MEYDAN LAROUSSE

MEYDAN - LAROUSSE

1

BÜYÜK LÛGAT ve ANSİKLOPEDİ

birinci cilt

MEYDAN YAYINEVİ

Cağaloğlu, Sultanmektebi sokak, 23-25, İstanbul

renkli resimler ve haritalar

renkli yaprakların arasında bulunduğu sayfalar

24- 25	ABDÜLAZİZ - ABDÜLHAMİD ı
30- 31	ABDÜLHAMİD II - ABDÜLMECİD
76- 77	ABSTRE sanat - ADANA
86- 87	ADIYAMAN - AFGANİSTAN haritası
108-109	Kuzey AFRİKA haritası - Siyasî ve fizikî AFRİKA haritası
112-113	Ekvator kuzeyi AFRİKA haritası - AFRİKA bitki örtüsü haritası
124-125	AFİŞ - AFYONKARAHİSAR
166-167	AHMED ı - AHMED II - AHMED III
216-217	AKDENİZ BÖLGESİ haritası
344-345	ALMANYA haritası - ALMAN sanatı
364-365	ALMAN sanatı
400-401	AĞRI - AMASYA
416-417	Fizikî ve siyasî AMERİKA haritası - AMERİKA bitki örtüsü haritası
432-433	AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ - A.B.D. haritası - AMERİKAN sanatı (2 yaprak)
536-537	ANKARA
558-559	ANTALYA
658-659	ARJANTİN haritası - ARTVİN - ASKER
752-753	ASTRONOTİK - AT
764-765	Fizikî ve siyasî ASYA haritası - ASYA bitki örtüsü haritası
808-809	ATATÜRK
896-897	AVRUPA tarih haritaları - Fizikî ve siyasî AVRUPA haritası (2 yaprak)
942-943	ATOM - AYDIN

© 1960, Librairie Larousse, Paris
© 1969, MEYDAN Gazetecilik ve Neşriyat Ltd. Şti.

1960 fransızca Grand Larousse Encyclopédique'in, 1969 türkçe Büyük Lûgat ve Ansiklopedi'nin fasikül halindeki ilk sayılarının yayım tarihidir. Herhangi bir muafiyete başlangıç teşkil etmemekle beraber, kanun gereğince belirtilmiştir. Her ciltte tekrarlanan bu tarihlerin, ciltlerin gerçek baskı tarihleriyle ilgisi yoktur.

BÜYÜK LÛGAT ve ANSİKLOPEDİ'nin (Meydan-Larousse) adı, muhtevası, resim ve haritaları, sayfa ve cilt şekil ve düzenleriyle ilgili her çeşit hak, Meydan Gazetecilik ve Neşriyat Ltd. Şti. ne aittir.

Meydan-Larousse'u yayımlayanlar

Safa KILIÇLIOĞLU, Nezihe ARAZ, Hakkı DEVRİM

yayıma katılanlar

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Münir AKTEPE, Ord. Prof. Şükrü BABAN, Ord. Prof. Dr. Besim DARKOT, Prof. Dr. Nihat ERİM, Burhan FELEK, Prof. Dr. Macit GÖKBERK, Prof. Dr. Mehmet KAPLAN, Prof. Sabri Esat SİYAVUŞGİL (öl. 1968), Prof. Dr. Faruk TİMURTAŞ

MERKEZ YAYIN KURULU

Hakkı DEVRİM, *genel yayın müdürü*

Nezihe ARAZ, *telif servisi şefi;* Doç. Dr. Adnan BENK, *tercüme servisi şefi;* Doç. Dr. Ali KARAMANLIOĞLU, *lûgat servisi şefi*

YAYIN KURULU YARDIMCILARI

Tanju GÖKÇÖL, Vedat GÜNYOL, Selâhattin HİLAV, İsa ÖZTÜRK, Oya RİBAR, Dr. Berke VARDAR

Ayşe AKMAN, Güngör ARSLAN, Yusuf AZMUN, Gaye BARLAS, Yusuf ÇOTUKSÖKEN, Aykut DERMAN, Aysel DUYAR, Dr. Birol EMİL, Dr. İnci ENGİNÜN, İsmail ERÜNSAL, Sema GÜNEYSU, Ahmet GÜNKUT, Mehmet GÜZELŞEN, Keyise İDALI, Zeynep KERMAN, Ali KILIÇLIOĞLU, Nükhet KORAY, Turgut KUT, Mahmut Ali MERİÇ, Sevinç MESTÇİ, Taner MUTLU, Erdoğan ÖĞRETEN, Yüksel C. ÖREN, Aydın ÖZDEN, Aynur ÖZKAN, Atillâ ÖZKIRIMLI, Süheylâ SEYHUN, Hülya TULGAR, Teoman TUNÇDOĞAN, Seyfettin TURHAN, Nuray YILDIZ, Perihan YURTYAPAN, Dr. Tahsin YÜCEL

TASHİH

Abdülkadir ÇAKIR, *şef*

Nihat EMENLİ, Tijen FIŞKINER, Betül ÖZKES, Korkmaz ÖZTÜRK

RESİMLEME

Nurettin ERKILIÇ, *fotoğraf;* Sabiha BOZCALI, Ayhan ERER, Nejat GÖNENÇ, *resim;* Doç. Dr. Ali ALPARSLAN, Uğur DERMAN, *hat;* Zeki BAŞAR, Mansus TETİK, *harita.*
(Fotoğrafları kullanılan sanatçılar ve faydalanılan kuruluş, arşiv ve koleksiyonlar ayrı ayrı belirtilmiştir)

ARŞİV

İbrahim HOYİ, *şef*

Orhan AKBAY, Fuat ÇELEBİ, Tamer DOYURUCU, Necdet GÖKALP, Mustafa ŞAHİN, Hüseyin TOSUNLAR, Dursun Ali YASAVUL

TEKNİK SERVİSLER

Müeddep ERKMEN, *şef*

Tahir CİMTAY, Feridun CİMTAY, Ethem GÜRDİL, Sabri ŞEBER, Ömer EKEN, *dizgi-tertip;* Yalçın KAMACIOĞLU, Akın KAMACIOĞLU, *sayfa düzeni;* Muharrem KALYONCU, Hüseyin KAŞDERMAN, *filim-montaj;* Hüsnü TOPAÇ, Hikmet AYAYDIN, Vecihi AKDÖŞ, Fevzi KAKŞİ, Selâhattin BOZKURT, Vedat KÖPRÜLÜ, *baskı;* Hasan GÜRKAN, *kırma-katlama*

İDARE-MUHASEBE

Hâmit TURAN, *şef*

Ayten AKÇAY, Rıdvan SELÖZ, İsmail TÜRKKAN

ACAROĞLU (Türker), Millî Eğitim Bakanlığı Basma Yazı ve Resimleri Derleme müdürü
basın tarihi, bibliyografya, kütüphaneler

ADİL (Fikret), yazar, mütercim
genel konular

AKKOYUNLU (Zeki), yüksek mühendis
zıraat

ALBEK (Suzan), İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller okulunda okutman
arkeoloji

ALKIM (Dr. U. Bahadır), İstanbul üniversitesinde profesör
eski önasya dilleri

ALPARSLAN (Dr. Ali), İstanbul üniversitesinde doçent
güzel sanatlar

ALTINLI (Dr. Enver), İstanbul üniversitesinde profesör
jeoloji

ALTINOVA (Nesrin), mütercim
genel konular

AND (Metin), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesinde öğretim görevlisi
temaşa sanatları, tiyatro

ANGIN (Ahmet), mütercim
genel konular

ARAR (İsmail), avukat, Millet Meclisi başkan vekili
Cumhuriyet tarihi

ARIKAN (Ahmet), İstanbul Eğitim enstitüsünde öğretmen
matematik

ARIN (Berge), İstanbul üniversitesinde asistan
askeoloji

ARSEVEN (Veysel), musiki öğretmeni
folklor

ARTUK (İbrahim), İstanbul Arkeoloji müzesinde nümismat
nümismatik

ARTÜZ (İlham), İstanbul İhtiyoloji Enstitüsü Balıkçılık kürsüsünde uzman
balıkçılık

ARZURUNİ (İstepan), süt sanayii uzmanı
aşçılık

ATABEYOĞLU (Cem), gazeteci, spor yazarı
spor

ALTAN (Dr. Sabahat), İstanbul üniversitesinde profesör
nümismatik

AYGÜN (Burhanettin), İstanbul Terzilik okulunda öğretmen
terzilik

BANARLI (Nihad Sami), edebiyat tarihçisi, yazar
türk edebiyatı tarihi

BARA (Dr. Metin), İstanbul üniversitesinde doçent
biyoloji

BARLAS (Gaye), edebiyat öğretmeni
edebî eserler

BARLİA (Odil), Notre Dame de Sion Fransız lisesinde öğretmen
mitoloji

BARUTÇU (Şinasi), mütercim
fotoğrafçılık

BAŞARAN (Ekrem), mütercim
genel konular

BAYKURT (Şerif), Millî Eğitim Bakanlığı Millî Folklor enstitüsü müdür muavini
folklor

BAYSUN (Dr. Cavit), İstanbul üniversitesinde ordinaryüs profesör
tarih, (öl. 1968)

BAYTOP (Dr. Asuman), İstanbul üniversitesinde profesör
eczacılık

BENGİSU (Dr. Ünal), İstanbul üniversitesinde doçent
tıp

BERK (Nurullah), İstanbul Güzel Sanatlar akademisi üyesi, İstanbul Resim ve Heykel müzesi müdürü
güzel sanatlar

BESBELLİ (Saim), emekli deniz albayı
ordu ve askerlik

BİRÖN (Dr. Cemal), İstanbul üniversitesinde doçent
metalürji

BOZKURT (Ali Rıza), emekli kurmay albay
ordu ve askerlik

BOZKURT (Işık), mütercim
fotoğrafçılık

BÖREKÇİ (Çetin), İstanbul üniversitesinde asistan
tarih

BURAN (Halûk), yüksek elektrik mühendisi
radyoteknik, televizyon

BÜYÜKTİMKİN (Nadir), mütercim
eczacılık

CAFEROĞLU (Dr. Ahmet), İstanbul üniversitesinde profesör
edebiyat tarihi

CANBERK (Osman), emekli kurmay binbaşı, Harp akademileri fransızca öğretmeni
ordu ve askerlik

CANKAT (Beslan), yüksek mühendis
avcılık

CEMGİL (Adnan), mütercim
genel konular

CEYLAN (Veyis), Teknik üniversitede asistan
bayındırlık

CUMBUR (Müjgân), Millî kütüphaneler genel müdürü
kütüphanecilik

ÇAYLIGİL (Şadan), mütercim
müzik

ÇELTİKÇİ (Fikret), Türkiye Sınaî Kalkınma bankasında müşavir
motor

ÇIG (Dr. Kemal), İstanbul Topkapı Sarayı müzesi müdür muavini
hat sanatı

ÇİÇEKOĞLU (Ferit), kimyager, dericilik uzmanı
saraçlık

ÇOKAY (Önder), İstanbul üniversitesinde asistan
halk sanatları

DARKOT (Dr. Besim), *İstanbul üniversitesinde ordinaryüs profesör*
coğrafya

DAVAS (Sadi), *İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller okulunda okutman*
hıristiyanlık

DEMİREL (Nadir), *mütercim*
zooloji

DEMİRİZ (Dr. Hüsnü), *İstanbul üniversitesinde doçent*
tabiî ilimler

DERİN (F. Çetin), *İstanbul üniversitesinde uzman*
tarih

DEVRİM (Gülseren), *avukat, mütercim*
genel konular

DİKER (Mümtaz), *kaptan*
denizcilik

DİZER (Dr. Muammer), *İstanbul üniversitesinde doçent*
astronomi

DORFANİ (Aldo), *Teknik üniversitede yabancı uzman yardımcısı*
akustik, telekomünikasyon, radyoteknik

DUBOİS (Pierre), *St. Louis kilisesi başpapazı, Galatasaray lisesi felsefe öğretmeni*
hıristiyanlık

DUYURAN (Rüstem), *İstanbul Arkeoloji müzesi eski müdürü*
arkeoloji

EBUZZİYA (Ziyad), *gazeteci, mütercim*
genel konular

EKİN (Rıfat), *mütercim*
zıraat

EMEÇ (Aydın), *gazeteci, mütercim*
spor

ERALP (Dr. Halil Vehbi), *İstanbul üniversitesinde profesör*
felsefe

ERARSLAN (Kemal), *İstanbul üniversitesinde asistan*
lûgat

ERAYDIN (Selçuk), *mütercim*
tarih

ERBEN (Dr. Reyan H.), *avukat, mütercim*
masonluk

ERÇELİK (Mete), *İstanbul üniversitesinde asistan*
zooloji

ERDEM (Sinan), *voleybol millî takım eski kaptanı, spor yöneticisi, mütercim*
spor

ERGÜVEN (Rıza), *Tekel enstitüleri müdürü*
içki sanayii

ERYATAĞAN (Mehmet Ali), *mütercim*
demiryolu

ESEN (Dr. Bülent Nuri), *Ankara üniversitesinde profesör*
hukuk

EVREN (Güngör), *Teknik üniversitede asistan*
demiryolu

EVRİM (Dr. Selmin), *İstanbul üniversitesinde doçent*
psikoloji

EYİCE (Dr. Semavi), *İstanbul üniversitesinde profesör*
sanat tarihi

GÖKBERK (Dr. Macit), *İstanbul üniversitesinde profesör*
felsefe

GÖKDENİZ (Sermet), *emekli kurmay albay, Denizcilik bankası eski genel müdürü*
askerlik, denizcilik

GÖKGÖL (Mirza), *İstanbul Yeşilköy Zıraî Araştırma enstitüsü eski müdürü*
zıraat

GÖKMEN (İsmail), *matematik öğretmeni*
astronomi

GÜRKAN (Dr. Kâzım İsmail), *İstanbul üniversitesinde ordinaryüs profesör*
tıp

GÜRKAN (Dr. Suat İsmail), *İstanbul üniversitesinde profesör*
tıp

GÜROL (Ender), *mütercim*
genel konular

GÜRSAN (Kemal), *mütercim*
genel konular

GÜVENÇ (Lütfü), *emekli general*
ordu ve askerlik

GÜZELŞEN (Mebrure), *terzi, mütercim*
terzilik

HACIEMİNOĞLU (Dr. Necmettin), *İstanbul üniversitesinde asistan*
lûgat

HIZAL (Ali Rıza), *yüksek mühendis, İstanbul Yeşilköy havaalanı teknik müdürü*
elektronik

HİLAV (Selâhattin), *mütercim*
genel konular

İLGÜREL (Mücteba), *İstanbul üniversitesinde asistan*
tarih

İNSEL (Dr. Rifat), *tıp doktoru, mütercim*
tıp

İŞGÜVEN (Hazım), *emekli kurmay albay*
ordu ve askerlik

İZER (Sadi), *İstanbul Teknik okulda öğretmen*
güzel sanatlar

KAFALI (Dr. Mustafa), *İstanbul üniversitesinde asistan*
tarih

KARACAN (Dr. Nuri), *İstanbul üniversitesinde doçent*
iktisat, ticaret

KARAMANLIOĞLU (Dr. Ali), *İstanbul üniversitesinde doçent*
dilbilgisi

KARLIDAĞ (M. Fazıl), *emekli albay*
ordu ve askerlik

KAZANCI (Aydın), *avukat, İstanbul Barosu başkan vekili*
hukuk

KORAP (Ali Rıza), *İstanbul Üsküdar Kız koleji müdürü*
islâm tarihi

KÜFREVÎ (Dr. Kasım), *İstanbul üniversitesi eski doçenti, milletvekili*
islâm felsefesi

MERÇİL (Dr. Erdoğan), *İstanbul üniversitesinde asistan*
tarih

MORALI (Dr. Süeda), *İstanbul üniversitesinde doçent*
istatistik

MÜREN (Nedim), *avukat, mütercim*
hukuk

NECATİGİL (Behçet), *şair, yazar, İstanbul Eğitim enstitüsünde öğretmen*
çağdaş Türk edebiyatı

NİGİSBERG (Nejat), *İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller okulunda okutman*
genel konular

NUTKU (Dr. Özdemir), *Ankara üniversitesinde doçent*
tiyatro

ONART (Adnan), *mütercim*
felsefe

ORHONLU (Dr. Cengiz), *İstanbul üniversitesinde doçent*
tarih

ÖNDER (Mehmet), *Millî Eğitim Bakanlığı kültür müsteşar muavini, Konya Mevlâna müzesi eski müdürü*
müzecilik

ÖNOL (Nihal), *avukat, mütercim*
genel konular

ÖVÜNÇ (Turgut), *yüksek mühendis mimar, İstanbul Teknik okulda öğretmen*
mimarî, inşaat

ÖZALPAN (Atilla), *İstanbul üniversitesinde asistan*
zooloji

ÖZBEL (Dr. Kenan), *İstanbul üniversitesinde profesör*
halk sanatları

ÖZERDİM (Dr. Sami), *yazar*
kitaplar

ÖZGÜREL (Ragıp Rıfkı), *mütercim*
balıkçılık

ÖZÖN (Nijat), *tenkitçi, mütercim*
sinema

ÖZTELLİ (Cahit), *Millî Eğitim Bakanlığı Millî Folklor enstitüsü müdürü*
folklor

ÖZTUNA (Yılmaz), *Hayat Tarih mecmuası neşriyat müdürü*
musiki

PEKMAN (Dr. Adnan), *İstanbul üniversitesinde doçent*
eski çağ tarihi

PERİN (Dr. Cevdet), *İstanbul üniversitesi eski doçenti*
genel konular

SAFOĞLU (Dr. Recep), *Teknik üniversitede doçent*
metalürji

SAĞIROĞLU (Dr. Galip), *İstanbul üniversitesinde profesör*
mineroloji

SAV (Ömer Atillâ), *avukat, tenkitçi*
tiyatro

SAYMAN (Dr. Yücel), *İstanbul üniversitesinde asistan*
hukuk

SUN (Selim), *emekli general*
askerlik, havacılık

SENCER (Oya), *İstanbul üniversitesinde asistan*
psikoloji

SÖZEN (Dr. Hayri), *İstanbul üniversitesinde doçent*
tabiî ilimler

SÖZEN (Metin), *Teknik üniversitede asistan*
tarih

SÖZER (Önay), *İstanbul üniversitesinde asistan*
felsefe

SUNGUR (Rauf), *emekli D.D.Y. memuru*
demiryolu

SÜER (Hikmet), *emekli general*
askerlik, havacılık

ŞENER (Dr. Sevda), *Ankara üniversitesinde doçent*
tiyatro

TALASLI (Mesut), *İstanbul Eğitim enstitüsünde öğretmen*
tarih

TANÖR (Dr. Bülent), *İstanbul üniversitesinde asistan*
hukuk

TANYERİ (Salih), *emekli vali, milletvekili, mütercim*
genel konular

TARCAN (Dr. Bülent), *İstanbul üniversitesinde profesör*
müzik

TARHAN (Taner), *İstanbul üniversitesinde asistan*
arkeoloji

TARLAN (Dr. Ali Nihad), *İstanbul üniversitesinde profesör*
divan edebiyatı

TEREM (Dr. Haldun N.), *İstanbul üniversitesinde profesör*
kimya

TOPUZ (Gazanfer), *mütercim*
iktisat

TÖMEK (Fikret), *İstanbul Atom Reaktörü Radyo-izotop Üretim bölümü şefi*
nükleer fizik

TULUM (Dr. Mertol), *İstanbul üniversitesinde asistan*
lûgat

TUNCEL (Dr. Metin), *İstanbul üniversitesinde asistan*
coğrafya

TUNCER (Dr. Talât), *İstanbul üniversitesinde asistan*
matematik, fizik, mekanik

TÜREL (Mukdim), *yüksek elektrik mühendisi*
elektrik

TÜTER (Cemaliye), *İstanbul Cağaloğlu Kız enstitüsünde öğretmen*
ev ekonomisi

ULUÇAY (Çağatay), *İstanbul Eğitim enstitüsünde öğretmen*
tarih

URAL (Dr. Kenan), *İstanbul üniversitesinde doçent*
istatistik

UYKUCU (Ekrem), *İstanbul üniversitesinde asistan*
tarih

ÜLKEN (Hilmi Ziya), *Ankara üniversitesinde ordinaryüs profesör*
türk düşüncesi tarihi

YALIN (Nail), *yüksek mühendis*
tekstil

YADA (Sait), *İstanbul Tatbikî Güzel Sanatlar okulunda öğretmen*
ciltcilik, matbaacılık (öl. 1968)

YAZICI (Dr. Tahsin), *İstanbul üniversitesinde profesör*
arapça

YÖRÜK (Ziya), *avukat, mütercim*
genel konular

YILDIZ (Dr. Hakkı D.), *İstanbul üniversitesinde asistan*
tarih

YENER (Faruk), *radyo yöneticisi, tenkitçi*
opera

YÜCEL (Dr. M. Nadir), *yüksek mühendis*
sibernetik

ÖNSÖZ

Büyük Lûgat ve *Ansiklopedi*, insanın büyüklüğünü sağlayan öğrenmek ve anlamak ihtiyacını duymakta devam eden, bugüne gelişini, üzerinde yaşadığı dünyayı, çevresinde olup bitenleri merak eden, düşüncelerine ve hayatına bilginin ışığı altında yön vermek isteyen Türklerin, yirminci yüzyılın üçüncü çeyreğinde hâlâ ve gittikçe artan bir şiddetle hissettikleri noksanı gidermek amacıyle yayımlanmaktadır. Çağımızın, tarih boyunca görülmemiş bir hızla her gün gelişen bilgileri yanında, Türkiye bakımından, her gün biraz daha büyüyen ve doldurulması gittikçe güçleşen bir boşluk söz konusudur.

Bu önsözün kaleme alındığı 1968 yılının son günlerinde, Türkiye henüz, yaşayan Türkçe'nin tam bir lûgatinden ve A'dan Z'ye tamamlanmış, büyük ve ciddî bir ansiklopediden yoksundur. Cumhuriyet devrinden önce yayımlanmış olan lûgatler, uzmanlar dışında, eski harfleri ve eski lûgatlere bakma «sanatı»'nı bilen nadir kimseler tarafından baş vurulabilir, demek ki yaygın mânâsıyle «faydalanılamaz» durumdadır. Latin alfabesinin kabulünden sonra yayımlanan lûgatler ise, kimi türkçe kelimelere yer vermeyerek arapça ve farsça kelimelerin Türkçe'deki eşanlamlarını belirtmekle yetinen «Osmanlıca» lûgatleri olduğu için, kimi yaşayan dilin pek çok kelimesini geçersiz sayarak, bir takım teklifler getirdiği için, beklenen faydayı sağlayamamış, bir «büyük lûgat» boşluğunu dolduramamıştır. Sonuç, türk dilinin, yaşayan bütün kelimelerini ve bütün mânâlarını bir araya getiren gerçek bir lûgatten yoksun kalması olmuştur. Bugün türk kitaplıklarında, öğrenciler için hazırlanmış küçük derlemeler hariç, herkesin baş vurabileceği ve tam mânâsıyle faydalanacağı bir lûgat yoktur. Lûgat adı altında yayımlanmış bütün eserleri bir araya getirmek bile, bu ihtiyacı karşılamağa yetmemektedir.

Türkiye, ansiklopediler bakımından da benzer bir noksanlık ve yetersizlik içindedir. Eski harflerle basılmış olan ve ansiklopedi niteliği bulunan eserler, bilinen sebeplerle fayda dışı kalmıştır. Cumhuriyet'ten bu yana, bir iki büyük ansiklopedinin yayımına başlanmış, ne var ki tamamlanmaları, bu eserleri de faydalanılmaz duruma düşürecek kadar gecikmiştir. Büyük ansiklopedilerini en geç yirmi yılda bir baştanbaşa yenilemek ihtiyacını duyan ülkeler yanında, Türkiye'nin, benzer bir eserin çeyrek yüzyılda ancak dörtte birini yayımlayabilmiş bulunması ve yayımına tercüme yoluyle çok yıllar önce başladığı bir diğerinin, yeni ve çok değişik baskısının yapılmış olması, sözü geçen boşluğun niçin ve nasıl doldurulamadığını gösteren gerçeklerdir. Bunlar dışında kalan ve ansiklopedi adını taşıyan yayınlar, öğrenciler için hazırlanmış yardımcı kitaplar değilse, daha çok süslü baskı esasına dayanan, bir alfabetiği ve fihristi bile bulunmayan derme çatma kopyalardan ibarettir ve herhalde, sözünü ettiğimiz ihtiyaç karşısında yeterli değildir.

Büyük Lûgat ve *Ansiklopedi*, sadece Türkiye'nin iki büyük ihtiyacını bir elde karşılamak düşüncesiyle değil, aynı zamanda, çeşitli ülkelerde denenmiş bir gerçeği, lûgat ve ansiklopedi unsurlarının ancak bir araya getirilince yeterli ve en faydalı bir bütün teşkil edişi gerçeğini göz önüne alarak hazırlandı. Bu tarzın ilk ve en başarılı örnekleri ise, bütün dünyaca kabul edildiği gibi, *Larousse* yayınlarıydı.

Onaltıncı yüzyılda yayımlanan ilk lûgatleri bugün bile faydalanılabilir durumda olan, ansiklopedi geleneği daha onsekizinci yüzyılda kurulan Fransa'da, eski bir başöğretmen, Pierre Larousse, yayımladığı *Dictionnaire du XIXe Siècle* (Ondokuzuncu Yüzyıl Lûgati) ile yeni bir devir açıyordu (1866-1876). Bu, dünyanın, aynı zamanda tam bir lûgat ve ansiklopedi olan ilk büyük eseriydi (17 ciltte 22 500 sayfa). Pierre Larousse'un hedefi «herkesi, her konuda aydınlatmak»'tı ve Larousse yayınları geçen yüzyıl boyunca bu amaçtan asla uzaklaşmayacaktı. Larousse'un bu ilk büyük eseri, bugün eskimiş de olsa, devrini bütünüyle aksettiren namuslu bir ayna niteliğini muhafaza etmektedir.

Le Nouveau Larousse İllustré (Resimli Yeni Larousse) 1897-1904 yıllarında ve yeni bir yüzyılın eşiğinde yayımlandı. Devir değişmiş, kömürün yerini petrol, dünyayı küçültebileceği kadar küçülttü sanılan demiryolunun yerini otomobil ve uçak almıştı. İnsanın emrine, radyo gibi, sinema gibi yeni ifade vasıtaları girmişti. Bir çeyrek yüzyıl, bu eseri de eskitmeğe yetti. *Larousse du XXe Siècle* (Yirminci Yüzyıl Larousse'u) 1928 - 1934 yıllarında yayımlandı. Birinci Dünya savaşı sonu ve büyük iktisadî kriz öncesiydi. Korkudan kurtulamayan insanlık, 1939 - 1945 felâketine sürüklenmek üzereydi. Nitekim, dünyamızı temellerinden sarsan yeni bir büyük harp gelip geçerek, ardında yine yepyeni bir dünya bıraktı: eski kıtaların uyandığı, yeni ülkelerin kurulduğu, insanlığın iki büyük kutba ayrıldığı ve bilginin, son otuz yılın keşif ve icatlarını unutturacak bir hızla ilerlediği bir dünya... 1960 yılına gelindiğinde, hemen bütün değerler ve cevabı aranan sualler değişmişti; denilebilir ki bütün ölçüleri yenilemek gerekiyordu. *Grand Larousse Encyclopédique* (Ansiklopedik Büyük Larousse) bu ihtiyacın cevabı oldu (1960 - 1964).

Lûgat ve ansiklopedilerin bir kişinin elinden çıktığı devirler çok geride kalmıştı. Nitekim *Grand Larousse Encyclopédique*'in hazırlanması, sayıları bini aşan uzmanın, on yıl boyunca aralıksız çalışmasını gerektirdi. Ekip çalışmasıyle hem sayısız belgelerin taranması ve değerlendirilmesi mümkün oluyor, hem de eserin tarafsızlığı sağlanıyordu. Yirminci yüzyılın üçüncü çeyreğinde «seçkinler dili» geçerli olmaktan çıkmış, dil, her sınıf ve çevreden insanlar arasında ortak bir anlaşma ve haberleşme vasıtası niteliği kazanmıştı. Lûgatler artık hiç bir kelimeden vaz geçemez, ilim, edebiyat ve ihtisas dillerinden teklifsiz kelimelerine, argosuna ve mahallî deyimlerine kadar, konuşulan dili bir bütün olarak ele almaktan uzak duramazdı. Yabancı kaynaklı kelimeleri yok saymak yerine, bu akımı devrimizin kaçınılmaz bir gerçeği olarak benimsemek, ilim ve tekniğin gittikçe yayılan terimlerine geniş yer ayırmak gerekiyordu. *Petit Larousse*'taki 36 000 kelimeden, on yılda 5 105'ini çıkarmak ve yerlerine 3 973 yenisini koymak zorunda kalınmıştı. Söz konusu *Grand Larousse Encyclopédique* gibi, daha aydın çevrelere hitap eden ve 450 000'den fazla kelime, terim ve kavramı bir araya getiren dev bir eser olunca, güçlüklerin ne ölçüde artacağını tasavvur etmek zor olmasa gerektir.

Hazırlanan eser lûgatten ibaret değildi. Ansiklopedi için, yüzbinlerce fişin gözden geçirilmesini, bütün dünyada her çeşitten yayının gününe taranmasını, seçim ve tercihlerin yenilenmesini ve bütün bunların her alanda uzmanlara yaptırılmasını gerektiriyordu. Dünyamız öylesine değişmiş, insanlık son çeyrek yüzyılda ilimden sanatlara, teknikten edebiyata, hattâ tarihten coğrafyaya kadar her alanda öylesine gelişmelere sahne olmuştu ki, Larousse gibi yüzyıllık bir müessesede bile zengin belge arşivleri kullanılamaz duruma girmişti. Ansiklopedi olarak hemen her maddenin yeniden yazılmasından, önemli ayıklama ve ilâveler yapılmasından başka çıkar yol yoktu. Bu maddelerin resimlenmesi başlıbaşına bir çalışma konusuydu. Yenilenmenin zihniyet ve muhtevadan başka, baskı tekniğinde de uygulanması gerekiyordu. Resimleri daha görünür, yazı ve haritaları daha okunur, bütünüyle eseri daha sevilir ve beğenilir kılacak olan ofset baskı tekniği tercih edildi. Ve böylece ortaya, 10 ciltte 10 240 sayfa tutan, madde sayısı mânâ ve terimleriyle 450 000'i aşan, 31 458 siyah resim ve 1 058 haritayı, 82'si harita olmak üzere 314 renkli sayfa ilâvesini bir araya getiren son Larousse, gerçekten büyük bir lûgat ve ansiklopedi olarak *Grand Larousse Encyclopédique* adıyle çıktı. 1968 sonunda yayımlanan tamamlayıcı cildiyle eser, geçen beş yılın olaylarına ve gelişmelerine de yer veren, tam mânâsiyle aktüel bir nitelik kazanmış oluyordu.

Türkiye'nin lûgat ve ansiklopedi ihtiyacını, büyük ve tek bir eserde karşılamak isteyen, ve benzer eserlerin, uygulanacak usul ve kullanılacak malzeme bakımından, her yerde ve her zaman bir temel örneğe dayanmak zorunda olduğunu bilen Meydan müessesesi, memleketimizde bugüne kadar ola gelenden farklı bir yol tuttu: eserin bütününde ölçü birliğini bozan, çoğu zaman yayının tamamlanmasını geciktiren, hattâ imkânsız kılan usule baş vurulmayacak, ve çeşitli yabancı kaynaklardan derlenmiş karma bir eserle ortaya çıkılmayacaktı; aslında tek ve belli bir eserin tercümesinden ibaret olan, ama kaynağını gizlemeyi tercih eden yayın geleneğine de uyulmayacaktı. İhtiyacımıza en uygun usulün, en başarılı örneğini veren müessese Larousse olduğuna, ve son eseriyle de yüzyıllık çalışma ve tecrübesinin doruğuna varmış bulunduğu dünyaca kabul edildiğine göre, yapılması gereken, Larousse ile anlaşmaktı. İlk görüşmelerden alınan sonuç cesaret verici oldu. *Grand Larousse Encyclopédique* daha önce İtalya, İspanya, Yunanistan gibi ülkelerde tercüme yoluyle yayımlanmağa başlanmış ve müessese, millî ve mahallî ihtiyaç, görüş ve değerlerin eser üzerinde ne çeşit değişikliklere yol açtığını misalleriyle görmüştü. Sözü geçen ülkelerdeki çeşitli uygulama, Türkiye açısından da incelendi. Bunlardan bir kısmı, *Grand Larousse Encyclopédique*'teki ansiklopedi unsurunu almakla yetiniyor, bazıları buna, Fransızca'dan kendi dillerine olmak üzere bir lûgat ekliyordu. Ama o ülkelerde, daha önceden tamamlanmış sayısız lûgat ve ansiklopediler zaten vardı. Türkiye ise, büyük ve aktüel bir ansiklopedi kadar, yaşayan Türkçe'nin tam bir lûgatinden de yoksundu. Meydan için, temel alınacak eser üzerinde, türk değerleri ve ihtiyaçları açısından gerekli bütün değişikliklerin serbestçe yapılabilmesi, işbirliğinin ilk ve vaz geçilmez şartıydı. Bu ana şart kabul edilince, Meydan ve Larousse müesseseleri arasında anlaşma, 1966 temmuz ayında gerçekleşti.

Ve Meydan, o tarihten başlayarak, eserin çıkışına kadar sürecek iki buçuk yıllık yoğun hazırlık çalışmaları devresine, şu sualin cevabını arayarak girdi: «— *Grand Larousse Encyclopédique Fransa'da değil de Türkiye'de yayımlansaydı nasıl bir eser olurdu?*». Cevap bugün elinizdedir: «*İşte böyle!*».

O sualden bu cevaba gelinceye kadar, temel eserin hazırlanması için yapılandan hemen de farksız bir çalışmanın gerektiği, burada söylenmese bile, kadir bilir türk okuyucuları tarafından anlaşılırdı inancındayız. İşe, *Grand La-*

rousse Encyclopédique'te bulunan 450 000 madde ve anlamın yeniden fişlenmesi ile başlandı. Bu madde ve anlamlar konularına göre 147 bölüme ayrılarak, her alanın uzmanlarına bir bir inceletildi. Merkezde çalışan lûgat, telif ve tercüme yazı heyetleri dışında, sayıları yüzleri aşan müellif ve mütercimin de bu çalışmalara katılması gerekti; böylece, temel eserin muhtevası, türkçe madde başlıklarıyle yeniden alfabe sırasına konulmuş oldu. Sonra ayıklama çalışmalarına geçildi. «Açıklamalar» kısmında daha geniş olarak anlatıldığı üzere, temel eserden, Fransa'da yayımlandığı için bulunan maddeler ve tafsilât bir bir çıkarıldı: bunların başında Fransızca'dan Fransızca'ya lûgat geliyordu, *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*'de onun yerini Türkçe'den Türkçe'ye lûgat alacaktı; Fransa'nın tarihine ve coğrafyasına ait, diğer milletlerinkine nispetle uzun tutulmuş maddeler kısaltılırken, önemi dünyaca tanınmayan fransızlara ait biyografiler ile Fransa'nın kasaba ve köylerine dair bizce gerekli olmayan bilgiler tamamen çıkarıldı, bunların yerini Türkiye'nin tarihinden, coğrafyasından gelen bilgiler ve türk biyografileri alacaktı. Aynı şekilde Hıristiyanlık ile Müslümanlık, Fransa'nın komşuları ile Türkiye'nin komşuları ve benzeri bakımlardan gerekli görülen değişiklikler yapıldı. Aslında tek bir çalışma görünüşü altında hazırlanan, üç ayrı eserdi: dünya çapında bir ansiklopedi tercümesi, bir Türk ve İslâm ansiklopedisi ve bir de,Türkçe'den Türkçe'ye lûgat telifi; bu üç unsur, alfabe sırasına girmiş maddeler halinde birbiriyle kaynaşarak, asıl ve büyük bütünü meydana getiriyordu. (Larousse'tan aynen alınan maddeler [L], Meydan'ca telif ettirilenler [M], karma maddeler ise, ağır basan unsura göre [LM] veya [ML] işaretleriyle belirtilmiştir.)

Büyük Lûgat ve Ansiklopedi kesin şeklini, bu hazırlık çalışmaları sırasında aldı. Ayıklamalara rağmen *Grand Larousse Encyclopédique*, tamamına çok yakın nispette tercüme ediliyor, buna, tamamlayıcı ciltte yer alan ve yayım boyunca devam edecek olan yeni bilgiler ile Türk açısından ilâveler eklenince 10 cilt yetersiz kalıyordu; *Meydan-Larousse*'un 12 ciltte 12 000 sayfalık bir eser olması kararlaştırıldı. Siyah resim sayısı 50 000'in üstüne çıkacak, renkli ilâve sayfaları 576'yı bulacak ve bütün ölçüler bu nispetlerde değişecekti. Eserin, aslında olduğu gibi, 6 puntoluk harflerle basılması, her sayfası bilinen kitap boyu ile altı sayfa aldığına göre, 12 000 sayfada ve 12 cilt içinde, alışılmış ölçülerle 72 000 sayfalık bir muhtevanın toplanması demekti. Bu harf boyunu küçük ve okunması güç bulacaklara denilecek ise, lûgat ve ansiklopedilerin roman gibi baştan sona ve devamlı okunur eserler olmadığı, cilt sayısını çoğaltmamanın, bu kaynak kitapların kullanılışı bakımından faydası ve önemi bulunduğuydu. Eserin kâğıdı ve baskı tekniği bakımından da, yıllarca kitaplıklarda kalacağı ve onbinlerce defa baş vurulacağı göz önünde tutularak, azamî titizlik gösterildi: kâğıt, Larousse'un da kullanmış olduğu kâğıttır, ve ofset tekniğinin en üstün makinalarında, en iyi malzeme ile basılmıştır.

Büyük Lûgat ve Ansiklopedi, ihtisas lûgatlerine nispetle «genel» bir eserdir; ondan, yaratma hevesine kapılması, ortaya yeni görüşler koyması, hele tekliflerde bulunması beklenemez. Vazifesi, peşin hükümlerden ve «teklifler» yapmaktan uzak durarak, tarafsız kalmak ve «tespitler» ile yetinmektir. Bu özelliği, yayımlandığı devirde hayli karma bir nitelik gösteren Türkçe konusundaki tutumundan da anlaşılacaktır. Burada, Türkiye ve Türklere dair bilgilerimizin de, düzensiz ve yetersiz durumda bulunduğunu üzülerek belirtmek gerekir. Bir lûgatin ve bir ansiklopedinin temellerini teşkil edecek, bu eserlere, dili ve kültürüyle o milletin ve ülkenin çağdaş durumunu yansıtma imkânını verecek çalışma ve araştırmalar, Türkiye'mizde yazık ki yeterli ölçüde yapılmamıştır. Nitekim, *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*'nin hazırlanışı sırasında, Türkiye ve Türkler açısından Larousse'taki eksikleri ve yanlışları bulmak güç olmadı, bunlar düzeltildi; ama sıra, bize dair yeniden hazırlanacak maddelere gelince zorluklarla karşılaşıldı; özellikle ilmî ve teknik terimler konusunda bu güçlüğün, bazen çaresizlik halini aldığı da oldu. Bütün bunlara rağmen, lûgat, telif, tercüme ve birleştirme heyetlerimiz, müşavirleri ve yardımcılarıyle birlikte, kendilerinden isteneni ve bekleneni fazlasıyle yapmağa çalıştılar. Lûgat ve ansiklopedi alanında, Türkiye'de girişilmiş en ciddî ve faydalı teşebbüs saydığımız bu çalışmada, ilk büyük adımı başarıyle attıklarına inanıyoruz. Eserin, vaadedilen kısa zamanda tamamlanarak türk kitaplıklarındaki yerini alması, hizmeti bütünleyen sonuncu ve önemli şart olacaktır.

Meydan

AÇIKLAMALAR

Büyük Lûgat ve Ansiklopedi'de kaynaşmış iki büyük unsurdan biri lûgat'tir. Büyük Lûgat'e, Tanzimat'tan bu yana konuşma ve yazı dillerinde kullanılan bütün kelimeler alındı. Kelime seçiminde «Osmanlıca» ve «Türkçe» diye bir ayırım, peşin hükümlere ve katı tutumlara dayanan bir tercih yapılmadı. Bugünkü türk dilinin, yazılan ve konuşulan Türkçe'nin bütün kelimeleri, bunlara Tanzimat'tan sonra kullanılmış olanlar da eklenerek, geçerli bütün mânâlarıyle bir bir işlendi.

Türk dili, bilindiği gibi, Tanzimat'tan sonra büyük değişikliklere uğramıştır. Eski divan ve medrese dili geniş ölçüde ayıklanmış, buna karşılık konuşma dilinden pek çok kelime yazı diline geçmiştir. Büyük bir tercüme ve telif çalışmasına sahne olan o devrin, dil bakımından bir özelliği de, batı medeniyetine ait kavramlara arapça, farsça ve türkçe köklerden karşılıklar bulunmağa çalışılmış olmasıdır. Sadeleştirme, yenileme ve eksikleri tamamlama çalışmaları, Meşrutiyet'ten geçerek Cumhuriyet devrinde günümüze kadar devam etmiştir ve süre gideceğe benzemektedir. Bu çalışmalarda zaman zaman görülen aşırılıklara rağmen, büyük ölçüde ayıklanmış olan Osmanlıca'nın bin yıllık bir tarih ve medeniyete ait unsurlarından bir kısmı muhafaza edilmiş, beride, bazıları teklif halinde kalsa da, özellikle terimler sahasında öne sürülen yeni kelimelerden pek çoğu tutulur ve kullanılır hale gelerek, yaşayan dile girmiştir. İşte bu karma nitelik, Büyük Lûgat'te, Türkçe'nin bugünkü gerçeği olarak benimsendi ve dilin, hüküm ve tekliflerden dikkatle kaçınılarak, olduğu (yazıldığı ve söylendiği) gibi tespitine önem verildi. Büyük Lûgat'in başta gelen özelliği budur ve eserin bütününde kullanılan dil de, bu gerçeğe dayanmaktadır. Lûgatin kelime kadrosu kurulurken göz önünde tutulan bir nokta da, bugünün türk aydınının okuması gereken yakın çağa ait eserlerdi. Namık Kemal'in, Tevfik Fikret'in, Mehmed Âkif'in, Mustafa Kemal Atatürk'ün v.d.'nin eserleri bugün de okunabilmeli, anlaşılabilmeliydi. Yakın çağa ait türkçe eserler bu gözle taranarak, başlıcalarında kullanılan kelimeler tespit edildi ve lûgate alındı. O devirde kullanılan, ama bugün eskimiş olan kelimeler alınırken «*Esk.*» kısaltmasıyle belirtildi; son yıllarda, türkçe köklerden kaidelere uygun olarak veya olmayarak türetilen kelimelerden yaygın hale gelmiş olanlarla, okul ve üniversitelerde kullanılanların yeni oluşlarını belirtmek için ise «*Yen.*» kısaltması kullanıldı. Bu arada, yaşayan Türkçe'nin en eski belgelerini veren halk edebiyatımızdan, Yunus Emre'den başlayarak, gerek kelimeler gerek örnekler bakımından faydalanıldı. Tanzimat'tan öncesine ait kelimelerin büyük çoğunluğu ihtisas lûgatlerine bırakıldı. Türkçe'nin yaşadığımız çağa nispetle pek yetersiz olan ihtisas alanlarıyle ilgili terimleri konusunda, daha çok üniversite öğretim üyeleriyle işbirliği halinde, elden gelen gayret sarf edildi. Halk dilinde kullanılan kelimelerden yaygın hale gelenlerle, mahallî kalsa da edebî eserlere girmiş olanlara da lûgatte yer verildi. Bu yapılırken, bugün bütün dünyada sosyal tabakalar arasında gerçekleşen yaklaşma ve kaynaşmanın yazı dilini de etkileyişi göz önünde tutuldu. Yine Tanzimat'tan sonra Türkçe'ye batı dillerinden pek çok kelime girmiştir, bugün de girmektedir. Bunları gelişi güzel ve yerli yersiz kullananların aşırılığına karşı durulsa da, bütünüyle yok saymak mümkün ve doğru değildir. Bir fikir, yeni bir buluş ifade edenleri veya dilimizde adlandırılmamış eşyayı, kavramları karşılayanları (terim yetersizliği yüzünden sayıları çoğalsa da, şimdilik) benimsemek gerekmektedir. Böylece, ilmî ve edebî eserlerden gazete okuyucularına, radyo dinleyicilerine kadar herkese, rastladıkları bütün kelimelerin mânâ ve kullanılışlarını belirtmek yoluyle yardımcı olmak düşünüldü.

Büyük Lûgat'in diğer özellikleri şunlardır:

● *İmlâ bakımından* türkçe kelimelerin yazılışında bir tereddüt ve güçlük yoktur. Türkçe'ye Arapça ve Farsça'dan gelen kelimelerde uzatma ve inceltme işaretleri konusu ise, bilindiği gibi çözümlenememiştir. Büyük Lûgat'te, bu kelimelerin hem uzun, hem ince okunması gereken harfleri üzerinde (^) işareti kullanıldı. Ses farkı ayrı mânâlara işaret eden (***aşık*** ve ***âşık*** gibi) kelimelerde de aynı yola başvuruldu. Bundan öte yaygın kullanılış ve alışkanlıklar esas alındı: eski kelimelerde muhafaza edilen (^) işareti, bugün işaretsiz yazılan (*tarih, aile, şair* gibi) veya işaretlenmesi mümkün olmayan («öldüren kimse» anlamındaki *katil* gibi) kelimelerde aranmadı. Doğru telâffuz edilmesi gözden çok kulağın işi olmakta devam eden bu çeşit kelimelerin yanında, kısa veya uzun, ince veya kalın v.d. seslerle okunması gereken harfler [ ] işaretleri arasında belirtildi. Arapça veya Farsça'dan gelen kelimelerin kendi dillerinde yazılış esası kök parantezinde transkripsiyon harfleriyle belirtilmişse, ayrı bir açıklamaya lüzum görülmedi. Kullanılmakta devam eden eskimemiş kelimelerin, tarihî ve aslına uygun şekilleriyle değil, bugün söylendiği ve yazılabildiği şekilde alınması tercih edildi. (*Sadr-ı âzâm* yerine *sadrâzam* gibi). Aynı kaide has isimlere de uygulandı. Arapça ve Farsça'dan gelen terkiplerden, klişeleşmiş olmayanlarda ve aynı durumdaki birleşik kelimeler arasında çizgi işareti kullanıldı. Türkçe'ye batı dillerinden gelmiş, ve halk diline geçmiş kelimelerin söylenişinde, uzman ve aydınlarca kullanılanların yazılışında değişiklikler olmaktadır. Bu çeşit kelimeler Büyük Lûgat'e, türkçe okunuşu (bazen yanlış da olsa söylenişi) ile alındı, ve hemen yanlarında asıl imlâları da belirtildi.

● *Kelimeler,* Türkçe'de kazandıkları bağımsız mânâ ve kullanılma nispetleri ölçüsünce ayrı madde olarak değerlendirildi. Özellikle isimler ve fiiller ayrı madde başlığı olurken, Türkçe'nin eklemeli (iltisakî) yapısından faydalanılarak türetilen ve aynı kökten gelen kelimeler, bir ana madde altında toplandı. Hemen bütün köklerle benzer anlamlı kelimeler teşkil eden bu çeşit ekler, ayrı maddelere konu yapıldı; kökle kaynaşarak bağımsız bir anlam kazananlara ise (*görücü* gibi) ayrı madde olma veya bir madde içinde ayrıca belirtilme hakkı tanındı. Arapça ve Farsça'dan gelen kelimelere de aynı esas uygulandı. Bunlarda, yazılışı çok farklı olduğundan kırık çoğullar (cemi mükesser) ayrı madde olarak verildi. Fiillerin edilgen, dönüşlü, ortaklaşa v.b. şekilleri ana madde içinde toplandı. Ancak bir kelime, kökle ilgisi ne olursa olsun, mânâ ve kullanılış bakımından bağımsız nitelikte ise, ayrı bir madde olarak değerlendirildi. Bir ana maddeye eklenen çeşitli şekillerdeki kelimeden her biri o madde içinde (◆) işaretiyle belirtildi. Aynı işaret madde başı olan bir kelimenin, gramer bakımından uğradığı değişikliğin mânâ ve kullanılışına tesir ettiği hallerde de, bu ayrımı göstermek için kullanıldı.

● *Kök parantezi* içinde, lûgat maddesi olan kelimenin, yabancı asıllı ise hangi dilden geldiği ve o dildeki anlamı, transkripsiyon harfleriyle de, okunuş esası belirtildi. Aynı esas, yazılış bakımından batı dillerinden gelme kelimelere de uygulandı. Türkçe kelimlerde, kökü ile eki kolay seçilemeyenlerin (*at-ı-m*'dan *adım* gibi) belirtilmesiyle yetinildi.

● *Mânâ tarifi* bakımından da Büyük Lûgat önemli yenilikler getirmektedir. Dil, hayat ve âdetlerle birlikte değişir, gelişir; dilde kaideye uygunluk da zamanla yenilenen bir gerçektir; mânâlar zaman içinde genişler veya daralır. Böyle olmasaydı dil, hareketsizlik içinde donar ve çok geçmeden ölü hale gelirdi. Kelimelerin kullanıla kullanıla kazandığı yeni ve değişik mânâları tespit etmenin yolu, eski lûgatlere başvurmaktan değil, bütün yayın vasıta ve imkânları üzerinde uygulanacak sıkı ve devamlı bir tarama çalışmasından geçer. Lûgatçiliğimizdeki bu büyük noksan, Büyük Lûgat hazırlanırken, gazete ve dergilerden başlayarak, Tanzimat'tan bu yana yayımlanmış edebî, ilmî eserlerin başlıcaları ciddî bir taramadan geçirilmek suretiyle giderilmeğe çalışıldı. Böylece, lûgatin kelime kadrosu yeniden gözden geçirilirken, kelimelerin kullanılışına ait misaller (örnek cümleler) de kaynaklarından toparlanmış oldu.

Türkler, arap ve fars dillerinden faydalanmakla beraber, o dillerden ancak kendi işlerine yarayan kelimeleri almışlar ve bunlara kendilerine has mânâlar vermişler, çoğunun telâffuzunu da değiştirmişlerdir. Büyük Lûgat'te, Osmanlıca'nın, Türkler tarafından çeşitli malzeme kullanılarak, kendi ihtiyaçlarınca meydana getirilmiş, işlenmiş ve güzelleştirilmiş bir dil oluşu gerçeği daima göz önünde tutularak, bu çeşit kelimelerin, eski lûgatlerimizde olduğu gibi arap ve fars dillerindeki mânâları değil, Türkçe'de kazandığı şekil ve mânâlar üzerinde duruldu.

Ortak dilin bilinerek kullanılması güçlenmesine, zenginleşmesine yol açar. Bu açıdan, ele alınan kelimeler ve bunların çeşitli anlamları «dil seviyesi» bakımından da sınıflandırıldı. Teklifsiz (*Teklz.*) adı altında, günlük konuşma dilinde kullanılan, ama yazı dilinde kaçınılan kelimeler ve mânâları; halk dili adı altında, aydın çevrelerce yetersiz veya kaba sayılarak benimsenmeyen kelime ve mânâlar verildi. Konuşma ve halk dillerinden kesin sınırlarla ayrılmasa da, argo'nun kelimeleri ve kelimelerin argo'daki mânâları ayrıca belirtildi. Bir kelimenin teşmil yoluyle (*Teşm. yol.*) aldığı daha geniş ve yaygın anlamlar işaretlendi. Hakikî (*Hak.*) mânâlar yanında, mecazî (*Mec.*) olanlar da belirtildi. Edebî (*Ed. telm.*) ve tarihî (*Tar. telm.*) telmihler de ihmal edilmedi. Buna karşılık, Türkçe'ye yabancı dillerden gelen kelimelerin eşanlamlarını (müteradiflerini) vermekle yetinilerek, o kavramın tarifi türkçe kelimenin karşılığı olarak değerlendirildi.

● *Örnek cümleler,* «kelimelerin belli ve değişmez mânâları yoktur, kelimeler mânâlarını kullanıldıkları yerden alır» şeklinde ifade edilen bugünkü dil anlayışının bir gereği olarak, bu genişlik ve tamlıkta, ilk defa Büyük Lûgat'te kullanıldı. Türk dili üzerinde semantik, stilistik ve fonoloji bakımından yeterli incelemeler yapılmadığı için, kelimelerin mânâlarını tarifte genellikle karşılaşılan güçlük, birinci el belge niteliğinde olan örnek cümlelerle önemli nispette giderildi. Bazen de, bir antoloji derlercesine, güzel cümle ve mısralarla bezenen bu örnekler daima, Türkçe'yi yetkiyle ve en iyi kullandıkları kabul edilen yazarlardan seçildi. Ve görüldü ki, kelimelere verilen mânâları örnekleriyle belgelemeyen bir lûgatin, güvenilir bir kaynak ve ciddî bir tespit vasıtası olması kadar, bir dile ve o dili konuşup yazanlara gerçekten hizmet etmesi de mümkün değildir.

● *Deyimler,* Büyük Lûgat'in ayrı bir zenginliğini teşkil eder. Lûgat maddelerinin bu kısmında, madde başı kelimenin ekler ve diğer kelimelerle birlikte, seyrek olarak da kendi başına farklı anlamda bütün kullanılış şekilleri, yine örnekleriyle birlikte belirtildi. Bazen terkipler ve atasözleri de bu kısımda kullanıldı (Atasözleri, topluca derlenmiş olarak *Atasözü* maddesi altında verildi). Çeşitli ihtisas alanlarına ait terimler, her alan için ayrı ayrı gösterilirken, varsa, o kelimeyle ilgili ansiklopedik bilgiler de (→ ANSİKL.) kısaltması altında aynı madde içinde verildi. Gramer ve lengüistikle ilgili bilgiler ise, gerekiyorsa madde içinde (*Dil bil.* «dilbilgisi» kısaltmasıyle), gerekliyse ayrı madde olarak lûgatteki yerini aldı.

BİBLİYOGRAFYA

Büyük Lûgat ve Ansiklopedi'deki bazı maddelerin sonuna (→ Bibliyo.) notu kondu. Bu işaret, o konu hakkında ve o cildin sonunda bibliyografya bilgisi bulunduğunu gösterir. Bibliyografya sayfalarındaki kaynak kitap listeleri de alfabe sırasındadır. Bunlardan, önce yeni harflerle ve türkçe yazılmış olanları, sonra yabancıların o konudaki eserleri bildirildi. Pek seyrek durumlar dışında, gazete ve dergilerde yayımlanan makale ve incelemelere yer verilmedi. Genel kitaplıklardaki, bazen el yazması klasik eserler, vaz geçilmez kaynak niteliğinde olduğu zaman belirtildi. İhtisas kitapları liste dışı tutuldu. Daha çok, herkesin faydalanabileceği kitaplar ve son baskı tarihleri bildirildi.

Yine her cildin sonunda, o ciltte yer alan başlıca maddeleri hazırlamış olan uzman ve yazarların adları kaydedildi.

BİYOLOJİ VE TIP

Müspet ve tatbikî ilimlere dair hemen her madde *Grand Larousse Encyclopédique*'ten aynen alınmakla beraber, bu sahada asıl büyük güçlüğü, Türkçe'nin terimlerden yana yetersiz oluşu yaratıyordu. Üniversitenin de yapa gelmekte olduğu gibi, bu alanda yabancı terimlerden pek çoğunu olduğu gibi alıp kullanmaktan başka çıkar yol yoktu. Üzülerek böyle yapıldı. Uzman ve dilcilerin teklifi olan terimlerden, bugün için gerçek bir ihtiyaca cevap verenler ve yaygın denebilecek ölçüde kullanılmakta olanlar benimsen-

Genel biyoloji. Bu geniş alanda kelimeleri, bazen tek madde, bazen tek bir ihtisas içinde ele almak çok güçtür. Meselâ kromozom kelimesi, hücre çekirdeğinin bir elemanına verilen ad olarak sitoloji'yi, bileşimi bakımından biyo-kimya'yı, çoğalım yoluyle hücrelerin üremesini ve canlıların büyümesini sağlayışı ile jenetik ve ambriyoloji'yi, sayı ve nitelikçe anormal değişiklikler göstererek aykırılık ve hastalıklara yol açışıyle teratoloji ve patoloji'yi ilgilendirir. Öyleyse kromozom'un, kendi adını taşıyan madde dışında, daha pek çok maddede yer alan ansiklopedik bilgiler sayesinde tarifi tamamlanabilir bir kavram olduğunu kabul etmek ve bu gibi konularda tek maddeye bakmakla yetinmeyerek, göndermeler yoluyle bu maddeler arası bağlantıya ulaşmak gerekir.

Fizyoloji, mikrobiyoloji, bakteriyoloji, viroloji gibi temel ilimlerde, antropoloji alanında büyük gelişmeler kaydeden insan biyolojisinde, patolojinin bütün dallarında aynı durumla karşılaşıldı ve aynı usul uygulandı. Amaç, tıbbî öğütler vermek değil, bu alandaki kelimelerin mânâlarını açıklamaktı.

Türk tıp tarihine bu eserde ayrı bir yer ve önem verilmesi normaldi. Meşhur hekimlerimizin biyografileri ve eserleri, eski ve yeni öğretim müesseseleri, araştırma merkezleri yanında, darüşşifalar, bunların kurucuları, tarihî yeri ve değeri olan yerli ilaçlar v.b. de alfabe sıraları içinde anlatıldı.

COĞRAFYA

Grand Larousse Encyclopédique'te coğrafya konusunda kıtalara ve ülkelere geniş yer ayrılmıştır. Coğrafî şartlar, iskân ve iktisatla ilgili konular gibi, her ansiklopedide bulunan bilgilerden başka, ülkelerin hayat seviyeleri ve iktisadî kalkınmaları üzerinde de durulmuştur. Dünyadaki büyük şehirlere ayrı ayrı yer verilmesi esaslı bir yenilik teşkil etmektedir. Bu geniş monografilerde, şehirlerin sanayi hayatını, mimarî zenginliklerini, şehircilik gelişmelerini ve topluluk olarak yapılarını bulmak mümkündür. Fizikî coğrafya konusunda ve jeomorfoloji, klimatoloji, hidrografi ve oseonografi'den gelen bilgiler dışında, teknik açıklamalardan çok, beşerî ve iktisadî meseleler incelenmiştir. *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*'nin Türkiye coğrafyası ile ilgili maddelerinde iller, il merkezleri, ilçeler, bucaklar çağdaş bir görüşle ele alındı; ayrı bir özelliği yoksa, köyler liste dışı bırakıldı. Her il için itina ile hazırlanmış bir harita verildi. Bunun yanısıra, başlıca il merkezlerinin şehir planları yaptırıldı ve hemen bütün illerin tarihî, mimarî ve tabiî zenginlikleri ilâve halinde sunulan renkli tablolarla tanıtılmağa çalışıldı. Eski coğrafyanın önemli yerleşme merkezleri belirtildi. Etnografya konusunda, halkların yaşayışları, sanatları, dil özellikleri hakkında gerekli bilgiler verildi. Türkiye coğrafyasıyle yetinilmeyerek, tarih boyunca türk coğrafyası da değerlendirildi.

Kaynak eserde coğrafya bakımından Fransa'ya ayrılmış yer ve verilmiş önem, hemen aynı ölçülerle, Büyük Ansiklopedi'de Türkiye'ye uygulandı. Renkli haritalarda, Fransa açısından gerekli görülenler alıkonurken Türkiye'yi daha çok ilgilendiren konular da (Afganistan, Balkanlar, Kıbrıs haritaları gibi) ilâve edildi.

EDEBİYAT

Larousse, genel çizgileriyle dünya edebiyatını, milletlerarası şöhreti olan yazarları, büyük sentez maddelerini (şiir, roman, tiyatro gibi) ve önemli edebî mektepleri(romantizm, klasisizm, sembolizm gibi) lûgat, biyografi ve konu maddeleri içinde vermiştir. Bu çalışmayı yaparken, o konularda söylenebilecek her şeyi bir araya toplamaktan çok, okuyucuyu, çağımızın estetik, sosyal, ahlâkî ve edebî meseleleriyle yüzyüze getirmek maksadını gütmüştür. Dünya edebiyatıyle ilgili bu maddeler, Türkiye bakımından yapılmış bir ayıklamadan sonra *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*'ye alınırken bir taraftan da türk edebiyatının hemen bütün meselelerine geniş yer ve önem verildi. Başlangıçtan bugüne, türk edebiyatına adını kabul ettiren her şair ve yazarın biyografisi Büyük Ansiklopedi'ye alındı. (Bugün Türkiye hudutları dışında bulunan türklerin [azeri, kazan, kazak, kırgız] türkçe yazan sanatçıları ve edebiyatları da ihmal edilmedi). Biyografi maddelerinde önemsiz teferruat üzerinde durulmadan edebî eserlerin, yazarların ve şairlerin fikir ve sanat hayatı içindeki yerini belirtmek tercih edildi; üslûp ve dil özellikleri belirtildi, eserlerinin tam listeleri verildi. Hayatta olan sanatçıların seçiminde ve sunuluşunda ihtiyatlı davranıldı, geleceğin tayin edeceği bir hükmü bugün vermekten sakınıldı.

Büyük Lûgat ve Ansiklopedi, bir yeniliği daha gerçekleştirerek, edebiyatçılar gibi, önemli edebî eserlere de maddeler ayırdı, millî kültüre tesir eden, edebiyat tarihi içinde bir merhale sayılan çeşitli kitapların kısa özetlerini, üslûp ve değerlerini ayrı maddeler içinde belirtti. Ve bir adım daha atarak, şahsiyeti, etkisi, yayılma sahası bakımından özel bir nitelik kazanan bazı roman ve tiyatro eseri kahramanlarına da ayrı madde olma hakkını tanıdı. Türk tiyatrosu ve tiyatro tarihimiz aynı anlayışla ele alındı; dünya ve türk basın tarihlerine de gereken önem verildi.

EĞİTİM VE ÖĞRETİM

Eğitim ve öğretimle ilgili konular, bu meselelerin tarihî gelişmesini de kısaca anlatan, özellikle bugünkü durumlarını açıklayan maddeler halinde yazılmıştır. Türkiye'deki öğretim kuruluşları tafsilâtıyle anlatıldı, bir kıyaslama imkânı vermek için Larousse'un Fransa, Almanya, İngiltere, Amerika v.d. büyük ülkelerin eğitim konularına ayırdığı maddeler, Büyük Ansiklopedi'ye de alındı. Öğretim kollarında her gün biraz daha artan ihtisaslaşma, zıraî, sınaî, hukukî, ticarî öğretim ve eğitim meseleleri üzerinde esaslı bilgi vermeyi gerektirdiğinden, çeşitli meslek gruplarına yönelenlerin takip etmeleri gereken kademeler, bu maddeler içinde açıklandı. Bütün öğretim müesseseleri, tarihleri ve özellikleriyle anlatıldı, millî müessese niteliğini kazanan okullara özel yer verildi.

FELSEFE

Kaynak eserin hazırlanışında, felsefe maddelerindeki terimler bakımından bazı güçlüklerle karşılaşılmıştır. Lûgatlerin hemen her yeni baskısında şekil ve anlam değişikliğine uğrayan bu terimlerden en uygunlarını seçmek, bu işin uzmanları arasında bile ciddî tartışma konusu olmaktadır. *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*'de büyük felsefe sistemlerinin ve doktrin sahibi filozofların biyografileri ve temel fikirleri Türkçe'ye itina ile çevrildi. Anlaşılması nispeten güç felsefe sistemlerine okuyucunun dikkat ve ilgisini çekebilmek için, kilit kelimelere ve diğer maddelere göndermeler yapıldı. Felsefe konusundaki telif çalışmalarda, Batı'daki felsefe hareketleri ve varsa, bunların türk temsilcileri tanıtıldı, bu akımların ve filozofların türk fikir hayatına neler getirdiği belirtildi. Ayrı ve önemli bir konu olarak islâm felsefesinin ve bu felsefeyi bütünleyen kelâmcıların, tefsircilerin, fıkıh ve mecelle uzmanlarının hayatları, önemli eserleri, nazariyeleri verildi.

FİZİK ve KİMYA

Fizik ilminin ve onun sanayideki uygulamalarının gösterdiği önemli gelişmelere Larousse'ta geniş yer verilmiştir. Atom ve çekirdek fiziği, strüktürler kimyası gibi yeni keşiflerin, veya elektronik, jeofizik, makromoleküllerin incelenmesi gibi konuların bütün dünyadaki ilgi çevresi her gün biraz daha genişlemektedir. Türkiye'yi bu ilgi çemberinin dışında sayabilmeye imkân yoktur. Bu gerçeğin birinci planda göz önünde tutulduğu *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*'de, bazıları büyük yer tutan bu maddeleri uzman mütercimler türkçeye çevirdiler. Böylece, herkesin merak konusu olan atom enerjisinin, elektronik optiğin, radyoaktif izotopların esasları kolay anlaşılır bir dille okuyucuya sunuldu. Günümüzde ilmî değeri kalmamakla beraber, türk kültür tarihi bakımından ilgi çekici ve yaygın olan (*ilm-i simya, ilm-i nücum* gibi) eski ilimlerle ilgili konular hakkında da maddelere eklemeler yapıldı.

GÜZEL SANATLAR

Büyük Lûgat ve Ansiklopedi'ye şöhretleri dünyaca kabul edilmiş, eserleri müzelerde, şehir meydanlarında, âbidelerde görülebilen sanat ustalarının üslûpları, sanat tarihinin genel gelişimi içindeki yerleri, bunların tahlili ve etkileri, renkli veya siyah-beyaz fotoğraflarıyle birlikte Larousse'tan alındı. Bu konunun hayli kabarık sayılara varan telif maddeleri ise, eski veya yeni sanat kollarının uzmanları, sanat tarihçileri, bazen bizzat sanatçılar ve sanat tenkitçileriyle sıkı işbirliği ve yardımlaşma sonucu hazırlandı. Mimarî eserler için iki yol tutuldu; bir taraftan bağımsız madde olma değerindeki büyük ve önemli eserlerin monografileri, planlar, kesitler, detay fotoğrafları ve krokilerle zenginleştirilerek verilirken, öte yandan Türkiye'nin her iline ayrılan maddelerin sonunda, o il sınırları içindeki mimarî eserler topluca ve gerek tarih, gerek sanat özellikleriyle anlatıldı; Ahlat gibi, Ahtamar gibi tarihî sanat merkezlerindeki kalıntılar yine aynı zenginlikte verildi. Yazı, tezhip, minyatür, bezeme ve nakkaşlık, oymacılık, hakkâklık v.b. eski türk sanatları, bunlara has terimler, deyimler, teknikleri anlatan ansiklopedi bilgileriyle bütünlendi. Bu sanatların adı bugüne kadar gelen ustaları, özlü hayat hikâyeleri ve eserlerinin fotoğraflarıyle Büyük Ansiklopedi'deki yerlerini aldılar. Eserleri Türkiye içinde veya milletlerarası mükâfatlar kazanan, millî müzelere kabul edilen, son çağ türk resim ve heykel sanatçıları, hayatta olanlar hakkındaki hüküm zamana bırakılarak tanıtıldı. Yine bir özellik olarak, güzel sanatlara dahil konular sadece kendi maddeleriyle sınırlanmadı; meselâ bir edebî tem, bir efsane, bir savaş anlatılırken, onunla ilgili bir tablonun, bir minyatürün, bir gravürün fotoğrafı bulunarak çeşitli sanatların birbiriyle bağlantısı da ortaya kondu.

HUKUK ve İKTİSAT

Genel konular ve kavramlar dışında, hukuk ve iktisat maddelerini *Grand Larousse Encyclopédique*'ten aynen almak ve tercümeyle yetinmek imkânı yoktu. Her memleketin kendi özel şartlarına göre hazırlanması gereken bu maddeler, telif çalışmalarında ancak hatırlatıcı birer anahtar sayıldı. Bu maddeler yazılırken, sık sık değişmesi tabiî ve kaçınılmaz olan «mevzuat» üzerinde durmaktan ve böylece belki kullanışlı, ama geçici bir hukuk rehberi hazırlamaktan sakınıldı. Daha çok, toplum münasebetlerinin ve müesseselerinin hukuk açısından gösterdiği gelişmeler göz önünde tutuldu. Ayrıca, günümüzde büyük ve hızlı gelişmeler gösteren hukuk dallarına (iş hukuku gibi) geniş yer ayrıldı. Öte yandan, bugün hemen herkesin ilgilendiği ve sözünü ettiği iktisadî doktrinleri ve bu konudaki gelişmeleri açıklamak gerekti. Kamu iştirâklerinin ve özel teşebbüs hareketlerinin esasları, özel teşebbüs ekonomisi ve iktisadî devlet teşekkülleri ile kamu iktisadî teşebbüslerinin tanıtılması gerekiyordu. Büyük üretim, dağıtım ve kredi ünitelerinin kaynakları ve güçleri, işletmeciliğin ve idare sanatının unsurları kısa fakat açık bilgiler halinde lûgat ve ansiklopedi maddelerinde yer almalıydı. *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*'nin hukuk ve iktisat maddeleri bu anlayışla kaleme alındı. Ticarî ve sınaî, büyük banka ve şirketlere, millî nitelik kazanmış tesislere ve müesseselere, bunların sahiplerine, iktisadî siyaseti etkileyen iş adamlarına dair maddeler açıldı. Bu seçimlerin yapılmasındaki güçlükler, bu unsurların iktisadî hayatımızdaki rolü ve önemi düşünülerek göze alındı.

MATEMATİK, ASTRONOMİ, TATBİKİ İLİMLER

Sanayi ve tatbikî ilimlerdeki gelişme matematik alanında kullanılan terimlerde büyük değişmelere yol açmıştır. Bu değişmelerden gelen güçlükler bugün her ülkede ve Fransa'da da hissedilmektedir. *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*'nin hazırlanmasında, matematik alanında, orta öğretim, yüksek okul ve üniversitelerde kullanılan terimler arasında bile birlik sağlamak kolay olmadığı için, kesin bir tercih yapmak yerine, kullanıla gelen terimlerin tümünü vermek ve maddeleri genellikle türkçe karşılıklar altında toplamak yolu seçildi.

● Astronomide, sayıları 1 560'a varan gezegenciklerden, belli özellikleri olanlar alındı. Bazı parlak yıldızların, takım yıldızların varsa Türkçe'deki adları, yoksa latinceleri kullanıldı. Klasik bir gökyüzü haritasından başka, takım yıldızların geometrik sınırlarını gösteren tafsilâtlı bir harita da verildi.

● Bayındırlık ve imar konuları bugün bir

sanayi, dolayısıyle bir mekanik konusu haline gelmiştir. Çağımızın bu belirli gelişmesi, yeni yapı meseleleri ve modern makinelerle ilgili, yabancı kökten gelen birçok terimin ve tarifin *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*'ye girmesini gerektirdi.

● Elektroteknik elektrik enerjisi konularındaki geniş bilgiler Larousse'tan alındı. Elektriğin kısa bir tarihçesi, ilk tecrübelerden itibaren geçilen çeşitli merhaleleri okuyucuya hatırlatıldı.

● Denizcilikte gerçekleşen büyük gelişmeler sebebiyle, *Grand Larousse Encyclopédique* bu alandaki eskimiş deyimleri ve günümüzde terkedilmiş makinelerle aletlere ait tarifleri maddelerinin dışında bırakmıştır. *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*'de türk denizcilik tarihinde yeri bulunan ve bugün de geçerli olan kelimeler, deyimler, tarifler, kaynakları ve kökleri belirtilerek açıklandı.

● Havacılıkta hızın gelişmesi, ses ve ışık duvarlarının aşılması, hava taşıtlarının aerodinamiğini geniş ölçüde değiştirmiştir. Bu bakımdan Larousse'ta havacılığın klasik tarihi, bütün bu teknik gelişmeler göz önüne alınarak yazılmış, son uçakların yapım ve deneme esasları da ihmal edilmemiştir.

● Matematikte kanunlar ve kavramlar maddeler içinde belirtildi ve son uzay çalışmalarına, uzay hakkındaki bilgilere önemli yer ayrıldı. Sembolik ve tatbikî matematikte geçen terimler, yeni gelişmelerin anlaşılmasında yardımcı olmak üzere alfabe sırası içinde açıklandı.

● Otomobil ve motosiklet sanayiinde bugün de esaslı değişiklikler olmaktadır. Bu sebeple *Grand Larousse Encyclopédique*'te bu konuların her birinde gerçekleşen gelişmeleri özetleyen bir sentez çalışması yapılmıştır. *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*'de karbürasyon, aktarma, süspansiyon, frenleme, direksiyon v.b.'ne dair bilgiler, otomobil, motosiklet, skuter maddelerine eklendi.

● Sibernetiğe ait maddeler, bazı makinelerin yapabildiği zihin işlemleriyle, sadece insana vergi olduğu kabul edilen işlemlerin yerlerini tayin etmeğe yarayacak değerdedir. Bu görüş, klasik psikoloji incelemelerini tecrübî esaslara dayanarak yeniden ele almayı gerektirmiştir. Türk okuyucuları için çok yeni olan bu alanın terim ve maddeleri de, sadece açıklama şeklinde değil öğretici nitelikte hazırlandı.

● Silikat sanayiinde, özellikle camcılık ve seramikte ve genel olarak sanayileşmede gerçekleşen gelişme, bu alanda kullanılan kelime ve terimleri de değiştirmiştir. Bunlar, ve eski türk sanatlarıyle ilgili bilgi ve terimler toplanarak, *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*'de maddeleştirildi. Tatbikî mekanikteki yeni makinelerin tarifleriyle yetinilirken, gazlı türbin gibi son buluşların açıklanmasına önem verildi; makinelerin çalışmasında görülen bazı önemli aksaklıklarla, bunları önlemenin çarelerine dair bilgi de, kaynak eserden alındı.

MÜZİK ve MUSİKİ

Türkiye'de ve *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*'nin genel ölçüleri içinde, musiki maddeleri hazırlayabilmek için genel hatlarıyle üç yönlü bir çalışmaya ihtiyaç vardı: klasik ve tarihî türk musikisi (bu maddeler yazılırken *musiki* kelimesi tercih edilmiştir), klasik batı müziği (bu maddelerde *müzik* kelimesi kullanılmıştır) ve günümüzde, Türkiye'de, her iki alanda da tespit edilen gelişmeler. Batı müziğine ait maddeler, müzik formları ve nazariyeler tarihi, bu müziğin aletleri, ünlü eserleri, büyük bestecileri, dünya çapındaki icracıları Larousse'tan alındı.

Türk musikisinde tarihî gelişim göz önünde tutuldu. Eski musikimizin, tekke musikisi, saray musikisi, mehter musikisi gibi çeşitli bölümlerinin bir bütünün parçaları olduğu dikkate alınarak büyük bestekârların ve adları bugüne ulaşan icracıların hayat hikâyeleri verilirken, onların içinde yaşadıkları tarihî devir de belirtildi. Musiki usulleri, makamları, terimleri, aletleri lüzumsuz teferruattan arınarak okuyucuya sunuldu. Maddeleri fotoğraflarla bütünleme gayreti bu alanda da gösterildi. Başarıları geçici olan, bir süre etkili görünseler de, bu sanatın gelişmesinde gerçek rolü tespit edilemeyen bestekârlar, icracılar, şefler, yorumcular Büyük Ansiklopedi'ye alınmadı. Koreografi ve bale maddelerine, bu alanda ün yapmış türk sanatçı ve bestecilerine dair bilgiler eklendi. Halk musikisi ve halk danslarına, özel çalgılarına, kıyafetlerine, varsa hikâyelerine de, maddeler arasında yer verildi.

ORDU ve ASKERLİK

Grand Larousse Encyclopédique ordu ve askerlik tarihine özel bir önem vermiştir. Bunun sebebi, İkinci Dünya savaşından bu yana gerek yeni silâhların (atom bombası, güdümlü silâhlar v.b.) ortaya çıkması, gerek siyasî olaylarla askerî olayların birbirinden kolayca ayrılamaz derecede kaynaşmasıdır. Ordular günümüzde, her devirden daha fazla, millet ve halk iradesinin ve kudretinin ifadesi haline gelmiştir. *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi* Larousse'ta bulunan malzemeyi kullandı. Ancak, türk ordusu ve Türkiye'nin askerlik meseleleri üzerinde ayrı bir çalışma yapmayı da ihmal etmedi. Her şeyden önce türk ordusunun zaferlerle dolu şerefli geçmişi bu özel dikkati zarurî kılmaktaydı. *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*'nin hazırlayıcıları, böyle bir ihtiyaç noktasından hareket ederek, bu maddelerin hazırlanmasında Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi başkanlığından yardım istediler. Maddeler, bu Başkanlıkça kurulan uzman heyetleriyle birlikte hazırlandı. Türk askerlik tarihinin ve buna bağlı olarak ordu teşkilâtı ve ikmal tarihinin, bugünkü Türkiye için olduğu kadar, dünya ordular tarihi bakımından da ifade ettiği mânâ belirtildi. Ordu ve askerliğin bugünkü meseleleri de, aynı heyetler tarafından ele alındı; rütbeler, sınıflar, kıyafetler, teçhizat ve malzemeyle ilgili maddeler, son gelişmeler göz önünde tutularak tespit edildi. Ve Türkiye'de ilk defa, bir ansiklopedi içinde ordu ve askerlik maddelerine bu ölçüde önem ve yer verilmiş oldu.

TABİİ İLİMLER

Grand Larousse Encyclopédique, Avrupa'da pek tanınmamış saydığı ve bilinmesinde de herhangi bir fayda görmediği egzotik hayvan ve bitkileri almamış, buna karşılık, şu veya bu hayvan veya bitki grubuna has organlar, vücut kısımları ve biyoloji fonksiyonları hakkındaki maddelere geniş yer vermiştir. Temel eserden bu bilgi aktarılırken, Türkçe bakımından çeşitli zorluklar, hattâ yer yer aşılmaz engellerle karşılaşıldı. Birçok hayvan ve bitki cinsleri arasında tam, kesin bir sınıflandırmanın yapılmamış olması, türkçe bir terimin aynı zamanda hem tür'e, hem cins'e, hem de familya'ya uygulanmasını gerektiriyor, bundan dolayı da, bir cins hakkında ileri sürülen bilginin sadece bir türü gösteren kelimenin altında verilmesi, veya bir bitkinin bir tek çeşidini belirten bir terimle büyük bir familya'nın karşılanması gibi kargaşalıklara yol açıyordu. İlmî adlara, yani latince terimlere büyük çapta yer verilmesi, yabancı terim merakından değil, okuyucuya kesin ve düzenli bilgi vermek endişesinden doğdu. Bununla beraber, türk dilinde yerini ve anlamını bulmuş terimler, her zaman, madde başı olarak yabancı terimlere tercih edildi.

TARİH

Grand Larousse Encyclopédique'teki tarih maddeleri, esere hâkim titizliğin özellikle belirdiği kısımlardan biridir. *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*'nin tarihle ilgili maddeleri, geniş bir uzmanlar heyetinin beraberce planladığı esaslara uygun olarak, yine o heyetler tarafından yazıldı. Tarihî biyografileri, olayları ve müesseseleri ölü birer arşiv malzemesi olmaktan çıkararak, canlı ve faydalanılabilir hale getirmek bu yazılarda temel hedef oldu. Uzak Asya'nın en eski türk devletlerinden başlayarak, tarihî göçler, değişen dil, din ve kültürler, önemli yerleşmeler, beylikler, sultanlıklar, imparatorluklar tarih olarak yazılırken sadece arşiv belgelerinden gelen bilgiye dayanılmadı, çağdaş tarih anlayışının gerektirdiği toplu çalışma düzeni içinde, arkeoloji, paleografi, nümismatik, diplomasi gibi komşu bilgilerden de faydalanıldı; tek bir tarihî olay, sırasında bütün bu dallardan gelen bilgilerle bütünlenerek verildi.

Çeşitli devirlerin teşkilât tarihi, geçmişle bugün arasındaki kopuklukları kapatacak, mânâlı bir bütünlük sağlayacak şekilde yazıldı. Müesseseler, idare organları, sosyal sınıflar bir bir maddeleşirken, *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*'nin diğer unsurlarıyle de birleşince, ortaya çok dikkate değer bir gerçek çıktı: meselâ, klasik tarih kitaplarında adı sık geçen tekâlif-i örfiye, adaletname, âdet-i ağnam, kapı kethüdası v.b. müesseseler ve teşkilât tarihlerimize ait terimler, «*tekâlif, adalet, âdet, kethüda*» lûgat maddeleri içinde birleştirilince, ve aynı kelimelerin hukuk, edebiyat ve iktisat'taki karşılıklarıyle de tamamlanınca ortaya canlı, ifadeli, hatırda kalır kavramlar konulmuş oluyordu. Böylece ölü kalıplar olmaktan kurtulan tarih maddeleri, haritalar, belgeler, belge değerindeki fotoğraflar ve fotokopilerle de zenginleştirildi. Ve *Grand Larousse Encyclopédique*'in Fransa için verdiği tarih bilgisi, *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*'de Türkiye tarihi ile yer değiştirmiş oldu; bu arada Fransa tarihi de geniş bir özet olarak yerini muhafaza etti.

TEMAŞA SANATLARI ve SPOR

Bu eserde, sanatın çağdaş değerleri aynen benimsendi. Bu yapılırken sanat hayatında müstesna bir eser ortaya koyan, veya meslek hayatı boyunca birçok esere yeni bir hüviyet kazandıran, üçüncü bir halde, şöhreti sınırlar dışına taşan ve bahis konusu sanatların gelişmesinde bir rolü olan isimlerin tespitine dikkat edildi. Bugünde kalınmayarak, eski türk temaşa sanatları, orta oyunu, karagöz, meddahlar, kantocular, kantolar, operetler bir bir elendi. Her sanat dalının, bugüne adı kalan ustalarına ait bilgi toplandı. Karagöz ve ortoyunu tipleri, önemli oyunların özeti, dekor, kıyafet özellikleri ve kendilerine has terimleri ve tarihçeleriyle birlikte verildi.

● Spor konusunda büyük kitlelerin ilgisini çeken spor kuruluşları, klüpler ve tarihçeleri, milletlerarası yarışmalarda adını duyuran sporcular, millî takımlarda yer almış oyuncular, spor terimleri ve aletleri *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*'ye alındı.

ZIRAAT

Türkiye gibi, iktisadî kaynakları daha çok ziraata dayanan bir ülkede, yeterli bir ansiklopedi ve lûgat çalışması yapılırken, ziraat ürünleri hakkında bilgi vermekle yetinilemezdi; bu ürünlerin coğrafî dağılışlarını gösteren haritalar, özellikle dünya üreticilerinin mukayeseli durumları, yeni üretim usulleri ve gelişmeleri üzerinde durmak gerekti. Üretim konularının bugünkü gelişim çizgisine tarihî bilgilerin eklenmesine de ihtiyaç vardı. Büyük Ansiklopedi'deki ziraat maddeleri, teknik bakımdan gelişen ziraat sanayii, mikrobiyoloji, fermantasyon sanayii üzerindeki son çalışmalar ve bunların Türkiye'deki uygulama şartları göz önünde tutularak hazırlandı.

SAYFA DÜZENİ, RESİM, HARİTA

Büyük Lûgat ve Ansiklopedi, örnek aldığı eserde olduğu gibi, sayfa düzeniyle iki amacı bir arada gerçekleştirdi: 12 000 sayfaya normal boyda 72 000 sayfa tutacak metni sığdırırken, ferahlık, okunaklılık ve güzellikten fedakârlık etmemeğe çalıştı. Ofset tekniği ve üstün baskı malzemesiyle, metin harflerinin ve resimlerin küçük boylarda verilmesi sağlandı. Resimler, süs unsuru olarak değil, açıklayıcı ve öğretici nitelikte seçildi. Mimarî eserlerin düşey izdüşümleri, kesitleri ve aksonometrik görünüşleri, mekaniğe dair fonksiyon şemaları, ünlü sanat eserlerinin büyütülmüş detayları ve özellikle, okul atlaslarıyle kıyaslanamayacak ölçüde tafsilâtlı ve tam olan coğrafya ve tarih harita ve krokileri bu anlayışla hazırlandı. Renkli ve siyah haritalarıyle okuyucusuna ayrı ve çok zengin bir atlas sunmakta olan Larousse'un, bu bakımdan bizce tespit edilen noksanları, renkli ve siyah haritalarla giderildi. Sanatçıların kendi resimlerinden çok, tanınması faydalı eserlerine yer verildi. Teknik resim konusunda uzmanlara değil, bilmediğini öğrenmeğe çalışan okuyuculara hizmet edildiği göz önünde tutuldu.

Türkiye ve Türklerle, özellikle tarihî biyografilerle ilgili resimlerin bulunması ve toplanması başlıbaşına güç bir işti. Buna rağmen hayalî resim geleneğine asla yer verilmedi. Desenlerin açıklayıcı olmasına dikkat edildi. Çoğu zaman bir resim veya desenin doğruluğu, netliğine ve güzelliğine tercih edildi.

KULLANMA ESASLARI

TRANSKRİPSİYON HARFLERİ

Bu eserde, türk alfabesi ve batılı yabancı adların yazılışında geçen bazı latin harfleri dışında, özel işaret olarak yalnız «transkripsiyon» harfleri kullanıldı. Bu harflerle, Türkçe'ye arap ve fars dillerinden gelen kelimelerin asıl yazılış şekilleri ve söyleniş özellikleri bir dereceye kadar belirtilmeğe çalışıldı. Kullanılan transkripsiyon işaretleri ve anlamları şunlardır:

- *ā* kalın *a*. [t*a*rih]
- *ḍ* kalın *d* (Arapça'da *d* ile *z* arası söylenen *dat*). [ka*d*ı]
- *ē* Türkçe'de uzun okunan *e*. [m*e*mur]
- *ġ* Türkçe'de bazen kalın ve yumuşak *g*, bazen sadalı ve yumuşamış kalın *k* okunan ses (Arapça'da *gayın*). [yapağı]
- *ḥ* Kuvvetli ve gırtlaktan söylenen *h* (Arapça'da *ha*). [*h*ak]
- *ẖ* Kalın, art damağa sürtünerek ve gırtlaktan söylenen *h* (Arapça'da *hı*). [*h*atip]
- *ī* uzun *i*. [*i*man, ilmî]
- *ḳ* kalın *k* (Arapça'da *kaf*). [*k*ıyamet]
- *ñ* Türkçe'nin «*ng*»'den gelen ve genizden söylenen *n* sesi (sağır kef). [de*n*iz]
- *ō* uzun *o* (Arapça ve Farsça'daki uzun *u*'nun Türkçe'de söylenişi). [d*o*st]
- *s̱* *t* ile *s* arası söylenen peltek *s* (Arapça'da *se*). [mi*s*al]
- *ṣ* kalın *s* (Arapça'da *sat*). [a*s*kı, *s*amimî]
- *ṭ* kalın *t* (Arapça'da *tı*). [*t*arak, *T*ahir]
- *ū* uzun *u*. [meşh*u*r, ah*u*]
- *ż* kalın *z* (Arapça'da *d* ile *z* arası söylenen *dat*). [ka*z*a]
- *ẓ* kalın *z* (Arapça'da *zı*). [*z*afer]
- *ẕ* peltek *z* (Arapçada *zel*). [e*z*iyet]
- ʾ bir gırtlak ünsüzü (Arapça'da *hemze*); Türkçe'de kelime başında söylenmez, kelime ortasında kendinden önceki ünlüyü uzatır veya heceyi kesik söyletir [temin, *te*'min], kelime sonunda ek varsa belirir, yoksa düşer.
- ʿ bir gırtlak ünsüzü (Arapça'da *ayın*); Türkçe'de kelime başında söylenmez, kelime ortasında kendinden önceki ünlüyü uzatır veya heceyi kesik söyletir [*ma*mur, *ma*'mur], kelime sonunda bazen düşer [mani] bazen düşmez (şen*i*), kelime ek alırsa belirir (cam*i*i).

MADDE DÜZENİ VE HAS İSİMLER

Has isimler alfabe sırası içindeki yerlerini alırken, şu esaslara uyuldu:

● Biyografi maddelerine konu olan Türklerin isimleri soyadlarına göre sıralandı. Soyadı kanununun yürürlüğe girişinden sonra da, eski adlarıyle anılmakta devam etmiş olanların bu isimlerinden, soyadlarına göndermeler yapıldı (**ABDÜLHAK HÂMİD**. Bk. TARHAN).

● Tarihî isimlerde çoğunlukla küçük ve ilk ad sıraya esas alındı. Bu adlardan daha fazla tanınır değilse, aile adları, lakaplar, takma adlar ve mahlâslar madde başlığından hemen sonra belirtildi. Arapların isimleri «**bin**» bağlantısı ile yalnız baba adlarıyle birlikte verildi, babalarının babalarını belirtme yoluna, zaruret yoksa gidilmedi (**CAFER bin YAHYA**).

● Adların yazılışında, biyografi konusu kimselerin kendi adlarını nasıl yazdıklarına bakıldı: eski harflerle yazılmış olan adlarda, eski söyleyiş esas alındı (**AHMED, CELÂLEDDİN** gibi), günümüzde ise o kimsenin kendi adını yazışına uyuldu (**MEHMED, MEHMET**, hattâ **MEMET**).

● Tek ve aynı bir adla ün yapmış çeşitli kimseler, alfabe düzeninde doğum tarihlerine göre sıralandı. Hükümdar adları, bir sayıyle birlikte anılıyorsa, bu sıraya göre verildi (**MAHMUD I, MAHMUD II**).

● Yabancı has isimler, türk alfabesinin imkânları içinde, latin alfabesi kullanılan bir dilden iseler kendi dillerinde yazıldığı gibi, diğer bir alfabenin kullanıldığı dillerden iseler kendi dillerinde söylendiği gibi alındı. Eski Yunan ve Roma'dan gelen isimlere de aynı esas uygulandı.

● Şahıs ve yer adlarında yukarıdaki esastan ayrılmak, ender hallerde gerekti (**NAPOLÉON** yerine **NAPOLYON, LONDON** yerine **LONDRA**); bu istisnalara ancak, Türkçe'de çok yerleşmiş şekiller söz konusu ise yer verildi (**SEZAR, AFRODİT, CENEVRE, CEZAYİR**).

● Bunlar dışında, Larousse'un benimsediği esaslar uygulandı: «*of, von, s, de*» gibi asalet belirten ön ekler alfabe sıralanışında hesaba katılmadı (**GRAMONT** Antoine, duc DE); asalet belirtmeyen ön ekler alfabe sırasında dikkate alındı (**A BECKETT, DE GASPERİ** Ancide, **LA FONTAİNE** Jean DE, **O'CONNEL** Daniel, **VAN GOGH** Vincent); arap ve ispanyol adlarında «*el*» ön eki, **EL PASO** gibi yerleşmiş coğrafî adlar söz konusu değilse, dikkate alınmadı; «*Mac*» ön ekiyle başlayan adlar «*M, Mc, Mac*» şekilleriyle alfabe sırasına girdi; Roma'dan gelen adlar, has isimleriyle tanınmamışsa (**BRUTUS, CİCERO**) soyadlarıyle sıraya kondu; ve takma ad kullanan yabancı yazar ve sanatçıların asıl adlarından, takma ve tanınan adlarına göndermeler yapıldı (**AROUET** François-Marie. Bk. VOLTAİRE).

● Her alandan madde konusu eserlerin adları, genel olarak ilk kelimelerine göre sıraya kondu. Yabancı eserlerde «*le, the, der*» ve «*de, of, von*» gibi edatlar dikkate alınmadı. Bazı eserler ise, adlarındaki en önemli kelimeye göre sıraya girdi. (Maddeler içinde yer alan yabancı eser adları, Türkçe'ye tercüme edilmişse, tercümesi önce aslı sonra, edilmemişse aslı önce türkçe anlamı sonra olmak üzere verildi. Eski eserlerin anlamları da belirtildi.)

● Bir kelimeden sonra konulan (*) işareti, o kelimenin, alfabe sırasında ayrı bir madde olarak yer aldığını göstermek için kullanıldı.

KISALTMALAR

Ad.	Ada
Ahl.	Ahlâk
Akad.	Akademi, akademik
Akust.	Akustik
Alm.	Almanca, alman
Ambriyol.	Ambriyoloji
Anat.	Anatomi
Ansikl.	Ansiklopedi
Antropol.	Antropoloji
Ar.	Arapça
Arkeol.	Arkeoloji
Ask.	Askerlik, askerî
Astrol.	Astroloji
Astron.	Astronomi
Ata s.	Atasözü
Atom.	Atomistik
Avc.	Avcılık
Ay. y.	Aynı yer
B.	Büyük
Bağc.	Bağcılık
Bahç.	Bahçecilik
Bk.	Bakınız
Bakteriyol.	Bakteriyoloji
Balıkç.	Balıkçılık
Bank.	Banka, bankacılık
Bas.	Baskı, baskısı
Bayınd.	Bayındırlık
Bd. eğ.	Beden eğitimi
Belz.	Belirsiz
Bibliyo.	Bibliyografya
Bil.	Bilgi, bilgisi, bilim.
Blş.	Bileşik, birleşik.
Binic.	Binicilik, atlı spor
Biyo-kim.	Biyo-kimya
Biyol.	Biyoloji
Biyol. kim.	Biyolojik kimya
Bors.	Borsa
Bot.	Botanik
Boyl.	Boylam
Bs.	Basın
Bulzl.	Bulunmazlık
Bur.	Burnu, burun
C.	Cilt
Camc.	Camcılık
Cerr.	Cerrahlık, cerrahî
Ciltc.	Ciltcilik
Coğ.	Coğrafya
Cumh.	Cumhuriyeti
Cz.	Ceza
Ça.	Çayı, çay
Çekimz.	Çekimsiz, tasrif edilmez
Çeş. Dey.	Çeşitli deyimler
Çiçekç.	Çiçekçilik
Çoğl.	Çoğul
Çl.	Çöl, çölü
D.	Dağ, dağı
Dağc.	Dağcılık
Değişz.	Değişmez
Dekors.	Dekorasyon
Demogr.	Demografi, demografik
Denizc.	Denizcilik
Deric.	Dericilik
Devl.	Devletler
Dey.	Deyim
Dğl.	Dağlar, dağları.
Dil bil.	Dil bilgisi, dilbilim.
Diplom.	Diplomasi, diplomatik.
Doğ.	Doğumu, doğumlu
Doğr.	Doğru, -ye doğru
Doğramc.	Doğramacılık
Dokumc.	Dokumacılık
Dönşl.	Dönüşlü
Dönşz.	Dönüşsüz
Dy.	Demiryolu
Eczc.	Eczacılık
Ed.	Edebiyat, edebî
Edilg.	Edilgen
Eğ.	Eğitim
Ekonom.	Ekonomi
Elektr.	Elektrik, elektrikçilik
Elektron.	Elektronik
Elektrotek.	Elektroteknik
El. santl.	El sanatları
Enl.	Enlem
Esk.	Eski
Eskid.	Eskiden, vaktiyle
Est.	Estetik
Eşanl.	Eşanlam
Etimol.	Etimoloji, etimolojik
Etk.	Etken
Etnogr.	Etnografya
Etnol.	Etnoloji
Ettrg.	Ettirgen
F.	Fiil
Fars.	Farsça, fars
Fels.	Felsefe
Filol.	Filoloji
Fiz.	Fizik
Fizyol.	Fizyoloji
Folk.	Folklor
Fonet.	Fonetik
Fonol.	Fonoloji
Foto.	Fotoğraf, fotoğrafçılık
Fr.	Fransızca, fransız
Geç.	Geçit, geçidi
Geçl.	Geçişli
Geçz.	Geçişsiz
Gemc.	Gemicilik
Gen.	Genel
Genet.	Genetik
Genş. zm.	Geniş zaman
Geod.	Geodezi
Giy.	Giyim
Giz. ilm.	Gizli ilimler
Gl.	Göl, gölü
Göst.	Gösterme, işaret
Gr.	Gram
Graf.	Grafik
Gram.	Gramer
Grav.	Gravür
G. santl.	Güzel sanatlar
H.	Hicrî
Hak.	Hakikî
Havc.	Havacılık
Hayvc.	Hayvancılık
Heyk.	Heykel
Hidrodin.	Hidrodinamik
Hidrol.	Hidroloji
Histol.	Histoloji
Huk.	Hukuk
Ir.	Irmak
İ.	İsim
İçk. sanay.	İçki sanayii, şarapçılık, biracılık v.b.
İda.	İdare
İkonogr.	İkonografi
İkt.	İktisat, iktisadî
İlâhiy.	İlâhiyat
İng.	İngilizce, ingiliz
İnş.	İnşaat
İsp.	İspanyolca, ispanyol
İstat.	İstatistik
İstihz.	İstihzalı, istihzalı olarak
İşl.	İşleme
İşletmec.	İşletmecilik, işletme
İtal.	İtalyanca, italyan
Jeofiz.	Jeofizik
Jeol.	Jeoloji
K.	Kelime

KISALTMALAR

Kâğıtç.	Kâğıtçılık
Kardiyol.	Kardiyoloji
K.B.B.	Kulak-Boğaz-Burun
Kç.	Küçük
Kır. çoğl.	Kırık (mükesser) çoğul
Kıyf.	Kıyafet
Kıys.	Kıyas, kıyasî
Kim.	Kimya
Klas.	Klasik
Km.	Kilometre
Kn.	Kanun, kanunname
Kuşç.	Kuşçuluk
Kuyumc.	Kuyumculuk
Küçlt.	Küçültücü
Lat.	Latince, latin
Leng.	Lengüistik
M.	Milâd, milâdî
m.	Metre
Mad. oc.	Maden ocağı
Mah.	Mahallî, mahallî olarak.
Mal.	Maliye
Mant.	Mantık
Marang.	Marangozluk
Mast.	Mastar
Mat.	Matematik
Matbaac.	Matbaacılık
Md.	Madde, maddeleri
Mec.	Mecazî, mecazî olarak
Med.	Medenî
Mekan.	Mekanik
Metafiz.	Metafizik
Meteorol.	Meteoroloji
Metrol.	Metroloji
Meyvc.	Meyvecilik
Mıs.	Mısır, Mısır'a ait
Mikrobiyol.	Mikrobiyoloji
Mim.	Mimarlık, mimarî
Miner.	Mineraloji
Mit.	Mitoloji
Mobl.	Mobilya
Morfol.	Morfoloji
Msl.	Meselâ, misal
Muhas.	Muhasebecilik
Mus.	Musiki, Türk musikisi
Mutf.	Mutfak
Müz.	Müzik, Batı müziği
Nh.	Nehir
Nu.	Numara
Nüf.	Nüfus
Nükl.	Nükleer fizik
Nümism.	Nümismatik
Oky.	Okyanus
Ol.	Olarak
Olm.	Olumlu
Olmz.	Olumsuz
Opt.	Optik
Org.	Organik
Ormanc.	Ormancılık
Ortaklş.	Ortaklaşa
Ortop.	Ortopedi
Oto.	Otomobil
Ov.	Ova, ovası
Ö.	Önce
Öğr.	Öğretim
Öl.	Ölüm, ölüm tarihi
Paleont.	Paleontoloji
Patol.	Patoloji
Pedag.	Pedagoji
Petrokim.	Petrokimya
Petr.	Petrol
Plast. mad.	Plastik madde
Psikiyatr.	Psikiyatri
Prehist.	Tarih öncesi, Prehistorya
Psikol.	Psikoloji
Pulc.	Pulculuk
Radyol.	Radyoloji
Radyotek.	Radyoteknik
Res.	Resim
Rom.	Roma, romalı
S.	Sonra
Sağ.	Sağlık
Sanay.	Sanayi, sanayii
Santl.	Sanatlar, sanatları.
Saraçl.	Saraçlık
Say.	Sayı
Sır.	Sıra
Seram.	Seramik
Sıf.	Sıfat
Sibern.	Sibernetik
Sil.	Silâh
Sim.	Simya
Sine.	Sinema
Sor.	Soru
Su.	Su, suyu
Süs.	Süsleme
Sm.	Santim
Sosyol.	Sosyoloji
Spor.	Spor, sporlar
Ş.	Şehir
Şahz.	Şahıssız, şahıssız olarak
Şehirc.	Şehircilik
T.	Ton
Tab.	Tabiî ilimler
Taml.	Tamlama, tamlaması
Tar.	Tarih, tarihî
Tasav.	Tasavvuf
Ted.	Tedavi
Tekl.	Tekil
Teklz.	Teklifsiz, teklifsizce
Teknol.	Teknoloji
Tekst.	Tekstil
Telekom.	Telekominikasyon
Telm.	Telmih
Temş.	Temaşa
Terz.	Terzilik, dikiş
Tes. edil. ad	Tescil edilmiş ad
Teşk.	Teşkilât
Teşm. yol	Teşmil yoluyle
Tıp.	Tıp, tababet, hekimlik
Tic.	Ticaret
Tiyat.	Tiyatro
Toksikol.	Toksikoloji
Topogr.	Topografya
Tp.	Tepe, tepesi
Türk.	Türkçe, türk
Us.	Usul
Ünl.	Ünlem, nida
Ürol.	Üroloji
v.b.	ve benzeri, benzerleri
v.d.	ve diğeri, diğerleri
Vet.	Veterinerlik
Yaklş.	Yaklaşık olarak
Yard.	Yardımcı
Yayl.	Yayla, yaylası
Yenid.	Yeniden
Yun.	Yunanca, yunanlı, yunan
Yüksk.	Yükseklik
Yüksl.	Yükselti
Yüzölç.	Yüzölçümü
Yy.	Yüzyıl
Zam.	Zamir
Zantl.	Zanaatlar
Zf.	Zarf
Zır.	Zıraat
Zool.	Zooloji
Zootekn.	Zooteknik
Zt.	Zıt, zıddı, karşıtı

GRAND LAROUSSE ENCYCLOPÉDIQUE'i YAYIMLAYANLAR, ve HAZIRLAYANLARIN BAŞLICALARI

YAYIMLAYANLAR

Étienne GİLLON, Jacques HOLLIER-LAROUSSE, Jean İBOS-AUGÉ, Claude MOREAU, Jean-Louis MOREAU.

BAŞLICA YAZARLAR

Claude DUBOİS, genel yayın müdürü.

Antoine ADAM, Eugène AİSBERG, Joseph ANGELLOZ, Gérald ANTOİNE, Jeannine AUBOYER, Pierre AUGER, Wilfrid BAUMGARTNER, Germain BAZİN, Marcelle BENOİT, Roger BLAİS, Marc BOEGNER, Jacqueline BOUCHOT-SAUPİQUE, Jacques BOURNEUF, Jean BOUSQUET, Yves BRAYER, Clément BRESSOU, Paul BULLİER, Jérôme CARCOPİNO, René CASSİN, Norbert CASTERET, R.-E. Jeanne CHANCRİN, André CHASTEL, Jacques CHASTENET, André CHOLLEY, Georges COEDÈS, Jean-Gaston CORDİER, Paul COUDERC, Jacques-Yves COUSTEAU, Jacques DALBANNE, Léon DAUM, Georges DAUX, Madeleine Paul-DAVİD, Christiane DESROCHES-NOBLECOURT, Joseph DHEİLLY, André DOMART, Ludomir DONTCHEFF, Jean DRESCH, Claude DUBOİS, Jean DUBOURG, Norbert DUFOURCQ, Pierre DUFOURCQ, Georges DUHAMEL, Béatrice DUSSANE, Jacques FAUVET, Jean FRANCO, André FRANÇOİS-PONCET, Henri FRİEDEL, Maximilien GAUTHİER, Pierre GAXOTTE, Lucien de GENNES, Pierre GEORGE, André GİLLON, Jacques GLANDARD, Ferdinand GONSETH, Jean GUİTTON, Georges GURVİTCH, Raoul HARTWEG, Roger HEİM, Jean HYPPOLİTE, Robert JACQUET, Bernard JACROT, Guillaume JANNEAU, Eugène JARRY, Frédéric JOLİOT-CURİE, Jacob KAPLAN, Roger KLİNG, Louis KOELTZ, René LABAT, Sylvain LABOUREUR, Joseph LAİSSUS, Gustave LANCTOT, Madeleine LE BRAS, Léon LEJEALLE, Monique LE NOAN-VİZİOZ, Louis LEPRİNCE-RİNGUET, Jean-Jacques LEVALLOİS, François LHERMİTTE, Roland MANE, Jean MARCHAL, André MARÉCHAL, Henri MASSÉ, Robert MAUGE, André MAUROİS, Henri MİCHEL, Pierre MONBEİG, Pierre MOREAU, Gérard MORİSSET, Georges NİOBEY, Louis PASTEUR VALLERY-RADOT, Pierre PATİN, Henri PİERON, Pierre PİERRARD, Maurice PİRON, Pierre PRADEL, Charles PRÉVOST, Jules ROMAİNS, Jean ROSTAND, Camille ROUGERON, Alfred SAUVY, André SCHAEFFNER, Evry SCHATZMAN, Eugène SÉGUY, Maurice SÉRULLAZ, Raymond SUBES, Pierre TARDİ, Haroun TAZİEFF, Jean TERRİEN, Raymond TESSİER, Andrée TÉTRY, Raymond TOUREN, Jean TRİCART, Elsa TRİOLET, Nicolas UNTERSTELLER, Auguste VİATTE, Maxime WEYGAND, Jean WYART, Jean YOYOTTE, Przemyslaw ZWOLİNSKİ.

Büyük A
klasik Latince

A i. Türk alfabesinin ve fenike alfabesinden türemiş birçok alfabenin (habeş, tibet, run [eski germen] alfabeleri gibi bazı istisnalarla) ilk harfi. ‖ Art veya kalın sırada düz geniş ünlü (vokal).

— DEY. *A'dan Z'ye kadar,* başından sonuna kadar, bütünüyle, toptan.

— Ask. A *alay*'ın sembolüdür.

— Kim. A *argon*'un sembolüdür. ‖ A çoğu zaman bir atomun kütle sayısını göstermeğe yarar.

— Mant. A *insanlar fanidir* örneğinde olduğu gibi, olumlu (müspet) tümel (küllî) bir önermeyi (kaziyeyi) veya *Ahmet dürüsttür* gibi, olumlu tikel (ferdî) bir önermeyi gösterir.

— Metrol. a latince *area* (saha) kelimesinin sembolü olarak yüzölçümü birimidir. ‖ A elektrik akımında şiddet ölçüsü olarak *amper*'i gösterir. ‖ Å uzunluk ölçüsü *angström*'ün sembolüdür.

— Müz. A Almanya ve Büyük Britanya gibi bazı memleketlerde *ut* majör gamının altıncı notası (*la* minör gamının da birinci notası) olan *la*'yı gösterir [870 titreşimli fransız diyapozonunun *la*'sı]. ‖ A bir partisyonda, alto'yu ve tırmıklamalı, çimdiklemeli çalgıların bazı tellerini gösterir.

— Spor. A takım sporlarında bir kulübün veya millî bir federasyonun, en seçkin oyunculardan kurduğu takıma denir. (Bk. SPOR.)

— Tic. Ticarette A harfi, «*Açık*» kelimesinin kısaltması olarak kullanılır: *A/h,* açık hesap.

— ANSİKL. Leng. ● *Harfin tarihi.* A harfi, Doğu Akdeniz bölgesinde kullanılan eski alfabelerden de faydalanarak, yeni bir alfabe meydana getiren Fenikelilerden gelmektedir; öküz başı resminden veya şeklinden gelişmiştir. Fenike dilinde öküz'e *alf* denilirdi; buradan, bu işaretin adı *alf* (ibranice *alef,* ar. *elif,* yun. *alfa*) oldu. Latinceye yunan alfabesinden alındı ve zamanla çeşitli şekilleri (*kürsif, italik* v.b.) ortaya çıktı.

Arapçada, samî alfabe ünsüz (konson) esasına dayandığı için, *a* ünlüsü *hareke* (*fetha,* üstün) ile gösterilir. Elif harfi ise, bir ünsüz olan *hemze*'nin karşılığıdır. Ancak uzun *a* ünlüsü de, elif'ten gelişen *med* işaretiyle gösterildiği için, zamanla harfin ünlü ve ünsüz değerleri arasında bir karışma olmuştur. Bugün dilimize geçmiş bulunan bazı arapça kelimelerde *a* telaffuz edilen *ayın* sesi de, aslında bir ünsüzdür. Arapçanın elif'iyle aynı kökten gelen ve Latinceye de geçen yunan alfa'sı, hep ünlü olarak değerlendirilmiştir. Türkçenin en eski yazılı metinleri olarak bilinen Orhun-Yenisey yazıtlarında *a* harfi, açık *e* ünlüsü için de kullanılmıştır. Yazıtlarda bu harf çok kere, kelime başında ve ortasında yazılmaz, kelime sonunda ise daima gösterilir. (Bk. ORHUN ALFABESİ.) Uygur Türkleri tarafından kullanılan *sogd* asıllı *uygur alfabesi*'nde ise, arap alfabesinde olduğu gibi, *a,* kelime başında, ortasında ve sonunda farklı yazılır. Umumiyetle, kelime başında aynı harf iki kere kullanılmışsa *a*'yı, tek yazılmışsa *e*'yi gösterir. Kelime ortasında ve sonunda ise, *a* ünlüsü de *e* gibi tek harf ile belirtilir. Çok kullanılan

Orhun Yenisey	Aramî Pehlevî	Safa	Run	Hint	Peçenek
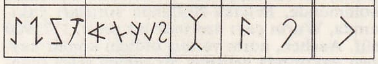					

belli bazı türkçe ve bir kısım yabancı kelimelerde, ortada yazılmadığı da olur. İşaret olarak *n* harfi de Uygurcada *a*'nın aynıdır. Ancak bazen *n*'yi belirtmek için üstüne bir nokta konur.

Yine Uygur devrinde kullanılan brahmî, manihaî, nasturî alfabelerinin *a*'ları ile, daha sonraları Karayim türklerinin kullandığı ibranî *a*'sı da, kök bakımından hep aramî asıllıdır. Bazı türkçe metinlerde kullanılan kiril ve yunan alfabelerindeki *a*'ların birbirinden farkı yoktur.

Arap harflerinde türkçe a, bazen *med'li elif,* bazen *elif,* bazen de *hareke* ile gösterilmiştir. Sonra nadiren, *he* harfi ile yazıldığı

Aramî	Pehlevî	Soğdî	
		eski	sonraki

Uygur				
sonda	ortada	başta	Kutadgu Bilig	
			sonda	başta
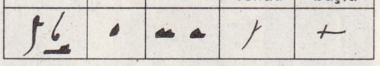				

da görülür. Arap harfleriyle yazılmış türkçe metinlerde, ünlülerin yazılıp yazılmayışı, belli bir kaideye bağlı olmadan, Türkçenin tarihî devir ve lehçelerine göre farklı özellikler gösterir.

Arap asıllı alfabeden sonra, Cumhuriyet devrinde harf devrimiyle kabul edilen yeni türk alfabesindeki *a* ise, latin alfabesinden alınmıştır; demek ki netice itibariyle, aslında, arap alfabesinin *elif*'i ile aynı köke gider.

Manî	Nasturî	İbranî	Brahmî	Tibet	Çin

● *Fonetik.* A bir orta damak ünlüsüdür. Çıktığı yer ön taraftan *e, i,* arka taraftan da *o, u* ünlüleri arasında bulunur. Türkçede *a,* normal uzunluktadır. Ancak bugünkü türk şivelerinde, birbirinden farklı ses değerlerine sahip, değişik karakterde *a* ünlüleri rastlanır: 1. geniş *a* (Tarançı, Tobol v.b. şivelerde); 2. ön damaktan çıkan kapalı *a* (birçok şivede ve bu arada İstanbul ağzında); 3. *a* ile *o* arasında bulunan yuvarlaklaşmış *a;* 4. bunun incelmiş şekli; 5. *ı*'ya doğru kaymış olan darlaşmış *a* (Çuvaşça'da). Bunun yanında, bugün birçok türk şivesinde, çeşitli fonetik sebeplerle bulunan uzun *a* ünlüsünün, ve daha umumî olarak Türkçede uzun ünlünün bulunup bulunmadığı meselesi, henüz kesinlikle halledilmiş değildir. Bu konuda bazı tetkikler ve çeşitli görüşler bulunmakla beraber, mesele henüz aydınlanmamıştır. Eski Türkçede uzun ünlü, bilhassa uzun *a* ünlüsü bulunduğuna dair ileri sürülen deliller arasında, Orhun yazıtlarında bazı *a* ünlülerinin yazılmayıp bazılarının yazılması ile, arap harfleriyle kaleme alınmış ilk türkçe metinlerde, ve bilhassa filolojik bir değeri bulunan *Divanü Lûgat-it-Türk*'te bazı *a* ünlülerinin iki elif ile yazılması, daha sonraki metinlerde ise, düzenli bir şekilde olmamakla beraber, bazı kelimelerdeki *a* ünlüsünün başta *med'li elif* ile yazılması bulunur.

Bugün de, Türkiye Türkçesinin bazı kelimelerinde ve ünlemlerde, mânâya bir nüans vermek üzere, *a* ünlüsünün bazen mübalâğalı şekilde farklı telaffuz edildiği, bilhassa uzatıldığı olur (*Adaaam sen de! Oldu mu yaa!*). Bazı ses büzüşmelerinde de söylenişi değişir (*yapacağım* yerine *yapıcam*).

Türkçeye girmiş yabancı kelimelerde, bilhassa arapça ve farsça kelimelerdeki *a* ünlüleri ise, normal olarak yazıda ve telaffuzda aslî şekillerini muhafaza etmiş ise de, iyice dile yerleşen ve türkçeleştirilen kelimelerde, diğer sesler gibi *a* ünlüsünün de Türkçeye göre normalleştirildiği görülür (*âdem* kelimesinin *adam* olması gibi).

● *Fonemik.* Fonemler psikolojisinde *a* ünlüsü, parlak ve gürdür; bu vasfı ile hemen her dilde ünlem olarak şaşma, hayret, özleme, korkutma, kızgınlık gibi duygular ifade eder.

● *Felsefe.* Dil felsefesinde *a* ünlüsü çok defa insan dilinin en esaslı, tabiî sesi, seslerin başlangıcı sayılmıştır. Dilin aslına ait çeşitli nazariyelerde bu kanaatin değişik şekillerine rastlanır.

● *Fonoloji.* Fonolojiye göre, açık ve donukça olan *a,* kapalı, fakat aynı donukluk derecesinde bulunan *ı* ünlüsünün eşidir ve bu iki vasıf bakımından diğer ünlüler ile karşılaşır.

● *İmlâ.* Türkçe kelimelerdeki *a* ünlüsü, normal olarak *a* harfi ile yazılır; kelime başında, sonunda veya ortasında özel bir durumu yoktur. Yabancı kelimelerde ise, normal

ELİF
solda, celî sülüs
sağda, celî tâlik

hat sanatında **ELİF** çeşitleri

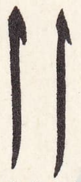

muhakkak (solda) **sülüs** (sağda)

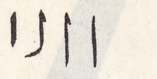

soldan sağa, rık'a, rıkaa (icazet yazısı), reyhânî, nesih

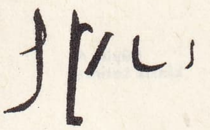

soldan sağa, **tevkî, kûfi'nin üç çeşidi, siyakat**

soldan sağa, **divanî, tâlik celî divanî**

a ünlüsünün yazılışı dışında, bazen uzunluğunu (*âfâk, âlim, âvize, âşinâ*), bazen kendinden önce gelen «*g, k, l*» ünsüzlerinin inceliğini (*rüzgâr, kâtip, lâkin*) belirtmek üzere, *a*'nın üzerine (ˆ) işareti konmuştur. Bir de, Arapçadan gelen bazı kelimelerde bulunan ve Türkçede telaffuz edilemeyen *ayın* sesi, kendinden önce veya sonra *a* ünlüsü bulunduğu zaman uzun bir *a* gibi söylendiği için, yazıda bazen kesme işaretiyle (*a'yan, a'mâ, ma'mur*), bazen de uzatma işaretiyle (*âyan, âmâ, mâmur*) belirtilmiştir.

Ancak, Türkçenin arap alfabesinden latin alfabesine geçişi sırasında ortaya çıkan güçlükler, kırk yılı aşan bir uygulamaya rağmen, henüz giderilmiş değildir. Nitekim, inceltmeden uzatılması gereken (*katil, kaatil*, [*kâtil* yazılamaz]), veya uzatmadan inceltilmesi gereken (*latif*, [*lâtif* yazılamaz]) *a* seslerinin nasıl yazılacağı, bir tereddüt konusu olmakta devam etmiştir. Çoğunlukla, arap alfabesinde ince ve kalın sesleri iki ayrı işaretle belirtilen «*g*» ve «*k*» harflerinin, bugünkü türk alfabesinde birer işaretle gösterilmesinden, ve bu harflerden önce ve sonra gelen *a* ünlüsünün nasıl yazılacağının bilinememesinden doğan bu güçlük ve tereddütleri gidermek için, çeşitli yollara baş vurulmuştur; kimi, klişeleşmiş kelimelerde bile vaz geçemeyecek kadar (*tarih*'i *târih* yazmak gibi) uzatma işareti kullanma yönünde, kimi ince ve uzun sesleri yok sayacak ve cümlenin gelişinden anlaşılsın diyecek kadar kullanmama yönünde aşırılığa düşmüş, kimi de orta bir yol bulmağa çalışmış, fakat *a* ünlüsünün uzun veya ince okunuşunu belirtecek işaret konusu imlâmızda henüz, umumî bir kaideye bağlanamamıştır. Bir dereceye kadar belirmiş kaideler olarak, şunlar söylenebilir: işaret kullanılmadığı zaman farklı mânâların belirtilmesi güçleşiyorsa (*asar*, asmak fiilinden; *âsar*, eserler; *âsâr*, asırlar); hem uzatma, hem inceltme gerekiyorsa (*alâka, kâh, lâzım*), işaret konulmaktadır. Bugün kullanılmayan eski kelimelerin yazılışında (*âfitâb, âdât*) muhafaza edilen işaret, klişeleşmiş bazı kelimelerde de, bir kaideye bağlı olmaksızın kullanılmaktadır.

◆ Edat. *A* edat olarak çoğunlukla ünlem durumundadır.

1. *Başta*. Beğenme, şaşma, korkma, öfkelenme gibi duyguları belirtir (*A! Ne hoş.; A! Siz burada mıydınız?; A! Delinin zoruna bak.*) [Bu duyguların ifadesi, sesin tonuna, kısa veya uzun söylenmesine göre değişir]. ‖ Şaşma ifadesi, iki veya üç defa, kısa kısa tekrarlanarak da belirtilir (*A a! Bir yaşıma daha girdim.; A a a! Bu ne hal böyle?*) ‖ Sevgi ve şefkat ifade eden seslenme edatı (*A benim nazlı yarim!; A iki gözüm!*) ‖ İtiraz, sitem, azarlama, ayıplama ifade eden seslenme edatı (*A birader, olacak iş miydi bu?; A çocuk, rahat duramaz mısın?*); *Hiç bu mantıkla a divâne hükûmet mi yürür?* (Mehmed Âkif). 2. *Sonda*. *Ya* kuvvetlendirme edatı gibi, bazı fiil şekillerinden sonra, mânâyı kuvvetlendirmek için kullanılır (*Alsan-a!; Okusanız-a!; Bak-a!* (esk.); *Yapar-a!*). ‖ Osmanlıcada, daha çok nazım dilinde, arapça, farsça kelimelerin sonlarına getirilen *Ey* mânâsına ünlem: *Sen salın cânâ yolunda hâksâr olsun Nedim* (Nedim) [Burada *cânâ*, ey sevgili! mânâsındadır]. Sonu ünlü ile biten kelimelerden sonra bu «*ya*» şeklini alır: *Sâkıyâ câmında nedir bu esrâr* (Bayburtlu Zihni) [*sâkıyâ*, ey sâki!]. Divan edebiyatında şair, kendi kendine hitap ettiği zaman, mahlâsının sonuna getirilir: *Ahmedâ durma yüzün sür kademine o gülün* (Ahmed I) [... ve *Nedimâ, Bakiyâ* gibi...]. ‖ Hayret, üzüntü veya beğenme edatı olarak, yabancı kelimelerin sonuna gelir: *Derdâ ki ümidin oldu berbat* (Fuzulî) [*derdâ*, ne dert! veya *hoşâ*, ne hoş!]. ‖ Mânâya kuvvet kazandırmak için, bir kelimenin tekrarında araya (veya birincinin sonuna) getirilen edat: *O nûş-â-nûş demler hâtır-ı naşada geldikçe* (Yahya Kemal) [... ve *cûş-â-cûş, leb-â-leb, reng-â-renk* gibi...]

◆ Ek. Gram. 1. İsim çekiminde datif (*verme hali*; okul dilinde, *e hali*) eki. Batı Türkçesinde *a* ve *e*, Eski Türkçedeki *-ga, -ge* (*-ka, -ke*)'den gelen datif ekidir (*meydan-a, oda-y-a*). 2. Kelime kuruluşunda isimden fiil yapma eki (*a-, e-*) [*ad-a-mak, kan-a-mak, yaş-a-mak*]. Eski Türkçede *a* ve *e*, fiilden isim yapma eki olarak görülürse de, çok az misali vardır (*kutad->kutad-a*, kadın adı; *ög-e*, medih). 3. Fiil çekiminde istek eki (*yaz-a-m* [eski ve halk ağzı], *yaz-a-sın, yaz-a*). 4. Kalın ünlü bulunan fiillere getirilen zarf-fiil eki (*al-a-bil-mek, bak-a-kal-mak, bat-a çık-a ilerlemek*) [kalıplaşmış olarak *yak-a, sap-a* v.b.]. ‖ Yunanca asıllı ön ek olarak, Türkçeye Fransızcadan girmiş Yunan asıllı kelimelerde, Türkçede olumsuzluk ifade eden «—*sız*, —*siz*» eki gibi kullanılır (*a-normal, a-simetrik, a-politik, a-sosyal*). [M]

A.A. Anadolu* Ajansı'nın kısaltması. (M)

AA (*Su* anlamında bir germen kelimesinden), Fransa'nın kuzeyinde, Flandre bölgesinde bir akarsu; 80 km. Artois tepelerinden çıkarak Saint-Omer'den geçer ve Gravelines'de Kuzey denizine dökülür. Saint-Omer ile deniz arasında, 29 km. boyunca gemilerin işlemesine elverişlidir. Calais ile Dunkerque'i iç Flandre'a bağlayan kanal bu akarsu vâdisini takip eder. (L)

ĀA (yun. *ana*, dağıtım belirten ek). Sim. Bir amalgamı belirten sembol.

— Tıp ve Eczc. Birden fazla maddeyi birleştiren kaş işaretinin yanına yazılan ve bu maddelerin eşit miktarda karıştırılacağını gösteren sembol:

Sodyum karbonat .... } ∞
Kalsiyum fosfat .... } aa 5 g

yani 5 gr. sodyum karbonat ve 5 gr. kalsiyum fosfat. (L)

A-A veya **AYA**, Babil tanrıçası, güneş tanrısı Şamaş'ın karısı. (L)

AABAM i. Simyacıların kurşuna verdikleri ad. (L)

AABENRAA veya **ABENRA**, Danimarka'da Jylland'ın güneyinde bir idarî bölgenin (*amt*'ın) merkezi; 14 600 nüf. Ticarî merkez. Gıda sanayii, bira fabrikası. — Aabenraa-Sonderborg *amt*'ının nüf. 129 300 (LM)

AACHEN (fr. *Aix-la-Chapelle;* ital. *Aquisgrana*). B. Almanya'nın Nordrhein-Westfalen bölümünde, Belçika-Hollanda sınırları yakınında, Wurm çayı üzerinde bir şehir, 177 900 nüf. Aachen, adını vermiş olduğu kömür havzası yakınında gelişmiş bir sanayi şehri (yünlü dokuma, çelik yapımı, makine endüstrisi; kimya sanayii; camcılık.), aynı zamanda bir ticaret ve kültür merkezidir (Yüksek Teknik okul). Nihayet Aachen büyük bir kaplıca şehridir: göğüs hastalıklarıyle romatizmaya iyi gelen klorürlü ve kükürtlü suları vardır. İkinci Dünya savaşının yıkıntılarından sonra şehir hızla ve yeniden inşa edildi; yeşil sahalara geniş yer verildi.

— Tar. Daha Roma devrinde siteleşmiş olan Aachen, Charlemagne'ın (Büyük Karl) tercih ettiği ikamet yeri oldu, Charlemagne şehri genişletti ve içinde mezarının bulunduğu katedrali yaptırttı. İmparatorluk şehri olarak Aachen «Roma kralları»'nın taç giydikleri değişmez yer oldu ve 1356 Altın* Yasası'ndan itibaren, daha evvel Frankfurt'ta seçilen adaya İmparator unvanı burada verilmeğe başlandı. 1792 ve 1794'te Fransızlar tarafından alınarak Roer ilinin merkezi oldu; 1815'ten itibaren Prusyalılara geçti. 1918'den sonra Fransa ve Belçika orduları tarafından işgal edildi ve İkinci Dünya savaşında yıkıldı.

AACHEN, Palatine kilisesi

Charlemagne ile Sofu Ludwig tarafından burada birçok din meclisi, Kutsal İmparatorluk devrinde ise on yedi «devlet meclisi» ve on bir ruhanî meclis toplandı. Mayıs 1668 ve ekim 1748'de burada iki barış antlaşması imzalanarak, Avusturya Veraset savaşlarına son verildi. 1818'de toplanan bir kongrede Fransa'nın işgaline son verilmesine ve Louis XVIII hükûmetinin Kutsal İttifak sistemine alınmasına karar verildi.

— G. santl. Şehrin en meşhur âbidesi katedral (796-814)'dir. Mimar Eudes de Metz tarafından yapılan imparator Charlemagne'ın Pflaz kilisesi, Ravenna'daki San-Vital gibi, antik kiliselerin merkezî planlı ve kürsülü sınıfına girer. Kubbenin büyük mozaiki Salviati tarafından Venedik'te yapıldı. (Charlemagne bu kilisede bir kemer altında gömülüdür.) Koro yeriyle bir takım mihraplar XIV. ve XV. yy.'lardan kalmadır. Çan kulesinin kapısı aynı zamanda cümle kapısı rolünü oynar; üst kısmı 1884'te yapıldı. Temel kısmıyle tunç kapılar Karl hanedanı devrinden kalmadır. Belediye sarayı da bu hanedan sarayının enkazıyle yapılmış güzel bir gotik binadır. Couven müzesi (tahta oymalar, ev eşyaları) ve Suermondt müzesi (hollanda ve flaman mektepleri tabloları) sayılmağa değer. Aachen, VII. yüzyıldan itibaren müzik âleminin canlı bir merkezi oldu. Charlemagne burada *Schola Palatina*'yı kurdu. Glarean, *Dodecachordon* adlı eserinde, Aachen'in polifonist üstatları olarak Adâm Luyr, Thomas Tzamen, orgcu Richard Mangon ve geniş repertuarı ile muganni başı Jean Mangon'u sayar. Köln ile birlikte Ren festivali için seçilmiş olan Aachen'de, XIX. yüzyılın en büyük kompozitör ve artistleri dinlenildi. Katedral korosunda gregorien bestesiyle rönesans polifonisi öğretime temel olarak alınmıştır.

Aachen savaşı [1944], 7 Ekim 1944'te Siegfried hatlarına karşı girişilen harekette 1. amerikan ordusu (Hodges kumandasında) Aachen istihkâmlarına taarruz etti. Çok sert çarpışmalardan sonra şehir 10 ekimde kuşatıldı, Amerikalılar üç gün sonra şehre girdilerse de garnizon ancak 21 ekimde teslim oldu. (L)

AACHEN (Hans von), alman ressamı (Köln 1552-Prag 1615). 1575'den itibaren İtalya'da seyahat etti, sonra yurdunda ve Prag sarayında imparator Rudolf II hesabına çalıştı (1588-1595). İtalyan sanat eserlerini ustaca taklit etti. (*Jupiter ve Antiope*, Viyana; *Hakikatin Zaferi* [1598] Münih.) [L]

AAFJES (Bertus), hollandalı şair (Amsterdam 1914). Şöhretini İkinci Dünya savaşında, alman işgaline karşı direnmeden ilham alarak yazdığı şiirlere ve *Een voetreis naar Rome* (Roma'ya Hac Yolculuğu) [1946] adlı eserine borçludur. Yeni şiir derlemelerinde, Kutsal Kitap ile İlkçağ temalarından *Het Koningsgraf* (Kralın Mezarı), 1948; *In den Beginne* (Başlangıçta), 1949; *Homero's Odyssee* (Homeros'un Odyseia'sı), 1965; veya yolculuk hatıralarında ve nesirlerinde görülen egzotizmin çekiciliğinden yararlanır: *Dag van Gramschap in Pompei* (Pompei'de Bir Öfke Günü), 1960; *Dooltocht van een Griekse Held* (Bir Yunan Kahramanının Başıboş Yolculuğu), 1965. (L)

AAGESEN (Svend) [lat. **Sueno Agonis**], en eski danimarkalı tarih yazarı (XII. yy. sonu). Yazdığı Danimarka tarihi 300-1185 yıllarını içine alır. (L)

AAKJER (Jeppe), danimarkalı yazar (Jylland 1866-Jenle 1930). Çok yoksul bir ailenin çocuğuydu, güç şartlar altında hayata atıldı. Eserinde, hem doğduğu memlekete karşı beslediği sevgiye, hem de toplum davalarına duyduğu bağlılığa yer verdi. En önemlisi *Vredens Born, Et Tyendes Saga* (Öfke Çocukları, Bir Irgat'ın Masalı) [1904] olan romanlarında, tarım işçilerinin sözcülüğünü yapar. Sanat endişesinden çok polemiğe yer verdiği bu çeşit eserlerin yanı sıra, daha ahenkli ve sakin bir havası olan şiirler de yazdı: *Rugens Sange* (Çavdar Türküleri) [1906]. (L)

AALBORG veya **ALBORG**, Danimarka'da şehir. Kuzey Jylland'da Limfjord kıyısında idarî bölge (*amt*) merkezi; 86 600 nüf. Ö-

Hat. Uğur Derman (MEYDAN); foto. LAROUSSE

nemli ticari limanı, çeşitli sanayi; çimento fabrikaları, deniz motorları yapımı, bira, tütün ve içki fabrikaları. Şehir, Limfjord kuzeyinde Norresundby isimli banliyösüne iki köprü ile bağlanmıştır. —*Aalborg amt*'ının nüfusu 248 000'dir. (L)

AALEN, Batı Almanya'da (Baden-Württemberg), Rauhe Alp eteğinde bir şehir; 21 900 nüf. Roma kalıntıları. Demiryolu merkezi. Çeşitli sanayi, makine ve alet yapımı. (L)

AALSMEER, Hollanda (Kuzey Hollanda)'da Harlem denizinin doğu sahilinde şehir; 14 900 nüf. XVI. yy. gotik kilisesi, Avrupa'nın başta gelen çiçek pazarı. Çiçek halleri. Dokuma ve gıda sanayii. Makine yapımı. Deniz sporları. (L)

AALST veya **ALOST,** Belçika, Doğu Flandre'da idarî merkez, Dendre ırmağı kıyısında şehir; 45 250 nüf. İmparatorluk zamanındaki Flandre'ın eski merkezi olan bu şehirde Saint-Martin kilisesi, gotik eserler, XIII. yüzyıldan kalma belediye binası, XV. yüzyıla ait bir kule vardır. Keten yıkama atelyeleri, yün, pamuk, iplik ve dokuma fabrikaları; tuhafiye. Tütün imalâtı. (L)

AALTO (Alvar), finlandiyalı mimar (Kuortane 1898). Helsinki'de mimarlık tahsilini yaptıktan sonra ilk evini ailesi için Alajarin'de inşa etti (1921). Kendisine önemli işler verildi: Jyvaskyla tiyatrosu (1923-1925), Turku'da Tarım Kurumu binası ve tiyatrosu (1927-1928), Paimio sanatoryumu (1929-1933), Oulu'da «Toppila» şirketinin fabrikası (1930-1931), Milletlerarası Paris sergisinde Finlandiya pavyonu (1937). Museum of Modern Art'da açtığı sergi (New York, 1938) dolayısıyle Amerika'ya gitti. Massachusetts Teknoloji enstitüsünde hocalık etti. 1943'ten itibaren Finlandiya'daki büyük inşa işlerinin çoğunu üzerine aldı. Büyük çapta seri tahta mobilya imalâtına da girişti. (L)

AALTONEN (Vainö), finlandiyalı heykeltraş (Karinainen yakınlarında 1894). Memleketinin gözde sanatçılarındandır. Üslûp bakımından hem ekspresyonist hem kübist tesiri taşıyan, granitten resmî anıtlar ve birçok büst (*Sibelius, Nurmi*) yaptı. (L)

AAMU. Eski Mısırlıların Sina ve Filistin halkına (özellikle Hiksos'lara) verdikleri ata adı. (L)

AANNİPADDA, Birinci Ur sülâlesi krallarından, M.Ö. III. binyıl başları. (L)

AANRUD (Hans), norveçli yazar (Vestre Gausdal 1863-Oslo 1953). Köylü hayatı üzerine hikâyeler, hicivli komediler yazdı: *Storken* (Leylek), 1895. (L)

AAR veya **AARE,** İsviçre'nin en önemli akarsuyu. Ren (Rhein) ırmağının soldan aldığı kol, ırmağa Waldshut'un karşısında karışır; uzunluğu 280 km. Grimsel eteklerinde 1879 metre yükseltiden doğan Aar çayı, tipik bir Alp akarsuyudur; havzası 17 600 km²'dir. 300 km²'den fazla buzulu vardır. Ren'e karıştığı noktada boşalttığı su hacmi hemen aşağı ırmağınkine eşittir.

Bern'in yukarısında Aar, bir Alp vâdisinde akar, bu vâdi Dördüncü zaman buzulları tarafından işlenmiştir; vâdinin şekli çok yerde dik yamaçlı ve düz zeminli bir tekneye benzer; bu tekne sürgü kayalarıyle engellenmiş ve içine göllerin yerleştiği aşırı kazılma çukurlarıyle oyulmuştur (Brienz ve Thun gölleri). Yüksek vâdi, Alp'leri geçen bir yoldur: Grimsel ve Furka geçitlerinden Saint-Gothard'a varılır. Aar Alp vâdisi aynı zamanda önemli turistik bir bölgedir (Interlaken, Tun, Meiringen). Sanayi gelişmemiştir, çünkü hidroelektrik kuvvetinden henüz gereği gibi faydalanılmamaktadır.

Bern'in aşağısında Aar, Molas*'tan ve buzul morenlerinden meydana gelen tepelik bir kesimden geçer. Kendinden ayrılan ve Biel gölüne ulaşan bir kanal, çayın tehlikeli taşmalarını önler. Bundan sonra Aar, Jura eteklerini boylar, Solothurn'u sular sağdan Emme'yi alır, Olten ve Aarau'dan geçer ve gömük bir vâdi ile Jura'nın son tepelerini yarar. Aar, Ren'e karışmadan biraz önce sağdan başlıca kolları olan Reuss ve Limmat'ı alır. Çığırının bu kesiminde hidroelektrik tesisleri iyice gelişmiştir; alçak şelâleli büyük santrallar ile civardaki önemli sanayi şehirlerine enerji verildiği gibi, şehirlerde (Biel, Solothurn, Aarau, Olten), banliyölerde, hattâ köylerde birçok fabrikanın kurulması da sağlanmıştır.

— Tar. 6 Ağustos 1799'da arşidük Karl, Massena ordusunu ikiye bölmek için Aar ırmağını geçmek istemiş, fakat fransız mareşali Ney'in yetişmesi üzerine başarısızlığa uğramış ve teşebbüsünden vaz geçmişti. (L)

AAR veya **SAİNT-GOTHARD masifi** (kütlesi), İsviçre'de Aar suyu kaynağında Orta Alplerin billûrlu kayalardan meydana gelen kütlesi. Aarhorn'da 4 275 metreye yükselir. Alplerin bu kısmı çok yükselmiş ve aşma* örtüleri aşınım sonucunda tamamıyle süpürülerek çok dayanıklı billûrî-metamorfik* temel (özellikle gneiss) meydana çıkmıştır.

Aar masifi suların dağılma merkezi rolünü oynar; yüksek vâdiler fazla yarılmamıştır, dar boğazlarla geniş çanaklar nöbetleşir. Bu vâdiler ulaşılması kolay olmayan küçük yöreler teşkil eder. Saint-Gothard yolu XII. yüzyılda yapılmışsa da, halkın yaşayışı yakın zamana kadar ilkel kalmıştır. Vâdilerle az yarılmış olan Aar kütlesinde yüksek tepeler vardır: Jungfrau (4 166 m), Mönch (4 105 m), Fiescherhorn (4 049 m), Aletschhor (4 182 m) ve nihayet en yüksek tepesi olan Finsteraarhorn (4 275 m). Buzulları Alplerin en önemli buzullarındandır: Aletsch buzulu 22 km. uzunluğundadır; Grindelwald, Unteraar, Oberaar buzulları birçok araştırma gezilerinin hedefini teşkil eder; bunlar aynı zamanda glasyoloji bilgilerinin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. 2 000 metreye yakın yükseltideki geçitler, vaktiyle yolcuları korkutan boğazlara, çevredeki bölgelerden ayrılmış dağların çeşitli vâdilerini birbirine bağlar. Bugünkü modern yollar da, Rhône'un ve Ren'in yüksek vâdilerini birbirine bağlayan Furka-Oberalp dağ demiryolunu tamamlar. Ulaşımdaki gelişmeler yayla hayvancılığına dayanan kır ekonomisini zayıflatmış ve turizme memleket ekonomisinde üstün bir rol sağlamıştır. (Andermatt, Göschenen, v.b.) [L]

AARAU, İsviçre'de Aargau kantonuna merkez olan şehir. Jura'ların eteğinde, Aar çayı kenarında bulunur; 17 000 nüf. Vâdinin yamacına kurulmuş eski müstahkem şehir. Aarau bugün önemli bir sanayi merkezidir, nüfusu süratle artmaktadır. Kilisesi (XIII.-XV. yy.), müzeleri, elektrik, makine ve dokuma sanayii ile demir ve ayakkabı fabrikaları vardır.

— Tar. XIII. yy. sonunda Aarau, Habsburg kontlarıyle Avusturya dukalıklarının hükmü altındaydı, bunların aile şatoları buradan birkaç kilometre kadar uzaktadır. 1415'te şehir Bern'lilerin eline geçti. Zwingli'nin öldürüldüğü Kappel muharebesinden sonra burada Katoliklerle Protestanlar arasında barış yapıldı (1531). 1803'te Aarau yeni Aargau kantonunun merkezi oldu. Toggenburg savaşından sonra 11 ağustos 1712'de burada katolik ve protestan kantonları arasında Zürich ve Bern'in üstünlüğünü tanıyan bir antlaşma imzalandı. (L)

AARESTRUP (Emil), danimarkalı şair (Kopenhag 1800-Odense 1865). Hayatta iken tek eserini o da arkadaşlarının ısrarı üzerine bastırmış olmasına rağmen, Winther ile birlikte danimarka edebiyatının en büyük şairi sayılır. Ölümünden sonra, bıraktığı el yazılarını Winther bir araya getirdi ve bütün şiirlerinin ilk baskısını yaptı. (L)

AARGAU (fr. **Argovie**), İsviçre'nin bir kantonu. Aar çayı aşağı çığırının iki tarafında uzanır ve adını ondan alır; 1 400 km²; almanca konuşan 360 900 nüf. 1803'te Bern ve Zürich kantonlarıyle Avusturya'dan ayrılan toprakların bir araya getirilmesiyle kuruldu. Merkezi: *Aarau.* Aargau kantonu Jura'nın doğu ucu ile Aar çayı ve kollarının yardığı İsviçre yaylası üzerinde yer alır. Orta derecede yağışlı bir iklim ile Jura kesiminde kireçli, vâdilerde alüvyonlu topraklar, çeşitli bir tarımın tutunmasını kolaylaştırmıştır; bununla beraber, bütün İsviçre'de olduğu gibi, hayvancılık ürünleri ekonomi alanında hâkim rol oynar. Fakat, başlıca geçim kaynağı endüstridir; bölgeye erkenden sermaye yatıran Zürich'in yakınlığı ve daha başka faktörler, bu arada ulaşım yollarının çok gelişmiş olması (Zürich-Basel, Zürich-Waldshut ve Aar vâdisi hatları), Aar ve Ren boylarındaki büyük santralların sağladığı bol elektrik enerjisi bu durumu etkilemiştir. Yüzde 56'ya varan sanayi nüfusu ile Aargau, İsviçre'nin bu sahada en ileri gitmiş kantonlarından biridir ve özellikle makine sanayiinde önde gelmesini sağlayan çok büyük kuruluşlara (Brugg, Baden, Aarau) sahip bulunduğu gibi, deri, tahta işleri ve konserve fabrikaları da vardır. Fabrikalar, vâdiler boyunca serpilmiştir. (L)

AARHUS veya **ARHUS,** Danimarka'da şehir ve liman; Jylland'ın doğusunda, Aarhus koyu kenarında bir idarî bölge (*amt*) merkezidir; 117 700 nüf. Üniversitesi vardır. İşlek olan limanda çeşitli sanayi müesseseleri kurulmuştur; makina endüstrisi (lokomotif, buz dolapları), yağ ve bira fabrikaları. — *Aarhus amt*'ı 235 400 nüf. (L)

AARON veya **AHARON.** Bk. HARUN.

AARSCHOT (fr. **Aerschot**), Belçika'da şehir; 12 100 nüf. Louvain'in kuzeydoğusunda Demer suyu üzerindedir. (L)

AASEN (Ivar), norveçli dil bilgini ve şair (Volden 1813-Oslo 1896). Köylü çocuğuydu. İlkokul öğretmenliği yaptı, kendi kendini yetiştirdi. Norveç'in birçok yerini gezip dolaştıktan sonra *Det Norske Folkesprogs Grammatik* (Norveç Halk Dili Grameri) [1842] ve *Ordbog Over det Norske Folkesprog* (Norveç Halk Dili Sözlüğü) [1850] adlı eserlerini yayımlayarak landsmal*'ın temellerini attı. Ayrıca botanik üzerinde çalışmaları, bir şiir kitabı ve bir lirik dramı vardır. (L)

ÂB i. (fars. *āb*, su). Esk. Su; *Hevayı âteş ü âb, âbı hâksâr edemem* (Nabi). ‖ Deniz, nehir, göl: *Sararak cismimi bir muhteşem ridâ gibi âb* (Ahmed Hâşim). *Bir âlem-i hayâle dalan âb uyanmasın* (Yahya Kemal).
— ÇEŞ. DEY. (*Âb* kelimesi Osmanlıcada, özellikle Divan edebiyatında, terkipler ve birleşik şekillerde, mecazî olarak çok çeşitli mânâlar almıştır.) **1.** Şarap mânâsına: *âb-ı âteş,* ateş suyu; *âb-ı âteş-fürûz,* ateş gibi parlayan su; *âb-ı âteş-mizâç,* ateş tabiatlı su; *âb-ı âteş-nâk,* ateşli su; *âb-ı âteş-pâre,* ateş parçası gibi su; *âb-ı âteş-reng,* ateş renkli su; *âb-ı âteş-sûz,* ateş gibi yakıcı su; *âb-ı âteş-zâd,* ateş doğuran su; *âb-ı âzer,* ateş suyu; *âb-ı engûr,* üzüm suyu; *âb-ı ergavânî,* erguvan renkli su; *âb-ı harâbât,* meyhane suyu; *âb-ı harâm,* içilmesi haram su; *âb-ı hayât-ı la'l,* dudağın hayat verici suyu; *âb-ı işret, işret suyu; âb-ı nâfi',* şifalı su; *âb-ı nâr,* ateşten su, ateş suyu; *âb-ı surh,* kırmızı su; *âb-ı şer,* kötülük suyu; *âb-ı tarab,* ferahlık, zevk ve eğlence suyu; *âb-ı yâkut,* yakut renkli su. ‖ **2.** Kanlı gözyaşı ve şarap mânâsına: *âb-ı ahmer,* kırmızı su; *âb-ı âteşîn,* ateş gibi su; *âb-ı âteş-nümâ,* ateş niteliğinde su; *âb-ı âzer-âsâ,* ateş gibi su; *âb-ı âzer-sâ,* ateş gibi su, *âb-ı la'l,* lâl renkli su; *âb-ı la'lî,* lâl renginde su; *âb-ı rengîn,* renkli su; *âb-ı şengerfi,* kırmızı renkli su; *âb-ı telh,* acı su. ‖ **3.** Kanlı gözyaşı mânâsına: *âb-ı âteş-zede,* ateşe vurulmuş, ateşten geçirilmiş su; *âb-ı bâde-reng,* şarap renkli su; *âb-ı ciger,* ciğer suyu; *âb-ı ciger-hûn,* kanayan ciğer suyu; *âb-ı mey-gûn,* şarap renkli su; *âb-ı şûr,* tuzlu su; *âb-ı zerd,* sarı su.

Âb olmak, erimek, kaybolmak: *Ayîne oldı bir nigeh-i hayretinle âb/Billâh ne sahı âteş-i suzansın ey gönül* (Nedim). ‖ *Âb'a düşmek,* suya düşmek, boşa gitmek, heder olmak: *Korkarım tevbeyi âba düşürürsün zâhid/Hele hengâm-ı çemen mevsim-i işret gelsin* (Lâedri). ‖ *Âb-ı âbistenî,* gebeliğe sebep olan su, erlik suyu, döl suyu, meni; *mec.* bitkilerin yetişip büyümesini sağlayan su ve yağmur. ‖ *Âb-ı adâlet,* adaletin ve doğruluğun feyzi. ‖ *Âb-ı bârân,* yağmur suyu; yağmur. ‖ *Âb-ı beste,* donmuş su, buz, dolu, çiğ; *mec.* billûr, sırça, şişe. ‖ *Âb-ı çeşm,* gözyaşı. ‖ *Âb-ı dehân,* ağız suyu; salya. ‖ *Âb-ı dendân,* diş suyu; tükürük, salya; tükürülüp atılan şey; *mec.* dişin parlaklığı, beyazlığı. ‖ *Âb-ı dîde,* gözyaşı; *mec.* tatlı ve şefkatli bakış. ‖ *Âb-ı dîde-i câm,* kadehin gözyaşı; *mec.* içki. ‖ *Âb-ı eyyâm,* günlerin suyu; *mec.* güneş ışığı; ay ışığı. ‖ *Âb-ı füsürde,* donmuş su; buz, dolu, kar; *mec.* billûr, sırça; şişe, kadeh, bardak; kılıç, hançer; pelte. ‖ *Âb-ı gerdende,* dönen su; *mec.* gök kubbesi, sema. ‖ *Âb-ı hasret,* hasret suyu; ayrılık ve hasret gözyaşı; *Âb-ı hasret dökülür dîdelerimden* (Hayalî Bey). ‖ *Âb-ı hâtır,* hafıza suyu; *mec.* muhayyile parlaklığı, hayal genişliği ve güzelliği. ‖ *Âb-ı hazân,* hazan suyu; sonbahar yağmuru. ‖ *Âb-ı hordenî,* içme suyu, içilebilir temiz su. ‖ *Âb-ı hufte,* uyuyan su; durgun su; donmuş su, buz, kar, dolu, kırağı, çiğ; *mec.* billûr, sırça, cam; şişe, kadeh; kınında duran kılıç, hançer, kama. ‖ *Âb-ı hurşîd,* güneş suyu; güneş ışığı, güneşin parlaklığı; *mec.* hayat suyu (Bu mânâ, güneşe tapanların ina-

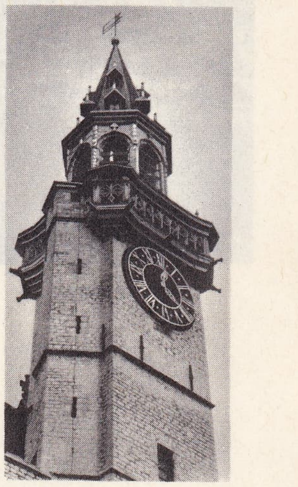

AALST, saat kulesi

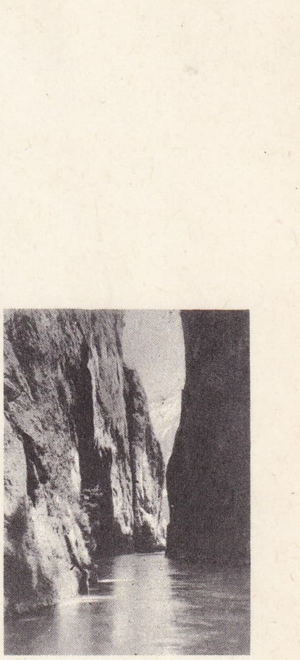

AAR boğazı

Foto. Belçika Turizm ofisi, İsviçre Turizm ofisi (LAROUSSE).

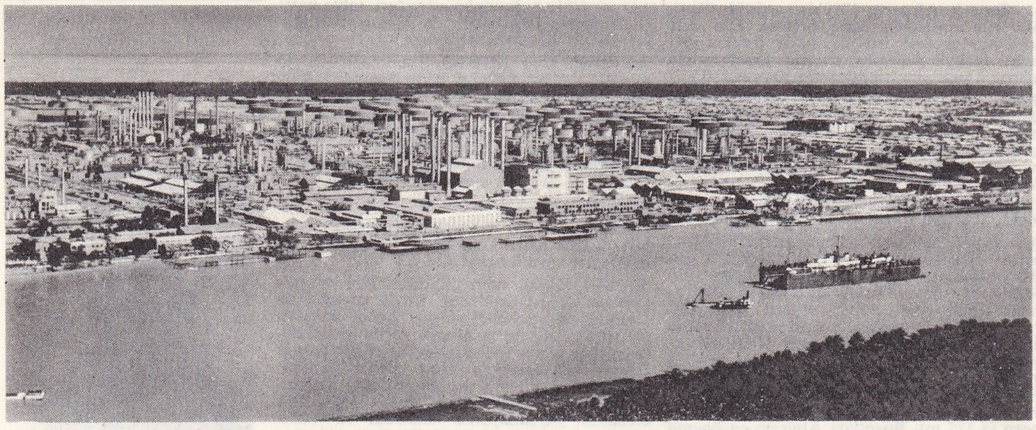

ABADAN

nışlarından gelir. Onlara göre «ruh» güneş bereketinin bir belirtisidir). ‖ *Âb-ı huşk,* kuru su, donmuş su; *mec.* billûr, sırça, cam; şişe, kadeh, bardak; ayna. ‖ *Âb-ı kâr,* iş suyu; *mec.* bir işin yolunda gitmesi; bir işin alın açıklığı ve yüz aklığı ile bitirilmesi; refah. ‖ *Âb-ı kebûd,* deniz, mavi deniz. Çin denizi. (Şark efsanesine göre bu denizden her gece çok sayıda güzel kızlar çıkar, sahilde bulunan dağın eteğinde sabaha kadar birbirleriyle oynaşır ve ortalık ağarınca tekrar denize girip kaybolurlarmış. Bunlara çeşitli dillerde «Su kızı, deniz kızı, su perisi» gibi değişik adlar verilir.) ‖ *Âb-ı külşâde,* rengi açılmış su; *mec.* sulandırılmış, makbul olmayan şarap; beyaz şarap; rakı. ‖ *Âb-ı lutf,* lûtuf suyu; *mec.* lûtufkârlık. ‖ *Âb-ı matar,* yağmur suyu. ‖ *Âb-ı Meryem,* Meryem suyu; Hz. Meryem'in namusu, iffeti, temizliği; *mec.* namus, iffet, doğruluk; şarap; üzüm şırası. ‖ *Âb-ı musaffâ,* saf su. ‖ *Âb-ı müncemid,* donmuş su, buz; dolu, kar, kırağı, çiğ; *mec.* billûr, sırça, cam; şişe, bardak; kılıç, hançer, kama. ‖ *Âb-ı mürvârîd,* inci suyu (Doğu mitolojisinde inci, sedef içine düşen nisan yağmuru damlalarının billûrlaşması sonucu meydana gelir); *mec.* aydınlık, parlaklık, berraklık; göze inen aksu hastalığı. ‖ *Âb-ı nebât,* bitki suyu, özsu, usare. ‖ *Âb-ı neşât,* sevinç ve neşe suyu; *mec.* döl suyu. ‖ *Âb-ı puhte,* kaynamış su; et suyu; pelte . ‖ *Âb-ı püşt,* döl suyu; murdar ilik. ‖ *Âb-ı revân* ,akar su: *Ol gülistânın latîf âb-ı revânıdır sözüm* (Nef'i); *mec.* hayat, insan ömrü; ruh, can; sofîlerin gönlündeki daimî ferahlık (neşve). ‖ *Âb-ı rez,* asma suyu (Kesilen yaş asma kütüğünden damlalar halinde sızdırılarak elde edilen bu su, eskiden çeliğe su vermekte kullanılırdı); *mec.* şarap. ‖ *Âb-ı rûşen,* parlak su; *mec.* yüzsuyu; namus, şeref, haysiyet, izzetinefis, ırz, iffet; ikbal, itibar, mevki. ‖ *Âb-ı sebük,* hafif su (Kireç ve madenî tuz miktarı normalden az olan su); *mec.* kolay hazmedilir yiyecek. ‖ *Âb-ı siyah* veya *âb-ı siyeh,* kara su; sel, tufan; *mec.* şarap. (Tıp. Göze inen perde.) ‖ *Âb-ı şîrîn,* tatlı su, lezzetli ve içimli su; şerbet. ‖ *Âb-ı tılâ,* altın suyu, yaldız. ‖ *Âb-ı tîğ,* kılıç suyu; *mec.* kılıcın keskinliği: *Ateş-i şevkimdır âb-ı tîğını tîz eyleyen* (Fehim); kılıcın parlaklığı: *Ey şanlı cedd-i ekberimiz âb-ı tîğının/Bî-hadd imiş güneş gibi tenvîr savleti* (Yahya Kemal). ‖ *Âb-ı verd,* gül suyu; gülâb. ‖ *Âb-ı yah,* buz suyu; buzlu su, soğuk su. ‖ *Âb-ı zehre,* öd suyu, safra; *mec.* şarap (acılığı sebebiyle). ‖ *Âb-ı zehr,* zehir suyu. ‖ *Âb-ı zer,* altın suyu, yaldız; safran; *mec.* beyaz şarap. ‖ *Âb-ı zîr-i kâh,* saman altındaki su; *mec.* saman altından su yürüten, entrikacı, iki yüzlü, dalavereci; gizli kalmış, bilinmeyen kabiliyet; hile, dolap, desise, entrika. ‖ *Âb-ı zülâl,* katkısız, berrak, duru su; *mec.* billûr, cam; ayna. ‖ *Âb u gil,* su ve toprak; *mec.* dünya, arz, yeryüzü, fani varlık, beden.

— Coğr. *Âb,* Önasya ve Hindistan'da nehir, göl adlarına girer: *Âb-ı Amu, Âb-ı İstadeb, Mürgâb, Duâb, Pençâb* v.b. (M)

ABA i. (ar *ʿabā*). Yünden dövülerek yapılan kalın ve kaba kumaş. Eskiden cüppe, hırka, potur, çakşır, kalçın ve terlik yapımında kullanılırdı. Bugün de memleketimizin bazı bölgelerinde kullanılmaktadır: *Ayağında bir aba potur vardı* (R.N. Güntekin). *Ayaklarında geniş aba terlikler* (H. R. Gürpınar). *Lâcivert abadan yapılmış ceketini hemen çıkardı* (Kemal Tahir). ‖ Abadan veya kalın kumaştan yapılmış üstlük, hırka, cüppe: *Patrik ve bütün ruhban, ellerinde haçlar, som sırma abalar giyinmiş, genç Fatih'in karşısına çıktılar* (Yahya Kemal). ‖ Abadan yapılan, dervişlerin giydiği ve tarikat muhitinde dervişliğin sembolü olmuş, önü açık bol hırka: *Bir mânâ sultanı... bir aba, bir kırba, o kadar* (Nezihe Araz). *Aba var post var meydanda er yok* (Yahya Kemal). *İçim muradına ermiş/Abasız postsuz bir derviş* (A. H. Tanpınar). ‖ *Mec.* Yoksulluk alâmeti: *Kimine bir aba vermez giyesi/Kiminin atına atlas çul eyler* (Yunus Emre).

— ÇEŞ. DEY. *Aba altından değnek göstermek,* üstü kapalı bir şekilde tehdit etmek. ‖ *Abâ be-dûş,* abası sırtında. *Mec.* Rind, kalender, derviş; *Rind-i abâ bedûş fakîr-i revendeyiz* (Yahya Kemal). ‖ *Aba giymek,* dervişliğe intisap etmek: *Eğnime giydim abayı / Terkettim kamu kabayı* (Muhiddin Abdal). ‖ *Abayı atmak,* bir yükten ve sorumluluktan sıyrılmak, ferahlamak. ‖ *Argo. Abayı yakmak,* âşık olmak, tutulmak: *Birine abayı yakmış* (Ahmed Rasim). *Afitab hüsnüne hub cemaline / Var mı Dertli gibi abası yanık* (Dertli). [yakmak yerine tutuşturmak da kullanılır: *Anlaşılan bu da abayı tutuşturdu* (Ali Bey.)] ‖ *Âl-i abâ.* Bk. ÂL.

◆ **Abacı** i. Aba yapan, aba diken, aba satan. ‖ *Halk dili.* Bedavacı, asalak.

— DEY. *Teklz. Abacı kebeci,* olur olmaz kimseler ‖ *Abacı kebeci, sen neci?,* senin bu işle ne ilgin var?

◆ **Abalı** sıf. Aba giyen. ‖ *Mec.* Himayesiz, fakir, kimsesiz.

— DEY. *Vur abalıya,* âciz, zavallı ve suçsuz olana yapılan haksızlığı ifade için kullanılır: *İşte ben de dairelerin aptalıyım. Vur abalıya!* (R. N. Güntekin).

◆ **Abâpûş** sıf. Esk. *Mec.* Derviş, tarikat mensubu: *Rûh yok savma'anın pîr-i abâpûşunda* (Nâilî-i Kadim). [M]

ABA i. (esk. türk. *apa*). Anne, abla: *Abası onu bir temiz dövdükten sonra ahıra kapamış* (R. N. Güntekin). [M]

ÂBÂ çoğl. i. (ar. *eb,* baba'dan *ābā*). *Esk.* Babalar: *İtilâf etmiyor âbâ ile evlâd henüz* (Muallim Naci). ‖ Atalar, erkek cedler. ‖ *Mec.* Büyükler, ileri gelenler.

— DEY. *Âbâ vü ecdad,* atalar, cedler: *Âba vü ecdadımız gayretli adamlar imiş* (Muallim Naci).

— Din. *Âbâ-i Kenisâiyye* veya *Âbâ-i Nasrâniyye,* hıristiyan dini uluları. Bk. KİLİSE BABALARI. ‖ *Âbâ-i mâneviyye,* mürşitler, tarikat büyükleri, ahlâk ve maneviyat sahasının yol göstericileri.

— Fels. *Âbâ-i ulviyye,* eski felsefede ve astrolojide (ilm-i nücum*) yeryüzü kuvvetlerine (hava, su, toprak, ateş) ve insanların talihine hükmettiğine inanılan yıldızlara verilen ad (fars. *Pederan-ı bülend*). [M]

ABA. Etnol. Doğu Sibirya'da oturan Abakan* türklerinden küçük bir oymak. Altay dağlarının kuzeyinde, Aladağ yamaçlarında ve Tom ırmağı kıyılarında yaşarlar. Eskiden beri demirci olarak tanınmışlardır. Dilleri, türk dilinin Sibirya şivelerine girer. (M)

ABA, Nijerya'da (doğu bölümü) şehir; Harcourt limanının kuzeydoğusunda; 58 000 nüf. Ticaret merkezi. (L)

ABA. Esk. coğ. Anadolu'da, eski Lidyalıların oturdukları bir yerin adı; Çanakkale'nin bir köyünde bulunan bir kitabede (yazıt) geçer. Sardis bölgesinde, Davazlı yakınlarında olabilir. (M)

ABA (Sâmuel), Macaristan kralı (1041-1044). Kral Aziz İstvan'ın kayınbiraderi. Eniştesinin yerine geçen Pietro Orseolo'yu devirdi, kendisi de imparator Heinrich III tarafından tahttan indirildi. (L)

ab absurdo (lat. dey. *saçma yoluyle* mânâsına). Mant. Abese irca ederek. ‖ *«ab absurdo» metodu,* bir önermenin doğru olduğunu ispat etmek için, tersinin doğru olduğu farz edilerek başlanan muhakeme tarzı. (Böyle bir çelişmezliğe varılırsa, üçüncü halin muhtemel olmayacağı esasına dayanılarak, ilk önermenin doğru olduğu sonucu çıkarılır. «Asal sayılar dizisi sınırsızdır» teoreminde olduğu gibi.) [L]

ABACO, İngiltere'nin Bahama adalarından ikisine (*Büyük ve Küçük Abaco*) verilen ad; 3 400 nüf. (L)

ABACO (Evaristo DALL'), italyan bestecisi (Verona 1675-Münih 1742). Torelli'nin, sonra da Vitali'nin öğrencisi. 1704-1715 yıllarında Bavyera prensinin daire müzikçisi olarak çalıştı, onunla birlikte Brüksel'e gitti ve 1715'te Saray *konzertmeister*'i oldu. Yaylı çalgılar ve *basso continuo* (sürekli bas) için yirmi dört *da camera* (oda) sonatı, on tane *concerti da chiesa* (kilise konçertosu), on iki tane *a tre* (üçlü) sonat, on iki tane de *concerti a piu instrumenti* (birçok çalgı için konçerto) yazdı ve bu eserlerinde italyan, fransız ve alman geleneklerini birleştirdi. (L)

ÂBÂD sıf. (fars. *ābād*). Esk. [Türkçede daha çok *etmek, eylemek, olmak* yardımcı fiilleriyle kullanılır; *âbâd etmek, âbâd eylemek*]. Mamur, bayındır; *Pâdişahlar dâd ile mülkini âbâd eyledi* (Hoca Dehhanî). *Gönül yıkma cihânı eylemek âbâd lâzımsa* (Namık Kemal). *Dertli aşk yolunda olmuştur irşad / Memâlik-i aşkı eyledi âbâd* (Dertli). ‖ Şen, neşeli, mutlu, bahtiyar, müreffeh: *Cem bezm-i câmı kurduğu gün şâd olun dedi / Ey dilharâblar için âbâd olun dedi* (Yahya Kemal). *Harâba kul olduk bezm-i âlemde / Âbâd olsak da bir, olmasak da bir* (Dertli). *Zulm ile âbâd olanın âhırı berbâd olur* (Ziya Paşa).

— Dil. bil. *Âbâd* kelimesi, arapça veya farsça bazı isimlerin sonuna eklenerek birleşik sıfatlar yapar; bu terkipler, birinci kelimede belirtilen vasfın veya özelliğin fazlalığını, bolluğunu ifade eden yer isimleri mahiyetindedir: *Harab-âbâd,* viranelik (*mec.* dünya); *Şems-âbâd,* bol güneş alan yer; *Zulmet-âbâd,* çok karanlık, kasvetli yer: *O zulmet-âbâd'ı tenvire beyhude çalışmakta idi* (Nabizade Nâzım).

— Tar. *Âbâd* kelimesiyle kurulan bazı birleşik sıfatlar, Lâle devrinde İstanbul'un semt, mesire ve köşklerine isim olarak verilmiştir. *Mihrâbâd* tepesi: *Şeb nedir körfezde mihr-âbâddan görmüş o mâh* (Yahya Kemal). *Sadâbâd* semti: *Gidelim serv-i revânım yürü sa'd-âbâda* (Nedim). *Şerefâbâd* kasrı: *O şûh ağlar bugün kasr-ı şeref-âbâda geldikçe* (Yahya Kemal).

◆ **Âbâdan** sıf. *Esk.* [Türkçede yardımcı fiillerle kullanılır: *âbâdan etmek, âbâdan olmak.*] Memur, bayındır: *Devletinde oldu âbâdan nice cây-i hârâb* (Nedim). *Bu sanatkâra o zamanki hükûmet Rumelihisarı'nı, kalelerini tekrar âbâdan etmek işini teklif etti* (Yahya Kemal). [M]

ÂBÂD çoğl. i. (ar. *ʿabd,* kul'dan). Kullar, köleler. (M)

ABADAN (fars. *ābādān*), İran'da şehir (6. eyalet), Basra körfezine Şattülarap ırmağının adalarından biri üzerindedir. 226 000 nüf. Anglo-Iranian Oil Company, Abadan şehrinde dünyanın en büyük petrol rafinerilerinden birini kurmuştur. 150 km. uzaklıkta bulunan Agacari, Gatch Saran, Haft Kal, Lali ve Mescid-i Süleyman havzaları petrol boru hatları vasıtasıyle bu rafineriyi besler. Abadan limanı derin sularda kurulan beş rıhtım ile teçhiz edilmiş olan, İran'ın en işlek limanıdır. Vaktiyle Osmanlı imparatorluğu ile İran arasında anlaşmazlık konusu olan ada,

Foto. Viollet (LAROUSSE).

Erzurum antlaşmasıyle İran'a bırakıldı. (1847). [LM]

ÂBÂDÎ i. (fars. *âbâdî*). İpekten yapılan makbul bir hint kâğıdı. Adını, imal merkezlerinden olan *Devletâbâd* (Hindistan) şehrinden aldığı söylenir. El yazması kitapların çoğu âbâdî üzerine yazılmıştır. Mürekkebi emmesi ve yazıyı göstermesi bakımından, hattatların aradığı bir kâğıttır. (M)

ÂBÂDÎ, Anadolu saz şairi (?-?). Eski cönklerde seyrek olarak şiirlerine rastlanır. Kul Mustafa'ya (XII. yy.) ait olduğu bilinen bir koşma bir mecmuada Abâdî adına kayıtlıdır. (M)

ÂBÂDÎ MEHMED ÇELEBİ, osmanlı hukuku âlimi (Amasya, ?-?, 1554). Tahsilini İstanbul'da yaptı, Kemalpaşazade'den ders okudu. Fetva eminliğine kadar yükseldi. *Mecmua-i Fetâvâ* (Fetvalar Derlemesi) adlı basılmamış eseri vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ABÂDİYYE veya **İBÂDİYYE** i. Adını VII. yy. sonunda yaşamış âlim Abdullah bin İbâd veya Abâd'dan alan «Haricîler» mezhebine verilen ad. Bu mezhep, VIII. yy.'da Kuzey Afrika'da yayıldı, Tiaret'te bir sülâle kurdu ve X. yy.'da Mzab'da yerleşti [Bk. MZABÎLER]. Bundan başka, Cerbe adasında (Tunus), Umman ve Zengibar'da temsilcileri vardır. (L)

ABADLA, Güney Cezayir'de bir yer (Saura bölgesi, Kolomb-Beşar çevresi). Gir vâdisinin sağ kıyısında, Kolomb-Beşar'ı Ucda'ya bağlayan Akdeniz-Nijer yolunun bitimine rastlar. Burada, Kenadza-Kolomb-Beşar havzasının uzantısı olan bir kömür havzası vardır. (L)

ABADYOT veya **ABADİYUN,** eski Sarasin korsanları. İspanya islâmlarındandır. IX. yy.'dan itibaren Girit'te İda dağının güneyine yerleşerek, çiftçiliğe başlamışlardır. (LM)

ABAENİ. Esk. coğ. Urartu devletini teşkil eden Nairi ülkelerinden biri (Van bölgesi; M.Ö. XII. yy.). [M]

ABAİNDİ. Esk. coğ. Van gölü kıyısında bir şehir. Asur kralı Sargon I, Abaindi'yi sekizinci seferinde ele geçirebilmiştir (M.Ö. 714). [M]

ABAJUR i. (fr. *abattre*, kırmak ve *jour*, gün kelimelerinden *Abat-Jour*.) Genellikle huni biçiminde, kâğıttan, madenden, kumaştan, porselenden veya buzlu camdan yapılmış, ışığı kırmak ve yumuşatmak için bir lambaya uydurulan yansıtıcı: *Şükran, masanın önünde, abajurlu bir lamba ışığında, bir elişiyle meşguldü* (R. N. Güntekin). || Genellikle, üzeri siperli masa lambası veya ayaklı lamba: *Bütün elektrikleri söndürmüş, yalnız baş ucundaki abajuru açık bırakmıştı* (Haldun Taner).

— ANSİKL. Abajur fikri Avrupa'da XVII. yüzyılda doğdu. Önceleri başka isimlerle anılırdı; bugünkü adını XIX. yy.'ın ikinci yarısında aldı. Abajur'un biçimi ve malzemesi moda akımlarıyle çok yakından ilgilidir; XIX. yüzyılda Avrupa'da abajurlar opalin'den yapılırdı; XIX. yy.'ın başlarında kalın dokumalar gözdeydi; günümüzde delikli madenden dokumaya, kâğıda, çuvala kadar her çeşit malzeme kullanılmaktadır. (L)

ABAK i. (lat. *abacus*'tan fr. *abaque*). Bk. ABAKUS.

ABAKA i. (isp. *abaca;* Filipinler'de konuşulan tagal dilinden alınmıştır). Filipinler'de (Luzon, Manila) yetişen ve *Manila keneviri* adlı elyafı veren bir muz türü (İlmî adı: *Musa textilis;* familyası: Musaceae).

— ANSİKL. 8 m.'ye kadar yükselebilen otsu bir bitki. Gövdesi geniş yaprak kınlarından meydana gelir. Bunlar tepede yatay olarak yayılır. Yetiştirilmesi, Filipin adalarında, 1800 sıralarında ispanyol hükûmeti tarafından düzenlenmiştir. Özellikle ikliminin elverişliliği, lifleri ayıracak işçilerin de kolaylıkla bulunması sebepleriyle, bugün Manila keneviri üretimi, fiilen Filipin adalarının tekelindedir. Lifi elde etmek için gövde kesilir, uzunlamasına yarılır, yaprak kınları birbirinden ayrılır. Lifler bu kınların içinde bulunur ve hafifçe kazıyarak kınlar çıkarılır. Elde edilen liflerin boyu 2 m.'yi geçebilir. Manila keneviri halat yapımına çok elverişlidir, çünkü adi kenevirinkinden daha sağlam, daha ince ve deniz suyunun aşındırıcı etkisine karşı daha dayanıklı lifleri vardır. (L)

ABAKA HAN, Cengiz Hanın torunu Hulâgu Hanın oğlu (Moğolistan 1234-1282). Babası Hulâgu Han ile birlikte Bağdat'ın zaptına katıldı. Hulâgu Hanın ölümü üzerine (1265) İlhanlı tahtına oturdu. Aynı yıl içinde Bizans imparatoru Mihail VII Palaiologos'un kızı Maria ile evlendi.

Abaka Han zamanında Memlûk-Moğol mücadelesi devam etti. Bu mücadele daha Hulâgu Han zamanında başlamıştı. Aynı yıllarda Deşt-i Kıpçak'da İslâmlık yayılmış, bir kısım hükümdarlar müslüman olmuşlardı. Böylece Moğol-İlhanlı devleti iki taraftan müslümanlar ile mücadele etmek zorunda kaldı. 1266'da Deşt-i Kıpçak orduları, Kür nehri dolaylarına kadar indiler. Abaka Han, Memlûk - Deşt-i Kıpçak birleşmesine karşı, diplomatik faaliyete geçti; birçok ilhanlı elçisi Batı hıristiyan ülkelerine gittiler. Devrin papalarına ve diğer Avrupa hükümdarlarına dostluk teklifinde bulundular. Buna rağmen Memlûklara yenildiler. Abaka Han, yalnız Memlûklu ve Deşt-i Kıpçaklılar ile değil, Çağatay hükümdarı Barak Han ile de mücadele etti ve onu 1270'de Herat yakınlarında yenilgiye uğrattı. Devrinde önemli hâdiseler olmamış, vergiler azaltılarak halk memnun edilmişti. İslâmlığın yayılmasını önlemek için, Cengiz Yasasını en şiddetle uygulayan moğol hükümdarı odur. Abaka Han, bütün moğol prensleri gibi içkiye düşkünlüğü yüzünden öldü. (M)

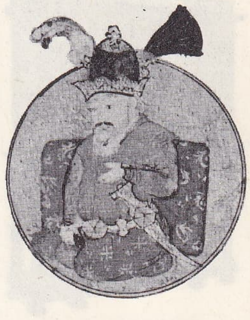
ABAKA HAN, minyatür
İst. Üniversite kütüphanesi

ABAKAN, Rusya'da yaşamakta olan türk kavimlerinden bir grubun adı. Güneyde, Sayan dağları ve Tayga ormanlarıyle çevrilen Abakan-Yenisey kıyılarında yaşayan bu Türkler, şimdiye kadar değişik adlarla anılmışlardır: *Minusinsk Tatarları* veya *Abakan Tatarları* gibi. Şimdi resmî olarak *Hakas* diye anılıyorlar. Yenisey'e dökülen Abakan ırmağıyle Obi nehri arasında yayılan Abakan Türklerine dahil boylar şunlardır: *Kaş, Koybal, Sagay, Kamasin, Beltir, Şor, Kızılkaya, Aba, Kızıl, Tuba, Küerik.*

— Etnol. Abakanlılar kısmen kulübelerde, kısmen de kayın ağacı kabuğundan yapılmış «yurt» larda yaşarlar. Zıraatle uğraşırlar. Fakat çok ilkel şartlarla zıraat yaparlar; tarlaları çapa ile değil «sala» dedikleri bir nevi sapanlarla işlerler. Çavdar, buğday ve arpa ekerler. At, inek, koyun beslerler. Örf ve âdet bakımından Altaylı Türklere benzerler. Erkek elbiseleri ruslarınki gibidir, kadınlarınki farklıdır; saçlarına çeşitli süs eşyası takarlar, genç kızların Anadolu yörükleri gibi onbeş-yirmi örgülü belikleri vardır. Evlenmelerde kız beğenme, kız isteme, kalın ödenmesi, düğün ve düğün ziyafetleri gibi merasimler vardır. Gelin (kalın) kaçırılarak oğlan evine getirilir. Kalın, bundan sonra kız tarafına ödenir. Eğer evli kadın kocasını terk ederse, kadının akrabaları kalını oğlan tarafına öderler. Doğan çocuklara eski âdetlere göre ad verilir. (Bk. AD.) Altı aylıkken idarî baskıyle çocuk vaftiz edilir ve bir hıristiyan ismi alır. Fakat günlük hayatta bu isim kullanılmaz. Abakan Türkleri Ruslara karşı hıristiyan görünürler, aslında Şaman dininin akidelerine göre hareket ederler. Ölülerine elbise giydirip tahta sandıklara koyarlar. Mezara, giyecekleri ve atının eğeri ile birlikte gömerler. Ölünün gömülmesinin üç, yirmi, kırk ve yüzüncü günlerinde çeşitli tören ve ziyafetler düzenlenir. Kırkıncı gün merasiminde ölenin atı kesilir, eti yenir, başı da bir mızrağa geçirilerek mezarın başına dikilir.

Abakan kabilelerini «yesaul» adında bir yardımcısı bulunan başkan idare eder. Bu başkanlar seçim yoluyle idareyi ele alırlar. Hukuk meselelerini «Bozkır Mahkemeleri» kararlarıyle halleder. Çarlık Rusyası bu mahkeme kararlarını meşru kabul ediyordu. Abakanlılar, kendi bölgelerinde doğrulukları ile tanınmışlardır. Şiire, manzum kahramanlık masallarına ve musikiye meraklıdırlar, özellikle sonbaharda yaptıkları avlarda, geceleri şiir okuyup masallar anlatırlar.

— Leng. Dil bakımından Doğu türk şivelerinden bir grubu teşkil eder. Şu kısımlara ayrılır: 1. *Sagay*, 2. *Kaça* veya *Has*, 3. *Kızıl*, 4. *Şor* şiveleri. Türk şivelerinin tasnifinde, Abakan, hususiyeti bakımından Z grubundadır. (Bk. ŞİVE.)

● **Abakan,** Sibirya'da (S.S.C.B.) şehir. Abakan suyu ile Yenisey'in birleştiği yerde kurulmuştur; 56 000 nüf. Odun sanayii, demir madeni. Höyükler ve kitabeler.

● **Abakan,** S.S.C.B.'de bir akarsu. Batı Sibirya'da Altay dağları eteklerinden çıkar ve Yenisey ırmağına dökülür; 512 km.

● **Abakan,** Sayan dağlarının bir kolunun adı. Abakan nehri bu koldan çıkar. (ML)

ABAKAN
türk tipleri

ABAKS i. (lat. *abax*). Avrupa'nın mutedil ve dağlık bölgelerinde yaşayan kınkanatlı bir böcek. (Carabidae familyası.) [L]

ABAKUK. Bk. HABAKUK.

ABAKULUS i. (lat. *abaculus*). Mozaiklerde kullanılan küçük cam veya mermer küp. (Bunların çok eskiden beri kullanıldığını Plinius'dan öğreniyoruz.) [L]

ABAKUS i. (yun. *abax*'dan lat. *abacus*, tablet, başlık tablası v.b.). Mim. Bir sütun başlığının yukarı kısmını meydana getiren tablet, başlık tablası. (Bk. ANSİKL.)

— Esk. çağ. Üzerine şekiller çizmek üzere, içerisi ince kumla döşenmiş olan etrafı madeni veya tahta ile çevrili tablet. || Dikdörtgen şeklinde, üzerinde sayı saymağa yarayan bilyaların bulunduğu tahta levhacık. (Orta çağda, 7 serbest sanat* çevriminde aritmetiğin mutad alâmeti.) [Bk. ANSİKL.] || Büyük yapılara hak edilen plaka. || Greklerde, kutsal mahallere, adakların kabul edilmesi için konulan masa; Romalılarda, büfe.

— Mat. Türlü birim sıralarına göre sütunlara bölünmüş bir tabladan meydana gelen ve basit parmak hesap işlemlerinin çözümünü kolaylaştıran hesap makinesi. (Bk. ÇÖRKÜ.) || Bazı sayı işlemleri yapmayı sağlamak için bir düzlem üzerine çizilmiş çizgiler sistemi. || Kotlu rakam sistemleri olan grafik cetvel. (Bk. NOMOGRAFİ.)

— ANSİKL. Esk. çağ. ve Mat. Romalıların abakusu, içlerinde toparlaklar kaydırılan paralel yuvalara ayrılmış bir cetveldi. Birincisi birler basamağını, sonrakiler onlar, yüzler v.d. basamaklarını gösterirdi. Çok eski zamanlardan beri Çinliler ile Tatarların da *suvanpan* adında buna benzer bir âletleri vardır. Ortaçağın sonuna doğru bu âlet, Moğollar tarafından Rusya'ya sokuldu.

Çin'de ve Japonya'da yazılı hesap dışında kalan hemen bütün hesap işlemlerinde abakus kullanılır. Çin-Japon abakusu, üzerinde enlemesine bir çubuk ile ikiye ayrılmış teller bulunan uzunca bir çerçevedir. Bu tellere küçük toplar geçirilmiştir. Bir yanda birlikleri gösteren beş top, öbür yanda ise 5 birlik değerinde bir veya iki top bulunur. Bir üst teldeki toplar bir alt teldekilerden on kere daha büyük birlikleri gösterir. Çinliler ve Japonlar abakus ile basit işlemler yapmakla kalmaz, kök bile alırlar; bu yolun sakıncası, doğrulama'ya imkân vermemesidir.

— Mim. Eski yunan mimarisinde Dor üslûbundaki sütun başlıklarının yassı bir tabla şeklinde olan üst kısımlarına abakus denir. Kare şeklinde, profili yayvan bir çanak biçimindedir ve başlığın alt kısmını teşkil eden ekhinos'un üzerinde yer alır. Abakus ve ekhinos Dor üslûbundaki sütun başlıklarının karakteristik ve birbirinden ayrılmayan elemanlarıdır. Taş mimarîden evvelki ahşap mimarîyi aksettiren bu elemanların arasındaki nispet ve profil farkları, Dor üslûbunun asırlar boyunca geçirdiği gelişmeleri aksettirmesi bakımından önem taşır. Başlangıçta kalın olan bu tabla, sütunların incelmesiyle yassı bir levha halini almıştır ve

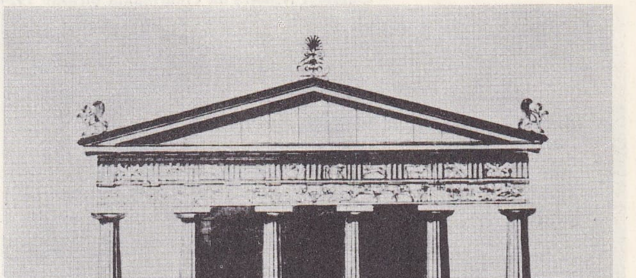
ABAKUS, Assos tapınağı (M.Ö. VI. yy.)

Foto. M. Erkmen (MEYDAN), Türk Ansiklopedisi.

ABAKUS
Korint üslûbu
sütun başlığı tablası

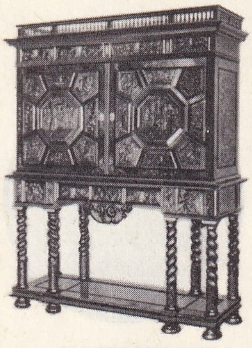

ABANOZ büfe, XVII. yy.
Dekoratif Sanţl. müzesi, Paris

ABANT GÖLÜ

Yunus Nadi
ABALIOĞLU

ABANA, İlişi köyü plajı.

bu durum başlıkları tarihlemek için önemli bir ipucudur. (LM)

ABALESA, Cezayir sahrasında Hoggar'ın batısına düşen bir vaha (Oasis [vahalar] bölgesi, Margla çevresi). Tuareg'lerin müşterek ceddi sayılan Tin Hinan'ın mezarı (IV. yy.) buradadır. (L)

ABALIMEMELİLER blş. i. Zool. Uçarmakiler*'i kapsayan böcekçil memeliler grubu. (Derinkanatlılar [*dermatoptera*] da denir.) [L]

ABALIOĞLU (Yunus Nadi), türk gazetecisi, *Cumhuriyet* gazetesi kurucusu (Fethiye 1880-İsviçre 1945). Abalızade Halil Efendinin oğlu. İlk öğrenimini Fethiye'de gördü. Sonra Rodos adasında Süleymaniye medresesinde okudu. İstanbul'a gelince bir süre Galatasaray sultanisine ve Hukuk mektebine gitti. Yirmi yaşında *Malûmat* gazetesinde yazı yazmağa başladı. Bir yıl kadar sonra, istibdat aleyhine gizli bir dernek kuranlar arasında bulunmak suçuyle üç yıl hapse mahkûm olarak Midilli kalesine gönderildi (1901). Ceza süresini tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek *İkdam* ve *Tasviri Efkâr* gazetelerinde yazılar yazdı. Selânik'te İttihat ve Terakki fırkası organı olan *Rumeli* gazetesinde başyazar oldu (1910). Mebusan meclisinin ikinci seçim döneminde Aydın mebusuydu. Yine *Tasvirî Efkâr* gazetesinde yazı işleri müdürü ve başyazar olarak çalıştı. *Yeni Gün* gazetesini kurdu (1918). Mütareke döneminin kötü akımlarıyle savaştı. Gazetesini kapatmak zorunda kalarak İstanbul'dan kaçtı, basımevi ile birlikte Ankara'ya gitti. Türkiye Büyük Millet meclisinin birinci döneminde Muğla mebusu seçildi (1920). Gazeteyi Ankara'da çıkarmakla birlikte 1924 mayısında İstanbul'da *Cumhuriyet* gazetesini kurdu. T.B.M. meclisinin altıncı dönemi sonuna kadar Muğla milletvekili kaldı. Kurtuluş savaşı üzerine hatıraları ölümünden sonra basılmıştır. *İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmânî* (1908), 40 *Saat «Graf Zeplin» ile Havada* (1930), *Ankara'nın İlk Günleri* (1955), *Babıâli'nin Millî Hareketi Dağıtmak ve Mustafa Kemal'i Tevkif Etmek Teşebbüsü, Ali Galip Hâdisesi* (1955), *Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı ve İsyanlar* (1955), *Çerkez Ethem Kuvvetlerinin İhaneti* (1955) adlı eserleri vardır. Yunus* Nadi Armağanı, ailesi tarafından tesis edilmiştir. — Gazeteci NADİR NADİ ve DOĞAN NADİ oğullarıdır. (Bk. NADİ). [M]

ABALON i. Zool. Kabuğu, düğme ve süs eşyası yapımında kullanılan bir tür deniz kabuklusu. Abalonların 70 kadar türü vardır. Kabukları, vaktiyle Kızılderililer arasında para yerine kullanılmıştır.

Türkiye denizlerinde (Akdeniz) *Haliotis* (denizkulağı) genusuna dahil bir türü bulunur. (M)

ÂBÂN i. (fars. k.) *Esk.* İran takviminde güneş yılının sekizinci ayına verilen ad. ‖ Aynı takvimde her ayın onuncu gününün adı: *Âbân ayı ve âbân günüdür,/Ruhu şarapla tazeleyecek zaman* (Hoca Mes'ud). ‖ İran mitolojisinde, âbân ayında olacaklara hükmeden «demir madeni meleği»nin adı.

— ANSİKL. İran hükümdarı Cemşid ve selçuklu hükümdarı Melikşah'ın oğlu Celâleddin zamanlarında kabul edilen güneş takviminde (*Celâlî takvimi*), rumî teşrinievvel (ekim), milâdî ağustos aylarının karşılığıdı. Bu ay'da güneş akrep burcunda olur. Eski İran ve Celâlî takvimlerinde hafta taksimi olmadığı için, ayın her gününün ayrı adları vardı; ayın onuncu gününün adı da «âbân» idi.

Aynı kelimenin hem ay, hem gün adı olarak kullanılmasından doğacak karışıklığı önlemek üzere, Farsçada ay için *«âbân-mâh»*, gün için *«âbân-rûz»* kelimeleri kullanılırdı. Yine Celâlî takvimine göre, baharın ilk ayı olan Ferverdin (Mart) ayının onuncu gününe de *«âbân-gâh»* denir, o gün yağmur yağarsa erkekler, yağmazsa kadınlar için uğurlu sayılırdı. (M)

ABANA (Altınkaya), Karadeniz kıyısında bir iskele ve ilçe merkezi, 2 455 nüf. Kastamonu ilinde, İnebolu kasabasının doğusunda olan Abana, yazın çok rağbet gören bir plaj ve dinlenme yeri oldu. Abana'nın adı, Strabon'un bir liman şehri olarak zikrettiği *Abonuteichos* ile ilgili görünürse de, Batı kaynakları bu sonuncuyu Abana'nın 23 km. batısındaki İonopolis (İnebolu) ile bir sayarlar. Abana'ya İnebolu'dan motorla ve Kastamonu'dan Devrekâni kara yoluyle (100 km) gelinir. İdare bakımından Abana önce İnebolu ilçesine bağlıydı; sonra bir ilçeye merkez oldu, ilçenin merkezi bir süre sonra Bozkurt köyüne taşındı; 1968'de Abana ve Bozkurt yeniden ayrı birer ilçe haline konuldu. (M)

ABANDONE ETMEK f. (fr. *abandonner*, terk etmek'ten). Spor. Dövüşemeyecek duruma gelen sporcunun müsabakayı terk etmesi. Daha çok boks'ta kullanılır. (M)

ÂBÂNÎ i. (fars. k.) Esk. Zemini sarıya çalar beyaz, üzeri açık turuncu ipekle kasnakta işlenmiş bez: *Bembeyaz çember sakalı* [...] *âbânî sarığı ile savatlı bir ahenk husule getiriyordu* (Ömer Seyfettin).

— ANSİKL. Halep'te, Bağdat'ta, Hindistan'da ve Anadolu'da Bursa'da dokunan âbânî'ler meşhurdu. Sarık, bohça, yorgan yüzü ve kundak yapımında kullanılırdı. Osmanlılarda tüccar ve esnaf, ilmiye sınıfından ayrılmak için, başlarına *âbânî sarık* sarardı: *Sarığı saltanatı boş kafasında yaşatır / Ağam âbânî sarıkla ağa-banî görünür* (Lâedri). [M]

ABANMAK dönşl. f. Bir şeyin üzerine eğilerek kapanmak: *Pencereyi açarak parmaklığa abandı* (Nabizade Nâzım). ‖ Bir yere veya bir kimseye yaslanmak, dayanmak: *Şimdi kürsîye abansın da senin vâlî bey* (Mehmed Âkif). *Kadın onun omuzuna abanmıştı* (*Sait Faik*). ‖ Bir şeyin veya bir kimsenin üzerine çöküp çullanmak: *İki herif zavallıya abanıyorlar* (Ahmed Rasim).

◆ **Abandırmak** ettrg. f. Çökertmek, yüzüstü düşürmek, yere kapandırmak: *Bir elenseyle rakibini mindere abandırdı.* ‖ Deveyi ıhlamak, yere çöktürmek: *Deveyi ancak sahibi abandırır.* (M)

ABANO TERME, İtalya'nın (Padova eyaleti) Venedik (Venezia) bölgesinde bir kasaba; 9 750 nüf. Bu kasaba, Titus Livius'un Padova'da değil burada doğduğunu iddia eder. Sodyum klorürlü, radyoaktiviteli sıcak suları romatizma hastalığını tedavide kullanılır. Romalılar bu kaplıcalara *Aquae Aponi* veya *Patavinae Aquae* derlerdi. (L)

ABANOZ i. (fars. *âbnûs*; lat. *ebenus*). Sıcak iklimlerde yetişen *diospyros türü* ağaçlardan (crassiflora, atropurpurea gibi) elde edilen, sert, ağır ve koyu renkli tahtaya verilen ad: *Tunç işlemeli küçücük bir abanoz masa üzerinde açık bırakılmış bir kitap gördü* (H. R. Gürpınar). ‖ Uzun süre su içinde kalarak siyahlaşan ve sertleşen ağaç: *Ama her ağacı bataklık içinde dura dura abanoz olup çeliğe dönmüştü* (Evliya Çelebi). ‖ Koyu, parlak siyah, simsiyah: *Fildişi gibi beyaz levinli, kıvırcık abanoz saçlı...* (H. R. Gürpınar).

— ÇEŞ. DEY. *Abanoz kesilmek,* sertleşmek; kirden matlaşmak, siyahlaşmak, rengini kaybetmek. ‖ *Teşm. yol.* Genelev (Bu evler uzun süre İstanbul'da, Beyoğlu'ndaki Abanoz sokağında bulunduğu için, kelime zamanla bu mânâyı kazanmıştır).

— ANSİKL. Yalnız kusursuz abanoz tahtası kara olur. İthal edilen tomruklar, kesimleri sırasında, kabukaltı katmanlarından balta ile ayıklanır. Tahtası kara, kimi vakit damarlı, ince görünüşlü ve çok ağır olan (kuru halinde yoğunluğu 1'e yakın) abanoz, genellikle kilo ile satılır. Malezya'da, Asya'da, Amerika'da ve Afrika'da birçok çeşidi vardır. Yetiştiği yer ticarî değerini belirtir: Seyhan ve Hindistan abanozu, Makassar (Selekes adaları) abanozu, Afrika (Kamerun, Gabon, Mozambik) abanozu, v.d. İnce marangozlukta, gömme süs işinde, bıçakçılıkta, fırçacılıkta, siyah piyano tuşları, klarnetler v.b. yapımında kullanılır; modern mobilyacılıkta, açık bir zemin üzerine koyu esmer damarlı olan Makassar abanozu hariç, bu ağaçtan pek faydalanılmaz. Avrupa'da az bulunan ve değerli bir ağaç sayılan abanoz, daha XIII. yüzyılda çekmece, yazı takımı, bıçak sapları, dama ve satranç tahtası yapımında kullanıldı. XIV yüzyılda ince mobilyalar abanozdan yapılmağa başlandı, önemli abanoz eşya ancak XVI. yy. sonunda ortaya çıktı ve yaygınlaştı. İnce plakalar haline sokulabilen abanoz ile değerli ve ustaca kaplama işleri yapıldı ve Fransa'da son Valois'ların devri, ince marangozluğun doğmasına yol açtı. XVII. yy. boyunca abanoz yazıhaneler pek boldu. Bunların en basitleri yalnız kara abanozdan yapılmış, oyma ve silmelerle süslenmiştir; ba-

Foto. Giraudon (LAROUSSE), Hürriyet arşivi, Cumhuriyet arşivi.

zıları ise fildişi, kalay ve değerli taşlarla işlenmiştir; ayrıca çekmece ve kanatlar ince resimlerle kaplıdır. XVIII. yy.'da, maun ağacının ithali, abanozun yavaş yavaş terk edilmesine ve sadece bazı gömme süs işlerinde, çizgi halinde kullanılmasına yol açtı.

◆ **Abanozlaşmak** dönşl. f. [Ağaç için] Uzun süre suda kalmak veya bırakılmak suretiyle sertleşmek ve siyahlaşmak. (ML)

ABANOZGİLLER çoğl. i. Tropikal bölgelerde yetişen ağaç ve ağaçcıkları içine alan bir familya (*Ebenaceae familyası*). Bu ağaçların tahtası sert ve çoğunlukla siyahtır, iyi cilâ kabul eder. (*Eşanl.* DİOSPYRACEAE.)

— ANSİKL. Bu familyada 7 cins (*Royena, Euklea, Maba, Diospyros, Brakhynema, Onkotheka, Tetraklis*) ve 300'den fazla tür vardır. *Diospyros kaki* (Trabzon hurması), Fransa'nın güneyinde ve Türkiye'de yetiştirilir. Bu familya, Sapotaceae ve daha birçok familya ile birlikte *Abanozlar* takımını teşkil eder. (L)

ABANT, Batı Karadeniz bölümünde bir tatlı su gölü. Bolu'nun 34 km. güneybatısında bulunan gölün yükseltisi 1 298 m., yüzölçümü 1 223 hektar, en fazla derinliği 15 m. kadardır. Etrafı 1 700 m.'ye kadar yüksek dağlar ile kuşatılan göl, fazla suyunu kendi adını taşıyan bir dere ile, kuzeybatı yönünde Bolu çayına boşaltır. Abant gölü killi-kireçli yumuşak şistler ve serpantinler arasında, genişçe kazılmış bir vâdi başının

Cihat ABAOĞLU

ana vâdiye açıldığı yerde, zeminin fazla eğimi yüzünden arazi kaymalarının sebep olduğu tabiî setlenme ile meydana gelmiş olmalıdır. Etrafını kuşatan çam ormanları, temiz suyu, içinde yaşayan alabalıkları ile Abant gölü, Türkiye'nin tabiî güzellikler bakımından en tanınmış turizm merkezlerinden biridir. (M)

ABANTİDAS, Sikyon tiranı. Aratos'un babası Kleinias'ın öldürülmesinden sonra tahta geçti (M.Ö. 264). Kendisi de 251'de öldürüldü. (L)

ABANTİS. Esk. çağ. Eğriboz'un eski adı. Tesalya'nın istilâsından sonra Abantlar buraya yerleşmişlerdi. (L)

ABANTLAR. Esk. çağ. Eğriboz adasında yaşamış ve Truva savaşına katılmış olan bir kavim. ‖ Argos kralı Abas*'ın torunları; özellikle Akrisios veya Perseus, Atalanta veya Danaos. (L)

ABANTO Y CİERVANA, İspanya (Biskaya)'nın maden bölgesi. Bilbao'nun kuzeybatısında; 9 330 nüf. Tükenmek üzere bulunan demir madenleri var. (L)

ABAOĞLU (Cihat), tanınmış türk hekimi, profesör (Konya 1914). İstanbul Üniversitesi Tıp fakültesinden 1939'da mezun oldu. 1947'de Üniversiteye intisap etti; 1961'den itibaren, İstanbul Üniversitesi Tıp fakültesinde profesördür. Aynı fakülteye dekan olarak da hizmet etti (1965). Yerli ve yabancı tıp dergilerinde yayımlanan ilmî araştırmalarından başka *Post Malarik Banti Sendromu* (1946), *Semptomdan Teşhise* (İstanbul, 1952) ve *Teşhisten Tedaviye* (İstanbul, 1953) adlı kitapları vardır. (M)

ABÂPÛŞ-İ VELİ Bâli Efendi, mevlevî tarikatı ulularından (XIII. yy.). Germiyan şehzadelerinden Hızır Paşanın oğlu. Saltanat elbisesine, derviş abasını tercih ettiği için Abâpûş-i Veli (Aba giyen ermiş) unvanını aldı. Timurlenk, büyük bir eren olarak tanıdığı bu şahsın manevî iktidarında kabul ettiği Afyonkarahisar ile çevresinin zarardan korunmasını emrederek, ona hürmet gösterdi. Abâpûş-i Veli, Afyonkarahisar dağının tepesinde yaptırdığı bir hücrede yaşar, şehre çok az inerdi. Türbesi oradadır. (→ Bibliyo.) [M]

ABARA i. Su değirmenlerinde, suyun basıncını arttırmak için kullanılan huni biçiminde hazne: *Değirmenin abarasından akan suyun kuvvetli düşüşü...* (Yaşar Kemal). ‖ Tarla sulamasında kullanılan tahta oluklar. ‖ Tarlalarda açılan su yolu. ‖ Köy evlerinin tavanlarında, iki direk arasında kalan boşluk. (M)

ABARAN, Kafkasya'da Aras nehrinin kollarından akarsu; Alagöz dağının kuzey eteklerinden çıkar. Uzunluğu 158 km. *Abaran* kasabası bu akarsu kıyısındadır. (M)

ABARGİ, en eski Sümer krallarından (M. Ö. 3500 yılları). Mezarı Ur şehrinde bulundu (İngiliz Sir Leonard Woolley, 1926-1927); yanında kraliçesi Şud-ad'ın mezarı da vardır. Bu mezarlardan saray halkının iskeletleri ile eşyaları da çıktı. (M)

ABARİM. Esk. coğ. Lût gölü ile Moab yaylası arasındaki sıra dağlar. Bu dağlardaki Nebo tepesinden, Musa peygamber, ölmeden önce son bir defa mev'ud toprakları seyretmişti. (L)

ABARNA veya **ABARNES.** Esk. coğ. Anadolu'da eski bir bizans şehri. Kayseri yakınındaki Kültepe (Kaneş) ve Alişar (Ankuva)'da bulunan çivi yazısı asurca belgelerde adı geçer. Aynı adı taşıyan bir kumaşın dokuma merkezi olduğu sanılıyor. Bugünkü Çermik olması da muhtemeldir. (M)

ABARTMAK geçl. f. *Yenid.* [Türkçede esk. ve mah. bir kelime iken, son yıllarda yazı dilinde yeniden canlandırılmıştır]. Bir şeyi olduğundan fazla göstermek, büyültmek, mübalâğa etmek: *Savaş çağında böyle yalanlar olur, abartıyorlar demiştim* (Nurullah Ataç).

◆ **Abartma** i. Bk. MÜBALÂĞA. (M)

ABAS, Abantlar* kavmine adını veren kahraman, Poseidon ile su perisi Arethusa'nın oğlu. —Jinkeus ile Hipermnestra'nın oğlu ve Danaos'un torunu. Argosluların kralı ve Perseus'un atası.— Delphoi tapınağında bir heykeli olan kâhin. (L)

ABASG veya **ABASK,** Abhazların atası olan eski Kafkas halkı. Bizanslılar bunlara *Absûa* veya *Absne*, yurtlarına *abasgia* derlerdi. Güney kollarına *Apsil* denir.

Jüstinianus devrine kadar kutsal ağaçlara tapmışlar, 546'da hıristiyan, daha sonra müslüman olmuşlardır. Abasg devletinden çeşitli sanat eserleri kalmıştır.

— Leng. *Abasg-Kerket* dilleri. Batı veya Kuzeybatı Kafkasya dilleri denilen dil grubudur. Kuzeydoğu veya *Çeçen-Lezgi* dilleriyle birlikte Kuzey Kafkas dil grubunu teşkil eder. Abhaz ve Çerkezlerin konuştukları bu diller onların eski adları olan *Abasg-Kerket* adı ile anılır. Üç aslî gruba ayrılır: *Adige, Ubıh, Abhaz.*

● *Fonetik* 1. Konson grupları yaygındır. 2. Çeçen-Lezgi grubunda hemen hiç bulunmayan *ş* ve *s* gibi fışıltılı (labialize) veya yarım fışıltılı fonemlere rastlanır. 3. Abhaz ve Ubıh dillerinde *dbr* ve *tpr* değerinde olan titrek (labiodantal) fonemler vardır.

● *Morfoloji.* 1. Çeçen-Lezgi dillerindeki çok çeşitli çekim hallerine karşılık Abhazcada isim çekimi hiç yoktur. Ubıh ve Adige kollarında yalnız iki hal vardır. 2. Abhaz ve Ubıh dillerinde *a-* öneki Adige kolunda *r* soneki şekilde olmak üzere harfi tarif bulunur. Çeçen-Lezgi dillerinde ise yoktur. 3. Bu dillerde kelimeler gramer bakımından ayrılmaz. Abhazcada «âkıl» (insanlar, tanrılar) ve «gayriâkıl» (hayvanlar, eşya v.d.) olmak üzere iki kategori vardır. 4. Abasg-Kerket dillerinde en basit kavramlar bile çoğu zaman bileşik kelimelerle ifade edilir. (M)

ABASI. Mit. Yakut Türkleri inanışında kötü ruhların adı. (M)

ABASIYANIK (Sait Faik), türk hikâye yazarı (Adapazarı 1906-İstanbul 1954). İlk

Sait Faik ABASIYANIK
annesi Makbule Abasıyanık ile.

Sait Faik
ABASIYANIK

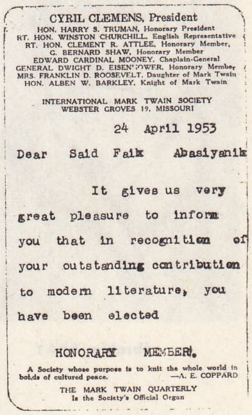

CYRIL CLEMENS, President
HON. HARRY S. TRUMAN, Honorary President
RT. HON. WINSTON CHURCHILL, English Representative
RT. HON. CLEMENT R. ATTLEE, Honorary Member,
G. BERNARD SHAW, Honorary Member
EDWARD CARDINAL MOONEY, Chaplain-General
GENERAL DWIGHT D. EISENHOWER, Honorary Member
MRS. FRANKLIN D. ROOSEVELT, Daughter of Mark Twain
HON. ALBEN W. BARKLEY, Knight of Mark Twain

INTERNATIONAL MARK TWAIN SOCIETY
WEBSTER GROVES 19, MISSOURI

24 April 1953

Dear Said Faik Abasiyanik

It gives us very great pleasure to inform you that in recognition of your outstanding contribution to modern literature, you have been elected

HONORARY MEMBER.

A Society whose purpose is to knit the whole world in bonds of cultured peace. —A. E. COPPARD

THE MARK TWAIN QUARTERLY
Is the Society's Official Organ

Mark Twain derneğinin
ABASIYANIK'a verdiği
şeref üyeliği kartı.

ABASIYANIK... ve Burgaz adalı balıkçı.

Foto. MEYDAN arşivi.

İbrahim ABAY

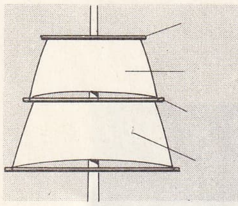

ABAŞO gabya yelkeni

öğrenimini Adapazarı'nda Rehberi Terakki mektebinde yaptı, onuncu sınıfa kadar İstanbul Erkek lisesinde devam ettiği orta öğrenimini, Bursa lisesinde tamamladı (1928). Bir ara İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesine devam etti, babasının isteği üzerine İsviçre'ye, ekonomi öğrenmeğe gitti (1931); on beş gün sonra öğrenimini bir yana bırakarak, Lozan'dan Fransa'ya Grenoble'e geçti; üç yıl orada kaldı. Kısa bir süre Halıcıoğlu Ermeni Yetim mektebinde Türkçe grup dersleri öğretmenliği yaptı, yine bir ara ticaretle uğraştı; 1942 yılında bir ay *Haber* gazetesinde adliye muhabiri olarak çalıştı, ama hep babasının geliriyle geçindi, ömrü Burgaz adasındaki köşklerinde annesiyle geçti. 1953 yılında Mark Twain derneğinin (A.B.D.) şeref üyeliğine seçildi.

İstanbul'da lise sıralarında şiirler kaleme alan (1925-1928) Sait Faik, ilk hikâyelerini (*Beyaz Mendil, Zemberek* v.d.) Bursa'da yine lise öğrencisi iken yazdı. İlk yazısını *Milliyet* gazetesinde (1930-1931), şöhretini sağlayan ilk hikâyelerini *Varlık* dergisinde yayımladı. Hikâyelerinde konu ve olaydan çok, şiire ve etkiye en uygun zaman parçaları üzerinde durmasını seven, bu dramatik anları incelemekte büyük başarı gösteren Sait Faik, bir İstanbul hikâyecisiydi. Kaderlerine eğildiği, düşüren, düşürülmüş insanlarda çok kere kendi sıkıntı ve avareliklerinin dramını yaşadı. Çalışkan, işinde gücünde insanlar gördükçe, şehirden, kalabalıklardan sevinç duydu; kötülerle karşılaştıkça kırlara, kıyılara, sakin-tenha adalara (Burgaz, Hayırsız), balıkçılara sığındı. Ada ve deniz hikâyelerinde kahraman sayısı az ve belli, şehir hikâyelerinde ise dikkati dağıtacak kadar bol ve çeşitlidir. Sait Faik, yığınlar içindeki gizli dramları bulup çıkardığı gibi, tabiat senfonisini de derinlere işleyen bir ustalıkla yaşatmasını bildi. İnsanları, kırları, denizi, tabiat köşeleri ve hayvanlarıyle, yaşamayı, bölünmez bir bütün olarak gördü. Kalemini bütün güzelliklerin hakkını aramak, vermek, göstermek uğruna kullandı.

Yirmi yıllık sanat hayatında bize *Medar-ı Maişet Motoru* (1944; 2. baskısı *Birtakım İnsanlar* adıyle, 1952) ve *Kayıp Aranıyor* (1953, 1958) adlarında iki roman, *Şimdi Sevişme Vakti* (1953, 1958) adlı bir de şiir kitabı bırakmış olan Sait Faik'in hikâyeleri ise, şu on kitapta toplandı: *Semaver* (1936), *Sarnıç* (1939), *Şahmerdan* (1940), *Lüzumsuz Adam* (1948), *Mahalle Kahvesi* (1950), *Havada Bulut* (1951), *Alemdağda Var Bir Yılan* (1954), *Az Şekerli* (1954), *Tüneldeki Çocuk* (1955), *Mahkeme Kapısı* (1956). Son kitabına mahkeme röportajları toplanmışsa da, taşıdıkları hava bakımından bunlara da hikâye diyebiliriz; sondan önceki iki kitabında da röportajlarına rastlanır. Sait Faik'in 41 hikâyesi, Sabri Esat Siyavuşgil tarafından Fransızcaya çevrilerek *Un Point sur la Carte* adlı bir kitapta derlendi, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından Hollanda'da yayımlandı (1962). [→Bibliyo.] (M)

Abasıyanık (SAİT FAİK) **Hikâye armağanı,** ölümünden sonra annesi Makbule Abasıyanık, kitaplarının gelirinden karşılanmak ve Sait Faik'in ölüm yıldönümlerinde (11 mayıs) bir önceki yılın en beğenilen hikâye kitabına verilmek üzere, 2 000 lira tutarında bir Sait Faik Abasıyanık Hikâye armağanı tesis etti (1955). Bu armağanı ilk beş yıl içinde şu hikâyeciler kazandılar: 1955'te *Gazoz Ağacı* ve *On İkiye Bir Var* kitaplarıyle Sabahattin Kudret Aksal* ile Haldun Taner*; 1956'da *Haney Yaşamalı* kitabıyle Tahsin Yücel*; 1957'de *Değişik Gözle* kitabıyle Necati Cumalı*; 1958'de *Kardeş Payı* kitabıyle Orhan* Kemal; 1959'da *Berber Aynası* kitabıyle Oktay Akbal*. Makbule Abasıyanık'ın ölümünden sonra, vasiyeti gereğince bütün mirasıyle beraber, oğlunun kitaplarının telif hakkı da Dârüşşafaka'ya kaldı. Dârüşşafaka cemiyeti vasiyetnamede öngörülen 2 000 liralık armağanı 4 000 liraya yükseltti armağanı kazanan eser, yazarın ilk hikâye kitabı ise 5 000 lira verilmesi kararlaştırıldı. Bu devrenin ilk armağanı, yazarın onuncu yıldönümünde Sait Faik Abasıyanık* müzesinin açılış günü dağıtıldı. Adnan Özyalçıner *Sur,* Mehmet Seyda *Başgöz Etme Zamanı* adlı hikâye kitaplarıyle armağanı kazandılar; 1965'te Mahmut Özay *Yorgo,* Kâmuran Şipal *Elbiseciler Çarşısı;* 1966'da Cengiz Yörük *Çölde Bir Deve;* 1967'de Tarık* Dursun K. *Yabanın Adamları;* 1968'de Muzaffer Buyrukçu* *Kavga* adlı kitaplarıyle Armağanı kazandılar. (M)

Abasıyanık (SAİT FAİK) **müzesi,** İstanbul'da, Burgaz adasında, yazarın oturduğu, eserlerini yazdığı köşk ölümünün onuncu yılında (11 mayıs 1964) müze olarak halka açıldı. Köşkün gereken onarımını Dârüşşafaka cemiyeti yaptırarak, Sait Faik Abasıyanık Kültür Mirası ve Sait Faik Müzesi İstişare komitelerinde çalışmak üzere, yurdumuzun tanınmış edebiyatçılarını davet etti. Müze bir görevli tarafından yönetilir. Giriş serbesttir. Ziyaretçiler için bir hatıra defteri vardır. (M)

ABASKHOİ. Esk. coğ. Tarihçi Arrhianos'un bahsettiği, Kolkide'de yaşamış olan ve çağdaş Abazaların* atası olduğu sanılan kavim. (L)

ABAŞ veya **ABİŞ HATUN,** salgurlu fars atabeglerinden Sâd'ın kızı (?-Salgur 1287). Dedesi Ebu Bekir, Salgurluların en büyük hükümdarlarındandı. Moğol kağanı Ögeday Han tarafından kendisine «Kutluğ Han» unvanı verilmişti. Abaş Hatun'un babası Sâd hastalıklıydı, 1260 yılında tahta çıktı, fakat hükümdarlığının on yedinci günü öldü; yerine çocuk olan Muhammed geçirildi. Yeni hükümdar, annesi Terken Hatun'un naibeliği altında 3 yıl tahtta kaldı, fakat bu süre sonunda öldü. Onun ölümünden sonra Terken Hatun ve taraftarları ile bazı Salgur beyleri arasında şiddetli taht mücadeleleri başladı. Sonunda Hulâgu Han duruma el koydu ve bir ordu göndererek Abaş Hatun'u tahta getirdi, bir yıl sonra da kardeşi Mengli Timur ile evlendirdi ve Salgur ülkesini, Abaş Hatun namına moğol memurları idare etmeğe başladı. Abaş Hatun'un ölümüyle, Salgurlu hanedanı sona erdi. (M)

ABAŞİRİ, Japonya'da Hokkaido adasının kuzeydoğusunda bir şehir, il merkezi, 39 000 nüf. (L)

ABAŞO veya **ABASO** i. (ital. *abasso,* alt, alttaki, aşağı). Denizc. Dur, bekle, tut, aşağıya indir!.. kumandası. ‖ Gemiyi baştan veya kıçtan halatla karaya bağlama.

— Denizc. *Abaşo babafingo,* alt babafingo sereni ‖ *Abaşo gabya,* alt gabya sereni ‖ *Abaşo gabya yelkeni,* gabya serenine açılan gabya yelkeni üçüncü camadan halatı hizasından ikiye bölünerek meydana getirilen yelken (Bk. ANSİKL.). ‖ *Abaşo yakası,* yelkenlerin güverteye bakan yakası.

— ANSİKL. Abaşo gabya yelkenleri XIX. yüzyılın ikinci yarısında icat edilmiştir. Maksadı, geniş yüzeyli gabya yelkenini daha rahat kullanmaktır. İki sereni vardır. Üsttekine *abaşo,* alttakine *gabya* denir. Üstteki abaşo gabya sereni mayna edilip serendeki yelken sönünce, yalnız alttaki gabya yelkeni açık kalacağından, yelken yüzü küçülmüş olur, bu düzen sağnak şeklinde rüzgâr çıktığı zaman önemlidir. Bugün tek gabya yelkeninin yerini tamamıyle abaşo gabya yelkenleri almıştır. Son büyük yelkenli ticaret gemilerinde, tek babafingo yelkeni de aynı esasa dayanılarak kontra babafingo ve babafingo yelkeni olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. (ML)

ABATAJ i. (fr. *abattage*). Mad. oc. Bk. KAZI.

ABATON («Ulaşılmaz»), Philae yakınında, Asvan'ın güneyinde, Bigge adasındaki bir Osiris tapınağının yunanca adı. Ağaçlıklı bir tümseğin altında gizlenmiş, bir Osiris mezarıydı. Çevresindeki kutsal ormanda sunaklar vardı, tanrının yortu günlerinde Osiris rahipleri buralarda tören yaparlardı. (L)

a battuta (ital. dey.) Müz. Daha serbest bir bölümden sonra düzenli vurulan ölçüye dönüleceğini bildirir. (L)

ABAUJ-TORNA, Macaristan'da eski bir idarî bölge (*komita*); doğu Slovakya ovası üzerinde uzanırdı. (L)

ABAY veya **ABAYEVSKİ** (İbrahim) **Kunanbayoğlu** veya **Kunanbayev** (Semipalat 1845-1904). Kazak Türklerinin tanınmış şairi ve Kazakistan millî edebiyatının kurucusu. Kazak beylerinden Kunanbay'ın oğlu, medresede ve rus mekteplerinde okudu. Bu yoldan rus ve dolayısıyle batı edebiyatıyle ilgilendi. Eserlerinde bunun izleri görülür. Umumiyetle şiirlerinde halk dertlerini konu aldı. Şiir kitabı ölümünden sonra üç defa basıldı. Lermontov, Puşkin gibi tanınmış rus edip ve şairlerinden bazı parçaları Kazak Türkçesine çevirdi. Eserleriyle Kazak Türkçesini zenginleştirdi. (→ Bibliyo.) [ML]

ABAYA, Habeşistan'ın güneydoğusunda uzun bir tektonik çukurda yer alan göl. (L)

ABAZA, Abhazlara Türkçede verilen ad. Türkler tarafından bütün Abhazlara abaza denilmekle beraber, özellikle Kuzey Kafkasya'da yaşayan ve islâm dinini kabul eden Abhazlar, Abaza adı ile tanınır. Rusların 1864'te, Kafkasya'yı katî olarak zaptından sonra bunların büyük bir kısmı Türkiye'ye göç etti. Bugün Kuzey Kafkasya'da dağınık olarak 10 000 kadar abaza (müslüman abhaz) yaşamaktadır. Ana dilleri Abhazcadır. Fakat Abhazcanın dört şivesinden biri olan ve bizde Abaza dili diye adlandırılan şiveyi konuşurlar. Bu şive bugün merkezleri Subinov olmak üzere Kuban nehrinin kaynaklarına yakın bir bölgede, asıl Abhazistan'dan ayrılmış Kabartaylara ve Türk Karaçaylara komşu olmuş 10 000 kişi tarafından konuşulmaktadır. Esas olarak abhaz alfabesini kullanırlarsa da bazı sesler için kabartay alfafesinden faydalanmışlardır. Ayrıca abaza şivesinde, Kabartaycadan alınmış birçok kelime de bulunmaktadır. Bk. ABHAZLAR. (M)

ABAZA (Aleksandr), rus siyaset adamı (?, 1821-Nice 1895). Liberal bakan (1880-1881); tuz vergisini kaldırdı ve köylerde reformlar yapmağa çalıştı. (L)

Abaza destanı, Osman II'nin (Genç Osman) öldürülmesinde yeniçerileri suçlu bulduğu için mücadeleye giren ve Murad IV'e isyan eden vezir Abaza* Mehmet Paşanın (öl. 1634) bu davranışı halk arasında ilgi ve sevgiyle karşılandı; XVII. yy. saz şairleri onun hayat hikâyesi etrafında Abaza destanı denilen bir destan meydana getirdiler. (→ Bibliyo.) [M]

ABAZA HASAN PAŞA, osmanlı veziri (?-Halep 1658). Silâhtarlar ocağından yetişti. Sinanzade Mehmed Paşanın mütesellimiyken, Anadolu eşkıyasından Haydaroğlu Mehmed'in üzerine gönderildi ve bu şakiyi Isparta önünde yakaladı; bu başarısı için kendisine Yeni-il türkmen ağalığı verildi; ama ocak ağaları karşı gelince, bir yıl sonra, türkmen ağalığı elinden alındı ve bu yüzden ayaklandı (1651). Üzerine önce Sıvas valisi İbşir Mustafa Paşa, sonra Karaman beylerbeyi Katırcıoğlu gönderildi. Ancak İbşir Paşa, Abaza Ağaya yapılan muameleyi beğenmediği için, ocak mensuplarına karşı kendisine yardım etti. Abaza, Konya Aksarayı yakınlarında da Katırcıoğlu'nu bozguna uğrattı. İbşir Paşa ile İstanbul'a doğru yürüdüler. Bu sırada Eskişehir dolaylarını idaresi altına aldı; İstanbul'a mektuplar yazarak isteklerde bulundu. Boynueğri Mehmed Paşa başkanlığında Eskişehir'e gönderilen bir heyet, sipahilerle yeniçeriler arasındaki anlaşmazlıkları hallederek Abaza'yı isyandan vaz geçirdi ve türkmen ağalığı kendisine yine verildi.

1653'te Türkmenleriyle, Boz-ulus voyvodası âsi Hasan Ağaya yardım ettiği için hakkında yeniden şikâyetler başladı ve sipahilerle İstanbul'a geleceği haberi yayıldı. Fakat İstanbul'a yalnız geldi ve herhangi bir hâdise olmadı. Çerkez Derviş Mehmed Paşa onu himayesine alarak valide kethüdalığını teklif etti. Abaza bir süre İstanbul'da kaldı; sonra tekrar Anadolu'ya Yeni-il türkmen ağalığına döndü. Kasım 1654'te sadrazam İbşir Mustafa Paşanın daveti üzerine Halep'e geçti; yeni sadrazamın müşaviri olarak İstanbul'a döndü ve Üsküdar tarafında, Anadolu'dan gelen kuvvetlerin başında kaldı. İstanbul'da sadrazamın koruyucusu diye tanındığı halde, bazı vezirlerle arasındaki şahsî meseleler yüzünden İbşir Mustafa Paşanın katli olayına herhangi bir şekilde karışmadı. Sonradan İbşir'in intikamını almak üzere Anadolu'ya çekildi. Karaman ve Halep valiliklerine tayin edilen Seydi Ahmed Paşa ile anlaşarak, mansıplarına sahip olabilmesi için ona yardım etti. Yeni sadrazam Süleyman Paşa, Abaza Hasan Ağayı türkmen ağalığından ve Anadolu'dan uzaklaştırmak için, onu Seydi Ahmed Paşa ile birlikte Boğazhisar (Çanakkale) muhafazasına memur etti. 1656'da sadrazam olan Boynueğri Mehmed Paşa, Abaza Hasan Ağayı, henüz İstanbul'a gelmeden Diyarbakır valisi yaptı. Köprülü Mehmed Paşa ise kendisini Halep'e vali tayin etti (1657); ama Köprülü'nün şiddete dayanan icraatı karşısında, ileride kendisinin de öldürülmesinden korktuğu için, diğer valiler ile birlikte, Mehmed Paşaya

Resim. Sabiha Bozcalı (MEYDAN)

baş kaldırdı ve emri altındaki kuvvetlerle Bursa önlerine geldi. Devrin Padişahı Mehmed IV'e «Anadolu bizim, Rumeli onların olsun» diye haber yolladı. Üzerine gönderilen Diyarbakır valisi Mürteza Paşayı, Ilgın önünde bozguna uğrattı (1658). Kendisi mevsim kış olduğu için Ayıntap'a giderek kuvvetlerini oraya yerleştirdi; tek isteği Birecik üzerinden Arabistan'a geçmekti. Fakat bunu başaramadan, Halep'te bulunan serdar Mürteza Paşanın hilesine inandı; adamları ile birlikte, affedileceği ümidi ile Halep'e gitti, Paşa'ya teslim oldu. Mürteza Paşa onu, otuz adamıyle birlikte öldürttü. Hasan Paşanın başı İstanbul'a gönderildi. (→ Bibliyo.) [M]

Abaza kesimi. Kıyf. Ünlü osmanlı veziri Abaza Mehmed Paşanın (öl. 1634) osmanlı erkek giyimine getirdiği yeni bir tarz. Giyimine meraklı ve yakışıklı bir adam olan Abaza Paşa, kaftanlarında, kavuk ve sarıklarında zevkli değişiklikler yapar, başta Padişah Murad IV olmak üzere bu değişiklikler halk tarafından benimsenerek moda olurdu. *Abaza kesimi kaftan, abaza kavuk, abaza biçimi sarık* giyenler, atlarını da Abaza Paşa gibi süsler ve bu takımlara *abazî tarzı raht* denirdi. (M)

ABAZA MEHMED PAŞA, osmanlı veziri (?-İstanbul 1634). Sonradan celalî* olan bu vezir Canbulatoğlu Ali Paşanın hazinedarlığında yetişti. 23 Ekim 1607'de Kuyucu Murad Paşa tarafından Canbulatoğlu'nun yenilgiye uğratılması olayında, yeniçeri ağası Halil Ağa sayesinde ölümden kurtuldu. Sonra Halil Paşaya manevî evlât, Gürcü Mehmed Paşanın kardeşi Hüseyin Paşaya damat oldu. Halil Paşanın kaptanıderyalığı sırasında, silâhtarlıktan deryabeyliğine tayin edildiği için, Akdeniz'deki savaşlara katıldı. 1617'de Halep valiliği ile, sadrazam Halil Paşanın yanında İran seferine gitti. Bu sırada Maraş valisi oldu. Osman II'nin Hotin seferinde Rumeli beylerbeyi idi. Dönüşte Erzurum valiliğine tayin edildi.

Abaza Mehmed Paşa, Osman II'nin öldürülmesinde yeniçerileri suçlu gördüğü için, Mustafa I'in ikinci padişahlığında Erzurum'daki kapıkulu mensuplarını ortadan kaldırmak istedi. Yeniçerilerin şikâyeti üzerine azledilerek Sıvas valiliğine gitmesi bildirildi. Abaza bu emre uymadı, baş kaldırdı, Maraş, Şarkîkarahisar, Sıvas, Çorum, Çankırı dolaylarını emri altına aldı. Ankara kalesini kuşattı, ama zapt edemedi. Türkmenlerin ve bazı vezirlerin ihaneti yüzünden Kayseri batısında Karasu köprüsü yakınında sadrazam Çerkez Mehmed Paşaya yenildi. Erzurum kalesine kapandı. Sonra adamlarından Küçük Abaza'nın aracılığı ile Erzurum kalesine, muhafız olarak iki bin yeniçeri almayı kabul etti. Bunun üzerine Çerkez Mehmed Paşa kendisini affederek yeniden Erzurum valisi yaptı.

Abaza Mehmed Paşanın ikinci isyanı, yine Erzurum kalesindeki yeniçerileri öldürmek ve üzerine gönderilen Dişlek Hüseyin Paşayı katletmekle başladı. İran savaşları da bu isyanın kısa zamanda gelişmesine yol açtı. Abaza, Sadrazam Hüsrev ve Halil Paşalar ile de savaştı. Sonunda, şeyhi ve her işinde yol göstericisi kayserili Seyit Abdürrahim*in aracılığı ile eylül 1628'de dört gün süren görüşmelerden sonra, Hüsrev Paşaya teslim oldu; beraber İstanbul'a geldiler. Murad IV, sadrazamın ricası üzerine Abaza'yı affetti. Bosna valiliğine gönderdi. Valiliği sırasında Venedik sınırında çıkan bazı hâdiseler yüzünden İstanbul'daki Venedik balyozu kendisinden şikâyetçi olunca, Belgrat'ta ikamete memur edildi. Burada, Hünkârtepesi'nde, sonradan *Abaza köşkü* diye ün salan güzel köşkü yaptırdı. Sonra Vidin sancağiyle Tuna yalısı muhafazasına, oradan da Silistre ve Ozi muhafızlıklarına geçti. 1663'te Kamaniçe kalesi önünde Lehlilerle savaştı. Murtaza Paşa Lehistan serhaddine gönderilince İstanbul'a çağrıldı, bu savaşlar hakkında Padişaha izahat verdi. Murad IV'ün Edirne seyahatinde yanında bulundu. Abaza Paşa böylece Padişahın musahipleri arasına girmiş, İstanbul içinde birçok gezilere katılmıştı. Murad IV cesaretini, mertliğini, kahramanlığını, hattâ giyimini çok beğendiği bu vezirden, tekrar isyan edebilir diye kuşkulanıyordu. Bu yüzden rumlarla ermeniler arasında çıkan bir anlaşmazlıkta, Abaza Paşanın ermenileri tuttuğu, onlardan rüşvet aldığı bahanesiyle başı kesildi. Kuyucu Murad Paşa türbesinde yatar. Kıyafetiyle *Abaza* kesimi* denilen bir erkek modası yaratmış, bu kıyafet hükümdar tarafından bile benimsenmişti. Türk tarihinin kahramanlık destanlarında yer alan Genç Osman, Abaza'nın adamlarındandı. Mayıs 1646'da Erzurum'da, Abaza Mehmed Paşa olduğunu iddia eden biri ortaya çıkmış ve birçok kimseleri korkuya düşürmüştür. (→ Bibliyo.) [M]

ABAZA MEHMED PAŞA, osmanlı veziri (?-Sinop 1771). Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşanın yanında yetişti ve onun endarun çuhadarlığına yükseldi. Sıvas'ta ortaya çıkan zorba ve eşkıyaların cezalandırılmasında gösterdiği başarıya karşılık, 1755'te türkmen ağalığı verildi. Daha sonra Maraş beylerbeyi oldu, Rus seferine katıldı. 1769'da Hotin kalesini kuşatan düşmana karşı savaştı, kalede kalan Canikli Ali Beyi ve askerini ölümden kurtardığı için, vezirlikle mükâfatlandırıldı. Aynı yıl Yaş dolaylarının muhafazasına memur oldu. 1768'de, askerleri ile beraber, Buğdan seraskerinin yanında çalışması emredildi. 1770'te İsmâil muhafızı olarak, Kırım Hanının ve serdarıekrem'in yanında, Buğdan'ın geri alınması için yapılan savaşlara katıldı. Abaza Mehmed Paşa, Kartal bozgunundan sonra, 1770'te, İsmâil tarafına çekildi. Düşmanın İsmâil kalesini alması üzerine, orduyu hümayun'a döndü. Önce Hırsova, sonra Silistre muhafızı oldu. Uğradığı son başarısızlıklar ve devletten aldığı paraları yerinde kullanmaması yüzünden 27 kasım 1770'te vezareti geri alındı, Köstendil kasabasına sürüldü. 1771 yılında, Kırım hanı Selim Giray'ın ricasıyle cezası affolunduğu için, tekrar orduya döndü ve bu defa Azak denizi boğazı üzerindeki Yenikale'nin muhafızlığına gönderildi. Ancak oraya vardığı zaman, Rusların Kırım yarımadasında Taman kalesini aldıklarını öğrenince geldiği gemiyle Sinop'a döndüğü için, vazifesini yapamadığı gerekçesiyle öldürüldü. Başı İstanbul'a gönderildi. [Bender muhafızı diğer Abaza Paşa ile karıştırılmamalıdır.] (→ Bibliyo.) [M]

ABAZAN i. *Argo.* Uzun süre cinsî münasebetten uzak kaldığı için aşırı istek duyan. || Aç, çıplak, yoksul.

◆ **Abazanlık** i. *Argo.* Uzun süre cinsî münasebetten uzak kalma hali. || Cinsî istek: *Çünkü doymuyorum abazanlığıma/Pazar mecmuaları, şahane çirkinliğim ve hulyalarımla* (R. Durbaş). [M]

ABAZİ i. (Bulzl. eki *a* ve yun. *basis,* yürüyüş'ten fr. *abaise*). Kas kuvveti ve hislerde herhangi bir bozukluk olmadan, yürümenin kısmen veya tamamen kaybolması. (Çoğu zaman astazi ile birleşir.) [L]

ABBA i. (Aram* dilinde *baba* demektir). Doğu kilisesinde piskoposlara verilen unvan. (L)

ABBADİE (Antoine THOMPSON D'), fransız seyyahı (Dublin 1810-Paris 1897). 1837'de mıknatıslı ibrenin günlük değişmelerini incelemek üzere Brezilya'ya gönderildi. Habeşistan ve Gallalar ülkesini dolaşıp inceledi (1837-1848). 1867'de Fransa İlimler akademisi üyeliğine seçildi, Saint-Domingue'de (1882), Venüs'ün güneş üzerinden geçtiğini müşahede etti. Yukarı Habeşistan arazisini inceleyen eseri: *Géodésie de la Haute Ethiopie* (Yukarı Habeşistan'ın Geodesisi) [1873]. — Kardeşi ARNAUD MİCHEL **d'Abbadie** (Dublin 1815-Urrugne, 1893), onunla birlikte Habeşistan'ı ve Gallalar ülkesini inceledi. *Douze Ans de Séjour dans la Haute Ethiopie,* (Yukarı Habeşistan'da On İki Yıl) [1867] adlı bir eser yazdı. (L)

ABBADİE (Jacques), protestan ilâhiyatçısı (Nay 1654-Marylebone, Londra 1727). Berlin'de, daha sonra Londra'da, fransız protestan mültecilerin rahibiydi. Eserleri: *Traité de la Vérité de la Religion Chrétienne* [Rotterdam, 1684] (Hıristiyan Dininin Doğruluğu Üzerine) Madame de Sévigné'nin «Kitapların en kutsalı» olarak değerlendirdiği bir eserdir; *De la Divinité de Jésus-Christ* [Rotterdam, 1689] (İsa'nın Tanrılığı Hakkında); *Art de se Connaître Soi-même* [1692] (Kendini Tanıma Sanatı); *Histoire de la Grande Conspiration d'Angleterre* [1696] (İngiltere Büyük Gizli İttifakının Tarihi.) [L]

ABBADİLER veya **ABBADOĞULLARI,** Kurtuba'da hüküm süren arap hanedanı (XI. yy.). Adını sülâlenin atası Abbad'dan alır. Kurtuba'da, Emevî halifeliğinin parçalanmasından sonra doğan ve İşbiye'de (Sevilla) kurulan bir devleti bu hanedan idare etti. İlk hükümdarı, Muhammed I (bin İsmail)'dir (1023-1042). İkincisi, onun oğlu ve daha çok El-Mûtadid adıyle tanınan Ebul Amr Abbad'dır (1042-1069); babasının Endülüs'teki küçük berberî hanedanına açtığı savaşı o sürdürdü ve ülkesini hayli genişletti. Yaptığı ilhakları haklı gösterebilmek için, gerçekte öldürülmüş olan Hişam II adlı, düzmece bir emevî halifesi adına hareket ettiğini ileri sürdü. Üçüncü hükümdar, Abbad'ın daha çok El-Mûtemid adıyle tanınan oğlu Muhammed II (Ebul Kasım), İspanya'nın güneybatı bölgesinin büyük bir kısmı üzerinde hükümdarlık etti (1069). Fakat, kastilyalı Alfonso VI'ya haraç vermek ve onun teşebbüslerine karşı Fas sultanı Yusuf bin Taşfin'den yardım istemek zorunda kaldı. Fas sultanı, bu vesileyle İşbiye devletini eline geçirdi. El-Mûtemid Fas'a sürüldü, orada öldü. (LM)

ABBAİTİS. Esk. coğ. İçbatı Anadolu'da, Simav çayının, Gediz ve Emet sularının doğduğu dağlık kesime (yaklş. Uşak çevresi) İlkçağda verilen ad. (M)

ABBAL (André), fransız heykeltraşı (Carbonne, yukarı Garonne 1876-ay.y. 1953). Babası ve dedesi de heykeltraştı, heykelcilikte doğrudan doğruya yontma'dan yanaydı. Eserleri: Toulouse ve Moissac şehirlerinde birçok anıt, Jean Jaurès'in, cumhurbaşkanı Wilson'un, Clemenceau'nun büstleri; Chaillot sarayının dış süslemeleri arasında yer alan *la Sculpture* (Heykeltraşlık) 1937. (L)

ABBAS i. (ar. *ʿabbās*) — *Esk.* Sert, haşin, boyun eğmez, çatık kaşlı [kimse]. || Arslan. || Erkek adı.

— ÇEŞ. DEY. *Abbas yolcu (yolcudur Abbas bağlasan durmaz,* şeklinde de söylenir), yolculuğu aklına koyanı kimse durduramaz. || *Âl-i Abbas,* Hz. Muhammed'in amcası Abbas* bin Abdülmuttalib soyundan gelen hanedan: 132 *senesinde Beni Hâşim'den âl-i Abbas zuhur edip* (Kâtip Çelebi).

— Metrol. İran'da incileri tartmak için kullanılan bir ağırlık birimi. (0,145 8 gr.'dır ve 4 dirhem'e ayrılır.)

◆ **Abbasî** sıf. Abbas ile ilgili. || İ. ol. Emevîlerden sonra iktidarı alan hanedanın adı. (Bk. ABBASÎLER.) || Bir iran parası (Bk. ABBASÎ ALTINI).

— Meyvc. *Abbasî armudu* (*Abbas armudu* da denir) i. Ankara'da yetişen bir cins armut.

◆ **Abbasiyan** (fars), **abbasiyun** (ar.) çoğl. i. Abbasîler. (M)

ABBAS (?-?, 1147). Selçukluların Rey şehri valisi, Sultan Sancar (1117-1157) onu, Bâtınîler tarafından öldürülen efendisi Cevher yerine tayin etmişti. Abbas'ın ilk işi efendisinin intikamını almak oldu ve sayısız bâtınî öldürttü. Katvan savaşında yenilen Sultan Sancar, Rey şehrini bıraktığı Irak selçuklu sultanı Mesud'dan (1134-1152) yardım istemek üzere 1142'de askerî bir kuvvetle onu Bağdat'a gönderdi. Sultan Mesud amcasının bu isteği üzerine beraberinde Abbas olduğu halde, ordusu ile Rey'e geldi. Orada Fars hâkimi Boz-aba ile, Sultan Mesud'u tahttan indirmek için anlaştı, fakat bunu başaramadı. Hacib Abdurrahman Togayürük'ün araya girmesi ile Mesud ile barıştı, ama Mesud onları affetmedi. Beraber Bağdat'a geldiler. Orada önce Abdurrahman ortadan kaldırıldı, sonra Sultan Abbas'ı bir işte akıl danışmak bahanesiyle evine davet ederek öldürttü. Kızı babasının cesedini alarak Rey'e götürdü. (M)

ABBAS I, Safevî (Büyük Abbas da denir.) [?, 1557-Mazenderan 1628]. İran hükümdarı (1587-1628). Hudabende'nin oğlu ve beşinci safevî hükümdarı. Herat'ta babasına isyan ederek Kazvin'i ele geçirdi ve 1587 yılında, henüz 30 yaşında iken hükümdar oldu. Kendinden evvelki yetersiz idare yüzünden dağılmak tehlikesine uğrayan memleketi az zamanda ıslah etti ve kalkındırdı. Ermeni ve Gürcülerden toplanarak müslüman edilmiş gençlerle yeniçeriliğe benzer *tüfenkçi* denilen yeni bir ordu kurdu; Şahseven adlı türk kabilesinden de bir hassa alayı teşkil etti. Askerliği bu şekilde düzenledikten sonra, Özbekler üzerine yürüdü; 1597'de Herat'ta onları yendi, Meşhet şehrini geri aldı; 1600 yılında Avrupa'ya bir heyet göndererek Osmanlılara karşı birleşme teklif etti. Mehmed II zamanından Murad IV'ün ilk yıllarına kadar Osmanlılarla çarpıştı. 1603'te küçük bir

ABBAS I

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

ABBASAĞA camii
Beşiktaş, İstanbul

ABBAS bin ABDÜLMUTTALİB
İst. Üniversite kütüphanesi

ABBAS HİLMİ PAŞA

osmanlı ordusunu Tebriz yakınında Sufyan savaşında yendi. Tebriz, Revan (Erivan), Kars kalelerini aldı. Kuyucu Murad Paşanın İran üzerine yürüyerek Tebriz'i harap etmesi üzerine, Osmanlılarla barış istedi: Murad Paşanın ölümünden sonra sadrazam Nasuh Paşa ile 1618'de Seray antlaşmasını yaptı. Osman II olayında Anadolu'da karışıklık çıkınca fırsattan istifade ederek Bağdat ve dolaylarını elde etti, Musul ve Diyarbakır'a kadar ilerledi. Öte yandan orduları Gürcistan'ı istilâ etmişti. İngiliz yardımıyle Basra körfezindeki bazı adaları ve Hürmüz'ü Portekizlilerden aldı. Bu körfezde kendi adına bir liman kurdu (*Benderi Abbas*). Isfahan'ı başkent yaptı. Kırk üç yıllık hükümdarlık süresi Osmanlı tarihinin Kanunî Sultan Süleyman devrine benzetilir. Büyük devlet adamı sıfatlarına rağmen, elde ettiği şehir halkını ve esirleri, hattâ yerine göz diktiği şüphesiyle oğlunu öldürtmesi onun meziyetleriyle bağdaştırılamadı. (M)

ABBAS II (1633-1667), İran şahı. Safevî hanedanındandır. 1642'de tahta çıktı. Yirmi dört yıl süren hükümdarlığı sönük geçti; memleketinin Türkiye ile münasebetlerini iyi bir yolda geliştirdi. Sefahatten öldü. (L)

ABBAS III (1731-1736), Safevî hanedanından son İran şahı. Nâdir Şah tarafından, 8 aylık bir çocuk iken İran tahtına çıkarıldı (1732), dört yıl kadar şah tanındı. (M)

ABBAS (Ferhad), cezayirli siyaset adamı (Tahir 1899). Setif'te eczacıydı, 1938'de Cezayir Halk birliğini kurdu, 1943'te «Cezayir Milleti Beyannamesi»ni yayımladı, ve Cezayir Beyannamesi Demokratik Birliği partisini kurdu. İkinci Kurucu meclis, daha sonra Cezayir meclisi üyesi oldu (1948), ayaklanmalar başladıktan sonra memleketini terk etti ve Kahire'de kurulan «Geçici Cezayir Cumhuriyeti hükûmeti» başkanı oldu (1958). «Millî Kurtuluş Cephesi»ndeki çoğunluğun sosyalist eğilimlerine karşı olduğu için 1961 ağustosunda başkanlıktan uzaklaştırıldı, yerine Bin Hedda geçti. Cezayir Millet meclisine, Setif milletvekili olarak girince (eylül 1962) meclis başkanlığına seçildi, fakat Bin Bella hükûmetinin radikalizmini tutmadığı için 1963 ağustosunda istifa etti. Az sonra da Millî Kurtuluş cephesinden ihraç edildi. 18 Ağustos 1964'te tevkif edildi, 1965'te serbest bırakıldı. (L)

ABBASÂBÂD, İran'da (biri Horasan dağlarının diğeri Meşhet'in güneyine düşen) iki kasabanın adı. (M)

ABBAS AĞA, dârüssaade ağası (? -Mısır 1671). Hatice Turhan Sultan'ın dairesinden yetişti. 1668'de ölen Mustafa Ağanın yerine dârüssaade ağası oldu. 1671'e kadar bu vazifede kaldı. Emekli olarak gönderildiği Mısır'da öldü. Mezarı İmâm-ı Şâfiî türbesi yakınındadır. Abbas Ağanın, Diyarbakır (bugün Elazığ) iline bağlı Çemişkezek kazasının İnesur köyünde, bir camii ve bir muallimhanesi, İstanbul'da Beşiktaş'ta bir camii, yanında konağı, çeşmesi ve mahallesiyle bugün park haline gelen mezarlığı; Nevbethane mahallesinde bir muallimhane ile dârülkur'a, sebil, çeşme ve bir küçük hamamı; Atikalipaşa mahallesinde bir muallimhane ile bir çeşmesi; Mesihpaşa mahallesinde, Lâleliçeşme yakınında çifte hamamı ile çeşmesi; Üsküdar'da Takyeci Cafer Çelebi mahallesinde ve Atpazarında üç yol ağzında birer çeşmesi; Paşakapısında adıyle anılan mahallede bir küçük hamamı, Kadırga limanı yakınında bulunan Bostan mahallesiyle Sirkeci'de Demirkapı yakınında iki konağı; bunlardan başka vakıflarına gelir olarak yaptırdığı birçok dükkânı ve bekâr odası vardı. Muallimhanelerine gerekli kitapları da vakfetti. (→ Bibliyo.) [M]

ABBAS Âşık Tufarganlı, azerî halk şairi (XVI. yy.). Hayat hikâyesine, Safevî hükümdarı Şah Abbas I'in maceraları da karışmıştır. Bazı şiirlerinde Şah Abbas ile birlikte Allahverdi Hanım'ın ismi de geçer. *Abbas* Nağılı* adlı halk hikâyesi içinde Tufarganlı Âşık Abbas ağzından söylenmiş şiirler de vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ABBAS Bayat, Azerbeycan halk şairi (Yaklş. XIX. yy.). Neşredilmiş iki koşması ile bir giraylısı vardır. (M)

ABBAS bin ABDÜLMUTTALİB, Hz. Muhammed'in amcası (?-Medine 652). Ticaretle uğraştığı için diğer kardeşlerine nazaran oldukça zengindi. Mekke'nin sayfiyesi Taif'te bir bahçesi vardı. İslâm dinini ilk zamanlar kabul etmemesine rağmen, Hz. Peygamber'e şiddetli muhalefette bulunmadı. Ebu Talib ölünce yeğeninin koruyucusu oldu. Akabe* biatında Hz. Peygamber'in davasını müdafaa ettiği söylenirse de, Bedir gazvesinde Mekkelilerin safındaydı. Bu savaşta esir düştü ve fidye vererek kurtuldu. Abbas'ın müslüman olduğu, fakat ticarî menfaatleri yüzünden bunu gizli tuttuğu ileri sürülür. Medine'ye gitmek istemesine rağmen Hz. Peygamber'in ısrarı üzerine Mekke'de kalmış, orada bulunan müslümanlara yardım etmiş ve Kureyşîlerin harp planlarını Medine'ye bildirmişti. 630 yılında Hz. Muhammed Mekke üzerine yürüdüğü zaman, Abbas durumunu açığa vurarak şehir dışında ona katıldı. Mekke'nin fethinden sonra eskiden olduğu gibi hacılara su dağıtma (sikâyet*) imtiyazı yine kendisine verildi. Abbas bundan sonra bilhassa malî hususlarda Hz. Muhammed'e yardımcı oldu ve bazı seferlere katıldı. Halifelik mücadelelerine girmedi. Abbasî halifeleri onun soyundan gelmişlerdir. (M)

ABBAS bin AMR, abbasî halifelerinin ünlü bir kumandanı ve valisi (?-Rakka 918). Halife Mutezid, Karmatîlerin isyanını bastırmaya onu memur etmişti. Bu sırada Yemâme ve Bahreyn valisi olan Abbas, Karmatîlerle yaptığı savaşı kaybetti ve esir edildi. Esaretinden sonra Isfahan bölgesinde bazı şehirlerde valilik yaptı. Hayatının sonlarına doğru Diyarı Mudar'ın askerî valisi idi. (M)

ABBAS bin EBUL FUTÛF, fatımî halifesi Zâfir Biemrillah'ın veziri (1115-1154). Benî Bâdis adlı hükümdar sülâlesindendir. Üvey babası İbni Sallar vezir olunca siyasî faaliyete başladı, oğlu Nasr ile beraber İbni Sallar'ı öldürerek yerine vezir oldu. 1154'te Halifeyi öldürüp henüz küçük bir çocuk olan oğlunu yerine halife yapınca, Abbas'ı zaten sevmeyen halk ayaklandı. Suriye'ye kaçtı ve bu bölgede öldürüldü. (M)

ABBAS bin MEMUN, abbasî halifelerinden Memun'un oğludur (?-Membiç 838). Tahsili ve askerî sahadaki bilgisiyle tanınan Abbas, babası tarafından Elcezire valiliğine tayin edildi. Bizans ile yapılan muharebelerde büyük başarı gösterdi. Memun 833'te Bizans'a yaptığı seferde, Pozantı'da ölünce, amcası Mutasım halife oldu. Ordudaki araplar Abbas'ı halife yapmak istiyorlardı. Fakat Mutasım'ı tutan türk askerler ağır bastığı için, Abbas amcasına biat etti ve taraftarlarını yatıştırarak muhtemel bir karışıklığı önledi. Sonraki yıllarda siyasî ve askerî bir faaliyeti yoktur. Ancak içten içe devam eden Türk-Arap mücadelesi Abbas'ı da işe karıştırmıştır. Halife Mutasım'ın Amuriye seferi dönüşünde arap kumandanları Abbas ile anlaşarak, Mutasım'a suikast hazırladılar. Ama suikastçiler harekete geçmeden önce teşebbüs Mutasım tarafından ortaya çıkarıldı. Abbas da bu suçtan dolayı susuz bırakılarak öldürüldü. (M)

ABBAS bin MUHAMMED, Halife Ebul Abbas es-Saffah ve Ebu Cafer el-Mansur'un kardeşi (?-?, 802). 756'da Malatya'nın Bizans'tan alınmasına katıldı, üç yıl sonra da Elcezire valiliğine tayin ve 772'de azledildi. Bizans'a yapılan seferlere katıldı. Halife Mehdi, 775'te Anadolu'ya gönderdiği ordunun başına Abbas'ı geçirmiş, o da bu seferde büyük bir başarı kazanmıştı. (M)

ABBAS bin VELİD, emevî halifesi Velid I'in oğlu (?-Harvan 750). Bizans imparatorluğu ile yapılan sürekli muharebelerde kendini gösterdi ve cesaretiyle tanındı. Bu savaşlar sırasında Kapadokya'nın mühim kalelerinden Tuvana'yı fethetti. Mesleme bin Abdülmelik ile işbirliği yaparak islâm ordularının galip gelmesinde büyük rol oynadı. 713'te Yalvaç'ı ele geçirdi. Halife Ömer bin Abdülaziz'in ölümünden sonra Irak valisi Yezid bin Muhelleb'in çıkardığı isyanın bastırılmasına memur edildi. Abbas, Yezid ile yaptığı savaşta galip geldi ve âsiyi öldürerek sükûneti sağladı. Hilâfet meselesinden dolayı Mervan II tarafından Harvan'da hapsedildi ve orada öldü. (M)

ABBASE, Mısır'da çeşitli yerlerin adı: Ortaçağ'ın Mısır-Suriye yolu üzerindeki ilk mısır şehri olan *El-Abbase;* Tulumlular tarafından kurulan *Kasr-ı Abbase;* Yukarı Mısır'ın Kenan ilindeki *Abbase köyü* v.d. (M)

ABBASE, Halife Mehdi'nin kızı ve Harun ür-Reşid'in kardeşi (777-825). Üç defa evlendi, kocalarının hepsi de kendisinden önce öldü. Harun ür-Reşid'in veziri Bermekîlerden Cafer bin Yahya ile olan aşk macerası, mühim bir siyasî mesele oldu. Bu aşk, Harun ür-Reşid tarafından Bermekoğullarının ortadan kaldırılmasını hazırlayan sebeplerden biridir. Güzelliği ve zekâsıyle Abbase adı, gerek kendi devrinde, gerek sonraki devirlerde dillerden düşmedi. O devrin şairi Ebu Nuvas, Cafer ile olan aşkından dolayı onun için hicviyeler yazdı. Çağımızda Doğu'da (Curci Zeydan) ve Batı'da (Aimé Giron ve Albert Tozza gibi) bazı yazarlar da bu aşkı romanlarına konu aldılar. (M)

ABBAS EFENDİ (Abdülbaha), Bahaîlik*'in kurucularından (Tahran 1841-Hayfa 1921). Bahaîler İran'da takibata uğrayınca, yakınlarıyle Bağdat'a gelerek Osmanlı devletine sığındı (1856). İran'ın baskısı üzerine Edirne'ye nakledildiler; orada, kendi aralarında anlaşmazlığa düştükleri görüldü, bir kısmı Kıbrıs'a, Abbas Efendi Akkâ'ya sürüldü. 1902'de Bahaîlerin başına geçti ve *Şems-i Ezel* v.b. adlarla anıldı. Meşrutiyet'ten sonra Avrupa ve Amerika'ya gitti; yolculuk notları Brown tarafından ingilizce olarak yayımlandı (*Travellers Narrative to Illustrate the Episode of the Bab* [Cambridge, 1891]). Hayfa'ya döndü (1913) ve orada öldü. (M)

ABBAS HALİM PAŞA, Mısır prenslerinden, Halim Paşanın ikinci oğlu (Kahire 1866-ay. y. 1934). Sadrazam Said Halim Paşanın kardeşi. İsviçre'de tahsil etti ve hayatının büyük kısmını İstanbul'da geçirdi. 1895'te Hıdiv Tevfik Paşanın kızıyle evlendi. Meşrutiyet'ten önce Devlet şûrası üyeliğinde bulundu, kardeşi Said Halim Paşanın sadaretinde Bursa'ya vali oldu. 1915'te Nafıa nazırlığı yaptı. Mütarekeden sonra İngilizler tarafından Malta adasına sürüldü, iki yıl orada kaldı, bir süre İstanbul'da oturdu, sonra Mısır'a döndü. (M)

ABBAS HİLMİ PAŞA, Kavalalı Mehmet Ali Paşanın torunu ve üçüncü Mısır valisi (Cidde 1816-Kahire 1854). Dedesinin en sevdiği çocuktu; amcası İbrahim Paşanın 1848'de ölümü üzerine Mısır valisi tayin edildi ve Babıâli'nin Tanzimat fermanını benimsemesi teklifini kabul etti; karşılığında, katilleri izinsiz idam ettirmek, halkı angaryaya ve askerî hizmete çağırmak, aynı zamanda Mehmet Ali Paşa ailesini idare edebilmek haklarını elde etti. Kırım savaşı sırasında Osmanlı devletine sadık kalarak yirmi bin asker gönderdiği gibi, Mısır donanmasını da hizmete verdi. Kahire yakınındaki köşkünde birdenbire ölümü üzerine zehirlendiği söylentisi çıktı. (M)

ABBAS HİLMİ PAŞA, Osmanlı devletinin fermanıyle tayin olunan son Mısır hıdivi (İskenderiye 1874-1944). Hıdiv Tevfik Paşanın oğlu. Yarı doğulu, yarı batılı bir eğitim gördü. Viyana'da Therasianum okulunda küçük kardeşiyle birlikte okudu. 1892'de babası ölünce 18 yaşında hıdiv oldu. Zamanında İngilizler Mısır iç işlerine fazla karıştılar ve ülkedeki asker sayısını arttırdılar. Mısır'da osmanlı komiseri Gazi Ahmed Muhtar Paşanın mevcudiyeti bir şekilden ibaretti. İngiliz komiseri Lord Kitchner birinci derecede nüfuz sahibi idi ve serdar unvanını taşıyordu. Bu devirde Sudan seferi yapıldı. İngiltere ile Fransa arasındaki Faşoda (Fashoda) meselesi bu sefer yüzünden çıktı. Akabe'nin Mısır askerleri tarafından korunmasına karar verilmiş iken, sonradan Hicaz eyaletine katılmak istenmesi, İngiltere ile Osmanlı devleti arasında Akabe* meselesi diye bilinen olayı yarattı. İngiltere'nin şiddetle karşı koyması üzerine Osmanlı devleti tasarısından vaz geçti; Akabe, eskiden olduğu gibi Mısır tarafından idare edildi. Milliyet cereyanları, Mısır'da Abbas Hilmi Paşa zamanında başlamış ve Paşa, İngiltere aleyhinde, Osmanlı devleti lehinde bir siyaset takip etmiştir. 1894 yılından itibaren her yıl hususî yatı ile Avrupa'ya gider, bu arada İstanbul'a da uğrayarak Abdülhamid II tarafından kabul edilirdi. Birinci Dünya savaşı başında İstanbul'da bulunuyordu. Osmanlı devleti Almanlar ile birleşince, İngiltere, Mısır üzerindeki haklarını son bulmuş kabul etti; böylece Abbas Hilmi Paşa da fiilen hıdivlikten ayrılmış oldu. İngilizler onun yerine Hüseyin Kâmil'i (1914-1917) getirdiler. Fakat Türkiye, Paşa'nın hıdivlik sıfatını 1923 Lozan antlaşmasına kadar tanıdı. (→ Bibliyo.) [M]

ABBASÎ altını. Nümism. Safevî hükümdarı Şah Abbas I zamanında (1587-1628)

Foto. M. Erkmen (MEYDAN), Dr. Bedi Şehsüvaroğlu arşivi.

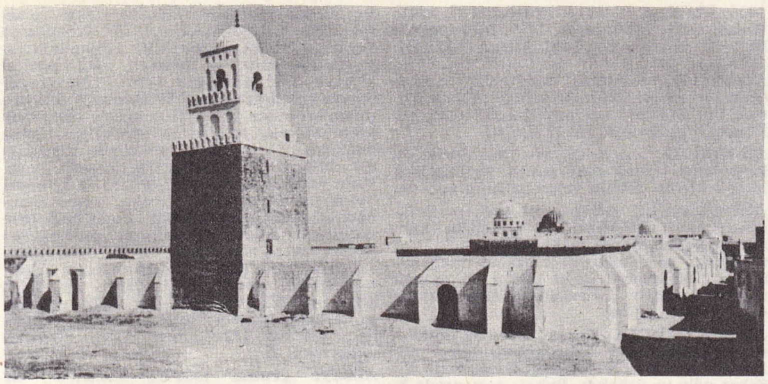

ABBASÎLER devrinde sanat, Bağdat camii.

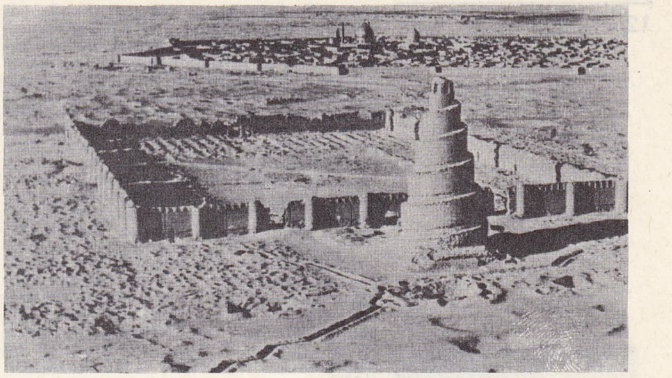

Samarra camii

basılmış gümüş iran sikkesi. (1 Abbasî = 2 Mahmudî = 4 Şahî = 10 Bistî = 10 Kazbekî [bakır] = 200 Dinar'dır.) Abbasî altını önceleri 7,7 gr. ağırlığındaydı.

Osmanlı padişahlarından Ahmed III zamanında (1703-1730), Kafkasya ve Azerbaycan yeniden fetholunarak Osmanlı ülkesine eklendikten sonra, Tiflis, Tebriz ve Revan'da Padişah namına sikkeler basılmıştı. Bu sikkeler o zamanlar İran'da geçer olan Abbasî'lere benziyordu; 28 kırat vezninde olanına 16 para değer konulmuştu. 1706 yılında Abbasî'ler (Basra'da 1 Abbasî = 40 akçe olmak üzere) vergilere kabul ediliyordu. 1737'de Abbasî'lerin ağırlıkları yavaş yavaş 4,66 gr.'a kadar düştü. 1736-1747'de Nâdir Şah, Rupi'yi (Nadirî) çıkardı; bunun ağırlığı 11, 534 gr.'dı; sikke 2,5 Abbasî'ye bedeldi. Fetih Alişah (1797-1834) idaresinde Abbasî'nin ve diğer değerlerinin darbı sona erdi. (→ Bibliyo.) [M]

ABBASÎLER, Emevî hanedanının yıkılmasından sonra İslâm devletinin başına geçen hanedan (750-1258). Hz. Muhammed'in ölümünden sonra, yerine kimin geçeceği müslümanlar arasında tartışma konusu oldu. Hz. Muhammed'in erkek çocuğu yoktu. Ölümü sırasında yerine herhangi bir yakınını halife olarak bıraktığını da söylememişti. Geleneğe göre Hz. Peygamber'in soyundan (Haşimîler) birinin halife olması bekleniyordu. Böyle olsaydı, ya Hz. Muhammed'in amcası Abdullah bin Abbas'ın veya damadı ve amcasının oğlu Ali'nin halife olmaları gerekirdi. Bir kısım araplar geleneğin uygulanmasına çeşitli sebeplerle karşı geldiler. Onlar, Ali gibi genç bir adam yerine, bütün müminlerin saygıda birleştiği, Arap devletinin kurulmasında ve İslâm dininin yerleşmesinde Hz. Muhammed'e daima yardım etmiş olan, Ebubekir'in halife olmasını istiyorlardı; Ömer ve Ebu Ubeyde gibi arap büyüklerinin bu yöndeki ısrarlı teklifi çoğunluk tarafından kabul edildi.

Haşimîlerden Ali, Ebubekir, Ömer ve Osman'dan sonra ancak dördüncü halife oldu. Fakat onun halifeliği daha başlangıçta, Ebu Süfyan'ın oğlu Muaviye tarafından reddedildi. Başlayan mücadele babadan oğula devam etti. Halife Ali, Kûfe'de katledildi, büyük oğlu Hasan halifeliği bırakmağa mecbur edildi ve bir süre sonra, rivayete göre zehirlendi; küçük oğlu Hüseyin, bütün Peygamber soyu ile birlikte Kerbelâ*da öldürüldü ve halifelik, Muaviye'nin mensup olduğu emevî soyuna geçti. Fakat Emevîler, gerek İslâm dinine gerek bu dinin kurucusu Hz. Muhammed'in soyuna karşı saygısız ve zalimce hareket ederek, kısa zamanda hemen bütün arap dünyasında nefret uyandırdılar. Özellikle Ali soyundan gelenler daha çok İran ve Irak halkına dayanarak, çeşitli zamanlarda onlara karşı ayaklandılar ve her sefer isyanları kanlı bir şekilde bastırıldı. Bu hal İran ve Horasan bölgelerinde Emevîlere karşı duyulan hoşnutsuzluğu arttırdı. Ayrıca emevî halifelerinin güttüğü Arapçılık siyaseti, arap olmayan unsurlar arasında olumsuz etkiler yarattı. Abbasîler bundan faydalanmayı bildiler. Hz. Muhammed'in amcasının oğlu olan Abdullah bin Abbas, siyasî işlere karışmamış, sadece hadis ilmiyle meşgul olmuştu. Oğlu Ali, Abdülmelik zamanında Şam'a geldi ve ikametgâhını Suriye hac yolu üzerindeki Humeyme'ye nakletti. Abdülmelik'in oğlu Süleyman, Ali torunlarından olan bu gencin zekâsından ve tesirli konuşmasından korkarak onu zehirletti. Ama ölmeden, Humeyme araplarına, imamlık için kendi yerine oğlunu bıraktığını söylemişti.

Oğlu Muhammed, Şiîler arasında imamet davasında bulundu ve inançlarını oğlu İbrahim'e emanet etti. Abbasî ihtilâlini asıl bu İbrahim düzenledi. Ve derhal, ihtilâle çok iyi hazırlanmış olan Horasan'a İran asıllı Ebu Müslim'i gönderdi (746). Ebu Müslim çalışmalarına Huzaa kabilesinin oturduğu bölgede başladı. İsyan hareketinin yuvası, Abbasîlerin ünlü taraftarlarından Süleyman bin Kesir'in bulunduğu Sikazenç şehriydi. İbrahim bin Muhammed'in Kûfe'den gönderdiği siyah sancaklar burada açıldı ve ilk defa abbasî usulü bayram namazı burada kılındı (747). Bundan sonra Mahvan'a giden Ebu Müslim tam bir reis gibi hareket etti ve Arapların şüphesini üzerine çekti. Ancak, Araplar arasında süregelen kabile kini, Ebu Müslim'e karşı birleşmelerine engel oluyordu. Bu durumdan da faydalanan Ebu Müslim, Merv şehrini ele geçirdi. Oradan doğruca Nişapur valisi Nasr bin Seyyar üzerine yürüdü. Yapılan muharebede Nasr'ı yendi, Nişapur'a girdi (748). Irak valisi Yezid bin Hübeyre'nin gönderdiği kuvvetlerle birleşerek yeniden savaşa giren Nasr, bu sefer de abbasî kumandanlarından Kahtaba'ya yenildi ve kaçarken öldü. Ordusunun geri kalan kısmı Nihavend'e çekildi ve Kahtaba'nın oğlu Hasan tarafından sarıldı. Yardıma gelen kuvvetlerin yenilgisi üzerine Nihavend teslim oldu. Artık abbasî birliklerine Irak yolu açılmıştı. Kahtaba Kûfe üzerine yürürken, Anbar civarında Irak valisi Yezid bin Hübeyre'nin baskınına uğradı ve öldürüldü. Ordunun idaresini eline alan oğlu Hasan, Irak kuvvetlerini yenerek Kûfe'ye girdi. Bu şehir abbasî hareketinin merkezi idi. Kûfe'nin ele geçirilmesi üzerine isyan hareketini yönetenler ortaya çıktılar. Reisleri İbrahim bin Muhammed, halife Mervan II'nin emri ile yakalanarak Harran'a götürüldü, orada öldürüldü (748). İbrahim, kendisinden sonra yerine kardeşi Ebül Abbas'ı bıraktığını taraftarlarına söylemişti.

O zamana kadar Ali taraftarlarını tutar görünen Abbasîler gerçek niyetlerini açığa vurmaktan çekinmediler; Ebül Abbas halkın biatını kabul etti (749), ve okuduğu hutbede, hilâfetin kendi ailesinin hakkı olduğunu belirtti. Kûfe'nin alınmasından sonra abbasî ordularının başına Abdullah bin Ali geçti.

Son emevî halifesi Mervan II, Harran'dan kalkarak Irak ve Suriye araplarıyle beraber abbasî ordusunu Büyük Zab suyunun sol sahilinde karşıladı; dokuz günlük bir savaştan sonra yenilerek Harran ve Şam üzerinden Mısır'a kaçtı (750). Abdullah bin Ali onu kovaladı ve bu bölgeleri zaptetti. Mervan, aşağı Mısır'da yaptığı son savaşta öldürüldü (750). Böylece doksan yıllık bir saltanattan sonra, Emevî hanedanının Doğu'da iktidarı son bulmuştu. Abbasîler, Emevî hanedanına akla gelmedik derecede zulmettiler. Muaviye ve Ömer bin Abdülaziz dışındaki halife mezarlarını açtılar ve kirlettiler. İlk abbasî halifesi Ebül Abbas, *El-Saffah* (kan dökücü) unvanını benimsedi. Emevî ailesinden yalnız bir kişi, halife Hişam'ın torunu olan Abdurrahman, canını kurtarıp, Endülüs'e kaçmayı ve orada bir devlet kurmayı başardı.

Abbasî hanedanının iktidara gelmesinden sonra, devletin idare şekli ve kadroları hayli değişikliğe uğradı. Emevî iktidarı son bulunca Araplar da devletin idarî kadrolarındaki yerlerini kaybettiler. Abbasî ihtilâlinin başarıya ulaşmasını sağlayan Horasanlılar, yani Arap olmayan unsurlar, idarî mevkilere geçmeğe başladılar. Bu durum kısa zamanda halifeleri tehdit eder bir mahiyet aldı. Halife Mansur bir hile ile Ebu Müslim'i öldürterek bu yabancı baskıdan kurtulmak istedi ise de, netice alamadı. Nitekim Harun ür-Reşid zamanında ikinci bir iranlı aile, Bermekîler, iş başına geçtiler. Devletin idaresini bu aileden gelen vezirler yürütmeğe başladılar. Harun ür-Reşid de Mansur'un yolundan giderek, bermekî ailesine ağır bir darbe indirdi. Bu arada Harun ür-Reşid'in oğullarından Memun zamanında beliren ve Mutasım ile halefleri devrinde gelişen türk nüfuzu başlamıştı. Abbasîlerin hilâfeti ele geçirmelerinden kısa bir süre sonra Endülüs, İmparatorluktan koptu (757). Merkezden uzak olan eyaletlerin valileri görünüşte hali-

ABBASÎ altını
ön yüz: «Lâilâheillallah Muhammedün Resülullah Ali Veliyullah.

arka yüz: Cafer, Musa, Ali, Muhammed, Hasan.

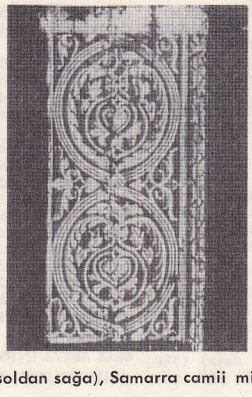

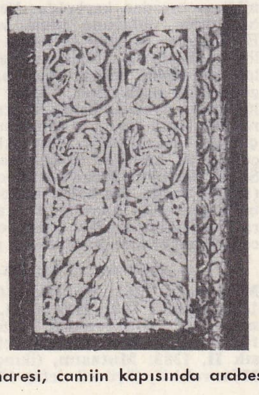

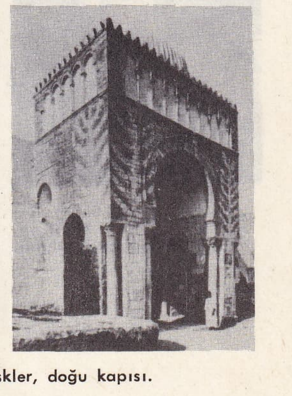

ABBASÎ sanatı (soldan sağa), Samarra camii minaresi, camiin kapısında arabeskler, doğu kapısı.

Foto. MEYDAN ve LAROUSSE arşivleri, İst. Arkeoloji müzesi.

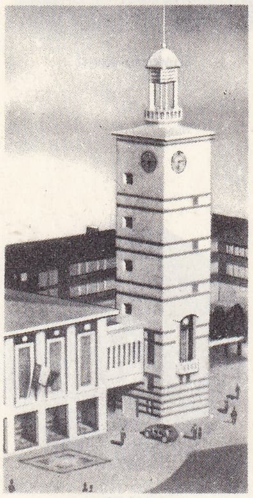

ABBEVİLLE
yeni Belediye sarayı makedi (mimar Greber)

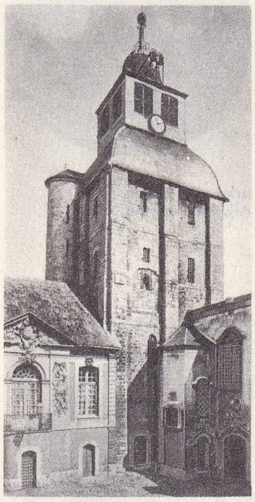

eski Saat kulesi XVIII. yy. 1940'da kısmen yıkıldı.

feye bağlı kalmalarına rağmen, aslında bağımsız birer hükümdar gibi hareket ediyorlardı. Abbasî devleti en parlak devrini yaşadığı Harun ür-Reşid zamanında, Kuzey Afrika'da Ağlebîler bile bir emîrlik vücuda getirmişlerdi. Daha sonra Tahirîler Horasan'da, Tulonoğulları Mısır'da aynı yolu tuttular. Abbasî devletinin parçalanması zamanla hızlandı. Mutasım'dan sonra halifelerin nüfuzu zayıfladıkça eyaletler de merkeze karşı daha bağımsız davranmağa ve zamanla İmparatorluktan kopmağa başladılar. Bağdat halifelerinin siyasî bir kuvveti kalmadı; 945 yılında Bağdat'ın Büveyhoğulları tarafından ele geçirilmesiyle ehemmiyetlerini büsbütün kaybettiler. Bağdat üzerinden Büveyhoğulları baskısını Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey kaldırdı ve Bağdat'a girerek âdeta halifeyi himayesi altına aldı (1055). Halifeler üzerindeki dış baskılar Hulâgu'nun Bağdat'ı ele geçirerek bu hanedana son vermesine kadar devam etti (1258).

Abbasîler iktidara geçince devlet idaresi anlayışı da değişmiş oldu. Bağdat halifesi bir kabile şeyhi değil, Sasanî hükümdarlarının halefi gibi hareket etmeğe başladı. Devlet idaresinde ve sarayda, rütbe ve mevkiler, asillerin babadan oğula geçen imtiyazları olmaktan çıktı, halifenin keyfine ve arzularına göre verilmeğe başlandı. Halifeler, devlet işlerinden uzak kaldılar ve bunların uygulanmasını vezirlere bıraktılar. Abbasîler dış siyasette, Emevîler gibi aktif davranmamışlardı. Fetih hareketleri durmuş, akınlar ve seferler yalnız Anadolu'ya yöneltilmişti. Halife Mansur zamanında başlayan Bizans gazaları, bir toprak kazanma siyaseti olarak değil, düşmanı hırpalamak yoluyle bir karşı taarruza engel olmak şeklinde gelişmişti. Harun ür-Reşid zamanında kurulan ve Tarsus'tan başlayarak Malatya'dan kuzeye uzanan Avasım hattı tam mânâsıyle bir savunma düzeniydi. Halife Memun devrinde başlayan ve Mutasım'ın 838'de Amuriye'yi (Amorion) fethiyle gelişen Bizans gazaları, fetih gayesine yöneldiyse de, sonraki halifeler tarafından devam ettirilmedi. Makedonya sülâlesi zamanında üstünlük Bizans'a geçti ve Abbasî devleti toprak kayıplarına uğradı.

IRAK ABBASÎ HALİFELERİ

Ebül Abbas, 750; **Mansur**, 754, **Mehdi**, 775; **Harun ür-Reşid**, 786; **Emin**, 809; **Memun**, 813; **Mutasım**, 833; **Vasık**, 842; **Mütevekkil**, 847; **Muntasır**, 861, **Müstain**, 862; **Mutez**, 866; **Muhtedi**, 869; **Müstain**, 892; **Muktefi**, 902; **Muktedir**, 908; **Kâhir**, 932; **Radi**, 934; **Muttaki**, 940; **Mustakfi**, 944; **Muti**, 946; **Taî**, 974; **Kadir**, 991; **Kâim**, 1031; **Muktedi**, 1075; **Mustazhir**, 1094; **Mustarşid**, 1118; **Reşid**, 1135; **Muktefi II**, 1136; **Müstencid**, 1160; **Mustadi**, 1170; **Nâsır**, 1180; **Zâhir**, 1225; **Mustansır**, 1226; **Mustasım**, 1258.

● *Mısır Abbasîleri.* Bağdat'ta Abbasî hanedanının 1258 yılında Hulâgu tarafından ortadan kaldırılmasından sonra, Halife Zahir'in oğlu Ahmed canını kurtararak Mısır'a kaçmağa muvaffak oldu. Ahmed, türk kölemenlerinden Sultan Baybars'a başvurdu. Baş kadı huzurunda Abbasîlerden olduğunu ispat ederek büyük bir törenle *el-Mustansır Billâh* lakabıyle halife ilân edildi (1261). Baybars, Mustansır'ı beraberinde bir kısım askerle Bağdat üzerine gönderdi. Mustansır yolda Moğolların hücumuna uğrayarak yenildi ve ortadan kayboldu. Yerine yine Abbasîlerden olduğunu iddia ve ispat eden Ebül Abbas, *Ahmed el-Hakim* unvanıyle halife oldu. Mısır abbasî halifeleri siyasî işlere müdahale etmez, dinî vazifeleri yerine getirmekle yetinirlerdi. Yalnız Çerkez Memlûkları zamanında halife Müstain, patlak veren bir isyan sonunda Mısır sultanlığına seçilmişse de (1212), aynı yıl sultanlıktan çekilmişti. Mısır'da abbasî halifeliği Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethine kadar sürdü (1517). Yavuz, son halife Mütevekkil'i İstanbul'a getirerek, Ayasofya'da yapılan bir merasimle yerine kendisi halife oldu ve böylece hilâfet Osmanlı hanedanına geçti.

MISIR ABBASÎ HALİFELERİ

Mustansır, 1261; **Hakim**, 1261; **Müstekfi**, 1302; **Vasık**, 1340; **Hakim II**, 1340; **Mutazıd**, 1352; **Mütevekkil**, 1362; **Mutasım**, 1377; **Mütevekkil**, (ikinci defa) 1377; **Vasık II**, 1383; **Mutasım**, (ikinci defa) 1386; **Mütevekkil**, (üçüncü defa) 1389; **Müstain**, 1406; **Mutazıd II**, 1414; **Müstekfi II**, 1441; **Kaim**, 1451; **Müstencit**, 1455; **Mütevekkil II**, 1479; **Müstemsik**, 1497; **Mütevekkil III**, 1509-1517. (M)

ABBASİYE tarikatı, Medyeniye tarikatının bir şubesi. Kurucusu Ebul Abbas Ahmed bin Muhammed bin Abdurrahman bin Ebubekir el-Endülisî (öl.1226). [M]

ABBASİYE, Cezayir'de, Mısır'da, Suriye'de kaybolmuş birçok eski şehrin ve bugünkü birçok köyün, semtin ve mahallenin adı. (M)

ABBAS KULU AĞA, azerî şairi ve tarihçisi (Bakû 1794-Hicaz 1846). Bakû hanları soyundan. Şiirde mahlâsı *Kudsî*'dir. Avrupa fikir cereyanlarını Rusçadan takip etmiş, bu konularda çoğu farsça ve arapça eserler yazmıştır. Şiirlerinin bir kısmı türkçedir. (→ Bibliyo.) [M]

ABBAS MİRZA Kaçar, İran'da hüküm süren Türk Kaçar hanedanının ikinci hükümdarı (Nava 1787-Meşhet 1833). Fetih Ali Şahın oğlu ve veliahdı. Babası zamanında İran iç ve dış güçlükler içinde iken, büyük rol oynadı. Azerbaycan genel valiliğini yaptı. Fransızlara taraftar bir siyaset güdüyordu. Ordusunu onların yardımıyle yeni usulde yetiştirmek, onlara dayanarak Rusların eline geçmiş olan Gürcistan'ı geri almak istedi; fakat Fransa'nın doğu siyasetini değiştirmesi üzerine, Ruslar ile 1813'te Gülistan antlaşmasını imzalayarak Gürcistan'ı onlara bırakmak zorunda kaldı. Sarsılan nüfuzunu düzeltmek için osmanlı doğu eyaletlerine tecavüz etti; 1821'de Bayazıt ve Muş sancaklarını istilâ ve Diyarbakır'a kadar uzanan bölgeyi yağma etti; bu arada kendisine karşı gönderilen Cabbarzade Celâleddin Paşa ordusunu yendi. O sırada İngilizlerin koruduğu Kermanşah valisi Mehmed Ali Mirza'nın ölümüyle yıldızı bir kat daha parladı ve Basra körfezine kadar olan bölge eline geçti. Böylece Osmanlıların Basra, Bağdat ve Süleymaniye topraklarıyle ilgili işlere karışma fırsatını elde etti. Osmanlıların o sırada Batı'da Mora ile meşgul olmaları ona Doğu'daki topraklarda serbest hareket imkânı verdi. Ordusunda birçok askerin ölümüne sebep olan kolera salgını onu, Tebriz'e çekilmek ve hattâ Osmanlı devletiyle barış konuşmalarına girişmek zorunda bıraktı. Abbas Mirza, Gürcistan'ın kaybını hazmedemediği için, Rusya ile mücadele taraflısıydı; fakat yapılan savaşta ordusu, 1826'da Gence, 1827'de Abbasâbâd önlerinde yenildi. 1828'de yapılan Türkmençay* antlaşmasıyle İran, Ermenistan ve Nahcivan'ı Rusya'ya verdi. Bu yenilgi onu çok sarstı; çektiği böbrek hastalığından kurtulamayarak öldü. (M)

ABBAS Molla, azerî folklorcusu (?-?, 1920). Azerî folkloru araştırmaları yaptı. Kadınlar tarafından söylenen ağıtların bir kısmını *Avrat Ağıdı* adıyle yayımladı. (M)

Abbas nağılı (Şah Abbas nağılı da denir), İran hükümdarı Abbas I'in hayatı ve şahsiyeti etrafında teşekkül eden azerî halk hikâyesi. Şahsiyeti ile azerî halk edebiyatında geniş akisler uyandırmış olan Şah Abbas için saz şairleri şiirler, hikâyeler söylemişlerdi. Bunların içinde en yayılmışı Abbas nağılı adını taşır. (→ Bibliyo.) (M)

ABBASSOS. Esk. coğ. Anadolu'nun eski Frigya bölgesinde bir şehir. Roma konsülü Manlius'un Galat'lara karşı olan seferinde adı geçer. Bugün izi bulunmayan şehrin Amorion'un (Amuriye) batısında olduğu sanılır. (M)

ABBAS VESİM EFENDİ (Kambur Vesim de denir), XVIII. yy. türk astronom ve hekimi (?-İstanbul 1672). Tıp tahsilini Bursalı Ali ve Ömer Şifaî Efendilerden yaptı. Ahmed Mısrî'den «heyet» ve Yanyalı Esad Efendiden «hikmet» okudu. Çalışma yeri Sultan Selim çarşısındaydı. 1745 senesinde hey'ete dair *Nehc-ül-Bülûğ fî Şehr-ül-Zic-i Uluğ* (Uluğ Burcuna Erişmenin Yolu) adlı eserini, sonra tıbba dair *Düstûr-ül-Vesîm fî, Tıbb-ül-Cedîd vel-kadîm* (Vesim'in Eski ve Yeni Tıp Düsturu) adındaki iki ciltlik kitabını yazdı. Hekimlik tarihi bakımından önemli olan bu kitap henüz basılmamıştır. Vesim Efendinin ayrıca Macarcadan tercüme edilmiş «Vesîlet-ül-Metâlib fî İlm-üt-Terâkib» (Terkipler İlmindeki Kaidelere Dair) adlı, yine tıbba ait bir kitabı, bazı risaleleri, şiirleri, divanı olduğu da söylenmektedir. (→ Bibliyo.) [M]

ABBATE veya **ABATE** (Nicolo DELL'). Bk. DELL'ABATE (Nicolo).

ABBATUCCİ'LER, Korsika asıllı, ünlü aile. Bu aileden yetişenler: JACQUES PİERRE, general (Zicavo 1723-Ajaccio 1813), Korsika'da Paoli'nin hasmı, Louis XVI zamanında tugay kumandanı; — CHARLES, oğlu, general (Zicavo 1771-Huningue 1796). 1796'da Almanya çekilirken Prens Wurtenberg'in Avusturya ordusuna karşı Huningue'i savunmak üzere Moreau tarafından gönderilen tümen kumandanı; bir çıkış hareketinde yaralanarak öldü; — JACQUES PİERRE CHARLES, öncekinin yeğeni (Zicavo 1792-öl. 1857). Temmuz Monarşisi meclisinde Korsika, İkinci cumhuriyet'te Loiret milletvekili. Louis Napoléon tarafından Adalet bakanlığına getirildi; — JEAN CHARLES, öncekinin büyük oğlu (Zicavo 1816-Paris 1885), Yasama meclisi üyesi; — ANTOİNE DOMİNİQUE, J. Pierre Charles'ın ikinci oğlu (Zicavo 1818-Nancy 1878), general; — SEVERİN, Jacques Pierre Charles'ın üçüncü oğlu (Zicavo 1821-Olmeto 1888). Korsika milletvekili. (L)

Abbaye grubu, 1906'da, Créteil'de bir malikânede, modern bir «Thélème* manastırı» kurmayı deneyen genç fransız sanatçılar ve yazarlar grubu; küçük bir matbaa bu topluluğun geçimini sağlayacaktı. Sosyal baskıların etkisinden kurtularak kardeşçe bir hava içinde araştırmalarını sürdürmek isteğinden doğan bu toplulukta bulunanlar arasında Charles Vildrac-fikir ondan çıkmıştı-, Georges Duhamel, René Arcos, ressam Albert Gleizes, Alexandre Mercereau, Henri Martin-Barzun vardı; burası Jules Romains, desinatör Berthold Mahn ve besteci Albert Doyen gibi yazar ve sanatçıları da çekiyordu. Duhamel'in *le Désert de Bièvres* (Bièvres Çölü)'nde andığı ve *le Temps de la Recherche* (Araştırma Çağı) adlı eserlerinde anlattığı bu macera bir yıl sürdü. Gerçi bir edebiyat okulu halini almadı, ama aydınlar arasında yine de bir fikir yaklaşması ve dostluk akımı yarattı. (L)

Abbaye hapishanesi, mimar Gamart tarafından Paris'te 1631-1635 yılları arasında inşa edilen eski hapishane. Önceleri Saint-Germain-des-Prés manastırına bağlı iken, sonradan askerî hapishane haline geldi ve 1792 Eylül katliâmının bellibaşlı sahnelerinden biri oldu. 1857'de yıktırıldı. (L)

ÂBBAZ i. (fars. *āb*, su; *bāz*, oynayan). *Esk.* Su canbazı. Bk. — BAZ.

ABBE (Cleveland), amerikalı meteoroloji ve astronomi bilgini (New York 1838-Washington 1916). Cincinnati rasathanesi müdürü (1868), sonra Washington üniversitesi meteoroloji profesörü (1885). Güneş tutulmasını müşahede etmek için birçok gezi heyetine başkanlık etti; özellikle A.B.D.'deki meteoroloji servislerini kurmasıyle ve hava tahmini teorisiyle tanınmıştır. (L)

ABBE (Ernst), alman fizikçisi ve sanayicisi (Eisenach 1840-Iena 1905). Iena üniversitesi teorik fizik profesörü (1870) ve rasathane müdürü. 1875'te, bir optik âletler şirketinin kurucusu olan Karl Zeiss ile ortaklık kurdu ve onun ölümünden sonra işin yönetimini ele aldı. Camların ve optik âletlerin geliştirilmesine çalıştı. Mikroskobun klasik teorisini ona borçluyuz. 1877'de kırınım kanunlarını uygulayarak mikroskobun seçme gücünü hesapladı, bu deneyde immersiyonlu objektif (cisim ile objektif arası koyu ağdalı bir sıvı ile doldurulan objektif) kullandı. 1889'da Schott'un imal ettiği yeni camlardan yararlanarak ilk apokromatik objektifi gerçekleştirdi. Merkezleşmiş sistemlerin, *Abbe sinüsleri bağıntısı* adı verilen aplanetizm* şartını ve bir refraktometre* icat etti. (L)

Abbefetel armudu i. (fr. *abbé fetel*). Meyvc. Yurdumuzda ayva aşısıyle yetiştirilen bir yabancı armut çeşidi. Meyvesi konik, iri, sulu, tatlı, kokulu, kumsuz kehribar sarısı renklidir; eylülde olur. (M)

ABBEMA (Louise), kadın fransız ressamı (Etampes 1858-Paris 1927). Sarah Bernhardt'ın (1876), Ferdinand de Lesseps'in, Henner'in, Charles Garnier'nin v.d. portrelerini ve akademik üslûpla süsleme resimleri yaptı. [Hôtel de Ville (Paris Belediye sarayı)] (L)

ABBEVİLLE, Fransa'da Picardie'nin Somme idarî bölgesinde çevre merkezi, Ponthieu'nün eski başşehri. Somme ırmağı üzerindedir; 22 800 nüf. Çeşitli sanayi (şeker, bira, çeşitli araçlar, jüt ve kenevir dokumacılığı, giyim eşyası). İkinci Dünya savaşında şehir çok zarara uğradı, eski binaları hemen tamamıyle yıkıldı. Bununla beraber hâlâ güzel

Foto. Rawbone. Giraudon (LAROUSSE).

tarihî eserleri vardır: gösterişli bir stilde inşa edilmiş Saint-Vulfran kilisesi (XV.-XVI. yy.); çan kulesi (XIII. yy.) ve ona bitişik hazine (XVI. yy.); Rames ve Bagatelle şatoları (XVIII. yy.), XVII ve XVIII. yy.'dan kalma bazı evler (Gaillon konağı), zengin bir kitaplık ve müzeler.

— Tar. XI. yüzyılda Saint-Riquier manastırına bağlı bir kasaba (Abbatis villa) olan Abbeville, daha sonra Somme ırmağı ağzını savunan bir kale rolü oynadı; Ponthieu bölümünün başşehri ve önemli bir sanayi ve ticaret merkezi oldu. Dericiliği ve özellikle çuha tezgâhları ile ün kazandı. Nantes fermanı'nın 1685'te kaldırılması, Somme ırmağının kumlarla tıkanması, Abbeville limanının önemini (Somme kanalına rağmen) kaybettirdi, ticaretini gerilettí ve sanayiini de etkiledi. Fransa kralı Louis IX ile İngiltere kralı Henry III arasında 4 aralık 1259'-da Paris'te imzalanan antlaşmaya yanlış olarak *Abbeville antlaşması* adı verilmiştir. (L)

Abbeville «Boucher de Perthes» müzesi, 1940'ta yıkılan eski müzede muhafaza edilen ve meşhur arkeolog Boucher de Perthes'in bağışları olan tarih öncesi eserlerin koleksiyonlarını ihtiva eden müze. Burada Largillière'in tabloları (*Meryem ve Cebrâil*), vali eşlerinin portreleri, heykeller ve seramikler de vardır. (L)

ABBEY (Edwin Austin), ünlü amerikalı ressam (Philadelphia 1852-Londra 1911). Pennsylvania Güzel Sanatlar akademisinde okudu, kitap ve dergi ressamı olarak çalıştı, özellikle Shakespeare'in komedilerini resimledi. İngiltere'ye yerleşti ve Kraliyet akademisi üyeliğine seçildi (1898). [L]

ABBİATEGRASSO, İtalya'da bir şehir, (Lombardia, Milano eyaleti); Ticino çayını Milano'ya bağlayan Naviglio Grande kanalı üzerinde; 20 100 nüf. Zengin bir tarım bölgesi merkezinde önemli yol kavşağı. Makina, gıda, dokuma ve kimya sanayii. (L)

ABBİATİ (Franco), italyan müzik tenkitçisi (Verdello, Bèrgamo 1898). *La Scala* (1949) dergisinin müdürü *Storia della Musica* (5 cilt, 1939-1946) adlı bir müzik tarihi yazdı. (L)

ABBON (le Courbé denir), Saint-Germain-des-Prés manastırı keşişi (850'ye doğr.-923'e doğr.), Paris'in Normanlar tarafından kuşatılmasını *De Bellis Parisiacae Urbis* (Paris Şehri Savaşı) adlı şiirinde anlattı. (L)

Abbondanza elması i. Meyvc. Yabancı bir elma çeşidi. Türkiye'de de yetişir, iri, muntazam, yuvarlak, sarı üzerine kırmızı renkli, verimli ve erkencidir. (M)

ABBOT (Charles), **Lord Tenderden,** ingiliz hukuk bilgini (Canterbury 1762-öl. 1832). «*Deniz ticaretiyle ilgili kanunlar*» üzerine bir araştırma yayımladı (1802). [L]

ABBOT (Charles Greeley), amerikalı astronom, astrofizikçi (Wilton, New Hampshire 1872). Washington astrofizik rasathanesi müdürü. İlk olarak 1903'te enerjinin güneş tayfında dağılışını tespit etti ve pirheliyometre* sayesinde, güneşin sıcaklığı hakkında bir ölçü ortaya koydu. (L)

ABBOT veya **ABBOTT** (George), Canterbury başpiskoposu (Guildford, Surrey 1562-Croydon 1633). Bir dokuma işçisinin oğlu. James I'in emriyle *İncil*'in ingilizce tercümesi üzerinde çalıştı; piskoposluğun yeniden kurulması ile ilgili hazırlıkları tamamlamak üzere Kral tarafından İskoçya'ya gönderildi. 1611'de Canterbury başpiskoposu oldu; Calvin'ci eğilimi yüzünden Laud ile arası açıldı; kesinlikle Protestanlıktan yana ve İspanya'ya karşı bir siyaset savundu. Kralın mutlak hâkimiyetine karşı koyduğu için, Charles I tarafından 1627'de görevinden alındı. — Ağabeyi ROBERT (1560-1671), Salisbury piskoposu, Papalığa karşı *Antechristi Demonstratio* (Deccal'ın Varlığını İspatlama) adlı eserin yazarı. (L)

ABBOT (Sir John Caldwell), kanadalı siyaset adamı (Saint-André-d'Argenteuil 1821-Montréal 1893). 1839'da Parlamentoya girdi, Macdonald-Sicotte kabinesinde bakanlık yaptı. Muhafazakâr partinin lideri, Canadian Pacific Railway'in müdürü (1880-1887), Montréal Belediye başkanı oldu (1887-1889); 1891'den 1892'ye kadar başbakandı. (L)

Abbotsford, Walter Scott* tarafından 1812'de Edinburgh'un 45 km. güneydoğusunda Tweed'in güney kıyısında Meldose civarında yaptırılan ev. Yazar, 1832'de burada öldü. (L)

ABBOTT (Lyman), amerikalı protestan rahip ve gazeteci (Roxbury 1835-New York 1922). İndiana ve New York'ta rahipti. 1869'da görevlerinden ayrıldı, *Harper's Magazine*'de çalıştı. *The Illustriated Christian Weekly*'nin, daha sonra *The Outlook*'un başyazarlığını üzerine aldı, yaptığı propaganda ile, Amerika'nın Birinci Dünya savaşına girmesinde etkili oldu. (L)

ABBOTTÂBÂD, Pakistan (kuzeybatı eyaletinde), şehir; 27 400 nüf. Askerî eğitim merkezi. Civarında, Karaçi halkının yazlığa geldiği yerler vardır. (L)

ABBT (Thomas), alman yazarı (Ulm 1738-Bückeburg 1766). Devrinin İllüminizm* akımlarını en iyi temsil edenlerden biri. *Wom Tode fürs Vaterland,* (Vatan için Ölmek) [1760]; *Vom Verdienste* (Liyakat) [1765] adlı denemeleri en tanınmış eserleridir. (L)

ABBUŞ, Boğazköy kazılarında bulunan bir yazıt. Bk. APPUŞ.

ABC, monarşist eğilimli, günlük ispanyol haber gazetesi. 1 Haziran 1905'ten beri Madrid'de çıkar. 1 Ocak 1903'te yayımlanmağa başlayan haftalık derginin yerine geçmiştir. İç savaş sırasında, ABC Madrid'de basılıyordu, fakat hükûmet kontrolü altındaydı; Franco'cuların zaferinden sonra, 19 temmuz 1936 tarihli son sayısının numarasından başlayarak tekrar çıkmağa devam etti. (L)

A.B.C. antlaşması, 1915'te, Arjantin, Brezilya ve Şili arasında, A.B. devletlerinin Latin Amerika üzerindeki tesirine karşı bir denge kurmak amacı ile kararlaştırılan antlaşma. (L)

A-B-C tekniği. Matbaac. A.B.C. Elfers firması tarafından tatbik edilen bir klişe yedirme tekniğidir. Bimetal (çok metalli) plak üzerinde, elle rötuş ve müdahale edilmeden yapılmaktadır: çinko-plak üzerine normal şekilde bir kopya yapılır, ton farkları belirmeyecek şekilde az yedirilir, yedirilen yerler galvano yoluyle kaplanır; ışıklı yerler az, koyu yerler kalınca bir kaplamayle örtülür; sonra tekrar asit nitrik ile yedirilir ve istenilen derinlik elde edilinceye kadar yedirmeğe devam edilir. (M)

ABD i. (ar. ᶜ*abd*). Esk. Allaha nispetle insan. ‖ Köle. ‖ Bende.

— DEY. *Abd-i âciz* (âciz kul), eski konuşma ve yazı dilinde, aşırı saygı ve bağlılık ifade eder: *Abd-i âciz ne yapar, kadir-i mutlak sensin* (İzzet Molla) [*Abd-i âciziniz, abd-i âcizleri* şekilleri de yaygındı].

— Dil bil. *Abd* kelimesiyle, Allahın sıfatlarından her hangi biri birleştirilerek, birleşik kelime halinde erkek isimleri yapılmıştır: *Abdullah* (Allahın kulu), *Abdülaziz* (Aziz olan Allahın kulu), *Abdülbâki* (Ebedî olan Allahın kulu), *Abdülcelil* (Ulu Allahın kulu), *Abdülgaffar* (Affedici Allahın kulu), *Abdurrahman* (Esirgeyen Allahın kulu) v.b.

— Esk. huk. *Abd-ı dal,* kastı olmaksızın, yolunu kaybeden ve sahibinin evine giremeyen köle. ‖ *Abd-ı mahcur,* nikâh, alım-satım, borç, rehin gibi bazı tasarrufları yapmaktan men edilen köle. ‖ *Abd-i masûr,* düşmana esir düşen köle. ‖ *Abd-i mezun,* mutlak olarak veya bir bedel karşılığında azat olması için ticaret yapmasına sarahatle veya delâletle izin verilen köle. (Bk. KÖLE.)

◆ **Abdi** sıf. Köleye veya hizmetkâra ait, yakışır şekilde. ‖ Erkek ismi. (*Abd* ile başlayan isimlerin kısaltılmışı olarak da söylenir.)

◆ **Abdiyet** i. *Esk.* Tanrıya kulluk etme, ibadet etme; kulluk: *Abdiyyetimi vasıtadır arza bu, yoksa/ Tevhidine lâyık söze kadir miyim Allah* (Recaizade Ekrem). ‖ *Teşm. yol.* Birine bağlılık, kölelik. (M)

ABDAL çoğl. i. (ar. *bedel, bedil,* karşılık). *Esk.* Tasavvufta, dünyanın manevî düzenini sağlayan ve Allahın sevgilileri arasından seçilmiş (Hz. Ali'nin rivayet ettiği bir hadise göre) kırk din büyüğünün adlarından biri (IX. yy.). ‖ Çeşitli tarikatlarda umumiyetle derviş (XII. yy.): *Varıp yaslanayım Hacı Bektaş'ı / Abdalın olayım çullar içinde,* (Gevherî) ‖ Anadolu'da Işıklar denilen derviş zümrelerinin umumî adı (XIV. yy.). ‖ Cezbe ve istiğrak halinde bulunan meczuplar için İranlıların mecnun, meczup, divane; Türklerin deli (tilbe) kelimeleri karşılığı. ‖ Aynı anda iki ayrı yerde görülebilmek için kendi

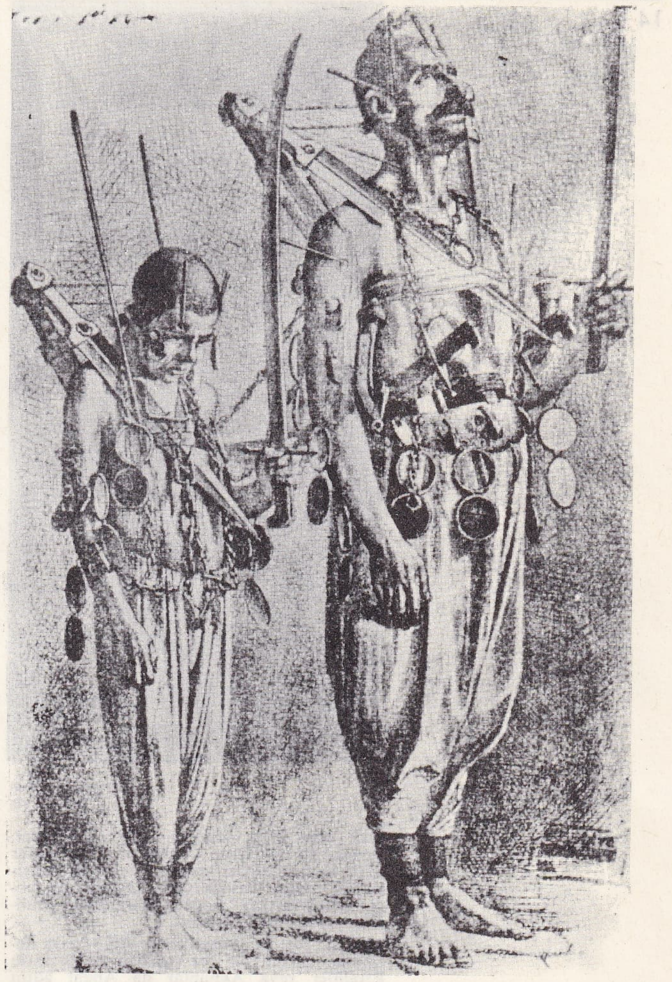

ABDAL nacağı, çomağı ve bütün teçhizatıyle

yerine bir başka vücudu bedel gösterebilen ermiş. ‖ Allaha varma yolunda belli merhaleye ulaşmış kimse: *Başı açık yalın ayak râh-ı fenâ abdalıyız. / Ref edip ten cübbesin uryan olan anlar bizi* (Niyazi-i Mısrî). ‖ Kalender, derviş, rind: *Deli gönül abdal olmuş / Gezer Elif Elif diye* (Karacaoğlan).

— Ed. özel adların önüne bazen sonuna eklenerek rind ve derviş meşrep şairlerin mahlâsları yanında kullanılır (Yeşil Abdal, Pir Sultan Abdal, Abdal Musa gibi).

— DEY. *Abdala malum olur,* bir hâdiseyi olmadan haber verenlere (bugün *Aptal* anlamıyle karıştırılarak şaka yollu; *eskid.* abdal ile aynı anlama gelen ermişlikten kinaye olarak) söylenir.

— ANSİKL. Bugünkü Türkçede ahmak, şaşkın, akılsız mânâsına gelen ve *aptal* (Bk. APTAL) diye söylenen abdal kelimesinin hayli karışık ve eski bir geçmişi vardır. Prof. Fuat Köprülü *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi* adıyle ancak bir sayı neşredebildiği eserinde, bu konuyu geniş bir planda inceledi, fakat kesin neticeye bağlamadı. Meseleyi karıştıran nokta, birbirinden farklı bazı sosyal grupların bu adı taşımış olmalarıdır.

Arapçada IX. yüzyıldan beri bir tasavvuf terimi olarak kullanılan abdal kesilmesi, «derviş» ve «şâhit» mânâlarına gelen *bedil* kelimesindendir. Arapça bedil'in çoğulu olan *abdal* Farsça ve Türkçede tekil olarak, önce «derviş» mânâsına, sonra Kalenderiye zümresine mensup «serseri derviş» mânâsına kullanılmıştır. Arapça, Farsça ve Türkçede dinî bir zümreyi ifade eden bu kelime, Türkiye, İran, Afganistan ve Çin Türkistanı'nda göçebe olarak yaşayan ve asılları

Abdalân-ı Rum
bir derviş

türk olan etnik zümreleri de ifade eder, ayrıca bu ülkelerde Abdal veya Abdallar adını taşıyan köyler vardır. Bunlardan hangilerinin abdal dervişlerden, hangilerinin abdal adını taşıyan göçebe Türklerden geldiğini tespite imkân yoktur.

M.S. V. ve VI. yüzyıllarda, Orta Asya tarihinde önemli bir rol oynayan Türk asıllı Eftalitler veya Akhunlar da Abdal adını taşırlar. 495-525 yıllarında Pencap sahasını işgal eden Eftalitler büyük bir imparatorluk kurmuşlardı; fakat 563-567 yıllarında, Sasanîlerin müttefiki olan Göktürkler tarafından dağıtıldılar. Afganistan'da afganlaşan Abdalîler* ile, İran, Türkistan ve Anadolu'da rastlanan göçebe veya yerleşik Abdalların bu dağılmış Eftalitlerin (veya Akhun devletinin) kalıntıları olması çok muhtemeldir. Bunlar çoğu zaman, göçebe oldukları için, başka kökten gelen ve tesadüfen aynı adı taşıyan serseri dervişlerle, hattâ çingenelerle karıştırılmışlardır. Göçebe Türklere has şaman geleneklerini devam ettiren Abdalların, islâmlaştıktan sonra Arap ve Fars menşeli Kalenderiye abdallarının örf ve âdetlerini benimsemiş, veya aksine, Kalenderîlerin Türk menşeli abdalların yaşayış tarzlarından bazı unsurlar almış olmaları mümkündür. Kuzey Sibirya'da Yakut Türklerinde erkek şamanlara *Abidal* denilmesi bu bakımdan dikkate değer.

Abdal oğlan
ortaoyunu

XIV. yüzyılda Anadolu'da sayıları artan ve tarihî kaynaklarda *Abdalân-ı Rum* [Rum (Anadolu) Abdalları] diye anılan zümre, sünnî akidenin dışında, alevîlere yakın bir hüviyet t ıyordu. Bunlar arasından Kaygusuz Abda gibi Abdal lakabını taşıyan birçok değerli şair yetişti. Kaygusuz Abdal, yakın zamanlara kadar bektaşîler arasında okunan bir manzumesinde Rum abdallarından şöyle bahsediyor:

Urum Abdalları gelür dost deyü
Bize yeter aba, hırka post deyü
Hastaları gelür derman isteyü
Sağlar gelir pîrim Abdal Musaya

Vahidî adlı bir müellif, 1522 yılında bitirdiği, *Hace-i Cihan ve Netice-i Cân* (Cihanın Hocası ve Ruhun Akıbeti) adlı kitabında [Süleymaniye Halet Efendi kütüphanesinde yazma bir nüshası vardır] Rum abdallarını uzun uzun anlatır. Buna göre Rum abdalları, sırtlarında yalnız bir tennure, daima yalınayak ve başı açık gezerler; bellerinde yün örgü bir kuşak, omuzlarında Ebu Müslim nacağı denilen bir nacak, ellerinde Baba Şücâ çomağı denilen bir çomak ile dolaşırlardı. Kuşaklarında tahtadan, gayet büyük ve saplarına aşık kemiği asılı bir sarı kaşık ve bir keşkül vardı. Vücutlarında çeşitli dövmeler bulunurdu. Tef, kudüm, boynuz gibi musiki âletleri çalarak dolaşırlardı. Esrar yerler, saçlarını, sakallarını, bıyıklarını keserlerdi. Anadolu'da abdalların topluca bulundukları başlıca yer, Seyitgazi tekkesi idi. Şeriat hükümlerine önem vermeyen, dergâhın vakfından geçinen bu serseri dervişler, gençleri de kendilerine uydururlardı. Kanunî Sultan Süleyman, İran seferinden döndükten sonra (1556-1558), Seyitgazi dergâhı bu dervişlerden temizlenmiştir. (→ Bibliyo.) [M]

ABDAL, Safevîler devrinde İran'da bulunan önemli türk oymaklarından birinin adı. Bu oymağa Şamlu kabilesi arasında rastlanır. İran devlet büyükleri içinde hatırı sayılır kişilerden olan Abdallu Hüseyin Hanın (Abbas I devri) ve Hasan Hanın Horasan beylerbeyi olması, bu oymağın Horasan yakınındaki türk kabilelerinden biri olduğunu, sonradan Şumlulara katıldığını düşündürür.

Türkmenistan'da, Nazar ötesinde, türkmen kabileleri arasında da Abdal isimli bir kabile vardır. Türkmen geleneğine göre, Kay'ın oğlu ve selefi Esen'den gelen 12 boydan birincisi Abdal'dır. Damgası Aydır. (M)

ABDAL, azerî saz şairi (?-?). Şiirlerinden anlaşıldığına göre bir köy çocuğu, köyü ya Gence civarındadır veya saz şairlerinin çoğu gibi diyar diyar dolaşarak Gence'ye gitmiş tir. (M)

ABDAL, saz şairi (tahminen XV. yy.). Viyana kütüphanesi türkçe yazmaları arasında Kuloğlu, Kâtibî, Âşık Ömer, Gevherî gibi saz şairlerinin yanında Abdal mahlâslı bu şairin de şiirleri vardır. (→Bibliyo.) [M]

Abdal Bekçi. Folk. Bir Karagöz oyunu. Bu oyunda Karagöz abuk sabuk konuşarak halkı güldüren bir abdal bekçi rolündedir. Mahallenin kabadayısı sarhoş Tuzsuz Deli Bekir, kendisinden iş isteyen Karagöz'ü bekçi yapar. Vazifesi mahallenin ahlâk ve inzibatını, bu arada mahalleye yeni taşınan genç bir hanımı korumaktır. Genç hanım (zenne), parola ile evine bazı erkekleri almaktadır. Karagöz de her erkeğin arkasından eve girmek ister, fakat parolaların yarısını işitemez, bir kısmını unutur. Nihayet o da eve girer. Fakat evde içki içerek «sululuk» etmeğe başlar. Tuzsuz Deli Bekir gelir, hepsini kovar; Karagöz Deli Bekir'in dayağından zor kurtulur. (→ Bibliyo.) [M]

Abdal Davulcuları. Etnogr. Davul zurna çalarak geçimlerini sağlayan gezici bir zümre. Kırşehir'de Abdallar adlı köyün bütün halkını bunlar teşkil eder. Abdal davulcuları eski Anadolu dervişleriyle karıştırılmamalıdır. (M)

ABDAL dili, Anadolu'nun bazı yerlerinde *Geygel,* bazı yerlerde ise Geygel Abdalları veya sadece *Abdal* adını taşıyan yörüklerin kendi aralarında konuştukları gizli dil. Orta Asya türkleri arasında da, sanatkâr ve sazende loncalarında konuşulan «Abdol tili» de aynı kökten gelmiş olsa gerektir. *Carcar* denilen Konya abdallarının gizli diline ait malzeme bunların da aynı grupa mensup olduklarını göstermektedir. (→ Bibliyo.) [M]

Abdal havası. Folk. Güney Anadolu halk oyunu. Davul-zurna veya saz eşliğinde, ekseriyetle çalgıcılık, türkücülük, davulculuk ve hikâyecilik ile geçinen abdallar tarafından oynanan, yaygın bir oyun. Daha çok Muğla ilinin Fethiye ilçesinde görülür. (M)

ABDALÎLER, XVI. yy. sonlarında Batı Afganistan'da Kandehar civarında yaşayan bir kabilenin adı. Yerli inanışa göre bu isim, Hoca Ebu Ahmed Abdal'dan alınmıştır. Bu kabilenin mensuplarına, hükümdarları Ahmed Hanın unvanı olan *Dürr-i Dürran* (İncilerin İncisi) adına izafeten *Dürranîler* de denir. Fakat bu abdalî kabileleri soyunun Eftalit (Akhun) devletini kuran Türklerden olduğu muhakkaktır. Bunlar da Halaç Türkleri gibi sonradan dillerini kaybederek afganlılaştılar; XVI. yy.'a kadar dağlarda yaşayıp, sonra hayat şartları uygun olan Kandehar ve Zemindâver dolaylarına yerleştiler. Herat yakınlarındaki Abdalîler ise Nâdir Şah zamanına kadar oraya hâkim oldular. Fakat Nâdir Şah, İran'ı idaresi altına alırken, Abdalîleri Kandehar'a yerleştirdi, diğer kabilelere karşı denge unsuru olarak kullandı. hattâ ordusundaki «şia» unsurundan çok sünnî olan Abdalîlere güvendi.

Abdalî adlı kabilelere Türkeli'nin pek çok yerinde, hattâ Çin Türkistanı'nda bile rastlanmaktadır. (M)

ABDAL Kara Şemsî (asıl adı **Süleyman),** mevlevî şairi (Konya 1828-Hanya 1885). Konya Şemsi Tebrizî dergâhında yetişti. Aydın Güzelhisarı'nda Horasanî Ali Dede dergâhında şeyhlik etti. Girit'te Hanya mevlevihanesini kurdu. Basılmış *Divan*'ı vardır. (→ Bibliyo.) [M]

Abdal masalı. Folk. Yaygın bir halk masalı. Bir abdal (derviş) bir gün, evin erkeği yokken çaldığı kapıyı açan kadından, önce ekmek ile su ister; kadın tanrı misafirine hizmet eder. Ama biraz sonra abdal, kadına olmayacak tekliflerde bulunur, kadın karşı durur ve namusunu korur; derviş de kadının beşikteki çocuğunu öldürür. Bu hale dayanamayan kadın da dervişi öldürür. Kocası gelince her şeyi bir bir anlatır; dervişin cesedini dışarı atmak isterler, ama hırkası çok ağırdır, kaldıramazlar. Bunun üzerine hırkayı sırtından çıkarıp sökerler, içinden yüzlerce altın çıkar, zengin olurlar. Bu masalın türkü olarak söylenen manzum bir çeşidi de vardır. (M)

ABDAL MUSA (Abdal Musa Sultan da denir), ·türk erenlerinden (XIV. yy.). Ahmed Yesevî fıkarası ve Hacı Bektaşı Veli mensubu. Anadolu'ya nereden geldiği bilinmiyor; kimine göre Kırk Abdal ile birlikte Buhara'dan, kimine göre Horasan'ın Hoy şehrinden. Bursa fethinde bulunduğu ve meşhur Geyikli Baba ile karşılıklı kerametler gösterdiği rivayet ediliyor. Müritleri arasında Kaygusuz Abdal'ın bulunduğunu ileri sürenler vardır. Rivayete göre, geyik biçimine girerek Kaygusuz'u peşine takan ve onu müritleri arasına alan Abdal Musa'ya Kaygusuz'un babası Teke beyi öfkelenmiş, onu ateşte yakmak istemiş, ama Abdal Musa müritleriyle beraber hiç korkmadan içine atlayıp ateşi söndürmüş. Elmalı'nın güneyinde, adına bir zaviye kurulmuş ve bu zaviye Bektaşîliğin önemli merkezlerinden biri olmuştur. (→ Bibliyo.) [M]

Abdalname, XV. y.yılda yaşayan, hurufîbatınî inançlı şiirleriyle tanınmış Muhiddin Abdal'ın hece vezni ile yazılmış divanı. (M)

Abdal oğlan (Abdal da denir). Folk. Ortaoyunu tiplerinden biri. Abdal Oğlan, çeşitli ortaoyununda sözleri, kıyafeti ve tavırlarıyle budalalık yaparak halkı güldürürdü. (→ Bibliyo.) [M]

ABDALONİM (yun. *abdalonymos*), Saido (Sidon) krallarından. Çobanlık ederken Sur (Tyros) kuşatmasına katıldı (M.Ö. 332). Gösterdiği cesaretten dolayı Büyük İskender tarafından atalarının tahtına geçirildi. Bir çobanın kral oluşu temi olarak o zamandan beri şiir ve edebiyatta adı geçer. (M)

ABDAL Şeyh, hurufî şairi (tahminen XVII. yy.). Millet kütüphanesi Ali Emirî yazmaları arasındaki 551 numaralı mecmuada dört manzumesi vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDA ovası. Batı Fas'ta, Tensift vâdisi kuzeyinde, Atlas okyanusu kıyısında bir bölge. Ova zemini bazen kıyıda meydana çıkan kireçli araziden meydana gelmiştir, üstü kumul asıllı kum taşı ve çöl kabuğu ile örtülüdür. İklim kurak ise de kıyıda hava nemlidir. Çukur yerlerde *tir* denilen verimli topraklar bulunur, (buğday, çavdar, mısır ekimi). Sürüler (deve, koyun, keçi) kumluk sırtlarda otlar. Nüfus oldukça sıktır (km^2'ye 40 kişi), bunlar sarnıçları olan büyük çiftlikler etrafında kümelenen *nuala**'larda oturur. Büyük pazarlar etrafında birkaç merkez meydana gelmişse de, tek önemli şehir Safi'dir. (L)

ABDÂR sıf. (fars. *âb,* su; *dâr,* tutan). *Esk.* Taze ve sulu [meyve]: ...*ve sâir esmâr-i âbdâr bî-had idi* (Naima). ‖ Renkli, parlak, parıltılı [mücevher]: *Gül-berk içinde gonca guyâ ki zâhir eyler/Levh-i zümürrüd üzre yâkut-i âbdârî* (Ziya Paşa). ‖ *Mec.* Güzel, nükteli, ince ve zarif mânâlı [söz veya şiir]: *Bâkî nihal-i ma'rifetin meyve-i teri/Ârif ka-*

Foto. M. Erkmen - Turgut Kut (MEYDAN)

tında bir gazel-i âbdâr imiş (Baki). ‖ Keskin, zağlı, parlak [kılıç, hançer]: *Ey tozların karanlığı içinde ateş gibi parlayan âbdâr kılıçlarla mücehhez müslüman kahramanları* (Süleyman Nazif). [M]

Abd el-Tif villası, 1908 yılında Cezayir'de kurulan sanat incelemeleri merkezi. XVIII. yy.'dan kalma bir arap konağında, her yıl, yarışmayı kazanan iki sanatçıyı iki yıllığına misafir eder. (L)

ABDERA i. Zool. Kınkanatlıların melanrydae familyasından bir böcek. Kurtçukları çürümeğe yüz tutmuş kuru dallarda yaşar ve kundaklanır. Boyu 4 mm. kadar olur. (M)

ABDERA. Esk. coğ. Trakya'da Ege denizi kıyısında Mestos (bugün *Karasu*) ırmağının döküldüğü yere yakın, M.Ö. 645'e doğru Klazomenes şehri tarafından kurulan yunan kolonisi. Demokritos'un, Anaksarkhos'un ve Protagoras'ın doğduğu şehir. Meşhur bir felsefe okulu olan Atomcular* okulu burada kurulmuştu. — Kartaca tarafından İspanya'nın güneyinde kurulan bir ticaret merkezi de bu adı taşırdı (bugünkü *Adra*). [L]

ABDERHALDEN (Emil), isviçreli fizyoloji bilgini (Ober-Uzwyl 1877-Zürich 1950). Mayalar, vitaminler, hormonlar üzerine incelemeleri vardır. (L)

Abderhalden reaksiyonu, fizyolojik (gebelik) veya patolojik (kanser, virüs bakteri, parazit) bir ajan tarafından sokulan protein cinsinden bir yabancı maddeye karşı savunabilmek için, organizmanın saldığı proteolitik mayanın serumda ortaya çıkmasını sağlayan reaksiyon. Gerçekleştirmede karşılaşılan zorluklar yüzünden Abderhalden reaksiyonundan her zaman kesin sonuç alınamaz. (L)

ABDEROS. Yun. mit. Herakles'in dostu. Bu kahramanın Diomedes'ten çaldığı kısraklar tarafından parçalandı. Herakles arkadaşının şerefine *Abder* şehrini kurdu. (L)

ABDEST (Bugün **abdes** veya **aptes** şekillerinde yazılıp söylendiği de olmaktadır) i. [fars. *āb*, su; *dest*, el: «el yıkama suyu»]. İslâm dini gereğince, ibadetten önce belli kaidelere göre yıkanma. ‖ Gaita, idrar.

— ÇEŞ. DEY. *Abdest almak*, ibadetten önce yıkanmak: *Vakit gelince abdest aldım* [...] *kendi başıma camie doğru gittim* (Yahya Kemal). ‖ *Abdest bozmak*, tabiî ihtiyaç gidermek: *Abdest bozacak bir yer bulamadı.* ‖ *Abdest iktiza etmek*, su gerekmek, düş azmak, ihtilâm. ‖ *Abdest tazelemek*, abdestli olduğu halde yeniden abdest almak: *İhtiyarların, bugünkü gibi abdestlerini tazeleyip camie gittiklerini ondan öğrendim* (A. H. Tanpınar). ‖ *Abdest vermek*, paylamak, azarlamak, haddini bildirmek: *Sipihr-i cehûle verip âbdest / Biraz eyledim ol gece hak-perest* (İzzet Molla). ‖ *Abdesti bozulmak*, abdestli olmaktan çıkmak. ‖ *Abdesti gelmek*, tabiî ihtiyaç giderme lüzumu duymak. ‖ *Abdestinden şüphesi olmamak*, kendi niyet, namus ve iffetinden emin olmak: *onlar ne derse desin, benim abdestimden şüphem yok.* ‖ *Abdestsiz yere basmamak*, dinî kaidelere aşırı titizlikle bağlı olmak, uymak: *abdestsiz yere basmaz görünür amma, yine de bir ayağının üstünde dokuz yalan söyler.* ‖ *Boy abdesti*, gusül. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Bu abdestle çok namaz kılar*, bu uyarma veya azarlamanın onun üzerindeki tesiri uzun süre devam edecektir, anlamında söylenir. ‖ *Büyük abdest*, gaita. ‖ *Cafer ağanın abdest suyu*, malzemesi veya hazırlanışı yetersiz çay, kahve, çorba v.b. içilecek şeylerin tatsızlığını belirtmek için söylenir. ‖ *Küçük abdest*, idrar. ‖ *Namazında abdestinde* (*abdestinde namazında* da denir), dindar, daha çok ibadetle meşgul: *Hacı da emsali gibi namazında abdestinde bir adamdı* (Ş. Arı).

— ED. TELM. **Al abdestini, ver pabucumu.** Bir Nasreddin Hoca fıkrasından çıkan mânâsı ile, dostluğu ve alış verişi keselim demektir. Fıkraya göre, göl kenarında abdest alan Nasreddin Hoca, işini bitirdiği zaman pabuçlarından birinin suda yüzdüğünü ve uzaklaştığını görünce, öfkelenerek, göle karşı yellenip abdestini bozduktan sonra, böyle seslenmiştir.

— Tar. *Abdest odası*, Ağa kapısında, padişahlara mahsus kısımda, padişahların abdest almalarına tahsis edilen oda.

— ANSİKL. İslâm dininde abdest üç türlüdür: **1.** *Namaz abdesti*. İbadetten önce alınır. Abdeste niyet edilir, besmele çekilir, her harekete sağdan başlayarak üçer defa, önce eller, ağız ve dişler, burun, yüz, dirsekler kadar kollar yıkanır; sağ avuca alınan su il baş («meshetme»), kulaklar, kulak arkaları, sonra bileklere kadar ayaklar yıkanır. **2.** *Boy abdesti* (Gusül). Dince gerekli görülen hallerde, sağlık ve temizlik kurallarını yerine getirmek üzere boy abdesti alınır. Niyet edilir, besmele çekilir, bütün vücut yıkanır, namaz abdesti alınır, daha sonra, ağız, burun üçer kere yıkanır, önce sağ sonra sol omuzdan üçer kere su dökülür, vücudun su değmedik yeri bırakılmaz. **3.** *Teyemmüm abdesti*. Abdest almak için su bulunmadığı zaman, vücudün belli yerlerini temiz bir toprakla meshetmektir. Niyet edip besmele çektikten sonra, eller iki kere temiz toprağa vurulur, yüz ve kollar meshedilir, kalan toprak silkelenir.

ABDEST (İst. Üniversite kütüphanesi), gravür.

Abdestsiz iken namaz kılınmaz, camie girilmez, Kur'an okunmaz, Kâbe ziyaret edilmez.

Abdest şu durumlarda bozulur: tabiî ihtiyaç gidermek, yellenmek, her hangi bir kanama, bayılmak, sarhoşluk, kusmak, uyumak v.b.

◆ **Abdestlik** i. Abdest alınacak yer. ‖ Eskiden abdest alınırken giyilen, kolları dirsek üstüne kadar kolayca sıvanabilen bir cins hafif elbise. (M)

ABDESTBOZAN blş. i. Gülgiller'den bir ot (*sanguisorba minor* veya *poterium*).

— ANSİKL. *Abdestbozan*, güzel kokulu, uzun ömürlü, yaprakları almaşık ve telek damarlı, yeşilimsi veya kan kırmızısı çiçekler açan bir ottur. Bahçelerde yetiştirilir; yeni ve taze yaprakları salataya çeşni vermek için kullanılır. (L)

ABDESTBOZAN blş. i. Zool. Bk. TENYA.

ABDESTHANE (**Abdeshane, abdesane, apteshane, aptesane** şekillerinde yazılıp söylendiği de olmaktadır) i. [fars. *āb*, su; *dest*, el; *hane*, oda, yer: «el yıkama yeri, odası»]. Tabiî ihtiyaçların giderildiği yer. ‖ *Esk.* Abdest almağa mahsus yer.

— *Eşanl.* AYAKYOLU, HELÂ, KABİNE, KENEF, MEMİŞANE, TUVALET, YÜZNUMARA. *Esk.* MUSTARAH, MEMŞA, RAHATEVİ. (M)

ABDÎ, divan şairi (XV. yy.). *Câmâsbnâme* adlı manzum hikâyeyi Murad II adına Farsçadan Türkçeye çevirdi. Bu eserin dil tarihi bakımından büyük değeri vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÎ, divan şairi (XVI. yy.), hayatı hakkında bilgi yoktur. Ancak 1545'te yazılmış 1071 beyitlik *Niyaznâme-i Sa'd ü Hüma* (Sad ve Hüma'nın Yakarışları) adlı mesnevîsinden başka, *Nüzhetnâme-i Abdî* (*Gül ü Nevruz*) [Gülbahçesi veya Nevruz Gülü] adlı diğer bir eseri bilinmektedir. Her iki eserin konusu İran edebiyatından alınmıştır. *Niyaznâme*'deki bir kayıttan, kitabın, Manisa'da bulunan şehzade Selim'e sunulduğu anlaşılır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÎ, saz şairi (XVIII. yy.), hece ve aruzla şiirleri vardır. Divan şairlerinden Nabi'nin, halk şairlerinden Âşık Ömer'le Gevherî'nin tesiri altında kalmıştır. Bir aralık, bilinmeyen bir sebeple sürgüne gönderildi. Mekke'de ikamete memur edildi. Şiirlerine cönklerde rastlanır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDİ (asıl adı **Abdullah**), divan şairi (İstanbul, ?-?, 1667). Kılıçali Paşa camii imamı Mehmed Efendinin oğlu. Müderrislik ve kadılık yaptı. Bursa kadısı iken öldü. *Divan*'ı vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDİ Altûnîzade, divan şairi (?-İstanbul 1769). Altınıçok Mehmed Ağanın oğlu. Bunun için *Altınıçokzade* veya *Koca Abdi* lakabıyle tanınır. Tezkirelerde türkçe, arapça, farsça şiirleri olduğu yazılıdır. (M)

ABDİAS veya **OBADYA** («Yehova'nın hizmetkârı»), İsa'nın on iki havarisinden biri. Sürgünden sonra, M.Ö. V. yy.'da yaşamıştır. (L)

ABDİ BEY (**Küpeli çavuş** da denir), Selim III ve Mahmud II devrinde saray musahibi (?-1833). Enderun'da yetişti, kapıcıbaşı oldu. Arkadaşı Hayalî Said Efendi ile yaptığı latife ve oyunlarla meşhurdu. (M)

ABDİ ÇELEBİ Kınalızade, divan şairi (XVI. yy.). Şiirlerine tezkirelerde rastlanır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDİ EFENDİ, osmanlı tarihçisi ve şair (XVIII. yy.). Hayatı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Asıl adının *Abdullah* ve şiirdeki mahlâsının *Abdî* olması muhtemeldir. Onu ancak *Tarih-i Sultan Mahmud Han* veya *Abdî Tarihi* adlı eseriyle tanıyoruz. Osmanlı devletinin oldukça karanlık kalmış bir devresini, Patrona* Halil isyanını (1730) gördüklerine dayanarak anlatması bakımından tarihimize hizmeti büyüktür. Bu eserde, sarayın iç olaylarından çok, dışarda geçen hâdiseler üzerinde duruşuna bakılırsa onun, isyan sırasında sarayda bulunmadığı, dışarda vazifeli olduğu sonucuna varılır. *Abdî Tarihi*'nin biri Esad Efendi (Süleymaniye), diğeri Ali Emirî Efendi (Fatih Millet) kütüphanelerinde iki yazma nüshası vardır. Faik Reşit Unat bu eseri, Tarih Kurumu yayınlarında yayımlamıştır (1943). [→ Bibliyo.] (M)

ABDİ EFENDİ, Divanı hümayun amedcisi (?-İstanbul 1775). 1759'da reisülküttap oldu, sonra deftereminliği, yeniçeri kâtipliği, Anadolu muhasebeciliği yaptı. 1768 Osmanlı-Rus seferinde nişancı olarak bulundu. (→ Bibliyo.) [M]

ABDİ EFENDİ (Abdürrezzak), türk tuluat sahnesinin ünlü temsilcisi (İstanbul 1835-ay. y. 1914). Fakir bir ailenin çocuğuydu, bu yüzden öğrenimine devam edemedi. Çeşitli sanat dallarında çıraklık etmişti. İlk defa Aksaray'da Taşköprüler yakınında kahveden bozma bir tiyatroda sahneye çıktı. Sonra Galata'da Amerikan* tiyatrosu'nda çalış-

Foto. M. Erkmen (MEYDAN)

tı; teşkil ettiği truplarla İstanbul semtlerinde temsiller verdi. Şehzadebaşı Direklerarası'nda *Handehâne*-i Osmânî* adı verilen tiyatro kumpanyasını kurdu. 1875-1895 yılları arasında İstanbul'un en meşhur komiği oldu. Fransız sefirinin aracılığıyla, 1895-1896 yıllarında Saray'a alındı, kendisine mülâzımı sani rütbesi verildi ve «Muzika-i Hümayun» kadrosuna alındı. Üç yıl kadar çalıştıktan sonra, bir nüktesi yüzünden Abdülhamid II kendisini bir daha saray sahnesine çıkartmadı. İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra tekrar halk arasına dönen Abdi Efendi (mayıs 1909), daha serbest çalışmağa başladı ve bu, vefatına kadar böyle sürdü. Kadıköy'de Altıyol ağzındaki evinde üremi'den öldü. Cenazesi Beylerbeyi Donanma cemiyeti tarafından kaldırıldı; Karacaahmet mezarlığında yatar. (→ Bibliyo.) [M]

ABDİ EFENDİ
Abdürrezzak

ABDİ EFENDİ Basmacı, türk bestekârı (İstanbul 1787-ay.y. 1851). Saray'da hanende ve musiki hocasıydı. Zamanımıza üç beste ve on şarkısı kalmıştır. *Mahur Ağır Aksak* ve *Rast Ağır Düyek* şarkıları çok tanınmıştır. (M)

ABDİ EFENDİ Hacı, Mühürdar, devlet adamı ve şair (İstanbul 1699-ay.y. 1764). Babıâli'de kalem hizmetlerinde yetişti, sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşanın maiyetinde bulundu, Patrona Halil isyanında (1730) gizlenmek zorunda kaldı. 1732'den itibaren tekrar devlet hizmetine girdi. 1753, 1757 ve 1763 yıllarında üç defa reisülküttaplık görevine tayin edildi. Resmî yazılardaki mahareti ve şiirde gösterdiği kabiliyet, Damad İbrahim Paşa ve Koca Ragıp Paşa gibi münevver sadrazamlar devrinde onu şöhret sahibi yaptı ve bu sebeple *buyruldu** yazmağa memur edildi. (→ Bibliyo.) [M]

Çerkez ABDİ PAŞA

ABDİ (Abdullah) **Himmetzade,** mutasavvıf ve şair (İstanbul 1640-ay.y. 1710). 1669 yılından ölümüne kadar muhtelif camilerde vaizlik etti. Bayramiye tarikatı şeyhlerinden olan babası ölünce (1684) yerine Yenibahçe tekkesine şeyh oldu. Üsküdar'da Himmet Efendi tekkesinde yatar. Tasavvufî halk edebiyatı tarzında ilâhileri, divan tarzı şiirleri, *Gencine-i İcâz* (Mucizeler Hazinesi) adlı, Hz. Muhammed'in hayatı üzerine bir eseri, *Divan'*ı ve *Tezkire-i Şuara'*sı (Şairler Tezkiresi) vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDİ İstanbullu, divan şairi (İstanbul, ?-ay.y. 1675). Bazı tezkirelerde şiirlerine rastlanıyor. (M)

ABDİ İstanbullu, divan şairi (İstanbul 1706 -İsakçı 1769). Müderrislikte, Kudüs, Şam, Medine mevleviyetinde bulundu, sonra İstanbul ve Orduyu hümayun kadılığına getirildi. Tezkirelerde şiirlerine rastlanır. (M)

Abdilâvi kavunu. Meyvc. Kabakgillerden bir kavun türü (*Cucumis chata*). Mısır'da ekilir, meyvesi tatlı ve suludur. (M)

ABDİMİ i. Zool. Sırtında yeşil, kızıl ışıltılı tüyler bulunan ve alt kısmı beyaz olan Güney ve Doğu Afrika leyleği (*Abdimia abdimi*). [L]

ABDİ PAŞA, kaptanıderya (öl. 1734). Tersaneden yetişti ve muhtelif kalyonlarda kaptanlık yaptı. Ahmed III'e damat oldu, Patrona Halil isyanının başladığı gün (28 eylül 1730) kaptanıderyalığa getirildi. Evvelce ölüm cezasından kurtardığı Patrona Halil'e bu isyanı sırasında da, bacanağı Nevşehirli Damad İbrahim Paşaya kızgın olduğu için, yardımda bulundu. Fakat bu vazifesi on gün devam etti. Âsiler kendisine Resmo sancağını vermek suretiyle, onu İstanbul'dan uzaklaştırdılar. Abdi Paşa, Mahmud I'in tahta oturmasından sonra (18 mayıs 1731) tekrar kaptanıderya oldu. Bu hizmeti de 29 kasım 1731 tarihine kadar devam etti. Kabri Kasımpaşa'da Gureba mezarlığındadır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDULLAH
Ürdün meliki

ABDİ PAŞA (Abdurrahman), osmanlı devlet adamı, tarihçi, şair (Anadoluhisarı, ?-Sakız 1692). Şiirde kullandığı *Abdî* mahlâsıyle tanınır. 1648'de Sarayı hümayun'a girdi. Enderun'da terbiye gördü. Önce Büyükoda'ya, sonra Seferli hanesine, daha sonra Hasoda'ya alındı. Mehmed IV'e sırkâtibi oldu, hükümdar tarafından devrinin vakalarını yazmakla vazifelendirildi. O zamana kadar bu vazifeyi yapanlara *Şehnameci* deniyordu. İlk *Vakanüvis** unvanı Abdî Paşaya verildi. Mehmed IV'ün çok önem verdiği, fikir danıştığı devlet adamlarından biriydi. Rikabdarlık, kubbealtı vezirliği, muhafızlık gibi önemli vazifelerde bulundu. *Vakayıname'*sinden başka, Merzifonlu Kara Mustafa Paşanın emriyle devlet teşrifat ve teşkilâtına dair yazdığı *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi* adıyle ünlü bir de kanunnamesi vardır. Şeyh Attar'ın *Pendnâme'*sini, Kaab bin Zübeyr'in *Kaside-i Lâmiye'*sini, *Örfi Divanı'*ndaki bazı kasideleri dilimize çevirdi ve yorumladı. Divanı yoktur, fakat Nabi tarzında gazeller yazmıştır. Bk. ABDİ PAŞA VAKAYINAMESİ. (→ Bibliyo.) [M]

ABDİ PAŞA Çerkez, osmanlı veziri (?-İstanbul 1880). Sadrazam Hüsrev Mehmed Paşanın kölelerinden, Abazaların Moçan kabilesindendi, ama Çerkez diye anılırdı. Enderun'da terbiye gördü ve 1831 senesine kadar Sarayı hümayunun enderun kısmında piyade hocalığı yaptı. 1839'da ferik rütbesiyle, İşkodra valiliğine tayin edildi. 1854 Yunan muharebelerinde bulundu. 1858'de tekrar İşkodra mutasarrıflığına ve fırka kumandanlığına getirildi. Serdarıekrem Ömer Paşanın maiyetinde Karadağlılara karşı başarı ile dövüştü. 1871'de Devlet Şûrasına üye oldu. Sonra sırasıyle, Tanzimatı Askeriye üyeliği, Zaptiye müşirliği, tekrar 3. Ordu müşirliği, Manastır vilâyetine vekâlet ve Yanya valiliği gibi devlet hizmetlerinde bulundu. Liyakatli, doğru, cesur bir vezirdi. Rauf ve Hüsrev paşalar oğullarıdır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDİ PAŞA Kiki, osmanlı veziri (Mardin, ?-Halep 1788). Mardin'in Kiki aşiretinden olduğu için «Kiki» diye anılır. Önce kapıcıbaşı oldu, sonra rütbesi sırasıyle artarak beylerbeyi ve vezirliğe yükseldi. (M)

ABDİ PAŞA Koca, osmanlı valisi (?-Hotin 1722). Ağa Abdurrahman Paşa tarafından yetiştirildi. 1693'te kapıcılar kethudasıydı. 1695'te Çavuşbaşı ve Zenta savaşında gösterdiği fedakârlığa karşılık kendisine 1698'de Rumeli eyaletiyle Tamışvar muhafızlığı, aynı zamanda vezirlik rütbesi verildi. Birçok eyalette valilikler yaptı, sonra bazı valilerle birlikte, Bender'in muâfazasına memur edildi. 1713'te Bender muhafızlığı yalnız ona verildi. 1718'de Piriştine ile Yenipazar havalisini muhafazaya memur askere serdar tayin edildi. Aynı yıl Kosova muhafazası şartıyle, Rumeli valiliğine getirildi. Pasarofça barış görüşmeleri sırasında murahhas heyetine yardım etmekle vazifelendirildi. Hotin valisi iken öldü. Oğlu Ali Paşa ve torunu Abdi Paşa da aynı yüzyılda Osmanlı devletinin valileriydi. (→ Bibliyo.) [M]

Abdi Paşa Vakayınamesi, yazarı Abdi* Paşa, 1664 yılında Mehmet IV ile birlikte Edirne'de bulunduğu sırada, devletin günlük hâdiseler tarihini yazmakla vazifelendirilmiş, 1648-1682 yılları arasında, yani Mehmed IV'ün (Avcı Mehmed) tahta çıkmasından yazarın Basra valiliğine gönderilmesine kadar geçen bütün vakaları derlemiştir. Hâdiseler sene, ay ve gün sırasına göre yazılmıştır. İstanbul ve Avrupa kitaplıklarında, yazma olarak çeşitli nüshaları vardır (henüz hiçbiri basılmadı). XVII. yy. başında Etienne Roboly tarafından Fransızcaya çevrilen nüsha ile tercümesi Paris Millî kütüphanesindedir. (M)

ABDİ Reisülküttap (asıl adı **Abdullah**), divan şairi (?-İstanbul 1766). Damat İbrahim Paşa zamanında devlet hizmetine başlayarak mühürdar ve reisülküttap oldu. Divanı yok, çeşitli tezkirelerde şiir ve nesirlerine rastlanmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDİ Sarhoş, divan şairi (öl. 1605-1621 arası) Divanı hümayun kâtipliklerinde bulundu. Sadrazam Sinan Paşanın maiyetinde Avusturya seferine katıldı. 1593'te Yanıkkale ve çevresinin geri alınması hareketine iştirak etti. Mensur bir önsözden sonra yazdığı 317 beyitlik *Zafernâme-i Kal'a-i İstevar* (Yanıkkale Zafernamesi) adlı mesnevîsi, kahramanlığı kudretle dile getiren bir vatan şairi olduğunu gösterir. (→ Bibliyo.) [M]

ABDİ Sarı Abdullah Efendi. Bk. SARI ABDULLAH EFENDİ.

ABDİ Şarkîkarahisarlı, divan şairi (?-?, 1884). Kaymakamlık ve mutasarrıflık yaptı. *Divan'*ı ve *Nevpeydâ* (Yeni Doğuş) adlı bir risalesi vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDİ Tezkireci, divan şairi (XVIII. yy.). Bazı şiirleri *Beliğ Tezkiresi'*ndedir. (M)

ABDOMİNAL i. (fr. k.) İktiyol. Leğen yüzgeçleri göğüs yüzgeçlerinin gerisinde, yani abdomen'in karın tarafında bulunan bir balığa denir. (L)

ABDOMİNO-GENİTALİS s. ve i. Anat. Bel sinir ağı dallarından olan büyük ve küçük abdomino-genitalis sinirlerine verilen ad. (Her ikisi, karnın, cinsel organların ve uyluğun duyu sinirlerini meydana getirmek için ikişer dala ayrılır.) [L]

ABDON, İsrail hâkimlerinden biri (M.Ö. XII. yy.). [L]

ABDUH. Bk. MUHAMMED ŞEYH ABDUH veya ABDÜH.

Abdi Paşa Vakayınamesi

ABDUKTOR i. ve sıf. (lat. *abductio*, uzaklaştırma hareketi'nden *abductor*). Anat. Uzaklaştırıcı kaslar için kullanılan terim. (Başlıca abduktor kaslar: baş parmak uzaklaştırıcı uzun kası, *abductor pollicis longus;* baş parmak uzaklaştırıcı kısa kası, *abductor pollicis brevis;* ayak baş parmağı uzaklaştırıcı kası, *abductor hallucis;* ayak küçük parmağı uzaklaştırıcı kası, *abductor hallucis minimi.*) [L]

ABDULLAH, Vehhabîlerin reisi, Suud'un büyük oğlu ve 1814'te halefi. Mehmet Ali Paşanın oğlu Tosun'a karşı savaştı, Mısır ordusu kumandanı İbrahim Paşaya teslim olmak zorunda kaldı (1818) ve İstanbul'a gönderildi. Orada öldü. (L)

ABDULLAH (Mekke 1882-Kudüs 1951), Hicaz meliki Şerif Hüseyin'in oğlu. 1914-1918 savaşından sonra, ingiliz tasarısına göre, o Irak meliki, aynı zamanda kardeşi Faysal da Suriye meliki olacaklardı. Fakat, 1920'de Irak meliki ilân edildikten sonra, 1921'de Ürdün emirliğiyle yetinmek zorunda kaldı, kardeşi Faysal ise Irak meliki oldu. 1944'ten itibaren, İngiltere'nin desteğiyle, Ürdün'ü, Filistin'i, Suriye'yi ve Lübnan'ı içine alacak bir Büyük Suriye devleti kurmayı hayal etti. Diğer arap devletlerinin muhalefeti ve S.S.C. birliğinin protestosu karşısında bundan vaz geçmek zorunda kaldı. Tasarı ertelendi. İngiltere ile bir anlaşma sonunda, Abdullah 1946'da bağımsız olan ve bir Anayasa kabul eden (12 temmuz) Ürdün'ün meliki ilân edildi. 1949'da Ürdün emîri melik oldu ve Filistin'in Araplarla meskûn olan bir kısmını ilhak etti (aralık 1949). Saltanatı boyunca İngiltere Abdullah'ı destekledi, 1948'de hükümdar bu devletle bir antlaşma imzaladı. İngiltere'nin kendisine ödemekte olduğu tahsisatı almağa devam etti. Kudüs'te, Mescid-i Aksa'ya girerken öldürüldü. Yerine büyük oğlu Tallâl geçti. [L]

ABDULLAH (Şeyh Muhammed), hintli siyaset adamı (Sriganar yakınında Sûra, Keşmir 1905). Keşmir Müslüman konferansının kurucusudur. 1947 Kasımında geçici hükûmet başkanı oldu, 1948'den 1953'e kadar Jammu ve Keşmir hükûmetinin başbakanlığını yaptı ve memleketinin Hindistan'dan tamamen bağımsız olmasını istedi. Fakat, Jammu ve Keşmir hükûmetine sadece geniş bir iç bağımsızlık vermekten yana olan Hindistan bunu kabul etmedi. Abdullah devrildi, birçok kere hapse atıldı (ağustos 1953-ocak1958; nisan 1958-nisan 1964). [L]

ABDULLAH I (el-GALİB) [1527-1574], Sâdilerden Fas sultanı (1557-1574), Muhammed eş-Şeyh'in oğlu. Mazagan'ı Portekizlilerden geri alamadı ve Penon de Velez'i İspanyollara terk etmek zorunda kaldı. Merakeş'te büyük imar faaliyetinde bulundu. (L)

ABDULLAH V (el-MURTAZA), alevî Fas sultanı (1729-1757). Zalimdi, sürekli kargaşalıklar arasında saltanat sürdü. Bazen zen-

Resim. Sabiha Bozcalı. Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

ci muhafızların, bazen de Atlas dağlarındaki Berberîlerin desteğiyle hareket etti. (L)

ABDULLAH AĞA (Paşa çırağı da denir) (?-?). Abdülmecid'in dârüssaade ağası, başmüsahibi, hazine vekili ve hazinedarı oldu. Dârüssaade ağalığından 9 ağustos 1840'ta azledildi. Kabri Eyüp'tedir. Beylerbeyi, Fıstıklımescit yakınında bir çeşmesi vardır. Gayet iyi cirit oynamakla meşhurdu. (M)

ABDULLAH AĞA Uzun Leylek, dârüssaade ağası (?-İstanbul 1840). Sarayı hümayunda, başmusahipliğe kadar yükseldi. Abdülmecid Efendinin hazinedarı oldu. 1825'ten 1840'a kadar dârüssaade ağasıydı. (M)

ABDULLAH ATIF, divan şairi, lûgatçi (Konya 1869-?). Arapça ve Türkçe öğretmenliği yaptı, eski tarz şiirleri *Beyân-ül-Hak* ve *Mahfel* gibi dergilerde yayımlandı. *Dîvanü Lûgat-it-Türk**ü türkçeye çevirdi. (→ Bibliyo.) [M]

ABDULLAH AZMİ EFENDİ, osmanlı devlet adamı (Eskişehir 1868-İstanbul 1937). Medrese tahsili yaptı. İstanbul Hukuk fakültesinde okudu; 1908'de Kütahya milletvekili seçildi. Son Osmanlı Mebusan meclisinin dağılması üzerine, Anadolu'ya geçerek, 23 nisan 1920'de Ankara'da toplanan ilk Büyük Millet meclisine katıldı. 1922'de Şer'iye ve Evkaf vekili oldu. (M)

ABDULLAH BEY (Hans Schmidt) **[Macarlı** da denir], tabiat ilimleri bilgini (Viyana 1800-?, 1873). Tarihî Viyana ayaklanmasından (1848) sonra, önce Macaristan'a geçti, sonra İstanbul'a geldi. Tıbbıye-i Şahane'ye hoca oldu. Bir süre Şam'da bulundu ve o sırada müslüman olarak Abdullah adını aldı. Miralay rütbesiyle Kırım savaşına katıldı (1855). Barıştan sonra, ölümüne kadar, Tıbbiye'de önce hayvanat, sonra jeoloji ve mineroloji okuttu. İlk türk tıp tarihi müzesini o kurdu. 1867'de Paris Milletlerarası sergisine Osmanlı hükûmetinin komiseri olarak katılan Abdullah Bey, İstanbul boğazı çevresinden topladığı taş ve fosil koleksiyonunu teşhir etti. Fransız İlimler akademisine ve Jeoloji cemiyetine tebliğler verdi, jeoloji ve mineroloji ait fransızca iki eseri, *İlm-ül-Arz vel Meadin* (Toprak ve Madenler İlmi) ve *Fenn-i Hayvanat-ı Tıbbıyye* adlarıyle ölümünden sonra Türkçeye çevrildi. (M)

ABDULLAH BEYEFENDİ, şeyhülislâm (İstanbul 1867-Mekke, ?). Fatih rüştiyesinde okudu. Mektubî kalemine devam etti. Kazaskerlik, Meşihat müsteşarlığı gibi hizmetlerde bulundu. 1920'de Damad Ferid Paşanın dördüncü kabinesine şeyhülislâm oldu. Anadolu'daki Millî Hareket aleyhinde, Damad Ferid Paşanın hazırlattığı fetvaları imzaladığı için, kendini suçlu hissettiğinden, 1921'de, Maliye nazırı Reşad Bey ile birlikte İtalya'ya kaçtı. Üç yıl sonra Mekke'ye gitti. Yüzellilikler listesine alındı ve Türkiye'ye dönemedi. Okuma ve çiçek merakıyle meşhurdu. (M)

ABDULLAH BEY Köse Mihal, ilk osmanlı hükümdarı Osman Bey zamanındaki kumandanlardan Köse Mihal'in müslüman olduktan sonra aldığı ad. Bk. KÖSE MİHAL. (M)

ABDULLAH bin ABBAS, Hz. Muhammed'in amcasının oğlu (?-Taif 688). Hicret'ten birkaç yıl önce doğduğu söylenir. İslâmlığı babasından evvel kabul etti. Halife Osman zamanında idarede vazife aldı. Ali-Muaviye mücadelesinde Ali'yi tutan Abdullah, bir ara Basra valiliğinde bulundu. Sıffîn savaşında Ali ordusunun bir kısmına kumanda etti. Ali şehit edilince Muaviye tarafına geçti. Bu devrede siyasî faaliyeti yoktur. Esasında şöhreti, siyasî faaliyetinden çok topladığı hadislere, tefsir ve fıkıh bilgisine dayanır. (M)

ABDULLAH bin ABDÜLMELİK, emevî halifelerinden Abdülmelik'in oğlu (?, 680-Hire 750). Babasıyle bazı seferlere katıldı. 701 yılında Bizans'a karşı gönderilen orduya kumandan oldu. Sonra Eş'as'a karşı Haccac'a yardım için gönderildi ve başarı kazandı. Bu başarısı üzerine 702'de yine Bizans'a karşı sefere memur edildi ve Masisa'yı ele geçirdi. Amcası Abdülaziz'in ölümü üzerine 704'te Mısır valiliğine tayin edildi. Orada kötü idaresi yüzünden halkın ve Halifenin gözünden düştü, valilikten azledildi. Abbasîler başa geçince halife Saffah'ın emriyle Hire'de idam edildi. (M)

ABDULLAH bin ABDÜLMUTTALİB, Hz. Muhammed'in babası (Mekke, ?-Medine, ?). Abdülmuttalib'in on oğlundan en küçüğü olduğu söylenir. İslâm tarihlerinde Abdullah'ın hayatı hakkında verilen bilgiler oldukça kısadır ve efsaneyle karışır. Efsaneye göre Abdülmuttalib bir gün tanrıya, bana on oğul ver, birini sana kurban edeyim dedi. Muttalib'in on oğlu oldu. Abdülmuttalib ahdını yerine getirmek için on oğlu arasında kur'a çekti, kur'a Abdullah'a düştü. Fakat Mekke halkı onun kadar iyi ve akıllı bir çocuğun kurban edilmesini istemediler. Yesripli bir hakim, onun yerine bir diyet koyun, dedi. Yesripliler on deve koydular. Kur'a yeniden çekildi. Develere çıksaydı onlar kurban edilecekti, ama kur'a yine Abdullah'a düştü. Deve sayısı yüze varıncaya kadar kur'aya devam edildi, sonunda kur'a develerde kaldı. Develer kesildi ve fakirlere dağıtıldı. Abdullah, Hz. Muhammed'in doğumundan kısa bir süre önce, genç yaşta öldü. (M)

ABDULLAH bin ALİ, birinci abbasî halifesi Ebül Abbas'ın amcası (?, 712-Basra 764). Abbasî ihtilâlinin hazırlanmasında ve başarı ile sonuçlanmasında mühim rol oynadı. Son emevî halifesi Mervan II ile Büyük Zab kenarında yapılan muharebede Abbasîlerin başkumandanıydı. Bu muharebede Emevîlere katî darbeyi indiren Abdullah, Şam'ı ele geçirdi, sonra Filistin'e yönelerek Mısır'a kadar Mervan'ı kovaladı. Emevî hanedanına karşı çok zalim davrandı, sonunda Suriye'de isyan çıktı. Âsiler önce abbasî birliklerini yendilerse de, Abdullah bunları ağır bir yenilgiye uğrattı (750). Ordusunda Horasanlılar vardı. Bunlar, yeni halife Mansur'u destekleyen Ebu Müslim'in ordusuna katılmasınlar diye, hepsini öldürttü. Nusaybin'de Ebu Müslim ile yaptığı savaşı kaybetti. Basra'ya kaçtı. Yakalandı ve yedi yıl hapsedildi, kaldığı bina kasten yıktırılınca altında kalarak öldü. (M)

ABDULLAH bin ÂMİR, üçüncü halife Osman'ın amcasının oğlu (?, 626-Mekke 679). 650'de Basra valisi oldu. İran'ın büyük bir kısmını fethetti. Horasan, Sicistan, Nişapur ve Serahs'ı ele geçirdi, Merv'i haraca bağladı. Halife Osman'ın şehit edilmesinden sonra onun öcünü almak için harekete geçen Hz. Peygamber'in zevcesi Ayşe'ye paraca yardım etti. Ayşe yenilgiye uğrayınca Şam'a gitti; 662'de Muaviye tarafından tekrar Basra'ya vali gönderildi. Üç yıl sonra azledildi, ölümüne kadar Mekke'de oturdu. (M)

ABDULLAH bin HÂZIM, Sahabe'den (öl. 693). Bazı hadisler rivayet etmiştir. Abdullah bin Âmir'in, Herat ve Serahs'ı fetheden ordularının kumandanıydı. Taberistan'ın yerli hanedanından Kârin'i bozguna uğrattı (653). Bu başarısı üzerine Horasan valiliğine tayin edildi. Abdullah, Yezid'in halifeliğini tanımadı ve Mekke'de, kendini halife ilân eden Abdullah bin Zübeyr'e biat etti. Emevîlere karşı ayaklandı; 672 yılına kadar Horasan valiliğinde kaldı. Abdülmelik'in büyük bir para mukabilinde kendisine biat etmesi teklifini reddettiği için üzerine gönderilen kuvvetlere Merv yakınında yenildi ve savaş meydanında öldü. (M)

ABDULLAH bin İBRAHİM II, Aglebîlerin onuncu emîridir (öl. 903). Babası zamanında yerliler ile yapılan savaşlara katıldı, gösterdiği başarılardan dolayı 900 yılında Sicilya valiliğine tayin edildi; orada Palermo'yu, daha sonra Reggio'yu fethetti. 902'de geri çağrılarak babası tarafından emîr yapıldı. Fakat bir yıl sonra oğlu Ziyâdetullah'ın emri üzerine öldürüldü. (M)

ABDULLAH bin MUHAMMED, Endülüs emevî hükümdarı (öl. 812). Kardeşi Munzir'in 888'de ölümü üzerine tahta geçti. 24 yıllık saltanatı her bakımdan felâketlerle doludur. Abdullah, taht kavgasında üç kardeşini ve iki oğlunu öldürttü. Müstebit idaresine dayanamayan hıristiyanlar, o zaman İspanya araplarının kahramanı ve aynı zamanda kendisinin amansız rakibi olan Ömer bin Hafsun ile birleşerek isyan ettiler. Fakat Abdullah, uzun mücadeleler sonunda bu isyanları bastırdı. (M)

ABDULLAH bin MUHAMMED TAAİŞİ, Sudan'daki Mehdi'nin halifesi (Darfur 1850'ye doğr.-Kordofan 1899). 1881'de Mehdi tarafından halifeliğe tayin edildi ve ilk halife gibi ona da Ebubekir es-Sıddık adı verildi. 1885'te Hartum şehrinin ele geçirilmesine kadar yapılan bütün Mehdiye* savaşlarında bulundu. O yıl Mehdi'nin ölümü üzerine yerine geçti. Çıkan isyanları bastırdı. İngilizler Sudan'dan çekilince devleti büyülttü. 1889'da Sudan demiryolu yapıldı. Kitchner idaresinde ingiliz kuvvetleri ülkeye girdiler; Abdullah, Ümmü Dermen savaşını kaybetti (1898). Kordofan'a kaçtı ve orada, kendisine bağlı kalan adamlarıyle birlikte bir çarpışma sırasında öldü. (M)

ABDULLAH bin ÖMER, Halife Ömer'in büyük oğlu (?, 609-Mekke 693). Hz. Peygamber'in en hatırlı sahabesindendir. Küçük yaşta babasıyle beraber müslüman oldu. Yaşının küçük olmasından Bedir ve Uhud savaşlarına katılamadı. Fakat Hendek gazvesine ve Hz. Peygamber'in bütün gazvelerine katıldı. Halife Ebubekir zamanında yalancı peygamberler ile yapılan savaşlarda Halid bin Velid ile beraberdi; Kuzey Afrika'nın fethinde bulundu. Taberistan'a yürüyen orduda önemli vazifeler gördü. Bunlardan başka halife Muaviye'nin 669'da Bizans'a yaptığı seferde de bulundu. Siyasette Abdullah, birbirleriyle mücadele eden zümrelere karışmayarak tarafsız kaldı. Dindarlığı, iyi ahlâkı, İslâmın başlangıç tarihi hakkında geniş ve doğru bilgisiyle tanınmıştır. (M)

ABDULLAH bin RAHAVA, Sahabe'den, Hz. Peygamber'in kâtibi (?-Mute 629). 622'de ikinci Akabe meclisine Medine müslümanlarının seçtiği 12 kişiden biridir. Hicret'ten sonra önemli vazifeler aldı. 629'da yapılan Mute seferi sırasında Abdullah ikinci başkumandan adayı idi; savaşta başkumandanın ve birinci adayın şehit edilmesi üzerine ordunun başına geçti, o da şehit oldu. İslâm'dan evvel okuma yazma bilen sayılı kimselerdendir. Bu sebeple Hz. Peygamber onu kendisine kâtip yapmıştır. (M)

ABDULLAH bin SÂD, Dört Halife devrinin ünlü kumandanlarından (?-Şam 657). İslâm'ın ilk günlerinde Hz. Peygamber'in vahiy kâtipliğinde bulunduğu söylenir. Vahyi değiştirdiği, Müslümanlıktan da vaz geçtiği için Hazreti Muhammed onu, Mekke'nin fethinden sonra cezalandırmak istemiş, Osman'ın ricası üzerine affetmiştir. Aftan sonra tekrar Müslümanlığı kabul etti. Abdullah, Mısır'ın fethine Amr bin As'ın yanında katıldı; 646'da Mısır valisi oldu. Bu görevi sırasında Bizans'ın elinde bulunan Kuzey Afrika'ya seferler yaptı. 648'de Kartaca bölgesini zapt etti, 652'de bizans donanmasını Zat*-el-Savarî savaşında yok etti. Muaviye'nin Kıbrıs seferine yardımı dokundu. Halife Osman'ın öldürülmesinden sonra Şam'a, Muaviye'nin yanına gitti, ömrünün sonuna kadar orada kaldı. (M)

ABDULLAH bin SEYİT HASAN HAŞİMÎ Yedikuleli, ünlü türk hattatlarından (İstanbul, ?-ay.y. 1731). Yedikule'de kapı içinde Mirahur camiinde imamdı. Yazı hocası büyük hattat Hafız Osman'dır. İcazetnamesini kırk ayda alabilmekle dikkati çekmişti. Çok verimli bir sanat hayatı olan Seyit Abdullah, Sultan Ahmed III'ün arzusu ile yirmi dört *Kur'an-ı Kerim* yazdı. Bundan başka birçok en'am, evrad, kıraat, muraka ve hilye-i şerif yazan Yedikuleli, pekçok da talebe yetiştirdi. Kur'an-ı Kerim'lerini zamanının en meşhur müzehhiplerinden Ali* Üsküdarî ve Hezâr*ı fen Bursalı Mehmed Efendi tezhiplemiştir. (M)

ABDULLAH bin TAHİR, abbasî devlet adamı ve kumandanı (?, 798-Horasan 844). Halife Memun zamanında kumandan olarak büyük başarılar sağladı. 822 yılında Suriye valisi, aynı zamanda Emin*-Memun mücadelesinde Emin'e karşı gönderilen ordunun başkumandanı oldu. Kesin bir zafer kazandı ve Mısır valiliğine tayin edildi. Bu bölgeyi sükûnete kavuşturdu. 827'de kardeşi Talha'nın ölümü üzerine Horasan valisi oldu. Abdullah bu eyaleti, babası Tahir bin Hüseyin'in vasiyetine uyarak bağımsız bir hükümdar gibi idareye başladı. Horasan valiliği sırasında en önemli icraatı Taberistan bölgesinde çıkan isyanı bastırmasıdır. Son siyasî faaliyeti ise Mutasım devrinin en meşhur türk kumandanı Afşın'a karşı açtığı mücadeledir. Afşın'ın Halife yanındaki itibarını ve şöhretini kıskanarak bu büyük kumandanı yok ettirmeyi başardı. Devlet adamlığı ve kumandanlığı yanında iyi bir şair ve musikişinastı. (M)

ABDULLAH bin YÂSİN, Murâbitler*'in kurucusu (öl. 1059). Dinî tahsilini tamamladıktan sonra Büyük Sahra'nın güneybatısında oturmakta olan berberî Lemtuna kabilesi halkını islâm dinine kazanmak için

ABDULLAH AZMİ EFENDİ

ABDULLAH bin ABDÜLMUTTALİB
Zübdet-üt-Tevarih'ten minyatür
Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesi, İstanbul

Yedikuleli Abdullah bin Seyit Hasan'dan hat örneği
(resim 18. sayfada)

ABDULLAH bin SEYİT HASAN HÂŞİMÎ hat (İstanbul Üniversite kütüphanesi)

ABDULLAH BUHARÎ'nin minyatürleri İstanbul Üniversite kütüphanesi

Abdullah Biraderler fotoğrafhanesinin kartı

ABDULLAH CEVDET

gönderildi. Başlangıçta güçlüklerle karşılaşan Abdullah, bazı arkadaşlarıyle birlikte Senegal'de bir adaya sığındı. Orada Ribat adı verilen bir topluluk tesis edildi, bu isme bağlı olarak *Murâbitler* unvanını aldılar. Kısa zamanda taraftarlarının sayısının çoğaldığını gören Abdullah, komşu kabileler üzerine saldırdı ve onları zorla idaresi altına aldı. Kendisi dinî lider olarak kalmasına ve askerî işleri yürütmek için yerli kabileler halkından birisini seçmesine rağmen, bazen siyasî meselelere karıştığı oluyordu. Kısa zamanda Murâbitler devletinin toprakları bir hayli genişledi. Sıkı bir dinî disiplin kuran Abdullah, yerli kabilelerden biriyle yaptığı savaşta öldü. Mezarı uzun süre ziyaret yeri olarak kalmıştır. (M)

ABDULLAH bin ZÜBEYR, arap kumandanı ve devlet adamı (Medine 622-ay.y. 692). Hicret'ten sonra Medine'de ilk doğan çocuk olarak meşhurdur. On dört yaşında Bizans ile yapılan Yermuk savaşına katıldı. Sonra babası Zübeyr ile Mısır'ın fethine gitti; Kuzey Afrika'nın alınmasında önemli rolü oldu. Horasan seferinde bulundu ve aynı yıl halife Osman tarafından *Kur'an*'ın derlenmesine memur edilen bilginler arasında yer aldı. Halife Osman'ın şehit edilmesi sırasında onu müdafaa etti; Cemel vakasında Ayşe'nin piyade birliklerinin kumandanıydı. Muaviye'nin ölümü üzerine (680) yerine geçen oğlu Yezid'e biat etmedi. Bu sebeple Yezid, Abdullah'ı ortadan kaldırmak için harekete geçti. Ama Abdullah ve Hz. Hüseyin, Mekke'ye kaçarak ilk tehlikeyi atlattılar. Üzerlerine gönderilen kuvvetleri yenerek durumlarını düzelttiler. Abdullah, Hüseyin'in rekabetinden kurtulmak için Kûfe'ye gitmesi lüzumuna onu inandırdı; Kerbelâ'da şehit edildiğini duyunca da Mekke'de halifeliğini ilân etti. Bütün Hicaz halkı tarafından halifeliği tanındı. Bunu haber alan emevî halifesi Yezid, Mekke üzerine kuvvetler gönderdi. Bu kuvvetlerin kumandanı Hüseyin bin Numeyr, Mekke'yi kuşattı. Kuşatma, Yezid'in ölüm haberinin gelmesi üzerine kaldırıldı. Abdullah'ın nüfuz sahası gittikçe genişliyordu. Irak, Orta Arabistan ve Suriye'nin büyük bir kısmı halifeliğini tanımıştı, kontrolu altında bulunan bölgelere kendisine bağlı valiler gönderiyordu. Abdullah bin Zübeyr ilk büyük darbeyi, en hararetli taraftarlarından Dahhak el-Fihrî'nin 684'te Merc-i Rahit savaşında halife Abdülmelik'in birliklerine yenilmesi ve ölümüyle yedi. Bir yıl sonra, Irak valisi olan kardeşi Musab'ın emevî birliklerine yenilmesi ve ölümü üzerine, Abdullah'ın nüfuzu yalnız Mekke bölgesi sınırları içinde kaldı. Halife Abdülmelik, Abdullah'ı bir an önce ortadan kaldırmak için devrin en büyük kumandanlarından Haccac'ı Mekke üzerine gönderdi. 692'de şehir sarılarak mancınıklarla dövülmeğe başlandı. Kuşatma altı buçuk ay sürdü. Abdullah 692'de savaş meydanında öldü. Cesedi darağacına çekilerek halka teşhir edildi. Sonra Medine'ye götürüldü. Samimî bir dindardı. Şairdi ve bir çok hadis rivayet etmişti. (M)

Abdullah Biraderler, Türkiye'de ilk fotoğrafçı aile. Abdülaziz devrinde İstanbul'un en meşhur fotoğrafçıları, ve fotoğrafhanesi. Kurucularından Abdullah Şükrü Efendi ve kardeşi aslen ermenidir. Önce Abdülaziz I, sonra Abdülhamid II tarafından kendisine «Ressâm-ı Hazret-i Şehriyârî» unvanı verilen Abdullah Efendi, padişahlardan gördüğü bu iltifata karşılık müslüman oldu. Fotoğrafhane İstanbul'da Tünel yakınındaydı. (M)

ABDULLAH BİRRÎ EFENDİ, osmanlı devlet adamı (İstanbul 1743-ay.y. 1798). Sadaret Mektupçuluğu odasına devam etti. 1768 seferine babasıyle katıldı, bu sefer sonunda serhalife oldu (1775). 1778'de sadaret mektupçusu, 1784'te beylikçi oldu. 1791 yılında Avusturya ile yapılan Ziştovi ve 1792 yılında Rusya ile yapılan Yaş antlaşmalarında başmurahhas olarak bulundu. İstanbul'a döndükten sonra rütbesi indirilerek büyük ruznamçeci, başmuhasebeci, sonra da Mustafa III'ün kızı Beyhan Sultanın kethüdası oldu. Fakat Beyhan Sultan kendisini suçladığından Bursa'ya sürüldü. Birkaç ay sonra affedilmesine rağmen kederinden öldü. Topkapı Sarayı Müzesi Hazine kitaplığı Nu. 376'da bulunan ve Selim III'e takdim etmiş olduğu *Islah-ı Umûr-ı Devlet ve Asker* (Devlet ve Askerlik İşlerinin Islahı) isimli meşhur lâyihasından başka *Mevrid-ül-Ukud* (Antlaşmaların Kaynakları) adlı bir risalesi vardır. İstanbul'da, Lâleli'de bulunan evinin karşısında bir mektep yaptırmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDULLAH BOSNEVÎ, Hacı Bayram Velî halifelerinden, Bayramiye tarikatının Melâmiye kolu ileri gelenlerinden (Bosna, ?-Konya 1644). İlk tahsilini Bosna'da tamamladı, İstanbul'a gelerek tanınmış âlimlerden ders okudu, sonra Bursa'da Melâmiye şeyhi Hasan Kabaduz'a intisap etti. Bir süre Mısır ve Hicaz'da bulundu, Şam'da Şeyh Muhiddin Arabî'nin türbesi yakınında inzivaya çekildi; hayatının son kısmını Konya'da geçirdi. Bosnevî'nin basılmış ve basılmamış 60 eseri vardır. Muhiddin Arabî'nin meşhur eseri *Fusûs-ül-Hikem* için yazdığı *Şerh-i Fusûs-ül-Hikem* (Hikmet İncilerinin Şerhi) bunların önemlisidir. (→ Bibliyo.) [M]

ABDULLAH BUHARÎ, ünlü türk minyatür ressamı (XVIII. yy.). Hayatı hakkında kesin bilgi yoktur. Gerçekçi tek figür çalışmaları ve çiçek resimleriyle ün salmış olan sanatçının en verimli devresi 1735-1745 yıllarına rastlar. Eserlerinin büyük bir kısmı Topkapı Sarayı müzesi ve İstanbul Üniversitesi kütüphanesindedir. (M)

ABDULLAH CEVDET, türk hekimi ve fikir adamı (Arapkir 1869-İstanbul 1932). Elazığ Askerî rüştiyesinde, İstanbul Kuleli Askerî idadîsinde ve Askerî Tıbbiyede okudu. 1889'da Tıbbiye'de teşekkül eden İttihad* ve Terakki cemiyetinin kurucularından biri olarak gizli siyasî faaliyetlere girişti. Tıbbiye'yi bitirince Gülhane Askerî hastahanesinde bir buçuk yıl göz hastalıkları asistanlığı yaptı. İhtilâlci çalışmalarından dolayı 1892'de tevkif edilerek Trablusgarp'a sürüldü. 1897'de Avrupa'ya kaçtı. Aynı yıl Cenevre'de İshak Sükûtî ile beraber türkçe-fransızca olarak *Osmanlı* adlı gazeteyi yayımladı (1880-1884, dört yüz sayı). Burada istibdat aleyhine makaleler yazdı. Abdülhamit II, kendisini Viyana sefareti doktorluğuna tayin edince muhalefetten vaz geçti. Fakat 1900 yılı başlarında, Padişahı tenkit eden yazıları yüzünden işinden yine çıkarıldı, mahkemeye verildi, gıyabında kalebentliğe mahkûm edildi. Cenevre'de İctihad matbaasını kurdu ve 1 eylül 1904'te *İctihad* dergisini çıkardı. Daha sonra İstanbul'a taşınan bu dergi 28 yıl yayımlandı, 358 sayı çıktı. Aynı yıl, gerek kendisinin gerek başka yazarların eserlerini yayımlayan «Kütüphane-i İctihad»'ı kurdu. Bir yıl sonra Mısır'a geçti. Kahire'de, bir yandan göz hekimliği yaparken, öbür yandan Jön Türkler'in Ademi Merkeziyet fırkasında çalıştı. 1911'de İstanbul'a geldi ve ölümüne kadar ayakta tutabildiği matbaasını İctihad* Evi adıyle yeniden kurdu. «Kütüphane-i İctihad» serisinde daha birçok eser yayımladı. Yazı hayatının başlangıcında İslâm dinine bağlı olan Abdullah Cevdet'in, sonradan din aleyhinde yazılar yazması umumî efkârda dinsizlikle suçlanmasına sebep oldu. Dozy'nin *Essai sur l'Histoire de l'Islamisme* adlı eserinden tercüme ettiği *Tarih-i İslâmiyet* yasaklandı ve Balkan savaşı sırasında Hürriyet ve İtilâf fırkası hükûmeti tarafından hapse atıldı. *İctihad-ı Âlem* adıyle yeniden yayımladığı dergisi de 13 şubat 1915'te kapatıldı. Damat Ferit Paşanın sadrazamlığı sırasında Sıhhiye Genel müdürlüğüne getirilen Abdullah Cevdet, 1922 yılında Bahaîlik'le ilgili bir makalesi yüzünden dava edildi. Dört buçuk yıl süren muhakemesi sonunda önce mahkûm oldu, ancak, *Enbiyaya ta'n* (Peygamberleri kötüleme) suçunun kaldırılması üzerine affedildi.

Avrupa kültürünün Türkiye'deki ateşli savunucularından olan Abdullah Cevdet, harf devriminden çok önce latin harflerinin kabulü tezini savunmuştu. Telif ve tercüme yetmişe yakın eser verdi. Türkçe şiirlerini *Kahriyât* (2. baskısı, 1906), *Karlı Dağdan Ses* (1931) ve *Düşünen Musiki* adlı kitaplarında topladı. Fransızca şiirleri beş küçük risale halindedir. Tıp, felsefe, siyaset ve toplum konularında kaleme aldığı başlıca eserleri şunlardır: *Fizyolocya-i Tefekkür* (Tefekkürün Fizyolojisi [fr. *la Pensée*] 1892); *Masumiyet* (1896), *İki Emel* (1897), *Fünun ve Felsefe* (Fen ve Felsefe) [2. bas. 1906]; *Gizli Figanlar* (1906); *Mahkeme-i Kübra* (Yüce Divan) [1908]; *İstanbul'da Köpekler* (1909); *Bir Hutbe* (1909); *Yaşamak Korkusu* (1911); *Hadd-i Te'dib* (2. bas. 1912); *Edirne Söğüdünün İçyüzü* (1913); *Dimağ ve Melekât-ı Akliye'nin Fizyolocya ve Hıfzıssıhhası* (Dimağ ve Aklî Melekelerin Fizyolojisi ve Korunması) [1917]; *Cihan-ı İslâm'a dair bir Nazar-ı Tarihî ve Felsefî*, (İslâm Dünyasına Tarihî ve Felsefî bir Bakış) [1922]; *Âdab-ı Muaşeret Rehberi* (1927); *Kafkasyalı Hemşehrilerime*; *Âmâlığın Sebepleri ve Korunma Çareleri* (1931).

Tercümelerine gelince: Alfieri'den, *Hükümdar ve Edebiyat* (Del Principe delle Lettere) [1905]; *İstibdat* (Delle Tirannide) [1908]; Gustav Le Bon'dan, *Asrımızın Nusus-ı Felsefiyesi* [Çağımızın Felsefî Vecizeleri] (Les Aphorisme du Temps Présent) [1913]; *Ruh-ül-Akvam* [Kavimlerin Ruhu (Les lois Psychologique de l'Evolution des Peuples)] (2. bas. 1913); *Avrupa Harbinden Alınan Psikolocyaî Ders* (Enseignement Psychologique de

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

la Guerre Européenne) [1918];*Dün ve Yarın* (Hier et Demain) [1921]; *İlm-i Ruh-ı İçtimaî* [İçtimaî Ruh İlmi (Psychologie des Foules)] (1924); *Amelî Ruhiyat* [Tecrübî Psikoloji (Les İncertitudes de l'Heure Présent)]. Emile Boutmy'den, *İngiliz Kavmi* (Essai d'une Psychologie Politique du Peuple Anglais au XIX éme Siécle) [4 cilt, 1909-1912]. Dr. Ludwig Buchner'den, *Goril* (1896). Dr. Omer Buyse'den, *Amerikan Terbiye Usulleri* (Méthodes Americaines d'Education Générale et Technique) [4 cilt, 1926]. Byron'dan, *Şilyon Mahbusu* (The Prisoner of Chillon). Dozy'den, *Tarih-i İslâmiyet* (Essai sur l'Histoire de l'İslamisme), [2. bas. 1913]. Jean Marie Guyau'dan, *Terbiye ve Veraset* (Education et Hérédité) [1927]; *Bir Filozofun Şiirleri* (Vers d'un Philosophe). Baron Holbacy'den, *Akl-ı Selim* (Le Bon Sens ou İdées Naturelles opposées aux İdées Surnaturelles). Rahip Meslier'den, *Rahip Meslie'nin Vasiyetnamesi* (1924). Le Baron Motono'dan, *Bir Zekâ-yı Feyyaz* (Verimli Bir Zekâ) [1925]. Jacques Wovico'dan, *Harp ve Sözde İyilikleri* (La Guerre et ses Prétendus Bienfaits). Schiller'den, *Giyom Tel* (Giullaume Tell) [1898]. Shakespeare'den, *Jül Sezar* (Julius Casear) [1908], *Hamlet* (1908), *Makbet* (Macbeth [1909], *Kral Lear* (King Lear) [1912], *Antuan ve Kleopatra* (Antony and Cleopatra) [1921]. Abdullah Cevdet ayrıca, Mevlâna'dan bazı parçaları *Dilmestî-i Mevlâna* (1921), Hayyam rubaîlerini *Rubaiyat-ı Hayyam ve Türkçeye Tercümeleri* (1929), Hindli Muhammed Ghuri'nin *İkaz-ı Müslimîn*'ini *Müslümanlar Uyanınız* (1908) adlarıyle dilimize çevirdi. (M)

Abdullah Çavuş, Namık Kemal'in *Vatan* yahut Silistre* adlı piyesinin kahramanı. Aydın vilâyetinin köylerindendir. 1853 Osmanlı - Rus savaşında Silistre kuşatması sırasında, rus saflarını yararak tek başına rus cephaneliğini ateşe vermesi ile meşhur oldu. Namık Kemal, onu bu sebeple ünlü piyesinin kahramanı yaptı. 1912 yılında, hükûmet tarafından kendisine maaş bağlandı, fotoğrafı Askerî müzeye kondu. Hayat hikâyesi ve kahramanlığı filme de alınmıştır. (M)

ABDULLAH ÇELEBİ, Bayezid II'nin sekiz erkek çocuğundan biri (1457-1485). Saruhan sancak beyliği yaptı. Cem vakasından sonra 1481'de Konya valisi oldu. (M)

ABDULLAH EFENDİ Dürrîzade, Seyit, şeyhülislâm (İstanbul 1769-ay.y. 1828). Babası şeyhülislâm Mehmed Arif Efendidir. 1782'de müderris, 1793'te Galata kadısı, 1800'de İstanbul ve 1801'de Anadolu kazaskeri oldu. Mustafa IV'ün tahta çıkmasını sağlayan Kabakçı Mustafa isyanından sonra, âsilerin hükûmet işlerine karışmayacağına ve devletin de zorbaları yok etmeyeceğine dair hazırlanan 31 mayıs 1807 tarihli hüccetin altını, kefil olarak imza edenlerin başında yer aldı. Alemdar Mustafa Paşanın ölümüne sebep olan isyanın sonunda şeyhülislâm oldu. İkinci şeyhülislâmlığı üç yıl sürdü; azledildi, sürgün hayatını, arpalık olarak verilen Manisa'da geçirdi; bir yıl sonra Mahmut II kendisini affetti. Fakat aralarında büyük bir anlaşmazlık olan Hâlet Efendi, onu ikinci defa Manisa'ya sürdürdü. Abdullah Efendi bu son menfadan, Abdülmecid'in doğumu (1823) münasebetiyle yapılan şenlikler sırasında kurtuldu, tekrar İstanbul'a geldi. Üsküdar'da Tunusbağı'ndaki konağında ve Bebek'te amcasından kalan sahilhanede ikamete memur edildi. Sakin bir hayat yaşarken birden Vakayı Hayriye'nin kahramanları arasında ortaya çıktığını görüyoruz. 15 Haziran 1826'da, Yeniçeri ocağının tamamen kaldırılması için toplanan divanda, Abdullah Efendi, Padişahın sağ tarafında ve sadrazamdan sonra yer aldığı gibi, bu hususta hazırlanan hüccetin de en başına imzasını koydu. Çok zengin, mağrur ve gösterişi seven bir insandı. (M)

ABDULLAH EFENDİ Ebezade, Ahmed III devri şeyhülislâmlarından (Balçık, ?-?, 1714). Annesi Mehmed IV'ün ebesi olduğundan Ebezade diye anılır. Çeşitli medreselerde müderrislik, Haremeyn Evkaf müfettişliği, imparatorluğun birçok merkezlerinde kadılık yaptı, 1695'te Anadolu, sonra Rumeli kazaskeri oldu; 1708 ve 1712 tarihlerinde iki defa şeyhülislâm tayin edildi. 1711 Prut antlaşması gereğince geri gönderilmesi icap eden İsveç kralı Şarl XII'ye icabında cebir kullanılması tavsiyesinde bulunması, halk arasında hoşnutsuzluk uyandırdığı için azledildi. Trabzon'a sürülmesi kararlaştırıldı. Bindiği gemi fırtınaya tutularak battı. (M)

ABDULLAH EFENDİ İsazade, osmanlı tarihçisi (İstanbul, ?-1750 Medine). Çeşitli

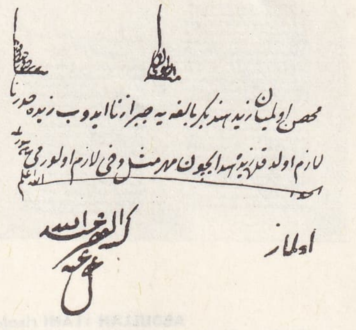

Ebezade ABDULLAH EFENDİ
fetva (İlmiye salnamesi)

yerlerde kadılıklar yaptı. Kazaskerlik derecesine kadar yükseldi. Medine kadısı iken öldü. 1655-1691 yılları olaylarını içine alan basılmamış bir eseri vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDULLAH EFENDİ Kâtip, ünlü türk kemankeşi (XVII. yy.). 1679'dan sonra okçular şeyhi oldu. Okçuluk hakkında yazdığı, *Kavâid-ür-Remy* (Atış Kaideleri), *Tezkire-i Rumat* (Okçular Tezkiresi) ve *Kanunname-i Rumat* (Okçular Kanunnamesi) adlı eserleriyle ün kazandı. Bu üç kitapta, okçuluğa ait bütün konuları geniş bir bilgi ve yetkiyle ele alarak, derli toplu bir şekilde ortaya koymuştur. Okmeydanı'nda, kendi adıyle anılan menzilde 915,5 gezlik (604,5 m.) bir rekor kırdı ve nişan taşı diktirdi. İhtiyarlığında, Okmeydanı'ndaki düzensizlikleri gidermeğe çalıştı, bu maksatla *Atıcılar Kanunnamesi*'ni yazarak zamanın padişahı Mehmed IV'e kabul ettirdi. (M)

Abdullah Efendi lokantası (kuruluşu 1888), İstanbul'un Galata semtinde bir türk tarafından kurulan ilk lokanta. O tarihte iş hayatına gayrımüslimler hâkim bulunuyor. Türkler lokanta ve özellikle içki içilen yer işletmiyorlardı. Bir lokantacının oğlu olan Abdullah Efendi (1870-1934), baba mesleğini devam ettirerek Galata'daki yeri açtığı vakit, biraz da bu sebeple müessesesine kendi adını vermedi ve *Viktorya lokantası* demeyi tercih etti. Viktorya'da müşterilere içki ikram edilebilmesi için ise Abdülhamid II'den «irade-i seniye» almak gerekti. Abdullah Efendi ancak iki yıl sonra (1890) müessesesine kendi adını verebildi. Burada bir de «hanımlar dairesi» meydana getirilmişti. Lokanta, devrin seçkinlerinin devam ettiği bir merkez halindeydi. Bilhassa Mebusan meclisinin Fındıklı'da bulunuşu sebebiyle mebuslar hemen bütünü öğle yemeklerini burada yemekteydiler. Hızla gelişen müessese, nezaheti ve türk mutfağına katkı sayılabilecek özellik ve nefasetteki yemekleriyle geniş şöhret kazandı. 1920'de Abdullah Efendi lokantasının yeri değişti ve İstiklâl caddesinde, Rumeli hanın alt katındaki müessese, kurucusunun oğlu Hikmet Abdullahoğlu'nun idaresinde faaliyete devam etti. Beyoğlu'ndaki lokantada içki içilebilmesi için de Padişahın irade-i seniyesi gerekmiş ve Vahideddin bu izni vermişti.

1962'de Emirgân'da yeni bir şube açıldı, 1968'de de Beyoğlu'ndaki merkez kapandı. (M)

Abdullah Efendi'nin Rüyaları, A.H. Tanpınar*'ın hikâye kitabı (1943). İçinde beş uzun hikâye vardır. Kitaba adını veren «Abdullah Efendi'nin Rüyaları» hariç, diğer hikâyeler daha önce muhtelif dergilerde yayımlandı. Bu hikâyelerin ortak özelliği, gerçekle rüyanın her an birbirine karışmasıdır. Kitapta, rüyanın karışmadığı tek hikâye «Erzurumlu Tahsin» dir. Diğer hikâyelerde, aslî kahramanlar iradesiz, kendilerini yalnız hisseden, sanatkâr ruhlu, mariz, vehimli şahıslardır. Bunlar, vakaları değiştiren zengin muhayyileleri sayesinde, tesadüfleri gerçekten çıkarıp bir masal-rüya ve yalan haline getirirler. «Abdullah Efendi'nin Rüyaları»ndaki Abdullah Efendi, alelâde bir adamdır. Bir meyhanede iyice içtikten sonra, muhayyilesine esir olur, bundan sonra gerçek ile hayal, özlenen ile korkulan birbirine girer; «Eski Zaman Elbiseleri» nde her şahsın kendi gerçeği, karşısındaki için bir yalan halini alır; «Bir Yol» rüyalarına kavuşmak için gerekli hamleyi yapamayan bedbaht bir erkeğin; «Evin Sahibi» ise ömrü boyunca bir korkunun içinde yaşamış, «masalı olan bir adam» ın ve onun ailesinin hikâyesidir. Sanatkârca bir üslûp ile yazılmış olan bu hikâyelerde, geniş ve derin tefsirlere elverişli bol semboller kullanılmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDULLAH EFENDİ Paşmakçızade, Seyit, osmanlı şeyhülislâmı (?, 1680-Konya 1732). Yenişehir, Mısır, Mekke payesiyle İstanbul kadısı oldu. 1716'da Anadolu sadrı payesiyle bu vazifeden ayrıldı. Anadolu kazaskerliğini fiilen aldı. Müddetinin sonunda, Kütahya, Kal'ayı Sultaniye ve Bayındır kazaları arpalık olarak kendisine verildi (1721). Patrona isyanına karşı tedbirler almak üzere, Üsküdar'da Hatice Sultan sarayında toplanan hükûmet adamları arasında Abdullah Efendi de vardı. Nevşehirli İbrahim Paşanın, âsilere silâhla karşı koymak istemesini, müslüman kanı akıtmanın şeriata aykırı olduğunu savunarak önledi. Nevşehirli İbrahim Paşadan sadaret mührünü almak için Ahmed III'ü zorlayanların başında o geliyordu. Onun için âsilerin kurduğu ilk hükûmette Rumeli kazaskerliğini muhafaza etti. Ancak 1730 ekimi sonlarında rahatsızlık bahanesiyle bu görevden ayrılmak zorunda kaldı. Kendisine Konya, Tatarpazarı, Plevne ve Bergama arpalık olarak verilmişti; işten uzaklaştırılması kısa sürdü. 1731'de Fındıklı'da Emn-âbâd sahil sarayı yanında bulunan mirî binaya çekildiği sırada Mahmud I kendisini yine şeyhülislâm yaptı. Fakat Topal Osman Paşanın sadareti sırasında, onunla işbirliği etmesi ve bilhassa İran meselelerinde Padişahın arzularına aykırı fikirler ileri sürmesi, etrafına tahakkümü yüzünden azlolundu. Kâbe'yi ziyaret için izin alarak, kısa zamanda İstanbul'dan ayrıldı, hacdan sonra Şam'a döndü. Nihayet Konya'ya gitmesine izin çıktı, gitti ve bu şehirde öldü. (→ Bibliyo.) [M]

ABDULLAH EFENDİ Rodosîzade, osmanlı devlet adamı, vakanüvis, hattat (?-İstanbul 1704). Enderunu hümayun memurlarından, divan kalemi mevkufatçısı, aynı zamanda tanınmış bir hattattı. Divan kaleminden müderrisliğe geçti, kadılıklarda bulundu. 1704'te İstanbul kadısı oldu. 1688-1694 yılları olaylarını içine alan *Vakayıname* adlı tarihin yazarıdır. Üç cilt olan bu eser *Vakıat-ı Sefer-i Sultan Süleyman* adıyle Topkapı Sarayı Revan kitaplığındadır. Bu nüshalar ancak 1688 yılından 1692 yılına kadar olan hâdiseleri ihtiva eder; yazarın el yazması olan eser henüz yayımlanmamıştır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDULLAH EFENDİ Tatarcık, osmanlı devlet adamı (?, 1730-İstanbul 1797). İlk tahsilini «Ayaklı kütüphane» adıyle ünlü Müftîzade Seyit Mehmed Efendiden yaptı. Medresede okudu. Rumeli kazaskeri Esad Efendinin tezkirecilik hizmetine girdi. Bu görevi sırasında, kadılıklara adam seçme işinde bazı uygunsuzlukları görüldüğünden, Esad Efendiyle birlikte azledildi ve Limni adasına sürüldü; az sonra ilmine hürmeten geri çağrılarak, Haremeyn müfettişliğine gönderildi. Kudüs, Medine ve İstanbul'da kadılık yaptı. Anadolu sadareti payesiyle ordu kadılığına getirildi; sefere giderken sadrazam Yusuf Paşanın gazabına uğradığı için tekrar azlolundu. 1790'da Anadolu ve aynı yıl Rumeli kazaskerliklerini fiilen işgal etti. Dört yıl sonra diğer devlet memurlarıyle arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden, Güzelhisar'a sürüldü. Ocak 1796'da ise ikinci defa Rumeli sadrına getirildi. Abdullah Efendinin 1791 yılında devlet işlerinin düzenlenmesi hakkında Selim III'e sunduğu lâhiya, Padişaha verilen yirmi iki lâyihanın en iyi hazırlanmış olanıydı, dokuz bent ve bir hatimeden ibaretti, edebî bir üslûp ile kaleme alınmıştı. (→ Bibliyo.) [M]

ABDULLAH EFENDİ Tosunzade, türk bestekârı (öl. 1715). Ahmed III'in müezzinbaşısıydı. İki yüzden fazla dinî ve din dışı eser besteledi. Zamanımıza yalnız beş bestesi kalmıştır. (M)

ABDULLAH EFENDİ Uşşakîzade, nakibüleşrâf (?, 1657-İstanbul 1726). 1680'de

Paşmakçızade Abdullah Efendinin bir fetvası (resim 20. sayfada)

Abdullah Çavuş
Askerî müze, İstanbul

Dürrîzade
ABDULLAH EFENDİ
fetva (İlmiye salnamesi)

Kölemen
ABDULLAH PAŞA

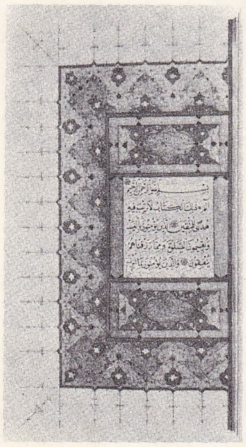

Kırımî ABDULLAH
hat
Topkapı S. Müzesi
kütüphanesi

müderris oldu, meşhur müftü Seyit Feyzullah Efendi kendisini baş müsevvit olarak yanına aldı. 1712'de nakibüleşrâf oldu. Bu va-

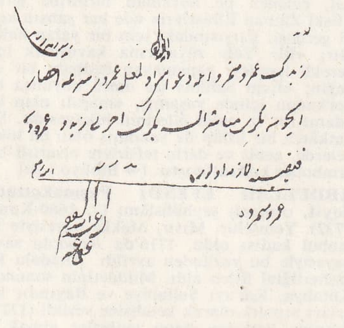

Paşmakçızade ABDULLAH EFENDİ
fetva (İlmiye salnamesi)

zifede yedi yıl kaldı. Nakiplikten azledilirken Kili, Boğazhisarı ve Bayındır arpalık olarak kendisine verildi. Abdullah Efendi, önce 1719 ve sonra 1726'da iki kere fiilen Rumeli kazaskerliğine getirildi. İki tayin arasında ise Ayıntab arpalığı tahsisatıyle geçindi. Vebadan öldü. Şiirde *Nesib* mahlâsını kullanırdı. (→ Bibliyo.) [M]

ABDULLAH EFENDİ Yenişehirli, şeyhülislâm (Bursa, ?-İstanbul 1743). İstanbul'da Çatalcalı Ali Efendinin elinde yetişti. Sırasıyle medreseleri devretti, Süleymaniye derecesine ulaştı. Fıkıh sahasındaki bilgisi sebebiyle fetva emîni oldu. Halep ve Bursa kadılıklarında bulundu. Mora seferine Orduyu hümayun kadısı olarak katıldı. Anadolu kazaskerliğine getirildi. Abdullah Efendi, Mora'da dost olduğu rikâp kaymakamı Nevşehirli Damad İbrahim Paşanın yardımıyle Rumeli sadrını işgal etmeden şeyhülislâm oldu. On iki sene bu mevkide kaldı. Meşihatı zamanında, dinî kitaplar hariç, türkçe eserlerin basılabileceğine dair ilk fetva veren şeyhülislâmdır. 1730 isyanını hazırlayan âsiler, devlet adamları arasında Abdullah Efendinin de başını istemişlerdi. Fakat ihtilâl sırasında Zülâlî Hasan Efendi ve İspirîzade gibi âsilere taraftar adamlar ile, gizlice işbirliği yaparak, Ahmed III'ün hal'ine taraftar olduğu için, ölümeri* ilân edilenler listesinden ismi çıkartıldı. Bunu duyan İbrahim Paşa, henüz Saray'da bulunan Abdullah Efendiyi, ihanet suçundan derhal Bozcaada'ya (bir rivayete göre de Gelibolu'ya) sürdürdü. İsyanın sonunda İstanbul'a dönemeyerek, Kâbe'ye gitti. Dönüşte İstanbul dışındaki çiftliğinde ikamete memur edildi. 1742'de affedildi ve İstanbul'a geldi. *Behçet-ül-Fetâvâ maan-Nukul* (Nakiller yoluyle Fetvaların Güzelliği) adlı fetva kitabı, fıkıh sahasındaki geniş bilgisini gösterir. Yenilik taraftarı, sosyal işlerde Nevşehirli İbrahim Paşaya çok yardım etmiş bir şeyhülislâmdı. (→ Bibliyo.) [M]

ABDULLAH es-SELİM (Kuveyt 1895-ay.y. 1965), Kuveyt emîri (1950-1965). Petrol üretiminin çoğalması sayesinde artan gelirine 1963'de 2,5 milyar lira değer biçilen Kuveyt emîri Abdullah, ülkesini kısa zamanda modernleştirebildi. Yerine kardeşi Sabbah es-Selim es-Sabbah geçti. (L)

ABDULLAH HAN, Türkistan Şeybânî (Özbek) hanedanının en büyük hükümdarı (1533-1598). İskender Hanın oğlu. 21-22 yaşında iken memleketi hücuma uğramış, babası İskender Han Amuderya'dan öteye kaçmıştı; Abdullah Han babası yerine ülkenin düşmanlarıyle savaştı ve onları geri püskürttü. 1557'de Buhara'yı aldı, başkent yaptı. Adına hüküm sürdüğü ve bütün Özbeklere han olarak tanıttığı (1560-1561) babası ölünce tahta çıktı (1583). Belh, Semerkant, Taşkent şehirleriyle Fergana'yı ele geçirdi,bozkırlara girdi ve Kazakistan'a kadar ilerledi. Bedehşan ve Horasan'dan başka 1593'te Harezm'i de topraklarına kattı. Doğu Türkistan'a sefer yaptı. Son yılları Belh'de hükümdarmış gibi davranan oğlu Abdülmümin'in çıkardığı gailelerle geçti. Abdullah Han yaşlılığına rağmen hükûmet ve idareye kudretle hâkim oldu, oğlunu itaate mecbur etti. Ancak bu iç anlaşmazlık konargöçerlerin ülkeye saldırmasına fırsat hazırladı ve Abdullah Han bunlara karşı savaşırken öldü. Oğlu Abdülmümin de altı ay sonra öldürülünce memleket idaresi başka bir hane-

ABDULLAH İLÂHÎ risalesi
Topkapı S. Müzesi kütüphanesi, İstanbul

dana geçti. Ülkenin idaresinde, para sisteminde yeni nizamlar koymuş, köprü, çeşme, kervansaray, cami, v.b. birçok eser yaptırtmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDULLAH İLÂHÎ, Nakşibendiye tarikatı şeyhi (Simav, ?-Vardar 1491). Tahsil için İstanbul'a gelerek uzun zaman Zeyrek medresesinde kaldı. Sonra Ali Tûsi ile İran'a gitti, oradan Semerkant'a geçti; uzun süre şeyh Abdullah Semerkandî'nin hizmetinde bulundu. Şeyh Ubeydullah'ın emriyle Simav'a dönerek pekçok talebe yetiştirdi. Fatih Sultan Mehmed'in ölümünden sonra çıkan karışıklık üzerine, İstanbul'a geldi, Zeyrek camiine vaiz oldu. Daha sonra Evranoszade Ahmed Beyin davetiyle Vardar'ın Yenice kasabasına gitti, orada öldü. (→ Bibliyo.) [M]

ABDULLAH KARATİGİN, gazneli kumandan (?-?). Gazneli hükümdarı Mesud'un saltanatı zamanında «Gaziler sâlârı» mevkiinde bulundu. Dandanakan savaşına katıldı (1040) ve savaş sonrası Selçuklulara yenilerek çekilen Sultan'ın maiyetindeki birkaç kişiden biri oldu. (M)

ABDULLAH Kırımî, ünlü türk hattatı (Kırım, ?-İstanbul 1589). Yavuz Sultan Selim'in hükümdarlığı sırasında tanınmağa başlandı, fakat asıl büyük şöhretini Kanunî Süleyman'ın hükümdarlığı zamanında yaptı. Hat hocası, meşhur Şeyh Hamdullah'ın oğlu Mustafa Dede idi. Kaynaklarda, nasıl yetiştiğine dair bilgi yoktur. Yalnız, Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesinde bulunan ve Kanunî Sultan Süleyman için 1523-1524 tarihinde yazmış olduğu bir *Kur'an-ı Kerim*'indeki ketebe kıtasından, babasının adının İlyas olduğu ve Kırımî lakabını Kırım'da doğduğu için aldığı öğrenilmektedir. Emirbuharî camii civarında yatan Abdullah Kırımî'nin eldeki az sayıda eserlerinden, bilhassa nesih yazıda, çok başarılı olduğu anlaşılmaktadır. (M)

ABDULLAH PAŞA, osmanlı valisi (?, 1795-İstanbul 1856). Cezzar Ahmed Paşanın oğlu. 1815'te vezaretle Sayda valisi oldu. 1820'de Şam valisi Derviş Paşa ile iyi geçinemediği için azlolundu. Fakat Kavalalı Mehmed Ali Paşanın aracılığı sonunda yine aynı makama geldi. Ancak Suriye'ye hâkim olmak isteyen Mısır valisi Mehmed Ali Paşa ile de anlaşmazlığa düştü. 1831'de İbrahim Paşa Suriye sınırlarını geçerek, Akkâ kalesi önüne gelince, Abdullah Paşa Mısır kuvvetleriyle altı ay savaştı. Sonunda teslim olarak, Mısır'a götürüldü. Sonradan serbest bırakıldı ve İstanbul'a geldi. Mehmed Ali kuvvetlerine karşı muvaffak olsaydı, aynı dava ile bu defa Abdullah Paşanın Osmanlı devletine karşı isyan edeceği söylendi. (→ Bibliyo.) [M]

ABDULLAH PAŞA, Mekke şerifi (Mekke, ?-ay. y. 1877). Kende hanedanının Abâdile kolundan, Muhammed bin Abdülmümin'in büyük oğlu. İstanbul'a davet edilerek, aralık 1855'te vezaretle Meclisi Vâlâ üyesi tayin edildi. Babasının ölümü üzerine Mekke şerifliğine getirildi ve ölünceye kadar burada kaldı. Şerifliği zamanında Süveyş kanalı açıldı (1859), Cidde, Mekke, Taif şehirleri arasında telgraf hattı çekildi. Hicaz'ın idarî teşkilâtında bazı değişiklikler yapıldı. 1864'te Cidde yerine Mekke, Hicaz eyaletinin merkezi oldu. Osmanlı devleti, buraya yeni bir vali tayin etti. Hicaz vilâyetinin idaresini de Şerif Abdullah Paşadan alarak bu valiye verdi. Abdullah Paşa, validen önce Kâbe'yi ziyaret işlerinin ve Çöl araplarıyle Osmanlı devleti arasındaki münasebetlerin ıslahına memur edildi. (→ Bibliyo.) [M]

ABDULLAH PAŞA Çeteci, osmanlı veziri ve hattat (Diyarbakır, ?-ay.y. 1760). Genç yaşta İran savaşlarına katıldı ve gösterdiği başarı neticesi, bazı vezirlere levent başağası oldu. Kahramanlığına karşılık kendisine mirmiranlık, 1744'te de vezaret rütbesi verildi. 1739'da Sıvas beylerbeyi olmuştu. Sonra beş defa Diyarbakır, iki defa Sıvas, iki defa Erzurum ve Rakka, Adana, Faş, Van, Trabzon, Anadolu, Halep, Şam valiliklerinde bulundu; Şam valiliği sırasında, aynı zamanda emîrülhac tayin edildiği için, arap eşkıyasını dillere destan olacak şekilde perişan etti. Celî yazı sanatında üstattı. Vali olduğu vilâyetlerde yazılarından örnekler bulunur. *Enhâr-ül-Cinan* (Cennetin Nehirleri) ve *Tertib-i Zibâ* (Güzel Tertip) adlı iki eseri vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDULLAH PAŞA Damat, osmanlı valisi ve hattat (İstanbul, ?-Silistre 1780). Ahmed III'ün kızlarından Saliha Sultanın kocası ve Sarhoş (Güleç) Ali Paşanın oğludur. Babasının ölümü üzerine Saray'a alındı. Enderun'da terbiye gördü, Hasoda'ya girdi, çuhadarlığa kadar yükseldi. Kitabet ve silâhşorlukta gösterdiği maharet yüzünden kendisine, mirmiranlık rütbesiyle Köstendil sancağı verildi. Böylece saraydan çerağ edildi. Çeşitli vazifelerde ve Diyarbakır, Bağdat, Maraş ve İçel, Rakka, Aydın valiliklerinde, Rumeli valiliğiyle İsmâil, Sofya, Belgrad seraskerliklerinde bulunan Abdullah Paşa, Silistre valisi iken öldü. İdarî sahadaki başarısızlığına rağmen ifadesi ve yazısı çok kuvvetli ve güzeldi. Sülüs ve nesih yazıyı, kardeşi mir Numan Beyle Enderun'un yazı hocası Emir Efendizade Seyit Abdülhalim Efendiden öğrenmiş ve icazet almıştı. (→ Bibliyo.) [M]

ABDULLAH PAŞA Deli (Hamdullah), bostancıbaşı (İstanbul, ?-İzmit 1823). İstanbul'da Bostancı ocağına girerek zamanla yükseldi, önce haseki, daha sonra 1809'da bostancıbaşı oldu, fakat bu görevden 1815'te azledildi; az sonra «baş bakı kulu» tayin edildi, 1816'da sipahiler ağası, 1819'da vezirlik rütbesiyle kaptanıderya oldu. Sadarete getirildi. Fakat şubat 1823'te azledilerek İzmit'e sürüldü ve orada öldü. Sert tabiatlı olduğundan Deli lakabıyle de anılırdı. İstanbul'da Çengelköy'de camii vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDULLAH PAŞA Ferik, türk haritacısı (İstanbul, ?-Erzurum 1874). Askerlik mesleğini seçti. Abdülmecid'in emri üzerine, kurenadan Ragıb Beyefendi ile birlikte Bağdat'a gönderildi. Necef ve Kerbelâ'da bulunan Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'e ait türbeler civarının menazır* usulüyle haritasını ve mücessem resmini yaptı. Eserlerini Padişaha verdikten sonra yüzbaşı oldu. Mektebi Harbiye topografya hocası yardımcılığına tayin edildi. Bu vazifede dört yıl kaldı. Moltke'nin çizdiği İstanbul, Bursa ve Edirne, Anadolu haritalarını taş üzerine yaparak, litografya usulüyle bastı. 1853'te binbaşı oldu. Kırım savaşına katıldı. Dönüşte (1856), Bayazıt dolayındaki Kazlıgöl'ün sınırlarının tespitine memur oldu. 1861'de, Hanya kumandanlığında bulundu. 1864'te ferik oldu ve sonra Askerî şûra üyeliğine getirildi. 4. Ordu başkanlığında vazifeli olarak Erzurum'da bulunduğu sırada öldü. (→ Bibliyo.) [M]

ABDULLAH PAŞA Kölemen, Harbiye nazırı, müşir (Trabzon 1851-İzmir 1937). Türk Kölemenlerinden Mısır ordusunda süvari albaylığı yapan Rüstem Beyin oğlu. Galatasaray sultanîsinde okudu. Harbiye'ye girdi. 1881 yılında, süvari kurmay yüzbaşısı olarak orduda vazife aldı. Kolağası olunca Hicaz fırkası genel kurmayına tayin olundu ve vali müşir Osman Paşa zamanında Abdülmuttalib isyanını bastırdı. İngilizlerin Sudan seferi sırasında vazifeli olarak Mısır'a gönderildi. Önce Port Said'de kömür amelesi ve bir süre sonra da ücretli ingiliz askeri kılığında, Lord Kitchener'in yanında, Sudan savaşına katıldı. Osmanlı devleti hesabına yaptığı gizli hizmet bitince Hicaz'a, sonra İstanbul'a dönerek Erkânı Harbiye mektebinde öğretmen oldu. Von der Goltz İstanbul'a gelince ona önce tercüman, sonra yardımcı

Resim. Sabiha Bozcalı; Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

tayin edildi. Albaylığı sırasında Viyana askerî ataşeliğinde bulundu. Ferik olduktan sonra Anadolu'da ermeni isyanını bastırmağa gönderildi. Musul valiliği sırasında Puşter aşiretini bastırdı; bu hizmetine karşılık, Abdülhamid II'nin Genelkurmay dairesine alındı. Birçok defalar geçici elçilik göreviyle çeşitli hükûmetler ve hükümdarlar nezdine gönderildi. İkinci Lahey konferansına askerî murahhas olarak katıldı. Müşir Şakir Paşa ölünce yerine Mabeyin Dairesi Genelkurmay başkanı tayin olundu ve 1904 yılında müşirliğe terfi etti. İkinci Meşrutiyet'in ilânında, 4. Ordu müşirliğiyle Saray'dan ayrıldı.

Dersim meselesini ıslaha çalıştı. 1910'da uygulanan «Tasfiye-i Rütbe kanunu» gereğince rütbesi birinci ferikliğe indirildi. 1911'de yeni kurulan kolordu teşkilâtı dolayısıyle birinci redif müfettişliğine tayin edilince istifa etti. Sonra Askerî şûra'dan, Karadağ'a karşı Arnavutluk'ta toplanan ordunun kumandanlığına gönderildi. İtalyanların Trablusgarp'ı işgali üzerine İzmir ve havalisinde teşkil edilecek Anadolu Garp ordusu kumandanlığına memur oldu. 1912'de, Doğu Trakya'da bulunan Şark ordusu kumandanlığını zorla kabul etti. 1912'de Kırklareli'nde ve bir hafta sonra Lüleburgaz'da Bulgarlara karşı savaşı idare etti. Fakat malzeme ve erzak yetersizliği yüzünden, Çatalca'da geri çekilmek zorunda kaldı, emekliye sevk edildi. Birinci Dünya savaşından sonra Tevfik Paşa kabinesinde bir buçuk ay Harbiye nazırlığı yaptı. 1937'de İzmir'de öldü. Abdullah Paşanın, Von der Goltz paşa ile beraber hazırladığı istikşaf haritaları ve Balkan savaşına ait hatıraları 1920'de basılmıştır. İzzeddin Çalışlar ve Salih Omurtak paşalar talebeleriydi. (→ Bibliyo.) [M]

ABDULLAH PAŞA Köprülüzade, osmanlı seraskeri (? -1735). Sadrazam Köprülü Fazıl Mustafa Paşanın oğlu, şeyhülislâm Feyzullah Efendinin damadı. Bu evlilik sayesinde önce vezaret rütbesiyle Kubbealtı veziri, sonra Hanya, Sakız, Sıvas, Trabzon, Eğriboz, Musul, Aydın, Kudüs ve Hama sancakları verilmek şartı ile Mora seraskeri, 1716'da İnebahtı muhafızı oldu. 1726'da Tebriz seraskerliğinden kendi isteğiyle ayrıldı, tedavi için malikâne olarak kendisine verilen Rakka'ya çekildi. Kısa bir süre sonra yine idarî görev aldı, Kandiye, Bender, az bir süre sonra Mısır, 1734'te de İran seraskeri oldu. 1735'te safevî İran hükümdarı Nâdir Şah ile Bogaverd yakınında yapılan savaşta öldü. (M)

ABDULLAH PAŞA Muhsinzade, osmanlı sadrazamı (Halep, ?-Travnik 1749). İlk tahsilden sonra Darphaneye alındı. Bir süre sonra Darphane emini oldu. Edirne vakasında zorbalar kendisini baş defterdar yaptılar (1703). Bu görevi çok kısa sürdü. Sonra sıra ile, Darphane eminliğinden başlayarak Mora defterdarı, Rumeli beylerbeyi ve Mora seraskeri oldu. Abdullah Paşa, Sadrazam Ali Paşanın ölümünden sonra İstanbul'a dönmek istedi. 1717'de kendisine kapıcılar kethüdalığı verildi. Aynı yıl veziriazam Halil Paşanın kethüdası ve nişancı Mehmed Paşanın sadareti üzerine de onun yerine nişancı oldu. 1717'de vezaretle Vidin kalesi muhafızı, sonra Edirne'de yeniçeri ağası oldu. Bir ara Kırım hanı Mengli Giray'ın yanında Bucak (Besarabya) nogaylarını tedibe gitti. Patrona Halil isyanı sonrası İstanbul'a davet edildi ve yeniçeri ağalığı ikinci defa kendisine verildi. İstanbul'daki ikinci ayaklanmadan sonra ağalıktan azlolundu, Adana valiliğine gönderildi; aynı zamanda Anadolu'nun teftişi ve şakilerden temizlenmesi görevi de kendisine verildi. Çeşitli yerlerde valilikler ederken, 1737'de mührü hümayun kendisine teslim olundu. Daha sonra çeşitli muhafızlık ve valiliklerde bulundu, 1746'da emekliliğini istedi. Abdullah Paşanın önce Varna, daha sonra Dimetoka'da oturmasına müsaade edildi. Nihayet 1748'de beşinci defa Bosna valisi tayin edildi. Bu vilâyetin merkezi olan Travnik şehrinde öldü. Abdullah Paşa, Osmanlı devletinin okumuş ve askerî kudretten ziyade idarî işlerine vâkıf bir veziri idi. Vidin ve Bosna kalelerinde birer camii, Tırhala'da çeşmeleri vardır. Sadrazam Muhsinzade Mehmed* Paşa oğludur. (→ Bibliyo.) [M]

ABDULLAH PAŞA Nâilî, osmanlı sadrazamı ve şair (İstanbul 1698-Kâbe 1758), *Nâilî* mahlâsıyle tanınmıştır. Önce mülâzım olarak divan kalemine devam etti. Sonra Yenikapı mevlevihanesi şeyhlerinden Peçuylu Arif Ahmed Efendiye damat oldu ve mevlevî tarikatına girdi. 1718'den itibaren, üstün başarı gösterdiği için, devletin mühim yazılarının yazılması işi ona verildi. 1730'da beylikçi kesedarı; 1736 seferinde de beylikçi tayin edildi ve bu görevde yedi yıl kaldı. Abdullah Efendi meslekî çalışmaları yanında, bir taraftan da edebî bilgilerde ve Arapçada üstad olan, reisülküttap Hacı Mustafa Efendiden ders görüyordu. 1743'te teşrifatçılık görevini üzerine aldı ve bu dairenin işlerini esaslı şekilde ıslah etmek suretiyle teşrifat defterlerini yeniden hazırladı. 1745'te, teşrifatçılık üzerinde kalmak şartıyle, ikinci defa beylikçi, 1747'de reisülküttap, 1753'te başdefterdar oldu. 19 Mayıs 1755'te ise Hekimoğlu Ali Paşanın yerine veziriazam tayin edildi. Fakat bu makamda ancak üç ay kalabildi. Sakız'a sürüldü. O yılın sonlarında affa uğradı, Girit valiliğiyle Kandiya'ya gönderildi. 1757'de valilikten azlolundu. Selânik ve Kavala sancakları arpalık olarak kendisine verildi, 1758'de Silâhtar Mehmed Paşanın yerine Cidde valiliğine getirildi; aynı yılın hac mevsiminde Cidde'den Kâbe'ye giderken yolda hastalanarak öldü. Abdullah Paşanın tarihe, felsefeye, edebiyata ve şiir ile musikiye karşı merakı fazla idi. Mahmud I'in emri üzerine Osmanlı devletinin teşrifat kanunlarını bir araya topladı ve meydana gelen mecmuaya, bir de şerh hazırlamak suretiyle *Mukaddeme-i Kavânin-i Teşrifat* (Teşrifat Kanunlarına Giriş) adını verdi. Kubbealtı divan teşkilâtına ait risalesi Türk Tarih encümeni tarafından yayımlanmıştır. *Divan*'ı ile kıraat ilmine ait bazı eserleri vardır. Konağına yakın camileri ve çeşmeleri hayrına tamir ettirmiştir. (M)

ABDULLAH PAŞA Seyit, osmanlı sadrazamı (?-Halep 1761). Kerküklü Hasan Paşanın oğlu. Enderundan yetişti, kapıcıbaşılık ile devlet hizmetine girdi. 1738'de Aydın'da ayaklanan Sarıbeyoğlu adlı haydudu tenkil ederek şöhret kazandı. 24 Ağustos 1747'de sadrazam tayin edildi, iki buçuk yıl bu makamda kaldıktan sonra 1749'da azledildi. Sonra çeşitli yerlerde valilik yaptı. Halep beylerbeyi iken öldü. (→ Bibliyo.) [M]

Abdullah Paşa yalısı (Şerifler yalısı da denir). Boğaziçi'nin Rumeli yakasında, Emirgân vapur iskelesiyle Emirgân camii arasında ve sahil caddesi üzerindedir. Evvelce yerinde Feridun Paşa bahçesi bulunuyordu. Yalıyı ilk defa Murad IV, Revan seferinden döndükten sonra (1635) Emirgûneoğlu Yusuf Paşa için yaptırdı. 1641'de Sultan İbrahim'in Yusuf Paşayı öldürtmesinden uzun bir süre sonra ise, Mustafa II'nin emriyle, ilmiye ricalinden Mirza Mustafa Efendiye verildi; sonra oğlu Mehmed Emin Salim Efendiye kaldı. Ondan da şeyhülislâm Abdullah Vessaf Efendiye geçti. Sonra yalı bir süre boş kaldı. Abdülhamid I toprak dağıtımı (mukataa-i zemin) ile buranın bir köy olmasını istediği için cami, hamam ve dükkânlar yaptırdı. Selim III devrinde de daha fazla gelişerek bakımlı bir köy oldu. Bostancı defterlerindeki kayıtlara göre, Selim III ve Mahmud II zamanında, Hazineyi hümayun başyazıcısı Feyzibeyzade Mehmed Bey üzerinde görünen bu yalı, sonra Ağa Hüseyin Paşaya, onun mirasçıları tarafından da, Mekke emîri şerif Abdiilâh Paşaya satılmıştı. Abdiilâh isminin halk arasında Abdullah şeklini alması sonunda bu sahil saray'a son devirlerde *Abdullah Paşa yalısı* veya *Şerifler yalısı* adı verilmiştir. Yalı son zamanlarda Millî Eğitim bakanlığı tarafından istimlâk olunmuştur. (→ Bibliyo.) [M]

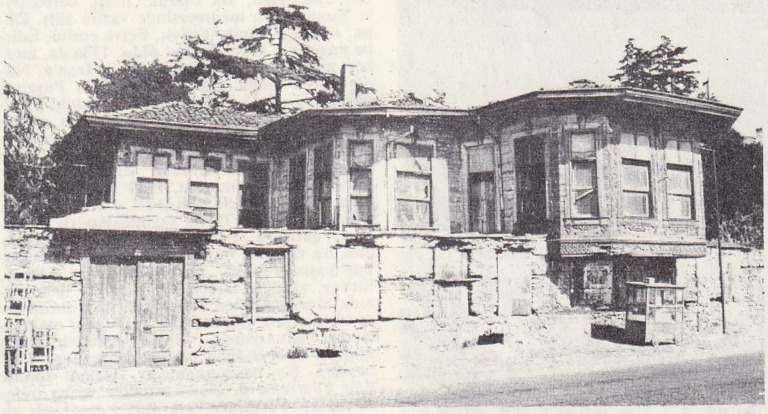

Abdullah Paşa yalısı (Emirgân, İstanbul)

ABDULLAH RÂMİZ PAŞA, asker ve dilci (1818-İstanbul 1878). Askerlik yanında dile ait iki, ahlâka dair bir telif eseriyle, tarım ve topçuluğa ait tercüme eserleri vardır. Küçük yaşta asker ocağına girdi, 1838 yılında Berlin'e gönderilerek, altı yıl tahsil gördü. 1874'te Askerî şûra üyesi iken felç gelerek emekliye ayrıldı ve dört yıl sonra İstanbul'da öldü. Üsküdar'da Tunusbağı mezarlığında yatar, mezar taşında hal tercümesi yazılıdır. Ordumuzda topçu ve istihkâm sınıflarını ıslaha çalışmış değerli bir asker olan A. Râmiz Paşanın eserleri arasında, türk dilbilgisine dair *Lisân-ı Osmanî'nin Kavâidini Hâvi Emsile-i Türkî* (Osmanlı Dilinin Kaidelerini İhtiva Eden Türkçe Gramer) önemlidir. (M)

ABDULLAH RÂMİZ PAŞA Kırımlı, Rusçuk yâranından (Kırım, ?-Yerköyü 1813). Kırım kazaskeri Seyit Feyzullah Beyin oğlu. Küçük Kaynarca (1774) antlaşmasından sonra, babasının Kırım hanı Şahin Giray'a muhalefeti yüzünden, İstanbul'a göç ettiler. Sekiz yıl medresede tahsil gördü; müderris oldu. Eyüp'te kadirî şeyhlerinden Ebussuud Efendi dergâhına girdi, iki yıl kaldı. Mısır seferine ordu kadısı olarak gitti. Yolda küçük ruznamçecilik mansıbıyle hâcelik ihsan edildi. İstanbul'a döndüğünde Humbarahane ve Hendesehane nezaretlerinin düzenlenmesi işi kendisine verildi. 1806-1807 Rusya seferinde vazifeyle Şumnu'da bulunduğu sırada, Selim III'ün tahttan indirildiğini ve kendisinin de Kavala'ya sürülmesi hakkında emir çıktığını öğrendi. Alemdar Mustafa Paşa kethüdası Ahmed Efendinin yardımıyle Rusçuk'a kaçtı. Alemdar onu Silistre valisi yaptı. Selim III'ü tekrar tahta çıkartmak hususunda, Rusçuk yâranı adı verilen kişilerle söz birliği ederek, Alemdar Paşa idaresindeki ordu ile İstanbul'a geldi. Mahmud II'nin cülus günü (28 temmuz 1808) Alemdar tarafından Rumeli valisi tayin olundu. Sonra Kaptanpaşalığa getirildi. Âyanla «Senedi İttifak»ı imzalayan heyete girdi. 16 Kasım 1808'de isyan eden ve Alemdar'ın ölümüne sebep olan yeniçeri zorbalarını bastırmak için osmanlı donanmasını Galata önlerine alarak Paşakapısı ve Ağakapısı taraflarını top atışına tuttu. Kadı Abdurrahman Paşa ile birleşerek, bir hafta süreyle sarayı saran âsilere mukavemet etti. 24 Kasım 1808'de İstanbul'dan ayrılarak Marmara'ya açılmak zorunda kaldı. Bindiği çekdiri ile Çekmece

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

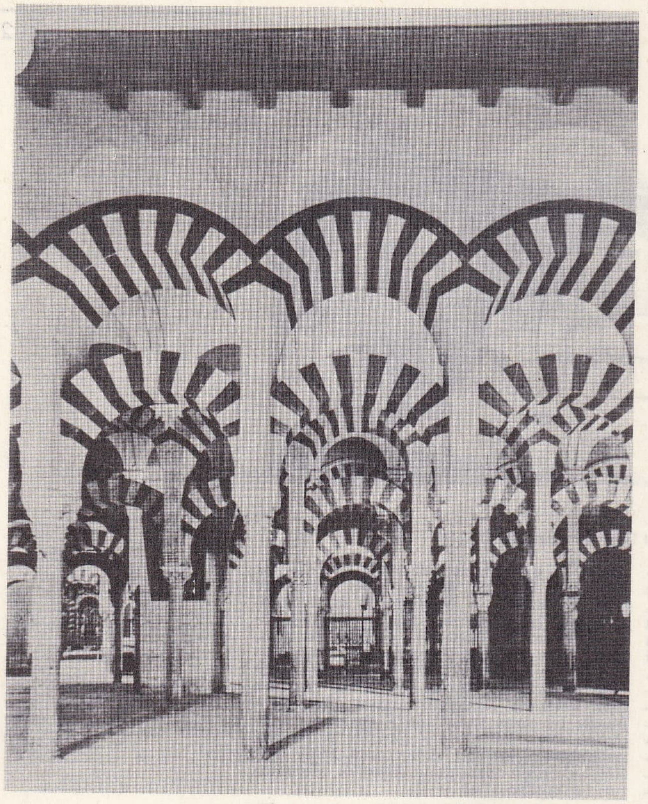

Kurtuba'da Büyük cami (**ABDURRAHMAN I** devri eseri)

veya Silivri taraflarında karaya çıktı, Subaşı köyüne (Çatalca) gitti. Burada Kırım hanlarından Selim Giray'ın çiftliğine saklandı, sonra Rusçuk'ta Alemdar'ın adamlarından köse kethüda Ahmed Efendinin yanına kaçtı. Şumnu'da âyanlık yapan Bekir Ağanın kendisini öldüreceğini haber aldığı için, bu defa Tuna kıyılarına inmiş bulunan Ruslara sığındı (29 mart 1809). Ruslar bu siyasî mülteciye, gayet iyi muamele ettiler. Abdullah Râmiz Paşa, 27 mayıs 1812 tarihine kadar, Bükreş, Odesa, Petersburg ve Kırım'da kaldı. Nihayet Rusya ile temasa memur reisülküttap Galib Efendi, affolunduğunu, İstanbul'a dönebileceğini kendisine bildirdi. Abdullah Paşa, verilen bilgiye inanarak, adamlarıyle Yerköyü civarından Türkiye sınırlarına girdi, sadrazam Hurşid Paşanın delilbaşısı Mahmud tarafından, sözde karşılama merasimi yapılıyormuş gibi, pusuya düşürülerek öldürüldü. Şiirleri 13 küçük sayfa halinde, 1846 tarihinde basılmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDULLAH ZÜHDÜ

ABDULLAH ŞÜKRÜ, türk matematikçisi (XIX. yy.). Hayatı hakkında yeterli bilgi yok, sadece konyalı ve babasının adının Abdülkerim olduğu biliniyor. Eserlerini Arapça yazdı ve hepsi bir cilt halinde basıldı. Bahaeddin-i Âmili'nin *Teşrif-ül-Eflâk* (Gökyüzü Bilgisi) adlı eserini *Tavzih-ül-İdrâk* (Düşüncenin Açıklaması) adıyle yorumladı (1857). [M]

Abdullah us-Sagir, Abdülhak Hâmid'in piyesi (1917). Konusunu Endülüs tarihinden alan bu piyes, son endülüs hükümdarı Abdullah us-Sagir'in, tahtını kaybettikten sonra müslüman ülkelerde bir sığınak bulamayınca sevgilisi olan ispanyol fahişesi Karolina ile bir köy kulübesine çekilmesini anlatır. Savaş aleyhtarı sefih hükümdar, her şeyini kaybettiği an, gerçek aşk ve saadeti bir fahişenin sahradaki evinde bulur. Ne var ki geçmiş ve medeniyet, onları bu kulübede de rahatsız eder. Yeni İspanya kral ve kraliçesi peşlerini bırakmaz. Zira Karolina'nın kralla, Abdullah'ın ise kraliçeyle münasebetleri olmuştur. Fakat iki âşık, birlikte saraya gitme teklifini reddederek, onlara bir ibret dersi verir ve cennetlerinde kalırlar. (M)

ABDULLAH VASSAF EFENDİ, şeyhülislâm, şair, ilim adamı, hattat (Manisa Akhisarı 1662-İstanbul 1761). Saruhanlı İsaoğulları ailesinden. İlk olarak, hariç derecesiyle Yunus Paşa medresesinde vazife aldı. Daha sonra Selânik kadısı, Fetva emîni, Edirne payesiyle Mısır kadısı oldu. 1736'da, mezhep meselelerini görüşmek üzere İran'a, Nâdir Şah'a giden İmrahor Mustafa Paşanın başkanlığındaki ilim heyetine Anadolu payesiyle katıldı. İran âlimleriyle yaptığı görüşmelerde sağladığı başarı, onu meşhur etti ve bundan sonra *İranî Abdullah Efendi* veya *İran kazaskeri Abdullah Efendi* diye anıldı. 1741'de Anadolu, 1749 ve 1752'de iki defa fiilen Rumeli kazaskeri olan Abdullah Vassaf Efendi, 1755'te şeyhülislâmlık makamına getirildi. Fakat çok ihtiyar olduğundan, bu vazifede beş ay kalabildi. Doksan dokuz yaşında öldü. Abdullah Vassaf Efendi, türkçe, arapça, farsça şiir yazardı; tâlik yazıda Siyahî Ahmed Efendiden ders almış usta bir hattattı. Şiirde *Abdî* ve *Vassaf* mahlâslarını kullanıyordu. *Divançe*'sinden başka *Hayâl-i Behçet-âbâd* adlı manzum eseri, 1500 beyitlik bir nasihatnamedir. Kelâm ilmine dair *Zemzeme*'si, çeşitli tercüme ve nazireleri vardır. Fetvaları *Fetavâ-yı Vassaf* adı altında toplanmıştır. Şeyhülislâm Mehmed* Esad Efendi oğludur. (M)

ABDULLAH ZÜHDÜ (Baba Zühtü de denir), gazeteci (İstanbul 1869-ay.y. 1925). 1890'da Galatasaray sultanîsini bitirdi; gazetecilik hayatına atıldı. 1908-1918 arasında *Yeni Mecmua*'yı çıkardı. Yazılarıyle İttihad ve Terakki partisinin muhalifiydi. 1920 yılında Damat Ferit hükûmeti zamanında dört ay kadar Matbuat Umum müdürü oldu. Telif ve tercüme birçok roman, hikâye, sohbet yazısı yazmıştı. Ayrıca Türkiye'de ilk polis romanı yazarlarındandır. Türk-Yunan savaşı sırasında yayımladığı *Şanlı Asker* adlı kitabı o günlerin havasını vermesi bakımından büyük ilgi toplamıştı. Antikacılıkla meşgul olurdu, son zamanlarını Bedesten'de antikacılık yaparak geçirdi.

Eserleri: *Güller Dikenler* (İstanbul, 1898); *Rehgüzâr-ı Matbuatta* (Basın Yollarında) 1898; *Yandım Aman Kantosu* (1899); *Bahr-i Müncemid-i Cenubîde* (Kuzey Buz Denizinde) 1906; *Şanlı Asker* (1899, otuz beş bin basıldı, ve 1966); *Devlet-i Osmaniye ve 1314 Yunan Muharebesi* (Süleyman Tevfik ile beraber). [→ Bibliyo.] (M)

ABDULVÂDİLER, Beni Zeyyan berberîleri hanedanı. Tlemcen'de XIII. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar hüküm sürdüler. Tlemcen'i 1537'de zapt eden faslı Marinîlerle, sonra da XV. yüzyılda tunuslu Hafsîlerle savaştılar. İspanyollar, Cezayir'deki türkler ve faslı Sâdiler tarafından ezildiler. (L)

ABDURRAHMAN (Teng-ku), malezyalı prens ve siyaset adamı (Alor Star, Kedah 1903). Kedah sultanının oğlu. 1920'den 1937'ye kadar İngiltere'de kaldı, Cambridge'de eğitim gördü. Birleşik Malezya Millî teşkilâtı (United Maiayan National Organisation)'nda çalıştı, 1951'de teşkilâtın başkanı oldu ve Malezyalılar ile Çinliler arasında bir denge politikasını benimsedi. 1955'te ilk Malezya Federasyonu hükûmetinin başkanlığına seçildi ve Federasyon bağımsızlığına kavuşunca başbakan ve dışişleri bakanı oldu (31 ağustos 1957). Daha 1961'de, Singapur'daki çinli halkı ve Borneo'daki Malezyalıları içine alacak bir büyük Malaysia federasyonundan yana olduğunu açıkladı. Bu görüşe dayanarak, eylül 1963'te Malaysiya Federasyonu kurulunca, Abdurrahman hemen başbakan ve dışişleri bakanı seçildi. (L)

ABDURRAHMAN (Tuanku) [Sri Menanti, Malezya 1895-Kuala Lumpur 1960], Negri* Sembilan sultanı (1933-1961). Negri Sembilan hükümdarının oğlu. Londra'da avukatlık yaptı. Babasının yerine Negri Sembilan sultanı oldu. Birlik partisi, sonra da, o sıralarda henüz muhtar olan Malaysiya federasyonu kurulu başkanlığına getirildi; Malezya tam bağımsızlığa kavuşunca (ağustos 1957), öteki malezyalı hükümdarlar tarafından beş yıllığına yüce başkan (Yang di-Pertuan Agong) seçildi. (L)

ABDURRAHMAN I (bin MUAVİYE) [?, 731-Kurtuba 788], Endülüs Emevî devletinin kurucusu (756-788). Abbasî ihtilâlinden sonra Emevîlere karşı girişilen katliâmdan kurtularak Kuzey Afrika'ya geldi ve orada bir süre kaldı. Soyuna uygun bir mevki elde etme fırsatı çıkmayınca, gözlerini hilâfet merkeziyle bir bağlılığı olmayan İspanya'ya çevirdi. Emevî hanedanına sadık olanlarla 755 yılı eylül ayında İspanya'ya ayak bastı. Kurtuba valisiyle giriştiği savaşı kazandı, şehre girdi (756) ve emîr olarak tanındı. Abdurrahman, dağınık ve birbirleriyle mücadele halinde olan müslüman kuvvetlerini birleştirmeğe ve Hıristiyanlara karşı yaptığı harplerle nüfuz sahasını genişletmeğe başladı. Önce Güney Arapları ve Berberîlerle mücadele zorunda kaldı. Yemenli arapların teşvikiyle Abdurrahman'a karşı harekete geçen Frank İmparatoru Charlemagne, daha seferin başlangıcında memleketindeki Saksonyalıların isyanı üzerine seferden geri döndü. Bu dönüş sırasında artçı kuvvetleri Abdurrahman tarafından iyice hırpalandı ve 780 yılında Saragossa, Abdurrahman'ın eline geçti. Abdurrahman kuvvetli ve âdil bir idare, güvenilir iç ve dış siyaset ve çoğunluğu Berberîlerden meydana gelen devamlı bir ordu sayesinde, Hıristiyanlara karşı başarılı mücadelelere girişti. Abbasî halifesi Mansur ona *Kureyş şahini* adını verdi. Kurtuba'daki büyük cami onun eseridir. Otuz iki yıllık saltanattan sonra bu şehirde öldü. (M)

ABDURRAHMAN II (bin HAKEM) [Tuleytule 792-Kurtuba 852], üçüncü Endülüs emevî emîri (822-852). Tahta geçmesinden kısa bir süre sonra Alfons II, Medinet-üs-Salim üzerine bir akın yaptı. Diğer hıristiyanlar da Alfons'u takip ettiler. Abdurrahman büyük bir ordu göndererek bunları mağlup ve kalelerini tahrip etti. Ayrıca Frankların tecavüzlerini de püskürttü. Zamanında önemli bir siyasî vaka da, Normanların İspanya sahillerine saldırmaları ve bazı yerleri ele geçirmeleridir. Abdurrahman bunları da bertaraf etti. Bu hâdiselerden kısa bir zaman sonra Meride ve Tuleytule hıristiyanlarının çıkardıkları karışıklıklar bastırıldı (837). Emîrin son yıllarında Kurtuba hıristiyanları bir isyana teşebbüs ettiler. Abdurrahman onların din adamlarını toplayarak zora baş vurmadan isyanın önlenmesini istedi ise de arzuladığı neticeyi alamadı. Bütün bu mücadelelere rağmen Abdurrahman II devri, memleket için barış ve sükûn devri oldu. İlim, sanat ve edebiyata meraklıydı, sanat ve fikir adamlarını sarayına toplar, onlarla sohbetten zevk alırdı. (M)

ABDURRAHMAN III (bin MUHAMMED) [?, 892-Kurtuba 961], Endülüs Emevî devletinin sekizinci emîri (912-961). Yirmi yaşında tahta geçtiği zaman İspanyollar, Araplar ve Berberîler arasındaki mücadeleler memleketin güvenliğini tehdit eder bir hal almıştı. Genç emîr, Alvira ve diğer illerdeki arap asılzadelerini itaati altına aldı. 928'de Bobastro zapt edildi; ülkenin batısı emniyete alınmıştı. Daha sonra doğuya ve kuzeye yönelen Abdurrahman, 932 sonlarında Tuleytule'yi uzun bir kuşatmadan sonra teslim alarak isyanları tamamen bastırdı.

İç karışıklıklar sürerken dış düşmanlar da rahat durmuyorlardı. Bilhassa kuzeydeki hıristiyanlar fırsat buldukça müslümanların bulunduğu bölgeleri yağma ve tahrip ediyorlardı. 910'da Leon kralı Ordono II harekete geçti, birçok şehri aldı, halkını kılıçtan geçirdi. Ordono üzerine gönderilen kumandanların başarı sağlayamadığını gören Abdurrahman bizzat hücuma geçti (920); önce kral Ordono'yu, sonra Navar prensini mağlup ve bölgeyi zapt etti. Abdurrahman'ın dönüşünden faydalanan Ordono ve Navar prensleri yeniden harekete geçerek müslümanlara zulmetmeğe başladılar. Abdurrahman yine üzerlerine yürüdü. Uzun mücadelelerden sonra, düşmanlarını yenerek sınırlarını güven altına aldı. İspanya'da mücadeleler devam ederken, Kuzey Afrika'daki Fatimîlerin faaliyetine de engel olmak için Afrika işlerine müdahale etmesi gerekti. Abdurrahman, Bağdat halifelerinin zayıflaması üzerine *Emîr-ül-müminin* unvanını alan ilk Endülüs emevî emîridir. Memleketin iç ve dış emniyetini sağlamak için arapların *Sakalibe** dedikleri slavlardan meydana gelen ücretli birlikler teşkil etmişti.

Uzun saltanatı sırasında Endülüs medeniyeti en parlak devrini yaşamağa başladı. Zıraat, ticaret ve sanayide Orta Avrupa'nın çok ileri bir devleti oldu. Özellikle ülkede bahçecilik, madenî ve deri eşya yapımı son derece gelişmişti. Memleketin imarına da büyük gayret gösterdi. Kurtuba yakınında Medinet-üz-Zehra adı verilen mahalleyi kurdu. Burada

Resim. Sabiha Bozcalı (MEYDAN)

bahçeler, evler ve muhteşem saraylar yapıldı. Yine bu devirde Endülüs'te büyük bir ilmî faaliyet göze çarpar; zamanında açılan Kurtuba Tıbbiyesi, Avrupa'daki ilk tıp mektebi idi. Abdurrahman âlimleri korur, onlarla görüşmekten zevk alırdı. Endülüs Emevî devletinin en büyük hükümdarlarından biridir. 50 yıl saltanat sürdü. (M)

ABDURRAHMAN IV (bin ABDÜLMELİK), Abdurrahman III'ün torunu ve on yedinci Endülüs emevî halifesi (?-?, 1018). Çok

ABDURRAHMAN ABDİ PAŞA

kısa süren hükümdarlığının başlangıcında Kurtuba'da çıkan karışıklık üzerine Valencia'ya çekilmişti. Kurtuba'yı tekrar ele geçirmeğe teşebbüs etmeden önce, Gırnata'yı kuşatmağa kalkıştı ve büyük bir yenilgiye uğradı. Bu yenilgiden sonra yakın adamları tarafından terk ve kısa bir süre sonra da katledildi. (M)

ABDURRAHMAN V (bin HİŞAM), Endülüs Emevî devletinin son halifelerinden (?-?, 1024). 2 Aralık 1023'te tahta çıktı. Kurtuba'da çıkan karışıklıklar üzerine tahtından indirildi ve öldürüldü. (M)

ABDURRAHMAN ABDİ PAŞA, osmanlı idaresinde son Budin valisi (?-Budin 1686). Yeniçeri ocağından yetişti. Önce kulkethüdası, sonra yeniçeri ağası oldu. Girit savaşlarında (1671) gösterdiği kahramanlığa karşılık vezirlikle mükâfatlandırıldı. Fazıl Ahmed Paşanın Lehistan seferine katıldı (1672). 1674'te Bağdat, 1676'da, isyan çıkan Mısır valiliklerine gönderildi. Sonra Bosna valisi, Kamaniçe ve Budin muhafızı olarak Engürus serdarlığına getirildi; aynı yıl içinde Halep valisi oldu. Ancak ikinci defa Budin valiliğine getirildiği ve Budin'i muhafaza gayesiyle Avrupalılara karşı savaştığı sırada şehit düştü. Macarlar, şehit olduğu yere sonradan bir kitabe koydular. Kahraman, cömert, aynı zamanda rint meşrep bir vezirdi. Bağdat'ta bulunan bazı tarihî binaları tamir ettirmiştir. (→ Bibliyo.) [M]

ABDURRAHMAN AĞA Küçük, dârüssaade ağası (?-Mısır 1727). Sarayı Atik ağası iken 1703'te, Edirne vakasında, İstanbul'daki ihtilâlciler tarafından dârüssaade ağalığına getirildi. Edirne sarayında Valide Sultanın yanında gözcü bırakıldı. Mahmud I tahta çıkınca azledildi, Mısır'a sürüldü. (M)

ABDURRAHMAN bin AVF, Hz. Muhammed'in en büyük sahabelerinden (?-652). Kureyş'in Zuhre koluna mensup; İslâmlığı en erken kabul edenlerden ve ilk müslümanlar ile Habeşistan'a, sonra Medine'ye hicrete katılanlardan. Başta Bedir olmak üzere diğer savaşlarda bulundu ve Dumat el-Cendel'e karşı gönderilen orduya da kumanda etti. Halife Ömer'in şehit edilmesi üzerine yeni halife seçiminde mühim rol oynadı, Osman'ın seçilmesini sağladı. Hadise göre Hz. Peygamber'in, cennete gideceklerini bildirdiği on kişiden, (Aşere*-i mübeşşere) biridir. Ticaret yapardı ve büyük bir servete sahipti. (M)

ABDURRAHMAN bin HALİD, Halid bin Velid'in oğlu (617-667). *Allahın kılıcı* diye ün salan babasının askerî dehasına sahip olduğu söylenir. Sekiz yaşında iken Bizanslılarla yapılan Yermuk savaşında islâm ordusunun bir kısmına kumanda etti. Sıffîn harbinde Muaviye safında dövüştü. Anadolu'ya yapılan başlıca seferlere katıldı, büyük başarılar kazandı. Halife Muaviye tarafından Hıms ilinin idaresi ona verilmişti. Fakat babasının ve onun askerî başarıları Muaviye'yi kuşkulandırdığı için, rivayete göre, zehirletilerek öldürüldü. (M)

ABDURRAHMAN bin TOGAYÜRÜK, Irak Selçuklularının idaresinde hizmet görmüş bir türk kumandanı (öl. 1147). Sultan Gıyaseddin Mesud kendisini büyük hâcip yaptı. Fakat o, hükümdara karşı ayaklanan Boz-aba ve Abbas ile birleşerek devlete hâkim oldu. Gürcülere karşı sefer hazırlığında iken Gıyaseddin'in adamları olan Zengi Candar ve Has Bey tarafından öldürüldü. (M)

ABDURRAHMAN CÂMİ, ünlü mutasavvıf (Horasan 1412-Herat 1493). Babası Mevlâna Muhammed aslen ısfahanlıdır, oğlu Abdurrahman, Horasan'ın Cam kasabasında dünyaya geldi. Herat'ta tahsilini tamamladı, sonra Şeyh Bahaeddin Nakşibend'in halifelerinden Sâd ül-Hak Kaşgarî'ye intisap etti. Fatih Sultan Mehmed'in daveti üzerine Konya'ya kadar geldi, ama Fatih'in ölümü sebebiyle görüşme imkânı olamadı. Pekçok eseri vardır; en meşhur ve önemlisi olarak *Nefehât-ül-Üns* (Sevilen İnsanların Kokusu) adlı kitabı kabul edilir. Sofilerin ve özellikle nakşibendî şeyhlerinin hayat ve fikirlerini toplu olarak anlatan bu kitap, Ali Şir Nevâî tarafından değiştirilmiş ve genişletilmiş, bursalı Lâmiî Çelebi tarafından Türkiye Türkçesine çevrilmiştir; Nakşibendîliğin ana kitabı sayılır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDURRAHMAN ÇELEBİ (Gümüşoğlu da denir), tanınmış mutasavvıf (XV. yy.). Fatih Sultan Mehmed devrinde yaşadı. Tasavvuf ve edebiyat alanında zamanının en ileri gelenleri arasında bulunuyordu. Amasya yakınında Yakup Paşa zaviyesi yanında yatar. (→ Bibliyo.) [M]

ABDURRAHMAN EFENDİ Hüssamzade, osmanlı şeyhülislâmı, hattat (İstanbul 1594-Mısır 1670). Şeyhülislâm Hocazade Mehmed Efendiden mülâzım oldu. Birçok medreselerde müderrislik yaptıktan sonra, Halep kadılığına gönderildi. Sonra Şam, İstanbul kadılıklarına, Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerine getirildi. Ocak ağalarının devlet idaresine hâkim oldukları bir devirde, şeyhülislâm Ebu Said Efendi ile İstanbul kadılığından azledilen Esad Efendi arasındaki mücadelelere katıldı. Şeyhülislâm Bahaî Efendi ile Tarhuncu Ahmed Paşanın siyasî nüfuzundan faydalandı. İpşir Mustafa Paşaya karşı başlayan ayaklanma sonunda şeyhülislâm oldu (1655). Kaptanıderya Murad Paşanın sadaretten azlinde büyük cesaret gösterdi. Mart 1656'daki Çınar* vakası sırasında Mehmed IV'ün ayak divanına çıkmasına engel olduğu için, yeniçerilerin kendisini cezalandıracakları korkusu ile istifa etti ve kendi arzusu ile Kudüs kadılığına gitti. Örfiye süresi bitince önce Ayıntab, sonra Mısır'daki Gize arpalığı kendisine verildi. Tâlik yazıda ustaydı. Elinin çok kuvvetli olduğu ve ağır eşyayı kolaylıkla kaldırdığı, kemankeşlikte akranları arasında örneği bulunmadığı söylenir. (M)

ABDURRAHMAN EFENDİ Müeyyetzade, kazasker, şair, hattat (Divriği 1456-?, 1516). 1476'da Şiraz'a gitti; orada tanınmış âlimlerden ders aldı. Bayezid II devrinde Anadolu ve Rumeli kazaskeri oldu. 1514'te Selim I ile İran seferine katıldı. Türkçe, arapça, farsça şiirler yazdı. *Kadir Sûresi Tefsiri* ve *Cüz-i Lâyetecezzâ* (Bölünmez Parçacık [Atom]) adlarında iki risalesi vardır. Şiirlerinde *Hatemî* mahlâsını kullanırdı. İyi hattattı. (M)

ABDURRAHMAN EFENDİ Nefeszade, osmanlı âlim ve şairi (Ankara ?-İstanbul 1696). Gençliğinde İstanbul'a geldi, Minkarizade Yahya Efendinin oğluna hoca oldu. Yavaş yavaş yükselerek Süleymaniye dârülhadisi derecesine erişti. Bursa payesi ve arpalığı kendisine verildi. 1688'de nakibüleşrâf, sonra İstanbul ve Rumeli payelerine sahip oldu ve 1690'da azledildi. Üç dilde şiirleri ve talikatı vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDURRAHMAN EFENDİ Zeyrek veya **Seyrekzade,** nakibüleşrâf, hattat (İstanbul, ?-ay.y. 1674). İlmiye mesleğine girdi. Bağdat ve Medine kadısı oldu. İpşir Mustafa Paşa vakasında şeyhülislâm Ebu Said Efendiyi de katletmek isteyen zorbalara karşı şiddetle karşı koydu ve ilmiye sınıfının beraberliğini sağlayarak, Hocazadeyi ölümden kurtardı. Ancak Ocak Ağaları vakasında yeniçeriler tarafını tutması ve Çınar vakasında askerin haklı olduğunu söylemesi Sarayın öfkesini çektiğinden Mudanya'ya sürüldü; ikinci defa Medine kadısı oldu. Azledilince Ayıntab, Yanbolu ve Gümülcine arpalıkları kendisine verildi. 1669'da Anadolu kazaskeri oldu, iki ay sonra vazifesine son verildi. Gelibolu kazası arpalığı ile İstanbul'da oturduğu sırada öldü. Tâlik ve nesih yazıda usta bir hattattı. (→ Bibliyo.) [M]

ABDURRAHMAN el-GAFİKİ, Emevî devletinin ünlü İspanya valilerinden (?-?, 732). İlk defa 721, ikinci defa 730'da İspanya'ya vali oldu. İkinci valilik devresinde Akitanya dükü Eudes'e karşı Toulouse yakınlarında büyük bir zafer kazandı. Bu zaferden sonra Fransa içlerine sokuldu. Karşısına çıkan Charles Martel'in birlikleri tarafından Poitiers yakınlarında feci bir yenilgiye uğratıldı (732) ve şehit oldu. Bu yenilgi islâm ordularının Batı'dan Avrupa içlerine girme teşebbüsünü katî olarak önledi. Arap tarihçileri muharebenin yapıldığı yere *Şehitler Yolu* adını vermişlerdir. (M)

ABDURRAHMAN EŞREF (Kıbrıs Mollası da denir), osmanlı âlim ve şairi (İstanbul, ?-ay.y. 1748). Babası, Sultan İbrahim'in hal'i ve Mehmed IV'ün cülusu (1648) sırasında öldürüldüğüne göre, bu tarihten önce doğduğu ve ölümünde yüz yaşını geçtiği söylenebilir. Ünlü divan şairi Ahmed Nedim kardeşinin oğludur. Medrese tahsili görmüştü. Uzun süre Kıbrıs kadılığında kaldı.

Tezkiret-ül-Hikem fi Tabakat-ül-Ümem (Milletlerin Tabakaları Hakkında Hikmetler Tezkiresi) adlı türkçe eseri Mısır'da ayrı olarak, İstanbul'da ise Şeyh Şemseddin Sıvasî'nin manzum *Menâkıb-ı İmâm-ı Azam*'ı (İmam-ı Âzam'ın Menkıbeleri) kenarında basıldı.

Tanınmış eserleri: *Uyûn-ül-Ulûm* (İlimlerin Kaynakları), *Mir'at-üs-Safa* (Safa Aynası), *Şerh-i Muamma-i Sagir li-Mevlâna Câmi* (Mevlâna Câmi'nin Küçük Muammasının Şerhi), *İlm-ül-Ahlâk* (Ahlâk İlmi). *Zerrinname* adlı manzum bir eseri olduğu da *Keşf-üz-Zünun* zeylinde yazılıdır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDURRAHMAN FEVZİ EFENDİ, türk dilci ve gramercisi (Kütahya 1802-?, 1864). İlk tahsilini babasından gördü. 1829'da İstanbul'a gelerek medresede okudu. Harbiye ve idadî mekteplerinde arapça öğretmenliği yaptı. Türkçeye lâyık olduğu önemin verilmediği bir devirde, onun özelliklerini belirten ve 25 yılda tamamladığı *Mikyas-ül-Lisan Kıstas-ül-Beyan* (Lisanın Ölçüsü Beyanın Kıstası) adlı bir eser meydana getirdi. 1847'de yazılmağa başlanan bu kitap ancak ölümünden sonra basılabildi (1882). Ali Ulvi Elöve'nin bugünkü dile çevirdiği eser Türk Dil kurumu tarafından 1944'te yeniden yayımlandı. (M)

ABDURRAHMAN GAZİ (Abdurrahman Alp de denir), Osmanlı devletinin kuruluşunda büyük yararlığı görülen bir aşiret reisi ve kumandan (? —Eskişehir 1329). Osman ve Orhan Gazi zamanındaki savaşlara katıldı. Yalova'yı zaptetti. Arkadaşı Akçakoca* ile birlikte, Kocaeli'nin Bizanslılardan alınmasında önemli rol oynadı; bilhassa Kartal civarındaki Aydos kalesinin fethiyle (1326) ön saldı. Aydos kuşatması sırasında, kendisine âşık olan ve onu gizlice kaleye aldığı söylenen, muhafızın kızıyle evlendi. Bu evlilikten Kara Abdurrahman dünyaya geldi. Eskişehir yakınında kendi adıyle anılan bir köyde yattığı söylenir. İstanbul ili, Kartal kazasına bağlı köylerden birinin adı *Abdurrahman Gazi*'dir. (→ Bibliyo.) [M]

Abdurrahman halayı. Folk. Sıvas ve dolaylarında oynanan bir halk oyunu. Karşılıklı bir mücadeleyi canlandırır. Davul-zurna eşliğinde çekilen bir halaydır. Oyunun en ilgi çekici sahnesi, oyuncuların yarısının sırtüstü yere düşme bölümündedir; diğer yarı, yere serilenlerin göğüslerine kahramanca basarak oyuna devam eder. Bu kısım, hikâye edilmek istenen olayın sonucunu anlatır. (M)

ABDURRAHMAN HAN, Afganistan emîri (Kâbil 1844-ay. y. 1901). Barekzay hanedanının kurucusu Dost Muhammed Hanın torunu, Efdal Hanın oğlu. Çocukluğunu babasının yanında, Belh'de geçirdi. 1866'da Afgan

ABDURRAHMAN HAN
(Şehbal mecmuasından)

ABDURRAHMAN CÂMİ
minyatür (Topkapı S. müz.)

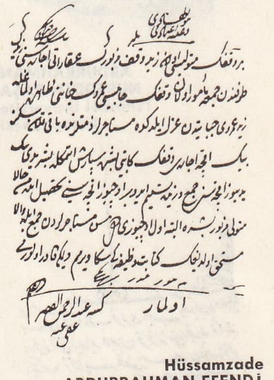

Hüssamzade
ABDURRAHMAN EFENDİ
fetva (İlmiye salnamesi)

Resim. Sabiha Bozcalı; Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

«Fihris-i Düvel»
ABDURRAHMAN MÜNİB EFENDİ'nin eseri

emîri olan babası Efdal Hanın en büyük yardımcısıydı. 1867'de babası ölünce amcası Azam'ın emîrliği için çalıştı. Mücadeleyi kaybettiklerinden memleket dışına kaçmak zorunda kaldı. Afgan hanı Şir Alî'nin ikinci Afgan harbinde (1878-1880) yenilip kaçarken ölümüne kadar, 11 yıl Afganistan dışında kaldı; 1880'de İngilizlerin teklifiyle Afganistan emîri oldu. İngilizler ve Ruslar ile iyi geçinerek Afganistan'ın bağımsızlığını korumağa çalıştı. İngilizlerin yardımıyla memlekette batı askerî teşkilâtını kurdu. Afganistan'ı geliştirdi. İç ayaklanmaları şiddetle bastırdı. Devrinin en önemli dış meselesi Afganistan

ABDURRAHMAN NUREDDİN PAŞA
İstanbul Üniversite kütüphanesi

«Enîs-ül-Müsâmirîn»
ABDURRAHMAN HİBRÎ EFENDİ'nin eseri

sınırlarının tespiti oldu; 1896'da İngilizlerle yapılan antlaşma ile Kâfiristan dağlık bölgesini de ülkesine kattı. Hayatının son yıllarını hastalıkla geçirdi; yerine oğlu Habibullah Han geldi. (M)

ABDURRAHMAN HİBRÎ EFENDİ, osmanlı tarihçisi, şair, ilim adamı (Edirne 1603-Serez 1676). İlk öğrenimini Edirne'de yaptı. Medrese tahsilini İstanbul'da bitirdi; sonra çeşitli medreselerde hocalık ve çeşitli şehirlerde kadılık yaptı. Konularını tarihten alan birçok eseri vardır; Edirne'nin fethi ve bundan sonraki tarihine dair *Enîs-ül-Müsâmirîn* (Akşam Sohbetçilerinin Dostu) adlı kitabı 1636-1637 yıllarında tamamlandı, bazı yazma nüshaları Edirne'de Sultan Selim ve İstanbul'da Ali Emirî Efendi kütüphanelerindedir. Osman I'den itibaren Sultan İbrahim devri olaylarını da içine alan, *Defter-i Ahbârân-ı Kanun-ı Şehinşâh-ı Padişâh-ı Âlempenâh-ı Âl-i Osman* (Âlemlerin Sığındığı Osmanlı Ülkeleri Padişahı Kanunlarının Haber Defteri) adlı kitabı tek nüshadır [İstanbul Velîyüddin Efendi kütüphanesi, Nu. 1418]. Murad IV'ün İran seferlerinden bahseden *Tarih-i Feth-i Bağdad* (Bağdat Fethi Tarihi) ve *Tarih-i Feth-i Revan* (Revan Fethi Tarihi) adlı risalelerinden [yazma olarak Edirne'de Sultan Selim kütüphanesinde]; İran edibi Hüseyin Vâiz'den kırk hadisin genişletilmiş tercümesi olan *Riyâz-ül-Ârifîn* (Âriflerin Bahçesi) [bir nüshası İstanbul Fatih kütüphanesinde] ve sekiz kısım üzerine kadınlarla ilgili yazma bir eser olan *Hadâik-ül-Cinan*'dan (Cennetlerin Bahçeleri) [Topkapı Sarayı Revan kitaplığı Nu. 1068] başka *Divançe*'si ile yıldızlar ilmine dair bir kitabı vardır. (→ Bibliyo.) [M]

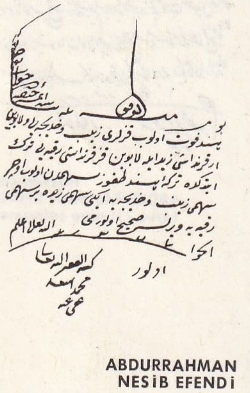

ABDURRAHMAN NESİB EFENDİ
fetva
(İlmiye salnamesi)

ABDURRAHMAN is-SÛFÎ, arap astronomu (Rey 903-?, 986). Adududdevle'nin Isfahan'daki sarayında astronomdu. Bir yıldızlar kataloğu yazmıştır. (965'e doğr.) [L]

ABDURRAHMAN MÜNİB EFENDİ, osmanlı tarihçisi (İstanbul, ?-ay. y. 1742). Nevşehirli Damad İbrahim Paşanın teşkil ettiği ilim heyetinde çalışan İstanbul kadısı şair Abdüllatif Râzi Efendinin oğlu. *Fihris-i Düvel* (Devletlerin Fihristi) adlı eseri (1725), Âdem'den Ahmed IV devrine (1726) kadar gelen 124 devletin kuruluş ve yıkılışlarından, bu devletlerin hükümdarlarının şecerelerinden bahseder. Hal tercümesi bakımından değerli bir eserdir. Yazma nüshaları, Topkapı Sarayı Revan, Nuruosmaniye ve Hamidiye kütüphanelerinde. (→ Bibliyo.) [M]

ABDURRAHMAN NESİB EFENDİ, İkinci Meşrutiyet devri şeyhülislâmı (Üsküp 1842-İstanbul 1914). İstanbul'da kadı yetiştiren *Muallimhâne-i Nuvvab* adlı mektebe girdi. Çeşitli yerlerde kadılık yaptı. Altmış beş yaşını doldurduğu halde emekli olmadı ve .Mısır kadılığında bırakıldı. Yetmiş iki yaşında, Said Paşa kabinesine şeyhülislâm olarak girdi (1912); 6 ay sonra kabine üyeleriyle birlikte istifa etti. (→ Bibliyo.) [M]

ABDURRAHMAN NUREDDİN PAŞA, osmanlı sadrazamı (Kütahya 1836 - İstanbul 1912). İlk öğrenimini özel olarak yaptı. Babasının Şam, Cidde, Şehrizor valilikleri sırasında kethüdalık ve divan kâtipliği etti. Tolçı, Köstence, İzmir'de âşar memuru oldu. Muhtelif şehirlerde kaymakamlık, valilik yaptıktan sonra azledilerek İstanbul'a geldi. Said Paşanın, Trablus valiliğine göndermek istemesine rağmen, Abdülhamid II Abdurrahman Paşayı İstanbul'da alıkoydu ve 1881'de münakale işleri komisyonu üyeliğine tayin etti. Sonra sadrazamlık teklif olundu. Abdurrahman Nureddin Paşa, henüz tecrübesiz bir insanın sadrazam olmasının yanlışlığını bildirdiği halde, Padişah teklifinde ısrar etti. Bu makamda yetmiş gün kalabildi; Mısır meselesinde Padişah ile aralarında anlaşmazlık çıktı ve sadaret mührü geri alındı. Abdurrahman Nureddin Paşa, sırasıyle Kastamonu, Aydın, Edirne valiliklerinde bulunduktan sonra, 1895'te Adliye nazırlığına getirildi. 1901'de, hastalanan Halil Rifat Paşanın yerine sadarete vekâlet etti; sadarete geçmesi hususunda yapılan teklifleri, yine ısrarla reddederek, Adliye nazırlığında kaldı. Bir süre sonra, Kuruçeşme'deki yalısının onarımında girdiği borcu ödeyebilmek için, Üsküdar ve Kadıköy tramvay ve elektrik imtiyazını almak istemesi üzerine vekiller heyetinde arkadaşları ile yaptığı münakaşadan sonra, Ferid Paşanın sadaretten ayrılmasına kadar toplantılara katılmadı. Ancak Said Paşanın sadareti devresinde, İkinci Meşrutiyet'in ilânını görüşmek için Saray'daki kabine toplantısına katıldı ve Vükelâ meclisini idareye memur oldu. 2 Ağustos 1908'de, isteği üzerine emekliye ayrıldı. Üç dört ay sonra, Padişah tarafından teklif edilen Âyan meclisi üyeliğini, rahatsızım diyerek kabul etmedi. (→ Bibliyo.) [M]

ABDURRAHMAN PAŞA, osmanlı (Kanunî devri) devlet adamlarından (?-?). Sadrazam Rüstem Paşanın tezkireciliğini yaptı, sonra reisülküttap oldu. Rumeli timar defterdarı, Basra defterdarı, daha sonra Dülkadir ve Bağdat beylerbeyi oldu. (M)

ABDURRAHMAN PAŞA, osmanlı (Selim III devri) devlet adamı (Alâiye, ?-ay.y. 1809). Medrese tahsili yaptı, kadılık mesleğine girdi. Amcası Ali Efendinin, halk tarafından öldürülmesi üzerine kadılıktan ayrıldı. Devletin yardımıyle, amcasının intikamını almak ve âsileri cezalandırmakta gösterdiği büyük başarıya karşılık Bozkır kazası Maden emaneti, mirmiranlıkla, ayrıca Alâiye ve İç-il mutasarrıflığı da kendisine verildi; 1798'de Sıvas mutasarrıfı, sonra vezaret ile Konya valisi oldu. Ancak muhalifleri ve kendisinden çekinenler, onu şehre sokmak istemediklerinden, Konya'yı, bir kaç yüz kişinin ölümüne sebep olacak bir mücadelenin sonunda elde etti. Burada kendine has güçlü bir ordu kurdu. 1807'de azlolunduğu Konya valiliğinden, Anadolu eyaleti valiliğine getirildi. Rumeli'de Sırp isyanının genişlemesi ve Rus harbinin belirmesi üzerine Padişah kendisini Trakya'da nizamıcedit teşkilâtını kurmakla görevlendirdi. Anadolu'dan, otuz bin kişilik bir ordu ile Rumeli yakasına geçti. Nizamıcedit aleyhinde olanların hücumuna uğradığı için henüz işe başlayamadan, Selim III kendisini geri çağırdı. Mustafa IV'ün padişahlığı sırasında, kuvvetli bulunduğu için kimse kendisine dokunamadı. Mahmud II zamanında ise, Alemdar Mustafa Paşa onu İstanbul'a davet ederek, yapacağı yeniliklerde fikirlerinden ve kuvvetlerinden yararlanmak istedi. Ama Alemdar'ın şehit edilmesiyle başlayan olaylar sonunda, Alâiye sancağına kaçmak zorunda kaldı. Burada büyük oğlu müderris Mehmed Efendi ve ikinci oğlu Abdullah Paşa ile iki bin kişilik bir kuvvet toplayarak, Alâiye kalesine kapandı. Üzerlerine gönderilen Teke müteselimi Hacı Mehmed Ağa, altı aylık bir kuşatmadan sonra kaleyi aldı ve Kadı Abdurrahman Paşayı, iki oğlu ile birlikte öldürttü. Abdurrahman Paşa, yeni düzenlerin kurulmasında Selim III'e geniş ölçüde yardım etmiş ve sonunda evlâtlarıyle beraber başını vermiş bir türk veziridir. (→ Bibliyo.) [M]

ABDURRAHMAN PAŞA Sarıahmedefendizade, türk âlim ve matematikçisi (Maraş, ?-ay. y. 1736). Maraş'ta valilik yaptığı sırada öldürüldü. *Hulâsat-ül-Hesab* adlı eseriyle *Bahaiye Şerhi, Mümteka Şerhi, Dürer Hâşiyesi* gibi yorumları vardır. (M)

ABDURRAHMAN SÜREYYA EFENDİ Mirduhizade, osmanlı yazarı ve dilci (Bağdat, ?-?, 1904). Bağdat'ta başladığı tahsilini İstanbul'da bitirdi. Devlet hizmetinde çeşitli memurluklar yaptı, *Ceride-i Askeriye*'nin başyazarı oldu; Dârülfünun ve Dârülmuallimin Arapça ve Farsça öğretmenliğinde bulundu. 1890'da Lizbon'da toplanan Doğu Dilleri kongresine gönderildi. Fransızca biliyordu. Eserleri genel olarak dil ve gramer üzerinedir. Bu konuda Cevdet Paşa'nın *Belâgat-i Osmaniye* adlı kitabını tenkit eden *Talikat-ı Belâgat-i Osmaniye* (Osmanlı Belâgati Üzerine Açıklamalar) [İstanbul 1881] adlı kitabından başka, *Mizan-ül-Belâga* (Belâgat Ölçüleri) ve *Sefine-i Belâgat* (Belâgat Çeşitleri) adlı eserleri yazdı. Ayrıca risaleleri ve Arapçadan tercümeleri vardır. (M)

ABDURRAHMAN ŞEREF, devlet adamı ve Osmanlı imparatorluğunun son vakanüvisi (İstanbul 1853-ay. y. 1925). İlk öğrenimine Eyüp mahalle mektebinde başladı, Eyüp rüştiyesinde okudu. 1873'te Mektebi sultanî'yi (Galatasaray lisesi) bitirdi. *Mahreç-i Aklam* adlı okula genel tarih hocası oldu. Sonra da Mektebi sultanî'de gramer ve imlâ, Muallim mektebinde yine genel tarih öğretmenliği yaptı. Mülkiye mektebine müdür olunca genel coğrafya, Osmanlı tarihi, İslâm tarihi, istatistik ve ahlâk okuttu, sonra da Dârülfünunda Devletler tarihi hocası oldu. Bir çok hocalık ve müdürlüklerinden sonra Defteri Hakanî nezaretine, Âyan meclisi üyeliğine, Maarif nazırlığına getirildi. İki defa Maarif nazırı oldu. Bu arada Telif Eserleri Tetkik komisyonu üyeliği, Vakanüvislik, Tarihi Osmanî encümeni reisliği, Âyan heyeti ikinci reisliği gibi görevler de aldı. Birinci Dünya savaşının sonunda İttihad ve Terakki hükûmeti iktidardan çekilince, yeni kurulan Müşir İzzet Paşa kabinesinde önce Posta ve Telgraf nazırı, sonra Devlet şûrası başkanı oldu. Salih Paşa kabinesinde, önce vekil, sonra da asil Maarif nazırlığı yaptı. Salih Paşa istifa edince açıkta kaldı. Kuvayı Milliye İstanbul'a gelince, Âyan heyeti lağvedildi, onun âyan üyeliği de düştü. T.C. Büyük Millet meclisinin ikinci seçim devresinde (1923), İstanbul milletvekili oldu ve Ankara'ya gitti; Kızılay'a başkan seçildi. Milletvekilliği sırasında hastalandığı için İstanbul'a döndü ve vefat etti

Abdurrahman Şeref Bey, bir devlet adamı olmaktan çok, kültür hayatımızda, özellikle tarih sahasında uzun yıllar hizmet etmiş bir fikir adamıdır. Sâlise rütbesinden bâlâ rütbesine kadar bütün dereceleri kazanmıştı. Eserleri: *Fezleke-i Târih-i Düvel-i İslâmiye* (İslâm Devletleri Tarihi Özeti) [İstanbul 1885], *Târih-i Devlet-i Osmânîye* (Osmanlı Devleti Tarihi) [İstanbul 1893, 1893-1896, ikinci baskısı İstanbul 1899-1902], *Fezleke-i Târih-i Devlet-i Osmânîye* (Osmanlı Devleti Tarihi Özeti) [İstanbul 1899], *Zübdet-ül-Kısas* (Kıssaların Özü) [İstanbul 1899-1900], *Târih-i Asr-ı Hâzır* (Yaşadığımız Asrın Tarihi), *Harb-ı Hâzırın Menşe'i* (Şimdiki Har-

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

Abdülhamid I'in yağlıboya tablosu
Topkapı Sarayı Portre galerisi, İstanbul

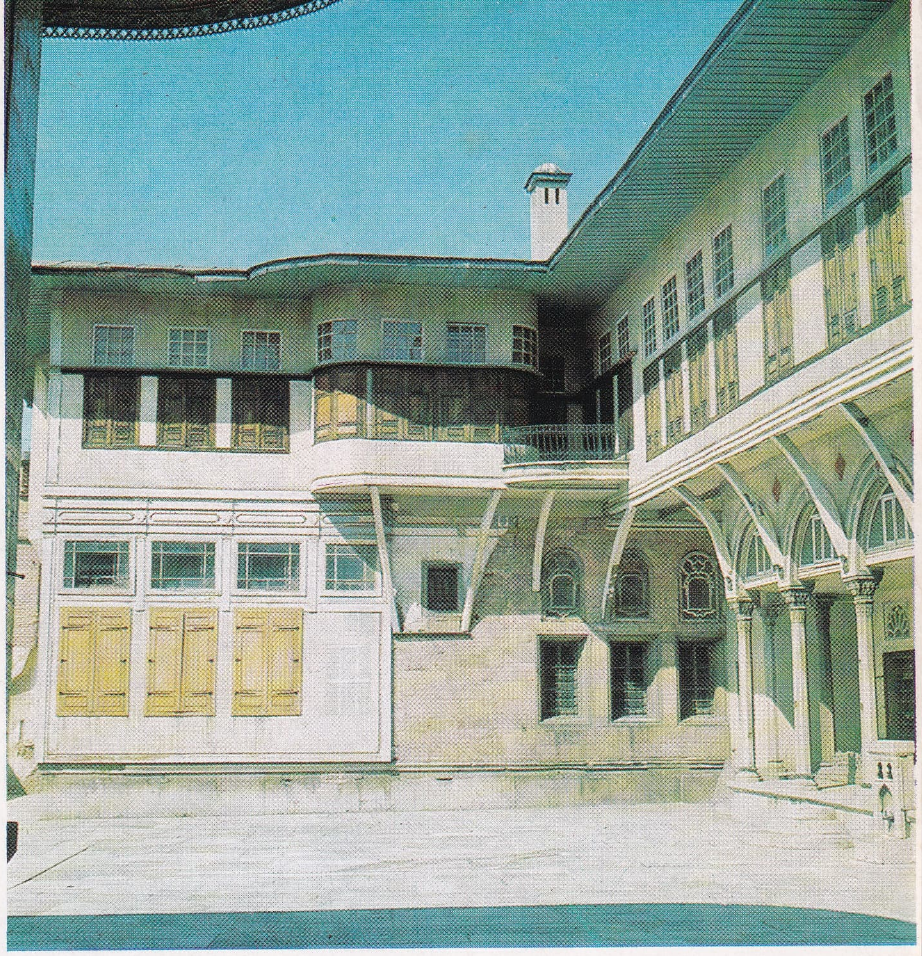

İkballer dairesi
Topkapı sarayı, harem
Abdülhamid I devri, 1779
İstanbul

Aynalı oda
Topkapı sarayı, harem
Abdülhamid I devri
İstanbul

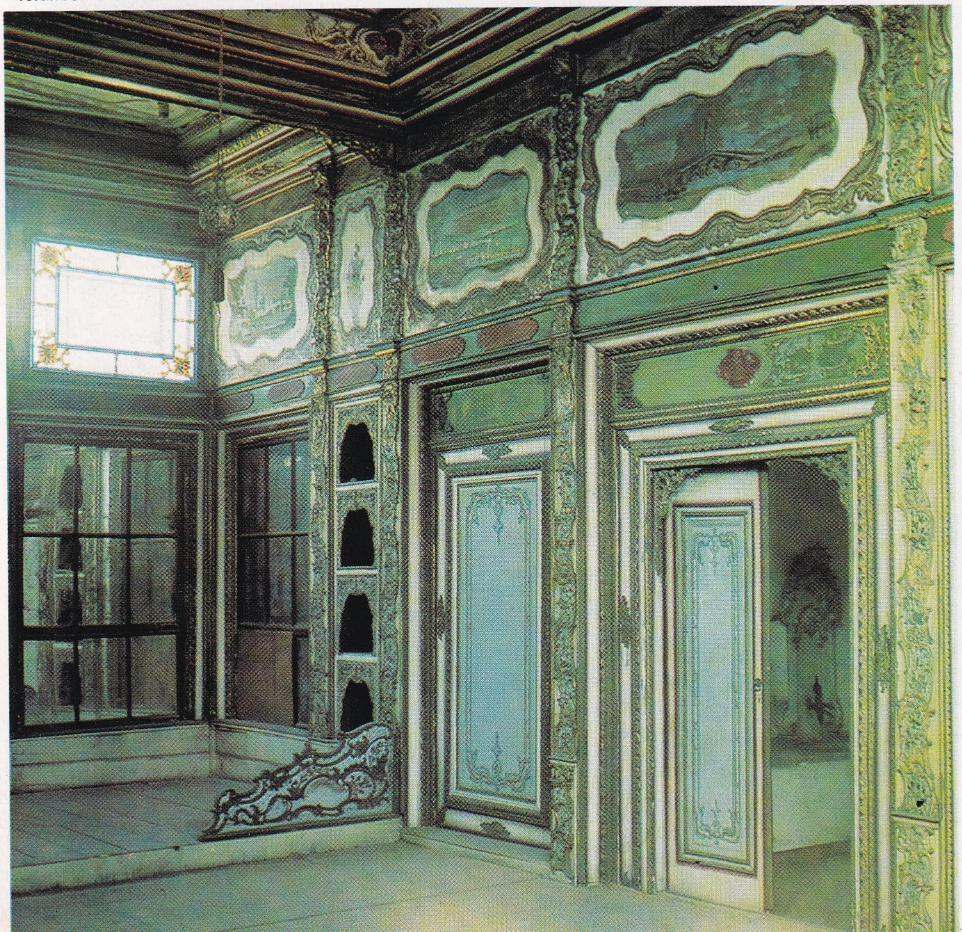

tuğra (Abdülhamid I)
Topkapı S. Müzesi arşivi

Beylerbeyi sarayı'nda kabul salonları
mimar Serkis Balyan (1865), Abdülaziz devri

Abdülaziz'in yağlıboya tablosu
ressam S. Şlebovski, 1867
Topkapı Sarayı Portre galerisi, İstanbul

A B D Ü L A Z İ Z

tuğra (Abdülaziz)
Topkapı Sarayı Müzesi arşivi

Foto. Müeddep Erkmen, Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

bin Çıkışı) [İstanbul 1918], *Sultan Abdülhamid-i Sânî'ye Dâir* (Ahmet Refik'le beraber, İstanbul 1918), *Târih Musahabeleri* (Tarih Sohbetleri) [İstanbul 1929], *Umumî Coğrafya, Coğrâfiyayı Umrânî* (Bayındırlık Coğrafyası), *İlm-i Ahlâk ve İstatistik. Lütfi Tarihi*'nin sekizinci cildini hazırlamıştı. Tarih-i Osmanî encümeni ve Türk Tarih encümeni mecmualarında birçok makaleleri vardır. (→ Bibliyo.) [M]

Abdurrahman Şeref Efendi caddesi, İstanbul'un Eyüp ilçesinde Nişancı Mustafapaşa mahallesinde, çömlekçiler ile otakçılar arasındadır. Öğretmen, vakanüvis, tarihçi ve Maarif nazırı Abdurrahman Şeref Beyi hatırlamak üzere caddeye bu ad verilmiştir. Sur dışında iki arabanın yan yana rahatlıkla geçebileceği genişlikteki caddenin sağ ve sol taraflarında hâlâ sanat ve tarih kokan eski evler bulunur. (M)

ABDURRAHMAN Şerif (1790'a doğr.-Miknâse 1859). Fas sultanı (1822-1859), Mevlâ Süleyman'ın halefi. Korsanlıktan vaz geçmesi için Avusturyalılar 1828'de limanlarını bombaladılar. Fransızlar 1830'da Cezayir şehrini işgal ettikten sonra Cezayir'in de bir kısmını nüfuzu altına almağa çalıştı. Abdülkadir'i destekledi, fakat Bugeaud tarafından 1844'te İsli'de mağlup edildi. Tanca antlaşması yüzünden Abdülkadir'i kanun dışı ilân etmek zorunda kaldı. Onu Fas'ın doğusundan kovdu ve Lamoricière'e teslim olma zorunda bıraktı. (L)

ABDURRAHMAN TİRSÎ, halk şairi ve mutasavvıf (XV. yy.). Kadirî tarikatının ünlü kişilerinden. İznik'in Tirsi köyünde doğdu, Eşrefoğlu tarafından yetiştirildi. Yunus Emre ve Eşrefoğlu yolunda hece ölçüsüyle sade dille ilâhiler söyledi. Tekke şairi olarak ün yapmış bir dervîştir. (M)

ABDURRAHMAN VEFİK, osmanlı maliyecisi (Kırım, Gözleve, ?-İstanbul 1956). Çelebizade Abdüllatif Efendinin oğlu. Babası ile Kırım'dan Türkiye'ye göç etti, kuvvetli bir özel eğitimden sonra maliye mesleğine girdi, muhasebe ile ilgilendi, bazı mekteplerde ders okuttu; gösterdiği liyakat ve iktidar yüzünden çabuk terfi ederek Maliye nezareti müsteşarı, Maliye mektebinde tekâlif kavaidi (vergi kuralları) ve tarihi malî (maliye tarihi) hocası oldu. Osmanlı vergi sistemine dair derslerinden derlenen *Tekâlif Kavaidi* adlı iki ciltlik eseri, zamanında araştırıcılara çok fayda sağlamıştır; *Tarih-i Mâlî* adlı bir denemesi de vardır.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesine Maliye nazırı olarak girinceye kadar öğretimle uğraştı; Kâmil Paşa kabinesinde yerini muhafaza etti, bu kabine düşünce yıllarca vazifeden uzak kaldı. Birinci Dünya savaşının mütareke devresinde, Tevfik Paşa kabinelerinde Maliye ve İaşe nazırlığı yaptı.

Abdurrahman Vefik, osmanlı maliyecileri arasında, malî iş ve muamelelerdeki derin bilgisiyle, maliyenin her şubesine ait işleri o şube uzmanlarından daha iyi bilmekle tanınmıştır. Bazı çağdaşlarının fikrine göre geniş bir maliye siyaseti güdecek kavrayıştan çok, malî konuları teferruatı ile bilen bir devlet adamıydı. (M)

ABDÜKSİYON i. (lat. *abductio*, uzaklaştırma hareketinden fr. *abduction*). Bir uzvu veya bir uzuv parçasını bedenden uzaklaştırma hareketi. (L)

ABDÜLAHAD HAN (?, 1858-Kermine 1922), Mangit'ler hanedanından gelme Buhara emîri, 1885'te babası Muzaffer'in yerine geçtikten sonra, 1866 antlaşmasına göre, Rusların himayesinde kaldı. (L)

ABDÜLAHAD NURİ, Halvetiye tarikatı büyüklerinden (Sıvas ?-İstanbul 1651). Abdülmecid Sıvasî dayısıydı. Mehmed III'ün daveti üzerine İstanbul'a gelirken yeğenini de getirdi. Abdülahad öğrenimini İstanbul'da tamamladı. Sonra Midilli'ye gitti. Dönüşte Fatih, Beyazıt, Ayasofya camilerinde vaizlik etti. Tasavvufa ait en önemli eseri *Riyâzül-Ezkâr*'dır (Zikirlerin Cenneti). [→ Bibliyo.] (M)

ABDÜLÂLÂ EBU MÜSHİR, din bilgini (757-833). Hz. Muhammed'in hadislerini ve gazvelerini bilenlerin en seçkinlerindendi. Halife Memun, *Kur'an*'ın insan elinden çıktığını söylemesi için kendisine ağır baskı yaptı. Kabul etmedi ve hapishanede öldürüldü. (M)

ABDÜLÂLİ EFENDİ Şeyh, çağının en büyük türk bestekârı (öl. 1590). *Hâce-i Sânî* diye anılmıştır. Zamanımıza dört parça eseri kalmıştır. *Evc Kâr, Rast Kâr, Segâh Kâr* ve *Sabâ Nakış Aksak Semai.* (M)

ABDÜLAZİZ, osmanlı padişahı (İstanbul 1830-ay.y. 1876). Mahmud II'nin Pertevniyal Valide Sultandan dünyaya gelen oğlu. 9 Şubatta Beşiktaş sarayında doğdu, 1835'te sünnet edildi ve özel öğrenime başladı. Sonradan şeyhülislâm yapacağı hocası Hasan Fehmi Efendiden, bazı genel bilgiler yanında arapça, farsça, musiki ve din bilgisi dersleri aldı; kitabeti ve yazısı güzeldi, ama Abdülaziz'e bir batı dili öğretilmedi. Babası öldüğünde on yaşındaydı; ağabeyi Abdülmecid de onun eğitim ve öğrenimiyle yeterince ilgilenmedi. Veliahtlığı sırasında devlet işlerinden çoğunlukla uzak tutulduğu için, Harem dışında vaktini av, deniz, cirit, güreş gibi sporlarla geçiriyordu. Sağlıklı ve gösterişliydi, sade ve samimî hayatıyle halkın sevgisini çekiyordu; bu yüzden ağabeyi onu kıskanacak, veraset geleneğinde değişiklik yaparak, Şevkefza Kadınefendinin de tesiriyle, oğlu Murad (V) lehine, onu Osmanlı tahtından mahrum etmek isteyecekti; bu niyetinden, İngiltere elçisi Canning'in menfi tutumu üzerine vaz geçti. Damadı Mehmed Ali Paşa daha ileri giderek Padişaha, kardeşi Abdülaziz'i gizlice öldürtmesini tavsiye ediyordu. Gün geçtikçe Abdülaziz'den şüphelenmeğe başlayan Abdülmecid, onu Trablus valiliği ile İstanbul'dan uzaklaştırmayı düşündü, fakat sonradan zararlı bulduğu bu fikrinden de vaz geçti. Kuleli* vakası (eylül 1859), Abdülmecid'in kardeşinden yersiz endişelerini büsbütün artırdı. Abdülaziz herhangi bir felâkete uğramaktan, ağabeyi Abdülmecid 25 haziran 1861'de ölünce kurtuldu. Bununla beraber vükelâ, tahta kimin getirileceği hususunda henüz tam bir anlaşmaya varmış değildi. Biat davetiyeleri yazılmış, fakat padişahın isim yeri açık bırakılmıştı. Abdülmecid seraskerlerinden Rıza Paşa, Abdülaziz'in padişahlığına şiddetle karşıydı; nitekim durumu tehlikeli gören Valide Pertevniyal Sultan, cülus için Topkapı sarayına götürülen oğlunun ardından gitmek lüzumunu duydu. Yalnız muhafazakâr eğilim sahipleri durumdan hoşnuttu. Sonunda herhangi bir vaka çıkmadan cülus merasimi tamamlandı ve Abdülaziz tahta çıktıktan üç gün sonra, Eyüp'e giderek kılıç kuşandı (28 haziran 1861, cuma). Yeni Padişah, bütün devlet memurlarının görevlerinde bırakıldığına dair, sadrazamı Mehmed Emin Paşaya yolladığı 2 temmuz 1861 tarihli hattı hümayunla hizmete başladı. Aynı yazıda Tanzimat ve Islahat fermanlarıyle girişilen yenilik hareketlerine devam edileceği, malî güçlüklere çare bulunacağı, tasarrufa önem verileceği de belirtiliyordu. Fakat uygulamada, serasker Rıza Paşanın görevinden uzaklaştırıldığı, Valide Sultana 1 000 kese maaş bağlandığı, şehzadelere Hazinei Hassa'dan verilen aylıkların, sultanların aylıkları gibi Hazinei Maliye'ye geçirildiği görüldü. Abdülaziz, malî durumu düzene sokma vaadine rağmen, karşılıksız çıkarılan kağıt paraları tedavülden kaldırmadığı için dana 1862 yılında İngiltere'den borç almak zorunda kaldı. 500 milyon franga ihtiyaç vardı, ancak 200 milyon alınabildi; «Dârülfünun kaidesi» ne göre kaime'ler toplanmağa başlandı. Abdülaziz iç hazinede önce bazı tasarruflar sağladı, ama sonraları, tasarruf düşüncesiyle devlet varlıklarına zarar getirme endişesine kapılarak, yeni bir donanma kurulmasına izin vermekle, masraf kapılarını yeniden açmış oldu. Veliahtlığı sırasında bir kadın ile evlenmenin yeterli olduğunu söyleyen Abdülaziz, padişahlığı zamanında Saray halkı mevcudunu 5 500 kişiye yükseltti. Saray'ın iç masrafları ve köşklere harcanan para, devlet gelirinin beşte birini buluyordu. Devletin borçları kısa zamanda 25 milyondan 250 milyona yükseldi. 1875 yılında Hazine, bu borçların faizlerini bile ödeyemeyecek duruma düşmüştü.

Osmanlı devletini bu kadar ağır borç altına sokan sadece Sarayın ve Padişahın şahsî masrafları değildi. Zamanın siyasî olayları da bu borçlanmada önemli rol oynuyordu. Karadağ'da, Sırbistan'da, Memleketeyn adı verilen bugünkü Romanya'da, Girit'te, Mısır'da meydana gelen çeşitli olaylar, devletin masraflarını ve borcunu günden güne artırıyordu. Karadağlılar 1862'de yenilgiye uğratılmıştı, ama Sırplar, başta Belgrad olmak üzere altı kaleden osmanlı askerlerini çektirmek, bağımsızlıklarını tamamlamak istiyorlardı. Eflâk ve Buğdan'ı Prens Cuza'nın idaresi altında birleştirmiş bulunan Romanyalılar, bu defa ve Paris antlaşmasına aykırı olarak, Cuza'nın yerine Prens Karl von Hohenzollern'in (Karol) prensliğini kabul ettirmeğe çalışıyorlardı. Girit rumları Yunanistan ile birleşmek istediklerinden, Adada huzur yoktu. Sonunda, Rumenler 1866'da, Sırplar 1867'de istediklerini elde ettiler. Sadrazam Âli Paşanın seyahati sonunda ve iç işlerinde bir çeşit muhtar idare kabul edilerek Girit'te geçici bir sükûn sağlanabildi (1867). Panislavizm akımları sonucu Rum Patrikhanesinden ayrılan Bulgarlar, bağımsız bir Bulgar eksarhlığı kurdular. Mısır valisi İsmail Paşa, Mısır'da veraset şeklini değiştirerek, valiliğin babadan oğula geçmesini sağladı (mayıs 1866), kısa bir süre sonra Hıdiv unvanını aldı; Süveyş kanalının açılış törenine yabancı devlet temsilcilerini kendi adına davet etmek, savaş gemileri satın almak, borç anlaşmaları imzalamak gibi aşırı hareketlerde bulundu; bu çeşit davranışlarına 1869'da son verildi. Şeriflerin elinden alınan Hicaz'da yeni bir il teşkilâtı kuruldu; Mekke ve Medine çevresindeki osmanlı idaresi kuvvetlendirildi. Midhat Paşa Bağdat valiliği sırasında, Bahreyn ve El Ahsa'yı Osmanlı devletine bağladı (1868); Yemen ve Asir'in iç bölgeleri osmanlı hâkimiyetini yeniden tanıdı.

Abdülaziz, tahta çıkışından sonraki on yıl boyunca devleti daha çok Âli ve Fuad paşaların siyasetiyle idare etmişti. Osmanlı hükûmetinin dış siyaseti, başında sadrazam Âli Paşa bulunduğu zaman Fransa'nın, Fuad Paşa bulunduğu zaman İngiltere'nin tesiri altındaydı; 1871'den sonra ise Rusya'nın tesiri görüldü. Fransa'nın 1871'de mağlup olmasından faydalanan Ruslar, Paris antlaşmasını tanımadılar ve Balkanlardaki Slavları yeniden, bağımsızlıkları için isyana teşvik ettiler. Bosna ve Hersek'te isyan hareketleri, 1875-1876 yıllarında son derecesine varmıştı. Balkanlar'daki rus tesiri karşısında Abdülaziz, Avusturya başbakanı Kont Andrássy'nin Bosna ve Hersek için hazırlamış olduğu ıslahat tasarısını kabul etmek zorunda kaldı. Selânik'te iki konsolosun öldürülmesi olayı, Avrupa devletlerini Berlin muhtırasını hazırlamağa götürdü. Bu devre Abdülaziz saltanatının ikinci ve daha serbest hareket ettiği dönemini teşkil ediyordu. Tanzimat esaslarına aykırı muhakemeler, hapisler, sürgün cezaları, rütbelerin geri alınması, sıkı bir sansür ve keyfî hareketler yeniden başladı. Sadrazam Mahmud Nedim Paşa rus siyaseti taraftarı olduğu için, bu devrede Rusların tesiri de kendini iyice hissettiriyordu.

Dış siyaset bakımından çok hareketli geçen saltanatı devresinde Abdülaziz, Avrupa'yı gezen ilk osmanlı imparatoru oldu. Âli ve Fuad paşalar onun, Osmanlı imparatorluğu ve diğer Avrupa devletleri hakkında bilgisinin artmasını istiyorlardı. Bu sebeple ilk defa, atalarının eserleriyle dolu tarihî bir şehir olan Bursa'ya gitti. İlk padişahların (Yıldırım Bayezid hariç) mezarlarını ziyaret etti. Sonra 3 nisan 1863'te Mısır seyahatine çıktı. Abdülaziz'i bu seyahate gönderenler arasında, Mehmed Ali Paşanın damadı, sad-

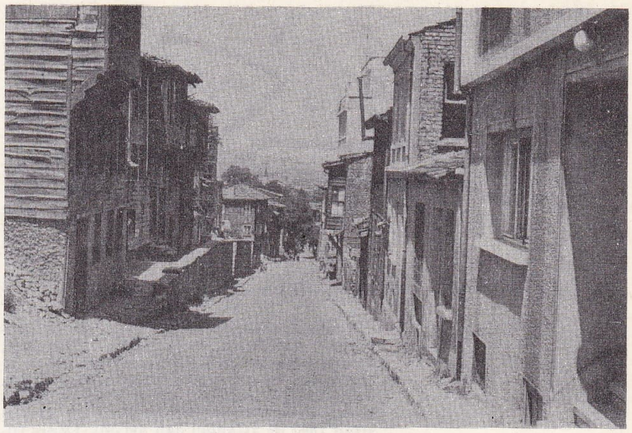

Abdurrahman Şeref Efendi caddesi
Eyüp, İstanbul.

ABDURRAHMAN ŞEREF

ABDURRAHMAN VEFİK
fotoğraf (Şehbal mecmuası)

Foto. Müeddep Erkmen; Resim. Sabiha Bozcalı (MEYDAN)

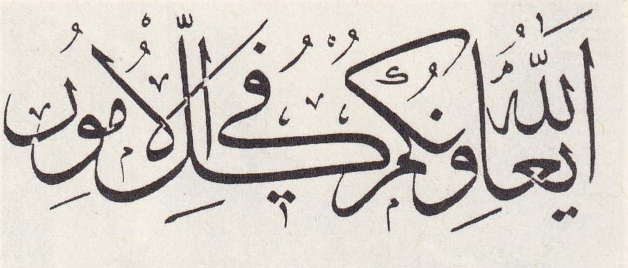

ABDÜLAZİZ'in sülüs yazısı (Topkapı S. müzesi, İstanbul)

razamlardan Yusuf Kâmil Paşa da bulunuyordu. Abdülaziz asıl büyük seyahatini, Fransa imparatoru Napoléon III'ün daveti üzerine Batı Avrupa şehirlerine yaptı. Milletlerarası Paris sergisini görmek ve bu arada siyasî görüşmelerde bulunmak üzere 21 haziran 1867'de İstanbul'dan ayrıldı. Deniz yoluyle İtalya (Napoli) üzerinden Fransa'nın Toulon şehrine çıktı. Paris'te uzun süre kaldı, Kraliçe Victoria'nın davetlisi olarak Londra'yı ziyaret etti. Sonra Prusya, Viyana ve Budapeşte üzerinden 4 ağustos 1867'de Rusçuk'a geldi. Buradan Varna yoluyle, İstanbul'a döndü (7 ağustos). İki yıl sonra, Fransa imparatoru adına imparatoriçe Eugénie ve Avusturya imparatoru Franz Josef, ziyaretini iade ettiler.

Abdülaziz, Tanzimatı uygulamak arzusu ile, padişahlığı sırasında idare, askerlik, maliye ve özellikle millî eğitim alanındaki değişikliklere geniş ölçüde yer verdi. Eski eyalet ve sancak teşkilâtı değiştirilerek yeni nizamın uygulanması amacı ile, onun zamanında Tuna vilâyeti kuruldu (1864). Bir yıl sonra bu vilâyetin idare şekli, bütün memleket 27 vilâyete bölünerek, her tarafa uygulandı. 1869'da «Dâire-i Umûmiyye-i Vilâyât nizamnamesi» yayımlanarak, memurların idaredeki sorumlulukları belirtildi. *Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye* 1868'de, *Şûrâyı Devlet* (Devlet şûrası) ve *Divân-ı Ahkâm-ı Adliye* (Temyiz ve İstinaf mahkemeleri) adları ile ikiye ayrıldı. Nizamiye mahkemeleri 1875'te genişletildi. Cevdet Paşanın başkanlığında toplanan Mecelle cemiyeti 1874'te *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* adlı hukuk kitabını, son faslı hariç tamamladı. 1869'da «Osmanlı Tabiiyet kanunu» hazırlandı. 1869'da «Pasaport ve Mürur (geçiş) Tezkeresi nizamnamesi» çıkarıldı. Sonra kara ve deniz kuvvetlerinin ıslahı ile hassa alayı'nın kurulması, donanmanın, dünya deniz kuvvetleri arasında mühim bir yer alacak duruma getirilmesi, rüştiyelerin çoğaltılması bu dönemde oldu. 27 Nisan 1868'de, İstanbul *Galatasaray sultanîsi* açıldı. 1869'da «Maarif-i Umûmiye nizamnamesi» yayımlandı. 1863'te ilk defa, *Dârülfünun*'da konferans şeklinde derslere başlandı. 20 Şubat 1870'te Dârülfünun resmen açıldı. Bunun yanında *Mahreç-i Ahkâm* (1862), *Lisan mektebi* (1864), *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye* (mayıs 1867), *Kaptan ve Çarkçı mektebi* (1870), *Hukuk mektebi* (haziran 1870), *Kız Sanat okulu* (1869) ile *Dârülmuallimat* (Kız Öğretmen okulu, 1870) gibi meslek okulları da açıldı. *Mülkiye Mühendis mektebi*'nin kurulması için 1874'te çalışmalara başlanıldı. 1865'te kurulan «Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye», 1873'te *Dârüşşafaka*'yı açtı. 1865'te, ilk «Basın kanunu» çıkarıldı. 1867'de «Âsarı atika (eski eserler) nizamnamesi» yürürlüğe girdi. Birçok malî ıslahat yanında, ilk defa «Bina Vergisi usulü» hazırlandı (1861) ve uygulandı (1874). *Emniyet Sandığı* 1868'de kuruldu. 27 Şubat 1863'te İstanbul'da Atmeydanı'nda ilk olarak milletlerarası bir sergi açıldı. «Islah-ı Sanayi komisyonu» toplandı (1863). İstanbul-İzmit (1873), İstanbul-Edirne-Dedeağaç tren yolu işletmeye açıldı (1874). Bursa-Mudanya yoluna başlanıldı. İstanbul'da *Tramvay ve Tünel işletmesi* (1873), Tuna, Dicle ve Fırat gibi nehirler üzerinde ulaştırma işinin düzenlenmesi, Boğaziçi'nde vapur işletmesinin Şirketi Hayriye'ye verilmesi ve «İdâre-i Aziziye» adı ile ilk deniz yolları işletmesinin kurulması; 1869'da *Süveyş kanalı*'nın işletmeye açılması, *Osmanlı bankası*'nın kuruluşu (1863) gibi daha birçok hizmetler, Abdülaziz'in padişahlığı zamanında ve İmparatorluğun kalkınması yolunda yapılan yararlı işler arasında yer aldı.

ABDÜLAZİZ
fotoğraf (Topkapı sarayı)

ABDÜLAZİZ'in heykeli
(Topkapı sarayı)

Abdülaziz, İstanbul'un imarı bakımından da önemli çalışmalar yaptırdı. Bu arada *Beylerbeyi sarayı* (1865), Beşiktaş ile Ortaköy arasındaki *Çırağan sarayı* (1871), *Fer'iye sarayı, Çekmece ve İzmit kasırları, Taksim Topçu kışlası* ve *Gümüşsuyu kışlası* (1862), *Harbiye nezareti* (1865) ile *Maçka silâhhanesi* (1874) binaları onun zamanında yapıldı. Yangından harap olan Çengelköyü Kuleli kışlası ile, Abdülmecid devrinde yanan İstanbul Harbiye mektebi binaları esaslı şekilde onarıldı. Beykoz kışlalarına bir dikimevi ile bir karantina eklendi. Tophane'deki top döküm atelyeleri genişletildi (1865). Haliç'te Tersane'deki havuz büyütüldü. Üsküdar'daki Toptaşı Süvari kışlası, 1875'te Askerî rüştiye haline getirildi. Küçüksu kasrı onarıldı. Bugünkü Yıldız sarayı bahçesinde bulunan kasırların bir kısmı yine onun padişahlığı devrinde yapıldı. *Yuşa camii* (1864), Salıpazarı'nda *Süheyl Bey camii* (1873) de genişletilmek yoluyle yeniden yaptırıldı. Beşiktaş'ta İclâliye'de, Gümüşsuyu'nda ve Salıpazarı'nda birçok çeşme yaptırdı. Abdülaziz'in Konya ve bugünkü Elazığ illerinde de hayır eserleri vardır.

Bütün bu işleri yeterli bulmayarak, hükûmet icraatından memnun kalmayanlar, Padişah da dahil olmak üzere, devrin vezirlerini şiddetle tenkide başlamışlardı. Bu tenkitlerin günden güne artması ve basında yer alması sonunda sansür müessesesi meydana çıktı (1865). Hürriyet ve idareyi kontrol fikirlerini yaymağa çalışan ve halka daha tesirli şekilde hitap edebilmek için yazı dilinde sadeliğe giden gazetelerin, sansür ile kayıtlı bulundurulmak istenilmesi memlekette gizli bir muhalefet akımı uyandırdı. Mısırlı Mustafa Fazıl Paşanın Mısır valiliği meselesine üzülerek Paris'e gitmesi ise, hürriyet taraftarı birçok aydının, *Yeni Osmanlılar* adıyle onun etrafında toplanmasına sebep oldu. Bunlar Abdülaziz'e karşı, gazetelerle muhalefete geçtiler. Abdülaziz'in her arzusunu yerine getirmek isteyen sadrazam Mahmud Nedim Paşa zamanında, Padişahın debdebe ve israf içinde ölçüsüz hareketlere başlaması da, umumî efkârı Abdülaziz aleyhine hazırladı. Öte yandan görevi kötüye kullanmaların, rüşvet almaların, işten atılma ve sürgün olaylarının artması, rus elçisi İgnatiev'in devlet işlerine geniş ölçüde karışması, Yeni Osmanlıların faaliyetini kolaylaştırdı. Nihayet bu durum karşısında, sadrazam Midhat Paşa, ancak halkın hükûmeti kontrol edebileceği bir sistem ile, yani meşrutiyet idaresiyle işlerin düzeleceğine kanaat getirdiği için, Genç Osmanlılarla sıkı temasa ve işbirliğine girişti. Dış olayların da bozuk gitmesi yüzünden, halk arasında Abdülaziz'e karşı geniş ölçüde bir hoşnutsuzluk belirdi. Abdülaziz'in, veraset şeklini değiştirmek suretiyle, büyük oğlu Yusuf İzzeddin Efendiyi kendi yerine padişahlığa getirmek istediği yolundaki söylentiler huzursuzluğu bir başka yönden arttırdı. Sonunda medrese talebesi ayaklanınca, Abdülaziz sadrazam Mahmud Nedim Paşayı sadaretten uzaklaştırdı. Yerine Mütercim Rüşdü Paşa geçti. Onun döneminde, Devlet şûrası başkanı Midhat Paşa, evvelce kendisini İsparta'ya sürdürdüğü için Padişaha kırgın olan serasker Hüseyin Avni Paşa ve şeyhülislâm Hayrullah Efendi ile, devletin durumunu inceleyerek, Padişahın siyasetteki bilgisizliği, devlet malını, kendisi için düşünmeden harcaması ve koç, horoz dövüşleri sırasında gösterdiği bazı dengesiz hareketleri yüzünden, tahttan indirilmesine karar verdiler. Sonra Hayrullah Efendiden, Abdülaziz'in hal'i için alınan bir fetva üzerine, Hüseyin Avni Paşa, Dârı Şûrayı Askerî reisi Redif Paşa, Askerî Mektepler nazırı Süleyman Paşa ve Bahriye nazırı Kayserili Ahmed Paşa ile Padişahın tahtından indirilmesi meselesinde anlaştılar. 29 Mayıs pazartesi gününü salı gününe bağlayan gece, Süleyman Paşa Harbiye öğrencileriyle Veliaht dairesi tarafından, Redif Paşa, Redif taburlarıyle Gümüşsuyu ve Taşkışla yönünden, Bahriye nazırı Ahmed Paşa da donanma ile deniz tarafından Dolmabahçe sarayını kuşattılar.

ABDÜLAZİZ («Aziziye» adlı fesiyle)
Dr. Bedi Şehsüvaroğlu arşivi

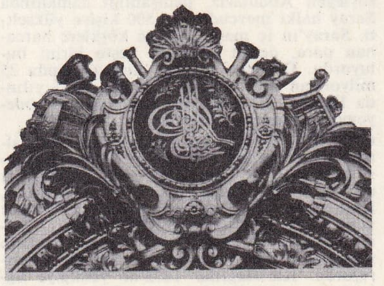

tuğra (ABDÜLAZİZ)
Beylerbeyi sarayında bir kutudan

Sarayın şehir ile bağlantısı tamamen kesildi. Süleyman Paşa, Veliahd dairesinden Murad V'i alarak, Hüseyin Avni Paşa ile birlikte Serasker dairesine götürdü; orada bulunan devlet büyükleri kendisine biat ettikleri için, Abdülaziz hal edilmiş oldu. Sadrazam Rüşdü Paşa, Abdülaziz'e ait mührü hümayunu geri gönderdi. 30 Mayıs sabahı Abdülaziz, yeni cülus olayını ve kendisinin tahttan indirildiğini top seslerinden öğrendi. Dârüssaade ağası Cevher Ağa, yeni Padişahın iradesini getirerek, derhal Topkapı sarayına gitmesi gerektiğini bildirdi. Abdülaziz deniz yoluyle önce Topkapı sarayına götürüldü, burada üç gün kaldı; sonra yeğeni Murad V'e yazdığı mektuplarla, bu bakımsız saraydan alınarak bir başka yere, meselâ Ortaköy'de yaptırmış olduğu Fer'iye sarayına geçmek istedi. İsteği Murat V tarafından kabul edildiği için, annesi ve çocuklarıyle beraber buraya getirildi. Teessürü günden güne artıyordu. Sonunda 3 haziran 1876 sabahı, sakalını düzeltmek için istediği makasla bilek damarlarını keserek, kapalı bulunduğu odada intihar etti. Kan kaybından baygın düştüğü sırada saraya gelen Hüseyin Avni Paşa tarafından, bulunduğu yerde tedavisi için derhal doktor çağrılması gerekirken bu yapılmadı, odasından alınarak, sarayın yanında bulunan Fer'iye karakoluna naklettirildi. Devrin meşhur doktorları oraya çağrıldı. Ama bu zaman kaybı yüzünden Abdülaziz kurtarılamadı. İntihar etmediği ve öldürüldüğü yolunda da söylentiler vardır. Na'şı karakoldan tekrar Saraya ve buradan da Topkapı sarayına götürüldü. Gerekli hazırlık ve merasimin yapılmasından sonra Mahmud II türbesine gömüldü.

Abdülaziz, iri yapılı, her türlü güreşi seven, bazen de bizzat güreşen, spora meraklı bir padişahtı. Güzel sanatlara da önem veriyordu. Resim yapmağa ve resmini, hattâ heykelini yaptırmağa merakı vardı. Meşhur ressam Ayvazovski*'yi İstanbul'a davet ederek ona birçok tablolar, daha çok deniz manzaraları yaptırmıştı. Musiki ile de meşguldü. Mevlevilikle ilgiliydi, ney çalmış ve bazı besteler yapmıştı. İlk zamanlarında da gurur ve kibirden uzak, sade ve sakin bir hayat yaşarken, sonradan, Yıldırım Baye-

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

zid Timur'a esir düştü diye, Bursa'daki mezarını ziyaret etmeyecek kadar gurura kapılmıştı. Merasimlerden hoşlanmaz, daha çok rahat yaşamayı tercih ederdi. Fesinin şekli, devri için bir hususiyet teşkil eder. Yusuf İzzeddin, Mahmud Celâleddin ve Mehmed Seyfeddin ile Abdülmecid adlı oğullarından yalnız Abdülmecid son osmanlı halifesi olabilmiştir. Annesi Pertevniyal Valide Sultan, Aksaray'da kendi adına bir külliye meydana getirdi. Ayrıca Dolmabahçe'nin üst tarafında, bugünkü Taşlık'ta ikinci bir cami yapımını başlatmış ise de Abdülaziz Avrupa seyahatinden dönüşte bu yapıyı durdurmuştu. Abdülhamid II devrinde akademi haline getirilmesi teklif olunan binanın kalıntısı, 1960 yılından önce, yerinde bir park yapılınca ortadan kalktı. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLAZİZ bin MERVAN (?-Mısır 704), emevî halifesi Mervan I'in oğlu. Babası tarafından Mısır'a vali tayin edildi. Abdülmelik halife olunca onu aynı vazifede bıraktı. Abdülaziz yirmi seneyi bulan valiliği döneminde siyasî oyunlara girmedi ve daima idare ettiği bölgenin refahını düşündü. Mervan, Abdülmelik'ten sonra Abdülaziz'in halife olmasını vasiyet etmişti. Abdülmelik kardeşini bu haktan mahrum etmek istediği bir sırada, onun ölümü haberini aldı. (M)

ABDÜLAZİZ bin MEVLÂ HASAN (Merakeş 1878 veya 1881-Tanca 1943), 1894'ten 1908'e kadar Fas sultanı. Mevlâ Hasan'ın oğlu. 1900'e kadar Saray nazırı Ahmed bin Musa'nın sözünden çıkmadı. 1901'den itibaren, Harbiye nazırı el-Münebbihî ile küçük bir avrupalı grubun etkisi altına girdi. Fantezileri, modernleşme merakı ve reformları birçok hoşnutsuzluğa ve Bû Hamâra isyanına sebep oldu. 1903'te nazırını azletmek zorunda kaldı. Elcezire antlaşması ile (1906) halkın gözünden büsbütün düştü; anarşiyi önleyemedi ve 1908 ağustosunda kardeşi Mevlâ Abdülhafız onu tahttan indirdi. (L)

ABDÜLAZİZ bin MUHAMMED bin SUUD, Orta Arabistan'ın vehhabî hükümdarı (?, 1721-?, 1803). Devrinde vehhabî nüfuzu Orta Arabistan (Necid) sınırlarından öteye yayıldı. 1765 yılından beri fiilen hükümdardı. 1801 yılında Kerbelâ'daki kutsal şiî makamlarının yağma ve tahribi üzerine çılgına dönen mutaassıp bir şiî tarafından, 1803'te, Der'iye (Dar'iya) camiinde namaz kılarken hançerle öldürüldü. (M)

«Nakavat-ul-Edvâr»
ABDURRAHMAN ÇELEBİ'nin eseri

ABDÜLAZİZ bin MUSA bin NUSEYR, İspanya fatihi Musa bin Nuseyr'in oğlu ve Endülüs'ün ilk arap valisi. Gotlarla bir antlaşma imzaladı. 716'da İşbilyede (Sevilla), belki de Halife Süleyman'ın emriyle, öldürüldü. (L)

ABDÜLAZİZ bin NUH I bin NASR, samanî hanedanından (X. yy.). Karahanlı Buğra Han 992'de eline geçirdiği Buhara şehrinden çekilirken onu tahta çıkararak vekil bıraktı, gerektiğinde yardım edeceğini vaat etti. Ancak Türkmenlerin kendisini takibi üzerine sözünü yerine getiremedi, şehre tekrar hâkim olan samanî hükümdarı Nuh II'nin emriyle Abdülaziz yakalandı ve kör edildi. (M)

ABDÜLAZİZ ÇELEBİ, ünlü türk musiki bilgini (XV. yy. ortaları). Abdülkadir Merağî'nin en küçük oğlu. *Nakavat-ul-Edvâr* (Devirlerin Seçilmişleri) adlı farsça musiki nazariyat kitabını Fatih Sultan Mehmed adına yazdı (Tek nüshası Nuruosmaniye kütüphanesinde Nu. 3/646). [M]

ABDÜLAZİZ dağı, Kuzey Suriye (yukarı Elcezire)'de Türkiye hududuna 50 km. mesafede, tek başına yükselen doğu-batı doğrultulu dar ve uzun bir dağdır; Birinci-Üçüncü zamanlara ait çeşitli arazi tabakaları oldukça şiddetle, fakat sınırlı bir alanda kıvrılmıştır. Dağın güneyinde deve sürüleri sahibi, gerçek göçebe aşiretler yaşar, kuzeyinde ise koyun yetiştiren ve yerleşik hayata (tarım) geçmekte bulunan yarı göçebeler vardır. (L)

ABDÜLAZİZ EFENDİ Hocazade, Rumeli kazaskeri (İstanbul 1575-ay.y. 1618). Hasan Can ailesinden şeyhülislâm Hoca Saadeddin Efendinin dördüncü oğlu. Babasından ders gördü ve mülâzım oldu. 1595'te Gazanferağa medresesinde, sonra sırasıyle Sahnı Semani (1596), Sultan Selim (1598), Selimiye (1598), Dârülhadis-i Süleymaniye (1600), Vefa (1601), medreselerinde müderrislik yaptı. Bursa, Galata, İstanbul kadılıklarında bulundu. Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerine getirildi. 1615'e kadar Rumeli kazaskerliğinde kaldı, sonra Gelibolu arpalığı ile emekli oldu.

Abdülaziz Efendinin kazaskerliğine kadar, Anadolu ve Rumeli beylerbeyleri, Divan'da kazaskerlerden önce gelirken, onun zamanında kazaskerler, beylerbeylerden öne geçtiler. Abdülaziz Efendinin, *Aziz* veya *Azizî* mahlâsıyle üç dilde şiirleri vardır. Oğlu Bahâî Mehmed Efendi, dedesi ve amcaları gibi şeyhülislâmlığa kadar yükseldi. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLAZİZ EFENDİ Karaçelebizade, şeyhülislâm, ilim adamı, tarihçi ve şair (İstanbul 1591-Bursa 1658). Medrese tahsilinden sonra Hayreddin Paşa, Yeni Ali Paşa, Pirî Paşa, Kalenderhane, Sahnı Seman, Bursa Sultaniyesi ve Edirne'de Selimiye medreselerinde müderrislik yaptı. 1623'te İstanbul'a tayin edildi. Sadrazam Merre Hüseyin Paşa aleyhine, Fatih camiinde meydana gelen ulema ayaklanmasına katıldığından, ceza olarak, Bursa'da Molla Hüsrev medresesine gönderildi. Murad IV'ün affı ile İstanbul'a, Süleymaniye medresesine alındı. 1624'te kadılıklara başladı; sırasıyle Yenişehir, Mekke, Edirne, ve İstanbul kadısı oldu. Fakat Lehistan seferi sırasında İstanbul'da yağ darlığı görüldüğü için, Murad IV'ün seferden dönüşünde gazabına uğradı ve denize atılmağa mahkûm edildi. Ancak sadrazam Damad Bayram Paşanın ricası üzerine ölümden kurtuldu; Kıbrıs'a sürüldü. Yine affa uğrayarak 1636'da Lefkoşe'den İstanbul'a döndü. Mehmed IV tahta geçince Rumeli kazaskeri oldu (1648). Sultan İbrahim'in hal edilmesinde ve katlinde mühim rol oynadı. 1649'da, *Ravzat-ül-Ebrar* (İyiler Bahçesi) adlı tarihini ve *Kâfi* (Yeterli) adlı eserini Padişaha sundu. Bahâî Efendinin muhalefetine rağmen, şeyhülislâmlık payesini, Osmanlı devletinde ilk defa olmak üzere elde ederek 2 mayıs 1651'de şeyhülislâm oldu.

Karaçelebizade, şeyhülislâmlığı sırasında bazı merasimleri ve arpalık terki kaidesini yeniden canlandırdı, vakıf işlerin tanzimine büyük itina gösterdi. Melek Ahmed Paşanın sadareti devresinde esnaf ayaklanmasına katılarak, onların başında yer aldı. Ocak ağaları ile Saray ağaları, yani Padişahın annesi ile zevcesi Turhan Sultan arasındaki mücadelede, taraftar bulunduğu Ocak ağaları hezimete uğratıldığından cezalı olarak önce Sakız adasına sürüldü (1651), sonra Bursa'da oturmasına izin çıktı. Bursa'da, dedelerinden kalma vakıf evde oturduğu sırada öldü.

Abdülaziz Efendi gayet zengin ve mağrurdu, ancak istediği kimseleri yanına çağırır ve resmî şekilde görüşürdü. Zamanının büyük bir kısmını okumak ve kitap yazmakla geçiriyordu. Eserlerinin başında *Ravzat-ül-Ebrar* adlı tarih kitabı gelir (Âdem'den 1646 yılına kadar olan kısmı Mısır'da Bulak matbaasında basıldı; 1646-1648 yıllarına ait vakalar bazı nüshalarda «yazma» olarak mevcuttur; 1648-1658 yıllarını kapsayan Tarihi ise, daha ziyade bir hatırat mahiyetindedir, birincisine zeyl olarak yazıldı, ama basılmadı). Eserlerinden *Mir'at-üs-Safa* (Safa Aynası) ve *Süleymanname* (Bulak 1867) ile *Tarih-i Feth-i Revan ve Bağdad* (Revan ve Bağdat Fethi Tarihi) [Zafername] de tarihe aittir. Süleymanname'yi, *Tâc-üt-Tevârih*'e (Tarihlerin Tacı) zeyl olarak 1640'tan sonra yazdı. *Hilyet-ül-Enbiya*, (Nebilerin Güzellikleri), *Ahlâk-ı Muhsinî* (Muhsinî'nin Ahlâk Kitabı) tercümesi, *Hall-ül-İştibah ve Kitâb-ül-Fıkhi'l-Hanefiyye* de (Hanefîlerin Fıkıh Kitabı ve Şüphelerin Halli) Abdülaziz Efendi'nin eserlerindendir. Karaçelebizade'nin, *Azizî* mahlâsıyle şiirleri vardır. Mürettep divan'ı olduğu söylenir. *Gülşen-i Niyaz* (Niyaz Bahçesi) adlı mesnevîsinin tek yazma nüshası Nuruosmaniye kütüphanesindedir. Arapça ve Farsçadan birçok eser tercüme etti. Bursa'ya Müftüsuyu'nu getiren ve kırk çeşme ile bu suyu şehre dağıtan da Abdülaziz Efendidir. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLAZİZ EFENDİ Suphizade, Abdülhamid I'in hekimbaşısı (?, 1736-İstanköy 1883). Vakanüvis Suphi Efendinin oğlu. Anatomiye ve hastalıklara dair Latinceden iki tercümesi Esad Efendi kütüphanesindedir. Tanınmasına asıl sebep, XVIII. yüzyılın ünlü hekimi, hollandalı Herman Boerhaave'ın (1668-1738) yazdığı tıbba dair bir eseri *Kıraat-ı Nekave fi Tercüme-i Kelimât-ı Boerhaave* (Boerhaave'dan Seçilmiş Tercümeler) adıyle ve Avusturya elçiliği tercümanı Herbert'in yardımıyle Türkçeye kazandırması oldu (Basılmayan bu tercüme Esad Efendi kütüphanesindedir). Bundan başka Farsçadan astrolojiye dair *El-Eşcâr-ül-Esmar* (Yemişlerin Ağaçları) ve *Bürhan-ül-Kifaye* (Yeterlik Delilleri) adlı kitapları, İtalyancadan da bir İtalya Tarihi tercüme etti. Abdülaziz Efendi aynı zamanda bestekârdı. Değerli bir musiki mecmuası yazdı (Üniversite kütüphanesi, T.Y. 3866). Zamanımıza iki *Beste*, iki *Ağır Semai* ve iki *Yörük Semai*'si kalmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLAZİZ HAN, Buhara hanı (1645-1680). Nâdir Muhammed Hanın oğlu. Maveraünnehir Şeybânîlerinden Abdülmümin öldürülünce, Özbek beyleri toplandılar. Hanlığa, Astarhan sülâlesinin Caniyanlar kolunu getirdiler. İlk han Nâdir Muhammed oldu. Babasının yerine geçen Abdülaziz, Maveraünnehir ve Buhara ülkesini otuz beş yıl adaletle idare eden bir hükümdar olarak tanınır. (M)

ABDÜLAZİZ İBNİ SUUD
Suudî Arabistan meliki

ABDÜLAZİZ İBNİ SUUD, (1887-1953), Suudî Arabistan meliki. Necit emîri sıfatıyle, 1902'de babası Abdurrahman'ın yerine geçti. Aynı yıl içinde, İbnürreşid'lerden başkent Riyad'ı geri aldı. *İhvan* tarikatçıları sayesinde, memleketin dokuz bölgesini otoritesi altında birleştirdi, tarikatçıları tarım kolonileri halinde yerleştirdi ve ordusunu da onlardan kurdu. Birinci Dünya harbinde, Mekke şerifi Hüseyin'e karşı savaştı. İbnürreşid'lerin hâkimiyetini yıktı; 1924'te Hüseyin'i Mekke'den, oğlu Ali'yi de Cidde'den kovdu (aralık 1925); 1926 ocağında Hicaz, 1932'de Suudî Arabistan meliki oldu. Her ne kadar Haşimî ülkelerinden ve Yemen'den toprak talebinde bulundu ise de, bu yüzden barışı bozmadı. Ülkesi, Akabe körfezinden Yemen'e, güneyde İran körfezine ve Kuveyt'e kadar uzandı. Ordusunu, idaresini ve devletini modernleştirmeğe çalıştı. İkinci Dünya savaşından sonra, 1944 kuruluş protokolünü imzalamamış olmasına rağmen, 1945'te Arap birliğine katıldı. Amerikan şirketlerinin petrol kaynaklarını işletmesi sayesinde dünyanın en zengin âdamlarından biri oldu; karşı durmalara rağmen memleketi bir hayli değişti. Maskat sultanlığı (Bureymi vahası) meselesinden İngiltere ile arası açık olduğu için, yerine, 1932'den itibaren veliaht ilân edilmiş olan oğlu Suud geçti. Dış politikada, Amerika B. devletleriyle İngiltere arasında bir denge kurmağa çalıştı. (L)

ABDÜLAZİZ MECDİ, şair (Balıkesir 1865 -?). Balıkesir, Girit ve İstanbul'da edebiyat hocalığı yaptı. Meşrutiyet'te Kayseri milletvekili oldu. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLBAKİ ÂRİF EFENDİ, türk ilim adamı, şair, hattat ve musikişinas (İstanbul 1633-ay.y. 1713). Medrese tahsili gördü, 1665'te girdiği bir imtihanda şeyhülislâm Minkarizade Yahya Efendinin dikkatini çektiği için, hızla terfi ederek çeşitli ve önemli medreselerde müderrislik yaptı. Köprülü ailesinden önce Fazıl Ahmed Paşa, sonra Merzifonlu Kara Mustafa Paşa gibi sadrazamlar tarafından himaye edildi. 1681'de Selânik kadısı oldu. Fakat hakkındaki bir şikâyet üzerine, Mehmed IV tarafından kadılıktan alındı, sürgüne gönderildi (1683). Bu sırada hayatını hattatlık ile kazandı. 1687'de Padişah kendisini affetti ve yine Bursa kadısı yaptı. 1692'de Mısır, 1698'de İstanbul kadısı, 1702'de Anadolu kazaskeri oldu. Bu sırada yine Köprülü ailesinden sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa kendisini 1 000 al-

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN), Keystone (LAROUSSE)

ABDÜLHAK MOLLA

mirliva
ABDÜLEZEL PAŞA

ABDÜLHÂLİK NASUHÎ

tınlık bir kürk ile mükâfatlandırdı. İki defa işgal ettiği Rumeli kazaskerliğinden 1711'de ayrıldı. Aynı yıl Bursa'da oturmasına emir çıktı. Bir sene sonra İstanbul'a döndüğü zaman hastalandı. İstanbul'da Lâleli'de bir konağı ve Eyüp'te köşkü ile bir de bahçesi vardı. Damadı Abdurrahim Faiz Efendi, kayınpederinin vasiyeti gereğince, kalan malının üçte biriyle, adına Eyüp'te bir medrese yaptırdı.

Abdülbâki Ârif Efendi, hoşsohbet ve zarif bir insandı. Daha çok rindce ve âşıkane şiirler yazar, gazeller söylerdi. Tâlik yazıda ustaydı. XVIII. yüzyılın ilk yarısında yaşayan birçok hattatlar kendisinden ders almıştı. Musikide ilmî ve amelî çalışmalar yaptı. Güzel sesli bir sanatkâr olduğu söylenir. Eserlerinin başında, mürettep türkçe *Divan*'ı gelir. Mustafa II'ye sunduğu nüsha da içinde olmak üzere divanının üç yazma nüshası Üniversite kütüphanesindedir. *Siyer-i Nebevî* (Hz. Muhammed'in Hayatı Hakkında) adlı eseri ise, Hz. Muhammed'den ve o günlerde geçen maddî ve manevî olaylardan bahseder. Kitap, sonradan damadı Abdurrahim Faiz Efendi tarafından tamamlanmıştır. Kelâm ilmine dair *Menâhic-ül-Usûl-üd-Diniyye ilâ Mivâkıf-ül-Makasıd-ül-Yakıniyye* (İlahî Yakınlığa Varış Durağına kadar Usulü Diniye Yolları) adlı türkçe eserinin, kısaltılmış ve değişik isimler altında birçok nüshası, Üniversite, Nuruosmaniye, Aşir Efendi ve Hamidiye kütüphanelerindedir. *Mi'rac-name* (Mirac'a Dair) adlı eseri manzumdur; bir kısmı, Sultan Selim camii hocalarından, musiki üstadı Yusuf Efendi tarafından bestelenmiştir (Birkaç yazma nüshası, Üniversite ve Hamidiye kütüphanelerindedir. Bunlardan başka, «Kavaid»'e dair *Ma'rife ve Nekre* (Tarif Edilmişler ile Edilmemişler) adlı eseriyle, Fazıl Ahmed Paşanın Uyvar ve Kandiya fethine dair manzum tarihleri bahse değer. Bazı arapça risaleler de yazmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLBÂKİ FEVZİ. Bk. ULUBAY.

ABDÜLBÂKİ Lâlelizade, divan şairi (?-?, 1746). Müderrislik, İstanbul ve Anadolu kazaskerliği yaptı. Nakşibendî tarikatındandı. *Yetim* mahlâsiyle şiirler yazdı. *Sergüzeşt, Zeyl-i Kaside-i Meslek-ül-Uşşak* (Aşıklar Mesleği Kasidesine Ek), *Mebde ü Meâd* (Başlangıç ve Son), *Zülfet-üt-Temkîn* (Huzur ve Sükûn Saçağı) adlı eserlerinden başka, A. Ceylî'den, Gazalî'den, Yakub-ı Çerhî'den tercümeleri vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLBÂKİ NÂSIR DEDE Şeyh, türk musiki bilgini ve bestekârı (İstanbul 1765-ay. y. 1821) Yenikapı mevlevihanesi şeyhi Ebubekir Dedenin oğlu. Ağabeyi Ali Nutkî Dedenin ölümü üzerine Yenikapı şeyhi oldu (1804-1821). Selim III'ün emriyle bir ebced notası icat etti. Bu nota ile yazdığı eserleri *Tahrîriye* (Yazılı) adlı kitabında topladı. Yine Selim III'e, musiki nazariyatı üzerine *Tedkıyk-u Tahkıyk* (İnceleme ve Araştırma) adlı kitabı sundu. *Divan*'ı ve başka eserleri vardır. Şîrîn adını verdiği bir usul ile birkaç makam icat etti. Çocuğu olmadığı için yerine kardeşi Abdürrahim Künhî Dede geçmişti. *Isfahan Âyin*'i unutulmuştur. *Acem-Bûselik Âyin*'i elimizdedir. (M)

ABDÜLBÂKİ SADİ EFENDİ, şair ve *Tarih-i Heşt Behişt* mütercimi (?-İstanbul 1748). Aslen Van'lı, 1720'de İran'a gönderilen elçi Ahmed Dürrî Efendinin kardeşi. Maliyeden yetişti, çeşitli memuriyetlerde bulundu, Hotin defterdarlığı yaptı. İyi Farsça biliyordu. İdris-i Bitlisî'nin Heşt Behişt adlı Osman I'den, Bayezid II devri sonuna kadar, sekiz padişah devrini kapsayan farsça eserini *Kitâb-ı Sıfât es-Samaniyyah fî Avsaf-ı Kayâsırat el-Osmâniyyah* (Samanî ve Osmanlı Hanedanının Vasıflarının Kitabı) adıyle türkçeye çevirdi. Tek yazma nüshası, Hamidiye kütüphanesinde, Nu. 928'dedir. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜL BEY (Abdullah Hüsnü) **Fraşerili,** ünlü arnavut milliyetçisi, Şemseddin Sâmi'nin ağabeyi (Fraşeri 1839-İstanbul 1892). Berat'lı eski bir aileden olan babası, Yanya'nın Fraşeri kasabasına yerleşti. Abdül Bey, Kırım harbi sırasında babasıyle beraber yunan sınırının korunmasına gönüllü olarak katıldı; bu, milliyetçilik hareketlerine başlangıç tarihi sayılabilir. Sonra kardeşlerinin tahsili için Fraşeri'den Yanya'ya taşındılar. Osmanlı-Rus harbi yenilgiyle bitince (1877-1878), Epir bölgesinin bir kısmının Yunanistan'a, İşkodra'da bazı yerlerin de Karadağ ve Sırbistan'a verilmesi istendi. Abdül Bey, bu isteklere karşı gelen arnavut milliyetçilerinin başına geçti. Bu sebeple Berlin kongresine katıldı. Dönüşünde kendi topladığı müfrezelerle Yunanlılara karşı çarpıştı. Aynı zamanda Prizren'de kurulan hükûmet taslağında da faal rol aldı. Prizren İttihadı (birliği) denen bu teşekkülün güney Arnavutluk'a mahsus anayasasını meydana getirdi (1878). 1881'de Debre'de yapılan gizli arnavut toplantısında Osmanlılara hücum teklifi reddedildi ve üç yıldır gerçekleştirmek için çalıştığı muhtar Arnavutluk fikri böylece tahakkuk etmedi. 1881'de Prizren'e giren osmanlı kuvvetleri, bağımsızlık mücadelesi ileri gelenlerini, bu arada Abdül Beyi de tevkif ederek İstanbul'a gönderdi; mahkeme kendisini müebbet kalebentliğe mahkûm etti. 1886'da cezası bağışlandı; bir süre sonra da şehremaneti (belediye) üyeliğine tayin edildi. Latin harfleriyle Arnavutçaya mahsus bir alfabe meydana getirmiştir. (M)

ABDÜLCEBBAR el-MÛTEZİLÎ (Kadılar kadısı da denir), islâm din bilgini (Esedâbâd, ?-Rey 1025). Bağdat'ta tahsilini tamamladı. Fıkıh bilgisiyle ün salmıştı. Şafiî idi ve fıkıh'ta «mutezile» usulünü güderdi. Sahib bin Abbad kendisini Rey'e davet etmiş, ölünceye kadar orada ders vermişti. Çeşitli konularda yazdığı kitapların 400 bin sayfa tuttuğu söylenir. (M)

ABDÜLCELİLZADE'LER (Celîlîler de denir), XVIII.-XIX. yüzyıllarda, Osmanlı devletinin güneydoğu illerinde yerleşmiş bir aile. Diyarbakır ve Musul valiliklerinde bulundular. Ahmed III ve Mahmud II devirleri arasında, vali veya mutasarrıf olarak birçok vilâyeti idare ettiler. Doğuda İran ile yapılan muharebelerde büyük fedakârlıkları görüldü. İçlerinden en eskisi, 1727'de beylerbeyi olan Musul valisi İsmail Paşadır. En meşhurları ise, birçok valiliklerde bulunan Hacı Hüseyin Paşa ile Gazi Mehmed Emin Paşadır. Ailenin diğer ünlü simaları şöyle sıralanır: Numan, Mahmud, Sadullah, Ahmed, Hasan, Abdurrahman, Yahya, Mahmudpaşazade Abdurrahman, Mehmed Emin, Yahya paşalar. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLEZEL PAŞA Mirliva, ünlü türk kumandanı (Konya 1831-Alasonya 1897). Askerliğe 16 yaşında er olarak girdi, 12 yıl sonra subay oldu. 1853-1856 Kırım seferine, Karadağ hareketine ve Girit ayaklanmalarının bastırılması için yapılan çarpışmalara katıldı. 1876 Osmanlı-Sırp savaşında Aleksinac muharebesinde dikkati çekti; 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinde Plevne savunmasının kahramanları arasında yer aldı ve Plevne madalyası kazandı. Bundan sonra sırasıyle rütbeler alarak 1887'de mirlivalığa kadar yükseldi. 1897 Osmanlı-Yunan harbine Alasonya ordusunun 2. Tümen 2. Tugay kumandanı olarak katıldı ve hudut muharebelerinde askerleriyle omuz omuza dövüşürken Pınartepe'de şehit düştü. O tarihlerde Osmanlı imparatorluğunun bir vilâyeti olan Manastır ilinin hemen yunan hududu yakınlarındaki Alasonya ilçesinde gömüldü. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLFETTAH PAŞA, ünlü osmanlı denizcilerinden (?-?, 1702). 1695'te Kapudane rütbesini aldı. 1697'de Patrona rütbesiyle kaptanıderya Mezomorto Hüseyin Paşanın emri altında çalıştı. Mezomorto Hüseyin Paşanın ölümü üzerine 1701 ağustos ayı sonlarında Cezayir beylerbeyi payesiyle kaptanıderya oldu. Mezomorto'nun hazırladığı Bahriye kanunnamesi onun zamanında uygulanmağa başlandı. Akdeniz seferine çıkmış, fakat bu seferde kulunç illetine tutulmuştu. Kasım 1702'de emekliye ayrıldı. (M)

ABDÜLGAFFAR EFENDİ Kırımî, kırımlı ünlü tarihçi (XVIII yy.). Devrinin hükümdarlarından Kırım Giray Hanın gazabına uğrayarak önce Karasu'daki evinde mahpus hayatı yaşadı, sonra Karadeniz kıyısındaki Soğucak kalesine sürüldü. Sürgünde bulunduğu sırada *Umdet-ül-Ahbâr* (Tarihin Esasları) adlı eserini yazdı (Bir nüshası yazma olarak Süleymaniye Esad Efendi kitaplığında, Nu. 2 331'dedir). Eser 1774'te tamamlandı; üç bölümden ibarettir. Birinci bölümde 12 hayvanlı eski Türk takvimi hakkında kıymetli bilgi vardır. İkinci bölüm, Cuci ulusunun başlangıçtan Kırım hanlığına kadar olan tarihini, üçüncü bölüm ise Kırım hanlığının kuruluşundan 1774 yılına kadar geçen devrenin tarihini içine alır. Bu eser Necip Asım tarafından, Türk Tarih Encümeni mecmuasına ek olarak ve *Umdet-üt-Tevarih* adıyle yayımlandı. Diğer eserleri, *Hadis-i Erbain Şerhi* (Kırk Hadis Yorumlaması) ile fıkıh meselelerini derleyen mecmuadır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLGANİ AĞA, Abdülhamid II'nin dârüssaade ağalarından (İstanbul 1839-ay.y. ?). Hamdi Paşa tarafından Sultan Abdülaziz'le annesine hediye edildi. Haremi hümayuna girdi (1861). Hasıllı tayin olundu. Mehmet Yaver Ağanın yerine, «Devletlu, ismetlu Naime Sultan Hz.'nin başağaları» olarak dârüssaade ağalığı kendisine verildi. Nihayet vezir rütbesine de erişti. 1900 yılına ait Devlet salnamesi'ne göre, Osmanî ve Mecidî birer «Müreffa nişan» ile altın ve gümüş iki imtiyaz madalyası aldı. Kitaba ve kütüphaneye meraklı bir zattı. Hepsi basma olan 291 adet kitabını millete vakfetti. Bunlar, 1956 yılında, Fatih kütüphanesiyle birlikte, Süleymaniye Genel kütüphanesine nakledildi. Şimdi orada ayrı bir bölümde muhafaza edilmektedir. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLGANİ Gülşenî şeyhi (?-1730, ?), türk dinî eserler bestekârı. *Mahfil Sürmesi* adlı muhteşem *Sabâ Tesbîh*'i günümüze kalmıştır. (M)

ABDÜLHAK HÂMİD. Bk. TARHAN (Abdülhak Hâmid).

ABDÜLHAK MİHRİNNİSÂ, türk kadın şairi (İstanbul 1864-ay. y. 1943). Abdülhak Hâmid'in kızkardeşi. Atpazarı İnas rüştiyesinde okudu. Özel olarak Hoca Tahsin Efendiden ders aldı, Fransızca öğrendi, Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid'in tesiri altında yazdığı şiirleri kitap halinde toplanmadı. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLHAK MOLLA, türk hekimi, hekimbaşı, şair, ilim adamı (İstanbul 1786-ay.y. 1853). Divanı hümayun hocalarından Mehmed Emin Sükûhi Efendinin oğlu. Hekimliği Süleymaniye medresesinde öğrendi. Mahmud II devrinde Eski saray'a hekim oldu. Sonra Asakiri Hassa hekimbaşılığı yaptı. Kendisine Mahmud II ve Abdülmecid zamanlarında üç defa hekimbaşılık görevi verildi. Ayrıca padişahların Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri payesini ve öncelikle *reisülulema* (bilginlerin başkanı) unvanını aldı.

Hekimbaşılık görevini üçüncü defa yaparken Maarif meclisi üyesi oldu. Sonra Mektebi Tıbbiye nazırlığına getirildi. Tıbbiyeyi ıslah projesi içinde, tıphane ile cerrahhane birleştirildi ve Topkapı sarayı içindeki Otlukçu kışlasından çıkarılıp Enderun ağaları için yapılmış olan Galata sarayına götürüldü. Bu değişiklik türk tıp tarihinin en önemli olaylarından biridir. Yine, önemli bir adım olarak, Abdülhak Molla, bu sırada Padişahtan anatomi derslerinin kadavra üzerinde okutulması için özel izin çıkardı. Ayrıca, salgın hastalıklara karşı karantina teşkilâtı kurdu ve mecburî çiçek aşısı yapılmasını sağladı. Sultan Abdülmecid fermanı ile kendisine verilen Bebek'teki yalıda bir de eczanesi vardı ve kapısına «*Ne arasan bulunur derde devadan gayrı*» mısraını yazdırarak unutulmaz bir nükte bırakmıştı. İyi bir divan şairiydi. Mahmud II'nin Rami kışlasında bulunduğu süreye ait *Tarih-i Liva* (Liva Tarihi) adlı tarih ile, yine Mahmud II'nin hastalığına ait müşahedeleri toplayan *Ruzname*'si basılmadı. Kardeşi Mustafa Behçet Efendi ile yazmağa başladıkları *Hezar Esrar* (Bin Esrar) adlı hekimliğe dair bir eseri de sekiz yüz ellinci sayıda kaldı. Kitabı tamamlamak ve bastırmak, oğlu, tarihçi ve hekim (Abdülhak Hâmid'in babası) Hayrullah Efendiye kaldı. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLHÂLİK NASUHÎ, osmanlı devlet adamı (İstanbul 1837-ay.y. 1912). Tarihçi Hayrullah Efendinin oğlu ve şair Abdülhak Hâmid Beyin büyük kardeşi. Harbiye mektebinde okudu. Paris'teki Mektebi Osmanî'ye devam etti. Bir süre subay olarak hizmet gördükten sonra askerliği bıraktı. Babıâli tercüme odasına girdi. Dahiliye nezaretinde, bazı mutasarrıflık ve valiliklerde bulundu; Tahran büyükelçisi, Bulgaristan komiseri oldu; sonra Âyan meclisine tayin edildi. Kültürlü, kalem sahibi bir kimseydi. (M)

ABDÜLHALİM. Bk. KARAYAZICI.

ABDÜLHALİM AĞA, türk bestekârı (1720, ?-?, 1802). Enderuna mensuptur. *Suzidil** *makamı*'nı ilk defa o kullandı. Elimizde 18 ese-

Resim. Sabiha Bozcalı; Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

ri vardır. (Peşrev, Saz Semaisi, çok güzel beste ve semailer). [M]

ABDÜLHALİM ÇELEBİ Halimî, Yavuz Sultan Selim'in musahibi (Kastamonu, ?-Şam 1518). İstanbul'da medrese tahsili yaptı ve bilgisini artırmak üzere İran'a gitti, uzun süre orada kaldı. Sonra Mekke'ye geçerek, Kâbe şeyhlerinden biri yanında çeşitli ders gördü. Anadolu'ya döndüğü sırada, Trabzon valisi bulunan Şehzade Selim kendisini yanına çağırttı. Çelebi'yi Kastamonu'dan Trabzon'a götürdüler. Önce şehzade Selim'e hoca oldu, onun padişahlığından sonra da musahipleri arasında yer aldı. Yavuz Sultan Selim'in mizacına göre hareket etmesini bildiği için, Padişah tarafından çok sevildi. Abdülhalim Çelebi, hükümdarın güvenini hiçbir zaman kötüye kullanmadı. İran ve Mısır seferlerinde Selim'in yanında bulundu. İlmî meselelerde ona müşavirlik yaptı. Devrinin her türlü fennini, Arapça ve Farsça'yı bilen bir ilim adamı olduğu gibi, şiirleri de vardı. Mürettep divanı bulunmamakla beraber, *Halimî* mahlâsıyle şuara tezkirelerinde yer almıştır. Sultan Selim'in Mısır seferinden dönüşü sırasında, Şam'da öldü. Cenazesine Padişahın da katıldığı söylenir. Kastamonu'da kendi adına bir çift hamam yaptırmıştır. (M)

ABDÜLHALİM EFENDİ, osmanlı (Abdülhamid II devri) devlet adamlarından (?-?, 1880). Evkaf teşkilâtında yetişti, 1871'de bu idare Maliye'ye bağlı bir müsteşarlık halini alınca ilk müsteşarı oldu; Sadık Paşanın başvekilliğinde de bir süre Evkaf nazırlığı yaptı. (M)

ABDÜLHALİM EFENDİ, Osmanoğulları ailesinden (İstanbul 1895-Fransa 1923). Abdülmecid'in oğlu Süleyman Efendinin ilk çocuğu. İkinci Meşrutiyet'ten sonra askerî okula gitti. Balkan savaşına katıldı. Çatalca muharebelerinde hafif bir yara aldı. Kız kardeşi Emine Naciye Sultanın, amcası Abdülhamid II'nin şehzadelerinden Abdurrahim Efendi ile nişanının bozulmasına sebep oldu. Bu hâdise, eniştesi Enver Paşanın ikbal yıllarında, ona özel bir mevki sağladı. Fakat Mütareke'de (1918) Mehmed (Vahideddin) VI ona fazla ilgi göstermedi, gözden düştü. Osmanlı hanedanının İstanbul'dan ayrılması sırasında Fransa'ya gitti, 1923'te zaruret içinde öldü.

Bir kızı ile bir oğlu vardı. Kızı Samire, Mısır elçilerinden biriyle evlendi, oğlu Cengiz ise, 1950'de yaptığı bir boks müsabakası sırasında öldü. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLHALİM EFENDİ Ahizade, türk bilgini (?, 1555-İstanbul 1604). Kazasker Nurullah Efendinin büyük oğlu ve Murad IV tarafından öldürtülen şeyhülislâm Ahizade Hüseyin Efendinin ağabeyi. Öğrenimini Ebussuud Efendiden yaptı, 1574'te Yeni İbrahim Paşa medresesine müderris oldu. Kasım Paşa, Yeni Ali Paşa, Şah Sultan, Haseki, Sahn-ı Semâniye, Şehzade, Üsküdar Valide Sultan medreselerinde ders verdikten sonra Bursa, Edirne, İstanbul kadılıklarında bulundu. İki kere Anadolu kazaskeri, 1601'de Rumeli kazaskeri oldu, 1603'te kendi arzusu ile bu vazifeyi bıraktı. Şirpençeden öldü.

Halimî mahlâsıyle şiirler yazdı. Sülüs ve nesih yazıda, Pir Mehmed Dedenin öğrencisiydi. Çiçek, özellikle lâle yetiştirme meraklı vardı. Özel bazı çeşitler elde etmiştir.

Fıkıh konularında, *Hidâye*'ye (Doğru Yol) bir yorumlama, Bedreddin Simavî'nin *Câmi-ül-Fusuleyn* (Bölümleri Toplayan) adlı eserine ayrıca *Dürer ve Gurer* (İnciler ve Parlayışlar) ile *Miftah* (Anahtar), *Eşbah* (Cisimler, Gövdeler) adlı kitaplarına yorumlar ve ek notlar yazdı. *Şevâhid-ün-Nübüvve*'yi (Peygamberlik Delilleri) tercüme etti. Tertip ettiği vakfiyeler ve hüccetlerle temessükler, kendinden sonrakilere örnek oldu. Ahizade, Ebussuud Efendi ile akrabalık kurmuştu. Oğullarından Yahya ve Mahmud Sûzi efendiler ilmiye mesleğinden yetiştiler ve kadılıklarda bulundular. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLHALİM MEMDUH, muharrir, şair (İstanbul 1866-İngiltere 1904). Hariciye nezaretinde kâtiplik etti. *Mizan* gazetesine yazılar yazdı. Siyasete karıştığı ve Abdülhamid idaresini tenkit ettiği için sürgüne gönderildi. 1900'de Avrupa'ya kaçtı. İngiltere'de zorluk içinde yaşadı. Küçük manzum eserlerinden başka *Bedriye* ve *Nâlân* adlı piyesleri, *Reşid Paşanın Hal Tercümesi, Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye* (Osmanlı Edebiyatı Tarihi) [1888] adlı eserleri ve Edmound Fazi ile birlikte fransızca hazırladığı *Anthologie de L'Amour Turc* (Türk Aşk Antolojisi) adlı antolojisi vardır. (M)

ABDÜLHAMİD I kütüphanesi (Bugün Süleymaniye kütüphanesindedir)

ABDÜLHALİM PAŞA Prens (Mehmed), türk devlet adamı ve musikişinası (Kahire 1830-İstanbul 1894). Kavalalı Mehmed Ali Paşanın oğludur. Osmanlı devletinde vezir payesine erişti ve nazırlıkta bulundu. Klasik türk musikisi repertuarını notaya aldırtmasıyle tanınmıştır. Bir *Peşrev*'i elimizdedir. Tanburî idi. Çocuklarının hepsi müzisyendir. Büyük oğlu, sadrazam Said Halim Paşadır. (M)

Abdülhamid, Londra'da Ali Fuad'ın teksir yoluyle çıkardığı bir ihtilâl gazetesi (3 aralık 1910). On günde bir çıkardı, kaç sayı yayımlandığı belli değil. Parasız dağıtılmıştır. Millî kütüphanede bir koleksiyonu vardır. (M)

ABDÜLHAMİD I, osmanlı padişahı (İstanbul 1725-ay. y. 1789). Ahmed III'ün oğlu, annesi Şermi Râbia Kadın; 20 mart salı günü Sarayı Cedîd'de (Topkapı sarayı) doğdu. Babası 1730 Patrona Halil isyanı ile tahtından indirildiği zaman, henüz beş yaşındaydı. Çocukluk ve ilk öğretim çağı, babasının ölümüne kadar (1736), kardeşleriyle beraber, devamlı olarak kontrol altında geçti. Ağabeyi Mustafa III padişah olduğu (30 ekim 1757) sırada 32, kendisi tahta çıktığı tarihte (21 ocak 1774) 49 yaşındaydı.

Saltanat döneminin başlıca olayları, devam eden 1768 Osmanlı-Rus savaşı ve bu yüzden meydana gelen iç isyanlarla para sıkıntısı idi. Abdülhamid I, Ruslarla uygun bir anlaşma yapabilmek için, her şeyden önce, bir başarı elde etmek, sonra barış masasına oturmak istiyordu. Fakat bu hususta girişilen teşebbüslerden sonuç alınamadı. Osmanlı ordusu Kozluca önlerinde tekrar yenildi. Serdar Muhsinzade Mehmed Paşanın karargâhı dağıldı. Abdülhamid I Ruslarla barış görüşmelerini kabule mecbur kaldı. Kırım ve dolaylarının Osmanlı hâkimiyetinden çıkmasına yol açan Küçük Kaynarca antlaşması, 21 temmuz 1774'te imzalandı. Avusturya, Osmanlı devletinin bu zaafından faydalanarak, Buğdan'da Bukovina bölgesini derhal işgal etti (1775). Güneydoğuda, İran sınırı üzerinde bulunan aşiretlerin isyanından yararlanan Acemler de, bir anda Musul'u zapt ve muhafızı Süleyman Ağayı esir etmeyi başardılar. Sonradan şehri terk ederek muhafızını da serbest bıraktılar. Fakat Ruslarla yapılan antlaşma, ne Osmanlı devletini, ne de Rusya'yı tatmin etti. Her iki taraf Kırım üzerinde daha fazla hakka sahip olmak istiyordu. Nitekim Kırım Hanını tayin meselesinden çıkan bir anlaşmazlık iki devleti yeni bir harbe sürüklerken, Fransızların müdahalesiyle önlendi. İstanbul'da, Aynalıkavak kasrında ve 10 mart 1779 tarihinde imzalanan Aynalıkavak* tenkihnamesiyle geçici bir sükûnet sağlandı. Abdülhamid I bu antlaşma ile Rusların seçtirdikleri Şahin Giray'ı Kırım Hanı olarak tanımak, buna karşılık Güney Kafkasya'da bazı haklar elde etmek ümidine kapılmıştı. Bu sebeple Soğucak ve Anapa kalelerini tamir ve tahkim etti. Çerkez kabilelerini yerleştirmeğe ve medenî bir hale sokmağa çalıştı. Fakat Dağıstan ve Tiflis hanları arasındaki mücadele devam etti; 1784'te Ruslar, bir isyan yüzünden Kırım'ı apansız ilhak edince, tekrar bir Osmanlı-Rus savaşı tehlikesi doğdu. Esasen 1781'de Rusya, Avusturya ile birlikte bir tasarı hazırlamış, buna göre de Osmanlı devletini taksime karar vermişti. Abdülhamid I bu hususu İngiltere ve Prusya hükümetlerinden öğrenince, savaşa taraftar olmadığı halde, Rusların idaresi altında bulunan Kılburun kalesine hücum etti (1787). Böylece 1791-1792 tarihlerine kadar devam edecek olan yeni bir Osmanlı, Rus ve

ABDÜLHAMİD I

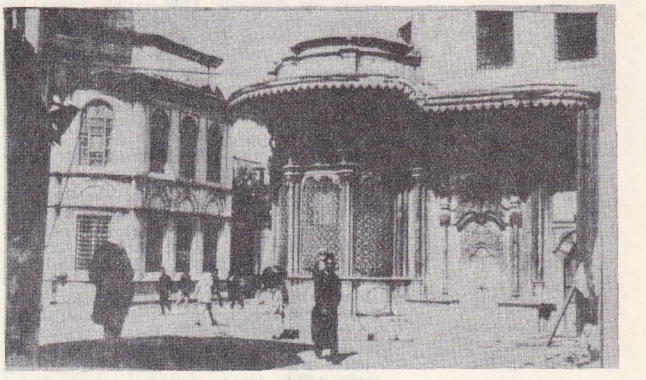

ABDÜLHAMİD I'in türbesi (Bahçekapı İst.) Dr. Bedi Şehsüvaroğlu arşivi

Foto. Müeddep Erkmen; Resim. Sabiha Bozcalı (MEYDAN)

ABDÜLHAMİD II
(fotoğraf)

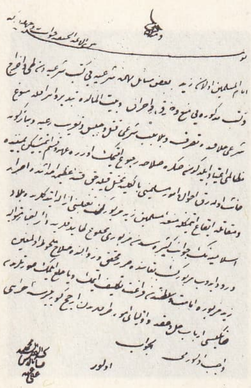

ABDÜLHAMİD II'nin
hal'i fermanı

Avusturya savaşı başladı.

Abdülhamid I devletin yalnız dış düşmanlarına değil, aynı zamanda iç huzursuzluk yaratan zümrelere karşı da mücadele etmek zorundaydı; özellikle Ruslar ile işbirliği yapan ve Suriye'de hâdiseler çıkaran Tahir Ömer ile oğlu Ali Tahir'i, Cezzar Ahmed Paşa ve kaptanıderya cezayirli Gazi Hasan Paşa vasıtasıyle Akkâ önünde bastırmağa muvaffak oldu. Mısır'da isyan eden Kölemenlerden Ali Beyin harekâtını ve Mora ihtilâlini de kanlı bir şekilde bastırdı. Rus savaşından yararlanarak, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde şakiliğe ve soygunculuğa başlayan leventlerin ocak teşkilâtını kaldırdı (1776). Abdülhamid I, siyasî olaylardan ziyade ıslahat hareketlerinde başarı elde etmiş bir padişahtı. Halil Hamid Paşanın sadareti devresinde, sürat topçularının, humbaracı, lağımcı ve diğer topçu ocaklarının ıslahı gibi çok müspet neticeler alındı. *Mühendishane-i Berrî-i Hümâyun*'un açılması, (Kara mühendishanesi) terk edilen *Müteferrika matbaası*'nın yeniden canlandırılması, yerli malı kullanılmasının mecburî kılınması, küçük sanayiin teşviki, Abdülhamid I'in sosyal çalışmaları neticesidir.

Abdülhamid I, tahta çıktığı günden öldüğü ana kadar, Rusya meseleleriyle uğraşmış bir padişahtı. Devletin başına gelen türlü tehlikeler ve buhranlar, sağlığının da bozulmasına sebep oldu. Son günlerinde hayattan ümidini kesmiş, hasta ve yorgun bir halde, saray içinde yardımla dolaşıyordu. Özi kalesinin 17 aralık 1788'de düşman tarafından alındığını bildiren sadrazam mektubunu okuduğu sırada kendisine felç geldi. O yılın 7 nisan salı gecesi öldü. İstanbul'da, Bahçekapı'da, Dördüncü Vakıf hanının karşı köşesinde bulunan özel türbesinde yatar.

İyi huylu, saf, dinî inanışları çok kuvvetli, halk arasında kerameti yayılmış bir padişahtı. Hayır müesseseleri yapımına geniş ölçüde yer verdi; 1777'de bugünkü Dördüncü Vakıf hanının yerine bir imarethane binası yaptırarak fakirlere yemek verdi, bunun kapısı yanına bir çeşme ile sebil ve sübyan mektebi, karşı köşesine de medrese ile kütüphane ve türbe yaptırdı. Medresesi bugün zahire borsası olarak kullanılmaktadır. Kütüphanesinde 1500 kadar yazma ve 50 kadar basma kitap vardı; bugün Süleymaniye kütüphanesi içindedir. Sebili, Gülhane parkının Soğukçeşme kapısı karşısında bulunan Zeynep Sultan camii köşesine nakledildi. İmareti, Dördüncü Vakıf hanının yapılışı sırasında çeşmesi ile birlikte ortadan kalktı. Abdülhamid I, 1778'de annesi Râbia Sultan adına, Boğaziçi'nde Beylerbeyi sahilinde tek minareli bir cami ile, hamam ve sübyan mektebi yaptırdı. Ayrıca buranın iskele meydanı, Çınarönü, Havuzbaşı ve Arabameydanı'nda ve Çamlıca'nın Kısıklı meydanında beş çeşme yaptırdı. Bostancıbaşı Abdullah Ağanın, XVI. yüzyıl sonlarında yaptırmış olduğu İstavroz camiini esaslı şekilde onarttı. 1782'de, yine Boğaziçi'nde Emirgûneoğlu yalısının (Abdullah* Paşa yalısı) çevresi boş kaldığından, bir cami ve hamam ile dükkânlar yaptırarak burasını da imar etti. Ölen şehzadelerinden Mehmed ile annesi Hümaşah Kadın için bir çeşme yaptırdı (1783). Abdülhamid I'in bunlardan başka İstinye'de, Neslişah camii avlu kapısı yanında, 1783 tarihli bir çeşmesi, Dolmabahçe ile Kabataş arasında set üzerinde 1789 tarihli başka bir çeşmesi vardır. Onun, Selim II devrinden kaldığı söylenen, Dolmabahçe yakınında bir köşkü tamir ettirip çinilerle süslettiğini, Dolmabahçe iskelesiyle, bunun yanında kayıkhaneler, yine hanımlarından Hümaşah Kadın ile oğlu Mehmed için bir çeşme yaptırdığını görüyoruz. Diğer hanımlarının da kendi adlarına birçok eseri vardır. Oğullarından, Mahmud II ve Mustafa IV padişah oldular. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLHAMİD II, osmanlı padişahı (İstanbul 1842-ay.y. 1918). Osmanlı padişahlarından Abdülmecid'in Tiri Müjgân adlı cariyesinden doğan oğlu. Annesi, 1849'da veremden öldüğü zaman, şehzade Abdülhamid yedi yaşındaydı; Abdülmecid, anasız kalan şehzadeyi yetiştirmesi için onu, haremindeki kadınların en nüfuzlularından ve çocuğu olmayan Perestû Kadına evlâtlık olarak verdi. Şehzadelerde alışıla gelmiş usullere uygun bir şekilde yetiştirildi; bir lala tayin edildi, ayrıca dışardan tutulan hocalardan günde birkaç saat ders gördü. Bu devrede, okuyup yazmayı, arapça ve farsça kuralları öğrendi. Doğunun ünlü şairlerini tanıdı. Sultan Abdülmecid, oğullarına bundan daha fazla bir tahsil yaptırmak istiyordu. Genel bilgilerini arttırmak, yabancı dil ve musiki öğretmek üzere şehzadelere başka hocalar bulundu. Şehzade Abdülhamid ve Murad efendiler, yaşça birbirine yakın oldukları için, beraber çalışıyorlardı. Murad Efendinin Batı medeniyetine ve dillerine özel bir ilgisi vardı. Abdülhamid Efendi ise, aksi eğilimdeydi. Saray halkı zeki, fakat düşünce ve kanaatlerini asla dışa vurmayan şehzadeyi pek sevmiyordu. Bu yüzden herkesin uzak kaldığı bu ketum ve kurnaz şehzade, ancak Pertevniyal Kadının yardımları ile Sultan Abdülaziz'e yaklaşabildi. Abdülaziz, bu yaklaşma sonunda Mısır ve Avrupa seyahatlerine Murad Efendi ile birlikte, Abdülhamid Efendiyi de götürdü. Zekâsı ve politik kabiliyeti sayesinde, Abdülaziz ona, Murad Efendiye yaptığı baskıyı yapamadı. Ve Abdülhamid, Murad Efendinin hastalığından da faydalanarak, Saray'ın, idare başındakilerin ve İstanbul halkının, aleyhindeki hükümlerini ağır ağır lehine çevirdi.

Abdülaziz tahttan indirildiği zaman (1876), devlet ileri gelenleri, meşrutiyet taraflısı veliaht Murad Efendiyi tahta geçirdiler, Abdülhamid ise veliaht ilân edildi. Fakat Murad V'in hastalığı artıp saklanamaz hale gelince, Kubbealtında toplanan devlet büyükleri, Abdülhamid hakkındaki endişelerini ortaya koydular. Ama, Abdülhamid Efendi, Maslak'taki çiftliğinde, kendisine Osmanlı tahtını sağlayacak olan konuşmada, sadrazam Mehmed Rüştü ve Midhat paşalara onların beklediği güveni verdi. Tamamıyle meşrutiyet ve hürriyet taraflısı göründü. Bunun üzerine Murad V'in tahttan indirilmesi ve yerine Abdülhamid Efendinin getirilmesi kararı alındı (31 ağustos 1876).

Hükümdarlığının ilk yılları çok buhranlı geçti. Abdülaziz'in son günlerinde patlak veren Bosna Hersek, Bulgaristan isyanları bastırılmamış, bunlara Murad V zamanında bir de Sırp ve Karadağ savaşları eklenmişti. Türk ordusu yer yer Sırpları yenilgiye uğratmıştı; buna rağmen, İngiltere'nin şark meselesinin yeniden ele alınması için, İstanbul'da bir konferans toplanması teklifini ve Rusya'nın, Sırbistan ile barış yapılması yolunda verdiği ültimatomu kabul etmek gibi bir mesele meydana çıktı. Böylelikle, 28 aralık 1876'da, İstanbul konferansı açıldı. Abdülhamid II, konferansla beraber, cülusundan evvel verdiği sözü yerine getirerek yeni Kanunuesasî'yi de ilân etti. Padişah, o günün şartları içinde Osmanlı devletinin haklarını ve hudutlarını idare ve müdafaa etmenin kolay olmadığını biliyordu. Bunun için, Midhat Paşanın bu yoldaki gayretlerini, bilhassa, devletin haysiyet ve bağımsızlığını müdafaadaki azmini destekliyordu. Fakat, İstanbul konferansına katılan ve yüksek hükûmet adamlarından kurulan fevkalâde heyet, batı devletleri tarafından hazırlanıp Osmanlılara teklif edilen şartları reddetti ve Konferans bu yüzden dağıldı.

Abdülhamid II, Midhat Paşayı sadaretten azletti ve Kanunuesasî'nin bir maddesine dayanarak, sürgüne gönderdi. Buna rağmen hükümdar Kanunuesasî'ye açıkça cephe almadı, mebus seçimlerini yaptırdı ve Mebusan meclisini topladı. Bu sırada Osmanlı devletine harp ilân etmek üzere olan Rusya'nın bu niyetine engel olmak için, Londra'da, İngilizlerin daveti ile bir konferans toplanmış ve bazı kararlar alınmıştı. Abdülhamid II, konferans kararlarını Meclisi Mebusan'a getirdi. Meclis rus tekliflerini reddedince, Çarlık Rusyası Osmanlı devletine harp ilân etti. Bu harpte Romanya, Ruslar ile beraberdi. Ayrıca Bulgarlar, Sırplar, Karadağlılar da Osmanlı devleti aleyhine Ruslar ile birleştiler. Rus ordusu Tuna'yı geçerek İstanbul önlerine kadar geldi. Türk ordusu geri çekiliyor, ordu ile beraber on binlerce insan da göç ediyordu. Durum gerçekten perişandı. Abdülhamit II, bu durum karşısında, Ruslardan barış için mütareke istedi, aynı zamanda bütün bu bozgunun sorumlusu olarak gördüğü Mebusan meclisini süresiz olarak kapattı (şubat 1878). Fakat Meşrutiyet idaresinden ve Kanunuesasî'den vaz geçtiğine dair hiçbir beyanda bulunmadı; hattâ tam aksine resmî devlet salnamelerinde bu iki müessesenin varlığından sık sık

ABDÜLHAMİD II (fotoğraf)
Dr. Bedi Şehsüvaroğlu arşivi

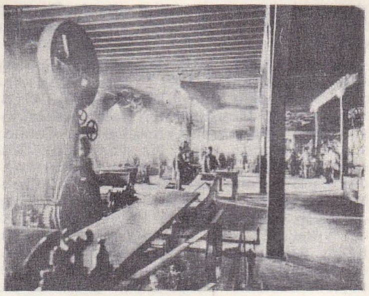

Yıldız sarayındaki marangozhanesi

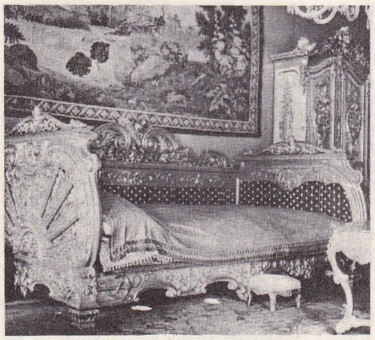

Dolmabahçe sarayında yatak ve çalışma odaları

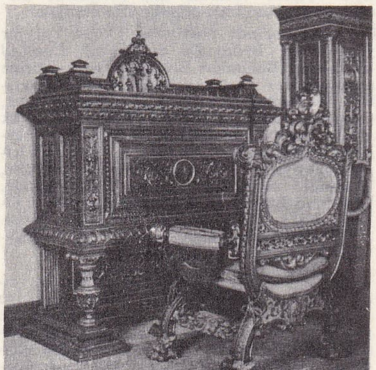

Foto. W. D. Downey (LAROUSSE), M. Erkmen, N. Erkılıç (MEYDAN)

bahsettirdi. Aslında, iktidar olarak tek başına kaldığı bir gerçekti. Bundan sonra Abdülhamid II, memleketin iç ve dış siyasetinde tek başına hareket etti. Rusların teklif ettiği esaslar içinde bir ön anlaşmaya varıldı. İngiliz donanması Marmara'ya girmiş, Ruslar karargâhlarını Ayastafanos'a (bugünkü Yeşilköy) kadar getirmişlerdi. 3 Mart 1878'de, burada, Ayastafanos* antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile Karadağ'a, Sırbistan'a ve Romanya'ya toprak ve tam bağımsızlık veriliyor; Tuna'dan Ege'ye uzanan Makedonya'yı da içine alan bir Bulgaristan kabul ediliyor; muhtar Bosna Hersek'e, Girit adasına, Ermenilerle meskûn vilâyetlere imtiyazlar veriliyor; Doğu Anadolu'da Kars, Ardahan, Batum, Bayazıt ve dolaylarının Rusya'ya bırakılması öngörülüyor ve harp tazminatı konuyordu. İngiltere Ayastafanos antlaşmasına itiraz etti, sebep olarak da antlaşmanın Paris muahedesini ihlâl ve tadîl ettiğini gösterdi; ve antlaşma şartlarının yeniden gözden geçirilmesi için teklifte bulundu. Avusturya'nın katılması ve Almanya'nın aracılığı ile Berlin* konferansı toplandı. Bismark'ın başkanlık ettiği konferansta, Ayastafanos antlaşmasının bazı maddeleri olduğu gibi bırakıldı, fakat Ege'ye kadar uzanacak bir Bulgaristan kurulmasından vaz geçildi. Islahat şartıyle Makedonya ile Batı Trakya, Osmanlılara bırakıldı. Balkan dağlarının güneyinde hıristiyan bir vali ile idare edilmek üzere, Doğu Rumeli vilâyeti kuruldu. Romanya, Sırbistan ve Karadağ'a toprak verildi ve bağımsızlıkları tanındı; Ruslar, Kars, Ardahan, Batum, Besarabya ile Tuna ağzını aldılar. Berlin antlaşması bir bakıma Rusya ve Balkan devletlerinin kazançlarını sınırlandırıyor, fakat Ayastafanos'a itiraz eden devletlere de bazı tavizler veriyordu: Bosna Hersek geçici olarak Avusturya'nın işgaline verilmiş; Yunanistan Teselya'nın büyük bir kısmını almış; Ermenilerle meskûn vilâyetlerde ıslahat öngörülmüş; İngiltere, Berlin konferansı başlamadan evvel Kıbrıs adasının işgaline müsaade edilmek şartıyle Osmanlı devletine bir saldırmazlık antlaşması imza ettirmeyi de başarmıştı.

Abdülhamid II, dış siyasette ihtiyatlı ve uysal bir yol tuttu ve bunu saltanatının sonuna kadar sürdürdü. Fakat içerde bunun tamamen aksi bir yol takip ediyordu. Meselâ, önce Abdülaziz'in intihar etmeyip katledildiği ileri sürülerek, Yıldız'da özel bir mahkeme teşkil edildi; Abdülaziz'in korunmasıyle görevli bazı şahıslar katil olarak; Midhat Paşa, damad Mahmud ve Nuri paşalar da bu katlin tertipçileri olarak yargılandılar. Tarafsızlığı şüpheyle karşılanan mahkemede Midhat Paşa kendisini, delillere dayanarak savundu. Buna rağmen mahkeme onu ve diğer itham edilenleri idama mahkûm etti; fakat bu karar Padişah tarafından sürgün'e çevrilerek (Yemen'de) Taif'e sürüldüler (1881). Sürgünde, çok kötü şartlar altında yaşayan Midhat Paşa, birçok kere öldürülme teşebbüsüne uğradı ve bunlardan birinde (1884) ortadan kaldırıldı. Abdülhamid II tam bir mutlakıyet demek olan şahsî idaresini emniyete almak için, geniş bir hafiye teşkilâtı kurmuştu. İmparatorluğu Yıldız sarayından idare etmeğe başladı ve bunun için çok sıkı emniyet tedbirleri aldırttı. Bu arada dış felâketler birbirini takip ediyordu. 1881'de Fransızlar Tunus'u, 1882'de İngilizler Mısır'ı, bir süre sonra da (1885) Bulgaristan prensliği Doğu Rumeli vilâyetini işgal ettiler. Bütün bu olupbittileri kabul etmek zorunda kalan Abdülhamid II, Yunanistan'ın Girit'te isyan eden rumlara yardımı meselesini kabul etmedi. Bu sebeple açtığı savaşta, yunan ordusu büyük bir yenilgiye uğratıldı (1897). Osmanlı ordusu Atina'ya girmek üzere idi ki, büyük devletlerin Yunanistan lehine müdahaleleri ile bundan olumlu bir sonuç elde edilemedi, tam aksine, Girit adasının tam muhtar olması kabul edildi.

Abdülhamid II, kendisini tahttan indirip Murad V'i tahta çıkarmayı öngören Ali Suavi vakasının bertaraf edilmesinden sonra da milleti baskı altına alma siyaseti gütmedi ve hayli müsamahalı bir yol tuttu. Bu dönemde Basın hemen de tam bir serbestlik içinde çalışıyordu. Fakat devam eden dış başarısızlıklar ve Birinci Meşrutiyet'in getirdiği, kısa süreli hürriyet havasının yayılıp kuvvetlenmesi, hükümdarı, geleceği hususunda kuşkulandırmağa ve düşündürmeğe başlamıştı. Abdülaziz devrinde başlayan Yeni Osmanlılar (Jön Türk) akımı bu dönemde devam ederek, 1889'da İttihad ve Terakki adıyle bir cemiyet haline geldi. Bu cemiyet, basında ve yüksek okullarda tesirli çalışmalara imkân bulunca, Abdülhamid II buralara özel bir dikkat sarf etmek ihtiyacını duydu; bunun sonucunda, gittikçe şiddetlenen kontrol, takip ve baskı uygulanmağa başlandı. Bu yeni tutumun bir ilk sonucu, rejime muhalif aydınların Avrupa'ya kaçmaları oldu. Bu da, memleket içinde geniş bir hafiye şebekesinin kurulmasına yol açtı. Genellikle basında uygulanan sansür, okul kitaplarına kadar yayıldı; öte yandan hafiye teşkilâtı da, verdiği jurnallerle hürriyet taraflısı aydınları hapis ve sürgüne göndertmekteydi. Buna rağmen Avrupa'ya kaçanların orada yaptıkları yayınlar, memleket içinde tesirler uyandırıyor ve her tarafta çeşitli adlarla muhalefet uyanıyor, cemiyetler kuruluyordu. Abdülhamit II, 1890 yıllarından itibaren panislâmizm siyasetini benimsedi. Bu, ona ve rejimine muhalif olan ve kendilerine Yeni Osmanlılar (Jön Türk) denen zümreler tarafından kabul edilememiş, onlar gene Osmanlılık siyasetini tercih etmişlerdir.

Abdülhamid II, bir muhalefetin teşekkülüne engel olmak için çeşitli yollardan tedbirlere baş vururken, memleketin imarını, eğitim ve öğretimin yayılmasına yardım edecek tedbirleri ve tesisleri de ihmal etmiyordu. Devrinde özellikle maarif sahasında yapılmış hamleler büyüktü. İmparatorluğun çeşitli yerlerinde *rüştiye* ve *idadîler* açıldı, yüksek öğretim sahasında, *Hukuk mektebi, Sanayii Nefise* (Güzel Sanatlar akademisi), *Ticaret ve Hendesei Mülkiye, Dârülfünun* kuruldu. İmparatorluk içindeki vakıf kütüphanelerin kitap mevcudunu tespit eden ilk *kataloglar*'ın yapılışı da aynı döneme rastlar. Adliye sahasında *Ceza Usulü ve Ticaret Usulü kanunları* çıkartıldı ve ilk defa mahkemelerde *savcılık* müessesesi kuruldu. Polis teşkilâtı batı örneklerine göre geliştirildi. Memurların durumlarıyle ilgili olarak, *Tekaüt Sandığı* kuruldu. Devletin zayıf bütçesinin müsaadesi oranında, bazı valilerin gayretleriyle, çeşitli eyaletlerde yollar, köprüler, okul binaları, hükûmet konakları inşa ettirildi. Yabancı sermaye ile Rumeli ve Anadolu'da *demiryolları* yapıldı. Abdülhamid II'nin giriştiği bu müspet hareketlerde, en büyük yardımcısı ve yol göstericisi birkaç defa sadrazamlık makamına getirdiği küçük Said Paşa oldu.

Abdülhamid II, içerde nüfuzunu kuvvetlendirmek, dışarda bir siyasî destek olarak kullanmak üzere, sahip bulunduğu Halife unvanına ayrı bir önem verdi. Bu sıfatın verdiği güçle, Güney Afrika ve Japonya gibi memleketlere din âlimleri göndererek, İslâm dininin oralarda da yayılması için bazı teşebbüslerde bulundu. Dış siyasetinde çok zaman çekimser ve dikkatli bir yol tutmakla beraber, İngiltere ve Fransa gibi devletlerin zaman zaman olupbittiler yaratmaları karşısında, o sıralarda gittikçe önemi artmakta olan Almanya'ya temayül etmesi faydalı oldu. Almanya da bundan faydalanarak, milletlerarası bir siyasî menfaat çarpışmasına sebep olan Bağdat demiryolu imtiyazını elde etti. Abdülhamid II, kendinden evvelkilerin israflarından dolayı çekilen sıkıntıları bildiği için, elinden geldiği kadar tasarrufa dikkat etti, fakat malî darlığın önünü alamadı. Osmanlılardan alacakları olan devletler, bunu Berlin kongresinde konuşarak bir sonuca vardılar ve 1882'de «Düyunu umumiye» idaresi kuruldu. Bu idare, yabancı alacaklılara vermiş olduğu güven sebebiyle yeni borçlar alınmasına imkân vermekle beraber, devlet hâkimiyeti üzerinde bir çeşit iktisadî vesayet kuruyordu.

Abdülhamid II'nin bütçesiz idaresi, içerde devletin itibarını sarsmıştı. Devlet ödemeleri muntazam değildi ve memurlara yılda altı, yedi aylık verilebiliyordu. Malî darlık ve hürriyetlerin kısılması, yer yer patlak veren iç isyanlar, devletin dış itibarını korumada çekilen güçlükler, yeni yeni muhtar idare istekleri, halk arasında memnun olmayanların sayısını arttırıyor ve gizli muhalefet cephesi, geç de olsa teşekkül ediyor, büyüyordu. Kaçanlar, Mısır'da ve Avrupa'da yayın yaparak, hoşnutsuzluğu daha geniş bir satha yayıyorlardı. Meşrutiyet fikri, devletin kurtulması için tek çare olarak, aydınların zihninde yer etmekteydi. Bütün aydınlar bunda birleşmekle beraber, uygulamada düşünceler ayrılıyordu. Bu bakımdan, memleket içindeki aydınlar ile Makedonya'da, çetecilik sebebiyle bir araya gelmiş bulunan aydın subaylar, Kanunuesasî'nin tekrar kabul edilmesinde esaslı rol oynadılar. Komşu devletlerin yeni müdahalelere hazırlanmaları da, meşrutiyetin ilânını hızlandırdı; Abdülhamid II, Kanunuesasî'yi yeniden kabule mecbur oldu. Tarihte bu ola-

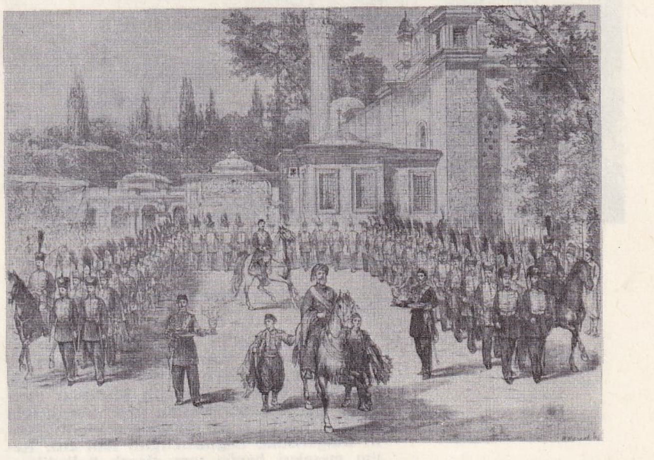

ABDÜLHAMİD II'nin kılıç kuşanma töreni, Eyüp'ten ayrılış (Eylül 1876)

Birinci Meşrutiyet'in ilânı (Dr. Bedi Şehsüvaroğlu arşivi)

Selânik'te **Alatini köşkü** (Dr. Bedi Şehsüvaroğlu arşivi)

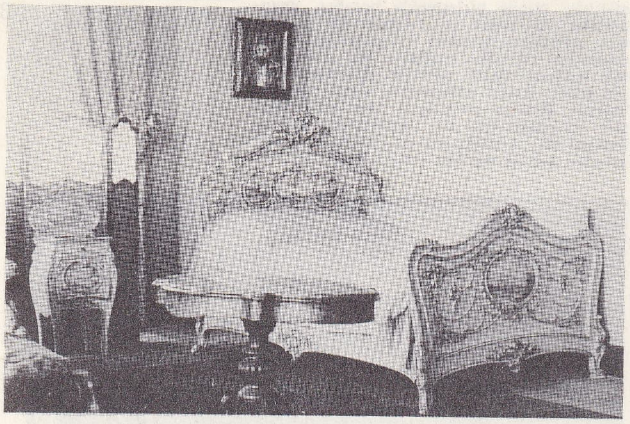

ABDÜLHAMİD II'nin Beylerbeyi sarayındaki yatak odası

ya, *İkinci Meşrutiyet* adı verildi (23 temmuz 1908).

İkinci Meşrutiyet'in ilânı herkesin beklediğinin aksine bir takım toprak kayıpları ile sonuçlandı. İlk önce Avusturya-Macaristan, toplantıya çağrılan Osmanlı Mebuslar meclisine mebus göndermesine engel olmak için Bosna-Hersek'i kendi topraklarına kattı; sonra Bulgaristan, bağımsızlığını ilân etti. Rejim meselesi henüz tam olarak halledilmediği için, bütün bunları tanımak zorunluğu doğdu. Meşrutiyetin ilânından sonra her türlü hürriyetin, özellikle basın hürriyetinin kanun çerçevesini aşacak şekilde kötüye kullanılması, aralarında tutarlılık bulunmayan, çeşitli dinlerden ve milliyetlerden gelme olan, imparatorluğun muhtelif unsurları arasındaki mücadeleyi körükledi. Nihayet bu durum, muhafazakâr ve cahil zümreler arasında meşrutiyet aleyhindeki görüşleri kuvvetlendirerek, 31 *Mart vakası*'nın çıkmasına sebep oldu (13 nisan 1909). Rumeli'deki subaylar ile İstanbul'dan kaçıp onlara katılanlardan kurulu Hareket ordusu, rejimi kurtarmak için İstanbul üzerine yürüdü. Ayastafanos'ta (Yeşilköy) toplanan Âyan ve Mebusan meclisleri, Abdülhamid II'nin tahttan indirilmesine karar verdi (27 nisan 1909). Muhalifleri kendisini 31 Mart vakasının teşvikçisi diye suçladılarsa da Abdülhamid II'nin, bu vakanın çıkarılmasıyle hiç bir ilgisi yoktu.

ABDÜLHAMİD II ölüm döşeğinde (çizen Âkil Muhtar) Dr. B. Şehsüvaroğlu arşivi

Hal'inden sonra Çırağan sarayında oturmak isteyen eski Padişahı Hükûmet, Selânik'e göndermeyi daha uygun gördü. Bir gece yarısı Sarayın dış kapısına getirilen kira arabalarına, bazı kadınları, ikballeri, şehzadeleri ve kızları ile birlikte bindirilerek, vapura götürüldü. Bütün kadınları ve kızları evlenme sebebiyle, daha sonra bir bir İstanbul'a dönerlerken, onun yanında yalnız Müşfika Kadın kalacaktı. Selânik'te Alatini köşkünde oturan Abdülhamid, 1912 sonbaharında Selânik'in düşmesine yakın, Lorelei gemisiyle İstanbul'a getirildi ve Beylerbeyi sarayına yerleştirildi. Alatini adlı bir tacire ait olan köşkte oldukça sıkıntılı günler geçirmişti. Bir milyonu aştığı tahmin edilen servetine, ordunun ihtiyaçlarına sarfedilmek üzere el konduktan sonra, hükûmet kendisini serbest bıraktı. Beylerbeyi sarayından önce hiç hoşlanmamıştı. Fakat sonra alışarak ömrünün kalan kısmını burada geçirdi. Bu sürgün dönemi Birinci Dünya savaşına rastlar ve Abdülhamid'in takip ettiği siyasetin, hâdiselerin gelişmesiyle doğrulandığı, o günlerde herkesçe kabul edilir. Bu sırada, İttihad ve Terakki hükûmeti de, onu aratacak bir baskı idaresi uygulamaktadır. Zamanla, eski Padişah hakkındaki fena hükümler silinir, Abdülhamid yeniden saygı kazanmağa başlar. Ölümüne sebep olan karaciğer kanaması sırasında, doktorunu yatakta gecelikle kabul etmeyerek, siyah pantalon, kolalı yaka, uzun setre giydiğini tarihler yazar 10 Şubat 1918 günü öldü. Na'şı ertesi gün Beylerbeyi'nden deniz yoluyle Topkapı sarayına nakledildi ve hükümdarlara mahsus bir merasimle Divanyoluna getirilerek, Mahmud II ile Abdülaziz'in yanına gömüldü.

ABDÜLKADİR

İri burunlu, parlak ve iri gözlü olan Abdülhamid, telâşlı ve vesveseli bir mizaca sahipti; yürürken ve otururken sırtı biraz öne meylederdi; titrek, fakat kalın bir sesi vardı; çok dinler, az konuşurdu. Hafızası çok kuvvetliydi. Zayıf, fakat atletik bir bünyeye sahipti, gençliğinde jimnastiğe merak sarmıştı. Kılıç kullanmak ve tabanca atmakta mahir olduğu söylenir. Güzel sanatlara (bilhassa el sanatları) meraklıydı. Büyük bir marangozhanesi ve demirhanesi vardı. Marangozluk ve oymacılıkta ustaydı, vaktinin çoğunu bu marangozhanede geçirirdi. Çeşitli eşya koleksiyonu yapardı. Öğleden sonraki vaktinin çoğunu geçirdiği kütüphanede, birçok nadide el yazması kitap vardı. Batı dillerinden yaptırdığı tercümeler de önemli bir sayıya ulaşmıştı. Tiyatro ve konserleri sevdiğinden, bazı akşamlar özel tiyatrosunda temsil verilirdi. Nazikeda, Bedirfelek, Nurefzun, Bidar adlı kadınları vardı; Nazikeda, başkadınefendi oldu. Abdülhamid'in üçü şehzadeliğinde, 14'ü hükümdarlığı zamanında olmak üzere, on yedi çocuğu oldu; bunlardan sekizi erkekti. [Kızları: Ulviye Sultan (1868-1872), Zekiye Sultan (1871-1952), Naime Sultan (1876-1945), Naile Sultan (1884-1956), Şadiye Sultan (1887), Ayşe Sultan (1887-1960), Refia Sultan (1891-1945), Hatice Sultan (1897-1953), Samiye Sultan (1907-1908); erkek çocukları: Selim Efendi (1870-1937), Abdülkadir Efendi (1878-1945), Ahmed Efendi (1878-1945), Burhaneddin Efendi (1885-1948), Abdürrahim Efendi (1894-1954), Nureddin Efendi (1901-1950), Bedreddin Efendi (1901-1904), Mehmed Âbid Efendi (1904).] (M)

ABDÜLHAMİD LAHURÎ, Hindistan-Babür imparatorluğunun beşinci hükümdarı Şah Cihan'ın ünlü tarihçisi (?-Lahor 1655). Patna kasabasında tarih ve edebiyat çalışmaları yaptı. 1627'de Şah Cihan tarafından «Sahife-i Devlet» yazarlığına tayin edildi. Bu tarihten itibaren Şah Cihan devri vakayınamesi olan *Padişahname* adlı eserini meydana getirdi. Bu eser, Şah Cihan devrinin bütün hâdiselerini onar yıllık üç bölüm halinde anlatır. Birinci bölümde 1627-1637, ikinci bölümde 1637-1647 arası olayları vardır. Bu iki bölümü de Abdülhamid Lahurî yazmış, üçüncü bölümü devrin vakanüvislerinden Muhammed Vâris tamamlamıştır.

Kitabın başında, Timur'dan Babür'e ve ondan da Şah Cihan'a kadar olan devreden bahseden bir giriş kısmı vardır. Girişten sonra, Şah Cihan'ın cülusundan itibaren başlayarak, vakalar, günü gününe yazılmış, eserin her üç kısmında da o devre ait emîrler, şeyhler, âlimler, şairler ve hakimlerin hal tercümeleri verilmiştir. Abdülhamid Lahurî'nin *Padişahnamesi* 1867 yılında iki cilt halinde ayrıca bir cilt de fihrist olarak Kalküta'da basılmıştı. (M)

ABDÜLHAY Celvetî, tasavvuf şairi (Edirne, ?-İstanbul 1705). Celvetî tarikatına mensup; şeyhlik ve vaizlik yaptı. Şiirleri kitap halinde toplanmadı, mühim bir kısmı bestelenen ilâhileriyle ün kazandı. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLHAY MUSAVVİR, orta asyalı ünlü minyatür ressamı (XIV. yy.). Celâyiri Sultanı Şeyh Üveys Bahadır Hanın (1356-1374) sarayında çalıştı, devrinin en büyük minyatür ressamı sayıldı. Timur tarafından Semerkant'a götürüldü, oradaki minyatür okulunu kurdu. Albümler içindeki bir iki minyatürü Topkapı Sarayı müzesindedir. (M)

ABDÜLİLÂH, Irak naibi (Taif 1913-Bağdat 1958). Hicaz emîri Ali'nin oğlu, Ürdün emîri Abdullah'ın ve Irak emîri Faysal I'in yeğeni. 1939'dan 1953'e kadar, Faysal II adına Irak naibi, İngiltere'nin müttefiki. 1941'de Raşid Ali'nin hükûmet darbesiyle memleketten kovuldu, fakat İngilizlerin müdahalesiyle tekrar iktidara geldi ve 1943'te Mihver devletlerine harp ilân etti. 1953'ten sonra, Faysal II'nin baş müşaviri olarak kaldı ve Cumhuriyeti ilân eden ihtilâl sırasında, Faysal II ile aynı günde öldürüldü. (L)

ABDÜLKADİR, kuzey afrikalı arap emîri (Maskara 1808-Şam 1883). 1832'de Arapların sultanı ilân edildi, Fransızlara karşı babasının başladığı ve 1847'ye kadar süren mücadeleye devam etti. 1833'te Oran önünde yenilmesine rağmen, 1834'te, general Desmichels'den, ülkenin batısında hâkimiyet kurmasını sağlayan bir antlaşma elde etti. Fakat samimî değildi, 1835'te general Trezel'e Makta'da baskın yaptı. Onu cezalandırmak üzere açılan savaşlar sonunda, başkenti Maskara, Clauzel tarafından alındı, sonra Tlemcen de işgal edildi. 1837'de, Tafna antlaşması ile, hâlâ kısmî işgal politikasını sürdüren Bugeaud ona Oran eyaletiyle, kıyı hariç, Cezayir şehrinin bir kısmı üzerinde hak tanıdı. Savaşa tekrar başlamak üzere yeni devletini teşkilâtlandırdı. 1839'da Orléans dükü, Konstantin şehrini, Demir kapılar geçidiyle Cezayir'e bağlayınca, Fransa'nın Tafna antlaşmasına aykırı davrandığını söyleyerek mukaddes cihat ilân etti ve Mitica'ya baskın yaparak Avrupalıları kılıçtan geçirdi. Valée onu birkaç yenilgiye uğrattı, fakat asıl 1840'te genel vali tayin edilen Bugeaud, sabit işgal noktaları ve kuvvetli akıncı birliklerden meydana gelen bir karma sistem sayesinde ona öldürücü darbeler indirdi ve sonunda bütün Cezayir'i işgal etti. Aumale dükü tarafından 1843'te karargâhının ele geçirilmesi, onun için yıkıcı oldu: kabileler boyun eğdiler. Abdülkadir, Fas'ın ücra bir bölgesine sığındı. Fakat, müttefiki Fas sultanı Abdurrahman'ın İsli'de bozguna uğraması (1844), ve 1846'da ona düşmanlık göstermesi, kıstırılmış bir durumda olan emîri, Sidi Brahim'de son bir başarı elde ettikten sonra, 1847 aralığında general Lamonicière'e teslim olmak zorunda bıraktı. 1852'ye kadar Fransa'da enterne edildikten sonra Bursa'da inzivaya çekildi (1853), sonra Şam'a gitti (1855) ve orada, 1860 katliâmları ve 1870-1871 savaşı sırasında Fransa'ya karşı dostça davrandı. (L)

ABDÜLKADİR BELHÎ Gulâm-ı Kadîr, şair ve mutasavvıf (Belh 1839-İstanbul 1922). Eyüp'te Şeyh Murad tekkesinde kırk yedi yıl şeyhlik yaptı. Birçok tasavvufî eseri vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLKADİR bin MELİKŞAH BEDAUNÎ (Bedauni 1540-?, 1605). Ekber Şah'ın saray imamı. Sarayın tercüme ve telif heyetine girdi. Arapçadan *Mu'cem-ül-Büldan* (Şehirler Dizisi) ile *Câmi-i Reşidî*'yi (Reşidî'nin Derlemesi) ve Sanskritçeden *Mahabharata* ile *Ramanâya*'yı Farsçaya çevirdi. Ayrıca *Atharva Veda* adlı sanskritçe eserin de tercümesini yaptı. Bundan başka Molla Şah Muhammed Şahâbâdâ'nın Keşmir Tarihini ve yine Sanskritçeden *Bahr-ül-Esmar* (Sohbet Denizi) adlı eserini Farsçaya çevirdi. Ekber Şah'ın emriyle H. 1000 yılında meydana getirilen *Tarih-i Elfî*'yi yazan yedi âlimden birisi de Abdülkadir bin Melikşah Bedaunî'dir.

Bedaunî'nin en mühim eseri *Müntehab-üt-Tevarih* (Tarih Seçmeleri) adlı 3 ciltlik farsça kitabıdır. Birinci cildi Sebüktekin'den Humâyun Şah'a kadar gelir, ikinci cildi o devrin tanınmış şahıslarının Ekber Şah'ın dinî fikirlerine karşı tenkidlerini ihtiva ettiği için, uzun süre kendisi ve çocukları tarafından saklı tutulmuştur. Müntehab-üt-Tevarih, Kalküta'da 1862, 1868 yıllarında yayımlandı. (M)

ABDÜLKADİR ÇELEBİ EFENDİ Hami-

ABDÜLKADİR BELHÎ

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN), Neurdein (LAROUSSE)

ABDÜLHAMİD II

Yıldız sarayı
İstanbul

yukarıda solda:
Büyük mabeyin
(Hünkâr dairesi)
bugün Harp
Akademileri
kumandanlığı

yukarıda sağda:
Çeşmeli salon

aşağıda sağda:
Güvercinlik

sol yanda:
Abdülhamid II'nin
yağlıboya tablosu
Topkapı Sarayı
Portre galerisi

tuğra (Abdülhamid II) Topkapı S. Müzesi arşivi

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

Abdülmecid'in yağlıboya tablosu
Topkapı Sarayı Portre galerisi, İstanbul

Dolmabahçe sarayı, İstanbul
mimar Garabet Balyan ve Nigogos
Balyan (1842-1853) Abdülmecid devri
aşağıda solda:
Zülvecheyn salonu

yukarıda: **tuğra** (Abdülmecid)
Topkapı Sarayı Müzesi arşivi
aşağıda: **hat** (Abdülmecid'in el
yazması) Topkapı Sarayı kütüphanesi

Foto. Müeddep Erkmen, Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

dî, osmanlı şeyhülislâmı (?-Bursa 1548). Bursa'da Sultan medresesinde okudu. Sonra Padişahın yakınlarından Mustafa Ağaya hoca oldu ve o vasıta ile İstanbul'a müderris olarak geldi. 1521'de Bursa, 1523'te İstanbul kadılığına getirildi. Aynı yıl Anadolu kazaskerliğini de elde etti. Bu makamda on dört yıl kaldı. 1537'de, 150 akçe gündelik ile emekli oldu. 1542'de Kâbe'yi ziyaretten döndü ve fetva makamını işgal etti. Rahatsızlığı dolayısıyle bu görevde üç ay kalabildi. Günde 200 akçe ile Bursa'da istirahat ettiği sırada öldü. Bursa'da yaptırdığı mescit ve medresenin mezarlığında yatar. Mevlevî tarikatındaydı. Bu sebepten kendisine Çelebi denilmiştir. Şiir yazardı. Kına kullandığı için, evlâdlarına sonradan *Kınalızade* denilmiştir. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLKADİR EFENDİ, osmanlı tarihçisi (XVI. yy. sonu-XVII. yy. başı). Topçular ocağına intisap ederek oradan yetiştiği ve bölükbaşılığa kadar yükseldiği biliniyor. 1595'te, Eflâk beyi Mihal'e karşı açılan Eflâk seferine gitti. 1596'da Eğri seferinde bulundu, savaşa katıldı. Haçova meydan savaşında Mehmed IV'ün otağını koruyanlar arasında yer aldı. 1601'de Budin muhafazasında görevliydi, 1602'de İstoni-Belgrad'ın geri alınmasında da bulundu. 1604'de Cebeciler kâtibi olarak, Estergon kalesi kuşatmasında cephane tedarikini gördü ve bu hizmette on yıl kaldı. Kuyucu Murad Paşanın İran serdarlığı sırasında yine orduda bulunuyordu. 1614'te Arpa emaneti kâtipliğiyle Edirne'ye geldi. 1617'de, Tophane'de top dökümü ve top arabaları yapımına nezaret etti. Sultan Mustafa ve Murad IV devirlerindeki İran savaşlarına katıldı. 1640'ta İstanbul'da, Sultan İbrahim'in cülusu töreninde bulundu.

Abdülkadir Efendi, kendi yazdığı tarihinde bundan sonraki hayatından bahsetmez. Ancak eseri mart 1644'te bittiğine göre, onun bu tarihten az sonra öldüğü söylenebilir. Ölüm yeri ve kabri belli değildir. Kendi ifadesine göre şiirle de uğraşıyordu. 1591-1644 tarihleri arasındaki Osmanlı devleti olaylarını kapsayan, *Tevârih-i Al-i Osman* (Osmanlı Hanedanı Tarihi) veya *Vakayi-i Tarihiye* (Tarihî Vakalar) adlı eseri, Naima'ya kaynak olmuştur. (Biri Süleymaniye Esad Efendi kütüphanesinde, Nu. 2151; diğeri Viyana Millî kütüphanesinde, Nu. 1053, yazma iki nüshasının bulunduğu bilinmektedir.) [→ Bibliyo.] (M)

ABDÜLKADİR EFENDİ, osmanlı siyaset ve devlet adamı (?, 1851-Diyarbakır 1925). İkinci Meşrutiyet'ten sonra âyan azası oldu. 1918'den sonra Damad Ferid kabinesinde Şûrayı Devlet başkanlığına getirildi. 1925'teki Genç* ayaklanmasına karıştığından Diyarbakır'daki İstiklâl mahkemesi tarafından idama mahkûm edildi ve ceza uygulandı. (M)

ABDÜLKADİR EFENDİ Ramazanzade, reisülküttap ve hattat (Bulgaristan, ?-İstanbul 1721). Bugün Bulgaristan sınırları içinde olan Hacıoğlupazarı'nda doğdu. Mehmed IV Çehrin seferine giderken yanında bulunan Gülnüş Sultan, Hacıoğlupazarı'nda, babası Ramazan Efendinin evinde şehzade Ahmed'i (Ahmed III) dünyaya getirmişti. Ramazan Efendinin sonradan defterdar olmasında ve oğullarının devlet hizmetinde iyi mevkiler elde etmesinde bu olayın etkisi büyüktür. Abdülkadir Efendi tezkireci, süvari mukabelecisi, defteremini, cizye muhasebecisi, vezir mektupçusu gibi görevlerde bulundu ve 1716'da reisülküttap oldu. Önemli işler görmesine rağmen bir ara memleketi Hacıoğlupazarı'na gitmesi azline sebep oldu. Fakat bir müddet sonra yeniden göreve çağrıldı. Divanî yazıda gerçekten ustaydı. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLKADİR EFENDİ Seyit, nakibüleşrâf (Kayseri, ?-İstanbul 1604). Kayseri kadılığından, padişahın emri üzerine İstanbul'a geldi ve nakibüleşrâflık kendisine verildi. Ekim 1603'te, bu görevdeyken öldü. Şiirde *Kadrî* mahlâsını kullanırdı. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLKADİR GEYLANİ (Gavs-i Âzam da denir), Kadirî tarikatının kurucusu (Geylan 1078-Bağdat 1166). Öğrenimini Bağdat medreselerinde yaptı. Bir süre aynı şehirde vaizlik etti. Şafiî mezhebindeydi, sonra Hanbelî mezhebine girdi. Daha sonra her şeyi bırakarak inzivaya çekildi, çöllerde kendi kendine dolaştı. Bu sırada devrin ünlü şeyhlerinden Ahmed Debbâs ile tanıştı, ona intisap etti; Bağdat'ta vaızlarına yeniden başladı. 1134'te Ebu Sâd medresesinde ders veriyor, fıkıh usulleri ve tasavvufa ait kitaplar yazıyordu. Bu dersler ve yazılar Kadirî* tarikatının esasını teşkil etti, ve tarikatı kısa zamanda müslüman dünyasının her tarafına yayıldı. Eserlerinin mühimleri, *El Künye li Tâlib-i Tarik-ul-Hak* (Hak Yolu Taliplerinin Künyesi), *Fütuh-ül-Gayb* (Gayb Âleminin Fethi) ve *Hizb ü Beşair-ül-Hayat* (Beşer Hayatının Kısımları)'dır. (M)

ABDÜLKADİR ISFAHANÎ, osmanlı mimarı (XV. yy.). Hayatı bilinmiyor. 1444-1445 tarihli Ankara Tabakhane camiinin yapımına çalışmış olduğu söylenir. (M)

ABDÜLKADİR MERÂĞÎ Hoca, Hafız (İbnül Gayb da denir), büyük türk bestekârı ve musiki bilgini (Merağa 1360-Herat 1435). İslâm âleminin musiki alanında yetiştirdiği en büyük deha sayılmıştır. Sırasıyle Sultan Ahmed Celâyir'in (Bağdat), Timur'un (Semerkant), oğlu Şahruh'un (Herat) Murad II'nin (Bursa) saraylarında yaşadı. Elimizde onun olduğu söylenen 30 parça kâr, beste ve semai vardır. Ebced notasıyle yüzlerce parçayı *Kenz-ül-Elhan* (Sesler Hazinesi) adlı eserinde toplamışsa da, kitap bugün kayıptır. Elimizdeki eserleri şunlardır: *Câmi-ül-Elhan* (Nağmeler Derlemesi) [1405'te Şahruh adına yazılmış en önemli musiki nazariyat kitabı]'nın kendi el yazması olan nüshası Bodlein kütüphanesindedir. (Marsh. Nu. 282). Nuruosmaniye kütüphanesindeki nüshada da (Nu. 3 644) Şahruh'a armağan yazısı vardır. *Mekasıd-ül-Elhan* (Nağmelerin Maksadı) [1421]'in Leyden üniversitesindeki nüshasında eserin 1421'de Murad II için yazılmış olduğu kayıtlıdır. *Şerh-ül-Edvar* (Musiki Makamları Şerhi) Merağî'nin son eseridir. İbnül gayb adını taşıyan *Kitab-el-Edvar*, (Makamlar Kitabı) ise 1 175 numara ile Leyden kütüphanesindedir. (M)

ABDÜLKADİR NOYAN. Bk. NOYAN, ABDÜLKADİR.

ABDÜLKADİR Ömeroğlu, tanınmış arap dilcisi (Bağdat 1621-Kahire 1682). Arapçadan başka Türkçe ve Farsçayı da iyi biliyordu. Dil bilgisi alanında üç eseriyle tanınmıştır. Bunlardan Arapçaya ait olan *Hizanet -ül-Edeb* (4 cilt), Farsçaya ait olanı *Lûgat-i Şehname*'dir. Firdevsî'nin sözlüğü şeklinde Farsça-Arapça-Türkçe olarak hazırlanmıştır. Abdülkadir Efendinin kullandığı kaynaklar kaybolduğundan, eserlerinin kıymeti bugün daha da artmıştır. (M)

ABDÜLKADİR PAŞA, kaptanıderya (XVII. yy.). Kaptanıderya Hüsambeyzade Ali Paşanın oğlu. 1651'de Nakşe (Naxos) adası yakınında Venedikliler ile yapılan deniz savaşında kaptanıderya olan babasının gemisini düşman eline düşmek üzere iken kurtardı. 1661'de babası ölünce Cezayir beylerbeyliği payesiyle kaptanıderya oldu. İstendil adasına baskın yaptıktan sonra Sakız adasına doğru gelirken Venedik donanması ile karşılaştı; girişilen savaşta biraz da fırtınanın şiddetiyle iki gemisi düşman eline geçti, Venediklilerin 15 kadar gemisi battı. 23 Aralık 1661'de kaptanıderyalıktan azledildi, babası ve dedesinin arpalığı olan Rodos sancağı kendisine verildi. 1663'te Kıbrıs'a nakledildi. 1695 yılında Koyunadaları deniz zaferinde bulundu. 1695-1696'da Mezomorto Hüseyin Paşanın yanında deniz savaşlarına katıldı. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLKADİR ŞEYHÎ EFENDİ, osmanlı şeyhülislâmı (İstanbul 1514-ay.y. 1594). Müeyyedzade ailesinden. Medrese öğreniminden sonra, dayısı Ebüssuud Efendinin derslerine devam etti. Müderris oldu. Önce Gelibolu, Sarıca Paşa medresesinde göreve başladı; sonra birçok medreseleri dolaşarak, Süleymaniye'den Şam kadılığına tayin edildi (1566). Mısır, Bursa ve İstanbul'da da kadılık yaptı. Anadolu ve Rumeli kazaskeri oldu. 1587'de Çivizade yerine, şeyhülislâmlığa yükseltildi. Mart 1589'da, paranın geçmez hale gelmesi yüzünden yeniçeri askerinin baş kaldırdığı ve beylerbeyi Mehmed Paşanın öldürüldüğü sırada (Beylerbeyi vakası) 250 akçe gündelik ile emekliye ayrıldı. Eyüp'te babasının mezarı üzerine yaptırdığı mescitte yatar. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLKAYS'LILAR, Arabistan'da Bahreyn bölgesinde yaşayan, Kuzey Araplarının bir kolu. Kabilenin en mühim kolları, Labu ve Afsa'dır. Aralarında diğer arap kabileleri ve iran hâkimiyeti zamanında Farslar karıştı. İslâmdan önce ve sonra çeşitli sebeplerle diğer bölgelerde, Basra, Kûfe, Merv ve Isfahan'a giden, oralarda yerleşen Abdülkays'lılara rastlanır. Bu kabile Lahmiler ile mücadele etmiş ve İran sahillerine akınlar yapmıştır. Sasanî hükümdarı Şapur II, Bahreyn'e yaptığı bir seferde bunları cezalandırdı ve bazı şehirlerini tahrip etti. 630 yılından sonra Müslümanlığı kabule başladılar. Hz. Muhammed'in ölümünden sonra Arabistan'da patlak veren yalancı peygamberler isyanında, Abdülkays'lılar tarafsız kalmasını bildiler. Halife Ömer zamanında Fars bölgesinin fethine katıldılar, Ali-Muaviye arasında cereyan eden Sıffîn muharebesinde Ali saflarında döğüştüler. Karmati harpleri sırasında önemli bir tarihî rol oynadılar. (M)

ABDÜLKAYYUM-I NASIRÎ, Kazan Türklerinden ünlü dilci ve folklorcu (Şardan 1824-?, 1902). Kazan üniversitesinde Rusça öğretmeni. Kırka yakın eseri vardır: *Cevahir-ül-Hikâyat* (Hikâyelerin Cevherleri), *Fevakih-ül-Cülesa* (Sohbetlerin Meyveleri), *Kazan Tatarlarının Eski İnanışları ve Halk Tefe'ülleri* (falları), *Coğrafya-i Kebir* (3 cilt) ve Türkçe-Rusça, Rusça-Türkçe lûgatler, yıllıklar, *Lehçe-i Tatarî* (T. Dil kurumu tarafından Türkiye Türkçesine çevrildi, 1939). Eserlerinde birçok halk masal ve türkülerini toplamıştır. (M)

ABDÜLKERİM (Muhammed bin), İspanya Fası'nda Beni Uriyagel kabilesi reisinin oğlu (Acdır 1882-Kahire 1963). Melilla kadısı iken Fas'ta bağımsız bir prenslik kurmak hayaline kapıldı. 1914'te İspanyolların göz yumması sayesinde, Almanya ile ilişkiler kurdu ve âsi Abdülmelik'e silâh sağladı. Fakat, 1915'te, general Lyautey'in isteği üzerine, İspanyollar tarafından Melilla'da hapsedildi. On bir ay sonra serbest bırakılınca, 1919'da Acdır'a yerleşti ve İspanyollara karşı mukavemete hazırlanan babasına yardım etti. 1920'de, babasının ölümünden sonra, birçok kabileyi otoritesi altında topladı ve İspanyollara karşı bir mukaddes cihat açmayı tasviye etti. 1921'de, Aual'de, general Sylvestre'e karşı önemli bir başarı elde etti. Buna rağmen, Acdır'da kurduğu hükûmeti yabancı devletlerin resmen tanımalarını sağlayamadı. 1924'te İspanyolların sahile doğru çekilmesinden ve rakibi Raysuli'nin 1925'te esir düşmesinden faydalanarak, Fas ve Taza'yı ele geçirmek üzere, fransız bölgesinin kuzeyine saldırdı. (Bk. RİF SAVAŞI.) 1925'te ilkbaharı ile yazında giriştiği şiddetli taarruzları durdurmak zor oldu; bu zorluk biraz da, bazı fransız siyasî partileri tarafından desteklenmesinden ileri geliyordu. Kabul edilmeyecek barış şartları öne sürdü, bunun üzerine fransız birliklerinin Mareşal Pétain kumandasında toplanmasına karar verildi. İspanya ile ortaklaşa bir hareket antlaşması yapıldı. Eski mevziler tekrar işgal edildi. Ucda'da başlayan barış görüşmeleri suya düşünce (mart 1926), genel bir fransız-ispanyol taarruzu Abdülkerim'i mayıs 1926'da Fransızlara teslim olmak zorunda bıraktı. Réunion adasına sürüldü. Sonradan kendisini Fransa'ya naklettirmeyi başardı (1947). Geminin Mısır'a uğramasından faydalanarak kaçtı ve Kahire'ye sığındı, burada Fransa'ya karşı yeniden mücadeleye başladı. «Kuzey Afrika Kurtuluş komitesi»ne başkanlık yaptı. (→ Bibliyo.) [L]

ABDÜLKERİM BEY, osmanlı nişancılarından (Bolu, ?-İstanbul 1717). Divan kalemine kâtiplikten yetişti, çeşitli memuriyetlerden sonra ikinci defa reisülküttap oldu ve 1713'te azlolunarak, Bolu'da ikamete memur edildi. Damad Ali Paşa (Şehid), geçmiş bir meseleden dolayı kendisine kırgındı, sadarete gelir gelmez Abdülkerim Beyi azlettirmişti; 1715'te, ceza olarak Habeş beyliğine göndermek istedi. Ancak Ali Paşa, Petervaradin'de şehit düşünce tayin işlemi geri kaldı. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLKERİM CELVETÎ, Celvetî tarikatı şeyhlerinden (?-İstanbul 1689). Aziz Mahmut Hüdaî halifelerinden Veliyüddin'in oğlu. Öğrenimini tamamladıktan sonra Ahmet Ağa camii vaizliğinde bulundu. Tasavvufa ait *Risale fi Hakkı Devrânı Sofiyye*'si (Tanrı Sofilerinin Devranı Hakkında Risale) meşhurdur. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLKERİM EFENDİ, osmanlı şeyhülislâmı (?-Edirne 1495). Mevlâna Ayas ve Mahmud paşalar ile birlikte Rumeli'de devşirildi; sonra üçü de İslâmlığı kabul ettiler.

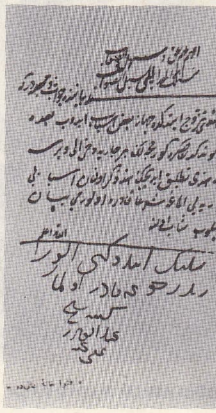

ABDÜLKADİR ŞEYHÎ EFENDİ
fetva (İlmiye salnamesi)

Muhammed bin
ABDÜLKERİM

ABDÜLKERİM EFENDİ

ABDÜLKERİM NÂDİR PAŞA

ABDÜLLATİF SUPHİ PAŞA

Kırım savaşı madalyası

(Abdülmecid devri)
İst. Üniversite kütüphanesi

Abdülkerim Efendi, Murad II devrinin ünlü hocası Mehmed Ağanın terbiyesinde yetiştirildi. İstanbul'un fethinden sonra müderris oldu. 1459'da kazasker tayin edildi, 1467'de azlolundu. 1488'de şeyhülislâmlığa getirildi, bir yıl sonra öldü. Edirne'de yaptırdığı mektebin yanında yatar. (M)

ABDÜLKERİM EFENDİ, Osmanoğulları ailesinden (İstanbul 1906-Newyork 1935). Abdülhamid II'nin torunu. Babası şehzade Selim Efendidir. Yıldız sarayında doğdu. Bir süre Galatasaray sultanîsinde okudu. Harp okulu'na devam etti. Osmanlı hanedanının Türkiye'den çıkarılması üzerine, babası ile Beyrut'a geçti. Japonya'nın yardımıyle, Çin devletinin islâm kesiminde yeni bir müslüman devleti kurmak üzere Japonya'ya gitti. Kendisini bu işe Çapanoğlu Muhsin Bey adında bir maceraperest sevk etmişti. Tokyo'da yaptığı görüşmeler olumlu bir sonuç vermediği için, oradan Amerika'ya geçti. (M)

ABDÜLKERİM NÂDİR PAŞA Çırpanlı, osmanlı serdarıekremi (Çırpan 1807-Rodos 1883). Kale yamaklarından Ahmed Ağa'nın oğlu. Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra (1826) kurulan «Asakiri Mansurei Muhammediye» ordusuna girdi. Mahmud II'nin subay yetiştirmek üzere Maçka kışlasında kurduğu okulda teğmen olarak vazife aldı. 1836'da Viyana'ya gönderildi. 1846'da, ferik rütbesiyle Askerî şûra üyeliğine getirildi. 1847'de Askerî mektepler nazırı oldu. 1853'te, Rus savaşının başladığı sırada, Anadolu ordusu kumandanıydı. Gümrü'ye kadar ilerlediği halde, emri altındaki kuvvetleri arkadan kuşatılmasından korktuğu için geri çekildi; bir ara azledildi, fakat Abdülaziz'in son zamanlarında, Meclisi Âli üyesi, Bahriye nazırı ve 1876'da serasker, bir gün sonra da serdarıekrem oldu. 1876'da Hüseyin Avni Paşa, Çerkes Hasan tarafından öldürülünce tekrar seraskerliğe getirildi. Rumeli'deki isyanlarla uğraştı, Sırplara karşı Aleksinaç* zaferini kazandı. Abdülhamid II kendisine güvenemediği Abdülkerim Nâdir Paşayı seraskerlikten uzaklaştırdı. 1876 Osmanlı-Rus savaşının başladığı sırada Paşayı sadece Rumeli'de bulunan ordunun başında bıraktı. Abdülkerim Nâdir Paşa burada, düşmanı Silistre-Rusçuk-Varna arasına çekerek hücum etme taktiği başarı kazanamadığı için, Divanı Harbe verildi; fakat muhakeme sonucu, suçsuz olduğu anlaşıldığından, öldürülmesine cesaret edilemedi. Padişah onu önce Midilli'ye sürdürdü, sonra Rodos'a göndertti. Beş yıl süren eziyetli bir hayattan sonra yoksulluk içinde öldü. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLKERİM PAŞA, osmanlı kaptanpaşası (?-Rodos 1760). Donanmadan yetişti. 1759'da, Kapudane iken Karabağlı Süleyman Paşa yerine, mirmiranlık rütbesiyle kaptanpaşa oldu. 1760'ta Donanmayı himaye için Akdeniz'e çıktı. Üç ay sonra İstanköy adasına geldi. Yanındaki subaylarla beraber karaya çıkmıştı; cuma namazı için camie gittiği sırada Kapudane kalyonunda bulunan küreğe mahkûm esirler baş kaldırarak, kumandası altında bulunan kalyonu Akdeniz'de Malta adasına kaçırdılar. Böylece İstanköy'de gemisiz kalmış olması, Mustafa III'ün gazabını çekti, Rodos'ta öldürüldü. Başı İstanbul'a getirilerek halka gösterildi. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLKERİM PAŞA, kolordu kumandanı (?-İstanbul 1923). Birinci Dünya savaşı sırasında Kafkas cephesinde önce 2. Kolordu kumandanı oldu, Sarıkamış felâketinden hemen sonra (1915) büyük bir rus kuvvetini Malazgirt'te mağlup etti. Savaş sonunda Kafkasya'da kurulan devletlerden Gürcistan hükûmeti temsilciliğinde bulundu. Mütareke'den sonra (1918) İstanbul'a geldi. Bir ara Harp divanı üyeliğine tayin edildi, divan başkanı Hurşid Paşanın ölümü üzerine onun yerini aldı. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLKERİM PAŞA Yahnikapan, osmanlı veziri (öl. 1625). Beyazıt medresesinde kalırken imaret yemeklerine düşkünlüğü sebebiyle Yahnikapan lakabı verilmiştir. Beyazıt camiinde hatiplik etti, defterdar Ekmekçizade Ahmed Paşa yoluyle Maliye'ye girdi. 1622'de başdefterdar oldu; daha sonra defterdarlığına vezaret de eklendi. Murad IV zamanındaki sipahi ayaklanmasında azledildi, hapiste iken malını söyletmek için yapılan işkence sebebiyle öldü. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLLATİF, arap bilgini (Bağdat 1162-ay. y. 1231), Silvestre de Sacy tarafından *Relation de l'Egypte* (Mısır'ın İlişkileri) adıyle Fransızcaya çevrilen (1810) bir Mısır seyahatnamesi yazdı. (L)

ABDÜLLATİF EFENDİ, türk yazarı ve dilcisi (?-Mekke 1688). Mevlevîdir. Mevlânâ'nın Mesnevî'sini *Letâif-i Manevî* (Manevî Güzellikler) adlı kitabında yorumladı ve *Letâif-ül-Lûgat* (Güzel Sözler Lûgatı) adlı bir lûgat yaptı. (M)

ABDÜLLATİF Melekoğlu, türk mutasavvıfı ve dilcisi (Tire, ?-ay.y. 1395). Tasavvuf ve fıkha dair sekiz eserden başka, *Kanun-ı Lûgat-ı İlâhî* adlı *Kur'an*'da geçen kelimeleri bir araya getiren manzum bir sözlük yazdı. (M)

ABDÜLLATİF SUPHİ PAŞA, osmanlı devlet adamı (Mora 1818-İstanbul 1886). Vezir Abdurrahman Sami Paşanın oğlu. Mora âsileri elinde babası ile bir süre esir kaldı (1820). 1828'den sonra Mısır'a göç etti ve öğrenimini orada bitirdi. 1848'de İstanbul'a geldi; Meclisi Maarif, daha sonra Meclisi Âhkâmı Adliye üyesi oldu. 1861'de Evkaf nazırı, 1867'de Maarif nazırı tayin edildi. Bir süre Girit'e vazifeli olarak gönderildi. 1871'de vezaret rütbesi ve birinci rütbeden Mecidiye nişanı verilerek Suriye valisi tayin edildi. Sonra çeşitli tarihlerde Maarif, Evkaf, Ticaret nazırlıklarında bulundu, Arapça, Farsça, Fransızca, Rumca bilirdi; değerli bir para koleksiyonu vardı. İbni Haldun Tarihi'nin bir kısmını *Miftah-ül-İber* (İbretler Anahtarı) adıyle Türkçeye çevirdi. Daha sonra bu esere ilâve yaparak *Tekmilet-ül-İber* (İbretlerin Eki) adıyle yayınladı. Yalnız birinci cildi basılan *Hakayık-ül-Kelâm fi Tarih-i Ehl-i Zeman* (Çağımızın Tarihine dair Söylenen Gerçekler) adlı bir eseri daha tarihli lâyihası ayrı bir risale halinde basıldı. Sayısı çok olan çocuklarının en tanınanları edip ve şair Ayetullah* Bey (1845-1878) ve meşhur türkçü Hamdullah Suphi Tanrıövardır. Maliye işlerinin ıslahına dair 1864 ver*'dir (1886-1966). [→ Bibliyo.] (M)

ABDÜLLEZİZ, (Köşelisaplılar'dan), Afrika'dan gelme çok yıllık bitki (cyperus esculentus). Kökü, yenilebilir yumru sürgünler verir. Eskiler bunlardan papirüs yaparlardı. (Yağ da elde edilebilir.) [M]

ABDÜLMECİD, Tanzimat devri osmanlı padişahı (İstanbul 1823-ay.y. 1861). Mahmud II'nin Bezmiâlem Kadınefendiden oğlu. 25 Nisan cuma günü doğdu. Sarayda zamanına uygun şekilde ders gördü, kafes ardında yetiştirilmediği için veliahtlığı döneminde serbest yaşadı. İleri yaşlarında Fransızcayı yabancılarla konuşabilecek kadar öğrendi. Babasının ölümü üzerine, 1 temmuz 1839'da osmanlı tahtına geçti. İlk aldığı haber, türk ordusunun 24 haziran 1839'da Nizip'te yenildiği oldu. Bunu, 3 temmuz 1839'da, kaptanıderya Ahmed Paşanın (Firarî) osmanlı donanmasını Mısır'da Mehmed Ali Paşaya teslim ettiği haberi takip etti. Abdülmecid, babasının son sadrazamı Mehmed Emin Rauf Paşadan mührü almış ve kendisini onun yerine tayin ettirerek devlet işlerinde bir çeşit vasi rolü oynamak istemiş olan Koca Husrev Paşanın tesirinden, aynı zamanda iç ve dış buhranların baskısından ancak Hariciye nazırı Mustafa Reşid Paşanın yardımıyle kurtulabildi.

3 Kasım 1839'da, Sarayburnu Gülhane parkında, bizzat Mustafa Reşid Paşanın okuduğu *Gülhane* Hattı Hümayunu* (Hattı Şerif veya Tanzimat fermanı) ile Abdülmecid, Avrupa devletlerinin yardımını sağladı ve Mısır valisi Mehmed Ali Paşanın baskısından da kurtuldu. Abdülmecid, bu ferman ile islâm ve hıristiyan bütün tebaanın aynı haklara sahip olacağını, mal, can ve namus bakımından güven içinde bulunacaklarını ve keyfî idareye son verilerek, âdil bir idare şeklinin uygulanması için yeni kanunlar çıkarılacağını vaad ediyordu. Buna karşılık İngiltere, Avusturya, Rusya ve Prusya 15 temmuz 1840 tarihli «Londra mukavelesi» ile, Fransa'nın karşı durmasına rağmen, Kütahya önlerine kadar gelmiş bulunan Mehmed Ali kuvvetlerinin Osmanlı topraklarından geri çekilmesini sağladılar. Yılda 80 bin kese akçe vermek şartıyle, yalnız Mısır, Mehmed Ali'ye bırakıldı; ancak valiliğin kendisinden sonra çocuklarına geçmesi de kabul edildi. Fransa'nın da katıldığı görüşmeler sonunda imzalanan «Londra Boğazlar antlaşması» (13 temmuz 1841) Osmanlı devletinin Boğazlar üzerindeki hâkimiyetini sağladı.

Abdülmecid, iki senelik tehlikeli bir devreden sonra, dış gailelerden uzak, daha çok ıslahat ve iç işlerine ayırdığı, oldukça rahat bir saltanat sürdü, seyahatler ile vakit geçirdi. 25 Haziran 1844'te, deniz yoluyle İzmit, Mudanya, Bursa, Gelibolu, Çanakkale, Limni, Midilli ve Sakız'ı, daha güneyde diğer bazı adalardaki kaleleri teftiş ettikten sonra, on yedinci gün İstanbul'a döndü. 29 Nisan 1846'da tanzimat ve ıslahat işlerini yerinde görmek maksadı ile karadan Tuna kıyılarına, Silistre dolaylarına kadar giderek, Varna üzerinden deniz yoluyle İstanbul'a geldi; aynı yılın temmuzunda Mısır valisi Mehmed Ali Paşanın bir ay süre ile İstanbul ziyaretini kabul etti. Bu arada İngiltere ile Fransa arasındaki nüfuz çatışması yüzünden, Suriye ve Lübnan'da bazı olaylar başlamıştı. Hariciye nazırı Mehmed Şekip Efendi, bu sebeple 14 eylül 1845'te Beyrut'a gönderildi. Dürziler ile Marunîler arasındaki anlaşmazlığı, kabul edilen tanzimat esasları içinde ve kendi hazırladığı tüzüklere uyarak yatıştırmağa çalıştı. 1848 ihtilâli üzerine Avusturya'ya karşı bağımsızlık mücadelesine girişen, fakat sonradan Rusların işe karışması ile yenilen macar mültecilerinin, osmanlı topraklarına sığınması ve bu hâdisenin daha sonra Eflâk ve Buğdan'da yarattığı mahallî hareketler, 1 mayıs 1849'da Ruslar ile yapılan «Baltalimanı antlaşması» ile geçici bir sonuca bağlandı. Ancak, bir süre sonra ortaya çıkan «mukaddes makamlar meselesi» Osmanlı devleti ile Rusya arasında kaçınılmaz bir harbin başlıca sebebini teşkil etti. Kudüs'teki katolikleri korumak için müracaatta bulunan Louis Napoléon'a karşı, Rusya da ortodoksların haklarını korunmak için teşebbüse geçince, Osmanlı devletinin durumu ciddî bir hal aldı. Sonunda Rusların Eflâk ve Buğdan'ı işgali üzerine Abdülmecid, 4 ekim 1853'te Rusya'ya harp ilân etti. Böylece, 30 mart 1856 Paris antlaşması ile sona erecek olan «Kırım* savaşı» başladı. Osmanlı devleti bu savaştan İngiltere, Fransa ve Piemonte gibi müttefiklerinin yardımı ile galip çıktı. Yalnız, Paris toplantısından bir süre önce, Abdülmecid, Gülhane Hattı Hümayunu'nu tamamlayan ve onu teyid eden «Islahat* fermanı» nı neşretmek zorunda bırakıldı (18 şubat 1856). Buna karşılık Osmanlı devleti diğer devletlerin teminatı altında bütünlüğünü muhafaza ediyor ve Avrupa devletleri ile eşit haklara sahip oluyordu.

Siyasî buhranların bu suretle atlatılmasından (1856) sonra, Abdülmecid, tekrar ıslahat işlerine döndü. Esasen saltanatının ilk yıllarında da, Tanzimat fermanı gereğince birçok yeni müessese kurulmuştu; 1856 fermanıyle, bunlara yenilerini ekleyeceğini vaad ediyordu. İdarî teşkilât, Millî Eğitim, Adliye, Askerlik ve Maliye alanlarında birçok değişiklik yapıldı; 1839'da *Rüştiye okulları* derslere başladı ve sayıları hızla arttırıldı; 1840'da mülkî idareye *teftiş usulü* kondu,

ABDÜLMECİD
Dr. B. Şehsüvaroğlu arşivi

ABDÜLMECİD EFENDİ

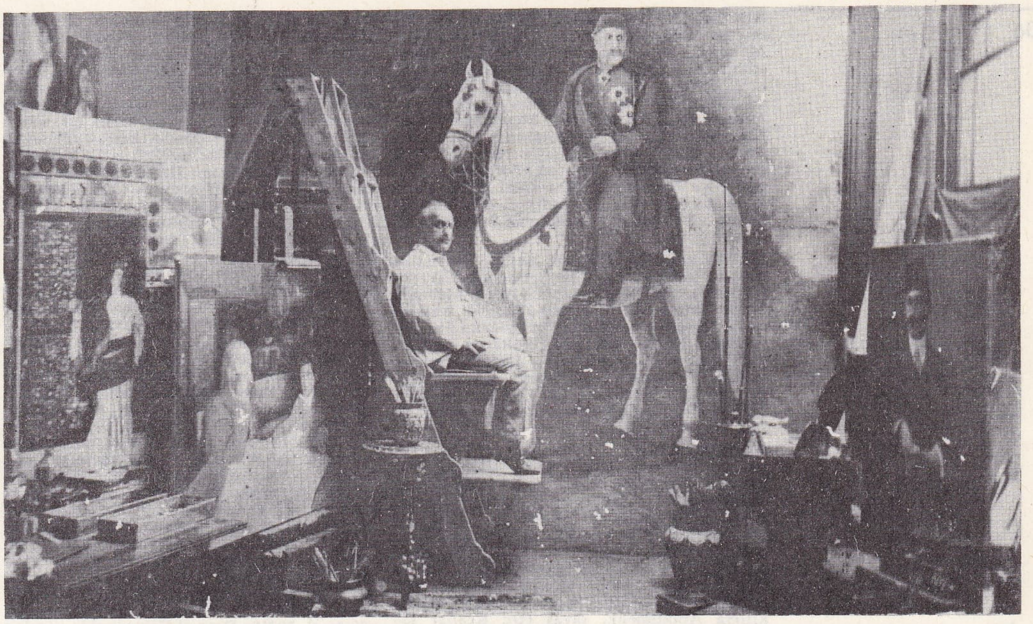

ABDÜLMECİD EFENDİ babasının resmini yaparken. (Dr. B. Şehsüvaroğlu arşivi)

ilk *ceza kanunnamesi* hazırlandı, *ticaret meclisleri* kuruldu; 1843'te «Dârı Şûrayı Askerî» yeni ihtiyaçlara cevap verecek şekilde genişletildi; *Meclisi Tophanei Âmire* tesis olunarak, Tophane, Baruthane ve Fişenkhane, Tophane müşirliğinde birleştirildi; 6 eylül 1843'te daimî askerlik kaldırılarak, yerine süreli askerlik ve kur'a usulü kondu. Aynı sene içinde Bezmiâlem Valide Sultan, *Gureba hastanesi*'ni yaptırdı; bir sene sonra, *Karaköy-Eminönü köprüsü* inşa edildi. 1844'te Harbiye, «Mektebi Ulûmu Harbiye» ve «Mektebi Fünûnu İdadîye» ismiyle iki kısma ayrıldı; 1845'te geçici ve 1846'da devamlı «Umumî Maarif meclisi» kuruldu ve ilmî daire, idarî daire olmak üzere iki kısma ayrıldı, aynı yıl içinde *idadîler* açıldı. Maliye nezaretine, danışma mahiyetinde yardımcı olacak «Maliye meclisi» kuruldu; bundan başka Mahmud II devrinde kurulan bakanlıklara yardımcı olacak, Bahriye, Zıraat, Maarif ve Zaptiye meclisleri gibi birçok meclis teşkil edildi; 1847'de Mekâtibi Umumîye nezareti çalışmağa başladı; 23 temmuz 1847'de, Harbiye mektebi, bugünkü binasına taşındı; 28 şubat 1848'de, ilk *Muallim mektebi* ve temmuz 1848'de, Harbiye'de *kurmay sınıfı* açıldı; ekim 1849'da Adliye okulları, Mekâtibi Umumîye nezaretine bağlandı; Harbiye'de *baytar sınıfı* teşkil edildi; 6 mayıs 1850'de *Dârülmaarif* (Kız lisesi) açıldı; aynı yıl içinde *Cinayet mahkemeleri* kuruldu ve ticaret kanunları çıkarıldı; 18 temmuz 1851'de, *Encümen Dâniş* çalışmalarına Bezmiâlem Valide Sultanın yaptırdığı Dârülmaarif'te, merasimle başladı; Meclisi Vâlâyı Ahkâmı Adliye'nin, kanun tasarılarını hazırlama yetkisi, 1854'te kurulan «Meclisi Âliyi Tanzimat»'a devredildi. Bu yılın 24 ağustosunda ilk defa Avrupa devletlerinden borç para alındı. Bunu ikinci (1855), üçüncü (1858), dördüncü (1860) borçlanmalar takip etti. 1855'te İstanbul-Edirne-Şumnu arasına telgraf hattı çekildi. 1856'da askerlik teşkilâtı yedi ordu esası üzerine kuruldu ve hıristiyanlar askere alındı. 28 Nisan 1857'de *Maarifi Umumîye nezareti* teşkil edildi. Üniversiteye hoca olmak üzere, Paris'e iki öğrenci gönderildi (24 şubat 1857). Aynı yıl içinde, Osmanlı devletinin yeni toprak kanunnamesi yayımlandı, iltizam usulü kaldırıldı. Devletin gelir ve giderleri bir *bütçe*'ye bağlandı. Tersane ıslah olunacak üçüncü bir havuz yapıldı. 1 Ocak 1859'da «Mülkiye Mahreç mektebi», 1860'ta «Telgraf mektebi» gibi bazı meslek okulları açıldı.

Abdülmecid, ilân ettiği fermanlara sadık kalarak, Osmanlı imparatorluğu içinde eşitliği sağlamağa çok çalıştı. Fakat her bakımdan tutarlılıktan yoksun bir toplulukta bunu temin etmek çok güçtü. Yapılan işler, bilhassa müslümanlar ile hıristiyanlar arasında büyük gerginlik yaratmış, bir taraftan da millî hislerin gelişmesi İmparatorluğu tekrar huzursuzluğa götürmüştü. 15 Temmuz 1858'de Cidde vakası, mayıs 1860'ta Dürzîler ile Marunîler arasında Suriye'de meydana gelen olaylar; Eflâk ve Buğdan'ın bağımsız bir devlet kurma mücadeleleri, Karadağ'da başlayan ayaklanmalar, zayıf yaratılışlı ve hasta olan Padişahı yeniden tedirgin etmeğe başladı. Beride saray ve diğer inşaat masraflarının son derece artması, devletin aşırı borçlanması ve bunlardan şikâyetçi olanların tertiplediği Kuleli* vakası (14 eylül 1848) Abdülmecid'i kederinden yatağa düşürdü. Nihayet, Fransa'nın Beyrut'a asker göndermek suretiyle, Cebeli Lübnan meselesine karışmasından ve Lübnan'ın 9 haziran 1861'de imtiyazlı bir sancak haline gelmesinden az sonra, 25 haziran günü öldü. İstanbul'da, Yavuz Sultan Selim camii avlusunda bulunan özel türbesine defnolundu.

Abdülmecid, uzunca boylu, zayıf bünyeli, yüzü çiçekbozuğu, nazik ve yumuşak mizaçlı, aynı zamanda mütevazı olduğu söylenen bir padişahtı. Kadınlarına hayran, kızlarına çok düşkündü. Hayatının son zamanlarında Devlet ve Saray borç içinde kaldı. Dış memleketlerden aldığı paranın bir kısmını saray ve köşklere sarf etti. Bugünkü *Dolmabahçe sarayı* (1853), *Beykoz kasrı* (1855) ve *Küçüksu kasrı* (1857) onun zamanında yapıldı. Beşiktaş ile Ortaköy arasındaki *Mecidiye** *camii* (1849), ve *Teşvikiye camii* (1854) devrinin eserleridir. Ayrıca Kadıköy'de iskele meydanında yanmış olan bir camii yeniden yaptırdı (1841); Ortaköy sahilinde bulunan ve Nevşehirli İbrahim Paşanın damadı Kethüda Mehmed Paşaya ait olan diğer bir camii genişletmek suretiyle, 1854'te yeniden inşa ettirdi. Galata mevlevihanesini (1852), Üsküdar'da Hüdai Aziz Mahmud Efendi dergâhını (1856) ve Selimiye kışlasını (1842-1853) tamir ettirdi. Haydarpaşa kışlasını (1839) ve Kuleli kışlasının eski fener dairesini yeniden yaptırarak (1845) hastane haline getirdi. Üsküdar'da Nuhkuyusu ve Şemsipaşa'da, Çengelköyü ile Göksu'da ve Ayrılıkçeşmesi'nde yeni karakol binaları yaptırdı. Çeşmeleri, İstanbul'un hemen her tarafına serpilmiştir. Çocuklarından Murad (V), Abdülhamid (II), Mehmed (V) Reşad ve Mehmed (VI) Vahideddin padişah oldular. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLMECİD bin ŞEYH NÜSÛH, Zeyniye tarikatının ileri gelenlerinden (?-Tosya 1565). Tosyalı şeyh Nüsûh'un oğlu. Tasavvufa ait önemli eseri *Tezkire-i Ulü'l-Elbâb* (Sağduyu Sahiplerinin Tezkiresi) ve *El-Havf ve'l-Hüzn* (Korku ve Hüzün) dür. (M)

ABDÜLMECİD EFENDİ, son Halife (İstanbul 1868-Paris 1944). Sultan Abdülaziz'in Hayrânıdil Kadından oğlu; 29 mayıs'ta doğdu; kırk yaşına, yani 1908 İkinci Meşrutiyet tarihine kadar sarayda, kafes ardında kapalı yaşadığı için muntazam bir eğitim ve öğrenim görmedi, buna rağmen diğer şehzadelere nazaran bilgili kabul edilirdi; yabancı dil bilirdi, güzel sanatlara, özellikle resme meraklıydı. Fakat dengesiz ve yaşına uymayan hoppa davranışları göze çarpardı. Bu hali, intihar etmiş olan babasıyle büyük kardeşi Yusuf İzzettin'de görülen bazı ârazın onda da bulunduğu kanaatini uyandırmıştı. 1918'de Mehmet (V) Reşad'ın ölümünden sonra yerine Mehmed (VI) Vahideddin geçince, Abdülmecid Efendi veliaht oldu. İstiklâl savaşı sırasında, arasıra ve açığa vurmaksızın millî kuvvetlere taraftarlık etti. Fakat bir taraftan da oğlunu, Mehmed Vahideddin'e damat yaptı. Vahideddin yabancı bir gemi ile yurdu terk ettiği zaman Büyük Millet meclisi tarafından kabul edilen kanun ile Saltanat 1 kasım 1922 tarihinde kaldırıldı ve Osmanlı hanedanının o tarihte yaşça en büyük temsilcisi olan Abdülmecid Efendi 18 kasım 1922'de Büyük Millet meclisi tarafından halife seçildi.

Bu göreve fiilen 24 kasım 1922'de başladı. Fakat artık hiç bir siyasî kudreti yoktu. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilân edildi, Hilâfet müessesesinin kaldırılması da gecikmeyecekti. Nitekim 3 mart 1924'te Büyük Millet meclisinin kararı ile Hilâfet kaldırıldı ve bu arada bütün hanedan mensuplarının yurt dışına çıkarılması kararlaştırıldı. Abdülmecid Efendi, oğlu Ömer Faruk, kızı Dürrüşehvar, iki Kadın'ı, özel doktoru ve birkaç güvendiği adamıyle birlikte 5 mart'ta İsviçre'ye doğru yola çıktı. Leman gölünün kenarında bulunan Territet kasabasında 1924 ekim ayına kadar oturdu. Sonra, ailesi ve yakınlarıyle Fransa'nın Nice şehrine gitti, ömrünün büyük bir kısmını orada geçirdi. Bir iki defa seyahat için Fransa dışına çıktı. 23 Agustos 1944'te Paris'te, Maréchal Maunoury caddesindeki 15 numaralı evde öldü. Na'şı yıllarca, Paris'te bir cami bahçesindeki kabirde kaldı. Ölüm tarihinden başlayarak ailesi, na'şını Türkiye'ye gönderebilmek için, vekilleri yoluyle devamlı gayret sarfettiler; gerek onların, gerek kızı Dürrüşehvar Sultanın şahsî çabaları bir sonuç vermedi. Nihayet 30 mart 1954'te Medinei Münevvere'ye nakledilerek Haremi Şerif'e defnedildi. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLMECİD EFENDİ şehzadeliği sırasında

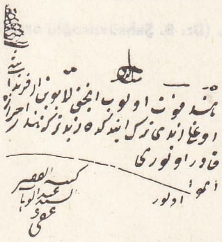

Yâsincizade
ABDÜLVEHHAB EFENDİ
fetva (İlmiye salnamesi)

ABDÜLMECİD FERİŞTEOĞLU Şeyhî, mutasavvıf, dilci (Sıvas, ?-İstanbul 1640). Mehmed III tarafından İstanbul'a davet edildi ve Kadızadelerle münakaşaya girişen tarikatçıların başı oldu. Dine ve tasavvufa ait eserlerinin hepsi yazmadır. *Meyâdin-ül-Fürsan* (Usta Binicilerin Meydanları) adlı Farsça-Türkçe gramer kitabını Ahmed I'e sundu. (Kendi el yazmasıyle Nuruosmaniye kütüphanesindedir.) Ayrıca, *Ferişteoğlu Lûgatı* veya *Kanun-ı Lûgat-i İlâhî* (İlâhî Dilin Kanunu) adlı sözlüğü vardır. *Kur'an*'dan seçilmiş 2 300 kelimeyi açıklayan bu sözlük 28 kısımdır. (M)

ABDÜLMECİD SIVASİ Şeyhî, Halvetiye tarikatı büyüklerinden ve Şemseddin Sıvasî'nin halifelerinden (?-İstanbul 1639). Mehmed III'ün daveti üzerine İstanbul'a geldi, vaızlar verdi, hocalık etti. Eyüp'te gömülüdür. Şiirlerinde *Şeyhî* mahlâsını kullandı. Tasavvufa ait önemli eserleri, *Şerh-i Mesnevî* (Mesnevî Yorumu), *Şerh-i alâ Kaside-i Mimiyye* («M» Harfli Kaside Üzerine Yorum), *Şerh-i Cezîret-ül-Mesnevî'dir* (Mesnevî Özeti Yorumu). [M]

ABDÜLMELİK, Fas sultanı (1575-1578), Muhammed el-Şayk'ın oğlu ve Abdullah I'in kardeşi. Abdullah ölünce, oğlu Muhammed el-Mütevekkil iktidara geçti, fakat amcası Abdülmelik isyan etti ve Cezayir Türklerinin yardımıyle ülkeye hâkim oldu. Muhammed Portekiz'e sığındı ve kral Sebastian'ı Abdülmelik'e karşı savaşa sürükledi. Her ikisi de Kasrülkebir yakınlarında mağlup edildi ve öldürüldü (1578). Söylentilere bakılırsa Abdülmelik, savaş (Üç Krallar savaşı) son bulmadan, kimine göre hastalanarak, kimine göre zehirlenerek öldü. (L)

ABDÜLMELİK I (bin NUH bin NASR), sâmanî hükümdarı (X. yy.). Babasının ölümü üzerine on yaşında tahta çıktı (954). Babası devrinde Büveyhîler ile başlayan savaş, onun zamanında barış ile sona erdi. Başta Alptigin olmak üzere türk kumandanların tesirinde kaldı. Çevgan oynarken attan düşerek öldü. (M)

ABDÜLMELİK II (bin NUH bin MANSUR), sâmanî hükümdarı (1 şubat 999'dan 23 ekim 999'a kadar). Faik ve Begtüzün adlı kumandanlar tarafından azledilen kardeşi Mansur'un yerine tahta çıkarıldı. Gazneli Mahmud, Mansur'un intikamcısı olan kumandanları cezalandırmak ve Horasan'a hâkim olmak istedi. Gazneli-Sâmanî orduları arasında 16 mayıs'ta yapılan savaşta ağır bir yenilgiye uğrayan hükümdar Abdülmelik Buhara'ya, kumandanları çeşitli şehirlere çekildiler. Mahmud, Horasan'a hâkim oldu. Çok geçmeden de Sâmanî hanedanını sona erdiren hareket başladı. Karahanlı İlig Nasr Han devletin merkezi Buhara'ya ilerledi, yapılan bütün çağrılara rağmen halk savaşmak istemeyince harpsiz olarak şehre girdi (999). Abdülmelik ve hanedanın diğer mensupları ele geçirilerek Özkend şehrine götürüldüler. (M)

ABDÜLMELİK bin MERVAN, Emevî devletinin beşinci halifesi (?, 646-Şam 705). Halife oluncaya kadar önemli bir vazifede bulunmadı. Yalnız Muaviye tarafından Medine divanı reisliğine tayin edildi, uzun süre bu görevde kaldı. Babasının esrarlı bir şekilde ölümü üzerine nisan 685'te halife oldu. O yıllarda siyasî durum oldukça karışıktı. Mekke'de rakip halife ilân edilen Abdullah bin Zübeyr, emevî saltanatını tehdit etmekteydi. Ayrıca devletin muhtelif eyaletlerinde isyanlar birbirini takip ediyordu. Yeni halifenin ilk mücadelesi Kûfe'de, Ali taraftarlarını etrafına toplayarak isyan etmiş olan Muhtar el-Sakafî iledir.

Muhtar, *Kur'an-ı Kerim*'i taklit ederek vaızlar veriyordu. Arap olmayanlar Muhtar'ın etrafından toplanarak Irak'ı tehdit etmeğe başladılar. İbrahim bin Malik el-Eşter bunların başına geçerek, 685'te, Abdullah bin Zübeyr'in birliklerini Kûfe'de yendi. Bir yıl sonra da Abdülmelik'in, kendisine karşı gönderdiği orduyu ağır bir bozguna uğrattı. Muhtar'ın bu başarıları Mekke halifesini harekete geçirdi. Abdullah bin Zübeyr'in kardeşi Musab, Haricîler meselesini hallettikten sonra, Muhelleb bin Ebu Sufra ile birleşerek, Muhtar'ı Harura'da mağlup etti (687). Muhtar, Kûfe kalesine kapandı, dört aylık bir kuşatmadan sonra ele geçirilerek öldürüldü. Böylece Abdülmelik, kendi kuvvetlerini hırpalatmadan büyük bir rakipten kurtulmuş oluyordu. Sıra Mekke'deki rakip halifenin Irak'taki nüfuzunu kırmağa gelmişti. Abdülmelik bu maksatla 689'da Dımaşk'tan hareket etmişken, Amr bin Said'in baş kaldırması üzerine geri dönmek zorunda kaldı. Merkezdeki isyanı bastırdıktan sonra, 690'da yine Musab üzerine hareket etti ise de kesin bir sonuç elde edemeden geri döndü. Ertesi yıl büyük bir ordu ile Irak'a hareket etti. Musab'ın kuvvetlerinin bir kısmı Haricîler ile mücadele ettiği için, zayıf bir ordu ile onu karşıladı. Dicle sahilindeki Maskin'de yapılan savaşta Musab öldürüldü, ordusu dağıldı. Böylece Irak tamamen Emevî devletinin hâkimiyeti altına girmiş oluyordu. Artık Abdülmelik'in Mekke'de bulunan Abdullah bin Zübeyr ile uğraşmaktan başka işi kalmamıştı. Abdullah'a karşı, Musab ile yapılan muharebede sivrilmiş olan ve sonraları *zalim* lakabıyle anılan Haccac bin Yusuf'u gönderdi. Haccac, doğduğu Taif şehrini hareket üssü yaparak, Mekke üzerine yürüdü; kutsallığına bakmaksızın, şehri mancınıklarla dövmeğe başladı, buna rağmen Abdullah uzun süre dayandı; nihayet bir çıkış sırasında öldürüldü (ekim 692). Böylece bütün rakiplerini ortadan kaldıran Abdülmelik, islâm âleminin tek halifesi oldu. Abdülmelik zamanında diğer önemli bir isyan da, Sicistan valisi Abdurrahman bin Muhammed bin el-Eş'as'ın 701 yılında Haccac'ın tahakkümüne dayanamayarak ayaklanması ve kendisini halife ilân etmesidir. Abdülmelik onunla müzakereye girişti, ama olumlu bir sonuç elde edemedi. Bunun üzerine işi kuvvetle halletmeğe karar veren Halife, âsi üzerine büyük kuvvetler gönderdi. 702'de Deyr el-Cemacim'de yapılan savaşta Abdurrahman yenildi, kaçtı ve taraftarları dağıldı.

Abdülmelik halife olduğu ilk yıllarda, memleketinin iç güvenliğini sağlamak için, Bizans ile barış yaptı. İsyanların bastırılmasından sonra ise, islâm orduları Anadolu ve Kuzey Afrika'da Bizans'ı tehdide başladı. Özellikle Kuzey Afrika'da, bu bölgenin valiliğine tayin edilen Hasan bin Numan, Bizans ve Berberîlere karşı başarılı mücadeleler yaptı. Hasan'dan sonra Musa bin Nusayr, bu fetihleri başarılı şekilde sürdürdü. Abdülmelik bir yandan siyasî sahada devletin iç ve dış güvenliğini sağlamak için uğraşırken, öte yandan da malî ve idarî meselelerde ıslahat hareketlerini başarı ile devam ettirdi. İslâm imparatorluğunda daha çok Bizans ve İran paraları kullanılıyor, bu hal devletin dış siyasetine tesir ediyordu. Abdülmelik, Abdullah bin Zübeyr meselesini ortadan kaldırdıktan sonra, Şam'da, üzeri arapça yazılı altın ve gümüş paralar bastırdı. Önemli bir ıslahatı da, memleketin çeşitli eyaletlerinde, devlet dairelerinde kullanılan değişik dilleri kaldırarak bunların yerine Arapçayı koydurmasıdır. Abdülmelik sarayına değişik bir hava verdi; kendinden öncekiler gibi tebaasına, eski arap kabile reisi gibi değil, mutlak bir hükümdar gibi davrandı. Din âlimlerine büyük yetkiler tanıdı, kendisi de dinî görevlerini tam bir dikkatle yerine getirdi. Parlak bir saltanattan sonra Şam'da ölünce, yerine oğlu Velid geçti. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLMELİK bin ÖMER, emevî emîri (öl. 777). Kendisini Sevilla valisi yapan Melik Abdurrahman I'in amcasının oğlu. Birçok fetihte bulundu. (L)

ABDÜLMELİK bin ZEYDAN, Sâdi sülâlesinden Merakeş sultanı (1630-1635). Ayyaştı, sefahat arkadaşları tarafından öldürüldü. (L)

ABDÜLMUHYİ ÇELEBİ İznikî, osmanlı nişancısı (Geyve, ?-1592). İznik'te çiftliği olduğu için İznikî denir. Yetişme şekli, ilk memuriyetleri bilinmiyor; 1580'de reisülküttap, 1582'de Anadolu defterdarı, 1583'te Feridun Beyin yerine nişancı tayin edildi. Beş yıl bu görevde kaldı. 1588'de Anadolu beylerbeyliği payesiyle nişancılıktan uzaklaştırıldı, sonra yeniden bu göreve geldi. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜLMÜMİN bin ALİ, Muvahhidîn devletinin kurucusu (?, 1094-Salâ 1163). Berberî Zanata kabilesinden. Gençliğinde kuvvetli bir dinî öğrenim gördü, sonra Muvahhidîn devletinin temellerini atmış olan Mehdi bin Tomart'a intisap etti. Uzun süre Mehdi'nin yanında kalan Abdülmümin, onun güvenini kazanarak işleri kendisi yönetmeğe başladı. 1123 yılında başkumandan oldu. Mehdi'nin ölümü üzerine (1130), onun yerine geçti. Fakat berberî kabilelerini ikna etmek ve bir kargaşalığa meydan vermemek için Mehdi'nin ölümü iki yıl saklandı. Sonunda bütün kabileler ona biat ettiler (1132).

Abdülmümin ilk zamanlar hocasının yolundan ayrılmadı, onun kurduğu müesseselere dokunmadı. Dış düşmanlarına karşı önce savunmada kaldı. Başlıca rakibi Murâbitler devletiydi. Yeter derecede kuvvetlendiğini anlayınca önce Fas'ın güneyindeki vilâyetleri ele geçirmeğe başladı. Murâbit hükümdarı Taşfin bin Ali, Abdülmümin'in başarıları karşısında harekete geçmek zorunda kaldı; Tlemsen şehri yakınında yapılan savaşı kaybederek, Oran'a kaçtı, orada öldü. Bu iki şehir de Muvahhidîn devletinin eline geçti. Kısa fasılalarla Fas, Tanca ve on bir aylık bir kuşatmadan sonra Murâbitlerin başşehri Merakeş, Abdülmümin'in eline geçti (1147). Bu sıralarda Endülüs'te Murâbitler aleyhine umumî bir isyan başladı. Bunu fırsat bilen Abdülmümin, oraya bir ordu gönderdi, uzun mücadelelerden sonra Endülüs'ü hâkimiyeti altına aldı. Abdülmümin Batı'da ve İspanya'daki durumu düzene soktuktan sonra, Doğuya dönerek, 1151-1152 yıllarında Beni Hammad hükûmetini ortadan kaldırdı. Sicilya kralı Roger II'nin Afrika ve Trablus işlerine karışması, bazı sahil bölgelerini ele geçirmesi üzerine ordusunun başında harekete geçen Abdülmümin, buraları da kontrolu altına aldı (1160). Bir yıl sonra da İspanya'ya giderek umumî durumu gözden geçirdi.

Abdülmümin uzun süren saltanatı sırasında büyük zaferler kazandı, Kuzey Afrika'nın batı kesimini hâkimiyeti altına aldı, İspanya'ya nüfuz etti ve sağlam temellere dayanan, aynı zamanda Mehdi'nin tahayyül etmiş olduğu imparatorluğu kurdu. Memleketin imarı için uğraştı, birçok yeni şehirler, donanmasını barındırmak için muhtelif limanlar yaptırdı ve bazılarını tamir ettirdi. Vergi işlerini âdil bir şekilde yürütmek için islâm aleminde ilk defa kadastro'yu tesis etti. İmparatorluğun şehir ve eyaletlerine umumiyetle ya kendi ailesinden yahut şeyh Abu Hafs ailesi arasından seçilmiş birer vali tayin edilmiş bulunuyordu. Abdülmümin önce oğlu Muhammed'i halef seçmişti (1154), fakat o hastalanınca diğer oğlu Seyyid Ebu Yakub Yusuf'u gösterdi. Abdülmümin Tin Mallal'da Mehdi'nin yanına defnedildi. (M)

ABDÜLMÜMİN HAN, Buhara hanı (1589-1699). Büyük Abdullah Hanın oğlu. Babasının başına büyük gaileler açan ve onun ölümünden sonra Mâveraünnehir tahtına çıkan bu hükümdar, hanedan mensuplarını öldürterek Buhara Şibanîleri'nin son bulmasına sebep olmuş, kendisi de öldürülmüş, soyu böylece tükenmiş ve mâveraünnehir tahtı Astarhanlı Cânîyanlar sülâlesine geçmiştir. (M)

ABDÜLRAZIK (Mustafa), mısırlı yazar (Kahire 1882-ay.y. 1947). Ezher üniversitesinde ve Sorbonne'da okuduktan sonra, Muhammed Abduh'un tilmizi ve düşüncelerinin sürdürücüsü olarak ortaya çıktı. Kahire üniversitesinde islâm felsefesi tarihi kürsüsünün başkanı olarak, yeni felsefeci nesil üzerinde önemli bir tesiri oldu. Derslerinde, islâm felsefesinin gelişmesindeki sebepleri ve amilleri, bu felsefenin kendi çerçevesi içinde kalarak, yunan düşüncesine dayanan eski tefsir usulüne baş vurmadan araştırdı (*İslâm Felsefesinin İncelenmesine Giriş; İslâm Dini ve İslâmda Vahiy*). [L]

ABDÜLVAHİD, Muvahhidîn devletinin dokuzuncu hükümdarı (1218-1242). Çok küçük yaşta annesinin yardımıyle tahta çıktı (1232). Babası Merakeş üzerine yaptığı sefer sırasında ölmüştü. Abdülvahid ordunun idaresini ele alarak sefere devam ve Merakeş'i zapt etti. Tahta geçtiği zaman Muvahhidîn devleti çöküş halindeydi; memleket içinde kendinde kuvvet görenler, muhtelif bölgelerde bağımsız olarak yaşıyorlardı. İspanya'da hıristiyanlar devamlı ilerlemekteydiler. Abdülvahid, on yıllık saltanatı sırasında bazı başarılar kazandı ve memleketin dağılmasını önlediyse de, memleketi eski durumuna yeniden getiremedi. Küçük yaşta tahta geçtiği için, devlet işlerini annesinin yürüttüğü tahmin edilir. 24 yaşında, sarayındaki bir sarnıçta boğularak öldü. (M)

ABDÜLVAHİD, selçuklu mimarı (XIII. yy.). 17 Aralık 1273'te ölen Mevlâna Celâleddini Rumî'nin ahşap sandukasını yapma görevini üzerine aldı, türbenin yapımında çalışan Bedreddini Tebrizî ile işbirliği ettiler. Hayatı hakkında bilgi edinilemeyen Abdülvahid'e

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

böyle önemli bir görev verilmesi, devrinde tanınmış bir mimar olduğunu gösterir. (M)

ABDÜLVEHHAB EFENDİ Yâsincizade seyit, nakip ve şeyhülislâm (İstanbul 1759-ay.y. 1834). Sinop'da yatan Seyit Bilâl soyundan geldiği söylenir. Babası, Selim III devri ilim adamlarından Osman Efendidir. Dedesi, Büyük Ayasofya camii yâsin okuyucularından Seyit Mustafa Efendi olduğu için, Yâsincizade diye anılır. Küçük yaşta Saraya alındı ve Enderunda terbiye, devrin ünlü bilginlerinden Palabıyık Mehmed ve Gelenbevî İsmail efendilerden ders gördü. 13 Ocak 1786'da Saraydan çerağ edildi, müderrisliğe başladı. Beyazıt ve Yeni cami'de verdiği derslerle ün kazandı; daha sonra birçok medreselerde vazife aldı; Selânik kadılığına getirildi. 1811'de İran'a sefir olarak gönderildi; İran şahı Fetih Ali Han ile yaptığı görüşmelerde, Rusya'ya karşı beraber hareket edilmesini, özellikle İranlıların Babanlı Abdurrahman Paşayı kayırmamasını, yerine Kars ve Ahıska'daki Osmanlı devleti memurlarını korumasını teklif etti; Fetih Ali Han, bu görüşmelerin, veliaht Abbas Mirza ile yapılmasını istediği için, daha sonra Tebriz'e gitti; iki taraf arasında yapılan konuşmalar Osmanlı-İran sınır meseleleri üzerinde toplandı, fakat Abdülvehhab Efendi bir sonuca varılamadan geri döndü (1813). Mahmud II, yaptığı hizmetten dolayı, sefirini önce Mekke, sonra İstanbul kadılığı payeleriyle mükâfatlandırdı; 1818'de nakibüleşrâf oldu. Birinci defa 1821'de ikinci defa 1828'de şeyhülislâmlığa getirildi; 1833'te emekliye ayrıldı. İstanbul'daki yalısında oturduğu sırada vefat etti. Cenaze töreninde Mahmud II de hazır bulundu. *Hulâsat-ül-Bürhan fi İtâat-üs-Sultan* (Sultana İtaat Hakkında Delil Hulâsası) adında bir eseri vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜNNAFİ İFFET EFENDİ Ramazanzade, osmanlı bilgini, vali, şair (Adana 1824-Hicaz 1891). Müderristi, Muaccelât nazırı olarak İstanbul'a geldi (1844). İmparatorluğun çeşitli merkezlerinde mal müdürü, defterdar, mutasarrıf olarak vazife gördü; Musul (1878-1879), Mamuretülaziz (1880) valiliklerinde bulundu; «İntihabı Memurîn komisyonu»na başkan seçildi (1888). Hacca gitti, orada öldü. Bilgili, ahlâklı, mütevazı bir şairdi; kitaba, kütüphaneye meraklıydı. 19 yazma, 422 basma eser tutan kitapları İstanbul Beyazıt Devlet kütüphanesindedir (Nu. 18 105-18 548). Eserleri: *Divançe-i Şiir* (Küçük Divan), *Mahzen-i Esrar-ı Şuara* (Şairlerin Sırlar Mahzeni), *Kâmil-ül-Âsar* (Mükemmel Eserler [Hikâye] Girit, 1874) ve islâm büyüklerinden seçilmiş tercümeler ve yorumlar. (M)

ABDÜRRAHİM bin MUHAMMED, Gazneli hanedanından Sultan Muhammed'in oğlu (XI. yy.). Sultan Mesud, Dandanakan savaşından sonra Hindistan'a çekilirken, kardeşi Muhammed ve oğulları tarafından esir edilmiş ve türlü hakarete uğramıştı. Yeğeni Abdürrahim, yapılanlara karşı durdu ve amcasına gereken hürmeti gösterdi. Bu hareket daha sonra onu, babasının intikamını alan amcasının oğlu Mevdud'un elinden kurtardı ve kardeşleri öldürüldüğü halde (mart 1041) sağ bırakıldı. (M)

ABDÜRRAHİM EFENDİ, Sultan İbrahim'in katline fetva veren şeyhülislâm (Adana, ?-Belgrad 1656). 1647'de şeyhülislâm oldu. Sadrazam Hazerpâre Ahmed Paşanın ve Rumeli kazaskeri Muslihiddin Efendinin katlinde, Sultan İbrahim'in tahtından indirilmesinde önemli rol oynadı (1648). 18 Ağustos 1648'de Padişahın katline fetva verdiği gibi, sadrazam Sofu Mehmed Paşa ile birlikte cellâtlara yardım da etti. Mehmed IV'ün tahta çıkmasından sonraki günlerde meydana gelen Sipahi ayaklanmasından (1648), ancak yeniçerilerin izniyle canını kurtarabildi. Sadrazam Murad Paşa Valide Sultan ile anlaşınca, görevine son verildi. Önce İstanbul'da, Topçular'da, oğlunun çiftliğine gönderildi; sonra Hicaz'a gitmesi için emir geldi. Bir süre sonra Kudüs kadısı oldu. Ocak ağalarının yardımıyle Üsküdar kadılığı verilince İstanbul'a döndü ve çeşitli vazifeler aldı. Abdürrahim Efendi, cesaretli, güçlü, devrinin mühim kişilerine sert muamele eden bir kimse olduğu için sevilmiyordu. Molla Fenarî'nin *Enmuzec-ül-Ulûm* (İlimlerin Özü) adlı eserine bir cevabı ve bazı risaleleri vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜRRAHİM EFENDİ Menteşezade, osmanlı şeyhülislâmı (Bursa, ?-Edirne 1716). Bursalı mahkeme başkâtibi Mehmed Efendinin oğlu. Öğrenimine memleketinde başladı, İstanbul'da devam etti. Önce müderrislik yaptı, sonra kadılık yolunu seçti. 1705'te İstanbul kadısı oldu, fakat bir süre sonra azledildi. Rumeli kazaskerliğine üç defa tayin edildi. Sonuncu tayininden on gün sonra da şeyhülislâm oldu. Bir buçuk yıl kadar bu makamda kaldı. *Abdürrahim Efendi Fetvası* adıyle meşhur türkçe bir kitabı ve basılmamış risaleleri vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜRRAHİM EFENDİ Seyit, Sarıbabazade (Abaza Şeyhi de denir), tarikat şeyhi (Kayseri, ?-İstanbul 1638). Medrese tahsilinden sonra, Bayramiye tarikatına girdi. Sonra Kayseri'de Hoca Vatan zaviyesine yerleşti. Abaza* Mehmed Paşa Erzurum'da isyan edip Kayseri'ye gelince onunla işbirliği yaptı ve bu tarihten itibaren her işinde Abaza'ya akıl hocalığı ettiği için, *Abaza Şeyhi* diye şöhret kazandı. Abaza'nın affından sonra Kayseri'de oturmasına müsaade edilen Abdürrahim Efendi, sonradan İstanbul'a geldi ve Üsküdar'a yerleşti. Padişahın yakınları arasına girmeği başardı ve Padişaha, gördüğü rüyaları yorumlamağa başladı. Bir gün Murad IV'e, «yeniçerilerden size zarar görünüyor, bunların hepsini yok etmeye imkân olmadığına göre, kıyafetlerini değiştirip, keçe ve üsküf adını ortadan kaldırınız, gaibden bana bu yolda işaretler vâki olmuştur» deyince, düşmanları fırsatı kaçırmadılar ve «Yeniçerileri sevmeyen Abaza Mehmed Paşanın isyanına da sebep bu Abdürrahim Efendi olmuştur» diyerek onun ölümünü hazırladılar. Murad IV, şeyhi öldürttü. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜRRAHİM EFENDİ Seyit, Selimmollazade, osmanlı ilim adamı, nakibüleşrâf (Bursa, ?-İstanbul 1841). İlk öğrenimini babasından yaptı. Önce Bursa'da Hançeriye medresesinde müderris oldu, sonra Saraybosna ve Sofya kadılıklarında bulundu. İki kere İstanbul kadılığında görev aldı. 24 Mayıs 1834'te, Arif Hikmet Beyin yerine nakibüleşrâf oldu. Bu makamda 1838'e kadar kaldı. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜRRAHİM HAN (Han Mirza da denir), Hint hükümdarı Ekber'in ünlü kumandan ve valisi (Lahor 1556-Delhi 1627). Karakoyunlu Türkmenlerin Baharlu oymağından. Başvezir Ekber Şah tarafından büyütüldü. 1573'te Ekber'in, Güceret'e yaptığı seferde bulundu ve Sarnal'daki meydan savaşında merkez kuvvetlerine kumanda etti. 1576'da Güceret valisi oldu. Üç yıl sonra da şehzade Selim'e atalık tayin edildi; 1583'te âsi Şah Muzaffer Güceretî'ye karşı gönderildi; Bu meseleyi, kazandığı iki savaşla halletti. Mükâfat olarak *Han-ı Hanân* (Hanların Hanı) unvanı verildi. 1597'de kazandığı savaş, Ekber devrinin en büyük zaferlerindendir. İmparator Cihangir devrinde, şehzade Hurrem ile yine Dekkan'da görevlendirildi (1616). Türkçe, Arapça, Farsça ve Hint dillerini bilirdi. Şiirde *Rahim* mahlâsını kullandı. (M)

ABDÜRRAHİM KARAHİSARÎ, mutasavvıf şair (Afyon XV. yy.). Hayatı hakkında fazla bilgi yok. Zengin bir aileye mensup olduğu, gençliğinde meşhur şeyh Akşemseddin'e intisap ettiği, İstanbul fethinde Akşemseddin'in yanında bulunduğu, 40 yaşlarında iken tekrar Afyon'a dönerek Gedik Ahmed Paşa medresesinde müderrislik yaptığı; 80 yaşını geçmişken Afyon'da öldüğü söyleniyor. *Vahdetnâme* adlı manzum bir eseri, manzum *Kaside-i Bürde* tercümesi ve telif bir eseri vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜRRAHİM KÜNHİ DEDE Şeyh, türk bestekârı (İstanbul 1769-ay.y. 1831). Yenikapı mevlevî şeyhi Ebubekir Dedenin küçük oğlu. Ağabeyi Abdülbâki Nâsır Dedenin ölümü üzerine şeyh oldu (1821-1831). *Nühüft Âyin*'i unutulmuştur. *Hicaz Âyin*'i (1791) elimizdedir. (M)

ABDÜRRAHİM NİZAMEDDİN Merzifonlu, mutasavvıf. (XV. yy.). Sarı Danişmend'in oğlu. Tasavvufa ait *İrşad-ül-Enâm* (En'âm'ın Uyarmaları) adlı bir eseri var. Zeyniye tarikatı kurucusu Zeynüddin Hâfî'ye mensup. Şiirlerinde *Rûmî* mahlâsını kullandı. (→ Bibliyo). [M]

ABDÜRREŞİD bin MAHMUD, gazneli hükümdarı (1049-1053). Gazneli Sultan Mahmud'un oğlu. Dandanakan savaşında bulundu. Kumandanlar tarafından tahttan indirilen Sultan Ali'nin yerine geçirilmişti. Başlıca adamlarından biri olan Nuştigin'i Hindistan ordularına başkumandan yaptı, o da Nagarkot kalesini geri aldı. Abdürreşid, Tuğrul* adındaki diğer bir kumandanını Selçuklulara karşı gönderdi (1052). Kumandan Tuğrul, Selçukluları mağlup etti, Horasan'ı geri almak için getirttiği takviye kuvvetleriyle Gazne'ye döndü; Abdürreşid ve diğer hanedan mensuplarını öldürttü ve sultanlığını ilân etti (ocak 1053). [M]

ABDÜRREŞİT İBRAHİM EFENDİ, yazar ve seyyah (Sibirya 1853-Japonya 1944). Rusya Türklerinden, Hokand'lı bir aileden. 1881'de İstanbul'a geldi. Namık Kemal ve Ahmed Vefik Paşa gibi aydınlarla tanıştı. Memleketine dönüşte Türkleri Türkiye'ye göç etmeye teşvik ederek yüz bine yakın göçmen yollamayı başardı. Rusya'daki müslümanları uyandırmak ve birleştirmek için çalışıyordu. Sonra Japonya'ya geçmek zorunda kaldı, orada Büyük Asya adlı bir siyasî derneğin kurulmasında rol oynadı. 1908'de Meşrutiyetin ilânıyle yine İstanbul'a geldi. Türkleri ve İslâmları birleştirmek için çalışmalarına devam ediyordu. İkinci Dünya harbinden az önce tekrar Japonya'ya gitti, orada öldü. *Âlem-i İslâm* adlı iki ciltlik büyük seyahatnamesi İstanbul'da basıldı; ayrıca başta *Basiret* gazetesi olmak üzere birçok türkçe ve rusça gazetede makaleler yazdı. (M)

ABDÜRREZZAK (Arif), ıraklı general ve siyaset adamı (Kabissa, Ramadi bölgesi 1924). 1962'de general Kasım'a karşı düzenlenen hükûmet darbesine katıldı. Irak orduları başkumandanlığına (1964), sonra da başbakanlığa getirilince (9 eylül 1965), mareşal Arif'in Kahire'ye gitmesinden yararlanarak Nâsır lehine bir hükûmet darbesine kalkıştı. Başaramadı (20 eylül), Mısır'a sığındı, sonra gerçekte, Kürtlere bağımsızlık tanıyan antlaşmanın sonucuna karşı koyan ikinci bir millî hükûmet darbesine girişti. Tutunamadı, tevkif edildi (30 haziran 1966). [L]

ABDÜRREZZAK BAHİR EFENDİ, osmanlı devlet adamı ve tarihçi (İstanbul, ?-ay. y. 1860). Daha çok ikinci derecede önemli görevlerde bulundu. Mora'da kaldı, Avrupa'ya gitti. Devrinin siyasî olaylarına dair, 1845-1846'da Paris'ten Mustafa Reşid Paşaya ve diğer devlet adamlarına yazdığı yirmi iki mektubun sureti, Topkapı Sarayı, Yeniler kitaplığındadır. (Nu. 127). Ayrıca Navarin mağlubiyetine dair bir tarihçesi olduğu da kayıtlıdır. *Zübdet-ül-Vakayi ve'l-Hakayık* (Olayların ve Gerçeklerin Özü) adlı eseri, 1805'te, Abdurrahman Münib Efendinin Fransa sefaretinden başlar, 1832 yılı sonuna kadar Osmanlı devleti meselelerini içine alır (Tek nüshası, Süleymaniye, Hacı Mahmud Efendi kitaplığındadır. Nu. 4 905). [→ Bibliyo.] (M)

ABDÜRREZZAK BAHİR PAŞA, osmanlı siyaset adamı ve yazar (İstanbul 1730-Urfa 1780). Reisülküttap kastamonulu Hacı Mustafa Efendinin oğlu. 1771'de reisülküttap oldu. Devletin harp halinde bulunduğu Ruslarla barış yapmak üzere Bükreş'e gönderildi, fakat ağır rus tekliflerí karşısında geri döndü. Bir aralık azledilerek Kütahya'ya sürüldü. Aynalıkavak tenkihnamesini tanzim etti. 1779'da ikinci defa reisülküttap oldu. Vezirlik rütbesiyle Rakka valiliğine gönderildi. Rakka eyaletinin merkezi Urfa'ya vardıktan az zaman sonra, orada öldü. Yabancı devletlerle yapılan antlaşmaları toplayan *Mecma-ül-Uhûd* (Antlaşmalar Dergisi) adlı eseriyle Zemahşari'nin bir eserine yazdığı şerhi vardır. Hattat denecek kadar güzel yazı yazardı. Kardeşi Âşir Efendi de şeyhülislâm oldu. (→ Bibliyo.) [M]

ABDÜRREZZAK KEMALEDDİN bin İSHAK, Timurlular devri tarihçilerinden (Herat 1413-?, 1482). Babası devrin seçilmişlerinden İshak-ı Semerkandî'dir. Timur soyundan gelen hükümdarlar zamanında, bilhassa elçilik gibi önemli görevler aldı. 1441'de Hindistan'a, 1446'da Geylan'a gitti. *Matla-üs-Sa'deyn ve Mecma-ül-Bahreyn* (İki Uğurlu Yıldızın Doğduğu ve İki Denizin Birleştiği Yer) adlı eserin sahibidir. Farsça olan bu eser, 1304 yılında ilhanlı Ebu Said Bahadır Hanın doğumundan, Timur'un torunu Hüseyin Baykara devrinin 1471 yılına kadar olan vakaları içine alır. Yazmaları İstanbul'da Esad Efendi ve Fatih kütüphanele-

rinde, Edirne'de Selimiye Camii kütüphanesinde (müellif hattı) ve ayrıca çeşitli avrupa kütüphanelerindedir. Tam bir neşri yoktur. Ancak 1941 yılında Lahor'da Muhammed Şefi tarafından, h. 802-833 yılları olaylarını içine alan bir kısmı yayımlanmıştır. (M)

ABDÜSSELÂM Molla, Vezzan şerifi (1851 -1892). Şerif Molla el-Arb'ın oğlu, islâm dininin şartlarına uyma konusunda taassup göstermedi. Tanca'da Keene adında bir ingiliz kızıyle evlendi ve 1883'te Fransa'nın himayesine sığındı. (L)

ABDÜSSELÂMOTU. Bk. ADAMOTU.

ABE ünl. *Mah.* «Hey» anlamında söylenir: *Abe cankom! Abe kızanım!* (Daha çok Rumeli ağzı). Bk. A, BE. (M)

ABE, Japonya'da birçok daimyo* ailesinin adı. (L)

ABEBE BİKİLA, habeşistanlı atlet (Addis Ababa, 1932). Uzun mesafe koşucusu, Roma (1960) ve Tokyo (1964) olimpiyatlarında maraton şampiyonu. (L)

A BECKETT (Gilbert Abbot), ingiliz mizah yazarı (Londra 1811-Boulogne 1856). Önce avukatlık, sonra sulh hâkimliği yaptı. Aralarında *Punch*'ün de bulunduğu çeşitli yayınlarda çalıştı. En iyi eserlerinden bir kaçı: *Comic Blackstone* (Komik Blackstone) [1846], *Comic History of Rome* (Roma'nın Komik Tarihi) [1852], *Comic History of England* (İngiltere'nin Komik Tarihi) [1847-1848]. Ayrıca birçok tiyatro oyunu yazdı. (L)

Niels Henrik ABEL

ABED (Mehmet Ali), türk asıllı suriyeli devlet adamı (Şam 1867-Cenova 1939). Abdülhamid II'nin tahttan feragatine kadar (1909) Osmanlı imparatorluğunun Washington büyük elçiliğini yaptı, Lozan (Lausanne) antlaşmasında Suriye tabiiyetini seçti ve Fransa, Milletler cemiyeti'nde, Doğu ülkeleri mandasını elde ettikten sonra, 1922'den 1931'e kadar, Şam'daki Suriye hükûmetlerinde birkaç kere bakanlık yaptı. Suriye maliyesini düzenledi, birçok sanayi şirketleri kurdu, milletlerarası kanunlardan (özellikle, İsviçre ve Fransa kanunlarından) büyük ölçüde ilham alarak kanunları değiştirdi, muhakeme usullerini ıslah etti ve memlekete bir danıştay kazandırdı. 1925-1926 yılları arasında Harran dürzîlerini hükmü altına almak için bunlarla pazarlığa girişen general Sarrail'e yardım etti. Her iki tarafa da zora başvurmamayı tavsiye ederek kısa zamanda isyanı yatıştırdı. 1932'de birinci Suriye meclisince ilk cumhurbaşkanı seçildi. Bir anayasa hazırladı ve Fransa ile müzakerelerde bulunduktan sonra Suriye'nin bağımsızlığını ilân etti. 1938'de cumhurbaşkanlığından ayrıldı. (L)

ABEDE çoğl. i. (ar. *ʿābid*'den). İbadet edenler, tapınanlar.

— DEY. *Abede-i esnâm, abede-i evsân,* puta tapanlar. (M)

ABEGG (Richard), alman kimyacısı (Danzig 1869-Köslin 1910). 1899'dan itibaren Breslau üniversitesinde profesör olarak çalıştı. Yayılma sürati, donma noktasına dair yaptığı çalışmalarla ve elektrolitlerin çözüşme teorisiyle tanınmıştır. Aynı kimyevî maddenin pozitif ve negatif valans toplamının daima 8'e eşit olduğunu ileri sürdü. Anorganik kimya üstüne büyük bir eser yayımlamağa başladı ise de bu çalışmasını bitiremedi. (L)

ABEL (1218-1252), Danimarka kralı (1250-1252). Babası Valdemar II'den, zeamet olarak aldığı Slesvig bölgesini kendine miras kalmış sayınca, daha önce kral olan kardeşi Erik (1241-1250) ile mücadeleye girişti ve onun öldürülmesinde rol oynadı. Az sonra da kendi öldü. Slesvig üzerindeki hak iddiaları, Danimarka'ya pahalıya malolan çatışmalara yol açtı. (L)

ABEL (Félix, rahip adı **P. Marie**), fransız dominiken rahibi, kutsal metinler tefsircisi ve palestinolog (Saint-Uze, Drôme 1878 -Kudüs 1953). Kudüs'teki Fransız Kutsal Kitap ve Arkeoloji okulunda profesör. Eserleri: *Une Croisière Autour de la Mer Morte* (Lut Gölü Çevresinde bir Gezi) [1911], *Géographie de la Palestine* (Filistin Coğrafyası) [1933-1938] ve rahip Vincent ile *Jérusalem* (1912-1922), *Bethleem* (1913), *Hébron* (1923). [L]

ABEL (Florian), Köln asıllı ressam. Prag'da yerleşti (1565). İmparator Maximilian'ın İnnsbruck'taki mezarını süsleyen alçak kabartmalar onun eseridir. (L)

ABEL (Heinrich), alman bestecisi. Westfalya'da doğdu, Hanover sarayında müzisyen olarak çalıştı (1670). Dört çalgı için bir sonat derlemesi yazmıştır. — CHRİSTİAN FERDİNAND, öncekinin oğlu. Köthen'de, kendisi için meşhur altı viyolonsel süit'ini yazan Bach'ın yönettiği orkestrada 1715'ten 1737'ye kadar bas viyola çaldı. — LEOPOLD AUGUST (Köthen 1718- Ludwigslust 1794), öncekinin oğlu, Brandenburg margrav'ının orkestrasında solo kemancı (1766). Bir *Sinfonia* yazdı. — FRİEDRİCH (Köthen 1723-Londra 1787), öncekinin erkek kardeşi, milletlerarası ünü olan «viola di gamba» virtüozlarının sonuncusu. 1762'de J. Chr. Bach ile Londra'da konser düzenlemek için ortak oldu. Her türlü çalgı müziği besteledi. (L)

ABEL (Lorwith Wilbar), amerikalı sendikacı (Ohio 1908). Döküm işçisiydi, 1942'de mahallî sendikanın sorumlusu oldu, 1965'te de çelik işçileri sendikası başkanlığına getirildi. Sosyal anlaşmazlıklara federal idarenin el koymasını önlemeğe çalışan Abel, genel hareketlerden çok, işletmeler içi hareketleri destekler. (L)

ABEL (*Niels* Henrik), norveçli matematikçi (Finnoy adası 1802-Arendal 1829). Jacobi ile «İnstitut de France» ın büyük matematik ödülünü paylaştı. Genel cebir denklemlerinin, dereceleri dördü aşınca cebir yoluyla çözülemiyeceğini gösterdi; cebir fonksiyonlarını, eliptik fonksiyonları, yüksek basamak transandantlarını, belirli integralleri v.b. inceledi. Eliptik fonksiyonların çift devirliliğini ortaya koydu ve bu fonksiyonların toplam teoremini buldu. Yeni bir denklem sınıfının, *Abel denklemi*'nin keşfini de ona borçluyuz. Sefalet içinde öldü. (L)

Abel... Mat. Jacobi'den bu yana Abel'in matematiğe soktuğu fonksiyonların adı. ‖ *Abel denklemi,* her kökü öbür köklerinden herhangi birinin fonksiyonu olarak rasyonel bir şekilde ifade edilebilen denklem. (Bu denklemlerin çözülmesi, daha küçük dereceden denklemlerin çözümüyle olur.) ‖ *Abel grubu,* ikişerli komütatif dönüşümlerden meydana gelen grup. ‖ *Abel integrali, R.* (x,y)'nin rasyonel bir fonksiyon olduğu ve y'nin $f(x,y) = o$ şeklinde bir bağlantı ile tanımlandığı

$$\int_{x_0,\, y_0}^{x,\, y} R(x, y)dx,$$

şeklindeki integral. ‖ *Abel halkası,* çarpma kanununun komütatif olduğu, toplama kanununun zorunlu olarak komütatif bulunduğu halka. ‖ *Abel grubu,* komütatif bir bileşim yardımıyle belirlenen grup. (Toplamalı olarak kaydedilen her grubun bir *abel grubu* olduğu kabul edilir.) [L]

ABEL (Sir Frederick Augustus), ingiliz kimyacısı (Londra 1827-ay.y. 1902). Sir Andren Noble ile birlikte patlayıcı maddeleri inceledi ve nitroselülozları sabit hale getirmeği sağlayan usulü buldu. Alevlenme noktalarını belirleme prensibini ve bu belirlemede kullanılan âleti o bulmuştur. 1890'da British Association'ın başkanı oldu. Eserleri: *Guncotton* (1866), *The Modern History of Gunpowder* (Barutun Modern Tarihi) [1866]. (L)

ABÉLARD veya **ABAİLARD** (Pierre), fransız filozofu ve skolastik ilâhiyatçısı (Le Pallet 1079-Saint-Marciel manastırı 1142). Ailesi, askerlik mesleğini seçmesini istiyordu, fakat o okumağa düşkün olduğu için babasından kalacak Pellet derebeyliği payesinden vaz geçti. Paris'e gitti, Guillaume de Champeaux'nun önce öğrencisi, daha sonra da rakibi oldu. Yirmi iki yaşında bir okul açtı, Melun'de, Corbeil'de, Paris'te büyük bir ilgi ile karşılanan dersler verdi. İlâhiyatta da bir isim yapmak istediği için Laon'a gitti, oradaki ruhanî meclis başkanı Anselmo'nun öğrencisi oldu, fakat yeni üstadı ile arası açılınca Paris'e döndü; derslerine başarı ile devam etti. Héloïse ile sevişmesi ve gizlice evlenmesi bu devreye rastlar. Fulbert'in para ile tuttuğu serserilerin hücumuna uğrayarak iğdiş edilince, rahip cübbesini giydi ve Saint-Denis manastırına çekildi. O sırada Héloïse de rahibe olmak için Argenteuil manastırına kapanıyordu.

Tilmizlerinin çağrısı üzerine Abélard tekrar umumî derslerine başladı. Teslis hakkında aykırı görüşler ileri sürdüğü için *İntroductio ad Theologiam* (İlâhiyata Giriş) adlı eseri Soissons konsülünün kararıyle yakıldı (1121). Düşmanları peşini bir türlü bırakmıyorlardı. Provins'te manastırdan manastıra dolanıp durdu; Nogent-sur-Seine'de Paraclet manastırını kurdu, sonra da Bretagne'da, Rhuys yarımadasındaki Saint-Gildas'ya yerleşti. Aziz Bernard'ın baskısı ile Sens ruhanî meclisince bir kere daha mahkûm edilince (1140), rahip Pierre onu Cluny manastırına çağırdı ve Papalıkça affedilmesini sağladı. Abélard, o manastırda sesi sedası çıkmadan, yalnızlık içinde öldü. Abélard ile Héloïse'in, Paris'te, Père-Lachaise mezarlığına gömüldükleri söylenir, ama bu iddia şimdilik bir tartışma konusudur.

Filozof olarak Abélard, kavramın metafizik bir gerçek olduğunu ileri süren gerçekçiliğe de karşı gelmiştir, kavramı sadece bir kelime sayan nominalizm'e de. Doktrini, bugünkü *kavramcılık**ı andırır: gerçekte yalnız bireyler ve özel olaylar vardır, fakat kıyaslama ve soyutlama yoluyle insan düşüncesi genel karakterleri ortaya çıkarır ve kelimeler ile bağdaştıracağı fikirlere veya kavramlara kavuşur; kelime, kavramın vaz geçilmez yardımcısıdır, fakat kavramın tümü değildir. İlâhiyatçı olarak Abélard, *Sic et non* (1121) adlı eserinde, Kilise* Babaları'nın yüz elli yedi konu hakkında ileri sürdükleri ve görünüşte birbirine aykırı düşen görüşlerini toplamıştır. Bu eserde, iman'ın «akıl ilkeleri» ile sınırlanmasını ister; aklın kurucusu ise, onca, bütün derslerinin temeli olan ve *Diyalektik* (1121) adlı kitabında incelediği diyalektiktir. İman'ı tenkit etmesi ve akıl açısından ele alması sürekli olarak baskıya uğramasına yol açmıştır.

Abélard'ın felsefesi, yerleşmiş düşüncelere karşı girişilen son derece modern bir aydınlatma ve akılcı tenkit denemesidir. Kavram teorisi günümüzde de bütün değerini muhafaza eder; diyalektik araştırmaları, Aristoteles'in mantık incelemeleri Latinceye tercüme edilmeden önce yazılmış olduğu halde, o çağdaki felsefenin çok ilerisindedir. Hümanizma ve bireyci ahlâk anlayışı bakımından da Abélard bir öncü sayılır. Belli başlı eserleri: *Dialectika,* 1121; *Sic et Non* (Evet ve Hayır), 1121; *Theologia Chiristiana* (Hıristiyan İlâhiyatı), 1123; *İntroductio ad Theologiam* (İlâhiyata Giriş), 1125; *Ethica sive Scito te İpsum* (Ahlâk ve Kendi Kendini Bil), 1129'dan sonra; *Historia Calamitatum* (Felâketler Tarihi), 1136'ya doğru. (L)

Abel deneyi. Piroteknі. Patlayıcı maddelerin denge sağlamlığıyle ilgili olarak yapılan birçok denemeden biri. (Bk. DENGE) [L]

ABEL DE PUJOL (Denis), fransız ressamı (Valenciennes 1785-Paris 1861). 1811'de büyük Roma ödülünü aldı, 1835'te Fransa Güzel Sanatlar akademisine seçildi. David'in etkisinde kalmıştır (Louvre'da Mısır salonunun süslemesinde olduğu gibi). [L]

ABE'LER, Batı Afrika'nın siyah derili bir kavmi; Fildişi Sahilinde, Agboville çevresinde yaşarlar. Sayıları 25 000 kadardır. (L)

ABELL (Kjeld) danimarkalı yazar (Rbe 1901-Kopenhag 1961). Özellikle Paris'te tiyatro dekoratörlüğü yaptıktan sonra *Enken i Spejlet* (Aynadaki Dul Kadın) [1934] balesiyle ilk eserini verdi ve *Melodien der Blev Væck* (Kaybolan Melodi) [1935] ile çok büyük bir başarı elde etti. Eserlerinde, geleneğe bağlı eğitimi ve aile baskısını tenkit ederek (*Eva Aftjener Sin Värneplight* [Eva Çocukluk Görevini Yapıyor] 1936) veya herkesin bütün sorumluluğunu yüklenmek ve bunun her türlü sonuçlarına katlanmakla görevli olduğunu ileri sürerek (*Anna Sophie Hedvig,* 1936; *Judith,* 1940; *Silkeborg,* 1946) çağdaş toplumda hürriyeti geliştirici veya engelleyici güçleri inceler. Meseleleri alışılmadık bir açıdan ele alması, bir masal havası yaratması bakımından, tiyatro tekniği Kaj Munk'un tekniğine yakındır. Son piyesi *Skriget* (Çığlık) [1961] insanlar ile kuşları bir araya getiren bir fantastik komedidir. (L)

ABELYA veya **ABELİA** i. (adını doktor ABEL Clark'tan alır). Çin, Japonya ve Himalaya kaynaklı bir bitki. (*Hanımeligiller*'den.)

— ANSİKL. Beyaz veya pembemsi çiçeklerinin güzelliğinden ve kokusunun hoşluğundan dolayı *Çin abelyası*'nın çok çiçekli, tek çiçekli, kayalıkta biten v.b. çeşitleri bahçelerde ve soğuk serlerde yetiştirilir. (L)

ABEMUS i. Zool. Kınkanatlılardan bir böcek cinsi (Stafhylinidea familyası). Dağ ormanlarındaki ağaç yapraklarının altında ya-

Foto. Boyer (LAROUSSE)

şar. Boyu 10 mm. civarında olur. (L)

ABEN (ar. *ibn*'in Endülüs Arapçasında aldığı şekil). *Abn, Aven, Avi, Ave* şekilleriyle de kullanılır. İbni Ezra'nın «Abenezra», İbni Sina'nın «Avicenna», İbni Rüşd'ün «Averrhoes» oluşu gibi. (M)

ABENAKİLER veya **ABNAKİLER**, bir kızılderili soyu. Algonkin ailesinden gelirler, vaktiyle Maine kıyısı boyunca göçebe halinde yaşarlardı. Cizvit ve Kapisen papazlarının telkiniyle Hıristiyanlığı kabullendiler ve İngilizlere karşı Fransızlar ile birlik oldular. Bugün, kanadalı ve fransız halk ile kaynaşmışlardır. (L)

Abencérage (LES AVENTURES DU DERNIER...) [Son Beni Serrac'ın Maceraları], *Chateaubriand*'ın uzun hikâyesi (1826). Kısmen İspanya yolculuğu (1807) hatıralarından, kısmen de Ginés Peréz de Hita'nın *Historia de las Guerras Civiles de Granada* (Granada Sivil Savaşları Tarihi) [1595] adlı eserinden ilham alınarak yazılmıştır. (L)

ABENGURU, Afrika'da Fildişi Sahili cumhuriyetinde bir kasaba (Güneydoğu idarî bölgesi), Gana sınırı yakınında bölge merkezi; 17 000 nüf. Kakao tarım araştırma istasyonu. İndeniye kralının oturduğu yer. (L)

ABENO, Japonya'da eski Settsu eyaletinde bir ova. Nobunaga'nın Hongan-ji şatosu kuşatmasında (1576-1580) ve Osaka seferi (1615) sırasında olduğu gibi, birçok muharebeye sahne olmuştur. (L)

ABE NO HİRAFU, japon generali. Silla'nın saldırılarına karşı, Japonya'nın müttefiki olan Kore'deki Paikşe krallığına yardım etmek için, önce 658'de Ainulara, sonra da (661) Kore'ye karşı sefere çıktı. (L)

ABENSBERG, Bavyera (Batı Almanya)'da kasaba, Tuna'nın kolu olan *Abens*'in sağ kıyısında, Regensburg'un güneybatısındadır; 4 000 nüf. Ortaçağ suru. Napoléon I'in Avusturyalılara karşı zafer kazandığı yer (20 nisan 1809). [L]

Abenteuerliche Simplicissimus (Simplicissimus'un Başından Geçenler), *Grimmelshausen*'in romanı (1669). Pikaresk türünden olan bu eser, kahramanın adından da anlaşılacağı üzere (*simplicissimus*, çok basit) bir basit zekâlının maceralarını anlatır. Otuz Yıl savaşları sırasında dünyaya gelen Simplicissimus, talancı askerlerin bastığı baba ocağını terkeder, bir keşiş tarafından kaçırılır, Hainaut valisinin yanında soytarılık yapar; sırası ile asker, haydut ve hacı olur; Paris'e gider, oradan Almanya'ya, daha sonra Rusya'ya geçer, hatta Doğu'ya kadar uzanır ve orada Tatarların eline düşerek Çinlilere satılır. Bir süre keşiş hayatı sürdükten sonra tekrar seyyah damarı kabarır, bindiği gemi batar, ıssız bir adaya düşer ve ömrünün sonuna kadar orada tek başına yaşamağa karar verir. (L)

ABEOKUTA, Nijerya'da şehir. Ülkenin batısında, Lagos'un kuzeyinde, Ogun çayı üzerindedir. 84 000 nüf. Ticaret merkezi (pamuk, kakao, hurma ağacı yağı). Abeokuta, 1829'da Arapların akınlarından kaçan esirleri karşılayıp barındırmak üzere teşkilâtlandırıldı; 1942'den itibaren aşağı Nijer kesimine giden protestan misyonerlerine üs hizmeti gördü. (L)

ABEONA, bir Roma tanrıçası. Yolcular ile, henüz yürüyen çocukların koruyucusu olduğuna inanılırdı. (M)

ABER i. (*Akarsu ağzı, haliç, koy* anlamına gelen kelt asıllı kelime). Batı Avrupa'da Bretagne, Wales (Gal ülkesi) ve İskoçya'da bazı coğrafya adlarında geçer: *Aber* - Benoît, *Aber* - Wrach, v.b. (Çoğunlukla deniz yüzeyinin yakın bir geçmişte yükselmesiyle istilâya uğramış küçük akarsu ağızları için kullanılır.) [L]

ABERANT sıf. (fr. *aberrant*). Tabiî ve genellikle bilinen halden uzaklaşan.

— Biyol. Az veya çok nadir bir özellik gösteren türlere denir.

— Dil bil. Bazı özelliklere ana şekilden veya dahil olduğu gruptan ayrılan kelimelere denir.

— İstat. Genellikle bilinenden ayrı özellikte olan istatistik durum ve sonuçlarına denir. (L)

ABERASYON i. (lat. *aberrare*'den ing. ve fr. *aberration*). Sapma, inhiraf. ‖ *Mec.* Sapıtma.

— Astron. Yeryüzündeki gözlemcinin, ışığın hızına göre ihmal edilemeyecek bir hızla yer değiştirmesi sonucu meydana gelen optik olay. *Eşanl.* SAPINÇ. (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. Astron. Aberasyondan dolayı bir gök cisminin zahirî doğrultusu, yeryüzündeki hareketsiz bir gözlemci tarafından görülecek gerçek doğrultusundan farklıdır; c ışık hızına nispetle ihmal edilemeyecek bir v hızıyle yer değiştiren bir O gözlemcisi, bir E sabit yıldızını, c ve v hızları üzerine kurulan bir paralel kenar köşegeninin meydana getirdiği E ($Oxyz$ koordinatlarının üç ekseninden meydana gelen xy düzlemindeki iz düşümü ee'dir) doğrultusunda görür. Gözlemcinin yer değiştirdiği Ox doğrultusu ile yıldızın OE doğrultusunun *uzayda* yaptıkları açıyı ve ışık ışınlarının sapmasını $\Delta\mu$ ile gösterirsek

$$\Delta\mu = \frac{v \sin\mu}{c} = \left(\frac{v}{c}\right) \sin\mu.$$

formülünü buluruz. O halde (→ v E) düzleminde ve v yönünde bir sapma var demektir.

● *Yıllık aberasyon.* Yer, güneş etrafında dönerken, yeryüzündeki gözlemcinin hızı saniyede ortalama 30 km.'dir, yani ışık hızının 1/10 000'dir. Demek ki, (v/c) açısının değeri ortalama olarak 1/10 000 radyanı bulur. Milletlerarası bir anlaşma gereğince bu açıya 20″, 47'lik bir değer tanınmış, Milletlerarası Astronomi birliği ise, 1964'te, Hamburg'da yaptığı genel kurul toplantısında, *yıllık aberasyon sabiti* olarak, 20″,47 yerine 20″496'yı kabul etmiştir. Gözetlenen yıldızların koordinatlarını, gözlem gününün verilerine göre indirgemek, yıllık aberasyon düzeltmesinin önemli bir bölümü olduğuna göre, böyle bir değişiklik, besbelli, yıldız koordinatlarının genel referans sisteminde de değişikliğe yol açacaktır. Eskiden kabul edilen 20″,47'nin hayli düşük olduğu uzun zamandır bilindiği halde gerekli düzeltmenin bu kadar geciktirilmiş olması, bu yüzdendir. Fakat, her şeye rağmen bu değişiklik, Yer'in kendi yörüngesi üzerinde bir dolanımını esas alan sadece periyodik bir değişikliktir. Milletlerarası Astronomi birliğinin, genel bahar devinmesi sabiti'ni (5 025″,64) değiştirmemesini de aynı sebebe bağlıyabiliriz. Gerçekten de, yapılacak düzeltme zaman ile orantılı olduğundan, ister istemez, eski gözlemlere başvurmayı imkânsız kılacak kadar büyük değişiklikler ortaya çıkacaktı.

Yıllık aberasyon sebebiyle, bütün yıldızlar bize, gökyüzünde küçük elipsler çizer gibi görünürler; bu elipslerin şekli daireye yaklaşır ve uzaydaki yer yörüngesine benzeyen ve paralel olan birer yörünge üzerinde hareket eder. Yıldızın uzaklığı ne olursa olsun, bütün bu zahirî yörüngeler aynı açıdan görünür. Fakat, yıldız yörünge düzlemine ne kadar yakınsa, yıldızın yörüngesi bize o kadar basık gelir. Yıldızların zahirî durumları hergün düzeltilmelidir; bu işlem, yıldızların, uzaydaki durumları ve Yer'in kendi yörüngesi üzerindeki mevkii hesaba katılarak yapılır. Bu düzeltmelerin ifadesi oldukça karışıktır.

● *Günlük aberasyon.* Yeryüzündeki gözlemcinin hareketinden ileri gelir; bu hareket, Yer'in kendi üzerinde dönmesi sonucudur. Yıllık aberasyona nazaran, günlük aberasyon'da hız daha düşüktür (ekvator'da 450 m/s); bu düşme enlemden enleme küçülür ve kutupta sıfıra iner. Bununla ilgili düzeltmeler genellikle, yıldızların koordinatlarına değil, gözlem sonuçlarına eklenir.

● *Aberasyon dairesi,* bir mercekten geçen beyaz ışığın Rve R[1] kırmızı ışınları, eksenin r noktasında, V ve V[1] mor ışınları da ş noktasında yakınsar ve E dairesi boyunca kesişir. Buna aberasyon dairesi denir.

— Biyol. *Kromozom aberasyonu,* mitosis ve meiosis (hücre bölünme tipleri) sırasındaki kromozom dağılımında meydana gelen düzensizlik. (L)

ABERAVON. Bk. PEARL TALBOT.

ABERCROMBİE (John), ingiliz hekimi ve psikiyatrı (Aberdeen 1780-Edinburgh 1844). Fizyolojik ve patolojik psikoloji'nin öncüsü. Önemli eserleri: *Pathological and Practial Researchs on the Disases of the Prain and Spinal Cord* (Beyin ve Omurilik Hastalıkları Üzerinde Patolojik ve Pratik Araştırmalar) [1818]; *İnquiries Concerning the İntellectual, Powers of Man and the İnvestigation of Turth* (İnsanın Zihin Gücü ve Gerçeğin Aranmasıyle ilgili Soruşturma) [1830]. (L)

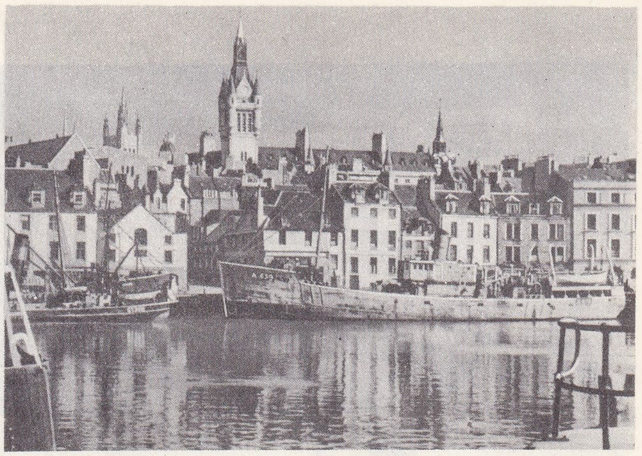

ABERDEEN şehri ve şehirden geçen Dee suyu

ABERCROMBİE (Lascelles), ingiliz şairi ve tenkitçisi (Ashton upon Mersey 1881-Londra 1938). İlk şiir derlemeleri *İnterludes and Poems,* 1908; *Emblems of Love* (Aşkın Belirtileri) [1912], imajlardaki gerçekçilik ile metafizik düşünceyi kaynaştıran neoromantik bir ilhamı dile getirir. Aynı ilham, serbest kafiyeli *Deborah* dramında görülür (1912). Altı perdelik bir dram olan *The Sales of Saint-Thomas* (Saint-Thomas'nın Satışı) [1930], en önemli edebî eseridir. Tenkit ve estetik denemeleri de yazdı: *Thomas Hardy* (1912), *Theory of Art* (Sanat Teorisi) [1922]. (L)

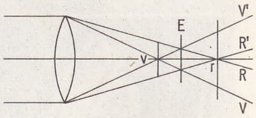

aberasyon dairesi

ABERCROMBY (Sir Ralph), ingiliz generali (Tullibody, Clackmannashire 1734-Abukir 1801), Hollanda'da Fransızlara karşı savaştı ve 1797-1798'de İrlanda kuvvetlerine kumanda etti. Fakat, özellikle fransız ve ispanyol sömürgelerinden çoğunu fethettiği Antiller'de (1796-1797) ve başarılı Abukir çıkartmasıyle Mısır'da şöhrete ulaştı (1801). Bu kesin zaferinden sonra öldürüldü. (L)

ABERCUİS, Frikya'da, Hierapolis piskoposu (II. yy.). 1883'te bulunan mezarı, eski Doğu hıristiyan topluluklarının dinî tören sembolizmi bakımından çok önemli olan meşhur bir kitabeyle süslüdür. (L)

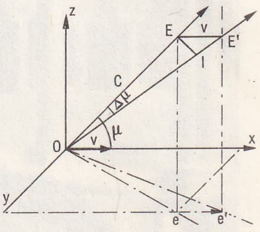

bir yıldızın ışık aberasyon'u

ABERDARE, Büyük Britanya'da şehir; Gal ülkesinde (Glamorganshire), Merthyr Tydfil'in güneydoğusundadır; 39 000 nüf. Kömür ocakları. Radyo yapımı. Elektrik sanayii. (L)

ABERDARE (Henry Austin BRUCE), **birinci baron,** Britanya siyaset adamı (Duffryn, Glamorganshire 1815-Londra 1895). Duffryn ve Aberdare (Güney Galler)'de ailesinden kalma topraklarda kömür bulunması kendisine büyük bir servet sağladı. 1873-1874'de liberal hükûmetin düşmesinden sonra ekonomik ve sosyal meselelerle ilgilendi, Batı Afrika şirketleriyle sıkı bir işbirliği yaptı. 1882'de, sonradan Royal Niger Company adını alan National African Company'nin başkanı oldu. (L)

ABERDEEN, Büyük Britanya'da şehir, İskoçya'da bölge merkezi; Kuzey denizi kıyısında, Dee suyu ağzındadır; 185 200 nüf. XIV.-XV. yy. yarısı katedral. İskoçya kuzeyinin başlıca limanı. Konservecilik, gemi tezgâhları, dokuma (jüt), kimya endüstrisi ve plastik maddeler.

— Tar. XII. y.yılda önemli bir şehir olan Aberdeen, Arslan William'dan bir krallık fermanı alarak kralın oturduğu başşehirlerden biri oldu (1179) ve XIV. yy.'a kadar böyle kaldı. Şehrin piskoposu Elphinstone 1494'te burada bir üniversite kurdu. (L)

ABERDEEN, Kanada'da bir göl (Kuzeybatı havalisi, Keewatin), Thelon suyu ile Baker gölüne dökülür. (L)

ABERDEEN AND TEMAİR birinci markisi (John Campbell GORDON), ingiliz siyaset adamı (Edinburgh 1847-Cromar, İskoçya 1934). Lordlar kamarasında önce muhafaza-

Foto. Popper (LAROUSSE)

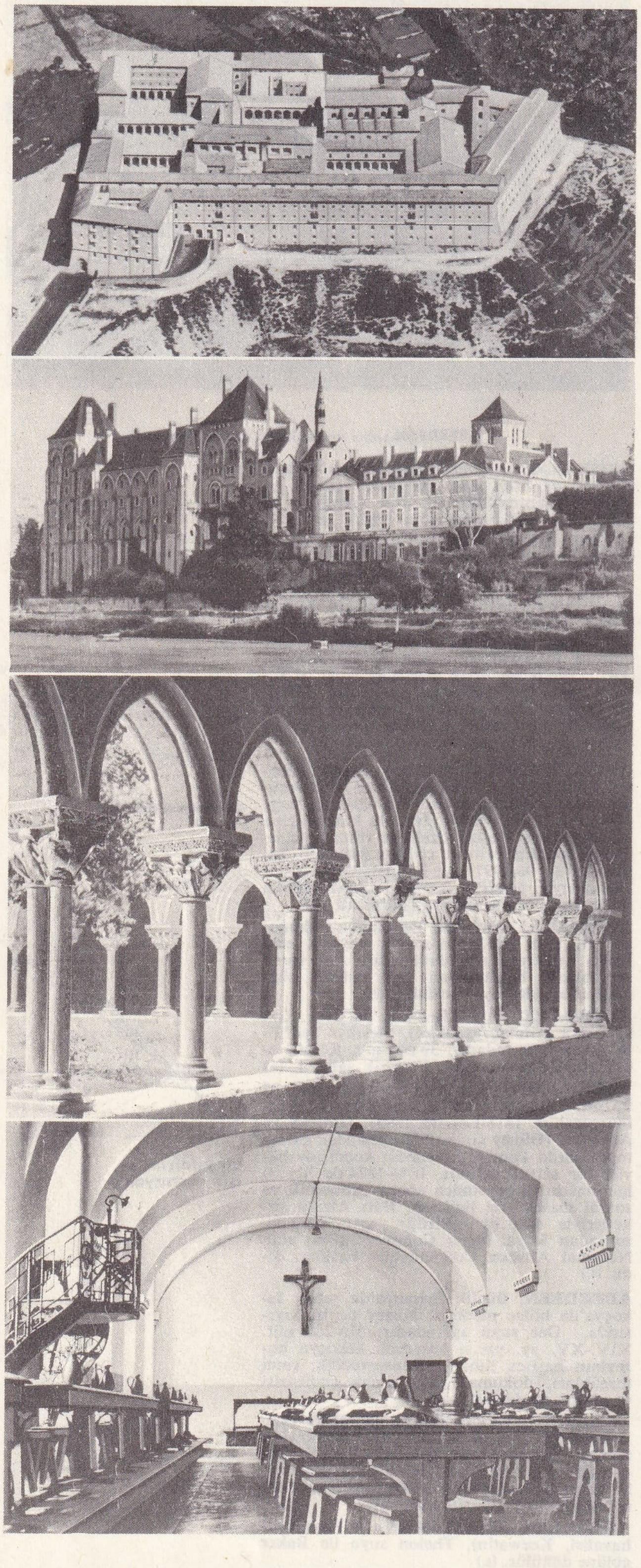

ABEYİ (sırayle): 1. İtalya'da Montecassino abeyisi (529; 1944'te bombalandı, yeniden yapıldı); 2. Fransa'da Solesmes abeyisi (1010; yeniden yapımı 1833); 3. Fransa'da Moissac abeyisinin avlusu; 4. Fransa'da Cîteaux abeyisinin yemekhanesi.

kârlar ile, sonra liberaller ile işbirliği yaptı. 1886'da Gladstone tarafından İrlanda'ya «lordlieutenant» tayin edildi, halk tarafından çok tutuldu. 1893'ten 1898'e kadar Kanada genel valiliğinde bulundu. (L)

ABERDEEN birinci kontu (George GORDON), İskoçya başhâkimi (1637-1720). Lauderdale*'in din politikasının aşırılığa kaçmadan uygulanmasını sağladı. (L)

ABERDEEN dördüncü kontu (George GORDON), ingiliz siyaset adamı (Edinburgh 1784-Londra 1860). Mesleğine 1812-1814'te kıta Avrupasında pek önemli diplomatik görevlerle başladıktan sonra Wellington (1829-1830) ve Peel (1841-1846) kabinelerinde Dışişleri bakanı oldu. Fransa ile yakın ilişkiler kurarak ve Amerika-Kanada sınır anlaşmazlığını dostça hallederek (Oregon antlaşması) diplomasideki ustalığını ve barışçı eğilimini gösterdi. Serbest mübadele taraftarı olarak, corn-laws* meselesinde Peel'i destekledi. Peel'in ölümünden sonra (1850) «Peel'ci» grubun başkanı oldu. 1852'de tekrar bakan olunca, Kırım savaşını önlemek için elinden geleni yaptı, fakat çatışmanın patlak vermesi ve başlangıçta işlerin kötü gitmesi üzerine 1855'de çekildi. (L)

ABERDEENSHİRE, Büyük Britanya'da kontluk; İskoçya'nın kuzeydoğusundadır; 326 700 nüf. Merkezi: *Aberdeen.* Bu idarî bölge Highlands'ın bir kısmında (Grampians dağları) ve Kuzey denizi kıyısındaki tepeler ve ovalar üzerinde yer alır. (L)

ABERECİ i. Zır. *Mah.* Sırf buğday yolmakta çalıştırılan işçi (Gaziantep). [M]

ABERNETHY (John), ingiliz cerrahı (Londra 1764-Londra civarında Enfield 1831). Londra'daki St. Bartholomew hastanesinde cerrah. Bazı anevrizm vakalarında kalça atardamarının ligatürü ameliyatını ilk olarak o yaptı. (L)

ABERNON vikontu (Edgar Vincent), ingiliz maliyeci ve diplomatı (?, 1857-Londra 1941). Mısır hükûmetinin malî müşaviri, Osmanlı bankasının genel müdürü, parlamento üyesi. Büyük Britanya'nın Berlin büyükelçisi iken (1920-1925) Almanya'nın kalkınmasını kolaylaştırdı ve Locarno antlaşmalarını hazırladı. 1925'te görevinden ayrıldı ve diplomatik faaliyetleri hakkında bir kitap yayımladı. (L)

ABERSEE. Bk. SANKT WOLFGANG.

ABERTİLLERY, Büyük Britanya'da şehir; Gal ülkesi güneyinde (Monmonthshire); 25 200 nüf. Kömür ocakları. Maden endüstrisi. (L)

ABERYA veya **ABERİA** i. Tohumları tüylü ve albüminli iki evcikli bitki. (Halen beş türü bilinen Aberya'lar, Afrika ve Yeni Zelanda'ya has ağaç veya ağaçsılardır. Kuzeybatı Akdeniz'de çit yapımında kullanılır.) [L]

ABERYSTWİTH, B. Britanya'da şehir; Gal ülkesinde (Cardiganshire), Cardigan koyu kıyısındadır; 10 400 nüf. Yazlık oturma yeri. Üniversite. Gal ülkesi millî kütüphanesi. (L)

ABES sıf. ve i. (ar. *ʿabes*). Akla, sağduyuya aykırı olan: *Şiire âşık olmayan adamlardan beşer hafızasında yer etmeye lâyık nağmeler beklemek abes olur* (C. S. Tarancı). ‖ Lüzumsuz, nafile, yersiz: *İzmir limanı Türkler ve Yunanlılardan hangisinin elinde iken Avrupa iktisadiyatına elverişlidir, bunu tekrar etmek bile abes olur* (Yahya Kemal). ‖ Münasebetsiz: *... abes bir şey sorulmuş gibi alay eder* (R. N. Güntekin). ‖ Karışık, düzensiz, saçma: *Abes bir varlık nizamı içinde, akıl bir kör barsak kadar vazifesizdir* (Peyami Safa). *Abes mantığın hezeyanıdır* (Cenab Şahabeddin). *Abes zanneylemek tekvîn-i Hallakı hatadır hep/Eder her şahsı Hak ruhundan ilhamat âgâh* (Leskofçalı Galib).

— DEY. *Abesle iştigal* (*etmek*), boş ve lüzumsuz işlerle uğraşmak: *Terbiye ve tedrisatı tevhid etmedikçe aynı fikirde, aynı zihniyette ferdlerden mürekkeb bir millet yapmağa imkân aramak abesle iştigal olmaz mı?* (Atatürk).

— Fels. ve Mant. Bk. SAÇMA.

◆ **Abesen** zf. Boşuna, lüzumsuz yere.

◆ **Abesiyat** çoğ. i. Boş. işe yaramaz şeyler; akla ve sağduyuya aykırı düşünce ve hareketler.

◆ **Abeslik** i. Abes olma hali, akla ve sağduyuya aykırı olanın özelliği: *Bu esere hem eski medeniyet şekline, hem halihazıra şâmil ironik bir davranış tarzı, hatta bir abeslik duygusu hâkimdir* (Mehmet Kaplan). [M]

ABESE i. Din. *Kur'an-ı Kerim*'in 80. suresi. İniş sebebi şudur: İslâmlığı anlatmak ve sevdirmek için Hz. Muhammed seçilmiş bir Kureyşli ile heyecanlı bir konuşma yaparken, gözleri görmeyen Mugîreoğlu Velid yanlarına geldi ve sohbeti keserek, «Ya Muhammed!» diye seslendi «Allahın sana öğrettiği ilimden sen de bana öğret». Hz. Muhammed Mektûm'un oğluna cevap vermedi, hattâ sözünün kesilmesinden canı sıkıldı. Kaşlarını çattı, başını çevirdi. Fakat bu tavır, Allahın hoşuna gitmedi, *Abese suresi* ile Peygamberini kendisinden herhangi bir istekte bulunanlara karşı güleryüz göstermesi için ikaz etti. (M)

ABESİF i. (lat. *abesse*, mevcut olmak'tan fr. *abessif*). Dil bil. Fin-Ural dillerinde «dışarda» kavramını belirten isim hali. (L)

ABETZ (Otto), alman siyaset adamı (Schwetzingen 1903-Langenfeld 1958). Fransa ile Hitler Almanyası arasında dostça ilişkiler kurmak göreviyle kendisini Paris'e gönderen Hitler'in güvendiği adamlardan biri. Bu maksatla Brinon ve Jean Luchaire gibi Almanya taraftarlarıyle temas etti. Propaganda faaliyeti o dereceye vardı ki, fransız hükûmeti 1938'de kendisini sınır dışı etti. Resmî rolü, ancak Fransız-Alman mütarekesinden sonra 1940 haziranında başlar. Ribbentrop tarafından Paris'e alman işgal kuvvetlerine büyükelçi payesiyle gönderilen Abetz, bir «resmî işbirliği» zemini hazırlamakla görevlendirildi. Darlan ve Laval ile dostluk kurdu ve Hitler Reich'ının düşüncelerini onlara ileten bir çeşit resmî sözcü oldu. Kurtuluştan az sonra tevkif edildi, bir fransız askerî mahkemesi tarafından yirmi yıl kürek cezasına çarptırıldı (temmuz 1949), 1955'te serbest bırakıldı, İsviçre'de kısa bir süre oturduktan sonra Almanya'ya döndü, Düsseldorf'a yerleşti, hatıralarını yazdı. (L)

ABEYİ i. (lat. *abbatia;* fr. *abbaye*). Bir başrahip (*abe*) veya bir başrahibe (*abes*) tarafından yönetilen manastır. ‖ Bir manastırın binaları.

— ANSİKL. *Abeyi,* kilise kanunlarına göre kurulan bir başrahip veya bir başrahibece yönetilen bir rahip (yahut rahibeler) topluluğudur. Zaman zaman bu bağımsızlık zedelenmiş olsa bile, abeyiler genellikle bağımsız kurumlar olarak yaşamıştır. Bugünkü kilise kanunu ise bu kurumların bir birlik halinde bulunmalarını öngörüyor. Eski benedikten abeyisi, yerleştiği araziyi her zaman kendi işletir, elde ettiği ürünlerle aşağı yukarı kapalı bir ekonomi halinde yaşardı. Buna karşılık çevrelerinde, rahiplik ile ilgisi bulunmayan, ama geçimlerini bu manastırlardan sağlayan kalabalıklar toplanmıştı: serfler, serbest ırgatlar, tacirler, manastırda bütünülmüş kimsesizler. Abeyiler kimi zaman cezalandırılan yahut tehlikeli görülen kilise adamlarının nezaret altında bulundurulmalarında kullanılmış, kimi zaman da harp malûllerini barındırmakla görevlendirilmiştir. Ortaçağın başlarında, abeyiler, zenginlik ve güçleri sayesinde birer derebeylik merkezi oldular ise de, XIII. yy.'dan sonra, şehirlerin, dilenci tarikatlarının, üniversitelerin gelişmesi ile etkilerini kaybetmeğe başladılar. Daha sonra, birçokları şehirlere yerleşti. Abeyiler her zaman belirli bir plana göre kurulur, binalar rahiplerin gezmesi için yapılan dehlizler ile kuşatılan avlunun çevresinde toplanırdı: kilise, toplantı salonu, yemekhane, üst katı yatakhane, alt katı kitaplık olan bir bina, başrahibin evi ve misafirhane. (L)

ABGABES. Esk. coğ. Bk. ARCHABİS.

ABGAR, Mezopotamya'daki on bir Edessa kralının adı (M.Ö. 132-M.S. 244). En tanınmışları İsa zamanında yaşamıştı. Rivayete göre, kendisini cüzzamdan kurtarması için İsa'ya yalvarmış; İsa da, cevabıyle birlikte ona resmini göndermiş ve şakirdi Taddeus, İsa'nın Göğe Yükselme'sinden sonra gidip Abgar'ı vaftiz etmişti. Bu olaylar genellikle uydurma sayılır. (L)

ABGİNE i. (fars. k.). *Esk.* Billûr, sırça, cam: *Berk urur revzenlerinden âbgîne câmlar/Gösterir dünyada cennet olduğun gûnde ayan* (Nef'i). ‖ Kadeh, sürahi, şişe: *Âbgîne içinde mey gibidir/Leb-i la'lin hayâli dilde müdam* (Bâki). ‖ Ayna. ‖ Elmas. ‖ Kılıç, hançer, bıçak. ‖ *Mec.* Şarap; âşığın göz-

Foto. Fotocielo, Yvon, Roubier (LAROUSSE)

yaşı; âşığın kalbi. (M)

ÂBGÛN sıf. (fars. *âb*, su; *gûn*, renk). *Esk.* Mavi, gökmavisi: *Âbgûndur günbed-i devvâr rengi bilmezem/Yâ muhît olmuş gözümden günbed-i devvâre su* (Fuzuli). [M]

ABHÂ veya **EBHÂ**, Suudî Arabistan'da şehir; Kızıldeniz'e komşu Asîr eyaletinin merkezi, Bîşa vâdisi kenarındadır; 15 000 nüf. Yaklaşık olarak 850 m. yükseltide, yamaçları tarla ve bahçe halindeki taraçalarla kaplı bir çanak içinde yer alan ve kerpiç evlerden meydana gelen Abhâ, Asîr dağlarının başlıca kervancılık merkezidir. XX. yy. başlarında Osmanlı devletine karşı sürekli isyanlarda bulunmuş olan imam İdris'in üssüydü. (LM)

ABHAZ'LAR, çoğunluğu bugünkü muhtar Abhaz Sovyet cumhuriyetinde yaşayan kafkasyalı bir kavim. Asıl memleketleri Batı Kafkasya'nın Karadeniz sahilleridir. XVII. yy.'dan itibaren bir kısmı Kuzey Kafkasya'ya, Kuban nehrinin güney kolları dolaylarına göç etti. Osmanlıların, Karadeniz'in doğu sahillerine yerleşmelerinden sonra türk hâkimiyetine girdiler. Müslümanlığı kabul edenleri, Rusların Kafkasya'yı işgalinden sonra, büyük kütleler halinde Türkiye'ye göç etti. Bunların sayısı 400 000'e yakın tahmin edilmektedir. Bugün Abhazistan'da ve Kuzey Kafkasya'nın türlü bölgelerinde yaşayan Abhazların sayısı 100 000 kadardır. Dilleri, Kafkas dillerinin kuzey grubunun batı bölümüne giren *Abhazca*'dır. Çok ilkel olan bu dil, telaffuz bakımından Kafkas dillerinin en ahenksiz ve en güç olanıdır. (Bk. ABAZA) [M]

ABHAZYA (rus, **Abhazskaya A.S.S.R.**), S.S.C. birliğinde bir cumhuriyet; Batı Kafkaslar'ın güneyinde Gürcistan federe cumhuriyetine bağlı 8 700 km²; 400 000 nüf. Bu nüfusun bir kısmı Abazalar*dan meydana gelir. Merkezi: Suhumi (Sohumkale). Memleket eski Kolkis'in büyük kısmını teşkil eder. Karadeniz'e hâkim dağlık bir arazidir. Bol yağmur almakla beraber soğuk kuzey rüzgârlarından korunur. Bitki örtüsü ve ağaç tarımı yarı tropikal bir karakter gösterir (turunçgiller, tütün, çay, bağlar). Karadeniz boyunca yaz ve kış oturma yerleri sıralanır: Gagra, Gudauta, Suhumi.

— Tar. Yunanlıların ve Romalıların kolonize ettikleri Abhazya, V. y.yılda Gürcistan sınırları içine girdi: XVI. y.yılda Osmanlı hâkimiyetine geçti. 1810'da Rusya himayesi altına konuldu, 1864'te bu devletin topraklarına katıldı. 1917 ihtilâlinden sonraki iç savaşlardan faydalanarak 1919'da muhtariyetini ilân eden Abhazya, 1921'de Gürcistan Sovyet cumhuriyetine katıldı. (L)

ABHER i. (ar. ᶜ*abher*). Esk. Nergis: *Bir çeşmdür ki abhere benzer* (Sinan Paşa).

◆ **Abherî** sıf. *Esk.* Nergis kokulu: *Pür nem bu hevâyı ahberîde/Reng-i gül olur mu hiç perîde* (Şeyh Galib). [M]

Abhidhamma, Buddha kanunu'nu (*Tripitaka*) meydana getiren ve içinde metafizik veya dogmatik incelemelere yer verilen eserlerin üçüncü ve son grubunun başlığı. (L)

ABHİŞEKA i. Hintlilerin büyük dinî adak töreninin adı. Başlangıçta, Ganj nehrinin suyu ile ıslanma törenini ifade ederken, sonraları Hindu dininin çeşitli abdest ve adak şekillerinin adı olmuştur. Bazı kaynaklar, Ariler'de de görülen bu geleneğin, hıristiyan vaftiz töreninin aslı olduğunu ileri sürerler. (M)

ÂBHORD sıf. ve i. (fars. *âb*, su; *hord*, içen). Esk. Sulak yer. ‖ Su içen kimse. ‖ Su içme kabı. ‖ *Mec.* Kısmet, nasip, rızık.

◆ **Âbhorde** sıf. *Esk.* Su içmiş: *Rü'yâda âbhorde olan sîr olur mu hiç* (Beliğ). [M]

ÂBIHAYAT i. taml. (fars. *âb*, su ve ar. *hayât*, hayat suyu; hayat çeşmesi, hayat kaynağı, ölümsüzlük suyu, gençlik suyu, dirilik suyu gibi mânâlara gelir. Eski Türkler aynı anlamda *bengisu* kelimesini kullanırlardı). Kaynağının nerede olduğu bilinmeyen ve efsaneye göre, içenlere ebedî hayat veren su: *Görelim âb-ı hayat aktığın ejderhâdan* (Nedim). ‖ *Mec.* İnce, güzel, hoş [söz]; ferahlık verici, dinlendirici özelliği olan; tatlı, serinletici, canlandırıcı [içecekler] v.d.

— DEY. *Âbıhayat içmiş,* gençleşmiş, dirilmiş. *Büs-i la'lin şöyle sirâb-ı zülâl eyler beni / Kim gören âb-ı hayat içmiş hayal eyler beni* (Nedim). *O halde âb-ı hayat içmiş olmalısınız* (Ömer Seyfeddin).

— Eşanl. *âb-ı beka, âb-ı câvid, âb-ı câvidân, âb-ı câvidânî,* sonsuzluk suyu; *âb-ı cevân,* genç suyu; *âb-ı cevânî,* gençlik suyu; *âb-ı hayvan,* canlılık suyu; *âb-ı Hızr,* Hızır'ın suyu; *âb-ı İskender,* İskender'in suyu; *âb-ı zindegânî, âb-ı zindegî,* dirilik suyu.

— Tasav. *Mec.* Sonsuz hayat kazandıran ilâhî aşk. ‖ İlm-i ledün.

— ANSİKL. *Kur'an-ı Kerim*'de âbıhayat'tan bahsedilir. Hz. Musa ile arkadaşı, iki denizin birleştiği yere (*Mecma'a'l-bahreyn*) vardıklarında, pişirmeğe hazırlandıkları balıklardan biri denize düşer ve canlanır. Bunun, aradıkları âbıhayat olduğuna inanırlar. Bu sırada, aradıkları sudan içmiş olan Hızır ile karşılaşırlar. Hızır, Musa'ya, sırrını anlamadığı bazı vakaları açıklar, sabrı ve hikmeti öğretir (*Kur'an-ı Kerim,* Kehf suresi, XVIII. ayet: 59-81).

Bununla ilgili bir diğer menkıbe, İskender'in âbıhayat'ı arayışıdır. Sonsuzluk suyunu aramak üzere, ahçısı Andreas ile yola çıkan İskender, Karanlıklar Ülkesi'nde çetin bir yolculuk yapar. Ahçı, tuzlu balığı bir kaynak'ta yıkarken suya düşürür, balık canlanır ve kaçar; balığı yakalamak için atladığı sudan içen ahçı da ölümsüzlüğe ulaşır. Olayı İskender'e anlatır; o da âbıhayat'tan içmek ister, ama bütün aramalarına rağmen kaynağı tekrar bulamaz. Bir rivayete göre de, İskender'in ahçısı bizzat Hızır'dır. Âbıhayatı Hızır bulup içer, ama kutsal su hemen gizlendiğinden, İskender, Hızır'ın ulaştığı ölümsüzlüğe erişemez. Yine Doğu efsanelerine göre, İskender'i bu suyu aramağa iten sebep, daha önce, Hızır ve İlyas adlı kutsal kişilerin âbıhayat'ı aramış, bulmuş ve içmiş olmalarıdır. (Peygamber sayılan Hızır* ve İlyas* insanlara darda kaldıkları vakit yardım eden iki ölümsüzdür. Hızır karada, İlyas denizdekilerin yardımcısıdır. Bk. HIDIRELLEZ).

Âbıhayat'ın bir Karanlıklar Ülkesi'nde bulunması, Doğuda ve Batıda onun, henüz keşfedilmemiş bir yerde (meselâ Kaf dağının ardında) veya keşfedilmemiş bir sır olduğu düşüncesini uyandırmıştır. Bu bakımdan âbıhayat, aynı zamanda bir hikmetin, bir felsefenin de sembolü sayılır.

Âbıhayat, doğu edebiyatında zengin bir tem ve motif olarak kullanılmıştır (İskendernameler ve halk masalları). Ayrıca, klasik doğu şiirinde de âbıhayat, motif olarak çok işlenmiştir: *Lâ'lin hayâli can ârâ bir nakş dutdu kim / Âb-ı hayat ile yusalar zail olmagay* (Ali Şir Nevâi). *Sandım olmuş ceste bir fevvâre-i âb-ı hayat / Öyle gösterdi bana ol kadd-i müstesna seni* (Nedim).

Batı dünyasında da işlenmiş olan bu motife, yunan mitolojisinden itibaren rastlanır: annesi, Akhilleus'u ölümsüz kılmak için *Styx* suyuna batırır. Birçok italyan yazarına göre, su perisi Juventa, sevgili Jupiter tarafından, içinde yıkananları gençleştiren bir çeşme haline getirilmiştir. Ortaçağ hikâyelerinde bu *âbıhayat çeşmesi* (fontaine de Jouvence) temi çok geçer, gezgin şövalyeler dünyanın dört bucağında bu çeşmeyi arar.

İstanbul'da Beykoz'daki Yuşa tepesine yakın bir yerde âbıhayat suyu diye anılan bir kuyu vardır.

— İkonogr. Fauvel'in (XVI. yy.) romanındaki bir minyatürde ve aynı devre ait pek çok kutu ve çekmecenin fildişi kapaklarında âbıhayat çeşmesi temine rastlanır (Louvre, Londra, New York). Daha sonraki yüzyıllarda aynı tem, bir Alsace halısında (Colmar), Beham'ın tahta kalıplarından birinde, L. Cranach'ın (Berlin), Holbein'in (Lizbon) ve J. Bosch'un (Escorial sarayı, *Dünya Zevkleri*) tablolarında, Manta şatosundaki Piemonte tarzı fresklerde, sandık kapaklarında, italyan gravürlerinde görülür. (M)

ÂBIHÎ [*âb-ı hi*], Amuderya'nın bir adı. (*Ferheng-i Nâsırî*'de* «âbıhi, rud-i âmu'dur» [yani Ceyhun'dur], diye bir kayıt vardır.) [M]

ÂBIKEVSER i. taml. (fars. *âb*, su; ar. *kevser*). Esk. Cennette bulunduğuna inanılan, Kevser ırmağının suyu: *Cur'a-i câm-ı visâlin âb-ı kevser teg leziz* (Fuzuli). [M]

ABILAY HAN (Ablay da denir), Ortayüz Kazak-Kırgız hanlarından (öl. 1781). Asıl adı Sabalak olan Abılay, babası Veli Hanın bir ayaklanma sırasında Yese şehrinde öldürülmesinden sonra Ebul Membet Hanın yanına götürüldü ve burada yetişti. Ebul Membet Hana, dış işlerine bakan vezir ve serdar oldu. Ruslarla ve Çinlilerle iyi münasebetler kurdu. Çinlilerin Cungar-Kalmuk devletini ortadan kaldırmalarından sonra bunlarla anlaşabilmesini kendisi için başarı oldu. 1771'de Ebul Membet Hanın yerine Ortayüz Kazak-Kırgız'larının büyük kurultayınca Han seçildi. Devlete barış ve halka refah sağladı. Kalmuklara karşı yaptığı kahramanca savaşlardan dolayı *Kaniçer* diye de anılır. (M)

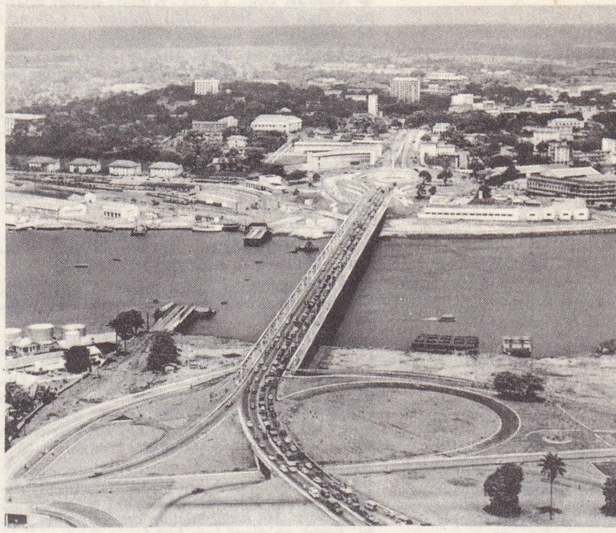

ABİDJAN ön planda Treichville semti

ÂBIRU i. taml. (fars. *âb*, su; *rû* veya *rûy*, yüz). Esk. *Mec.* Gurur, şeref, haysiyet, izzetinefis: *Kûyuna yer yer dökülmüş âb-ı rûlar var idi* (Nedim).

— DEY. *Âbıru dökmek,* yalvarıp yakarmak. (M)

ABİA. Esk. coğ. Mora'nın güneybatısındaki Meseniya yöresinde bir şehir. Adını Herakles'in oğullarından birine süt vermiş olan *Abia*'dan aldığı söylenirdi. (L)

ABİA. Esk. coğ. Yunanistan'da Fokide bölgesinde bir şehir. Adını, kurucusu Argos kralı Abas'tan aldığı söylenirdi. Buradaki Apollon kâhini meşhurdu. 346'da, İkinci Kutsal savaş sırasında Teb'liler tarafından tahrip edildi. (L)

ABİA, ikinci Yahuda kralı (M.Ö. 914-911). İsrail kralı Yeroboam I'e karşı savaştı. (L)

ABİATAR, Saül devri rahiplerinden. Nob katliâmından kurtuldu. Daniel onu en yüksek dinî makama getirdi. Fakat Adonias'tan yana olduğu için Süleyman tarafından azledildi ve Anatot'a sürüldü. (L)

ABİCH (Wilhelm Hermann), alman tabiat bilgini (Berlin 1806-Graz 1886). Uzun yıllar Dorpat (şimdi Estonya'da Tartu) üniversitesinde öğretim üyeliğinde bulundu. Kafkasya'da ve Doğu Anadolu'da araştırma gezileri yaptı; yer şekillerine, toprak yapısına, bitki örtüsüne dair eserler yazdı. Bunlar arasında en tanınmışı *Geologsche Forschungen in den Kaukasische Landern* (Kafkas Memleketlerinde Jeolojik Araştırmalar)'dır. [3 cilt, Viyana 1878-1887] (L)

ABİCHT (Johann Heindrich), alman filozofu (Volkstedt 1762-Vilna 1816). Kant'ın ve Reinhold'un tilmizi. Hocalarından ayrıldı ve onlara karşı koydu. Eserleri: *Philosophie der Erkentniss* (Bilgi Felsefesi) 1791, *Versuch einer Metaphysik des Vergnügens nach Kants Grundsatzen zur Grundlegung einer systematischen Thelematologie und Moral* (Kant'ın Sistematik bir Telematoloji ile Ahlâkı Temelleme İlkelerine göre bir Zevk Metafiziği Denemesi) 1793. (L)

ÂBİD sıf. ve i. (ar. ᶜ*ibâdet* tapınmak'tan ᶜ*âbid,* tapınan). *Esk.* Allahın emirlerini yerine getiren, Allaha kulluk eden, Allaha tapan: *Nefsim sana âbid, sana memlûk* (Abdülhak Hâmid). ‖ Bir varlığa kulluk eden: *Kendimi hilkate âbid bilirim* (Tevfik Fikret). ‖ Kendini tamamen ibadete veren: *Var idi bir âbid-i perişan-hâl/Geçmiş evkatı zühd ile meh ü sal* (Fuzuli).

ABHAZLAR
bir abhaz tipi

Âbıhayat çeşmesi
fresk (Manta şatosu)

Foto. Fransız Doğu Afrikası Yüksek komiserliği, İnsan müzesi (LAROUSSE)

ÂBİDİN PAŞA
İstanbul Üniversite kütüphanesi

Abidjan
(fotoğrafı 41. sayfada)

◆ **Âbidan** çoğl. i. *Esk.* Kullar, ibadet edenler: *Fısk ile âlûde oldu âbidân / Cihanda bir temiz tıynet kalmadı* (Emrah).

◆ **Âbidâne** zf. *Esk.* İbadet edenlere yaraşır tarzda: *Âbidâne, zâhidâne, câhidâne ne kadar mersiye varsa...* (Ahmed Rasim).

— DEY. *Âbidâne yaşamak,* dünyadan elini eteğini çekip, kendini tamamen ibadete vermek.

◆ **Âbide** sıf. ve i. İbadet eden kadın.

◆ **Âbidin** sıf. ve i. İbadet edenler. ‖ Erkek ismi. (M)

ABÎD çoğl. i. (ar. ʿ*abd*, kul, köle'den ʿ*abîd*). *Esk.* Kullar, köleler: *Asrımızda fark olunmaz oldu ahrar u abîd* (Ziya Paşa). [M]

ÂBİD (Feyzullah), divan şairi (?-Sofya 1780). Şiirlerine tezkirelerde rastlanıyor. (→ Bibliyo.) [M]

ABÎD (Vadi el-), Batı Fas'ta bir akarsu, Um er-Rebia ırmağının koludur; 180 km. Yüksek Atlas'ın batı kısmından doğar, Orta ve Yüksek Atlaslar arasında bir takım ovalardan ve boğazlardan geçer. Bin el-Vidân büyük barajı, suları ile Tadla ovasının geniş alanlarının sulanmasını sağlar. (L)

ÂBİDE i. (ar. *ebed,* sonsuzluk'tan *âbide*). Bir insanın, olayın hatırasını yaşatmak, devam ettirmek için dikilen heykel veya mimarî eser; anıt: *İlk hava kurbanları tayyareci Fethi, Sadık ve Nuri için hükûmet âbide yaptırmağa hazırlanırken, heykellerinin dikilmesini isteyenler de vardı* (Peyami Safa). ‖ Hacmi ve haşmetiyle kendini kabul ettiren büyük mimarî eser: *O asra,* 1500 *senesinden* 1600 *senesine kadar, yalnız mimarî görüşüyle bakan gözler, millî kudretin bir âbideler silsilesini temaşa etmiş olur* (Yahya Kemal). ‖ *Teşm. yol.* Her hangi bir türde gösterişli, başarılı, gelecek devirlere kalacak değerde eser: *Bütün âbide eserlerde, hayatın, henüz kesilmemiş bir damardan akan kan gibi taze ve sahih damgasını görebilirsin* (C. S. Tarancı). ‖ *Mec.* Büyüklüğü veya kudreti münakaşa edilmeyen: *Şimdi bile bu çirkin şeyler -bir zulüm âbidesi yıkmak için dahi kullanılsa- gene muzır, gene nefret edilecek şeylerdi* (H. E. Adıvar).

◆ **Âbidat** çoğl. i. (Arapçada *âbide*'nin çoğulu *evâbid* iken Türkçede *âbidat* olarak kullanılmıştır.) *Esk.* Âbideler, anıtlar.

— DEY. *Âbidat-ı atika,* eskiden kalma anıtlar: *Âbidat-ı atika şahâdet ediyor ki...* (Cenab Şahabeddin).

— Huk. *Âbideler,* saklanmaları tarih ve sanat bakımından genel menfaatle ilgili, menkul ve gayrımenkullerdir. Bunlara ayrı hükümler uygulanır; zaman aşımı ile iktisap edilemez, başkasına temlik olunamaz ve memleketten çıkarılamaz. (Bk. ÂSARIATÎKA NİZAMNAMESİ) ‖ *Âbideleri tahrip,* âbide ve heykellerin tahrip veya imhası, şikâyete hacet olmaksızın takip edilerek, 3 aydan 2 seneye kadar hapis ve 250 liraya kadar para cezası ile cezalandırılır (T. Ceza kanunu 516 md. 2. fıkra 3. bend). Heykeller de «âbide» kavramına girmekle beraber, uygulanmada söz konusu olabilecek tereddütleri ortadan kaldırmak için 3531 sayılı tadil kanunu ile madde metnine eklenmiştir. Atatürk Hakkında İşlenen Suçlar Hakkındaki kanunun (20 temmuz 1961, nu. 5816) 1. md. 2. fıkrasına göre, Atatürk'ü temsil eden heykel, büst ve âbideleri veyahut Atatürk'ün kabrini tahrip eden, kıran, bozan veya kirleten kimse hakkında bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezası verilmektedir.

◆ **Âbidevî** sıf. Âbide'ye ait, âbide gibi. ‖ *Mec.* Çok büyük, muhteşem, muazzam, anıt değerinde: *Yakacıktaki tarihî çınar âbidevî bir ağaçtır* (Burhan Felek). [M]

ABİD EFENDİ (Mehmed), Abdülhamid II'nin en küçük oğlu (İstanbul 1904-?). Babasının tahttan indirilmesi üzerine (1909), Selânik'e gönderildi. 1913 yılına kadar, Alatini köşkünde kaldı. Balkan harbi sırasında, yine babası ile İstanbul'a geldi; Mütareke yıllarında Harbiye'ye devam etti. Osmanlı hanedanının Türkiye'yi terk edişi sırasında, annesi ile Fransa'ya gitti. Paris'te hukuk öğrenimi yaptı. Arnavutluk kralı Ahmed Zogo'nun kız kardeşiyle evlendi. Zogo'nun krallıktan uzaklaştırılmasına kadar, Arnavutluk'un Paris maslahatgüzarlığını yaptı. Türkistan'da bağımsız bir Türk devleti kurma macerasına kapıldı. (→ Bibliyo.) [M]

Âbidei hürriyet, İstanbul'da, Şişli'nin kuzeybatısında, Hürriyeti Ebediye tepesinde, 31 mart şehitleri için dikilmiş anıt. 31 Mart (1909) hâdisesinde, inkılâp ve yenileşme hamlelerini durdurmak maksadıyle yapılan bu harekete karşı, Selânik'te hazırlanan Hareket ordusu, Yeşilköy'de karargâh kurdu ve 27 nisan 1909 günü şehre taarruz etti. Anıt, bu taarruz sırasında şehit olan Hareket ordusu mensupları için hürriyet kahramanlığının bir sembolü olarak inşa edilmiştir. Mimar Muzaffer Beyin eseridir. Dikine yerleştirilmiş bir top namlusunu temsil eder. Âbidenin mermer kaidesi üzerinde oraya defnedilmiş şehitlerin isimleri kazılıdır. Diğer yüzlerinde Mehmed V'in (Sultan Reşad) tuğrası, «Tarih-i İstirdad-ı Hürriyet, 10 temmuz 1324» ve «Timsâl-i Meşrutiyet, 12 temmuz 1325» ibareleri yazılıdır. Âbideye girilen kapının üzerinde «Makber-i Şühe-da-yı Hürriyet» kitabesi vardır. Hürriyet Şehitleri 23 temmuz 1911 günü, Enver Paşanın katıldığı büyük bir merasimle naklen buraya gömülmüşlerdir.

29 Mayıs 1913'te İstanbul'da bir suikastte ölen sadrazam ve Harbiye nazırı Mahmud Şevket Paşanın türbesi de oradadır.

Sonradan sadrazam Talât Paşanın (25 şubat 1943), Midhat Paşanın (26 haziran 1951) kemikleri getirilerek Abidei Hürriyet'e defnedilmiştir. 1956'da ölen İttihad ve Terakki fırkası kâtibi umumîlerinden Midhat Şükrü Bleda da buraya gömülmüştür.

Âbidei Hürriyet'te yatan Hürriyet Şehitleri: Ahmed Muhtar Bey bin Emin Bey (Erkânıharb Binbaşısı), Ali Kabûlî Bey bin Salih Bey (Bahriye Binbaşısı), Mehmed Bey bin Bekir Efendi (Mülâzım sani), Hüseyin bin Mustafa, Hakkı bin Memduh Efendi, Hüseyin bin Şakir, Ahmed bin Hacı Şevket, Mehmed bin Hacı Remzi, Bayram bin Hacı Şahabeddin, Mehmed bin Ömer, Eyüp bin Beşir, Hüseyin bin Abdurrahman, Emin bin Yunus, Said bin Abdülkerim, Bekir bin Bekir, İdris bin Yusuf, Mahmud bin Rüstem, Mustafa bin Ahmed Sabit, Hüseyin bin Derviş, Hasan oğlu Neşet, Timur Melek oğlu Ali Mustafa, Hüseyin bin Mehmed, Osman bin Mahmud, Maksud bin Ali, Rıza bin Mahmud, Mehmed bin Hüseyin, Arap Mustafa bin Şuayıp, Nureddin bin Ahmed, Şahin bin Ahmed, Ramazan bin Abdülbâki, Edhem bin Bahtiyar, Mehmed bin Hüseyin, Hayreddin bin Kanber, İsmail bin Mehmed, Mahmud bin Ali, Ömer bin Mustafa, Recep bin Latif, Mehmed bin Hüseyin, Hafız Ahmed bin Hüseyin, Celâl bin Zeynel, Naim bin Süleyman, Ramiz bin Halil, Recep bin Yakub, Ahmed bin Osman, Rüstem bin Mahmud, Mehmed Ali bin Abdüllatif, Recep bin Latif, Ahmed bin Mustafa, Abdurrahman bin Salih, Hüseyin bin Mustafa, Hüseyin bin Ali, Refik bin İbrahim, Mehmed bin Halil, Zekeriya bin Osman, Ali bin Süleyman, Ali bin Ahmed, Hüseyin bin Mustafa, Yusuf bin Yakub, Paşo bin Salih, Abdulvahid bin Mehmed, İsmail bin Süleyman, Hüseyin bin Osman, Hüseyin bin Musa, Said bin Ahmed, Ömer bin İbrahim, Mehmed bin Abdullah, Kadir bin Kadir, Bekir bin Seyid, Mehmed bin Hüseyin, Mehmed bin Hamid, Selko bin Dalyan. (M)

Âbideihürriyet caddesi, İstanbul'da, Şişli ilçesindedir. Adını Hürriyet âbidesinden alır. Cumhuriyet mahallesinin Duatepe ile sınırını teşkil eden Ergenekon caddesinden başlar, Cumhuriyet ve Meşrutiyet mahallelerini içine alarak Hürriyet âbidesine kadar uzanır. Her pazartesi pazar kurulan caddenin iki kenarında geniş yaya kaldırımı vardır. Rum ilkokulu, Sen Mişel (Saint Michel) fransız okulu, musevî mezarlığı, İsprio'nun aile bahçesi, Gümüşpark ve Kaplanca Mensucat fabrikası Âbideihürriyet caddesi boyunca uzanan önemli yapılardır. (M)

ÂBİDELEŞMEK geçz. f. (ar. *âbide*'den). *Mec.* Âbide değeri almak, geleceğe kalacak bir büyüklük ve devamlılık kazanmak.

◆ **Âbideleştirmek** ettrg. f. *Mec.* Âbide değeri vermek, kazandırmak; ölümsüzleştirmek. (M)

ÂBİDİN BABA, bektaşi şairi (?-Yanya 1909). Yanya'da Leskovik dergâhında şeyhlik etti. Şiirleri *Bektaşi Şairleri* (İstanbul 1930) adlı kitaptadır. (→ Bibliyo.) [M]

ÂBİDİN PAŞA, osmanlı veziri, Mesnevî yorumcusu (Preveze 1843-İstanbul 1908). Arnavutluk hanedanından Ahmed Dino'nun oğlu. İlk görevine İstanbul'da silâhşor olarak başladı, sonra kaymakamlık, mutasarrıflık, valilik, vezirlik gibi çeşitli devlet hizmetlerinde bulundu. Ölümünden az önce, Yemen ıslahatının görüşülmesi için, Rodos'tan İstanbul'a çağrıldı. Yıldız sarayında yapılan bu görüşmeler sırasında, ansızın öldü.

Âbidin Paşa Arnavutçadan başka, Arapça, Farsça, Fransızca ve gayet iyi Rumca bilirdi. Yunan diliyle yazılmış şiirleri, İstanbul'da ve Paris'te yayımlanmıştır. İstanbul borsa muamelelerine dair yazdığı bir kitap, Maarif nezaretinin müsaadesi ile neşredildi. Birinci ve ikinci dereceli seçimlerin nasıl yapılacağına ait tasarıyı da, Padişahın emri ile o hazırlamıştı. Mevlâna'nın *Mesnevî*'sini 1884'te açıklama notlarıyle Türkçeye çevirmeğe başladı; birinci cildi şerhli olarak basıldı; üç baskısı vardır. Ayrıca, çeşitli konularda risaleler yazdı. (→ Bibliyo.) [M]

ABİDJAN, Afrika'da Fildişi Sahili cumhuriyetinin başkenti; güneydoğu idarî bölgesinin merkezi, Gine körfezinden bir dil ile ayrılmış Ebrié kıyıgölü kenarında; 185 000 nüf. Avrupalı nüfus bir yarımadaya yerleşmiş. Afrikalılar ise Treichville (Küçük Bassam adası) ve Adjamé adlı çok büyük iki köyde toplanmıştır. Şehir esas itibarıyle ticaret ve idare merkezidir. Cumhuriyetin kalkınması, ihracatın hızla artması, başlangıç noktasında Abidjan'ın bulunduğu demiryolunun yapılması burada önemli bir liman inşa edilmesini gerektirmiştir. Limanın bulunduğu yer, derin bir deniz altı vâdisinin varlığı dolayısıyle kum birikmesinden korunmuştur. Kıyı gölünün önündeki kum dilini yaran Vridi kanalı açıldıktan sonra, bu göl içinde kurulan Abidjan limanının modern tesisleri, Port-Bouët ve Büyük-Bassam iskelelerinin yerini aldı. Balıkçılık limanı. Denizin ısı enerjisinden faydalanan elektrik santralı. Kahve bakım fabrikası. (L)

ABİDJİ'LER afrikalı zenci halk; Fildişi Sahili topraklarında, Abidjan'ın kuzeybatısında yaşarlar. (L)

ÂBİD Kayserili, halk şairi (XIX. yy.). Cönklerde, koşma ve semaileri var. (M)

ABİDOS (yun. *abydos*), Orta Mısır'da, Kahire'nin 560 km. güneyinde, şimdiki Belîâne köyü yanında bir yer. Şehir, yukarı Mısır'ın VII. eyaletinde bulunuyordu. Eyaletin başşehri Birleşik Mısır'ın da merkezi olmuş Thinis idi; Thinis'in eski Mısır kral mezarlarının bulunduğu Abidos'tan fazla uzakta olmadığı sanılıyor. Mısır başkenti Menfis'e taşındıktan sonra da, krallar Thinis kabristanına mezar taşları diktirmeğe devam ettiler. Beşinci sülâle'nin sonuna doğru, ölen kralın ilâhî şekline tapınma (Osiris) Delta'da görülmeğe başladı ve daha sonra Abidos'ta gelişti. Eskiden yapılan sözde kral gömme âyinleri, Osiris törenleri halini aldı. Bu törenlerde ölü tanrı defnediliyor ve yeniden diriliyordu. Artık Abidos, Osiris'in kutsal şehri olmuştu. Onbirinci sülâleden itibaren her mısırlı Abidos'ta gömülmek veya Osiris tapınağında, yahut tanrının başının gömülü olduğu farzedilen bir tabiî tümsek dibindeki Osiris merdiveni yanında bir mezar taşı diktirmek istedi. Abidos önemli bir ziyaret yeri oldu ve Yunan-Roma devrine kadar Mısır'ın en büyük dinî merkezlerinden biri olarak kaldı.

Sethi I'in Abidos'ta yaptırdığı tapınak Mısır mimarlık, süsleme sanatının en güzel örneklerinden biridir. *Abidos levhası* adıyle tanınan, Menes'ten Sethi'ye kadar başlıca kralların adlarının yazılı bulunduğu liste oradadır. Sethi I tapınağının batısında, *Osireion* adıyle tanınmış kralın Osiris mezarı tarzında, yani etrafı kanalla çevrili bir yeraltı adası halinde tasarlanmış boş lahdi vardır.

Kuzeyde yeni ve orta İmparatorluk kabristanı ile Ramses II tapınağı, eski ve orta devir mezarlıkları bulunur. Bunların güneyinde eski Abidos şehriyle Osiris tapınağı harabeleri uzanır. Çöl yaylasının eteğinde ve Ramses II tapınağının güneydoğusunda Thinis krallarının mezarları vardır. (L)

ABİDOS (yun. *Abydos*). Esk. coğ. Çanakkale'ye 8 km. mesafede, Boğazın Anadolu yakası, orta kesiminde, Milet'liler tarafından kurulmuş eski bir Anadolu şehri (M.Ö. 670). Nağra burnu doğusunda, Sestos karşısında, denize doğru uzanmış alçak bir tepenin üzerine kurulmuş olan Abidos, ilkçağda bu kıyıların başlıca beldesi durumundaydı. İran hükümdarı Keyhüsrev, Yunanistan seferinde

Boğaza gemileri ile köprü kurarak ordularını buradan geçirmişti. Şehir Dârâ ve Makedonya kralı Filip tarafından tahrip edildi, sonra tekrar kalkındı, ama Boğaz hisarının yapılmasından sonra önemini kaybetti ve unutuldu. (→ Bibliyo.) [M]

ÂBİD PAŞA, türk kumandanlarından (İstanbul 1844-ay.y. 1916). 1867'de Harbiyeden kurmay yüzbaşı olarak çıktı ve Girid hâdiseleri sebebiyle, derhal Adaya gönderildi. Dönüşünde, kolağası rütbesiyle, Bingazi ve dolaylarının haritalarını çıkarmağa gitti. Bir süre Kuzey Afrika'da dolaştı; daha sonra Yemen'de ayaklanan İbni Ahid'in üzerine gönderildi; İstanbul'a dönüşünde Feshane fabrikası müdürü oldu. Askerî idadîde ders nazırlığı yaptı ve genel tarih okuttu. Türk-Rus savaşına, Silistre'deki Selâmi Paşa fırkasının kurmay başkanı olarak katıldı, burada tuğgeneralliğe yükseldi. 1894 depremi sırasında, padişahın ve sarayların durumunu öğrenmeden, ailesinin yanına gitmesi yüzünden Abdülhamid II'ye jurnal edildi. Kerkük'e sürüldü. Bir süre sonra sürgün yeri, Halep'e çevrildi. İstanbul'a İkinci Meşrutiyet'in ilânı üzerine (1908) gelebildi ve Harbiye nezareti, Muhakemat dairesi başkanı oldu. Arapçayı, Farsçayı ve bazı garp dillerini bildiği söylenir. (→ Bibliyo.) [M]

ÂBÎ Erzurumlu (asıl adı **Mahmud**), yeniçeri şairi (Erzurum, ?-Kandiye 1666). Kandiye muhasarasında şehit oldu. (→ Bibliyo.) [M]

ABİES i. (lat. k.) Köknar'ın ilmî adı, çamgiller tipi. (Bk. KÖKNAR.) [L]

ABİETİK sıf. (lat. *abies,* köknar'dan fr. *abietique*). Kim. Kolofan'ın esas maddesini teşkil eden asidin ($C_{19}H_{29}$—CO_2H) ayırıcı sıfatı. *Abietik asit* çeşitli şekillerde, meselâ kolofan'ı alkolde birçok defa billûrlaştırarak elde edilir. (173 derecede eriyen, renksiz bir katı cisimdir. Bundan elde edilen sodyum tuzu, çoğu zaman, sabunlara az miktarda katılır.) [L]

ABİETOMALEİK sıf. (fr. *abiétomaléique*). Kolofan ve maleik anhidrit bazlı bir reçineye denir. (L)

ABİGAİL, Nabal'ın karısı. Davud sürgünde iken zengin bir mülk sahibi olan Nabal onun adamlarına karşı sert davranmıştı. Nabal ölünce Davud, Abigail'le evlendi. — Davud'un kızkardeşi. (L)

ABİHU, Harun'la Elişeba'nın ikinci oğlu. Kardeşleriyle birlikte rahip oldu. (L)

ABİLA, eski Suriye'de şehir; Anti-Lübnan eteğinde, Barada vâdisinde, burası Abilene* «dörtlü idaresi» nin başkentiydi. (L)

ABİLA. Esk. coğ. Akdenizin batı ağzında, Afrika'da bir şehrin ve burnun adı. Abila burnu, İspanya kıyısındaki Calpe dağı ile beraber Herkül sütunlarını (Cebelitarık boğazı) meydana getiriyordu. (L)

ABİLA. i. (coğ. i. *Abila*'dan). Zool. Biri gayet küçük, diğeri çok büyük, dikenli iki yüzme çanı ile tanımlanan ve büyük sıcak denizlerde rastlanan sifonofor. (*Selentereler* şubesinden.) [L]

ABİLENE, A.B.D.'de şehir; Texas'ta, Dallas'ın batısında; 90 400 nüf. Petrol rafinerileri. (L)

ABİLENE, eski Suriye'nin «dörtlü idare» bölgesi, merkezi *Abila** idi. Valiler *Baalbek'-te*(Heliopolis) otururlardı. (L)

ABİLDGAARD (Nicolai Abraham), danimarkalı ressam ve mimar (Kopenhag 1743-Frederiksdal yakınında 1809). İtalya'da bir süre kalıp kendini yetiştirdikten sonra (1772-1777) Kopenhag'da klasik resim geleneğini temsil etti. Christianburg'daki eserlerinin büyük bir kısmı mahvolmuşsa da, Ossian'dan, Shakespeare'den ve Holberg'den ilham alan diğer eserleri elimizdedir. Frihedsstötten (1792-1797) ve Emiliekilde'de (1780) mimarlık yaptı. Romantik alman ressamlarından Friedrich ve Runge'yi yetiştirdi. (L)

ABİMELEH, Filistin hükümdarı; Sara'yı İbrahim'in karısı değil, kızkardeşi sanarak kaçırmıştır. (L)

ABİMELEH, Gedeon'un oğlu. Üç yıl süreyle Sihem kralı. Saltanatı, İsrail'de irsî krallığın yerleşmesi yolunda bir merhale sayılır. (L)

ABİNADAB, Saül'ün oğullarından. Gilboa savaşında öldürüldü. (L)

ABİNGDON, Büyük Britanya'da şehir; Berkshire'da Oxford'un güneyinde; 14 300 nüf. Bir benediktin manastırının kalıntıları. Dokuma ve otomobil endüstrisi. (L)

ABİNGER, İngiltere'de (Surrey), Londra'nın güneybatısında bir yer; 1 500 nüf. Kazılar sonucunda, XI. yy.'da «motte»'ların (tahkim edilmiş tepelerin) görünüşü hakkında bir fikir edinmek mümkün oldu. Bunların yan yana dizilmiş kazıklardan meydana gelen bir dış duvar gerisinde bir avlusu, tepede ikinci bir kazık duvarı gerisinde ahşap bir kulesi bulunuyordu. Üzerinde bu tip yapıların resmi bulunan Bayeux duvar halılarının tarihî değeri, bu kazılar ile doğrulanmış bulunuyor. (L)

ab intestat sıf. dey. (lat. *ab,* biri tarafından; *intestat,* vasiyetnamesiz). Huk. *Ab intestat intikal,* vasiyetname olmadan gerçekleşen intikal. (Bk. MİRAS.) [L]

ABİPON'LAR, G. Amerika'da Guaykuru ailesinden eski bir savaşçı kavim. Arjantin'in bugünkü Santa Fé ve Chaco eyaletlerinde, Paraguay'da ve Bolivya'nın güneyinde oturlardı. Bugün iyice melezleşmişlerdir. (L)

ABÎR i. (ar. *ʿabîr*). Esk. Safran, amber ve misk karıştırılarak yapılan bir güzel koku: *Dâmenin bâd-ı saba eylese pür müşk ü abîr* (Nef'i). [M]

ABİRON, Dathan ve Lavi aşiretinden Korah ile Musa'ya karşı bir ayaklanmanın elebaşısı. Ruben aşiretindendir. Tanrı kendilerini cezalandırdı ve Musa'nın bildirmiş olduğu gibi ansızın öldüler. (L)

ABİS i. (yun. *abyssos,* dipsiz'den fr. *abysse*). Okyanusların çok derin kısmı ve daha özel olarak, güneş ışığının erişemediği kesim. — ANSİKL. Yüzey bakımından dünyanın en büyük alanı olan ve üçüncü boyutu dolayısıyle sahası daha da artan *abis*'lerin aranıp taranması, uzun zamandan beri araştırıcıların ilgisini çekmiştir. İnsanın deniz derinliklerine inişi henüz başlangıç safhasındadır, fakat William Beebe'in 1934'te, «batisfer» adını verdiği basit bir çelik küre içinde 900 metreyi geçen bir derinliğe inmesi, daha yakın zamanda çok daha derinliklere inen Prof. Piccard'ın teşebbüsü, 600 m.'den itibaren güneşten gelen her türlü ışığın ortadan kalktığını ve bu yüzden, böyle bir derinlikte, hiçbir bitkinin yaşamadığını ortaya koydu. Hayvanlar âlemi için durum böyle değildir. Vücutlarındaki bir basınç dengesi, birçok hayvan türlerinin pek büyük basınçlar altında yaşamasına imkân verir.

Açık havaya çıkarılan ilk hayvanlarda, eskiden düşünülenin aksine tesirler görüldü; vücutlarının içindeki basınç, çevrelerindeki basınçla karşılanamadığı için, balıklar, daha sudan çıkmadan çatlıyor ve çok güzel renklerini kaybediyorlardı. Bununla, birlikte bir yandan araştırmalar, öte yandan deniz altı keşifleri, derin denizlerdeki hayat hakkında bir fikir edinilmesini sağladı. Bitki yokluğundan çıkan ilk sonuç, derin denizlerdeki bütün balıkların etçil olduklarıdır. Önlerinden geçen ufak, büyük her şeyi yemek zorunda kaldıklarından, bazılarının çene kemikleri, kendilerinden büyük avları yutabilmelerini sağlayacak şekilde değişikliğe uğramıştır. Bununla beraber bazı balıklar, üst sulardan düşen yaratıkların kalıntılarını taşıyan dip çamurlarını eşeleyip buldukları leşleri yutarak beslenirler.

ABİDOS
yılan-kral'ın steli
I. hanedan
yaklş. M.Ö. 3000

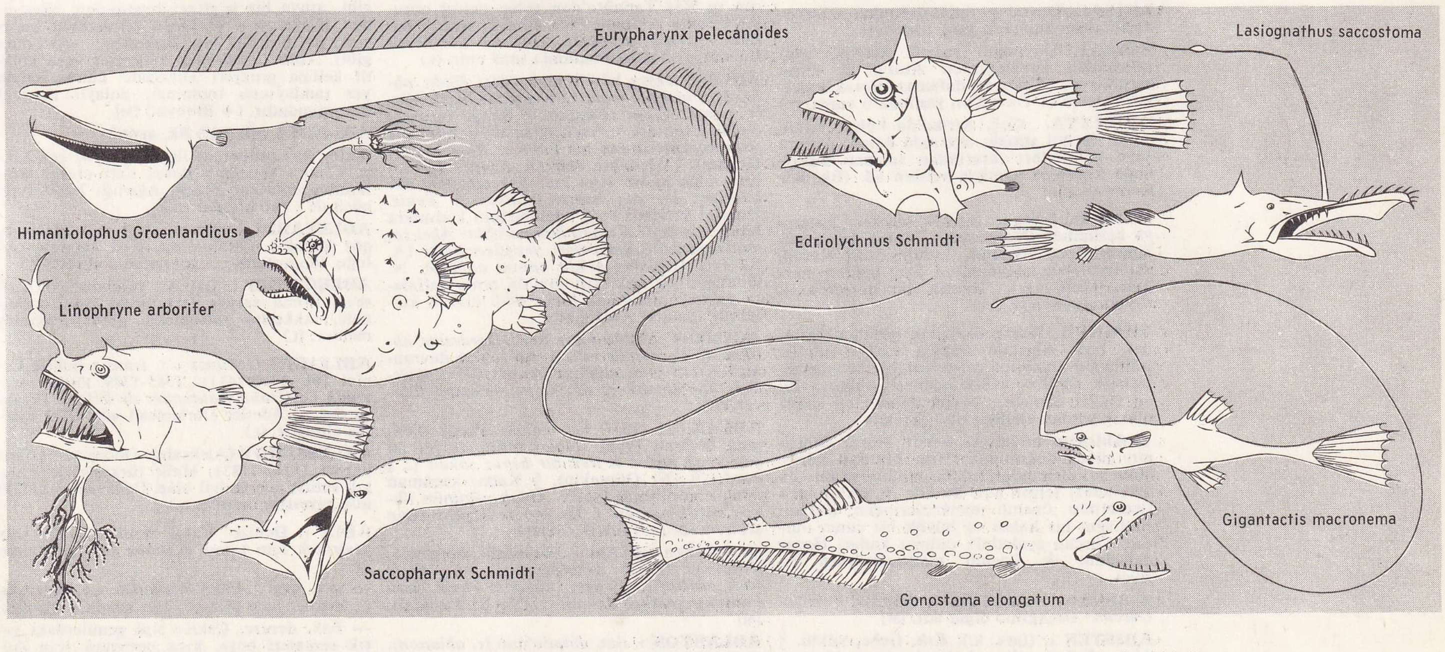

Derin deniz (ABİS) balıklarının özellikleri: büyük ağız, gövde yanında ışık organları, göğüs yüzgeçlerinin küçüklüğü.

(*Foto. Vignean* (*LAROUSSE*)

Karanlık yüzünden bunların görme organlarında garip değişiklikler meydana gelmiştir. Bazı balıkların gözleri körelmiş, bazılarında ise gözler, farklı bir uyumla irileşmiştir. İçlerinden bazılarının yaygın, hattâ parlak bir ışık verebilen «fotofor»lara sahip olmalarına da sebep karanlıktır; bu ışığın, özel bezlerin saldığı lüsiferin (luciférine) adlı bir protein tarafından meydana getirildiği ve lusiferaz (luciférase) denilen bir enzim tarafından aktifleştirildiği sanıl yor. Deniz dibinin yumuşaklığı da birtakın organlarda şekil değişikliğine yol açmıştır. Bazı yaratıklar, çamura gömülmemek için yassı ve geniş bir biçim almış, bazılarının ise ayakları uzamış ve incelmiştir; kısası şu ya da bu şekilde, hissetme organlarının boyutları büyümüştür. Derin okyanus sularında 0° ve 5° arasında oynayan ısı ve tuzluluk derecesinin değişmezliği, yüzeydekinden pek düşük olmayan oksijen miktarı, ortama uyma bakımından hiçbir güçlük yaratmamıştır. Derin dip favnası çoğu zaman öyle garip şekillerdedir ki, benzerleri ancak eski jeoloji devirlerinde, az derin ortamlarda meydana gelmiş fosillerde görülür; bazı cinsleri canlı fosil saymak bile mümkündür. 1952'de, Meksika'nın batı kıyısı açıklarında 3 590 m. derinlikten, o zamana kadar yalnız fosil halinde bilinen 10'u canlı, 3'ü kabuk durumunda *Neopilina Galatheae*'ler çıkarıldı. Kabuklu'larda uzun ve ince ekler, krinoid'lerde büyük saplar, süngerlerde ve selenterelerde iskeletin devamı olan ve yumuşak zemine tutunmayı sağlayan dikenler, bazı gömleklilerde bir kaç desimetreyi bulan ve çamur içinden çıkan uzun ayaklar vardır. Hayvanların çoğunda kireçli iskelet yok gibidir. Bu hayvanlar çeşitli şekillerde karanlığa uyar. Selentereler arasında deniz şakayıkları, bazı zarif pennatul'ler, birtakım aktinia'lar görülür. Ekinoderm (derisi dikenli)'ler çeşitlidir. Çeşitli süngerlere de rastlanır. Açık-derin deniz favnası, yalnız koyu veya kara rengi ile değil, bazı balıkların acayip şekiller almasına sebep olan morfolojik özellikleri ile de tanınır; bununla beraber içlerinden çoğunun uzunluğu 10 sm.'i geçmez.

◆ **Abisal** sıf. (fr. *abyssal*). Okyanusların çok derin kısımları ile ilgili: *Abisal bölge, abisal tortullar.*

— Jeol. Abisal tortullar, denizde 2 000 m.'den daha derinlerde çökelmiş tortullar (şimdi tabiatta oluşmakta bulunan tortullar Globigerina'lı Radiolaria'lı v.d. çamurlardır. Eski kayaçlar arasında oluşumu bakımından gerçek abisal alandan türeyenler bilinmiyor). [L]

ABİSAFİ, Bk. ALPSOFU.

ABİSAG, Davud'un ihtiyarlığında ona arkadaşlık eden Sunam'lı genç kadın. (L)

ABİSAİ, Davud'un yeğeni. Davud, Saül tarafından kovalanırken Abisai de onun yanındaydı. Kralı müdafaasız olarak yakaladığı gece de Davud'un yanında o vardı. (L)

ABİSİNYA. Coğ. Afrika'da bölge; Kızıldeniz ile Nil ırmağı arasında kalan, Atbara suyu ile kolları tarafından sulanan kuzeydoğu kesimine vaktiyle verilen ad. (Bk. HABEŞİSTAN.) [L]

ABİSKO, İsveç'te turistik merkez; Laponya kesiminde (Norrbotten), Torne Trask gölünün güney kıyısında kurulmuştur, Narvik demiryolundan faydalanır. Dağ gezileri merkezi. Millî park. İlimler akademisinin araştırma merkezi. (L)

ABİSKUN, Hazar denizinin çeşitli adlarından biri. Abiskun Farsça «*Âb-ı sükûn*» (sakin su) anlamına gelen terkibin bozularak, birleşik kelime haline gelmiş şeklidir. Bu ad Hazar denizine, büyük dalgalı bir deniz olmayışından verilmiş olsa gerektir.

● **Abiskun adası** (ve *şehri*), Hazar denizinin güney doğusunda, Nim Murdan körfezinin yakınlarında ufak bir adanın ve bu ada üzerindeki şehrin adı. Bu ada X. yy.'da ipek ticaretinin önemli merkezlerinden biriydi. Muhkem bir kalesi ve büyük bir camii vardır. Cürcan eyaletinin olduğu kadar, Hazar denizinin de önemli merkezlerinden biriydi.

● **Abiskun ırmağı,** Hazar denizine dökülen *Cürcan** ırmağının diğer adı. [M]

ÂBİSTEN i. (fars. k.). *Esk.* Gebe, yüklü. ‖ *Mec.* İhtiva eden, bulunduran, saklayan: *Âbisten-i safâ vü kederdir leyâl hep / Gün doğmadan meşime-i şebden neler doğar* (Rahmî). [M]

ABİŞ i. (fr. *abich*). Miner. Jeolog Hermann *Abich*'in (1806-1886) bulduğu ve madenleri toz haline getirmeye yarayan küçük, çelik havan. (L)

ABİŞİT i. (Jeolog H. *Abich*'in adından fr. *abichite*). Miner. Hidratlı tabiî bakır arseniatı. (*Eşanl.* AFANES) [L]

ABİTİBİ, Kanada'da idare bölgesi; Québec eyaleti batısında, Ontario sınırında; idare bölgesi, şimdi Doğu Abitibi (merkezi *Amos*), Batı Abitibi kısımlarına ayrılmıştır; 108 300 nüf. Eskiden ıssız olan Abitibi kesimi ve komşu bölgeler, kıta aşırı demiryolunun yapılmasından (1912) sonra canlandı. Bu arazide zengin altın, bakır, çinko, gümüş ve kurşun yatakları (Noranda, Rouyn, Val-d'Or) ve önemli orman işletmeleri vardır. Maden kaynaklarının değerlendirilmesi, dolaylı olarak tarımın gelişmesine de sebep olmuştur (yem bitkileri, hayvancılık).

◆ **Abitibi gölü,** Kanada'da, Québec ve Ontario eyaletleri sınırında; 915 km². Buradan çıkan Abitibi suyu kuzeye doğru akarak James koyuna dökülmeden önce Moose çayıyle birleşir; suları, hidroelektrik santralını işletir. (L)

ABİYE sıf. (fr. *habillé*, resmî giyinmiş olan). Kıyf. Erkeklerde resmî, ciddî; kadınlarda öğleden sonra giyilen itinalı, aksesuarı tamam, süslü [giyim]. (M)

ABİYOGENES i. (yun. *bios*, hayat ve *genesis*, üretme'den fr. bulzl. ek *a* ile *abiogenèse*). Biyol. Canlıların kendi kendilerine, cansız maddeden meydana geldiklerini savunan teori. (ARŞİBİYOZ, ARŞİGONİ de denir.) [L]

ABİYOTİK sıf. (yun. *abiatikos*'dan fr. *abiotique*). Hayatın mümkün olmadığı bir ortamı ifade eder: *Güneşin yüzeyi abiyotiktir.* ‖ Bütün hayatî fonksiyonlarını asgarîye indirebilen bazı hint fakirlerinin durumu için de kullanılır. (L)

ABİYOTROFİ i. (a, bulzl.; yun *bios*, hayat ve *trofe*, besin'den fr. *abiotrophie*). Sinir hücrelerini ve diğer doku elemanlarını, görünür hiçbir sebep olmadan, sadece hayatları sona erdiği için bozan değişim. (L)

ABİYOZ i. (yun. *bios*, hayat'tan fr. bulzl. ek *a* ile *abiose*). Biyol. Hayatî olayların durması ve özellikle, rotatorlarda olduğu gibi, bazı canlılarda, su yokluğundan dolayı geçici olarak hayatın yavaşlaması hali. (Bk. ANHİDROBİYOZ.) [L]

ABKAYK, Suudî Arabistan'da kasaba; Hasa bölgesinde; 15 000 nüf. Suudî Arabistan petrol havzasının başlıca merkezidir. Zahran ve Râs Tannûra'dan gelen petrol boruları (Trans Arabian Pipe Line-*Tapeline*) burada birleşip Akdeniz kıyısına yönelerek Lübnan'ın Sayda limanında sona erer. (L)

ABLA i. Yaşça büyük kızkardeş: *Dedi: abla niçin bizim babamız/ Evlâdına olsun böyle vefasız* (Ziya Gökalp). ‖ Saygı ve sevgi duyulan tanıdık ve yaşlı olmayan hanım: *Ne şirin komşumuzdun sen Fahriye Abla* (A. M. Dranas). ‖ Meslekte kıdemli, okulda ileri sınıfta olan kadın veya kız: *Son sınıftaki ablalarınız bu yaz kampa gidiyor.* ‖ Teklz. Umumî yerlerde halk adamlarının kadınlara hitap kelimesi: *Kusura bakma abla! Aksi zamana rastladı. Gazozları yetiştiremedik.* (A. K. Tecer); *Kolay gelsin hanım abla* (R. N. Güntekin). ‖ *Esk.* İstanbul'da zenci kalfalara da bacı anlamına hitap sözü olarak kullanılır: Şetaret Abla gibi.

◆ **Ablalık** i. Abla olma hali: *Kardeşine ablalık değil, analık etti.* ‖ Abla gibi davranma: *Kızın yine ablalığı uyandı* (Ziya Gökalp). *Bir ablalık et de, kızın elbisesini dikiver.* (M)

ABLAK sıf. ve i. (ar. *eblak*, alaca). Dolgun, değirmi [yüz]: *Ablak yüzünde tel tel sayılacak kadar seyrek bir beyaz sakalı* [...] *vardı* (R. N. Güntekin). ‖ Kaba, kocaman ahmak görünüşlü [yüz]: *Ablak yüzünün lihye-i cârûb-nümâsı / Enzâr-ı temaşaya verip sıklet ü vahşet* (Tevfik Fikret).

◆ **Ablakça** sıf. Ablak görünüşlü, dolgunca, değirmice [yüz]: *Belediye reisi, otuz beşle kırk arasında, iri yarı, ablakça yüzlü, kısa kesilmiş çember sakallı...* (M. Ş. Esendal). [M]

ABLASYON i. (lat. *ablatio*'dan fr. *ablation*). Cerr. Çıkarma, ayırma, alma hareketi: *Bir uzvun, bir tümörün ablasyonu.*

— Jeomorfoloji. Bir yeryüzü şeklinden mekanik (kil, kum, çakıl, blok) veya kimyevî olarak (erimiş cisimler) madde kaybı. (Ablasyon birikim olayının karşıtıdır. Bu terim geniş olarak aşınım ve süpürülme anlamını da kapsar.) ‖ *Ablasyon relyefi*, özellikleri kaya maddesinin ortadan kaldırılmış olmasından ileri gelen yer şekilleri (Ablasyon relyefi örnekleri: karstik bir mağara, bir yaylayı yaran vâdi, rüzgâr süpürmesinden doğan kaldırımlaşma, bir buzul sirki, dalgaların baltaladığı bir yalıyar).

— Glasyoloji. Bir buzuldaki buz kütlesinin eksilmesi. (Bu eksilmenin başlıca sebebi, buzun erimesidir; bununla beraber, sıcaklık derecesinin 0°'nin altında kaldığı çok soğuk iklimlerde [Antarktika ve İç Grönland inlandsis'lerinde] erimeden buharlaşma da rol oynar.) [L]

ABLATİF i. (lat. *ablativus*'tan fr. *ablatif;* osm. türk. *mefʿûlü anh* veya *mefʿûlü minh*, çıkma, ayrılma veya uzaklaşma hali; okul dilinde *-den hali*). Gram. İsmin hallerinden biri. Ablatif eki bir isim çekim ekidir. Bazı dillerde (Arapça ve çağdaş Avrupa dilleri) ayrı bir edat ile, Latince, Sanskritçe ve Türkçede ek ile ifade edilir: kapı-*dan*, ev-*den*, sokak-*tan* geçit-*ten*. Aslında ve bugün de umumiyetle ayrılma, uzaklaşma anlamına geldiği gibi, kazandığı mânâ gelişmeleri sonucu, yerine göre, sebep, tarz, mukayese, yer, zaman, yön, ölçü ve fiyat da ifade eder olmuştur.

Ablatif eki Eski Türkçede *-dın, -din, -tın, -tin* (bazen yuvarlak vokalli kelimelerde *-tun, -tün*) ve *-da, -de, -ta, -te* (Bk. LOKATİF) şeklindeydi. Türkiye Türkçesindeki *-dan, -den, -tan, -ten* şeklinin, bu iki ekin birleşmesinden geldiği tahmin edilir. Ancak Eski Türkçede de *-dan, -den* şekli, bir şive özelliği olarak vardı. Ablatif eki Türkçenin tarihî gelişmesinde ve bugün yaşayan türk şive ve lehçelerinde büyük farklılıklar göstermez. Ancak ünlü ve ünsüz (vokal ve konsonant) ses uyumlarının çok geliştiği altay, kazak, kırgız ve diğer bazı Orta Asya türk şivelerinde, ses farkları ile ekin değişik şekillere girdiği görülür: altay, abakan, çulım, şor şivelerinde *-dan, -den, -nan, -nen, -tan, -ten* şekillerindedir, hattâ altay, kazak ve kırgız şivelerindeki yuvarlak ünlü kelimelerde *-don, -dön* şeklini almıştır; bunun gibi, karaçay, balkar ve kazan şivelerinde *n, m* seslerinden sonra ek, *-nan, -nen* olarak geldiği gibi, başkırt şivesinde de *-nan, -nen* şeklinde umumîleşmiştir.

Üçüncü şahıs iyelik ekli kelimelerin ablatifinde, diğer bazı çekim hallerinde olduğu gibi, araya bir *n* girer: başı-*n*-dan, elleri-*n*-den (Çağatayca ve Doğu şivelerinde bu *n* sesi getirilmeden de kullanılır: «sözi-din» gibi). Ablatif halindeki kelimeler veya ablatif kelime grupları Türkçede, cümle içinde yer tamlayıcısı (nominal, dolaylı tümleç) durumundadır. (→ Bibliyo.) [M]

ABLAUT i. (alm. k.) Bk. AFONİ.

Able, sıvı propergol ile çalışan ve genellikle «Thor» füzesinin ikinci katı olarak kullanılan amerikan füzesi. Ağırlığı 2 200, itme gücü de 1 360 kilodur. (L)

ABLEFARİ i. (bulzl. ek., *a* ve yun. *blefaron*, göz kapağı). Oftalmoloji. Göz kapağı yokluğu. (doğuştan veya sonradan olabilir.) [L]

ABLEGATUS i. (lat. k. «Gönderilen kimse»). Roma sarayı tarafından, yeni kardinale, takkesini götürmekle görevlendirilmiş memur. (L)

ABLEİGES (Jacques D'), fransız hukuk bilgini (öl. 1410-1411). 1385-1389 yılları arasında *Le Grand Coutumier de France* (Fransa Örf ve Âdetler Derlemesi) adlı eseri kaleme almıştır. (L)

ABLESSİMOV (Aleksandr Onissimoviç), rus yazarı (1742-1783). Halk türküleriyle karışık satirik bir vodvil olan *Değirmenci* (1779) adlı piyesiyle tanınır. (L)

ABLİ i. Denizc. Yatay serenleri sağa sola çevirmek için seren uçlarına takılan palanga.

— DEY. Argo. *Abliyi bırakmak*, ne yapacağını bilemez hale gelmek, ipin ucunu kaçırmak.

— Esk. denizc. Çektiri tipi gemilerdeki yatık serenleri başa, kıça çevirmek için kullanılan kol. XVI-XVIII. yy. çektirilerinde ya-

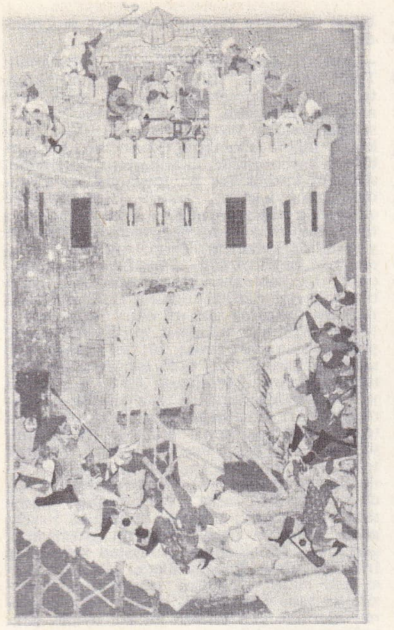

İzmir kalesinin **abluka**'sı
Bihzat'ın minyatürü (Topkapı s.)

tay veya düzey serenleri rüzgâra göre ayarlamak için kullanılan abli; buna *prasya* da denir. (L)

ABLUKA i. (ital. *bloccato*, bloke edilmiş'-ten). Ask. Bir devletin, bir şehrin veya stratejik bir yerin, dışarı ile olan her türlü bağlantısını zor kullanarak kesme; etrafı sarılma: *vermedi ablukada şân-ı donanmaya halel / İngiliz devletine olsa sezâdır amiral* (Ziya Paşa).

— ÇEŞ. DEY. *Abluka etmek, ablukaya almak* (teşm. yol.), kuşatmak, muhasara etmek: *Şehir yedi sene süren bir abluka altına alınmıştı* (Yahya Kemal). ‖ *Abluka filosu*, ablukayı sağlayan deniz birlikleri. ‖ *Abluka hattı*, abluka altına alınan bölgenin sınırlandığı hat. ‖ *Abluka ilânı*, ablukanın umumî efkâra açıklanması. ‖ *Abluka kaçağı*, gizlice abluka hattını aşan. ‖ *Ablukayı bozmak*, ablukayı yarmak, kuvvet kullanarak abluka hattının dışına çıkmak. Ablukayı yaran tarafsız ticaret gemilerine, aynı hareketi yapacak düşman gemileriyle eşit muamele uygulanır. ‖ *Ablukayı feshetmek, ablukayı kaldırmak*, abluka kararından ve uygulamasından vaz geçmek.

— Havc. Bugünün hava harbinde hava yoluyle yapılan ithalâta karşı yasaklayıcı tedbir alınması.

— Huk. Deniz harbinde bir tarafın, düşman sahillerinin bir kısmına yaklaşılmasını ve bu sahillerden açık denize çıkılmasını önlemek üzere harp gemileriyle aldığı tedbirler.

— ANSİKL. *Yakın* ve *uzak abluka* olmak üzere iki türlüdür. Yakın abluka askerî veya stratejik, uzak abluka iktisadî ve ticarî harbin etkili bir vasıtasıdır. Bir de *kâğıt ablukası* vardır. İktisadî abluka Birinci Dünya savaşından beri uygulanmaktadır. İngilizlerin Kuzey Denizi Alman körfezine koydukları abluka bu türdendir.

Milletlerarası abluka kaideleri ilk defa 1 nisan 1856'da Paris beyannamesiyle yayımlandı. Bizde, 10 temmuz 1940 tarih ve 3894 sayılı *Denizde Zapt ve Müsadere kanunu*'-nun dokuzuncu faslının 43-51. maddeleri abluka şartlarını ve hükümlerini belirtti. Bu hükümlere göre, «Abluka Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti veya onun namına hareket eden askerî komutanlar tarafından ilân edilir» (Md. 43). «Abluka düşman sahillerine inhisar eder» (Md. 45). «Ablukanın hukuken değer ifade etmesi için fiilen müessir olması lâzımdır» (Md. 46). «Abluka olduğunu bildiği halde abluka edilen sahile varmağa veya o sahili terke teşebbüs eden nakil vasıtası ablukayı ihlâlden dolayı zapt ve müsadereye tabi olur» (Md. 49). «Ablukayı ihlâl eden nakil vasıtasında bulunan mal zapt ve müsadereye tabidir» (Md. 51). Sözü geçen kanun maddeleri abluka hakkında ayrıntılı hükümleri kapsayan 1909 tarihli Londra beyannamesinden alınmıştır. (M)

ÂBNAME i. (fars. *āb*, su; *nāme*, yazı, yazılı, yazılmış). Ed. Suya, suyun güzelliğine, su sevgisine dair yazılan manzume.

— ANSİKL. *Nesîb* kısmı su tasviriyle başlayan veya *âb* ve *su* kelimeleriyle rediflendirilen kasidelere de âbname denildiği olmuştur. Yenişehirli Avnî'nin Bahriye mevlevîhanesine su getirilmesi konusunda, Abdülhamid II'ye «arz-ı hal» için yazdığı manzum ve mensur risale, türk edebiyatında âbname'nin tam bir örneğidir. Ahmed Paşanın (XV. yy.), Necatî'nin (ay.yy.) *Âb kaside*'leri ve Fuzulî'-nin meşhur *Su kasidesi* de birer âbname'dir. (→ Bibliyo.) [M]

ABNER, kuzeni olduğu Saül'ün, sonra İsboset'in ve Davud'un kumandanı (M.Ö. XI. yy.). Yükselişini çekemeyen Yoab tarafından öldürüldü. Abner'in ölümünden sonra Davud bir ağıt düzenledi. (L)

ÂBNÛS i. (fars. *ābnūs*). Esk. Abanoz.

— DEY. *Abnûs ok*, abanoz ağacından yapılmış ok. ‖ *Mec.* Kirpik. *Müjen ger seng-diller gönlünü alsa aceb olmaz/ Anın teg âbnûs ok lâyıkı pûlâd peykândır* (Fuzuli).

◆ **Âbnûsî** sıf. ve i. *Esk.* Abanoz gibi sert ve siyah. ‖ Abanozdan yapılmış eşya: *Târ-ı zülf-i yâr-ı nâzükten ana ey çeşm-i ter/ Sâye-i müjgân ile bir âbnûsî şane yap* (Beliğ). [M]

ABO. Bk. TURKU.

ABOBA, Bulgaristan'da köy. Yenipazar (Novi Pazar) ilçesine bağlı ve türk Bulgarlarının ilk merkezi. (M)

ABOBRA i. Kaynağı Güney Amerika'nın sıcak bölgeleri olan tırmanıcı bir bitki. (*Kabakgiller*'den) [Avrupa'da yetiştirilen *abobra viridiflore*, 5 m. uzunluğa erişen, kırmızı renkte meyvalı ve kokulu çiçekli bir süs bitkisidir.] (L)

ABOMEY, Batı Afrika'da, Dahomey cumhuriyetinde şehir; «Merkez» idarî bölgesinin ve Abomey krallığının eski başkenti; 18 900 nüf. (69 avrupalı). Bohicon üzerinden Zagnado'ya giden dar hatlı demiryolu buradan başlar. Ticaret merkezi. Tarih müzesi, dokuma, deri ve çömlek el sanatları. (L)

ABONE i. (fr. *abonné*). Bir abonman* ile bağlanan [kimse]: *Gazetemizin aboneleri her gün artıyor.*

— ÇEŞ. DEY. *Abone olmak*, abonman anlaşmasıyle bağlanmak. *Teşm. yol.* Dadanmak: *Abone olmuş gibi, her hafta bizim eve damlıyor.* ‖ *Abone ücreti*, abonman bedeli. ‖ *Aboneyi kesmek*, abonman anlaşmasına tek taraflı olarak son vermek. ‖ *Aboneyi yenilemek*, abonman anlaşmasını bir süre için daha uzatmak.

— Tic. Bk. SUSKRİPTÖR. (M)

ABONMAN i. (fr. *abonnement*). Bir satıcı veya kamu hizmeti müessesesi ile müşterileri arasında, bir malın düzenli olarak teslimi veya bir hizmetin sağlanması için yapılan anlaşma: *havagazı, elektrik, su abonmanı; tren vapur abonman kartları* (veya *karneleri*); *gazete, sinema, tiyatro abonmanı* gibi. ‖ *Abonman sigortası*. Bk. SİGORTA. (M)

ABONOTİKOS veya **ABONUTEİOS** (bugünkü İNEBOLU); Anadolu'da eski yunan şehri; Karadeniz kıyısında, Sinop'un doğusundaydı. Asklepios kehaneti ve düzme peygamber Poflonya'lı Aleksandros'la tanınmıştı. (Bk. ABANA) [L]

ABOO! veya **ABUU!** veya **ABOV!** edat. *-Mah.* Şaşma, korkma, hayret ifade eden ünleme edatı: *Aboo! ne adammış be!* (Yaşar Kemal). [M]

ABORDA i. (ital. *abbordo*, çarpma). Denizc. Bir geminin başka bir gemiye, bir rıhtım veya iskeleye bordasından (yanını vererek) yanaşması.

— ÇEŞ. DEY. *Aborda etmek, aborda olmak*, gemiler için yanlamasına yanaşmak. ‖ *Argo.* Yanaşmak, yaslanmak: *Nihayet vücudunun tümsek tarafından ağacın birine kütedek aborda etti* (H. R. Gürpınar).

— ANSİKL. Denizc. huk. Tarih boyunca pek çok ticaret gemisi, aborda eder veya olurken kazaya uğramış, bu yüzden pek çok denizci can vermiştir. Bu çeşit kazaları önlemek ve gerekli tazminat şartlarını tespit etmek üzere, milletlerarası antlaşmalar yapıldı. 1889 milletlerarası Washington konferansında alınan ilk kararlar 1897'de geliştirildi ve bu tarz kazaları önlemek için gerekli manevralar, sefer halinde gemilerin ışıklandırılması, sisli havalarda neler yapılacağı v.b. hususlar karara bağlandı. 1948 Londra konferansı bu esasları pekiştirmeğe yaradı. Brüksel milletlerarası konferansında ise (1910), kaptanların ve armatörlerin sorumluluğu kabul ve tespit edildi.

Aborda etme veya olma sonucu meydana gelen kaza kavramının ilk şartı, bu suretle kazaya uğrayanlardan en az bir tarafın deniz teknesi olmasıdır. Milletlerarası deniz ticaret hukukunda kusuru olmayan tarafa veya taraflara sorumluluk düşmez.

— Denizc. tar. *Aborda*'nın deniz savaşlarında uzun geçmişi vardır. Aborda eden yelkenli gemiler diğerine, tayfasını çıkarmak suretiyle o tekneyi ele geçirmek için yanaşırdı. Bu, yelkenli gemiler devrinde korsanların en çok başvurduğu taarruz usulüydü. Buharlı gemilerin ulaştığı sürat, deniz savaşlarında, aborda tekniğini geçersiz hale getirdi. Kaldı ki, gelişen silâhlar gemilerin birbirine aborda edebilecek kadar yanaşmasını imkânsız kıldı. Son çağların bu bakımdan en önemli hâdiseleri, avusturya savaş gemisi *Ferdinand Max*'ın, italyan zırhlısı *Re d'Italia*'yı batırışı (1866) ve İkinci Dünya savaşında U-444 ve U-432 adlı denizaltıların aynı usulle dipte mahmuzlanarak batırılışıdır. (ML)

ABORD-À-PLOUFFE (L'), Kanada'da kasaba; Québec eyaletinde, Jésus adasında, Prairies suyu kenarında; 8 500 nüf. Dinlenme yeri. (L)

ABOR'LAR, Assam ve Tibet sınırlarında yaşayan moğol tipinden halk toplulukları. Komşuları onları «vahşî» anlamına gelen bu isimle anarlar. (L)

ABORTİF sıf. ve i. (lat. *abortivus*'tan fr. k.). Bot. Gelişmesini tamamlamayan [bitki veya organı]. ‖ *Abortif çiçek*, tohum tutmadan düşen çiçek.

— Tıp. Mutad devrini tamamlamadan geçen [hastalık]: *abortif tifo*. ‖ Çocuk düşürme amacı ile kullanılan ilâç ve usullerin genel adı. (L)

ABORTUS SONRASI i. Jinekoloji. Bk. DÜŞÜK SONRASI.

ABOSA i. (ital. k.). Denizc. Dur! Tut! kumandası. Çekilmekte veya indirilmekte olan bir halatı veya zinciri bir yere bağlamak için önce bu emir verilir. ‖ Karaya vur kumandası.

— DEY. Denizc. *Abosa etmek*, bir halat veya zinciri bosalarla sıkıştırıp tutmak, bir yere bağlamak. (LM)

Edmond ABOUT

ABOUT (Edmond), fransız yazarı (Dieuze 1828-Paris 1885). Paris Yüksek Öğretmen ve Atina okullarını bitirdi, *la Grèce Contemporaine* (Çağdaş Yunanistan) [1854] adlı bir inceleme ve sert tartışmalara yol açan *Tolla* (1855) adlı bir romanla yazı hayatına atıldı. Tanınmış eserlerinden bir kaçı: *les Mariages de Paris* (Paris Evlilikleri) [1856], bugünkü Yunanistan'ı hicveden romanı *le Roi des Montagne* (Dağlar Kralı) [1857], *le Nez d'un Notaire* (Bir Noterin Burnu) [1863], sosyal reformları ele aldığı *le Roman d'un Brave Homme* (Bir İyi Adamın Romanı) [1880] ve bazı tiyatro oyunları (Fr. akad. 1884). [L]

ABOVİLLE kontu (François Marie), topçu tümgenerali ve Fransa Âyan meclisi üyesi (Brest 1730-Paris 1817). Yorktown (1781) ve Valmy'de (1792) savaştı. İki oğlu da topçu generaliydi. (L)

ABOVYAN (Haçatur), ermeni pedagogu ve yazarı (Hanaher 1809-ay.y. 1848). Bielinski'-nin tesirinde kalarak felsefe ve sanatta idealizme karşı koydu, hürriyet ve eşitlik fikirlerini savundu. *Ermenistan'ın Yaraları* (1856) adlı tarihî romanıyle modern ermeni edebiyatının kurucularından biri oldu. (L)

ABRA i. Avrupa kıyılarında çamur içinde yaşayan iki kapaklı yumuşakça. (*Semelidae* familyasından.) [Kabuğu oval, yassı ve beyazdır; oldukça kırılgandır; uzun ağı ve ince uzun sifonları vardır.] (Eşanl. SİNDESMİYA.) [L]

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN), Bulloz (LAROUSSE).

ABRAHAM PAŞA
fotoğraf (Şehbal mecmuası)

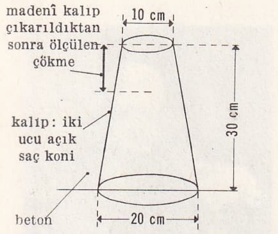

Abrams denemesi için kalıp

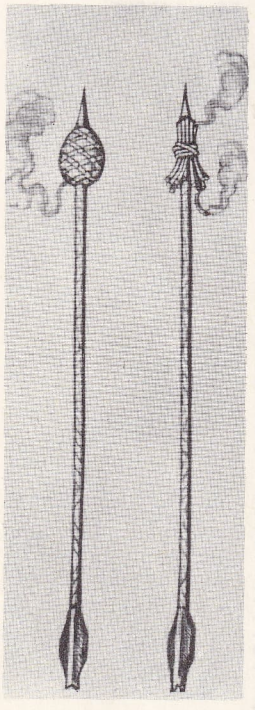

abrış oku

ABRA i. Eski Polonya krallığının gümüş parası. (L)

ABRADATAS, Susa kralı. Ksenophon tarafından Keyhüsrev'in bazen dostu, bazen düşmanı olarak gösterilir. Lidyalılara karşı savaşırken öldürüldü. Karısı ondan sonra yaşamamak için intihar etti (M.Ö. 546'ya doğru). [L]

ABRAHAM, birçok hıristiyan azizinin adı. Biri, Arbel piskoposuydu, 344'te din uğruna öldürüldü. — Biri Mezopotamya'lı keşişti, 360'a doğru öldü. — Biri Mezopotamya'da Carres piskoposuydu, 422'de öldü. — Biri de, Anvergne'in Clermont şehrinde başrahipti (V. yy.). [L]

ABRAHAM (Abraham POLİTSİN; ilk adıyle tanınır), rus keşişi (öl. Solovetsk manastırı 1616). Ateşli mektuplarıyle Rusların Polonya istilâsını püskürtmelerine yardım etti. Moskova yakınındaki Teslis manastırını Polonyalılara karşı savundu (1613). Bu olayı anlatan bir eser bıraktı. (L)

ABRAHAM (Henri), fransız fizikçisi (Paris 1868-temerküz kampı 1943). Paris Yüksek Öğretmen okulunu bitirdi (1886), 1900'da okulun fizik laboratuvarı müdürlüğüne getirildi, 1912'de de kendisine bir kürsü verildi. Elektrik birimlerinin oranını ölçmek için yaptığı ilk çalışmaları, Maxwell'in elektromagnetik nazariyesine sağlam bir temel oldu (1892). Sonra çok değişik konularda araştırmalar yaptı: sonsuz küçük sürelerin ölçülmesi, yüksek gerilimler için bir elektrometre icadı, kendi bulduğu *reograf* sayesinde çabuk değişken akımların tahlili, hertz dalgaları yayımının incelenmesi. Birinci Dünya savaşından az önce A.B.D.'ne gönderildi, oradan kendi icat ettiği triol lambası ile döndü. Daha 1914'te general Ferrié ile işbirliğine başlamıştı. Fransa'da yapılan ilk elektronik tüpü o tasarladı. Eserleri: *Resueil d' Expériences Elémentaires de Physique* (Temel Fizik Deneyleri Derlemesi) [1904], *Cours Général, Theorique et Expérimental de T.S.F.* (Genel, Teorik ve Deneysel Telsiz Telgraf) [1919]. (L)

ABRAHAM Antakyalı, İsa'nın tanrılığını inkâr eden İbrahimîler mezhebinin kurucusu (IX. yy.). [L]

ABRAHAM A SANTA CLARA (Ulrich Megerle'nin takma adı), acı cerbezesiyle tanınmış Augustinus'cu alman vaizi (Schwaben 1644-1709). Vaızlarından başka elli kadar dinî eseri ve tefsiri vardır. (L)

ABRAHAM bin EZRA, ispanyol hahamı (Toledo 1082 ?-öl. 1167). *Yesod Mera* adlı Tevrat şerhinde çok cüretli düşünceler ileri sürmüştür. (L)

ABRAHAM OVALARI, (Plaines d'Abraham), Kanada'da, Québec'in batısında, Saint-Laurent vâdisine hâkim yayla. Kanada'daki fransız hâkimiyetine son veren, ingiliz ve fransız generalleri Wolfe ile Montcalm'ın hayatlarına mal olan savaş 13 eylül 1759'da burada cereyan etti. (L)

ABRAHAM PAŞA, Osmanlı imparatorluğunun son devrinde zenginliğiyle tanınan ermeni vezir (?, 1833-?, 1918). Babası Mısır'da sarraftı. Kendisi Hıdiv İsmail Paşanın İstanbul kapı kâhyalığını yaptı; Abdülaziz'in son zamanlarında Mısır'a ait imtiyazların genişletilmesine aracılık etti. Abdülhamid II onu âyan azalığına tayin etti. İkinci Meşrutiyet devrine geçen üç âyan azasından biridir. Ömrünü İstanbul'da debdebe ile geçirdi. Boğaziçi'nin Anadolu kıyısında, Karadeniz'e kadar uzanan korular şimdi de onun adıyle anılıyor. (M)

ABRAHAMS (Peter), güney afrikalı yazar (Johannesburg 1919). Melez olmanın verdiği üzüntüyle yirmi yaşında memleketinden ayrıldı. Hikâyeler (*Dark Testament* [Kara Vasiyetname], 1942), bir otobiyografi (*Tell Freedom* [Hürriyetten Söz Açı], 1954), denemeler (*Return to Goli* [Goli'ye Dönüş], 1953) ve romanlar yazdı (*Song of the City* [Şehrin Türküsü], 1945; *Mine Boy* [Öz Oğlum], 1946; *The Path of Thunder* [Yıldırımın Yolu], 1948-1952; *Wild Conquest* [Vahşî Fetih], 1950; *A Wreath for Udomo* [Udomo için bir Çelenk], 1956). Bu romanlarında, Güney Afrika'daki çeşitli birlikler ve ırklar arasındaki ilişkiler hakkında doğru bir fikir vermeğe çalışır. (L)

ABRAKADABRA i. (yun. *Abrasaks*'dan türetildiği sanılan kelime). İlkçağda bazı hastalıkları iyi etmek gibi büyülü bir kudrete sahip olduğuna inanılan tılsımlı bir kabala kelimesi (kelimenin çeşitli yönlerde okunabilmesi için harflerinin bir üçgen meydana getirecek şekilde yazılması gerekirdi). [L]

ABRAKSAS i. Tırtılları frenk üzümünün yapraklarını yiyen bir kelebek. (İlmî ismi: *Abraxas grossulariata;* pulkanatlılar takımı; mühendis böceğigiller.) [L]

ABRALİOPSİS i. Zool. Karın kısmındaki iki uzantının ucunda, 3-4 ışık organının varlığı ile tanımlanan, kafadan bacaklı yumuşakça. (*Abraliopsis Morisii*'ye Akdeniz ve orta Atlantik planktonunda rastlanır. Onayaklılar takımından.) [L]

ABRAMAK f. Denizc. Fırtınalı ve denizli havalarda bir sandal, gemi veya yelkenliyi, gemicilik kaidelerine uygun olarak kullanmak. (M)

ABRAMOVİÇ veya **ABROMOVİÇ** (Şalom YAAKOV **Mendele-Moşer-Sefa Rim** denir), ibranî yazarı (Kaunas yakınında 1836-öl. 1917). Yidiş diliyle Doğu Avrupa gettolarındaki yahudilerin yaşayışını anlatan hikâyeler ve masallar yazdıktan sonra, bunları, Yahudi milletinin gelecekteki dili olarak gördüğü İbranîceye çevirdi. Böylece İbranîceyi yeniledi, diriltti, klasik edebiyatın kelimeleriyle ifade tarzlarını kullanarak ve getto halk deyimlerinden yararlanarak bu dili, modern hayatı anlatabilecek canlı bir dil haline getirdi. En tanınmış eseri *Donkişot*'un alaylı bir taklidi olan *Bünyamin III'ün Avarelikleri* (1878) adını taşır. Modern ibranî edebiyatının en büyük nesir yazarıdır. (L)

Abrams denemesi. İnş. Belli bir beton kütlesinin kendi ağırlığı altında biçim değiştirmesini ölçerek dayanıklılık derecesini gösteren deneme. (L)

ABRAN i. Hayvc. *Mah.* Hayvanların yemlerinden yemeyip ayırdıkları iri saman parçaları (Gümüşhane). [M]

ABRANTÈS, Portekiz'de şehir; Estre Madura'da, Santarém idarî bölgesinde, Tejo ırmağının sağ kıyısına hâkim bir mevkide kurulmuştur; 11 300 nüf. 1807'de şehri zapt eden general Junot'ya *Abrantès dükü* unvanı verildi. (L)

ABRASAKS veya **ABRAKSAS,** Basileides'in Gnostik tarikatında kullanılan mistik ad. Yunan ebced hesabına göre bu addaki harflerin temsil ettiği rakamlar toplanınca 365 rakamı çıkar. Tarikatçılar bu terimle Tanrılığın 365 tecellisini gösterirlerdi. Bu ad gnostik asıllı muskalara da teşmil edildi. (Abrasaks'lar genellikle, üzerine birçok tılsımlı sembolle birlikte bu adın kazındığı küçük taşlardır. Basileides tarikatına da, hattâ gnostik'lere de mahsus değildir.) [L]

ABRAŞ sıf. ve i. (ar. *bereş,* benekli olmaktan *ebreş,* benekli [at]). Alaca benekli at: *Benekli, beneksiz, abraş, bilmem daha neler...* (Ahmed Rasim.) ‖ *Teşm. yol.* Çilli, çopur yüzlü, sarı saçlı ve açık renk gözlü insan.

— Vet. Atın tüysüz yerlerinde görülen uyuza benzer bir hastalık.

— Bot. Bitki yapraklarında klorofil azlığı sebebiyle meydana gelen kahverengi lekeler.

— Tekst. Tekstil ham maddelerinin veya mamullerinin fena boyanmalarından meydana gelen açık veya koyu lekeler. (M)

ABRAVANEL (Isaac), yahudi asıllı portekizli maliyeci ve kabalacı* (Lizbon 1437-Venedik 1509). Alfonso V zamanında Portekiz maliyesinin idaresini elinde bulundurdu, Juan II tarafından kovuldu, Katolik Fernando devrinde Aragon maliyesini idare etti; 1409'da sürüldü, Napoli'ye, sonra Venedik'e sığındı. Hıristiyanlığa düşmanlığını belirten bir Kutsal Kitap tefsiri vardır. — İBRANÎ LEON adıyle de tanınan oğlu YUDA LEON (1460-1520) 1536'da, Eflâtun mistisizminin izlerini taşıyan *Dialoghi d'Amore*'yi (Aşk Dialogları) yayımladı. (L)

Abraxas, J. Charrat'nın dört perdelik balesi. (Heinrich Heine'nin Faust'undan alınmıştır. Müzik: W. Egk; dekor ve kostüm: J. Fenneker.) Berlin Stadtische Oper'inde ilk olarak 8 ekim 1949'da oynandı. İlk temsildeki baş oyuncuları: J. Charrat ve Gabor Orban. Bu bale'nin başka bir şekli, Peter Van Dijk tarafından Hamburg operasında sahneye kondu (1965). Oynayanlar Dijk ile Nina Virubova idi. (L)

ABRAZİF sıf. ve i. (fr. *abrasif*). Sürtünme ile maddelerden ufak parçalar koparabilen ve bileği taşlarının yapımına yarayan sert madde.

— ANSİKL. *Abrazifler* tabiî veya sunî olabilir. Tabiî abrazifler, silisli (kuartz, kum, kumtaşı, arena, kieselguhr, sünger taşı) veya alüminli (zımpara, korindon) diye ayrılır; sunîler de cam tozu, demir - III oksid (kolkotar, ingiliz kırmızısı), korindon, bor karbür ve karborundum'dan ibarettir. Korindon, silisyum karbür (ve bu meyanda karborundum), bor karbür, elektrik fırınında elde edilir; bir bağlayıcı madde ile toplu hale getirilen bu ürünler sunî değirmen ve bileği taşı yapımında kullanılır. Tabiî abrazifler, yerlerini gün geçtikçe sunî abraziflere bırakmaktadır. En sert abraziflerden olmakla beraber, silisyum karbür billûrları alümin kristallerine nazaran biraz daha kırılgandır. Mohs cetveline maddeler, sertliklerine göre şöyle sıralanırlar: elmas, 10; bor karbür, 9,4; silisyum karbür, 9,2; billûrlaşmış alümin, 9; tabiî zımpara, 7,9; kuartz 6,8-7. Abrazifler ya tabiî halde (kumtaşından yapılma değirmen taşları, kumlama işleri için kum), ya toz halinde (parlatma, düzleme işleri için), ya bez veya kağıt üzerine yapışmış olarak (cam tozu, zımpara kâğıdı), ya da çapak gidermeden en ince rektifiye ameliyelerine kadar sanayide daha çok rağbet gören sunî bileği taşları şeklinde kullanılır. Bazen, gerek birtakım ince pürüzlerin giderilmesi, gerek çok sert âletlerin (tungsten karbürden fritleme yoluyle yapılan âletler gibi) bilenmesi için elmas tozundan yararlanılır. Abraziflerin tane büyüklüğü, bileme veya parlatma işlerinde çok önemli bir rol oynar. (Bk. DEĞİRMEN TAŞI.) [L]

ABRAZYON i. (lat. *ab,* çıkarıp almak, *radere,* kazınmak'tan fr. *abrasion*). *Abrazif** denilen sert bir madde yardımıyle, kazıyarak çıkarıp alma.

— Diş cerr. Dişin sert dokularının yıpranarak tahrip olması.

— Jeomorfoloji. Sert madde döküntüleri taşıyan suyun sebep olduğu mekanik aşındırma. (Özellikle deniz suyu için kullanılır. Yalı yarların (falez) gerilemesi sonucunda, kıyıdan açığa doğru düzenli bir eğim göstererek kayaları kesen yüzeye *abrazyon yüzeyi* denir.) [Eşanl. DENİZ AŞINIMI.]

— Tıp. Genişliği derinliğinden çok olan (sathî ülserasyon). ‖ Deri hekimliğinde, kötü teşekkül etmiş yara izlerini, bir motörle hareket ettirilen freze veya bileme taşıyle tahrip metodu. ‖ Cerrahlıkta, küçük mukoza parçalarının alınması: *Bir yaranın abrazyonu.* (L)

A Bre Değirmenci. Folk. Bk. AMMAN DEĞİRMENCİ.

ABREJE i. (fr. *abrégé*). Müz. Org klavyelerinin tuşlarıyle yatak supaplarını birbirine bağlayan mekanizmanın bir parçası. (L)

A Bre Süleyman Aga. Folk. Balkan türkleri ve özellikle Pomaklar arasında yaygın, türkülü bir halk oyunu. Kırklareli'ne bağlı Büyükmandıra köyündeki göçmenler hâlâ oynuyor. Genç kızların tek tek veya topluca oynadıkları bir kızlar dansıdır. (M)

ABRETTENE. Esk. coğ. Misya'da eski bir yer adı. (M)

ABREU (Alajo D'), portekizli hekim (Alcaçovas, Alentejo 1568'e doğr.-?, 1630). Portekiz'in Angola sömürgesine gönderildi ve sonra Felipe II'nin hekimi oldu. Tropik hastalıklarına dair çok ilgi uyandıran bir eser yazdı. (L)

ABREU (Antonio LIMPO D') **Abaete vikontu,** brezilyalı devlet adamı (?, 1797 Rio de Janeiro 1883). Brezilya'nın bağımsızlığını ilân etmesi üzerine çıkan kargaşalıklarda faal bir rol oynadı (1831), başbakan oldu (1854 ve 1858) ve Senato başkanı iken öldü. Pedro II zamanında Brezilya'da yapılan devrimlerde payı vardır. (L)

ABREU (Joao CAPISTRANO DE), brezilyalı tarihçi ve denemeci (Maranguape, Ceara 1853-Rio de Janeiro 1927). *Descobrimento do Brasil e Seu Desenvolvimento no Seculo XVI* (Brezilya'nın Keşfi ve XVI. Yüzyılda Gelişmesi) [1883] adlı eserin yazarı. (L)

ABRIŞ OKU. Okçuluk. Menzil atışlarında kullanılan bir çeşit ok. Farkı yeleğindedir. Diğer oklarda görülen, eşit aralıklarla ve birbirine paralel olarak yapıştırılmış üç parçalı yelek* yerine, bunda, uzun, tek parça tüy, helezon şeklinde sarılmıştır. Yeleğinin

Resim. Sabiha Bozcalı (MEYDAN) ; Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

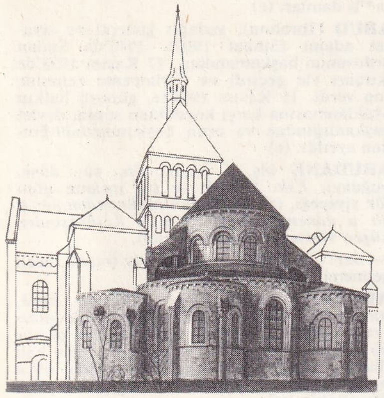

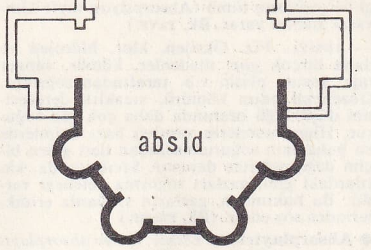

absid yuvarlakları
Saint-Benoit sur Loire kilisesi, Fransa

bu özel biçimi sebebiyle ok, havada dönerek ağır gider. Atıcı, okun havadaki durumuna bakarak atışında veya yayında herhangi bir kusur olup olmadığını kontrol eder; ayrıca menzil atışlarında, yarışmaya başlamadan önce değişik yönlere atılarak, rüzgârın yönü ve hızı, üst katlarda ters bir hava akımının bulunup bulunmadığı tespit edilir. (M)

ABRİÈS veya **SAİNT-MARTİN boğazı** veya **PRALİ boğazı**, fransız-italyan Alplerinde, Queyras kesiminde, yüksek Guil vadisiyle İsviçre'nin Vaud kantonundaki Germagnacsa veya Prali vâdisi arasındaki çifte boğaz. Yüks. 2 500 m.— Yakınında dağcılık ve kış sporları merkezi olan Abrès bulunur. (L)

ABRİLE f. Denizc. Baş direğin güverteye en yakın olan seren yelkenini (tirinket) ve baştan ikinci direğin (grandi) aynı yelkenini (mayıstra) boğmak (istigna etmek) için verilen kumanda. (M)

ABRİNKATU'LAR (lat. *Abrincatui*), bugünkü Avranchin bölgesinde yaşamış olan galyalı Keltler. (L)

ABRİZ blş. i. (fars. *āb*, su; *rīz*, döken). İbrik, kova, testi. ‖ Abdesthane, lâzımlık.

◆ **Âbrîzci** i. Teşk. tar. Osmanlı sarayında padişahın leğen ve ibrik hizmetini gören kimse, ibrikçi, ibriktar: *Cümleden biri âbrîzci Hüseyin çavuştur* (Naima). [M]

ABRONİA i. Bot. Kaynağı Kaliforniya olan otsu bitki. (*Nyctaginaceae* familyası). — ANSİKL. *Şemsiyeli abronia*, sürünücü veya tırmanıcı, ince uzun saplı, uzun ömürlü bir bitkidir. Güzel pembemsi leylak rengindeki çiçekleri, temmuzdan kasıma kadar açar; kokusu, vanilya kokusuna benzer. (L)

ABROSTOLA. Esk. coğ. Pessinus ile Amorion (Amuriye) arasında, Sakarya üzerinde eski bir şehir. (M)

ABROTANEL i. (fr. *abrotanelle*). Tekst. Fransa'da, Lyon şehrinde dokunan ve *armuaz* adı verilen, taftaya benzer, mat ve hafif ipekli kumaş. (L)

ABRÖVAJ i. (fr. *abreuvage*). Madencilik. Bir döküm üzerinde maden ve kum karışımından ileri gelen çapak. (Süngerimsi, fakat çok yapışkan olan bu çapak, genellikle dökümün çukur kısımlarında, kumun direnç ve yoğunluk yetersizliğinden meydana gelir.) [L]

ABRUS i. (yun. *abros*, güzel, bol'dan fr. *abrus* veya *abre*). Ormanc. İnce saplı ve genellikle sarmaşıcı, küçük pembe veya ak çiçekli, bütün sıcak ülkelerde bulunan ağaçcık. *Papilionacae* familyası, baklagiller takımı.)

— ANSİKL. *Abrus precatorius*'un kökleri, meyan kökü gibi kullanılır; kızıl ve bir kara nokta ile lekeli tohumları, Amerika'da tespih ve gerdanlık yapmağa yarar. (L)

ABRUZZİ (Luigi Amedeo di, SAVOİE DUKASI), italyan kâşif, dağcı ve denizcisi, Savoia-Aosta dukasının oğlu (Madrid 1873-İtalyan Somalisi 1933). İlk defa 1897'de tırmandığı Saint-Elias tepesinde (5 515 m), fransız Josef takım adalarında (1899-1900), 4 600 metreden yüksek on dört tepesine tırmandığı Ruwenzeri sıra dağlarında ve Karakurum'daki Baltoro buz dağının yukarı havzasında keşiflerde bulundu. Bu son seferinde, Broad Peak dağında 7 500 m.'ye ulaştı, K2'de (8 611 m.) en elverişli giriş yolu olan «Abruzzi mahmuzu» nu buldu. Daha sonraları, Türk-İtalyan savaşında bir italyan filosuna kumanda etti, Birinci Dünya savaşında da 1915'ten 1917'ye kadar İtalya Deniz kuvvetlerinin başkumandanlığını yaptı. 1919 ve 1929'da, İtalyan Somalisi'nde ve Habeşistan'da Şebeli'nin kaynağını buldu. (L)

ABRUZZİ dağları, (ital., tekili **Abruzzo**), İtalya'da kireçli Apennin dağlarının merkezî kısmı, çok kalın kıvrımlı tabakalar, kırıklar arasında yükselmiş bir sıra kütleler meydana getirmiştir (Monte Veline, 2 487 m.; Gran Sasso, 2 914 m., Apennin'lerin en yüksek noktası; Maiella, 2 795 m). Yumuşak arazide ise çukurlar açılmıştır: Aquila şehrinin bulunduğu Alterno vâdisi Sulmona şehrinin bulunduğu Pescara vâdisi, Avezzano şehrinin bulunduğu Fucino gölü çukuru. Kayaların tabiatı, karstik yüzey şekillerinin meydana gelmesine yol açmıştır. Apennin'lerin bu kesimi depremlerle sarsılır. Sert iklim yüzünden zıraat önemsizdir.

Geri âdetlere bağlı halk dinî geleneklerini muhafaza eder, cinlere inanır; aziz yortuları pek gösterişlidir, büyücülük devri törenlerine yaklaşır. Ahali birçok küçük merkezde toplanmıştır. Asıl merkez Aquila'dır. Pescara civarında petrol yatakları bulunmuştur. *Abruzzi'ler bölgesi*'nin nüfusu 1 220 000'dir. Bölge Aquila, Chieti, Pescara ve Teramo eyaletlerini kapsar.

ABRUZZİ lehçesi. Leng. Abruzzi bölgesinde konuşulan Güney İtalya lehçesi. (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. Ed. *Abruzzi edebiyatı, Cronaca Aquilana Rimata* (Manzum Aquila Kroniği) adlı bir destan yazmış olan Buccio di Ranallo di Popplito (?, 1300-?, 1363) ile başlamış ve yazarı belli olmayan birtakım değersiz eserler ile devam etmiştir. XIX. yüzyıldan, Orazio Delfico (1744-1835)'nun *Il Medico* (Hekim), *Il Sensale dei Natrimoni* (Evlendirme Simsarı) adlı komedileri belirtilmeğe değer. Daha sonra, Alfredo Luciani (doğ. 1887) ve lehçe tiyatrosuna yenilik getiren Cesare de Titta (doğ. 1862) gibi şairler ile Abruzzi edebiyatında tekrar bir canlanma görülür.

Abruzzi lehçesi'nin ünlüler sisteminin başlıca özelliği, geri ve hattâ ileri metafoni olayıdır; böylece [*Jé allavè*] (it. *io lavo*)'nun karşısında [tu allévè] (it. *tu lavigallo*); ve [lu tsujanè] (it. *lo zio*'nun karşısında [li tsijenè] (it.*gli zii*) yer alır. Son ünlülerin hepsi de zayıflama veya silinme eğilimi gösterir. Ünsüzlere gelince: *gn* grubu ([lenè], it. *legno*) yalınlaşır, önde yahut iki ünlü arasında *g* titreşimsiz solukluya dönüşür ([hallé], it. *gallo*); İtalyancada bulunmayan benzeşimler ([uddèmè], it *ultimo*) ve bazı ünsüz gruplarının iki unsurunu bir «*e*» ekleyerek ayrı söyleme eğilimi görülür ([solekè], it. *solco*). Abruzzi lehçesinde, yirmilik ([do], [tre vendinè] 40, 60 yerine) ve yüzlük ([unnècè cendé] 1 100 yerine) bir sayı sistemi vardır. Sözdiziminde *avere* ve *essere* yardımcı fiillerinin kullanılışı, hemen hemen İtalyancadaki kullanışın tam tersidir. Abruzzi lehçesinde bir belirsiz zamir vardır: ([omè], fr. *on*). [L]

ABS, Orta Arabistan'da Necd bölgesinde oturan bir arap kabilesi. Sayılarının az olmasına rağmen komşu kabilelerle mücadeleden çekinmeyen *Absîler*, bu çekişmeler sonunda çeşitli bölgelere göç ettiler. Başlangıçta islâm dinini kabul etmemişler ve Hz. Peygamber'in ölümünden sonra patlak veren yalancı peygamberler isyanına Tuleyha safında katılmışlardı. İsyan bastırılınca bir kısım topraklarını da kaybettiler. Halife Ömer zamanında İran ve Mısır'ın fethine katıldılar. Kûfe ve Fastat'ta kendilerine mahsus birer mahalle kurarak oralarda oturdular. Absîler en parlak devirlerini emevî halifelerinden Velid ve Süleyman zamanında yaşadılar. (M)

ABS, *a*krinolit, *b*utadiyen ve *s*tiren terpolimer'inin kısaltılmış adı. (Akrinolit ve butadiyen katıldığı zaman, klasik polistiren sağlamlaşır ve darbeye karşı daha dayanıklı olur. Bu bakımdan, sanayide, buzdolaplarının iç kapaklarında kullanılabilecek düz levhalar halinde dökülür.) [L]

ABS (Herman Josef), alman maliyecisi (Bonn 1901). 1929'da, Metallgesellschaft grubunun malî kuruluşu olan Berlin'deki Delbrück, Schickler ve Şki. bankasına girdi, altı yıl sonra bankanın idare meclisine seçildi. 1937'de Deutsche Bank idare meclisine girmek üzere Delbrück'ten ayrıldı. Milletlerarası malî meseleler üzerinde ihtisas kazanan Abs, 1945'de Üçüncü Reich'ın tesliminden sonra «bloke fonlar» uzmanı oldu. Dr. Schacht'ın malî doktrinlerine düşmandı, alman ekonomisinin kalkınmasına çalıştı. (L)

ABSALON, danimarkalı başpapaz ve devlet adamı (Fjenneslev 1128-Soro manastırı 1201). Tahsilini Paris'te yaptıktan sonra Roskilde piskoposu, sonra Lund başpiskoposu oldu. Kral Valdemar I'e müşavirlik etti. Vend'lere karşı girişilen bir çok savaşa katıldı. Oğlu Knut IV'ün saltanatı sırasında bütün naiplik yetkilerini kullandı, Pomeranya'nın ve Mecklenburg'un fethine yardım etti. (L)

ABSAROKA RANGE, A.B.D.'de sıra dağ; Montana ve Wyoming devletlerindeki kayalık dağlarındadır; *Granite Peak*'de 3 916 m.'ye yükselir. Bu sıra dağ Yellowstone havzasına hâkimdir. (L)

ABSENT i. (lat. *absinthium;* yun. *absinthion;* fr. *absinthe*). Bot. (Bk. PELİNOTU). ‖ Pelin'den (absent) yapılan içki. (Pelin yapraklarının [melekotu, anjelik] köklerinin [Çin anasonu] alkol içinde özelliklerini verinceye kadar bırakılması ve sonra damıtılması yoluyle elde edilen sıvıya, anason ruhu ve renk vermek için de indigo ilâve edilerek yapılır. Zehir oranı yüksektir; uzun süre içilirse *absentizm** hastalığına yol açar. (M)

ABSENTİZM i. Toksikol. Fazla absent içmekten ileri gelen hastalık hali (Pelin zehirlenmesi).

— ANSİKL. Absentin sinir sistemi üzerindeki tesirleri öbür sert içkilerinkinden çok daha barizdir ve acı bir uyku ilâcının yaptığı zehirlenmeye benzer. *Kronik absentizm* hissetme bozukluklarıyle belirlenir. Başlangıçta, özellikle ayaklarda, dokunma hissinin ağrılı olduğu bir devre vardır; ağrılar dokunmadan da olabilir. İleri safhada tam bir hissizlik başlar. Bundan sonra, genel fonksiyonlarda ve harekette bozukluklar (kaslardaki kuvvetin azalması, cinsî iktidarın, görmenin zayıflaması gibi), aklî melekelerde bozukluklar (hafızanın yavaş yavaş kaybolması, halüsinasyonlar, keder, endişe, asabiyet) başlar. *Akut absentizm*'de sarhoş, patırtıcı, saldırıcı ve heyecanlıdır, bunu bir gevşeme ve kollapsus takip eder. Absent ile zehirlenme nesil üzerinde derin bozukluklara sebep olur. (L)

ABSİD i. (es. lat. *absida;* yun. *hapsis, -idos,* çember kubbe'den fr. *abside*). Kiliselerle koronun ardındaki uç.

— Miner. İçinde uranyum ve titan bulunan bir çeşit torit.

— Mim. *Absid yuvarlağı*, kiliselerde sahnın bitimindeki absid'in yarım yuvarlağı.
— ANSİKL. Mim. Romalılar yapı dışına ta-

Luigi Amedeo di ABRUZZİ

absent yaprağı

Hermann Josef ABS

Foto. Ullstein, Publiphoto (LAROUSSE)

ABSTRE sanat, Francis Picabia'nın tablosu (1913)

Abuşka Lûgati
(Süleymaniye kütüphanesi)

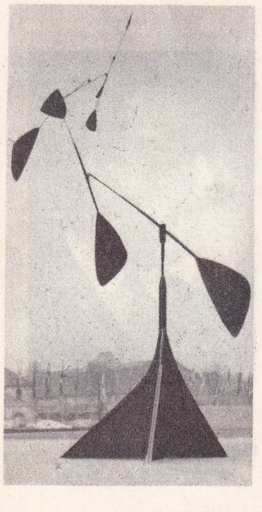

ABSTRE sanat
A. Colder'in spirali

şan yarım çember gözlere *absida* derlerdi. Bu çeşit bir göz, bazilikaların uçlarında yapılırdı. Kiliselerdeki absidlerin menşei de budur. Genellikle yapıtın doğu yönünde yer alır. Yarım çember bir biçimi vardır, çoğu zaman şapellerle (absidiyol) çevrelenir. (L)

ABSİDYA i. (fr. *absidia*). Küflere yakın bir toprak mantarı (20 türü vardır; mucorales takımından). [L]

ABSİL (Jean), belçikalı besteci (Peruwelz, Hainaut, 1893). Brüksel konservatuvarında org, armoni ve füg birincilik ödüllerini kazandı. Orkestrasyonda Paul Gilson'un öğrencisiydi, Agniez ödülünü ve Roma ikincilik ödülünü kazandı (1922). Her tarzda besteleri vardır: lirik eserler (*Peau d'Ane* [Eşek Derisi] 1937, *le Chapeau Chinois* [Çinli Şapkası, bir çeşit zil] 1936, *les Voix de la Mer* [Denizin Sesleri] 1953); orkestra ve oda müziği eserleri (beş senfoni, rapsodi, süit, serenat, trio, kuator, kentet, konçertolar, senfonik varyasyonlar, bir senfonik şiir (*la Mort de Timagiles* [Timagiles'in Ölümü] 1931, v.b.), bir kantat (*les Chants du Mort* [Ölümün Şarkıları] 1943), kutsal cuma için bir *Threnos* 1946). [L]

ABSOLÜSYON i. (fr. *absolution*). Din. Hıristiyanlıkta günah çıkaran kimsenin, papaz tarafından bağışlanması, affı: *Burada seni konfesyon ederek, absolüsyon vermeğe gelmedim.* (H. R. Gürpınar). [M]

ABSORPSİYON i. (lat. *absorptio*'dan fr. *absorption*). Emme, içme. *Esk.* Mas, imtisas. *Yeni dil.* Soğurma*.

— Fiz. Bir gazın katı veya sıvı bir cismin içine girmesi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Isı absorpsiyonu.* Bk. ISI. ‖ *Işımaların absorpsiyonu,* Bk. IŞIMA. ‖ *Absorpsiyon tayfı* ışımaların bir ortamda soğurulmasından (massedilmesinden) meydana gelen tayfdaki karanlık çizgi ve şeritlerin tümü (Absorpsiyon tayfı kimyasal analize yarar. Bk. TAYF.)

— ANSİKL. Fiz. Oksijen, klor, hidrojen ve daha birçok gaz; madenler, kömür, sünger taşı, yosun, platin v.b. tarafından soğurulur. Gözenekli odun kömürü, sıcaklık derecesinin düşüklüğü oranında daha çok gaz soğurur. Higrometrelerin yapılışı bazı cisimlerde su buharının soğurulmasından ileri gelen biçim değişmelerine dayanır. Sıvılarda da, katılardaki gibi, gazları soğurma yeteneği vardır. Bu bakımdan, gazların sıvılarda eridiklerinden söz edilir. (Bk. ERİME.)

◆ **Absorplayıcı** sıf. Elektr. *Dalga absorplayıcısı* veya *soğurucusu,* yüksek gerilime karşı koruyucu araç. Hatlara seri halinde bağlı indüktans makaralarından veya yere bağlı paralel kondansatörlerden meydan gelir. (Bu araç gelen dalgaların genliğini ve etkilerini azaltır.) ‖ Fiz. Bk. SOĞURMA.

◆ **Absorpsiyometre** i. Kimya analizlerinde gazların sıvılar tarafından soğurulmasını ölçen âlet.

◆ **Absorptivite.** i. Bk. SOĞURMA. (LM)

ABSTEMİUS, XVI. yy. italyan hümanisti, Lorrenzo **Bevilacqua**'nın latinleştirilmiş adı. Macerata'da doğdu. Birkaçı La Fontaine tarafından taklit edilen latince bir masallar derlemesini yazdı: *Hecatomythion.* (L)

ABSTRE sıf. (lat. *abstrahere,* bir şeyden çıkarmak, ayırmak'tan fr. *abstrait,* soyut). Soyutlamanın sonucu olan: *Kavram, abstre ve genel bir fikirdir.* (Bk. SOYUT)

— G. santl. *Abstre sanat,* duyulur gerçeğin görünüşlerini değil de, soyut gerçeği göstermek isteyen sanat. (Bk. ANSKİL.)

— Leng. *Abstre isim.* Bk. SOYUT.

— Mat. *Abstre sayı.* Bk. SOYUT.

— ANSİKL. G. santl. Non figüratif (fr. *non-figuratif,* figüratif olmayan) da denilen *abstre* sanattan yana olanlara göre, belli bir düzene sokulan çizgiler ve renkler, duyguları, duyuları, fikirleri ve düşünceleri, bütün çeşitliliğiyle, ve figüratif sanattan daha iyi anlatabilir. (Bu bakımdan, abstre sanat, ses ve ritim'den yararlanan müziğin yolunu benimsemiştir.) Bu anlayışın çok eski bir geçmişi olduğunu, tarih öncesine kadar uzandığını belirten abstre sanatçılar, Allahın yarattığı şekilleri taklit etmeği yasaklayan Kur'an'a rağmen müslümanların şaheserler yarattıklarını ileri sürerler. Modern abstre sanat Avrupada ancak 1910 yılından sonra ortaya çıkmıştır. Bu yolda ün sağlamış ilk ressamlar arasında, rus veya aslen rus olan Vasili Kandinski'yi, Maleviç'i, Michel Larionov'u, Natali Gonçarova'yı, Sonia Delaunay'i, çek ressamı Franz Kupka'yı, italyan Alberto Magnelli'yi, Fransızlardan Robert Delaunay'i, Auguste Herbin'i ve Francis Picabia'yı sayabiliriz. Abstre heykeltraşlar arasında en bilinenleri Pevsner, romanyalı Brancusi, macar Beothy, fransız Hans Arp, belçikalı Vantongerloo, amerikalı Calder'dir. (L)

ABŞALOM, Davud'un oğlu. Babasına karşı düşmanlarıyle elbirliği etti, Kudüs'ten kaçmak zorunda kaldı. Kaçarken uzun saçları bir ağacın dallarına takıldı, ve ağaca asılı kaldı. Peşine düşmüş olan Yoab, Davud'un emrine rağmen onu öldürdü. (L)

ÂBŞÂR i. (fars. *āb,* su; *şār,* şırıltı). *Esk.* Şelâle, çağlayan: *Dü çeşm-i âbşârım pül gibi yollarda kalmıştır* (Nâbi). [M]

ABT (Roman), isviçreli mühendis (Bünzen 1850-Luzern 1933). Dağ demiryolları uzmanı. Kablolu trenler ve dişli demiryolları inşa etti. (L)

ABU, eski Mısır'ın güneyinde bulunan bir nomos'unun merkezi. Yunanlılar buna *Elefantin* adı vermişlerdi. Yaratıcı ve çömlekçi tanrı Hunum'a orada tapılırdı. (L)

ABU, Hindistan'da kasaba; Maharaştra'da, Ahmadâbâd'ın kuzeyinde; 4 300 nüf. Abu dağının ağaçlık yamaçlarında yazlık dinlenme yeri. Jain dininin mermer tapınakları (XI-XIII. yy.), göbekli kubbe tavanları, cikhara*'lı damlar. (L)

ABUD (İbrahim), sudanlı general ve siyaset adamı (Sinkat 1900). 1956'da Sudan ordusunun başkumandanı. 17 Kasım 1958'de iktidarı ele geçirdi ve parlamento rejimine son verdi. 15 Kasım 1964'te, güneyli halkın ayaklanmasına karşı koyduktan sonra, devlet başkanlığından ve ordu başkumandanlığından ayrıldı. (L)

ÂBUDÂNE blş. i. (fars. *āb,* su; *dâne,* buğday). *Esk.* Ekmek ve su, insanın günlük yiyeceği, rızk: *Cihânın ni'metinden kendi âb u dânemiz yeğdir / Elin kâşânesinden kûşe-i vîrânemiz yeğdir* (Nâmi).

— DEY. *Âbudânesi tükenmemiş (mec.),* eceli gelmemiş. (M)

ÂBUHAVA blş. i. (fars. *āb,* su; *hevā,* hava). *Esk.* İklim: *Altında mı üstünde midir cenneti-âlâ / El-hak bu ne hâlet, bu ne hoş âb u hevâdır* (Nedim). ‖ *Mec.* Bir yerin hali (havası): *Hoş geldi bana mey-gedenin âb u hevâsı / Billâh güzel yerde yapılmış yıkılası* (Bâki). [M]

ABUK AHMED PAŞA, osmanlı kumandanı ve devlet adamı (1859, ?-1923, ?). Harp okulunu bitirdikten sonra binbaşı rütbesiyle, Osmanlı devletinin Belgrad elçiliğine ataşemiliter oldu. Ferikliğe kadar yükseldi. Balkan savaşında (1912) Şark ordusunu teşkil eden dört kolordudan birinin kumandanlığına getirildi. Mahmud Şevket Paşanın katli (1913) olayını, Prens Sabahaddin ve Salih Paşayle anlaşarak tertiplediklerı söylenir. İttihad ve Terakki fırkasına içten bağlıydı, buna rağmen yaptığı işler fırkası tarafından hoş görülmediği için, Enver Paşanın Harbiye nazırlığı zamanında emekliye çıkarıldı (1914). Mondros mütarekesinden sonra, Damad Ferid Paşanın ikinci kabinesinde Harbiye, dördüncü kabinesinde Nafıa nazırlıkları görevini aldı. (M)

ABUK SABUK sıf. ve zf. Saçma sapan, mânâsız, asılsız, boş [söz]: *Akşam namazından geldi.* [...]. *Abuk sabuk söylenmeğe başladı* (Musahibzade Celâl). ‖ Yersiz, ölçüsüz, düzensiz [hareket]: *Abuk sabuk bir gidiş* (Oktay Rifat). [M]

ABUKUMALİT i. İtriyum, toryum, kalsiyum, tabiî fosfat silikatı. (L)

ABULİ i. (yun. *bulesthai,* istemek, kelimesinin tesiriyle mânâsı değişen *abulia,* düşüncesizlik). Psikiyatr. İradenin azalması veya tamamen yok olması.

— ANSİKL. Psikiyatr. Sık görülür bir bozukluk olan Abuli özellikle nevroz ve psikonevrozların seyri sırasında meydana çıkar. Ne yapmak gerektiğini bilip de bunu yapmamak hastalığın ayırıcı niteliğidir. Abuli'ye tutulmuş hastalar bir türlü, eyleme geçmeden ,düşünmekle, danışmakla oyalanır ve hiç bir sonuca varamazlar. Kararsızlıkların bir çoğu önemsiz abuli halleridir. (L)

ABULLABUT sıf. Hantal, kaba saba, anlayışsız [kimse]. (M)

ABUNLUK i. Zır. *Mah.* Tarlanın kıyısında, önce gübre biriktirilip sonra arpa ekilen yer: *Ali'nin abunluğu orada mı?* (Ünye). [M]

ab uno disce omnes (lat. dey.), *birinden hepsini tanı* demektir. Bir şeyi anlamak, bir örneğin yeterli olduğunu belirtmek için kullanılır. Vergilius'un eserinde (II, 65-66) Aeneas, kalleş yunanlı Sinon'un Truvalıları aldatıp tahta atı şehre nasıl soktuğunu Dido'ya anlatırken, bu sözü kullanır. (L)

ABURA i. Tropik Afrika'sı odunu; Fildişi Sahilinde *bahia* denir (*Mitragina* cinsi). [Pembemsi gri renkte ve yumuşak olan bu odun doğramacılıkta ve tezyinat gibi işlerde kullanılır.] (L)

ABURAGİRİ i. Japonya'da bazı cilâ ağaçlarına verilen ad. (L)

Ab urbe condita libri (lat. *ab urbe condita,* şehrin kuruluşundan bu yana [Romalılar, şehirlerin şehri saydıkları Roma'nın kuruluşunu (M.Ö. 753) başlangıç yılı olarak alırlardı] ve *libri,* kitaplar). *Titus Livius*'ün Roma Tarihi. Bu eserden, eksiksiz olarak sadece otuz beş kitap günümüze kadar kalmıştır. İlk on kitapta Roma'nın kuruluşu, XXI'den XXX. kitaba kadar Anibal'a karşı girişilen savaşlar, XXXI'den XL. kitaba kadar da 201-179 yılları (Makedonyalı Philippos'un ölümü) anlatılır. Eserin bundan ötesi hakkında ancak parçalardan ve özetlerden

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN), Giraudon (LAROUSSE)

bir fikir edinilebilir. *Livius*'ün Roma Tarihi, daha sonraları, onar kitaplık bölümler halinde toplanmış, her bölüme Onluk, eserin tümüne de Onluklar (fr. *les Décades*) adı verilmiştir. (L)

ABUR CUBUR i. Tadı ve sırası birbirine uymayan, karışık yiyecek: *Çocukların abur cubur yemesi doğru değildir.* ‖ *Mec.* Saçma sapan, yersiz, asılsız [söz]: *Şöyle etmedin, azledeyim mi? Böyle etmedin, değiştireyim mi? gibi abur cubur maddelerle iki günde bir başımıza kakılıp durulacak...* (Âkif Paşa). ‖ Sıradan, basit, alelâde [kimseler]: *Bizim ev öyledir. Akşamlara kadar hamam gibi işler. Hep gelenler abur cuburdur* (H. R. Gürpınar). *Hasılı abur cuburdurlar* (Haldun Taner). [M]

Aburel Metodu. Obstetrik. Ölü yumurtanın tutukluğu halinde rahmi harekete getirmek için, yumurtalık içine hipertonik tuzlu serum zerk etme metodu. (L)

ABUS sıf. (ar. *ᶜubūset*, somurtkanlık'tan *ᶜabūs*). Asık suratlı, somurtkan [kimse] :

Acaib-ül-Mahlûkat'tan bir sayfa
Molla Murad kütüphanesi, İstanbul

Abus, traşı uzamış, göz kapakları düşük bir kahveci (S. F. Abasıyanık). ‖ Asık, dargın, çatık [çehre]: *Zaten abus olan yüzünden derin bir kırgınlık göründü* (Ahmed Rasim). ‖ *Mec.* Sert, kızgın, menfî: *Artık her taraftan bârid, abus cevaplar almağa başlamıştım* (Y.K. Karaosmanoğlu). ‖ Felâketli, talihsiz: *Abus yılların abus çocuğu. Bu güzel meyvaları bu çirkin kalem neden hapsettin?* (Y. K. Karaosmanoğlu).

— DEY. *Abusülvech*, asık, somurtkan yüzlü. (M)

abusus non tollit usum (lat. dey.) *Kötüye kullanma, kullanmamağı gerektirmez*, yani bir şeyin kötüye kullanılma ihtimali, o şeyi hiç yapmamak gerektiğini göstermez. (L)

Abuşka Lûgati, XV. yy. Çağatay şairi Ali Şir Nevâi'nin eserlerindeki Nevâi dili kelimelerini Türkiye Türkçesiyle izah için yazılmış lûgat. Eserin asıl adı ve müellifi belli değil. Kitapta ilk kelime *Abuşka* olduğu için böyle adlandırılmış. Abuşka lûgatı, kendinden sonra yazılmış bütün Orta Asya (Çağatay) Türkçesi lûgatlarına kaynak olmuştur. Eserin çeşitli Avrupa kütüphanelerinde yazma nüshaları var. Müsteşrik Vambery tarafından latin harfleriyle transkripsiyonu yapılarak Macarcaya tercüme edildi (Budapeşte 1862). Petersburg nüshası ise Vilyaminof Zernofon tarafından fransızca bir önsözle 1869'da bastırıldı. (M)

ABUTA i. Küba, Haiti, Guyana, v.d. yerlerde yetişen birçok ağaççık türünün adı. Çekirdeğinden fekül ve yağ elde edilir. (Balıkağızotugiller.) [L]

ABÜ i. (fr. *abus*). Aşırılık, ifrat: *O, abüsünün kurbanı oldu* (H. R. Gürpınar). [M]

ÂB Ü TÂB i. (fars. *āb*, su; *ü*, ve; *tāb*, parlaklık). Esk. *Mec.* Güzellik, letafet: *Seyr kıl gör kim gülistânın ne âb ü tâbı var* (Fuzuli). ‖ Tazelik, canlılık: *Biraz şu rind-i ilâhîye âb ü tâb getir* (Muallim Naci). *Rum'da şi're âb ü tâbı evvel bunlar vermişlerdir* (Riyâzî). ‖ Parlaklık, ihtişam, gösteriş: *Âb ü tâbiyle bu şeb hâneme cânân geliyor* (Şarkı). [M]

ABYDOS. Esk. coğ. Bk. ABİDOS.

ABYOD veya **ABYAZ** (VADİ EL-), Cezayir'de, Avras dağ kitlesinde bir akarsu. Cebel Şelya'dan çıkar, Ahmar Hadu dağı eteğini boylar; vâdisi, vahalar meydana getiren birtakım küçük çanakları, dar boğazlarla birbirine bağlar. Akarsu güneyde, Şot Melgir tuzlu bataklığında sona erer. (L)

ABYOD SİDİ ŞEYH (EL-), Cezayir sahrasında, Saura idarî bölgesinde çevre (arrondissement) merkezi; Ksur dağlarının eteğine rastlar. XVII. yy.'ın ünlü mürâbiti Sidi Şeyh'in (Sīdī Şayh) türbesi bulunduğu için, bu yer kutsal sayılır. (L)

ABZAH [*zah*], Kafkas dillerinden Adige'nin batı kolunu teşkil eden Kyah (*k'yah*) veya Çerkezce'nin bozkır diyalektlerinden biri. Abadzeh [*zeh*] de denir. En yakını Bjeduh [*duh*] diyalektidir. Eskiden Kuban ırmağının yukarı kısmında 19 000 kişi tarafından konuşulurdu. Türkiye'ye göçten sonra (1864), şimdi Maykop dolaylarında oturan, çiftçilik ve bahçıvanlık ile geçinen ve Abzah etkisi altında bulunan 5 000 kişinin dilidir. Kabartayca'dan bazı fonetik farklar ile ayrılır; Kabartay thu [*th'u*], abzah tfı [*tfī*] (= 5) gibi. (M)

AC, *aktinyum*'un kimyadaki sembolü. (L)

ACABA veya **ACEBA** edat. (ar. *ᶜaceb*, şaşılacak şey'den). Hayret, şüphe, tereddüt ifade eden soru edatı: *Acaba bunu dün gece onbaşı mı getirdi?* (R. N. Güntekin). *Sarâhaten acaba söylesem darılmaz mı?* (O. S. Orhon). *Bunların hepsi de iş için mi bekliyorlardı aceba?* (Orhan Kemal). [M]

ACAB AĞACI i. Sıcak bölgelerde yetişen almaşık yapraklı dikenli ağaç veya çalı. Etli, kapçık şeklinde olan ve yenebilen meyvesinin ortası özlü bir madde ile doludur. (Başlıca türü: Madagaskar erik ağacı [*F. Ramontchi*]. *Flacourtia* familyasından.) [L]

ACACİA i. Bot. Bk. AKASYA.

ACADİE veya **AKADYA**, eski Fransız Kanadası'nın doğu bölgesi. 1604'ten itibaren, ilk sömürgeleşme teşebbüslerine sahne oldu; ingiliz sömürgelerinin komşuluğu yüzünden, sık sık saldırılara uğradı. Zaman zaman kaybedilip geri alınan Acadie, Utrecht antlaşmasi ile İngiltere'ye bırakıldı (1713). Kendilerini Fransa'ya karşı savaşmaya mecbur edecek şekilde yemin etmemek kararını vermiş olan Akadyalılar, bu yüzden zulüm gördüler; 1755 eylülünde, İngilizlerin Kuzey Amerika'daki on üç sömürgesine kütle halinde sürülerek, dağıtıldılar. Bu olay tarihe (Grand Dérangement) «Büyük Perişanlık» adıyle geçti. Acadie arazisinde bugün Yeni-Brunswick ile Yeni-İskoçya bulunmaktadır. (L)

ACAENA i. Güney yarım kürede yetişen çiçekli bir bitki. (Kerguelen adalarındaki *Acaena adscendens*, bunlardan biridir. Gülgiller.) [L]

ACAİB-İ SEB'A (Acaib-i Seb'a-i Âlem de denir). Blş. i. Dünyanın yedi hârikası. Bk. DÜNYA. (M)

Acaib-ül-Mahlûkat, Yazıcıoğlu Ahmed* Bîcan Efendinin Kazvinî'den tercüme ettiği eser (1453). Kozmoğrafyadan ve acayip mahluklardan bahseder. Türkçesi bakımından büyük değer taşıyan kitabın yazma bir nüshası İstanbul Molla Murad kütüphanesinde, bir nüshası da İngiltere'de British museum'dadır. (→ Bibliyo.) [M]

ACAİP. Bk. ACAYİP.

ACAK i. Yeni Gine'nin doğusunda bulunan kırmızı renkli, vahşî köpeğin (*canis rutilans*) malezya dilindeki adı. (L)

— **ACAK**, ek gram. **1.** *Fiil çekimi eki.* Türkçe fiil çekimlerinde, kalın sıradaki fiil kök ve gövdelerine gelen, gelecek zaman eki; bu ekin sonundaki «k» sesi, çekim sırasında iki

Acaib-ül-Mahlûkat'tan bir sayfa
«İsrafil surunu üflüyor»

sesli arasında kalınca sadalılaşır, yumuşar ve «ğ» olur: *yaz-acağ-ım, yaz-acak-sın, yaz-acak, yaz-acağ-ız, yaz-acak-sınız, yaz-acaklar.* **2.** *İsim fiil eki.* Türkçede kalın sıradaki fiil kök ve gövdelerine gelen isim-fiil eki; bu ek ile kurulan kelimeler çoğu zaman sıfat, kalıplaşmış bazı hallerde de isim olarak kullanılır: *Yakılacak kitap, yırtılacak ağız,* «*[...]senin oğlan tokadı/Herifin yırtılacak ağzına kalkıp, yamadı.*» (M. A. Ersoy). [*sıf. ol.*]; *açacak, alacak* [i. ol.] (Bk. FİİL). [M]

ACAPULCO veya **ACAPULCO De Juarez,** Meksika'da (Guerrero idarî bölgesi), Pasifik kıyısında liman şehri; 28 500 nüf. 1909 yer sarsıntısından sonra tekrar inşa edildi. Güney kesimindeki limanın XVI. ve XVII. yy'dan beri Uzak-Doğu ile ilişkileri vardır: gerçekten de, Filipinlerdeki ispanyol garnizonlarının ihtiyaçlarını sağlıyan Manila kalyonu her yıl Acapulco'dan hareket ederdi. (L)

ACÂM çoğl. i. (ar. *ᶜacem*. Araplara göre arap olmayan'dan *aᶜcām*). Acemler, İranlılar: *Etti hüner-verân-ı A'câm / İhyâ-yı ulûm-i dîn-i İslâm* (Ziya Paşa). [M]

ACANTHACEAE i. Başlıca cinsi *acanthus* olan bir bitki familyası (İkiçeneklıler sınıfının birleşik petallilerinden).

— ANSİKL. Bu familyadaki bitkiler ot veya

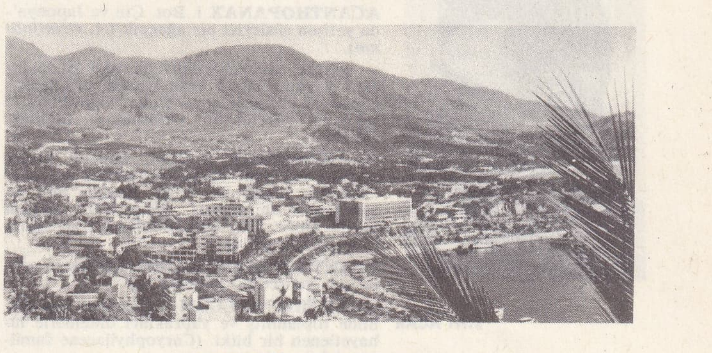

ACAPULCO (Meksika'da liman şehri)

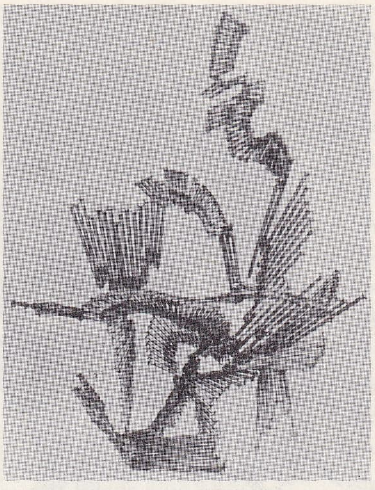

Kuzgun ACAR'ın bir heykeli sanatçının özel arşivi

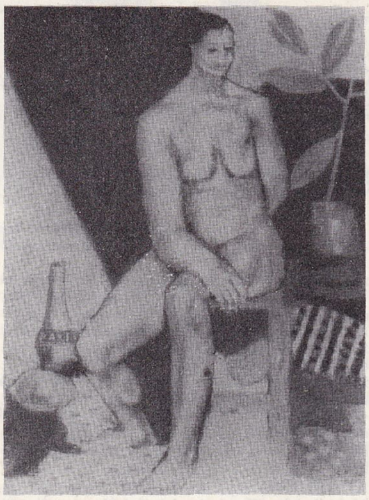

Salih ACAR'ın bir resmi: Oturan Kadın Resim ve Heykel müzesi, İstanbul

Sırrı ACAR

çalılardır. Çiçekleri parlak renklidir, bir yaprağın veya bir braktenin koltuğunda hemen her zaman tek olarak bulunur. Bunlar çoğunlukla süs bitkileridir; bir kısmı tıpta, yumuşatıcı veya kuvvet verici olarak kullanılır. (L)

ACANTHOCİNUS i. Zool. Larvası kozalaklıların ağacında gelişen kınkanatlı bir böcek. (Erkek Acanthocinus oedlis antenlerinin uzunluğu ile dikka‹i çeker. Uzunduyargalılar.) [L]

ACANTHOLİMON i. Bot. Bk. KARDİKENİ.

ACANTHOPANAX i. Bot. Çin ve Japonya'da yetişen süsleyici bir ağaçcık (*A. ricinifolium*).

— ANSİKL. *Acanthopanax* cinsinin 20 kadar türü vardır. Tüylü veya çıplak bitkilerdir. Çiçekleri poligam veya erdişi, yaprakları el şeklinde parçalıdır. (Araliaceae familyası.) [L]

ACANTHOPHİS i. Zool. Dikenli pullar taşıyan, iki yanı basık bir kuyruk ile nitelendirilen zehirli bir yılan. Başlıca tür: Acanthophis antractieus. *Ölüm yılanı* yaygın adı ile anılır. (Proterogliflerden bir alt takım [Suyılanıgiller].) [L]

ACANTHOPHOENİX i. Bot. Maskaren adalarında yetişen bir palmiye. (L)

ACANTHOPHYLLUM i. Çiçekleri baş şeklinde toplanmış ve yaprakları dikenlerle nihayetlenen bir bitki. (Caryophyllaceae familyası.) [L]

ACANTHOSTAURUS i. Zool. Dikenli bir hayvan. Üzerindeki yirmi iğneden, ekvator biçimi kesişen dördünün birbirine eşit ve haç şeklinde üst üste gelmiş öteki on altı iğneden daha büyük olmasıyle tanınır. (L)

ACANTHUS i. (lat. k.; yun. *akantha*). Bk. AYI YONCASI.

a cappella sıf. dey. (ital. k., *kilisede* demektir). Rönesans devrinde sayısız kontrapuntacı'nın yazdığı çalgı eşliği olmayan, çok sesli dinî müzik eserlerinin üslûbu hakkında kullanılır. (*Continuo*'dan [Sürekli pes ses] yararlanma, ancak XVII. yüzyılda yaygın bir hal aldı fakat, *a cappella* tarzı da ortadan kalkmadı.) || Zamanımızda bu terim, din dışı da olsa, çalgı eşliği bulunmayan koro eserleri hakkında kullanılır. (L)

ACAR sıf. Becerikli, tuttuğunu koparan, hamarat: *Bizim ev mahkeme, hâkim, bereket versin acar/Geceden hükmü verir gündüzün icrâya koşar* (M. A. Ersoy). || Taşkın, atılgan, cesur, gözü pek, çevik, gürbüz: *İslâhiyeli Hamdi vardı, acar oğlan, bilekli de* (Orhan Kemal). [M]

ACAR (Kuzgun), türk heykeltıraşı (İstanbul 1928). Türkiye'de soyut heykeltıraşlığın temsilcilerinden. Öğrenimini İstanbul Güzel Sanatlar akademisinde, Zühtü Müridoğlu atelyesinde yaptı. Tel, demir, çivi, tahta gibi çeşitli malzemeyle heykel yapar. 1962 Devlet sergisinde heykel birincilik mükâfatını kazandı; 1961 Paris Genç Sanatçılar Biennali'nde birincilik aldıktan sonra, bir fransız bursundan faydalanarak Paris'e gitti, serbest çalıştı. Paris Modern Sanat müzesinde açılan özel sergisinden sonra, bir eseri bu müzede teşhir edilen Acar, yurda dönüşünde bina cephelerine heykel dekorasyonları yapmağa başladı. İstanbul Resim ve Heykel müzesinde ve özel koleksiyonlarda eserleri vardır. (M)

ACAR (Salih), türk ressam ve dekoratörü (Sofya 1927). İlk ve orta öğrenimini Sofya'da tamamladıktan sonra Türkiye'ye geldi ve İstanbul Güzel Sanatlar akademisinde önce resim, sonra heykel bölümlerinde çalıştı. Sinema, tiyatro, otel v.b. umumî yapılardaki değişik teknikli dekoratif resimleriyle kendini tanıttı. Tablolarında bellibaşlı konu olarak çeşitli kuşları ele alan Acar, stilize edilmiş gerçekçi bir üslûp uygulamaktadır. Devlet Resim ve Heykel müzesinde eserleri var. (M)

ACAR (Sırrı), türk güreşçisi (Yalova 1943). Güreşe 1962 yılında İstanbul Güreş kulübü minderlerinde başladı. Pek kısa bir zamanda, greko-romen stilinde başarılı bir güreşçi olarak belirdi. 1964 yılında millî güreş takımımıza seçildi. 1964 Balkan üçüncüsü, 1965 Dünya ve Balkan üçüncüsü, 1967 Avrupa birincisi ve Akdeniz üçüncüsü, 1967 Dünya şampiyonu ve 1968 Avrupa greko-romen şampiyonu. (M)

ACARA cumhuriyeti (rusça, *Acarskaya Asrr*), S.S.C.B.'de, federal Gürcistan cumhuriyetine bağlı, muhtar cumhuriyet. Rion ırmağı güneyinde, Karadeniz kıyısındadır. 2 900 km² yüzölç.; 245 000 nüf. Merkezi Batum (rusça, *Batumi*). Subtropikal ürünler (turunçgiller, çay, tütün.) [L]

ACARA dağları, S.S.C.B.'de, Güney Kafkasya'nın batı kesiminde, Türkiye'deki Rize dağlarının devamını meydana getiren dağlar; 2 850 m. (L)

ACARİSTAN, S.S.C.B.'nin, Gürcistan Sovyet Sosyalist cumhuriyeti içinde kurulmuş muhtar cumhuriyet; 3 000 km²; 281 000 nüf; merkezi Batum (Batumi), 94 000 nüf. Acaristan toprakları, Rize dağlarının Çoruh ırmağı aşağı çığırının doğusundaki uzantısı üzerinde yer alır. Her mevsimi bol yağışlı, yazları sıcak, kışları ılık bir iklimi olan bu dağlar gür ormanlarla, alçak yamaçlarda çay bahçeleri, eteklerde meyva, mısır, fasulya ve tütün tarlalarıyla kaplıdır. Acaristan nüfusunun büyük kısmını çoğu müslüman olan Acarlar* (veya Acaralılar) meydana getirir; ayrıca Türk, Gürcü, Rus, Ermeni ve Rumlar da bulunur.

Acaristan cumhuriyeti, Gürcistan topraklarında, müslüman Acarların toplu yaşadıkları saha üzerinde, 1921'de kurulmuştur. Halk geçimini tarım (meyva, çay), hayvancılık (sığır) ve ormancılıkla sağlar. Memlekette, özellikle Batum'da, demir, kereste, çimento, seramik, tütün... fabrikaları vardır. (M)

ACARLAR veya **ACARALILAR.** Etnol. Karadeniz'in doğu bitiminde, Güney Kafkasya'nın Türkiye'ye komşu kesiminde yaşayan küçük bir kavim. Acarlar, menşe bakımından Gürcülere benzerler; konuştukları dil de Gürcü diline komşudur; bununla beraber eski devirlerden beri, denizden gelen çeşitli kavimlerin etkisi altında kalmışlardır. XVI. yy. ortalarında (Selim I-Kanunî Süleyman devri) osmanlı hâkimiyetine giren Acarların büyük kısmı (üçte ikisine yakını), kendiliklerinden Müslümanlığı kabul ettiler. Yaşadıkları topraklar, Trabzon eyaletinin, (Çoruh ırmağı ağzının batısındaki kalenin adıyle) Gönye sancağı ve Çıldır eyaleti arasında bölünmüştü. *Acara ülkesi* 1878'de, (Berlin antlaşmasıyle) Rusya'ya terk edildi; Çarlığın yıkılması üzerine (1918) bir süre tekrar Türkiye hâkimiyetine geçti. S.S.C.B. ile varılan antlaşmaya göre 1921'de geri verildi ve topraklar üzerinde Gürcistan cumhuriyetine bağlı muhtar bir bölge kuruldu. (Bk. ACARİSTAN) [M]

ACARTAV i. Zır. *Mah.* Sürülecek tarlanın şubat içindeki tavı (Elmalı). [M]

ACARUS. Bk. UYUZ BÖCEĞİ.

ACATAY (Abdülgaffar), ilim adamı (Denizli 1904). 1926'da Orman Mekteb-i Âlisi'ni bitirdi. Saksonya Yüksek Mühendis mektebinin Tarant Yüksek Orman mektebi şubesinde doktora verdi. 1946'da profesör oldu. 1948'de Orman fakültesine girdi. Şimdi aynı fakültenin Orman Entomoloji ve Koruma kürsüsünde profesör. 1940 yılından beri çeşitli yerli ve yabancı dergilerde ilmî makaleleri çıkmakta. Kitapları: *Untersuchungen über menge und Güte des Samenansatzes in verschiedenen kronenteilen einheimischer waldböume*», Berlin 1937; *İstanbul Çevresi ve Bilhassa Belgrad Ormanındaki Zararlı Orman Böcekleri, Mücadeleleri ve İşletme Üzerine Tesirleri*, Ankara 1943; *Orman Koruma Kılavuzu*, İstanbul 1946; *Zararlı Orman Böcekleri Teşhis Anahtarı*, İstanbul 1948; *Kavak Kitabı*, İstanbul 1956; *Orman Koruması*, İstanbul 1959; *Tatbikî Orman Entomolojisi*, İstanbul 1963; *Türkiye'de Mazı Meşesi «Quercus infestoria» nden Elde Edilen Mazı Üzerine Araştırmalar* (Prof. Dr. Adnan Berkol, Prof. Dr. Fikret Saatçioğlu, Prof. Dr. Sami Huş ile beraber) İstanbul 1964; *Yeni İnsektisit ve Herbisitler*, İstanbul 1965; *Türkiye Orman Böcekleri ve Muhiti* (Prof. Dr. İng. Erwin Schimitschek'ten tercüme), İstanbul 1953. (M)

ACAYİP veya **ACAİP** sıf. (ar. ʿaceb'den ʿacibe, şaşılacak şey'in çoğulu: Türkçede tekil olarak kullanılır). Çok tuhaf, garip, anlaşılmaz, şaşılacak [şey]: *Ne acaip şeyler görecekler* (H. R. Gürpınar). *Temiz, fakat acayip kılıklı... müşteriler vardı* (Ahmed Hâşim). *Bu dağların benim çocuk muhayyelemde yaptığı acaip tesir...* (A. H. Tanpınar). || Benzeri olmayan, nadir, değişik: *Bir acayip adamdı Semih Lütfi* (Y. Z. Ortaç). *Bizim iklimlerde bulunmayan bu acayip kuşlardan biri...* (F. R. Atay).

— DEY. *Acaib-i seb'a-i âlem,* dünyanın yedi harikası. (Bk. *Dünyanın Yedi* HARİKASI*): *Kendisini tanıyanlar acaib-i seb'a-i âlemin sekizincisi derler* (Cenab Şahabeddin).

◆ nida ol. Ne garip, ne tuhaf?: «*Acaip» dedi? «Sen de mi eşkiya olduydun?»* (Yaşar Kemal).

◆ **Acaibat** çoğl. i. [iki defa çoğul yapılmıştır]. Acayip şeyler. || Olağanüstü yaratıkları inceleyen bilgi. || Olağanüstü yaratıklar.

◆ **Acayiplik** veya **Acaiplik** i. Tuhaflık, gariplik: *Nazım dilindeki nahv acayiplikleri vezinle kafiye zaruretinden doğmuş* (O. V. Kanık). [M]

ÂCÂZ çoğl. i. (ar. ʿacz'den ʿâciz'in çoğulu aʿcâz). Esk. Âcizler: *Bir silsile-i cibâl-i âcâz / Kim bittiği yerde eyler âğâz* (Abdülhak Hâmid). [M]

ACCELERANDO zf. (ital. k.). Müzikte, bir parçanın hızının arttırılacağını bildiren terim. (L)

ACCERLER tasilisi (fr, *Tassili des Ajjer*), Afrika'da, Büyük Sahra ortasında, dağ kütlesi; Hoggar'ın kuzeyindedir. Kısmen volkanik ve derin boğazlar ile yarılmış olan dağın yükseltisi 2 000 m.'yi geçer. Birçok neolitik kalıntı (kaya üzerine kazılmış resimler), bu bölgenin M.Ö. VI.-III. bin yıllarda, bugününe göre daha az çorak olduğu-

Foto. Milliyet gazetesi arşivi

nu gösterir. (L)

ACCİACCATURA i. (ital. *acciaccare*, örselemе, buruşturma k.'den). Müz. Esas nota ile hemen aynı anda duyurulması gereken basamak notası. (L)

ACCİAİUOLİ (Donato), italyan hümanisti (Floransa 1429-Milano 1478). Plutarkhos ile Aristoteles'den Latinceye tercümeler yaptı. Charlemagne'ın hayatı üzerine yazdığı latince eserini, 1461'de kral Louis XI'e sundu. (L)

ACCİAİUOLİ'LER, XII. yy. başlarında Floransa'ya yerleşmiş, Brescia'lı aile. Acciaiuoli'ler 1282'de kudretli bir ticaret şirketi kurdular. Napoli'deki Anjou'luların, Papalık makamının, Kudüs'deki Aziz Yuhanna tarikatının ve İngiltere kralı Edward III'ün bankerleri oldular. 1340'a doğru, hâlâ eski güçlerini sürdürüyorlardı. İtalya'dakilerden başka Paris'te bir, Bruges'de iki, Londra'da iki, Avignon'da üç, Tunus'ta iki, Mora'da iki, Rodos'ta üç ve Magosa'da üç emanetçileri vardı. 1345'teki büyük iflâs krizinin tesiri ile ve Lucca'ya karşı Floransa'nın giriştiği talihsiz savaşı malî bakımdan destekledikleri için, borçlandılar, kilise alacaklılarının isteklerini karşılayamadılar: 1355'te şirket tasfiye edildi. Acciaiuoli'lerin çoğu, XV. yy. başlarında Medici'lerle birleşti.

NICCOLO (Montegufoni 1310-Napoli 1365), Giovanna I zamanında Sicilya sarayının has hazine nazırı. Doğu Latin imparatoriçesi Valois'li Catherine II tarafından oğulları Robert, Louis ve Philippe de Tarente'ın yetiştirilmesi ile görevlendirildi. Yunanistan'a geçti ve 1334'te Lechaena ve Mandria malikânelerini aldı. 1336 ile 1338 arasında İmparatoriçeden Eleia, Akhaia ve Messenia'da bir sürü malikâne elde etti. Niccolo, Akhaia ülkesini teşkilâtlandırmayı ve Bizans'a karşı savunmayı denedi. Sanat ve edebiyat meraklısı olarak *Mora* Kroniği*'nin tertibine nezaret etti ve böylece Yunanistan ile Batı arasında kültür alış verişini destekledi. Melfi, Malta, Gozzo kontu ve Korint baronu olan Niccolo, Doğu Latin imparatoru Taranto'lu Robert II adına idareye devam etti ve aile mülklerini arttırmağa çalıştı. — RANİERİ I [öl. 1394] öncekinin yeğeni ve mânevi evlâdı, 1366'dan önce Votitsa baronu ve Korint beyi oldu, topraklarını Pelopones'in bütün kuzeydoğusuna kadar genişletti. 1385'te Atina dükalığını ellerinde bulunduran Katalonyalılara saldırdı ve 1387'de bütün bu bölgeyi ele geçirdi. 1394'te Sicilya'nın napolili kralı Âlicenap Ladislas'tan Atina dukası unvanını aldı. — ANTONİO I [öl. 1435], Atina dukası (1405-1435), Ranieri I'in evlilik dışı oğlu. Babasının iradesi ile önceleri sadece Tebai ve Livadia beyliklerini elinde bulundururken, Yunanlıların yardımıyle dukalığı yeniden kurdu. Türklerin gözüne girmeyi başardı, Attika ve Boetya'ya otuz yıllık barış sağladı, başşehrini güzelleştirdi. — RANİERİ II [öl. 1451], Atina dukası (1435-1439 ve 1441-1451), öncekinin yeğeni ve vârisi, kardeşi ANTONİO II'nin tahtı gasbetmesine (1439-1441) ses çıkarmadı ve ancak onun ölümünden sonra tekrar tahta geçti. — FRANCESCO I, Atina dukası (1451-1456), Ranieri II'nin oğlu. Anası Clara Giorgio'nun vesayeti altında hüküm sürdü. — FRANCESCO II, *Franco* denir (öl. 1460), 1456'da Atina dukası, Antonio II'nin oğlu. Fatih Sultan Mehmed'in tuttuğu bir insandı, onun muvafakatı ile dukalık tahtını ele geçirdi, Clara Giorgio'yu öldürttü. Fakat aynı yıl, Padişah tarafından tahtı elinden alındı, dört yıl sonra da öldürüldü. (L)

ACCİPİTER MİNULLUS i. Zool. Güney Afrika'da yaşayan küçük bir *çakırdoğan*'ın adı. (L)

ACCİUS (Lucius), Roma'nın en büyük trajedi yazarı (Pisaurum, M.Ö. 170-öl. M.Ö. yaklş. 84). Kırk beş piyesinin kiminde Yunanlıları, özellikle Euripides'i taklit etmiş, kiminin de konusunu Roma'dan almıştır. Eserlerinin bugüne kalan parçalarından, millî gurur duygusuna önem veren bir yazar olduğu anlaşılır. (L)

ACCOLTİ, italyan hümanist ve hukukçu ailesi: BENEDETTO (Arezzo 1415-Floransa 1466), Bologna, Volterra ve Floransa'da ders verdi, Cumhuriyet Adalet bakanı oldu ve ilk Haçlılar seferinin bir tarihçesini yazdı: — Kardeşi FRANCESCO (Arezzo 1416- Sienna 1488'e doğr.), Milano dukası Francesco Sforza'nın kâtibi. Zamanının «Hukukçular prensi» diye adlandırıldı; — BERNARDO, Benedetto'nun oğlu (Arezzo 1458-Roma 1535), eserleri 1513'te yayımlandı. Devrinde büyük bir şöhret kazandı; — BENEDETTO, Bernardo'nun yeğeni (Floransa 1497-ay.y. 1549), 1527'de kardinal oldu, 1531'de Ancona'ya papalık elçisi olarak tayin edildi. (L)

ACCRA veya **AKRA**, Gine körfezi kıyısında, Gana'nın başkenti; 326 000 nüf. Üç kale (Crévecœur, James ve Cristianborg) etrafında gelişen şehir, oturma, ticaret ve liman kısımlarına ayrılmıştır; limanından, kakao ve altın ihraç edilir. Accra, bağımsız bir devletin başkenti olarak ve yeni yapılarak henüz kullanılmağa başlamış ve şimdiden Takoradi'ye rakip olmuş bulunan Tema limanı sayesinde, daha çok gelişmeye namzettir. 1958 nisanında, sekiz bağımsız Afrika ülkesinin temsilcileri, burada toplanarak batılı büyük devletlere karşı dayanışma kararlarını ve Afrika'yı, yabancı devletlerin her çeşit iktisadî ve siyasî müdahalesinden uzak bulundurma azimlerini bir kere daha ilân ettiler. (L)

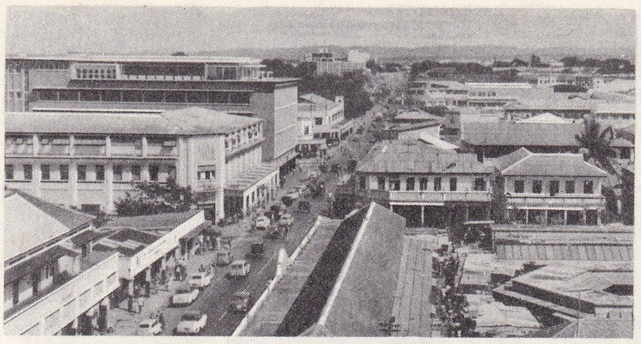

Gana'nın başkenti **ACCRA**; şehrin merkezi

ACCRİNGTON, İngiltere'de (Lancashire) Blackburn'ün doğusunda şehir; 41 000 nüf. Dokuma (pamuk, sunî ipek), makina sanayii. (L)

ACCUM (Friedrich), alman kimyacısı (Bückeburg 1769-Berlin 1838). 1793'ten 1822'ye kadar Londra'da profesör olarak çalıştı, şehrin gaz ile aydınlatılmasını sağladı. (L)

ACCURSİO (Francesco) [fr. François Accurse], italyan hukuk bilgini (Bagnolo, Toscana 1185'e doğr.-Bologna 1263'e doğr.). Metin şerhçilerinin en önemlisi ve Roma hukukunu yenileştiricilerden biri. *Magna Glossa*'yı yazdı. —Oğlu FRANCESCO (1225-1293) da seçkin bir hukuk bilginiydi. Dante *Cehennem*'inde ona bir yer ayırmıştır. (L)

ACCURSİO (Mariangelo), italyan hümanisti (Aquila 1480'e doğr.-ay.y. 1546). Roma'da arkeoloji araştırmaları yaptı, latince metinlerin (Ausonius, Ovidius, Claudianus, Ammianus Marcellinus, Cassiodorus) baskılarını yayımladı. Bazı eskiçağ terimlerini kullanan çağdaşı latin yazarlarının gülünç olduklarını göstermek için, 1531'de hicivli bir diyalog yazdı. (L)

ACEDABYA veya **AGEDABYA**, Doğu Libya'da, Bingazi'nin güneyinde bir yerleşme noktası; 6 000 nüf. Osmanlı hâkimiyeti devrinde, Bingazi sancağında bir kaza merkeziydi (*Cedâbiye*). [LM]

ACELE i. (ar. *ᶜacl*'den *ᶜacele*). Çabukluk, tezlik, tez davranma: *Biraz daha gezmiş oluruz, hava almış oluruz, o kadar! Aceleniz ne?!* (Necati Cumalı). ‖ Sabırsızlık, telâşlılık, tez davranma zarureti: *Bu kadar acelenize, tehevvürünüze bakanlar, sizi de gerçekten İsmet'e meftun olmuş zannederler* (Namık Kemal).

◆ sıf. ol. Çabucak, tez elden yapılması gereken: *Acele bir işim çıktı* (Behçet Necatigil). ‖ Telâş veya sabırsızlıkla yapılan: *Acele işe şeytan karışır* (Ata sözü).

◆ zf. ol. Çabucak, hızlıca, derhal: *Bana ırgat başıyı çok acele gönderin* (Orhan Kemal). *Yusuf ayakkabılarını acele giyerek dışarı çıktı* (Sabahattin Ali).

— ÇEŞ. DEY. *Acele etmek*, çabuk davranmak: *Acele etmezsek vapuru kaçıracağız;* Telâşlanmak, sabırsızlanmak: *Acele etme, daha akşama çok var.*‖*Acelesi var*, bekleyemez: *Acelesi varmış selâm bıraktı, gitti.*‖*Acelesi yok* bekleyebilir: *Hem benim işimin acelesi yok ki, şu dikişin teyellerini sökecektim, o kadar* (Behçet Necatigil). ‖ *Aceleye gelmek*, zaman yetersizliğinden gerektiği gibi olmamak: *Aceleye gelmeseydi, daha iyi olurdu.* ‖ *Aceleye getirilmek*, oldu bittiye getirilmek: *İş biraz hokkabazlık acelesine getirildi* (H. R. Gürpınar). ‖ *Aceleye getirmek*, zaman yetersizliğinden faydalanarak karşısındakini aldatmak: *Doğramaların ölçüsü tam verildi, ama, marangoz işi aceleye getirdi.* ‖ *Acele telefon, acele telgraf.* Bk. TELEFON, TELGRAF.

◆ **Acâleten** zf. Çabucak, acele olarak: *Bu işi acâleten yapmak gerek.*

◆ **Aceleci** sıf. Çabuk ve telaşla iş görme alışkanlığında olan.

◆**Acelecilik** i. Çabuk ve telaşlı iş göme hali.

— Huk. *Acele itiraz*. Olağan kanun yollarından birisi olan itirazın bir çeşidi. Ancak itirazın istisnaî bir durumu olduğu için, acele itirazın kanunda açıkça belirtilmesi gerekir. Cz. Muhakemeleri Us. kn. md. 304'e göre, acele itiraz için kabul edilen süre tefhim veya tebliğ suretiyle ilgilinin kararı öğrenmesinden itibaren kaide olarak, bir haftadır. Hâkimler, aleyhine acele itiraz yoluna müracaat olunan kararları kendileri değiştiremezler.

— Nöroloji. *Acele konuşma*, kelimeleri, aralarını açmadan birbiri peşine sıralayarak söylemekten ileri gelen konuşma bozukluğu. (Bir kelimenin ilk hecesi kendinden öncekinin son hecesi ile birleşir ve karışır.) [M]

ACEM i. (ar. *ᶜacem*, Arapların arap olmayanlara verdikleri ad). İranlı: *Peçuylu Hasan Paşa Acemlere karşı bir müddet mukavemet gösterdi* (Münir Aktepe). ‖ Fars ırkından olmayan, İran yerlisi. ‖ Azerbaycan'daki şiî Türkler. ‖ İran ülkesi: *Mesihî gökten insen sana yer yok / Yürü var gel Araptan ya Acemden* (Mesihî).

— ÇEŞ. DEY. *Acem arslanı*, sahte kahraman (acem bayrağının üzerindeki arslan resmine telmihen). ‖ *Acem bahçesi*, İran'da, yüksek duvarlarla çevrili, ortası havuzlu, renk renk güllerle bezenmiş bahçe: *Bir acem bahçesi bir seccade / Dolduran havzı ateşten bâde* (Ahmed Hâşim). ‖ *Acem çapkını*, Esk. Şehrin etrafını dolaşmak için kira ile tutulan at. ‖ *Acem halısı*. Bk. HALI. ‖ *Acem işi işleme*, rengârenk ipekten yapılma, maden, altın veya gümüş boncuklarla bezenmiş döşeme işlemesi. (Yatay yönde çok ince ipekle işlenir, sonra üzeri çok ince sırmayla örülür; aynı veya başka renk sırma ile motifler birbirine bağlanır, sonra işleme altın veya gümüş boncuklarla zenginleştirilir.)

ACEM bahçesi
minyatür (Bihzad)

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN) ve (LAROUSSE)

ACEM ALİSİ'nin Çoban Mustafa Paşa camii (Gebze) Mimar Sinan tarafından onarıldı.

|| *Acem kaması,* ince, keskin kama. || *Acem kılıcı,* iki tarafı da keskin kılıç. *Mec.* İki yüzlü hareket eden: *Harbi Umumî'nin son günlerine kadar Yunanistan'ın siyaseti bir acem kılıcıydı, ki iki tarafı da birbirinden keskindi* (Yahya Kemal). || *Acem kösteği,* ciltcilikte, sayfaları bağlamak için kitabın arkasına yapıştırılan ince deri bant. || *Acem külahı,* siyah kuzu derisinden yapılmış serpuş. || *Acem mübalâğası, acem palavrası,* mübalâğa ve palavranın daha da fazlası, aşırısı, ipe sapa gelmezi. || *Acem pilavı.* (Bk. PİLAV.)

◆ **Acemane** zf. Acemlere yakışır şekilde, Acem tarzında. || *Mec.* Ölçüsüz derecede mübalâğalı: *Fahr-ı acemaneden masundur / İbrâz-ı hakîkat etmek ister.* (Muallim Naci).

◆ **Acemce** i. Farsça: *Bir vakit Acemce âdeta resmî lisan olmuş* (Ömer Seyfeddin). Bk. FARSÇA.

◆ **Acemî** i. *Esk.* İranlı. || Araplara göre arap olmayan; araptan başka kavim, kimse. || Araplara göre Arapça'daki yabancı kelimeler. || Cahilliği veya tutukluğu sebebiyle doğru ve düzgün konuşamayan. || Dilsiz, ahraz.

◆ **Acemistan** i. İran ülkesi.

◆ **Acemiyan** çoğl. sıf. ve i. Acemiler, tecrübesizler, toylar (Bk. ACEMİ). || İranlılar. — Teşk. tar. Yeniçeri ocağına yeni girenler, acemi oğlanları.

◆ **Acemleşmek** dönşl. f. İran kültürü ve medeniyeti içinde eriyip benliğini kaybetmek. || İranlıya benzemek, iranlı gibi davranmak.

◆ **Acemperest** blş. sıf. Klasik türk edebiyatında üslûp, tarz ve eda bakımından iran taklitçisi.||Sanat ve edebiyatta iran hayranı, iran kültürüne düşkün.

◆ **Acemperestlik** veya **acemperesti** i. *Esk.* Osmanlı devrinde, sanat ve edebiyatta, iran hayranlığı ve taklitçiliği: *Lisânı şive-i Şîrâzdan numûne idi / Acemperestî-i Rûmun imâle devrinde* (Yahya Kemal). [M]

ACEM. Türk mus. Bir mürekkep makam. Acemaşiran'la bayatî'den yapılmıştır. Dügâh (la) perdesinde kalır. Bu makamdan 122 parça günümüze kalmıştır. (M)

Acem i. Teşm. Eski temaşa sanatında, azerbaycanlı zengin bir halı tüccarı tipi. (M)

Acem ağzı. Folk. Doğu Anadolu'da Azerî Türklerinin söyleyişi taklit edilerek söylenen ezgiler. (M)

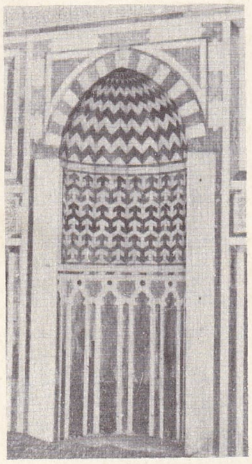

Çoban Mustafa Paşa camiinin kapısı

ACEM ALİSİ, osmanlı baş mimarlarındandır (Tebriz, ?-?, 1540). Türk asıllı olmasına rağmen Tebriz doğumlu olduğundan Acem Alisi adıyle anılır. Önemli eserleri arasında, Gebze'de Çoban Mustafa Paşa külliyesi, Eskişehir'de Çoban Mustafa Paşa camii, İstanbul'da Sultan Selim camii ve türbesi gibi yapılar sayılabilir. Birçok yönden özellikler gösteren Gebze'deki Çoban Mustafa Paşa külliyesi, uzun yıllar Mimar Sinan'a bağlanmak istenmişse de, külliyenin Acem Alisi tarafından yapıldığı ve daha sonra Mimar Sinan tarafından onarıldığı ortaya çıkmıştır. Yine Mimar Sinan'a bağlanmak istenen Sultan Selim camii de Acem Alisi'nin eseridir. Bu son yapıda Acem Alisi, eski geleneklerle yeni gelişmeler arasında bir köprü kurma görevini üzerine almış görünür. Atmeydanı'ndaki İbrahim Paşa sarayı da diğerleri gibi Acem Alisi tarafından bitirilmiş olmasına rağmen, onarım ve eklemeler sebebiyle Mimar Sinan'a bağlanmak istenmiş, birçok belgede de böyle kaydedilmiştir. (M)

ACEMAŞİRAN blş. i. Mus. Bir şed makam. Cârgâh makamının acemaşiran (fa) perdesindeki şeddidir. Bu makamdan 398 parça günümüze kalmıştır. (M)

Acemaşiran perdesi, türk musikisinde orta sekizlideki *fa* notasının adı. (M)

ACEM BEKİR EFENDİ, osmanlı reisülküttaplarından (Şirvan, ?-İstanbul 1718). Fazıl Mustafa Paşa 1689'da sadrazam olunca, Bekir Efendi de reisülküttap oldu. Oradan büyük ruznamçeciliğe nakledildi. 1718'de Şıkkı sani defterdarı ve Darphane nazırı oldu. Aynı yıl öldü. (→ Bibliyo.) [M]

ACEMBORUSU blş. i. Çiçekç. Ağustos ve eylül aylarında canlı kırmızı çiçekler açan, sarmaşık bir süs bitkisi (Bigonia radicams). [M]

ACEMBUSELİK blş. i. Mus. Bir mürekkep makam. Acem makamının sonuna bir buselik beşlisi eklenerek yapılmıştır. Dügâh (la) perdesinde kalır. Bu makamdan 42 parça eser günümüze kalmıştır. (M)

Acem güzellemesi. Folk. Doğu Anadolu'da şen, neşeli, sevda duygularını dile getiren türkü ezgisi. (M)

Acem halayı. Folk. Güney Anadolu'da, özellikle Adana dolaylarında davul-zurnanın çaldığı havalarla yürütülen bir halay. (M)

ACEMİ sıf. (ar. ʿ*acemi,* yabancıya ait'ten; türkçe telaffuzda «i» sesi kısa söylenir). Bir işte henüz usta olamamış, o işin gerektirdiği incelik ve mahareti öğrenememiş, tecrübesiz, toy: *Biçâre kız da acemi* (Şemseddin Sami); *Fazıl'ın ruhunu [...] acemi bir seyyah endişesi kapladı* (Y. K. Karaosmanoğlu); *Bir gün bir acemi biniciyi, gemi azıya alan sert bir kısrak Bağdat sokaklarından kaçırıyordu* (F. R. Atay). || Bir şeyin, bir işin yabancısı, bir işe alışmamış: *Bey acemi, ben onun yanında olmam* (Ahmed Rasim); *Acemi misafirlere tuvaletin yolunu gösteriyor* (R. N. Güntekin); *Acemi, boğazını bile çıkaramaz* (Orhan Kemal).

— ÇEŞ. DEY. *Acemi çaylak,* beceriksiz, tecrübesiz, toy (istihz.) || *Acemi çaylak bu kadar uçar,* bilgisi, tecrübesi kıt olandan fazla bir şey beklenemez. || *Acemi nalbant gibi kâh nalına vurur, kâh mıhına,* hiç bir işi düzenli, doğru dürüst yapamaz.

— Teşk. tar. *Acemi,* saraya yeni alınmış olan cariyelere verilen ad. (Acemi, bu dönemde islâm örf ve âdetlerini, okuma ve yazmayı ve saraydaki vazifesini öğrenir, zamanla terfi ederek şagird, usta, gedikli derecelerine yükselirdi.) || *Acemi ağası,* Haremi hümayuna alınan acemi cariyelerin ağası. (Haremi hümayuna alınan zenci kadın ağalar, en aşağı unvan ile hizmete girerler ve acemi ağalığına yükselirlerdi.) || *Acemiler* (*İçoğlanları* da denir) çoğl. i. Teşk. tar. Edirne, Galata, İbrahim Paşa saraylarına kabiliyet ve istidadı yüksek, vücut yapısı düzgün görülerek, devşirme yoluyle alınan erkek çocuklarına verilen ad. || *Acemi ocağı,* acemi erlerin yetiştirildiği teşkilât. (Bk. ACEMİ OCAĞI) || *Acemi oğlanı,* Kapıkulu ocaklarına, asker yetiştirmek üzere çeşitli usullerle toplanan pençikler, devşirmeler ve kuloğlanları. (Bk. ACEMİ OĞLANI.)

◆ **Acemice** zf. Tecrübesizce, toyca, beceriksizce: *Bu işte çok acemice hareket etti.*

◆ **Acemilik** i. Toyluk, tecrübesizlik, bir işte veya meslekte yenilik: *Haşim bunu bütün sertlikleri bertaraf eden tatlı bir acemilik sayesinde yapar* (A. H. Tanpınar). || Beceriksizlik, çekingenlik, ürkeklik, yabancılık: *Sevimli acemiliklerden bir ikisini not ediyorum* (R. N. Güntekin).

— ÇEŞ. DEY. *Acemilik çekmek,* henüz alışamadığı veya maharet kazanamadığı bir işte yahut meslekte zahmet çekmek, bocalamak: *Nuri Efendi, sen de hizmet et de bizim Yusuf'a acemilik çektirmeyelim, dedi* (Sabahattin Ali). || *Acemilik etmek,* düşüncesizce hareket etmek, gaflet göstermek, acemi olmadığı halde acemice davranmak: *acemilik edip fırsatları değerlendiremedi.*

— Ask. *Acemi er* (Esk. *acemi nefer*). Mecburî askerlik görevini yapmak için askere alınan ve usta erlerle birlikte hareket edebilir, savaşabilir hale getirilmek üzere bölüklerde eğitim ve öğretim gören şahıs. Ordu tarafından giydirilip donatılan acemilerin eğitimi üç dört ay sürer. Sonra bunlar, alay komutanı önünde teftiş verirler ve kendilerinden evvelki erlerin arasına dağıtılırlar. Harp mecburiyeti varsa, acemi eğitim süresi altı haftaya kadar indirilir ve böyle hallerde er yetiştirmede farklı bir program uygulanır.

— Denizc. *Acemi deniz eri,* askerlik hizmetini yapmak üzere silâh altına alınmış olan, fakat meslek kurslarından hiç birini görmemiş bulunan deniz eri.

— Huk. Ceza hukukunda acemilik, kusurluluğun esas şeklidir; taksirin (sübjektif sorumluluğun bir çeşidi) şekillerinden biridir. Meslek ve sanatta acemilik, belirli bir mesleği icra eden kimsenin, o mesleğin gerektirdiği esasları bilmemesi, yanılması veya bu hususta gereken mahareti mahrum olmasıdır. T. Ceza kanununun 455. ve 459. maddeleri açık olarak meslek ve sanatta acemilikten bahseder.

— Teşk. tar. Saraylara alınan cariyelerin ilk yetiştirilme devresi. || Hazineye, kiler seferli odalarına alınan hasoda içoğlanlarına verilmesi âdet olan hediyelerin adı. || İlk defa silâhtarlığa tayin edilenlere verilen paranın adı. || İlk defa çuhadarlığa terfi eden veya tayin edilenlere Enderun hazinesinden verilen paranın adı. || Bostancılar kethüdalığına tayin edilen ağaya verilen paranın adı. (M)

ACEMİLEŞMEK dönşl. f. (ar. ʿ*acemi;* türk. -*leşmek*). Bilgi ve tecrübe sahibi olduğu halde çeşitli tesirlerle beceriksizlik göstermek, bocalamak: *Heyecandan acemileştim, istediğim gibi yazamıyorum.* (M)

ACEMİ ocağı. Ask. tar. Osmanlı ordusunun kapıkulu ocaklarına alınacak erleri yetiştiren asker ocağı. Kuruluşu, Murad I za-

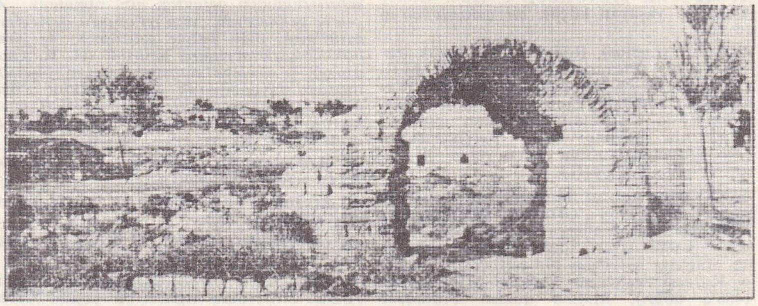

Acemioğlanlar kışlasının kalıntıları; kapı. Mahmud II tarafından yıktırıldı

Foto. Metin Sözen, Müeddep Erkmen (MEYDAN)

ACEMİ OĞLANI
XVI. yy. Gelibolu

manında, XIV. yy. son yarısındadır. Osmanlı beyliğinin sınırlarının genişlemesi devamlı ordu ihtiyacını zorlayınca, bu ihtiyacı karşılamak üzere Çandarlı Kara Halil Paşanın tavsiyesi ve Molla Rüstem'in çalışmalarıyle, ilk Acemi ocağı Gelibolu'da kuruldu. Gelibolu Acemi ocağının görevi, savaş esirlerini, Lapseki, Çardak, Gelibolu deniz yollarında işleyen at kayıklarında çalıştırarak eğitmek ve sonra Yeniçeri ocağına göndermekti. İkinci görevi de, savaş esirlerinin bir kısmını, önce Anadolu'da, sonra Rumeli'deki türk çiftçilerinin hizmetine vermekti. Bu ocak, sekiz «orta»'dan (bölük) kuruluydu ve başında yeniçeri «yayabaşı»'larından biri bulunurdu; adına Gelibolu ağası denirdi. Emrinde sekiz «arabacı» (yayabaşı) vardı. Bunlar büyük bir suç işlemedikçe, ömür boyu görevlerini muhafaza ederlerdi. Gelibolu ağası ölünce, Birinci yayabaşı onun yerini alırdı. İstanbul fethinden sonra bu töre değişti. Yeniçeri ocağının yaşlı yayabaşılarından birinin Gelibolu ağası olması gelenekleşti. Gelibolu ocağında her zaman 400-500 acemi oğlan bulunur, bunların bir kısmı yeniçeri ocağına gönderilince yerleri, çiftliklerde çalışan acemi oğlanlarla doldurulurdu. Gelibolu Acemi ocağı önemini İstanbul'un fethine kadar korudu. İstanbul Acemi ocağı kurulunca ikinci plana düştü.

Fetihten sonra kurulan İstanbul ocağı, Şehzadebaşı'nda, Eski Odalar kışlasının yanındaydı; otuz bir orta'dan ibaretti. Ocağın en büyük âmiri Yeniçeri ağası idi. Ama onun vakti yetmediğinden hemen bütün işleri İstanbul ağası görürdü. İstanbul ağası'nın ortası, birinci orta sayılırdı. Buna «ağa ortası» (bölüğü) denirdi. Emrinde 9 «oda» (koğuş) vardı, bunlara «ağa bölüğü» denirdi. Diğer odalar erlerine ise «cemaat», «orta» ismi veriliyordu. Bunların kumandanları «torbacı» (yayabaşı) idi. İstanbul Acemi ocağının diğer âmirleri şunlardı: «Kethüda», «meydan kethüdası» veya «meydanbaşı», «çavuş», «aşçıbaşı», «ariyeti çavuş». Her odanın bir yayabaşısı, bir odabaşısı vardı. Dokuz ağa bölüklerindeki en eski acemiye «bölükbaşı» hepsinin üstüne ise «baş bölükbaşı» denirdi. İstanbul Acemi ocağında bulunan er adaylarından, yaşları küçük olanlar odalarda hizmet görürlerdi; yaşlıları ise tersanede, imalâthanelerde, odun ambarlarında, Devlet ve hanedana ait inşaatta, buz kayıklarında, at gemilerinde, sekban fırınlarında ve çeşitli devlet hizmetlerinde çalışırlardı. Acemi oğlanların yakışıklı ve zeki oğlanları Galatasaray İbrahim Paşa sarayında ve Enderun mektebinde eğitilir ve yetiştirilirdi. Bunların arasından büyük devlet adamları çıkardı. Yeni acemi oğlanların bir kısmı sarayların bahçe hizmetinde çalışırlar ve «bostancı» adını alırlardı. Acemi ocağı XVII. yy.'ın başlarından itibaren önemini kaybetti; aynı yy.'ın ortalarında ise devşirme kanunu uygulamasından vaz geçildi. Ocağın da, ağanın da görevleri kısılmış, gerçek maksattan uzaklaştırılmıştı. Yeniçeri ocağı söndürülünce (1826) Acemi ocağı da kapandı. (→ Bibliyo.) [M]

ACEMİ oğlanı. Ask. tar. Osmanlı ordusunun kapıkulu ocaklarına gerekli asker ve hizmet erlerini yetiştirmek için Acemi ocağına alınan ocak eri. Ocak erleri, çeşitli zamanlarda, çeşitli usuller ile toplanırdı. Önceleri, savaşlarda esir alınan ve pençik* oğlanı denilen çocukların beşte biri Acemi ocağına yazdırılırdı (*Pençik usulü*). Zamanla bu usul, büyüyen İmparatorluğun ordu ihtiyacına yetmez oldu ve İmparatorluk içindeki reaya çocuklarından acemi toplanmağa başlandı (*Devşirme* usulü*). Devşirmeler, her kırk evden bir çocuk alınmak suretiyle toplanırdı. Murad III devrinde Acemi ocağına pençik ve devşirme'den başka bir yolla daha acemi alınmağa başlandı: kuloğlu* adı verilen ve kapıkulu erlerinin çocukları olan gençler de, istekleriyle orduya alındılar. Bunlara «ağa* çırağı» da denirdi. Acemi ocaklarına alınan adayların yaşı on dört, yirmi arasındaydı. Devşirmeler daha çok arnavut, boşnak, rum ve bulgar çocuklarından seçiliyor, bozulmamış, tam ayak köylü olmalarına dikkat ediliyordu. Gelibolu ve İstanbul Acemi ocaklarına bağlı acemi oğlanların yetişmesinde, ufak farklılıklar vardı: Murad I zamanında, esir alınan pençik oğlanları, Gelibolu ile Lapseki arasında geçişi sağlayan at kayıklarında hizmet görür, kapıkulu süvarilerinin atlarına bakarlardı; gündelikleri bir akçaydı. İstanbul acemileri ise (bunlara «torba oğlanı», «acemi oğlan», «şâdi» de denirdi) büyük yapılarda, Mudanya-İstanbul, İstanbul-Üsküdar hatlarında çalışır, amelelik, gemicilik, hamallık ederlerdi. Sonradan bu usul değiştirildi ve pençikler ile devşirmelerin, Anadolu çiftçilerinin ve Rumeli sipahilerinin yanına verilmesi uygun bulundu. Türk çiftçilerinin yanına verilenlere «Türk üzerindeki acemi oğlan» deniyordu. Bu alış veriş Anadolu ve Rumeli ağalarının görevleri içindeydi. Bunlar gittikleri yerde az bir para ile çalışırlar, Türkçeyi, türk ve islâm örf ve âdetlerini öğrenirler, Müslümanlığı benimserlerdi. Acemi ocağında boşluk olunca, bunlar ocağa alınır, orada kıdem kazanır; Yeniçeri ocağında boşluk olunca, Acemi ocağından alınarak Yeniçeri ortasına gönderilirlerdi. Bu gidişe «Kapı*'ya çıkmak» denirdi. Acemi oğlanı, Acemi ocaklarıyle beraber ortadan kalktı. (→ Bibliyo.) [M]

ACEM koşması blş. i. Ed. Ölçü olarak «Fâilâtün fâilâtün» kalıbı ile söylenen koşma. (M)

ACEMKÜRDÎ blş. i. Türk musikisinde bir mürekkep makam. Acem makamının sonuna bir kürdî dörtlüsü katılarak yapılmıştır. Dügâh (la) perdesinde kalır. Bu makamdan elimizde 197 parça eser vardır. Donanımına *mi* için bir küçük mücerreb bemolü konur. (M)

ACEM lâlesi (Güneştopu da denir) blş. i. (ar. *ᶜacem;* fars, *lâle;* türk. *—si*). Taşkırangiller'den bir süs bitkisi (Eschscholtzia). Yıllık ve çok yıllık çeşitleri vardır. Tohum ile, saksıda ve tarlada üretilir. Çiçekleri turuncu ve sarı renklidir. (M)

ACEMOĞLU, ünlü kılıç yapıcısı (XIX. yy.). Sultan Mahmud II'nin kılıcını yapmıştır. Eserleri bugün Topkapı sarayı müzesi, Metropolitan müzesi (New York) ve Benaki müzesinde (Atina) bulunuyor. (M)

ACEMOĞLU Ahmed, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında devlete başkaldıran bir âsi (?-Simav 1795). Uşak voyvodası iken, halka zulmünden dolayı vazifesi elinden alındığı için ayaklandı ve Osmanlı devletini birkaç yıl uğraştırdı. 1793'te Anadolu valisi iznikli Ali Paşa âsiyi bastırmakla görevlendirildi. Fakat Acemoğlu, önce valinin kardeşi Osman Beyin, sonra Ali Paşanın kuvvetlerini bozguna uğrattı. Uşak doğusunda, Banaz'da müstahkem bir kule yaptı ve içine de bol malzeme koydu; böylece, kendisini rahatça savunabiliyordu. Selim III, bu defa üzerine Karaosmanoğlu'nu gönderdi. Acemoğlu, yine Banaz kulesinde kendini muhafaza ve müdafaa imkânını aradı, ama başaramadı. Kaleden çıkıp Simav kazasına doğru giderken, Simav'ın tanınmışlarından Nasuhzade Nasuh Ağa kendisini yakalayarak idam etti. Kesik başını Karaosmanoğlu'na gönderdi. O da İstanbul'a, Padişaha yolladı; 19 şubat 1795 tarihinde Babı hümayun önünde Acemoğlu'nun başı halka gösterildi. (→ Bibliyo.) [M]

ACEM perdesi blş. i. Mus. Türk musikisinde tiz sekizlideki *fa* notasının adı. (M)

ACEM şikestesi blş. i. Folk. Hazin ve dokunaklı bir ezgi ile söylenen türkü makamı. (M)

ACEM ve ARAP defterdarlığı. Teşk. tar. Yavuz Sultan Selim tarafından Doğu Anadolu ve Suriye'nin fethi üzerine, merkezi Halep olmak üzere kurulan defterdarlık. Acem defterdarlığı XVI. yüzyıl sonlarında Diyarbakır, Şam, Erzurum ve Trablusşam defterdarlıklarının ihdasıyle beş bölüme ayrıldı. (Bk. DEFTERDARLIK.) [M]

ACEMZADE. Bk. HÜSEYİN EFENDİ, defteremini.

ACENE i. Zır. *Mah.* Tırpanın sap geçecek deliğini delmeğe yarayan çelik âlet (Bünyan). [M]

ACENTA veya **ACENTE** i. (ital. *agente*). Malî veya ticarî işleri, ücret karşılığı üzerine alan kimse veya kuruluş: *Eğer istersek acentenin kanosu ile kıyıya çıkıp meşhur Cuitra bahçelerini, Kraliçe sarayını gezerek...* (F. R. Atay). ‖ Nakliyat şirketleri veya banka gibi kurumların şubeleri, temsilcilikleri. ‖ Bu şubelerin başında bulunan kimse, vekil, temsilci: *Babasının otomobil acentesi de olduğunu söylediğini hatırladığıma göre, geniş anlamda bir tüccardı* (Z. O. Saba).

— Denizc. Lloyd acentası. Lloyd sigortaları tarafından, vukua gelecek ve kendilerini ilgilendirebilecek deniz kazalarından haber ulaştırmak ve çıkarlarını savunmak için bir limanda görevlendirilen kişi. (Bk. LLOYD.)

— Huk. Ticarî mümessil, ticarî vekil, satış memuru veya müstahdem gibi tabi bir sıfatı olmaksızın ve bir mukaveleye dayanarak, muayyen bir yer veya bölge içinde daimî surette ticarî bir işletmeyi ilgilendiren akitlere aracılık etmeyi veya bunları o işletme adına yapmayı meslek edinen kimse. (Ticaret kanunu md. 116.) Acentalar hakkında Ticaret kanununun 116-134. md. arasında hüküm bulunmazsa tellallık, komisyon veya vekâlet hükümleri uygulanır.

— ANSİKL. Batıda, ticarî veya sınaî bir müessesenin yabancı ülkedeki, ve özellikle eskiden Afrika kolonilerindeki ticaret şubeleri veya mümessillerine de acenta denir. Önceleri uzak ülkelerde ticaret yapmak amacıyle kurulan bu acentalar, zamanla, ikamet edenlerin kendi ülkelerinde âdetlere göre bir idare tarzı kurdukları bağımsız küçük birer şehir halini almışlardır. (ML)

ACENTROPHORUS i. Zool. Parlak pullu fosil bir balık. (Permien ve Triq tabakaları.) [L]

ACEP edat (ar. *ᶜaceb* şaşma). *Esk.* Acaba [soru edatı]: *Türâb içinde aceb görmüyor mu hiç rüyâ?* (Hüseyin Sîret). ‖ Nasıl, nasıl da... [kuvvetlendirme edatı]: *Pîr-i mugân olası aceb meşrebimcedir* (Nedim). ‖ Yoksa [tereddüt belirten soru edatı]: *Gevher-i can mı aceb, gevher-i minâ-yı adem* (Âkif Paşa). ‖ Kim bilir [soru ile kuvvetlendirme ve merak ifade eder]: *Aceb ne bezmde şebzindedâr-ı sohbet idin/ Henûz nergis-i mestinde bûy-ı hâb kokar* (Nedim).

◆ sıf. Tuhaf, garip, acayip: *Bu gûnâ şûha dil vermek aceb ders üzre sevdâdır* (Nef'i). *Bu kârgâhı sun' aceb dershânedir* (Ziya Paşa).

◆ **Acepleşmek** geçl. f. Şaşmak, garip karşılamak: *Aceplemen dostlar melul gezdiğim / Derunumda dağlar kadar gamım var* (Gevherî). [M]

ACER veya **ACAR** sıf. (Kökü bilinmiyor) Halk dili. Kullanılmamış, eskimemiş [eşya]: *Çek kıratımı. Gümüşlü başlığı tak, acer eğeri koy* (Suat Taşer). [M]

ACER i. (lat. k.) Akçaağaç*'ın ilmî adı.

ACERACEAE i. En çok Kuzey Yarıkürenin soğuk ve mutedil bölgelerinde yetişen ağaçları içine alan bir familya. Bu ağaçların bir kısmından şeker elde edilir. (Akçaağaçgiller.)

— ANSİKL. *Aceraceae* familyası şu özellik-

ACERAS

ACEMİ OĞLANI
İstanbul

Res. Sabiha Bozcalı (MEYDAN)

leri taşır: çiçekler grup halinde, küçük, muntazam, yeşilimsi veya esmerimsidir; tozlaşma böcekler aracılığıyla olur; meyva'nın iki samara'sı rüzgâr yardımı ile dağılır. (L)

ACERAS (*a* bulzl. ek. ve yun. *keras,* boynuz). Bot. İnce uzun ve bol yapraklı, otsu bir bitki. Çiçeklerinde, asılmış bir insanın kol ve bacaklarını andıracak şekilde 4 lopa ayrılmış, sarımsı yeşil, kenarları kırmızı, uzunca bir labellum vardır. (*Aceras anthropophora.* Orchidaceae familyası) [Toprak altındaki yumruları salep olarak kullanılır.] (L)

ACERİNA CERNUA i. Zool. Kılçıklı bir balık. Yalnız sırtında yüzgeç vardır. Başında pul yoktur (Kefalgiller).

— ANSİKL. *Acerina cernua* Fransa'nın kuzey ve doğu kıyılarında, özellikle Rhone havzasında yaşar. Fransızlar buna sırık sazanı (perche goujonniére, goujon perchat, v.b.) adlar da verirler. Hani balığı gibi hazırlanır. (L)

ACEROTHERİUM i. Zool. Gergedanın ilk şekli. Daha ilkel özellikler taşır: boynuzsuzdur, kesici dişleri kuvvetlidir, ön ayağında kaybolmağa yüz tutmuş bir dördüncü parmak bulunur. (Oligosen ve neojenin bu fosil cinsi memelilerin tekparmaklılar familyasındandır.) [L]

ACERRA i. (lat. k.). Esk. Rom. İçinde kurbanlara mahsus buhurların bulunduğu küçük kutu. ‖ Bir ölünün ayak ucuna yerleştirilen ve üzerinde kokular yakılan küçük sunak. (L)

ACERRA, İtalya'nın Campania bölgesinde (Napoli eyaleti) şehir; 26 600 nüf. Maden suyu kaynakları. Bir osk beldesi iken, sonradan Roma beldesi (*Acerrae*) oldu; M.Ö. 216'da Anibal tarafından yakıldı; yeniden inşa edildi; Sosyal harp sırasında (M.Ö. I. yy. başları) İtalyanlar tarafından kuşatıldı. (L)

ACETABEL i. (Tesc. edil. ad.). Esası sellüloz asetat olan bir kalıplama maddesi. (L)

ACETABULARİA i. (lat. *acetabulum,* kadeh). Şapkalı bir mantara benzeyen ve hücreleri bölmelerle ayrılmayan kireçli bir su yosunu. (Kireçli kayaların meydana gelmesinde önemli bir rol oynar.) [L]

Marcel ACHARD

ACEVAL (Emilio), paraguaylı devlet adamı (1854-1931). 1898'den 1902'ye kadar cumhurbaşkanlığı yaptı. İhtilâl kuvvetleri tarafından başkanlıktan düşürüldü, yerine ihtilâlcilerin lideri albay Escurra geçti. (L)

ACEVEDO (dom Jeronimo), Porteki̇z Hindistanı genel valisi (1612-1617). Madagaskar'ın bilinmeyen bölgelerinde araştırmalar yaptırdı ve Lizbon'da, hapishanede öldü. (L)

ACEZE çoğl. i. (ar. *ʿâciz*'in çoğulu). *Esk.* Âcizler, düşkünler, zavallılar, güçsüzler: *Makam-ı âmiriyetde pekçok aceze, maiyetde pek çok ukalâ bulunuyor* (Abdülhak Hâmid).

— ÇEŞ. DEY. *Aceze-i eytâm.* Esk. Yetimlerin zavallı düşkün ve himayesiz olanları. ‖ *Aceze-i küttâb.* Esk. Mektep ve medrese tahsili görmeden resmî dairelere girmiş, tecrübesiz memurlar. ‖ *Aceze-i müslimîn.* Esk. Müslümanların kimsesiz, zavallı, yardıma muhtaç olanları. ‖ *Dârülaceze,* düşkünler evi. Bk. DÂRÜLACEZE. (M)

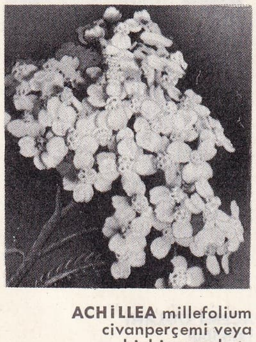

ACHİLLEA millefolium civanperçemi veya binbiryaprakotu

ACHÁ (Jose Maria DE), bolivyalı general (öl. Cochabamba 1868). Gençliğinde general Santa Cruz ile beraber savaştıktan sonra (1836), Ballivián'ın İngavi savaşında (1841) Peruluları yenmesine yardım etti. 1861'de cumhurbaşkanı oldu, yerli halkın hayat seviyesini yükseltmeğe çalışan Maliye bakanı Urquidi'yi destekledi; 1865'te Melgarejo tarafından cumhurbaşkanlığından uzaklaştırıldı. (L)

Achalme basili. Mikrobiyol. Yanlışlıkla, akut mafsal romatizmasının etkeni sanılan anaerob basil. (1891'de Achalme tarafından bulundu.) [L]

ACHARD (Amédée), fransız romancısı (Marsilya 1814-Paris 1875). Kırka yakın roman yazdı. Başlıcaları: *Belle-Rose* (1847), silâhşorluk romanı; *les Coups d' Épée de M. de la Guerche* (M. de la Guerche'in Kılıç Darbeleri) [1863] ve devamı olan *Envers et Contre Tous* (Herkese Karşı) [1874]; *la Cape et l'Épée* (Silâhşorluk) ve onu takip eden *la Toison d' Or* (Altın Post) [1875]. (L)

ACHARD (Charles), fransız hekimi (Paris 1860-Versailles 1944). Paris Tıp fakültesi tedavi kliniği profesörü, Tıp akademisi üyesi (1911), aynı kurumun genel sekreteri (1921). Doğuştan olan kistler ve yeni araştırma usulleri üzerine eserler yazdı. Bundan başka, kolibasil'in hastalık getirici etkilerini, lökosit ve plaketlerin biyolojisini, anafilaktik şok'u ve glikolis'in mekanizmasını inceledi. (L)

ACHARD (Franz Karl), fransız asıllı alman fizik ve kimya bilgini (Berlin 1753-Kunern, Silezya 1821). Berlin Bilimler akademisinde fizik bölümü müdürü. Marggraf'ın bulduğu (1847) pancardan şeker çıkarma usulünü halka tanıtan ve yayan odur. (L)

ACHARD (Marcel), fransız oyun yazarı (Sainte-Foy-lés-Lyon 1899). Bir süre suflörlük ve gazetecilik yaptıktan sonra, tiyatro kabiliyeti Lugné-Poe ve Charles Dullin tarafından keşfedildi. 1923'te *Benimle Oynar mısınız?* (Voulez-vous Jouer avec Moâ?) adlı eserle kendini tanıttı. Ardından şu oyunları yazdı: *Jean de la Lune* (Saf Koca), *Domino* (1931), *Auprés de ma Blonde* (Sarışınımın Yanında) [1946], *Nous irons à Valparaiso* (Valparaiso'ya Gideceğiz) [1948], *le Moulin de la Galette* (La Galette Değirmeni) [1951], *Patate* [1957], *Aptal Kız* (l'İdiote) [1960], *Turlututu* (Düdük!) [1962], *Machin-Chouette* (1964). Achard'ın tiyatrosu, hayâsızlığın bir çeşit melankoli ile karıştığı ve hayale, dalgınlığa yer veren bir şiirle yoğrulmuştur. Oyunlarında ve müzikli komedilerinin dialoglarında (*la Polka des Lampions* [Fenerlerin Polkası], 1961; *Eugéne le Mystérieux* [Esrarengiz Eugène], 1964) olay örgüsü yazarın şakacılığı ve fantezisine göre gelişir. Achard, ayrıca birçok filmin hazırlanışına da katılmıştır. (Fr. akad., 1959.) [L]

ACHARİUS (Erik), isveçli hekim ve tabiat bilgini (Gävle 1757-Wadstena 1819). Linné'nin öğrencisi, 1796'da Stockholm akademisi üyesi, özellikle likenleri ve çiçeksiz bitkileri inceledi. (L)

Achates («Vefalı»), Virgilius'un Aeneis'indeki kahramanlardan biri, Aeneas'ın vefalı arkadaşı. (L)

ACHELİS (Thomas), alman filozofu (Gröpelingen 1850-Capri 1909). Toplumların gelişmesi üzerine çalışmaları vardır: *Die Entwickelung der Ehe* (Evliliğin Gelişmesi) [1893], *Über Mythologie und Cultus von Hawai* (Hawai Mitolojisi ve Kültü Üzerine) [1895]. (L)

ACHENBACH (Heinrich von), alman siyaset adamı (Saarbrücken 1829-Postdam 1899). Bonn'da hukuk profesörü (1860), Ticaret bakanlığında madenler müşaviri (1866), milletvekili, daha sonra 1872'de Diyanet İşleri ve Eğitim bakanlığı müsteşarı. Meşhur mayıs kanunlarını (*Kulturkampf*) yetki ile savundu. 1873'den 1878'e kadar Ticaret, Sanayi ve Bayındırlık bakanı. (L)

ACHENSEE, Avusturya'da (Tyrol) bir göl. İnn vâdisinin kuzeyindedir; yükseltisi 929 m. önemli turizm merkezleri olan *Achensee* ve *Pertisau* bu gölün kenarındadır. Balıkçı avı, hidroelektrik santralı. Kış sporları istasyonu Achenkirch gölün yakınındadır. (L)

ACHENWALL (Gottfried), alman iktisatçısı (Elbing 1719-Göttingen 1772), «İstatistik»'in kurucularından. (L)

ACHESON (Dean), amerikalı avukat ve devlet adamı (Middletown, Connecticut 1893). Politikaya Demokrat partide girdi, çeşitli görevlerde bulunduktan sonra general Marshall'dan boşalan Dışişleri bakanlığına getirildi (7 ocak 1949). U.N.R.R.A.*'nın, Bretlon Woods konferansının ve Marshall planının öncülerindendir. Üç büyükler arasında anlaşma taraftarıydı, ama gene de Avrupa'da ve Uzakdoğu'da sovyet politikasıyle mücadeleden geri kalmadı. 1954 Ocak ayında Dışişleri bakanlığından çekildikten sonra hatıralarını birkaç kitapta topladı: *An Amerikan Vista* (Bir Amerikan Görünümü) [1956]; *Power and Diplomacy* (İktidar ve Diplomasi) [1958]; *Sketches from Live of Men I have Known* (Tanıdığım Kimselerin Hayatından Sahneler). Demokratların 1961'de iktidarı tekrar ele almaları Amerika'nın N.A.T.O.* delegasyonuna müşavir (1961) olarak yeniden politikaya atılmasına imkân verdi.

Acheson Kıbrıs meselesinin çıkmaza girme istidadı gösterdiği gergin devrede (1964) Amerika cumhurbaşkanının temsilcisi olarak Cenevre'de ilgili taraflarla görüşmeler yaptı ve Kıbrıs'ta Türkiye'ye üs verilmesini de kapsayan iki hal şekli ileri sürdü; bunlar *Acheson planı* olarak adlandırıldı. (LM)

ACHESON (Erward Goodrich), amerikalı kimyager (Washington 1856-New York 1931). Edison'un mesai arkadaşı. Sunî grafit hazırlama usulünü buldu ve 1891'de karborundum'u keşfetti. (L)

ACHİLLEA i. (lat. k. Akhilleus'un bitkisi; Akhilleus'un yaralı Telephos'u tedavi etmek için bu otu kullanmış olmasından). Beyaz, pembe, kırmızımsı ve sarı çiçekleri olan ve birçok türü bulunan bir bitki (Compositae familyası).

— ANSİKL. *Achillea* türlerinin yaprakları testeredişli veya dar şeritler halinde olur. Birçok türü süs bitkisi olarak yetiştirilir. Bir kısmı iyi bir hayvan yemi olarak kullanılır. En tanınmış türü *Achillea millefolium,* civanperçemi veya binbiryaprakotu'dur. (L)

ACHİLLİNİ (Alessandro), italyan hekim ve filozofu (Bologna 1463-ay.y. 1512). *Humani Corporis Anatomia* (İnsan Vücudunun Anatomisi) [1516] ve *Annotationes Anatomiae'*nın (Anatomi Notları) [1520] yazarı. (L)

ACHİMENES i. Bot. (yun. *a* bulzl. ek ve *kheimôn* kötü hava). Çiçekler için sıcak serlerde yetiştirilen ve Amerika'nın tropik kesiminde 40 kadar türü bulunan bir bitki. (Gesneriaceae familyası.) [L]

ACHİMENES i. (yun. *kheimôn*). Çiçekç. Bk. EĞRİTABAK.

ACHLYA i. (yun. *akhlus,* karanlık). Sinekmantarı takımından bir mantar. (L)

ACHOLOE i. Zool. Gezici çokkıllı bir halkalı. Bunun bir Akdeniz türü çeşitli derisidikenlilerin tutmaçları arasında yaşar (Aphroditidae familyası). [L]

ACHORİON i. İnsanlarda kellik hastalığını meydana getiren ilksel mantar. (L)

ACHRAS i. Amerika sıtma ağacı. Bk. SITMA AĞACI.

ACHTERBERG (Gerrit), hollandalı şair (Langbroek 1905-Oud Leusden 1962). Protestan bir aileden gelmesi ve başından geçen dramlar, üzerinde derin bir etki yaptı. Günlük konuşma dilinin kelimelerine, yadırgatıcı seslerinden dolayı beğendiği bilim ve teknik terimlerini katarak, ölüm karşısında duyduğu isyanı dile getirdi: *Eiland der Seele* (Ruh Adası), 1939. (L)

ACHTSCHELLİNCK (Lucas), flandre'lı manzara ve duvar halısı taslağı ressamı (Brüksel 1626-ay.y. 1699). Brüksel kilise ve manastırlarını dinî sahnelerle donattı, büyük çapta orman manzaraları yaptı. Geniş fırça darbeleriyle çalışılmış ve çok süsleyici olan düzenlemelerinin özelliği, genellikle bitkilerde göz alıcı bir yeşile çalan açık renkleri kullanmasıdır. (L)

ACHYRANTHES i. Bot. Sıcak bölgelerde yetişen ve 12 kadar otsu türü bulunan bir bitki. Bazıları tıbta kullanılır. (Amaranthaceae familyası). [L]

ACI sıf. Tadı hoş olmayan, yakıcı, tatlının zıddı: *Acı biber.* ‖ İçilecek nitelikte olmayan: *Acı su.* ‖ *Mec.* Şiddetli, sert: *Acı Kânun rüzgârlarına benzeyen...* (A. H. Tanpınar). *Acı soğuk.* ‖ Kırıcı, hırpalayıcı, hoyrat: *Sert, acı bir kalemi vardı* (Y. Z. Ortaç). *Acı söz. Acı kuvvet.* ‖ Istıraplı, pahalıya mal olmuş: *Milletimiz, milliyetinden tegafül edişinin çok acı cezalarını gördü* (Atatürk). *Acı tecrübe.* ‖ Hoşa gitmeyen, üzücü: *Ahmet Kerim her dakika bu acı gerçekle yanyana yaşıyordu* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Bunlar siyasî mizahın acı yemişleridir* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Hüzünlü, dokunaklı: *Ne acı, ne sihirli bir gülüş* (R. N. Güntekin). ‖ Çarpıcı, göz alıcı: *acı yeşil.*

◆ zf. *Acı acı,* acı verecek, üzecek, kederlendirecek, ürpertecek şekilde: *Ruhumu tahlil ederken hiç «fazilet» sahibi olmadığımı acı acı duydum* (Ö. Seyfeddin). *Acı acı gülerek...* (Namık Kemal). *Köpek acı acı uluyordu* (Yaşar Kemal). *Yara acı acı sızladı.* — Şarapçılık. *Acı şarap* (fr. *vin piqué*), asetik bakterilerin etkisiyle ekşi bir tad almış şarap.

◆ **Acıca, acımsı, acımtırak, acırak** sıf. Hafif acı, tadı acıya kaçan: *Ardıçların acırak tadı hiç aklımdan çıkmıyordu* (Nezihe Araz). *Greypfrudun acıca (acımsı acımtırak) bir tadı var.* ‖ *Mec.* Dokunaklı, hüzünlü: *Yine de içimde bir sevinç vardı, bu alış verişten sonra acımsı bir sevinç* (Y. Z. Ortaç).

◆ **Acılı** sıf. Tadı acı olan, içine acı

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

katılmış. *Turşu suyunu, hele biraz acılısını çok severim.* || Acısı fazlaca olan [yiyecek]: *Lahmacunlar acılı mı olsun?.*

— DEY. Halk dili. *Acılı gicili*, acılı, ekşili, baharatlı: *Acılı gicili bir çorba istiyorum.*

◆ **Acılık** i. Acı oluş, acı olma hali: *Patlıcanların acılığı yemeğin lezzetini bozmuş.*

— Mutf. Balığın temizlenmesi ve ayıklanması sırasında ödün patlayarak ete karışması. Bu haldeki balıklar pişirilirken tencereye küçük bir demir parçası konur. (M)

ACI i. İç ve dış tesirlerin uzviyette meydana getirdiği rahatsızlık, sızı, sancı, ağrı: *Acıdan kaskatı kesilmiş yüz...* (A. H. Tanpınar). *O kadar hızlı vurdu ki, acıdan saatlerce kıvrandım.* || *Mec.* Uzvî sebeplere dayanmayan tesirler ve hâdiseler dolayısıyle duyulan rahatsızlık, üzüntü, keder, ıstırap: *Eski acıları hatırlatmak, kapanmış yaraları deşmek doğru değil* (B. Necatigil). *Beyaz keten mendilinde sallanan ilk acı* (O. V. Kanık).

— ÇEŞ DEY. *Acı çekmek* (veya *duymak*), ağrı, sızı duymak (*hak.*); üzüntü içinde bulunmak, kederlenmek (*mec.*) || *Acı söylemek*, ikaz etmek, sözünü sakınmamak: *Dost acı söyler* (Atasözü). || *Acı tatlı*, iyi kötü: *Bu geceyi bizde geçir, acı tatlı, Allah ne verdiyse hem yer, hem konuşuruz* (A. K. Tecer). || *Acısı içine çökmek* (veya *işlemek*), Aşırı derecede üzülmek; *Bu haberin acısı içime çöktü; Acısı içime işledi, günlerce unutamadım.* || *Acısını almak*, acı tadını gidermek (*hak*): *Soğanın acısını almak*; sızıyı dindirmek (*hak.*): *Bu pansuman yaranın acısını aldı*; kederini azaltmak (*mec.*): *Musiki ruhun acısını alır.* || *Acısını bağrına basmak* (veya *içine gömmek*), şikâyet etmeden üzüntüye katlanmak. || *Acısını çekmek*, kötü neticesini görmek: *Sen bu yaptığın işlerin acısını çekeceksin.* || *Acısını çıkarmak*, telâfi etmek: *Mütemadiyen ve sabahlara kadar düşündüğü günlerin acısını çıkarmak için olacak, kafasının mutlak surette boş kalmasına gayret ediyor* (Sabahattin Ali); intikamını almak:... *eziyetlerin birer birer acısını çıkarıyor* (Namık Kemal). *Acısını görmek*, bir yakınının ölümünü görmek: *Evlâtlarının acısını gördü.* || *Allah başka acı göstermesin!* (Veya Allah bu acıyı unutturmasın), başka bir yakınınızın ölümünü görmeyesiniz, mânâsında söylenir. || *Bir acı kahvemizi içmez misiniz?*, alçak gönüllülükle davet mânâsında söylenir: *İkbal buyrulmaz mı beyim, bir acı kahve* (A.K. Tecer). || Argo. *Kuyruk acısı*, açığa vurulmak istenmeyen kin.

— Fels. Mecazî mânâda şümulü genişleyerek: *Sert bir yaşama savaşı içinde çırpınan insan, bu dünyayı evrensel bir acı (acedia) olarak görür* (M. Gökberk).

— ANSİKL. Phaidon'da, Platon, acının ve hazzın nasıl birbirinden doğduğunu göstermeğe çalışır. Aristoteles'e göre bir varlığın faaliyeti kendi tabiatına uygunsa haz duyulur; fakat, bu faaliyet, azlığı veya fazlalığı yüzünden, varlığın tabiatına karşıysa, o zaman da acı meydana gelir. Schopenhauer gibi kötümser filozoflara göre, yalnız acı gerçektir, haz sadece acının geçici yokluğudur; acı, evrensel «yaşama isteğini» belirtir. Buna karşılık, Epikuros gibi iyimser filozoflara göre, insan hayatının değerli unsurları sadece haz ve mutluluktur; kötünün ta kendisi olan acı ise, irade ve zekâyı sürekli çalıştırarak azaltılmalıdır. Günümüzde acı değişik biçimleriyle ele alınıyor: özü bakımından fizyolojik olan acı'nın (meselâ diş ağrısı) psikoloji, heyecan ve tasarım alanlarında tepkisi asgarî'dir; özü bakımından psikolojik olan acı ise, fizyolojik yankısı olan bir heyecandır. Demek ki, «fizik» acı ile «manevî» acı arasındaki eski ayırımı azaltmak gerekir: çünkü her acı, hem bir şuur olgusunun iç yönünü, hem de gözlenebilir fizyolojik bir olgunun dış yönünü gösterir, ve aralarında çeşitli karışımlar meydana getirilebilen sübjektif ile objektif'in derin birliğini ortaya koyar. (Bk. REFLEKS, TEPKİ.)

◆ **Acılı** sıf. Acı görmüş, acıya uğramış, yaslı: *Acılı olduğu bir zamanda rahatsız etmek istemedim.*

◆ **Acılık** i. Dokunaklılık, kederlilik, burukluk: *Bu mutabakatta anlaşılmaz bir acılık vardı* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Birinci Cihan Harbi'nin ortasında bir yığın lezzetli acılıklar döner* (A. H. Tanpınar). [M]

ACIAĞAÇ (Kavasya da denir) i. Bot. İlmî adı *Quassia amara* olan küçük bir ağaç. Guyan'da yetişir ve «Surinam odunu» nu verir (Simarubaceae familyası).

— ANSİKL. Yaprakları almaşlı, stipulasız ve üç yaprakçıklı olan bir ağaççıktır. Erdişi ve parlak kırmızı renkli çiçekleri salkımlar halinde toplanmıştır. Bazı botanikçiler, Jamayka acıağacı *Picræne* veya *Aeschrion excelsa*) gibi bazı yakın türleri de acıağaç cinsinden sayarlar. Acıağaç odunu, azotsuz ve billûrlaşabilen bir madde taşır: *kasin* (*quassin*).

— Eczc. Acıağaç'ın odunu çok acıdır, küçük parçalara kesilerek «tentür» halinde tonik ve iştah açıcı olarak kullanılır. (L)

ACIBADEM i. (*acı*; fars. *bādām*). Gülgillerden bir meyve ağacı (*cprunus communis*). || Bu ağacın, acımtırak ve keskin kokulu bir cins badem olan meyvesi.

— ANSİKL. *Acıbadem ağacı* dikenli veya dikensiz olur. Meyvelerin kabukları kalın, çekirdekleri küçüktür. Bazı çeşitlerin bademleri iri olur. Bileşimi bakımından tatlı bademe benzer. Fazla olarak içinde siyanhidrik asit (*acıbadem ruhu*) ve uçucu bir yağı vardır. Acılığı bu maddelerden ileri gelir. Krem, koku ve ayakkabı boyası yapımında kullanılır.

— Kim. *Acıbadem yağı*, kokusu acıbadem esansını hatırlattığı için parfümeride nitrobenzen'e verilen ad. Bu madde özellikle sabunculukta kullanılır.

— Pastacılık. *Acıbadem kurabiyesi*, hazırlanan kurabiye hamuruna, koku ve hafif bir acılık vermesi için az miktarda acıbadem karıştırılır: 350 gr. badem için sekiz tane acıbadem. Kabuğu soyulmuş ve fırında hafifçe kurutulmuş bademler makineden geçirilir, 250 gr. pudra şeker ve beş yumurta akıyle yarım saat çırpılır. Kâğıt yayılmış fırın tepsisine yarım limon büyüklüğünde sıralanır, üzerlerine birer badem yapıştırılır, hafif fırında kırk dakika pişirilir. (L)

ACIBADEM, İstanbul ili'nin Kadıköy ilçesi'nde bir semt. Küçükçamlıca'nın güneybatısında, Koşuyolu ile Gazhane arasındadır. Yakın geçmişin kibar sayfiye yerlerinden biriydi. Semtte bugün bile ayakta kalabilmiş köşklerden biri şimdi, Çamlıca Kız lisesi olan Ratip Paşa köşküdür. Askerî sanatoryum da bu semttedir. Acıbadem'de bunlardan başka şu önemli yapılar dikkati çeker: *Acıbadem camii* (yaptıran, Faik Paşa; asfalt yol üzerinde, polis karakolu karşısındaki Tekin sokağında. Abdülhamid II zamanında yapıldı. Planı kare şeklinde, kesme taşlarla yapılmış, 1957 yılında, camiye son cemaat yeri eklenmiştir). *Acıbadem çeşmesi* (Kadıköy-Acıbadem asfalt yolu üzerinde, Köftüncü ve Zaamet sokaklarının kesiştiği dörtyol ağzındadır. Çeşmeyi Abdülmecid'in kızlarağası Tayfur Ağa ile manevî oğlu Besim Ağa 1845'te yaptırdılar). *Acıbadem namazgâhı* (Acıbadem çeşmesinin yanında. Çeşme başında konaklayanlar burada namazlarını kılarlardı. Bugün yapıdan bir tek namazgâh taşı kalmıştır). *Acıbadem nişantaşı* (Küçükçamlıca eteğinde, yedi sekiz metre yükseklikte, dört köşeli mermer bir sütundur. Mahmut II'nin bir tuğrası da bulunan sütun eski tekkenin kalıntısıdır.) *Acıbadem tekkesi* (şimdi yıkık bir durumdadır. «Selâmi Ali Efendi tekkesi» diye de anılır). [M]

ACIBAKLA i. Bir yıl veya daha çok yaşayan otsu bitki; yeşil gübre, hayvan yemi veya süs bitkisi olarak ekilen birçok türü vardır. (*Papilionaceae* familyası.)

— ANSİKL. Bahç. Acıbaklaların uç salkım çiçekleri çok süsleyici olduğundan bahçeleri bezemeğe yarar, vazo çiçeği olarak çok beğenilir. Melezleştirme yoluyle pekçok çeşitleri elde edilmiştir.

— Vet. *Acı bakla zehirlenmesi*, fazla derecede acıbakla tohumu veya otu yiyen at ve koyunda görülen zehirlenme. (Acıbakla zehirlenmesi ishal, dermansızlık, az veya çok kuvvetli bir sarılıkla kendini belli eder; atlarda sızıntılı bir deri hastalığına da sebep olabilir.)

— Zır. Acıbaklaların kökleri kazık, yaprakları yekpare veya palamut biçiminde, çiçekleri canlı ve değişik renklerde, başak veya salkım halindedir. Yetiştirilen başlıca türleri, ak çiçekli acıbakla (*Lupinus albus*), mavi çiçekli acıbakla (*Lupinus angustifolius*) ve sarı çiçekli acıbakla (*Lupinus lutens*) dir. Bu bitkiler az verimli (hafif ve kumlu) topraklarda iyi gelişir; içlerinde hayvanlar için zararlı bir alkaloit bulunur; bu yüzden ancak yeşil gübre elde etmek amacı ile yetiştirilir, çünkü öbür baklagiller gibi, havanın azotunu tespit etme özelliği vardır. Bununla birlikte, ayıklama yoluyle alkaloidi bulunmayan veya daha az bulunan türleri elde edilmiştir. Bu bitkilerin hayvan yemi bakımından değeri vardır; hayvanlara yeşil, kuru veya silolanmış ot veya tohum olarak yedirilir. (M)

ACI BALIK i. Zool. Akvaryumda da beslenebilen bir balık türü (Rhodeus sericeus). Küçük boyda, çiftleşme esnasında erkeklerinin rengi kızaran ve bu sebepten *kiraz balığı* da denen kılçıklı tatlı su balıklarından. Bu balık anadonta cinsinden tatlı su midyeleri ile ortak yaşar. Acıbalık yumurtalarını bu midyenin içinde kuluçkaya bırakır. Buna karşılık midyenin larvaları balığın üzerine yapışarak uzun mesafelere dağılma imkânı bulur. (M)

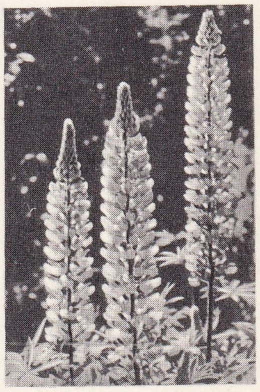

ACIBAKLA
Lupinus

Foto. Fuchs (LAROUSSE)

ACI ÇAÇA veya **ÇAÇA** i. Zool. Karadeniz'de yaşayan bir balık türü (Spratella sprattus phalerica). 13 sm kadar boyda olan bu balık özellikle Karadeniz'de avlanır. Ayıklanmadan pişirilince acı bir tat verir; hamsi balığını andırır. (M)

ACIÇAY, İç Anadolu'nun kuzeyinde, İskilip dağlarından inen bir akarsu. Çankırı'da Tatlısu ile birleşerek önce güney, sonra doğu yönünde akar ve Kızılırmak'a kavuşur; 110 km. Adı, geçtiği tuzlu ve alçak araziden gelen sularla ilgilidir. (M)

ACIÇİĞDEM blş. i. Bot. Zambakgiller'den, yumrulu bitki. Boyu 20-30 sm., yaprakları şerit biçiminde, çiçeği açık renktedir. Tohumları romatizma tedavisinde kullanılır. (M)

ACIÇÜRÜKLÜK blş. i. Meyvc. *Glomeralla cingulata* adı verilen mantarın, ayva ağacı meyvelerinde meydana getirdiği hastalık. Açık esmer lekeler ile kendini gösteren hastalık, zamanla ayvayı acılaştırır. Mücadelesi bordo bulamacı ile yapılırdı. (M)

ACIDAMKORUĞU i. Bot. *Acı kaya koruğu* veya *duvar karabiberi* (*Sedum acre*) için kullanıla gelen ad. Suyu eskiden müdrir diye bilinirdi. (L)

ACIDÜLEK blş. i. veya **devlek.** Bot. Bk. ECBALLİUM, EŞEKHIYARI.

ACIGÖL, Göller yöresinde dışarıya akıntısı olmayan bir göl; yüksk. 836 m.; yüzölç. 158 km²; uzunluğu 27 km.; en fazla genişliği 9 km. Afyon, Burdur ve Denizli illerinin topraklari arasında güneybatı-kuzeydoğu doğrultulu bir çanak içinde yer alan gölün güneyinde ve kuzeybatısında, yükseltisi 1 500-2 000 m. arasında dağlar bulunur. Denizli-Burdur karayolu ve demiryolu gölün kuzey kenarından (Çardak ve Dazkırı ilçe merkezleri) geçer. Gölün suyunda, sodyum ve magnezyum klorür ve sülfatları tespit edilmiştir. İç Anadolu'da ve çevresinde tuzlu, alçılı yahut volkanik arazinin geniş yer tutması ile ilgili olarak, Acıgöl adı verilmiş birçok su birikintileri bulunur. Bunlardan en tanınmış olanı, Nevşehir'in 16 km. güneybatısında yer alan Acıgöl krater gölüdür. (→ Bibliyo.) [M]

ACIGÖL (eski adı *Dobada*). İç Anadolu'da, Nevşehir ilinin Merkez ilçesi içinde bucak; 16 400 nüf., 12 köy.

— Bucak merkezi (3 265 nüf.), Nevşehir'in 22 km güneybatısındadır. (M)

ACI GÖLLER, Mısır'da İsmailiye güneyinde, içinden Süveyş kanalının geçtiği tuzlu göller. (L)

Acı Hayat, Metin Erksan'ın çevirdiği türk filmi (1963). Erksan'ın, 1960'ta *Gecelerin Ötesi* ile başladığı ve büyük şehrin yaşayışını gerçekçi bir görüşle aksettiren filmlerinin ikincisi. Film, birbirini seven, küçük bir yuva kurmak için didinen, ama sonunda güç hayat şartlarına boyun eğmek zorunda kalarak özledikleri mutluluğa kavuşamayan iki gencin hikâyesi ile büyük şehrin hayatından bir kesit vermeğe çalışır. Bunun yanı sıra kısa, ama başarılı bir gecekondu çevresi tasviri, paranın insanları bozucu niteliği tema'sı, filmin göze çarpan özellikleridir. Filmde, Erksan'ın öbür eserlerinde pek rast-

lanmayan şiirli bir hava da vardır ve bu özelliği ile *Acı Hayat*, İkinci Dünya savaşı arifesinde fransız sinemasındaki şairâne gerçekçilik akımına yaklaşır. (M)

ACIHIYAR (Ebucehilkarpuzu ve **karadöleği** de denir), blş. i. (acı; ar. *hıyar*). Bot. Baklagiller'den, yıllık, sürüngen bitki (Citrullus colocynthis). Meyveleri elma büyüklüğünde, acı, kokusuz; tohumları sert kabuklu ve yağlıdır. Meyveleri sürgün olarak kullanılır. (M)

ACIKAVAK Ormanc. Dağ kavağına verilen ad. (M)

ACIKLI sıf. Üzücü, elem, ve keder verici, neşe kaçırıcı, hazin: *Bu acıklı iniltiler yalnız sana dokunsun* (Ahmed Hikmet); *Canım zaten sıkkın, acıklı şeyler anlatma şimdi bana.* || Dokunaklı, acındırıcı acındırmağa çalışan: *... acıklı, şeytanî, müstekreh bir sırıtışla...* (H. R. Gürpınar); *Borcunun ödenme gününü geciktirmem için yalvaran ne acıklı mektuplar almışımdır* (Y. Z. Ortaç). || Felâkete uğramış, acı görmüş: *Acıklı başta akıl olmaz* (Atasözü). [M]

ACIKMAK geçz. f. Midenin boşalması ve kandaki şeker miktarının belli bir nisbetin altına düşmesi neticesinde, yemek yeme ihtiyacını duyacak hale gelmek: *Küçüktüm ufacıktım / Top oynadım acıktım* (Ziya Gökalp). || *Mec.* Birine veya bir şeye karşı aşırı istek ve özlem duymak: *Şirin'e susamış, Aslı'ya acıkmış* (Behçet Necatigil).

◆ **Acıkma** i. Acıkmak hali: *Acıkmasına açıkmıştı ama, oyunu da bırakmıyordu.*

◆ **Acıkılmak** geçz. ve edilg. f. «Bu kadar erken acıkılır mı?» örneğinde olduğu gibi.

◆ **Acıktırmak** ettrg. f. Birinin açıkmasına sebep olmak: *Buranın havası ve suyu insanı çabuk acıktırır.* || Aç bırakmak, zamanında ve yeteri kadar doyurmamak: *Acındırırsan arsız olur, acıktırırsan hırsız olur* (Atasözü). [M]

ACIMAK dönşl. f. Tadı değişmek, acılaşmak, acılık kazanmak [yiyecek ve içecek için]: *Acır testideki suyun* (S. Ali). *Yağ acıdı.*

◆ **Acılanmak** dönşl. f. Tadı acı hale gelmek [yiyecek, içecek maddeleri]: *Biberini kaçırdım, yemek acılandı.* || *Mec.* Üzülmek, kederlenmek, dertlenmek: *Yunus Emre [...] insanların acılarıyle acılanan insandı* (Nezihe Araz).

◆ **Acılaşma** i. Acı hale gelme, acılık kazanma.

— ANSİKL. Şarapçılık. *Acılaşma,* kesinlikle tespit edilemeyen bir bakterinin, şarapta meydana getirdiği bozukluk. Birinci safhada gliserin akroleine döner, ikincisinde ise akrolein polifenoller ile birleşir, acı maddeler haline gelir ve şarabı acılaştırır. Daha çok şişelenmiş kırmızı şaraplarda görülür, beyazlarda seyrektir. Bunu gidermek için şaraba potas metabisülfiti katılır, sonra şarap durultulur ve süzülür. Acı şarap, bazen fermantasyon halindeki taze şaraplar ile de harman edilir. Böylelikle fermantasyon, arıtılmış mayalar ile yeniden yaptırılmış olur.

◆ **Acılaşmak** dönşl. f. Tadı acılık kazanmak, acı hale gelmek [yiyecek, içecek maddeleri]: *Biberler kızardıkça acılaştı.* || *Mec.* Dokunaklı, kırıcı hal almak [söz]: *Konuşması, bir noktadan sonra acılaştı.*

◆ **Acılaştırmak** dönşl. ettrg. f. Acı hale getirmek. (M)

ACIMAK geçl. f. [uzviyet için] Ağrımak, sızlamak, sancımak, yanmak: *Kolumdaki yara çok acıyor. Dizim fena acıdı.*

◆ Geçl. f. Bir başkası için dertlenmek, üzüntü duymak: *Ne yanık mersiyeler söyletiyor dingiline / Bunu gördüm acımak geldi içimden geline* (M. A. Ersoy). || Merhamet göstermek, kıyamamak, yumuşak davranmak: *Sen sevdiğine acımaz mısın?* (Namık Kemal). || Bir şeyi kullanmağa, harcamağa, vermeğe kıyamamak, sakınmak: *Keyfi için para harcamağa acımıyor.* || Elden çıkan veya elde edilemeyen bir şeyin ardından hayıflanmak, üzülmek, pişmanlık duymak: *Emeklerine, vaktine, gençliğine acımak,* v.b... *Henri de Regnier [...] bizimle beraber yaşayıp öldükten sonra, mezarına sarıklı bir taşın dikilmeyeceğine acımış* (Yahya Kemal).

— DEY. *İçi (yüreği) acımak,* merhamet etmek, merhamete gelmek: *Hiç yüreğin acımadı mı anana?* (Yaşar Kemal).

◆ **Acıma** i. Acımak (bir başkası için üzülmek, dertlenmek) hali: *Sadece acıma yetmez, yardım da lâzım.* || Merhamet etme, esirgeme: *Acıma ne kelime? Bunları en ağır şekilde cezalandırmalı!*

— Ormanc. Mah. Eşanl. ADAKLAMA.

◆ **Acınacak** sıf. Merhamet edilecek halde: *Zavallı amcabey de o gece acınacak haldeydi.*

◆ **Acındırmak** ettrg. f. Merhamete getirmek, kendini zavallı durumda göstererek karşısındakinde acıma duygusu uyandırmak: *Yoksa Özdemir'de şimdiye kadar hiç farkına varmadığı bir kendine acındırma pis huyu da mı vardı?* (S. F. Abasıyanık).

◆ **Acınılmak** şahz. f. Bir şahsa, bir varlığa veya duruma başkası tarafından acınmak: *Böyle insana acınılır mı?*

— Gram. Bu kullanılışında iki edilgenlik eki alır.

◆ **Acınmak** edilg. ve dönşl. f. Acıklı bir durum karşısında kendi kendine üzülmek, hayıflanmak: *Vaay Recep Çavuş diye acındı* (Yaşar Kemal). [M]

Acımak, Reşat Nuri Güntekin'in romanı (1928). Reşat Nuri bu romanında, katı ahlâk prensipleriyle hayatın acı gerçekleri arasındaki tezat ve çatışmayı, bir baba-evlât münasebeti içinde anlatır. İnsanları sert ahlâk prensiplerine göre değerlendiren öğretmen Zehra, kötü, düşkün bir insan olarak tanıdığı babasının hatıra defterini okuduktan sonra, daha önceleri farklı bir açıdan değerlendirdiği olayların arkasındaki acı gerçekleri görür, babasını affeder ve acımak nedir öğrenir. Bir memur olan babası Mürşit Efendi de, memuriyet hayatına başlarken birtakım prensiplere sahiptir, fakat tatbikatta bunların birbiriyle çatıştığını görmüş, iş ve aile çevresinin kendisini yavaş yavaş mutlak bir düşüşe götürmesine karşı koyamamıştır. Kendisi düşerken, yatılı okula verdiği kızı Zehra'yı çevrenin zararlı tesirinden uzaklaştırabilmiştir. Romancı, Mürşit Efendi'nin düşüşünü anlatırken, arka planda, memurluk hayatının bütün sakat mekanizmasını da verir. (M)

ACIMARUL (Zehirli marul da denir). blş. i. Bot. Bileşikgiller'den iki yıllık bitki. Yaprakları dişli, gelincik kokulu ve acı lezzetlidir. Sürgünden çıkan sütü (lactucarium) uyuşturucu, müsekkin olarak hekimlikte kullanılır. (M)

ACIMIK i. Bot. Bk. CEPHALARİA.

ACI OT i. Bot. (fr. *picris*). Sarı çiçekli bileşikgiller cinsi, kırlarda ve yollarda biten çok sayıda türleri vardır. (L)

ACIPAYAM (eski adı, **Garbî** veya **Âsi Karaağaç**), Denizli iline bağlı ilçe merkezi kasaba. Kendi adındaki büyük bir ovanın batı kenarında, deniz seviyesinden 950 m. yükseltidedir. 61 km. düzgün bir karayolu ile Denizli'ye, başka yollar ile de Burdur'a bağlanır; 4 118 nüf. Acıpayam kasabası tahıl, baklagiller, haşhaş, keten, sebze ve meyve yetiştirilen, koyun ve keçi beslenen, dağlarında geniş çam ormanları bulunan bir kesim için, alım-satım merkezidir.

— Acıpayam ilçesinin yüzölç. 1 925 km², nüf. 65 781; merkez Kızılhisar* ve Kelekçi bucaklarına bağlı 54 köy. (M)

ACIPINAR (eski adı **Hanobası**), İç Anadolu'da, Niğde ilinin Aksaray ilçesinde bucak; 13 700 nüf. 22 köy.

— Bucak merkezi, Koçhisar (Tuz) gölü doğu kıyısı yakınındadır; önünden Ankara-Adana devlet yolu geçer. (M)

ACIRGA i. (*acır*-ga). Bot. Bk. TURPOTU.

ACISU i. Coğ. Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde, özellikle İç Anadolu'nun Konya, Orta ve Yukarı Kızılırmak bölümlerinde yaygın bulunan tuzlu, topraklardan geçen birtakım akarsulara verilen ad. Bunlardan birisi Şarkışla kasabasından geçerek Kızılırmak'a dökülür.

— Hidrol. *Acısu,* nehir mansaplarında özel hidrografik şartları olan ve bundan dolayı özel bir faunası bulunan deniz ve tatlısu karışımı, nispeten bulanık sular. Burada anadram ve katodram balıkların yanı sıra bazı deniz ve tatlı su balıkları da yer alır. (Euryoik türler.) [M]

ACIYONCAGİLLER blş. i. Bot. Çiçekli bitkiler (iriçenekli, ayrıtopyapraklılar) familyası. [Bu familya, sedef otu, tespih otu ile birlikte sedefotugiller (rutazeae) sınıfına girer; simarubaceae familyası.]

— ANSİKL. *Acıyoncagiller,* alaşık ve genellikle bileşik yapraklı, telek damarlı ve kulakcıksız ağaç veya ağaççıklardır. Çiçekleri bazen erselik, çok defa iki evciklidir. Etamin sayısı ya taçyapraklarınkine eşit, veya onun iki mislidir; bu etaminler, dişi organı da taşıyan bir disk üzerinde durur. Yumurtalık 2-8 yemiş yaprağından meydana gelmiştir. Bu tropikal bitkilerin familyası, otuz cinsi (*quassia, simaba, simaruba, ailanthus, picramnia, mannia, gymnostemon,* v.b.) ve iki yüzden fazla da türü kapsar. (L)

ACİB sıf. (ar. *ᶜaceb;* hayret, gariplik, şaşılacak şey'den *ᶜacîb*). Alışılmış olana aykırı, tuhaf, garip, acayip: *Her halde bu acib unsurun harb fikirleri sulh fikirlerinden iyidir* (Yahya Kemal). *Bu serbest ve mükemmel kızlardan birinin beni beğenmesi kalbimde acib bir şevinç uyandırdı.* (H. E. Adıvar).

◆ **Acibane** zf. ve sıf. Şaşılacak tarzda, hayret verici şekilde.

◆ **Acibe** i. *Esk.* Tuhaf, şaşılacak, hayret edilecek şey, kimse: *Osmanlı Türkü için norveçli İbsen, dolaşık ruhlu Barrès birer acibedirler* (Ahmed Hâşim).

— DEY. *Acibe-i hilkat,* hilkat garibesi, anormal yaratık. (M)

ACİDALİA i. Zool. Ormanlarda çok görülen ve tırtılı kekik, yabanî mercanköşk, civanperçemi üzerinde yaşayan bir gece kelebeği. (Pulkanatlılar takımı, geometridae familyası.) [L]

ACİDUM PİNGUE i. (lat. k.'ler, *yağ asidi* demektir). Simyacılara göre, ateşten doğan, kireç taşının kavrulması sırasında onunla birleşerek kireci meydana getiren sebep. (L)

ACİL sıf. (ar. *ᶜacele,* çabuk'tan *ᶜâcil*). Çok acele, beklemeğe tahammülü olmayan, derhal yerine getirilmesi gerekli olan: *Medeniyet meselesinin halli memleketimizde âcil bir mahiyet almıştır* (Ziya Gökalp). *Âcil zannedilen ihtiyaçlar fikir ve sanat hayatını emrinde tutuyorlar* (A.H. Tanpınar).

— ÇEŞ. DEY. *Âcil durum,* hemen müdahaleyi veya tedbir almayı gerektiren kritik hal. || *Âcil vaka,* tıbbın veya zabıta kuvvetlerinin derhal müdahalesini gerektiren olay: *Hastahanelerin âcil vaka servisine geceleri ne çok kaza kurbanı gelir.* (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. Tıp. *Birinci, ikinci* v.d. *derecede âcil vaka,* tedavinin yapılmasından önce, hastanın durumunda kötüleşme olmadan geçecek zamanı tahminî olarak belirlemek için kullanılır. (*Birinci derecede âcil tedavi,* tedavinin başlamasından önceki ilk dakika veya saatleri belirtir; *ikinci derecede âcil tedavi,* altı-on iki saat arasında; *üçüncü derecede âcil tedavi* ise yirmi dört saat içinde yapılmalıdır. Bu süre zarfında ortaya çıkabilecek ağırlaşmaları kestirebilmek çoğu zaman imkânsızdır. Bu sınıflandırma özellikle aynı anda birçok yaralının birden geldiği ve hastaların bir sıraya göre tedavi edilmesi gerektiği zaman faydalıdır.) || *Gecikmiş âcil tedavi,* büyük bir şok veya tehlikeli bir kanama dolayısıyle, cerrahî müdahaleye ancak bir ön tedaviden sonra elverebilecek durum.

◆ **Âcilane** zf. Acele olarak, acele ile. || Acele edenlere mahsus, aceleci kimselere yakışır şekilde.

◆ **Âcilen** zf. Derhal, süratle, geciktirmeden: *Âcilen tedbir almak lâzım.* (M)

ÂCİL sıf. (ar. *ecel,* vâde'den *âcil*). Esk. Vadesi geldiğinde yapılmak üzere sonraya bırakılmış. (Bk. MÜECCEL, ECEL.)

— Esk. huk. Fıkıh'ta sonraya kalan, müteбaki.

◆ **Âcilen** zf. Vakti, vadesi geldiğinde yapılmak üzere, sonradan, bilâhara. (M)

ACİLİA'LAR Roma'lı bir avam ailesi. Başlıca fertleri: **Acilius Glabrio** (Caius), yunan felsefesini Roma'da tanıtmakta emeği geçti (M.Ö. 150'ye doğr.); — **Acilius Glabrio** (Manius), M.Ö. 201'de avam sınıfının temsilcisi, 191'de de konsül oldu, kölelerin bir isyanını bastırdı, Thermopylai'de Selefkiler kralı Antiokhos III'ü yendi, Aitolia'yı baskısı altına almağa başladı. Roma'da Pie-

ta tapınağını yaptırdı, bir ihtilâs davası sonucu konsüllükten düştü; — **Acilius Glabrio** (Manius), M.Ö. 70 yılında hâkim, 67 yılında da konsül oldu; Verres'e karşı açılan davada jüriye başkanlık etti; seçim yolsuzluklarına karşı bir kanun yazdı ve Lucullus'dan sonra Bithynia'nın ve Mithridates'e karşı girişilen savaşın yönetimini üzerine aldı; — **Acilius Glabrio,** M.S. 91'de konsül; Hıristiyanlığı kabul etmiş ve Domitianus'un zulmüne kurban gitmiş olması ihtimal dahilindedir. (L)

ACİLİUS SULCATUS i. Zool. Durgun sularda çok rastlanan, geniş ve eliptik gövdeli, kınkanatlı böcek. (Dyticidae familyasından.) [L]

ACİN i. (ar. *ʿacn*, yoğurmak, hamur yoğurmak'tan *ʿacîn*). Yoğurma, hamur veya macun haline getirme. ‖ Hamur, macun. ‖ Sıf. Yoğrulmuş, macun haline getirilmiş.

— DEY. *Lahm-i acîn*, dövülmüş ve yoğrulmuş et. (Bk. LAHMACUN.) [M]

ACİNETA i. (yun. *akinos*, üzüm tanesi). Bot. Amerika'nın sıcak bölgelerinde yetişen ve birkaç türüne Avrupa serlerinde de rastlanan bir orkide. (L)

ACİOİA i. Bot. Guyan'da ve Afrika'nın tropik kesiminde yetişen, tohumları yenebilen bir bitki. (Bu cinste 30 kadar tür vardır; rosaceae familyası.) [L]

ÂCİR sıf. (ar. *ecr*, kiraya vermek'ten *âcir*). Kiraya veren.

— Huk. Kiraya veren [kimse]. Bk. KİRALAYAN, MUCİR. (M)

ACİREALE, İtalya'da (Sicilya-Catania eyaleti) şehir. Akdeniz kenarında, Etna yanardağı eteğinde ve Aci çayının döküldüğü yerdedir; 42 000 nüf. Tuzlu maden suyu. İpekli kumaş ve bez dokuma fabrikaları. Şarap, meyve, kükürt ve balmumu ticareti. (L)

ACİYO i. (ital. *aggio*, artık değer). Bankacılar tarafından alınan masraf karşılığı ve ücretlerin tümü.

— ANSİKL. Bank. ve bors. *İskonto aciyosu.* İlk zamanlarda *aciyo* kelimesi madenî paraların itibarî kıymetiyle reel kıymeti arasındaki farkı belirtmek için kullanılıyordu. Daha sonraları, bir ticaret senedinin itibarî kıymeti ile, bunu vadesinden önce nakde tahvil etmek isteyen senet hamiline bankacılar tarafından ödenen meblağ arasındaki farkı belirtmek için kullanıldı; bu fark iskonto miktarına eşitti. Bugün, *iskonto* şartları* ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Bu da üç kısımdan meydana gelir: bankacının bir senet karşılığında avans olarak verdiği meblağın faizi demek olan asıl *iskonto;* ibraz ve tahsil masraflarını karşılayan *posta masrafları;* bu işin kârını temsil eden *komisyon bedeli.* (L)

ACİZ i. (ar. *ʿacz*). Güçsüzlük, yetersizlik, beceriksizlik: *Hayır, ne meskenetimden, ne acz ü ye'simden* (Tevfik Fikret).

— DEY. *İzhar-ı acz,* güçsüzlüğünü, yetersizliğini açığa vurma.

— Anat. Kıç, vücudun arka tarafı. Aciz kemiği. Bk. SAKRUM.

— Huk. *Aciz hali,* bir şahsın borçlarını ödeyemeyecek durumda bulunması. İflâsa tabi bir borçlu, aciz halinde bulunduğunu bildirerek yetkili mahkemeden iflâsını isteyebilir. İflâsa tabi bir borçlu aleyhine, alacaklılardan birinin takibi neticesinde yapılan haciz, borçlunun yarı mevcudunun elinden çıkmasına sebep olur da, kalanı muaccel ve vadesi bir sene içinde hulûl edecek diğer borçlarını ödemeye yetişmezse, borçlu derhal aczini bildirerek iflâsını istemeğe mecburdur (İcra İflâs Kanunu md. 178).‖*Aciz sebebiyle mirastan çıkarma.* Bk. MİRAS.‖*Aciz vesikası,* mahcuz malların paraya çevrilmesi sonucunda, alacağının tamamını alamayan alacaklıya, alacağın ödenmemiş miktarını bildiren ve icra memuru tarafından, resim ve harca tabi olmadan verilen bir vesikadır. Bu katî aciz vesikasıdır. *Katî aciz vesikası*'nın verilebilmesi için, icra memurunun, borçlunun başkaca malının bulunup bulunmadığını araştırması gerekir. *Muvakkat aciz vesikası* ise, haciz zabıt varakasına göre, mahcuz malların muhammen bedeli, alacaklının alacağının tamamını karşılamayacaksa, bu durumu belirten zabıttır. Elinde böyle bir vesika bulunduran alacaklı, yalnız borçlunun belirli tasarruflarına karşı iptal davası açabilmek yetkisini haizdir. (M)

ÂCİZ sıf. ve i. (ar. *ʿacz*'den *ʿâciz*) iktidarsız, güçsüz: *Âciz, haysiyetsiz, cebîn bir kabine* (Atatürk). ‖ Zayıf, gevşek: *Âciz bir adamdır.* ‖ Şaşırmış: *Herkes hayran, herkes âciz, kimse ne yapacağını bilemiyor* (N. Kemal). ‖ Zavallı, biçare: *En âcizin de harikadır maneviyeti* (A. Hâmid). ‖ Fakir, düşkün, zavallı, himayesiz kimse: *Kanun-ı ceza âcize mi has demektir?* (Ziya Paşa); *Biraz âciz misin, zebûn musun, ai/ Bir tokat, bir topuz, ya da bir gülle* (Tevfik Fikret).

— ÇEŞ. DEY. *Âciz bırakmak,* birini bir şey yapamaz hale sokmak, güç duruma düşürmek: *Kredinin kesilmesi onu âciz bıraktı.* ‖ *Âciz kalmak;* bir şeyi yapamamak, yılmak: ... *ağzım o kadar laf yapar ki, en büyük avukatlar bile benim yanımda âciz ve mağlup kalırlar* (Ahmed Midhat). ‖ *Esk.* Eski konuşma ve yazı üslûbunda kendinden bahsedenin «ben» yerine kullandığı tevazu ve nezaket sözü: *âciz bendeleri, âcizleri.*

◆ **Âcizan** Âcizler, zavallılar: *Niçin, niçin demâdem âcizân kalır muztar* (Recaizade Ekrem).

◆ **Âcizane** sıf. ve zf. Âcizlere yakışır şekilde, âcize has: *Ettiğimiz duaları âcizane, hakirane sana yolladık, kabul eyle Yarabbi* (Dua'lardan). ‖ Eski yazı ve konuşma üslûbunda kendine ait şeylerden ve işlerden bahsederken kullanılan tevazu ve nezaket sözü: *Bendeniz âcizane kendimi beğeniyorum* (M. Ş. Esendal); *Zann-ı âcizanemce başka bir tarafa depo etmişler* (S. F. Abasıyanık); *Burası âcizane bizimdi* (R. N. Güntekin).

◆ **Âcizî** veya **âciziyet** i. Âcizlik, güçsüzlük, yetersizlik, beceriksizlik: *Âcizliği doğuran korkudur* (Mehmet Kaplan). [M]

ACKER (Hans), ulm'lu cam ressamı, Lukas Moser'in öğrencisi. Ustasının kurduğu geleneği sürdürdü. Ancak 1441 yılıyle (Berne katedralinin penceresi), 1450 yılı (Ulm katedralinin batı girişi üstündeki büyük camlık) arasındaki çalışmalarını biliyoruz. Üslûbu yüzyılın ilk çeyreğindeki anlayışa bağlı kalmıştır. (L)

ACKER (Paul), fransız yazarı (Saverne 1874-Moosch 1915). İnce bir zevkle yoğrulmuş romanları vardır: *la Petite Madame de Thianges* (Küçük Madam Thianges) [1906], *le Désir de Vivre* (Yaşama Arzusu) [1907], *le Soldat Bernard* (Asker Bernard) [1909], *les Deux Amours* (İki Aşk) [1911]. Alsace üstüne de bir kitap yazdı: *le Beau Jardin* (Güzel Bahçe) [1912]. (L)

ACKERMANN (Frans veya François), XIV. yy.'da Gand'ın bağımsızlığını savunanlardan (Gand 1325/1330-ay.y. 1386). Philippe Van Artevelde ve Pierre du Bois ile birlikte, Gand şehrinin Flandre kontuna karşı direnmesinde savaşan şeflerden biri. 1381 mayısında Gand şehrinin kumandanı olarak, savaş boyunca şehrin iaşesini sağladı. Diplomat olarak İngiltere'nin yardımını istedi; denizci olarak 1385'de baskın yolu ile Damme'ı ele geçirdi; stratejik bir mevki ve ekonomik merkez olan bu şehri, Fransa-Burgonya ittifakı karşısında terketmek zorunda kaldı. Burgonya dükünün Flandre kontu olması üzerine barış yapılınca da, Gand şehrine çekildi ve orada öldürüldü. (L)

ACKERMANN (Konrad Ernst), alman aktörü (Schwerin 1712'ye doğr.-Hamburg 1771). Hamburg'daki yeni Millî tiyatronun yöneticisi Lessing'in piyeslerinde oynadı. (L)

ACKERMANN (Louise CHOQUET, dame), kadın fransız şairi (Paris 1813-Nice 1890). Önce manzum *Contes* (Masallar)'ı [1855], sonra en iyi eseri olan *Premières Poésies* (İlk Şiirler)'i [1863], *Poésies Philosophiques* (Felsefî Şiirler)'i [1872] ve *Pensées d'une Solitaire* (Münzevî bir Kadının Düşünceleri)'ni [1882] yazdı. Kötümser felsefesini ve Tanrı tanımazlığını *l'Amour et la Mort* (Aşk ve Ölüm), *la Nature a l'Homme* (Tabiat İnsanındır), *la Guerre* (Savaş) gibi şiirlerinde dile getirdi. (L)

ACKERMANN (Rudolf), alman sanayicisi (Schneeberg, Saksonya 1764- Londra yakınında Finchley 1834). Yurttaş olarak kabul edildiği Londra'da bir litografya matbaası kurdu, *Repository of Arts, Literature and Fashions* (Sanat, Edebiyat ve Moda Hazinesi) gazetesini çıkardı, bu gazetede renkli resimler yayımladı (1814). 1823'ten itibaren *Forget me Not* (Unutma Beni) adıyle tanınan cep takvimleri çıkardı. (L)

ACONCAGUA dağı, Güney Amerika

ACLAND (sir Thomas Dyke), ingiliz siyaset adamı (1809-1898). Son Gladstone kabinesinde Eğitim işleriyle görevlendirildi; yaptığı reformlar 1902 yılında merkezî bir Eğitim bakanlığı kurulmasını sağladı. (L)

ACLUN, Ürdün'ün kuzeyinde eyalet, 311 000 nüf. Merkezi İrbit. (L)

ACMAEİDAE çoğl. i. (yun. *akme*, sivri uç'tan). Zool. Kabuk şekli- bakımından, koni kabuklu salyongozlara yakın olan, ama anatomik ayrıntıları ile bunlardan ayrılan, karındanayaklı deniz salyangozları familyası. (*Acmoea* cinsi kuzey denizlerinde bulunur, *Lottia* cinsi Amerika'nın doğu kıyılarında Korsika yosunları arasında yaşar. Üçüncü zamana ait çeşitli toprak tabakaları arasında fosil *acmaelidae*'lere rastlanmıştır.) [L]

ACODON i. Zool. Dış kulakları pekaz gelişmiş olan bir Güney Amerika sıçanı. (Kemiriciler takımı, sıçangiller'den). [L]

ACOETİNAE i. Zool. Çokkıllı halkaların bir alt familyası. Bu türlerden biri 1 m. uzunluğa ulaşabilir. (Aphroditides familyası.) [L]

Acomat, Racine'in *Bajazet* (Bayezid) adlı trajedisinin kişilerinden. Rütbe ve mevki düşkünü, entrikacı bir vezirdir, kendi durumunu kurtarmak için, sultan Roxane'ın politik tasarılarını destekler, ama bir şey elde edemez. (L)

ACONAEMYS i. Zool. Şili Andları'nın yüksek bölgelerinde yaşayan, lağım sıçanı boyunda bir kemirici. (L)

ACONCAGUA, Güney Amerika'nın en yüksek dağı. Arjantin'in Şili hududuna yakın olan And dağlarının bu tepesinde, yükseltinin uzun süre 7 000 metreyi geçtiği sanıldı ise de, son zamanlarda yapılan bir jeodezi çalışması yükseltinin 6 959 m. olduğunu gösterdi. Volkanik asıllı olan bu kaba şekilli kütleye çıkış, yükseltinin sebep olduğu zorluklar bir tarafa bırakılırsa, teknik bakımdan güç değildir.

Aconcagua'ya ilk çıkışı, ocak 1897'de, isviçreli dağcılık kılavuzu Mattias Zurbriggen yalnız olarak başardı. Zurbriggen, birkaç gün sonra da, A. Fitzgerald kafilesinin başında, çıkışı yeniledi. Zurbriggen tarafından takip edilen yolun bulunduğu dağın kuzey yamacı sonradan geliştirildi; bugün, kimi 6 400 m. yükseklikte sığınaklarla teçhiz edilmiştir. Çıkılması daha güç olan güney sırtlarına 1953'te tırmanılabildi ve nihayet 1954 şubatında R. Ferlet tarafından idare edilen altı kişilik bir fransız ekibi, yedi günlük yorucu bir çaba sonunda güney yamacından tepeye ulaştı. Bu yamaca daha sonraki yıllarda arjantinli bir ekip, dört japon dağcısı ve bir avusturya-arjantin ekibi de tırmandı.

● **Aconcagua,** Şili'de şehir. (Bk. SAN FELİPE.) — Aconcagua eyaletinin nüf. 159 400. Merkezi *San Felipe.* (L)

ACONİTA i. Zool. Tırtılı ebegümeci ile kahkaha çiçeği üzerinde yaşayan bir kelebek. (Bilimsel adı: Aconita luctuosa. Pervanegiller'den). [L]

ACOSTA (Cristovao), portekizli hekim ve tabiat bilgini (Mozambik 1515'e doğr.-Burgos 1580). Eseri: *Tratado de las Drogas y Medicinas de las Indias Orientales, con sus Plantas* (Endonezya'nın Ecza, İlaç ve

Foto. Ferlet (LAROUSSE)

l' Action Française; hareketin yöneticileri 8 mart 1927 günü Paris'teki yürüyüşte (ortada Maurras ve Daudet)

Bitkileri Üzerine İnceleme) [Burgos, 1578]. (L)

ACOSTA (Gabriel DA COSTA, **Uriel** denir), portekizli asılzade (Porto 1585-Amsterdam 1640). Ataları katolikliği benimsedikleri halde, inançlı bir yahudi olarak kaldı; Hollanda'ya yerleşti, buradaki dindaşlarının gayretsizliğini yerdi, gördüğü zulme dayanamayarak intihar etti. *Exemplar Humanae Vitae* (İnsan Hayatı Örneği) adlı kitabında başından geçen sıkıntıları anlatır (1687). [L]

ACROCİNUS LONGİMANUS

ACOSTA (Joaquin), kolombiyalı general ve tarihçi (Guaduas 1799-ay.y. 1852). Vatanının bağımsızlığı için savaştıktan sonra, öğrenimini tamamlamak üzere Avrupa'ya gitti. Kolombiya'ya dönünce, Kolombiya akademisi'nin kurucularından biri oldu ve Millî müze ile rasathaneyi yönetti. 1848'de, Paris'te, *Compendio historico del Descubrimiento y Conquista de Nueva Granada* (Yeni Granada'nın Keşfinin ve Sömürgeleştirilmesinin Tarihçesi) adlı kitabını yayımladı. (L)

ACOSTA (Jode DE), Peru cizvitlerinin bölge başkanı (Medina del Campo, 1539'a doğr.-Valladolid 1600). *Historia Natural y Moral de las Indias* (Amerika'nın Tabiî ve Manevî Tarihi) adlı kitabın yazarı. (L)

ACQUAVİVA DELLE FONTİ, İtalya'da (Puglia bölgesi, Bari eyaleti.) kasaba; 14 700 nüf. Tarım merkezi: şarap, zeytin, badem. (L)

ACQUİ TERME, İtalya'da (Piemonte bölgesi, Alessandria eyaleti.) şehir; 17 600 nüf. Tanaro'nun bir kolu olan Bormida çayı üzerindedir. Sülfürlü maden suları ve sıcak çamur banyoları. Romalılardan kalma harabeler.

— Tar. Acqui Terme 1745'te İspanyollar, Sardunyalılar ve daha sonra 1746'da Fransızlar tarafından alındı. Napolyon, Beaulieu kumandasındaki Avusturyalılara ve Sardunyalılara karşı zaferini (1796) burada kazandı. (L)

ACTAEA

ACRASİALES i. Rizopodlar ile ilksel mantarlar arasında yer alan bir protist takımı. (Bunlar, nebatî halde, amiplere benzer ve bakterilerle beslenir. Ancak sporları olduğu ve eşeysiz olarak üredikleri bilinir.) [L]

ACRE, Brezilya'da, Amazonya'nın güneybatısında bölge; 153 000 km²; 160 200 nüf. Merkezi *Rio Branco.* Peru ile Bolivya hudutlarında, And dağlarının eteklerinde bulunan bölge, adını, Purus ırmağının bir kolundan almıştır. İklimi sıcak ve nemlidir; kauçuk elde edilir.

Altın, petrol, kömür kaynaklarının keşfedilmesinden ve hele kauçuk devşirmesinin başlamasından sonra, Acre bölgesi, çabuk zengin olmak isteyenlerin hücumuna uğradı ve üzerinde hak iddia edebilecek devletlerin ilgisini çekti. 1898 protokolü Bolivya'ya ait olduğunu kabul ettiyse de nüfusu daha çok brezilyalı olan Acre, 1899'da bir ayaklanmaya sahne oldu, ve ispanyol maceracı Luis Gàlvez'in idaresinde bağımsız bir devlet haline geldi. General Velasco'nun kuvvetleri düzeni geri getirdi (1901) ve memleketin kaynaklarını işletme hakkı bir ingiliz-amerikan «sendikası»'na bırakıldı. Brezilya, ordusunu hududa yığarak, 50 milyon franklık bir tazminat ödemek ve Bolivya'ya toprak tâvizlerinde bulunmak suretiyle, Acre'ın kendisine bırakılmasını sağladı (kasım 1903). [L]

ACREL (Olaf), isveçli cerrah (Stockholm yakınında 1717-Stockholm 1807). Stockholm İlimler akademisi başkanı. (L)

ACREMANT (Germaine), kadın fransız yazarı (Saint-Omer 1889). Çerçevesi Kuzey Fransa olan hikâyeleri, gözlem, alay ve taptaze bir hava ile dolu birçok romanı (*Ces Dames aux Chapeaux Verts*) [O Yeşil Şapkalı Kadınlar] (1921) vardır. (L)

ACRİ (Francesco), italyan filozofu (Catanzaro 1836-Bologna 1913). Avukat, sonra Palermo ve Bologna üniversitelerinde felsefe profesörü. Aziz Tommaso ve Spinoza'nın felsefeleri üzerine ve din öğretimi hakkında eserler yazdı. (L)

ACRİS i. Zool. Amerika Birleşik Devletleri'nin doğu bölgelerinde yaşayan arcır kurbağanın (*Acris gryllus*) ilimdeki adı. Erkeği, cırcır böceğini andıran, dikkate değer bir ses çıkarır. (Ağaçkurbağası [hylidae] familyası.) [L]

ACROCEPHALUS SCİRPACEUS i. Bir su ötleğeni. Üstü kızıl, altı beyazımsıdır. Yazın Fransa'da sazlıklarda çok görülür. (İlimdeki adı acrocephalus scirpaceus. Ötleğengiller familyası.) [L]

ACROCİNUS LONGİMANUS i. Zool. Tropiklerarası Amerika bölgelerinin, ön ayakları aşırı derecede uzun, dış kanatları kırmızı ve kül renkli lekelerle bezeli, uzun boynuzlu bir böceği. (Kınkanatlılar takımı, cerambycidaea familyası.) [L]

ACROCLİNİUM i. Bot. Bileşikgiller'den bir bitkinin, *Acroclinium roseum* denilen bir türü. Teksas asıllıdır ve Avrupa'da süs bitkisi olarak yetiştirilir. (L)

ACROCOMİA i. Bot. Amerika'da yetişen ve gövdesinin tepesinde zarif bir yaprak demeti taşıyan palmiye. (L)

ACROMYRMEX i. Zool. Amerika'nın sıcak bölgelerinde mantar yetiştiren karınca (Zarkanatlılar takımı). [L]

ACROSTİCHUM i. Bot. Polypodiaceae familyasından ve nadiren yetiştirilen bir eğrelti. (Bk. POLYSTİCHUM.) [L]

ACTA i. (lat. k.). Roma'da günlük olayların tutanakları. ‖ *Acta diurna,* Roma'da M.Ö. 131'den sonra, herkesin görebileceği yerlere asılan, önemli olayların özeti. ‖ *Acta judiciorum,* imparatorluk devrinde kanun adamlarının af konusundaki hükümlerinin tutanakları. ‖ *Acta militaria,* askerlerin kayıt sicilleri. Bu sicillere askerlerin izinleri ve hesapları da kaydedilirdi. ‖ *Acta principis,* imparatorun resmî ilişkileri. ‖ *Acta senatus,* Senato toplantı tutanakları. ‖ *Acta urbis,* Konsüllüğü zamanında Sezar'ın

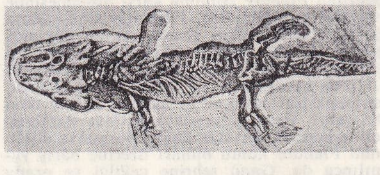

ACTİNODON

meydana getirdiği bir çeşit resmî gazete. (L)

Acta apostolicae sedis, Papa Pius X tarafından kurulan (29 eylül 1908) resmî papalık bülteni. Ayda iki defa olmak üzere, Papalığa, katolik camiasına mensup topluluklara ve Papalığa bağlı teşkilâta ait çeşitli belgeleri halka bildirir. 1865'te *Acta sanctae sedis* adıyle, resmî hüviyeti olmadan yayımlanan eski bültenin yerini almıştır. (L)

ACTAEA i. (yun. *aktaion,* kıyı kenarında yaşayan'dan). Zool. Nemli ormanlarda yetişen, çok senelik, tüysüz bir bitki. Gövdesi tabanda çıplaktır, yaprakları mürver yaprağına benzer (Ranunculaceae familyası).

— ANSİKL. En tanınmış türü *Actaea spicata*'dır. Çiçekleri küçük ve beyazdır, oldukça sık bir salkım halindedir. Mayıs, haziran aylarında çiçek açar, küçük, siyah, üzümsü ve zehirli meyvecikler verir. (L)

Acta est fabula, «*oyun oynandı*» anlamına gelen lat. dey. Eski çağ tiyatrosunda rejisör sahneye çıkar ve bu sözlerle oyunun bittiğini seyircilere bildirirdi. (L)

Acta martyrum, Hıristiyanlık uğruna ölmüş olanların yargılanmalarına ve işkencelerine ait tutanaklar. (L)

ACTEON i. Zool. Karından ayaklı (salyangozlardan) deniz yumuşakçası.

— ANSİKL. Acteon, yumurta biçimi, ince, çizgili ve kılıçvari eğri boynuzlu bir kapakla örtülü olan kabuğu içerisine tamamen çekilebilir. Bütün denizler, Manş, Atlantik ve Akdenizde yaygın birçok türleri vardır: *Acteon tornalis* en çok tanınanıdır. Bu cins *arttansolungaçlılar* arasında yer alır ve Acteongiller'in örnek hayvanı sayılır. (L)

A. C. T. H. Tıp. (*Adreno-Cortiko-Trofik Hormon*'un kısaltması). İç ifraz. Böbrek üstü bezi kışır hormonunun üretimini uyaran hipofiz ön lobu hormonu. (Eşanl. KORTİKOTROP HORMON.)

— ANSİKL. *A. C. T. H.* uyma olaylarında, özellikle *Selye'nin alarm sendromunda* en önemli rolü oynar. Herhangi bir saldırıya uğradığı zaman (şok, kanama, yanık v.b.), organizmanın birinci müdafaa tepkisi, hipofiz ön lobu kortikotrop hormonunun artan salgısı sayesinde böbrek üstü bezi kışrının aşırı derecede çalışmağa başlamasıdır.

A. C. T. H., bazı iltihaplı ve allerjik hastalıkların tedavisinde, özellikle ilerleyici müzmin poliartritte kullanılır. Etkisi, en çok kortizon tipinde androjenik hormonların salgısını arttırmakta görülür. Bu şekilde meydan verilen ve idrarda ölçülebilen salgı, böbrek üstü bezinin etkilenme kabiliyetini belirlemeğe yarar (Thorn testi). Böbrek üstü bezinin hipofiz menşeli hiperkortisizmi bu hormonun fazla üremesinden meydana gelir (Cushing hastalığı). Bazı vakalarda, kortizon ve türevlerini kullanmak daha yararlı olur. (L)

ACTİAS i. Zool. Sıcak ve ılık bölgelerde bulunan, art kanatları uzun bir kuyruk şeklinde bu kelebeğin birçok türünün tırtılı ipek yapar. (Pul kanatlıların saturnidae familyası.) [L]

ACTİNELİA çoğl. i. Zool. Dikenli birhücreli actinopodlar takımı. İlkel olanlarının iskeleti, birbiri üzerine, hiçbir düzene bağlı olmadan yığılmış otuz-beş yüz ışınsı iğnecikten kurulmuştur. Gelişmiş olanlarının iskeletlerinde geometrik, fakat öteki dikenlilerinkinden daha değişik tarzda yönelmiş on sekiz-otuz iki ışınsı iğnecik vardır. (Bu takım, beş cinsten meydana gelen üç familyayı kapsar.) [L]

ACTİNİDİA i. Bot. Tırmanıcı bir ağaççık. (İlk vatanı Asya'dır, yaprak döker, poligam veya ikievciklidir. Birçok türü, yetiştirilir. Özellikle *Actinidia Sinensis* türü, Avrupa iklimlerinde bol meyve verir. Meyveleri lezzetli ve vitamin bakımından zengindir.) [L]

ACTİNODON i. Zool. Permiyen sisteminden iki ayaylışlı bir fosil.

— ANSİKL. Autun Permiyen'i sisteminin bitümlü şistlerinde bulunan *Actinodon Frosdardi* 1 m. uzunluktaydı. Üçgen biçiminde olan başı, birbirine kuvvetle kenetlenmiş kemik plakacıklar ile örtülüydü. Çok sayıda olan dişleri kısmen çeneler boyunca sıralanmış, kısmen ağız ve damak kemikleriyle «sapancık kemiği» üzerinde gömülmüş bulunuyordu. Göğsü bir kalkan meydana getiren kemik levhalarla kaplıydı. Bu dış kemik oluşumu, yetişkinlerde bile noksan olarak kemikleşen omurganın zayıflığı ile tezat halindedir. (L)

ACTİNOMYCES i. *Actinomycetaceae* familyasından bir mantar cinsi. (L)

ACTİNOMYCETACEAE çoğl. i. Bakterilere yakın bir mantar familyası.

— ANSİKL. Bu familyanın bazı türleri toprakta yaşar ve humusun teşekkülünde mühim bir rol oynar. Bazıları insan ve hayvanlarda parazit olarak bulunur. (Bk. ACTİNOMYCOSİS.) Çeşitli *actinomycetacea*'ların antibiyotik maddeler (aktinomisin, streptomisin) yapma özelliği vardır. (L)

Action (L') [Eylem], Maurice Blondel'in eseri (1893). Blondel, düşünce ile pragmatizmi, bilim ile dini uzlaştırmağa çalışan eylem felsefesi'ni bu eserde ortaya koyar: «Bütün öteki eylemleri içine alan ve tamamlayan eylem, Tanrı'yı gerçekten düşünmek eylemidir.» Bu kitap, Bergson'culuk, Tommaso'culuk ve varlık felsefesi arasında bir sentez yapmağa çalışır; istek, bilgi ve varlığın uyuşmasıyle bir çeşit panlojizme varılacağını ileri sürer. (L)

Foto. Rol (*LAROUSSE*)

Action française (L'), gündelik fransız gazetesi. 1908-1944 arasında yayımlandı. Yöneticileri: Ch. Maurras ve L. Daudet (Daudet'nin ölümünden sonra M. Pujo). Başlıca yazarları: J. Bainville, L. Dobech, M. de Roux, R. Brasillach, Th. Maulnier.

— Tar. Dreyfus davası sırasında, Henri Vaugesis ile Maurice Pujo bir komite kurmuşlardı. *Action française* gazetesini yayım organı olarak kullanan bu komite, koyu milliyetçiliği, verasete dayanan, parlamentosuz ve ademi merkeziyetçi bir monarşi rejimini savundu. Katoliklerden destek gördü. Zorlu bir azınlık sayesinde iktidara gelebileceğini sandı ve bu gaye ile gençler, özellikle üniversite öğrencileri arasında gruplar kurdu. Yol açtığı kargaşalıklardan ötürü birçok defa takibata uğradı. 1928'de gençlik üzerindeki etkisinden telaşa düşen Kilise tarafından sapkın ilân edildi. Bir süre Kilise'ye karşı cephe aldıysa da 1939'da boyun eğdi. Vichy hükûmeti tarafından desteklendi. Alman işgali sırasında birtakım fikir ayrılıklarından dolayı durumu çok sarsıldı ve işgal bittikten sonra da yasaklandı. (L)

ACTiON PAiNTiNG i. G. santl. (amerikan deyimi). Max Ernst'in bulduğu bir resim yapma usulüne amerikalı ressam Pollock'un verdiği ad. (*Action painting*'de, içinde sıvı halinde renkler bulunan delikli kutular tual üzerinde dolaştırılarak resim yapılır.) [L]

ACTiUM, Yunanistan'ın eski bir şehri ve Ambrakia (bugün Arta) körfezi girişindeki yüksek bir burun. Antonius ve Oktavianus burada, M.Ö. 31'de, büyük bir deniz savaşına tutuştular ve Antonius, Kleopatra'nın çekilmesi yüzünden bu muharebeyi kaybetti. Doğu Asya'ya karşı Batı'nın savunucusu olan Oktavianus, bu sayede bütün Roma imparatorluğuna hâkim oldu.

— Esk. çağ. *Actium şenlikleri*, Apollon şerefine Actium'da düzenlenen şenlikler. (Antonius'a karşı kazandığı zaferden sonra, Augustus bu şenliklerin daha da parlak olmasını istedi. Daha sonraları bu şenlikler Roma'da da kutlandı.) [L]

Act of settlement. Haziran 1701'de İngiltere Parlamentosu tarafından kabul edilen ve protestanların tahta çıkmasını öngören kanundu. Bu tarihte William III hastaydı ve vârisi yoktu, onun yerine geçecek olan yengesi Anne'da son çocuğunu kaybetmişti. Böylelikle taht bir protestan olan James Stewart'a bir kere daha geçebilirdi. Buna engel olmak için komünlerin çoğunluğu, William ve Anne'ın vârislerinin mevcut olmaması halinde İngiltere tacının James I'in torunu olan Hanover Seçicisi Sophia'ya verilmesini karar altına aldılar. Bu kanuna göre bütün ingiliz hükümdarları Anglikan kilisesine bağlı olmalıydı. Ayrıca birçok hükümler de yabancı birinin tahta çıkarak İngiliz siyasetini etkilemesini engelliyordu. (L)

ACTON, Londra'nın batı banliyösünde bir semt (Middlesex); 65 300 nüf. Termik santral. Elektrik makineleri. (L)

ACTON (Charles), ingiliz başpapazı (Napoli 1803-ay.y. 1847). Kardinal olduktan sonra (1842), katolik hiyerarşisinin İngiltere'de yeniden düzenlenmesine çalıştı. (L)

ACTON (sir John Francis Edward), napolili devlet adamı (Besançon 1736-Palermo 1811). İngiliz asıllı bir ailedendir. 1785'te Napoli hükümdarı Ferdinando IV'ün başbakanı oldu. Kraliçe Maria-Carolina'nın gözdesiydi. Saraya ingiliz tesirini soktu ve iki defa, 1798'de ve 1806'da, Fransızlar Napoli'yi işgal edince, memleketinden ayrılmak zorunda kaldı. (L)

ACTON birinci baronu (John Emerich DALBERG), ingiliz tarihçi ve gazetecisi (Napoli 1834-Tegernsee 1902). Son derece bağımsız bir düşünce tarzı vardı, edebiyat çalışmaları yüzünden piskoposlukça sık sık yerildi. Dostu Döllinger'in mezhep değiştirmesi sırasında (1870) Papalığa bağlı kaldı. Ateşli bir liberal ve Gladstone*'un sırdaşıydı. 1895'te Cambridge üniversitesinde profesör oldu, *Cambridge Modern History* (Cambridge Çağdaş Tarih) koleksiyonunu kurdu. (L)

Actor's studio, 1947'de New York'ta Elia Kazan, Robert Lewis ve Cheryl Crawford tarafından kurulan dramatik sanat okulu. R. Lewis'in gitmesi üzerine studio'nun idaresi «Group theatre»'ın eski müdürü ve Stanislavski'nin talebesi Lee Strasberg'e verildi. Bu tiyatro okulunun pekçok genç amerikan oyuncusunun üslûbu üzerinde kuvvetli etkisi oldu. (Marlon Brando, James Dean, Montgomery Clift, Paul Newman, Rod Steiger, Caroll Baker v.b.) (L)

ACTUS i. (lat. k.). Romalıların uzunluk ölçüsü. (Actus 35,5 m. idi. Yüzey ölçüsü olarak *actus minimus* yaklaşık olarak 42 m^2'yi gösterirdi; *actus quadratus* ise, her kenarı bir *actus* boyunda olan 1 260 m^2'lik bir ölçüydü.) [L]

ACUDOĞU (Ratib Aşir), türk heykeltıraşı (?, 1897-İstanbul 1958). İlk öğrenimini Mahmudiye rüştiyesinde, orta öğrenimini Ankara sultanîsinde yaptı. 1922'de İstanbul Sanayii Nefise mektebini bitirerek Almanya'ya gitti, Münih akademisinde profesör Blecker'in atelyesinde çalıştı. Bir süre sonra, ünlü fransız heykel ustası Aristide Maillol'ün yönetimi altında çalışmak üzere Paris'e gelen Ratib, o ustanın ders vermediğini öğrendi ve kendi başına çalışmağa başladı. Bu çalışmalarda Maillol'ün, Bourdelle'in etkileri seziliyordu. 1925'te İstanbul G.S. akademesinde açılan bir Avrupa yarışmasını kazandı, yine Paris'e gitti; bu sefer Jullian özel akademisine yazılarak Bouchard ve Landowsky'nin yönetiminde başarı ile çalıştı. Bu çalışmalara paralel, çok sevdiği usta Antoine Bourdelle ile ilişkiler kurdu ve uzunca süre bu büyük heykeltıraşın öğütlerinden faydalandı. 1928'de yurda döndü; ağır bir tempo ile çalışmağa, değerli eserler vermeğe başladı. Her eseri ağır, uzun bir gayretin mahsulü idi. Az sayıda bıraktığı eserler şunlardır: *Fahriye Yen Büstü* (İstanbul Resim ve Heykel müzesi). *Kubilay Anıtı* (Menemen), *İnönü Anıtı* (Erzincan), *Atatürk Anıtları* (Bolu, Ankara). [M]

ACÛL sıf. (ar. *ᶜacele*'den *ᶜacûl*). Esk. Çok aceleci, içi tez, telâşçı: *Esrâr içinde aks ediyor küçük, acûl/ İki üç lem'a karşı sâhilden* (Tevfik Fikret).

◆ **Aculane** sıf. ve zf. Çok acele olarak, aceleci kimseye yakışır şekilde: *Keyfiyetin* [...] *aculane bir hareket eseri olduğunu anlatmağa çalışırken...* (Atatürk). [M]

ACUMBA'LAR, Afrika'nın Lamberene bölgesinde (Gabon), Ogove kıyısında yaşayan zenci halk. (L)

ACUN i. (sanskritçe *ajun*). Yeni k. Dünya: *Onların acunu bize, bizim acunumuz onlara kapalı* (Nurullah Ataç). [M]

ACUNA (Cristobal DE), ispanyol cizvit misyoneri (Burgos 1597-Lima 1675'e doğr.). 1639-1640'ta, Pedro Texeira ile birlikte, Napo'yu, daha sonra da Para'ya kadar Amazon nehrini katetti, bu yolculuğun hikâyesini 1641'de yayımladı. (L)

ACUNA (Hernando DE), ispanyol asılzadesi (Valladolid 1520-Granada 1580'e doğr.). Diplomat, asker ve lirik şair. Karl V'in dedesinin babası Korkusuz Charles şerefine yazılan, Olivier de la Marche'ın *le Chevalier Délibéré* (Kurtarılan Şövalye) [1483] adlı destanını manzum olarak çevirdi. Boiardo'nun *Orlando İnnamorato* (Âşık Orlando) adlı italyanca eserinden de bazı manzum bölümleri tercüme etti. (L)

ACUR veya **ACIR** i. Zır. Kabakgiller'den bir sebze (Cucumis flexuosus). Hıyar ve kavuna benzer. Meyvesi, 30-50 sm. uzunlukta, 4-8 sm. kalınlığında, düz veya eğridir; kabuğu beyazımtrak yeşil ve üzeri uzunlamasına çizgilidir; eti serttir. Ege ve Güneydoğu illerimizde çok yetiştirilir ve sevilir. Salatası ve çeşitli yemekleri yapılır. ‖ Argo. Münasebetsiz, şirret, belâlı: *Gedikpaşa külhanından şahadetnâmelisine çattık. Ne acur karı be!* (H. R. Gürpınar). *İçlerinde öyle acurları var ki, sadaka alamayınca insana söğüp saymağa kadar varıyorlar* (H. R. Gürpınar). [M]

ACUTiLOBAT sıf. Bot. Yapraklarının lopları sivri olan bitkilere denir. (L)

ACUZ veya **ACUZE** i. (ar. *ᶜacz*, güçsüzlük, kudretsizlik'ten *ᶜacûz*, çok âciz) [Türkçede galat olarak daha çok acuze şeklinde kullanılır]. *Esk.* Kocakarı, ihtiyar: *Bir acuzun dişleriyle bir genç validenin pârendeliğini mi istersin?* (A. Hâmid). ‖ Huysuz, geçimsiz, suratsız ihtiyar kadın: *Otuz yıl... Otuz yıl dile kolay... bu kadar müddettir bu acuzenin kahrını çekiyorum* (Recaizade Ekrem). *Herhalde çekilmez bir acuze olmuştur* (R. N. Güntekin). ‖ —Mec. Büyücü, hilebaz, nifakçı ihtiyar kadın, cadıkarı: *Gümüş gözlü acuze, parmağı ile yukarı katları göstererek...* (H. R. Gürpınar).

— DEY. *Berd-el-acuz*, kocakarı soğuğu, 10-16 mart tarihleri arasına rastlayan şiddetli soğuk.

— Dil bil. Bu kelime, yanlış olarak, bir çok işte güçsüzlük ve yetersizlik gösterdikleri için, sadece ihtiyar kadınlara has bir sıfat olarak kullanılır. (M)

ACZÎ (Asıl adı **Müridzade Mustafa Ağa**), divan şairi (?, 1805-?, 1865). Edremit ve dolaylarında derebeylik eden Müridzade soyundan. Tasavvufî şiirleri var. Divanı basılmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

AÇ sıf. ve i. Karnı acıkmış, bir şey yeme ihtiyacında olan: *Aç ayı oynamaz* (Atasözü), *Doğar aç midelerden nur topu ihtilâller* (F.N. Çamlıbel). *Tok açın halinden anlamaz* (Atasözü). ‖ Yiyecek bir şey bulamayacak derecede yoksul.

— ÇEŞ. DEY. *Aç açık*, yoksulluk içinde, evsiz barksız. ‖ *Aç açına*, aç olarak, aç olduğu halde: *İlk günler bu delikte aç açına yattım* (Yaşar Kemal). ‖ *Aç bırakmak*, yemek vermekte gecikmek: *Kusura bakmayın, sizi de bu zamana kadar aç bıraktım*; ceza olarak yemek vermemek: *Bir müddet aç bırak da aklı başına gelsin.* ‖ *Aç biilâç*, bakımsız, kimsesiz, sefalet içinde: *Kurtulmak için günlerce aç biilâç yürüdüler.* ‖ *Aç çıplak*, sefalet ve mahrumiyet içinde: *Çocuklar aç çıplak ortada kalmışlardı.* ‖ *Aç gezmek*, sefalet içinde gün geçirmek, ömür sürmek. ‖ *Açgözlü*, gözü doymayan: *Açgözlüyü minnetdâr edemezsin, doymaz ki* (C. Şahabeddin); doymak bilmeyen, aza kanaat etmeyen, haris: *Ben o isimlerin bazı kere benden daha şişman, daha açgözlü olduklarını bilirim* (A. Hâmid). ‖ *Açgözlü gönül bir gececik vuslata kanmaz* (Şarkı). ‖ *Açgözlülük*, açgözlü olma hali: *Onların erkeğinde de, karısında da ben, yüzsüzlükten, açgözlülükten başka bir şey görmedim* (H. E. Adıvar). ‖ *Aç kalmak*, yiyecek bir şey bulamamak, karnını doyuramamak, sıkıntıya düşmek: *Hepimize yetecek kadar yemek yoktu, aç kaldık;* Yoksulluk ve zarurete düşmek: *Bazen anası babası, hattâ çocuğu bile aç kaldıkça ve ona çorbasını bizim yerimize kadın tüccarının uzatmasına müsaade ettiğimiz müddetçe...* (F. R. Atay). ‖ *Aç karnına*, aç iken henüz bir şey yememişken: *Aç karnına yatıp uyuduk.* ‖ *Aç komak*, aç bırakmak: *Bizi aç koma* (Yaşar Kemal). ‖ *Aç kurt, aç kurtlar gibi* [saldırmak, yemek, üşüşmek] büyük bir hırsla, ihtirasla. ‖ *Yarı aç yarı tok*, hiçbir bakımdan tam olmayan, şöyle böyle bir yaşayış: *Yarı aç yarı tok bir halde günlerini geçiriyordu.* (M)

AÇALYA i. Çiçekç. Bk. AZELYA.

AÇAN i. Yeni k. Anat. Vücudun oynak kemikleri arasındaki açıyı genişletmeğe yarayan kaslar (Eskid. *Bâsıta*).

◆ i ve sıf. Mat. Üzerine sarıldığı eğriye bir ucu bağlı bulunan bir ipi boşaltıp gergin duracak şekilde çekerek öbür ucuyle çizebileceğimiz eğri. (Besbelli ki, gergin ipin her noktası, yukarıdaki tarife göre, ipin sarıldığı eğrinin açanıdır.) ‖ *Çember açanı*, bir çember üzerinde kaymadan yuvarlanan bir doğrunun bir noktası tarafından çizilen eğri. (*Eşanl.* BÂSIT).

— ANSİKL. *Çember açanı*, dişli çarkların çiziminde kullanılan bir eğridir. Δ doğrusu O merkezli C çemberi üzerinde kaymadan

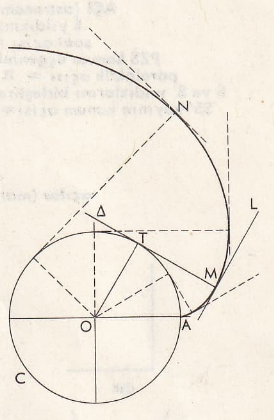

çember açan'ı

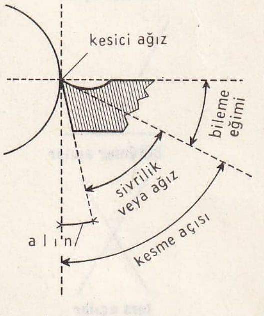

metal işlerinde kullanılan bir âletin açılar'ı

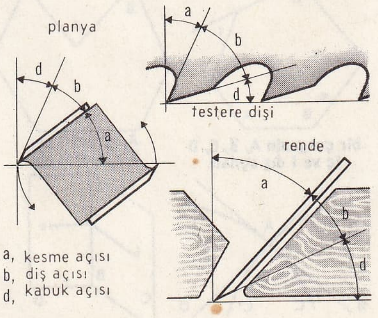

keresteyi işleyecek bir âletin açılar'ı

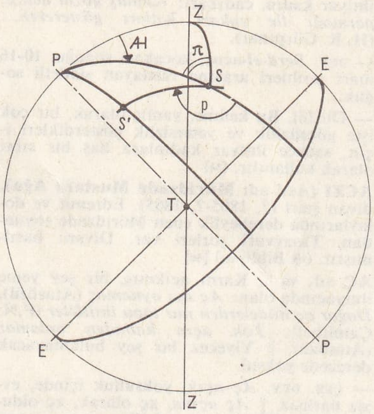

AÇI (astronomi) S yıldızının saat açısı = PZS konum üçgeninin paralaktik açısı = π S ve S' yıldızlarını birleştiren SS' yayının konum açısı = p

açılar (mat.)

dik

dar

geniş

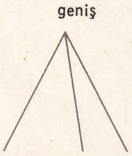

komşu açılar

tümler açılar

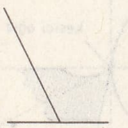

bütünler açılar

ters açılar

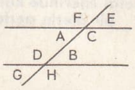

AB CD iç ters, FH GH dış ters, EB CH FD AG yöndeş açılar

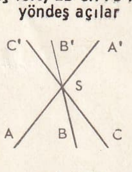

simetrik (bakışımlı) üç düzlemliler (S ile ABC, S ile A'B'C')

yuvarlanır. Δ doğrusunun ucu çemberin bir açanı olan AMN eğrisini çizer. Açanın herhangi bir M noktasında, bu açan'a normal olan MT doğrusu C çemberine teğettir, ve normalin uzunluğu açanın M noktasındaki eğrilik yarıçapına eşittir. Bu özellik, bir dişli çarktaki dişlerin profilini belirlemekte kullanılır. (L)

AÇANA, Hatay ilinde, Suriye sınırına yakın bir yerde eski çağ şehri; Halep'i Antakya üzerinden Akdeniz kıyısına bağlayan yolun ortalarındadır. Kazılar sonucunda burada seramik, tablet, fildişi, bakır eşya ve Girit saraylarına benzerlikler gösteren bir Hitit sarayı (M.Ö. XVII. y.y. ilk yarısı) kalıntıları bulundu. (L)

AÇAR [aç-ar] i. *Mah.* Anahtar: *Açarı kaybetmiştim, sokakta kaldım.* (M)

AÇARYA [âçâr] i. Brahmanizme ve Budizm'e göre davranış kurallarını (açara) bilen ve öğreten kimse, manevî önder, kılavuz. (L)

AÇBA (Melih), türk boksörü (İstanbul 1910). Boks sporuna Galatasaray lisesinde başladı. 1930 yılından sonra ringlerimizin gelmiş geçmiş en iyi boksörü olarak parladı. Yüksek tahsil için gittiği A.B.D.'de boksa devam etti; 1940'ta Amerika'nın ve boks dünyasının en büyük amatör boks turnuvası olan *Altın Eldiven*'e katıldı; 66 kiloda karşısına çıkan bütün rakiplerini yenerek sıkletinin şampiyonluğunu kazandı; On maçta on galibiyet almıştı; böylece bu büyük turnuvanın tarihinde ilk defa Altın Eldiven galiplerinin arasında bir türk boksörünün adını yazdırdı, yurda döndükten sonra idareci oldu. Uzun bir süre Boks federasyonu başkanlığı yaptı. Aynı zamanda hakem olarak türk boksuna hizmet etti. (M)

AÇE veya **AÇEM** (veya **Atjeh**), Endonezya'da, Sumatra adasının kuzey kısmında bir bölge, adını eski müslüman sultanlığından alır; nüfusu 1,5 milyonu geçer. Burada kuzeye doğru denize dik yamaçlarla inen ve 2 785 m.'ye kadar yükselen dağlık bir kütle bulunur. Güneybatıda yalı ovaları yer alır. Halk hindistancevizi, biberağacı ve pirinç ürünleriyle geçinir. Kauçuk ağacı (hevea) ve yağ hurması bahçeleri geniş yer tutar. Petrol yatakları da bulunmuştur. (L)

AÇELER veya **ASİNLER** (veya **Atjehler**), Sumatra adasında eski *Açe* sultanlığı topraklarında yaşayan halk. İç yaylalarda yaşayan diğer küçük topluluklarla (Gayalar, Aralar), onların hayat sahasını kuşatan asıl Açeler birbirine karıştırılmamalıdır. Ülke nüfusunun çoğunluğunu teşkil eden Açeler, Dravid kanı karışmış Endonezyalıdırlar. Müslüman ve mutaassıp geçinirler, ama İslâm'dan çok öncelere ait âdetlerini de muhafaza ederler. Yazı dilleri Malayca, konuşma dilleri ise bir, Batak, Malay, Hindistanî karışımıdır. Mükemmel çiftçi olan Açeler, Sumatra'daki çeşitli yönetimlere rağmen bağımsızlıklarını korumuşlardır; bugün, ayrı bir siyasî birlik meydana getirmeğe çalışmaktadırlar.

Açe sultanı Alâeddin zamanında, Kanunî Sultan Süleyman'a bir elçilik heyeti gönderilmiş ve yardım istenmişti. Ancak heyet İstanbul'a geldiğinde Kanunî Sultan Süleyman ölmüş bulunduğundan, heyet Selim II tarafından kabul edildi. Açelilere bu ziyaretten sonra harp malzemesi yardımı yapıldı. (LM)

AÇEVELE i. Denizc. Açıkta tutulmak, açık bulundurulmak için alınan tedbir. (Bir gemi bordasında yedekte çekilen teknenin, bordadan açık tutulması için bu teknede alınan tedbir gibi.)

● **Açevele gönderi** i. Esk. denizc. Yelkenli gemilerde, mizana (baştan üçüncü direk) yelkeninin rüzgâr üstü iskotalarını gergin tutmak için, bu iskotaların geçtiği yere takılan çubuk gibi yuvarlak veya eğri sırık. ‖ Her hangi bir şeyi gemi bordasından açık tutmak için, bordaya dikey ve denize paralel olarak uzatılan madenî veya ağaçtan çubuk.

— ANSİKL. *Açevele gönderi* olarak şunlar kullanılır: *Yan matafora*sı, gemi bordalarına dikey olarak uzatılan ağaç çubuk; filikalar, motorlar buna bağlanır. ‖ *Ağ gönderi*, balıkçı gemilerinin bordasına dikey olarak bağlanan ve ağı sürükleyen çubuk. ‖ *Spinneyker açevele gönderi*, rüzgârı pupadan bordaya açmak için yelkenin iskota yakasına takılan ağaç çubuk. (M)

AÇGI i. Tekst. Kilim, halı gibi yaygı. (M)

AÇI i. (*aç-ı*) İki yüzey veya iki doğrunun kesişmesinden meydana gelen girinti veya çıkıntı (esk. *zaviye*): *Bir açının büyüklüğü yalnız, iki kenarındaki açıklığa bağlıdır.* ‖ *Mec.* Anlayış şekli, fikir, görüş: *Hâdiseye bir başka açıdan baktığınız zaman... Tarih açısından, fikir açısından* v.b.

— DEY. *Görüş açısı.* (Bk. GÖRÜŞ.)

— Anat. Az veya çok muntazam bir açı şeklindeki kısımlar için söylenir: *Dudak açıları, göz açısı, çatı kemiği açısı* v.b. ‖ *Yüz açısı* (Bk. YÜZ). ‖ *Bakma açısı*, iki gözün birlikte bir noktaya baktığı anda ortaya çıkan açı; bakılan nokta açının tepesidir. ‖ *Görme açısı*, bir cismin iki ucundan gelen ışınların gözün görme merkezinde meydana getirdikleri açı. (Uzaklık aynı kalmak şartıyle, görme açısının büyüklüğü cismin büyüklüğüne bağlıdır; cisim uzaklaştıkça görme açısı küçülür.)

— Ask. *Yürüyüş açısı*, bir yürüyüş istikametiyle magnetik kuzey arasındaki açı (Grid ve Lambert inhiraflarını eklemek suretiyle bu açı, haritaya göre kolayca hesaplanır, pusula üzerinde okunur. Bir piyade veya zırhlı kuvvetler birliğinin ilerleyişini kontrolde değerli bir unsurdur). Bu sonuncu açıya «Magnetik Azimut» da denilmektedir.

— Astron. *Saat açısı*, gök ekseni ve yerin meridyen düzlemi ile, bir yıldızın saat dairesi arasındaki iki yüzlü açı: *Saat açıları ekvator üzerinde ters yönde sayılır ve ekseriya sıfırdan 24'e kadar saat olarak ifade edilir.* (Bk. KOORDİNATLAR.) ‖ *Paralaktik açı*, bir gökcisminin merkezinde, bu gökcisminden geçen düşey düzlem ile saat dairesinin meydana getirdiği açı. ‖ *Konum açısı*, bir A yıldızına çevrilmiş ekvator dürbününde, A'nın saat dairesi ile A ve ikinci bir B yıldızından geçen yıldız dairenin yaptığı açı.

— Balistik. *Ölü açı*, tabiî veya sunî bir sütre dolayısıyle, atışın veya gözetlemenin imkânsız olduğu arazi bölgesi. ‖ *Yan açısı*, hedef ile nişan noktası arasındaki yön sapması. ‖ *Düzey, nişangâh, toprak, varış, düşüş, atış, yükseliş, vuruş açıları.* Bk. MERMİYOLU.

— Dy. *İniş açısı*, hattın profil'i; yanı eğri döşenen ray'ın üst kısmı ile yatay düzlemin meydana getirdikleri açı. (Bu açı genellikle teğeti ile belirtilir; teğet de ya milyem ile veya pay'ı birim, payda'sı ise bir metre yükselmek için aşılması gereken metre sayısını gösteren bir kesir ile ifade edilir.)

— Elektr. *Fırçaların kalaj açısı*, kollektörlü bir makinede fırçalar hattı ile nötr hattın meydana getirdiği açı.

— Foto. *Bir objektif'in alan açısı.* Bk. OBJEKTİF.

— Havc. *Hücum açısı*, bir kanat profili kirişi ile kanada çarpan hava akımlarının yönü arasındaki açı. (Belirli profildeki bir kanadın bütün aerodinamik özellikleri [çekiş, kaldırma, çeşitli momentler v.b.] hücum açısına göre değişir. Bu bakımdan hücum açısı, bir uçağın hızına, taşıyabileceği yüke ve yükselme niteliklerine tesir eder.) ‖ *Varış açısı.* Bk. VARIŞ.

— Havc. ve denizc. *Rota açısı*, uçağın uçuş yönü veya geminin ekseni ile kuzey yönü arasındaki açı.

— İstihkâm. *Savunma açısı, bastiyonlu* burçlu) tahkimatta, bir burcun yanları ile cephelerinin uzantısı arasında meydana gelen açı. ‖ *Koltuk açısı*, bir burcun yanı ile buna bitişik cephesi arasındaki açı. ‖ *Yan açısı*, bir burcun yanları ile perde hattı arasındaki açı. ‖ *Ölü açı*, bir burcun iki cephesinin uzantısı ile meydana gelen açı. (Bu açı, burçtaki silâhların tesirli ateşler yapamadığı bölgeyi tayin eder.) ‖ *Koltuk savunma açısı*, bir burcun veya yarımay tabyanın iki cephesiyle meydana gelen açı. ‖ *Makasvarî açı*, perde hattı ortası ilerisindeki cephelerin teşkil ettiği açı. (Bk. BURÇ.)

— Opt. *Gelme açısı.* Bk. GELME. ‖ *İki noktanın açı uzaklığı*, gözlemcinin gözüyle iki noktayı birleştiren ışınların meydana getirdiği açı. ‖ *Kırılma açısı.* Bk. KIRILMA. ‖ *Sınır açısı*, bir ortamdan gelip daha kırıcı başka bir ortama, meselâ havadan suya, geçerken kırılan ışının normal ile meydana getirebileceği en büyük açı. Bu açı, aynı zamanda, saydam bir ortamı geçip daha az kırıcı bir ortama ulaşabilmek için, bir ışının, bu saydam ortam ile meydana getirebileceği en büyük gelme açısıdır. Gelme açı-

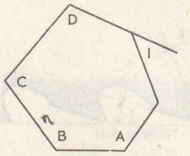

bir çokgenin A, B, C, D iç ve I dış açıları

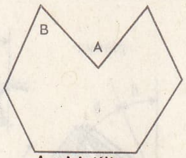

A, girintili açı
B, çıkıntılı açı

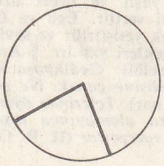

merkez açısı

çevre açısı

daire iç açısı

daire dış açısı

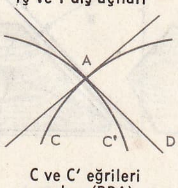

C ve C' eğrileri açıları (BDA)

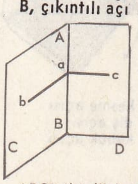

ABCD iki düzlemlinin bac ölçek açısı

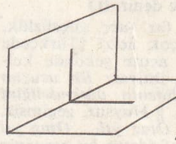

dik iki düzlemli ve ölçek açısı

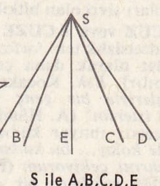

S ile A,B,C,D,E çok yüzlü açıları

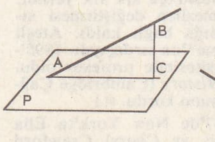

AB doğrusu ile P düzlemi arasında BAC açısı

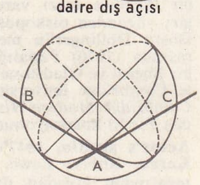

küresel açı

sı eğer sınır açısından daha büyükse, ışık tam yansımaya uğrar. (Bk. KIRILMA.) ‖ *Polarizasyon açısı.* Bk. POLARİZASYON.

— Mat. İki çizginin ya da iki yüzey'in (bu yüzeyler düzlemsel olur veya olmayabilir) kesişmesinden meydana gelen şekil. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Açı* veya *doğru açı,* bir noktadan (bu nokta açının tepesi veya köşesidir, yarım doğrular da kenarlarıdır) çıkan iki yarım doğrudan meydana gelen şekil. ‖ *Bir çokgenin dış açısı,* bir çokgenin bir kenarı ile bitişik kenarın uzantısı arasındaki açı. ‖ *Bir çokgenin iç açısı,* bitişik iki kenarın yaptığı açı. ‖ *Bir dairenin çevre açısı,* bu dairenin aynı noktasından çıkan iki kirişin açısı. ‖ *Bir dairenin dış açısı,* tepesi çember dışında bulunan ve kenarları bu çemberi kesen açı. ‖ *Bir dairenin iç açısı,* tepesi çember içinde bulunan açı. ‖ *Bir noktanın kutupsal açısı,* bu noktanın ışın vektörü ile başlangıç ekseninin yaptığı açı. ‖ *Burulma açısı,* bir eğrinin bir noktasındaki oskülatör düzlemi ile, buna sonsuz yakın bir noktadaki oskülatör düzlem arasındaki açı. ‖ *Bütünler açı,* toplamları iki dik açı eden açı. ‖ *Çıkıntılı açı,* ağzı içe dönük açı. ‖ *Dar açı,* bir dik açıdan daha küçük açı. ‖ *Dik açı,* bir kenarı öbürüne dik olan açı: *Bir dik açı* 90° *eder.* ‖ *Dik iki düzlemli açı,* ölçek açısı bir dik açı eden açı. (Bu iki düzlemlinin iki yüzü de diktir.) ‖ *Doğru açı,* kenarları birbirinin uzantısı olan açı: *Bir doğru açı* 180° *eder.* ‖ *Geniş açı,* bir dik açıdan daha büyük açı. ‖ *Girintili açı,* ağzı dışa dönük açı. ‖ *İç ters açılar.* Bk. İÇTERS. ‖ *İki düzlemli açı* veya *iki düzlemli,* ortak bir doğruyle sınırlanan iki düzlemin meydana getirdiği açı. (Bu doğru iki düzlemlinin ayrıtıdır, yarım düzlemler de yüzleridir.) ‖ *İki düzlemli bir açının ölçek açısı* veya *düzlem açısı,* iki düzlemli açının ayrıtı üzerinde bir noktada, ayrıta dik olarak yüzler içinde çizilmiş iki yarım doğrunun yaptığı açı. ‖ *İki eğri arasındaki açı,* iki eğrinin kesişme noktalarındaki teğetler arasındaki açı. ‖ *Karma açı,* bir kenarı doğru, bir kenarı eğriden ibaret açı. ‖ *Komşu açılar,* tepeleri aynı ve birer kenarı ortak olan, ve her biri bu ortak kenarın bir yanında kalan açılar. ‖ *Kontenjans açısı,* bir eğrinin sonsuza yakın iki teğeti arasındaki çok küçük açı (Bk. KONTENJANS). ‖ *Merkez açısı,* tepesi çember merkezinde olan iç açı. ‖ *Tam açı,* bir açının bir kenarını tepesi etrafında döndürerek elde edilen açı. (Bu işlem sırasında açının öbür kenarı sabit kalır, ilk kenar ikincisi üzerine gelir ve açı daima büyür): *Bir tam açı* 360° *eder.* ‖ *Ters açılar,* birinin bir kenarı öbürünün bir kenarının uzantısı olan açı. ‖ *Tümler açılar,* toplamı dik açı yapan açılar. ‖ *Uzay açı* veya *çok düzlemli açı,* bir noktada kesişen ve ara kesitleri ile sınırlanan birçok düzlem arasında kalan uzay bölgesi. ‖ *Yöndeş açılar.* Bk. YÖNDEŞ.

— Mekan. *Sürtünme açısı.* Bk. SÜRTÜNME. ‖ *Euler açısı.* Bk. EULER.

— Psikol. *Açılar aldanması.* Optik ve geometri'ye dayanan bu göz aldanmasında, kenarlarına gerçekten daha küçük değer biçilen dar açı olduğundan daha geniş, kenarlarına gerçekten daha büyük değer biçilen geniş açı da olduğundan daha dar görünür. (Bk. ANSİKL.)

— Teknol. *Bir âletin kesme açısı,* kesici ağzın hareket eğrisi ile kesilen kısım arasındaki açıdır. ‖ *Diş açısı,* bir testerede dişlerin tesviye makinesinde, bir marangoz rendesinde kesici kısmın açısı.

— Tıp. Diş tornası ile freze arasındaki birleşme aygıtı. (Bir kenetleme sistemi, freze aygıtının eksenine dikey bir durum verir. Oynak bir baş freze, bu eksenin etrafında, türlü durumlarda hareket imkânı sağlar.)

— Topogr. Eğri bir yüzey'in bir düzlem üzerinde tasvirine denir. Bir yüzey'de, verilen bir açı'ya göre kesişen iki doğru'ya, bir düzlemde aynı açıya göre kesişen iki doğru tekabül ettiği zaman, açı korunmuş olur. (Yer elipsoitinde, enlemler ile boylamlar bir dik açı meydana getirirler; açı koruyan ve konform harita üzerinde, enlemler ile boylamların görüntüsü de bir dik açı'ya göre kesişir; arazideki iki yön'ün açısı da harita'da muhafaza edilir. Bu çeşit iz düşümleri coğrafya'da sık sık kullanılır: Lambert iz düşümü, Mercator iz düşümü, stereografik iz düşümü.)

— ANSİKL. Mat. Bir *açı,* ya üç harf ile (her kenara bir harf, tepe için ayrı bir harf konur, tepe harfi kenar harflerinin arasına yerleştirilir) veya, aynı harfli başka bir tepe yoksa, tepenin adı ile gösterilir: $\widehat{BAC}$ veya $\hat{A}$ Düzlemlerin ara kesitleri uzay açının ayrıtlarıdır, ayrıtların kesişme noktası uzay açının *tepesi*'dir. Ayrıtlardan meydana gelen *doğru açılar* ise, uzay açının *yüzleri* veya *düzlemli açı*'dır. Bir uzay açı verildiğinde, ayrıtlar tepenin ötesine uzatılırsa, birincinin simetriği denilen yeni bir açı meydana gelir (Bk. ÇOKYÜZLÜ, PİRAMİT, ÜÇYÜZLÜ). Genellikle, *uzayın bir noktasındaki uzay açı* diye, bu noktayı tepe alan herhangi bir konik yüzeyle sınırlanmış uzay bölgesine denir; *çok-düzlemli açılar* bunun özel halleridir.

Açıların ölçüsü. Genel olarak kullanılan ölçü birimleri *derece** ve onun altmışta birlik askatları *dakika** ve *saniye**, *grad** ile bunun ondalık askatları, *dik açı** ve *radyan**'dır. Bir doğru açı, merkezi açı tepesinde olan bir çember üzerinde açı kenarlarının arasında kalan yay ile aynı ölçüdedir. (Bk. YAY.) Bir merkez açısı, kenarları arasındaki yay ile aynı ölçüyü taşır; bir çemberdeki iç açı, kenarları ve bunların uzantıları arasında kalan iki yay'ın yarı toplamı ile ölçülür; bir çemberde bir teğet kiriş açısı, ayırdığı yay'ın yarısı ile ölçülür; bir çemberde bir dış açı, kenarları arasında kalan yay'ların yarı farkı ile ölçülür. Kâğıt üzerinde açılar açıölçerle ölçülür; arazide grafometrelerden yararlanılır. Astronomide, teodolit ve tanjantlar pusulası kullanılır.
Bir uzay merkezî açı, tepesinde bulunan ve yarıçapı birim olan konik yüzey ile sınırlanmış küre yüzeyi parçası ile ölçülür.

— Psikol. *Açılar aldanması.* Bu aldanma, nicelik bakımından yaşla azalan ilksel bir aldanmadır. Tecrübî olarak bu olayı inceleyen Piaget özellikle, simetri ekseni düşey olan iki kenarı eşit açılar üzerinde durmuş (göz aldanması bu çeşit açılarda daha belirlidir) ve açı değerlendirmesinin şu unsurlar arasındaki kıyaslamaya bağlı olduğunu göstermiştir: H yüksekliği (simetri ekseni), açının iki kenarını ortalarından birleştiren hayalî M çizgisi (bu çizgi açının ortalama açıklığının değerlendirilmesidir) ve kenar eğikliklerine biçilen değer. Açı aldanmasını tecrübî olarak ölçmek imkânsızdır, çünkü referans olarak başka bir açı ele alınsa göz onun da değerini değiştirir.

— Teknol. Bir âletin kesici ağzı, kesme yüzeyi ile alın yüzeyinin kesitinden meydana gelir. Kesici âletin parça üzerinde meydana getirdiği yüzeyin teğeti ile kesme ağzının kesici yüzeyi, kesme açısını yapar. Bir âletin geometrisini tayin eden açılar: *kesme açısı* (en önemli faktör), *alın açısı* ve *bileme açısı*'dır. Bu açıların değerleri, talaş kaldırılacak parçanın cinsi ve sertliğine göre değişir ve âletin çalışma verimi bakımından çok önemlidir. Kesme açısı 90° altında ise âlete «pozitif kesici», üstünde ise «negatif kesici» denir. Kerestenin işlenmesi, ister elle ister makine ile olsun, talaş veya yonga kaldıran kesici bir çelik ağız ile yapılır. Marangoz rendesi ile meselâ modern planya tezgâhı arasında büyük farklar bulunmasına rağmen, ortak tarifler kesici ağzın açı'ları ile yapılır: *kesme açısı,* kesici dişin alın yüzeyi ile kesici ağzın hareket eğrisine dikey düşen normal'in yaptıkları açıdır; *diş açısı,* dişin kendi ağzını oluşturan yüzeylerin açısıdır; *kabuk·açısı,* kesici dişin sırtı ile kesici ağzın hareket eğrisine teğet olan düzlemin yaptığı açıdır. Bu üç açının toplamı daima 90° eder.

◆ **Açısal** sıf. (*aç-ı-sal*). Yeni k. [Kaide dışı]. Açı ile ilgili.
— Mekan. *Açısal ivme,* sabit bir eksen etrafında, bir yarı doğrunun veya hareketli bir noktanın açısal hızındaki değişimi belirten sayı: *Anî açısal ivme açısal hızın zamana göre türevidir.* ‖ *Açısal hız,* sabit bir eksen etrafında dönen bir cisimde, eksen'den birim uzaklığında bulunan noktaların hızı. (LM)

AÇICI sıf. (*aç*-ıcı). Açan, açma işini devamlı yapan (*hak.* ve *mec.*): *hamur açıcı, iştah açıcı, iç açıcı, gönül açıcı, yol açıcı, zihin açıcı* v.b.

◆ i. Gümrükten geçen eşya paketlerini, bavulları v.d. kontrol için açmakla görevli memur: *Gümrükte açıcı olduğu için, yurda nelerin getirilip götürüldüğünü iyi bilir.* (M)

AÇIK sıf. Açılmış, kapalı olmayan: *Penceresi açık kamaralarımızda bile terden bunalıyoruz* (F. R. Atay). ‖ Engelsiz, geçişe müsait: *Açık yol.* ‖ Geniş, düz, engebesiz: *Çocuklar oynayacak açık bir saha arıyorlardı.* ‖ Üstü kapalı olmayan: *Diyarbakır'da açık taraçada yatmak!* (R. N. Güntekin). ‖ Çıplak, örtülmemiş, örtüsüz: *Erkenden kalkıyor, kollarını ve boynunu açık bırakan beyaz geceliğiyle aşağıya koşuyor* [...] *kahvaltı getiriyordu* (S. Ali). ‖ Aralığı çok, mesafeli: *Açık adımlarla yürüyorduk.* ‖ Koyu olmayan [renk]: *Başımda açık renk bir şemsiye, havadis peşinde âdeta koştuğumu hatırlıyorum* (A. H. Tanpınar). ‖ Aralıklı, seyrek: *Örgünün ilmekleri açık olmuş, biraz daha sık örün.* ‖ Çalışır, işler durumda olan: *Dükkân, gecenin bu geç saatinde hâlâ açıktı.* ‖ Boş, boşalmış, münhal: *Biçare, bir türlü açık yer bulamamış* (R. N. Güntekin). ‖ Ortada, meydanda, alenî: *Bu tabakada her şey açık, o tabakada her şey kapalı, her yer kilitli, ağızlar mühürlü, kulaklar lehimli* (A. Hâmid). ‖ Girilmesi, geçilmesi serbest: *Çapa'da umuma açık bir yeraltı geçidi yapıldı.* ‖ Bulutsuz, berrak, aydınlık: *Yarın hava açık olacağa benzer.* ‖ — *Mec.* Kolay anlaşılır, sade, vazıh: *Şinasi'nin üslûbunun birinci hususiyeti sade ve açık olmasıdır* (M. Kaplan). ‖ İçinde gizli bir maksat bulunmayan, samimî: *Açık pazarlık yapacağız* (H. R. Gürpınar). *Niyetin neyse açık söyle* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Belirli, aşikâr, görünür: *Halk bu hâdiseyi açık bir hoşnutsuzlukla karşıladı* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Benimsemeğe, anlamağa yatkın, müsait: *Türklerin iran ve arap kültürüne en açık oldukları çağ.* ‖ Uçsuz bucaksız, engin: *Ezan sesleri beş kere, geniş ve açık ufukları ve ruhları doldururdu* (A. Ş. Hisar). ‖ Ferah, neşeli, mutlu: *O sabah gönlüm her zamandan fazla açıktı* (Yahya Kemal). ‖ Müstehcen: *Açık bir film. Açık bir roman.* ‖ Uygun, elverişli: *Talihin, yolun, şansın açık olsun!* ‖ Uyanık, canlı: *Aşk kör olsun, fakat namus gözü açık olmalı* (A. Hâmid). *Açık zihinle çalışmağa başladık.* ‖

— *Teşm.* Anlaşılır [ses]:... *Elinde bir gazete, açık sesle okuyor, ötekiler etrafını almışlar* [...] *dinliyorlardı* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ Kusur, suç, zaaf: *Yoksa diye düşündüm, bu oğlanın bir açığı mı var, gizlediği bir yolsuzluk falan mı?* (B. Necatigil).

— ÇEŞ. DEY. *Açık alın* (*-la, -lı*), şerefle, şerefli: *Çıktık açık alınla on yılda her savaştan* (X. Yıl Marşı). ‖ *Açık celse, oturum.* (Bk. CELSE, OTURUM.) ‖ Teklz. Açık durmak, mesafeli durmak: *Üstüme gelme öyle... Açık dur biraz!* ‖ *Açık fikir* (*-li*), ileri görüşlü, mutaassıp olmayan: *Caferiye camiinde gençler, açık fikirliler toplanır, Edip Hoca'nın vaazını dinlerlermiş* (A. H. Tanpınar). ‖ *Açık hava,* güneşli, bulutsuz, aydınlık hava: *Sabahki açık havaya güvendik, sokağa şemsiyesiz çıktık.* Kapalı olmayan yerdeki hava: *Sinemadan açık havaya çıkınca başımın ağrısı geçti. Mec.* Orta, meydan, aleniyet: *Fakat sanat açık havaya, gün ışığına yeni çıkıyordu* (M. Ş. İpşiroğlu). ‖ *Açıkhava oteli.* Teklz. Sokakta geceleyenlerin kaldıkları parklara, bahçelere v.b. yerlere verdikleri ad: *Şu açıkhava otelinde bir kanapeye uzanmış, yıldızların altında uyuyan kimsesiz...* (Y. Z. Ortaç). ‖ *Açıkhava tiyatrosu.* (Bk. TİYATRO.) ‖ *Açık kalpli* (*yürekli, gönüllü*), samimî, dürüst, hoşgörür: *Açık kalpli bir millet olduğumuz için itiraf ederiz ki...* (Yahya Kemal). *Çok açık yüreklidir, aklına geleni söyler* (N. Cumalı). *Şiirlerimle, açık gönüllülüğümle, az veya çok mevcut olan meziyetlerimle...* (C. S. Tarancı). ‖ *Açık kapı bırakmak,* kesip atmamak. ‖ *Açık kapı bırakmamak,* tedbirde kusur etmemek, her türlü tedbiri almak. ‖ *Açık kart,* bir kimseye belli bir konuda tam yetki vermek: *İstersen sana açık kart vereyim* (Ahmed Rasim). ‖ *Açık mektup,* mektup şeklinde kaleme alınan, basın yoluyle yayımlanan ve genellikle polemik niteliğinde olan makale: *Başbakana yazdığı açık mektup siyasî çevrelerde büyük akisler uyandırdı.* ‖ *Açık olmak,* açık kalpli, samimî olmak: *açık ol biraz, bu kadar içine kapanma!* ‖ *Açık oy.* (Bk. OY) ‖ *Açık rejim.* (Bk. REJİMJ ‖ *Açık saçık,* müstehcen: *Açık saçık şarkılar söylerdin en fazla* (A. M. Dranas). Gereği kadar kapalı, edepli olmayan giyim: *Uryanî gayet açık saçık surette giyinmişti* (Nabizade Nâzım). *Açık saçık elbiseleriyle dikkati çekmeğe çalışıyordu.* ‖ *Açık seçik,* vazıh, belirli, aydınlık, tereddütsüz: *Her şey birbirine*

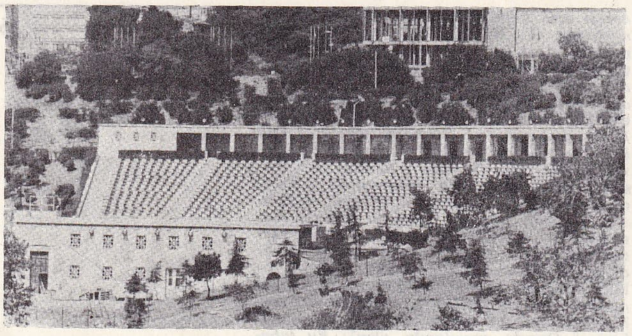

Açıkhava tiyatrosu (1947), İstanbul

karışıyor, birbirinin açık seçik şekli ve manâlarını bozuyor (M. Ş. İpşiroğlu). *Bu kitabın karışık intibalardan kurtularak açık seçik fikirlere ulaşma arzusundan başka bir iddiası yoktur* (M. Kaplan). ‖ *Açık sözlü,* tok sözlü, lakırdısını esirgemeyen: *Açık sözlü, mert, cesur bir kızdır o..* ‖ *Açık taşıt,* üstü açık araba, otomobil v.b. ‖ *Açık teşekkür,* herhangi bir sebeple bir kimseye yapılacak teşekkürün basın yoluyle duyurulması: *En iyisi gazetelere bir açık teşekkür ilânı göndermek.* ‖ *Açık tribün.* Bk. TRİBÜN. ‖ *Ağzı açık,* saf, şaşkın, budala: *Ağzı açık ayran budalası.* ‖ *Ağzı açık kalmak,* şaşkınlıktan hayretten aptala dönmek. ‖ *Baş açık,* derbeder, perişan, çıplak: *Baş açık yalın ayak.* ‖ *Eli açık,* cömert; *Kapısı geniş, eli açık bir ermiş...* (N. Araz). ‖ *Kapısı açık,* misafir ağırlamağa, ikrama hazır ev: *Kapısı açık, ikramcı, bereketli bir evdi o ev..* (N. Araz)

— Ahl. *Açık ahlâk,* H. Bergson'un *Ahlâk ve Dinin İki Kaynağı* adlı eserinde, katı toplum tabularının (*kapalı ahlâk*) ötesinde, yaratıcı hamleyi, sevgiyi ve kutsallığı bulmasını bilen kişilerin, hür, şahsî ve insanî ahlâkını belirtmek için kullandığı terim. (Bergson'a göre çoğu zaman çağdaşlarınca bilinmeyen veya mahkûm edilen büyük mistikler ve ermişler, çeşitli çağlara göre değişmeyen bu ebedî ahlâk anlayışını benimsemiş kimselerdir.)

— Ask. *Açık arazi,* düşmanın gözetlemesini engelleyecek sütresi az olan veya hiç bulunmayan arazi. ‖ *Açık ateş,* sipere girmeden, açıktan ateş etme. ‖ — Ask. *Açık miğfer.* Bk. MİĞFER. ‖ *Açık şehir,* tahkim edilmemiş, müdafaasız, düşman hücumuna karşı savunma tedbirleri alınmamış ve bu durum ilân edilmiş olan şehir: *İkinci Dünya savaşında Trieste açık şehir ilân edildi.* (Düşmanın karadan, denizden veya havadan yapmakta olduğu işgal hareketlerine dayanabilmek için, maddî korunma vasıtaları olmayan veya içerisinde hiçbir askerî hedef bulunmayan şehir. Şunlar askerî hedef olarak nitelendirilebilir: Askerî kuvvetler, askerî tesisler, askerî depo ve müesseseler, harp levazım ve mühimmatı yapımı için önemli ve tanınmış merkez teşkil eden fabrikalar veya bu gibi imalât için çalıştırılan şahıslar, askerî maksatlar için kullanılan münakalât yolları v.b.) ‖ *Açık ordugâh,* dağda, kırda veya herhangi bir arazide kurulan çadırlı ordugâh.

— Biyol. *Açık haşhaş.* Bk. HAŞHAŞ. ‖ *Açık tohumlular,* çiçekli bitkilerin ayrıldığı iki büyük familyadan biri. Bunlarda tohumlar açık olarak yaprak üzerinde bulunur.

— Coğ. *Açık tarlalar,* başka başka işletmelere ait olan, fakat herhangi bir çitle ayrılmayan bitişik topraklar.

— Denizc. *Açık,* herhangi bir miktar açı mesafesi ile birbirinden uzakta bulunan nesneleri bildirmek için kullanılır. ‖ *Açık deniz,* engin, kara görünmeyen deniz, okyanus: *Karadan açık denize çıkış Küre'den kopmak gibi bir şey* (F. R. Atay). Müdafaasız deniz, *Açık denizlerine süngümle kilit vurdum* (Samih Rıfat). ‖ *Açık düşmek,* herhangi bir yere (noktaya) istenilen mesafeden uzakta kalmak. ‖ *Açık koy,* rüzgâra, düşman saldırısına ve açıktan gelen denizlere karşı muhafazalı olmayan demirleme yeri. ‖ *Açık liman,* tabiî olarak korunmamış veya mendireksiz liman. ‖ *Açık tekne,* güvertesiz gemi. ‖ *Açığa almak,* bir deniz taşıtını sahilden bir miktar uzaklaştırmak.

— Diplom. *Açık kapı siyaseti,* bir devletin kendi topraklarında diğer devletlere serbest ticaret hakkı tanıması.

— Dy. *Açık vagon,* tavansız, düz, kenarlı veya kenarsız, hava şartlarından zarar görmeyecek yükleri taşıyan vagon. ‖ *Açık yol.* Bk. YOL.

— Ed. *Açık hece,* Aruz vezninde kısa heceye denir. «*Fa*-ul» kalıbında olan *ha*-ber, *ge*-lir, *a*-lır, kelimelerinin ilk hecelerinde olduğu gibi.

— Elektr. *Açık devre,* içinden sürekli akım geçemiyecek bir yalıtkanla kesilmiş elektrik devresi. ‖ *Açık magnetik devre,* bir demir aralığı, yani magnetik akımın geçtiği hava sahası olan demir devresi.

— Fels. *Açık felsefe,* F. Gonseth'in bir araştırma felsefesi olarak sunduğu görüş (İdoneizm adı da verilen bu felsefe, prensip olarak, araştırmalardan elde edilecek muhtemel sonuçlara da kendi içinde yer verebilmelidir. Bunu gerçekleştirmek için, şu dört temel ilkeyi benimsemek gerekir: tekrar gözden geçirilme, ikilik, bütünlük, tekniğe bağlılık.

— Fonet. *Açık e,* yazı dilindeki normal *e* sesi ile *a* sesi arasında, yaygın ve geniş bir ağız hareketiyle çıkarılan ses. Daha çok İstanbul Türkçesinde ve Rumeli şivesinde hissedilir.

— Huk. *Açık deniz,* kıyıya paralel olarak çizilen ve belli bir uzaklıktan geçen hattın dışındaki deniz. Bu hat ile kıyı arasında kalan kısma «kara suları» denir. Genellikle kabul edilen hudut kıyıdan itibaren üç millik bir mesafedir. Bu üç milin dışında kalan kısım açık deniz sayılır. Türkiye'de, 15.5. 1964 tarih, 476 sayılı kanun ile kara suları 6 deniz miline çıkarılmış ve balıkçılık ve canlı kaynakların işletilmesi bakımından 12 deniz miline kadar olan saha kara suları sayılmıştır. Açık denizin önemi, bu sahanın her devlete açık olmasındadır. (Bk. DENİZ.) ‖ *Açık maaşı,* geçici olarak işten el çektirilmiş olan memura, durumu düzelinceye kadar verilen ve asıl maaşından az olan aylık ücret (Bk. MAAŞ). ‖ *Açığa imza.* Bk. İMZA.

— Kıyf. *Açık elbise,* göğüs, sırt, omuz veya kolları açıkta bırakan kadın elbisesi. ‖ *Açık yaka,* boyun ve sırt kısmını normal ölçülerin dışında açıkta bırakan, elbise yakası. ‖ *Açık giyinmek,* yakasını, kolunu, omuzunu, sırtını normal ölçülerden fazlaca göstererek giyinmek.

— Mad. oc. *Açık işletme,* maden yatağını örten verimsiz topraklar kaldırıldıktan sonra açık havada yapılan işletme. (*Dekape etmek* de denir.)

— Mant. *Açık,* doğruluğuna kesinlikle inandıracak güçte olan: *Açık diye, dikkatli bir zihinde kesinlikle beliren bilgiye derim* (Descartes).

— Tıp. *Açık kalp ameliyatı.* Bk. KALP. ‖ *Açık yara* kapanmamış, işleyen yara.

— Tic. *Açık arttırma,* satılığa çıkarılan bir mala alıcılar tarafından, karşılıklı olarak yükseltilmek suretiyle fiyat biçilmesi, müzayede‖*Açık bono,* üzerinde, ödenecek para miktarı yazılmadan imzalanıp hamiline verilmiş bono. ‖ *Açık bütçe,* geliriyle gideri denk olmayan bütçe. ‖ *Açık ciro,* başka hiç bir kayıt ve şerhe lüzum görülmeyerek, senedin arkasına yalnız imza konulması suretiyle yapılan ciro. ‖ *Açık eksiltme,* ihaleye çıkarılan bir işe karşılıklı eksiltme suretiyle fiyat biçilmesi. ‖ *Açık hesap,* peşin para veya bono vermeden yapılan alışveriş. ‖ *Açık imza,* üzeri boş bırakılan bir kâğıdın altına, bunu sormadan dolduracak olana güvenerek önceden atılan imza. ‖ *Açık pazar,* hiç bir gümrük kaydı konmadan her devletin malını getirip serbestçe satabileceği yer, şehir.

◆ i. Kapalı olmayan [yer]: *Bütün gün açıkta dolaşmaktan yorgun düştünüz.* ‖ Belli bir yerin, mahallin biraz uzağı: *Yazık ki şehrin açığından geçeceksiniz, hiç bir şey göremeyeceksiniz.* ‖ Denizin sahilden uzak yeri: *Trabzon açıklarında yunus balıkları sürülerle dolaşıyor.* ‖ Münhal memurluk: *Belediyede açık yer var, imtihanla memur alıyorlar.* ‖ Hesap sonunda çıkan para veya mal eksikliği, tutarsızlığı: *Bu yıl bütçe açığı bir milyarı buluyor.*

— ÇEŞ. DEY. *Açık kapamak,* bir şeyin, birinin yerini doldurmak: *Açık kapamak hep sana mı düşüyor, bırak biraz da onlar çalışsın.* ‖ *Açık maaşı.* Bk. MAAŞ. ‖ *Açık vermek,* hesapta gelir gider dengesini tutturamamak: Güreşte, hasma oyun imkânı verecek açık yer bırakmak. Dama ve satranç oyunlarında veya mücadele sporlarında hücuma elverir müdafaasız nokta bırakmak. ‖ *Açığa alma,* bir memuru geçici olarak işten el çektirme. ‖ *Açığa çıkarma,* idarenin teşkilât kadrolarında gerekli değişiklikler sebebiyle, memuriyetlerini kaldırarak memurlarını kadro dışı bırakması (Bk. ANSİKLOPEDİ). ‖ *Açığa çıkmak, çıkarılmak,* işten çıkmak, çıkarılmak: *Son tasfiyede yüzlerce memur açığa çıkarıldı.* Meydana çıkmak, belli olmak, aşikâr olmak: *Fenomen, bir şeyin açığa çıkması, kapalı kalmaması, gizli kalmaması, kendini göstermesi demektir* (T. Mengüşoğlu). *Bütün gayretlere rağmen önleyemediler, her şey açığa çıktı.* ‖ *Açığa vermek* veya *vurmak,* gizli kalması gereken bir şeyi meydana çıkarmak, faş etmek: *Sonunda bütün bildiklerini açığa vurdu, rahatladı.* ‖ *Açığı çıkmak,* hesabında tutarsızlık ,eksiklik görülmek: *Son teftişte bin lira açığı çıktı.* ‖ *Açığını bulmak,* bir hesapta, bir işte hilesini, zararını, dengesizliğini meydana çıkarmak: *Daha iki lakırdı etmeden açığını buldu, yüzledi. Bütün hesapları baştan kontrol edersen açığını bulursun.* ‖ *Açığını örtmek,* bir hesaptaki açığını, bir işteki hilesini bir yolla kapamak: *Bir defa açığını örtmek onun meselesini halletmez ki... Sebeplerini aramalı.* ‖ *Açığını yakalamak,* bir hesaptaki hilesini, bir işteki yalanını, düzenini farketmek: *Bir defa açığını yakaladım diye onu ebedî mahkûm edemezsin.* ‖ *Açıkgöz,* fırsatlardan faydalanmasını bilen, çıkarcı, uyanık, kurnaz kimse: *Açıkgözün biriydi, güvenemedik.* ‖ Teklz. *Açıklar livası.* İşsiz takımından, boşta gezen (Bk. LİVA).

— Denizc. *Açığa çekme,* açığa doğru seyretmek: *Çek açığa!* ‖ *Açığa çıkmak,* bir geçitten, bir kanaldan dışarıya çıkmak.

— Mal. Beyan edilen mallar sayısında Gümrük idaresince tespit edilen eksik. ‖ *Sistematik bütçe açığı teorileri.* Bazı anglosakson yazarlara (Keynes, Beveridge) göre, bütçe açığı toplam talebi arttırabilir ve depresyon devresinde, istihsali bütün istihsal amillerinin tam istihdamı ile mümkün en yüksek seviyesine çıkarmak suretiyle toplam arz ile talep arasında yeniden denge sağlıyabilir. Nitekim harcamalardaki 1 T.L. lık artış, geliri nihaî olarak k kadar arttırıyorsa, ve bütçe açığı yoluyle bir yılda yapılan harcama miktarı ΔH T.L. ise, bütçe açığı geliri $\Delta H.k$ kadar arttıracaktır. $K=3,1$ ve $\Delta H=100$ milyon T.L. ise, gelirdeki artış 310 milyon T.L. olacaktır. Kaldı ki, bütçe denk bile olsa, bütçe harcamalarındaki artış Haavelmo tesiri vasıtasıyle millî geliri arttırabilir. Vergiler özel kişi gelirlerinin ve bu yüzden nihaî mal taleplerinin azalmasına yol açsa bile, bu vergiler vasıtasıyle karşılanan bütçe harcamaları gerek devletin nihaî mal ve hizmet talebinin artmasına, gerek özel kişilerin taleplerinin artmasını sağlıyacak bir gelir dağılımına imkân vermek suretiyle özel istihsal ve yatırımların çoğalması sonucunu doğurabilir.

— Spor. *Sağ açık, sol açık,* futbolda hücum hattının sağ ve sol kanatlarında oynayan oyuncular.

— Tic. *Açık veren bütçe.* Ticarî firmalarda *zarar* anlamında. (Muhasebede bu zarar kâr ve zarar hesabının borçlu bakiyesi şeklinde ifadesini bulur.)

— ANSİKL. *Açığa çıkarma* hakkında hüküm, yürürlükten kaldırılan 18 mart 1926 tarih ve 788 sayılı Memurin kn. md. 85'teydi. Yürürlükte bulunan 23 temmuz 1965 tarih ve 657 sayılı Devlet Memurları kn. (md. 91), açığa çıkarma müessesesini ortadan kaldırdı: «Kadrosu kaldırılmış olanların memurlukla ilgileri, emeklilik ve bu kanunda yazılı aylık ve aile ödeneği hakları ile yükümlülükleri devam eder. Kadrosu kaldırılmış olan memurların kendi kurumlarında veya başka kurumlarda eski sınıflarındaki derecelerine eşit bir göreve atanmaları mecburîdir; atandıkları göreve başlamayanlar memurluktan çekilmiş sayılırlar. Kadro kaldırılmasıyle açıkta kalan memurlar varken bunların sınıf ve derecelerinde boşalacak kadrolara başkaları atanamaz.»

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

◆ zf. *Açık açık,* doğru olarak, dosdoğru, açıkça: *Buradan herşeyi açık açık görürsünüz* (B. Necatigil). ‖ *Açıkça,* meydanda, aşikâr olarak: *Fakat beni dinle evlâdım, her şeyi açıkça konuşalım* (S. Ali). *İlahiyat gibi, modern felsefe de birçok sistemler arasında kaderciliğe açıkça yer vermiştir* (Peyami Safa). ‖ *Açıkçası,* daha doğrusu, aslı: *Açıkçası sen bu işte hepimizi aldattın.* ‖ *Açıkta,* üstü kapalı olmayan yerde, sahilde, uzakta; işsiz: *Açıkta çalışıyor. Açıkta demirlemiş. O şimdi açıkta, çalışmıyor.* ‖ *Açıktan,* emeksizce, hesap dışı; bir yerin uzağından.

— ÇEŞ. DEY. *Açık gelmek,* büyük, bol, fazla, gelmek; *Elbisenin her tarafı ile de yakası biraz açık geldi.* ‖ *Açıkta bırakmak,* işsiz, himayesiz bırakmak, yardım etmemek. ‖ *Açıkta durmak,* çekingen durmak, sokulmamak, uzak kalmak. ‖ *Açıkta kalmak,* evsiz barksız, işsiz güçsüz; kadro dışı kalmak [memuriyette]: *Ahir vaktimde açıkta kalmıyayım* (Ö. Seyfeddin). *Aman şu biçareler açıkta kalmasın da...* (A.K. Tecer). ‖ *Açıktan açığa,* doğrudan doğruya, düpedüz, saklamaksızın: *Kapıyı açmış, Osman açıktan açığa kovuluyordu* (H.E. Adıvar). ‖ *Açıktan almak,* belli bir yere veya diğer bir vasıtaya nazaran uzaktan geçmek. ‖ *Açıktan kazanmak,* emek ve sermaye koymadan kazanç sağlamak. ‖ *Açıktan para almak,* bir iş veya mal için ödenen, kararlaştırılmış ücret veya bedelin dışında para almak. ‖ *Açıktan vermek,* bir mala veya emeğe karşılık olmasızın para ödemek.

— Spor. *Açık düşmek,* yağlı güreşte, rakıbin uyguladığı bir oyun veya kendi hatası yüzünden, bir pehlivanın arka üstü düşmesi ve göbeğinin yukarı bakması. Bu hal güreşte mağlubiyet için yeterli sayılır. ‖ *Açık oynamak,* futbolda ve birçok ekip oyununda müdafaaya fazla önem vermeden oynamak. (M)

AÇIKÇI i. ve sıf. (*açık*-çı). Borsada fiyat dalgalanmalarından istifade ederek, tahvil alım satımı yolu ile açıktan para kazanan kimse. (M)

AÇIKDENİZ balıkçılığı. Memleketlerin millî karasuları (3-12 mil ve bazen daha fazla) haricinde, genellikle Kuzey denizi, Hint okyanusu ve Güney Afrika kıyıları açığında yapılan büyük çapta balıkçılık. Bu balıkçılıkta ana ve av gemileri veya kombine (fabrikalı) gemiler kullanılır. (M)

AÇIKGÖZ sıf. ve i. Kurnaz, becerikli, işini bilir: *O aralık açıkgözün biri de ayağımdan çıkan potini almış, savuşmuş* (M. Ş. Esendal). *O zaman değil ama sonradan daha ziyade açıkgöz oldum* (Ahmed Rasim).

◆ **Açıkgözlülük veya açıkgözlük** bls. i. Kurnazlık, beceriklilik: *Bekir'in açıkgözlülüğü sayesinde elimize bir sandal geçirmiş olduğumuzu şükrettik* (H. R. Gürpınar). *Açıkgözlülük ettim de, bereket başka alacaklılardan evvel kaldırdım onu bizim dükkâna* (A. K. Tecer). *Bermutad gözünü açmalı, fakat açıkgözlülük sırasında göz yummayı bilmelidir* (C. Şahabeddin). [M]

Açıkhava tiyatrosu, İstanbul ilinin Harbiye semtinde, Spor-Sergi sarayının yakınındadır. Lütfü Kırdar'ın İstanbul vali ve belediye reisliği sırasında, temeli atıldı (1946). Açılış töreni 9 ağustos 1947'de yapıldı. Gerçekte yapı 1950'de tamamlandı. 3 972 kişi alan tiyatro 900 bin liraya maloldu. Otuz kişilik bir şeref locası vardır. Tiyatroda ilk defa Ankara Devlet tiyatrosu sanatçıları tarafından Sophokles'in ünlü kral Oidipus'u oynandı. (M)

AÇIKLAMA i. Yetkili makam veya kimselerce, herkesi veya bir kısım insanları ilgilendiren konularda verilen aydınlatıcı bilgi: *Görüşmelerden sonra herhangi bir resmî açıklama yapılmadı.* ‖ Belirsiz, karışık bir mesele veya durum hakkında verilen izahat: *Wong bir şey söyle be şunlara, açıklama yap!* (Güngör Dilmen). ‖ Öğretici yayınlarda, metinlerden ayrı olarak verilen tamamlayıcı ve aydınlatıcı bilgi, şerh, not: *Antolojideki şiirler iyi seçilmiş ama açıklamalar yetersiz.* ‖ Teşm. yol. Düzeltme, doğrulama, tavzih: *Bakan, gerçeğe uymayan gazete haberleri üzerine bir açıklama yapmak istiyor.* (Bk. AÇIKLAMAK.)

— Müz. Bir müzik eserinde çeşitli tema unsurlarının ilk defa olarak ortaya konduğu bölüm. (Bir füg*'ün *açıklama*'sında, konu, karşılık ve karşı-konu ilk defa olarak duyurulur. Sonat biçimindeki bir bestenin üç bölümünden ilki açıklamadır. Ötekiler gelişme ve yeniden açıklama bölümleridir.) [M]

AÇIKLAMAK geçl. f. Bir hadisenin, bir hareketin, bir meselenin mahiyeti, sebebi veya neticesi hakkında aydınlatıcı bilgi vermek, izahta bulunmak: *Son hâdiseleri basına başbakan açıkladı.* ‖ Kapalı, anlaşılması güç bir şeyi anlaşılır hale getirmek, izah etmek: *Konuyu hoca açıkladıktan sonra kavradım.* ‖ Yanlış anlaşılmış bir söz veya hareketi, niyete uygun olarak doğru anlaşılır şekilde tekrar etmek, tavzih etmek: *Hareketim yanlış anlaşılmış, onun için yeniden açıklamam gerekiyor.* ‖ Yanlış yoruma sebep olan bir sözü, daha açık şekilde tekrarlamak suretiyle düzeltmek, tasrih etmek: *Bu sözlerle kimi kasdettiğinizi açıklayın.* ‖ Gizlenen bir hususu açığa vurmak, ifşa etmek: *Usta bir kalem bir devrin iç yüzünü açıklıyor.* ‖ Bir kararı, bir neticeyi ilgililerine duyurmak, ilân etmek: *Giriş imtihanını kazananları yarın açıklayacağız.* ‖ Anlaşılması güç, girift bir metni bütün ayrıntıları ile geniş bir şekilde anlatmak, şerh etmek: *Eski metinleri doğrudan doğruya anlamak güçtür, bilen birisinin açıklaması lâzımdır.* ‖ Huk. Hükmü açıkça anlaşılmayan bir kanun, tüzük veya yönetmelik maddesini yorumlamak, tefsir etmek: *Kanunlarımızın çoğunu anlamak güçtür, onun için sık sık hukukçuların açıklamasına ihtiyaç duyuluyor.*

◆ **Açıklanmak** edilg. f. Yetkililer tarafından bildirilmek, ilân edilmek: *Hâdisenin iç yüzü basına açıklandı.*

◆ **Açıklatmak** ettrg. f. Açıklama işini başkasına yaptırmak: *Hoca, kitaptaki şiirlerin hepsini kendisi açıklamaz, bir kısmını da çocuklara açıklatır. Hâdiseye adı karışanları savcı açıklamak istemiyordu, ama gazeteciler âdeta zorla açıklattılar.*

◆ **Açıklattırmak** ettrg. f. Açıklamak işini birine bir başkası vasıtası ile yaptırmak: *Kavganın sebebini ben açıklatamadım fakat polis vasıtası ile açıklattırdım.*

◆ **Açıklayıcı** sıf. Aydınlatıcı, tamamlayıcı, izah edici, ilâve: *Açıklayıcı bilgi için büroya baş vurunuz. Konferanstan sonra, açıklayıcı filmler de gösterildi.* ‖ İ. Açıklamayı yapan kimse: *Gürültü, açıklayıcının sesini bastırıyordu.* (M)

AÇIKLAR AĞASI bls. i. Ask. tar. Tuna nehri üzerinde, gidiş gelişte kullanılan ve Üstü Açık denilen gemilerin bakım ve donatımıyle görevli kimse. (M)

AÇIKLAŞTIRMAK ettrg. f. Bir rengin koyuluğunu gidermek, tonunu hafifletmek, açmak: *Boyanın biraz su ilâve ederek, rengini açıklaştırmak mümkündür.* (M)

AÇIKLIK i. (*açık*-lık). Açık olma hali: *Kıyafetin, arazinin, ifadenin, renklerin açıklığı* v.b. ‖ İki nokta arasındaki mesafe, aralık: *Binalar arasında bırakılacak açıklık imar planında belirtilmiştir.* ‖ Düz, geniş, boş saha: *Çocuklar top oynayacak bir açıklık arıyorlardı.* ‖ Kır: *Açıklık yerleri çok severim* (R. N. Güntekin). ‖ Koyu olmama [renk]: *Bu çalışma tarzı, bir yandan, belli belirsiz açıklık koyuluk derecelerinin görülmesinde, ressamın gözüne bir keskinlik kazandırıyor* (M. Ş. İpşiroğlu). ‖ Bulutsuz, berrak, güneşli [hava]: *Havanın açıklığından faydalanmak istedik.* ‖ — *Mec.* Netlik, anlaşılırlık, vuzuh: *Salih Paşa vaziyete bir parça açıklık vermek için...* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Şinasi'nin sadelik ve açıklığı elde etmek için baş vurduğu ikinci ameliye, mazmunları ortadan kaldırmak oluyor* (Mehmet Kaplan). ‖ *Esk.* Fesahat, fasihlik. ‖ İffet bakımından lâubalilik: *O kadının açıklığını bilmeyen, yoktur.*

— Astron. (Esk. *Semt*). Bir yerin çekülü ile bir yıldız arasından geçen düzlem ve o yerin meridyen düzlemi arasında meydana gelen açı; güneyden başlayıp batıya doğru, sıfırdan 360 dereceye kadar ölçülür. (Bk. ANSİKL.)

— Bot. Böceklerin solunum açıklıkları stigma*'larının delikleridir, yapraklarınki gözenek* delikleridir, kriptogamlarınki (ilkel bitkilerin) konseptakulum*, peritesyum* ve piknidiyum* delikleridir.

— Fiz. *Magnetik açıklık,* Yer'in coğrafî meridyeni ile magnetik meridyen arasında bulunan açı. (Bu açı, mıknatıs iğnesinin deklinezonudur.)

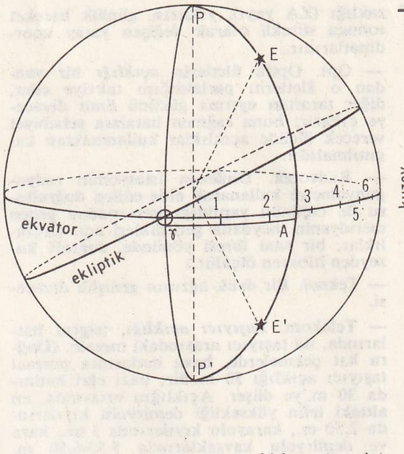

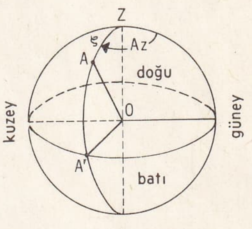

açıklık (astron.)

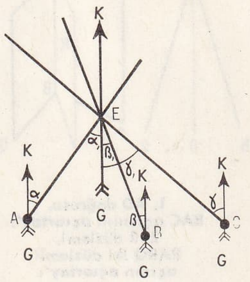

açıklık (radyotek.)
E tarafından gönderilen işaretler E'nin ve açıklıklarını veya E doğrultusu ile yersel meridiyenin A ve B'de meydana getirdikleri açıyı tayin etmeyi sağlar. AE ve BE doğrultularının arakesiti E'nin durumunu verir. Üçüncü bir C istasyonundan ölçülen γ açısı E'deki hata üçgenini sınırlar

— Fonet. *Ağız açıklığı,* çeşitli fonemleri çıkarabilmesi için çenelerin birbirinden az veya çok ayrılması. ‖ Bir fonemin çıkışında ses yolunun açıklık derecesi.

— Foto. *Bir objektifin bağıntılı açıklığı.* Bk. OBJEKTİF.

— İnş. Bazı bölümleri tarafından taşınan bir inşaat unsurunun dayanak noktaları arasındaki uzaklık. ‖ Bir ucu ankastre bir kirişte, bu kirişin ankastre olduğu nokta ile boşta kalan ucu arasındaki uzaklık. ‖ İki dayanak noktasına oturan veya iki ucundan ankastre edilmiş bir kirişte, iki dayanak noktası veya ankastre olduğu iki nokta arasındaki uzaklık. ‖ *Atkı açıklığı,* iki ana kiriş arasındaki kirişleme aralığı. ‖ *Çatı arası açıklığı,* iki çatı makası arasında kalan boşluk. ‖ *Döşemelerin serbest açıklığı,* kaba yapının bitim noktaları arasındaki uzaklık. ‖ *Trabzan açıklığı,* iki ayak arasında kalan trabzan bütünü.

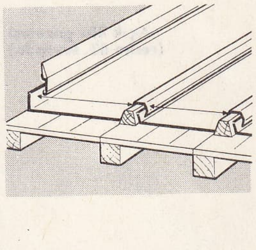

atkı açıklığı (mim.)

— Mant. *Açıklık ve seçiklik,* Descartes'a göre, her bilgi, kesin ve geçerli olabilmek için bu nitelikleri taşımalıdır.

— Marang. Bir masanın, bir koltuğun, bir komodinin ayakları arasındaki mesafe.

— Mat. *Bir açının açıklığı,* bu açı kenarlarının ayrıklığını belirten büyüklük. (Derece, grad veya yarıçapı 1 olan daire yayı olarak hesaplanır.) ‖ *Pergel açıklığı,* pergelin iki kolunun uçları arasındaki ayrıklık.

— Mim. Pencere, kapı boşluğu; bir yapının içiyle dışarısı arasında bir geçit sağlamak için duvar kalınlığında bırakılan herhangi bir boşluk. ‖ Bir açıtın genişliği. ‖ Duvarda bir çatlak. ‖ Yan yana iki yapı arasındaki uzaklık. ‖ Bir yapının iki bölümü arasındaki boşluk. ‖ Bir yapıda başlıca iki dayanma noktası arasındaki boşluk.

— Opt. Aynaların, gözlük camlarının ışınlarla temas eden yüzeyi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Açıklık çapı,* bir yüzeyin daire olduğu zamanki çapı. ‖ *Bir mikroskop objektifinin sayı açıklığı,* $n \sin U$ ifadesi; burada *n*, objektif ile cisim arasındaki ortamda kırılma belirtisini, *U* ise gelen ışın demetinin en eğik ışını ile objektif ekseninin yaptığı açıyı belirtir. (Bu sayı açıklığı mümkün olduğu kadar büyük olmalıdır [genellikle 1,4'e varır], zira sayı açıklığının değeri âletin ayırıcı gücünün değerini de şartlandırır.) ‖ Bir merceğin bağlı açıklığı, açıklık çapının odak uzaklığına oranı (mercek hataları bu sayı ile birlikte hemen artar. Bu oranın yarısına bazen, *açıklık ortak farkı* adı verilir). [Bk. ANSİKL.]

— ANSİKL. Astron. Gök küresi üzerinde ZOZ'A düşey düzlemi içinde bulunan bir α yıldızının (daha doğrusu bu yıldızın gök küresi üzerindeki A projeksiyonunun) açıklığı, güneyden batıya doğru 0° ile 360° arasında ölçülür. Az açıklığı ve ζ başucu u-

Açık Söz gazetesi
Hakkı Tarık Us
kütüphanesi, İstanbul

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

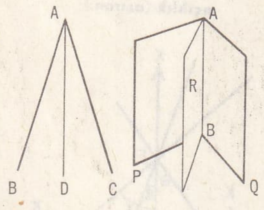

1. AD doğrusu, BAC açısının açıortay'ı 2. R düzlemi, PABQ iki düzlemli açının açıortay'ı

Açık Söz gazetesi (resim 63. sayfada)

zaklığı (ZA yayı), yıldızın, günlük hareket sonucu sürekli olarak değişen yatay koordinatlarıdır.

— Opt. Optik âletlerin *açıklığı* bir yandan o âletlerin parlaklığını takviye eder, diğer taraftan ayırma gücünü limit dereceye çıkarır; buna rağmen hatalara sebebiyet verecek ölçüde açıklıklar kullanmaktan kaçınılmalıdır.

— Radyotek. Dinlenen istasyonun radyogonyometre kullanarak elde edilen doğrultusu ile ölçünün yapıldığı istasyondan geçen meridyenin meydana getirdikleri açı. (Açıklıklar, bir saat ibresi yönünde, coğrafî kuzeyden itibaren ölçülür.)

— Teknol. Bir delik ağzının genişlik derecesi.

— Telekom. *Taşıyıcı açıklığı*, telgraf hatlarında, iki taşıyıcı arasındaki mesafe. (Doğru hat çekmelerde, hava hatlarının normal taşıyıcı açıklığı 50 m.'dir; bazı eğri hatlarda 30 m.'ye düşer. Açıklığın ortasında, en alttaki telin yüksekliği demiryolu kıyılarında 2,50 m., karayolu kıyılarında 3 m., kara ve demiryolu kavşaklarında 5,50-6,50 m. olmalıdır.)

— Zool. Yosun hayvanlarının dokunaçlarını dışarı çıkarmalarını sağlayan zoesiyum deliği. (ML)

AÇIKLIK ÖLÇER i. (fr. *apèrtometre*). Fiz. Bir mikroskobun açıklığını ölçmeğe yarayan âlet. (L)

Açık Söz, Bağımsız Azerbaycan cumhuriyeti Müsavat partisi tarafından Bakû'da yayımlanmış günlük gazete (ekim 1915-mart 1918). Londra'da British museum'da ve Paris'te Centre Russe de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes kitaplığında birer koleksiyonu vardır. (M)

AÇIKTOHUMLULAR i. Bot. Tohumlugillerin (spermatophyta veya phaneroganuae) bir altbölümü (gymnospermae). Bu bitkilerde ovüller, sonra tohumlar, az çok açık olan pullar üzerinde bulunur. Kapalıtohumlular-da* ise bu organlar bir ovaryum ve daha sonra bir meyve içinde kapalı kalır.

— ANSİKL. Bugünkü *açıktohumlular,* Tebeşir devrinden önce yaşamış bulunan ve bugünkünden daha zengin ve daha çeşitli olan fosil bir floranın kalıntılarıdır. Hemen hepsi ağaç halindedir. Odun boruları, kenarlı geçitler taşıyan trakeitlerden meydana gelir. Yaprakları, genellikle kalıcı ve iğne şeklindedir. Birçok türleri reçinelidir. Erkek ve dişi çiçekler ayrı ayrıdır. Açıktohumlularda döllenme değişik şekillerde olur, kendi aralarında sınıflandırılmaları da buna göre yapılır: *natrice*'lerde (Ginkgo), polen tanesi ovülün iç çeperine tutunur ve çimlenerek doğrudan doğruya kirpikli iki spermatozoit verir, bunlar da yüzerek oosferleri bulur. *Vectonatrice*'lerde (cycas, zamia), polen tanesi çimlendiği zaman ilkin bir polen tübü, sonra, tübün uç tarafında, kirpikli gametler meydana gelir, bu gametlerden her biri yüzerek en yakın oosfere ulaşır. *Vectrice*'lerde, polen tübü oosfere ulaştığı zaman, kapalıtohumluların spermatozoitleri kadar küçük olan spermatozoitler meydana getirir, bu spermatozoitler bazan bir yılda oluşur (pinus). Bununla birlikte, en gelişmiş şekillerde bile, döllenme basittir, yani yalnız oosferlerde olur. Bu yüzden, oluşumunu bir döllenmeye borçlu olan bir endosperma yoktur. Bunun yerini haploit bir endosperma alır. Döllenmiş oosferler çok olsa bile, olgun tohum ancak bir embriyon taşır, öbürleri dumura uğrar. Kotiledon (çenek) sayısı değişiktir, çoğunlukla ikiden fazladır. (L)

AÇILIM i. (*aç-ı-l-ı-m*). [yeni k.] Astron. Bir yıldızın gök ekvatorundan uzaklığı. Bu uzaklaşma kuzeye doğru olursa artı (+) değerle, güneye doğru olursa eksi (—) değerle ölçülür. Güneşin bir yıldaki açılımı —23 derece 27 dakika ile +23 derece 27 dakika arasında değişir. (Esk. *Metabi-i müstakime*) || *Bir yıldızın açılımı,* bu yıldızdan geçen meridyen dairesinin ayağı ve ekinoks noktası arasında, gök ekvatoru üzerinde doğru yönde ölçülen yay. (Bk. ANSİKL.)

— Mat. Açılmağa elverişli bir yüzeyin ardışık elemanlarını aynı düzlem üzerine aktarmağa yarayan grafik işlem. (Esk. *İnkişaf*) || *Bir fonksiyon'un bir nokta civarında seriye açılımı,* yarıçapı verilen ve merkezi bu nokta olan dairevî bir bölgenin her noktasında toplamı, fonksiyonu temsil eden tam seri. (Bk. TAYLOR, MAC LAURİN.) || *Koninin açılımı, silindirin açılımı.* Bk. ANSİKL. || *Orijinde sıfır olan bir fonksiyon'un bir nokta civarında sınırlı açılımı*

$$ax^{\alpha} + bx^{\beta} + \ldots, + lx^{\lambda} + \varepsilon(x)x^{\lambda},$$

şeklinde bir seridir; bu seride $\alpha, \beta, \ldots, \lambda$ pozitif tam sayıları, a, b, ..., l sabit sayıları gösterir; $\varepsilon(x)$ ise x ile beraber sıfır limitine yaklaşan bir fonksiyondur. || *Bir yüzeyin bir düzlem üzerine açılımı,* bir çokyüzlünün ardışık yüzlerinin veya açılım'a elverişli bir yüzeyin ardışık elemanlarının, parçalanıp atlanmadan aynı düzlem üzerine aktarılması.

— ANSİKL. Astron. *Bir gök cisminin açılımı,* ♈ noktasının saat dairesi (ilkbahar ekinoks noktası) ile bir E yıldızının saat dairesi arasında bulunan iki yüzlü açıdır. ♈ noktası günlük harekete iştirak ettiğinden, bir yıldızın açılımı, hiç olmazsa ilk yaklaştırmada, sabit bir değerdir. Bu değere, ♈ noktasının sallantıları (ekinoksların presesyonu ve nütasyonu), yıldızın sallantıları (öz hareket ve rastlantı olarak paralaks), uzayda gözlemin öz hızı (aberasyon) ve atmosferik kırılmanın değişkenliği tesir eder. Bir gök cisminin açılımı saat, dakika ve saniye olarak ölçülür. Eğer yersel yıldız zamanına göre ayar edilmiş bir astronomik saat kullanılırsa, bir E yıldızı meridyeni geçtiği anda, bu saat, yıldızın açılımına eşit bir işaret verir, bu ise saat düzeltmesini (yıldız tam olarak biliniyorsa) veya yıldızın açılımını (mevziî yıldız zamanına ayar edilmiş saat tam olarak biliniyorsa) belirtmek imkânını verir.

— Mat. *Konini açılımı,* merkezi koninin tepesinde olan bir küre ile koni kesilir. Koni bir anadoğruya göre kesildiğinden, koni yüzeyi ile kürenin kesişmesinden meydana gelen daire, bir daire yayına göre açılır; bu yayın uzunluğu dairenin uzunluğuna, yarıçapı da kürenin yarıçapına eşittir; anadoğrular da yarıçapa göre açılır. Yüzeydeki bir eğrinin açılımı anadoğrular ile kesişme noktalarını açarak elde edilir. || *Dik silindirin açılımı,* silindir bir anadoğruya göre kesildiğinden, dik kesit aynı uzunlukta bir doğruya dönüşür; anadoğrular bu doğru üzerinde birer dikme olur. Silindir yüzeyindeki herhangi bir eğrinin açılımını elde etmek için, bu eğri ile anadoğruların çeşitli kesişme noktalarını açmak gerekir. (Dönel silindirdeki bir düzlem kesitinin açılımı, sobacılıkta, dirsekli boru taslaklarının hazırlanmasında uygulanır.)

Genellikle, herhangi bir açılabilir üzerindeki verilen bir eğrinin açılımı, bu eğrinin anadoğruları ile kesiştiği noktaların açılımı ile elde edilir. Eğrinin teğetleri ile kesişme noktasına yaklaşan anadoğrulardan meydana gelen açılar, açılımda da değişmez. (ML)

AÇILMAK dönşl. f. Kapalı, dürülü, katlı, örtülü, sarılı, dolaşık durumdan kurtulmak, açık hale gelmek: *Şemsiye açılınca, iç içe geçmiş, birbirine akmış resimler görünür* (Güngör Dilmen). *Kapı açılsın, çarşaflar açıldı, kilim açılmış, perde açılacak, sargı açılırsa, yumak açılıyor* gibi... || Arınmak, açık ve berrak hale gelmek [hava]: *Birinci gün hava pek nâmüsaiddi/İkinci gün açılıp sonra pek güzel gitti* (M. A. Ersoy). *Hava hâlâ açılmamış, mum donuk bir alevle yanarak...* (N. Nâzım). *Genç kadın açılmağa başlayan geceye bakıyor* (Ömer Seyfeddin). || Dağılmak, yoğunluğunu kaybetmek [sis, duman, karanlık]: *Sis ağır ağır açıldı.* || Genişlemek, genişlik kazanmak: *Yeni kundura ayağını sıkmıştı, giydikçe açıldı. Ağaçlar budanınca okulun bahçesi iyice açıldı.* || Uzaklaşmak: *Sesleri birbirine ulaşmıyor, birbirinden fazla açılan gözcüler gibi* (C. S. Tarancı). *Bu kadar açılmasın.. Sahile dönmesi güç olur, yorulur.* || Açık denizde yolculuğa başlamak: *Padişah bütün Bizans rumlarını mutantan kalyonlara bindirdi, kalyonlar İtalya'ya doğru açıldılar* (Yahya Kemal). || Yapışık, ekli, tutturulmuş iki şey için birbirinden ayrılmak: *Bir de baktım ki ayakkabının altı lâle gibi açılmış. Gömleğinin düğmeleri açılmış.* || Dağılmak, yol vermek [kalabalık]: *Savulun nev hevesler, açılın şık beyler!* (Ahmet Rasim). *Açılın beyler.. Vali bey geçecek, açılın bakalım.* || Yol vermek, geçit vermek, bağlantısı olmak: *Kapısı öteki sokağa açılır* (H. E. Adıvar). *Kapı, merdivene açılıyordu* (Kemal Tahir). || Aşınmak, yıpranma sonucu delinmek, yırtılmak, lifleri kopmak [kumaş]: *Pantalonunun arkası adam akıllı açılmış.* || Temizlenmek, beyazlanmak [çamaşır]: *Bol sabunlu suyla yıka, sonra güneşte kurut, kar gibi olur, açılır.* || Pası, isi, kiri gitmek [madenî eşya]: *Külle ovdum, tencereler pek güzel açıldı.* || — *Mec.* Hastalıktan kurtulmak, kendine gelmek, ferahlamak, rahatlamak: *Açılırsın sanırım terlemiş olsan iyice* (M. A. Ersoy). *Yunus, bir okunsan, Dedem okusa seni, açılır, ferahlar insan* (Nezihe Araz). || Sırrını söylemek, derdini dökmek, itirafta bulunmak: *O bana fazla açılmaktan pişmanlık duyuyor gibiydi* (H. R. Gürpınar). *Derdinden anlarsan sen anlarsın, açılırsa sana açılır* (Nezihe Araz). || Sıkılganlıktan, çekingenlikten, utangaçlıktan kurtulmak, serbestleşmek: *Artık tılsım bozulmuştu, dilim açılmıştı* (R. N. Güntekin). *Konferansı gittikçe açıldı. Sohbet ilerledikçe de açılarak, konuşmalara katılmağa başladı.* || Kıvamını bulmak, tutukluğu gitmek, daha rahat yapar hale gelmek: *Maratonda koşucular, ilk birkaç kilometreden sonra açılır. Parmaklarının açılması için her gün, mutlaka iki üç saat piyano çalmalısın.* || Belli bir noktadan uzaklaşmak, konunun dışına çıkmak [konuşma ve yazıda]: *Fazla açıldı, bakalım meseleyi nasıl toparlayacak.* || Kurulmak, hizmete girmek [Tesis, banka, ticarethane v.b.]: *Bankamızın... şubesi yarın açılıyor.* || Yeniden çalışmağa başlamak [okul, tiyatro, meclis, üniversite v.b.]: *B.M.M. 1 kasımda açılır. Üniversiteler bu yıl on beş gün erken açılacak.* || Başlamak, faaliyete geçmek: *Mecmua O'nun musahebeleriyle açılır, bazen de onun kroniklerdeki bir buluşu ile kapanırdı* (A. H. Tanpınar). *Toplantı açıldıktan sonra ilk konuşmayı o yaptı.* || Boşalmak, münhal olmak [iş, memuriyet]: *Bir kadrosu açılırsa terfiimi isteyeceğim.* || Harcamada, bütçe imkânlarını aşmak, fazla borçlanmak: *Bu ay fazla açıldık, ne yapacağız bilmem.* || Soyulmak [kasa, dükkân v.b.]: *Bankanın kasası açılmış, bekçiler, telâş içinde.* || Yönelmek, yüzünü dönmek, bakmak: *Dünyaya, hayata, insanlara doğru açılan, yaklaşan bu ferdiyetçilik...* (M. Ş. İpşiroğlu). *Bazılarımız bir köşk istiyor ki, pencereleri Roma'ya açılsın* (Yahya Kemal). || Davranmak, yönelmk, varmak: *Silâhı attım elimden su yüklenip derhal / Mücahidin arasından açıldım imdada* (M. A. Ersoy). || Solmak, tonu değişmek [renk]: *Lâcivert kumaşlar güneşte çabucak açılır.* || Ortaya çıkmak, keşfedilmek: *Asıl şaşırtıcı olan taraf bir tefrika romanı gibi bu dünyanın yavaş yavaş, âdeta adım adım açılmasıydı* (A. H. Tanpınar).

— ÇEŞ. DEY. *Açılıp kapanmak,* bir halden, karşı hale geçmek, zıt haller arasında değişmek: *Hayatın renkli helezonlarıyle açılıp kapandığı neşeli bir rakshaneye gittik* (Ahmed Hâşim). || *Açılıp saçılmak,* kıyafet ve davranış itibariyle fazla serbest ve pervasız hale gelmek [kadın]: *Hasbahçenin gülleri bile sizin gibi açılıp saçılamaz, ama vah neyleyim.* (E. C. Güney). || *Açılır, kapanır (iskemle): Akşam üstüleri açılır kapanır iskemlemi konağın bahçesine kurar...* (R. N. Güntekin). || *Arası açılmak,* birisi ile bozuşmak, darılmak: *Atışmalarından sonra onunla arası iyice açıldı.* || *Bahis açılmak,* herhangi bir konu üzerinde söz edilmek: *Bahis açılınca hepimiz ayrı ayrı fikirler söyledik* (F.R.Atay). || *Bahtı (şansı) açılmak,* kötü talihi değişmek, işleri kolaylıkla ve iyi şekilde neticelenmek. || *Başına belâ (dert) açılmak;*

AÇIKTOHUMLULARIN BAŞLICA TAKIMLARI

Açıktohumlular
tohumlu bitkiler
döllenme basit
tohumlar çıplak

- **Natrice** — polen tübü yok
  - Bennetitale (fosil bitkileri).
  - Ginkgoale (bir canlı tür).
- **Vectrice** — polen tübü var
  - Spermatozoitler yüzücü . . . Cycadale (4 canlı cins).
  - Spermatozoitler az hareketli .
    - Cordaitale (fosil bitkiler).
    - Gnetale (3 canlı cins).
    - Coniferae (416 canlı tür).
- döllenme tarzı bilinmeyen formlar . . . . Pteridospermae (fosil bitkiler).

zorlu ve çözülmesi güç bir durumla karşılaşmak, güçlüğe uğramak: *Başına dert açılmasını istemiyorsan, söyledikleri gibi yap.* ‖ *Beli açılmak,* ağır yük kaldırmaktan ötürü beli incinmek. ‖ *Çenesi (dili) açılmak,* karşısındakine söz fırsatı vermeyecek derecede devamlı ve çok konuşur halde olmak: *Bir defa çenesi açıldı, susturabilene aşkolsun.* ‖ *Gönlü (içi, yüreği) açılmak,* neşelenmek, ferahlamak: *Haydi kuzum, gelin hanımın duvağını aç da yüzünü gör, biraz gönlün açılsın* (Şinasi). *Bakanın gönlü açılır / İçine neş'e saçılır* (Âdil Bey). *Oh! Biraz yüreğim açıldı* (Namık Kemal). *Şöyle bir dolaşalım, için açılır.* ‖ *Gözü açılmak,* gafletten kurtulmak, hak ve menfaatlerini bilir ve korur hale gelmek: *Kandırabileceğinizi umuyorsanız aldanıyorsunuz, artık onun da gözü açıldı.* ‖ *Gözleri faltaşı gibi açılmak,* hayrete düşmek, hayretten donakalmak. ‖ *Kabak çiçeği gibi açılmak,* terbiye, ağırbaşlılık ve usluluktan uzaklaşmak, iyi hal ve hareketlerini değiştirmek: *Seninki İstanbul'a gelince kabak çiçeği gibi açılıverdi.* ‖ *Kapı açılmak,* fırsat zuhur etmek, imkân genişlemek: *Bir kapı kapandı ise, diğeri açıldı.* ‖ *Lâf açılmak,* herhangi bir şey üzerinde konuşulmak, bahsi geçmek: *Hazır lâf açılmışken bir kaç kelâm da ben edeyim* (H. R. Gürpınar). ‖ *Perdeler açılmak,* tiyatrolar için yeni mevsime girmek. ‖ *Toprak (yer) açılmak,* toprak için yarılmak, çukur meydana gelecek şekilde ayrılmak: *Şu toprak açılsa da yerin dibine geçebilsem* (Namık Kemal). *Niçin yer açılıp da bu haini yutmuyor* (Namık Kemal). ‖ *Yakası açılmadık (küfür),* değişik, herkesin bilmediği kötü söz: *Yakası açılmadık küfürler savurdu.* ‖ *Yüzü gözü açılmak,* Utangaçlığını, masumiyetini kaybetmek.

— ED. TELM. *Açıl susam açıl,* Binbir gece masallarının kahramanı Ali Baba'nın, Kırk Haramilerin hazinelerini sakladıkları mağaraya girmek için söylediği tılsım sözü. Bir müşkül, bir çıkmaz veya bir engel karşısında atasözü gibi kullanılır: *Bütün mesele [...] sahici hazinelerin kapısını Ali Baba'nın Açıl susam açıl anahtarıyle açabilmekte...* (C. S. Tarancı).

— Bot. *Açılan,* olgunlaşmaları sırasında, daha önce bulundukları durumdan bir dikiş boyu açılan kapalı organlar için kullanılır: *Baklagillerin yemişleri, açılan çiçekleridir.* ‖ *Açılan meyva,* bazı parçalar veya deliklerle kendiliğinden açılan kuru meyva.

— Mat. *Açılabilir yüzey,* yırtılmadan ve katlanmadan bir düzlem üzerine açılabilen yüzey: *Konik ve silindirik yüzeyler, açılabilir yüzeylerdir.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Açılamaz yüzey,* açılabilir olmayan yüzey. ‖ *Açılan,* düzlem bir eğriden söz ederken normallerinin zarfı veya eğrilik merkezlerinin yeri demektir.

— ANSİKL. Mat. *Açılabilir yüzeyler* veya sadece *açılabilirler,* yalnız tek parametreye bağlı olan değişken bir düzlemin zarflarıdır. Şu halde bu yüzeyler bir anadoğrunun herhangi bir noktasında kendilerine teğet olan düzlemin aynı anadoğrunun bütün noktalarında da kendilerine teğet olacağı bir şekilde düzenlenmişlerdir. Chasles, bir yüzeyin aşağıdaki şartlarla açılabileceğini ispatlamıştır. **1.** İki anadoğru arasındaki açı bu anadoğrular arasındaki en kısa uzaklığa göre sonsuz küçük ise; **2.** birbirine sonsuz şekilde yakın iki anadoğru arasındaki en kısa uzaklık, bunlar arasındaki açıya göre sonsuz küçük ise. Silindir yüzeyleri birinci şarta, konik yüzeyler ve çifte eğrilikli bir çizgiye teğet kalmak zorunda olan bir doğrunun hareketiyle meydana gelen yüzeyler ise ikinci şarta uyarlar. Bu çizgi, yüzeyin *boğaz çizgisi*'dir; *dönüm ayrıtı* diye de adlandırılır, çünkü bir açılabilirin herhangi bir düzlemle kesiti genellikle boğaz çizgisi üzerinde dönüm noktası meydana getirir.
Düzlem bir eğri *açılanı*'nın herhangi bir yayı, bitim noktaları bu yayın uçlarında bulunan eğrilik yarıçapları arasındaki farka eşittir. Bu temel özellikten şu sonuç çıkar: düzlem cebirsel bir eğrinin açılanı, doğrulaştırılabilen bir eğridir. Bir çemberin açılanı merkezidir; bir sikloidinki kendine eşit bir sikloittir; bir episikloidinki benzer bir episikloittir. Genel olarak, bir *uzay eğrinin açılanı* diye, teğetleri hep bu ilk eğrinin normalleri olan bir başka eğriye denir.

— Zır. *Açılmış tarla,* her kesimden sonra açılarak yerinde ziraat yapılan baltalık.

◆ **Açılış** veya **açılma** i. Açılmak hali, hareketi: *Çiçeğin açılışı, pencerenin açılması* v.b. ‖ Yeni bir tesisin hizmete girmesi, bir kuruluşun çalışmağa başlaması: *Seyhan barajının açılışı, Millet meclisinin açılışı, yeni yolun açılması* v.b.

— DEY. *Açılış töreni (merasimi),* bir tesisin hizmete girişini, bir çalışmanın başlayışını kutlamak için yapılan toplantı. Esk. *Resmi küşat.*

— ANSİKL. *Açılış* veya *açılma.* Bot. Gelişmesini tamamladıktan sonra çiçeğin kılıfları *(çanak, taç)* açılır, üreme organları ortaya çıkar. Açılış veya açılma diye adlandırılan bu olgunun süresi ve gelişmesi türlere göre değişir. Bazı çiçekler gündüz, bazıları gece açar. Genellikle açılma, döllenmeden öncedir; döllenme, açılmadan sonra, aynı türden bir başka çiçeğin poleni *(çiçektozu)* ile olur, «kapalı» çiçekler içten döllenir, bunlar hiçbir vakit açılamaz. (Bk. ÇATLAMA)

— *Ask. Bir kıtanın açılması,* kıtanın yaya olarak veya motorlu vasıtalar içinde yürüyüş düzeninden muharebe düzenine geçmesi. (Önceleri açılma, kollar halinde olurdu, bugün dağınık düzen şeklinde olmaktadır).

— Bank. ve bors. *Kredi açılması.* Bk. KREDİ. (ML)

AÇILYUMUL BÖCEĞİ i. Mah. Bk. TESPİH BÖCEĞİ.

AÇIM veya **AÇIMLAMA** i. Yeni k. Açılış, açılma. ‖ Şerh, yorum.

◆ **Açımlamak** f. Yorumlamak, şerh etmek. ‖ En ince teferruatına kadar incelemek, anlatmak. (M)

AÇINIM i. Mat. Bk. AÇILIM.

AÇINOK, Sibirya'da Obi nehrinin ayaklarından Çulım ırmağı üzerinde bölge merkezi. Madencilik (demir, bakır, altın, manganez, linyit). [M]

AÇIORTAY i. Mat. Bir açının tepesinden çıkıp bunu iki eşit parçaya ayıran doğru. ‖ *Açıortay doğrusu: Bir üçgenin açıortayları üçgenin içine çizilen çemberin merkezinde kesişir.*

— ANSİKL. Düzlem geometride, kesişen iki doğrudan eşit uzaklıkta bulunan noktaların geometrik yeri, bu doğruların teşkil ettiği açıların iki ortayının cümlesinden ibarettir. Bir iki düzlemli açının *açıortay düzlemi* diye, iki düzlemli bir açının ayrıtından geçip onu eşit iki parçaya ayıran düzleme denir.
Dik koordinatlarda
$Ax + By + C = O$ ve $A'x + B'y + C' = O$ denklemleriyle gösterilen iki doğrunun açıortaylar sisteminin denklemi

$$\frac{Ax + By + C}{\sqrt{A^2 + B^2}} = \pm \frac{A'x + B'y + C'}{\sqrt{A'^2 + B'^2}}.$$

şeklindedir. Aynı şekilde, dik koordinatlarda
$Ax + By + Cz + D = O,$
$A'x + B'y + C'z + D' = O$
denklemleriyle gösterilen iki düzlemin iki düzlemli açılarının açıortay düzlemleri sisteminin denklemi aşağıdaki şekildedir. (L)

$$\frac{Ax + By + Cz + D}{\sqrt{A^2 + B^2 + C^2}} = \pm \frac{A'x + B'y + C'z + D'}{\sqrt{A'^2 + B'^2 + C'^2}}$$

AÇIT i. (yeni k.). İnş. Kapı ve pencere olarak kullanılmak üzere duvarda bırakılan delik. ‖ *Açıt dikmesi,* pencere veya başka açıları çevrelemeğe yarayan dikme. ‖ *Açıt tepeliği,* bir açıt kemeri üzerine yerleştirilen ve onu çerçeveleyen hafif, üçgen duvar. ‖ Bir çatı penceresinin iki yanlamasından meydana gelen üçgen.

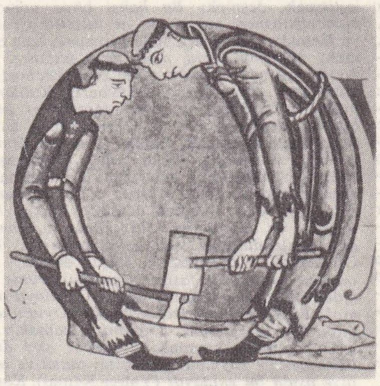
AÇMA, Moralia in fab
Aziz Gregorius, XII. yy.

— ANSİKL. *Açıt tepeliği,* alınlık gibi çatı eğimine uymaz. Açıt tepelikleri XIII. yy.'da başlayarak tepe tomurcukları ve kafes oymalarla süslenmiştir. Yapı yüzlerinin bir bezeme motifi olmuştur. (L)

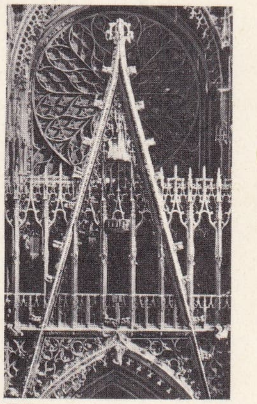
AÇIT tepeliği

AÇKI i. Halk dili. Bir cismi, bir âletle veya üzerine sert bir madde sürerek parlatma, perdahlama, cilâlama; perdah. ‖ Demircilikte, delikleri genişletmek için kullanılat âlet. ‖ Anahtar, burgu, matkap, tirbuşon, oklava gibi açma âleti.

— ÇEŞ. DEY. *Açkı çubuğu,* tabaklanmış deriyi parlatmada kullanılan, kalın camdan yapılmış silindir. ‖ *Açkı makinesi,* perdah tornası. ‖ *Açkı tahtası,* kuyumculukta altın varak yapımında kullanılan tahta, masa.

◆ **Açkıcı** i. Perdah yapan, cilâcı.

◆ **Açkılamak** f. Perdahlamak, parlatmak, cilâlamak.

◆ **Açkılı** sıf. Perdahlı, parlatılmış, cilâlı. (M)

AÇLIK i. Acıkmak hali, aç oluş: *Sabahtan beri yorgunluktan, açlıktan hisleri körleşmişti* (Ömer Seyfeddin). *Bu akşam açlıktan gözü dönmüş bir halde bir evin mutfağına girmişti* (S. F. Abasıyanık). ‖ *Teşm. yol.* Kıtlık, yoksulluk: *İnsanlığın refahı açlık ve tazyikın yerine geçmelidir* (Atatürk). ‖ *Mec.* Bir şeye karşı aşırı istek, iştiha: *Sıcak bir sevgi için öylesine açlık duyuyorum ki.*

— ÇEŞ. DEY. *Açlık çekmek,* yoksulluk ve mahrumiyet içinde bulunmak: *O yıllar ne açlık çektim, sen biliyor musun?* ‖ *Açlık grevi.* Bk. GREV. ‖ *Açlıktan nefesi kokmak,* sefalet içinde olmak, yiyecek bir şey bulamamak: *İmtihanlara girerken açlıktan nefesi kokuyordu zavallının.* ‖ *Açlıktan ölmek (bayılmak, başı dönmek),* dayanılmaz derecede acıkmak.

— ANSİKL. Bir insana, gerekli miktarda gıda verilmediği zaman *açlık* hali ortaya çıkar. Açlık, yarım veya tam olabilir. Yalnız gıda yetersizliği varsa, o zaman yarımdır. Şişmanlığı ve aşırı beslenmeyi gidermekte ve bazı sindirim bozukluklarını tedavide yarım açlık uygulanır. Tam açlık, gıdanın bütünüyle ortadan kaldırılmasıdır. Bu kendi kendisini yemeğe yol açar. Tamamen aç bırakılan hayvanlarda, çok kısa zamanda büyük bir zayıflama görülür. Buna karşılık, kalp ve beyin fazla etkilenmez. Hayvan genellikle aç bırakılmadan önceki ağırlığının beşte ikisini kaybedince ölür.
Aynı durum insanlarda da görülür. Bir insan herhangi bir maksatla, aç kaldığı veya aç bırakıldığı takdirde, su içmek şartıyle, açlığa kırk beş gün veya daha fazla katlanabilir. Açlığın başlangıcında, yok olan gıdanın özel dinamik etkisi ortadan kalktığı için, faaliyette bir düşüklük meydana gelir. Bununla birlikte, temel metabolizma değişmez ve açlık sırasında hemen hemen sabit kalır. Beden ısısı 0,3 —1°C'e düşer. Kuvvet kaybı, sinir bozuklukları, baş dönmeleri, halüsinasyonlar, zekâ sapıtmaları uzun süren açlıklarda görülebilen olaylardandır.
Kısmî açlık, bazı gıdaların tam veya kısmî yokluğudur. Fizyoloji deneylerinde karbon hidrat, protein veya yağ açlığı meydana getirilir. Kısmî açlık bazı tedavi rejimlerinin temelidir. (Bk. BESLENME.) [ML]

Açlık, Knut Hamsun'un romanı (1890). Amerika'ya gitmek kararını almadan önce, Kristiania sokaklarında aç susuz dolaşan Hamsun'un, büyük bir kısmı otobiyografik olan hayat hikâyesi. Sinir sisteminin ve şuuraltı yaşantının ilk tahlillerinden biri olan bu romanı, gerçeküstücüler, otomatik yazının ilk örneklerinden biri saymışlardır. — Jean-Louis Barrault, 1937'de, Hamsun'un romanına dayanarak bir mimodram hazırlamıştır. (→ Bibliyo.) [L]

AÇMA i. Bir şeyi kapalı olmaktan kurtarma, açık hâle getirme: *Su arklarını açma işine ne zaman başlayacaksınız? Kapıyı açmanızı söylemiştim.*

— Foto. Bir görüntünün yoğunluğunu açma banyosu ile azaltma.

— Mad. oc. Fazla derinlikte bulunmayan

Foto. Remy, Chiris (LAROUSSE)

bir maden yatağını açık işletme haline getirmek için, üzerini örten verimsiz tabakanın kaldırılması. ||Taş ocağının işletilecek kısmına ulaşmak üzere, üst taraftaki toprak ve çakıl tabakalarının kaldırılması. || *Açma oranı*, elde edilecek bir ton maden veya kömür için kaldırılması gerekli verimsiz tabakanın hacmi veya ağırlığı. (Bu oran fazla büyürse, açık işletmeden yeraltı işletmesine geçmek gerekir. Kömürde 10 oranı aşılabilir; fakir madenler için 1 oranı ve bazen daha az bir oran ile yetinilir.)

— Mutf. Mayalı ve yağlı hamur ile yapılan, tekerlek biçiminde bir çeşit çörek.

— Ormanc. Tarla veya otlak meydana getirmek veya sadece ağaçlardan faydalanmak için ormanın kaldırılması. Bu açma çok defa iklim, kaynakların su ile beslenmesi ve taşkınlar bakımından büyük zararlara sebep olabilir, rüzgârın kötü etkilerini de arttırır. Fakat en önemli mahzur, yağmur sularının yaprakları, ekili toprak ve kökler tarafından tutulamaması yüzünden *yamaç aşınma*'sındaki hızlanmadır. Bu zarar, Akdeniz memleketleri gibi, yağışların kısa bir devreye toplandığı bölgelerde daha da artar. Yamaçlardan inen sel suları tahrip edici bir hal almakta gecikmez. Bu durumu önlemek için en doğru yol, *orman açma*'sını sınırlandırmak ve yeni ormanlar meydana getirmektir. (Bk. ANSİKL.)

— Tekst. Eski paçavraların, konfeksiyon döküntülerinin veya iplik fabrikalarından çıkan çeşitli bükümlü yolukların, özel makineler ile parçalanarak yeniden ham madde haline getirilme işlemi. (Bu işlemi yapan makineye *şifonöz* adı verilir.) || Bu şekilde elde edilen lifler. || Yünü, pamuğu açmak, denkleme sırasında kenetlenmiş lifleri ayırmak. (Bk. ANSİKL.) [Bk. HALLAÇ]

— Zır. Hiç işlenmemiş bir toprağın ilk defa ekime elverişli hale getirilmesi. (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. Mensucat sanayiinin özel bir dalı; *yeniden elde edilmiş* ham maddeler ile çalışan *Strayhgarn* veya *Kaskam* tesislerinde yapılan iplikler, ekseriya, manto, pardesü, palto ve spor kumaşlar yapımında kullanılır. Bu tesislerin ham maddeleri, parçalanarak didilen eski paçavralar, elbiseler, çoraplar, terzi veya konfeksiyon atelyelerine ait parça kırpıntıları ve trikotaj konfeksiyon parçalarıdır. Bu sanayide çok aranan ve değer verilen ham madde *triko konfeksiyon*'dan elde edilen parçalardır. *Açma yünleri*, kullanılan deşe'ye göre çeşitli isimler alır: *şodi*, trikotaj konfeksiyon kırpıntılarından elde edilen yün; *mungo*, kamgarn kumaşlardan çıkan terzi kırpıntıları açması; *alpago*, kamgarn iplik kırpıntıları açması.

— Ormanc. ve Zır. Ortaçağda Avrupa arazilerinin görünüşü, geniş ölçüde yapılan toprak açmaları, yani ağaç ve çalılara, bataklıklara, akarsu ve deniz sularının yayılmasına karşı girişilen çeşitli düzeltme çalışmaları sonunda esaslı değişmelere uğrar. Akaçlama, sulama, fazla suların akıtılması, su setlerinin yapılması gibi işler bu çalışmalar arasındadır.

Çalışmaların ilk belirtileri, X. yy. ortalarında görüldü, 1050 yılından sonra, çok arttı. XII. yy., bu çalışmaların en yoğun dönemidir. (Özellikle Fransa, Hollanda ve Almanya'da ve Flaman ve Ren'li köylülerin çabasıyle Elbe'nin ötelerine doğr.) XIII. yy.'ın ilk yarısında duraklayan bu hareket, daha çok Akitanya'da, Po ovası dolaylarında devam etti. Ortaçağ sonlarına doğru beliren yeni hareketler ise daha ufak ölçüde kaldı. Bu arada Fransa'da Yüz Sene harplerinde ele geçirilen topraklar tekrar işletmeye alındı. İşlenen toprak alanlarının bir dereceye kadar yayılması, nüfusun artmasından ve yarım tekniğinin gelişmesinden ileri gelmiştir. Bu işin öncüleri çok nüfuslu ailelerden çıkıyordu. Onlar daha tesirli âletler kullanabiliyorlardı. Açmalarda başlıca araç kulaklı pulluktu: daha önce kullanılmakta olan nispeten hafif tarım âletleriyle derinliğine işlenemeyen toprakları yeni tip pulluklar ile açmak mümkün oldu. Kullanılabilir toprak alanlarının sonu gelince, teknik ilerleme yetersizliği yayılmayı durdurdu. Hattâ pek verimli olmayan topraklar üzerinde yapılan açmalar XIV. ve XV. yy.'larda terk edildi.

Açmalar başlıca üç şekilde yapılırdı: 1. Bunların en yaygını eski köy çevrelerindeki ekim alanlarının genişletilmesiydi. Koru ve otlaklar yalnız köylerin uç kesimlerinde kaldı. 2. Geniş boş alanlar ortasında yeni köyler türedi. Çoğu uzunluğuna kuruludur, evlerde koruyucu setler boyunca veya ormanın giriş yerine göre sıralanmıştır. 3. Daha sonraları büyük boşluklarda göçmen köyleri meydana geldi.

Çiftçiliğin ilerlemesi derin ve sürekli değişmelere yol açtı. Batı, XII. ve XIII. yy.'lardaki iktisadî gelişmesini bu ilerlemeye borçludur. Tahıl üretiminin artması ile, beslenme işi kolaylaştı. Geniş toprak açmaları çağında, Avrupa açlık ve kıtlık salgınlarından kurtuldu. Bundan başka yerleşme bölgelerinin çoğalması, vâdilerden geçen akarsuların düzene sokulması da mesafeleri kısalttı, ticareti, yolculuğu kolaylaştırdı; köylünün hayat seviyesini yükseltti. Toprak sahipleri kuracakları yeni köylere öncü göçmenler bulabilmek için, onlara birtakım imtiyazlar tanıdılar; çok geçmeden, yerlerini terk etmemeleri için, eski köylerin halkına da haklar verildi. Kısası Avrupa toprakları, bugüne kadar muhafaza ettikleri görünüşü, bu eski ve önemli açmalara borçludur. Ağaçlı sahaların sınırlanması gibi, kır ve koruluklar arasında göze çarpan zıtlık da o çağda belirdi. (LM)

AÇMAK geçl. f. Herhangi bir şeyi kapalı veya örtülü durumdan çıkarmak: *Aç kapıyı, efendimizin emri var* (Namık Kemal). *Bütün gün fena bunaldım, açsana şu pencereyi!* (B. Necatigil). *Başını açmak. Kapağını açmak. Paketi açmak. Perdeyi açmak* v.b. || Engeli kaldırmak, tıkanıklığı gidermek: *Hepsi yere serildi, yol açıp geçemiyorum* (B. Necatigil). *Önümüzü açın ki biz de görelim. Musluk tıkanmıştı, açtılar mı?* || Bir yeri veya bir şeyin çevresini boşaltmak, temizlemek, genişletmek: *Yeni camiin, bütün haşmetiyle meydana çıkması için, Eminönü meydanını açmak gerekti.*||Delmek, kazmak, oymak: *Bu deliği mahsus mu açtın?* (Kemal Tahir). *O bahçenin hendeklerini ben açtım* (N. Cumalı). *Tahtanın üzerine oluklar açılmıştı. İlik açmak. Kuyu açmak. Kanal açmak.* || Genişletmek: *Bu deliğin ağzını biraz daha açın. Verdiğim ilâç damarlarınızı açacaktır.* || Dolaşık, karışık, sarılı, ilikli bir şeyi çözmek: *Yünü açmak. Düğümü açmak. Yakasını açmak.* || Katlı, kapalı, toplu bir şeyi kullanılır hale getirmek üzere yaymak düzeltmek: *Günün çoğunu hamur açmak ve ateş yakmakla geçiren annesi sanki karşısındaydı* (Sabahattin Ali). *Kilimi açmak. Kitabı açmak. Çakıyı açmak.* || İki şeyi veya iki ucu birbirinden ayırmak, aralamak, araya mesafe koymak: *Mengeneyi aç biraz! Saflarınızı biraz daha açın!* || İki yana kaldırmak, germek, birbirinden uzaklaştırmak: *Kanatlarını bir açıyordu kapkara, bir açıyordu güneş güneş* (Güngör Dilmen). *Kollarını açmak.* || Yontmak, ucunu sivriltmek: *Kalem açmak.* || Çıplak bırakmak, örtmemek: *Herkesin dikkatini çekecek şekilde kollarını, boynunu açmıştı.* || Temizlemek, parlatmak: *Bıçağın pasını açmak. Gümüşleri açmak.* || Duran bir kuvveti, bir cihazı harekete geçirmek: *Suyu, elektriği, havagazını, telefonu, radyoyu açmak.* || *Mec.* Söylemek: *Size derdimi açmıya geldim* (F. R. Atay). *Seninle konuşmak istediğim bir şey var, kaç gündür açamıyorum* (N. Cumalı). || Derinleştirmek, deşmek: *Bu bahsi biraz açmak maneviyatımızı ne sarsar, ne düzeltir* (Yahya Kemal). || Anlaşılır hale getirmek, izah etmek: *Meseleyi biraz daha açar mısınız?* || Açığa vurmak: *Dedim güzel olan kaçmaz / Dedi âşık sırrın açmaz* (Gevherî). *Ruhlarınızın en mahrem ve zayıf taraflarını birbirinize açarsınız* (R. N. Güntekin). || *Esk.* Fethetmek, savaşarak almak: *Hele sen Konstantiniye'yi bir aç, gülzar yap...* (Âşıkpaşazade). || Sıkıntısını gidermek, ferahlatmak, neşelendirmek: *Şişli, o tepe, o hâkim manzara kızı açtı* (Ahmed Rasim). *Fakat bu oyunlar ve bu minimini kız, Yusuf'u açmağa, neşelendirmeğe kâfi gelmiyordu* (R. N. Güntekin). || Başlatmak, küşat etmek: *... tarihin en büyük faslını açmağa gelmiş o ejder gibi toplar* (Namık Kemal). *Baloyu açmak. Büfeyi açmak. Dansı açmak. Oyunu açmak. Piyasayı açmak. Toplantıyı açmak* v.b. || Uygulamaya koymak; *Kilisenin, sırf dini öğretmek ve yaymak için açtığı tahsil ve terbiye usulü bu yoldaydı* (Yahya Kemal). *Kampanya açmak. Anket açmak.* || Gerekli tesisi kurduktan sonra bir iş veya çalışmayı başlatmak: *Ramazana kadar dükkânını açacak* (H. E. Adıvar). *Gelecek yıl dört lise daha açacağız.* || Düzenlemek: *Sergi açmak.* || Yakışmak: *Bu renk sizi çok açmış.* || Hoşlanmak, lâyık olmak: *Bu mahalle beni açmaz. Şişli'de oturuyorum, kibar bir pansiyonda* (A. K. Tecer). || Çiçeklenmek: *İşte sinemde bir kızıl gül açtı, diyordun* (Y. K. Karaosmanoğlu). || Seslerin tonunu yükseltmek: *Radyoyu biraz daha açar mısınız?* || Renklerin tonunu hafifletmek, koyuluğunu gidermek: *Yeşili biraz açmak lâzım, koyu düşmüş.* || Bozmak: *Aramızı açmak istediğini sonradan fark ettim.* || Uzviyetteki isteksizlik ve yetersizlik hallerini gidermek: *İştah açmak. Zihin açmak.*

— ÇEŞ. DEY. *Aç ağzını, yum gözünü*, birisini aldatmak için, gözünü yumdurup ummadığı bir şeyi yedirmek. || *Açtı ağzını, yumdu gözünü*, ağzına ne gelirse söylemek, hakaret edici mahiyette konuşmak, azarlamak anlamında kullanılan bir deyim.||*Adımlarını açmak*, hızlıca yürümek, yürüyüşünü hızlandırmak: *Adımlarını aç biraz geç kalacağız.* || *Ağzını açmak* (veya *açmamak*), konuşmak, cevap vermek, karşılık vermek: *Ağzını açıp bir tek kelime söyleyemiyordu* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Ağzını açtı ve sövdü* (Selahattin Batu). || *Ağzını bıçak açmamak*, üzüntü veya kızgınlığından hiç konuşmamak: *Ağzını bıçak açmıyordu* (Selahattin Batu). || *Ağzını hayra açmak*, iyi şeyler söylemek: *Leman sen de ağzını hayra aç!* (Âli Bey). Bk. AĞIZ. || *Ateş açmak*. Bk. ATEŞ. || *Avuç açmak, el açmak*, dilenmek, yardım istemek: *El açıp bir lokma ekmeği yüz suyu dökerek tedarik edebilmek...* (Ahmed Midhat). *Açlıktan ölse bile kimseye avuç açmayan bir insandı.* || *Başına iş açmak*, derde sokmak, kötü bir duruma düşürmek: *Hemen doktora görün, sonra bu hastalık başına iş açacak. Derdimiz yetmiyormuş gibi, bu da başımıza yeni bir iş açtı.* || *Bayrak açmak*. Bk. BAYRAK. || *Borç açmak*, borçlanmak: *Haline bakmadan yine borç açmışsın.* || *Çiçek açmak*. Bk. ÇİÇEK. || *Dava açmak*. Bk. DAVA. || *[Başına] dert açmak*, belâya sokmak, kötü bir duruma düşürmek: *Daha ne dertler açacak başımıza Allah bilir?* || *Dilini açmak*, konuşmasını sağlamak, mümkün kılmak: *Geçirdiği şok, dilsiz çocuğun dilini açtı.* || *Ev açmak*. Bk. EV. || *Göz açmamak, göz açtırmamak, gözünü [dört] açmak*. Bk. GÖZ. || *Hava açmak*. Bk. HAVA. || *Hesap açmak*, ticarî münasebetler kurmak üzere, birini borçlu veya alacaklı olarak defterine geçirmek. || *İçini açmak*, derdini dökmek: *Komşulara içini açmak istedi* (Selahattin Batu). *İnsan içini açınca ferahlar.* || *Kapı açmak, -den kapı açmak, kapıyı büyük açmak*. Bk. KAPI. || *Kesenin ağzını açmak*, bol bol masraf etmek, harcamak: *Babası kesenin ağzını açtı, her eksiğini tamamladı.* || *Kitap açmak [açmamak]*, okumak, çalışmak, ders çalışmak [çalışmamak]: *İkmali var, ama yine de bütün yaz kitap açmadı.* [Halk dili] Fal bakmak.||*Kucak açmak*, himayesine almak, kol kanat germek: *Öyle bir çocuğa kucak açmak..* (H. R. Gürpınar). *Her genç istidada kucak açmış Servetifünun'da da birkaç şiiri çıkmıştı sanıyorum* (Z. O. Saba). || *Kulağını açmak*, büyük bir dikkatle dinlemek: *Kulağını aç da duy!* (Yaşar Kemal). || *Mendil açmak*, dilenmek: *Yenicami'de mendil açtı.* || *Musluğu açmak*, masraftan kaçınmamak, masrafa kararlı olmak. || *Oruç açmak*, akşam olunca, bir şey yiyerek veya içerek orucunu sona erdirmek. || *Oyun açmak*, birini çıkmaza sokmak, zor, kötü bir duruma düşürmek: *Başımıza ne oyun açtı bir bilsen..* || *Parantez açmak*, yazıda istenen yere [( ] işareti koymak (hak.); konuşma arasına ayrı bir söz veya konu sıkıştırmak: *Sözünüzü kesmeme izin verirseniz, burada bir parantez açmak istiyorum.* || *Söz açmak*, bahsetmek: *Adl ü ihsan politikasından söz açmıştı* (Y. K. Karaosmanoğlu). || *Telefon açmak*, telefon etmek. || *Ufuk açmak*, daha geniş düşünme, görme, yapma imkânları sağlamak: *Ufuk açtı bize ışıtı karanlığı* (S. Batu). || *Yara açmak*, üzüntüye sokmak, keder vermek: *Lâyık mıdır, yara açma / Hümâ gibi yüksek uçma* (Gevherî). || *Yer açmak*, yer vermek, yer boşaltmak: *Ötekiler yer açtılar* (Yaşar Kemal). || *Yol açmak*, bir şeye sebebiyet vermek, alışkanlık haline getirmek, herkesin yapmasına, tekrarlamasına zemin hazırlamak: *Suçluyu cezalandırmamak disiplinsizliğe ve cemiyet nizamının*

bozulmasına yol açar. Grip, nezle gibi rahatsızlıklar kulak iltihabına yol açabilir. || *Yolunu açmak*, geçilir, ulaşılır, kullanılır hale getirmek: *Yedinci asırda İslâmiyetin zuhuru ve Bizans imparatorluğu üzerine ilk atılışı, onu Suriye ve Filistin'den Mısır'dan, bütün Afrika'dan tamamiyle atmış, Anadolu ve İstanbul yolunu açmıştı* (Yahya Kemal). || *Yüzünü gözünü açmak*, birinin ahlâkının bozulmasına veya bazı şeyleri vakitsiz öğrenmesine, yüzgöz olmasına sebep olmak: *Kötü arkadaşları çocuğun yüzünü gözünü açtılar.*

— Ask. Bir kıtaya açılma işini yaptırmak: *Öncüsünü açmak.*

— Bank., bors. ve tic. *Hesap açmak*, kendisiyle ticarî münasebetlere girişilecek şahsın adını defterlerine geçirmek. || *Kredi açmak*, bir şahsa kasadan belli miktarda, veya sınırsız olarak para çekmek hakkını tanımak. || *Bir hesabın açılış tarihi*, bu hesabın defteri kebire geçiriliş tarihi. (Bir cari hesapta hesabın açılış tarihi, faizin bakiye üzerinden yeniden veya ameliyelerden herbiri üzerinden hesaplanmağa başlanacağı tarih. Bu açılış tarihine *devre* adı verilir.)

— Ciltc. Ciltleme işi bittikten sonra, baş ve sondaki cilde yapışık boş sayfaları ayırarak ve yırtılmasını önlemek için cilt bezlerinin katlı kısımlarını hafifçe ıslatarak ciltli bir kitabı açmak.

— Denizc. Makaraları birbirine değen (minde olan) bir palangada, makaraları birbirinden uzaklaştıracak surette tirentiyi açmak. || Seyir alâmetlerinden (fener, şamandıra, kıyıda her hangi bir belirli nokta) faydalanırken, iki alâmet arasındaki açı büyüyecek surette rotayı ayarlamak. || Yakın bulunmak istenilmeyen herhangi bir şeyden uzaklaşmak: *öndeki gemiden aç*, öndeki gemiden uzak geç.|| *Bataryayı açmak*, topları ateşleyebilmek için top lumbarlarının kapaklarını açmak. || *Rüzgârdan açmak*, rüzgâr, yelken yüzeyine çok meyilli olarak eserken, yelken daha iyi şişsin diye rüzgârdan uzaklaşmak için yapılan manevra. || *Yelken açmak*, gemiyi yürütmeye elverişli surette yelkenleri açmak. || *İyi yelken açmak*, rüzgârdan azamî derecede faydalanacak surette yelken açmak, serenleri bu maksada göre çevirmek.

— Dy. *Sinyal'i açmak*, demiryolu üzerindeki bir işareti, yolun açık olduğunu gösterecek renge veya duruma getirmek.

— Elektr. *Bir devreyi açmak*, bir akımın geçmesini sağlayan iletici bağıntıları kesmek.

— Grav. *Levhayı açmak*, ofort iyice tuttuktan sonra vernik tabakasını kaldırmak.

— Matbaac. Sayfada daha geniş açıklık elde etmek için satır aralarının, boş yerleri dolduran madenî parçaların, kadratların v.b. sayısını çoğaltmak. || Satır veya sayfaların sayısını arttırmak için dizgi aralıklarını elden geldiği kadar genişletmek.

— Zır. İşlenmemiş bir araziyi, ilk defa sürmek: *Bir fundalığı açmak.* || Verimsiz veya işlenmemiş bir araziyi zıraate elverişli hale getirmek. || *Ark açmak*, sulamak veya suyu akıtmak için küçük kanallar açmak.

◆ **Açış** i. Açmak işi, açmak hareketi: *Kapıyı açışı bile insan gibi değil.* || Giriş, başlangıç: *Toplantıda açışı vali yaptı.*

— DEY. *Açış konuşması*, herhangi bir toplantı münasebetiyle yapılan ilk konuşma, açış nutku.

◆ **Açtırmak** ettrg. f. Açmak işini başkasına yaptırmak: *Üçüncü Mustafa bu teşe'ümleri gidermek için, câmii temellerine kadar söktürüp yeniden yaptırmış ve* 1770'*de halka açtırmıştır* (Yahya Kemal). || Açmağa zorlamak, açmağa mecbur etmek: *Açtırma kutuyu, söyletme kötüyü* (Atasözü).

— DEY. *Göz açtırmamak*, fırsat vermemek, imkân bırakmamak: *Jandarmalar göz açtırmıyorlardı* (Yaşar Kemal). [M]

AÇMAZ i. (*aç-maz*). Satranç ve damada karşı tarafı güç duruma sokan oyun. || — *Mec.* Söz tuzağı, mantık oyunu, içinden çıkılması güç durum, hile: *Laf muharebelerinde öyle açmazları olur ki, iki lakırdıda insanı çarçabuk mat eder* (H. R. Gürpınar). *Birbirlerinin kudretlerini tek bir bakışta ölçüyorlar, lahzada açmazlar kuruyorlar, dostça gülüyorlar* (A. H. Tanpınar). *Bütün açmazlar onun başının altından çıkıyor* (Sabahattin Ali).

— ÇEŞ. DEY. Argo. *Açmaz oynamak*, oyunda hile yapmak. || *Açmaza düşmek*, içinden çıkılması güç duruma düşmek, oyuna gelmek. || *Açmaza getirmek*, hile yapmak, oyuna getirmek, zor duruma sokmak.

— Tiyat. *Açmaz vermek*, tuluatta karşısındaki oyuncunun nükteli söz söylemesine, cevap vermesine elverişli bir kelime veya cümle söylemek. (M)

AÇORES adaları. Bk. ASOR ADALARI.

AÇUCAR (PAO DE) [**Şeker Kellesi** de denir], Brezilya'da Rio de Janeiro şehri yanında, Guanabara koyunun girişinde yükselen granit tepe; 395 m. (L)

AD i. Bir varlığı, bir nesneyi, bir varlık veya nesneler topluluğunu belirtmeğe, diğerlerinden ayırmağa yarayan kelime: *Mübarek adı ve güzel hatırası bize kadar gelen Ulubatlı...* (Yahya Kemal). *Adınızı yazdınız mı?* (Orhan Kemal). || Ün, şöhret, nam: *İnsan dünyada iyi ad bırakmalıdır.*

— ÇEŞ. DEY. *Ad almak*, ad seçmek, beğenmek, kabul etmek: *Oyuna başlamadan evvel herkes değişik birer ad aldı, yerine oturdu.* || *Ad çekmek*, üzerinde birer ad yazılı kâğıtlardan birini kura çeker gibi çekmek: *İkisinin oyları eşit olunca aralarında ad çekmek icap etti.* || *Ad* (*isim*) *yapmak*, bir konuda başarı kazanmak, adını duyurmak, kabul ettirmek: *Politikada iyi bir ad yaptı.* || *Ad koymak*, bir varlığa, bir nesneye onu başkalarından ayıracak ismi vermek: *Çocuğun adını Mehmet koydular. Küçüğe ne ad koydular? Son kitabına hiç ummadığımız bir ad koymuş.* || *Ad takmak*, bir varlığa, bir nesneye çeşitli maksatlarla ikinci bir isim vermek: *Çocuklar zavallıya Köse diye ad taktılar.* Verilen ikinci bir isimle bir şeyin aslını gizlemek, değiştirmek: *Politikacılar buna türlü ad takarlar* (Burhan Felek).|| *Ad vermek*, ismini koymak: *Son bestesine ne ad verecek dersiniz?* (Bk. ANSİKL.) || *Adı anılmamak*, (*okunmamak*), sözü edilmeğe değer görülmemek: *Kendi köyünde bile artık adı anılmıyordu.* || *Adı batmak*, unutulmak, sözü edilmez hale gelmek: *Çoktan adı battı, unutuldu gitti.* || *Adı batsın, adı batası* (*batasıca*), hoşa gitmeyen, kötü olan bir varlığın veya bir nesnenin adı anıldığı zaman söylenilen lânetleme deyimi: *Oğul çabuk.. bana tiryak.. Okunmuş olmalı ha! / Bizim çocuk, adı batsın, yılancık olmuş...* (M. Â. Ersoy). *Defolup gitmedi adı batasıca.. kurtulamadım ondan.* || *Adı belirsiz*, hasebi, nesebi bilinmeyen, karışık: *Adı belirsizin biri o... Ne beklenir!* || *Adı çıkmak*, kötü şöhret kazanmak: *Adı çıktı mahallede* (A.K.Tecer). *Adamın adı çıkacağına canı çıksın* (Atasözü).|| *Adı çıkmış dokuza, inmez sekize*, insan bir kere nasıl tanınmışsa, hep öyle bilinir.|| *Adı... -ya çıkma*, bir kimseye belirli bir niteliğin, belli bir sebebe dayanılarak verilmesi: *Adın meczuba çıkar sonra* (Nezihe Araz). *Böyle bir şey yazmaya kalkarsam adım deliye çıkacak* (R. N. Güntekin). *Bir kere misafire çıkmış adın, istesen istemesen gideceksin* (C. S. Tarancı). || *Adı geçmek*, söz konusu edilmek: *Tamamen yanlış., O konuşmada senin adın geçmedi.* || *Adı geçen*, söz konusu olan. || *Adı gezmek*, sözü, hükmü geçmek, ünü olmak: *Köroğlu'nun adı dağlarda gezdiği gibi benimki de şimdi bu konakta geziyor* (R. N. Güntekin). || *Adı ile yaşamak*, hoş veya tuhaf bir söz söyleyenler için kullanılan beğenme ifadesi; iyi şöhretinle yaşa, var ol mânâsına: *Hay adınla yaşayasın hatun!* (Suat Taşer). «*Adınla bin yaşa!*» şeklinde, uzun ömür dileği de vardır. || *Adı kalmak*, aslından çok veya sadece adı ile hatırlanmak: *Bu güzel hikayenin şimdi yalnız adı kalmış hafızamda* (A. H. Tanpınar). *Kendi gitti, adı kaldı yadigâr. Beyazın adı var, esmerin tadı var.* || *Adı kaale alınmamak*, dikkate alınmamak, şahsına önem verilmemek. || *Adı karışmak*, nahoş bir hâdiseyle ilgili gösterilmek veya ilgisi bulunduğu açığa çıkmak: *Akaryakıt yolsuzluğuna adı karışanlar arasındaydı.* || *Adı kötüye çıkmak*, kötü şöhret sahibi olmak. || *Adı olmak* (*adı var*), yersiz ve haksız şöhreti olmak: *Aşık-ı sadık benem Mecnun'un ancak âdı var* (*Fuzulî*). *Kiminin adı var, kiminin tadı var.* || *Adı sanı*, kimliği, soyu sopu: *Sokma şu adamı içeri, adı sanı belli değil, diye kaç kere söyledim.* || *Adıyle, sanıyle*, en belirli şöhret ve vasfıyle: ... *adıyla sanıyla Kavaklı Remzi Usta!* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Bana da adıyle sanıyle Üsküdarlı kel Tevfik derler.* || *Adıyle anılmak*, başka birinin adıyle tanınmak, çağrılmak: *Dul avrat oğulları analarının adıyle anılır* (Yaşar Kemal). *Dedesinin adıyle anılmak hoşuna gidiyor.* || *Adı üstüne*, namına, namını ortaya koyarak: *Anamın adı üstüne yemin ederim ki...* || *Adı üstünde*, besbelli, ortada, açık: *Adı üstünde, son tren işte..* (B. Necatigil). || *Adına*, hesabına, namına, bir kimseyi veya bir şeyi temsil ederek: *Türk ulusu adına. Kanun adına. Kuşandığım kılıç adına. Kur'an adına.* || *Adına gölge* (*leke*) *düşürmek*. Bk. GÖLGE, LEKE. || *Adını almak*, başka bir şahıs veya varlığın adını kabul etmek: *Boşandıktan sonra babasının adını aldı.* Bir şahsın veya varlığın adıyla anılmak: *Bu dar sokak, bulunduğu semtin adını almıştı* (H. E. Adıvar). || *Adını anmak*, birinden bahsetmek, birini hatırlamak.||*Adını anmamak*, unutmak, yok saymak, hiç bir şekilde ondan bahsetmemek: *Anmıyor adını hiç birimiz şimdi* (S. Batu). Eşanl. *Adını silmek.* || *Adını bağışlamak*, bir başkasına adını (lütfen) söylemek: *İn misin, cin misin, adını bağışlar mısın?* (E. C. Güney). *Reşit, adını bağışla ağam, dedi* (Yaşar Kemal). || *Adını kirletmek*, yanlış, fena bir davranışla şöhretini, itibarını bozmak, lekelemek, yitirmek. || *Adını koymak*, tasrih etmek, niteliğini belirtmek: *Artık politikanızın adını koymak gereklidir.* Fiyatını biçmek: *Siz satıcısınız ben alıcı, gelin de arsanın adını koyalım.* || *Adını taşımak*, birinin adıyle anılmak; sahip olduğu adın mesuliyetini de yüklenmiş olmak: *Henüz babanın adını taşıyorsun, bunu unutma.* || *Aile adı, soy adı*, çocuklara babadan, evlenen kadınlara kocadan gelen ve küçük addan sonra ve onunla beraber kullanılan ad. || *Göbek adı*, çocuğun göbeği kesilirken verilen ve genellikle islâm büyüklerinden alınan isim. || *Küçük ad*, insanın günlük hayatta çağırıldığı, şahsına ait, özel isim. || *Takma ad*, bir sebeple kendi adını kullanmak istemeyenin seçtiği ve genellikle herkese bildirmediği ikinci ad, mahlâs: *Seyranî takma adını alan Mehmed* (Mehmet Kaplan).

— Eczc. *Kısa ad* veya *âdi ad*, çoğu kimyevî olan birtakım ilâçlara, basitleştirmek için verilmiş olan ad. (Karışık bir kimya adının veya ticarî karakter taşıyan bir adın kullanılmasını önlemek üzere kodekslerde birçok kimyevî maddeler için kısa isimler kabul edilmiştir. Meselâ, *fenil*-1 *dimetil*-2-3 *dimetilamino*-4 *pirazolon* maddesine kısaca «amidopirin» denir.)

— Huk. *Ad*, bir şahsı diğer şahıslardan ayıran ve onu belirten kelimedir. İnsan adının iki unsuru vardır: özadı ve soyadı. || *Özad*, şahsa ailesince verilen ve aynı soydan gelenleri birbirinden ayırt etmeğe yarayan isimdir. Babasına «nispeti taayyün etmemiş» olan, evlilik dışı çocuğun özadı, annesi tarafından konur. Çocuğun anası ve babası meçhul ise, adını, (Soyadı kanununun 8. md. kıyasen) nüfus kütüğünün bulunduğu mahallin en büyük mülkî âmiri verir. || *Soyadı*, nesilden nesile geçen aile ismidir. Türkiye'de, Medenî kanunun kabulünden (1926) önce soyadı kullanılması gerekli değildi; 1926'dan sonra da mecburî olmadı, ancak kullanıldığı takdirde kanunî himaye gördü. 1935'te yürürlüğe giren 2 525 sayılı «Soyadı kanunu» ile her Türk vatandaşı soyadı kullanmağa mecbur edildi: «Her Türk öz adından başka soyadını da taşımağa mecburdur» (md. 1). Kanun, diğer maddelerinde bu esasın uygulanması için gerekli esasları da belirtti. || *Adın kazanılması* veya *kaybedilmesi*, soyadı, ya doğum sonucu veya sözleşme sonucu (karının kocanın soyadını veya evlât edinilenin evlât edinenin soyadını alması) kanun hükmü ile, veya idarî bir işlem sonucu kazanılır. (Bk. SOYADI) Özad ise, anne ve baba tarafından verilir (Med. kn. md. 264). Adın kaybı, ad değiştirmede söz konusudur; boşanan kadın, evlenme sonucu aldığı soyadını kaybeder ve evlenmeden önceki soyadını yeniden alır; evlât edinilen için de durum aynıdır.

— ANSİKL. Eski Türklerde çocuğa *ad vermek* belli bir törenle yapılırdı. Doğumdan birkaç gün sonra evde bir ziyafet tertiplenir, çocuğun babası veya ebesi ailenin veya cemaatin yaşlılarından birine çocuğa ad koymasını rica eder, o da bu ricayı yerine getirirdi. Bu sırada ebe, misafirlerden beşiğe asılmak

üzere, *diş* adı verilen hediyeleri toplardı. Yakut Türklerinde ilk ad geçici idi. Çocuk asıl adını, ok ve yay kullanmağa başlayınca alırdı ki, bu özellik *Dede Korkut Masalları*'nda açıkça görülür. Altay ve Yenisey Türklerinin, bir devirde, kendi özel adları yoktu; hepsi kabile adını kullanırlar, ancak, sayılı bir kahramanlık yapanlar özel adlar alırlardı. Altay destanlarında kahramanlar adlarını Tanrıdan ve ruhlardan, müslüman Kırgızlarda ise peygamber ve evliyalardan alırlardı. Çocukları yaşamayan evlerde, aileye musallat olan ölüm meleğini aldatmak için çocuğa Yaşar, Dursun, Ölmezbey gibi isimler; ölüm meleği beğenmesin diye, İtalmaz gibi kötü adlar; çocuk, bir evliyaya adanmış veya satılmış olarak doğmuşsa Satı (kızlara), Satılmış (erkeklere) üst üste doğan oğlan çocuklardan sonra gelen kıza Döndü, Döne, üst üste doğan kız çocuklarına Yeter adları verilirdi. Bazen de çocuklara, doğdukları günün önemli olaylarını hatırlatan adlar konurdu. Yagbastı (düşman bastı) gibi. Uralbey, İdilbay, Altay gibi doğduğu yerin adıyle çağırılan çocuklar da vardı. Bu gelenekler halk arasında bilerek bilmeyerek bugün de devam etmektedir.

◆ **Adlı** sıf. Adı sanı olan, ünlü, şöhretli; erkek çocuklara verilen bir ad.

— DEY. *Adlı adınca,* olduğu gibi, bütün açıklığı ile: *Çocukların içinde her şeyi adlı adınca söyleyiverdi.*

◆ **Adsız** sıf. *Esk.* Tanınmamış, adı sanı işitilmemiş, sıradan [kimse]: *Ad ile bitirir imiş er işi / Yok hisâbına imiş adsız kişi* (Gülşehrî).

— ÇEŞ DEY. *Adsız kahraman,* savaşta büyük yararlıklar gösterdiği halde adı sanı bilinmeyen asker, meçhul* asker: *Bir törenle savaşın adsız kahramanları anıldı.* Bir başarının asıl kahramanı olduğu halde geri planda kalmış, adını ve kendini öne sürmemiş kimse. ‖ *Adsız parmak,* elin orta ve serçe parmakları arasında kalan parmak, yüzük parmağı. (M)

ADAÇAYI çiçeği

AD i. (ar. *ʿadd*). *Esk.* Sayı, sayma. Bk. ADDETMEK. (M)

AD veya **AT.** Fiz. Magnetomotör kuvvetin veya magnetik potansiyel farkının birimi olan *amper-devir*'in (amper-tur, fr. *ampère-tour*) sembolü. (L)

ÂD, *Kur'an-ı Kerim*'in peygamber kıssalarında sık sık adı geçen eski bir kavim. Devri bilinmiyor. Araplar, bu kavmin Umman ile Dahramavt arasındaki kum çöllerinde yaşadığını söylüyorlar. Kur'anı Kerim'e göre, Nuh peygamberden sonra yaşamış olan Âd kavmi mensupları, fazla servet ve refah yüzünden gurura kapıldılar; kendilerine doğru yolu gösterecek peygamber olarak gönderilen Hud'a karşı kötü davrandılar, ve bu yüzden şiddetli bir fırtına sonunda yurtlarını bırakmak zorunda kalarak mahvoldular. (M)

ADAÇAYI
genel görünüş

A.D., *Anno Domini* («*Tanrı Yılı*»)'nın kısaltılmışı. Latin kitabelerinde ve anglosakson memleketlerinde Milât'tan sonra anlamına kullanılan terim. (L)

ADA i. Dört tarafı su ile çevrili kara parçası: *Hâli bir adaya çıkacaktık, bir kulübe yapacaktık* (S. F. Abasıyanık). ‖ Kadastro haritalarında parseller topluluğu. *Teşm. yol.* Etrafı yol, dere v.b. gibi belli hudutlarla çevrili arsa veya meskûn yer: *Yeni blokların bulunduğu ada, kuzeyden geçen anayol ile, güneyden dolaşan sahil yolu arasındadır.* ‖ Kümelenerek etrafındaki şeylerden ayrılan tepecik, yığın: *Büyük saz yığınlarından adacıkları ve etrafında uçuşan sinek kümeleriyle su, iyi savatlanmış bir gümüş işi gibi parlıyordu* (A. H. Tanpınar).

— ÇEŞ. DEY. *Ada yavrusu,* Boğaziçi'nde kullanılan bir cins balıkçı teknesi. ‖ *Issız ada,* meskûn olmayan ada. ‖ *Hayırsız ada,* iskâna müsait olmayan ada. ‖*Takım ada,* irili ufaklı adalar topluluğu (Bk. TAKIM ADALAR), ‖ *Yarımada,* bir tarafı karaya bağlı, üç tarafı su ile çevrili kara parçası (Bk. YARIMADA). ‖ Bk. ADAÇAYI. ADASOĞANI. ADATAVŞANI.

— ANSİKL. Coğ. ve Oseanografi. *Adalar,* menşe ve bulundukları yer bakımından çeşitlidir: en büyükleri, kıtalardan tektonik hareketler veya kara kütlelerinin yer değiştirmesi sonucu ayrılmıştır. Meselâ Madagaskar adası, Birinci zamanda, «Avustralya-Hint-Madagaskar» kıtasının bir parçasıydı. Kıyıların yakınındaki birçok ada ve adacık deniz seviyesinin, Dördüncü zaman buzullarının erimesi ile yükselmesinden meydana gelmiştir: Bretagne kıyısındaki adaların çoğu ile Botni körfezi kenarındaki adalar gibi. Bazı adalar, yay ve saçak şeklinde, bir arada bulunurlar; bunlar, oluşma halindeki dağ sıralarının dorukları tarafından meydana getirilmiştir: bu ada yay'larına, yer kabuğunun denge bulamamış kesimlerinde, özellikle Asya'nın doğu kenarı önünde (Japonya, Malinezya, Endonezya adaları) ve Orta Amerika'da (Antiller) rastlanır. Küçük boyutlu birçok kara parçasının (Asorlar, Yeşilburun adaları) ve okyanuslar ortasında tek tek duran adaların (Atlas okyanusunda Saint Helena, Tristan'da Cunha, Hint okyanusunda Crozet ve Saint Paul, Ege denizinde Santorin, v.b.) oluşması volkanlar ile ilgilidir. Nihayet, bazı küçük adaları da hayvanlar meydana getirmiştir: Büyük okyanusta mercan oluşumlarından doğan ve apayrı bir tipten sayılan bu adalara atol* denir.

— Biyo-coğ. ve Beşerî coğ. *Adalar*'da, bitki ve hayvan hayatı bakımından, çok defa özel karakterlere, *endemizm* olaylarına rastlanır. Bu olayların en büyük özelliği, flora ve fauna bakımından, bazı canlı türlerin bulunmayışıdır. Bu hal kıtalardan çok uzak adalarda daha belirlidir. Çoğu volkanlardan ve mercanlardan meydana gelen bu «okyanus» adalarından bir kısmının, kıtalarla hiç bağıntısı yoktur. Bu yüzden, buralara ancak yayılma kolaylıkları fazla olan canlılar (kuşlar, bazı bitki türleri) yerleşebilir. Kıtalar ile bağıntıları az çok eski olan ve «kıta adaları» denilen bazı adalar, kıtaya oldukça yakın bulundukları halde, biyoloji alanında az çok belirgin bir fakirlik gösterir: Afrika'ya yakın, fakat çok eskiden beri ondan ayrı olan Madagaskar'da maymunlar, arslan, pars, sırtlan, gergedan, fil, zebra, manda ve zürafa bulunmaz. Belçika'da, sürüngenlerin 22 türü bulunmasına karşılık, İrlanda'da ancak 4 türü vardır. Ada endemizminin başka bir belirtisi de, canlılar evriminin, aralarında temas bulunmayan adalarda değişik yönelmeler göstermesidir. Özellikle Okyanus adalarında, orijinal veya kıta üzerinden uzun zamandır kalkmış türler bulunur. En ünlü örnek, XIX. yy.'da Charles Darwin'in incelediği *Galapagos* adalarıdır. Adalara ait özelliklerden biri de, bazı hayvan türlerinin, kıtalardakine göre cüce veya çok iri şekil almış olmasıdır.

Kıta flora veya favnalarına ait bir takım elemanlar ancak gemicilikteki gelişmeler sayesinde adalara yayılabilmiştir. Bazı adaların en önemli hayvan ve bitkileri, oldukça yakın bir geçmişte oralara götürülmüştür: meselâ Avusturalya'da koyun, Küba'da şekerkamışı, Madeira'da bağlar.

Adalardaki insan nüfusunun da çok defa bir dış menşei vardır. Bu nüfus, yakın bir kıtadan (Endonezya'da), veya uzak kıtalardan (Madagaskar'da Asyalılar, Yeni Zeland'da beyazlar) gelmiş olabilir. Sosyal ve ekonomik bakımdan, pekçok adada orijinal bir düzenin bulunması dikkati çekerse de, bunu sadece bir coğrafî determinizme bağlamak doğru olmaz. Gerçi adalar, komşu kıtalardan genellikle farklıdır, fakat düzen bakımından hepsinin birbirine benzediği söylenemez. Birçok adada denizcilik ve ticaret faaliyeti çok kesiftir. Fakat kıta kıyıları da bu bakımdan o derecede canlı olabilir. Nihayet birtakım adalarda, meselâ Korsika, Sardunya ve İrlanda'da, denizcilik az gelişmiş ve kara faaliyetlerinden yararlanma yoluna gidilmiştir. Büyük Britanya adası, geçmişte de, şimdiki gibi denizciliğe ve ticarete yatkın değildi. Ortaçağ sonuna kadar daha ziyade kendi kendisine yaşamış, gemisi olmadığı için, yabancıların, Hollandalıların, Almanların, İskandinavların hizmetine baş vurmuştu. Bazı adaların denizcilik ve ticaret faaliyetleri, aslında, tabiatın sağladığı imkânların birtakım tarihî faktörler etkisi ile değerlendirilmesi sayesinde elde edilmiştir.

Böyle olmakla beraber, adalılık ihmal edilecek bir coğrafî faktör değildir. Herşeyden önce, orijinal birtakım coğrafî birimler kurulmasını kolaylaştırmıştır; bu ise her adanın özel imkânları, kıtalar ile bağıntıları ve denizyolları üzerindeki mevkileri ile ilgilidir. Adalılık, aynı zamanda, kıtaya göre bir farklılaşma faktörüdür: kıtanın nispeten sade yapısına karşılık, adaların iktisadî yönelme ve teşebbüslerindeki çeşitlilik, bunların en önemli özelliklerinden biridir.

— Milletlerarası huk. Adalar'ın durumu, bulundukları yere göre değişir: 1. Kara suları içinde yer alan ada, kıyının bir eki sayılır ve onun kaderini paylaşır; 2. Bir akarsu üzerinde, iki devlet hududunda bulunuyorsa, akarsuyun orta çizgisi ile bu iki devlet arasında bölüşülür; 3. İki devlet arasında bölümsüz bir akarsu üzerinde meydana gelmiş ise, iki tarafında ortak mülkü sayılır.

◆ **Adacık** i. Küçük ada. *Esk.* Cüzeyre.

◆ **Adalı** sıf. ve i. Adada oturan. ‖ İstanbul'da, Adalar'da oturan. ‖ Ege adalarından birinde oturan.

◆ **Adalılaşma** i. Bir ada halkının kendi adasına kapanma ve diğer halklarla ilgisini azaltma eğilimi. (M)

ADÂ çoğl. i. (ar. *aʿdâ*). *Esk.* Düşmanlar. *Üç beş kişi kaldı ceyş-i a'dâ* (Abdülhak Hâmid). ‖ Yabancılar, eller: *Ehibba şive-i yağmada mebhût eyler a'dâyı* (Yenişehirli Avni). [M]

ADA i. Bot. Kolimbiya dağlarında bulunan, soğuk serlerde de yetiştirilen bir orkide. (İlmî adı: *Ada aurantiaca.*) [L]

ADA, İdreios'un kızkardeşi, M.Ö. 344'te Karya kraliçesi. Piksodaros tarafından tahtı elinden alındı, fakat İskender ona ülkesini iade etti (334). [L]

ÂDAB çoğl. i. Bk. ÂDAP.

ADAB, Sümer ülkesinde bir Mezopotamya şehri. Tarih çağının başlangıcında, küçük bölge hanedanlarının merkezi oldu. Banks'ın (1903-1904) burada yaptığı kazılar, eski Sümer çağından, II. Ur hanedanına kadar uzanan zamanın gerçek bir değer taşıyan anıtlarını meydana çıkardı. Bugün, Irak sınırları içinde bulunan Bismaya şehri. (L)

ADABALIĞI blş. i. *Eşanl.* AMBERBALIĞI.

ÂDABIMUAŞERET blş. i. Bk. GÖRGÜ, ÂDAP.

ADACNA i. Zool. İki çenekli bir deniz yumuşakçası; yapışık iki uzun sifonu vardır, kabuğu da koza kabuğunu andırır. (Cardiidea familyası.)

— ANSİKL. *Adacna*'lar ırmak ağızlarında, az tuzlu sularda yaşarlar (Karadeniz, Hazar denizi, Aral gölü). Fosil halde *Adacna*'lara Baltık bölgesi oluşumlarında ve Viyana, Macaristan ve Güney Rusya höyüklerinin tabakalarında çok rastlanır. (L)

ADAÇAYI i. (lat. *salvia*). Odunsu veya otsu bir bitki; birçok türü bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilir (Dudaklıçiçekgiller'den).

— ANSİKL. Bot. Adaçayı türleri, kulakcıksız karşılıklı yapraklı nebatlardır. Ilımlı iklimlerde boyu 80-90 sm.'ye erişir, fakat egzotik adaçayları arasında ağaçsı olanları da vardır. Çiçekleri çok değişik renk ve büyüklüktedir. Tüysüz, borumsu veya şişkin olan çanağı, daima iki dudaklıdır; üst dudağında üç diş vardır. «Fransa çayı» veya «Yunanistan çayı» diye de adlandırılan çeşidinin (*Salvia officinalis*) çiçekleri mor, mavi veya beyazdır, iki veya dördü bir aradadır. Bu çeşit, Akdeniz kıyılarında kendi kendisine yetişir. (L)

ADAÇİ, Japonya'daki bir daimyo ailesi. XIII. yy.'da önemli bir rol oynadı. *Şikken*'e (naip) karşı komplo hazırlamak ve *Şogunluk*'a göz dikmekle suçlandırılarak 1285'de imha edildi. (L)

ADAÇYO i. Müz. Bk. ADAGİO.

ADAD veya **HADAD,** Asurlu-Babillilerin ve Suriye'de yaşayan halkların Fırtına tanrısı. (L)

ADADA. Esk. coğ. Kalıntıları Eğridir, Cebel'de görülebilen bir Pisidya şehri. (M)

ADAD İDRÎ veya **HADADEZER,** Şam kralı. Asur hükümdarı Salamanasar III tarafından Kârkâr'da yenilgiye uğratıldı (M.Ö. 853). [L]

ADAD NİRÂRÎ, M.Ö. XIV. yy. sonları ile VIII. yy. başları arasında yaşamış üç Asur hükümdarının adı. (L)

ADA DÜDÜĞÜ. Folk. *Mah.* Kaval, ney gibi nefesli halk sazlarının adı (Kırşehir). [M]

ADAGİDE (yeni adı **Ovakent**). İzmir ilinin Ödemiş ilçesinde bucak merkezi bir kasaba. Küçük Menderes ovasının güney kenarında yükselen dağların dik yamacı önün-

Foto. Lipnitzki (LAROUSSE)

de kurulmuştur. Verimli topraklarında yetişen çeşitli ürünlerin (üzüm, incir, tütün, zeytin, kendir) ticaret merkezi rolünü oynar; 5 502 nüf. — Bucakta 11 köy, 14 400 nüf. (M)

ADAGİETTO (ital. k.). Müz. Kısa süreli yavaş parça. (*Adagietto,* acıklı veya ağırbaşlı olmaktan çok, şirin ve sevimli bir küçük *adagio*'dur.) [L]

ADAGİO zf. (Rahatça anlamında ital. k.). Müz. Yavaşça.

◆ i. Bu hızda çalınan müzik parçası: *Bir senfoni'nin adagiosu.* (Bk. ANSİKL.)

— Koreografi. Ağır hareketlerle yapılan temrinler veya bir balenin ağır olarak oynanan bölümü. (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. Koreografi. Dans akademisinde *adagio temrinleri* tam bir denge elde etmek, çeşitli durumlarda hareketlerin düzgünlüğünü sağlamak için yapılır. Bir balede, şiir heyecanının en yükseldiği bölüm adagio bölümüdür, genellikle bir *pas de deux*'den meydana gelir.

— Müz. *Adagio,* en eski tempo terimlerinden biridir (XVII. yy. başlangıcında rastlanır); önceleri, şimdiki *moderato*'nun (rahatça) karşılığı olan bir tempoyu gösterirdi. Zamanla, yavaşça ve hatta çok yavaş mânâsını aldı. *Lento* ile *andante* arası bir tempo'dur. (L)

Adagiorum Collectanea, eski klasik yazarların eserlerinden Erasmus'un derlediği vecizeler koleksiyonu. İlk yayımlanışında (1500), oldukça kısa olan kitap, sonradan, özellikle 1508 baskısında (*Adagiorum Chiliades*) çok genişledi ve vecizelerin sayısı yaklaşık olarak 4 200'ü buldu. Bu derlemede birçok nükteli söze rastlandığı gibi, Eskiçağ hikmetinin en seçme örnekleri de bulunur. (L)

ADAGREGAT sıf. (lat. *ad,* yakınında; *agregatus,* birleşik). Zool. ve Bot. Aynı türden gelen, uzviyetlerinin bütünlüğünü ve bağımsızlığını kaybetmeksizin biribirine yapışık durumda olan canlılara veya organlara denir. (L)

ADAGÜME, İzmir ilinin Ödemiş ilçesi içinde, Adagide bucağına bağlı büyük bir köy; 3 000 nüf. Çeşitli toprak ürünleri için ticaret merkezi rolü oynar. Elektrikle aydınlatılan bu köyün bir de Tarım Kredi kooperatifi vardır. (M)

ADAİR (Sir Robert), ünlü ingiliz diplomatı (1763-1855). Westminster okulunu ve Göttingen Üniversitesini bitirdikten sonra Fransa ihtilâlinin Avrupa'daki tesirlerini incelemek üzere Berlin, Viyana ve Petersburg'a gitti. Daha sonra Babıâli ile barış görüşmesi yapmağa memur edildi ve elçi olarak 26 eylül 1808'de Bozcaada'ya geldi. Avrupa olaylarının aydınlanmasını beklemeden, İngiltere ile barış antlaşmasını imzalamak istemeyen Babıâli, Sir Robert ile, görüşmelere memur ettiği Hakkı Mehmed Paşa ve Ahmed Bey'i, bu siyaseti anlamadıkları gerekçesiyle azletti, Napolyon nezdinde fevkalâde elçi olarak bulunmuş olan Seyyid Vahid Efendiyi bu vazifeye memur etti.

Kumkale ile Sultaniye arasındaki Hadımzâde çiftliğinde başlayan konuşmalar çetin geçti ve çok uzun sürdü. Bu barış antlaşması, Fransız siyasetine aykırı olduğundan, fransız elçisi tarafından baltalanmağa çalışıldı. İngiltere ile antlaşma yapılması halinde Napolyon'un Osmanlı imparatorluğuna hücum etmesi ihtimali düşünüldüğünden, Babıâli, İngiltere'nin para yardımı yapması ve tazminat vermesi hususunda ısrar etti. Bu maddeler çetin tartışmalara yol açtı ve müzakerelerin kesilmesi ihtimali belirdi. 31 Ocak'ta ülkesine döneceği tehdidinde bulunan Adair, dönüş hazırlıklarına başladığı sırada, Boğaz seraskerliğine getirilen Hakkı Mehmed Paşa, Vahid Efendi ile birlikte, durumun ciddiyetini Saraya bildirdi. Divanda barışa karar verilince 5 ocak 1809 da, 12 maddelik Çanakkale antlaşması imzalandı. 27 Temmuz 1809'da tasdik edilen antlaşmanın onbirinci maddesine göre Boğazlar barış ve savaş zamanlarında savaş gemilerine kapalı olacaktı.

10 Temmuz 1810'a kadar, İngiltere'yi büyükelçi olarak İstanbul'da temsil eden Sir Robert, Osmanlı imparatorluğu ile Rusya arasında barış yapılması için aracılıkta bulundu, Babıâli, İngiltere ve Avusturya arasında üçlü bir işbirliği kurmağa çalıştı. *The Negociation for the Place of the Dardanelles* (Çanakkale Mevkiinin Tespiti Müzakereleri) adlı hatıratı 1844-1845'te yayımlandı. (M)

ADAJA, İspanya'nın Eski Kastilya bölgesinde bir çay; Gredos dağından çıkar, Avila'dan geçerek Duero ırmağına dökülür; 192 km. (L)

ADAK i. (*ada*-k). İlâhî bir kudrete, bir dileği kabul edip gerçekleştirdiği takdirde yerine getirmek üzere yapılan vaat, nezir; adanmış, adanılan şey: *Allah büyüktür, kabul etmiş adağımı* (A. K. Tecer). *Câmilere adaklar adardık* (A. H. Tanpınar). *Tuzbaba'ya gideceğim, adağım var.*

— Din. *Adak kurbanı,* kurban bayramlarında kesilenden ayrı olarak, bir dileğin Tanrı katında kabulü veya zuhurundan korkulan bir felâketin uzaklaşması halinde, teşekkür ve Allah rızası için kesilen kurban. ‖ *Adak mevlidi,* doğum, evlenme, ev sahibi. iş sahibi olma gibi dileklerin gerçekleşmesi halinde, şükran ifadesi olarak okutulan mevlid.

— Folk. *Adak aşı,* kurak zamanlarda çocuklar tarafından yağmur yağması için yapılan tören sırasında toplanan yiyeceklerle pişirilen yemek.

— ANSİKL. Mahallenin kız ve erkek çocukları toplanarak *cömce gelin* dedikleri büyükçe bir bebek yaparlardı. Bununla evleri dolaşarak topladıkları öteberi ile adak aşı pişirir, güle oynaya yerler ve çocuksu dualarla yağmur isterlerdi. Bu tören, çok eski bir Türk-Şaman geleneğidir. ‖ *Adak çocukları,* şeker ve kurban bayramlarının arife sabahları yapılan, çocuklar arası bir törene katılanlara verilen ad. Bunlar, kendilerine aralarından bir baş seçerler, hep bir ağızdan «Adak adak yağlı budak, üzüm çöpü, armut sapı...» diye tekerlemeler söyliyerek sokak sokak, ev ev dolaşırlardı. Bu evlerden çocuklara üzüm, şeker, elma, armut, fıstık, leblebi gibi yemişler verilirdi. Toplanan yiyecekler çocuklar arasında pay edilir ve geleneğe göre bu tören toplum arasında uğurlu bir hâdise olarak kıymetlendirilirdi.

— Tar. mim. *Adak taşı, adak köşesi,* eski tapınaklarda adakların konulduğu yer. (Bk. TAPINAK.)

◆ **Adaklı** sıf. Henüz yerine getirmediği bir adağı olan, adak vaat eden: *Fakir ama adaklı olduğunu unutmadı, kurbanı kesti.* (M)

ADAK, Aleut takım adalarından biri. Burada A.B.D. deniz ve hava üsleri bulunur. (L)

ADAKALE, Tuna ırmağında ada. Irmağın, Transilvanya Alpleri ile Balkan dağları arasında açtığı Demirkapı boğazının 4 km. gerisinde, Romanya'nın Orşova şehri yakınında, 1 500 m. uzunluğunda, 2 hektar yüzölçümünde bir ada. Çoğu türk olan 700 kadar nüfusu var. Türkler buraya XV. yy.'dan itibaren yerleşerek, korunmak için bir kale inşa ettiler; XIX. yy. içinde Sırbistan'a bağımsızlık verilince anavatanla irtibatlarını kaybettikleri halde varlıklarını korudular. Avusturya-Macaristan, Romanya ve Sırbistan hudutlarının düğüm yerinde bulunan Ada'nın kime ait olacağı Berlin antlaşmasında (1878) kararlaştırılmadı, bu yüzden Adakale, Osmanlı devletinin nahiye müdürlüğü şeklinde bir parçası sayıldı, ancak Lozan antlaşması (1923) ile Romanya'ya bağlılığı kabul edildi. Son yıllarda Romanya-Yugoslavya işbirliğiyle Tuna üzerinde yapımına girişilen büyük Demirkapı barajı tamamlanınca, Adakale sular altında kalacaktır. Bu sebepten halkın buradan taşınması kararlaştırılmıştır.

Macar türkoloji bilgini İgnacz Kunos, Adakale türklerinin yüz kadar türküsünü toplamıştır. (→ Bibliyo.) [M]

ADAKARASI bļş. i. Şarapçılık. Marmara'da, Avşa adasında yetişen üzüm çeşidinden elde edilen şarap. Üzümün taneleri iri ve sık, kabuğu kalın, eti serttir. Şarabın alkol derecesi yüzde 12'ye yakın. Yeteri kadar kuru maddesi ve asidi var. İyi sofra şarabıdır. (M)

ADAKLAMAK geçz. f. (Esk. türk. *adak,* ayak; *-lamak.*). Küçük çocuklar için, yürümeğe başlamak.

— ANSİKL. Folk. Halk arasında, erkek çocukların bir, kız çocukların bir buçuk yaşında adaklayacağına dair bir inanış vardır. Daha çok Doğu Anadolu'da, adaklayan çocuktan birkaç adım öte durulur ve eller açılarak «Adak budak!» diye yürümeğe teşvik edilir. Çocuk yürümekte gecikirse, tezleştirmek için «Ocak*» a götürülür. (M)

ADALAR (Heybeliada), İstanbul

ADAKNA i. (lat. *adacna*). Cardiidae familyasından bir cins midye. Karadeniz, Hazar denizi, Ural gölünde, sularında az tuz olan nehir ağızlarında yaşar. (L)

ADAKTİL sıf. (yun. *a* bulzl. eki; *daktylos,* parmak'tan fr. *adactyle*). Tıp. Doğuştan parmaksız. (L)

ADAL, bugünkü Fransız Somalisi topraklarında hüküm sürmüş ve müslümanlar ile Habeş hıristiyanları arasındaki savaşlarda önemli rol oynamış müslüman emirliği. Tarihlerde bu devletten ilk defa Habeş kralı Amda Şeyon'un 1332 yılında müslümanlarla yaptığı muharebelerde bahsedildi. Sonraki çağlarda Habeş imparatorları ile Adal hükümdarları arasındaki münasebetler bazen dostça, bazen düşmanca devam etti. Adal emirliği XVI. yy.'dan itibaren önemini kaybetti ve ortadan kalktı. (M)

ADALA (yeni adı **Karataş**). Manisa ilinin Salihli ilçesinde bucak merkezi bir köy. 2 596 nüf. Adala, Gördes yaylası içinden gelen Gediz ırmağı vâdisinin ovaya açıldığı yerdedir; sulama kanalları buradan başlar. Adala'nın kuzeyinde, Gediz üzerinde, Demirköprü barajı ve hidroelektrik santralı. Bucakta 43 köy, 32 300 nüf. (M)

ADALAR, Marmara denizinin Kocaeli kıyılarına yakın kesiminde bulunan 4 büyük (Büyükada, Heybeliada, Burgaz, Kınalı) ve 5 küçük (Sivriada, Yassıada, Sedef, Tavşan, Pide [Kaşık]) adanın hepsine birden, idarî bakımdan, İstanbul ilinin bir ilçesi olarak verilen ad. İlçenin yüzölçümü 10,8 km², nüfusu 15 219 (bu sayı 1965 yılı ekim ayı sonlarında tespit edilmiştir, gerçekte her yıl yaz aylarında nüfus çok daha fazlalaşır). İlçe merkezi: Büyükada. Batı kaynaklarında bu adalara verilen *Prens adaları* adı, Doğu Roma imparatorluğu devrinde, hükümdar ailesinden birçok şahsın buraya

Şahane **Adalet** «Louis IX juticier» minyatür (XV. yy.), Fransa Millî kütüphanesi (Yazısı 70. sayfada)

Foto. N. (LAROUSSE), Milliyet gazetesi arşivi.

sürgün edilerek, sayısı çok olan manastırlarda hapsedilmiş olmalarından gelmedir. Osmanlı devrinde Adalar'a, Akdeniz iklimi altında yaygın bulunan kızıl toprakların rengiyle ilgili olarak *Kızıladalar* deniliyordu. Bugün sadece *Adalar* adı kullanılır. Adalar, Kocaeli peneplen*'i (aşınım yüzeyi), üzerinde billûrî kumtaşı (kuarsit) gibi sert kayaların meydana getirdiği «arta kalmış engebeler» dir; sözü geçen peneplen'in 3. zaman sonlarında eğimlenerek güney kesimlerinde deniz istilâsına uğraması sonucunda ada şeklini almıştır. Genellikle dağlık (Büyükada'da Kocatepe 208 m) olan Adalar, Akdeniz ikliminin tam tesiri altındadır. Geniş alanlarda kızılçamlar (pinuş brutia) veya bunların özel bir soyundan meydana gelme korular, maki bitkileri, zengin süs bahçeleriyle kaplıdır. Tabiat güzellikleri, tatlı iklimi, plajlarıyle, kısmen rumlardan meydana gelen, balıkçılık ve çiçekçilik ile geçinen yerlilerinden başka, yazın İstanbul'dan veya başka yerlerden gelen halkın da çok rağbet ettiği, günü birliğe de ziyaret edilebilen bir yazlık semttir. Düzenli vapur seferleri Adalar'ı İstanbul'a bağlar. (M)

ADALARD veya **ADELARD** yahut **ATHELARD de Bath,** skolastik filozof (XII. yy.). Fransa'da okuduktan sonra, İspanya'yı, İtalya'yı, Yunanistan'ı ve Kuzey Afrika ile Anadolu'yu dolaştı. Filozof, matematikçi, ansiklopedik zekâsı olan bir insandı. Arapların felsefe ve matematik eserlerini, Eukleides'in *Unsurlar*'ını (1482'de Venedik'te, Novara'lı Campanus'un şerhleriyle yayımlanmıştır) tercüme ederek büyük bir hizmette bulundu. *De Eodem et Diverso* (Aynılık ve Çeşitlilik Üzerine) adlı kitabında açıkladığı felsefesi, doğrudan doğruya eflâtunculuğa bağlanır. (L)

ADALAR denizi, Akdeniz'in Anadolu ile Balkan yarımadası arasında yer alan ve bugün Ege* denizi denilen kısmına, Osmanlı coğrafyacıları tarafından, XIX. yy.'da ve XX. yy. başlarında verilen ad. (M)

Adalar koyu (ing. *bay of Islands*), Yeni Zelanda'nın kuzey ucunda bulunan bir deniz girintisi; XIX. yy. başlarında Büyük okyanusun güneybatısına gelen balina avcılarının ve tacirlerin buluşma yeriydi. (L)

ADALBÉRON Ardenne'li (aşağı Lorraine'de 920 yahut 930'a doğr.-Reims 988), 969'dan 988'e kadar Reims başpiskoposu. 969'dan 984'e kadar, kendi piskoposluğu ile ilgilendi ve Aurillac'lı Gebert'i katedral okulunun başına getirdi, sonra devlet işlerine katıldı. Karolenjlere karşı Hugues Capet'yi destekledi ve 987'de ona krallık tacını giydirdi. (L)

Adalet gazetesi Paris, 1907

ADALBERT (1000'e doğr.-1072), Bremen ve Hamburg başpiskoposu (1043). Papanın temsilcisi olarak İsveç, Danimarka ve Norveç piskoposluklarına gönderildi, bu memleketlerde hıristiyan medeniyetinin öncülerinden biri oldu. İmparator Heinrich III'ün hükümdarlığı sırasında önemli siyasî faaliyette bulundu. 1063'de, Köln başpiskoposu Anno ile genç Heinrich IV'e vasi tayin edildi ve ona karşı ayaklandırdığı alman prensler tarafından Saraydan uzaklaştırıldı (1066). Fakat Heinrich IV, 1069'da onu geri çağırdı. (L)

ADALBERT (Heinrich Wilhelm), Prusya prenslerinden (1811-1873). Almanya deniz kuvvetlerinin kurucusu. *Denkshrift über die Bildung einer deutschen Flotte* (Bir Alman Donanmasının Meydana Getirilmesi Hakkında Muhtıra) [1848] adlı eseri yazdı. Alman imparatorluğunun ilânına kadar (1871) deniz kuvvetlerine kumanda etti. (L)

ADALBERTO I, Toskana dükü (847-890);— ADALBERTO II, Toskana dükü (890-917), Adalberto I'in oğlu, Spoleto dükü Guido ve Germania kralı Arnulf ile savaştı. (L)

ADALBERT Prag'lı (Aziz), Çekçe **Vojtech, Bohemyalı Albert** diye de anılır (938 veya 956-997). Bohemyalı büyük bir ailedendir. Magdeburg başpiskoposu yanında dört yıl kaldı, sonra Bohemya'ya döndü (981), orada, Prag piskoposu Ditmar'ın elinden icazet aldı, 983'te onun yerine geçti. 992'de Prag civarında Brevnon manastırını kurdu, sonra piskoposluktan vaz geçerek, Baltık denizi sahillerindeki Dantzig bölgesinde, halka dinî telkinlerde bulunmağa başladı. Fischhausen (Rybaki) yakınlarında, bir ormanda öldürüldü. Aziz Adalbert'in şöhreti doğu slavları arasında çok yaygındır, onu Lehler de, Çekler de kendilerine mal ederler. (L)

Kilise **Adaleti,**
Gratianus'un kararnamesi (1314).

«Trajan'ın **Adaleti**
Delacroix'nın eseri (Rouen müzesi)

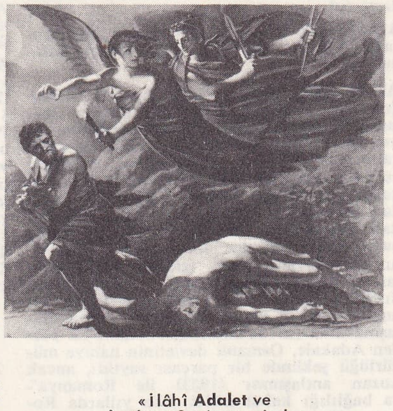

«**İlâhî Adalet** ve
İntikam Suç'un peşinde»
Prud'hon'un eseri (Louvre müz. Paris)

ADALBERT Saarbrücken'li, Mainz başpiskoposu (1111-1137). 1112'de kral Heinrich V'e karşıydı. Worms konkordatosunda arabuluculuk etti ve Papa Paschalias II'den «papalık orta elçisi» unvanını aldı. Heinrich V'in ölümünden sonra (1125) Lothar von Sachsen'in kral seçilmesini sağladı ve Hohenstaufen'ler ile bu prens arasındaki savaşa katıldı. (L)

ADALE i. (ar. *ᶜadale*). Kas: *Gözleri kurumuş, yüzünün adaleleri bütün bütün gerilmişti* (Ahmed Rasim). *Ne adale sıkılığı bazuda* (Peyami Safa). Bk. KAS.

◆ **Adalât** çoğl. i. Kaslar: *Yorgun adalâtında yeni bir kuvvet cevelânı doğdu* (Y. K. Karaosmanoğlu).

◆ **Adaleli** sıf. Kasları sıkı ve gergin, gelişmiş: *Kuvvetli, biraz dar olmakla beraber adaleli olduğu belli bir sırtı...* (S. F. Abasıyanık). *Adaleli kalın kolları, kıllı göğsü, sağlam gövdesi ötekilerin gıptasını çekti* (Orhan Kemal).

◆ **Adalî** sıf. Adale ile ilgili: *Adalî bir ağrıdan şikâyetçi.*||Adaleli: *Adalî baldırının kutru tam boynu kadar* (M. Â. Ersoy). [M]

ADALET i. (ar. *ᶜadl*'den *ᶜadālet*). Hak ve hukuka uygunluk, hakkı gözetme, yerine getirme, doğruluk: *Ama herkesten özür dileme ihtiyacını veren bir adalet hissiyle canlanmıştı* (Peyami Safa). *Adalet, fertlere hiçbir zaman tecavüz edilmemektir* (M. Gökberk). || İdaresi veya emri altında bulunanlara karşı âdil, insaflı, merhametli davranma: *Halife kendilerini adalete memur etmiş.* (Namık Kemal). *Battal ağa da gayrı adaletini göstersin* (Kemal Tahir). || Devletin, fertlerin karşılıklı zıt menfaatleri arasında hakka uygun denge sağlaması: *Memlekette kanun var, adalet var dedik, gittik mahkemeye* (Oktay Rifat). || Adliye teşkilâtı.

— ÇEŞ. DEY. *Adalet dağıtmak* (esk. *tevzi etmek*), düzenin ve kanunların sağladığı hakları sahiplerine vermek, tanımak. || *Adalet kapısı*, hak ve hukukun aranması için başvurulan merci: *Memlekette bir mahkeme, bir adalet kapısı var* (Y. K. Karaosmanoğlu). || *Allahın adaleti*, ilâhî adalet: *Bir adam bir memlekette Allahın adaletini tatil etmek istiyor* (Namık Kemal). || *Allahın seyf-i adaleti*, Allahın adalet kılıcı: *Yarabbi, şu haini seyf-i adaletine havale ettim* (Namık Kemal). || *Bölüştürücü adalet*, iyiliği mükâfatlandıran, kötüyü cezalandıran adalet.

— İkt. *Aile adaleti*, millî gelirin aileler arasında çocuk sayısına göre dağılımını konu edinen adalet. || *Sosyal adalet*, sosyalizm sözlüğünde geçen deyim; bu deyim, daha sonraları, iktisatın, sadece olayları tasvir etmekle yetinemeyeceğini, aynı zamanda ahlâk kriterlerine uygun olarak servet dağılımını düzenlemekle, yani «iktisatı insanın hizmetine vermek» ile görevli olduğunu ileri süren iktisatçılar tarafından benimsendi.

— Huk. *Adalet divanı*. Bk. LA HAYE ADALET DİVANI. || *Adalete teslim etmek*, zan altında bulunan kimsenin adlî makamlara götürülmesi. || *Adalete teslim olmak*, zan altında bulunan kimsenin adlî makamlara baş vurması. || *Adaletten kaçmak*, suç işleyen veya zan altında bulunan kimsenin adalete teslim olmaması. || *Adalet yılı*, adlî tatilin dışında kalan, her yılın 5 eylül ile 20 temmuz tarihleri arasındaki çalışma süresi. || *Devletlerarası adalet*, devletler arasında meydana gelecek hukukî anlaşmazlıklarla ilgili çeşitli kazaî çözüm yollarını içine alan deyim.

— İkonogr. Eski çağlarda *Adalet*, yunan tanrıçası Themis şeklinde gösterilirdi. Günümüzde, ayakta duran veya bir tahta oturmuş, bazen gözleri bağlı, bir elinde terazi, öteki elinde kılıç tutan bir kadın olarak temsil edilir. Resmî binalarda çok rastlanır: Mercanzia (Floransa) sarayında Pollaiulo'nun, Siena'daki Belediye sarayında Lorenzetti'nin ve Beccafumi'nin, Büyük Basel konseyinde Holbeinin (kaybolmuştur), Paris Millet meclisi binasında Delacroix'nın yağlıboya tabloları; Palazza Vecchio (Floransa)'da Benedotto'da Maiano'nun, Brüksel'deki Birleşmiş Milletler sarayında Godecharle'ın heykelleri. Birçok mezarın üstünde Adalet'in resim veya heykelini bulmak mümkündür. Amalfi manastırındaki XIV. yy.'dan kalma bir heykel, Padova Arenası'ndaki Giotto'nun resmi, Raffaello'nun Vatikan'daki tablosu çok meşhurdur. Ayrıca, birçok ressam Adalet'i konu olarak işlemiştir: L. Giordano (*Aşk ve Bilgisizliğin karşısında âciz kalan Adalet*, Napoli), Salvator Rosa (*Şehirlerden kovulan Adalet köye sığınıyor*, Viyana) Rottenhamer (*Adalet ve Barış*, Besançon), Tiepolo (Bèrgamo). Bu arada, Flötner'in bir plaket'ini, Dürer'in gravürünü ve B. Prieur'ün Louvre'daki heykellerini de saymak gerekir. *Trajanus'un Adaleti*, Delacroix'nın ünlü tablosundan (Rouen müzesinde) başka, Van der Weyden'e de konu olmuştu (Brüksel belediye binası); kaybolan bu eser, Bern'de bir halı üzerine işlenmişti.

— Politika. *Adalet bakanı*, Adalet bakanlığı-

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN), B. ve Giraudon (LAROUSSE)

ADALETNAME (Ahmed I devri)

nın görevlerini yürütmekle yükümlü hükûmet üyesi.

— Rom. huk. Cumhuriyet devrinde, hukuk'un kaynağı On İki Levha yasasıdır. Buna, Senato'nun, Halk meclislerinin ve özellikle yüksek görevlilerin koydukları yasalar eklenir. İmparatorluk devrinde, fermanları, manda'ları prens çıkarır; Senato'nun da birtakım imtiyazları vardır. Sivil adaleti dağıtanlar, bazı yüksek görevliler (pretözler, sansörler, konsüller, kestörler, başpapazlar), hakem ve yargıçlık yapan bazı kişiler (M. Ö. 123'e ve 81'den 70'e kadar şövalyeler; 70'den sonra, her iki sınıfın temsilcileri); ve mahkemelerdir (decemvir'ler, centumvir'ler ve recuperatore'ler). *Per formulam* denilen mahkeme usulünde (bu usul eski *per legis actiones* usulünün yerini almış, İmparatorluk devrinde de, yeni çıkan *per libellos* usulü ile beraber yürürlükte kalmıştır), yüksek görevli, davanın cinsini tayin eder ve yargıcı seçer. İmparatorluk devrinde, en büyük yargı organı olan prens, davayı bir yüksek görevliye veya bir memura havale eder (kaymakam, vali). Ceza davalarında, Halk meclisleri yetkilerini yüksek görevlilere veya özel mahkemelere (*quaestiones*) devrederler. Roma'da, adlî davalar hitabetin, politikanın gelişmesinde, Roma imparatorluğunun bütününü kapsayan bir hukukun yavaş yavaş yerleşmesinde (romalılaştırmanın önemli bir faktörü de budur) büyük bir rol oynamıştır.

— Teşk. tar. *Adalet emri*. Esk. Halka zulüm ve haksız muamele edilmemesi için sadrazam tarafından valilere gönderilen yazılı emir. ‖ *Adaletname* (*adalet fermanı* da denir). İdare adamlarının halka zulmetmelerini ve haksız muamelelerini önlemek veya tahta çıktığı zaman programını bildirmek için, padişahların kadılara gönderdiği yazılı emir. (Bk. ADALETNAME.)

◆ **Adaletkâr** sıf. Âdil, adaletli.

◆ **Adaletkârane** zf. Âdil, adaletli olarak.

◆ **Adaletkârî** i. Âdillik, âdil olma.

◆ **Adaletpenah** sıf. Adaletli, âdil, adalete sığındığı.

◆ **Adaletperest** sıf. Adalete tapan, çok seven: *Ankara hükûmeti... tahkik komisyonunun vereceği karara mutavaat edeceğini söylemekle adaletperestliğini ispat etmiş bulunuyor* (Yahya Kemal).

◆ **Adaletsizlik** i. Adalet noksanlığı. ‖ Adalete aykırı iş, hareket, karar: *Adaletsizliğe uğramak.*

— Tar. telm. *Adaletsizliği düzensizliğe tercih ederim;* bu sözü, 1793'de Fransızlar Mainz şehrini boşaltırken meydana gelen bir olay üzerine Goethe söylemiş ve «Mainz'in Kuşatılması» adlı eserinde naklettmiştir. Fakat, bu olayda söz konusu olan adaletsizlik, bir suçsuzu cezalandırmak değil, kiliseyi yağma eden bir suçluyu salıvermekti. (ML)

Adalet, Paris'te türkçe yayımlanmış aylık gazete (10 ocak 1907). Başyazarı Mahmud Nedim, idare memuru Mustafa Nedim. (Hakkı Tarık Us kütüphanesinde koleksiyonu vardır.) [M]

Adalet bakanlığı, Türkiye Cumhuriyeti devleti içinde, adalet işlerinin yürütülmesi için gerekli hukukî, malî ve idarî şartları sağlamakla görevli teşkilât. Adalet bakanının yönetimindedir.

Bu bakanlık, 3 mayıs 1920 tarihli «Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerine Dair kn.»'un 1. md. ile «Adliye ve Mezahip vekâleti» adı altında kuruldu. Resmî dilde, «Adliye» veya «Umuru Adliye» diye anılıyordu. Bir kuruluş kanunu olmadığından, başlangıçta, dağınık halde bulunan Bakanlık, 1923 tarih ve 1327 sayılı kanunla yeniden kuruldu.

Çeşitli görevleri arasında, ceza hukuku ile özel (medenî) hukuktaki gelişmeleri takip etmek ve gerekli kanun tasarılarını hazırlamak da vardır; gerekli hallerde cumhuriyet savcılarına amme davası açılması için emir verir; amme güveni bakımından davaları geçici olarak başka bir yer mahkemesine gördürür; bir mahkemenin ve kadronun kaldırılması veya bir mahkemenin yargı çevresinin değiştirilmesi hususlarında Yüksek Hâkimler kuruluna teklif yapar; hizmet ve teşkilâtın gerektirdiği durum ve yerlerde özel ihtisas mahkemeleri kurar veya bazı hâkim ve mahkemeleri belli işlerle görevlendirebilir; mahkûmlar için merkezde bir adlî sicil tutar; genel ceza ve tevkif evleri, iş esası üzerine kurulu cezaevleri, iş yurtları ve ıslâh evleri açar, bunların idare tarzını düzenler ve iç güvenliklerini sağlar; mahkûm ve mevkufların bakılmasını, barındırılmasını, okutulmasını ve çalıştırılmasını temin eder; mahkûmların bir cezaevinden diğerine nakli için izin ve emir verir; hükümleri infaz eder; genel ve özel aflar, yasama dokunulmazlığının kaldırılması, suçluların iadesi, adlî müzaheret ve takibi Bakanlığın iznine bağlı suçlarda, muvafakat verilmesi ile ilgili işlemleri yapar; avukat ruhsatnamelerini verir, noterlikleri kurar; bu iki meslekten olanları denetler. Adlî Tıp müessesesi de Adalet bakanlığına bağlıdır.

Adalet bakanlığının merkez teşkilâtı, Teftiş Heyeti başkanlığı, Savunma sekreterliği, Ceza İşleri Genel müdürlüğü, Hukuk İşleri Genel müdürlüğü, Ceza ve Tevkif Evleri Genel müdürlüğü, Adlî Tıp müessesesi, Zat İşleri Genel müdürlüğü, Yüksek Savcılar kurulu, Haysiyet divanı, Neşriyat müdürlüğü, Evrak müdürlüğü, Levazım müdürlüğü, Muhasebe müdürlüğü'nden ibarettir.

ADALET BAKANLARI

Celâlettin Arif Bey (3 mayıs 1920), Refik Şevket Bey [İnce] (19 mayıs 1921), Celâlettin Arif Bey (12 temmuz 1922), Rifat Bey (16 ağustos 1922), Seyit Bey (18 ağustos 1923), Mustafa Necati Bey (7 mart 1924), Mahmut Esat Bey [Bozkurt] (23 kasım 1924), Yusuf Kemal Bey [Tengirşenk] (27 eylül 1930), Şükrü Saraçoğlu (23 mayıs 1933), Hilmi Uran (11 kasım 1938), Tevfik Fikret Sılay (3 mart 1939), Fethi Okyar (26 mayıs 1939), Hasan Menemencioğlu (12 mart 1941), Ali Rıza Türel (9 mart 1943), Mümtaz Ökmen (6 nisan 1946), Şinasi Devrim (20 eylül 1946), Fuat Sirmen (11 haziran 1948), Halil Özyörük (23 mayıs 1950), Rüknettin Nasuhioğlu (10 mart 1951), Osman Şevki Çiçekdağ (8 kasım 1952), Hüseyin Avni Göktürk (9 aralık 1955), Esat Budakoğlu (26 kasım 1957), Celâl Yardımcı (3 nisan 1960), Abdullah Pulat Gözübüyük (28 mayıs 1960), Âmil Artus (26 ağustos 1960), Ekrem Tüzemen (6 ocak 1961), Kemal Türkoğlu (16 ağustos 1961), Sahir Kurutluoğlu (3 kasım 1961), Abdülhak Kemal Yörük (26 haziran 1962), Sedat Çumralı (25 aralık 1963), Sırrı Atalay (11 aralık 1964), İrfan Baran (20 şubat 1965), İhsan Köknel (31 temmuz 1965), Hasan Dinçer (28 ekim 1965). [M]

Adalet Bakanlığı kütüphanesi (Ankara), Bakanlığın Hukuk İşleri Genel müdürlüğüne bağlı. Hukuk konusundaki eserler çoğunluğu teşkil eder. 7 374 basma eser, 170 çeşit türkçe süreli yayın, 51 çeşit yabancı dillerde gazete ve dergi. Kütüphane mevcudu, Cumhuriyet savcılıklarına teslim edilen eserlerin gönderilmesi ve satın alma yoluyle çoğaltılır. Yazar adlarına ve ayrıca konu adlarına göre alfabetik fiş katalogları vardır. Çalışma saatlerinde okuyucuya açıktır. (M)

Adalet dergisi, Adalet bakanlığınca Ankara'da çıkarılan aylık dergi (5 aralık 1910). 1929 yılına kadar *Ceride-i Adliye*, 1930-1944 yılları arasında *Adliye ceridesi*, 1945 yılından beri *Adliye dergisi* adını taşımaktadır. (M)

ADALET kasrı. Edirne'de Fatih devrinden kalan köprü yakınında Kanunî Sultan Süleyman'ın yaptırdığı saray; günümüze yapının dörtköşe bir kulesi kalmıştır. (M)

ADALETNAME i. (**Adalet Fermanı, Adalet Hükmü** de denir). Kanunları uygulamayan, görevlerini kötüye kullanan idarecileri yola getirmek için padişahların yayımladıkları olağanüstü hükümler.

— ANSİKL. Teşk. tar. Başlangıcı Sasanîlere kadar gider. Selçuklular ve Osmanlılar bu geleneği devam ettirdiler. Kanunları uygulamak ve adaleti korumak için bu ülkelerde çeşitli teşkilât vardı: *Dâr-ül-Adl* (Adalet kapısı), *Divan-ı Mezâlim* (Zulümler divanı), *Divan-ı Alâ* (Yüce divan), *Teftiş-i Memâlik* (Ülkenin teftişi) ve *Adaletname.* Siyasî otoritenin tek temsilcisi olan hükümdar, kanunların ve düzenin iyi işleyip işlemediğini kontrol için, ya doğrudan doğruya kendisi tebdil gezerek halk arasına girer veya müfettişlerini ülke içinde dolaştırarak durum hakkında bilgi alırdı. Aldığı haberlerden halka zulüm yapıldığını, kanunların çiğnendiğini öğrenirse, idarecilere derhal bir adaletname göndererek, bunda yazılı yasaklara kesinlikle uyulmasını emrederdi. Adaletnameler genel olarak şu maksatlarla yayımlanırdı: a) kötüye kullanmaları önlemek; b) halkı ezdirmemek ve korumak; c) tahta yeni çıkan bir padişahın, memleketi adaletle idare edeceğini duyurmak.

Adaletnameler, idarecilere ve kadılara gönderilirdi. Kadı, gelen Adaletnameyi sicile yazar, pazarlarda ve toplu bulunulan yerlerde, yüksek sesle okutmak suretiyle halka duyururdu. Bu, kadı'nın başlıca vazifelerinden biriydi. Eğer halktan, adaletnamenin kopyasını isteyenler olursa, bir suretini mühürlü ve imzalı olarak, isteyene vermek zorundadı. Düzensizlik ve adaletsizlikler daha çok idarenin gevşediği zamanlarda, meselâ Celâli isyanları sırasında, vergilerin toplanmasında, bir de eski Bizans vergi kanunlarının Osmanlılarca da aynen kullanıldığı yerlerde görülüyordu. Gerçi Mehmed II ve Süleyman I'in yaptırdıkları *Kanunname-i Âl-i Osman*'da, vergi hükümleri yazılıydı, ama, uygulamada güçlükler giderilmiş değildi. daha sonra «Bid'at» denilen vergiler konulmuştu. Ayrıca raiyyet rüsumu, angaryalar, salgunlar, âşarda, badihavâ'da ve cerimelerin alınmasında görülen yolsuzluklar, tefecilerin yüksek faiz almaları ve türlü mal ve eşyaya el atmaları halkı eziyordu. En büyük yolsuzluk tımarlı sipahilerde oluyordu; sonra vezirler, beylerbeyleri, sancakbeyleri, voyvodalar, mütesellimler, subaşılar, kethüdalar, kadılar, naipler, mütevelliler, kapıkulu halkı ve zabitleri, eminler, âmiller, muhassıllar, türlü vazifelere gelen mübaşirler sıraya giriyordu. Halkın başlıca şikâyetleri şunlardı: bedava yem ve yemek alınması, evlere zorla girip yatıp kalkılması, oğlan ve kızların kaçırılması, kanunsuz para alınması (salgun), devre çıkılması, kanunsuz vergi ve öşür toplanması, adam öldürülmesi v.b. Bir de XVII. yy.'da halkın Celâlîlerin önünden kaçarak yer değiştirmesi, büyük düzensizlik ve adaletsizliğe yol açıyordu.

İşte bu hallerde yayımlanmış olan adaletnamelerden bugün bilinenlerin hemen de hepsi XVI.-XVIII. yy.'lara aittir: 15 mart 1516 Eflâklar adaletnamesi (sancak beylerinin halktan bedava yem ve yemek almamasına dair); 1 ekim 1521 tarihli adaletname (Karacasu Yeniçeri kadısının alacağı resme dair); 14 şubat 1537 tarihli, Bağdat beylerbeyi ve kadısına gönderilen adaletname (kadıların aldığı kanunsuz paraların yasaklanması hakkında); 18-28 mayıs 1540 tarihli adaletname (niyabet ve badihavâ rüsumları toplanırken alınan kanunsuz paraların ve angaryaların yasaklanmasına dair); 1560 haziran sonunda, Semendire sancağına gönderilen adaletname (idarecilerin halktan aldıkları kanunsuz vergilerin kaldırılmasına dair); 17 mayıs 1568 tarihli, Karaman beylerbeyine gönderilen adaletname (Kayseri'de-

Adalet partisi amblemi (Yazısı 72. sayfada)

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

ki subaşılar, sipahiler, voyvodalar ve naiplerin, babalarının rızası alınmadan kızlarını istediklerine vermelerinin yasaklanması hakkında); 18 temmuz 1596 tarihli, Rumeli'deki sancakbeylerine gönderilen adaletname (Rumeli celeplerinin, divaniye ve örfiye vergilerinden muaf olduklarına dair); 1595 tarihli, Anadolu beylerbeyine gönderilen adaletname (âşarda yapılan yolsuzlukların kaldırılmasına dair); 1596 kasım tarihli, Revan kadısına gönderilen adaletname (kulların suistimallerinin önlenmesine dair); 30 eylül 1609 tarihli, Revan kadısına gönderilen adaletname (idarecilerin devre çıktıklarında yaptıkları yolsuzların kaldırılmasına dair); 5 mayıs 1637 tarihli, Anadolu beylerbeyine gönderilen adaletname (halka zulüm yapılmamasına dair); 1646 aralık tarihli, Anadolu beylerbeyine gönderilen adaletname (halkın, sipahinin hangi işlerini göreceğine dair); tımarlı sipahilerin kanuna aykırı olarak aldıkları vergileri yasaklayan adaletname (XVII. yy.); naiplerin köylerde dolaşarak halktan kanuna aykırı şekilde aldıkları şeylerin yasaklanmasına dair adaletname (XVII. yy.'ın ikinci yarısı). Sarıbeyoğlu Mustafa'nın öldürülmesinden sonra (1740) Anadolu'nun sağ koluna bir adaletname gönderilmiş, idarecilerin zulüm ve biatları yasaklanmıştır. (M)

Adalet partisi (A.P.), siyasî parti, kuruluşu 11 şubat 1961. Köylü, işçi ve sermaye sahiplerinin desteklediği bir kitle partisi olarak gelişti. 1946-1960 yıllarının iki büyük siyasî kuruluşundan biri olan Demokrat parti mahkeme kararıyle kapatıldı. Lider ve idarecileri çeşitli hapis cezalarına mahkûm ve siyasî faaliyetten men edildi. Bu, daha evvelki üç seçim döneminde Demokrat partiyi iktidarda tutmuş olan seçmen çoğunluğunu boşlukta bıraktı. Siyasî rakibi bertaraf edilmiş olan C.H.P., açıkta kalan bu oyları sahiplenecek durum ve nitelikte değildi. Millî Birlik komitesi yeni anayasa ve seçimlere gidileceğini açıklayınca ortada kalan oyları bünyesinde toplayacak bir yeni siyasî kuruluşun hazırlığına girişildi. Adalet partisi işte bu kuruluştur. Başına eski ordu kumandanlarından ve 27 Mayıs askerî idaresi sırasında bir süre genelkurmay başkanlığı etmiş emekli orgeneral Ragıp Gümüşpala getirildi.

Parti tüzüğünün ikinci maddesinde kuruluş gayesi şöyle açıklandı: *«Partinin gayesi, Türkiye'de millî vahdetin ve gerçek millet hâkimiyetinin kurulup gelişmesine, ferdin ve ailenin tam bir hürriyet, refah ve saadete kavuşturulmasına, Türk milletinin ve devletinin yükseltilmesine çalışmak, programında yazılı içtimaî emniyet, milliyetçilik, şahsiyetçilik (şahsa değer vermek), köycülük ve şahsî teşebbüsçülükle her sahada terakki ve tesanüdü gerçekleştirecek, millî bünyeye uygun ıslahatçılık esaslarını vatandaşlara benimsetmek suretiyle Türk milletine ve vatanına hizmet etmektir.»*

Adalet partisi, ihtilâlden sonraki ilk seçime girdi (1961) ve oyların yüzde 35,5'ini alarak 450 kişilik Millet meclisine 156 üye sokmayı başardı. Bu seçimde hiç bir parti tek başına iktidar için gerekli çoğunluğu sağlayamamıştı. Bu yüzden Meclis'te 173 sandalyeye sahip Cumhuriyet Halk partisi ile Adalet partisi bir koalisyon kabinesi kurdular. Bu ortak hükûmette A.P. başbakan yardımcılığı, iki devlet bakanlığı ile İçişleri, Sağlık, Gümrük ve Tekel, Tarım, Ulaştırma, Basın ve Yayın, İmar ve İskan bakanlıklarını aldı. C.H.P. lideri İnönü'nün başkanlığındaki bu hükûmette iki devlet bakanlığı Adalet, Millî Savunma, Dışişleri, Maliye, Millî Eğitim, Bayındırlık, Çalışma, Sanayi bakanlıkları da C.H.P.'de kaldı. İki partinin temsil edildiği Koalisyon hükûmetleri mütecanis bir kadro meydana getiremediler, fakat ihtilâl sonrasının yeni buhran günlerinde (21 mayıs ve 22 şubat ihtilâl teşebbüsleri) Türkiye'yi, sonu tehlikeli olabilecek birtakım maceralardan korumada başarı gösterdiler. Bu iki partinin koalisyon ortaklığı uzun sürmedi. Bunun üzerine C.H.P. sadece A.P. dışındaki küçük partilerle işbirliği yaptı, fakat bu kalabalık koalisyon hükûmeti A.P.'lilerin ve koalisyona dahil partilere mensup bazı üyelerin güvensizlik oylarıyle düşürüldü (şubat 1965). Ve böylece yeni kurulacak hükûmette A.P. tekrar yer aldı. Tarafsız başbakan Suat Hayri Ürgüplü'nün başkanlığında kurulan yeni koalisyon kabinesinde A.P. lideri Süleyman Demirel başbakan yardımcısı oldu.

1965 seçimlerinde partinin lideri Ragıp Gümüşpala ölmüş (1964) bulunuyordu. Genel başkanlığa bir süre Sadettin Bilgiç vekâlet etmiş ve ilk büyük kongrede bu görev için adaylığını koyan yüksek mühendis Süleyman Demirel oyların yüzde 70'ini alarak genel başkanlığa seçilmişti. 1965 seçimlerine Süleyman Demirel'in yönetiminde giren A.P. bu sefer genel oyun yüzde 52,9'unu aldı ve Meclise 240 milletvekili getirdi. Bu tarihte senatoda da 97 (tamamı 187) sandalyeye sahip bulunan parti, ihtilâl sonrasının ilk koalisyonsuz kabinesini Demirel'in başkanlığında kurdu. 1968 senato, kısmî milletvekilliği ara seçimleriyle mahallî seçimlerde A.P., 53 senato üyeliğinden 40'ını kazanarak parlamentonun bu kanadında üye sayısını 97'den 101'e çıkardı, münhal 5 milletvekilliğinin hepsini aldı ve Millet Meclisi grubu 256'dan 261'e yükseldi. Mahallî seçimlerde de 68 il belediye başkanlığından 40'ını, ilçe ve bucaklar dahil 1 238 belediye başkanlığından 703'ünü elde etti. A.P. bu seçimlerde il genel meclisleri için verilen geçerli oyların yüzde 61'ini (1963'te yüzde 51), belediye başkanlıkları için verilen geçerli oyların da yüzde 57,2'sini topladı.

Adalet partisinin iç siyasî düzen anlayışı da programının ikinci maddesinde şöyle belirtildi: *«Batılı anlamda demokratik düzeni, insan şeref ve haysiyetine yaraşır, vatandaşın düşünce, hareket ve vicdan hürriyetine saygılı, beşerî refah ve saadeti en tesirli şekilde gerçekleştiren, faziletkâr, en ileri ve mükemmel bir cemiyet düzeni olarak kabul ediyoruz. Ferdî ve vatandaşı siyasî vesayet altına almak isteyen, insan haysiyetini rencide eden, insan hak ve hürriyetlerini hiçe sayan, insanı devletin ve siyasî otoritenin bir âlet ve vasıtası olarak görmek isteyen her türlü totaliter düşünce ve eğilimine karşıyız.»* Partinin takip edeceği dış politika esasları ise, programın 91. maddesinde belirtiliyordu: *«Birleşmiş Milletler Anayasası çerçevesi içinde, dünyada barış, adalet, eşitlik, hürriyet ve millî hâkimiyet esaslarına uygun olarak, bütün milletlerle işbirliği yapılmasına ve barışın korunması için gayret sarfedilmesine çalışmak, dış politikamızın temellerinden biridir.»* (M)

Adalet ve İntikam Cürmün peşinde (İLÂHÎ), yağlı boya tablo (2,43 m x 2,92 m), P.-P. Prud'hon'un eseri (Louvre müzesi, 1808). Paris Adalet sarayına asılmak üzere Seine kaymakamı tarafından ressama ısmarlandı, fakat 1815'te kaldırılarak yerine çarmıha gerilmiş bir İsa heykeli kondu. Bu alegori, Horatius'un, suçluların hemen hiçbir zaman cezadan kurtulamayacaklarını belirten şu mısraına dayanır: *Raro antecedentem scelestum deserit poena.* (L)

ADALGİSE (Teodor), Benevento prensi (854-878). Ömrü Sarasin'lere ve imparator Louis II'ye karşı savaşmakla geçti. Sonunda imparatoru esir etti. (L)

ADALGİSO, Lombard kralı Desiderio'nun oğlu (öl. 788). Eniştesi Charlemagne'a yenildi, bütün hakları elinden alındı (775). İstanbul'a çekildi, imparatordan «patricius» unvanını aldı. 788'de İtalya'yı yeniden fethetmeğe kalkışan ve başarısızlığa uğrayan bizans birliklerine katıldı. (L)

ADALI HALİL (Edirne 1870-ay.y. 1927), ünlü türk pehlivanı. Adaiçi bucağına bağlı Kilise köyünde doğdu. Bucağının adından «Adalı» diye anıldı. Güreşe küçük yaşta başladı. Hocası, devrinin en ünlü pehlivanı olan Aliço* idi. 20 yıldan fazla bir süre güreş meydanlarında göründü. Bu arada Koca* Yusuf ve Kurtdereli* Mehmed pehlivan gibi devler ile de güreş tuttu. Tam 18 yıl Kırkpınar başpehlivanlığını elinden bırakmadı. Berlin, Londra ve Amerika'nın birçok şehirlerinde güreşler yaptı. Yurt dışında hemen bütün güreşlerini kazandı. Chicago'da yaptığı bir müsabakada, kaçak güreşen rakibine kızarak kaburga kemiklerini kırması üzerine kendisini linç etmek isteyen seyircilerin elinden canını güçlükle kurtardı.

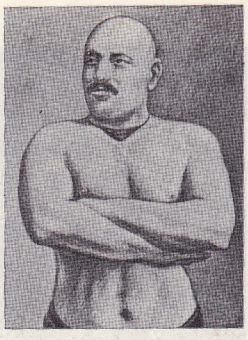

ADALI HALİL

1,98 boyunda 145 kilo çeken Adalı Halil sert ve kırıcı bir pehlivandı. En parlak yıllarında er meydanından çekildi. Ömrünün son günlerinde bile, çamura saplanan buğday yüklü bir arabayı dingilinden tutup kaldırmak suretiyle bataktan kurtaracak derecede acı bir kuvvete sahipti. Zatürreeden öldü. Mezarı Edirne'deki Kasımpaşa camiinin yanındadır. Her sene Kırkpınar güreşlerine katılan bütün pehlivanların iştirâkiyle bu mezar önünde tören yapılır. (M)

ADALİA. Bk. ANTALYA.

ADALOALDO (603-626), Lombardların kralı. Kendisini katolik olarak yetiştiren annesi Teodolinda'nın vesayeti altında, 616'dan 626'ya kadar hükümdarlık etti. Zehirlenerek öldürüldü, yerine Rothari geçti. (L)

ADAM i. (ar. *âdem*). Genel olarak insan: *Adam adamı yiyecek değil ya* (R. N. Güntekin). || Kimse, kişi, fert, şahıs: *Durumu öğrenmek için dükkâna adam yolladık, uğramamıştı henüz* (Y. Z. Ortaç). *Ne tuhaf adam, bize yiyecek gibi bakıyor* (Güngör Dilmen). || Erkek cinsinden kimse, erkek: *İki kadınla şehnişinde duran genç adam arasında bir tebessüm teati olundu* (H. Z. Uşaklıgil). || Olgun, iyi yetişmiş, ahlâklı, faziletli [kimse]: *Vezir olamazsın demedim, adam olamazsın dedim.* || Birinin emrinde, bir yerin hizmetinde bulunan; hizmetkâr, müstahdem: *Nerede bu evin adamları?* || Bir şeyin ehli, ustası, bir şeyi benimseyen, sahiplenen: *O, tam bu işin adamıdır. Bu davanın adamı olmak için çok uğraştı.* || Herhangi bir kimse: *Dert anlatmak için adam arayan bir talihsizin hali* (H. R. Gürpınar). *Köylü adamı kurnazdır* (Kemal Tahir). || Halk dili. Erkek eş, koca: *Bizim adam gurbete çıktı.* || Belirsiz şahıs olarak: *Adamın âsabını bozuyor. Adamın geleceği varsa da gelmez.*

— ÇEŞ. DEY. *Adamakıllı.* Bk. ADAMAKILLI. || *Adam almamak,* çok kalabalık olmak: *Sokaklar yine adam almıyor.* || *Adam (insan) azmanı,* tabiî ölçülerin çok üstünde gelişmiş, çok iri insan: *Büyümek ne kelime, adam azmanına dönmüş.* || *Adam başına,* her birine, her ferde: *Büyük bir sahanda adam başına tek yumurta!* (Y. Z. Ortaç). || *Adam beğenmemek,* herkeste kusur bulmayı alışkanlık edinmiş olmak: *Adam beğenmezin biri oldun sen de!* || *Adam boyu,* yaklaşık olarak normal insan boyu: *Ağaçlar adam boyu büyümüş.* || *Adam değil cüdam,* insandan sayılmaz, adam yerine koymağa değmez anlamına söylenir. || *Adam değilim,* olumsuz bir kararı ifade için, yemin ve tehdit anlamında söylenir: *Tövbe olsun ki bir daha mahallenin süprüntüsünden başka bir işine karışırsam adam değilim* (Şinasi). || *Adam eti yemek,* dedikodu yapmak: *Keziban'la oturmuş adam eti yiyorduk* (N. Ataç). || *Adam etmek,* yetiştirmek, iş güç sahibi etmek, hale yola koymak: *Adam edeceğim diye çok uğraştı, ama boşuna.* || *Adam evlâdı,* soylu, asil, helâl süt emmiş: *Bir adam evlâdına tutulmakla adam oldum sanıyor* (Oktay Rifat). || *Adam gibi,* insana yaraşır tarzda, efendice: *Adam gibi konuş, densizliğe başlama!* || *Adam içine çıkmak* (veya *çıkamamak*), yoksulluk, suçluluk utangaçlık gibi bir sebeple insanlarla karşılaşmakta tereddüt etmek: *Hâdise duyulalı beri adam içine çıkamaz oldum.* || *Adam ister (adam isterim),* bir işin herkes tarafından kolayca yapılamayacağını ifade için söylenir: *Adam ister yalınız etmiye bir kavmi adam* (Mehmed Âkif). *Adam isterim bu işin altından kalkmak için.* || *Adam kıtlığı,* aranan, gerekli şartlara uygun kimse veya kimseler bulamama hali. || *Adam kollamak.* Bk. KOLLAMAK. || *Adam olmak,* yetişmek, mevki, itibar, şahsiyet sahibi olmak: *Kendisini adam oldum sanıyor* (Namık Kemal). *Gurbete gitsin, adam olsun* (Kemal Tahir). || *Adam (insan) sarrafı.* Bk. İNSAN. || *Adam seçmek (kayırmak),* taraf tutmak, iltimas etmek: *Herkese hakkını vermeli, burada adam seçmek olmaz.* (Bk. KAYIRMAK.) || *Adam sen de (adam, adaaam!),* ne olursa olsun, önemi yok, umurumda değil, bana ne anlamında söylenir: *Adam sen de! Görürse görsün* (Ahmed Rasim). *Bu gelen kuşmuş, adam sen de, size bir şey yapmaz hiç* (B. Necatigil). *Adam aldırma da geç git diyemem, aldırırım* (Mehmed Âkif). || *Adam sendeci* (Eşanl. NEMELÂZIM), hiç bir şeyi kendine iş ve dert edinmeyen, gününü gün etmekten, kendi çıkarından ötesini düşünmeyen: *Samimî, yapmacıksız ve adam sendeci sesiyle anlatmıştı* (Haldun Taner). || *Adam sırasına girmek,* adamdan sayılır olmak, itibar kazanmak, sınıf değiştirmek: *Sayenizde biz de adam sırasına gireceğiz.* || *Adam tanımak,* insanlar hakkında bilgi ve tecrübe sahibi olmak: *Biz çok yaşadık, her türlüsünden gün gördük, adam tanıdık* (B. Necatigil). Tanıdığı, itibarlı tanıdığı çok olmak: *Adam tanır, işin düşerse faydası dokunur.* || *Adama benzemek (dönmek),* hak. ve mec. anlamda düzel-

Res. Sabiha Bozcalı (MEYDAN)

mek, yola girmek, derlenip toplanmak: *Badana bitince ev adama döndü. Ha şöyle birader, bak şimdi adama dönmüşsün!* ‖ *Adamdan saymak* (*sayılmak*), adam yerine koymak (konulmak), insan muamelesi etmek (edilmek): *Beş on kuruş paramız var diye biz de kendimizi adamdan sayıyoruz* (S. Ali). ‖ *Adamı olmak*, bir işin ehli, ustası veya bir kimsenin hizmetinde, emrinde olmak: *Açık ve çekingen bir davranışın adamı olur* (M. Ş. İpşiroğlu). *Tam bu işin adamıdır. Karşı tarafın adamıdır. Onlar, Ahmet beyin adamlarıdır.* ‖ *Adamını bulmak* (*adamına düşmek*), ehlini, ustasını bulmak: *adamını bulursan iş kolaylaşır. Talihin yokmuş, adamına düşmemişsin.* ‖ *Adamına* (*adama*) *çatmak.* Bk. ÇATMAK. ‖ *Ardına adam takmak*, taraftar toplamak, peşinden birilerinin gelmesini sağlamak: *Ardı sıra adam takmak ham hülyası ile...* (Ahmed Rasim). ‖ *Büyük adam*, dehası, eserleri, davranışları ile insanlığa yol göstermiş, çığır açmış, toplumda üstün yer tutmuş kimse: *Sayılı olanlar kadar, büyük adam olmak davasında olmıyanların...* (F. R. Atay). ‖ *Devlet adamı*, devlet yönetiminde vazife alan siyaset adamı: *Padişahın, vezirlerin, diğer devlet adamlarının camileri ve sarayları etrafında...* (Yahya Kemal). ‖ *Elin adamı.* Bk. EL. ‖ *Eyyam adamı*, çıkarcı, dalkavuk, zemine zamana uymağı itiyat edinen kimse. ‖ *Günün adamı, yılın adamı.* Bk. GÜN, YIL. ‖ *Halk adamı*, halktan, gelen veya halka yakın kalmayı bilen [kimse]: *Bugünkü Avrupa milletlerinin cedleri olan bu haçlı asılzadeler ve halk adamları...* (Yahya Kemal). *Tam bir halk adamı gibi davranmayı biliyordu.* ‖ *İş adamı*, iş hayatında tecrübe ve başarı kazanmış, mesleği bakımından ticaret, sanayi v.b. ile ilgili kimse. ‖ *Küçük adam*, insana büyüklük kazandıran niteliklerden yoksun [kimse]: *Küçük adamın biriymiş.* ‖ *Salon adamı*, yüksek sosyeteye mensup, bu çevrelerde yadırganmayan, beğenilen [kimse].

— Huk. *Adam kaldırma.* Bk. KALDIRMAK. ‖ *Adam öldürme.* Bk. ÖLDÜRMEK.

— Spor. *Adam adama savunma*, basketbol ve futbol gibi takım oyunlarında, karşı takımdan bir oyuncunun hareketlerinden sorumlu olarak, onun sayı yapmasına ve rahat oynamasına engel olma. Basketbolun başlıca savunma taktiğidir.

◆ **Adamca** zf. Adam bakımından, adam olarak: *Rakiplerimiz adamca bizden üstündür.* ‖ İnsana yakışır şekilde, insanca: *Ha şöyle, adamca konuş da dinleyelim.* (Esk. *Adamcılayın*).

◆ **Adamcıl** sıf. ve i. Sıcakkanlı, insana çabuk alışan, munis: *Hem de ne adamcıldır, ne candır, bilseniz* (Y.K. Karaosmanoğlu). ‖ İnsandan kaçan, insan içine girmekten hoşlanmayan, merdümgiriz: *Huyu dersen bir adamcıl ki, sokulmaz adama* (Mehmed Âkif).
— Dil bil. Birbirine zıt iki mânâyı birlikte taşıyan bu kelimenin ilk ve asıl mânâsı menfiydi. Müspet mânâ sonradan ortaya çıkmıştır. Bugün her iki mânâyı da ifade etmektedir. (Bk. ADAMCIL)

◆ **Adamlık** i. İnsanlık, insana yakışır hal ve hareket: *Senin bu yaptığın adamlığa sığar mı?*

◆ **Adamsız** i. Yardımcısız, hizmetkârsız: *Son günlerde adamsız kaldı, başını işten alamıyor.* ‖ Halk dili. Erkeksiz, kocasız: *Adamsızım, kocam çoktan öldü.*

◆ **Adamsızlık** i. Personel azlığı: *Adamsızlık yüzünden dairede işler yürümüyor.* ‖ Esk. *Kaht-i rical*, seçkin insan kıtlığı. (M)

ADAM veya **RÂMA KÖPRÜSÜ,** Seylan adasıyle Hindistan arasında, denizin sığ kesiminde uzanan kaya dizisi. Âdem'in buradan geçmiş olduğu söylenir; başka bir efsaneye göre, bu kaya dizisi Râma* tarafından inşa ettirilmiş olan bir yolun kalıntısıdır. (L)

ADAM, Çin'de yerleşmiş bir nesturî papazının adı. Si-ngan'daki meşhur hıristiyan kitabesinin (781) yazarı. (L)

ADAM, Perseigne papazı (Le Mans piskoposluğunda 1188-1221). Neuilly-sur-Marne papazı Foulques ile birlikte Fransa'da Dördüncü Haçlılar seferini teşvik etti. Papa İnnocenzo III (İnnosan), Müslümanlara karşı savaş açabilmek için, Philippe Auguste ile Yurtsuz John'u uzlaştırma görevini ona vermişti. (L)

Adam (JEU D') [*Âdem Oyunu*], Ortaçağdaki yarı dinî dramların en önemlisi (XII. yy. sonu). Cisimleşme dogmasına bağlanan, üç bölümlü bir oyundur: **1.** Havva ile Âdem'in şeytana uyarak günaha girmeleri ve cezalandırılmaları; **2.** Habil'in Kabil tarafından öldürülmesi; **3.** İsa'nın habercisi peygamberler alayı. Eser hemen hemen hepsi sekiz heceli 942 mısradan meydana gelir. Norman lehçesiyle yazılmıştır. Sahneye koyuş üstüne bilgi veren latince açıklamaları vardır. Oyun kilise dışında oldukça geniş bir alanda (avluda veya avlu çevresinde) müzik eşliğinde oynanırdı.

— G. Cohen'in adapte ettiği ve müziğini J. Chailley'nin yazdığı *Le Jeu d'Adam et d'Eve* 1935'den bu yana birçok defa başarı ile oynanmıştır. (L)

ADAM (Adolphe), fransız bestecisi (Paris, 1803-ay.y. 1856). Bir piyanistin oğludur. Önce Benoist, sonra Boieldieu ile çalıştı. *Pierre et Catherine*, 1829; *le Chalet* (Dağ Evi), 1834; *le Postillon de Longjumeau* (Longjumeau Posta Arabasının Sürücüsü), 1836; *le Roi d' Yvetot* (Yvetot Kralı), 1842; *Si j'étais roi* (Kral Olsaydım), 1852; ve özellikle *Giselle** adlı romantik balesi (1841) başlıca eserleridir. Théâtre-National'in müdürlüğünü yaptı (1847-1848), müzik tenkitleri yazdı: *Souvenirs d'un Musicien* (Bir Müzikçinin Hatıraları). Enstitü üyesi (1844), Paris konservatuarı kompozisyon öğretmeni (1849). [L]

ADAM (Albrecht), alman ressam, gravürcü ve litografyacısı (Bavyera'da Nordlingen 1786-Münih 1862). Özellikle, Avusturya'ya karşı girişilen 1812 ve 1859 Napolyon seferlerinin çeşitli safhalarını canlandıran eserler verdi. Üslûbu gerçeğe çok uygun, fakat kurudur. Bavyera sarayı ressamlığını yaptı. Üç oğlu vardır. Bunlar, babalarının hem öğrencisi olmuş, hem de onun gösterdiği yolda çalışmışlardır: —BENNO (Münih 1812-Kelheim 1892), hayvan ressamı; — FRANTEZ (Milano 1815-Paris 1886), askerlik sahneleri ressamı: — EUGEN Münih 1817-ay. y. 1880), askerî ve günlük olaylar ressamı. (L)

ADAM (Antoine), fransız profesörü (Lille 1899). Lille Üniversitesi Edebiyat fakültesinde dersler verdi (1944), sonra Sorbonne'a girdi (1953). Verlaine üzerine bir incelemeden (1936) başka, bir de *Histoire* de la Littérature Française au XVII'e Siècle* (XVII. yy. Fransız Edebiyatı Tarihi) isimli eseri vardır (1948-1956). [L]

ADAM (Charles), fransız filozofu (Charleville 1857-Riom 1940), Nancy üniversitesi rektörü (1902), Manevî ve Siyasî İlimler akademisi bağımsız üyesi. Eserleri: *La Philosophie de François Bacon* (Francis Bacon'un Felsefesi) [1890], *La Philosophie en France au XIX'e Siècle* (XIX. yy. Fransız Felsefesi) [1894], Paul Tannery ile işbirliği yaparak yayımladığı *les œuvres de Descartes* (Descartes'ın Eserleri) adlı büyük külliyat. (L)

ADAM (François Gaspard), fransız heykeltraşı (Nancy civarı 1710-Paris 1761), Nicolas Sébastien Adam'ın kardeşi. Kardeşlerinin reddi üzerine (1747), bahçelerinin dekorasyonu için Friedrich II'nin arzu ettiği büyük atelyeyi Potsdam'da kurdu, başlanan kısımları Fransa kralının verdiği hediyelerle bitirdi, buraya fransız zevkini soktu. Sanat bakımından kardeşlerinden geridir. Potsdam için *Müzik* adlı eseri yaptı. Birçok eseri bugün de Sans-Souci parklarını süslemektedir. (L)

ADAM (Henri Georges), fransız heykeltraşı ve gravürcüsü (Paris 1904-Perros-Guirec 1967). Jean-Paul Sartre'ın *Sinekler* adlı eseri için yaptığı dekorlarla kendini tanıttıktan sonra (1943), güçlü bir anıt tesiri vermek için, saf hacimler ve birleştirilmiş düz satıhlardan meydana gelen heykeller yaptı: *Phare des Morts* (Ölüler Kılavuzu) Auscehwitz, 1957-1958; Montreal sergisi fransız pavyonunun *obeliski*'i, 1967. Aynı üslûpta büyük ebat gravürleri ve halıları vardır. 1959'da Güzel Sanatlar Millî Yüksek okuluna atelye şefi profesör tayin edildi. (L)

ADAM (Henry), amerikan tarihçisi (Boston 1838-Washington 1918). *History of the United States from* 1801 *to* 1817 (1801'den 1917'ye kadar A.B.D.'nin Tarihi) adlı eserin yazarı. Avrupa Ortaçağı ile ilgili çalışmaları da vardır. (L)

ADAM (Jacob), avusturyalı desinatör ve gravürcü (Viyana 1748-ay.y. 1811). Ünlü kişilerin küçük portrelerini yaptı. (L)

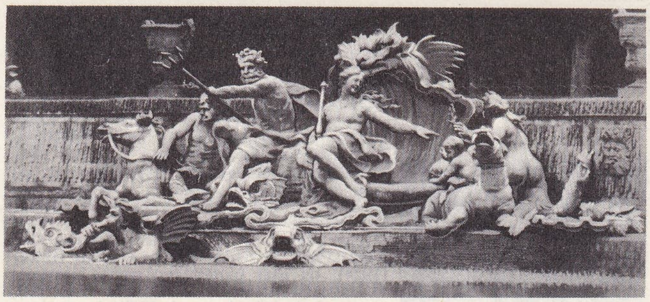

Lambert Sigisbert ADAM'ın eseri heykel «Neptunus ve Amphitrite», Versailles parkı, Paris

ADAM (Jean Victor), fransız ressam ve litografyacısı (Paris 1801-Viroflay 1867). Savaş ve at ressamı. Versailles'ın tarih galerisinde çalıştı, sonra türlü konularda sekiz bine yakın litografya yaptı. (L)

ADAM (Karl), alman katolik ilâhiyatçı ve yorumcusu (Bavyera'da Pursruck 1876-Tübingen 1966). Strazburg üniversitesinde ahlâk (1917), Tübingen üniversitesinde dogmatik ilâhiyat profesörü (1919-1949). Özellikle Tertullianus ile aziz Augustinus'un düşüncelerini inceleyen birçok eser vermiştir. (L)

ADAM (Lambert Sigisbert) [**Adam l'Aîné** denir], fransız heykeltraşı (Nancy 1700-Paris 1759). Önce babası JACOB SIGISBERT'in (Nancy 1670-Paris 1747) yanında, sonra da Krallık akademisinde öğrencilik etti. 1723'de Roma ödülünü kazandı, 1737'de Akademi üyesi seçildi, 1744'de Akademiye hoca tayin edildi. Atelyesinin şöhreti sayesinde, 1740'da Versailles sarayının parkını süslemek için girişilen büyük çaptaki en son ihale ona verildi. Neptunus havuzundaki esas grubu, yani *Neptunus ve Amphitrite* grubu, Fransa'nın en güzel barok heykellerinden biridir. Choisy için yapılmış olan *Balık Avı* ile *Av* isimli mermer grupları (1735-1741) lütufların en büyüğüne uğradı: Louis XV, o zamanki dostu Prusya kralı Friedrich II'ye verilecek ondan daha güzel bir hediye bulamadı. Bellevue şatosu için Madame de Pompadour tarafından bu sanatçıya ısmarlanan *Lirik şiir* isimli mermer eser, Louvre müzesindedir. Adam, *Recueil de Sculptures Antiques* (Eskiçağ Heykelleri Derlemesi) adlı bir eser yayımlamıştır. (L)

Robert ve James ADAM üslûbu Londra'da ev

ADAM (Nicolas Sébastien) [**Adam Cadet** de denir], fransız heykeltraşı (Nancy 1705-Paris 1778), Lambert Sigisbert Adam*'ın kardeşi. O da babasının yanında ve Akademide öğrencilik etti; bir süre Montpellier'de kaldı, oradaki konakları ve satoları çekici dekorlarla süsledi; sonra Roma'ya ağabeyi Adam'ın yanına gitti. Fransa'ya döndükten sonra *Prométhée Enchaîné* (Zincirli Prometheus) adlı grubu ile 1762'de Akademiye kabul edildi. Teknik ustalığını en fazla gösteren eseri, Nancy'deki Bon-Secours adak kilisesinde bulunan *Tombeau de la Femme de Stanislas de Pologne* (Polonya'lı Stanislas'ın Karısının [Katerine Opalinska] Mezarı)'dır 1949. (L)

ADAM (Paul), fransız yazarı (Paris 1862-ay.y. 1920). 1885'de *Chair Molle* (Gevşek

Nicolas Sébastien ADAM'ın eseri heykel (solda detayı) «Zincirli Prometheus»

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

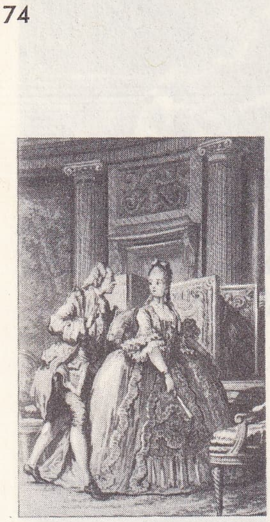

Adamcıl (Molière'in komedisi) Resim, Moreau le jeune

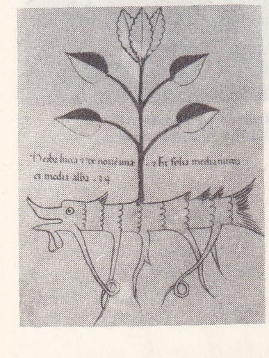

ADAMOTU Pavia kütüphanesi

Arthur ADAMOV

Ten) adlı natüralist bir romanla yazarlığa başladı. Yayımladığı eserler: *le Thé chez Miranda* (Miranda'larda Çay) [1886] ve Moréas'la birlikte yazdığı *les Demoiselles Goubert* (1886), *Soi* (Kendi) [1886], *la Bataille d'Uhde* (Uhde Savaşı) [1897], *la Force* (Kuvvet) [1899], *Basile et Sophia* (1899), *l'Enfant d'Austerlitz* (Austerlitz Çocuğu) [1902], *la Ruse* (Kurnazlık) [1903], *Au soleil de Juillet* (Temmuz Güneşinde) [1903], son üç roman *la Force*'un devamıdır; *le Serpent Noir* (Kara Yılan) [1905], *Irène et les Eunuques* (İrène ve Hadımlar) [1907], *le Trust* (Tröst) [1910], *le Lion d'Arras* (Arras Arslanı) [1920], *le Culte d'Icare* (İkaros Kültü) [1924], bu eser ölümünden sonra bitmemiş olarak yayımlandı. Paul Adam'ın kabiliyeti, yazma kolaylığında, verimliliğinde, üslûbunun aşırı zenginliğinde, kitleleri harekete getirme yeteneğinde, hayal gücü sayesinde ilerde gerçekleşebilecek şeyleri sezmesinde (*Lettres de Malaisie* [Malezya Mektupları] 1897 ve *Cité Prochaine* [Geleceğin Kenti] 1908, adlı eserlerindeki ütopya ile Wells'in öncüsü olmuştur) ve hem natüralizm'e hem de sembolizm'e bağlı olan eserinde bu iki rakip eğilimi bağdaştırmasındadır. (L)

ADAM (Robert), iskoçyalı mimar ve dekoratör (Kirkcaldy 1728-Londra 1792). Birçok ülkeyi dolaştı, Fransa ve İtalya'da eski çağ anıtlarını, 1764'te Clérisseau ile, Spalato'da, Diocletianus sarayını inceledi. Kardeşi JAMES (Kirkcady 1730-Londra 1794) ile birlikte çalışarak, Londra'da birçok anıt yaptı. 1778'de *Works of Architecture* (Mimarlık Eserleri) isimli bir kitap yayımladı. XVIII. yy. sonunda, İngiltere'de bu eserin çok büyük bir etkisi oldu ve yunan pompeİ üslûplarını ingiliz evlerine göre ayarlayan bir yeni-klasik üslûbun tutunmasında rol oynadı. (L)

ADAMA veya **ADMAH,** Güney Pentapolis şehirlerinden biri. Mukaddes kitaba göre, Sodom ve Gomore ile aynı zamanda harap olmuştur. Yerinin Lût gölü güneyinde olduğu kabul edilir. (L)

ADAMAK geçl. f. İlâhî bir kudrete, bir dileği kabul edip gerçekleştirdiği takdirde yerine getirmek üzere vaatte bulunmak; *Bana hamile iken Merkez Efendi'ye kurban adamış* (A.K. Tecer).‖Bağışlamak, vakfetmek, feda etmek, canını yoluna koymak, yemin niteliğinde söz vermek: *Kanımızı sen de biz de adamışız dalgalara* (E. B. Koryürek). *Kendini vatana, bir ideale, bir davaya, bir yola, bir uğra adamak...*

◆ **Adanmak** edilg. f. Adak konusu olmak, adak edilmek: *Eyüp Sultana adanmış bu kınalı koç...* (M)

ADAMAKILLI sıf. ve zf. (ar. *âdem*'den adam; *akıl* ve türk. *-lı*). Mükemmel, dört başı mamur, yerli yerinde, iyi, uygun: *Galip bey gibi paralı ve adamakıllı bir kısmeti tepti.* (H. E. Adıvar). ‖ Tamamiyle, iyice: *Muayyen bir medeniyet dairesi içinde yaşadığımız halde onu adamakıllı yazamamışızdır* (A. Ş. Hisar). *Senin sinirlerin adamakıllı bozulmuş* (Peyami Safa). *Hava adamakıllı soğudu.* (M)

ADAMANTİN sıf. (yun. *adamantinos*, sert, katı). Miner. Elmas parlaklığında.

— Anat. Dişlerin minesini meydana getiren madde için kullanılır: *adamantin hücre.* (L)

ADAMANTOBLAST bİş. i. (yun. *adamas, antos*, elmas; *blastos*, tomurcuk). Histol. Diş minesini ifraz eden diş folliküllünün iç tabakasının yüksek hücresi. (Bütün adamantoblastlar bir sıra üzerine dizilmişlerdir.) [L]

Adamastor, *Os Lusiadas*'ın bir kahramanı (böl. V, kıta 39-60). Ümit burnunu temsil eder. Tehdit edici kehanetleri ile, Vasco de Gama ile arkadaşlarını durdurmağa çalıştı. Camoens, bu dev'in ismini Sidonius Apollinaris'tan almıştır. Bu isme Rabelais'de de raslanır. (L)

ADAMAVA (Adamaoua), Afrika'nın, Kamerun ile Nijerya sınırlarında yer alan bir bölgesi. 1 000 m. yükseltide granitli bir yayladır; kuzey ve batı kenarı yakınlarında 1 500 m.'yi aşar, Benve ovaları üzerinde birden yükselir; burada lav akıntıları, kraterler ve çöl çukurları gibi çeşitli volkanik faaliyet izlerine rastlanır. İklim tropikal olmakla beraber, yağışlar yağmur mevsiminde 1 250 mm.'yi bulur. İçinde seyrek olarak orman galerilerine rastlanan savanlardan meydana gelen Adamava, müslüman Pöl'ler tarafından fethedildi. Geçim daha çok büyük baş hayvan yetiştirmeğe dayanır ve bazı maden yatakları (kalay) işletilir. —Kamerun cumhuriyetinin Adamava idarî bölgesinin nüf. 182 300; merkezi *N' Gaundere*'dir.

— Daha önce Fombina denilen bölgenin adı, çevrenin birleştiricisi olan ve 1848'de Yola'da ölen Adama'dan gelir. Bununla beraber Adama'nın ölümü üzerine, ona boyun eğmiş olanlar tekrar bağımsız oldular ve iç savaşlar ancak Avrupalıların (XIX. yy. sonunda Almanlar) memleketi ele geçirmeleri üzerine son buldu. (L)

ADAMA VAN SCHELTEMA (Carel Steven), hollandalı yazar (Amsterdam 1877-Bergen 1924). Toplum konularını ele aldığı şiirlerinde, ülkücü bir iyimserliği, sade bir söyleyişle dile getirir. (L)

Adam Bede, George Eliot'un romanı (1859). XIX. yy. başlarındaki ingiliz köylerinin örf ve âdetlerini çok sadık bir şekilde yansıtır. Yazar, kendi aile hatıralarından ilham almış ve romanın kadın kahramanı Dinah Morris'in şahsında, genç bir metodist vaizi bütün yönleriyle canlandırmıştır. (L)

ADAM Bremenli, XI. yy. alman kronikçisi. 1067'de Bremen piskoposluk meclisi üyesi ve okul müdürü. *Hamburgische Kirchengeschichte* (Hamburg Kiliseleri Tarihi) [788'den 1072'ye kadar] adlı eserin yazarı. (L)

Adamcıl (*Le Misanthrope*), Molière'in 5 perdelik, manzum komedisi (4 haziran 1666). Molière'in, başka bir eserden ilham almadan yazdığı ender komedilerinden biri. *Adamcıl*'ın konusu, alışılmış komedi olay örgülerinden son derece farklıdır; bütün piyes bir kişinin, Alceste'in karakterindeki gelişme üzerine kurulmuştur. Alceste, dürüstlüğü ve içtenliğiyle sevgimizi kazanır, ama inadı, kızgınlıkları gülünçtür; büyük hatası, Célimene gibi hafif bir kadına bağlanmasıdır. J.-J. Rousseau, Molière'i, Alceste'in meziyetini gülünçleştirmiş olmakla suçlamıştı; aslında Molière'in mahkûm ettiği şey, *Adamcıl*'ın en iyi niyetlerini bile bozan aşırılıklar ve tezatlardı. Böyle bir karakter için her türlü toplum hayatı imkânsız olur: Alceste «insanlık dostu» Philinte'in hoşgörür iyimserliğini kabul edemez; önüne gelene okuduğu şiirleri için yalnızca iltifat bekleyen züppe şair Oronte'un iddiacılığına katlanamaz. Célimene'in çevresinde toplanmış insanlar onu çileden çıkarır. Célimene'in, küçük asillerin alkışları arasında, dostlarını küçük düşürecek şekilde konuştuğunu görünce öfkelenir. Ama, kendisine yaptığı hakaretlerden dolayı Célimene'den nefret eden dürüst Arsinoe'ye de gönlü kaymaz. Célimene'in uçarılığını ispatlayan bir mektubu gördükten sonra, hırsından gidip iyi yürekli Eliante'a aşkını ilân eder, ama gene de Célimene'in hükmü altına girmekte gecikmez, ve ancak Célimene bu aldatmaca ile dolu çevreyi kendisiyle birlikte terketmeyi reddettikten sonra onunla ilgisini keser. (L)

ADAMELLO, Kuzey İtalya'da, Trentino bölgesinin kireçli Alp'lerinde Camonica ve Rendana vâdileri arasında yükselen bir dağ kütlesi 3 554 m. Granit kayalarından meydana gelmiştir, büyük buzulları vardır. (L)

ADAMİN i. (fr. *adamine*). Miner. Hidratlı tabiî çinko arsenik ($Zn_2AsO_4[OH]$). Ortorombik simetrili, mor, sarı, pembe veya yeşil billûrlar veren bu sirim, olivenit ile izomorf'tur. (L)

ADAMKİEWİCZ (Albert), polonyalı hekim (Zerkow 1850-Viyana 1921). Krakov üniversitesinde patoloji hocası (1878). Yayımladığı eserleri: *«Ter İfrazatı», «İki Yanlı Simetrik Sinirlerin Görevleri»* (1878), *«İnsanda Omuriliğinin Kan Damarları»* (1881-1882), v.d. (L)

Adamkilise anıtı. Esk. Rom. Daçyalılara karşı kazandığı zaferi kutlamak için, imparator Adrianus'un yaptırdığı sanılan, ama son zamanlarda, romanyalı bilgin Florea Bobu Floresču'nun yönettiği araştırmalar sonunda, bütünüyle Trajanus çağına ait olduğu meydana çıkan büyük ve yuvarlak anıt. Tuna kıyısında, Dobruca'da, aynı adı taşıyan köy yakınında bu anıtın önemli kalıntıları vardır. (L)

ADAM le Bossu (Kambur), veya (babasının adıyle) **Adam De La Halle,** Picardie'li truver (Arras 1240'a doğr.-Napoli 1285'e doğr.). Bir çeşit fantezi dolu tiyatro rövüsü olan ve içinde müzikli nakaratlar bulunan *Jeu de la Feuillée*'yi (Çardak Oyunu) 1262'de Arras'da oynattı. Bilgisini arttırmak için Paris'e gitti, orada yapı bakımından geleneğe uygun üç sesli mote'ler besteledi. Arras'a dönünce, üç sesli latince kondüvi'lerin yapısını fransızca metinlere uydurarak yenilik yaptı; *li Rondel Adan* (Adan'ın Rondoları) başlığı altında toplanmış olan bu eserlerden, elimizde on dört rondo, bir rondovirelai ve bir ballad kalmıştır. Donai'de iki yıl sürgünde kaldıktan sonra (1272-1274), şair sıfatıyle Artois kontu Robert II ile birlikte Charles d'Anjou'nun Napoli'deki sarayına gitti. Orada 1282'den az sonra pastürel (pastourelle) ile berjöri (bergerie) türlerinin, araya şarkılı nakaratlar katılarak birleştirilmesinden meydana gelen *Jeu de Robin et Marion*'u (Robin ile Marion Oyunu) oynattı. Mucize, fars, moralite gibi tiyatro türlerinde süregelen bu nakaratlardan ileride vodvil, sonra da opera-komik doğmuştur. (L)

ADAM le Breton (*Armorik*'li veya *İngiltere*'li), Saint-Victor (Paris) piskopos meclisi rahibi (1112'ye doğr. 1177 veya 1192). Kilise azizleri üzerine, ilâhiyatçı düşüncesiyle mistik ilhamın bağdaştığı şiirler ve metin'li (prosa) *sekans* (melizmler) türünün üçüncü halini uygulayan bir müzik (*sol* ve *re* makamları) yazdı. Kusursuz ritmik'i, Guido d'Arezzo'nun ritmik'ini andırır ve müzik bakımından gregoryen anlayışına ve Ortaçağ ritmik makamlarının ilk aşamasına bağlıdır. (L)

ADAMODANA. Esk. coğ. Ceyhan üzerinde, Anazarbos'un güneybatısında bir kale, Arap -Bizans çatışmasında önemli rol oynadı. (M)

ADAMOTU veya **ABDÜSSELAMOTU** i. Kökü batıl inanışlara yol açmış olan ünlü bitki. (Patlıcangiller [*Solanaceae*].)

— ANSİKL. Bot. *Adamotları* büyük ve etli kökleri olan bitkilerdir. Kök genellikle iki kola ayrılmıştır. Bütünüyle insan vücudunun gövde ve bacaklarını hatırlatması, bir takım söylentilerin yayılmasına yol açmış olsa gerektir. Adamotunun sapı ilkeldir. Çok büyük ve saplı kök yaprakları vardır. Bol çiçeklidir. Bu çiçekler mavi, beyaz, kırmızı veya morumsudur, kök saplarında toplanmıştır. Akdenizin kıyı bölgelerinde yetişen beş çeşit adamotu vardır: eczacılıkta kullanılan çeşidi Sicilya ve Calabria'da pek boldur. Sonbaharda çiçek açar ve özellikle ilâç olarak yetiştirilir. Belladon'dan daha etkili bir şekilde, gözbebeğini büyütme özelliği vardır. Adamotunda belladon'daki alkaloitler (hioksiamin ve kopolamin) dışında *mandragorin* de bulunur.

— Büyücülük. Hiçbir bitki bu kadar batıl inanışa konu olmamıştır. Bazen insana benzeyen köklerinin garip şekli, adamotunun ün salmasına yardım etmiştir. Musevî geleneğine göre cennette yetişmiştir. Yunanlılarda ve Romalılarda iksir yapımında kullanılır, insanı âşık ettiğine, kısırlığı giderdiğine, parayı çoğalttığına inanılırdı. Büyücüler dualarında kaba heykeller şeklinde adamotu kullanırlardı. Büyücü toplantılarına gidilirken, eller adamotlu merhem ile oğuşturulurdu. Issız yerlerde, çok defa darağaçlarının yakınında, her türlü tılsım tedbirleri alındıktan sonra adamotu toplanırdı. O kadar aranan ve kıymetli bir bitkiydi ki, bir araya getirilen köklerle sahteleri bile yapılırdı. (L)

ADAMOV (Arthur), rus asıllı fransız tiyatro yazarı (Kafkasya'da, Kislovodsk 1908). 16 yaşında Paris'e gitti, gerçeküstücü hareketin ilk gösterilerine katıldı. Alman işgali sırasında Argelès kampında esir kaldı, fransız tiyatro âlemine ancak kırk yaşında girebildi.

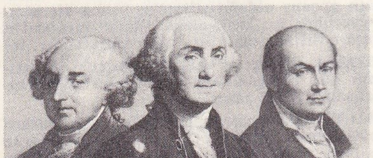

John ADAMS, G. Washington ve John Quincy ADAMS

Foto. Bernand (LAROUSSE)

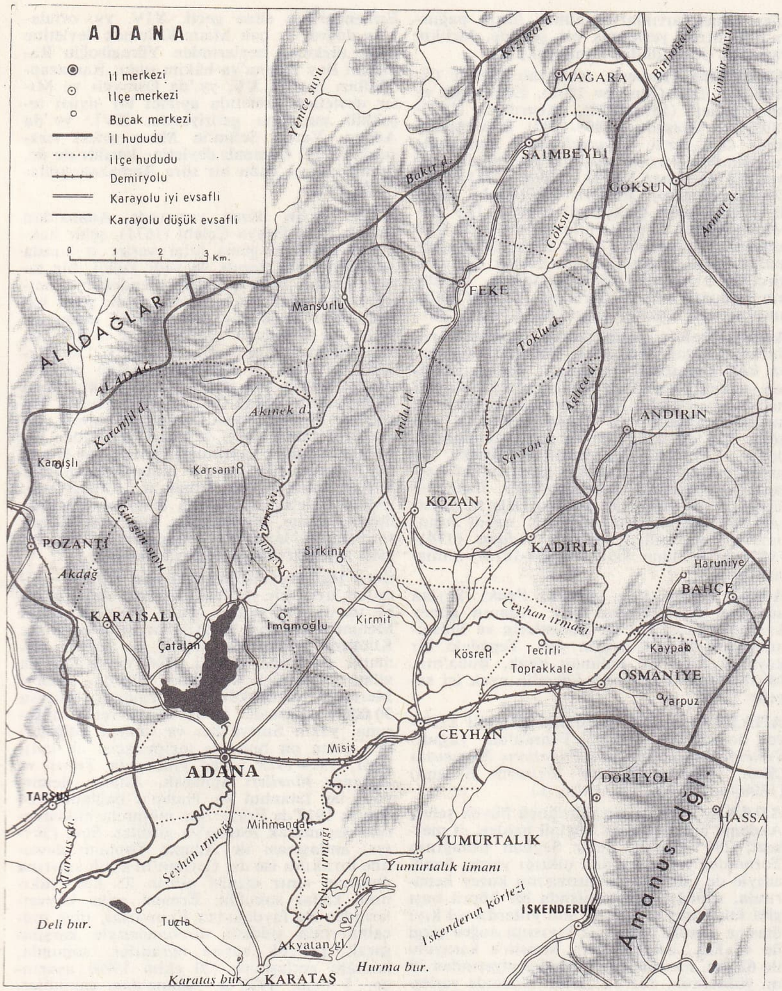

ADANA il haritası (Yazısı 76. sayfada)

Ulucami'nin iç avlusu

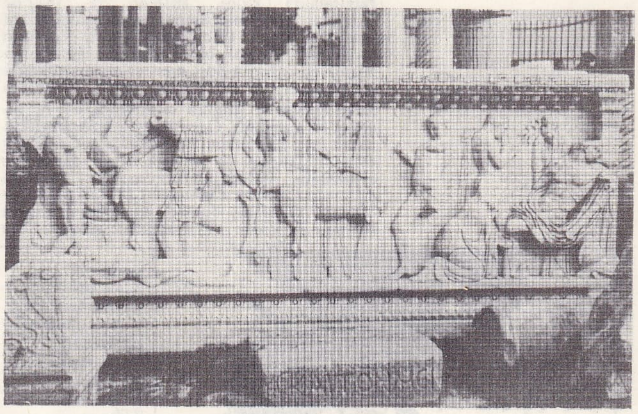

Adana müzesi'nde eski yunan lahdi

Dostoievski'nin, Strinberg'in etkisini taşıyan ilk piyeslerinde, insanların birbirlerine yaptıkları zulümleri açıklar: gülünç ihtirasların kurbanı olan birtakım özsüz, bomboş kahramanlar, beylik kalıplardan meydana gelen bir dil kullanırlar ve ezilmekten kurtulmak için diğer insanları ezmekten başka çıkar yol bulamazlar (*La Grande et la Petite Manœuvre* [Büyük ve Küçük Manevra], 1950; *L'Invasion* [İstilâ], 1950; *La Parodie* [Parodi], 1952; *Le Professeur Taranne* [Profesör Taranne], 1953). Bununla beraber, yabancı eserleri de tercüme veya adapte eden Adamov'un sanatı (Büchner'den *Danton'un Ölümü,* Marlowe'dan *Edward II,* Gorki'den *Küçük Burjuvalar,* ve Gogol'dan *Ölü Canlar*), tarihî ve sosyal çevreye yön verici bir önem tanıyan dramatik bir şekle doğru gelişmiştir. (*Tous Contre Tous* [Herkes Herkese Karşı], 1953; *Le Ping-Pong,* 1955; *Paolo Paoli,* 1957; *Le Printemps* 71 [71 İlkbaharı], 1963). İlhamını Brecht'den alan Adamov, eserine daha öğretici bir biçim vermek ister (*La Politique des Restes* [Kalıntılar Politikası], 1963), fakat bir meselden pratik bir eylem formülü doğabileceğine inanmaz. Seyirciden istediği, olumlu bir ideolojiyi kabul etmesinden çok, olumsuz bir görüntüden kopmasıdır. Tiyatro üzerindeki düşüncelerini ve tenkit makalelerini *İci et Maintenant* (Burada ve Şimdi) adlı derlemede toplamıştır. (L)

ADAMS (Charles Francis), amerikalı diplomat (Boston 1807-ay.y. 1886). John Quincy Adams'ın oğlu. 1858'den itibaren Federal Senato'da Massachusetts'i temsil etti. Köleliğe karşı çıktı. Kuzey-Güney savaşında orta elçi olarak Londra'ya gönderildi, Cenevre'de Alabama meselesinin çözümüyle ilgili çalışmalara katıldı. (L)

ADAMS (Charles Francis), amerikalı iktisatçı ve tarihçi (Boston 1835-Washington 1915). Charles Francis Adams'ın oğlu. 1884'ten 1890'a kadar Union Pacific Railroad'un başkanı. Özellikle Massachusetts hakkında tarih kitapları yazdı. (L)

ADAMS (Charles Kendall), amerikalı tarihçi (Vermont'ta Derby 1835-Kaliforniya'da Redlands 1902). Michigan üniversitesinde profesörlük etti. Başlıca eserleri: *Democracy and Monarchy in France* (Fransa'da Demokrasi ve Monarşi) [1874], *Manual of Historical Literature* (Tarih Bibliografyası Elkitabı) [1882]. (L)

ADAMS (James Truslow), amerikalı tarihçi (Brooklyn 1878-Southport, Connecticut 1949). Önce New York borsasına girdi, 1912'den itibaren de tarih meseleleriyle meşgul oldu. 1919'da Barış konferansına katıldıktan sonra, kendini yalnız tarih incelemelerine verdi. Başlıca eserleri: *The Epic of America* (Amerika Destanı) [1931], Amerika tarihi üzerine bir *Sözlük* (5 cilt, 1940) ve bir *Atlas* (1943). [L]

ADAMS (John), amerikalı devlet adamı (Braintree [Quincy], Massachusetts 1735 -ay.y. 1826). 1758'de baroya kabul edildi ve İngiltere ile sömürgeleri arasında vergiler konusunda anlaşmazlıklar çıktığı sırada, mantık gücü ve medenî cesaretiyle kendini çabuk gösterdi. Whig partisi üyelerini etrafında topladı, görüşmelerin kesilmesini önlemeğe çalıştı. 1774 ve 1775 kongrelerine gönderildi, Jefferson ile birlikte bildirilerin ve bağımsızlık beyannamelerinin kaleme alınmasına hizmet etti. Washington'u uğradığı hücumlara karşı destekledi. Cumhuriyetin ilânından sonra, para yardımı sağlamak için Fransa'ya ve Hollanda'ya gönderildi, barıştan sonra kral George III nezdinde Amerika Birleşik devletlerinin ilk büyük elçisi oldu (1785). Memleketine dönünce, Anayasanın alacağı son şekil üzerinde çalışmalara katıldı; 1788 ve 1792'de Başkan yardımcılığına seçildi ve 1797'de Washington'un halefi oldu. Büyük başarıları bu tarihte son bulur. Başkanlığı pek iyi geçmedi. Demokratlar, Fransa'ya karşı girişilen savaştan dolayı kendisine acı sitemlerde bulundular. Malî güçlükler, yabancılara karşı ve düzeni korumak maksadı ile alınan tedbirler halkı ondan soğuttu. 1800 seçimlerini Jefferson'a karşı kaybedince Braintree'ye çekildi. (L)

ADAMS (John Couch), ingiliz astronumu (Lidcot, Cornwall 1819-Londra 1892). Le Verrier'den ayrı olarak, fakat aynı zamanda, Uranus gezegeninin devrindeki düzensizliklerin sebebini araştırmağa koyuldu. Yaptığı hesaplar onu, daha uzaklarda bulunan Neptün gezegeninin varlığını ispat etmeğe ve yerini belirtmeğe götürdü. Muhtırasındaki sonuçlar o zaman dikkat nazarına alınmadığından, Le Verrier'nin vardığı sonuçlar onunkilerden önce yayımlandı. Çeşitli incelemeleri ve bu arada Ay üzerine ileri sürdüğü nazariye *The Scientific Papers of John Couch Adams* (John Couch Adams'ın İlmî İncelemeleri) başlığıyle Cambridge üniversitesi tarafından bastırıldı. (L)

ADAMS (John Quincy), amerikalı devlet adamı (Braintree 1767-Washington 1848). Diplomasi alanında babası John Adams tarafından yetiştirildi, birçok memlekete onunla gitti. Kısa zamanda usta bir siyaset adamı

Harita. Zeki Başer (MEYDAN) ; Foto. Metin Sözen, Adana müzesi arşivi

olduğunu gösterdi, başkan Monroe tarafından Dışişleri bakanlığına getirildi, *Monroe doktrini* diye adlandırılan bildiriyi kaleme aldı. Başkanlığı sırasında (1824-1828) eski başarısını sürdüremedi. (L)

ADAMS (Samuel), amerikan siyaset adamı (Boston 1722-ay.y. 1803), amerikan istiklâlinin kurucularından. İngiltere'ye karşı olanlar arasında çok çabuk sivrildi. Vatanseverleri bir araya toplamak için «Causus Club»'ü kurdu ve Massachusetts adına diğer sömürgelere gönderilen belgelerin çoğunu kendisi yazdı. Filadelfia kongresinde esas rolü oynadı. (L)

ADAMS (Walter Sydney), amerikan astronomu (Antakya 1876-Pasadena 1956). Mont-Wilson rasathanesinde astronom olarak çalıştı (1909), ve 1923-1946 yılları arasında bu rasathaneyi idare etti. Güneşin devir hızını ölçtü, yıldızların hareketiyle spektroskopi hakkında birçok eser yazdı. Kohls Chütter ile işbirliği yaparak, tayftan elde edilen salt görünür büyüklüklerle, gözlem yoluyle elde edilen nispî görünür büyüklükleri kıyaslayarak, birçok yıldızın mesafesini tespit edebildi. (L)

ADAMS (William), ingiliz denizcisi (Kent'te Gillingham 1524-Japonya'da 1620). 1600 yılı nisan ayında, gemisiyle Kiusiu'da bir limana sığınmak zorunda kaldı, esir edildi, Osaka'ya gönderildi. Müşavir olarak şogun İyeyasu'nun hizmetine girdi, ölünceye kadar Japonya'da kaldı. 1616'da ve 1617'de Japonlar hesabına, Siam'a ve Koşinşin'e iki yolculuk yaptı. Ölümünden sonra Edo'nun (bugünkü Tokyo) bir sokağına, hatırasına hürmeten, «Anjin-Şo», yani «Kılavuz sokağı» adı verildi. İlgi çekici mektupları vardır. (L)

ADAMSİA i. (ingiliz natüralisti *C. B. Adams*'ın adından). Genellikle karındanayaklılar'ın boş kabukları üzerinde tutunarak, bir cins «pağurya» ile birleşik hayat süren bir denizgülü. Akdeniz kıyılarında bulunan *Adamsia Palliata, Eupagurus Prideauxi* ile ortak olarak yaşar; bunlar, karındanayaklının kabuğu üzerinde veya içinde, *Adamsia*'nın ağzı yemek artıklarını almak üzere pağurya'nın altına yerleşmiş bir şekilde, birlikte yaşarlar. (Metridiidae familyası.) [L]

ADAMSON (Robert), iskoçyalı filozof (Edinburgh 1852-Glasgow 1902). Edinburgh ve Manchester (1876-1893), Aberdeen (1893-1895) ve Glasgow (1895-1902) üniversitelerinde ders verdi. *Encyclopedia Britannica* ve *Mind*'da birçok makale yayımladı, *Bacon* (1876), *Kant* (1879), *Fichte* (1881), *The Development of Modern Philosophy* (Modern Felsefenin Gelişmesi) [1903], *The Development of Greek Philosophy* (Grek Felsefesinin Gelişmesi) [1908] üzerinde araştırmalar yaptı. Kant'ınkine benzer bir tenkitçilikten hareket eden Adamson, hayatının sonuna doğru, Bertrand Russell'inkini andıran bir tenkitçi gerçekçiliğe vardı. (L)

Adams-Stokes sendromu, karıncıkların durmalarından ileri gelen, konvülsiyonlu veya konvülsiyonsuz bayılmaya kadar gidebilen şiddetli nöbetlerle ortaya çıkan sürekli nabız yavaşlaması. Bu durum kulakçık ve karıncık atmalarının uyuşmazlığından ileri gelir, bu da kulakçık-karıncık blokundan doğar. Genellikle bu sendrom, sürekli bir nabız yavaşlığı ile birlikte gider, fakat başlangıçta bu belirti bulunmayabilir. İrkilmeyi kulakçıktan karıncığa götüren *His* huzmesinin bir bozukluğuna bağlıdır. Adını irlandalı iki hekimden [Robert *Adams* (1791-1875) ve William *Stokes* (1804-1878)] almıştır. (L)

ADAM tepesi (ing. *Adam's Peak*), Seylan adasının zirvelerinden biri; Adanın güney kısmındadır; 2 243 m. Budistlerin ve Müslümanların önemli ziyaret yeri. Tepedeki bir kayanın üzerinde bulunan oyuk, Buda'nın, Müslümanlara göre de Âdem'in ayak izi sayılır. (L)

ADAMUCCİ, italyan hekimi (Napoli 1750'ye doğr.-Paris 1827). Fransa'da yaşadı. *Système Mécanique des Fonctions Nerveuses* (Sinir Fonksiyonlarının Mekanik Sistemi) [1808] adlı eserin yazarıdır. (L)

ADANA, Türkiye'nin dördüncü büyük şehri, Akdeniz bölgesinin en önemli beldesi, il merkezi; 289 919 nüf. Şehir Seyhan ırmağının Toros dağları arasından çıktığı yerde, kendi adıyle de tanınan Çukurova'nın kuzey kenarında, ırmağın sağ tarafında bir köprü başı gibi kurulmuştur; ancak son yıllarda sol kıyı ötesine yayıldı. Akdeniz kıyısına doğru çizgi ile 40 km., iskelesi olan Mersin'e karayolu ile 62 km. mesafededir; deniz seviyesinden 20 m. yükseltide, düz bir zemin üzerinde yerleşmiş bulunan şehrin ortasında Tepebağ mevkii basık bir sırt halinde yükselir.

— Tar. Adana, İlkçağda, muhtemel olarak Anadolu'yu baştanbaşa kesen ve Gülek boğazından Çukurova'ya inen yol üzerinde, aynı zamanda bir liman durumunda olan Tarsus ile, daha doğuda Ceyhan ırmağı üzerindeki Mopsuestia (Misis) arasında bir konak yeri durumunda idi. Adana'nın önemi, dağlar arasından ovaya inen Seyhan'ın kolay geçilen bir yerinde «köprü başı» rolü oynamasından ileri gelmiş olmalıdır. Bizanslı Stefan, Uranus'un iki oğlu Adanus ile Sarus'un, Tarsuslular ile savaşarak şehri kurduklarını, bunlardan birinin adını şehre, ötekinin de ırmağa (*Sarus*, Seyhan'ın eski adı) verdiklerini söyler; bu efsanenin, Adana ile Tarsus arasında süre gelen rekabet ve didişmelerin derin köklerini hatırlatmak bakımından değeri vardır.

Pek eskiden beri kullanılmış bir yol üzerinde bulunan Adana, tarih boyunca birçok istilâlara uğradı; Hitit (M.Ö. XV. yy.), Asur, sonra İran (M.Ö. VI. yy.); Büyük İskender'den sonra (M.Ö. 333) Selefki'lerin ve Mısır Batlamyus hanedanının, nihayet M.Ö. I. yy.'da Pompeius eliyle Roma'nın hâkimiyetine girdi. Özellikle Doğu Roma devrinde ticareti gelişti. Seyhan üzerinde 300 m.'ye yakın uzunluktaki 21 gözlü meşhur taş köprü, VI. yy.'ın ilk yarısında Justinianus tarafından, belki Hadrianus'un yaptırmış olduğu daha eski bir köprü yerinde, inşa edildi. İslâm akıncıları Adana yöresine ilk olarak VII. yy.'da, Halife Ömer zamanında geldiler. Emevî halifesi Abdülmelik şehri fethetti; Abbasîler devrinde islâm hâkimiyeti daha kökleşti ve buraya türk kabileleri yerleştirildi. X. yy.'da bir aralık Bizanslılara geçen Adana, XI. yy. sonlarında Selçuklular tarafından geri alındı; bir süre Haçlıların, Kilikya Ermenilerinin eline geçti. XIV. yy. ortalarına doğru, az çok Mısır Kölemen devletine bağlı türkmen beylerinden Yüregiroğlu Ramazan Bey Adana'ya hâkim oldu. Ramazanoğulları beyliği XV. yy.'da Osmanlı ve Mısır devletleri arasında ayırıcı bir siyasî teşekkül meydana getiriyordu. XVI. yy.'da Adana, Yavuz Selim'in Mısır seferi sırasında (1517) Osmanlı devletine katıldı ise de, eyalet idaresi daha bir süre Ramazanoğullarında kaldı.

XVII. yy.'ın ikinci yarısında Adana'dan geçmiş olan Evliya Çelebi (1671), şehir hakkında oldukça geniş bilgi verir: o sırada Adana'nın iki kapılı ve yedi kuleli, bir tarafı Seyhan ile, öte kenarı hendekler aracılığıyle korunan bir iç kalesi vardı; şehir kalenin batı ve kuzey taraflarında uzanıyor, hepsi de kerpiçten olmak üzere 8 700 evi, beşi büyük olmak üzere 70 camii, 130 dükkânı, 17 hanı ve bir kapalıçarşısı bulunuyordu; şehrin çevresinde surlar yoktu, ama mahallelerin sokak başlarında geceleri kapatılan kapılar vardı, sokaklar toprak olmakla beraber, çarşı ve pazar yerlerinde yaya kaldırımları yapılmıştı; şehrin etrafı bağ ve bahçeler ile çevrili bulunuyor, bunlar bostan dolaplarıyle ırmaktan sulanıyordu. Evliya Çelebi, Adana'nın ürünleri arasında limon, turunç, zeytin, incir, nar, şekerkamışı ve pamuğu saymakta, pamuğun önemli bir gelir kaynağı olduğunu söylemektedir.

Önce Halep eyaletine bağlanan Adana, sonradan ayrı bir eyalete merkez oldu. XIX. yy.'ın ilk yarısında, Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından istilâ edildi ve Kütahya antlaşması (1840) ile tekrar Osmanlı devletine döndü. 1867'de Adana'da vilâyet teşkilâtı kuruldu, 1886'da iskelesi Mersin'e, demiryolu ile bağlandı; nüfusu 30 000'e yükseldi. Şehir ve çevrenin nüfusuna, yazın Suriye'den ve komşu bölgelerden gelen on binlerce tarım işçisi de katılırdı. 1914-1918 savaş yıllarında *Toros* ve *Amanos tünelleri* açılarak, Adana, demiryolu ile İstanbul ve Halep'e bağlandı. 24 Aralık 1918'de Fransızlar, mütareke hükümlerine dayanarak Adana'ya girdiler. Sevr (Sèvres) antlaşması ile Adana, Osmanlı devletine bırakıldı ise de, Ceyhan'ın aşağı sınırına dayanan sınır çizgisi şehrin 25 km. yakınına kadar sokuldu. Ermeni milis kuvvetlerinden de faydalanan Fransızlar, türk mücahitlerinin şiddetli direnmeleriyle karşılaşarak, pekçok kayba uğradılar; sonunda, Ankara antlaşması (20 ekim 1920) uyarınca, 5 ocak 1922'de Adana'dan çekildiler. XX. yy. başlarında Adana'nın nüfusu 20-30 000 arasında tahmin ediliyordu. Cumhuriyet devrinde yapılan ilk sayımda (1927) bu nüfus 72 600 olarak tespit edildi; 1945'te 100 800'e, 1955'te 168 600'e vardı; 1960'ta 231 500, 1965'te ise 290 000 oldu. Şehirde nüfusun artması, her ne kadar 1950'den sonra çevrede gelişi güzel kurulan gecekonduların yayılmasına sebep olmuş ise de, bu süre içinde Adana, medenî bir çehre kazandı, asfalt ve parke döşeli geniş caddelere, güzel parklara, büyük iş hanlarına ve sevimli villalara sahip, malî ve ticarî bir merkez halini aldı; yeni fabrikalar (dokuma ve iplik, nebatî yağ ve sabun, un, deri, tütün, kereste, demir araçları), tamirhaneler kurularak Türkiye'nin sanayi merkezleri arasına girdi.

— G. santl. Adana ve çevresinde çeşitli çağlara ait kalıntılara rastlanır. İslâm öncesi devre ait en mühim yapı, bugün *Taşköprü* diye anılan, Roma devri köprüsüdür (yaklş. M.S. 384). Seyhan üzerinde, 21 gözlü tasarlandığı anlaşılan köprünün bugün 18 gözü seçilebilmektedir. Ramazanoğulları'ndan kalma bir yapı olan ve çevresindekilerle beraber büyük bir yapı topluluğu meydana getiren *Ulucamii* Halil Bey başlatmış, oğlu Pirî Paşa tamamlatmış, cami, Osmanlılar devrinde yeniden elden geçirilmiştir. 1513 tarihli yapının bir özelliğini meydana getiren çiniler, Osmanlı imparatorluğu devrinden kalan en güzel örneklerdendir. Cami çevresindeki yapılar arasında tek kubbeli türbe, 1540 tarihli Pirî Mehmed Paşanın yaptırdığı medrese başta gelir; bu yapıda, Güney Anadolu'nun zengin taş işçiliği ilk bakışta göze çarpar, osmanlı mimarisinin genel karakteri burada henüz kesinlikle belirmemiştir. Ulucamiin yanısıra, daha erken bir tarih taşıyan *Ağaca mescit* (1409), küçük bir yapı olmasına rağmen, bir çok yönlerden özellikler gösterir; yapının giriş kapısın-

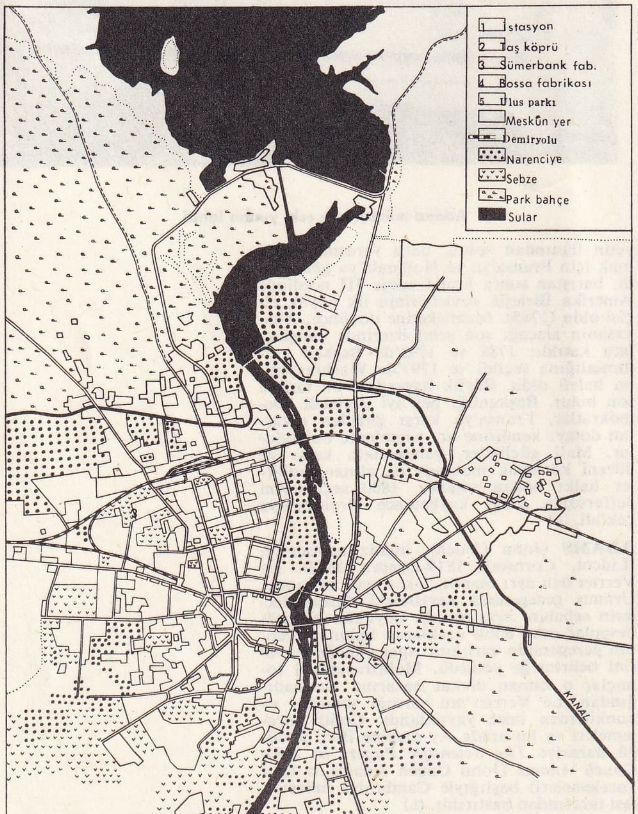

ADANA şehir planı

Harita. Zeki Başer (MEYDAN)

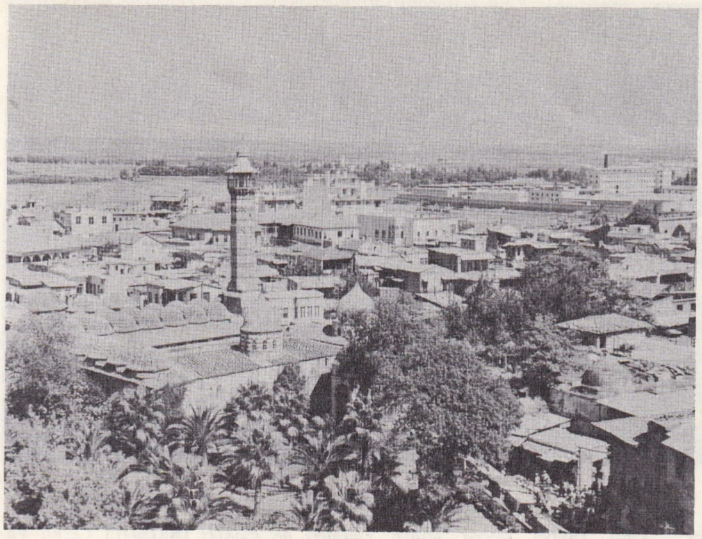

ADANA, şehirden bir görünüş

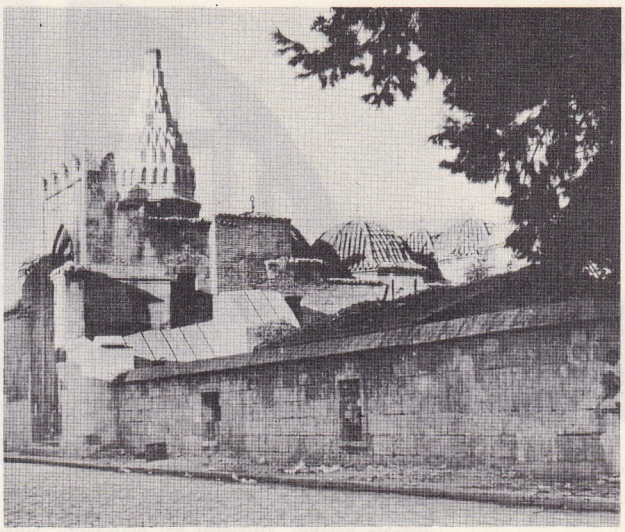

ADANA, Ulucami (Ramazanoğulları devri, 1513)

daki taş süslemeler ve geometrik şekiller arasına yerleştirilmiş kuş figürleri, dinî bir yapıda kullanılması bakımından ilgi çekicidir. Bu arada Hacı Mustafaoğlu Ahmed'in yaptırdığı tek kubbeli *Çukur mescit* (1538), Savcıoğlu Hacı Mustafa'nın tek kubbeli *Savcızade camii* (1548), Cuma Fakih'in *Hasan Kethüda camii* (1541), Hacı Arif Beyin *Mümine Hatun mescidi* (1559), *Tahtalı cami* (1592), *Cafer Paşa camii* (1648), *Mestanzade camii* (1682), *Yenicami* (1724) mimarî şahsiyeti olan yapılardır. Dinî yapıların yanısıra, Roma devri temelleri üzerine XVII. yy.'da, yapılan *Irmak hamamı*, Halil Beyin oğlu Pirî Mehmed Paşanın *Çarşı hamamı* (1530), *Mestan hamamı* (1703), *Yeni hamam* (1724), Pirî Mehmed Paşa'nın *Gönhanı* (1531) ve ilk şekli Ramazanoğulları devrine inen, 1850'de yeniden elden geçirilmiş *Kapalıçarşı*, Adana valisi Abidin Paşanın yaptırdığı *Saat kulesi* (1879-1882) belirtilmeğe değer tarihî yapılar arasında yer alır. Bütün bunların yanısıra şahsiyeti kaybolmuş ve değişmiş daha birçok anıt, Adana ve çevresinde bulunmaktadır.

● *Adana ili.* Bütünü ile Akdeniz bölgesi içinde yer alan Adana ili, Seyhan ve Ceyhan'ın aşağı çığırları boyunca uzanır, bu ırmakların deltalarıyle, Mersin ve İskenderun körfezleri arasında denize doğru ilerler. 17 253 km² arazi üzerinde Adana ili 902 712 nüfusludur. Bu nüfusun yüzde 54'ü köylerde, yüzde 46'sı şehir ve kasabalarda yaşar: şehirlerden biri, il merkezi olan Adana (290 000 nüf.), tek başına il nüfusunun yüzde 32'sini kapsar; diğer önemli şehirler şunlardır: Ceyhan (40 700), Osmaniye (34 000), Kozan (20 100), Kadirli (15 900). Adana ili içindeki köy (muhtarlık) sayısı 725 kadardır. Adana ili 13 ilçeye ayrılır: Adana, Karataş, Yumurtalık, Ceyhan, Osmaniye, Bahçe, Kadirli, Kozan, Karaisalı, Pozantı, Feke, Saimbeyli, Mağara (bu son dört ilçe, tamamıyle dağlık alanadadır). Adana merkez ilçesinin 1 582 km² yüzölç. 347 093 nüf. Bucaklar: Merkez Misis (Yakapınar); köy sayısı: 94.

Adana ili toprakları, dağlık alanlar ve ovalar diye iki kısma ayrılabilir. Dağlık alanlar ilin kuzey ve doğusunda yer alır. Kuzeyde Toros dağları (Orta Toroslar) yükselir. Seyhan vâdisinin batısında Aladağlar, bunların en yüksek doruklarını ihtiva eder (Kaldı dağı 3 734 m., Demirkazık tepesi 3 728 m.). Seyhan ve Ceyhan'ın orta çığırları arasında Tahtalı dağlar (3 054 m.) ve daha doğuda Binboğa dağları (2 800 m.) uzanır. İlin doğusunda (Osmaniye-Bahçe kesiminde) il sınırları Dış Toros sistemine giren Amanos dağlarına dayanır. Yapısında Birinci ve İkinci zamanın şiddetli kıvrılmalara uğramış çeşitli tabakaları (kireç ve kum taşları, billûrlu yahut killi şistler, serpantin soyundan yeşil kayalar) bulunan dağlar, bazı kesimlerde doğrudan doğruya ova üzerine döner ise de, çok yerde araya vâdiler ile yarılmış yaylalar ve tepelik yereyler girer: Adana-Kozan-Bahçe arasında az kıvrımlı Üçüncü zaman tabakalarından oluşmuş çalılık sırtlar böyledir. Ovalar ise, sözü geçen dağlarla deniz arasında yer alır. Genel olarak «Adana ovası» adı verilen ve akarsuların dağlardan indirdiği alüvyonların birikmesi ile meydana gelen ovalar, gerçekte iki kısma ayrılır, bunlardan biri Adana şehriyle Seyhan ve Ceyhan ağızlarının sınırlandırdığı Akdeniz kıyısı arasında yer alan *Çukurova*, öteki Ceyhan ve Kozan şehirleri arasında, Ceyhan vâdisi etrafında uzanan ve denizden Misis tepeleri (789 m.) ile ayrılmış bulunan *Yukarı ova*. Ova kesimlerinde genellikle yazları çok sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağışlı Akdeniz iklimi hüküm sürer. Adana şehrinde, 35 yıldan fazla bir süre içinde yapılan meteoroloji rasatlarına göre, sıcaklık ortalaması en sıcak ayda 28°, en soğuk ayda 9°'dir. Kışın termometrenin 0° altına düşebildiği günler sayısı ortalama olarak 8 olmakla beraber, şimdiye kadar sıcaklığın 24 saat boyunca hep 0° altında kaldığı görülmemiştir; kaydedilen en düşük sıcaklık 7°'dir. Yaz mevsiminde gündüzleri gölgede sıcaklık çok defa 35°'yi geçer; bir defa 45° kaydedilmiştir. Adana'da yıllık ortalama yağış tutarı 625 mm.'dir. Yağışların mevsimlere bölünüşü (% ile): kış 50, ilkbahar 26, sonbahar 20, yaz 4; üç kış ayına yıllık yağışların yarısı düştüğü halde, yazın, havanın nemle çok yüklü ve boğucu sıcak olmasına karşılık, hemen hiç yağmur düşmediği dikkati çeker. Böyle olmakla beraber, il topraklarında yükselti ve yüzey şekillerine göre iklim şartları çok değişir: yazın Toros'ların yüksek yaylalarında hava çok daha serin olduğu için, Çukurova halkının bir kısmı buralarda yazlığa çıkarlar (Bürücek, Pozantı, Çamatan, v.d.); dağlık kesimlerde yağışlar çok daha fazladır (Feke 940 mm., Saimbeyli 805 mm.), ovada gayet seyrek yağan ve hemen eriyen kar, dağlarda erkenden görünür ve bazı kesimlerde aylarca kalır.

İlin akarsuları bol yağıştan faydalanan Toros'lardan iner. Ovanın bereketli topraklarını, binlerce yıl boyunca, sığ bir deniz alanını alüvyonlar ile dolduran akarsuların eseridir. Yalnız Adana'nın iki kardeş ırmağı, Seyhan ile Ceyhan, bütün Akdeniz bölgesi akarsuları gibi, az çok düzensiz bir rejim gösterir: yazın suları iyice çekildiği halde, kışın bol yağmurlarla ve ilkbaharda dağ karlarının erimesiyle çok kabarır, tarla ve evlere zarar verebilirler. Bu sebeple, bir yandan ovayı taşkınlardan korumak, bir yanda da bereketli toprakları sulamak, aynı zamanda elektrik enerjisi sağlamak için uygun yerlerinde büyük barajlar yapılması gerekir: bunlardan ilki, Adana kuzeyinde, 1956'da tamamlanan Seyhan barajı olmuştur. Gerisinde 1 680 000 000 m³ su toplanmakta, bununla 1 500 000 dekara (dönüm) yakın arazi sulaması mümkün görülmekte, 54 000 kw gücünde bir enerji de sağlanmaktadır.

Tarım konusunda Adana ilinde iki kesim ayrılır: 1) Ova kesimi (Çukurova ve Yukarı ova): tarlaların çok geniş yer tuttuğu, tarımın daha ziyade motor kuvvetiyle ve gittikçe daha fazla oranda sulama ile yapıldığı, başta pamuk olmak üzere sıcak yazlar isteyen, sanayi bitkilerinin yetiştirildiği alanlar. 2) Dağlık kesim (Toros dağları ve bu dağların öncüsü durumunda bulunan tepelik yerey): ormanlar, dağ otlakları, keçi ve koyun sürüleri, dağınık tarlalarda hayvanlarla yapılan tahıl ekimi. Adana ili toprakları, faydalanma bakımından şöyle bölünür (yüzde olarak): ekili-dikili topraklar 34, nadas topraklar 3,5, ormanlar 27,5, çayır ve otlaklar 28, ürün vermeyen topraklar 7. Bu oranlar, yukarıda ayrılan kesimlerde değişikliğe uğrar: orman, nadas ve otlak alanları dağlık kesimde, ekili-dikili alanlar ova kesiminde daha fazla yer tutar. Burada en önemli mesele «su»'dur: uzun süren yazlar çok sıcak olduğu halde, bu mevsimde yağmur yağmadığı için tarımı çeşitlendirmek ve alanını genişletmek için, akarsuların, hattâ bazı kesimlerde yeraltı yataklarının sularından faydalanmak gerekir. Akarsuları değerlendirmek için yalnız ırmaklar üzerinde büyük barajlar yapmak değil, küçükleri de birer birer ele almak gerekir. Bugün için mesele yarı yarıya halledilmiş sayılır: bir takım barajlar, birinci ve ikinci derecede bazı kanallar yapılmış, fakat suları ovadaki bütün tarlalara kadar götüren son kanallar fazla gelişmemiştir. Su meselesinin yanında, ondan ayrılmayan bir mesele de gübre (kimyasal gübre)'dir; bu konuda şu söylenebilir; kimyasal gübre henüz yeteri kadar kullanılmamakla beraber, Adana ovası en çok gübre kullanılan ve bu maddeye alışılmış olan bir sahadır. Adana ilinde besin maddeleri arasında en çok buğday (250 000 t.), arpa (50 000 t.), yulaf (25 000 t.), pirinç (15 000 t.), özellikle turfanda sebzeler yetişir, sanayi bitkileri arasında öteden beri pamuk başta gelir: bütün Türkiye'de olduğu gibi Adana ilinde de pamuk ürünü hem artmış (1928-1930 yıllarında 15 000-25 0000 t. iken şimdi 110 000 t.), hem de kalitesi çok yükselmiştir (Akala ve Cocker soyları). Yağlı tohumlar arasında pamuk çekirdeği (180 000 t.), susam (10 000 t.), yerfıstığı (9 000 t.), keten tohumu sayılabilir. Meyvalarda turfandacılık (üzüm) ve turunçgiller (portakal limon v.b.) üretimi bakımından dikkati çeker. Toros'un öncü tepelerinde yabanî zeytin ağaçları (delice) çoktur ve bunların kısmen ehlîleştirilmesine çalışılmaktadır. Hayvanlar istatistiği, Adana ilinde kıl keçisinin (550 000), koyundan (360 000) fazla olduğunu; sığır sayısının da hayli çok (290 000) bulunduğunu göstermektedir. Çukurova ırkının ünlü olmasına rağmen at sayısı çok değildir (30 000).

Yeraltı zenginlikleri bakımından kaydedilmesi gereken başlıca kaynak, Adana şehri kuzeyinde, Toros'ların öncü tepesinde Bulgur

ADANA
Demirspor klübü amblemi

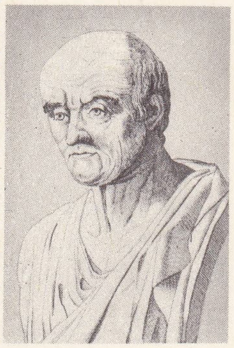

Michel ADANSON
gravür (Tressel ve Déseve)
Cabinet des Estamper, Paris

Foto. Meydan arşivi, Metin Sözen, Larousse arşivi.

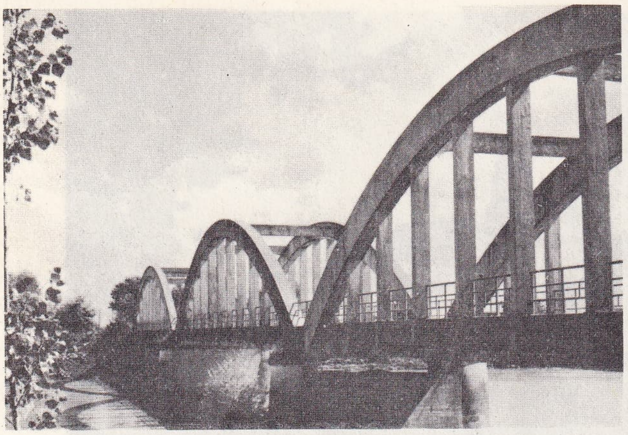

ADAPAZARI'nda Sakarya köprüsü

ADAPAZARI Demiryolu fabrikası ve şehrin görünüşü

dağında rastlanan ve işletilmeğe başlanan petrol yatağıdır. Buradaki petrol iyi kaliteli olmakla beraber, birikintisi bol olmadığından, Mersin rafinerisine boru ile bağlanamamıştır. Bununla beraber, Adana ovasının derinliklerinde öteden beri araştırmalar yapılmakta, gelecekte başka petrol yataklarına ulaşılacağı umulmaktadır. Sanayi, son yıllarda çok gelişmiştir. Özellikle, eskiden beri mevcut pamuk iplik ve dokuma fabrikalarına yeni ve daha büyükleri eklenmiştir. İkinci sırada nebatî yağ fabrikaları gelir; bunları, tütün, un, kereste fabrikaları takip eder. Ayrıca maden dökümhaneleri, tamir tezgâhları gelişmiştir. Adana şehri, bellibaşlı bir sanayi merkezidir; Ceyhan şehri de bu yolda gelişmektedir. Ulaşım bakımından Adana ili toprakları, tarih devirlerinin başından beri önemli bir geçit alanı meydana getirir; Balkanlar'ı ve Anadolu'yu Suriye ve Mezopotamya'ya bağlayan yollar buradan geçer, Gülek boğazı (Kilikya kapısı) ile Ovaya inen yol, Suriye ve Amanos kapıları ile doğuya doğru uzanır. 1914-1918 arasında Toros ve Amanos tünelleri açılarak demiryolu bağlandıktan ve özellikle İkinci Dünya savaşından sonra da, asıl ulaşım faaliyeti karayollarına geçmiştir. Deniz ulaşımı büyük ithalât ve ihracat işlerinde rol oynamaktadır. Adana'nın iskelesi Mersin'dir; ilin doğu kesiminde ticaret faaliyetleri İskenderun tarafından çekilmektedir. Yumurtalık tabiî limanından, kara ulaşımı güçlüğü sebebi ile şimdi faydalanılmamaktadır. Arkeoloji ve turizm bakımından Adana ili zengin bir alandır. Dağ sporlarına da elverişli olan Toros'larda, yazları serin yaylalar, kamp turizmine elverişli çam ormanları vardır. Gülek boğazı, Çakıt boğazı (Yerköprü) gibi tabiat hârikalarına sahiptir. Gayet geniş kumsallar, yaz mevsimi için uçsuz bucaksız plajlar meydana getirirse de, bunlardan yeterince faydalanılmamaktadır (Karataş). Dar ağızlarla denize açılan kıyı gölleri (Akyatan, Akyayan), balıkçılık bakımından dikkati çeker. Adana ovasında tepeler üzerine tünemiş kaleler (Yılan kalesi, Toprakkale), şehir kalıntıları (Anazarba, Sis kalesi, Mopsuestia, yani şimdiki Misis) çoktur; bunlara, Kadirli'nin güneydoğusunda kazılar yapılan Karatepe'de (Assitawandas) katılabilir. Ceyhan deltasının koruduğu Yumurtalık limanında yer alan Ayas nehri, Ortaçağda bir süre çok önemli bir liman rolü oynamıştır. (→ Bibliyo.) [M]

Adana Demirspor kulübü, Adana'daki Devlet Demiryolları memur, mensup ve işçileri tarafından kuruldu (1940). Mavi-lâcivert renkler altında teşekkül eden kulüp, özellikle futbol, yüzme ve sutopu dallarında büyük varlık gösterdi. Futbolda bir defa Türkiye Amatör şampiyonluğunu kazandı. Sutopunda ise Türkiye şampiyonluğunu 15 yıl elinde tuttu. Millî yüzme ve sutopu takımlarımıza sayısız eleman kazandıran kulüp, ayrıca voleybol ve basketbol dallarında da faaliyet göstermektedir. (M)

Adana mülâkatı. Diplom. İkinci Dünya savaşı sırasında (30 ocak 1943), o zamanki Türkiye cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile İngiltere başbakanı Churchill, Adana'da buluştular. İkinci Dünya savaşı içinde Türkiye'yi ilgilendiren meseleleri tartıştılar ve Türkiye'nin tarafsızlık politikasına bir süre daha devam etmesinde anlaştılar. Politika tarihine bu mülâkat, buluşma yeri olan Adana adıyle geçti. (M)

Adana müzesi, önce Caferpaşa medresesinde kuruldu (1924). Daha sonra Kuruköprü'deki rum kilisesine taşındı; 1935'te bir etnografya salonu eklendi, 1960'da bu bina da istimlâk edildi; 1966'da ise Kültür parkında yeni bir müze binası yapımına başlandı. Adana müzesinde, Tarsus-Gözlükule, Mersin-Yümüktepe, Misis, Karatepe gibi arkeolojik höyük ve iskân yerlerinde yapılan kazılarda çıkan eserler ile Adana ve çevresinden derlenen eserler bulunuyor. Bunlar prehistorik (tarih öncesi) devirlerden hitit, asur, fenike, frig, helenistik, roma ve bizans devirlerine ait heykel, kabartma kitabe, lahit, stel, mimarî parçalar gibi taş eserler, pişmiş topraktan çanak çömlek, çeşitli kaplar, silindir ve damga mühürleri, madenî paralar ve diğer arkeolojik buluntulardır. Müzede ayrıca selçuklu ve osmanlı devirlerine ait islâmî eserler ile, giyim kuşama, halk sanatlarına ve elişlerine, yörük çadırlarına ve yörüklerce kullanılan eşyaya ait derlenmiş etnografya malzemesi de yer alır. Müzenin en değerli eserleri lahitlerdir (sarkofajlar). Bunlar arasında 3 843 envanter sayılı lahit, 1958'de Tarsus'ta bulundu ve Adana müsine taşındı. Lahdin baş tarafında Truva kahramanlarından Hektor'un ölüsünün fidye karşılığında esaretten kurtarılışını, sağda Kral Priamos'un Akhilleus'e yalvarışını, solda kralın arabasından hediyelerin inişini, arkada dragonları tasvir eden kabartmalar görülüyor. (M)

Adana Müzesi İhtisas kütüphanesi, kitap mevcudu 3 000'den fazla olduğu halde, henüz tanzim edilmemiştir. (M)

Adana tiyatrosu, Adana'da ilk tiyatro Ziya* Paşanın valiliği sırasında kuruldu (1880). Ziya Paşa bu tiyatroda temsiller vermek üzere İstanbul'dan bir tiyatro topluluğu getirtti. Bu tiyatroda Ziya Paşanın ölümüne kadar temsiller verildi. Adana'da tiyatro faaliyetinin yeniden canlanması, Adana Şehir tiyatrosunun kuruluşuyle oldu. Bu tiyatro önce Devlet tiyatrosu sanatçıları, sonra konuk sanatçılar ile yürütüldü. Daha sonra kendi kadrosu meydana getirildi ve çeşitli oyunlar oynandı. Değişik yönetimler altında tiyatro yakın zamana kadar süregeldi. (M)

ADANSON (Michel), fransız botanikçisi (Aix-en-Provence 1727-Paris 1806). Yirmi yaşında iken, bir araştırma yapmak üzere kendi parasiyle, beş yıllığına Senegal'a gitti. 1759'da İlimler akademisine üye oldu. «Bilinen bütün canlı varlıkların, aralarındaki bağıntıların ürünü olan tabiî diziye göre tasviri»ne hasredilmiş büyük bir eser tasarlamıştı. Kitapları: *Histoire Naturelle du Sénegal* (Senegal'in Tabiat Bilgisi) [1757], *Familles Naturelles des Plantes* (Bitkilerin Tabiî Familyaları) [1763], *Nouvelle Méthode pour Apprendre à Connaître les Différentes Familles de Plantes* (Bitkilerin Çeşitli Familyalarını Tanıyabilmek için Yeni Metot) [1964] v.d. Bitki koleksiyonu Paris muséum'-dadır. (L)

ADANSONİA i. (Botanikçi Michel *Adanson*'un adından). On kadar türü olan baobabgiller cinsi. (Bk. BAOBAB.) [L]

ÂDAP çoğl. i. (ar. *edeb*, terbiye, iyi ahlâk, zarafet, beğenilen, uygun söz ve hareket'ten *âdâb*). Terbiyeler töreler: *Bu şekil basit heyet-i içtimaiyemizin ahlâk ve âdabına mugayir değildir* (Atatürk). ‖ Usuller, yollar, kaideler: *Bu güzide samilerden biri kürsüye çıksa da söylese ve bu vaiz dinlese. Dinimizin âdabına münafi mi olur?* (Yahya Kemal). *Edebiyatın da kendine mahsus âdabı vardır* (O. V. Kanık).

— ÇEŞ. DEY. *Âdabımuaşeret*, benimsenmesi ve uyulması gereken ahlâk, nezaket ve görgü kaideleri. (Bk. GÖRGÜ) ‖ *Âdabıumumiye*, umumî ahlâk ve nezaket kaideleri: *Hareketleriniz âdabıumumiyeye aykırıdır.*

— Huk. *Âdap*, ahlâk kaidesinin riayeti mecburî saydığı veya bir cemiyette dürüst ve normal insanların çoğunluğu tarafından kabul edildiği için uyulması gerekli ahlâkî esasların bütünü. ‖ *Âdaba aykırı*, Türk Ceza kanunu çeşitli maddelerinde âdaba aykırı hareketler için cezalar kabul etmiştir. Meselâ bir kimsenin âdaba aykırı bir şekilde halka görünmesi veya bir yerini göstermesi (md. 576), âdaba aykırı şekilde ve halkın kolaylıkla görebileceği yerlerde kadın oynatılması (md. 420) suç sayılmıştır. ‖ *Âdabıumumiye*, *Âdabıumumiye aleyhine cürüm*. Bk. UMUMÎ. ‖ *Âdab-ul-kadı*. Esk. huk. Şeriat mahkemelerinde kadıların bilmeleri, riayet etmeleri gereken usul ve kaideler. ‖ *Âdaba münafi beyanat*, umumî âdaba aykırı veya bir şahıs ya da bir heyetin namus ve haysiyetini ihlâl edici sözler; müstehcen ve hayâsızca yapılmış bir şarkıyı söylemek (Bu fiiller Türk Ceza kanununun 428. md. göre bir aydan altı aya kadar hapis ile cezalandırılır).

— Mant. *Âdab-ul-bahs*, tartışma veya münazarada hasmı susturmanın ve galip gelmenin yollarını, şartlarını öğreten bir nazariye. (M)

ADAPA, bir Babil efsanesinin kahramanı. Kayığını alabora eden Rüzgâr'ın kanatlarını kırdıktan sonra, Gök tanrısının mahkemesine celbedildi. Koruyucusu olan tanrı Ea ona, verilecek «ölüm ekmeği» ile «ölüm suları»nı reddetmesini tavsiye etti. Fakat Adapa'nın açık yürekliliğini takdir eden tanrı Anu, ona «hayat ekmeği» ile «hayat suları»nı uzattı. Tanrısına verdiği söze uyan Adapa, bu ikramı reddetti ve böylece ölmezliğe kavuşmak fırsatını kaçırdı. (L)

ADAPAZARI, Marmara bölgesinde, Sakarya ilinin merkezi olan şehir; 86 124 nüf. Adapazarı, içinden (güney-kuzey yönünde) Sakarya ırmağının geçtiği, kendi adını taşıyan bir ova ortasında, (*Akova* da denir) dümdüz bir zemin üzerinde kurulmuştur (yükselti, 31 m.). Sakarya ırmağı, şehrin doğusundan,

Foto. Hüsnü Gürsel (MEYDAN)

Sapanca gölünün fazla suyunu Sakarya'ya boşaltan akarsu ise batısından geçer: bu akarsuya Adapazarı yakınında *Çark suyu* denir (bu ad, şehre gerekli suyu Çark üzerinde kurulu, bir çeşit bostan çarkının vermesinden gelmedir). Şehir ise adını, Sakarya ile Çark suyu arasında kurulu olduğu sahanın bir adaya benzemesinden ve bir ticarî alış veriş merkezi oluşundan (ada-pazar) almış olmalıdır. Adapazarı Anadolu demiryoluna, Haydarpaşa'dan 133 km. ötede Arifiye'den ayrılan 9 km'lik bir hat, düzgün ve işlek bir karayolu ile de İstanbul'a (139 km.) ve Ankara'ya (304 km.) bağlıdır.

— Tar. Adapazarı, çevresinde Nikamedia (İzmit), Prusias (Üskübü) gibi önemli beldeler bulunmasına rağmen, yeni bir kuruluştur. İstanbul boğazını Kuzey Anadolu'ya bağlayan yol üzerinde bulunmakla beraber Adapazarı ovası, ilk ve orta çağlarda, azgın akışlı Sakarya ile kollarının (Mudurnu çayı v.d.) sık sık yer değiştirdiği, büyük kısmı çalılık ve ormanlık, geçit ve yerleşmeye el vermez bir arazi idi. Bugün altından su geçmez durumda olan, Justinianus yapısı Pontogephyria (Beşköprü) kalıntısının hali de, ovada akarsu yataklarının ne kadar sık yer değiştirdiğini gösterir. Ancak Osmanlılar devrinde, civardan gelip yerleşenlerin gayretiyle, orman yer yer açılarak verimli topraklar işlenmeğe başlanmış, yollar üzerinde güvenlik hükûmet otoritesiyle sağlanabilmiştir. Adapazarı'nın böylece, XVI. yy.'da, çevresindeki başka yerleşmelerle birlikte kurulmuş, küçük bir köy olduğu tahmin edilebilir. Kâtip Çelebi (XVII. yy.), *Cihannüma*'sında burayı, bir yol uğrağı olarak «Ada nahiyesi» diye kaydeder. Sonraki yüzyılda, merkezî durumu bakımından bir alış veriş yeri (pazar) olarak seçilmiş olsa gerektir.

Nitekim ova işlenip nüfusu arttıkça, merkezindeki yerleşmenin de hızlandığı görülür. 1852'de Adapazarı, İzmit sancağına bağlı bir kazanın merkezidir ve 1869'da belediye teşkilâtı da kurulacaktır. *Kamus-ul-âlâm*'a göre, XIX. yy. sonlarında Adapazarı'nın nüfusu 4 000 kadardır. Bu nüfus içinde yerliler kadar, Balkan ve Kafkas muhacirleri, Çerkesler, Gürcüler, Ermeni ve Rumlar da vardır. XX. yy. başında, nüfusu 25 000'i aşan Adapazarı'nın önemli bir zıraî ticaret merkezi halini aldığı görülür.

Millî mücadele yıllarında Adapazarı 25 mart 1921'de Yunanlılar tarafından işgal edildi, fakat aynı yılın 21 haziran'ında geri alındı. 1927 sayımında nüfusu 22 550 olarak tespit edilen şehir, önce yavaş (1940'ta 29 400; 1950'de 36 200), sonra hızlı (1955'te 55 600; 1960'ta 79 400) bir gelişme gösterdi. 1943 ve 1967 yıllarında Adapazarı'nda şiddetli iki deprem oldu; özellikle ilki büyük can ve mal kaybına yol açtı, fakat her iki felâketten sonra da şehir çabucak toparlandı.

1954'te, İzmit ilinin doğu kısmındaki toprakları içine almak üzere kurulan Sakarya ilinin merkezi haline getirilen Adapazarı, bugün, patates, tahıl, baklagiller, yağlı tohumlar (ayçiçeği), ipek kozası, sebze ve meyve yetiştirilen, alınıp satılan zıraî bir merkez olmakla kalmayarak, önemli bir sanayi şehri durumuna da geldi. Şehirde, Devlet Demiryollarının gelişmiş bir vagon fabrikası, Zıraî Donatım kurumunun traktör fabrikası, bir şeker fabrikası, ayrıca özel sektörce kurulan çeşitli fabrika ve imalâthaneler (deri, nebatî yağ, sabun, nişasta, un, tuğla, kereste v.d.) bulunmaktadır; son yıllarda Adapazarı-İzmit arası da bir sanayi merkezi haline gelmektedir (çeşitli montaj, kimya ve lastik fabrikaları...).

● *Adapazarı ilçesi* (841 km², 182 600 nüf.). İlçenin, üç bucak içinde 129 köyü vardır; bunlar arasında üçü (Erenler, Serdivan, Arifiye) gerçek birer kasaba durumundadır. (M)

Adapazarı isyanı, (3 nisan 1920). Türk İstiklâl savaşı sırasında, Halife ve taraftarlarının teşvikiyle, Millî mücadele kuvvetlerine karşı çıkan isyanlardan biri. Bolu, Düzce, Hendek dolaylarında başlayan isyan, oradan Adapazarı'na atladı. Mahmud Bey kumandasındaki 24. Tümen isyanın bastırılmasına gönderildi. Tümen, isyancılar tarafından pusuya düşürüldü, Mahmud Bey şehit edildi (25 nisan 1920). Üç ay kadar süren bu baş kaldırma, Ali Fuat Cebesoy tarafından bastırıldı. (M)

Adapazarı Şeker fabrikası. Ortakları İş ve Zıraat bankaları, Sümerbank, Adapazarı ve Eskişehir Pancar Ekicileri İstihsal kooperatifleri ve Türkiye Şeker Fabrikaları T. A.Ş. olan işletme, Adapazarı Şeker Fabrikası T.A.Ş.'nin malıdır. 1953'te işletmeye açıldı, günlük 2 700 ton kapasitelidir, sadece kristal toz şeker yapar. Adapazarı, Akyazı, Alifuatpaşa, Düzce, İzmit, Osmaneli ve Pamukova pancarlarını işler. İşlediği pancar miktarı yılda 250-350 bin tondur. 30-40 bin ton şeker elde edilir, kampanya süresi 120 gündür, pancardaki şeker serveti yüzde 15 ve işleme verimi yüzde 12 civarındadır. (M)

ADAPİS i. İlkel karakterli fosil bir maki cinsi, Oligosen devrinden beri kaybolmuş *Adapidae* familyasının örnek hayvanı.

— ANSİKL. *Adapis*'ler bugünkü Madagaskar makilerini andıran küçük memelilerdi. Bunlar, önce Paris jips tabakalarında Cuvier tarafından bulundu. Kemikleri Quercy fosforitleri arasında bol miktarda vardı. (L)

ADAPTASYON i. (fr. *adaptation*). Bir şeyin başka bir şeye uydurulması, bir varlığın başka bir varlık ile veya içinde yaşadığı çevre ile bağdaştırılması.

— Biyol. Bk. UYMA.

— Ed. ve temsilî santl. Başka türden bir edebiyat eserinin sahneye veya perdeye aktarılması: *Türkçeye tercüme veya adaptasyon, Ayyar Hamza gibi bir şaheser kazandıran Direktör Âli bey...* (A.H. Tanpınar). [*Kamelyalı Kadın,* Dumas tarafından önce roman olarak yazılmış, sonra tiyatroya kendisi tarafından adapte edilmiş, daha sonra da, Verdi'nin isteği üzerine Piave tarafından *Traviata* adıyle bir opera librettosu olarak hazırlanmıştır; Flaubert'in romanı *Madame Bovary*'yi, Gaston Baty piyes şekline sokmuştur; Zola'nın *Sen bir Melektin* (l'Assommoir)'i, R. Clément tarafından Gervaise adıyle filme çekilmiştir.]. ‖ Bir yabancı eserin, aslına tam mânâsıyle bağlı kalınmadan aktarılması: *Shakespeare'in çeşitli adaptasyonları.* ‖ Tercüme edilen bir metnin orijinal bir müzik ile bağdaştırılması. ‖ Eski bir eserde, dilin yenileştirilmesi ve düzenin değiştirilmesi.

— Foto. *Adaptasyon filtresi,* belli bir ışık bileşiminin bir başka ışık bileşimine benzemesini sağlayan renkli cam ve jelatin yaprak. (Maviye boyanmış bazı akkorlu lâmbaların camı, ışığı, güneşinkine yakın bir bileşime çevirir. Belli başlı adaptasyon filtreleri renkli fotoğrafçılıkta kullanılır.)

— Müz. Bir eserin, başka bir maksatla kullanılmak üzere değiştirilmesi. (Ortaçağda, halk türkülerine latince kelimeler uydurulur, bunlar kiliselerde okunurdu; daha sonraları, opera müziği ile dinî şarkılar söylendi.) ‖ Belli bir müzik parçasının bir piyes veya bir bale müziği olarak kullanılması.

— Opt. Işığı gittikçe azalan nesneleri gözün algılamasını sağlayan olguların bütünü (karanlığa adapte olma). [İlkin, azamî ışığı almak için iris'in genişlediği görülür, fakat karanlıkta dinlenme durumunda olan retina da, ayırdetme gücünü kaybetmek pahasına, gittikçe daha zayıf ışıltıları seçebilecek duruma gelir. *Adaptasyon,* karanlıkta 20-30 dakikalık bir zamana ihtiyaç gösterir.]

◆ **Adapte etmek** f. (lat. *adaptare, aptus,* elverişli'den fr. *adapter*). Bir şeyi başka bir şeye uygulamak, uydurmak: *Bir musluğu boruya adapte etmek.* ‖ Bir edebiyat, sinema v.b. eseri bir türden öbürüne aktarmak: *Bir romanı sinemaya adapte etmek.* (LM)

ADAPTÖR i. (fransızcası *adaptateur*). Foto. Cam plâkla çalışan bir fotoğraf makinesinin filimle çalışmasını (veya tersi) sağlayan âlet. (L)

AD ARAS. Esk. coğ. Malatya, Diyarbakır yolu üzerinde, Fırat nehrinin sol kıyısında bir konak yeri. (M)

ADASOĞANI bls. i. Çiçekç. *Amaryllidaceae* familyasından süs bitki cinsi (Pancratium). Akdeniz ikliminde yetişir. Soğanları esmer, 14-15 sm. çember uzunluğunda, yaprakları koyu yeşil renkte, şerit halinde, çiçekleri tepede toplu olarak açar, çeşitli renkte ve her soğandan bir çiçek sapı çıkar. Güzel görünüşlüdür, serde ve saksıda yetiştirilir. Soğanı zehirli ve acıdır; fare zehiri olarak kullanılır. En çok yetiştirilen cinsleri: *P Moritinum* (çiçekleri gök mavisi, beyaz ve yeşilimsi renkli) ve *P. Illyricum* (çiçekleri ak renkli). Genellikle bu bitki park ve bahçeleri süsler.

— Eczc. *Adasoğanlı haplar, adasoğanlı şurap,* adasoğanı ile hazırlanmış veya içinde adasoğanı bulunan. (ML)

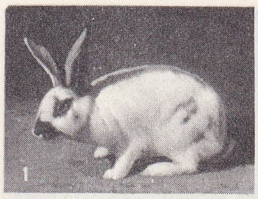

1

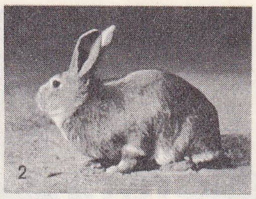

2

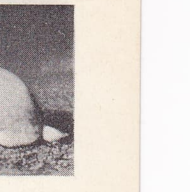

3

ADA TAVŞANI
çeşitli türler

ADAŞ i. (*ad-daş*). Adları eş olanlardan her biri: *Bakardım, haber alma kadrolarında çalışan adaşım, dudaklarında bir gülücükle...* (Y. Z. Ortaç). *Ya o seslere sen ne dersin adaşım?* (Sabahattin Ali).

— Leng. Söylenişi veya yazılışı aynı, ama anlamları ayrı olan kelimelere denir.

— ANSİKL. *Adaş* kelimeler iki türlüdür: söylenişi ve yazılışı aynı olan (sesteş) kelimeler, *yüz* (sayı sıf.) ve *yüz* (i.) ile yazılışı aynı, söylenişi ayrı olanlar, *katil* (öldürme) ve *katil* (öldüren).

◆ **Adaşlık** i. Adaş olma, aynı adı taşıma hali: *Adaşlık maceraları yalnız bu kadarla bitmez* (Y. Z. Ortaç). [M]

ADAŞEV (Aleksi), saltanatının ilk devresinde (1520-1661) Çar Korkunç İvan IV'ün müşaviri. 1547'den sonra Hükûmet konseyine girdi, ölçülü bir siyaset güttü. Fakat 1560'da azledildi, az sonra da öldü. (L)

ADATA. Esk. coğ. Maraş yakınlarında, Aksu üzerinde, İnekli civarında bulunduğu ileri sürülen bir şehir. Stratejik önemi Arap-Bizans çatışmasında sık sık el değiştirmesine, yakılıp yıkılmasına sebep oldu; daha sonra Türkler ile Ermeniler arasında da, ele geçirilmesi önemli bir kale niteliğini korudu. (M)

ADATAVŞANI bls. i. Tavşana yakın bir kemirici memeli; evcil cinsleri de vardır.

— ANSİKL. *Adatavşanı*'nın (Oryctolagus cuniculus) uzunluğu ancak 40 sm.'dir; bildiğimiz tavşanları andırır, ama genellikle kulakları kafasından daha kısadır. Kumlu arazide, güneş görecek şekilde kazılmış yeraltı yuvalarında, küçük sürüler halinde yaşar. Yılda altı, yedi doğum yapar, her seferinde yedi, sekiz yavru doğurur. Yavrular çıplaktır, doğdukları zaman gözleri kapalıdır, ancak dokuz gün sonra açılır.

Evcil adatavşanı bu cinsten türetilir, ağırlığı yabanîlerinin dokuz mislini bulur. Kuzey Avrupa uçlarında yaşamaz. Avustralya'ya getirilmesinden sonra, adatavşanı büyük bir hızla çoğalarak burada bir felâket halini aldı; neredeyse bütün ekinleri yok edecekti. Seçkin cinslerinin postları ile en pahalı kürkler taklit edilir. Başlıca cinsleri, çinçilya, anakara, rus (v.b.) tavşanlarıdır.

— Aşçılık. *Adatavşanı,* iyi pişirilirse, lezzet bakımından tavşan etini andırır. Kanın, boyunda pıhtılaşmaması için, evcil adatavşanı darbe ile değil de, kesip kanı akıtılarak öldürülür; böylece, eti de daha beyaz olur. Soğanlı, şaraplı veya yahni şeklinde hazırlanır, şiş veya fırında, ağır ateşte pişirilerek kebabı da yapılır.

— Avc. *Adatavşanı* çeşitli şekillerde avlanır; sürek avıyle, hızlı koşan bodur köpeklerle (beagle, beagle harrier, basset, teckel); silâhla, av köpekleriyle, spaniel'lerle (cocker, field, welshe, v.b.) veya dağ gelincikleriyle. Ağlarla tuzak kurarak yakalayanlar da vardır. *Silâhla avlama,* bu tür av, av köpekleriyle yapılır. Adatavşanı büyük bir hızla koştuğundan, nişan almadan ateş etmek gerekir. *Yaban gelinciğiyle avlama,* adatavşanı, gerek silâhla, gerek yuva ağzına yerleştirilmiş ağlarla da yakalanır. *Tuzakla, ağla* ve *pusuya yatarak avlama,* pusuya yatarak avlama güneş doğarken ve batarken yapılır.

— Deric. *Adatavşanı* postları sekizer derilik örtüler halinde bir araya getirilebilir. Tüyleri traş edilip temizlendikten sonra, bazı kürklere benzetilerek boyanır. Boyası taklit edilen kürklerden alınmış ticarî isimlerle satışa sevkedilir. Kürk veren adatavşanları iki çeşittir: cilâ ve boyaya elverişli adatavşanları, tüylerinden faydalanılan adatavşanları.

— Zootekn. Kümes hayvanları arasında *adatavşanı*'nın önemli bir yeri vardır. Özellikle çiftliklerde, çeşitli maksatlarla (et, kürk,

Foto. Stella-Press (LAROUSSE)

ADDİS-ABEBA şehirden görünüş

uyluğun **ADDUCTOR** kasları

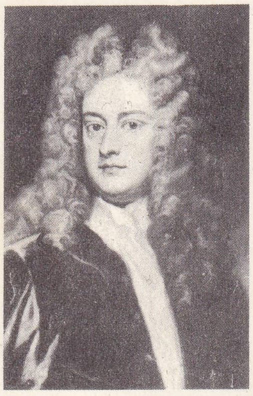

Joseph **ADDİSON**

tüy), fakat en çok eti için yetiştirilir. Dişilerini sekizinci ayda, erkeklerini ise bir yaşında üremeye başlatmak gerekir. Gebelik süresi ortalama olarak otuz gündür. Bir karındaki yavru sayısı birden ona kadar varır. Yavruların yeteri kadar çabuk büyüyebilmeleri için, ana tavşanın yanında altıdan fazla yavru bulundurmamalıdır. Bu sebeple, gerektiğinde eşit sayıda yavru yapmaları için, dişilerin kısa fasılalarla çiftleştirilmesi tavsiye edilir. İki doğum arasında hayvanı dinlendirmeli, bunun için de bir adatavşanına yılda ancak dört defa doğum yaptırmalıdır.

Seçilen döllendirme tarzı ve tavşan cinsi ne olursa olsun, yetiştirmenin başarısı hayvanların yerleşme, beslenme ve sağlık şartlarına bağlıdır. Özellikle barınak sağlığına dikkat etmelidir: altlarına konulan samanların sık sık yenilenmesi, yerlerinin belirli zamanlarda dezenfekte edilmesi, yemliklerinin düzenli bir şekilde temizlenmesi şarttır. Beslemeye gelince, tavşanın ot yiyici bir hayvan olmasına ve bol miktarda yem yiyebilmesine rağmen, dişi tavşanın mide kapsamının, (400-500 sm^3) gebelik ve emzirme sırasında gerekli bütün unsurları ot halinde almasına yetmediğini unutmamak gerekir. Bunun için, bu zamanlarda ot payını tamamlamak üzere yoğunlaştırılmış bir gıda vermelidir.

Islah edilmiş bazı adatavşanı cinslerinin özellikle etinden faydalanılır. Elverişli bir yetiştirme düzeni uygulandığı zaman, bunlar erkenden satışa elverişli bir ağırlık kazanabilir: dört aylık bir tavşan iki, iki buçuk kilo gelebilir. Kürk üretimi, esas üretim olarak da, et üretimini tamamlayan ikinci derecede bir üretim olarak da ele alınabilir. Yün üretiminde özellikle Ankara tavşanından faydalanılır. Bu cinsin ince, çok uzun, güzel, beyaz tüyleri yılda dört kere ve yolma usulüyle alınır. (L)

ADATEPE, İçbatı Anadolu'da, Kütahya iline bağlı, Altıntaş ilçe merkezini Dumlupınar'a bağlayan yol üzerindeki Çal köyünün güneybatısında bulunan bir tepe (1 338 m.). Büyük ve Küçük Adatepe adlı iki doruğu vardır. İstiklâl savaşının kesin sonucunun alındığı, 30 Ağustos 1922 Başkumandanlık Meydan muharebesinin önemli bir safhası burada geçti. (M)

ADATEPE i. (alm. *İnselberg*). Coğ. Genellikle tropikal bölgelerde rastlanan ve çevresindeki alçak alanlar üzerinde dik yamaçlarla bir ada gibi yükselen, aşınımdan arta kalmış tepe. (M)

ADATİS i. Doğu Hindistan'da, özellikle Bengal'de dokunan bir muslin veya seyrek çözgü ve atkılı ince bir pamuklu dokuma. (L)

ADAVET i. (ar. ʿ*adâvet*). Düşmanlık, hınç, kin: *Güzelliğimden istifade ettiği için Mr. Cross'a adâvetim vardı* (A. Hâmid). *Sever gönül elde değil adâvet* (Âşık Ömer). [M]

ADAY i. (kaide dışı). Bir iş veya hizmete seçilmek üzere kendini öne süren veya başkaları tarafından öne sürülen kimse, namzet: *Nâzır adayının yüzü ekşidi* (Y. K. Karaosmanoğlu). || Bir mevki, bir rütbe, bir unvana hak kazanmak üzere yetişme veya hazırlık devresinde bulunan kimse: 69. *dönem yedek subay adayları arasında bulunuyordu.*

— ÇEŞ DEY. *Aday adayı,* milletvekili ve senatör seçimlerinde, partinin adayı olmak için, parti içinde yapılan ön seçimlere adaylığını koyan kimse. || *Aday göstermek,* aday olarak birini ileri sürmek: *Muhalefet de onu aday gösterdi.* || *Aday yoklaması,* genel seçimlere katılacak parti adaylarını tespit etmek üzere parti içinde yapılan seçim. || *Merkez adayı,* seçimlerde parti merkezleri tarafından gösterilen aday.

— Tar. Eski Roma'da *Sezar*'ın veya *prensin adayları;* Sezar devrinden itibaren Roma imparatoru tarafından halk meclisi veya Senato'nun oyuna sunulan resmî adaylar. (Bunlara Roma'da *candidat* denirdi. «Aklaşmış» demek olan bu latince kelime, adayların tebeşir sürülmüş ihramlara bürünmelerinden gelmiştir.)

— ANSİKL. Esk. Roma'da adaylığın şartları, M. Ö. 300'e kadar «Patrici», daha sonra sadece «vatandaş» olmak, askerlik hizmetini yapmış bulunmak, M.Ö. 62'den sonra ise, Roma'da oturmak ve adaylığını ilân etmekti. Düzenbazlıkla oy kazanmağa çalışılırdı. Aday'a özel köleler (nomenclatores) yardım eder, kendisine gizlice seçmenlerin adını söyler, her biri hakkında gerekli bilgiyi verirlerdi. İmparatorluk devrinde, İmparatorun iradesiyle seçim sistemi çabucak soysuzlaştı, böylece adaylık meselesi de ortadan kalktı.

◆ **Adaylık** i. Aday olma hali: *Önümüzdeki devre adaylığı muhakkaktır sanırım* (N. Cumalı).

— ÇEŞ DEY. *Adaylığını koymak,* bir hizmet veya seçim için kendini aday göstermek, bunun için gerekli işlemi yapmak. || *Adaylık süresi,* bir memuriyete tayin, bir mesleğe girme, bir rütbeye yükselme öncesi adayın geçirmek zorunda bulunduğu yetişme ve deneme devresi. (ML)

ADCILIK i. (fr. *nominalisme*'den **nominalizm** de denir). Fels. Türlerin yalnız kelimelerde varolduklarını ileri süren doktrin.

— İkt. Paranın değerini, paranın sürüm araçlarına -akçe, banknot- devletin tanıdığı ödeme ve satın alma gücü ile açıklayan teori. (Eşanl. NOMİNALİZM.) [Bk. ANSİKL.]

— ANSİKL. Fels. Ortaçağda, tümel kavramlar meselesinin içinden çıkmak için bulunan çözüm yollarından biriydi. Tümeller* meselesi, Porphyrios tarafından şu terimlerle ortaya konmuştu: «Cinslerin ve türlerin kendi başlarına bir varlıkları var mıdır, yoksa sadece bizim zihnimizde mi yaşar; ayrı bir varlıkları varsa, bu varlık bir cisim midir, değil midir; varlıkları duyulan nesneler dışında mıdır, yoksa onlarla karışmış mıdır?» Bu sorulara karşılık olarak adcılık, fert'in (birey'in) dışında bir gerçek olmadığını, genel'in ise ancak kelime'de var olduğunu ileri sürüyordu. Adcılık'a İlkçağdan itibaren rastlıyoruz; sinik filozof Antisthenes, Eflatun'un idea'lar teorisine şu sözlerle karşı çıkıyordu: «*At*'ı görmesine görüyorum, ama ne kadar bakınırsam bakınayım, *atlık* denen şeyi göremiyorum.» Stoacılar ve epikurosçular adcıydı. Fakat doktrin, Ortaçağda büyük gelişme gösterdi: Roscelin (XII. yy. sonu), adcılığı İlâhiyat'a uygulamağa kalktı, Teslis doğmasının tartışmasına girişti, *üç-tanrılık*'tan yana olduğunu açıkladı. XIV. yy.'da, Occam'lı William, tümellerin birer «zihnî varlık» olduğunu göstererek gerçekçiliği tenkit etti, ve G. Biel'in aracılığı ile Occam'cılık Luther'i de etkiledi. Modern zamanlarda, adcılık ile gerçekçilik tartışması yeni bir şekle girdi ve deney ile akıl'ın bilgi'deki karşılıklı rolü üzerinde bir *ampirizm** ve *rasyonalizm** tartışması halini aldı. Hume'un adcılığı işte bu bakımdan Kant'ın rasyonalizmine karşıdır. Ortaçağın belli başlı adcı filozofları şunlardı: Heiric d'Auxerre, Bérenger de Tours, Roscelin, Abélard (Roscelin'in adcılığını doğru yola sokmağa çalışmıştır) ve Occam'lı William (William of Occam).

— İkt. Para birimlerinin (lira, frank, dolar), sadece soyut birimler, birtakım *ad*'lar, basit kelimeler olduklarına, kendiliklerinden bir değer taşımadıklarına, malzemelerinin (maden veya kâğıt) önemli sayılamayacağına dayanan tez'i alman iktisatçısı Knapp ortaya atmıştır. Bir akçenin veya banknot'un bütün değerini devlet'in o paraya tanıdığı iştira gücünden aldığını ileri sürenler, metalist* teori taraftarlarına karşıdırlar. *Adcılığın* bugün de sadık taraftarları vardır. Knapp'inki kadar devletçi ve tüzel bir anlayışı kabul etmeyen bu iktisatçılar, şöyle düşünürler: eskiden akçenin değeri paralardaki madenin değeri esasına dayanıyordu; bugün ise akçenin değeri, sosyal bir vaka olarak, iktisadî süje'lerin akçeye tanıdıkları satın alma gücüne bağlanmıştır. Adcılar için akçenin değeri, inanıçtan doğan bir davranışın, akçe birimlerinin maddî temeline dayanmayan ortaklaşa bir güvenin sonucudur.

◆ **Adcı** sıf. Adcılık ile ilgisi bulunan. || İ. Bu doktrinin taraftarı olan [kimse]. (fransızcası *nominaliste.*)

◆ **Adcılar** i. Skolastik çağda adcı nazariyeye bağlı olanlara verilen isim. (LM)

ADDA, İtalya'da Po ırmağına soldan dökülen bir çay; 313 km. Alplerden çıkar, Valtellina'nın sularını toplar ve elektrik santrallarını besler. Alüvyonları ile Mezzola ve Como göllerini birbirinden ayıran Adda, Como gölünden ve Lecco'dan geçtikten sonra, Lombardia topraklarını sular ve Cremona yukarısında Po ırmağına karışır.

— Tar. Adda çok önemli bir stratejik hat teşkil ediyordu. Théoderich burada Odoaker'i yenmiş (490), Milano kumandanı Piccinino Venediklileri burada bozguna uğratmıştı (1437). 1705'te Prens Eugène ırmağı geçmeğe boşuna uğraştı. 17 Mayıs 1796'da Bonaparte'ın orduları Lodi köprüsünden geçerek ırmağı aştı. Napolyon I devrinde İtalya krallığı illerinden biri Adda ismini aldı. Merkezi. *Sondrio.* (L)

ADDA (Marki, Girolamo D'), italyan bilgini (Milano 1815-ay.y. 1881). Dantelalar, kanaviçe işleri, elmas işlemeciliği, Leonardo da Vinci ve Milano gravürleri üzerine çeşitli eserler yazdı. (L)

ADDAKS i. (fr. *addax*). Boynuzları halkalı olan ve spiral şeklinde iki kere dolanan antilop.

— ANSİKL. *Addaks*'ın deri tüyü çok açık kül rengi, alttan perçemi ise esmere çalar. Bir türü (*Addax nasomaculatus*), çöl bölgelerinde yaşamağa alışmıştır. Senegambiya'da, Büyük Sahra'nın Tunus bölgesi ve Doğu Sudan'da bulunur. Bu cins, oriks*'e yakındır. (L)

ADDAMS (Jane), amerikalı kadın sosyolog (Illinois'te Cedar City 1860-Chicago 1935). 1889'da Chicago'da *Hull House* isminde bir sosyal müessese kurdu. 1915'te Milletlerarası Barış ve Hürriyeti seven Kadınlar derneğine başkan seçildi ve 1931'de Nobel barış armağanını kazandı. (L)

ADDAPAKŞU, Susa valisi, Hammurabi'nin çağdaşı, Elam'da birçok tapınak yaptırdı. (L)

ADDEĞİŞİMİ. Bk. MECAZI MÜRSEL.

ADDENDA i. (lat. k., *eklenecek şey*). Bir eserin sonuna eklenen notlar. (L)

ADDETMEK geçl. f. (ar. ʿ*add,* saymak; türk. *etmek*). [...*eylemek* yardımcı fiili ile de kullanılır]. *Mec.* Yerine koymak, [öyle] saymak, kabul etmek: *Bu şiir âşıkları Mecnun, sevgilileri Leylâ addeder* (A. Ş. Hisar). *Eyub'e hayran olmuş, onu ruhanî şehirlerin en güzeli addetmişlerdir* (Yahya Kemal). || Sanmak, zannetmek: *Muharrirliği kolay addeden...* (Ahmed Rasim).

◆ **Addedilmek** veya **addolunmak** edilg. f. *Mec.* Bir şeyin yerine konulmak, [öyle] sayılmak, kabul edilmek: *İstanbul'da mühim addolunan teşebbüslerden biri de...* (Atatürk). *Çoğunlukça hakkı addedilmeyen...* (M)

ADDAKS

Foto. Almasy, British Councel, Dregesco (LAROUSSE)

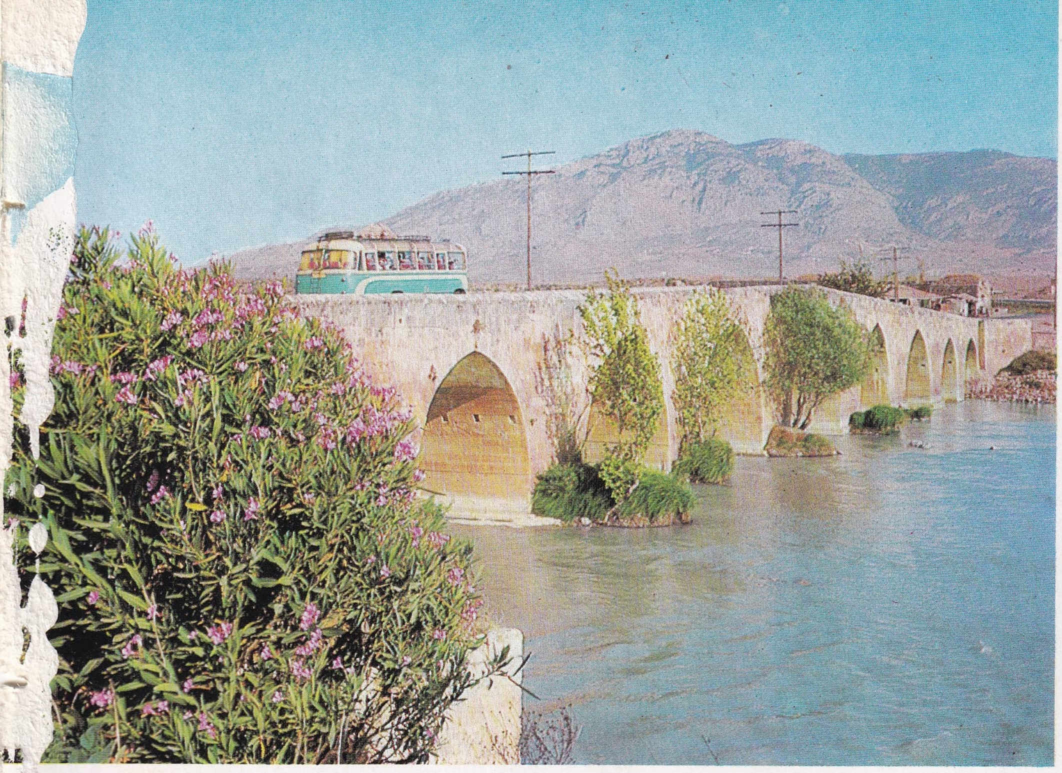

Taşköprü
Seyhan nehri üzerinde, Adana
M.Ö. VI. yy. Justinianus devri
bugün 21 gözünden 18'i açık

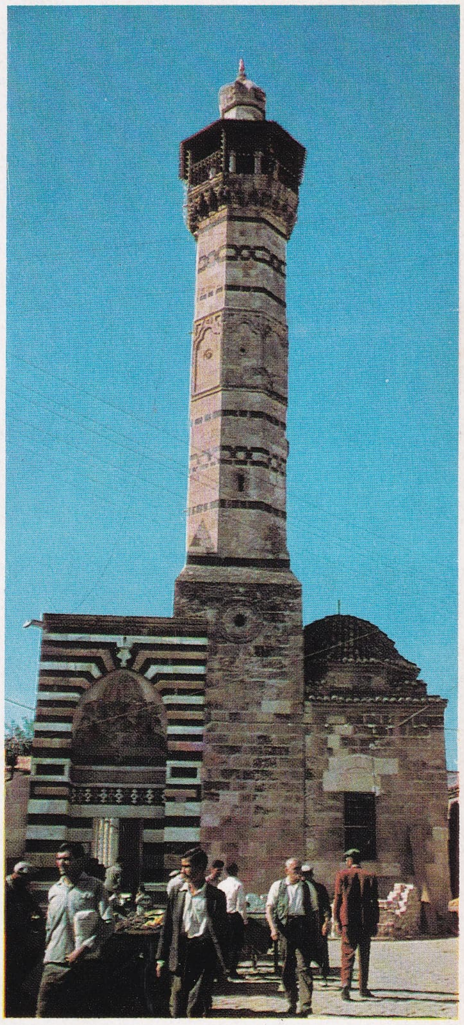

Ulucami
1541, Ramazanoğlu Halil bey zamanı

Saat kulesi
1879-1882 vali Abidin Paşa zamanı

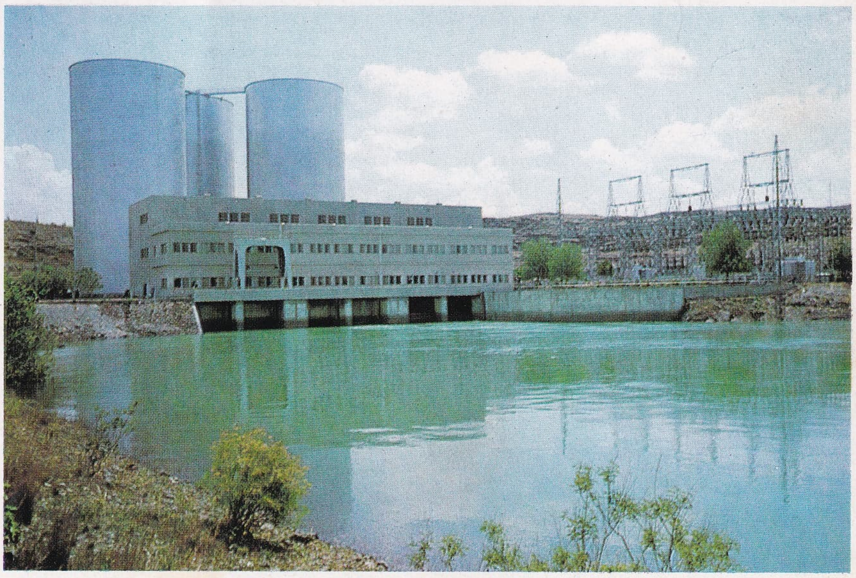

Seyhan barajı
1956 (Su hacmi: 1 680 000 000 m^3)

Foto. Taneri Serpengüzel (MEYDAN), Turizm ve Tanıtma bakanlığı, Keskinkolor.

Alfred MANESSİER. Karda Oyunlar (1951). Guggenheim müzesi, New York.

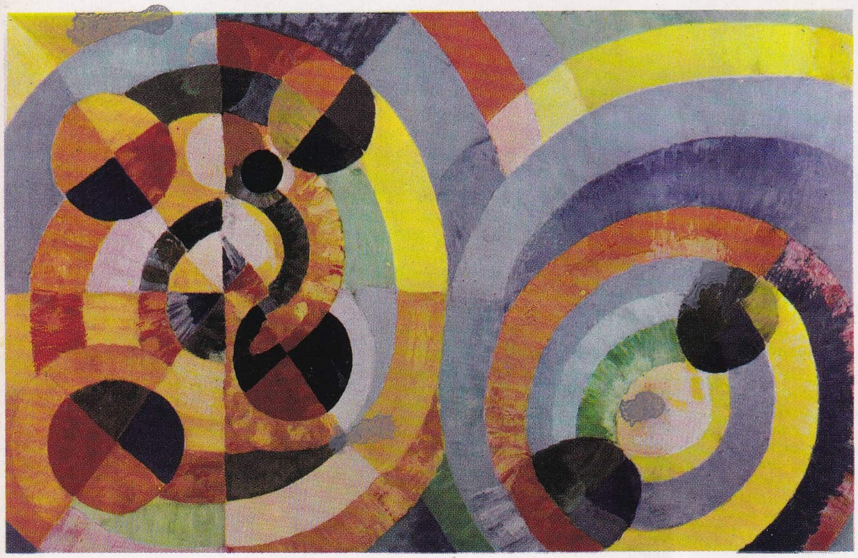

Robert DELAUNAY. Yuvarlak Şekiller (1912). Guggenheim müzesi, New York.

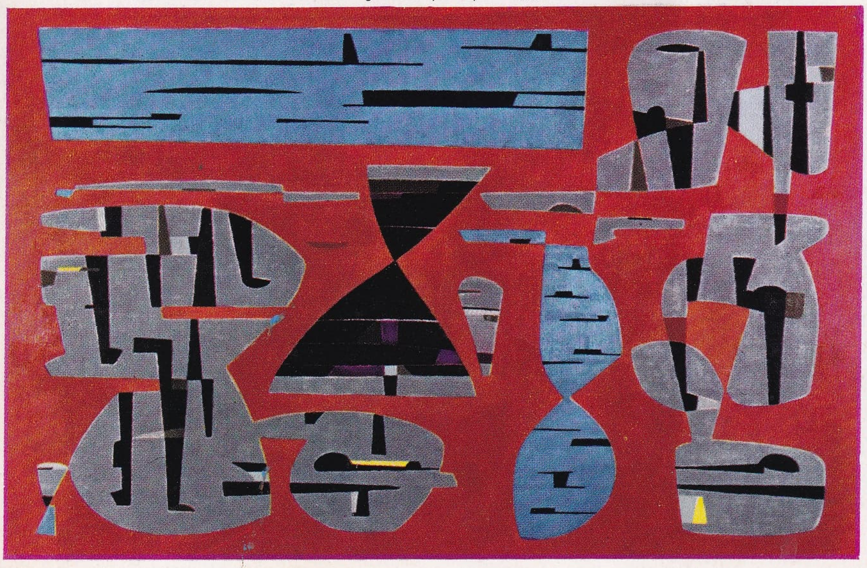

Gustave SİNGİER. Bir Hollanda şehri (1952-1953). Guggenheim müzesi, New York.

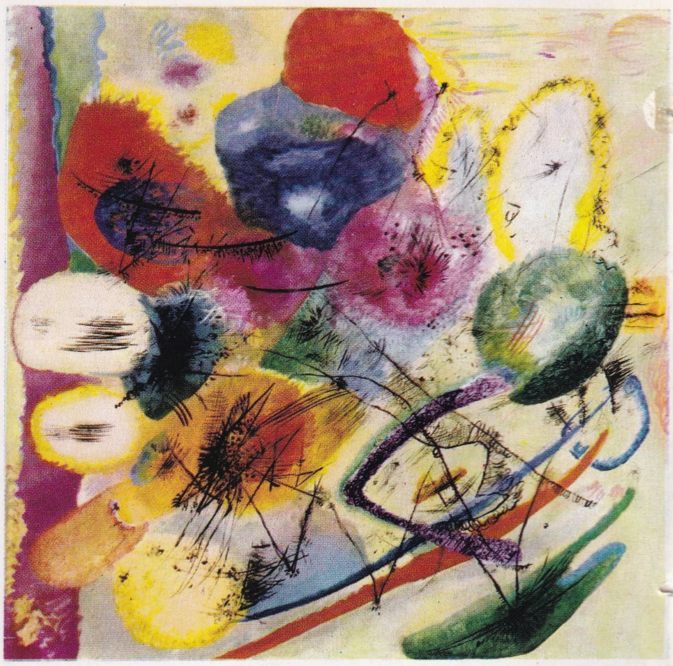

Vasili KANDİNSKİ, Siyah Çizgiler (1913). Guggenheim müzesi, New York.

Auguste HERBİN. Serpiştirmek (1959).

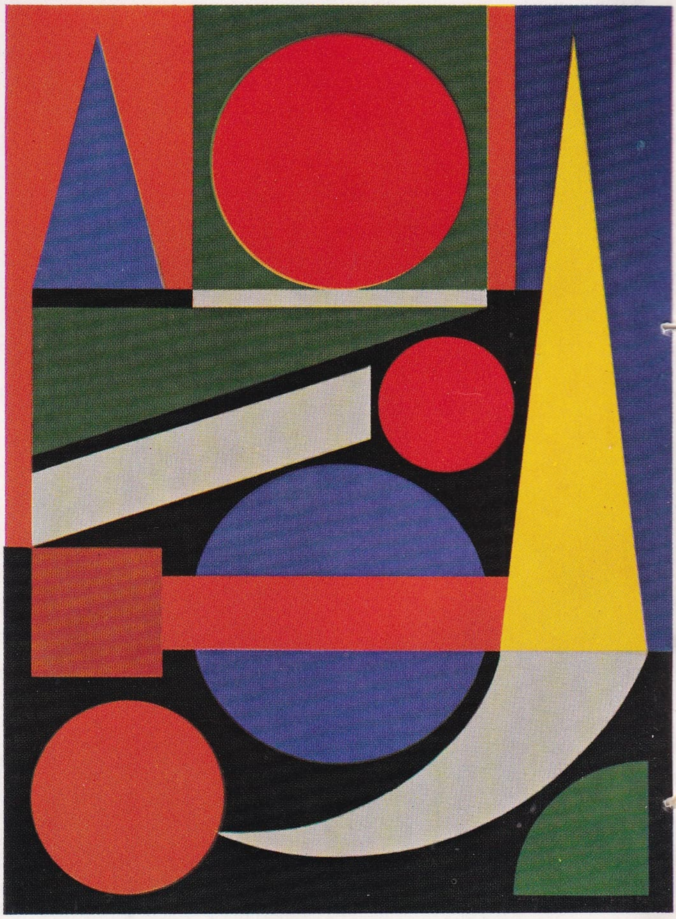

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

ADÉLIE toprağı Güney Kutbu (keşfi, 1840)

ADDİKOP. Foto. Aynı orijinal kalıp veya filim üzerine çoğaltmağa yarayan, foto-mekanik bir sistemle çalışan çoğaltma makinelerinin ticarî adı. (Bk. ADDİPHOT.) [M]

ADDİNGTON (Anthony), ingiliz hekimi (1713-1790). Lord Chatham'ın yakın dostuydu. George III cinnet getirdiği zaman Lordlar kamarasına çağırıldı. Kralın sağlık durumu hakkında görüşünü bildirmesi istendi. İskorbüt hastalığı üzerine bir denemesi (1735) ve lord Chatham ile lord Bute arasındaki pazarlık üzerine bir tarih incelemesi vardır. (L)

ADDİS-ABEBA veya **ADDİS-ABABA** (habeşçe *Yeni-Çiçek*), Habeşistan'ın başkenti ve Choa eyaletinin merkezi. Entotto dağlık bölgesinin eteğinde, 2 500 m. yükselti; yaklş. olarak 560 000 nüf. Kenarlarında ökaliptüs ağaçları dikili caddeler, Cibuti'ye giden demiryolu istasyonundan çeşitli yerlere uzanarak, şehrin güneybatı kısmında bulunan tepedeki çarşı, pazar ve oteller mahallesine kadar uzanır. Şehirde kahve, tütün işleme atelyeleri, değirmenler, tabakhaneler, nebatî yağ imalâthaneleri bulunur. 1887'de Menelik II tarafından sarayın etrafında kurulan bu şehir, başkent olarak Entotto'nun yerine geçti ve Choa bölgesi etrafında toplanan devletin birliğinin sembolü oldu. İtalya ile antlaşma 1896'da burada imza edildi, Cibuti demiryolu 1917'de buraya ulaştı; 5 mayıs 1936'da Badoglio kumandasındaki italyan kuvvetleri tarafından işgal edildi. Cunninghan'ın kumandasındaki ingiliz kuvvetleri tarafından 10 nisan 1941'de alındı (Bk. HABEŞİSTAN SEFERİ). Addis-Abeba, 1942'den beri tekrar Habeş hükûmetinin merkezi oldu. (L)

Addis-Abeba konferansı, Afrika devlet ve hükûmet başkanlarını bir araya getiren konferans (22-25 mayıs 1963). Sömürgecilik kalıntılarına karşı bütün kıtanın birleşmesi, ırkçılıkla mücadeleye girişilmesi ve Güney Afrika ile Mozambik'in boykot edilmesi bu konferansta karara bağlandı. Afrika Birliği teşkilâtı da bu konferansta kuruldu. (L)

ADDİSON (Joseph), ingiliz şairi ve gazete yazarı (Milston, Amesbury yakınında, Wiltshire 1672-Kensington 1719). Tahsilini Oxford'da yaptı ve latince şiirleriyle dikkati çekti. Avrupa'da seyahat ettikten sonra (1700'de bir yıl Blois'da kaldı), Blenheim zaferini bir manzume ile andı: *The Campaign* (Sefer), 1704. Bu manzumede, Marlborough ordusunun başarılarını anlatır. Whig partisi onu kendine bağladı ve o günden sonra Addison'un hayatında parlak bir siyaset devresi başladı. Parlamento üyeliği (1708) ve İrlanda kral naibinin başkâtipliğinden (1709) bakanlığa kadar yükseldi (1717). Fakat aşırı sıkılganlığının zararını gördü ve birkaç ay sonra istifa etti. 1709'dan itibaren R. Steele ile birlikte *The Tatler* (Zevzek) adlı süreli edebiyat gazetesini çıkardı. Sonra da yine onunla *The Spectator*'u (1711-1714) yayımladı. Bu dergide inceliği ve tenkitteki ölçülü kavrayışı ile dikkati çeken makaleler yazdı. O zamandan mükemmel birer deneme örneği olan bu yazılar, sonraları birçok yazara yol göstermiştir. *Cato** adlı trajedisi (1813), kısmen o zamanki siyasî durum sayesinde olağanüstü bir rağbet görmüştü. *The Drummer* (Davulcu) [1715] adlı komedisi nükteli bir eserdir. (L)

ADDİSON (Thomas), ingiliz hekimi (Newcastle on Tyne civarında, Long Benton 1793-Brighton 1860). 1827'de Londra'da tıbbî mevzular hocası, sonra da Bright ile aynı zamanda pratik tababet profesörü oldu. Şu eserleri yayımlanmıştır: *Pratik Tıp Temel Bilgileri* (1839), *Böbrek Kapçıkları Hastalığının Bünyevî ve Mahallî Tesirleri* (1855). Bu eserde incelenen hastalığa yazarının ismi verilmiştir. Eserleri şu başlık ile bir araya getirildi. *Müteveffa Thomas Addison Tarafından Yayımlanan Yazılar Koleksiyonu* (1868). [Bk. ADDİSON HASTALIĞI.] (L)

Addison hastalığı, 1855'te Thomas Addison tarafından tarifi yapılan hastalık. Patojenik bakımdan, böbrek üstü bezlerinin hastalanarak çift taraflı harap olmaları şeklinde tarif edilir. Etiyolojik bakımdan, lezyon, ya bir harap olma (çoğunlukla tüberküloz), ya bir teşekkül bozukluğudur (kabuk «çekilmesi»). Bunun sonucu olarak, bir yandan, hayatı tehdit eden bir hormon eksikliği belirir (özellikle su ve tuz kaybı), bir yandan hipofizin kortikotrop çalışmasında, özel bir deri ve mükoza renklenmesiyle beliren aşırı bir artışın meydana getirdiği bir sendrom ortaya çıkar. Renklenmeden başka belirtiler de vardır: zayıflama ile birlikte büyük bir yorgunluk, özellikle dengenin bozulduğu sıralarda görülen hipotansiyon.

Tamamlayıcı hormon tedavisi, mutlak surette aralıksız olarak ve organizmanın az çok değişik ihtiyaçlarına uygun dozlarda yapılırsa, bütün belirtilerin gerilemesine, her bakımdan normal bir yaşayışa dönülmesine ve normal bir ömür sürülmesine imkân verebilir. Bu tip böbrek üstü bezi yetersizliği, hipofiz yetersizliğinden ileri gelenden farklıdır. (L)

ADDİTİFLİK (fransızcası *additivité*). Mat. Bir sayılar veya büyüklükler cümlesinde ortak olan ve bunların toplama ile çıkarmaya elverişli olduklarını belirten özellik.

— Foto. Belli bir aydınlatmanın fotoğraf filmi üzerinde yaptığı tesirin poz sayısına göre değişmesi. (Meselâ, 1/50'şer saniyelik 50 poz, 1 saniyelik tek poz kadar tesirli olamaz.) [L]

AD DRAKONES. Esk. coğ. Gümüşhane bölgesinde bir konak yeri. Şiran'ın Kelkit'e karıştığı yer civarında olabilir. (M)

ADDUCTOR sıf. ve i. (lat. k.). Anat. Yaklaştırma hareketini yapan bütün kaslar için kullanılır: *adductor kaslar, ayak baş parmağı adductor'u.*

— ANSİKL. *Uyluğun adductor (yaklaştırıcı) kasları,* uyluğun iç yüzünde kalça kemiği ile uyluk kemiği arasında bulunan önemli bir kas grubu; üçgen şeklinde ve üç plan üzerine yerleşmiştir: derin olan plan büyük yaklaştırıcı kas (*adductor magnus*), orta plan küçük yaklaştırıcı kas (*adductor brevis*), yüzlek plan ise tarakSı kas (*pectineus*) ve uzun yaklaştırıcı kas (*adductor longus*)'dan meydana gelir. *Adductor* kaslar iki uyluğu birbirine yaklaştırır. (L)

ADDÜKTÖR i. (fr. *adducteur*). Bayınd. Bir kaynağın suyunu depoya getiren kanal. (L)

— ÂDE i. (ar. *ʿādet,* alışılmış, olagelmiş, görenek, sıradan). Gram. Âdet kelimesinin arapça kaideye göre yapılmış terkiplerde kullanıldığı zaman aldığı şekil: alel-*âde,* fevkal-*âde,* harikul-*âde* v.b. (M)

ÂDEL sıf. (ar. *ʿādil*'den *aʿdel*). Esk. En âdil, daha âdil, çok âdil: *Bak ne gösterdi Hâlik-i âdel* (Abdülhak Hâmid).

— DEY. *Âdeli'l-âdilin,* âdillerin en âdili, Allah. (M)

ADELAİDE. Bk. KRALİÇE-ADELAİDE takım adaları.

ADÉLAÏDE, Orléans prensesi (Paris 1777-ay.y. 1847), Fransa kralı Louis-Philippe'in kız kardeşi. 1830'da kardeşini tacı kabul etmeğe teşvik etti, onun hükümdarlığı boyunca uzlaştırıcı bir rol oynamaktan geri kalmadı. (L)

ADÉLAİDE veya **SAVOİE'li ALİX** (öl. 1154'te Montmartre manastırı). 1115'te Fransa kralı Şişko Louis VI ile, daha sonra da başkumandan Mathieu de Montmorency ile evlendi. Kendi kurduğu manastıra (1134) çekildi. (L)

ADÉLAİDE (azize) [Orb şatosu, 931'e doğr. - Alsace'da Seltz manastırı 999], İtalya kralı Lotario II'nin (947-949), sonra da, 962'de imparator olan Otto I'in karısı (951). Gelini Theophano'nun ölümünden sonra torunu Otto III'e naiplik etti (991-994). 994'te saraydan çekildi. (L)

Orléans prensesi **ADÉLAÏDE** (resim, Winterhalter) Versailles müzesi, Paris

Adélaïde du Guesclin, Voltaire'in trajedisi (1734). İki kardeş, Charles VII'ye sadık kalan Nemours dükü ile İngilizlerin müttefiki olan Vendôme dükü, Bertrand du Guesclin'in yeğeni Adélaïde'e âşıktırlar. Vendôme dükü eline düşen kardeşinin önce öldürülmesini emreder, sonra, daha insanca duyguların etkisiyle onu Adélaïde ile evlendirir. (L)

Adélaïde ou le Langage des Fleurs (*Adelaide veya Çiçeklerin Dili*), bale. Romantik bir senaryo üzerine kurulmuş ve Maurice Ravel'in *Valses nobles et sentimentales* (Soylu ve Duygulu Valsler) adlı müziği için düzenlenmiştir. Bu vals'ler önce piyano için yazılmıştı. Nataşa Truhanova'nın isteği üzerine, Ravel, müziğini orkestraya aktardı. Truhanova bu vals'lerle 1912'de Châtelet tiyatrosunda dans etti (İvan Klustin'in koreografisi ile). 1917'de üstat Ambrosi'nin operası için düzenlediği bu baleyi, daha sonra Serge Lifar tekrar sahneye koydu (1939). [L]

ADELBODEN, İsviçre'de kasaba (Bern kantonu). Engstligen yüksek vâdisindedir (Bern Oberland'ı); 2 900 nüf. Kış sporları merkezi. (L)

ADELER (Kurt Sivertsen de denir), Norveç asıllı, danimarkalı amiral (Brevik 1622-Kopenhag 1675). Hollanda Deniz kuvvetlerinde bulunduktan sonra, Venedik'in hizmetine girdi; 1651-1656 yılları arasında, Çanakkale boğazında Türklerle savaştı. Danimarka'ya çağrıldı, donanmanın başına geçti. (L)

ADELFİ i. (yun. *adelphos,* kardeş'ten, fr. *adelphie*). Bot. Birkaç erkeklik organının, telcikleri ile bir araya gelmesi. (Bir çiçeğin bütün erkeklik organları telcikleri ile birleşikse, bu hale *monadelfi* denir; iki veya daha çok demet halinde birleşmişlerse, bunlara sırasıyle *diadelfi* veya *polyadelfi* denir.) [L]

Foto. R. Kirschner, Giraudon (LAROUSSE)

«Âdem ile Havva»
(resim, Masolino)

«Âdem ile Havva»
(resim, Cranach l'Ancien)

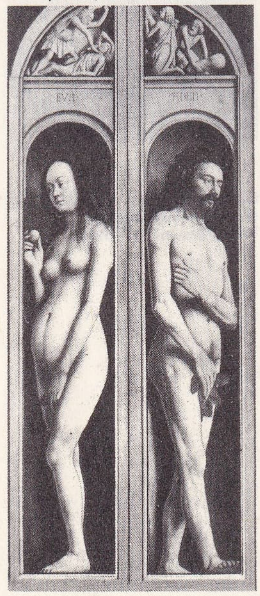

«Âdem ile Havva»
(resim, Von Eyek)

ADELFOLİT i. (fr. *adelpholite*). Miner. Bk. MOBBİT.

ADÉLİE toprağı, Güney kutbu kıtasının (Antarktika), Avustralya güneyine rastlayan bir kıyı kesimi; yaklş. yüzölç. (136° 20′ ve 142° 20′ doğu boylamları arasındaki kesim) 900 000 km². Dumont d'Urville burayı 1840'ta keşfetti ve karısının adını verdi. Burası, Antarktik kıtasında Fransa'nın hak iddia ettiği kıyı şeridini meydana getirir. Adélie toprağı, içeriye doğru yükselen koca bir buz alanından meydana gelir. Bu buz alanı, kıyıdan 200 km. içeride yaklş. 2 000 m. yükseltiye ve kutba doğru 3 000 m. ye ulaşır. Paul-Emile Victor yönetiminde buraya araştırma seferleri yapıldı (1950-1951-1952). Başlıca üsler Port-Martin'de ve «Pointe-Géologie» denilen kıyı adasında kuruldu; ilkini, 24 ocak 1925'te bir yangın tahrip etti. Adélie bölgesinin yalı boyu, kışın penguen sürülerini barındırır. (İmparator soyu ve daha küçük olan Adélie penguenleri.) [L]

ADELİT i. (fr. *adélite*). Miner. Ortorombik simetrili formülü $CaMgAsO_4(OH)$ olan tabiî kalsiyum ve magnezyum arseniyatı. (L)

ADELJ i. (fr. *Adelge*). Filoksera'ya benzer bir fidanbiti (Bk. ÇAMBİTİ). [L]

ADELOMYCETALES i. Bot. *Fungi İmperfecti* (kusurlu mantar) takımının başka bir adı. (L)

ADELON (Nicolas Philibert), fransız hekimi (Dijon 1782-Paris 1862). 1821'de Tıp akademisi üyesi, 1827'de adlî tıp profesörü, *Annales Publiques d'Hygiène et de Médecine* dergisinin kurucularından. *Anatomi Physiologique du Cerveau d'Après le Système de Gall* (Gall'in Sistemine Göre Beynin Fizyolojik Anatomisi) [1818]; *Traité de la Physiologie de l'Homme* (İnsan Fizyolojisi Üzerine İnceleme) [1823-1824] adlı eserleri vardır. (L)

ADELOSER i. (yun. *adelos,* karanlık; *keras,* boynuz'dan fr. *adélocère*). Avrupa ve Kuzey Amerika'da yaşayan, kara veya griye çalar iri bir çiçekböceği (Kınkanatlıların *elateridae* familyasından). [L]

Adelphoe, Terentius'un komedisi. Bk. KARDEŞLER.

ADELUNG (Johann Christoph), alman dil bilgini (Spantekow, Pomerania 1732-Dresden 1806). Zamanında bir temel kitap sayılan *Versuch eins Vollständ. Grammat. —Krit. Wörterbuchs der Hochdt. Mundart* (Gramerli ve İncelemeli Edebî Almanca Sözlüğü) ile *Mithridates, oder Allgemeine Sprachenkunde* (Mithridates veya Dünya Dilleri Tablosu) adlı eserleri yazdı. Bu son eserin, ancak Asya dillerini içine alan birinci bölümünü tamamlayabildi. (L)

ADELYA i. Bot. Sütleğengiller'den bir bitki cinsi. Amerika'nın tropik bölgelerinde yetişir. (M)

ADEM i. (ar. ʿ*adem*). Yokluk, hiçlik, var olmama: *Türkler, Anadolu'da ademden bir Türk ili çıkardılar* (Yahya Kemal). *Rahat istersen eğer eyle temâşa-yı adem/ Ben ise varlık ile eyledim inşa-yı adem* (Âkif Paşa) ‖ — *Mec.* Ölüm: *Gideriz ey dil-i rıza-meslek/ Bu gidişle adem diyarına dek* (Muallim Naci). *Huzur ve sükûn yeri olarak tasvir olunan adem ülkesi...* (Mehmet Kaplan).

— ÇEŞ. DEY. (Osmanlıca'da çeşitli kelimelerle birleşerek, yokluk, olumsuzluk, «sızlık» anlamını verir): *Adem-i basiret,* basiretsizlik. ‖ *Adem-i dikkat,* dikkatsizlik. ‖ *Adem-i emniyet,* emniyetsizlik: *Her meçhul bize adem-i emniyet telkin eder* (Cenab Şahabeddin) ‖ *Adem-i icabet,* icabet etmeme, davet edilmişken gitmeme: *Vuku bulan davet emrine adem-i itaat* (itaatsizlik) *ve adem-i icabet göstermiş olmakla beraber...* (Atatürk). ‖ *Adem-i ihtimal,* ihtimal dışı olma, ihtimali bulunmama. ‖ *Adem-i imkân,* imkânsızlık. ‖ *Adem-i inkıta,* kesintisizlik. ‖ *Adem-i istikrar,* kararsızlık. ‖ *Adem-i istimal,* kullanılmama: *Adem-i istimaline karar verildi* (Ahmed Rasim). ‖ *Adem-i mazarrat,* zararsızlık: *Muradım bu babda hileye teşebbüsün lüzumunu, adem-i mazarratını söylemek* (Recaizade Ekrem). ‖ *Adem-i mesuliyet,* sorumsuzluk. ‖ *Adem-i muvaffakıyet,* başarısızlık: *Adem-i muvaffakıyetin sebeplerinden biri de, yapmanın, yapılması lâzım geleni bilmekten farklı oluşudur* (O. V. Kanık).

— Ed. *Adem Kasidesi,* Âkif Paşanın (1787-1845) adem redifli ünlü şiiri: *Adem Kasidesi hayatından bıkmış, çok ümitsiz, mustarip bir insanın ruh halini ifade eder* (Mehmet Kaplan).

— Fels. Bk. HİÇLİK.

— Huk. *Adem-i ifa,* görevi yerine getirmeme. ‖ *Adem-i istima,* davanın dinlenmemesi. ‖ *Adem-i itimat,* güvensizlik: *Mecliste muhalefet hükûmete adem-i itimat beyan etti.* Bk. GÜVENOYU. ‖ *Adem-i kabul,* üzerine çekilmiş bir poliçeyi muhatabın kabul etmemesi. ‖ *Adem-i kifaye,* delil veya müzakere yetersizliği. ‖ *Adem-i lüzum,* tarafların rızasına bakılmaksızın hukukî tasarrufların hüküm ifade etmemesi. ‖ *Adem-i müdahale,* devletlerarası çatışmalarda karışmama. ‖ *Adem-i tahsis,* bütçe ile harcama konusu belli paranın, başka yere harcanmaması. ‖ *Adem-i takip,* takipsizlik, soruşturmaya lüzum görmeme. ‖ *Adem-i tecavüz,* saldırmazlık, silâhlı çatışmaya girmeme. ‖ *Adem-i tediye,* borcu ödememe; v.b.

— Tasav. *Adem* (veya *adem-i mutlak*), vücut (veya *vücud-ı mutlak*)'ın zıddı.

— ANSİKL. Tasavvuf anlayışına göre, *vücud-ı mutlak*'ın (mutlak varlık, Allah) zıddı olan *adem-i mutlak* (mutlak yokluk) ile bir araya gelmesinden eşya ve hâdiseler, bir diğer deyimle «varlık âlemi» meydana gelmiştir. Adem'in ve adem-i mutlak'ın bağımsız bir varlığı yoktur, ancak bir ayna durumundadır, varlığa aracılık etmek üzere geçici bir an «tecelli eden» vehim, bir kuruntu, bir hayaldir.

— Tıp. *Adem-i iktidar.* Bk. İKTİDARSIZLIK.

◆**Adem-âbâd** blş. i. Yokluk diyarı, ölüm. (M)

ÂDEM (ar. veya ibranice k.). Dinî inançlara göre, ilk yaratılan insanın ve ilk peygamberin adı, insanlığın babası: *Değildir belki vâki nisbeten Âdem'le Havvâ'ya / Ninem bir ebrdir geçmiş, babam bir rûzigâr eyvah* (Abdülhak Hâmid). *Mazi hepimiz için Âdem'in kovulduğunu hatırladığı cennettir* (A.Ş. Hisar). ‖ Esk. İnsan, insanoğlu, adam: *Hoşça bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen / Merdüm-i dide-i ekvân olan âdemsin sen* (Şeyh Galib). ‖ -*Mec.* İnsanda bulunması gereken olumlu vasıflara sahip: *Dehri arasan binde bir âdem bulamazsın / Âdem görünen harları âdem mi sanırsın* (Ziya Paşa).

— ÇEŞ. DEY. *Beniâdem, insanoğlu,* insanlar. ‖ *Nev-i âdem,* insan nevi, beşeriyet: *Kimdir bu aczi hâs kılan nev-i âdeme?* (Ziya Paşa). ‖ *Argo. Âdembaba,* afyonkeş; hapishanelerde haraççılara yardakçılık eden: *Emine Ablam mahpus milletinin çoğunu elediydi de âdem babaya soyulduydu* (Ömer Seyfeddin).

— ANSİKL. Tanrının ilk yarattığı insan, Babillilerden itibaren efsane konusu oldu. Ufak değişikliklerle Asurlularda da tekrarlandı. Tevrat'a göre, Tanrı önce Âdem'i, sonra ona yardımcı olsunlar diye bazı hayvanları yarattı. Âdem, bu hayvanları kendine denk görmedi ve bir eş istedi. Bunun üzerine Havva* (ilk kadın) Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldı. Tevrata sonradan eklenen kısımlarda efsane, Âdem'le Havva'nın beraber yaratıldığını söyledi. Hıristiyanlık ananesinde Âdem günah işlemenin ve ölümün sebebi ve sembolü oldu; sonra gelen ikinci Âdem, yani İsa ise, hayat kaynağı ve ruh sayıldı. Birinci Âdem topraktan, ikinci Âdem ruhtan geldi.

Kur'an (XV. 26) Âdem'in yaratılışını şöyle anlatır: «*İnsanı kumla toprak ve pis kokan çamurdan yarattık.*» İslâm ananesinde Âdem'in yaratılışı şöyle bilinir: Allah, Cebrail, Mikâil, Azrail, İsrafil adlı meleklerine bir bir, yedi kat yerden yedi avuç toprak getirmelerini emretti. Fakat Yeryuvarlağı bu toprağı vermeğe razı olmadı. Azrail toprağı zorla aldı. Allah bu toprak üzerine günlerce yağmur yağdırdı, onu yumuşattı. Melekler yoğurdu ve Allah şekillendirdi. Âdem, seksen yıl şekilsiz, toprak olarak beklemişti, yüz yirmi yıl da ruhsuz durdu. Şekil ve ruh kazandıktan sonra meleklere, Âdem'e secde etmeleri emredildi. Hepsinin kabul ettiği bu emri yalnız İblis (Şeytan) dinlemedi. Bu itaatsizlik yüzünden de Cennet'ten kovuldu. Ama hâdise, aynı zamanda Âdem'in kaderine de tesir etti. Cennet'teki ağaçlardan birinin meyvesini yemek onlara men edilmişti. Bu, iyiyi kötüden ayırmada ölçü olan ağaçlardan, elma ağacıydı. Cennet'ten kovulmanın acısını unutamayan İblis, yılanla anlaştı; yılan, Âdem ile Havva'yı yasak meyveyi yemeğe kandırdı. Bu yüzden onlar gazaba uğradılar ve İblis gibi Cennet'ten kovuldular.

Âdem yeryüzünde Serendip (Seylan) adasına düştü, Havva'dan da uzak kaldı. (Seylan adasında Pico d'Adam dağında Âdem'in 70 arşın [1 arşın=67 sm.] uzunluğundaki ayaklarının izleri olduğu hâlâ rivayet edilir. Bu rivayeti Budistler Buda, Hindular Şiva için söylerler.)

Cennet'ten kovulan Âdem yaptığına pişman olmuştu, nedametler içinde Allah'a yalvardı. Sonunda Cebrail affedildiğini bildirdi, onu Mekke yakınında Arafat'a götürdü, orada Havva ile buluşturdu. Yeryüzünün ilk insanları gerçi affedilmiş, ama ebedîlik vasfını kaybetmişlerdi. Allah, Âdem'e Kâbe'yi inşa etmesini emretti, Cebrail de Hac merasimini öğretti. Burada yerleştiler, onların çocuklarının çoğalmasından insan soyu türedi.

— G. santl. İlk insan çiftinin macerası, en eski çağlardan bugüne kadar her dinden ve milletten sanatkârlar için bir ilham konusu olmuş, plastik sanatlarda, edebiyatta ve halk masallarında eskimeden işlenmiştir. Türklerde taş basması halk resimlerinde ve minyatürde, özellikle silsilenamelerde konuya Âdem, Havva, elma, yılan ve İblis teması ile girilmiş, Batıda da Âdem ve Havva freskleri ve yağlıboya tabloları büyük mabetlerin ve müzelerin en değerli süsü olmuştur: meselâ, Notre-Dame de Paris kilisesinin cephesindeki iki heykel, Jacopo Della Quercia'nın alçak kabartmaları (Bulonia'da, San Petronio'nun cephesi), Dürer'in gravürü, Michelangelo'nun Sixtine kilisesindeki freskleri.

◆ **Âdemî** sıf. ve i. Esk. İnsana mensup, insanoğlu, kişi: *Bu fasılda âdemî gerek şâd/ Endûhu belâ vü gamdan âzâd* (Fuzuli).

◆ **Âdemiyan** çoğl. i. Esk. İnsanoğulları, insanlar.

◆ **Âdemiyane** zf. Esk. Adama yakışır şekilde, mertçe, erkekçe.

◆ **Âdemiyyet** i. Esk. İnsanlık, insan oluş: *Ne mümkün zulm ile bidâd ile imhâ-yı hürriyet / Çalış idrâki kaldır muktedirsen âdemiyetten* (Namık Kemal). [M]

ÂDEM (El-), Libya'da (Bingazi bölgesi) bir yer. Tobruk hava meydanı şehrin 25 km. güneyindedir. 1967'de Libya hükûmeti İngiltere'den, İkinci Dünya savaşından sonra kurulan ingiliz hava üssünün boşaltılmasını istedi. (L)

ÂDEMCİLER i. II. yy. da, çıplaklık taraftarı zındıklar. Âdem ile Havva'nın günahını devam ettirmek için evlenmeyi kabul etmezlerdi. XIII. yy. da Lüsiferciler Avusturya ve Bohemya'da, tam bir hürriyet belirtisi olarak, Âdem'in taklit edilmesini teklif ediyorlardı. XV. yy. da Bohemya ve Moravya'da aynı ismi taşıyan ve «hür ruhlu kardeşler» ile bağı olan bir tarikat ortaya çıktı. Bunlar 1421'de katliama uğradılar. (L)

ÂDEM ÇELEBİ, saz şairi (XVIII. yy.). Hem divan, hem de kalenderî, semai tarzı halk şiirleri söyleyen şairin 2 067 beyitlik bir *Divan*'ı var. (M)

ÂDEM DEDE, mevlevî şair (Antalya, ?-Mısır 1652). Galata mevlevîhanesinde, İsmail Ankaravî terbiyesinde yetişti. Aynı mevlevîhaneye şeyh oldu. Mevlevîler arasında hece vezniyle ilk şiir söyliyen odur. Bazı tezkire

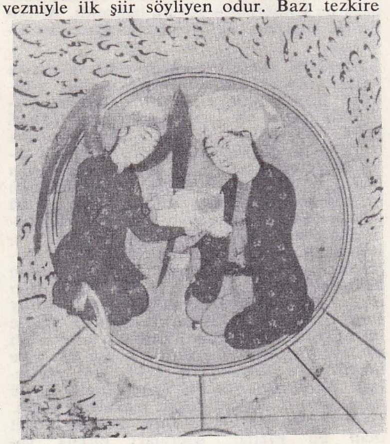

Âdem ile Havva (minyatür)
Topkapı Sarayı Hazine kütüphanesi

Foto. Bruckmann, Giraudon (LAROUSSE), Müeddep Erkmen (MEYDAN)

ve yazma mecmualarda şiirlerine rastlanır. (→ Bibliyo.) [M]

ADEMİMERKEZİYET blş. i. (ar. *ʿadem-i merkeziyet*, merkeze bağlı olmayış). Huk. Merkeze ait genel hizmetlerden bir kısmını, merkeze karşı muhtar ve bir derece bağımsız, fakat merkez murakabesi altında, mahallî idarelere bırakan sistemin adı. İdare bölümlerinin kendi kendilerini yönetme sistemi. (Bu sistem merkezî idarenin bölge temsilcilerine bağımsız olarak karar verme yetkisi tanıyan *déconcentration* (dağıtma) sisteminden; ve bütün karar yetkisini idare merkezindeki idarecilere bırakan *merkeziyet* sisteminden de ayrıdır.)

— İkt. *Ademimerkeziyet esasına göre yönetilen ekonomi*, hiçbir emredici devlet planının, tek karar merkezinin, çeşitli iktisadî birimleri kendi amaçlarına uymak için zorlamadığı ekonomi tipi. (Bk. ANSİKL.)

— Tar. Osmanlı imparatorluğunun kuvvetli bulunduğu yayılma devirlerinde, sancak beyleri ile valilerin, idare bakımından çok geniş icra yetkisi vardı. Tayinleri merkeze ait olmakla beraber, bu beyler ve paşalar, Ortaçağ derebeylerine benzetilebilirler. Aralarında Kırım hanlığı, Mısır ve Budin valilikleri gibi derece derece geniş ve siyasî ademimerkeziyete yaklaşan yetkilere sahip olanları da bulunuyordu. İmparatorluğun son yüzyıllarında Eflâk Buğdan, Bosna Hersek, Doğu Rumeli, Sisam, Girit v.d. gibi, merkeze ancak şekil ve adla bağlı ülkelerin varlığı devam etmekle beraber, memleketin gerçek sınırları içinde kalabilen öteki illerin idaresini, daha sıkı olarak Saraya ve Babıâli'ye bağlamak fikri kuvvetlendi. Bugünkü anlamı ile, halkın temsili ve idareye katılması suretiyle ademimerkeziyet denemesine, ilk defa Abdülaziz zamanında Midhat Paşanın Tuna ili teşkilâtının başına geçtiği zaman girişildi, fakat bu da pek az sürdü. Abdülhamid II'nin son zamanlarında, Avrupa'da Meşrutiyet hareketi için uğraşanlardan bazıları programlarına ademimerkeziyet prensibini de aldılar. 1908 inkılâbından sonra (özellikle Prens Sabahaddin «teşebbüsü şahsî» ve «ademimerkeziyet» fikri etrafında sürekli yayın yaptı ve onun öncülüğü altında, *ademimerkeziyet* ve *tevsii mezuniyet* bahisleri uzun zaman tartışma konusu oldu.

Gerek Meşrutiyet, gerek Cumhuriyet'ten sonra genel meclisleri ve özel bütçeleriyle bütün Türkiye illeri için idarî ademimerkeziyet prensibi sağlandı.

— ANSİKL. İkt. *Ademimerkeziyet*'e göre yönetilen ekonomide piyasa ve para, iktisadî birimlerin (fertler, gruplar, devlet) birbirinden ayrı olarak yaptığı birçok planın uyuşmasını, koordinasyonunu sağlar. Devlet, uyguladığı para ve maliye politikasıyle sosyal politikayle iktisadî gelişimi etkilemekle yetinir; fiyat teşekkülünde piyasa ve firmaların oynadığı role müdahale etmez; devletin müdahalesi *global* ve *vasıtalı* bir mahiyet arzeder, çeşitli iktisadî birimlerin kararlarına saygı gösterir. Bütün kapitalist ülkeler, ayrı bünyede de olsa, ademimerkeziyet rejimini tatbik ederler; hepsinde de devletin müdahalesi görülür. (ML)

ADEMİMÜDAHALE blş. i. Bir devletin, doğrudan doğruya ilgisi olmadıkça başka bir devletin işlerine karışmaması. (L)

ADEMOLLO (Alessandro), italyan gazeteci, tarihçi ve sanat tenkitçisi (Floransa 1826-ay.y. 1891). XVI. ve XVII. yy. tarihi üzerine yaptığı incelemelerde, Goncourt kardeşler usulü, küçük, canlı tarihî fıkralar üzerinde durdu. (*Lucrezia Borgia e la Verità* [Lucrezia Borgia ve Gerçek]; *Il Carnevale di Roma nel Secolo XVII. XVIII.* [XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Roma Karnavalı]). [L]

ADEMÖNCELİĞİ i. (fransızcası *préadamisme*). Âdem'in yaratılan ilk insan olmadığını ileri süren doktrin.

— ANSİKL. Kutsal kitaplara dayanan *Âdemönceciliği* fransız Kalven'cilerinden iken katolikliğe dönmüş olan İsaac de La Peyrère tarafından 1655'te yayımlanan bir broşürde ortaya atılmıştı. La Peyrère, engizisyon zindanlarına girip çıktı ve alman Lüter'cileri arasında kıyametler kopardı. (Bk. POLİJENİZM.) [L]

ADEN veya **EDEN** i. (ibranice k., *kır*, zevk ve safa demektir). Ahdiatik'e göre, yeryüzü cenneti.

— ANSİKL. Mukaddes Kitap'ın Tekvin bölümüne göre, ilk erkek ile ilk kadın Tanrı tarafından *Aden* adlı bir bölgeye yerleştirilmiştir. Bu yer, güneşin doğduğu yöndedir. Fizon, Jeon, Dicle ve Fırat nehirlerinin kaynağı olan bir ırmak tarafından sulanır. Ancak Fizon ve Jeon'un bugün hangi nehirler oldukları bilinmediği için, Aden'in yerini kesinlikle belirtmek imkânsızdır. (L)

ADEN, Güney Arabistan'da şehir ve liman, 60 000 nüf. Aden 1968 yılı başında Güney Yemen cumhuriyetine federe üye olmadan önce, kendi adını taşıyan Britanya krallık kolonisinin ve Güney Arabistan himaye idaresinin Batı kesiminin merkezi idi. Şehir büyük Aden körfezine açılan bir koyun doğu kenarında, volkanik kayalardan meydana gelen çıplak bir yarımada eteğinde kurulmuştur; yüzölçümü 194 km², nüf. 250 000. *Aden toprakları*, Aden koyu kenarındaki iki yarımada (Aden, Küçük Aden) etrafında uzanır. Ayrıca Bab-ül-Mendeb boğazındaki Perim* adası, Kızıldenizde Kamaran adası ve Umman denizi kıyısındaki Kurya Murya adaları da buna bağlıdır.

Çevresindeki sıcaklık derecesi genellikle çok yüksek, muson rüzgârları etkisiyle yazın yağan yağmurlar çok düzensiz, bitki örtüsü son derecede cılız olan Aden, Kızıldeniz'in Hint okyanusuna açılan kapısı durumunda olmasıyle, ilkçağdan beri fırtınalardan korunmuş, tahkime elverişli yeri ile önemli bir ticaret merkezi rolü oynamıştır. İlkçağda *Athana* (Adana) adını taşıyan Aden, müslümanlık doğduktan sonra bazen mahallî başbuğların (Lahic Sultanı gibi), bazen de Yemen Zeydi imamlarının, XVI. yy. ortalarından 1630'a kadar Osmanlı devletinin egemenliği altında kaldı. Hindistan'a el attıktan sonra Aden'in stratejik önemini kavrayan İngilizler 1802'de Lahic sultanıyle bir dostluk antlaşması yaptılar ve buna dayanarak 1838'de şehri kendilerine bırakmaya Sultanı razı ettiler ve ertesi yıl Aden'e yerleştiler; çevredeki aşiretlerle barış veya savaş yoluyle temas kurup, bunlar üzerinde bir himaye idaresi meydana getirdiler. Süveyş kanalının açılması üzerine XIX. yy. sonlarına doğru Aden'in önemi büsbütün arttı; burası kuvvetli bir kale, ticaret antreposu, su ve kömür (sonra akaryakıt) deposu haline konuldu. Daha Birinci Dünya savaşı sırasında Aden himaye topraklarında İngilizler aleyhine bir takım ayaklanmalar oldu ve bunlar daha yakın yıllarda şiddetlendi. İkinci Dünya savaşından sonra İngiltere Aden'e gittikçe genişleyen bir özerklik tanıdı. İlk olarak 1947'de, o zamana kadar bağlı bulunduğu Hindistan (Bombay) idaresinden ilişiği kesilmiş olan ingiliz valisi yanında bir yasama meclisi kuruldu; 1959'dan sonra bu meclis üyelerinin çoğu seçimle iş başına getirildi; 1962'de bir Anayasa uygulanmaya başlandı, ertesi yıl Aden devleti Güney Arabistan federasyonunun üyesi oldu. 1964'te Londra'da yapılan bir toplantı sonunda, federasyonun en geç 1968 ocak ayında bağımsızlığa erişmesi kararlaştırıldı. Bununla beraber, çoğunluğu şehirli durumunda olan Aden halkı (Araplardan başka Pakistanlı ve Hindu'lar, Parsiler, v.b.), şeyh derebeyliğinin hâkim olacağı bir siyasî kuruluşa katılmaktan ürküyordu. Bu yüzden bir takım milliyetçi hareketler doğdu; kargaşalıklar ve şiddet hareketleri, 1965 eylülünde Londra'yı 1968 bağımsızlığını uygulamakta tereddüde düşürdü. Aden'den ayrılma zorunda kalan başbakan Makkavî, ocak 1966'da, Mısır'ın desteklediği «Front for the Liberation of Occupied South Yemen» (FLOSY) adlı ifratçı bir kuruluşun başına geçti. Bunlara karşı da daha yumuşak bir politika güden «National Front of Liberation» (NFL) çıktı. Sonunda İngilizler zaten Güney Arabistan'ın büyük bir kısmını kontrol eden bu kuruluşa iktidarı devretmeyi kabul ettiler. İki cephe, eylül 1967'de silâhlı çatışmaya geçti ise de, sonunda bir anlaşmaya varılarak ocak 1968'de kurulan Güney Yemen* federasyonunu beraberce oluşturma kararı alındı. Yeni devletin yüzölçümü 155 400 km², nüfusu 785 000, merkezi Aden batısında kurulmuş *Al-Ittihad'*-dır. (L)

ADEN (Abdullah Osman), somalili siyaset adamı (Belet Uen 1908). Önce milliyetçi bir parti olan Somali Gençlik birliğinin (1954-1956 ve 1958-1959), sonra da Yasama meclisinin başkanı oldu (1956-1960). Kurucu meclise girdi (1959), memleketi bağımsızlığa

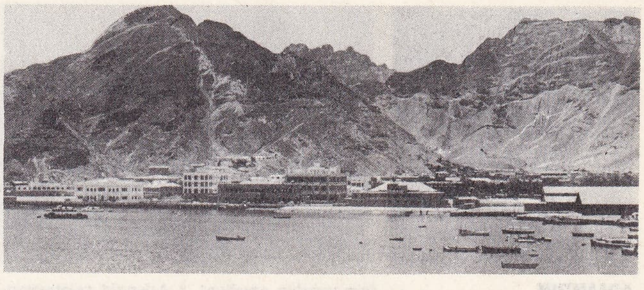

ADEN, limandan görünüş

kavuşunca (1960), Somali cumhurbaşkanlığına seçildi. (L)

ADENALJİ i. (fr. *adénalgie*). Merkezî gangliyonlarda bulunan ağrı. (L)

ADENANDRA i. Bot. Kokulu, uyarıcı, idrar söktürücü bir ağaçcık. Bazı türleri soğuk serlerde yetiştirilir. (Güney Afrika'dan gelmedir, 30 kadar türü vardır; *rutaceae* familyasına girer.) [L]

ADENANTHERA i. Bot. Baklagillerden kökleri kusturucu olarak kullanılan bir bitki. (Amerikan baklası adıyle tanınan tohumları tespih yapımında kullanılır.) [L]

ADENAUER (Konrad), alman siyaset adamı (Köln 1876-Rhândorf, Rheinland- Westphalia 1967). Yüksek burjuvazi tabakasından, Rheinland'lı bir ailenin oğlu, avukat, İmparatorluk savcısı ve 1917'de Köln belediye başkanı. Başkanlığı sırasında başardığı önemli işlerden biri, Köln üniversitesini kurmak (1919), öteki de şehri nüfus ve ekonomi bakımlarından geliştirmek oldu. Rheinland'ın siyasî hayatında önemli bir rol oynadı ve 1918 mütarekesinden sonra Müttefikleri maharetle idare etti, 1920'den 1922'ye kadar Prusya Devlet şûrası başkanlığında bulundu, ve alman Katoliklerinin partisi olan Merkez'e girdi. Birçok önemli kurum'un başkanlığını yaparken, 1933'ten 1934'e kadar Nazilerin elinde tutuklu kaldı, siyasetle uğraşması da yasaklandı. 1945'te tekrar Köln belediye başkanı iken, İngilizler tarafından görevine son verildi, fakat siyaset alanında yükselmeğe devam etti. Rheinland Hıristiyan Demokrat partisinin kurucu üyesi oldu; 1946'da ingiliz işgal bölgesinin tümünde, bu partinin başkanlığına getirildi, 1947'de ve 1948'de tekrar seçildi; 1949'dan itibaren de Partinin genel başkanı oldu. 1949'da Bonn parlamento meclisinin başkanı iken, 14 eylül 1949'da Alman Federal cumhuriyeti başkanı Theodor Heuss tarafından başbakanlığa (şansölyelik) getirildi. 1953'de partisi seçimlerde ezici bir çoğunluk kazandı. Marksizm'in amansız düşmanı, devletleştirmelere karşı, iktisat alanında liberal, fakat çok milliyetçi olan Adenauer, Almanya'yı Avrupa birliğine eşit haklarla sokmak ve bir yandan iktisadî bakımdan kalkınmasını sağlarken öte yandan da ordusunu yeniden kurmak için diğer Batı devletleri ile bir uzlaşma politikası güttü. Avrupa İktisadî birliğinin en faal taraftarlarından biriydi. 1957'de partisi oyların ve milletvekilliklerinin çoğunluğunu kazandı ve 1959'da cumhurbaşkanlığına adaylığını koyacağını bildirmesine rağmen, başbakanlıkta kalmağı tercih etti. 7 Kasım 1961'de, 26 çekimsere ve 206 aleyhte oya karşı 258 oy ile, tekrar başbakanlığa seçildi; Almanya'nın iktisadî kalkınmasını ve Avrupa birliğine girmesini sağlamak için çalışmalarına devam etti. Avrupa'nın ayakta durabilmesi için Almanya ile Fransa'nın barışmasını şart saydığından, bu fikirde olan general de Gaulle ile işbirliği yaptı, onunla birçok defa buluştu (1958-1961); Fransa başkanının başarılı Almanya ziyaretinden (eylül 1962) az sonra istifa etti (15 ekim) ve yerine Ludwig Erhard geçti; doksan yaşında Hıristiyan Demokrat parti başkanlığından da ayrıldı (aralık 1965). Adenauer mart 1954'te Türkiye'yi ziyaret etti. *Hatıralar*'ını yayımlamıştır (1945-1953). [L]

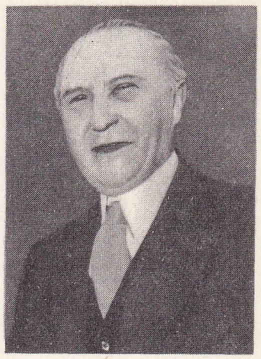

Konrad ADENAUER

Clément ADER

ADENAZ i. (fr. *adénase*). Fizyol. Su tutmak suretiyle adenin'i hipoksantin'e çevirerek, nükleoproteidlerin sindiriminde rol oynayan ve pankreas tarafından üretilen enzim. (L)

ADENEKTOMİ i. (fr. *adénectomie*). Cerr. Bir veya birkaç lenfatik gangliyonu almak

Foto. Shell Unit, Keystone, Branger (LAROUSSE)

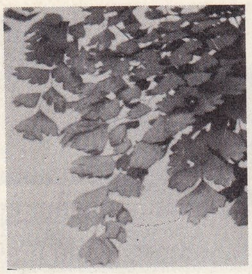

ADİANTUM
Venüssaçı veya Baldırıkara

için yapılan ameliyat. ‖ Adenoid vejetasyonların alınması. (Eşanl. ADENOİDEKTOMİ.) [L]

ADEN Himaye idaresi, 1967 sonlarına kadar Güney Arabistan himaye idaresi. Arap yarımadasının güney ucunda, Aden körfezinde, Bab-ül-Mendeb boğazı ile Darbat Ali burnu arasında İngilterenin himaye idaresine bağlı toprakların meydana getirdiği topluluk. Kuzeybatıda Yemen ve kuzeydoğuda Umman ile çevrilmiştir. (Suudî Arabistan ile Aden himaye idaresi arasında Rub-el-Hali'den geçen hudut ancak kısmen tespit edilmiştir.)

Yaklaşık olarak 290 000 km², 904 600 nüf. Bu idare yöntem bakımından iki kısma ayrılır. *Batı himaye idaresi* (60 000 km²; 350 000 nüf., merkezi *Aden*). XVIII. yy.da Yemen'den ayrılan ve gitgide İngiltere'ye yanaşan kabilelerin toprakları bu kısımdadır. (Avdalı-el-Fadlî, Yafi-el-Suflâ sultanlıkları, Avlaki-el-Ulya şeyhliği ile Bayhânî ve Dhala emîrlikleri şubat 1959'da Güney Arabistan Emîrlikleri federasyonunu kurdular; ekim 1959'da Lahic sultanlığı şimdi Güney Yemen federasyonu olarak isimlendirilen federasyona katıldı; 1960'da Avlaki-el-Sufla sultanlığı bu yeni siyasî kuruluşa katıldı.) *Doğu himaye idaresi* (240 000 km², 320 000 nüf., merkezi *Mukalla*). Bu idare Hadramavt ile Mahra ve Abd-el-Vahidî sultanlıklarını, Irka ve Havra emîrliklerini kapsar. (L)

ADENİ i. (fr. *adénie*). Patol. Lenfatik gangliyonlarda, lenfoid dokunun bölünüp çoğalması ile belirlenen hastalık. (Eşanl. LENFADENİ, LENFADANİ ALÖSEMİK.) [L]

ADENİN i. (fr. *adénine*). Pankreas'tan çıkarılan aminopurin. Çay özünde de bulunur. (L)

ADENİT i.(yun. *aden*, bez'den fr. *adénite*). Lenfa gangliyonları iltihabı.

— ANSİKL. *Adenit*, gangliyon'a bağlanan lenfa damarları bölgesinde meydana gelen bir iltihaptır. İntanî veya tahriş edici olabilir. Bazı yaygın hastalıkların (melitokoksi, sifilis'in ikinci devresi, v.b.) seyrinde görülür. Akut veya kronik, irinli veya irinsizdir. (L)

ADEN körfezi, Hint okyanusunun Güney Arabistan kıyısı ile Afrika'nın Somali yarımadası arasında bulunan kuzeybatı kesimi. Körfezin Kızıldeniz ile bağlılığını Bab-ül-Mendeb boğazı sağlar; uzunluğu yaklş. 900 km, genişliği de 250 km. kadar olan körfezin, Cibuti ve Aden koyları gibi bir takım girintileri vardır. (L)

ADENOCARPUS i. (lat. k.). Bot. Yamaçlarda, kayalar üzerinde yetişen, sarı çiçekli bir bitki. (Türkiye'de yetişen türü vardır. *Papilionaceae* familyasından.) [L]

ADENOFARENJİT i. (fr. *adénopharyngite*). Farenks lenfoid dokusunun iltihabı. (L)

ADENOFİBROM i. (fr. *adénofibrome*). Patol. Hem konjonktif dokunun, hem de bezemsi yapılı epitel hücrelerin bölünüp çoğalması ile meydana gelen selim tümör: *Memenin galaktofor adenofibromu.* (L)

ADENOFLEGMON i. (fr. *adénophlegmon*). Patol. Cerahatli adenit, gangliyon apsesi. (L)

ADENOGRAM i. (fr. *adénogramme*). Gangliyon ponksiyonu ile elde edilen materyalin yayılması ve boyanarak hücrelerin incelenmesi.

— ANSİKL. *Adenogram*, bir gangliyonun sitolojik teşekkülü hakkında biyopsiye ihtiyaç kalmadan bilgi verir; bazı gangliyon hastalıklarının teşhisinde kullanılır. (L)

ADENOGRAMMA i. Bot. Güney Afrika'dan gelme, küçük ve beyaz çiçekli bir bitki. (*Molluginaceae* familyası.) [M]

ADENOİD sıf. (fr. *adénoïde*). Tıp. Adenom'a benzeyen. ‖ Habislik kriterleri belirli olmayan epiteliomalar için kullanılır. (adenoid epitelioma) [Bk. ADENOM.]

— K.B.B. *Adenoid vejetasyonlar*, farenks bademciğini teşkil eden lenforal doku. (Bu vejetasyonların hiperliofi'si, solunum zorluklarına ve gelişim bozukluğuna sebep olur. En uygun tedavi şekli adenoidektomi'dir.) [L]

ADENOİDEKTOMİ i. (fr. *adénoïdectomie*). Tıp. Adenoid vejetasyonların alınması. (Eşanl. ADENEKTOMİ.) [L]

ADENOİDİT i. (fr. *adénoïdite*). K.B.B. Rino-farenskdeki lenfoid dokunun akut veya kronik iltihabı; çocuklarda çok sık görülür. (L)

ADENOİDİYEN sıf. (fr. *adénoïdien*). Adenoid vejetasyonlar ile ilgili: *Adenoidiyen yüz.*

— ANSİKL. *Adenoidiyen yüz*, bademcik büyümesinden solunumu güçleşmiş çocuklarda görülür. Belirtileri: fırlak gözler, çökük yanaklar, çıkık üstçene, daima aralık bir ağız, beyzî damak kubbesi v.b. (L)

ADENOKANSER i. (fr. *adénocancer*). Patol. Adenom tipinde bir epitelioma'dan ileri gelen kanser çeşidi. (« Adenokanser» kelimesi yanlış kullanılmaktadır; aslında, adenoid epiteliomalar'a uygun düşen bir terimdir.) [L]

ADENOLENFOSEL i. (fr. *adénolymphocèle*). Tıp. Lenfa damarı varislerine verilen ad. (Eşanl. KİSTLİ LENFANJİEKTASİ.) [L]

ADENOM i. (yun. *adên*, bez'den fr. *adénome*). Patol. Başlı başına bir organ (meme adenomu, yağ bezi adenomu) veya bir kaplama dokusu olan (rektal adenom) bezlerde görülen zararsız ur. ‖ *Prostat adenomu*, üretra etrafındaki bezlerin büyümesinden ileri gelen ve halk arasında *prostat büyümesi* diye anılan zararsız ur.

— ANSİKL. *Adenom*, doku çoğalması olarak zararsız bir tümördür. Buna karşılık, gerek yeri (hipofizin kromofob adenomu), gerekse ifrazı (böbreküstü bezi kabuğu adenomu) bakımından ağır sonuçlar doğurabilir. *Prostat adenomu* deyimi hatalıdır, çünkü adenom prostat dokusundan meydana gelmez, prostatın içinde gelişerek onu iter, böylece bu bez, çevresinde gittikçe incelen bir zar meydana getirir. Bu gelişme mesane boynuna doğru da olur, onu yukarı doğru kaldırır. Bunun sonucu, idrar etmede bir zorluk baş gösterir, mesane tamamen boşalmaz. (Bu durum böbrekler, üreterler ve mesane üzerine kötü etkiler yapar. Zaman zaman had idrar tutulmaları görülür.) Klinik olarak *prostat adenomu*, önce, özellikle geceleri, idrara fazlaca çıkma halinde belirir, ama en sık görülen belirtisi had idrar tutulmasıdır. Mesanedeki artık idrar fazlalaştığı, idrar bozukluklarıı sıkıntı vermeğe başladığı zaman, prostat adenomu tedavi gerektirir. Tedavi çoğu zaman cerrahîdir .(Bk. PROSTATEKTOMİ.) [L]

ADENOMEKTOMİ i. (fr. *adénomectomie*). Cerr. Bir adenomun çıkarılması. (Bu terim hemen sadece prostat adenomlarının çıkarılması, yani prostatektomi* için kullanılır.) [L]

ADENOMİYOM i. (fr. *adénomyome*). Jinekoloji. Eşanl. ANDOMETRİOZ.

ADENOPATİ i. (fr. *adénopathie*). İltihaplı, bulaşıcı veya tümörlü, ilk veya ikinci, bütün lenfa gangliyon'u hastalıklarının genel adı. (L)

ADENOSARKOM i. (fr. *adénosarcome*). İki dokulu beze tümörü; bezemsi epitel yapılarının ve bağ dokusunun bağ dokusunun habis çoğalması bu tümörde bir araya gelmiştir; *meme adenosarkomu.* (L)

ADÉNOSTYLES i. Bot. Orta Avrupa'nın dağlık bölgelerinde, kayalık ve otlaklarda oldukça sık rastlanan, çiçekleri açık pembe veya leylak renginde bir bitki. (Yabancı kaynaklı birçok türleri parklarda yetiştirilir. *Birleşikgiller.*) [L]

ADENOZİNTRİFOSFORİK sıf. (fr. *adénosinetriphosphorique*). Biyo-kim. Kasların kasılmasında rol oynayan fosforik asidin organik bir türevine denir. (Kasların çalışmasını da ıslah etmek için kullanıldığı zaman, iç salgı bezlerinin çalışmasına tesir eder ve lenfoid dokuların hipotrofisine yol açar.) [L]

ADEPHAGA i. (yun. *hadên*, çok; *phagein*, yemek). Antomoloji. Kanattaki sinir dağılımı ve karındaki sert çıkıntıların yapısı bakımından kınkanatlı böceklerden ayırt edilen bir takım veya alttakım.

— ANSİKL. *Adephaga'lar* veya *etçiller, polifaj* kınkanatlılar karşısında yer alır ve ancak *caraboidae* grubunu kapsar. Larvalar hareketlidir, tars'larından da anlaşıldığı gibi, bu böceklerin çoğu özellikle diğer böceklerle beslenir. (L)

ADER (Clément), fransız mühendisi (Muret 1841-Toulouse 1925). Daha gençliğinde hava yolculuğu meselesini aklına takmıştı. Önce, bir insanı kaldırabilecek güçte bir uçurtma, sonra da tenekeden, manivelalı ve lastik tekerlekli bir velosipet yaptı. Karayolları idaresine girdi ve 1870 savaşı sırasında kendi parasıyle bir balon yaptı. 1876'da memurluktan ayrıldı. fikirlerini gerçekleştirmek için gerekli sermayeyi sağlamak maksadıyle Paris'e gitti. Elektrik alanındaki icatları (mikrofon, tiyatrofon) kısa zamanda büyük bir ilgi gördü, bu sayede zengin oldu; o günden sonra kendini tamamiyle, gerçekleştirmek istediği işe verdi. Çok sayıda tecrübe ve denemelerden ve birçok havadan ağır uçuş vasıtası imalinden sonra, uçar bir vasıta olan «Eole»'ü meydana getirdi ve buna *avion* (uçak) ismini verdi. Bu uçakla, 9 ekim 1890'da, yerden havalanarak kendi imkânları ile 50 m. kadar yol aldı. Bu uçuş pek kısa, uçağı da derme çatma idi. Ne var ki bu deneme gerçekten önemlidir: zira uçakçılık tarihinde bir dönüm noktasıdır ve hiç şüphesiz «uçakla ilk uçuş»'tur. 1897'de elverişsiz hava şartları yeni denemeleri engelledi. Devletin yardımından yoksun kalan ve kendisinden önce birçok kimse gibi çağdaşlarının anlayışsızlığına, ilgisizliğine kurban giden Ader, doğduğu memlekete çekildi. Ader'e hakettiği «uçakçılığın babası» unvanı verilmiştir. (Bk. HAVACILIK maddesindeki resimler.) [L]

ADERMİN i. (fr. *adermine*). B_6 vitamininin bir başka adı. (L)

ADES veya **ADİS**. Esk. coğ. Küçük Afrika'nın Kuzey Tunus kesiminde bir şehir. Birinci Pön harbinde bu şehir civarında kazandığı zafer sayesinde (M.Ö. 256) Regulus Kartaca önlerine kadar geldi. (L)

ADESE veya **ADES** i. (ar. *ᶜadese*, mercimek tanesi; *ᶜades*, mercimek). Esk. Mercek: *...bir dürbünün ades-i şahsîsinden bakıyormuş gibi* (Nabizade Nâzım). ‖ Büyüteç. (Esk. Pertavsız)

— Foto. Objektif: *Fotoğraf makinesinin adesesi kırıldı.*

— Miner. Nisbeten az kalınlıkta olan ve çevreye doğru incelen madenleşmiş cevher kütlesi.

◆ **Adesat** çoğl. i. Esk. Mercekler: *Fenerin adesatı* [...] *Urani için şayanı hayret ve istigrap acaib masnuattan ibaretti* (Nabizade Nâzım).

◆ **Adesî** sıf. Mercimek şeklinde olan, mercimeğe benzeyen. (M)

ADESSOS. Esk. coğ. Alinda ile Milas (*Mylasa*) arasında, bir Karya şehri. (M)

ADET i. (ar. *ᶜaded*). Sayı: *Koyunlarının adedini kendisi de bilmez.* ‖ Tane: *Beş adet kitap.* ‖ Miktar gösteren kelime veya işaret, rakam: *Üç, beş, yüz, on dört;* 18, 73, 295...

— Huk. *Aded-i mürettep*. Bk. MÜRETTEP. ‖ *Aded-i rüus*, feraizde (eski miras hukuku) mirasçı sayısı. ‖ *Adediyat-ı mütefavite*, aralarında değer farkı bulunan ve sayılabilen şeyler. ‖ *Adediyat-ı mütekarribe*, aralarında değer farkı bulunmayan ve sayılabilen şeyler.

— Mat. *Aded-i aşarî*, onlu sayı. ‖ *Aded-i aslî*, asal sayı. ‖ *Aded-i hakikî*, gerçek sayı. ‖ *Aded-i kesrî*, yarım, üçte bir, beşte bir gibi, rakamların parçası olan sayı. ‖ *Aded-i menfî*, negatif sayı. ‖ *Aded-i müspet*, pozitif sayı. ‖ *Aded-i mevhum*, sanal sayı. ‖ *Aded-i tam*, küsuru olmayan sayı. (Bk. SAYI.)

◆ **Âdâd** çoğl. i. Esk. Sayılar: *Âdâd nâmütenâhidir* (Ahmed Rasim).

◆ **Adeden** veya **Adetçe** zf. Sayı olarak, sayıca, miktarca: *Diğer şâheserler, imarın Bizans İstanbul'una adetçe faik olduğunu gösterir* (Yahya Kemal). *Düşmana adeden faik olmak her zaman galebe sağlamaz.*

◆ **Adedî** sıf. Sayı ile ilgili, sayı bakımından, sayı olarak: *Muhtelif anâsırın adedî nispetine göre bir jandarma kıtası bulunacak* (Atatürk).

Clement Ader'in fotoğrafı (83. sayfada)

Foto. Vencent (LAROUSSE)

◆ **Adediyat** çoğl. i. Adede ait olanlar, sayı ile ilgili olanlar. (M)

ÂDET i. (ar. *ʿâdet*). Alışılmış şey, olagelmiş usul, kaide: ... *zira büyük dururken küçüğü kocaya vermek âdet değildir* (Şinasi). *Ailesiyle ciddî şeyler konuşmak âdet olmadığı için fazla tafsilât vermemişti* (Sabahattin Ali). ‖ Huy, tabiat, tarz: *Çocukluğundan beri onun Karagöz ve Hacivat'la konuşmak âdetiydi* (A. H. Tanpınar). *Kâmran, âdeti hilâfına çok erken uyanmıştı* (R. N. Güntekin). ‖ Kadınlarda aybaşı hali. ‖ *Esk.* Vergi, rüsum.

— ÇEŞ. DEY. *Âdet-i belde*, bir bölge veya şehre mahsus görenek. ‖ *Âdet çıkarmak*, yeni yeni huylar edinmek. ‖ *Âdet etmek (edinmek)*, bir şeyi alışkanlık ve huy haline getirmek: *Âdet etmişti, mutlaka esvabını küçük hanımınkine yakıştırmaya çalışırdı* (H. Z. Uşaklıgil). *Tevfiğin kahvesine gitmeyi de son günlerde âdet edinmişti* (Yahya Kemal). ‖ *Âdet görmek, âdetten kesilmek*, kadınlarda aybaşlarının başlaması, bitmesi. ‖ *Âdet üzre*, alışıldığı gibi, her zaman yapıldığı gibi: *Âdet üzre sofraya tam saat sekizde oturuldu.* ‖ *Âdet yerini bulsun diye*, bir şeyi, bir hareketi, görünüşü kurtarmak, durumu idare etmek için yapmak: *Karnı toktu ama âdet yerini bulsun diye sofraya oturdu.* ‖ *Eski köye yeni âdet*, alışılmış usul ve kaidelere aykırı: *Ne demek çorbayı yemeğin sonunda içmek? Eski köye yeni âdet mi getirdin?* — Din. *Âdetullah*, dinde, Allahın koyduğu değişmez düzen, nizam.

— Teşk. tar. *Âdet-i ağnam*, keçi ve koyundan alınan bir çeşit vergi (XVI. yüzyıl sonlarında, iki koyun veya iki keçiden bir akçe). ‖ *Âdet-i kemanbaha*, yay parası. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Âdet-i nevruziye*, müneccimbaşıların, düzenledikleri takvimleri padişah ve sadrazama takdim ettikleri zaman kendilerine verilen atiye.

— ANSİKL. Kapıkulunun piyade askerleri olan yeniçerilere üç ayda bir ulufe dağıtılırdı. Yalnız şevval, zilkade ve zilhicce ayları için verilen üç aylığa «lezzez» denirdi. Lezzez ile beraber her yeniçeriye otuzar akçalık yay parası (*Âdet-i kemanbaha*) dağıtılırdı. Çünkü yeniçeriler ok atmak için gerekli olan yayı kendileri sağlar, bunun parasını da özel bir kanunla devletten alırlardı.

◆ **Âdat** çoğl. i. Esk. Âdetler, görenekler: *Zevk başka, fikir başka, ahlâk ve âdat başka* (M. Ş. Esendal).

◆ **Âdeten** zf. Âdet olduğu üzere, âdet olduğu şekilde, âdet olarak. (M)

ÂDETA zf. (ar. *ʿâdet*'ten, her zaman olduğu gibi, alışılageldiği gibi, âdet olduğu üzere'den *ʿâdetâ*). Sanki, nerdeyse, hemen hemen, enikonu: *...gene onun âdeta çarparcasına yakından sıyırıp geçişini fark etmemiş göründüler* (H. Z. Uşaklıgil). *Tiril tiril titriyor âdeta hasta* (Ahmed Rasim). *Âdeta uçarcasına geçti.* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Âdeta kaynak suyu kadar tatlı* (F. R. Atay). *Kahvem âdeta olsun!*

— Spor. Binicilikte atın normal adımı. Atın ayaklarını ileriye doğru yavaşça çekip, ön ayaklarının bıraktığı izlere basarak yürümesi. (M)

ÂDET HALİ i. (fransızcası *menstruation*). Fizyol. Sağlık durumu iyi olan kadında ergenlik çağından menopoza kadar devam eden fizyolojik hal. (Devrî olan bir kan akımıdır.)

— Fizyol. *Âdet kesilmesi*. Bk. MENOPOZ.

— Jinekol. *Âdet öncesi sendromu*, kadında âdet'ten önceki günlerde ortaya çıkan hastalık belirtilerinin tümü.

— ANSİKL. Fizyol. *Âdet hali*'nin başlıca özelliği devrî oluşudur. Başlangıcından (*ilk âdet*) itibaren, kan akımının ortadan kalktığı gebelik ve emzirme süreleri dışında, hemen her zaman yirmi sekiz günde bir meydana gelir. Âdet hallerinde umumî ve kısmî belirtiler görülür. Birinciler, karnın alt taraflarında huzursuzluk ve ağırlık, leğen içi ve iç organlarda kan hücumudur. İkinciler, özel olarak tenasül organlarını ilgilendirir. Âdet hâli üç, beş veya altı gün sürer, akan kan ise 20-60 gr. arasında değişir. *Âdet kanı* pıhtılaşmaz. Bunun beraber bazı hastalık hallerinde âdet kanı çoğalabilir (*menoraji*), azalıp, yok da olabilir (*hipomenore amenore*). *Âdet kanaması*, uterus (rahim) hizasında olur ve doğrudan doğruya yumurtlama ile ilgili değildir (yumurtasız devreler). Âdet hali, kadında çok nazik bir fonksiyondur. Genel durumda herhangi bir bozukluk çoğu zaman bir âdet bozukluğuna yol açar. (L)

ADEZYON i. (lat. *adhaesio*'dan fr. *adhésion*). Bir şeye yapışmak, kaynaşmak eylemi.

— Fiz. Birbirine değmekte olan iki cismi ayırmağa karşı gelen kuvvet. (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. Fiz. *Adezyon*, iki katı (madde) arasında, bir sıvı ile bir katı arasında veya iki sıvı arasında bulunabilir. Birbirine değen yüzeylerin alanı ve düzlüğüyle artar ve bunları ayırmak için gerekli ağırlıkla ölçülebilir. *Adezyon*, moleküller arasındaki çekim kuvvetinden meydana gelir. Yapıştırma, lehim, aynaların sırlanması, ağaç ve maden üzerine yaldız kaplama, v.b. birçok iş adezyona dayanır. (L)

ADHÂ çoğl. i. (ar. k.). Kurbanlar, kurbanlık hayvanlar.

— DEY. *Iyd-i adhâ*, Kurban bayramı: *Bu iyd-i adhâda Yahya Efendi ziyade hasta olmakta* (Naima). [M]

ADHARA i. (ar. *el-darā*, köpek). Büyük Köpek (*Canis Majoris*) yıldızına verilen isim. Magnit. 1,6 Tayf tipi B 1. (L)

ADHERENT sıf. (fr. *adhérent*). Mat. Bk. YAPIŞIK.

ADHVARYU i. (sanskritçe k.). Veda dininde, kurban sunma âyini sırasında, kutsal ateşin sönmemesini sağlamak, sunağı hazırlatmak, âyin avadanlıklarını kullanmak ve kurbanları pişirmekle görevli din adamı. (L)

ADIM i. (*at*-ı-m). Yürümek, koşmak veya yer değiştirmek için, bir ayağı öbürünün önüne, arkasına veya yanına getirerek yapılan hareket: *Sağlam adımlarla yürüyordu.* ‖ Bir adımda alınan (bir adım boyu) mesafe: *Bir adım önünde durmuş* (Kemal Tahir). Yaklaşık olarak bir mimar arşınına eşit eski bir uzunluk ölçüsü: 75,711 sm. ‖ Teşebbüs, hamle, davranış: *Her adımda karşımıza bir başka güçlük çıkıyor.* ‖ Safha, merhale, derece: *Bütün bilgilerimiz diyalektik bir karakter taşıyan üç adımlı bir hareket oluyor* (Macit Gökberk). ‖ Mekânda kısalığı, yakınlığı belirtmek için söylenir: *Bir adım ötede şehir* (A. K. Tecer). *Dünya ahret bir adım* (Yunus Emre).

— ÇEŞ. DEY. *Adım (adımını) atmak*, yürümek ve yer değiştirmek için gerekli hareketi yapmak: *Merdiven başındaki sahanlığa doğru bir adım attı* (Sabahattin Ali). Teşebbüs etmek, girişmek, girmek: *Sizin cesaretle bir adım atmanıza bağlı.* ‖ *Adım (adımını) atmamak*, gitmemek, uğramamak, aramamak: *Yıllar var ki bu evden içeri adımımı atmadım. Tekrar edersen bir daha adım atmam bu eve!* ‖ *Adım başı, adım başına, adım başında*, sık sık, birbirine yakın: *Nankörlük eden insanlara adım başında rastlamıyor muyuz?* (C. S. Tarancı). *Toprağı adım başına havaya doğru sivrilten tabiat* (F. R. Atay). ‖ *Adım uydurmak*, beraber hareket edebilmek, başkalarına yetişebilmek: *Çok gayret ediyor, ama bir türlü onlara adım uyduramıyor.* ‖ *Adımını açmak*, uzun adım atarak yürümek, hızlanmak: *Biraz adımını aç bakalım, belki otobüse yetişebiliriz.* ‖ *Adımını denk atmak*, tedbirli, uyanık, müteyakkız olmak. ‖ *Adımları sıklaştırmak*, daha küçük ve çabuk adım atarak hızlı yürümek: *Yağmura tutulmamak için adımlarını sıklaştırdı.* ‖ *Attığı adımdan dönmemek*, geri gitmemek, sözünden, kararından vaz geçmemek: *Benden korkma, bir adım geri gitmem.* ‖ *Büyük bir adım atmak, büyük adımlar atmak*, merhaleler aşmak, ilerlemeler kaydetmek: *İş hayatında büyük bir adım attı. Sanayileşmede büyük adımlar atarak komşularını geride bıraktı.* ‖ *Dev adımlarla*, büyük mesafe alarak: *Hayreddin'in mimarîsi bir dev adımı atmıştı* (Yahya Kemal). *Özgürlüğünü kazandıktan sonra dev adımlarla gelişen memleket.. Hürriyetine kavuşan ülke dev adımlarla ilerlemeğe başladı.* ‖ *İlk adım*, henüz girme, başlangıç: *Gözleri ışıl ışıl, çocukluktan gençliğe henüz ilk adımını atmış* (Y. Z. Ortaç). *İlk adımda tökezlemeni istemediğim için...* ‖ *Ölçülü adımlarla*, tedbirli olarak, kararlı olarak: *Hayatı boyunca ölçülü adımlarla yürüdü.* ‖ *Sinsi adımlarla*, sessizce, gafil avlamak maksadıyle: *Nöbetçilere doğru sinsi adımlarla ilerliyorlardı.* ‖ *Yanlış adım atmak*, ayağı uygunsuz bir yere basarak tökezlenmek. *Mec.* Davranışta yanılmak, tökezlenmek, tedbirsizlik etmek. ‖ ... *adımlık yer*, bir mesafenin fazla uzun olmadığını belirtmek için söylenir: *Kaç adımlık yer, on dakikada gidersin.* ‖ *Bir adım ayrılmamak*, bırakmamak (peşini), her dakika beraber olmak.

A. Adnan ADIVAR (önde ortada oturan) Hilâliahmer (Kızılay) cemiyeti yöneticileriyle

— Ask. *Âdi adım*, tabiî, normal adım. ‖ *Bozuk adım*, toplu yürüyüşte düzensiz, ahenksiz, karışık atılan adım. ‖ *Kaz adımı*, Nazi askerlerinin dizlerini kırmadan attıkları adım. ‖ *Koşar adım*, yürüyüşle koşma arası atılan adım. (Yaklaşık olarak doksan santimlik olmak üzere dakikada 180 adımla yürüyüş.) ‖ *Sert adım*, geçit törenlerinde dizi kırmadan, kalçadan atılan ve ayağın yere sert vurulduğu adım. ‖ *Uygun adım*, belirli bir ritm ve ölçüyle, birlikte yürüyenlere uydurularak atılan adım. Türk ordusunda nizamî adımın uzunluğu 75 sm.dir. (Bk. ANSİKL.)

— Koreografi. Dans edenin ayakları ile yaptığı hareketlerin her biri: Adım olarak kupe (*le coupé*), jöte (*le jeté*), jöte batü (*le jeté battu*), şase (*le chassé*), pliye (*le plié*), fuette (*le fouitté*), asamble (*l'assemblé*), glise (*le glissé*) v.b. sayabiliriz. (Bk. BALE.)

— Metrol. 1.481 metrelik eski Roma uzunluk birimi. (Roma adımı 5 ayağa veya gradus denen iki yarım adıma eşittir.)

— Oyun. *Adım atlamaca*, bir çocuk oyunu. Yere çizilen bir çizgiye basıp bir adımda ileriye sıçrama yarışı şeklinde oynanır.

— Spor. *Tek adım, üç adım*. Bk. ATLAMA.

— ANSİKL. Ask. *Uygun adım*, eski Yunan ve Roma ordularında kullanılmış olan bu adımın temposu, trampet veya boru sesine uyduruldu, ancak, kıtaca yürüyüşte her erin aynı ayağı atması şart değildi. Uygun adımda, bütün erlerin aynı ayağı atmasını gerektiren yürüyüş şekli XVIII. yy.da yerleşti ve yürüyüşe ilk olarak sol ayakla başlanması âdet halini aldı. Bununla birlikte, XVIII. yy.da uygun adımın temposu yavaştı, adım uzunluğu 75 santim, dakikadaki sayısı da 80 idi. ‖ *Koşar adım*, Rusya ve Prusya ordularından alınan ve XVIII. yy.da başka ordular tarafından da benimsenerek uygulanan bir yürüyüş şekli.

◆ **Adım adım** zf. Ağır ağır, dikkatle, emniyetli bir şekilde, muayyen merhaleleri aşarak, ısrarlı ve devamlı olarak: *Daracık odalarda dört yandan adım adım / yatağa yaklaşıyor, aşıyor* (B. Necatigil). *Tarihçi onu, parça parça kazanmak, adım adım ona doğru ilerlemek zorundadır* (M. Ş. İpşiroğlu). *Gazeteciler, Başbakanı adım adım takip ediyorlar.* (M)

ADIMLAMAK geçl. f. Bir uzunluğu adımla ölçmek: *Arsanın cephesini adımladı.* ‖ Gayesiz dolaşmak, gezinmek: *Bütün gün kaldırımları adımlayıp durdu.* (M)

ADIVAR (Dr. Abdülhak Adnan), ilim ve fikir adamı, muharrir (Gelibolu 1882-İstanbul 1955). Tıbbiye'yi bitirdiği sırada, Abdülhamid II'ye karşı çalışanlar arasında olduğu için takibata uğradı ve Avrupa'ya kaçtı. Berlin Tıp fakültesinde iç hastalıkları a-

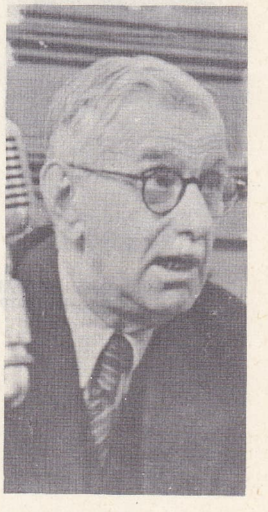

A. Adnan ADIVAR son yıllarında

A. Adnan ADIVAR (sağda)
Dr. B. Şehsüvaroğlu arşivi

sistanı oldu. Meşrutiyet inkılâbında (1908) İstanbul'a döndü, Tıp fakültesine hoca olarak girdi. Birinci Dünya savaşı sırasında Sağlık Genel müdürlüğü yaptı. Mütareke yıllarında, son Osmanlı Mebusan meclisine İstanbul mebusu olarak girdi. İstanbul, İtilâf devletleri tarafından işgal edilince eşi Halide Edib ile birlikte Anadolu'ya geçti. Birinci Büyük Millet Meclisi hükûmetinin Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye vekili oldu. Bir yıla yakın da Dahiliye vekâleti vekilliği yaptı. İkinci yıl, Büyük Millet meclisi ikinci başkanlığına seçildi. Büyük zaferden sonra, İstanbul'da, Hariciye vekâleti delegesi olarak çalıştı. Mustafa Kemal ile arasında çıkan bir fikir anlaşmazlığı üzerine Avrupa'ya gitti. 1926-1939 yıllarını Halide Edib ile birlikte İngiltere ve Fransa'da geçirdi. Yurda dönünce, *İslâm Ansiklopedisi* Yazı Kurulu başkanlığını kabul etti (1940-1955). Son yıllarında günlük gazetelere çeşitli konularda makale ve denemeler yazdı. Dr. Adnan Adıvar, ilk tercüme kitabını 1935'te yayımlayarak, ingiliz filozofu Bertrand Russell'ın memleketimizde tanınmasını sağlamıştı: *Felsefe meseleleri.* Bundan başka, *Faust Tahlil Tecrübesi,* 1939; *Osmanlı Türklerinde İlim* (2'nci bas. 1943); *Tarih Boyunca İlim ve Din* (monografi), 1944; *Dur Düşün,* 1950 (denemeler) adlı eserleri yazdı. «Osmanlı Türklerinde İlim» önce *La Science chez les Turcs Ottomans* adıyle Fransa'da basılmıştı (Paris, 1939). [→ Bibliyo.] (M)

Halide Edib - ADIVAR
portre (1919)

ADIVAR (Halide Edib), ünlü türk kadın romancısı, prof. (İstanbul 1884-ay.y. 1964). Abdülhamid II devrinde Ceybi hümayun başkâtipliği, Yanya ve Bursa'da Reji müdürlüğü yapan Mehmed Edib Beyin kızı. Annesi, evvelce Ali Şâmil Paşa ile evlenmiş olan Bedrifem Hanım. Çocukluğunda özel dersler ile yetiştirildi, bu arada şair Rıza Tevfik'ten ve riyaziyeci Salih Zeki Beyden ders aldı. 1901'de Üsküdar Amerika Kız kolejini bitirdi. 1908'den itibaren çeşitli gazete ve dergilerde yazıları çıktı. Darülmualimat'ta ve İstanbul Kız idadîsinde pedagoji ve tarih hocalığı, Vakıf Kız mekteplerinde müfettişlik yaptı. Önce, riyaziyeci Salih Zeki Bey ile, sonra, 1917'de Dr. Adnan Adıvar ile evlendi. Yine 1917'de, Cemal Paşa tarafından Suriye'ye davet edildi, Beyrut ve Şam Kız mekteplerini ve Aynıtura dârüleytamını kurdu. 1918'de İstanbul Edebiyat fakültesinde garp edebiyatı hocası oldu. 1919 Mütareke yıllarında Fatih ve Sultanahmet meydanlarında verdiği heyecanlı millî nutuklar yüzünden, 16 Mart İstanbul işgalinde evi basıldı. Bunun üzerine Dr. Adnan Bey ile birlikte Anadolu'ya geçerek, Millî Mücadele'ye katıldı. Saltanat hükûmeti tarafından kurulan Kürt Mustafa Divanı Harbinde başta Mustafa Kemal olmak üzere, hakkında ölüm kararı verilen altı kişiden biriydi. İstiklâl savaşı yıllarında, önce Erkânı Harbiye'de, sonra Garp cephesinde bulundu, kendisine onbaşı rütbesi ve büyük zaferden sonra da çavuş unvanı verildi.

Halide Edib - ADIVAR
fotoğraf (1922)

1926'da, bazı siyasî fikir ayrılıkları yüzünden, kocası Adnan Adıvar ile birlikte Türkiye'den ayrıldı; İngiltere'ye gitti, bir süre de Fransa'da yaşadı. 1928-1929'da, Amerika'ya davet edilerek, oranın başlıca üniversitelerinde «Yakın Şark Fikir ve Sanat Tarihi»ne dair konferanslar; 1931-1932'de, Columbia üniversitesinde misafir profesör olarak, «Çağdaş Türk Fikir ve Edebiyatı» hakkında dersler verdi. 1935'te Yeni Delhi'deki Müslüman üniversitesinde misafir profesör olarak çalıştı. 1939'da İstanbul'a dönen Halide Edib, 1940'ta, İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesinde ingiliz edebiyatı profesörü oldu. Uzun süre İstanbul'un çeşitli dergi ve gazetelerinde makaleler, romanlar ve hatıra yazıları yayımladı. Üniversitedeki vazifesinden yaşlılığı dolayısıyle ayrıldı, 9 ocak 1964'te, böbrek yetersizliğinden öldü; Merkez Efendi mezarlığında yatar.

Servetifünun'cuların, millî ve içtimaî bir yönü olmayan roman ve hikâyelerinden sonra, aynı çağın yazarları olan Yakup Kadri ile Halide Edib, psikolojik tahlili ihmal etmemekle beraber, roman ve hikâyeye sosyal meseleleri büyük ölçüde getirmişler ve roman dünyasını genişletmişlerdi. Daha çok akılcı ve tenkitçi olan Yakup Kadri'ye nazaran Halide Edib'in romanları sıcak, hisli ve beşerîdir. Birçok romanlarında kendisine benzer ihtiraslı, kültürlü, canlı kadın ve genç kız tipleri yarattı. Romanlarının Handan*, Sara, Zeyno*, Râbia*, Lâle gibi kadın kahramanları, Halide Edib'den bazı çizgiler taşırlar. Halide Edib'in üslûbu, dil bakımından biraz pürüzlü olmakla beraber, duyuş tarzına uygun, sürprizli, canlı ve sıcaktır. Halit Ziya'nın ayrıntılı tasvirlere dayanan objektif anlatış tarzına karşılık, o, sübjektif ve empresyonist bir üslûp ile yazdı. En tanınmış eseri *Sinekli* Bakkal,* önce «Meddah ve Kızı» adıyle ingilizce yazıldı, türkçe yayını sonradan yapıldı. Bu eserin milletlerarası şöhreti oldu. Türkiye'de de Roman Mükâfatı'nda birincilik kazandı (1942) ve yine Türkiye'de, 25'inci baskısı yapılmak gibi bir satış rekoru kırdı. Romanlarında, âdeta heykelleştirerek anlattığı erkek tipleri, kadın tipleri kadar başarılı sayılmaz. Romancılığının birinci dönemi daha çok bir gözlem ve heyecan romancılığı, ikinci dönemi ise bir kültür ve tefekkür romancılığıdır. En başarılı eserleri *Kalp* Ağrısı, Zeyno'nun Oğlu, Ateşten* Gömlek* ve özellikle *Sinekli* Bakkal*'dır. Arka sokak insanlarının hayatları için yazdığı makaleleri dikkate değer. 2 ciltlik *İngiliz Edebiyatı Tarihi*'nde batılı metotları kullanmış, bu edebiyatı, meydana geldiği iklim, tarihî ve sosyal çevresiyle beraber incelemeğe dikkat etmiştir. Halide Edib, romancılığı yanında, bir «küçük hikâye» ve «nesirler» yazarıdır. Bu arada küçük hikâyeler, *Yolpalas Cinayeti* gibi başarılı polis romanları, makaleler, Hindistan'a dair tetkik ve seyahat kitabı, çocukluğundan itibaren bütün hayat hikâyesini anlatan hatıralar kaleme aldı. Seksen yıllık hayatının büyük bir kısmı, yorulmak bilmeyen bir çalışmanın güzel mahsullerini hazırlamakla geçti.

Eserleri. Hikâyeler: *Harap Mabetler,* 1911; *Dağa Çıkan Kurt,* 1922, (yeni bas. 1945, 1963). Romanlar: *Seviyye Tâlib,* 1909; *Râik'in Annesi,* 1910; *Handan,* 1912 (yeni bas. 1938, 1943, 1965); *Yeni Turan,* 1912 (1924, 1967); *Son Eseri,* 1912 (yeni bas. 1939, 1944); *Mev'ud Hüküm,* 1918; *Ateşten Gömlek,* 1922, (yeni bas. 1937, 7'nci bas. 1963); *Kalp Ağrısı,* 1924 (yeni bas. 1935, 1962); *Vurun Kahpeye,* 1926 (yeni bas. 1943, 1962);*Zeyno'nun Oğlu,* 1928 (yeni bas. 1943, 1967); *Sinekli Bakkal,* 1936 (24.'üncü bas. 1960); *Yolpalas Cinayeti,* 1937; *Tatarcık,* 1939; (1943); *Sonsuz Panayır,* 1946; *Döner Ayna,* 1954; *Akıle Hanım Sokağı,* 1958; *Hayat Parçaları,* 1963. Tiyatro eserleri: *Kenan Çobanları,* 1918; *Maske ve Ruh,* 1945. Hatıra kitapları: *Mor Salkımlı Ev* (çocukluk hatıraları) 1963; *Türkün Ateşle İmtihanı* (İstiklâl savaşı hatıraları) 1962. İlim ve tetkik eserleri: *İngiliz Edebiyatı Tarihi,* 2 cilt, 1942, 1943 (I. cilt 2'nci bas. 1946, 1949) [Mecmualardaki ilmî ve fikrî makaleleri kitap halinde yayımlanmadı]. *Üniversite Kafası ve Tenkid,* 1942; *Edebiyatta Tercümenin Rolü,* 1944; *Sana Rey Veriyorum Hakkında,* 1951; *Türkiye'de Şark -Garp ve Amerikan Tesirleri,* 1955; *Dr. Adnan Adıvar,* 1956. Tercümeler: John Abbott'tan *Mâder,* 1897; *Tâlim ve Terbiye,* 1911; *Bâbür Han,* 1914 (1917); *Gizli Belde,* 1928; Shakespeare'den *Hamlet* (Vahit Turhan ile birlikte), 1943; *Nasıl Hoşunuza Giderse* (İngiliz Filolojisi öğrencileriyle), 1943; *Coriolanus,* 1945; *Antonius ve Kleopatra,* 1949; George Orwelle'den *Hayvan Çiftliği,* 1954 (1967). Yabancı dillerde neşredilen eserleri: *Das Neue Turan* (Yeni Turan) Weimar, 1916; *The Shirt of Flame* (Ateşten Gömlek) New York, 1924 [aynı eser, *Das Flammenhemd* adıyle Almancaya, *Kamîsü min-Nâr* adıyle de Arapçaya çevirilmiştir; Viyana, Beyrut]; *Conflict of East and West in Turkey* (Türkiye'de Doğu-Batı Çekişmesi) Lahor, 1935; *Turkey Faces West* (Batı Karşısında Türkiye) London, 1930; *Memoirs of Halide Edib* (Halide Edib'in Hatıraları) London, 1928; *The Turkich Ordeal* (Türk İntikamı) London, 1928; *Inside India* (Hindistan'da) London, 1937; *La Fille de Smyrne* (İzmirli Kız) Alger, 1948; *Mask or Souls* (Maske ve Ruh) London, 1953; *The Clown and his Daughter,* (Meddah ve Kızı) [Sinekli Bakkal] London, 1935. (→ Bibliyo.) [M]

ADIYAMAN (eski adı **Hısn Mansur).** Güneydoğu Anadolu'da il merkezi şehir; 22 153 nüf.Şehir, Malatya dağlarının (Güneydoğu Toroslar) güney eteğinde bir ova kenarındadır; yüksk. 725 m. Fırat ırmağına Samsat aşağısında karışan Kalburcu suyunun kollarından biri yakınındadır. 66 km. bir yol ile Fevzipaşa-Malatya demiryolunun Gölbaşı istasyonuna, 108 km. bir dağ yolu ile de Malatya'ya bağlanır.

Halide Edib - ADIVAR
Cumhuriyet devri, Bornova

Halide E. - ADIVAR (sağda)
üvey oğlu Edip Sayar ile

Halide Edib - ADIVAR
son yıllarında

Foto. Dr. Bedi Şehsüvaroğlu arşivi.

— Tar. Adıyaman şehri Ortaçağda önemli bir rol oynadı. Aslında bu ortaçağ şehrinin bir ilkçağ beldesi yerine geçmiş olması da mümkündür: şehrin 5 km. kuzeyindeki Piran köyünün yerinde bulunan belde, eskiden *Perre* adını taşırdı, kaya içinde oyulmuş mezarları ve su yolları vardı. Üç kapılı surları ve ortasında bir hisar harabesi bulunan şehrin eski adının, emevî kumandanlarından Mansur bin Câvana'dan geldiği söylenir. Kalesi abbasî halifesi Harun ür-Reşid tarafından tamir ettirilmiş, Müslümanlığın ilk devirlerinde Devleti Bizans hudutları üzerinde koruyan kalelerden biri rolünü oynamıştı. X. yüzyıldan itibaren bir süre Bizanslıların, sonra Haçlıların istilâsına uğradı, XII. yy. ortasında Selçuklular tarafından geri alındı, XIII. yy. sonlarında Mısır Memlûk devletine geçti, yöreye türk oymaklarının yerleşmesi Dulkadiroğulları devrinde daha da kesinleşti. Nihayet 1516'da, bütün bu yöre Selim I tarafından Osmanlı devletine katıldı. Bundan sonra hudut şehri olmaktan çıkan Hısn Mansur'un kalesi bakımsız kaldı, harap oldu. Türkler resmî yazılarında eski adı kullanmakla beraber, beldeye «Adıyaman» dediler. XIX. yy. sonlarında kasabanın 8 000 kadar nüfusu bulunuyordu ve Adıyaman, iyi yolların olmaması yüzünden, dış âlem ile bağlantısı asgarîye inmiş sapa bir kasaba durumuna düşmüştü. Cumhuriyet devri başında Malatya iline bağlı bir ilçe merkezi olan Adıyaman'ın nüfusu 1927'de 8 644 idi; bu sayı 1950'de 11 681 ve il merkezi haline getirildikten sonra 1955'te 13 966 oldu, 1960'ta 16 487'yi buldu ve 1965'te 22 000'i geçti.

— *Adıyaman ili.* Doğu Anadolu'nun yukarı Fırat bölümü ile Güneydoğu Anadolu'nun orta Fırat bölümü üzerinde yer alan Adıyaman ili, doğuda Fırat vâdisi ile, batıda yukarı Aksu oluğu arasında uzanır, kuzeyde Malatya dağlarına dayanır (Akdağ 2 620 m), güneyde vâdilerle yarılmış dalgalı yaylalar (800-600 m) halini alır. İlin yüzölç. 7 614 km², nüf. 276 288, şehir nüf. yüzde 18, köy sayısı 328. — İlçeler: Besni, Samsat, Gölbaşı, Kâhta, Gerger, Çelikhan. Adıyaman merkez ilçe yüzölç. 1 702 km²; bucaklar: Merkez, Akpınar, Çalgan (Bağpınar), Koçali, Kuyucak; köy sayısı 82. İklim, genel olarak sert, yaylada kışlar oldukça soğuk, yazlar pek sıcaktır, yağışlar dağlara doğru artar, güneye doğru azalır (Adıyaman'da yıllık ortalama 835 mm), en yağışlı mevsim kıştır, yazlar kurak geçer. Dağlık kesime çok kar yağar. Yayla üzerinde tabiî bitki örtüsü bozkırdır, su boylarında söğüt dizileri ve bazı köyler etrafında kavaklıklar görülür. Dağlık alanlarda eski meşe ormanlarının ancak önemsiz kalıntıları bulunur. İl toprakları bütünü ile Fırat havzasına dahildir, yalnız batıda dar bir alan Aksu ile Ceyhan'a su yollar. Taraksu, Kâhta suyu, Kalburcu suyu ve Göksu, Fırat'ın bu ilden aldığı başlıca kollardır. Fırat bu il sınırında ünlü boğazlarından yaylaya açılır, yatağında en bol suya ilkbaharda (nisan), en azına da yaz sonunda (eylül) rastlanır.

— İkt. Adıyaman ilinin başlıca geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Ekili-dikili topraklar (nadas hariç) ilin yüzde 22'sini bulur, en çok buğday (70-80 bin ton), arpa (50-65 bin ton), baklagillerden özellikle mercimek, nohut, endüstri bitkilerinden tütün (2 milyon kilo kadar), pamuk (3-4 bin ton) daha az olarak pirinç, pancar, biber, çeşitli sebze, kavun, karpuz ekilir, üzüm bağları geniş yer tutar (28 bin hektar), ürün kısmen kurutulur, pekmez, pestil v.b. yapılır. Hayvanlardan en çok keçi (300 000), koyun (200 000), sığır (100 000), eşek (25 000) yetiştirilir. Yeraltı zenginliklerinin önemi üzerinde esaslı bilgimiz bulunmamaktadır. Adıyaman yaylasının derinliklerinde petrol, oluşumuna ve birikmesine elverişli yapı bulunmaktadır, bir iki yerde petrol izine rastlanmıştır. Endüstri alanında henüz bir gelişme görülmez: pamuğu çekirdeğinden ayıran bir kaç atelye, un ve yağ fabrikası bulunur. Ulaşım bakımından Adıyaman ili Türkiye'nin oldukça sapa kalmış bir köşesi sayılır. İlin batı sınırı içinden geçen Fevzipaşa-Malatya demiryolu, bütün ilin başlıca ulaşım damarı sayılır ve bu demiryolunun Gölbaşı istasyonundan başlayan orta evsaflı bir yol, Besni (31 km), Adıyaman (66 km) ve Kâhta'ya (106 km) doğru uzanır. Malatya dağ yolu büyük ölçüde ulaşıma elverişli sayılmaz, Besni-Gaziantep yolu (99 km) üzerinde de trafik çok canlı değildir. İlin bir sınırı üzerinde bulunan Fırat, ulaşıma elverişli değildir, belli geçitlerden sallar ile geçilir (Samsat üzerinden Urfa'ya giden yol. 101 km).

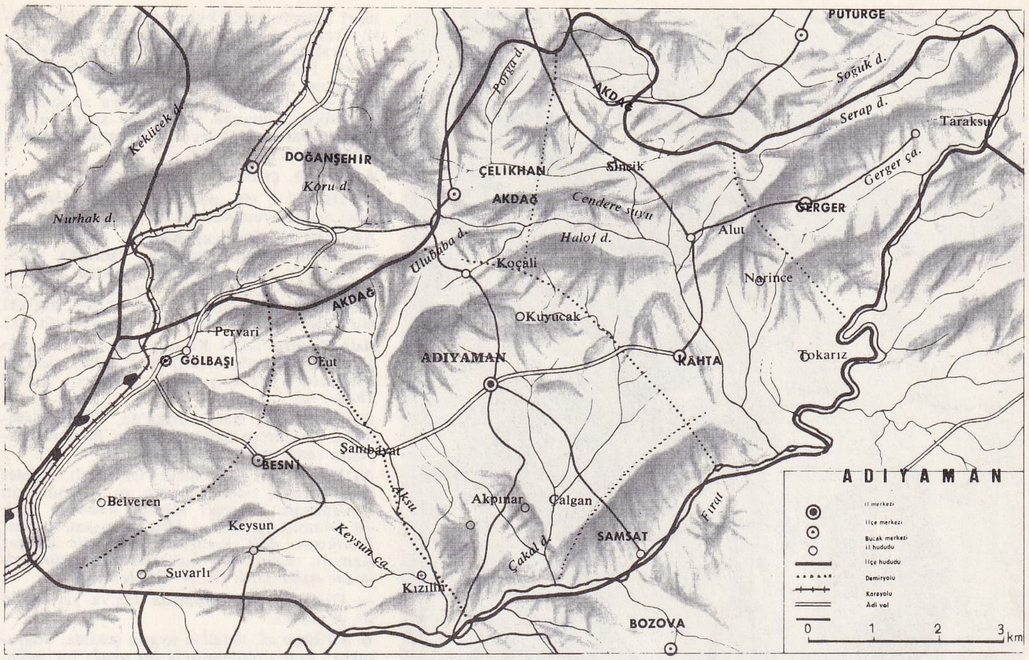

ADIYAMAN il haritası

— G. santl. Arkeolojik eserler bakımından Adıyaman ili, Türkiye'nin en dikkati çeken köşelerinden sayılır: il merkezinin kuzeyinde, Piran köyünde, eski *Perre'nin mağaraları;* Fırat boyunda, boğaza hâkim *Gerger** ve *Samsat** (eski *Samosata,* Araplar devrinde ünlü *Sumeysat*) kaleleri yükselir. Kâhta ilçe merkezi yakınında *Cendere köprüsü* de burada sayılabilir; gene de en önemli anıt, önü iri başlı heykeller ile donatılmış sivri bir yığma tepe şeklinde, Kommagene krallarının mezarı olarak yapılmış olan *Nemrut* dağı*'dır. (→ Bibliyo.) [M]

ÂDİ sıf. (ar. *ʿādī*). Hiç bir fevkalâdeliği olmayan, her zaman görülebilen, sıradan; *Ben sancakbeyi oldum, o âdi bir adam kaldı, yine nüfuzu benden ziyade geçiyor* (Namık Kemal). *Hattâ âdi akşamlarda bile tek tek, bazen ikişer üçer geçenler de bulunurdu* (Ahmed Rasim). ‖ *Teşm. yol.* Değersiz, basit, bayağı, vasıfsız: *Sonra redingot devri geldi, ve redingot içinden yarı uşak, yarı kapıkulu, riyakâr; âdi, bir nesil türedi* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Kısa boylu, siyah saçları âdi bir yemeni içinde gizli...* (Ahmed Rasim). ‖ Kötü, aşağılık, alçak, menfur: *Evet, bunlar çok âdi ve fena insanlardı* (R. N. Güntekin). *Bu ihtiraslar, yüksek mevki elde etmek [...] gibi âdi emellerin tatminine taalluk etmiyor* (Atatürk). *Dün siz âdi bir cinayet işlediniz* (Y. K. Karaosmanoğlu).

— ÇEŞ. DEY. *Âdi gün,* bayram ve tatiller dışındaki günler: *Âdi bir günde gitmek, şafakta yola çıkıp mehtapta dönmek şartıyla* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ *Âdi mektup,* taahhütlü, uçak veya ekspres olmayan mektup. (Bk. MEKTUP.) ‖ *Âdi toplantı,* resmî veya hususî kuruluşlar üyelerinin tüzükleri gereğince yaptıkları normal toplantı: *T. B. M. Meclisi dün yaptığı âdi toplantıda gündemindeki konuları görüşmeye devam etti.*

— Folk. *Âdi horon.* Bk. HORON.

— Havc. *Âdi tono,* uçuş yönü bozulmaksızın bir uçağın kanatları üzerinde dönerek yaptığı hava manevrası.

— Huk. *Âdi......* Bk. ALACAK, DEFİNE, DEMİRYOLU, FAİZ, HAKARET, İCAR, KEFALET, KEFİL, KİRA, ORTAKLIK, PASAPORT, SENET, SUÇ, VAKIF, ZAMANAŞIMI.

— Malzeme. *Âdi palanga.* Bk. PALANGA.

— Mat. *Âdi kesir.* Bk. SAYI.

— Tekst. *Âdi şayak.* Bk. ŞAYAK.

— Tic. *Âdi defter.* Bk. DEFTER.

◆ **Âdilik** i. Bayağılık, basitlik, değersizlik: *Ahâd-i nâsında bile âdilik görünmez* (Abdülhak Hâmid). *Bu mânâsız şeyleri öyle bir mümtâziyet âğuşu içinde sorardı ki, bunları âdilikten çıkarır ve başka bir dünyanın müstesna metâı hükmüne getirirdi* (H. Z. Uşaklıgil). *Şâirin bu işteki muvaffakiyet sırlarından bir tanesi, hikâye anlatış hususunda halk dilini âdiliğe düşmeden ve samimiyetini gidermeden kullanabilmesidir* (R. H. Karay). *Şiir insanı [...] yer yüzünün âdiliklerinden kurtararak [...] ebediyet âlemine ulaştırır* (Mehmet Kaplan).

◆ **Âdiyat** i. çoğl. Âdet olan şeyler, her zaman olabilen şeyler: *Hayret edecek de bir şey yok / Bunlar bütün âdiyat ü tabîiyyet* (Abdülhak Hâmid).

◆ **Âdiyen** zf. Her zamanki gibi, mutat şekilde.

◆ **Âdiyet** i. Âdilik, bayalık: *Bu adamın bütün âdiyet-i müfritesi...* (H. Z. Uşaklıgil).

◆ **Âdiyye** sıf. Alışılmış, mutat olan.

— DEY. *Eyyâm-ı âdiyye,* tatil ve bayram günleri gibi bir özelliği olmayan, bunların dışında kalan günler.

— Esk. huk *Mehâkim-i âdiyye,* ceza mahkemelerinin dışındaki diğer mahkemeler. (M)

ÂDİL BEY (1865-1932)
Dr. B. Şehsüvaroğlu arşivi

ADİABENOS. Esk. coğ. Dicle ile Büyük Zap arasında Kuzey Asur bölgesi. İlkin Asur devleti sınırları içindeydi, sonra İranlıların egemenliği altına girdi. M.S. 40 yılına doğru Adiabenos kralı İzates, Yahudi dinini kabul ederek annesi Helena ve beş oğlu ile Kudüs'e gitti, kendisine «Krallar Mezarı» diye bilinen bir mezar yaptırdı. Helena'nın lahti (şimdi Louvres müzesindedir) burada 1863'te bulunmuştur. Horasan'a bağlı bulunan Adiabenos krallığının, Marcus Aurelius zamanında, Lucius Verus'un temsilcileri tarafından Roma himayesi altına girmeğe zorlandığı kabul edilir. Burası daha sonra tekrar Horasan'ın Arsakes hanedanına, onlardan sonra da İran'ın Sasanî devletine tabi oldu. (L)

ADİAFOREZ i. (a bulzl. eki ve yun. *diaphoresis,* salgı'dan fr. *adiaphorèse*). Patol. Terlemenin azalması veya kaybolması (ADİAPNÖSTİ de denir). [L]

ADİANTUM i. (yun. *adiantos,* kuru olmayan'dan lat. k.) *Venüssaçı* veya *baldırıkara'*nın ilmî adı. Nemli ve kayalık yerlerde yetişen, hafif acı lezzetli, kokulu bir eğrelti. (Yapraklarının zarafetinden dolayı salon bitkisi olarak yetiştirilir.) [Bk. BALDIRIKARA]. (L)

Fikret ADİL

Adiantum'a ait fotoğraflar (84. sayfada)

Harita. Zeki Başer (MEYDAN)

ÂDİL GİRAY
«Zübdet-ül-Tevarih»'ten minyatür
Topkapı S. Hazine kütüphanesi

ADİ-BUDDHA, [ā] ilk ve en yüce buddha, yaratıcı, ebedî, evren ruhunun aynı. Çin'de bazen, Vairokana* ile bir tutulmuştur. *Adi-Buddha*'ya en fazla Nepal ve Tibet'te tapınılır. (L)

ADİD sıf. (ar. *ʿaded*, sayı'dan *ʿadīd*). Esk. Çok, birçok, pekçok: *Püskül, fes üzerinde maâni-yi adîdeye işarettir* (A. Rasim). [M]

ADİD, Mısır Fatımî devletinin son halifesi (?, 1151-Mısır 1171). Dokuz yaşında tahta çıktı. Saltanatı boyunca hiç bir varlık gösteremedi ve vezirlerinin elinde oyuncak oldu. Zamanında iktidar için birçok mücadeleler yapıldı. Bu durumdan faydalanan Haçlılar, memleketinin bazı yerlerini ele geçirdiler. Sonunda duruma Nureddin Mahmud Zengî karıştı ve Selâhaddin Eyyubî'yi Mısır'a gönderdi. 1169'da Adid'e vezir olan Eyyubî Nureddin Mahmud'un ısrarları üzerine onu tahttan indirdi (1171). Adid hal'inden bir kaç gün sonra öldü ve Fatımî devleti son buldu. (M)

Fikret Adil'in fotoğrafı (87. sayfada)

Dahiliye nazırı Âdil Bey'in fotoğrafı (87. sayfada)

ADİGE (*Adij*), Po'dan sonra İtalya'nın en uzun ırmağı. 410 km.; havzasının dörtte üçü Alpler kesiminde bulunur. Adige, Resia geçidinde doğar ve bütün Trentino bölgesinin Alp kesiminden geçer; Verona'ya varmadan az önce ovaya girer ve Adriya denizine dökülmek üzere Badia Polesine'de doğuya döner. Çığırının son kısmında, alüvyonların birikmesi yüzünden yatağı ovanın zeminine göre yüksekte kalır ve ova setlerle korunur. Rejimi, Alp akarsularınınkine benzer (kabarık devre, yaz; alçak devre, kış).

— Tar. General Schérer 28 mart 1799'da Adige ırmağı ile Garda gölü arasında Avusturyalıları yendi. 1805'ten sonra İtalya krallığı, bir yukarı Adige (merkezi Trento) diğeri Adige (merkezi Verona) adıyle burada iki idarî bölgeye sahip bulunuyordu. Adige vâdisi, Trento ve Bolzano eyaletlerini içine alan, ve evvelce Avusturya'ya ait iken 1918'den sonra İtalya'ya verilen Trentino bölgesini meydana getirir. 1939'da, ana dili Almanca olan bir kısım halk Almanya'ya sevkedildi, böylelikle Almanya ile İtalya arasında çekişme konusu olabilecek bir durum ortadan kaldırılmak istendi. (L)

Adige. Bk. ÇERKEZ.

ADİGEİT i. (fr. *adigéite*). Miner. Hidratlı tabiî magnezyum silikatı. (L)

ADİGELER Muhtar bölgesi (rusça, **Adigeyskaya Avtonomnaya Oblast**), S.S.C.B.'de ve Rusya Sovyet Sosyalist Federal cumhuriyeti içinde, Batı Kafkas dağlarının kuzeyine düşen bölge. 4 000 km²; 300 000 nüf. Tahıl, tütün yetişir; hayvan beslenir. (L)

Adi-Granth (*Asıl Kitap*), Angad ve Arjan guru'ları (din önderleri) tarafından, değişik lehçelerde yazılmış olan, Sıh'ların kutsal kitabı. (L)

ADİKU'LAR, Batı Afrika'da, Fildişi Sahilinde, Abican'ın batısında, kıyı boyunca yaşayan zenci halk. (L)

ÂDİL sıf. (ar. *ʿadl*, adalet'ten *ʿādil*). Adalet üzre hareket eden, haktan ve doğruluktan ayrılmayan, adaletli: *Benim Allah'ım âdildir* (Namık Kemal). ‖ Hakka uygun, doğru: *Mahkeme âdil kararını verecektir* (Yaşar Kemal). *Zenginlik hakkındaki hükümlerimizde daha âdiliz* (R. N. Güntekin).

— Din. Kutsal kitaplarda İsa'ya verien ad (fr. *le Juste*).

◆ **Âdilane** zf. Adalete uygun şekilde, doğrulukla: *Emr-i âdilanesiyle iki ayağı bir pabuca konulur* (Ahmed Rasim). [M]

ADİL i. (ar. *ʿadīl*). Esk. Eş, denk, benzer: *Adîlin görmemiş asla zamâne.* (M)

ADİL (Fikret), gazeteci, yazar, tercümeci (İstanbul 1901). Galatasaray sultanîsinde okudu. *Tanin, Cumhuriyet, Vakit* gazetelerinde çalıştı. *Tan* gazetesinin Atina muhabiri oldu. Yabancı ajanslarda görev aldı. *Yeni İstanbul* (1949-1961) ve *Son Havadis* gazetelerinde de (1962-1963) çalıştı; *Artist* (1931) ve *Yeni S.E.S.* (1939-1941) dergilerini çıkardı. Çeşitli resmî dairelerde memurluk yaptı, Bankacılıktan emekli oldu.

Telifleri, adapte ve tercüme roman ve hikâyeleri, röportajları ile tanındı. Tiyatro, resim, edebiyat tenkitleri yazdı. İlk telif eseri Charlie Chaplin (1931) üzerinedir. Bohem hayatı ve hatıraları ile ilgili iki eseri yayımlandı: *Asmalımescit* 74 (1933, 1953). *Intermezzo* (1955). Seyahat yazılarını *Beyaz Yollar, Mavi Deniz* (1959) adlı kitabında topladı. Ayrıca *«d» Grupu ve Türkiye'de Resim* (1947) adlı bir kitabı basıldı. Tercüme romanları arasında Prévost'dan *Manon Lescaut* (1938), Merejkovskiy'den *Deli Petro* (1938), Bellu'dan *Söz Müdafaanın* (1942, 1948), Oursler'den *Bir Başka Adam* (1945) sayılabilir. Piyes tercümelerinden kitap halinde basılanlar: Piéchaud'dan *Dördüncü* (1940),*Gergedan* (1963), *Kral Ölüyor* (1964); Giraudoux'dan *Deli Saraylı* (1963) v.d. Ayrıca Papini'nin *Gog* adlı ünlü eserini dilimize çevirdi (1958, 1966). İstanbul Şehir tiyatrosunda oynanıp henüz basılmamış tercüme piyesleri de vardır. Yazılarında *Bir İstanbullu, Kamertan, Kuloğlu* takma adlarını da kullandı. (M)

ÂDİL BEY, Candaroğulları beyi (?-Kastamonu 1360). Candaroğlu Yakub Beyin oğlu. Babasının ölümü üzerine Candaroğulları beyliği başına geçti (1345). Devrine ait olaylar pek bilinmiyor. Söylentilere göre, bir savaşta şehit düştü. Mezarı, Kastamonu'nun Kozyaka bucağına bağlı «Türbe-i Âdil Bey» köyündedir. Bundan sonraki Candaroğulları ailesi ondan türedi. Yerine oğlu Kötürüm Bayezid geçti. (M)

ÂDİL BEY, son osmanlı Dahiliye nazırlarından (İstanbul 1865-?, 1932). Taşçızade Tevfik Paşanın oğlu. Babıâli kalemlerinde yetişti. 31 Mart vakasından sonra kurulan Damat Ferit kabinesinde Dahiliye nazırı oldu. Sıvas kongresinin toplanmasına engel olmağa çalıştı. Bu sebeple «Yüzellilikler» listesine alındı ve yurt dışına sürüldü. Sürgünde öldü. (M)

ADİLCEVAZ, Van gölünün kuzey kıyısı yakınında, Bitlis ili içinde ilçe merkezi kasaba; 6 148 nüf. Türkiye'nin en yüksek dağlarından Süphan (4 058 m.) sönmüş volkanının zirvesi kasabanın 17 km. kuzeydoğusunda bulunur. Adilcevaz'a Tatvan demiryolu istasyonunda göl kıyısını boylayan ve Ahlat'tan geçen bir yol (67 km) ile gidilir; aynı yolun devamı da Adilcevaz'ı Van'a bağlar (165 km.); kasabanın göl kenarında bir iskelesi vardır. Adilcevaz'ın eski merkezi bir surla çevrilidir, bir kısım evleri de bahçeler arasında yer alır. Halk çiftçilik (buğday), bahçecilik (kayısı, ceviz, v.b.), hayvancılık (koyun, keçi, yün, kıl) ile geçinir.

— Tar. Adilcevaz, Birinci Dünya savaşında önce 23 mayıs 1915 tarihinde Rusların eline geçti, o yıl bir kaç defa el değiştirdi, 1917 yılı sonunda Ruslar çekilince kasaba harap bir halde Ermenilerden alındı (23 mart 1918). Nüfusu 1927'de 2 400 kadar iken 1940'ta 3 000'i, 1965'te 6 000'i aştı.

— G. santl. Adilcevaz, çevresindeki diğer yerler gibi, çeşitli çağlara ait kalıntılarla uzun bir geçmişin izlerini taşır. Kasabanın ortasında halkın *Künbet* dediği höyüğün çevresinde bulunan parçalardan, buranın eski bir yerleşme bölgesi olduğu anlaşılır. Bugün büyük kısmı yıkılmış olan kalenin, Selçuklular devrinde onarıldığı batı ucundaki kitabede yazılıdır. Kalenin Ahlat yolu üzerindeki kapısında bulunan diğer kitabede, Sultan Cihanşah yazısı açıkça seçilir. Ayrıca burada üzerinde yazı bulunmayan, Türklerin eski bir geleneğiyle ilgili, iki koyun heykeli vardır. Surların içinde, gölün kenarında, minaresinin üst kısmı yıkılmış dokuz kubbeli bir cami dikkati çeker. *Paşa camii* diye tanınan bu yapının tarihini verecek bir kitabesi yoktur; mihrabında ve bazı yerlerinde süsleme izleri görülür. Camiin üst kısmında, eğimli bir toprakta bulunan ve ana cephesinde «Mescid el-Kebîr» (Büyük mescit) yazısından başka herhangi kayda rastlanamayan ikinci bir yapı, halk arasında daha çok *Ulucami* adıyle anılmaktadır; yer yer değişikliğe uğramış ve çeşitli amaçlar için kullanılmış olan bu binadan başka, bir de *Hatuniye* adıyle anılan medresenin varlığı bilinmekte ise de, bugün izi kalmamış. *Celâleddin Harzemşah* türbesi de yıkılmış, yalnız mezar taşı kalmıştır. 1303 tarihli bu yapının yanısıra, tarihi bilinmeyen, fakat kalan kısımlarından han olduğu açık şekilde görülen bir yapı da Adilcevaz'ın biraz dışında yer almaktadır. İki paye sırasının üçe böldüğü ve her bölümünün üstü beşik tonoz ile örtülü olan bu han, genel çizgileriyle selçuklu hanlarının özelliklerini taşımakta ise de, kesin bir hükümde bulunmak mümkün değildir.

— *Adilcevaz ilçesi.* 1 631 km²; 15 235 nüf. Bucağı: Arîn (Göldüzü); köy sayısı: 23. (→ Bibliyo.) [M]

ÂDİL ÇELEBİ, mutasavvıf, şair (Konya 1379-ay.y. 1460). Kırk bir yıl Konya mevlevîhanesi şeyhliğinde bulundu. Babası aynı dergâhın şeyhi Âlim Çelebi idi. (→ Bibliyo.) [M]

ÂDİLE HATUN, Bağdat veziri Ahmed Paşanın kızı. Babasının azatlı kölesi ve kethüdası olan, 1749'dan sonra Bağdat'ta 14 yıl valilik yapan Süleyman Paşa ile evlendi. Bağdat ve dolaylarında ilk kölemen idaresi, kocası zamanında başladı ve Âdile Hanım geniş ölçüde bu idareye karıştı. Belli günlerde, halkın sunduğu dilekçeleri, bir haremağası eliyle alır ve incelerdi. 1763'te kocasının ölümü üzerine nüfuzu sarsıldı. Bu yüzden, Bağdat valisi olan Saadeddin Paşaya, sonra da kendi kethüdalarından Ali Paşaya karşı, önce yeniçerileri, sonra da Kölemenlerden nüfuzlu kimseleri ayaklandırarak, Ali Paşayı valilikten uzaklaştırdı. Yerine babasının kâhyası ve küçük kardeşinin kocası olan Ömer Ağayı vezaretle Bağdat valiliğine tayin ettirdi (1764). Bağdat'ta kendi adını taşıyan bir cami yaptırdı. Kervansaray'ı da vardır. Doğum ve ölüm tarihi bilinmiyor. (→ Bibliyo.) [M]

ÂDİLE SULTAN, Mahmud II'nin kızı (İstanbul 1826-ay.y. 1899). Padişahın dördüncü ikbali Zernigâr Hanımdan doğdu, 4 yaşında annesini kaybetti, Mahmud II'nin başkadını Nevfidan Kadın tarafından büyütüldü. Tophane müşiri Mehmed Ali Paşa ile evlendi (1845). Önce kocasını, sonra kızı Hayriye Sultanı kaybedince Nakşibendî tarikatına girdi. Münzevi bir hayat sürmeğe, zamanını ibadetle geçirmeğe başladı; fakirlerin çocuklarını okutur, kendisi de okuyup yazmayı severdi. Divan ve tekke edebiyatını iyi biliyordu. Osmanlı hanedanı içinde

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

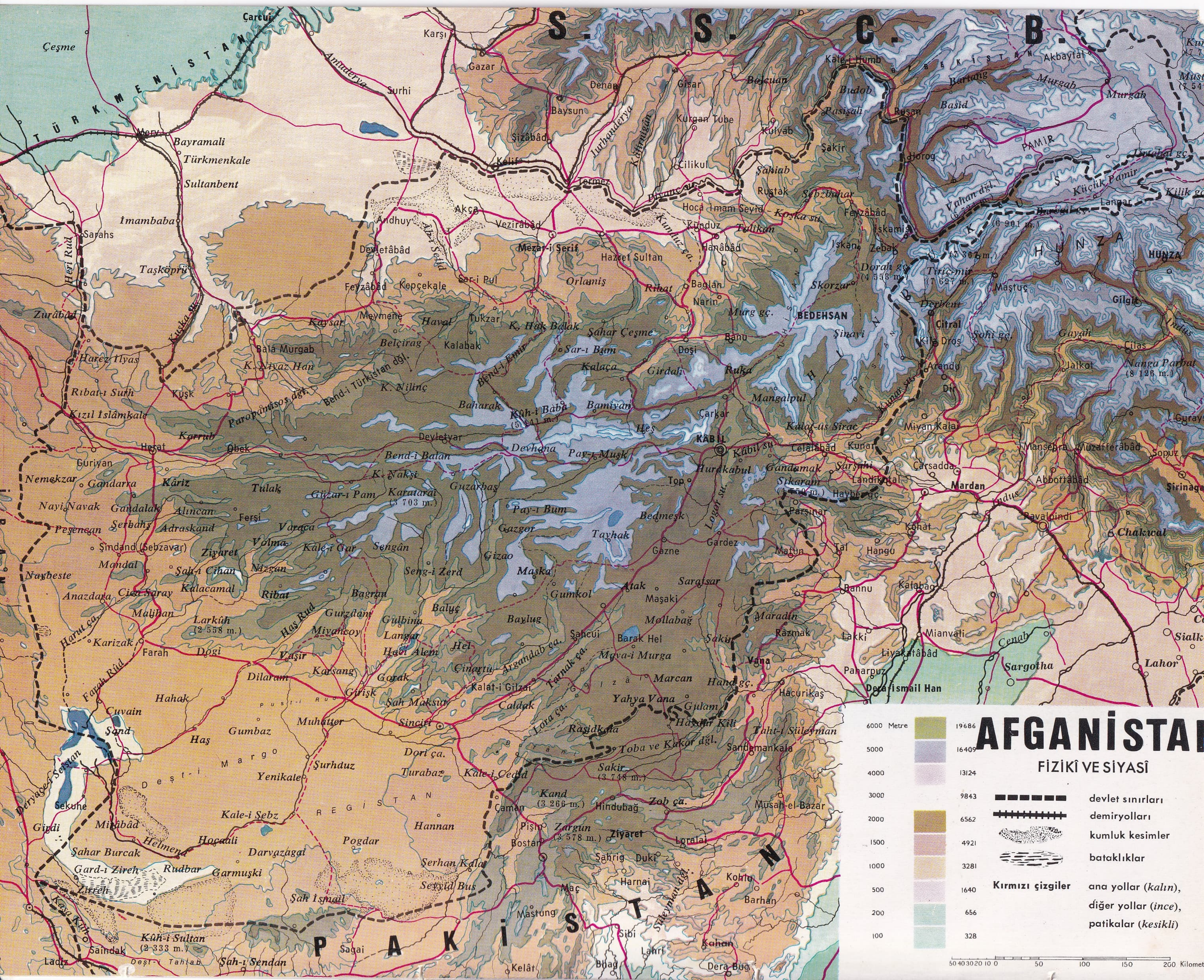

AFGANİSTAN
FİZİKÎ VE SİYASÎ
6000 Metre 19686
5000 16409
4000 13124
3000 9843
2000 6562
1500 4921
1000 3281
500 1640
200 656
100 328
devlet sınırları
demiryolları
kumluk kesimler
bataklıklar
Kırmızı çizgiler
ana yollar (kalın),
diğer yollar (ince),
patikalar (kesikli)
50 40 30 20 10 0 50 100 150 200 Kilomet
S. S. C. B.
TÜRKMENİSTAN
PAKİSTAN
KÂBİL
BEDEHSAN
HUNZA
PAMİR
Deşt-i Margo
REGİSTAN
Kûh-i Baba
Hindukuş
Paropamisos dğl.
Bend-i Türkistan dğl.
Herat
Mezar-i Şerif
Kandahar
Gazne
Celâlâbâd
Mardan
Ravalpindi
Dera İsmail Han
Lahor
Merv
Termez
Karşı
Çeşme
Amuderya
Heri Rud
Harut ça.
Hilmend
Farah Rud
Logar su.
Kâbil su.
Kûh-i Sultan (2 333 m.)
Nanga Parbat (8 126 m.)
Kand (3 266 m.)
Zargun (3 578 m.)
Sakir (3 738 m.)
Larkûh (2 558 m.)
Karatarai (3 703 m.)

ADIYAMAN

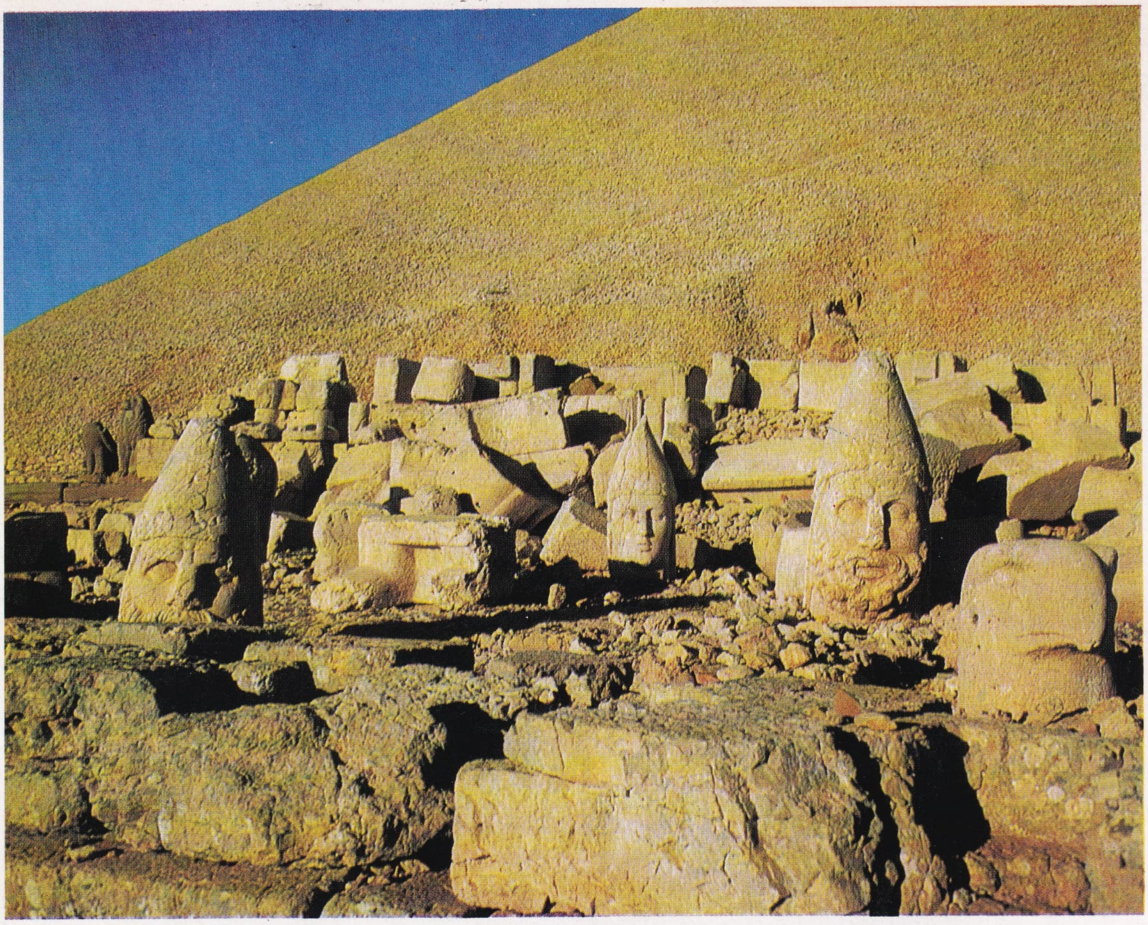

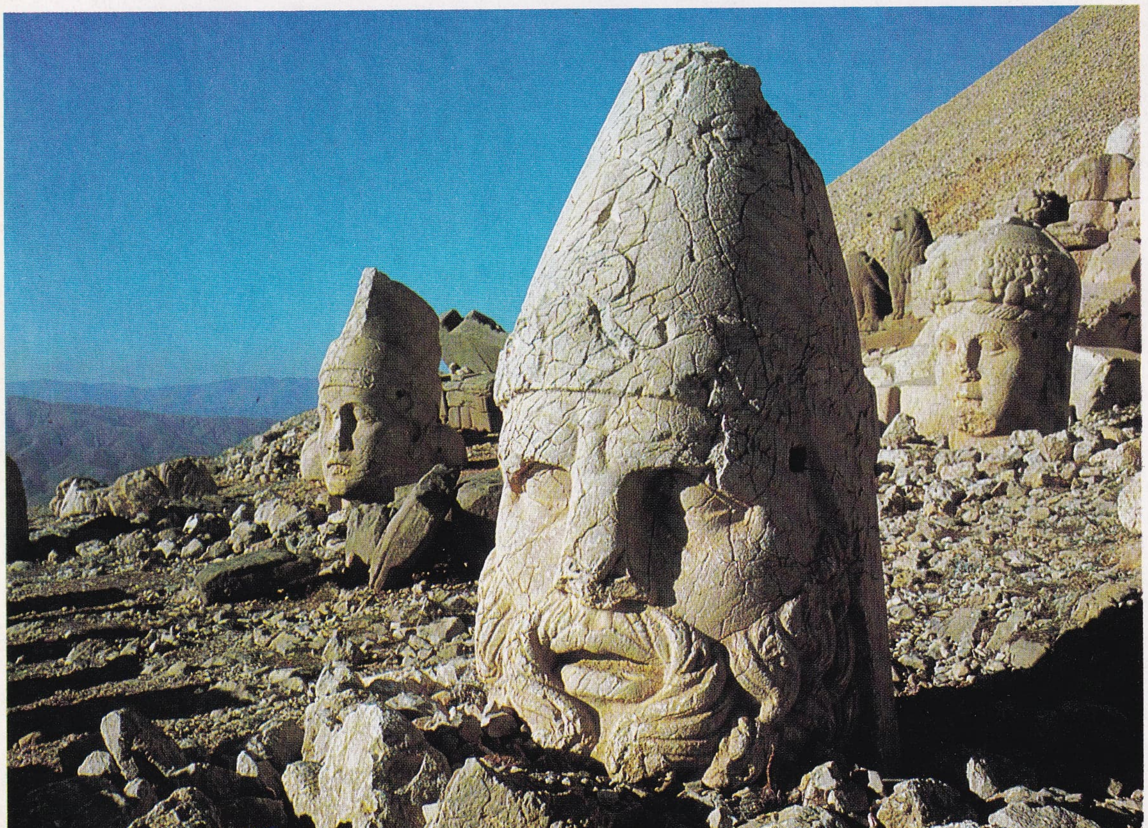

Nemrut dağı
Roma devri kalıntıları
M.Ö. I. yy.
Kral Antiokhos'un yaptırdığı
tapınakta bulunan
Zeus, Herakles, Apollon,
Komagene ve Antiokhos
heykellerinden parçalar

Foto. Ara Güler

Divan'ı olan tek kadın şairdir (Üniversite kitaplığında). Şiirlerinin önemli, kısmı, Mahmud II ailesiyle ilgilidir. *Tahassürname* (Özleyiş Yazısı), *İftirakname* (Ayrılık Yazısı) teknik kusurları olan, fakat samimî, uzun şiirleridir. Ayrıca münacaat ve naatları da vardır. Fuzuli'ye Şeyh Galib'e nazireler yazmış, hece vezniyle Yunus tavrı ilâhîler söylemiştir. Kanunî Sultan Süleyman'ın şiirlerini *Divan-ı Muhibbi* adıyle ilk bastıran da Âdile Sultandır. (→ Bibliyo.) [M]

ÂDİL GİRAY, Kırım hanı Devlet Giray'ın oğlu (?, 1548-Kazvin 1579). 1577'de kardeşi Semin Mehmed Giray zamanında kalgay (veliahd) oldu. Murad III zamanında Safevî İran ile doğuda yapılan savaşta, bir Kırım kuvveti başında Kafkasları geçerek, Şirvan'da bulunan Özdemiroğlu Osman Paşanın güç durumda olan ordusuna erişti, yapılan muharebede Safevîlerin yenilmesine sebep oldu. Başarılarından dolayı kendisine güven gelerek ihtiyatsız bir şekilde hareket eden Âdil Giray, kalabalık bir düşman kuvvetinin hücumuna kahramanca dayanmasına rağmen esir edildi. Âdil Giray, Kazvin'de bir eve yerleştirilerek her türlü ihtiyacı giderildi. Safevî hükümdarı daha sonra onu kendisine damat edinmek üzere sarayına aldı. Fakat İran şahının karısı ve kızkardeşiyle zina yaptığı ithamı ile korucular tarafından katledildi. Namık Kemal'in *Cezmi* adlı eserine ilham kaynağı olan Âdil Giray, cesaret ve kahramanlığı ile ün salmıştı. Şiir ile uğraşmış, kahramanlıkları Türk illerinde yayılmış ve halk destanlarının motiflerinden birini teşkil etmiştir. (→ Bibliyo.) [M]

ÂDİL GİRAY, Kırım hanlarından (?, 1617-Bulgaristan, Karinâbâd 1672). Çoban Giraylar soyundan; asıl adı Çoban Mustafa olan Devlet Giray'ın oğlu. Asıl adı *Kulbuldu*, fakat babası Devlet Giray, o ise Âdil Giray lakabını aldılar. Önce Vize kasabasında, sonra Rodos adasında sürgün yaşadı. 1666 yazında Kırım'a getirilerek, Han tayin edildi. Ölçüsüz bir insandı, çok can yakarak memlekete dehşet saçtı ve korku ile dışarı kaçanların mallarını ele geçirdi; bu duyulunca hanlıktan azledildi (1671). Karinâbâd kasabasında ikamete mecbur edildi. Bir yıl sonra orada öldü. (→ Bibliyo.) [M]

ADİLS, Ynglingar sülâlesinden efsanevî İsveç kralı. Norveç kralı Ale ile savaştığı ileri sürülür. Bir sefer esnasında esir ettiği eşi Yrsa, Danimarka krallarından biri tarafından kaçırıldı. (L)

ÂDİL ŞAH Avşarlı, İran'da hüküm süren Türk Avşar hanedanının ikinci hükümdarı (?-?, 1748). Nâdir Şahın yeğeni. 1747'de tahta çıktı, bir yıl sonra kardeşi İbrahim tarafından bertaraf edilerek gözlerine mil çekildi. Daha sonra, İbrahim'in yerine geçen Şahruh tarafından da idam edildi. (M)

ÂDİLŞAH KADIN, Mustafa III'ün kadınefendisi (?-İstanbul 1804). Kimliği bilinmiyor. 1765'te Beyhan Sultanı, 1768'de Hatice Sultanı dünyaya getirdi. Lâleli'deki Mustafa III türbesinin haziresinde yatar. Kızı Beyhan Sultan, annesi adına kızkardeşi Hatice Sultan sarayı karşısında bir mektep, diğer kızı Hatice Sultan da Şişhane mescidini yaptırdılar (1805). [M]

ÂDİLŞAHLAR, Hindistan'da kurulan bir islâm devleti (1489-1686). Yusuf Âdil Han Türkmen tarafından kuruldu. Âdil Han, Behmenî devletinin Bicapur valisi idi. Bicapur devletinin dağılması üzerine bağımsızlığını ilan etti (1489). Kurduğu devlete, adına göre Âdilşahlar, başkentine göre de Bicapur devleti denildi. Yusuf Âdil Han'ın kölelikten geldiğini veya Murad II'nin oğullarından olduğunu öne süren tarihçiler vardır. Halkın hintli olmasına karşı, hanedan ve yüksek memurlar hep türktü. Yusuf Âdil Han şiî idi; bu mezhebi devletin resmî mezhebi yaptı. Bu, halkın ayaklanmasına ve dışarıdaki müslüman devletlerinin Âdilşahlar üzerine saldırmasına yol açtı. Bu durum Âdilşahların yıkılmasına kadar sürecekti. Devletin yıkılmasında Portekizlilerin Hindistan'a yerleşmelerinin (1510) ve Gürkanlılar'ın kuvvetlenmesinin de etkisi oldu. Âdilşahlar'ın hint tarihinde oynadığı en önemli rol, Dekan yaylasının güneyinde kurulan yeri Viçeyanagar devletine karşı kazandıkları zaferdir. Amansız bir İslâm düşmanı olan bu devlet, müslümanları yok etmek için elinden gelen her şeyi yapıyordu. Ali Âdil şah bu tehlikeyi gördü. Dört müslüman devletiyle birleşerek, hint ordusunu bir daha toparlanamayacağı şekilde yendi (1565); sınırlarını genişletti, daha da güçlendi. Fakat Portekizliler ve Gürkanlılar ile savaşlar, durmadan devam etti. Özellikle 1591 yılından sonra Gürkanlıların baskı ve akınları çoğaldı. Bu durum karşısında Âdilşahlar, Gürkanlıların boyunduruğu altına girmek zorunda kaldılar. Gürkanlı hükümdarı Evrengzip Alemgir, Âdilşahlar devletini yıktı, topraklarını da sınırları içine aldı (1686-1688). [→ Bibliyo.] (M)

ADİM sıf. (ar. *ʿadîm*). Yok, bulunmayan, nâmevcut: *İnsaniyete hizmet için benim gibi vücûd ile ademi müsâvî olanlar değil, nâdireler adîm olsa lâyıktır* (Abdülhak Hâmid).

— DEY. *Adimü'l-imkân*, imkânsız olmayacak: *İstanbul'da hür bir meclis-i meb'usânın inikadı adîmü'l-imkân görülmektedir* (Atatürk). [M]

ADİN veya **ADEN** i. (ar. oturulacak yer'den). *Esk.* Cennet: *Fethi Paşa eylesin adni mekân / Allah dar-ı adni ana eylesin mekân* (Şinasi).

— DEY. *Adn-i âlâ*, Cenneti âlâ, yüce cennet. ‖ *Aden bahçesi*, cennet, cennet bahçesi: *Aden bahçesinin birden bire sararmış otları üstünde diz çökmüş, korkudan büyümüş gözleriyle ona bakıyor* (A. H. Tanpınar). [M]

ADİNAMİ i. (*a* bulzl. eki ve yun. *dynamis*, kuvvet'den fr. *adynamie*). Patol. Aşırı adalî yorgunluk.

— ANSİKL. *Adinami*, bazı pireksilerde (tifo, döküntülü hastalıklar) görülür ve intan mahsullerinin toksik etkisinden ileri geldiği söylenebilir. Bazı beslenme veya andokrin bezi hastalıklarında da ortaya çıkar. Özellikle adalî bir hâdise olan adinami, menşei merkezî olan *asteni*'den (sinir merkezlerinin, görünürde bir lezyon olmadan bozulması) ayrılır; çok defa adinami ile astemi bir arada bulunur.

◆ **Adinamik** sıf. (fr. *adynamique*). Patol. Adinami ile belirlenen: *Adinamik hal.* ‖ Zayıf, düşkün, kudretsiz. ‖ Adinami ile seyreden hastalıklar için de kullanılır: *Pinel'in adinamik hastalığı tifodur.* (L)

ADİNAMO-ATAKSİ sıf. (fr. *adynamo-ataxie*). Patol. Eşanl. ATAKSO-ADİNAMİ.

ADİPİK sıf. (fr. *adipique*). Kim. Siklohekesanol'un oksidasyonu ile, veya tamamen sentetik olarak asetilenden elde edilen HOOC-$(CH_2)_4$ -COOH formülündeki diasid'in adı. (Eşanl. HEKSANDİOİK)

— ANSİKL. *Adipik asit*, 153° C'da eriyen bir katı'dır. Kalsiyum tuzu, kuru distilasyon ile siklopentanon verir, 245° C'a doğru kaynayan, elma kokusundaki etil esteri de, sodyum etilat tesiriyle siklizasyona uğrar. Heksametilen-diamin ile kondansasyonu, *naylon* adıyle tanınan superpoliamidi verir. (L)

ADİPOGENEZ i. (fr. *adipogenèse*). Fizyol. Uzviyette yağ üretimi.

— ANSİKL. Gıda, organizmanın enerji ihtiyacını aşarsa, fazla gelen besin maddeleri değişime uğradıktan sonra, yağ halinde dokularda toplanır (perituan; deri altı yağ dokusu). Depo edilen yağ, en çok besinlerdeki yağdan gelir; şeker ile proteinlerden gelen yağ daha azdır. Bu depo yağ, sürekli olarak harcanır ve yenilenir; daimî bir metabolizma çalışması içindedir. (L)

ADİPOLİZ i. (fr. *adipolyse*). Yedek yağlarını kullanmak için uzviyetin bu yağlarda meydana getirdiği değişiklik. (L)

ADİPONİTRİL i. (fr. *adiponitrile*). Kim. Adipik dinitril'e [CN $(CH_2)_4$ CN] verilen ad. (Bu madde, bir siklohekzan veya butadien türevi olan adipik aside, amonyak tesir ettirmekle sağlanan naylon sentezinin bir ara ürünüdür.) [L]

ADİPOPEKSİ i. (fr. *adipopexie*). Fizyol. Organ ve dokuların yağ tutması. (L)

ADİPOSERİT i. (fr. *adipocérite*). Miner. Gal'ler memleketinde rastlanan fosil balmumu veya mineral iç yağı. (Eşanl. HAÇETİN.) [L]

ADİPOSİR i. (fr. *adipocire*). Cesetlerin çürümesi sırasında lipidlerin bozulmasından doğan amonyaklı sabun (ölü yağı). Bu madde uzun müddet balina beyazı ve kolesterol ile karıştırılmıştır. (L)

adipositas dolorosa (lat. dey., *ağrılı yağlanma*). Bk. DERCUM hastalığı.

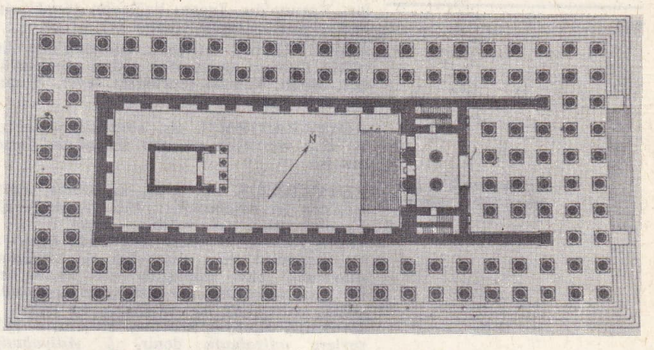

ADİTON
cephesi 21 sütunlu, iyon tarzı bir aditon'un plânı (M.Ö. 334-M.S. 41 arası)

ADİPOZ i. (fr. *adipose*). Patol. Hücreli dokuda aşırı yağ toplanmasından ileri gelen hastalık hali. ‖ *Ağrılı adipoz.* Bk. DERCUM hastalığı.

— ANSİKL. *Adipoz*, yağ hücrelerinin fazla dolması, adetlerinin çoğalması, gruplaşarak meydana getirdikleri lobullerin artmasıdır. Lokal ve sınırlı olanlara lipom*, denir; yaygın olanları, şişmanlık hastalığını meydana getirirler. Yağlanma, özellikle vücudun bazı bölgelerinde belirir: ense, omuzlar, kaba etler, kalçalar v.d. Kadınlarda bir dereceye kadar normal olan yağlanma, iç salgı bezlerinde düzenin bozulması ile aşırı bir hal alabilir. Anormal bir şekilde artması ve bütün vücudu kaplaması adipoz ve obezite*'ye (şişmanlık hastalığı) yol açar. (L)

ADİPOZO-GENİTAL sıf. (fr. *adiposo-génital*). Andoktrinoloji. Hipogonodizm (cinsiyet organlarının yetersizliği) ile yüz ve gövde şişmanlığını birleştiren bir sendrom.

— ANSİKL. *Adipozo-genital sendrom*'daki hipogonadizm, ancak erginlikten sonra iyice ispatlanabilir. Bu şartlar altında hastalık nadirdir ve en çok kraniyofaringiyom*'a bağlı hipofiz lezyonundan ileri gelir. Bu sendrom, gecikmiş erginliklerden önce görülen uzvî şişmanlıktan farklı olduğu halde, çoğu zaman bununla karıştırılır. (L)

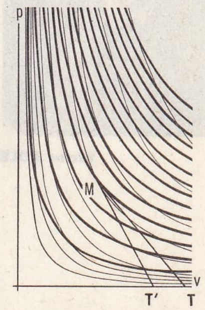

bir gazın **adiyabatik** ve izoterm çizgileri

ADİRONDACKS dağları, A. B. D.'nin kuzeydoğusunda (New York devleti) billûr yapılı bir dağ kütlesi. Bu kütle Kanada kalkanının bir parçasıdır. Sırtı aşınma sonucu bir yayla görünüşü almış bulunan kütle, Marcy dağında 1 628 m.'ye yükselir ve bakışıksız bir durum gösterir; batıya doğru yavaşça alçalırken, doğuda Champlain gölü çukuru üzerine dik bir kırık çizgisiyle iner. Başlıca geçim kaynakları, ormanlar (selüloz hamuru yapılması), akarsular (alüminyum fabrikalarına verilen hidroelektrik enerjisi) ve turizm meydana getirir. (L)

ADİTİ [*ā-tî*], Vedalar'a göre Adityaların annesi sayılan tanrıça. İsmi «bağlı olmamak» anlamına gelir ve bağlı olmamanın, hürriyetin sembolüdür. Bazen Büyük Tanrıça'nın Hindistan'daki sureti olarak kabul edilir. (L)

aditio hereditaris (lat. dey.). Rom. huk. Mirasçı olarak ortaya çıkma. (*Heres suus* «tabiî vâris» olmayan ve vasiyetname ile vâris tayin edilenler, bir *aditio* ile, yani gidip bir dilekçe vererek resmen veraseti kabul etmedikçe vâris sayılamazlardı.) [L]

Alfred ADLER

ADİTON i. Arkeol. Eski çağlarda tapınakların en içteki odası. Burada tanrı veya tanrıçanın kült heykeli yer alır. Roma ve yunan tapınaklarında pencere olmadığından aditon daima ışıksız ve karanlıktır. Buraya, sadece görevliler girer, kült heykeline bakar ve kutsal eşyayı tanrıya sunar. Tapınağın en kıymetli eşyası ve tanrıya sunulan hediyeler de burada saklanır. Hitit, Mezopotamya ve Mısır tapınaklarının aditon'ları da çok ilgi çekicidir. Boğazköy'de (Hattuşaş) bulunmuş olan çivi yazılı kil tabletler, bu yerlerde tanrı adına yapılan özel törenler hakkında bilgi vermektedir. Tapınağın en kutsal mekânı olan aditon, tapınak gelişiminde, çeşitli safhalar geçirerek, zaman zaman değişik şekiller almıştır. Özellikle yunan âleminde, klasik devirden başlayarak mimarî süslemelerle zenginleştirilmiş ve önemi belirtilmiştir. (→ Bibliyo.) [M]

ADİTYA (*Tanrıça Aditi'nin oğlu*), Kosmos ve güneş görünüşlü Veda tanrıları. Baş-

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN), Viyana Devlet Tarih müzesi (LAROUSSE)

Adiyabatik'le ilgili desen (89. sayfada)

Victor ADLER

general K. J. ADLERCREUTZ

Alfred Adler'in fotoğrafı (89. sayfada)

ları Varuna'dır. İnsanı bağlayan günahlarla ilgili kanunları tatbik ederler. (L)

ADİ ÜVEZ bİş. i. Çiçekç. Gülgiller'den süs bitkisi (Sorbus ancuparia). Güzel görünüşlüdür, nemli, kumsal toprakları sever. Yemişini kuşlar yer. (M)

ADİYABATİZM i. (fr. *adiabatisme*). Fiz. Isı alıp vermeyen cisimler sisteminin durumu. (L)

ADİYABATİK sıf. (yun. *adiabatos*, girilmez'den fr. *adiabatique*). Fiz. ve Meteorol. Isı iletmeyen, ısı iletimine engel olan. ‖ Teşm. yol. Bir cisimler sisteminde dışarıya ısı vermeden veya dışarıdan ısı almadan meydana gelen dönüşüm için kullanılır; *Bir gaz adiyabatik bir genleşme esnasında soğur, adiyabatik bir sıkışmada ise ısınır.* ‖ Isı iletimi olmayan herhangi bir olayla ilgili şeylere *adiyabatik* denir. ‖ *Adiyabatik çizgi*, veya *adiyabatik*, adiyabatik bir dönüşümü itibarî olarak gösteren çizgi, bir Carnot çevrimi ve izoterm ile iki adiyabatik eğriden meydana gelir.

— ANSİKL. Fiz. *Adiyabatik* kelimesi bilim diline ilk defa Clausius tarafından sokuldu. Clausius bunu «*ısıyı geçirmez*» anlamında kullanmıştı. Kelime daha sonra Rankine tarafından benimsendi. Sadi Carnot ve Clapeyron bu kelimeye bugünkü kesin anlamını verdiler. Bir cismin veya cisimler sisteminin bütün dönüşümlerinde ortam ile hiç bir ısı alışverişi olmuyorsa, bu cisim veya cisimler sistemi adiyabatik bir işlem görmüş demektir (*Hiç ısı geçirmeyen bir silindir içinde bir gazın sıkıştırılması gibi*). Öte yandan, belli bir anda maddenin birim kütlesi ele alınırsa, bu birim-kütle v hacmini bulur ve içinde olduğu kabın çeperlerine bir p basıncı yapar. Grafik olarak v hacmi absise, p basıncı ordinat eksenine işlenirse cismin durumunu gösteren M noktası elde edilir. (Bk. *şekil*). Eğer cisim adiyabatik bir dönüşüme tabi tutulursa M noktası *adiyabatik çizgi* adı verilen bir eğri çizer.

Genellikle adiyabatik çizgilerin tam şekli ancak deneyle tayin edilebilir. Yalnız, denilebilir ki, her durumda adiyabatik'in bir noktasındaki MT' teğetinin basınçlar ekseniyle meydana getirdiği açı, bu noktadan geçen izoterm'in (*sabit ısılı dönüşüm çizgisi*) MT teğetinin açısından daha küçüktür. İdeal gazlar için adiyabatik dönüşük denklemi pv^{γ} = sabit'tir; burada γ sabit basınç altındaki özısının sabit hacim altındaki öz ısıya oranıdır.

Adiyabatiklerin bilinmesi, gerek gazlarda, gerek buharlarda sıkışma veya genleşme anında meydana gelebilecek olaylar hakkında çok kıymetli bilgiler sağlar. Adiyabatik bir dönüşüm esnasında meydana gelen iş, grafik olarak hacimlerin ekseni, adiyabatik eğri ve ilk durumu ile son durumu belirten düşeyler arasındaki alan ile gösterilir. Adiyabatik dönüşümlerin termodinamik'te çok büyük bir önemi vardır.

— Meteorol. Açık havada (3 000 m.nin üstünde) ısının emilmesi ve ışımadan ileri gelen kayıp çok küçüktür. Öte yandan, hava kötü bir iletkendir; şu halde, sıcaklık değişmeleri *adiyabatik* sayılabilir. Bu değişmeler, taneciklerin ısı alışverişi yapmadan, yukarıdan aşağıya ve aşağıdan yukarıya doğru hareket etmesinden ileri gelir.

Adiyabatik, doymamış bir hava taneciğinin düşey hareketindeki sıcaklık değişmesini gösteren eğridir (Bu anlamda *kuru adiyabatik* de denir). Kuru bir tanecik yükselirken, genişleme sebebiyle her 100 metrede 1° C soğur. İnerken, sıkışmadan dolayı aynı oranda ısınır. (Bk. İÇ ENERJİ.) 100 metrede 1°C değişmesine *adiyabatik gradian* denir.

Doymuş adiyabatik, yükselmekte olan doymuş bir hava taneciğinin sıcaklık değişimini gösteren eğridir. Genişlemeden ileri gelen soğuma, şu buharının yoğunlaşmasına ve gram başına 600 kalorilik bir yoğunlaşma ısısının serbest kalmasına yol açar. Bu durumda değişme tamamen adiyabatik değildir ve sıcaklığın düşmesi 100 metrede 0,5° C'a iner (*doymuş adiyabatik gradian*). İniş hareketinde, doymuş bir tanecik, doymuş adiyabatik oranınca, doymuşluğu sona erinceye kadar ısınır. İzafî nemi 100'ün altına düşünce, kuru adiyabatiği takip eder. Şu halde *doymuş adiyabatik değişim*, tersinir değildir.

Adiyabatik ve doymuş adiyabatik, değişmeyen fizik kanunlarının belirttiğine göre, söz konusu hava kütlesi ne olursa olsun sabit kalır. Bunların, her hangi bir yerdeki belli bir hava durumunu gösteren eğrilerle karşılaştırılması, hava durumunun denge* sağlamlığını veya oynaklığını meydana çıkarır. (L)

ADİYAPNÖSTİ i. (*a* bulzl. eki ve yun. *diapneusis*, terleme'den fr. *adiapneustie*). Patol. *Eşanl.* ADİYAFOREZ.

ADJEKTİF sıf. (fr. *adjectif*, sıfat). *Adjektif renkler*, bir kumaşa ancak başka maddelerden faydalanılarak verilebilen renkler. (L)

ADL i. (ar. *ʿadl*). Adalet, âdillik: *Bu adl ü hakkın adûsu yine beşerdendir* (Şinasi). *Saçacağız adli her yerde, her zaman* (Ziya Gökalp).

— DEY. *Adl ü dâd*, adalet. (Bk. DÂD).

— Esk. huk. *Yed-i adl*, rehin verenle rehin alanın güvenip rehni tevdi ve teslim ettikleri üçüncü şahıs. (M)

Adl, İstanbul'da yayımlanmış günlük osmanlı gazetesi (1912). Başyazarı Süleyman Tevfik, yazı işleri müdürü Münib Hikmet'ti. Millî kütüphanede koleksiyonu vardır. (M)

ADLÂ çoğl. i. (ar. *dılʿ*, kenar'dan *adlâʿ*). Kenarlar (geometri şekillerinde). ‖ Sayı kökleri (Arapçada). ‖ Kaburgalar.

— Mat. *Müselles-i mütesâvi'l-adlâ*, eşkenar üçgen. ‖ *Zü'l-erbaati'l-adlâ*, dörtgen, dört kenarlı. ‖ *Zü'l-kesîri'l-adlâ*, çok kenarlı, çokgen, poligon. (M)

ADLANDIRMAK ettrg. f. Bir şeye ad vermek: *Bu fikir akımını nasıl adlandırıyorlar?*

◆ **Adlandırılmak** edilg. f. Ad verilmek, isimlendirilmek: *Gençlerin sert ve nizam tanımaz hareketleri bazıları tarafından «bunalım» diye adlandırılıyor.* (M)

ADLER, S.S.C.B.'de (Rusya S.S. Federal cumhuriyeti), Karadeniz kıyısında, Soçi'nin güneydoğusuna düşen kasaba ve liman; 10 000 nüf. (L)

ADLER (Alfred), avusturyalı hekim ve psikolog (Viyana 1870-Aberdeen 1937). Freud'un önce öğrencisi, sonra meslektaşı (Viyana 1897-1927). 1929'dan itibaren New York'ta hocalık etti. Fert (birey) psikolojisinin kurucusudur; Freud'un cinsiyet psikanalizine karşı, karakter, kişinin gerçek durumu ile özlemleri arasındaki çatışma ve aşağılık duygusu kavramlarına dayanan bir psikanaliz ileri sürdü. Başlıca eserleri: *Über den Nervösen Charakter* (Nervöz Karakter Üzerine) [1912], *Praxis und Theorie der Individualpsychologie* (Fert Psikolojisinin Pratiği ve Teorisi) [1918], *Menschenkenntnis* (İnsan Bilgisi) [1927], *Die Technik der Individualpsychologie* (Fert Psikolojisinin Tekniği) [1928, I; 1930 II], *Science of Living* (Yaşama İlmi) [1929], *Education of Children* (Çocukların Eğitimi) [1930], *Der Sinn des Lebens* (Yaşamanın Anlamı) [1933]. Ayrıca kendi kurduğu, *Die Internationale Zeitschrift für Individualpsychologie* (Uluslararası Birey Psikolojisi Dergisi)'nde [1914-1935] birçok makale yazdı. (L)

ADLER (Christian), porselen ressamı (Triesdorf, Aşağı Franconia 1786-Münih 1842). Nymphenburg imalâthanesi ustalarından. (L)

ADLER (Friedrich), alman mimarı (Berlin 1827-ay.y. 1908). Berlin'de Sankt-Thomas kilisesinin ve küçük gotik İsa kilisesinin mimarı, Wilhelmshaven'de Sankt-Elisabeth kilisesini, Bromberg'da Sankt-Paul kilisesini ve Marienburg'da zafer âbidesini yaptı. Alman mimarîsi üzerine birçok monografi'nin yazarıdır. (L)

ADLER (Friedrich), avusturyalı sosyalist (Viyana 1879-Zürich 1960). Victor Adler'in oğlu. 1914'ten önce Avusturya Sosyal-Demokrat partisi sol kanadının lideri, partinin sekreteri. 21 Ekim 1916'da başbakan kont Stürgkh'ü öldürdü, mahkûm oldu, fakat 1918 mütarekesinde serbest bırakıldı. Avusturya cumhuriyetinin ilk zamanlarında faal bir rol oynadıktan sonra, 1923'te Zürich'de, Sosyalist Enternasyonal'in sekreteri oldu. (L)

ADLER (Guido), avusturyalı müzikolog (Eibenschütz 1855-Viyana 1941). Hanslick'in öğrencisiydi, 1898'de Viyana'da onun yerine geçti. Armoni ve avusturyalı müzikçiler tarihi üzerine incelemeleri vardır. *Denkmäler der Tonkunst in Österreich*'i (Avusturya'nın Müzik Âbideleri) yayımladı. (L)

ADLER (John Hans), amerikan iktisatçısı (doğ. 1912). Amerikan Merkez bankaları uzmanı olarak, az gelişmiş ülkelerde banka iktisatçılığı ile ilgili çeşitli özel görevler aldı, bu ülkeler üzerine birçok eser yazdı. (L)

ADLER (Jules), fransız ressamı (Luxeuil 1865-Nogent-sur-Marne 1952). Paris, Luxeuil, Plombières manzaraları ve özellikle işçi yaşayışından esinlenen günlük hayat tabloları yaptı (Petit Palais). [L]

ADLER (Victor), avusturyalı musevî siyaset adamı (Prag 1852-Viyana 1918). Engels, Kautsky ve Liebknecht ile birlikte alman sosyalizminin önderlerinden biri. Avusturya krallığının bütün sosyalist kuruluşlarını tek partide birleştirmek için çaba gösterdi ve Hainfeld kongresinde bunu başardı (1889). Sosyal Demokrat İşçi partisinin yönetim komitesi üyesi iken, Viyana'da günlük *Arbeiterzeitung*'u (İşçilerin Gazetesi) kurdu (1893). Viyana Reichsrat'ına adaylığını koydu, musevî aleyhtarları tarafından daima yenilgiye uğratıldı. 1905'te Reichenberg'den (Bohemya) milletvekili seçildikten sonra, İşçi partisinin başına geçerek, seçimle meydana gelen meclislere tek dereceli genel oy usulünün uygulanması için savaştı. Atılgan, nükteli bir hatip ve viyanalı yahudi düşmanlarının başlıca hasmı idi. Milletlerarası birlik akımında büyük bir rolü oldu. (L)

ADLERBERG kontu (Vladimir Fiodoroviç), rus generali ve devlet adamı (Viborg 1790-?, 1884). Estonya asıllıdır. Napolyon'a karşı savaştı; Nikolay'ın yakınıydı, 1852'de saray nazırı oldu. — Kızkardeşlerinden Julie (1796-1864), imparatoriçe Aleksandra Fiodorovna'nın baş nedimesiydi. (L)

ADLERCREUTZ kontu (Kaarle Juhana), isveçli general (Finlandiya'da Kiala 1757-Stockholm 1815). Finlandiya'da Ruslara karşı mukavemet gösterecek 1808 seferinde önemli bir rol oynadıktan sonra, Adlersporre ile 1809 ihtilâlinin şeflerinden biri oldu. Kral Gustav IV Adolf'u esir almağı başardı ve 13 mart 1809'da şiddetli bir arbededen sonra Stockholm'da asayişi sağladı. (L)

ADLERFELT (Gustav), isveçli tarihçi (Stockholm 1671-Poltava savaşı 1707). Karl XII'nin seferlerine katıldı ve bu seferlerin tarihini yazdı. (L)

ADLERSPARRE kontu (Georg), isveçli general (Myssjö, Jamtland 1760-Kristinchamn yakınında Gustavsvik 1835). 1809'da Norveç sınırı civarında konaklayan bir alayda albay olarak bulunduğu sırada, Gustav IV Adolf'a karşı, Finlandiya hezimetinden sonra başlayan ayaklanmanın elebaşılarından biri oldu. Stockholm'a yürüdü ve Adlercreutz kralı esir edince bir süre hükûmette kaldı. Kültürlüydü, tarih eserleri bırakmıştır. (L)

ADLÎ sıf. (ar. *ʿadl*, adalet'ten *ʿadlî*). Adaletle ilgili, adalete ait: *Adlî teşkilâtımızda ve kanunlarımızda radikal bir inkılâp isteyenler de yalnız garpçılardı* (Peyami Safa). *Bu sebeple siyasî, adlî, malî ve sair inkişafımıza mâni kuyûda muhalifiz* (Yahya Kemal).

— Ask. *Adlî âmir*, vazife sahaları içinde askerî mahkemeler kurabilen ve duruşma dışındaki soruşturma işlerini yapmak, ilk ve son soruşturmanın açılmasına karar vermek ve cezaları uygulamak yetkilerini taşıyan kumandan; alay, tugay, tümen, kolordu ve ordu kumandanları gibi. ‖ *Adlî subay*, alay kumandanları yanında hâkim gibi vazife gören subay: *Senin adlî subay olmana şüphesiz sevindim* (C. S. Tarancı).

— Ed. *Adlî*, Sultan Mahmut II'nin mahlâsı (Bk. MAHMUT II).

— Huk. *Adlî âmir*, Askerî Mahkemeler Kuruluşu ve Yargılama Usulü kanunu (25 ekim 1963 tarih, 353 sayı) ile yürürlükten kaldırılan Askerî Mahkeme Usulü kanunu adlî âmiri şöyle tarif etmekteydi: «Âmiri adlîler, refakatlerinde askerî mahkemeler teşkili kanunen caiz olan kumandan ve muadilleri makamlarla bunların mafevkleridir» (md. 13). Eski kanuna göre askerî mahkemeler alay ve daha yukarı birliklerde bulunur ve adlî âmir bu birliklerin kumandanları olurdu. Adlî âmirlerin esasen geniş olan yetkileri, savaş sırasında daha da artardı. 353 sayılı kanunun geçici 1. md. ile adlî âmirlerin görev ve yetkileri kaldırılmış ve «bağımsız askerî yargı» sistemi kurulmuştur. ‖ *Adlî hata*, kaldırılması veya düzeltilmesi için kanun yollarına baş vurmak im-

Foto. Viyana Devlet Tarih müzesi, Stockholm Millî müzesi (LAROUSSE)

kânı kalmamış, yani kesinleşmiş bir mahkeme kararında, hâkimin, hükmüne esas tuttuğu maddî suç unsurunun var olup olmamasında, veya bu unsurun vasıf ve şartlarında yanılmış olması hali. Ceza ve hukuk işlerinde, bazı şartların ortaya çıkması ile adlî hata, iadei muhakeme yoluyle düzeltilebilir. || *Adlî imtiyaz.* Bk. KAPİTÜLASYON. || *Adlî istatistik,* kriminoloji ilminin araştırma metodlarından. Mahkemeye verilmiş suç faillerinin ne kadarının beraat ettiğini veya mahkûm olduğunu ve suç türlerini belirtir. || *Adlî kaza.* Bk. YARGI ORGANI.|| *Adlî mahkeme.* Bk. MAHKEME. || *Adlî merci,* adliye ile ilgili işleri gören makam. || *Adlî muamele,* davanın açılmasından hüküm kesinleşinceye kadar, tarafların ve hâkimin usule bağlı irade beyanları, alınan tedbirler, kararlar ve yaptıkları işlemlerdir. || *Adlî müzaheret,* malî durumun yetersizliği sebebiyle, dava açması ve kendisini savunması mümkün olmayan yoksul kimselere devletin yaptığı yardım. Bu imkândan faydalanabilmesi için, o şahsın, kendini veya ailesini zarurete düşürmeksizin mahkeme masraflarını ödeyemeyeceğini ispat etmiş olması ve iddia ve savunmasında haklı olması gerekir. || *Adlî sicil,* bir kimsenin mahkûmiyetinin olup olmadığını anlamak için konulmuş olan kayıt usulü (Bk. ANSİKL.). || *Adlî subay,* eski Askerî Muhakeme Usulü kanununun tarifine göre, alay kademesindeki mahkemelerde savcılık görevi yapan, teğmen ve yüzbaşı rütbelerinde subaylardı (md. 152). || *Adlî tabip,* adlî tıp sahasında ihtisas yapmış hekim. || *Adlî tasfiye.* Bk. TASFİYE. || *Adlî tatil,* her yıl 20 temmuz ile 5 eylül tarihleri arasında, kanunda yazılı istisnalar dışında, hiç bir adlî işlemin yapılmadığı devre. (Ceza Usulü Muhakemeleri kanunu md. 175.) || *Adlî teşkilât,* yargı organları ve bu organların birbirleriyle olan münasebetlerini, derecelerini, her birinin görev ve yetkilerini düzenleyen teşkilât. || *Adlî tıp,* hukuku ilgilendiren tıp konuları üzerinde çalışan ilim kolu (Bk. ADLÎ TIP); ilgili ve yetkili adlî merciin talebi üzerine sanığın fiillerini, bu fiiller neticesinde çıkan hâdiseleri, cezaî sorumluluğun bulunup bulunmadığını inceleyen resmî müessese (Bk. ADLÎ TIP MÜESSESESİ). || *Adlî tevbih,* hâkimin hüküm yoluyle suçluya verdiği bir nevi sözlü ceza. Kısa süreli hürriyeti bağlayıcı cezaların zararlarını önlemek için uygulanan bir tedbirdir. Verilecek cezanın nevine göre mecburî veya ihtiyarî olabilir. || *Adlî yardım,* istinabe yoluyle mahkemelerin birbirlerine, zabıta makamlarının mahkemelere ve savcılıklara karşı mecbur oldukları işbirliği. || *Adlî yıl.* Bk. ADALET. || *Adlî zabıta,* suç işlenmesi halinde harekete geçen, suçu, suçluyu ve suç delillerini tahkik, tespit ve muhafaza ederek adlî makamlara vermekle görevli zabıta teşkilâtı.

— ANSİKL. *Adlî Sicil kanunu*'na göre, türk mahkemelerinden verilip kesinleşen bütün mahkûmiyet hükümleri ve emniyet tedbirlerine ait kararlar; türk kanunlarına göre suç teşkil eden bir fiilden dolayı yabancı bir devlet mahkemesinde verilerek kesinleşen ve resmen türk hükûmetine bildirilen mahkûmiyet hükümleri; Türkiye devletinin hükmî şahsiyetine karşı işlenen bir cürümden veya çocuk ticaretinin ve sahte para imalinin önlenmesine dair milletlerarası anlaşmalar kapsamına giren suçlardan dolayı yabancı bir devlet mahkemesinde verilen ve resmen Türk hükûmetine bildirilen mahkûmiyet hükümleri; şartla salıverme ve bunun geri alınmasına ait kararlar; memnu hakların iadesine ait kararlar; genel ve özel af, zamanaşımı ve şikâyetten vaz geçme gibi sebeplerle aslî ve fer'î cezanın ve emniyet tedbirlerinin ortadan kalkması, değişmesi, azalması halleri; muhakemenin iadesine dair kararlarla, bunun neticesinde verilen hüküm ve kararlar; cezaların infaz tarihleri; fer'î cezalarda ve emniyet tedbirlerinde sürenin bittiği tarihler adlî sicile kaydolunur. (4664 sayılı Adlî Sicil kanunu.)

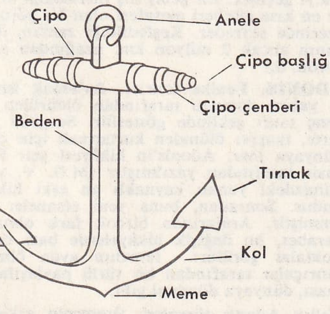

ADMİRALTI demiri

Belli suçlarda belirli sürelerin geçmesi halinde ilgilinin, Cumhuriyet savcısının, Adlî Sicil müdürlüğünün isteği üzerine bu kayıtlar silinebilir. (647 sayılı Cezaların İnfazına dair kanun.) Adlî sicil, merkezde, Adalet Bakanlığı Ceza İşleri Umum müdürlüğüne bağlı Adlî Sicil müdürlüğü tarafından, ayrıca, suçlunun kayıtlı bulunduğu il cumhuriyeti savcılıklarınca tutulur. (M)

ADLÎ, Bayezid II, Mehmed III, Mahmud II'nin mahlâsı. (Bk. BAYEZİD II, MEHMED III, MAHMUD II)

ad libitum zf. (lat. dey. *arzuya göre*). İsteğe bağlı.

— Müz. Bir parçada, ses veya çalgı kısmının isteğe bağlı olması veya bir bölümde tempo'nun serbest bırakılması. (L)

ADLÎ Sümbülî (asıl adı **Hasan**), Sümbülî tarikatı şeyhlerinden (İştilip, ?-İstanbul 1617). Meşhur Hasan Efendi yerine şeyh oldu. İlâhîleri bestelenmiştir. *Divan*'ı ve *Tergibat* (Rağbetler) adlı bir eseri var. (→ Bibliyo.) [M]

ad litem (lat. dey.). Bir dava için verilmiş temsil yetkisi, vekâlet. (L)

ADLÎ TIP bls. i. Huk. Hukuk veya ceza mahkemelerinin gerçeği meydana çıkarmasını kolaylaştırmakla görevli tıp kolu.

— ANSİKL. *Adlî Tıp* hukuk mahkemelerine şu alanlarda yardımcı olur: mal ve hakkın kullanılması kudretinin tayini, evliliğin hükümsüzlüğü veya boşanma sebeplerinin araştırılması, iddeti kesen hallerin bulunup bulunmadığının incelenmesi, ölüm halinin ve anının tespiti, hastalık ve yaralanmalarda çalışma kabiliyetinin azalma derecesi ile işten kalma süresinin belirtilmesi. «Hukukî ehliyet» ve «ceza sorumluluğu» hususlarının tayini de Adlî Tıp'ın görevleri meyanına girer. Adlî Tıp'ın ceza mahkemelerine yardımcı olmak üzere yaptığı görevler de şunlardır: ırza geçme, kızlık bozma, yaralama, öldürme, çocuk düşürme olaylarında mahkemenin sorularını cevaplandırmak, ölüm ve öldürme halinde ölünün muayene ve otopsisini yapmak. Çok eski çağlarda hukuk ve ceza davalarında hekimlere baş vurulduğu oldu. Hammurabi kanunlarında ve Tevrat'ta adlî tıp konularına değinilir. Roma imparatoru Hadrianus gebeliğin tayininde hekimlere baş vurmayı şart koymuştu. Roma kanunlarında (hekimler sadece tanık değillerdir, hem tanıklık ederler, hem de hüküm verirler) gibi fıkralar vardı. Ancak, Ortaçağda Avrupa'nın bazı yerlerinde ve Ortaçağın karanlığı içinde adlî tıbbın yerini büyü, efsun ve remil almıştı. İslâm hukukunda da adlî tıptan yararlanılmıştır. Bazı hukuk ve ceza davalarında (Tabib-i hâzık-ı müslim)'in reyine baş vurulması İslâm hukukunun esaslarındandı. Adlî tıp bir ilim dalı olarak Avrupa'da ilk defa XVI. yüzyılda fransız hâkimi Abroise Paré tarafından öne sürüldü. Resmî olarak da XVII. yüzyılda kabul edildi. Memleketimizde Cumhuriyet devrine kadar «Mekteb-i Fünun-i Tıbbiye-i Şahane» sonraları «Darülfünun Tıp fakültesi»'nde Adlî Tıp dersi okutuldu. Ancak, görev hükûmet ve belediye tabipleri tarafından görülüyordu. Halen Tıp ve Hukuk fakültelerinde bu konuda ders okutulmaktadır. Adlî Tıp öğretiminde, özellikleri itibariyle suç sosyolojisi, psikiyatri ve kriminoloji'den de yararlanılmaktadır. (M)

Adlî Tıp müessesesi, mahkemelerin, sorgu hâkimlerinin ve savcıların, adlî tıp ile ilgili konularda karşılaştıkları güçlükleri gidermek, bu konulara dair sorularını cevaplandırmak üzere kurulan müessese. (Bk. ADLÎ TIP.) Meşrutiyet'ten sonra «*Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesi*» ne bağlı olarak kurulan «*Tababeti Adliye şubesi*» müessesenin öncülüğünü yapmıştır. Halen Adlî Tıp müessesesi özel kanununa dayanarak çalışmaktadır. (M)

ADLİYE i. (ar. ʿadl, adalet'ten ʿadliyye). Hukuk ve adalet işlerini gören devlet teşkilâtı: *Polis ve adliye anarşisinin, bir memlekette polise tahakküm eden, kanunu benimsemeyen insanlar olduğunu anlatan bu hikâyeler...* (F. R. Atay). *Hastalığı da adliyenin yüreğini yumuşatmıştı* (Peyami Safa). || Adalet ve hukuk işlerinin görüldüğü resmî daire, bina: *Ağır ağır Adliye'ye kadar gittim.*

— Huk. *Adliye aleyhine cürümler,* adalet teşkilâtı veya mensuplarını çalışmalarında yanıltan, kanunsuz olarak oyalayan, onlara zorluk çıkaran davranışlardan doğan cürümler. Bk. ANSİKL. || *Adliye encümeni* (*adalet encümeni, adalet komisyonu* da denir), Büyük Millet meclisinde adaletle ve Adalet bakanlığının görevleriyle ilgili konularda çalışan encümen. || *Adliye mahkemeleri* (*umumî mahkemeler, âdi mahkemeler* de denir), özel kanunlarla kurulmuş veya görevlendirilmiş mahkemelerin baktığı belli işler dışındaki bütün dava ve anlaşmazlıkları incelemek ve karara bağlamak üzere kurulan mahkemeler [Osmanlı imparatorluğunun son devirlerinde kaldırılan Şer'iye mahkemelerinin zıddı olarak bunlara, *nizamiye mahkemeleri* de denilmiştir]. || *Adliye Mezahip vekâleti.* Bk. ADALET BAKANLIĞI. || *Adliye vekili,* adalet bakanı. || *Adliye ve Mezahip nezareti,* Osmanlı imparatorluğu devlet teşkilâtında, Adalet bakanlığı görevlerini yerine getiren ve azınlıkların mezhep ve imtiyaz işleri ile de uğraşan nezaret. (Bk. ADLİYE NEZARETİ.)

— ANSİKL. *Adliye aleyhine cürümler,* T. Ceza kanununun cürümlere mahsus ikinci kitabının dördüncü bab'ı Adliye aleyhine cürümlere ayrılmıştır. Sekiz fasıldan ibarettir: birinci fasıl 283. maddede «kanunen ifası lâzım gelen bir hizmetten imtina»; ikinci fasıl 283 ve 284. maddelerde «suç tasnii ve resmî mercileri iğfal»; üçüncü fasıl 285. maddede «iftira»; dördüncü fasıl 286-298. maddeler arasında «yalan şahitliği veya yalan yere yemin»; beşinci fasıl 294 ve 295. maddelerde «avukat ve dava vekillerinin suistimali»; altıncı fasıl 296 ve 297. maddelerde «cürüm işleyenleri saklamak ve cürmün delillerini yok etmek cürümleri»; yerinci fasıl 298-307. maddeleri arasında «tevkifhane ve hapishaneden firar ve firara vesatet»; sekizinci fasıl 308-310. maddeleri arasında «kendiliğinden ihkakı hak edenler» cürümlerini düzenlemiştir. Ceza kanununun 159. maddesi gereğince Adliyenin manevî şahsiyetini alenen tahkir ve tezyif edenler bir yıldan altı yıla kadar ağır hapis cezası ile cezalandırılırlar.

◆ **Adliyeci** i. Adliye teşkilâtında memur, görevli. (M)

ADLİYE altını. Nümism. Mahmud II zamanında (1808-1839) çıkarılan ve Padişahın unvanını (*Adlî*) taşıyan bir altın sikkenin adı. Sikke 19 mm. kutrunda, 7,34 kırat ağırlığında ve (binde sekiz yüz otuz) 20 ayarındadır. Bu ayarda olan altın sikkeye, *Atik Adliye altını* deniliyordu. Atik Adliye altınlarının tam, yarım ve «rub'iye» leri (bir altın liranın dörtte biri) basılmıştır; bu altınların, Mahmud II'nin cülusunun onbeşinci yılında darp edildiği sanılmaktadır. Cevdet Tarihi'nin 1822 yılı olaylarından öğrendiğimize göre, o sırada bir «adlî» altın 12, yarımı 6 kuruş ve rub'iyesi 100 para idi.

1823'te, yani Mahmud II'nin tahta çıkışının on altıncı yılında (binde yedi yüz kırk sekiz) 18 ayarında, *Cedid Adliye altını* adıyle anılan yeni bir sikke çıkarıldı. Öteden beri Adliye altınının yazısı az ve taklit edilmesi kolay olduğu için, Akdeniz adalarındaki kalpazanlar tarafından kolaylıkla taklit edildiğini göz önünde tutan Devlet, sikkenin yazısını çoğaltmak zorunda kaldı. O sırada, bir Adliye altınının tamı 12, yarısı 6 kuruş ve cedid rub'iyesi 100 para değerindeydi.

Cedid Adliye altınlarının kutru 19 mm. dir. Bu altının da tam, yarım ve rub'iyeleri vardır. Yeni çıkarılan adliye altınları, eski altınlarla tarife fiyatına göre değiştirilerek darphaneye hayli kâr bırakmışsa da, sonradan ayarının düşük olduğunun anlaşıldığını ve kârın devam etmediğini yine Cevdet Tarihi yazmaktadır. (→ Bibliyo.) [M]

Adliye ceridesi. Bk. ADALET DERGİSİ.

Adliye dergisi. Bk. ADALET DERGİSİ.

Adliye nezareti, Osmanlı imparatorluğunda batı usulünde kurulan adliye teşkilâtının bağlı olduğu en yüksek makam (XIX. yy.). Önce «*Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adli-*

ADLİYE altını
ön yüz: «Sultan ül-Berreyn ve Hakan ül-Bahreyn es-Sultan ibn üs-Sultan»

arka yüz: «Daraba fi Konstantaniye, 1223»
İstanbul Arkeoloji müzesi

cedid **ADLİYE altını**
ön yüz: «Sultan Selâtin-i Zaman Adli Mahmud Han»

arka yüz: «Daraba fi Konstantiniye, 1223»
İstanbul Arkeoloji müzesi

Foto. Müeddep Erkmen; Res. Ayhan Erer (MEYDAN)

ADOLF FREDRİK
İsveç kralı

ADOLF von NASSAU
Luxemburg büyük dükü

«Ayakta duran ADONİS»
Vatikan müzesi

Admiraltı demiri'ne dair desen (91. sayfada)

ye» (1837 sonları) kuruldu. Bunun yerine, «*Şuray-ı Devlet*» ve «*Divan-ı Ahkâm-ı Adliye*» adlı iki teşkilât meydana getirildi (1868). Şuray-ı Devlet teşkilâtı çalışmasına devam etti, fakat Divan-ı Ahkâm-ı Adliye bir süre sonra kaldırıldı ve yerine Adliye nezareti kuruldu (1878) ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye nezaretine bağlı olan «*Mahkeme-i Temyiz başkanlığı*» ile, «*Ticaret nezareti*»'ne bağlı olan ticaret mahkemeleri, Adliye nezaretine bağlandı. Müslüman olmayan azınlıkların mezhep işleri o zamana kadar Hariciye nezareti tarafından yürütülüyordu. 1880'de bu nezaretten alınarak bunlar da Adliye nezaretine bağlandı ve 1881'de çıkarılan bir nizamname ile nezaretin adı «*Adliye ve Mezahip nezareti*» oldu. 1916 tarihli bir kanunla, kısa bir süre «*Şer'iye Mahkemeleri ve Eytam idaresi*» de bağlı olduğu «*Meşihat idaresi*»'nden alınarak bu nezarete verilmişken, 1918'de tekrar Meşihat'e bağlandı (Bk. MEŞİHAT VE ŞER'İYE MAHKEMELERİ). Adliye nezareti, nazır, adliye müsteşarı, adliye mektupçusu, iki encümen azası, dört umum müdür ve muhasebeciden ve bunlara bağlı kurumlardan teşekkül ediyordu. Bunlara daha sonra «*Ceride-i Mehakim idaresi*», mütercimlik, intihap encümeni daireleri katıldı. Nezaret, Adliye Mezahip nezareti haline getirilince teşkilâtta değişiklikler oldu ve müsteşarlık, kalem-i mahsus müdürlüğü, umuru cezaiye, umuru hukukiye, sicil, muhasebe, mezahip, ihsaiyat ve müdevvenatı kanuniye ve evrak müdürlükleri ilâve edildi. Ayrıca bu dairelerle ilgili danışma büroları, komisyonlar ve bir teftiş heyeti kuruldu. Nezaret, 1880'den itibaren Ceride-i Mehakim adlı haftalık ve 1909'dan itibaren Ceride-i Adliye adlı on beş günlük iki dergi çıkardı.

Adliye nazırları: Cevdet Paşa 6 mart 1868 (24 nisan 1868), Mustafa Fâzıl Paşa (25 nisan 1870), İbrahim Ethem Paşa (8 ağustos 1870), Şirvani Zade Rüştü Paşa (4 temmuz 1871), Mütercim Rüştü Paşa (25 eylül 1871), Mustafa Fâzıl Paşa (22 ekim 1871), Yusuf Kâmil Paşa (25 ocak 1872), Saffet Paşa (7 ağustos 1872), Hurşit Paşa (21 eylül 1873), Âkif Paşa (4 mart 1874), Ârifi Paşa (12 haziran 1875), Cevdet Paşa [2. defa] (30 kasım 1875), Saffet Paşa [2. defa] (8 mayıs 1876), Halil Şerif Paşa (17 haziran 1876), Cevdet Paşa [3. defa] (16 ekim 1876), Asım Paşa (5 şubat 1877), Saffet Paşa [3. defa] (29 ağustos 1877), Hurşit Paşa [2. defa] (4 şubat 1878), Mahmut Paşa (18 nisan 1878), Hurşit Paşa [3. defa] (26 kasım 1878), Sait Paşa (4 aralık 1878), Cevdet Paşa [4. defa] (19 ekim 1879), Hasan Fehmi Paşa (16 nisan 1883), Server Paşa (25 eylül 1885), Cevdet Paşa [5. defa] (11 haziran 1886), Hüseyin Rıza Paşa (12 mayıs 1890), Abdurrahman Paşa (6 kasım 1895), Hasan Fehmi Paşa [2. defa] (2 ağustos 1908), Manyasizade Refik Bey (30 kasım 1908), Nâzım Paşa (5 mart 1909), Hasan Fehmi Paşa [3. defa] (14 nisan 1909), Necmeddin Bey (5 mayıs 1909), Hayri Bey (5 ekim 1911), Memduh Bey (7 kasım 1911), Hüseyin Hilmi Paşa (22 temmuz 1912), Halim Bey (25 ağustos 1912), Ârif Hikmet Paşa (30 ekim 1912), İbrahim Bey (24 ocak 1913), Halil Bey (22 ocak 1915), Hayri Bey [2. defa] (14 ekim 1918), Ali Haydar Molla Bey (11 kasım 1918), Ârif Hikmet Paşa [2. defa] (13 ocak 1919), Cemil Molla Bey (24 şubat 1919), Sıtkı Bey (4 mart 1919), Cemil Molla Bey [2. defa] (21 nisan 1919), Vasfi Efendi (19 mayıs 1919), Mustafa Sıtkı Efendi (9 şubat 1919), Kâzım Bey (8 şubat 1919), Mehmed Celâleddin Bey (8 mart 1920), Ali Rüştü Efendi (5 nisan 1920), Fahreddin Bey [vekil] (20 temmuz 1920). Ali Rüştü Efendi [2. defa] (31 temmuz 1920), Ârif Hikmet Paşa [3. defa] (28 ekim 1920), Kâzım Bey [2. defa] (19 ağustos 1921), Mustafa Nuri Bey (3 temmuz 1922). [M]

ADLUNG (Jakob), alman müzik nazariyecisi (Bindlersleben 1699-Erfurt 1762). 1727'de Erfurt'ta orgcu. *Anleitung zu der Musikalischen Gelahrtheit* (Müzik Bilgisine Giriş) [1758], *Musica Mechanica Organoedi* (Çalgı Müziği) [1768] ve *Musikalisches Siebengestirn* (Müziğin Yedi Yıldızı) [1768] adlı eserlerin yazarı. (L)

ADMETOS, Moloslar kralı. Kaçak Themistokles 472'de ona sığındı. Öz düşmanı olmasına rağmen Admetos, onu düşmanlarına teslim etmeği reddetti. (L)

ADMETOS, Thessalia'da Pherai'nin efsanevî kralı. Argonautlardan biri. Olimpos'tan sürülen Apollon'u misafir etti. Apollon da, ailesinden biri kendini feda ettiği takdirde Admetos'un ölümsüz kılınacağına dair Park'lardan söz aldı. Bunun üzerine karısı Alkestis kendisini feda etti. (L)

ADMİNİKÜL i. (lat. *adminiculum*, yardım destek). Huk. Beyyine, karine unsuru.
— Nümism. Bir madalyonun, bir paranın üzerindeki figürü çevreleyen süsleme. (L)

ADMİNİSTRATÖR i. (fr. *administrateur*). İdareci, yönetici: *Adana ve havalisi administratörü Kolonel Brémond'un yeni bir kararı var* (R. H. Karay). [M]

ADMİRALTI demiri (çapa, çipolu demir veya sadece **demir** de denir). Denizc. Deniz vasıtalarını rüzgâr, akıntı ve denizlere karşı yerinde tutmak için kullanılan, kollarıyle çiposu birbirine dikey bir âlet. Çiposu, zincir gerildiği zaman demiri yan yatırır ve admiraltı demirinin bir tırnağının deniz dibine batmasını sağlar. Daha çok yelkenli gemilerde kullanılır. Büyük yelkenlerde admiraltı demirinin çipo kısmı ağaçtan da olur. (M)

ADMİRALTY İSLANDS. Bk. AMİRALLİK ADALARI.

ADMİTANS i.(fr. *admittance*). Elektr. Bir devreden geçen elektrik akımındaki etkin şiddetin, bu devrenin uçlarına verilen alternatif akımın şiddetiyle bölünmesinden elde edilen bölüm veya haricî kısmet. (Bu bölüm, kendisine uygulanan elektromotor gücün tesiri altındaki bir alternatif akım'ın belli bir devreden ne dereceye kadar kolaylıkla geçebileceğini ölçer. Birimi *ohm* olan *impedans*'ın tersidir. *Admitans* birimi olarak *mho* veya *siemens* kullanılır.) [L]

ADMONT. Avusturya'da (Stirya) kasaba. Enns ırmağı kenarında, 3 200 nüf. Zengin kitaplığı olan bir benediktin manastırı vardır. Kış sporları merkezi (yüksk. 641 m.). [L]

ADNAT sıf. (lat. *ad*, yanında; *natus*, doğmuş). Bot. Bir organın başka bir organ ile, tek bir parça teşkil edecek şekilde birleşik oluşunu belirten sıfat: *adnat anterler*. ‖ Daha özel olarak, bir mantar şapkasının altını kaplayan levhacık, tüp veya iğnelerin, enlerinin büyük veya küçük bir kısmıyle mantarın sapına yapışık olduklarını belirten sıfat. (Bk. BAĞLANIŞ.) [L]

ADNET (Jacques), fransız dekoratörü (Châtillon-Coligny 1900). 1923'ten itibaren Dekoratör Artistler salonunda eserlerini sergilemeğe başladı, bu salonun başkanı oldu. Fransız Sanatlar kurumunun müdürlüğüne getirildi (1928) ve birçok resmî sipariş aldı: «Collège de France» yöneticisinin kabul odaları, Fransa'nın Vatikan büyük elçisinin çalışma odası, Düsseldorf'daki Fransa evi, Rambouillet'de Cumhurbaşkanının çalışma odası, Ferdinand-de-Lesseps gemisinin dekorasyonu. 1959'da Süsleme Sanatları Yüksek okulu müdürlüğüne tayin edildi. (L)

ADNÎ, Sadrazam Mahmud Paşanın mahlâsı. (Bk. MAHMUD PAŞA.)

ADNÎ Recep Dede, mevlevî, şair (Siroz,?-Belgrat 1688). Belgrat mevlevî şeyhliğinde bulundu. *Divan*'ı ve *Nahl-i Tecelli* (Tecelli Fidanı) adlı bir eseri var. (→ Bibliyo) [M]

ADOGMATİZM i. Dogmaları kabul etmeyen dinî felsefe sistemi. (L)

ADOLA, Güney Habeşistan'da (Sidamo-Borana eyaleti.) bir yer. Altın madeni. (L)

ADOLF FREDRİK (Gottorp 1719-Stockholm 1771), İsveç kralı (1751-1771). Holstein-Gottorp dükünün oğlu. 1727'de Lübeck piskopos-prensi oldu. Rusya'nın nüfuzu sayesinde 1743'te İsveç krallık prensi unvanını aldı, 1751'de tahta geçti, fakat bir otorite kuramadığı için, Prusya kralı Friedrich II'nin kızkardeşi ve Şapkalılar* partisinin baş destekleyicisi olan karısı Luise Ulrike'nin hâkimiyeti altına girdi. Bu parti ile Takkeliler* partisi arasındaki kavgalara müdahale imkânlarından yoksundu, çünkü Meclisin kararları, kendi imzası olmadan da, bir mühür basılarak yürürlüğe girebiliyordu. Hükümdarlığının sonu, aynı zamanda hürriyet devrinin de sonu oldu: oğlu Gustav, tahta geçer geçmez krallık otoritesini yeniden kurdu. (L)

ADOLF VON NASSAU (1248 veya 1255-1298), germen imparatoru. Bohemya kralı Venceslas II'nin tesirinde kalan prensler tarafından seçilerek tahta çıktı. Habsburg hanedanının ihtirasına karşı, Alman bağımsızlığını temsil ediyordu. Selefi Rudolf I'inkine zıt bir siyaset güttü ve İmparatorluğun dikkatini tekrar Batı'nın üzerine çekti. Alman topraklarını istilâ eden Philippe le Bel'e karşı, İngiltere kralı Edward I ile ittifak kurdu. Fakat, imparatorluk tahtına göz diken, rakibi Habsburg'lu Albrecht'e karşı savaşırken Göllheim'de öldürüldü. (L)

ADOLF VON NASSAU (Biebrich 1817-Hohenburg 1905), Luxemburg büyük dükü (1890-1905). 1866'da Prusya'nın ilhak ettiği Nassau dükalığından feragat etmek zorunda kalınca, uzaktan kuzeni olan ve yalnız bir kız evlât bırakan, Wilhelm III'ün ölümü üzerine Luxemburg dükalığına getirildi. (L)

Adolphe, Benjamin Constant'ın romanı (1816). Sönmeğe yüz tutmuş olan bir aşkı ve hem kendisine aşırı bir sevgiyle bağlı bulunan Ellénore'a, hem de kendi kendisine eziyet eden keskin bir zekâyı ele alan bir tahlil şaheseri. Adolphe, şüphesiz, yazarın kendisidir; Ellénore ise biraz Madame de Staël'den, biraz da Charlotte de Hardenberg'den alınmış özelliklerle yaratılmışa benzer. 1951'de yayımlanan öteki romanı *Cecile* ile kıyaslanınca, Constant'ın bu kısa romanda ne yapmak istediği daha iyi anlaşılır: Adolphe, aslında, gerçekleştirilemeyen daha büyük ve geniş bir eserin bir parçasıdır. Benjamin Constant'ın 1952'de aslına sadık kalınarak yayımlanan *Journaux İntimes* (Şahsî Hatırat) adlı eseri, Adolphe'a kaynak olan yaşanmış maceranın 1806 yılının son aylarında geçtiğini gösterir. (L)

ADONAİ (lat. k. *Efendim* anlamında). Ahdiatik'te sık sık Allah'a verilen isim. Tevrat'ta bu isim, söylenmez bir isim olan YHWH'nin yerine de okunur. (Bk. YEHOVA.) [L]

Adonaïs, J. Keats'in ölümü dolayısıyle, Shelley'nin yazdığı mersiye (1821). Spenser kıtalarıyle yazılmış olan bu yarı lirik yarı felsefî manzumede, vakitsiz göçen dâhinin akıbeti hakkında şairin yakınmaları ve Shelley'in hayat, ölüm, ölümsüzlük hakkındaki fikirleri yer alır. (L)

ADONİ, Hindistan'da (Mysore), Bellary'nin kuzeydoğusunda şehir; 35 400 nüf. Burası Dekkan'ın başlıca pamuk piyasasıdır. (L)

ADONİAS, Davud'un dördüncü oğlu. Taht kavgası yüzünden Süleyman tarafından öldürüldü. (L)

Adonidin i. (fr. *adonidine*). Eczc. *Adonis vernalis*'ten çıkarılan, fazla toksik olmayan, kalbi kuvvetlendiren ve idrar veren glükozid. (L)

ADONİS i. (mit. i. *Adonis*'ten) Antomoloji. Parlak mavi renkli, likena (lycaenide) cinsinden bir gündüz kelebeği (*Belargus* adıyle tanınır.) [L]

Adonis i. Bot. (lat. *Adonis Vernalis.*) Bk. AVCIOTU.

ADONİS. Esk. coğ. Fenike ülkesinde, Biblos'un güneyinde bir akarsu. Lukianos (*De Dea Syria*)'un naklettiği yerli bir efsaneye göre suyu Adonis'in kanı ile kızıla boyanmıştı. Gerçekte ise, bu kızıllık, bazı mevsimlerde yağmurların dağlardan sürüklediği ve içinde demir bulunan toprakların bu akarsuyun yatağına dökülmesinden ileri gelir. Bugünkü ismi Nehr İbrahim'dir. (L)

ADONİS, 1936'da Ukkel rasathanesinde M. Delporte tarafından keşfedilen küçük gezegen. Çok ufak bir yıldızımsıdır, çapı 3 km.yi geçmez. En geniş dış merkezliği (0,78) ve en kısa günberi mesafesi olan bir yörünge üzerinde seyreder. Keşfedildiği zaman, dünyanın ancak 2 milyon km. uzağından geçiyordu. (L)

ADONİS, Fenike tanrısı. Avlamak istediği yaban domuzu tarafından öldürülen bir genç tanrı şeklinde gösterilir. Sevgilisi Astarte, tanrıyı ölümden kurtarmak için öbür dünyaya iner. Adonis'in hikâyesi şair Panyasis tarafından yazılmıştır (M.Ö. V. yy.); elimizdeki yunan kaynaklı en eski hikâye budur. Sonradan, buna yeni efsaneler eklenmiştir. Aralarında birçok fark olmakla beraber, bu değişik hikâyelerde bazı ortak noktalar görülür: tanrının avda ölmesi, tanrıçalar tarafından bir türlü paylaşılamaması, dünyaya dönmesi gibi.

Yıllık Adonis törenleri, üremenin erkeklik ilkesi olan bu tanrı ile verimliliği temsil

eden Astarte arasındaki sıkı bağ üzerine kurulmuştur. İlkbaharda çok güçlü olan tanrı, yakıcı yaz mevsiminde ölür, sonra yeniden doğar; Astarte onun ölümüne yanıp yakılır. Venüs ile Adonis'in aşkları eski çağda birçok ressama, heykeltraşa, vazo dekoratörüne ilham kaynağı olmuştur. *Venüs'ün kolları arasında ölen Adonis,* Pompei'nin en güzel duvar resimlerinden biridir. Ghineh'de (bugünkü Lübnan) Adonis'i silâhlı olarak gösteren kaya içine oyulmuş, ilkel bir anıt hâlâ durur. Vatikan müzesindeki *Ayakta Duran Adonis* heykeli de dikkate değer. Yeni çağda Michelangelo ve Canova gibi, Titziano, Albani, Rubens, Nicolas Poussin v.d. de Adonis'in çeşitli maceralarını konu olarak almışlardır. (L)

Adonis, Giambattista Marino'nun yirmi bölümlük şiiri (45 000 mısra). Kral Louis XIII'e ithaf edildi ve 1623'te Paris'te yayımlandı. Bu karışık ve sıkışık eserde, Adonis miti geleneği, başka mitoloji masallarını anlatmak için bir vesile olarak ele alınmıştır. Marino'nun antitez ve *concetti*'lerle dolu üslûbu, Fransa'daki yapmacıklı (précieux) şiir anlayışına bazı yönlerden tesir etmiştir. (L)

Adonis bahçeleri. Fenike mit. Çabuk yetişip çabuk solan bitkiler dikilmiş sepet veya saksı; herhalde, hayatın kısalığını gösteren bir sembol değeri taşırdı. (L)

Adonis mısraı. Metrik. *Esk.* Bir trokhaios-iambos ile herhangi bir uzunluktaki bir heceden meydana gelen yunan mısraı: — — (Adını, ölümüne «Ô ton Adônin» çığlığı ile yakınılan Adonis'ten alır ve Sopho bendinin sonunda kullanılır.) [L]

ADONİTOL veya **ADONİT** i. Kim. $CH_2OH—(CH\ OH)_3—CH_2OH$ formülündeki uzun zincirli pentitollerden biri. (Bu madde 102 derecede erir, suda çok kolay çözülür. Çözeltileri polarizasyona uğramış ışığa tesir etmez. *Adonis vernolis*'te rastlanmıştır; daha kolay bir şekilde, ribozlardan birinin indirgenmesiyle elde edilir.) [L]

ADONYA i. (yun. *adonia*). Fenikelilerde, Adonis'in ölümünü anma yortusu.

— ANSİKL. *Adonya*'lar genellikle bir matem havası taşırdı. Kadınlar tanrının suretleri etrafında yer alır, ağıtlar söyleyerek, ağlayıp sızlanarak dans ederlerdi. Şehrin meydanları bu feryatlarla çınlardı. Yortu hasat zamanı olur, üç gün sürerdi. Üçüncü gün, tanrının dirilişi kutlanır ve kutsal bir dramın gösterilmesi ile sona ererdi. İskenderiye'de tanrının tasviri, değerli vazolara yerleştirilmiş çiçeklerle çevrili gümüş bir yatağın üzerine konur ve buna «Adonis bahçeleri» denirdi. (Bk. ADONİS BAHÇELERİ.) [L]

ADOPSİYANİZM i. (fr. *adoptianisme*). Teslis'le ilgili mezhep sapkınlığı. Bazı tarafları ile Nasturîliği hatırlatır; bu mezhebe göre İsa, Babanın sadece evlâtlığıdır.

— ANSİKL. VIII. yy. sonunda İspanya'da doğan *adopsiyanizm,* Toledo'lu Elipand tarafından savunuldu. Bu inanışı dinî temellere oturtan Felix d'Urgel olmuştur, fakat Alcuin'in mücadele ettiği bu sapkınlık, papa Adrianus I'in isteği ve Charlemagne'ın desteğiyle 794'te Frankfurt ruhanî meclisinde mahkûm edildi. XII. yy.da yeniden ortaya çıktı, papa Alexandr III tarafından 1170 ve 1177'de yasaklandı. (L)

ADOR (Gustave), isviçreli devlet adamı (Cenevre 1845-ay.y. 1928). 1874'den itibaren Cenevre hükûmetinde bakanlık yaptı, 1892 ve 1906 tarihlerinde iki defa başbakan oldu. 1889'dan 1917'ye kadar İsviçre Millî konseyi üyeliğinde, 1901'de de bu konseyin başkanlığında bulundu. 1910'dan itibaren milletlerarası Kızılhaç komitesi başkanı olan Ador, Birinci Dünya savaşı başında, harp esirleri ile aileleri arasında haberleşmeyi kolaylaştırmak ve esirlerin yaşama şartlarını düzeltmekle görevli bir cemiyet kurdu. 1917 Haziranında Federal konsey üyesi oldu ve Dışişlerini idare etti. 1919 yılı için Konfederasyon başkanlığına seçildi, Cemiyeti Akvam'a girmek üzere olan İsviçre'nin tarafsızlık prensibini kabul ettirmek için, 1920'de Paris ve Londra'ya giden delegasyona başkanlık etti. Cemiyeti Akvam'ın temsilcisi olarak 1920'de Brüksel konferansının, sonra da iktisadî ve malî komisyonların başkanlığını yaptı. 1924'e kadar Cemiyeti Akvam'ın çeşitli toplantılarında İsviçre'yi temsil etti. (L)

ADORATİO i. (lat. k.). Roma imparatorluğunda, Diocletianus devrinde yerleşmiş olan âyin. Bu âyinde, teferruatlı bir takım kurallara uyarak imparatora saygı gösterilirdi. (diz çökmek ve kırmızı kral mantosunun eteğini öpmek.)

— ANSİKL. *Adoratio* âyini, *proskhynesis* denilen İran âyininden alınmadır. Dinî bakımdan, Aurelianus'dan beri *deus et dominus* (tanrı ve efendi) sayılan imparatorun tanrılık niteliğini kuvvetlendirmek gayesini güder. Bir sadakat belirtisi olan bu âyin, IV. yy.da Bizans'a da geçti. İmparatorluğa her zaman tapabilmek imtiyazı (*adorasse purpuram*) imparatorun ancak sadık hizmetkârlarına, *protectores*'lere tanınan bir haktı. Ama, önemli günlerde, imtiyazlı sayısı çok daha geniş tutuluyor ve *adoratio* tam mânâsıyle dinî bir tören havası taşıyordu. Elinde asa, başında taç, ipeklere bürünerek ruhanî bir tavırla tahtına oturan imparator, önündeki *vela*'lar (perdeler) birdenbire çekilince, kendisine tapanların gözleri önünde bütün ihtişamıyle ortaya çıkıyordu. (L)

ADORATSKİ (Vladimir Viktoroviç), marksçı nazariyeci (1878-1945). 1905 ayaklanmasına Bolşeviklerin safında katıldı ve Astrakan hükûmetine sürgün gönderildi. 1917'den sonra S.S.C.B. Bilimler akademisinin Lenin enstitüsü ve Felsefe enstitüsü müdürü oldu. Marx, Engels ve Lenin'in eserlerinin yayımını yönetti. (L)

ADORETUS i. Zool. *Domuzlan* denilen bir çöl böceği. Çok canlı, madenî renkleri vardır. Orta ve Güney Amerika'da yaşar. (Kınkanatlılar takımından ve scarabaeidae familyasından.) [L]

ADORNO, Ceneviz hükûmetini ele geçirmek için XIV. yy.dan XVI. yy.a kadar mücadele eden büyük bir tüccar ailesi. Bu aileden ANTONİOTTO I, Ceneviz'i Charles VI'nın himayesine soktu (1396). Halk partisinin başına geçen Adorno ailesi, eski derebeyi ailelerine, özellikle Fregosolar'a karşı savaştı. 1528'de Andrea Doria, bu aileyi kesin olarak iktidardan uzaklaştırdı. (L)

ADORNO (Theodor Wiesengrund), alman filozofu ve müzikoloğu (Frankfurt am Main 1903). Viyana'daki bir müzik dergisinde çalıştıktan sonra (1928-1931), Oxford'da müzik tahsili yaptı, sonra Amerika'ya, özellikle Berkeley üniversitesine gitti; 1949'da Almanya'ya döndü, Frankfurt üniversitesinde hoca oldu. Belli başlı eserleri: *Kierkegaard* (1933), *Philosophie der Neuen Musik* (Yeni Müziğin Felsefesi) [1949], *Versuch über Wagner* (Wagner Üzerine Deneme) [1952], *Dissonanzen* (Disonans'lar) [1956], *Zur Metakritik der Erkenntnistheorie* (Bilgi Teorisinin Metakritiği Üzerine) [1956], *Klangfiguren* (Ses Figürleri) [1959], *Moments Musicaux* (1964), *Jargon der Eigentlichkeit* (Gerçekliğin Özel Dili) [1944], v.b. (L)

ADOUR, Fransa'da Pireneler'in bir kısmının ve Aquitaine havzasının sularını toplayan ırmak; 335 km. Başlıca kaynağı Tourmalet boğazı yakınlarındadır. Bagnères-de-Bigorre ve Tarbes'den geçer, önce kuzeye, sonra güneye kıvrılır ve Bayonne'dan geçerek Atlas okyanusuna dökülür. Başlıca kolları, soldan aldığı Pirene selleridir. Adour, yağmurlarla beslenen gerçek bir seldir, taşkın zamanında saniyede 1 500 m^3 su akıttığı halde, yağmursuz mevsimde 60 m^3, en zayıf zamanında ise 30 m^3 su akıtır. Akımının saniyede 3 600 m^3'e çıktığı da olmuştur (ortalama 360 m^3). Sulama işlerinde sularından faydalanılır. Irmak Saint-Sever'den itibaren akış istikametinde 132 km. boyunca gemi işlemesine elverişli ise de, gerçekte Pouy'dan sonra ancak 72 km.lik bir uzunlukta gemi işletilir ve döküldüğü yerde de zaman içinde çok defa yer değiştirmiş tehlikeli bir topuk bulunur. (L)

ADOXA (*a,* bulzl. ek.; yun. *doxa,* ün). Nemli ormanlarda oldukça sık görülen bir bitki. (Tek türü *Adoxa moschatellina*'dır. İlkbaharda çiçek açan ve yaprakları kurutulduğu zaman misk gibi kokan küçük bir ottur. *Caprifoliaceae* [hanımeligiller] familyası.) [L]

ADOXUS i. Asmaya zararlı, larvası kökleri kemiren ve bitkiyi tahrip eden kınkanatlı böcek. (İlmî adı: *Adoxuse vitis.* Kınkanatlılar takımı, *chrysomelidae* familyası.) [Eşanl. BROMİUS] (L)

ADRA, İspanya'nın güneyinde (Andalucia, Almeria eyaleti), Akdeniz kıyısında şehir ve liman; 16 700 nüf. Şeker kamışı tasfiyehanesi, kurşun madeni ihracı, pirinç ekimi. İspanya'da Arapların elinde kalan en son şehir burası idi. (L)

ADRAGANTİN i. (fr. *adragantine*). Zamklarda, özellikle de kitre'de bulunan helmeli bir madde. (L)

ADRAMYTTEİON. Esk. coğ. Mysia'da (bugünkü Balıkesir), Kaikos (Bakır çayı) üzerinde liman şehri. M.Ö. 584'e doğru Lidya kralı Alyattes tarafından, kıyıyı Kimmerlilere ve Yunanlılara karşı korumak için kurulmuştu. (Bk. EDREMİT.) [L]

ADRANA. Esk. coğ. Batı Almanya'da bugünkü Eder çayının latince adı. Germanicus, M.S. 15'te bu çayın kıyılarında Germenleri yendi. (L)

ADRANO, İtalya'da, Sicilya'da (Catania eyaleti), Etna yanardağı eteğinde şehir; 29 000 nüf. Roma devrinden kalma harabeler, Norman devri şatosu. (L)

ADRANOS. Esk. coğ. Kirmasti-İzmir arasında bir yer. Üzerinde bir köprü ve bir kule kalıntısı var. (M)

ADRAR, Batı Sahra'da bir bölge (Moritanya). Birinci zaman kum taşından meydana gelen bir yaylâdır; Tiris peneplenine hâkimdir. Güneybatıdan kuzeydoğuya doğru yönelmiş bir çanak şeklindedir, ortasında bir erg bulunur. Tagant ve Asaba yaylaları Adrar'ın uzantısıdır. Deve ve koyun yetiştiren göçebe Beydan kabileleri *garra* denen çukur alanları ekerler ve zenci işçileri (*harratîn*) küçük hurmalıklarda, bahçelerinde çalıştırırlar. (L)

ADRAR, Moritanya'da bir idarî merkez, memleketin kuzeydoğu kısmındadır; 40 200 nüf. (600 avrupalı). Merkezi *Atar.* (L)

ADRASAN, Akdeniz'de Antalya körfezinin güneybatı kıyısında bir koya, bu koyu kuzeyden sınırlayan buruna ve aynı koya dökülen bir derenin kenarında, yakınlarında bir takım harabeler bulunan bir köye verilen ad. — *Adrasan deniz feneri,* koyun güneyindeki burun üzerindedir. (M)

ADRAS dağı, Akdeniz bölgesinin Taşeli yöresinde, Mut-Ermenek yolunun güneyinde yükselir (1 780 m). Bu dağ ile onun güneyinde bulunan Sivridağ (1 232 m) arasında Göksu, yatağı kireçtaşlı dik yamaçlar arasında 1 000 metreye kadar derinleşen bir boğaz içinde akar. Dağ adını Adrassos'tan almıştır, burası Mut-Ermenek yolundan kuzeye doğru yönelen yol üzerinde, 1 500 m. yükseltideki bir bel noktasında kurulmuş, müstahkem bir beldeydi. (M)

ADRASTEİA. Yun. mit. Giritli peri kızı. Çocuk Zeus'un bakımına memur edilmiş, daha sonra adı Nemesis'in adıyle birleşmiştir. Kaçınılmaz adaleti temsil eder. (L)

ADRASTOS, Argos kralı, doryalı istilâcıların kahramanı. Argos asıllıdır. Sikyon'u fethettiği söylenir. Kardeşi Eteokles tarafından Thebai'den kovulan Polyneikes'i memleketine kabul etti, onu haklarına kavuşturmak için *Yediler seferi* denilen savaşı açtı. Adrastos'tan başka hepsi öldü; ama oğulları, Epigonoi'ler, Thebai'yi ele geçirip yerle bir ederek öçlerini aldılar. Göçmen aristokratların etkisini zayıflatmak isteyen tiran Kleisthenes, M.Ö. VI. yy. başında Adrastos'a tapmağı yasakladı. 573'te, Argolis'te, Adrastos şerefine Nemea âyinleri kuruldu veya ihya edildi. Doryalı kahramana tapma, Ispartalıların müdahalesi üzerine, 510 yılına doğru Sikyon'da tekrar başladı. (L)

ADRASTOS, Midas'ın oğlu, M.Ö. 600 yılına doğru Frigya kralı. İstemeyerek vurduğu kardeşinin ölümünden sonra, Lidya kralı Kroisos'un sarayına sığındı, kralın oğlu Atys'in eğitimiyle görevlendirildi. Fakat Mysia ülkesini kırıp geçiren yaban domuzlarını avlarken yeni bir felâkete uğradı, hayvana savurduğu ok genç prense rastladı. Kroisos kendisini affettiği halde, o Atys'in mezarı başında üzüntüsünden kendisini öldürdü. (L)

ad referendum (lat. dey.). «Mütalâa vermek şartıyle» anlamına gelen latince deyim. (L)

ADRENALİN i. (lat. *ad,* üzerinde ve *ren,* böbrek'ten fr. *adrénaline*). Biyo-kim. ve Andoktrinoloji. Böbrek üstü bezleri tarafından meydana getirilen ve pirokatişinden hareket ederek sentezi yapılan Difenolik aminoalkol. Formülü: $(OH_2C_6H_3 - CHOH - CH_2NHCH_3)$.

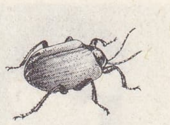
ADOXUS

ADOXA

ADVENTİS kökleri

— ANSİKL. *Adrenalin*'in fizyolojik yönden damar sıkıştırıcı, bronş açıcı ve şeker arttırıcı etkisi vardır.

Adrenalinin kendi bezi (medullo-sürrenal) tarafından fazla akıtılması, bazı arteryel hipertansiyonların sürekli veya paroksistik sebebini teşkil eder (feokromositom). Çıkarılarak veya sentez yoluyle elde edilen adrenalin, güçlü bir damar sıkıştırıcı ve kalp kuvvetlendiricidir. Tedavide, özellikle ağır kollapsüslerde ve en çok da spasmodik bazı astma krizlerinde kullanılır. Adrenalin kloridrat, kan kaybına meydan verilmeden yapılan ufak ameliyatlarda mükozaya ve ameliyat sahasına sürülür; kokain veya prokain ile birlikte, uzun süreli bir uyuşturma da sağlar. (L)

ADRENALİNEMİ i. (fr. *adrénalinémie*). Fizyol. Kanda adrenalin bulunması. ‖ Miktarı. (L)

ADRENERJİK sıf. (fr. *adrénergique*). Fizyol. Adrenalin gibi tesir eden bir madde aracılığı ile çalışan sinirlere denir. (Gangliyonlardan sonra gelen bütün sempatik sinir iplikleri bu durumdadır. İngiliz fizyoloğu *Dale*'in sıralamasında, *adrenerjik* ve *kolinerjik sinirler* ayırt edilir.) [L]

ADRENOLİTİK sıf. ve i. (fr. *adrénolytique*). Ted. Adrenalin'in tesirlerini giderebilecek veya onu tahrip edebilecek madde. (L)

ADRES i. (fr. *adresse*). Bir kimsenin arandığında bulunabileceği yer, oturduğu yer: *Ona ümitsiz bir ânında beni arayabilmesi için adresimi vermek istedim* (Peyami Safa). ‖ Bir kimseye gönderilen mektup, paket v.b. şeylerin üzerine, o kimsenin oturduğu (veya bulunabileceği) yeri belirtmek üzere yazılanlar: *Adresi okunamadığı için koli yerine teslim edilemedi.*

— ÇEŞ. DEY. *Adres bırakmak, göstermek, (vermek)*, arandığında bulunabileceği, (oturduğu) yeri bildirmek. ‖ *Adres değiştirmek*, (argo) ölmek, dünyasını değiştirmek. ‖ *Adres kitabı, rehberi*, daha çok belli bir iş veya meslek mensuplarının iş veya ev adreslerini topluca veren kitap. ‖ *İkametgâh adresi*. Bk. İKAMETGÂH. Bk. TELGRAF.

— Büro. *Adres makinesi*, üzerine basılacak yazıların kazılmış olduğu plastik veya madenî plakaları bulunan ve zarf, gazete veya katalog postalama şeritlerini süratle basan bir makine. ‖ *Adres plakası*, adres makinelerinde kullanılan, kazılı madenî plaka. (L)

ADRET. Bk. GÜNEY.

ADRİA, İtalya'nın Venezia bölgesinde (Rovigo eyaleti), Bianco kanalı üzerinde şehir; 29 500 nüf. Vaktiyle *Atria* limanının bulunduğu deniz kıyısından, Po ve Adige ırmaklarının getirdiği alüvyonlar yüzünden uzaklaşmıştır. Bugün Adria, Po delta kesiminin önemli bir merkezidir; Adriya denizinin adı bundan türemiştir. Bu bölgede önemli tarım reformları yapılmakta ve toprağı münbitleştirme tedbirleri alınmaktadır. (L)

ADRİAN (Alphonse), fransız eczacı ve sanayicisi (Guiscard 1832-Rambouillet 1911). Anestezide kullanılan kloroform ve eterin arıtılması ve sanayide elde edilmesi üzerine çalışmalar yaptı. Çeşitli ilâçların, özellikle dijitalin'in hazırlanmasında ilerlemeler sağladı. (L)

ADRİAN (sir Edgar Douglas), ingiliz fizyolojicisi (Londra 1889). Sinir sistemi ve nöronların işleyişi üzerinde yaptığı araştırmalar sayesinde, C. Sherrington ile beraber fizyoloji ve tıp Nobel armağanını kazandı (1932). Cambridge üniversitesinde profesör oldu (1937). [L]

ADRİANA (Giovan Battista), floransalı tarihçi (Floransa 1511-ay.y. 1579), Guicciardini'nin eserini tamamlayan ve 1536-1574 devresini içine alan *l'Istoria de'suoi tempi* (Çağının Tarihi)'ni yazdı. (L)

ADRİANA villası. Bk. HADRİANA (villası).

ADRİANAPOLİS. Bk. EDİRNE.

ADRİANOS (aziz), 303 tarihine doğru İzmit'te din uğrunda öldürüldü, yortusu 8 eylül. — Kayseri'de din uğrunda öldürüldü, yortusu 5 mart. —710'da Büyük Britanya'da vaiz, yortusu 9 ocak. — İskoçya'da Saint Andrews piskoposu: 874'e doğru din uğruna öldürüldü, yortusu 4 mart. (L)

ADRİANUS I (Roma-öl. 795), papa. 772'de Stephanus IV'ün halefi olarak seçildi, Charlemagne'ın müttefiki oldu, Lombardlara karşı ondan yardım istedi. Charlemagne, sonradan Papalık devletinin çekirdeğini meydana getirecek olan malikâneleri ona bağışladı. (L)

ADRİANUS II (Roma 792-ay.y. 872), 867'den 872'ye kadar papa. Lothar'ın boşanma işini ve İstanbul'da Photius ile İgnatius arasındaki yetki bölgesi anlaşmazlığını halletmek ona düştü. Kyrillos ve Methodios tarafından sunulan slav litürjisini onayladı. (L)

ADRİANUS III (aziz), 884'ten 885'e kadar papa. (L)

ADRİANUS IV (Nicholas BREAKSPEAR) [Langley, Hertfordshire 1100'e doğr.-Anagni 1159], 1154'ten 1159'a kadar papa. Arnaldo de Brescia'nın Roma'da kurduğu cumhuriyet teşkilâtını tanımak istemedi, onu Roma'dan kovdu, sonra da öldürttü (1155). Sicilya'nın norman kralı Kötü Guglielmo'ya (1154-1156), Friedrich Barbarossa'ya ve Gibellini'lere karşı savaştı. Adrianus IV, papa olan tek ingilizdir. (L)

ADRİANUS V (Ottobono DE FİESCHİ) [Cenova-öl. Viterbo 1276], 11 temmuzdan 18 ağustos 1276'ya kadar papa. (L)

ADRİANUS VI (Adriaan FLORİSZOON),[Utrescht 1459-Roma 1523], 1522'den 1523'e kadar papa. Karl V'in eğitmeni, sonra da naziri. Leo X'un ölümü üzerine (9 ocak 1522), flaman asıllı ve mütevazı bir soydan olmasına rağmen, papa seçildi. Reformu durdurmak ve Karl V ile François I'i barıştırarak, Türklere karşı birleştirmek için harcadığı emekler boşa gitti. Papalığın idaresinde bir reform yapmak teşebbüsü de başarısızlığa uğradı. (L)

Adrienne Mesurat, Julien Green'in romanı (1927). Taşra hayatının verdiği bıkkınlıktan ve sıkıntıdan bunalan Adrienne, çılgınca bir aşka tutulmak için elinden geleni yapar. Ailesinin şiddetli baskısı altında ezilmektedir; pek de istemiyerek babasını öldürür. Kaçamayacak kadar güçsüzdür, üstelik, aşkına da karşılık görmemiştir: sonunda çıldırır. Yavaş yavaş oluşan bu çöküşün tasvirinde, zaman zaman yüceliğe ulaşan dayanılmaz sahnelere rastlanır. (L)

ADRİYA denizi (yun. *Adriya*, lat. *Adriaticus*), İtalya ve Balkan yarımadaları arasında Akdeniz'e açılan deniz; 131 500 km². Akdeniz'in bir körfezi olan Adriya denizi, fazla derin değildir; kuzey yarısında derinliği genel olarak 200 metreyi aşmaz (yalnız Split -Pescara arasında 243 m.); buna karşılık güney yarısında derinliği 1000 m. yi geçen geniş bir çukur vardır, bu çukurun güney kenarında, Draç-Bari arasında derinlik 1 399 m. ye kadar iner, daha güneyde deniz dibi biraz yükselir (Otranto kanalında 850 m.). Adriya denizinin kuzey kısmı Akdeniz'in med-cezir hareketleri duyulan nadir köşelerinden biridir (Venedik'te 1 m. ye kadar). Denizin doğu kıyısında kuzeye doğru, batıda ise güneye doğru yönelen kıyı akıntıları vardır. Adriya kıyıları dört kesime ayrılabilir: 1— Kuzeybatıda, Po ırmağının denize doğru ilerleyen deltasının iki tarafında, kıyı gölleri ve bunların önünü kısmen tıkayan *lido*'larıyle alçak bir kesim meydana gelmiştir (burada limanlar kumla dolma tehlikesi ile karşılaşır); 2— Kuzeydoğu ve doğu kesiminde uzunlamasına bir yapı gösteren kıyı şekli görülür: Yugoslavya'nın Dalmaçya bölgesinde vâdiler ile birbirinden ayrılmış sırtların kısmen deniz altında kalması sonucunda güneydoğudan kuzeybatıya doğru uzanan, birbirine paralel yarımada ve adalar meydana gelmiştir (Dalmaçya kıyı tipi); 3— Güneydoğuda, batıdan doğuya doğru uzanarak, başlıca yer arızalarını kesen, enine yapılı bir kıyı uzanır (Arnavutluk); burada sığınak yerleri olan birkaç liman ile beraber kısmen bataklık ovalar bulunur; 4— Nihayet güneybatıda, İtalya yarımadasının kıyıları düzdür, yalnız geniş bir burun meydana getiren Gargano dağı görülür; yer yer bataklık ovalar görülmekle beraber, daha ziyade alçak yalıyarları göze çarpar. (L)

ADRİYANUS (1627-1700), onuncu ve sonuncu rus patriği. Önce Kazan metropolidi idi. Büyük Petro'nun reformlarına karşı koydu. Onun bu hareketi üzerine, Çar, Adriyanus öldükten sonra patriklik makamını kaldırdı. (L)

ADROGATİO. (lat. *adrogatio*). Roma huk. Reşit ve mümeyyiz, sui juris, bir şahsa evlât edinme.

— ANSİKL. *Adrogatio* «evlât edinilenin» çocuklarını ve bütün mallarını «evlât edinenin» tasarrufuna sokmaktaydı. Önceleri, evlât edinme saikleri üzerine yüksek rütbeli papazların bir soruşturmasına, *curiata* meclislerinin verdiği bir müsaadeye ve evlât edinilenin rızasına ihtiyaç gösteriyordu. Cumhuriyet devrinin sonuna doğru, artık halk meclisleri toplanmaz olduğundan, adrogatio, otuz liktörün huzurunda yapılıyordu. Nihayet Diocletianus'den itibaren, bu, imparatorluk buyrultusu ile yapılmaya başladı. Kadınların ve reşit olmayanların adrogatio'ları ancak Sofu Antoninos devrinden itibaren mümkün olabilmiştir. (L)

Adsız Köşk (*le Grand Meaulnes*), Alain Fournier'in romanı (1913). Berry'de bir yatılı okulda kalan Augustin Meaulnes bir gün kaybolur, düğün yapılan bir şatoda çok güzel bir genç kıza rastlar, ona âşık olur. Genç kız onun için mutluluğun sembolü haline gelir. Daha sonra onu bulup evlenecek, ama eski düşleriyle gerçeğin kıyaslanması onu hayal kırıklığına uğratacaktır. Büyü ve muammalarla dolu olan bu kitap, ilk gençliğin romanıdır. Bilinmeyen, görünmeyen, hayal gücünü besleyen herşey bu eserde gerçekle iç içe girer, biraz gerçek dışı, şiirli bir hava yaratır. (L)

ADSİ BALIĞI i. Zool. Ludo-pasifik köklü balık (Leinognathus klunzingeri). Bu tür Kızıldeniz ve Süveyş kanalı yoluyle Doğu Akdeniz'e göçmüştür. Şeklinin mercimeği andırması sebebiyle Adsi (adese gibi) adı verilmiştir. İktisadî değeri yoktur. Bu balığın ağzında parlama organları bulunur. Özellikle voli ağlarıyle çok miktarda tutulur. (M)

ADSTİPULATİO (lat. k.). Roma hukukunda, bir akdin aslî şartına eklenen ve aynı konuyu kapsayan fer'î şart. (L)

ADSTRA i. (fr. *adstrat*). Birbirinden ayrı, fakat coğrafya bakımından birbirine bitişik dil veya ağızlarda görülen benzer olayların tümü.

— ANSİKL. En yaygın *adstra* olayları kelime aktarmalarıdır (meselâ, Bulgarca'nın Türkçe'den aktardığı kelimeler), fakat ses ve gramer yapılarında da bir takım alışverişler olabilir.

Çağdaş dilciler, komşu, fakat birbirinden ayrı dillerde görülen benzer gelişmelerin üzerinde önemle durur ve akrabalık (ortak menşe) kavramının yanı sıra, temas yoluyle yakınlık kavramını da kullanırlar. Benzerlikler, akraba olmayan komşu dilleri birbirine yaklaştırabilir. Bunların sınırları akraba diller arasında dolaşır. Bu benzerlikler Orta Avrupa ve Balkan yarımadası gibi dil bakımından karışık bölgelerde açıkça görülen adstra olaylarına yol açar. (L)

ADÛ veya **ADÜV** i. (ar. *ʿadüvv*). Esk. Düşman. *İşte adû karşıda, hâzır silâh* (Namık Kemal). *Aşıkın çok belâ gelir başına / Tahammül gerektir adû taşına* (Âşık Dertli). — DEY. *Adüvv-i cân*, can düşmanı. (M)

ADUA veya **ADWA,** Habeşistan'da kasaba. Tigre bölgesinin eski merkezi; 6 000 nüf. El sanatları. Baratieri kumandasındaki italyan kıtaları, 1896'da Habeşler tarafından burada ezildi. 1935'te Habeşistan'a yapılan seferin ilk günlerinde Adua, İtalyanlar tarafından tekrar ele geçirildi. İngilizler 1941'de İtalyanları buradan çıkardı. (L)

ADUATUCİ (*Aduatuca*'dan), Eburon'lar ülkesinde Belçika Galya'sı şehri.

— Esk. coğ. Sezar zamanında Escaut ve Maas nehirleri arasında yerleşen ve Kimbri'ler ile Töton'lar neslinden gelme Belçika Galya'sı halkı. (L)

ADUDUDDEVLE (Fenna Husrev), buveyhî hükümdarlarından (İsfahan 936-983). Amcası tarafından veliaht gösterildi, onun ölümü üzerine 14 yaşında tahta geçti. İlk askerî

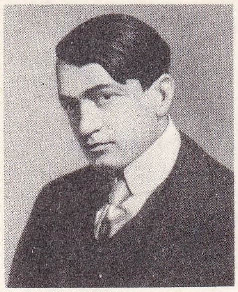

Endre ADY

Foto. X. (LAROUSSE)

başarısını Kırman'ı ele geçirerek kazandı. Sonra Umman'ı ele geçirdi ve 975'te, Vasit yakınında Alptigin kumandasındaki Türkleri yenerek Bağdat'a girdi. Türklerle beraber kaçan abbasî halifesi Taiillah'ı hediyeler vererek geri getirtti. Adududdevle 976 yılında büyük bir ordu ile Irak üzerine yürüdü; amcasının oğlu Bahtiyar'ı yenerek Basra'ya girdi. Bundan sonra da fetihlere devam eden Adududdevle sınırlarını Curcan ve Taberistan'a kadar genişletti. Halife tarafından kendisine «Sultan» unvanı verildi. Çağının en parlak hükümdarlarından sayılır. Memleketinin çeşitli bölgelerinde hastahaneler, bentler, saraylar yaptırdı. Âlimler, şairler ve sanatkârlar onun şahsında iyi bir koruyucu buldular ve eserlerini ona ithaf ettiler. Adududdevle üç yıl devam eden bir sara hastalığı sonunda öldü. (M)

ADULA, merkezî İsviçre Alplerinde dağ kütlesi. San Bernardino geçidine hâkimdir, en yüksek tepesi Rheinwaldhorn masifinde bulunur (3 398 m). Ticino ve yukarı Ren arasında su bölümü çizgisi meydana getirir ve buzulları ile bu akarsuları besler. (L)

ADULA (Kiril), kongolu siyaset adamı (Leopoldville 1923). Afrika Sendikaları federasyonu genel sekreteri, Eyalet parlamentosunda Ekvator eyaleti milletvekili, Kongo Millî hareketi'nin kurucularından biri (1958). Partinin, aşırılar (Lumumba) ile mutediller (Kalonci) diye ikiye bölünmesi üzerine, mutediller safında yer aldı. Coquilhatville senatörü (1960), sonra da Ileo hükûmetinde İçişleri bakanı oldu, fakat Mobutu'nun hükûmet darbesi (19 eylül) yüzünden bu görevine başlayamadı. Ileo'nun kurduğu ikinci hükûmette (şubat 1961) tekrar İçişleri bakanlığına getirildi, Lumumba'nın öldürülmesinden sonra Gizenga'nın başkanlığında Stanleyville'de ayrı bir hükûmet kuran Lumumba taraftarları ile anlaşmağı başardı ve parlamentonun Leopoldville'e toplantıya çağrılmasını sağladı. Kasavubu tarafından başbakanlığa getirildi (ağustos 1961), bir millî birlik hükûmeti kurdu ve başbakan yardımcılığını Gizenga'ya vererek Stanleyville bölünmesini ortadan kaldırmış oldu. Sonra, Birleşmiş Milletler birliklerinin yardımı ile (aralık 1963) Çombe'nin Katanga hükûmetini de dağılmağa razı etti. Haziran 1964'te, Kongo hükûmeti başkanlığını Çombe'ye bıraktı. (L)

ADULİS. Esk. coğ. Habeşistan'da Roma imparatorluğu ve Lagos hanedanı zamanında Kızıldeniz kıyısında büyük bir transit limanı olan şehir (bugünkü Zula). Adulis koyu 1842'de bazı fransız tüccarlarına verilmiş ve 1859'da Habeşistan resmen bu hakkı Fransa'ya tanımıştı. Napolyon III hükûmeti Obok koyunu tercih ettiğinden bu antlaşma yürürlüğe girmedi. (L)

ADUMA'LAR. Bk. BADUMA'LAR.

ADVAİTA i. (Sanskritçe k., *ikilik yokluğu* demektir). Vedanta'nın temel nazariyesi. Buna göre ben ve dünya ikiliği, yanılma (*mayâ*) ve bilgisizlikten (*avidyâ*) ileri gelir. (L)

ad valorem (lat. dey. *kıymete göre* anlamında). İthal edilen bir maldan kıymetiyle orantılı bir gümrük vergisi alındığını gösterir. (Bir ülkenin diğer bir ülkeden ithal ettiği mallar üzerinden alınan gümrük vergileri, şu iki esastan birine göre tespit edilir: gümrük vergisi, ya malların kıymetiyle orantılıdır [« *ad valorem» vergiler*], ya da ithal edilen mallardan parça başına alınır [*spesifik vergiler*].) [L]

ADVANS i. Meyve ağaççılığı. Japonya ve Amerika'da yetişen bir malta eriği çeşidi. (M)

ADVEKSİYON i. Bk. YATAY HAREKET.

ADVENTİS i. (lat. *adventicius*, bütünleyen'den fr. *adventice*). Histol. Genellikle, boru şeklinde organları kaplayan bağ dokusunun özel yapısına denir. (L)

ADVENTİST i. (ing. k.). 1831'e doğru Birleşik Amerika devletlerinde, William Miller tarafından kurulan ve İsa'nın pek yakında dünyaya ikinci defa gelmesini bekleyen bir protestan mezhebinin adı. ‖ Bu mezhepten olanlara da aynı ad verilir. (Bugün bütün dünyada, özellikle A.B.D.'de bir milyondan fazla üyesi bulunan bu önemli grubun kuvvetli bir misyonerlik ve yardım faaliyeti vardır.) [L]

ADVERSİF i. (fr. k.). Leng. Bir hareketin yöneldiği hedefi gösteren kelimenin gramer bakımından hali. (L)

ADVOCATOR i. (lat. *advocare*, çağırmak'tan). Roma imparatorlarının bir işi hatırlatmak için germen prenslerine gönderdikleri buyrultu. (L)

ADY (Endre), macar şairi (Ermindszent 1877-Budapeşte 1919). Kalven'ci ve soylu bir köylü ailesinin oğlu. İhtilâl'in büyük habercilerinden ve macar düşüncesinin batılılaşmasını öngören *Batı* (*Nyugat*) dergisinin edebiyat hareketini yönetenlerden biri. Birkaç yıl Paris'te kalması, fransız sembolist şairlerinin tesiriyle sanatını zenginleştirmesine yardım etti. Millî şiiri düşünce ve şekil bakımından yeniledi, Macarca'ya o güne kadar ulaşamadığı bir dirilik ve derinlik kazandırdı. Ölüm ve Tanrı düşüncesi sık sık aklına takılıyor, milletinin ve özellikle hâkim sınıfların hatalarını, yüzlerine vuruyor, bu hataların çok kötü sonuçlar doğuracağını seziyordu. Çağdaş macar edebiyatının en büyük simalarından biridir. Belli başlı eserleri: *Uj Versek* (Yeni Şiirler) [1905], *Vér és Arany* (Kan ve Altın) [1906], *Szeretném ha szeretnének* (Sevilmek İsterdim) [1910], *Minden Titkok Verseiböl* (Bütün Sırlardan Şiirler) [1911], *A Menekülö Elet* (Kaçan Hayat) [1912], *A Halottak Elén* (Ölülerin Başında) [1917]. Son şiirleri 1932'de *Utolso Hajok* (Son Gemiler) adlı bir kitapta toplandı. (L)

ADYAFORETİK sıf. (fr. *adiaphorétique*). Kim. Eskiden metil alkole denirdi. (L)

ADYÖ veya **ADİYÖ** i. (fr. *adieu*). Allahaısmarladık: *Daha etraflı yazmak üzere şimdilik adyö* (Ahmed Rasim). *Bana adyö demesini unutturmuş, Nazım Bey* (H. E. Adıvar). [M]

Aebutia kanunu, M.Ö. II. yy. a ait olduğu sanılan, yürürlükteki sözlü usul yerine, yazılı formüllerin de kullanılmasını kabul ederek muhakeme usulünü değiştiren Roma kanunu. (M)

AEBUTİUS ELVA (Titus), romalı general. Latinlere karşı savaş onun konsüllüğü sırasında (M.Ö. 497) patlak verdi. Regillum gölü zaferini, Postumius ile birlikte kazandı. (L)

AECHMEA i. Vatanı Güney Amerika olan ve serlerde yetiştirilen, otsu, konik bitki. (Ananasgiller [*bromelitaceae*].) [L]

AECİDİE i. Bot. Meyveli bir mantar cinsi, postmantarıgiller takımından.

— ANSİKL. *Aecidie*, yaprakların alt yüzünde oluşur. Üreme organlarının yuvasında zincir şeklinde yerleşmiş sporlar bulunur. Üreme organları yuvasını örten zarın olup olmamasına veya gelişme derecesine göre, aecidie'ler birkaç türe ayrılır: *oecidium, roestelia, peridermium* ve *coeoma*. (L)

AED i. (yun. *aiodos*, şarkıcı). Yunanistan'ın ilk çağlarında, bir lir eşliğinde şarkı ile, veya okuyarak tanrıların ve kahramanların maceralarını ve seferlerini anlatan coşkun şair. (Şair ve okuyucu olan aed, yalnız okuyucu olan rapsod ile karıştırılmamalıdır.) [L]

AEDELFORS veya **AEDELFORSİT** i. (isveç'teki *Aedelfors* maden ocağından). Miner. İçinde laumonit de bulunan karışık bir vollastonit çeşidi. (L)

AEDELİT i. (*Aedel*, yer adı ve yun. *lithos*, taştan fr. *aedélite*). Miner. İsveç'te bulunan ve kalsifer bir zeolit olan prekmik çeşidi. (L)

AEDES, i. Zool. Sinekler takımının (diptera) sivrisinekler familyasından (culisidae) bir böcek. Sarı sıtma mikrobunu bu cinsin *aedes fasciatus* türü taşır. Yayılma alanları çok geniştir. Yumurtalarını durgun sulara bırakır. (M)

AEDESİA, yeni eflâtuncu okula bağlı kadın filozof (M.S. V. yy.). Bu okulun üyelerinden Hermias ile evliydi. Oğulları Heliodoros ve Ammonios Atina'ya giderek, anneleri ile birlikte, Proklos'un derslerine devam ettiler. (L)

AEDESİUS, yeni eflâtuncu filozof. Kapadokya'da doğdu. M.S. 355'te öldü. Hocası İamblikhos'dan boşalan yere geçti. Bergama'da bir okul kurdu. Eser bırakmamıştır. (L)

AEDİCULA i. (lat. k.). Küçük tapınak anlamına gelir. Tapınaklarda ve mezarlarda ölünün heykelinin konduğu mihraptır. Roma evlerinde, büyük mabetlerdeki benzerlerinin taklidi olarak aynı maksatla yapılmış dolaplara da bu ad verilirdi. (M)

AEDİLBERGE (azize), Londra civarındaki Barking manastırının ilk başrahibesi (VII. yy.), aziz Erkenwald [veya Erconwald]'ın hemşiresi. İngiltere'de çok sevilir. (L)

AEDİLİS i. (fransızcası *edile*). Roma'da belediye hizmetlerini ve devletçe düzenlenen oyunları yöneten memur.

— ANSİKL. İlk zamanlar sayıları bir veya iki kişiden ibaret olduğu halde sonraları altıya kadar çıktığı görüldü. Aedilis'ler, devlet adına düzenlenen oyunlarda masrafları bizzat katıldıkları için, bu yoldan halkın sevgisini toplar ve praetura, konsüllük gibi yüksek devlet memurluklarına aday olurlardı. (M)

AEDUİ (fr. *Éduens*), bugünkü Nivernais ve Bourgogne bölgelerinin bulunduğu yerde yaşamış Galya halkı. Başkentleri Beuvray tepesi üzerinde bulunan Bibrackt'tı. Romalıların sadık dostlarıydılar, bununla birlikte Vercingétorix ile birleşmek için onları bir süre terkettiler. *Vergobret* diye adlandırılan ve seçimle başa getirilen bir önder tarafından yönetilirlerdi. Roma hâkimiyeti sırasında, ülkeleri I. Lugdunum bölgesine katıldı, başkentleri de Autun oldu. M.S. 48'de, Claudius'tan, Roma sitesi olma hakkını aldılar. (L)

A.E.G. (Tes. edil. ad.), «Allgemeine Elektricitats Gessellschaft» adlı, elektrikle ilgili çeşitli sanayi tesisleri ve araçları yapan bir alman şirketinin kısa adı. Marka Türkiye'de de kullanılmaktadır.

— ANSİKL. Şirket 1883'te «Compagnie Continentale Edison» fransız firması ile ortak olarak kuruldu. 1887'de bu ortaklığı bozup «Siemens und Halske» ile birleşti ise de, daha sonra Edison patentleri ile çalışan bağımsız bir kuruluş haline geldi. (M)

AEGA i. Ekseriya balıkların derisine yapışan, emici ve parazit eşayaklı bir kabuklu. (L)

AEGATES, Sicilya'nın batısında, Favignano, Marittimo Levanzo adalarının toplu adı. (M)

AEGERİSEE, İsviçre'de Zug kantonunda Kaiserstock ve Rossberg arasında küçük bir göl. Yüzölçümü 2 km², derinliği 83 m. ve denizden yüksekliği 728 m. (M)

AEGEUM MARE. Bk. EGE DENİZİ.

AEGİDİ (Ludwig Karl), alman hukuk bilgini ve siyaset adamı (Tilsit 1825-Berlin 1901). Erlangen, Bonn, sonra da Berlin'de hukuk profesörü, «National verein» in kurucularından biri. Çeşitli tarihî eserler yazdı. 1861'den 1870'e kadar, *Staatsarchiv* (Devlet Arşivleri)'ni yayımladı. (L)

AEGİDİUS, Galya-Roma generali (öl. 464). Aetius'un idaresinde kumandanlık yaptı. Sonra Galya'daki milis kuvvetlerinin başına geçti. Çok nüfuzluydu. Birkaç yıl Galya'da nispî bir düzen sağladı. Franklar onu çok sayarlardı. Bir rivayete göre, Salienus'un Frankları onu bir süre kral olarak tanıdılar. Syagrius'un babasıdır. (L)

AEGİLOPS i. Bot. (yun. *aigilops*, deliyulaf). Bk. DELİYULAF.

AEGİNETİA i. Hindistan'da diş etlerini güçlendirmek ve ağız kokusunu gidermek için kullanılan canavarotugiller'den (orobanchaceae) bir bitki. (İlmî adı: *Aegineta indica.*) [L]

AEGİRA. Bk. MİDİLLİ.

AEGİSSUS veya **AİGİSSOS,** Romalıların, küçük İskitya'da, Tuna (*Hister*) deltasının başladığı ve halen Romanya'nın Tulcea şehrinin bulunduğu yerde kurdukları bir müstahkem mevki. (M)

AEGİTHALE i. (yun. *aigithalos*, baştankara). Uzun kuyruklu baştankaraların ilmî adı. (L)

AEGLE (yun. *aigle*, parlaklık). Limon ağacına benzeyen, meyvesi Hindistan'da çok yenilen, odunundan da faydalanılan bir küçük ağaç. (İlmî adı: *Aegle marmelos*. Rutaceae familyası.) [L]

AEGLEA i. (yun. *aigle*, parlaklık). Özellikle ipliksi solungaç keseleri ile nitelenen kabuklu bir deniz hayvanı. (L)

AEGOPODİUM i. (yun. *aigopodes*, keçi ayaklı). Sürünücü rizomlu, çıplak bir bitki. Nikris hastalığını iyi eder diye bilinir. (Umbelliferae familyası.)

— ANSİKL. *Aegopodium*, nemli ormanlarda ve çalılarda yetişir. Gövde yüksekliği 1 m. ye yaklaşır, yaprakları açık yeşil, çiçekleri beyazdır. (L)

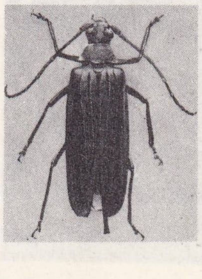

AEGOSOMA

Alois von AEHRENTHAL
Avusturya Millî kütüphanesi

Aegosoma'nın fotoğrafı (95. sayfada)

Alois Aehrenthal'in fotoğrafı (95. sayfada)

AEGOSOMA i. Zool. Kınkanatlıların *Cerambycidae* familyasından bir böcek.

AEHRENTHAL (Alois) **baron,** sonra **Lexa Von Kontu,** avusturyalı diplomat (Bohemya'da Hrubá Skalá 1854-Viyana 1912). 1895'te olağanüstü yetkilerle Romanya'ya, üç yıl sonra da Petersburg'a elçi olarak gönderildi. 1906'da kont Goluşovski'nin yerine Saray ve Dışişleri bakanı oldu. Dış siyasetinin temeli, Üçlü İttifaka bağlılıktan şaşmamak, İtalya ile dostça ilişkiler kurmak ve Balkanlar'da sırp siyasetini sıkı bir denetim altında bulundurmaktı. Avusturya-Macaristan imparatorluğuna tesir etmesinden korktuğu Sırp birliği hareketlerini durdurmak için, 1908'de Bosna-Hersek'in ilhakını gerçekleştirdi. Bu olay, 1914 felâketine yol açan Sırp aleyhtarlığı siyasetinin ilk belirtisi oldu. (L)

A.E.İ.O.U. Lat.'den kısaltma: *Austrique est imperare orbi universo* (Bütün dünyaya hükmetmek Avusturya'ya aittir). Alm. *Alles Erdreich ist Österreich untertan* (Bütün dünya Avusturya'ya tabidir), imparator Fredrich III tarafından döktürülmüş ve Avusturya sarayının dövizi olmuştur. (L)

AEJİRİN i. (fr. AEGİRİNE veya AERYRİNE) Nefelinik siyenitler gibi bazı püskürük kayalarda bulunan, piroksenler ailesine ait, monoklinik simetride, yeşil renkli tabiî demir ve sodyum silikatı (Na Fe Si_2 O_6). [Çeşidi: *akmit.*] (L)

Aeneis (Vergilius'un destanı) «Codex Vaticanus'tan minyatür, IV. yy. Vatikan kütüphanesi

AELFRİC, anglosakson keşişi (955'e doğr. -1020'e doğr.) Kilise Babalarından tercüme edilen seksen *Homilia*'nın yazarı. Bunlarda, yalnız anlatım açıklığına değil, üslûp uyumuna da önem veren ritimli bir nesir kullanır. Eski anglosakson edebiyatının en iyi yazarlarındandır. (L)

AELİA. Roma'da M.Ö. 150 senesine doğru çıkarılmış kanun; bu kanunun gayesi Fujia kanunu gibi, *obuntiatio* veya gökte sezilen bazı alâmetlere göre seçmenlerin toplanmasını meneden ve majistrat'lar tarafından yapılan tebligattır. (L)

AELİA CAPİTOLİNA, imparator Hadrianus'un, 130 yılında, Kudüs'te bir Roma kolonisi kurduğu zaman, oraya verdiği ad. (L)

AELİANUS (Claudius) **sofist,** romalı yazar (Praeneste [bugün Palestrina] 170'e doğr. -?, 235'e doğr.). Retorik öğretti ve Roma'dan hiç çıkmadığı halde, Grekçe yazdı. Hayvanlar âlemini anlatan bir kitabı ile (lat. *De Nature Animalium*), fıkra, ibret veya meşhur sözlerden meydana gelen ve *Varia Historia* (Çeşitli Hikâyeler) diye latinceye çevrilen bir derlemesi vardır. Ayrıca köylü ağzından yazılmış yirmi mektubun da, onun kaleminden çıktığı söylenir. (L)

Aelia Sentia kanunu. Augustus zamanında kabul edilen bir kanun (M.S. 4), bu kanun S. Aelius Catus ve S. Sentius Saturninus'un konsüllükleri zamanında çıkmıştır. Gayesi köle azat etmek usullerinde kısıntı yapmaktı: Bu kanundan sonra azat olmuş kölelerin resmî muameleleri tamamlanmadan medenî haklarını elde etmeleri imkânsızdı. (L)

AELİUS GALLUS, romalı general, M.Ö. 25'te Mısır valisi, Romalıların başı olarak, Arabistan'a bir sefer yaptı. İleride imparator muhafız kumandanı olacak Sejanus'u evlât edindi. (L)

AELİUS LAMPRİDİUS, Diocletianus zamanında latin tarihçisi. Sonradan *Historia Augusta* başlığı altında toplanan imparator biyografilerinin altı yazarından biri. (L)

AELİUS SPARTİANUS, Diocletianus zamanında latin tarihçisi. Daha sonraları *Historia Augusta* ismi altında toplanan imparator biyografilerinin bazıları onun eseridir. Hadrianus, Septimus, Severus, Caracalla ve Geta'nın hayatını yazdı. (L)

AELİUS TUBERO (Quintus), M.Ö. I. yy.da romalı hukuk bilgini. Ligarius'u suçladı, fakat Çiçero'ya yenildi (*Pro Ligario*). Bugün kaybolmuş olan 12 *Tarih* kitabının yazarı *Achus Tubero* ile belki de aynı kimsedir. (L)

AELLE, 477'ye doğru Britanya adasının güney kıyısına çıkan bir sakson grubunun şefi (öl. 514'e doğr.). Sussex krallığının kurucusu, Anglosaksonların ilk «Bretwalda*» sı. (L)

AELST (Willem Van). Bk. VAN AELST (Willem).

AEMELİA. M.Ö. 434'te yapılan bu kanun, süresi 5 yıl olan sensörlük süresini 18 aya indirdi. (L)

Aemilia bazilikası, M. Fulvius Nobilior ve Aemilius Lepidus tarafından Roma Forumunun kuzeyinde kurulan bazilika (M.Ö. 179). M.Ö. 14'de yandı ve Augustus tarafından yenilendi. 1899'dan 1906'ya kadar tamamen temizlenip ortaya çıkarıldı, rölevesi yapıldı ve elde edilen birçok heykel kalıntısı sayesinde süslemecilik tarzına dair bilgi edinildi. Frizleri ilgi çekicidir. (L)

AEMİLİANUS (Marcus Aemilius) [Moritanya'da 206'ya doğr.-Spoleto 253], Roma imparatoru (253). Moesia valisi iken Gotları püskürttü, ordusu tarafından hemen imparator ilân edildi. Roma üzerine yürüdü ve imparator Gallus'u Terni'de yendi. Senato tarafından tanındı, fakat Gallus'un birlikleri Valerianus'u imparator ilân ettiler. Az sonra Aemilianus kendi askerleri tarafından öldürüldü. (L)

AEMİLİA TERTİA, M.Ö. II. yy.da yaşamış romalı kadın. Emilio Paolo (Eski)'nun kızı, afrikalı Scipio'nun karısı, Cornelia'nın anası, Gracchus'ların anneannesi. Kocasına bağlılığı ve zenginliğiyle ün salmıştır. (L)

AEMİLİUS ailesi, eski Roma'da büyük bir patrisyen ailesi. Efsaneye göre bu ailenin şeceresi Pythagoras'ın oğlu Mamercus'a kadar uzanır; en eski kolu Aemilius Mamercus'tur, sonra Aemilius Paulus kolu gelir. Lepidus'lar, Scaurus'lar, Papus'lar v.d. de bu büyük aileye bağlanır. (Bk. AEMİLİUS LEPİDUS, v.d.) [L]

AEMİLİUS BARBULA (Lucius), romalı general. Pyrrhus ve Tarentus'a, sonra da Samnitler'e ve Etrüskler'e karşı girişilen savaşlarda yararlık gösterdi. (L)

AEMİLİUS LAETUS (Quintus), Roma imparatoru Commodus devrinde muhafız kumandanı (öl. 193). Commodus'u zehirlettirerek yerine Pertinax'ı getirdi, onu da üç ay sonra tahttan indirdi. Didius Julianus tarafından öldürtüldü. (L)

AEMİLİUS LEPİDUS, Roma'da Aemilius ailesinin ünlü bir kolu. Başlıca fertleri: MARCUS *Aemilius Lepidus,* romalı konsül (M.Ö. 77'de öldü). Daha Sulla'nın sağlığında Demokrat partiye geçti. Diktatörün toprağa verildiği gün, meslektaşı Catulus'a karşı halkı ayaklandırmağa çalıştı. Senato kendisini Narbonensis'e yolladı, fakat o, Roma üzerine yürüdü ve Martis Campus'ta yenildi; — MARCUS *Aemilius Lepidus,* romalı siyaset adamı (öl. M.Ö. 13), Sezar'ın taraftarı ve onunla aynı zamanda konsül (M.Ö. 46). Sezar öldüğü zaman, Roma yakınında bulunan tek orduya o kumanda ediyordu. Antonius ile birleşti, İkinci triumviratus'a katıldı ve tedricen uzaklaştırıldı. (Bk. AUGUSTUS TRİUMVİRATUS.) [L]

AEMİLİUS MACER, latin şairi (Verona M. Ö. 70'e doğr.-?, 16). Virgilius ve Ovidius'un dostuydu; Messala Corvinus tarafından himaye edildi. Kuşlar, yılanlar ve tıbbî bitkiler üzerine öğretici şiirler yazdı. (L)

AEMİLİUS MAMERCİNUS PRİVERNAS MAMERCUS (Lucius), M.Ö. 341 ve 329'da Roma konsülü, 335 ve 316'da diktatör. Galyalılardan Privernum'u aldı (329) ve 316'da Samnitleri yendi. (L)

AEMİLİUS MAMERCUS, 438'de romalı yüksek rütbeli subay, M.Ö. 437, 434, 426'da diktatör. 425'te diktatör iken, Fidena şehrindeki ayaklanmayı on altı günlük bir savaş sonunda bastırdı. (L)

AEMİLİUS MAMERCUS (Tiberius), Lucius Aemilius Mamercus'un oğlu, M.Ö. 470'te konsül oldu. 467'de bir toprak kanununu destekledi ve uyguladı. (L)

AEMİLİUS MAMERCUS (Lucius), M.Ö. 484'te, 478'de, 473'te Roma'da konsüllük yaptı. İkinci konsüllüğü sırasında halk arasında karışıklıklar çıktı. (L)

AEMİLİUS PAULLUS (Lucius), romalı general, (öl. Cannae [bugünkü Cannes] M.Ö. 216). 219'da konsül oldu, İlliryalıları yendi, zafer töreniyle karşılandı. İkinci Kartaca savaşını başlattı. 216'da yeniden konsül olduktan sonra, Cannae'de yiğitçe öldü. (L)

AEMİLİUS PAULLUS (Lucius), M.Ö. 50'de konsül ve Caesar taraftarı. Aemilia bazilikasını tamir ettirdi. Kardeşi triumvir Lepidus'un sürülmesini onayladı, fakat kendisi de onun tarafından sürgün cezasına çarptırıldı. (L)

AEMİLİUS SCAURUS (Marcus) [M.Ö. 162-89], 115'te Roma konsülü ve Senato prensiydi. Ligurlar ile Karniler'i yendi. Azatlı kölelerin oy verme hakkını sınırladı, israfı men eden bir kanun çıkardı. Elçi olarak Jugurtha'nın yanına gönderildi. 104'te bir *de majestate* davasında beraat etti. Birçok bayındırlık işi yaptı: Aemilianus yolu, Milvius köprüsü, Trebia bataklıklarının kurutulması. (L)

AEMİLİUS SCAURUS (Marcus), aynı adı taşıyan Roma konsülünün oğlu. M.Ö. 58'de oyunlar müdürü (aedilius); parlak gösteriler düzenledi ve 80 000 kişilik geçici bir tiyatro yaptırdı. Sardunya'da vali iken, ihtilâs suçundan sürgün edildi. (L)

Aeneas, iki tabloluk bale, müziği Albert Roussel'in, librettosu J. Weterings'in (1935), koregrafisi S. Lifar'ındır. İlk defa 7 nisan 1938'de Pars operasında temsil edildi. Bu eser 1932'de Monte-Carlo bale topluluğu tarafından, 1935'te de Kaçurovski tarafından Brüksel Sanatlar sarayında sahneye konmuştu.

Albert Roussel, bu balede, Aeneas'ın hikâyesini, ve Ebedî Şehri kurmanın kendisine nasip olacağını haber veren Cumae'li falcı kadının mağarasına girişini canlandırır. Bu haber üzerine oyunun kahramanı, bütün zevkleri ve dünya nimetlerini, hattâ kraliçe Dido'nun ölümüne üzülmeyi bir yana bırakarak, tanrıların kendisine verdikleri görevi yerine getirmek için yaşamağa başlar. Savaşçı, canlı bir havası olan ve anlatımlı bir pandomim üslûbunda tasarlanıp sunulan bu bale'de başrolü oynayan Serge Lifar'ın kişiliği ağır basıyordu. (L)

Aeneis, Vergilius'un 12 bölümlük destanı. M.Ö. 29'da yazılmağa başlanan eser, şair öldüğü zaman, yani on yıl sonra henüz bitmemişti. Vergilius, eserini tamamlamak için üç yıl daha çalışması gerektiğini tahmin ediyordu ve öldüğünde el yazmasının yakılmasını istemişti. Augustus bu isteğe karşı koydu ve eseri yayımlattı.

Aeneis, Olympos tanrılarının emri üzerine Aeneas tarafından İtalya'ya götürülen ve Roma'nın kuruluşunu hazırlayan Truva tanrılarının İtalya'ya yerleşmelerini anlatır. Stesikhoros'a (M.Ö. VII.-VI. yy.) kadar uzanan bu efsane, Roma'da yaygındı, ama yazılı hiç bir edebî esere konu olmamıştı. İlk altı kitapta, annesi Venüs tarafından korunan kahramanı, İtalya'ya yaklaştırmak istemeyen Juno'nun ettiği düşmanlıklar, çıkardığı güçlükler anlatılır. Nitekim, bir fırtına Aeneas'ın donanmasını dağıtır, destan kahramanı Afrika sahillerine sürüklenir ve orada Kartaca kraliçesi Dido tarafından karşılanır (I. kitap). Aeneas, Truva'nın nasıl alındığını, kendisinin nasıl kaçtığını ve kâhinlerin vaat ettiği yeni vatanına giderken ne gibi güçlüklerle karşılaştığını anlatır (II. ve III. kitaplar). Afrika'da bir süre kalır. Kraliçe ona çılgınca âşıktır, kahramanı alıkoymak ister. Ama Aeneas, Jüpiter'in buyruklarına uyarak oradan ayrılır. Umutsuzluğa düşen Dido intihar eder (IV. kitap). Aeneas, Sicilya'ya varınca, bir yıl önce orada ölen babası Ankhises şerefine bir anma töreni düzenler (V. kitap). Sonra İtalya'da, Cumae kıyısına çıkar. Kâhinden öbür dünyaya (inferi) inme müsaadesini alır, orada babasının ruhuna rastlar. Ruh, Augustus devrine kadar sürecek parlak bir geleceğin Roma'yı beklediğini açıklar (VI. kitap). Eserin bu birinci bölümü, yazılışı ve anlattığı olaylar bakımından Homeros'un Odysseia'sını hatırlatır; son altı şarkısı ise İliada'nın savaş hikâyelerinden mülhemdir. Gerçekten de, Latium kralı Latinus tarafından gayet iyi karşılanan Aeneas, Juno'nun kışkırttığı Rutuli kralı Turnus ile savaşmak zorunda kalır (VII. kitap). Tiber kıyılarında, Roma'nın kurulacağı topraklarda hüküm süren kral Evander'in yardımını sağlar. Evander'in oğlu Pallas, Aeneas'ın kuvvetlerine katılır (VIII. kitap). Turnus, Truvalılara saldırır ve gemilerini yakar. Başsız kalan Aeneas kuvvetleri tehlikededir (IX. kitap). Olympos'ta, Venüs ile Juna kavga ederler, Jüpiter tarafsız kalır. Aeneas galip gelir, ama Pallas ölür (X. kitap). Aeneas zaferden zafere koşar, Volsci kraliçesi Camilla'nın süvarilerini bozguna uğratır (XI. kitap). Savaş, Aeneas ile Turnus arasındaki bir düello ile sona erer: Aeneas rakibini öl-

hava tünellerinde basınçlar grafiği

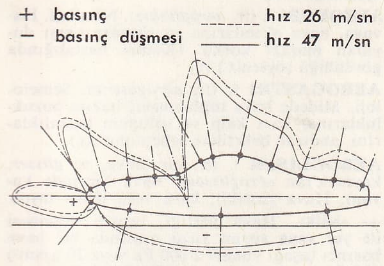

dürür ve, Truvalılar ile Latinlerin meziyetlerini kendinde toplayan bir ulus'un hükümdarı olur (XII. kitap).
Şüphesiz, Vergilius'un amacı, latin edebiyatına, yunan edebiyatındaki Homeros şiirlerinin yerini tutacak millî bir destan kazandırmaktı. Ne var ki, yunan şairinin yanı sıra, İskenderiye şairlerinin, özellikle rodoslu Apollonios'un da etkisinde kalmıştır. Bu etki, sadece bir takım duygulandırıcı sahnelerde (Aeneas ve Dido, Nisus ve Euryalus) değil, şairin sanatında da görülür. Ama Vergilius'un sanatı, yunan şairininkinden daha modern, daha incedir. Vergilius'un hiçbir zaman kaybolmayan duyarlığı, tabiat sevgisi ve insanoğlunun felâketleriyle yakından ilgilenmesi, esere kişisel bir yön katar. Şunu da belirtelim ki, eser, özü bakımından Homeros'a bağlanırsa da, ele alınan duygular, romalı duygularıdır. Aeneas'ın dindarlığı, atalarına bağlılığı, ciddiyeti ve stoacılığı ile, Augustus'un millî yenilenme hamlesi ile diriltmek istediği romalı idealini temsil eder.
— İkonogr. *Aeneis*'in resimli baskıları önce *Codex Vaticanus* (IV. yy. el yazması, Vatikan kütüphanesinde), sonra da Bern *Vergilius*'u ile başlar (Karolenjler devri).
Heinrich von Veldeke'in *Aeneis*'ini birçok tezhipli el yazmasından tanıyoruz (Berlin kütüphanesi, XIII. yy.; Riccardi sarayı 1450'ye doğr.). Bu arada, Girolamo Genga'nın resimlediği el yazmasını da sayalım (Siena Güzel Sanatlar akademisi, 1500'e doğr.). Tahta gravürlerle süslü ilk Aeneis baskıları, Lyon'da yapıldı (Livre des Eneydes, 1485'e doğr.), sonra Strasbourg'da (1502), sonra gene Lyon'da (1517). *Aeneis*'i resimleyen diğer sanatçılardan en önemlileri şunlardır: Abraham Bosse (Paris, 1648), Hollar, Faithorne ve Lombart (Londra, 1654), Pietro Santo Bartoli (Roma, 1677), Cochin (Paris, 1745), David, Gérard ve Girodet (Paris, Didot, 1797), Camuccini ve Canova (Roma, 1819). [L]

AENİGMATİT i. (fr. *aenigmatite*). Miner. Amfiboller ailesinden, triklinik simetride ve siyah renkte mineral. (Demir, titan ve sodyum silikatıdır.) [Eşanl. KOSSİRİT.] (L)

AEOLİCUM MARE, AEOLİUM MARE, HERMAEUSSİNUS lat. blş. i. Bk. İZMİR KÖRFEZİ.

AEOLİDİİDAE i. Arkadan solungaçlı ve karından ayaklı yumuşakçalar familyası. Kabuksuz, yayvan, sırtın ortasını serbest bırakacak şekilde dağılmış birçok tomur'u bulunan hayvanlar bu familyaya girer. (L)

AEOLİS i. (lat. k.). Bk. SAÇAKLI SÜMÜKLÜBÖCEK.

AEPİNUS (Franz Ulrich Theodor HOCH, denir), alman fizikçisi ve hekimi (Rostock 1724 -Dorpat 1802). Önce Berlin'de astronomi okuttu, sonra 1757'de Petrograd'a yerleşti, orada profesör ve İlimler akademisi üyesi oldu. Elektrostatik ve magnetizma üzerinde araştırmaları ile tanınmıştır. Elektrofor'u ve elektrik kondansatörünü ilk defa onun akıl ettiği söylenir. Ana eseri: *Tentamen Theoriae Electricitatis et Magnetismi* (Elektrik ve Magnetizma Üzerine Deneme) 1759. (L)

AEPİNUS (Johann HOCH, denir), alman protestan ilahiyatçısı (Brandenburg 1499-Hamburg 1553). Roma kilisesini yeren birçok tartışmalı eserin yazarı. (*Pinacidion*, 1536.) [L]

AEPUS i. (yun. *aipus*, yüksek). Deniz kıyısında, denizin yükselmesiyle ıslanan kayalar altında yaşıyan pek küçük ağılı bir böcek (Bu cins kınkanatlıların ağılı böcekler [carabidae] familyasında yer alır). [L]

AEPYCEROS i. (lat. k.). İmpala'nın (*Aepyceros melampus*) ilmî adı. Güney ve Doğu Afrika'da yaşayan siyah ayaklı bir cins antilop (omuz başına kadar yüksekliği: 0,90 m). [L]

AEPYORNİS i. (yun. *aipus*, yüksek; *ornis*, kuş). Koşucular sınıfından, çok uzun boylu kuş. Madagaskar'daki yakın devir tabakalarında sık sık bu kuşun kemiklerine rastlanır.
— ANSİKL. Nesli yakın devirlerde tükenmiş olan *aepyornis*'lerin birçok türü vardı. Bunların en büyüğü olan *Aepyornis maximus*'un boyu 3 metreyi bulurdu. İlk olarak Geoffroy de Saint-Hilaire, kendisine Madagaskar'dan gönderilen iki fosil yumurtaya dayanarak, bu cinsi ortaya çıkardı. Yumurtaların her biri 8 litre alacak büyüklükteydi, yani 150 tavuk yumurtasına denkti. Bu kuşların başı nispeten küçük, kanatları ufaktı; çok kalın olan ayakları üç parmaklıydı. Madagaskar'ın ilk sakinlerince bilinen ve avlanan *aepyornis*, ancak M.S. X. yy. a doğru tamamen kayboldu. (L)

AEQUİ veya **AEQUİCULİ** veya **AEQUİCOLİ** i. (lat. k.). Esk. coğ. Volsklar ile akraba olan italyalı (latium) kavim. Yukarı Anio bölgesindeki toprakları birçok çatışmadan sonra M.Ö. 305'e doğru Romalılar tarafından zaptedildi. Başkenti: Proeneste (bugün Palestrina). [L]

AEQUİMAELİUM (lat. *aequus*, eşit, düz ve *Maelius* adından yapılmış kelime). Esk. Rom. Roma'da, eskiden Maelius'un evinin bulunduğu yerde, Jüpiter tapınağının aşağısında, Kapitol'un güneyinde ve Carmentale kapısının yakınındaki meydan. Bu meydanda, âyinler için kurbanlık hayvan satılırdı. (L)

AEQUOREA Zool. Yayvan, oldukça iri bir denizanası. Ağızborusu yok gibidir, ağzı dudaksız ve büyüktür. Hemen her denizde bulunur. (L)

AERAJ i. (fr. *aérage*). Mad. oc. Bk. HAVALANDIRMA.

AERARİUM i. (lat. Para anlamındaki *aes, aeris'ten* fr. a), Roma'da Devlet hazinesi ve Devlet kasaları idaresi anlamında kullanılırdı.
İmparatorluk devrine kadar Devlet hazinesi yahut *Aerarium Saturni* (Cumhuriyet devrinde alınan para cezaları *Saturnus* tapınağında saklanırdı), şehir halkından iki maliyeci tarafından idare edilmekteydi. Augustus, M.Ö. 27'de senato eyaletleriyle imparatorluk eyaletlerini birbirinden ayırınca (bunların listesi ne kesin, ne de sınırlıydı), Devlet hazinesi de ikiye bölündü *Aerarium* imparatorluk *fiscus*'undan ayrıldı, sadece senatonun kasası olarak kaldı ve senato tarafından idare edilen eyaletlerin kaynakları ile beslendi. Bu senato eyaletlerinin her birinde, valiye bağlı bir maliyeci vergileri topluyor ve senato fonlarını idare ediyordu. Roma'da *Aerarium*, senato tarafından seçilmiş iki *praefecti aerarii* tarafından yönetiliyordu (M.Ö. 28); bunların yerini M.Ö. 23'ten itibaren iki *pretor* aldı, Neron'dan itibaren de İmparatorun senatodan seçtiği iki büyük idare âmiri bu işleri görmeğe başladı. Gerçekte imparator, senatoya sormadan, *fiscus* lehine *Aerarium*'dan daima para çekebilirdi. III. yy. da, büyük bir ihtimalle Gallienus zamanında, *Aerarium* genel mahiyetteki bütün gelirlerini kaybetmiş, fakat 275-276'da imparator Tacitus Hazineye gelirlerini iade etmiştir. Gerçekte ise, *Aerarium* artık Roma şehrinin belediye kasası olmuştu.
Augustus tarafından kurulan ve askerlere emekli ödeneği vermek için gelirlerini veraset ve muamele vergilerinden alan sandığa *Aerarium Militare* denir. (L)

AEREMİ i, (yun. *aer*, hava ve *haima*, kan'dan fr. *aérémie*). Patol. Kanda serbest gazların bulunması. (Aeremi, *aeroambolizm*'e yol açar.) [L]

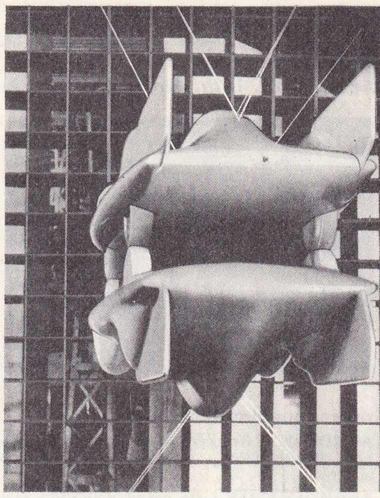

aerodinamik havanın, arabanın altındaki toprak kayıyormuş gibi akması için hava tünellerinde arabanın simetrik iki maketi kullanılır

AERENKİMA i. Bot. Hücre arası boşlukları büyük olan ve bazı su bitkilerinin su içindeki organlarında görülen bir doku (nilüfer çiçeklerinin sapı, saz gövdesi). [L]

AERİKOL sıf. (fr. *aéricole*). Bazı orkidelerde olduğu gibi, tamamı havada yaşayan bitkilere denir. (Bk. EPİFİT.) [L]

AERO, küçük Belt boğazının güney ağzında, Danimarka'nın bir adası; 10 700 nüf. Turizm. (L)

AEROAMBOLİZM i. (fr. *aéroembolisme*). Patol. Doku ve kılcal damarlarda serbest gaz kabarcıklarının varlığı.
— ANSİKL. *Aeroambolizm*, dağ hastalığında, özellikle 8 000 m. den yükseğe süratle çıkan uçaklarda olur. Basınç altındaki hava içinde ve deniz altında özel dalgıç cihazı ile çalışan işçilerde ve dalgıçlarda, çok çabuk yüze çıkmaktan da meydana gelebilir. İnce azot kabarcıklarının kan ve dokularda açığa çıkması, ağrılara, baş dönmesine, kanamalara, kemik ve eklem lezyonlarına, konvülsiyonlara, felçlere, hattâ bayılmalara yol açabilir. (L)

AEROANGRANJÖR i. (fr. *aéroengrangeur*). Zır. Buğday, arpa demetlerini hava akımı ile toplayıp taşıyan makina. (L)

BELLİBAŞLI ÖZELLİKLERİ	AEROBEE 75	AEROBEE 100	AEROBEE 101
Yükseklik (metre)	5,13	5,87	7,19
Çap (metre)	0,38	0,38	0,38
Ağırlık (kilo)	408	637	880
Vardığı yükselti (km)	120	160	265-

Aerobee, sayısı 250'yi bulan amerikan füzelerine verilen ad. Bu füzeler, atmosfer ve uzay araştırmalarında, özellikle küçük hay-

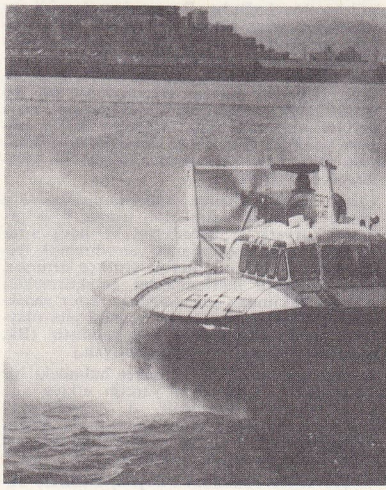

aeroglisör (hovercraft) hava yastıklı taşıt

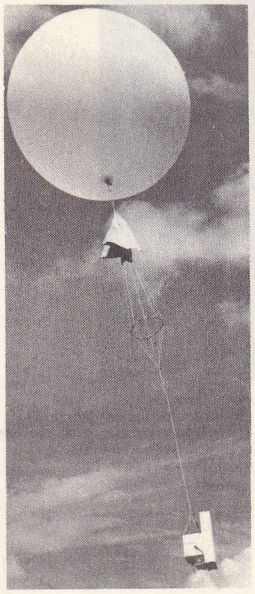

aeroloji balonların taşıdığı radyosond'lardan gelen haberleri kaydeden alıcı âlet

aerodinamik fotoğraf ve şema (97. sayfada)

AESCULAPİUS ve kızı Hygieia Vatikan müzesi

vanların, itici motörlerin gürültüsü, titreşimler, yer çekiminin kalkması gibi faktörler karşısındaki tepkilerini incelemek için kullanıldı. Bunların çeşitli tipleri vardır.

AEROBİOZİ. i. (fr. *aérobiosie*). Hava ile

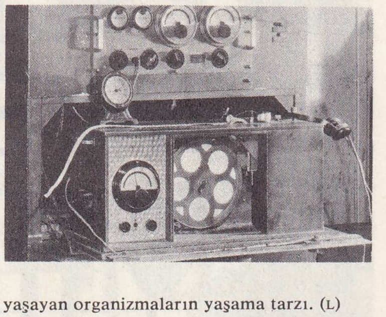

yaşayan organizmaların yaşama tarzı. (L)

AERODİN i (fr. *aérodine*). Havadan daha ağır olduğu halde, uçan her araca verilen ad. (L)

AERODİNAMİK i. (fr. *aérodynamique*). Hava dahilinde hareket eden cisimlerin hareketlerini ve bu hareketten ileri gelen olayları inceleyen ilim. (Cisim, hareket halindeki hava dahilinde sabit olabilir: bu, rüzgârın etkisinde bulunan bir bina etrafındaki akıma benzer; yahut da cisim, hareketsiz hava içerisinde hareket edebilir; bu da bir merminin, bir otomobil veya bir uçağın durumudur.)

— ANSİKL. *Aerodinamik,* hava akıntısının cismin şekli ile olan bağıntısını ve cismin denge halini inceler. Aerodinamiğin bir dalı da, sıvıların mekaniğidir. Bu dal, akım dahilinde bulunan bir cismin sıvıda meydana getirdiği değişiklikler üzerinde durur. Aerodinamik, nazarî ve tecrübî olmak üzere ikiye ayrılır.

● *Nazarî* (*teorik*) *aerodinamik,* bir taraftan, havanın fizik özelliklerini ve belirli şartlarda havanın katı çeperler civarındaki davranışını ele alan bazı hipotezlerden faydalanarak, matematik analizler yapar, diğer taraftan cisimlerin uğradıkları etkiyi hesaplar. Akış hızı az ise, havanın sıkışabilmesi hesaba katılmaz; özağırlığı, bir sıvıyımış gibi, sabit kabul edilir ve nazarî aerodinamik bu halde hidrodinamiğin temel teoremlerine dayanır; yalnız arada bir fark vardır, havanın özağırlığı küçük olduğundan, çekim kuvvetleri göz önüne alınmaz. Akış hızı sesin hızından küçük değilse (sesin hızı 15° — 340 m/s'dir), havanın sıkışabilme özelliğini de hesaba katmak gerekir.

● *Tecrübî* (*deneysel*) *aerodinamik,* fizik metotları ile bir cismin etrafındaki veya bir boru içerisindeki akım çizgilerini inceler. Uçakların hızını arttırmak, uçağın gövdesi ve kanatları etrafındaki akım çizgilerinin iyi bilinmesine bağlıdır. Bunun için gerekli incelemeler, hava tünelleri içerisine sabit olarak yerleştirilen ve üzerlerine hava akımı gönderilen modellerde yapılır. Bazı meseleleri çözebilmek için, durgun hava içerisindeki modelleri hareket ettirmek gerekir. Bu türlü meseleler aerodinamik manejlerde veya gerçek uçuş hallerinde incelenir. Bütün modern uçaklar, uçuş denge durumlarının kontrolu için, hava tünellerinde böyle bir incelemeden geçirilir.

Çeşitli şartlar altında kullanılan uçakların gövde ve kanat biçimlerini, taşıyıcı* ve çekici* kuvvetlerin değerlerini ve uçuş sırasındaki denge durumlarını aerodinamik tespit eder. Uçaklarda hız'ın gittikçe artması, yeni olayların incelenmesini gerektirmektedir; bu bakımdan *şok dalgaları, sınır yataklar* ve yüksek hızlarda ısı meselesi gibi olayların incelenmesi gerekli hale gelmiştir. (Bk. AEROTERMODİNAMİK ve TERMİK DUVAR.)

◆ **Aerodinamik** sıf. Hareket halindeki bir cisim üzerinde havanın yaptığı etkiye ait: *aerodinamik laboratuvar.* ‖ Aerodinamik kanunlarına uyan: *Aerodinamik bir profil hava direncini asgarîye indirmek üzere özel surette tasarlanmış bir profildir.*

— Havc. *Aerodinamik titreşim,* özellikle kanat-kuyruk takımı arasındaki karşılıklı tepkilerden meydana gelen, yardımcı kanatlara veya kuyruk takımına tesir eden titreşim.

— Havc. ve Mekan. *Aerodinamik tünel,* içinde kuvvetli bir hava cereyanı meydana getirilen ve cisimler üzerindeki aerodinamik etkileri tayin etmekte kullanılan cihaz veya tesis. Aerodinamik tünel bir tecrübe aracı olup içinde meydana getirilen rüzgâr veya hava cereyanının sürati ayar edilebilir. Bu aracın, içerisine konan maketlerin etrafından geçen hava akımlarının hasıl ettiği aerodinamik kuvvetler ve tecrübe edilen maketlerin dayanıklılığı incelenir.

◆ **Aerodinamikçi** i. (fr. *aérodynamicien* veya *aérodynamiste*'ten). Hareket halindeki havayı ve çeşitli cisimler üzerindeki etkisini inceleyen uzman.

AERODROM i. (fr. *Aérodrome*). Bk. HAVA MEYDANI.

AEROELASTİSİTE i. (fr. *aéroélasticité*). Havc. Hava'da hareket ederken meydana gelen bükülme, burulma gibi şekil değişikliklerini inceleyen ilim. (L)

AEROELEKTRONİK i. (fr. *aéroélectronique*). Elektronik tekniğinin havacılık alanında uygulanması.

— ANSİKL. Ask. havc. Elektronik, askerî uçakların idare mekanizmalarında büyük ilerlemelere yol açtı. Birtakım mekanizmalar sayesinde, insan bünyesinin aynı anda yapamadığı bir dizi işlem artık otomatik olarak gerçekleşmektedir. Nitekim bugün, avcı uçaklarının sürekli atış idare sistemi de, gerçek bir kapalı devre meydana getiren radar, kompüter, otomatik pilot, kumanda cihazları ve ateş açımını kapsayan bir düzene dayanır. Aynı şekilde, bombardıman uçağı da, onun atış kuleciği ve attığı bomba da, yerdeki arama radarı ile kumanda iletme merkezini kapsayan sistemin bir kısmından başka bir şey değildir. Görüldüğü gibi, bu düzenlerin uçak yapımcısı ile elektronikçinin sıkı işbirliği ile hazırlanması gerekir; çağdaş havacılık tekniğinin ortaya çıkardığı bütün meseleleri çözebilecek tek ilim dalı olan aeroelektronik, işte bu işbirliğinden doğmuştur. (L)

AEROFAJİ i. (yun. *aer, aeros,* hava, ve *phagein,* yemek'den fr. *aérophagie*). Fizyol. Hava yutma.

— ANSİKL. *Aerofaji*'ye bazı nevropatlarda ve dispeptiklerde rastlanır. Aerogastri*ye ve aerokoli*ye sebep olur. (L)

AERO-FEED i. (Tes. edil. ad.). Tekst. Pamuğun hallaç makinesinden geçirildikten sonra vatka haline gelmesini gereksiz kılan ve uzun bir hazırlık devresini basitleştiren modern işlem. İlk olarak İsviçre'de uygulanmaya başlandı.

— ANSİKL. *Aero-feed,* genel olarak, üzerine ambalajı açılmış pamuk balyaları konulan ve karusel adı verilen nihayetsiz bir tabladan meydana gelir. Her 6 balya 1 takımdır ve periyodik olarak özel frezelerden geçerken ham pamuk parçalar halinde koparılır. Bu pamuk parçaları, pnömatik* olarak tek davul*lu bir hallaç makinesine gönderilir. Bu işlemden sonra, hallaçlanan pamuklar, yine pnömatik olarak melanjöz* makinesine geçer. Melanjöz makinesi de, genel olarak uzun bir ambardan meydana gelir. Bu ambara, hallaçtan gelen pamuklar, ambar üstünde var-gel hareketi ile çalışan özel bir dağıtım sistemi vasıtasıyle düzenli tabakalar halinde istif edilir. Ayrıca, özel bir yükleyici de bu istifi dikine keser. Böylece çeşitli balyalardan gelen değişik tip ve menşeli pamuk elyafından mükemmel bir karışım elde edilir. Bu ameliyeden sonra karışmış pamuk kitlesi özel borular ile klasik tip ufkî açıcılara ve oradan da tarak besleme tablası üzerindeki özel silolara sevk olunur. Bu sisteme göre bir karusel nihayetsiz tablası 10 tarak besliyebilecek kapasiteyi haiz olmaktadır.

Bu yeni teknik, pamuğun harman edilmesini ve hallaç makinelerinden sonra vatka haline sokulmasını tamamen gereksiz kılmış, vatka düzgünlük kontrolları için yapılan işlemleri de kolaylaştırmıştır. Elde edilen sonuçlar çok iyidir. Bu şekilde hazırlanmış pamuklarda, karışımın çok mükemmel oluğu, taraklamanın da daha düzgün ve yüksek verimli bulunduğu laboratuvar deneyleriyle tespit edilmiştir. (L)

AEROFİT sıf. (fr. *aérophyte*). Bütünüyle havada yaşayan bitkilere denir. (Eşanl. EPİFİT.) [L]

Aeroflot, S.S.C.B.'nin bütün sivil havacılık faaliyetlerini toparlayan sovyet devlet şirketi. Birçok milletlerarası sefer düzenlemişse de, ulaşımının büyük bir kısmı iç hatlara ayrılmıştır. (L)

AEROFOBİ i. (fr. *aérophobie*). Nöroloji. Havaya, hava akımlarına ve rüzgâra karşı duyulan marazî korku. (Kuduz hastalığında görüldüğü söylenir.) [L]

AEROGASTRİ i. (fr. *aérogastrie*). Semeioloji. Midede hava toplanması; hazım bozukluklarına, bazı kalp ve solunum hastalıklarını andıran belirtilere sebep olur. (L)

AEROGLİSÖR i. (fr. *air,* hava, ve *glisser,* kaymak'tan *aéroglisseur,* hava üzerinde kayan). Hava yastıklı, kara veya deniz taşıtı.

— ANSİKL. Hava yastığı, taşıtın döşemesi ile yer veya suyun yüzü arasında bir hava basıncı (aşağı yukarı 2 000 Pa veya 20 g/sm²) olduğuna göre, bu taşıt doğrudan doğruya zemin ile temasta değildir; sürtünme de yok sayılabileceğine göre, taşıt az bir itme gücüyle büyük bir hız sağlar. Denge sistemi, yumuşak bir etek ilâvesiyle tamamlanmış ve hava kaçırma asgariye indirilmiştir. Bu sayede taşıt, çit, alçak duvar veya deniz dalgası gibi tabiî veya sunî engelleri kolaylıkla aşar. *Aeroglisör*'lerden, sivil taşıt olarak ve askerlik alanında çeşitli şekillerde yararlanılmaktadır: İngiltere'de *Hovercraft*'lar deniz ulaşımında kullanılıyor; Fransa'da, *Bertin* hava treni ayrı beton üzerinde ilerleyen bir taşıttır.

— Ask. Üzerinde yol aldıkları zemin ile doğrudan doğruya temas etmemeleri bakımından *aeroglisör*'ler, amfibi askerî harekât'a çok elverişlidir. Henüz iş deneme safhasında olmakla beraber, 3 000 kilo yük ile saatte 110 km. yapabilmeleri, aeroglisörlerin denizaltılarına karşı açılan savaşlarda, az engebeli arazi üzerinde yapılacak keşiflerde ve çıkartmalarda çok yararlı olacaklarını göstermektedir. (L)

AEROGRAF (fr. *aérographe*). Basınçlı hava ile işleyen boya püskürtme tabancası. Bk. HAVA FIRÇASI, PİSTOLE. (M)

AEROKİST (yun. *aer, aeros,* hava ve *kystis,* kese'den fr. *aérocyste*). Bot. Bazı su yosunlarının *talus*'larında bulunan ve yüzmelerini sağlayan, gaz (azot) dolu hava kesecikleri. (L)

AEROKOLİ i. (yun. *aer, aeros,* hava, ve *kolon,* bağırsak'tan fr. *aérocolie*). Semeioloji. Bağırsaklarda, ağır veya hafif bozukluklara yol açabilecek bir miktar gazın toplanması.

— ANSİKL. *Aerokoli*'nin belli başlı ârazı sindirim bozukluğu, şişkinlik ve radyoskopi'de görülebilen açık alanlardır. Ekseriya, bir *mega-kolon* veya *doliko-kolon*'dan, yahut da bağırsak çalışmasındaki bozukluktan ileri gelir. (L)

AEROKONDANSÖR i. ve sıf. (fr. *aérocondenseur*). Tertibatında soğutma suyu yerine soğuk hava bulunan yüzeyli kondansör: *Aerokondansör genellikle havayı ısıtmak için kullanılır.* (L)

AEROLİK i.(yun. *aer,* hava, ve *aulos,* yol'dan fr. *aéraulique*). Gazların borularda akışını inceleyen ilim: *Aerolik'in teknik kolları, havalandırma, hava ile ısıtma ve soğutma, hava akımı ile toz alma ve kurutmadır.* (L)

AEROLOJİ i. (fr. *aérologie*). Atmosferin yüksek tabakaları ile uğraşan ilim.

— ANSİKL. *Aeroloji,* serbest atmosferi, yanı yeryüzü engebelerinin genellikle tesir edemediği 3 000 m. üzerindeki tabakaları inceler. Coğrafî etkenlerin önemi ne olursa olsun, büyük atmosfer hareketlerinin yüksek tabakalardan ileri geldiğini günden güne daha kesinlikle anlaşılmaktadır. Bu bakımdan, aerolojinin hızla gelişmesinde günlük ihtiyaçlar (hava tahmini, hava vasıtalarının güvenliği) büyük rol oynamıştır.

Aeorolojide ilk olarak ortaya çıkan meseleler, düşey yapı ile ilgilidir: basıncın, sıcaklığın, kimyevî bileşimin yükseltiye göre dağılımı meselesi gibi. Bu elemanların belli bir seviyede yatay bir düzlem içindeki dinamiğini öğrenmek de önemlidir. Meselâ, 5 000 m. seviyedeki basıncı ve sıcaklığı gösteren haritalar, günün çeşitli anlarında hazırlanır ve bunlar modern hava tahminlerine esas olur. Aeroloji, önceleri, üçgenleme ile hesaplama gibi, ses yayılmasındaki anomalilerin gözlemi gibi, dolaylı usuller kullanırdı. Fakat, yakın zamanlarda doğrudan vasıtaların (aero-

Foto. Fransa Meteoroloji arşivi, Alinari (LAROUSSE)

loji sondajları) gelişmesi, son elli yıl içinde temel keşiflerin yapılmasını sağladı. Pahalı ve tehlikeli balonlarla yükselme usulü XX. yüzyıla kadar sürdü: meselâ profesör Piccard'ın rus balonu *Ossoaviakim*'in (1934'te 22 607 m.), amerikan balonu *Explorer II*'nin (1935'te 22 066 m.) başarıları. Patlayınca, otomatik olarak paraşütle inen kayıtçı âletlerle donatılmış *sondaj balonları*, fransız fizikçisi Teisserenc de Bort'un XIX. yy. sonunda stratosferi keşfetmesine yaramıştı. Bir teodolit yardımı ile gözlenen *pilot balon* rüzgârın çeşitli seviyelerdeki hızını ölçmek için hâlâ kullanılmaktadır. Fransız fizikçisi Bureau tarafından 1927'de icat edilen *radyosond* bütün dünya aeroloji istasyonlarında bugün de işe yarayan bir âlettir. Bu âlet, düşey atmosferin 3 000 m. yüksekliğe kadar kesitini bir saatte elde etmek imkânını verir.

Radyosond'dan önce büyük hizmetler gören uçak, Birleşik Amerika'da tropik siklonların meydana çıkarılması ve gözlemi için hâlâ kullanılmaktadır. *Meteoroloji füzesi*'nden, ilk defa 1937'de, Auvergne'de yararlanılmıştı. Bu füzeye bağlı bulunan paraşütlü bir kayıt âleti, füze, yörüngesinin doruğuna varınca ondan ayrılır ve düşme esnasında çalışmağa başlar. İlk füzeler 1 500 metreden yukarı çıkamıyordu. İkinci Dünya savaşı bu tip vasıtaların ıslahına sebep oldu (meselâ, Almanların V2'sinden türeyen *sondaj füzesi*). Amerika'da yapılan «Aerobee» ve «Viking» füzeleri ile 300 000 m. aşıldı. Ne yazık ki, bu pahalı denemeler münferit kalmaktadır. Henüz iyonosferin ve stratosferin haritaları elde edilebilmiş değildir. Her gün kullanılan tek âlet olan radyosond, uygulamada 15 000 metreyi geçememektedir. 30 000 metreye varabilecek balonlar ise boyutları bakımından çok pahalıya malolmaktadır. Fakat fizikçiler, yüksek atmosferin bilinmeyen taraflarını (çok kısa ultraviole, molekül ve atomik oksijenlerinin dağılımı, ozonun coğrafî yayılımı ve bu dağılımların mevsimlik değişimi, iyonlaşma gibi *sunî peykler* (uydular) göndererek çözmeğe başlamışlardır. Nihayet, İkinci Dünya savaşından beri kullanılan radar, hava cephelerini, bulutları, yağmur veya âni büyük fırtına bölgelerini meydana çıkarmada kullanılmaktadır. (L)

AERONOMİ i. (fr. *aéronomie*). Jeofiz. Atmosferdeki yüksek bölgelerin ilmi. Bu bölgelerde çözüşme* ve iyonizasyon* olayları önem kazanır. (Bu ad, ilk defa S. Chapman tarafından *Milletlerarası Jeodezi ve Jeofizik birliği*'nin, 1954'te, Roma'daki genel toplantısında teklif ve kabul edildiği için, *Milletlerarası Arz Magnetizması ve Elektriği birliği*'nin adı, o tarihten itibaren, *Milletlerarası Jeomagnetizma ve Aeronomi birliği* olarak değiştirildi.) [L]

AEROPE. Yun. mit. Minos'un torunu ve Katreus'un kızı. Bir kâhin, çocukları tarafından öldürüleceğini haber verince, Katreus yabancı bir ülkede satılmak üzere kızlarını bir yolcuya emanet etti. Acrope, Pleisthenes'e satıldı, onunla evlendi ve iki oğlu oldu: Agamemnon ve Menelaos. Kayınbiraderi Thyestes tarafından baştan çıkarıldı. Karısının ihanetini öğrenince, Pleisthenes onu denize attı. (L)

AEROSFER i. (fr. *aérosphère*). Atmosfer anlamına gelen jeofizik terimi. (L)

AEROSKOP i. (fr. *aéroscope*). Fiz. Havadaki toz miktarını ölçmeğe yarayan cihaz. (*Toz zerrecikleri, yapışkan bir maddeyle sıvanmış bir plaka üzerinde birikir.*) [L]

AEROSOL i. (yun. *aer*, hava; *sol*, çözelti; fr. *aérosol*). Bir sıvının veya bir çözeltinin havada veya bir gaz içine çok ince tanecikler halinde dağılması.

— ANSİKL. İnce bir sis meydana getiren *aerosol*, bazı ilâçlar için taşıyıcı vazifesi görür. Meselâ, solunum cihazına iyice işler. Eskiden yalnız nefes boruları yoluyle kullanılan aerosoller, bugün diğer organlardaki lezyonların tedavisinde de işe yaramaktadır: sinüzitler, fistüller, rahim veya deri hastalıkları. Bu yolla tatbik edilen başlıca ilâçlar şunlardır: penisilin, atropin, kafein, teofilin. Baytarlıkta, aerosoller birçok solunum cihazı hastalıklarında ve koyunların bitli bronşitlerinde kullanılır.

Aerosol üreticileri, bir elektrikli pompa ile özel bir borudan ibarettir; pompalanan sıvı, boru içindeki bir bölmeye şiddetle çarparak püskürür; meydana gelen damlacıklar, çapları mikron'u geçmediği için, havada dağılır ve askıda kalır. Solunum sırasında içimize çektiğimiz aerosoller, akciğer peteklerine kadar kolaylıkla ulaşarak hücre zarlarını aşar. (L)

AEROSONDAJ i. (fr. *aérosondage*). Yüksek atmosfer tabakalarının balonlarla incelenmesi. (L)

AEROSTASYON i. (fr. *aérostation*). Bk. BALONCULUK.

AEROSTAT i. (yun. *aer, aeros*, hava; *stasis*, tutma'dan fr. *aérostat*). Havada yükselmesi, havadan daha hafif bir gaz ile sağlanan araç.

— ANSİKL. *Aerostat*'lar teorisi Arkhimedes prensibine dayanır. Bir aerostat, havadan daha hafif bir gaz ile doldurulmuş ve yükselmeyi sağlayan bir balondan, bir sepet ve sepeti balona bağlayan ip ağından müteşekkildir. Bir aerostatı yükselten kuvvet, balonun hacmi tutarındaki havanın ağırlığı ile balonun kendi ağırlığı arasındaki farka eşittir. Aerostatlar şunlardır: serbest veya bağlı balonlar*, sonda* balonları; güdümlü* aerostatlar. (L)

AEROSTATİK i. (yun. *aer*, hava ve *statikos*, cisimlerin dengesine ait). Durgun halde bulunan hava ve gazların denge durumlarına ait kanunları inceleyen fizik dalı.

— Sıf. Aerostat'larla ilgili. || *Aerostatik park*, aerostatların toplandığı, imalât ve şişirme atelyelerinin, hangarların, hidrojen arabalarının v.b. bulunduğu yer. (L)

AEROTEKNİK i. ve sıf. (fr. *aérotechnique*). Havc. Havada hareket eden cisimleri, gerek aerodinamik, gerek imalât bakımından inceleyen teknik kolu. (L)

AEROTERMİK sıf. (fr. *aérothermique*). Havc. Hem aerodinamik, hem de termodinamik ile ilgili: *Uçakların hızı ses hızını geçince atmosferde aerotermik olaylar meydana gelir*. (Bk. AEROTERMODİNAMİK.) [L]

AEROTERMODİNAMİK i. (fr. *aérothermodynamique*). Çok hızlı *aerodinamik* akışlardan ileri gelen ısı olaylarını inceleyen ilim dalı. (*Aerotermodinamik*, havanın akış şartlarıyle ve termik* duvar veya ısı duvarı dediğimiz hâdisenin meydana geldiği yüksek hız alanında görülen ısı iletimi olaylarıyle ilgilenir.) [L]

AEROTERMOTERAPİ i. (fr. *aérothermothérapie*). Vücudun bütününe veya belli yerlerine sıcak hava göndererek yapılan tedavi. (Eklem rahatsızlıklarına iyi gelir.) [L]

AEROTRİYANGÜLASYON i. (fr. *aérotriangulation*). Topogr. Bk. Havadan NİRENGİ.

AEROTROPİZM i. (fr. *aérotropisme*). Havaya bağlı olan tropizm*. (L)

AEROZİN i. (fr. *aérozine*). Havc. Füze motorlarında kullanılan bir yakıt. (Yarı hidrozin, yarı dimetilhidrozin'den meydana gelen bir karışımdır.) [L]

AERTSZ veya **AERTSEN** (Pieter), [*Lange Pier* denir] hollandalı ressam (Amsterdam 1508- ay.y. 1575). Ele aldığı konu ne olursa olsun, bütün eserlerinde gerçekçi bir üslûpla işlediği natürmort ağır basar. (*Lazarus'un evinde İsa*, Boymans müzesi, Rotterdam.) [L]

AERUJİT i. (fr. *aérugite*). Miner. Susuz tabiî nikel arseniat. (L)

AESCULAPİUS, Roma'da hekimlik tanrısı. Yunanlıların Asklepios'u ile aynıdır. (L)

AESCULUS i. (lat. k.). Bk. ATKESTANESİ.

AESKİNİT i. (fr. *aeschynite*). Miner. Ortorombik simetride toryum, seryum, demir, ittriyum, lantan, kalsiyum titano-niyobat'ı. Minsk'te, Ural dağlarında bulunmuştur. (L)

AESOPUS, yunan asıllı romalı aktör. Cicero'nun çağdaşı. Roscius gibi, o da Cicero'nun inşat hocası ve dostuydu. Özellikle trajedi yazmakta ustaydı. (L)

AESTEZİYOMETRE i. (yun. *aisthesis* duyma, ve *metron*, ölçü'den fr. *aesthésiomètre*). Fizyol. Derinin duyma derecesini ölçmeğe yarayan âlet.

— ANSİKL. Weber tarafından icat edilen *aesteziyometre*, derecelendirilmiş bir daireye bağlı bir pergeldir; iki ucu, hasta birbirinden ayrı iki iğnelenme duyuncaya kadar açılır. Bu ayrılık, bölgelere, hastanın dikkat derecesine ve sinirlerinin durumuna göre değişir. Aesteziyometreye karşı en hassas bölgeler dil ucu, parmak uçları ve dudaklardır; en az hassas olanlar da sırt ve göğüstür. (L)

AETA'LAR, Filipin Negrito*ları için kullanılan Tagal'ca bir terim. Boyları ortalama 1,47 m.dir; melezleşmiş veya kötü demografi şartları sebebiyle yok olmağa yüz tutmuşlardır; gitgide, ilkel yaşama tarzını bırakıp göçebe zıraatıyle uğraşmakta, hatta pirinç tarlalarında ve maden ocaklarında çalışmaktadırlar. (L)

AETHELBALD, Wessex kralı (858-860), Aethelwulf'un oğlu. (L)

AETHELBERT, Wessex kralı (860-865), Aethelband'ın erkek kardeşi. (L)

AETHELBERT (aziz), Kent kralı (560-616). VI. yy. sonunda «Bretwalda*» olarak tanındıktan sonra, kudretini Humber'in güneyine kadar bütün İngiltere'ye yaydı. Hıristiyanlığı kabul etmesini sağlayan Canterbury'li aziz Augustine'in Roma'ya bağlı bir anglosakson kilisesi kurmasına yardım etti. (L)

AETHELFLAED, Büyük Alfred'in büyük kızı, Mercia kontu Aethelraed'in karısı. Kocasının ölümü (911) üzerine «Lady of the Mercians» unvanını aldı ve bağlı bulunduğu kardeşi Koca Edward (Edward the Elder) ile ülkeyi idare etti; onunla birlikte, Danimarkalılara karşı zaferle sonuçlanan bir savaşa girişti. Ölümünden sonra (918), Mercia devleti Wessex'e bağlandı (919). [L]

AETHELFRİTH, Bernicia prensi, sonra da ilk Northumbria kralı (593-616). İnsafsız otoritesi ve savaşçılığı sayesinde krallığını Kent krallığı ile birlikte en önemli anglosakson devleti haline getirdi. İskoçları ve Cumbria'lıları 603'te, sonra da Galli'leri 613'te yenerek, topraklarını İrlanda denizine kadar genişletti. (L)

AETHELRED I, Wessex ve Kent kralı (866-871). Aethelwulf'un üçüncü oğlu. Onun zamanında Danimarkalılar az daha bütün İngiltere'yi istilâ edeceklerdi. (L)

AETHELRED II (İhtiyatsız), [968, ?-1016] Anglosaksonların kralı (978-1016). Üvey kardeşi zavallı Edward'ın ölümü üzerine kral oldu. Zayıf ve zalimdi. İngiltere'nin daha da çökmesine yol açtı ve böylelikle İskandinavyalıların maksatlarına ulaşmalarını kolaylaştırdı. Rakipleri arasındaki anlaşmazlık ve Danimarka kralı Sven'in vakitsiz ölümü (1014) sayesinde krallığını koruyabildi. (L)

AETHELSTAN (895-939), anglosakson kralı (924-939), Baba Edward'ın oğlu ve halefi. 937'de Northumbria Danimarkalıları ile müttefiklerini, Brunanburh savaşında ezdi. Böylelikle, anglosakson birliği hiç değilse görünüşte gerçekleşmiş, dış tehlikeler de atlatılmış oldu. (L)

AETHELWULF, Wessex kralı (839-858), dindarlığı ile tanınmış Egbert'in oğlu ve halefi. 851 zaferiyle Danimarkalıları durdurmağı başardı. Fakat, düşman akınlarına ve sızmalarına son veremedi. Diğer anglosakson krallıklarının, Wessex'in üstünlüğüne karşı ayaklanmalarını veya anarşiye düşmelerini de önleyemedi. (L)

AETHERİA veya **EGERİA**, ispanyol veya güney galyalı kadın; IV. yy. ın sonuna doğru veya V. yy. ın başlangıcında kutsal yerlere hacca gitti. Tarih ve litürji bakımından çok önemli olan yolculuk notları bıraktı. Aetheria, önceleri Silvia adlı bir kadınla karıştırıldığından, kitabı uzun süre *Peregrinatio Silviae* diye tanındı, 1948'de Paris'de *Journal de Voyage* (Yolculuk Güncesi) adıyle basıldı. (L)

AETHİA i. Pasifik okyanusu güneyinde rastlanan, tüyleri siyahımtırak, alın ve yanakları çok uzun sorguçlarla süslü küçük penguen. (Penguengiller.) [L]

AETHİONEMA i. (yun. *aethes*, usule aykırı ve *nema* lif). Önce açık yeşil, sonra kırmızı bir renk alan derimsi yapraklı, küçük mor çiçekli bir bitki. Fransa'nın güneyinde, dağlarda ve yüksek tepelerde yetişir. (Turpgiller [cruciferael]) [L]

AETHRA veya **AİTHRA.** Yun. mit. Troizen kralı Pittheus'un kızı. Atina kralı Aigeus tarafından sevildi, ondan bir oğlu (ünlü Theseus) oldu. Theseus, Helena'yı kaçırınca onu annesinin yanına bıraktı. Kastor ile Pollux kızkardeşlerini kurtardılar, Aethra da Helena'nın kölesi oldu; bütün maceralarında onun yanından hiç ayrılmadı. (L)

AETHUSA i. (yun. *aithussein*, alevlenmek'ten). Küçük baldıran; tarlalarda, bahçelerde tesadüf edilen acı ve zehirli bir bitki. Bo-

aethionema

Foto. Noailles (LAROUSSE)

afaroz
XIII. yy. minyatürü
Troyes kütüphanesi

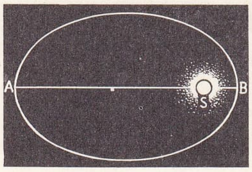

A, afeli
B, periheli
S, güneş

yu yetiştiği yere göre çok değişir. (Maydanozgiller [Umbelliferae]) [L]

AETİON veya **AİTİON,** M.Ö. IV. yy. da yaşamış yunan ressamı, *İskender ile Roksan'nın düğünü* adlı tablosu meşhurdur (337'-den s.). [L]

AETİT i. (yun. *aetos,* kartal'dan fr. *aétite*). Miner. Hidratlı demir-3 oksidinin bir çeşidi. Bu maddeye *kartal taşı* adı da verilir, çünkü bir efsaneye göre, kartallar, yumurtlamayı kolaylaştırmak için bu taşı yuvalarına götürür. (L)

AETİUS, romalı general (Durostorum-?, 454). Valentinienus III zamanında en yüksek askerî rütbelere ulaştı. Kont Bonifacus ile çekişmesi İmparatorlukta karışıklıklar çıkmasına yol açtı. Batı Roma imparatorluğunun son desteklerinden biri, 434'ten 454'e kadar memleketin tek hâkimiydi. Frank'lar ve Burgund'lar ile savaştı, Galya'da göçebe germen kabilelerini Hunlar'a karşı birleştirdi ve 451'de Attila'yı Catalauni ovasında mağlup etti. Bu zafer mahvına sebep oldu. İmparator Valentinienus III, şöhret ve kuvvetinden ürkerek onu kendi eliyle öldürdü. (L)

AETOZOR i. (yun. *aetos,* kartal; *sauros,* kertenkele'den fr. *aétosaure*). İlkel küçük timsah; iskeletini, tam olarak Stuttgart civarında Trias tabakasında bulmak mümkündür. (L)

AETRİYOSKOP i. (yun. *aitrios,* açık havada; *skopein,* incelemek'ten fr. *aethrioscope*). Yeryüzünün ısı ışımasını ölçmeğe yarayan âlet. (L)

AEZARİ. Esk. coğ. Frigya Epiltetos'ta şehir. Roma sanatından önemli kalıntılar. Bugünkü *Çardı* veya *Harmancık.* (L)

AF i. (ar. *ᶜafv*). Suç, kusur, hata bağışlama, cezadan vaz geçme: *İstidatsızlık da şayan-ı af bir şey olamaz* (Atatürk). ‖ Mazur görme veya görülme [Bu mânâda *dilemek, istemek* v.b. fiillerle kullanılır]: *Keyifsizim affını dilerim* (A. Hâmid). ‖ Bir iş veya vazifeden çıkarılma, uzaklaştırılma, azil: *Bakandan sonra müsteşarın da affı bekleniyor.*

— ÇEŞ. DEY. *Afallahuanh,* Allah onu affetsin. ‖ *Affı ilâhî,* Tanrı affı. ‖ *Affını istemek* (*dilemek* v.b.), bir iş veya vazifeyi yapamayacağını nezaketle bildirmek, istifa: «*Kuşadası İnas rüştiyesi müdürlüğünden affını istirham ederim*» (R. N. Güntekin). ‖ *Affınıza mağruren.* Esk. Affedeceğinize inanarak ve bundan gurur duyarak anlamında nezaket sözü. ‖ *Affınıza sığınarak* (Esk. *Affınıza ilticaen*), merhamet edeceğinize, bağışlayacağınıza güvenerek anlamında nezaket sözü.

— Huk. Kamu yararı düşünülerek bazı suçlardan dolayı, hukuk yoluyle sanık hakkındaki takibattan vaz geçilmesi veya mahkûmun cezasının bir kısmının yahut tamamının kaldırılması, bağışlanması. Suçluluğu veya cezayı ortadan kaldıran atıfet muamelesi. ‖ *Af çıkmak,* af kanunu veya af kararı yürürlüğe girmek: *geçti o günler, bir daha af çıkmaz* (Yaşar Kemal). ‖ *Genel* (*Umumî*) *af,* mahkûmiyetten önce veya sonra, kanunla suçluluğun veya cezanın bütün neticeleriyle ortadan kaldırılması: *Onuncu yıl affı umumîsinden faydalanarak dağdan inmiş, Sazlıdere'de çiftçiliğe başlamıştı* (Yaşar Kemal). ‖ *Özel* (*Hususî*) *af,* kesinleşmiş bir cezanın ortadan kaldırılması, hafifletilmesi veya değiştirilmesi. ‖ — Esk. huk. *Afv an-il-ceraha,* bir kimsenin, kendisini «kısas» veya «diyet»i gerektirecek şekilde yaralayan şahsa karşı malik olduğu kısas, diyet veya hükûmet-i adil hakkından vaz geçmesi.‖ *Afv an-il-cinaye,* bir kimsenin veya vârisinin, kendisine karşı kısası ve diyeti gerektiren bir cinayet işleyene veya buna teşebbüs edene karşı, kısas veya diyet hakkından vaz geçmesi. ‖ *Afv an-il-kat'ı,* bir uzvu kesilmiş olan kimsenin bu sebeple sahip olduğu kısas veya diyet hakkından vaz geçmesi. ‖ *Afv an-il-kısas,* bir kimsenin veya bu husustaki vekilinin, kendisine karşı işlenen cinayetten doğan kısas hakkından vaz geçmesi.

— ANSİKL. 1921 Anayasasında hiçbir mercie af yetkisi tanınmamıştı. 1924 Anayasası ile üç türlü af kabul edildi: *genel af, tahkikat ve cezanın tecili, özel af.* Bu yetkilerin hepsi Büyük Millet meclisine, sadece özel af yetkisi, belli sebeplerin bulunması halinde Cumhurbaşkanına da tanındı: 1961 Anayasası ise «takibat ve cezanın tecili» müessesesine yer vermedi. Genel ve özel af ilânı md. 64'te zikredildi ve af yetkisi hiçbir bakımdan sınırlandırılmadı. 1961 Anayasasının, Cumhurbaşkanının görev ve yetkilerine dair olan 97. maddesine göre de; Cumhurbaşkanı, sürekli hastalık, sakatlık ve kocama sebebiyle belirli kişilerin cezalarını hafifletebilir veya kaldırabilir. (M)

AFACAN sıf. (Şemseddin Sami'ye göre kelime, fars. *āfet-i cān* [gönlü belâya sokacak kadar güzel] terkibinden gelmektedir). Çok hareketli, yerinde duramayan, yaramaz [çocuk]: *Vaktiyle trende afacan bir mektep kızı görürdüm. Türlü maskaralıklar ederdi* (R. N. Güntekin). ‖ *Teşm. yol.* Zeki, muzip: *O pembe yanaklı, ışık gözlü, afacan, terbiyeli, şimdi pek sevimli, pek tonton bir ihtiyar* (Y. Z. Ortaç).

— İ. Sevilen çocuk: *Bizim afacan buralarda mı?*

◆ **Afacanlaşmak** dönşl. f. Yaramaz, ele avuca sığmaz, söz dinlemez hale gelmek [çocuklar için]: *Bizim oğlan son günlerde pek afacanlaştı, baş edemez olduk.*

◆ **Afacanlık** i. Yaramazlık ,haşarılık: *Bu afacanlığı yapan hemen oradan tüymelidir.* (Şevket Arı). [M]

AFAK sıf. (*a* bulzl. eki, ve yun. *phakos,* mercek'ten fr. *aphake*). Tıp. Billûr cismi olmayan göze denir. (L)

ÂFAK çoğl. i. (ar. *ufk,* gök ile yerin birleşmiş göründüğü yer'den *āfāk*). Ufuklar: *Sarmış yine âfâkını bir dûd-ı muannid* (Tevfik Fikret). ‖ Kenar, sınır, etraf, çevre: *Garbın âfâkını sarmışsa çelik zırhlı duvar* (Mehmed Âkif). ‖ *Teşm. yol.* İnsan dışında gözle görülen bütün varlık âlemi, dünya: *Anka gibi tutarsa da âfâkı nâmımız / Zevki kederde mihneti râhatte görmüşüz* (Şeyh Galib).

— DEY. *Şöhreti âfakı tutmak,* iyi veya kötü şöhreti yayılmak, herkes tarafından bilinir, tanınır hale gelmek: *Daha şimdiden torunumuz olacak yumurcakların şöhreti âfakı tuttu* (Y. K. Karaosmanoğlu).

◆ **Âfakgir** sıf. *Esk.* Ufukları tutmuş, âleme yayılmış. (M)

AFAKAN veya **HAFAKAN** i. (ar. *hafakān,* yürek çarpıntısı). Yürek oynaması, sıkıntı, fenalık. [Daha çok çoğul halinde kullanılır.]

— ÇEŞ. DEY. *Afakanı kalkmak:* çarpıntısı tutmak, yüreği oynamak: *Aman afakanlarım kalktı, biraz lokman ruhu...* ‖ *Afakanlar basmak* (*boğmak*), sıkılmak, bunalmak: *Aman yeter artık, afakanlar bastı beni.* (M)

AFAKİ i. (fr. *aphakie*). Tıp. Billûr cismin yokluğu; doğuştan veya sonradan olabilir. (L)

ÂFAKÎ sıf. ve i. (ar.*āfāk,* ufuklar'dan *āfākī*). Belirli bir konu veya maksattan uzak, rastgele, dereden tepeden [sohbet, söz]: *Biraz âfakî sohbetten sonra oradan kalktık* (Ahmed Rasim). ‖ Nesnel, objektif (fr. objectif): *Bizde nesnel eleştirme, âfakî tenkit yok* (N. Ataç). ‖ Dışa dönük karakterde [insan]: *Bilmem nedir enfüsî, nedir âfakî?* (Yahya Kemal). ‖ *Esk.* Mekke'ye yalnız hac için giden, Mekke'de devamlı oturmayan kimse, yabancı.

— Huk. *Âfakî hukuk.* Bk. OBJEKTİF HUKUK.

◆ **Âfakîlik** i. Bk. NESNELLİK (fr. objectivité). Esk. *Âfakîyet.*

◆ **Âfakiye** i. Bk. NESNELCİLİK (fr. objectivisme). [M]

AFAL AFAL zf. Şaşkın şaşkın, bön bön: *Afal afal bakıyordu.* (Bk. AVAL.) [M]

AFALLAMAK geçz. f. Şaşırıp kalmak, sersemlemek: *O yaman darbeyi yiyince de afalladılar* (Yahya Kemal). «*Tashihine siz mi bakacaksınız?*» *dedikleri zaman bir daha afalladım.* (Y. Z. Ortaç).

◆ **Afallaşmak** dönşl. f. [Afallamak fiilinin mânâsını daha kuvvetle ifade eder].

◆ **Afallatmak** veya **Afallaştırmak** ettrg. f. Şaşırtmak, sersemletmek. (M)

AFALU BU-RUMMEL, Cezayir'de, Bicâye (Bougie) yakınında mağara. 1928'de C. Arambourg, İspanya-Mağrıp devrine ait iskeletleri burada buldu; kalıntılar, *Mechta el-Arbi* denilen tipe uymakta ve Avrupa Yukarı Paleolitik devrinin Cro-Magnon ırkına yaklaşmaktadır. (L)

AFANASİYEVO, S.S.C.B.'de (Güney Sibirya) bir köy; Minusinsk'in 100 km. kuzeyindedir. Bölgede görülen ilk bronz çağı adını bu köyden alır (M.Ö. III. binyıl sonu ile II. binyıl ilk yarısı). Göçebelikten yerleşik hayata geçen, dibi sivri çömlekler ile altı düz çanaklar yapan bu avcı ve hayvan yetiştirici Europoid'ler, pek ilkel bir madencilik devri yaşamışlar ise de (bakır ve bronz), araç ve silâhları taş devrinde yapılanların bile yerini tutamayacak kadar basit kalmıştı. Bu kültür, Yenisey ırmağının batısından, Altay dağlarına ve Güney Türkistan'ın dağlık kesimlerine doğru yayıldı. (L)

AFANASYEV (Aleksandr Nikolayeviç), rus bilgini (1826-1871). Rus halk edebiyatı uzmanı. «*Rus Halk Hikâyeleri*» derlemesi (1855-1863) bu sahada basılmış eserlerin en eksiksizidir. (L)

AFANERİT i. (fr. *aphanérite*). Gözle görünür billûrları bulunmayan iç asıllı kayaç. (L)

AFANES i. (yun. *aphanes,* pek bilinmeyen). Miner. Monoklinik sistemde, tabiî bakır hidrat arseniyatı [$Cu_3 AsO_4(OH)_3$]. (L)

AFANİPTERA i. (lat. *aphaniptera*). Zool. Bk. PİRELER.

AFANİSTİKUS i. (lat. *aphanistikus*). Zool. Kınkanatlı, *cole optera* böceklerin *buprestidae* familyasına bağlı bir böcek. (L)

AFANİT i. (fr. *afhanite*). Billûrları göz ile görülmeyen kayaç. (Eskiden bu terim ile yalnız diyozit familyasından, yeknesak koyu yeşil renkli bir kayaç anlaşılırdı.) [L]

AFAR i. Leng. Kuşî dillerinden biri. Habeşistan'da Danakil'ler tarafından konuşulur. (L)

AFARA i. Zır. *Mah.* Harman yerindeki tahılın taş ve toprak ile karışık kalıntısı (Mersin, Malatya v.d.).

◆ **Afaracı** i. Harman yerinde kalacak tahılı toplamakta çalıştırılan kimse (Malatya, Tire).

◆ **Afaralamak** geçl. f. Harmandan sonra kalan tozlu, topraklı, kesmikli taneleri toplamak. ‖ Harman yerini süpürmek (Mersin). [M]

AFAROZ veya **AFOROZ** i. (yun. *aphorizein*). Din. Bir hıristiyanı kilise topluluğu dışında bırakan ve kilise tarafından konulan yasak: *Manastırdan kaçalı, papanın afarozuna uğrayalı on beş yıl oluyor* (H. E. Adıvar).

— DEY. *Afaroz etmek.* Kilise huk. Kilise birliğinden çıkarmak. ‖ *Teşm. yol.* İçinden atmak, dışarda bırakmak: *Aileniz halkı sizi afaroz mu ettiler?* (H. R. Gürpınar).

— ANSİKL. ● *Yahudi aforozu.* Tevrat'ta *aforoz,* büyük bir günah (meselâ sünneti reddetmek, Molek'e çocuk kurban etmek, yortuyu kutlamamak) işlendiği zaman, suçluyu bağlı bulunduğu dinî topluluktan çıkaran hükümdü. Hahamlık mesleği, aforozun birkaç derecesi olduğunu söyler. *Nidui* (küçük aforoz) cezasına uğrayan bir kimse ancak kendi ailesinin üyeleri ve uşaklarıyle ilişkide bulunabilirdi; bütün yas kurallarına uymak zorundaydı. *Herem* (topluluktan çıkarılma) cezasına uğrayan bir kimse hiç bir dindaşıyle münasebet kuramazdı. Büyük reformcu Mendelssohn, XVIII. yy. da topluluktan ihraç yetkisine karşı yıktı. Afaroz edilmiş Yahudilerin en ünlüsü Spinoza'dır.

● *Katolik aforozu.* XII. yy. da Papalık (Coelistunus III) iki türlü *aforoz* bulunduğunu kesinlikle belirtti; XII. yy. da papa Gregorius IX bunlara son şekillerini verdi. *Büyük aforoz,* bu cezaya uğrayanların takdis edilmelerini, kilise âyinlerine katılmalarını, kilisede görev almalarını, katolik mezarlığına gömülmelerini yasaklar. Kilisece adları yayımlanmış aforozlularla münasebet kurmak yasaktır. Cezalandırılan kimseyi sadece takdisten, bazı kazançlardan yoksun bırakan *küçük aforoz* 1869 yılından beri uygulanmamaktadır. Bunlardan başka *latae sententiae aforoz* ile *terendae sententiae aforoz* vardır. Birincisi kilise yasalarında belirtilen hataları işleyenlere verilir. Önemine göre, papalık veya piskoposluk kararına bağlıdır. İkincisi bir yargılamadan sonra verilebilecek bir cezadır. Yüz kızartıcı üyeleri dışarı atarak hıristiyan topluluğunu korumak için baş vurulan aforoz, suçluyu doğru yola getirme maksadını da güder: kesin değildir, pişman olan günahkâr her zaman bağışlanabilir.

● *Protestan aforozu.* Kalvinist ilkelere harfi harfine uyan kiliselerde aforoz hâlâ yürürlüktedir. Sonuçları yurttaşlık alanında de-

Foto. LAROUSSE

ğil, din alanında hissedilir (*cena* âyininden atılma, çocukların dinî eğitiminin vaftiz anne ve babasına bırakılması, evlenme takdisinden mahrumiyet. Günah çıkarma hakkının bir sene için geri alınması, özellikle de suçlunun kilise defterinden silinmesi daha çok uygulanan cezalardır, fakat bazen kilisenin bölünmesine yol açmaktadır.

◆ **Afarozlu** sıf. ve i. Hakkında aforoz kararı verilmiş olan kimse.

— ANSİKL. İlâhiy. *Afarozlu*'lar ikiye ayrılır: Çok az rastlanan ve *vitandi* denilen aforozlular, yani kendileriyle görüşülmesi yasak edilenler ve *tolerati* denilen, yani Hıristiyanların görüşebilecekleri aforozlular. (LM)

AFAZİ (*a* bulzl. eki ve yun. *phasis*, kelime'den fr. *aphasie*). İnsanların birbiri ile anlaşmalarına yarayan yazılı veya sözlü işaret ve sesleri (alıcı ve verici organların sağlamlığına, zekânın yerinde olmasına rağmen) anlama ve kullanma melekesinin kaybolması.

— ANSİKL. Klasik olarak *afazi* «insanın benzerleri ile fikir alış verişinde bulunmasına yarayan işaretleri akılda tutma gücünün kaybıdır» (Déjerine). Bugünkü anlayışa göre, afazi çok daha yaygın bir bozukluktur; insanın sadece benzerleriyle alış verişini sağlayan bir araç olarak değil, düşünce oluşumunun dayanağı olarak da ele alınan konuşmanın, az veya çok kaybolmasıdır. Özellikle, mücerret, sembolik düşüncede, konuyu bütünüyle, tüm olarak anlamak ve kavramak kabiliyetinde beliren bir aksaklıktır.

Afazinin iki büyük şekli vardır: *Wernicke afazisi* (bunda telaffuz bozukluğu yoktur) ve *Broca afazisi* (bir anatri*nin eklendiği Wernicke afazisi). *Aleksi, agrafi, amnezik afazi, nominal, sintaktik, semantik* gibi değişik tipte ayırımlı afaziler, sadece semiolojinin birer bölümünü teşkil eder, sendromun birliğini değiştirmez. Afazi (sağ elle yazanlarda) beynin sol yarısındaki bir bozukluktan ileri gelir ve çok zaman bir sağ hemipleji ile beraber görünür. Bu bozukluk Wernicke afazisinde *Girus angularis*'te arkada, Broca afazisinde daha öndedir. Yeniden eğitim ile birçok afazi iyileşebilir.

◆ **Afazik** sıf. (fr. *aphasique*). Nöroloji. Afazi ile ilgili. ‖ Sıf. ve i. Afaziye tutulmuş. (L)

AFEK veya **APHEQ**. Esk. coğ. Filistin'de Efraim topraklarında, *Kenan* şehri. Herodes devrinde buraya *Antipatris* (Herodes'in babasının küçük adı) deniliyordu. Tabariyye gölünün doğusunda bir kasaba: Kral Ahab burada Şam kralı Benhadad'ı yendi (M.Ö. 857). [L]

AFEKT i. (fr. *affect*). Psikol. İlk duyum sarsıntısı: *temel afektler*. (L)

AFELANRA i. Bot. Acanthacea familyasına bağlı bir bitki. (M)

AFELİ i. (yun. *apo*, uzak ve *helios*, güneş'ten fr. *aphélie*). Bir gezegenin veya bir komet'in yörüngesinde, güneşten en uzak olan nokta. (*Günöte*; tersi: *periheli**, *günberi*.)

— ANSİKL. Gezegenler veya kometler, uzayda, odaklarından birinde güneşin bulunduğu eliptik yörüngeler çizerler. Güneşten en uzak nokta, incelenen gök cisminin *afeli*'sidir; güneşe en yakın yörünge noktası ise *periheli*'sidir. Yer, afelisine 3 temmuza doğru, perihelisine de 3 ocağa doğru varır. Demek ki, kışa nazaran yazın güneşten daha uzaktadır. (L)

AFELİNUS i. Zool. Zarkanatlılar, *hymenoptero*, takımının chalcidoidea familyasına bağlı bir böcek. (M)

AFEREZ i. (yun. *aphairein, aphairesis*, kaldırmak'tan fr. *aphérèse*). Fonet. Kelime başındaki bir fonemin düşmesi. (L)

ÂFERİDE sıf. (fars. k.). Yaratılmış, yaratık.

◆ **Âferidgâr, âferidegâr, âferidkâr** i. ve sıf. Yaratan, yaratıcı, Tanrı.

◆ **Âferidgârî, âferidegârî** i. Yaratıcılık, Tanrılık. (M)

AFERİN edat. (fars. *âferîn*) Takdir edatı: «*Aferin oğlum!*» *dedim, vallahi aferin!*» (S. F. Abasıyanık). *Ebnâ-yı dehr her hünere aferin verir,/ Yâ Rab, bu aferin ne tükenmez hazinedir* (Nabi). [M]

ÂFERİN i. (fars. *âferîn; âferîden*, yaratmak, halk ve ibda etmek'ten emir kökü). Osmanlıca'da birleşik sıfatlar teşkilinde kullanılır: *Can-âferin*, can yaratan,

AFGANİSTAN haritası

Tanrı. *Cihan-âferin*, cihan yaratan. Tanrı.

◆ **Âferide** i. ve sıf. Yaratılmış, mahlûk: *Hubub eder gibi reftarınız ne hâlettir / Aceb nesim-i seherden mi âferidesiniz* (Abdülhak Hâmid). ‖ *Cân-ı âferide*, mahlûk: *Yokmuş gibi cân-ı âferide* (Recaizade Ekrem). ‖ *Ferd-i âferide*, hiç bir kimse.

◆ **Âferidkâr** veya **âferidekâr** i. ve sıf. Yaratıcı, Tanrı.

◆ **Âferinende** i. ve sıf. Yaratıcı, yaratan, Tanrı.

◆ **Âferiniş** i. Yaratılış, hilkat, fıtrat, tekvin, âdem ve âlemin yaratılışı: *Zulme düşerdi nur-i biniş / Aram bulurdu aferiniş* (Fuzuli). [M]

ÂFET i. (ar. *âfet*). Büyük felâket: *Çoğu zaman, yerde ve gökte bazı âfetlerin oluşundan önce havada bir takım gizli, fakat tehdit edici alâmetler belirir* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Türk İstanbul bu âfetlerden sonra, kaç defa, bir daha dirilmiş...* (Yahya Kemal). ‖ — *Mec.* Musibet, belâ: *Bu adam, sarayın içinde herkes için bir belâ, bir âfettir* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Selçuklu devletinin kapısında bir büyük âfet belirmişti: Moğollar* (Nezihe Araz). ‖ Olağanüstü güzel kadın: *Bir rahmi yok mürüvveti yok bî-aman imiş / Billâhi böyle bilmez idim ben o âfeti* (Şeyh Galib). *Diyorlar ki bu* [...] *büyüdükçe bir âfet olacak* (Ahmed Rasim). *Gül yüzlü bir âfetti ki her bûsesi lâle* (Yahya Kemal). ‖ Kadın adı.

— ÇEŞ. DEY. *Âfet-i can*, insana âfet gibi tesir eden güzel kadın: *Ey âfet-i can, kanıma girme elemim var* (şarkı). *Âfet-i can dediler gamze-i cellâdın için* (Nedim). ‖ *Âfet-i devran*, bir devri âfet gibi saran güzel kadın: *Sen git gide bir âfet-i devran olacaksın* (Nedim). ‖ *Tabiî âfetler*, önlenmesi insan elinde olmayan, tabiat kuvvetlerinin yarattığı (sel, dolu, deprem gibi) felâketler, büyük kazalar.

— Jeol. *Âfet teorisi*. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Afet teorisi* (katastrofizm; fr. *catastrophisme*), yeryüzünde meydana gelen bütün değişmeleri ve bu arada, birbirini takip eden devirlerde çeşitli hayvan topluluklarının (favna) uğradığı değişmeleri, âfet niteliğindeki olaylarla açıklamak isteyen teori.

Dağ sıralarının yükselmesi gibi, kavranılması kolay olmayan büyük çaplı olaylar uzun zaman «tabiî âfet» olarak değerlendirilmişti. Bugün, depremler, volkan püskürmeleri ve su taşkınları dışında, bütün jeoloji olaylarının «ağır gidişli» olduğu bilinmektedir.

◆ **Âfât** çoğl. i. *Esk.* Âfetler: *Zavallı Münire, sevgili evlâdı ile gelini arasına böyle nâzenin-i cemal koymakla tevellüt edebilecek âfâtı hatırına, hayaline bile getirdiği yok* (Nabizade Nâzım).

— ÇEŞ. DEY. *Âfât-ı arziyye*, deprem, yangın, toprak kayması gibi yeryüzü âfetleri. ‖ *Âfât-ı semaviyye*, şimşek, yıldırım, tufan gibi gökyüzü âfetleri.

◆ **Âfetzede** bļş. sıf. *Esk.* Âfete uğramış: *Canlarını kurtaran âfetzedeler başka bölgelere taşınıyor. Mec.* Manen felâkete, belâya uğramak: *Âfetzede dil-hasta gönül-hûn imişim ben* (şarkı).

◆ **Âfetzedegân** çoğl. bļş. sıf. Felâket ve belâya uğramış kimseler. (M)

AFFETMEK geçl. f. Suç, kusur, kabahat, hata veya günahı bağışlamak: *Git kızım, efendinin eteğini öp de haline acısın, kusurunu affetsin* (Namık Kemal). [*Eskid.* Affetmek anlamında *affeylemek* de denirdi]: *Beni affeylemeğe fazl-ı ilâhisi yeter* (Şinasi). *Affeyle eğer şuh-i cihan varsa günahım* (şarkı). ‖ Mazur görmek, müsamaha ile karşılamak: *Osmanlı tebaasının vahdetini bozmak vesvesesiyle müslüman cemaat teşkilâtını ihmal etmek, affedilmez bir saffet olur* (Yahya Kemal). *Senin o affetmez kanunlarından hiçbir korku duymasam* (Peyami Safa). ‖ Dahil etmemek, müstesna tutmak: *Onlar çalışacak, seni yalnız bugünlük affediyorum*. ‖ Bir işten veya vazifeden çıkarmak, azletmek: *Kore savaşı sırasında Eisenhower, aralarındaki anlaşmazlık sebebiyle Mc Arthur'u başkumandanlıktan affetmişti*.

— ÇEŞ. DEY. *Affedersiniz!* (*Af buyrun!*), birinin sözünü keserken, karşısındakinden farklı bir fikir söylerken, muhatabına bir rahatsızlık vereceği zaman v.b. hallerde kullanılan nezaket sözü: *Yeriniz elverişli, af buyrun, hani bazen gelip giden olur tabiî* (B. Necatigil). *Affedersiniz ama, Büyükada'da da eşeğe binilir*. ‖ *Affetmişsin sen onu!*, hiç de öyle değil, yanılıyorsun, anlamında kullanılır: *Affetmişsin sen onu, kim demiş bedava diye*.

◆ **Affetmemek** olmz. f. Karşısındakinin hatasından, zaafından doğacak fırsatları ka-

AFGANİSTAN armasi

bir afganlı

Foto. Holmes- Camera-Press (LAROUSSE)

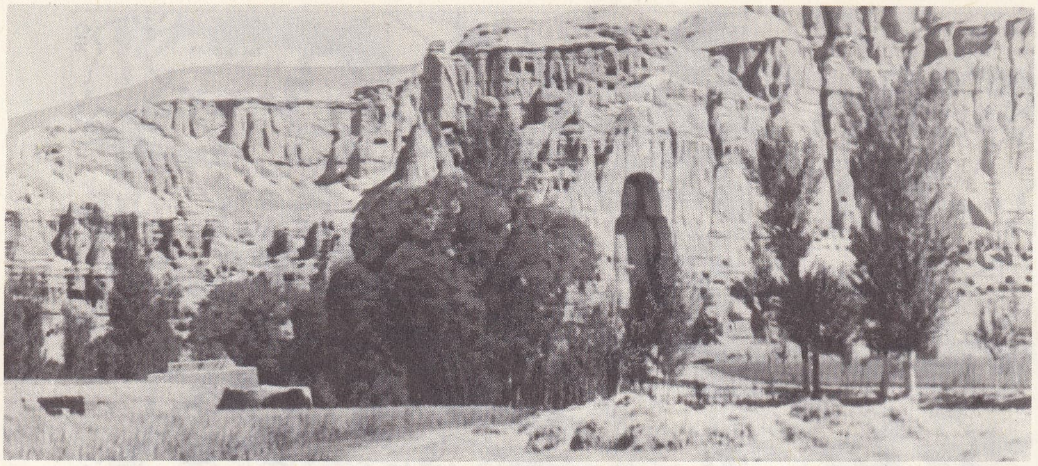

AFGANİSTAN Bâmiyan vâdisinde 53 metre boyunda yontulmuş büyük Buddha heykelini saklayan yarlar (diğer fotoğraflar ve harita, 101. sayfada)

pişmiş topraktan iki polikrom heykel (VII. yy.) Guimet müzesi, Fransa

çırmamak, ona acımadan değerlendirmek: *Çok iyi futbolcudur, rakibinin en küçük dalgınlığını bile affetmez.*

◆ **Affetmez** sıf. Müsamaha etmez. *Teşm. yol.* Öldürücü: *Kanser, yakın zamana kadar affetmez bir hastalıktı.* (M)

AFFETTUOSO zf. (ital. k.). Müzik terimi; bir parçanın şefkat ve tatlılıkla çalınacağını belirtir. (L)

AFFİDAVİTA, i. (*O teminat verdi* anlamında lat. k.). Bazı menkul kıymetler hamiline, özellikle yabancılara, devlet kira senetleriyle birlikte teslim edilen, ve onların, bu senetler veya kuponlarından alınan vergilerden tamamen veya kısmen muaf olmalarını sağlayan belge.

— ANSİKL. Bu usulün amacı, bu senetleri millî vergiden muaf tutmak suretiyle, bunların yabancı ülkelere satışını kolaylaştırmaktır; böylece gerçekte, ikraz haddi indirilmiş olur. Bu uygulama şekli, dışarda, rantın rayicini yüksek bir seviyede devam ettirmek ve buna baş vuran devlete kredi sağlamak imkânlarını verir. Bununla birlikte bazı ülkelerde, malî piyasaların devlet tarafından kontrolu ve istikrazların millî piyasada plasmanında karşılaşılan güçlükler, eskiden *affidavita* ile sağlanan menfaatlerin, bütün hâmillere otomatik şekilde tanınmasına yol açmıştır. (L)

AFFİN sıf. (fr. *affine*). Mat. *Affin* veya *lineer geometri*, şekillerin lineer denilen noktası noktasına uygunluklar ile değişmeyen özelliklerini, yani birinci dereceden dönüştürümleri (transformasyon) inceleyen geometri; bu dönüştürümler paralellik ve doğrululuk özelliklerini muhafaza ederler. ‖ *Affin dönüştürüm*, birinci dereceden bir ifade ile koordinatların transformasyonu. (L)

AFFREVİLLE. Bk. EL-HEMİS.

AFFUZİYON i. (lat. *affusio* > *affundere*, dökmek'ten fr. *affusion*). Tıp. Vücudun herhangi bir yerine soğuk veya sıcak su dökerek yapılan tedavi. (L)

AFGAN sıf. ve i. Afganistan ile ilgili; Afganistan'lı veya orada yerleşmiş olan [kimse]: *Afgan ahalisi. Afgan dili.* (L)

AFGANCA. Bk. PEŞTU.

AFGANİSTAN, Orta Asya'da devlet. Kuzeyde, Sovyet cumhuriyetlerinden Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan ile, doğuda kısa bir mesafede Çin Türkistanı, Keşmir ve Pakistan ile, güneyde yine Pakistan ile, batıda İran ile sınırlıdır; 650 000 km²; 15,9 milyon nüf. Başkent, Kâbil (450 000 nüf.).

COĞRAFYA

Afganistan, üzerinde sıra dağlar bulunan ve sık sık depremlerle sarsılan yaylalardan meydana gelir. Bu sıra dağların en önemlisi, 1 300 km. boyunca memleketi batıdan doğuya böler, Sefid Kûh (Band-i Bavan, 3 500 m.), Kûh-i Baba ve Hindukuş (Tirakmir, 7 680 m.) dağlarını içine alır. Bu sıra dağlar 6 000 m. yükseklikte, Bedehşan yöresinde, Pamir yüksek yaylasına erişir; Bedehşan, Afganistan'ın S.S.C.B ile paylaştığı, içine girilmesi zor bir bölgedir. Bu dağlardan başka, güneyde Sefid Kûh (4 733 m) ve Süleyman dağları, kuzeyde de Bend-i Türkistan dağları bulunur. Bununla beraber ovalar da vardır: S.S.C.B. ile sınır teşkil eden Amuderya boyunca 500 km. uzanan Türkistan kesimi; İndus'un bir kolu olan Kâbil suyu vâdisi; batıda, İran'a yönelmiş olan Heri Rûd havzasıyle, tuzlu veya kumlu çöllerden ve steplerden geçtikten sonra Seistan'da Hamun bataklık çukuruna varan Hilmand suyu havzası. Dağlarla çevrili olan bu çukur arazi, ülkenin ikliminde kıta tesirini artırır: gece ile gündüz arasında ısı farkları büyüktür. Kış, ulaşımı durduracak kadar şiddetli geçer; yaz mevsiminde, üç aydan fazla bir zaman, ısı gölgede ortalama 45°yi aşar. Mevsimine göre yakıcı veya dondurucu, ama daima kurutucu olan rüzgârlar, yaylaları siler süpürür: Herat ile Seistan arasında, hazirandan eylüle kadar yüz yirmi gün esen şiddetli rüzgâr, kum fırtınaları koparır ve kervanları yıkırtür. Ülkenin sadece onda birini kaplayan devamlı ekim alanları, fazla kuraklık yüzünden genişleyememektedir. Bununla beraber tarım sahası 3 000 m. ye kadar çıkabilir ve halkın yüzde 90'ı tarım ile geçinir. Pek basit olan tarım araçları (karasapan) verimin artmasını önler; ancak sayılı bazı vâdilerde, ısı, lös topraklarının verimliliği, kanallar ve yeraltı su yolları (*kâriz*) ile yapılan sulama işleri, yoğun ve çeşitli bir tarıma imkân verir : arpa, buğday, darı, nohut ve mercimek tarlaları pirinç tarlalarıyle; soğan, biber, domates, kavun, karpuz ve şekerkamışı tarlalarına bitişik bağlar ve bahçeler, hattâ badem, incir, ceviz, dut v.b. gibi mutedil iklim meyva ağaçlıkları ile yanyanadır. Son onyıllar içinde, Türkistan kesiminde pamuk ve şeker pancarı ekimi çok ilerledi. Ekilmemiş geniş topraklar üzerinde at, keçi, deve ve özellikle yünü meşhur, iri kuyruklu karakul koyunu yetiştiren göçebe aşiretler dolaşır. Kuzulardan astragan derisi alınır.

Afganistan'ın, medeniyetlerle çeşitli temaslara imkân veren merkezî durumu yüzünden, bugünkü halkı da soy bakımından çeşitlenmiştir. Memleketin nüfusunda 9 milyon Afganlı ve 4,5 milyon Tacik başta gelir: bunlar memleketin en eski sakinleri olan, yerleşmiş çiftçilerdir. Kâfirîler ve Dardîler ikinci bir grup teşkil eder (1 milyon kişi). Halkın geri kalan önemli bir kısmı; türk asıllı Özbek, Türkmen, Kırgız ve Hazarîlerden meydana gelir; bunlar dışında az çok Moğol vasfı taşıyan göçebelere de rastlanır; azınlıklar Farsça ve Türkçe konuşurlar ve sünnî olan Afganlıların aksine şiîdirler.

Eskiden beri milletlerin buluştuğu bir yer ve Asya'dan geçen kervanların yol kavşağı olan Afganistan, büyük deniz yollarının açılışından beri sapa bir ülke haline geldi. Rus genişleme sahası ile, eskiden ingiliz tesirine tabi bölgelerin sınırında bulunması, bağımsızlığını korumasına imkân verdi. Bugün de dünyanın, geleneğe en bağlı ülkelerinden biridir. Sosyal yapı bakımından hâlâ Ortaçağ seviyesindedir ve kaynaklarını değerlendirme bakımından çok geridir: kuzey kesimindeki petrol, Haybak'taki kömür, Hindukuş'un Kurband vâdisindeki demir madenleri işletilmemektedir. Bununla beraber, Kâbil'in doğusundaki Cağdalak geçidinde, üstün vasıflı yakut çıkar. Son yıllarda çeşitli iktisadî kalkınma planları hazırlandı; amerikan ve sovyet teşebbüsleri de uygulamaya katıldılar. Bazı ulaştırma hizmetlerinin gelişmesi, Türkistan ovalarında tarım sanayiinin ve fabrikaların kurulması (besin ve dokuma maddeleri), Afgan hükûmetinin gayretlerini gösterir. Ama bugün de geçim imkânları sağlayan asıl maddeler, eskiden olduğu gibi, el tezgâhlarında dokunmuş halılar ve yünlüler, pamuk, astragan ve kurutulmuş meyvelerdir. Demiryolu olmadığından, iç ulaşımı kervanlar sağlar. Kamyonlar, Pakistan'a giden Kâbil-Kandahar-Şaman, Kâbil-Peşaver yollarında ve Herat üzerinden İran'a uzanan şoselerde, kervanlarla rekabet eder. Pakistan ile bazen güçlükler yaratan siyasî münasebetler, bu memleket ile olan ticareti ve Karaşi limanının transit olarak kullanılması imkânını baltalamaktadır; buna karşılık Afganistan'a, S.S.C.B.'nin tesirlerinin girmesini kolaylaştırır. Yollar ve fabrikalar inşa etmek üzere, sovyet teknisyenleri çağrılmıştır; karma bir Rus-Afgan ticaret şirketi, memlekette çeşitli ticarî işler görmektedir.

TARİH ÖNCESİ

1964'de, Ghar-i-Mar yakınındaki Yılan mağarasında, M.Ö. 6700 yıllarına ait olduğu tespit edilen, kömürleşmiş tahıl kalıntıları bulunmuştur. Bu tarih, Anadolu'da zıraatın başlangıcı olarak kabul edilen tarihe uymaktadır. Böylece Afganistan'ın, tarih öncesinde zıraate ilk başlamış bölgelerden biri olduğu ispat edilmiş oluyor.

TARİH

Dünyanın büyük yollarından biri üzerinde bulunan Afganistan, eski çağdan beri, fütuhatçı orduların geçtiği bir yer oldu. Bu ülke, Keyhüsrev'in ve Dârâ'nın satrapları tarafından işgal edildi, sonra da Büyük İskender buradan geçti. İskender'in kış mevsiminde Hindukuş'un en sarp geçitlerini aşarak Sogdi ülkesi kuzeyine kadar ulaştırdığı sefer, eşine rastlanmamış siyasî ve askerî bir hâdise teşkil etti. Ondan sonra Baktra'da (bugünkü Belh) kurulan bir Yunan-Baktriyan sülâlesi, M.Ö. 250'den M.S. 50'ye kadar memleketi idare etti. Böylece, çok evvelden iranlaşmış olan Afganistan, İslâmiyetten önce de biri yunan, öteki hint olmak üzere iki tesir altında kaldı. M.Ö. 129'dan M.S. 480'e kadar, kuzeyden gelen Sakalar (İskitler) ve Kuşanlar, hintlileştiler ve Tuharî adıyle tanınan, orijinal bir medeniyet kurdular. Bu medeniyet, Afganistan'dan Sogd ve Serind (Doğu Türkistan) ülkelerine kadar yayıldı. Bunun kalıntılarını fransız ilim adamları keşfederek incelediler. 480'e doğru Afganistan, Eftalit Hun'ları ile Sasanîler arasında bölüşülüşü; nihayet XI. yy. ın ilk yarısında İslâmlığı kabul etti. O devirden beri Afganistan, sapa kalmış bir müslüman devleti hayatı yaşadı, sünnî mezhebi daima canlı kaldı. İktidar, derebeyi sülâleleri arasında mücadele konusu oldu. Hâkimiyetleri 1747'de başlayan Dürrânîler (son sülâle), XIX. yy. da İngiltere ile birçok defalar anlaşmazlığa düştü. Afganistan'da Rusların ilerlemesinden kuşkulanan ve Hindistan'ı kuzeybatıda sağlam bir hudutla korumak isteyen İngilizler, Afganistan'ı işgal etmeğe teşebbüs ettiler ve birkaç defa yenilgiye uğradılar: 1842'de Kâbil'deki yenilgi ve 1879'da, Lord Roberts'in yerleştirdiği ingiliz misyonunun toptan imha edilişi gibi. Fakat, 1880'de Gandamak antlaşması ile, İndus ırmağının kolu olan Kâbil suyu boğazlarını ele ettiler. Rusların da ilerlemesi üzerine, iki rakip temasa geldi; silâhlı bir çatışmayı önlemek için, Ruslar ve İngilizler 1885 antlaşması ile Afganistan'da nüfuz bölgeleri meydana getirdiler. 1907'de İngilizlerin âdeta bir himaye kurdukları memlekete Ruslar, her türlü müdahaleden vaz geçtiler. 1919 Şubatında, Birinci Dünya savaşı sırasında, İngilizler yararına iyi niyetli bir tarafsızlık uygulamış olan emîr Habibullah'ın öldürülmesi, uzlaştırıcı bir antlaşma ile Afgan bağımsızlığının İngilizler tarafından tanınması ile biten, üçüncü bir İngiliz-Afgan savaşına sebep oldu. (Rawalpindi antlaşması, ağustos 1919). 1921'den sonra İngiltere, elde ettiği hakların başlıcalarından vaz geçti; böylece bağımsızlığına kavuşan Afganistan'da emîr Emanullah, 1926'da kral ilân edildi. Bazılarınca lüzumundan fazla radikal reformcu tanınan Emanullah Han'ın yerine, 1929'da başarılı bir politikacı olan amcası Nâdir

Foto. Ella Maillart (LAROUSSE)

A F İ Ş

bilinen en eski **afiş** (1454)
el yazması

bir tiyatro **afiş**'i (1779)

Cappiello'nun en ünlü **afiş**'i (1909)

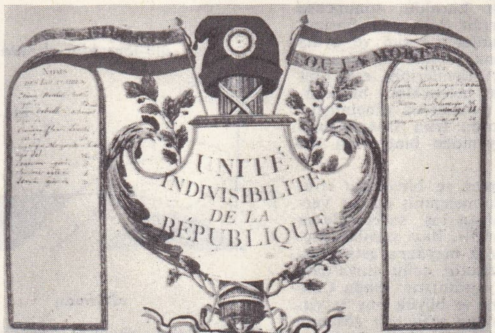

Paris'te bir binanın kapısına asılan ve o binada oturanları gösteren **afiş**

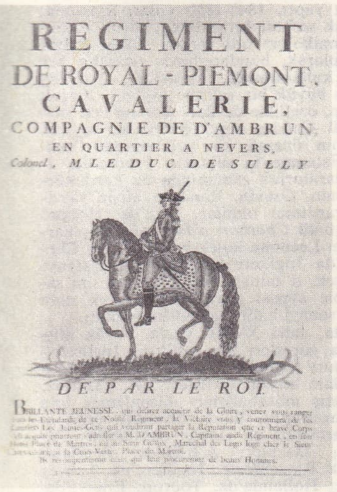

askerî bir **afiş**
(1789, Fransa)

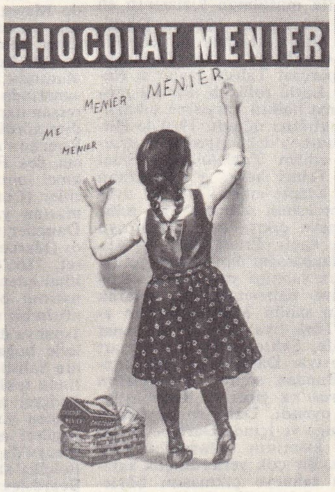

Firmin Bouisset'nin çok sevilen bir **afiş**'i (XX. yy. başı)

Abel Faivre'in millî savunma istikrazları için **afiş**'i (1917)

Charles Loupot'nun, Dransy tarafından bir şarap markası için çizilen «Nectar» temini işleyen **afiş**'i (1954)

Şah geçti; Nâdir Şah 1933'te öldürülünce yerini oğlu Muhammed Zahir aldı.

Afgan halkı daima inanmış müslüman ve milliyetçi kaldı; memlekete, İslâmiyetten başka bir din sızamadı. 1930 Anayasasına rağmen, kral ailesi iktidarı elinden bırakmadı; o kadar ki, Başbakanlık makamı 1925'ten itibaren Nâdir Şah'ın kardeşleri olan, Muhammed Haşim Han (1946'ya kadar) ile Şah Mahmud tarafından işgal edildi.

1953'te başbakanlığa getirilen Serdar Muhammed Dâ'ut 1963 martında şah tarafından görevinden alındı ve başbakanlığa Muhammet Yusuf getirildi. Muhammet Yusuf'un kurduğu geçici hükümet, büyük Kurucu meclisin, 1930 Anayasasını değiştiren yeni Anayasa tasarısını kanunlaştırmak ve tatbik etmekle görevlendirilmişti. Ertesi yılın 1 ekiminde yürürlüğe giren yeni Anayasa Afganistan'a demokrat bir idare sistemi getirdi. Teşriî selâhiyet iki meclis arasında paylaşıldı: Millet meclisi, Âyan meclisi. Millet meclisi, halk tarafından dört yıl için seçilen milletvekillerinden kurulmuştur. Âyan meclisinin üçte biri şah tarafından, beş yıllık bir süre için tayin edilmekte, ikinci üçte bir mahallî idareler tarafından seçilmektedir ve üçüncü üçte bir ise halk tarafından, tek dereceli seçimle, üç yıllık bir süre için seçilir. İcra kuvveti, Bakanlar kuruluna aittir, bakanlar parlamento dışından da seçilebilir. Hükûmet, nazarî olarak Millet meclisi önünde sorumludur. Millet meclisi hükûmeti murakabe eder, kanunları ve bütçeyi kabul eder ve şartlar varsa hükûmeti devirir. Fakat gerçekte, memleketin sosyal yapısı ve geleneklerı sonucu olarak, hükûmet Anayasa'nın gerektirdiğinden çok daha kuvvetli, hattâ dokunulmaz olmuştur. 1965 seçimleri Meclislere sadece aşiret reislerini göndermiştir. Seçimlerinden hemen sonra Muhammet Hâşim tarafından kurulan yeni hükûmet, parlamanter bir karakter almış; yeni başbakan, şahın reformcu prensiplerini benimsemiştir.

Dış siyaset: Afganistan, nüfusunun çoğunluğunu Afganlıların teşkil ettiği Patanistan üzerinde hak iddia eden Pakistan ile çıkan anlaşmazlığı 1963 mayısında imzalanan antlaşma ile halletmiş, Çin ile olan anlaşmazlık, kasım 1963 tarihli bir başka antlaşma ile çözülmüştür. Öte yandan, Afganistan, yeraltı gazları ve kimya maddeleri sanayilerinin geliştirilmesi için S.S.C.B. ile 1964'te bir yardım antlaşması imzalamıştır. Aynı tip bir antlaşma, devleti Amerika Birleşik devletlerine bağlamaktadır. Afganistan 1964'te Colombo Planı'na da girmiş bulunuyor. Afganistan kültürünü geliştirmek için büyük gayretler sarf etti; bu amaçla bir sü-

Jale AFİFE

Foto. Giraudon (LAROUSSE). Res. Sabiha Bozcalı (MEYDAN)

Afiyet gazetesi
Hakkı T. Us kütüphanesi
İstanbul

Jale Afife'nin
resmi (103. sayfada)

re, Türkiye'den gelen öğretmen, hekim ve subaylardan faydalandı.

EĞİTİM

İlk modern okul XX. yüzyıl başında açıldı. Fakat eğitimde gerçek ilerleme 1929'dan sonra başladı. Kızlar için ilk okul, 1933'te Kâbil'de açıldı. Aynı yıl başkentte bir de üniversite kuruldu. Kâbil üniversitesi, hukuk (1939), fen (1942) ve edebiyat (1944) fakültelerinin açılışı ile genişletildi. 1963'te Celâlâbâd'da yeni bir üniversitenin kuruluşuna girişildi. 1964'te öğretim mecburiyeti konuldu, nüfusu 3 000'i geçen her şehir için bir ilkokul açma mecburiyeti kanunlaştı. Bugün Afganistan okullarında öğrenim yapan öğrencilerin sayısı 600 000'i geçmiştir.

● *Dil ve Edebiyat.* Bk. PEŞTU.

GÜZEL SANATLAR

● *Arkeoloji.* Tuharî asıllı Kuşan hanedanının gayreti, Afganistan'da bir budist sanatın gelişmesine yol açtı; bu hanedan zamanında, ve Milâdın ilk yüzyıllarında, Hindistan'ın kuzeybatısındaki Baktrian'da, başlıcaları Hadda, Şotorak, Bamiyan, Kunduz'da bulunan birçok manastır kuruldu; sonuncusu Fundukistan manastırıdır (VII. yy.). Başlangıçta, âbideler ile bunların resim ve oyma süslemeleri yunan, roma, budist tarzındadır: Yunan, Roma ve Part âlemlerinin, eski hint tesiriyle karışan sanat gelenekleri, bu anıtlarda budist gaye ve temalarına yönelmiştir. III. yy. ortasından sonra İran Sasanîlerinin tesiri başlar, sonra yeniden hint tesiri belirir.

Manastırlarda mihraplar ve bir *stupa* etrafında veya yanında kümelenmiş odalar vardır. Çevrede az bulunan taş, sadece duvar kaplamalarında kullanılır. Bazı yapılar, toprak ve kayalar oyularak meydana getirilmiştir (Bamiyan). Heykellerin çoğu stuka'dan, bir kısmı da şistten yapılmıştır: Buda Çâkyamuni'nin klasik tarz ve büyük boy tasvirleri ile, onun hayatından safhaları gösteren küçük boy kabartmalar (Hadda). Vaktiyle kayalara oyulmuş mihrapların duvarları, kubbeler ve sahte kirişli tavan kaplamaları fresklerle süslüydü. Göz alıcı renkleri olan bu resimlerde, bir gelişmenin ve çeşitli özelliklerin ifadesi görülür: bunlar, İran Sasanîlerinin, yunan, budist, hint sanatlarının ve Gubta'nın getirdikleridir.

Çeşitli tesirler altında kalmış olmasına rağmen, Afganistan'da gelişen sanat, kısa zamanda bir özellik kazandı. Bu sanat, budist temalarının ve ikonografyasının aracılığını yaparken, Orta Asya ve Çin'in çağdaş sanatlarına, modelleriyle birlikte kendi eğilimlerini de aşıladı. 1922'den bu yana fransız arkeologları tarafından Afganistan'da önemli kazılar yapıldı. 1964'te Amuderya nehri kıyısında eski bir yunan şehrinin (Ai-Khanoum) kalıntıları bulunmuştur.

● *Musiki.* Afganlıların musikisi hakkında pek az şey bilinir. Türklere has musiki âletleri olan «davul, zurna» eşliğinde oyun havaları çalarlar. Türk ve İran musiki âletlerine, bunların sesini değiştirmek için bir sıra ahenk telleri ilâve ederler (kemençe, dilrüba, sarinda); Anadolu'da olduğu gibi, âşıklar, beyitler okuyarak gezerler ve bütün şenliklere katılırlar. (L)

AFGANLAR veya **AFGANLILAR**, Hint-Afgan kolundan ve akdenizli dolikosefal ırkından bir halk. Bazen asıl Afganlıları Pathan'lardan ayırırlar: fakat aslında bu iki grup Afganistan'da çoğunluğu meydana getiren ve memleketin sınırları dışına da taşan (Pakistan, İran) aynı kavimdendir. Sayısı aşağı yukarı 5 milyonu bulan Afganlılar *peştu** dili konuşurlar. (L)

AFİ i. (yun. k.). Argo. İddia, gösteriş, çalım, caka: *Afisi de var yallah, çuhası da var yallah, iki kaşının arasında elifi de var* (H. R. Gürpınar).

— ÇEŞ. DEY. *Afi kesmek, afi satmak, afi yapmak,* birine karşı gösteriş yapmak, üstünlük taslamak, kabadayılık etmek: *Kızlara afi kesmekten iş yaptığı yok.*

◆ **Afili** sıf. Fiyakalı, afisi olan, afi ile yapılan: *Kutusunu afili bir tavırla omuzuna vurarak yürüdü* (Sabahattin Ali). *...ikide bir kılıfından çıkardığı tabancasını tek elinde afili afili döndürüşler...* (Haldun Taner). [M]

AFİBRİNOJENEMİ i. (fr. *afibrinogénémie*). Kanda fibrinojen eksikliğinden ileri gelen ve pıhtılaşmayı engelleyen hastalık; doğuştan veya sonradan olabilir.

— ANSİKL. *Tam afibrinojenemi* ekseriya doğuştan olur, hastanın kanı hiç pıhtılaşmaz. Doğum hekimliğinde, ölü yumurtanın (özellikle iso-imünizasyondan sonra) uzun süre uterus'ta kalması ve bazı utero-plasenter apopleksi'ler, fibrinojen'i aşırı derecede harap eder ve afibrinojenemi'ye sebep olur. (L)

AFİF sıf. (ar. ʿafif, iffet; kabahat ve günahlardan kaçınmak'tan). Temiz, doğru, dürüst, çekingen: *Fakat nazarımda insan afif bir hayvan idi, iffetsiz insana insan denemezdi* (Cenab Şahabeddin). *Balkan Muharebesine kadar vatanperver ve afif kalan cemiyetin şahsiyeti maneviyesi bilhassa Harbi Umumî senelerinde çirkefe boğuldu* (Süleyman Nazif). ‖ Namuslu, iffetli: *Biliyordunuz, ben gayet afifim* (Ömer Seyfeddin). *Bir afif aile sessizliği var evlerde* (Yahya Kemal). ‖ Erkek adı.

◆ **Afifane** zf. Temiz, namuslu, dikkatli olarak.

◆ **Afife** sıf. Namuslu, temiz, iffet sahibi, saygıdeğer [kadın]. ‖ Kadın adı. (M)

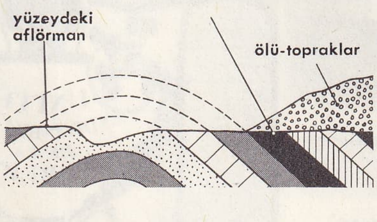

aflörman

AFİFE (Jale), tiyatro sanatkârı (?-İstanbul 1941). Dr. Sait Paşanın torunu, Dârülbedai'ye alınan ilk müslüman kızlarının en kabiliyetli olanı. 10 Kasım 1918'de Dârülbedai'ye girdi ve kızlar arasında ilk defa 500 kuruş aylıkla «mülâzım artist»liğe tayin edildi. İmtihan parçası Tahsin Nahit'in *Rakibe* oyunundaki Leylâ rolü idi. Bir yıl provalara katıldı, ama halkın karşısına çıkarılmadı. Hayal kırıklığına uğradı. 1920'de Hüseyin Suat'ın Kadıköy'deki *Apollon* tiyatrosu*'nda temsil edilen *Yamalar*'daki Emel rolüyle tanındı. İkinci hafta, P. Wolff'tan Reşat Rıdvan'ın adapte ettiği *Tatlı Sır* oyununun birinci perdesinin sonunda «bir müslüman kızı sahneye çıktı» diye, Tiyatroyu polis bastı. Afife kaçtı. Ertesi hafta, İ. Ahmet Nuri'nin Maupassant'dan adapte ettiği *Odalık*'ı oynarken sahneyi yine polisler sardı, Afife, makine dairesinden kaçırılarak Apollon tiyatrosu sahibi Mösyö Sireç'in evine götürüldü. Türk tiyatrosunun bir sanat fedaisi olan Afife, Şehremaneti'nin 8 mart 1921 tarihli yazısıyle Dârülbedai kadrosundan çıkarıldı. Bundan sonra *Burhanettin* (Tepsi) *kumpanyası*'na girdi ve Tepebaşı'nda, Kadıköy'de oynadı. Daha sonra İsmail Faik Bey'in kurduğu ve içinde Dârülbedai sanatçılarının bir kısmının bulunduğu *Yeni Sahne*'de oynadı. Bir çok yerlerde çok sayıda türk kızının sahneye çıkmasını böylece sağlamış oldu. Jale Afife, 24 temmuz'da Bakırköy akıl hastahanesinde öldü. (M)

ÂFİL sıf. (ar. *ufûl*, batmak, kaybolmak, yok olmak'tan *âfil*). *Esk.* Batan, kaybolan, görünmez [olan]: *İbrahim, uful eden güneşe baktı ve «ben âfil olana tapamam» dedi* (Nezihe Araz). [M]

AFİNİTE i. (lat. *affinitas*'tan fr. *affinité*). Mat. Düzlemde noktasal dönüşüm tipi.

— ANSİKL. Mat. *Afinite*, düzlemin her M noktasına, M den verilen bir Δ doğruitusuna çizilen paralel, verilen bir D doğrusunu P de kestiğine göre,

$$\overrightarrow{MM'} = K.\overrightarrow{PM}.$$

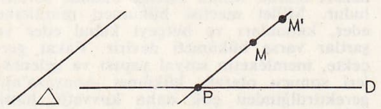

olmak üzere bir M' noktasını eşlik ettirir; D *afinitenin ekseni*, sabit cebirsel K sayısı da *afinitenin oranı*'dır. Eğer Δ doğrusu D ye dikse afiniteye *ortogonal* adı verilir. (L)

AFİŞ, i. (fr. *affiche*), herhangi bir haberi, herkese duyurmak için duvara yapıştırılan el yazması veya basılı kâğıt: *İstasyonda bu afişlerin birinde ölüm kelimesinin muazzam harflerle yazılmış olduğunu gördüm* (H. E. Adıvar).

— ÇEŞ. DEY. *Afiş asmak*, duvarlara afiş yapıştırmak. ‖ *Afişe etmek*, ifşa etmek, açıklamak. ‖ *Afişe olmak*, teşhir edilmek, gizlediği meydana çıkmak. ‖ *Afişte kalmak* [piyesler için], uzun süre başarıyle oyuna devam etmek. ‖ *Afişten inmek*, bir piyesi sahneden kaldırmak.

— ANSİKL. G. santl. Eskiler, Yunanistan'da ve Roma'da olduğu gibi Doğu'da da duvarlara resmî yazılar, hattâ resimli reklâmlar çizerlerdi, ama kâğıt üzerinde ilk resimli afiş Fransa'da, ancak XV. yy. da görülür. Bilinen en eski afiş el yazmasıdır, bağışlayıcı Meryem Ana'nın resmiyle süslüdür ve Notre-Dame de Saint-Flour piskoposluğuna bağlı kiliselerin kapılarında, yardım toplama izniyle ilgilidir (1454, Cantal arşivleri). Daha sonra, günahların bağışlanacağını vaat etmek ve siyasî çekişmeleri hızlandırmak için tipografyaya, tahta gravürüne baş vuruldu: *Viyana Köprüsü* (1500-1550, Bibliothèque Nationale), *François I'in Nişanı* (1527, Cabinet des Estampes), *Korkunç İttifakın Portresi* (1589, ay.y.). XVII. ve XVIII. yy.da, bu din veya propaganda afişlerine tiyatro ve askere çağırma afişleri de eklendi: *Seçme Topluluğun Oyuncuları*, (bilinen en eski tiyatro afişi, 1631, Bibliothèque de l'Arsenal). O çağda sokak ilânları yasak edildiği için çok aranan bu ilk örnekler, ancak dükkân, kilise veya meyhane içlerine asılabiliyordu. 1830 yıllarına doğru ortaya çıkan, çoğu da çocuk kitapları resimleyicisi Horace Castelli'nin eseri olan kitabevi afişleri de dışarıya asılamıyordu. *Gil Blas*'ın (1835, Cabinet des Estampes) afişini Gigoux, Champfleury'nin *Chats* (*Kediler*) [1868, Cabinet des Estampes] adlı kitabının afişini de Manet yaptı. 1845-1850 yılları arasında, afiş asmak serbest bırakılınca, basımcı Rouchon «omnikolor» adı verilen silkme kalıbı tarzını bularak, bundan böyle ticaretin her alanında kullanılmağa başlanacak olan afiş sanatında büyük bir gelişme sağladı. Birçok ressamdan, özellikle de Paul Baudry'den yardım gördü. Çağdaş afişçiliğin babası sayılan Rouchon'un önemli bir koleksiyonu Cabinet des Estampes'ta saklıdır. Fransa'da, İkinci imparatorluk zamanında da karikatürcüler (Cham, Grevin, Randon) afişin yayılmasına yardımcı oldular. 1872'de, Honoré Daumier ünlü *Charbon d'Ivry* afişini çıkardı (Marcel Lecomte koleksiyonu). Jules Cheret, 1866'da İngiltere'den kromolitografyayı ithal ederek, o zamandan bu yana resim sanatının bir aynası durumuna girecek olan afişin bir sanayi haline gelmesini sağladı. İspanya'da, daha XVIII. yy.da, büyük afişlere boğa güreşleri ilân edilirdi. İngiltere'nin Salisbury termal istasyonları için 1840 yılında reklam afişleri astırıldı. XX. yüzyılda, İsviçre, atış müsabakaları düzenlemek için afişten yararlandı. Batılı ülkelerin ünlü afişçileri arasında şu isimler sayılabilir: Almanya'da, Doepler; A.B.D.'de, Penfield; Belçika'da, Rassenfosse; İngiltere'de, Aubrey Beardsley; Hollanda'da, Toorop; Fransa'da, Toulouse-Lautrec, Jacques Villon. Avrupa ve Amerika'da, özellikle 1925 yılından sonra turistik reklamlar için fotoğrafla afişten yararlanıldı. (LM)

AFİTAB veya **ÂFTAB** i. (fars. *âf*, güneş; *tâb*, aydınlık). Esk. Güneş: *Âfitâbın cemâl-i giryânı / Dolaşır hüzn ile hıyabanı* (Hüseyin Sîret). ‖ Güneş ışığı: *Sabaha karşı dönmüş âfitâba muntazır ezhar* (Abdülhak Hâmid). ‖ *Mec.* Güzel, dilber: *Şebnem gibi fütâde-i hâk-i muhabbetiz / Kalmaz bir âfitâb görünce kararımız* (Nabi) ‖ Güzel yüz: *Aç imdi aç nikabını / İyan et âfitâbını* (Recaizade Ekrem). ‖ Şarap.

— ÇEŞ. DEY. *Âfitâb-ı Kureyş, Âfitâb-ı Kureyşî*, Kureyş güneşi, yani Hz. Muhammed: *Âfitâb-ı Kureyş olunca iyan / Zulmet üzre oldu nur-efşan* (Muallim Naci). ‖ *Âfitâb-ıştihâr*, ünlü, namlı. ‖ *Âfitâb-perest*, güneşe tapan. Kaya keleri. (*Mec.* Ay çiçeği). ‖ *Âfitâb-ru*, güneş gibi güzel ve aydınlık yüzlü. ‖ *Âfitâb-süvâr*, sabahları pek erken kalkan. ‖ Kadın adı. (M)

Foto. Müeddep Erkmen (*MEYDAN*)

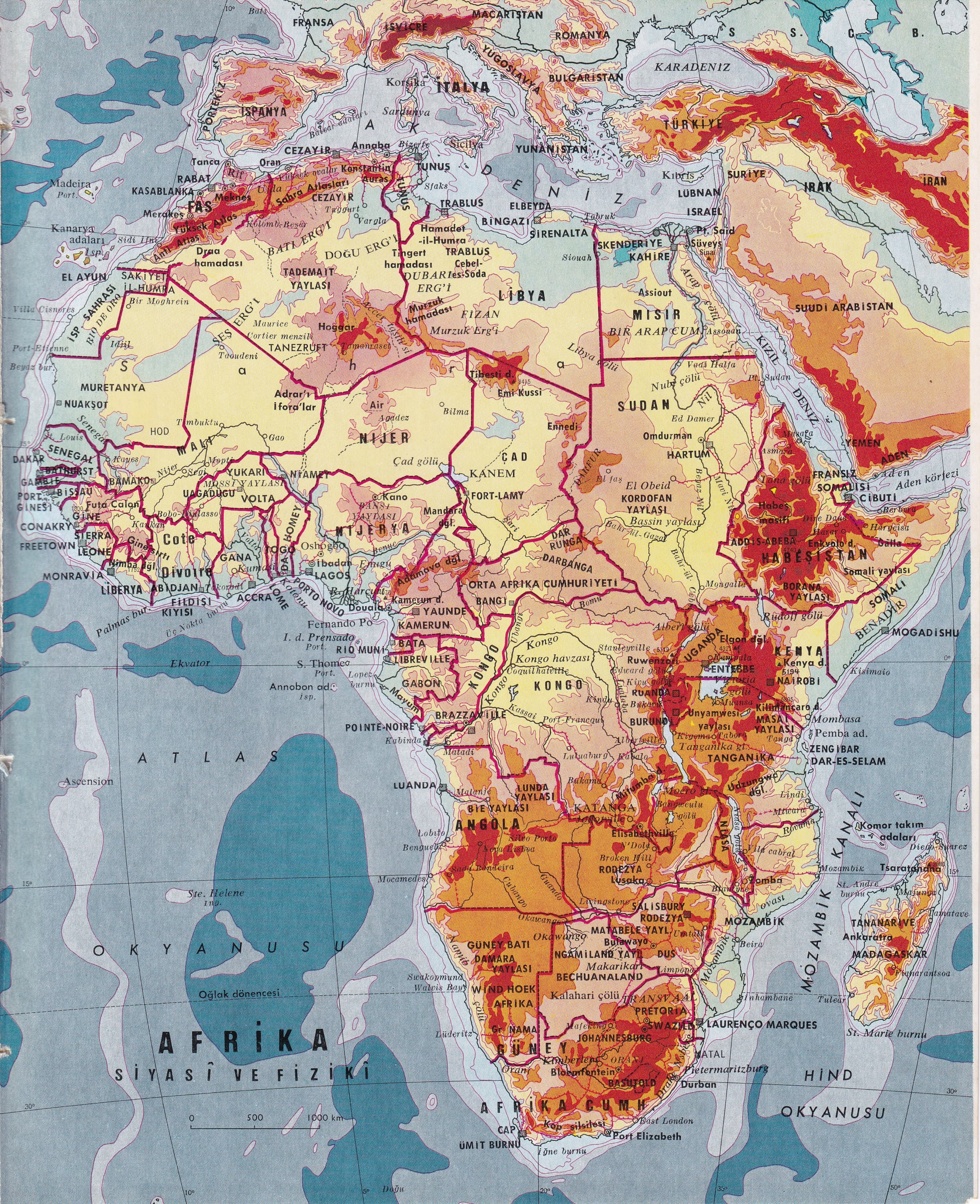
AFRİKA
SİYASÎ VE FİZİKİ
0 500 1000 km
FRANSA
İSVİÇRE
MACARİSTAN
ROMANYA
YUGOSLAVYA
BULGARİSTAN
KARADENİZ
S. S. C. B.
İSPANYA
PORTEKİZ
İTALYA
Korsika
Sardunya
Sicilya
YUNANİSTAN
TÜRKİYE
Kıbrıs
SURİYE
LÜBNAN
İSRAİL
IRAK
İRAN
A K D E N İ Z
CEZAYİR
Annaba
Oran
Tanca
RABAT
KASABLANKA
Madeira
Kanarya adaları
FAS
Meknes
Merakeş
TUNUS
TRABLUS
ELBEYDA
BİNGAZİ
SİRENALTA
İSKENDERİYE
KAHİRE
Pt. Said
Süveyş
Sina
SUUDİ ARABİSTAN
EL AYUN
SAKIYET İL-HUMRA
İSP. SAHRASI
RIO DE ORO
Draa hamadası
BATI ERG'İ
DOĞU ERG'İ
TADEMAIT YAYLASI
Hoggar
TANEZRUFT
Tibesti d.
Emi Kussi
LİBYA
MISIR
BİR ARAP ÇÖLÜ
Libya çölü
Nubi çölü
Nil
KIZIL DENİZ
MURETANYA
NUAKŞOT
Adrar'ı Ifora'lar
Air
Bilma
NİJER
Çad gölü
ÇAD
KANEM
FORT-LAMY
Ennedi
SUDAN
Omdurman
HARTUM
El Obeid
KORDOFAN YAYLASI
YEMEN
ADEN
FRANSIZ SOMALİSİ
CİBUTİ
Aden körfezi
Tana gölü
Habeş masifi
ADDİS-ABEBA
HABEŞİSTAN
Somali yaylası
SOMALİ
MOGADİSHU
DAKAR
SENEGAL
BATHURST
GAMBİA
PORT. GİNESİ
BİSSAU
GİNE
CONAKRY
FREETOWN
SİERRA LEONE
MONRAVİA
LİBERYA
BAMAKO
MALİ
Timbuktu
Gao
NİAMEY
VOLTA
UAGADUGU
YUKARI
Cote Divoire
ABİDJAN
FİLDİŞİ KIYISI
GANA
ACCRA
TOGO
LOME
DAHOMEY
PORTO NOVO
LAGOS
Ibadan
Kano
NİJERYA
Adamava dağl.
Mandara dağl.
Douala
YAUNDE
KAMERUN
Fernando Po
RIO MUNI
LIBREVILLE
GABON
Ekvator
Annobon ad. isp.
ORTA AFRİKA CUMHURİYETİ
BANGİ
KONGO
Kongo havzası
Stanleyville
BRAZZAVİLLE
POİNTE-NOİRE
Kabinda
LEOPOLDVİLLE
UGANDA
KENYA
Kenya d.
NAİROBİ
ENTEBBE
Victoria gölü
Rudolf gölü
RUANDA
BURUNDİ
Kilimancaro d.
MASAİ YAYLASI
Mombasa
Pemba ad.
ZENGİBAR
DAR-ES-SELAM
Tanganika gölü
TANGANİKA
Udzungwa dğl.
LUANDA
ANGOLA
BİE YAYLASI
LUNDA YAYLASI
KATANGA
Elisabethville
Broken Hill
RODEZYA
Lusaka
NİASA
Komor takım adaları
Tsaratanana
TANANARİVE
Ankaratra
MADAGASKAR
MOZAMBİK KANALI
MOZAMBİK
Beira
SALİSBURY
RODEZYA
MATABELE YAYL.
Bulawayo
NGAMİLAND YAYL.
BECHUANALAND
Kalahari çölü
GÜNEY BATI
DAMARA YAYLASI
WİND HOEK
AFRİKA
TRANSVAAL
PRETORİA
JOHANNESBURG
SWAZİLD
LAURENÇO MARQUES
NATAL
Durban
BASUTOLD
GÜNEY
AFRİKA CUMH.
Port Elizabeth
ÜMİT BURNU
CAP
A T L A S
O K Y A N U S U
Ascension
Ste. Helene
Oğlak dönencesi
HİND
OKYANUSU

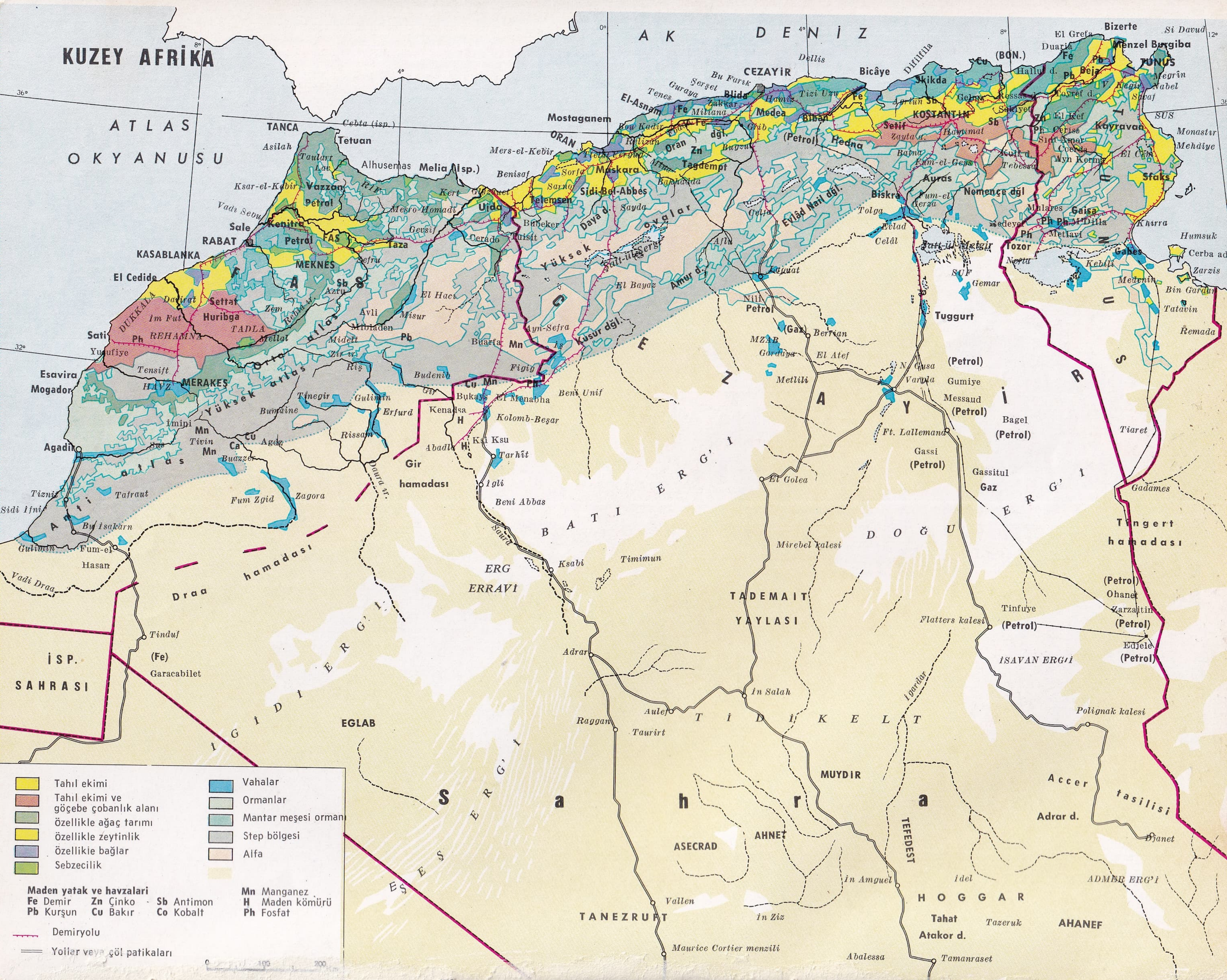

KUZEY AFRİKA
AK DENİZ
ATLAS OKYANUSU
CEZAYİR
TUNUS
FAS
Sahra
BATI ERG'İ
DOĞU ERG'İ
TADEMAIT YAYLASI
HOGGAR
İSP. SAHRASI
Tahıl ekimi
Tahıl ekimi ve göçebe çobanlık alanı
özellikle ağaç tarımı
özellikle zeytinlik
özellikle bağlar
Sebzecilik
Vahalar
Ormanlar
Mantar meşesi ormanı
Step bölgesi
Alfa
Maden yatak ve havzaları
Fe Demir
Pb Kurşun
Zn Çinko
Cu Bakır
Sb Antimon
Co Kobalt
Mn Manganez
H Maden kömürü
Ph Fosfat
Demiryolu
Yollar veya çöl patikaları

ÂFİTABÎ, divan şairi, vaiz (Amasya XV. yy.) Amasya'da valilik yapan Şehzade Ahmed'e intisap etti. Devrinin tanınmış şairlerinden; şiirleri mecmualardadır. (M)

ÂFİTAB KADIN, Selim III'ün kadınefendilerinden (?-İstanbul 1807). Selim III'ün tahttan indirildiği gece öldü, Selimiye'ye gömüldü. (M)

AFİYET i. (ar. *āfiyet*). Sağlık, sıhhat: *Size evvelâ zevcenizin afiyet haberlerini vereyim* (R. H. Karay). ‖ Şifa: *Allah afiyet versin!* (R. N. Güntekin). ‖ Bahtiyarlık, mutluluk: *Allah daha ziyade afiyet versin* (N. Cumalı). — ÇEŞ. DEY. *Afiyet bulmak*, iyileşmek, sağlığını kazanmak: *Kendisi afiyet buldu gitti, ben el'an yatıyorum* (Ahmed Rasim). ‖ *Afiyet olsun!* (*ola!*), yemek yemekte olanlara söylenen yarasın anlamında iyi dilek sözü: *Sizlere afiyet olsun, müsaadenizle ben sofradan kalkıyorum.* ‖ *Afiyet şeker olsun!*, yarasın temenni sözüne, geçmiş olsun, sağlık versin mânalarının da eklenmiş şekli [*Teşm. yol.* «hakkım geçti ama helâl olsun» anlamında da söylenir]. ‖ *Afiyet üzre olmak*, sağlıklı, rahat, keyfi yerinde olmak. ‖ *Afiyete, afiyetinize!*, içki içilirken sağlığınıza, şerefinize anlamında söylenen sözlerden biri. ‖ *Afiyette bulunmak*, sağlık durumu iyi olmak: *Memnunum ki afiyette bulunduğunu size tebşir edebilirim* (A. Hâmid). ‖ *Allah afiyet versin!*, Tanrı sizi sağlığa kavuştursun anlamında iyi dilek sözü. ‖ *İade-i afiyet*. Esk. Sağlığa kavuşma, sıhhatli hale dönme. ‖ *Kesb-i afiyet*. Esk. Sağlığını kazanma. ‖ *Bâki afiyetiniz, bâki afiyette dâim olunuz!*, Esk. Mektupların sonuna ilâve edilen temenni sözü. (M)

Afiyet, İstanbul'da yayımlanmış haftalık resimli gazete (2 kasım 1911-24 ocak 1912). 62 sayı çıkabilen gazete, yalnız sıhhî ve tıbbî konular ile ev işlerinden söz ederdi. Yazarı Avanzade M. Süleyman, imtiyaz sahibi ve müdürü Sisak Ferid idi. Millî kütüphanede bir koleksiyonu vardır. (M)

AFKINLAMAK geçl. f. Zır. *Mah.* Gübrelemek (Trabzon). [M]

AFKOLEN i. (Tes. edil. ad: fr. *Afcolène*). Plast. mad. Esasını polistiren'in teşkil ettiği kalıplama maddesi. (L)

AFKOVİL i. (Tes. edil. ad. fr. *Afcovyl*). Plast. mad. Polivinilklorür'den elde edilen bir kalıplama maddesi. (L)

A. F. L., AMERİCAN* FEDERATİON OF LABOUR'un rumuzu.

AFLÖRMAN i. (fr. *affleurement*'dan), yüzeye gelme.

— Jeol. Jeolojik bir tabakanın yeryüzünden görünen kısmı.

— Miner. Bir tabaka, bir damar veya bir yatağın, yer yüzeyi ile meydana getirdiği, ara kesit.

— ANSİKL. Miner. Bir yatak çok derinde bulunmuyorsa, daha sonraki aşınımlar bunu yer yüzeyi gözlemlerinde kolayca incelenecek şekilde meydana çıkarabilir. Çok defa aşınımla bozulmuş, yamaç yıkıntıları veya nebatî toprakla az çok örtülmüş olan *aflörman*'lar dış görünüşte yüzey şeklinin hafif bir değişmesi (bir çıkıntı veya çukurlaşma) ile kendini belli eder. (L)

AFLU, Cezayir'de (Tiaret bölgesi) idarî çevre merkezi. Cebel Amur'un kuzey yamacında, 1 426 m. yüksk.; 9 154 nüf. Ticaret merkezi. Büyük koyun alım satım yeri. (L)

AFONİ i. (fr. *aphonie*). Sesin büsbütün yok olması.

— ANSİKL. *Afoni*, gırtlağın basit veya müzmin bir yangısından (basit yangı, tüberküloz, frengi), bir urdan, gırtlak sinirlerinin iki taraflı felcinden ileri gelebilir. Bazen hiç bir sebebe bağlı görünmez: o zaman *histerik afoni* adını alır. Trakeotomi ve tam larengektomiden sonra her zaman görülür. (L)

AFONSO (Joao), portekizli heykeltraş (XV. yy.). Özellikle Batalha'da çalıştı. Şaheseri, Oliveira do Conde'deki Fernao Gomes'in mezarıdır. (L)

AFONSO (Jorge), portekizli ressam (XV. yy. son çeyreği-öl. 1540). Kraliyet ressamı, Manuel I ve Juan III'ün resim uzmanı. Hiç bir tablonun ona ait olduğu kesinlikle söylenemez. Fakat Manuel devri resminin gelişmesinde, resmî vazifeleri ve atelyesi sayesinde büyük rol oynamıştır. (L)

Aforismalar (yun. *Aphorismoi*), Hippokrates'in (M.Ö. V. yy.) temel kurallardan meydana gelen tıp kitabı. Her satırında, belli bir vaka, sade ve canlı bir üslûp ile, açık ve seçik olarak ortaya konmuştur. *Kos* okulunun tıp bilgisini özetleyen bu kitap, XVIII. yüzyıla kadar bütün tıp okulları tarafından yorumlanmıştır. (L)

AFORİZM i. (fr. *aphorisme;* ortaçağ lat. *aphorismus;* yun. *aphorismos*, tanımlama). Bir mesele hakkında mutlaka bilinmesi gereken ana hususları birkaç kelimede özetleyen tumturaklı cümle, özlü söz: *Roma kanunlar dergisi «Digesta» daki hukuk kuralları birer aforizm'dir.* (L)

AFOTİK sıf. (yun. *a*, bulzl. eki; *phôs, photos*, ışık). Oky. bil. Işıktan yoksun olan. ‖ *Afotik bölge*, yarı saydam bölgenin altında bulunan, yani yaklş. ol. 200 m. den derin olan deniz sularının tümü. Görülür radyasyonlar bu mesafeden sonra daha derine sızamaz. (L)

A.F.P. AGENCE* FRANCE-PRESSE'in (Fransız Basın Ajansı) rumuzu.

AFRAG i. (Berberî kelimesi). Seferde, Fas emîrinin çadırlarını çevreleyerek ordugâhın öbür kısımlarından ayıran bez. (L)

AFRAGAR i. (ar. *alzancār*'dan). Simyacıların bakır yeşiline verdikleri ad. (L)

AFRAHAT, suriyeli hıristiyan yazar (öl. 345'ten sonra). Hıristiyan ilâhiyatı ve ahlâkı üzerine, yirmi üç kısa inceleme yazdı. Bunlar, hem İran imparatorluğundaki Hıristiyanlığın tarihi bakımından önemli birer kaynak, hem de süryanî edebiyatının en eski âbideleridir. (L)

AFRAMOMUM i. Afrika'da ve Madagaskar'da yetişen büyük, etli, üzümsü meyvalı, otsu bir bitki.

— ANSİKL. Cennet tohumu, *aframomum* türlerinden birinin meyvasıdır. Eskiden *amomum* takımından sayılan bu bitki, zencefilgiller'dendir (zingiberaceae). [Bk. AMOMUM.] (L)

AFRANCESADOS i. (isp. k.) 1808'de Joseph Bonaparte'ın davasını benimsemiş ispanyollara verilen ad. (Bunlara JOSEFİNOS da denirdi.) [L]

AFRANİUS (Lucius), latin komedi yazarı (M.Ö. II. yy. ın ikinci yarısı). *Togatae** denilen ve sadece Roma ile ilgili konuları işleyen komediler yazdı. Piyeslerinde burjuva çevresindeki aile kavgalarını anlatır. (L)

AFRAŞTE (Muhammed Ali), iranlı yazar (Reşt 1908-Tahran 1958). Profesördü. İran

AFRİKA
Banko ormanı
Fildişi Sahili

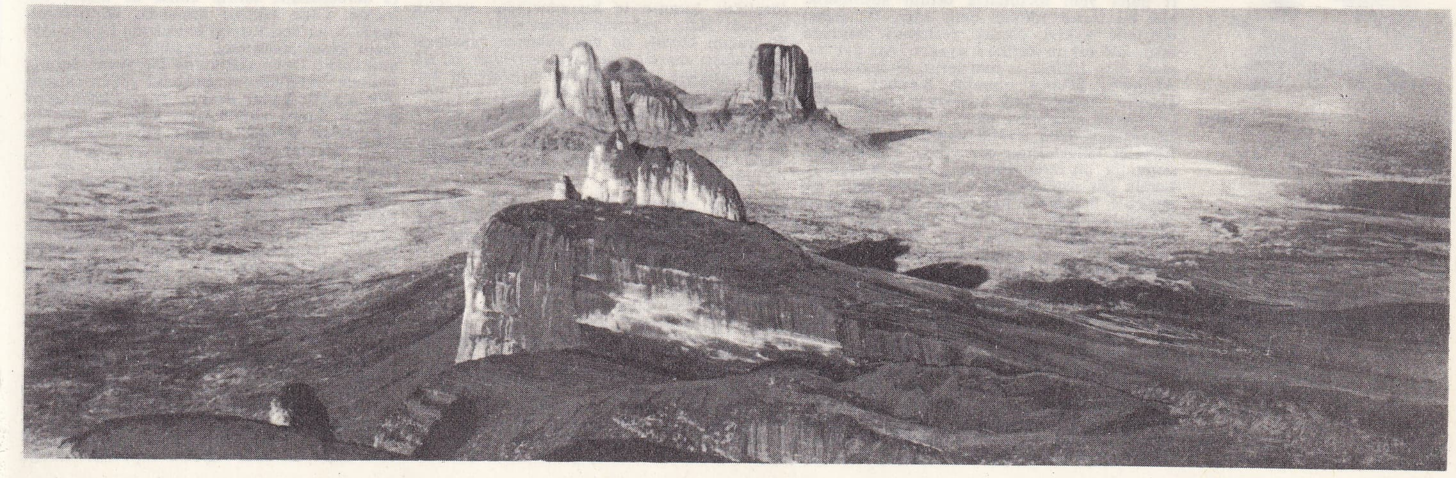

AFRİKA
Bandiagara falezi
Sudan

Foto. Fransa Denizaşırı İşleri bakanlığı (LAROUSSE)

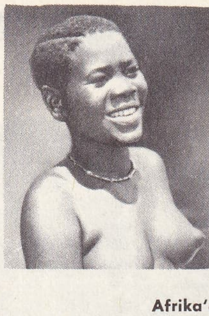

Afrika'dan tipler: sudanlı, pigme, gineli

Güney Afrika'lı

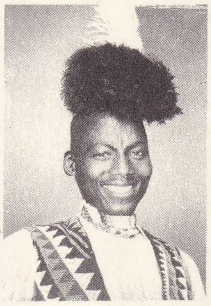

Aşağı Nil'den

Habeş

AFRİKA ile ilgili fotoğraflar (105. sayfada)

halkının dilini ve âdetlerini inceledi. Hiciv gazetesi *Cilingir*'in müdürü idi. Avrupa estetiğinin ve düşüncesinin tesirinden tamamen uzak kalan değişik bir sanat anlayışıyle şiirler, hikâyeler, hicivli fıkralar yazdı. (L)

AFRAZİ (*a*, bulzl. eki ve yun. *phrasis*, konuşma tarzı'ndan fr. *aphrasie*). Nöroloji. Kelimeleri söyliyebilmekle beraber, bunlara bir düzen ve tam bir anlam veremeyen bir hastanın dil bozukluğunu belirten, artık kullanılmaz olmuş bir terim. (L)

Africaine (L') Scribe'in şiiri üzerine Meyerbeer'in bestelediği beş perdelik opera; 28 nisan 1865'te Paris operasında temsil edildi. Tamamıyle hayalî olan konu. Vasco de Gama'nın 1500'e doğru Afrika etrafındaki seyahatinde geçen romanesk ve dramatik bir olayla ilgilidir. (L)

AFRİDİLER, Afgan ırkından büyük aşiret. Peştu* dilini konuşur, doğu Afganistan dağlarında Hayber ve Kohat geçitleri dolaylarında göçebe olarak yaşarlar. Aşağı yukarı 100 000 kişiden ibaret olan bu aşiret, hudutların düzeltilmesini veya bir Peştu devletinin, *Peştunistan*'ın kurulmasını isteyen Afganistan ile Pakistan arasında ciddî bir diplomatik gerginliğe sebep olmaktadır. (L)

AFRİKA, beş kıtadan biri. 30 250 000 km², yaklaşık olarak 312 415 000 nüf. (Km² ye 10 kişi).

COĞRAFYA

Fizikî Coğrafya

Afrika, kıtalar içinde en kütlesel, en düz olanı ve hemen de yüksek dağ sıraları bulunmayanıdır. Ortasından ekvator geçtiği ve bunun her iki tarafında eşit mesafelere kadar uzandığı için, dünyanın en sıcak kıtası ve enlemlere göre en düzenli şekilde kuşaklara ayrılanıdır. Az nüfusludur ve işletilmeye en az açılmış kıtadır; geç olarak tanınmış olan toprakları, uzun zaman büyük devletler arasında paylaşıldı ve koloni rejimine tabi tutuldu. Bu rejim hızla değişmekte, ama izlerine hâlâ rastlanmaktadır.

● *Jeolojik yapı ve yüzey şekilleri.* Afrika, kuzey ucu bir tarafa bırakılacak olursa, bir *kalkan*'a benzer. Parçalanmış Gondwana kıtasının bir parçası olarak tanınan Afrika, esas bakımından çok eski (prekambrium) kayaçlardan meydana gelme bir temeldir; üzeri daha yeni tortullarla örtülü kesimlerde bile bu temel etkisini belli eder. Bu temel üzerinde aykırı olarak yerleşmiş bulunan örtü, bir takım serilere ayrılır. Az çok tamam olan Birinci zaman serisi, hemen bütün Afrika'yı örtmüş olmakla beraber, ancak ekvator bölgelerinin kuzeyinde farklı katlara ayırt edilebilir; güneye ve batıya doğru gittikçe daha ziyade kumtaşı halini alır. Ekvator bölgelerinin güneyinde, Kundelungu sistemine ait dolomitlerden, ya da kireçli ve kumlu şist sistemlerinden meydana gelir. En güneyde hersinyen kıvrımları ile, doğu-batı doğrultulu Kap dağ sırası oluşmuştur. Diskordant (aykırı) olan daha yukarıdaki arazi serileri, çoğunlukla karasaldır. Orta ve Güney Afrika ile Madagaskar adasında kumtaşları (Perm-Trias) ve *Karroo* şistlerinin tabaka kalınlığı 1 000 metreyi bulabilir. Kuzeyde Karroo'nun benzeri olan başka şistler de vardır (*Nûbe kumtaşı ve karasal ara tabakaları*). Kuzeyde transgresyonlar (deniz istilâsı) yukarı Tebeşir ve Eosen devirlerinde kıtanın bir kısmını örter, ve daha sonra, Miyosen'e kadar kuzeye (Libya) çekilirken, Afrika'nın orta ve güney kısımlarında artık yalnız karasal tortullar (Tebeşir devrinden Pliyosen'e kadar) görülür: bunlara *Kalahari* tabakaları adı verilir. Bu sebeple, Kuzey Afrika bir tarafa bırakılacak olursa, önemli deniz tortullarına yalnız kıyılarda rastlanmaktadır.

Her ne kadar Birinci zamana ait örtü kıvrılmış ise de, İkinci ve Üçüncü zaman örtü tabakaları hemen hemen yatay kalmıştır. Bununla beraber sert olan Afrika kalkanı, geniş çaplı dalgalanma hareketine uğramış, bunun sonucu olarak da kıta içinde çanaklaşmalar ve kenarlarda bunları ayıran uzun sırtlar (kıta fleksür'leri) meydana gelmiş, bazı yerlerde ise düşey hareketler kırıklara sebep olmuştur. Bu şekil değiştirmeler ile kırıklar ve bunların sebep olduğu aşınım canlanmaları Afrika'nın bugünkü yüzey şekillerini meydana getirmiştir: çanakları ayıran sırtların etrafında sıralanan, zemini kayalık ovalar veya yaylalar birbirinden dik yamaçlarla ayrılır; bunların en yüksek olanları «artık relyef» ler şeklinde, çok defa tek başına yükselen dik yamaçlı kütleler olarak göze çarpar (*inselberg'ler*). Billûrsal yaylalar, veya üzerinde tortul tabaka örtüsü kalmış bulunanlar, özellikle Doğu Afrika'da tektonik çukurlar üzerinde oldukça büyük yükseltilerde bulunur (Ruwenzori'de 5 000 metreden fazla).

Büyük kırılmalar, çukurları ve volkanları meydana getirmiştir. Bu çukur alanların en göze çarpanı, dünyada da en önemli olanı, Doğu Afrika'da Mozambik'ten başlayarak Nyassa gölünü boylayan, sonra Tanganyika'da ve Kenya'da (Büyük göller) ikiye çatallanan, Habeşistan'ı kesen, nihayet Aden körfezine ve Kızıldenize doğru tekrar bölünerek Asya topraklarında (Filistin-Suriye) devam edendir. Başka kırılmalar, yaşı ve türü farklı püskürmelere yol açmıştır: Tebeşir devrindeki büyük lav yayılmaları (özellikle Habeşistan yaylası), Doğu Afrika'nın en yüksek doruklarını (Kilimandjaro, 5 895 m.), Kamerun dağını ve Büyük Sahra kütlelerini (Tibesti, Hoggar) oluşturan Üçüncü ve Dördüncü zaman volkanları gibi.

Bu kalkan biçimi Afrika'ya zıt olarak, kıtanın kuzeybatısında, Fas, Cezayir ve Tunus ülkelerinin jeolojik ve morfolojik gelişmeleri Alp dünyasınınkine bağlanır. Sert bir temel meydana getiren, kıvrılmış ve düzleşmiş olan Birinci zaman tabakaları üzerine, iki lonjitudinal (boyuna) kesimde dağılmış tortul tabakaları yerleşmiştir: Akdeniz kenarında çok karışık kıvrılmaların Dördüncü zamana kadar sürdüğü jeosinklinal karakteri Rif-Tell kesimi ile yatay tabakalı alanlar ve bir evvelki kıvrımlardan daha düzenli kıvrılmaları ihtiva eden Atlas kesimi; bu sonuncu, büyük Güney Atlas çizgisi boyunda Afrika kalkanı ile temas haline gelmektedir.

● *İklim ve bölgesel etkileri.* Ortasından ekvator geçen Afrika'da iklim, esas itibarıyle güneşin tropikler arası görünür hareketine göre düzenlenmiş bulunur. Ekvator iklimi, her zaman 20° yi aşan sürekli bir sıcaklık (en sıcak ve en soğuk ayların ortalaması 26° ve 28°) ve bütün seneye yayılmış, fakat ekinokslar sırasında artmalar gösteren yüksek bir yağış ile tanınır. Ekvator bölgesinin her iki yanında yer alan tropik ikliminde ise, sıcak olmakla beraber, aylar arasında (özellikle kıtanın iç kısımlarında) sıcaklık farkları fazla, yağışlar bakımından yıl, her iki yarım kürede de yaz aylarına rastlayan bir yağışlı mevsim ile kışa rastlayan ve süresi tropiklere yaklaşıldıkça uzayan bir kurak mevsime kesin olarak ayrılır. Çöl bölgelerinin ötesinde, kıtanın kuzey ve güney uçlarının iklimi orta iklim kuşağındaki şartlarla etkilenmiştir: bu Akdeniz tipi iklimde yazlar kurak geçer ve yağışlar kış mevsiminde toplanır.

Bu iklim şeması, birtakım arazi özellikleriyle karışıklığa uğrar: Kıtanın kuzey yarım küresinde, güneye göre daha genişleyişi, ekvator sıcaklığının Kuzey Gine'ye doğru itilmiş bulunmasını ve çöllerin kuzeyde (Büyük Sahra), güneye göre (Namib çölü ve Kalahari yarı çölü) daha geniş yer tutmasını izah eder. Bütün kıtalar gibi Afrika da simetrisizdir. Güney yarım küresinde, alizelerden uzak kalan ve önünden soğuk su akıntısı geçen batı kıyıları gerisine hükmeden kuraklığın etkisi, Angola kuzeyine kadar uzanır; bunun tersine olarak, doğu kıyıları alize tarafından bol sulanır ve ılık suların (Mozambik akıntısı) etkisi altında kalır. Yine bunun tersine, kuzey yarım küresinde Gine körfezi kıyıları, güney yarım küresinden gelen nemli alize etkisinde bulunur; bu rüzgâr kışın hâkim duruma geçen kara alizesiyle (harmattan) didişme halindedir; fakat bu *muson* olayı, yine soğuk akıntıların (Kanarya akıntısı) etkisi altına girerek çok kuraklaşan Moritanya'da duyulmaz; ancak Kızıldeniz ve Hint okyanusu kıyıları, Kuzey Kenya'dan itibaren daha sıcak ve kurak olur. İklim simetrisizliği Doğu Afrika'da daha yüksek olan yüzey şekilleriyle kuvvetlenir ve buradaki dağların nemli rüzgârların yolu üzerinde oluşları yüzünden daha karışık bir şekil alır.

Bu derece basık bir kıtada, gerek sular, gerek bitki ve hayvanların dağılışı bakımından beliren bölge farkları her şeyden ziyade iklime bağlı bulunur.

● *Hidroloji.* Alabildiğine geniş ovalarda akarsular, ancak billûrî kayaçların ayrışımından meydana gelen kumlar, yahut çözülme sonucu ortaya çıkan killer gibi, ince taneli unsurlar taşır. Yağmur mevsimlerinde meydana gelen taşmalar, kenar bataklıklarına ve kıyı göllerine yayılır. Çok büyük alanlarda akış şartları düzenli olmadığı için, bunları yağmur mevsiminde bataklık hale gelir, kurak mevsimde ise susuz kalır. Afrika'da ırmaklar hep büyüktür, ama öyle yavaş akar ve o derece az yük taşır ki, yataklarında bulunan sert kayaları aşındıramaz ve böylelikle, bütün akarsular anaforlar, hattâ çağlayanlarla kesintiye uğrayan düzenli parçalara bölünür (Senegal, Nijer, Nil, Kongo, Zambezi, Oranj v.b.).

● *Biyocoğrafya.* Kurak bölgelerden kesintisiz yağışa açık bölgelere kadar, bitki kuşakları coğrafî enleme göre sıralanır ve bunlar, tabiî görünüşün tanıtıcı unsurlarını meydana getirir. Kuzeyden gelinirse ilk olarak, yapraklarını dökmeyen ağaçların hâkim olduğu seyrek görünüslü Akdeniz bitki örtüsüyle karşılaşılır ve bunun ardından, arasında dikenli bitkiler ve sert otlar (Kuzey Afrika yaylalarının alfa otu) bulunan step karakterli bir yarı-çöl bitki örtüsü gelir.

Çöl bitkileri özellikle kuru vâdilerin (*ued* veya *ved*'ler) yataklarında görülür (dikenliler, en çok akasya tipi). Kurak mevsimli tropik kuşaklarının savanları, bazen otlu ve yağış mevsiminde yeşil, bazen kurumuş ve kavrulmuş durumdadır; nemli bölgelere gidildikçe daha fazla bir yoğunluk kazanır ve bunlarda sürekli olarak ağaçlar hâkimdir (Sahel kesiminde dikenli akasyalar, daha sonra yaprak döken, bazen gövdeleri baobab veya Madagaskar'ın «şişe ağacı»ndaki gibi çok iri olan ağaçlar). Önceleri çukur yerlerde toplanan, yahut dağınık bulunan ağaçlar, nemli mevsim uzadıkça daha sıklaşır; ağaçlı savanlarda *galeri ormanları* vâdilerin nemli tabanını boylar; yapraklarını döken ağaçlara karışmış yaprak dökmeyen ağaçlardan meydana gelen kümeleşmeler (park ormanları) ortaya çıkar. Yavaş yavaş, bazen de birdenbire savan'dan nemli ulu ormanlara geçilir; burada ağaçların çok boylu olan gövdeleri düzdür ve dallara ancak tepe kesiminde rastlanır. Sarmaşıklar ve üsbitkenler, ormanı loş ve içine girilmez hale koyar. Bu orman artık ilkel ve «bâkir» değil, ikinci derecededir; tahrip edilse de tekrar bitmekte, Gine körfezi boyunda, ve özellikle aşağı Nijer'den Kongo havzasına kadar, körfezin kuzey kısmında, kesintili olarak uzanmaktadır; Doğu Afrika'da ise ancak lekeler halinde bulunur: bu bölgede savan, kuzeyden güneye kadar uzanır, çoban kavimlerin güneye doğru yayılmasını kolaylaştıran bu durumdur. Afrika ormanı öteki nemli tropik ormanlarından daha az zengin ise de, savanın otsu bitkileri çok çeşitlidir. Bu da savanlarda yaşayan hayvanlar topluluğundaki zenginliğin sebebini ortaya koyar. Bu hayvanlar arasında memeli otçullar (gazel, ceylan, zürafa, zebra, yaban mandası, fil), etçiller (arslan, pars, sırtlan v.d.), ağaçta yaşayanlar (maymunlar), kemirgenler, kuş ve böcekler boldur. Favna, otlama sahası sınırlı olan çöllere ve ormana doğru fakirleşir, fakat göllerde ve akarsularda su aygırları, timsahlar ve sayısız balık türleri yaşar.

İKTİSADÎ VE BEŞERÎ COĞRAFYA

● *Afrika'nın geçim kaynakları.* Bazen fazla bir kuraklığın, bazen yağış fazlalığının, bazen de iki mevsimli tropik kesiminde hem birinin hem ötekinin tehdidi altında olan Afrika fakir bir kıta sayılır: suyun az olduğu

Foto. Lenart Nillson-Rapho, Holmes-Camera-Press, Gallic-Films A.O., Musée de l'Homme(LAROUSSE)

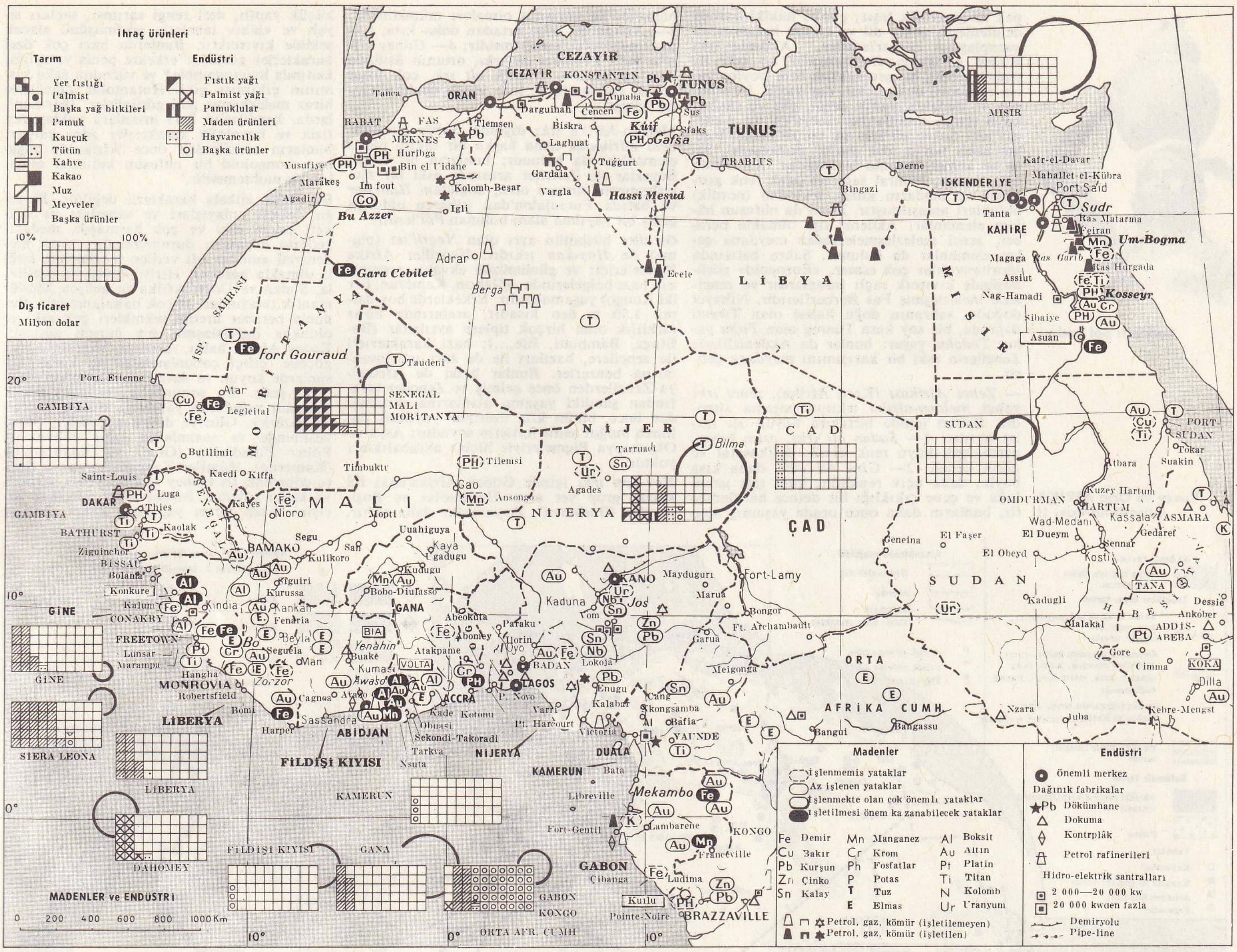

Kuzey ve Orta **AFRİKA** iktisadî haritası I

kurak kesimlerde sulamasız tarım yapılamaz, fazla yağışlı kesimlerde ise ormanı kaldırmadan ne tarım, ne de hayvancılık yapılabilir. Orman kaldırılınca toprak artık hümüsten yana zenginleşemez, killi topraklar da aşınımın şiddetli etkisi altındadır. Böyle olmakla beraber, Afrika'nın bitki ve hayvan kaynakları çeşitlidir. Biyoklimatik bölgeler üzerine tarım bölgeleri oturur: Akdeniz tahılları (buğday, arpa), tropik tahılları (ufak ve iri taneli darı, mısır, pirinç), yumrulular (manyok, ignam, taro, tatlı patates), meyva ağaçları (muz, hurma, mang, papaya v.b.) sözü geçen bölgeleri tanıtır, bu bölgelerin her birine mahsus hayvan yetiştirme tipleri de vardır: özellikle Akdeniz bölgesinde koyun, Büyük Sahra'da deve, savanlarda sığır türleri (zebu ve sığır). Böylelikle bölgelere, bunların nüfuslarına, iktisadî ve sosyal geleneklerine göre birbirinden çok farklı beslenme rejimleri bulunduğu anlaşılır. Bir takım besin ürünleri, özellikle yerfıstığı, yağhurması, hindistan cevizi, pamuk çekirdeği, hattâ Akdeniz bölgesinde zeytin ağacının sağladığı yağlı maddeler ihraç konusu olmaktadır; bazı besin ürünleri de yine ticaret alanına geçebilmiştir: şeker kamışı, kakao, kahve, çay, turunçgiller ve üzüm (Akdeniz bölgesi), muz gibi meyveler, dokuma lifleri (pamuk ve sert lifler [sisal]), tütün v.b. Bu ürünlerden biri veya diğeri, memleketlerin dış ticaretine hâkim bulunmaktadır. Afrika dünya pamuk ürününün, yağlı tohumların, şekerin yüzde 5'ini, kahvenin yüzde 20'sini, kakaonun yüzde 68'ini, hurma yağının yüzde 76'sını verir.

Fakat Afrika'nın kaynakları sadece tarımdan gelmez. Orman ürünleri de çeşitlidir. Birçok zengin maden kaynakları da vardır. Demir, kuzeyden güneye kadar her tarafta, örtü tortullarından laterit kabuğuna kadar çeşitli tipte bulunur. Sonuncular demir ve alüminyumdan yana az çok zengindir (Gine ve Gana'nın boksitleri). Katanga ve Zambiya dünya bakırının yüzde 22'sini verir, fakat başka kesimlerde de (Moritanya) zengin yataklar bulunur. Kuzey Afrika, Kongo, Kuzey Rodezya ve Güneybatı Afrika'da kurşun ve çinko, Kongo ve Nijerya'da kalay bulunur. Afrika alaşım madenlerinden yana da zengindir: Fas, Gana, Gabon, Angola ve Güney Afrika'da manganez (dünya ürününün yüzde 43'ü); Rodezya ve Güney Afrika'da krom (yüzde 41); Kongo, Kuzey Rodezya ve Fas'ta kobalt (yüzde 81); Güney Afrika'da vanadyum ve nikel, ayrıca antimuan, titan v.d. Bunlara Güney Afrika ile Madagaskar'ın mikasını ve Madagaskar'ın grafitini ve fosfat yataklarını da eklemek gerekir: yalnız Kuzey Afrika, yaklaşık olarak dünya fosfat ürününün yarısını verir; nihayet Afrika uranyumun büyük bir kısmını ve dünya altın'ının yüzde 60'ını (Güney Afrika, Rodezya, Gana, Kongo); elmasın, mücevhercilikte ve sanayide kullanılan taşların en büyük kısmını (Güney Afrika, Kongo ve Gabon, Gine, Tanganyika, Angola) sağlar. Afrika'nın bu ham maddeleri işleyecek enerji kaynakları da vardır. Şelâlelerle kesilmiş olan ırmaklarının potansiyel imkânı en azından 140 milyon kilovattır, bu da, tahminlere göre dünyadaki potansiyel değerinin yüzde 36-42 kadarına varmaktadır. Kömür bakımından oldukça fakir durumda bulunmakla beraber (en fazla Fas, Cezayir, Nijerya ve özellikle Tanganyika, Rodezya, Güney Afrika cumhuriyeti ve Madagaskar ülkelerinin Karroo formasyonu içinde), petrol ve tabiî gazler, dünyanın en büyük üreticileri olmak yolunda bulunan Büyük Sahra'da ve ayrıca Kamerun, Gabon ve Angola'da mevcuttur.

● *Afrika'nın nüfusu.* Tabiî kaynaklardan yoksun olmayan Afrika, az nüfusludur: 30 milyon km²'yi biraz aşan bir alan (karaların yüzde 23'ü) üzerinde ancak 312 milyon nüfusa sahiptir (dünya nüfusunun yüzde 8'inden azı). Buna göre km²'ye düşen nüfus (nüfus yoğunluğu) 10'u biraz geçer. Gerçekte nüfusun dağılışı çok düzensizdir. Sahra dışı Kuzey Afrika, Mısır'ın yerleşilmiş kısmı ve bazı başka küçük bölgeler ve çevreleri geçim kaynaklarının normal olarak yaşatacağı sayıdan daha fazla nüfusa sahip göründüğü halde, kıtanın çok geniş bazı kesimleri boş denilecek durumdadır.

Çağdaş Afrika nüfusu içinde iki büyük insan grubu yer almakta, bu gruplar Büyük Sahra'nın güney hududunu boylayan bir çizgi ile birbirinden ayrılmaktadır: kuzeyde Beyazlar (lökoderm grubu) yaşar, güneyde de Zenciler (melanoderm grubu) ile sayıları oldukça önemsiz bazı başka zümreler yer alır. — *Beyaz Afrika*'daki nüfus, bütünü ile, aynı zamanda Akdeniz'in tekmil çevresinde yaşayan Akdeniz ırkı içinde yer alır. Eski olan Arap ve Berberî ayrılışı daha ziyade dil temeline dayanır ve antropoloji bakımından

Gana'lı köylü

Foto. Holmes- Camera-Press (LAROUSSE)

Sudan'lı pöl kadını

Kuzey ve Orta **AFRİKA** iktisadî haritası II

pek az gerçeklik taşır; çünkü hakikî «arap» denilenlerin çoğu, dil ve kültür bakımından «araplaşmış berberî»dirler. Akdeniz ırkı Kuzey Afrika'da *İbero-insular alt ırkı* ile temsil edilir; bu gruptakiler orta boylu, narin endamlı, dolikosefal, dar yüzlü, ince burun ve dudaklı, yanık derili, göz ve saçları koyu renkli insanlardır. Sahra'da ise Akdeniz ırkı *Sahra alt ırkı* ile temsil edilir; bunlar uzun boylu, dar yüzlü, dolikosefal, ince ve kemer burunlu insanlardır. Az sayıda bazı fertler, kumral saçlı ve açık renk gözlüdür ve bunların kuzey ırkından (nordik) oldukları anlaşılmıştır. Mısır'da nüfusun hâkim elemanları Akdeniz tipi olmakla beraber, zenci melezleşmelerinden meydana gelen elemanlar da bulunur. Sahra batısında Moritanyalılar çok esmer, «Europoid» görünüşünde kıvırcık saçlı insanlardır ve zencilerle melezleşmiş Fas Berberîleridir. Nihayet doğuda, sahranın doğu kalesi olan Tibesti dağında, bir soy kara Tuareg olan *Tubu* yahut *Tedalar* yaşar: bunlar da Akdenizlilerle Zencilerin eski bir karışımını meydana getirir.

— *Zenci Afrikası* (Kara Afrika), *zenci ırkı* yahut *melano-afrika* ırkının yaşama alanıdır. Bunun içinde birtakım büyük alt ırklar ayrılır: 1— *Sudan alt ırkı,* uzun boylu, narin, çok koyu renk derili, dolikosefal ve çıkık çeneli; 2— *Gine alt ırkı,* daha kısa boylu, daha açık renklidir, kafa tası uzunluğu ve çene çıkıklığı bir derece hafiflemiştir, bunların daha önce orada yaşamış olan pigmeler ile karışmış olmaları mümkündür; 3— *Kongo alt ırkı,* ortadan daha kısa, tıknaz, mezosefal, esmerimsidir; 4— *Güney Afrika* veya *Zembezi alt ırkı,* ortanın üstünde ince yapılı; 5— *Nilotik alt ırk,* çok uzun boylu, çok narin ve ince yapılı (Bahr-el-Gazal bölgesi).

Melano-Afrika ırkı dışında, Sahra güneyindeki Afrika'da daha başka bir takım nüfus elemanları da bulunur; bunların bir kısmı Beyazlar ile Zenciler arasında eski bir melezleşmenin sonucu olan, doğudaki *Habeşler* ve batıda Futadjalon'dan itibaren oldukça geniş bir yayılma alanı bulunan *Pöl*'lerdir.

Ötekiler büsbütün ayrı olan *Negril*'ler (pigme) ile *Hoy-San* ırkıdır. Negriller Afrika Pigmeleridir ve günümüzde ekvator ormanının bazı bölgelerinde (Gabon, Kamerun, her iki Kongo) yaşamaktadır. Erkeklerde boy daima 1,50 m. den kısadır, aralarında biraz farklılık olan birçok tiplere ayrılırlar (Ba-Binga, Bambutti, Efe,...); bazı karakterleri ile zencilere, bazıları ile de sarı ırk insanlarına benzerler. Bunlar belki de Afrika'ya Zencilerden önce gelmiş ve Zenciler tarafından şimdiki yaşama alanlarına sürülmeden önce, bütün kıta üzerinde yayılmış bulunan moğol asıllı fertlerin soyudur; Asya ve Okyanusya Pigmeleriyle hiçbir akrabalıkları yoktur.

Hoy-San ırkı içinde Güney Afrika'daki iki küçük grup yer alır: Hotantolar ve Boşimanlar (Bushmen). Boşimanlar daha saftır, küçük yapılı, deri rengi sarımsı, saçları siyah ve «biber taneleri» görünüşünü alacak şekilde kıvırcıktır. Bunlarda bazı çok özel karakterler görülür: erkekte penis yataylığı, kadında longinymphie* ve vücudun arka kısmının çıkıntısı gibi. Hotantolar Zencilerle biraz melezleşmiş gibi görünürler. Hoy-San'larda, kendilerini Sarı insanlara yaklaştıran fizik ve fizyolojik karakterler göze çarpar; bunların zencilerden önce Afrika'da yaşamış mongoloid bir nüfusun kalıntısı olmaları da muhtemeldir.

Bu nüfus «ilkel» karakterli değildir. Birçoğu, felsefî anlayışları ve sanatları ile dikkati çeken eski ve çok karmaşık, medeniyetlerin mirasçısı durumundadır; zenci medeniyeti *animist* adı verilen mezheplere bağlı olmakla beraber, Hıristiyanlık ve özellikle, Sudan ve Doğu Afrika'da gelişen Müslümanlık tarafından az çok baltalanmıştır. Bununla beraber üretim teknikleri çok eski ve oldukça ihtisaslaşmış bir durum gösterir. Kuzey Afrika halkı, Akdeniz bölgesinin yarı göçebe, çiftçi çobanlarından ve kurak kesimlerde koyun ve deve çobanlarından meydana gelir. Bu sonuncular, tarımın ancak sulamalı vahalarda yapıldığı Büyük Sahra'da gezerler. Güneye doğru göçebeler, Sahel kesiminde ve savanlarda sığır çobanıdır; Pöller Futadjalon (Gine) ve Adamava'ya (Kamerun), Hâmîler Tanganyika'ya ve Bantu çobanları da Güney ve Güneybatı Afrika'ya kadar sokulur. Bunlar zenci çiftçilere karışır, bazen tarım yaparlar. Zenci çiftçiler

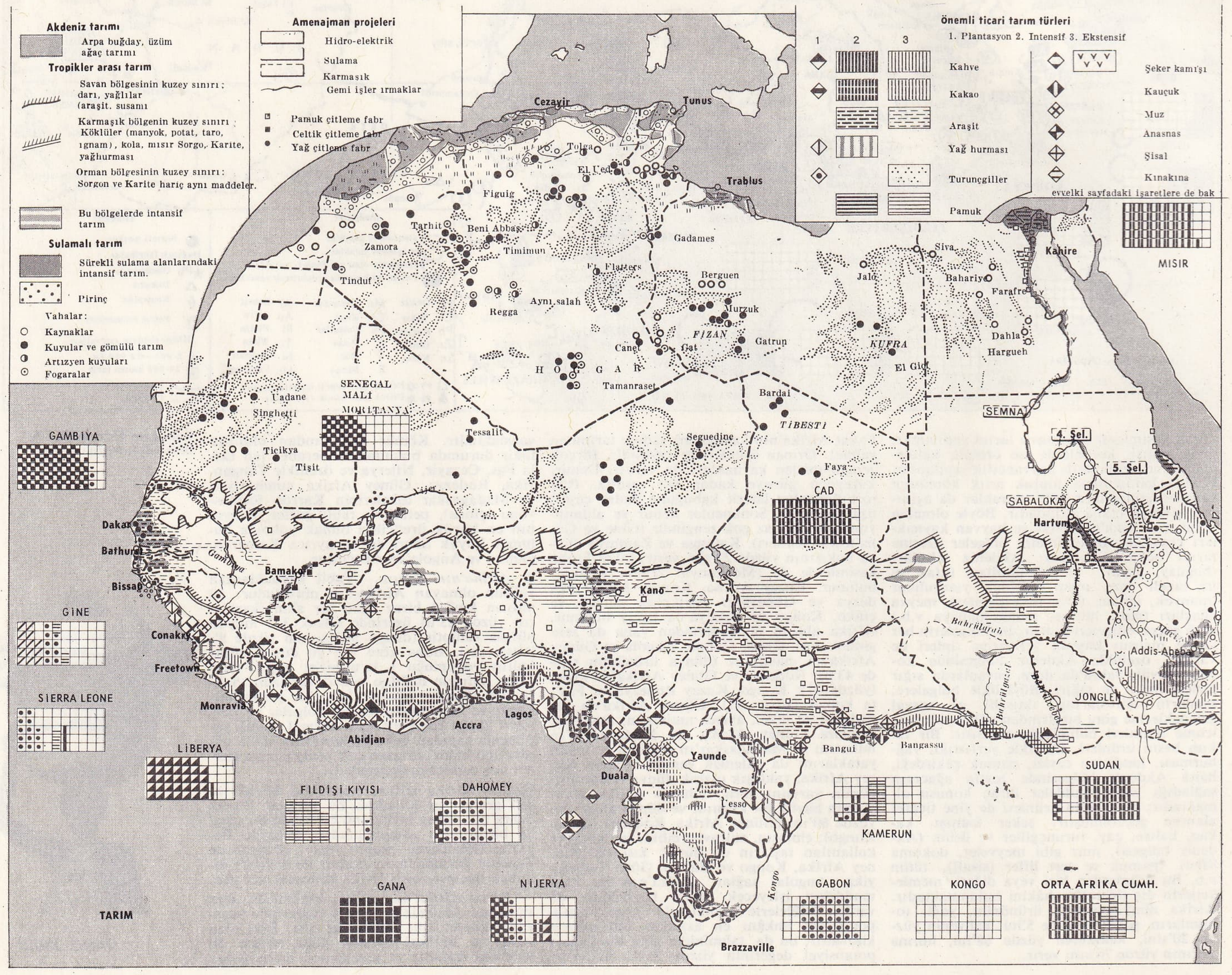

Foto. Huet (LAROUSSE)

ise, tanrılar ile insanlar arasında aracı durumunda olan toprak şefinin idaresi altında, savan veya ormanı yakıp açarlar, yağmur mevsiminde toprağı çapa ile işlerler. Çeşitli maddelerin ekilmesi şeklinde olan çiftçilik ormanda üst üste iki veya üç yıl, savanda daha uzun bir süre, toprak fakir düşünceye kadar yapılır. Fakat bazı savan halkı, toprağı gübreleyerek sürekli tarım yapar. Sosyal düzen, akrabalık bağlarının âdetlere göre birbirinden farklı şekillerde tanımlandığı, büyük aile temeline dayanır ve genellikle, oldukça toplu yapıya sahip olan köyde yaşanır. Afrikalıların tekniği pek az gelişmiştir ve Avrupa'daki tarım veriminin genellikle yarısı derecesinde düşük bir verim sağlar. Bu yüzden az beslenen veya doymayan afrikalı, tropik hastalıklarına güç dayanır: ölüm oranı, hele çocuklarda yüksektir; her ne kadar azalma eğilimi göstermekte ise de, nüfus artışı şimdiye kadar bu yüzden yavaş olmuştur.

TARİH ÖNCESİ
(*Prehistorya*)

Tarih öncesi belgeleri Afrika'nın, Üçüncü zaman sonunda değilse bile Dördüncü zaman başından beri, kuzeyden güneye «meskûn» olduğunu gösterir. Arazi tabakaları içinde tarih sırasına göre yerleşmiş olan milyonlarca yontma taş, Afrika kıtasının birbirini takip eden insan grupları tarafından işgal edildiğini gösterir. Son 40 yıl içinde, birçok fosil kalıntılarının bulunması, insanlığın gelişmesinde Afrika'nın önemini ortaya koydu. İki ayak üzerinde duran ve belki de ilkel bazı araçlar kullanan *Avustralopitekus* kalıntıları, Güney Afrika cumhuriyeti topraklarında bulundu. Bunlar, insanın morfoloji bakımından bildiğimiz en ilkel şeklidir. Cezayir'in Oran kesiminde, Ternifine'de, C. Arambourg'da birçok *Atlantropos* kalıntıları buldu; bunlar da Cava adasının *Pitekantropus*'larının yakın akrabaları olan çok ilkel *antropien*'lerdi ve Avrupa'nın Acheul medeniyetindeki ile karşılaştırılabilen bir sanayie sahip bulunuyorlardı. Birçok yataklarda *Neandertal* adamına yakın insan tipleri bulundu. Cezayir'den Kap'a kadar uzanan sahada, Avrupa'nın «Cro-Magnon» adamlarına benzer tipler bilinmektedir. Böylelikle Afrika'nın geçmişinin Asya ve Avrupa'nınki kadar zengin ve derin olduğu anlaşıldı.

Afrika'nın bütününde meydana çıkarılmış olan tarih öncesi malzeme, ana çizgileriyle Avrupa-Asya'da kurulmuş olan bölümlere uyar (Bk. PREHİSTORYA): çakıldan kabaca yontulmuş âletler, Abbeville ve Acheul sanayilerinin iki yüzlü âletlerine benzeyenlerden önce görülür. Moustero-Vallcisien safhalarına uyanlar da geniş ölçüde temsil edilir; üst paleolitik, mezolitik ve neolitik devirler, pekçok bölge, kültür çeşitleri gösterir. Dördüncü zaman süresinde Büyük Sahra vakit vakit kurur veya az çok ağaçlı savanlarla kaplanır ve Neolitik devrine kadar burada, insan yerleşmesinin izlerine çok rastlanır.

Afrika'nın iki nüfus yaygısına bölünüşü, zaman süresi boyunca 10 000 yıldan geriye gider gibi görünür. Daha üst paleolitik devirde, Büyük Sahra bir karışma ve melezleşme bölgesi durumundadır. Başlıca iskân mahalleri ve şimdiki kültür birimlerinin yerlerini alış safhalarına dair bilgi henüz pek yetersizdir. Neolitik devrine kadar, kültürleri bakımından bugünün Boşimanlarına benzetilebilecek olan avcı kavimlerin işgal ettiği Zenci Afrikası'nda, yavaş yavaş çapa tarımı ve hayvancılık başlar. Bu iki faaliyet, biri Gine körfezine, öteki Güney Afrika'ya yönelen iki ekseni takip eder. Tarımın girmesi ve hayvancılığın yayılması, avcı topluluklarının gittikçe parçalanmasına sebep olur. Gelişmeye katılamamış olanlar, sonunda iki grup meydana getirirler: ekvator ormanlarında Pigmeler ve Güney Afrika'nın yarı çöl savanlarında Boşimanlar.

TARİH

Çok yakın devirlere kadar, Afrika'nın tarihte rol oynayan kısmı, o da Afrika unsuru olarak değil, Akdeniz âleminin güney kenarı niteliğiyle, Kuzey Afrika bölgeleri oldu. Akdeniz'in ilk medeniyetlerinden biri Nil kıyılarında doğdu (Kartaca aracılığı ile); Fenike, sonra Yunan ve Roma medeniyetleri onu takip edecekti.

ESKİ BÜYÜK MEDENİYETLER

● *Mısır.* Dünyamızın bilinen ilk büyük medeniyetlerinden biri ve büyük bir ihtimalle, Afrika toprağında doğup gelişen tek medeniyet, Mısır medeniyetidir. Çağdaş arkeoloji araştırmalarını, M. Ö. V. binyıla, yani neolitik devrin sınırına kadar götürebildi ve bu medeniyetin kuruluşu hakkında hayli bilgi topladı: bu sayede, bir tarih öncesi âlemin, sağlam yapılı tarihî bir toplum haline gelişi takip edilebilir. Kuvvetli bir tesiri olan bu medeniyetin, gerçekten bir Afrika medeniyeti olduğu, bu medeniyetin kuruluş devresinde Yukarı Mısır'a (ve başkenti Thebai'ye) verilen önemden ve Mısır'ın da, bütün tarihi boyunca, Nube*yi ön plana alışından bellidir.

Öyle ki, Habeşistan'da ve Nube'de, Meroe medeniyetinin girmediği yer yoktur: Gana'da da, Yoruba (Nijerya)da da, Nube'dekileri andıran cenaze törenlerine ve krallık başlıklarına rastlanır. Hattâ Kongolo'nun, (Belçika Kongosu) yakınlarında bronzdan küçük bir Osiris heykeli de bulunmuştur. Ne var ki Mısır, kısa süre sonra, Akdeniz'e ve kendi topraklarını çevreleyen Anadolu ülkelerine yöneldi. Bir Fenike donanmasının başına geçen Sait Nahau (609-593), Afrika'nın çevresini, bir akdenizli hükümdar olarak dolaştı. Akdeniz'in kaderi diyebileceğimiz bu gelişme yüzünden, kısa bir süre sonra Mısır, Afrika dışına kaymağa başladı; daha Said'lerden önce asurî sonra iranlı (525), İskender'in ölümü üzerine de yunanlı, nihayet romalı oldu.

● *Kartaca.* Gerçi, Mısır'ın kendine has gücü ve canlılığı bu ülkeye yabancıların sızmasını uzun süre engellemişti ama, Mısır hâkimiyeti dışında kalan Afrika kıyıları, denizci komşu devletlere açıktı. Bu durumdan faydalanmayı ilk akıl edenler Fenikeliler oldu. Tyr'in Kartaca'yı kurması (814), sonra da Kartaca'nın Büyük Sirt körfezinden Herkül kolonlarına ve daha da öteye kadar genişlemesi, bu düşünceden ileri geldi. Tamamen ticarî bir hüviyet taşımasına rağmen, Kartaca medeniyetinin Berberîler âlemi üzerinde kuvvetli bir tesiri oldu. Gerçekten de, bir taraftan yerli kervanlar (fizenli Garamant'lar) aracılığı ile Kartaca ticareti bütün Magrıp'ı ve Sahra'yı aşarak ta Nijerya'ya kadar uzanıyor, bir taraftan da Fenike gemileri, belki de Senegal kıyılarına ulaşıyorlardı (Hannon'nun seyahati, M.Ö. VI. yy.).

AFRİKA VE ROMA

— *Roma nüfuzu.* Kartaca'yı yenen (M.Ö. 146), mahallî prensleri (Numidia'da Masinissa, Mısır'da Kleopatra) başından savan Roma, Kuzey Afrika'yı Kızıldeniz'den Akdeniz'e kadar işgal etti. Magrıp'a yerleşmesi oldukça uzun sürdü ve hiç bir zaman tam bir işgal halini almadı. Sahra'ya karşı, «limes» dedikleri sınır tahkimatıyle ve göçebeleri durduran sürekli polis harekâtıyle kendini korumak zorunda kalan Roma, bu bölgeyi hâkimiyet sahasının dışında bırakmıştı. II. yy. ın sonundan itibaren, İmparatorluğu sarsan siyasî ve iktisadî buhran, Afrika eyaletlerinin iflâsına yol açtı. (Bk. *Afrika-Roma eyaleti*). İçine sosyal davaların da karıştığı dinî kargaşalıkların tesiriyle, bu eyaletler Roma'dan bir bir kopmağa başladı. Bu kopmada, berberî kabilelerinin ayaklanmaları ve yeni güçlenmeğe başlayan büyük deveci göçmenlerin hücumları da rol oynadı.

— *Afrika-Roma eyaleti,* Kartaca ülkesinin zaptedilerek yıkılmasından (M. Ö. 146) sonra, şimdiki Magrıp'ın doğu kısmında kuruldu. Afrika (lat. *Africa*) adı bu ülkeye Pön savaşları sırasında verilmişti. O zamana kadar yunanlı yazarlar ülkeye *Libya,* yani «Lebu'lar diyarı» (Tekvin'in deyimi ile Lubin'ler) derlerdi. Bu sırada Afrika denilince yalnız Roma'nın ilhak ettiği Kartaca toprakları anlaşılıyordu. Fakat M.Ö. I. yy. sonlarında bu terim bütün kıtaya yayıldı. Roma Afrikası'nın batısında iki «barbar» krallığı bulunuyordu: Numidya (şimdiki Konstantin yüksek yaylaları) ve Moritanya (daha ötede, Okyanus kıyılarına kadar). Afrika ve Numidya'nın güneyinde, çölün kenarında yağmacı Gaetuli kabileleri yaşardı. Roma devrinde bu eyaletin kuruluş ve nizamı değişikliğe uğradı. Asıl Afrika bir prokonsül tarafından idare edildi. Augustus burayı «senato eyaletleri» arasına koydu. Aynı zamanda Roma, eski krallıkları da eyalet haline getirdi: 46 yılında Sezar (Caesar) tarafından *Afrika Nova* olarak teşkilâtlandırılan Numidya (başkenti *Cirta*), M.Ö. 25'te Octavianus tarafından kesin olarak ülkeye katıldı; Moritanya krallığına gelince, yerli hanedanın tükenmesi üzerine (Bocchus'un 33'te ölümü) resmen ilhak edilmemekle beraber, Roma tarafından idare edildi.

Gaetuli ülkesinin katılması ile büyüyen ve M.Ö. 25'te Augustus tarafından Juba II yararına yeniden kurulan bu krallık, ancak M.S. 40 yılında Juba II'nin oğlu Ptolemaeus'un Caligula tarafından idam ettirilmesinden sonra kesin olarak İmparatorluğa katıldı. Claudius devrinde, her halde 42 yılında, Moritanya iki eyalete bölündü: *Mauritania Caesariensis* (Sezar Moritanyası [başkenti *Iol Caesarrea,* şimdiki Şerşel]) ve *Mauritania Tingitana* (başkenti *Tingis,* bugünkü Tanca). Her ikisinin idaresi de süvari sınıfından procrator'lara verildi. Roma topraklarının bütünü II. yüzyılda Büyük Sahra kenarında bir *limes** ile korundu (Bunun kalıntıları şimdiki Tunus ve Konstantin ülkelerinin ve Fas'ta Volubilis'in hemen güneyinde bulunmuştur).

297 ve 315 yılları arasında kaleme alındığı sanılan Verona listesinden öğrendiğimize göre, Diocletianus devrinde, İspanya piskoposluğuna bağlanan «Mauritania Tingitana» bir tarafa bırakılacak olursa, Roma'nın bütün Afrika eyaletleri bir Vicari'nin idare ettiği Afrika piskoposluğu haline sokulmuştu. Bununla beraber, sözü geçen ve Kartaca'da oturan şefin hükmü, prokonsül Afrikasını kapsamıyordu. O sırada Afrika piskoposluğu İtalya pretuarı'nın eyaletine (prefectorum praetorio) bağlandı. Afrika, Constantin devrinin sonunda ve Constantius II devrinde (355-356) olduğu gibi, ancak istisnaî hallerde eyalet haline konulmuştur.

Theodosius'un 395'te ölümünden sonra prokonsül Afrikası da, Afrika piskoposluğu da Batı İmparatorluğunun akıbetine uğradı. 429'da Geiserich'in Vandalları, İspanya'dan gelerek eski prokonsül Afrikası'na yerleştiler; 431 yılı temmuzunda, bir yıldan fazla süren (aziz Augustinus'un ölümü o devreye rastlar [28 ağustos 430]) bir kuşatmadan sonra, Hippone teslim oldu; 29 ekim 430'da son direnme merkezi olan Kartaca düştü.

533'te Belisarius, *Ad decimum* ve *Tricamaron*'da Vandalları temizledi. 534'ten itibaren Justinianus, Kuzey Afrika'yı yeniden teşkilâtlandırıyor, buradaki yedi eyalet İstanbul'a bağlanan bir pretuar eyaleti haline konuluyordu. Güçlükle bastırılan berberî ayaklanmalarından sonra, Bizanslılar, 585'te, sivil memur olan pretuar eyalet beyini, askerî bir memur olan *exarchus**un emrine verdiler. İlk seferi 647 yılına rastlayan Arap istilâsı, Bizanslıları 697-698'de Kuzey Afrika'dan büsbütün çıkarttı. 709'da Kuzey Afrika islâm hâkimiyeti altında birliğe kavuşmuştu.

— *Africa terimi* daha sonra yerini arapça *ifrikiya* kelimesine bıraktı ve sadece Kayravan bölgesini göstermek için kullanıldı. Roma'nın eski Afrika eyaletine de *el-Magrıp* (Batı ülkesi, yani Mısır'ın batısındaki ülke) denildi. Güneydeki çöl alanına da Sahra adı verildi.

— *Afrika'da Roma'nın etkisi.* Galya bir tarafa bırakılacak olursa, Kuzey Afrika, İmparatorluk içinde Roma medeniyetinin belki de en derin şekilde sokulmuş olduğu bölge sayılabilir. Hukukî düzen (koloniler, roma veya latin municipium'ları) çeşitli olmakla beraber, Roma kuruluşlarından türemişti. Göçebeler bir yana, yerleşik Berberîler bile Roma'ya bağlı yabancı site (peregrinus) statüsüne girmiş, beyleri de Roma'dan hâkimiyet beratı (kırmızı manto ve fildişi asa) almışlardı. 123'te C. Gracchus'un, daha sonra Sezar ve Augustus'un yerleştirdiği romalı göçmenlerle başlayan Afrika'yı romalılaştırma hareketi, *III. legio Augusta* askerleri sayesinde kolaylaşmıştı. III. yy. da Severus'lar bu askerlere evlenme hakkı tanıdıktan ve hizmet süresini dolduranlara göçebelerden alınmış toprakları dağıttıktan sonra, Latincenin yayılmasında ve Kuzey Afrika'da tarımın gelişmesinde bunların rolü büyük oldu: bu askerler, memleketi hem korumak hem de değerlendirmekle (tahıl, zeytin) görevliydiler. Bu şekilde, roma tesirinin güney sınırı, III. yy. ortalarına doğru büyük ihtimalle şimdiki Şatt el-Cerid ve Avraş'ı içine almış, Batna ve Sersu yüksek ovalarına doğru da uzanmıştı. Bununla beraber, «Mau-

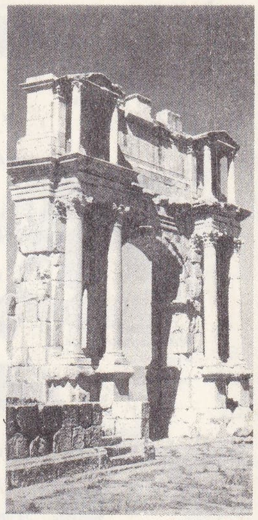

AFRİKA
Caracalla zafer takı (Cemila)

Foto. Bovis (LAROUSSE)

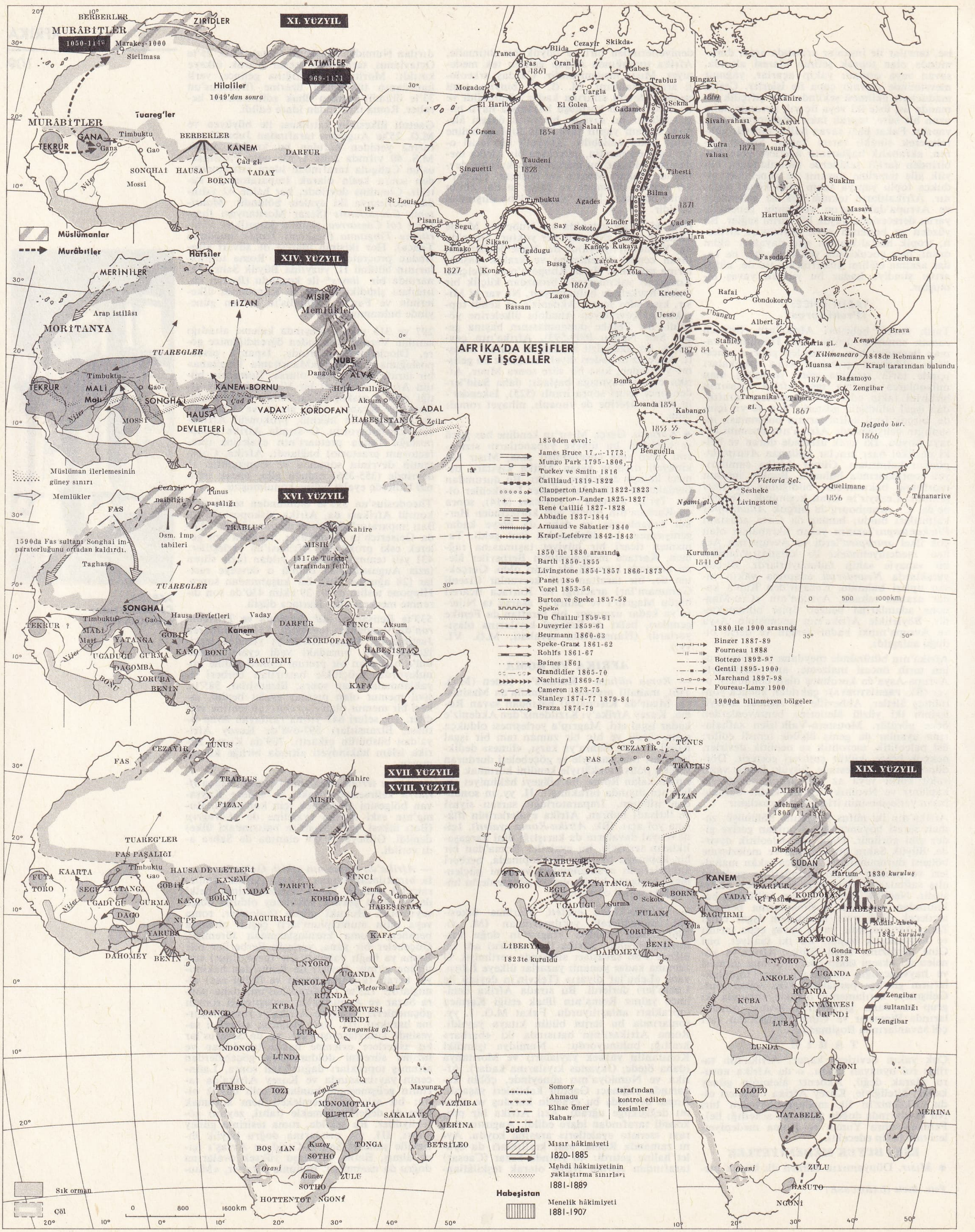

XI. YÜZYIL
MURÂBITLER
1050-1147
ZIRIDLER
FATIMILER
969-1171
Hilaliler
1049'dan sonra
Müslümanlar
Murâbitler
XIV. YÜZYIL
MERİNİLER
Hafsiler
MISIR
Memlükler
FİZAN
MORİTANYA
TEKRUR
MALİ
SONGHAİ
KANEM-BORNU
HAUSA DEVLETLERİ
NUBE
ALVA
HABEŞİSTAN
ADAL
Müslüman ilerlemesinin güney sınırı
Memlükler
XVI. YÜZYIL
1590da Fas sultanı Songhai imparatorluğunu ortadan kaldırdı.
1517de Türkler tarafından fethi
Osm. İmp tabileri
XVII. YÜZYIL
XVIII. YÜZYIL
AFRİKA'DA KEŞİFLER VE İŞGALLER
1850den evvel:
James Bruce 17..-1773
Mungo Park 1795-1806
Tuckey ve Smith 1816
Cailliaud 1819-1822
Clapperton Denham 1822-1823
Clapperton-Lander 1825-1827
Rene Caillié 1827-1828
Abbadie 1837-1844
Arnauad ve Sabatier 1840
Krapf-Lefebvre 1842-1843
1850 ile 1880 arasında
Barth 1850-1855
Livingstone 1854-1857 1866-1873
Panet 1850
Vogel 1853-56
Burton ve Speke 1857-58
Speke
Du Chaillu 1859-61
Duveyrier 1859-61
Beurmann 1860-63
Speke-Grant 1861-62
Rohlfs 1861-67
Baines 1861
Grandidier 1865-70
Nachtigal 1869-74
Cameron 1873-75
Stanley 1874-77 1879-84
Brazza 1874-79
1880 ile 1900 arasında
Binger 1887-89
Fourneau 1888
Bottego 1892-97
Gentil 1895-1900
Marchand 1897-98
Foureau-Lamy 1900
1900da bilinmeyen bölgeler
XIX. YÜZYIL
Mehmet Ali 1805/11-1849
LİBERYA
1823te kuruldu
Addis-Abeba 1885 kuruluş
Hartum 1830 kuruluş
Zengibar sultanlığı
Somory
Ahmadu
Elhac Ömer
Rabah
tarafından kontrol edilen kesimler
Sudan
Mısır hâkimiyeti
1820-1885
Mehdi hâkimiyetinin yaklaştırma sınırları
1881-1889
Habeşistan
Menelik hâkimiyeti
1881-1907
Sık orman
Çöl
0 800 1600km

ritania Caesariensis ve Tingitana»da romalılaşma hareketi fiilen hemen her zaman kıyıya takılıp kaldı, yalnız Sala ve Volubilis arasında, şimdiki Fas'ın Sebu ovasında içerilere sokuldu.

Roma, bir kısım buğday (Afrika annona'sı) ve zeytinyağı ihtiyacını Afrika topraklarından sağlardı. Bunun içindir ki, imparatorlar, I. yüzyıldan itibaren küçük köy çiftliklerini geliştirmeğe çalıştılar. Mecerda'nın yukarı çığırında bulunan ve Neron tarafından Roma'lı sahiplerinden müsadere edildiğinden beri olduğu gibi bırakılan büyük çiftlikler, Hadrianus devrinde, memurların gözetimi altında parsellendi ve bunların geçici olarak dağıtıldığı köylüler gerçekten tam mülk sahibi oldular (*Lex Hadriana de Rudibus Agris*, «Ayn el-Cemala kitabeleri», v.b.). Bu küçük çiftlikler yanında, büyük tarım mülkleri de gelişiyordu: bunların merkezi, köylerde romalılaşmanın üsleri olan villa'lardı. O zamandan kalma mozaiklerden anlaşıldığına göre, bu villalarda büyük bir refah seviyesine ulaşılmıştı.

Afrika da, İmparatorluğun fikir dünyasına kendinden bir şeyler kattı. Arnobius ve Apuleius, Afrika'nın insanlarıdır. III. yüzyıl başlarında Hıristiyanlığın ünlü savunucusu Tertullianus, Kartaca'da doğdu; kilisenin en seçkin varlıklarından sayılan Augustinus berberî idi. Afrika, Batı eyaletleri arasında Hıristiyanlığın en hızlı ve derin bir şekilde yayıldığı memleket oldu (Aziz Cyprianus'un rolü); IV. yy. başındaki donatist mezhep sapkınlığı yüzünden, din tartışmaları hemen de Doğu eyaletlerindeki şiddeti buldu. Eyaletler halinde bir araya getirilen ve Kartaca piskoposunu en yüksek mezhep makamı (primat superieur) sayan şehir piskoposlukları ve eyalet konsülleri, afrika kilisesinin ne kadar canlı olduğunu göstermeğe yeter.

Bununla beraber Afrika, *Pars Occidentalis* eyaletleri arasında, Roma izlerinin hızla ve tam olarak silindiği tek ülkedir. Daha III. yy. da hem siyasî, hem iktisadî (müsadereler), hem de sosyal (çok zengin aristokratlar karşısında, çok yoksul tarım işçileri) buhranlarla sarsılan, donatist mezhep sapkınlığı yüzünden (III. yy. sonu-IV. yy. başı) zayıf düşen, yatıştırma çabalarına rağmen 253 ile V. yy. arasında kesilmeyen berberî ayaklanmalarından zarar gören Afrika, 429'da Vandalların istilâsına dayanamadı; bu istilâ katolik kilisesi için de bir felâket oldu. Hiç şüphesiz, toprak işletenleri ve tarım gündelikçilerini büyük mülk sahiplerine karşı çıkartan bu ayaklanmalar, ırkî olmaktan ziyade sosyal bir nitelik taşıyordu. Ne var ki, çiftlik ırgatlarının büyük kısmı romalıdan çok berberî kalmış, Avras ile Rif arasında hiç bir zaman romalılaştırılmamış olan dağlık kesimin halkı ile teması kesmemişlerdi. Ovalarda bile, berberî halk, eski ibadetini latince yapmakla yetinmişti: bununla birlikte, Romalıların Saturn'ünde Pün Baal'ini, çevresi ile beraber tanımak mümkündür.

Vandalların gelişi, Romalılığın Kuzey Afrika'daki son mevzilerini de sarstı. Arap istilâsının da, beraberinde getirdiği pek büyük çaptaki dinî devrim ile, roma tesirini büsbütün silip süpürmesi mukadderdi: bununla beraber, bazı küçük hıristiyan toplulukları XI. yy. ortalarına kadar şehirlerde tutunabildiler ve Latince, XII. yy. ortasına kadar, Gafsa'da konuşulmakta devam etti. Eski Arap vakanüvisleri, Romalıların neslini tipik bir şekilde *Rum*, romalılaşmış Afrikalıların neslini de *Afarik* diye adlandırırlar.

— *Afrika'da Roma sanatı eserleri.* Yunanlılar ve Fenikeliler Afrika'da yalnız ticaret merkezleri kurdukları halde, Romalılar latin tarzı siteler meydana getirdiler. Yaptıkları âbideler, Roma mimarîsinin en tanıtıcı eserleri arasında sayılabilir. Bu sitelerde, *cardo* ve *decumanus* çaprazını ve bunların kesişmelerinde yer alan *forum*'u görürüz. Esasen, ilk surların sınırları kısa zamanda aşıldı: meselâ *Timgad*'da, kapitol, birçok tapınak, hamamlar ve çarşı, surların dışındaydı. Sokakların kenarında, şark şehirlerinde gibi çok defa sıra kemerler bulunuyordu (Timgad, Leptis Magna). Şehircilik faaliyeti, yol ve köprüler (el-Kantara), su kemerleri (Konstantin, Dugga, Hamisa), sarnıç ve çeşmeler (Dugga, Tipasa) büyük önem taşır. Bu Afrika beldelerinin forum'ları, Roma âleminin en tanıtıcı eserlerindendi: kenarında revaklar uzanan dört köşe bir meydanın etrafında, gelenekten gelme anıtlar yükselir: Curia'lar, nutuk çekilen tribünler, çoğu yunan üslûbunda bazilika'lar (Cemila) gibi. Sitelerin çoğunda, kütüphane (Timgad) ve dükkânların bulunduğu sütunlu bir avludan meydana gelen çarşılar (Timgad, Setif, Cemila) vardı. Hamamlar (therme) çoktu; hepsi de imparatorluk tipinde olmakla beraber, iklim şartlarına göre değişikliğe uğramıştır (Cyrena, Leptis Magna, Lambaesis, Şerşel, Volubilis, Timgad); özellikle tiyatrolar tam roma tipindedir ve sahne süslemesine çok emek verilmiştir (Timgad, Dugga, Cemila, Sabratha). El-Cem anfisi, Roma Colosseum'unu hatırlatır. Lambaesis ve Leptis Magna anfileri, daha küçük olmakla beraber, dikkati çeken eserlerdir. Afrika şehirleri kemerden yana çok zengindir. En çok bir gözlü kemerler bulunur (Zana, Lambaessi, Dugga, Cemila, v.d.). Üç gözlü kemerler arasında, Antoninus Pius'un Sbeytla'da, ve Septimius Severus'un Lambaesis'te kurdukları kemerleri sayabiliriz. Dört cepheli olanları da vardır (Trablus, Leptis Magna ve Tebessa). Tapınakların şekli, yabancı biçimde olan bir kaçı müstesna, doğrudan doğruya roma anlayışına uyar; kapitoller de, Roma Kapitol'ü esas alınarak inşa edilmişti. Heykeller nadirdir; mevcut olanların da üslûbu sert ve kalitesi düşüktür. Fakat Moritanya kralı Juba II'nin zevki ve seçmeciliği sayesinde üç şehir (Volubilis, Şerşel ve Leptis Magna) gerçekten birer müze olmuş ve buralarda en güzel klasik eserlerin birçok kopyası bir araya getirilmişti. Kuzey Afrika'da da, İtalya gibi, büyük ölçüde mozaik kullanıldı.

AVRUPA'DAN KOPUŞ

● *Afrika ve Vandallar.* Başlarında Genserik olduğu halde İspanya'dan Fas'a geçebildiler (429); büyük bir ilgisizlikle, hatta bazen de kurtarıcı olarak karşılandılar ve Kuzey Afrika'yı Roma usulü idareye kalkıştılar. Fakat, aryen oldukları için katolik Romalılara kendilerini kabul ettiremediler ve uzlaşmağa yanaşmayan Berberîler tarafından kıyıya sürüldüler. Justinianus'un bu bölgeyi tekrar fethetmesi kolay oldu (533), ama o da yerli halk tarafından desteklenmedi.

●*Araplar.* Bu suretle bölgede bir boşluk meydana geliyordu. Arapların yerleşmesi bu boşluğu doldurmakla kalmadı, Kuzey Afrika'nın yön değiştirmesine, yüzyıllardan beri bağlı bulunduğu Avrupa'dan koparak şarklılaşmasına yol açtı. Bu yerleşmenin başka bir tesiri de, Kuzey Afrika'nın o güne kadar ancak zaman zaman ilişki kurduğu İç Afrika'ya ışık tutmağa başlaması oldu.

640'ta müslüman Araplar Mısır'a geçerek, İskenderiye'yi aldılar, sonra da Bingazi'yi işgal ettiler; 670'de Kayravan'ı kurdular; fakat Berberîleri hâkimiyetleri altına almaları dört yüzyıl sürdü. Bundan sonra Kuzey Afrikası, büyük Emevî devletinin bir parçası oldu; Abbasîler zamanında ise müstakil devletlere bölündü: Tolunluların Mısır'ı, Aglebîlerin İfrikiye'si (Romalıların «Afrika» teriminin değiştirilmiş bir şekli, şimdiki Libya eyaleti) ve İdrisîlerin Fas'ı. IX. yy. ın sonunda Fatımîler Kuzey Afrikasını tekrar birliğe kavuşturdular; iki yüzyıl boyunca (969-1171) Mısır bu birlikte hâkim rol oynadı. Ne var ki, Magrıp, Muvahhidîler zamanında Mısır hâkimiyetinden yavaş yavaş sıyrıldı, sonra da parçalandı.

İç Afrika'nın gelişmesi

● *İç Afrika imparatorlukları.* İç Afrika'ya hâkim olan büyük siyasî toplulukların meydana çıkması, hayli geç oldu. Klasik Eskiçağ'ın sonuna doğru görülen toplulukların da önce, bu bölgede başka toplulukların bulunduğu ihtimal dahilindedir. O devirde, sahil bölgesinin iki ucunda iki ayrı imparatorluk kuruldu.

Doğuda, IV. yy. da, Monofisizm'i kabul eden ve Salomonid hanedanının tahta geçmesinden sonra (1270) en parlak devrini yaşayan Aksum devleti (Eritre ve Habeşistan) ortaya çıktı. Batı'da, IV. yy.da, büyük bir Sudan imparatorluğu doğdu: Gana imparatorluğu. Nijer ırmağının büklümü etrafına yayılan ve XI. yy. da yok olan bu imparatorluk, XIX. yy. da Avrupalılar bu bölgeye yerleşinceye kadar, birbirini takip edecek çeşitli devletler serisinin ilkidir.

Teşkilât bakımından özellikle kuvvetli olan büyük zenci imparatorluklar, bu «Sudan» kesiminde gelişti: bu kesimin, öteki bölgelerine göre en zengin yeri batı bölgesiydi.

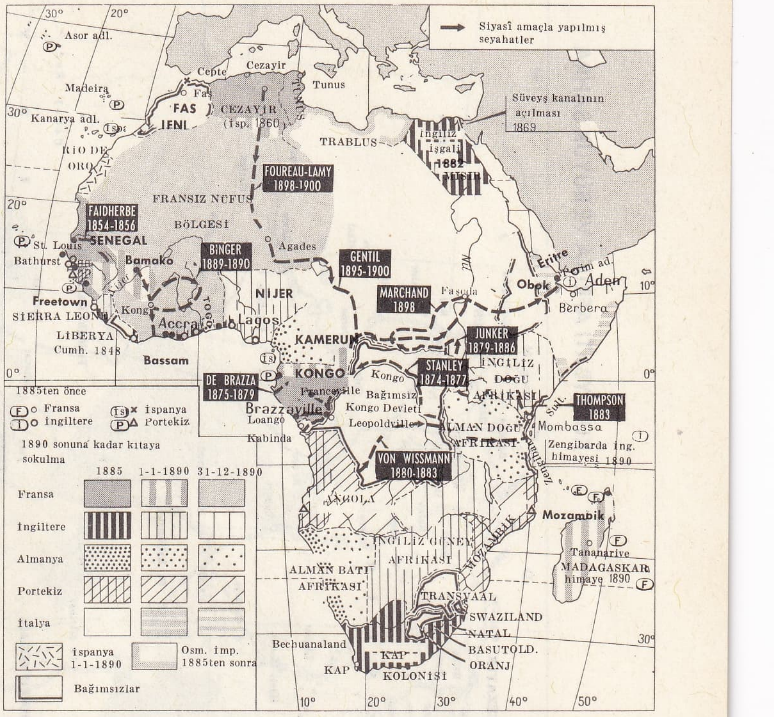

Afrika'nın bölüşülmesi. 1885 öncesine kadar Avrupalıların Afrika'ya girişi, denize yakın bölgelerle sınırlı kalmıştı. 1874'ten sonra, pekçok keşif heyeti kıtayı Atlantik'ten Hint okyanusuna boydan boya geçmiş, ve böylece sömürge yerleşmelerinin ilk hazırlığı yapılmıştı. Berlin konferansının (1884-1885) ardından, kıyılarda hâkimiyet kurmuş olan Avrupa devletleri içerilere sızma hakkını da elde ettiler. Bu konferans, başlayacak akının ik işareti oldu (1890). Sonunda Kongo, Doğu Sudan, Libya ve Fas da avrupa hâkimiyetine girdi. Sadece Liberya ile Habeşistan bağımsız kaldı. İşgal devresini iktisadî ve siyasî gelişmeler takip etti.

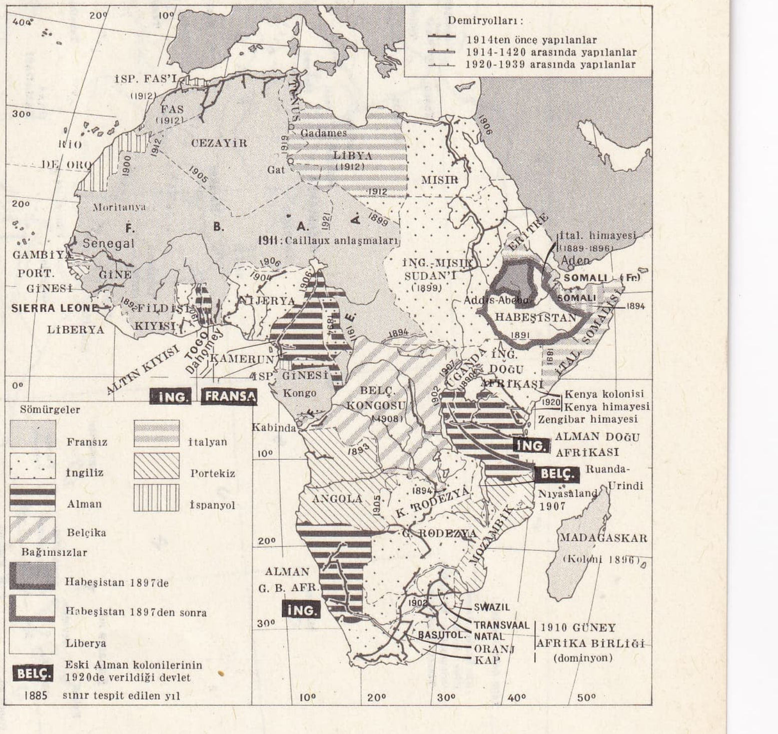

KUZEYBATI AFRİKA VE BÜYÜK SAHRA

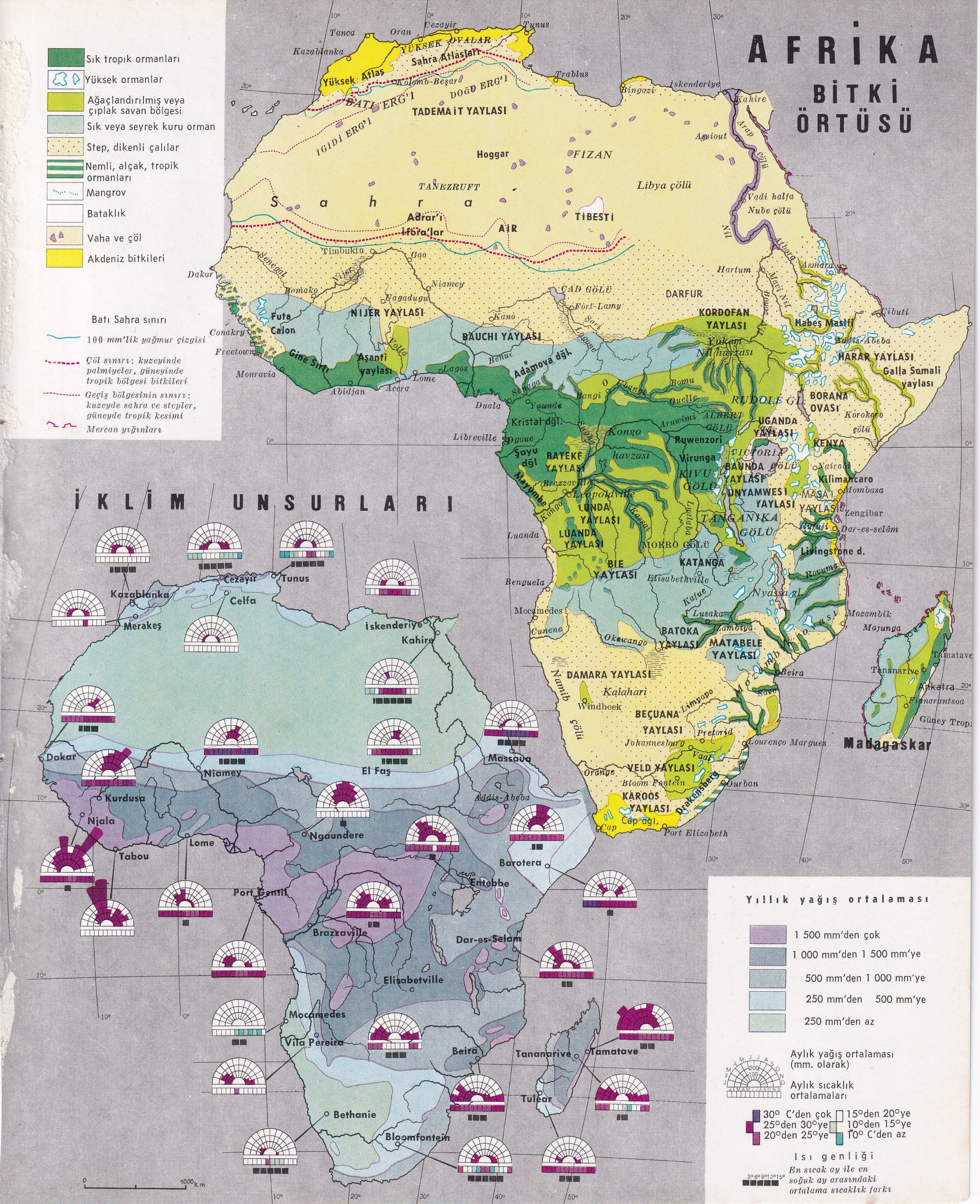
AFRİKA
BİTKİ ÖRTÜSÜ
Sık tropik ormanları
Yüksek ormanlar
Ağaçlandırılmış veya çıplak savan bölgesi
Sık veya seyrek kuru orman
Step, dikenli çalılar
Nemli, alçak, tropik ormanları
Mangrov
Bataklık
Vaha ve çöl
Akdeniz bitkileri
Batı Sahra sınırı
100 mm'lik yağmur çizgisi
Çöl sınırı: kuzeyinde palmiyeler, güneyinde tropik bölgesi bitkileri
Geçiş bölgesinin sınırı: kuzeyde sahra ve stepler, güneyde tropik kesimi
Mercan yığınları
YÜKSEK OVALAR
Sahra Atlasları
Yüksek Atlas
BATI ERG'İ
DOĞU ERG'İ
İGİDİ ERG'İ
TADEMAİT YAYLASI
Hoggar
FİZAN
TANEZRUFT
Sahra
Libya çölü
Adrar'ı İfora'lar
AIR
TİBESTİ
ÇAD GÖLÜ
DARFUR
KORDOFAN YAYLASI
Habeş Masifi
HARAR YAYLASI
Galla Somali yaylası
BORANA OVASI
NİJER YAYLASI
BAUCHI YAYLASI
Futa Calon
Gine Sırtı
Asanti yaylası
Adamova dğl.
Kristal dğl.
Kongo havzası
Ruwenzori
Virunga
UGANDA YAYLASI
KENYA
Kilimancaro
BATEKE YAYLASI
LUNDA YAYLASI
LUANDA YAYLASI
BİE YAYLASI
KATANGA
UNYAMWESİ YAYLASI
TANGANİKA GÖLÜ
VİKTORYA GÖLÜ
RUDOLF GÖLÜ
BATOKA YAYLASI
MATABELE YAYLASI
DAMARA YAYLASI
Kalahari
Namib çölü
BEÇUANA YAYLASI
VELD YAYLASI
KAROOS YAYLASI
Drakensberg
Cap dğl.
Madagaskar
Tanca
Oran
Cezayir
Tunus
Trablus
Kazablanka
Bingazi
İskenderiye
Kahire
Assiout
Vadi halfa
Nube çölü
Hartum
Asmara
Cibuti
Addis-Abeba
Timbuktu
Gao
Dakar
Bamako
Niamey
Uagadugu
Kano
Fort-Lamy
Conakry
Freetown
Monrovia
Abidjan
Accra
Lome
Lagos
Duala
Libreville
Yaunde
Bangi
Brazzaville
Leopoldville
Luanda
Benguela
Mocamedes
Elisabethville
Lusaka
Nyassa g.
Mombasa
Zengibar
Dar-es-selâm
Livingstone d.
Mozambik
Majunga
Tamatave
Tananarive
Beira
Windhoek
Pretoria
Johannesburg
Lourenço Marques
Durban
Bloem Fontein
Port Elizabeth
Cap
İKLİM UNSURLARI
Kazablanka
Cezayir
Tunus
Merakeş
Celfa
İskenderiye
Kahire
Dakar
Niamey
El Faş
Massaua
Kurdusa
Njala
Tabou
Lome
Ngaundere
Addis-Abeba
Barotera
Entebbe
Port Gentil
Brazzaville
Dar-es-Selam
Elisabetville
Mocamedes
Vila Pereira
Beira
Tananarive
Tamatave
Tulear
Bethanie
Bloemfontein
Yıllık yağış ortalaması
1 500 mm'den çok
1 000 mm'den 1 500 mm'ye
500 mm'den 1 000 mm'ye
250 mm'den 500 mm'ye
250 mm'den az
Aylık yağış ortalaması (mm. olarak)
Aylık sıcaklık ortalamaları
30°C'den çok
25°den 30°ye
20°den 25°ye
15°den 20°ye
10°den 15°ye
10° C'den az
Isı genliği
En sıcak ay ile en soğuk ay arasındaki ortalama sıcaklık farkı
1000 km

AFRİKA'NIN EKVATOR KUZEYİ
ATLAS OKYANUSU
HİND OKYANUSU
AKDENİZ
KIZILDENİZ
KARADENİZ
HAZAR DENİZİ
FAS
CEZAYİR
TUNUS
LİBYA
MISIR
SUDAN
ÇAD
NİJER
MALİ
MURETANYA
İSP SAHRASI
SENEGAL
GAMBİE
GİNE
LİBERYA
FİLDİŞİ KIYISI
GANA
TOGO
DAHOMEY
NİJERYA
KAMERUN
ORTA AFRİKA CUMHURİYETİ
HABEŞİSTAN
SOMALİ
KENYA
UGANDA
TANGANYİKA
KONGO
GABON
ANGOLA
SUUDİ ARABİSTAN
İSPANYA
FRANSA
İTALYA
TÜRKİYE
SURİYE
IRAK
İRAN
YUNANİSTAN
BULGARİSTAN
YUGOSLAVYA
ROMANYA
Ekvator
0 500 Km

(Bambuk ve Bure'nin altınları, Sahra'da ve Atlantik kıyısında elde edilen tuz, Magrıp kervanlarıyle yapılan ticaret ve dolayısıyle Magrıp'tan getirtilen bakır.) İşte bu zengin bölgede, Gana'nın çökmesinden sonra, Sosso imparatorluğu kuruldu (XI. ve XII. yy.), onun ardından Mali'de resmen Müslümanlığı kabul etmiş ilk devlet olan Manding imparatorluğu (XIII.-XV. yy.) geldi, onu da, X. yy.dan beri, yukarıda adı geçen devletlerin hizmetinde bulunan, fakat XVI. yy.-da Manding'lerin mirasına konan Gao'daki Songhay devleti takip etti.

XVII. yy.da, bir Fas hâkimiyetinin yerleşmesinden sonra - bu hâkimiyet çok geçmeden sözde kalmıştır - Nijerya ve Senegal Afrikası'nı bütünüyle içine alan büyük bir imparatorluk kurulamadı. Buna karşılık, çok daha mütevazı, bazen komşuları üzerinde baskı da kuran bir sürü krallık, sömürge devrine kadar birlikte yaşamağa devam etti: Segu'da Bambora'lar, Senegal'de Futa-Calon'da, Masina'da ve Nijerya'ya kadar uzanan bölgede Pöl'ler ve Tukulör'ler, Yukarı Volta'da Mosis'ler. Bu imparatorlukların sonuncuları olan, El-hac Ömer ve Samori imparatorluklarını Fransızlar devirdiler.

Sudan kesiminin merkez ve doğu bölümünde gelişen devletler hakkında bu kadar bilgimiz yok. Avrupalılar Afrika'ya yerleşinceye kadar iyi kötü ayakta durabilen ve Hausa'lar iktidarı (XIV.-XVI. yy.) zayıfladıktan sonra Çad gölü etrafında türeyen Bornu, Vaday ve Bagirmi imparatorluklarının tarihi, ancak XVI. yy. dan itibaren takip edilebilir. Daha doğudaki Darfur ve Kordofan (XVIII. yy. da Darfur ile birleşti) imparatorlukları, ötekiler kadar güçlü olmadıkları için, XIX yy.da Mısır'ın hâkimiyeti altına girdiler. XIX. yy.ın sonunda, kölelik üzerine kurulan geçici Rabah imparatorluğu, 1900'de Fransızlar tarafından ortadan kaldırıldı.

Sudan kesimindeki devletlerin yakınlarında, fakat aradaki ormanlık bölgeler yüzünden bu devletlerle pek temas kuramayan, onlar kadar geniş arazileri olmadığı halde bazen daha parlak devirler yaşayan birtakım devletler, kıyı bölgelerinde gelişti: Gold Coast'da (Altın Sahili) Aşanti'ler, Aşağı Nijerya'da Dahomey, Yoruba ve Benin devletleri.

Güney Ekvator kesimi hakkındaki bilgi, öteki kesimler hakkındakinden de daha kıttır. Bir ara birleşerek bir krallık kuran Loanga ve Aşağı Kongo bölgesindeki bir sürü kabile federasyonları hakkında, elde bazı bilgiler var. Fakat, XV. yy.da geniş bir «Monomotapa imparatorluğu» halinde birleşen ve N'-Gola'dan (Angola) Mozambik'e kadar uzanan bölgede yaşayan çeşitli Bantu devletleri hakkında çok bulanık ve dağınık bilgi kırıntılarından başka bir belge yok. Monomotapa imparatorluğunun varlığı da, XV. yy. portekiz seyyahlarının anlattıklarından ve bazıları gerçekten muazzam olan yıkıntılardan öğrenilmektedir. Afrika'daki imparatorlukların sonuncusu, güneydoğuda, oldukça geç sayılabilecek bir devirde (XIX. yy.) kurulan ve 1880'de İngilizler tarafından kökünden yıkılan Zulu konfederasyonudur.

● *Zenci devletlerin toplumları ve yaşama tarzları.* Önce dar, sonra daha geniş bir çerçeve içinde kendilerini koruma ihtiyacını duyan şeflikler, tıpkı Avrupa'daki derebeylikler gibi, nasıl bir araya gelmişlerse, bu ilke! toplulukiar de kendi aralarında birleşmiş, bu birleşmenin genişlemesinden de imparatorluklar ve krallıklar doğmuştur. Böylece, bazı şefler, meselâ Manding, Songhay ve Bornu hükümdarları, önce tam birer derebeyi kesilmiş, sonra da imparatorluğun başına geçmişlerdir. Zenci kral, kendisine bağlı kabile reisierine toprak, insan ve hayvan dağıtıyor, onlardan vergi alıyordu. Onlar da buna karşılık, askerî bakımdan kralı destekliyorlardı. Demek ki, Afrika krallığı, köle veya serf'ten hükümdara kadar çeşitli kademeleri olan, bir korunan ve koruyan düzenine göre kurulmuştur. Hükümdar kutsaldır, tahtını vârislerine bırakır. Kendine göre bir maiyeti, saray erkânı ve bir kâhya tarafından idare edilen uşakları vardır. Kendisine teşrifatsız, törensiz yaklaşılamaz. Bazen ülkesinin gerçek hâkimidir ama, çoğu zaman sarayında kapalı kalan ve otoritesi olmayan kutsal bir kişidir. Üstelik de, süratli ulaşım vasıtalarından yoksun eyaletlerini gidip kendisi denetleyemediği için, oraların idaresini beratlı ve yeminli valilere, veya kendisine boyun eğmiş yerli kabile reislerine bırakmak zorundadır. Hükümdar gelirini vergilerden (mahsul ve hayvan sürülerinden alınan resimler; tuz, altın ve bakır satışından kesilen yüzdeler), harp ganimetlerinden, mülk gelirlerinden ve müsadere yoluyle elde edilen kazançlardan sağlar. Bu devletler tam bir kapalı ekonomi düzenine bağlı sayılamaz; bölgeler arası alış verişi sağlayan, herkesce kabul edilmiş ortak ölçüler vardır: kori'ler (önce Doğu Afrika Arapları, sonra da Avrupalılar tarafından kıyılara getirilen küçük deniz kabukları), bakır eşya ve inciler. Bu «para»lar sayesinde, Zenciler hem kendi aralarında, hem de kuzeyli ve doğulu müslüman tacirlerle alış veriş edebiliyorlardı.

AFRİKA'DA DİNLER

● *Hıristiyanlık.* — *Eski kilise*'nin Afrika'da nasıl kurulduğu bilinmemektedir. Roma, daha V. yy.da, ilk misyonerleri göndermiş olduğunu iddia eder. Bunların doğudan gelmiş olmaları da mümkündür. Hıristiyanlık, büyük bir ihtimalle, Afrika kıtasına Kartaca'dan yayılmağa başladı, ve ilk hıristiyan cemaatleri Afrika Yahudileri arasında türedi. Başlangıcından itibaren, Afrika'da Hıristiyanlığın gelişmesi, Afrika Roma eyaletinin genel tarihine sıkı sıkıya bağlanır. Vandallar, sonra Araplar Roma'yı yıkınca, Afrika kilisesi de ortadan kalktı. XVI. yy.a kadar bir piskoposluk kaldı ise de, ancak Afrika'da yaşayan Hıristiyanlar üzerinde bir hükmü oldu.

— *Yeni kilise.* Bugün Afrika katolik kilisesi, şu birbirine aykırı unsurlardan meydana gelmiştir: 1. Çok eski doğu kiliselerinin kalıntıları (Mısır'da); 2. Eski Portekiz tahtına bağlı sahalarda kurulmuş kiliseler (*Patroado*'nun kalıntıları); 3. Hıristiyan olan, fakat katolik olmayan memleketlerde (Habeşistan) kurulmuş kiliseler; 4. Müslüman çoğunluğun bulunduğu, fakat büyük sayıda hıristiyan göçmenin de yerleştiği memleketlerde (Fas, Tunus, Cezayir) kurulmuş kiliseler; 5. Halkı, muhtelif mezhepte yerlilerle, çoğunluğu protestan olan beyazlardan meydana gelen ingiliz sömürge memleketlerinde kurulmuş kiliseler; 6. Zenci memleketlerdeki kiliseler.

Zenci Afrikası'nın hıristiyanlaştırılması yolunda ilk ciddî teşebbüs, büyük keşifler devrine rastlar. Kanarya adaları piskoposluğu (1406) ve daha sonra, Asor adalarındaki Angra, Madeyra'daki Funchel, Yeşil Burun adalarındaki Santiago, ve Sao Tomé adasındaki Sao Tomé piskoposlukları kurulduktan sonra, Angola'da (1596) ve Mozambik'te (1616) birer portekiz piskoposluğu teşkil edildi. Fransız Lazarist'leri Madagaskar (1648) ve Bourbon adası (1712) papalık eyaletlerini kurmakla görevlendirildiler.

Fakat hıristiyanlaştırma fiilen ancak XIX. yy.da başladı ve Avrupalıların sömürge kurma teşebbüsleriyle beraber, yani XIX. yy. ortasından itibaren, gelişti. Hıristiyanlaştırma işi bu yolda ihtisaslaşmış tarikatların kurulması ile mümkün oldu (Saint-Esprit papazları, Lyon Afrika misyonları, Beyaz rahipler gibi). Bugün Afrika, hemen baştan başa bir misyonlar ağı ile kaplıdır. Bugün Afrika'daki katolik misyonlarının iki büyük endişesi vardır: Sömürgecilik suçlamalarına açık kapı bırakmamak (mümkün olduğu zaman zenci papazları piskoposluğa yükseltmek) ve İslâmiyetin tesirine karşı durabilmek. 1957 Mayısında, Afrika'da 257 kilise teşkilâtı, 28 piskoposluk ve 1 811'i afrikalı olan 11 119 papaz vardı. Kilise teşkilâtı bulunan çeşitli bölgelerde ve topluca 211 milyon nüfus içinde 22 583 000 hıristiyan sayılmıştı.

— *Protestanlık.* Afrika'da protestanlaştırma teşebbüsleri XVIII. yy. sonu ile XIX. yy. başında belirdi, fakat protestan misyonları özellikle Birinci Dünya savaşından sonra gelişti. XVIII. yy.da bir protestan misyonu,

Fildişi Sahili'nden bir genç kız

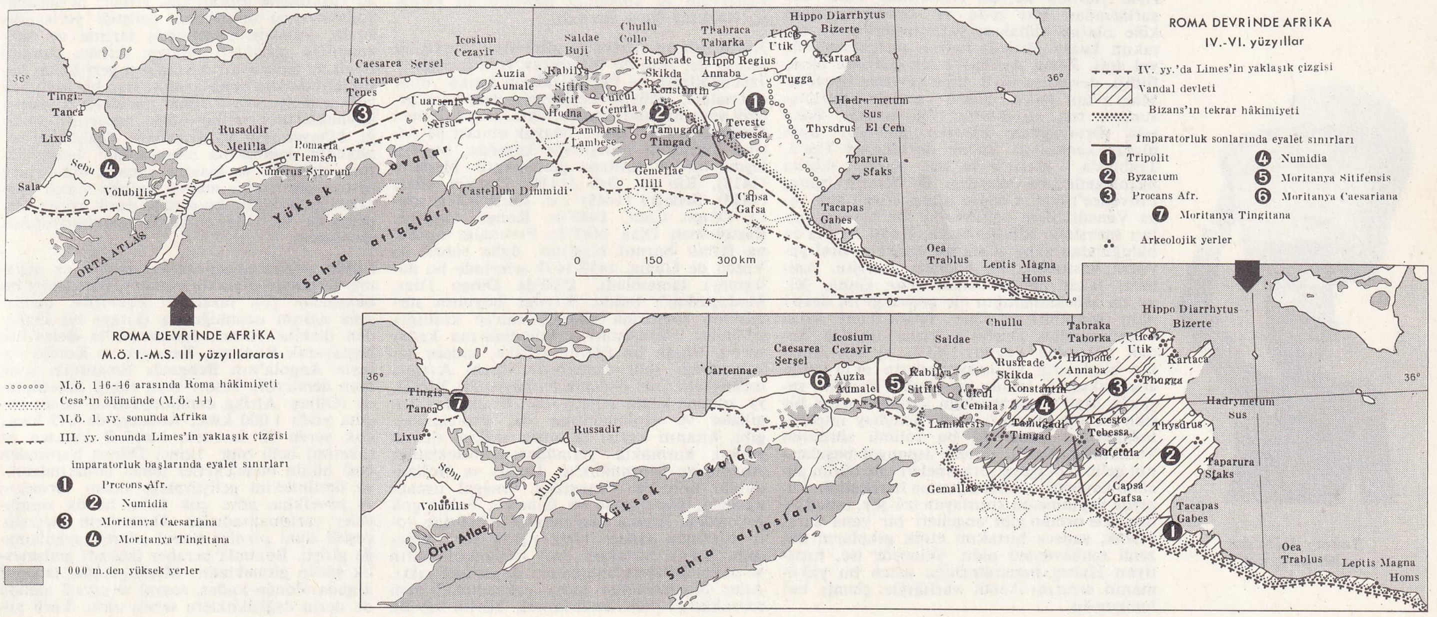

Ümit burnu civarında yerleşti. 1799'da John Wenn ve Thomas Scott, Afrika ve Doğu Misyonları cemiyetini kurdular. 1815'te Basel misyonu Gold Coast'ı hıristiyanlaştırmağa kalkıştı.

Kuzey Afrika'da misyonerlerin propagandası Müslümanlık tarafından engelleniyordu. Bununla beraber metodistler, Fas'ta yerleştiler. Batı Afrika'da hıristiyanlaştırma 1752'de başladı. Daha sonra iskoçyalı misyonlar Sierra Leone'ye, Nijerya'ya yerleştiler, amerikalı baptist'ler Liberya'da, presbiteryen'ler Kamerun'da Hıristiyanlığı yaydılar. Orta ve Doğu Afrika'da (Kongo'da) ingiliz baptist misyonları, Zengibar ve Tanganyika'da ingiliz üniversite misyonları (burada ayrıca bir takım alman misyonları vardır) faaliyet gösterdiler. Güney Afrika'da ilk misyonlar Mozav Kardeşler tarafından kuruldu (1737), sonra yerlerini Hollandalılar aldı. Londra Misyon cemiyetinin himayesinde, David Livingstone, Beçuanland'da hıristiyanlaştırma faaliyetine girişti. Nihayet Madagaskar'da protestanlar, katoliklerden önce işe koyuldular: Londra'daki cemiyetin bir temsilcisi 1818'de Adaya yerleşti. Bugün Madagaskar altı misyon arasında bölünmüştür. Katolik mezhebinde de olduğu gibi, misyon faaliyetlerine paralel olarak bir takım bağımsız misyon cemiyetleri ortaya çıktı: Kamerun'da Dative Baptist Church, Güney Afrika cumhuriyetinde Beyazlar için Dutch Reformed Church gibi. Bugün protestanların sayısı Afrika'da 7,5 milyonu aşmaktadır.

Senegalli

● *Afrika'da İslâmiyet.* Arap tesiri ve İslâm tesiri, Afrika'nın Akdeniz kıyısı bölgeleriyle sınırlanıp kalmadı. Doğuda, Kızıldeniz bölgesinde, arap gemicileri Zanzibar'a, Kono adalarına ve Madagaskar'a kadar uzanan Afrika'nın doğu kıyılarında bir dizi ticaret merkezi kurdular. Bu merkezler sayesinde Bantu ve Boşimanlarla temas kurarak, dokuma ve boncuklarını altın, fildişi ve köle alarak değiştirdiler. Bu ticareti daha da genişletmek için kervanlar meydana getirerek, memleketin iç bölgelerinde depolar kurdular. Ticaretleri ile beraber, yaşama tarzlarını ve dinlerini de yaydılar. Yavaş yavaş islâm âdetlerine uyan ve karmaşık dil konuşan, melez bir kütle ortaya çıktı: Doğu Afrika'da bir arap imparatorluğu yerleşmediyse de, Portekizliler gelinceye kadar Mozambik kıyılarına hâkim bulunan Kilua gibi kudretli arap siteleri kuruldu. Bu bölgede Araplar, Müslümanlıktan, hattâ Hıristiyanlıktan önce zenci köle ticaretine önayak olmuşlar, bu işten (hiç değilse görünüşte) ancak zor karşısında, XIX. yy.da vaz geçmişlerdir.

Köle ticareti çok geçmeden, Büyük Sahra'da Afrika'nın batısındaki zenci krallıklarıyle yapılan kervan ticaretinin temel unsurlarından biri oldu ve Zencilerin önce köle olarak vahalara yerleşmelerine ve bir takım kuzey afrikalı halkın melezleşmesine yol açtı. Zenci Afrikası'ndan getirilen altın, fildişi, devekuşu tüyü, kola cevizine karşılık, Magrıp'tan bakır, Sahra ve Atlas okyanusundan tuz alıyorlardı. Bu suretle, daha eski Ortaçağdan itibaren Sahra'yı aşan tüccar kervanları Sudan devletlerini Fas'a, Trablus'a, Mısır'a ve bu Kuzey Afrika memleketlerinin aracılığı ile Kastilyalılara, Provence'lılara, Cenova'lılara, Pisa'lılara veya Venediklilere bağlıyordu. Bu kervan yolları sayesinde Müslümanlık, Doğu Afrika'da olduğundan daha güçlü bir siyasî ve dinî yayılma vasıtasına bu bölgede kavuştu. Animist, fakat müsamahakâr olan Gana, XI. yy. da Müslümanlığın ele geçirdiği ilk devlet oldu (Murâbitlerin rolü). İslâm âlemi Atlas okyanusundan Darfur'a kadar uzanan Sudan bölgesine yayıldı. XIV. yy.dan itibaren bilginlerin ve misyonerlerin akın ettiği Tombuktu, o sırada en parlak devrini yaşayan Mali imparatorluğu içinde, önemli bir fikir ve din merkezi oldu. Songhay imparatorluğu sırasında da bu rolünü sürdüren Tombuktu, Fas'lı, dönme ispanyol paşalarının gelip o bölgeye yerleşmeleri ile bütün gücünü kaybetti. İslâmlaştırma hareketinin kuzeyde yayılmasını sınırlayan tek şey, tabiat ve özellikle orman gibi engelleri bir yana bırakırsak, sadece birtakım etnik grupların düzenli mukavemeti oldu. Güneyde ise, hıristiyan Habeş imparatorluğu zaten bu yayılmanın sınırını kendi varlığıyle çizmiş bulunuyordu.

Yukarı Volta'dan bir genç kız

Günümüzde, çok geniş bir teşkilât kuran hıristiyan misyonerlerinin gayretlerine rağmen, islâm dini, Habeşistan gibi Hıristiyanlığın ağır bastığı ülkeler ve putperestlerin bulunduğu Yukarı Volta bölgesi hariç, Kuzey Afrika'nın büyük bir kısmına hâkim olmuştur. Bu nüfuz alanı, Orta Afrika'nın yağmurlu bölgelerine kadar uzanır ve orada kesilir.

Afrika'daki müslüman sayısı hakkında kesin bir iddiada bulunmak, nüfus sayımında Müslümanların ayrıca belirtilmemiş olması, istatistiklerin ilmî bir kesinliğe kavuşmaması, bir takım hıristiyan misyonerlerin veya sorumluların gerçeği olduğu gibi aksettirmekten kaçınmaları yüzünden oldukça güçtür. Fakat, bu sayının, Afrika nüfusunun yüzde kırkını aştığı ve 80 milyonu bulduğu bilinmektedir. Bu Müslümanların büyük bir kısmı Mısır'da (genel nüfusun yüzde 91,5'u) ve bazı bölgelerinde animistlerin çoğunluğu teşkil ettiği Sudan'dadır (genel nüfusun 2/3'i). Bingazi ile Trablusgarp ahalisi de tamamen müslümandır (aşağı yukarı 900 bin). Atlas memleketleri ve İspanyol Fas'ındaki müslümanların sayısı 22 milyonu aşmıştır. Müslüman Cezayir'de ise, eskiden yüzde 18'i bunlan avrupalı ve yahudi azınlık, fransız sömürgeciliğinin sona ermesiyle daha da azalmağa yüz tutmuştur. Bütün ahalisi müslüman olan Büyük Sahra'da, Gine körfezine doğru uzandıkça animistlerin sayısı artar, ve müslüman sayısı azalır (Altın Sahili yüzde 5, Togo yüzde 3). Buna karşılık Nijerya'da bu nispet yüzde 47'yi bulur. Fransız Ekvator Afrikası'nda müslüman nisbeti yer yer çok yüksektir (Çad bölgesinde yüzde 72). Doğu Afrika'da da müslümanların oldukça çoğunluğu teşkil ettiği birçok bölge vardır. Habeşistan'da Hıristiyanlığın ağır basmasına karşılık (yüzde 63), Eritrea'da müslüman sayısı nüfusun yarısından fazladır. Kenya'da yüzde 40'ı bulan müslüman sayısı, Portekiz Doğu Afrikası'nda yüzde 2'ye kadar düşer. (Bk. İSLÂM)

AFRİKA VE AVRUPA

● *Deniz ve Sömürge münasebetleri.* Avrupa ile bağların kesilmesinden sonra Afrika, hemen de yalnız İslâmın etkisinde kalmıştı; ve bütün İç Afrika ise ancak iktisadî bir kaynak vazifesi görüyordu. Ortaçağ sonunda temelli bir değişme oldu, fakat bu sefer de, hiç değilse başlangıçta, duyulan ilgi doğrudan doğruya Afrika'ya değildi. Kuzeyde, Akdeniz kıyılarının kontrolü için Batılılar ile Osmanlı Türkleri arasında bir yarış başlamıştı; bir yanda Fas'ta portekiz «Fronteiras»'ları, Cezayir'de ispanyol «Presidios»'ları, öte yanda Türklerin Cezayir'e (1516), Kahire'ye (1517), Trablus'a (1551), Tunus'a (1571) hâkimiyetleri vardı. Bununla beraber, Mısır bir tarafa bırakılacak olursa, türk naiplerinin «Presidios»'lar ile çatışmaları, deniz savaşlarının ve korsanlık işlerinin bir safhası olmaktan öteye gitmedi.

Avrupalıların Afrika'ya girmesinin başka bir sebebi de, yeni bir Hindistan yolu bulmaktı. İspanyolların ve Portekizlilerin başka yollar aramaları, «büyük keşifler» i meydana getirdi veya hızlandırdı. Portekiz, prens Gemici Enrique'in (1418-1460) önayak olması ile Afrika kıyılarını dolaşmağa koyuldu, bu dolaşma birçok safhada gerçekleşti: Maderia (1418), Rio de Oro (1436), Arguin adası (1443), Senegal (1445) v.d. Enrique'ten sonra Diogo Cam, 1482'de Kongo halicine, Bartolomeu Dias 1487'de Fırtınalar burnuna (Ümit burnu) ulaştılar, daha sonra da Vasco de Gama, 1497-1499 seferinde bu dolaşmayı tamamladı. 1500'de Diogo Dias, Madagaskar'ı buldu. Kıyılar boyunca sürdürülen araştırma «Keşiş Jean'ın krallığı» dedikleri Habeşistan'ın bulunmasına kadar sürdü. Bütün bu işlerde Afrika, sadece bir yol uğrağı rolü oynuyordu. Öteki Avrupa memleketlerinin durumu da böyleydi: XVIII. yy. sonuna kadar İspanyollar, Fransızlar, İngilizler ve Hollandalılar da, Portekizliler gibi, kıtanın kıyısı boyunca sağlam ticaret yerleri kurmakla yetindiler: Portekizliler Angola ve Mozambik'te, İngiliz ve Hollandalılar Gine'de, Fransızlar Senegal ırmağı ağzında, Gambia'da ve Gine'de. Fakat çok geçmeden, Afrika iskelelerinin Hindistan yolu üzerinde sadece birer uğrak yeri olmadığı, başka birtakım özel imkânları (altın ve zenci köleler) bulunduğu da ortaya çıktı. Atlas okyanusunun karşı yakasındaki yeni toprakların değerlendirilmesi, büyük sayıda işçiye ihtiyaç gösteriyordu, bu da ancak zenci köle ticaretiyle sağlanabilirdi. Fakat bu teşebbüsün sonucu Afrika için yıkım oldu. Antiller'e ulaşabilen bir tek «abanoz ağacı» na, yani zenci köleye karşılık, bir çoğu yolda veya limanlarda, beyazların ticaret merkezlerine giden patikalarda, bazen de kabilelerin hemen pazarlanabilecek değerli bir mala sahip olmak için giriştikleri savaşlarda ölüyorlardı. Doğrudan doğruya veya dolaylı olarak, Zenci Afrikası'nın tümü, üç yüzyıl boyunca bütün şiddetiyle süren bu köle ticareti yüzünden, büyük insan kaybına uğradı ve altüst oldu. Doğu ve kuzeyde Arapların da köle ticaretini hızlandırması bu kargaşalığı arttırdı. Bu ticaret merkezlerinin çok defa «üçgen» şeklinde işletilmesi, imtiyazlı şirketlerin buluşuydu. Devletler arasındaki harplerin Afrika'daki ticaret merkezleri üzerinde etkisi oldu, fakat bu etki çok defa hissedilmeyecek kadar azdı. XVIII. yy. girmeden, sömürgeleşmenin daha belirli bir hal aldığı tek bölge Güney Afrika oldu: Hollandalılar, 1815'ten sonra ve İngilizler tarafından kovulmadan önce, Boşimanları ve Hotantoları iç taraflara sürdüler.

● *Sömürgeleşme ve son değişmeler.* Sömürge elde etmek için her yerde eşit yoldan gidilmedi. En sade yol, köle ticareti devrinden gelen, Batı Afrika'da hâlâ uygulanan, Uganda'da ve Portekiz topraklarında da görülen iktisat şeklidir. Afrikalılar ihracata yönetilen tarım ürünleri yetiştirirler (yerfıstığı yahut hurma yağı, kahve veya kakao, pamuk), Avrupalıların rolü özellikle bunların pazarlanmasına yönelir ve bu iş de, United Africa Company ile Compagnie Commerciale Unilever (yağlı maddeler) tarafından görülür.

Bu ekonominin yürütüldüğü ülkelerde devlet, memleketin teşkilâtlanmasını kendi üzerine almış bulunur, ve bu olay ağır şekilde gelişir. Yalnız idarî ve teknik kadroyu sağlayan avrupalı nüfusun sayısı azdır. Bununla beraber, birçok memleketlerde yakın devirde, ve daha eski olarak da Kongo'da, Avrupa teşebbüsleri ortaya çıktı, bunlar önce maden, sonra tarım işletmelerine büyük sermayeler koydular. Madenlerin taşınması, şehir halkının ihtiyaçları ve yeni doğan bir imalât sanayiinin zorlamaları ile teşkilâtlanma hızlandı. Afrika'nın bazı bölgelerine, Avrupalıların büyük kütleler halinde gelmiş bulunmaları, bunların üretici oluşları ile açıklanır. Madenden yana zengin olan memleketlerde durum böyle oldu: altın ve elmas, Oranj ile Tranvaal'a ve Rodezyalara arayıcıları çekti: tabiî şartların tarım için avrupalı yerleşmesine elverişli olduğu memleketlerde (hâlâ bir dereceye kadar Kuzey Afrika memleketleri [özellikle Fas ve Libya], Kap eyaleti, Doğu Afrika'nın yüksek yaylaları) bu durum görüldü. Koloniler, devlet yardımıyle toprak elde ettiler; beyazların çoğalmasıyle iç pazarın geliştiği yerler dışında, ihracata yöneltilmiş tarıma ve hayvancılığa giriştiler. (Güney Afrika cumhuriyeti ve Rodezya.) Afrika'nın geri kalan kesimlerinde Avrupalıların sayısı bir milyonu pek geçmiyordu. Ham maddelerin, enerji kaynaklarının ve bir bölge pazarının varlığı, nihayet yeni siyasî şartlar, değiştirme sanayiinin doğmasına sebep oldu: besin, inşaat, dokuma ve makine sanayii daha önce ortaya çıktı, ağır maden sanayii ancak sonraları gelişebildi: bu sanayi şimdi ancak Rodezya'da ve Güney Afrika cumhuriyetinde mevcuttur.

Bütün Afrika memleketleri bugün az gelişmiş durumda olmakla beraber, durumları bu bakımdan çok farklıdır. Eşitsizlik, demiryolu ağının uzunluğunda (kıtayı bir denizden ötekine yalnız, Mozambik'te Beira'dan başlayarak Rodezya, Zambiya ve Kongo yoluyle Angola'nın Benguela limanında sona eren demiryolu keser) veya enerji tüketiminde (Güney Afrika cumhuriyetinde adam başına yılda 1 000 kws., Rodezya'da 245 kws., çok yerde 80 kws.ten, hattâ 7 kws.ten az tüketim) belli olur. İkinci Dünya harbinden beri bütün memleketler temel donatımlarını ve üretimlerini geliştirmeğe önem vermekte ve evvelkine göre çok daha büyük sermayeler yatırmaktadırlar. Devletlerin birçoğu, çeşitli tipte planlar kabul ederek uygulamağa girişti. Bununla beraber iktisadî gelişmezlik sürüp gitmektedir. Sömürgecilik, iktisadî alanda olduğu kadar, sosyal ve siyasî alanda da derin değişikliklere sebep oldu. Yerli nü-

Foto. Scoup-Rapho, Huet (LAROUSSE)

fusa bir de avrupalı nüfus eklendi. Bu nüfus, az sayıda olduğu yerlerde, gelenekleri ile çevresinden ayrılmış bir «koloni» olmakta devam etti; önemli bir azınlık olduğu yerlerde, yerli halkın daha hızlı artışı ile sayı bakımından tehlike karşısında kalınca, yaşama seviyelerinde ve âdetlerde bir ırk ayrışımı meydana geldi. Rodezya veya Güney Afrika cumhuriyeti gibi bazı memleketlerde, fertler arasındaki ayrılıklar hukukî düzen yüzünden daha da arttı. Böyle olunca, daha çok kır hayatına yatkın olan yerli halk, kendilerine kalan yetersiz topraklara sıkıştı, bu *rezerv*'lerde toprak aşınımı ve aşırı otlatmanın tehlikeleri ile karşı karşıya kaldı. Irk ayırımının en fazla geliştiği ve gittikçe kuvvetlendiği yer Güney Afrika oldu (apartheid). Bununla beraber, para ekonomisindeki ilerleme ve yeni ihtiyaçların doğması yüzünden düzen her yerde bozuldu; yerli nüfusun bir kısmı, Avrupalıların tarım, maden ve sanayi işletmelerinde çalışmak için göçüyor, gelişmesi son derecede hızlı olan şehirlerin çevresine ve kamplara yerleşiyordu. Böylelikle bir proletarya (veya bir alt -proletarya) meydana geliyor, kütleler en büyük çoğunluğu ile pek fakir kalıyordu. Bununla beraber mahallî öğretim kuruluşlarında, veya Avrupa'da, Avrupalılarla temas sonucu, orta sınıflar meydana geldi. Kütleler artık gitgide daha az pasif durumdaydı. İkinci Dünya harbinden beri beliren kurtuluş hareketleri bununla izah edilir.

● *Kıtanın tanınması*. XIX. yüzyıla kadar Afrika, bilinmeyen bir kıta olarak kaldı. Gerçekten de XVII ve XVIII. yüzyıllarda ancak on kadar seyyah adı sayılabilir. Nil şelâleleri kesiminde Niebuhr (1761), Mavi Nil kaynaklarında Rahip Paez (1613'ten itibaren), James-Bruce (1768-1773), Habeşistan ve Libya'da Hornemann (1798) ve Ch. F. Poncet (1698-1700), Darfur'da Browne (1793), Nijer üzerinde Mungo Park (1795-1797 ve 1805-1806), Bambuk'ta Compagnon (1716).

Afrika harita ve atlaslarındaki beyaz lekeler, XIX. yy.da kaybolmağa yüz tuttu: önceleri coğrafya cemiyetlerinin düzenlediği öğretici seyahatlerden sonra, kıtayı paylaşmak isteyenler arasında bir yarışmadır başladı. Bayrağı ilk diken genellikle oranın sahibi oluyordu; bu kaideye aykırı düşen bazı seyrek olaylar, gerçek buhranlara yol açtı. Bu buhranların en meşhuru, 1898'de, yukarı Nil kenarında Faşoda'da meydana gelendir.

Mungo Park'ın Nijer seyahatinden sonra, Gordon Laing'in Sierra-Leone'de ve Sahra'da, Clapperton, Burton ve Oudney'in Çad'da (1822-1824), Burton ve Speke'in Büyük Göller'de (1858), Livingstone'un Orta Afrika (1840-1856) ve Kongo'da (1848) ve bu sonuncuyu tamamlayan Stanley'in Belçika kralı hesabına yaptığı seyahatleri (1876-1877) düzenleyen İngiltere oldu.

Almanlar Rebmann ve Krapf'ı Kenya'ya (1848), Barth'ı Sudan'a (1850-1855) Nachtigal'ı Çad'a (1865-1867), Rohlfs'i Nijer'e (1865-1867), Schweinfurth'u Ubangi'ye yolladılar. Fransa'nın sorumlu olduğu seyahatler arasında Mollien'in Senegal ve Gambia kaynaklarına (1818), Lyon'un Fizan ve Çad'a (1819-1820), Caillioud'nun Libya'ya (1819-1822), René Caillé'nin, Tombuktu yoluyle Sierra Leone ve Fas'a (1827-1828), Linard de Bellefonds'un Yukarı Nil'e (1827), Abbadie kardeşlerin Habeşistan'a (1837-1844), Du Chaillu'nün Gabon'a (1855-1861), Duveyrier'nin Büyük Sahra'ya (1859-1861), Grandidier'nin Madagaskar'a (1865-1870), Brazza'nın Ogue ve Kongo'ya (1874-1882), Binger'nin Nijer büklümüne (1887-1889), Crampel'in Ubangi'ye (1891), Monteil'in Senegal'den Trablus'a (1890-1892), Marchand'ın Yukarı Nil'e (1897-1898), Foureau-Lamy'nin Cezayir'den Çad'a ve Gentil'in Kongo'dan Çad'a (1900) yaptıkları seyahatler sayılabilir.

Başka memleketler de bu yarışa katıldılar: avusturyalı Baumann Tanganyika'da (1887-1893), Teleki Habeşistan'da (1887-1888), italyan Mateucci ve Massarie Mısır ve Gine körfezi'nde (1880), portekizli Serpa Pinto Angola ve Mozambik'te (1877-1879) ve Osmanlılar da, Mısır hizmetindeki Emin Paşa ile Doğu Afrika'da (1887-1889) dolaşarak bu memleketleri tanıttılar.

1900'den sonra kıtanın keşfi, sömürgecilik çerçevesi içinde teknik ve ilmî bir problem şeklini aldı: özel enstitülerin araştırmaları, demiryolu ve karayolu, daha sonra hava ulaşımının gelişmesi, son zamanlarda hava fotoğrafçılığı ile hızlandırılan harita alma işleri gibi.

● *Afrika'nın paylaşılması*. Kıtanın keşfi için harcanan gayretler, çok geçmeden bu toprakların fethine yol açtı. İlk teşebbüs Afrika'dan ziyade Akdeniz'i ilgilendiren bir hareket sayılabilir. Ne var ki, Napolyon'un Mısır seferi (1798), o çağın damgasını taşır. İmparatorluk harpleri ve açtığı yaralar yüzünden bir süre için bu işlerle ilgisini kesen Avrupa, tekrar Afrika meselesini ele almakta gecikmedi. İlk olarak, Viyana antlaşması ile *Güney Afrika*'nın Kap ülkesi İngiltere'ye verildi. Buraya yerleşmiş olan Boer'ler (bûr' lar) kuzeyde Natal'e çekildiler (burası da 1843'te İngiltere'ye katıldı), daha sonra daha içerilere gidip Oranj ve Transvaal'i kurdular: bu göç hareketine Trek denildi.

Akdeniz Afrikası kısa zamanda Avrupalılar arasında bir rekabet alanı oldu. Başlangıçta korsanlıkla mücadele ve iç politika hususları, daha sonra Fransızların Akdeniz'de hâkim bir rol oynamak istemeleri, öteki devletlerin endişeleri veya hırsları, Avrupa'nın Kuzey Afrika'ya yerleşmesine yol açan sebeplerdir. Bu yerleşmede iki ayrı metot güdüldü: dost veya korunan devletleri modernleştirme bahanesi ile barışçı bir sokuluş, veya Avrupa idaresinin az çok doğrudan doğruya müdahalesi ile girişilen fetih hareketi. Fransa, bu iki metodu da aynı zamanda kullandı: bir yandan, «rumi» lerin varlığını hoş görecek bir yerli düzen kurmanın imkânsızlığını anlayarak Cezayir şehir bölgesini işgal ederken öte yandan da, Mehmed Ali halefleri zamanında, Süveyş kanalı açılıncaya kadar Mısır devletinin gelişmesi için yardımda bulundu.

1870'den itibaren Avrupa, Afrika halkı üzerinde siyasî hâkimiyet sağlamağa doğru yöneldi. İngiltere, Mısır'daki fransız nüfuzunu 1882'den itibaren yavaş yavaş sildi; Fransa 1881'de Tunus'a, sonra 1906 ve 1912 arasında (İspanya ile beraber) Fas'a yerleşti; nihayet İtalya 1911'den itibaren Trablus'a girmeğe başladı. *Büyük Sahra*'nın güneyinde, ticaret merkezleri devrinden sonra ortaya çıkan ilk avrupalı kuruluşlar, kölelik ve esir ticaretiyle mücadeleye giriştiler. Bununla beraber Afrika'nın iktisadî ve sosyal temeli halini alan kölelik rejimi yerine, Avrupa hâkimiyetini destekleyen ve ticarî kazanç endişesi yüzünden Avrupa hâkimiyetine sömürücü bir işletme hüviyeti veren, başka bir teşkilât kurmak gerekiyordu. Fakat o devirde, bilinmeyenleri ortaya çıkarmak, değerlendirmek, halkı eğitmek arzusunun ve misyoner faaliyetlerinin rolünü de belirtmek gerekir. Avrupalıların yerleşmesi, önceleri devletler arasında bir sürtünmeye meydan vermedi: her devlet kendi ticaret iskelelerinin gerisindeki toprakları işgal ediyor ve genişletiyordu. Fakat çok geçmeden rekabetler başladı: o zamana kadar sömürgesi olmayan devletlerin (özellikle Almanya) istekleri, komşu kesimler üzerinde hak ileri sürülmesi, birbiriyle uzlaştırılması mümkün olmayan büyük eksenlerin araştırılması (İngilizlerin «Kap-Kahire»'si, Portekiz'in «Angola-Mozambik»'i, Fransızların «Dakar-Cibuti»'si v.d.) rekabetin ilk belirtileriydi.

Milletlerarası konferanslar ve birbirini takip eden antlaşmalar bu zorluklar hakkında bir fikir verebilir: Berlin (1884-1885) ve Brüksel (1889-1890) konferansları, Faşoda meselesinde antlaşma (1898), Fransa-İtalya, Fransa-İngiltere antlaşmaları (1902 ve 1904), Elcezire konferansı (1906), Fransa-Almanya antlaşması (1911), gelişme safhaları çok defa karanlıkta kalmış birçok diplomasi çekişmesinin belirtileridir. Bu konular üzerinde devletlerarası konuşmaların yapılması, hiç değilse buhranların genişlemesini ve savaşı önledi. Antlaşma yoluyle paylaşılan başlıca kesimler, Fransa ile İngiltere arasında Sudan bölgeleri (Mossi memleketi, Orta Nijer ve Yukarı Nil), Fransa ile Almanya arasında Ubangi-Şari kesimi, Fransa ile Belçika arasında Kongo havzası, İngiltere ile Almanya arasında Doğu ve Güneybatı Afrika, Portekiz ile İngiltere arasında Güneydoğu Afrika'dır.

XX. yüzyıl başında durum şöyleydi: sahası en geniş olan İngiltere imparatorluğunun, Batı Afrika'da birbirinden ayrı birtakım toprakları bulunuyordu: Gambia, Sierra Leone, Gold Coast, Nijerya. Mısır ile Gü-

Avrupa tekniğinin katkısıyle Afrika'nın büyük şehirlerinin bazı ortak görünüşleri vardır: merkez mahallelerde, kenarlarında çok yüksek binaların bulunduğu geniş yollar, faal bir ticaret hayatının delilidir. **Aşağıda:** Dakar'ın merkezi; büyük yapılar yavaş yavaş eski sömürge şehrinden kalma evlerin yerini almaktadır. Aynı şekilde kareli planı uygulayan şehircilik, Afrika halkının oturduğu merkezlere de girmektedir. **Yukarıda:** Brazzaville'in Poto-Poto mahallesi; tamamen kareli bir plana uygun şekilde kurulmuştur ve burada sadece Afrikalılar oturur.

Foto. Air France, Huet (LAROUSSE)

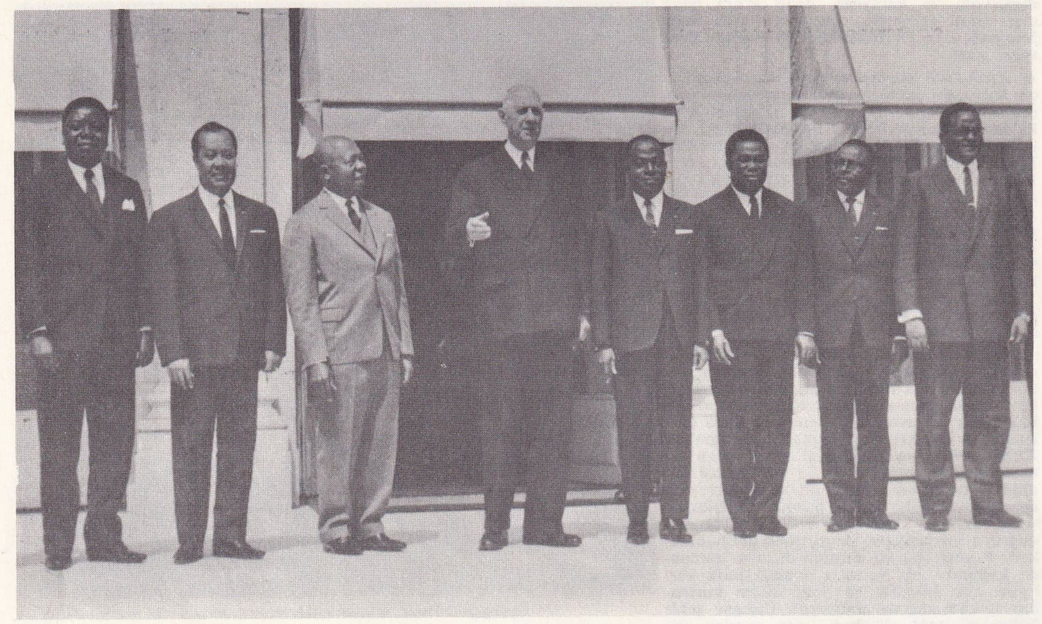

Afrikalı liderler Paris'te General de Gaulle ile (1965). Soldan sağa: Çombe (Kongo), Grunitzki (Togo), Leon M'ba (Gabon), General de Gaulle (Fransa), Houphouet Boigny (Fildişi Sahili), Dacko (Merkezî Afrika cumhuriyeti), Yameogo (Yukarı Volta), Hamani Diori (Nijerya).

ney Afrika arasında, Afrika doğusunu çevreleyen toprak bütünü bundan da daha önemliydi: İngiliz-Mısır Sudan'ı, Somaliland, Uganda, Kenya, Nyassaland, Rodezya ve üç himayeli memleket: Beçuanaland, Basutoland ve Swazland: bu topraklar güneye doğru, Zuluların sürülmesinden (1880) ve çetin Boer'ler savaşından (Pretoria antlaşması 1902) sonra teşekkül eden Güney Afrika birliği ile devam ediyordu (1910). Cecil Rhodes'un hayalindeki Kap-Kahire bağlantısının gerçekleşmesine tek engel, Almanların elindeki Tanganyika topraklarıydı. İngilizler, Kongo sınırını dolanarak bu bağlantıyı kurmak istemiş, fakat başarı sağlayamamıştı (1884). Portekiz 1894'teki başarısız denemeden sonra, Mozambik ile Angola topraklarını birleştirmekten vaz geçmiş, fakat, hiç değilse 1898'de İngiltere ve Almanya arasında paylaşılma tehlikesi geçiren topraklarını koruyabilmişti.

Eski ticaret yerlerinden Portekiz Ginesi, Cabinda, Gine Körfezi adaları (Prens ve Sao Thomé) ve Yeşil Burun adaları kalmıştı. İspanya ise, Rio de Oro'nun güneyinde ancak küçük İspanyol Ginesi'ne, Fernando Poo adasına ve Kanarya adalarına sahip bulunuyordu. Belçika, kendine rağmen, Stanley tarafından 1908'de kurulmuş olan bağımsız Kongo devletinin mirasına konuyordu. İtalya, Habeşistan'daki Adua bozgunundan sonra, ancak Eritre ve İtalya Somalisi'ni elinde tutabilmişti, bunu Libya'nın Sahra uzantısı toprakları ile tamamlayacaktı. Rekabete çok geç katılmış olan Almanya, kısa bir sürede, ilgi çekici topraklar sağladı: Togo, Kamerun, Güneybatı ve Doğu Alman Afrikası. Bu mülk, 1911'de Fransız Gabon'unun önemli bir kısmıyle büyüdü. Nihayet Fransa, İkinci imparatorluktan itibaren geniş bir alana yayılmış, elindeki topraklar, çok defa fakir olmakla beraber, Akdeniz ile Kongo arasında kuvvetli bir bütün meydana getirmişti. Faidherbe'in (1854-1865) çabasıyle Senegal kıyılarında kurulan koloni, III. cumhuriyet zamanında Nijer kıyılarına uzandı, Okyanus ve Gine körfezi kıyısındaki eski ticaret merkezlerinden içeriye doğru genişlemeler oldu. 1887 ile 1892 arasında Batı Afrika toprakları, 1875-1882 arasında temelleri Brazza tarafından atılmış Ekvator Afrikası topraklarına bağlandı, daha sonra da Zenci Afrikası toprakları Beyaz Afrika toprakları ile birleşti. Barış veya savaş yolu ile elde edilen bu topraklar, Fransız Batı Afrikası ve Fransız Ekvator Afrikası federasyonları halinde teşkilâtlandı. Fransa'nın bu geniş toprakları dışında, Kızıldeniz ağzında Somali Kıyısı sömürgesi (1906'da Cibuti'den Addis-Abeba'ya bir demiryolu yapıldı) ile Komor adaları, Madagaskar (1895'te himaye idaresine, 1896'da sömürge haline sokuldu) ve Réunion adası toprakları vardı.

Almanya'nın 1918'de yenilmesi ve 1919 Versailles antlaşması bu dağılımı değiştirdi. Milletler cemiyetinin kurduğu *manda*'lardan en çok faydalanan İngiltere, Togo ve Kamerun'un bir kısmı ile Tanganyika'yı (Alman Doğu Afrikası'nın esas kısmı) aldı, Güney Afrika birliği de Güneybatı Alman Afrikası üzerinde manda elde etti. Böylece Kahire-Kap bağlantısı gerçekleşmiş oluyordu. Ruanda-Urundi Belçika'ya geçti; Kioga toprağı Portekiz'e verildi; Fransa, 1911'de terk ettiği bütün Gabon topraklarını, Togo ve Kamerun'un büyük kısmını aldı.

Afrika'nın paylaşılması 1935-1936'da İtalya'nın Habeşistan'ı fethetmesiyle tamamlandı. «Bağımsız» Liberya gerçekte Amerika Birleşik devletlerine sıkıca bağlıydı. Mısır ise, 1922'de, bağımsızlığı resmen tanınmış olmakla beraber, İngiltere'nin vesayeti altındaydı.

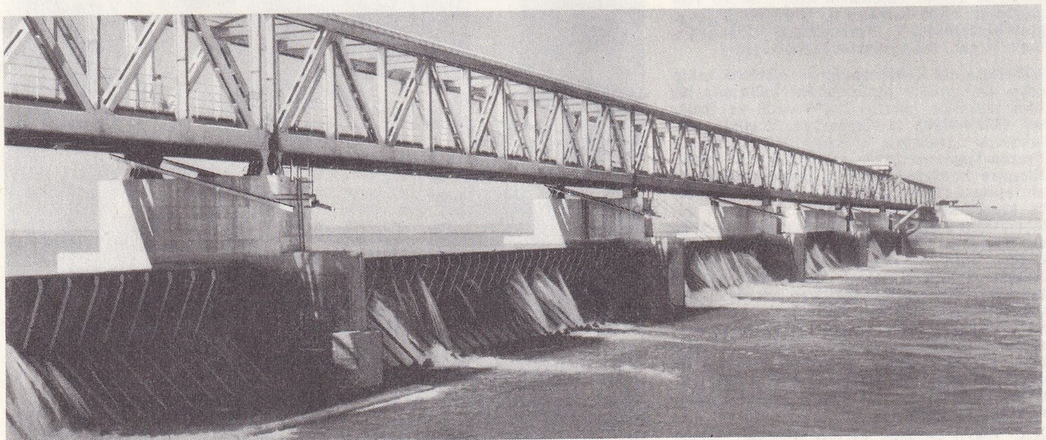

Nijer nehri üzerinde Markale barajı

ZAMANIMIZDA AFRİKA

● *Sömürge Afrikası'nın problemleri.* Avrupa'nın vasiliği altında Afrika'nın durumu oldukça karışıktı. Önce, beşerî bakımdan, çok nadir ve pek yetersiz istisnalar dışında Afrika, Avrupalılar için bir yerleşme bölgesi değildi. Bütün Zenci Afrikası'nda Avrupalılar işletme kadrosunu (idare, ordu, ticaret, çiftlikler) meydana getiren pek küçük bir azınlık halindeydiler. Bunların çevresinde, kendilerini yiyip bitiren iki âfetten (başta kölelik ve onun getirdiği çeşitli felâketler, sonra da yerli ve salgın hastalıklar) kurtulan yerli kütle pek hızla artmağa başladı. Gerçi Afrikalıların genel yaşama seviyesi günden güne yükselmekteydi, ama bu yükselmenin ilk sonucu, bu halk ile kadroyu meydana getiren beyazlar arasında öğrenim, yaşama tarzı ve sosyal hiyerarşi bakımından süre gelen farklar meselesinin ortaya çıkması oldu. Kıtanın iki ucunda; Güney Afrika ile Magrıp'da (özellikle Cezayir'de), yerli nüfus yanında gerçek bir avrupalı yerleşmesi meydana geldi, ama bu iki topluluğun yanyana yaşamaları meselesi bir hal çaresine bağlanamadı; gerçekten de, beyaz azınlık bu memleketlerin birinde (Cezayir), her şeyini terk edip gitmek zorunda kaldı; ötekinde ise (Güney Afrika), ırk ayırımı politikasını daha da şiddetlendirdi.

İşlerin günden güne daha karışık bir hal almasının çeşitli sebepleri var. Bunların başında din meselesi gelir. Kıtanın büyük kuzey yarısında Avrupalılar, Müslümanlığın aşılmaz duvarı ile karşılaştılar. Hıristiyanlığı yayamadılar ve sömürgeciliğe karşı olan direnme çok defa kâfirlere karşı dinî bir düşmanlık halini aldı. Afrika'nın animist ve fetişist olan öteki kısmı, hıristiyanlaştırılmağa genellikle daha elverişliydi. Hıristiyanlaştırmanın elde ettiği büyük başarılar, şüphesiz, misyonerlerin medenileştirme çabalarına bağlıdır. Bununla beraber, misyonerlerin din, okul ve sağlık alanlarında elde ettikleri büyük üçlü başarıya rağmen, hıristiyan mezhepleri arasında sürüp giden rekabet, memleketler, hattâ köyler arasında düşmanlık şetleri yükseltti ve Zenci Afrikası'nın baştan başa hıristiyanlaştırılmasını zorlaştırdı. Bundan başka, hıristiyan dogma'sı da yer yer derin değişmelere uğradı: gerçekten de, birçok aykırı mezhepte, hıristiyanlık unsurlarının gelenekten gelen animist inançlara karıştığı görülmüştür.

Bundan başka Hıristiyanların nispî başarısızlığı, barışın hüküm sürmesi ve sömürgeleştirilen Afrika'da mübadelenin artması gibi durumlar, Müslümanların ticarî teşebbüslerine elverişli bir saha yarattı; Müslümanlığın bir bakıma Avrupalılara karşı direnme mânâsına gelmesi, bu dinin zenciler arasına kolaylıkla sokulmasını sağladı. Bunun sonucunda, o zamana kadar İslâm'a karşıkoymuş bölgeler veya kavimler arasında Müslümanlık yeniden olağanüstü bir ilerleme gösterdi; bu ilerleme ise, Afrikalılar ile Avrupalılar arasındaki münasebetleri daha da bozdu. Katolik kilisesinin, öteki hıristiyan kiliseleri gibi, mahallî kadrolarını yerliler arasından sağlama çabası ve bir zenci rahip sınıfı ve hiyerarşisi meydana getirmesi de, bu ilerlemeyi engelleyemedi.

İktisadî alanda ise, Avrupa sömürgeciliği tarafından altüst edilen geleneğin düzeni yerine, memnunluk verici yeni bir denge kurulamadı. İkinci Dünya savaşına kadar sömürgeler her şeyden önce birer işletme kolonisi olarak kalmıştı. İmtiyazlı kumpanyalar ortadan kalkınca, onların yerini, çok defa, geniş topraklar üzerinde kurulan çok kudretli işletme, şirket ve kumpanyalar aldı. Afrika sıcak ülke ürünlerinin, tüketim maddelerinin ve sınırlı olarak da cihazlanma maddelerinin sağlandığı bir pazar durumundaydı. Yerli nüfus kütlesinin rolü, bu şirketlere ucuz işçi yetiştirmekten ibaretti. Sadece dış pazar ihtiyaçlarına göre ayarla-

Foto. Agence France-Presse (MEYDAN), Scoup-Rapho, Huet (LAROUSSE)

nan büyük tarım işletmeleri ve hattâ yerli işletmeler, gittikçe artan yerli nüfusa gerekli besin kaynaklarını sağlayamıyordu. Ancak İkinci Dünya savaşından az önce Fransa, Belçika ve İngiltere gibi sömürgeci devletler, bu memleketlerde toprağı ıslah etmek, tarım sulamasını genişletmek, maden ocaklarını çalıştırmak, hidroelektrik barajlar kurmak, yerlilere meskenler yapmak için gerekli yatırımlara giriştiler. Fakat bu büyük çaba hem iktisadî, hem sosyal, hem de kültürel ve siyasî bir anlam taşıyan «Afrika'nın uyanışı» dediğimiz olayı önleyemedi, hattâ bazen hızlandırdı.

● *Afrika kıtasının siyasî uyanışı.* Afrika, sömürge halinden bağımsızlığa geçerek, tarihinin çok önemli bir devresini, bir sıçrayışla atladı. İkinci Dünya savaşının bitiminde, Asya'da başlayan ve Afrika'ya 1956'da ulaşan (bu tarihte Fas, Tunus ve Sudan bağımsızdı) sömürgelikten kurtulma hareketi, bundan sonra birden hızlandı. Gelişme, Fransız Zenci Afrikası'nda, önce 1956 kanunu ile bir Fransız birliği (Union Française), iki yıl sonra (1958) bir Topluluk (Communauté) halinde değerlendirilmeğe çalışıldı, o tarihte yalnız Gine bağımsızlığı tercih ederek sözü geçen topluluğa girmedi. Fakat bu topluluk düzeni de çok sürmedi ve 1960'da bütün Fransız Zenci Afrikası tam bağımsızlığa erişti.

1960'da fransız sömürgeleri sessiz ve hâdisesiz bir şekilde hep birden bağımsızlaşırken, Belçika Kongosu gürültü ve karışıklık içinde, merhalelerini ve siyasî hazırlıklarını tamamlamadan devlet düzenine geçiyordu. Cezayir'in uzun dramı da, 1962'de memleketin devlet olması ile sona erdi. İspanya toprakları ise (Ekvator Ginesi ve Batı Sahra) tedricî şekilde bağımsızlığa hazırlanmaktaydı.

Büyük Britanya daha ileri bir yol tutarak, çeşitli toprakların bağımsızlığa erişmesini, bunların yeterli bir siyasî olgunluğa sahip olmalarına göre sıraya koydu. Gana'nın bağımsızlığını (1957), Somali ve Nijerya'nın (1960), Sierra Leone, Tanganyika ve Güney Afrika'nın (1961), Burundi, Ruanda ve Uganda'nın (1962), Zengibar ve Kenya'nın (1963), Malavi (Nyassaland) ve Zambiya'nın (Kuzey Rodezya) [1964], Gambiya (1965), Botsvana ve Lesotho'nun (1966) bağımsızlıkları takip etti. Bu yeni devletler, «Commonwealth» içinde kaldı. Sadece, Zenciler için ayırıcı bir siyaset güderek, yalnız kalan memleketler, Londra ile bağlarını kesti. Güney Afrika cumhuriyeti, Commonwealth'ten çıktı (1961) ve Güney Rodezya tek taraflı olarak bağımsızlık ilân etti (1965).

Bu umumî gelişme içinde Portekiz, Mozambik'teki ve özellikle 1961'den beri silâhlı çatışmaların sürüp gittiği Angola'daki zorlu milliyetçi hareketlere rağmen, Afrika topraklarını elinde tutmayı başarabildi. Nitekim, Portekiz'in sömürgelikten kurtulma hareketlerine direnci ve sömürgelerde güttüğü politika ile, Güney Afrika'da uygulanan ırk ayırımı (*apartheid*) şimdi Afrika kıtasını tedirgin eden başlıca kaygulardandır.

Bu yeni ve hızlı gelişmeye rağmen, sömürge devrinin ağır yükü yeni devletlerin omuzundan kalkmış değildir. Bunun ilk etkisi, eski hudutlarda değişiklik olmayışında görülüyor. Nitekim bağımsızlığa erişilirken, sömürgeci devletlerden kalan, ana çizgileriyle Berlin antlaşmasından (1895) çıkmış olan ve çok defa gerçeğe uymayan toprak bölünüşleri hiç değiştirilmemiştir (meselâ Masai'ler ülkesinin Kenya ve Tanganyika arasında parçalanmış olması). Böylece kıtanın «balkanlaştırılma» sına rağmen, hudut çatışmalarının önemli bir hal almasına da çok seyrek rastlanır: Fas'ın Moritanya ve Tinduf yöresi, Togo'hun Gana'daki Volta yöresi, Somali'nin Kuzey Kenya, Ogaden (Habeşistan) ve Cibuti üzerindeki istekleri gibi. Sudan ile Uganda, Kongo ile komşuları arasında da bazı anlaşmazlıklar oldu. Bununla beraber, sömürgeciliğin ortadan kalkması Afrika'ya eski hareketliliğini tekrar kazandırdı ve yeni devletler içinde kabileler arası münasebetler dengesi zaman zaman bozuldu. Meselâ Ruanda'da, Hutu (veya Bahutu)'lar, Tutsi (veya Batutsi)'lerin hâkimiyetini kabul etmediler; Kenya'da Kikuyu'lar siyasî ağırlıklarını duyurmağa teşebbüs ettiler, Kamerun'da Bamileke'lerin etkisi gittikçe arttı. Kabileler arasında büyük ayaklanmalar, Belçika Kongosu'nun bağımsızlaşmasından sonra çeşitli grupları birbiriyle çatıştırdı, Sudanlıların Mali'den (1960), Arapların Zengibar'dan (1963) kovulmalarına yol açtı. Afrika'nın siyasî hayatında kabilelere bölünme durumu, heterojen bazı devletlerin parçalanmasına bile yol açtı (1960'ta Katanga'nın Kongo'dan ayrılma teşebbüsü, 1967'de Biafra cumhuriyetinin kurulması ile Nijerya'nın bölünmesi). Sömürgecilik mirası, yalnız hudut çizgilerinde değil, yeni Afrika devletlerinin idarî, kültürel ve iktisadî hayatında da görülmektedir. Hattâ bu devletler, dağınık ingiliz sömürgelerinde olduğu gibi, vaktiyle mahallî kurtuluş hareketlerini idare etmiş olanların kurduğu hâkim bir partinin veya tek partinin varlığını, veya fransız sömürgelerinde olduğu gibi, fransız seçim sistemini kabul etmek suretiyle, mirası büsbütün benimsemişlerdir. Artık, geleneğe bağlı şef, iktidar partisi mahallî temsilcisinin gözetimi altındadır. Böylece muhafaza edilen parlamento sistemi perdesi ardında, Batı özentisi demokrasi çoğu zaman iktidarın şahsîleştiğini gizlemeyen bir başkanlık rejimine dönüşmektedir. Meselâ Gana'da «münci» sayılan N'Krumah, liderlere ilahî denilebilecek vasıflar tanımıştır. Bağımsızlıktan önceki devre ait kültür ve iktisat bağları hâlâ kuvvetini muhafaza etmektedir. İdare sisteminde kullanılan resmî dillere göre, hâlâ «Fransızca Afrikası», «İngilizce Afrikası» diye ayırımlar yapılmaktadır. Kuvvetle ve sık sık tekrarlanan resmî beyanların tersine, sosyalizm ,bir doktrin olmaktan çok, gerekli iktisadî değişiklikleri sağlayabilecek çarelerin toplamı gibi görünmekte, ve üretim sisteminin yapısını pek nadir olarak değiştirebilmektedir. Nihayet, devletlerin çoğu sterlin bölgesinde veya frank bölgesinde kalmıştır; frank bölgesinden ayrılanlar, yalnız Gine ve Mali cumhuriyetleridir.

● *Afrika birliği.* Sömürgecilikten kurtulma hareketinin tutucu olan ilk safhasında gerekli değişmeler yapılamamıştı: fakat, daha sonraları, siyasî, iktisadî ve stratejik kuvvetler dengesinin bozulması ile bu değişmelerin bir kısmı gerçekleşti. Bu çeşitli alanlarda Afrika haritası artık birtakım değişikliklere uğramağa başlamıştı. İlk ayrılma, ideoloji alanında oldu. Magrıp memleketleri, aralarındaki bağları kuvvetlendirmeğe çalışırken ve Mısır, Süveyş kanalı ötesindeki Arap dünyası ile, bütün zorluklara rağmen, birleşmeğe çabalarken, Afrika devletleri, 1961'den itibaren iki ayrı diplomatik gruba bölündü. Gana, Mali, Birleşik Arap cumhuriyeti ile beraber Fas'ı da içine alan Kazablanka grubu, sömürgecilik düşmanlığına dayanan bir «Afrika Şartı»nı ortaya koydu. Buna karşılık, daha ılımlı olan Monrovia grubu gelişmesini, bağımsızlıktan önceki bağlara sadık kalarak yürütmek istiyordu.

İktisadî gelişme farkları, öncekine uymayan ikinci bir ayrılık yarattı. «Zengin Afrika» ve «Sefalet Afrikası» gibi sözler bir yana bırakılsa da, Afrika devletlerinin kiminde hayat seviyesinin hızla yükseldiği (Gabon, Gana, Fildişi Sahili, Senegal, Fas), kiminde de ekonomik kalkınmayı harekete geçirmekte büyük zorluklarla karşılaşıldığı söylenebilir (Gine, Mali, Yukarı Volta, Burundi).

Afrika, bir yandan farklılaşmağa devam ederken, bir yandan da kendi özelliklerini ve kişiliğini kaybetmemek zorunluğunu duymaktadır. *Afrikalı* kavramı, ister L.S. Şenghor'un dediği gibi «Zencilik», ister Şeku Ture'nin ileri sürdüğü gibi, eski ortak değerlere bağlılık üzerine kurulsun, memlekete bir yön vermek isteyen her afrikalının düşüncesine, Afrika'nın kişiliğini zedelemek korkusu ile, sayısız emeklemeler arasında günden güne kendini kabul ettiren panafrikanizm'e karşı beslenen inanç hâkimdir. İlk adım, 1958'de, bağımsız Afrika devletlerinin Accra'da toplanmaları ile atıldı, bunun hemen arkasından *Kavimler Panafrika konferansı* geldi (Accra, aralık 1958).

Millet grupları halinde bir araya gelme bakımından ilk teşebbüsler başarısızlığa uğ-

Tanganyika ve Zengibar'ın Tanzani adı altında birleşmesini kutlayan halk

Afrikalı kız askerler bir geçit töreninde

Foto. Agence France-Presse (MEYDAN)

radı: 1958'de ilân edilen Gana-Gine birleşmesi hiç bir zaman gerçekleşme yoluna girmedi. 1959'da ortaya çıkan *Mali federasyonu* (Senegal ve eski Fransız Sudan'ı), L.S. Senghor ile Modibo Keita arasında yetki bölüşülmesi üzerinde anlaşmaya varılmadığı için, daha 1960'da, dağıldı. Mali, bunun üzerine, Gana ve Gine'ye yaklaştı ve Afrika Birleşik devletlerinin ilk çekirdeği olarak bir *Afrika Devletleri birliği* kurulmasına teşebbüs edildi (1961), fakat bu tasarı da gelişemeden kaldı.

Buna karşılık, yapısı daha esnek olan bazı gruplaşma denemeleri, daha başarılı oldu. 1959'da Hauphouet-Boigny'nin teklifi üzerine, üye devletler (Fildişi Sahili, Yukarı Volta, Nijer ve Dahomey) arasında iktisadî işbirliğini geliştirecek olan *Anlaşma konseyi* ve buna paralel olarak Fort-Lamy'de 1960'da kurulan *Orta Afrika Cumhuriyetleri birliği* (eski fransız sömürgesi Kongo, Orta Afrika cumhuriyeti ve Çad) yaşamağa devam etti. Zenci Afrikası'nın ve Madagaskar'ın sömürgelikten çıkması üzerine panafrikanizm, 1960'tan itibaren, yeni bir gelişme kaydetti. 1961'de, Abidjan ve Brazzaville konferansları sonucunda eski Fransız topluluğundaki devletler tarafından (Mali hariç), Yaounde'de bir *Afrika ve Madagaskar Ekonomik teşkilâtı* kuruldu ve çok geçmeden buna, bir *Afrika ve Madagaskar birliği* şekli verildi (Tananarive, 1961). Bu birlik, fransız tesirinde kalmakla suçlandırıldı ve yerini, *Afrika ve Madagaskar Ortak teşkilâtı*'na bıraktı (Nouakchott konferansı 1965). Bu teşkilâtın 1966'da Tananarive'de toplanan zirve konferansı, bir «Fransız dilini konuşanlar topluluğu» tasarısını kabul etti. Böylelikle İngilizlerin Commonwealth'ine benzeyen bu topluluktaki devletler, vakit vakit toplanarak birbirlerine danışmak ve politikalarını birleştirmek istediklerini belirtmiş oluyordu. Bazı kimselerce yeni sömürgecilik (neokoloniyalizm) diye adlandırılan bu teşebbüs, devrimci Afrika'nın hoşlanmadığı ılımlı bir eğilimi temsil etmektedir. Buna karşılık panafrika fikri, bağımsız Afrika'nın gelişmesinde önemli bir aşama olan Addis-Abeba konferansında (mayıs 1963) hemen hemen başarıya erişmiş gibiydi. Afrika'nın otuz devlet başkanı, *Afrika Birliği teşkilâtı* yasasını kabul ettiler. Bu yasa, Afrika devletlerinin eşitliğini, beraberliklerini, bütün Afrika'yı bağımsızlığa kavuşturma isteğini belirtiyordu. Fakat daha kurulur kurulmaz, Teşkilât o kadar vahim Afrika içi meselelerle karşılaştı ki, çok defa bir yatıştırıcı olarak çalışmak zorunda kaldı. Bununla beraber «Addis-Abeba zihniyeti» bugün de yaşamaktadır: A.B.T. devlet başkanları toplantısında (1966) kendini belli eden bu zihniyet, Güney Afrika cumhuriyetinin, Güneybatı Afrika üzerindeki hâkimiyetini yerdi, ve tek taraflı olarak birlikten ayrılan Rodezya'yı yola getirmek için İngiltere'nin her türlü çareye baş vurmasını istedi.

Maske
Yukarı Volta

Bununla beraber, panafrikanizmin gelişmesi, bazı devletlerin siyasî zaaflarına karşı tedbir alınmasını ve az gelişmişlikleri yüzünden ortaya çıkan iktisadî meseleleri çözümleyecek ekonomik veya teknik toplulukların kurulmasını gerektiriyordu. Bu alanda bazı tasarılar sürekli olarak yeniden incelenmektedir. Bunlar arasında, bir Senegambia topluluğu meydana getirme, veya Nijer ırmağından ortaklaşa faydalanma tasarıları sayılabilir. Gerçekleştirilmiş en önemli tasarı *Orta Afrika Gümrük ve Ekonomi birliği*'dir; 1964'de Brazzaville'de kuruldu ve 1966'da yürürlüğe girdi. Buna göre beş memleket (Çad, Kongo-Brazzaville, Galon, Orta Afrika cumhuriyeti ve Kamerun) tek bir gümrük alanı haline gelmekte, iç pazarların düzenlemesini sağlamak ve devletler arası mübadeleleri geliştirmek için, vasıtasız iç vergi sisteminin ayarlanması öngörülmektedir.

Maske
Liberya

Çağdaş Afrika tarihi, komplolar, ayaklanmalar ve hükûmet devirme teşebbüsleriyle de doludur. Kasım 1965 ile ocak 1967 arasında bunların sayısı 10'a varır: Kongo Kinşasa'da (25 kasım 1965), Dahomey'de (22 aralık 1965), Orta Afrika cumhuriyetinde (1 ocak 1966), Yukarı Volta'da (4 ocak 1966), Nijerya'da (16 ocak 1966), Gana'da (24 şubat 1966), Uganda'da (24 mayıs 1966), tekrar Nijerya'da (29 temmuz 1966), Burundi'de (28 kasım 1966), Togo'da (13 ocak 1967), ve daha sonra Sierra Leone'de hükûmet darbesi (24 mart 1967), Nijerya'da Biafra cumhuriyetini kurma teşebbüsü (30 mayıs 1968) ve bu yüzden memleketin uzun bir iç savaşa sürüklenmesi. Bu kararsızlık Afrika'da siyasî hayatın bir özelliği gibidir ve temel siyasî yapılara bağlıdır (şahsî iktidar, tek parti rejimi, vasıflı siyaset adamı kıtlığı). Memleketin oturmamış olmasına (sosyal alanda aşırı bölünme, devleti ağır borçlar altına sokan büyük yatırımlar) ve kıtanın bir bütün olarak kalkınmamasına sebep olarak, ekonomik ve sosyal veri'ler de gösterilebilir.

Bağımsızlığa kavuşan genç Afrika milletleri tarafından kendilerini kabul ettirmek için ilk teşebbüs Birleşmiş milletler'de yapıldı; gerçekten de, koltukların üçte birini işgal eden Afrika, artık dünyanın hesaba katmak zorunda olduğu bir kuvvetti. Afrika'nın milletlerarası siyasetteki tutumu, eski sömürgeci metropoller ile, Doğu-Batı gerginlikleriyle ve diğer ülkelerle olan münasebetleriyle ilgilidir. Tabiî bu tutum, büyük devletlerden beklediği veya aldığı yardımlara göre değişir. Afrika'ya yapılan uluslararası yardım 1950-1962 arasında hızla artmış, 1963'te kısa bir duraklamadan sonra yükselmeğe devam etmiştir. Avrupa birliği ile Afrika'nın 18 devleti (Madagaskar dahil) arasında, 1963'ten beri işbirliği bağlantıları vardır. Üç yeni devlet (Tanzanya, Uganda, Kenya) 1966'da, bu anlaşmalardan kendilerinin de faydalandırılmasını istedi.

Bazı devletler eğilimlerini açıkça belirtmekteyseler de (meselâ Fildişi Sahili, Afrika'da komünistlerin kurdukları fesattan her vesile ile bahseder; Mali de Sovyetlere sempatisini gizlemez), Afrika hükûmetleri genellikle tarafsızlığı seçmişlerdir. Çin Halk cumhuriyeti tesirlerinin, son zamanlarda gerek fransızca grubundaki devletlerde (Orta Afrika cumhuriyeti) gerek ingilizce grubunda (Gana, Orta ve Doğu Afrika) gerilemesi, Afrika'nın taraf tutmayanlar safında kalmak istediğini ispatlamaktadır. Afrika'da Batı'ya karşı tam bir dayanışma vardır. Bu tutum, Küba ve Endonezya'nın desteklemesi ile Konakry (1960), Moshi (1963), Winneba (1965), Afrika-Asya konferansları ile, Havana Üç Kıta konferansında (1966) açıkça belirmiştir.

ZENCİ AFRİKASI

Siyah derililerin çoğunlukta bulundukları topraklara verilen ad.

● *İktisat.* Bazı devletlerin gerçekleştirdikleri ilerlemelere rağmen, Zenci Afrikası'nın tümünde, dünyanın en düşük yaşama seviyesi görülür. Fert başına yıllık gelir 25-230 dolar arasında değişir (fert başına para gelirini yüzde 20-50 oranında düşüren iç tüketimin büyük payı hesaba katılsa bile, bu rakamlar çok düşüktür). Zenci Afrikası memleketleri, her birinde gelişme derecesini yansıtan fert başına ortalama gelir bakımından iki gruba ayrılabilir. 1966'da oldukça imtiyazlı durumda olan memleketler grubu içinde Fildişi Sahili (230 dolar), Gana (210), Senegal (200), Liberya (175), Sierra Leone (100) ve şüphesiz Gabon yer alır. Öteki Afrika devletlerinde, fert başına ortalama gelir 100 doların altındadır: msl. Gine (80). Genelleşmiş fakirlik ötesinde, yaşama seviyeleri arasında 1 ile 100 arasındaki fark var demektir.

Bütün devletlerin içinde fert başına düşen gelir eşitsizliği, özellikle iki büyük tüketim grubu arasında çok büyüktür: ilk grup (yüksek memurlu sanayi ve ticaret kadroları v.b.) sayı bakımından çok azdır (nüfusun yüzde 5-10'u) ve yetiştirilmesi, ithali veya imali, iktisadî gelişmeyi güçleştiren her türlü tüketim mallarını elde edebilecek yüksek bir gelire sahiptir; köylü, sanatkâr ve işçi kütlesi ise, aslında çok düşük olan gelirinin beşte dördünden fazlasını yiyecek, giyim ve mesken masraflarına harcar. Gelir eşitsizliği ve bunun sürüp gitmesi, bir yandan kalifiye personel arzındaki esneksizlik, bir yandan da ihtisaslaşmamış işçilerin bolluğu ile ilgilidir. Bundan başka, sayı bakımından başta gelen köylülerin geliri, bir yandan, satılabilir tarım ürünleri dünya fiatlarında meydana gelen oynamalar, bir yandan ürün miktarını etkileyen iklim olayları yüzünden, yıldan yıla büyük ölçüde değişikliklere uğrardı. Zamanımızda başlıca tarım ürünlerinin fiatlarında denge sağlamak üzere alınan tedbirlerle, birinci sebebin meydana getirdiği değişiklikler büyük ölçüde azaltılmıştır.

Zenci Afrikası, sömürgecilik devrinin mirası olan çok parçalanmış durumundan sıkıntı çeker. On beş kadar devletin her birinin nüfusu 3 milyonu bulmaz, gelirleri 250 milyon doları zor aşar ve ancak 25-30 milyon dolarlık bir kapital meydana getirilebilir. Bu kaynakların bir kısmını çeşitli hizmetlere ayırmak gerektiğine göre, sanayi sahalarına yatırım payı pek azalmakta ve esasen pazarın dar oluşu da, sınaî gelişmeyi önlemektedir. İktisadî gelişmeyi ağırlaştıran bir sebep de, yılda yüzde 2 oranı civarında olan hızlı nüfus artışıdır.

Zenci Afrikası'nın iktisadî gelişmesi, çeşitli devletler arasında işbirliğini zorunlu kılmaktadır. Buna kıta ölçüsünde, 1963'te O.U.A. (Afrika Birliği organizasyonu «Organisation de l'Unité Africaine») ile girişilmiş, coğrafî planda ise daha sınırlı olarak birtakım geniş bölge teşekkülleri ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında (1965'te O.C.A.M. [Afrika ve Madagaskar Müşterek organizasyonu şeklini alan] U.A.M.C.E. [Afrika ve Madagaskar İktisadî işbirliği], U.D.E.A.C. [Kamerun, Orta Afrika cumh., Kongo-Brazzaville, Gabon ve Çad'ı içine alan bir çeşit ortak pazar: Orta Afrika Gümrük ve Ekonomi birliği] sayılabilir. Durum sanayileşmiş memleketlerin yardımını da gerekli kılmaktadır: Fransızca konuşan 17 memleket (bunlar arasında O.C.A.M. memleketleri) 1963'ten beri C.E.E. ile ortaklık halindedir ve bu kuruluş, 1968'e kadar kendilerine toplamı 700 milyon frankı geçen bir yardım sağlamıştır. Böyle olmakla beraber, Afrika devletlerinin iktisadî gelişmeleri her şeyden fazla, herbirinin elinde bulunan tabiat ve insan kaynaklarına bağlıdır.

İlk kategoride, bilinen ve işletilen önemli maden yataklarına sahip devletleri sıralamak gerekir: Kongo-Kinshasa, Gabon, Gine, Liberya, Moritanya, Nijerya ve Sierra Leone bunlar arasında yer alır. İktisadî durumları geniş ölçüde tarım hâkimiyetinde bulunanlar arasında da, ihracatı içinde tek ürün en büyük yer tutanları ayırmak gerekir: Kongo-Brazzaville, Dahomey, Gana, Yukarı Volta, Senegal ve Çad bu durumdadır. Geri kalan memleketlerin iktisadî durumu oldukça çeşitlidir, ama bu çeşitlilik, büyük bir varlık anlamına gelmez; çünkü bu çeşitlilik içinde, satılabilecek malların nispeti pek sınırlıdır.

● *Dil ve Edebiyat.* — Dil. Zenci Afrika dillerinin alanı, Afrika kıtasının Saint-Louis'yi (Senegal) Assuan'a (Nil üzerinde) bağlayan hattın güneyinde kalan kısmını içine alır. Yalnız, kuzeydoğuda, Habeşistan ve Somalilerde konuşulan samî ve kuşî dillerinin, güneybatıda ise boşiman* ve hotanto* dillerinin kapsadığı iç toprakları bu taksimatın dışında tutmalıdır. Zenci Afrika dillerinin aynı kaynaktan geldiği henüz kesinlikle ispat edilemiyor; buna sebep, bu dillerin birçoğu hakkında elimizde yeterli bilgi olmaması, tarihî gelişmelerini bilmeyişimiz ve tasnif ölçülerindeki kararsızlıktır. Bu dillerin kelime hazinelerini ve morfoloji araçlarını kıyaslayan Greenberg'in yaptığı, genetik tasnif şöyledir:

1. Batı Sudan'da ve Guinea kıyısında konuşulan *sudan dilleri* ile bu dillerin güneye yayılan kısmını meydana getiren Avusturalya Afrikası'nda konuşulan *bantu dilleri.* Kuruluş (sudan dilleri ayrımlıdır, bantu dilleri ise bitişimlidir) ve isim sınıfları sisteminin sürdürülmesindeki ayrılıklar (atlantik grubu sudan dilleri ve bantu dilinde olduğu gibi kalmış, sudan dillerinin çoğunda ise yok olmuştur) bakımından farklı olan bu dillerin akrabalığı kelime hazinelerinin karşılaştırılması ile anlaşılır; meselâ, ortak bantu ve sudan dillerinde ağaca *tö* derler; ortak sudan dilinde «çocuk»un karşılığı *vi*'dir (pöl dilinde *bi,* ehue dilinde *evi,* mossi dilinde *bi*); bantu dilinde, bu kelime adlandırıcı bir fiil olan *vi-ala* (suaheli ağzında *vyaa*) «doğurmak» şeklini alır;

2. *Çad dilleri,* Nijer (Şari) ve Benue (Sahra) ağızları. Bu dillerde isim diye bir sınıf yoktur, fakat isim ve zamirlerde erkek ile dişiyi ayırırlar (meselâ: haussa ağzında *kare,* «köpek», *kariya,* «dişi köpek»; *uban-ka,* «senin baban, adam»; *uban-ki* «senin baban, kadın»; *ya zo,* «o erkek geldi», *şi zo,* «o kadın geldi»). Bu özellik, ve çoğulların, kök'ün kısmen tekrarlanması ile yapılması (haussa ağzında *kafa,* «ayak», çoğulu *kafafu*), birçok dilbilimcide çad dillerini hami ve samî dillere bağlamak fikrini uyandırmıştır. Kelimeler üzerinde yapılan çalışmalar bu görüşü destekler (meselâ: haussa ağzında *şa,* logon kotokosunda *şö,* Uaday mubisi'nde *su-*

Foto. Huet (LAROUSSE)

va [«içmek»]; bunların, berberî dilindeki *su*, eski mısır dilindeki *swr* ile yakınlığı vardır.) Fakat, şunu da belirtelim ki, çad dilleri fiil sistemi bakımından, hamî ve samî dillere değil, sudan dillerine benzer;

3. *Sahra dilleri,* Çad gölünün kuzeyinde ve batısında konuşulan kanuri, Tibesti'de konuşulan teda* veya tubu (lehçesi: daza). Libya çölünün güneyinde konuşulan zaghua*. Bazı morfoloji özellikleri bakımından (ismin gramer hallerini ve fiilde kişileri belirtmek için soneklerin kullanılması) bu dillerin nil dilleri, özellikle nûbe dilleri ile yakınlıkları vardır;

4. *Nil dilleri* (Nil havzası ve Büyük Göller bölgesinde konuşulur);

5. *Orta sudan dilleri,* birbirinden ayrı iki bütün meydana getirir: batıda, şari-uaday grubu (yukarı Şari'de sara*, aşağı Şari'nin doğusunda barma* Orta Afrika cumhuriyetinin doğusunda bongo* ve krec*; doğuda, bir nil-kongo grubu (Uelle ve Aruwimi arasında, eski Belçika Kongosu'nun kuzeydoğusunda, mangbetu; Bahr-el Cebel'in batısında moru* ve logbuarı*). Kuruluş bakımından bu diller sudan dillerine yakındır;

6. Bunlardan başka, yukarıda sayılan büyük gruplardan herhangi birine sokulamıyacak çeşitli küçük dil aileleri: Uadai'deki maban* ve mimi*, Kardofan'daki nübe dışında kalan ağızlar; Fazogl'daki berta ve Habeşistan'ın kuzeybatısında konuşulan kunama*. Fonetik bakımından zenci Afrika dillerinin ortak özellikleri şunlardır: Müzik tonlarının (davul ile yollanan haberler, cümlenin ton yapısından anlaşılır) veya şiddet vurgusunun ayırıcı rolü; sesliler sisteminin zenginliği (*a* ve *o* seslilerinde, açık ve kapalı ayrımı, geniz seslerinin ve seslilerin bolluğu); *nd, mb, ng,* gibi genizsileşmiş sessizlerin bulunması. Fiil çekiminde, zaman'dan çok görüntü ön planda alınır (bitmiş, süren, veya bir diğerine bağlı olan eylem); bu çeşit anlatımın araçları, ana fiile eklenen ve «gitmek, gelmek, bitirmek» anlamına gelen donmuş fiillerdir. Özellikle somut terimler bakımından kelime hazinesi çok zengindir. Zenci Afrika ağızlarının çeşitliliği, ilişki dillerinin gelişmesine elverişli olmuştur; Afrika'lıların çoğu iki veya üç dillidir; hıristiyan misyonerler ve avrupalı idareciler dil «birlik» lerini teşvik etmişlerdir. Bazı ağızların direnmesine rağmen, eskiden siyasî ve ticarî ilişkilerle, günümüzde de basın yolu ile yayılan bölge dilleri ön plana geçmiştir. Bu durum karşısında, *sabir*'lerin, yani karma dillerin (batı Afrikada konuşulan ticaret ingilizcesi [«pidgin-english»], eski fransız bölgelerindeki zenci fransızcası [«petit negre»], Güney Afrika'daki [«kitchenkafir»]) yok olması beklenebilir. Öte yandan, bu yerli diller, çağdaş ihtiyaçlara göre ergeç ayarlanacaktır, çünkü *«her afrika dili, o dili konuşan halkın eski ve yeni medeniyetten benimsediği veya muhafaza ettiği her şeyi kendi imkânlarıyle anlatabilecek güçtedir»* (D. Westermann).

— Ed. Yazı dilinin olmayışı, zenci Afrika edebiyatını uzun süre bir sözlü edebiyat olarak kalmak zorunda bırakmıştır. Buna rağmen, bu edebiyat gene de akıl almayacak kadar, zengindir; meselâ, 200 000'den fazla afrika masalı vardır. Zaten, zenci Afrika topluluklarında bol sayıda meslekten edebiyatçıya rastlanır: bir krala bağlı olan hikâyeciler, şecereciler, tarihçiler. Edebiyat türleri de çeşitlidir. Etnoloji uzmanı Balandier, bunların başlıcalarını şöyle sıralıyor: hayvan folklarının büyük bir yer tuttuğu efsaneler, masallar, dinî mit'ler (meselâ *Tavşan Hikâyesi*), şiirler (genellikle türkü halinde söylenir) ve karşılıklı konuşmanın, türkünün ve raksın birbirine sıkıca bağlı olduğu dramlar. Genellikle avrupa dillerinden biriyle kaleme alınan yazılı edebiyatın ancak otuz yıllık bir geçmişi vardır. En gözde tür, şiir türüdür, fakat roman ve denemeye de yer verilmektedir. Bu yeni zenci yazarlar neslinde, haklı bir şöhrete ulaşanların sayısı oldukça kabarıktır. Fransızca konuşulan memleketlerde sivrilen zenci yazarlar arasında şu isimleri sayabiliriz: Senegal'li denemeci Alioune Diop (doğ. 1911), Senegal'li hikâyeci Birago Diop (doğ. 1906), Senegal'li şair Léopold Sédar Senghor (doğ. 1906) ve D. Diop (doğ. 1927), malgaş şairi Jean, Joseph Rabearivelo (1901-1937), ve Havana-Ramanantoanina, malgaş romancısı Armand Rina ve Rodlish. Yazı sayesinde, bu yazarların hepsi, zenci Afrika medeniyetinin kaynaklarını yeniden değerlendirmekte ve en eski geleneklerini, katıksız olarak, ortaya çıkarmaktadır.

● *Güzel sanatlar.* Afrika'daki animist zenci kavimlerin sanatı, Sudan savanında ve ekvator ormanlarında gelişti. Afrika sanatı özellikle M.S. XIII. yy.dan itibaren belirir. Bununla beraber, sayısı henüz çok olmayan kazılar sayesinde, geçmiş kültürlerin bir takım izleri de tespit edildi. Bunların bir kısmı tarih öncesi sanata bağlanır: Sahra (Tassili) ile Katanga ve Boşimanların freskleri gibi.

Afrika sanatının en eski eserleri M.Ö. V. yy.a kadar uzanır (Nok kültürü). Hıristiyanlığın doğumundan sonraki devirde bilinen kültürleri Zimbabwe (VI. yy.) ve Sao (IX. yy.) kültürleridir. XIII. yy.a doğru Yoruba ve Benin gibi büyük krallıklar gelişti: XV. yy.dan XIX. yy.a kadar Kongo ve Dahomey krallıkları ve daha başka kavimler çok sayıda ve önemli sanat eserleri meydana getirdiler. Avrupa sömürgeciliği başlayınca, Afrika sanatı geriledi.

Orijinal olmasına rağmen zenci sanatının yapısında birtakım etkiler, bu arada Geç Mısır ve belki de Kuzey Afrika etkisi sezilir. Zimbabwe'de (Rodezya) Çin seramik parçaları bulundu. Ortaçağdan itibaren Sudan'da arap etkisi ve kıyı boyunda da XV. yy.dan beri avrupalı, özellikle portekiz etkisi duyulur. Zenci kabilelerin sanatı özellikle dinî topluluklar tarafından geliştirilmişti ve daha çok din törenlerine yarıyordu. Ataların temsili, eskiden fetiş denilen ve büyü olarak kullanılan maskeler ve heykeller bu yüzden önemli yer tutar. Büyük imparatorluklar devrinde sanat, süslemeye doğru yöneldi. Meslekler, günlük eşya, çubuklar, baş yastıkları, dokuma makaraları, çanak çömlek gibi eşyanın süslenmesinde büyük bir incelik seviyesine erişildi.

Zanaatçı, aşağı bir sınıfa, demirciler sınıfına dahildi: hem küçümsenir, hem de ondan korkulurdu. Bir yandan toprağını sürer, bir yandan da topluluğun ihtiyaç gösterdiği çalışma ve kullanma araçlarını maske ve putları imal ederdi. Ormanda bir ağaç seçer, onu yerinde temizledikten sonra köye taşır ve taze iken işlerdi. Kaba âletlerle işlenen odunlar kururken çatlamasın diye, üzerlerine hurma veya karite yağı sürülüp ateşe gösterilir, sonra da kulübelerde asılıp islendirilirdi. Bu işlem sayesinde tahta derin bir cilâ, koleksiyoncuların aradıkları yarı saydam bir parlaklık kazanır. Heykeltraş bir taslak ve maket kullanmadan, kendi yanında bulundurduğu eski bir modeli taklit ederek, doğrudan doğruya maddeyi işlerdi. Eserine hiç bir zaman imzasını atmazdı. Tahta heykelciliğini en geliştiren kabileler, batı Afrika ve Kongo'daki Bambera'lar ve Dogon'lar (Sudan), Dan ve Bol'ler (Fildişi Sahili), Pahuin'ler, Bakota'lar, M'Pongwe'ler, Baluba'lar, Bakuba'lar ve Bakongo'lardır (Kongo). Taş heykeller nadir ve çok eskidir: İfe, Kissi ve Mend'lerin heykelleri gibi. Fildişi iyi işlenmiştir ve çok makbuldür; Benin'de üstü işlenmiş fildişleri, küçük maske şekilli ve kızıl turuncu cilâlı pandantifler (eski Belçika Kongosu'nda Bapende'ler de).

Tunç tekniği bu yolda epeyce ilerlemiş olan bazı kabilelerde (İfe'ler, Benin) gelişebilmiştir. Kuyumculuk, sepetçilik ve inci işleriyle, birçok kavim uğraşmıştır. Afrika zenci sanatı, bütünüyle, üslûpçuluğa çok yer verir. Bu üslûpçulukla insanın vücudu ve yüzü tamamıyle değiştirilmiş, güçlü bir ifade kazanmıştır. Zenci artist planları sadeleştirir, oranları değiştirir, bazı çizgileri kuvvetlendirir ve böylelikle vahşet, korku, hattâ bazen de sevgi gibi duyguları belirtmiş olur.

Avrupa ölçülerinden bu derece uzak olan böyle bir orijinallik önce batı zevkini şiddetle sarstı. Bunun tersine, XX. yy.da estetik'in gelişmesi sebebiyle, zenci sanatına karşı büyük bir ilgi uyandı ve bu sanata gittikçe artan bir önem verildi. Avrupalılarca her türlü etnografik anlamdan yoksun bulunan bu sanat, yalnız şekillerin ve ritimlerin hesaba katıldığı bir heykel ve resim sanatı anlayışının doğmasına yardım etti.

● *Müzik.* Afrika müziğinin ana karakterlerine, Amerika'da, eski zenci kölelerin torunlarında rastlanır. Gerçek zenciler, müslümanlaşmış olsalar bile, arap asıllı sayılan musiki unsurlarını ve âletlerini kullanmayı genellikle reddederler. Buna karşılık, zenci âleminin müzik âletleri, müzik şekilleri veya dansları, zenci olmayan kavimler tarafından da kabul edildi: Eskiçağda Mısır ve Yunanistan'da, Ortaçağda ise İtalya'dan Uzakdoğuya kadar çeşitli yerlerde, zenci çalgıcıların bulunduğunu biliyoruz. Amerika'da zenci müziğinin kızılderili müziği üzerinde etkisi oldu. Afrika kavimlerinin çoğunda, müzik, kesin kurallara bağlıdır: bazı çalgılar ancak belli hallerde çalınır, bazı türkülere ve bazı danslara ancak özel tören ve çalışmalar sırasında yer verilir. Hemen bütün müzik türlerinin, dinî olsun veya olmasın, belli fonksiyonu vardır; üslûplar birbirinden ayrılır; meselâ, aynı köyde şarkıcıların cinsiyetine veya duruma göre değişen, çeşitli devir ve medeniyetlerin kalıntısı olan bir çok polifonik vokal müzik çeşitlerine rastlanır. Âyin müziği yalnız elle vurularak çalınan motiflerden meydana gelir ve hemen de yalnız çocuklar ve gençler buna sesle eşlik ederler.

Tamtam

Afrika müziğinin kullanılan çalgıları arasında sayısız çeşitlere rastlanır. Her kavim, görünüşe bakılırsa kullanacağı çalgıları gelişi güzel seçmiştir: kimi çeşit çeşit davul toplamış, kimi usta elinden çıkmış harp'larda, kimi basit çalgılarda karar kılmıştır. Bir takım çalgılara verilen önem, bu çalgıların müzik imkânları ile ters orantılıdır ve çeşitli kültür, kurum veya sınıf ile ilgili olmalarından ileri gelir. Zenciler, büyük bir ritim virtüözlüğü, ince bir tını duygusu ve vurgu motifleriyle bir melodi özelliği elde etme kabiliyetleri sayesinde en kaba çalgılardan en büyük imkânları elde edebilirler. Hattâ zencilerde, bu bakımdan gerçek bir sembolleştirme kudreti olduğu zannedilmiştir.

Bütün ilkel çalgı tiplerine Afrika'da rastlanır: romb'lar, dans çıngırakları, ziller, tokmakla vurulan kütük, ritim borusu, tırmalayıcı, boru, düdük, sistre utu, şerit halinde düdük dili, düz boru, burun flütü, yassı (Benin'dekiler hariç) demir çanlar, küçük çıngıraklar, gimbard ve sanza'lar, her türlü davul (pişmiş topraktan bir kasnak veya meyve kabuğu üzerine gerilmiş bir veya iki derili olanlar), kamış flütü çınlatıcılar ile donatılmış ksilofonlar, beygir kılından telli viyel'ler v.b. Zenciler, Arapların bilmedikleri kertikli veya yandan üflemeli flütleri de kullanırlar. Yandan üflemeli borular (ağaç, boynuz, fildişi veya tunçtan), harp ve davul, çok defa kalemle kazılarak süslenmiştir. Başlıca telli sazlar, tel gerili yay, çeşitli gitar, harp ve lavtalar ve eski Mısır'dan gelme gemi biçimi lavtadır. Hiç bir polifonik çalgı Beyazlar Afrikası'nın sınırını aşmamıştır. Arap musikisinin tersine, Afrika müziği, ölçülü aralıkları olan makamlar temeline dayanmaz; iki türlü ıskala, ya ayarlamasız heptafonikler, ya da daha eski asıllı yarım ton'suz pentafonikler kullanılır. Zenciler, melodi kabiliyetlerini ve polifoni kudretlerini özellikle korolarında ortaya koymuşlardır. Sesleri hemen daima tabiîdir; bazen kafa sesi ve çığıltı da çıkarırlar. Bütün bunların Afrika'daki Pigme ve Hotanto gibi ilkel kavimlerde görülen arkaik karakterler sayılması mümkündür. Diğer taraftan, çok yaygın olmaları ve sapa bölgelerde de kullanılmamaları bakımından, paralel tiers'ler gelişen türküleri, karşılıklı veya solistli koroları, bir dış tesire bağlamak imkânsızdır: bunlar tamamıyle Afrika'nın özellikleridir. Karşılıklı koro halinde söylenen şarkılarda, koro başının (veya koro başlarının) söylediği ile, koronun söyledikleri arasında çeşitli karmaların yapılabilmesi, zenci vokal müziğinin uygun bir tecrübe devresinden geçtiğini belirtmeğe yeter.

SÖMÜRGELER AFRİKASI

● *Alman Doğu Afrikası* [*Deutsch Ostafrika*]. Doğu Afrika'da Hint okyanusu ile Victoria ve Tanganyika gölleri arasında yer alan eski alman kolonisi. 1884-1885'te Doğu Afrika Alman cemiyeti tarafından bir düzene konularak 1891'de doğrudan doğruya Almanya imparatorluğunun hâkimiyeti altına giren bu koloni 1914 ile 1917 arasında İngilizler, Belçikalılar ve Portekizliler tarafından işgal edildi. Koloni İngiliz mandası altına konularak Tanganyika* ülkesini meydana getirdi. 30 mayıs 1919 antlaşması ile Urundi* ve Ruanda* toprakları Belçika'ya verildi.

Foto. Griff Davis-Rapho (LAROUSSE)

Afrodisias harabeleri Geyre köyü (Aydın)

● *Alman Güneybatı Afrikası.* Bk. GÜNEYBATI AFRİKA.

● *Britanya Doğu Afrikası* (*Imperial British East Africa*: İBEA). 1920'de Kenya* kolonisi haline getirilmiş bulunan toprakların evvelce taşıdığı ad. Kenya kolonisi ile Britanya vasiliği altındaki Tanganyika kolonisi ve Uganda himayesine, gerçekte siyasî bir federasyon meydana getirmediği halde (*yalnız bir gümrük birliği ve birtakım müşterek hizmetler bulunmaktaydı*) bazen bu ad verilirdi.

● *Fransız Batı Afrikası* (*Afrique-Occidentale Française*). 1895-1958 arasında Fransa'nın Afrika'daki bir kısım topraklarını bir federasyon şeklinde bir araya toplamış bulunan bir genel valilik. Başşehri Dakar olan bu ülkenin yüzölçümü 4 425 000 km² ye varıyor; Senegal, Moritanya, Sudan, Yukarı Volta, Nijerya, Fransız Guinea'sı, Fildişi Sahili, Dahomey memleketlerini bir araya getiriyordu.

● *Fransız Ekvator Afrikası* (*Afrique-Équatoriale Française*). Fransa'nın 1910-1958 arasında merkezi Brazzaville olan ve başında bir genel vali bulunan arazi federasyonu. Bu federasyona Gabon, Orta Kongo, Ubangi-Şari, Çad toprakları dahildi. 1958 Anayasası bunları «*Communauté*» içinde bağımsız bir cumhuriyet haline koydu.

● *İngiliz Güney Afrikası* (*British South Africa*). XIX. yy. sonunda (15 ekim 1899) teşekkül eden Güney Afrika kumpanyasının etki alanına giren topraklara verilmiş isim. Bk. RODEZYA.

● *Portekiz Batı Afrikası.* Bk. ANGOLA.

● *Portekiz Doğu Afrikası.* Bk. MOZAMBİK.

AFRİKA (GÜNEY), Bk. GÜNEY AFRİKA CUMHURİYETİ.

AFRİKA (KUZEY), Fas, Cezayir ve Tunus'un teşkil ettiği bölgenin bütünü bu ad altında toplanır. Kuzey Afrika'ya bazen Libya'yı, hattâ Mısır'ı da katarlar. (L)

AFRİKA (KÜÇÜK), Atlas okyanusu ile Gabes körfezi, Batı Akdeniz ile Büyük Sahra arasında bulunan Kuzey Afrika memleketlerine coğrafyacıların verdiği ad. Küçük Afrika'ya daha çok yaygın olarak *el-Magrıb* yani Batı Diyarı denir. (L)

AFRİKA (MERKEZÎ), Rodezya ve Nyassaland tarafından kurulan federasyona *Merkezî Afrika* adı da verilmiştir. Bk. MERKEZÎ AFRİKA CUMHURİYETLERİ BİRLİĞİ. (L)

AFRİKAANCA i. Leng. Boer'lerin torunları tarafından konuşulan ve eskiden *Kap Hollandacası* veya *Taal* denilen, Güney Afrika cumhuriyetinin dili. Bu dil Hollanda dilinden de birçok bakımdan ayrılır: *Fonetik,* seslilerin içsesleşmesi, son ve orta hece düşmesi, benzeşme. *Morfoloji,* çekim eklerinin çoğu kaybolmuş, ancak belirli tarif edatı kalmıştır. *Sentaks,* çift olumsuzluk eki alınır. *Lûgat,* yerli dillerden, karma ağızlardan ve İngilizceden aktarılan kelimeler. Hollanda diline nazaran Afrikaanca, aktarma kelimeleri karşılamağa daha elverişlidir. 1925'ten bu yana, İngilizce ile birlikte, Güney Afrika cumhuriyetinin resmî dilidir. Bk. GÜNEY AFRİKA CUMHURİYETİ. (L)

AFRİKAANDER i. (hollandaca k.). Güney Afrika'da doğmuş veya orada uzun zaman oturmuş Hollanda asıllı beyaz adam. (L)

Afrikaander birliği, Kap müstemlekesinde 1879'da J. du Toit'nın kurduğu birlik. Birlik, Trek* sırasında, ingiliz hâkimiyeti altında, dillerini ve törelerini muhafaza etmiş olan ve Transvaal cumhuriyetinde Boer'lere karşı koymuş Uitlander'lerin karşılığı sayılabilen hollandalı müstemlekecilerden meydana gelmişti. Kruger, 1899'daki silâhlı çatışmayı başlattığı zaman, *Afrikaander*'lerin bir tepki göstereceklerini umuyordu; ama köylerde oturan bu insanlar, Britanya şehirleri karşısında güçsüzdüler, askerî harekâta karışmadılar. Bu birliğin hedefi her zaman bir Güney Afrika federasyonu kurmaktı. Ne gariptir ki, bu federasyonu gerçekleştiren olay, Transvaal ve Oranj'ın yenilmesi oldu: 31 mayıs 1910'da Güney Afrika birliği kuruldu. Birlik içinde *Afrikaander*'lerin sayısı Britanyalıların sayısıyle denk düşüyordu; bu yüzden, birliğin devamı için hiçbir sebep kalmadı. (L)

AFRİKA-ASYA veya **AFRO-ASYA** sıf. Bir siyasî birim gibi ele alınan Afrika ve Asya için kullanılır. (Bk. ASYA-AFRİKA ve TEŞKİLÂTI). [L]

AFRİKA-BREZİLYA sıf. Jeol. *Afrika-Brezilya kıtası,* Afrika ve Brezilya ile bunları Atlas okyanusunun bulunduğu yerde birleştiren toprakların meydana getirdiği farz edilen kıta. (Bu birleşme lehinde göze çarpan özellik, 200 milyon yıl önce permiyen devri sürüngenler favnasındaki bazı benzerliklerdir; ama bu başka türlü de yorumlanabilir.) [L]

Afrodisias harabelerinde bir baş heykeli. Geyre köyü (Aydın)

AFRİKA CIRLAK SIÇANI i. Bk. CRİCETOMYS.

AFRİKA ÇIKARMASI. Bk. CEZAYİR ve FAS.

Afrika derneği (MİLLETLERARASI), Afrika'yı incelemek ve medenîleştirmek için kurulan dernek. Belçika kralı Leopold II, 1876'da Brüksel'de bir Afrika Coğrafya konferansı toplamış, bu konferans da Derneği kurmuş ve başkanlığına bir yıl için kralı seçmişti. Ertesi yıl Dernek, Orta Afrika'da kuracağı istasyonlara çekilecek bir bayrak seçti. Çalışmaları bundan öteye gitmedi; yalnız, bu dernek sayesinde Leopold, Stanley'i kendi hesabına çalışmağa razı ettikten sonra Afrika'da bir toprak elde edebildi. 1878'de, Dernekten ayrı olarak, yukarı Kongo'yu İnceleme komitesi kuruldu. Çok geçmeden 1883'e kadar gizli tutulan ve Leopold'un tek hâkimi bulunduğu Milletlerarası Kongo derneği bunun yerini aldı. 1876 toplantısına katılmış olan fransız, ingiliz, portekiz ve alman millî kuruluşları, Derneğin genişlemesine karşı koydular ve kendi hesaplarına hareket etmeğe karar verdiler. Gerçek bir temsil kabiliyeti olmayan bu dernek sayesinde Leopold 1884'te Milletlerarası Kongo derneğini Amerika Birleşik devletlerine, Fransa'ya ve Almanya'ya, sonra da bağımsız ve tarafsız Kongo devletini 1885 şubatında Berlin* konferansına kabul ettirebildi. (Bk. BELÇİKA KONGOSU.) [L]

Afrikakorps, italyan kuvvetlerini tamamlamak üzere, 1941 şubatında Libya'ya gönderilen alman kıtalarına verilen isim. İkisi zırhlı olmak üzere dört tümenden kurulan ve Trablus'ta üslenen Afrikakorps'un kumandanı Mareşal Rommel idi. Tunus'ta teslim oluncaya kadar (12 mayıs 1943), Mihver birliklerinin Afrika'daki bütün harekâtına katıldı. (Bk. LİBYA SAVAŞI.) [L]

Afrika Krallık şirketi, Batı Afrika'daki şubelerle ticaret yapmak üzere, 1672'de kurulan, fermanlı ingiliz şirketi (*Royal African Company*). Altın ve esir ticaretiyle ilgilendi, 1618 ve 1662'de kurulan ve Hollanda rekabeti yüzünden iflâs eden daha eski iki şirketin yerini aldı. 1773'te «asiento*» antlaşmasını elde etmesine rağmen, güç duruma düşürüldü ve 1749'da yerini, Britanya hükûmetinin paraca desteklediği Afrika Tacirler şirketine (*African Company of Merchants*) bırakmak zorunda kaldı. (L)

Afrika Kurtuluş nişanı, 1879'da Liberya hükûmeti tarafından ihdas edilen nişan. Üç rütbesi vardır. Kırmızı zemin üzerine dikey altı beyaz ince yollu şerit ile takılır. (L)

AFRİKA MENEKŞESİ blş. i. Çiçekç. *Gesneriaceae* familyasından süs bitkisi. Çok yıllıktır; saksıda ve evde yetiştirilir. Çiçekleri menekşeyi andırır. (M)

AFRİKA MİSK KEDİSİ i. Vücudu ince uzun bir Afrika etçil memeli hayvanı. (İlmî adıyle: *viverra civetta*). ‖ *Misk,* kedi miskí: Misk kedisi tarafından apış arasında yer alan bez niteliğinde bir cepcik içinde salgılanan ve ıtriyatcılıkta çeşitli esansların hazırlanması için kullanılan keskin misk kokulu yağımsı sıvı.

— ANSİKL. *Misk kedileri* orta boydadır, vü-

Foto. Aziz Albek (*MEYDAN*)

cutları ince ve uzundur; bedenleri siyah denecek kadar koyu renkli ve lir telleri biçiminde beyaz çizgilerle beneklidir. Bu hayvanlar Eski Dünya'nın (Avrupa, Asya, Afrika) en sıcak bölgelerinde yaşarlar. Tek Afrika türü (*Viverra civetta*) birçok çeşitleriyle (*V. Orientalis, V. Portmanni* v.b.) sahranın bütün güney bölgelerinde pek yaygındır. Bu cins, misk kedisigiller için örnek hayvan sayılır. (L)

AFRİKANER sıf. ve i. Güney Afrika cumhuriyetinin eski hollandalı sömürgecilerine denir. ‖ *Parti Afrikaner.* Bk. GÜNEY AFRİKA PARTİSİ. (L)

AFRİKANİZM i. (fr. *africanisme*). Afrika incelemelerine uygulanan beşerî ilimlerin (etnografya, arkeoloji, lengüistik v.b.) bütünü. (L)

AFRİKANTROP i. Paleont. Doğu Afrika'da, Njarassa gölü yakınında Kohl-Larsen tarafından, 1935'te keşfedilen fosil. (*Africanthropus njarasensis pitekantrop* ve *sinantrop*'a yakın, fakat *Neandertal* adamının bazı özelliklerini de taşıyan bir insan-öncesi sayılır.) [L]

Afrika savaşları. Bk. DOĞU ALMAN AFRİKASI, BOERLER, KAMERUN, HABEŞİSTAN, FİZAN, İTALYAN-HABEŞ HARBİ, LİBYA, TUNUS v.b.

AFRİKA SÜMBÜLÜ (Yaz sümbülü de denir) bls. i. Çiçekç. Zambakgiller'den süs bitkisi (Galtonia). Soğanla üretilir. Yaprakları etli, geniş, uçları sivri ve koyu yeşildir. Çiçekleri çan biçiminde ve ağız kısımları aşağı bakar durumdadır. *G. Candicam* en çok yetiştirilen türüdür. Park ve bahçelere mayısta dikilen soğanlar temmuz ve ağustosta çiçek açar. Her soğan bir iki çiçek sapı verir. (M)

Afrika ve Madagaskar İktisadî İşbirliği teşkilâtı (fr. U. A. M. C. E.), Tananariv'de teşkilâtlanan (1961) Afrika ve Madagaskar birliği'nin (U.A.M.) yerini almak üzere 1964 yılında Dakar'da kurulan teşekkül. *Afrika ve Madagaskar birliği*'nin siyasî ve askerî amaçları, Addis Abeba konferansında (1963), Afrika'nın bütün bağımsız devletlerinin üye olduğu *Afrika Birliği teşkilâtı*'nın siyasî harekât sahasını daraltmamak için terk edildi. *Afrika ve Madagaskar İktisadî İşbirliği teşkilâtı*'nın üyesi, resmî dili fransızca olan on beş devlet (Merkezî Afrika cumhuriyeti, Gabon, Madagaskar, Kamerun, Kongo-Brazzaville, Kongo-Leopoldville (1965 yılından beri), Fildişi Sahili, Dahome Yukarı Volta, Moritanya, Nijerya, Ruanda, Senegal, Çad ve Togo) özellikle bir Afrika ortak pazarı kurmak suretiyle iktisadî işbirliğini sağlamlaştırmak amacını gütmektedirler. Teşkilâtın merkezi Yaunde'dedir. (L)

Afrika Yıldızı nişanı, Belçika Kongosu'na edilen hizmetleri mükâfatlandırmak için 1888'de ihdas edilen Belçika nişanı. Altı sınıfı vardır. Alâmeti: beyaz mineli, kenarı mavi, hurma yapraklarından bir çelenk üzerinde beş kollu yıldız; ortada, *Travail et Progrès* (Çalışma ve İlerleme) sözleriyle çevrilmiş altın yıldız ve sarı kalın çizgili lâcivert kordela. (Liberya'da da 1920'de çıkarılan bir Afrika Yıldızı nişanı vardır.) [L]

AFRİN, Güney Anadolu'da doğan bir akarsu. Gaziantep yaylasının batısında, Kartal Dağı yamaçlarından çıkarak güneye doğru akar, kaynağından 48 km. mesafede Suriye topraklarına girer ve biraz sonra sağdan, başlıca kolu olan Sabun suyunu alır. Cebeli Sem'an ile Kurt Dağı arasındaki geniş ovadan geçtikten sonra Suriye'de 71 km. yol aldıktan sonra batıya döner, Hatay'da tekrar Türkiye topraklarına girer. 30 km. ötede Amik gölünün doğu kenarında sona erer. Toplam uzunluğu 149 km. Afrin, kireçli arazi içinden geçerek kuvvetlenen birkaç kaynakla beslenir ve bu sebeple yazın büsbütün kurumaz. (M)

AFRİZİT i. (yun. *aphtrizein*, köpüklenmek'ten fr. *aphrizite*). Mad. Demirli turmalin'in bir türü. (L)

AFRODİSİAS. Esk. coğ. Yunan ülkesinde, özellikle Kyrene ve Kilikia'da, Afrodit'e duyulan saygı yüzünden birçok şehre verilen ad. En tanınmışı, Küçük Asya'da bulunan ve Aristoteles'in yorumcusu İskender'in şehri olan Karia idi. Buradaki Afrodit tapınağı, yunan sanatının altın devrinde yapılmıştır. Bu gün Geyre adını alan bu şehir, Hadrianus zamanında bir hayli büyüdü. Şehrin içinde yapılan kazılarda, İmparatorluğun ilk yıllarından IV. yy.ın sonuna kadar uzanan devrede inşa edilmiş birçok mimarî heykel topluluğu ve bir takım değersiz heykeller bulundu. Çeşmelerden biri, Bergama'dakini andıran bir devler savaşı ile süslenmişti. Agora alınlığı, klasik çağ ustalarının etkisini taşıyan yüzlerce başı ile çok ilgi çekicidir. Afrodisias'lı heykeltraşlar özellikle Roma hesabına çalışan çok marifetli ustalardı. (L)

AFRODİSİYAK i. ve sıf. (fr. *aphrodisiaque*). Cinsî arzuyu kamçılayan veya kamçıladığı sanılan ve cinsî münasebeti mümkün kılan maddelere denir.

— ANSİKL. En çok kullanılan *afrodisiyak*'lar, baharatlı, biberli yiyecekler, yer mantarı, kabuklular ve özellikle az miktarda alkoldür. Fosfor'un (asit fosforik), yohimbin'in, hormonların (erkekte testosteron, kadında östrojenler) ve ufak dozda tiroid özü'nün bazı kimseler üzerinde afrodisiyak bir tesiri vardır. (L)

AFRODİT (yun. **Aphroditê**). Mit. Önceleri Fenikelilerin taptığı büyük bir Suriye tanrıçasının tesiri ile, Afrodit, kâinata en başta gelen kudrettir: kadın arzusunun, tabiat ve erkek bereketinin kışkırtıcısı olarak bütün dünyaya hükmeder. Aşk tanrıçası olarak, insanlara ve hayvanlara, doğurma içgüdüsüne uyma imkânını verir. Fakat aynı zamanda, insanın iç dengesini bozan şiddetli ihtirasları aşılayan büyüleyici bir tanrıçadır. Kudretinin bu en eski niteliğini, kadınların o kadar çekindiği lanetlemelerinde, daima muhafaza etmiştir. Zamanla aşırı derecede insancıllaşan Afrodit, yavaş yavaş eski kudretini kaybedecek, Ares'in koynunda yakalanacak, kocasına (Hephaistos) ihanet etmiş bir kadın durumuna düşecektir. Hellenistik devirde ise, tombul yanaklı oğulları Eros ve Anteros'u yanından ayırmayan bir «yatak odası tanrıçası» haline gelmiştir. Başlıca tapınak yerleri, Yunan dünyasında Fenikelilerin ticaret merkezleri (*Adonis efsanesi*) Thebai ve Korintos idi.

— G. santl. Doğu sanatı onu bazen giyimli, bazen çıplak temsil eder; elleri ile göğsünü bastırmakta veya karnına dokunmaktadır (Kıbrıs toprak heykelcikleri). Aşk ve Güzellik tanrıçasının en güzel tasvirlerini M.Ö. V. ve özellikle IV. yy.dan sonra, yunan sanatı yarattı. Ressamlar ve heykelciler, onu genellikle yarı veya tam çıplak olarak gösterirler. En büyük yunan heykelcileri tarafından yapılan bazı Afrodit'lerin, elimizde bunların ancak Romalılar tarafından çıkartılmış suretleri bulunmasına rağmen, bu gün de eskiden olduğu gibi, haklı bir şöhreti vardır. Bunlardan birkaçını sayalım: Kalimakhos'dan *Aphrodite genitrix* (Louvre); Praksiteles'den *Arles Afrodit*'i (Louvre) ve Knidos Afrodit'i (Louvre ve Vatikan müzelerinde çıkartmaları vardır). Tanrıçayı suya girmek üzereyken gösteren *Knidos Afrodit*'i, tanrıçanın en kusursuz heykeli sayılır: Skopas ve Lysippos'un Afrodit'leri (Floransa'da, Uffizi müzesindeki *Capitolum Afrodit*'i ve *Medici Afrodit*'i, bunların Romalılar tarafından yapılmış çıkartmalarıdır). Çömelmiş Afrodit tipleri hellenistik devirde yaratılmıştır. Bk. VENÜS. (L)

Afrodit (fr. *aphrodite*). Pierre Louis'in eskiçağ âdetlerine dayanan romanı (1896). Kraliçe Bérénice'in âşığı ve bütün kadınların gönül verdiği yakışıklı heykeltraş Démetrios, fahişe Chrysis'i elde edebilmek için, onun koştuğu şartı yerine getirir ve üç cinayet işler. Bu işe oyun olsun diye girişen Chrysis, sonunda heykeltraşa çılgınca tutulur, onun her arzusuna boyun eğer. Fakat, karşılık olarak, sadece ilgisizlik görür. Bunun üzerine, baldıran zehiri içerek intihar eder. Çevre olarak eski İskenderiye'yi canlandıran bu şehvet romanı, «asır sonu» süslemeli üslûbun en belirli örneğidir. (→ Bibliyo.) [L]

AFROKALSİT i. Bk. TİROLİT.

AFROMETRE i. (fr. *afhrometre*). Köpüklü şarap şişelerindeki karbondioksit gazının basıncını ölçmeğe yarayan bir çeşit manometre. (L)

AFRONATRON i. (fr. *aphronatron*). Miner. Sodyum karbonat'tan ileri gelen tuz çiçeksimesi. (L)

AFRORMOSİA i. Bir Afrika ağacı; kerestesi ticarette *kokrodua* diye bilinir. (İlmî adı: *Afrormosia elata;* papilionaceae familyası.) [L]

AFROSİDERİT i. Demir bakımından zengin, kloritler sınıfından bir tabiî silikat. (L)

AFRUN (EL-), Mitica'da (Cezayir bölgesi, Blida çevresi) kasaba; 12 783 nüf. Ticaret ve tarım merkezi. (L)

AFSUN veya **EFSUN** i. (fars. *efsun*). Canlı varlıklar üzerinde sözle, işaretle veya herhangi bir yolla iyi veya kötü tesir icra etme, bunun vasıtası, büyü, sihir, tılsım: *Çingene karıları bildikleri efsunları okuyorlar* (Sabahattin Ali). *Turfa afsun okudu bu kalem-i cādû-fen* (Nedim).

Knidos'lu **Afrodit**
Praksiteles'in eseri, IV. yy.
Vatikan müzesi, Roma

Afrodit
Alkamenes'in eseri
M.Ö. V. yy. sonu
Louvre müzesi, Paris

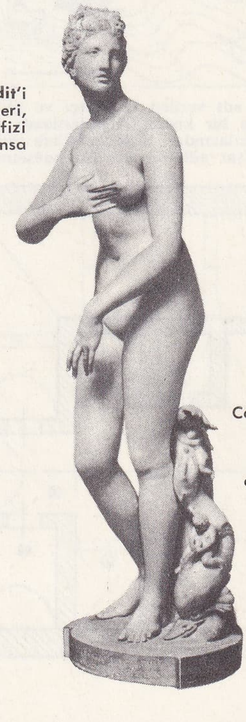

Medici **Afrodit**'i
Kleomenes'in eseri,
M.Ö. I. yy. Uffizi
müzesi, Floransa

Capitole **Afrodit**'i
Praksiteles'den
sonraki yunan
heykeltraşlığı
devri Capitolino
müzesi, Roma

Foto. Alinari-Giraudon, Brogi, Giraudon (LAROUSSE)

◆ **Afsuncu** i. Büyücü, üfürükçü: *Orada karpuz kabuklarını bir şeyler okuyarak ay ışığına tutup şeffaf bir yemek haline getiren, hintli bir afsuncu tanımış...* (N. Ataç).

◆ **Afsunlu** sıf. ve i. Büyülü , tılsımlı, yabancıların dokunmasına veya yaklaşmasına karşı afsunlanmak suretiyle korunan [hazine, eşya, insan v.b.]. ‖ Zehirli hayvanların sokmalarına karşı afsunlanmak suretiyle bağışıklığı olan, şerbetli: *Afsunludur, onu akrep sokmaz.* (M)

AFSUNLAMAK geçl. f. Birine veya bir şeye afsun* yapmak. ‖ *Mec.* Büyülemek, tesir altında bırakmak: *Elime sunduğu üç yüz lira ile beni afsunladı* (H. R. Gürpınar).

◆ **Afsunlama** i. Ruhlar, tabiatüstü güçler, hattâ tabiat unsurları üzerinde tesirli olduğu öne sürülen, makamlı, daha sonra makamsız olarak söylenen sözlerin tümü. (M)

AFŞAR veya **AVŞAR,** Oğuz Türklerinin 24 boyu arasında gerek sayıca, gerek oynadığı tarihî rol bakımından en önemli aşiretin adı.

— Coğ. *Afşar* kelimesi Anadolu'da yer adı olarak çok kullanılan bir kelimedir. Harita Genel müdürlüğünün ilk baskısını 1934'te yaptığı Türkiye haritasında *Afşar* adlı on bir köy, bir dağ, *Avşar* adlı altı köy, bir dağ, bir akarsu, bir yayla tespit edilmiştir. Daha büyük ölçekli haritalarda bu sayı artabilir.

— Etimol. Bu ad, *Divanü Lûgat - it-Türk*'teki 22 oğuz boyu listesinde, Reşidüddin, Ebul Gazi ve Yazıcıoğlu Ali'nin eserlerinde, Fahrüddin Mübarek Şah'ın kendi adını taşıyan tarihinde geçer. Adı geçen yazarlardan ilk üçü *afşar* kelimesine «işlerin çabuk yapan» anlamını verirler. A. Vambery bu isme, bir yerde «toplayıcı», bir başka yerde «zaptiye mübaşiri» anlamını verir. G. Németh ise bunun doğru olmadığını ve kelimenin, bugün Kırım, Kazan lehçelerinde «müsaade etmek, itaat etmek» anlamına gelen «*avş*» fiilinden geldiğini, bunun için «itaatli» demek olduğunu iddia eder.

— Etnol. Büyük fetihler ve göçlerden önce Sır-Derya bölgesi ile onun kuzeyinde yaşayan oğuz boylarının bir kısmı, toprağa bağlanarak aynı ırmağın kıyısında şehir ve köyler kurdular. Kaşgarlı Mahmud'a göre «yatuk» adı verilen bu çiftçi ve tüccar oğuzlardan bir kısmı, Afşarlardandı. X. yy. coğrafyacılarından El-Makdisî'nin türk sınırında Afşar adlı bir köyden bahsetmesi de buna delildir. Afşarların ilk göçleri hakkında belirli bir bilgi yoktur. Yalnız XI. yy. sonunda ve XII. yy. başında, Afşarlardan olan Aksungur ve oğlu İmadeddin Zengî'nin, büyük bir afşar topluluğu ile beraber Suriye'ye göç ettikleri bilinir. XII. yy. ortalarında reisleri Aydoğdu bin Küştogan, (Şumla da denir) ve Yakub bin Arslan idaresinde bir başka büyük afşar topluluğu Huristan'a geldiler. Aydoğdu, Huristan'ı, buranın hâkimi Melihşah bin Mahmud'un ölümünden sonra bağımsız bir hükümdar gibi idare etti. Fakat ölümü üzerine (1175) çıkan karışıklıklardan sonra, buradaki afşar soyu ortadan kalktı. Büyük Selçuklu imparatoru Sultan Sancar'a Oğuzlar, her yıl 24 bin koyun (her kabile 1 000 koyun) vermeye mecburdu. Çünkü Sultan Sancar'a bağlı 24 oğuz boyu vardı ve muhtemel olarak bu 24 bin koyun verme mecburiyeti oğuz boylarının sayısına göre tayin edilmişti. Afşarlar bu 24 boy içinde gerek sayıca, gerek değerce ayrı bir önem taşıyordu. Oğuzlar bu verginin ağırlığı yüzünden sultan Sancar'a isyan ettiler. Bu isyan Sancar'ın esir edilmesine ve Selçuklu imparatorluğunun çökmesine sebep oldu. İşte bu büyük Oğuz isyanında Afşarlar çok önemli rol oynadılar.

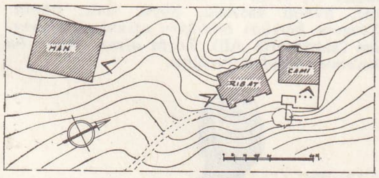

AFŞİN
Yedi Uyurlar (Eshab-ı Kehf) mağarası yanında üç selçuk yapısının durum planı

Bugünkü İran, Türkiye, Afganistan ve Azerbaycan bölgelerinde azınlıklar halinde, hâlâ bu boya mensup kabileler yaşamaktadır.

● *Anadolu ve Suriye Afşarları.* Çeşitli boylara mensup, yoğun oğuz aşiretleri Küçük Asya'ya İran'ı geçerek, Elcezire, Suriye ve Anadolu'yu fetheden selçuk ordularu ile beraber geldiler ve özellikle hudut boylarını savunma ile görevlendirildiler. Büyük bir ihtimalle, Suriye'den Anadolu'nun güneyine yerleşen bir takım Afşar aşiretleri XIII. yy. da diğer bazı Türkmen oymaklarının da yardımı ile, Karaman beyliğini kurdular. XV-XVIII. yy. larda bu bölgelerde oturan Afşarların, Recebli Afşarı, Kara Afşar, Karagündüzlü Afşarı, Bahrili Afşarı gibi birtakım oymaklara ayrıldıkları görülür.

XV-XVIII. yy. larda bu bölgelerde oturan Türkmenlerle birlikte Afşarları da Hama, Humus, Rakka bölgesine yerleştirmek için gayret sarfedilmiş, ama bu gayretler sonuç vermemiştir. XIX. yy. da Çukurova Türkmenlerinin iskânı için yapılan askerî harekâtta Afşarlar büyük mukavemet göstermişler, başkaldırmışlar ve bu hâdiselerin sonunda Göksun, Kayseri gibi yerlere zorla iskân edilmişlerdir. Bu zoraki ve kanlı iskânın akisleri türkmen âşıklarının eserlerinde çok acı bir şekilde ifadelenmiştir.

Bugün hâlâ Çukurova, İçel, Maraş bölgelerinde yarı göçebe Afşarlara tesadüf edilmektedir.

● *İran Afşarları.* XII. yy. dan sonra, iki yy. kadar İran'daki Afşarlar hakkında hiç bir tarihî bilgi yok. Yalnız XIV. yy. ın sonunda, Fahrüddin Mübârek Şah, eserinde çeşitli türk kollarının adlarını verirken Afşarları da zikrediyor. XV. yy. a ait tarihî kaynaklarda Afşar kabilesine mensup emîrlerin adına ilk defa, Akkoyunlulardan bahsedilirken rastlıyoruz. XVI. yy. da Şah İsmail, Safevî devletini kurarken Ustaçlu, Şamlu, Rumlu, Tekelü, Dulkadir, Kaçar, Varsak Türkmenleriyle beraber Afşarların da önemli rol oynadığını biliyoruz. Safevî devletinin sivil ve askerî teşkilâtında önemli görev olan Afşarların nüfuzu Şah Abbas I devrinde kırılıyor ama XVIII. yy. da içlerinden Nadir Şah gibi bir kumandan yetişiyor. Nadir Şah İran'da Afşar hanedanını kuruyor. Fakat daha sonra İran'a, Kaçarlar hâkim olunca, Afşarlar ön plandan çekiliyor, bu dönemde de gerek iç, gerek dış meselelerde orduda önemli vazifeler alıyorlar. (M)

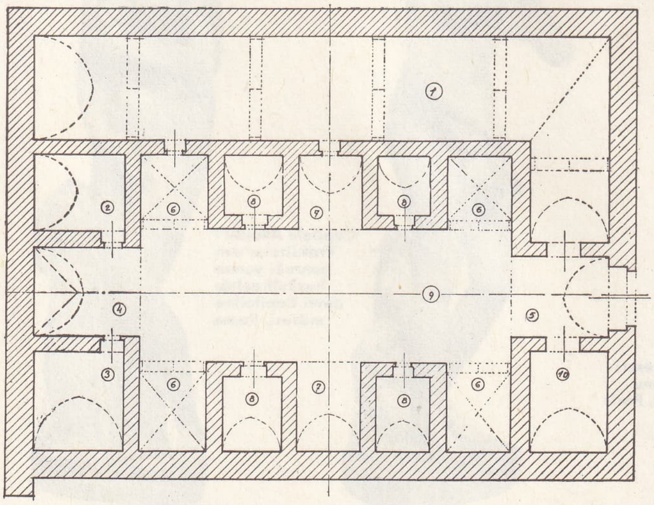

AFŞIN. Kervansaray'ın iç planı (Turgut Kut koleksiyonu)

AFŞAR (Kerim), tiyatro sanatkârı (İstanbul 1930). İlk öğrenimi İstanbul'da, orta öğrenimi de Gelibolu'da yaptıktan sonra Devlet konservatuarına girdi. 1953'te Konservatuarın tiyatro bölümü yüksek kısmını bitirdi ve Devlet tiyatrosuna geçerek dram kısmında oynamağa başladı. (M)

Afşar kalesi. Esk. coğ. Bafa gölünün kuzeyinde bir bizans kale kalıntısı. (M)

Afşarören. Esk. coğ. Helvadere-Viranşehir arasında bir kilise kalıntısı. (M)

AFŞIN, abbasî halifesi Mutasım'ın başkumandanı (?-841). Aslen türk, Uşrusana beylerinden. Halife Memun zamanında müslüman oldu. Mutasım'ın Mısır ve Suriye valiliği sırasında beraber bulundu ve Mısır'da patlak veren isyanları bastırdı. Afşın'ın en önemli askerî başarısı, uzun zaman Azerbaycan'da süre gelen Hurremî Baber'in isyanını bastırmasıdır. Üç yıllık kanlı mücadelelerden sonra, 837'de, Baber'i esir ederek Samarra'ya getirdi ve bu başarısı islâm âleminde büyük sevince sebep oldu. 838'de halife Mutasım'ın da katıldığı Amuriye seferinde, ordunun bir kısmına kumanda eden Afşın, bu seferin başarıya ulaşmasında önemli rol oynadı. Bütün bu başarıları rakipleri tarafından kıskanıldı. Çeşitli iftiralar ile Halifenin gözünden düşürüldü ve hapsedildi. Muhakemesinde bazı âsileri kışkırttığı ve kendisinin müslüman olmadığı ileri sürüldü. Mahkûm edilen Afşın hapishanede aç bırakılarak öldürüldü. (M)

AFŞİN (eski adı **Efsus),** Maraş ilinde ilçe merkezi kasaba; 8 069 nüf. Afşin, Elbistan ovasının batı kenarına yakın bir yerde, deniz seviyesinden 1 200 m. yükseltidedir. Afşin'e Malatya-Fevzipaşa demiryolunun Kapıdere istasyonundan ve Elbistan üzerinden 94 km. bir yol ile gelindiği gibi kasaba Göksun üzerinden Maraş'a ve Kayseri'ye de bağlanır. Afşin'de başlıca geçim kaynağı tarımdır (tahıl, fasulye, kırmızıbiber, başta elma olmak üzere meyvacılık, bağcılık) ve hayvancılık (özellikle koyun, yağ ve yapağı). Selçuklu mimarîsi kervansaray ve han; 6 km. batısında *Yedi Uyurlar** (Eshab-ı Kehf) mağarası. — *Afşin ilçesi,* 1944'te Elbistan'dan ayrılan topraklarda kuruldu; yüz ölç. 1 387 km^2; 49 037 nüf.; bağlı bucak, *Tanır;* köy sayısı, 54.

—G. santl. Afşin ilçesinde en önemli anıtlar şehrin batısında, Eshab-ı Kehf mağaralarının bulunduğu yerdedir. Çok eski bir inanışın izlerini taşıyan Eshabı Kehf mâğaralarının bulunduğu yerde bugün üç önemli selçuklu yapısı var. Cami, ribat, kervansaraydan meydana gelen bu yapılar topluluğu son yıllara kadar birer harabeydi, yeni tamir gördü ve genel çizgileri kurtarıldı. Bu üç yapının ikisi üzerindeki kitabelerden, Maraş valisi Nusreddin Hasan tarafından yapıldığını anlıyoruz. 30 yıl kadar Maraş emîrliği yapan Nusreddin, Sultan Alâeddin Keykubad I tarafından öldürülmüştür (1234). Kutsal mağaraları da içine alan ve bugün kullanılmakta olan cami, ribattan 17 yıl sonra 1232'de yapıldı. Bunu, Emîr Nusreddin'le beraber Alâeddin Keykubad I'in adının da yazılı olduğu kitabeden okuyoruz. Camide yer yer farkedilen değişik ve devşirme malzemeden çeşitli devirlerde tamir gördüğü anlaşılıyor. Ribat kutsal mağaralara bitişik, meyilli toprakta, kayalıklar üzerinde oturan iki katlı bir yapı. Alt katta kesme taş, üst katta tuğla kullanılmış. Zengin bezemeli bir taş kapısı var. 1215 tarihli kitabesinde Emîr Nusreddin ile beraber Sultan İzzeddin Keykâvus I'in de adı yazılı. İç yapısı değişik özellikler gösteriyor, bir de mescidi var. Selçuklu eserleri içinde planının ikinci bir örneği yok gibi. Tek bir yapıyı çeşitli maksatlar için kullanma zarureti planın özelliğini teşkil ediyor. Oturma hücrelerinin yanında çile odalarının bulunması bu fikri kuvvetlendiriyor. Kervansaray üç yapının en büyüğü, düzenli bir planı var, bir tarafı uzun bir koridor şeklinde ahır olarak ayrılmış-ve öbür tarafında medrese mimarîsinin genel çizgileri esas alınmıştır. Kitabesi kaybolduğundan kesin imza tarihini tespit güçtür; tarihlendirme ancak diğer iki binaya göre yapılabiliyor. Dinî ve Sosyal üç yapıyı

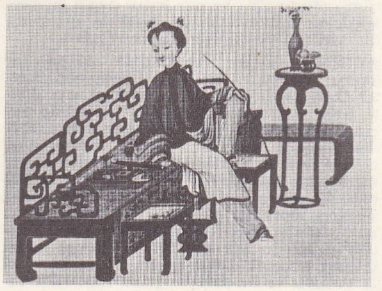

Afyonkeş (japon gravürü)

bir planda toplayan Afşin, selçuklu külliyeleri konusunda mimarî bilgi ve prensipleri topluca vermesi bakımından önemlidir. (M)

AFŞİN, selçuklu emîr, 1066 yılında Anadolu'da gaza ile görevlendirilen Gümüştigin'in kumandanlarından. Gümüştigin'le Murat ve Dicle nehirleri dolaylarına akınlar yaptı. Sonra Nizip, Adıyaman (Hısn Mansur) yakınlarını yağmaladı, karşılarına çıkan büyük bir bizans kuvvetini yendi, bol ganimet elde etti. Ahlat'ta aralarında çıkan bir tartışma sonucu Afşin, Gümüştigin'i öldürdü; Sultan Alp Arslan tarafından cezalandırılacağı korkusuyle Fırat'ı geçerek Bizans ülkesine akınlara başladı. Antakya yöresine yaptığı akınlar sonunda eline bol ganimet geçti (1067); sahip olduğu esirleri Halep'te sattı. Devamlı akınlar neticesi Antakya, Halep ve Antep yörelerini tamamen eline geçirdi; Antakya şehrinden 100 000 dinar ile birçok değerli eşyayı haraç olarak aldı (1068). Kazandığı bu başarılar üzerine Sultan Alp Arslan tarafından affedildi, o da Sultanın yanına gitmek üzere bu bölgeden ayrıldı (nisan 1068).

Afşin'in ve diğer türkmen beylerinin Anadolu içinde devam eden bu başarılı akınları üzerine, bizans imparatoru Romanos Diogenes 1069 baharında onları durdurmak için sefere çıktı. İmparator karşısında geri çekilen Afşin, o geçtikten sonra Sakarya boylarına kadar ilerledi ve Amuriye şehrini fethetti. Daha sonra kazandığı ganimet ile kışı geçirmek üzere Urfa bölgesine indi. Bu arada Sultan Alp Arslan'a isyan eden Er Basgan kaçarak Anadolu'ya gelmişti. Sultan, onu ele geçirmesi için Afşin'e emir verdi, o da Bizanslılara sığınan Er Basgan'ı takip ederek, İstanbul boğazı kıyılarına kadar ilerledi. Afşin, mülteci selçukluyu İmparator'dan istedi, teklifi geri çevrilince dönmek zorunda kaldı. Dönerken de birçok bölgeleri istilâ etti. Apyak'a varınca durumu bir mektup ile Sultan Alp Arslan'a bildirdi (1070). Afşin, Malazgirt savaşına da katıldı (1071). Anadolu gazalarına tekrar başladı. Sultan Melikşah, Suriye'yi kardeşi Tutuş'a verince, öbür emirler gibi Afşin'in de emrine girmesini istedi (1078). Ancak Tutuş'un Suriye fatihi Atsız'ı öldürmesi, emri altındaki Afşin'in korkmasına sebep oldu; onun yanından ayrıldı, etrafı zapt ve yağma ederek Diyarbakır bölgesine gitti (1079). [M]

AFT i. (yun. *aphthe, aptein,* yanmak'tan fr. *aphte*). Mukozoların sathî ülserasyonu.

— ANSİKL. *Aft*'lar ağız mukozasında (yanakların iç tarafı, dudaklar, dil etrafı) beliren ufak sathî ülserasyonlardır. Kırmızı lekelerle başlar, bir süre sonra üzerlerinde kırmızı bir çizgi ile çevrili kabarcıklar olur, bunlar da sonradan ülserleşir. Kenarları dik, dipleri sarıdır ve çiğnemeyi zorlaştırır. İki üç günde kaybolur. Genellikle sayıları azdır. Ağzı, antiseptiklerle veya astrenjanlarla yıkayarak (sodyum borat veya salisilat) tedavi edilir. Vitamin eksikliğinden veya alerjiden ileri gelebilir. (L)

AFTALİON (Albert), fransız iktisatçısı (Bulgaristan'da Rusçuk 1874-Chambéry 1956). Paris Hukuk fakültesinde profesör; dış mübadeleler dengesi ve para konusunda çalışmaları vardır. Başlıca eserleri: *les Crises Périodiques de Surproduction* (Üretim Çokluğunda Devirli Buhranlar) [1913], *les Fondements du Socialisme* (Sosyalizmin Temelleri) [1922], *la Valeur de la Monnaie dans l'Économie Contemporaine* (Çağdaş Ekonomide Paranın Değeri) [1948-1950]. (L)

AFTOLOZ i. (yun. *aphthitos,* bozulmaz; *hals,* tuz'dan fr. *aphthalose*). Miner. Haüy tarafından glaserit'e [K_3 Na $(SO_4)_2$] verilen ad. (L)

AFTONİT i. (yun. *aphthonetos,* imrenilmeyen, veya *aphthonos,* bol'dan fr. *aphthonite*). Miner. Panabaz'ın bir türü. (L)

AFTONJİ i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *phthongos,* ses'ten fr *aphthongie*). K.B.B. Ses çıkarma melekesinin kaybolması. (Hasta ne zaman konuşmağa kalkışsa, dudaklarının ve dilinin çalışmasını önleyen bir kasınma meydana gelir.) [L]

AFTOS i. (yun. *autos*'tan). *Argo.* Metres, dost, oynaş: *Evvelâ aftosa, sonra hamama...* (H. R. Gürpınar). *Konsolosun kızı ile balıkçı Cemal'in aftosu arasında mekik dokumak için sinirlerim müsait değil* (S. F. Abasıyanık).

◆ **Aftos piyoz** bls. i. *Argo.* Değersiz, önemsiz, uyduruk [kimse, şey]. ‖ Bu da kim oluyor anlamında kullanılır: *Aftos piyos be?* (M)

AFULE (*afūla*) veya **İR-YİSRAEL** («Yisrael şehri»), İsrail'de kasaba; 10 000 nüf. 1925'te kuruldu; yeni göçler ile, 1948'den itibaren hızla gelişti. Yisrael vâdisinde, kara ve demiryolu merkezi. El sanatları. (L)

AFVİLİT i. (fr. *afwillite*). Miner. Kalsiyum hidrat tabiî silikatı. (L)

AFYON i. (lat. *opium,* yun. *opion;* fars. *efyūn*). Değişik haşhaş türlerinin, özellikle beyaz haşhaşın kapsüllerinden akan sütün yoğunlaşıp katılaşmış hali. ‖ Afyonkarahisar ilinin kısa adı.

— ÇEŞ. DEY. *Afyon yutmak,* afyon kullanmak: *Samsa çavuş senin kadar afyon yutardı be!* (Y. Z. Ortaç). ‖ *Afyonu başına vurmak,* ölçüsüz hareket edecek kadar öfkelenmek, öfkeden ne yaptığını bilememek; saçma sapan konuşmak, ipe sapa gelmeyen şeyler yapmak. ‖ *Afyonunu patlatmak.* Argo. Rahatsız edip öfkelendirmek: *Sabah keyfini çatmağa gelmiş müşterilerin afyonlarını patlattım, dik dik yüzüme bakıyorlardı* (Ömer Seyfeddin).

— Huk. *Afyon bulundurulması, Afyon kaçakçılığı, Afyon ve mustakkatı.* Bk. UYUŞTURUCU MADDELER.

— ANSİKL. Eczc. *Ham afyon,* papaver somniferum album (Gelincikgiller, Papaveraceae familyası) bitkisinin olgunlaşmadan önce çizilen kapsüllerinden akan sütün katılaşmış şeklidir. Eczacılıkta kullanılan afyon yalnızca Yakındoğu'da, özellikle de İzmir'de çıkar. Uzakdoğudan gelen afyonların (içicilerin afyonu) bileşimi, geldikleri yere göre değişir. Eczacılıkta kullanılan afyon, uygun karışım sonunda ağırlık bakımından morfin oranı yüzde 10'a indirilmiş afyondur. Afyonun özellikleri, içinde sülfat veya mekonet halinde bulunan ve iki gruba ayrılan alkaloitlerden gelir. Morfin grubu alkaloitleri en önemli olanlarıdır (morfin, kodein, tebain, papaverin, narsein); narkotin grubu alkaloitleri (narkotin ve laudonosin) ikinci derecede önem taşır. Birinci grubun alkaloitleri merkezî sinir sistemini felce uğratarak, uyutucu ve ağrı kesici bir etki gösterir. İkinci gruptakiler ihtilaç yapar. Bazı afyonlu preparatlarda (laudanum, afyon hulâsası) her iki gruptaki alkaloitlerin birlikte bulunuşu, bu preparatların etkisini hafifletir, fakat aynı zamanda bu etkinin daha sürekli olmasını sağlar. Bu bakımdan, narkotinin, morfin grubu alkaloitlerine «potansiyel» kattığı söylenir.

Afyon, çok eskiden beri kullanılan tehlikeli ve yasak bir uyuşturucu madde olmasına rağmen, çok değerli bir ilâçtır, üretimi milletlerarası nizamlara göre düzenlenmiştir.

Afyon nispeten az zehirlidir, fakat alışkanlık yapar. İhtiyarlar, özellikle de çocuklarda kullanılması, normal yaşlarda olduğundan çok daha tehlikelidir. İçinde yüzde 10 morfin bulunan afyon tozu ishal kesici, teskin edicidir, ağız veya rektum yoluyle 0,1 dozunda verilir. Afyondan, içinde yüzde 20 morfin bulunan, şırınga edilebilir bir hulâsa yani laudanum ve kâfurlu afyon tentürü (*lokman ruhu*) veya paregorik iksir hazırlanır.

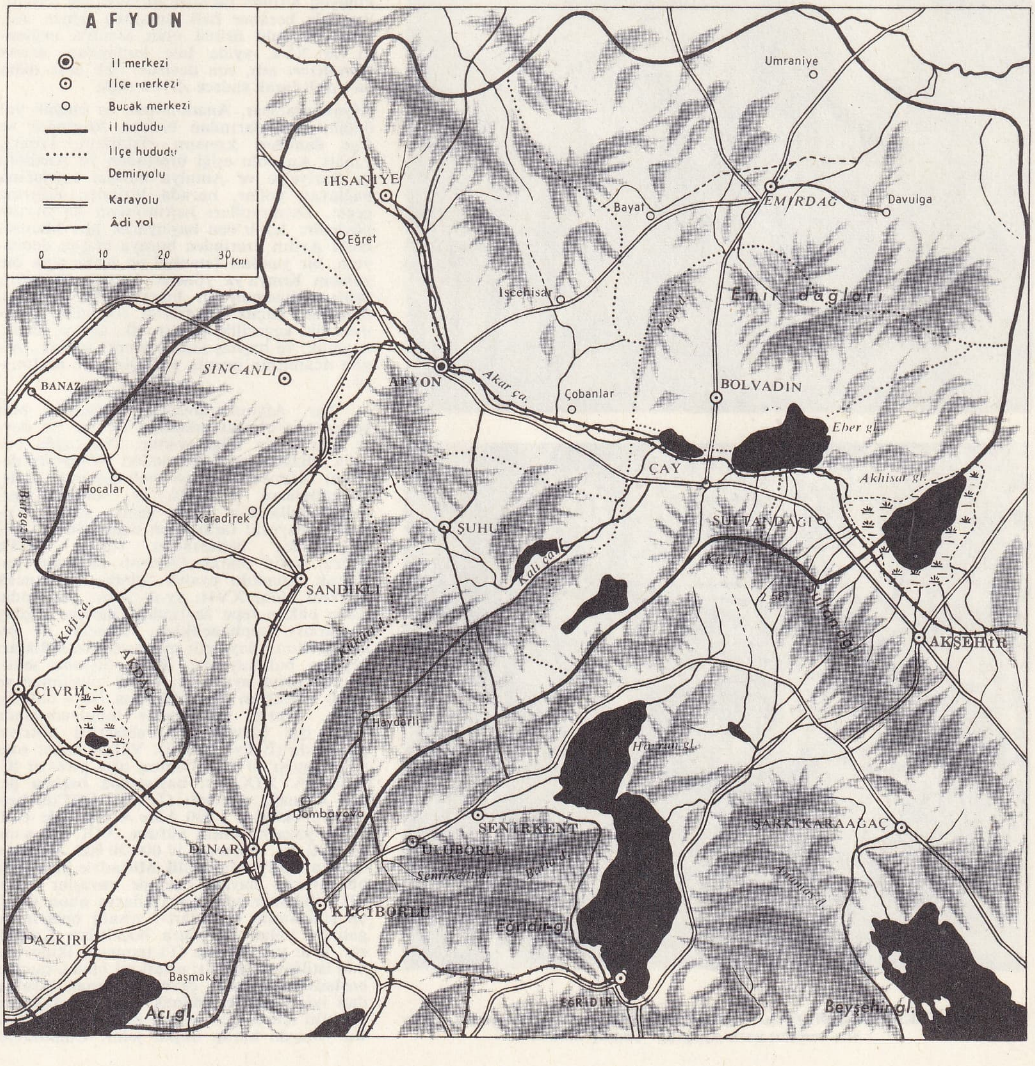

AFYONKARAHİSAR
il haritası

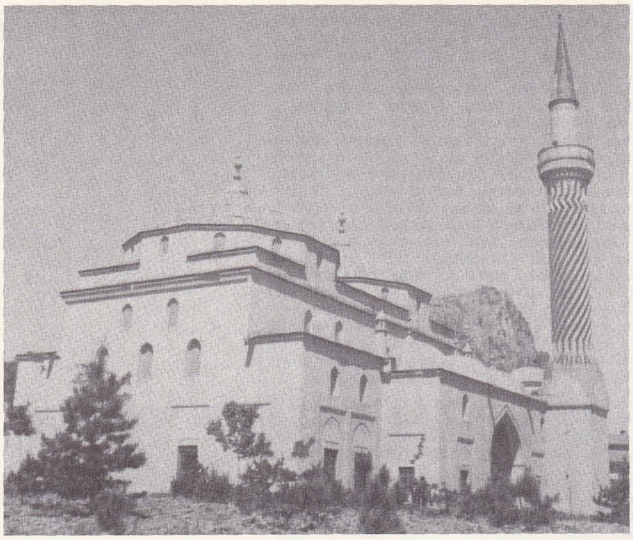

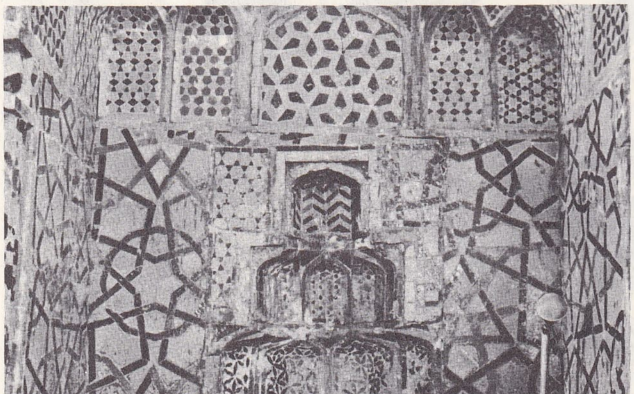

AFYONKARAHİSAR. Yukarıda: Gedikahmetpaşa camii; ortada: Camiin son cemaat yeri; aşağıda: Camiin mihrabı

Bundan afyon tentürü, kuvvetli veya hafif afyon şurubu (diakot) yapılır. Eczacılık sanayiinde, birçok alkaloidin elde edilmesi veya kısmî sentezi için afyondan faydalanılır. Bu alkaloitlerin başlıcaları morfin kodein, kodetilin, papaverin, diamorfin v.b.dir.

◆ **Afyonkeş** sıf. Afyon tiryakisi, afyon yutmayı alışkanlık haline getiren: *Bir yutar, beş yutar, afyonkeş afyon tutmaz* (Mehmed Âkif).

◆ **Afyonkeşlik** i. Afyon tiryakiliği, afyon çekmeğe düşkünlük.

◆ **Afyonlu** sıf. Eczc. İçinde afyon bulunan ilâçlar (Bk. ANSİKL.). ‖ Afyon yutmuş [kimse]. ‖ *Mec.* Afyon yutmuş gibi dalgın, uyuşmuş, baygın [kimse]. ‖ Afyonkarahisar'lı.

— Tıp. *Afyonlu tedavi*, esası afyonlu ilâçlara dayanan tedavi usulü. (ML)

AFYONKARAHİSAR veya **AFYON.** İçbatı Anadolu'da il merkezi şehir; 44 026 nüf. Akarçay'ın geçtiği ovanın güneybatı kenarında kurulmuştur (yüksk. 1 010-1 040 m); Taşpınar deresi şehirden geçer. Hemen de kara denilecek kadar koyu renkli lav (andezit) kütleleri, dik yamaçlar ile ova üzerinde yükselir; bunların en yükseği (1 220 m.) olan Sivritepe üzerinde, şehre adını kazandırmış hisar harabesi bulunur. Bu Karahisar'ı diğerlerinden ayırmak için verilen *Karahisar-ı Sahib* adı, Cumhuriyet devrine kadar resmî kayıtlarda tutundu; bu ad, Selçukluların son devir vezirlerinden olan, Karamanlı ve Moğol tecavüzünden korunmak üzere buraya yerleşmiş bulunan Fahreddin Sahib Ata'nın ismiyle ilgilidir; Fahreddin Sahib Ata soyu, Germiyanlıların hâkimiyeti altında bir süre bu havalide yaşadı. Bununla beraber halk arasında şehrin adı, çevrenin ünlü ürünü olan afyon'a bağlandı ve XVI. yy.da bile kullanılan *Afyon Karahisarı* adı, son devirde, çok defa daha da kısaltılarak sadece *Afyon* oldu.

Afyonkarahisar, Anadolu'nun en önemli yol düğüm noktalarından biridir; Marmara ve Ege denizleri kıyısını (İstanbul, İzmir), İçbatı Anadolu eşiği üzerinden İç Anadolu ile Suriye'ye ve Antalya körfezi kıyılarına bağlayan yollar, burada birinden diğerine geçer. Demiryolları bakımından da durum böyledir: İzmir'den başlayarak biri Manisa, öteki Aydın üzerinden buraya ulaşan demiryolu, bir yandan İstanbul ve Ankara'ya öte yandan Konya'ya yönelen hatlara bağlanır. Şehir nüfusunun bir kısmı tarım işleriyle, ticaretle, küçük sanatlarla (dericilik, mermercilik, keçecilik, peynircilik, ayrıca sucuk, kaymak, ve haşhaş yağı yapımı) geçinir. Afyon ticaretinin önemi, eskisine göre azalmıştır.

— Tar. Afyonkarahisar'a İlkçağdan beri yerleşilmiş olması mümkün ise de, bu devre dair kesin bilgi yoktur; Ortaçağda burada, Bizanslıların (sonradan *Nikopolis* denilen) *Akroenos* kalesi bulunuyordu; kale, Selçukluların ve XIII. yy. sonunda Germiyanoğullarının eline geçti; sonra Yıldırım Bayezid tarafından zaptedildi (1390) ve Timur istilâsından sonra, 1428'e doğru, kesin olarak Osmanlı devletine katılarak Anadolu eyaleti içinde bir sancak merkezi oldu. XVII. yy.ın ikinci yarısında, şehre hâkim tepe üzerindeki kalede buğday ambarları, cephanelikler, sarnıçlar ve şehir eşrafının kıymetli mallarını sakladıkları depolar bulunuyordu. Hisar dışında şehir, 42 mahalleye ayrılmıştı, 4 600 müslüman ve 1 000 hıristiyan evi, 2 000'den fazla dükkân vardı. Şehrin, 100 kadar tabakhanesinde 3 000 işçi çalışırdı; Karahisar'ın köselesi meşhurdu (Evliya Çelebi). Yüzyıl kadar sonra ev sayısı 10 000'i bulmuş olsa gerektir (C. Niebuhr). XIX. yy. başlarında başlıca geçim kaynağı afyondu (Texier, 1825'te, herbiri 50 okkalık 1 800 küfe afyon elde edildiğini yazar). Şehrin nüfusu, XIX. yy. sonu ve XX. yy. başında 17 000-30 000 arasında tahmin ediliyordu. Millî Mücadele sırasında bu civarda hayatî önemde savaşlar oldu; 1921 ilkbaharında Yunanlıların eline geçti; on gün kadar (28 mart-7 nisan) onların işgalinde kalan ve sonra boşaltılan Karahisar, aynı yıl yazında (13 temmuz) ikinci yunan istilâsına uğradı; ertesi yıl büyük taarruz başladıktan sonra, çevresi düşman tarafından iyice tahkim edilmiş olmasına rağmen, bir gün içinde geri alındı (27 ağustos 1922). Bu yıllarda harap düşen şehir, Cumhuriyet devrinde gelişti, bir zafer âbidesi inşa edildi, yeni öğretim müesseseleri açıldı; nüfusu 1927'de 23 367 iken 1955'te 31 237, 1960'ta 38 394, 1965'te 44 026 oldu.

— G. sant!. Afyon'da ilk bakışta dikkati çeken âbide, 226 m. yükseklikte sarp bir kaya üzerine kurulmuş olan ünlü *Afyon kalesi*'dir (*Karahisar*). Büyük bir ovanın ortasında, çevreyi çok iyi kontrol edebilen ve zapt edilmesi güç bu sarp kayalık, Hititliler devrinden başlayarak, Anadolu'nun bu bölgesinde yaşıyan bütün milletler tarafından kullanıldı. Frigler devrinde şehrin içi ve çevresi gelişme gördü, sonra Bizanslılar, Selçuklular, Beylikler ve Osmanlılar zamanında gelişe gelişe Afyon gerçek çehresini aldı. Alâeddin Keykubad I zamanında, lalası Bedreddin Gevhertaş kaleyi tamir ettirdi, daha sonra kalede bir saray ve bir mescit yaptırıldı (1325); Osmanlılar zamanında, Selim II devrinde, Mahmud Bey kaleyi bir kere daha elden geçirerek (1553), tamir ettirdi. Kalede bugün, Kızkulesi denen yerde sarnıçlar hâlâ ayaktadır.

Afyon'un önemli anıtlarından biri de *Ulucami*'dir. Sahip Ata'nın sancakbeyi olan oğlu Nasreddin Hasan tarafından yaptırılan (1273) bu cami, Selçuklular ve Beylikler devrinin özelliği olan ahşap mimarînin en mühim örneklerinden biridir. Ulucami, kırk ağaç direk üzerine oturur, mimarı Emirhaç Bey, nakkaşı Mahmudoğlu Hacı Murad'dır. Mihrabı ve minberi çok güzel işlendiği gibi, bütün iç süslemelerde büyük bir itina vardır. Ulucami, yine Sahip Ata oğullarından Ahmed Bey zamanında Emir Mugisuddin İsa tarafından önemli bir tamir gördü; bu tamirler, ahşap malzeme yer yer değiştirilerek çeşitli zamanlarda tekrarlandı.

Afyon'un erken devir yapıları arasında, Karamanoğlu Yusuf Bey tarafından yaptırılan (1264); sonra İsmailoğlu Turgut tarafından onartılan *Yukarıpazar mescidi* ile sırlı tuğladan süslü minaresi ile dikkati çeken *Kuyulu mescit*'i de sayabiliriz. Bir de, İstanbul üniversitesinin yaptığı son kazılarda özellikleri meydana çıkan ve güzel bir selçuklu yapısı olan *Hisarardı medresesi* vardır. Kitabesi bulunmadığı için XIII. yy. ikinci yarısına ait olduğu tahminen söylenebilen yapının iki eyvanlı açık medrese tipindeki planı, tarihlendirmede yardımcı olmaktadır. Hisarardı'ndan başka, Akarçay üzerinde bulunan *Altıgöz köprüsü* de selçuklu devrinden gelir. Köprü Akkoyunlu oymağı beylerinden Oğuzoğlu İlyas tarafından yaptırıldı (1214), oğlu Hacı Mehmed zamanında da bir tamir gördü. Beylikler devrinde de Afyon bir çok âbide ile süslendi. Sahip Ata torunlarından Ahmed tarafından yaptırılan (1331) *Kubbeli mescit, Arasta* (1335). *Kâbe mescidi* (1397) başta gelir. Bu küçük, fakat mimarî özellikleri olan yapılardan sonra, büyük âbideler belirir. Bunlar *Akmescit* (1397) ve *İmaret camii*'dir (1477). Şehrin mimarî özelliklerini bünyesinde taşıyan bu iki yapıdan ikincisi, Afyon'daki en mühim osmanlı eseridir; mimar Ayaz Ağa'ya, Gedik Ahmed Paşa tarafından yaptırıldı. Medresesi ve hamamı ile bir külliyedir. Erken devir osmanlı yapılarının tekrarı olan cami, burmalı minaresiyle, bir selçuk geleneğini devam ettirir. Üzerinde yer yer çini kullanılmış, bu da yapının genel görünüşüne bir hareket getirmiştir. Nakkaş Abdüssamedoğlu Hasan tarafından yapılan iç süslemeler, çeşitli devirde tamir görmüştür. Camiin batısında yer alan medrese şimdi Afyon* müzesidir. Kuzeyinde bulunan hamam ise kullanılıyor. *Mısrî camii* (1483) daha çok çinili mihrabıyle dikkati çeker. Yapının aslı hemen de kalmamış gibidir, bugünkü dış görünüşü ile iç görünüşü çelişme halindedir. Mısrî camiinin çinili mihrabı, selçuklu ve beylikler devrinin bütün özelliklerini taşır. Bunlardan başka *Boşçeşme mescidi* (1495), *Çavuşbaşı camii* (1531), *Otpazarı camii* (1598), *Güdük Minare, Arap mescidi* ve bütün diğer dinî ve sivil yapılar, Afyon'un yüzyıllar içindeki mimarî zenginliklerini belirtmesi bakımından mühimdir.

— *Afyon ili.* İl toprakları, çoğunlukla İçbatı Anadolu'da yer almakla beraber, kısmen İç Anadolu'ya ve Akdeniz bölgesine (Göller yöresi) taşar; Denizli, Kütahya, Eskişehir, Konya, Isparta ve Burdur illeriyle kuşatılır. İlin 14 570 km² toprağı üzerinde 502 416 nüf.; km.²ye 34,5 kişi (Türkiye'nin ortalama nüf. yoğunluğuna göre 1/6 oranında

Foto. Metin Sözen (MEYDAN)

Zafer anıtı
heykeltraş Kripel
(konu: 30 ağustos 1922 zaferi)

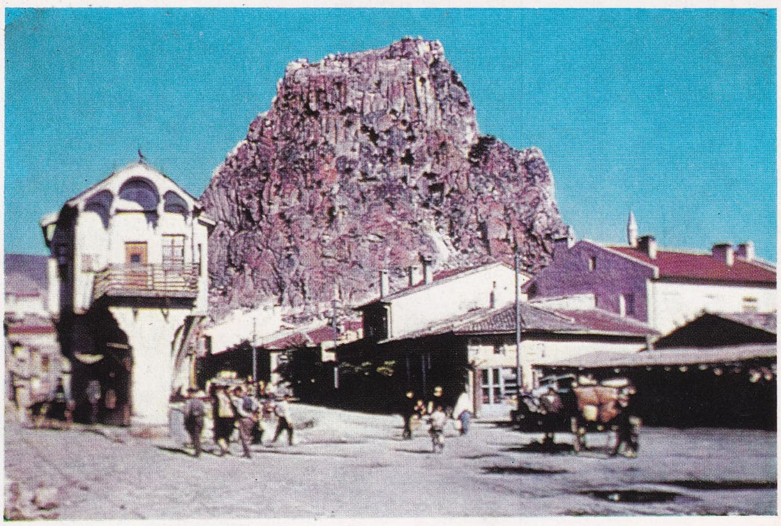

Afyon kalesi (Karahisar)
Yapımı Hitit; onarımları Frikya,
Bizans, Selçuklu, Beylikler, Osmanlı devirleri
aşağıda ve yukarıda: kale, sarnıç kalıntıları

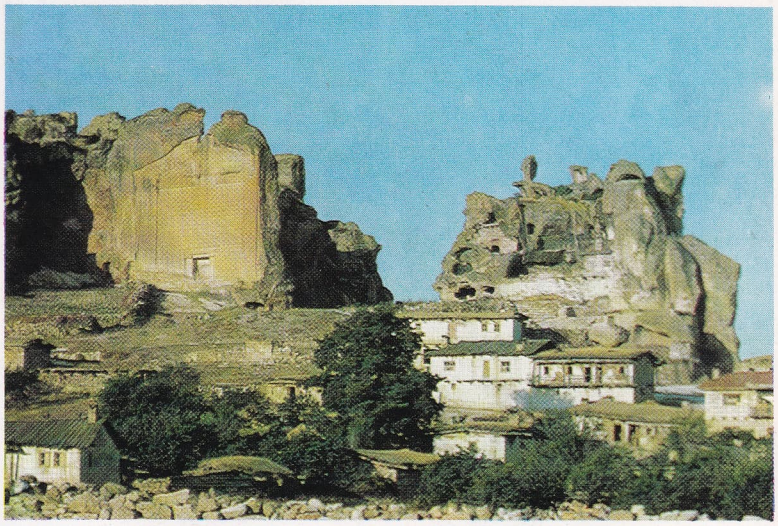

Hitit ve Frikya devri mezar kalıntıları

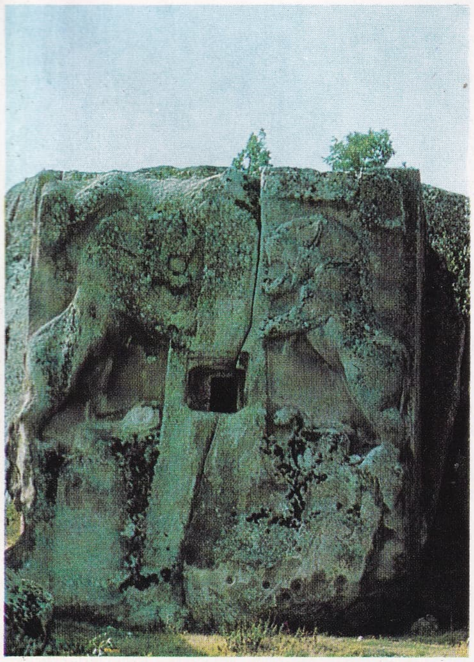

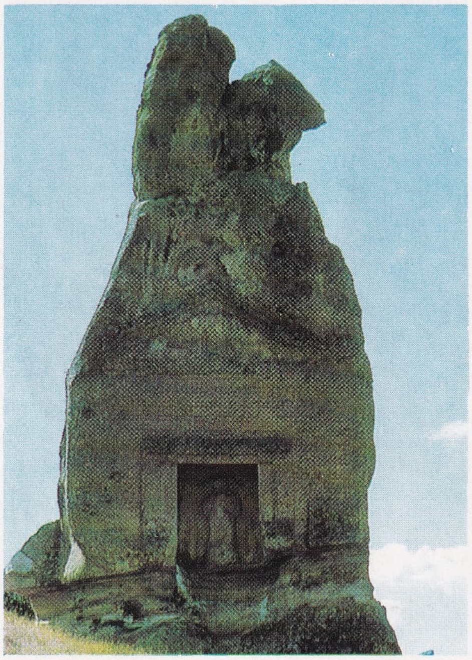

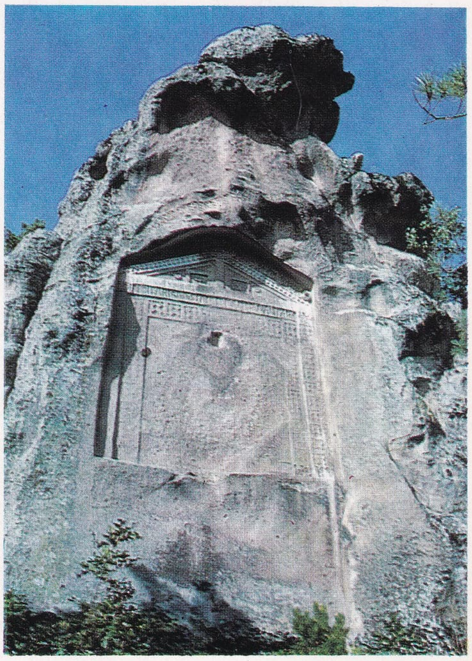

Foto. Aziz Albek (MEYDAN), Metin Sözen, Keskinkolor.

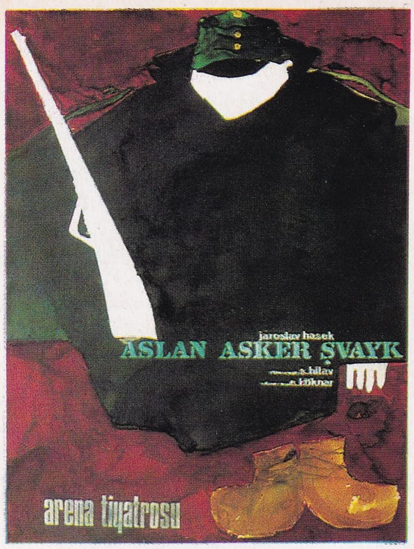

MENGÜ ERTEL'in tiyatro afişi

TOULOUSE-LAUTREC'in Aristide Bruant afişi (1893)

CHÉRET'nin Saxolèine için afişi (1900)

MESUT MANİOĞLU'nun boya afişi

PAUL COLİN'in Fransa'nın kurtuluşu afişi (1944)

ORHAN PEKER'in turizm afişi

YURDAER ALTINTAŞ'ın tiyatro afişi

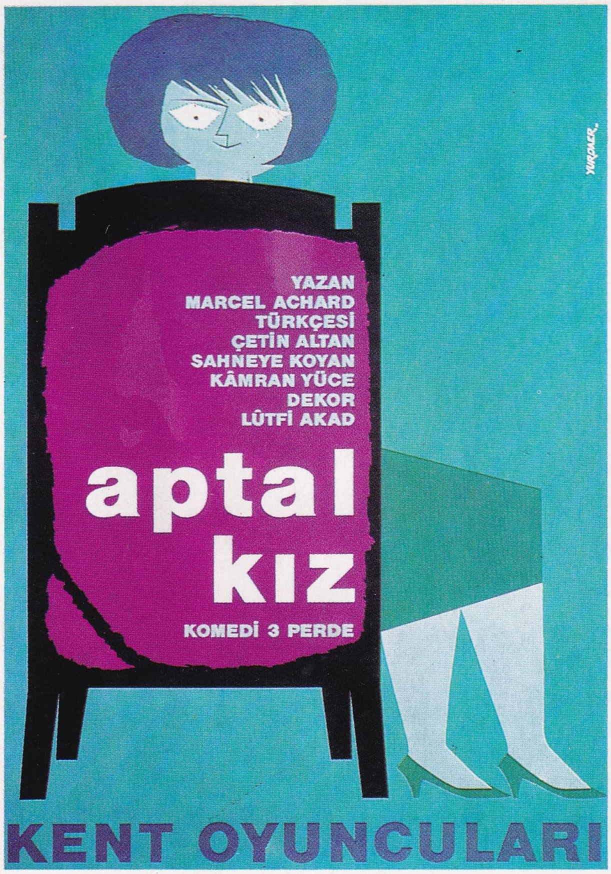

ERKAL YAVİ'nin pandomim afişi

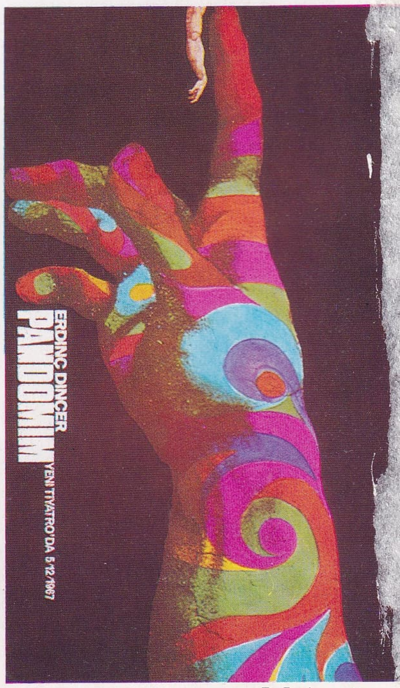

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN), Giraudon (LAROUSSE)

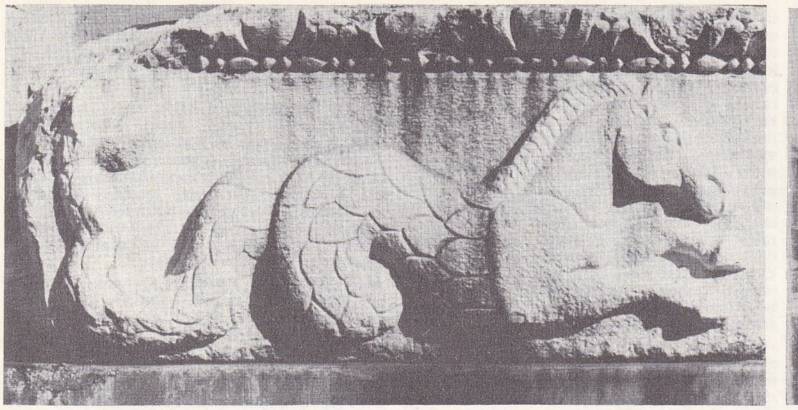

Ahat köyünde bulunan lahit, Roma devri, (Afyonkarahisar müzesi)

AFYONKARAHİSAR Şehirden görünüş

düşük). Kır nüf. yoğunluğu: 24,5, Yüzey şekilleri bakımından il topraklarına, vâdiler ile oldukça yoğun bir şekilde yarılmış ve ortalama yükseltisi 1 100-1 200 m. arasında ortalama yaylalar hâkimdir. Bu yaylalar üzerinde birtakım dağ kütleleri yer alır, aralarına da çukur ovalar girer. Dağların bazıları yüksek olmakla beraber, bunlar genellikle devamlı değildir.

En önemlileri, kuzeyde Bayat-Yazılıkaya yaylaları üzerinde yükselen Emir dağı (2 241 m.); ilin doğu sınırı üzerinde azamî yüksekliğine ulaşarak birden sona eren Sultan dağı (2 581 m.), orta kesimde Sandıklı dağları (Kükürt dağı 2 250 m.), güneybatıda Akdağ'dır (2 449 m.). Çukur alanların başlıcaları da, orta kesimde Akarçay vâdisi boyunda Afyon ovası (1 000 m.), Şuhut ve Sincanlı ovaları, Büyük Menderes'in yukarı kollarından biri üzerinde Sandıklı ovası (950 m.) ile Dinar ovası (400 m.) ve nihayet güneyde Acıgöl'ü içine alan geniş çanaktır (840 m.).

İklim oldukça sert ve yağışları orta derecede olmakla beraber, Ege denizi üzerinden gelen deniz havzasının etkileriyle, İç Anadolu'dakinden az çok farklıdır. Afyon şehrinde tutulmuş 30 yıllık kayıtlara göre, kışlar soğuk (ocak ayı ortalama —0,2°; en düşük — 27°; sıcağlığın 0° altına düştüğü günlerin ortalama sayısı yılda 95); yazlar sıcak geçer (temmuz ve ağustos ortalama 22°; en yüksek 38°; ısının 30° üstüne çıktığı günlerin ortalama sayısı yılda 39); yıllık ortalama yağış 460 mm.; bunun mevsimlere yüzde olarak dağılışı şöyledir: kış 31, ilkbahar 34, yaz 16, sonbahar 19. Bundan anlaşıldığına göre yıl, bütün yağışların hemen üçte ikisini alan iki mevsim ile, az yağışlı diğer iki mevsime ayrılabilir. Afyon'da kar yağışı günlerin ortalama sayısı 17, karla örtülü günler sayısı bundan çok daha fazladır (yılda 29 gün).

Tabiî bitki âlemi, iklimin etkisi altında daha ziyade yazın kuruyan otsu bitkiler örtüsü (step) karakteri gösterir. Ovalarda ağaçlıklara ancak su boylarında rastlanır (söğüt, kavak); ormanlar daha çok dağlık kesimlerde görülür; bunlar 48 000 hektar kadar yer tutarsa da, gerçekte büyük ölçüde tahribe uğramış, çalılık halini almıştır. En çok rastlanan ağaçlar: Karaçam, ardıç ve meşe. İl topraklarından çıkan sular üç ayrı alana yönelir: Ege denizine akan B. Menderes'in ana kolları (Kûfi çayı), Sandıklı dağlarının batı yamacından iner; daha güneyde Dinar yakınında bir dağ yamacından çıkan suyu bol bir kaynak, ırmağın asıl doğuş yeri sayılır; bu kaynağın doğudaki Karakuyu ovasından yeraltı yollarıyle gelen sular tarafından beslendiği bilinir. İlin kuzey kesiminde sular Sakarya ırmağı ve onun kolu Porsuk çayı aracılığı ile Karadeniz'e gider. İlin geri kalan toprakları üzerindeki akarsular denize kadar ulaşamaz, ya derinliği az göllerde (Acıgöl) veya bataklıklarda (Karamık ovası) sona erer, ya da, Akarçay'da olduğu gibi, il topraklarını batıdan doğuya geçip Eber gölü üzerinden Akşehir gölüne dökülür. Bütün bu akarsular yazın çok fakirleşir, kışın ve ilkbaharda yağmurlu ve eriyen karlarla kabarır.

Afyon ili, 11 ilçeye ayrılır; ikisi kuzeyde: Emirdağ, İhsaniye; yedisi orta kesimde: Merkez, Bolvadin, Çay, Sultandağı (İshaklı), Şuhut, Sandıklı, Sincanlı; ikisi güneyde: Dinar ve Dazkırı. İlin 500 000'i biraz aşan (502 248) nüfusunun yüzde 29'u şehir ve kasabalarda, geri kalanı köylerde yaşar. Şehir-kasaba sayısı 15'dir (9'u ilçe merkezi), bunların da 6'sının nüfusu 10 bin ve daha fazladır: Afyon (44 000), Bolvadin (20 100), Dinar (11 300), Emirdağ (10 900), Sandıklı (10 200), Çay (9 800). İl hudutları içinde muhtarlık sayısı 491'dir; bunların bazıları birden fazla köy ve mahalleden meydana gelir. Köylerin büyük çoğunluğunda (yüzde 87) evler bir arada toplu, yarıdan fazlasında (yüzde 55) ev yapısı kerpiçten, dörtte birine yakınında (yüzde 24) ahşap, üçte ikisinde damlar düz ve toprak örtülüdür ve çoğuna düzenli bir yol ile ulaşılabilir. Geçim kaynakları olarak tarım ve hayvancılık başta gelir. Tarım, İç Anadolu'da olduğu gibi, özellikle tahıl ekimine dayanmakta ise de, Ege ovalarına geçilen alçak kesimlerde daha çeşitli bir manzara gösterir. Afyon ilinde ekili dikili topraklar yüzde 30'a yakın yer tutar; nadasa bırakılan topraklar yüzde 12,5; ormanlar yüzde 6,5; geri kalan yerlerden, kısmen otlak olarak faydalanılır (yüzde 30) yahut ürün alınmaz. Tarım alanlarının yüzde 86'sı tahıl ekimine ayrılır ve yalnız buğday ekimi tarlaların üçte ikiden fazlasını (yüzde 68) kaplar; 250 000 - 280 000 ton buğday alınır; ikinci sırayı arpa (100 - 110 bin ton) alır; bunlar dışındaki tahıl türleri önemsizdir. Sanayi bitkileri yüzde 6, sebzeler yüzde 5,5 yer tutar. Sanayi bitkilerinin başında haşhaş gelir. Afyon üretimi eski önemini kaybetmiş olmakla beraber, memleket ürününün dörtte birden fazlası yine de bu ilde yetişir (75-30 t; ayrıca 7-4 bin t. haşhaş tohumu); Uşak ve Kütahya fabrikaları için şeker pancarı ekilir (160-285 bin t.). Ayçiçeği son yıllarda girmiştir. Sebzeler arasında patates (60 bin t.) nohut, ve mercimek başta gelir. Baklagiller arasında en çok ekileni, hayvan yemi olan burçaktır. Kavun karpuz da çok yetişir. Dikili tarım fazla gelişmemiştir, en fazla bağlar yer tutar. Hayvancılık önemlidir. Son yıllarda Afyon ilinde 1 200 000 koyun, 250 000 Ankara keçisi, 90 000 kıl keçisi, 215 000 sığır, 23 000 manda, 45 000 at, 56 000 eşek tespit edilmiştir. Yün ve tiftik deri, peynir ve sucuk satılır. Yeraltı zenginlikleri arasında, ünlü mermer ocakları ve dağınık linyit yatakları sayılabilir. İl topraklarında birçok kaplıca vardır: Afyon civarında Gazligöl, Bolvadin yakınında Heybeli ve Sandıklı'da Hüdaî ılıcası gibi... Türkiye'nin en önemli madensuyu Afyon şehrine 23 km. mesafede Gazligöl civarında Kızılay tarafından işletilir (1962'de memleket tüketimi 23,3 milyon şişe). Sanayi kuruluşları arasında çimento fabrikası başta gelir. Dokumacılık, halıcılık yaygındır. Birkaç mermer işletmesi ve haşhaş tohumu işleyen yağhane vardır. Afyon ili Türkiye'nin önemli ulaşım yollarının geçit yerinde bulunur. Üç demiryolu il merkezinde düğümlenir. Yeni Ankara-İzmir karayolu buradan geçer; diğer yollar da ili İç Anadolu (Konya), İçbatı Anadolu (Kütahya) ve Akdeniz (Burdur-Antalya) bölgelerine bağlar. (→ Bibliyo.) [M]

Afyonkarahisar Arkeoloji Müzesi Uzmanlık kütüphanesi, kitap mevcudu 3 000'den fazla, henüz tanzim edilmedi. (M)

Afyonkarahisar Halkevi kütüphanesi. Bk. GEDİK AHMED PAŞA KÜTÜPHANESİ.

Afyonkarahisar Mevlevî Tekkesi kütüphanesi. Bk. GEDİK AHMED PAŞA KÜTÜPHANESİ.

Afyonkarahisar müzesi, osmanlı sadrazamı Gedik Ahmed Paşanın 1477'de yaptırdığı Medrese'de, 1931'de kurulmağa başlandı, 1937'de ziyarete açıldı. Afyon iliyle birlikte, Kütahya, Uşak, Isparta, Burdur gibi çevre illerden toplanan arkeolojik ve islâmî devirler eserlerini içine alan müzede, neolitik çağlardan zamanımıza kadar her çeşit eser vardır. Kusura, Yazılıkaya, Hacılar (Burdur) gibi arkeolojik sahalarda yapılan kazılarda bulunan neolitik, proto-hitit ve hitit, frig, roma ve bizans eserleri (çanak, çömlek, pişmiş topraktan heykel, kandiller, gözyaşı kapları, steller, kitabeler, mermer heykeller v.b.), islâmî devirlere ait çeşitli eserler (silâhlar, ahşap Kur'an rahlesi, bakır

Afyonkarahisar il haritası (123. sayfada)

Kozluca'da bulunan Diana heykeli, Roma devri (Afyonkarahisar müzesi)

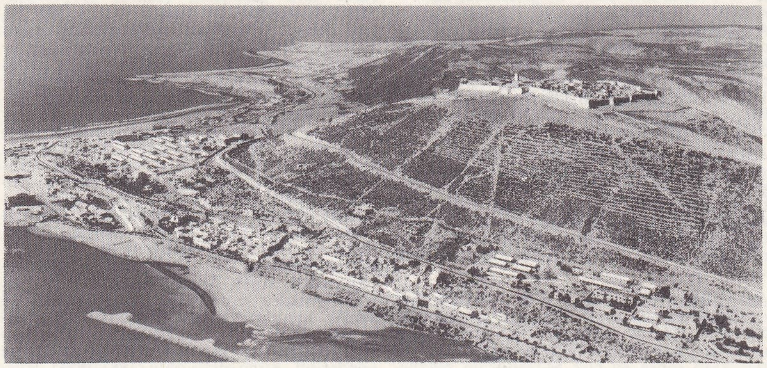

AGADİR
1960 zelzelesinden önce şehrin avrupalı kesimi Kazbah'ı saran hisarın yükseldiği «Talborjt»in eteğinde uzanmaktaydı.

(Yazısı 126. sayfada)

Foto. Gültekin Çizgen (MEYDAN), Ray-Delvert, Giraudon (LAROUSSE)

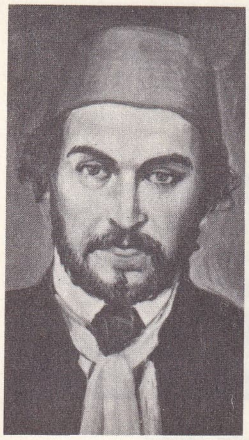

AGÂH EFENDİ

AGAMEMNON
Tanagra'da bulunmuş, pişmiş topraktan heykel

Agami

kaplar, siniler, yazma tezhipli kitaplar, el işlemeleri, mahallî giyimler v.b.) vitrinlerde yer almaktadır. Müzenin tanınmış eserleri arasında, son yıllarda Çavdarlı'da bulunan mermer heykeller ile, Şuhut'ta bulunan bir roma devri büstü, Kozluca'da bulunan bir Diana heykeli, Ahat köyünden getirilen bir kadın heykeli, lahitler, 1472 tarihli osmanlı devrine ait bir Kur'an rahlesi yer alır.

Afyon müzesinin bulunduğu bina yeterli olmadığı için 1966'da Afyon'da yeni bir müze binası yapımına başlandı. (M)

Afyon savaşı, Çin ve İngiltere arasındaki bir çarpışma (1840-1842). Çin'de afyon kaçakçılığının İngilizler tarafından himaye görmesi ve afyon tüketiminin artması üzerine, Çin imparatoru ülkeye afyon ithalini yasakladı ve devlet adamlarından Lin-Tsö-siu 20 000 kasa afyonu denize attırdı (1839). Palmerston buna silâhla karşılık verdi (1840). İngilizler, Şanghay'ı işgal ettiler ve Nankin antlaşması (29 ağustos 1842) ile Hong-Kong'un kendilerine terk edilmesini, Kanton, Amoy (Hia-men), Fu-çeo, Ning-Po ve Şanghay'ın avrupa ticaretine açılmasını, gümrük vergilerinin yüzde 5'e indirilmesini, kendi yurttaşlarının konsüller tarafından yargılanmasını sağladılar.

Daha sonra öbür devletlerin de yararlanmak istedikleri bu antlaşma, Çin'i batılılara açtı (1856-1860 savaşı da bazen, İkinci Afyon savaşı diye adlandırılır.). [Bk. ÇİN] (L)

AFZELİA i. (lat. *afzelius*'dan). Afrika kerestesi; birçok afzelia türünden elde edilir: *Afzelia pachyloba, A. Africana, A. bipindensis, A. quanzensis* v.d. (Bk. KERESTE.)

— ANSİKL. *Afzelia*, çok defa toz halinde, sarımtırak reçine cepleri bulunan, açık havada koyulaşan, kırmızımsı kahverenkli, iri taneli, oldukça ağır bir ağaçtır. Çeşitli inşaat işlerinde, kimya sanayiinde ve şarap mayalamada kullanılır. Özellikle Nijerya ve Kamerun'da yetişir. (L)

AFZELİUS (Adam), isveçli botanikçi (Larf 1750-Uppsala 1837). Linné'nin talebesi, Uppsala üniversitesinde profesör. 1792'de Gine'yi dolaşarak araştırmalar yaptı ve Linné enstitüsünü kurdu. — PEHR (Larf 1760-Uppsala 1843), hekim, Adam'ın kardeşi. 1789'da Finlandiya seferine giden orduya Sağlık Dairesi başkanı olarak katıldı. Uppsala üniversitesinde profesör oldu. 1812'de, prens Carl Johan'ın hekimi, Ordu Sağlık dairesi genel müfettişi ve Stockholm İlimler akademisi başkanıydı. (L)

AFZELİUS (Arvid August), isveçli yazar ve folklorcu (Fijallbacka 1785-Enköping 1871). E.G. Geijer ile beraber, izlanda eserlerinden tercümeler, isveç müziğinden, efsanelerinden ve halk türkülerinden derlemeler hazırladı, bu arada kendi şiirlerini de birkaç kitap halinde neşretti. (L)

Ag, gümüşün kimya sembolü. (L)

AGACARİ veya **ARHADJARİ**, İran'da Huzistan bölgesinde (VI. eyalet) bir yer. Abadan rafinerisini besleyen iran petrollerinin büyük üretim merkezi. (L)

AGACHE (Alfred), fransız ressamı (Lille 1843-Cour-Cheverny 1915). Özellikle alegorik kompozisyonlar yaptı (*La Fortune* [Talih], 1885; Lille müzesi). [L]

AGACHE (Donat Alfred), fransız mimar ve şehircisi (Tours 1875-Paris 1959). Paris'te ve Fransa'nın kuzey bölgelerinde, La Pérenchies ve Creil'de birçok yapıları vardır. Avusturalya'nın başşehri Canberra'nın kurulması için açılan milletlerarası yarışmayı kazandı (1903); 1930'da Rio de Janeiro'nun tanzim planını yapmakla görevlendirildi; 1945'te İnter Lagos'un tanzim planını çizdi. Birçok şehir planları yaptı, Fransız Şehirciler derneğini kurdu. (L)

AGADES, Orta Afrika'da, Nijer cumhuriyetinde bir kasaba. Air masifi güneyinde bölge merkezi; 6 900 nüf. Yol kavşağında bulunan Agades bir ticaret ve el sanatları (deri ve gümüş işleri) merkezidir. Şehir, yıkılmış bir surun içinde dağılmış on bir mahalleden meydana gelir; XVI. yy. dan kalma cami vardır. (L)

AGADİR, Güney Fas'ta şehir ve liman, Sus ovasının ucunda eyalet merkezi: 17 000 nüf. XV.—XVIII. yy. larda Fas'la Avrupa arasındaki ticarî münasebetlerde önemli bir yer tuttuktan sonra en çok Mogador'un rekabeti yüzünden geriledi. Güney Fas madenlerinin işletilmesi düşüncesi, modern bir küçük liman kurulmasına sebep oldu ise de, memleketin iç tarafları ile demiryolu bağlantısı olmayışından, pek gelişemedi. Bununla beraber, 1950'denberi Agadir büyük bir gelişme gösterdi. Genişletilen liman bugün çok faaldir (Sus ovası meyve, turfanda sebze ve meyveleri). Balıkçılıkta Fas'ın ikinci limanıdır (Ton, sardalya, istakoz). Konservecilik gelişmiştir. 10 000'den fazla insanın ölümüne sebep olan bir depremle 29 şubat 1960 ta şehir hemen baştan başa yıkılmıştı; liman tesisleri zarar görmedi. Agadir'in modern şehircilik açısından ele alınarak yeniden yapılması sona ermiş bulunuyor. 843 800 nüfusu bulunan Agadir eyaleti, Fas'ın güney ucunda yüksek Atlas'ın batı kısmından *Draa* vâdisine kadar uzanır.

— Tar. *Algesiras* antlaşmasının sonuçlarından memnun olmayan Almanya «tebaasının menfaatlerini korumak için» 1911 temmuzunda Agadir'e *Panther* topçekerini gönderdi. Bu korkutma manevrası, 4 kasım 1911 Fransız-Alman uzlaşmasının imzasına yol açtı; bununla Almanya, sömürge topraklarını Kongo ırmağına kadar uzatıyordu, buna karşılık Fas'ta Fransız himaye idaresinin kurulmasına karşı koymaktan vaz geçiyordu. (L)

AGADİR (Berberî k.), Fas dağlarında, özellikle yüksek Atlas'ın batı kesiminde tahkimli yer ve müşterek ambar. (İRHERM adı da kullanılır.) [L]

AGAFİT i. Miner. Piyasada şark firuzesi adı ile tanınan güzel mavi renkli firuze. (L)

AGAG, Amalika kralı. Kendisini mağlup ve esir eden Saul tarafından, Tanrının emrine rağmen, hayatı bağışlandı. Fakat, Samuel tarafından öldürüldü. (L)

AGÂH veya **AGEH** sıf. (fars. *âgâh, âgeh*). [*Etmek, eylemek, kılmak, olmak* yardımcı fiilleriyle de kullanılır]. *Esk.* Haberdar: «*Hisar'a dair*» *unvanlı makaleye sırf bir tesadüf sayesinde agâh olabildim* (Yahya Kemal). ‖ Bir konuda bilgi sahibi: *Kızım, ben can ü dilden bir tabibim / sanma bir cânî / Senindir her neye agâh isem fennî ve vicdanî* (A. Hâmid). ‖ Bir şeyin derin mânâsına, sırrına ulaşmış: *Her şiir bizi, nağmesi sayesinde, yeni bir güzelliğe agâh etmelidir* (C. S. Tarancı). ‖ *Agâh etmek* (*olmak*), Mevlevî tarikatında sabah namazı için uyandırmak (uyandırılmak). ‖ Uyanık, bilgili mânâsına erkek adı.

◆ **Agâhan** çoğl. i. Bilenler.

◆ **Agâhî** veya **Agehî** i. *Esk.* Bir şeyden haberi olma. ‖ Uyanık, basiret. (M)

AGÂH EFENDİ (Hacı Bolak da denir, asıl adı Mehmed), divan şairi ve hattat (Semerkand ?-Diyarbakır 1728). Semerkand ve Buhara'da tahsil yaptıktan sonra Diyarbakır'a geldi, altmış yıl hocalık yaptı. Farsça ve türkçe şiirleri, *Divan*'ı var. (→ Bibliyo.) [M]

AGÂH EFENDİ Çapanzade, türk gazetecisi (İstanbul 1832-Atina 1885). Yozgatlı Çapanzade Ömer Hulusi Efendinin oğlu. Tıbbiye mektebinin hazırlık sınıflarında yedi yıl okudu. Fransızca, İngilizce, İtalyanca öğrendi. Tıp tahsilini yarım bırakıp Babıâli Tercüme odasına girdi. Elçilik sekreterliği ile Paris'te (1852-1854), çeşitli memurluklarla yurt içinde ve dışında hayli dolaştıktan sonra, *Tercüman**-*ı Ahval* adlı ilk şahsî türk gazetesini çıkardı (21.X.1860-1866). Gazetenin en önemli yazarı olan Şinasi iki yıl çalıştıktan sonra ayrıldı. Agâh Efendi, Türkiyede posta pulu kullanmak usulünü koyan Posta nazırıdır (1861). Yeni Osmanlılar derneğinin başlıca üyelerinden biriydi. O sırada Avrupa'ya kaçan Ziya Paşanın arkadaşı olduğu bahanesiyle ve Âli Paşanın tesiriyle memuriyetten atıldı. Paris'e kaçtı (1876). Mustafa Fazıl Paşanın etrafında toplanan Genç Osmanlılar arasında yer aldı. Dört yıl kadar, Fransa, İngiltere ve Belçika'da yaşadı. Fuat ve Âli paşaların ölümü üzerine, İstanbul'a dönerek (1871) önce İzmir mutasarrıflığına, daha sonra da Devlet şûrası üyeliğine tayin edildi. Abdülhamit II hürriyetçileri sürmeğe başlayınca, Agâh Efendi de önce Bursa'ya, sonra Ankara'ya sürüldü. Ankara'da altı yıl sürgün kaldıktan sonra affedilip Rodos mutasarrıflığına yollandı (1882). Az sonra Namık Kemal ile yer değiştirerek Midilli'ye gönderildi. Atina elçisi oldu (1883-1885). Hürriyet mücadelesi yapmış seçkin türk düşünce adamlarından biridir. Server İskit'in, onun hakkında «*Tercüman-ı Ahval ve Agâh Efendi*» (1937) adlı bir incelemesi vardır. (→ Bibliyo.) [M]

AGÂH İBRAHİM PAŞA, hafız, tarih yazarı (İstanbul ?-ay.y. 1916). 1864'te Mekteb-i Harbiye'den mezun oldu. Askerlik hayatını umumiyetle Arabistan'da ve Bağdat'ta geçirdi. Kronoloji tarzında olan «*Vekayi-i Tarihiye*» adlı eseri İstanbul'da basıldı. *Yemen Tarihi* yazma halindedir, basılmamıştır. *İkdü'l-cemil fi müteşâbihi't-tenzil* isimli dinî eseri ise, 1311 yılında Mekke'de basılmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

AGÂH YUSUF EFENDİ Osmanlı devleti'nin ilk daimî Londra büyükelçisi (Tripoli çe 1744-İstanbul 1814). Süleyman Penah Efendinin oğlu. Babası ile beraber Mora'dan İstanbul'a geldi (1755). Sadaret mektupçuluğu kaleminde göreve başladı. Mevkufatçı, Kâğıtemini, Kalyonlar kâtibi oldu. 1794'te, Osmanlı imparatorluğunun ilk İngiltere büyükelçiliğine tayin edildi. Burada üç yıl kaldı. 1797'de görevini tamamlayarak Türkiye'ye döndü. Yeniçeri kâtipliğinde, Ambar, Tersâne ve Matbah eminliklerinde bulundu. Sonra Rikâb-ı hümayun defterdarlığı, Baruthâne nazırlığı, Rikâb kethüdalığı, Cebehane nazırlığı yaptı. Beşiktaş sahilsarayını tamire memur edildi. 1812'de Sürre emini olarak Hicaz'a gitti.

Agâh Yusuf Efendinin Padişah'a takdim ettiği *Sefaretname*'si, Cevdet Tarihi'nde mevcuttur. *Sefaretname*'sinde Fransa ve Avusturya arasındaki savaştan, devletler arası siyasî münasebetlerden, Fransa ile İspanya'nın antlaşma şartlarından ve İngiltere donanmasının 480 gemiye çıkarılmasından bahseder. (M)

AGAİ (Adolf), macar yazarı (Jánoshalma 1836-Budapeşte 1916), haftalık *Borsszem Janko* (Karabiber Yanko) gazetesinin kurucusu ve müdürü. (L)

AGALAKSİ i. (*a.* bulzl. eki. ve yun. *gala, galaktos*, süt'ten fr. *agalaxie*). Obstetrik. Sütlenme sırasında memelerde süt yokluğu.

— Vet. *Sâri agalaksi*, keçi ve koyunlarda görülen mikrobik yaygın hastalık; memelerde, gözde ve eklemlerde iltihaplı lezyonlar ile bir arada bulunur. (L)

AGALAKTOS i. (*a* bulzl. eki ve yun. *galaktos*'tan sütsüzlük). Vet. Dişi koyun (marya) ve keçilerde görülen mikrobik hastalık. Meme, göz ve eklemlerde iltihaplanmalar olur. Hasta hayvanların sütleri azalır veya kesilir. (M)

AGALİT i. Talk'a benzeyen mineral cisim. *Enstatit*'in bozunmasından meydana gelir ve onu kaplar. (L)

AGALMATOLİT i. (yun. *agalma, agalmatos*, heykel, ve *lithos*, taş). Miner. Bir kil çeşidi. Çin'de ufak heykeller ve çeşitli eşya imalince kullanılan, yağlı görünüşlü, açık yeşil renkte bir hidratlı alüminyum silikat. (L)

AGAMA, Erpetoloji. Agamagiller'den kertenkele türlerinin çoğuna verilen cins adı.

— ANSİKL. *Agamalar* kalın, ağız tavanına yapışık dilli, sivri parmaklı ve oynar gözkapaklı büyük kertenkelelerdir. Bu son iki karakter bunları gekkolardan ayırır. Kesiciler, köpekdişleri ve azı dişleri diye ayrılan dişleri çenelerin kenarına gömülüdür. Kuyruğu uzundur, fakat gevrek değildir. Taklit istidadı pek ileridir. Bir kısmı böcekle, bir kısmı otla beslenir. Hepsi yumurtlayıcıdır ve yalnız Eski Kıta'nın sıcak bölgelerine yayılmıştır. Yunanistan, Küçük Asya ve Mısır'da yaşıyan bir türü olan *hardun* (*Agama stellio*), koşudaki sürati ve başını sallayarak toprağı izlemesi ile hemen dikkati çeker. Bu, harabelerin, mezarların ve piramitlerin agaması dır. Doğu Afrika'da bu hayvanın dengi olan boz kertenkele (*agama*), renk değiştirmedeki çabukluğu, cinsel dimorfizmi (eşey ayrılığı) ve erkeklerindeki poligami ile tanınır. *A. Stellio*'dan daha az vahşi olan bu hayvanın evlere girdiği ve adeta evcilleştiği görülmüştür. Uzunluğu 40 sm. kadardır. İndo-Malezya'da, başlarındaki ve sırtlarındaki dişli tepelik ile kolayca tanınabilen tepeli kertenkeleler vardır. Ağaçlarda yaşıyan bu hayvanlar çok çabuk renk değiştirdikleri için, bunların bahçe türüne alaca kertenkele (*Calotes versicolor*) adı verilmiştir. Bundan başka, iki yanı basık kuyruğu sayesinde hızlı yüzebilen,

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN), Ray-Delvert, Giraudon (LAROUSSE)

Güney Asya ve Avustralya'nın su agamasını (*Physignathus*), Avustralya'nın bıyıklı, kıllı kertenkelesini (*Amphibolurus*) boynunda, bir «kıl gerdanlık» yerine, hayvanın isteğine göre uzatılabilen veya katlanabilen bir çeşit «tasma» veya «kırma yakalık» taşıyan yakalı agama (*Chlamydosaurus*) sayılabilir. Tehlikeli türler arasında diken kuyruklu agama ve dikenli agama yer alır. Diken kuyrukiu agama (*uromastix*) veya kamçı kuyruk (*Uromastix canthinurus*) ilmî ve yaygın adını, bol dikenle kaplı ve hayvana savunma imkânını veren kuyruğunun yapısına borçludur; Büyük Sahra'da ve Kuzey Afrika'da yaşar. Yerliler, etini piliç eti kadar lezzetli bulurlar. Avustralya çöllerinin dikenli agaması veya boynuzlu şeytan (*Moloch horridus*) sırtını kabarttığı zaman bir iğne yastığı haline gelen dikenleri yüzünden korkunçtur. Bu hayvan karınca ile beslenir. *Hint kertenkelesi** de agamalar türündendir. (L)

Agama, Vedalar ile Tantra, Siva ve Vişnu'ya ait kutsal tamamlayıcı metinlere bir arada verilen ad. (L)

AGAMAGİLLER i. Eski kıtanın sıcak bölgelerinde yaşayan, oynak göz kapaklı, küt dilli, sırtları taraklı kertenkeleler. Bunların 300 kadar türü vardır. Belli başlıları: yakalı agama (*Chlamydosaurus kingi*), diken kuyruklu agama (*Uromastix spinipes*), çöl agaması (*Agama mutabilis*), hardun (*Agama stellio*). [L]

AGAMEMNON, 1919'da bulunan ve *Truva gezegenleri* denilen gruba dahil, 911 sayılı küçük gezegen. Bk. ASTEROİD. (L)

AGAMEMNON, Mykenai ve Argos'un efsanevî kralı, Atreus'un oğlu ve Menelaos'un kardeşi. Helena'nın kızkardeşi Klitaimnestra ile evlendi ve ondan üç çocuğu oldu: İphigeneia, Elektra ve Orestes. Truva savaşında Artemis'in gazabını ve donanmayı durduran rüzgârları dindirmek için, İphigeneia'yı kurban etti. Fakat, elinden Brieis'i alarak Akhilleus'un öfkelenmesine ve savaşa katılmamasına sebep oldu. Truva yenilince, ganimet olarak payına Kassandra düştü, on yıl uzak kaldıktan sonra yurduna döndü. Orada Klitaimnestra ve âşığı Aigisthos tarafından katledildi. (L)

Agamemnon, Aiskhylos'un trajedisi, *Orestia**'nın (M.Ö. 458) birinci bölümü. Truva savaşından dönen Agamemnon Argos'a gelir. Karısı Klitaimnestra, korkunç bir mânâya da çekilebilecek tatlı sözlerle onu karşılar. Agamemnon saraya girdiği sırada, Apollon'dan kehanet kudretini alan kölesi, truvalı Kassandra, bu lânetli ailenin geçmişteki ve gelecekteki kötülüklerini sayıp döker. Sonra o da saraya girer. Argos ihtiyarlarından kurulu koro, acz ve ıstırap içinde, öldürülen kralın çığlıklarını işitir. Sarayın kapısı açılır, Agamemnon ile Kassandra'nın cesetleri görülür. Hiçbir kötülüğün karşılıksız kalmayacağını unutan Klitaimhestra ise, işlediği bu çifte cinayetle övünür. (Bk. KHOEPHORES ve EUMENİDES.) [L]

Agamemnon, Alfieri'nin trajedisi; yazarın belli başlı sahne eserlerinden biridir (1783). [L]

AGAMİ i. (karaib dilinden k.). Göğüs kısmı parlak yansımalı, uzun bacaklı, sülün boyunda, Guyana ve Amazon bölgesi ormanlarında yaşayan siyah ve kızıl renkli bir kuş. Bk. BORAZAN KUŞU.

— ANSİKL. *Agami* (Psophia crepitans), haykırışı yüzünden *borazan kuşu* adını almıştır. Borazankuşugiller'e dahil olan bu kuş insana çok kolaylıkla alışır ve kümeslerde çoban köpeği vazifesini görür. (L)

AGA MİREK (Aka Mirek de denir), ünlü minyatür ressamı (XVI. yy.). İran'da safevî sultanı Şah Tahmasp'ın sarayında portreci ve minyatürcü olan Aga Mirek aynı zamanda Şahın yakın arkadaşıydı. Devrin ünlü nakkaşlarından Mîr Musavvir ile birlikte hazırladıkları *Nizamî Hamsesi*'ndeki minyatürleri British museum'da bulunmaktadır. (M)

AGAMMEİA veya **AGAMİA**. Esk. coğ. Anadolu'da eski bir şehir. Troas'ın batı kıyısında, Beşik burnuna yakın. (M)

ÂGANDE sıf. (fars. *âganden*, tepip doldurmak, tıkamak'tan). *Esk.* Yastık, minder, sucuk gibi sıkıştırılarak doldurulmuş [şey]. ‖ Bir çeşit zehirli örümcek. Bk. BÖY. (M)

AGÂNÎ veya **EGÂNÎ** çoğl. i. (ar. *uğniyye*, şarkı, nağme'den *eğânî*). *Esk.* Şarkılar, türküler, neşideler: *Geh saz u tarab gehi agânî / Eyyâm-ı neşat idi zamanı* (Nabi).

— ANSİKL. Ed. *Ugniyet-ül-agânî* (Neşideler Neşidesi, «neşidelerin en üstünü» mânâsına gelir), Mukaddes Kitap'ın bir bölümü. Hazreti Süleyman'a izafe edilmesi doğru değildir. Dili, Yahudilerin dönüş ve sürgün devirleri dilidir; yazılış tarihi genellikle M.Ö. V. yy. olarak kabul edilir.

Neşide bir aşk şiiridir. Başlıca iki kahramanı vardır: kadın ve erkek sevgili veya karı ve koca. İki şekilde yorumlanır. Yahudi ve hıristiyan geleneklerinin daima reddettiği yoruma göre, eserde söz konusu edilen aşk, beşerîdir; yahudi geleneğine göre, Yehova ile halkı arasındaki münasebeti, hıristiyan geleneğine göre ise, İsa ile Kilise arasındaki mistik düğünü ifade eder. (ML)

AGANTA. Denizc. Çekilmekte veya bırakılmakta olan bir halatı kısa bir süre için tutmak, çekmemek veya bırakmamak için verilen emir. (M)

Aganta! Burina! Burinata! (1946), Halikarnas* Balıkçısı'nın deniz ve denizcilik sevgisini konu alan romanı. Kitabın adı da denizcilikle ilgilidir. «Aganta» *tut, zaptet* demektir. «Burina» ve «burinata» serenlerin üstündeki alt ve üst yelkenlerin adıdır. Roman kahramanı Mahmut, babasının müsaade etmemesine rağmen, gizlice denizci olur, onun ölümünden sonra Bodrum'a dönerek bir toprak ağasının kızı ile evlenir. Fakat Mahmut, denizi görmeyen köyde sıkılır. Toprak denizden farklıdır, yumuşaktır, aldığını geri verir. Ancak haşin dalgalarla uğraşanlar arasındaki bağlılık ve merhamet duygusu toprak adamlarında yoktur. Yumuşak toprakla uğraşanlar birbirlerine umumiyetle düşman olur. Toprakla ve toprak adamlarıyla anlaşamayan Mahmut, evini ve karısını bırakarak tekrar, kendisini çağıran denize döner. Roman denizin telkin ettiği duygulara uygun, şairane bir üslûpla yazılmıştır. (M)

AGAPANTHUS i. (yun. *agape*, aşk, ve *anthos*, çiçek). Vatanı Afrika olan ve çiçeklerinin güzelliği ile dikkati çeken bir bitki. Bir kısım çiçekleri tamamen beyaz, bir kısmı beyaz ve mavi alacalıdır. *Agapanthus umbellatus*'ın yetiştirilmesi kolaydır. *Liliaceae* familyası. (L)

AGAPANTİ i. Çeşitli otsu bitkilerin saplarında gelişen uzun boynuzlu böcek. Bu cins, kınkanatlılardan *cerabmycideae* familyasında yer alır. (L)

AGAPET, İstanbul'da Ayasofya diyakosu. Justinianus'a, tahta çıktığı sırada (527) ithaf edilen küçük bir ahlâk kitabının yazarı; bu kitapta, akıllıca saltanat sürmek için, bir hükümdarın nasıl hareket etmesi gerektiği anlatılır. (L)

AGAPETES i. (yun. *agapetos*, sevilen). Ayı üzümüne yakın olan, güzel çiçeği ve yaprakları için yetiştirilen bir küçük ağaç. *Ericaceae* familyası. (L)

AGAPET'LER (yun. *agapetos*, sevilen'den). İlk kilisede, bekâret yemini eden laiklerin hizmetine giren bakireler. (Kilise Babaları ve ruhanî meclisler bu tehlikeli beraberliği sık sık mahkûm etmişlerdir.) [L]

AGAPETUS I aziz, papa (535-536), monofizizme karşı idi. —AGAPETUS II, 946'dan 955'e kadar papa. Bluny'li Odon tarafından 927'de Roma'da girişilen manastır reformunu destekledi, Berenger II'ye karşı Germanya'lı Otto I'in tarafını tuttu. (L)

AGAPORNİS i. (yun. *agape* muhabbet, ve *ornis*, kuş). Küçük bir yeşil papağan; başının rengi, türüne göre değişir.

— ANSİKL. *Agapornis*'ler oldukça tıknaz, kuyrukları da kısadır. Tropikal Afrika'sında yaşar. Bazı Avrupa ülkeleri bunları *küçük muhabbet kuşları* adıyla ithal eder. (L)

AGAPULCO veya **ACAPULCO DE JUAREZ,** Meksika'da Büyük okyanus kıyısında şehir ve liman (Guerrero devleti); 28 500 nüf. Şehir 1909 depreminden sonra yeniden inşa edildi. Meksiko güneyinde mühim plaj yeri. Liman Uzakdoğu ile XVI. ve XVII. yüzyıllarından beri münasebettedir: Filipinler'de, ispanyol muhafızlarına her yıl erzak ve mühimmat götüren Manilla kalyonu Agapulco'dan kalkardı. (L)

AGAR veya **AĞAR** sıf. (ar. *gurre*, atın alnındaki beyaz benek'ten *agarr*). *Esk.* Alnında beyaz beneği olan [at]. ‖ Ak, beyaz [şey]. ‖ Davranışlarında açık ve samimî olan [kimse]. ‖ Asil, şerefli, âlicenap.

— DEY. *Agarr-ül-eyyâm*, çok sıcak gün. (M)

AGAR (Jacob D'), fransız ressamı (Paris 1640-Kopenhag 1715). Vouet'nin öğrencisidir ve portreci olarak tanınmıştır; Krallık akademisine kabul edildi (1675), fakat, protestan olduğu için, adı sicil defterinden silindi (1682). Önce İngiltere'ye, sonra Danimarka'ya gitti, burada, 24 kasım 1683'te, kralın baş ressamlığına tayin edildi. Kral *Christian V*, kraliçe *Charlotte-Amélie* ve *J. B. Tavernier* portreieri en önemli eserleridir (Kopenhag müzesi). [L]

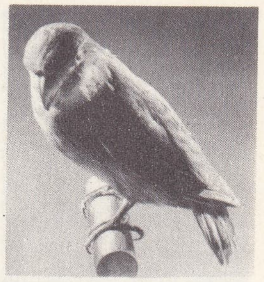

Agapornis

AGAR-AGAR (malaya dilinde bir kelime). Birtakım deniz yosunlarından elde edilen helmeli bir madde. (*Eşanl.* JELOZ).

— ANSİKL. *Agar-agar*, ticarette yassı şeritler halinde bulunur. Uzakdoğudan (Seylan, Cava, Japonya) gelir. Sıcak suda erir, soğuduğu zaman pelte halinde donar.

Agar-agar, gıda sanayiinde (reçel, hazır krema, salça) kâğıt sanayiinde, tekstilde (apreler) bakteriolojide besiyeri hazırlanmasında ve nihayet eczacılıkta sübye imalinde ve 5-10 gram dozda hafif müshil olarak kullanılır. Şarapçılıkta, fazla jelatin katılması sebebiyle bulanan şarapların durultulmasında faydalanılır. (LM)

AGÂRBİCEANU (Ion), romanyalı yazar (Transilvanya'da Cenade, 1882). Uniat katolik papazı, *Ekinci* dergisinin gelenekçi edebî hareketine katıldı. *Köyde* (1906) eserinden itibaren, Transilvanya köylerindeki mütevazı insanların yaşayışını çizmekte büyük başarı gösterdi. *Büyük Melekler* (1914), batı dağlarındaki altın arayıcılarının ve sanayiin yerleşmesinden doğan keşmekeş'in hikâyesidir. *Man Baba*'da (1920) bir köy papazının portresini çizer, *Büyük Korku*'da (1922) büyücülüğün pençesine düşen bir köyü anlatır. *Ruhun Kanunu* (1927); *Uniat*, bir papazın manevî macerasıdır. (L)

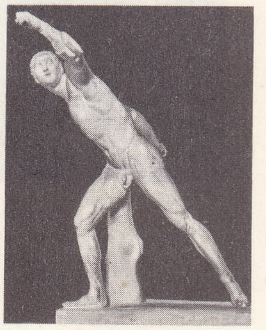

Ephesos'lu **AGASİAS**
Gladyatör Borghese
Louvre müzesi, Paris

AGARDH (Karl Adolf), isveçli botanikçi (Scanie'de Bastad 1785-Karlstad 1859). Matematik profesörü iken, 1812'de Lund üniversitesi botanik ve pratik iktisat kürsüsüne geçti, papaz oldu ve 1817'de milletvekili seçildi; Karlstad piskoposluğuna tayin edilince hocalığı bıraktı. Agardh, liberal fikirleri savundu. Başlıca eserleri deniz yosunları üzerindedir. Oğlu JAKOB GEORG (Lund 1813-ay.y. 1901), Lund'da botanik profesörü oldu. Özellikle deniz yosunlarını inceledi. *Species, Genera et Ordines Algarum* (Deniz Yosunlarının Türleri, Cinsleri ve Takımları) [Lund, 1848-1876] adlı kitabı en büyük eseridir. (L)

AGARİCACEAE i. Agaricales takımının bellibaşlı familyası. Bu familyada 5 000'e yakın mantar cinsi vardır, çoğu yenilebilir; bir kısmı zehirli, hattâ öldürücüdür. (L)

AGARİCALES i. Basidiomycetes altsınıfının bir takımı. Bu takımdaki mantarların şapkalarının altında sporları taşıyan, çepeçevre levhalar bulunur. (L)

AGARİCUS (lat. *agaricum*, yun. *agarikon*). Şapkasının altında levhacıklar taşıyan şapkalı mantarlara verilen genel isim. Çayır mantarı bu grubun örneği sayılabilir. *Eşanl.* PSALLİOTA. (L)

Louis **AGASSIZ**

AGARİEUS AURANTİACUS. Bk. ÇAYIR GÖBELEĞİ.

AGARİS i. (fr. *agarice* veya *agaric*). Beyaz ve süngerimsi bir kalker çeşidi. Bazı kayaların yarıklarından çıkarılır. *Mineral mantar* veya *kaya sütü* de denir. (L)

AGASİAS Ephesos'lu, M.Ö. I. yy. başlarında yaşamış iki yunanlı heykeltraşın adı: Menophilos'un oğlu olan biri, Delos'ta bulunan *Yaralı Galatea* heykelini yapmıştır. Dositheos'un oğlu olan öteki, Louvre'daki *Gladyatör Borghese*'in yaratıcısıdır. (L)

AGASSİZ (Alexandre), İsviçre asıllı tabiiyeci (Neuchâtel 1835-Adriatic transatlantiğinde 1910). Louis Agassiz'nin oğlu. Yayımlanan eserleri: *Seaside Studies in Naturel History* (Tabiat İlimlerinde Deniz Kıyısı İncelemeleri) [1865], *Marine Animals of Massachusetts Bay* (Massachusetts Körfezinde Deniz Hayvanları) [1871], *Revision of the Echini* (Deniz Kestanesi Üzerine) [1872-1874]. Deniz altını ölçmek ve dip temizlemek için Amerika'nın giriştiği seferleri idare etti.

Foto. Giraudon, X, (LAROUSSE)

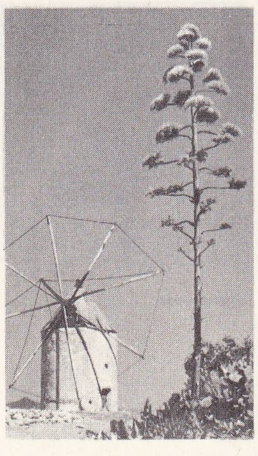

Agave
Kartagena (İspanya) yakınlarında uzaktan ve yakından (aşağıda) görünüş

Babasının aksine *dönüşümcülük* taraftarı idi .(L)

AGASSİZ (Louis), isviçreli tabiiyeci (Motier, Friburg kantonu 1807-Cambridge 1873). 1830'da doktor oldu, Paris'e geldi, Cuvier'den teşvik gördü. İsviçre'ye dönüşünde Neuchâtel'de tabiiye profesörlüğüne tayin edildi. 1846'da Amerika'ya gitti ve A.B.D.'de yerleşti; Cambridge üniversitesine bağlı Bilimler okulunda zooloji ve jeoloji kürsüsünde görevlendirildi. *Recherches sur les Poissons Fossiles* (Fosil Balıklar Üzerinde Araştırmalar) [1833-1842] adlı eseri, balıkların tarihi konusunda temel kitaptır. *Histoire Naturelle des Poissons d' Eau Douce de l'Europe Centrale*'de (Orta Avrupa Tatlı Su Balıklarının Tabiî Tarihi), embriyojeniye büyük bir yer verdi. Glasyoloji'ye ait önemli araştırmaları da yine ona borçluyuz. Sapkın blokların buzullar tarafından taşınmasının tarihî zamanlardan önceki bir devreye çıktığını ilk olarak o gösterdi ve bu devreye *buzul çağı* adını verdi. Charpentier ile buzullar teorisinin kabul edilmesine çalıştı. 1859'da, Fransız enstitüsünün fizik ilimleri büyük ödülünü kazandı ve kendisine Muséum'da Orbigny'nin kürsüsü teklif edildi ise de Amerika'da kalmayı tercih etti. (L)

AGASSİZ gölü, Dördüncü zaman buzul örtüsü kenarında, buzulun gerilemesi sırasında meydana gelen eski göllerin en büyüğü. Adını Amerika'da çalışmış fransız jeoloğu Agassiz'den almıştır. Kuzeyden *Keewatin* ve *Labrador* buzulları ile kapanmış olarak *Red River* vâdisini ve *Winnipeg* gölü havzasını kaplıyordu. Bugün, gölün son derece düz olan eski dibi, zengin bir tarım alanıdır. (L)

AGASTYA, Brahma kültürünü Güney Hindistan bölgelerinde yaydığı söylenen kutsal kişi veya bilge (*rişi*). Özellikle Dravidia ülkesinde büyük saygı görür; *Rig-Veda*'nın ilk *mandala*'sında, 165'ten 191'e kadarki ilâhilerin ona ait olduğu söylenir. (L)

ÂGAŞTE veya **ÂGİŞTE** sıf. (fars. *âğaşten*, bulanmak, ıslanmak'tan). *Esk.* Bulaşmış, bulaşık: *Mugâyır-i muktezâ-yı akl ü idrâk biribirlerini âğeşte-i hûn-ı helâk etmek revâ mıdır?* (Yusuf Kâmil Paşa). ‖ Islanmış, ıslak. (M)

AGATANUŞİ, IV. yy. Japonya'sında imparatorluk malikâneleri çiftçilerine verilen isim. Bunlar, başka, memur sınıflarıyle beraber, *Nara* devresinde (VIII. yy.) hayli nüfuzlu küçük bir toprak burjuvazisi meydana getiriyorlardı. (L)

AGATHA (azize), bakire ve din kurbanı; Palermo'da doğdu, 251'e doğru Catane'de öldürüldü. Malta adasının koruyucusudur. Halk inanışına göre, yıldırımdan ve ateşten korur. (L)

AGATHARKOS Sisam'lı, M.Ö. V. yy.da yaşamış yunanlı ressam. Aiskhylos için tiyatro dekorları yaptı. Alkibiades evini ona resimletti. (L)

AGATHE KOME, Frigya'da bir piskoposluk merkezi. Acıpayam veya Sarayköy dolaylarında olabilir. (M)

AGATHİAS Skolastikçi, VI. yy. bizans yazarı, Myrina'da (Küçük Asya) doğdu. Justinianus hakkında bir tarihçe (552-558 yılları) ve seçkin bir dille, nazım sanatındaki bilgisini ve ustalığını ortaya koyan dikkate değer şiirler ve hicivler yazdı. Kendi şiirleriyle önceki yüzyılların ve zamanının en iyi eserlerini birleştirerek bir antoloji meydana getirdi. Bu eser, *Palatin Antolojisi*'nin kaynaklarındandır. (L)

AGATHODAEMON, Elefantin'de, «Şelâlenin hakîmi» mahallî şekliyle, tanrı Khnum'un yunanca adı. Tanrı, yakın devrede, Nil'e benzetilirdi. Halk inancında, Mısır'a bereket veren suyun fışkırdığı *iki mağara*'da saklı bir yılan gibi tasavvur edilirdi. Bu tanrı, yunan mitolojisinde, tarlaların, bağların ve sitenin koruyucusu, aynı adı taşıyan bir başka tanrıya da benzetilmişti; bu, bazen bir yılan şeklinde, bazen bir elinde bir bolluk boynuzu, ötekinde buğday başakları tutan bir delikanlı olarak tasarlanıyordu. Bu ad, aynı zamanda, adı Hermes'inki yanında yer alan simyacıların başta gelenlerden birine de verilmişti. (L)

AGATHOKLEİA, iskenderiyeli fahişe, M.Ö. 204'te öldü. Erkek kardeşi Agathokles gibi, o da Mısır kralı Ptolemaios IV Philopator'u kendine âşık etti ve pek büyük bir nüfuz kazandı. Kralın ansızın ölümünden sonra, Agathokles iktidarı ele geçirmek istedi; ama halk isyan etti ve kendisini Agathokleia ile beraber öldürdü. (L)

AGATHOKLES, Trakya kralı Lysimakhos'un oğlu; kendisine rakip olur korkusuyla babası tarafından öldürtüldü. Karısı Lysandra, Babil kralı Selefkos'un yanına sığınarak onu Lysimakhos'a savaş açmaya ikna etti. (L)

AGATHOKLES, Siracusa tiranı (Thermae M.Ö. 361'e doğr.-?, 289). Bir çömlekçinin oğludur. Varlıklı bir ailenin kızını alarak Siracusa'nın en zengin vatandaşlarından biri oldu. Tiran Sosistratos'u kovdurmayı başardı ve ordunun başına getirilerek 318-317'de iktidarı ele aldı. Asilleri öldürtüp bazı demokratik tedbirlerle ve Kartacalılara karşı savaşarak otoritesini kurdu. 311'de Siracusa şehrinde muhasarada iken, bir yolunu bulup kaçtı, Afrika'da karaya çıktı, gemilerini yaktı ve bütün kıyı şehirlerini bir bir ele geçirerek Kartaca üzerine yürüdü. Fakat, yeni giriştiği bir seferde (307) yenildi, kaçmak zorunda kaldı. Sicilya'ya döndü ve korkunç gaddarlıklar yaptı. Bu yüzden bütün memleket halkı ona karşı ayaklandı; ama, eski düşmanı Kartacalılar sayesinde, otoritesini yeniden kurdu, kral unvanını aldı, Yunanistan'a müdahalede bulundu. Kartaca'ya karşı yeni bir sefer hazırladığı sırada kanserden öldü. (L)

Agathon, Wieland'ın eğitici romanı (1766); içinde pratik ahlâk kurallarının anlatıldığı bir çeşit öğütlü otobiyografik hikâye. (L)

AGATHON Atina'lı, yunan tiyatro yazarı (M.Ö. 448'e doğr.-401'e doğr.). Yalnız birkaç trajedisinin adı ile eserlerinden birkaç parça kalmıştır. *Thesmophoriazousai*'de (Thesmophoria Bayramını Kutlayan Kadınlar) Aristophanes onun kadınsı karakteriyle alay eder. *Şölen*'de (Symposion) kendisine yer veren Eflâtun, onu antitezlerle dolu, yapmacıklı bir dille konuşturur. (L)

AGATHOSMA i. (yun. *agathos*, güzel, ve *osme* koku). Rutaceae familyasından bir bitki. 100 kadar *agathosma* türü vardır, bunların hepsinin vatanı Güney Afrika'dır. Birçoğu soğuk serlerde yetiştirilen bu güzel kokulu, zarif bitkiler, görünüş bakımından funda'yı andırır. (L)

AGATHURSOİ. Esk. coğ. Sarmatia'lı kavim. *Borysthenes* civarında yaşarlardı. Yunanlılar, Herakles'in oğlu Agathyrsoi'den geldiklerini söylerlerdi. (L)

AGATİ i. Papilionaceae familyasından, ve daha ziyade *sesbania** adı ile bilinen bir bitki. (L)

AGATİDİ i. (yun. *agathis*, yumakcık). Kınkanatlı böcek cinslerinden biri. Bu cinsin küçük türleri çürük tahtalarda yaşar. (*Silphideae* familyası.) [L]

AGATİS i. (yun. *agathis*, yumakcık). Çeşitli güve tırtıllarının paraziti olan böcek. (Bu cins, zarkanatlılardan brakongiller'dendir. — Ormanc. Avustralya kozalağı. (Eşanl. DAMMARA.) [L]

AGATON EFENDİ Kirkor, osmanlı eğitimcilerinden (İstanbul 1823-ay.y. 1868). İlk tahsilini Hasköy'deki Nersesyan mektebinde yaptı, 1843'te zıraat tahsiline devam için Paris'e gitti. 1847'de döndü. Halkalı Zıraat mektebinin kurulmasında önemli rol oynadı. 1852 yılında *Türkiyede Ziraî İktisat* adlı eserini yazdı. 1856'da Yüksek Ticaret encümenine üye oldu. Sonra sırası ile Topnı Zıraat akademisinde muhabir üye, Divanı Muhasebat ve Islahat Maliye meclisinde üyelik yaptı. 1860'ta Fuat ve Âli paşalar Hazine-i Hassa nezaretinin muhasebe defterlerini Agaton Efendiye teslim ettiler. 1865'de Paris'te toplanan P.T.T. kongresinde Türkiye'yi temsil eden Agaton Efendi Paris'ten dönünce dahilî postacılığı kurdu. 1866'da bu işi büyük bir başarı ile yaptığından dan postahane nazırlığına tayin edildi. 1867 yılında Milletlerarası P.T.T. kongresine katıldı. Osmanlı imparatorluğundaki yabancı postahanelerin lağvedilmesi için çok çalıştı. Bunda başarı da kazandı. Sultan Abdülâziz onu 5 000 altınla taltif etti. Yurda dönerken öldü. (M)

AGAV i. ve sıf. Leng. Kaybolmağa yüz tutan Kuşi grubuna bağlı dillerin tümüne verilen ad. Agav dilleri Doğu Afrika'nın Eritre bölgesinde, Anseba vâdisinde, *Palaşalar* tarafından, bir de Kuara'nın ve Tana gölünün güneyinde konuşulur. (L)

AGAVE i. (yun. *agaue, agauos*, hayranlığa değer). Vatanı Meksika olan, lif veren ve alkollü içkilerin hazırlanmasında kullanılan rozet yapraklı, gösterişli bir süs bitkisi (Amaryllidaceae familyası).

— ANSİKL. *Agave*, Akdeniz havzasında yerleşmiştir. Yaprakları 3 m. kadar boyda, etli ve uçları dikenlidir. Bitki cinsine göre, 15 ilâ 100 yıllık olduktan sonra, ancak bir kere çiçek açar. Çiçekleri taşıyan sap 10 m. ye kadar yükselir. Meyvası 3 gözlü bir kapsuladır. Lifler yapraklarda bulunur ve bitki 3 yaşına basınca toplanır. Yeni kesilmiş yapraklar makinelerde taranarak lifler pulpadan ayrılır. Bunların boyu 1-1,20 m.yi bulur. Lif üretimi, özellikle Meksika'da (Yukatan) ilerlemiş, fakat Birleşik Amerika'ya ve Batı Afrika'ya da girmiştir. (Bk. TEKSTİL HARİTASI.) Meksika'da agave'lerden çeşitli lifler elde edilir: *hennequen, maguey, pite, tampiko, sisal.* Bu lifler sert olduğu için ancak sicim ve halat imalinde kullanılır. Bir sakıncası deniz suyunda mukavemetini kaybetmesidir. *Tampiko* adını taşıyan bir cins agave'nin lifleri kısa ve serttir. Halatçılıkta kullanılamaz. Bunlar ancak fırça imalinde yararlı olur. Agave'nin usaresi bol ve tatlıdır. Mayalanıp da inbikten geçirilince *pulque* ve *mescal* adı verilen içkiler elde edilir. Agave cinsinin yüzlerce türü vardır. (L)

AGAVE, Kadmos ile Harmonia'nın kızı. Kızkardeşi ve Zeus'un sevgilisi Semele'ye iftira ettiği için, Dionysos'un gazabına uğrayarak çıldırdı. Thebai'lilerin kralı olan ve Dionysos törenlerinin memlekete sokulmasını engelleyen oğlu Pentheus'u parçaladı. (L)

AGAY, Güneydoğu Fransa'da, *Var* eyaletinin *Draguignan* çevresinde plaj yeri. Esterel masifi kıyısında, Agay koyu kenarında. (L)

AGAZ i. (fars. *âğâziden*, başlamak'tan *âğâz*) [Etmek ve olunmak yardımcı fiilleriyle kullanılır]. *Esk.* Başlama: *Bir silsile-i cibal-i a'caz / Kim bittiği yerde eyler âgaz* (A. Hâmid). *Bir tangoya âgaz edeceği işitilmiştir* (Ahmed Rasim).

◆ **Âgaze** i. Mus. *Esk.* Fasıldan önce yapılan giriş.

◆ **Âgazgâh** bİş. i. *Esk.* Başlangıç yeri veya zamanı. ‖ Esk. astron. Dokuzuncu gök. *Felek-i atlas.* ‖ Her şeyin başlangıcı olarak Tanrı.

◆ **Âgazkâr** bİş. i. *Esk.* Başlangıç (M)

AGAZZARİ (Agostino), italyan bestecisi (Siena 1578-ay.y. 1640). Bir pastoral yazdı (*Eumelio*, 1606) ve Roma'da yeni monodik üslûbun yayılmasında rolü oldu. Hocası Viadana'nın sürekli basso hakkındaki teorilerini cesaretle uyguladı. (L)

AGBİYA çoğl. i. (ar. *ğabî*, budala, ahmak'tan). *Esk.* Budalalar, kalın kafalılar, geri zekâlılar. (M)

AGBOVİLLE, Afrika'nın Fildişi Sahili cumhuriyeti güneydoğu idarî bölümü içinde bir kasaba; Abidcan-Nijer demiryolu üzerinde; 13 100 nüf. (557 Avrupalı). Orman işletmeleri, muz bahçeleri. (L)

AGDAM, S.S.C.B. Azerbaycan'ında bir kasaba, Karabağ dağları eteğinde 12 000 nüf. (L)

AGDE, Güney Fransa'da Hérault eyaletinin Béziers idarî bölgesinde kasaba; Akdeniz kıyısına 4 km. uzaklıkta; 8 896 nüf. Agde, Hérault çayının güney kanalıyla kesiştiği yerde, volkanik bir dağın eteğindedir. Massalia'lılar tarafından kurulmuş sonra Romalılar, Visigotlar, Araplar tarafından alınmış, daha sonra Albigeois'ların ve burayı tahkim eden Protestanların eline geçmiştir. Surları *Richelieu* tarafından yıktırıldı; Midi kanalının kazılması ve Aigues-Mortes'ün gerilemesi sonucu bir aralık Languedoc yöresinin başlıca limanı oldu. Limanının dolması ve Sète'in gelişmesi faaliyetini büyük ölçüde azalttı. Bugün balıkçılık ve şarap ticareti yapılır. Tarih ve bölge folkloru müzesi. Eski *Saint Etienne katedrali*, kulesinin tepesinde mazgallar bulunan XII. yy. dan kalma tahkim edilmiş bir kilisedir. (L)

AGDİYE çoğl. i. (ar. *ğıdâ*'dan *ağdiye*). Esk. Gıdalar, yenilecek, içilecek şeyler: *Çay ile beraber agdiye-i müteferrika getiren Mis Sesil...* (A. Hâmid). [M]

AGEH sıf. Bk. AGÂH.

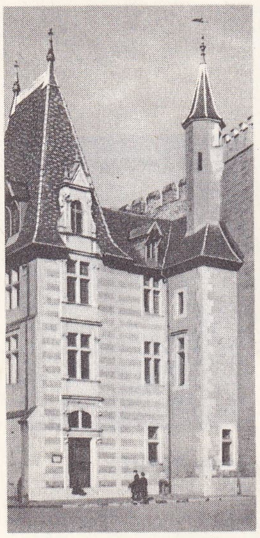

AGEN şehri
eski Estrades oteli
(bugün müze)

Foto. Ferlet, Ray-Delvert (LAROUSSE)

AGEHİ, türk şair ve tarihçisi (Vardar, ?-?, 1577). Asıl adı Mansur. Medresede tahsil yaptı. Genç yaşta kaptanıderya Piyale Paşa ile donanmada bulundu. Gemicilik terimleri ile dolu ünlü kasidesini bu sırada yazdığı söylenir. Piyale Paşa, adı geçen kasideyi Kanunî Sultan Süleyman'a sundu. Hünkâr tarafından İstanbul'da Şeref medresesi ile taltif edildi. 1566 Zigetvar seferine katıldı. Kaynaklar, Agehî'nin kuvvetli bir şair, bilgili, iyi huylu, zarif bir kadı olduğunu yazar. Divanı yoktur. Gazelleri, kasideleri, manzumeleri mecmualardadır. Kanunî'nin Zigetvar seferinden bahseden (1566) tarihî eseri meşhurdur. Kitabın bir nüshası Üniversite kütüphanesinde 3884 T. Y. numarada kayıtlıdır. (M)

AGEL veya **AGİL** i. (ar. k.). Kıyf. Daha çok araplarda, başörtünün üzerine geçirilen çember: *...bütün Afrika fantazyası, üstlerinde yırtmaçlı gecelik, ayaklarında don, başlarında agel ve keyfe* bütün dürzü halk ve sonra akşam yemeği* (F. R. Atay). [M]

AGELADAS Argoslu, arkaizmin son devrinde yaşamış olan yunanlı tunç ustası (M.Ö. yaklş. 515-460). Aigion şehri için (Sakalsız Zeus ve Herakles heykelleri), Olimpia için (Pausanias'ın tasvir ettiği, üzerinde sürücüsü ve sahibi bulunan, dört atlı yarış arabası) ve Delphoi için (atlar ve Messapiu'lu kadın esirler dizisi, Taranto'nun adağı) çeşitli eserler hazırladı. Çömezleri arasında Polykleitos, Myron ve Phidias'ın adı geçer. (L)

AGELAİ, eski Girit'te delikanlı dernekleri. Yaşları on altı-yirmi arası olan üyeler birlikte yemek yer, beden ve askerlik eğitimi görür, hemen daima bir arada yaşar ve sıkı bir disiplin altında tutulurlardı. (L)

AGELAOS, Priamos'un kölesi; efendisi, oğlu Paris'i İda dağına bırakmasını emretmişti; bir mucize olarak ölümden kurtulan çocuğu Agelaos büyüttü. (L)

AGELASTİCA i. Bilimsel adı *Agelastica alni*, larvası kızılağaçta yaşayan kınkanatlı böcek. (L)

AGELASTUS i. (yun. *agelastos*, üzgün). Tropikal Afrika ormanlarının, baş ve boynu tamamen çıplak ve göğsü beyaz olan beç tavuğu. (L)

AGELENA i. (yun. *agele*, sürü). İri ve sarımtırak örümcek. Huni biçiminde geniş ağlar kurarak otlar ve çalılıklar arasında yaşar. *Agelena*'lar bütün Kuzey yarımküreye yayılmışlardır. Avrupa'da *Agelena labyrinthica* yaygındır. (Bu cins agelenagiller'in örnek hayvanıdır.) [L]

AGELLİ (Antonio), italyan din adamı ve bilgini, 1532'de Sorrento'da doğdu, 1608'de Roma'da öldü. (L)

AGEN, Fransa'da Lot-et-Garonne eyaletinin merkezi. Garonne ırmağının sağ kıyısında, Masse kavşağında; 35 150 nüf.

Ager'in (lat. *Aginnum*) menşei, Roma devrinde gelişen bir oppiduma kadar uzanır; burası bir yol kavşağı idi: Bourges'dan gelen yol burada, Garonne vâdisinden geçerek Bordeaux Narbone yoluna ulaşıyordu. Ortaçağda Agenais'nin merkezi olan Agen, Fransa ile İngiltere arasında uzun süre çekişme konusu oldu. Eski şehirde *Corniére* denilen kemerli bazı eski evler ve XVI., XVII. ve XVIII. yy. dan kalma konaklar hâlâ mevcuttur. Yeni mahalleler güneye ve doğuya doğru genişlemiştir. Zengin bir tarım alanının pazarı olan Agen, aynı zamanda bir el sanatları merkezidir. Reçel, konserve, ayakkabı, hazır elbise, tuhafiye, tarım makineleri, bisiklet yapımı, kiremitçilik, ilâç ve kimyevî maddeler, müzik âletleri. (L)

AGENA, β *Centauri* yıldızına verilen ad. Magnit 0,9 spektral tip B 1. Uzaklık 190 ışık yılı. (Bk. YILDIZ.) [L]

AGENA, «Thor-Agena» ve «Atlas-Agena» karma cihazlarının son katı olarak kullanılan füze. Bunlarla, uzun zaman, birçok amerikan uydusu, özellikle «Midas», «Samos» ve «Discoverer» serisinden uydular yörüngelerine oturtulmuştur. «Agena B», yüksek olan özgül itme gücü ve motorunun uçuş sırasında kolaylıkla durdurulup çalıştırılabilmesi bakımından çok ilgi çekici bir füzedir. Kullanılan propergol'de, yakıt olarak bakışımsız dimetilhidrazin ve kombüran (birleştiği cismi yakan madde) olarak sıvı oksijen veya dumanlı kırmızı nitrik asit bulunur. Motor iki dakika çalışır ve 6 900 kg. lık bir itme gücü sağlar. (L)

AGENAİS veya **AGENOİS**, Güneybatı Fransa'da bir yöre, başkenti Agen. (L)

Agence France Presse (A.F.P.), *Havas ajansı* haber kısmının fransız devletine geçmesiyle meydana gelen kamu kuruluşu. Bu kuruluş, herhangi bir basın ajansı rolünü oynar ve gerçekte, haberleşme vasıta ve âletlerinin önemiyle muhabir sayısının bolluğundan ileri gelen üstünlüğü dışında hiç bir imtiyazı yoktur. (L)

ÂGENDE sıf. (fars. *āgenden*, doldurmak, tıkamak'tan). *Esk.* Doldurulmuş, dolu. Bk. ÂGÎN.

◆ **Âgendegûş** blş. sıf. *Esk.* Sağır. ‖ — *Mec.* Söz dinlemez, âsi; günahkâr. (M)

AGENEZİ i. (*a* bulzl. eki, ve yun. *genesis*, üreme'den fr. *agénésie*). Patol. Bir organın doğuştan yok oluşu. (Yumurtalık agenezisi Turner* sendromunun elemanlarından biridir.)

— Antropol. Ürünleri ne kendi aralarında, ne de bileşime katılan ırkların herhangi biriyle döllenemeyen birleşmelerin kısırlığı. (L)

Agen müzesi, Fransa'da Agen'de, Estares ve diğer iki XVI. yy. konağında kurulmuş müze. Kolleksiyonları arasında önemli bir arkeoloji ve bir heykel (Ciodion, David J'-Angers) bölümleri ile, *Sevr, Saksonya, Çin* porselenleri, empresyonist resimler vardır. *Mas Venüsü*, Mino da Fiesole'nin bir alçak kabartması ve beş Goya tablosu müzedeki en değerli eserlerdir. (L)

AGENOR. Yun. mit. Poseidon ile Libye'nin oğlu. Kardeşi Mısır'da yerleşirken, Agenor Suriye kralı oldu, Sur ve Sayda'da hüküm sürdü. Oğulları batıda, Kilikya, Thebai, Thasos ve Trakya'da şehirler kurmaya gönderdi. — Antenor ile Theano'nun oğlu, Truva'nın en kahraman savunucularından. (L)

agentes in rebus (lat. k., *kamu işleri memuru* demektir). Roma imparatorluğunun son devrinde, hem idareci, hem posta denetleyicisi, hem de siyasî polis memuru olan yüksek görevliler. (Bazılarına *curiosi* denilirdi.) [L]

AGERATERUM (*a* bulzl. eki ve yun. *geras, geratos*, ihtiyar). Vatanı Amerika olan, çoğunluk mavi çiçekler açan, kokulu bir çalılır. Bahçelerde yetiştirilir. (*Compositae* familyası.) [L]

AGERONİA i. Amerika'nın sıcak bölgelerinde yaşayan bir kelebek. (*Nymphalideae* familyası.) [L]

AGER PUBLİCUS blş. i. (lat. k.). Roma'da halka ait toprak anlamında kullanılırdı.

— ANSİKL. Fetihten sonra, yenilenlere ait toprakların tamamını veya bir kısmına el koyan devlet geniş bir araziye sahip olmuştu. Devlet bu topraklardan, bir kısmını özel kişilere satarak, üzerinde koloniler kurarak, arta kalanını da ager publicus yaparak, çeşitli şekillerde faydalanırdı. Ager publicus özellikle *vectigal* denen yıllık bir verginin ödenmesine karşılık verilen işlenmemiş topraklardır. İktidarı ellerinde bulunduran soylular yavaş yavaş ager publicus'u ele geçirmiş, üstelik de vestigal'dan kurtulmanın yolunu bulmuşlardı. Köylüler maddî çıkarlarını zedeleyen bu kanunsuz işgale itiraz ettiler. Ager publicus'un, otlaklarını genişletmek istiyen hayvan yetiştiricilerin verilmemesini kendi aralarında taksimini istediler. Konsül Cassius'a atfedilen bir kanun ile, ager publicus'un bölünmesi kararlaştırılmıştı. Bu yüzden, M.Ö. 367'de, yeni iç karışıklıklardan sonra, ager publicus'un işgalini sınırlayan ikinci *Licinius* kanunu kondu. Bu kanuna rağmen, suiistimaller yeniden başladı ve fetihler ager publicus'u çoğalttıkça, zenginler toprak işgalini arttırdılar ve bunları büsbütün kendi malları sayacak kadar işi ileri götürdüler. Bu siyaset, büyük mülkiyetin (Latifundia) kurulmasına ve buğday zıraatının yerini hayvan yetiştiriciliğinin almasına yol açtı. Bu yüzden, Roma buğday ithal etmek zorunda kaldı, hayat pahalılığı arttı, lejyonerleri yetiştiren ve uzun zaman Roma devletinin kuvvetini teşkil eden küçük orta çiftçi sınıfı yavaş yavaş ortadan kalktı. İşte bu hale karşı, M.Ö. II. yy. da *Gracchus*'ler cephe aldı. Önce 133'te Tiberius Gracchus, sonra 124'te kardeşi Caius, toprak kanunları ile, durumu düzeltmeye çalıştılar. Büyük arazi sahibi soyluların muhalefeti yüzünden başarısızlığa uğramaları, durumu daha da kötüleştirdi. M.Ö. I. yy. da, iç karışıklıklar da araya karışınca durum çok zor bir hale geldi ve Sezar buna çare bulmak zorunda kaldı. İtalya ager publicus'unun parsellenmesiyle ilgili iki toprak kanunu çıkarttı. Vespasianus devrinde (19-79), meclislerin ve tapınakların toprakları (Agri vectigales) hariç, ager publicus, İmparator tarafından Julius-Claudius hanedanının mülküne eklendi. (L)

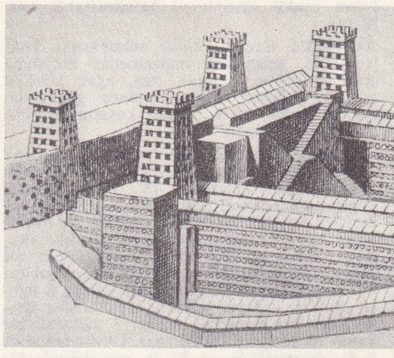

agger
Bourges şehri önünde Sezar tarafından yaptırılmıştır

AGESANDRİDAS, ispartalı amiral (M.Ö. V. yy. sonu). 411'de başına getirildiği donanma ile Eretria yakınında Atinalıları yendi, Euboia'nın ittifaktan ayrılmasını sağladı. Daha sonraları, yeni bir filoyu Trakya kıyılarına götürdü. (L)

AGESİLAS, Themistokles'in kardeşi. Mardonios'u, Kserkses sanarak öldürdü; Plutarkhos'un dediğine göre, öldürüleceği sırada gösterdiği büyük cesarete hayran kalan Kserkses tarafından canı bağışlandı. (L)

Agésilas, Corneille'in serbest ve çapraz mısralarla yazılmış trajedisi (1666). Boileau'nun bir hicviyesi yüzünden, haksız olarak, gözden düşmüş bir eserdir. Gerçekten de, Agésilas, ince duygu tahlillerine bol yer veren ve mısraları insanı büyüleyen bir çeşit kibar eğlencesidir. (L)

AGESİLAS I, Isparta kralı (M.Ö. X-IX. yy.-?). — AGESİLAS II, Eurypontis ailesinden, M.Ö. 398'den 358'e kadar Isparta kralı. Lysandros sayesinde ağabeyi Agis II'nin halefi oldu. Bodur, çirkin ve topal olduğu için önceleri pek itibarı yoktu, sonradan becerikliliği sayesinde herkesin sevgisini kazandı. Asya'da İranlılara karşı parlak bir seferi idare etti (396). Fakat Atina ile Thebai'nin katıldığı bir koalisyon Isparta'yı tehdit edince, imdada çağrıldı. Müttefikleri Koroneia'da yendi (394) ve daha sonra, Mantineia bozgunu üzerine tehlikeye düşen Isparta'yı kurtardı (362). Fakat vatanına bir üstünlük sağlayamadığı için, âsi Mısırlıların kralı Takhos'un hizmetine girdi, onu tahtından indirdi ve yerine *Nektanibis*'i geçirdi. Dönüşte bir fırtınada öldü; yaşı sekseni geçmişti. (L)

AGESİPOLİS I, Agis soyundan Pausanias'ın oğlu, Agesilaos II ile beraber M.Ö. 395'ten 380'e kadar Isparta kralı oldu. 385'te Mantineia'yı aldı ve yıktı, Olynthos'a karşı açılan bir savaşta öldü. — AGESİPOLİS II, Agesipolis I'in yeğeni, 371'den 370'e kadar hüküm sürdü. — AGESİPOLİS III, M.Ö. 219'da Kleomenes'in yerine geçti, sonra taht ortağı Lykurgos tarafından kovuldu. 195'te, Romalıların Nabis'e savaş açmalarından faydalanarak ıspartalı sürgünlerin başında memleketine dönmeğe çalıştı. 183'e doğru öldü. (L)

AGESTA, İsveç'te Stockholm'un güney banliyösünde bir yer. İlk İsveç atom reaktörü (9 MW) 1963'te burada kuruldu. (L)

AGEYLA (El-), Libya'da, Bingazi'de Büyük Sirt körfezi içinde bir yer, 900 nüf. Alman-İtalyan üssü olan El-Ageyla (1941) İkinci Dünya savaşında ingiliz taarruzlarının son ulaştığı nokta oldu ve 14 aralık 1942'de, Montgomery tarafından alınmadan önce Rommel'in saldırısı (1941-1942) buradan başladı. (Bk. LİBYA SEFERİ.) [L]

AGFACOLOR i. (Tes. edil. ad). Baskı veya ters çevirme ile resim elde etmeyi sağ-

Res. LAROUSSE

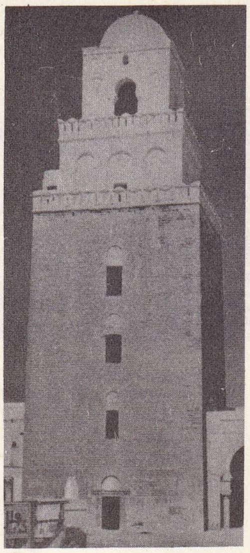

AGLEBÎ sanatı
Kayrevan'da Cami-ül-kebir
(Tunus)

agger
(resmi 129. sayfada)

layan renkli sinema ve fotoğrafçılık usulü. (L)

AGGER i. (lat. k., *küme* anlamında). Eski Roma'da, gelişigüzel malzemeden meydana getirilen küme. Toprak, taş, ağaç gövdesi v.b. nin yığılmasından meydana gelen *agger*, bir şehri, bir ordugâhı kuşatmağa veya korumağa yarardı.

— ANSİKL. Roma'yı Doğu'ya karşı korumak için Servius Tullius tarafından inşa ettirilen büyük *agger*, anlaşılan, IV. yy. dan sonra yapılmıştır. Önemli kalıntılarının bir kısmı, modern kazılar sayesinde, *Collina* ve *Esquilinus* kapıları arasında meydana çıkarıldı. Önce, ortalama 3,5 metrelik kocaman tüf bloklarından kurulmuş temel'e oturtulan bir duvar parçası bulundu. Aşağı yukarı 5 metre aralıklı sağlam pekitme ayaklarıyle desteklenen bu duvarın, bugün, 7 metrelik bir kısmı meydana çıkarılmıştır. Duvar boyunca 9 m. derinliğinde ve 30 m. genişliğinde bir çukur uzanır. Bu yapıya Cicero *agger maximus* adını takmıştı. (L)

AGGOEUS, Kutsal Kitap'ta on iki «küçük peygamber» den biri. Faaliyeti esaret dönüşüne, M.Ö. 520 yıllarına rastlar. Kudüs tapınağının yeniden yapılması için kehanetlerde bulunmuştur. (L)

AGHOVANİA (veya **Kafkasya Arnavutluğu**). Esk. coğ. Kafkas sıradağlarının doğu kısmı; Yunanlıların *Alanya* dediği bölge; bugünkü Şirvan, Lezgistan ve Dağıstan'ın (Gürcistan) karşılığıdır. (L)

AGİAS, Troizen'li yunan şairi (M.Ö. VII. yy.). Truva kuşatmasından sonra Akhai'lilerin yurtlarına dönüşünü anlatan şiirlerden meydana gelen *Nostoi* (Dönüşler) adlı eserin yazarı. (L)

AGİLA, İspanya Vizigotlarının kralı (549-555). Got aristokrasisi tarafından tahta çıkarıldı, başşehri Barcelona'dan Merida'ya nakletti, fakat koyu katoliklerin bulunduğu Betik şehrini ele geçiremedi. Kurtuba yakınlarında bu koyu katolikler tarafından bozguna uğratıldı, rakibi Athanagild ile birlik olan Bizanslılara, Sevilla yakınında yenildi ve Merida'da kendi askerleri tarafından öldürüldü. (L)

AGİLARİT i. Miner. Tabiî gümüş sülfoselenür. (L)

AGİLULF veya **AGİLOLF,** Lombardların kralı (590-616). İmparator Fokas'ı 603'te kendisini tanımağa zorladı. Katolikliği kabul etti, fakat Avarların Friuli'yi almalarına ses çıkarmadı (614). [L]

AGİLULF'LAR, ilk Bavyera dükleri hanedanı; 533'te Bavyera'yı zaptettiği söylenen,

Kayrevan camiinin mihrabı
(İst. Üniversite kütüphanesi)

frank veya lombard savaşçısı Agilulf tarafından kurulmuştur. (L)

ÂGİN sıf. (fars. *āgin*, dolu) [Osmanlıcada bileşik kelimelerde kullanılır]: *Gayzâgin*, gayız dolu: *Pençesi altındaki geyiğe, pars, bir tehekküm-i gayz-âgin ile kımıldamaksızın bakarken...* (A. H. Müftüoğlu). || *Vahşet-âgin*, vahşet dolu: *Biraz çiçek şu hazin kabr-i vahşet-âgine* (Tevfik Fikret). || *Zehr-âgin*, zehir dolu: *Zehr-âgin-i hicranı girdermek* (Ahmed Rasim). [M]

AGİNCOURT (François D') veya **DAGİNCOURT** (François), fransız orgcusu (Rouen 1684-ay.y. 1758). Rouen'de Boyvin'in, sonra Paris'te Nicolas Lebègue'in öğrencisi. Sainte-Madeleine-en-la-Cité'nin orgcusu (1701-1706). Birçok yarışmada parlak sonuçlar aldıktan sonra (1706), Rouen katedralinin, sonra krallık kilisesinin orgcusu oldu. Dört «sıra» ya göre düzenlenmiş bir *Livre de Pièces de Clavecin* (Klavsen Parçaları Kitabı) [1733], sonra altı suit halinde düzenlenmiş, *Magnificat* ayetlerine dayanan org parçaları yazdı. (L)

AGİRA, İtalya'da, Sicilya'da Enna eyaletinde Salso çayı kıyısında kasaba, 16 000 nüf. Kükürt işletmesi. Sicilyalı Diadoros'un vatanı. (L)

AGİRTRİA i. Güney Amerika'da yaşayan bir kuş. Parlak renkli, gagası uzunca ve kıvrıktır. Otuza yakın türü vardır. (*Kolibriler* familyasından.) [L]

AGİS, birçok Isparta kralının adı: — AGİS I, Eurysthenes'in oğlu, Agislilerin ilki, tarihten çok mitoloji kahramanıdır. Hilotlar sınıfını yarattığı söylenir. — AGİS II, Eurypontid soyundan, M.Ö. 427'den 398'e kadar Isparta kralı. Nikias barışından itibaren (421) Isparta ordularına kumanda etti. Argosluların tehdit ettiği Epidauros'un yardımına koştu, Argosluları yendi, sonra da, ortada belirli bir sebep yokken, onlarla bir mütareke imzaladı; fakat, Argoslular, beklenmedik bir anda bu mütarekeyi bozdular. Agis'i cezalandırmak için, Ispartalılar evini yerle bir ettiler ve kendisine 100 000 drahmilik bir para cezası kestiler. Agis, Argosluları Mantineia'da yenerek kendini affettirdi (418). Aigos-Potamoi savaşından (405) sonra, Atina'nın muhasarasına katıldı. — AGİS III, Arkhidamos III'ün oğlu (M.Ö. 338'den 331'e kadar kral). İranlıların yardımıyle Makedonya'ya karşı savaştı, onların hesabına ve onlardan aldığı para ve gemiler ile Girit'in büyük bir kısmını zaptetti. Sonra, 332'de, Makedonya'ya karşı, Peloponez halkının büyük çoğunlukla katıldığı bir isyanın başına geçti. Megalopolis önünde Antipater tarafından yenildi ve öldürüldü. — AGİS IV (244'ten 241'e kadar kral), ıslahatçı, stoacı Sphairos'un tesiriyle, geleneksel kanunları ve eğitim sistemini canlandırmağa kalkıştı, fakat topraklarını bölmek istediği büyük arazi sahiplerinin çıkarını koruyan Gerusia'lı ağaların ve meslektaşı Leonidas'ın şiddetli direnmesiyle karşılaştı. Borçları iptal etti, fakat kanunsuz iş görmek zorunda kaldı (Leonidas'ın uzaklaştırılması). Yokluğunda (Korinthos berzahına askerî sefer), düşmanları iktidarı yeniden ele geçirdiler; dönüşünde, üstünkörü muhakeme edildi ve kapatıldığı zindanda boğduruldu. (L)

AGİSLİLER, (Bir Isparta kralının ilk adı olan *Agis*'ten). Kahraman Tlepolemos vasıtasıyle Herakles'ten geldiğini ileri süren Isparta kral ailelerinden biri. Birinci Messenia savaşını idare ettikten sonra Agisliler, Eurypontisliler ailesi ile ortaklaşa, M.Ö. VI. yy. ın ortasından II. yy. ın son yarısına kadar Isparta'da hüküm sürdüler. En meşhurları Kleomenes I ve III, Leonidos ve Pansanias idi. Tahminlere aykırı olarak, Agis II, Agis III ve Agis IV, Eurypontis ailesindendir. (L)

ÂGİŞ sıf. (fars. *āgīşīden*, iliştirmek, yapıştırmak'tan *āgīş*). *Esk.* İlişik, yapışık, sarkık. (M)

AGİTATO zf. (ital. k., *çarpıntılı*). Müz. Genellikle, hızlı bir parçanın endişeli ve tedirgin bir karakter ile çalınacağını göstermek için, tempoyu belirten kelimeye eklenir; temponun kendisini değiştirmez. (L)

AGLAİA i. Asya ve Okyanusya kıtalarında yetişen ağaç ve ağaçcıkları içine alan bir bitki cinsi. Meyvalarından ve odunundan istifade edilir.

— ANSİKL. *Aglaia odorata*'nın çiçekleri Çin'de çaya koku vermeğe yarar. Odunu esmer kırmızı renklidir, zamanla havada koyulaşır; çok dayanıklı ve esnektir; doğramacılıkta ve mobilyacılıkta kullanılır. Hindistan'da yetişen *A. edulis*'in meyvaları çok makbuldür. Aglaia cinsinin 70 kadar türü vardır. Bunlardan 30 kadarı Çin Hindi'nde yetişir. *Meliaceae* familyasındandır. (L)

AGLAİA, üç Kharis'ten biri. (L)

AGLAİT i. (fr. *aglaïte*). Miner. Simatolit'in bir çeşidi. (L)

AGLÂL çoğl. i. (ar. *ġull*, demir halka, kelepçe'den *aġlāl*). *Esk.* Mahkûm veya delilerin boyunlarına ve bileklerine takılan demir halkalar, kelepçeler, prangalar. (M)

AGLAOPE i. (yun. *aglaops*, güzel gözlü). Bir kelebek; tırtılı kiraz, erik ve badem gibi meyva ağaçlarına dadanır. (İlmî adı: *Aglaope infausta*.) Bu cins, pulkanatlıların *zygomideae* familyasında yer alır. (L)

AGLAOPHON Thasoslu, M.Ö. V. yy. başında yaşamış yunan ressamı, büyük Polygnotos'un babası. Yaptığı resimler uzun zaman tam bir sadeliğe örnek sayıldı. (L)

AGLASPİDES i. (yun. *aglaos*, parlak ve *aspis*, kalkan). On bir karın bölümü, iyi gelişmiş yan gözleri ve yer değiştirebilen karınsal ayakları ile nitelendirilen fosil; *xiphosure**'ler takımı. (Bu takım, bilinen en eski şekilleri kapsar.) [L]

AGLASUN çayı, Isparta çayının kolu. Isparta çayı, Isparta'dan 16 km. güneydeki Aglasun köyü yakınından geçip, Aksu ırmağına karışır. (M)

AGLAUROS, Kekrops'un kızı; kendisine Salamin ve Atina'da tapınılırdı. Herodotos'a göre, Atinalıların giriştikleri bir savaşta gönüllü olarak kendini feda etti. Akropolis yakınında, onun adına dikilmiş bir tapınak vardı; genç savaşçılar burada ve içerlerdi. (L)

AGLÂZ sıf. (ar. *ġılẓat*, kalınlık, kabalık > *ġalīẓ*, kalın, kaba çirkin'den *aġlāẓ*). *Esk.* Çok çirkin, daha (veya pek) kaba ve yakışıksız. (M)

AGLEB sıf. (ar. *ġalebe*, üstün gelme, üstünlük > *ġālib*, kuvvetli, üstün'den *aġleb*). *Esk.* Daha kuvvetli, en kuvvetli. || Daha çok, pek çok: *Şu kadar ki Mekteb-i Sultanî'de ikmâl-i tahsil eden sâir agleb-i şâkirdân gibi onun da Osmanlıcası kıttır* (Ahmed Midhat).

— ÇEŞ. DEY. *Agleb-i ihtimal*, *agleb-i ihtimalât*, çok muhtemel, ihtimallerin en kuvvetlisi: *Agleb-i ihtimaldir ki, halkın kabiliyeti tabiatın sevki ile birleşerek...* (Namık Kemal). *Agleb-i ihtimalât olmasına mebnî* (Ahmed Rasim). || *Agleb-i zuhur*, olağan.

◆ **Aglebiyet** i. *Esk.* Daha pek, çok kuvvetli olma. || Çok olma, çokluk.

— DEY. *Aglebiyet üzere*, çok defa, ekseriya: *İki refikten birisi bu derecelerde hüsn-ü teveccühe mazhar olursa, diğerinin bundan teessür etmesi aglebiyet üzere görülür ahvâldendir* (Ahmed Midhat). [M]

AGLEBÎLER, merkezi Kayrevan olmak üzere Kuzey Afrika'da hüküm sürmüş bir hanedan (800-909). Hanedanın kurucusu Harûn ür-Reşid'den berat alan Zab valisi İbrahim bin Agleb'dir. İbrahim ve halefleri «emîr» unvanı ile yetinip abbasî halifelerine karşı son derece hürmetkâr davrandılar. Aglebî ordusu Araplar ve araplaşmış Sünnîlerden meydana geliyordu. Emîrlerinin tarihteki önemi Sicilya'nın fethi sebebiyledir. Üçüncü Emîr Ziyadetullah I, 831'de bir sefer tertipleyerek Palermo'ya çıktı. Fetih hareketi devam etti, 840'ta adanın üçte biri Aglebîlerin eline geçti. Sonraki yıllarda Bizans'la barış yapıldı. Uzun süren barış devresi islâm kültürünün tam mânâsıyle Sicilya'ya yayılmasını sağladı. Akdeniz ticaretine hâkim olan limanları ve zengin hinterlandını ellerinde bulunduran emîrler memleketlerinde geniş imar faaliyetine giriştiler. Bilhassa Kayrevan'daki büyük camiler bu meyanda inşa edildi.

Aglebî hanedanı Fatimîler tarafından ortadan kaldırıldı. Sonuncu emîr Ziyadetullah III savaştan kaçındı ve 909 yılında ülkesini Fatimîler'e terketti. Aglebî emîrleri: İbrahim bin Agleb (800), Abdullah bin İbrahim (812), Ziyadetullah I (817), Ebu İkal bin Agleb (838), Muhammed bin Agleb (841), Ahmed bin Muhammed (856), Ziyadetullah

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

II (863), Muhammed bin Ahmed (864), İbrahim bin Ahmed (875), Muhammed bin İbrahim (902), Ziyadetullah III (902-909). [M]

AGLENİS i. (yun. *aglenos,* kör). Ağaç kırıntıları altında yaşayan kör bir böcek. İlmî adı: *Aglenus brunneus.* (Bu cins, kınkanatlıların *colydiideae* familyasında yer alır.) [L]

AGLİA. Bk. İNCİ BALIĞI.

AGLİA i. Güneşli havalarda ormanlarda süratle uçan, tırtılı kayın, dişbudak, gürgen ve meşe ağaçlarının yaprakları ile beslenen kelebek. İlmî adı: *Aglia tau.* (Bu cins, pulkanatlıların *saturnideae* familyasında yer alır.) [L]

AGLİBOL, Tadmor'da tapınılan ay tanrısı. Omuzları üzerinde bir hilâl ile gösterilir. (L)

AGLİKON veya **AGLÜKON** i. Kim. Bir heterozidin hidrolizinde, bir veya birkaç *oz* ile birlikte teşekkül eden bileşik. (Amigdalozid'in aglikon'u, benzaldehid'in siyanhidrinidir.) [L]

AGLİO (Agostino), italyan ressamı (Cremona 1777-Londra 1857). Mimar Wilkins ile beraber Doğu'yu gezdikten sonra, opera dekorları yaparak Londra'da işe başladı ve bütün eserlerini orada verdi. Fakat özellikle *Olympic theater* dekorasyonu ve Meksika eski eserleri hakkında dokuz ciltlik litografyaları ile tanınır. (L)

AGLOMERA i. (fr. *agglomerat,* yığışım). Petrografi. Yığışım halindeki mineral zerre veya parçalarının bütünü. (Volkan aglomeralarına, bazı volkanların yamacında veya bacasında rastlanır.) [L]

AGLOSSA i. Kurbağaların alttakımı; özellikleri dillerinin olmamasıdır. Bu alttakımda sadece petekli-kurbağagiller (*pipidae*) yer alır.

AGLOSSA i. Kelebek cinslerinden birinin ilmî adı (*Aglossa pinguinalis*). Tırtılı evlerde yağlı maddeler üzerinde yaşar. (*Pyralidae* familyasının pulkanatlılar cinsinden.) [L]

AGLOSSİ i. (fr. *aglossie*). Teratoloji. Dil yokluğu. Ekseriya alt çene yokluğu ile beraberdir. (L)

AGLÜTİNAN sıf. (lat. *agglutinare, glutinum,* tutkal'dan fr. *agglutinant*). Mikrobiyol. Bakterilerin aglütinasyon'una sebep olan maddelere denir. (Bk. ANTİKOR). ‖ *Aglütinan serum,* bazı mikropları aglütine etme yeteneği olan serum. Bu yetenek ya tabiîdir, veya sonradan kazanılmıştır: *Tifolu hastaların kan serumu tifo basilleri için aglütinandır.* (L)

AGLÜTİNASYON i. (fr. *agglutination*). Obstetrik. *Rahim boynunun aglütinasyon*'u, rahim boynunun silinmesinden sonra ağız kenarlarının birleşmesi.

— Bakteriyol. Bir üretim ortamı içinde, aglütinin denen maddeler ile mikropların oynamaz hale gelmesi, birleşmesi ve hattâ çökmesi.

— ANSİKL. Bakteriyol. Bakteriler yüzeylerinde somatik denen antijen, veya O antijeni ve bazen kılları üzerinde kamçı antijeni veya H antijeni bulundururlar; her iki madde uygun antikor ile birleştiğinde aglütinasyon olayı meydana gelir. O aglütinasyonu yavaş, H aglütinasyonu çabuktur. Aglütinasyon belirli, özel bir olaydır; belirli bir antikor bir antijene, yani belirli bir mikroba karşılıktır. Bazı bulaşıcı hastalıkların teşhis ve tedavisinde önemli sayılması bundan ileri gelir. Bununla beraber, bütün bir bakteri familyası, ortak bir somatik antijene (salmonella) sahip olabilir. (Bk. ANTİKOR VE SERODİAGNOSTİK.) [L]

AGLÜTİNİN i. (fr. *agglutinine*). Kendisinin karşılığı olan antijenini, meselâ bir bakterinin aglütinasyonunu kışkırtabilen madde.

— ANSİKL. *Aglütinin*'ler, gerek infeksiyon hastalıkları sırasında tabiî olarak, gerek aşılama sonucu sunî yolla meydana gelen antikorlardır. Organizmada tabiî olarak da bulunabilirler. Mikrop'tan gelmeyen, fakat bazı hücrelere, meselâ kanın alyuvarlarına tesir eden ve çeşitli kan grupları arasındaki uyuşmazlığa sebep olan aglütininler de vardır. A, B, O kan grubu taşıyan kişilerin serumunda normal olarak yer alan düzenli aglütininler ile Rh— grubu şahıslarda aslında bulunmadığı halde, Rh + kan enjeksiyonu veya Rh + fetüslü bir gebelikten sonra kazanılan hassasiyet dolayısıyla bu kimselerde meydana gelen düzensiz aglütininler görülür. Bu aglütininlerin bulunması fetüs'de izoimmünizasyon arızalarına yol açar. (L)

AGLÜTİNOJEN i. (fr. *agglutinogène*). Aglütinin denilen uygun antikorların belirmesini kışkırtmağa yarayan antijen madde. (L)

AGMATİN i. Biyo-kim. Arjinin'in karboksil kökünden arınması ile meydana gelen, ringa balığı tohumu (sütü) içinde, bazı kafadanayaklılar ve süngerlerde rastlanan bir amin (deltaguanidil alfa-bütilamin). [L]

AGMİNE sıf. (lat. *agmen, agminis,* yürüyen asker). Patol. Gruplanmış. (Özellikle anormal deri elemanlarının gruplanması hakkında kullanılır.) [L]

AGNÂ sıf. (ar. *ğani,* zengin'den *ağnâ*). *Esk.* Daha zengin, çok zengin, en zengin. (M)

AGNANO gölü İtalya'da Napoli yakınında, Flegreion ovasında, kurumuş bir göl. Eski bir kraterin içinde meydana gelmişti ve suları devamlı olarak kaynardı. 1870'lerde kurumuştur. Hemen yakınında meşhur *Köpek mağarası* bulunur. Kraterin içinde ılıca vardır. (L)

AGNATİ i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *gnathos,* çene). Teratoloji. Alt çenenin doğuştan yokluğu. (L)

AGNATİO i. (lat. k.). Rom. huk. Tabiî ve kan hısımlığının farklı olarak, aynı ev reisliğine (*patria potestas*) tabi olanlar arasındaki aile ilişkisi. (L)

AGNATUS i. ve sıf. (lat. *ad,* yakınında ve *natus,* doğmuş'tan). Aynı erkek soydan gelen ve aynı aileden olan kimselere denir.

— ANSİKL. Roma'da aile, bir aile reisinin babalık egemenliğinde olan *agnatus*'ların tümünden meydana gelirdi. Evlenme veya evlât edinme yolu ile aileye girmek, bu egemenliği kabul etmek, dolayısıyle de *agnatus*'ların haklarından yararlanmaktı; ergin tanınma veya evlât edinilme ile başka bir aileye geçen kimse, bu haklarını kaybederdi. *Agnatus* diye, bir aile babasının *ex justis nuptiis* (resmî evlilikten doğan) çocuklarına, evlât edindiği çocuklara ve koca erki altında bulunan *in manu* kadına derlerdi. Baba egemenliği sürdüğü müddetçe, bu çeşitli kimseler arasındaki *agnatio* bağının pek rolü olmazdı. Fakat, baba egemenliği ortadan kalkınca, bu bağın etkileri hemen belli olur, her *agnatus,* vâris bırakmadan ölen öteki agnatus'ların vasiyetnamesiz (ab intestato) vârisi sayılırdı. Öte yandan, erkek *agnatus*'lar, ergin olmamış erkeklerin ve ergin olsun olmasın her kadın *agnatus*'un kanunî vasi'i sayılırdı. Buna, karşılık, *cognatio,* kanun yolu ile ortaya konan ve sınırlanan özel aile bağından ayrı olarak, tabiî ve gerçek kan akrabalığını ifade ederdi. Yargıçlar (praetor) ve imparatorlar, *agnatus* ve *cognatus* arasındaki bu ayrımı yok etmenin yollarını aradılar; fakat, bu ayrım ancak 543'te, *Justinianus* zamanında kaldırılabildi. (L)

AGNE. Esk. coğ. *Physkos* ile *Knidos* arasında, yeri kesin olarak bilinemeyen bir *Karya* şehri. (M)

AGNEESSENS (Edouard), belçikalı ressam (Brüksel 1842-ay.y. 1885). Rusya'da çalıştı, konusunu tarihten alan tablolar yaptı. Portreleri arasında en meşhuru *Heykeltraş Marchand*'ınkidir (Brüksel müzesi). [L]

AGNEL veya **AİGNEL** i. (lat. *agnellus,* kuzu). Saint Louis'nin çıkardığı ve Charles VII zamanına kadar basılan altın para. (Bu ad, bir yüzünde bulunan paskalya kuzusundan gelir. XIV. yy.dan itibaren agnel'e *altın koyun* adı da verildi.) [L]

AGNELLİ (Giovanni), italyan sanayicisi (Villar Perosa 1866-Torino 1945). 1899'da Fiat* fabrikalarını kurdu, 1920'de şirketin başkanı oldu. [L]

AGNELLO boğazı, Yukarı Alpler'de, Fransa ile İtalya sınırında, yüksek bir geçit; 2 744 m. Bu geçidin eskiden büyük stratejik önemi vardı; ordular çoğunlukla bu geçitten geçerdi. (L)

Agnes, Molière'in *Kadınlar Mektebi* komedisindeki kişi. En cüretli, tehlikeli şeyleri açıkça söyleyen ve farkında olmadan gaddarlık eden saf, bilgisiz genç kız. (L)

AGNÈS DE FRANCE (**Anne** denir), fransız prensesi, Fransa kralı Louis VII ile Adèle de Champagne'ın kızı (1171-1220). Daha 1179'da Doğu imparatoru genç Aleksios II Komnenos (1180-1183) ile nişanlandı ve İstanbul'a gönderildi. Aleksios II'nin katili olan altmışını geçkin imparator Andronikos I Komnenos (1183-1185) ile evlendi. Andronikos I, 1185 ihtilâlinde ölünce, asil bir bizanslı olan Aleksios Branas ile yaşadı ve ondan bir kızı oldu. Angelos'ların idaresine hiç katılmadı. 1204'te, Dördüncü Haçlı seferi baronlarıyle ilişki kurdu ve Latin imparatorluğunda önemli görevler alan Theodoros Branas ile evlendi. Kızı Latin imparatorluğunun büyük baronu Narjot II de Toucy'nin karısı oldu. (L)

AGNES DE POİTİERS veya **AGNES D'-AQUİTAİNE,** germen imparatoru Heinrich III'ün karısı (1043). İmparatorun ölümünden sonra oğlu Heinrich adına, 1056'dan 1062'ye kadar idareyi ele aldı, 1069'da İtalya'ya çekildi ve 1077'de Roma'da öldü. (L)

AGNESİ (Maria Gaetana), italyan kadın bilgini (Milano 1718-ay.y. 1799). Bilimleri şaşılacak derecede kolay öğrenmesiyle ün yaptı, babasının bir hastalığı sırasında, Bolonya'daki matematik kürsüsünde onun yerini aldı (1750). İlmî eserler yazdı. (L)

AGNİ, Hindistan'da, ateşin her çeşidine, fakat özellikle Veda kurbanındaki ateşe verilen isim. Agni'nin, Ateş tanrısı anlamına gelmesi bundandır; gökte şimşek ve güneş, yerde ocak tanrısıdır. Kurban, ateş içinde bir adak olduğundan, Agni tanrılar katında insanların şefaatçısıdır; her şeyi görür, ama merhametlidir. Bununla beraber korkunç bir görünüşü vardır; ölülerin «*etini yiyip yutan*» odur. Genellikle bir koç üzerinde gösterilir, alevlerle hâleli iki başı ve çeşitli sıfatlarını tutan dört eli vardır: meşale, ateşi alevlendirmek için kullandığı yelpaze, balta ve kurban kaşığı. (L)

AGNİ i. Leng. Tokhar* lehçesi. (L)

AGNİ'LER, Fildişi Sahili'nin zenci kavmi, 500 000 kişilik on beş kabileden meydana gelen bu kavim üç gruba ayrılır; özellikle Gana'da yerleşmiş olan, ama Aboisso bölgesine de taşan «appoloniyen» grubu; Bonduku'nun güneyindeki «abron» grubu; İndiene'yi, Baule ülkesini ve Dimbokro bölgesini içine alan asıl agni grubu. Agni'ler akantı dili ile akraba olan bir dil kullanırlar. Mükemmel çiftçidirler, taro, kakao ve ağaç yetiştirirler. Sağlam bir zevke dayanan plastik sanatlarıyle (altın eşya, tunç heykelcikler) ormanın diğer kavimlerinden ayrılırlar. (L)

AGNOET'LER veya **AGNOİT'LER** (*a,* bulzl. eki, ve yun. *gnosis,* bilgi). Hz. İsa'daki insanî zekânın, Tanrının bilgisini kavrayamadığını ileri süren IV. yy. ın son sapkınları. (L)

AGNOLO Dİ VENTURA, Siena'lı heykeltraş ve mimar (1325'ten 1348'e kadar belgelerde adı geçer). Agostino di Giovanni ile Arezzo'da *Guido Tarlati* anıtını yonttu (1330), onunla beraber Siena katedralinde çalıştı. Siena'daki *Porta Romana* ile *Porta Tufi*'nin ve *Massa Marittima* hisarının onun eserleri olduğu söylenir. (L)

AGNON (Joseph Samuel), israilli yazar, 1888'de Galiçya'da doğdu. 1909'da İsrail'e gitti. Eserlerinin çoğu Polonya yahudiliği ve Filistin'de yahudi yerleşmesinin başlayışı ile ilgilidir. *Le Trousseau de la Fiancée* (Nişanlı Kızın Çeyizi), Galiçya'daki Hassidim'lerin hayatını; *Tmol Chilchom* (Dün, Önceki Gün). Filistin öncülerini anlatır. *Vajihi Heakov Lemishor* (Tepe Ova Oluyor) [1938] gibi romanlarından birçoğu çeşitli dillere çevrilmiştir. Masum hikâyelerin içine bütün bir hayat tecrübesini ve şairane bir varoluş hayalini yerleştirmedeki tecrübesi onu çağdaş ibranî edebiyatının en büyük yazarlarından biri yapmıştır.

Agnon 1963'te New York üniversitesi büyük mükâfatından sonra, 1966'da, Nelly Sachs* ile birlikte edebiyat Nobel'ini kazandı. (→ Bibliyo.) [L]

AGNONE, İtalya'nın Molise bölgesinde Campolasse eyaletinde kasaba; 9 300 nüf. Roma devri harabeleri. En tanınmışı *Brouzo d'Agnoni* olan eski kitabeler. Ticaret merkezi; şekerlemecilik, dövme demircilik. (L)

AGNOSTİK sıf. (fr. *agnostique.*) Agnostisizm*ile ilgili olan, agnostisizmi tutan. (L)

AGNOSTİSİZM i. (yun. *agnostos,* bilinmeyen). İnsan zekâsının mutlak'a erişemeyeceğini ve eşyanın öz tabiatı, kaynağı ve kaderi konusunda tam bir bilmezlik içinde bulunduğumuzu ileri süren felsefe öğretisi. (Bu ke-

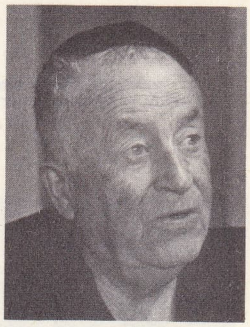

Samuel Joseph **AGNON**

Güzel Philippe'in altın agnel'i

AGNİ, ateş tanrısı Hindistan'da bulunmuş, tahta oyma (Guimet müzesi, Fransa)

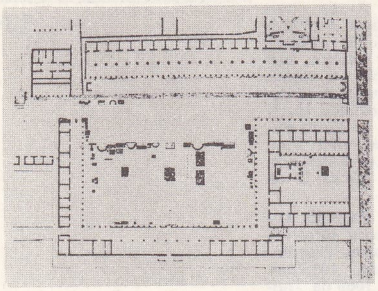

yukarıda: Priene **agora**'sı planı, sağda ve aşağıda: agora kalıntıları (İzmir)

İzmir **agora**'sında Poseidon kabartması (M.S. II. yy.)

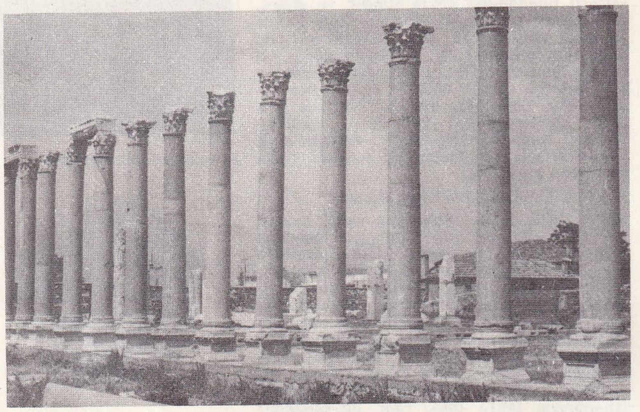

lime 1869'da T. H. Huxley tarafından icat edildi; ona bu kelimeyi, aziz Paulus'un Atina'daki bir sunakta gördüğü *Agnosto Theo* [Bilinmeyen bir Tanrı'ya] yazısı ilham etmiş olsa gerek.)

— ANSİKL. *Agnostisizm,* varlığın, «nesnenin kendisi»nin, insan zekâsı tarafından kavranılamayacağına inanan felsefe kuramlarının tümünü kapsar. İnsan anlayışının bu yetersizliği, gerek «nesnenin kendisi» dediğimiz şeyin bizdeki görüntüsü dışında bir varlığı olmamasından (Berkeley'in mutlak idealizmi, Hume'un kritisizmi, Avenarius ile Machl'ın ampiriokritisizmi), gerek insan anlayışı olguların ötesine ulaşamayacağı için, bir nesnenin var olmakla beraber, bizce bilinememesinden ileri gelir. (Kant'ın deneyüstü idealizmi, Spencer ve Comte'un pozitivizmi.) Kısacası, agnostisizm, ister metafizik, ister din, ister bilim yoluyle olsun, varlığa ulaşma imkânını inkâr eder. İnsan bilgisinin bütün çabalarında başarısızlığa mahkûm olduğunu söyler.

Bazı yönlerden ilkçağ şüpheciliğine yaklaşan bu düşünce akımı temelden çelişkilidir. Gerçekten de, mutlağı anlama imkânını inkâr ettikten, başlangıçta metafiziğe ve sezgiyle elde edilen bilgiye hücum ettikten sonra, bilime de hücum ederek onun objektif ve gerçekçi yanını yok sayar. Ama, böylece, meselâ bir eylem ve ahlâk kurmak istediği zaman (Kant ve Comte'da olduğu gibi), mistik ve akıl dışı postülalara dayanmak, yani metafizik yapmak ve hiç bir temele dayanmaden varlık üzerinde çeşitli fikirler ileri sürmek gibi aykırı bir duruma düşer. (Kant'da pratik akıl postulaları, Comte'da pozitivist din, Berkeley'in son eserlerindeki spiritüalist gerçekçilik.) Bu çelişme, agnostisizmin açık ve yararlı sonuçlara varmasını engeller. (L)

Kazazyan **AGOP PAŞA** (Şehbal mecmuası)

AGNOSTUS i. (yun. *agnostes,* bilinmeyen). Yalnız iki karın bölüt'ü olan ve vücudunun önü ile ardı arasındaki büyük benzerlikle ilgi çeken, çok küçük (8 mm.) kör bir trilobit. (Bu fosil cinsi kambriyen ve siluryen tabakalarında bulunur.) [L]

AGNOZİ i. (yun. *agnosia,* bilmezlik). Nöroloji ve Psikol. İlgili uzuvda herhangi bir bozukluk olmadan sinir sisteminin belirli bir yerindeki lezyondan ileri gelen algı kaybı veya yokluğu: *Parmak agnozisi.*

— ANSİKL. Nöroloji. Her cins duyu için ayrı bir agnozi vardır: görme, işitme, koku, tat, parmak veya değme. Yalnız başına kullanılan agnozi kelimesi özellikle parmak agnozisini kasteder. Bunun özel bir şekli *astereognozi*'dir (cisimlerin şekil ve hacımlarını el yordamıyle tanıyamama). Bu agnozilerin her biri bağlı bulundukları sinir yollarının veya merkezlerinin bozukluğundan meydana gelir; görme agnozisi (veya tanıma körlüğü) *lobus occipitalis, tuberculi quadrogemini* v.b. lezyonunda; işitme agnozisi (veya tanıma sağırlığı) *lobus temporalis* lezyonlarında, parmak agnozisi ve özellikle astereognozi «skleroz an plak» ta görülür. Organik hiç bir lezyon'a bağlanmayan agnozilere *psişik* adı verilir: hasta evvelce bildiği bir şeyi tanıyamaz ve teşhis edemez. (L)

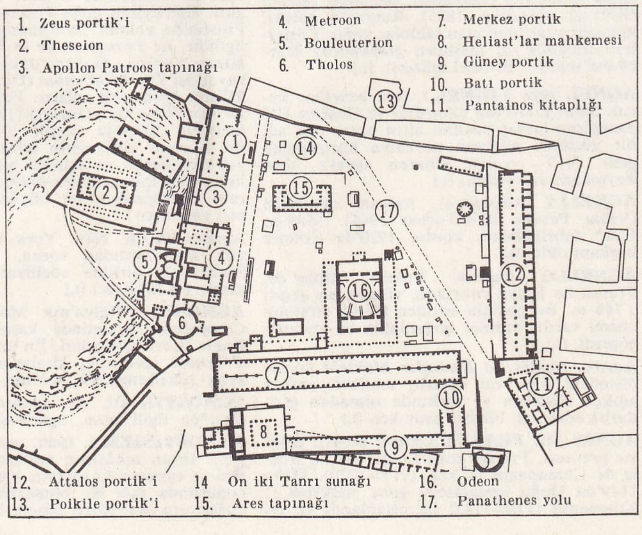

Atina **agora**'sı amerikan okulunun araştırmalarına göre çizilen plan

AGNUS-CASTUS i. (lat. *agnus,* kuzu, ve *castus,* bakir). Akdeniz havzasında yetişen bir bitki (Verbenaceae, mineçiçeğigiller).

— ANSİKL. İlmî adı *vitex agnus-castus*'tur. Beyaz, mavi veya menekşe renginde çiçek açan, 1-2 m. boyunda bir ağaççıktır. Meyvaları küçük drupalardır. Bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilir. Eskiden, yaprakları anafrodiziyak sayılırdı. (L)

AGOJİK sıf. (yun. *agoge*'den, müzik hareketi). Eski çağda, melodinin yükselmesine denilirdi. ‖ Belirli bir temponun geçici olarak hızlanması veya ağırlaşmasını belirtmek üzere H. Riemann tarafından ileri sürülen terim. (Bu tempo değişikliği, genellikle ses şiddetinin değişikliğine bağlıdır.) [L]

Agon. G. santl. Balenchine'in on iki dansörlük balesi. Müziğini Stravinski I hazırlamıştır. 1 Aralık 1957'de New York'da, City Centerde, New York City Ballet tarafından oynandı. K. Mac Millan'ın yaptığı çevirisini 20 ağustos 1958'de Londra'da, Covent Garden'de Kraliyet balesi oynadı. Başlıca oyuncuları: Anya LInden ve David Blair'dir. (L)

AGONARKHES i. (yun. *agon,* oyun ve *arkhos,* başkan). Esk. yun. Hellenik oyunların başkanı. (L)

AGONES. Esk. yun. Yarışma şeklinde cereyan eden umumî oyunları gösteren yunanca kelime. Belki de, daha Homeros devrinde belâgat yarışmaları yapılıyordu. Klasik devirde, sitelerin ulusal bayramlarında yer alarak gençlerin öğrenimini değerlendiren bu müzik ve jimnastik yarışmalarına Eflatun büyük bir değer vermiştir. Hellenistik devirde bu umumî yarışmalar geleneği yeni türlerle genişledi. Priene'de filoloji, Efes'te hekimlikle ilgili yarışmalar yapılırdı. Fakat bunlar hiçbir zaman müzik ve atletizm gibi eski yarışma konularını ortadan kaldırmamıştır. (L)

AGONİ i. (yun. *agonia,* mücadele'den fr. *agonie*). Can çekişme, ardından hemen ölüm gelecek anlar. Bk. CAN *çekişme.* (L)

AGONİK sıf. (*a* bulzl. eki, ve yun. *gonia,* açı). Yeryüzüne çizilmiş oldukları varsayılan, coğrafî ve magnetik meridiyenlerin birbiriyle birleştiği noktalardan geçen iki hayalî çizgi. (Bu çizgiler boyunca bir mıknatıs iğnesinin sapma açısı sıfır olduğu için, bu çizgilere *agonik* adı verilmiştir.) [L]

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN), Von Gerhan Abb II (LAROUSSE)

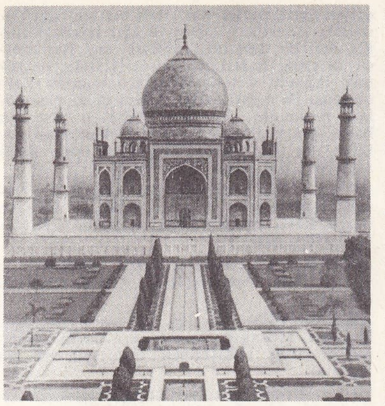

AGRA'da Tac Mahal

AGONUM i. (*a* bulzl. eki ve yun. *gonia*, açı). Antomoloji. Su kenarında veya taşlar altında yaşayan ağılı böcek. (*Agonum marginatum* nehirler boyunca yaygındır. Tür yönünden zengin olan bu cins kınkanatlılardan ağılıböcekler *carabideae* familyasında yer alır.) [L]

AGOOĞLU. Folk. Bk. KÜÇÜKMOLLA.

Ago Paşa'nın Hatıratı, (2. baskı 1939) Refik Halit Karay'ın hikâye, hiciv ve denemelerini derleyen kitabı. Çoğu 1920-1922 yılları arasında yazıldı. Kitapta Ago Paşa, Senegalli bir papağandır.

İstibdat devrinden Millî mücadeleye kadar hep kendisine öğretilen sözleri tekrarladığı için önceleri sevilmiş, okşanmış, sonra da o sözler tehlikeli bulunduğundan azarlanmış, susturulmuş, yeniden «*eyyama uygun*» bazı sözleri ezberlemek zorunda bırakılmıştır. Ago Paşa, şahsiyeti olmayan insanların ve basının temsilcisidir. Kitaptaki hikâye ve denemeler alaylı bir üslûpla yazılmıştır. (M)

AGOP Güllü, türk tiyatrosunun kurucularından ve tiyatro sanatçısı (İstanbul 1840-ay.y. 1891). Soyadı Vartovyan, Ermenice güllü demek. Onun için tiyatroda bu adı aldı. Balıkhanede memurdu. İstanbullu Ermenilerin özel salonlarda veya evlerde oynadıkları tiyatro eserleri ile yakından ilgileniyordu. Bazı batı piyesleri Ermeniceye çevrilmiş, bu salonlarda oynanıyordu. Gördüğü ilgi üzerine, bu özel tiyatro grubu önce *Naum*'un tiyatrosunda temsiller verdi, sonra *Café Oriental*'i kiralayarak Şark* tiyatrosu'nu kurdu. Agop Vartovyan bu grubun devamlı seyircilerindendi. Sonunda işini bırakarak buranın müdürü, ardından da aktörü oldu (1861). İtalyan rejisörü Asti'den ders aldı. Turnelere çıktı. Fakat sadece ermenice oyunlarla yetinemedi. Tiyatro sanatından Türk halkının da yararlanmasını istediği için Gedikpaşa'da özel bir tiyatro kurarak (1866) devrin bütün ünlü sanatçılarını burada topladı. Burada dram ve komedi oynamak üzere Sadrazam Âli Paşadan izin aldı; tiyatrosuna, Tiyatro*yu Osmanî adını verdi. Fakat halk tarafından daima *Gedikpaşa tiyatrosu* diye anıldı. Genellikle tercüme eserler oynayan bu kuruluşa Namık Kemal, Ahmed Midhat, Âli Bey, Recaizade Ekrem, Ebuzziya Tevfik gibi Tanzimat yazarları telif eserleriyle destek oldular. İyi bir aktör olmaktan çok, iyi bir rejisör ve idareci olan Güllü Agop, Abdülhamid II tarafından Saray tiyatrosunda vazifeye davet edildi. Bu iltifat üzerine, evvelce kabul etmiş olduğu İslâmlığı açıklayarak Yakup Efendi adını aldı. (M)

AGOP PAŞA Kazazyan, osmanlı Maliye nazırlarından (İstanbul 1832-ay.y. 1891). Fakir bir ermeni ailedendi. Ciddî bir tahsil görmedi. Galata Ermeni kilisesi tahsildarıydı. Sonra Şehremanetine geçti. Oradan Galata Voyvoda kaymakamlığına, Osmanlı Bankası Türkçe Muhabere Kalemi müdürlüğüne, Hazine-i Hassa müdürlüğüne yükseldi. 1885'te Maliye nazırı oldu. Ödemelerde çek kullanma usulü onun zamanında başladı. Maliyede ıslahat yaptı. Bir araziyi sahibi olmadığı halde Hünkâr çiftliği haline sokması tenkitlere sebep oldu. Abdülhamid II, dürüst ve mesleğine çok bağlı olan Agop Paşayı ilk defa Maliye nazırı yaptı. Kendisine bir at hediye etmişti, Agop Paşa, kendisi üzerindeyken ürken bu attan düşerek öldü. Padişahın nazırın annesine başsağlığı için bir adamını yollamıştı. Agop Paşanın annesi, «*bir oğlum Agop ise diğeri Padişahtır, kederimi bunu düşünerek unutuyorum*» diye haber yolladı. Papa Pius IX kendisine Saint-Grégoire nişanını verdi (1887). [M]

AGORA i. (yun. k., *vatandaşlar meclisinin toplandığı yer* anlamında). Yunan klasik devrinde, bir yunan sitesinin idarî, dinî ve ticarî merkezi olan meydan.

— ANSİKL. *Agora,* Yunan âleminin büyük sitelerinde toplum hayatının merkezidir. Ticaret ve endüstri geliştikçe, bu işle uğraşan zümreler, çalışma sahası olarak liman ve agora yakınını seçmeye başladılar. Artık, evvelce toplanma yeri olan *stoa* ve *portik*'ler, mübadele, depo veya satış binaları olarak kullanılıyordu. Toplum hayatında meydana gelen bu değişim, mimarî alanda da tesirini gösterdi ve mimar Hippodamos'a izafe edilen ızgara planlı şehirler yapılmağa başlanarak, bunun sonucunda «*İonya tipi agoralar*» ortaya çıktı. Bunlar dikdörtgen biçimi yapılır, üç tarafı stoalarla çevrili ve bir kenarı ana caddeye açıktır. Bu caddenin de gerisinde dördüncü bir stoa yer alır. Aynı zamanda şehrin bütün yolları agoraya çıkmaktadır. Bu tip büyük agoralara önce Batı Anadolu'da *Miletos, Priene, Magnesia, Bergama, Assos* ve daha birçok eski yunan sitelerinde rastlanır. M.Ö. II. yy.a ait, üç tarafı portiklerle çevrilen agoraların depo ve dükkânları da vardır. Dükkânların, bir sıra sütun dizisi ile çevrili ve üstü kapalı olan ön tarafında gezinilecek yollar ve halkın oturacağı sıralar bulunur. Orta alanda ise satıcıların portatif tezgâhları yer alır. Limana gelen eşya, agoralara hayvan sırtında taşınır ve teşhir edilerek satılırdı. Agoralar için «*İonya tipi*» tabiri ilk defa, antik seyyah ve yazarlardan *Pausanias* tarafından kullanılmıştır. Bu tip agoralar, şehir içinde geometrik merkez durumdadır. M.S. II. yy.da agoranın dördüncü tarafı da, ayrıca bir stoa ile kapatılarak, dört tarafı sütunlu portiklerle çevrili bir alan meydana getirilmiştir. Bu tip agoraların şehir hayatında başlıca dört fonksiyonu vardı. *Ticarî fonksiyon*'u, sitenin ekonomik merkezi olmasıydı. Agoranın site içindeki ticarî rolü ile, siyasî ve dinî fonksiyonları arasındaki münasebetler her sitede aynı kaideler çerçevesinde tanzim edilmiyordu. Bazı yerlerde ticarî faaliyet çok gelişti ve siyasî organların daha ciddî yerlere taşınması ihtiyacı duyuldu. Hattâ, M.Ö. IV. yy.ın filozofları, ticaretin agoraya girmesine karşı, şiddetli tepki gösterdiler. Agora'nın *siyasî fonksiyon*'u dinî ve adlî fonksiyonuna paralel olarak gelişmekteydi. Sitenin siyasî hayatının merkezini agora teşkil ediyordu. *Dinî fonksiyon*'u itibarıyle agora en çok saygı gösterilen âyin yerlerinden biriydi. Tanrı ve tanrıçaların, efsanevî ve millî kahramanların veya meşhur kimselerin heykelleri ve büstleri agorayı süslemekteydi. Burada, agorayı koruyan tanrıların tapınakları ve sunakları vardı. Temenoslar, kurban yerleri ve sitenin korucusu veya savaşta ölen kahramanların mezarları agoranın dinî fonksiyonunu belirten diğer unsurlardı. Sunak ve mabet sahalarında olduğu gibi, buraya girebilmek için insanın temiz ve lekesiz olması lâzımdı. Drakon kanunlarına göre, katillerin agoralara girmesi yasaktı. İlk zamanlar, dinî bir mahiyet taşıyan ve Dionysos şerefine tertiplenen tiyatro şenlikleri de burada yapılırdı. Meydanın etrafına tahtadan kademeler yapılır ve halk buradan oyunları seyrederdi. (Girit'te Lato şehri agorası.) Sitenin gelişmesi ile, tiyatrolar da ayrı bir mimarî olarak gelişti ve dinî toplantılar agoradan çıkarıldı. Agora'nın *adlî fonksiyon*'u davaların burada açık olarak görülmesinde belirirdi. Halk, davalarda bir rol oynamasa bile, celseleri takip edebiliyordu. Agora, site halkının ve demokrasisinin bir sembolü idi. Burada alınan bir karar daha geniş ve sürekli bir onaydan geçmiş oluyordu. Ataların, şeflerin ve devlet adamlarının mezarları yanında ve herkesce benimsenen inanışların manevî ışığı altında verilen hükümler daha tesirli sayılırdı.

İyi bilinen ve örnek sayılabilecek agoralardan biri, Amerikan okulu için yapılan kazılar sırasında, 1935'te ortaya çıkarılan Atina agorasıdır. Bu okulun hazırladığı plandan anlaşıldığına göre, Akropolis, Areopaj, Pnyx sırtları ile, üzerinde Theseion'un bulunduğu tepeciğin sınırladığı geniş bölgede bir binalar topluluğu yükseliyordu: idare binaları ve arşivleriyle meclis salonu veya Boulenterion; daire şeklinde prytanis'ler daimî komisyonunun toplantı yeri olan ve daire biçimindeki Tholos, bir Ares mabedi, Apollon Patroos'a ait bir tapınak ve Metroon, çeşitli sunaklar (en önemlisi On iki Tanrılar sunağıdır), klasik ve hellenistik devir portikleri, bir Roma odeon'u, bir gymnasion, heliast'ların mahkemesi, stratejlerin binası, sitenin para atölyesi, resmî vesikaların asıldığı yer, Pantainos kitaplığı. Agorayı doğudan sınırlayan ve M.Ö. II. yy. daki haliyle yeniden kurulan *Attalos portiği*'nde çeşitli buluntular sergilenmektedir. Daha doğudaki bir Roma agorası oldukça iyi muhafaza edilmiştir. (ML)

AGORAFOBİ i. (yun. *agora,* meydan, ve *phobos,* korku). Psikiyatr. Meydan, yaya kaldırımı, yol, pazar gibi umumî yerlerde, daha geniş anlamıyle herhangi bir geniş yerde bulunma korkusu. (L)

AGORAKRİTOS Paroslu, M.Ö. V. yy. sonu yunan heykeltraşı, Phidias'ın öğrencisi. En tanınmış eseri, Rhamnus'daki, mermerden yapılmış muazzam *Nemesis* heykelidir (420'ye doğr.). Kaidesindeki friz, Leda tarafından Nemesis'e götürülen Helena'yı gösterir. Beotia'da Koroneia tapınağı için tunçtan bir *Athena* ve bir *Zeus-Hades* yapmıştır. Üslûbu, Phidias'ınkine, ayırt edilemeyecek kadar benzer. (L)

AGORANOMOS i. (yun. k.). Bazı bakımlardan Romalıların aedilis'ine benzeyen ve hemen hemen bütün yunan sitelerinde bulunan yunan idarecisi.

— ANSİKL. Argos, Atina, Delos, Aigine, Megara, Paros, Miletos v.b. de *agoranomos*'ların bulunduğunu yazıtlardan öğreniyoruz. Mısır papirüsleri bunların Batlamyoslar Mısırı'nda da bulunduklarını kaydediyor. Atina'da her yıl kura ile seçilen on agoranomos vardı. (Her halde kabile başına bir tane düşüyordu.) Beşi, görevlerini şehirde yapar, öteki beşi Pire'de bulunurdu. Agora'ya nezaret etmek, edep, terbiye ve düzeni gözetmek, küçük ticaret işlerinde hileleri önlemekle görevlendirilmişlerdi. Hububat dışında bütün malları teftiş eder, vatandaşlara bedava, yabancılara ise belli bir ücret karşılığında, erzaklarını perakende olarak umumî meydanda satma iznini verirlerdi. (L)

AGORDAT, Eritre'de, Musava demiryolunun son durağı ve Sudan'da Kassala'ya giden yolun vardığı noktada şehir. Ticaret merkezi (hayvan, kahve). [L]

AGORESOS. Esk. coğ. Anadolu'da, yeri kesin olarak bilinmeyen bir Karya şehri. (M)

AGOSTİNO Dİ DUCCİO, italyan heykeltraşı ve mimarı (Floransa 1418-Perusa 1481). Alberti ile birlikte Rimini'deki Malatesta mabedinde çalıştı, bu mabedin oyma dekorasyonunu yaptı (1447-1454). Kaplama dekorasyon uzmanı (Perusa'da, San Bernardino kilisesinin cephesi; Siena'da, San Domenico kilisesi mihrabının arkalığı). Agostino XV. yy.da seramik sanatının gelişmesinde büyük bir rol oynadı .(L)

AGOSTİNO Dİ GİOVANNİ, italyan hey-

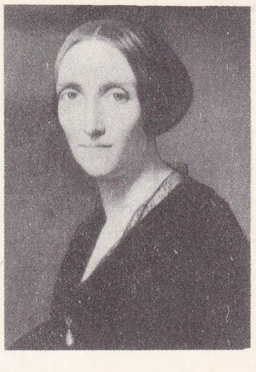

AGOULT kontesi
Henri Lehmann'ın tablosu

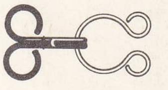

elbise agraf'ı

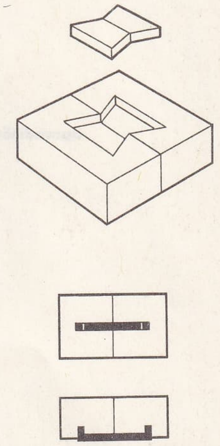

inşaatta agraflama

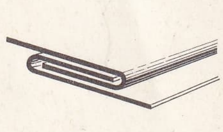

mimarîde agraflama

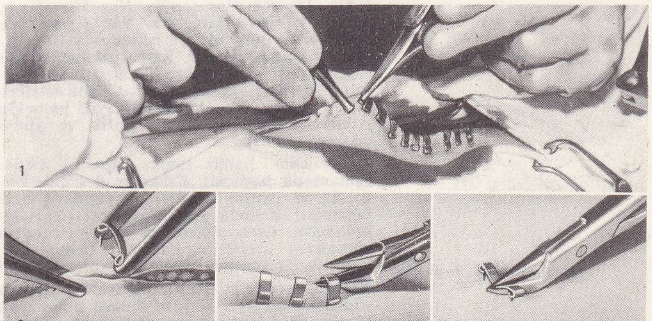

cerrahîde agraf'lar 1,2: yerine koyma ve ayrıntıları 3,4: agrafları yerinden çıkarma pensleri

Foto. Keystone (LAROUSSE)

keltraşı ve mimarı (1316'dan 1438'e kadar belgelerde adı geçer). Pisano'nun öğrencisi. Agnolo di Ventura ile birlikte, Arezzo'da bulunan *Guido Tarlati*'nin meşhur mezarını inşa etti (1330). Siena'da Belediye sarayının (1331) ve Sansedoni sarayının (1340) inşaatında çalıştı, 1338'e kadar katedralin ustabaşılığını yaptı. (L)

Agoult kontesi (resim 133. sayfada)

AGOULT (Marie DE FLAVİGNY, comtesse D'), fransız yazarı (Frankfurt-an-Mein 1805-Paris 1876). Yirmi iki yaşında iken Agoult kontu ile evlendi, salonunu devrin bütün

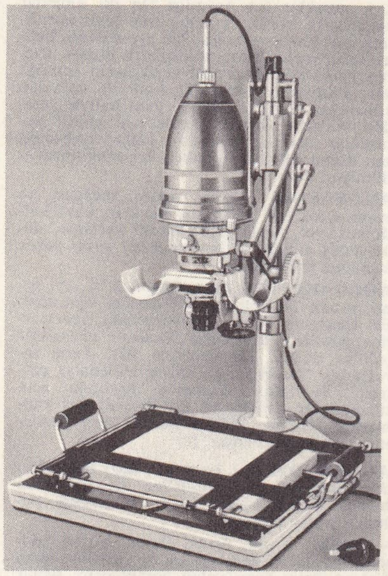

agrandisör

meşhurlarına açtı. Liszt ile olan münasebetinden iki kızı dünyaya geldi, bunlardan biri E. Ollivier ile, diğeri Richard Wagner ile evlendi. DANİEL STERN takma adı ile *Lettres Républicaines*'i (Cumhuriyetçi Mektupları) [1848] ve fikirlerini güçlü bir şekilde belirttiği *Histoire de la Révolution de* 1848'i (1848 İhtilâlinin Tarihi) [1851] yazdı. (L)

AGOUT, Güney Massif Santrallar ve Albigecis yöresinde akarsu; kaynağı Espinouse'un kuzey yamacındadır; uzunluğu 180 km. *Saint-Sulpice-la-Pointe*'ta Tarn çayına dökülür. Taşkınları Tarn'ınki kadar tehlikelidir. Yukarı kısmında. Luzières ve Carla şelâleleri, ıslah edilmiştir. 16 km. lik bir yeraltı kanalı Agout'nun sularından bir kısmını Jaur'a götürür ve bu sular Montahut'deki santralı besler. (L)

AGÖZİ i. (*a*, bulzl. eki, ve yun. *geusis*, tat). Tat duygusunun aşırı derecede azalması. (Doğuştan veya sonradan olur; sonradan olma *agözi*, tat [glossofarenjisin ve dil siniri] veya koku alma sinirlerinin bozukluğundan ileri gelir. [L]

Agra (fotoğrafı 133. sayfada)

AGRA, Hindistan'da, Uttar Pradeş devletinde, Yamuna nehri üzerinde şehir; 517 700 nüf. Yakınındaki *Fatehpur Sikri* ölü şehri ile Agra'da XVII. yy. a ait en güzel Moğol mimarî eserleri bulunmaktadır. Kırmızı kum taşından kaleler. camiler (*İnci camii* 1646-1653), *Divan-ı Has sarayı, Has Mahal* v.b. Moğol hükümdarları (Bk. TAC MAHAL) ile ileri gelenlerin mezarları, bahçeler. Altın, sırma ve gümüşle süslü kumaş dokumacılığı hâlâ devam etmektedir; fakat zıraat alımsatım merkezi olarak, Agra'da daha modern sanayi doğmuştur (kimya sanayii, pamuklu dokuma, halıcılık, kunduracılık ve yünlü örtüler yapımı).

Agra camii, babür sanatı yapısı. Ekber zamanında başlandı, Cihangir devrinde bitti. Ak ve pembe mermerden yapılmış bazı bölümleri dışında yapıda kırmızı kumtaşı kullanıldı. Giriş yüzündeki ve köşelerindeki sütunların üzerlerini kubbeler süsler. Taç kapının iki yanında minareler yükselir. (LM)

agraf (resimler 133. sayfada)

AGRAB (TELL), Mezopotamya'da, Diyala vâdisinde bir yer. Arkaik dinasti devrine ait Sümer âbidelerini meydana çıkaran ve bir amerikan heyetinin başında çalışan H. Frankfort 1936 ve 1937 yıllarında burada kazılar yapmıştır. (L)

AGRAF i. (fr. *agrafe*). Terz. Kopça, kanca. ‖ *Teşm. yol.* Broş, iğne: *Bunu bir agrafla kedinin fiyongasına taktı* (H. R. Gürpınar).

— Cerr. *Michel agrafı*, iki ucu kıvrık ve iğneli ince madenî küçük levha. (Kesiklerin veya yaraların iki dudağını karşılaştırmağa yarar ve yerine özel bir pensle yerleştirilir. Deriyi zedelemeden yerinden çıkarılması da, iki ucu birbirinden ayıran özel bir pens ile olur. ‖ *Agraf pensi*, her ucu ile bu işlemlerden birini yapabilen çok maksatlı bir penstir. ‖ *Dujarier agrafı*, osteosentez için kullanılan küçük madenî süyek. (ML)

AGRAFAJ i. (fr. *agrafage*). Agraflama, agraflar koyma işi.

— Cerr. Kırılmış kemik uçlarını agraflardan yararlanarak birleştirme işi.

— Mekan. *Madenlerin agrafajı*, iki madenî levhanın kenarları üzerinde açılmış kıvrımların birbirlerine geçirilip yassılaştırılarak birleştirilmesi. (Bu usul fazla kalın olmayan saçlar için elverişlidir. *Agrafaj* levhanın bütününe yeterli bir mekanik direnç sağlar fakat su geçirmemesi ancak kenarların kıvrılması ile mümkün olur.)

— Şarapçılık. *Şişelerin agrafajı*, şampanyaların hazırlanışında, köpüğün alınmasından önce, çekme sırasında, U şeklinde bir agraf yardımıyle mantarı şişenin ağzına yerleştirme işi. (L)

AGRAFİ i. (*a* bulzl. eki, ve yun. *graphein*, yazma). Nöroloji. Hareketlerde herhangi bir bozukluk ile ilgili olmayan yazı yazma imkânsızlığı: *Agrafi genellikle bir afazi ile beraber bulunur.* (L)

AGRAİ. Esk. coğ. Atina'nın güneydoğusunda, İlisos'un kıyısında bir yer. *Artemis Agrotera* tapınağı buradaydı. ‖ Bir Pisidya şehri. Şimdiki Atabey köyünün yerindeydi. Yakın zamanlara kadar Agros diye anılırdı. Kâtip Çelebi *Cihannüma*'sında bu yerden bahseder. Grek, Roma ve Hıristiyanlığa ait kalıntıları vardır. (M)

AGRAK. Esk. coğ. *Ani*'nin bir saat güneyinde, kilise ve diğer kalıntıları olan eski bir şehir. (M)

Agramante, Boiardo'nun *Orlando Innamorato* ve Ariosto'nun *Orlando Furioso* adlı eserlerinde canlandırdıkları kişi. Magribî'lerin hükümdarı ve Endülüs araplarının kumandanıdır. Orlando ile düello ederken öldü. (L)

AGRAMATİZM i. (*a* bulzl. eki ve yun. *grammata*, harflerden fr. *agrammatisme*). Kelime ve cümlelerin gramere uygun olarak kurulamaması. ‖ Kelimelerde bazı harflerin atlanması şeklinde beliren telaffuz bozukluğu.

— ANSİKL. *Agramatizm*'e tutulmuş çocuk (veya erişkin), konuşurken kelimeleri bağsız ve gelişi güzel sıralayan bir hastadır. Normal olarak, dil hâkimiyeti, yansımadan kelimeye, kelimeden de sentaks'a, gramer'e uygun düzgün cümleye doğru gelişir. Çocuk iki ile üç yaş arasında, kelimeden cümleye geçer, bu cümle de, yavaş yavaş ilişki, düzen, bağlılık unsurlarıyle zenginleşir. Agramatizm bu gelişmenin durmasıdır. (L)

AGRAMONTE Y LOİNAZ (Ignacio), Küba bağımsızlık mücadelesi kahramanlarından biri (Puerto Principe 1841-Jimaguayu civarında 1873). 1866'da hukuk öğrenimini tamamladıktan sonra, 1868'de Yara'daki Cespedes ayaklanmasına katıldı, 1870'de asi birliklerin başkumandanlığını üzerine aldı, ve Jimaguayu muharebesinde öldü. (L)

AGRANDİSMAN i. (fr. *agrandissemenet*, büyültme). Foto. Bir fototipten, büyütülmüş bir kopyanın elde edilmesi. ‖ Bu kopyanın kendisi: *Güzel bir agrandisman.* (L)

AGRANDİSÖR i. (fr. *agrandisseur*, büyütücü). Büyüterek resim basmak için fotoğrafçılıkta kullanılan âlet. Agrandisör bir çeşit ışık geçirmeyen projeksiyon âletidir. Projeksiyon ekranı yerine duyarkatlı bir yüzey konulmuştur. (L)

AGRANÜLOSİTOZ i. Patol. Polinükleer lökosit veya granülositlerin kaybolması.

— ANSİKL. *Agranülositoz* nadiren ilkel olan (Werner-Schlutz hastalığı), çok zaman ilâçlara bağlı (piramidon, sülfamid, sentezle elde edilen antitiroidler v.b.), tali bir kan sendromudur. Belirtileri, ağrılı ve ağır nekrotik anjin, ileri bir dalgınlık, yüksek ateş, baş ağrısı, titreme, bazen sarılıktır. Kanda ve kemik iliğinde *granülosit*'lerin tamamen kaybolması ile teşhis edilir; kanın diğer elemanları normaldir. Eskiden öldürücü olan bu hastalığın pronostiği, antibiyotikler, kan nakilleri ve *A.C.T.H.**nin damar içine zerki sayesinde çok düzelmiştir. (L)

AGRAP. Meyvc. Türkiye'de yetişen bir fındık çeşidi. *Palaz* da denir. Meyvesi irice ve basık, koyu kırmızı kabuklu, fazla yağlı, az verimlidir. (M)

AGRÂR çoğl. sıf. (ar. *gırre*, mağrur'dan *ağrâr*). *Esk.* Tecrübesizler, boşuna öğünen kimseler. (M)

AGRARİYEN i. ve sıf. (fr. *agrarien*). İkt. Eskiden, toprağın, bu toprakta tarım yapanlar arasında bölüşülmesi taraftarlarına verilen ad.

— Siyasî müessese. XIX. yüzyıl sonunda Almanya'da bir *Agrariyen* partisi kurulmasından sonra, tarımcıların çıkarlarını savunan partilere ve parti üyelerine *agrariyen* denmiştir (Bugün, İsveç ve Finlandiya'da kuvvetli birer agrariyen partisi vardır).

— ANSİKL. 1891 ile 1893 yılları arasında *Caprivi* tarafından imzalanan ticaret antlaşmaları, hububattan alınan gümrük vergilerini azalttığı ve 1892 yılından itibaren dünya fiatları krize buğday fiatının düşmesine yol açtığı için, özellikle Doğu Almanya'daki himaye taraftarı arazi sahiplerinin destekledıği *Alman agrariyen hareketi* kurulmuştur. Bu hareket zıraat birliklerinden (Bauerbunde) meydana geliyordu ve daha mahallî mahiyetteki kooperatif şirketlerinden ve köylü teşekküllerinden (Bauervereine) farklıydı. En önemli zıraat birliği 1893 yılında kurulan ve koruyucu gümrük vergilerinin yeniden konulmasını ve zıraî çalışmanın düzenlenmesini isteyen *Bun der Landwirte* idi. Agrariyen'ler *Kornhäuser* (daha elverişli zamanda satış imkânı sağlayan hububat antrepoları) ve süt, et, alkol, şeker v.b. gibi maddelerin satışı için karteller kurmak suretiyle önemli sonuçlar aldılar. Freiburg'da hububat satışı için milletlerarası bir büro kuruldu, Almanya'ya et ithaline karşı kanunî tedbirler alındı; Agrariyen'ler 1905 ticaret antlaşmaları sırasında bir çok görüşlerini kabul ettirmeyi başardılar. Bu siyasî grup Birinci Dünya savaşı sırasında ortadan kalktı. (L)

AGRAVİADOS i. (isp. k. *haksızlık kurbanları* demektir). İspanya'da, XVIII. yy. da Bourbons hanedanı iktidarı ele geçirdiği zaman, yeni hanedana muhalif partinin aldığı ve bütün siyasî muhalifleri belirtmek için kullanılan ad. ‖ 1827'de, kral Fernando VII'-ye karşı ayaklanan katalonyalı partizanlar. (L)

AGRAZ i. (lat. *acer*, ekşi'den isp. k.). İspanya ve Cezayir'de, tatlı badem, koruk, su ve şekerden yapılan serinletici içki. (L)

AGRÂZ çoğl. i. (ar. *garaż*'dan, *ağrāż*). *Esk.* Maksatlar, niyetler. ‖ Kötü ve gizli niyetler: *Sakın ikbal için eşhasa olma âlet-i agrâz* (Ziya Paşa). ‖ Kinler, husumetler: *Müberrayım reca vü havften indimde âlidir / Vazifem menfaatten hakkım agrâz-ı hükûmeten* (Namık Kemal). [M]

AGREB (El-), Cezayir Sahrasında, Hassi-Messaud'a 100 km. kadar mesafede bir yer. Petrol kaynakları. (L)

AGREDA, İspanya'da Eski-Kastilya bölgesinin Soria eyaletinde kasaba; Moncayo dağı eteğinde; nüf. 3 300. Kastilya ile Aragon arasında, Araplardan kalma surlar ve istihkâmlarla çevrili; eski hudut mevkii. Roman ve gotik üslûbunda kiliseler. *Concepción* manastırında, *Maria de âgreda*'nın mezarı. (L)

AGREGASYON i. (lat. *agregatio*'dan fr. *agrégation*). Birleştirme, toplayıp yığma.

— Eğ. Fransa'da, üniversitede, *agrefe* unvanını almak için adayların katıldığı yarışmalı sınav (Bk. ANSİKL).

— Bayınd. Taş kümeleriyle karıştırıldığı zaman su geçirmez bir yol kaplaması meydana getirmeğe yarayan taş ocağı kumu veya taş döküntüsü esasına dayanan ince malzeme.

— Fiz. Tek çeşitli parçaların bir bütün olacak şekilde bir araya getirilmesi: *Mineral-*

Foto. LAROUSSE

AGRİGENTO, Dioskur'lar tapınağı kalıntısı (Tapınaklar vâdisi)

lerin en mükemmel agregasyon şekli kristalleşmedir. (Agregasyon terimi, katı cisimlerin parçalarını bir araya getirmede kullanılır. Sertlik, direngenlik, gevreklik, esneklik, kırılganlık gibi, cisimlerin mekanik özellikleri, agregasyon kuvvetinin çeşitli belirtileridir.)

— ANSİKL. Eğ. Bugün Fransa'da 12 tane agregasyon vardır: Matematik, fizik, tabiî bilimler, fizyoloji, biyo-kimya (1961'de kabul edildi), felsefe, edebiyat, gramer, çağdaş edebiyat, yaşayan diller (Almanca, İngilizce, İspanyolca, İtalyanca, Rusça, Arapça), tarih, coğrafya, ekonomik ve teknik yönetim disiplinleri (1962'de kurulmuştur). Kadın ve erkek adayların, yarışma sınavına girebilmek için bir öğrenim belgesi ile yüksek öğrenim diplomasına sahip olmaları ve bir lisede stajlarını bitirmeleri gereklidir. Yüksek öğrenimde, hukuk, tıp ve eczacılık doktorası yapmış olanlar, kendi ihtisaslarının agrejelik unvanı için sınava girebilirler. Hukuk ve ekonomi politik (mülkiye) için dört, tıp için dört ve eczacılık agregasyonu için iki bölüm vardır. Hukuk ve eczacılık agrejeleri on yıl, tıp agrejeleri de dokuz yıl için fakülte öğretim görevliliğine atanır. (L)

AGREJE i. (fr. *agrégé*). Eğitim. Fransa'da özel bir sınavdan geçirildikten sonra, lise öğretmeni veya üniversite öğretim üyesi olarak çalışmağa yeterli sayılan kimse. Bk. AGREGASYON. (L)

AGREMAN i. (fr. *agrément*). Tasvip. ‖ Bir üst tarafından bir ast'a verilen muvafakat.

Küçük **AGRİPPİNA**
Capitole müzesi, Roma

Foto. X, Giraudon, Anderson-Giraudon (LAROUSSE)

— Diplom. *Agreman istemek,* Dışişlerinde bir memlekete tayin edilen elçi hakkında, o ülke hükûmetinin onayını istemek [Türkçede hemen de yalnız bu anlamda kullanılır]. (LM)

AGRESSİN i. (fr. *agressine*). Patojen bakteriler tarafından ifraz edilen madde. Fagositoz'a mani olur ve organizmanın tabiî korunmasını azaltır: *Somatik O antigeni bir agressin'*dir. (L)

AGRİANE. Esk. coğ. Akdağmadeni'nin kuzeybatısında bir yer. Büyüknefesköy'den Sıvás'a giden yol üzerinde, Muşalı yakınlarındaydı. (M)

AGRİBE çoğl. i. (ar. *ġurāb,* karga'dan *ağribe*). *Esk.* Kargalar. (M)

AGRİCOLA (Alexander), besteci (1446'ya doğr.-Valladolid 1506'ya doğr.). Aslen alman mı, hollandalı mı olduğu belli değildir. Milano'da Sforza'lara hizmet ettikten sonra, Hollanda'ya yerleşti. 1476'da Cambrai katedralinde, daha sonra Belçika'da (1500), Felipe el Hermoso'nun (Güzel Felipe) hizmetinde «kilise papazı ve ilâhicisi» oldu. Mes'ler, motet'ler, fransızca, flamanca ve italyanca şarkılar besteledi. Josquin des Prés'nin çevresinde toplanan ünlü bestecilerdendi. İnceliği ve motiflerinin zenginliğiyle dikkati çeker. (L)

AGRİCOLA (Christoph Ludwig), alman ressamı (Regensburg 1667-ay.y. 1719). Nicolas Poussin'in etkisi altında kaldı. Sıcak renkler ile meydana getirdiği peyzajları vardır (Dresden, Kassel, Schwerin müzeleri). [L]

AGRİCOLA (Cnaeus Julius), romalı general (Frejus, Forum Julii, M.S. 40-93). 66'da halk temsilcisi, 68'de eyalet valisi, 74'ten 76'ya kadar Vespasianus'un Aquitania temsilcisi, 77'de ruhanî reis ve konsül oldu. 77'de Vespasianus tarafından Britanya'ya gönderildi ve Domitianus zamanında adanın fethini tamamladı (84). Rivayete göre, şöhretini çekemeyen Domitianus tarafından hapse attırılmış ve zehirlenerek öldürülmüştür. Damadı, tarihçi Tacitus *De Vita Julii Agricola* (Agricola'nın Hayatı) adlı bir eser yazmıştır (M.S. 98); Agricola'yı özellikle Britanya fethi üzerinde durarak tarafsız bir dille anlatır. (L)

AGRİCOLA (Georg Andreas), alman hekimi (Regensburg 1672-ay.y. 1738). Büyük gürültüler koparan bir kitabın yazarı: «*Ağaçların, Fidanların, Bitkilerin Çoğalması Konusunda Garip, ama Tabiata ve Akla Dayanan bir Deneme*» (Regensburg, 1716-1717). (L)

AGRİCOLA (Georg BAUER denir), mineraloji bilgini (Saksonya'da Glauchau 1494-Chemnitz 1555). Joachimsthal'de hekimlik yaptığı sırada, özellikle mineraloji ve maden eritme sanayii ile ilgilendi, bu bilim dallarında yaratıcı bir güç gösterdi. *De Remetallica* (Madenî Nesne) [1530] adlı en ünlü eseri, çağının jeoloji, madencilik ve maden sanayiine ait bilgileri kapsar. (L)

AGRİCOLA (Johannes SNEİDER veya SCHNİTTER denir), Luther'ci ilâhiyatçı (Eisleben 1494-Berlin 1566), *antinomici**'lerin yarattığı akımın başı. Bir alman atasözleri derlemesi de yazdı. Ona, çoğu zaman MAGİSTER İSLEBİUS («Eisleben Üstadı») denilmiştir. (L)

AGRİCOLA (Johann Friedrich), alman teoricisi ve bestecisi (Dobitschen 1720-Berlin 1774). J. S. Bach'ın öğrencisi. Friedrich II tarafından saray besteciliğine getirildi (1749), sonra saray kilisesinin idarecisi oldu. Operaları, oratoryoları, kantatları ve çalgı müziği eserleri vardır. (L)

AGRİCOLA (Martin), alman nazariyecisi ve bestecisi (Schwiebus 1486-Magdeburg 1556). Kendi kendini yetiştirmiş bir pedagog'dur. Birçok incelemenin, bu arada *Musica Instrumentalis*'in (Çalgı Müziği) yazarı. Müzik nazariyesi Josquin geleneğine bağlanır. (L)

AGRİCOLA (Mikael), finlandiyalı yazar ve Turku piskoposu (Uusimaa eyaletinde Pernaja XVI. yy. başı-Viborg yakınında 1557). Finlandiya'ya reform hareketini soktu. (L)

AGRİCOLA (Roelof HUYSMANN, **Rudolf** da denir), hollandalı bilgin ve filozof (Baflo, Frise, 1443-Heidelberg 1485). Heidelberg üniversitesinde profesörlük etti. *De Inventione Dialectica* (Diyalektik Buluş Üstüne) adlı eserinde skolastik felsefeyi tenkit eder. (L)

AGRİGENTO, (1927'ye kadar GİRGENTİ), İtalya'da Sicilya adasının güneybatısında eyalet merkezi; 51 400 nüf. Ticaret merkezi. Yeni şehirde, sonradan tamir edilen, XIV. yy. dan kalma katedral. Agrigento'nun ilgi çekici tarafı, *Tapınaklar vâdisi*'nde bulunan eski sitenin muhteşem harabeleridir. Agrigento eyaletinin 488 000 nüfusu vardır. Eyalet, Sicilya'nın güneybatı kıyısı boyunca uzanır. Bağcılık, zeytincilik, meyvacılık ve kükürt üretimi.

— Tar. *Akragas* adını taşıyan eski şehir, yeni Agrigento'nun bulunduğu Akropol ile deniz (Porto Empedocle) arasında yer alan meyilli bir yayla üzerindedir. M.Ö. 583-579 arasında, Gela'dan gelen Rodoslular tarafından Sicanes'ler toprağında kuruldu. Burası bir tarım beldesiydi, Kartaca'ya şarap ve zeytin ihraç ediyordu. M.Ö. VI. yy. da Phalaris'in müstebit hâkimiyeti altına girdi, fakat Kartaca tehlikesi ortadan kalkınca bundan kurtuldu. M.Ö. V. yy. da, özellikle Theron'un idaresi altında, tarihi itibariyle Siracusa'ya bağlıdır. O devirde en parlak günlerini yaşamış ve nüfusu 50 000'e yükselmişti. *Himere* zaferi (M.Ö. 480), beldeyi zenginleştirdi ve esirlerin yardımıyle tapınaklar yapıldı. *Olimpos Zeus'*u adına yapılan tapınak bu sırada yükseldi. *Telamon* adı verilen dev heykellerinin ve kısmen duvara gömülü sütunlarının saçaklara destek vazifesini gördüğü bu yarım kalmış anıt pek büyüktü (117 m. x 54 m.); iç kısmı üç ayrı bölümlü büyük bir kiliseye benziyordu. *Herkül, Hera Lacinia* ve *Concordia* tapınakları oldukça iyi muhafaza edilmiştir ve dorik tapınakların alışılmış ölçülerindedir. *Zeus'un oğulları* tapınağından güzel kalıntılar vardır. Eyalet müzesinde, nefis bir mahallî işçilik eseri olan, mermerden bir kuros* heykeli teşhir edilmektedir (V. yy. ın ilk çeyreği). 406'da Kartacalıların saldırısıyle Sicilya'daki yunan şehirleri ve bu arada Himilkon'un zaptettiği Agriento de harap oldu. Timoleon tarafından tamir edilen şehir M.Ö. IV. yy. da tekrar canlandı. III. yy. da şehir Kartacalılar ile Romalılar arasında paylaşılamadı, 262'de Romalıların eline düştü; fakat, 254'te, Kartacalılar burayı tekrar aldılar. Nihayet, Birinci Kartaca savaşından sonra, Romalıların hâkimiyeti altına girdi. M.S. 829'da Araplar şehire *Gergent* adını takmışlardı. (Girgenti adı buradan gelmiştir.) [L]

AGRİLİUM. Esk. coğ. İznik (*Nikaia*) ile Eskişehir (*Dorylaion*) arasında eski bir yer. Bilecik'in güneybatısında, Beşiktaş'ta görülen kalıntıların *Agrilium*'a ait olduğu sanılıyor. (M)

AGRİLUS i. Küçük boylu, uzun bedenli, metalik renkli, kınkanatlı böcekler cinsi.

— ANSİKL. *Agrilus*'ların larvaları ağaçların kabukları altında veya ağaçsı bitkilerin saplarında yaşar; bazan orman ağaçlarına veya meyva ağaçlarına önemli zararları olur. Başlıca türleri mantar meşesine arız olan iki benekli agrilus (*Agrilus biguttatus*), noktalı agrilus (*Agrilus punctatus*), armut ağacına arız olan dişli agrilus (*Agrilus sinuatus*), yeşil agrilus (*Agrilus viridis*), ağaççileğine arız olan altunî agrilustur (*Agrilus chrysoderes*). *Domuzlangiller*'de yer alan bu cinsin bilinen iki bine yakın türü vardır. (L)

AGRİMONİA i. (lat. *agrimonia,* yun. *argemone, argemon* göz kornesi ülseri'nden; hastalık bu bitki ile tedavi edilirdi). Orman kenarlarında rastlanan bir bitki. (Rosaceae familyası.) *Agrimonia eupatoria* Türkiye'de de yetişir ve *koyunotu* diye anılır. Güneşi seven bir bitkidir. *Agrimonia odorata* ise bir gölge bitkisidir. Meyvaları, taşıdığı çengellerden kolayca yayılır. (L)

AGRİNİYON (GRİNYO da denir.) Yunanistan'da, Etolya-Akarnanya idarî bölümünde ve Agriniyon gölünün kuzeybatısında şehir; nüf. 20 000. Tütün üretimi, işlemecilik. (L)

AGRİOLİMAX i. Kabuksuz bahçe sümüklüböceği. En yaygın cinsi olan *Agriolimax agrestis,* gri veya siyahtır. Ekili topraklarda, bahçelerde çok rastlanır, özellikle ilkbahar ve güz mevsiminde çilekleri, ahududuları v.b. kemirir. Bahçeleri bu zararlı hayvandan tamamen kurtarmak çok zordur. (Bu cins, akciğerli salyangozlar familyasındandır.) [L]

AGRİON i. (yun. *agrios,* vahşî). Antomoloji. Parlak renkli, silindir biçiminde ince gövdeli, ufak boylu kızböceği.

— ANSİKL. *Agrion*'lar, suların kenarında ya-

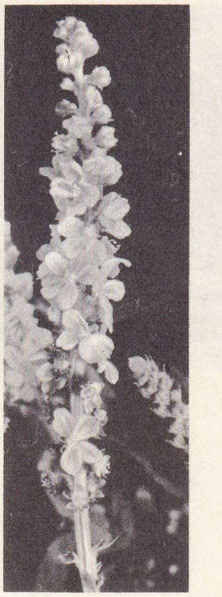

agrimonia

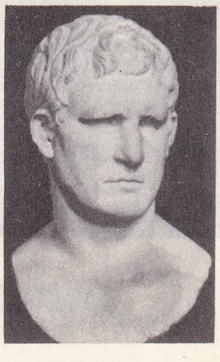

M. V. AGRİPPA
eski heykel
Louvre müzesi, Paris

(yazısı 136. sayfada)

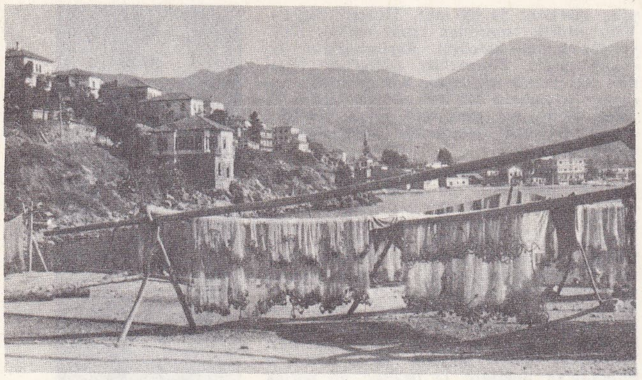

balık ağ'ları

şar ve ağır uçarlar; larvaları et yiyicidir. (Kızböcekleri türünden ve *agrionidae* familyasının örnek hayvanı.) [L]

AGRİONİA (yun. *agrios*, vahşî, yırtıcı). Beotialıların, arabasını kaplanların çektiği *Dionysos* şerefine yaptıkları şenlikler. Kadınlar geceleri toplanır, tanrının ilham perilerinin yanında saklandığını söyler ve onu arıyormuş gibi yaparlardı. Bu ziyafetten sonra birbirlerine bilmeceler sorarlardı. (L)

AGRİONİDAE i. (yun. *agrios*, vahşî). Kanatları birbirine eş iki çifttir ve ince sinirlidir; öteki *odonato*'lardan bu bakıma ayrılır. (Larvaların gövdesinin sonunda üç solungaç kesesi vardır. Belli başlı cinsleri: *calopterix, lestes, platycnemis, agrion*.) [kız böcekleri familyası.] (L)

AGRİOTES i. (yun. *agrios*, vahşî). Koyu esmer bir çiçekböceği. *Tel kurdu* denilen larvası, tahıl, pancar v.b. ekinlere zararlıdır. (Kınkanatlı böceklerin *elateridae* familyasından.) [L]

AGRİOTİPES i. Avrupa'da yaşayan küçük bir firavun sıçanı. Larvası, *trichoptera* larvasında asalak olarak yaşar. (Zarkanatlıların *ichneumonidae* familyasından.) [L]

AGRİPPA. Bk. HERODES.

AGRİPPA, yunanlı septik filozof (M.S. I. yy. sonu-II. yy. başı). Ainesidemos'un şüphe etmekte haklı olduğumuzu göstermek için ileri sürdüğü on sebebin sayısını beşe indirdi. Ondan öncekiler, hakikati bilmediğimizi söylerlerdi; Agrippa, bilemeyeceğimizi ispata çalıştı. (L)

Henri François d' **AGUESSEAU** XVIII. yy. fransız okulu

AGRİPPA (Marcus Vipsanius), romalı general ve siyaset adamı (M.Ö. 63-12). Augustus'un dostu ve senatör. Ailesi belli değildir. Apollonia'dan beri Octavius'dan ayrılmadı (M.Ö. 45-44) ve onun adına Nauloque (M.Ö. 36) ve Actium (M.Ö. 31) zaferlerini kazandı. Octavius «Augustus» olunca, Agrippa'yı kızı Julia ile evlendirdi (21), *imperium* imtiyazını vererek onu kendine bağladı; sonra 18 yılında, Roma hâkimiyetini de beş yıllığına onunla bölüşerek bir çeşit ortak naiplik yaratmış oldu ve 17 yılında, Agrippa'nın Caius ve Lucius adındaki iki oğlunu evlât edindi. 13 yılında, Agrippa'nın iktidarı beş yıl daha uzatıldı, paraların üzerindeki resimlerinde de, deniz ve kara savaşlarında sivrilmiş kahramanların giydiği taç ile görünüyordu. 12 yılında öldü. İmparatorun çok güvendiği müşaviriydi. Lyon'a bağlanan ilk roma yolları onun eseridir. Germenlerin tehdidi altında bulunan Galya'yı 20 yılından 19'a kadar imparator ona emanet etti. Augustus'un bir çeşit şehircilik bakanıydı. Roma'ya bir imparatorluğun başkenti olmağa lâyık heybetli bir manzara verdi. İki tiyatro, dört büyük kapı, kendi adını taşıyan büyük ve muhteşem roma kaplıcalarını, başta Pantheon olmak üzere, birçok tapınak yaptırdı. Augustus ona büyük bir dünya haritası hazırlamak görevini de vermişti. Agrippa bu eseri bitiremedi, fakat ölümünden sonra Augustus bu yarım haritayı Roma'da muazzam Agrippa kapısına astırarak halka teşhir etti. (L)

aguti

AGRİPPA (Menenius), M.Ö. 502'de Roma konsülü. Avamın Kutsal dağa çekilmesi sırasında (M.Ö. 493), *Uzuvlar ve Mide* adlı ibret'i anlatarak uzlaşma teklif etti. (L)

AGRİPPİNA Büyük, Augustus'un torunu, Marcus Vipsanius Agrippa ve Julia'nın kızları, M.Ö. 14'te doğdu. Germanicus ile evlendi, ondan dokuz çocuğu oldu. (Bunlar arasında Caligula ve küçük Agrippina da vardır.) Kocasının küllerini Antakya'dan Roma'ya naklettirdi. Tiberius tarafından 29'da Pandateria adasına sürüldü, M.S. 33'te öldü. (L)

AGRİPPİNA Küçük, Germanicus ile büyük Agrippina'nın kızı (M.S. 16-59). Önce, Domitius Ahenobarbus ile evlendi, ondan Neron'u dünyaya getirdi; sonra, 49 yılında, amcası imparator Claudius ile üçüncü evliliğini yaptı, Britannicus'un ayağını kaydırıp onа kendi oğlunu evlât edindirdi. Locusta'nın yardımıyle Claudius'u zehirledi ve tahta oğlu Neron'u çıkardı. Neron, annesinin vesayetine dayanamıyarak onu öldürttü. Roma'da, Capitolium müzesinde, *Oturan Agrippina* adlı güzel bir antik heykel vardır. (L)

AGRİPPA von NETTESHEİM (Heinrich Cornelius), kabbalah'cı hekim ve simyacı (Kolonya 1486-Grenoble 1535). Önce asker, daha sonra François I'in annesi Louise de Savoie'nın hekimi oldu. Bourbon başkumandanıyle ilişkilerini devam ettirdiği için Fransa'dan kovuldu. Karl V'in tarihçisi oldu. Brüksel'de büyücülükle suçlanarak bir yıl hapsedildi, sefalet içinde öldü. (L)

AGRİYUN (Vadi) veya **AGRİOUN,** Cezayir'de, üç derenin birleşmesinden meydana gelen ve bir sıra derin boğazlar ile Babor'lar Kabilyası'ndan geçtikten sonra Bicaye körfezine dökülen çay. Önemli hidro elektrik santralı (İril-Emda barajı). [L]

AGROEİRA. Esk. coğ. Lidya'da eski bir şehir. Kırkağaç'ın doğusunda, Selçuklu'daki kalıntılar bu şehre aittir. Daha sonra adı Attaleia'ya çevrilmiştir. (M)

AGROJEOLOJİ i. Toprağın, tarım bakımından, fizikî ve kimyevî bünyesini inceleyen bilim. (L)

AGROKOME. Esk. coğ. İzmit civarında eski bir kasaba. (M)

AGROLOJİ i. (fr. *agrologie*). Toprakların ziraat bakımından incelenmesi. (L)

AGROMİZ i. (yun. *agros*, tarla ve *muzein*, mırıldanmak'tan fr. *agromyze*). Larvası çeşitli bitkilerde yaprakların ve sapların iç dokularını kemiren pek küçük bir sinek. (Bu cins kısa antenli sikloraf ikikanatlılar cinsindendir.) [L]

AGRON, M.Ö. III. yy.da bir devlet kuracak olan, İlliryа'lı çapulcuların şefi, daha sonra da kralı. Epir'in birçok şehrini zaptetti, 231'de Peloponez'i harabeye çevirdi, Makedonyalı Demetrios II'yi Aitolia'lılara karşı destekledi ve Acarnania'daki Medion şehrinin muhasarasını kaldırttı; fakat, zaferi kazandığı anda öldü (M.Ö. 230). [L]

AGRONOMETRİ i. (fr. *Agronométrie*). Toprağın verim gücünü ölçmeyi sağlayan ilim. (L)

AGROPYRUM i. Bot. (yun. *agros*, tarla, ve *pur*, ateş). Çok senelik, zararlı bir ot. Türkiye'de çeşitli türleri vardır. (En tanınmışı *ropyrum repens*, ayrıkotu. *Gramineae* familyası.) [L]

AGROS. Esk. coğ. Sandıklı yakınlarında, Koçhisar'ın güneybatısında eski bir yer. (M)

AGROSTEMMA i. Büyük, morumsu kırmızı çiçekli, ayva tüyleri ile kaplı bir bitki. Bir türü olan *karamuk*, ekin tarlalarında sık görülür. (*Caryophyllaceae* familyası). [L]

AGROSTİS (yun. *agrostis*, ayrık). Birçok türü ve birçok melezi bulunan, bir veya çok senelik otsu bitkiler. Sürünücü bir türüne yonca tarlalarında yabanî ot olarak sık tesadüf edilir. (*Gramineae* familyası). [L]

AGROSTOLOJİ i. (yun. *agrostis*, ayrık ve *logos*, ilim'den, fr. *agrostologie*). Buğdaygiller'deki (Gramineae) bitkileri inceleyen ilim kolu. (L)

AGROTİS i. Bot. Bk. TOPRAK KURDU.

AGROVİL i. S.S.C.B.'de mesken ve ziraî işletme grubu. 1949 yılı içinde hazırlanan ve ziraî çalışma metotlarında reformu öngören bir programa göre, birleştirilecek birçok kolhoz'daki halkın bir araya toplanması tasarlanmıştı. (L)

AGSÂN çoğl. i. (ar. *ġuṣn*, ağaç dalı, budak'tan *aġṣān*). *Esk.* Dallar: *Nesim-i sâf ile mühtez olunca agsânı* (Hüseyin Siret). [M]

AĞŞİYE veya **AĞŞİYE** çoğl. i. (ar. *ġışā*, örtü, zar, zarf'tan *aġşiye*). *Esk.* Örtüler, zarlar: *Mümkün olsaydı Raci'yi alacak* [...] *onun hissiyatını örten bütün levs ağşiyesini yavaş yavaş kaldıracak, onların altından saf bir kalb* [...] *çıkaracak* (H. Z. Uşaklıgil). [M]

AGU veya **AĞU** edat. Bebeklerin neşelendikleri zaman çıkardıkları ses.

— DEY. *Agu bebek*, kundak çocuğu.

◆ **Agucuk** i. Süt çocuğu.

— ÇEŞ. DEY. *Agucuk bebek*, sevimli kundak çocuğu. Büyüdüğü halde hâlâ küçüklüğe özenen kimseler içinde kullanılır. ‖ *Agucuklar yapmak*, [Bebekler için] neşeli zamanlarda gülümseyerek sesler çıkarmak. (L)

AGUA, Guatemala'da, başkent'e 25 km. mesafede bir volkan; 1918'de şehri harap etmiştir; yük. 3 752 m. (L)

AGUA i. Amerika'nın tropikal bölgelerine ait dev bir kurbağanın yaygın adı. (baştan anüse kadar 15-20 sm.) [L]

AGUA AMARGA (VAL DEL CHARCO DE), İspanya'da, Aragon'da Alcaniz bölgesinde tarih öncesi devreden kalma mağara. Levantin grubuna ait kaya resimleri (*Yaralı bir yaban domuzunun kovalanışı*). [L]

AGUADİLLA, Porto Rico'nun kuzeybatısında şehir ve liman; 18 300 nüf. Tütün. (L)

AGUADO (Alejandro Maria), ispanya maliyecisi (Sevilla 1784-Gijon 1842). İspanya'nın Napolyon tarafından işgali sırasında mareşal Soult'un yaveri, daha sonra Fernando VII'nin maliyecisi oldu; bu işlerde birçok imtiyazlar elde etti ve Las Marismas del Gudalquivir markisi payesini aldı. Yine de, 1828'de, fransız uyruğuna geçti. Muhteşem bir resim galerisi meydana getirdi, topladığı tabloların bir kısmını Louvre müzesine bağışladı. José San Martin'in dostuydu, Fransa'da sürgünde bulunduğu sırada onu himaye etti. (L)

AGUASCALİENTES, Meksika'da Orta yayla üzerinde şehir, aynı isimdeki eyaletin başkenti nüf. 143 300. İçmeler, kaplıcalar. Hava tebdili merkezi. Maden sanayii. Aguascalientes eyaletinin 263 300 nüfusu vardır. (L)

AGUAS CALİENTES, Peru'da Loreto idarî bölgesinde, And dağlarının doğusunda, Ucayali çayı kenarında bir yer. Petrol yatakları ve rafinerisi (L)

Agudeza y arte de ingenio, ispanyol cizviti Baltasar Gracián'ın retorik incelemesi (1648). Bu eser 1642'de yayımlanmış olan *L'Arte de İngenio*'nun yeniden gözden geçirilmişidir. Yazar, düşüncenin bütün inceliklerini ve anlatım yollarını açıklar. Quevedo ve Calderon zamanında kullanılan yapmacık sözler üzerine bir inceleme olan bu kitap, üslûpta aşırı titizlik ve anlaşılabilme hakkında önemli bir kaynaktır. (L)

AGUESSEAU (Henri François D'), Fransa şansölyesi (Limoges 1668-Paris 1751). Languedoc vekilharcı d'Aguesseau'nun oğlu, ve Anne Lefèvre d'Ormesson'un kocası. 1690'da Paris krallık mahkemesinde savcı, 1700'de başsavcı oldu. 1717'den 1850'ye kadar şansölyelik yaptı, fakat birkaç kere (1710-1720 ve 1722-1737) yetkileri elinden alındı ve sürgün edildi. Jansenist terbiye almış bir gallikan olarak, Papalığın, Fransa'da çıkan meseleleri öncelikle yargılama yetkisini inkâr etti, ancak ülkedeki bütün kiliseler kabul ettikten sonra Papalığın buyruklarına uymanın mecburî olacağını savundu (*Vineam Domini* Papalık emirnamesi meselesi). Bundan başka, Papa'nın P. Quesnel'i mahkûm eden emirnamesini de reddetti ve yine Papa'nın *Unigenitus* emirnamesi meselesinde krallık mahkemesini Louis XIV'e karşı savundu; bununla beraber, 1720'de bu emrin kayda geçirilmesini emretti. Hukuk alanında reform yaptı ve üç meşhur emirname kaleme aldı; bağışlar üzerine (1731), vasiyetnameler üzerine (1735), vekâletnameler üzerine (1747); bunların birçok maddesi Fransız Medenî Kanunu'nda yer aldı. Büyük bir bilgin ve mükemmel bir yazar olan d'Aguesseau, tarih ve felsefe konusunda da eserler bıraktı. (L)

AGUİLAR, İspanya'da, Analucia, Cordova eyaletinde şehir. Cordova'nın güneyinde; 15 200 nüf. Magrıbîlerden kalma bir hisarın harabeleri. (L)

AGUİLAR (Gaspar DE), ispanyol yazarı (Valencia 1561-? 1623). En meşhuru *El Mer-*

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN), Giraudon, Rapho (LAROUSSE)

cader Amante (Âşık Tacir) olan, birkaç komedi yazdı. (L)

Aguilar, Madrid'de, 1923'te, Manuel Aguilar Munoz (doğ. 1888) tarafından kurulan ispanyol kitabevi. Çok geniş neşriyatı vardır; yayınları genel edebiyat kitaplarından sanata, hukuk, ilim ve teknikten, kartoğrafya ve çocuk kitaplarına kadar uzanır. Özellikle ispanyol ve yabancı klasikler serisi, çeşitli atlasları ve dil ansiklopedisi önemli yayınları arasındadır. (L)

AGUİLAR DE CAMPOO, İspanya'da Eski Kastilya, Palencia eyaletinde, Pisuerga suyu kenarında şehir, 2 500 nüf. *Santa Maria la Real* tarikatına mensup rahiplere ait manastırın kalıntıları (XIII. yy.); Roman stilinde güzel dehliz. (L)

AGUİLAS, İspanya'da Murcia eyaletinde şehir. Akdeniz kıyısında; 15 200 nüf. Almenara dağından çıkarılan kurşun madenlerinin gemilere yüklendiği liman. Romalılardan kalma kaplıcalar. (L)

AGUİLERA (Ventura Ruiz), ispanyol şairi (Salamanca 1820-Madrid 1881). Tıp öğrenimi yaptı, sonra siyasî mücadelelere atıldı ve liberalizmi savunan başarılı bir gazeteci oldu. Dramlar *Bernardo de Saldana,* (1848), ve özellikle, millî efsanelere ve geleneklere yer veren lirik şiirler yazdı: *Ecos Nacionales* (Millî Yankılar) [1854]. (L)

AGUİNALDO (Emilio), Filipin'lerde, ispanyol hükûmetine karşı ayaklanma hareketlerinin elebaşılarından biri (Cavite yakınında İmus 1869-Manilla 1964). Manilla üniversitesinde okudu, sonra Hong Kong'da askerlik sanatına merak sardı, 1896 isyanına katıldı. İspanyollar elde ettikleri başarılara rağmen 1897'de Aguinaldo ile uzlaşma yoluna gittiler. İspanya-Amerika savaşı çıkınca, Aguinaldo, Amerika Birleşik devletleri ile bir dostluk antlaşması yaptı, sonra bir ihtilâl hükûmeti kurarak kendisini başkan ilân ettirdi. Amerikalılar adaları isteyince, Aguinaldo bu sefer de onlara karşı mücadeleye başladı. General Otis'e yenildi, sonra kendi subaylarından birinin ihanetine uğradı, 1901'de esir düştü ve A.B.D.'ne sadakat yemini etmek zorunda kaldı. 1935 seçimlerinde Devlet başkanlığına adaylığını koydu, ama kazanamadı. İkinci Dünya savaşı sırasında Japonların kurduğu hükûmette yer aldı. 1945'te Amerikalılar tarafından hapsedildi. 1950'de başkan Quirino kendisini hükûmette görev almağa davet etti. (L)

AGUM, Babil'de Kassit hanedanından iki kralın ismi. — AGUM II *Kakrime* (M.Ö. XV. yy.), bu hanedanın dokuzuncu kralı. Babil'in hâkimiyetini Elam ve Asur'a kadar genişletti ve tanrı Marduk'u Babil'e getirdi. (L)

AGUNG, İndonezya'da Bali adasında volkan. Adanın en yüksek tepesi 3 142 m. (L)

AGUSTİ (İgnacio), ispanyol yazarı (Barcelona eyaletinde Llissa de Vall, 1913). Hikâye ve şiirlerinde önce Katalanya dilini kullandı, sonra, 1939'dan itibaren, Castilla dilini benimsedi. *La Ceniza fue Arbol* (Kül Ağaç Oldu) genel adı altında, Katalonya burjuva halkını anlatan bir dizi roman yazdı: *Mariona Rebull* (1943), *el Viudo Rois* (Dul Rois) [1944], *Desiderio* (1957), *Diecinueve de Julio* (19 Temmuz) [1965]. 1944'ten 1957'ye kadar haftalık *Destino* dergisini yönetti. (L)

AGUSTİ (Miguel), ispanyol yazarı (Banolas, Katalonya 1560-?, 1630). Perpignan'da, Saint-Jean tarikatının başrahibi oldu ve uzun zaman bu şehirde yaşadı. «Zıraatın sırları» üzerine yazdığı en önemli kitabının (Barselona, 1617) sonuna latince, ispanyolca, katalonca, italyanca, portekizce ve fransızca bir sözlük ekledi. (L)

ÂGÛŞ veya **ÂĞÛŞ** i. (fars. *âğûş*). *Esk.* Kucak: *Yar âgûşunda yatsın cism ü canın duymasın* (Yenişehirli Avni). || — *Mec.* Yatak: *Eskiden «gençkız» yoktu. Gençkız on üçüne bastığı andan itibaren elli yaşındaki kırçıl sakallı kocaların âğuşunda derhal doğuran ve emziren bir küçük inek haline girerdi* (Y. K. Karaosmanoğlu). || Sığınılacak yer.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Âgûş be âgûş,* kucak kucağa: *Âğûş be âğûş telezzüzyab-ı hayat olan ...* (Ahmed Rasim). || *Âğuşunu açmak,* sevgiyle karşılamak, kucak açmak: *Ey şehid oğlu şehîd isteme benden makber / Sana âğuşunu açmış duruyor Peygamber* (Mehmed Âkif). || *Derâğuş etmek,* bağrına basmak, kucaklamak. (M)

AGUTİ i. (Brezilya'da konuşulan *guarani* dilinden alınmıştır). Tavşan boyunda, kulakları ve kuyruğu kısa, uzun bacaklı ve arka ayaklarında ancak üç parmak bulunan kemirici, küçük memeli.

— ANSİKL. *Aguti*'ler (dasyprocta), Antiller ve Güney Amerika'da yaşar, yer altında tünel açarlar. Yirmi kadar türü bilinmektedir. Aguti veya altın tavşan'ın eti yenir; 50 sm. uzunluktadır (Guyana, Brezilya, Peru). [L]

AGUTTE (Georgette), fransız ressamı (Paris 1867-Chamonix 1922). Gustave Moreau'nun öğrencisi. «Salon des Indépendants» ve «Salon d'Automne» da canlı, coşkun renklerle yaptığı tablolarını sergiledi ve şimdi Grenoble müzesinde muhafaza edilen önemli kolleksiyonlarını devlete bağışladı. Kocası Marcel Sembat'nın ölümünden sonra intihar etti. (L)

AGÜERO (Bartholomé DE), ispanyol cerrahı (Sevilla 1531-?, 1587). *Tesoro de la Verdadera Cirugia* (Gerçek Cerrahî'nin Hazineleri) [Sevilla, 1648] adlı eserin yazarı. (L)

AGYÂR veya **AĞYÂR** çoğl. i. (ar. *ğayr,* başka, diğer'den *ağyâr*). *Esk.* Başkaları: *Gümüşle altını ağyâra terk ediyorum ve onun için ne vezirlerin, ne şairlerin üstadı olmak istiyorum* (Y. K. Karaosmanoğlu). || Tanıdık olmayanlar: *Ağyâr önünde bu sessiz lisanı konuşmakta ve derinden derine birbirini istemekte* [...] *tatlı bir lezzet vardı* (Y. K. Karaosmanoğlu). || Rakipler: *Ağyâr ile gördü o gülü patladı bülbül* (Ahmed Rasim). || Yabancılar: *İkinci iş, ihracat ve ithalâtımıza tavassut vazifesini gören ticareti, ağyâr elinden kurtarmaktır* (Atatürk). || Düşmanlar: *Vatan ve milletimiz aleyhinde ağyâra istinaden irtikâb eylemiş olduğu ihanetkârâne harekât...* (Atatürk).

— ÇEŞ. DEY. *Yâr ü ağyâr,* dost ve düşman, yakınlar ve yabancılar: *İstanbul'u yâr ü ağyâra bir yunan şehri olarak göstermeğe çalışmış* (Yahya Kemal). *Yokladım cümle yâr ü ağyârı* (A. Hâmid). || *Efradını câmi ağyârını mâni.* Bk. EFRAT.

— Tasav. Allaha nispetle insanlar, Tanrı olmayanlar: *İnleyüp sırrını fâş eyleme ağyâra sakın / Düşme bilmezlik ile varta-i inkâra sakın* (Şeyh Galib). [M]

AGYRRHİOS, atinalı siyaset adamı, M.Ö. IV. yy.ın ilk yarısında yaşadı. Halkın çok tuttuğu bir demokrattı, zira, zıraatten alınan ellide bir vergiyi daha verimli hale getirdi ve bu sayede *misthos eklestiastikos*'u (yani Eklesia'da oturan vatandaşlara günde üç obolos* tazminat verilmesini) ve *theôrikon**u ihdas etti. Fakat, Kralın barışından sonra, ödeyemeyeceği kadar ağır bir para cezasına çarptırıldı: uzun süren bir hapisten sonra, siyasî hayattan çekildi. (L)

AGYRTES i. (yun. k. *dilenci*). Dilenci Kybele rahiplerine verilen ad. Bunlar şaklabanlık yapıp fala bakarak sokaklarda dolaşırlardı. (L)

AĞ i. İp, iplik, sicim, tel v.b. malzemeyle, kafes gibi göz göz yapılmış örgü. || Balık tutmak için kullanılan, iplik, sicim veya naylon gibi malzemeyle örülmüş araç: *Ağ atmak, ağ bırakmak, ağ çekmek, ağ örmek, ağ toplamak...* || *Teşm. yol.* Bir şebeke meydana getirmek: *Demir ağlarla ördük, ana yurdu dört baştan* (Onuncu Yıl Marşı). || *Hak.* ve *Mec.* Tuzak: *Ağ kurmak, ağa düşmek, düşürmek, ağını germek, örmek v.b.*

— Anat. Damar sinir v.b. örgüsü. || *Ağtabaka,* göz küresi içinde görme sinirciklerini teşkil ettiği zar.

— Ask. *Ağ gemisi,* harp gemilerinin yardımcı sınıfına dahil bir cins gemi. 600-800 tonluktur ve 10-12 mil süratlidir. Hafif çapta bir iki top ile bir kaç adet 20-40 mm. lik uçaksavar topu ile mücehhezdir. Kuvvetli vinçleri vardır. Boğazlar, limanlar ve körfezlere denizaltı gemilerinin girmelerini önlemek için lüzumlu denizaltı mânia ağlarının; aynı yerlerin torpito silâhına karşı korunmalarını sağlayan *şıpkalar*'ın (torpito ağlarının) kurulmasında kullanılır. Bu ana görevleri dışında, şamandıra atmak ve kaydırmak, denizden ağır cisimler çıkarmak gibi diğer işlerde de kullanılır.

— Balıkç. *Ağ gözü,* balık ağlarında dört düğüm arasındaki açıklık. Gerilmiş olarak tutulan bir ağ gözünde iki düğüm arasındaki mesafe ağ gözü ölçüsüdür, milimetre ile ölçülür: «10 mm.lik ağ gözü» gibi. || *Ağ iğnesi,* tahtadan veya plastikten yapılmış, arasındaki yarığa ağ ipliği sarılarak ağın dokunması veya merametinde kullanılan iğ şeklinde özel iğne. || *Ağ kayığı,* az su çeken, balık ağı dökmek ve toplamak için kullanılan, kıçüstü bu maksatla geniş tutulmuş kayık. || *Ağ reisi,* çevirme ağlarda kancabaş'ta veya skif'te, ağın gerektiği şekilde dökülmesine kumanda eden balıkçı reisi. (Gırgır, Alamana, Irıp v.b.). || *Ağ vinci,* ağın çekilmesine yarayan ve av teknesinin güvertesine yerleştirilen vinç (Traol vinci, Gırgır vinci). || *Çevirme ağ,* balık sürüsünü çevirdikten sonra kurşun yakasını büzerek bir torba şekline getirmek için kullanılan dik ağ. Bk. ANSİKL. || *Dik ağ,* ağdan meydana gelen düşey duvar; sade ağlarda bu duvarın ağ gözleri yakalanacak balığın başı büyüklüğündedir.

— Biyol. *Çekirdek ağı,* tespitten ve boyanmadan sonra çekirdeğin az boyanabilen ağı (Parlak renklerle boyanmış taneler ağ atkısındadır).

— Bot. Bazı cins mantarların şapka kenarlarında görülen ve sap kısmına kadar devam eden iplikçilerin tümü. (Bk. ANSİKL.)

— Elektr. Yolları veya geçitleri yüksek gerilim hatlarından korumağa yarayan büyük boyutta madenî örgüler bütünü. || *Ağ şeklinde besleme,* ana istasyondan çıkarak ikinci derecede birçok istasyonu besleyen, bu istasyonlardan geçtikten sonra tekrar ana istasyona gelen bir kablo ile besleme usulü (ikinci derecede her istasyon, gelen ve çıkan kablo veya her ikisince beslenebilir. Seksyonörler*, çeşitli kablo parçalarını devreye sokmağa veya devre dışında bırakmağa yarar).

— Havc. Balonu çevreleyen ve sepeti balona bağlayan halat örgüsü.

— Hidrografi. *Akarsu ağı,* iklime, yağışların önemine ve aynı zamanda toprağın cinsine bağlıdır: yer ne kadar su geçirmez ise, ağ da o kadar yoğundur (çok dallı budaklı ağ). Akarsu ağının genel çizgileri, daha önceki aşınım unsurlarının meydana getirdiği yüzey şekillerine bağlıdır. Akarsuların aşındırması, çeşitli iklimler altında, şimdikinden çok farklı akarsu ağları meydana getirmiştir. Ağın görünüşü, kuş tüyü veya balık kılçığı şeklinde, dik dirsekli, kafesli, yelpaze gibi, ışınlar biçiminde veya paralel olabilir. Bunun, akarsu rejimleri ve taşmalar (Bk. HAVZA) üzerindeki etkisi büyüktür. Kapsama* olayları da, yer yapısına uymak bakımından, birçok değişikliğe uğrayabilir.

— Histol. *Malpighi mukoza ağı,* epidermin derin tabakaları (buna daha çok, *Malpighi mukoza cisimcikleri* denir).

— Mat. Kuruluşu bir sıra bağıntısıyle belirlenen çeşitli türlerden gelme elemanların tümü. Bk. ANSİKL. || *Çember ağı,* kuvvet merkezleri aynı kalacak şekilde, mümkün olan bütün tarzlarda üçer üçer alınan çember ailesi.

— Mim. *Ağ biçimi,* zarif ve kolay birleşmelere elverişli, dikdörtgen moloz taşından yapılan bir çeşit mimarî süsleme türü (opus reticulatum). Bk. ANSİKL.

— Spor. Teniste ve bazı diğer oyunlarda, oyun alanının orta yerine gerilen, üzerinden topun aşırıldığı örgüden perde. || Tehlikeli akrobasi hareketleri sırasında, havadaki jimnastik araçlarının altına gerilen file. || Futbolda kale direklerinin arkasına takılan ipten örme kafes: *Topu ağlara göndermek,* gol atmak.

— Zool. *Örümcek ağları,* örümceğin karnının arka tarafındaki silindir borucuklardan meydana gelen özel bir uzvun çıkardığı kuru ve yapışkan ipek ipliklerden yapılan ağ. Ağın şekli, örümceğin cinsine göre değişir. (Bk. ÖRÜMCEK.)

— ANSİKL. Balıkç. Balıkçılıkta kullanılan ağlar genellikle çok çeşitli biçimlerde olur: Serpme, Huni, Çolum, Torba veya Perde v.b. Şekilleri ne olursa olsun, bu ağlarda göz büyüklükleri ve ağı ören malzemenin direnme gücü, tutulacak balığa veya kullanılacak metoda uygundur. Türkiye'de ve diğer memleketlerde kullanılan başlıca balık ağları: Sade ve fanyalı galsama ağları, çökertme ağları, Traol veya Sürütme ağları, Voli ağları, Çevirme ağları, Serpme ağları, Mânia ağları, Huni veya Vinter ağları olarak sınıflandırılmaktadırlar.

— Bot. *Kök ağı,* bazen, birçeneklilerin çevre

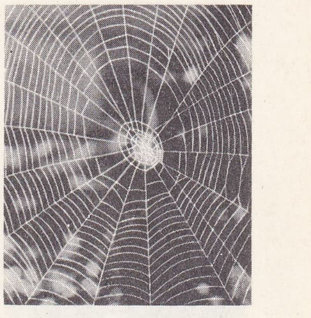

örümcek ağ'ı

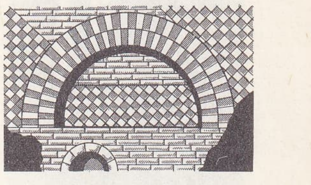

ağ biçimi (mimarî)

ağa kapısı şakirdi

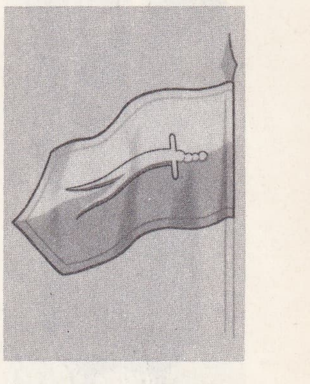

ağa bayrağı

Foto. A.F.P. Rapho (LAROUSSE) ; Res. Ayhan Erer (MEYDAN)

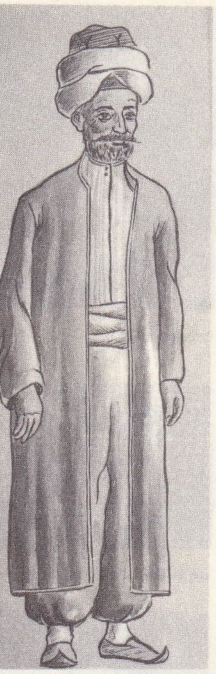

ağa imamı

tekerlerinde bulunan çok sayıdaki odun-soymuk demetlerinin başkalaşması ile meydana gelir. Bu demetler her yöndeki uzantıları ile kökağaçlar arasında köklere bağlanan bir ağ meydana getirir. Bu hal, çuhaçiçeğigiller hariç, ikiçeneklilerde çok az görülür. Turpgillerin köklerinde bambaşka bir ağ vardır: bu zarın ağ şeklinde yoğunlaşmasından meydana gelir, içderi ile temas halindeki sondan ikinci kabuk sırasına yerleşmiştir.

— Mat. Bir ağın kuruluşu şöyle belirlenir: A,B gibi herhangi iki elemandan daha öncekilere gidilince, bunların her birini inceliyen bir ilk elemana daima rastlanır; aynı şekilde A ve B den daha sonraki elemanlara gidilince, bunların her birini takip eden bir ilk elemana daima rastlanır. Ağların kuruluşuna matematiğin en değişik alanlarında rastlanır. Bundan dolayı ağın eşsiz bir birleştirme gücü vardır.

— Mim. Eğreti *ağ biçimi* süslemede (Roma ve Latium'da; M.Ö. 100'e doğr.), moloz taşları küçük ve aralarındaki derz çizgileri gibi düzensizdir. Kusursuz ağ biçimi süsleme'de (Sulla ile başlar), cubilia veya tesserae'ler tepesi kesik piramit biçimindedir ve 45° eğik derz çizgilerine göre işlenir. Augustus devrinde, işçilikte büyük bir titizlik görülür. Duvar yüzlerindeki tek düzenlilikten kurtulmak için, geometri biçimleriyle çok renkliliğe gidilmiştir (Augustus'tan Flavius'lara kadar). Domitianus devrinde opus mixtum'da, köşelerde ve taş sıraları arasında tuğla kullanılmıştır. Bu süsleme örneğini, roman devri başlarındaki mimarlar kullanmıştır.

◆ **Ağcık** i. Bot. Palmiyelerde çiçeklerin dibi çevresindeki telli kın.

◆ **Ağsı** sıf. Anat. Ağa benzer, ağa ait, ağ gibi örülü. (ML)

Ağ sıf. (türk. *ak*). *Halk dili.* Beyaz: *Ağ gelin de indimola yayladan* (Türkü).

◆ **Ağca** sıf. *Halk dili.* Aklı karalı, alaca: *Ağ elleri nakışlım / Ağca ceylan sekişlim* (Emrah). [M]

Ağ i. Pantalon, don ve benzeri giyeceklerin, iki bacak arası dikişinin birleşerek meydana getirdiği üçgen kısım.

◆ **Ağlı** sıf. Ağı büyük ve sarkık [şalvar, don]: *Ayağında sarı merkuplar ve onun üzerinde ağlı şalvar ile paşalıyı görenler...* (Ahmed Midhat). *Hüsnü Efendi o zaman, geniş ve uzun ağlı çuha bir şalvar giyerdi* (Ş. Arı). [M]

AĞA i. Köy veya küçük kasabalarda, büyük arazi ve nüfuz sahibi, zengin kimse: *Bu köyün ağası ben miyim o mu, hele bir söyleyin* (Tarık Buğra). || (Son zamanlarda *teşm. yol.*) Zalim, istismarcı, hak yiyen, mütegallibe: *Duyduk ki Gâvur Abdi de ağa olmuş... duyduk ki köylüleri kul gibi çalıştırır* (Yaşar Kemal). || Büyük erkek kardeş, ağabey*: *Anan, kardaşların, ağan konur bile / Hepsi sustular korkudan* (Selahattin Batu). || *Halk dili.* Koca: *Ağamı yolladım Yemen eline / Ayrılmak olur mu taze geline* (Türkü). || Yardım eden, cömert kimse: *Sen ağasın biz kuluz kûyundadır timârımız* (Fuzuli). || Bir hitap şekli olarak, köy ve küçük kasabalarda isimle birlikte, yaşlı, saygıdeğer kimseler (*Mehmed ağa, Hasan ağa...*), şehirlerde beyefendi, bey ve efendi hitaplarından sonra sıraya girmek üzere ve genellikle okuması yazması olmayan saygıdeğer halk adamlarına söylenir: *Vapur kalkıyor! Beyler, efendiler ,ağalar... kalkıyor!* (Ahmed Rasim). || Tarihte, büyük konaklarda çalışan erkek hizmetkârların başı: *Sadrazam Melek Ahmed Paşa ağalarından Şahin ağa...* (Kemal Tahir). || Osmanlı sarayında, idarî ve askerî teşkilâtında belli mevki ve rütbelerin sahiplerine verilen ad: *türkmen ağası, hasoda ağası, kızlarağası, yeniçeri ağası* v.b. (Bk. ANSİKL.)

— ÇEŞ. DEY. *Ağababa,* büyükbaba, dede; ağa çocuklarının babalarına hitabı; *Küçlt.* Bir işte mahareti, ustalığı ileri götürmüş olan: *Tefecilerin ağababasıdır o.* || *Ağa kapısı,* köy ağasının evi: *Ağa kapısından adam çevrilmez ağam, merhamet et, gözünü seveyim* (Yaşar Kemal). || *Ağazade,* ağa soyundan gelen, beyzade. || *Başağa,* 1. *Halk dili.* Başçavuş. 2. Köy delikanlılarını idare etmekle, gözetmekle vazifelendirilmiş genç (*Yiğit başı* da denir; *çavuş başı* da denen *küçük başağa, büyük başağa*'nın yardımcısıdır): *Başağa kısmı Oda'da oturup sade hükmetmemeli, kavgalıları barıştıracak o...* (Kemal Tahir). [Daha çok Orta Anadolu'da köy delikanlıları her yıl 2 arkadaş seçerler. O yıl boyunca bu seçilenler, köy delikanlılarının bütün meseleleriyle ilgilenir, kavgaları yatıştırır, dargınları barıştırır, içki, kumar, kadın tutkularına yakalananları uyarır, kısası gençleri idare eder ve gözetirler. Gelenek, başağaların sözlerinin tutulmasını gerektirir. Bu töre tesirini ve önemini günden güne kaybetmektedir.]

— Halk santl. *Büyükağa, küçükağa, başağa,* el örgüsü erkek çoraplarında kullanılan ve giyenin cemiyet içindeki durumunu işaret eden üç ayrı motifin adı.

— ANSİKL. Ask. ve Teşk. tar. *Ağababası,* Saray kapıcılarına mensup ve ayrı bir ocak olan harem kapıcılarının başı. *Bevvaban-ı Sufiyân-ı Kule* adındaki bu sınıf, nöbetten ve çorba taşımaktan muaftı. Harem dairesindeki kızlar kapısında zenci haremağalarına hizmet ederdi. Kızlarağasının emrinde ve *Dergâh-ı Âli* kapıcıları defterine kayıtlıydı. Bu ocak, saray hamallarının da defterini tutar ve tayinleriyle uğraşırdı. Ocak erkânının sayısı, XVIII. yy.da kırk kişiyken XIX. yy. başlarında yedi, sekiz kişiye indirildi. || *Ağa bayrağı,* Yeniçeri ocağında, yeniçeri ağasına ait bayraklardan biri. Alay bayrağı biçiminde, çatal şeklinde, bölük ve orta bayrakları gibi yarısı sarı, yarısı kırmızı renkte ve üzerine bir Zülfikar (*Hazreti Ali'nin Kılıcı*'nın adı) şekli işlenmiştir. || *Ağa bölüğü,* Yeniçeri teşkilâtında önemli bir yeri olan İstanbulağasının odasına verilen ad. İstanbul Acemi Oğlanlar kışlası Şehzadebaşı ile Vezneciler arasında iki sıra halinde kurulmuştu. Sıranın birinde on beş oda (koğuş) vardı, buna çavuş dairesi denirdi. Diğerinde on altı oda (koğuş) vardı, buna da Kethüda dairesi denirdi. Bu on altıncı oda İstanbulağasınındı. (İstanbul Acemi ocağı ağası) ve Ağa bölüğü adı bu odaya verilmişti. Ağa bölüğü, önceleri bir bölük iken, sonra Acemi oğlanların artması ve teşkilâtın büyümesi ile dokuza çıkarıldı. || *Ağa bölükleri,* Yeniçeri ocağında yalnız devşirmelerden kurulan bölükler. Başlangıçta yüz bir ortadan kurulan Yeniçeri ocağına Fatih devrinde *Sekban* ocağı; Bayezid II devrinde de, Sekbanların itaatsizliğini önlemek için *Ağa bölükleri* eklendi. Altmış bir tane olan bu bölükler, yeniçeri ağasının maiyetiydi. Kumandanlarına *Bölükbaşı* denirdi. Her bölükte birer odabaşı, vekilharç ve bayraktar bulunurdu. Kanunî devrinde ocağın önemi arttı ve padişahın birinci bölüğe yoldaş olması geleneği kuruldu. || *Ağa çırağı,* Murad III'ün, şehzade Mehmed'in düğününde beğendiği sanatkârlardan, yeniçeri töresine aykırı olarak, ocağa kaydettirdiklerine verilen ad. Daha sonra, Acemi Oğlanlar ocağına girecek bazı gençlere de ağa çırağı dendi. (Bk. ACEMİ OĞLANI.) || *Ağa divanı,* yeniçeri ağasının başkanlığı altında toplanan meclisin adı. Ağa divanı, yeniçerilerin yüksek rütbeli subaylarından kurulur ve ocağın çeşitli işleri burada görüşülürdü. Yeniçeri ağasının, kendi gözetimi altında Ocak işlerini yönetmek, şikâyet ve davaları dinlemek, yeniçerilerin maaş ve terfi işlerini tanzim için Ağa kapısında kurduğu Divan, *Divanı Hümayun*'un toplantı günlerinde ve bu toplantıdan sonra, çalışmağa başlardı. Yeniçeri ağası, Saraydan, Ağa kapısına, yani kendi resmî makamına döndükten sonra, *Ağa divanı* toplanırdı. Buna *Yeniçeri Ağası divanı* da denirdi. Ağa divanının üyeleri, *sekbanbaşı kul kethüdası, zagarcıbaşı, seksoncubaşı, başçavuş* gibi büyük rütbeli subaylar ile *İstanbulağası, yeniçeri kâtibi* ve *fodla kâtibi* idi. Sekbanbaşı'dan başka diğer büyük rütbeli subaylar bulunamazlarsa, İstanbulağası ile iki kâtip mutlaka Divan'da bulunmak zorunda idiler. || *Ağa gediklileri,* yeniçeri ağasının karargâhında bulunan 19 kişiden kurulu yakın maiyetine verilen ad. Yeniçeri ağasının yaverlik, emir ve irtibat subaylığı ve diğer hizmetlerini yürüten bu maiyet mensupları, yeniçerilerden ayırt edilmek üzere, bellerine *seraser* denilen, sırma ile dokunmuş ve çok kıymetli kumaştan yapılmış bir çeşit kuşak sararlardı. Bu yüzden ağa gediklilerine *Serasker kuşaklılar* da denirdi. Bunlardan terfi edenler *Bölükbaşı* olurlardı. Ağa gediklilerinin birincisi *Baş mehter,* Ağanın en yakını olarak, onun özel hizmetlerini görürdü. Sonra *İkinci mehter* gelirdi ki, Ağa divanının tertip ve tanzimiyle görevliydi. *Üçüncü mehter*'in görevi ise, Ağa kapısındaki imalâthanenin, *Ağa kârhanesi*'nin işletilmesine nezaret etmekti. Bundan sonra *sarap, çuhadar, matracı, câmedan, tüfenkçi, bayraktar, tuğcular, mumcular...* ve di-

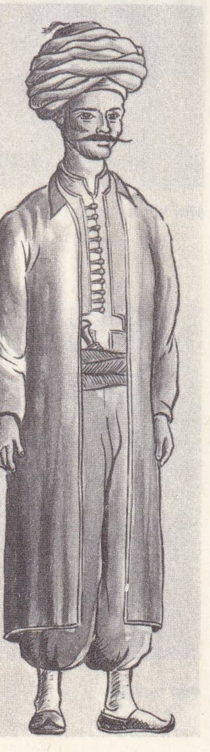

ağa çırağı

ağa kârhanesi soldan sağa: sebilci, Ulûfe götüren yeniçeri, saraç, çorbacı yamağı, yeniçeri

Res. MEYDAN arşivi

ağaca tapma; Âdem ile Havva hayat ağacı yanında (taş kabartma, Ahtamar)

ağaca tapma; hayat ağacından diğer bir görünüş (taş kabartma, Ahtamar)

ğerleri gelirdi. || *Ağa imamı* (veya *Ocak imamı* denir.), Yeniçeriler arasında medrese öğrenimi yapmış olanlardan seçilirdi. *Yeniçeri ortaları*'ndan biri, *İmam ortası* adını taşırdı ve bu orta diğer ortalardan farklı olarak belli bir numara almazdı. İmamın tayin edildiği orta da *İmam ortası* adını taşır ve imam, o ortanın kumandanı sayılırdı. Medrese öğrenimi görmüş olanların güzel seslilerinden beş kişi, Ağa kapısında müezzinlik eder ve çok kere bunların en bilgilisi, yer açıldıkça Ağa imamı olurdu. Bundan başka, bazı hallerde, medrese öğrenimi yapmış bir *Yayabaşı* da, Yeniçeri Ortası kumandanı, yani bölük kumandanı imam olabilirdi. Yalnız imamlık, daima *Cemaat ortaları*'na has idi ve imam hiç bir zaman azlolunamazdı. Bu sebeple hizmetleri hayatları süresince devam ederdi. Ancak, dilerlerse, *Deveciler Ortası yayabaşısı* olmak şartıyle bu hizmetten ayrılabilirlerdi. || *Ağa kapısı.* Bk. AĞA KAPISI. || *Ağa kapısı zindanı,* İstanbul'un azılı katillerinin, hırsızlarının, aynı zamanda suçlu yeniçerilerin hapsedildikleri yer. Bu zindana atılanların çoğunluğunu ölüme mahkûm kişiler teşkil ederdi. Mahkûmlar geceleyin boğulur, cesetlerine birer taş bağlanarak Ahırkapı-Kumkapı sahillerinden Marmara denizine atılırlardı. || *Ağa kârhanesi,* yeniçeri ağası emrinde ve bir kısmı Ağa kapısında, bir kısmı da dışarıda bulunan, çeşitli fabrika ve imalâthanelere verilen ad. Buradaki zanaatçıların amirliği *Kethüda* yeri idi ve Ağa gediklilerinden *Üçüncü mehter*'in gözetiminde çalışırlardı. (Bk. AĞA *gedikli̇leri*). Bu zanaatçılar gruplardan ve zanaatçılardan meydana gelirdi. Birinci gruptakiler saraç, çizmeci, aşçı, ekmekçi, gazzaz (ipekçi veya ibrişim bükücü), kuyumcu, berber, doğramacı; bunlar Ağa kapısında bulunurlardı. (Bk. AĞA KAPISI.) İkinci grupta ise, demirci, terzi, çamaşırcı, cerrah, cebeci (silâh yapan veya tamir eden), semerci, hallaç, saka, seyis, şamdancı, kırbacı, kazancı, teğeltici (atın sırtına, eğerin altına konulan keçe bellemeyi yapan), kapıcı, köşk bekçisi, mutemet, kilerci, karcı, keçeci, mumcu, nalbant, meşkçi, yaycılar bulunurdu ve Ağa kapısının dışındaki yerlerde çalışırlardı. Bu zanaatcılar arasında ustalar, berberbaşı, kuyumcubaşı, çadırcıbaşı... v.b. adlarla anılırlardı. Ustalar terfi edince *Bölükbaşı* olurlardı. Yalnız Ekmekçibaşı, terfi edince, hayatı süresince Sekbanlar fırınına ekmekçibaşı olurdu. (Bk. SEKBANLAR FIRINI.) || *Ağa kapısı şakirtleri,* Ağa kapısının kalem dairesindeki kâtipler. On kişiydiler. En kıdemlisine *Başşakirt,* şeflerine *Ağa divanı kâtibi* denirdi. Ödevleri, maaş defterlerinin birer nüshasını, Acemi ocağına girenlerin kayıtlarını tutmak, ferman ve buyrultuları kaydetmek ve *Memhur* denilen ağa tezkerelerini hazırlamaktı. Ocak, Kanunî devrinde kuruldu. || *Ağalar ocağı,* osmanlı sarayında hadım siyahîlerden meydana gelen ocağın adı. Mısır ve İstanbul esir pazarlarından alınan zenciler, haremdeki özel daireye yerleştirilir, yaşlı hadım ağalarından türkçeyi, saray teşrifatını öğrenirlerdi. Burada, Enderun mektebinde olduğu gibi çok sıkı bir disiplin içinde yetiştirilirlerdi. Küçükler hareme alınır, cariyelere arkadaşlık ederdi. Belli bir yaştan sonra haremde ve dışardaki sultan saraylarında hizmete girerlerdi. Hareme girdiklerinde kendilerine *en aşağı* adı verilirdi. Sonra *acemi ağası, nöbet kalfası, ortanca, hâsilli* veya *hasırlı, yayla başı gulamı, Yenisaray başkapı gulamı* olurlardı. || *Ağa mektubu,* Yeniçeri ocağına, devşirme alınırken, Devşirme memuruna yeniçeri ağası tarafından verilen mektup, Yeniçeri ocağının ihtiyacını karşılamak için, imparatorluktaki hıristiyan tebaadan 8-20 yaş arasındaki çocuklar, gerektikçe acemi oğlan olmak üzere devşirilir ve islâm terbiyesiyle yetiştirilirdi. Bunu için, yeniçeri ağası, Divan'a ihtiyacı bildirir, devşirme bölgesinin mesul şahıslarından yardım sağlanır, ayrıca ocaktan bir devşirme memuru ile Devşirme emini tayin edilirdi. Devşirme memuruna, fermandan başka *Yeniçeri ağası mektubu* da verilir, memur, işlemi ferman ve mektuptaki hükümlere göre yapardı. || *Ağa paşa,* vezir rütbesi de verilmiş olan yeniçeri ağalarının unvanı. Ünlü yeniçeri ağası olan Hüseyin Paşaya, *Ağa Hüseyin Paşa* denilmesi bu unvan sebebiyledir. || *Ağa yamağı,* yeniçeri ağasının hizmet erlerinden birinin adı. Emir çavuşu olan ağa yamakları, ilerlerse *odabaşı* veya buna eşit bir rütbeye yükselebilirdi. Başındaki, bilek kalınlığında, bükülüp, çapraz bir astarla sarılmış fesiyle, ayırt edilir, mavi şalvar, kırmızı yemeni ve uzun cüppe giyerdi.

◆ **Aga** sıf. Teklz. Babacan tavırlı, mert ve kalender [kimse]: *Cemal Gürsel Türk ordusunun aga'sı idi.*

◆ **Agavat** çoğl. i. *Esk.* Daha çok hizmette çalışan ağalar: *Ben senin bu bahşişini götürüp şu sırmalı arabacılarına, altınlı gümüşlü agavatına vereceğim* (Abdülhak Hâmid).

◆ **Agayan** çoğl. i. *Esk.* Daha çok saray, tarikat v.b. kuruluşlar içinde ağa durumunda olanlar.

— Ask. tar. *Agayan-ı Bektaşîyan,* kapıkulu askerlerinin piyade sınıfı olan yeniçerilerin, üst rütbedeki kumandanlarına, ağalarına verilen ad. Yeniçeriler kendileri için de *Ocağ-ı Bektaşîyan* derlerdi.

◆ **Agayane** zf. *Esk.* Ağaca, ağaya yaraşır şekilde, ağa gibi: *Eline bir çevgan alıp, agayane cumhurun önüne düşürüp...* (Naima). [M]

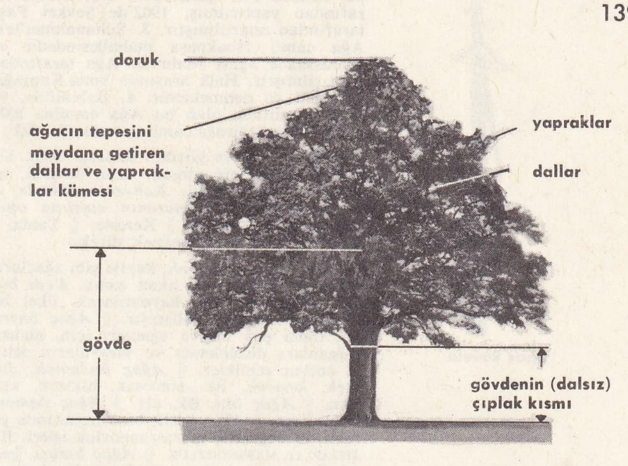

ağaç

◆ **Ağalanmak** dönşl. f. Ağalık taslamak, ağa tavrı takınmak. || Kibirlenmek, kasılmak.

◆ **Ağalık** i. Ağa olma hali: *Cebbar baba ölünce ağalık kime geçti, oğluna mı, kardaşına mı?.* || Cömertlik, eli açıklık, zenginlik: *Ağalık vermekle, yiğitlik vurmakla olur* (Ata s.). || Olgunluk, büyüklük: *Kusur bağışlamak ağalık gereğidir ağam, bağışla beni!.*

— DEY. *Ağalık etmek,* büyüklük, olgunluk, cümertlik göstermek: *Artık bir ağalık et de, oğlanın düğününü sen yapıver!.*

— Esk. huk. *Ağalık hakkı,* Mirî arz mutasarrıfının ölümü ile inhilâl eden yerin başkasına verilmesi halinde timar sahibinin aldığı vergi.

— Teşk. tar. *Ağalık vermek,* Osmanlılarda bir devlet memuruna veya yararlık göstermiş bir askere, Padişah tarafından, Türkmen ağalığı, Rumeli ağalığı gibi bir paye ihsan edilmesi.

AĞABEY veya **ABİ.** bļş. i. Yaşça büyük erkek kardeş: *Abi, dedi, yatakları da çıkardım, gel artık* (Yaşar Kemal). *Biz üç kardeşiz, benim küçüğüm ortaokulda, ağabeyim de üniversiteye gidiyor.* || Yaşça büyük akraba ve tanıdıklara hitap ederken kullanılır: *Ahmet ağabey benim dayımın oğludur.* || *Teklz.* Yaşça küçük olanlar tarafından kendilerinden pek yaşlı olmayan, tanımadık kimselere hitap sırasında kullanılır: *Taksim dolmuşları nereden kalkıyor ağabey.*

— Fonet. *Ağabey* kelimesi konuşma dilinde diftong* dolayısıyle *abi* şeklini almış ve bu şekliyle yazı dilinde de kullanılmağa başlamıştır.

◆ **Ağabeylik** i. Ağabey olma hali, ağabeylik durumunda bulunma.

— DEY. *Ağabeylik etmek,* ağabey gibi davranmak, birini korumak, sakınmak, gözetmek: *Yaşça kendisinden büyük olduğu halde onu korumağa, ona ağabeylik etmeğe başladı* (Sabahattin Ali). [M]

AĞA camii, İstanbul'da Beyoğlu, Üsküdar, Sultanahmet ve Babıâli semtlerindeki dört camiin adı. **1.** Beyoğlunda, İstiklâl caddesi üzerinde, bu cadde ile Sakızağacı caddesinin kavşağında, Galatasaray Ağası Şeyhülharem Hüseyin Ağa'nın camii (1506). Mahmud II çok haraplaşan bu kubbeli camii onartmıştı. Fakat bir süre sonra ciddî bir yangın geçirdi. İkinci önemli onarımı Suzan Hanım adında bir hayırsever yaptırdı. 1938'de Evkaf idaresi yeni bir onarım yaptırdı ve camiin çinilerini değiştirdi. Yazılar İsmail Hakkı Altınbezer tarafından yazıldı. Secde yerleri, ayak değmemesi için biraz yüksekçe yapıldı. Camide halen, sanat değeri büyük olan havuz, fıskıye ve şadırvan vardır. Fıskıye türk taş oymacılığının en güzel örneklerinden biridir. Şadırvan ise Mimar Sinan'ın eseridir ve Kasımpaşa'daki Sinan camiinden getirilip yerleştirilmiştir. **2.** Üsküdar'da Doğancılar'daki Ağa camii 1609'-

ağa kapısı şakirdi ve ağa bayrağı (resimler 137. sayfada)

Foto. Aziz Albek (MEYDAN)

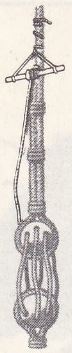
ağaç kavela

da, Ahmed I'in içkilerağası İsmail Ağa tarafından yaptırılmış, 1902'de Şevket Paşa tarafından onartılmıştır. **3.** Sultanahmet'teki Ağa camii İshakpaşa mahallesindedir ve Babussaade ağası Mahmud Ağa tarafından yaptırılmıştır. Halk arasında buna Kapıağası camii de denmektedir. **4.** Babıâli'de, vilâyetin yanında olan bu Ağa camiine halk çoğunlukla Beşirağa camii demektedir. (M)

AĞAÇ i. Sapı ve gövdesi dallarla dolu, büyük yüksekliklere ulaşan, uzun ömürlü, tamamen odunsu bitki: *Kahvenin önünde, ağaçlar altında bir masanın etrafına otur-duk* (Yahya Kemal). ‖ Kereste. ‖ Tahta. ‖ Odun. ‖ Sopa, sırık, değnek, direk.

— Ağaççılık. *Ağaç balı,* kayısı gibi ağaçların gövde kısımlarından akan zamk. *Kedi balı* da denir. Toplayıp kaynatılarak, ilkel bir yapıştırıcı olarak kullanılır. ‖ *Ağaç bayramı,* daha çok meyva ağaçları için, mahsul zamanları düzenlenen ve meyvaların adıyle anılan şenlikler. ‖ *Ağaç budamak, dikmek, kesmek.* Bk. BUDAMAK, DİKMEK, KESMEK. ‖ *Ağaç biti.* Bk. BİT. ‖ *Ağaç damarı.* Bk. DAMAR. ‖ *Ağaç işleri,* bina inşaatında gerekli, iç doğrama ve marangozluk işleri. Bk. AHŞAP ve MARANGOZLUK. ‖ *Ağaç karası,* bazı ağaçlardan sızan koyu renk zamka, halk arasında verilen ad. ‖ *Ağaç kömürü,* odunun kömürleşmesinden elde edilen katı kalıntı. (Bk. KÖMÜR.) ‖ *Ağaç kurdu,* ağaçları kemirerek beslenen ve çoğu sinek kurdu türlerinden olan kurtcuklara, halk arasında verilen genel ad. Bk. KURT. (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. Ağaççılık. *Birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü büyüklükte ağaç,* 33 m. den yüksek 20'den 33 m. ye, 10'dan 20 m. ye kadar boylanan ağaç ve ağaççıklar. ‖ *Orman ağaçları,* meşe, köknar, gürgen, karaağaç, akçaağaç, ıhlamur, kavak, kayın ağacı v.b. gibi, daha çok ormanlarda yetişen ağaçlar. ‖ *Süs ağaçları,* bahçe ve parklarda gölgelik ve süs için dikilen ağaçlar. ‖ *Yeşil veya yaprağını dökmeyen ağaçlar,* defne, yeşilmeşe, çobanpüskülü, şimşir v.b. gibi yapraklarını kışın da koruyan ağaçlar. (Yeşil ağaçlar arasında reçine verenler, genellikle *reçineliler* diye adlandırılır.) ‖ *Yetişmiş ulu ağaç,* meşe, gürgen, kestane ağacı, çam, köknar gibi ormanlarda kendi haline bırakılan, pek büyük boylara ulaşan ve çok yaşlanan ağaç. Genellikle odunsu bitkiler, *ağaç, ağaççık* ve *çalı* olarak sınıflandırılır. *Orman ağaçları,* iş odunu (yapı ve sanayi kerestesi), ısıtma odunu, kabuk (meşe kabuğu tozu, meşe mantarı), reçine v.b. sağlar; süs ağaçları park ve caddeleri süslemeğe ve gölgelendirmeğe yarar; *meyva ağaçları* ise kendi hallerinde veya espalye şeklinde yetiştirilir: bu, bahçeciliğin bir koludur. (Bk. MEYVACILIK). Ağaçların yüksekliği çok değişiktir. Bazısının yüksekliği insan boyunun ancak üç veya dört mislidir, bazısı ise, 100 m.yi bile aşar (ökaliptüs ağacı, sekoya). Aynı cinsten ağaçlar, içinde bulundukları şartlara göre değişik gelişmeler gösterebilir. Ağaç kesimi özellikle kışın (ekim sonundan nisan sonuna kadar), yani gelişip büyümenin durakladığı zaman yapılır.

ağaçkakan
picus viridus

● *Ağaçlardan yararlanma.* Ağaç ve ağaççıklar (meyva ağaçları hariç), yapı ve yakıt malzemesi dışında, çok önemli ürünler verir. Cinslerin çoğu *çatma*'da, *marangozluk*'ta, *ince marangozluk*'ta kullanılır. Çok çeşitli yerli cinslerin dışında, renk ve desen bakımından çok zengin tropik ağaçlarından da mobilya sanatçıları faydalanır. (Bk. TAHTA) *Araba* yapımında dişbudak, karaağaç, çitlembik, gürgen, çınar, kızılcık, fındık, akdiken, çobanpüskülü ağaçları, *torna* işlerinde ve özellikle itinalı işlerde ince ve tıkız taneli ağaç (şimşir, papaz tekkesi, ardıç, sakız, zeytin, mersin, portakal, limon ve asma odunu) kullanılır; *kasnakçılık*'ta en çok akkuşağacı kullanılmakla beraber, kızılağaç, gürgen, kayın, söğüt, çitlembik ağaçları da kullanılır; *fıçıcılık*'ta kestane ve meşe ağaçlarına rağbet edilir, *sepetçilik*'te çeşitli sorgun ağaçlarından yararlanır. Sepetçilikte kabuklar (meşe, kuş, kızıl, kestane, çam, somak, akasya, areka, mersin, mango, sakız v.b.) kullanılır. Birçok cinsi *kumaş boyacılığı*'na renk sağlar: sandal, bakam, somak, dut v.b. *Eczacılık*'ta yalı çamı, halep çamı, terementi, karaçam, ökaliptüs ağaçlarının belsemimsi, reçineli veya zamklı ürünlerinden faydalanılır; dişbudak özsu (man), çobanpüskülü ökse, ficus'lar ve bazı sarmaşanlar kauçuk, pelesenk ağacı pelesenk verir. Gütaperka çeşitli *sapotaceae'*-den elde edilir; kınakına, kınakına ağacından, kâfur japon defnesinden çıkarılır; zeytin, ceviz, fındık ağaçlarından yemek yağı elde edilir; ardıçtan ardıç yağı, kızılcıktan ve aynı zamanda bazı palmiye ve hindistan cevizinden aydınlatmaya elverişli yağ, myrca'dan bitkisel mum çıkarılır; kroton bitkisinin tohumları yağca zengindir.

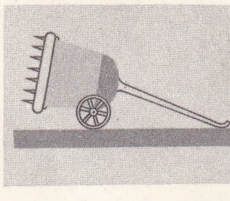
ağaç topu

Lavantacılık'ta birçok ağaç ve ağaççığın yalnız çiçekleri değil, bazılarının (yalancı öd ağacı) odun özü de kullanılır.

Dokuma sanayii, bazı ağaçların yaprak veya kabuklarından (ıhlamur, dut, hindistan cevizi, pamuk, rafya) ip ve kumaş yapımında faydalanılır. Meşe mantarından başka, peynir ağacı pterocarpa v.b. esnek maddeler verir; ekmek ağacı, aralia kâğıt yapımına elverişli bir soymuk damara maliktir. Ağaçların iktisadî önemini göstermek için, kakao, çay, kahve, karabiber, ekmek, sagu, palmiye (palmiye lahanası, palmiye şarabı) ağaçlarını v.b. anmak yeter.

Ağacın rolü yukarıdaki ürünlerle sınırlı değildir; yalnız toprak üzerindeki varlığı bile olumlu bir etkiye sahiptir. Düşüncesizce yapılan ağaçsızlaştırmalar sonunda ortaya çıkan durumlarda onun değeri daha iyi anlaşılır. (Bk. AĞAÇLAMAK.) Ağaçların rüzgâra kesme bakımından da ilk bakışta pek sezilemeyen bir etkisi vardır. Birçok çiftçi, makine ile zıraatı kolaylaştırmak için ağaçları kesmekten çekinmemiş ve ürünler rüzgârdan korunamadığı için zarar görmüştür. Fransa ve S.S.C.B. gibi bazı ülkelerde, fırtınaların ürünleri mahvettiği bölgelerde bitkiler ağaç duvarlarıyle korunur. Ağacın daha gösterişsiz bir rolü, tarım işletmeleri yakınında kuşların toplanmasına yol açmasıdır; kuşlar zararlı böcekleri yok ederek tarıma yararlı olur.

● *Ağaçlara tapma.* Kökü dine dayanan fakat din dışı da süren bir inanç. Tarih boyunca ağacın kutsallığına inanan veya bazı belli ağaçları kutsal sayan toplumlar o ağaçlara veya genellikle ağaçlara tapmış lardır. Folklor araştırıcıları ve din tarihi bilginleri bunu bazı gerçeklere bağlıyorlar. İlkel insan kendisiyle ağaçlar arasında bir bağlantı olduğuna, ağacın da bir ruhu bulunduğuna inanıyordu. Çocuk doğduğu zaman adına bir ağaç dikiliyor, bu ağaç onun yaşayışının sembolü kabul ediliyordu. Bu gümümüzde bile yer yer yaşayan ve söylenen bir töredir. Bazı toplumlarda ise ağaç ruhların barınağı olarak kabul ediliyor. Mezar başlarına, evliya türbelerine ağaç dikme âdetinin menşei bu inançta aranabilir. Ağaca tapma, hemen hemen taşa tapma kadar yaygın bir töredir. Hıristiyanlığın doğuşuna kadar da sürüyor. Tevrat, o çağa kadar gelen peygamberlerin *aşera*'ya (ağaç direk) tapanlarla mücadelesini anlatıyor. Etiler, taptıkları kutsal ağaç direklere *istananas* diyorlar. Batıda, çağımızda yapılan ağaç bayramlarında, mayıs ağacının kullanmasında, eski ağaç törelerinin izleri yaşar. Çok ağaçlı yerlerde oturan Arilerde bu inanış çok yaygındı. Germenlerde kutsal ağaçlar tapınak görevini görürdü; Galya'lılarda meşe ağacı kutsaldı, din adamları bu ağaçlardan ökse otu toplardı. Slavlarda ise daha başlangıçtan itibaren ağaca tapılırdı. Eski Yunanda da bu inanış yaygındı, birçok orman tanrısı vardı. Lukyanos, eskilerin her tanrıya kutsal bir ağaç adadıklarını söyler: Jüpiter'e meşe, Apollon'a defne ve palmiye, Minerva'ya zeytin ağacı v.b. Romalılarda da bazı ağaçlar kutsaldı. Forum'da, Romulus tarafından bizzat dikildiğine inanılan kutsal bir incir ağacı vardı, resmî bir tapınak sayılırdı. Bacchus'a adanan ağaçlara, thurros ve dümbelekler asılırdı. Diplerinde sungu sofraları kurulurdu. Birçok mitoloji masalında ağaçlar tanrıların ve özellikle orman perilerinin meskenleri olarak kabul edilirdi.

Sümerler, kâinatı ağaç biçiminde tasavvur ediyorlar. İsrailoğullarının cennetinde iki kutsal ağaç vardır, bunların biri *hayat* ağacıdır, öbürü iyiyi fenadan ayırır. Hayat ağacının meyvelerini yiyen ilk insan cennetten kovulmuştur. Bu inanç sonraki büyük dinlerde de yaşar. (Bk. ÂDEM) İslâm ananesi de ağaca kutsal bir anlam verir. Çocuk yetiştirmek, kitap yazmak, ağaç büyütmek hemen de aynı önemle kıymetlendirilir. Hz. Muhammed'in hurma ağacı islâmda ağaca verilen değerin ve onu kutsallaştırmanın en güzel örneklerinden biridir. Muhayyel hayat ağacı, birçok önasya kabartmasında hurma ağacı şeklinde gösterilmiştir. (Bk. HURMA AĞACI.) Bunlardan başka, islâm ananesi Cennet'te, Sidre'de bulunan ve dalları bütün Cenneti gölgeleyen Tuba ağacına büyük bir önem verir. (Bk. TUBA.)

— Ask. tar. *Ağaç topu,* kale kapılarını kırmak için kullanılan bir cins silâh (XVI. yy.). Genel olarak kilise çanı biçimindedir; bir tarafında beş, altı kulplu demirden dökülmüş bir namlusu vardır ve iki tekerlek üzerine oturtulmuştur. Namlu ağzı beş, altı parmak kalınlığında kalastan bir kapakla kapatılmış ve demir halkalar namluya urganlarla sıkıca bağlanmıştır. Tahta kapağın dış yüzünde dışarı bakan sivri uçlu çiviler bulunur. Namlunun gerisinde, kundak görevi yapmak üzere, istenilen yöne tevcihi sağlayabilecek bir kuyruk manivelası vardır. Namlunun dip kısmında, havaî fişeklerdeki biçimde bir miktar karabarut bulunur; gövde kısmına ise paralama hakkı doldurulmuştur. Bu şekilde hazırlanan top, düşman ateş tesirinden korunabilecek bir mesafedeki mevzie çekilerek getirilir. Tahrip edilecek kale kapısına yöneltilerek nişan alınır. Bundan sonra falye deliğinden karabarut ateşlenir. Top, karabarutun itme kuvvetiyle tekerlek üzerinde ilerler ve kapıya şiddetle çarpıp mıhlanır. Bundan sonra paralama hakkı ateş alır ve büyük bir patlama kuvveti ile kale kapısını parçalar. Bu suretle taarruz kuvvetlerinin kaleye girmesi için gerekli geçit sağlanmış olur.

— Çiçekç. *Ağaç fulü,* iri beyaz çiçekli ağaççık. Bahçelerde yetiştirilir. (İlmî adı, *Philadelphus*). ‖ *Ağaç lâlesi.* Bk. LİRİODENDRON LULİPİFERA. ‖ *Ağaç minesi,* camekân ve saksılarda yetiştirilen, ömürlü bir çiçek (Lantana camara). ‖ *Ağaç şakayıkı,* değişik renkte çiçek veren bir bitki. İlkbahar başlangıcında, koruluk kıyılarında biter (Anemone coronaria, çiçekçilerin ağaç şakayığıdır; düşünceçiçeğigiller). Çiçeklerine beyaz ağaç şakayığı, kırmızı ağaç şakayığı denir.

— Ed. *Ağaç Kasidesi,* Halil Nihad'ın mizahî tarzda yazılmış ünlü bir şiiri.

— Kâğıtç. *Ağaç hamuru,* odundan elde edilen ve kâğıt yapımında kullanılan lifli madde.

— Kim. Ağaçlaşma halindeki çeşitli madenî çökeltilere verilen ad. ‖ *Diana ağacı,* gümüş nitratı ve civa nitratı ile elde edilen gümüş amalgamı çökeleği. ‖ *Jüpiter ağacı,* kalay tuzuna batırılan çinko tabakasının üzerinde meydana gelen kalay çökeleği. ‖ *Mars ağacı,* bir alkali silikatına batırılan demir sülfat kristali ile elde edilen demir silikat çökeleği. ‖ *Satürn ağacı,* kurşun tuzuna batırılan bir çinko tabakası üzerinde meydana gelen kurşun çökeleği.

— Metrol. *Ağaç* (Doğu türkçesinde *yığaç*) kelimesi bir uzunluk ölçüsü olarak da kullanılırdı. Aralarında bulunan üçüncü bir şah-

ağaçkakan, picus canus

Res. Ayhan Erer (MEYDAN) ; Foto. Vincent (LAROUSSE)

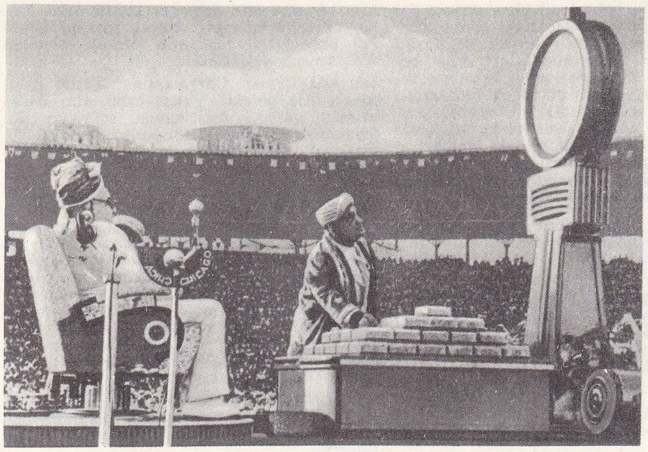

AĞA HAN (Muhammed Şah), doğum yıldönümlerinde ağırlığınca altın veya kıymetli taş alırdı.

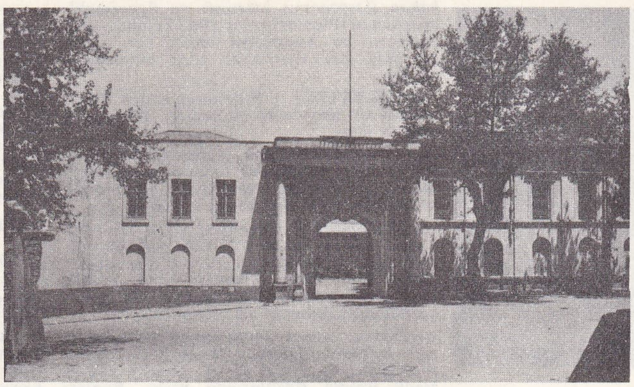

ağa kapısı
Süleymaniye, İst.

sın sesini işitebilecekleri derecede biribirine uzak duran iki kişi arasındaki mesafenin, yaklaşık olarak üç misline, yani bir fersah veya mil kadar mesafeye *ağaç* denirdi. Ali Şir Nevaî bir şiirinde, bir ağaç'ın 12 000 karı ve 2 arşın olduğunu söyler. Seyyah Pietro della Valle'ye göre ise, bir ağaç bir ispanyol fersahı, yani 6 kilometredir.

— Meyvc. *Ağaç kabuk fırçası,* meyva ağaçlarının gövde ve dallarını mantar ve böceklerden temizlemek için kullanılan özel el fırçası. || *Ağaç kazıyıcısı,* meyva ağaçlarının kabuklarını kazımada kullanılan özel el aracı. || *Ağaç testeresi,* meyva ağaçlarının budanmasında kullanılan özel el testeresi. *Ayarlı ağaç testeresi, kovan saplı ağaç testeresi, eğri saplı ağaç testeresi* gibi çeşitleri vardır.

— Sıf. Ağaç, tahta veya keresteden yapılmış: *Ağaç masanın tam ortasında, kafa geçecek büyüklükte bir delik görünür* (G. Dilmen). *Büsbütün çıplak, ağaç ziynetlerle dudak ve kulaklarının şekilleri bozulmuş, vahşî yemişler toplayarak yaşarlar* (F. R. Atay). *Ağaç kaşık, ağaç sandalye* v.b.

— Denizc. *Ağaç kavela,* ince bir halatı bir başka kalın halata sardıktan sonra, kaymaması için araya sokulan ağaç çubuk. || *Ağaç usturmaça,* bir rıhtım veya iskeleye aborda olan gemilerin, borda kaplamalarının ezilmemesi için iskele veya rıhtımlara bağlanan, sağa ve sola az çok hareket eden veya hiç hareket etmeyen yastık.

— Matbaac. *Ağaç garnitür,* mürettiplikte sayfa ve satır aralarını doldurmak için kullanılan, yazıdan daha alçak yapıda, büyük ara boş'ları. Bugün kurşun, alüminyum ve plastikten olanları tercih edilmektedir. (Bk. GARNİTÜR.)

— Saraçl. *Ağaç iskelet,* semer veya eyerlerin ağaç çatısı. || *Ağaç pafta,* hafif gem dizginlerine takılan, tokanın veya gem taşıyıcının yerini tutan, kıvrık ağaç parçası.

— Taş ocağı. *Ağaç kemer,* yeraltı taş ocağının tavanını taşıyan, ağaçtan yapılmış kemer.

— Teknol. *Ağaç çivi.* Bk. çivi.

◆ **Ağaççık** i. Sapı dibinden itibaren dallara ayrılan, boyu ancak 1 metre kadar yükselen ağaçsı bitki: *Firenküzümü fidanı bir ağaççıktır.*

◆ **Ağaççılık** i. Ağaç yetiştirme.

— ANSİKL. Ormancılık, ağaçların toplu olarak işletilmesi, *ağaççılık* ise tek tek ele alınıp işletilmesidir. Gerçek ağaççılık, meyva veya süs ağaç ve ağaççıklarının yetiştirilmesi işlerini de kapsar. Meyva ağaççılığında, az çok budama yapılan bahçelerde yetiştirilen sofra veya sanayi meyva ağaçlarının işletilmesi söz konusudur; geniş bilgi ve çeşitli işlemler için büyük tecrübe ister: aşı, budama, geliştirme, bakım, hastalık ve haşarat ile mücadele gibi...

◆ **Ağaçlı** sıf. Ağacı olan, üzerinde veya kenarında dikili ağaçlar bulunan: *Sonra mabedin arkasında küçük, iki taraflı ağaçlı bir yoldan Altor şehrine girdik* (Yahya Kemal). || İ. Arasında küme halinde veya tek tek ağaçlar bulunan savanlara verilen ad. || *Ağaçlı stepler,* asıl steplerden, otların arasında, akarsu boylarında ağaçlara rastlanması bakımından ayrılan stepler.

◆ **Ağaçlık** i. Ağaç kümesi, koru: *Bizim iç Göksu'muza benzeyen bu köhne mesirede eski bir değirmen, rüyalı bir ağaçlık vardı* (Yahya Kemal). || Sıf. Ağaçla örtülü, iyi ağaçlandırılmış.

◆ **Ağaçsı** i. *Yeni.* Yüksekliği çok olmayan (1 - 4 m.), sapı dibinden dallanan odunlaşmış bitkiler: *Akdiken, leylâk ve Mersin ağaçsı bitkilerdir.*

◆ **Ağaçsıl** sıf. *Yeni.* Ağaçla ilgili, ağaç gibi olan. || Ağaçlardan meydana gelen. (M)

AĞAÇALTI, Boğaziçi'nde, Kireçburnu ile Kefeliköy arasındaki sahil parçasının adı. Boğaziçi'nin, balık bakımından zengin bölgelerinden biridir. (M)

AĞAÇÇİLEĞİ (*Ahududu* da denir.) i. Gülgillerden meyvası yenilebilen ve kokulu olan bir altağaççık.

— ANSİKL. Avrupa'da yetiştirilen *ağaççileği,* İda dağında yetişen böğürtlenin bir türüdür. *Rubus Ideus* adı buradan gelir. Amerika'da yetişen değişik cinsleri başka türlere, özellikle *R. occidentalis*'lere girer. Kesildikten sonra canlı kalan kökten her yıl yeni filizler çıkar. Bunlar iki yıllıktır, ancak ikinci yıl meyva verir. Birkaç mevsim çiçek açan bazı türler sonbaharda yılın ikinci meyvasını verir. Kırmızı veya beyaz meyva veren çeşitleri de vardır. Ağaççileği, tek çekirdekli meyvacık gruplarından meydana gelmiş kokulu bir meyvadır. Tatlı veya sanayi meyvası olarak kullanılır. (L)

AĞAÇDELEN i. Yuva yapmak için ağaçları oyan böcek. (L)

AĞAÇ DENİZİ. Coğ. Anadolu'nun kuzeybatısında Kocaeli ve Bolu yörelerinde geniş saha kaplayan ormanlara verilen ad. Kâtip Çelebi (XVII. yy. ın ilk yarısı). Ağaç denizini, Kocaeli'nin doğu ucunda, Sapanca gölü tarafında, ulu çam, meşe, gürgen v.b. ağaçlardan meydana gelmiş muazzam bir orman olarak tarif eder ve İstanbul'dan doğuya giden anayolun bu orman içinde iki konak* sürdüğünü söyler. Ağaç denizi adı sonradan batılıların eserlerine de geçmiş, bu eserlerin çevrilmesiyle tekrar dilimize girmiştir. Söz konusu olan ormanlar zamanımızdan bir asır önce hâlâ «ağaç denizi» niteliğini muhafaza ediyordu (Perrot, 1860). Fakat XIX. yy. sonlarında, hele XX. yy. içinde meydana gelen ölçüsüz tahripler bu bölge ormanlarını çok zarara uğrattı. (M)

AĞAÇERİ'LER (**Tahtacılar** da denir). Etnol. Eski konar-göçer türk topluluklarından biri.

— ANSİKL. *Ağaç* ve *er* kelimelerinin birleşmesinden meydana gelen ve ormanlarda yaşayıp ağaç işleri ile uğraştıkları için böyle anılan bu topluluğun, V. yy.da Rusya'da yaşayan *Akatzir* adlı kavim ile herhangi bir ilgisi yoktur. V. yy.ın ilk yarısında Ağaçeriler İtil ırmağı boylarında yaşıyorlardı. Hun imparatoru Attilâ, ülkesinin doğu bölgesinde oturan Ağaçerileri idaresi altına alarak, *Arıkan Hatun*'dan dünyaya gelen oğlu İlig'i onlara başbuğ tayin etti. Ağaçeriler Anadolu'ya Türkmen (Oğuz) oymaklarıyle beraber girdiler. Bizans kaynaklarına göre, Karadeniz'in kuzeyine giden türk toplulukları arasına da karışmışlardı. Ağaçerilerin adlarına Anadolu'da ilk defa moğol hâkimiyeti döneminde rastlandı (XIII. yy.). Hulâgu Han, Türkmen boyları ve beyleri arasında, kendisine başkaldıranları bastırırken, Sıvas, Kayseri ve Maraş bölgelerinde oturan Ağaçerilere de ağır baskı yapmış, onlar da Memlûklere sığınmışlardı. Daha sonra Ağaçeriler, Karakoyunlu ulusunu meydana getiren Türkmenler arasına karıştı (XIV ve XV. yy.). Bugün onların torunlarına Uzunyayla'dan başlayıp Ege bölgesine kadar bütün Toroslar boyunca rastlanıyor. Kendilerine komşu türkmen topluluklarından onlardan, ormanlarda yaşama geleneğini ve tahta işçiliğini hâlâ sürdürdükleri için bugün de *Tahtacı* diye bahsedilmektedir. Sünnî inanışa sahip olmadıkları için tahtacı lakabı bugün alevî ve kızılbaş mânâsına da alınmaktadır; aslında tahtacı'nın hiç bir özel etnik mânâsı yoktur. Ağaçerilere, Anadolu'dan başka İran Afşarları arasında da rastlanmaktadır. (M)

Ağaçhisar. Esk. coğ. İzmir yolunda, Göksu vâdisinde eski bizans kalesi kalıntısı. (M)

AĞAÇKAKAN i. Ağaç gövdelerinde yaşayan tüyleri beyaz ve siyah, kahve rengi veya yeşil, az çok kızıl veya sarı benekli böcekçil bir kuş. (Bk. KUŞLAR LEVHASI II). [Ağaçkakansılar takımından, ağaçkakangillerin örnek hayvanı.]

— ANSİKL. Bu kuşların temel özelliği, ağaç gövdelerinin uzunluğunca yer değiştirmede pek ileri bir alışkanlıkları olmasıdır. Bu bakımdan, güçlü ve eğri pençeli olan ayaklarında önüne doğru iki ve arkaya yönelmiş iki parmak vardır (başparmak bazen güdük kalmıştır, hattâ yoktur). Sert ve dik eyaflı, kuvvetli ve sağlam tüylerden meydana gelen kuyruk sağlam bir dayanak noktası sağlar. Ağaçkakanların gagası, ağaçları oymağa elverişli kesici uçlu, düz ve uzundur. Gagasının ucuna uzanabilen diliyle böcek ve galerilerinin dibinde veya ağaç kabuklarının altındaki larvaları araştırır. Ağaç yiyici zararlı böceklerin büyük müstehliki durumunda olan ağaçkakanlar faydalı kuşlardır. Dışarıdan gelme bazı türler kısmen meyva ile beslenir. Yuvası ağaç gövdesinde oyulmuş bir delikten ibarettir. Asıl ağaçkakan cinsi, Avrupa'da yeşil ağaçkakan (*Picus viridis*) ve külrengi ağaçkakandır (*Picus canus*). Bazen kızıl renkte olan yakın türler Asya ve Malezya'da bulunur. Bundan başka Avrupa'da *büyük alacalı ağaçkakan* (siyah ve beyaz tüylü, aşağı karın kısmı kırmızı, erkeklerinin ensesinde lâl rengi bir leke bulunan ağaçkakan [Dendrocopos major]. Mutedil bölge ormanlarında rastlanır. Yakın bir tür olan *D. medius*'un her iki cinsinde de baş kırmızıdır ve bu tür daha dar bir sahada yaygındır [Picidae familyası]), *küçük alacalı ağaçkakan* (serçe boyunda, sırtında enine siyah ve beyaz çizgiler bulunan, erkeğinin başı kırmızı olan ağaçkakan. [Dendrocopos mimar picidae familyasından].), *kara ağaç-*

Kerim **AĞA HAN**

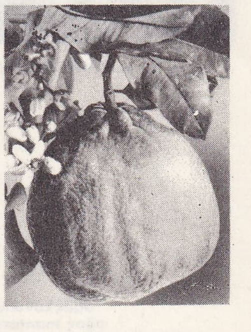

ağaç kavunu
altrus medica

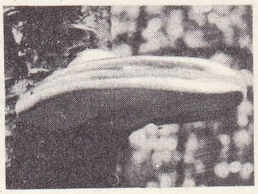

ağaç mantarı

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN), Keyston, X (LAROUSSE)

Ahmed AĞAOĞLU

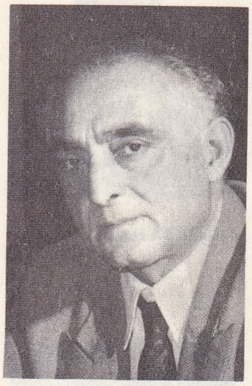

Samet AĞAOĞLU

ağaçkavunu
ağaç mantarı
(fotoğraflar 141. sayfada)

Ağa Han, Muhammed
Şah ve Kerim
(fotoğraflar 141. sayfada)

ağa kapısı
(fotoğraflar 141. sayfada)

kakan (Dryocopus martius) ve *üçparmaklı ağaçkakan* (Picoidestridactylus) bulunur. Madagaskar ve Avustralya hariç, her tarafa yayılmış 300 ağaçkakan türü bilinmektedir. (L)

AĞAÇKAVUNU i. Sedefotugillerden *Citrus medica*'nın meyvasına verilen ad. Kitra veya sitra da denir.

— ANSİKL. *Ağaçkavunu,* Akdeniz kıyılarında yetişir. İri, pütürlü bir limonu andırır, çiğ olarak pek yenmez. Pastacılıkta, şekercilikte ve özellikle reçel yapımında kullanılır. (L)

AĞAÇKESEN i. Genellikle siyah olan bir böcek. Karnı sarıdır. Tırtıl'ı andıran larvası, bitki yapraklarını yer. (Zarkanatlılar cinsindendir. Bazı bilginlere göre, bıçkılı böcekler, bazılarına göre de argus'lar familyasındandır. Bilimsel adı: *hylotoma*).

— ANSİKL. *Ağaçkesen*'in çeşitli türleri vardır: *hylotoma fuscipes* ve *H. segmentaria,* söğütlerde, H. rosae ve H. pogana gül ve frenk üzümü fidanlarında yaşar. Bunları yok etmek için, erişkinleri ökse ile yakalamalı ve usulüne uygun olarak nikotinli sıvı püskürterek larvaları öldürmelidir. (L)

AĞAÇLAMAK geçl. f. Eşanl. AĞAÇLANDIRMAK. || *Esk.* Tahta ile kaplamak || Sopa ile dövmek: *Ve ağaçlayıp zindana bıraktılar* (Kısas-ı Enbiyâ). [M]

AĞAÇLANDIRMAK ettrg. f. Boş ve çıplak bir araziyi veya yol, bahçe, arsa gibi yerleri, üzerine ağaç dikmek suretiyle ağaçlı hale getirmek. Herhangi bir yeri ağaçlarla donatmak: *Bir dağı, bir yolu, bir bahçeyi ağaçlandırmak.*

◆ **Ağaçlandırılmak** edilg. f. Ağaçlı hale getirilmek, ağaçlarla donatılmak.

◆ **Ağaçlandırma** i. Orman bitkileri yok olmuş bir araziyi yeniden ağaçlı hale getirme; ağaçla donatma, çok sayıda ağaç dikme. (Bk. ANSİKL.)

◆ **Ağaçlandırmak** dönşl. f. Ağaçlı hale gelmek.

◆ **Ağaçlaşma** i. Fiz. Bitki şekilleri gösteren ve akiklerde olduğu gibi, maden filizlerinin gerek yüzeyinde, gerek içlerinde rastlanan tabiî desen || Don olunca, bazı kristallerin ve camların üzerinde dallanmalar teşekkül etmesi hali. (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. *Yeniden ağaçlandırma,* tarımca kullanılmayan toprakları değerlendirme bakımından faydalıdır; ayrıca, bir bölge sularının akışını değiştirmeğe ve o bölgenin iklimini düzeltmeğe de yarar. Dağlarda yeniden ağaçlandırmanın gerekliliği aşikârdır: ağaçlandırma ile bitkilerin sıklaşması, yağmurlardan veya karların erimesinden meydana gelen suları böler, akışlarını yavaşlatır, akarsu yarıklarının ve sellerin meydana gelmesini önler. Bu sayede seller kurur, kurumasa bile son derece azalır; akarsular, yılın belli mevsimlerinde büyük miktarda su ile beslenmediğinden, muntazam bir akış kazanır.

Normal fidan ve bitki ekme işlerinden önce, dağların ağaçlandırılması bir takım hazırlıkları gerektirir: sellerin akış hızını barajlarla kesmek, böylece, boylamasına ve enlemesine sel aşıntılarını önlemek, çitler ile kaygan toprakları desteklemek ve güçlü otsu bitkiler sayesinde toprağa eksik olan kıvamını vermek gibi. (Türkiye'de ağaçlandırma çalışmaları için Bk. ORMANCILIK.)

— Fiz. Kışın evlerin pencerelerini örten buzun ağaçlaşması, dışardaki sıcaklığın düşüklüğünden dolayı camlar üzerinde su buharının yoğunlaşmasından ileri gelir. Altın, gümüş, bakır, bazı mineraller katılaşarak, görünüşü bir ağacı andıran billûr kümeler meydana getirir (manganez oksit dandritleri, içinde demir ve manganez oksit ağaçlaşmaları bulunan akikler). [ML]

AĞAÇLI. Coğ. İstanbul'un kuzeybatısında, Eyüp ilçesinin Kemerburgaz bucağı içinde bir köy (388 nüf.). Yakınında bulunan düşük vasıflı linyit yatakları Birinci Dünya savaşı sırasında İstanbul'un yakıt ihtiyacını karşılamak için ve daha sonra Cumhuriyet devrinde de bir süre işletilmişti. Son zamanlarda burada, suça yönelmiş çocukların barındırıldığı bir ıslahevi kuruldu. (M)

AĞAÇ MANTARI i. Ağaçta biten bazitli mantarlara verilen ad. Özelliği, şapkasında ve birbirine kaynaşmış sporlu tüplerindedir. (Kav mantarıgiller tipi).

— ANSİKL. Çoğunluğu yenilebilen dolgun yapıda türler, *ağaç mantarı* cinsine girer. Yenmeyen ve gevşek yapılı türleri de çeşitli cinslere ayrılır. Ağaç mantarları, ağaç berelenmelerinde meydana gelen bozulma sonucu, aktif bir şekilde çıkan ek bitkilerdir. Orman ağaçlarında (çam kökü hastalığı), sıralı ağaçlarda (nehir kıyısındaki selvilerde ağaç kavları), meyva ağaçlarında (yalancı ağaç kavları), çeşitli odunsu bitkilerde (kahve ağacı ve yağlı palmiyelerde kök hastalığı) baskın yaparcasına sık sık biter. (L)

AĞAÇÖREN, Ankara'nın Şereflikoçhisar ilçesi bucaklarından. Merkez nüfusu 1 582, 31 köyü ile birlikte 15 323'tür. Eski adı *Panlı*'dır. (M)

AĞAÇTAVUĞUGİLLER i. Zool. Tavuksuların bir familyası. Uzun bacaklı, soluk tüylü, kuvvetli kuşları kapsar. Amerika'nın tropikal bölgelerinde yaşar. Bu familyanın örnek kuşu *hoko*'dur. (L)

Ağa hamamı. Bk. HAMAM.

AĞA HAN (Kerim), Ağa Han'ın torunu ve halefi (Cenevre kantonunda Creux-de-Genthad 1936). [L]

AĞA HAN (Muhammed Şah), Hindistan'da, Orta Asya'da, İran'da, Suriye'de ve Doğu Afrika'da nizârî İsmailîlerinin* 1885'ten beri şefi ve dinî reisi (Karaşi 1877-İsviçre'de Versoix 1957). Peygamber'in damadı Ali'nin ve eski İran krallarının soyundan olan ve Hindistan'ın ismailî Müslümanları üzerinde dinî otoritesini kuran ilk Ağa Han'ın (1800-1881) torunu. Hem *Kur'an,* hem Avrupa terbiyesi aldı ve Avrupa'ya birçok seyahat yaptı. Çok genç yaşta faal bir şekilde siyasete karıştı, yenilik taraflısı olarak ortaya atıldı, ama hiç bir zaman Büyük Britanya'ya tam bir sadakatten vaz geçmedi. Hindistan İslâm birliğinin ve Alîgarh Müslüman üniversitesinin kurucusudur. Doğu Afrika'da hint göçmenlerinin yerleşmesini kolaylaştırmağa çalıştı. Birinci Dünya savaşında İtilâf devletlerini destekledi ve ingiliz hükûmetince Mısır'da ve İsviçre'de görevlendirildi. 1919'da Avrupa karşısında Türkiye'nin davasını savundu. *Hindistan'ın Gelişmesi* adlı eserinin bir hayli tesiri oldu, ve 1924'te, osmanlı padişahının tahttan indirilmesiyle boşalan halifeliğe geçmek istedi. Eylül 1937'de Cemiyet-i Akvam toplantısına başkanlık etti. Milletlerarası yüksek sosyetenin gözde kişilerinden biri idi, önemli bir koşu atları ahırı vardı. (L)

AĞA HÜSEYİN PAŞA, yeniçeri ağası ve osmanlı veziri (Edirne 1776-Vidin 1849). Babası ile Rusçuk'a yerleşmişti, orada Dokuzuncu Yeniçeri bölüğüne girdi. Sonra İstanbul'a geldi. 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşında gösterdiği kahramanlıklardan dolayı zağarcıbaşı oldu. Yeniçeri ocağını kaldırmağa karar veren Mahmud II, kuvvetli adamları etrafına topladığından, onu da *kulkâhyalığı*'na (1823), sonra da yeniçeri ağalığına (1823) tayin etti. Yeniçeri ağalığı sırasında yeniçeri zorbalarını ortadan kaldırmak, bazılarını taşraya sürmek suretiyle Mahmud II'nin gözüne girdi ve kendisine vezirlik rütbesi verildi. Fakat zorbalara karşı sert davranışından ve kısa zamanda vezirliğe yükselmesinden gocunan yeniçerilerin bir isyan hareketine engel olmak için yeniçeri ağalığından azledildi.

Bundan sonra Bursa ve İzmit valilikleri ile Boğaz muhafızlığı görevlerinde bulundu. Sonra yeni kurulan *Asâkir-i Mansure-i Muhammediye* seraskerliğine getirildi. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında serasker olarak Şumnu'yu savundu, fakat Rusların Tuna'yı geçmelerine mâni olamadığı için azlolunarak yerine Reşid Mehmed Paşa serasker tayin edildi. Harpten sonra Edirne valiliğine getirildi ve 1832 yılında Mısır seferi kumandanı olarak İbrahim Paşaya karşı gönderildi. 29 Temmuz 1832'de Beylan'da İbrahim Paşaya yenildi ve yine azledildi. Vidin muhafızı iken öldü. (M)

Ağa kapısı (Tarihî adıyle **Ağa kapusu**). Ask. tar. Yeniçeri ağalarının çalıştıkları resmî daireye verilen ad. Osmanlılarda *Kapu* (Kapı) kelimesi genellikle resmî daire anlamına geldiğinden, Ağa kapısı da Ağa dairesi olarak tanımlanır. Ağa kapısının yeri osmanlı saltanatının sonuna kadar, *Bâb-ı Meşihat* (Şeyhülislâm kapısı), olarak kullanılmış olan Süleymaniye'deki bina idi. Yeniçeri ocağı kaldırıldıktan sonra burası kısa bir süre için Serasker kapısı oldu. Daha sonra bu Serasker dairesi, şimdiki İstanbul üniversitesi binasının yerinde bulunan *Eski saray*'a nakledildi.

İlk Ağa kapısı, Çarşıkapı'da, Türbe yakınında olsa gerekti. Fakat uzun süre kullanılmadı ve asıl Ağa kapısı, sonradan Süleymaniye'de şimdiki Botanik enstitüsü ile İstanbul müftülüğünün bulunduğu yere kaldırıldı.

Eski Ağa kapısının ne zamandan beri terkedilmiş olduğu belli değildir. Yalnız XVII. yy. ortalarına doğru, Yeni Ağa kapısının kullanılmağa başlandığı biliniyor. Ocağın kaldırılması ile (1826) burası *Bâb-ı Meşihat* olarak kullanıldı. Ağa kapısında resmî daireye ait çeşitli odalardan başka, Yeniçeri ağasının lojmanı olarak bir de harem kısmı vardı. Ayrıca bir cami, bir talimhane ve dışarıda da «*Sakalar kışlası*» ve Süleymaniye yakınında *Ağa imamhanesi* diye anılan, kadınlara mahsus cezaevi vardı.

Ağa kapısı birçok kereler (1660, 1750, 1711 ve 1782 yıllarında) yandı. Son defa, yeniden yapılırcasına, Mahmud II zamanında (1820) onarıldı.

Ağa kapısında, İstanbul'un çeşitli semtlerindeki yangınları gözetleyerek haber verebilmek için bir de ahşap yangın kulesi vardı. Bu ocağın kaldırılmasından sonra(1828) yapılan bugünkü Beyazıt kulesi, zamanımıza kadar bu maksatla kullanıldı. Burada hizmet edenlere halk, *Köşklü*'den bozma olarak *Köşlü* derdi. (M)

AĞALARMENZİLİ. İstanbul'da, Okmeydanı eteğinde ok atıcı pehlivanlar için yapılan menzillerden birinin adı. Bu menzili Murad IV'ün hocası ve saray erkânından olan Reyhan Ağa kurdurmuştu.

Mehmed Vahid Efendinin *Tîrendaz-name*'sinde (Ok Atıcıların Kitabı), menziller ve ağalar menzilinde ok atıp taş dikmiş olan on dört pehlivanın adı yazılıdır. (M)

Ağalık oyunu. Folk. Bir Karagöz faslı. Babası ölen zengin bir Acem eğlenmek için İstanbul'a gider. Hacıvat ile tanışır, Hacıvat onu Karagöz ile tanıştırır. Karagöz tuhaf konuşmaları ile Acem'i eğlendirir. Acem Karagöz'e bol para verir. Fakir Karagöz bu para ile kılık ve kıyafet değiştirerek ağa rolüne çıkar. Hacıvat'ı *ayvaz,* Çelebiyi *uşak* edinir. Hacıvat, Karagöz Ağa'ya bir aşçı, zenne ve bir akarap bulur. Diğer Karagöz fasıllarında olduğu gibi muhaveresi kelime oyunlarına dayanan bu fasılda şehirli zengin bir tüccarın yaşayış tarzı gösterilmiştir. (M)

AĞALİMANI. Esk. coğ. Silifke'nin 15-20 km. batısında bir yer. Üzerinde bir manastır ve *Hagios Theodoros* olduğu sanılan büyük bir kilise kalıntısı vardır. (M)

AĞA MUHAMMED HAN (1742-1797), İran'da, aslen türk olan *Kaçar* hanedanının kurucusu. Muhammed Hasan Hanın en büyük oğlu, Kaçar aşiretinin reisi. Çocukken Nâdir Şahın yeğeni Âdil Şahın emriyle hadım edildi; bu, onun bütün hayatına ve tabiatına tesir etti. Babasının katli üzerine (1758) Kaçar reisi oldu. Gençlik yıllarını Şiraz'da Kerim Hanın sarayında geçirdi. Kerim Hanın ölümü üzerine (1779) Esterâbâd'a kaçarak Kerim Hanın halefleri ile uzun süren bir mücadeleye girişti. 1785'te memleketin kuzey ve merkez kısımlarını idaresine aldı ve Tahran'ı, Kaçar topraklarına yakınlığı ve memleketin ortasında olması sebebiyle, merkez yaptı. 1794'te Kerim Hanın son halefini bertaraf etti, 1795'te Gürcistan'da İran hâkimiyetini yeniden kurdu. 1796'da şah sıfatı ile taç giydi ve Horasan'ı ülkesine kattı. 1797'de suikast sonucu öldü. (M)

-AĞAN ek. Dil bil. [Fiilden isim yapma eki]. Kalın sıradaki fiil köklerine getirilerek, o fiilin bildirdiği iş veya hareketi devamlı ve mübalâğalı olarak yapanı gösteren isimler ve sıfatlar teşkil eder: ol-*ağan,* yat-*ağan* gibi. Eskiden işlek bir ek olan «— *ağan*» ile yapılmış «*sıç-ağan*» gibi kelimeler, bugün Türkçede pek kullanılmaz. (Bk. -EĞEN.) [M]

AĞAOĞLU (Adalet), oyun yazarı. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Fransız Filolojisi bölümü mezunu. Önce radyo oyunları yazdı, sonra tiyatroya geçti. Tiyatro yöneticiliğinde ve radyo program uzmanlığında çalıştı. Eserleri. *Bir Piyes Yazalım* (1953 [Sevim Uzgören ile birlikte]),

Foto. MEYDAN

Evcilik Oyunu (1963), *Çatıdaki Çatlak* (1966). [M]

AĞAOĞLU (Ahmed), gazeteci, fikir adamı, profesör (Azerbaycan'da Şuşa 1868-İstanbul 1939). Karabağlı bir aileye mensup, tahsilini Şuşa, Tiflis ve Paris'te yaptı. Paris'te öğrenci iken fransız gazete ve dergilerine yazılar yazdı, İttihad ve Terakki cemiyeti üyeleriyle tanıştı. Tiflis'e döndükten sonra Ahmed Agayef (o zaman Rusya'da kullanılan soyadı ile), İsmail Gaspralı, Hüseyinzade Ali, Ali Merdan Topçubaşı, Hasan Bey Zerdanî, Şahtahtlı Mehmedağa ile birlikte millî uyanış hareketi çalışmalarında bulundu. Rus makamlarına karşı türk halkının haklarını savunmak için yayımlanan rusça *Kapsi* ve türkçe *Şarkî Rus* gazetesine yazılar yazdı. Bu yıllar Azerbaycan'ın en karanlık yıllarıydı. Rusya'da 1905 inkılâbından sonra azerî aydınları türkçe gazete, dergi yayımlamağa, okul ve dernek gibi kültür kurumları açmağa çalıştılar (1906). Ahmed Agayef, Zerdanî ile *Hayat* gazetesini kurdu, *İrşad, Terakki* ve *Füyuzat*'ı yayımladı. Böylece Azerbaycan uyanış hareketi ikinci safhasına giriyordu. Türklerin hukukunu savunacak *Difaî* (Savunmaya ait) adlı siyasî bir derneği de Agayef bu devirde kurdu, sonra, mayıs 1909'da Türkiye'ye geldi ve Maarif nezaretine müfettiş oldu. İttihad ve Terakki fırkasına girdi. *Hikmet, Sebilürreşat* ve *Jeune Turc* gazetelerine fransızca makaleler yazdı. Daha sonra *Tercüman-ı Hakikat* gazetesine başyazar oldu. Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve şair Mehmed Emin Yurdakul ile Türkçülük cereyanına katıldı. *Türk Yurdu* dergisini kurdu, *Türk Ocağı*'nda çalıştı. Ekim 1909'da Darülfünunda Rusça ve Türk-Moğol tarihi öğretmenliğine tayin edildi. 1912'de Afyonkarahisar milletvekili ve İttihad ve Terakki fırkası umumî merkez üyesi oldu. Rus ihtilâli ve Rusya'daki Türklerin millî hareketleri ile ilgili olarak hazırlanan bağımsız milletler kongresine katıldı (Moskova, mayıs 1917). 1917'de Kafkasya'ya gönderilen ordunun siyasî müşaviri olarak Azerbaycan'a gitti. 1918'de İstanbul'a döndüğü zaman İttihad ve Terakki fırkası diğer ileri gelenleri ile Malta'ya sürüldü. 1921'de serbest bırakılınca Anadolu'ya geçti. Önce İstişare heyetine tayin edilip, vazife ile Karadeniz sahillerine ve Doğu illerine gönderildi. Daha sonra Ankara'da matbuat umum müdürü oldu. 1923'ten sonra ikinci ve üçüncü devre Büyük Millet meclisinde Kars milletvekili olarak bulundu. Aynı zamanda Ankara Hukuk fakültesinde Hukuk-ı Esasiye öğretmenliği, *Hâkimiyeti Millîye* gazetesinde başyazarlık yaptı. *Serbest Cumhuriyet fırkası* kurucuları arasına katıldı ise de parti dağıldıktan sonra siyasî hayattan çekildi ve İstanbul Dârülfünunu'na Hukuk tarihi müderrisi tayin edildi. *Akın* gazetesini kurdu. 1933'te emekliye ayrıldı. ölümüne kadar yazar olarak çalıştı.

Bütün kültür ve politika hayatını, Türk milliyetçiliği, fikir hürriyeti için mücadele ile geçirmiştir. İlmî ve siyasî eserleri vardır. Kitap halinde basılan eserleri: *Şiî Mezhebi ve Menbaları* (1892), *İslâm ve Ahund* (1900), *İslâma Göre ve İslâm Âleminde Kadın* (1901), *Üç Medeniyet* (1920 Malta'da yazılmıştır), *Hindistan ve İngiltere* (1927), *Serbest İnsanlar Ülkesinde* (1931), *Devlet ve Fert* (1939), *Etika* (Kropatkin'den tercüme 1931), *Ben Neyim?* (1939), *Türk Teşkilât-ı Esasiyesi* (Ankara Hukuk Fakültesi yayınlarından), *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul Üniversitesi yayınlarından 1941), *Gönülsüz Olmaz, İhtilâl mi? İnkılâp mı?* (1942). Son dört eseri ölümünden sonra basıldı. (→ Bibliyo.) [M]

AĞAOĞLU (Samet), türk yazar ve politikacısı (Kafkasya'da Karabağ 1909), Ahmed Ağaoğlu'nun oğlu. Ankara Hukuk fakültesini bitirdi ve Strasbourg'ta ihtisas yaptı (1932). Türkiye'ye döndükten sonra 1934 yılında İktisat Bakanlığı İş ve İşçi bürosunda teknik memur olarak devlet hizmetine girdi. Daha sonra burada sınaî mülkiyet müdürü oldu (1936). Sanayi umum müdür muavinliğine yükseldi (1937). İktisat bakanlığının ikiye ayrılması üzerine Ticaret Bakanlığı Kredi İşleri müdürlüğüne tayin edildi. Bu bakanlıkta daha sonra İç krediler umum müdür muavini ve 1945'te de aynı kısmın umum müdürü oldu. 1946 yılında devlet hizmetinden istifa ederek Demokrat parti saflarında siyasî hayata atıldı. Partinin 1947'deki ilk büyük kongresinde genel idare kurulu üyeliğine seçildi. 1960'ta parti kapanıncaya kadar da bu görevi devam etti. 1950 yılında Demokrat partinin iktidara gelmesi üzerine ilk kabinenin kuruluşundan yirmi gün sonra başbakan yardımcısı ve Devlet bakanı olarak hükûmete girdi. Adnan Menderes'in İkinci kabinesinde Çalışma bakanı oldu (1952). 1953'te hükûmetten ayrıldı ise de 1955'te İşletmeler bakanlığına getirildi. Bu bakanlığın ikiye bölünmesi üzerine Sanayi bakanı oldu (1956). 1957'de getirildiği Devlet bakanlığı 1958'e kadar devam etti.

Samet Ağaoğlu'nun siyasî hayatı 27 Mayıs 1960 ihtilâli ile sona erdi. Demokrat partinin idarecileri hükûmet ve parlamento üyeleri ile beraber 27 Mayıs sabahı tevkif edilen Ağaoğlu 18 haziran 1960'ta, daha sonra Yüksek Adalet divanı karşısına çıkarılacağı, Yassıada'ya götürüldü. 15 Eylül 1961'de vatana ihanetten müebbet hapse mahkûm edilip, idam cezalıları ile birlikte İmralı adasına gönderildi. Burada bir hafta kaldıktan sonra öbür mahkûm arkadaşları ile beraber Kayseri cezaevine sevkedildi. Burada iki yıl kaldı, bu sürenin sonunda sağlık durumu sebebiyle tedavi için İstanbul'a gönderildi. 7 Ekim 1964'te, Yassıada'da mahkûm olanlar için çıkarılan genel aftan faydalanarak ve kamu haklarından mahrumiyeti devam etmek üzere serbest bırakıldı.

Samet Ağaoğlu, babası Ahmed Ağaoğlu gibi, yazı hayatı ile daima irtibatlı kaldı ve ilmî, edebî, siyasî konulu çeşitli eserler yazdı. Ağaoğlu hikâyelerinde genellikle Dostoyevski'nin insanlarını hatırlatan marazi tipler üzerinde durdu; psikolojik, dramatik durum ve davranışları, gerilimli yoğun ifade ile dile getirdi. Edebî eserlerini *Strasbourg Hatıraları* (1945), *Zürriyet* (1950), *Öğretmen Gafur* (1953), *Büyük Aile* (1957), *Hücredeki Adam* (1964), *Katırın Ölümü* (1965); siyasî eserlerini *İki Parti Arasındaki Farklar* (1947), *Kuvayi Milliye Ruhu* (1948), *Babamın Arkadaşları* (1958), *Aşina Yüzler* (1965), *Arkadaşım Menderes* (1967), *Sovyet Rusya İmparatorluğu* (1967) ve ilmî eserlerini de *Türkiyede Suçlu Çocuklar* (ablası Tezer Taşkıran ile beraber) [1947], *Türkiyede Küçük Sanat Meseleleri* (1939), *Türkiyede İş Hukuku* (Selahattin Hüdaioğlu ile beraber) [1939] adlı kitaplarda topladı. (M)

AĞARMAK geçz. f. (*ak*-ar-mak). [«*k*» sesi iki ünlü arasında kaldığı için sadalılaşarak «*ğ*» olmuştur.] Ak hale gelmek, beyaz olmak. ‖ [Renk için] Tonunu kaybetmek, solmak, açılmak: *Güneşten evin aşı boyası ağarmıştı.* ‖ [Elbise için] Eskimeğe yüz tutmak, yıpranmak: *Sırtındaki elbise iyice ağardı.* ‖ [Saç, sakal, bıyık için] Kırlaşmak: *Ahmet Kerim'in bir gecede ağaran şakakları [...] ölüme ne kadar yaklaşmış olduğuna yeter artar bir delildir* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ [Gün için] Doğmak, aydınlanmak: *Bir gün ortalık ağarmadan Kadıköy'nden vapura bindim...* (N. Ataç).

◆ **Ağarma** i. Ağarmış hale gelme: *Saçlarının ağarması erken başladı.* ‖ [Renk için] Açılma, solma: *Güneş, kumaşların ağarmasına sebep olur.* ‖ Şafağın sökmesi: *Günün ağarmasını beklemeden yola koyuldu.*

— İpekc. *Yumurtaların ağarmağa başlaması,* fışkırmanın yakınlaştığını gösteren belirti. (Bu sırada yumurtalara dikkatle bakılırsa, onların kımıldadıkları bile görülür ve yine kulak verilirse, kurdun yumurta kabuğunu kemirmesinden ileri gelen bir çıtırtı işitilir.)

◆ **Ağartı** i. Karanlıkta, uzaktan güçlükle seçilebilen aklık, aydınlık: *Doğacak gün artık gündüze ilişkin değil / Bu ağartı ancak yürekle karşılanabilir* (Cemal Süreya). ‖ Peynir, yoğurt gibi süt mamulleri. (M)

AĞARTMAK ettrg. f. Ak hale getirmek, beyazlatmak. ‖ Parlatmak, cilâlamak. ‖ Kirden temizlemek. ‖ Rengini açmak. ‖ Soldurmak.

— DEY. *Yüz ağartmak,* takdir edilir davranışlarda bulunmak: *Pehlivanlarımızın başarıları hepimizin yüzünü ağarttı.*

— Ev ekonom. Pamuklu, keten ve sentetik kumaşların veya ipliklerin klorlu bileşikler, oksijenli su veya optik beyazlatıcılarla rengini açmak.

— Kuyumc. Kararmış gümüşü parlatmak, cilâlamak.

— ANSİKL. Sararmış yünlü ve ipekliler, kükürtlü veya oksijenli bileşimlerle ağartılır. Dokunan bezler, sığır, inek veya manda mayasına konduktan sonra suda çalkanarak ağartılır (Rize). Yünden dokunmuş başörtüleri, kükürt buharı ile beyazlatılır (Artvin). Kumaş ve dokuma ipliği kireçkaymağı ile ağartılır (Bursa).

◆ **Ağartılmak** edilg. f. (*Ağartmak*'tan).

◆ **Ağartma** i. (*Ağartmak*'tan). [M]

AĞBÂNÎ veya **AĞABÂNÎ** i. *Esk.* Bk. ÂBÂNÎ. ‖ Bu kumaştan yapılmış giyecek: *Dilinde daima bir lâhavle dolaşan ağabânîli babacanlardan...* (Ahmed Rasim). [M]

AĞBAŞ i. Zır. *Mah.* Hastalık sebebiyle tanelerinin içi dolmayan, içlenmeyen buğday başağı (Çorum). [M]

AĞBENEKLİLİK. Zır. Arpa bitkisinde görülen mantar hastalığı (*Pyrenophora*). Yapraklarının uç kısımlarında kahverengi, köşeli, odunsu lekeler belirir. (M)

AĞBEZ (Akbez de denir). Dokumc. Beyaz pamuklu dokumaya verilen ad. (M)

AĞBÖREK. Dokumc. Dörtgen şekilli motiflerle süslenmiş ve daha çok yörük ve türkmenlerin kullandığı bir çuval dokuması. (M)

AĞBUĞDAY i. Zır. *Mah.* Yassı ve ak bir cins buğday (Maraş). [M]

Ağca ferikler. Folk. Doğu Anadolu illerinde, özellikle Kars ve Erzurum dolaylarında oynanan türkülü bir kız barı. (Bk. BAR.) [M]

AĞCIK i. Bot. Palmiyelerde yaprak tabanını çevreleyen iplik kın. (L)

AĞ ÇIRPMAK f. Balıkç. Balık avcılığında iş bittikten sonra ağın üzerindeki yosun v.b. maddeleri temizlemek ve fazla suyu silkmek için yapılan ritmik hareket. Ağ çırpılırken, sandal üzerindeki balıkçı, suya sarkıttığı ağı hızlı hızlı su yüzeyine vurur ve sandalın güvertesine istif eder. (M)

AĞDA i. (ar. *ʿakîde*'den). Pekmez veya şekerden, kaynatılmak suretiyle elde edilen macun halinde yapışkan madde.

— DEY. *Ağda yapmak* (veya *yapıştırmak*), vücuttaki fazla tüy ve kılları ağda ile almak, temizlemek.

— Ahçılık. Antremelerin veya şekercilik mamullerinin hazırlanmasında pişirme ile şekerin ulaştığı kıvam (Şeker az ağdalandığında baş parmak ile işaret parmağı arasına alınırsa, parmaklar arasında bir iplik teşkil eder, parmaklar ayrıldığında bu iplik kopar; iplik kopmazsa şeker çok ağdalanmış demektir).

◆ **Ağdacı** i. Şeker, tatlı ve helva imalâthanelerinde ağda hazırlayan işçi. ‖ — *Mec.* [Aslında kullanılmayan «ağda ile kıl çeken kimse» mânâsından] Can sıkıcı kimse.

◆ **Ağdalı** sıf. Koyulaşmış, ağda haline gelmiş: *Her şey size koyu, ağdalı ve yürek bayıltıcı bir maddenin karışık tadını verir* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Ağdalı reçel.* ‖ *Argo.* Ağır, galiz, okkalı [küfür]: *Ağdalı tarafından bir küfür savurdu.*

— Ed. Fazla süslü, sunî ve anlaşılması güç [kelime, ifade, üslûp]: *Murahhas pek ağdalı bir kelimedir* (F. R. Atay). *Ağdalı bir türkçe ile uzun bir manzumeyi inşâda başlamasın mı?* (Y. K. Karaosmanoğlu).

— Mekan. *Ağdalı,* alışkanlar için kullanılır.

ağıl
ağbörek

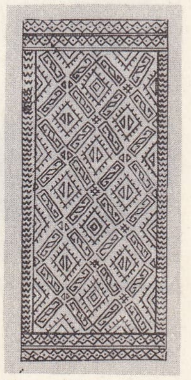

(Türkmen kilimi)
Kenan Özbel koleksiyonu

Foto. MEYDAN

bronz **ağırlık**
Afganistan'da bulunmuştur.
(M.S. III. yy.) Guimet
müzesi, Paris

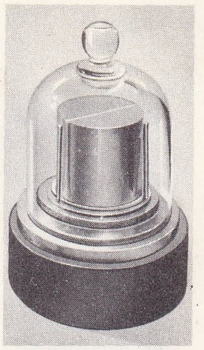

ağırlık ölçü ayarı, 1 kg.

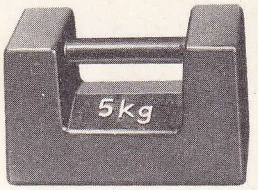

taşınabilir **ağırlık**
dökme demirden, 5 kg.

(Akışkanlar mekaniğinin kanunları, akışkanların ağdasız sayıldığı düşük hızlar için ve ağdalılığın mutlaka göz önünde bulundurulması gereken yüksek hızlar için başka başkadır.)

AĞDALANMAK dönşl. f. [Tatlı veya şerbet gibi şeylerin hazırlanmasında kullanılan şerbest için] Koyulaşmak, koyu şurup kıvamına gelmek.

◆ **Ağdalandırmak** ettrg. f. Ağda haline getirmek.

◆ **Ağdalaşmak** dönşl. f. (*Ağdalanmak*'tan)

◆ **Ağdalaştırmak** geçl. f. (*Ağdalandırmak*'tan)

◆ **Ağdalık** i. Fiz. ve Sanay. Düzgün akışlı ve türbülanssız bir sıvının direnci. ‖ *Mutlak ağdalık,* düzlem sıvı yüzeyi biriminin, aynı sıvının, bundan birim uzaklıktaki paralel bir başka düzlem yüzeyine göre birim hızla yer değiştirmesi için gereken kuvvet. ‖ *Verilen bir sıcaklıkta Engler ağdalığı,* bu sıcaklıkta belirli bir miktar yağın akış süresinin, 20° C'deki aynı miktar suyun akış süresine oranı.

— ANSİKL. Fiz. Sıvıların ve gazların ağdalığı, bu cisimlerin akışı sırasında ortaya çıkan iç sürtünmeden ileri gelir. Sıvılarda, önce tecrübî olarak Poiseuille tarafından, sonra Hagenbach tarafından kurulmuş bulunan «Poiseuille kanunu», kılcal bir boruda bir akışkanın laminer akımını belirler. Debiyi *q,* borunun iççapını *d,* ağdalık katsayısını 2, akımı doğuran basınç farkını $P_0 - P_1$ borunun boyunu *l* ile gösterirsek, bu kanun $q = \frac{\pi}{128} \frac{P_0 - P_1}{l} \frac{d^4}{\eta}$, bağıntısıyle ifade edilir. Bütün bu geçen büyüklükler C.G.S. birimleriyle hesap edilirse, η *puvaz* olarak çıkar. V hacmindeki yabancı bir maddeyi süspansiyon halinde taşıyan sıvılarda Einstein, karışım ağdalığının

$$\eta = \eta_0 (1 + 2{,}5\ V),$$

bağıntısıyle ifade edildiğini ortaya koymuştur (bu formülde η_0 arı sıvının ağdalığını, V de eritkenin birim hacminde dağılmış bulunan katı maddenin hacmini gösteriyor).

Genel olarak, $\frac{\eta}{\eta_0}$ oranına *bağıl ağdalık* adı verilir. (ML)

AĞDIK i. (esk. türk. *ağduk*). *Esk.* Eksiklik, noksan, kusur.

— Sıf. Bozuk, kusurlu, aksak. ‖ Çetin, sarp, ağır. (M)

AĞDIRMAK ettrg. f. *Esk.* Yükseltmek, kaldırmak, yukarı çıkarmak: *Bir zaman bülbül gibi afgânın ağdır göklere* (Niyazî-i Mısrî). ‖ *Halk dili.* [Hayvan yükü için] Bir tarafı ağır gelmek. (M)

AĞ DÖKMEK f. Balıkç. Balık avcılığında ağın av sahasında bırakılması. (M)

AĞFER sıf. (ar. *ġufrān,* örtmek, dinî anlamda affetmek > *mağfiret,* af, bağışlama'dan *ağfer*). Affeden, mağfiret gösteren.

— DEY. *Ağfer-ül-gâfirîn,* affedicilerin affedicisi, Allah. (M)

AĞI veya **AĞU** i. Esk. *Halk dili.* Zehir: *Zalim felek ağı kattın aşıma* (Türkü). *O bambaşka soktu. Ağusu önce öldürüyor sandım* (Güngör Dilmen). ‖ *Halk dili.* İpek kumaş.

— ÇEŞ. DEY. *Ağu içmek: Vatan oldu gurbet, gurbet gülistan / Ağu içmek yiğ oldu ney şekerden* (Yunus Emre). ‖ *Ağu gibi,* keskin, sert acı: *Hava çok sert, ağu gibi esiyor* (M. E. Yurdakul).

— Bot. *Ağa ağacı. Halk dili.* Zakkum* ağacı (*Ak* ve *Kara ağı* olmak üzere iki çeşidi vardır).

— Zool. *Ağı böceği. Halk dili.* Çam kese böceği. ‖ *Ağu kurdu,* ispanyol sineği (Lytta vesicatoria).

◆ **Ağılı** veya **ağulu** sıf. Yapısında veya içinde zehir bulunan, zehirli.

— Bot. *Ağılı bitkiler,* terkibindeki maddelerin az bir kısmıyle, bunları yiyen canlıları zehirleyen bitkiler.

— Zool. *Ağılı böcek,* kınkanatlılardan bir böcek. Bk. CARABUS. (M)

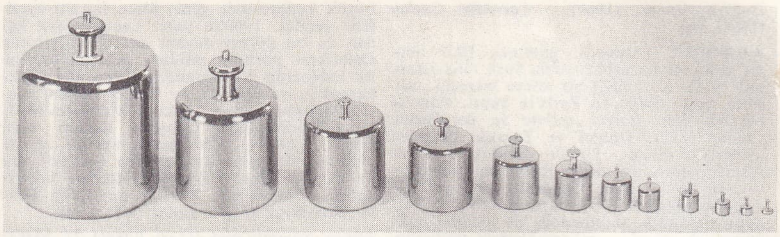

ağırlık ölçü ayarları 5 kg. dan 1 gr. a kadar

AĞIÇALIK blş. i. Kıyf. *Mah.* Köy kadınlarının iş yaparken giydikleri uçkurlu, geniş ağızlı ve uzun paçalı don (Afyon). [M]

AĞIL i. Koyun ve keçi sürülerinin geceledidiği, üstü açık, etrafı çit veya duvar ile çevrili yer (üstü kapalısına mandıra denilir): *Bir keçi kokusu sarmış ağıllarda çobanlarla arkadaş oldum* (S. F. Abasıyanık). ‖ *Teşm. yol.* Sürü: *Ağılımın, çiftliğimin her hakkımın sahibiyim* (M. E. Yurdakul). *Kıran girdi malımıza, ağılımıza* (Selahattin Batu).

— DEY. *Ay ağılı. Halk dili.* Hâle.

— Teşk. tar. *Ağıl resmi,* koyun ve keçi vergisi.

— ANSİKL. Sıcak bölgelerde açık veya yarı açık, soğuk bölgelerde kapalı ağıllar yapılır. Yüksek, kuru bir yamaçta, güneydoğu yönünde, kuru zemin üzerinde hazırlanır. Üstü açık olanların etrafı çitle çevrili ve dikdörtgen şeklindedir. Hayvanlar içinde serbest hareket eder. Ayırmak gerekince içten bölmeler kullanılabilir. Büyüklüğü, hayvan sayısına göredir, her hayvana 0,60-1,20 m^2 yer hesaplanır. Üstü kapalıların yüksekliği, 3 m., genişliği 9-12 m. olmalı; yüzünün her 1,25-1,20 m.sinde pencere bulunmalıdır. Ağılda değişen ve değişmeyen yemlikler, yem odası ve ayrı bir çoban olmalıdır. (M)

AĞILAMAK geçl. f. (esk. türk. *ağulamak*). Zehirlemek. ‖ *Halk dili.* Haşarata karşı meyve ağaçlarını, sebzeleri ve tarım bitkilerini ilâçlamak. ‖ —*Mec.* Aldatmak, yanlış yola sevketmek: *Yaratırız, bizi avutan, esrikleştiren, ağılayan bir takım yalanlar yaratırız* (N. Ataç).

◆ **Ağılanmak** dönşl. f. Farkında olmadan zehirli bir şey yemek veya içmek suretiyle zehirlenmek. ‖ Edilg. f. Biri tarafından zehirlenmek.

◆ **Ağılatmak** ettrg. f. Bir başkası vasıtasıyle zehirlemek, zehirletmek. ‖ *Halk dili.* [Her çeşit bitkiyi] İlâçlatmak. (M)

AĞILCILAR (Ağıl oğlanları da denir). Kasap ve celeplere yamak olan esnafa verilen ad.

— ANSİKL. Evliya Çelebi XVII. yüzyılda İstanbul'da 2 000 ağıl bulunduğunu yazar. Bu ağıllarda babayiğit, kavgacı ve vurucu ağıl oğlanları bulunurdu ve bunların şehre silâhlı olarak girmesi yasak edilmişti. Ağılcılar genellikle bulgar, hırvat ve arnavut asıllı kimselerden olurdu. (M)

AĞILLAMAK geçl. f. *Halk dili.* Sürüyü toplayıp ağıla sokmak.

◆ **Ağıllanmak** dönşl. f. *Halk dili.* [Sürü için] Ağıla girmek, ağılda toplanmak; toplanıp bir arada durmak. ‖ [Ay için] Hâle ile çevrilmek, hâle peyda etmek. (M)

AĞILÖNLER. Bk. ANTİHALO.

AĞIM i. (esk. türk. *ağmak,* yukarı çıkmak, yükselmek'ten *ağ-ı-m*). *Halk dili.* Ayağın, parmaklarla bilek arasında kalan tümsek kısmı.

◆ **Ağımlı** sıf. Ağımı fazla, üst yanı fazlaca tümsek [ayak]. (M)

AĞIN, Elazığ iline bağlı ilçe merkezi (1 926 nüf.); deniz seviyesinden 950 m. yükseltide, evvelce bucak merkezi olarak bağlı bulunduğu Keban'a 27, Elazığ'a 77 km. mesafededir. 7 mahalleye ayrılmıştır. Tahıl, meyve (üzüm, badem, v.b.), sebze, ipekböcekçiliği başlıca geçim kaynaklarıdır. 4 km. doğusundan Fırat ırmağı geçer. Ağın'ın batısında Hastek köyü yakınında Kale denilen iskân edilmiş mağaralar bulunur. Ağın ilçesinin yüzölçümü 260 km^2, nüf. 77 552, köy sayısı 19. (M)

AĞINMAK dönşl. f. *Halk dili.* [At v.b. için] Toprak veya çayır üzerinde yuvarlanmak.

— Dil bil. Kelimenin *ağılmak* şekli de vardır. Eski Anadolu türkçesinde ve ağızlarda, aynı mânâda *ağnamak* ve *ağnanmak* kelimeleri de kullanılmaktadır. (Bk. AĞNAMAK.) [M]

AĞIOTU. Bk. BALDIRAN.

AĞIR sıf. Hareket ettirilmesi, taşınması güç olan, tartıda ağır gelen: *Pehlivan Ali'nin terli bir külçeden ibaret ağır gövdesi, patozun ağzını kapamıştı* (Orhan Kemal). *Gülle gibi ağır.* ‖ —*Mec.* Yavaş, hızlı ve çabuk olmayan: *Onun en ağır yürüyüşü koşmaktır* (A. Hâmid). *Ağır akışlı bir nehir kenarında demokrat bir gazinonun sular ve sazlar üstüne uzanmış salaş terasındayız* (R. N. Güntekin). *Bu serom daha ağır tesir eder, fakat tedavisi katidir* (F. R. Atay). *Ağır adım. Miskin, üstüne bir de ağır. Sekiz saatte bir bulaşığın içinden çıkamaz* (V. O. Bener). ‖ Sıkıntı verici, bunaltıcı, rahatsız edici: *Hava ağırdı, fakat pek dokunmuyordu...* (Mehmed Âkif). *Fantastik bir manzaraya ağır ve boğucu bir musiki refakat ediyordu* (Mehmet Kaplan). ‖ [Koku için] Keskin, boğucu: *Ağır rayihalı, ağır bir rüyayı andıran bir vüvud ve ten cennetine daldı* (Yahya Kemal). ‖ Yerine getirilmesi güç, altından kalkılmaz: *Osmanlı Devleti şeraiti ağır bir mütarekename imzalamış* (Atatürk). *Başımızda bu kadar ağır bir Harbiye bütçesi bulundukça maliyemizi islâh etmenin ihtimali yoktur* (Y. K. Karaosmanoğlu) ‖ Şiddetli, yıkıcı: *Evet, Feride hayatın en ağır sillesini yedin* (R. N. Güntekin). *Bu Brezilya'nın istiklâline ve gururuna ağır bir darbe idi* (F. R. Atay).‖Kırıcı, dokunaklı: *Arkadaşının bu ithamını ağır bir hakaret sayarak kabarıyor, kavga çıkarmağa kalkıyordu* (Ömer Seyfeddin). *Bu genci siz öldürdünüz. İlk kitabı üzerine yazdığınız o ağır yazı...* (B. Necatigil).‖[Yiyecekler için] Mideye dokunan, sert: *Rakı ağır bir içkidir. Ağır, yağlı yemeklerin üstüne bu benim için hakikaten fazlaydı* (R. N. Güntekin). ‖ Ağırbaşlı, ciddî, vakur: *Türk kadını dünyanın en münevver, en faziletli ve en ağır kadını olmalıdır* (Atatürk). *Yürüyüşü cazibeli, giyinişi zevkli, ağır tavırlıydı* (Ahmed Rasim). ‖ Tehlikeli, vahim: *Cenevizli müdafii ağır bir yara almıştı* (Yahya Kemal). *Epeyce zamandır hasta idi, demek ağır* (A. K. Tecer). ‖ Kıymetli, pahalı: *Düğünde, bayramda, ağır ziynette / Anar m'ola emmi, dayı, il bizi* (Karacaoğlan). *Bir kadın ağır gelinlik elbisesini on sene, yirmi sene, her düğüne giyiyor* (R. N. Güntekin). ‖ Akıcı olmayan, yeknesak, kaba: Biri *ağır Bizans üslûbunda, biri ince Türk üslûbunda* (Yahya Kemal). ‖ Kaba, çirkin, bayağı: *Ağır şakalar daima kırıcı olur.* ‖ Büyük ölçüde, önemli: *Kitap ağır hatalarla dolu.*

— ÇEŞ. DEY. *Ağır aksak,* pek yavaş, aralıklı olarak: *Bir bardağı gün boyu ağır aksak için te...* (B. Necatigil). ‖ *Ağır almak,* herhangi bir maksatla bir işte yavaş davranmak, ihmal göstermek ciddiye almamak: *Biraz ağır aldı, ötekiler de gitmek istemiyormuş* (R. H. Karay). Ağırbaşlı ve yerinde hareket etmek, ciddiyetini takınmak: *Sen de kendini biraz ağır al* (Kemal Tahir).‖*Ağır anlamak,* kalın kafalı olmak, geç intikal etmek: *Adama o kadar ağır anlıyor ki, her sözü defalarca tekrarlamak lâzım.* ‖ *Ağır ayak. Mah.* Hamile, doğurması yakın: *Zavallı ağır ayak ,işe gidemiyor.* ‖ *Ağır basmak.* 1. Daha ağır olmak: *Bu yük diğerine nazaran daha ağır bastı.* 2. Üstün gelmek, daha fazla tesir etmek, nüfuzu fazla olmak: *Bana pek ağır basan tarafları yoktu* (R. N. Güntekin). *İfade gayreti her yerde anatomi endişelerin-*

Foto. Fransa Spor ve Gençlik Genel merkezi (LAROUSSE)

den daha ağır basıyor (M. Ş. İpşiroğlu). || *Ağırbaşlı*, ciddî, vakur, olgun, sakin: *Ciddî ve ağırbaşlı olmalısın. Çocukluğa, yaramazlığa, inatçılığa artık nihayet vermelisin* (R. N. Güntekin). || *Ağırbaşlılık*, ciddiyet vakar. || *Ağır canlı* (veya *ağır kanlı*), tembel, miskin geç harekete geçen, işini umursamayan ve ihmal gösteren: *O kadar ağır canlı ki menfaati için bile çabucak harekete geçemez.* || *Ağır çekmek*, tartıda fazla gelmek: *Ağır çeksin diye, herkes her gece, kendi pamuk öbeğinin üstüne su dökerdi* (Yaşar Kemal). || *Ağır davranmak*, bir işe gereken önemi vermemek: *Onların işte bu kadar ağır davranışlarının herhalde bir sebebi olmalı.* || *Ağır dil kullanmak*, sert, kırıcı, küçültücü, tehdit edici tarzda konuşmak: *Müdür çok ağır dil kullanarak ikazda bulundu.* || *Ağır dilli*, küfürbaz, kırıcı konuşan. || *Ağır durmak* (veya *olmak*), sakin ve telâşsız durmak: *Sakın renk verme, gayet ağır dur* (Recaizade Ekrem). || *Ağır duymak*, kulağı iyi işitmemek: *Biraz yüksek sesle konuş, ihtiyar ağır duyuyor.* || *Ağır elli*, vuruşu kuvvetli olan: *Ağır elli dul karı alır* (Ata s.). || *Ağır ezgi, fıstıkî makam. Argo.* Yavaş, acelesiz, istifini bozmadan. || *Ağır gelmek.* 1. Gücüne gitmek, onuruna dokunmak: *Kendisine ne derece ağır gelirse gelsin yine susmağı yeğ buluyor* (Y. K. Karaosmanoğlu). 2. Bir iş gücünün üstünde olmak, zor gözükmek: *Hizmeti ağır geldiği için müvezziler bile almıyormuş* (Ahmed Rasim). || *Ağır gel! Argo.* Ayağını denk al, haddini bil. || *Ağır gitmek*, normal temposunda yürümemek, aksamak. || *Ağır hastalık* durumu tehlikeli hasta. || *Ağır iş*, güç, zahmetli iş: *Anacığım! Bu işler bizim için pek ağır işlerdir* (Ahmed Midhat Efendi). || *Ağır işçi* Bk. İŞÇİ. *Argo.* Fahişe. || *Ağır işitmek*, kulağı iyi duymamak: *Maznun Tahsin'in kulakları ağır işitiyor* (S. F. Abasıyanık). || *Ağır kaçmak*, ölçüyü aşmak: *Yaptığı şaka biraz ağır kaçtı.* || *Ağır lokma*, altından kalkılması, başarılması güç iş, mesele. || *Ağır ol*, ciddî ve ağırbaşlı ol, sabırlı ve soğukkanlı ol: *Aman Şakir Bey, sana yakışmaz, ağır ol, dinin hakkı için...* (Sabahattin Ali). *Ağır ol ki molla desinler* (Ata s.). || *Ağır uyku*, derin uyku, kolayca uyanılamayan uyku. || [Kendini] *Ağıra satmak*, nazlanmak, değerini olduğundan fazla göstermek. || *Ağırdan almak*, isteksizlik göstermek, aldırmamak: *İki taraf da mümkün olduğu kadar ağırdan almış olmak için sual ve cevapların arasını uzatıyorlar, birbirine pek seyrek gidiyorlardı* (Sabahattin Ali). || *Ağırına gitmek*, zoruna, gücüne gitmek, kırılmak: *Öteden beri yerleşmiş güzelliklere benzemeyen, uymayan sözleri beğenmeleri ağırlarına gider.* (N. Ataç).

— Ask. *Ağır bombardıman, ağır kol köprüsü, ağır kruvazör, ağır makinalı tüfek, ağır silâh, ağır tabya, ağır tank, ağır top ve topçu, ağır zırhlı*, Bk. BOMBARDIMAN, KÖPRÜ, KRUVAZÖR, TÜFEK, SİLÂH, TABYA, TANK, TOP, TOPÇU, ZIRHLI.

— Binic. *Ağır divan rahtı*, altın işlemeli, uzun eyer örtüsü. Bk. RAHT.

— Biracılık. *Ağır tat*, dinlendirme, mahzeninin temiz olmayışı sebebiyle birada meydana gelen kusur.

— Denizc. *Ağır deniz*, dalgaları arasında büyük çukurlar meydana gelen ve gemiyi hırpalamağa başlayan denizin durumu (*Kaba deniz* de denir). || *Ağır gemi*, güçlükle ilerleyen veya denizde iyi yüzmeyen gemi. || *Ağır hava*, kuvvetli esen rüzgâr. || *Ağır kasırga*, ağır rüzgâr, bir gemiyi aşırı derecede bir tarafa yatıracak kadar şiddetli kasırga, rüzgâr. || *Ağır tekne*, biçimi, yapısı kaba, sürati az, manevrası yavaş olan tekne.

— Folk. *Ağır aydın zeybeği.* Bk. ZEYBEK. || *Ağır bar*, Doğu illerinden Kars'ta, davul zurna eşliğinde erkekler tarafından oynanan bir bar. Bk. BAR. || *Ağır govent.* Bk. GOVENT. || *Ağır halay.* Bk. HALAY. || *Ağır Tavas zeybeği.* Bk. ZEYBEK. ||*Ağır terekeme.* Bk. TEREKEME.

— Hayvc. *Ağır otlatma*, bir çayırın bir mevsimde ürettiği otun yarısından çoğunun hayvanlara yedirilmesi.

— Huk. *Ağır ceza işleri*, Usul hukukuna göre ölüm, ağır hapis ve beş yıldan fazla hapis cezası gerektiren suçlardan dolayı açılan davalar. Bu davalara *Ağır Ceza mahkemeleri* denilen toplu mahkemeler bakar. Bu muhakemeler, istenirse Yargıtayda duruşmalı olarak yapılır. || *Ağır Ceza mahkemesi*, ağır ceza işlerine bakmak üzere kurulmuş mahkeme. Asliye mahkemelerinin bir koludur. Bir başkan ile iki üyeden kurulur. Duruşmalarına Cumhuriyet savcısı da katılır. İl merkezlerinde o ilin adı ile anılan ağır ceza mahkemeleri bulunduğu gibi, Adalet bakanlığınca lüzum görülen ilçelerde de kurulabilir. || *Ağır hapis cezası*, hürriyeti bağlayıcı cezalardan. Geçici ağır hapis cezası (Türk Ceza kanunu 11. madde) 1-24 yıl arası; müebbed ağır hapis cezası ise ölünceye kadar sürer. Eskiden özel bir infaz sistemi olan bu cezalar, 647 sayılı infaz kanunu kabul edilince, yeni bir sisteme bağlandı. Yeni sistemde altı ayı geçen bütün cezalar aynı şekilde infaz edilmeğe başlandı. || *Ağır hıyanet.* Bk. HIYANET. || *Ağır ihmal.* Bk. İHMAL. || *Ağır kusur.* Bk. KUSUR. || *Ağır para cezası*, suç işleyenlerden, devlete ödenmek üzere 10 TL. ile 25 000 TL. arasında alınan para cezası.

— Jeol. *Ağırküre*, yer yuvarlığını meydana getiren tabakaların yoğunluk ve katılığı en fazla olan iç kısmına verilen ad.

— Kim. Atom hacmi yüksek olan unsurlara denir. *Ağır su*, bir molekül hidrojen ve bir molekül oksijen birleşimiyle meydana gelen su. Kimyada HO rumuzu ile gösterilir. Bk. SU.

— Leng. *Ağır vurgu.* Bk. VURGU.

— Mus. *Ağır aksak, ağır aksak semai.* Bk. AĞIR SEMAİ, AKSAK ve SEMAİ.

— Spor. *Ağır sıklet*, bazı spor dallarında müsabıkların ağırlığıyle sınırlandırılan kategoridir: profesyonel boksta 79,378 kilonun, amatör boksta 81 kilonun üstü ağır sıklettir; halterde 90 kilonun, güreşte ise 87 kilonun üstü ağır sıklet sayılır. (Bk. SIKLET.) || İ. *Ağır*, ağır sıklet: *Ağırda arkadaşım güreşecek.* || Yağmurla yumuşayan, ayakların gömüldüğü toprak, pist veya oyun sahası için *ağır pist, ağır saha* deyimleri kullanılır.

— Zır. *Ağır toprak*, tıkız, killi, sürülmesi güç toprak. (Ağır topraklarda ince zerreliler başta gelir: Yüzde 30'dan çok kil ve yüzde 25'ten 40'a kadar ince kum.)

◆ **Ağır ağır** zf. Yavaş yavaş: *Vapur köprüye ağır ağır yanaşıyordu* (Ahmed Rasim). *Satırları ağır ağır süzer* (H. R. Gürpınar). || Fazlası ile: *Bu paket ağır ağır beş kilo gelir.* (ML)

AĞIRBAŞLI blş. i. Tavır ve hareketleri ölçülü, topluluk kaidelerine uyan, olgun ve vakarlı kimse: *O da benim gibi ağırbaşlı ve büyük adam tavırlı idi* (R. N. Güntekin). *En ağırbaşlısının bir zili eksik, belli* (Mehmed Âkif).

— Blş. sıf. Ciddî: *Şair, hayat karşısındaki o gayrişahsî ve ağırbaşlı duruşunu birdenbire bırakır* (A. H. Tanpınar). *Size pek bilgilice, pek ağırbaşlı, pek usluca bir cevap yazmak isterdim* (H. R. Gürpınar).

◆ **Ağırbaşlılık** blş. i. Olgunluk, ölçülülük, ciddîlik, ağırbaşlı olma hali: *Hasip Bey bile Nâzır namzedi ağırbaşlılığını unutup, şöyle hafifçe gülümsemekten kendini alamamıştı* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Şunu da söyliyeyim ki, klâsikçilerin ağırbaşlılıkla olsun, öfke ile olsun söylenmeleri hoşuma gidiyor* (N. Ataç). [M]

AĞIRLAMA i. Misafire ikramda bulunma, itibar gösterme: *Jülide'nin onları ağırlaması lâzımdı* (R. N. Güntekin).

— Folk. Bar, halay, köçekçe gibi oyunların ağır oynanan ilk bölümünün adı.

— Mus. Klasik musikide, diğer bir adı Yörük* Aksak olan ritmik tarz: *Küçük hanım şu ağırlama şarkıyı istiyor, haydi söyliyelim* (Âli Bey). || Halk musikisinde, düğünlerde gelin veya güveyi karşılanırken çalınan kıvrak bir hava.

— Temş. Orta oyununda, oyun başlamadan önce zurna, çifte vara ile çalınan parça. (M)

AĞIRLAMAK geçl. f. Misafire saygı göstermek, ikramda bulunmak, itibar etmek: *Her kim bir âlimi ağırlasa beni ağırlamış olur* (Hz. Muhammed). *Onları da adam yerine koyup karşılanacağı gibi karşılayın, al otağlara kondurup ağırlanacağı gibi ağırlayın* (E. C. Güney).

◆ **Ağırlanmak** edilg. f. Misafir iken saygı ve itibar görmek, kendisine cömertçe ikramda bulunulmak: *Kahramanlar gibi ağırlanır obada* (S. Batu).

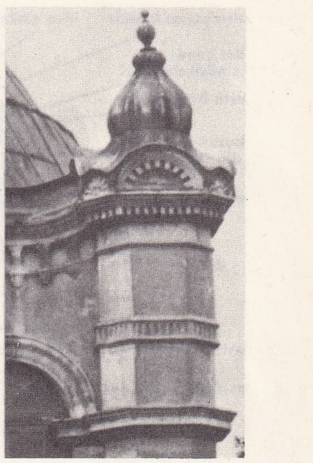

ağırlık kuleleri
(solda Beyazıt, sağda Sadâbâd camii, İstanbul)

◆ **Ağırlatmak** ettrg. f Ağırlama işini başkasına yaptırmak: *Kendisi bırakıp gitti ve misafirini bize ağırlattı.*||Yavaşlatmak: *Madrabazlar piyasayı yüksek tutmak için İstanbul'a kasaplık hayvan sevkiyatını ağırlattılar* (B. Felek).

— Huk. *Ağırlatıcı sebep*, suçun vasfı değişmediği halde, sanığın durumu veya suçun işleniş şekli bakımından, kanunun belirttiği cezanın arttırılmasını gerektiren hal.

◆ **Ağırlayış** i. Ağırlamak eylemi. (M)

AĞIRLAŞMAK dönşl. f. Ağır hale gelmek, sıkleti artmak: *Âdeta bir kurşun peltesi (külçesi) gibi ağılaşan dilinin altında...* (A.H.Tanpınar). *Sırtımdaki yük, yağmuru yiyince daha da ağırlaştı.* || — *Mec.* Hareketi ve temposu yavaşlamak, hızı ve sürati azalmak: *Koyu bir balçığın içinde yürüyormuş gibi ayakları ağırlaşıyor, toprağa yapışıyordu* (S. Ali). || [İş için] Altından kalkılmaz hale gelmek: *Son günlerde işlerimiz çok ağırlaştı.* || [Hasta için] Durumu kötüye gitmek, [hastalık için] ilerlemek: *Hasta, gece yarısı birdenbire ağırlaştı.* || [Hamile kadın için] Doğum vakti yaklaşmak: *Ağırlaşan kadını hemen doğumevine kaldırdılar.* || Olgunlaşmak, ağır başlılık ve ciddiyet kazanmak: *Askerlikten sonra bizim delikanlı adamakıllı ağırlaştı.* || [Hava için] Bozulmak, sıkıcı ve bunaltıcı hal almak: *Kalabalık artınca salonun havası iyice ağırlaştı.* || Kararmak, kasvetlenmek: *Bütün anlattıkları bende külçeleşirdi. Birdenbire içim ağırlaşırdı* (A. H. Tanpınar.) || [Yiyecek maddeleri için] Bozulmağa yüz tutmak, tadsız, fena kokulu ve yenmeyecek hale gelmek: *Ağırlaşmış bu yemek, sofraya çıkarılmaz artık.* || [İnsan uzuvları için] Vazifesini yapamaz hale gelmek: *Dili ağırlaşmak, göz kapakları ağırlaşmak, kulağı ağırlaşmak* gibi.

◆ **Ağırlaştırmak** ettrg. f. Ağır hale getirmek, ağırlaşmasına yol açmak: *Kitaplarını da koyarak bavulu büsbütün ağırlaştırdı.* || — *Mec.* Çalışmayı, bir işi, hareketi yavaşlatmak: *Malî yılın yaklaşması resmî dairelerde işleri hissedilir şekilde ağırlaştırır. Sana yetişemiyorum, yürüyüşünü biraz ağırlaştır.* (M)

AĞIRLIK i. Ağır olma hali, ağır olanın bu özelliği, sıklet: *Kitapları da koyunca, bavulun ağırlığı büsbütün arttı.* || Eşya, yük: *Ağırlığımız fazla, bir kamyon taşıyamaz bizi.* || *Halk dili.* Çeyiz düzmesi için güveyinin geline verdiği para, başlık: *Damat beyden ağırlık namıyle bir para kopardı ki hemen bütün düğün masrafını temin etti* (H. Z. Uşaklıgil). *Düğün, ağırlıklar, yüz görümlükleri, bazen iflâs felâketine kadar varan sarfiyat...* (H. R. Gürpınar). || Mücevherat: *Bütün ağırlığını takıp, sokağa öyle çıktı.* || — *Mec.* Yavaşlık: *Birer kaplumbağa yürüyüşü ağırlığıyle* [...] *yol alıyor* (Ahmed Hâşim). || Sıkıntı: *Namık, Harbiye Nezaretinden, kalbinin üstünde bir ağırlıkla çıktı* (Y. K. Karaosmanoğlu). || Yük, külfet: *Ve iş olanca ağırlığıyle başladı* (Orhan Kemal). *Yeryüzü daha sekiz saat, öyle bir mel'unun ağırlığını mı çeksin* (Namık Kemal). || Baskı, tesir: *Yıllar geçti, o gözlerin ağırlığı daha üstümde...* (Yaşar Kemal). || Ciddiyet;

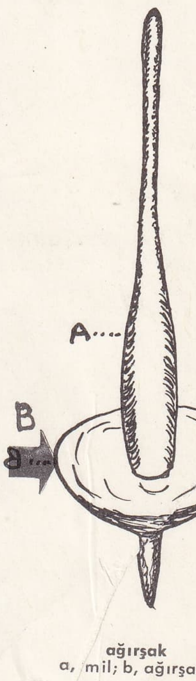

ağırşak
a, mil; b, ağırşak

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

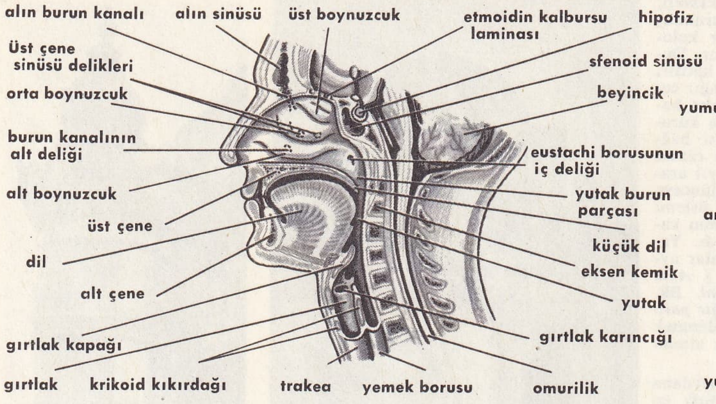

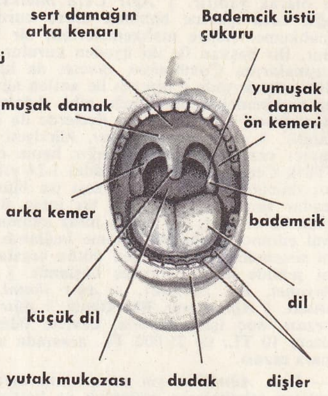

AĞIZ

Üstüne büsbütün bir ağırlık geldi. Yaşının icabı, kendisini bir bilgin, büyük bir sanatçı saymağa başladı (Samim Kocagöz).|| İsteksizlik, gevşeklik, durgunluk: *Herkesi bir ağırlık, ümitsiz kararlar verdikleri zaman insanlara gelen bir ağırlık kaplayıverdi* (Sabahattin Ali). || Canlılıktan, incelikten yoksun olma hali, kabalık, hantallık: *Açık renkler sevindirir, koyu renkler ağırlık verir* (Ahmed Rasim). *Işığı, renkleri, şekilleri yumuşatan, her şeyin ağırlığını gideren Watteau...* (M. Ş. İpşiroğlu). || Rahatsızlık, ağrı: *Ne sıkıntısı bilmiyorum, şarabın ağırlığı da olabilir* (B. Necatigil).

— ÇEŞ. DEY. *Ağırlık basmak,* kâbus basmak. *Teşm. yol.* Gevşeklik, uyku hissetmek: *Bir ağırlık bastı ki gözlerimi açamıyorum.* || *Ağırlık merkezi,* alâka merkezi, bir işin en önemli noktası: *Artık ağırlık merkezi, Ferid'in nefsinden ibaret olmayan, dünya genişliğinde bir davanın ferahlığı başlıyordu* (Peyami Safa). || *Ağırlığınca* (veya *ağırınca*). *Halk dili.* Ağırlığı kadar: *Ağırlığınca altın edermiş meğer* (Orhan Kemal).

— Ask. Seferde bir ordunun donatımı için gerekli malzemenin tamamı (cephane, yiyecek, giyecek, v.b.). Bk. ANSİKL.

— Denizc. *Faydalı yük ağırlığı,* bir gemide para getirecek yüklerin tüm ağırlığı (faydalı yük tonajı). *Tam yük ağırlığı,* bir geminin taşıyacağı bütün yüklerin tüm ağırlığı (tam yük tonajı).

— Dy. Bir trenin fren düzeninin hesabında kullanılan ve prensip itibarıyle, buna tekabül eden en büyük frenlemenin treni limit uzaklığa götürüp durdurması hususunda yararlanılan farazî ağırlıklar. (Uygulama alanında bu, çok rejimli frenler için, her taşıtın tonajı başına 0,8 den 1,3'e kadar, hattâ büyük hızlarda 1,5'a kadar değişen bir katsayının uygulanmasıyle tayin edilir.) || *Yapışık ağırlık,* bir lokomotifin muharrik dingillerinin tümü tarafından raylara aktarılan ağırlık.

— Fiz. Yerçekiminin bir cismin zerreleri üzerine olan etkilerinin bileşkesi: *Bir cismin ağırlığı, onu kaldırmak için gereken kuvvetle ölçülür.* || Belirli bir birim taban alınarak hesaplanan bu kuvvetin ölçüsü: *bu çuvalın ağırlığı 10 kg.dır.* || *Ağırlık merkezi,* bir cismi meydana getiren bütün zerreler üzerindeki yerçekimi tesirlerinden doğan bileşkenin uygulama noktası: *Bir cismin ağırlık merkezinin mevkii, cismin bütün yer değiştirmelerinde ona değişmez şekilde bağlıdır.* || *Ağırlığın* (veya *çekimin*) *şiddeti,* kütlesi birim olan bir cismin ağırlığı. (Ağırlığın şiddeti, ağırlıklı cisimlerin serbest düşme hareketindeki ivmesine eşittir.) || *Ağırlıksızlık,* ağırlık etkilerinin yok edildiği durum. || *Özgül ağırlık* (veya *hacimsel ağırlık*), bir cismin ağırlığının hacmine oranı (Bk. YOĞUNLUK).

— Havc. *Ağırlık tablosu,* bir uçaktaki çeşitli parçaların ağırlığını gösteren çizelge; bir inceleme ve prototip imalât esnasında hazırlanır: *Ağırlık tablosu, özellikle uçağın boş olarak ağırlığı ve ticarî yüküyle akaryakıt ağırlığı arasındaki dağılımı belirtir.*

— Jeol. *Ağırlık tektoniği,* dağ silsilelerinde görülen şariaj örtülerinin, hattâ kırmaların, maddelerin yamaçlar boyunca inmesinden ileri geldiğine dayanan faraziye. (Ağırlık dolayısıyle inme, anlaşıldığına göre, yıkıntı ve çamur akıntısı gibi sathî ve mevziî olaylara sebep olmaktadır. Ağırlıktan ileri gelen yıkıntılar, kırmalar üzerinde birtakım teferruat arızalarına ve şariaj örtülerinin boyun noktalarında daha ileri kaymalarına sebep olur; bunun dışındaki olayları da ağırlığa bağlamak, bir faraziye olmaktan öteye geçmez.) Bk. ANSİKL.

— Kim. *Atom ağırlığı.* Bk. ATOM.

— Mat. *Ağırlık merkezi.* Bk. BARİSANTR.

— Metrol. Kütle veya ağırlık ölçmeğe yarayan ve kanunî birimlerle açık olarak itibarî kütlesini bildiren bir damga taşıyan belirli şekildeki katı cisim. (Bk. ANSİKL.)

— Mim. *Ağırlık kulesi,* büyük yapıların özellikle cami kubbelerinin ve bunları taşıyan kemerlerin itme güçlerini karşılamak ve ağırlığı arttırmak üzere kubbelerin dış çevrelerine ve içerdeki ayakların üzerine rastlayan yerlere yapılan içi dolu veya kısmen boş, kısa ve ağırlık veren kulecikler.

— Patol. Vücudun herhangi bir bölgesinde bir ağırlık duymaktan ileri gelen rahatsızlık: *midede ağırlık.*

— Teknol. Düşüşü bir mekanizmayı harekete getiren ağırlıklı parça: *Bir saatin, bir şiş çevirme mekanizmasının ağırlığı.* || *Ölü ağırlık,* bir âletin, bir taşıtın faydalı işin bir kısmını yutan ağırlığı.

— Tic. Denge halindeki bir terazinin kefelerinden birine bu dengeyi bozmak için eklenmesi gereken şey.

— ANSİKL. Ask. *Ağırlık*'lar XIV. yy. da, topların tekerlekli araçlarla çekilmediği zamanlarda, bunların da ulaştırmasıyle görevlendirilince büyük bir önem kazandı. Napolyon devrinde (1870), silâhların gelişmesi, o zamana kadar sivil müteahhitlere verilen ulaştırma görevlerinin «Ulaştırma servisi» adı verilen özel bir servise verilmesine yol açtı. Kıtalara mahsus olan ağırlıklar *alay ağırlığı* veya *savaş ağırlığı* adını aldı. Yalnız istihkâm sınıfının köprücü birliklerine «köprücü kolu» ve dağ topçusunun ağırlığına da «mekkâre kolu» isimleri verilmişti. || Bk. NİŞAN.

— Jeol. Birkaç seneden beri, mutlak istasyonlarda, bir cismin boşlukta serbest düşüşünü duyarlıkla kaydederek g ivmesi ölçülmeğe çalışılmaktadır; bu halde alınan yol $e=\frac{1}{2}\,gt^2$'dir. Bu e yolu ve bunu almakta geçen t zamanı, bilinen anlarda, havası boşaltılmış bir boru içinde düşen derecelenmiş bir cetvelin tez çekilmiş fotoğraflarını kaydederek ölçülür. Ayrıca sonuçlar tartışılır. g'nin ölçülerinin çoğu bugün, sonuçlar, hareketin başında ve sonunda, sapmasını hesaplamak için gravimetrenin gösterimleriyle karşılaştırarak tashih edilmek üzere pek çok sayıda ve gayet iyi değer sağlayan gravimetrelerle yapılmaktadır (*interpolasyon* metodu).

Bütün bu ölçüler son derece kararlı dayanaklar gerektirir; bununla birlikte Vening-Meinesz, denizde g'yi 10 veya 20 m. derinliğe dalmış bir denizaltının bordasında oldukça iyi bir kesinlikle ölçmeyi başarmıştır. Bu iş için, aynı bir düzlemde zıt faz'da salınan iki sarkaçtan ibaret bir âletten faydalanılır; bu sarkaçların salınımı, aynı dayanak üzerinde bu ikisi arasına konan serbest bir sarkacın hareketiyle düzenlenir.

Ağırlığın ivmesi yer küresi üzerinde noktadan noktaya değişir; bu ivme gal cinsinden ifade edilir.

Tam elipsoit şeklindeki yer için

$$\gamma = 978{,}049\,(1 + 0{,}005\,288\,\sin^2\varphi - 0{,}000\,006\,\sin^2 2\varphi)$$

φ	g
0	978,049
15°	978,394
30°	979,338
45°	980,629
60°	981,924
75°	982,873
90°	983,327

formülüyle verilir, g'nin bazı değerleri sol yanda verilmiş olup serbest havada yükselti değişimi

$$\Delta\gamma = -\,0{,}000\,308\,h$$

olur; h metre olarak alınacaktır.

Uygulama bakımından, gözlemlenen sonuçlar nazarî değerlerden duyulur derecede farklı çıkmaktadır (anomaliler); gözlemleri teorik değerlere uygun düşürmek için de gözlemlenen değerde şu düzeltmeleri yapmak gerekir:

Sıfır yüksekliğe getirmek için serbest havaya indirgeme;

O yerin topoğrafyasının etkisini yok etmek için engebe indirgemesi;

İzostatik indirgeme (raslantılı olarak).

İndirgenmiş değerler düzgün bir şekilde değişmektedir; bunlara karşılık gelen anomaliler yerin şeklini incelemeyi sağlar. (Bk. JEOİT.)

Evrensel çekim kanunuyle ağırlık kavramını kesin olarak koyan ve g'nin değerini ilk defa hesaplayıp bundan ayın hareketinin periyodunu çıkaran Newton, bu değerden hipotezlerinin doğruluğuna ilişkin hüküm çıkarmak için gözlem sonuçlarını bununla mukayese edebilmiştir.

g'nin sarkaçla ölçülmesi, Borda'nın (1795), Kater'in, Bessel'in (1840), Defforges'un (1875) daha sonraki incelemelerine konu oldu. Gravimetrecilerin daha yeni çalışmaları, bu ölçmeye daha dikkat çekici bir duyarlık getirdi; modern gravimetreciler g'nin birkaç yüzde miligal basamağındaki değişimlerini ortaya koyabilmektedirler. Ağırlığın bir yerden öbür yere değişimleri, jeofizik ve maden aramalarında çok büyük bir önem taşır.

— Fizyol. İnsan vücut ağırlığı doğuştan erginlik çağına kadar düzenli şekilde artar. Bununla birlikte, bu artma her çağda aynı oranda olmaz, bazı çağlarda, özellikle hayatın ilk ayları ile ergenlik döneminde artış hızlanır. Verilecek ilâç dozlarının kolayca ayarlanabilmesi için sadece bir temel teşkil etmek üzere, Kodeks (1949) aşağıdaki tabloyu vermektedir.

Yaş	Erkek	Kız
Doğuş	3,4 kg.	3,2 kg.
1 ay	4,4 kg.	4,1 kg.
2 ay	5,3 kg.	4,8 kg.
3 ay	6,2 kg.	5,7 kg.
4 ay	6,8 kg.	6,3 kg.
5 ay	7,3 kg.	6,9 kg.
6 ay	7,9 kg.	7,4 kg.
7 ay	8,5 kg.	7,8 kg.
8 ay	8,9 kg.	8,2 kg.
9 ay	9,2 kg.	8,5 kg.
10 ay	9,5 kg.	8,8 kg.
11 ay	9,9 kg.	9,4 kg.
12 ay	10,2 kg.	9,7 kg.
13 ay	10,4 kg.	9,9 kg.
14 ay	10,7 kg.	10,2 kg.
16 ay	10,9 kg.	10,4 kg.
17 ay	11,2 kg.	10,7 kg.
18 ay	11,4 kg.	10,9 kg.
19 ay	11,7 kg.	11,2 kg.
20 ay	11,9 kg.	11,4 kg.
22 ay	12,2 kg.	11,7 kg.
23 ay	12,4 kg.	11,9 kg.
1 yaş	12,7 kg.	12,2 kg.
3 yaş	14,7 kg.	14,2 kg.
4 yaş	16,5 kg.	15,7 kg.
5 yaş	18,0 kg.	17,0 kg.
6 yaş	20,5 kg.	19,0 kg.
7 yaş	23,0 kg.	21,0 kg.
8 yaş	25,0 kg.	23,0 kg.
9 yaş	27,5 kg.	25,0 kg.
10 yaş	30,0 kg.	27,0 kg.
11 yaş	32,5 kg.	29,0 kg.
12 yaş	35,0 kg.	32,0 kg.
13 yaş	37,5 kg.	37,0 kg.
14 yaş	41,0 kg.	43,0 kg.
15 yaş	45,0 kg.	48,0 kg.

Her rakam doğuştan on beş yaşına kadar o-

lan çocukların ağırlıklarının bir ortalamasıdır. Eksiklik ve fazlalıklar % 15'i geçmedikçe patolojik sayılmamalıdırlar; buna karşılık iki ay arka arkaya devam eden az bir zayıflama veya bir ay içinde önemli bir zayıflama, her zaman patolojik bir sebebe bağlanmalıdır.

Erişkinde, kişi sağlığı normalse, ağırlık aşağı yukarı sabit kalır; mevsimden, beslenme ve çalışma değişikliklerinden, gebelik, emzirme, âdet kesilmesi v.b. gibi özel fizyolojik durumlardan ileri gelen iniş çıkışlar olabilir. Bu gibi durumlar dışında, herhangi bir artma veya eksilme görülünce, bunun patolojik sebebini ortaya çıkarmak için hekime başvurmalıdır.

— Metrol. Uygulama alanında, *ağırlıkların* şekli gibi bunların yapımında kullanılan madde de değişir. Tecimde kullanılan ağırlıklar için en çok kullanılan madenler dökme demir ve bakırdır. Birinci takımın dökme demirden ağırlıkları kesik dörtgen piramiti şeklindedir; bunlar üst yüzde dökme demirden 50 kg. ve 20 kg. işaretini taşırlar; bunlar bir halka yardımıyle kaldırılırlar. Dökme demirden ağırlıkların «hafif» adı verilen ikinci bir takımı 10 kg., 2 kg., 1 kg, $\frac{1}{2}$ kg., 2 hg., 1 hg. ve $\frac{1}{2}$ hg olup kesik altıgen piramit şeklindedir. Bakırdan ağırlıklar silindir şeklinde olup üst tarafları tutulmalarını sağlıyan bir çeşit düğme şeklini almıştır; bu takım azalarak 20 kg. dan bir grama kadar gider.

Pek hafif maddelerin tartılması için kullanılan ağırlıklar paslanmaz madenden küçük levhacıklar görünüşündedir, bunların takımı 5 dg, 2 dg, 1 dg, 5 cg, 2 cg, 1 cg, 5 mmg, 2 mmg, 1 mmg. lik parçaları ihtiva etmektedir. Miligramın binde biri basamağında bir duyarlık elde etmeği sağlayan, ok üzerinde kayan kavalyelerle donatılmış teraziler de kullanılır. (ML)

Ağırsemai. blş. i. Mus. Klasik türk musikisinde *sengin semai* veya *aksak semai* usullerine verilen ad. Bu form, daima terennümlü olur. Hanelerden sonra terennüm kısmı gelir. İki haneli olanlarına *Nakış,* her mısradan sonra terennüm gelen dört hanelilere *Ağır Semai* denir. Klasik fasılda yeri, II. Beste'den sonra ve şarkılardan öncedir. (M)

AĞIRŞAK i. (*Ağırsah* veya *Ahırşak* veya *Arşak* da denir). Dokumc. İplik eğirmeğe yarayan iğin alt ucuna takılmak üzere, tahta, kemik veya madenden yapılmış, değirmi ağırlık. ‖ Umumiyetle yassı ve değirmi şey, kurs. ‖ *Halk dili.* Memenin uç kısmı, tepesi. ‖ (Türkçede *ağırşak* ile yapılmış terim mahiyetinde birçok kelime vardır.) *Çadır ağırşağı,* çadır direğinin tepesine gerilen başlık tekerleği. ‖ *Çıban ağırşağı,* çıbanın etrafında beliren yuvarlak sertlik. ‖ *Değirmen ağırşağı,* değirmen taşını tutan milin topu; el değirmeninde iki taş arasına yatay olarak konulan madenî veya tahta parça. ‖ *Diz ağırşağı,* diz kapağı kemiği. ‖ *Domuz ağırşağı,* deve tabanı. Meryem tütsüsü kökü. ‖ *Emzik ağırşağı,* emzik ile sapı arasına takılan, çoğu zaman mikadan yapılmış yuvarlak parça. ‖ *Kağnı ağırşağı,* kağnıda tekerleklerin üzerine konan ağaçları germek maksadıyle kullanılan parça. ‖ *Kandil ağırşağı,* fitilli lamba ve kandillerin içine oturtulduğu askılı yuva. ‖ *Kürek ağırşağı,* kayık ve sandal küreklerinde, ıskarmoz ile kürekçi arasında kalan top kısmı. (M)

Ağır zeybek i. Folk. Dokuz dörtlük, bazen de dokuz ikilik, ağır hareketli, dört zamanlı aksak ölçüde, tanınmış bir türk halk oyunu ve bu oyunun oynanışında çalınan ezginin adı. Daha çok Ege ile Ankara bölgesinde oynanır. Bk. ZEYBEK. (M)

AĞIT i. (türk. *ağmak,* göğe yükselmek'ten *ağıt*). Bir ölünün ardından, onu yücelten ve belli bir makam ile okunan şiir, mersiye: *Benim beğeneceğim şiirlerden değil o ağıt, beğenmemem gerek onu* (N. Ataç). ‖ Toplum üzerinde büyük etkisi olan kişilerin ardından veya büyük felâket ve kayıplardan sonra söylenen şiir, mersiye: *Erzincan ağıtı, Atatürk ağıtları* gibi: *Bir de Kozanoğlu üstüne yakılmış ağıt vardır* (Yaşar Kemal). ‖ *Teşm. yol.* Ağlama, sızlama, feryat: *Sabahtan akşama karılar gibi ağıt* (Yaşar Kemal). ‖ *Halk dili.* Gelin giden kızın ardından, meziyetlerini sayıp dökerek, toplu halde ağlaşma.

— ÇEŞ. DEY. *Ağıtlamak, ağıt etmek, ağıt tutmak,* ölünün ardından makamla övgü söylemek. ‖ *Ağıt düzmek, ağıt koparmak, ağıt söylemek, ağıt yakmak,* bir ölü veya acıklı bir olay için şiir, mersiye yazmak, söylemek (Ağıtçılar, ağıtlayanlar, ağıt tutanlar bu şiirleri, mersiyeleri makamla söylerler). ‖ *Ağıt töreni,* İran'da İmam Hasan ve Hüseyin için yapılan dövünme törenleri.

— ANSİKL. *Ağıt* söylemenin Şamanlığa kadar uzanan bir geçmişi vardır. *Orhun* yazıtlarında ve *Divanü Lûgat-it-Türk*'te *yug* ve *sagu* diye, ağıtlardan söz edilir. Mısır'da, Yunan'da ve Korsika'da da ağıt geleneği bilinir.

Anadolu'da ağıt söylemenin belli kaideleri vardır; bu kaideler çeşitli bölgelere göre değişir. Bazı yerlerde ağıt töreni, ölenin başucunda yapılır; kadınlar sırayla ve tek tek ağıtlarını söyler, sonra hep birlikte yanar, yakınır, dövünürler (Çukurova). Bazı bölgelerde ise, cenaze evden çıktıktan sonra, elbiseleri ve sevdiği eşya ortaya konur, saçlar yolunarak, göğüs bağır dövülerek ağıt söylenir. Ağıtı genellikle kadınlar söyler ve yakar. Bazı bölgelerde erkekler de bu törene katılır, ama ağıt söylemeği meslek edinen ve para karşılığı yapanlar, hemen daima kadınlardır. Günümüzde uygulanmakta olan Mevlit törenini de, bir çeşit ağıt töreni sayanlar vardır.

◆ **Ağıtçı** i. Ağıt düzen, ağıt söyleyen ve bu yoldan para kazanan kimse. (M)

AĞIZ i. Sindirim borusunun giriş deliği. (İnsanda ağız, yüzün ön ve aşağı kısmındadır; gıda maddelerinin alınmasına, nefes alıp vermeğe yarar ve sesin çıkmasında rol oynar. Hayvanlarda, suratın ön ve yukarı ucunda bulunur): *Bir odacının ağzından bu cevabı almak insana öyle ağır geliyor ki...* (Y. K. Karaosmanoğlu). *İki gündür ağzına bir lokma koymamıştı* (Yaşar Kemal). ‖ *Teşm. yol.* Ağzın dış sınırı olan dudaklar: *Küçük ağızlı. Şekilli, güzel bir ağız.* ‖ Oyuk veya içi boş ve kapalı şeylerin ve yerlerin, giriş çıkışa, bir şey koyup boşaltmağa yarayan açık kısmı: *Testinin ağzı. Mağaranın ağzı, limanın ağzı. Bacanın ağzını örttükten sonra...* (Kemal Tahir). ‖ Bir akarsuyun denize veya göle, yolların ana caddelere açıldığı, kavuştuğu kısım: *Rastladığı sokak ağızlarını sayarak yürüyordu* (Kemal Tahir). *Dört yol ağzı.* ‖ Tutucu, açıcı, delici, kesici, koparıcı âletlerin, bu işleri yapmağa yarayan uç kısmı: *Çapasının ağzındaki kesekler un ufak olup, elleri makina gibi durmadan işliyor* (Yaşar Kemal). *Bıçağın ağzı.* ‖ *Teşm. yol.* Başlangıç kısmı, ön, uç, kenar, sınır, kıyı: *Vapur İstanbul'a nazaran meselâ Beyoğlu caddesinin Taksim ağzına yanaşıyor* (F. R. Atay). *Öğle üstü bir köyün ağzında durduk* (H. E. Adıvar). *Tehlikenin ağzında. Topun ağzında.* ‖ Defa, kere: *İlk ağızda. Çamaşırı üç ağız yıkadım.* ‖ *Mec.* Konuşma tarzı, üslûbu, tavrı: *Hem o kadar kuvvetli söyledi ki, âdi falcı ağzına benzemiyordu* (Âli Bey). *Pejmürde kılıklı, kalabalık ağızlı bir adamdı* (A. H. Tanpınar). *Külhanbeyi ağzıyle konuşma, doğru anlat* (Peyami Safa). *Bu ağızlarla bu gece beni karşınızdan savamazsınız* (H. R. Gürpınar).

— ÇEŞ. DEY. *Ağız açmak, ağzını açmak,* konuşmak, söz söylemek: *Ben ağız açmağa korkarım* (H. R. Gürpınar). *Yemekte kimse ağzını açmadı* (Yaşar Kemal). Azarlamak, paylamak: *Aman efendim, bendenize bir ağız açtılar, dona kalmışım* (M. Ş. Esendal). *Güzel ağzımı öyle bir açtım, o fok balığını öyle bir kalayladım ki Feride...* (R. N. Güntekin). ‖ *Ağız açmamak,* konuşmamak, tek kelime söylememek, susmak: *Erkekler ağız açmadıkları halde kadınlar...* (A. Rasim). ‖ *Ağız açtırmak,* içinde sakladığı şeyleri söylemeğe zorlamak, boşaltmak: *Pür âteşim, açtırma benim ağzımı zinhar / Zâlim, beni söyletme derunumda neler var* (Şarkı). ‖ *Ağız açtırmamak,* karşısındakinin konuşmasına imkân vermemek, başkasına söz hakkı tanımayacak kadar çok konuşmak: *Kimselere ağız açtırmaz canım deyince, canın çıksın dermiş* (E. C. Güney). ‖ *Ağız ağıza, ağzı ağzına,* ağzına kadar, içinde boş yer kalmıyacak surette: *Aşağıda ise sandık ağız ağıza dolmuş, işlemeğe başlamıştı* (Nabizade Nâzım). *Kütüphaneler ağzı ağzına kitapla doldurulmuştu* (Ömer Seyfeddin). ‖ *Ağız ağıza vermek,* biribirine pek yakın durup, mahrem şekilde konuşmak: *Ağız ağıza vermişler gülüşüyorlardı* (Kemal Tahir). ‖ *Ağız alışkanlığı,* söyleye söyleye alışkanlık haline getirilmiş söz: *Kusura bakma ağız alışkanlığı* (A. K. Tecer). ‖ *Ağız (ağzını) aramak (yoklamak),* söylenmesi istenen şeyi söyletecek şekilde konuşmak, birisinin niyetini, sırrını öğrenecek tarzda konuşmak: *Yoksa* [...] *sadece benim ağzımı mı arıyordu.* (H. E. Adıvar). *Bir arayın ağızlarını, uğrunuzda yalancı tanık dikilmek isterler mi bakalım* (N. Ataç). ‖ *Ağız atmak. Mah.* Övünmek. ‖ *Ağız birliği etmek* (*ağız bir etmek,* [eskid.] *ağız biriktirmek* de denir), bir konuda anlaşarak işbirliği yapmak, birlikte hareket etmek: *Mahalleli ağız birliği etmiş, bakkaldan şikâyet için bir mazbata yapmışlar* (A. K. Tecer). ‖ *Ağız burun birbirine karışmak,* yüzde yorgunluk, kızgınlık, öfke izleri bulunmak. ‖ *Ağız dalaşı* (*dalaşması*), ağız kavgası, karşılıklı atışma, bağrışma: *Eğlenceli ve küfürlü bir ağız dalaşı başlamıştı* (R. N. Güntekin). *İş ağız dalaşmasından yumruğa döneceği sırada etraftakiler ayırmışlardı* (S. F. Abasıyanık). ‖ *Ağız değişikliği,* alışılmış yemek çeşidinde değişiklik. ‖ *Ağız değiştirmek,* konuşmasını, tavır ve tutumunu, yer ve zamana göre değiştirmek: *Ama sonra o da ağız değiştirdi* (A. K. Tecer). ‖ *Ağız dil vermemek,* konuşamayacak kadar ağır hasta olmak. ‖ *Ağız dolusu,* ağzın alabileceği kadar, ağızdan çıkabileceği kadar: *Göğe ağız dolusu bir duman üfledi* (Orhan Kemal). *Ağızlar dolusu esnemelerin haddi hesabı yoktu* (Orhan Kemal). *Biriken kalabalığa ağız dolusu bir şeyler haykırıyor* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Ağız dolusu küfretmek.* ‖ *Ağız gevşekliği,* boşboğazlık, sır tutmama. ‖ *Ağız kâhyası,* başkasının konuşmasına müdahale eden, onun adına konuşmağa, onu istediği gibi söyletmeğe yeltenen: *Ağzımın kâhyası mısın, istediğim gibi konuşurum.* ‖ *Ağız kalabalığı,* çabuk çabuk söylenen, biribirini tutmaz ve mânâsız sözler. ‖ *Ağız kalabalığına getirmek,* çok ve anlaşılmaz sözler söyleyerek şaşırtmak: *Gürültüye, ağız kalabalığına getirilerek, bu saygısız atlatıldı* (R. N. Güntekin). ‖ *Ağız karası,* fitnelik, münafıklık. ‖ *Ağız kavafı,* karşısındakini kandırmak için çok ve fazla konuşan. ‖ *Ağız kavgası,* yumruğa kadar varmayan, sözle yapılan münakaşa, atışma: *Hafiften ağız kavgaları başlar gibi olmuştu* (R. N. Güntekin). ‖ *Ağız kokusu,* bir kimsenin çekilmez halleri, talepleri, sözleri: *Bu iki murdarın ağız kokularından artık boğulmağa başladım* (H. R. Gürpınar). ‖ *Ağız kullanmak,* tavır takınmak, tarzında konuşmak: *Onu ötekilerle bir tuttuğunu anlatacak bir ağız kullanması...* (R. N. Güntekin). *Fransız Başvekili mösyö Briand'a «Bu adamları Anadolu'dan bir hamlede süpüremez miyiz» yollu bir ağız kullanıyordu* (Yahya Kemal). ‖ *Ağız nişanı,* sözle yapılan nişanlanma. ‖ *Ağız patlangacı. Halk dili.* Balonlu, patlayan sakız, çiklet. ‖ *Ağız persengi,* yerli yersiz, devamlı tekrarlanan söz. ‖ *Ağız satmak,* övünmek, yüksekten atmak. ‖ *Ağız suyu,* salya, tükürük ‖ *Ağız şakası,* sözle takılma: *Ağız şakasına katlanır da el şakasından hiç hoşlanmaz.* ‖ *Ağız tadı,* dirlik düzenlik, iyi geçim, gönül rahatı: *Allah ağzımızın tadını bozmasın!* ‖ *Ağız tadıyle,* huzurla, rahatça, içine sine sine: *Ağız tadıyle bir kıvırcık pirzolası yiyemiyor* (R. N. Güntekin). *Allah evinizde ağız tadıyle oturmak nasip etsin!* ‖ *Ağız tamburası çalmak,* sözle oyalamağa, avutmağa çalışmak. *Teşm. yol.* Boşboğazlık, gevezelik etmek. ‖ *Ağız tütünü,* ağızda çiğnenen bir çeşit tütün. ‖ *Ağız yapmak,* duyduğundan, düşündüğünden farklı konuşmak, karşısındakini kandırmağa çalışmak: *Hadi bırak numarayı be! Ağız yapma bize! Can atıyorsun* (S. F. Abasıyanık). ‖ *Ağız yarı,* ağız suyu, tükürük, salya. ‖ *Ağıza alınmadık,* çok ağır, çirkin, kaba, işitilmedik [söz]: *Hakkınızda ağza alınmadık şeyler söylüyorlar* (Yaşar Kemal). ‖ *Ağıza alınmamak,* bahsedilmemek, sözü edilmemek: *Hakikaten Muazzez meselesi mahkemede bir kere bile ağıza alınmamıştı* (Sabahattin Ali). ‖ *Ağıza alınmaz,* çok çirkin ve kaba (söz), küfür. ‖ *Ağıza almak,* anmak, sözünü etmek: *O mübarek iki kelimeyi ağıza almağa neden üşeniyorsunuz* (H. R. Gürpınar). *Türkiye'de ağzıma alamıyacağım hakikatleri burada sizden sağlamağa lüzum yoktur* (Ömer Seyfeddin). ‖ *Ağıza almamak,* bahsetmemek, sözünü etmemek: *Münasip görmediğiniz için bir daha ağzıma almam* (H. R. Gürpınar). ‖ *Ağıza düşmek,* dedikodu konusu olmak, herkesçe konuşulur hale gel-

ağırsak
(resim 145. sayfada)

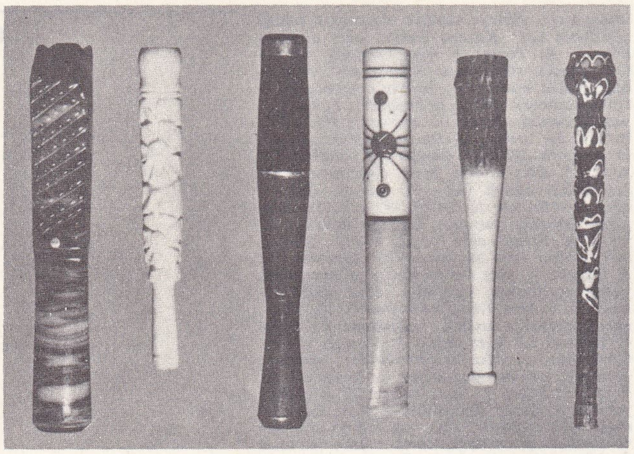

ağızlıklar
Soldan sağa: kehribar, Eskişehir taşı, gümüş savatlı, kehribarlı ve savatlı, yasemin, Sıvas gül ağacı oyma

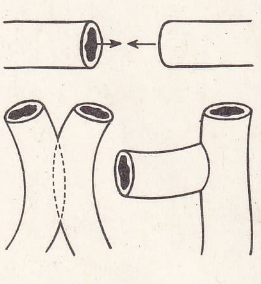

ağızlaşma (cerrahî)
a. uç-uca
b. yan-yana
c. uç-yana ve yan-uca

mek: *İş gazetelerin ağzına düşmeye görsün.* || *Ağıza tat boğaza (mideye) feryat*, yenecek bir şeyin miktarı pek az ise, bu yetersizliği belirtmek için söylenir. || *Ağzı açık*, şaşkın, alık, bön: *Ağzı açık bir suratla dikilmiş karşımda duruyordu* (H. R. Gürpınar). || *Ağzı açık ayran delisi*, yeni gördüğü her şey karşısında alıklaşan, şaşkına dönen. || *Ağzı (bir karış) açık kalmak*, hayretten, şaşkınlıktan dona kalmak: *Polis romanlarının hiç birinde okumadığı için ağzı hayretten açık kalırdı* (R. H. Karay). || *Ağzı aya, gözü çaya bakmak. Halk dili.* Bir işi gelişigüzel, rastgele yapmak, dikkatli olmamak. || *Ağzı bozuk*, küfürbaz, sövüp saymayı huy edinmiş; huysuz, gem almayan at. || *Ağzı bozulmak*, kaba ve galiz konuşur olmak. || *Ağzı burnu yerinde*, güzel, yakışıklı. || *Ağzı çiriş çanağına dönmek*, ağzı kurumak, acılaşmak. || *Ağzı dili bağlanmak*, birtakım tesirlerle konuşamaz hale gelmek: *Yemeden içmeden kesilmiş, ağzı dili bağlanmıştı* (N. Araz). || *Ağzı eğri*, uğursuz, münafık: *Ortalığın hali bozuluyor, ağzı eğriler çoğalıyor* (N. Araz). || *Ağzı gevşek*, sır saklamaz, *geveze*. || *Ağzı havada*, şaşkın, dünyadan habersiz. || *Ağzı kara, şom ağızlı*, münafık, fitneci: *Her çağda, her toplulukta ağzı karalar vardır. Hep kasıt ararlar* (N. Araz). || *Ağzı kilitli*, sır saklayan [kimse], dudaklarının kenarı beyaz at. || *Ağzı kulaklarına varmak*, çok sevinmek, sevinci yüzünden okunmak: *Paşanın akraba ve ahbap çocuklarına beni misal gösterdiğini, ağzım kulaklarıma vararak, öteden beriden işitiyorum* (R. N. Güntekin). || *Ağzı paça olmak. Argo.* Keyiften aptallaşmak. ||*Ağzı pek* (veya *sıkı*), sır saklar, ketum: *Resmî efendi kadar ağzı pek hiç bir adam olmaz* (Ahmed Midhat). *Fakat kafirlerin öylesine ağzı sıkı ki* (Y. K. Karaosmanoğlu). || *Ağzı pis*, sövmeyi, açık saçık konuşmayı huy edinmiş. || *Ağzı sulanmak*, canı çekmek, imrenmek: *Ağzım sulana sulana tasavvur eder dururdum* (H. R. Gürpınar). || *Ağzı süt kokmak*, genç, toy, tecrübesiz olmak: *Zavallı kırkına gelmiş de ağzı süt kokuyor* (Mehmed Âkif). ||*Ağzı tenekeyle kaplı*, çok sıcak veya soğuk, çok acı şeyleri rahatsızlık duymadan yiyebilene denir. || *Ağzı torba değil ki büzesin*, konuşmasına, dedikodu etmesine engel olamazsın anlamında söylenir. || *Ağzı var dili yok*, sessiz, sedasız, uysal, yumuşak huylu: *Merhume sabırlı idi. İdareciydi. Ağzı var, dili yoktu* (H. R. Gürpınar). || *Ağzı varmamak*, söylemeğe, açıklamağa gönlü elvermemek. || *Ağzı yanmak*, zarar veya kötülük görmek, zararlı çıkmak: *Sütten ağzı yanan yoğurdu üfler de yer* (Ata s.). || *Ağzın (ağzım) kurusun*, kötülük dileyenlere, olanları daima kötüye yoranlara edilen beddua (söylenen bir sözden sonra duyulan pişmanlığın bir ifadesi): *Yetmez mi musab olduğumuz bunca devahi / Ağzım kurusun, yok musun ey adl-i ilâhî* (Mehmed Âkif). || *Ağzın laf yapması*, güzel konuşma, cerbezeli olma: *Galebe bizde kalacağına inandıktan sonra ağzım o kadar lâf yapar ki, en büyük avukatlar bile benim yanımda âciz ve mağlûp kalırlar* (Ahmed Midhat). || *Ağzın var olsun.* Bk. VAR OLMAK. || *Ağzına abdestle almak*, bir şeyden veya birinden büyük saygı ile bahsetmek. || *Ağzına bakmak*, birinin emir ve isteklerine göre hareket etmek; karşısındakinin ne söyleyeceğini beklemek. || *Ağzına baktırmak*, kendini zevk ve hayranlıkla dinletmek: *Abdurrahman bizi ağzına baktırıyordu, bir şişe daha ısmarladık* (Ahmed Rasim). || *Ağzına (bir parmak) bal çalmak*, tatlı vaatlerle, önemsiz şeylerle oyalamak. || *Ağzına bir zeytin verip, ardına bir tulum tutmak*, az verip çok almak isteyenler için söylenir. || *Ağzına burnuna bulaştırmak.* Eşanl. *Yüzüne gözüne bulaştırmak.* Bk. YÜZ || *Ağzına çöp* (veya *bir şey*) *koymamış olmak, hiç* bir şey yememiş olmak. || *Ağzına geldiği gibi*, ölçüsüz, önünü ardını düşünmeden [söylemek].|| *Ağzına geleni söylemek*, uluorta konuşmak, azarlamak, nezaket dışı konuşmak, çok ve düşüncesiz söz söylemek. || *Ağzına (ağzının içine) girmek*, çok yaklaşmak: *Kuzenim neredeyse kadının ağzına girecek* (H. R. Gürpınar). || *Ağzına göre olmak*, baş edilebilir, hakkından gelinebilir olmak. || *Ağzına kadar*, iyice, tıka basa dolu: *Kitaptan boş kalan yerler* [...] *ok, kalkan, kılıç gibi harp âletleri vesaire ile ağzına kadar doldurulmuştu* (H. R. Gürpınar). || *Ağzına kilit vurmak.* Bk. KİLİT. || *Ağzına lâyık*, bir yiyeceğin, muhatabın beğeneceği lezzette olduğunu belirtmek için söylenir. || *Ağzına sakız olmak.* Bk. SAKIZ. || *Ağzına sıçmak.* Bk. SIÇMAK. || *Ağzına sürmemek (koymamak)*, bir şeyden hiç yememek, tatmamak: *Ömrümde ağzıma koyduğum şey değil* (H. R. Gürpınar). || *Ağzına taş almak*, söze karışmayıp susmak anlamında söylenir. || *Ağzına tükürmek.* Bk. TÜKÜRMEK. || *Ağzına verilmesini beklemek (istemek)*, hazıra konmak, istemek, kendi işini başkasından beklemek. || *Ağzına* (veya *başına*) *vur lokmasını al*, fazla yumuşak başlı, sessiz veya âciz kimse anlamına söylenir. || *Ağzına yakışmıyor*, senden bu gibi sözler beklenmez, böyle konuşman uygun ve sana göre değil, anlamında söylenir. || *Ağzında bakla ıslanmamak, ağzında bakla mı var?* Bk. BAKLA. || *Ağzında büyümek*, [yiyecek için] sevmediğinden veya içi almadığından çiğnemek, ama yutamamak. || *Ağzında gevelemek.* Bk. GEVELEMEK. || *Ağzında torba mı var?*, niçin konuşmuyorsun veya cevap vermiyorsun anlamında söylenir. || *Ağzında tükürüğü kurumak*, bir şeyi defalarca tekrarlamak zorunda kalmak. || *Ağzından baklayı çıkarmak.* Bk. BAKLA. || *Ağzından bal akmak*, çok güzel ve tatlı konuşmak. || *Ağzından, burnundan getirmek*, yaptığına pişman etmek, yaptığını fazlası ile ödetmek. || *Ağzından çıkanı kulağı işitmemek (duymamak)*, sözlerini ölçüp biçmeden, tartmadan söylemek ve ağır söylemek: *Ağzından çıkanları kulakların işitiyor mu?* (B. Necatigil). *Bu kalfaya ne olmuş, ağzından çıkanı kulakları işitmiyor* (H. R. Gürpınar). || *Ağzından dökülmek*, açıkça söylemek istemedikleri konuşmasından anlaşılmak. || *Ağzından düşürmemek*, sık sık aynı şeyden söz eder olmak. || *Ağzından girip burnundan çıkmak*, diller dökerek bir şeye razı etmek, kandırmak. || *Ağzından kaçırmak*, istemediği halde boş bulunup söyleyivermek: *Yalanını unutarak bir konuşma sırasında teyzesi olmadığını ağzından kaçırdı* (Peyami Safa). || *Ağızdan konuşmak*, başkası adına veya birini taklit ederek konuşmak: *Müjgân, bazen bu kadarla kalmıyor, incecik elleriyle saçlarımı okşayarak onun ağzından konuşuyordu* (R. N. Güntekin). || *Ağzından lokmasını almak*, hakkı olan şeyi ondan almak, gaspetmek.|| *Ağzından söz (lâf, lakırdı) almak*, dereden tepeden konuşurken karşısındakine öğrenmek istediğini söyletmek: *Böyle iyi muamele etmekle bir çapkının ağzından söz alınmayacak* (R. N. Güntekin). *Eh, lâfı ağzından aldık, aldık ama havadis fena* (A. K. Tecer). || *Ağzından söz (laf, lakırdı) dirhemle çıkmak*, sözünü kıskanırcasına konuşmak.|| *Ağzından söz (laf, lakırdı) kapmak*, birini ustalıkla konuşturup gafil avlayarak, gizlemek istediği şeyi öğrenmek: *Kurnazlıkla ağzından lakırdı kapmak için neden bir başkasını bulamadınız* (H. R. Gürpınar). Sözünü kesmek, yarıda bıraktırmak: *Lakırdıyı hemen ağzından kaptını* (H. R. Gürpınar). || *Ağzından yel alsın*, «Allah korusun, ağzından yel alsın» deyimlerinde olduğu gibi, kötü bir ihtimalden bahsedilince söylenir. || *Ağzını açacağına gözünü aç*, dikkatli ve uyanık ol, olsaydın anlamında söylenir.|| *Ağzını açıp gözünü yummak*, öfkelenip sonunu düşünmeden, çekinmeden, ağzına geleni söylemek: *Açtım bu sefer ağzımı yumdum gözümü* (Mehmed Âkif). *İşte orada açtı ağzını yumdu gözünü* (S. F. Abasıyanık). || *Ağzını açmak*, konuşmağa başlamak (*açmamak*, hiç konuşmamak, susmak). || *Ağzını bıçak açmamak*, çok üzüntülü ve endişe içinde bulunmak, konuşacak halde olmamak: *Sarıköy'de kimsenin ağzını bıçak açmıyor* (N. Araz). || *Ağzını bozmak*, kaba, kötü açık saçık konuşmak, küfür veya hakaret etmek: *Sen ağzını bozdun, o da bozdu diyordu* (Ahmed Rasim). || *Ağzını* (veya *suratını*) *çarşamba pazarına çevirmek.* Argo. Tokat, yumrukla yüzünü darmadağın etmek anlamında söylenir. (Aynı anlamda *ağzını burnunu dağıtmak*, deyimi de kullanılır). || *Ağzını faraş gibi açmak.* Bk. FARAŞ. || *Ağzını havaya (poyraza) açmak.* İstihz. Umduğunu bulamamak, eli boş kalmak: *Ağızlarını havaya açıp bekliyorlar* (H. R. Gürpınar). || *Ağzını hayra açmak, açmamak.* Bk. HAYIR. || *Ağzını kapamak*, susmak veya susturmak. || *Ağzını kiraya mı verdin?*, konuşması gerektiği sırada susana, niçin sen de söylemiyorsun anlamında uyarma. || *Ağzını koklamak*, yalvarmak, minnet etmek. || *Ağzını kullanmak (satmak)*, başkasının fikir ve düşüncelerini kendisine aitmiş gibi söylemek, bir başkası gibi konuşmak: *Kendini tezkiye için rakiplerinin fatihane ağızlarını kullanarak yerinde tutunabiliyor* (Yahya Kemal). || *Ağzını öpeyim (seveyim)*, sevindirici bir haber verene söylenir: *Aman kız ağzını öpeyim! Gerçek mi söylüyorsun.* (Âli bey). *Argo.* Ağzına sıçayım, anlamında. || *Ağzını sıkı (pek) tutmak*, boşboğazlık etmemek, sır vermemek: *Aman sen ağzını sıkı tut, yüzünden bir şey belli etme* (H. E. Adıvar). || *Ağzını sulandırmak*, imrendirmek: *Karşımda şapur şupur limon yeme, ağzım sulanıyor. Şu herkesin ağzını sulandıran bol ödenekli, bol yolluklu milletvekilliği yok mu şimdi* (Y.Z.Ortaç). || *Ağzını topla!*, dikkatli ve edepli konuş anlamında uyarma: *Çoban köpeği babandır, ağzını topla* (Karagöz). *Ağzını topla, deli sensin* (Musahipzade Celâl). || *Ağzını tutmak*, ileri geri konuşmamak: *En yakın arkadaşlarımızın ağzını tutuncaya kadar neler çekiyoruz* (Y. K. Karaosmanoğlu). || *Ağzını tutmamak, tutamamak*, sonunu düşünmeden ulu orta konuşmak. || *Ağzını yaymak, ağzını yaya yaya* [konuşmak], söylediklerinden pek memnun bir halde ve uzata uzata anlatmak: *Eda hanım kaşlarını kaldırıp ağzını yayarak «Efendinin niyeti mürebbiyeyi odalık almak» olduğunu gizli gizli her kulağa duyurmaktan geri kalmamıştı* (H. R. Gürpınar). *Kaynanam* [...] *memnuniyetle yılışarak ağzını yaya yaya başladı* (H. R. Gürpınar). || *Ağzını yırtarım.* Bk. YIRTMAK. || *Ağzını yormak*, boşuna söylemek. || *Ağzının aşı (harcı) olmamak.* Bk. AŞ, HARC. || *Ağzının içine bakmak*, birinin konuşmasını dalgın ve dikkatsiz dinlemek: *Ben biriyle konuşurken, arsız arsız ağzımın içine bakıp durma demedim mi sana!* (A. K. Tecer). || *Ağzının içine baktırmak*, sözlerini başkasına seve seve ve dikkatle dinletmek. || *Ağzının kalayını vermek. Argo.* Hakettiği cevabı vermek, ölçülü ve terbiyeli konuşmağa mecbur etmek. || *Ağzının kaşığı (kalıbı) olmamak*, [bir şey, birinin] sözünü edemiyeceği kadar değerli ve yüksek olmak. || *Ağzının kokusunu çekmek (dinlemek)*, bir kimsenin çekilmez hal ve davranışlarına katlanmak. || *Ağzının mührüyle*, oruçlu olarak. || *Ağzının otunu vermek.* Bk. OT. || *Ağzının payını (ölçüsünü) almak*, hakettiği cevabı almak: *Arada bir şakalaşmağa kalkanlar olursa benden, ağızlarının payını alıyorlar ve susuyorlardı* (R. N. Güntekin). *Ağzının ölçüsünü aldı hemen etti sükut* (Sâmi). || *Ağzının payını (ölçüsünü) vermek*, hakettiği cevabı vermek, haddini bildirmek. || *Ağzının perhizi yok*, aklına ne gelirse söyler anlamında. || *Ağzının suyu akmak*, çok imrenmek, şiddetle canı çekmek: *Allah versin, senin de canına minnettir. Zengin diye ağzının suyu akıyor, baksana* (Sabahattin Ali). || *Ağzının suyunu akıtmak*, çok imrendirmek, heveslendirmek: *Hanımı koluma takıp Paris'i boylayayım ve sana oradan ağzının suyunu akıtacak mektuplar göndereyim* (C. S. Tarancı). || *Ağzının tadı bozulmak (kaçmak)*, rahat ve huzuru kaçmak, kurulu düzeni bozulmak: *Peregrini gideli ağızlarının tadı kaçmıştı* (H. E. Adıvar). || *Ağzının tadını almak*, acı bir tecrübe geçirmiş olmak. || *Ağzının tadını bilmek*, damak zevki olmak, her şeyin güzelini ve iyisini bilmek, bunlardan hoşlanmak. || *Ağzıyle konuşmak (söylemek)*, bir başkası adına, onu taklit ederek konuşmak. || *Ağzıyle kuş tutsa*, ne yapsa, ne kadar gayret etse faydasız, anlamında söylenir.

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

— Balıkç. Ağlarda balığın girmesi için açık bırakılan kısım (msl. *dalyan ağzı, voli ağzı*, voli torbasının açıklığı v.b.). ‖ *Ağız açkısı*, çene kasları kuvvetli balık türlerinde ağıza saplanan iğneyi çıkartmak için ağızı açık tutmağa yarayan telden yapılmış araç.

— Bayınd. *Boşalma ağzı*, bir hazne veya tulumba suyunun dışarı döküldüğü boru ağzı. ‖ *Lağım ağzı*, yol kenarlarındaki mecra sularının lağımlara aktığı delik. ‖ *Sulama ağzı*, bir su alma borusu ile bir musluğu olan ve gerek yolun kenarına, gerek bir bahçenin içine konan, dökme demirden yapılmış kutu.

— Cerr. *Ağız plastiği*, ağzın eski haline getirilmesi (msl. bir urun çıkarılmasından sonra).

— Coğ. ve hidrografi. *Akarsu ağızları*, akarsuların denize veya göle döküldüğü yer. Bk. ANSİKL.

— Denizc. *Ağız bağı yapmak*, bir kanca veya çengelin ağzını, gırala ile sıkıca sararak halka haline sokmak.

— Fiz. Bir kapta bulunan bir akışkanın akmasını sağlayan açıklık.

— Hayvc. *Ağız sütü*, doğuran hayvanların doğumdan sonra yavrularına verdikleri yapışkan kıvamda süt.

— İnş. *Ağız*, kesik koni biçiminde yapı boşluğu (msl. bir ocağı bacaya, bir yolu yağmur suyu kanalına bağlayan ağızlar).

— Jeol. *Ağız*, bir volkanın krateri.

— Leng. Bir ana dilin sınırları içinde, belli bölge veya topluluklara has anlatım yollarının bütünü: *Fiilin başa, ortaya gelmesi Rumeli ağzıdır derlerdi* (N. Ataç). *Vasıf'ın şiirlerinde İstanbul ağzı, İstanbul mesireleri ve bilhassa Boğaziçi mühim bir yer tutar* (A. H. Tanpınar). *Mahallî ağızlar.*

— Matbaac. *Ağız marjı*, kitaplarda dış kenar boşluğu, kitabın ağız tarafı.

— Mus. Belli bir bölge veya topluluk musikisinde görülen söyleme tarzı, özelliği, üslûp, eda: *Azerî ağzı, Kars ağzı* v.b.

— Mutf. Bal veya yağın kaymak kısmı.

— Patol. *Ağız ağrısı*, genellikle çocuklarda görülen bir çeşit ağız yarası. ‖ *Ağız kuruluğu*, tükürük salgısının azalması, hattâ yok olmasından ileri gelen aşırı derecede ağız kuruluğu. (Bazı psikopatlarda ve bazı ihtiyarlarda görülür; ihtiyarlarda tükürük yokluğunun bir şeklidir.)

— Sepetçilik. Sepet ve küfelerin daha sağlam olması için sıkıca örülmüş uç kısımları (Bunlara *kenar* da denir).

— Sil. *Ağız kapağı*, silindir biçiminde bir tıkaç; kendinden daha geniş yuvarlak bir levha ile kaplıdır. Özellikle savaş gemilerinde, açık havada bırakılan topların ağızlarını sıkı sıkıya kapatmağa yarar ve içlerine su girmesine engel olur. ‖ *Ağız tüfeği*. Bk. TÜFEK.

— Teratoloji. *Ağız büyüklüğü*, ağız yarığının tek veya çift taraflı büyümesinden ileri gelen şekil bozukluğu. ‖ *Ağız çevresi*. Bk. ÇEVRE.

— Tıp. *Ağız açıcı*. Bk. STOMATOSKOP.

ağlama duvarı (Kudüs)

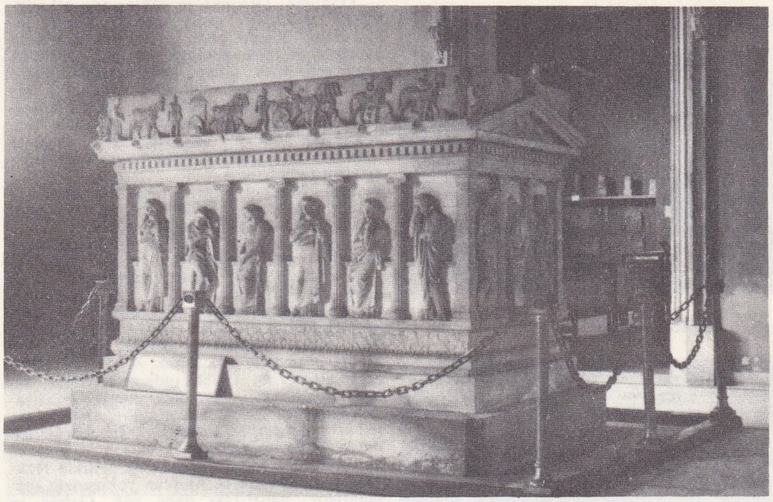

— ANSİKL. Anat. ve Fizyol. *Ağız, çiğneme* ve *tükürüklenme* işlerinin meydana geldiği organdır. Tatma duyusu sinirleri ağızda bulunur, gırtlaktan çıkan sesler de ağızda değişikliklere uğrayarak konuşma sesini doğurur.

Ağız boşluğunun iki deliği vardır: önde olanı asıl *ağız deliği*'dir ve dudaklarla sınırlanmıştır; arkada bulunanı, *boğaz geçiti*'dir, yutakla birleşir; yanlarda yumuşak damak kemerleri, yukarıda küçük dille, altta dil kökü ile sınırlanmıştır. Diş kemerleri ağızı iki ayrı bölüme ayırır: biri ön ve yanda *ağız vestibülü*, diğeri içte *asıl ağız boşluğu*'dur. Ağız üstte *sert* ve *yumuşak damak* ile, altta *dil* ve *ağız tabanı* ile, yanlarda *yanaklar* ile sınırlanmıştır. Bütün ağzı bir mukoza zarı kaplar, yan taraflarda yanakların iç duvarına açılan Stenon* kanallarına, alt tarafta Wharton* kanallarına yol verir.

İnsanda, besinler *ağıza* sokulduktan sonra kesici dişlerle köpek dişleri tarafından parçaianır, üst ve alt azı dişleri arasında da ezilir. Çok gelişmiş olan diş duyusu besinin cinsine göre basıncı ayarlar. Alt çenenin çalışması sırasında diş kemerleri dışına düşen besin parçacıklarını dudak ve yanaklar dişler arasına iter; iç tarafa düşen besinler için de dil aynı ödevi görür. Sıvılar ağıza dökülür veya nefes alarak çekilebilir. Bu çekiliş nefesle veya çocuğun memede yaptığı gibi emerek olur.

Çiğneme sırasında besinler, doğrudan doğruya tükürük bezlerinin, müsin* bezlerinin ve ağız mukozasının salgısı olan *karma tükürük* ile karıştırılır. Tükürük önce besinleri nemlendirir, sonra ıslatarak parçalanmalarını kolaylaştırır, aynı zamanda tükürük amilazi* olan *ptiyalin** sayesinde şekerler üzerine özel bir etki yapar. Besinler ağızdaki bu karışmadan sonra (ağız sindirimi) *lokma* haline gelir ve yutulur.

Besinlerin iyilik veya kötülüklerini değerlendirmeğe yarayan *tat alma* işlemi, bütün bu işlemler ile beraber yürür. Ağız hastalıklarını inceleyen tıp koluna *stomatoloji**, ağız mukozasının yangısına ise *stomatit** denir.

— Coğ. ve Hidrografi. *Akarsu ağızları* iki türlü olur: *Delta*'lar, yani göl veya deniz alanından kazanılmış alüvyon ovaları; bunlar genellikle med-ceziri kuvvetsiz olan denizlere dökülen, alüvyon yükü fazla akarsular tarafından meydana getirilir. *Haliç*'ler. Evrim dolayısıyle her iki türün bazı çeşitleri birbirine yaklaşabilir, meselâ haliçler dolarak deltaya dönüşebilir; bunun tersi de olur. Bu değişmeler deniz seviyesinin ostatik* hareketlerle inip çıkmasına, kıtaların alçalma yükselme hareketlerine, veya akarsuyun aşındırma gücünü değiştiren iklim değişikliklerine bağlanabilir. Ağızlarda, yoğunluğu ve bileşikliği farklı, başka türlü akan suların birbiriyle temasa geçmesi yalnız fizik olgulara değil, çok önemli kimya olgularına da yol açar.

◆ **Ağızcıl** sıf. Zool. Haşlamlılarda, ağız kısmındaki titreşmeli kirpik saçağı için kullanılır.

◆ **Ağızdan** zf. Sözlü olarak, sözlü, şifahî: *Yusuf kahveye filan gitmiyordu, ağızdan duyduğu şeylerle yarım yamalaktı* (Sabahattin Ali).

— ÇEŞ. DEY. *Ağızdan ağıza*, dilden dile, herkes biribirine söyleyerek: *Çok kullanılan söz ağızdan ağıza geçtikçe anlamında az çok değişiklik olacağından...* (N. Ataç). ‖ *Ağızdan artma*, herkesin söylediği, şunun bunun dilinde. ‖ *Ağızdan dolma (bilgi, malumat* v.b.), kulaktan, başkalarının söylediklerinden derme çatma bilgi edinmiş kimse, bu yolla edinilmiş bilgi. ‖ *Ağızdan kapmak*, bir bilgiyi, başkalarının ağzından işitmek suretiyle edinmek; bir başkasının sözünü keserek kendisi devam etmek.

— Sil. *Ağızdan dolma tüfek*. Bk. TÜFEK. (M)

AĞIZ i. Dil bil. Bir lehçe veya şivenin coğrafî bölgelere göre ve farklı etnik gruplar tarafından değişik konuşulması, o bölgeye ait dil özellikleri; Konya ağzı, Karadeniz ağzı gibi. Lehçe veya şivede morfolojik farklar olduğu halde, ağız özelliklerinde ancak fonetik değişmeler ve kelimede bazı mânâ farkları hâkimdir, msl. *kaçıyorum* yerine *gaçıyom* veya *keleş* kelimesinin Güney Anadolu'da *güzel* anlamına kullanılması ve *koy-, bırak-*, fiillerinin değişik anlaşılması gibi. Ağızlar ile uğraşan filoloji bölümüne *diyalektoloji* adı verilir. (Bk. DİYALEKTOLOJİ.) [M]

AĞIZ (Ezgi de denir). Mus. *Şarkı tavrı, mélodie type* mânâsında Anadolu'da oldukça yaygındır. Eğin ağzı, Urfa ağzı, Harput ağzı v.b. Kökü *ozanlama ağzı*'na kadar uzanır. Ozan ağzı demek olan ozanlama tabirinin *ozannama, uzun hava* gibi söyleyişleri, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde hâlâ kullanılır. Bunlar, recitativo'yu andıran, fakat kendilerine has örgüleri bulunan halk müziği ezgi türleridir. Özellikleri, ince seslerden başlayıp, derece derece kalın seslere inişlerindedir.

Dizinin dördüncü veya beşinci dereceleri üzerinde bir yarım karar (kadans) yapılır, sonunda esas karar perdesine inilir. Sesler arasında yarım tonlu motifler hemen hemen bulunmadığına göre, bu çeşit türkülerin melodik örgüsü pentatonik bir özellik göstermektedir. «Sol-mi-re-do-la» gibi. (Bk. PENTATONİK). [M]

AĞIZLAK i. Folk. Nefesle çalınan bazı çalgıların ağızlığında dudaklara dayatılan hunimsi tepe çukurluğu. (M)

AĞIZLAMAK geçl. f. *Halk dili*. Bir husta öğüt ve talimat vermek. ‖ Başlanan işi kolaylamak. ‖ Yemeği üstünden üstünden yemek. ‖ [Bitki için] Yeşermeğe başlamak.

— Denizc. Çekilmek veya indirilmekte olan bir şeyi, yuvasına veya deliğine geçirmek üzere ayarlamak. ‖ Bir liman veya geçitten girmek için ortası hizasına gelmek.

— Teknol. Bir parçayı yuvaya oturtmak için, önce yuvanın ağzını ayarlamak.

◆ **Ağızlandırma** i. Anat. İki damarın veya iki sindirim kanalı parçasının birleşmesi:

ağlayan kadınlar lahdi
Sayda'da Osman Hamdi Bey tarafından bulunmuştur (1887).
Aşağıda lahitten bir detay
(İstanbul Arkeoloji müzesi)

ağlayan Korkusuz Jean ile Bavyeralı Marguerite'in mezarından detay
Dijon müzesi (Fransa)

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN); Atlas Foto, Arch. phot (LAROUSSE)

AĞRI dağı (madde 153. sayfada)

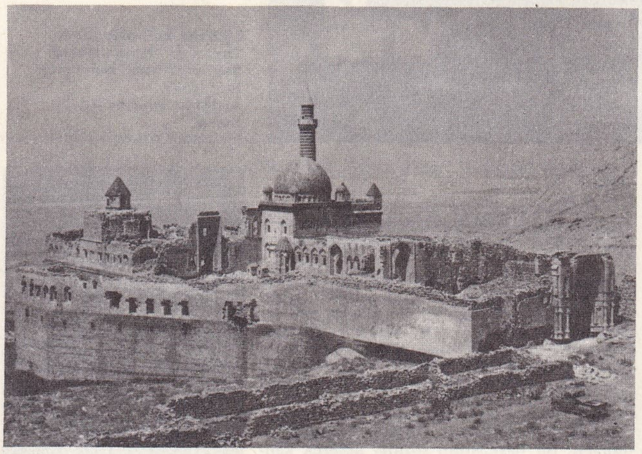

AĞRI
İshakpaşa camii
(Osmanlı devri eseri XVII. yy.)

*İleon*un çekuma* ağızlaşması.*
— Cerr. Termino*-lateral veya termino-terminal anastomoz*.

◆ **Ağızlaşma** i. Anat. İki damarın iç içe geçmesi. ‖ İki sinir lifinin birbirine yaslanması.
— Cerr. Tedavi maksadıyle uzviyette iki yolun veya kanalın birleştirilmesi. Bk. ANSİKL.
— ANSİKL. Anat. *Ağızlaşma,* iki damarın kemer şeklinde birleşmesi ile (*kemer şeklinde ağızlaşma*) veya paralel iki damarın kısa bir damar ile birleşmesi (*transversal ağızlaşma*) şeklinde olabilir. Ağızlaşma, dolaşım bozukluğuna sebep olmaksızın, atar damarları alttan, venaları ise üstten bağlamayı sağlar.
— Cerr. *Ağızlaşma,* özellikle sindirim borusunda, safra yollarında, kan damarlarında ve üreterlerde yapılır. Çeşitli uzuvlarda ağızlaşma olabilir; meselâ, sindirim-safra ağızlaşması, safra kanallarının bir kısmını bağırsak ile birleştirir. Ağızlaşma bazen uzvun bir kısmını dolaşım dışı bırakmak için, reseksiyonsuz yapılır. Mide-boşbağırsak birleştirme ameliyatı, mideden geçenlerin, onikiparmak bağırsağına uğramadan, doğruca boş bağırsağa gitmesini sağlar. Ağızlaşma, son derece değişik ve çeşitli sebeplerle yapılabilir. Teknik yönden, *termino-terminal* (uç-uca), *latero-lateral* (yan-yana), *termino-lateral* (uç-yana), *latero-terminal* (yan-uca) gibi ağızlaşmalar vardır.

◆ **Ağızlatmak** ettrg. f. *Halk dili.* Ağzı körlenen kesici âleti bilemek, keskinleştirmek. (M)

AĞIZLIK i. Bir ucuna sigara yerleştirilerek, öbür ucundan nefes çekilen, çeşitli maddeden yapılabilir delikli boruсuk: *Lületaşından yapılan ağızlıklar, yabancı turistlerin aradığı eşyadandır.* ‖ Nargile marpuçunun, ağıza alınan uç kısmı. ‖ Kuyuların ağzına konan, delikli taş veya demirden bilezik, kuyu bileziği. ‖ Isırmasına veya zararlı şeyler yemesine engel olmak için, hayvanların ağzına takılan, iplik, meşin veya telden örülmüş kafes, torba. ‖ *Halk dili.* Meyve küfelerinin üzerini örtmek için, dal ve yapraklar ile yapılan kapak. ‖ Ekmek pişirilirken fırının ağzına konulan bir miktar odun.

ağızlaşma (cerrahî) (resim 148. sayfada)

ağızlık (fotoğraf 148. sayfada)

ağlama duvarı (fotoğraf 148. sayfada)

— Dokumc. Dokuma tezgâhlarında atkı ipliğinin (mekiğin) geçiş anında, çözgü ipliklerinin, desene göre iki kısma ayrılarak mekiğin geçişine elverişli bir yol meydana getirmesi. *Mah.* Çözgü dolaplarında ipliğin düzenli gidişini sağlayan araç (Çorum). ‖ Beş çile ipliğin tamamı (Buldan). ‖ *Ağızlık değneği,* dokumacılıkta arışları ayırmak için kullanılan tahta. ‖ *Ağızlık eğrisi,* dokuma tezgâhında ipliğin bir tarafının gerilip, diğer tarafının gevşemesi.
— Müz. Madenî, kıvrık borucuk; fagot, korangle gibi nefesli çalgıların ağıza alınan ucuna takılarak «dil» vazifesi görür.
— Tıp. Yerinden çıkarılabilen kısmî veya tam diş protezleri için kullanılan genel ad.
— ANSİKL. Tütünü sigara kağıdına sararak içme âdeti çıktıktan sonra, tiryakiler ağızlık kullanmağa başladılar (Türkiye'de Sultan Abdülaziz zamanı: 1830-1876). Ağızlıkçılık sanatı gelişirken, beride, çubukçuluk sanatı ağır ağır yok oldu. Ağızlıklar yasemin, kiraz, gül ağaçlarından, kehribar, lületaşı, hacıbektaş taşından, gümüş ve altından, savatlı, mineli v.b. olabilir. Oymacılık, telkâri, savatçılık, hakkâklık bu küçük sanat kolunda birleşmiştir.
İstanbul'da ağızlık yapanlar genellikle Hakkâklar çarşısında ve Mercan yokuşunda toplanmıştır. Ağızlıklar daha çok, Galata ve Balıkpazarında seyyar satıcılardan alınırdı. İçinde lületaşından nikotin filtresi bulunan *Doktor Apostol*'un ağızlıkları 1933-1938 yıllarında İstanbul'da ün salmıştı. Eskişehir'in lületaşı, Sıvas'ın eski çubukları hatırlatan tahta, Erzurum'un kehribar, Bursa'nın yasemin, İstanbul'un gümüşlü ağızlıkları meşhurdur. (M)

AĞIZOTU blş. i. Pirotekni ve Sil. Özellikle bir fişeğin veya bir mayının içindeki barut hakkının veya daha fazla miktardaki barutun infilâkına sebep olan patlayıcı madde.
— ANSİKL. Pirotekni ve Sil. Sevk barutlu mermilerin ağızotları küçük bakır kapsüllerdir, içlerinde kıvılcım hasıl eden bir kaç santigramlık bir madde bulunur. Bu madde bir çarpma ile ateş alarak barutu tutuşturur. Kâğıttan yapılan ağızotları (çocuk tabancaları için), iki ince kâğıt parçası arasına konulan ve çarpma ile patlayan, ateş çıkaran bir ufak barut parçasından meydana gelir.
Kıtık fitillerinin yerine geçen *ağızotu fitilleri* başlıca üç gruba ayrılırlar: 1. *Sürtme ağızotu,* bunun ilk modeli Fransa'da Dambry tarafından yapılmış ve 1847'de ordu tarafından kabul edilmiştir; bu cins ağızotu fitillerinde yanma işi, bir yakıcı kuruluşun barut hakkına sürtünmesiyle meydana gelir; 2. *Çarpma ağızotu fitili*'nin içinde çarpma tesiriyle patlayan bir yemleme barutu bulunur; bu barut, ağızotu fitili içinde küçük bir parça halinde bulunan kara barutu ateşler; 3. *Elektrikle ateşlenen ağızotu fitili,* bunun kullanılması için ağızotu fitili ya cephaneye tespit olunur, ya da top üzerinde tasarlanmış özel bir yuvaya yerleştirilir. (L)

AĞIZSI sıf. (fransızcası *buccal*). Artdamağın kalkarak burun boşluklarının deliğini tıkamasıyle söylenen bir fonem için kullanılır: «*b*», «*m*» ye nispetle ağızsıdır.
— Fonet. Öndamak, ağzın yan çeperleri, dudaklar ve dil ile sınırlı olan alana *ağız yolu* (*ağızsı yol* da) denir. ‖ *Ağızsı-boğazsı,* hem ağız boşluğunu hem boğazı ilgilendiren.

◆ **Ağızsılaşma** i. Fonet. Bir geniz sesinin ağız sesine dönüşmesi.

◆ **Ağızsılaşmak** geçz. f. Fonet. Geniz sesi olmaktan çıkmak.

◆ **Ağızsılaştırma** i. Fonet. Ağızsılaştırmak hareketi.

◆ **Ağızsılaştırmak** ettrg. f. Fonet. Geniz sesi olmaktan çıkarmak. (ML)

AĞKIRAN i. Antomoloji. Yuvasını örülü topraklar üzerine kurarak örümceklerle beslenen küçük, siyah bir örümcek yiyici; özellikle Akdeniz bölgesinde yaşar. (Bu cins zarkanatlıların *pompilusgiller*'inde yer alır.) [L]

AĞ KURDU Zool. Daha çok elma ve erik ağaçlarının yapraklarına zarar veren böcek. (*Hayponomenta malinellus*) Toplu ve ağ içinde yaşar. Bu zararlıya karşı mücadele için *Gurathion, Lebaycihe, Parathion,* gibi etkili maddelerle nisan'ın son haftalarından mayıs ortasına ağaçlar ilâçlanır. (M)

AĞLA i. *Mah.* Tarlanın çevresine hayvanların geçmemesi için çalı çırpıdan yapılan engel (Bartın). [M]

AĞLAMA i. Ağlamak eylemi; gözyaşı dökme veya bir acı, üzüntü, korku v.b. duyguyu sesle ifade etme: *Bahtsız sevdalı başını tahtalara vurarak, bir ağlama nöbeti içinde...* (H. R. Gürpınar). ‖ — *Mec.* Halinden şikâyet etme, sızlanma, dert yanma.
— Tar. telm. *Ağlama duvarına dönmek,* herkesin derdini döktüğü, dert dinlemekten baş alamaz hale gelmek. (Bk. AĞLAMA DUVARI).

◆ **Ağlamalı** zf. Ağlayacak gibi, ağlar halde: *Düşündükçe ağlamalı oluyorum* (Recaizade Ekrem). *O içerde kızı dövüyor, biz burada ağlamalı oluyoruz* (M. Ş. Esendal). [M]

Ağlama duvarı. Esk. tar. Her cuma, Yahudilerin, Kudüs'ün yıkılışını anarak önünde ağladıkları duvar. (Bu gelenek M.S. I. yy. da başlamıştır.) Kudüs'te, *Harem-üş Şerif*'in doğusundaki bir çıkmaz sokaktadır. Eskiden Süleyman peygamberin tapınağı olan bu yerde şimdi *Ömer camii* vardır. Duvarın alt kısmında Herodes çağının taş kalıntıları bulunur. (M)

AĞLAMAK geçz. f. Gözyaşı dökerek veya inleyerek, hıçkırarak, keder, pişmanlık ve bazı hallerde neşe ifade etmek: *Validesinin boynuna sarılarak ve gözlerinin yaşını göğsünün üzerine doğru akıtarak bir kaç dakika tatlı tatlı ağladı* (Namık Kemal). *Bu akşam ilk olarak ağladım / Bekâr odamın penceresinde* (C. S. Tarancı). ‖ Üzülmek, mütessir olmak: *Sen ağlayacağına düşmanların ağlasın* (Şinasi). ‖ Acımak, merhamet etmek: *Mai bir göz elem-i kalbime ağlar sanırım* (Tevfik Fikret). ‖ Israrla istemek: *Ağlamayan çocuğa meme vermezler* (Ata s.).
— ÇEŞ. DEY. *Anası ağlamak,* çok zahmet ve sıkıntı çekmek: *Ben bu duruma gelinceye kadar anam ağladı.* ‖ *Hıçkıra hıçkıra ağlamak,* sarsılarak, hıçkırarak ağlamak: *İnce sesli bir kadın, hıçkıra hıçkıra ağlayarak [...] arkamızdan koşuyor* (R. N. Güntekin). ‖ *Hüngür hüngür ağlamak,* yüksek sesle, şiddetli bir şekilde ağlamak: *Kendini karyolaya attı, hüngür hüngür ağlamağa başladı* (Orhan Kemal). ‖ *Kan ağlamak,* çok ıstırap çekmek: *Suretim gerçi güler, kalp gözüm kan ağlar* (Şinasi); aşırı şikâyette bulunmak: *Manevî bir prestij sahibi olan bu sınıf mark'ın çökmesi üzerine kan ağlamağa başladı* (Peyami Safa).
— Meyvc. [Ağaçların budanması sırasında, kesilen yerlerden gelen besisuyu için] Akmak.

◆ **Ağlamaklı** sıf. ve zf. Ağlayacak gibi, ağlar durumda: *Çocuk anlamayan gözlerle bu alelacayip hareketlere bakarken, ağlamaklı bir ses kulağının dibinde vızıldamağa başlardı* (Sabahattin Ali). *Her yıl ilkyaz aylarında, uçurtmayı gördüm mü, bir üzünç duyarım içimde, ağlamaklı olurum* (N. Ataç).

◆ **Ağlamış** sıf. *Teşm. yol.* [Yüz ifadesi için] Asık, kederli: *Gitmez erbâb-ı safa meclisine ey vâiz / Ağlamış suratına kimse hevesnâk değil* (Bakî).

◆ **Ağlaşmak** ortaklş. f. [Birden fazla kimse hakkında] Birlikte veya aynı zamanda ağlamak: *Ara sıra ağlaşıp bağrışmalar olur* (R. N. Güntekin). *Bütün etrafındakilere, bütün üstünde ağlaşanlara o kadar bigâne idi* (H. C. Yalçın). *Kız evinde tokmak sesini dinlerler de kocakarılar ağlaşırlar* (Kemal Tahir). ‖ — *Mec.* Ağlama sesine benzer sesler çıkarmak: *Arada bir küçük dalgaların kâh gülüştükleri, kâh ağlaştıkları duyulur* (A. Ş. Hisar).

◆ **Ağlatmak** ettrg. f. [Bir başkasının] Ağlamasına sebep olmak: *Ağlatırsa Mevlâm bir gün güldürür* (Ata s.).
— DEY. *Anasını ağlatmak,* yormak, zora koşmak, eziyet etmek, mahvetmek: *Dünyanın anasını ağlatır* (S. Batu).

◆ **Ağlaya ağlaya** zf. Ağlayarak: *Ben de o vakit, türbe ziyaret eder gibi, her gün ayaklarına kapanır, ağlaya ağlaya ömrüne dua ederim* (Namık Kemal).

◆ **Ağlayıcı** i. Cenaze töreninde bulunmak ve ölünün ardından ağlamak üzere parayla tutulan kadın.
— ANSİKL. Meslekten *ağlayıcılar* İlkçağda, Doğuda, Yunanistan'da ve Roma'da yapılan cenaze törenlerinde büyük bir rol oynadılar. Dinî geleneklere göre yanıp yakılarak koro halinde şarkı söyler ve cenaze alayının arkasından giderlerdi. Roma'da saçlarını yolar, tırnaklarıyle oraların burala-

Foto. Turizm Tanıtma bakanlığı arşivi (MEYDAN)

rını yırtarlardı. Yapmacık kederleri alaya alınır, ölüm ilâhileri (puenia) yavan bulunurdu. Ağlayıcılık, Ortaçağ Fransa'sında, Güney İtalya ve Yunanistan'da, Balkanlar'da ve Korsika'da (Vocero) bir dereceye kadar hâlâ devam etmektedir. (Bk. AĞIT).

◆ **Ağlayık, Ağlayan** sıf. *Halk dili.* Ağlamış halli, kederli; yerli yersiz, çok ağlayan.

— G. santl. *Ağlayan,* ağlayan insan şeklindeki mezar heykeli veya heykelciği: *Burgonya Düklerinin mezarlarındaki ağlayanlar.* (Etek duvarındaki oyuklarda bulunan başlıklı ve matem elbiseli heykeller önünün cenaze törenini hatırlatır.)

◆ **Ağlayış** i. Ağlama eylemi: *Ağlıyordu, ama ağlayışında bir başkalık vardı.* ‖ *Mec.* Şikâyet etme, feryat, sızlanma. (M)

AĞLASUN (Belönü de denir), Akdeniz bölgesinin Göller yöresinde, Burdur iline bağlı ilçe merkezi; 3 730 nüf. Ağlasun Isparta güneyindeki Akdağ'ın bir kolu olan Ağlasun dağı eteklerinde, 1 100 m. yükseltide kurulmuştur, önünden kendi adını taşıyan ve Aksu*ya dökülen bir dere geçer. Kasaba il merkezine 31, Isparta'ya 28 km. uzaklıktadır. Bugünkü ad, kasabanın 2 km. kuzeyinde, dağ yamacında kalıntılarına rastlanan ilkçağ şehri *Sagalassos*'tan türer. Çevrede ormanlar vardır. Ağlasun ilçesi, 317 km². 5 360 nüf., 8 köy. (M)

AĞLASUN dağı, Isparta-Ağlasun köyü arasındaki 2 274 metre yüksekliğindeki dağlar. Jura filizleri ile kretase kalkerlerinden oluşan bu dağlar. Akdağ'ın güneyindedir. (M)

Ağlayan Kadınlar lahdi, İstanbul Arkeoloji müzesinin en önemli eserlerinden. Aynı değerde olan İskender lahdi ile birlikte, 1887'de Sayda'da (Halen Lübnan hudutları içinde) Ayaa mevkiinde krallar nekropolünde türk müzelerinin kurucusu Osman Hamdi Bey tarafından bulundu. Beyaz mermerdendir. Yunan tapınağı şeklindedir. Teknesinde İon nizamı sütunlarla ayrılmış kısımlarda, sütunlar arasındaki korkuluk önünde bazısı ayakta, bazısı bu korkuluk üzerine oturur durumda on sekiz ağlayan kadın figürü vardır. Hepsinin halinden hüzünlü ve kederli oldukları belli olmakla beraber hareketleri değişiktir. Böylece lahit monoton bir görünüşten kurtulmuştur. Lahdin kapağı mabet şeklinde olan bu eserin damını teşkil eder, kapak kenarında, iki yanda birbirine benzer iki cenaze alayı tasvir edilmiştir. Kaide etrafındaki frizde av sahneleri vardır. Lahdin dış görünüşü tamamıyle yunan tarzında olduğu halde, tasvirlerinde ifade edilen fikrin esası Doğuya aittir. Tamamıyle Attika tesirindeki bir heykeltraş tarafından M.Ö. 350 yılından önce, zengin bir Sayda'lı için yapılmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

Ağlayan Nar-Gülen Ayva, Billûr Köşk masallarından. Hiç oğlu olmayan ve bir erkek evlât sahibi olmak isteyen padişahın sonuncu kızı, babasından gizli, erkek gibi büyütülür. Sünnet zamanı gelince, sırrının ortaya çıkmaması için, sihirli kara ata binen genç kız kayıplara karışır. Bu atın yardımıyle bir başka ülke padişahını devden kurtarır, padişahın Al Giyimli kızına talip olur. Peri padişahının oğlu güvercin tebdil gezmektedir ve Al Giyimli sultanla sevişmektedir. Sultan, sevgilisinden öğrendiği engelleri kendisini isteyen delikanlının karşısına döker ve *«bunları aşarsan ancak o zaman seninle evlenirim»* der. Bu engellerden birini aşarken, devlerin bedduasına uğrayan Sultan erkek olur. Son engel, peri padişahının sarayının bahçesindeki *Ağlayan Nar-Gülen Ayva* ağacıdır. Bu ağacın bir tarafında narlar ağlar, bir tarafında ayvalar gülermiş. Şehzade yine kara atının yardımıyle ağacı yerinden söker, götürür. Delikanlının üstünlüğüne yenilen peri padişahının oğlu sevgilisini terkeder. Son engel olan Ağlayan Nar-Gülen Ayva ağacı masalda iki rakip delikanlıyı temsil eder, ama bir mânâda hayatı sembolleştirir. Bir taraf gülerken öbür tarafın ağlaması bundandır. (M)

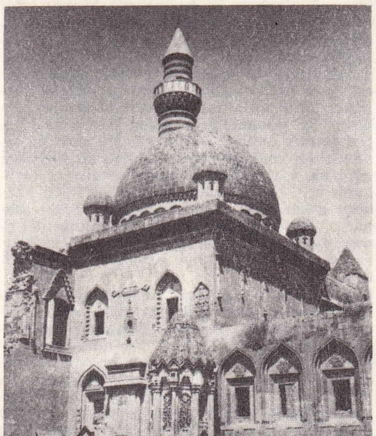

AĞRI
İshakpaşa camiinin diğer bir görünüşü

Foto. Turizm Tanıtma bakanlığı arşivi

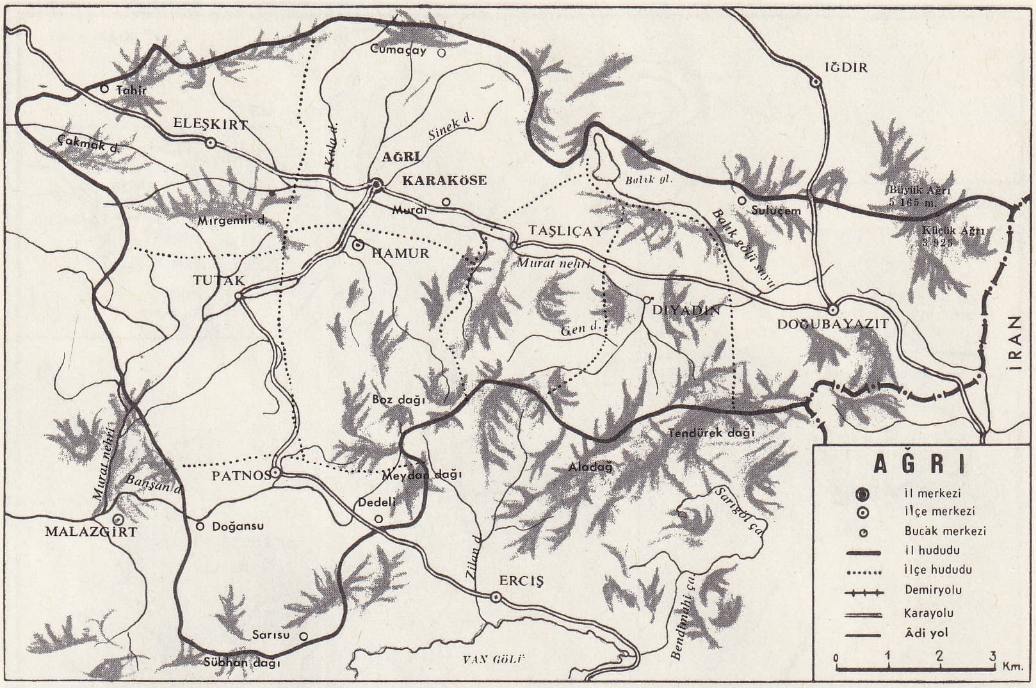

AĞRI il haritası

(madde 153. sayfada)

AĞLI, Karadeniz bölgesinin batı kesiminde Kastamonu ilinin Küre ilçesine bağlı bucak, 5 700 nüf., 5 köy. Bucak merkezi (3 425 nüf., 10 mahalleye dağılmış) Küre'nin 27 km. güneybatısındadır. Kerestecilik, pamuklu dokuma. (M)

AĞMAK geçz. f. Yerden göğe doğru yükselmek: *Bulut asumana ağar / Yerlere rahmetler yağar* (Kuloğlu). *Biner seccadesine, kamçısını vurması ile göğe ağması bir olur* (E. C. Güney). ‖ Sarkmak, eğilmek: *Güneşin gökte renk kıyametleri kopararak Batıya ağışı heyecan verir* (Halikarnas Balıkçısı). ‖ Terazinin veya iki taraflı bir yükün bir yanı ağır basmak: *Terazinin ağan kefesinden gramları kaldır.*

◆ **Ağış** i. Ağmak eylemi, yükselme.

◆ **Ağma** i. Ağmak eylemi, yükselme. ‖ *Halk dili.* Akan yıldız, şahap (Bu mânâda *Ağan* da denir). [M]

AĞMÂZ çoğl. i. (ar. *ġamż,* göz yumma'dan *ağmâż*). *Esk.* Göz yummalar, müsamaha ve kolaylık göstermeler. (M)

AĞNAM çoğl. i. (ar. *ġanem,* koyun'dan *ağnâm*). *Esk.* Koyunlar.

— ANSİKL. Teşk. tar. *Ağnam resmi, ağnam rüsumâtı* veya *ağnam vergisi,* osmanlı idare teşkilâtında koyun ve keçiden alınan çeşitli vergilerin toplu adı. «Rüsum-u örfiye»nin «tekâlif» cinsinden olan bu vergiler şunlardı: *Âdet-i ağnam.* Bk. ÂDET; *bâc-i ağnam,* pazar yerlerinde satılan koyun ve keçilerden alınan vergi; *derçin,* kesilmiş koyun gövdesinden alınan vergi; *ondalık,* yalnız Rumeli'deki hayvanlardan (aynen veya nakden) alınan onda bir nispetindeki vergi; *mürde bâcı,* İstanbul'a sevk edilen koyun sürülerinde, hayvan ölümü sayısı çok olduğu takdirde, sürüyü getirenden alınan resim; *otlak, yaylak, kışlak resmi,* otlağa, yaylaya çıkan veya kışlağa inen sürülerden alınan vergi; *serçin,* kesilmiş koyunların başından alınan vergi; *zebhiye,* mezbahalarda kesilen hayvanlardan alınan vergi.

Ağnam vergileri Tanzimat'tan sonraki idarî değişiklikler sırasında kaldırıldı.

◆ **Ağnamcı** i. *Esk.* Ağnam vergisi toplayan: *Öşürcüler, ağnamcılar, tahsildarlar, zaptiyeler köylerde kuzu gibi namuslu namuslu dolaşırlarmış* (Ömer Seyfeddin). [M]

AĞNAMAK geçz. f. (türk. *ağınmak*'tan; *ağınmak* ve *ağılmak* şekillerinde de kullanılır). [Hayvanlar için] Yere yatıp yuvarlanmak, debelenmek: *Eşeğe marifetini göster demişler, yıkılıp ağnamış* (Ata s.). *Yuvarlandı vü biraz ağnadı* (Şeyhî).

◆ **Ağnak** i. Hayvanların yatıp yuvarlandıkları tozlu yer. (M)

AĞNİYÂ çoğl. i. (ar. *ġani,* zengin'den *ağniyâ*). *Esk.* Zenginler: *Ağniyâ olursan derler gel beri / Fukaraya yoktur rağbet bu sene* (Seyranî). *Ağniyâdan birine bir kaside yazarak...* (Ahmed Rasim). ‖ — *Mec.* Gözü, gönlü tok olanlar. (M)

AĞNİYE çoğl. i. (ar. *ġinā,* şarkı'dan *ağniye*). *Esk.* Şarkılar, türküler. (M)

AĞRALI (Fuad), siyaset ve devlet adamı (Midilli 1877-İzmir 1957). 1903'te Mülkiye, 1908'de Hukuk mekteplerini bitirdi. Maliye mesleğine girerek Divanı Muhasebat (Sayıştay) başkanlığına kadar yükseldi. Lozan konferansı sırasında türk heyetinin saymanlığını yaptı. 1923'ten 1950'ye kadar sürekli olarak milletvekili idi. Bu süre içinde önce Nafıa, sonra Maliye vekilliği yaptı. On beş yaşında iken arapçadan bir kitap çevirdi. (M)

AĞREB sıf. (ar. *ġarîb*'den *ağreb*). *Esk.* Çok tuhaf, pek acayip, çok şaşırtıcı: *Nitekim karlı buzlu dağlardan / Ağreb olmaz çıkarsa bir volkan* (A. Hâmid). *Nedir ağreb cihanda? Tab-ı beşer* (Muallim Naci).

— DEY. *Ağreb-ül-garaib,* şaşılacak şeylerin en çok şaşırtıcı olanı. (M)

AĞRI i. Süreklili̇ği ile acıdan, daha şiddetli oluşu ile sızıdan ayrılan, bedenî ıstırap: *Amcabey kalçasının ağrısıyle of aman derken...* (H. R. Gürpınar). *Baş ağrısı, diş ağ-*

ağlayan
(fotoğraf 149. sayfada)

Ağlayan Kadınlar lahdi
(fotoğraf 149. sayfada)

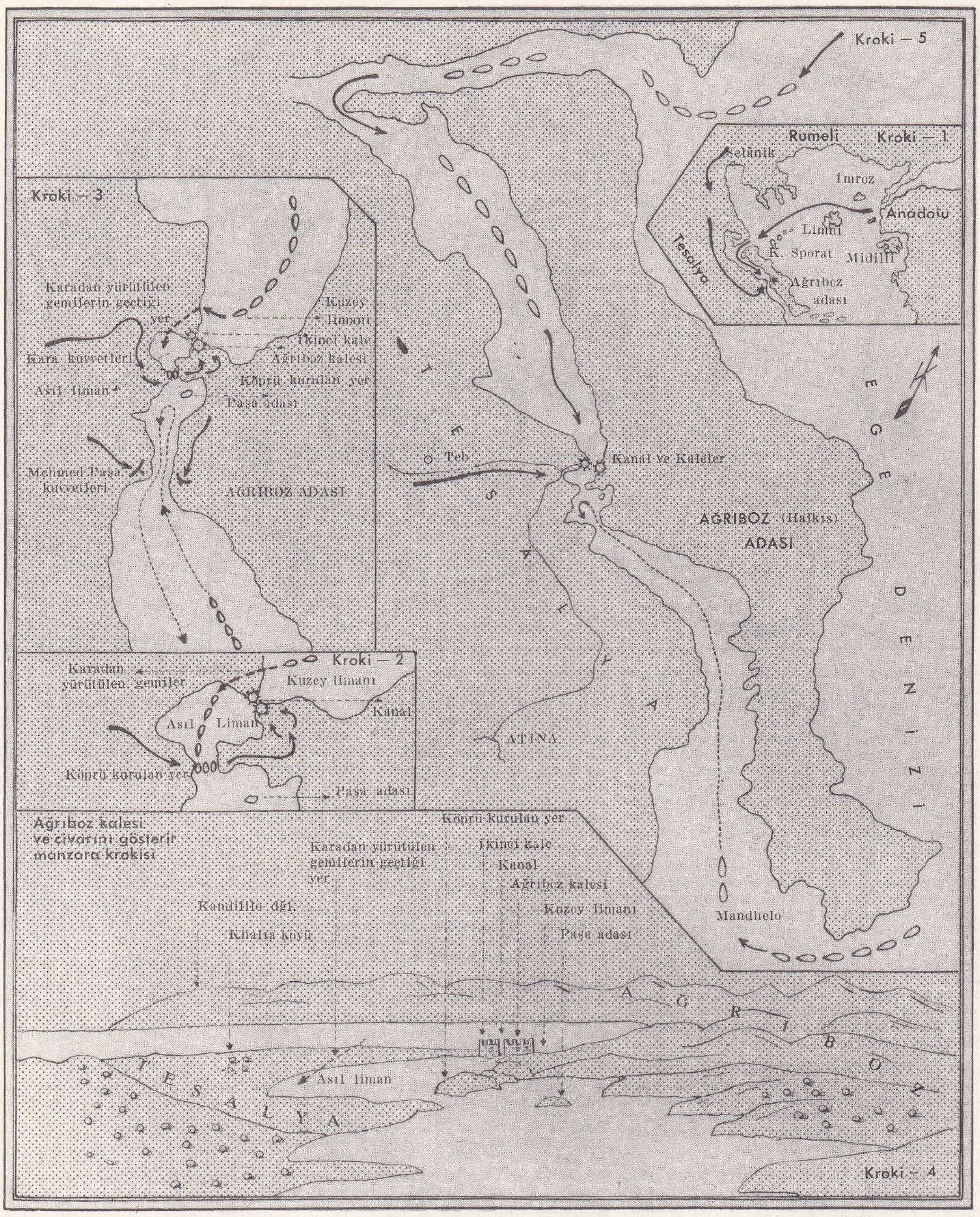

Ağrıboz adasının zaptı (11 Temmuz 1470)

rısı, bel ağrısı, karın ağrısı. || Doğum sancısı: *Ağrı sıklaşırsa sana haber gelir* (A. K. Tecer). || Manevî ıstırap, keder, dert: *İçtimaî ağrılarımız tuttukça maziyi itham etmek umumî bir dert oldu* (Yahya Kemal).
— ÇEŞ. DEY. *Ağrısı tutmak,* [doğum sancısı için] başlamak. || *İlk göz ağrısı,* ilk sevgili. || *Kalp ağrısı,* aşk ıstırabı: *Yârab, hele kalp ağrılarım durdu, diyordum* (Yahya Kemal) || *Karın ağrısı. Argo.* Can sıkıcı, başbelâsı kimse: *Matmazel midir? Müptezel midir? Ne karın ağrısı ise, işte o karının fistanından doğuyor* (H. R. Gürpınar).
— Akust. *Ağrı eşiği,* bir sesin yoğunluluğu. Bu yoğunluluğun ötesinde, artık o sesi işitmek dayanılmaz bir hal alır.
— Fizyol. *Ağrı,* merkez veya duyu sinirleri uçlarının şiddetli uyarılması ile ortaya çıkan sıkıcı bir histir. Çıkış noktası ne olursa olsun merkezi beyin, kabuğu nöronlardır; bunlar kendi başlarına hissizdir. Ağrı tamamen öznel (sübjektif) olduğundan, değişik cinslerini sınıflandırmak çok zordur. Bununla birlikte, sağır, had, batıcı, delici, yakıcı, gergin, kemik içi, oyucu, atıcı, âni ağrılar v.b. sayılabilir. Ağrının geldiği ve yayıldığı yerlerin bilinmesi, klinikçilere çok değerli bilgiler verir. Deri, ağrı duyusunu doğuran dokunma cisimcikleri sebebiyle organlarımızın en hassasıdır, ama uyarma beyine ulaşacak kadar şiddetli olunca öbür organlar da ağrıyı duyurur. Zaten fazlasıyle şiddetli olan bütün intibalar ağrıya sebep olabilir: çok parlak bir ışık, çok yüksek bir ses, açlık, susuzluk gibi. Ağrı, öznel olmakla birlikte, bazı görüntülerden anlaşılır: kas görüntüleri (yüz mimikleri, hareket, bağırma, duruş), salgı ve dolaşım belirtileri (ağlama, terleme, solukluk, kırmızılık, çarpıntı), sinir belirtileri (titreme, ateş, çırpınma) gibi. Ağrı, uyarıcı olduğundan, çok zaman en etkili bir korunma yoludur, bu bakımdan aynı zamanda önleyicidir. Ağrı yapan nesnelerden tabiî olarak kaçındığımız için, çocuk yavaş yavaş nasıl hareket edeceğini öğrenmiş olur. Bununla birlikte ağrının şiddeti her zaman sebebin önemi nispetinde değildir; meselâ, çoğu kanser ve akciğer tüberkülozu başlangıçta tamamen ağrısızdır, bu yüzden de teşhis gecikir; bunun tersine, bazı ağrılı krizler, nevraljiler, içi boş organların bazı spazmları v.b. çok önemsiz olabilir.
— Obstetrik. Doğum sırasında rahimde duyulan sıkışma ağrıları (Başlangıçta aralıklı ve az şiddetli olan ağrılar, gittikçe şiddetlenir, süreleri uzar ve çocuğun çıkışına yakın kıvrandırıcı olur). || *Ağrısız doğum.* Bk. DOĞUM.
— Semeioloji. *Ağrılı nokta,* vücudun kendiliğinden veya üzerine bastırıldığı zaman ağrıyan sınırlı bölgesi. İç uzuv hastalıkları, sinir hastalıkları ve tromatoloji söz konusu olunca ağrılı noktaların dikkatle araştırılması gerekir.

◆ **Ağrık** i. *Halk dili.* Ağrı.

◆ **Ağrıklı** sıf. *Halk dili.* Müzmin hastalığı olan, ağrılı: *Biri izinli kaymakam, sivri suratlı, ağrıklı gözlü, otuz yaşlarında bir adam* (M. Ş. Esendal). *Teşm. yol.* Romatizmalı: *Ağrıklı bacak.*

◆ **Ağrılı** sıf. Ağrıyan, ağrımakta olan: *Ağrılı dişiniz hangisi?* || Ağrısı, ıstırabı olan: *Yanımda ağrılı hasta yatıyor, onun iniltisinden uyuyamıyorum.*

◆ **Ağrısız** sıf. (Hak. ve Mec), ıstırapsız, dertsiz. || Zf. Ağrısızca, ağrı vermeden. — ÇEŞ. DEY. *Ağrısız baş,* dertsiz, gailesiz, rahat: *Ağrısız baş mezarda gerek* (Ata s.). || *Ağrısız başa kaş bastı,* olaylara aldırmaz, hâdiselerden etkilenmez anlamında söylenir. (ML)

AĞRIBOZ (*Evboea*). Bk. EĞRİBOZ.

Ağrıboz adasının zaptı (Yunanistan'ın doğu kıyısının karşısında bulunan, bugün Eğriboz adıyle bilinen adanın zaptı, askerî tarihimizde *Ağrıboz adasının zaptı* diye geçmektedir.), Mehmed II tarafından yeniden teşkil edilen osmanlı donanması, İstanbul'un fethine katıldıktan sonra 1455'te ilk defa Ege denizine açıldı. Birinci Ege seferi ve bunu takip eden diğer seferlerde boğaz önündeki Bozcaada, İmroz, Semâdirek (Semendirek), Taşoz, Limni, ve Midilli adalarını Venediklilerle yapılan çetin mücadeleden sonra ele geçirildi.

1469'da Amiral Nicolo Canale kumandasındaki venedik donanması Ağrıboz'dan hareket ederek Limni, İmroz, Enez, Tesalya kıyılarına ve Foça'ya taarruzlarda bulunmuş, bunlardan birinde Ağrıboz'un karşısındaki Tesalya kıyısına asker çıkarmış ve müslüman halkın malları yağma edilmişti. Boğaz önündeki adaları geri almak amacıyle devamlı saldırılarda bulunan venedik donanması Ağrıboz'da üsleniyordu. Mehmed II, Çanakkale boğazı ile buraya yakın adaların ve İstanbul'un batıya karşı denizden güvenliğini sağlamak amacıyle Ağrıboz'un zaptına karar verdi ve büyük bir hazırlıktan sonra 1470 yılında bu kararını gerçekleştirdi. Harekât planına göre kara kuvvetlerinin büyük kısmı, karadan, donanma da bir kısım kuvveti ile denizden hareket ederek her iki kuvvet belli zamanda hedef bölgesine vardı ve harekâta girişildi. Venediklilerin Ağrıboz sömürgesi kuvvetli bir kale ile berkitilmiş birinci sınıf üs ve ticaret limanı olduğu için Ege denizinde Osmanlılar büyük kara kuvveti ve tam teşkilâtlı donanmayı önce bu adanın zaptında kullandılar. Bu seferin hazırlıklarından olarak önce Mahmud Paşa Gelibolu sancak beyliğine atanmakla beraber kendisine kara ordusu ile donanmanın sefer hazırlıkları için gerekli emirler verilmişti. Bu seferde osmanlı donanmasının gemi adedi bir kaynağa göre 100 kadırga, 200 nakliye gemisi, 450 yelkenli idi; 12 000 azap askeri ile 58 000 anadolu askerinden meydana gelen 70 000 muharip, donanma ile taşındı. Kuşatma malzemesi olarak top, tüfek, mühimmat, savaş araç ve gereçleri nakliye gemileriyle ulaştırıldı.

Fatih'in büyük ölçüdeki hazırlıklarını ve bu hazırlık hedefinin Ağrıboz olduğunu öğrenen Venedikliler Ağrıboz donanmasını takviye etmişlerdi. 1470 Yazı başında çok sayıda ve kuvvetli osmanlı donanmasının Bozcaada ve İmroz adası bölgesinde toplandığını öğrenen Venedikliler, Ağrıboz donanmasından 10 kadar savaş gemisini bir filo halinde keşif için ileri sürdüler. Çanakkale boğazına yaklaşan bu filo, durumu öğrenip süratle geri dönmek istediyse de osmanlı donanmasının takibinden kurtulamadı. Osmanlı donanması Venediklilerin bu keşif filosunu Şıra (Skyros) adasına kadar kovaladı; dönüşte de Ağrıboz kıyılarını yaktı. Venedikli keşif filosundan bir denizci daha sonra

Versailles'da 4 ağustos 1789 gecesi (Fransız ihtilâli)

yazdığı mektupta osmanlı donanması için «Deniz yelkenli bir orman gibi idi. Bu inanılmayacak bir şeydi ama bunu görmek çok daha korkunçtur» demişti. 1470 Yılı haziranında Fatih 120 000 kişilik kara kuvveti ile Ağrıboz kalesi karşısına, Mahmud Paşa da, emrindeki donanma ve kara kuvvetiyle kuzey Sporat adaları üzerinden Ağrıboz kuzey limanı bölgesine geldi (Bk. *Kroki*-1). Venediklilerin, 36 galer ve altı nakliye gemisinden kurulu donanması çarpışmayı göze alamayıp Ağrıboz adasının güney ucunda Manthelo civarına çekildi.

Ağrıboz daha önceleri Tesalya'ya bitişik bir yarımada iken Kalenin bulunduğu yerdeki berzah kısmı sonradan kazılarak ada haline getirilmiş ve böylece ada ile Tesalya arasında bir kanal meydana gelmişti (Bk. *Kroki*-2). Ağrıboz kalesi adanın batı kıyısında ve bu kanalın kenarında, bir tarafı karaya bağlı üç tarafı da denizle çevrili idi. Kale ile Tesalya kıyısı arasında bir ok atımı mesafe vardı. Kanalın Tesalya kıyısında da ikinci bir kale vardır. Karşılıklı bu iki kale arasındaki deniz yani kanal sığdır. İki kale arasında bir asma köprü bulunmaktaydı. Boğazdan gemi geçeceği zaman veya gece köprü kaldırılır, boğaz açılır, gemi geçtikten sonra, köprü tekrar yerine indirilirdi. Bu boğazdan büyük gemiler geçemezlerdi. Kalenin asıl limanı, kalenin hemen güneybatısında idi. Bu sebeple asıl limana gemilerin gelebilmesi için Ağrıboz adasının güneyinden dolaşılması gerekirdi. Kalenin düşürülmesi için, kaleye taarruz edecek kuvvetlerle bunlara destek olacak ağır silâhlar, araç ve gereçlerin adaya geçirilerek kalenin doğu tarafından sıkıştırılması gerekiyordu. Bu durumda deniz yolu ile getirilen silâh ve savaş malzemesinin önce bu asıl limana indirilmesi, ondan sonra adaya geçirilmesi lâzımdı. Ağrıboz adasının batı kıyıları kuzeyden güneye doğru âdeta yüksek bir duvar halinde idi (Bk. *Kroki*-4, 5).

Kuzeyde osmanlı donanmasının bulunduğundan bu taraftan Venediklilerce Ağrıboz adasına bir yardım ihtimali kalmamışsa da, güneyden yardım imkân ve ihtimali vardı. Halbuki kalenin kuzeyindeki surlardan osmanlı gemilerinin iki kale arasındaki kanaldan geçerek, güneyden kaleye gelmesi muhtemel yardımları karşılamaları imkânsızdı. Bu durum karşısında Fatih lüzumu kadar gemiyi Tesalya kıyısından, ikinci kalenin batısından (İstanbul muhasarasında olduğu gibi) karadan yürütmek suretiyle güney limanına indirtti ve güneyden gelecek yardımı önledi. Böylece kalenin güneyindeki iki yakın kıyı arasında karadan yürütülerek güneye indirilen bu gemilerden bir kısmı köprü tombazları gibi yanyana dizilerek üzerlerine kalaslar uzatılmak suretiyle bir köprü kuruldu. Üç gün, üç gecede meydana getirilen bu köprüden, donanmanın desteği altında adaya geçiş başladı ve kale denizden, karadan kuşatıldı. Mahmud Paşanın karargâhı Paşa adasında idi. Venedikli kale kumandanı Fatih'in teslim teklifini reddedince bombardımana geçildi. 25-30 Haziran arasında yapılan hücumlar sonuç vermedi. Kaleyi savunanlar açılan gedikleri süratle onararak inatla direnmekte ve günün birinde Venediklilerin kurtarmaya gelecekleri sabırsızlıkla beklemekteydiler. Bazı vezirler kalenin zaptına imkân olmadığını ileri sürerek Fatih'i muhasaradan vazgeçirmek istedilerse de Mahmud Paşa bunun aksini savunmuş ve savaşa devam olunmuştu. Bu sırada güneydeki venedik donanmasının bir kısmı kaleye yardıma geldiyse de Fatih'in yaptırdığı köprü venedik donanmasının kaleye yaklaşmasına engel oldu. Bu suretle, köprü ada ile devamlı geçişi sağladığı gibi düşman donanmasının limana girmesine ve kaleye yardımına da engel olarak iki önemli işe yaramıştı. Yardıma gelen 10 parçadan kurulu venedik donanması savaşa devama cesaret edemiyerek güneye çekildi. Bundan sonra Venedikliler 80 gemi ile yaptıkları ikinci teşebbüslerinde de fazla yaklaşmaya cesaret edemediler. Bu durumda Venediklilerin bir çıkarma yaparak osmanlı ordusunun arkasını tutmaları ihtimali dikkate alınmış ve asıl liman ile köprünün ilerden korunması için daha güneydeki burnun Mehmed Paşa kuvvetleri ile güvenliği sağlanmıştı. (Bk. *Kroki*-3).

11 Temmuz 1470 günü yapılan bir şiddetli çarpışmadan sonra Ağrıboz kalesi ve şehri ele geçirildi, bu arada yardıma gelen donanma da savaşa karışmayı göze alamadan çekilip gitti. (→ Bibliyo.) [M]

AĞRI dağı, Türkiye'nin, İran ve S.S.C.B. hudutları yakınında bulunan doğu ucunda en yüksek dağı, 5 165 m. (Türkiye istikşaf haritalarına göre). Doğu Anadolu'da, Erzurum-Kars yaylasını Murat havzasından ayıran merkezî sırt Karasu-Aras dağlarının doğu ucunda yükselen büyük bir volkan yapısıdır; genellikle batı-doğu doğrultusunda uzanan kıvrımlı temelin güneye doğru yön değiştirdiği ve Van havzasını İran Azerbaycanı'ndan ayıran dağlara geçtiği bir kesime yerleşmiştir. Aşağı yükseltisi itibarıyle 40 x 25 km. boyutlarında, büyük ekseni kuzeybatı - güneydoğu doğrultusunda, çevresi 100 km. olan oval biçimli bu volkanik kütlenin *Büyük Ağrı* adı verilen asıl yığınına güneydoğuda, onun ufak bir modeli olan *Küçük Ağrı* (3 925 m.) eklenir. Büyük ve Küçük Ağrı dorukları arasında tabanı 2 700 m. ye inen *Serdarbulak* beli bulunur. Volkanik kütle, daha batıdaki dağlardan (Hama dağı) *Çengelli* gediği ile ayrılır. Ağrı'nın kuzeyinde, ortasından Aras'ın geçtiği geniş ova (Iğdır-Revan ovası: eski *Sürmeli Çukur*) uzanır; güneyinde ise, bir kenarına Doğu Bayazıt kasabasının yerleştiği geniş bir vâdi oluğu uzanır. Ağrı doruğu bu oluk üzerinde 3 000, kuzeydeki ova üzerinde ise 4 300 m. yüksekliğe sahiptir. Dağın, her iki taraftan, özellikle kuzeyden, görünüşü son derecede muhteşemdir. Yüksek yamaçlarda toktağan (yazın erimeyen karlar) 4 000 m. lerde başlar ve takke biçimli bir buzul, doruğu hemen tamamıyle örter. Bu takkeden ayrılan bir buzul dili, 3 500 m. yükseltilere kadar iner. Dağın yamaçlarında bitki örtüsünün çok seyrek (bodur *huş* ağaçları, *ardıç* çalıları..) olmasının nedeni, çevrede yağış yetersizliğine ve özellikle zemini meydana getiren volkanik maddelerin geçirimliliğine bağlanır. Bununla beraber, *İstahri* ve *Mukaddesi* gibi arap yazarlarının verdikleri bilgi (yamaçlarda orman bulunması), bu fakirlikten insanların da bir dereceye kadar sorumlu olduğunu ortaya koyar. Bu heybetli dağ kütlesinin tarih devirleri boyunca indifa faaliyeti gösterdiği bilinmemektedir.

Bir zamanlar gerçek bir yanardağ faaliyeti sanılmış olan 20 haziran 1840 olayı, bir deprem sonucunda dağın kuzeydoğu yamacından kopan ufalanmış kaya kütlelerinin yuvarlanması (kuru heyelân) sonucunda meydana gelmiş, bu olay *Arguri* (Ahuri) köyü (1 600 nüf.) ile *Yakup manastırı*'nı tamamıyle ortadan kaldırmıştır.

Ağrı veya Eğri dağına daha önceleri *Ararat* adı verilirdi. İran kaynaklarında Ağrı'ya *Kûh-i Nûh* (Nuh'un gemisinin Tufan'dan sonra buraya inmiş olması rivayetinden); eski arap coğrafyacıları tarafından *Cebel-el-Haris* (Küçük Ağrı'ya: Cebel-el-Hureyris), Ermenilerce de *Masis* denilirdi. Dağın tepesine bilimsel anlamda ilk olarak 9 ekim 1829'da *F. Parot* çıkmış, daha sonra *Antomonof, Wagner, Abich, Monteith, Radde* de doruğa çıkarak araştırmalar yapmışlardır. Şimdi ise Ağrı'ya dağcılık çalışmaları yapan askerler, coğrafyacılar, sporcular tarafından sık sık çıkılmaktadır.

Berlin antlaşmasından (1878) sonra Ağrı dağı kütlesi üç devlet (güneyde Osmanlı devleti, kuzeyde Rusya, doğuda İran) hududu üzerinde yer almaktaydı. 1921 de S.S.C.B. dağın kuzey yamaçlarından çekildi. 1932 Türkiye-İran hudut düzeltilmesiyle de, Küçük Ağrı tamamıyle Türkiye sınırları içine alındı. Şimdi idare bakımından Ağrı kütlesi kuzeyde Kars, güneyde Ağrı illeri arasında sınır meydana getirmektedir. (M)

AĞRI ili, Doğu Anadolu'da, adını Ağrı dağından alan il; 11 376 km², 246 961 nüf. Merkezi Karaköse (Ağrı); 8 ilçe (Merkez, Diyadin, Doğu Bayazıt, Eleşkirt, Hamur, Patnos, Taşlıçay, Tutak), 15 bucak, 545 köy, doğuda İran hududuna dayanan Ağrı ili, kuzeyde Karasu-Aras dağlarıyle Kars ilinden; batıda Erzurum, güneybatıda Muş illerinden; güneyde Tendürük ve Süphan dağlarını bağlayan dağlık kesimde, Bitlis ve Van illerinden ayrılır. İl toprakları kuzeydoğudan güneybatıya doğru meyilli olup ekseni, kaynakları ve yukarı yatağı burada bulunan Murat suyu vâdisini meydana getirir. Bu vâdi boyunda dar boğazların birbirinden ayırdığı ovalar sıralanır (Karaköse ovası gibi). Başlıca dağları, ilin sınırları boyunca dizilmiş olan Murat vâdisinin bir kesimi dışında il toprakları 1 500 m. den yüksektir. İlin kuzeydoğu ucu, Balık (2 240 m.) ve Şeyhli gölleriyle beraber, suları İran topraklarından Aras'a yollar. Kara iklimi sert, kışlar çok soğuk ve sürekli, yazlar vâdi tabanlarında gündüzleri sıcak, yayla kesimlerinde serindir (Türkiye'de kışın en düşük sıcaklık 13 ocak 1940 günü Karaköse'de —43° C olarak kaydedilmiştir), yağışlar orta (Karaköse'de yıllık yağış tutarı 55 sm.), yazlar kuraktır. Ormanlar çok az yer tutar ve dağların çıplak sırtlarıyle vâdi tabanlarındaki yeşillik alanları tam bir zıtlık yaratır. Tarım alanları az yer tutar ve

Ağrı
(il haritası ve fotoğraflar 150 ve 151. sayfalarda)

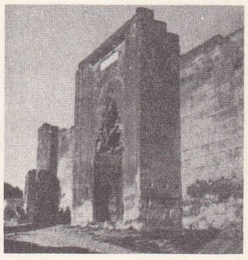

Ağzıkara han
Selçuklu devri eseri
Nevşehir-Aksaray yolu

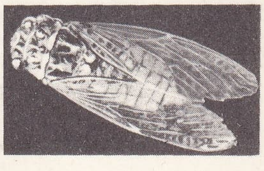

ağustosböceği

AĞVA

Foto. Metin Sözen (MEYDAN), Giraudon, Vincent (LAROUSSE)

AHAGGAR
(Cezayir Sahrası)

tarlaların onda dokuzundan fazlasını tahıl (buğday, arpa) ekimi kaplar ve küçükbaş hayvan üretilir; başlıca geçim de bununla sağlanır; koyunların yününden de kilim v.b. dokunur. Ağrı ilinin en önemli ulaşım yolu Erzurum-Tebriz yolu (İran Transit şosesi) olup batıda Tahir gediği'nden doğuda Gürbulak hudut istasyonuna kadar uzanır (195 km.). İkinci derecede önemli yollar il merkezini Patnos üzerinden Van'a veya Muş'a, Doğu Bayazıt'ı Iğdır üzerinden Kars'a bağlar. Ağrı ile eski Erzurum vilâyetinin Bayazıt sancağının yerinde kurulmuş, Cumhuriyetin ilk yıllarında vilâyet haline konulmuş, sonra merkezi Doğu Bayazıt'tan Karaköse'ye taşınarak Ağrı ili kurulmuştur.

— Tar. Ağrı yakınından geçen Türkiye-S.S.C.B. hududu 1921 antlaşması ile tespit edildi. 1932 yılında yapılan bir düzeltme ile hudut, Küçük Ağrı zirvesinin beş kilometre güneydoğusundan geçen hat olarak kabul edildi. İkinci Dünya savaşından sonra, 1946 yılında bazı rus tarihçileri Kars ve Ardahan ile beraber Ağrı'nın da Sovyetler'e ait olduğunu iddia ettilerse de, iddianın Türkiye'de ve dünyada uyandırdığı menfi akisler karşısında S.S.C.B. hükûmeti bu görüşte fazla ısrar etmedi. Hattâ daha sonraki devrede, özellikle de 1960'tan sonraki Türkiye-S.S.C.B. yakınlaşması sırasında sovyet idarecileri bahis konusu iddianın gülünç olduğunu, Stalin'in bir hatasından ibaret bulunduğunu bizzat ifade ettiler.

Ağrı, Ermeniler tarafından da daima bağımsız Ermenistan'ın merkezi olarak gösterildi. Dünyanın çeşitli yerlerine dağılan Ermeniler hemen her vesile ile bunu tekrarlayıp propagandalarını devam ettirdiler. Hattâ Birleşmiş milletler'e dahi başvurdular. Ancak bu mesnetsiz iddia hiç bir vakit ilgi görmedi.

Ağrı'da 1930 yılında, daha ziyade dış tahriklerle, kısa süren bir isyan çıktı. İsyan aynı yılın 12 eylülünde bastırıldı. İsyana elebaşılık eden kürt liderler yakalanıp cezalandırıldı.

Ağrı'ya efsanelerde önemli bir yer verilir. Bunun sebebi de Nuh'un gemisinin Tufan'dan sonra Ağrı dağının tepesine oturduğu şeklindeki söylentidir. Teknenin kalıntılarını bulmak amacıyle vakit vakit burada araştırmalar yapılır. (M)

AĞRIMAK geçz. f. Ağrılı olmak, sancımak, acımak, sızlamak [Vücudun herhangi bir yeri için]: *Ah niçin geçen sene gözüm ağrıdığı zaman kör olmadım da seni bu halde gördüm* (Namık Kemal). *Her tarafı havanda dövülmüş gibi ağrıyordu* (Yaşar Kemal).

— ÇEŞ. DEY. *Çiğ yemedim ki karnım ağrısın,* «Hatalı bir iş yapmadım ki bana kötülük gelsin» anlamında söylenir. ‖ *Yemin etsem başım ağrımaz,* «Sözüm tahmine ve kanaata dayanmakla beraber, doğruluğundan eminim» anlamında söylenir.

◆ **Ağrıma** i. Ağrılı olma hali. *Halk dili.* Yara, çıban gibi sancı verici rahatsızlıklar. — Vet. Koyun ve sığırlarda sıcak ve yağlılık sebebiyle meydana gelen ve hastalık halini alabilen rahatsızlık.

◆ **Ağrıtmak** ettrg. f. Ağrımasına sebep olmak, acıtmak: *Mart sonlarında olmalarına rağmen, akşam güneş battıktan sonra korkunç ağrıtıcı bir soğukluk başlamıştı* (S. F. Abasıyanık). *Çalı dişler, taş ağrıtır, yırtar* (Tevfik Fikret). [M]

ağustos
Versailles'da 4 ağustos
1789 gecesi
(fotoğraf 153. sayfada)

ağustosböceği
(fotoğraf 153. sayfada)

AĞRIPAR. Denizc. Eski devirlerde kullanılan iki direkli yelkenli. (M)

AĞRİBE çoğl. i. (ar. *ġurāb,* karga'dan *ağribe*). *Esk.* Kargalar.

— DEY. *Ağribet-ül-arab* («Arap kargaları»), derilerinin rengi koyu olan sudanlı araplara verilen ad. ‖ Genellikle siyahî araplar.

— Tar. Eski arap tarihinin, siyahî anadan doğmuş, koyu renkli, ünlü birkaç kahramanı. (M)

AĞSAN çoğl. i. (ar. *ġuṣn,* ağaç dalı'ndan *ağṣān*). *Esk.* Ağaç dalları. (M)

AĞ SERPMEK f. Balıkç. Balıkçılıkta serpme veya saçma ağının, sırta yerleştirildikten sonra kurşun yakası bir daire biçiminde açılacak şekilde savrularak suya atılması. (M)

AĞU i. Bk. AĞI.

AĞULAMAK geçl. f. Bk. AĞILAMAK.

AĞUSTOS i. (lat. *Augustus*'tan; bu ay imparator Augustus'a adanmıştı). Yılın sekizinci ayı: *Ağustos* 31 *gün çeker. Galiba Ağustos ayındaydı* (C. S. Tarancı). *Ağustos ortasında sıcak bir geceydi* (Orhan Kemal).

— ÇEŞ. DEY. *Ağustos'ta boku donmak,* çok sıcak havada soğuktan şikâyetin yersizliğini belirtmek için söylenir. ‖ *Ağustosta suya girse balta kesmez buz olur,* talihsizliği ve tutulan her işin ters gitmesini belirtmek için kullanılır.

— ANSİKL. Romalılar zamanında *Ağustos*'un takvimdeki yeri altıncı sırada idi; bu sebeple de, bu aya altıncı mânâsına Sextilis denirdi. İmparator Augustus Sextilis de konsül oldu. Aynı ay arka arkaya üç zafer kazandı ve şehirde şenlikler düzenlendi. Mısır'da sürüp giden iç savaşa son vererek, burayı itaat altına aldı. Bu başarıları sebebiyle kendisini taltif etmek için aylardan birinin ona adanması düşünüldü. Esasen bu konuda bir gelenek vardı; daha önceki imparator Julius Sezar yılın beşinci ayı olan Quintlis'te (Temmuz) konsül olmuş ve zaferler kazanmış, bunun üzerine de Quintilis kendisine adanarak, ayın adı *Julius* şeklinde değiştirilmişti. Aynı şey Augustus için de yapılınca Sextilis *Augustus* oldu. Ancak, Julius'un 31 gün, Augustus'un ise 30 gün oluşu iki imparator arasında itibar farkı yaratıyordu. Bu durumu gidermek için Şubat'tan bir gün alınıp ağustos'a eklendi ve böylece denge sağlandı.

— Ask. Türk Silâhlı kuvvetlerinde Ağustos'un özel bir önemi vardır. İstiklâl savaşının 30 Ağustos zaferiyle sona ermiş olması sebebiyle subayların terfi, tayin ve emeklilik işlemleri bu ay içinde hazırlanıp *Zafer bayramı* günü ilân edilir.

— Bahç. Ağustos'ta bağ kütüklerinin dipleri hafifçe kabartılıp toprak havalandırılır. Hıyar, patlıcan, biber gibi sebzelerin daha sık sulanması gerekir. Şeftali, erik, kayısı v.b. ağaçlara yaprak aşısı yapılır. Sonbahar ve kış sebzelerinden kereviz, lahana, soğan, sarmısak, karnabahar fideleri ekilir.

— Ed. Ağustos ayı daha çok iklim bakımından olan özellikleri sebebiyle edebiyatçılara ve şairlere ilham kaynağı olmuştur. Tevfik Fikret *Rübab-ı Şikeste* adlı eserindeki «Avengi Şühûr» şiirinde, canlı bir yazdan sonra sonbahara geçişi anlatırken, ağustos'taki iklim ve hava değişikliklerini sembol olarak kullanmıştır. La Fontaine, Orhan Veli'nin türkçeye çevirdiği *Ağustos Böceği ve Karınca* adlı hikâyesinde ağustosböceğinin tembelliği ile karıncanın çalışkanlığını mukayese ederken, ağustos ayındaki iklim zıtlıklarından yararlanmıştır.

— Klimatoloji. Ekvator'a yakın bölgelerde ağustos, en sıcak olduğu, günlerin en uzun ve gecelerin en kısa sürdüğü aydır. Ayın başında Türkiye'de gün 14 saat 33 dakika, sonunda ise 13 saat 22 dakikadır. Şiddetli sıcaklarla başlayan ağustosun sonlarına doğru hava sonbahara dönmeye başlar ve tabiatta bunun belirtileri görülür. Leyleklerin bu ayın sonunda Türkiye'den ayrılmaları da bu belirtilerden biridir. Ay boyunca Ege, Akdeniz ve Marmara bölgelerinde devam eden Sam rüzgârları durur. Hava istikrarsızlığını halk *Ağustos'un on beşi yaz, on beşi kıştır* sözüyle ifade eder.

— Tar. Ağustos, Türklerin tarihinde birçok önemli hâdisenin cereyan ettiği aydır: **1571** (1 AĞUSTOS), Mısır'dan dönen osmanlı kadırgalarına karşı korsanlık yapan Kıbrıs'taki venedik şövalyelerine kızan Selim II, adanın zaptedilmesini emretti ve 1570'te başlanan sefer ertesi yılın 1 ağustosunda *Magosa* kalesi*'nin ele geçirilmesi ile tamamlandı. — **1569** (4 AĞUSTOS), gelişme halindeki Osmanlı imparatorluğunun geniş topraklarında ticarî ve askerî ulaşımın daha kolay sağlanması maksadıyle *Don* ve *Volga* nehirleri arasında bir kanal açılmasına ve böylece Karadeniz ile Hazar denizinin birleştirilmesine karar verildi. Fakat bu büyük karar daha sonraki askerî gaileler yüzünden gerçekleştirilemedi. — **1920** (10 AĞUSTOS), büyük zafer ve başarıların yanısıra aynı ölçüde musibetlerden biri de gene bu ay içinde ortaya çıktı ve Birinci Dünya savaşının galibi olan İtilâf devletleri, Osmanlı imparatorluğuna İstanbul ile Anadolu'da küçük bir toprak parçası bırakan, geri kalan türk topraklarını kendi aralarında ve Kürdistan ile Ermenistan adı altında taksim eden *Sevr* antlaşması*'nı Osmanlılara kabul ettirdiler. — **1473** (11 AĞUSTOS), İstanbul'un fatihi, Fatih Sultan Mehmed, doğudan devletin devamlı başağrısı haline gelmiş bulunan Akkoyunlulara karşı *Otlukbeli**nde kesin bir zafer kazandı ve İmparatorluğun bu yönde genişlemesi bakımından önemli bir adım attı. — **1514** (23 AĞUSTOS), İran şahı, Şah İsmail *Çaldıran**da Yavuz Sultan Selim tarafından bozguna uğratıldı. — **1526** (24 AĞUSTOS), Şah İsmail'i yenerek doğu kapısını açan Yavuz Sultan Selim, *Mercidâbık**'ta Mısır sultanı Gavri'yi dize getirdi ve Arap yarımadasının büyük kısmını Osmanlı topraklarına kattı. — **1071** (26 AĞUSTOS), Anadoluya doğudan giren Türkler, o zamanlar bu toprakların hâkimi olan Bizanslılarla ilk defa olarak *Malazgirt**te karşılaştılar ve selçuklu hükümdarı Alpaslan'ın kumandasındaki türk kuvvetleri Romanos Diyogenes kumandasındaki bizans ordusunu burada yenerek Diyogenes'i esir etti. — **1922** (26 AĞUSTOS), İstiklâl savaşının en çetin taarruzu o sabah Afyonkarahisar ve Dumlupınar çevresinde başladı. Bu *Büyük* Taarruz* dört gün sürdü. — **1922** (30 AĞUSTOS), dört gün önce başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşanın kumandasında başlayan Büyük Taarruz, Dumlupınar yakınında cereyan eden *Başkomutanlık* Meydan savaşı* ile sona erdi ve kesin yenilgiye uğratılan yunan kuvvetleri İzmir'e kadar takip edilerek İstiklâl savaşı fiilen sona erdirildi. (M)

AĞUSTOSBÖCEĞİ blş. i. (*Cicada plebeja*). Antomoloji. Bitkilerin besisuyunu emerek içen, erkeği sesli bir organ taşıyan iri böcek. ‖ —*Mec.* Geveze, ömrü çene çalmakla geçen [kimse]): *Bir dakika lâf etmesen ağustosböceği gibi patlayacaksın.*

— ANSİKL. Antomoloji. Ağustosböcekleri kısa bedenlidir, kanatları tamamen zar halindedir. Karın bölgesinin alt kısmında yer alan ses organları açık renkte geniş kapakcıklarla korunur. Erkekleri günün en sıcak saatlerinde keskin ve monoton bir ses çıkarır. Larvaları, bitki köklerinin özsuyunu emerek toprakta yaşar. Tropik bölgelerde ağustosböceklerinin sayılamayacak kadar çok türleri vardır. Amerika Birleşik devletlerinin bazı çevrelerinde gelişimi on yedi yıl süren bir Cicada septemdecism türü yaşar. Bu cins, eşkanatlı böcekler arasında yer alır ve ağustosböcekleri familyasının örnek hayvanı sayılır.

Foto. Berteaux-Touring Club de France (LAROUSSE)

— Ed. Edebiyatçılar, ağustosböceği ile çekirgeyi pek ayırt edemezler; meselâ, (Orhan Veli'nin *Ağustosböceği ile Karınca* adıyle Türkçeye çevirdiği) La Fontaine'in meşhur ağustosböceği, aslında, *Tettigonia viridissima* denilen yeşil çekirgedir. (LM)

Ağustoscevizi, Meyvc. Daha çok Amasya'da yetişen bir ceviz çeşidi. Meyvesi sarı, yuvarlak, ince kabuklu, yağlı ve makbuldür. (M)

AĞVA, İstanbul ilinin Şile ilçesine bağlı bir bucak; 4 650 nüf; 11 köy. Bucak merkezi (670 nüf); kendi adını taşıyan bir derenin ağzı yakınında, Şile-Kandıra yolu üzerinde kurulmuştur (yeni adı: YEŞİLÇAY). Motorlu tekneler dere ağzından içeri girerek bucak merkezine kadar gider. Ağaçlıklar içinde, güzel görünüşü ve yakınındaki tabiî plajlarıyle Ağva, Karadeniz'in turistik yerleri arasındadır. (M)

AĞVANİS. Bk. GÖLOVA.

Ağzıkara han. Anadolu Selçukluları devrinden kalma, orta büyüklükte bir kervansaray. Nevşehir-Aksaray yolu üzerindedir. İçinde, kare bir avlusu olan dikdörtgen bir planı vardır. 1239'da Keyhüsrev II yaptırmıştır. (M)

AH edat. Kullanıldığı yere ve kullanırken sese verilen tona göre acı, pişmanlık, hayret, özlem, sevgi, beğenme v.b. duyguları ifade eden ses: *Ah başım! Ah kulağım! Ah o kadrini bilmediğim günler* (C. S. Tarancı). *Ah gönül ne ah edersin, buna rüzgâr derler* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Ah bu Anadolu türküleri* (A. H. Tanpınar). *Ömer Seyfeddin, ah anacığım, diye kahkahalar atarak anlattı* (Y. Z. Ortaç). *Ah ne kadar beğendim bilseniz* (C. S. Tarancı). ‖ İlenme, beddua: *Bir demde yıkar âlemi mazlumların âhı* (Sırrı Paşa). — İ. Feryat, inilti, üzüntü, dert, keder: *Neş'e tahsil ettiğin sâgar da senden gamlıdır / Bir dokun bir âh işit kâse-i fağfurdan* (Âli). *Âh-u nâlen ey Fuzulî incidüptür âlemi / Ger belâ-yı aşk ile hoşnud isen gavga nedur* (Fuzuli).

— ÇEŞ. DEY. *Ah almak, ahını almak,* bedduaya, lânete uğramak: *Alma mazlumun âhını, çıkar aheste aheste* (Ata s.). ‖ *Ah çekmek,* derin bir kederin veya özlemin ifadesi olarak içten gelen bir sesle ah demek: *Bir ah çeksem karşıki dağlar yıkılır/Bugün posta günü canım sıkılır* (Türkü). ‖ *Ah deme, ağyar duyar da oh der,* şikâyet etme düşmanların sevinir, oh der. ‖ *Ah edip ah işitmek,* feryadı, yanıp yakılması fayda vermemek. ‖ *Ah etmek (eylemek),* feryat etmek, iç çekmek, şikâyet etmek, inlemek: *Ey gönül âh edersin buna rûzigâr derler* (Sırrî). *Mec.* İlenmek, beddua etmek: *Bu yanık gönülle ah etme ona, bu yanık gönülle kem şey söyleme* (N. Araz). ‖ *Ah ile vah ile,* şikâyet ve dertlenmeler ile: *Kaleden kaleye şahin uçurdum/Ah ile vah ile ömrü geçirdim* (Türkü). ‖ *Aha gelmek,* bedduaya uğramak, perişan olmak. ‖ *Ahı göklere çıkmak,* yanıp yakılması son haddine gelmek: *Zalimleri adlin ne zaman hâk edecektir/Mazlumların çıkmadadır göklere âhı* (Ziya Paşa). ‖ *Ahı kalmak,* bedduası, kötü temennisi (birini üzerinde) kalmak: *Kimlerin haline ettim hande/Bu kimin âhı ki kalmış bende* (Abdülhak Hâmid). ‖ *Ahı kalmamak, ahı yerde kalmamak,* bedduanın, ilenmenin yerini bulması, kabul edilmesi: *Kalmaz âhım benim Tezer sende* (Abdülhak Hâmid). *Yakub'un âhı hiç bir vakit yerde kalmaz* (Kemal Tahir). ‖ *Ahı kâr etmemek,* dertlenmesi, şikâyeti, feryadı fayda vermemek, yerine ulaşmak. ‖ *Ahı tutmak,* beddua edenin temennisi yerini bulmak, isabet etmek: *Meczuptur o: Allahın garibi, ahı kolay tutar, uzak dur ondan* (N. Araz). ‖ *Ahını çekmek,* bir bedduanın, bir hatanın manen bedelini ödemek.

— Klas. dil. (Bu edat, divan edebiyatında çok kullanılmıştır. Özellikle isim olarak kabul edildiği için de, daha çok farsça, arapça kelimelerle yapılan terkiplerde yer almıştır.) *Âh-ı âşikane,* aşıklara has, âşıkça ah: *Terâne-i tarâbım, âh-ı âşıkane-i ter* (Fuzuli). ‖ *Âh-ı âteş,* ateş gibi yakışı ah. ‖ *Âh-ı ateş-bâr,* ateş yağdıran ah. *Mec.* Yol gösterici, aydınlatıcı ah: *Yol ararsan zulmet-i hayrette ey dil vâkıf ol/Zinhâr ol kûya varma, âh-ı ateş bârsız* (Fuzuli). ‖ *Âh-ı âteşîn,* ateşten, ateş gibi ah. ‖ *Âh-ı cangâh,* can evinden gelen, içten kopan ah. ‖ *Âh-ı ciğer-sûz,* gönül yakan ah: *Mûkîm-i kûy-ı dert eyler, meni âh-ı ciğer-sûzum/Bu âheng-i melal-efzâya bundan yeğ makam olmaz* (Fuzuli). ‖ *Âh-ı derun,* içten kopan ah: *Ta arşa dek çıktı âh-ı derunum* (Gevheri). *Âh-ı pe-yâ-pey,* devamlı ve ısrarlı ah. ‖ *Âhı pinhan,* gizli gizli, içten içe ah etme: *Şeb midir bu yâ sevây-ı âh-ı pinhanım mıdır/Mey midir bu, yâ sirişk-i çeşmi giryânım mıdır* (Âkif Paşa). ‖ *Âh-ı seher-gâh,* seher vakti çekilen ah: *Ne nâleye ne âh-ı seher-gâha ser-fürû/Etmem tarik-i aşkta hem-râha ser-fürû* (Ziya Paşa). ‖ *Âh-ı serd,* soğuk ah, ölüme yaklaşan kimsenin ahı: *Ne bilsin eşk-i germ ü âh-ı serdin âşık-ı zârın/Haber-dâr olmayanlar rüzigârın germ ü serdinden* (Seyit Vehbi). ‖ *Âh-ı şerer-efşa,* kıvılcım saçan ah. ‖ *Âh min-el-aşk,* aşk elinden feryat: *Âh min-el-aşk ve'l halâtihi diyor Arap* (Peyami Safa). ‖ *Âh min-el-mevt,* ölümden feryat: *Ah min-el-mevt der sayha-i devri cihan/Dolmuş âvâz ile küngüre-i âsuman* (Ali Ekrem). [Bu terkip genellikle mezar taşlarına yazılan klişeleşmiş bir ibaredir.] ‖ *Âh ü enin,* ağlayıp inleme: *Kapladı deryayı şevk ü şâdümani âlemi/Zâil oldu yer yüzünden nâle-i âh ü enin* (Ziya Paşa). ‖ *Âh ü feryad,* ağlayıp yakınma: *Bir rütbede za'f oldu feryâd/Kim idemez oldu âh ü feryad* (Şeyh Galip). ‖ *Âh ü figan,* ağlama, bağırma: *Semaya set çekti âh ü figanım* (Karacaoğlan). ‖ *Âh ü nâle,* ağlayıp inleme: *Bitirmiş üstünde çemen lâ'leler/Eder binbir tuyur ah ü nâleler* (Ispartalı Dizdarî). ‖ *Âh ü vâh,* ağlayıp sızlanma: *Hayalinde Nedim'in kârı âh ü vâhtır cânâ* (Nedim). ‖ *Âh ü zâr,* ağlayıp inleme: *Eyvah ne yer ne yâr kaldı/Gönlüm dolu âh ü zâr kaldı* (Abdülhak Hâmit). ‖ *Berk-i âh,* şimşek gibi çakan ah, aydınlatıcı ve hızlı: *Ser-i kûyunda gönlüm berk-i âhın sanma bihûde/Karangu gice azm-i kûyun etsem rehnümunundur* (Fuzuli). ‖ *Dûd-ı âh,* ahın dumanı: *Mahşer-i adâya çekince leşker/Önce dûd-ı âhım sancaklarımdır* (Emrah). ‖ *Tîg-i âh;* ahın kılıcı, kılıç gibi öldürücüsü olan ah: *Su verir her subh-dem göz yaşı tîg-i âhıma/Çok meni inşitme tîg-i âb-dârımdan sakın* (Fuzuli). ‖ *Tîşe-i âh,* ahın kazması, kazıcı, delici olan ah: *Değil bihude ger yağsa felekten bâşuma taşlar/Binâsın tîşe-i âhımla vîran ettiğimdendir* (Fuzuli).

◆**Âhım-şâhım** bls. i. Beğenilecek, değer verilecek şekilde [daha çok menfi mânâda kullanılır]: *Karma karışık yazanlar ise düşündüklerinin, söyleyeceklerinin âhım şâhım bir şey olmadığını biliyorlar* (N. Ataç). [M]

AH i. (ar. *ah*) *Esk.* Erkek kardeş. ‖ Arkadaş, dost, (Arapça terkipler içinde *ahâ, ahî, ahû* şekillerini alır).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Ah bi'lliban,* sütkardeşi. ‖ *Ah li-eb,* baba bir kardeş. ‖ *Ah li-ebeveyn,* ana baba bir kardeş. ‖ *Ah li-ümm,* ana bir baba ayrı kardeş. (M)

ÂH edat. (fars. *âh*) *Esk.* Aferin anlamında kullanılır. (M)

Ah, *ampersaat*'in sembolü. (L)

AHA edat. *Halk dili.* İşte, burada, hazır anlamında söylenir: *Aha buldum aramak istemez oğlum gitme* (Mehmed Âkif). *Döndü yüreğim dedi, aha böyle pıt pıt ediyor* (Peyami Safa). *Bizim köy aha şu tepenin üstünde* (Yaşar Kemal). [M]

AHAB, İsrail'in yedinci kralı (874 Ramoth-Galaad 853). Omri'nin oğlu, Tiz kralının kızı Jezabel ile evlendi. Bu kadın, İsrail'in merkezi olan Samariye'ye Finike putperestliğini resmen soktu; bunun üzerine İsrail dinine karşı bir zulüm ve baskı başladı. *Elya*'nın peygamberlik faaliyeti bu zamana rastlar (Carmel dağı kurbanları, Horeb'e doğru kaçış, Noboth'un bağı). Ahab, Şam kralını 858 ve 857'de yendi. Boab'a karşı önce başarılar kazandı, fakat hükümdarlığının sonuna doğru Madaba'yı kaybetti. Aramlılar konfederasyonunun Salmanasar III'e karşı açtığı başarısız *Karkar* savaşına katıldı (853). [L]

AHAD veya **EHAD** i. (ar. *ehad*). *Esk.* Bir: *kul hüv'allahü ahad,* de ki Allah bir'dir. (Kur'an) ‖ Fert, kişi, kimse. ‖ Eski matematikte birler hanesi, bir.

— DEY. *Yevm-i ahad,* pazar günü.

◆ **Ahadiyet** veya **Ehadiyet** i. *Esk.* Birlik, bir tanelik, teklik. Sadece Allah'ın isimlerinden biri olarak kullanılır: *Birdir dedi aşina-yı vahdet / Mevc-i ahadiyet Ahmediyet* Şeyh Galib). ‖ Hadis ilminde, güvenilir esbabın birçokları tarafından değil de yalnız tek bir şahıs tarafından nakledilen hadis. Bu cins hadislere göre hüküm ve amel islâm bilginleri arasında tartışmalı bir konudur.

— ANSİKL. İslâm. fels. *Zât-ı ulûhiyet*'in (Allahın zâtı) bölünemiyeceğini ifade için kullanılan bir terim. Bu terim ayrı ayrı varlıkları kendinde toplayan, onlarda, hiç bir yönden «bir» den herhangi bir fazlalık bırakmayan, «birleyen» noktayı ifade eder. Meselâ insanlık, insan fertlerinin birleştikleri bir gerçek, bir *ahadiyet*'tir, insanların birlik (ahadiyet) noktasını teşkil eder. Bu noktada, gerek tahlil, gerek terkip bakımından «bir»den fazlalık yoktur. Bunun için islâm felsefesinde ve tasavvufta, Allah'ı her türlü fazlalık fikrinin üstünde tutmak için ve onun sıfatı olarak *ahadiyet* deyimi kullanılır. Burada ahadiyet sadece sayıca çokluk fikrini ortadan kaldıran «bir» olmayı (vahidiyet) değil, çokluğu her bakımdan ortadan kaldıran zat mertebesini ifade eder. Allahın bütün ad ve nitelikleri bu en yüksek mertebenin kendisindedir ve mutasavvıflar buna *zât-ı baht* derler. (M)

ÂHÂD çoğl. i. (ar. *ehad,* bir'den *âhâd*). *Esk.* Birler: *Burası mecma-i âhâd işte* (A. Hâmid). ‖ Fertler, kişiler, halktan kimseler: *Uzema-yı arab âhâd ile mahkemeye gider* (A. Hâmid).

— DEY. *Âhâd-ı nâs. Esk.* Avam, halk tabakası, sıradan kimseler: *Burjuva denilen âhâd-ı nâs takımının alafrangalığı olmayan...* (Ahmed Midhat).

— Mat. Birden dokuza kadar sayılar. ‖ *Âhâd hanesi* birler hanesi. (M)

AHAD BEY, ünlü türk denizcilerinden (XIV. yy.). Oğuz Türklerinden, Aydın beyi Umur Bey'in donanmasında filo kumandanıydı. 1333-1348 yılları arasında Tesalya sularına, Eğriboz ve komşu adalara, Mora yarımadasına ve Selânik körfezine yapılan başlıca akınlara filo kumandanı olarak katıldı. (M)

AHAD-HAAM. Bk. GİNZBERG.

AHÂDİS veya **EHÂDİS** çoğl. i. (ar. *hadis*'ten *ehâdis*). *Esk.* Hadisler: *Ve bunların gayrı dahi nice ahâdis irad eylemişlerdir* (Taşköprülüzade). Bk. HADİS.

— DEY. *Ahâdis-i nebeviye,* Hz. Muhammed'in sözleri, hadisleri. (M)

AHAF veya **EHAF** sıf. (ar. *hafif*'ten *ehaff*). *Esk.* Daha hafif, en hafif, çok hafif: *...kanunen ahaff-i ceza olmak üzere üç sene müddetle küreğe konulmasına hükmolundu* (Ahmed Midhat). *Mehpeyker, Dilaşub için mevti ahaff-i mücâzât addederdi* (Namık Kemal). [M]

A-HAGAN veya **Aİ-HAGAN,** Bumin Han'ın oğlu (?-553). Çin kaynaklarında adı genellikle *K'o-lo* diye geçer. Anlaşılan A veya Ai asıl adı, K'o-lo ise unvanıdır. Babasının yolunda yürüyen A-Hagan, Göktürk imparatorluğunu geliştirdi, Juan-Juan'lar (Cücen'ler) üzerine bir sefer yaparak 553'te onları ağır bir yenilgiye uğrattı. Ölümünden sonra yerine kardeşi Mu-kan geçti. (M)

AHAGGAR i. Leng. Tamahak'ın başlıca ağzı veya Tuareg'lerin dili. (L)

AHAGGAR veya **HOGGAR,** Büyük Cezayir Sahrasının orta kısmında dağlık bölge. (Oasis bölgesi). Ahaggar, granit tabakalarından meydana gelmiş ve üzerinde doruklar (Tefedest), yaylalar bulunan eski bir dağ çemberidir. Tamanraset'in yukarısına düşen ve en yüksek kısım olan Kudiat, erimiş bazaltlardan ve garip şekilli doruklardan meydana gelen çok büyük bir yanardağ bölgesidir (Tahat'ın yüksekliği 2 918 m. yi bulur). Burada, Tuareglerin en meşhur oymağı olan *Kel Ahaggar*'lar yaşar. (L)

AHAİMENES. Bk. AKAMANIŞ.

AHAİMENİD'LER. Bk. AKAMANIŞLAR.

AHAK veya **EHAK** sıf. (ar. *hakk*'tan *ehakk*). *Esk.* En haklı, daha çok haklı, pek haklı: *Sana merd-i Hüdâ dense ahaktır* (Ziya Paşa). [M]

AHALÇIH. Bk. AHISKA.

AHALİ veya **EHALİ** çoğl. i. (ar. *ehl,* sahip, mensup'tan *ehâli*). Ortak vasıfları sadece aynı yerde (ülke, şehir, köy, semt) oturmaktan ibaret olan topluluk, kalabalık, halk: *Ahali*

Ağva
(fotoğraf 153. sayfada)

Ağzıkara han
(fotoğraf 153. sayfada)

bir gün dağa çıkıp bağıra çağıra Allahtan yağmur isteyecekti (R. N. Güntekin). *Zurnalar şehrin ahalisini takmış peşine* (Mehmed Âkif). || Belli bir yerde toplanan kalabalık, halk: *Meğer korkan sade ahali değilmiş, kaptan da endişenâk duruyordu* (Ahmet Rasim). || *Esk.* Tebaa: *Burayı Padişah emretmiş, ahali fethetmiş* (Namık Kemal). || Cemaat: *Cuma günü ahali-i müslimê için Bağlarbaşı'nın en parlak günü olup, bugünde ahali-i gayr-ı müslime Bağlarbaşı'na o kadar rağbet etmezler idi* (Ahmed Midhat).

— ÇEŞ. DEY. *Ahali-i asliye,* bir yerin asıl halkı, ilk ve otokton halk. || *Ahali mübadelesi.* Bk. ANSİKL.

— Huk. *Ahaliyi alenen cürüm işlemeğe tahrik etmek,* T. Cz. kn. na göre (md. 172) bir suçtur. Ağır hapis ile cezalandırılır.

— ANSİKL. *Ahali mübadelesi,* devletlerin, bir kısım halkı karşılıklı olarak alıp vermeleri. Bu bir özel antlaşma ile olur. Lozan'da Türkiye ile Yunanistan arasında türk ve rum ahalinin mübadelesine dair bir sözleşme ve protokol imzalanmıştır (24 Temmuz 1924). Ankara antlaşması ile de bunun uygulanmasına geçilmiştir. Antlaşma 19 maddeliktir. Buna göre Türkiye'de yerleşmiş Rumlar ile Yunanistan'da yerleşmiş Türkler karşılıklı olarak değiştirilecek ve tekrar dönmiyeceklerdi. Bu yerleri 1912'den beri bırakmış olanlar da aynı protokola giriyordu. İstanbul'daki rum ahali ile batı Trakya'daki türk ahali antlaşma dışı bırakılmıştı. Değişen ahali (mübadiller) menkul mallarını beraberinde götürebiliyor, gayrı menkul malları özel bir karma komisyon tarafından altın değerine göre tasfiye ediliyordu. Bu komisyon Milletler Cemiyeti konseyinin, 1914-1918 savaşına girmemiş üyelerinden seçilmiş üç temsilciden kurulmuştu. (Bk. LOZAN ANTLAŞMASI.) [M]

Ahali, muhtelif tarihlerde İstanbul, İzmir ve Sofya'da yayımlanmış gazetelerin adı: — AHALÎ, İstanbul'da yayımlanmış günlük gazete (1912). İmtiyaz sahibi ve mesul müdürü Ohannes Ferid idi. Bazı sayıları Millî kütüphanede vardır. — AHALÎ, İzmir'de yayımlanmış günlük gazete (1924). İmtiyaz sahibi ve başyazarı Agâh Sırrı Levend, yazı işleri ve idare müdürü Abdurrahman Şeref idi. Bu resimli gazetenin 87 sayılık bir koleksiyonu Millî kütüphanededir. — AHALÎ, Sofya'da gün aşırı yayımlanmış bağımsız türk gazetesi (1919-1922). Başyazarı Mehmed Behçet idi. İlk sayıları Edirne'de basılmıştır. 371 sayılık bir koleksiyonu Millî kütüphanededir. (M)

Ahali fırkası. Bk. HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASI.

AHAL TEKE, Türkistan'da bir bölge. Kızıl-Arvat ve Gyaurs demiryolu istasyonları arasında Kuren-Dağ ve Kopet-Dağ silsilelerinin kuzey eteğinde. Teke, o bölgede yaşamış ve yaşamakta olan *Türkmen* aşiretinin adı. Ahal Teke 1881'de Ruslar tarafından işgal edildi. Bugün merkezine bağlı olarak *Ashabad* adını aldı. Ashabad ve Kızıl-Arvat şehirleri rus istilâsından sonra kuruldu. (M)

AHAR i. (fars. *āhār*) *Esk.* Hattatların kâğıt cilâlamak için kullandıkları, nişasta ve yumurta akından yapılmış özel bir karışım. (Bk. ANSİKL.) || Kahvaltı. || Bir çeşit çelik.

◆ **Aharcı** i. Ahar yapan, terbiye görmemiş ham ve pürüzlü kâğıdı özel bir teknikle cilâlı hale getiren.

◆ **Aharlamak** geçl. f. Ahar ile kâğıt cilâlamak, kâğıda ahar sürmek, parlatmak.

◆ **Aharlatmak** ettrg. f. Kâğıdı parlatma işini başkasına yaptırtmak.

◆ **Aharlı** sıf. Özel bir karışıma batırılıp mühürlendikten sonra cilâlı hale gelen kâğıt. Bk. MÜHRE.

— ANSİKL. *Aharlama, eski* kâğıtları ıslah ve terbiye için en gelişmiş usullerden biridir. Aharın esas maddesini nişasta veya pirinç unu, şap, yumurta akı teşkil eder. Kitre, tutkal, arap zamkı, üstübeç kullananlar da olur. Nişasta veya pirinç unu bol suda eritilerek kaynatılır, ince, sulu bir hamur elde edilir. Aharlanacak kâğıtların bir yüzüne (levha yazıları için) bu sulu hamurdan süngerle sürülür veya iki tarafının cilâlanması istenirse (kitap sayfaları için) kâğıt nişasta karışımına, kuruduktan sonra da şaplı su içinde iyice karıştırılmış yumurta akına batırılır. Ve en geç bir hafta içinde mühre denilen özel bir âletle mührelenir, parlatılır, mührelenme işi gecikirse kâğıt çatlar. Aharlanma iki defa tekrarlanmalıdır. Daha çok yapıldığı zaman cilâda yine çatlamalar olur. Bu teknik, yazılacak yazının cinsine ve kâğıdın kullanılacağı yere göre ufak değişiklikler gösterir. Genellikle tâlik yazı kâğıdı aharcıları, cilâladıkları kâğıda özel itina gösterirler ve imal ettikleri kâğıdı imzalarlar.

Süleymaniye camiinin yazılarını yazan büyük hat ustası Ahmed* Karahisarî yumurta akının içine bir miktar misk attırır, böylece, yazılarından güzel bir kokunun yayılmasını sağlardı. Bazen de hamur suyuna çok hafif renklerde boya atılır, aharlı kâğıtlar renklenirdi. Bunların gül pembesi, gül kırmızısı, kanarya sarısı, filizî ve açık mavisi makbuldü.

Aharlanmış kâğıt üzerinde kalem iyi kayar, mürekkep kıvamlı akar, kâğıdın pürüzlü satlıı ve geniş mesamatı kapanır. Aharlama usulü, kâğıdın elle ve güç imal edildiği çağda, yazı (hat) sanatının gelişmesi ve incelmesi sebebinden doğmuştur. Sanat eseri seviyesine gelmiş bir yazıya uygun kâğıdı bulmak ayrıca, silinebilir ve tekrar tekrar kullanılabilir bir kâğıt türü elde etmek maksadı kâğıtcılıkta ahar yapma usullerini doğurmuştur. Aharlı kâğıt üzerindeki yazı gerekirse bir süngerle silinebilir, yazı (hat) çalışanlar (meşk edenler), silinmiş kâğıdı mühreleyip parlatarak tekrar kullanırlardı; bu da kâğıdın çok pahalı olduğu eski günlerde önemli bir meseleyi hallediyordu. (M)

ÂHAR sıf. (ar. *āḫar*) *Esk.* Başka, diğer: *Siyaset-i hariciyemizde âhar bir devletin hukukuna tecavüz yoktur* (Atatürk). || İkinci, başka, başkası: *Kiminle paylaşacak? Bir vücud-ı âhar yok!* (Cenab Şahabeddin).

— ÇEŞ. DEY. *Bahs-i âhar,* başka konu, başka bahis. || *Şahs-ı âhar,* ikinci kişi. || *Tabir-i âhar,* başka bir deyim: *Tabir-i âharla, mahdumunuz Lord Dick'i evlendirmek istiyorsunuz* (A. Hâmid). || *Vakt-i âhar,* başka zaman: *Buluşmamız vakt-i âhara kaldı.* (M)

AHAR veya **EHAR** sıf (ar. *ḥarāret,* sıcak-lık'tan *aḥarr*). *Esk.* Daha sıcak, çok sıcak, en sıcak. (M)

AHAS veya **EHAS** sıf. (ar. *ḫaṣṣ*'dan *eḫaṣṣ*). *Esk.* Daha hususî, en hususî, pek hususî. || Yakın, pek yakın, en yakın: *Tebaamızın mahfuziyet-i hukuku ahass-ı âmâlimiz olup...* (Atatürk).

— Zf. Başlıca, belli başlı. (M)

AHAS veya **EHAS** sıf. (ar. *ḫasis*'ten *eḫass*). *Esk.* Pek hasis, en hasis. || Aşağı, bayağı, en âdi [kimse]: *Kendisini belki behayimden ve taş ve topraktan ahass ü edna bile!* (Fuzulî). [M]

AHÂSİN veya **EHÂSİN** çoğl. sıf. (ar. *aḥsen* çok güzel'den *eḥāsin*). *Esk.* Çok güzel olan şeyler. (M)

AHASVERUS, Kserkses denilen Pers kralının Kutsal kitaptaki adı. *Esther Kitabı*'na göre, Esther adında bir yahudi kızı ile evlendi. Milletinin yok edilmesini hedef tutan bir kararın ilânını önledi. *Danyel Kitabı*'nca da Ahasverus Dârâ'nın babasıdır. (L)

AHASVERUS (Serseri Yahudi de denir), Hz. İsa'ya, çarmıha doğru giderken kötü muamele ettiği için ebediyen yaşamağa ve durmadan yürümeğe mahkûm edilen efsanevî şahıs; bir defada beş metelikten fazla para harcayamaz, fakat ne zaman elini cebine atsa bu parayı bulur. Çok eski olduğu anlaşılan ve bazı araştırmacıların, kaynağını Hint Buddha'cılığında bulmağa çalıştıkları bu efsane, XIII. yüzyıldan bu yana üç şekil almıştır: **1.** Roger de Wendover, Mathieu Paris, Philippe Mouskes tarafından efsanesi nakledilen, Pontius Pilatus'un kapıcısı *Joseph Cartaphilus;* **2.** Özellikle İtalya'da tanınan *Buttaedo;* **3.** Esrarengiz bir kimse olan *Malc* veya *Malchus.* Bir alman yazarı (Duduloeus?), bu şahsı XVII. yüzyılda bir yahudi, *Ebedî Yahudi* şekline soktu ve ona Ahasverus adını verdi (1602). Bundan sonra, halk resimleri, basma resimler ve en tanınmışı, *İsaac Laquedem** ağıtı diye bilinen destanlar sayesinde efsane süratle yayıldı. Hıristiyanlığın doğuşundan bu yana yahudi milletinin kaderini temsil eden Serseri Yahudi, Schiller, Goethe, Schubart, Musaeus, Chamisso, Hamerling, M. G. Lewis, Shelley, E. Quinet, S. Sue ve Béranger gibi birçok yazara ilham kaynağı oldu ve halk resimlerinde canlandırıldı. (L)

AHATKÖY. Esk. coğ. Uşak'ın kuzeydoğusunda bir yer. Eski *Traianapolis* olabilir. Üzerinde bir kale ve kilise kalıntısı var. (M)

AHAVÂT çoğl. i. (ar. *uḫt,* kız kardeş'ten *aḫavāt*). *Esk.* Kız kardeşler. || Kadın arkadaşlar: *Milletimizin nısfını teşkil eden ahavât-ı muhtereme..* (Cenab Şahabeddin). || Benzerler, benzer şeyler.

— DEY. *Ahavât-ı Hûd,* Hud'un kardeşleri, benzerleri.

— DİNÎ TELM. **Ahavât-ı Hûd beni kocalttı** (Hadis). Kur'an-ı Kerim'in *Hûd sûresi*'nin «O halde sen, emrolunduğun gibi dosdoğru ol» anlamındaki âyeti indiği zaman, Hz. Muhammed, bu emrin katîliğini ve kendisine yüklediği ağır mesuliyeti ima ederek söylemiştir. Burada *Ahavât* (benzerleri) ile kastedilen, VI., VII. ve X. sûrelerdeki ağır hüküm ifade eden âyetlerdir. İbn Abbas'a göre, bu, *Kur'an*'ın en şiddetli âyetidir. (M)

AHAVEYN veya **EHAVEYN** i. (ar. *aḫa,* kardeş'ten *eḫaveyn*) *Esk.* İki kardeş.

— ANSİKL. Özellikle islâm bilginlerinden Urfalı vaiz Mehmed Kâmil Efendinin babası Mustafa Kâmil Efendi ile amcası Urfalı Ayn-i vahid Mehmed Efendi için kullanılır. (M)

AHAZ, Yahuda krallığının on ikinci kralı (736-716). İsrail ve Suriye kendisine karşı savaş açınca Teglath-Phalasar III'ü yardıma çağırdı. O da 732'de Şam'ı ele geçirdi, Ahaz da onun emrine girdi. Peygamber Eşiya, «Emmanuel» kehanetlerini onun hükümdarlığı sırasında söylemiştir. (L)

AHBAP çoğl. i. (ar. *ḥabīb,* dost'tan *aḥbāb*) [Türkçede tekil olarak kullanılır]. Bildik, tanıdık, tanış: *Ahbaplara yine selâmlar ve hürmetler* (C. S. Tarancı). || Dost, senlibenli: *Evvel 'giden ahbaba selâm olsun erenler* (Yahya Kemal). *Hepsiyle tanışıp ahbap olayım deme* (Yaşar Kemal). || Teklz. Tanıdık olmayan bir kimseye hitap ederken kullanılır. *Bir dakika bakar mısın ahbap!*

— DEY. *Ahbap çavuşlar.* Teklz. Daima beraber görülen, birbirine çok bağlı arkadaşlar.

◆ **Ahbapça** zf. Samimî bir şekilde, teklifsizce: *Ağızlarının kenarında ahbapça sırıtmalarla Hacı Edhem'e bakıyorlar* (Sabahattin Ali).

◆ **Ahbaplık** i. Arkadaşlık, yakınlık: *Gün geçtikçe ahbaplıkları artıyordu* (Sabahattin Ali).

— DEY. *Ahbaplık etmek,* yakın münasebet kurmak: *Kadınlarla ahbaplık ederse...* (H. E. Adıvar). [M]

AHBÂR çoğl. i. (ar. *ḫaber*'den *aḫbār*). *Esk.* Rivayetler, haberler: *Ol ahbâr-ı müdhişeden ol kadar müteessir olmuşlardı ki...* (Naima). || Hikâyeler, menkıbeler. || Tarihler.

◆ **Ahâbir** veya **Ehâbir** çoğl. i. [Ahbar kelimesinin ikinci defa yapılan çoğulu]. Haberler, rivayetler.

◆ **Ahbârî** sıf. Haber verici, rivayetçi. (M)

AHBÂR çoğl. i. (ar. *ḥibr,* bilmek'ten *aḥbār*) *Esk.* Âlimler, bilginler. || Tevrat hükümlerine uygun şekilde içtihatta bulunan yahudi bilginleri.

— DİNÎ TELM. **Rabbaniyyûn ve'l-ahbâr,** *Kur'an-ı Kerim*'in Mâide sûresinde geçen bu telmih, yahudi bilginleri anlamına gelmektedir; bu sebeple Mâide sûresinin öteki adı *Sûre-i ahbâr*'dır. (M)

AHBAR i. (ermenice *yeğpayr*). *Esk.* Erkek kardeş: *Ne aykırı içiyorlar ahbar derken...* (Ahmed Rasim). [M]

Ahbar el-Tival, Ebu Hanife Ahmed bin Davud el-Dinevverî tarafından yazılmış umumî islâm tarihi. Eser, Âdem'den başlayarak peygamber kıssalarını, İslâmiyetten önceki İran ve başlangıcından halife Mutasım'ın ölümüne (842) kadar islâm tarihini içinde toplar. *Ahbar el-Tival* ele geçen en eski islâm tarihlerinden biri olduğu için ayrı bir önem taşır. (M)

Ahbar Mecmua, XI. yy. da yazılmış, yazarı belirsiz Endülüs tarihi. Tarık bin Ziyad'ın İspanya'yı fethinden, ilk valilerden, iç harplerden ve Abdurrahman I'den oldukça geniş ölçüde bahseder. Hişam I ile Abdurrahman III arasındaki devrede ise daha çok menkıbe, mektup ve şiirleri toplar. (M)

AHBAS çoğl. i. (ar. *ḥabs*, hapis'ten *aḥbās*). *Esk.* Hapishaneler, zindanlar. || Su bentleri. || Su bentlerinden yararlanarak meydana getirilen havuzlar. || Herhangi bir şarta bağlanmadan vakfedilen topraklar, binalar. (M)

AHBÂZ çoğl. i. (ar. *ḫubuz*, ekmek'ten *aḫbāz*). *Esk.* Ekmekler. (M)

AHBES sıf. (ar. *ḫabîs*, kötü'den *aḫbes*). *Esk.* Çok kötü, en kötü, mundar: *Mülhak-ı ahbes ferik olan Bayındır nam şahsı dahi...* (Naima).

◆ **Ahbeseyn** çoğl. i. *Esk.* En mundar olan şeylerden ikisi: *gaita ve sidik.* (M)

AHBEŞ i. (ar. *aḥbeş*). *Esk.* Habeş, habeşistanlı, habeşî.

◆ **Ahâbiş** veya **Ehâbiş** çoğl. i. *Esk.* Habeşler, Habeşistanlılar. (M)

AHBIN veya **AHBUN** i. *Mah.* Gübre (Malatya, Van, Erzurum, Kars, Elazığ, Erzincan). [M]

AHCÂR çoğl. i. (ar. *ḥacer*, taş'tan *aḥcār*). *Esk.* Taşlar: *Bir aks-i mülevvendir anınçün/ Arzın bana ahcâr u nebâtı* (Ahmed Hâşim). [M]

AHÇI i. [Kelimenin aslı ve doğru şekli *aşçı* olmakla beraber, İstanbul ağzında ve dolayısıyle yazı dilinde *ahçı* şekli yaygındır.] Yemek pişirme ve hazırlamayı meslek edinen kimse. (Bk. AŞÇI.)

— ÇEŞ. DEY. ve TERİMLER. *Ahçıbaşı*, mutfak şefi. Genellikle erkek ahçılara evlerde hitap şekli (Tarihteki adıyle *Aşçıbaşı*. Bk. AŞÇIBAŞI). || *Ahçı dükkânı*, mutfağında tek kişinin çalıştığı küçük, basit lokanta: *Bir otelin yanıbaşındaki pis ahçı dükkânından da karnını doyurmağa başladı* (Nabizade Nâzım). || *Ahçı güzeli*, bazı çorba ve yemeklerin üzerine dökülen yağ ve kırmızı biberden yapılmış salça. || *Ahçı iskambili.* Bk. İSKAMBİL. || *Ahçı yamağı*, sebze ayıklamak, bulaşık yıkamak yoluyle ahçıbaşına yardım eden, gelecekte ahçı olacak çırak. (M)

AHÇILIK i. Yemek yapma işi, zanaatı.

— ANSİKL. *Ahçılık*, sürekli olarak aile sofrasına getirilen, çeşitlerinin sayısı yirmiyi pek geçmeyen bir takım yemekleri hazırlama tekniğinden ibaret değildir. Davranışlar ve egelenekler bütünü olarak, yaşaması için uzviyetimize elzem olan unsurları sağlayan yemekler de yapmaktır. Ahçılık duyularımıza hoş gelen besinler hazırlamalıdır. Böyle olunca da bir zanaat, hattâ sanattır. Ama bütün sanatlar, bir tekniğe göre ortaya çıkabilmek için, ilmî temellere dayanır. Ahçılık için de böyledir: onun temeli *gastrotekni*'dir. Gastrotekni kimyanın, fiziğin, fizik-kimyanın mutfak sanatına uygulanmasıdır.

Pazardan alınan besin, cinsi ne olursa olsun, şu üç gruptan birine girer: *protit*'ler, *glüsit*'ler, *lipit*'ler. Bu gruplara giren besinlerin her birinde her zaman karbon, madenî tuzlar, hemen her zaman da değişik vitaminler vardır. Protitlerin büyük çoğunluğunu hayvanî besinler meydana getirir: et, balık, yumurta, süt; azot yalnız bunlarda bulunur. Glüsitlerin çoğu nebatî kaynaklıdır: nişasta, şeker, sebze ve meyvaların selülozu. Lipitler ya hayvanî, ya nebatî kaynaklıdır: tereyağı, içyağı, sıvıyağlar, margarinler. Madenî tuzlara bütün besinlerde rastlanır. Elbette, bu gruplar her besinde tamamıyle saf bir durumda bulunmaz. Meselâ protitler grubuna giren et'te, biraz iç yağı ve şeker, yani biraz lipit, biraz da glüsit bulunur. Süt, içinde de lipit de (kaymak), glüsit de (laktoz), protit de (kazein) bulunan eksiksiz bir besin, bir bütündür.

Mutfakta, pişirilmeleri sırasında, sığır, koyun, tavuk etleri ve balıklar aynı etkilere uğrar; sıcaklık besinleri değişik bir duruma sokar. Yumurta akı gibi protitler sıcak su içinde 65°C'de, birkaç dakikada sertleşir, pıhtılaşır. Saatlerce, 100°C'de kaynatıldıkları zaman kısmî bir sindirime uğrarlar. Bu sindirimden meydana gelenler (proteoz'lar, pepton'lar), pişirme suyuna geçer ve ona haşlama tadı verir. Glüsitlerden nişasta, 67°C'lik su içinde yapışkan bir pelte olur. Kuru olarak da ısıtılınca kararır, kısmen sindirime uğrar ve nişasta zamkı haline gelir. Şekerkamışı veya pancardan çıkarılan şeker 100°C'de, az suda erir. Sonra, suyun buharlaştırılmasıyle koyulaşır ve bir şurup verir. Hemen hemen bütün suyun buharlaştırılmasından sonra karamelâ haline gelir, diş altında kırılan, renkli, lezzetli bir madde olur. Sebzelerin selülozu pişirme sırasında hemen hiç bir değişikliğe uğramaz. Tereyağı veya içyağı gibi katı lipitler 50°C'ye doğru erir. Daha yüksek ısılarda, burun zarlarını irkilten bir cisim, yani akrolein halini alır. Her yağ ayrı bir derecede ayrışır: tereyağı 130°C, içyağı 160°C, zeytinyağı 190°C'de. Bu üç besin grubunu pişirmek için sıcaklıktan yalnızca dört şekilde faydalanılır: suda pişirme; kızartma veya yağda pişirme; ızgara veya açık ateşte pişirme; kapalı kapta buharla pişirme. Demek ki, yiyeceklerin pişirilmesi için, topu topu dört ısıtma usulüne baş vurulmaktadır.

Ahçılığın aynı zamanda hem ruhumuz, hem de bedenimiz üzerinde etkileri vardır. Dokularımızı canlandırır, yıpranmışlıklarını giderir. Bünyemize, daha sonra ısıya, hareketе, düşünceye dönüşecek olan enerjiyi sağlar. Besinler arasında dengeyi nasıl sağlamalı? Bünyemize sağlayacakları enerjiyi nasıl ölçülendirmeli? Bütün bunlar *dietetik* alanına girer.

Besinlerde bulunan ve hayatımız için elzem olan enerjileri ölçülendirmek için, dietetik bunları kalori olarak değerlendirir: bilginler her besinin kalori değerini belirlemişlerdir. Bugün bir gram protit veya glüsitin bünyeye 4,5 kalori, bir gram lipitin de 9 kalori verdiği bilinmektedir. Bilginler normal ölçüde çalışan, orta boylu bir kimseye sağlanması gereken kalori sayısını hesaplamışlardır. Böyle bir kimseye 2 500-3 000 kalori gerekir. İşte dietetiğin çözdüğü ilk problemlerden biri.

Ama bütün bünyeler normal değildir. Bazıları kolayca hazmeder, bazıları da edemez. Kiminin yapıcı protitlere ihtiyacı fazla, enerji verici glüsitlere ihtiyacı azdır. Bütün bu durumlar ve daha birçokları beslenme sağlığını, dietetiği meydana getirir. Bunların gereklerini de ahçılık yerine getirecektir. (ML)

AHD i. Bk. AHİT.

AHDÂN çoğl. i. (ar. *ḫadin*'den *aḫdān*). *Esk.* Dert ortakları, dostlar, yoldaşlar: *Vefat edince hazin oldu cümleten ahdân* (Şinasi). [M]

AHDAR veya **AHZAR** sıf. (ar. *ḫażar*, [bir nesne için] yeşil ve terütaze olmaktan *aḫżar*). *Esk.* Yemyeşil: *Çemen bir bahr-ı ahdar şeklin aldı...* (Recaizade Ekrem).

— Coğ. *Bahr-i ahdar*, arap coğrafyacılarının daha ziyade Pasifik'e, bazen de Akdeniz'e verdikleri ad.

◆ **Ahdariyet** veya **Ahzariyet** i. *Esk.* Yeşillik, yeşil olma hali. (M)

AHDÂS çoğl. i. (ar. *ḥades*, bir şeyin yeni olarak meydana gelmesi'nden *aḥdāş*). *Esk.* Yeni meydana gelen olaylar. || *-Mec.* Talihin değişmeleri. || Fenalıklar, belâlar, musibetler. || Gençler. (M)

AHDEB sıf. (ar. *aḥdeb*). *Esk.* Kambur. || — *Mec.* Müşkül, şaşırtıcı.

◆ **Ahdebiyet** i. *Esk.* Kamburluk. (M)

AHDİ, bağdatlı şair ve tezkireci (Bağdat XVI. yy.). 1552'de İstanbul'a geldi. Zamanın büyük şair ve bilginlerini tanıdı. On yıl Anadolu'da dolaştı. 1563'te Bağdat'a dönerek *Gülşen-i Şuarâ* (Şairlerin Gülbahçesi) adlı tezkiresini yazdı. Tezkiresinde 343 şairin biyografisi vardır. Osmanlı imparatorluğunun doğu merkezleri, ve Bağdat'ta yetişen şairler hakkında verdiği bilgiler kıymetlidir. (M)

ÂHEK i. (fars. *āhek*). *Esk.* Kireç.

— ÇEŞ. DEY. *Âhek-i siyâh*, rutubete dayanıklı bir çeşit çimento. || *Âhek-i tefte*, sönmemiş kireç (M)

ÂHEN i. (fars. *āhen*). Demir: *Beline taş basıp almış eline âhen âsâ / Kûy-ı cânâni arar titreyerek kıble-nümâ* (Hızır Ağazade). || Kılıç v.b. silâhlar || Zincir. || — *Mec.* Sert, katı, merhametsiz: *Âşıka ettiğin başka fen gibi / Hiç görmedim kalbi âhen sen gibi* (Âşık Ömer). *Ben ağlasam, sen ağlasan, âhenler ağlasa* (Cenab Şahabeddin).

— Klas. dil. [*Âhen* kelimesi Osmanlıcada, terkipler ve birleşik şekillerde çeşitli mânâlar almıştır.] *Esk. Âhen-âşiyân*, dikiş yüksüğü || *Âhen-câme*, demir elbise, zırh. Sandıklara takılan demir çember.||*Âhen-cân*, demir canlı. *Mec.* Sabırlı, tahammüllü, cefakeş. Katı yürekli. || *Âhence*, çulhaların, buruşmayı önlemek için, dokuyacakları bezin iki tarafına koydukları demirli ağaç. || *Âhen-çûb*, demir çubuk, şiş. Kepçe. || *Âhen-dest*, demir elli, eli demir gibi kuvvetli. || *Âhen-destâne*, eli demir gibi kuvvetli olanlara yakışırcasına. || *Âhen-dîg*, demir kazan. || *Âhen-dil*, demir yürekli, kahraman, cesur. Merhametsiz, acımaz. || *Âhene*, demir halka. || *Âhen-ger*, demirci: *Ne minnet ihtizâr-ı berke ey âhenger-i gayret* (Namık Kemal). || *Âhen-gerî*, demircilik. || *Âhen-hâ* veya *Âhen-hây*, gemi azıya alan sert başlı at. || *Âhenî*, demirden yapılmış. *Mec. Sert.* || *Âhen-i cüft*, sapan demiri. || *Âhen-i gâv*, sapan demiri. || *Âhen-i hâm*, ham demir, işlenmemiş demir. || *Âhenîn*, demirden yapılmış. Demir gibi, sert, katı: *Bir âhenîn siper gibi örter semâmızı* (Tevfik Fikret). *Bir el âhenîn tırnaklarıyle kalbini sıkı yor* (H. Z. Uşaklıgil). || *Âhenîn-cân*, katı kapli, merhametsiz. || *Âhenîn-ciğer*, cesur, dayanıklı. || *Âhenîn-dil*, demir yürekli, cesur, kahraman. Merhametsiz. || *Âhenîn-dûş*, kuvvetli, metin. || *Âhen-i nerm*, yumuşak demir. || *Âhenîn-kabâ*, demir cübbe, zırh. || *Âhenîn-kemer*, sütun. Cesur, cengâver, canı pek yiğit. || *Âhenîn-reg*, başı sert at. || *Âhen-i sebz*, iyi işlenebilen çelik. || *Âhen-i serd*, soğuk demir. *Mec.* İnsafsız kalp. || *Âhen-i ter*, iyi işlenebilen çelik. || *Âhen-keş*, (sıf). demir çeken. (i.) Mıknatıs. || *Âhen-pâre*, demir parçası. || *Âhen-pâye*, demir ayaklı. || *Âhen-pûş*, demir kuşanmış, zırh giymiş. || *Âhen-reg*, demir damarlı, sağlam, dayanıklı. Kuvvetli at. || *Âhen-rubâ*, mıknatıs. || *Âhen-sâ* veya *Âhen-sây*, eğe törpü. Bileği taşı. (M)

AHENET veya **AHNET**, Cezayir sahrasında, Hoggar dağlarının batısında kumtaşı yaylası. (L)

AHENK i. (fars. *āheng*). Çeşitli seslerin kulağa hoş gelen uyumu: *Yahya Kemal şiirinde ahenge büyük bir değer verir* (M. Kaplan). || Kulakta hoş sesler bırakan kelimelerin birbiri ardından gelmesi, böyle kelimeler dizisi: *Dem bu demdir dem bu dem* tekerlemesi gibi. || Aynı anda duyulan seslerin bağdaştırılması, uyumu demek olan müzik sistemi. (Bk. ARMONİ). || Bir bütünün parçaları arasındaki uyum: *Bir iklimin manzarası, mimarîsi ve halkı arasında halis ve tam bir ahenk varsa, orada, gözlere bir vatan tablosu görünür* (Yahya Kemal). || Hislerin uyumu: *Hiç bir zaman hayatımda bu ahengi bulduğumu hatırlamıyorum* (Y. K. Karaosmanoğlu). || Musiki toplantısı, çalıp söyleyerek eğlenme: *Yine konaktakiler cümbüşlerini, ahenklerini bozmadılar* (Namık Kemal). *Bütün komşular o gece gürültüden, ahenkten uyuyamamışlar* (Y. K. Karaosmanoğlu).

— ÇEŞ. DEY. *Ahenk etmek* (*eylemek, yap-*

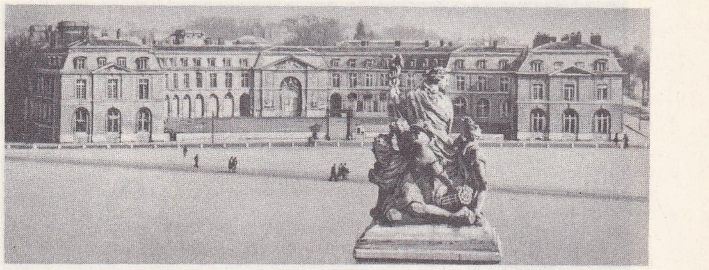

Versailles'da büyük ahırlar (Paris)

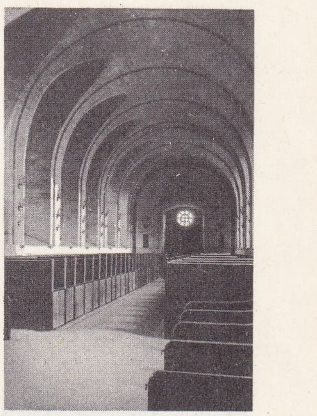

Chantilly ahırlar'ı (1719-1735). Fransa

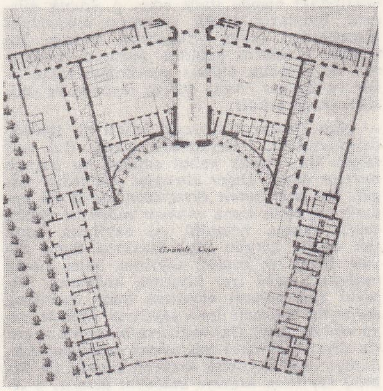

Versailles'da büyük ahırlar'ın planı

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

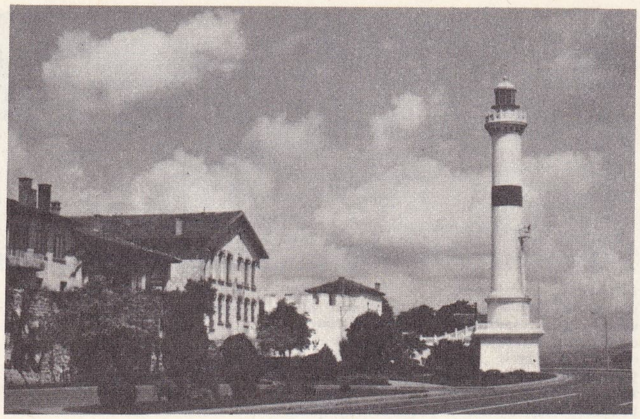

AHIRKAPI feneri (1755)

ahi kıyafeti (XIII. yy.)

mak), sazlı, içkili eğlence tertiplemek: *Değirmende ahenk yapacağım* (S. Ali). || *Ahenk düzmek*, musiki toplantısı tertiplemek. || *Ahenk katmak*, [Bir toplantıya] yeni ve güzel bir çeşni vermek, neşesini arttırmak. || *Ahenk kurmak*, uyuşmak, anlaşmak, bağdaşmak. || *Ahenk sağlamak*, düzene sokmak, birliği temin etmek. || *Ahenge uymak, intibak etmek*, alışmak, katılmak. || *Ahengi bozulmak*, dirliği, düzeni bozulmak: *Kayınvalide geleliberi evin ahengi bozuldu.* || *Ahengini bozmak*, huzur ve rahatını kaçırmak: *Hiç ummadığı bu para adamın ahengini bozdu.* || *İcra-yı ahenk*, bir musiki parçasını icra, çalma.

— Ed. Şiir veya nesirde kelime veya kelime gruplarının ses ve yapı benzeşmesinden doğan ve estetik bir tesir uyandıran düzen (Eses itibarıyle ses ve şekil tekrarlarına dayanan dil ve üslûp ahengi, anlatılan duygu ve düşünceye bir şey kattığı, onu belirttiği veya kuvvetlendirdiği takdirde bir değer ifade eder). || *Aheng-i taklidî*, dilde kelimelerin sesiyle tabiat veya insan sesinin taklit edilmesi; şarıl şarıl, gürül gürül, harıl harıl, mırıl mırıl deyimlerinde olduğu gibi: *Mahreçleri bir olan harflerin bir araya toplanmasıyle vücude gelen aheng-i taklidî de bu kadar basit, bu kadar âdi bir hile* (Orhan Veli). Bk. ONOMATOPE. || *Aheng-i tasvirî*, edebiyatta kelimelerin sesleri vasıtasıyle bir tabiat hâdisesini, bir beşerî hâdiseyi veya insan seslerini çizmek, tasvir etmek. Ünsüzler yoluyle yapılan taklide *aliterasyon*, ünlüler yoluyle yapılan taklide *asonans* denilir. (Bk. ALİTERASYON ve ASONANS.)

— Fels. Kâinatta görülen düzen. || *Ezelî ahenk*, Tanrı tarafından kurulan kâinat düzeni. (Filozof Leibniz'e göre Tanrı, bütün varlıkları yaratırken, tıpkı saatler gibi kurmuştur. Bundan dolayı onlar tek başlarına ahenkli olarak hareket ederler. Buna ezelî ahenk denir.)

— Leng. *Ahenk*, bir dilin ünlüleri veya ünsüzleri arasında yahut ünsüz ve ünlüleri arasındaki uyum. Bk. SES ve UYUMU. || *Ahenk kaidesi*, ünlü uyumu. || *Aheng-i asvat, aheng-i savait. Esk.* Ünlüler arasındaki incelik, kalınlık; düzlük, yuvarlaklık uyumu.

— Mim. *Ahenk*, bir mimarî eserin boyutları veya o eseri meydana getiren unsurlar arasındaki nispeti ifade eder. || *Ahenk düsturu*, binaların çeşitli kısımları arasındaki nispetlerden çıkan matematik düstur. Bu düstur, binaların enlerine nazaran boylarının ne nispette olması gerektiğini tayin eder ve tartışır. Aynı düstur resimde ve müzikte de geçerlidir.

— Mus. Sazların ve sesin belirli bir şekilde düzenlenmesi. Diyapazon dügâh (la) sesi dügâh (la) olarak kabul edilirse bu ahenge *mansur* denir. Diğer ahengler şunlardır: dügâh (la) sesi veren diyapazon kürdî (si bemol) sayılırsa buna *mansur mâbeyni* denir; segâh (koma bemollü si) sayılırsa buna *şah* denir; çargâh (do) sayılırsa buna *dâvûd*; hicaz (re bemol) sayılırsa buna *dâvûd mâbeyni;* nevâ (re) sayılırsa *bolaheng;* hüseynî (mi bemol) sayılırsa buna *bolaheng mâbeyni;* hüseynî (mi) sayılırsa *sipürde* veya *ahterî;* acem (fa) sayılırsa *müstahsen;* evc (fa diyez) sayılırsa *müstahsen mâbeyni;* gerdaniye (sol) sayılırsa *kızneyi;* şehnaz (la bemol) sayılırsa *kızneyi mâbeyni* denilir. || *Ahenk tahtası*, telli sazlarda, tellerin üstüne gerildiği kapak tahtası. || *Ahenk telleri*, yaylı sazlarda kapağın iç tarafına veya üstüne, asıl tellerin altına konan teller. (Bunlar asıl tellerin tabiî halde çıkardıkları seslerin biri veya sekizlisine düzenlenir).

— Müz. Bir müzik parçasında notalar arasındaki armoni.

— Res. Bir tablonun çeşitli kısımları arasındaki uygunluk; renklerde, çizgilerde, nispetlerde denge ve tutarlılık: *Belirsiz nüanslar içinde eriyen, sislenen bir pembe ve mavi ahengi önündeyiz* (M. Ş. İpşiroğlu). || *Renk ahengi*, yanyana bulunan renklerin birbirine uyarlığı ve bu uyarlığın kaideleri.

◆ **Ahenkleştirmek** geçl. f. Birbiriyle uygun hale getirmek, ahenk vermek: *Marifet zıtlıklarını bile bile bunları birleştirmek, ahenkleştirmektir* (N. Araz).

◆ **Ahenktar** veya **ahenkdar** bls. sıf. Ahenkli: *Karadeniz şivesi şakrak ve ahenktar...* (S. F. Abasıyanık). [M]

Âhenk, İzmir'de çıkmış günlük gazete (1896, ?-1927 ?), İmtiyaz sahibi Cevriye İsmail, başyazarı Ahmed Şevki idi. Eksik bir koleksiyonu Millî kütüphanededir. (M)

AHENOBARBUS (lat. k., *sakalı tunç rengi* anlamında). Domitius ailesinin bir koluna verilen lakap. (Bk. DOMİTİUS.) [L]

ÂHER s. (ar. *uhur*, diğer'den *âher*). *Esk.* Başka, diğer, gayri.

— Astron. *Esk. Âher-ün-nehr*, semanın Güney yarımküresinde bulunan *En-nehr burcu*nun en parlak yıldızı. (M)

AHESTE sıf. (fars. *âheste*). Yavaş: *Hergün aheste mavnaların / Görsem açıkta geçişini* (Orhan Veli). || Sakin, durgun: ... *fakat kaynar su fokurdamayacak, hem muntazam, hem de aheste olacak* (Ahmed Rasim). || Yumuşak, mülâyim: *Göklerde ilerler yine aheste cebinin* (Ahmed Hâşim). || Hafif, alçak [ses].

— Mus. *Aheste*, bir musiki parçasının yavaş ve hafif olarak çalınması veya söylenmesi.

— Zf. Ağır ağır, yavaşça: *Aheste çek kürekleri mehtab uyanmasın* (Yahya Kemal). *Bu narin filo aheste gidiyordu* (Ahmed Rasim).

— ÇEŞ. DEY. *Aheste beste*, (hafif alaylı bir anlamda) kırıla döküle, nazlı nazlı: *Biz önden yürüdük, o arkadan aheste beste geliyordu* (M. Kaplan). || *Ahesteray*, hükümlerinde itidalli, görüşlerinde mutedil, hakim. || *Ahesterev*, yavaş yavaş yürüyen, acele etmeyen. || *Ahestesuhan*, alçak sesle, yavaş yavaş konuşan.

◆ **Aheste aheste** zf. Ağır ağır, sakin sakin: *Mültefit bir ev sahibi tavrı ile aheste aheste onları istikbale çıktı* (Y. K. Karaosmanoğlu Azar azar, tedrici olarak: *Gözüne aheste aheste ziya aksettirilmiştir* (Ahmed Rasim).

◆ **Ahestegî** i. *Esk.* Yavaşlık. || Durgunluk, sakinlik. || Yumuşaklık, mülayimlik. || [Ses için] Hafiflik, tatlılık.

◆ **Ahestelik** i. *Eşanl.* AHESTEGİ. (M)

AHFÂ sıf. (ar. *hafi*'den *ahfâ*). *Esk.* En gizli, çok gizli. (M)

AHFÂD çoğl. i. (ar. *hafid*'den *ahfâd*) *Esk.* Torunlar: *Mehmed Refik, merhum Ahmed Refik Paşa ahfadındandır* (Yahya Kemal). || Gelecek nesiller: *Bize ve ahfadımıza düşen vazife bu yol üzerinde tereddütsüz ilerlemektedir* (Atatürk). *Yıldırımlar yaratan bir ırkın ahfadıyız* (Harbiye marşı'ndan). || — *Mec.* Yardımcılar, hizmetkârlar.

— Huk. Torunlar, bir kimsenin çocuklarının çocukları. || Esk. huk. Vakıflarda, bütün derecelerde erkek ve kız çocuklar. (M)

AHFAZ sıf. (ar. *hıfz*, saklamak, ezberlemek > *hâfız*, Kur'an-ı Kerim'i ezberlemiş [kimse] den *ahfaz*). *Esk.* Kuvvetli hafız, Kur'an'ı en mükemmel şekilde bilen [kimse]. (M)

AHFEŞ sıf. (ar. *hafeş*, doğuştan gözü küçük ve görme kabiliyeti zayıf olmak, gündüz göremeyip gece görmek'ten *ahfeş*). *Esk.* İyi görmeyen, zayıf bakışlı, gündüz körü.

— TAR. TELM. **Ahfeş'in keçisi,** her fikre, her teklife yatkın görünerek kolayca kabul eden, başını sallayanlar için söylenir: *Sermet Ahfeş'in keçisi gibi başını sallamağa hazırlandı* (Ömer Seyfeddin). Ünlü arap gramercisi Ahfeş'lerden biri, derslerini dinlemeye talip kimse bulamayınca, boynuzuna ip bağladığı keçisini karşısına alır, derslerini ona söylermiş. Ahfeş ipini çektiği her sefer keçi başını sallar, ister istemez onu tasdik edermiş; deyim bu hikâyeden telmih yoluyle gelir.

— İ. Ünlü arap gramercilerinden bir kaçının adı. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. — AHFEŞ EL EKBER (Büyük Ahfeş) [?-?, 793]. Azatlı bir köleydi, bugün bilinen birçok arap lehçesi onun çalışmalarıyle toplandı. — AHFEŞ EL ERSAT (Ortanca Ahfeş) [?-?, 835]. Eserlerinden hiç biri zamanımıza kalmamakla beraber, Ahfeş'lerin en meşhurudur. — AHFEŞ EL ASGAR (Küçük Ahfeş) [?-?, 928]. Nahiv ilmini ve öğrenimini Arabistan'dan Mısır'a Bağdat'a götürmekle ün yapmıştır. (M)

AHGER i. (fars. *ahger*). *Esk.* Kor halindeki ateş, kızıl kor, köz. || Esk. ed. Aşkın yakıcı sıcaklığı. (M)

AHGÜL i. (fars. *ahgül*). *Esk.* Arpa ve buğday başaklarının üst kısmı, başak kılçığı, kılçık. (M)

AHHA çoğl. i. (ar. *haba*', saray adamı'ndan *ahbâ*') *Esk.* Saray adamları (M)

AHHIYAVA, Anadolu'da, Hellas'ta, Akalar'ın kurduğu devlet (M.Ö. II. bin y.). Eski Hitit başkenti Hattuşaş'ta yapılan kazılarda bulunan çivi yazılarında adı geçer. Bu yazılara göre, Ahhıyava kuvvetli bir demirci devletti, Hellas'tan başka Ege adalarını, Girit'i, Kıbrıs'ı ele geçirmişti. Hititler ile arasıra çatışmışlar ama genellikle iyi münasebetler kurmuşlardı. Bunların konuştukları dil hintavrupalı Hellen'lerin Yunanistan'a giren ilk kolu Akkaia'ların diyaleğine yakındı. (M)

AHHOTEP («Ay hoşnut olsun» anlamında). İki Mısır kraliçesinin adı. Bunlardan, kral Kames ve kral Ahmes I'in anası olan Ahhotep I, 1859'da mezarında bulunan mücevherler ile tanınmıştır. (L)

AHIBABA veya **AHİBABA.** Teşk. tar. Yeniçeri ocağının kaldırılmasına kadar, esnaf loncalarının başındaki ihtiyarlara verilen resmî unvan. Gelenek, daha çok saraçlar ve debbağlar arasında, son zamanlara kadar sürdürülmüştür. Anadolu'da ahi teşkilâtının mühim unsurlarından biridir. Halk ağzında kelime daha çok *Ahubaba* diye kullanılmıştır. (M)

AHILGAN i. Kovan içinde delik ve çatlak yerleri kapatmak, petekleri tespit etmek, iç yanlarını sırlamak için arıların kullandığı reçineli veya zamklı madde. Buna propolis de denir. (Arılar bu maddeyi kavak, kızılağaç v.b. nin tomurcuk kabuklarından toplar.) [L]

AHILKELEK (Gürcü dilinde **ahalkalaki** [«yeni şehir» anlamına]), S.S.C.B.'nin Gürcistan topraklarında, Kura ırmağının sağdan aldığı Ahalkalaki suyu kenarında, Türkiye hududuna 32 km. uzaklıkta bir kasaba; çeşitli tarım ürünleri ve hayvancılık. (M)

AHIMELEK, Nob tapınağının başrahibi. Saül'ün kovdurduğu Davud'u barındırdı. Saül tarafından öldürtüldü. (L)

AHIMSA i. («Şiddete başvurmama» veya «zarar vermeme» anlamına gelen sanskritçe k.) Hindistan'da bütün dinler, özellikle de jainizm bu ilkeyi savunur. Gandhi bu kelimeyi, saldırmazlık fikrine temel yaparak ahlâk ve siyasetinin prensibi haline getirdi. (L)

AHIR i. (fars. *âhûr*). Evcil büyükbaş hayvanların barındığı kapalı yer, dam, tavla: *Çıkardım ahırdan bizim boz eşeği* (E. C. Güney). *Burada ahırda hayvanlar besler gibi yiyip içirdikten sonra Melahat'e koca mı bulunmaz?* (H.R. Gürpınar). || — *Mec.* Kirli, bakımsız, harap, dağınık ve gürültülü kapalı yer: *Evin bahçe duvarına bir kapı açtırmış, bahçedeki dut ağacının yanına ahır kılıklı bir yer yaptırmıştı* (Sabahattin Ali).

— ÇEŞ. DEY. *Ahıra çekmek*, bir sürüyü veya hayvanı ahıra kapamak. || — *Mec. Ahıra çevirmek*, bir yeri pis, bakımsız, dağınık, harap, hale getirmek. || [Hayvan için] *Ahıra gelmek*, alışmak, yumuşamak || *Akşam ahıra, sabah çayıra*, sorumsuz, rahat, basit yaşayış. || *At çalındıktan sonra ahırın kapısını kapamak*, iş işten geçtikten sonra davranmak, tedbir almak. || *Dingo'nun ahırı*, girenin çıkanın belli olmadığı yer: *Ulan burası mahpushane değil, Dingo'nun ahırı* (Ömer Seyfeddin). || *Eşeğin büyüğünü ahırda unutmak*,

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

bir meselede asıl mühim olanı ihmal etmek, hesaba katmamak.

— Zır. *Mah. Ahır aktarması,* tarlanın ilkbaharda ilk defa sürülmesi (Ayaş): *Tarlada ahır aktarması yapan, çiftçiler vardı.*

— ANSİKL. *Ahırlar*'ın çevreye göre yüksek, tabanı kumlu veya kireçli olması gerekir. Sıhhî bir ahırın yüksekliği ve büyüklüğü, içinde barındırılacak hayvan cinsine ve sayısına göre değişir. Atlar için ahır yüksekliği üç metreden aşağı olmamalıdır. Bölmelerin eni bir buçuk ile iki; uzunluğu üç buçuk metre olarak hesaplanır. Pencerelerin yüksekliği hayvanların boylarından yukarda olur. Taban, üzerinde pislik durmaması için hafif meyilli yapılır. Duvarların kireçle badana edilmesi, bacalar veya hava boruları yoluyle, havalandırmanın sağlanması da şarttır. Yüksek ve soğuk iklimli yerlerde ahır pencereleri güneye, ılımlı yerlerde, vâdilerde kuzeye bakmalıdır. Eyer ve koşum takımları ahır içinde bulundurulmamalı, bunlar için ayrı yer yapılmalıdır. Türkler atçılığa önem verdikleri ve at yetiştirmede çok ileri oldukları çağlarda ahırlara, ahır mimarîsine ve ahır teşkilâtına büyük önem ve yer vermişler, özel teşkilât kurmuşlardı. (Bk. ESTABL, HAS ahır, TAVLA.)

— Mim. Avrupa'da, ahırların süslemesine ilk olarak XVII. yy. da önem verildi: on dokuz büyük çaprazla aydınlanan kardinal

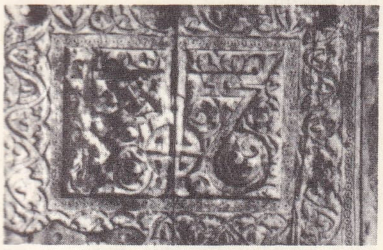

Ahi Elvan camiinde ahşap pencere kapağı (detay)

Mazarin'in ahırında, yem tekneleri, yalaklar, sütunlar meşeden yapılmıştı; Aumont dükünün ahırı, tıpkı bir yazıhane gibi, ağaç kaplama ile döşenmişti; diğer bir Aumont dükünün ahırı ise, akajudan yalakları, mermer yem tekneleri ve Bohemya camı geçirilmiş pencereleriyle ün salmıştı. Fransa'daki meşhur Chartilly ahırı tam on altı yılda tamamlanabilmişti. Versailles sarayının ahırları ise, meşhur mimar Mansart tarafından 1682'de, dişli ve yarım daire girintili bir plana göre yapılmıştır.

◆ **Ahırlama** i. Hayvanların sürekli veya süreksiz olarak ahırda bırakılması.

◆ **Ahırlamak** geçz. f. [Hayvanlar için] Ahırda uzun süre kalmak sebebiyle hamlamak. (ML)

AHIR dağı (eski yazılış **Ahur**), **İ**çbatı Anadolu'da, Afyonkarahisar'ın batısında ve Sincanlı, Dumlupınar, Banaz, Sandıklı arasında 1898 m. ye yükselen, çoğunlukla volkanik kayalardan oluşmuş dağ kütlesi. İstiklâl savaşının son safhasında, Büyük Taarruzun başlangıcında, savaşın kaderini etkileyen önemli baskın hareketlerine sahne olmuştur (26-27 Ağustos 1922). [M]

AHIR dağı, Güney Anadolu'da, Maraş'ın kuzeyinde, dik yamaçlarla güneyde Aksu'nun geçtiği ova üzerinde yükselen, doruğu az engebeli dağ kütlesi; yüksk. 2 493 m. Ceyhan ırmağı, dağın batı kenarından dar bir boğazla geçer. (M)

AHIRKAPI, Eminönü ilçesinin Cankurtaran semtinde, Topkapı saray surunun Otluk kapısı önünde, şehri çevreleyen surların Marmara denizine açılan kapılarından biri. Eskiden burada belediye ahırlarının bulunması sebebiyle bu isim verilmiştir. Sirkeci-Edirne demiryolu üzerindeki birinci banliyö istasyonu da Ahırkapı'dadır. Küçük bir iskelesi de vardır ve Şile, Ağva, Midye, Karadeniz limanlarından getirilen yakacak ve ticaret maddelerinin bir kısmı buraya indirilir. Surlar bu kısımda iki metre kalınlığında ve on beş metre yüksekliktedir. Ahırkapı semtinde şu tarihî eserler ve yerler vardır; *Ahırkapı dalyanı,* seksen yıldan beri kullanılmayan İstanbul'un ünlü dalyanlarından biridir. Eskiden Ahırkapı'da kurulan bu dalyanda mart ayından, haziran sonuna kadar devam eden çeşitli balıklar avlanırdı. *Ahırkapı feneri,* İstanbul limanı ağzının en büyük feneridir. 1755 Yılında kale burçlarından biri üzerine yapılmıştı. Sonradan bu şekli almıştır. *Ahırkapı İskelesi sokağı,* Ahırkapı sokağı ile Ahırkapı denizi arasındadır. *Ahırkapı mescidi,* Ahırkapı dışında kurulmuş olan mescidin bugün kalıntısı bile yoktur. Mescidi, kızlarağası Mahmud Ağa, minberini de yine kızlarağası olan Beşir Ağa yaptırmıştı. *Ahırkapı meydanı,* Eminönü ilçesinin, Cankurtaran mahallesinde, Topkapı saray surunun Otluk kapısı denilen kapısı önündedir. Meydanda dört katlı kârgir bir bina ile kitabesi bulunan bir çeşme vardır.

Ahırkapılılar, İstanbul'un fethinde önemli rol oynayan 41 şehit. Ahırkapı semtinde gömülüdür. Bu şehitlerin hatıraları ile büyüyen Ahırkapı halkı İstiklâl savaşı sırasında çok büyük yararlıklar göstermiş, bilhassa Anadolu'ya kaçırılan silâh ve cephaneler Ahırkapılılar tarafından büyük bir ustalıkla İstanbul'dan çıkarılmıştı. (M)

AHIRLI, İç Anadolu'da, Konya ilinin Bozkır ilçesi içinde bucak; 11 900 nüf., 16 köy. Bucak merkezi; 1 580 nüf. Bozkır'ın 21 km. kuzeybatısında olan bucaktaki köylerden Akkise'nin nüfusu 3 600'ü geçer. (M)

AHISKA (Türkçe **akışka** da denir. Gürcü dilinde *ahalçihe,* «yeni kale» anlamına, Rusça *ahalçın*), S.S.C.B.'nin Gürcistan topraklarında bir şehir. Kura ırmağının soldan aldığı Koblian suyu kıyısında, Tiflis-Batum yolu üzerinde, Bozjomi'den geçen demiryolunun bitiminde, Türkiye hududuna 15 km. uzaklıktadır. Çevresinde işletmeye elverişli ormanlar bulunur. Tahıl, meyva, hayvan ürünleri. Ahıska XVII. yy. başlarında kesinlikle osmanlı hâkimiyeti altına girerek Çıldır eyaletine merkez oldu. 1828'de Rusların eline geçti ve Edirne antlaşması ile onlara bırakıldı. (M)

Ahızka gülü. Folk. Kars'ta tek veya çift kız tarafından oynanan halk oyunu. (M)

AHİ veya **AHI** i. (ar. *ahī,* erkek kardeş. Bk. AH). *Esk.* Arkadaş, dost. ‖ Cömert, yiğit. ‖ Ahilik ocağından olan kimse.

◆ **Ahavî** sıf. *Esk.* Kardeşçe, kardeş gibi, kardeşlik cemiyetine ait.

◆ **Ahilik** veya **Ahılık** i. *Esk.* Ahi teşkilâtı, müessesesi. (Bk. ANSİKL.) ‖ Ahi olma vasfı, hali. ‖ Cömertlik, yiğitlik, erlik.

— ANSİKL. *Ahilik,* Anadolu'da XIII. yy. da görülmeğe başlayan, Selçuklu devleti yıkılmağa yüz tuttuktan sonra sosyal nizamı tesiste ve Osmanlı devletinin kuruluşunda büyük rolü olan bir teşkilât. Aslında bu teşkilât *Fütüvvet* adını taşıyordu ve onların reislerine «kardeş» mânâsına *ahi* deniliyordu. Bazıları Fütüvvet veya Ahiliği bir nevi tarikat veya esnaf teşkilâtı zannetmişlerdir. Bunun sebebi, ahilerin tarikatlarda olduğu gibi çok sıkı bir ahlâkî disipline tabi olmaları ve öncelikle esnaf teşkilâtı arasına yayılmalarıdır: «XIV. asrın başında büyük şehirlerdeki genç ve bekâr işçiler umumiyetle bu ahi zaviyelerine mensup oldukları için, bu vaziyet birçok müdekkikleri şaşırtmış ve bu teşkilât bazı âlimler tarafından bir esnaf teşkilâtı, bazıları tarafından sair sofi tarikatları gibi bir fütüvvet tarikatı addolunmuştur. Halbuki fütüvvet tarikatı diye bir tarikat, islâm dünyasında asla mevcut olmadığı gibi, Anadolu'daki ahiler de sadece bir esnaf teşkilâtından ibaret değillerdir» (Fuat Köprülü).

XIV. yy. başlarında Anadolu'da dolaşan meşhur seyyah *İbn Battuta,* Antalya, Burdur, Gölhisar, Ladik, Milas, Barcun, Konya, Niğde, Aksaray, Manisa, Balıkesir, Sıvas, Gümüş, Erzincan, Kayseri, Erzurum, Bingi, Tire, Manisa, Bursa, Gerede, Geyve, Yenice, Bolu, Kastamonu, Sinop v.d. şehirlerde gördüğü ve *Ahiyân-el-fityân* (Kardeş Yiğitler) adını verdiği bu zümrelerin zaviyelerinden bahseder. Köylere kadar yayılmış olan bu teşkilâtın esası, yardımlaşma ve topluluk nizamını tesis idi. Osmanlı devletinin kurucusu Osman'ın kayınbabası Şeyh Edebali, Osman'ın birçok silâh arkadaşları, hattâ

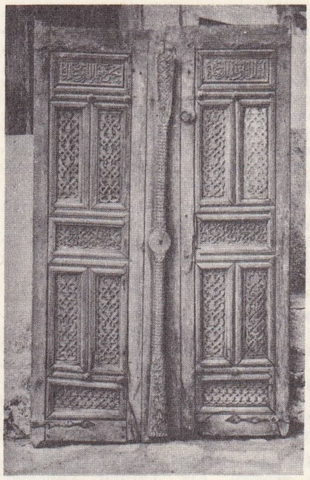

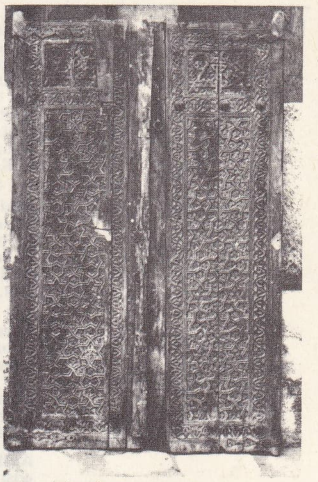

Ahi Elvan camiinde ahşap kapı ve pencere Selçuklular devri (XIII. yy.) Amca Hüseyin Paşa medresesi, İstanbul

Orhan'ın kardeşi Alâeddin Paşa bu teşkilâta mensuptular. İlk askerî kuruluş olan *Yaya* teşkilâtında, ahilerin üniformaları taklit edilmişti. Murad I devrindeki yeniçeri teşkilâtında da ahi serpuşlarından ilham alınmıştı: «Ahiler Anadolu ülkesinde oturan türkmen kavimlerinin her vilâyet, belde ve karyesinde mevcuttur. Yabancıları ağırlama, yedirme ve içirmede, eşkıyaları tenkil ve imhada, zalimlere yardım eden, şirretleri katl ve ifnada bunların dünyada benzerleri yoktur.» (İbn Battuta). Ahiler akşama kadar kazandıklarını reislerine getirirler. Bununla yiyecek içecek alınır, misafirler ağırlanır, beraberce yenilir, içilir. Gecenin bir kısmı âyin ve sema ile geçirilir.

Ahilerin hususî kıyafetleri vardı: bir hırka, beyaz yünden bir külâh, bunun üzerine sarılan bir endaze boyunda bir sarık ve mest şeklinde ayakkabı giyerlerdi. Kemerlerinde iki endaze boyunda saldırma taşırlardı. Alım satım işlerinde birlik, kalitede belirli seviye, kuvvetli bir ahlâk, kazançta, muayyen topluluklar içinde iştirak, esas prensiplerindendi. Ahilik ahlâkının dört mühim prensibi vardı: kuvvetli ve galip durumdayken affetmek; hiddetliyken yumuşak davranmak; düşmana iyilik etmek; kendisi muhtaç iken bile başkasına vermek. Ahiliğe yeni girenler, hem ahi müridi, hem de bir mesleğe çırak olurlardı. Kendilerine şalvar giydirilip, kuşak kuşatılırdı. Kuşak kuşanmaya *şet* denirdi. Kâfir, münafık, gizli ilimle uğraşan, içki içen, hamam tellağı, kasap, cerrah ve avcı olanlar teşkilâta giremezdi. Bazı prensipleri Batınîliğe bağlıysa da ahiler batınîler gibi yıkıcı değil, yapıcı idiler.

Hükümdar olmayan yerlerde ve devirlerde ahi şeyhleri onların vazifelerini icra ederlerdi. Bazı kaynaklar Fütüvvet ve Ahiliğin kaynağını Hz. Peygamber zamanına kadar çıkarırlar. Prof. Köprülü, Ahiliğin bazı prensiplerinin batınîlere yakın ve bağlı olduğunu ve farmasonlarınkine benzer gizli merteberi bulunduğunu söyler. (Bk. FÜTÜVVET.) Bilhassa Sıvas, Kayseri, Ankara bölgesinde çok gelişen, Ankara'da bağımsız bir ahi birliği kuran teşkilât, İstanbul'un fethinden sonra kuvvet ve nüfuzunu kaybetti; yerini ve geleneklerini lonca teşkilâtına bıraktı. Bk. LONCA. (→ Bibliyo.) [M]

AHİ (Benli Hasan da denir.), divan şairi (Niğbolu, ?-Karaferye 1517). İstanbul'da medrese tahsili yaptı. İlmiye mesleğine girdi, yazdığı, *Şîrîn ü Pervîz* adlı eserin Yavuz Sultan Selim tarafından beğenilmesi üzerine, Bursa'da Bayezid Paşa müderrisliğine tayin edildi, fakat bu vazifeyi kabul etmek istemedi. Bu yüzden ikbali söner gibi oldu, hayatının sonlarında, Karaferye medresesine gönderildi, orada öldü.

Şîrîn ü Pervîz, Şeyhî'nin *Husrev ü Şîrîn*'ine naziredir. Ahi'nin *Hüsn ü Dil* adlı tamamlanmamış bir mesnevîsi daha vardır. *Divan*'ı varsa bile henüz bulunamamıştır. (→ Bibliyo.) [M]

AHİ AHMED ÇELEBİ, türk hekimi (Kastamonu, ?-Mısır 1523). Babası, Tebriz'den (Şirvan), Candaroğlu İsmail Beyin (1443-1459) sarayına gelen tabip Kemâleddin Çe-

ahır (fotoğraflar 157. sayfada)

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

lebi. Babasından ve Candaroğlu Süleyman Beyin himaye ettiği Kutbeddin Şirazî'den tıp öğrendi. Candaroğlu devletinin ortadan kalkması üzerine, İstanbul'a geldi (1460). Fatih devri âlimlerinden Altuncuzade'den tıp öğrenimine devam etti. Önce Fatih dârüşşifasına, sonra Edirne'de II. Bayezid'in yaptırdığı (1488) dârüşşifaya tayin edildi. Biraz sonra da, hekimbaşılığa yükseldi. 1523'te Kâbe'yi ziyaretten dönerken, Mısır'da öldü. Arapça ve Farsça biliyordu.

Risâle-i Hasati'l-Külâve'l-Mesâne (Böbrek ve Mesane Taşları Kitabı) adlı türkçe eseri, on bölüm üzerine yazılmıştır. Eserde, bu gibi hastaların nasıl tedavi olunacağı bahsi de vardır. Tıbba dair *Mucez* adlı diğer bir kitabı, Arapçadan Türkçeye çevrilmiştir.

Ahi Ahmed Çelebi, İstanbul'da Yemiş iskelesi civarında, Zindankapısı dışında bir cami ile Edirne'de bir medrese, mektep ve hamam yaptırdı. Bunlar için İstanbul'da birçok dükkân, mahzen ve oda ile, Çorlu, Hayrabolu, Yenicesu, Edirne ve Şile'de de bazı köyler vakfetti. Edirne civarında kendi adı ile anılan bir de köy vardır. (→ Bibliyo.) [M]

AHİBBÂ veya **EHİBBÂ** çoğl. i. (ar. *habîb*, dost'tan *ehibbâ*). *Esk.* Dostlar, ahbaplar; *Ahibbâ sandığın hep oldu âdâ* (Ziya Paşa). *Ahibbâdan biri antlar. yeminler vererek...* (Ahmed Rasim). [M]

AHİCO (Ahmadu), kamerunlu siyaset adamı (Garua 1922). Fulbe'lerden bir kabile reisinin oğludur. Ülke meclisinde Benue bölgesinin milletvekili (1947), sonra Fransız Birliği meclisinde danışman (1955-1958) ve Kamerun Ülke meclisi başkanı oldu (1957). Bağımsız Denizaşırı grubun eski faal üyesi olarak, kurulur kurulmaz Afrika Birleşme partisine yazıldı (1958). İçişleri bakanı iken (1957-1959), şubat 1958'de M'Bida'nın yerine başbakan ve Kamerun birliği başkanı oldu. Mayıs 1960'da Doğu Kamerun cumhurbaşkanlığına seçildi. Bir yandan, Fransa ile işbirliği politikasını uygularken bir yandan da Kamerun'un bağımsızlığını elde etmek için pazarlığa girişti ve ekim 1961'de Federal Kamerun cumhuriyeti Cumhurbaşkanlık seçimini kazandı. 1965'te tekrar seçildi. (L)

AHİ ÇELEBİ, Balkan yarımadasının güneydoğusunda, Rodop dağları arasında bir yöre. Burası, Balkan harbi (1912-1913) ile Bulgaristan'a geçmeden önce Edirne vilâyetinin Gümülcine sancağında bir kazaya ad veriyordu ve kazanın merkezi *Paşmaklı* (şimdi Smolyan) idi. Tarım, hayvancılık, orman ürünleri. (M)

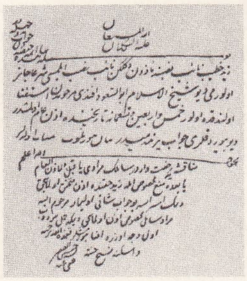

Ahizade HÜSEYİN EFENDİ
Fetva örneği

AHİ ÇELEBİ, XV. yy. osmanlı hekimlerinden (?-Mısır 1523). Fatih dârüşşifasında hekimbaşılık yapan Ahi Çelebi bir süre sonra da mutfak emini olarak saraya intisap etti. *Ahi Çelebi camii,* hekimbaşı Ahi Çelebi'nin İstanbul'da Zindankapı mahallesinde yaptırdığı camidir. Kare şeklinde, on iki fil ayağı üzerine oturmuş olan on altı kubbelidir ve kubbelerin üstü kiremit döşelidir. Rivayete göre ünlü seyyah Evliya Çelebi, Hz. Muhammed'i rüyasında bu camide görmüş, kendisine bütün dünyayı gezip dolaşacağı burada müjdelenmiştir. *Ahi Çelebi Camii çeşmesi,* Yemiş iskelesi civarında, Değirmen sokağında Ahi Çelebi camiinin köşesindedir (1804). *Ahi Çelebi mahallesi,* İstanbul ilinin, Eminönü ilçesinin merkez bucağında. Eminönü meydanı Balıkpazarı caddesi, Aşçılar caddesi, Çiroz sokağı ve denizle çevrilmiştir. (M)

Ahi Elvan camii, Ankara'da Arslanhane semtinin Pirinç sokağında, selçuklu devrinden kalma en güzel ahşap camilerden biridir. Murad II zamanında (1423) tamir görmüş, güzel tahta minber ve kapılar o devirde yenilenmiştir. Tahta oymacılığın en güzel örneklerinden olan bu kapılar şimdi İstanbul'da Amca Hüseyin Paşa medresesinde saklanmaktadır. (M)

AHİHTE sıf. (fars. *âhihten*, silâhı kınından çekip hamle etmek'ten *âhihte*). *Esk.* Kınından sıyrılmış, çekilmiş [kılıç]. (M)

AHİKÖY, Muğla ilinin Yatagan* ilçesi merkezinin eski adı. Muğla-Milâs ve Muğla-Çine yollarının birleştiği yerde. Önündeki küçük ovadan *Ahi çayı* geçer. (M)

Ahi Elvan camii
(fotoğraflar 159. sayfada)

AHİ menzili, Okmeydanı'ndaki ünlü menzillerden biri. Halk arasında *Parpul Menzili* diye de anılır. Menzilin ayaktaşı Çakıltepe'de Alibâli taşı ile Yeksuvar menzili arasında, ana taşı ise Ağa menzilinin dışındadır. (M)

AHİ MES'UD. Bk. ETİMESGUT.

AHİR sıf. (ar. *uhur*, geri'den *ahir*). *Esk.* En son, en sonraki, en sondaki: *Bir hiss-i müstesnâyı ifade eden âsar-ı ahîreye fransızlar dekadan dediler* (Cenab Şahabeddin). *Makber ki âsar-ı mevcudemin en ahîridir, fena bulmuş bir vücudun bekası için yapıldı* (Abdülhak Hâmid). ‖ Allah'ın sıfatlarından biri: *Evvel O'dur, ahîr O'dur, Ondan gayrı nesne yokdur.*

— DEY. *İş'ar-ı ahîr,* sonra yapılacak olan bildirme: *Âlâkalıların iş'ar-ı ahîre kadar beklemeleri!..*

◆ **Ahîren** zf. *Esk.* Son olarak, son zamanlarda, biraz önce, son günlerde: *Ahîren devletler arasında hasıl olan rekabet münasebetiyle...* (Atatürk). *Ahîren kömür ve odun depolarına bir ültimatom yollayarak...* (Ahmed Rasim).

— Dil. bil. Bu kelime şimdiki zamana, hale nispetle yakınlığı ifade eder. Aynı anlamda kullanılan *muahharen* kelimesi ise herhangi bir hal veya vakanın zamanına nispetle uzaklığı anlatır. Bk. MUAHHAR. (M)

ÂHİR veya **ÂHIR** sıf. (ar. *uhur*, geri'den *âhir*). *Esk.* Son, sonraki, sonuncu: *Evvelim ne, âhırım ne?* (N. Araz). *Bundan evveli ve âhırı bizim için karanlık* (H. R. Gürpınar).

— Zf. Sonunda, nihayet, hasılı: *Yalvarı yakarı ahır götürdü/Miskin Gevherî'yi yâri semtine* (Gevherî).

— ÇEŞ. DEY. *Âhir nefes,* son nefes, ölüm soluğu: *Âhir nefeste sohbeti oldu mahabbet ah / Bir yâre urdu bağrıma ah derd-i firak ah* (Şeyh Galib). *Âhir olmak,* sona ermek, bitmek: *An ol günü kim âhir olup nevbahar-ı ömr / Berg-i hazana dönse gerek rûy-i lâle reng* (Bakî). ‖ *Âhir ömür,* [aslı eskiden olduğu gibi *ahir-i ömr* şeklinde Farsça isim tamlaması idi. Terkip i'si düşerek bugünkü hale gelmiştir]: *Devlet kapısında bunca yıl hizmet et, çalış, âhir ömründe bir tekaüdiyeden mahrum kal.* (H. Taner). ‖ *Âhir zaman,* dünyanın sonu (Bk. ANSİK.). Son devir: *Bazı âhir zaman osmanlılarını güldüren bu zarafete biz gülemiyorduk* (Yahya Kemal). Son zaman, dünyanın sonu, kıyametin yaklaştığı zaman: *Âhir zaman bu.. neler olmaz?* (H.R. Gürpınar). *Âhir zaman masallarıyle sallanan korkulu ve keyifsiz çocukluk* (F. R. Atay). ‖ *Ahir zaman Peygamberi,* Hz. Muhammed: *Dünyaya bir âhir zaman Peygamberi geleceği müjdelendiği zaman...* (R. N. Güntekin). ‖ *Âhir-i çarşamba,* Sefer ayının son çarşambası. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Evvel âhir,* öteden beri, oldum olası, her zaman: *Evvel âhir dünya boştur / Gezmeli seyrangâh yerler* (Kahraman). *İstikbal için evvel ve âhır düşmanla, bütün mevcudiyetimizle vuruşarak onu mağlup etmekten başka karar ve çaremiz yoktur* (Atatürk).

— Esk. huk. *Âhir,* başkasının nikâhlısı ile cinsel münasebette bulunan.

— Esk. takvim. *Âhir-i berd-ül acûz,* aşağı yukarı 17 martta gelen fırtına. ‖ *Âhir-i eyyam-ı matar,* mayıs'ın 12'sinde çıkan fırtına. ‖ *Âhir-i sette-i sevir,* nisan'ın 16'sında çıkan fırtına. ‖ *Âhir-i siyah-ı bevarih,* temmuzun 9'unda çıkan fırtına. ‖ *Âhir-i sukut-u evrak,* aralık 9'da çıkan fırtına.

— ANSİKL. *Âhir-i çarşamba*'nın islâm geleneklerinde özel bir önemi ve mânâsı vardır. Hindistan müslümanları âhir-i çarşamba'yı bir islâm bayramı olarak kutlarlar. Rivayete göre o gün Hz. Muhammed'in son hastalığı sırasında, hastalığın hafiflediği, hastanın rahat ettiği sayılı gündür. Hindistan Şiî'leri ise o günü uğursuz sayarlar. Gelip geçiyor diye hamur tatlıları yapar, Hz. Peygamber'in ruhuna dualar okurlar. Yine Hindistan'da müslümanların bir kısmı, o gün *Selâm* adı verilen yedi âyeti, bir mollaya mango yaprağı üzerine yazdırırlar ve yaprağı yıkayıp o suyu her türlü kaza ve belâdan kurtulmak için içerler. Türkler için de Sefer ayının son çarşambası sayılı önemli günlerden biridir. Halk arasında *Çıkmaz ayın son çarşambası* diye de söylenir ve uğursuz addedilen o günün şeametinden kurtulmanın teşekkürü olarak, yedi ayrı yoksula para dağıtılır. O gün kadınlar hiç bir yeni işe başlamazlar, yeni bir şey satın almazlar.

Âhir zaman: Eski insanlar dünyanın sonunu türlü şekillerde hayal etmişlerdir. Mazteizme inandıkları çağda, Persler, dünyanın bir sonu olduğunu bu sondan sonra yeniden doğacağını düşünmüşlerdi. Ormuzd'un Ahriman'a karşı savaşı sona erince, iyilerle kötüler vücutlarına döneceklerdi; kimi mükâfatını görecek, kimi de Ahriman ile birlikte dipsiz uçuruma atılacaktı. Tabiat yenilenecek, Ormuzd ise bundan böyle yalnız başına hüküm sürecekti; her şey nur ve safiyete dönecekti. Hint Brahmacılığında kâinat bir Brahma günü (4 300 000 insan yılı) sürecekti, derken eriyecek ve üstünde uyur halde Brahman'ın yüzeceği ulu bir okyanusa dönüşecekti. Bu erime günü süresine eşit olan Brahman gecesidir; bundan sonra yaradılış yeniden başlıyacaktı. Tanrılar da öteki varlıklar gibi erimeğe mahkûmdular, ölümsüzlükleri sadece nispî idi. İskandinavya mitolojisinde dünyanın sonuna ve tanrılarla insanların yeniden doğmasına tanrıların şafağı anlamına gelen *Ragnarok* denir (Ragna tanrılar demek olan *regin*'den gelmektedir, *roekr* ise karanlık demektir). Yer yüzü son haddine varmış bir ahlâk düşüklüğü sahnesidir; gök katlarında iyi tanrıların mücadelesi yapılmaktadır; Bu mücadele sonunda dünya felâketlere gömülecek, ama yok edilemiyen kuvvet Vidar, toprak, Magne (kuvvet), Mode (cesaret), asil ve saf olan bir insan çifti Lif (hayat) ile Liftraser bu felâketten kaçacaklar ve «Herkesin babası» olan daha iyi bir dünya yaratacaklardır.

İlk Hıristiyanlar dünyanın sonunu, son yargıyı kaçınılmaz görmektedirler (Malta XXIV, Markos XIII, Luka XXI, 5-36). Apokalipo (XXI, 1) yerin ve göğün tam bir dönüşüme uğrayacağını ve denizin yok olacağını söylemiştir. Bununla birlikte, bunların geçtiği çağ konusunda bu metinler bir şey söylemiyor.

Müslümanlıkta da dünyanın sonu konusu üzerinde durulmuş; Kur'an-ı Kerim, hadisler ve efsanelerden çıkartılan hükümlerle bu konu aydınlatılmağa çalışılmıştır. Meselâ, *Câmi-üs-sagir* adlı kitabında Süyutî bir hadisten bahseder: *Dünyanın ömrü yedi bin yıldır. Benim peygamberlik devrim son bir seneye rastlar.* Tefsirciler, islâmda bu ve benzer hadislerin ve dünyanın sonunu bildiren bütün haberlerin uydurma olduğunu katî olarak söylerler. *Kur'an-ı Kerim*'de şöyle denilmiştir: *Kıyametin kopacağı zamanı ancak Allah bilir* [Lokman sûresi]. *Göklerde ve yerde bulunan hiçbir canlı varlık gaybı bilmez, bunu ancak Allah bilir* (Neml sûresi). Bk. KIYAMET.

◆ **Âhirbîn** bls. sıf. *Esk.* Tedbirli, uyanık, basiretli, akıllı, her şeyin sonunu düşünen, önceden görebilen.

◆ **Âhiren** zf. *Esk.* Sonradan, son olarak.

◆ **Âhirikâr** i. taml. *Esk.* Netice, semere, mahsul. ‖ Zf. En nihayet, sonunda: *Kazma ile başın tıraş ettiren / Âhır-i kâr ayak berberin beğenmez* (Katibî). [Örnekteki şekil terkibin halk dilinde aldığı bozuk şekildir].

◆ **Âhirin** ve **Âhirûn** çoğl. i. *Esk.* Sonralar, sonrakiler, en nihayette olanlar: *Menzil-i âhirîn-i mahımsın* (Muallim Naci).

◆ **Âhirülemr** i. taml. *Esk.* Nihayet, sonunda, neticede. Ahirkâr gibi. (ML)

AHİRAM, Fenikelilerin Gebal kralı (M.Ö. 1250 yılları). Lahdi, 1923'te yapılan kazılarda bulundu. Dört yüzüne lotüs çiçeğinden süslemeler arasında cenaze töreninden sahneler kazılmıştır. Üzerinde: «Eğer krallar arasından herhangi bir kral veya valiler arasından herhangi bir vali Gebal şehrini kuşatarak bu lahdi bulursa hükümdarlık asası kırılsın, tahtı yıkılsın. Gebal'de barış hüküm sürsün. Eğer herhangi biri bu yazıtı silerse, zürriyeti yok olsun» yazılıdır. (M)

ÂHİRET veya **AHRET** i. (ar. *âhiret*). Dinî inançlara göre insanların öldükten sonra gittikleri âlem, öbür dünya: *Eyüb'de âhiret havasını teneffüs ederken mîsterih oluyoruz* (Yahya Kemal). *Âhirette arıyorsun her an / Burada yokmu sanırsın rahman?* (A. Hâmid). *Ahret dolsun içime kumruların «hu»sundan* (Z. O. Saba).

— ÇEŞ. DEY. [Kelime deyimler içinde âhiret ve ahret olarak iki şekilde kullanılmakla

beraber yaygın olan ahret şekli esas alınmıştır]. *Ahret adamı*, bu dünya işleriyle ilgisini hemen de kesmiş, kendini ibadete vermiş kimse. Eşanl. EHL-İ TAKVA. ‖ *Ahret babası* (*evlâdı, kardeşi*), aralarında kan akrabalığı olmadığı halde, iki kişiden birinin diğerini manevî olarak bu sayılan akrabalıklardan birine kabul ettiği zaman verdiği veya aldığı ad. ‖ *Ahrete gitmek*, ölmek, öbür dünyaya gitmek. ‖ *Ahret hakkı*, hesap günü kulun kula ödeyeceği maddî veya manevî hak: *Bakın şu dilberin kimdir yakını / Üzerinde koymaz ahret hakkını* (Gevherî). ‖ *Ahret hakkını helâl etmek*, ahretteki hesaplaşmada alacağını bağışlamak, maddî, manevî hakkından vaz geçmek: *Ahret hakkın helâl eyleyin heman / Hayır dua edin, ruhum şad edin* (Âşık İbrahim). ‖ *Ahretini kazanmak*, dinin emir ve yasaklarını eksiksiz yerine getirerek öbür dünyada en iyi hayatı, (cenneti) hak etmek. ‖ *Ahret korkusu*, bu dünyadaki suç ve günahlarından dolayı öbür dünyada azaplı bir hayat geçirmekten korkma. ‖ *Ahrette on parmağı* (veya *iki eli*) *yakasında olmak*, ahrette, tanrı huzurunda yapılacak hesaplaşmada birinden davacı olmak: *Ahrette iki elim yakanda kalsın* (Ömer Seyfeddin). ‖ *Ahret suali*, islâm inancına göre, insanın öldükten sonra, iki melek tarafından sorguya çekilmesi ve dünyada yaşadığı hayatın hesabını vermesi. *Teşm. yol.* Cevaplandırılması güç, usandırıcı, sıkıcı sualler zinciri: *Hacıvat evde mi dedim, ne yapacaksın diye başladı ahiret sualleri sormaya* (Karagöz). *Her ne ise ahiret sualleri de bitti* (Ahmed Rasim). ‖ *Ahret yolculuğu*, ölüm. ‖ *Ahretini yapmak* veya *zenginleştirmek*, dünyadaki iyilikleriyle ahretini âbâd etmek, en iyi şartları hazırlamak. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dar-ül-ahıra*, tefsircilere göre ahiretin adı. Son ikamet yeri.

◆ **Ahretlik** veya **ahiretlik** i. Küçük yaşta alınarak hizmetkâr olarak yetiştirilmiş kız çocuğu, besleme, evlâtlık: *On yedi yaşında, tombul, beyaz bir ahretliği vardı* (Ömer Seyfeddin). ‖ Birbirlerine gerçek kardeş gözüyle bakacaklarına ve ahrette birbirlerinin lehine şahadet edeceklerine söz vermiş iki kadından her biri, kardeşlik, ahret kardeşi: *İki ahretlik yine buluşmuş, samimî bir sohbete dalmışlardı* (Ş. Arı). ‖ öteki dünya ile ilgili, bu dünyaya aklı ermeyen: *Ahiretlik adamın biri.*

— ANSİKL. *Ahret*, öbür dünya, en eskiçağlardan günümüze kadar bütün insan topluluklarını ve fertleri meşgul eden bir konudur. İnsanın ölümden sonraki hayatı, bu hayatın varlığı, yeri, şekli hakkında sayısız efsane, mit, inanç yaşamış ve yaşamaktadır. Sadece ruh olarak veya bedeniyle beraber yahut da bir başka bedenin içinde ikinci bir hayat fikri en eski dinlerden beri devam eder.

Konfüçyüs, atalara tapmayı dininin esaslarından biri kabul ederek uhrevî hayatı (ahret hayatını) tanıdığını gösterir. *Tao mezhebi* (Çin), insanlara dünyadaki meziyet ve liyakatlerinin mükâfatı olarak ebediyeti, yani ölümden sonra da yaşamayı vaat eder. *Eski Mısır, Ölüler Kitabı*'nda ölümden sonraki hayatın bütün ayrıntılarını anlatır. *Babil dini*, insanların bir kısmının, ölüler âleminin karanlık ve korkunç akıbetinden kurtulabileceğini ima eder. *Hinduizm*, ruhun, tenasüh yoluyle ve dinî ve ahlâkî niteliklerine göre, bir kalıptan bir başka kalıba geçeceğine inanır. (Bk. TENASÜH.) *Buddha* inancı cennetlere ve cehennemlere yer verir. (Bk. BUDDHA.) *Zerdüşt*, hayatın ölümden sonra devamını kabul ile yetinmeyerek, ahrette hesap verme inancını da tanır. (Bk. ZERDÜŞT DİNİ.) *Musevîlik* ahrete de kıyamete de inanır. *Ahd-ı atik* bu inancın Musevîler arasında nasıl geliştiğini anlatır. *Hıristiyanlık* Ahd-ı atik'in bu inancını hemen de aynen almıştır.

Müslümanlık'ta bütün bu dinlerden gelen inançların özü vardır. *Kur'an-ı Kerim* ahretten ve ahret hayatından birçok sure ve ayetlerinde bahseder. *Vakıa* suresi*'nde (57-61) «Sizin şekil ve suretçe bulunduğunuz ve bildiğiniz kılıklarınızı değiştirmeğe ve sizi şimdi bilmediğiniz bir yaratılışta inşa etmeğe elbette kadiriz ve kimse bunun önüne geçemez» der. *Bakara* suresi*'nde ise islâm hidayetinin esasları verilirken, ahret hayatı bu kurtuluşun şartlarından biri olarak sayılır. *Necm* suresi*'nde «Ahret (sonraki hayat) ve ûlâ (önceki hayat) Allah'ındır» diye bildirilir. *Kıyamet* suresi* ise bir kan pıhtısını geliştirerek erkek ve dişi iki eş yaratan Allah «ölüleri diriltmeye kadir değil mi?» diye sorulur.

İslâm inancında ahret, dünyanın gayesidir, dünyadaki bütün çalışma iyi bir ahret hayatı hazırlamak içindir. *Dünya ahiretin tarlasıdır* hadisi de bu gerçeği ifade eder. İslâm, ahretin inkârını büyük suç sayar. *Sebe* suresi* bunu açıkça belirtir ve «Ahirete inanmayanlar hem azap içindedirler, hem de sapıklığın en koyusu içinde» der. Bu konuda başka ayetler de vardır.

İslâma göre ahret, Cennet ve Cehennem, yalnız ölümden sonra kavuşulacak bir saadet yahut azap değildir. Bunlar, yaşanan hayatın da gerçekleridir. Bu dünya hayatında, bu dünya içinde hazırlanan bir gelecektir. (M)

AHİRETLİK HANIM. Bk. DÜRRÜŞEHVAR.

AHİRU i. Eski japon yazısı. Çin yazısı Japonya'ya girmeden evvel kullanılırdı. İlâhlar yazısı diye adlandırılan işaretlerin en eskisidir (IX. yy.). Hece yazısıdır ve kore yazısıyle beraber Hindistan'dan gelmiştir. (M)

AHİT veya **AHD** i. (ar. *ᶜahd*, yazılmış sayfa). Söz verme: *Türk milletinin bu ahdi bir hamle ile bir günde yerine gelemezdi* (Yahya Kemal). *Aramızdaki ahdi bozan bendim* (R. H. Karay). ‖ Yemin, and: *Sakın bu gözyaşın, bu ah edişin / Hiyanet olmasın ahdına yiğit!* (K. Kamu). *İkisi de ahd üstüne ahd, yemin üstüne yemin ederler* (E. C. Güney). ‖ Devir, zaman: *Umuru devletin girdi nizama ahd-i adlinde* (Ziya Paşa). *Bir odadan bir odaya geçerken bir ahd-i saltanata geçiliyor* (Yahya Kemal). *Ahd-i zaruret ve dem-i müzayaka* (Ahmed Rasim). ‖ Antlaşma, muahede, ittifak. ‖ İrade, emir.

— ÇEŞ. DEY. *Ahdetmek*, söz vermek, vaat etmek, yemin etmek (kendine, başkalarına, Allah'a karşı): *Bu ailenin işini mukaddes bir vazife gibi yapmaya içimden ahdettim* (H. R. Gürpınar). *Her ne lâzım olursa yapmaya Allahla ahdeder misin?* (Namık Kemal). ‖ *Ahde vefa*, sözünde durma, vaadini yerine getirme: *Etti o güzel ahde vefa müjdeler olsun* (Şarkı). ‖ *Ahd-gusil*, ahdini bozan, sözünde durmayan. ‖ *Ahd-şiken*, sözünü bozan, sözünden dönen. ‖ *Ahd-ı karip*, yakın zaman, günümüzden önceki zaman. ‖ *Ahd-ı millî*. Bk. MİSAKI MİLLÎ. ‖ *Ahd ü peyman*, söz ve yemin: *Ahd ü peymanına sakın aldanma / Pervaneler gibi narına yanma* (Emrah). ‖ *Ahd ü vefa*, söz ve vefa: *Dilberan ahd ü vefayı / Unuturlar unuturlar* (Mahdumî).

— Din. *Ahd-ı atik*, İsa'dan önceki kutsal kitapların bütünü. ‖ *Ahd-ı cedit*, İsa'dan sonraki kutsal kitapların bütünü. Bk. ANSİKL.

— Huk. *Ahde vefa*, devletlerin katıldıkları milletlerarası antlaşmalara uyma mecburiyetinde olduklarını ifade eden hukuk kuralı (Rom. Huk. *Pacta sunt servanda*).

— ANSİKL. Din. *Kitab*-ı Mukaddes*'e nazaran Allah ile Beni İsrail arasında bir ahd vardır. Bu ahde göre Beni İsrail Allah'ın emirlerini yerine getirirse Allah da onlara Arz-ı Mevud'u verecek ve musevî olmayan (goyimler) komşu kavimleri yenilgiye uğratmasını sağlayacaktı. Demek ki Tevrat bir ahddir (*Ahd-ı atik*). Yahudiler putperestlik ettikleri, Allah'ın emirlerini yerine getirmedikleri için ahdi bozdular ve ceza olarak memleketlerinden kovuldular. Fakat Allah onlara acıdı ve kendileriyle yeni bir ahit yaptı (*Ahd-ı cedit*). Bk. İNCİL, MEKTUPLAR, RESULLERİN İŞLERİ, VAHİY.

Batılıların Ahd-ı atik ve Ahd-ı cedide *Testament* demeleri bu kelimeyi ittifak, antlaşma anlamına, dinî bir tabir olarak kabul etmelerinden ileri gelir.

◆ **Ahden** zf. Sözleşerek, taahhüt ederek.

◆ **Ahdî** sıf. Ahde bağlı.

— DEY. *Ahdî tarife*. Tic. huk. Kendileriyle ticaret antlaşması yapılan devletlerden gelen mallara uygulanan ve çoğunlukla genel tarifeye göre daha uygun esaslar taşıyan gümrük tarifeleri.

◆ **Ahitleşmek** ortaklş. f. Sözleşmek, antlaşmak.

◆ **Ahitli** sıf. Söz vermiş, taahhüt altına girmiş.

◆ **Ahitname** blş. i. Huk. Antlaşma hükümlerini ihtiva eden belge: *François*, 942 *senesinde Sultan Süleyman'dan bir ahitname koparmıştı* (Cevdet Paşa). Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Osmanlı devletinde her türlü yazılı antlaşmaya ahitname denirdi. Osmanlı ahitnameleri yedi esas üzerine yazılırdı: Allah'a hamd; Hz. Muhammed'e salât ve selâm; ahdin, yani verilen sözün büyüklüğü ve önemi; ahitnameye aykırı hareketlerden kaçınılması; ahitnamenin esasları, izahı ve açıklanması; ahdi bozmanın müeyyideleri; ahde sadakat ve ahdinde durma için temenni ve niyaz. Ahitnamelerin bir nüshası türkçe, öbür nüshası ahdin yapıldığı devletin diliyle yazılırdı. (M)

AHİTOFEL, Davud'a ihanet eden İsrail'li. Babasına karşı koyan Absalon'un müşaviriydi. Sözünü dinletemeyince kendini astı. Bu Tevrat'ta rastlanan tek intihardır. (L)

AHİZ veya **AHZ** i. (ar. *ahẕ*). *Esk.* Alma, kabul etme [Etmek, eylemek, olunmak yardımcı fiilleriyle kullanılır]: *Zaten hislerinde, haricî tesirler ahz ve telâkkide, efkârın tayin ve nakşı tarzında bir anlayışta idiler.* (H.Z. Uşaklıgil). *Ahzeyle sanayi ve ulumu* (Ziya Paşa).

— ÇEŞ. DEY. (*Ahz* kelimesi Osmanlıca'da arapça ve farsça bazı kelimelerle beraber birleşik şekiller ve terkipler yapar: *Ahz-ı asker*, askere alma: *Ahz-ı asker usulünü değiştirmeyi teklif ettiler* (Yahya Kemal). ‖ *Ahz-ı asker şubesi*, askerlik şubesi. ‖ *Ahz-ı intikam*, intikam alma. ‖ *Ahz-ı intikam etmek*, intikam almak. ‖ *Ahz-ı istifa*, tamamen bitirme, tüketme. ‖ *Ahz-ı mevki*, yer alma. ‖ *Ahz-ı mevki etmek*, yerleşmek, yer almak: *Öndeki sandalda mutrıb ahz-ı mevki etmiş, sazlar ahenk ediyordu* (Ahmed Rasim). ‖ *Ahz-ı sâr*, öç alma: *Hele biz ahz-ı sârdan evvel husemamızdan ibret almalıyız* (Abdülhak Hâmid). ‖ *Ahz-ı sâr etmek*, öç almak: *Bir yardımcı bulayım, ben o kadından ahz-ı sâr ederim* (Abdülhak Hâmid).

— Esk. huk. *Ahz ü girift*, tutma, yakalama, ele geçirme, esir etme. ‖ *Ahz ü girift müzekkeresi*, firarda bulunan katilin yakalanması ve cinayet mahkemesine sevkedilmesi için savcılıkça, suçlunun hüviyet ve eşkalini bildiren yazılı emir. Bk. YAKALAMA *müzekkeresi*. ‖ *Ahz ü kabz*, belli bir meblâğın alınması veya hesaba yazılması. ‖ *Ahz ü ita*, alış veriş, alım satım: *Ahz ü ita durgundur* (Ahmed Rasim). [*Mec.* Dostluk alış verişi, münasebeti: *Zatınızla ahz ü itaya yol yok ise de sizi tanımak şerefi benim için pek büyük bir şereftir* (Ahmed Midhat)]. ‖ *Ahz ü sirkat*. Bk. İNTİHAL. (M)

ÂHİZ sıf. (ar. *ahẕ*, almak'tan *āhiẕ*). *Esk.* Alan, alıcı, kabul eden. (M)

AHİZADE HÜSEYİN EFENDİ, katledilen üç osmanlı şeyhülislâmından biri (İstanbul 1572-ay.y. 1634). Selim II devri bilginlerinden Ahizade Mehmed bin Nureddin Efendinin oğlu. Şeyhülislâm Hoca Sadeddin Efendiden ders gördü. Papazoğlu, Osman Paşa, Ali Paşa, İsmihan Sultan, İskenderzade, Şehzade gibi önemli medreselerde görev aldı. Ocak 1605'te Bursa kadılığına gönderildi. Hızla terfi ettirilerek, buradan İstanbul kadılığına getirildi (1606). Sonra Anadolu kazaskeri, üç defa İstanbul kadısı, Rumeli kazaskeri tayin edildi (1623). Nihayet, Hafız Ahmed Paşanın katline sebep olan yeniçeri isyanı sonunda, Yahya Efendinin yerine şeyhülislâmlığa getirildi (12 şubat 1632). Fakat İstanbul'da meydana gelen bu hâdiseler sırasında yeniçeriler, şehzadeleri padişaha emniyet edemeyerek, hayatlarına dokunulmayacağına dair, Recep Paşa ile Ahizade'nin kefil olmalarını istediler. Bu istek Murad IV'ü şüpheye düşürdü. Bu sebeple sefer sırasında ve İznik yolu ile Bursa'ya giderken İznik kadısını astırdı. Bunun üzerine Şeyhülislâm Ahizade Hüseyin Efendi, Valide Kösem Sultan'a bir mektup yazarak, padişahın ilmiye ricaline karşı biraz daha hürmetkâr davranmasını tavsiye etti. Bu mektup Ahizade'nin düşmanları tarafından padişaha hemen bildirildi; Murad IV mektubun mahiyetini öğrenir öğrenmez İstanbul'a döndü, Ahizade Hüseyin Efendiyi, oğlu İstanbul kadısı Mehmed Çelebi ile birlikte, Kıbrıs'a sürdürdü. Hüseyin Efendinin bindiği gemi henüz Marmara'ya çıkmadan, Bostancıbaşı Duçe Mehmed Ağa vasıtasıyle ikinci bir ferman gönderdi. Bu fermanda, Şeyhülislâm'ın katli yazılı bulunduğu için, Mehmed Ağa, Hüseyin Efendiyi, Yedikule açıklarında karaya çıkardı ve Yeşilköy'ü geçtikten sonra *Florya* (Kalikratiya) köyünde,

bir yeniçeri menziline indirip, orada boğdurdu (7 ocak 1634). Cenazesi sahilde kumluğa gömüldüğü için, ölüsünü deniz aldı: İstanbul'da, evinin civarında yaptırdığı Çukur Medrese bakımsız ve yanında bulunan türbesi de boş kaldı. Ayrıca Balat civarında bir kiliseyi cami haline getirmişti. Halk arasında bu camie sonradan Şüheda mescidi adı verildi. Hüseyin Efendi şiir yazar ve *Hüdâi* mahlâsının kullanırdı. (→ Bibliyo.) [M]

AHİZADE YUSUF EFENDİ, türk ilim adamı, (Tokat, ?-İstanbul 1499). Fatih devri bilginleri Molla Husrev ve Ahmed Kırımlı'dan ders gördü. Sonra çeşitli medreselerde müderrislik yaparak, *Sahn* derecesine yükseldi. Fatih camii yakınında Dârüşşafaka caddesi üzerinde yaptırdığı Ahizade camii haziresinde yatar. Ayrıca cami içinde bir de kitaplık vücuda getirmişti. Eserlerinden, *Ferâiz-i Sirâciye Tercümesi*'nin (Sirac'ın Farzları Tercümesi) bir nüshası Topkapı sarayında, Ahmed III kitaplığında 3124'te kayıtlıdır. *Beyzâvi Tefsiri*'ne haşiyesi vardır. *Feteva-yı Kadı Han*'ı (Kadı Han Fetvaları) kısaltılmıştır. *Hâşiye Âlâ Şerh-il-vikaye* (Kavs-i Kuzah) başlıca kitaplarındandır. (→ Bibliyo.) [M]

AHİZE i. (ar. *ahz*, almaktan *âhize*). Telefon veya telgrafın ses alıcı cihazı. ‖ Radyo dinleme makinesi. ‖ Okul dilinde *almaç*. (M)

AHKÂM çoğl. i. (ar. *hükm*, bir şey hakkında şöyledir veya böyledir deme, yargı'dan *ahkâm*). *Esk.* Adlî kararlar, hükümler, neticeler: *Teşkilât-ı esasiye ahkâmı bütün şumulü ile tatbik edilecektir* (Atatürk). ‖ Emirler, kanunlar, kaideler, nizamlar, kayıtlar, icaplar, şartlar: *Görüp ahkâm-ı asrı münharif sıdk u selâmetten* (Namık Kemal). ‖ Yıldızların hareketlerine veya tabiat olaylarına bakarak çıkarılan mânâ ve neticeler, mânâsız, saçma zanlar.

— ÇEŞ. DEY. *Ahkâm çıkarmak,* kendine göre netice ve mânâlar çıkarmak, yersiz zanlarda bulunmak: *Suratları tilkiye benzeyenlerin ahlâkları hakkında takdirname ahkâmı çıkararak...* (H. R. Gürpınar). ‖ *Ahkâm kesmek,* yetkisizce, gerçek dışı fakat kesin hükümler vermek: *Bunlar da tıpkı komünistler gibi [...] ahkâm keserlerdi* (Bedii Faik). ‖ *Esk. Ahkâm-ı nusret,* zafer icapları, Yıldızlardan ve başka tabiî görüntülerden çıkarılan neticeler, hükümler. ‖ *Ahkâm yürütmek,* kendine göre neticeler çıkartmak, yetkisi dışında hüküm vermek: *İnsanların içinde benim gibi ukalâları çıkar, dünya işleri hakkında ahkâm yürütür* (Burhan Felek).

— Huk. Hükümler, hukuk kuralları. ‖ *Ahkâm-ı âmire,* emredici hukuk kuralları, âmir hükümler. ‖ *Ahkâm-ı nahiye,* yasaklayıcı hukuk kuralları. ‖ *Ahkâm-ı şahsiye,* kişinin hal ve ehliyetiyle ilgili maddeler (boşanma, evlenme, velâyet, nesebe ait hükümler). ‖ *Ahkâm-ı şer'iye.* Esk. İslâm hukukunda, itikat, ibadet, muamelât, nikâh ve cezalara ait hükümler. Bk. ANSİKL. ‖ *Ahkâm-ı tefsiriye,* açıklayıcı kurallar, tefsir hükümleri. — Teşk. tar. *Ahkâm defteri* (ferman da denir), devlet daireleri tarafından tutulan, içine resmî emir, hüküm, karar, talimat yazılan defter: *Balıkesir şer'i sicillat ahkâm defterleri kayıtlarından öğrenmekteyiz* (Münir Aktepe).

— ANSİKL. Huk. *Ahkâm-ı şer'iye* ikiye ayrılır: itikatla ilgili olanlar (bunlardan bahseden ilme tevhid ve sıfat ilmi denir). Amelle ilgili olanlar (bunlardan bahseden ilme fıkıh ve hüküm şartlarının ilmi, denir).

— Teşk. tar. *Ahkâm defterleri,* Divanı Hümayun defterleri arasındadır. Eyaletlere ait işler hakkında valiler, kadılar ve bütün ilgili idarecilere hitaben yazılı hükümleri ihtiva eder. Hükümler cinslerine göre çeşitli defterlere yazılır. *Ahkâm-ı mühimme* (önemli hükümler), *ahkâm-ı şikâyet* (şikâyet hükümleri) v.b. isimler alır ve divan sicillerinin bir kısmını teşkil eder. Bu defterlerin bir kısmı bugün Başvekâlet arşivinde bulunmaktadır. (M)

AHKAR sıf. (ar. *hakâret*, horlamak, aşağı görmek > *hakir*, hor, bayağı, itibarsız'dan *ahkar*). *Esk.* Çok, en âciz, en alçak, en aşağı: *İnsan denilen o cism-i ahkar* (Abdülhak Hâmid).

◆ **Ahkarane** zf. *Esk.* Zavallı ve değersizlere yaraşır şekilde: *Niyet-i ahkaranem bunları birkaç parçaya iblağ...* (Recaizade Ekrem). [M]

AHKEM sıf. (ar. *hükm*, karar, yargı'dan *ahkem*). *Esk.* Daha, pek, en hükmedici: *Kehkeşan sanma çekip bende sipihri etmiş / Pençe-i hükmüne teslim Hüda-yı ahkem* (Namık Kemal). ‖ En kuvvetli, baki, daimî: *Şeriat-ı Muhammediye'den daha [...] ahkem bir kanun bulmak kabil midir?* (Ziya Paşa).

— DEY. *Ahkem-ül-hâkimîn* (ar. hâkimlerin en kudretlisi). *Esk.* Allah. (M)

AHKER veya **AHGER** i. (fars. *ahker*). *Esk.* Kor haline gelmiş ateş, ateş közü: *Mâi yahut siyah birer ahker-i muammâ gibi...* (Cenab Şahabeddin). [M]

AHLÂ sıf. (ar. *hulv*, tatlı'dan *ahlâ*). *Esk.* Daha, çok, en tatlı: *Mânende-i sirke baldan ahlâ* (Recaizade Ekrem). [M]

AHLÂF çoğl. i. (ar. *halef*, babasından sonra kalan çocuk'tan *ahlâf*). *Esk.* Halefler, yaşayan nesilden sonra gelecek olanlar: *Şükranla veda ettiğimiz câm-ı fenâya / Son pendimiz ahlâfa devam olsun erenler* (Yahya Kemal). ‖ Bir mevkide, bir vazifede bulunan kimsenin yerine geçenler, ondan sonra gelenler: *Romülüs ve ahlâfı teksir-i arazi ve ahali için...* (Namık Kemal). [M]

AHLÂK çoğl. i. (ar. *hulk*, huy, tabiat'tan *ahlâk*). İnsanın doğuştan getirdiği veya sonradan kazandığı birtakım davranış şekilleri, huylar, tavırlar, manevî seviyesini belirten tutum ve tavırlar: *Yüzle ahlâk arasında müthiş bir münasebet vardır* (S. F. Abasıyanık). *Hayır demiş, altınları değil, senin ahlâkını tartacağım* (Y. Z. Ortaç). ‖ İyi vasıflar, güzel huylar, faziletler: *İnsan bir hayvan-ı ahlâkîdir* (Ahmed Şuayp). *İster miydim, nenin nesi olduğu belli olmayan bir kadın onun ahlâkını bozsun...* (R. N. Güntekin). *Üçümüz de ahlâkına güveler düşmüş adamlardık* (H. R. Gürpınar). *Bu illetten olur ahlâkı bir masumenin berbat* (A. Hâmid). ‖ İyi huyluluk, güzel vasıflılık, iyi ahlâklılık: *Ve ilk ahlâk prensiplerini kırmızıların kalbine kurşunlarla sıktılar* (F. R. Atay).

— ÇEŞ. DEY. *Ahlâk bozukluğu,* cemiyetin iyi, güzel ve doğru saydığı ahlâk kaidelerinin terkedilmesi. ‖ *Ahlâk dersi,* toplumun iyi, doğru, güzel bulduğu davranışlar hakkında konuşma, onları benimsetmek için çalışma. ‖ *Ahlâk dışı,* doğru, güzel ve iyi bilinen ahlâk prensiplerine aykırı söz, davranış. ‖ *Ahlâk dışıcılık,* bütün evrensel ahlâkların reddedilmesi (Nietzsche gibi). ‖ *Ahlâk duygusu,* ahlâk töre ve kurallarına uygun olan ile olmayanı seçme duygusu. ‖ *Ahlâk-ı hamide,* övülmeğe değer vasıflar, iyi huylar. ‖ *Ahlâk-ı hasene,* iyi huylar, güzel vasıflar. ‖ *Ahlâk ilmi,* ahlâk kavramının tabiatını ve konusunu belirleyen ilim. ‖ *Ahlâk kaidesi,* toplumun kabul ettiği ve birtakım kurallara bağladığı yol, usul, nizam. ‖ *Ahlâk-ı zemime,* kötü, beğenilmeyen huylar.

— Fels. Eylem (fransızcası *action. Esk. amel*) meselesini inceleyen felsefe dalı. ‖ Davranış kurallarını koyan bilim veya doktrin: *Stoa ahlâkı.* ‖ Ahlâk incelemesi: *Aristoteles'in ahlâkı.* Bk. ANSİKL.

— Huk. Toplumun doğru saydığı davranışlar. ‖ *Ahlâk ve âdap,* bir toplumda insanların uymak zorunda bulunduğu usul, nizam ve kaideler. ‖ *Ahlâk ve âdaba aykırı muameleler,* toplumca uyulması mecburî sayılmış kurallara aykırı işlemler, anlaşmalar. (Konusu veya amacı ahlâka aykırı anlaşmalar batıldır, geçersizdir. Bir işlemin ahlâka aykırılığının tespitinde, tarafların düşüncelerine değil, makul düşünen doğru tanınmış kimselerin ortalama kanaatlerine bakılır.) ‖ *Ahlâk kaidesi,* topluluk hayatına zamanla yerleşen, olgunlaşmasına ve gelişmesine yaradığı kabul edilen çoğunluğun uyduğu kuralların tamamı. (Bunlar hukukun belli başlı kaynağını teşkil eder. Hukuk nizamınca müeyyideler dirildikçe hukuk kuralı olur.) ‖ *Ahlâkı umumiyeye mütealik kabahatler.* Bk. UMUMÎ *âdaba mugayir fiiller.* ‖ *Ahlâkı umumiyeye tecavüz.* Bk. UMUMÎ. ‖ *Ahlâkî vazife,* kanun zoru olmaksızın, doğru bilindiği için yapılması gereken işler. Ahlâkî vazife için verilen şey geri istenemez (Borçlar kn. md. 20). ‖ *Ahlâk zabıtası,* büyük şehir halkının sosyal-sağlık durumunu koruyan, şehir düzeni için çalışan teşkilât. Bk. ANSİKL. ‖ *Milletlerarası ahlâk,* yazılı hukukta değil de insan haklarıyla uğraşanların vicdanında yer alan ve milletlerarası ilişkilerde hesaba katılan kuralların bütünü.

— ANSİKL. Fels. Felsefenin gerçek konusu, iyi ve kötüyü doğru olarak değerlendirmemizi sağlamak ve manevî gücümüzü arttırarak yaşamamıza yardım etmektir. İlimlerin ilerlemesi, maddî ve sosyal gelişmeler yüzünden, insanın karşısına çıkan meselenin, ana çizgileri bakımından yüzyıllar boyunca pek değişmediğini unutur gibiyiz. Bütün mesele, eskiden olduğu gibi bugün de, yaşamasını bilmek, acı çekmesini bilmek, ölmesini bilmek ve topluluk içinde yaşadığımıza göre, ortak yaşamanın yüklediği mecburiyetler ile ferdi korumak ihtiyacını uzlaştırmasını bilmektir. Bize bu konularda yardım edebildiği, yani esasında bir ahlâk olduğu için felsefe önemlidir. İnsanlığın bütün bilgi, kaynak ve çabalarını zaman zaman kendi mutsuzluğuna yol açacak şekilde kullandığını düşünürsek, felsefenin ne kadar önemli bir görev aldığı daha çok meydana çıkar. Ahlâkın kökü vicdandır. Sokrates, Aziz Augustinus, Montaigne gibi düşünürlerin de belirttiği gibi, ahlâk, kendi kendisiyle başbaşa kalan bir vicdandan ayrılamaz. Her vicdan altık (zımnî) olarak ahlâkla ilgilidir. Kendisini var eden bu ışığa insan, bir düşünce sınavından geçmeden varamaz. Ancak orada manevî ve akıl sahibi bir varlığa kavuşur. Bu varlık, genellikle aşırılığa koşan hissî ve hayvanî varlıktan ayrılır, hattâ onunla çatışır. Her düşünce normatif*tir. Akla uygun olarak düşünen her insan yapılmayacak şeylerle ilgili yasaklamalar ve yapılacak şeylerle ilgili buyruklar alır. Aklın başlıca görevi Descartes'ın söylediği gibi «iyi ve kötüyü değerlendirmek» olduğundan, akıl ister istemez bize bir davranış kuralı verir. Meselâ, bir insanın, içinden geldiği halde bir bölüşmede başkasının hakkını yemekten kaçınması veya içinden gelmediği halde zor durumdaki bir insanın yardımına koşması için, doğru düşünmesi yeterlidir. Pascal «Doğru düşünmeğe çalışalım, der; işte ahlâk ilkesi». Bu vicdan buyrukları hiç yanıltmaz. Hattâ Jean-Jacques Rousseau, vicdanın iyi ve kötü karşısında şaşmaz bir yargıç olduğunu bile savunmuştur. Gerçi, iyi ile kötü anlayışının ülkelere ve çağlara göre değiştiğini kabul etmemek mümkün değildir. Ama, temel benzerlikler gene de ayrılıklardan daha ağır basar. Yunanlıların, ölçüülük, cesaret, bilgelik, doğruluk gibi başlıca faziletlerini, bugün biz de birer fazilet sayıyoruz. Buna başka örnekler de eklenebilir. Ahlâk anlayışında ayrılıklar, özellikle Pascal'ın ortaya attığı ayrılıklar, ne kadar çok olursa olsun, başka çağ ve yerlerin insanlarıyle üzerinde en iyi anlaşabileceğimiz konu gene de ahlâktır. Öte yandan, bazı güçlükler ile karşılaşsak bile, vazifemizin ne olduğunu genellikle biliriz. İyi kötü ayırımını hemen her zaman bir çocuk bile yapar. Vicdanın, doğru yolu bulmak için bilgiye ihtiyacı yoktur. Alain'in, vazifeyi, üzerinde şüpheye düşülemeyecek şeylerden sayması bu yüzdendir. Ahlâkta güçlük, doğruyu bilmekten çok, yapmaktadır. Hattâ denebilir ki, vicdan ancak uygulama ile aydınlanır ve vazifenin ne olduğu ancak dürüst bir insanın davranışında belli olur. Aristotales «Doğruluğun ne olduğunu, ancak doğru insan bilir.» der. Şu halde, ahlâk şuurundan söz edildiği zaman, Kant'ın yaptığı gibi, bu şuurun pratik olduğunu, yani eyleme ve iradenin hür gücüyle bir insan dünyasını yaratmağa yöneldiğini belirtmek gerekir. Vazife şuuru, kimsenin elimizden alamayacağı bir bütün olan irade'yi harekete geçirerek, bizde vazifeyi yerine getirme gücünü doğurur. Bu iradenin iyiye veya kötüye kullanılması, iyi veya kötü davranışların ve bu davranışlar ile birlikte ortaya çıkan duyguların (yeryüzünde gerçekten kendi malımız sayabileceğimiz tek şeyin) hareket noktasıdır. Bu iradeyi iyiye veya kötüye kullanmakta insanoğlu tamamıyle hürdür, ama bunun bütün sorumluluğunu taşımaktan ve hesabını vermekten de hiç bir şekilde kaçınamaz.

İnsanın kendi şuuruna varışı ile başkasının aracılığıyle şuurlanması arasında bir bağ olduğu bu dediklerimizden anlaşılıyor. Çağdaş felsefenin, hakkında değerli bilgiler verdiği bu noktayı aydınlığa kavuşturmak için, ahlâk çözümlemesi yeter. İnsan kendi üzerine kapandığı nispetle, denetlemesini reddedemeyeceği herhangi bir başka insanın kendisinden beklediğine ve istediğine karşı hassas olur.

Her düşünce, bir karşılıklı görüşme ve anlaşma umududur. Daha derin ve daha güçlü bir mecburiyet gereğince, her ahlâkî davranış başkasının, tam bir karşılılık ve özgürlük içinde vereceği olumlu cevabı bekler. Şu halde, başkasının varlığını ve insanlığın temel eşitliğini vicdanın kategorilerinden sayabiliriz. Mesele bu açıdan ele alınırsa, temel adalet fikri, gerçek şekli ve akıl kavramıyle olan ilişkileri bakımından, hiç şüphesiz, aydınlığa kavuşabilir. Her ne kadar garip görünürse de, başkalarını düşünmenin en iyi yolu kendi içine dönmektir.

Ahlâkın konusu insanı fazilet'e (erdem) kavuşturmaktır. Fazilet nedir? Eskilere göre, belki de her şeyden önce, bir kahramana, bir Herakles'e, bir Odysseus'a, hayatın üstesinden gelme gücünü veren şeydir. Fakat, fazilet'in karanlık ve huzursuz bir vicdanda doğmasını, tutunmasını ve meyvalarını vermesini akıl almaz; almadığı için de, daha ilk devirlerde ve özellikle Sokrates'ten sonra, fazilet, akıl ve ölçü ile bir arada ele alınmıştır. Öte yandan, aklımızın alamayacağı başka bir şey de, fazilet'in uygulandığı bir yerde kargaşalık çıkmasıdır. Bu noktaların dikkate alınması erdemlerin sınıflandırılmasına yol açar. Birinci grupta, yürek gücünü belirten faziletler yer alır: cesaret, dayanıklılık, sabır. İkinci gruba, aklın belirtisi olan faziletler girer: ayırt etme, bilgelik, ihtiyat, ölçü. Üçüncü grup, toplu yaşama ile ilgilidir: temel fazilet olan adalet, her şekliyle hayırseverlik. İnsanın durumunu, güçsüzlüğünü ve gücünü en iyi aydınlatabilecek şey ahlâk eylemi üzerinde düşünmektir. Bizi sürekli olarak kendi kendimizden çekip alan, bizi kendimizden eden cismanî bağımlılık düşüncesi kadar hiç bir şey bizi umutsuzluğa düşüremez. Ama, bu sürekli ölümlerin ardından, gene de sürekli olarak diriliriz. Her saniye karşımıza yeni bir hayat çıkar; irademizi doğru dürüst kullansak, bu hayatı gerçek bir insan hayatı haline getirebiliriz. Fakat, bunun için de, içinde bulunduğumuz an'ın, yani yeryüzündeki tek dayanağımızın mecburiyetlerinden kaçmamamız gerekir. Demek ki, vazifenin en zoriayıcı özelliklerinden biri de, ertelenmeye gelmemesidir: Alain «Bugün, şimdi, hemen, tek tutanağımız budur» diyor. Beklemek, ertelemek vaz geçmek sayılır. Vaz geçmek ise, zamanın efendisi değil, esiri olmayı seçmek demektir. Buna karşılık irademiz tetikte olursa ve her an'ın gerektirdiklerini yerine getirirse, zamanın kendi de, bu zaman ile ilgili duygular da değişmeğe başlar. Kafamızdan geçmiş saplantısı silinir, yerini gelecek karşı duyulan bir güvene bırakır. Hiçliğe doğru önüne geçilmez bir ilerleyiş duygusunun yerini de, bir sonsuzluk umudu alır.

— Huk. Osmanlılar zamanında İstanbul'un en büyük zaptiye amiri yeniçeri ağasıydı. *Ahlâk zabıtası*'nın başında da Subaşı ağası vardı. 1845'te İstanbul'un bütün zabıta işleri seraskerlik emrine verildi. Daha sonra da zaptiye ve polis teşkilâtı kuruldu. Subaşı ağası ile adamları Fatih, Samatya, Kumkapı Hocapaşa, Sirkeci, Tahtakale dolaylarını, Bahçekapısı'nı, Galata ve etrafını ve Tophane'yi kontrolları altında tutarlardı. Kasımpaşa ve civarı ahlâk zabıtası ayrı bir teşkilâta, Kaptanpaşalığa bağlıydı. Bu semtin en büyük idare amiri de tersane kethüdası ağa idi. İstanbul'un Marmara, Boğaziçi, Sur dışından Küçükçekmece'ye kadar ve Anadolu yakasından da Bostancı'ya kadar uzanan sahillerin zabıta amiri de Bostancıbaşı ağa idi.

Subaşı, tersane kethüdası ve bostancıbaşı ağaların o devirde kullandıkları başlıca zabıta nizamı «zincirleme kefalet» idi. Herhangi bir sanat dalında devletçe kararlaştırılmış miktardan fazla kalfa, çırak, yanaşma, işçi ve amele çalıştırılamazdı. Her üç yılda bir, bütün çarşılar, dükkânlar, hanlar, hamamlar, iskeleler sıkı bir teftişten geçirilir; imalâthane çırak ve işçilerinden, fırın uşaklarından lüzumundan fazla bulunanlar kefilleri olsa bile İstanbul'dan çıkarılıp memleketlerine gönderilirdi. (1565, 1567, 1573, tarihli Başbakanlık arşivi vesikalarında, İstanbul'un ahlâk zabıtasıyle ilgili geniş bilgi vardır.)

◆ **Ahlâkçı** i. Ahlâkla uğraşan filozof: *Kanaatkârlık bütün ahlâkçılarca sağlığın temeli sayılmıştır.* ‖ Kusurları ve gülünçlükleri gün ışığına çıkaran düşünceler ve tasvirler ile, ahlâkî düzeltmenin yollarını arayan yazar: *La Rochefoucauld, La Bruyère, Molière büyük ahlâkçılardır.*

— ANSİKL. Ed. *Ahlâkçı* diye, edebiyatta, insanın ahlâk yapısını inceleyen veya düzeltmek isteyen yazarlara denir. Yunanistan'da ilk ahlâkçılar destan ve hikmet yazarlarıydı (Homeros, Hesiedos, Solon, Teognis). Sonra, Sokrates felsefesinin etkisiyle ahlâk düşüncesi, pratik ve teorik olarak, Xenophon'un, Platon'un, Aristoteles'in (*Nikomakhos Ahlâkı*), Theophrastos'un (*Karakterler*) eserlerinde gelişti. Lukianos'da şüpheciliğe kaydı, fakat Plutarkhos'un *Hayatlar*'ında insan bilgeliği denilen ülküye doğru yöneldi. Roma'da, ahlâk edebiyatının latinlere özgü şekli satir'dir (Lucilius, Horatius, Persius, Juvenalis). Cicero, ahlâkî eserinde yunan düşüncesinden seçmeler yaparak latin dünyasına uyguladı; Seneca ise, incelemelerinde ve *Lucilius'a Mektuplar*'ında özellikle stoacı bir ahlâk anlayışını geliştirdi. Fakat, stoacı ahlâk ülküsü, hıristiyan, yunan ve latin edebiyatı ahlâk düşüncesini yeni bir şekilde ortaya koyarken, Epiktetos'un *Sohbetler*'i ile Marcus Aurelius'un *Düşünceler*'inde yunanca olarak tam ifadesini buldu.

İslâm dünyasında, ahlâk felsefesi ve ilmi üzerinde tartışmalar yapan ve yazı yazan ahlâkçılar ve felsefeciler azdır. Çünkü İslâm, ahlâk konusunu bağımsız bir mesele olarak değil, dinin bir unsuru olarak ele almıştır. Onun için de ahlâk konusundaki kitaplar çeşitli faziletlere yapılan övgü ve tavsiyeler; Hz. Muhammed'in hadislerini yorumlama ve seçkinlerin sözlerini (*Kelâm-ı Kibar*) nakil ve tartışma esasları üzerineydi. Arap dilinde kitap yazan ilk ahlâkçı *Kelile ve Dimne* adlı meşhur kitabın mütercimi İbn-ül-Mukaffa'dır.

Ondan sonra ahlâkıyata dair yazanların başında İbn Maskavayh, Gazalî, Nasreddin Tusî gelir. Bu yazarların ahlâk felsefesi, diğer eserlerindeki tasavvufî fikirlerinin birer ifadesidir. Tevekkül, kadere rıza, dilini tutmak, sabır gibi bazı faziletlerin övgüsü bu müelliflerin müşterek hareket noktasıdır. Bunlar ahlâk dışı davranışları ruhun hastalıkları olarak görürler ve ahlâkı tıbbi bir ilim anlayışıyle tartışırlar.

İslâm tasavvufunda, mürşidin hekim (tabib-i hazık), olarak kabul edilmesi de bu anlayıştan gelir. Ahlâk, islâm filozoflarında ruh hastalıklarını tedavi etme ve sağlığı koruma sanatıdır. Aslında bu görüş yunan filozoflarının anlayışlarıyle büyük bir çelişme teşkil etmez, hatta aksine, birbirini tamamlar, Helenistik felsefe ve ilimden Arapçaya yapılan tercümeler (VII-IX. yy.), islâm kültürüne tesir etmiş; Arapçadan Latinceye yapılan tercümeler de (VII-XIII. yy.) batı hıristiyan kültürünün gelişmelerine ışık tutmuştur. İslâm doktrinini tartışan yeni ahlâkçılar son yüzyılda zamanın ilim ve felsefe hareketleriyle parelel yapabilmek için çok gayret sarfettiler. Çağımızın islâm modernistleri dikkatlerini çağdaş medeniyet ve felsefenin gelişmelerine çevirmişlerdi. Yeni İslâmcılık diyebileceğimiz bu çığır Efganî (Afgan), Muhammed Abduh, Ferid Vecdi (Mısır), Musa Carullah (Kazan), İkbal (Hindistan) tarafından kurulmuş ve geliştirilmiştir. Türkiye'de islâm ahlâkçılığının sözcülüğünü eden *Sebilürreşad* yazarları akımın hızlı gelişmeleri karşısında önce bocalayıp sonra ikiye ayrıldılar; bir kısmı gelenekçi islâmcılıkta devam etti (Ahmed Naim gibi) bir kısmı ise çağdaş görüşlerin tartışılmasına ve kabulüne taraftardı (İsmail Hakkı İzmirli, M. Şemseddin, Şeyhülislâm Musa Kâzım gibi). Bu iki kolun Türkiye'deki mücadelesinde skolastik yolu ve medrese anlayışını tutanlar çoğu zaman ağır basıyorlardı. Fakat çağdaş akımlara açık ve uyanık ilim, felsefe ve ahlâk anlayışını savunanların mücadelesi de neticesiz kalmıyordu. Meselâ Ziya Gökalp böyle bir mücadelenin verimli sonuçlarından biriydi. Gökalp, «ahlâk içtimaî midir?» sorusu ile ahlâkı yalnız dinî kuralların kavramı olmaktan çıkarıyor, bütünüyle bir felsefe doktrini, bir bağımsız kavram olarak ortaya atıyordu.

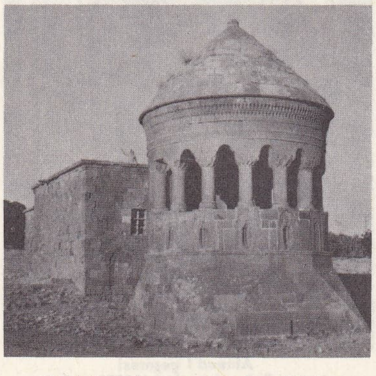

AHLAT Emin Bayındır kümbeti (XIII. yy.)

Daha sonra Prens Sabahaddin, «içtimaî kuruluş»u esas alan dünya görüşü içinde, ahlâka da içtimaî kuruluşun çeşidine göre bir anlam ve değer veriyordu. Meşrutiyetler ve onu takip eden inkılâplarla modern ahlâk münakaşaları sadece düşünürlerimizin malı olmaktan çıktı, sanatkârlarımızı da etkisi altına aldı ve batılı ahlâk anlayışı muharrirlerimizin süzgecinden geçerek halka ulaştı. Ahmed Midhat Efendi, Abdülhak Hâmid değişegelmekte olan nazarî ahlâk kurallarını eserlerinde tartışıyor, kitaplarında, piyesierinde müsamaha ve anlayış esaslarını savunuyorlar, suçlulara, düşkün kadınlara arka çıkıyorlardı. Cumhuriyet, önce Tevfik Fikret'in öncülüğünü yaptığı laik ahlâkın prensiplerini sarih olarak ortaya koydu, Reşat Nuri Güntekin, Peyami Safa gibi yazarların eserlerinde ahlâk meseleleri, ahlâkın sukutu, değişmesi, değişen kıymetler sistemiyle birlikte yeniden şekillenmesi geniş yer aldı.

Fransa'da, ahlâk gözlemciliği ta Ortaçağdan başlar (vecizeler, alegorik manzumeler, *le Roman de la Rose* [Gül Romanı], hikmetler, ibretler v.b.). Fakat çağdaş ahlâkçıların ilki, *Denemeler*'i ile bir yüzyıllık ahlâk incelemelerine yol açan Montaigne'dir; gerçekten de, hıristiyan ve klasik olan XVII. yy., gerek La Fontaine, Molière, Boileau, Racine'in, gerek François de Sales, Pascal, Bossuet, Fénélon, Bourdaloue'nun eserleriyle bir ahlâkçılar yüzyılıdır. La Rochefoucauld'nun *Özdeyişler*'i (les Maximes), La Bruyère'in *Karakterler*'i (les Caractères), daha sonra Vauvenargues, Chamfort, Joubert, A. France ve P. Valéry'ye dayanak olacak «düşünce»yi, ahlâk incelemesiyle en keskin ve kavrayıcı biçimine ulaştırmışlardır. XVIII. yy. ın «filozoflar» ı tarafından kurulan ahlâk, insan yaradılışına ve akıl'a dayanan ve daha çok sosyal olan bir ahlâktır. Rousseau, sonra da romantikler (Chateaubriand, B. Constant, Sainte-Beuve, Amiel v.d.), ruh incelemeleri yoluyle tekrar ahlâk düşüncesine döndüler. Buna karşılık, Taine ve Renan ilmî bir objektiflik peşindedir. Fakat, insan üzerine geniş bir soruşturma açanların başında romancılar, tiyatro yazarları ve tenkitçiler gelir. Günümüzde, Barrès ve Péguy'nin açtığı yolda ilerleyen fransız edebiyatı, çağdaş vicdanın büyük tartışma konularını ele almış ve XX. yy. fransız yazarlarının çoğunluğu, yeni bir ahlâk kurmak isteyen ahlâkçılardan meydana gelmiştir: A. Gide, Alain, P. Valéry, G. Bernanos, G. Duhamel, Saint-Exupéry, H. de Montherlant, J. P. Sartre, A. Malraux, A. Camus, fransız edebiyatı derecesinde olmamakla beraber, ingiliz edebiyatı da, psikoloji çözümlemelerine ve ahlâk tenkidine büyük bir yer vermiştir (Addison, Goldsmith, Sterne gibi denemeciler ve Swift gibi romancılar).

◆ **Ahlâkî** sıf. Ahlâka ait, ahlâkla ilgili: *Bir kadını çeken fikrî ve ahlâkî meziyetlerdir sanıyorsun pek aldanıyorsun* (Y. K. Karaosmanoğlu).

— DEY. *Gayri ahlâkî, ahlâka* uymayan davranış, hareket.

◆ **Ahlâkîlik** i. Ahlâk prensiplerine uygun oluş: *Bir kısım insanlar dürüstlüğü, bazıları Allahın emirlerini yerine getirmeyi ahlâkîlik kabul ederler.*

◆ **Ahlâkıyun** veya **Ahlâkıyyun** çoğl. i. *Esk.* Ahlâk meseleleriyle uğraşan, ahlâka dair kitap yazmış filozoflar.

◆ **Ahlâkıyat** veya **Ahlâkıyyat** çoğl. i. *Esk.* Ahlâkla ilgili meseleler, görüşler: *Cumhuriyet devrinin kendi zihniyet ve ahlâkıyatıyle*

AHLAT
mezar taşı
(Selçuklu devri, XIII. yy.)

Foto. Metin Sözen (*MEYDAN*)

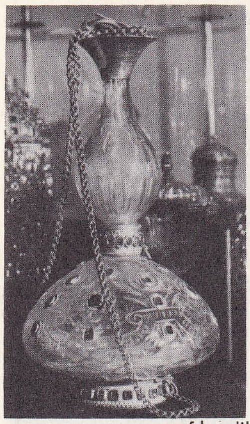

necef kandil
Hz. Muhammed'in kabri için Ahmed I tarafından yaptırılmıştır. Topkapı Sarayı müzesi, İstanbul

Ahlat (ilçe merkezi) (fotoğraflar 163. sayfada)

mütehallî matbuatı... (Atatürk). || Etik, ahlâk bilgisi, ahlâk meseleleri ve bahislerini içine alan felsefe dalı.

◆ **Ahlâklı** sıf. Ahlâk kurallarına bağlı, bunlara uygun hareket eden. || — *Mec.* Namuslu, dürüst, terbiyeli.

◆ **Ahlâklılık** i. Ahlâk kurallarına uygun davranış, bağlılık. || Bir şeyin bir davranışın ahlâk kuralları ile ilişkisi. || İyi, âdetlere uygun, ahlâklı düşünce. || Bir yazar veya başka birinin bir eserden çıkardığı ahlâkî sonuç.

◆ **Ahlâksız** sıf. Ahlâk kurallarına aykırı hareket eden. || —*Mec.* Kötü huylu, terbiyesiz, karaktersiz.

◆ **Ahlâksızlık** i. Ahlâk kurallarına uymama, ahlâksızca davranış. (ML)

Ahlâk (*Ethika*), Aristoteles'in *Corpus*'undaki üç ahlâk eserinin adı. Üçünün de Aristoteles'e ait olduğu bugün kabul edilmektedir. İçlerinde en eskisinin, Aristoteles'in Assos'ta kaldığı sırada (M.Ö. 345) yazdığı *Ethika Eudemeia* (Eudemos Ahlâkı) olduğu söylenir. (Bu adı alması, şüphesiz Eudemos tarafından bastırıldığı içindir.) Filozofun oğlu tarafından yayımlandığı sanılan *Ethika Nikomakheia* (Nikomakhos Ahlâkı) aynı konuları yeniden ele alır, geliştirir, kesin bir biçime sokar. *Ethika Megala* (Büyük Ahlâk) ise, aynı düşünceleri daha kısa ve daha düzensiz bir şekilde ortaya koyar; bu belki de iki *Ethika* arasında bir geçiştir. Demek ki, Nikomakhos Ahlâkı, Aristoteles'in ahlâk hakkındaki düşüncesinin son şeklidir ve X. kitap filozofun meslek hayatının son devresine rastladığına göre bu ders Lykeion'da verilmiş olabilir. Eser, işleniş düşünce bakımından, bütünüyle tam bir sağlamlığa, kesinliğe varmıştır. Mutluluk, insan etkinliğinin en üstün ereği olarak ele alınmakta ve fazilet iki üç arasında bir orta terim olarak tanımlanmaktadır. Kesinlikle incelenen iradeli ve iradesiz kavramları, faziletin gerçekte ne olduğunu daha iyi anlamamızı sağlar. Temel faziletler üzerinde yapılan titiz bir inceleme, pratik psikolojinin çeşitli yönleriyle yakından bilindiğini gösterir. Zihin faziletleri (ihtiyat gibi) ile manevî faziletler (güç, ölçülülük, adalet) birbirinden esas bakımından ayrılmıştır. Kendine hâkim olma, haz ve acı, uzun uzun incelenmiştir. Dostluğun özüne, çeşitli cinslerine, özelliklerine ve etkilerine iki kitap (VIII ve IX) ayrılmıştır. Son kitapta, ilk meseleye dönen Aristoteles, en yüce mutluluğun Tanrı'ya ulaşmak olduğunu gösterir. (L)

Ahlâk, Malebranche'in eseri. Bk. MORALE (*Traité de*).

Ahlâk İlmi, Ch. Renouvier'nin eseri. Bk. MORALE. (*Science de la*).

Ahlâk ve Dinin İki Kaynağı (*les Deux Sources de la Morale et de la Religion*). Bergson'un, kendi ahlâk anlayışını ve din felsefesini açıkladığı eseri (1932). Bergson'a göre iki çeşit ahlâk vardır: *kapalı ahlâk*, yani kişisel olmayan, toplum baskılarından doğan, otomatizm halini almış tabulardan kurulan ve kişisel durumları gözönünde bulundurmayan ahlâk ve *açık ahlâk*, yani insana özgü, esnek, değişik kişilikleri hesaba katan ve böylece de evrensel bir çağrı biçimine yükseltilebilecek ahlâk. Seçkinlerin, yiğitlerin, azizlerin ahlâkı olan bu açık ahlâk, ön yargı ve görenekleri yıkarak, özgürlük yaratıcısı olan yaşama atılımına bağlı yeni bir düzen kurar. Aynı şekilde, Bergson dini de ikiye ayırır: *statik* veya *dural din*, yani dogmaların ve cansız mithosların içinde donmuş, akıl alanına aktarılmış din ve *dinamik din*, yani özgür, açık, canlı, mistisizmin, geniş bir evrensel sevgi akışı içinde hayata, ruha ve Tanrıya kavuştuğu din. (L)

AHLÂM çoğl. i. (ar. *ḥulm*, rüya'dan *aḥlām*). *Esk.* Rüyalar. || Açık saçık rüyalar: *Gösterdiğim ahlâm-ı sagaf mugfil-i müskir* (Tevfik Fikret). *Ben onların ahlâm-ı visalinden ayıldım* (Hüseyin Siret).||Hayaller: *Şimdi bu baş benim değil, mudhike-i fenânın sahnesindeki azgas ve ahlâma gülen derilerle sinirlerin başıdır* (Abdülhak Hâmid). [M]

AHLAMAK geçz. f. İç çekmek, ah etmek, ah çeker gibi ses çıkarmak.

— DEY. *Ahlayıp ohlamak* (veya *oflamak*), dertlenmek, şikâyet etmek, sızlanmak. (M)

AHLAME, mezopotamya kavimlerinden birinin adı (M.Ö. XIV. yy.). Samî ve Asyanik olan bu kavmin adı, ilk olarak *Telel-Amarna* tabletlerinde geçer. (M)

AHLAS sıf. (ar. *ḫulūs*, temiz ve katıksız olmak > *ḫāliṣ*, saf, iyi niyetli'den *aḫlaṣ*). *Esk.* En saf, hiç karışığı olmayan, halis [şey]. || Çok temiz yürekli, iyi niyetli [kimse]. (M)

AHLAT sıf. (ar. *ḫalt*, karıştırmak > *maḫlūt*, karışık, karıştırılmış'tan *aḫlat*). *Esk.* Çok karışık, karma karışık. (M)

AHLAT i. Bot. Gülgillerden, yabanî armut ağacı. (Bk. ANSİKL.) *Enişteni ayı ahlata yapışır gibi karıyle sarmaşırken gördüm* (H. R. Gürpınar). || Bu ağacın armuda benzeyen meyvası, yaban armudu: *Güze doğru* [...] *dağların ahlatları, muşmulaları, kızılcıkları yetişir imdada* (Ş. Arı). || *Argo.* Kaba, yol bilmez kimse, köylü. || *Ahlat cevizi*, Türkiye'de yetişen bir cins ceviz.

— ÇEŞ. DEY. *Ahlat ağa. Argo.* Kaba, ahmak, budala: *Ahlat ağanın biridir, boş ver.* || *Ahlatın* (veya *armudun*) *iyisini ayılar yer*, ahmak, budala kimselerin baht açıklığı veya kendilerine yakışmayan iyi bir şeyi elde etmiş kimseler için söylenir.

— ANSİKL. *Ahlat ağacı*'na (Pirus elaengritolia) kültür armudu aşılanır. Bu gibi armutlar ayvaya aşılananlara nazaran daha geç yetişir, daha ufaktır ve genellikle kum ve taş yapar. Uygulanan aşı yarmadır. Filizleri böcek sokmalarında kullanılır. (M)

AHLAT, Doğu Anadolu'da, Van gölünün kuzeybatı kıyısında kasaba. Bitlis ilinde ilçe merkezi; 5 879 nüf. Bugünkü Ahlat, göl kenarında yükselen vâdilerle yarılmış taraça düzlüğü üzerine 8 mahalle halinde serpilmiştir. Ayrıca 2 km. içeride, doğuda Hapşehir denilen eski Ahlat'ın kalıntıları bulunur. Ayrıca, göl kenarında Kanunî Sultan Süleyman tarafından başlatılan ve Selim II tarafından tamamlanan bir kale vardır. Eski ve yeni Ahlat arasında geniş mezarlıklar uzanır. Bu kesimde önemli şahsiyetlerin türbeleri olan, gövdeleri silindir veya köşeli, tepeleri konik veya piramit şekilli kümbetler (XIII-XV. yy. lar) vardır. Eski adı Hilat olan Ahlat, Van gölü çevresinin en büyük şehirleri arasında sayılırdı. Bizans ve Abbasî imparatorlukları arasında birkaç defa sahip değiştirdi. 1100 Yılında selçuklu beylerinden *Sökmen el-Kutbî ailesi* burayı Mervanoğullarından almıştı. XIII. yy. da Osmanlıların ataları olan *Kayı* boyunun bir oymağı buraya yerleşti ve sonra Moğol istilâsı sırasında Anadolu'ya göç etti. XVI. yy. ın ilk yarısında Osmanlı topraklarına katıldı ve İran'a karşı yapılan savaşlarda üs rolü oynadı. Ahlat çevresinde çeşitli meyvalar yetişir; geçim, tahıl ekimine ve hayvan ürünlerine dayanır, halı v.b. dokunur. Ahlat ilçesinin yüzölçümü 1 044 km²., nüf. 16 974'tür ve 2 bucağa bağlı 25 köyü vardır.

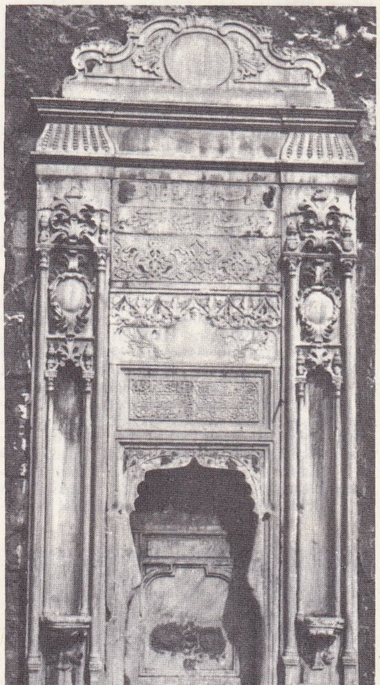

Ahmed I çeşmesi
Eyüp, İstanbul (1613)

— *Güzel Sanatlar*, Türklerin Anadolu'ya ilk giriş yıllarından itibaren üzerinde durdukları bu ilçede çeşitli devirlerden kalıntılar vardır. Bu kalıntılar, Türklerin yüzyıllar içinde oluşturdukları bir mimarînin örneklerini vermektedir. Ahlat, *Eskikale* ve *Yenikale* olmak üzere iki kısma ayrılır. Yenikale, Van gölü kenarındadır, Eskikale biraz daha içerilere düşer. Yenikale'nin büyük bir kısmının ayakta olmasına karşılık Eskikale'nin yer yer izlerini bulmak bile güçtür. Kalıntılar ancak kalenin kapsadığı alanı göstermeğe yarar, mimarîsi konusunda fazla ipucu vermez. Kalenin büyük bir kısmının kaybolmasına rağmen aynı çevrede birçok anıt durmaktadır. Ayakta kalabilmiş eserler içinde *Meydanlık* mezarlığı ile *Bayındır* kümbeti arasındaki düzlükte birçok yapının varlığı dikkati çeker. Kesin şekli anlaşılamamakla beraber, hükümdar sarayları olarak adlandırıldığı için burada hüküm sürmüş beylere ait yapıların var olduğu kabul edilebilir. Bu bölgede asıl dikkati çeken yapılar kümbetlerdir. Çoğu silindirik gövdeli, konik çatılı ve altlarında mumyalık denen kısımları bulunan bu yapılarda değişik şekiller gösterenleri de vardır. Ahlat'ın ve türk sanatının en ilgi çeken bu kümbetleri çeşitli devirlerden kalmıştır. Bunların en büyüğü XIII. yy. ın ikinci yarısından kalan *Usta Şakird* kümbetinin yüz metre kadar kuzeybatısında yer alan ve yalnız alt kısmı kalan kümbetin XIII. yy. ın ikinci yarısından kaldığı sanılmaktadır. Kesin yapım tarihi bilinmeyen bu kümbetlerden başka Mahmut oğlu *Hasan Aka*'nın kümbeti 1275 tarihlidir. Hemen hemen aynı şekli tekrarlamaktadır. Bunu Boğatay Aka (Öl. 1281) ile Şirin Hatunun yattıkları *Boğatay Aka* kümbeti; Hüseyin Timur (Öl. 1281) ve Hüseyin Aka'nın kızı Esentekin Hatunun (Öl. 1279) yattıkları *Hüseyin Timur* kümbeti; 1397 tarihli Üstad Ali oğlu mimar Kasım'ın yaptığı ve kümbetler içinde zengin bezemeleriyle ilgi çeken *Erzen Hatun* kümbeti (1377) ve 1481 tarihli Rüstemoğlu Bayındır'ın yattığı, türk türbe mimarîsinin en güzel örneklerden biri olan ve gövdesindeki kısa sütunlarıyle hareketli bir görünüşe sahip *Emîr Bayındır* kümbeti takip eder. Bu kümbetlerin yanısıra halkın değişik adlar verdiği ve kesin yapım tarihleri ve devirleri bilinmeyen 8 kümbet daha vardır. Bunlar çeşitli kişiler tarafından değişik şekilde tarihlendirilmiştir. Daha çok Keşiş, Şehit İsmail, Alimoğlu, Emîr Ali, Mirza Bey, Hacı Nina adlarıyle anılan bu kümbetlerden başka 2 tane de adsız kümbet vardır. Büyük bir kısmı yıkılmış olan bu kümbetlerin içinde özellikle *Emîr Ali* kümbeti özel şekliyle diğerlerinden ayrılmakta, kümbet mimarîsinin çeşitlenmesi konusunda iyi bir örnek teşkil etmektedir.
Çevreye eşsiz bir manzara veren bu kümbetlerden başka *Bayındır* köprüsü ve *Darphane* diye bilinen yapı kalıntıları, *Taşdirek* denen ve Bayındır'ın yazlık köşkü olduğu söylenen kalıntılar, Emîr Bayındır kümbeti'nin bitişiğindeki *Bayındır* camii bütün mimarî özelliklerini koruyabilmiştir. 1477 Yılında mimar Baba Can Beğ'in yaptığı bu eser tek bir beşik tonozdan meydana gelmiş, küçük fakat ilgi çeken özellikler taşır.

Bunların yanısıra yine mezar yapıları olduğu anlaşılan ve halkın *Akıt* dediği kalıntılar vardır. Kümbetlerin mumyalık kısımlarını hatırlatan ve çoğu toprak altında kalmış olan bu mezar yapıları Ankara üniversitesi tarafından özel bir inceleme konusu olmuş ve yapılan kazılarda birçok yeni örneklerle karşılaşılmıştır. Ayrıca üzerlerinde ejder kabartmaları, geometrik ve bitkisel bezemeler bulunan mezar taşları türk plas-

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

AHMED I (minyatür)
Topkapı Sarayı müzesi, İstanbul

tik sanatının en zengin örneklerini teşkil eder. Bunların bir kısmına koç başı yapılmıştır ve Türklerin eski bir geleneğini temsil eder. Bu yapıların dışında, Kanunî Sultan Süleyman zamanında başlanan ve Selim II zamanında tamamlanan Yenikale Van gölü kenarındadır ve 1568 tarihlidir. Evliya Çelebi bu kalenin yapımında Mimar Sinan ile Zal Paşanın görevlendirildiğini yazmaktadır. İç ve dış olmak üzere iki kısımdan meydana gelen kalenin bulunduğu yerde, *İskender paşa;* 1584 ve 1597 gibi iki tarih taşıyan *Kadı Mehmed* camileri yer almakta, fakat bakımsızlıktan yıkılmağa yüz tutmuş bulunmaktadırlar.
Bugün küçük bir ilçe durumunda olmasına rağmen Ahlat, çevresindeki önemli anıtlarıyle türk sanatının önde gelen merkezlerinden biridir. (M)

AHLÂT i. (ar. *hılt*, bir maddeye karışmış olan şey'den *ahlât*). *Esk.* Bir karışımın içindeki parçalar, unsurlar. ‖ Karışık şeyler. ‖ Sınıflar: ... *ve ahlât-ı nâsdan cem eylediği haşaraat istinad ile...* (Naima).

— Fizyol. *Esk.* Beden yapısının esasını teşkil eden unsurlar, mizaçlar. ‖ *Ahlât-ı erbaa*, bedende bulunduğu kabul edilen dört unsur: kan, safra, balgam, sevda (siyah öd). ‖ *Ahlât-ı fâside*, bozulmuş, hastalıklı unsurlar. *Mec.* Bozuk mizaç: *Hasıl olan ahlât-ı fâside gibi hiç umulmadık yerden bir üçüncü Napolyon çıkar gelir* (Namık Kemal). ‖ *Ahlât-ı mahmude*, bedendeki dört unsurun ölçülü ve normal oluşu. *Mec.* Ahenkli mizaçlar.

— ANSİKL. Eskiler, beden yapısının esasını teşkil eden dört unsurun nispet ve ahenginin soğuk, sıcak veya diğer tesirlerle bozulması neticesinde mizaç bozukluklarının doğduğuna inanıyorlardı. (M)

AHLATLIBEL, Arkeol. Ankara'nın 14 km. güneybatısında ve yalnız Bakır çağı kültürü veren bir yerleşme yeri. Ankara-Gâvurkale-Haymana'dan güneye inen eski yolun batısındadır. Burada, 1933'te Dr. H. Z. Koşay, Millî Eğitim bakanlığı adına kazı yaptı. Yerleşme M. Ö. 3000-2000 yılları arasına rastlar. Ahlatlıbel, Anadolu'da tam olarak bulunan ilk Bakır çağ kalesidir. Bir düz yerleşme yerinin etrafı kale duvarları ile çevrilerek müstahkem mevki haline getirilmiştir. Kalıntılardan buranın, çoban ve çiftçi halkını yöneten bir beyin, müstahkem oturma yeri olduğu anlaşıldı. Duvarların temelleri taş, üst kısımları kerpiçtendir. Kale içerisinde ve odaların döşemeleri altında ölüler, etrafı taş mezarlara ve küplere *hocker* durumunda konmuştur. Kazıda, cilâlı el baltaları, öğütme taşları, pişmiş toprak ve taştan damga mühürleri, kemik iğneler, pişmiş topraktan kurs ve keman şeklinde idoller, hayvan figürinleri, bakırdan süs eşyaları, bakır, kurşun ve altından hançer, kılıç ve halhal gibi harp âletleri bulundu. Bunlar, burada yaşayan halkın din görüşleri ve sosyal durumlarını göstermesi bakımından ilgi çekicidir.
El ile yapılan çanak çömlek biçimleri, astar ve bezekleri ile ileri bir işçiliği gösterir. Kapların bazılarının dışı siyah içi kırmızı, bazılarının da dışı kırmızı içi siyahtır. Genellikle siyah bir astar üzerine beyazla, paralel çizgi grupları yapılmıştır. Başlıca kap şekilleri tek kulplu, karından emzikli çaydanlıklar, dört kulplu küpler, gaga ağızlı testiler ve çok sayıda küçük, kulplu ve kulpsuz fincanlardır. Çanak çömleğin birçoğu Truva II kültür çevresi buluntularına, birçoğu da Alişar I'e ve Alaca Höyük ile karakterlenen İç Anadolu kültür çevresi buluntularına benzerler. Ayrıca Mersin XII A ile de yakınlıklar gösterir. Böylece Ahlatlıbel iki büyük kültür bölgesi arasında bir geçit teşkil etmesi bakımından da ilgi çekicidir. (M)

AHLATLI ŞAŞİ MUFADDAL, türk mimarı (XII. yy.). Anadolu Selçukluları devrinde yaşamış, Erzurum dolaylarında Tarcan'da, Mama Hatun türbesini yapmıştır. Bk. ŞAŞI MUFADDAL. (M)

AHLATŞAHLARI (Ermenşahlar da denir). Ahlat'da hüküm süren bir Türk hanedanı (1100-1206). Bu beylik Azerbaycan valisi Kutbuddin'in evlâtlığı Sökmen tarafından kuruldu. Torunları ve kölelerinin idaresi altında yüz yıldan fazla yaşadı. Eyyubîler tarafından ortadan kaldırıldı. (M)

AHLE (Johann Rudolf), alman bestecisi ve orgçusu (Mühlhausen 1625—ay.y. 1673). Müzik hakkında iki kitap yazdı ve çok sesli birçok şarkı, oda müziği sonatları (3-5 sesli), motetler, kilise konçertoları (3-20 sesli) besteledi. — JOHANN GEORG, Johann Rudolf'un oğlu (Mühlhausen 1651-ay.y. 1706). Mühlhausen St. Blasius kilisesinde babasının yerine geçti ve J. S. Bach'ın selefi oldu. Biri kompozisyon metodu olmak üzere iki müzik kitabı yazdı, aralarında dans parçaları da bulunan birçok eser besteledi. (L)

AHLEN, Batı Almanya'da (Nordrhein-Westfaln), Münster'in güneydoğusuna düşen şehir; 33 200 nüf. Gotik kilise. Kömür madenleri. (L)

AHLGREN (Ernst), Victoria Benedictsson'un takma adı (kızlık soyadı Bruzelius), isveçli kadın edebiyatçı (Skane'de Domme 1850-Kopenhag 1888). Eseri, 1880'den sonraki İsveç gerçekçi romancılığının en değerli örneklerindendir. Hikâyeleri (*Fran Skane* [Skane'de], 1884), iki romanı (*Pengar* [Para], 1885; *Fru Marianne* [Bayan Marianne], 1887) ve bir *günlük*'ü vardır. (L)

AHLİN (Lars Gustav), isveçli yazar (Sundrwall 1915). Bir işçi ailesinin oğludur. Genç yaşında çeşitli mesleklere girip çıktı, bir yandan da, kendi kendisine edebiyat, tarih ve felsefe çalıştı. Psikanalizin ve çağdaş amerikan romanının etkisinde kalan ve halkçı romancıların, üzerinde en çok tartışılanı olan Ahlin, işçileri, işsizleri, halk tabakasının en mutsuzlarını konu olarak seçtiği roman ve hikâyelerinde marksist temalar ile hıristiyanlık sembollerini bir arada kullanır. «*Ölümüm benimdir*», (1945); «*Yeşildeki Genç Kız*», (1947); «*Mahpusların Sevinci*», (1947); «*Çarşı Çadırının Altında Gece*», (1957), adlı eserleri dikkati çekmiştir. (L)

AHLMANN (Hans W.), isveçli coğrafyacı ve buzul bilgini (Kalsberg 1889). Stockholm üniversitesinde profesör, Groenland'a ve Svalbard'a (Spitzberg) yapılan birçok geziyi yönetti; buzulların şekillerine göre sınıflandırılması hakkında bir usul buldu. (L)

AHLQUİST. Bk. OKSANEN.

AHLSEN (Leopold), alman yazarı (Münih 1927). Aktör, rejisör, sonra tiyatro yazarı oldu. Piyeslerinde, savaş sonrası Almanya'sını çizmek için geleneksel ve tarihî temaları kullanır. (*Philémon ile Baucis*, 1955; *Raskolnikov*, 1960). Radyo ve televizyon için birçok tiyatro piyesi adapte etti. (L)

AHLWARDT (Hermann), prusyalı siyaset adamı (Anklam yakınında Krien 1846-Leipzig 1914). *Berlin Yahudi Borsacıların Elinde, Bir Yahudinin Yemini ve Judeflinten* (Yahudi Tüfekleri) adlı yergileri çok büyük tepkilerle karşılandı. Bu yayınları yüzünden tevkif ve mahkûm edildi. Yahudi aleyhtarı partinin liderlerinden biri oldu ve 1792'de Arnwald-Friedberg'den milletvekili seçildi. Reichstag'ta Yahudilere ve Bismarck'a karşı hücumlarına devam etti. (L)

AHLWARDT (Wilhelm), alman şarkiyatçısı (Greifswald 1828-ay.y. 1909). Arap şiiri üzerine çalışmaları vardır. Birçok arapça eserin baskısını hazırladı. (L)

AHM i. Almanya'da değeri bölgelere göre değişen (140'tan 160 litreye kadar) bir ölçü birimi. (L)

AHMADU, sudanlı şef (1898'de Mey Kulfi'de öldü). Tukulör hükümdarı fatih El-Hac Ömer'in oğlu; babası tarafından, 1862'de, Nijer nehri üzerinde Segu'ya yerleştirildi. Ömer, Macina'da kaybolunca, Ahmadu kardeşlerini ve babasının adamlarını bertaraf edip Batı Sudan'daki Tukulör imparatorluğuna (Nijer'in sol kıyısı) hâkim olmağa çalıştı. 1880'de Fransa'nın Nijer'deki başkumandanı Gallieni kendisinden bir ticarî antlaşma imzalamasını istedi. Aynı Gallieni, 1887'de, Guri'de, Ahmadu ile Fransa arasındaki ilişkileri tespit etmek için başka bir antlaşma imzaladı. Fakat sonu gelmeyen güçlükler Ahmadu'nun önce Kaarta'dan sonra da Archinard tarafından zaptedilen (1890) Segu'dan uzaklaştırılmasına yol açtı; daha sonra, 1893'te Cenne de alınınca, Macina'nın fethi tamamlanmış oldu. Ahmadu, Sokoto'ya sığındı. (L)

AHMAK sıf. (ar. *humk*, *hamâkat*, aklı az olmak'tan *ahmak*). Aklı az, anlayışı kıt, anlayışı az, bön: *O ahmaktan ben her terbiyesizliği ümit ederim* (H. R. Gürpınar).

— DEY. *Ahmak ıslatan*, ince ince çiseleyen yağmur: *Ahmak ıslatan hâlâ kesilmiyor* (R. N. Güntekin).

◆ **Ahmakane** zf. *Esk.* Ahmakçasına, ahmağa yakışır surette.

◆ **Ahmakça** sıf. ve zf. Biraz ahmak: *Çalışkandır, dürüsttür ama ahmakçadır.* ‖ Ahmağa yakışır şekilde, bönce, anlayışı kıt olarak: *Ahmakça konuşup durma karşımda.*

◆ **Ahmakî** i. Akılsızlık, bönlük.

◆ **Ahmaklık** i. Akılsızlık, budalalık, anlayışsızlık: *Aşkın bir ahmaklık olduğunu söylediği zaman da haklıdır* (Peyami Safa). [M]

AHMAKLAŞMAK dönşl. f. Bir an için ahmaklık göstermek, şaşalayıp bocalamak. (M)

AHMAL i. (ar. *hıml*, yük'den *ahmâl*) *Esk.* Yükler, ağırlıklar.

— DEY. *Ahmal ü eskâl*, ağır yükler. (M)

AHMATOVA (Anna Andreyevna GORENKO, **Anna** denir), rus kadın şairi (Kiev 1893). Saim Gumiliyof ile evlendi, *Tespih* (1914), ve *Anno Domini* (1922) gibi şiir kitaplarında, hem mistik, hem psikolojik olan, orijinal bir lirizm biçimini ortaya koydu. Uzun bir duraklamadan sonra tekrar şiirlerini bastırması mahkûm olmasına yol açtı (1946). İlk şiir derlemelerinden sonra, halk masallarına, halk türkülerine, hattâ klasik rus şiirine ilgi duymağa başladı. İkinci Dünya savaşından sonra vatanseverliğini gösteren şiirler yazdı, ama, Jdanov tarafından burjuvalıkla suçlandırıldı; Sovyet Yazarlar birli-

Ahmed I'in şehzadelik kaftanı
Topkapı Sarayı müzesi, İstanbul

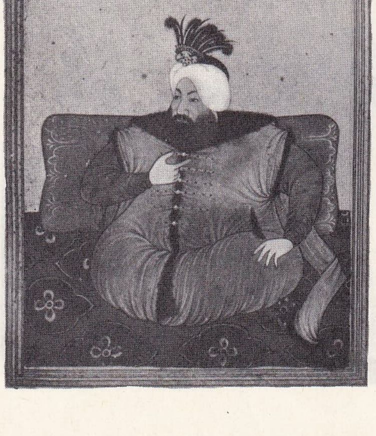

AHMED II (minyatür)
Topkapı Sarayı müzesi, İstanbul

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

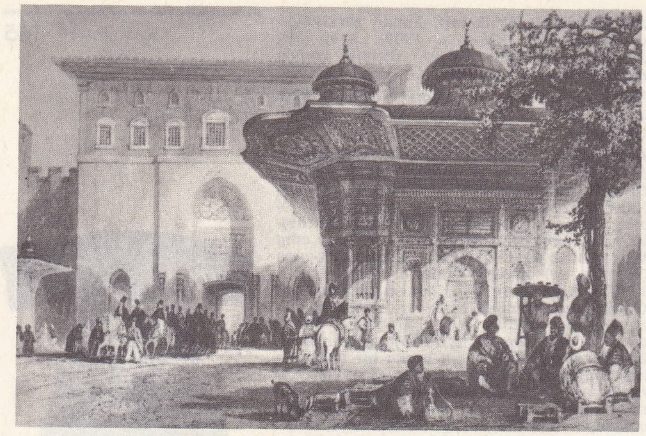

Ahmed III çeşmesi
Allom'un gravürü
Dr. Bedi Şehsüvaroğlu arşivi

Ahmed III'ün kaftanı
Topkapı Sarayı müzesi,
İstanbul

Ahmed I ve II
(resimler 164 ve 165.
sayfalarda)

Ahmet III kütüphanesi
Bahçekapı İst.

ğinden kovuldu; Stalin'in ölümünden sonra itibarı iade edildi. 1964'te Etna-Taormina ödülünü kazandı. Ekim ihtilâlinden bu yana ilk defa olmak üzere Rusya'dan çıkıp İtalya'yı, sonra da İngiltere'yi ziyaret etti. (L)

AHMED veya **AHMET** sıf. (ar. *hamd*, şükür ve övgü'den *ahmed*). *Esk.* Çok övülmüş, methedilmiş, minnettarlıkla anılmaya lâyık. ‖ Hz. Muhammed'in adlarından biri: *Sen Ahmed ü Mahmud u Muhammed'sin efendim / Hak'dan bize sultan-ı müeyyedsin efendim* (Şeyh Galib). ‖ Erkek adı.

◆ **Ahmedî** sıf. *Esk.* Müslüman. ‖ Hz. Muhammed'e ait ve onunla ilgili şeyler, nitelikler. (M)

AHMED, mimar (IX. yy. sonu, X. yy. başı). Diyarbakırlı Cemil oğlu, Abbasî halifesi El-Muktedir zamanında (909-910) Diyarbakır surlarının bir kısmının ve özellikle Mardin ve Harput kapılarının yapımında çalıştı. Devrinin ünlü mimarlarındandı. (M)

AHMED, Büyük Selçuklu devleti emîrlerinden (XI. yy.). Sultan Melikşah tarafından Azerbaycan ve Kafkasya üzerine gönderildi (1080). Emîr Ahmed, Kars'ı katî surette ele geçirdikten sonra, Gürcü kralı Giorgi II'yi yendi ve birçok ganimet aldı. Oltu ve Erzurum bölgelerini işgal ederek buralara Türklerin yerleşmesini sağladı. (M)

AHMED, Marend'li Ebubekir oğlu. Türk mimarı (XII. yy.). Anadolu'da iki yapıda çalıştığı, yapıların üzerindeki kitabelerden anlaşılıyor. Bunlardan ilki Sıvas *İzzettin Keykâvus şifahanesi* (2 aralık 1220), diğeri Niksar'da aşağı yukarı aynı tarihlerde yapılmış olan *Kırk Kızlar türbesi.* (M)

AHMED, Mevlit yazarlarından (XV. yy.). Süleyman Çelebi Mevlit'indeki *Merhaba* faslının, önce bu Ahmed tarafından yazıldığı söylenir. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED, Geylân padişahı, azerî şairi (XVI. yy. öl. Bağdat). Geylânşahlar sülâlesinin son hükümdarı. Azerî şivesiyle şiirleri vardır. (M)

AHMED I Melik El-Mansur, Artukoğulları beyi (1367); Mardin Artuklularından Salih Şemseddin'in oğlu. Babasının ölümü üzerine Mardin Artuklu beyi oldu (1363). Devri, Karakoyunlular ile savaşarak geçti. Düşmanlarını yok etmek için komşuları ile antlaşmalar yaptı (1367). [M]

AHMED I, osmanlı padişahı (Manisa 1590-İstanbul 1617). Mehmed III'ün, Handan Sultandan dünyaya gelen oğlu. Babasının yerine tahta geçti (22 ocak 1603). O güne kadar süregelen teamüle uymayarak kardeşi şehzade Mustafa'yı öldürtmedi ve ailenin en büyük erkek evlâdının tahta geçmesi esasını kurdu. Hükümdar olur olmaz Murad III ve Mehmed III devirleri siyasetinde menfi tesirleri bulunan büyükannesi Safiye Sultanı cariyeleriyle birlikte Eskisaray'a gönderdi. Tahta çıktığı zaman doğuda Safevîlerle, batıda Avusturyalılarla savaş devam ediyordu. Ahmed I, Cağalazade Sinan Paşayı doğu seraskerliğine, sadrazam Malkoç Yavuz Ali Paşayı da batıda Macaristan serhaddine gönderdi. Yavuz Ali Paşa Belgrad'da ölünce yerine Lala Mehmed Paşa sadrazam oldu.

Doğu cephesine giden Sinan Paşa yollardan Celâlî isyanlarını bastırarak geçti ve ordusunu hayli güçlendirdi. Şah Abbas I osmanlı ordusu yaklaştıkça geri çekiliyordu. Kış bastırınca Sinan Paşa kuvvetleri Van'da kışladı. Ordu birlikleri uygun iklimli bölgelere dağıldı. Bunu fırsat bilen Şah Abbas I, Van'a saldırdı. Sinan Paşa güçlükle Erzurum'a kaçtı. Artık orduda disiplin kalmamıştı. Erzurum beyi yardıma gelirken savaş alanında ölünce Sinan Paşa emrindeki kuvvetler de dağıldı. Paşa birkaç bin yeniçeri ve sipahi ile Van'a kaçtı, orada kederinden öldü. Yeni sadrazam Lala Mehmed Paşa önce batı cephesinde Avusturyalılardan *Vaç* (Waitzen) kalesini aldı, fakat *Estergon* ve *Peşte muhasarası*'nı bıraktı. Halbuki Osmanlılar Estergon'a çok önem veriyorlardı. Onun için sefer tekrarlandı ve kale alındı (1605). [Bk. ESTERGON]. Lala Mehmed Paşa Anadolu'da Celâlî zorbalarının isyanlarını bastırmak üzere İstanbul'a döndü. Avusturya cephesinde barış yapma yetkisi, ondan sonra sadrazam olan Kuyucu Murad Paşaya verildi. Avusturya savaşları Jitvatorok antlaşmasıyle sona erdi (11 kasım 1606). [Bk. JITVATOROK].

Antlaşmanın uygulanması için, iki yıl sonra bir ek antlaşma yapıldı (1608). Bir süre sonra antlaşma Viyana'da değiştirilerek yenilendi (1615) ve yine Viyana'da yirmi yıl süre ile uzatıldı (1616). Ahmed I devrinin en önemli iç olaylarından biri Celâlî âsilerinin ortadan kaldırılması oldu. Bunda sadrazam Kuyucu Murad Paşanın büyük rolü vardır. Celâlî ayaklanmaları o devirde bütün Anadolu'ya yayılmış, tımarlı sipahi düzeni bozulmuş, yerine seğmenler denen zümreler türemişti. Jitvatorok antlaşmasını yapan Kuyucu Murad Paşa, *Kanije* kahramanı, Tiryaki Hasan Paşanın yardımıyle Celâlîlere ağır darbeler indirdi. Önce bunların en tehlikelisi olan Canbulatoğlu Ali Paşa üzerine gitti. Âsileri bazen idam ettiriyor, bazen affetmiş görünüyordu. Canbulatoğlu, kuvvetleri büyük bir yenilgiye uğrayınca İstanbul'a gidip Ahmed I'e sığındı. Canbulatoğlu'nu affeden Ahmed I onu Timişoara'ya tayin etti ama Celâlî paşası Belgrad'da öldürüldü. Celâlîlerden Kalenderoğlu da sadrazamla mücadeleyi kaybederek sonunda İran'a kaçtı. Padişah bu defa Murad Paşayı İran seferine serdar tayin etti, onun ölümü üzerine de İran seferine giden Nasuh Paşa İranlılarla, Osmanlılara yılda 200 yük ipek vermek şartıyle kendi adını taşıyan bir barış antlaşması yaptı. Ahmed I Akdeniz'de güvenliği sağlamak için de çok uğraştı, donanma, mütecaviz Malta ve Floransa gemileriyle birçok defalar çarpıştı. Kaptanıderya Halil Paşa bu konuda büyük gayretler gösterdi. Ahmed I donanmayı kuvvetlendirmek için kendi parası ile on kadırga inşa ettirdi. Kıbrıs sularında Malta korsanlarının on kalyonundan altısı ele geçirildi. Bu sırada Kazaklar Sinop'a baskın yaptılar. Öte yandan da İran, antlaşma gereğince göndermesi gereken 200 yük ipeği göndermedi. Bu yüzden İran'a yeniden savaş açıldı ve bunun barış antlaşması Ahmed I'in ölümünden sonra yapıldı (1618). Uzun süren bir mide hastalığından sonra vefat eden Ahmed I'in oğullarından Osman II, Murad IV ve İbrahim daha sonra padişah oldular.

Ahmed I, çevresinin tesirine kapılmakla beraber, liyakatli şahısları iş başına getirmiş, isyanları şiddetle bastırmış, elebaşlarını idam ettirmiş, hattâ sadrazamlarından Derviş ve Nasuh Paşaları da öldürtmüş, güçlü kararlar vermesini bilen bir hükümdardı. Dindar, hayırsever ve güzelliğe hayran bir insandı. İstanbul'un koca bir semtine adını veren ünlü Sultanahmed camii ve külliyesini, Mimar Mehmed Ağaya o yaptırttı. (Bk. SULTANAHMED CAMİİ). Kâbe ve Ravza-i Mutahhara'yı tamir ettirdi. Cirit ve ava meraklıydı. İyi bir divan ve tasavvuf şairiydi. Şiirlerini *Ahmed Han* ve *Bahtî* mahlâslarıyle yazdı. Devrinin tanınmış şairleri, şiirlerini tahmis ettiler. Şiirlerinde Mevlânâ'ya karşı derin sevgi ve saygı duyguları görülür, *Divan*'ı vardır. Ünlü tarihçi Naima'nın kaydına göre Beşiktaş'ta, sahilde güzel bir köşk yaptırmıştı. 1630 yılında Murad IV bu köşkte Nef'i'nin bir hicvini okurken müthiş bir yağmur yağmaya başlamış, bu arada arka arkaya birkaç defa yıldırım düşmüş. Bu olaydan korkan Padişah günahlarını affettirmek için sadaka dağıtmış, Nef'i'ye de bir daha hiciv yazmaması için yeminler ettirmişti. Ahmed I Eyüp'te, ünlü Eyüp camiinin türbe tarafında ve cami karşısında bir de sebil yaptırdı (1613). Sebilin özelliği dört sütun başlığının istalaktitli, çiçek kabartmalı, fildişi yeşil üzerine altınyaldızlı oluşudur. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED II (Şehabeddin), Melik-üs-Salih, Mardin Artuklular kolunun son hükümdarı (?-Musul 1407); Davud II'nin oğlu Necdeddin İsa'nın yerine Mardin beyi oldu. Ahmed II zamanında da Karakoyunlularla savaşa devam edildi, fakat, Ahmed II Karakoyunluların reisi Kara Yülük Osman Beyin şiddetli hücumlarına dayanamadı, Mardin'i teslim etmek zorunda kaldı. Ahmed II öldürülmedi, kendisine dirlik olarak Musul verildi. Bu şehirde ancak sekiz gün yaşayabildi. Onunla beraber Mardin Artukluları da sona erdi (1407). [M]

AHMED II, osmanlı padişahı (İstanbul 1643-Edirne 1695). Sultan İbrahim'in, ikinci haseki Hatice Muazzez Hanımdan, 25 şubatta dünyaya gelen üçüncü oğlu. Babası boğdurulduğu sırada, henüz beş buçuk yaşında bulunuyordu (18 ağustos 1648). Ekim 1649'da, kardeşleri ile birlikte sünnet edildi. Yedi yaşında hükümdar olan ağabeyi Mehmed IV'ün 40 seneyi geçen saltanatı süresince diğer kardeşi Süleyman II'nin dört senelik padişahlığı devresinde, Topkapı sarayının Şimşirlik dairesinde veya Mehmed IV'ün seferler dolayısıyle Edirne'de oturduğu sıralarda, zaman zaman Edirne sarayında devamlı olarak kafes hayatı yaşadı. Çocukluğu, Büyük Valide Kösem Sultan ile Valide Hatice Turhan Sultanın nüfuz mücadeleleri içinde geçti. Bu yüzden iyi bir öğrenim yapması imkânsızdı. 22 Haziran 1691'de, kardeşi Süleyman II'nin yerine, Edirne'de tahta çıktığı vakit de, yaşı elliye yaklaşmıştı. Hayatının canlı gençlik devresi sona ermiş, tecrübesiz bir padişah olarak, kardeşlerinin bıraktığı Rusya, Avusturya, Lehistan ve Venedik savaşlarına devam etmek zorunluğu içinde Osmanlı devletini idareye başladı. Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşanın Slankamen'de şehit düşmesi (ağustos 1691) ve osmanlı ordusunun Belgrad'a çekilmesi padişahı güç bir duruma soktu. Gayretsiz ve harpten çekinen bir insan olan Arabacı Ali Paşanın sadareti sırasında ise Kamaniçe'yi kuşatan Lehliler, İsakçı havalisinden Tuna nehrine doğru indiler. *Varat* (Grosswardein) kalesi elden çıktı. Ahmed II, 1692 yılında Hacı Ali Paşayı sadarete getirmek suretiyle devletin toprak kayıplarını telâfiye çalıştı, fakat başaramadı. Ali Paşa, Belgrad'a gidip, kaleyi tamir ve tahkim ettikten sonra, savaş yapmadan geri döndü. Buna mukabil Girit'te Venedikliler *Hanya* kalesini zapt için şiddetli hücumlarda bulunuyorlardı. Diğer taraftan, İngiltere ve Hollanda elçileri de, taraflar arasında bir anlaşma zemini hazırlamak üzere çalışmalara başlamışlardı. Nihayet Ahmed II, defterdar Ahmed Efendinin azli meselesinden çıkan bir hâdise sonunda, sadaret mührünü Ali Paşadan aldı ve Bozoklu Mustafa Paşaya gönderdi. Böylece üç senede, üç sadrazam değişmiş oldu.

Mustafa Paşa 1693'te *Erdel* seferine çıktı. Ama yolda Belgrad'ın Avusturyalılar tarafından kuşatıldığını öğrenince, yolunu değiştirdi ve Belgrad'a gitti. Avusturyalıların muhasarayı kaldırıp çekilmesinden sonra veziriazam da, yine bu kaleyi tamir ve tahkim ederek, geri dönmek zorunda kaldı. Ancak, elde edilen netice bir başarısızlık şeklinde

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

gösterildi. Kızlarağasının tezviri sonunda, Ahmed II bu sadrazamını da azledip, yerine Sürmeli Ali Paşayı getirdi. Bu arada, Venedikliler de, Dalmaçya'da, sahilde bulunan *Gabella* kalesini ele geçirmişlerdi. Sürmeli Ali Paşanın, 1694'te, Peterwarden'i almak için yaptığı yirmi üç günlük muhasara ise, bir sonuç vermedi. Osmanlı ordusu yine geri döndü. Venediklilerin *Sakız adası*'na asker çıkarmasına da engel olunamadı. Kısaca, Avrupa sınırlarında ve Akdeniz adalarında başarısızlıklar birbirini kovaladı.

Bu gibi hâdiseler yanında Ahmed II'yi meşgul eden diğer önemli olaylar, Arabistan havalisinde geçiyordu. Suriye'de Sürhanoğulları ve Dürzîlerden Manoğulları devlete karşı isyan etmiş; Irak ve Hicaz havalisinde de, arap kabileleri mahallî hâdiseler çıkarmışlardı. Cezayir ve Tunus arasındaki mücadeleler, günden güne devletin dertlerini arttırıyordu. Buna benzer daha birçok mesele yüzünden Ahmed II, haftada iki gün toplanan divanı, tekrar dört gün toplamağa başlamış, görüşmeleri, hasta olduğu zaman bile takip etmişti. Fakat üç sene yedi buçuk ay süren padişahlığı sırasında, hiç bir netice elde edemeden vefat etti. Cenazesi İstanbul'a getirildi ve Kanunî Sultan Süleyman'ın türbesine gömüldü. Şiirden ve musikiden hoşlanan, çok sinirli ve etrafının tesiri altında kalan, harem ağalarının sözlerine kapılan bir padişah olduğu söylenir. Kısa süren ve mücadele içinde geçen saltanat devresinde herhangi bir eser bırakmamıştır. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED III, osmanlı padişahı (Hacıoğlupazarı 1673-İstanbul 1736). Mehmed IV'ün Râbia Gülnûş Emetullah Sultandan olan ikinci oğlu. Pazar gecesi, babasının Lehistan seferi dolayısıyle Hacıoğlupazarı'nda bulunduğu sırada doğdu. Bu sebeple Hacıoğlupazarı'nda, Babadağı kasabasında ve Bilâdı Selâse'de (üçbelde, İstanbul-Edirne-Bursa), üç gün üç gece şenlik yapıldı. Edirne'de, 26 mayıs 1675'te başlayan ve 15 gün devam eden düğün sonunda, ağabeyi ile birlikte sünnet edildi, 9 ağustos 1679'da Boğaziçi'nde, İstavroz (Beylerbeyi) bahçesinde düzenlenen özel bir törende, Seyyid Feyzullah Efendiden ilk dersini aldı. 8 Kasım 1678'de, babası tahttan indirildiği zaman, on dört yaşında bulunuyordu. Amcaları Süleyman ve Ahmed II ile kardeşi Mustafa II'nin saltanat devirlerini, Sarayda kafes arkasında geçirdi. Nihayet, Osmanlı tarihinde *Edirne vakası* veya Feyzullah Efendi olayı adı verilen ve İstanbul'daki Cebecilerin ayaklanması ile başlayan isyanın sonunda, Edirne'ye giden zorbalar tarafından, 22 ağustos 1703'te, Çarşamba günü, Edirne sarayında tahta çıkarıldı. Bu yüzden ilk günlerinde, devlet işlerine âsiler hâkim bulunuyordu. Birçok kimseler, bunları arzusu ile görevlerinden uzaklaştırılmış veya hapsedilmiş, eski şeyhülislâm Feyzullah Efendi de sokak ortasında linç edilerek, ölüsü Tunca nehrine atılmıştı (3 eylül 1703).

Ahmed III daha sonra, yine zorbaların himayesi altında ve bütün saray halkı ile birlikte İstanbul'a göç etti. Davutpaşa'dan doğruca Eyüp'e giderek, Eyüp camiinde kılıç kuşandı ve oradan törenle Sarayı Hümayun'a geldi. Yeni padişahın, İstanbul'da karşılaştığı ilk olay saray bostancılarının, cebecileri örnek tutarak, yeni bir isyana teşebbüs etmeleri oldu. Fakat Ahmed III, bunlara karşı şiddetle mukavemet gösterdi ve 700'den fazla bostancıyı saraydan uzaklaştırarak ilk başarılı ıslahatı yaptı. Daha sonra kız kardeşi Hatice Sultanın kocası, Moralı Enişte Hasan Paşanın yardımları ile, Şeyhülislâm Mehmed Efendi ve Çalık Ahmed ile Kavanoz Ahmed Paşalar gibi zorba reislerinin baskısından kurtuldu. Kısa süreler içinde değiştirdiği, Kalaylıkoz Ahmed Paşa ve Baltacı Mehmed Paşanın sadrazamlıkları döneminde, daha çok Osmanlı devletinin iç olayları ile meşgul oldu. Avrupada süregelen ikinci dönem İspanya Veraset savaşları ile İsveç-Rusya Kuzey savaşlarının ilk devirlerinde, tarafsız bir siyaset gütmeye çalıştı. Ancak, sadrazam Çorlulu Ali Paşanın, Özi valisi Yusuf Paşa aracılığıyle ve kendisinden habersiz olarak isveç kralı *Karl XII* (Charles) ile resmî olmayan münasebetler kurması (1707) ve bunun sonunda Karl'ın Osmanlı devleti topraklarına sığınması yüzünden, 1711'de Rusya'ya karşı savaş açmak zorunda kaldı. Her ne kadar Ahmed III sonradan, Ali Paşanın başka entrikalarını da haber almış ve onu sadaret makamından uzaklaştırmak suretiyle yerine Köprülüzade Numan Paşayı getirmişse de (16 haziran 1710), mukadder olan bir Türk-Rus savaşını önleyemedi. Aslında, antlaşmalara sadık kalmayarak, Kırım yarımadasının kuzeyinde tahkimat yapan ve Sırbistan ile Karadağ bölgesinde mahallî isyanların çıkmasına sebep olan Rusya'ya karşı bir savaş açmak zorunlu hale gelmişti. Rus çarı Petro, Eflâk ve Buğdan prensleri ile gizli bir antlaşma imzalamıştı. Öte taraftan İstanbul'da bulunan Fransa elçisi, kendi devletinin menfaati gereğince (Osmanlı imparatorluğunu, Avusturya ve onun dostu Rusya aleyhinde harbe teşvik ediyordu. Özellikle Macaristan meselesini öne sürmek ve Erdel beyi Rakoczi'ye yardım istemek suretiyle, Ahmed III'ten harp kararı almasını istiyordu. Sonunda bu neviden daha bazı sebeplerle Padişah, 18 ağustos 1710'da ikinci defa sadarete getirdiği Baltacı Mehmed Paşayı, 9 nisan 1711'de, Davud Paşa sahrasından, rus seferine gönderdi. *Prut* savaşı* adı ile anılan bu meşhur muharebenin sonunda, osmanlı ordusunun galip gelmesine rağmen, imzalanan *Prut antlaşması* ile 23 temmuz 1711'de elde edilen sonuç, umumî efkârı ve özellikle Baltacı'nın düşmanlarını tatmin etmediği için, Ahmed III, veziriazamını Edirne'ye dönüşünde azletti. Daha sonra kendisini tahtından indirmek üzere askeri isyana hazırladığı yolunda ihbarlar yapıldığından, onu Midilli kalesine sürdü. Yerine geçen Gürcü Yusuf Paşanın sadareti döneminde rus çarı Petro, antlaşma hükümlerini uygulamak istemediği için, iki devlet arasında meydana gelen olaylar, Padişahı huzursuz etti. Ahmed III, 1712 ilkbaharında yeni bir rus seferine karar verdi ve bu maksatla Edirne'ye kadar gitti. Fakat İngiltere ve Hollanda elçilerinin aracılığı üzerine, İstanbul'da 16 nisan 1712'de yapılan görüşmeler sonunda, antlaşma hükümleri, kısmen yerine getirildiğinden, yine seferden vaz geçildi. Karl XII'nin Türkiye'den çıkması ve memleketine dönmesi meselesi, Padişahı, daha bir süre meşgul ettiğinden, Ruslar ile zaman zaman çatışmalar çıktı ve bu dert, Yusuf Paşa ile Süleyman Paşanın ölümlerine sebep oldu. Ancak Damad Ali Paşanın sadareti zamanında, aradaki anlaşmazlık halledildi. Edirne'de imzalanan *Edirne antlaşması* ile Osmanlı-Rus mücadelesi ortadan kalktı (24 haziran 1713). İsveç kralı memleketine döndü. Azak, Osmanlı sınırları içine girdi. Eflâk ile Buğdan'a bundan sonra Fenerli Rum Beyleri gönderilmesi usulü ortaya çıktı.

Ahmed III, 1699 Karlofça* barışı ve onu takip eden 1700 antlaşması ile terk edilen topraklardan, küçük de olsa bir kısmını geri almış ve böylece mukaddes ittifakın (kutsal birleşme) galebesine bir darbe indirmiş bulunuyordu. Sıra, Rusya'dan sonra Venedik'e gelmişti. Karadağ dolaylarındaki iç olayları tahrik ve bunların elebaşılarından, kendi taraflarına sığınanları himaye eden Venedik'e karşı bir sefer yapmak ve Mora yarımadasını kurtarmak gerekiyordu. Aslında 1714'te, Köprülüzade Numan Paşanın Karadağ'da giriştiği harekât da, Venediklilerin âsilere yardımı dolayısıyle istenilen neticeyi vermemişti. Öte taraftan, Enişte Hasan Paşanın eşyasını nakleden bir türk gemisi Venedik-

AHMED III ve maiyeti
Levni'nin minyatürü
Surname'den
Topkapı Sarayı müzesi, İstanbul

AHMED III ve şehzadelerinden biri
Vehbî'nin minyatürü, Surname'den
Topkapı Sarayı müzesi, İstanbul

AHMED III bayram alayı kıyafetiyle
Dr. Bedi Şehsüvaroğlu arşivi

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

lilerin hücum ve yağmasına uğramış bulunuyordu. Bu sebeple, Ahmed III, kızı Fatma Sultanın kocası olan sadrazam Ali Paşayı, Venedik meselesini halletmeye memur etti. Kendisi de osmanlı ordusu ile birlikte Edirne'ye kadar giderek, Ali Paşayı buradan, nisan 1715'te, Selânik yolu ile Mora üzerine gönderdi. Kapdanıderya Canım Hoca Mehmed Paşanın büyük bir donanma ile denizden katıldığı bu sefer sonunda, Mora yarımadasının tamamı alındığı gibi, Girit'te Venediklilerin elinde bulunan, Suda ve Spinalonga kaleleri zaptedildi. Böylece Girit adasının fethi de, Ahmed III zamanında bitirilmiş oldu. Bu arada Çuha (Çerigo) ve İstendil (Tinos) adaları da işgal edilmişti. 1716'da *Korfu* adasının zaptı ile Venedik ve Dalmaçya meselesi tamamen halledilecekti. Fakat Avusturyalıların Venedik savaşına karışmaları ve Damad Ali Paşanın Avusturya cephesine giderek, Peterwarden'de (Varat), 5 ağustos 1716'da şehit düşmesi, Ahmed III devrinin batıdaki başarılı savaşlarına anî şekilde son verdi. Ahmed III'ün zorluklar içinde iş başına getirdiği sadrazam Halil Paşa ve Mehmed Paşa zamanlarında gösterilen gayretler, Macar mültecilerinden Erdel kralı François Rakoczi II'nin, Macaristan'da bir ihtilâl hazırlaması amacıyle Fransa'dan getirilerek Edirne'de Padişahın huzuruna çıkarılması ve sonra Eflâk sınırına gönderilmesi gibi bazı teşebbüsler, hiç bir sonuç sağlamadı. Avusturyalılar, Belgrad önlerine geldiği gibi, biraz sonra bu önemli serhat şehrini, Türklerin elinden aldılar. Öte taraftan Timişoara kalesi düştü. Düşman Niş önlerine kadar geldi. Ancak, Nevşehirli Damad İbrahim Paşanın yapmayı başardığı, 21 temmuz 1718 *Pasarofça* barışı* sonunda, Ahmed III, (Passarowitz) Avusturya sınırlarında daha fazla toprak kaybını önleyebildi. Bu arada Venedikliler, Dalmaçya kıyılarında ve hattâ Çanakkale boğazı önlerinde bazı faaliyet gösterdilerse de, herhangi bir başarı elde edemediler ve sonunda Pasarofça antlaşmasıyle Osmanlı-Venedik münasebetlerini normal bir düzene soktular. Haziran 1719'da İstanbul'a gelen rus elçisi Aleksi Daskov ile yapılan görüşme ve Ruslara tanınan bazı haklar sonunda, Osmanlı-Rus münasebetleri iyi bir safhaya girdi. Ahmed III saltanatının son on iki yılını, damadı Nevşehirli İbrahim Paşanın İstanbul'da devleti idare etmesiyle geçirdi. İbrahim Paşa daha çok barış taraftarı bir vezir olduğu için de Ahmed III'ü batıda meşgul edecek meseleler çıkmadı. Ancak, İran'ın iç durumu, Şirvan ve Dağıstan bölgesindeki sünnî müslümanların bir hanlık halinde, Osmanlı devletinin yardımını istemeleri; Rusya'nın Hazar denizi batısından İran'a inmek için teşebbüsü ve yeniçerilerle İbrahim Paşanın barış siyasetine karşı olan bazı kimseleri tatmin edebilmek için batıda kaybedilen toprakların doğuda kazanılması yoluna gitme arzusu sonunda, İran savaşlarına karar verildi. Fakat 1722'de başlayan bu mücadelelerin ilk yıllarında, Derbent ve Bakû meselelerinden dolayı, anî olarak Osmanlılar ile Ruslar, yeni bir savaşa girecek duruma geldiler. Bununla beraber, fransız elçisi Marquis de Bonnac'ın aracılığı sayesinde, *İstanbul antlaşması*'nı (veya İran Mukasemenamesini) imza ederek, aradaki anlaşmazlığı yine hallettiler (23 haziran 1724). Osmanlı devleti, bu arada, çeşitli kollardan yaptığı hücumlar sonunda 1723-1724'te Gence, Nahcıvan, Hoy-Çors, Tasuç, Merent, Selmas, Sine ve Kirmanşah ile Nihavent ve Hemedan'ı almış, Ahmed III'ün ismi, hutbelerde okunmağa başlanmıştı. Padişah ise, İstanbul'da, başta İbrahim Paşa olmak üzere, diğer damatları ve devlet adamları ile birlikte, her gün gelen bu zafer haberlerini, Lâle devrinin türlü eğlenceleri ile kutlamaktaydı. Tamamen sınır valilerinin eline bırakılan osmanlı ordusu, doğuda zaferden zafere koşuyor ve Şah Hüseyin'in oğlu Tahmasb II'ye İstanbul antlaşması hükümlerini fiilen kabul ettirmek için son defa Revan ve Tebriz kalelerini de zaptediyordu. Tebriz'in fethi haberi İstanbul'a geldiği zaman (ekim 1725) Ahmed III Sadâbâd'da bir ziyafetteydi ve duyduğu sevincin ifadesi olarak, kendi giydiği kürkü arkasından çıkardı, sadrazamı İbrahim Paşaya giydirdi.

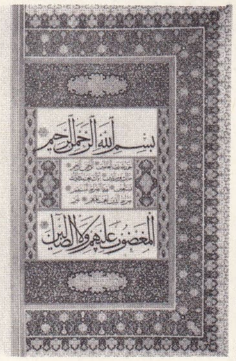

AHMED Afyonkarahisarî Kur'an'ından bir sayfa Topkapı Sarayı müzesi, İstanbul

Bu başarılar, 1725 yılı sonlarında, Ruznamçeievvel Mustafa Efendinin elçiliği ile, Tahmasb II'ye resmen kabul ettirileceği sırada, ortaya, İran'ın hâkimi olarak Efganlı Eşref Şah çıktı ve böylece İran savaşları ikinci bir döneme girdi. Eşref'in, Batı İran'dan, Osmanlıların aldıkları şehirleri geri istemesi ve bu sebeple, Nihavent civarında, Andican'da yapılan savaşı (kasım 1726), Bağdat valisi Eyyubî Hasan Paşazade Ahmed Paşayı yenerek kazanması, Osmanlı devletinin doğu savaşları ve Ahmed III'ün saltanatı için bir dönüm noktası oldu. Her ne kadar Hemedan barış antlaşmasıyle (4 ekim 1727) taraflar arasında geçici bir barış sağlandı ise de bundan sonra, Ahmed III'e ve damadı İbrahim Paşaya karşı, memlekette düşmanlık artmaya başladı. Birçok kimse, sünnî müslümanların oturduğu Dağıstan bölgesini Ruslara bırakıp, Şiîler ile iskân edilen diğer İran şehirlerinde savaşa devam ettiği için, Ahmed III'ü tenkit ediyorlardı.

Tahmasb II'yi himaye eden, Afşar Türklerinden Nâdir Ali'nin ortaya çıkması ve Eşref Şah'ı İran'da hezimete uğrattıktan sonra, Tahmasb adına, Türklerin aldığı Batı İran şehirlerini geri istemesi ise, Ahmed III devrinde, İran savaşlarının, üçüncü dönemini teşkil etti. Bu devrede osmanlı kuvvetleri çeşitli bölgelerde yenilgiye uğradıkları için, özellikle İstanbul'da huzursuzluk çok arttı.

Bu siyasî olaylar yanında, savaşlar dolayısıyle vergilerin arttırılması; Anadolu reayasının mahallî eşkıyalar yüzünden, çiftini bozup İstanbul'a dolması; İstanbul'da ve diğer bazı şehirlerde, esnaf teşkilâtının bozukluğu sonucu, işsizliğin artması; buna karşılık İstanbul'da belli bir zümrenin refah içinde yaşaması Ahmed III'e ve bazı devlet adamlarına karşı memnuniyetsizlik duyulmasına sebep oluyordu. Ahmed III'ün damadı Nevşehirli İbrahim Paşayı ve şeyhülislâmı Yenişehirli Abdullah Efendiyi, on iki yıldan çok aynı makamda tutarak, yerlerine başkalarını tayin etmemesi de, özellikle ulema zümresi arasında, ona karşı düşmanlığı çoğalttı.

Sonunda Nihavent, Hemedan ve Tebriz'de meydana gelen kanlı olayların, yani İranlıların Türkleri kestikleri haberinin İstanbul'da duyulması halkta büyük tepki yarattı. Ahmed III'ün tahtından indirilmesine sebep olan *Patrona* Halil isyanı* böylece çıktı (28 eylül 1730).

Ahmed III bu sırada İran üzerine yapılması düşünülen sefer dolayısıyle Üsküdar tarafına geçirildiği için, kız kardeşi Hatice Sultanın sarayında bulunuyordu. Vakanın patladığı günün akşamı, gizlice ve deniz yolu ile Yenisaraya (Topkapı sarayı) getirildi. Hâdise süresince, sadrazamı İbrahim Paşayı ve diğer vezirlerini vermemek için çok mücadele etti; fakat muvaffak olamadı. Sonunda çok sevdiği, yenilik taraftarı olan damadının feci şekilde ölümünü gördü. Daha sonra âsilerin ısrarı karşısında, tahtını, ağabeyi Mustafa II'nin oğlu Mahmud I'e bırakarak, 1 ekim 1730 günü akşamı, Saraydaki tahttan indirilen padişahlara ait daireye çekildi. Bir süre sarayda kapalı bir hayat yaşadı ve 1 temmuz 1736'da, 63 yaşında öldü. Bahçekapı'da Valide Sultan türbesinde (Yenicami yanında) yatar.

Ahmed III, paradan ve kadından hoşlanan bir padişahtı. Savaşı sevmiyordu. Yirmi yedi yıllık saltanatı döneminde, gerek batıda, gerek doğuda yıllarca çeşitli savaşlar olmasına rağmen, hiç birine bizzat katılmadı. Batıdaki savaşları Edirne sarayından takip etmekle yetindi. Bununla beraber sosyal alanda yapılan yeniliklere geniş ölçüde yer verdi. Özellikle Yirmisekiz* Çelebi Mehmed Efendi ile oğlu Said Efendinin Paris seyahatinden sonra, İstanbul'da plan ve resimleri Avrupa'dan getirtilen, yeni saray ve köşklerle bahçeler yapılmasına başlanıldı. Kâğıthane'nin düzenlenmesi Fransa'daki örneklerine uygun şekilde gelişti. Beşiktaş, Ortaköy, Bebek, Rumelihisarı ve Üsküdar büyük ölçüde imar edildi. Fenerbahçe, Aynalıkavak, Sadâbâd, Kanlıca'da Mirâbâd, Bebek, Kalender, Sultaniye ve Florya kasırları bu devirde yapıldı.

Fransız mühtedilerinden Gerçek Davud Ağa, ilk tulumbacı ocağı teşkilâtını bu padişah zamanında kurdu (1722). Türkiye'de ilk matbaa onun devrinde, macar mühtedisi İbrahim* Müteferrika tarafından kuruldu (1727). Rochfort adında bir subay mühendis getirtilerek, ordunun düzenlenmesi ve yeni bir ocak tesisi için teşebbüste bulunuldu. Yalova'da kâğıt ve İstanbul'da, Tekfursarayı'nda da bir çini fabrikası açıldı. Dokumacılıkta büyük gelişmeler oldu. Kıyafet ve eğlence şekillerinde, hattâ yemek usullerinde yenilikler görüldü. Ahmed III sanata ve sanatkârlara değer veren bir padişah idi. Bu sebeple saltanatının özellikle son yıllarında, şairleri, edipleri, hattatları ve tarihçileri çok korudu. Devrinin bilginlerinden bir komisyon kurup, doğu ve batı dillerinden tercümeler yaptırdı. Bizzat Topkapı sarayının içinde ve Bahçekapı'da Valide Sultan türbesi yanında birer kütüphane yaptırdı. Yazı sanatına çok meraklıydı. Aklâmı Sidde denilen altı çeşit yazıyı meşhur hattat Hafız Osman Efendiden, Talik yazıyı da Veliyüddin Efendiden öğrenen Ahmed III'ün bırakmış olduğu birçok eser arasında en meşhuru taş üzerine, Babı Hümayun dışında kendi yaptırmış olduğu çeşme üzerindeki tarih yazısı ile Topkapı Sarayı Müzesi Arz odası üzerindeki besmelesidir. Yine Topkapı sarayı eski yazılar salonunda sergilenen levhaları ve özellikle kendi kurduğu Ahmed III kütüphanesinde 3 652 numarada kayıtlı 14 sahifelik Sülüs celisi ile yazılmış 1136 tarihli murakka'ı vardır ki, bu murakka gerek kabının çok meşhur bir lâke tezhipçi sanatkâr olan Ali Üsküdarî tarafından yapılmış olması, gerek Ahmed III'ün en iyi yazılarından meydana gelmesi bakımından önemlidir. Ahmet III bu murakka'ı yazdığı zaman devrin ünlü hattatlarını toplayarak eserini onların tenkitlerine sundu. Fakat murakka, mecliste o kadar beğenildi ki zamanının şairlerinden Vehbi 12 mısralık, meşhur şair Nedim de 18 mısralık birer tarih söylediler. Ahmed III şiirlerini *Necib* ve *Ahmed Han* mahlâsları ile yazdı.

Bilinen on dört eşinden, 22 erkek ve 25 kız çocuğu oldu. Bir kısmı çok küçük yaşta öldü. İçlerinden Mustafa III ile Abdülhamid I padişah oldu. 1715'te, Galata sarayı dışında bir cami yaptırdı. Galata kulesini tamir ettirdi. 1716'da *Bebek camii*'ni ve etrafındaki külliyeyi yaptırdı. Ahmet III, bunların dışında anılmağa değer çeşitli eserler bıraktı. Bunların başlıcaları şunlardır:

Ahmed III çeşmeleri, bunlardan ilki, Topkapı sarayı meydanında, Babı Hümayun önündedir. Türk rokoko tarzının en güzel eseri olan çeşmenin yapımı 1729'dur.

İtalyan edibi Edmonde Amicis çeşme için «*İnsan elinin oyup işlemediği yer yoktur, Zerafet, servet ve sabrın bir harikasıdır. Hiç tereddütsüz billûr bir fanus altında muhafaza edilmeye değer. Bu koca pırlanta ilk günü kimbilir nasıl parlıyordu onu bir defa görmek, hayalinin ölünceye kadar hafızadan silinmemesi için yeterlidir. Başka hiçbir şey onu unutturamaz*» der. Yapıda geniş saçaklı bir çatı altında som mermerden dört çeşme ve köşelerinde dört sebil vardır. Tarih kasidesi Seyyid Vehbi'nindir. Kitabelerin yazısını Ahmed III yazmıştır. Çeşmelerin ikincisi Üsküdar'da İskele meydanındadır. 1720'de yapılmıştır. Bütün cephe nefis sülüs yazıyle çevrelidir. Bu yazıyı Nevşehirli Damad İbrahim Paşa yazmıştı. Ahmed III'ün Kâğıthane'de, Çağlayan önünde bir çeşmesi daha var (1722). Bu, Lâle devrinden kalmış eserlerin sonuncusudur. Teknesi yarım ay şeklindedir. Türk rokoko tarzının en güzel örneklerinden biridir. Şair Nedim'in ünlü şarkısında sözünü ettiği «Çeşme-i nevpeyda» budur.

Ahmed III çadırı, sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşanın İran seferi için yaptırmış olduğu sırma işlemeli Otağı Hümayun (XVIII. yy.). Türk çadır sanatının bir şaheseri olan bu otağ 1730'da Patrona Halil isyanı çıkmadan önce Üsküdar'da kurulmuş, halk günlerce seyretmişti.

Ahmed III köşkü, Sarayburnu'nda yapılan küçük bir köşk (1709). 1733'te Mahmud I bu köşke bazı ilâveler yaptırdı (1733). 1863'te köşk Topkapı sarayında çıkan bir yangında yandı.

Ahmed III kütüphanesi, Topkapı sarayının üçüncü avlusunda, Arz odasının önünde (1719). Bu binanın yerinde evvelce Selim II'nin Mimar Sinan'a yaptırdığı Havuz köşkü diye anılan köşk bulunmaktaydı. Ahmed III kütüphanesi türk mimarîsinin kütüphane yapısında en güzel örneklerinden biridir. Kütüphanenin büyük bir kubbesi ve bu kub-

Foto. Müeddev Erkmen (MEYDAN)

Ahmed III'ün
yağlıboya portresi
Topkapı Sarayı
Portre galerisi
İstanbul

AHMED III

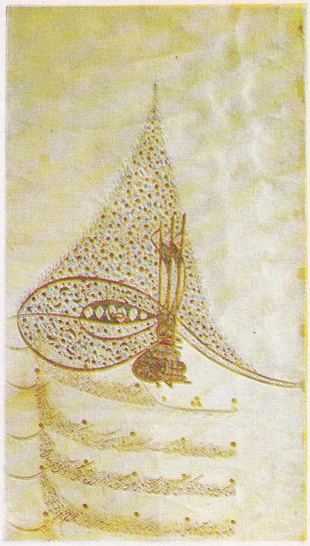

tuğra (Ahmed I)

Üçüncü Ahmed çeşmesi
1729, İstanbul
türk rokoko tarzının
en güzel örneği
(kitabesi Ahmed III'ün eseridir)

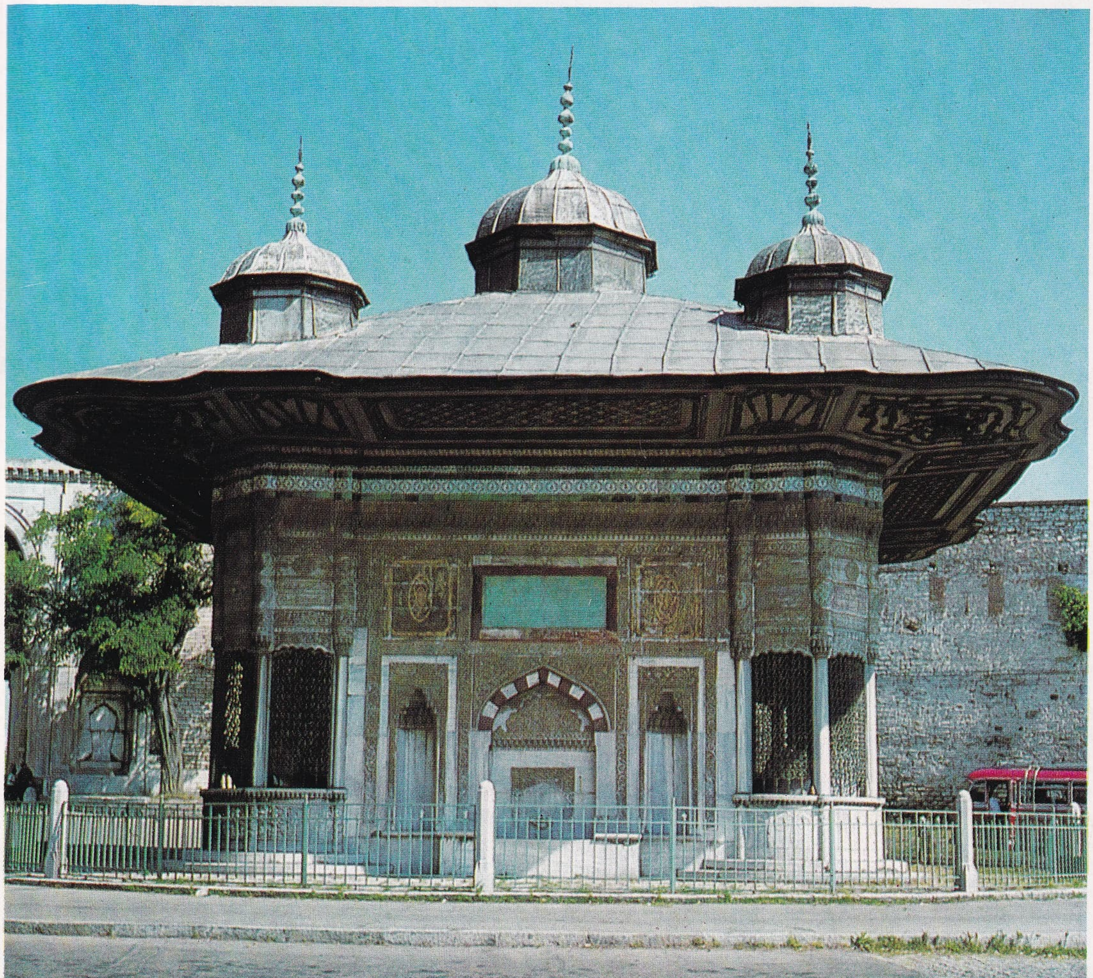

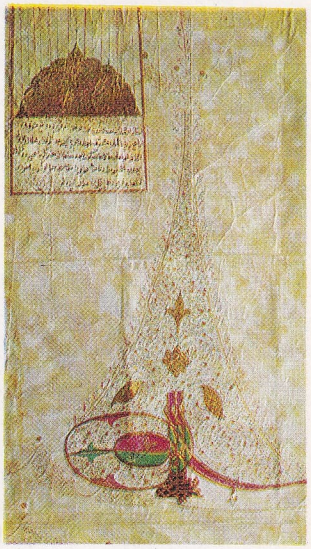

tuğra (Ahmed II)

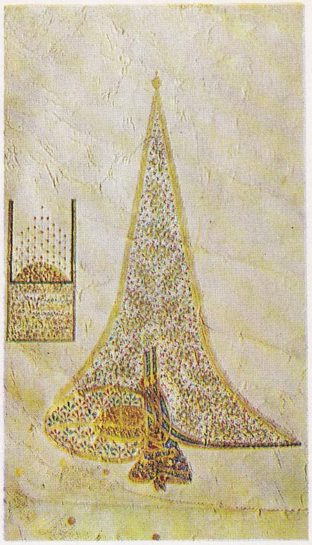

tuğra (Ahmed III)

Foto. Müeddep Erkmen,
Taneri Serpengüzel (MEYDAN)

Sultanahmet camii
mimar Mehmed Ağa (1617), Ahmed I devri

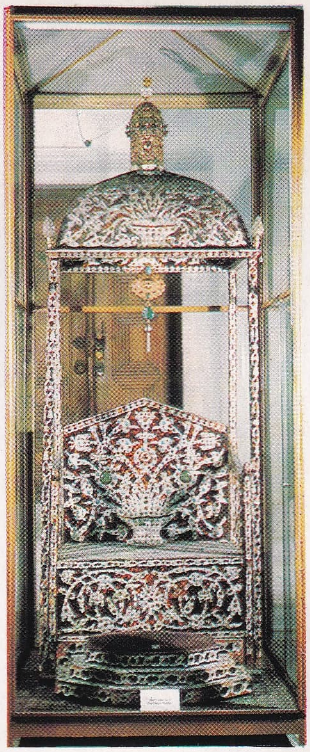

taht (Ahmed I)
Topkapı S. Müzesi Hazine dairesi, İstanbul

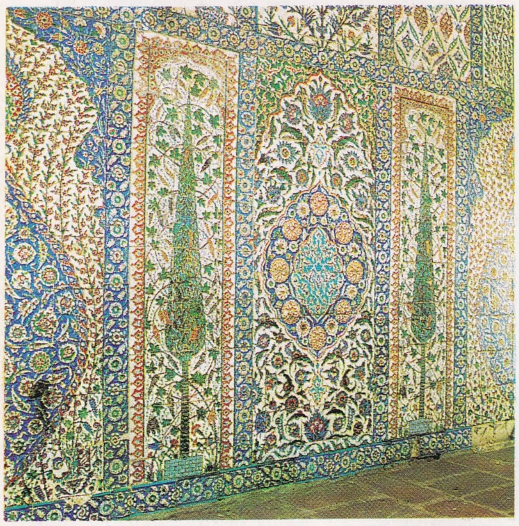

Sultanahmet camiinde çiniler (yukarıda), vitraylar (aşağıda)

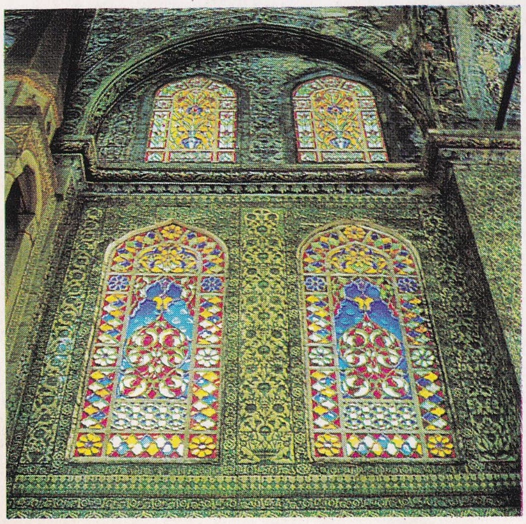

Ahmed I'in yağlıboya portresi
Topkapı Sarayı Portre galerisi, İstanbul.

Foto. Müeddep Erkmen, Taneri Serpengüzel (MEYDAN)

benin arka ve iki yanında birer tekne kubbesi vardır. Kubbelerin üzeri kurşun levhalarla örtülmüştür. Merdivenlerden çıkılınca istalaktit başlıklı dört sütunun taşıdığı sivri kemerlerle çevrilmiş, üzeri üç kubbeli bir sahanlığa girilir. Bina, kuruluş ölçüleri, mermer işçiliği, alçı kabartmaları, çinileri, alçı camları, sedef ve bağa işleri ve kitabeleriyle Lâle devri yapı tarzının en güzel örneklerini teşkil eder. Topkapı Sarayı Müzesi Enderun kitaplığı adı ile de anılır. Kütüphanede yirmi ilim dalına ait 4 364 cilt kitap vardır. (→ Bibliyo.) [M]

AHMEDÂBÂD veya **AHMADBÂD**, Hindistan'da şehir. Gucerat devletinin geçici başkenti; nüf. 1 288 400 (Banliyösü ile 1 348 400). Ahmedâbâd'ın menşei, Bombay'dan Delhi'ye giden yol üzerinde, Kambay körfezi bataklıkları kenarında önemli stratejik bir mevkide bulunan çok eski bir yerleşmeye kadar gider. 1411'de, Sultan Ahmed Şah I tarafından, eski bir Hintli sitesi yanında kurulan Ahmedâbâd, XV. yy. da Gucerat'ın en güzel şehri ve o devirde dünyanın en geniş alanlı şehirlerinden biri oldu. Geçmiş ihtişamından, XV. yy. a ait birçok güzel âbide kaldı (cami, mescit, hükümdar eşlerinin mezarları v.b.). 1573'te Moğol imparatoru Ekber tarafından zaptedildi, 1575'te Mahrat'ların eline geçti, sonra İngilizler, 1818'den, Hindistan'ın bağımsızlığını elde ettiği 1948 tarihine kadar buraya hâkim oldular. Moğol imparatorluğunun çöküşünden sonra, 1859'dan itibaren, şehir, dokuma endüstrisinin makineleşmesiyle canlandı. 1891'den beri nüfusu aşağı yukarı yedi kat arttı. Bugün Hindistan'ın birinci sanayi merkezi ve altıncı şehridir. Pamuklu ve sunî ipek sanayii rasyonel bir şekilde çalışmakta ve ihtisaslaşmaya doğru gelişerek, harcıâlem kumaşlar yapılması Ganj vâdisindeki şehirlere bırakılmaktadır. Şehir *pol* adı verilen mahallelere bölünmüştür; bunlar kendi kendilerini idare eder ve çok defa her birinde tek bir kasttan halk oturur. (L)

AHMED Abdullahoğlu, türk mimarı (XV. yy.). 1409 yılında onarılan Akşehir'deki *Seyyit Mahmud Hayranî* türbesi'nde adı geçen Abdullahoğlu Ahmed'in adına yalnız burada rastlanmakta, hüviyeti kesinlikle bilinmemektedir. (M)

AHMED Afyonkarahisarî, türk hattatı (Afyon 873-İstanbul 963). Hayatı hakkında bilgi veren kaynaklar henüz bulunamadı. Lakabından, Afyonkarahisar'lı olduğu anlaşılıyor. İlk hocasının Yahya Sofi olduğu rivayet edilir, ama bu rivayet yanlıştır. Çünkü hem yaşadıkları tarihler birbirini tutmaz, hem de Karahisarî'nin hiç bir eserinin ketebe kıtasında Yahya Sofi, hocası olarak kaydedilmemiştir. İmzalarında sadece Seyyid Esadullah Kirmanî'nin adı geçer.

Hayatın maddî kıymetlerine karşı kayıtsızdır. Sanata ve ilme olan meyli dolayısıyle Arapça ve Farsça öğrenmiş, ilim ve edebiyatla uğraşıp şiirler yazmıştır. Karahisarî'nin derhal tanınan, kendine has bir yazı üslûbu vardır. Süleymaniye ve Piyalepaşa camii yazıları, Mimar Sinan sebili ve mezar kitabesi ile kendi mezar taşı yazısı bilinen eserlerindendir. İki tane müzehhep *Kur'an-ı Kerim*'i Topkapı Sarayı müzesindedir. Hasan Çelebi, Ferhat Paşa, Derviş Mehmed Çelebi, İbrahim Hüsnü, Muhiddin Halife, Süleyman Halife, Karahisarî'nin talebeleridir. (M)

AHMED AĞA, türk mimarı (XVIII. yy.). 1749-1753 yılları arasında Osmanlı imparatorluğunda baş mimarlık yapmıştır. (M)

Ahmed Ağa çeşmeleri, İstanbul'da bu adda iki çeşme vardır. Biri Aksaray'dan Sofular'a giderken Sofular caddesi üzerindedir (1749). Seyyid Ahmed Ağa tarafından yaptırılmıştır. Eskiden bu çeşmeden kırkçeşme suyu akardı. İkincisi, Aksaray'da, Yusufpaşa yakınında, Sülüklü sokağındadır (1845). Abdülmecid'in harem hazinedarı Şevki Nihal usta tarafından tamir edilmiş, bu sırada ayna üzerine Abdülmecid'in tuğrası işlenmiştir. (M)

AHMED AĞA Ebukûf, dârüssaade ağası (?-Boğazhisar 1758). Sarayı Hümayun ağalarından. Bir aralık Mısır'a gönderildi. Osman IV tahta çıkınca Mısır'dan getirtilerek hazinedar yapıldı. Sonra dârüssaade ağası oldu (1755). Ağalıktan azledilip tekrar Mısır'a gönderilirken Padişahın emriyle Boğazhisar'da öldürüldü (1758). Sözü geçen ve siyasetten anlıyan bir şahıstı. Ağalığı sırasında sadrazam Koca Ragıp Paşayı yerinden atmağa, Kaptanıderya Ali Paşayı sadrazam yapmağa teşebbüs etmişti.

Beşiktaş'ta Sinanpaşa camiinin karşısında, Barbaros Hayreddin Paşa türbesinin eski avlusunda bir çeşmesi vardı. Türbenin etrafı açılırken kaldırıldı. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED AĞA Emîri Âlem, ünlü türk kemankeşi (XVI. yy.). Boşnak, Enderun'dan yetişme. Önce silâhtardı (1520), sonra kaptanıderya oldu (1533). Bursa'lı Şüra, Tozkoparan İskender ve Ahmed Ağa en ünlü üç türk kemankeşiydiler. Ahmed Ağa, Kanunî devrinde, kaptanıderyalık görevi ile gönderildiği Gelibolu'da öldü. Ahmedağa menzili, Okmeydanı'ndaki yarışma menzillerinden biridir. Ok atıcı pehlivanlar oklarını lodosa karşı ve Bahtiyar deresine doğru atarlardı. Tozkoparan İskender pehlivandan sonra terkedilen lodos menzilinde Ahmed Ağa 1 270 gez'e (835,5 m.) ok atarak Tozkoparan'ın rekorunu otuz beş gez aştı ve türk okçuluğunun en önemli rekorlarından birini kırdı. Bu yüzden menzile, Emîri Âlem menzili adı verildi. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED AĞA Vardakosta, türk bestekârı (1728-1794). Selim III'ün musahibi, hanende ve sazende. Halen elde 31 parça eseri vardır (âyin, peşrev, saz semaisi, beste, semai ve şarkı). *Sabâ Âyin*'i unutulmuştur. *Hicaz* ve *Nihavent âyinler*'i mevcuttur. (M)

AHMED ALİ REMZİ PAŞA (Rodoslu Ali Paşa da denir), türk hekimi (?-İstanbul 1889). Tıbbiyenin 1858 yılı binbaşı rütbesi ile mezunlarından. Mektebi bitirdikten sonra öğretimde kaldı, iç hastalıkları ve müfredat muallim muavinliği yaptı, ders nazırlığına tayin olundu ve rütbesi paşalığa çıkarıldı.

Hekimliğin türkçe okutulmasının öncülerindendi. Tıbbın değişik dallarından başka geniş bilgi sahibi olmasından ötürü kendisine *Ayaklı kütüphane* adı takılmıştı. İki ciltlik, *Müfredatı Tıp* adlı kitabı yazmıştır. Ömrünün sonunda gözleri kör olmuştu. Eyüp'te yatar. (M)

AHMED ÂRİFÎ. Bk. ÂRİFÎ BEY.

AHMED ASIM (Mütercim Asım da denir), osmanlı âlim, şair ve münşii (Gaziantep 1755-İstanbul 1880). Divan kâtibiydi. İlim adamı olarak İstanbul'a geldikten sonra tanındı. *Bürhan-ı Kâtı*ᶜ (Kesin Delil) [1796] adlı farsça-türkçe lûgatını Selim III'e sunarak müderrislik payesi aldı. Sefaret vekayi-i tahriri, namenüvislik vazifelerine seçildi. Vakanüvislik yaparken, şahsî düşünce ve tenkitlerini de yazmaktan çekinmedi. Özellikle vakaları karşılaştırarak yaptığı tenkitler uyarıcı oldu. Avrupa medeniyetini almağa taraftar fakat fransız hayranlığına karşıydı. İkinci büyük lûgatı *Kamus-ül-Muhit* (1814-1815-1817) Türkiye'de Avrupa ilim kavramlarının anlaşılmasına büyük yardımcı oldu. Kitaplarda üslûbu sade, dili hayli rahat ve samimî olduğundan tanzimat yazarları onu öncü tanıdılar ve kendilerine örnek tuttular. Lûgatlerinden başka *Tercüme-i Siyer-ül-Halebî* (Mısır 1832) [Kaleblinin Siyer Tercümesi], *İhya Tercümesi, Asım Tarihi* ve şiirleri vardır. Bunlar arasında önemli olan bilhassa Asım Tarihi'dir. Ayrıca, Hasan el-Cabartî'nin Fransızlar tarafından Mısır'ın işgaline dair *Muzhur-ül-Takdis bi Huruçi Taifet-il-Fransis* adlı eserini türkçeye çevirmiştir. Aslı el yazmasıdır. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED AVNİ KONUK. Bk. KONUK.

AHMED BÂDİ EFENDİ Kaltakkıranzade, yazar (Edirne 1839-İstanbul 1908). *Riyaz-ı Belde-i Edirne* (Edirne Şehrinin Bahçeleri) adlı eseriyle adı duyuldu. Bundan başka *Armağan, Masâdır-ı Lisan-ı Fârisi* (Fars Dilinin Masdarları), *Tavzih-ül-Ebvab* (Babların Tavzihi) adlı kitapları ve *Divan*'ı vardır. Eserleri basılmamıştır. (M)

AHMED BEDEVÎ (El-Bedevî Sîdî), Mısır'ın en büyük velisi. [Çeşitli lakapları var: **El-Attab, Ebul Fityan** (cesur süvari), **Al-Gazban** (gazup), **Muharriş-el-Harb** (harp kızıştıran), **Ebul Abbas** (boyun eğmez, mağrur, arslan), **El-Kudsî, El-Kutb, Sâkit, Ebu Ferrac** (münci, esirleri kurtaran).] (Fas'ta Zukak el-Hacer 1200-Tanta 1276). Ecdadı Arabistan'ın karışık olduğu yıllarda Fas'a göç etti. Ahmed çocukluğunda ailesiyle Mekke'ye geldi, orada cesur ve keyfine düşkün bir genç olarak tanındı. Lakaplarının bir kısmı bu özellikleri dolayısıyle verilmiştir. Otuz yaşlarına doğru Ahmed'de bir değişiklik oldu, kendisini ibadete verdi ve «cennet hurilerinden birinden başka hiç bir kadın ile evlenmemeğe ahdetti». İnsanlardan uzaklaşan Ahmed, artık konuşmadı, işaretlerle isteklerini anlatmağa başladı. Çoğu zaman cezbe (veleh) haline giriyordu. Ahmed, Irak'ta en büyük evliya olarak tebcil edilen Ahmed el-Rıfaî ve Abdülkadir el-Geylânî'yi ziyaret maksadıyle kardeşi Hasan'la beraber Irak'a göç etti. Hayatının bundan sonrasına ait bilgi müphemdir. Ahmed Bedevî'nin tesir ettiği Fatma bint Barri ile karşılaşması *Cevâhir* ve diğer eserlerde romantik bir şekilde anlatılır. Ahmed, bu kadınla da evlenmedi ve gördüğü bir vakıa (vision) üzerine Mısır'da Tandita'ya (Tanta) gitti. Hayatının sonuna kadar orada yaşadı, evinin damına çıkar, gözlerini güneşe çevirip hareketsiz dururdu. Kırk gün hiç bir şey yiyip içmedi. Gözlerine deva ararken ileride kendisinin halefi olacak Abd el-Al ile karşılaştı. Ahmed'in gösterdiği keramet ve harikalardan çoğu kitaplarda teferruatıyle anlatılır. Tandita'daki evliyaların şöhreti Bedevî'nin oraya gelmesiyle azaldı. Kerametini tanımak istemeyen Hasan el-İhna şehirden ayrıldı. Salim el-Mağribî ona bağlandı, Vech-ül-Kamer bedduasına uğradı. El-Malik el-Zahir Baybars ise ona hürmet etti. Dam üstünde oturduğu için müritlerine *sutuhiyâ* veya *as-hab-el-sath adı* verildi. Giydiği kırmızı yün hırka (bişt) ve sarığını (imame) hiç yıkanmamış, paçavra halinde halifesine, hilâfet alâmeti olarak vermişti. Hayatının sonuna doğru bütün Mısır'ı tesiri altına aldı. Davranışları ile hint yogilerine benzeyen süflî bir dervişti. Düşünce ve ahlâk bakımından bir önemi yoktur.

Ahmed Bedevî'nin salikleri Ahmediye adıyle Mısır ve civarına yayıldı. Kırmızı sarıkları bunların dış alâmetidir. *Bayyumiya, Şinnaviya, Evlâd Nuh* ve *Şu'aybiya*'lar Ahmediye tarikatının kolları sayılır. Mısır, Osmanlı idaresine geçince nüfuzlu türk tarikatlarının tesiriyle Bedevî'nin tarikatı âyinlerdeki dış ihtişamını kaybetti. Mısır'da hâlâ kendisinden yardım beklenir, yılda üç kere adına mevlit okunur. *Evrâd* (her zaman okunan dualar), *Salât* (Namaz) ve ilk halifesi Abd el-Al'e ithaf ettiği manevî vasiyetnamesi *Vasaya* günümüze kadar kalan eserleridir. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED BEDEVÎ. Bk. KURAN (Ahmed Bedevî).

AHMED BEY. Bk. BEYLERBEYİ.

AHMED BEY. Bk. KARACABEY.

AHMED BEY, Sahibatâoğullarının üçüncü beyi (?-1327). Ünlü vezir Sahibatâ Fahreddin Abi'nin torunu, Şemseddin Mehmed Beyin oğlu. Babasının Germiyanlılar tarafından öldürülmesi üzerine bey oldu (1287). Anadolu Selçuklu devletinin yıkılmasını takiben İlhanlılara bağlandı. Anadolu İlhanlı genel valisi Demirtaş'ın Beylikleri kaldırma politikası gütmesi ve Afyon'u zaptetmek üzere kuvvet göndermesi üzerine Afyon'dan ayrılıp, damat olduğu Germiyanoğullarına sığındı (1327).

Demirtaş Mısır'a kaçınca tekrar beyliğinin başına geçtiyse de, Germiyanoğullarını efendi olarak tanıdı ve ölümünden sonra toprakları Germiyanoğullarına katıldı. (M)

AHMED BEY (öl. Cezayir 1851), Constantine vilâyetinin son beyi (1827-1837). Cezayir dayısına muhalifti, ama gene de 1830'da onu destekledi. Constantine'in 1837'de zaptından sonra Aurès'e kaçtı, 1848'de mücadeleden vazgeçti, teslim oldu ve gidip Cezayir şehrine yerleşti. (L)

AHMED BEY, tunus beyi (1837-1855). Hüseynî ailesine mensuptur. Tunus'a batı müesseselerini sokmağa çalıştı. Zenci esir ticaretini kaldırdı (1841). Kuvvetli bir ordu ve donanma kurmağa gayret etti. Trablus'ta hâkimiyetlerini yeniden kuran Osmanlılara karşı Cezayir'e sahip olan Fransızlara dayanıyordu. Osmanlı nüfuzunu yeniden tesis hususunda yapılan teşebbüsleri sonuçsuz bıraktı. Osmanlı devleti de sadece Ahmed Beyin şahsına mahsus olarak bir Hattı Hümayun ile onun bağımsızlığını tanıdı. İngilizlerin aracılığıyla Osmanlı devleti ve Tunus arasında bir uzlaşma oldu (1848). Bunun üzerine Ahmed Bey Kırım savaşına bir Tunus birliği gönderdi (1854). [M]

AHMED BEY Kızıl (Cemaleddin), Candar-

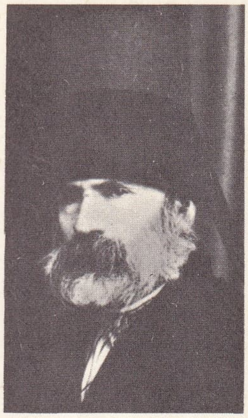

AHMED CELÂLEDDİN dede
Niyazi Sayın arşivi

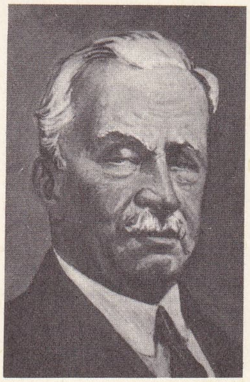

AHMED CEVDET BEY
İkdamcı
(Res. Gazeteciler cemiyeti, İst.)

oğlu beyi (XV. yy.), İbrahim Beyin oğlu. Kardeşi İsmail'in bey olmasına itiraz ederek Osmanlılara sığındı (1443). Murat II tarafından Bolu sancakbeyi yapıldı. Fakat Candaroğlu beyliğini ele geçirmek için Osmanlı devlet adamlarını kışkırttı. Fatih Sultan Mehmed, Trabzon seferine giderken Kastamonu üzerine yürüdü. İsmail Bey, Sinop'a kaçtı. Fatih, Kızıl Ahmed'i bey yaptı (1461). Kızıl Ahmed Bey, Fatih'in Trabzon seferine katıldı. Dönüşte Padişah kendisinden beyliği geri aldı, Mora sancağına gönderdi. (1461). Kızıl Ahmed Bey Mora'ya gitmedi, önce Karamanoğullarına, daha sonra Uzun Hasan'ın yanına gitti ve Uzun Hasan'ı Fatih aleyhine kışkırttı. Fatih'in yerine geçen Bayezid II, Kızıl Ahmed Beyi affedince o da İstanbul'a döndü (1481). (M)

AHMED BEY Melek, osmanlı tarihçisi (Mora,?-Selânik 1871), Tiryaki Hasan Paşa soyundan. Rumca ve Fransızca bilirdi. Bazı mutasarrıflıklarda ve devlet hizmetlerinde bulundu. Başlıca eserleri: *Yunan İhtilâli ve Bunu Hazırlayan Aksanto'nun Yaptığı İşler Hakkında Risale, Tarih-i Kudema-yı Yunan ve Makedonya* (Eski Yunan ve Makedonya Tarihi). Ayrıca bazı yunanca tarih eserlerinden parçalar tercüme etmiş, bunlara kendi düşüncelerini de koymuştur. (M)

AHMED BEY Şehabeddin, Ramazanoğlu beyi (?-1416). Ramazan Beyin oğludur. Kardeşi İbrahim'in ölümü üzerine bey oldu (1383). Beyliği süresince, birbirleriyle çarpışan Memlûk valilerine yardım etti. Tarsus'u Karamanoğullarından aldı. Hutbeyi Memlûk sultanı adına okuttu. Damadı olan Memlûk sultanı Farac'ı ziyaret için Kahire'ye gitti. Uzun süre orada kaldı. Cesur, dirayetli bir bey olduğu belirtilir. Tarsus'tan başka, Adana, Sis ve Ayas'ı da idaresi altına aldı. (M)

AHMED BEY Şikârî, divan şairi (?-?, 1584), Mora sancakbeyinin oğlu. Av merakı yüzünden *Şikarî* mahlâsını aldı. Yusuf ve Züleyha kıssasını yazarken öldüğü kaydedilir. *Şikârî Tarihi* diye anılan Karaman tarihini yazdığına dair o devir tercümei hal kitaplarında bir kayıt yoktur, ama bu mahlâsı taşıyan başka yazar ve şair bilinmediği için kitap ona maledilir. Eser Mesud Koman tarafından kitap şeklinde yayımlanmıştır (Konya 1946). [M]

AHMED BİCAN EFENDİ, şair (Gelibolu, ?-?, 1455). *Muhammediye* yazarı, Yazıcızade Mehmed Efendinin kardeşi. Bayramiye tarikatına mensup. Hayatını riyazetle geçirerek cansız sanılacak kadar zayıf düştüğünden kendine *Bîcan* denilmiştir. Kardeşi Mehmed Efendinin arapça yazdığı *Megarib-üz-Zaman* (Zaman Grupları) adlı kitabı *Envar-ül-Âşıkîn* (Aşıkların Nurları) adı ile Türkçeye çevirdi. Bundan başka *Revh-ül-Ervah*, (Ruhların Rahatlığı), *Acaib-ül-Mahlukat* (Acaip Yaratıklar), *Dürr-i Meknûn* (Dizilmiş İnci) adlı eserleri vardır. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED Bin ALİ Kutbüddevle, karahanlı hükümdarı (998-1017). 998'de tahta çıktı, biraz sonra da Abbasî halifesini tanıdı. Hükümdarlığının merkezi Özkend şehri idi. Kendisine sığınan Selçuklulara dostane davranmadı, Tuğrul Beyi yakaladı fakat Çağrı Bey kardeşini kurtardı. İstiklâlini ilân etmek isteyen kardeşi Nasr bin Ali'ye karşı Gazneli Mahmud ile anlaştı. Nasr bin Ali ölünce yerine geçen öbür kardeşi Mansur ile de savaştı ve Özkent yakınındaki savaştan sonra barış yaptı (1017). Ömrünün son yıllarını hasta olarak geçirdi. Bu arada, Yedisu'ya girdi. 100 000 Düşman üzerine yürüdü. Hasta yatağından kalkarak 3 ay süreyle takip ettiği düşmanlarını yenilgiye uğrattıktan hemen sonra da öldü. (M)

AHMED bin ALİ FAKİH (Akhisarlı da denir), türk hekimi (Saruhan XVI. yy.). Kanunî Süleyman devrinde yetişti. Molla Arab'ın talebesi. Ünlü hekim Zekeriya Razi'nin *Havi Sagir* adlı eserini *Mecmu-al-Mücerrebat* (Tecrübelerin Toplamı) adıyle Türkçeye çevirdi. Denenmiş tedavi usullerini toplayan eser hayli tanınmıştır. Beyazıt Umumî kütüphanesindedir. [M]

AHMED bin ALİ NUŞTİGİN, gazneli kumandan (XI. yy.). Gazneli hükümdarı Sultan Mesud'un gönderdiği kuvvetlerin kumandanı olarak Kirman'ı zaptetti (1032). Ancak, iki yıl sonra Büveyhîler tekrar Kirman'ı ellerine geçirince geri dönmek zorunda kaldı. Ahmed bin Ali Nuştigin Nişabur'a vardığında, iki şehir arasındaki rekabet dolayısıyle buraya taarruz eden Tuslulara karşı şehri savundu, Tusluları bozguna uğratarak Nişabur'u kurtardı (1034). [M]

Ahmed Cemil
H. Z. Uşaklıgil'in «Mai ve Siyah» (1897) adlı romanının kahramanı
Servetifünun koleksiyonu

AHMED bin EBUBEKİR, türk mimarı (XVIII. yy.). Selçuk devrinde yaşamış Keykâvus I'in türbesini yapmıştır .(M)

AHMED bin EBUDUAD, ünlü Mutezile kadısı (776-854). Halife Memun'un vasiyeti üzerine kardeşi ve halefi Mutasım'ın başkadısı oldu. Mutezile, daha Memun zamanında devletin resmî mezhebiydi. Bu mezhebin muhaliflerini susturmak için kurulan mahkemenin reisi Ahmed bin Ebuduad oldu. Mütevekkil'in halifeliğinde başkadının nüfuzu sarsıldı. Hastalandı, azledilerek yerine oğlu Muhammed tayin edildi. 852'de Muhammed de babasıyle beraber hapse atıldı. Hapisten kurtulmasına rağmen bütün mallarına el kondu. Bu felâketlerden kısa zaman sonra öldü. (M)

AHMED bin EBUHALİD, Halife Memun'un vezirlerinden (?-826). Halife üzerindeki nüfuzundan istifade ederek Tahir bin Hüseyin'i Horasan'a vali tayin ettirdi. Fakat bir süre sonra Tahir'in hutbede halifenin ismini zikretmemesi üzerine bir hile ile onu öldürtüp yerine oğlu Talha'yı getirtti. Yeni valiyi kontrol için Horasan'a gitmesi emredildi. Ahmed, Maveraünnehir'e kadar giderek Uşrusana'yı fethetti. (M)

AHMED bin el-HIZIR, batı karahanlı hükümdarı (?-1095). 1081-1089 yılları arasında tahta çıktığı tahmin edilmekte. Gençliği ve haşin tabiatı yüzünden ulema ile anlaşamadı. Ulemanın davet ettiği Büyük Selçuklu sultanı Melikşah, Özkent'e kadar ilerleyip Ahmed'i esir alarak Isfahan'a götürdü (1089). Bir süre sonra Selçuklulara bağlı kalmak şartıyle serbest bırakılarak mevkiine iade edildi. Ulemanın kendisini yeniden ve zındıklıkla ithamı üzerine muhakeme ve idam edildi (1095). (M)

AHMED bin ERTAŞ, selçuklu kumandanı (?-1059). Selçuklu ailesinden İbrahim Yınal'ın kardeşi Ertaş'ın oğlu. Sultan Tuğrul'a isyan eden amcası İbrahim'in ordusuna katıldı, Rey yakınlarında yapılan savaşta esir düşerek yay kirişi ile boğduruldu. (M)

AHMED bin ESAD, Sâmanî devletinin kurucusu (?-864). Abbasî valisi tarafından Fergana'ya vali tayin edildi (819). Kardeşi Nuh'un ölümü üzerine Sâmanî ailesinin reisi ve Semerkant şehrinin de hâkimi oldu (842). Diğer kardeşi Yahya'nın ölümü üzerine Şaş şehrinin hâkimiyetini de ele geçirdi (855). [M]

AHMED bin HACI HASAN Kahvecizade, türk hekimi (?-?), Fatih ve Bayezid II zamanlarında yetişti. Edirne'deki Sultan Bayezid şifahanesinde başhekim oldu. Tecrübelerini 5 kısım halinde *Ceridet-ül-Etibaa* (Hekimler Gazetesi) adlı türkçe eserde topladı. Bu kitabın kopyalarından biri Üniversite Merkez ve ikincisi Fatih Millet kütüphanesindedir. (M)

AHMED bin HASAN, Büyük Karahanlı devleti hükümdarı (XI. yy.). Ebu Mansur bin Muhammed bin Ali'nin ortak hükümdarlığına itiraz ederek başkent Özkent'i ele geçirdi (1018-1019). Yusuf Kadir Han'a karşı kardeşi Ali Tigin ile birlikte kendisini Büyük Kağan ilân ettirdi. Daha sonra Balasagun, Hocend, Fergana şehirlerini ele geçirdi ama, Yusuf Kadir Han'ın oğulları Özkent'i (1025), ertesi yıl da Balasagun'u geri aldılar. Bunun üzerine Ahmed iddiasından vazgeçerek Yusuf'u Büyük Kağan olarak tanıdı. (M)

AHMED bin HASAN Nureddevle, Doğu Karahan devleti hükümdarı (XII. yy.). 1103-1105 yıllarında tahta çıktı ve halife Mustazhir Billah'a bir elçiler heyeti gönderip, berat istedi. Halife de ona Nureddevle lakabını verdi. Ahmed, Balasagun hudutlarına yaklaşan Karahıtayları yenilgiye uğratarak doğuya ilerlemelerine bir süre için engel oldu (1128). Daha sonra, çıkan bir iç isyanı bastırmak için selçuklu sultanı Sencer'den yardım istedi. Ancak, bu onun aleyhine oldu, Sultan Sencer Ahmed'i tahtından indirdi (1130). (M)

AHMED bin İBRAHİM (Tokatlı), osmanlı tüccar ve gezgini (XVI. yy.). Murad III devrinde Kâbil yoluyle Hindistan'a gitti; Basra, Yemen, Hicaz yoluyle döndü. *Acaibname-i Hindistan* (Hindistan'daki Acayipliklerin Kitabı) adlı manzum bir eseri vardır. (M)

AHMED bin İBRAHİM, türk hekimi (XVI. yy.). Tıp ve fıkıh bilgini. Süleymaniye külliyesi Dârüşşifasında okudu ve müderris oldu. *Heshil-üt-Tedabir* (Tedbirlerin Kolaylaştırılması) adlı bir tıp kitabı (el yazması, tek nüsha, Hamidiye kütüphanesi) ile Hadis ve Feraiz'e ait birer risalesi vardır. (M)

AHMED bin İBRAHİM Gran (sol elli), Habeşistan'daki islâm fetih hareketinin reisi (Adal 1506-?, 1543). Sultan Ebubekir bin Muhammed'i yenip katlettikten sonra İmam unvanını aldı. Habeş imparatoruna vergi ödememesi savaşa sebep oldu. Hıristiyan habeşlerini büyük bir yenilgiye uğrattı (1520). Topraklarını genişletti. Habeşler Portekiz'den yardım isteyince o da Osmanlılardan yardım istedi. Portekizlileri de yendi ve birbirini takip eden zaferlerin verdiği ihtiyatsızlıkla girdiği bir savaşta öldü. (M)

AHMED bin İSMAİL, sâmanî hükümdarı (907-917). Tahta çıkışını tanımayan amcası İshak'ı hapsetti (907). Kumandanı Hüseyin bin Ali, Sistan'ı ele geçirdi ama tamamen itaat altına alamadı (910-911). Bu bölgede Saffarîler lehine çıkan bir isyan yine aynı kumandan tarafından bastırıldı ve ülke Sâmanî devletine bağlandı. Ahmed, zalimliği yüzünden köleleri tarafından öldürüldü (914). [M]

AHMED bin İSMAİL bin OSMAN. Bk. MOLLA GÜRANÎ.

AHMED bin MELİKŞAH, büyük selçuklu sultanı Melihşah'ın oğlu (?, 1077-Merv 1088). Babası onu veliaht ilân etti (1087) ise de bir yıl sonra öldü. (M)

AHMED bin MUHAMMED, Saffarî hanedanından (?-964). Sâmanî hükümdarı Nasr bin Ahmed tarafından Sistan'a tayin edilen vali. (M)

AHMED bin MUHAMMED, Gazneli hanedanından. Dandanakan yenilgisinden sonra Hindistan'a çekilen Sultan Mesud'a karşı köleleri, kardeşi Muhammed'in etrafında toplanıp isyan etti ve onu esir aldı. Ahmed, amcası Mesud'a çok fena muamele etti ve Giri hapishanesinde onu öldürttü (1041). Ancak Mesud'un oğlu Mevdud, Muhammed taraftarlarını yenerek Ahmed'i öldürdü ve babasının intikamını aldı. (1042). [M]

AHMED bin MUHAMMED II,Batı Karahanlı devletini babasıyle beraber yönetti. Selçuklu sultanı Sencer, babasının hâkimiyetine son verince iki yıl süreyle onunla mücadele etti. (M)

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

AHMED bin MUHAMMED bin ABDÜS-SAMED EBUNASR, Gazneli Mesud'un veziri (XI. yy.). Harzemşah Altuntaş'ın kethüdası olarak meslek hayatına başladı. Sonra gazneli sultanı Mesud'un vezirliğine tayin edildi (1032). Dandanakan savaşından sonra Hindistan'a çekilen Mesud, oğlu Mevdud ile birlikte onu, Belh'i Selçuklulara karşı savunmak için gönderdi (1041). Aynı yıl tahta çıkan Mevdud'un da iki sene vezirliğini yaptı. Ancak Saraydaki düşmanları yüzünden azledildi ve hapishanede öldü. (M)

AHMED bin MUHAMMED bin AHMED bin FARİGUN, Cuzcânan (Cuzcân) hâkimi. Gazneli Sebüktigin ile dostça münasebetler kurdu ve Mahmud'un kızlarından biri ile evlendi. Sebüktigin ölünce Ahmed, saltanat mücadelesi yapan iki oğlu Mahmud ve İsmail'in arasını bulmak istedi, ancak arzusu ikincisi tarafından kabul edilmeyince Mahmud'un tarafını tuttu. Sâmanîler ortadan kalkıp Mahmud müstakil sultan olunca, onun hâkimiyetini tanıdı (999). Sultan Mahmud kardeşi İsmail'i Ahmed'in yanına sürgüne gönderdi. Ahmed, Gazneli-Karahanlı devletleri arasındaki Katar Sahrasındaki savaşa da Sultan Mahmud'un yanında katıldı. (M)

AHMED bin NASR II, Sâmanî hanedanından. Hükümdar olan kardeşi Nuh'a (943-954) karşı bir isyana karıştı, hareket başarı kazanamayınca gözleri kör edilmek suretiyle cezalandırıldı (947). [M]

AHMED bin SİNANEDDİN YUSUF KARAMANÎ, osmanlı tarihçisi (Şam 1559-ay. y. 1611). Şam'da Haremeyn evkafının naibi iken 1611'de öldü. *Menakıb-ı Ulemâ* (Âlimlerin Menkıbeleri) ve *Ahbar-ud-Düvel ve Âsâr-ül-Üvel* (Devletlerden Haberler ve Evvel Gelenlerin Eserleri) adlı umumî bir islâm tarihi vardır. Bu tarih Ahmed I'e kadar olan osmanlı tarihini de içine alır. 1868'de Mısır'da basılmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED bin TEKİŞ, selçuklu hanedanından (XI. yy.). Babası, amcası Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'a karşı ayaklanması sonucu gözlerine mil çekilmek suretiyle cezalandırılınca, Ahmed onun yerine Belh ve Toharistan bölgelerine vali tayin edildi (1084-1085). [M]

AHMED bin TOLUN, Tolunoğulları hanedanının kurucusu (835-884). Babası buharalı bir türk ve halife Mutasım'ın muhafız birliklerinin kumandanıydı. İyi bir askerî ve dinî öğrenim yaptı. Halife Mustain'in teveccühünü kazandı ve bu halifenin katline iştirak etmedi. Kısa zaman sonra Mısır valisi olan üvey babası Bayakbeg'in vekili olarak Fustat'a gitti. Mısır'da Ahmed'in ilk işi ordunun idaresi ile vergi işlerini eline almak oldu. Halifenin vergi memuru İbn Müdebbir'le mücadele etti ve onu Mısır'dan çıkarmayı başardı. Halifeye çok az vergi gönderdi, tahsilatı tamamen eline geçirdi. Bu arada bazı siyasî durumlardan faydalandı ve Türkler ile zencilerden muntazam askerî birlikler meydana getirdi. Halife Mütemid, kardeşi Muvaffak'ı naipliğe tayin edince Ahmed'le merkezî hükûmetin arası açıldı. Irak'ta patlak veren zenci isyanı üzerine Mısır hazinesini de kendi maksadı için kullanmak isteyen Muvaffak bunu başaramadı. Suriye valisinin ölümü üzerine Ahmed bin Tolun bu bölgeyi işgal etti. 878-880 yılından sonra bastırdığı sikkelerde *Suriye ve Mısır hükümdarı* unvanını kullandı. Muvaffak ile aralarındaki düşmanlık uzun süre devam etti. İki taraf da kuvvete baş vurmaktan çekiniyorlardı. Sonunda Muvaffak, mevcut durumun kabulü şartıyle barış yapılmasını teklif etti ve müzakereye başladılar. Fakat bu sırada Kuzey Suriye'ye karşı çıktığı bir seferde Ahmed ansızın öldü.

Ahmed bin Tolun iyi bir devlet adamı, otoriter bir kumandan ve hesaplı bir maliyeci idi. Zamanında Mısır her bakımdan ilerledi. Memleketin birçok şehirlerinde imar faaliyeti başladı. Fustat büyük ve parlak bir şehir haline geldi. Bilhassa *İbn Tolun camii* bugüne kadar ayakta kalmış ve mimarî bakımdan Türk tesirini gösteren önemli bir sanat eseridir. Devrin tarihlerinin bildirdiğine göre Ahmed türkçe şiirler yazmıştı ve musikiye merakı vardı. (M)

AHMED bin VEYS Sultan, azerî şairi (XIV. yy.). Bağdat ve Azerbaycan havalisinde hüküm süren İlhanîler ailesinin dördüncü hükümdarı. *Divan*'ı Farsça. Türkçe yalnız bir gazeli ele geçmiştir. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED bin YAHYA (Ta'izz 1895-Sana 1962). Yemen imamı (1948-1962). Kardeşi İmam Yahya, şubat 1948'de güçlü Vezirî ailesi şeyhi Abdullah tarafından öldürülünce, mart 1948'de tahtın mirasçısı prens Ahmed iktidara geçti. 1955'te kendisine bir istifa belgesini imzalatmayı başarmış olan iki kardeşini idam ettirdi. Bunun üzerine oğlu Muhammed el-Bedr tahtın vârisi ilân edildi. Muhammed'in teşebbüsüyle Yemen komünist ülkelere yanaştı ve onlardan sınaî, askerî donatım satın aldı (S.S.C.B. ile 1955 ve K. Çin ile 1958 antlaşmaları). İmam Ahmed gene oğlunun etkisinde kalarak Birleşik Arap cumhuriyeti ile bir federasyon kurmayı kabul etti (mart 1958). Fakat bağımsızlığı konusunda titiz olduğu için, 1959 aralık ayından sonra federasyon ile ilişiğini kesti. (L)

AHMED Bursalı, Pârepârezade, divan şairi (?-Tırhala 1560). Kadılıklarda bulundu, Lâmiî'nin tesiri altında şiirler yazdı. Şehname vezniyle yazılmış bir *Tevârih-i Âl-i Osman* (Osmanoğullarının Tarihleri) manzumesi de vardır. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED CELÂLEDDİN Dede, XIX. yy. mevlevî şairlerinden (?-Gelibolu 1853). Üsküdar ve Galata mevlevîhanelerinde Mesnevî okuttu. Farsça, türkçe, arapça şiir yazardı, fakat şiirleri yayımlanmadı. (M)

AHMED CELÂL PAŞA, osmanlı veziri (?, 1830-İstanbul 1886). Mustafa Reşid Paşanın ikinci oğlu. (M)

AHMED CELAYİR, Bağdat'ta 1382'den 1410'a kadar hüküm süren moğol Celayiri hanedanı sultanı, Uveys I'in oğlu. Timur tarafından, 1393 ve 1401'de iki defa başkentinden kovuldu. Her defasında da, Mısır'a sığınan Ahmed, Timur gider gitmez Bağdat'a döndü. 1401'de yıkılan ve ahalisi kılıçtan geçirilen şehri yeniden imar ettirdi. 1410'da, vaktiyle Timur'a karşı müttefik olan Karakoyun türkmenlerinden Kara Yusuf tarafından mağlup edilerek öldürüldü. (L)

Ahmed Cemil, Halid Ziya Uşaklıgil'in *Mai ve Siyah* (1897) adlı romanının kahramanı. İstanbul'da Süleymaniye camii civarında küçük bir evi olan, ailesine düşkün, orta halli, son derece namuslu bir davavekilinin oğlu. Mizaç itibarıyle aşırı derecede hassas, içe dönük, hayalperest bir delikanlıdır, şairdir. Daha Mülkiye'de öğrenciyken arkadaşı şair Hüseyin Nazmi ile beraber fransız edebiyatını, bilhassa dil ve üslûbuna dikkat ederek, inceler. Ahmed Cemil, hassasiyet, hayata bakış tarzı ve şiir anlayışı bakımından Servetifünuncuların temsilcisidir. Romanda, onun şiir anlayışı geniş olarak anlatılmıştır. Babası ölünceye kadar evinde ve kitapları arasında mesut olan Ahmed Cemil daha sonra annesini ve kız kardeşini geçindirmek için hayata atılmak mecburiyetinde kalır. Fakir, hayali geniş, şair delikanlı ile günlük hayatta karşılaştığı engeller ve âdilikler arasında derin bir tezat vardır. Romancı bu tezadı Mai ve Siyah sembolleri ile ortaya koyar. Roman baştan sona kadar Ahmed Cemil'in özleyiş ve hayalleri (Mai) ile hayatın pis ve çirkin gerçekleri (Siyah) arasındaki tezat ve çatışmaya dayanır. Ahmed Cemil'in hayatta özlediği şeyler, ailesini mesut etmek, kız kardeşini, onu bahtiyar edecek bir kocaya vermek, kabiliyetini çevresine kabul ettirmek ve arkadaşı Hüseyin Nazmi'nin, uzaktan uzağa sevdiği kız kardeşi Lamia ile evlenmektir. Dürüst, kültürlü, çalışkan ve hakikî bir sanatkâr olan Ahmed Cemil'in bu masum ve haklı isteklerinden hiç biri gerçekleşmez. Hayat karşısında mağlup olan genç adam, siyah bir gece, annesi ile beraber bir vapurla İstanbul'dan uzaklaşmak mecburiyetinde kalır. Mai ve Siyah romanının yapı ve üslûbunda Ahmed Cemil'in şahsiyet ve hassasiyetinin büyük rolü vardır. Onun ince hayal ve duyguları üslûpçu Halid Ziya'yın bütün sanat kabiliyetini kullanma imkânını verir.

Ahmed Cemil, hem bir nesli (Servetifünun neslini), hem de her devirde rastlanabilecek olan içe dönük, hassas ve hayalperest delikanlı tipini canlandırması bakımından son çağ türk romanının dikkate değer tiplerinden biridir. (M)

AHMED CEVDET BEY, türk gazetecisi (İstanbul 1861-Ankara 1935). Kaptanpaşa rüştiyesinde okudu. Mülkiye ve sonra Hukuk mektebini bitirdi. Özel derslerle Arapça, Fransızca, Almanca, Rumca öğrendi. 21 Yaşında bu dillerden tercümeler yaparak Tercüman-ı Hakikat gazetesine girdi. Bir süre Takvim-i Vekayi yazı kurulunda bulundu, sonra Tömbeki rejisinde, Osmanlı bankasında memur oldu. *Sabah, Tarih, Saadet* gazetelerinde başyazarlık etti. Günlük *İkdam* gazetesinin imtiyazını alıp yayın hayatına atıldı (23.VI.1894 eski harfli 11 353 sayı, tam koleksiyonu İst. Millet kütüphanesinde). Gazetesinin yanında bir de *İkdam kütüphanesi* kurarak değerli birçok eseri, bu arada Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin ilk altı ciltini yayımladı. İkinci Meşrutiyetten sonra gazetesinde teknik değişikliğe giderek sayfa sayısını arttırdı, türk gazeteciliğinde bir hamle yaptı. İttihat ve Terakki cemiyetine karşı muhalefete geçti. Avrupa'ya gitti (1909). Oradan gazetesine sürekli yazılar yolladı. İlk Basın kongresi için Ankara'ya geldi, birinci oturumda heyecandan kalp krizi geçirdi, ertesi gün öldü. Yazılarını sade bir dille yazardı. Türkçülük akımını benimsemişti. Halk tarafından çok seviliyordu. (M)

AHMED CEVDET PAŞA, osmanlı devlet adamı, tarihçi, hukukçu, edebiyatçı (Lofça 1822-İstanbul 1895). Babası Bulgaristan'da Lofça (Lovts) kasabası idare kurulu üyelerinden İsmail Ağa; öğrenimini, Lofça müftüsü Hafız Ömer Efendiden yaptı. 1839'da İstanbul'a gelerek, medrese öğrenimine burada devam etti. Murad Molla tekkesinde devrin şair ve bilginleri ile tanıştı. İlk şiirlerini, eskileri taklit ederek yazdı. Müderris olduktan sonra Mustafa Reşid Paşanın çocuklarına ders vermeğe başladı, Âli ve Fuad Paşalarla tanıştı. Bu temaslar onun siyasî alandaki görgüsünü arttırdığı gibi ilmî çalışmalardan, idarî çalışmalara doğru yönelmesini sağladı. 1850'de Maarif meclisi üyesi olarak, Erkek Öğretmen okulu müdürlüğüne getirildi. Bu arada, Fuad Paşa ile birlikte Bursa'ya yapmış olduğu bir aylık seyahat sırasında, *Kavaid-i Osmaniye* (Osmanlı Grameri Kaideleri) adlı kitabı ve Şirket-i Hayriyye'nin kuruluşuna ait projeleri hazırladı. İstanbul'a dönüşte, gerek Öğretmen okulunda, gerek Maarif meclisinde esaslı değişiklikler yapmayı başardı. Encümeni* Dâniş'in kurulmasına dair gerekçeyi haziran 1851'de yazdı. 25 Mart 1852'de, Fuad Paşa ile Mısır'a gitti. Dönüşte, meşhur *Tarih*'inin ilk üç cildini hazırlayıp, Abdülmecid'e takdim etti. Süleymaniye derecesine yükseldi, vakanüvis oldu (1855). 1861'de, Meclis-i Vâlâ üyeliğine getirildi. İki ay sonra, fevkalade komiser sıfatıyle İşkodra'ya; 20 haziran 1863'te Bosna-Hersek müfettişi olarak, Bosna'ya gönderildi. Bu bölgenin içişlerini düzenlemekle büyük başarı gösterdi. 1865'te, Koza ıslahatıyle görevlendirildi. 1866'da, vakanüvislikten ve ilmiye mesleğinden ayrıldı. 1868'de, Divanı Ahkâmı Adliye reisliğiyle İstanbul'a çağırıldı. Mahkemelerin ıslahı ve yeni kuruluşlar bu zamanda ele alındı. Cevdet Paşanın başkanlığında kurulan bir ilim heyeti, Hanefî fıkhına göre hazırlanan *Mecelle**nin dört kitabını tamamlayıp yayımladı. Tarihinin yedi ve sekizinci ciltlerini yazdı. Ancak Cevdet Paşasız hazırlanan *Mecelle*'nin altıncı cilti, esaslı tenkitlere maruz kaldığından, Cevdet Paşa 25 ağustos 1871'de, tekrar Mecelle cemiyeti başkanlığına ve aynı zamanda Devlet Şûrası Tanzimat dairesi reis-

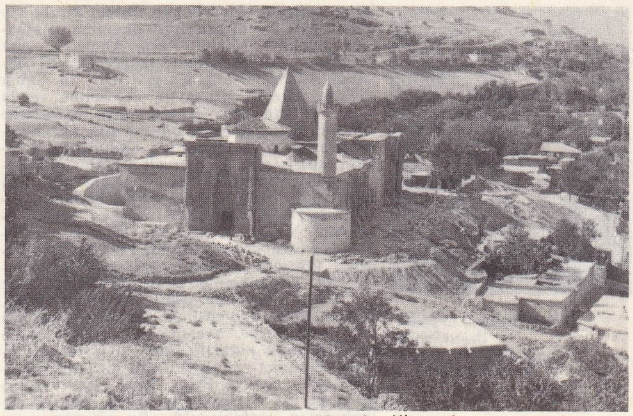

Ulucami
AHMED ÇELEBİ'nin eseri (1288) Divriği

AHMED CEVDET PAŞA
İst. Üni. Küt. resim koleksiyonu

Foto. Metin Sözen (MEYDAN)

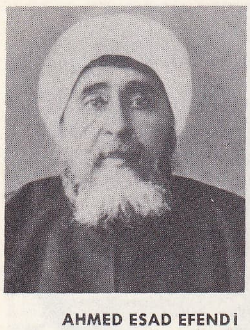

AHMED ESADEFENDİ
Uryanîzade
İbnül Emin M. Kemal resim koleksiyonu

AHMED EYÜB PAŞA
İst. Üni. küt. resim koleksiyonu

Mimar Ahmed Çelebi (fotoğraf 171. sayfada)

AHMED FEHİM
(res. oğlu Münif Fehim)

liğine getirildi. *Mecelle*'nin altıncı kitabı yeniden yazıldı, diğerlerinin de tamamlanmasına çalışıldı. Midhat Paşa, Ahmed Cevdet Paşayı 6 ağustos 1872'de tekrar Divanı Ahkâmı Adliye üyeliğine getirtti. 16 Şubat 1873'te, Evrakı Hümayun nezaretine ve 24 nisan 1873'te Maarifi Umumiye nezaretine tayin olundu. Sübyan okullarının düzenlenmesi, rüştiye ve idadîlerde okutulacak derslerin tanzimi, bu derslere ait kitapların hazırlanması, Ahmed Cevdet Paşanın nazırlığı zamanında oldu. Cevdet Paşa, bundan sonra sırasıyle, Devlet şûrası başkan yardımcılığında, Yanya valiliğinde, Maarif nazırlığında ve Adliye nazırlığında bulundu. Abdülaziz'i tahtından indiren kabinede bulunduğu gibi, Abdülhamid II'nin ilk kabinesinde de Adliye nazırlığı yaptı (16 ekim 1876), Ethem Paşa kabinesinde Dahiliye nazırlığı yaptı. 1877 Rus savaşına aleyhtar olmasına rağmen, harp kararını onun da üyesi bulunduğu hükûmet vermişti. Fakat duruma muhalefet eden Cevdet Paşa, önce Evkaf nazırı ve sonra da Suriye valisi tayin edilerek İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Bu görevler sırasında onun Mecelle cemiyetindeki çalışmaları devam etti. 26 Haziran 1880'de açtığı ilk Hukuk mektebinde, usuli muhâkemei hukukiye ve belâgatı osmaniye ile hitabet derslerini de okuttu. Kanunuesasî meselesinden dolayı muhalefet ettiği Midhat Paşanın muhakemesi, onun bu devredeki Adliye nazırlığı zamanına rastlar. Cevdet Paşa, Midhat Paşa muhakemesinde, Midhat Paşayı İzmir'den alıp, İstanbul'a götürmek üzere oraya gönderilen heyetin başında bulundu (16 mayıs 1881) ve Midhat Paşanın eseri olan meşrutiyete taraftar olmadı.

Cevdet Paşa, Ahmed Vefik Paşa başvekilliğe getirilince 30 kasım 1882'de, Adliye nazırlığından tekrar ayrıldı; birkaç sene yine açıkta kaldı. Nihayet 8 haziran 1886'da, beşinci defa Adliye nazırlığına getirildi. Padişahın hususî encümenlerine, maliye komisyonlarına ve Girit meselesi ile ilgili siyasî müzakerelere katılmak suretiyle, büyük bir faaliyet gösterdi. Ancak, Kâmil Paşanın sadareti üzerine, onunla anlaşamadığı için, son defa bu vazifeden ayrıldı. 13 Mayıs 1890'da, Abdülhamid II kendisini, Meclisi Âli'ye memur etti. Bundan sonra, daha ziyade ilmî çalışmalar ve çocuklarını yetiştirmekle vaktini geçirdi. Bebek'te, kısa bir rahatsızlıktan sonra öldü. Tanzimat devrinin en büyük devlet adamlarından biri olan Cevdet Paşa otuz cilte yakın eser verdi. Yazdığı nizamname ve talimatnameler de ciltler tutar.

Eserleri: *Medhal-i Kavaid* (Kurallara Giriş) [rüştiyeler için 1851, 1874, 1875, 1884, ayrıca tarihsiz bir basımı da var]; *Tarih-i Cevdet* (12 cilt, 1853-1883, 1862-1883, 1885-1891), çeşitli ciltlerinin tarihli, tarihsiz yeni bas. da var); *Beyan-ül-Unvan* (Unvan Söyleme) [1856-1872]; *Mukaddime-i İbn Haldun* (İbn Haldun Önsözü) [bunun 1. ciltinin 6. faslını çevirdi, 1860]; *Takvim-ül-Edvar* (Devirlerin Takvimi) [1870, 1882]; *Kavaid-i Türkî* (Türkçenin Kuralları) [sübyan okulları için, 1871, 1875, 1885]; *Kısas-ı Enbiyâ Aleyhim-üs-Selâm ve Tevârih-i Hülefa* (Peygamberler Kıssaları ve Halifeler Tarihi) [12 cüz. 2. cilt. 1874-1888, 1905, 1912-1920; 10 cilt. olarak 1945-1947, tek cilt olarak 1963, 1966, Sadi Irmak yayını]; *Miyar-ı Sedad* (Doğruluk Ölçüsü) İlm-i mantık'tan (ilkokullar için), [1876, 1885]; *Talikat-i Ahmed Cevdet alâ Netayıc-ül-Efkâr Şerh-ül-Ezhar* (Ezhar [Çiçekler] Şerhinin Fikrî Neticelerine Ahmed Cevdet'in Eklemeleri) [1876]; *Âdâb-ı Sedad min İlm-ül-Âdâb* (Âdap İlminden Doğruluk Âdâbı) [1877, 1885]; *Belâgat-i Osmaniye* (Osmanlı Belâgati), [Hukuk mektebinde takrir olunan derslerin özeti, 1880, 1881, 1885, 1889, 1892, 1908]; *Süruri Mecmuası* (tarihçi Süruri'nin tarih mısralarını havi mecmua, 1881); *Kavaid-i Osmanî* (Osmanlıca Kaideleri) [Keçecizade M. Fuad Paşa ile birlikte, 1884, 1889; tek başına, yeni tertip: Kavaid-i Osmaniye, 1885, 1886, 1888, 5. ve 7. bas. lar 1893, tarihsiz bas. da var; eser Levis Sanbunci tarafından *El-Mirât-üs-Seniye fi'l-Kavaid-il-Osmaniye* adıyle arapçaya da çevrildi, 1867]; *Hulâsat-ül-Beyan fi Telif-il-Kur'an* (Kur'an'ın Yayılması Hakkındaki Beyanın Özeti) [1885]; *Şerh-i Kitab-ül-Emanet* (Emanet Kitabının Şerhi) [1888]; *Kırım ve Kafkas Tarihçesi* (2. bas. 1889); *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* (Adliye Hükümlerinin Mecellesi) [2. bas. 1889]; *Eser-i Ahd-i Hamidî* (ilkokullar için din bilgisi, 1891); *Malûmat-ı Nafia Risalesi* (Faydalı Bilgiler Kitabı) [tarihsiz iki bas. var]; *Tezakir* (Tezkireler) [3 cilt 1953-1963, 1967, Cavid Baysun yayını]. (M)

AHMED Cezayir Dayısı, Cezayir beyi (?-1808). Dayı Mustafa'ya karşı çıkan bir karışıklıkta (1805) öldürülen Ahmed Beyin yerine 30 ağustos 1805'te Dayı seçildi. Ahmed Dayı okumuş, yazmış bir kimse olmakla beraber sert ve gaddardı. Ticaret işleri yüzünden Napolyon ile bozuştu; vergi meselesinden dolayı Avrupa devletleri konsoloslarından bazılarını tevkif ettirdi. Fakat memlekette düzeni sağlayamadı. Kendisine yapılan uyarmaların aksine hareket ederek Tunus'a savaş açtı ve yenildi. Yenilmiş olarak dönen askerleri idam ettirmesi, aleyhindeki muhalefeti kuvvetlendirdi. 7 Ekim 1808'de, bir yeniçeri ayaklanmasında sarayı basılıp öldürüldü. (M)

AHMED ÇAVUŞ AĞA Dalgıç, tanınmış türk mimarı ve Mimar Sinan'ın kalfalarından, aynı zamanda önemli bir sedef kakmacısı (XVI. yy.). Hassa mimarı Davud Ağanın ölümünden sonra onun yerini aldı. Ayasofya'daki *Mehmed III* ve *Murad III* türbelerini yaptı. Murat III türbesindeki sedef kakmalı kapı kanatları en güzel eseri sayılır. *Yenicami*'nin yapımında da bir süre çalıştı. Ahmed I zamanında mirmiran olarak saraydan ayrılıp sancakbeyi oldu. Bu devrede *Silivri köprüsü*'nün yapımına, bina emîri olarak nezaret etti. Silistre sancakbeyi olduğu sırada (1607) beyliğe baş kaldıran Kalenderoğlu'nun takibine bizzat çıktı. Manyas gölü çevresinde eşkıyayı yakaladı ise de çarpışma sırasında ağır yaralandı ve kısa süre sonra öldü. (M)

AHMED ÇELEBİ Horasan veya **Hürrem Şah,** türk mimarı (XIII yy.). Mengüçoğullarından Ahmed Şahın Divriği'deki *Ulucami*'inde çalıştı (1288). XIII. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olan Divriği'deki cami ve bitişiğindeki *Şifahane*, gerek mimarîsi, gerek süsleme özellikleriyle Anadolu türk sanatında özel bir yer alır. (M)

AHMED ÇELEBİ Nâne, türk bestekârı (1605 ?-1687). 70 kadar eser bestelemiş, günümüze 3 bestesi kalmıştır. (M)

AHMED DÂÎ, divan şairi (XV. yy.). Germiyan'da bir süre kadılık yaptı. Önce Germiyan, sonra Osmanlı sarayına intisap etti. Germiyan emîri Yakub Bey ve Osmanlı hükümdarı Mehmed I, Emîr Süleyman, Murad II adlarına kitaplar ve kasideler yazdı. Ahmedî (XIV. yy.) gibi bir ansiklopedici idi. Bazı şiirlerini Hammer Almanca'ya, Gibb İngilizceye çevirdi. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED DEDE Müneccimbaşı, türk din adamı, tarihçi, musiki üstadı (Selânik 1631-Mekke 1702). Babası Lütfullah Efendi Selânik'te çuhacılık yapıyordu. O da çuhacı oldu. Fakat ilme ve öğrenime karşı büyük arzu duyduğu için baba mesleğini bıraktı, Selânik mevlevîhanesi şeyhi Mehmed Efendiye intisap ederek mevlevî oldu. 1654'te İstanbul'a gelerek Galata mevlevîhanesi şeyhinin hizmetine girdi. Devrin ileri gelen ilim adamlarından mesnevi, hadis, usul ve mâni okumağa devam etti, mantık ve hikmet sahalarında da çalıştı. Tıp ve tabiiye tahsili yaptı, riyaziye ve heyeti de Müneccimbaşı Mehmed Efendiden öğrenerek ilmin her dalında olgunlaşmağa çalıştı. On yıl sonra saraya müneccimbaşı oldu (1665). Bu sırada Mehmed IV'ün dikkatini çekerek padişah müsahipliği payesine çıkarıldı. Biga ve Kemer-Edremit kazaları kendisine arpalık olarak verildi. Mehmed IV tahttan indirildiği zaman (kasım 1687) görevinden azledildi, Kahire'ye sürüldü. Mısır'a, Moralı Hasan Paşa ile gitti. Oradan önce Mekke'deki mevlevîhaneye daha sonra da Medine'ye geçip orada 6 yıl kaldı.

Ahmed Dede Efendinin şöhretini sağlayan resmî vazifesinden çok tarihçilik cephesidir. *Müneccimbaşı Tarihi* diye de tanınan eseri onu büyük tarihçiler arasına sokmuştur. İki ciltlik kendi el yazısı nüshası Nuruosmaniye kütüphanesindedir. Burada eserin ismi *Cami-üd-Düvel* (Devletler Tarihi) olduğu halde diğer bazı nüshalarda *Sahaif-ül-Ahbar fi Vekayi-ül-Âsâr* (Asırların Hâdiseleri Hakkında Haber Sahifeleri) adı yazılıdır. Kitap, en eski devirlerden başlayarak 1672-1673 bazı nüshalarda ise 1683-1684 tarihine kadar gelen bir dünya tarihidir. Kitabı hazırlarken 70'ten fazla kaynaktan istifade etmiştir ve bunlardan bazısı bu gün elde yoktur. Kitap yazılışından 30 yıl geçmeden Ahmed III devrinde sadrazam İbrahim Paşanın isteğiyle içinde şair Nedim'in de bulunduğu bir heyete tercüme ettirilmiştir. Üç cilt halinde İstanbul'da basılan (1868) eserin baş ve sonundaki ifadeden tercümenin 10 yılda yapıldığı anlaşılıyor. Ahmed Dede Efendinin *Letaifname* (Latifeler Kitabı) adlı bir başka tercümesi de vardır. Bunun dışında *Gayet-ül-Beyân fi Dekaik-i İlm-ül-Beyân*, (Beyan İlminin İncelikleri Hakkında Geniş Açıklama), *Risale fi'l-Kinâye ve'l-Ta'riz* (Kinaye ve Tariz Hakkında Risale), *Risale fi tahkik-ül-Masdar* (Mastarın İncelenmesi Hakkında Kitap), *Feyz-ül-Harem* (Mekke ve Çevresinin Fazileti), *Vesilet-ül-Vusûl ilâ Ma'rifet-il-Haml ve'l-Mahmul* (Haml ve Mahmulu Bilmeğe Ulaşma Vesilesi), *Ta'likat alâ Uklidis* (Uklidis'e Ekler), *Tuhfet-ül-Müminin* (Müminlerin Hediyesi), *Lisan-ül-Gayb ve'l-İlham* (İlham ve Gayb Dili) gibi eserleri vardır. Üç dilde şiir söyleyebilen ve şiirde *Aşık* mahlâsını kullanan Ahmed Dede Efendi aynı zamanda musikişinastı. Galata mevlevîhanesinde çile doldururken musiki öğrenmiş ve bir de *Risale-i Musikiye* (Musiki Kitabı) yazmıştı. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED Dükakinzade, divan şairi (XVI. yy.). Şiirlerinde Vahdet-i vücut (varlık birliği) felsefesini dile getirdi. *Divan*'ı vardır. (M)

AHMED EFENDİ Ebubekirzade, osmanlı şeyhülislâmlarından (?, 1682-İstanbul 1767). Anadolu kazaskerlerinden Tireli Kara Ebubekir Efendinin oğlu. Galata (1729), Mısır (1735), Mekke (1740), İstanbul (1744) kadılıklarına tayin edildi. 1751'de Anadolu kazaskeri, 1756'da Rumeli kazaskeri, 6 eylül 1761'de şeyhülislâm oldu. Bu makamda sekiz ay kaldı ve 1762 nisanında azledildi. (M)

AHMED EFENDİ Ebülhayr Damadzade, osmanlı şeyhülislâmı (İstanbul 1666-ay.y. 1742). Babası, şeyhülislâm Minkarîzade Yahya Efendinin damadı olduğu için, kendisine Damadzade denilmiştir. Bursa ve İstanbul kadılığına, Anadolu kazaskerliğine, üç defa da Rumeli kazaskerliğine getirildi. 24 Şubat 1732'de Paşmakçızade'nin yerine şeyhülislâm oldu. Meşihatı sırasında, çok ihtiyar bulunduğundan, fetvaların altına imza yerine mühür basmak, ilk defa onun zamanında ortaya çıktı. Ekim 1733'de emekli oldu. Büyükdere, Kefeliköy'de bulunan yalısının karşısındaki mescide bir *mimber* ilâve ettirdi. Sütlüce İskelesi meydanına da bir *çeşme* yaptırdı. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED EFENDİ Muid, Kazabadlı, osmanlı şeyhülislâmı (Tokat, ?-İstanbul 1647). Tahsilini İstanbul'da yaptı. Murad IV zamanında çeşitli memuriyetlerde bulundu. Şam, Mısır, Edirne kadılıklarına tayin edildi. Edirne kadılığından azledildikten sonra 1635'te İstanbul kadılığına getirildi. Anadolu kazaskeri oldu. Tabiat bakımından çok doğru bir insan olan Ahmed Efendi hatır, gönül dinlemeden doğru bildiğini yapardı. Gerektiğinde padişahın iradesini bile tanımazdı. Bu sebeple, Ahmed Efendi Murad IV tarafından azledildi ve Belgrad'a sürüldü. Fakat az bir zaman sonra affedildi ve yine Anadolu kazaskerliğine getirildi. 1645'te şeyhülislâm oldu. Ahmed Efendi, Murad IV devrinde güttüğü siyaseti Sultan İbrahim devrinde de devam ettirmiştir. Mezarı, Kadı çeşmesi'nde inşa ettirdiği medrese civarındadır. (M)

AHMED EFENDİ Mutafzade, türk musiki üstadı (?-1883). İlmiye sınıfındandır. Mısır mollalığına kadar yükseldi. Hocası İsmail Dede Efendi ile hacca gitti. Bazı parçalar besteledi. Fakat bunlar günümüze kadar gelmemiştir. Büyük hizmeti, Dede'den öğrendiği binlerce klasik eseri hafızasında tutarak, zamanımıza kadar unutulmamasını sağlamasıdır. Dede'nin eserlerinin çoğu onun sayesinde zamanımıza ulaşmıştır. (M)

AHMED EFENDİ Müftizade, osmanlı şeyhülislâmı (?-İstanbul 1791). Gelibolu müftüsünün oğlu. Birtakım şer'iye işlerinde görev aldıktan sonra Ordu kadısı olarak Rus seferine katıldı (1772). 10 Şubat 1786'da Dürrizade Mehmed Ârif Efendinin yerine şeyhülislâm oldu. Bu vazifede, yirmi iki ay kadar kaldıktan sonra, 1787 yılında Avusturya ve Rusya'ya karşı açılan harp sırasında, çalışmalarında zaaf gösterdiği için, azledildi (1787). [→ Bibliyo.] (M)

Foto. Nurettin Erkılıç (*MEYDAN*)

AHMED EFENDİ Selânikli, Udî, şarkı bestekârı (Selânik 1868-İstanbul 1927). Dönme cemaatindendi. Okuması yazması yoktu, fakat şarkı bestekârlığında büyük kabiliyet gösterdi. Piyasada ünlü bir hanende, bilhassa udî olarak çalıştı. 600 şarkı bestelemişse de, elde kalanların sayısı sadece 214'ten ibarettir. (M)

AHMED EFENDİ Şarihülmenarzade, XVII. asır osmanlı müverrihlerinden, (Amasya, ?-İstanbul 1657). Babası Abdülhalim Efendi Usul-i Fıkıh kitaplarına ve Menar'a şerh yazdığından oğluna Şarihülmenarzade denmiştir. Ahmed Efendi, babasından ve sair ulemadan ders görerek tahsilini tamamladıktan sonra çeşitli medreselerde müderrislik yaptı. Naima tarihinin başlıca kaynaklarından olan ve 1655 yılına kadar Osmanlı devletinin olaylarını kapsayan eseri henüz bulunmamıştır. Ayrıca, *Silsile-i Ulema* (Bilginler Silsilesi) ve *Şâmil ve Kâmil* adlı, Hz. Âdem'in yaradılışından 1650 yılına kadar vakaları toplayan genel bir tarih eseri olduğu da söylenir. (M)

AHMED EFENDİ Şikârizade, Hacı Şeyh, türk dinî eserler bestekârı (1752-1821). Pekçok eserinden günümüze bir *Durak* ve iki *İlâhî*'si kalmıştır. *Der-Beyân-ı Ahvâl-i Medine* (Medine'deki Durumun Beyanı) adlı bir kitap da yazmıştır (1791). [M]

AHMED EFLÂKİ DEDE, mevlevî dedelerinden ve türk saatçiliğinin büyük ustalarından (Tekirdağ 1808-İstanbul 1876). 18 yaşında İstanbul'a geldi. Yenikapı mevlevihanesinde çile çıkarıp dede oldu. Tekkede saatçiliği öğrendi. Sanatını ilerletmek için Paris'e gitti. Avrupa'dan dönüşünde Mahmud II ye muvakit oldu, on kadar fevkalâde güzel saat yaptı. Bunlardan biri Topkapı, diğeri Dolmabahçe sarayındadır. Dolmabahçe sarayındaki saatin biraz küçüğü 1870 yılında Paris'teki sergiye gönderilmişti. Bunun minesi, iç kısımları ve bu arada civa yaldızı ile altınlaştırılmış olan kısımları Eflâki Dede'nin elinden çıkmıştı. (M)

AHMED el-MANSUR, Sâdi hanedanından Fas sultanı (Fas 1549-ay.y. 1603). Abdülmelik'in kardeşi, Alkazar Kivir veya Üç Krallar (Portekizli Sebastian, Abdülmelik ve tahtından indirilen sultan Muhammed el-Mütevekkil) savaşında ölünce, onun yerine geçti ve muzaffer olduktan sonra da El-Mansur (Muzaffer) unvanını aldı. 1578'den 1603'e kadar hüküm sürdü. Akdeniz siyasetini çok iyi bildiğinden, İngiltere, İspanya, Toscana ve Fransa ile sürekli diplomatik ve ticarî ilişkiler kurdu ve bu devletlerden büyük hükümdar muamelesi gördü. 1578'de, beylerbeyi Uluç Reis'in ölümü ile Cezayir Türklerinin tehdidinden kurtuldu; 1590'da geçici olarak Sudan'ı zaptetti. Fas'ta şeker sanayiini geliştirdi ve başşehir Marakeş'te *El-Bedî* denilen muhteşem bir saray yaptırdı. Devri genellikle huzur ve refah içinde geçmiştir. Fas'ta 1588'den 1608'e kadar hemen de aralıksız devam eden vebadan öldü. (L)

AHMED el-MİMAR, türk mimarı, yaşadığı devir kesinlikle bilinmiyor. Ancak, Çinili köşkte bulunan ve Mısır'dan getirildiği tahmin edilen ağaç işleme bir Kur'an mahfazası üzerinde adına rastlanmaktadır. (M)

AHMED ESAD EFENDİ Salihzade, osmanlı şeyhülislâmı (?-İstanbul 1814). Önce müderrislik, daha sonra çeşitli yerlerde kadılık yaptı. Anadolu kazaskeri oldu, iki defa Rumeli kazaskerliğine, iki defa şeyhülislâmlığa getirildi. Şeyhülislâmlığı, Nizamıcedit devrine tesadüf eder. Selim III'ün yenilik hareketlerini destekledi. Şeyhülislâmlıktan ikinci defa azli Alemdar Mustafa Paşanın ölümünden sonradır. (M)

AHMED ESAD EFENDİ Uryanîzade, osmanlı şeyhülislâmı (İstanbul 1814-ay.y 1889). Hoca Abdullah Efendi ve Ahıska'lı Hoca İsmail Efendiden edebî, şer'î ve aklî bilgiler üzerine ders gördü. Hattat Emin Beyzade Abdülkadir Beyden yazı dersi aldı. Fetvahanede yazıcı oldu. Üsküdar kadısı, sonra Edirne ve Medine kadısı oldu, aynı zamanda Peygamber'in türbesini onarmaya memur edildi. İstanbul'a geldiği zaman, Tetkikatı Şer'iye meclisi üyeliğine seçildi. 1866'da İstanbul kadısı oldu, meclis üyeliğini de muhafaza etti. 7 Aralık 1778'de şeyhülislâmlığa getirildi ve bu makamda on seneden fazla kaldı. Murassa *Osmanî* ve murassa *Mecidî* nişanları almıştı. (M)

AHMED EYÜB PAŞA, osmanlı kumandanlarından (İstanbul 1858-ay.y. 1893). 1858'de kurmay yüzbaşı 1873'te de müşir olarak Yedinci ordu kumandanı ve Yemen valisi oldu. 1876'da İkinci ordu kumandanı iken Sırbistan ve Karadağ savaşlarına katıldı. Daha sonra Üçüncü ve Beşinci ordu kumandanlıklarında bulundu. 1883 yılında Yanya valisi, bir süre sonra yunan hududu genel kumandanı oldu ve 1889'da Manastır ve Kosova'ya vali tayin edildi. Aynı yıl içinde Mısır hidivi Abbas Hilmi Paşaya Abdülhamid'in fermanını götürdü. Mısır'dan dönüşünde Abdülhamid'in yaveri oldu. (M)

AHMED Fakih, mutasavvıf, şair (XIII. yy.). Mevlâna Celâleddin'in babası Bahaeddin Veled'den fıkıh öğrendi. Bir ara, cezbeye kapılarak dağlara kaçtı. Gaybden haber verdiği, Mevlâna'nın büyüklüğünü çocukken keşfettiği söylenir. Halk için yazılmış, ahlâk ve tasavvuf öğütleri veren yüz beyitlik *Çarhname* adlı bir mesnevîsi vardır. (M)

AHMED FEHİM, türk aktörü (İstanbul 1851-ay.y. 1930). Hattat ve âlim Abdülkadir Efendinin oğlu. Çocukluğunda tornacı olarak çalıştı ve Sanayi mektebi şefliğine alındı. Fotografi, çinkografi ve tezhip işlerine merakı vardı. Sevdiği ve devamlı gittiği Gedikpaşa tiyatrosu aktörleriyle tanıştı. 1876 Rus harbi başlayınca, Gedikpaşa tiyatrosunun ermeni aktörlerinin bir kısmı Edirne'ye gidince, Fehim Efendi tiyatroya girdi. İlk defa *Çifte Sağırlar* komedisinde uşak *Bonifos* rolünü oynadı. Fasulyacıyan trubuyla Bursa'ya giden Ahmed Fehim orada Ahmet Vefik Paşanın ilgisini çekti: Paşa, Fehim Efendiye roller vermeye başladı. Ahmed Fehim İstanbul'a dönüşünde kendisi bir kumpanya teşkil etti: *Osmanlı Komedi heyeti*. Fehim Efendi çağdaş fransız tiyatrosundan tercüme edilmiş komedi ve vodvilleri oynadı. II. Meşrutiyette ilk defa Namık Kemal'in *Vatan* piyesini sahneye o koydu. Dârülbedayi'i kurmak üzere İstanbul'a gelen Antuvan onu komedi kısmına hoca seçti. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED FERİD Ferdî, divan şairi (Yenişehir 1866-İstanbul 1910). Molla Gürânî rüştiyesinde ve Halıcıoğlu Musevî mektebinde hocalık yaptı. Üsküdar'da Hallaç Baba dergâhı şeyhliğinde bulundu. Şiirleri toplanmamıştır. Musiki ıstılahlarını bir araya getiren *Kâr-ı Nâtık* adlı manzumesi vardır. (M)

AHMED FERİDUN BEY, osmanlı devlet adamı ve yazarlarından (?-İstanbul 1583). Sokullu Mehmed Paşanın yanına kâtip (1552), sonra da divan kâtibi oldu. Nahcivan seferine (1554) katıldı ve Sziget muhasarasında (1566) tanındı; reisülküttap, sonra nişancı oldu. 1575'te ünlü ve önemli eseri *Feridun Bey Münşeatı* diye tanınan *Münşeat-üs-Selâtin*'i (Sultanların Yazıları) yeni hükümdar Murad III'e sundu. 10 Nisan 1576'da görevinden azledildi. 1577'de Semendre sancakbeyi oldu. 1582'de Rüstem Paşa ve Mihrimah Sultanın kızı Ayşe Sultan ile evlendi. İstanbul'da iki defa basılmış olan (1848) ve (1858) ünlü eser Münşeat-üs-Selâtin Osmanlı devletinin kuruluşundan Murad III'ün tahta çıkışına kadar olan zaman içindeki vesikaları toplar. Her iki baskı sırasında bazı farklar vardır. Aynı zamanda orijinalinde bulunmayan bazı ekler konmuştur. Önemli bazı vesikaların başkalarından alındığı Mükrimin Halil Yınanç, tarafından ortaya konmuştur. Diğer eseri Zigetvar seferine ve Sokullu Mehmed Paşaya ve Selim II'nin ilk yıllarına ait olan, *Nüzhet-ül-Esrar-ül-Ahyâr der Ahbar-ı Sefer-i Sigetvar* (Zigetvar Seferi Haberlerinden En İyilerinden Esrarlar Bahçesi) dir. Bu eser yazma halinde kütüphanelerde bulunmaktadır; üç nüshası bilinmektedir. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED FETHİ PAŞA Rodosizade, Tanzimat devri devlet adamlarından (?, 1801-İstanbul 1854). Enderun'dan yetişti. Yeni kurulan askerî teşkilâta er olarak girdi; birkaç yıl sonra subay oldu. Avusturya'ya, önce geçici, bir yıl sonra daimî elçi tayin edildi. Londra ve Paris'te de elçilik yaptı. İngiltere kraliçesi Viktorya'nın taç giyme töreninde Osmanlı devletini temsil etti. Meclis-i Vâlâ üyesi, Ticaret nazırı oldu; 1840'ta Mahmud II'nin kızı Atiye Sultanla evlendi. 1952'de Mühimmatı Harbiye nazırı ve Tophane müşiri oldu; ikinci defa Tophane müşiriyken öldü. (M)

AHMED FEVZİ PAŞA Firarî, osmanlı kaptanıderyası (Girit ?-Mısır 1843). Girit'te rum asıllı olarak doğdu. Gençliğinde İstanbul'a geldi ve Çengelköy'de bir süre kayıkçılık yaptı. Önce bostancıbaşı Osman Paşanın, sonra serasker Koca Hüsrev Paşanın himayesine girdi, binbaşı ve miralay oldu. 1830'da hassa feriki, 1832'de mabeyn müşiri oldu. 1833'te Aynalıkavak tenkihnamesi gereğince rus donanmasının Osman'lı devletine yardıma gelmesi üzerine, Rusya'ya fevkalâde elçi olarak gönderildi; dönüşünde kaptanıderya vekili, kısa bir süre sonra kaptanıderyalığa getirildi (1836). Ahmed Fevzi Paşa bu mevkie geçer geçmez tersane işlerinde ıslahata girişerek bahriye müsteşarlığını kurdu. 1837'de Trablusgarp ve Akdeniz adalarının asayişini kontrol etmek üzere sefere çıktı. Mısır valisi Mehmed Ali Paşa gailesi sebebiyle, 1838 yılı sonlarında 24 parça gemi ile Akdeniz'e açılan Ahmed Fevzi Paşa, Mahmud II'nin öldüğünü, tahta Abdülmecid'in geçtiğini, rakibi Hüsrev Paşanın da sadrazam olduğunu öğrendi. İstanbul'a dönmeyi hayatı için tehlikeli bulan Ahmed Fevzi Paşa, kurtuluşu Mısır'a gidip donanmayı Mehmed Ali Paşaya teslim etmekte buldu. Bu sebeple *Firarî* adıyla tanınmıştır. Londra antlaşmasına (1841) göre donanma Osmanlı devletine iade edildiği halde, Ahmed Fevzi Paşa affedilmedi ve orada kaldı. Cariyeleri tarafından zehirlenerek öldü. (M)

AHMED FEVZİ PAŞA Tatar, osmanlı devlet adamı (1839-İstanbul 1909). Öğrenimini İstanbul'da tamamladıktan sonra, 1864'te kurmay yüzbaşı olarak, isyan halindeki Yemen'e gönderildi. Burada yirmi yıl kaldı. 1882'de feriklikle Yemen valisi ve Yedinci ordu, 1886'da da Hicaz kumandanı oldu. 1889'da Sana'yı muhasaradan ve Kızıldeniz sahilini eşkıyadan kurtardı; ama düzeni sağlayamadı. 1898'de Bağdat vali ve kumandanlığına gönderildi. Yemen ayaklanması, Zeydî imamı Yahya Hamidüddin'in Sana'yı zaptetmesiyle bitti. Ancak kırk beş bin kişilik bir kuvvetle harekete geçen müşir Ahmed Feyzi Paşa bir süre sonra şehri geri aldı. İsyanları önlemekte, asayişi teminde başarı gösterdi. Yemen'de bulunduğu sırada İkinci Meşrutiyetin ilânını, bir ayaklanmadan çekindiği için halktan saklamak zorunda kaldı. Aldığı tedbirler sayesinde haber halk arasında hâdisesiz yayıldı. Meşrutiyetin ilânıyle Yemen'den gelen mebusların hükûmeti zorlamaları ve imam Yahya'nın İstanbul'a gönderdiği heyetin baskısı, Ahmed Feyzi Paşanın azline ve İstanbul'a dönüp emekliye sevkine sebep oldu. (→ Bibliyo.). [M]

AHMED GAZİ, Menteşe beyi (?-?, 1391). Kardeşi Mehmed'in beyliği sırasında Milâs, Beçin ve Balat'ı idare ediyordu. Ahmed Gazi, Rodos ve Kıbrıs üzerine sefer yaparak, Sultan-üs-Sevahil ve Gazi unvanını almıştır. Kardeşi Mehmed Bey, Osmanlılara karşı düşmanca bir politika güttüğü halde, Ahmed Gazi dostluk siyaseti takip etti. Bu yüzden Yıldırım Bayezid batı seferine çıkınca Mehmed Bey kaçtığı halde Ahmed Gazi yerinde kaldı. Yıldırım Bayezid, Ahmed Gazi'yi Menteşe beyi olarak yerinde bıraktı (1390). Ahmed Gazi bundan bir yıl sonra öldü. Bütün kaynaklar Ahmed Gazi'yi kahraman, âdil, uzağı gören, mert, şairleri ve ilim adamlarını koruyan bir kimse olarak vasıflandırır. Ahmed Gazi, Fethiye'de bir *medrese* Milâs'ta *cami ve imaret*, Beçin'de *medrese* ve *hamam*, Çine'de de bir *imaret* yaptırmıştır. (M)

AHMED Hacı, Halife, türk mimarı (XVIII. yy.). 1767-1771 yılları arasında Mustafa III devrinde başmimarlık yapmış, yeni Fatih camiinin yapımını yönetmiştir. (M)

Ahmed Halit kitabevi, muallim Ahmed Halit Yaşaroğlu* tarafından kuruldu (1928). İstanbul'da, Babıâli'nin en ünlü kitabevlerinden biriydi. Sahibi ölünce (1951), eşi öğretmen ve yazar Naime Halit müesseseyi bir süre yürüttü; 1967'de kapattı. Bir zamanlar fikir ve sanat adamlarının uğrak yeriydi. Yayımladığı eserlerin kataloğunda Ömer Seyfeddin ve Halide Edib Adıvar külliyatı, «Doğundan-batıdan seçme klasikler» v.b. yer alır. (M)

AHMED HAMDİ PAŞA, osmanlı sadrazamı (İstanbul 1826-Beyrut 1885). Çeşitli devlet memurluklarında bulunduktan sonra 1868'de Evkafı Hümayun nazırı, sonra Maliye nazırı ve altı gün sonra da Aydın valisi oldu. Şirvanîzade Rüştü Paşa sadrazam olunca ikinci defa Maliye nazırlığına getirildi.

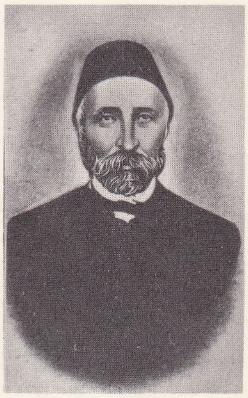

AHMED HAMDİ PAŞA
İbnül Emin M. Kemal kütüphanesi resim koleksiyonu

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

AHMED HİLMİ BEY
Servetifünun koleksiyonu

Osmanlı orduları Rumeli'de Ruslara yenilince sarayda toplanan bir meşveret meclisinde şiddetle karşı konulması ve İstanbul'un savunulması için gerekli tedbirlerin alınması gibi fikirler ileri sürdüğünden sadrazamlığa getirildi (11 ocak 1878). Sadrazamlığı sırasında osmanlı orduları tamamen mağlup oldu, rus orduları Edirne'ye girdi. Abdülhamid'e Yıldız sarayından Beşiktaş sarayına nakletmesini, ordu kumandanlarına müdahalede bulunulmamasını tavsiye ettiğinden azledildi (1878) ve Aydın valiliği ile bir daha dönmemek üzere, İstanbul'dan uzaklaştırıldı. 4 Ağustos 1879'da Midhat Paşanın yerine Suriye valiliğine tayin edildi. Mezarı Beyrut'ta Mektebi Sultanî civarındadır. (→ Bibliyo) [M]

AHMED HAMDİ PAŞA. Bk. ABUK AHMED PAŞA.

AHMED HAN, Timur-Kutluk Hanın dördüncü nesilden torunu ve Altınordu hanlığının son hükümdarı (1445-1481). Babası Küçük Muhammed Han, dedesi Timur Han ve büyük dedesi Timur-Kutluk Handır. Birçok kaynaklarda Seyit Ahmed Han adıyle zikredilen bu hükümdar, aynı zamanda Astarhan (Hacı Tarhan) hanlarının da atasıdır. Timur'un seferlerinden sonra zaafa düşen Altınordu hanlığını canlandırmak için büyük gayretler sarf etti, ama başaramadı. Vergi göndermeyen Moskova knezlerine karşı 1455, 1461 ve 1465'te sefer açtı; bir defasında Moskova şehrine kadar ilerledi ve rus başkentini yaktı, fakat kendi başkenti Tahtili'nde (Saray) patlak veren ayaklanmalar, Kırım hanlarının arkadan hücum etmeleri, Rusya'nın ezilmesine engel oldu. Ahmed Han Lehistan-Litvanya kralı Kazimir IV ile Moskova'ya karşı bir antlaşma yaptı. Moskova büyük knezi İvan III, Kırım hanı Mengli Giray ile anlaşmıştı. Gedik Ahmed Paşanın, 1475'te Kefe'yi Cenevizlilerden alması ve bir zaman sonra da Azak şehrinin Osmanlıların eline geçmesi üzerine Altınordu ve Osmanlı imparatorluğu arasında yakın temas kuruldu. Ahmed Hanın, Fatih Sultan Mehmed ile iyi geçinmek istediği, İstanbul'a gönderdiği mektubundan anlaşılmaktadır. Ahmed Han asker gönderip Osmanlı padişahına yardımda bulunmak istediğini de bildirmişti. Lehistan kralı Kazimir IV'ün Ahmed Han ile eski dostluğunu arttırmak ve Moskova'ya karşı birlikte bir sefer açmak gayesiyle, 1480'de bir elçi göndermesi üzerine, Altınordu kuvvetleri hemen harekete geçti. Ahmed Han, rus kuvvetlerini Ugra nehrine kadar kovaladı ve burada Kazimir IV'ün gelmesini beklemek için durdu. Leh kralı verdiği sözü tutmadı. Buna karşı Mengli Giray Han, İvan III'ün müttefiki olarak Saray şehrini yağma etti. Ahmed Han, ordusunda yiyecek sıkıntısı baş gösterince geri çekilmeğe karar verdi. Ruslar bu hareketi yeni bir saldırının başlangıcı sanarak Moskova'ya çekildiler. Fakat Han'ın kuvvetleri bunları takip etmedi. Böylece Ahmed Hanın 1480 seferi bir fayda sağlamadı; tersine İvan III'ün Altınordu ile ilgisini büsbütün kesmesi ve Rusya'nın 1240'tan beri sürüp gelen Altınordu hâkimiyetinden çıkmasıyle sona erdi. Ahmed Han, Don nehri boyunda kışı geçirmekte iken 1481'de Bek-Kondu soyundan ve Tura Şibanîlerinden İbak Hanın baskınına uğradı ve öldürüldü. Ahmed Hanın ölümünden sonra onun yerini doldurabilecek ve Altınordu'da birliği kurabilecek bir han çıkmadı, böylece onun ölümü Altınordu'nun da sonu oldu. (M)

AHMED HAN, ilk afgan hükümdarı (Kandahar yakınında Murgab'ta öldü. 1773). Nadir Şahın ordusunda, Abdalî aşiretinin reisi iken Nadir Şahın öldürülmesinden sonra, *Dürr-i Dürrân* (İncilerin İncisi) unvanı ve Ahmed Şah adıyle 1747'de kendisini kral ilân ettirdi (Bk. ABDALÎ'LER). Sadozay hanedanının Afgan krallığını kurdu. Hindistan'a birçok sefer yaptı ve 1761'de Mahrat'ları, 1762'de Sikhi'leri mağlup etti. Öldüğü zaman, imparatorluğu Amuderya'dan İndus'a ve Tibet'ten Horasan'a kadar uzanıyordu. (L)

AHMED HAN Bahadır, hintli müslüman ıslahatçı (Delhi 1817-ay.y. 1898). Siyasî hayatın dışında kaldı ve İngiliz hükûmetine çeşitli görevlerde sadakatla hizmet etti. Eğitime dayanarak ve on yargılara karşı mücadele ederek vatandaşlarını kalkındırmağa çalıştı. Bu maksatla, 1878'de, sonradan üniversite olan (1920) Aligarh İngiliz-Şark Müslüman kolejini kurdu. Çağdaş ilim doktrinlerinin *Kur'an'a uygun* olduğunu ispatlayarak islâm dininde reform yapmak istiyordu. İslâmiyet hakkındaki bu yeni yorumları şiddetli tartışmalara yol açtı. Bugünkü Pakistan'ın öncülerinden sayılır. (L)

Ahmed Haramî destanı (Destan-ı Ahmed Haramî), [XIV. yy.]. Anadolu türkçesi özelliklerini taşıdığı için, bu çağda Anadolu'da yazıldığı tahmin edilen, manzum ve popüler bir türk destanı. Kahramanı Ahmed, Ebû Ali Sina'nın sihir ve efsun ilmini hırsızlığa tatbik ederek soygun yapan bir haramîdir. Bu hüneriyle Bağdat sarayının hazinesini soymağa kalkar fakat karşısına, Bağdat sultanının kızı Gülendam çıkar. Hikâye, Haramî ile Gülendam'ın Bağdat'ta, Gürcistan'da, Şiraz'da geçen korkulu mücadeleleri sonunda Gülendam'ın fendi ve galebesiyle biter. Çankırılı Ahmet Talat Onay'ın bulduğu *Ahmed Haramî Destanı* Çankırı'da basıldı (1933). Mesnevî tarzındaki eser dil bakımından önemlidir. (M)

AHMED HÂŞİM, türk şair ve edibi (Bağdat 1883-İstanbul 1933). Alûsîzadeler diye tanınan Iraklı, birçok âlim ve şair yetiştirmiş eski bir aileye mensuptur. Küçük yaşlarında annesini kaybetti. 1885'te babası Ârif Hikmet onu İstanbul'a getirdi, Galatasaray sultanîsine verdi. Bu yabancı çevrede, Hâşim içine kapalı, hayalperest bir delikanlı oldu. Dicle kıyısında annesiyle beraber olduğu yılların hatıralarını canlandıran *Şiir-i Kamer* başlıklı şiirlerine bu yıllarda başladı. Fransız sembolistlerinin tesiri altında kaldı. İlk şiirlerini 1901 yılında *Mecmua-i Edebiye*'de yayımladı. 1907'de Galatasaray'ı bitirince reji idaresinde çalıştı, İzmir sultanîsi Fransızca öğretmeni oldu. 1909'da teşekkül eden *Fecr-i Âti* edebiyat topluluğuna katıldı. Maliye nezareti tercümanı olarak İstanbul'a yerleşti. Tanınmış dergilerde *Göl Saatleri* ve *Şiir-i Kamerler*'i (Ay Şiirleri) neşretti. Birinci Dünya savaşına katıldı. Savaş dönüşü Osmanlı bankasına girdi. Güzel Sanatlar akademisinin estetik ve mitoloji öğretmenliğine tayin olundu. 1921'de, o zamana kadar yazdığı şiirleri *Göl Saatleri* adı ile bastırdı. 1924'te Paris'e gitti. 1926'da ikinci şiir kitabı olan *Piyâle*'yi yayımladı. *Dergâh* dergisinin ilk sayısında çıkan *Bir Günün Sonunda Arzu* adlı kapalı şiiri dolayısıyle şairin leh ve aleyhinde yazılar çıkmıştı. Hâşim *Şiirde Mânâ* başlıklı bir yazı ile cevap vererek şiir görüşünü ortaya koydu. Aynı yazıyı Piyâle kitabının baş kısmına aldı. Hâşim'e göre şiir: *Bir hikâye değil, sessiz bir şarkıdır. Şair ne bir hakikat habercisi, ne bir belâgatli insan, ne de bir vâzı-ı kanundur. Şiirin lisanı, nesir gibi anlaşılmak için değil fakat duyulmak üzere vücut bulmuş, musikî ile söz arasında, sözden çok musikîye yakın, mutavassıt bir lisandır.*

Hâşim'in şiirlerini, ilk gençlik şiirleri, *Şiir-i Kamer, Göl Saatleri, Piyâle* olmak üzere başlıca dört devreye ayırmak mümkündür. Servetifünun üslûbunda yazılan ilk gençlik denemelerini Hâşim kitabına almamıştır. Şiir-i Kamer'de Hâşim, empresyonist bir üslûpla Dicle kıyılarında küçükken annesiyle dolaştığı akşamları ve mehtaplı geceleri anlatır. Göl Saatleri, Şiir-i Kamerler'e nazaran daha yoğundur. Bu arada Hâşim, son derece müzikal, derin iştiyaklarla dolu *O Belde* ve *Yollar* gibi serbest müstezatlar da yazmıştır. Birinci Dünya savaşından sonra yazdığı *Piyâle* kitabındaki şiirler hayat ve kadın karşısında kendisini çok yalnız ve garip hisseden şairin ruhî buhranını kapalı bir sembolizm ile ifade eder.

Hâşim, Yahya Kemal ile beraber didaktik ve geveze bir manzumeciliğin hâkim olduğu İkinci Meşrutiyet devrinde halis şiiri müdafaa etmekle türk şiirine büyük hizmette bulundu. Ahmed Hamdi Tanpınar, Ahmet Muhip Dranas, Cahit Sıtkı Tarancı gibi şairlere tesir etti. *Göl Saatleri* (1921); *Piyâle* (1926, ikinci baskı 1928) adlı şiir kitaplarından başka kuvvetli bir nesirci olan Hâşim'in *Bize Göre* (1926), *Gurebâhâne-i Lâklakan* (Leylekler Bakımevi) [1928] adı altında topladığı fıkraları, *Frankfurt Seyahatnamesi* (1933), yoğun üslûbu, kendine has bakış tarzı ve hayalleri ile Türkçenin en güzel nesir örneklerini teşkil eder. Bunların dışında Hâşim, sembolist ve saf şiir görüşünü müdafaa eden yazılar da yazmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED HİKMET MÜFTÜOĞLU. Bk. MÜFTÜOĞLU.

AHMED HİLMİ BEY, osmanlı savaş kahramanı (?-?). Mülkiye mektebini bitirdikten sonra, Cezayir Bahri Sefit vilâyeti maiyet memurluğuna tayin edildi. İtalya harbi başlayınca, Rodos'ta silâha sarıldı ve kahramanca savaştı. İtalyanların 14 000 asker ve 20 zırhlı gemiyle Rodos'a baskın vermeleri olayında (1912) bir avuç mahallî mücahitle karşı duran Ahmed Hilmi Beyin kahramanlığı, ana vatanda derin akisler uyandırmıştı. (M)

AHMED HİLMİ EFENDİ, türk tarihçisi (İstanbul, ?-ay.y. 1878). Mülkiye Nezareti Tercüme odasında çalıştı. Mülkiye mektebinin açılışında hukuk, coğrafya ve tarih hocalığı yaptı. Birkaç yabancı dil bilen Hilmi Efendi kısa bir süre Tebriz konsolosluğunda bulundu. İlk Osmanlı Mebuslar meclisine İstanbul milletvekili seçildi (1877). İngiliz tarihçilerinden Chambers'in (William ve Robert) adlı eserini iki cilt halinde ve bazı ilâvelerle «Tarih-i Umumî» (1868) adıyle Türkçeye çevirdi. Müneccimbaşı Ahmed Efendinin *Sahaif-ül-Ahbar*'ından (Haber Sayfaları) aldığı bilgileri de genişleterek altı cilt halinde bastırdı (1876-1877). *Tarih-i Hind* (Hint Tarihi) ve Otto Hubner'den çevirdiği *İlm-i Tedbir-i Servet* (Servet Tedbirinin İlmi) [1869] adlı iki tercümesi daha vardır. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED HİLMİ PAŞA, türk hekimi (Kayseri, ?-İstanbul 1905). Tıbba dair eserleriyle tanınır. Askerî tıbbiyenin 1864 yılı mezunlarından. Binbaşı rütbesindeyken Askerî tıbbiyede asistan, Mülkî tıbbiyede kimya hocası olarak çalıştı, Askeri Sağlık dairesi ikinci başkanlığına ve Tıp mektebi nazırlığına kadar yükseldi. Öğretimin türkçe olması için çalışanlardan ve Cemiyeti Tıbbiyei Osmaniye'nin kurucularındandır. *Ameliyat-ı Cerrahiye* (Malgaigne'den tercüme), *Emraz-ı Umumiye-i Cerrahiye, Madenî Kimya, Analitik Kimya, Patolojik Anatomi* önemli eserleridir. (M)

AHMED HİLMİ Şehbenderzade, İkinci Meşrutiyetin tanınmış fikir adamlarından (Filibe 1865-İstanbul 1913). 1908'den sonra basın hayatına girdi. İlk memuriyetini Posta ve Telgraf nezaretinde yaptı. Beyrut'ta vazife gördüğü sırada fikir hürriyeti mücadelesi yapmak için Mısır'a kaçtı. Meşrutiyetin ilânından sonra İstanbul'a döndü ve Dârülfünunda felsefe dersleri verdi. Aynı yıllarda *Hikmet* adlı felsefî bir dergi çıkardı. Sonradan bu dergiyi gazete haline koydu ve ölümüne kadar onun yayımı ile uğraştı. Ahmed Hilmi'nin zengin bir yayın hayatı ve fikir mücadelesi oldu. Batı'nın felsefî akımları hakkındaki bilgisine rağmen esasta tasavvuf ve vahdet-i vücut eğilimindeydi. Yazılarında bu iki istikameti birleştirmeğe çalışıyordu. Felsefî konuları halka indirmek başlıca tasası idi.

Şehbenderzade batılı bir düşünür olmaya çalıştığı için bu tartışmalarda islâm mistiklerine doğrudan doğruya dayanmamayı ve tartışmaya girdiği düşünürlerle aynı zemin üzerinde konuşmayı tercih etmişti. *Âmak-ı*

◀ Ön yüz

Ahmedî altını
Arkeoloji müzesi, İstanbul

Arka yüz ▶

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

AHMED İZZET PAŞA AHMED KEMALEDDİN EFENDİ AHMED LÜTFİ EFENDİ
İbnül Emin M. Kemal kütüphanesi resim koleksiyonu

Hayal (Hayalin Derinlikleri) adlı felsefî romanında kahramanına uzun bir fikir seyahati yaptırdıktan sonra sonunda vahdet şehrine ulaştırıyor. *Üniversiteli Gençlerle Bir Konuşma* adlı son eserinde yeni neslin kafasında birçok eski soruları canlandırıyor ve sağlam bir metot aramalarını, metotla birlikte ideal sahibi de olmalarını tavsiye ederek: «*Bugünkü durumumuz nedir?*» diye sorar. «*Bir çok iyi niyetleri olan, fakat metot ve idealden mahrum bir topluluk*» diye cevap verir. «*Hükûmetler bu hastalıkta milletle ortaktır. Milletin fertlerinde bir arzu var: mutluluk. Hükûmette bir temenni var: vatanı imâr etmek. Fakat bu hedefler öyle belirsiz ki, bu hali ile bir ideal olmaktan ziyade şahsî içgüdü sayılabilir*».

Ahmed Hilmi, *Tasavvuf ve Yeni İlimlerde Felsefe, Kadınların Hukuku* ve *İslâm'da Mânâsı, İblik Behmen* (felsefî roman), *Maddiyun Mesleği* (Materyalizm), *Çağımızın Felsefesi ve Sosyoloji, Din, Felsefe ve İlim Karşısında, Feminizm, İslâm ve Kadınlar* adlı eserlerini *Hikmet* dergisinde ve gazetelerde yayımladı. *Huzur-ı Akl ü Fende Maddiyun Meslek-i Dalâleti* (Akıl ve Fen Karşısında Sapık Materyalizm Mesleği) 1916; *Tarihi İslâm* (İslâm Tarihi) 2. cilt 1910-1912; *Üss-i İslâm* (İslâmın Temeli) 1916, önemli eserleridir; bir de *İstibdadın Vahşetleri* (1910) adlı bir piyesi vardır. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED HULUSİ EFENDİ Şirvanîzade, müderris ve kadı (Amasya 1889-?). Amasya'ya göç eden Şirvanlı Şeyh Siraceddin İsmail Efendinin oğlu ve sadrazam Şirvanîzade Rüşdü Paşanın kardeşi. 1874'te İstanbul kadısı oldu, Anadolu kazaskerliği payesini aldı: Meclisi Tetkikatı Şer'iye ve İntihab-ı Hükkâm başkanlığında bulundu. Bir aralık Mecelle cemiyetine üye oldu. Meclisi Tetkikatı Şer'iye başkanı iken Afganistan'a gönderildi (1877). Abdülhamid II'nin namesini Afganistan emîri Şîr Ali Hana hediyeler ile birlikte verdikten sonra İstanbul'a döndü. Ümit edilen sonucun elde edilemediği bu sefaret görevinden dönüşte İstanbul'a gelmedi, Diyarbakır kadılığında bırakıldı, daha sonra da Amasya'da oturmaya memur edildi. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED HULUSİ PAŞA, osmanlı hariciye nazırlarından (Çorum, ?-İstanbul 1837). Önce Reisülküttap kesedarı, sonra ikinci ve 1822'de de birinci tezkireci oldu. Çeşitli saray hizmetlerinde bulunduktan sonra Mühimmatı Harbiye nazırlığına getirildi (1826). Vezirlik rütbesiyle sadaret kaymakamı tayin edildi (1828), Muğla (Menteşe) mutasarrıfı (1833), Hariciye nazırı oldu (1836). [M]

AHMED HÜSEYİN BEY, türk hekim ve kimyageri (1862-Balıkesir 1939). Saray ağası Hüseyin Beyin oğlu. 1890 yılında Osmanlı hükûmeti ile Fransa arasında yapılan bir antlaşmaya göre Tıp mektebinin 5. ve 6. sınıflarından beş öğrenci (Cemal Hüseyin, Kâmil Mazhar, Ahmed Vasfi, Salim, Ahmed Hüseyin) Lyon'a gönderildi. Bu gençler memlekete döndüklerinde kendilerine yüzbaşı rütbesi verildi. Doktor Ahmed Hüseyin Lyon'da hem eczacılık, hem de Tıp mekteplerini bitirmiş, bu konularda iki tez hazırlayarak diploma almıştı. Öğretim hayatında kimya ile de meşgul oldu, Tıp fakültesinde fennî işpençiyarî muallimiyken rütbesi binbaşılığa yükseltildi (1919). [M]

AHMED IRSOY. Bk. IRSOY.

AHMEDÎ, türk hekim, bilgin ve şairi (Uşak 1334-Amasya 1413). Asıl adı **Taceddin İbrahim.** Babasının adı Hızır. Kütahya'da (Germiyan) ilk öğrenimini yaptı. Mısır'da Şeyh Ekmeleldin'den ders gördü. Molla Şemseddin Fenari ve Hacı Paşa ile arkadaşlık etti. Din bilgisi, müspet ilimler ve hekimlik öğrendi. Sırasıyle Süleyman Şah (Germiyan beyi), Yıldırım Bayezid, Timurlenk, Bayezid'in oğulları Süleyman Çelebi, Emîr Sultan ve Çelebi Mehmed'e hizmet etti. Onlara şiirlerini, eserlerini ithaf etti. Zarif, hoş sohbet bir adam olduğunda kaynaklar birleşir. Ahmedî'nin şairliğinden başka hattatlığı ve musavvirliğinden de bahsedilir. Edebî şahsiyetinin teşekkülünde Gülşehrî, Hoca Mesud ve Şeyhoğlu'nun tesirleri görünür, bazı sofiyane şiirlerinde ise Yunus ve Âşık Paşa tesiri vardır. Şiirlerinde taşkın bir lirizmden ziyade, ölçülü bir sanatkâr itinası dikkati çeker. Başta Şeyhî olmak üzere XV. yy. ın ilk yarısında yetişen şairlere tesir etmiştir. Eserleri: *Divan, İskendername* (792) ideal bir cihangir sayılan İskender'e ait rivayetlerdir; 10 000 beyitlik bu mesnevîyi yazarken, sadece Firdevsî ve Nizamî'ye bağlı kalmaz, başka rivayetlerden de faydalanarak, ansiklopedik kültürünü gösteren ilâveler yapar. Eserin sonuna ilâve edilen osmanlı tarihi hakkındaki kısım, ilk osmanlı vakayınamesidir. Sonraki osmanlı tarihçileri bu eserden faydalanmışlardır. (Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman, Lûtfi Paşa Tarihi,* Şükrullah'ın *Behçet-ül-Tevârih*'i.) Eserin bilinen nüshaları XV. ve XVI. yy. larda yazılmıştır. *Cemşîd ü Hurşîd* Selman Saveci'nin aynı adı taşıyan mesnevîsinin tercümesidir. Ahmedî eseri çevirirken Selman'ın eserinden ayrılarak araya çeşitli didaktik parçalar, gazeller, kıtalar ilâve etmiştir. Mesnevî klasik Cemşîd ü Hurşîd hikâyesidir. (Bk. CEMŞÎD Ü HURŞÎD). *Tervih-el-Ervah* (Ruhları Teskin Etme) 4 000 beyitlik bir mesnevîdir. Bu eserinde *Kanun-ı Şifa*'dan istifade etmesi *Kanun-ı Şifa* adlı bir eserinin bulunduğu rivayetine yol açmıştır. *Mirkad-ül-Edeb* (Edep Merdiveni) lûgate ait farsça manzum bir eserdir. *Hayret-ül-Ukala* (Akıllıların Hayreti), *Kaside-i Sarsarî Şerhi* (Sarsarî Kasidesi Yorumu) adlı eserleri Kâtip Çelebi tarafından zikredilir. (→ Bibliyo.) [M]

Ahmedî. Nümism. Tolonoğullarından Ahmed bin Tolon'un (868-884) Mısır'da kendi adına kestirdiği altın dinar; adına nispetle bu dinarlara «Ahmedî» denmiştir. Ahmedî dinarının çapı 23 mm. dir. Dinarın ortasında, etrafında, ön ve arka yüzünden *Kur'an-ı Kerim*'den ayetler vardır. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED ibn HANBEL, islâm ilâhiyatçısı ve hukukçusu (Bağdat 780-ay.y. 855). Gelenekçi dört müslüman hukuk okulundan birinin kurucusu. Mutezilenin akılcılığına karşı geldi ve Kur'an ile Hadis'in gelenekteki kaynaklarına bağlı kaldı. El-Memun ve El-Mutasım devrinde, Kur'an'ın «mahluk olmadığı» nı ileri sürenlerden yana çıktığı için gadre uğradı. En önemli eseri *Müsned* adlı bir hadis derlemesidir. (L)

AHMED İçkoz, türk yaycı ustası (XV. yy.). Türk okçuluğunun en büyük rekortmeni Tozkoparan İskender*in yaycısıydı. Tozkoparan, 1 279,5 gez'lik (845 m.) ve 1 271 gez'lik (839 m.) iki önemli rekorunu bu ustanın yayları ile kırdı. Yaycı Ahmed aynı zamanda iyi bir kemankeşti. Halep'te bir *nişan taşı* dikti. (M)

AHMEDİYE, reformcu bir müslüman topluluğu; 1908'de ölen ve fikirleri Müslümanlar, Hintliler ve Hıristiyanlar arasında çok tartışılan Mirza* Gulam Ahmed tarafından Hindistan'da 1889'da kuruldu. Birinin genel merkezi Rabva'da, ötekinin Lahor'da olmak üzere iki gruba ayrıldı. Topluluk, Avrupa'da büyük bir misyoner faaliyeti gösterirdi. Daha etkili ve daha çok batılılaşmış olan ikinci grup İngiltere'de çok kuvvetlidir. *Working Mission*). ‖ Halvetî tarikatının kollarından biri. Kurucusu Ahmed Şemseddin Yiğitbaşı (öl. 1504). [LM]

AHMEDİYE (Çatma da denir). Dokumc. Ahmed III ve sadrazam Damad İbrahim Paşa devrinde Üsküdar ve Bursa'da dokunan ve genellikle döşemecilikte kullanılan bir cins desenli kadife. (Bk. ÇATMA.) [M]

Ahmediye, Hz. Muhammed'in hayatına dair dört kitabın adı. Bu kitaplar, eski türk edebiyatında ün yapmış ve *Ahmediye*'leri halk tarafından yüzyıllar boyunca okunmuş dört önemli yazara aittir: —**1.** *Ahmediye* (bazı kaynaklarda Muhammediye de denir) [XV. yy], yazarı mesnevî şairlerinden Hamdullah Hamdi. Yazıcızade Mehmed Efendinin ünlü Muhammediye'sine benzetme olarak yazılmış, ama o ölçüde rağbet görmemiştir. — **2.** *Ahmediye* (XV. yy.), Yazıcızade Mehmed Efendinin Muhammediye adıyle şöhret kazanan eseri. Bk. MUHAMMEDİYE. —**3.** *Ahmediye* (XIV. yy.), Bayramiye tarikatı mensuplarından Mahmud ibn Mehmed tarafından yazılmıştır. Kitap Mahmudiye adıyle de söylenir. — **4.** *Ahmediye* (XVIII. yy.), Diyarbakırlı Ahmed Hurşid Efendinin yazdığı bu kitap halk arasında en yaygın şöhrete sahip olanıdır. Yanlış olarak, Yazıcızade Mehmed Efendinin kardeşi Ahmed Bîcan'a izafe edilir. Eser 1875'te taş basması olarak basılmıştır. (M)

AHMED İZZET EFENDİ, osmanlı devlet adamı (Kastamonu 1822-İstanbul 1876). Ailesi Fas'tan Kastamonu'ya göç etti. Karantina idaresinde başkâtip oldu. Bir süre sonra İstanbul'a şehremini tayin edildi (1861). İstanbul şehreminlerinin altıncısıydı, bu makamda iki ay kalabildi. Oradan İstinaf reisliğine getirildi, altı yıl bu görevde kaldı, sonra Divan-ı Muhasebât ve Ticaret Muhakemesi reisi oldu. Ziya Paşa ve Namık Kemal ile birlikte, *Yeni Osmanlılar cemiyeti*'ni kurdu ve bu cemiyetin mensuplarına yardımda bulundu. Namık Kemal tarafından yapılan teşebbüsü, hükûmet nezdinde takip ederek, Kur'an'ın bastırılmasında büyük rol oynadı. Mekke ve Medine su yolları onun nezaretinde tamir edildi. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED İZZET PAŞA Âbidzade, Arap İzzet Holo, Şam eşrafından Holo Paşanın oğlu (Şam, ?-Mısır 1824). İlk öğrenimini doğduğu şehirde yaptı. Sonra İstanbul'a gelerek, Saray'a girdi. Abdülhamid II'ye gösterdiği bağlılık dolayısıyle onun en mahrem adamlarından biri oldu. Vezaret rütbesiyle taltif edildi, paşa oldu. Devlet işlerinde büyük nüfuza sahip ve entrikacı bir insandı. Padişaha yaranmak ve mevkiini korumak için mabeyin başkâtibi Tahsin Paşa ile devamlı mücadele halindeydi. Said Paşa ve Ferid Paşa gibi başlıca sadrazamlarla arası iyi değildi. Padişahın ihsanları ve yabancı şirketlerden aldığı rüşvet, onu büyük servet sahibi yaptı. 31 Temmuz 1908 cuma günü, Abdülhamid II'nin cuma selâmlığından sonra, Yıldız Hamidiye camiinde, İstanbul'daki yabancı devlet elçilerinin topluca tebriklerini kabul ettiği ve kendilerine Kanunuesasînin uygulanmasını hiç bir zaman bozmayacağını bildirdiği gün, alman sefarethanesine sığındı ve Maria adlı, ingiliz bandıralı bir vapura binerek İstanbul'dan kaçtı. Uzun süre Türkiye sınırları dışında yaşadı. Mısır'da, tedavi olurken öldü. Cenazesi Şam'a götürüldü. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED İZZET PAŞA, sadrazam (Manastır 1864-İstanbul 1937). Harp okulunda askerî coğrafya öğretmeni olarak göreve başladı. Bir süre sonra Goltes Paşanın yardım-

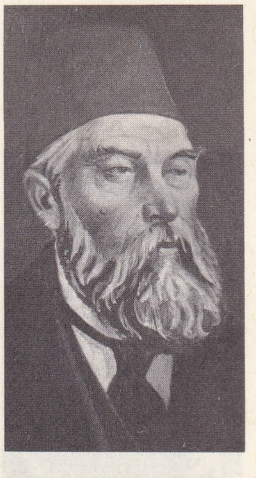

AHMED MİDHAT EFENDİ
(res. Gazeteciler cemiyeti, İst.)

AHMED KÂMİL PAŞA
İst. Üni.küt. resim koleksiyonu

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

AHMED MUHTAR PAŞA
Gazi
İst. Üni. küt. resim koleksiyonu

Ahmed Kâmil Paşa
(fotoğraf 175. sayfada)

Ahmed Kemâleddin Efendi
(fotoğraf 175. sayfada)

Ahmed Lütfi Efendi
(fotoğraf 175. sayfada)

Ahmed Midhat Efendi
(fotoğraf 175. sayfada)

cılığına verildi, 1895'te bulgar çetelerinin, türk sınırlarını geçerek, Batak köyünü yakmaları üzerine, o bölgeye gitti. Çatalca ve Dömeke muharebeleri planlarının hazırlanmasında ve ateşkes sırasında büyük hizmetleri görüldü. Yunan sınırında savaşın tekrar başlayacağı endişesi üzerine, ikinci defa cepheye gönderildi. 1902'de Cebeli Düruz Seyyar Jandarma kumandanlığı; 1903'te Hicaz Hattı nezareti yardımcılığında bulundu. İkinci Meşrutiyetin ilânından sonra, Genelkurmay başkanlığı ile İstanbul'a çağırıldı. Fakat Mahmud Şevket Paşa ile anlaşamaması üzerine, tekrar Yemen'e gönderildi (1911). Balkan savaşında, Çatalca muharebesi sırasında Trakya'daki orduya katıldı. 1913'te bu kuvvetlerin başkumandanı oldu. Mahmud Şevket Paşanın öldürülmesi üzerine kurulan yeni kabinede ordu kumandanlığına ek olarak Harbiye nazırı oldu. Balkan harbinden sonra padişaha yaver tayin edildi. Ordunun gençleştirilmesi teşebbüsleri sırasında istifa etti. Birinci Dünya savaşında Sarıkamış ve Erzurum yenilgilerinden sonra tekrar hizmete çağırıldı. 1916'da Kafkas cephesi genel kumandanlığına getirildi. Sovyet ihtilâlinden sonra buradaki savaşlar önemini kaybedip, Kuzeydoğu Anadolu düşman işgalinden kurtulunca, görevinden ayrıldı ve izinli olarak Avrupa'daki muharebeleri takibe gitti. Bükreş konferansında, askerî murahhas olarak bulundu. Osmanlı devletinin ,dostlarıyle birlikte Birinci Dünya savaşından yenilmiş çıkması üzerine, kabinede değişiklik yapıldı, 14 ekim 1918'de Beşiktaş sarayında Mührü Hümayun'u alarak sadrazam oldu; aynı zamanda Enver Paşanın yaptığı başkumandanlık ile genelkurmay başkanlığı da kendisine verildi. 25 Günlük sadareti sırasında, Trablusşam, İskenderun ve Halep elden çıktı. Mondros mütarekesi imzalandı (30 ekim 1918). Talat, Enver ve Cemal Paşalar memleketten kaçtılar. Bu sebeplerle hakkında yapılan ağır hücumlara dayanamadı. 8 Kasım 1918'de istifa etti. Damad Ferid Paşayı, barış müzakerelerine murahhas olarak göndermesi, Vahdeddin'in öfkesini üzerine çekmişti. Ekim 1920'de Tevfik Paşa hükûmetine, Dahiliye nazırı olarak katıldı. Salih Paşa ve Hüseyin Kâzım Bey ile beraber, Bilecik'e giderek, burada Gazi Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve arkadaşlarıyle, iki tarafın anlaşmasını sağlamak için görüşmelerde bulundu. Bir süre Bilecik'te alıkonulduktan sonra İstanbul'a dönüşünde, yazılı şekilde kendisinden alınan sözü tutarak, nazırlıktan ayrıldı. Fakat sonra yine aynı kabinede Hariciye nazırı oldu. Kasım 1922'de, bu son Osmanlı devleti hükûmetinin istifasına kadar iş başında kaldı. Bu zaman içinde, Ankara'ya yapılan silâh ve cephane yardımlarında, siyasî durumu gizlice bildirme hususlarında, hizmetleri görüldü. Yeni kurulan Türkiye cumhuriyetinde herhangi bir vazife almadı. Arapça, Almanca ve Fransızca biliyordu. Hatıratını Atatürk devrinde yazmaya başladı ve bir kısmı tefrika edildi. Sonradan Almanca'ya çevrildi. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED KÂMİL PAŞA, osmanlı vezirlerinden (Belgrad, ?-Resmo 1763). Defterhane kaleminden yetişerek ordu defterdarı, sipahi kâtibi, tersane emini, başdefterdar, süvari mukabelecisi, cizye muhasebecisi, reisülküttap, sadaret kethüdası oldu. Selânik, Hanya ve Bosna, Mısır ve Kandiye'de valilik yaptı. İkinci defa Hanya valiliğine giderken Resmo'ya uğradı ve burada öldü. (M)

AHMED KEMÂLEDDİN EFENDİ, osmanlı şehzadelerinden (İstanbul 1847-?, 1905). Abdülhamid'in oğlu. (M)

AHMED LÜTFİ EFENDİ, son osmanlı vakanüvislerinden (İstanbul 1817 - ay.y. 1907). Nalıncı esnafından Mehmed Ağanın oğlu. 1837'ye kadar devrin en şöhretli ilim adamlarından arapça, hadis, tefsir, fıkıh, farsça okudu. 1831'de kadılık yapmaya hak kazandı. Vakanüvis olarak, (1825-1867) devrinin tarihini yazdı; 12 ciltlik eserin ancak sekiz cildi basılmıştır. Diğerleri yazma olarak Türk Tarih Kurumu kütüphanesindedir. Diğer eserleri İmamı Gazali'nin *Talim-ül-Müteallim*'ini (Öğrenci Yetiştirme), *Tefhin-ül-Müteallim* (Öğrenciyi Aydınlatma) adıyle tercüme etti. *Divançe*'si vardır. Başkası tarafından çevrilmiş bir Robenson tercümesinin dilini düzeltmiştir. Yalnız ilk iki harfin basıldığı bir *Lûgat-ı Kamus* (Büyük Lûgat) [1869] da hazırlamıştır. (M)

AHMED MAHİR EFENDİ, ilim adamı, politikacı (Kastamonu 1870-ay.y. 1926). 1903'te İstanbul'a geldi. Temyiz İstida dairesi başkanlığına kadar yükseldi. İkinci Meşrutiyetin ilânından sonra (1908) Mebuslar meclisine Kastamonu milletvekili seçildi. Sonra Evkaf şûrası başkanı oldu. Cumhuriyetin ilânından sonra da, İkinci T.B.M.M. ne girdi. Ahmed Mahir Efendi siyasî alanda büyük bir faaliyet göstermemekle beraber, kendi alanında bazı eserler yayımladı. *El-Muhkem fi Şerh-ül-Hikem* (Hikem Şerhlerinden En Sağlamı), *Hikmet-i Atâi Şerhi* (Atâi Hikmetlerinin Yorumlanması), *Mu'cizât-ı Kur'aniye* (Kur'an Mucizeleri) bunlar arasındadır. Eski tarzda şiirleri vardır. (M)

AHMED MAHMUDOĞLU, ruznamecilerden (XVIII. yy.). Taşra hazine kâtibiydi, sonra ruznameci ve mevkufatçı oldu. Ahmed III devri için önemli bir kaynak olan ve içinde bu devirde geçmiş seferlere ait bütün teferruat bulunan bir *münşeat* yazdı. Prut seferi (1711) ve sonraki olaylar hakkında bilgileri ihtiva eden bu münşeat 1725 yılına kadarki hâdiseleri, hayli tafsilatlı, 1759 yılına kadar ki hâdiseleri de kısaca anlatır. Eserin, İsveç kralı Charles XII'nin Türkiye'de kaldığı zamana ait olan kısmı vesikalar ve eklerle birlikte Prof. Akdes Nimet Kurat tarafından yayımlanmıştır (İstanbul 1943). [→ Bibliyo.] (M)

AHMED MELİK İZZEDDİN, Artuklu beyi (XIII. yy.). Harput Artukluları beyi Ebubekir II'nin oğlu. Melik Nizameddin İbrahim'den sonra bey olmuştu (1230-?). Anadolu Selçuklu sultanı Alâeddin Keykubad I Harput'u zaptederek, Artukluların bu dalına son verdi (1233). [M]

AHMED MİDHAT EFENDİ, gazeteci, romancı, tiyatro yazarı (İstanbul 1844-ay.y. 1912). Orta halli bir ailedendi. Babası manifaturacı Hacı Süleyman Ağa, Ahmed Midhat altı yaşındayken öldü. Ahmed Midhat önce Mısır çarşısındaki bir aktar dükkânında çıraklık yaptı, sonra Vidin'de üvey ağabeyi Hafız Ağanın yanına giderek (1853) orada ilk öğrenimine başladı ve İstanbul'da tamamladı. Ahmed Midhat, Niş rüştiyesinde okudu; okulu bitirince (1863) Rusenk Vilâyet mektebi kalemine girdi. Bu yıllarda cami derslerinde Doğu bilgisini kuvvetlendirdi. Cankof adında bir bulgardan Fransızca öğrendi. Tuna gazetesinde yazmağa başladı. Midhat Paşa Bağdat valisi olunca, Ahmed Midhat'ı da birlikte götürdü (1864). Orada *Zevra* gazetesini idare etti. Bu sırada Fransızcasını ilerletirken Can Muattar adında bir şarkıdan Farsça ve din felsefesi öğrendi. Sanat okulları için *Hace-i Evvel* (Birinci Öğretmen) adında bir ders kitabı yazdı. İstanbul'da (1871) *Ceride-i Askeriye*'ye başyazar oldu. Ayrıca evinde kurduğu küçük bir basımevinde ev halkının yardımıyle kitaplarını kendi basıyor, bunları tütüncülere kendisi dağıtıyordu. Bunların geliri ailesinin geçimine yetmeyince Basiret gibi bazı gazetelere yazılar yazdı. Bu arada basımevini büyütüp ayrı bir yere nakletti. Önce birer sayı çıkan *Devir* (1872) ve *Bedir* (1872) adlı gazeteleri yayımladı. Her iki gazete de hükûmetçe kapatılınca *Dağarcık* (1872) ve *Kırk Ambar* (1873) dergilerini kurdu. Dağarcık'ta çıkan *Duvardan bir Seda* adlı yazısı İslâmlık aleyhinde sayıldı o yüzden Namık Kemal ve Ebüzziya ile birlikte Rodos'a sürüldü (1873). Sultan Aziz'in tahttan indirilmesinden sonra İstanbul'a döndü, kendini büsbütün basın hayatına verdi. Bir yandan eserler yayımlıyor, bir yandan *İttihad* dergisini çıkarıyordu. Daha sonra gazetecilik tarihinde mühim bir yeri olan *Tercüman-ı Hakikat*'ı kurdu. İkinci Meşrutiyetin başına kadar Abdülhamid'in yardımıyle çıkan bu gazetede makale, hikâye, roman şeklinde pekçok yazı yayımladı. Bilgiyi geniş bir kitleye yaymaya çalışması sebebiyle halk arasında büyük ün yaptı. Gazetenin edebî yönetimini damadı Muallim Naci'ye verdi (1882-1885). Fakat memlekete Batı kültürünü yaymak istediği için Muallim Naci'nin Divan şiirine aşırı bağlılığını beğenmedi, gazetenin edebiyat bölümünü kaldırdı. Kendi neslinin en mücadeleci yazarlarındandı. Servetifünun'un yapma ve ağır türkçesine hücum etti. Sabah gazetesinde çıkan *Dekadanlar* adlı yazısı bu tartışmaları canlandırdı. Tercüman'da çıkan ve dünya klasiklerinin Türkçeye çevrilmesi fikrini savunan *Kalemlerin İkrâmı* başlıklı yazı da birçok yazarın katıldığı bir tartışmaya yol açtı. Matbaa müdürlüğünden sonra çeşitli memuriyetlerde balâ rütbesine kadar yükseldi, Meşrutiyette emekliye ayrıldı. 1908'den sonra yazı hayatından çekildi; Dârülfünunda felsefe tarihi, dinler tarihi, umumî tarih, Vaizler medresesinde dinler tarihi, Kız Öğretmen okulunda tarih ve pedagoji dersleri okuttu. Dârüşşafaka'da ücretsiz olarak öğretmenlik yaptı ve bu okulda öldü (1912). Ahmed Midhat Tanzimattan beri Türkiye'ye girmeye başlamış batı kültürünü yaymak, halkta okuma merakını uyandırmak için dokunmadığı konu bırakmadı. Sade türkçe yazdı ve bunu savundu. Stockholm'de toplanan Filoloji kongresine katıldı ve bu seyahatin intibalarını *Avrupa'da bir Cevelan* adlı kitapta yayımladı. *Sanatçı Namusu Ben Neyim?, Müşahedat* gibi kitaplarında edebî görüşünü açıkladı. Avrupa'da doğan natüralist sanat görüşlerine hücum etti. Romanlarında gerçekçi olmağa çalıştığı halde, hiç bir zaman G. Flaubert'in tarif ettiği fransız realist romanını anlamadı ve ondan uzak kaldı. Romanlarında eski masal kahramanlarının yerine koyduğu yeni ahlâkî kahramanlar ve şaşılacak vakalar onun gerçek bir tip yaratmasını imkânsız hale getiriyordu. Rodos'a sürülmesine sebep olan *Duvardan bir Seda*'da kendisinin materyalist gibi yorumlanmasına imkân veren bir ifade kullanıyor, fakat sonunda bunun bir nevi şekil değiştirme veya *tenasuh* gibi yorumlayarak bitiriyordu. Dağarcık dergisinde çıkan *İnsan* başlıklı yazılarında o zamana kadar alışılmamış bir tarzda ve cesaretle insanın evrimci ve natüralist bir görüşten açıklamasını yapıyor, fakat bu görüşü daima dinî doktrine bağlamaya, ilmin izahlarıyle dinin doğruları arasında hiç bir çelişme olmadığını söyleyerek fikrini savunmaya çalışıyordu. Ahmed Midhat iktisadî görüşlerini «anarşizm» diye vasıflandırdığı hürriyetçiliğe karşı devletçilik, himayecilik şeklinde savundu. Bu görüşlerini *Ekonomi Politik* ve *Hall-ül-Ukad* (Düğümlerin Çözülmesi) adlı iki kitapta ve bazı makalelerde açıkladı. Mektuplar şeklinde yazılmış olan ikinci kitapta (1891) her mektup özel bir bahse ayrılmıştı. Burada bir ilim sınıflaması ile konuya giriyor, gittikçe servet, fayda, değer, sermaye meselelerini ele alıyordu.

Ahmed Midhat Efendinin oyunlarında ilgi çekici durumlar ile ahlâk değerlerinden yana olan öğütler bulunur. Tiyatro yazarı olarak en büyük başarısı seyircisine, halk diline çok yakın bir dille yönelmiş olmasıdır.

Oyunları: *Eyvah* (1872), verem ve ölümle sonuçlanan bir iki karılı evliliğin dramı; *Açık Baş* (1875), batıl inançları taşlayan ve nesillerarası çatışmayı ele alan bir töre komedyası; *Ahz-ı Sar* yahut *Avrupa'nın Eski Medeniyeti* (1875). Victor Hugo'dan mülhem olarak yazdığı *Hükm-i Dil* (1885), bir aşk, ihanet, cinayet, intikam oyunu; yazarın daha önce yazdığı *Gönül* isimli oyunundan sahneye uyguladığı bir oyun, soylu bir genç kız ile yoksul bir bahçıvanın engellere karşılaşan aşklarını ele alır; *Çengi* (1885), karı koca ilişkisi ve evlilik meseleleri içinde batıl inançları taşlar. *Çerkez Özdenleri* (1885), asalet, cesaret, şeref, aşk, fedakârlık gibi değerlerle insancıl isteklerin çatışmasını işleyen bir dramdır. *Siyavuş* veya *Fürs-i Kadimde Bir Macera* (1885), konusunu Şehname'den alır. Keykavus'un Turan seferi ile İran tahtı etrafında dönen entrikaları ve bu ortam içinde Keykavus'un karısının üvey oğluna olan aşkını konu olarak işler. (M)

AHMED MUHTAR BEY, devlet adamı (Çanakkale 1870-?, 1934). Babası avukat Hasan Tahsin Beydir. 1892'de devlet hizmetine girdi: 1911'de Atina elçisi, Balkan harbi sıralarında birkaç gün Hariciye nazır vekili oldu. Daha sonra 1916'da Lahey, 1919'da Ukrayna elçisi tayin edildi. 1920'de Ankara'da toplanan Türkiye Büyük Millet meclisine katıldı. 27 Temmuz 1920, 24 ocak 1921 ve 9 şubat 1921-25 nisan 1921 tarihleri arasında, Dışişleri bakanı Bekir Sami Beyin Moskova'ya gitmesi üzerine geçici olarak Dışişleri bakanlığı yaptı. Bundan sonra 1922 başlarında Moskova, 1927'de Washington elçiliklerinde bulundu. 1934'te Kastamonu milletvekili seçilerek yurda döndü; birkaç ay sonra öldü. (M)

AHMED MUHTAR BEY, hürriyet şehidi (İstanbul 1877-ay.y. 1909). Galatasaray'ı bitirdikten sonra Harp okuluna girdi ve 1903'te kurmay yüzbaşı olarak diploma al-

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

dı. Enver Paşanın sınıf arkadaşıydı. Rumeli'de Üçüncü orduda görev aldı ve eşkıya takibine gitti. Bir süre sonra, Bağdat'ta açılan Harp okulu müdürlüğüne gönderildi. 31 Mart âsilerini cezalandırmak üzere İstanbul'a gelen Hareket ordusuna binbaşı rütbesiyle katıldı ve öncü kuvvetleri kumandanı sıfatıyle İstanbul'a girdi. Taksim'den Harbiye'ye doğru ilerlediği sırada, birkaç avcı erinin ateş açmasıyle at üstünde vuruldu. Bu vaka sırasında ölen diğer arkadaşlarıyle beraber Kâğıthane sırtlarında, Hürriyeti Ebediye tepesi denilen yere gömüldü. Bunlara özel bir anıt yapıldı (1911). Bk. ÂBİDEİHÜRRİYET. (M)

AHMED MUHTAR Beyefendi, Molla Bey, osmanlı şeyhülislâmlarından (İstanbul 1807-ay.y. 1882). 1845'ten 1855'e kadar *Takvim-i Vakayi* gazetesinin musahhihliğini yaptı. Sonra Selânik, 1856'da Haremeyn, 1861'de de İstanbul kadılığı payelerine yükseldi; 1861'de fiilen İstanbul kadısı oldu. 17 Eylül 1871'de şeyhülislâmlığa tayin edildi; 5 kasım 1872'de bu makamdan ayrıldı. 18 Nisan 1878'de ikinci defa şeyhülislâm oldu. Fakat aynı yılın 15 aralık gününde ayrılmak zorunda kaldı. (M)

AHMED MUHTAR EFENDİ Turşucuzade, osmanlı şeyhülislâmlarından (İstanbul 1822-ay.y. 1875). 1849'da Lütfipaşa medresesine tayin edildi. İstanbul mahkemesi bab naibi, daha sonra mahfel şeriatçısı, Mektebi Mülkiye fıkıh hocası oldu. 1866'da «*haremeyn-i muhteremeyn*» payesini aldı. 1867'de Galata kadısı oldu. Şehzade Yusuf İzzeddin Efendinin üç yıl kadar hocalığını yaptı. 1868'de *Divanı Ahkâmı Adliye* üyesi seçildi.

Ahmed Muhtar Efendinin şeyhülislâmlığa tayini 6 kasım 1872'dir, 1874'te bu makamdan ayrıldı. Şeyhülislâmların Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinden seçilmesi gerekirken, ilmi ve dürüstlüğü sebebi ile bu mevkii aşıp tayini hoşnutsuzluğa sebep oldu. *Osmanî* ve *Mecidî* nişanlarını almıştı. Şeyhülislâmlığı sırasında kadı naipleri için imtihan açarak bu makama bir düzen vermeğe çalıştı. Ayasofya içindeki medrese onun zamanında yapıldı. (M)

AHMED MUHTAR PAŞA Gazi, son devrin ünlü osmanlı kumandanı, devlet adamı ve heyet âlimi (Bursa 1839-İstanbul 1918). Katırcıoğlu ailesindendir. Bursa Askerî idadîsini bitirdi, Harbiye mektebine girdi. Erkânı harbiye sınıfını da tamamladıktan sonra kurmay yüzbaşı ve sınıf birincisi olarak diploma aldı (1861). Hersek ve Karadağ'da savaşan osmanlı kumandanı Ömer Paşanın maiyetine gönderildi ve ilk başarısını Karadağ'da gösterdi. 1864'te binbaşı olarak Güneydoğu Anadolu'da Kozan dağı ıslahına memur kuvvetlerin kurmaylığına tayin edildi. Veliaht Yusuf İzzeddin Efendiye hoca oldu. Abdülaziz'in Avrupa gezisine katıldı. İlk önemli askerî görevi Yemen ve Asir havalisinde oldu (1870) ve bu sırada mirlivalığa yükseldi. Burada gösterdiği başarı üzerine müşir ve bir vilâyet haline getirilmiş olan Yemen ve Asir'e vali ve kumandan tayin edildi (1871). Yemen valiliği ve yedinci ordu müşirliği 1873'e kadar sürdü. Nafıa nazırı, Girit vali ve kumandanı, daha sonra İkinci ordu müşiri oldu. 1876'da Hersek ve Bosna'da baş gösteren isyanları bastırdı ve Duga mevkiinde arka arkaya zaferler kazandı. Karadağ meselesi bitmeden Girit vali ve kumandanlığına alındı. Rusya savaşından önce hazırladığı bir savaş planını padişaha sundu, daha sonra da savaş hazırlığı için Erzurum'a gitti; orada 57 000'den fazla bir kuvvet buldu. Rusların esas hedefleri Erzurum ile Van idi. Osmanlı devleti Erzurum'da başlattığı tahkimatı tamamlayamamıştı. Ahmed Muhtar Paşa ordusunu Kars'ta seyyar halde tuttu. Rus ordusu saldırıya geçip Bayazıt ve Ardahan'ı alınca Ahmed Muhtar Paşa karargâhını biraz geriye çekti ve Erzurum tahkimatı bitince düşmana karşı gereken düzeni kurdu. *Deli Baba* veya *Halyas* savaşında (21 haziran 1877) önemli bir zafer kazandı. Bunu *Horum* veya *Zivin* zaferi kovaladı. Bu zafer Rusların Kars muhasarasından vaz geçmelerini sağladı. Bundan sonra Gedikler'de rus ordusu üzerine anî bir hücum yaptı. *Gedikler* veya *Kızıltepe* savaşını 25 ağustos 1877'de kazandı. Bu onun en parlak zaferlerinden biri oldu ve bu sebeple Abdülhamid II tarafından kendisine Gazi unvanı verildiği gibi ayrıca taltif edildi. Ahmed Muhtar Paşa İstanbul'dan takviye istiyordu; istediği yardımın yapılamayacağını bildiği halde durumu bildirmek için bunu vazife sayıyordu. Buna rağmen Yahniler'de üç gün süren savaş sonunda yetmiş binlik rus ordusunu otuz dört bin kişilik ordusu ile yendi (24 ekim 1877). Bu savaştan sonra Ruslar yeni kuvvetlerle zaten fazla olan mevcutlarını takviye ettiler. Bir düşman hücumunu Alacadağ*da durdurdu fakat bundan sonra rus baskısı karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Çekilme düzensiz bir şekil aldı ve bazı birlikler komutanlarıyle birlikte teslim oldu. Teslim olan kumandanlardan Musa Paşa, daha sonra muhasarayı yarıp Kars'a çekildi. Ahmed Muhtar Paşa Erzurum'a geldi. Ahmed Muhtar Paşa çekilme sırasında Erzurum yakınındaki Deveboynu'nda düşmanı durdurdu ve Erzurum'a sürdü. Erzurum tabyaları önündeki savaş rus ordusunun yenilgisi ile sona erdi. Ruslar, Deveboynu'na kadar takip edildi. O sırada Kars'ın düşman eline geçmesi bu başarıyı gölgeledi. Anadolu'da kışla beraber çete savaşları da başlamış ve muntazam bir ordunun şimdilik önemi kalmadığı gerekçesiyle Ahmed Muhtar Paşa İstanbul'a çağırılmıştı. Bu sırada rus ordusunun Balkanlar'ı aştığı öğrenilince Çatalca'da bir müdafaa hattının kurulması Ahmed Muhtar Paşaya verildi. Ancak Edirne'de Rusya ile *Silakes* antlaşması imzalandığı için yapılan hazırlıkların faydası olmadı. Ahmed Muhtar Paşa Erkânı Harbiye reisi oldu, ayrıca Tophane müşiri tayin edildi (1878). İsyan halinde bulunan Girit'in ıslahına memur edildi. 1879 Martında Üçüncü ordu müşiri olarak Manastır valiliğine gönderildi. Sonra Padişahın başkanlığında kurulan Teftişi Askerî Yüksek komisyonu başkan vekilliğine tayin edildi (1880). Fevkalade komiser olarak 1892'de Mısır'a gönderildi; burada uzun süre kaldı. İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra (1908) İstanbul'a geldi ve emekli oldu. Hareket ordusu İstanbul'a geldiği zaman (1909) bazı ümitlere kapılarak faal bir rol almağa gayret etti. Abdülhamid II'nin hallinden sonra Mehmed V'e saltanatı haber veren heyette bulundu ve yeni hükümdarın yanından ayrılmadı; 22 temmuz 1912'de de sadrazam tayin edildi. Teşkil ettiği kabinede üç eski sadrazam olduğu için *Büyük Kabine* adını almıştı. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 29 ekim 1912'de sadaretten ayrıldı. 21 Ocakta Feneryolu'ndaki köşkünde vefat ederek yapılan büyük merasim ile Fatih camii hazîresine defnedildi.

AHMED NAKŞÎ'nin minyatürü
Şakayık-ı Numaniye'den
Topkapı Sarayı müzesi, İstanbul

Ahmed Muhtar Paşa son devrin yetiştirdiği en büyük kumandanlardan biridir; şöhreti dışarda da yayılmıştır. Başkumandan olduğu halde savaşta en tehlikeli kanadın idaresini bizzat ele alırdı. Sözünü esirgemez, fikrinde inatçı, cesur ve dindar bir adamdı. Çeşitli ilim dalları arasında en çok matematik ve heyet üzerinde çalıştı. Eserleri şunlardır: *El-Basîta Risalesi* (Güneş Saati Kitapçığı) [İstanbul 1866]; *Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sânisi* (Hayat Maceramın İkinci Cildi) [1877]; *Riyaz-ül-Muhtar, Mirat-ül-Mikat ve'l Edvâr* (Muhtar'ın Bahçeleri, Yerler ve Devirlerin Aynası) [Bulak 1886]; *Riyaz-ül-Muhtar, Mirat-ül-Mikat ve'l Edvâr Zeyli* (Bulak 1887); *Islahat-ı Takvim* (Takvimin Islahı) [Mısır 1890]; *Takvim-üs-Sînin* (Yılların Takvimi) [Baskı tarihi yok]; *Takvim-i Sâl* (Yılın Takvimi) [İstanbul 1910]; *Anadolu'da Rus Muharebesi* (İstanbul 1910); *Bir Arıza* (İstanbul 1910); *Serair-ül-Kur'an* (Kur'an'ın Sırları) [İstanbul 1918]; v.b. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED MUSA, ünlü minyatür ressamı. (XIV. yy. Safevîlerin saray ressamı). Dost Muhammed'e göre ilhanlı hükümdarı Ebu Said Hüdabende (1316-1336) devrinde yaşayan Ahmed Musa, Tebriz'de daha sonraki minyatür okulunun kurucusudur. *Kelile Dimne, Miraçname, Ebu Saidname ve Tarihi Cengiz Han* adlı dört eseri minyatürlediği bildirilen Ahmed Musa'nın bu eserlerinden sadece Topkapı Sarayı müzesindeki bir albüm içersinde yer alan *Miraçname*'ye ait sekiz minyatürü günümüze gelmiştir. (M)

AHMED MUSA'nın minyatürü
Miraçname'den
Topkapı Sarayı müzesi,
İstanbul

AHMED MÜRŞİD EFENDİ (Mürşidi Ahmedî de denir), mutasavvıf şair (Diyarbakır 1688-Ali Pınarı 1760). Alevî şeyhlerinden. Son yıllarında bir kediden kaçarak Ali Pınarı karyesine gitti. Bu çevrede söylenen *Ahmed Mürşidi kedisi gibi* (*Ahmed Bîcan kedisi gibi* de denir) deyimi buradan gelmektedir. *Mevlidi Şerif* ve *Yusuf u Züleyha*'sından başka, köy hocalarının, geceleri köylülere topluca okuduğu *Pendname* (Öğüt Kitabı) adlı bir eseri vardır. (M)

AHMED NAFİZ PAŞA, devlet adamı ve şair (Bursa 1837-İstanbul 1889). Oltu eşrafından Örik ağası Mehmed Sabit Beyin oğludur. İlk öğrenimini Bursa'da yaptı. Arapça, Farsça ve Rumca öğrendi. 1850'de Hüdavendigâr (Bursa) vilâyeti Meclisi Kebir kalemine girdi. 1860'ta Ticaret mahkemesi başkanlığına yükseldi. 1862'de aynı memuriyet ile İzmir'e gönderildi. Merkezi Çanakkale olan Akdeniz adaları mektupçusu (1867), Aydın ve Tuna vilâyeti mektupçusu oldu; 1870'de azledildi. Muş mutasarrıfı oldu ve orada kendisine paşalık rütbesi verildi. Oğullarından biri Nahid Sırrı Örik'in babası ve Devletler hukuku hocası Sırrı Beydi. Ahmed Nafiz Paşa, divan edebiyatı tekniği ile yazılmış âşıkane manzumelerde başarılı bir şairdi. Şiir mecmuası, yazma olarak, tek nüsha halinde, torununa intikal etti. (M)

AHMED NAKŞÎ'nin minyatürü
Şakayık-ı Numaniye'den
Topkapı Sarayı müzesi,
İstanbul

AHMEDNAGAR veya **AHMADNAGAR,** Hindistan'da, Maharaştra'da şehir. Bombay'ın doğusunda; nüf. 118 300. Pamuk pazarı. 1494'te kuruldu. 1599'da Moğol imparatoru Ekber'in eline geçti. 1760'ta Mahratlar ve 1803'te İngilizler tarafından zaptedildi. Avrangzeb 1707'de burada öldü ve söylendiğine göre burada gömüldü. (L)

AHMED NAKŞÎ, türk minyatür ressamı, müneccimi ve şairi (XVI. yy. sonu-XVII. yy. başı). Hayatı hakkında kesin bilgi yoktur. Âşık Çelebi tezkiresine göre İstanbul'un Ahırkapı mahallesindendir. Usta bir minyatür ressamı ve şairdir. Sultan Ahmed I devrinde Süleymaniye camii muvakkitliğini yapmıştır. Günümüze gelmiş olan 49 minyatürü, Osman II'ye (1618-1622) takdim edilmiş olan Taşköprülüzade'nin *Şakayık-ı Numaniye* tercümesi içinde yer alır. Topkapı Sarayı müzesinde bulunan bu eserde Nakşî, âlimlerin, din adamlarının ve sultanların, kitabın metnindeki tariflere dayanan hayalî portrelerini yapmıştır. (M)

AHMED NAZİF EFENDİ Sahhaflarşeyhizade, biyografi yazarı ve yazar (İstanbul, ?-ay.y. 1858). 1825'te müderris oldu ve daha sonra Kudüs ve Şam kadılıklarında bulundu. Anadolu kazaskerliği payesine yükseldikten sonra öldü. Kaptanpaşaların hal ter-

Foto. Müeddep Erkmen, Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

Gedik Ahmedpaşa hamamı Afyonkarahisar (C. Esat Arseven, Sanat ansiklopedisi)

cümelerinden bahseden *Sefinet-ül-Vüzerâ* (Vezirler Gemisi) adlı bir eseri ile 1494-1835 yılları arasında nakibüleşraflık yapmış ilmiye ricalinin hal tercümelerini ihtiva eden diğer bir eseri daha vardır. (M)

AHMED NAZİF PAŞA, Maliye nazırı (İstanbul 1841-ay.y. 1905). Mehmed IV devrinin ünlü şeyhlerinden Vanî Efendi ailesindendi. İlk öğrenimini İstanbul'da Valide okulunda yaptı ve cami derslerinden icazet aldı, özel şekilde Fransızca öğrendi. Maliye nezaretinde kâtiplik ile devlet görevine başladı, müsteşarlığa kadar yükseldi ve Kıbrıslı Kâmil Paşanın sadaretinin son yıllarında onun kabinesine Maliye nazırı olarak girdi (1890). Cevad Paşanın sadrazamlığı sırasında yerinde kaldı ve vezirliğe yükseltildi. 1897 ve 1904 tarihlerinde iki defa daha Maliye nazırı oldu. 1905'te üçüncü Maliye nazırlığı sırasında öldü. (M)

AHMED PAŞA, arnavut asıllı osmanlı sadrazamı (?- İstanbul 1580). Kanunî Sultan Süleyman devrinde Enderun'dan yetişerek kapıcıbaşı, yeniçeri ağası, Rumeli ve Anadolu beylerbeyi, daha sonra vezir oldu. Sokullu Mehmed Paşanın öldürülmesinden sonra (1579) sadrazamlığa getirildi ve altı ay kadar bu vazifede kaldı. (M)

AHMED PAŞA, Bağdat valisi (İstanbul, ?-Bağdat 1747). Bağdat valilerinden Eyüplü Hasan Paşanın oğlu. Uzun süre Basra valiliğinde bulundu, 1719'da kendisine vezirlik verildi. 1724'te, babası ölünce, Bağdat valiliğine getirildi. İran seferi dolayısıyle, aynı zamanda Hemedan bölgesi seraskeri oldu ve o yıl Hemedan'ı aldı (31 ağustos 1724). Ahmed III, başarısından dolayı, kendisine samur kürkler giydirdi. Sonradan İran topraklarına hâkim olan Afganlıların reisi Eşref Şah ile Nihavent yakınında Andican'da yaptığı savaşı (1726) Kürt aşiret beylerinin ihaneti yüzünden kaybetti, buna rağmen Eşref Şah ile Hemedan'da parlak bir barış imzalamayı başardı (4 ekim 1727). Bu antlaşmaya göre, evvelce İran'dan alınmış olan, Revan, Tebriz, Tiflis, Nahcıvan, Kirmanşah ve Hemedan Osmanlılarda kalacaktı. Ancak, Eşref Şahın yerine, İran'da, Tahmasb II (Nâdir Ali'nin himayesi altında) tekrar ortaya çıkınca, 1728-1730 arasında geçen savaş sırasında, Ahmed Paşa, Nihavent, Hemedan ve Kirmanşah'ı kaybetti. Kurucan'da, Tahmasb II ile yaptığı bir savaş sonunda (15 eylül 1731) kaybedilen bu yerleri aldı ve İran elçisi Mehmed Rıza Kulu ile Hemedan'da yaptığı görüşmelerde yeni bir antlaşmaya vardı (kasım 1731). Ancak, İstanbul'da yapılan müzakerelerde Mahmud I ile Nâdir Ali anlaşamadıklarından iki devlet arasında bir uyuşma olmadı. Ahmed Paşa tekrar İran ile savaşa devam zorunda kaldı. Tahmasb II'yi ve Safevî ailesini ortadan kaldıran Nâdir Şaha karşı, çok nazik anlarda Bağdat şehrini savundu. Bağdat valiliğine ilâve olarak, Basra valiliği de kendisine verildi (1733). Fakat Bağdat'ı Nâdir'in kuşatmasından kurtarmak üzere yardıma gelen Topal Osman Paşa ile anlaşamadı, Osman Paşa Nâdir tarafından şehit edildi; Ahmed Paşa da Bağdat valiliğinden alınarak, Halep'e, daha sonra da Rakka eyaletine gönderildi. İran seraskeri Köprülüzade Abdullah Paşa da bu savaşlarda şehit olunca Ahmed Paşa Nâdir Şaha karşı doğu seraskerliğine ve Bağdat valiliğine tekrar getirildi. Ölümüne kadar bu vazifede kaldı. Mahallî ayaklanmaları, isyanları bastırdı. Baban hâkimi Selim Beyi itaat altına alıp, Bağdat'a dönerken (1747) yolda öldü. Mezarı Bağdat'tadır. Osmanlı devletinin tanınmış vezirlerinden biridir. Bağdat kölemenleri, Ahmed Paşanın kölelerinden ortaya çıkmıştır. Adile Hatun Ahmed Paşanın kızıdır. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED PAŞA, osmanlı sadrazamı (Trabzon, ?-Erzurum 1818). *Laz* unvanı ile anılır. Tespit edilebilen ilk memuriyeti İbrail nazırlığıdır. Bu vazifede iken Tirsiniklioğlu, Yılıkoğlu, Pazvandoğlu gibi âsi rumeli âyanıyle mücadele etti. 1806-1812 Osmanlı-Rus harbinde İbrail'i Ruslara karşı müdafaa etti, fakat yardım alamadığı için kaleyi teslim etmek zorunda kaldı (ocak 1808). Sadaret kaymakamı Ahmed Şakir Paşanın tavsiyesi ile sadrazam oldu (15 nisan 1811). Sadrazamlıktaki ilk başarısı Rusçuk'u Ruslardan geri almasıdır. Ancak osmanlı ordusunun da durumu iyi olmadığından Ahmed Paşa, rus orduları kumandanı Kutuzof'un (28 ekim 1811) ateşkes teklifini kabul etmek zorunda kaldı. Bükreş antlaşması onun sadareti zamanında imzalandı. Ahmed Paşa Bükreş antlaşmasının imzalanmasından sonra sadaretten atılarak 15 kasım 1812'de Bursa'ya sürüldü. 1816 Yılında affedildi ve Erzurum valiliğine tayin olundu. Erzurum'da iki seneye yaklaşan bir valilik devrinden sonra öldü. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED PAŞA, Tunus beyi (1929-1942). 1882'de Muhammed Sadık'ın yerine geçen Ali Paşanın üçüncü oğlu. 1902'den 1906'ya kadar bey olan Muhammed el-Hac'ın kardeşi. 1923'te, kardeşi İsmail'in yerine meşru vâris olarak geçti ve 1929'da, Muhammed el- Habib'den sonra Tunus beyi oldu. Halefi Muhammed el- Munsif'tir. (L)

AHMED PAŞA Ankebud, osmanlı devlet adamı (?-Hanya 1680). Enderun'dan yetişti, mirahur, sancakbeyi, beylerbeyi, vezir ve Budin valisi oldu. 7 Haziran 1657'de sadaret kaymakamıydı. Köprülü Mehmed Paşanın yerine sadarete geçmek arzusunda bulunduğu iftirasına uğrayarak azledildi.

Karaman valiliği ile İstanbul'dan uzaklaştırıldı ve 1661'de de Girit'e serdar tayin edildi. Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşanın adayı fetih için gidişine kadar, düşmanla çarpıştı, Kandiye'nin alınışında da gayret ve yararlığı görüldü. Fetihten sonra şehirdeki on dört büyük manastırdan biri onun adına camiye çevrildi. Girit'e vali oldu. 8 Ağustos 1671'de bu görevinden alınarak emekliye sevkedildi ve sonra da Hanya'ya sancakbeyi olarak gönderildi. (M)

AHMED PAŞA Bursalı, divan şairi (? -Bursa 1497). Aile çevresinde kuvvetli bir tahsil görerek yetişti. Bursa Muradiye medresesinde müderrislik, Edirne'de kadılık yaptı (1451). Fatih Sultan Mehmed'in yakın musahibi ve hocası olarak vezirlik rütbesine ulaştı. İstanbul muhasarasında hükümdarın yanında bulundu. Sarayda büyük mevki ve nüfuzu vardı. Melihî* gibi bazı şairleri hükümdara takdim ve himaye ederdi. Genç çocuklara düşkünlüğü yüzünden bir hata yaparak padişahın gazabına uğradı, vezirlikten azil ve kapıcılar odasına hapsedildi. Orada yazdığı *Kerem* redifli kaside sayesinde belki de ölüm cezasından kurtuldu, Bursa'da Orhan ve Muradiye mütevelliliğine gönderildi. Bayezid II devrinde Bursa sancakbeyi oldu. Türbesi Muradiye camii civarındadır. XV. yy. da Şeyhî*den sonra yetişen en büyük osmanlı şairidir. Gazel ve kaside söyleyişte çağdaşlarının en üstünüdür. Şiirlerinin mühim bir kısmını divan şiirinin en sade ve halk türkçesine yakın diliyle söyledi. Temiz ve ahenkli türkçesi ile türk şiirinde yaptığı hamle kendinden sonra Necati ve Baki gibi büyük şairlerde devam etti. Ahmed Paşanın diğer bir özelliği de devrinin dinî ve tasavvufî geleneğinden ayrı din dışı söyleyiş tarzını seçmesidir. Önce Melihî tarafından söylenen, sonra çağdaş şairler arasında yarışmalara konu olan *Gönül* redifli murabbalar yazma hareketine Ahmed Paşa da katıldı ve onun murabbaı en sevilen ve bestelenen şiirlerinden biri oldu. Bu murabbalar türk halk edebiyatındaki türkü ve koşma tarzını divan şiirine aksettiren, sonradan şarkı adını alacak söyleyişlerdi. Ahmed Paşanın tek eseri Bayezid II'nin emriyle tertiplenen *Divan*'ıdır. (→ Bibliyo.) [M]

Ahmedpaşa camii (Topkapı camii de denir). Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrazamı Ahmed Paşa tarafından Mimar Sinan'a başlatılmış ancak bir süre sonra idam edildiğinden yapının bittiğini görememiştir. Yapının kimin tarafından bitirtildiği de kesin olarak bilinmiyor. (Bazı kaynaklara göre kardeşi Rüstem Paşa, bazılarına göre de sadrazamın kethüdası Hüsrev Bey, 1555.) Sinan, dikdörtgen bir planın üzerini yayvan bir kubbe ve dört yarım kubbe ile örterek bu camide bir kubbe altında enine açılan toplu bir mekân gelişmesi üzerine yaptığı denemelerden birini gerçekleştirmiştir. Son cemaat yerinin üzerini beş kubbe örtmektedir. Mimber süslemeleri ve cami içindeki çiniler meşhurdur. (M)

AHMED PAŞA Cenabî, çaşnigirbaşı (?-?, 1562). Haremi Hümayundan yetişti, çaşnigirbaşı ve sonra Anadolu beylerbeyi oldu. Yirmi yıl bu vazifede kaldı ve vazifeye devam ederken öldü. Şair ve şaraba düşkün bir kimse olduğu söylenir. Ölümünden sonra Ankara'da adına bir cami ve türbe yaptırıldı. (M)

AHMED PAŞA Cezzar, osmanlı devlet adamı (öl. 1804). Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşanın adamlarındandır. Ali Paşa ikinci defa Mısır valisi tayin olunca onunla birlikte Mısır'a gitti. Ali Paşanın Mısır'dan ayrılmasından sonra da orada kaldı ve Büyük Ali Beyin kölesi Abdullah Beyin yanına gitti. Abdullah Beyin Araplar tarafından öldürülmesinden sonra Buheyre kâşifliğine tayin edildi; efendisinin intikamı için öldürdüğü Arapların başlarını Büyük Ali Beye gönderdi. Bunun üzerine kendisine kasap mânâsına *Cezzar* denildi. Bir zaman sonra Ali Bey ile araları bozuldu, İstanbul'a kaçtı, Şam valisi Osman Paşanın yanına girdi; oradaki mahallî mücadelede devlete faydası dokundu. 1775'te beylerbeyi, bir süre sonra da vezirlikle Sayda'ya atandı (1776). İyi çalışması ile bulunduğu yerde ve civarında emniyeti sağladı. 1785'te Hac emîrliğiyle Şam valisi tayin edildi; fakat daha emniyetli bulduğu için Akkâ'da oturarak görevine devam etti. Napolyon Bonapart 1798'de Mısır'ı işgal edince Şam, Trablusşam, Kudüs uhdesine verilerek Mısır seraskeri yapıldı. O sırada Sayda valisi idi. İlerleyen Bonapart'ı Akkâ önlerinde durdurdu ve geri çekilmeğe zorladı. Fakat Mısır seferinde seraskerliğin sadrazam Yusuf Ziya Paşaya verilmesinden müteessir olarak ona yardımda bulunmadı ve Suriye'de devlete güçlükler çıkardı. Vehhabî meselesinde Ahmed Paşaya Şam valiliği ile beraber serdarlık verildi. Hasta olduğundan göreve gidemeyerek kölesi Süleyman Paşayı gönderdi. Az sonra 70 yaşını aşkın olarak öldü. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED PAŞA Dukakinzade (Duka da denir), osmanlı devlet adamı (?-Amasya 1515). Ailesinin norman, fransız veya alman olduğu söylenir. Büyük dedesi Jean, İşkodra'da bir dukalık kurmuş, zamanla aile arnavutlaşmıştı. Fatih Sultan Mehmed zamanında Jean'ın oğlu İstanbul'a geldi. İki oğlu müslüman olmuş, Ahmed ve Mahmud adlarını almışlardı. İkisi de saraya alındı. Mahmud öldü. Ahmed sarayda çabuk ilerledi ve dikkati çekti, Selim I devrinde vezir oldu. Çaldıran savaşında (1514) Padişahla beraberdi; bir ara sadrazamlık yaptığı rivayet edilir. Amasya'da çıkan yeniçeri ayaklanmasında Selim I, Ahmed Paşayı teşvikçiler arasında saydığı için onu bizzat hançeriyle yaraladı, sonra da öldürttü. Oğlu Mehmed Paşa Mısır beylerbeyliği yaptı (1554-1556). [→ Bibliyo.] (M)

AHMED PAŞA Ekmekçizade, osmanlı maliyecisi ve devlet adamı (Edirne, ?-İstanbul 1617). Cizyedar, mukataacı, defterdar vekili, başdefterdar oldu. Uzun süre bu vazifede kaldı, 1613'te azledilerek Rumeli, Karaman ve Halep valiliklerine gönderildi. Sadrazam Öküz Mehmed Paşanın İran serdarlığında Sadaret kaymakamı oldu (1615), onun azlinde sadrazam olmak istediyse de başaramadığı için üzüntüsünden öldü. Ölümünden sonra yüz yük (bir milyon) akçesi çıkmıştı. Malî işlerde çok kabiliyetli, fakat çok yalancı olduğu söylenir. Edirne'de tamamlanmamış bir *hanı*, İstanbul'da Vefa'da bir *medresesi* vardır. Ayrıca Kocamustafapaşa camiine bir kapı ve mahfel ile Eyüp camiine de musalla önündeki ilâveyi yaptırmıştır. (M)

AHMED PAŞA Gedik, osmanlı sadrazamı (Sırbistan, ?-Edirne 1482). Murad II'nin sarayına iç oğlanı olarak alındı, Fatih Sultan Mehmed zamanında Rum (Tokat) beylerbeyi oldu. 1470'de vezir tayin olununcaya kadar Anadolu beylerbeyliğini muhafaza etti. İlk defa 1461'de Akkoyunluları yenerek Koyul-

Foto. Metin Sözen (MEYDAN)

hisar'ı aldı ve böylece kendini tanıttı. 1469-1472 arasında Karamaneli'nin dağlık bölgelerini ve 1471'de Alâiye dahil olmak üzere, sahil kısmını, 1472'de Silifke, Mokan, Gorigos, Lulye kalelerini zaptetti. Uzun Hasan'a karşı kazanılan zaferde önemli rol oynadı. Daha sonra İçel'de Karaman beylerine karşı çarpıştı, bu arada Silifke ve Minan'ı ele geçirdi (1473-1474). O sırada ikinci vezir idi, Mahmud Paşa idam edilince birinci vezir oldu (1474). Kırım'a, Cenevizlilere karşı gönderildi. 1475 Haziranında Kefe'yi ele geçirdi, orada hapisten kurtardığı Mengli Giray ile Osmanlı hâkimiyetini kabul ettiğine dair bir antlaşma yaptı. 1477'de Fatih Mehmed'in Arnavutluk'ta İşkodra'ya yapacağı sefere muhalefet etmesi üzerine azledilerek Rumelihisarı'na hapsedildi. 1478'de serbest bırakıldı ve donanma kaptanı tayin edildi. 1479'da Kefalonya, Zanta, Santamavra'yı ele geçirdi. 1480'de Napoli krallığına dahil Otranto'yu zaptetti, fakat yeni tahta çıkan Bayezid II tarafından geri çağrıldı. Bayezid ve Cem Sultan arasındaki mücadelede Bayezid'in tahtı ele geçirmesinde en önemli rolü o oynadı. Cem'i yakalayamaması Bayezid'in ondan şüphelenmesine ve hapsedilmesine sebep oldu. Cem'in ikinci teşebbüsünde de başarı kazanamaması üzerine kendini kuvvetli hisseden Bayezid, Edirne'de bir ziyafette (18 aralık 1482) Gedik Ahmed Paşayı öldürttü. İstanbul'da, bugün adını taşıyan semtte ve Afyon'da (Bk. AFYON) külliyesi vardır. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED PAŞA (Hacı Antalyalı). Bk. ŞEHLÂGÖZ AHMED PAŞA.

AHMED PAŞA Hafız, osmanlı sadrazamı (Filibe 1564-İstanbul 1632). Filibe'li bir müezzinin oğlu; sesinin güzelliği ile dikkati çekti. Ahmed I devrinde saraya alındı. Müsahiplik, doğancıbaşılık yaptı. 1608'de kaptanıderya, 1609'da Şam beylerbeyi oldu. 1623'te Diyarbakır beylerbeyi iken Bağdat'taki Bekir Subaşı olayını bastırdı, fakat Safevî hükümdarı Abbas'ın şehre girişini önleyemedi. 1625'te sadrazam ve İran serdarı olarak Bağdat'ı geri almak için şehri sekiz ay kuşattı, başarıya ulaşamayıp geri çekilince görevlerinden azledildi (1626). İstanbul'a gelince Murad IV'ün kızkardeşi Ayşe Sultanla evlenerek ikinci vezir oldu. 1631'de ikinci defa sadrazam tayin edildi. Topal Receb Paşanın el altından körüklediği sipahi ayaklanmasında Murad IV'ün kendisini kurtarma gayretlerine rağmen, âsiler arasına kılıçla dalarak dövüştü ve öldürüldü (1 şubat 1632). Aynı zamanda şair olan Ahmed Paşanın Bağdat seferi sırasında Murad IV'e gönderdiği manzum *Şikâyetname*'si meşhurdur. (M)

AHMED PAŞA Hain, osmanlı vezirlerinden Mısır valisi (?-?, 1524). Enderun'dan yetişti, mirialem ve yeniçeri ağası oldu. Belgrad seferine (1521) Rumeli beylerbeyi olarak katıldı. Daha sonra üçüncü vezir ve Rodos seferinde Çoban Mustafa Paşa yerine serdar, Rodos'un fethinden sonra ikinci vezir oldu. Sadrazam Pirî Mehmed Paşanın emekliye ayrılması üzerine sıra kendisinde olduğu için sadarete geçmeyi ümit ederken (1523) Kanunî'nin, hasodabaşısı İbrahim Ağayı sadrazam yapmasına kırıldı, kendi isteğiyle Mısır valisi oldu. Burada çerkezleri elde ederek hile ile Kahire kalesini zapt ve Melik Mansur Sultan Ahmed unvanı ile hükümdarlığını ilân etti. Vezir tayin ettiği sancakbeylerinden Mehmed Bey, devlete sadık kalarak onu öldürmeğe teşebbüs etti. Ahmed Paşa, kaçarak Beni Bekr araplarına sığındı. Bir süre sonra ele geçirilerek öldürüldü. (M)

AHMED PAŞA Hersekzade, osmanlı sadrazamı (?-Kızılçöl 1517). Osmanlı topraklarına katılan Hersek topraklarının son hâkimi Stephan Vukchich Kossariç'in (öl. 1466) küçük oğlu. Babası tarafından, memleketin bir kısmının kendisine bırakılması ricası ile İstanbul'a gönderilmişti. Fakat Hersek, sancak olarak Osmanlı topraklarına katılınca İstanbul'da kaldı, müslüman oldu ve Ahmed adını aldı. Bu yüzden kendisine *Hersekzade* denildi. Padişahın has kulları arasına girdi. Enderun'da özel bir şekilde eğitildi. 1479'da Fatih Sultan Mehmed'in İşkodra seferinde bulundu. Fatih'in son zamanlarında Anadolu beylerbeyi tayin edildi. Fatih'in ölümünden az evvel (1481) Bayezid'in kızı Hundi Hatun ile evlendirildi. Bayezid II'nin tahta çıkmasından sonra itibarı arttı. 1486'da Mısır memlûklarına karşı yapılan savaşta serdar oldu. Emrinde bulunan Karagöz Paşa gibi bazı şahıslar kıskançlık sebebiyle savaşta onu baltaladılar. Yanında küçük bir kuvvet olduğu halde büyük bir cesaretle döğüştü, fakat esir oldu. Kahire'ye getirilerek Memlûk sultanının yanına çıkarıldı; orada bir yıl kadar esir kaldıktan sonra İstanbul'a döndü. Gösterdiği cesaretten dolayı Bayezid II tarafından takdir edildi. Tekrar Anadolu beylerbeyi tayin edildi. 1488'de Mısır'a karşı yapılan seferde kaptan olarak donanmaya kumanda etti, donanma başında İskenderun'a giderek karadan yapılan hareketi destekledi. Bu sırada şiddetli bir fırtınaya tutularak gemilerinden çoğunu kaybetti, buna rağmen askerlerini karaya çıkarmayı başardı. Mısır ordusunun geri çekilme yollarını keserek onları bozguna uğrattı. Memlûklara karşı yapılan savaşa (1489) Anadolu beylerbeyi olarak katıldı ve yenildi. 1497'de sadrazam oldu ve bu makamda bir yıl kaldı. 1500'de Venedik ile yapılan savaşta İnebahtı (Aynabahtı) seferine katıldı; 1501'de burasının ele geçirilmesinde büyük yararlığı görüldü. 1502'de donanma başında Akdeniz'de Türkler elinde bulunan adalara karşı harekete geçen venedik ve fransız donanmalarına karşı çıktı. Bunun üzerine Fransızlar çekildi ve Venedikliler de daha ileri gitmekten vaz geçtiler. Aynı yıl içinde Venediklilerle barış yaptı. Ertesi yıl tekrar sadrazam tayin edildi. 1506'da Akdeniz'de korsanlığın artması sebebiyle sadrazamlıktan donanma kumandanlığına nakledildi. 1511'de sadrazam Hadım Ali Paşanın ölümü üzerine üçüncü defa sadrazam oldu. Bayezid ve Selim mücadelesinde Selim tarafları yeniçeriler evini bastılar; Ahmed Paşa baskından kurtuldu ve az sonra da sadrazamlıktan istifa etti. Yavuz Selim'in tahta geçmesinden sonra, 1512'de dördüncü defa sadrazam tayin edildi. 1514 Çaldıran savaşına katıldı. Tebriz'in fethinden dönerken yeniçeriler kendisine baş kaldırdı. Bu yüzden sadrazamlıktan ayrılmak zorunda bırakıldı. 1515'te beşinci defa sadrazamlığa getirildi. Sekiz ay bu makamda hizmet ettikten sonra 1515'te azledildi. Bir süre Yedikule'de hapis yattı, sonra serbest bırakıldı. Mısır'ın fethi ile sonuçlanan sefere, yaşlılığından dolayı katılamadı. Fakat Mısır seferine katılmadan evvel Bursa muhafızı tayin edildi. Bazı tarihçilere göre Ahmed Paşa Bursa'da öldü; bazıları da Kahire'ye bir vazifeden dönerken Halep yakınındaki Kızılçöl'de öldüğünü söylerler. Na'şı İzmit körfezindeki Hersek kasabasına nakledildi; kasaba, adını, onun defnedilmesinden sonra aldı. Burada inşa ettirdiği cami yanındaki türbeye gömüldü. Mezar kitabesi üzerindeki tarih 19 ağustos 1517'dir. Keşan'da da bir cami yaptırdı. Hersekoğlu Ahmed Paşanın Hundi Hatundan Ali, Mustafa, Aynışah, Kamerşah, Mahdumzade adlı beş çocuğu oldu. (→ Bibliyo.) [M]

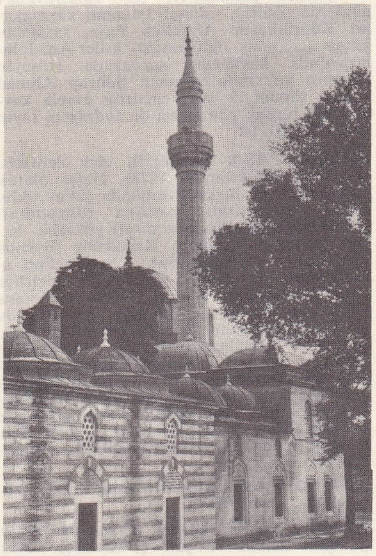

Topkapı camii
Kara AHMED PAŞA tarafından yaptırılmıştır (1565), İstanbul

AHMED PAŞA Hezarpare, Sultan İbrahim devri sadrazamlarından (İstanbul, ?-ay. y. 1648). Ahmed Paşa, bir sipahinin oğlu idi. Defterdar Ömer Efendiye daha sonra da sadrazam Kara Mustafa Paşaya intisap edip tezkireci, mevkufatçı, defteremini, 1646'da defterdar oldu; 1648'de de sadaret kaymakamlığı yaptı; bundan bir ay sonra da sadrazam ve aynı zamanda saraya damat oldu. Sultan İbrahim'in masraflarına para yetiştirmek için etrafa baskı yapması, özellikle padişahın samur merakından dolayı varlıklı kimselerden vergi halinde samur kürk toplaması, memuriyetleri fazla para verene tevcih etmesi halkın nefretini çekti. Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi ile sonuçlanan ayaklanmada öldürülmüş, cesedi parça parça edilmiştir. Hezarpare lakabı bundan dolayı verilmiştir. (M)

AHMED PAŞA Humbaracıbaşı (asıl adı *Le comte Claude Alexandre de Bonneval*), fransız asillerinden (Bonneval'da Coussac 1675-İstanbul 1747). Er olarak fransız ordusuna girdi, birkaç yıl içinde teğmenliğe yükseldi. Dieppe, La Hogue ve Cadix deniz savaşlarında büyük başarı sağladı. 1698'de kara ordusunda görev aldı, 1701'de İtalya'ya karşı savaştı. Turin eyaletindeki İvrée şehrinin zaptında gösterdiği kahramanlığı, Harbiye ve Maliye nazırı Michel de Chamillard kıskandı. Louis XIV'ün hanımlarından biri hakkında sarf ettiği sözler dolayısıyle de, tamamen gözden düştüğü için, fransız ordusundan ayrılarak, 1706'da İtalya'ya kaçtı. Bir süre Venedik'te yaşadı. Fransa'ya karşı savaşmak maksadıyle oradan Avusturya'ya geçti. Prens Eugène'nin idaresi altında bulunan orduda vazife aldı. Provence ve Dauphiné muharebelerinde Fransızlara karşı döğüştü. Kuzey İtalya (1709) ve Flandre (1710-1712) savaşlarında bulundu. İmparator Charles VI başarılarından dolayı kendisini genelkurmay heyetinde görevlendirdi. 5 Ağustos 1716'da, Varadin (Peterwarden) muharebesinde, Avusturya kuvvetlerinden bir kısmının kumandanı olarak, Türklere karşı savaştı ve bu savaşın sonunda mareşalliğe yükseltildi. Fakat sonra, Eugène ile arası açıldığı için, bütün rütbeleri geri alındı ve beş yıl da hapse mahkûm edildi. Affedilince tekrar Venedik'e geçti, burada bir yıl kaldı. 1729 yazında, mülteci sıfatıyle Osmanlı imparatorluğunun Bosna eyaletine sığındı. Burada islâmiyeti kabul etti. Ahmed adını aldı, İstanbul'a gitmek üzere, uzun süre izin bekledi. Edirne'ye vardığı sırada (1730), Patrona Halil isyanı çıktığından Gümülcine'de ikamete memur edildi; 21 eylül 1731'de, sadrazam olan Topal Osman Paşa, türk ordusunu Avrupa tarzında ıslaha karar verince, Ahmed Beyi İstanbul'a davet etti. Bosna'dan getirttiği 300 humbaracı ve islâmiyeti kabul etmiş üç de fransız subayı ile (mayıs 1734) Üsküdar'da, Ayazmasarayı'nda (Toptaşı'ndaki eski Timarhane'de), maaşlı erleri ve subayları bulunan yeni bir humbaracı ocağı kurdu. Ocağı, sadrazamların nezaretine bağladı. Sonra topçu subaylarına, Üsküdar'da modern şekilde matematik dersleri vermeğe başladı. Hekimoğlu Ali Paşanın sadareti devrinde, rütbesi vezaretle beylerbeyliğine terfi ettirildiği için, paşa oldu. Osmanlı devleti ile Fransa arasındaki dostane siyasetin devamına tesir etti. Hekimoğlu Ali Paşanın sadaretten ayrılmasıyle, bir ara siyasî nüfuzunu kaybetmesine rağmen, Rusya-Avusturya savaşları sırasında, sadrazam Yeğen Mehmed Paşa, Avusturya hakkındaki bilgisinden istifade etmek istedi ve beraberinde sefere götürdü. Erdel (Transilvanya) seferinden dönüşte, gözden düştü ve 1738'de Kastamonu'ya sürüldü. Bir yıl sonra affolunup İstanbul'a döndüğü zaman, Karaman beylerbeyi payesiyle, yeniden humbaracıbaşı tayin edildi. Bir taraftan da, Avrupa'da meydana gelen siyasî olaylar hakkında devlete devamlı raporlar vermek suretiyle, siyasî alandaki görevine devam etti. Ahmed Paşa, son zamanlarında ısrarla Fransa'ya dönmek istiyordu ve devamlı olarak Fransa hükûmetinden giriş müsaadesi beklemekteydi. 14 Mart 1747'de, bu arzusuna eremeden, İstanbul'da öldü. Galata mevlevîhanesi mezarlığına gömüldü. Senelerce Türkiye'de kalmış olmasına rağmen, türk dilini öğrenememişti. Raporlarını fransızca veya latince yazıyordu. İslâmiyeti samimî olarak kabul ettiğinden de şüphe edilmekte-

AHMED PAŞA Kayserili
Deniz müzesi, İstanbul

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

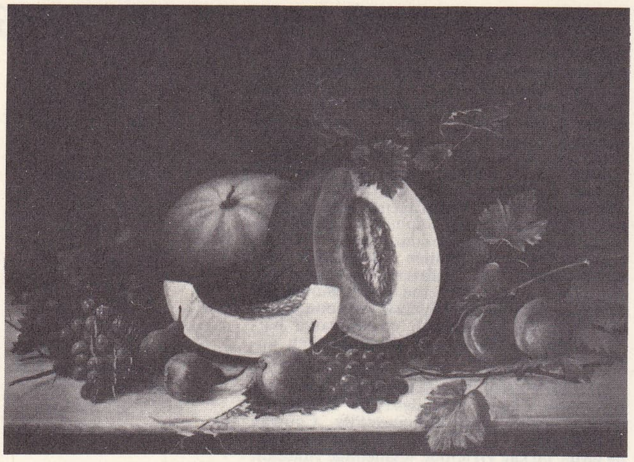

Şeker AHMED PAŞA'nın bir natürmort'u Resim ve Heykel müzesi, İstanbul

dir. Humbaracı ocağı tüzüğüne göre, yerine evlâtlığı, Mühtedi Süleyman Ağa tayin olundu. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED PAŞA Kalaylıkoz, osmanlı sadrazamı (Kayseri 1638-?, 1715). Baltacı ocağından yetişti. Önce saray hizmetlerinde bulundu. Beylerbeyi olarak Cidde'ye gönderildi, burada yedi yıl kaldı. Daha sonra Van beylerbeyi, 1688'de kaptanıderya oldu. 1690'da azledildi. Bozcaada muhafızlığına gönderildi, daha sonra Trabzon, Sıvas ve Kıbrıs beylerbeyliği yaptı, 1696'da Trabzon beylerbeyi iken Azak kalesini geri almağa memur edildi, fakat başaramadı, bu sebeple bir süre gizlendi. Mustafa II devrinde ortaya çıkarak kendisini affettirdi. Ahmed III devrinde dostlarının tesiri ile sadrazam tayin edildi (1704), yine beceriksizliğinden dolayı azledildi. Limni adasına sürüldü; tekrar affedilerek birkaç yerde daha beylerbeylik yaptı. Lakabı, süs ve gösterişi sevdiğinden dolayı verilmiştir. (→ Bibliyo.) [M]

Kara Ahmed Paşanın yaptırdığı Topkapı camii (fotoğraf 179. sayfada)

Kayserili Ahmed Paşa (resim 179. sayfada)

AHMED PAŞA Kara, osmanlı sadrazamı (?-İstanbul 1555). Enderun'dan yetişti. Miriâlem yeniçeri ağası Rumeli beylerbeyi oldu. 1543'te yapılan Macaristan seferine bu sıfatla katıldı; Valpo Sikloş ve diğer kalelerin fethinde bulundu, yararlıkları görüldüğünden üçüncü vezir payesi verildi (1544). İran seferinde (1548) doğu sınırı serdarı oldu. Kemah yakınlarında düşmanı büyük bir bozguna uğrattı. Bu savaşın diğer cephesi olan Gürcistan harekâtı tamamen Ahmed Paşanın idaresinde cereyan etmiştir. 1549'da başlayan seferde önce Tortum, daha sonra Nacah, Mirahor, Akçakale v.b. gibi kaleleri ele geçirdi. *Gürcistan fatihi* adını aldı. Bugünkü Türkiye'nin kuzeydoğu kısmı onun fetihleriyle Osmanlı devletine katıldı. 1552 yılında Osmanlıların evvelce başarısızlığa uğradıkları Timişoara kalesini fethetmekle görevlendirildi. Günlerce muhasaradan sonra kale 25 temmuz 1552'de teslim oldu. Daha sonra Lippa, Szolnok ve bunlara tabi bir takım kaleleri ele geçirdi; Eğri (Eğer) kalesini kuşattı, fakat zaptedemedi. Kara, aynı yıl doğuda ikinci defa İran üzerine gönderildi. Bu arada Rüstem Paşa yerine 6 kasım 1553'te sadrazam oldu, bu sıfatla sefere devam etti. O sırada Safevî hükümdarının Gürcistan'da bazı yerleri istilâ etmesi üzerine 1553'te o tarafa yöneldi. 1553'te Amasya'da yapılan Osmanlı-Safevî antlaşması onun sadrazamlık zamanına rastlar. Katıldığı seferlerde askerî kabiliyetini gösteren Ahmed Paşa âdil idaresi ile de halkın ve ordunun sevgisini kazandı. Kanunî Süleyman İstanbul'a döndükten sonra, Ahmed Paşayı bir divan günü boğdurttu (29 eylül 1555). İdamı birçok rivayetin çıkmasına sebep oldu; evvelce idam edilmiş olan şehzade Mustafa'ya taraftar olmak; Hürrem Sultanın damadı Rüstem Paşayı tekrar sadarete getirmek gibi iddialar bunlardan ikisidir. İstanbul'da Topkapı semtinde bugün adı ile anılan bir külliye inşasını başlattı, fakat ömrü yetmediği için, sonradan kethüdası Hüsrev Ağa inşaatı bitirdi (26 mart 1565). (→ Bibliyo.) [M]

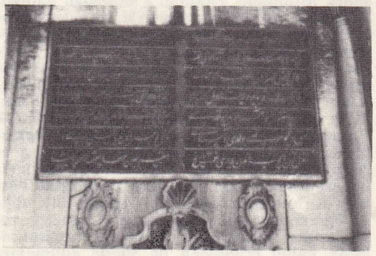

Şehlâgöz AHMED PAŞA tarafından yaptırılan Ayakapısı mescidinin kitabesi

AHMED PAŞA Kavanoz, Şöhraplı, osmanlı sadrazamı (?-İnebahtı 1705). Aslen rus, Silâhtar Hüseyin Paşanın azatlı kölelerinden Şöhrap Mehmed Paşanın adamı olduğu için Şöhraplı, kısa boylu ve çok şişman olduğu için de Kavanoz lakaplarıyle meşhurdu. Enderun'dan yetişti. Hasoda'da sır kâtibi, sonra güğümcübaşı oldu. Hazine kethüdalığına getirildi. Basra ve Musul valiliğine gönderildi. Amcazade Hüseyin Paşanın kızı ile evlendi. Mustafa II'nin Avusturya seferine çağırıldı, fakat Orduyu Hümayun, Sofya sahrasına vardığı halde kendisi hâlâ Üsküdar'da olduğu için vezirliği geri alındı. Üç yıl fiilî hizmetten uzak kaldı. Elmas Mehmed Paşa şehit edilince ve Amcazade Hüseyin Paşa sadrazam olunca yine vezir rütbesi ile Hanya muhafızı oldu (1697). 17 Temmuz 1703'te İstanbul'da Cebecilerin ulufe istemek bahanesiyle baş kaldırdıkları günlerde (Edirne vakası) İstanbul kaymakamı Köprülüzade Abdullah Paşa, saraydan kaçıp gizlenmiş olduğundan, âsiler Anadoluhisarı'nda kaynatası Amcazade Hüseyin Paşanın yalısında bulunan Şöhrap Ahmed Paşayı sandal ile şehre getirtip evvelâ kaymakam, birkaç gün sonra da sadrazam tayin ettiler (1703). [M]

AHMED PAŞA Kayserili, türk denizcisi (Kayseri 1806-İstanbul 1878). Nefer olarak donanmaya girdi, kısa zamanda subay oldu. Riyale (tuğamiral), patrona (tümamiral) [1845] kapudaneliğe (oramiral) yükseldi. Kırım savaşında osmanlı Karadeniz filosuna kumanda etti (1853-1856). Sivastopol'un alınmasında yararlığı görüldü ve vezirliğe yükseldi. Akdeniz adaları, Sayda ve Yanya valiliklerinden sonra Bahriye nazırı oldu (1873). İkinci defa Bahriye nazırı olduğunda (1875) Abdülaziz'in tahttan indirilmesini denizden destekledi. Murad V'ten sonra tahta geçen Abdülhamid II tarafından kaptanıderyalıktan azledilerek 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Tuna valiliği ile İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Yaşlı ve hasta olduğu için Rusçuk kumandanı iken İstanbul'a dönmesine izin verildi. (M)

AHMED PAŞA Köprülüzade, Fazıl Ahmed. Bk. KÖPRÜLÜLER.

AHMED PAŞA Küçük Hasan Beyzade, münşeat sahibi ve şair (?-İstanbul 1695). Medrese tahsili yaptı. Mehmed III'ün Eğri seferinde, Varat savaşında bulundu; baştezkirecilik, defterdarlık, beylerbeyliği yaptı; Eflâk seferine katıldı. Siyasî ve idarî sahalardan çok yazar olarak tanınır.

Hasan Beyzade Tarihi, eserlerinin en önemlisidir. Eser iki kısımdır. Birinci kısım Hoca Sadeddin Efendinin *Tac-üt-Tevârih* (Tarihlerin Tacı) adlı tanınmış kitabının özetidir. İkinci kısım birçok tarihlere kaynak olmuştur. Solakzade, adını taşıyan tarihine bu kitaptan pekçok şeyi aynen aktarmıştır. Ahmed Paşanın *Kanije Fetihnameleri* adlı bir kitabı ve *Usul-ül-Hikem fi Nizam-ül-Âlem* (Âlem Nizamında Hikmet Usulleri) adlı münşeatı vardır. *Ahmed ve Hamdî* mahlâsı ile şiirler de yazmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED PAŞA Melek, osmanlı devlet adamı (?-İstanbul 1662). Aslen abaza, deniz ümerasından Pervane Kaptan'ın oğlu. Dârüssaade ağası Mustafa Ağa vasıtasıyle, çocukken saraya girdi. Silâhtarlığa kadar yükseldi. Başlangıçta şişmanlığından dolayı verilmiş olan Malak lakabının, rütbesinin yükselmesiyle Melek'e çevrildiği söylenir. Bağdat'ın fethinden sonra Diyarbakır eyaletine tayin edildi (1638). Bir süre Musul muhafızlığında bulundu; İstanbul'a dönüşünde kubbealtı vezirleri arasına girdi (1640). Murad IV'ün kızı Kaya Sultanla evlendirildi (1644). Şam ve Halep eyaletlerinde beylerbeyliği yaptıktan sonra Bağdat'a nakledildi. fakat vazifesi başına gitmeden Kara Murad Paşanın yerine sadrazam oldu (1650). Sadrazamlığında hazineye gelir temini için bulduğu ve uyguladığı tedbirler önce beğenildi, sonra ağır tenkitlere uğradı. Çünkü rüşvete mâni olmak için memuriyetlerin devletçe satılması, altın ayarının bozulması gibi çareler beklenilen faydayı sağlamadığı gibi devlet bünyesini de sarstı. Bu sarsıntı ayaklanmalara sebep oldu. Sadrazamlıktan azledilerek Silistre eyaletine tayin edildi (1651). Daha sonra yine kubbealtı vezirleri arasına alındı. İbşir Mustafa Paşa sadrazam olarak İstanbul'a gelinceye kadar onun sadaret kaymakamlığını yaptı (1654). Fakat İbşir Paşa onu kendisine rakip gördüğü için Van eyaletine tayin etti. Sonra Bosna eyaletinde beylerbeyliği yapan (1658) Ahmed Paşa emekliye sevkedildi (1660). O da İstanbul'a dönerek ömrünü karısı Kaya Sultanın konağında geçirdi. İyi ahlâk sahibi, yardım sever bir insandı. Evliya Çelebi akrabasındandı. Birçok kabiliyetli kimseleri de himayesine almıştı. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED PAŞA Müşir, osmanlı müşirlerinden (?-Şam 1860). Üsküdar'lı, Harbiye mektebinde yetişen ilk kurmaylardan. Harbiyedeyken birkaç arkadaşı ile Viyana'ya gönderildi (1837). Tahsilden dönüşünde Harbiyeye hoca oldu ve önce mirliva, sonra ferik olarak Harbiye mektebi nazırlığına tayin edildi (1848). Kırım savaşında kurmay başkanlığı yaptı; 1854'te müşir, 1856'da Rumeli valisi oldu. Buradan Şam valiliğine tayin edildi. Lübnan'da müslüman ve hıristiyanlar arasında çıkan çatışmada gösterdiği ihmal, olayın milletlerarası bir mahiyet almasına sebep oldu. Bu yüzden yargılanarak suçlu görüldü ve Şam'da kurşuna dizildi (1860). [→ Bibliyo.] (M)

AHMED PAŞA Pabuççu, Mahmut II devri kaptanıderyalarından (Rize, ?-İstanbul 1830). İstanbul'a geldiğinde bir süre Vefa hanında ayakkabı dikiciliği yaptığından Pabuççu unvanı ile anılır. Tersane hizmetine girdikten sonra, Seyyid Ali Paşa zamanında tersane çavuşu oldu, on beş yıl sonra başçavuş vekilliğine yükseldi. Yeniçeriliğin kaldırılmasında gösterdiği gayrete mükâfat olarak başağa, sonra sırasıyle tersane kethüdası (1827), kapıcıbaşı payesi ile Galata nazırı ve liman reisi oldu. Beylerbeylik rütbesi ile kaptanıderya olduğu zaman (ocak 1829) on sekiz parçalık bir donanmayle Karadeniz'in muhafazasına çıktı. Dönüşte bir rus gemisini esir alarak İstanbul'a getirdi. Bu dönüş sırasında üç ambarlı Mahmudiye kalyonu Arnavutköyü'nde Akıntıburnu civarında akıntı tesiriyle karaya oturunca üzüntüsünden hasta oldu ve öldü. (→ Bibliyo.) (M)

AHMED PAŞA Seydî, osmanlı vezirlerinden (?-1661). Köle olarak Mısır'da satıldı, yetiştirilerek silâhşorluğun her çeşidinde büyük bir maharetle beraber Seydî (yiğit, sert) lakabını kazandı. Mısır valisi Kayserili Kara Ahmed Paşa tarafından Murad IV'e takdim edildi. Saraya alındı. Çaşnigirbaşı ve Tortum sancakbeyi oldu. Beylerbeyi rütbesi ile Maraş (1654), vezirlik rütbesi ile de Anadolu valiliği yaptı (1655). Kendisinin ve adamlarının zulmünden şikâyetçi olan halkın silâhlı mukavemeti yüzünden vali tayin edildiği Şehrizor'a giremedi ve çarpışmalar oldu (1655). Çanakkale boğazı muhafızı iken Venediklilerle yaptığı savaşlarda (1656) aşırı cesaretinden dolayı kendisine (Deli Türk) lakabı verildi. 18 Temmuz 1656'da kaptanıderya oldu; sadrazam Köprülü Mehmed Paşanın yerine sadarete geçmek istediğinden azledildi. Macaristan serdarı Köse Ali Paşanın maiyetindeyken İstanbul'dan gönderilen emirle öldürüldü (1661). Cesaret ve zulmü ile tanınmıştı. Seydî Ahmed Paşanın Seydîzade ismiyle meşhur olan oğlu Mehmed Paşa, Rumeli beylerbeyiliğine ve kaptanıderyalığa kadar yükseldi; 1684'te Avusturya'lılarla yaptığı bir savaşta şehit oldu. Kesilen başı, düşman askerleri tarafından «Demir Paşanın oğludur» diye Avusturya İmparatoruna gönderildi. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED PAŞA Seyit, osmanlı valilerinden (?-Erzurum 1798). Bozok mutasarrıfı (1780), Mora muhassılı (1781), vezirlikle Girit beylerbeyi (1782), Silistre seraskeri (1785) oldu. Rumeli (1789) ve Boğaz muhafızı (1790). Yenişehir mutasarrıfı (1796), Sıvas (1797), Erzurum (1797 ve 1798) eyaletlerinde görev yaptı. Mustafa III'ün kızı ile evlendirildi. İkinci Erzurum beylerbeyliği sırasında öldü. (M)

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

AHMED PAŞA Şehlâgöz, osmanlı sadrazamlarından (Foça, ?-Halep 1753). Babası Cafer Ağadır. Amcası alâiyeli Hacı Ebubekir Paşanın yanında yetişerek, Cidde valiliğinde onun kethüdası oldu. Sonra kapıcıbaşı, kapıcılar kethüdası, çavuşbaşı ve sadaret kethüdası (1738) oldu. Ertesi yıl, Yeğen Mehmed Paşanın sadaretinde, vezaretle sadaret kaymakamı ve bir süre sonra, Sarı Beyzade adlı eşkıyayı cezalandırmak için Aydın mutasarrıfı tayin edildi. Nişancı (1734) ve İvaz Mehmed Paşa yerine sadrazam oldu (22 haziran 1740). İki yıl sonra sadaretten atılarak malı elinden alındı ve Rodos'a sürüldü (1742). Sonradan Sayda, Halep, Anadolu, Kandiye, Diyarbakır, Bağdat, İçel, Mısır ve Adana valiliklerinde ve iki defa Kars seraskerliğinde bulundu. Halep valisiyken öldü. Rüşvet aldığı söylenir. İstanbul'da *Bandırmalı* tekke ve camiini, *Aya Kapısı* mescidini yeniden inşa ettirdi. Abacı mescidi karşısında bir mektep yaptırdı ve Hobyar mescidi ile Nevbahar mescidine birer mimber koydurdu. (M)

AHMED PAŞA Şeker, türk ressamı (1841-1907). Türk resim tarihinin değerli temsilcisi ve türk plastik sanatına batı anlayışını getiren öncülerden. Doktor olmak için yazıldığı Tıbbiyei Şahane'de resim yapmağa başladı ve sağladığı başarı sebebiyle okulun resim öğretmenine yardımcı tayin edildi. Doktor olma isteği böylece sönünce devrin, sanatsever hükümdarı Abdülaziz tarafından Paris'e gönderildi (1863). Paris akademisinde Léon Gérôme ve Louis Boulanger gibi soysuzlaşmış bir klasisizme bağlı hocaların atelyesinde çalıştı. Bu hocaların eserlerinden fazla Corot, Courbet, Daubigny gibi büyük ressamların tesiri altında kaldı.

1862'den 1871'e kadar Paris'te çalıştı. Fransız-Alman harbi patlak verince yurda döndü ve saray yaverliğine, Tıbbiye mektebi resim öğretmenliğine, yabancı misafirler teşrifatçılığına tayin edildi. Fransızcayı çok iyi bilen, iyi huyu, tatlı dili, dost severliğinden ötürü «Şeker» lakabını kazanan Ahmed Ali, İstanbul'da, Mercan semtindeki evinde büyük bir resim atelyesi kurdu, orada çalıştı ve birçok gence sanatını öğretti. Ferik (korgeneral) rütbesini kazandı. Türkiye'de ilk resim sergisini Divanyolu'ndaki Maarif nezareti binasında açtı. Burada kendi natürmort ve peyzajlarını sergiledi. Portre, figür ve kompozisyon gibi türlerin pek denenmediği o devirde Şeker Ahmed Paşa, natürmort denilen ölü tabiat resimleri ve manzaralarıyle dikkati çekiyordu. O devir İstanbul'unun renkli, hareketli ve kendine has yaşayışına kayıtsız görünüyor, Fransız ressamı Gustave Courbet'nin pek belli tesiri altında geyik ve karaca resimleri, iri gövdeli asırlık ağaçlarla çevrili orman manzaraları, türlü meyveleri bir araya toplayan natürmortlar yapıyordu. Bu türlerde meydana getirdiği eserler arasında *Karaca, Bursada bir Orman, Karpuzlu* natürmort tabloları (İstanbul Resim ve Heykel müzesi) memleketimizde ün salmış eserleridir. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED RASİM
Aile albümünden

AHMED RASİM
Münif Fehim tarafından yapılan resim
Gazeteciler cemiyeti, İst.

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

AHMED PAŞA Tarhuncu, osmanlı devlet adamı (Arnavutluk'ta Mat, ?-İstanbul 1653). Devşirilerek İstanbul'a getirildi; saraya alındı, önce sipahi sonra da sadrazam Hezarpare Ahmed Paşanın kethüdası oldu (1648). Sadrazam öldürülünce Şeyhülislâm Abdürrahim Efendinin himayesi ile Diyarbakır'a tayin edildi. İki ay sonra beylerbeyi olarak Mısır'a gönderildi (1649). Mısır'dan azledildikten sonra kendi yerine tayin edilen Abdurrahman Paşanın baskısına uğradı ve hapsedildi. İstanbul'a döndü; kabiliyet ve istidadıyle tanındığı için sadrazam Gürcü Mehmed Paşanın kıskançlığını üzerine çekti. Birçok defalar kendisi Yedikule'ye, adamları da Baba Cafer zindanına hapsedildi. Yanya sancağı verilerek İstanbul'dan uzaklaştırıldığında, Selânik'e gidip endişe içinde beklemeğe başladı. Kazasker Hocazade Mesud Efendinin yardımıyle İstanbul'a getirtilip Valide Sultan'ın da desteğiyle o zaman bozuk olan devlet işlerini düzeltecek müstakbel sadrazam olarak çocuk yaştaki padişaha tavsiye edildi ve sadrazam oldu (20 haziran 1652).

Tarhuncu Ahmed Paşa çok bozuk olan devlet maliyesini düzeltmek için devlet dairelerinde yoklama yaparak fazla harcamaları azaltıp, geliri arttırma yerine işe şiddet ve kan dökmekle başladı. Bu şekilde bazı kimselerden para alarak hazineyi zenginleştirme yolunu tuttu. Rüşvet ve çalma kapılarını kapamış, hatır gönül dinlemeden çalışıyordu. Bütün dirlikleri hesap ettirerek bir defter hazırlattı. Ayrıca adı ile anılan *Tarhuncu lâyihası* diye bilinen bir bütçe düzenledi. Bu osmanlı tarihinde ilk bütçe değildi. Onun tertip ettirdiği bütçe lâyihasına göre 1653'te gider, gelirden fazla olduğundan küçümsenemeyecek derecede bütçe açığı vardı. Ahmed Paşa, samimî olarak bütün bu aksaklıkları düzeltmek ve hizmet etmek isteği ile çalıştı. Bazı saray erkânının hazine hakkındaki tekliflerini kabul etmemesi onları da düşmanları arasına soktu. Ayrıca kaptanıderya Derviş Mehmed Paşa ile donanma tahsisatı hususundaki münakaşaları üzerine padişah Mehmed IV'ün tekdirine uğradı. Bu olayı vesile yapan düşmanları Ahmed Paşa aleyhine çalışmağa başladı, hattâ onun, Şehzade Süleyman'ı tahta çıkarmayı düşündüğünü söyleyecek kadar ileri gittiler. Nihayet bu kışkırtmalar sonucunda Tarhuncu Ahmed Paşa tersaneye gidip donanma işlerini görüşürken saraya çağırıldı ve orada boğduruldu. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED PAŞA Voynuk, osmanlı denizcilerinden (?-Girit'te Suda 1649). Bostancı ocağından yetişti. Bir süre bostancıbaşılık yaptı. Sultan İbrahim devrinde Çanakkale muhafızıydı. Mehmed IV'ün tahta çıkmasından sonra kaptanıderya oldu (1648). 1649'da Çanakkale boğazını abluka eden venedik donanmasına rağmen Akdeniz'e çıkmayı başardı. Foça yakınında venedik donanması ile savaşa tutuşmak zorunda kaldı. Donanmasının yetersizliğine rağmen yenilmedi. Girit'e varınca Serdar Hüseyin Paşa ile aralarında bir görüş birliğine ulaşamadı. Aynı yıl Suda kalesine yaptığı bir hücum sırasında şehit oldu. (M)

AHMED RASİM, türk yazar, gazeteci ve tarihçisi (İstanbul 1864-ay.y. 1932). Menteşoğulları ailesinden kıbrıslı Posta ve Telgraf memuru Bahaeddin Efendinin oğlu. Babası, kendilerini terkettiğinden küçük yaşından itibaren güç şartlar altında yetişti, akraba ve yakınlarının himayesinde büyüdü, eniştesi Laz Mehmed Beyin ölümünden sonra Dârüşşafaka'ya girdi (1875). Dârüşşafakayı birincilikle bitirdi (1883), Posta ve Telgraf nezaretine girdi. Memuriyet hayatı kendisini tatmin etmediği için, daha öğrenciyken yakınlık duyduğu gazeteciliğe başladı. Bu faaliyet milletvekili olarak meclise girdiği tarihe kadar (1927), bütün ömrünce sürdü. Kısa süreli bazı öğretmenlikleri dışında hiç bir memuriyet kabul etmedi. Abdülhamid II zamanında iki defa Maarif Nezareti Teftiş ve Muayene encümeni üyeliğine tayin edildi fakat bu işten de çabuk ayrıldı.

Ahmed Midhat Efendinin teşviki ile basın hayatına atıldı, ilk yazısını *Tercüman-ı Hakikat*'ta yayımladı. Bundan sonra *Ceride-i Havadis*'e girdi, ayrıca *Berk, Envar-ı Zekâ, Güneş, Gülşen, Sebat, Hamiyyet, Sa'y, Şafak* gibi dergilere edebî ve fennî tercümeler yapıyordu. İlk büyük hikâyeleri ve nesirlerini *Servetifünun*'da yayımladı. Ayrıca *Resimli Gazete, Mekteb, Maarif, Hazine-i Fünûn* ve *Musavver Fen ve Edeb* dergileriyle, *İkdâm, Malûmât, İrtika* gibi gazetelerde de makale, sohbet, şiir ve tercümeler neşrettikten sonra *Sabah* gazetesinde çalışmağa başladı. İstibdat devrinde imzalı, imzasız bazen de takma adla çeşitli yazılar yazdı. *Hanımlara Mahsûs Malûmât*'ta Leylâ Feride adını kullanıyordu. İkinci Meşrutiyetten sonraki çalışmalarına yine *Sabah*'ta devam etti. Bu arada *Hacivad;* Hüseyin Rahmi ile birlikte çıkardıkları *Boşboğaz* gibi mizahî dergilerde ve *Şurâ-yı Ümmet, Resimli Kitab, Donanma;* Birinci Cihan savaşında *Tasvir-i Efkâr;* mütareke yıllarında *Zaman, Vakit* ve *Yedi Gün*'de yazdı. Mesul müdürü bulunduğu Yedi Gün gazetesinde Mehmed VI (Vahdeddin) aleyhinde çıkan bir yazı dolayısıyle tevkif edildi ve divanı harbe verildi. Siyasî olayların çok süratle gelişmesi, bu dertten onu çabuk kurtardı. Cumhuriyet devrinde *İleri, Vakit, Akşam, Cumhuriyet* gazetelerinde ve çeşitli dergilerde yazmağa devam etti.

Ahmed Midhat Efendinin açtığı yoldan giden ve okuyucularının kültürlerini arttıracak her şeyden bahsetmeyi kendine vazife edinen Ahmed Rasim'in yüz kırk kadar eseri vardır. *Fonograf* (1886), *Elektrik* (1888) okullar için, alfabe, gramer, tarih, hesap gibi fennî kitaplar yazmış, Camille Flammarion, Carmen Sylva, H. Sienkiewicz, Richepin, Jules Verne, Sven, Hedin'den tercümeler yapmıştır.

Romantik aşk hikâyeleri ve basit aile facialarını konu alan roman ve hikâyeleri ise İstanbul hayatına ait renkli ve realist tasvirleri bakımından dikkate değer. *İlk Sevgi* (1891), *Güzel Eleni* (1892), *Meyl-i Dil* (Gönül Kayması) [1892], *Tecarib-i Hayat* (Hayat Tecrübeleri) [1892], *Mektep Arkadaşım* (1895), *Nâkâm* (Meramına Eremeyen) [1898], *Askeroğlu* (1899) eserlerinin en önemlilerindendir. Şaire Nigar binti Osman'a ithaf ettiği üç ciltlik *Kitabe-i Gam* (Gam Yazıtı) [1899] ve dört ciltlik *Ömr-i Edebî* (1899-1902) adlı hatıraları ayrıca nesir tenkitleri, bazı hikâye ve makaleleri de mevcuttur.

Meşrutiyetten sonra tarihî konuları da işledi ve idadîlerde okutulmak üzere dört ciltlik *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*'ni (1910-1912) yazdı. (Bu eser yeni harflerle ilk defa olarak 1966 yılında Meydan gazetesinde yayımlandı.) Bu eserin asıl kıymeti, *faide* başlığı ile verdiği dip notlarıdır. Bu notlarda eski devirlerin örf ve âdetlerine, askerî ve idarî teşkilât, teşrifat usulleri ve tarihî terimlere dair bilgi verir. *Tarih ve Muharrir* (1913), *İki Hatırat, Üç Şahsiyet* (1916), *İstibdaddan Hakimiyeti Milliye'ye* (2 C, 1924, 1925) tarihî eserlerindendir. Edebî şahsiyetler hakkında hazırladığı monografilerden sadece Şinasi'ye ait olanı yayımlan-

AHMED RASİM
Cem tarafından yapılmış bir karikatürü

mıştır: *Matbuat Tarihine Medhal, İlk Büyük Muharrirlerden Şinasi* (1927).

Ahmed Rasim, müşahede kabiliyeti ile Abdülhamid II devrinin İstanbul'unu, bütün özellikleri ile eserlerine geçirir. *Şehir Mektupları* (4 C. 1912-1913), *Makalât ve Musahabâd* (Makaleler ve Sohbetler) [1909], *Menâsib-i İslâm* (İslâmın Rütbeleri) [12 C. 1909-1910], *Eşkâl-i Zaman* (Zamanın Şekilleri) [1918], *Cidd ü Mizah* (1902), *Gülüp Ağladıklarım* (1924), *Muharrir Bu Ya* (1927) adlı eserleri fıkraları arasında sayılabilir. İki ciltlik *Fuhş-ı Atik* (Eski Fuhuş) [1924], eski zevk âlemlerini anlatan Beyoğlu hayatının realist bir panoramasıdır. *Falaka* (1927) mahalle mekteplerinin, *Şair, Muharrir, Edib* (1924) kitapçıları, gazetecileri, yazarları ile Babıâli'yi, *Romanya Mektupları* (1916) ise Romanya seyahatinin hikâyelerini anlatır.

Bu, çok çeşitli sahalardaki eserlerin müşterek özelliği Ahmed Rasim'in okuyucuyu ilk eserlerinden itibaren çeken, sade, yumuşak ve kıvrak üslûbudur. Bütün hüneri, samimî ve sıcak bir ifade kullanarak, okuyucu ile her konuda sohbet etmesidir. Edebî mektep ve cereyanların dışında kendine has bir üslûp yaratmış olan yazar, ölçülü ve zarif mizahı ile kaleme aldığı eserlerinin geniş halk kitlesi tarafından daima zevk ile okunmasını sağlamıştır.

Alaturkanın bütün inceliklerini bilen Ahmed Rasim, aynı zamanda altmış kadar da şarkı bestelemiştir. Sûzinâk, segâh, uşşak, rast makamlarındaki bu şarkılardan çok güzel olanları vardır. (→ Bibliyo.) [M]

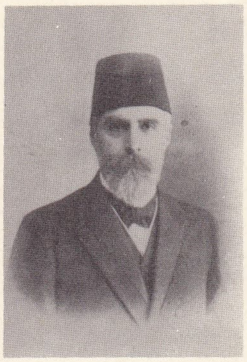
AHMED RIZA

AHMED RASİM PAŞA, osmanlı valilerinden (?, 1826-İstanbul 1897). Tacir Mustafa Ağanın oğlu. Tahsilini Atina'da yaptı, 1844'te Babıâli tercüme odasına tayin edilerek devlet hizmetine girdi. 1868'de vezir rütbesine yükseldi, çeşitli yerlerde valilik yaptı; 1878'de iki buçuk ay kadar İstanbul şehremini ve 1881-1896 arasında Trablusgarp valiliğinde bulundu. Sağlık durumu sebebiyle buradan ayrılarak Danıştay üyeliğine nakledildi. (M)

AHMED RATİB PAŞA, kaptanıderya (?-Mora 1758). Mahmud I devrinin meşhur sadrazamlarından Topal Osman Paşanın oğlu ve Namık Kemal'in büyük dedesi. Ahmed III'ün kızı Ayşe Sultan ile evlendi. 1735'te mirmiranlıkla Mora muhassılı oldu ve babasının şehadetinde kendisine vezaret rütbesi verildi. 1740'ta Rumeli valisi ve 1743'te kaptanıderya oldu. Azlinden sonra (1744) tekrar Mora, Rumeli, Eğriboz, Aydın, Tırhala, Vidin, Yanya valiliklerinde bulundu. Şair ve iyi bir idare adamı idi. Oğulları İsmail Paşa, müderris Osman Paşa, Âsaf Mehmed Paşa, Ali Bey, Naşid Bey, Cavid Bey, Şemseddin Bey, Abdurrahman Bey ve Salih Beydir. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED RECEBOĞLU İstanbullu, osmanlı tarihçilerinden (İstanbul, ?-ay.y. 1726). İstanbul'da Atik Alipaşa medresesinde müderrislik yaptı. *Nüzhet-ül-Ahbâr fi Tercemet-il-Hilyet-ül-Ahyâr* adlı bir osmanlı tarihi yazdı; Aynî'nin, *İkd-ül-Cüman* adlı eserinin Hazreti Muhammed'e kadar olan kısmını Türkçeye çevirdi. 1719 Yılında İstanbul'da vukubulan deprem dolayısıyle depremlerin oluş sebeplerini anlatan bir eseri daha vardır. 1726'da İstanbul'da vefat etti. (M)

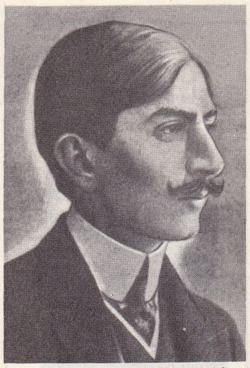
AHMED SAMİM
Şehbal koleksiyonu

AHMED REFİK, tarihçi. Bk. ALTINAY.

AHMED REMZİ AKYÜREK. Bk. AKYÜREK

AHMED RESMÎ EFENDİ (Resmolu da denir), edebiyatçı, sefir (Girit'te Resme 1700-?, 1783). 1733'te İstanbul'a geldi. Reisülküttap Mustafa Efendiye intisap etti, sonra damadı oldu. 1757'de François I nezdinde Viyana elçisi; 1763'te Berlin elçisi; 1771'de Sadaret kethüdası (Dahiliye nazırı) oldu. 1774'te başmurahhas olarak Kaynarca antlaşmasını imzaladı. İstanbul'a dönüşte çeşitli devlet hizmetleri gördü. Berlin elçiliği sırasında Prusya-Rusya münasebetlerini tetkikle vazifelendirildi ve *Hülâsat-ül-İtibar* (1769-1774 Osmanlı-Rus harbi tarihçesi, İstanbul 1869, 1889) adlı kitabı yazdı. *Berlin Sefaretnamesi*'nde (Sefarethane-i Ahmed, Ahmed Resmî İstanbul 1889) o devrin Berlin'ini, Prusya'nın genişleme savaşlarını, bunların sebeplerini, Prusya ordusunun nasıl yetiştirildiğini anlatır. Kanunî devrinden kendi zamanına kadar reisülküttaplık yapmış 66 zatın biyografisini *Hadikat-ür-Rüesa* adı altında topladı, eser Süleyman Faik tarafından yazılmış bir zeyl ile birlikte 1852'de İstanbul'da Sefinet-ür-Rüesa adıyle basıldı; 39 kızlarağasının biyografisini toplıyan *Hamilet-ül-Kübera* ise basılmadı. Sefaretnameleri, Almanca ve Lehçeye, Hülasat-ül-İtibar'ı ise Almanca'ya çevrilmiştir. Bir de *Coğrafya-yı Cedid* adlı kitabı vardır. (M)

AHMED REŞİD EFENDİ, osmanlı şeyhülislâmı (İstanbul 1758-ay.y 1834). Ordu kadısı Mehmed Sıtkı Efendinin oğlu. Medreseden yetişti, birçok medreselerde müderrislik, daha sonra çeşitli yerlerde kadılık yaptı; 1816'da Anadolu kazaskeri, 1817 ve 1821 tarihlerinde iki defa Rumeli kazaskeri oldu. 13 Kasım 1822'de şeyhülislâmlığa yükseldi. 1823'te azledildi. 29 Eylül 1834'te öldü. (M)

AHMED REŞİD EFENDİ, nakibüleşraf ve kazasker (İstanbul 1762-ay.y. 1839). Rumeli kazaskerlerinden Tatarcıkzade Abdullah Efendinin oğlu. İlmiye mesleğine girdi. Mayıs 1801'de Kudüs ve ekim 1807'de Kahire kadılıklarına getirildi. Sonra sırasıyle Mekke, İstanbul ve Anadolu kazaskerliği payelerini aldı; 1821'de bilfiil Anadolu kazaskeri oldu. Halil Hamid Paşazade Mir Ârifi Bey yerine, 1827'de Rumeli kazaskeri oldu ve bir sene sonra bu görevden ayrıldı. Mayıs 1832'de nakiplikten istifa etti. Tanzimat fermanının Gülhane'de okunduğu gün öldü. Şiire meraklıydı. Bir divançe teşkil edecek kadar şiirleri vardır. (M)

AHMED RIZA, İkinci Meşrutiyeti hazırlayan siyasî hareketin önderi, gazeteci ve politikacı (İstanbul 1859-ay.y. 1930). İbrahim Temo, Abdullah Cevdet Ubeydullah v.b. lerinin tıbbiye öğrencisi iken kurdukları İttihad ve Terakki'ye sonradan katıldığı zaman Bursa'da Maarif müdürü idi (1889). 1884'te Paris sergisini ziyaret için İstanbul'dan kurulan cemiyetle anlaşmış, Paris'te «Société des Positivistes» e girmiş, onların parolası olan *Ordre et Progrès*'yi, yeni türk fikir hareketinin parolası haline getirmek istemiş, gençler ufak bir değişiklikle buna *Union et Progus* demeyi kabul etmişlerdi. Cemiyeti kuranlar birer birer Avrupa'ya giderek Ahmed Rıza'nın 1895'te çıkarmağa başladığı *Meşveret* gazetesi etrafında toplandılar. Meşveret 15 günde bir Fransızca ve Türkçe olarak çıkıyordu. Fransızca kısmının başında *Organe de la Jeune Turquie Publiée sous la Direction de Ahmed Rıza* yazılıydı. Meşveret esasında yüksek seviyede bir fikir gazetesi değil, öncü bir siyaset gazetesi idi. Burada Abdülhamid idaresinden kaçanların şikâyetleri toplanır, Türkiye'den gönderilen mektuplar takma adlarla yayımlanırdı. İttihatçıların Avrupa ile mektuplaşması Galata Fransız postahanesi vasıtasıyle oluyordu. Fakat Ahmed Reşid, Dr. Nazım Halil Ganem, H. Figanî gibi hakikî imzalı yazılar da çıkıyordu. Daha başlangıçta Ahmed Rıza ve tarihçi Murad kutup olarak ikiye ayrıldılar. Buna rağmen Murad Kahire'de *Mizan* gazetesini çıkarıyor, Meşveret'e mektuplar gönderiyor ve onun faaliyetine katılıyordu. Ahmed Rıza yine Paris'te bir de *Şurayı Ümmet* gazetesini çıkardı. Buraya Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu gibi daha genç ittihatçıları topladı. Bu sırada Abdülhamid ile arası açılan damad Mahmud Paşa, oğulları Sabahaddin ve Lütfullah ile beraber Avrupa'ya gitti. Sabahaddin tahsilini Türkiye'de yapmış fakat fikirleri batıda gelişmiş ve Le Play tarafından kurulan «Science Sociale» ekolüne bağlanmıştı. O sırada «Science Sociale»in en değerli düşünürü Edmonde Demolins ile tanıştı ve Türkiye'deki sosyal reformda onun fikirlerine dayanmayı Ahmed Rıza'nın etrafında toplanan ittihatçılara tavsiye etti. Buna karşı Ahmed Rıza her vesile ile Auguste Comte'un pozitivizm cereyanına bağlı olduğunu söylerdi. Fakat gerek Meşveret'teki yazılarında, gerek sonradan yayımladığı lâyiha'larında pozitivizm fikirler hakkında derinden bilgisi olduğu pek belirmemektedir. Bu lâyihada İbn Azabî, Gazalî, Maverdî gibi Ortaçağ düşünürlerini zikreder ve Koçu Bey lâyihasından bahseder, ona göre Büyük Friedrich, d'Alembert, Voltaire ve La Mettrie'nin öğütlerinden faydalanarak, Büyük Petro, Leibniz'in; Cetherine, Diderot'nun nasihatlarını dinleyerek devlet idare ettikleri için memleketlerini geliştirmişlerdir (Ahmed Rıza, *Birinci Lâyiha*, Cenevre 1897). Ahmed Rıza *Tolérance Musulmane* adlı fransızca risalesinde 17 ve 18. yüzyıl Batı düşünürlerinden Locke, Voltaire, Helvetius, Holbach, pozitivistlerden Lafitte, E. Renan ve H. Spencer'den bahseder. Ahmed Rıza İslâmın müsamahasını izah için, o tarihlerde yazılmış fransızca Türkiye tarihlerine baş vurur.

Sabahaddin grubu ile Ahmed Rıza'nın arası o tarihte açılmağa başladı. İkincisi, Osmanlı devletine giren unsurların birliğini temin için merkeziyetçiliği; birincisi, ademi merkeziyetçiliği tavsiye ediyorlardı. Bu fikir ayrılığı Meşrutiyet'in ilânından sonra da devam etti. Abdülhamid, ilk Mebusan meclisinin açılmasını kabul edince Ahmed Rıza Mebusan meclisi reisi tayin edildi. Fakat Hareket ordusunun İstanbul'u işgali ve Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra Mebusan meclisinin toplandığı Çırağan sarayında çıkan bir yangın Ahmed Rıza'nın itibarını kırdı. Ömrünün son yıllarını inzivada geçirdi. Prens Sabahaddin Kahire'den Paris'e gidince bir Jön Türk kongresi toplamağa kalkmıştı. Kongrenin açılması Fransa'dan başka İsviçre'de, Belçika'da ve İngiltere'de bulunan Jön Türk'lerin toplanmasına bağlı idi. Abdülhamid'in teşebbüsü yüzünden Fransa hükûmeti kongrede güçlükler çıkardı. Ancak, 4 şubat 1902'de senatör Leter Portalis'in konağında toplanılabildi. Bu kongrede Ahmed Rıza tarafını tutanlarla Sabahaddin tarafını tutanlar «müdahaleciler» ve «ademi müdahaleciler» diye iki gruba ayrıldılar. İttihatçılar, Meşrutiyetten sonra Ahmed Rıza grubunun fikrini savundular ve Sabahaddin, mücadelesine yalnız olarak devama mecbur kaldı.

Birinci Dünya savaşı sonlarında padişah Vahdeddin tarafından Âyan meclisi başkanlığına getirilen Ahmed Rıza mütarekede sadrazam olmaya çalıştı ama padişahın güvenini kaybetmişti, Paris'e gitti. Kurtuluş savaşından sonra yurda döndü. Hatıraları Cumhuriyet gazetesinde yayımlandı. (M)

AHMED RİFÂÎ, Rifaî tarikatının kurucusu (Basra 1118-? 1183). Yedi yaşındayken babası ölünce dayısı kendisini Basra'da Şafiî bilginlerinden Ebul Fazl Ali el-Vasitî'nin yanında öğrenim yapmağa gönderdi. 27 Yaşında tahsilini bitirip icazet aldı. Dayısı Mansur ünlü bir şeyhti. Ölürken yerini oğluna değil yeğenine bıraktı. Kısa zamanda, müritlerinin yüz binleri aştığı rivayet edilir. Eserleri, kendinden sonra gelenler tarafından tartışılmıştır. İki kitabesini derleyen bir *Meclis*'i (1578), kasidelerinden teşekkül eden bir *Divan*'ı; dualar, virdler ve hizbleri ihtiva eden bir *Mecmua*'sı, seçme sözlerini toplayan derlemesi vardır. Hal tercümesini yazanlar, alçak gönüllülüğünden dolayı kutb, gavs, hattâ şeyh gibi unvanları asla istemediğini ve kullanmadığını belirtirler. Fakirliği, riyazeti, tecavüze mukabele etmemeyi öğretimine esas almıştır. Medine'de Hz. Muhammed'in, Rifaî tarafından öpülmek üzere sandukasından elini çıkarma mucizesi Ebul Hüda'nın zikrettiği müellifler tarafından ayrı ayrı yazılmıştır. Kadirî tarikatının kurucusu Abdülkadir Geylâni ile çağdaştır. [Bk. ABDÜLKADİR GEYLÂNÎ.] (→ Bibliyo.) [M]

AHMED RİFAT EFENDİ Seyit, Topal, tarih ve biyografi yazarı (İstanbul, ?-ay.y. 1876). İstanbul rüsumat muhasebeciliğinde ve Bursa defterdarlığında bulundu. Şeyhülislâmların hal tercümelerini ihtiva eden *Devhât-ül-Meşâyih* (Şeyhlerin Uluları), nakibüleşrafların hal tercümelerini ihtiva eden *Devhât-ün-Nukebî* (Nakiblerin Uluları), sadrazam Yusuf Ziya Paşanın ikinci sadaretinden Yusuf Kâmil Paşaya kadar gelen sadrazamların hal tercümelerini ihtiva eden ve *Hadikat-ül-Vüzerâ* (Vezirler Bahçesi) adlı eserin zeyli olan *Verd-ül-Hadâik* (Bahçelerin Gülü), islâm ve osmanlı hükümdarları, Mısır hıdivleri, sadrazam, şeyhülislâm ve diğer osmanlı devlet seçkinlerinin kısa hal tercümeleri ile listelerini toplayan *Ravzat-ül-Aziziye* (Aziziye Bahçesi) isimli eserleri basılmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED RÜSTEM BEY (Alfred), osmanlı elçilerinden (Midilli 1862-1934). Babası Sadeddin Nihad Paşa adıyle Osmanlı hizmetine giren polonyalı Bilinski'dir. Önce Çetine (1911), sonra Washington büyükelçisi (1914) oldu. Bu sırada Müslümanlığı kabul etti. Sıvas kongresi sırasında Atatürk'e katılarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Temsilciler heyetinde bulundu.

Son Mebusan meclisine Ankara milletvekili seçilerek İstanbul'a gitti. Meclis dağıtılınca Büyük Millet meclisi üyesi olarak Ankara'ya geldiyse de milletvekilliğinden çekilerek

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

Avrupa'ya gitmek üzere Türkiye'den ayrıldı (1920).

Ahmed Rüstem Bey, Mondros mütarekesinden sonra Avrupa'da türk davasını savunmak için çalıştı ve 1918 yılında Bern'de *La Guerre Mondiale et la Question Turco-Arménienne* (Dünya Savaşı ve Türk-Ermeni Meselesi), 1922 yılında Cenevre'de *La Crise Proche-Orientale et la Question des Détroits de Constantinople* (Ortadoğu Buhranı ve İstanbul Boğazı Meselesi) adlı kitapları yayımladı. (M)

AHMED SADIK ZİVER PAŞA, osmanlı veziri (İstanbul 1793-Medine 1862). Halet Efendiye intisap etti; onunla birlikte Konya'ya sonra Balıkesir'e sürgün gitti (1822). 1840'ta Mühimmatı Harbiye nezaretine, gene 1840'ta ise Darphanei Âmire nezaretine tayin olundu; fakat iki yıl sonra azledildi. 1847'de Emlâkı Hümayun fabrikaları nezaretine, 1848'de Tersane nezaretine, 1850 de Mektebi Tıbbiye nezaretine, 1852'de ikinci defa Evkaf nezaretine, 1854'te Hazinei Hassa nezaretine tayin olundu. Çeşitli memuriyetlerden sonra 1861'de vezaret ile Haremi Şerif meşihatına gönderildi. Aynı zamanda şair olan Ziver Paşanın şiirleri oğlu Bahaeddin Bey tarafından *Âsarı Ziver Paşa* (Ziver Paşanın Eserleri) adı ile yayımlanmıştır (1916). [M]

AHMED SAFVET, Çanakkale kahramanlarından (Ayasofya 1876-?). 1889'da Heybeliada Bahriye okuluna girdi, 1895'te asteğmen olarak donanmaya katıldı; 1912'de kıdemli yüzbaşı rütbesi ile Muaveneti Milliye muhribine kumandan oldu. 12/13 Mayıs 1915 gecesi birçok ingiliz karakol muhribi arasından geçerek Seddülbahir burnundaki Morto limanında demirli, 13 000 tonluk *Goliath* adındaki ingiliz zırhlısına attığı üç torpitoyu isabet ettirip zırhlıyı batırdı; zırhlının kumandanı dahil, 570 kişi öldü. Takibe geçen ingiliz muhriplerinden kurtulup Çanakkale'ye döndü. Bu başarı ingiliz hükûmetini şaşırttı, Bahriye nazırı Churchill ile Deniz Kuvvetleri kurmay başkanı amiral Fisher'in istifasına sebep oldu. Ahmed Safvet 1924'te albay rütbesiyle donanma kumandanı, 1925'te Genelkurmay bahriye reisi oldu ve 1926'da emekliye ayrıldı. Bir devre milletvekilliği yaptı. Deniz müzesinde bu olayı temsil eden bir köşe vardır. (M)

AHMED SALAHADDİN BEY, osmanlı hukukçularından (İstanbul 1872-ay.y. 1921). Kurmay albay İbrahim Muhiddin Beyin oğlu. Mülkiye mektebini bitirdi. 1910'da, İstanbul Hukuk mektebi, devletler hukuku kürsüsüne tayin edildi. 1920'de, Mebusan meclisine, İstanbul milletvekili olarak seçildi. İstanbul Hukuk mektebi reisi iken de öldü. 26 Mayıs 1919'da toplanan birinci Saltanat Şurası'nda İstanbul Darülfünununu temsilen bulundu ve Sevr antlaşması protesini cesaretle tenkit etti.

Eserleri: *Hukuk-ı Umûmiye-i Düvel* (Devletler Umumî Hukuku) [9 C.], *Berlin Kongresi, Tetebbuat*-ı Siyasiye, Medeniyet Yalanları* (Max Nordau'dan tercüme). *Makedonya Mes'elesi ve Balkan Harbi, Müşahhas Hukuk-ı Umûmiye-i Beyn-ed-Düvel* (Devletlerarası Müşahhas Genel Hukuku), *Hukuk-ı Beyn-ed-Düvel'in Mukaddemât-ı Nazariyye ve Sarahat-ı Tekâmüliyesi* (Devletlerarası Hukukun Gelişme Safhaları ve ilk Nazariyeleri), *Avrupa Diplomasisi Tarihi* (Debidur'dan tercüme ve kısmen basılı), *Hukukî ve Siyasî Tetebbular*. (M)

AHMED SAMİM, türk gazetecisi (Pirzerin 1884-İstanbul 1910). İlk öğrenimini Fatih'te yaptı. Mektebi Sultanî (Galatasaray) ile Robert kolejde okudu. Reji memuru oldu. İkinci Meşrutiyet'ten sonra basın hayatına girdi. Ahrar fırkasının yayımladığı *Osmanlı* gazetesinde yazarlık yaptı. 31 Mart vakasından (1909) sonra *Hilâl* gazetesini çıkardı. İsyancıların elinden kurtulup Ayastefanos'taki (Yeşilköy) Hareket ordusu karargâhına sığındı. Hayat normale dönünce, İstanbul emniyet müdürlüğünde görev aldı. Az sonra *Sada-i Millet* (Milletin Sesi) gazetesinin yazı işleri müdürü oldu (1909-1910, 192 sayı). Köprüden geçerken bir kurşunla öldürüldü, katili bulunamadı. İttihad ve Terakki cemiyeti aleyhinde sert, ateşli yazılar yazmış, ileri fikirli, cesur bir gazeteciydi. (M)

AHMED SARBAN, XVI. yy. türk tasavvuf şairi (?-?, 1546) Kanunî'nin Irak seferinde başdevecilik ettiği için Sârban diye şöhret kazanan bu şair Bayramî tarikatı melamîlerindendir. *Ahmed, Ahmedî* ve *Kaygusuz* mahlâslarını kullanırdı. Sade dille yazdığı şiirlerinde hem hece, hem de aruz vezinlerini kullanmıştır. Tasavvufî şiirleri yanında din dışı söyleyişleri de vardır. Yazma bir *Divan*'ı, Üsküdar'da Selimağa kütüphanesindedir. (M)

AHMED SÜHEYLİ bin HEMDEM, tarihçi ve yazar (XVII. yy.). Hemdem kethüdanın oğlu, 1580'de Kefe beylerbeyi Cafer Paşaya intisap etti. 1606'da Mısır beylerbeyi Mustafa Paşanın hizmetine girerek Divan kâtibi oldu. *Tarih-i Mısr-ı Cedid* (Yeni Mısır Tarihi) adlı eserini 1591'de yazmağa başladı, Murad IV devrinde bitirerek ona ithaf etti. Mısırlı yazarlardan Ahmed bin Zünbül Remmal'in eserini Türkçeye çevirdi. *Tarih-i Şahî* adlı Hazreti Âdem'den 1632'ye kadar gelen bir genel tarihi daha vardır. (M)

AHMED SÜLEYMAN PAŞA, türk hekimi (Isparta, ?-?, 1909). 1858'de kıdemli yüzbaşı olarak Askerî Tıp mektebinden mezun oldu. Yarbayken Bezmiâlem Gurabayı Müslimin hastahanesine başhekim oldu (1873), bu görevde korgeneralliğe kadar (ferik) yükseldi. Cerrahî vakalarda dağlama usulünü çok kullanmasından ötürü lakabı *Koterci Ahmed Paşadır*. (M)

AHMED ŞAH, İran Şahı (Tebriz 1898-Neuilly 1930). Babası Muhammed Ali'nin feragatinden sonra tahta çıktı (1909) ve 1925'te tahttan indirildi (L)

AHMED ŞAH BAHADIR, Hindistan'da hüküm süren hint-türk hükümdarı (1725-? 1775). Muhammed Şahın oğlu ve halefi. 1748'de tahta çıktı. Saltanatı zamanında bütün yetkiler vezir Safder Ceng elinde idi. Âciz bir hükümdardı. İşleri yürüten Safder Ceng azledilince saltanatı sona erdi. Ondan sonra vezir olan İmdülmülk onun hükümdarlığa yetersiz olduğunu ilân ederek Ahmed Şahı yerinden attı, hapsetti ve gözlerini oydurdu (1754). [M]

AHMED ŞAKİR PAŞA, devlet adamı, şair (Trabzon ?-İstanbul 1818). Müderris Mehmed Atıf Beyin oğlu. Trabzon'dan İstanbul'a gelerek Enderunı Hümayun'da dülbent ağası oldu. Çeşitli memuriyetlerden sonra Yusuf Ziya Paşanın sadaretinde, vezaret rütbesi ile sadaret kaymakamlığına yükseldi (1810). Ertesi yıl azledilip önce Anadolu, sonra Mora valiliğine tayin edildi. Ahmed Şakir Paşanın dinî mahiyette bir manzum risalesi basılmıştır. (M)

AHMED ŞEMSEDDİN EFENDİ Kadızade, Murad III devri şeyhülislâmlarından (Edirne 1512-İstanbul 1580). Babası, Bayezid II devri vezirlerinden Hadım Ali Paşanın kölesiydi. Edirne'de ve İstanbul'da okudu; müderris oldu. Önce Bursa'da Ferhâdiye, 1546'da İstanbul'da Atik Alipaşa medresesinde müderrislik etti, 1555'te Halep, 1563'te İstanbul kadısı, bir yıl sonra Rumeli kazaskeri oldu. Sokullu Mehmed Paşanın veziriazam olmasından sonra azledildi. Bir süre Edirne'de kaldı, tekrar İstanbul'a döndüğünde Murad III tahta çıkmış ve Sokullu'nun nüfuzu azalmıştı. Bu sebeple Süleymaniye medresesine müderris, daha sonra Rumeli kazaskeri ve nihayet 18 ekim 1577'de şeyhülislâm oldu. Ölümüne kadar bu vazifede kaldı.

Ahmed Şemseddin Efendi, şer'î ve hukukî büyük eserlerle şerh ve haşiyeler yazdı. Bunlardan *Hidâya* (İslâm Hukuku) şerhi meşhurdur. Zamanına gelinceye kadar beylerbeyleri teşrifatta kazaskerlerden önce gelirlerdi. Ahmed Şemseddin Efendi bu usulü değiştirdi. Verdiği fetvalar bir mecmua halinde toplandı. Zeyrek tarafındaki *Çırçır mescidi*'ni yaptırmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

AHMED ŞİBLİZADE (Şiblizade Ahmed Çelebi), türk minyatür ressamı (Bursa XV. yy.). Ahmed Çelebi, Sultan Mehmed II'nin (1451-1481) saray nakkaşı olan Sinan* Beyin talebesi. Portre çalışmaları ile ün yapan sanatçının günümüze gelmiş eseri yoktur. (M)

AHMED ŞUAYB, Edebiyatı Cedide yazarlarından (İstanbul 1876-ay.y. 1910). Fatih rüştiyesinde, Vefa idadîsinde okudu. Hukuk mektebini bitirdi. Sonradan sadrazam olan Hakkı Paşanın yardımcısı olarak Hukuk mektebinde idare hukuku öğretmenliği yaptı. Cemiyeti Rüsumiye üyeliğinde bulundu. İkinci Meşrutiyetten sonra Hukuk mektebinde idare hukuku, devletler hukuku derslerini verirken, Maarif meclisi üyeliğine, Tedrisatı İptidaiye müdürlüğüne, İstanbul Maarif müdürlüğüne, en sonunda Divanı Muhasebat müddeiumumiliğine getirildi. Servetifünun dergisinin en parlak döneminde, Edebiyatı Cedideciler arasında, pek genç olduğu halde, önemli bir yer tuttu. Batı düşünce ve edebiyat dünyasından sekiz ünlü adamın hayatını, eserlerini inceleyen *Hayat ve Kitaplar* (1901) adlı eserinden sonra yayımlanan *Esmar-ı Matbuat* da (Basın Meyveleri) ciddî bir araştırma sayılabilir. Ölümünden sonra *Hukuk-ı İdare* adlı eseri de basıldı. Rıza Tevfik Bölükbaşı ve Mehmed Cavid ile birlikte İstanbul'da *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası* (1908-1910, 3 cilt, 24 sayı) adlı aylık bir dergi kurdu. Bu dergide yayımlanan Fransa ihtilâli ve Rusya tarihi konulu makaleleri dikkati çekti. *Hukuk-ı Umumiye-i Düvel* (Devletler Umumî Hukuku) [1912] adlı bir eseri daha vardır. (M)

AHMED ŞUAYB
Şehbal koleksiyonu

AHMED ŞÜKRÜ BEY (Sağır Ahmed Bey diye de anılır), son devir Posta ve Telgraf nazırlarından (?-?, 1877). Necib Paşanın oğlu, sadrazam Mahmud Nedim Paşanın kardeşi. Babıâli'den yetişerek Orman müdürlüğünde, Cizye muhasebeciliğinde bulunduktan sonra posta müdürü oldu. 1871'de posta ve telgraf idareleri birleştirilerek nazırlık kurulunca ilk nazır olarak Ahmed Şükrü Bey tayin edildi. Bir ara gümrük emini ve şehremini oldu. Telgraf ve posta işlerinde büyük yenilikler yaptı. İdareye türk memurlar yerleştirdi ve memur yetiştirmek için bir okul açtı. (M)

AHMED TAİB Osmanzade, osmanlı tarihçisi, şair, münşii (İstanbul 1660-Kahire 1724). Yedi yıl müderrislik yaptı, Kemankeş Mehmed Paşa Şam'a tayin olunca onunla birlikte gitti. Dönüşte Süleymaniye'de hocalığa kadar yükseldi. 1723'te Mısır'a kadı olarak tayin edildi fakat bir yıl dolmadan öldü. Şiirde ilk mahlası *Hamdî*'dir, daha sonra *Taib*'i kullandı. Çeşitli sahalarda eser vermiştir. Bir hadis mecmuasını Arapçadan tercüme etmiş, kırk hadisi yorumlamış, divanı bulunamamıştır. *Münşeat*'ı elli kadar yazı örneğini toplar. *Kitab-ül-Ahlâk-ül-Ahmedî* (Ahmedî Ahlâkının Kitabı) [1256], (Hüseyin Vaiz Kâşifî'nin Ahlâk-ı Muhsini'sinden çevrilmiş ve basılmıştır); *Hülâsat-ül-Ahlâk* (Ahlâkın Özeti); *Telhis-i Mehâsin-ül-Edeb* (Edebiyat Güzelliklerinin Özeti); *Simâr-ül-Esmâr* (Meyvelerin Meyveleri) [1251]. Kınalızade Ali Çelebi'nin Hümayunname adlı eserinin muhtasarı gibidir; *Hadikat-ül-Mülûk* (Hükümdarlar Bahçesi) [1299], Mustafa II'ye kadar 22 Osmanlı hükümdarının hayat ve icraatından bahseder; *Hadikat-ül-Vüzera* (Vezirler Bahçesi) [1271], Rami Mehmed Paşaya kadar 108 sadrazamın hayatından bahseder. (M)

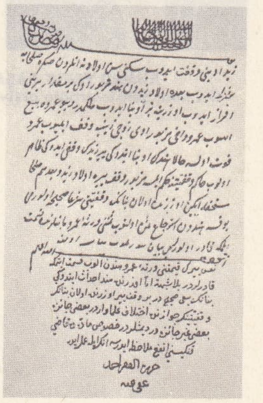

Kadızade AHMED ŞEMSEDDİN EFENDİ'nin bir fetvası
İlmiye salnamesi

AHMED TEBRİZÎ, osmanlı mimarı (XV. yy.). Bursa'da Çelebi Sultan Mehmed'in türbesini (Yeşil Türbe) yaptı. (M)

AHMED TEKÜDAR HAN (Öl. 1284). İlhanlı hükümdarlarından. Suriye'de başarısızlığa uğrayan Abaka Han, Hemedan'da katıldığı hıristiyanların paskalya âyini sırasında içtiği içkinin tesiriyle öldü (1282).

İlhanlı ümera ve şehzadeleri, Abaka Hanın kardeşi Tekúdar'ı İlhanlı tahtına çıkardılar. Hıristiyan olan Tekúdar, hükümdar olunca İslâmlığı kabul etti ve Ahmed adını aldı. İlhanlı ileri gelenleri bunu hoş karşılamadılar. Buna hiddetlenen Ahmed Teküdar, o sırada kendisine karşı gelen kardeşini öldürttü. Bunun üzerine Abaka Hanın oğlu ve kendisinin yeğeni Argun da amcasına karşı Horasan'da isyan etti (1284). Kuvvetli bir ordu ile Ahmed Teküdar'ın üzerine yürüdü. Fakat Ahmed Teküdar'ın kumandanı Alınak Noyan Argun'u esir etti, bir kalede hapsettirdi. Akboğa Celâyir onu öldürmekle görevlendirdi. Akboğa Celâyir, Noyan Argun'u öldürmedi serbest bırakarak onunla anlaştı. Yapılan ikinci savaşı Ahmed Teküdar kaybetti ve öldürüldü. Ahmed Teküdar Han İlhanlıların ilk müslüman hükümdarı olduğundan önemlidir. Hanlığının çok kısa oluşu İlhanlılarda İslâmlığın yayılmasını geciktirdi. (M)

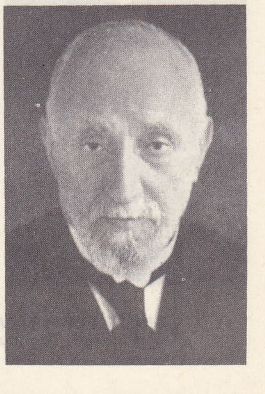

AHMED TEVFİK PAŞA
Son Sadrazamlar'dan
İbnül Emin M. Kemal

AHMET TEVFİK PAŞA (Okday soyadını aldı), son osmanlı sadrazamı (İstanbul 1845-ay.y. 1936). Aslen Kırım türklerinden, Arslanoğulları ailesine mensup, Tuna havalisi kumandanı ve süvari feriki İsmail Hakkı Paşanın oğludur. Topkapısı Sübyan okulunda ve Vidin rüştiyesinde okudu. Davudpaşa'da bulunan İkinci Süvari alayına yazıldı. 1865'te de askerlikten ayrıldı, Babıâli Tercüme

Foto. MEYDAN

odasına devama başladı. 1872'de, Roma sefareti ikinci kâtipliğine gönderildi. Sonra Viyana ve Berlin sefaretlerinde aynı görevi yaptı. 1875'te Atina, 1876'da Petersburg sefaretlerinde başkâtip olarak çalıştı. 1877'de, sefir Kabûlî Paşaya vekâlet için Maslahatgüzarlığa geçti. Rusların harp ilânı notasını, kendisine vermeleri üzerine İstanbul'a geldi ve derhal Şumnu'da bulunan serdarıekrem Abdülkerim Nâdir Paşanın yanına gitti. Harbin sonunda tekrar İstanbul'a döndü. 1879'da Atina maslahatgüzarı; 1883'te de Atina sefiri oldu. 1885'te Paris'te kurulan Süveyş Kanalı komisyonuna vazifeli gönderildi. 1895'te Hariciye nezaretine getirildi; bir süre sonra, ilâve olarak Sıhhiye nazırlığı görevi de verildi (1889). Yunan harbi sonunda, Tophane kasrı'nda toplanan konferansa başkanlık etti. Yunan murahhasları ile yapılan görüşmeler sonunda bir anlaşmaya varıldı. 1908'de, Said Paşa kabinesinde yine Hariciye nazırı göreviyle kaldı. Âyan meclisi üyeliğine tayin edildi. Londra sefaretinde elçilik vazifesine başlamadan, 31 Mart (13 nisan 1909) vakası çıkınca istifa eden Hüseyin Hilmi Paşanın yerine sadarete getirildi (1909). Ahmed Tevfik Paşanın 21 günlük bu ilk sadrazamlığı esnasında, Hareket ordusu İstanbul'a girmiş, neticede Abdülhamid II tarafından indirilmişti.

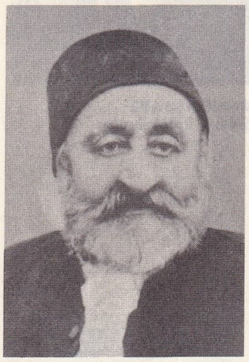

AHMED VEFİK PAŞA
Dr. Bedi Şehsüvaroğlu arşivi

Ahmed Tevfik Paşa sadaretten azledilince, tekrar Londra sefaretine gönderildi ve bu vazifede, Osmanlı devleti Birinci Dünya savaşına girinceye kadar kaldı. Harbin devamı süresince, Âyan üyeliğinde bulundu. Vahdeddin'in tahta çıkışından sonra bir heyetle bunu bildirmek için Almanya, Avusturya ve Bulgaristan'a gitti. Dönüşte, kabineyi kurmağa memur edildi ama başaramadı. Ahmed İzzet Paşa 11 kasım 1918'de sadaretten ayrılınca ikinci defa sadrazam oldu; bu devrede İtilâf devletleri donanması yunan gemileri de dahil İstanbul'a geldi. 20 Aralık 1918'de, padişah Mebusan Meclisini feshetti. Tevfik Paşa, üst üste kısa sürelerle kabinesini değiştirmiş olmasına rağmen, hiç bir başarı sağlayamayınca, nihayet istifa etti ve yerine Damad Ferid Paşa geçti (şubat 1919). Ali Rıza Paşa, Salih Paşa, tekrar Damad Ferit Paşa kabinelerinin kuruluşları sırasında ve her defasında kendisine de yeniden sadrazam olması teklif edildi; kabul etmedi, 1 haziran 1919 ve 10 mayıs 1920'de Paris'te toplanan sulh konferanslarına bir heyetle birlikte, murahhas olarak gitti. Sevr antlaşması imzalandıktan sonra, 14 temmuz 1920'de Paris'ten döndü. Anadolu'daki Millî Harekâtın gelişmesi karşısında, sadaretten çekilmek mecburiyetinde kalan Ferid Paşanın yerine, 22 ekim 1920'de tekrar sadrazam oldu. Zamanında Ankara hükûmeti ile yapılan temaslar olumlu bir sonuç vermedi (2 aralık 1920). Sonra Şark meselesini halletmek üzere, Londra'da toplanacak konferansa, Ankara'nın göndereceği murahhaslarla birlikte gidilmesini Mustafa Kemal Paşaya teklif ettiyse de, Mustafa Kemal Paşa «saltanat ve hilâfetin hukukunu muhil gördüğünden» Tevfik Paşanın teklifini reddetti. Ahmed Tevfik Paşa, 12 şubat 1921'de yalnız Osmanlı devletini temsil eden bir heyetin başında, birinci murahhas sıfatıyle Londra'ya gitti. Ankara hükûmetini, Bekir Sami Beyin başkanlığında ayrı bir heyet temsil ediyordu. Konferansta, müzakerelere başlanıldığı sırada, yetmiş beş yaşında ve çok yorgun Tevfik Paşanın sözü, milletin asıl temsilcileri olan Bekir Sami Beye ve arkadaşlarına bıraktığı görüldü. Tevfik Paşa, bu konferansta (21 şubat -12 mart) millî birliğin bozulmamasına son derece dikkat ediyordu. Neticede yeni bir barış sağlanamadı ve Tevfik Paşa arkadaşlarıyle beraber, 15 nisan 1921'de İstanbul'a döndü. 3 Mart 1922'de Hariciye nazırlığı kendisine verildi. İstiklâl savaşının en kanlı mücadeleleri, onun sadareti sırasında geçti. Mudanya konferansında, birlikte hareket edilmesi hususunda, yine Mustafa Kemal Paşaya birçok defalar telgraf gönderdi. Mustafa Kemal Paşa ve Ankara Büyük Millet Meclisi hükûmeti tarafından, meşru'iyetini kaybetmiş olan Tevfik Paşa hükûmetinin istekleri şiddetle reddolundu. Nihayet 1 kasım 1922'de saltanatın lağvı sonunda, Tevfik Paşa hükûmeti, Osmanlı imparatorluğunun son hükûmeti ve Tevfik Paşa da son sadrazamı olarak tarihe karıştı. 4 Kasım 1922'de, Tevfik Paşa, istifasını Vahdeddin'e vermiş, o da kabul etmişti. Ahmed Tevfik Paşa, Cumhuriyetin ilânından sonra, yeni Türkiye hükûmetinin bir vatandaşı olarak, on üç sene İstanbul'da yaşadı. (M)

AHMED VESİM PAŞA
Deniz müzesi, İstanbul

AHMED VASIF EFENDİ, vakanüvis (Bağdat ?-İstanbul 1806). Abaza Mehmed Paşanın adamlarından, Osmanlı-Rus savaşında Ruslara esir düştü. Katerina'nın sulh tekliflerini bildiren mektubunu orduya getirdi (1771). Bükreş görüşmelerine murahhas olarak katıldı. Ekim 1783'te vakanüvis oldu. Tarihini 1781'de yazmağa başladı, 1787'ye kadar devam etti. Bu tarihte İspanya'ya büyükelçi oldu. İspanya'dan döndükten sonra tekrar vakanüvis oldu. Yaş antlaşması görüşmeleri için ekim 1791'de Kalas'a gönderildi. 1798'de üçüncü defa vakanüvis oldu, 1805'te de reisülküttap oldu. Tarihleri basılmadı, ancak 1752-1774 yıllarına ait başka kaynaklardan alarak hazırladığı iki ciltlik eseri yayımlandı. İstanbul ve Mısır (Bulak) baskıları vardı. İspanya hakkında sunduğu *Sefaretname*'de devrin İspanya'sını anlatır. Bu sefaretname Cevdet Tarihi'nde vardır. (M)

AHMED VEFA, şair (Mekke 1866-İstanbul 1901). İstanbul'da Dârüşşafaka'da okudu. Otuz beş yaşında öldü. Şiirleri *Eş'âr-ı Vefâ* adıyle, kardeşi Ali Kâmi Akyüz tarafından yayımlandı (1911). İsmail Safa ile müştereken fransızcadan çevirdikleri *Vahâmetli Sevdâ* isimli bir romanı da basıldı. (M)

AHMED VEFİK PAŞA, türk devlet adamı, edib (?, 1823-İstanbul 1891). Babası hariciye memurlarından Ruhiddin Efendi. Babasının Reşid Paşa ile birlikte Paris'e gitmesi üzerine tahsiline orada devam etti. İstanbul'a dönünce tercüme odasına girdi (1837). Şekib Efendinin maiyetinde elçi kâtibi olarak Londra'ya gönderildi (1840). Sırbistan, İzmir ve Memleketeyn'de geçici vazifelerde bulundu. 1847'de «mütercim-i evvel» oldu, Devlet salnamesinin yayımına memur edildi. Tahran elçiliğine gönderildi (1851). Deâvi nazırı (Adliye nazırı [1857], Paris elçisi (1860), Evkaf nazırı (1861), Dârülfünunda hikmet-i tarih hocası ve müfettiş (1862) oldu. 1864'te Bursa halkının şikâyetiyle azledildi ve Âli Paşanın ölümüne kadar açıkta kaldı. Bu devrede Molière, *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* ve *Micromega* tercümelerini yaptı. Ali Paşanın ölümünden sonra sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa, Ahmed Vefik Paşaya önemli

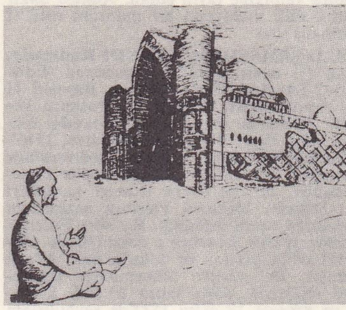

Ahmed Yesevî camii
Türkistan

memurluklar verdi. Rüsumat emini (1871), Sadaret müsteşarı (1872), Maarif nazırı ve Devlet Şûrası üyesi oldu. Mizacı bu memuriyetlerde uzun zaman çalışmasına imkân vermedi, tekrar açıkta kaldı (1872-1877). Bu devrede de *Lehçe-i Osmanî'nin* (Osmanlı Lehçesi) ilk kısmını yayımladı. Petersburg İlim akademisine muhabir aza oldu (1875). İlk Mebusan meclisi başkanlığına getirildi (1878), aynı yıl vezir, Edirne valisi, daha sonra Âyan meclisi üyesi oldu. Dahiliye nazırı ve başvekil tayin edildi ve aynı yıl azledildi (1878). Başvekil unvanını alan ikinci şahıstır. 1879'da tayin edildiği Bursa valiliği 1881'e kadar sürdü. 30 Kasım 1882'de ikinci defa başvekil tayin edildi, üç gün süren bu vazifeden sonra, ömrünün sonuna kadar Rumelihisarı'ndaki yalısında ilimle meşgul oldu.

Fuad Paşanın, «Ahmed Vefik Paşa binek taşı cesametinde bir elmastır, ne yüzüğe takılır, ne de sokakta bırakılır» diye tavsif ettiği Paşa, haşin ve garip şahsiyeti, zekâsı, dürüstlüğü ve Avrupa'yı çok iyi tanımasıyle, türk siyaset ve fikir tarihinin renkli simalarındandır. Reşid Paşa kendisini himaye eder, Âli ve Fuad Paşalar ise ondan hoşlanmazlardı. Garip ve atak hareketleri, müstebit karakteri, adı etrafında çeşitli fıkraların doğmasına yol açmıştır.

Eserleri: *Tasvir-i Efkâr'da* tefrika ettiği *Hikmet-i Tarih* (Tarih Felsefesi) [1863]; Ebulgazi Bahadır Han'dan naklettiği *Şecere-i Evşâl-i Türkiye* (Türk Şeceresi) [tarihsiz]; *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* (Kısa Osmanlı Tarihi) [ilk baskısı 1869], rüştiyeler için yazılmış bir okul kitabıdır; *Lehçe-i Osmanî* (1. kısım 1876, tam olarak 1888), tarih görüşünü dil sahasına teşmil ettiği bir eserdir; Ali Şîr Nevâî'nin *Mahbûb-ül-Kulûb'u* (Kalplerin Sevgilisi) [1873]. Ahmed Vefik Paşanın türk edebiyatına en büyük hizmeti çok iyi tanıdığı fransız edebiyatından yaptığı tercümelerdir. Hugo'dan *Hernani* (tarihsiz); Voltaire'den *Hikâye-i Hikemiye-i Micromega* (Micromega'nın Felsefî Hikâyesi) [1872]; Fénélon'dan *Telemak* (1882); Lesage'dan *Gil Blas Santillani'nin Sergüzeşti* (1887) adlı eserleri çevirdi. Molière'in on altı piyesini adapte ve tercüme yoluyle türkçeye kazandırdı. Türk örfüne yabancı olan eserleri tercüme etmiş diğerlerini yerli hayata uydurmuştur. Bizzat kendisinde bir komik yaratma kabiliyeti olan Paşa'nın *Zor Nikâh* ve *Zoraki Tabib* (1869) adaptasyonları en çok tutulmuş olanlarıdır. *İnfial-i Aşk, Zor Nikâh, Don Civani, Tabib-i Aşk, Adamcıl, Zoraki Tabib, Tartüf, Azarya, Yorgaki Dandini, Okumuş Kadınlar, Dekbazlık, Merakî, Kocalar Mektebi, Kadınlar Mektebi, Savruk, Dudu Kuşları*, Molière'den manzum ve mensur olarak türkçeye kazandırdığı eserlerdir. Bursa'da kendisinden tiyatro binası isteyen Fasulyeciyan ve arkadaşlarına bu Molière tercümelerini temsil ettirmiş, eserlerin provalarına bizzat nezaret etmiştir. Muhtelif baskıları olan bu eserlerin tamamı Kanaat kitabevi tarafından 1933'te yayımlanmıştır.

Vefik Paşa ayrıca *Gülistan* ile Vasilâki Efendinin Lucius'tan yaptığı *Dalkavukname* tercümelerinin basılmasına da yardım etmiştir. (→ Bibliyo.) [M]

Ahmed Vefikpaşa caddesi, İstanbul'un Fatih ilçesinin, Şehremini bucağında, Denizaptal Mahallesi yolunda, Odabaşı camii önünde Çapa'ya uzanan cadde. (M)

Ahmed Vefikpaşa köşkü, Rumelihisarı'nda, Şehitlik tepesinde kurulmuştu. Bugün köşkün arazisi üzerinde Robert Kolej binaları vardır. Kaynaklara göre Paşa'nın bu köşkün arazisini satışa çıkarmasının sebebi, Paris elçiliği zamanında yaptığı zarurî masrafların devlet tarafından ödenmemesidir. Borcuna sadık bir kimse olarak bilinen Ahmed Vefik Paşa devlet için yaptığı borçları ödemek için bu araziyi en fazla para veren Amerikalılara satmıştır. (M)

AHMED VESİM PAŞA Hacı, Osmanlı devletinin son kaptanıderyası (İstanbul 1824-?, 1910). Bahriye emini Mehmed Reşid Efendinin oğlu. Denizcilik okulunu bitirdikten sonra 1842'de Girit ayaklanmasını bastırmada gösterdiği başarı ile zamanın kaptanıderyası Çengeloğlu Tahir Paşanın dikkatini çekti. 1849'da devlet tarafından İngiltere'ye tahsile gönderildi, iki yıl ingiliz bahriye okulunda okudu. Dönüşte donanma topçu öğretmeni oldu. Sivastopol savaşındaki hizmeti beğenilerek kendisine Fransa ve İngiltere bahriyeleri tarafından takdirname verildi. Abdülaziz'in tahta çıkışında onun yaverleri arasına girdi; sonra memuriyetle Mekke emîrliğine gönderildi. 1864'te müşirlikle kaptanıderya oldu. Fakat bahriye'ye ayrılan tahsisatın azaltılmasına itiraz ettiği için azledildi. Daha sonra donanma kumandanı sıfatıyle Girit'i abluka etmek üzere gönderildi. 1877 Osmanlı-Rus savaşında da muhtelif hizmetlerde bulundu. Akdeniz boğazı muhafızı oldu, oradan adı bahriye nazırlığına çevrilen kaptanıderyalığa üçüncü defa tayin edildi. Abdülhamid II'nin, donanmanın silâhsızlandırılması teklifini kabul etmemesi üzerine azledildi. (M)

AHMED YEKTA MADRAN. Bk. MADRAN.

AHMED YESEVÎ, şeyh, şair ve tarikat kurucusu, Orta Asya türklerinden (Batı Türkistan'da Sayram, ?-?, 1166). Babası Şeyh İbrahim öldükten sonra ablası ile beraber Buhara yakınında Yesi şehrine gelerek yerleştikleri için Yesi'li mânâsına Yesevî adını aldı. Buhara'da Hemedanlı Şeyh Yusuf'un yanında yetişti ve onunla birçok yerleri gezdi.

Foto. MEYDAN; res. Emel Esin

Şeyh Yusuf'un üçüncü halifesi olarak tekrar Yesi şehrine geldi ve ölümüne kadar orada kaldı. Dinî telkinleri ve halk edebiyatı şekilleri içinde yazdığı şiirleri ile şöhret kazandı. Bir ziyaret yeri haline gelen türbesi Timurlenk tarafından muhteşem bir tarzda yeniden yaptırıldı. Yesevî tarikatı Seyhun, Taşkent, Maveraünnehir ve Harzem sahalarına yayılmakla kalmadı, XIII. yy. da Anadolu'ya da girdi. Anadolu'da kurulan Hayderiye, Bahaî ve Bektaşîlik tarikatları üzerinde Yesevî tarikatının tesiri oldu. Nakşibendî'ler de Ahmed Yesevî'yi benimserler. Yesevîliğin Türkler arasında bu kadar yayılmasının sebebi, inanç ve tarikat âdabında Türklerin millî kültür, örf ve âdetlerine uygun taraflar bulunması idi. Yesevî'nin şiirlerinde Orta Asya türk halkının sevdiği hece veznini ve sade dili kullanması da bunu gösterir. Yesevî'nin şiirlerinden bir kısmı öğretici mahiyettedir. Bunlar *Divan-ı Hikmet* (Hikmetli Şiirler Dergisi) adı altında toplanmıştır. Ahmed Yesevî'nin lirik şiirleri de vardır. Divan-ı Hikmet'e, Yesevî tarikatına bağlı başka şairlerin manzumeleri de karışmıştır. (M)

AHMER sıf. (ar. *ḥamret*, kırmızılık, kızıllık'tan *aḥmer*). *Esk.* Kırmızı, kızıl: *Çemenzârın içinde yüzer bir mevc-i ahmer* (A. Hâmid). *Mucize enfâsın ey verd-i ahmer / Ne Mesiha'da var ne Meryem'de var* (Âşık Dertli).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Bahr-i ahmer,* Kızıldeniz.|| *Hilâl-i Ahmer.* Bk. KIZILAY. || *Mevt-i ahmer,* kanı dökülerek ölme, kanlı ölüm. || *Kibrît-i ahmer,* başka madenleri altın yaptığı sanılan kimyevî terkip, iksir: *Düşmüş kimi tecessüs-i kibrît-i ahmere* (Ziya Paşa).

◆ **Ahmeran** veya **ahmereyn** çoğl. i. *Esk.* Şarap ile et. || Altın ile safran. (M)

AHMES («Onu ay yarattı» demektir), Mısır kraliçelerinin birçoğuna verilen isim: Ahmes I'in karısı, Ahmes Nefertari, Mısır'ın münzevî keşişler beldesi olan Teb'deki yeraltı mezarlığının koruyucusu sayılır ve kendisine tapınılırdı (M.Ö. XVI-XV. yy.). Ahmes, Tutmes I'in karısı ve meşhur kraliçe Hatşepsut'un anası (M.Ö. XVI. yy.) idi. (L)

AHMES veya **AHMÔSİS**, iki Mısır hükümdarından ilki, XVIII. hanedanı kuran firavundur (1560-1542). Kardeşi ve selefi Kames ile beraber, daha sonra da yalnız olarak, Hiksos'ları Mısır'dan kovdu ve onları Filistin'e (Kenan diyarına) kadar takip etti. Onun devrinde, Teb'in siyasî ve dinî üstünlüğü arttı. İkincisi, Said hanedanının sondan bir önceki firavunu idi (XXVI. hanedan). En güvendiği birlikler olan Libya'lı milisler ile ücretli yunan askerleri arasında dengeyi sağladı. Fakat, saltanatının son yıllarında *Kroisos* ile yaptığı ittifak, ölümünden pek az sonra, Mısır'ın, İranlıların hâkimiyeti altına girmesine engel olamadı. (L)

AHMET sıf. Bk. AHMED.

AHMETLİ, Ege bölgesinde, Manisa ilinin Turgutlu ilçesine bağlı bucak; 14 000 nüf; 14 köy. Bucak merkezi Ahmetli, 5 296 nüf. Gediz vâdisinin güney kenarında Uşak-İzmir devlet yolu ve demiryolu üzerinde önemli bir tarım merkezi, kuru üzüm ve tütün üretimi. (M)

AHMİM (bugünkü arapça şekli, eski Mısır şekli olan *Khemmin* «Tanrı Min'in tapınağı» ile aynıdır), yukarı Mısır'ın, IX. eyalet merkezi; Firavunlar ve Yunanlılar devrinde, boğa yetiştiren göçebelerin bir tanrısına ibadet edilmesi ve dokuma tezgâhları (ince keten bez) ile meşhurdu. (L)

AHMOSİS. Bk. AHMES.

AHNAS çoğl. i. (ar. *ḥaneş*, kıvrım büklüm'den *aḥnāş*). *Esk.* Kıvrımlar, büklümler. (M)

AHNEF, İslâmın ilk devrinin meşhur kumandanlarından (?-Kûfe 687). Temim kabilesinin İslâmiyeti kabulünde önemli rol oynadı. İran'ın fethine katıldı, Isfahan, Kaşan, Horasan, Herat, Merv ve Belh'i zaptetti (950). Cemel vakasına ve Sıffin savaşına girmedi ama Ali tarafını tuttu. Emevîler devrinde kabileler arasındaki anlaşmazlıkları halle gayret etti, Haricîlere karşı mücadeleyi körükledi ve Muhtar el-Sakafi ile savaştı. (M)

AHNFELTİA i. Talusu çok parçalı ve ipliksi olan bir deniz yosunu. (Havai adalarında yenir.) [İlmî adı: *Anfeldtia concinna*.] (L)

AHO (Juhani BROFELDT, **Juhani** de denir). Fince yazan finlandiyalı yazar (Lapinlahti, Kuopio eyaleti 1861-Helsinki 1921). Edebiyata şiir yazmakla başladı; 1882'de ilk hikâyelerini yayımladı; sonra, fin dilinde bir üstadın doğuşunu müjdeleyen *Siihen Aikaan Kun Isä Lampun* (Babam Lambayı Satın Aldığı Zamanlarda) adlı romanını yazdı. Daha sonra, rus idaresinin örtülü bir hicvi olan ve köylü hayatını canlandıran hikâyeler yayımladı. Heyecanlı, psikolojik romanları da vardır: *Papin Tytär* (Papazın Kızı) [1885], *Yksin* (Yalnız) [1891] ve özellikle *Papin Rouva* (Papazın Karısı) [1893]. Fransız natüralizminin çığlıklerini Finlandiya'ya soktuğu için büyük bir heyecan yarattı. *Panu* adında bir de tarihî eseri vardır (1897). [L]

AHOMADEGBÉ (Justin Tometin), Dahomey'li siyaset adamı (Abomey 1917). Tıp doktorudur. Dahomey Yasama meclisine başkanlık etti (1959-1960). 1956'dan beri genel sekreteri bulunduğu Dahomey Demokratik Birlik partisi 1960'da dağıldı ve başkanı Ahomadegbé devlete karşı bir komplo ile suçlandırılarak 1961'de beş yıl hapse mahkûm oldu. 1962'de H. Maga tarafından affedildi. Ekim 1963'te Albay Soglo'nun teşvikiyle kurulan geçici hükûmetin yöneticilerinden biri oldu. Apithy'nin (ocak 1964'te) Cumhurbaşkanlığına seçilmesinden sonra Başbakanlığa getirildi. Fakat Apithy ile aralarının açılması üzerine Albay Soglo, ikisini de iktidardan uzaklaştırdı (kasım 1965). [L]

AHPIN veya **AHPUN** i. *Halk dili.* Anadolu'nun çeşitli yerlerinde gübreye verilen ad. ||Gübrelenmiş tarla. || Ekime elverişli tarla.

◆ **Ahpunlamak** f. *Halk dili.* Gübrelemek. (M)

AHRÂ sıf. (ar. *aḥrā*). *Esk.* Daha münasip, pek uygun: *Bu resm-i pâki Namık böyle tavsif etmek ahrâdır* (Namık Kemal). *Bir heykel-i tahassür dense olurdu ahrâ* (Recaizade Ekrem). [M]

AHRÂM çoğl. i. (ar. *ḥarem* veya *ḥarim'*den *aḥrām*). *Esk.* Mukaddes yerler, topraklar. || Eski evlerde yabancıların giremediği daireler, odalar, bölükler. || [Bir evin içindeki] Karılar, kızlar, kadın hizmetkârlar, kadın akrabalar, kadın ziyaretçiler. (M)

AHRÂR çoğl. i. (ar. *ḥürr*'den *aḥrār*). *Esk.* Hür olanlar, köle veya esir olmayanlar: *Olacak yerde mefhar-ı ahrâr / Yine ey dil esir-i aşk oldun* (Muallim Naci). || Hürriyetçiler, hürriyet taraftarları: *Bugün gözlerini o zamana çeviren bir Türk, o zamanki vezirlerle genç ahrar arasında bütün ayrılıklar neydi, anlayamıyor* (Yahya Kemal).

◆ **Ahrârane** zf. *Esk.* Hür olanlara yakışır şekilde, serbestçe: *Vatana ahrârâne beyan-ı efkâr, edep dairesinde muaheze, halisane tariz, dünyada herkesin hakkıdır* (Namık Kemal).

◆ **Ahrâriye** i. *Esk.* Nakşıbendî tarikatına bağlı bir kol. (Bk. NAKŞİBENDÎ.) [M]

Ahrar, Eskişehir'de yayımlanmış haftalık gazete (1919). Sahibi Mehmed Fahreddin, mesul müdür Ömer Avni idi. Millî kütüphanede eksik bir koleksiyonu vardır. (M)

Ahrar fırkası, İstanbul'da kurulan ilk siyasî parti (1908). İttihat* ve Terakki fırkasına muhalefet etmek üzere kuruldu. Başlıca kurucuları Ahmed Samim, Celâleddin Ârif, Fazıl, Mahir Said, Nihad Reşad, Nureddin Ferruh, Tahir Hayreddin, mabeyinci Reşid Beyler ve Damat Salih Paşadır. Fırka başkanlığı Prens Sabahaddin'e teklif edilmiş, fakat kabul etmemişti. Kuruluşu sırasında yayımlanan programda partinin gayeleri şöyle açıklanmıştı: en geniş anlamıyle hürriyetlere yer vermek, mahallî yetkileri genişleterek, ademi merkeziyet esasını uygulamak.

Bu partinin çevresinde gayrı müslim milletvekilleriyle, İkinci Meşrutiyet'in kuruluşundan, İttihat ve Terakki'nin icraatından memnun olmayanlar toplandı. Mebusan meclisinde küçük, müessir bir zümre meydana getirdiler. Bir süre sonra ittihatçılar Ahrar fırkası ile anlaşıp birleşme teşebbüsüne geçtiler. Fakat o sırada Serbestî gazetesi başyazarı Hasan Fehmi Bey ittihatçılar tarafından öldürüldü. Bu olay, teşebbüsü neticesiz bıraktı. Ahrar fırkasının siyasî çalışmaları 31 Mart vakasını teşvik eden sebeplerden biri olarak görüldü ve 31 Mart vakası bastırıldıktan sonra fırka kapatıldı. Mütareke'de kuruculardan Mahir Said Bey *Millî Ahrar Fırkası* adıyle yeni bir parti kurma teşebbüsüne geçtiyse de müspet bir sonuç alamadı ve kuruluş kısa bir zamanda dağıldı (1919). Fırka, siyasî görüşünü yaymak üzere *Osmanlı* adlı bir gazete çıkardı, başyazarlığını önce Fazıl Bey, sonra Süleyman Nazif ve Nihad Reşad Bey yaptı. Bu gazetede ittihatçılar aleyhinde şiddetli tenkit yazıları yayımlıyordu. (M)

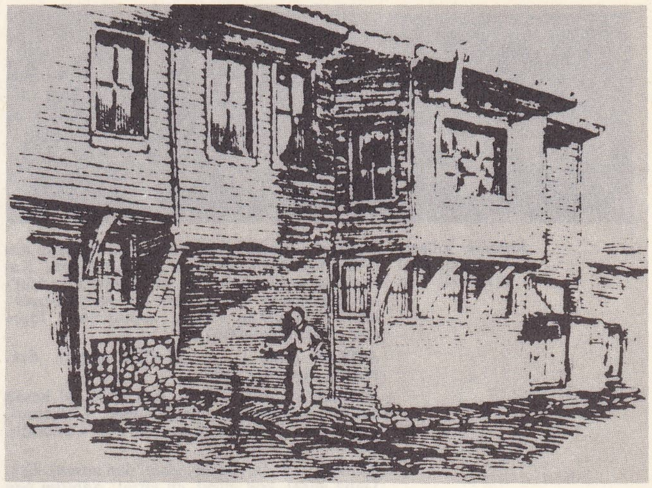

Ahşap bina
İstanbul ansiklopedisi'nden

AHRAZ i. (ar. *aḥres*). *Halk dili.* Dilsiz.

— DEY. *Ahraz olmak,* dili tutulmak, konuşamamak. (M)

AHREB sıf. (ar. *ḫarab*'dan *aḫreb*). *Esk.* Çok harap, en harap, yıkık.

— Esk. ed. Rubaî vezinlerinin «mef'ûlü» cüzü ile başlayan ilk on ikisine verilen ad.

◆ i. *Esk.* Kadınların kulağına küpe takılan delik. || Kulağı yarık kimse. (M)

AHREC sıf. (ar. *aḥrec*). *Esk.* [Kürk, deri, post için] Alacalı, benekli: *Yüz elli kuruş kıymetli ahrec samur kürk giydirdi* (Naima).

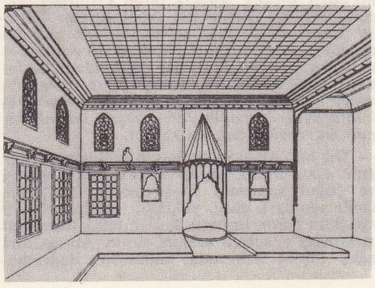

ahşap tavan
Sanat ansiklopedisi'nden

— Vet. *Ahrec don,* atlarda beyaz ve kırmızı kıllarla kara ve koyu renkli kılların karışmasından meydana gelen don. (M)

AHREM i. (ar. *aḥrem*). *Esk.* Göz kapağı, kulağı yırtık veya burun direği kırık kimse.

— Esk. ed. Rubaî vezinlerinden *mef'ûlü* cüzü ile başlayan on iki bahir veya bahirlerden her biri.

— ANSİKL. Bu veznin ahengi ağır olduğu için türk edebiyatında hemen hiç kullanılmamıştır. Türkler rubaîde daha hareketli kalıpları olan *Ahreb bahri*'ni tercih etmişlerdir. (Bk. AHREB.) [M]

AHRENS (Heinrich), alman hukuk bilgini (Hannover'de Kniestedt 1808-Salzgitter 1874). 1830'da hukuk doktoru oldu, 1831'de demokrasi hareketine katıldı ve memleketi terk etmek zorunda kaldı. Paris'e gitti. 1848'de Frankfurt Millî meclisine milletvekili seçilince liberallerle birlikte oy kullandı. Tarihe ve siyasete dair çeşitli eserler bıraktı. (M)

AHREŞ sıf. (ar. *ḫaraş*, katı, sert ve soğuk olmak'tan *aḥreş*). *Esk.* Katı, sert, pürtüklü.|| Balığın pulu, devenin sırtı ve yeni basılmış para için de, sıfat olarak kullanılır. (M)

AHRET i. Bk. AHİRET.

AHRİMAN, (zend dilinde *Angra-Mainyu*).

Ahrar fırkası kurucularından Dr. Nihad Reşad Bey (solda) ve Prens Sabahaddin
Dr. Bedi Şehsüvaroğlu arşivi

Ahtamar kilisesi doğu frizi (915-921) Van

Zerdüşt dininde, iyilik ilkesi Ahura Mazda'nın (Hürmüz) düşmanı olan kötülük ilkesi. Karanlıklara gömülmüştür ve daeva'lar, druj'lar, canavarlar v.b. ordusu ile, Amşaspends'lere karşı çıkan iblisler topluluğunu idare eder. (Bk. MAZDEİZM.) [L]

AHSÂS çoğl. i. (ar. *ḥiss*'ten *aḥsās*). *Esk.* Hisler, duygular. (M)

AHSEB sıf. (ar. *aḥseb*). *Esk.* Çok iyi hesap edilmiş, münasip, uygun. ‖ — *Mec.* Çok cimri, pek hasis. ‖ Esmer, koyu sarı. ‖ Cüzzamlı. (M)

AHSEN sıf. (ar. *ḥasen*, güzel'den *aḥsen*). *Esk.* Daha güzel, çok güzel, en güzel: *Sabitim ben bu fikr-i ahsende* (A. Hâmid). *İnsanda bulunmaz bu ahsen sûret / Melek midir bu hüsnü mâh dediler* (Emrah). ‖ Kadın adı.

— ÇEŞ. DEY. *Ahsen-i takvîm*, en uygun ölçülerde, en münasip şekilde. *Teşm. yol.* İnsan: *İslâmiyet'e göre Allah insanı ahsen-i takvîm üzre yaratmıştır.* ‖ *Ahsen-i vech-i şebeh* (ed.), benzetme yönlerinden en uygun ve güzel olanı. ‖*Ahsen-ül-hâlikîn*, yaratıcıların en güzeli, Allah. ‖ *Ahsen-ül-kısas*, kıssaların en güzeli. (Bu deyimle Kur'an-ı Kerim'deki Yusuf suresinde anlatılan Yusuf kıssası kastedilir.) ‖ *Ahsen-ül-vecheyn*, iki metot veya çareden en iyisi.

◆ **Ahsent** ünl. Pek iyi, mükemmel.

◆ **Ahsentü** edat. Aferin, bravo. (M)

AHŞÂ çoğl. i. (ar. *ḥaşā*'dan *aḥşā*). *Esk.* İnsan veya hayvanın göğüs ve karın bölgesi içinde bulunan bağırsak ve ciğer gibi organlar. ‖ Bölgeler, taraflar. (M)

ahşap (resimler 185. sayfada)

AHŞAP çoğl. i. (ar. *ḥaşeb*, ağacın odun kısmı'ndan *aḥşāb*). Ağacın odun kısımları, kereste, tahta. ‖ *Teşm. yol.* Ağaç inşaat: *Türkler saray, köşk, yalı mimarîlerinde çok inceydiler, ahşabı, taşa tuğlaya tercih ediyorlardı* (Yahya Kemal). ‖ Sıf. Tahtadan, tahtadan yapılma: *Bu, üç katlı, ahşap, biraz viranca bir binadır* (R. N. Güntekin). *Esas mekânın üstünde bugün içten ahşap tavanlı bir çatı mevcuttur* (Semavi Eyice).

— Dil bil. Arapçadan haşeb kelimesinin çoğulu olan ahşab, *ahşap* olarak türkçeleşmiş, ve çoğul anlamını kaybetmiştir. Türkçede canlı ağaçlara *ağaç*, yakmak için hazırlanan ağaçlara *odun*, inşaatta kullanılmak üzere hazırlanmış ağaçlara *kereste denir.* Ahşap, sırf ağaç inşaat hakkında kullanılır; doğramacılıkta veya ağaçtan yapılan eşya ve mobilya hakkında kullanılmaz, *ahşap kubbe* denir, «ahşap masa» denmez.

— Mim. *Ahşap bina (yapı, konak, ev* v.b.), ana malzemesi ağaç olan yapı: *Köşk bir zemin katı üzerinde tek bir kattan ibaret ahşap bina olup beş oda bir geniş sofa...* (N. Nâzım). *Ecdadımız bütün taş binalarda oturmazlarmış. Tanzimat devrinden sonra bir ahşap ev, ahşap konak modası başlamış* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ *Ahşap çatı*, üzeri keresteyle çatılmış, kapatılmış dam: *Su sızdırmayan, harareti ayarlayan o ahşap çatının yangına hiç yüzü yoktu.* ‖ *Ahşap iskele*, demir, kârgir, betonarme inşaatta çalışmak için kurulan geçici köprü. ‖ *Ahşap iş*, yapının ağaç kısımları. ‖ *Ahşap işçilik*, ana malzeme olarak ağaç kullanılan bina yapma sanatı. ‖ *Ahşap köprü*, ayakları, taban kaplaması, korkulukları veya bunların büyük kısmı ağaçtan olan köprü. ‖ *Ahşap kubbe*, çatısı ahşaptan çatılan kubbe: *Sevgili Evliya Çelebi'miz ahşap kubbeli türbeyi görmüş, içini dışını anlata anlata bitiremiyor* (N. Araz). ‖ *Ahşap metris*, Ortaçağda şato ve kalelerin kuleleri üzerine, seğirdim korkuluklarına kurulan, dışarı taşkın ahşap korunma ekleri. Genellikle taş konsollar üzerine bindirilir. Gerektiğinde taşınabilir olanları da vardır. Yangınlar sırasında sık sık harap olduğundan sonraları taştan yapılmağa başlandı. ‖ *Ahşap yapı*, ana yapı malzemesi olarak ağaç kullanılan inşaat tarzı. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Ahşap yapı*'da hemen her ağaç kullanılabilir, ama her ağacın yatkınlık derecesi ayrıdır. Yaşlı ağaç, bünyesinde özsuyunun bulunmadığı sonbahar veya kış aylarında kesilir, kabukları soyularak kurutulur. Tomrukların kururken toprağa veya nemli ot ve yapraklara değmemesi gerekir, çünkü bunlar ağacı çürütür. Kesilen ve kabukları soyulan tomruklar bir iki ay suda tutulduktan sonra kurutulursa çok daha iyi olur. Fakat temel yapısında taze tomruk kullanılır. Tomrukların kesilişine göre kerestesler kalas, çıta, lata, kiriş gibi adlar alır ve buna göre çeşitli yerlerde kullanılır.

Ahşap inşaatta kullanılan ağaçlar yumuşak ve beyaz olabilir (kavak, kayın, akasya); sert ve sık lifli olabilir (meşe, kestane, karaağaç, gürgen); çıralı olabilir (çam, karaçam, çıralı); yetişmesi güç, kuvvetli ağaçlar olabilir (gül, ceviz, abanoz, pipçen). Memleketimizde ahşap yapılarda bilhassa kavak, kayın, meşe, çam kullanılır. Meşe, ağır ve çok dayanıklı kereste verir. Bilhassa su altındaki inşaatta ömrü çok uzundur. Pahalı olduğu için doğramacılıkta daha çok geçer. Kayının lifleri sık, fakat bünyesi yumuşaktır, onun için inşaatta ağır etkilerin bulunduğu yerlerde kullanılmaz. Kavağın liflerinin ince, hafif ve yumuşak oluşu yanında, bir de güç kuruma meselesi vardır. Çıralı çam temellerde kazık, destek, kaplama ve geçici nitelikteki inşaatta tercih edilir.

Ahşap yapının birtakım özellikleri vardır; esnektir, kolay su geçirmez, ısıyı iyi ayarlar. Gerekli tedbirler alındığı zaman dayanıklıdır, birkaç kere kullanılabilir, kolay değiştirilebilir. Sanat çalışmalarına elverişlidir, yapının her bölümünde kullanılması mümkündür.

Ahşabın çeşitli kullanılış yerleri vardır: *Temel*'de toprak çürükse, temel, altına çakılan kazıklar üzerine oturtulur. Temel kazılırken toprağın kaymaması ve yıkılmaması için *kazı* destekleri yapılır. Hemen bütün yapıların *çatı*'larında, özellikle hangar çatılarında, *geçit ve köprü*'lerde (bunlar ya kârgir ayaklar üzerine oturtulur veya bütünü ahşap olabilir) kullanılır; *iskele*'lerde ve beton, betonarme dökümünde ahşap *kalıp*'lara ihtiyaç vardır.

Buna karşılık ahşabın yapı malzemesi olarak kusurları da vardır: kerestelerde budak, çatlak ve yarıklar çok önemlidir. Bunlar tahtayı tahrip eder. Ayrıca kurt, mikrop ve mantarların etkisiyle tahta çabuk çürür. Bunu önlemek için tahtanın fırınlanması, boyanması, üzerine katran, lizol gibi koruyucu maddelerin sürülmesi veya içine bakır, çinko sülfat enjekte edilmesi gerekir. Ayrıca ahşap ateşe dayanmaz, bir de zamanla kurudukça ek yerleri esnekliğini kaybeder.

Türkler, çadır mimarîsinden büyük mimarîye geçerken ahşap yapı tarzını çok kullandılar. Ve bu tarzın çok güzel örneklerini meydana getirdiler. XVII. yy. a kadar, büyük camiler, hamamlar, sübyan mektepleri dışında, hemen bütün memlekette ahşap binalar kuruldu. Türk mimarları, plan zenginliğinin, konforun, dış ve iç ustalığın en güzel örneklerini bu alanda verdiler. Ahşap yapıların dış sadeliği ve iç güzelliği türk sivil mimarîsinin en büyük özelliğini sağlıyordu. Sağlık şartlarına uyması bakımından, binalara bol güneş girmesi için her katta sıra sıra pencereler yapılıyor; alt sıra pencerelerde ışık, kafeslerle ayarlanıyor; evin ikinci katı çoğu zaman dışarıya bir çıkıntı teşkil ediyor ve bütün gün evde oturanlar «dışarlık» adı verilen bu rahat, havadar ve geniş yerde vakitlerini değerlendiriyorlardı. Ahşap yapıların bir özelliği de saçakların yağmura karşı geniş tutulması ve buradan Türklere has ve son derece zevkli bir saçak mimarîsinin doğmasıydı. Yangınlar, yazık ki bu güzel sanatın en seçme örneklerini tahrip ve yok ettiler. (M)

AHTAL, arap şairi (Hıyre 640-?, 708). Şam'da yetişti, hıristiyandı. Ferezdan ve Cezir adlı diğer iki şair ile beraber, arap edebiyatının özel bir faslını teşkil eder. Yezid'in gözdesi ve Emevîlerin resmî şairiydi. *Divan*'ı Beyrut'ta basıldı (1891); kendisi kadar ünlü bir şair olan Cezir ile karşılıklı «munakaza»ları da *Munakazat-ül-Cezir ve Ahtal* adı altında toplandı. (M)

AHTAMAR veya **AKTAMAR.** Coğ. Van gölünün güneydoğu körfezinde, kıyıya 4 km. kadar yakınlıktaki iki ada. Körfezde herhangi bir iskele ve adalarda şimdiki halde bir yerleşme yoktur. Doğuya düşen büyük adanın en uzun boyutu bir kilometreyi geçer, diğeri bunun üç kilometre batısındadır, eni ve boyu birkaç yüz metre kadardır; göl yüzünden yükseklikleri fazla değildir.

— Arkeol. Aktamar adasında eski devirlerde ermeni yerleşmesi olmuştur. M.S. IV. yy. ortalarında ilk defa bu yerleşmeden bahsedilir. 653'te Tehodor Reştunî, bir manastır; 915-921 arasında da Vaspurakan kralı Gagik I, saray, kilise ve liman yaptırmıştır. Bu yapılardan bugün yalnız kilise ayaktadır. (M)

AHTAPOT i. (yun. *octo*, sekiz ve *podos*, ayak'tan). Zool. Kabuksuz kafadanbacaklılar'dan, üzerinde vantuzlar (çekmen) bulunan sekiz eşit ayaklı deniz hayvanı (Octopodidae familyasından).

— ÇEŞ. DEY. *Ahtapot gibi*, sırnaşık, insanı rahatsız edecek kadar ısrarlı [kimse]. ‖ *Ahtapot gibi kanını emmek*, birini pençesine alıp iyice sömürmek, maddî ve manevî anlamda varını yoğunu tüketmek.

— ANSİKL. *Ahtapotlar*, octopodidae familyasının örneği olan *octopus* cinsindendir. Bu cinsin çeşitli türlerine bütün denizlerde rastlanır. Bazılarının boyu 2 m. yi bulur. En çok rastlanan cinsi *Octopus vulgaris*, yengeç, istakoz, midye ve istiridyelerle beslenir. Bunları, vantuzlu uzun kollarıyla yakalar, sar-

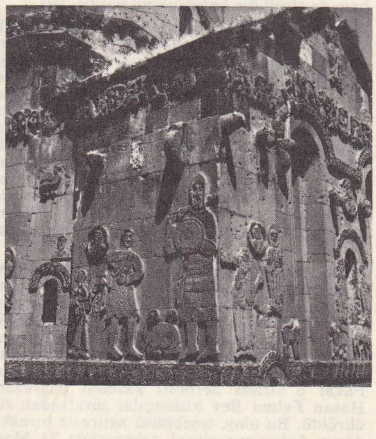

Ahtamar kilisesinden genel görünüş (solda), detay (yukarıda), Van

Foto. Aziz Albek (MEYDAN)

malar ve kıvrık bir gagayı andıran çenesiyle parçalar. Bir kabuklunun aralık duran iki kabuğu arasına, kapanmasın diye bir taş oturtup içindeki yumuşakçayı yiyenler bile görülmüştür. Tükürük bezlerinin salgısında kuvvetli bir zehir vardır; kurbanlarına bu zehiri akıtır. Ahtapot'un eti, taze veya güneşte kurutulmuş olarak yenir. Açık denizde zoka ile, kaya oyuklarında kanca ile avlanır.

— Patol. Mukoza zarı ile kaplı boşluklarda gelişen ur. (Bk. POLİP.) [ML]

AHTÂR çoğl. i. (ar. *ḫaṭar*'dan *aḫṭār*). *Esk.* Tehlikeler. (M)

Ahteler gediği, Doğu Anadolu'da Murat ırmağının yukarı havzası (Karaköse) ile Aras vâdisini (Kağızman doğusu) bağlayan yol üzerinde tanınmış, fakat ulaşıma az elverişli geçit; yüksk. 2 500 m. (M)

AHTEPOLU, şimdi **AHTAPOL,** Bulgaristan'ın Karadeniz kıyısında, Veleka deresi ağzında Türkiye hududu yakınında bir kasaba. Balkan harbinden önce Edirne vilâyetinin Kırkkilise sancağı içinde bir kaza merkeziydi; balıkçılık, tahıl, meyva üretimi ve turizm. (M)

AHTER i. (fars. *aḫter*). *Esk.* Yıldız: *Yerde bir kız, semada bir ahter* (Recaizade Ekrem). *Hüsn ü aşk ortada bin mah, bin ahterle döner* (Yahya Kemal). ‖ —*Mec.* Talih, şans, uğur: *Ahter-i taliim odur güya* (A. Hâmid). *Saadet ahteri meh-ru gözlerin* (Dertli).

— ÇEŞ. DEY. *Ahter-bîn,* yıldızlara bakıp geleceğe dair haberler veren, müneccim. ‖ *Ahter-i dünbale-dâr,* kuyruklu yıldız. ‖ *Ahter-gû,* yıldızlarla konuşan, müneccim. ‖ *Ahter-pare,* yıldız parçacığı: *Elâ gözleri var ki iki ahter-pare-i mütecessis gibi parıldar* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ *Ahter-suhte,* yıldızı yanmış, güneş ışığında kaybolmuş. *Mec.* Talihsiz, bedbaht. ‖ *Ahter-şinâs,* yıldız tanıyan, yıldızlar ilmiyle uğraşan, müneccim. ‖ *Ahter-şümâr,* yıldız sayan, müneccim. *Mec.* Aşk ateşinden veya kederden geceleri uyuyamayan, uykusuz.

— TAR. TELM. *Ahter-i Kâviyan,* İran hükümdarı Feridun Şahın bayrağı. İran mitolojisine göre zalim bir hükümdar olan Dahhak'a, Kâve adlı bir demirci, iş önlüğünü bir sırığın ucuna takıp bayrak yaparak isyan etmişti. İsyandan sonra kurulan yeni hanedanın bayrağına bu sebeple Ahter-i Kâviyan dendi. (Bk. DAHHAK, KÂVE.)

◆ **Ahteran** çoğl. i. Yıldızlar: *Kubbe-i asuman altında ahteran / Hep olur iken nigeran* (A. Hâmid). [M]

Ahter, İstanbul'da çıkmış farsça bir gazetenin adı. Abdülaziz zamanında neşir hayatına atılan bu gazetenin sahibi ve muharrirleri kesin olarak bilinmiyor. (M)

Ahterî (asıl adı **Ahterî-i Kebir),** Muslihiddin Mustafa Efendinin Arapçadan Türkçeye büyük lûgati (1546). Yazar önsözünde lûgatin *Sihah-ı Cevheri* (Cevheri'nin Doğrusu), *Düstur-ul-Lûga* (Lûgat Kanunu), *Tekmile* (Tamamlanmış), *Mecmel-ül-Lûga* (Lûgatin Özü) *Mugrib-ül-Lûga* (Lûgatin Garibi), *Mukaddimet-ül-Edeb* (Edebe Başlangıç) adlı kitaplardan kelimeler toplanıp bunların Türkçeye çevrilerek meydana getirildiğini anlatıyor. Lûgatin kısaltmaları da var ve bunlar *vasat* ve *sagir* diye adlandırılıyor. Aslı bin sayfa kadar tutan *Ahterî* yaklaşık olarak 40 000 kelimeyi ihtiva eder. Kelimeler alfabetik olarak dizilmiş fakat maddeler, satır başı konmamıştır. Tarifler ve tercümeler bakımından aynı çağda yaşamış olan Abdullah Kıstelli'nin lûgatine benzer. Fakat Ahterî lûgati Afyonkarahisar ve Kütahya bölgelerinin ağzıyle yazıldığı ve şive özelliklerini taşıdığı için Türkiye şivelerinin araştırılması (diyalektoloji) bakımından ayrı bir önem taşır. Lûgat İstanbul'da ilk defa 1826'da basıldı. Sonra 1840 ve 1859 baskıları yapıldı. Ayrıca Mısır, Kırım, İran, Hindistan baskıları vardır. 1894 İstanbul baskısında maddeler satır başı yapılmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

AHTERÎ MUSTAFA EFENDİ (Asıl adı **Muslihiddin Mustafa),** osmanlı dil ve din bilgini (Afyon, ?-Kütahya 1561). Arap edebiyatı, siyer, fıkıh ve lûgat sahalarında çalıştı. Dinî konularda Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar geçen olayları ve yaşayan şahısları derleyen arapça bir tarih; fıkıh konusunda *Cami-ül-Lisan* (Dil Derlemesi), *Cami-ül-Mesail* (Meseleler Derlemesi) adlı iki kitap ve kadınlara ilgili *Hâmil-ül-Muhamdarat* (Kadınlara Dair...) adlı eserleri yazdı, fakat bunlar basılmadı. Tarihinin el yazma bir nüshası Fatih kütüphanesindedir. Mustafa Efendinin basılmış tek ve en önemli kitabı kendi takma adıyle bilinen ünlü lûgati *Ahterî*'dir. (Bk. AHTERÎ.) [M]

Ahter kütüphanesi. Eski sahaflar çarşısının kütüphanelerindendi. Abdülhamid II'nin son zamanlarında arapça, farsça eserler satardı. Ayrıca Suriye, Mısır, Hindistan ve İran kitapçılarıyle münasebetleri vardı. (M)

AHTİ, leng. Kafkas dillerinden çeçen-lezgi bölümünün samur grubunun kuzeydoğu kolundan olan küri dilinin bir şivesi. Bu şive Bakû'da, Kura ırmağının kuzeyinde ve Derbend'in güneyinde konuşulur. (Bk. ÇEÇEN-LEZGİ DİLLERİ.) [M]

AHTİRKA, S.S.C.B.'de (Ukrayna) şehir. Harkov'un kuzeybatısında, Boskla çayının kolu olan Ahtirka'nın kıyısında; 30 000 nüf. (L)

AHTUBA, S.S.C.B.'de, Volga ırmağının Volgograd ile delta arasındaki doğu koluna verilen ad; 500 km. uzunluğundadır. (L)

ÂHÛ i. (fars. *āhū*). *Esk.* Ceylan, karaca, maral.‖—*Mec.* Zarif, latif delikanlı: *Bu iki genç âhûnun yanında ben çatal çutal boynuzlu ihtiyar bir geyik gibi kalıyorum* (H. R. Gürpınar). ‖ Güzel, cazip, latif kız, kadın: *Elif kız ahû misali bir türkmen kızıydı* (N. Araz). ‖ Kadife gibi parlak, güzel [bakışlı] göz: *Süzülüp o çeşm-i âhû dedi zevk-i vasla yahu* (Şeyh Galib).

— ÇEŞ. DEY. Âhû kelimesiyle çeşitli terkipler yapılmıştır: *Âhû bakışlı,* ceylan bakışlı, tatlı yumuşak, kadife bakışlı. ‖ *Âhû-beçe,* ceylan yavrusu. (*Mec.* Çekingen, ürkek güzel). ‖ *Âhû-bere,* ceylan yavrusu. (*Mec.* Güneş). ‖ *Âhû-çerende,* ot yiyen, otlayan ceylan. ‖ *Âhû-çeşm,* ceylan gözlü. ‖ *Âhû-dil,* ceylan yürekli, korkak. ‖ *Âhûgân,* ceylan yavruları. ‖ *Âhû-güzeşt* (ceylan geçti), fırsat elden gitti. ‖ *Âhû-made,* dişi geyik. ‖ *Âhû-nigâh,* ceylan bakışlı. (*Mec.* Ülfet ve ünsiyetten kaçan güzel.) ‖ *Âhû-şitab,* ceylan gibi hızlı koşan. ‖ *Âhûvan,* ceylanlar. ‖ *Âhûvane,* ceylan gibi. ‖ *Âhûpa* veya *âhûpay,* ayağına çabuk çevik. ‖ *Âhû-yı âteşîn,* sıcak, yakıcı ceylan. Hambel burcu. ‖ *Âhû-yı âteşîn-dem,* ateş nefesli ceylan. ‖ *Âhû-yı bezm,* meclisin ceylanı, bir topluluğun içindeki en güzel.‖*Âhû-yı Çin,* Çin karacası, Çin'in misk ceylanı. ‖ *Âhû-yı dümbâle-dâr,* kuyruklu göz. (*Mec.* Güzelin sihirli, kuyruklu gözü). ‖ *Âhû-yı dümbâle-keşide,* sürmeyle kuyruk çekilmiş, büyütülmüş göz. ‖ *Âhû-yı felek,* güneş. (*Mec.* Hambel burcunun işareti.) ‖ *Âhû-yı harem,* Kâbe dolaylarında belli bir sınırı olan ve bu sınır içinde avlanması yasaklanan ceylan. ‖ *Âhû-yı Hâverî* (*mec*). Güneş. ‖ *Âhû-yı Hoten,* Hoten ceylanı. (*Mec.* Güneş). ‖ *Âhû-yı leng-giriften,* topal ceylan tutmak. (*Mec.* Düşkün ve zavallılara karşı insafsız davranmak, onlara musallat olmak). ‖ *Âhû-yı ner,* erkek ceylan. Alacalı elbise. ‖ *Âhû-yı şir-efgen,* arslan avlayan âhû. (*Mec.* Çok cazibeli, dayanılmaz derecede güzel [Delikanlı veya kız]). ‖ *Âhû-yı Tatar,* Tatar ceylanı, göbeğinden misk elde edilen karaca. ‖ *Âhû-yı mande-giriften. Eşanl. Âhû-yı leng-giriften.* ‖ *Âhû-yı sefid,* seçkin ve müstesna güzel. ‖ *Âhû-yı sîmîn,* gümüş kollu güzel (*Mec.* Sâki, içki dağıtan, sevgili). ‖ *Âhû-yı zerrin,* altın yaldızlı sürahi, kadeh. (*Mec.* Güneş). [M]

AHÛ i. (ar. *aḫt* [Erkek] kardeşim'den *aḫû*. Bk. AH). *Esk.* Kardeş. ‖ Arkadaş, dost.

◆ **Ahûbaba** bls. i. *Esk.* Babacan ihtiyar. ‖ Çok sigara içen ihtiyar. Bk. AHİBABA. (M)

AHU, türk saz şairi (XVIII-XIX. yy.). Yeniçeriliğin kaldırılmasından önceki Türk-Rus savaşlarından birinde bulunmuş ordu şairlerinden. Bulunduğu savaş hakkında *ö-nünce* redifli güzel bir destanına, eski bir cönkte tesadüf edilmiştir. Destan'ın hangi savaş için söylendiğini belirten kesin çizgiler yoktur. (M)

AHUAŞAPAN, Orta Amerika'da, Salvador'un batısında vilâyet merkezi şehir; 14 600 nüf. Ahuaşapan vilâyetinin nüfusu 150 000'dir. (L)

AHU dağı, Marmara bölgesinde, Bilecik'in güneybatısındaki yaylaların üzerinde, yükseltisi 1 000 m. yi aşan sırtlardan biri. Eskişehir-Bursa yolu, Pazaryeri'nden oldukça hafif rampa ile Ahu dağına tırmanıp dik virajlarla İnegöl ovasına iner. (M)

AHU Diyarbakırlı (Karaoğlu da denir), saz şairi ve hanende (XVIII. yy.). Saz çalmak, daire vurmak, beste yapmakta üstat olduğu söylenir. Murad IV'ün sarayında saz çalmıştır. Aynı zamanda bir Bektaşî şairidir. (→ Bibliyo.) [M]

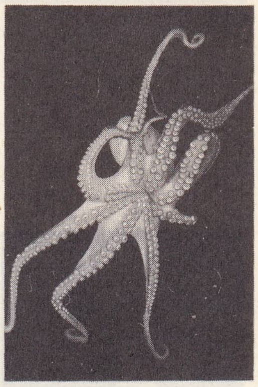

ahtapot'lar

AHUDUDU (Ağaççileği de denir). bls. i. Bot. Gülgiller'den bir çalı; hoş kokulu ve yenilebilir meyvaları vardır. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Avrupa'da yetişen ahududu İda dağında rastlanan bir çeşit böğürtlendir; *Rubus idaeus* denmesi de bu yüzdendir. Amerika'daki çeşitleri başka türlere girer. Kütüğü uzun ömürlüdür, iki yıl yaşayan ve ikinci yılında meyva veren sürgünler salar. Ancak, yediveren türlerde, yıllık sürgünler sonbaharda tekrar meyvalanır. Kırmızı meyvalı ve beyaz meyvalı çeşitleri vardır. Ahududu kokulu ve makbul bir meyvadır. Küçük zeytinsi yemişlerden yapılı bir topluluk halindedir.

— Mutfak. *Ahududu likörü,* ahududu meyvesi ile yapılan şekerli ve alkollü içki. Ahududu özel surette işlenerek özsuyu elde edilir, bir miktar şeker ve alkol eklenir, fıçılarda gereği kadar bekletilir, berraklığı sağlamak üzere filitrelenir ve nefasetinden bir şey kaybettirilmeden şişelenir. İhtiva ettiği alkol miktarı yüzde 25'tir. Ahudududa yüzde 80-85 özsuyu vardır; bir litre likörde 500 gr. özsu bulunur. ‖ *Ahududu marmelatı,* Ahududu temizlenir, şeker bir bardak su ile kaynatılır, koyu şurup haline getirilir. Kaynayan şuruba ahududu katılır, oldukça kuvvetli ateşte pişirilir. Tencerenin ateşten indirilmesine beş dakika kala 100 gr. glikoz eklenir, 5 dakika daha kaynatılır (1 kg. ahududu + 1 kg. şeker).

◆ **Ahududulaşma** i. Tatlı elma şaraplarının (sidr) mikrobik bozulması. Hastalık, özel bir koku ve lezzetin belirmesi, etilik aldehid oranlarının yükselmesi, sonra da sütü andıran ve kaybolmayan bir bulanıklık ile kendini belli eder. Bu hastalık, ürünün değerini çok düşürür. (ML)

ÂHÛN i. (fars. *āhūn*). *Esk.* Delik, yarık, gedik.

— ÇEŞ. DEY. *Âhûn-ber,* duvar delici, yer kazıcı.‖—*Mec.* Maden arayıcı. ‖ Hırsız. ‖ *Âhûn-bür,* delik açan, yer kazan, lağımcı. (M)

AHUND sıf. (fars. *āḫūnd*). *Esk.* Büyük [kimse], efendi. ‖ Din bilgini, hoca. ‖ [İran'da] erkek öğretmen. (M)

AHUNDOV (Mirza Fethali), azerbaycanlı filozof ve yazar (Nuha 1812-Tiflis 1878). XVIII. yy. fransız yazarlarının, Gogol'un ve Puşkin'in etkisinde kaldı. Memleketinin millî tiyatrosunu kurdu. Şiirleri, tenkit denemeleri vardır; *Hintli Prens Kemal-ed-Devle'den İranlı Prens Celâl-ed-Devle'ye Üç Mektup* adlı eserinde ampirizmi ve idealizmi tenkit eder, dünyanın, zaman ve mekânın, sebepler zincirlemesinin objektif varlığını ileri sürer. (L)

AHUNDZADE FETHİ ALİ, azerî edebiyatçısı, tiyatro yazarı (Azerbaycan'da Şeki 1811-?, 1878). Medrese öğrenimi sırasında doğu dillerini öğrendi. Sonra şair Mirza Şefi'nin tesiriyle bir rus okuluna girdi; din adamı olmaktan vaz geçerek askerliği meslek seçti, albaylığa kadar yükseldi. Rus edebiyatından ayrı olarak felsefe ve sosyal ilimlerle ilgilendi. Kafkasya genel valisi Varantsoy Tiflis'te bir tiyatro binası yaptırınca (1850) bu tiyatroda oynanmak üzere piyes yazmaya başladı. Bunlar komedi türündendi. *Hikâye-i Molla İbrahim Halil Kimyager* (1850) [Kimyager Halil İbrahim Molla'nın hikâyesi];

Foto. T.C.F., Dragesco, Baufle (LAROUSSE)

AHUNDZADE FETHİ ALİ
Ahmet Caferoğlu koleksiyonu

Mösyö Yurdan Hekim-i Nebatat ve Derviş Mest Ali Şah Meşhur Câzuger (1850) [Bitkiler Âlimi Mösyö Yurdan ile Meşhur Şahcı Derviş Mest Ali]; *Sergüzeşt-i Vezir Han-ı Serap yahut Lenkeran Veziri* (1850) [Seranhan yahut Lenkeran Vezirinin Sergüzeşti]; *Hirs-i Guldur Basan* (1851) [Guldur Basan'ın İhtirası]; *Sergüzeşt-i Merd-i Hasis* (1852) [Hasis Adamın Sergüzeşti]; *Murafaa Vekillerinin Hikâyeti* (1855); *Adanmış Kevakip yahut Hikâyeti Yusuf Şah* (1856) [Aldanmış Yıldızlar yahut Yusuf Şah Hikâyesi] adlarındaki bu piyesler 1859 yılında bir arada basıldı. Temsilat-ı kabudan Mirza Fethi Ali Ahundzade'nin piyeslerinin önemi halk dili ile ve halkın günlük meseleleri ele alınarak yazılmış olmasından gelir. Ayrıca türk telif tiyatro eserlerinin ilk örneklerindendir. Ahundzade, Azerbaycan uyanış edebiyatının öncülerindendir. Doğu kültürüyle batı kültürünü birleştirme ve batıya yönelme onun başlıca özelliğidir. Piyesleri Rusça ve Farsçaya, bazıları da Almanca ve Fransızcaya çevrilmiştir. Ahundzade doğu dünyasının kalkınması ve batı medeniyetine ulaşabilmesi için arap harflerinin ıslahını şart görüyordu. Binbaşıyken Kafkasya genel valisinin yanında doğu dilleri tercümanlığı yaptı. Bu münasebetle Tahran ve İstanbul'da çeşitli ilim adamlarıyle temaslarda bulundu. Bu sırada (1863) arap alfabesinin yeniden düzenlenmesi hakkında hazırladığı raporu sadrazam Fuad Paşaya sundu. Rapor incelenmek üzere Cemiyet-i İlmiye-yi Osmaniye'ye verildi. Cemiyet ayrıca Ahundzade'yi de dinledi ise de bir sonuca varılamadı. Fakat o arap harflerinin değiştirilmesi konusundaki inancını ve davasını hayatı boyunca savundu. (→ Bibliyo.) [M]

ÂHÛR. Bk. AHIR.

AHURAMAZDA, İran'da Akamanış'ların başlıca ilâhı. Kanatlı bir güneş şeklinde temsil edilir. Zerdüşt dininde, Ameşaspard'ların gökyüzü ordusunun başıdır. (Bk. HÜRMÜZ.) [L]

AHVAL çoğl. i. (ar. *ḥāl*'den *aḥvāl*). Haller, durumlar, vaziyetler: *Direktörün ahvalinden haber verelim de onu yazınız* (Ahmed Rasim). *Erbab-ı aşk olan kalır matemde / Anların ahvalın perişan yazar* (Âşık Dertli). ‖ Tavırlar, davranışlar: *Böyle büyük adamların ahvaline uygun bir gözle etrafına bakıyordu* (S. Kocagöz). ‖ Hâdiseler: *Ahvalin iç yüzünü bilen kulağı delik siyasîler diyorlar ki...* (Yahya Kemal). *İçerdeki ahvali pencereden bir müddet seyretti* (Kemal Tahir). ‖ Şartlar: *Ahvalin daha çok beklemeğe müsaade etmediğini söyledim* (Y. K. Karaosmanoğlu). *O zamandan beri ahval değişti, hünkâr değişti, devir değişti* (N. Araz).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Ahvâl-i âlem*, dünyanın gidişi, cereyan eden hâdiseler: *Ahvâl-i âlemde bu bigâneliğinle nasıl yaşıyorsun?* (H. R. Gürpınar). ‖*Ahvâl-i askeriye*, askerî durumlar. ‖ *Ahvâl-i belediye*, belediye iş ve vazifeleri, şart ve imkânları: *Ahvâl-i belediyesine oldukça vukufum vardır* (Ahmed Rasim). ‖ *Ahvâl-i hâzıra*, zamanın durumları, şartları. ‖ *Ahvâl-i milliye*, millî durum. ‖ *Ahvâl-i mutâde*, alışılagelen haller, günlük hâdiseler, durumlar. ‖ *Ahvâl-i perişan*, perişan haller, üzücü durumlar: *Küfr-i zülfün salalı rahneler imanımıza/Kâfir ağlar bizim ahvâl-i perişanımıza* (Fuzulî). ‖ *Ahvâl-i pür-melâl*, çok acınacak haller. ‖ *Ahvâl-i rezîle*, rezil, bayağı, âdi durumlar, haller, hareketler: *Ben öyle ahvâl-i rezîleye karşı gülüp eğlenmek ile iktifa eden hoppalardan değilim* (Ahmed Midhat). ‖ *Ahvâl-i rûhiye*, ruhî haller: *Vaziyet böyle olmakla beraber benim ahvâl-i rûhiyemde birbiri ardınca değişmeler oluyordu* (Ahmed Rasim). ‖ *Ahvâl-i sıhhiye*, sağlık durumu. ‖ *Ahvâl-i siyasiye*, siyasî durum. ‖ *Ahvâl-i şairane*, şairane haller ve tavırlar: *İki efendi Ferdane hanımın hüsnüne, letâfetine, kudret-i edebiyânesine, ahvâl-i şairanesine dair sohbet ederek...* (Ahmed Midhat). ‖ *Ahvâl-i tarihiye*, tarihî haller, hâdiseler. ‖ *Ahvâl-i umumiye*, umumî haller, genel durumlar.

— Dil bil. *Ahvâl-i ism*, isim halleri, irab.

— Huk. *Ahvâl-i şahsiye*, fertlerin kanun karşısında (doğum, ölüm, evlenme, boşanma, evlât edinme v.b.) hukukî ve tabiî durumları. ‖ *Ahvâl-i Şahsiye sicili*, fertlerin, hukuk bakımından sahip oldukları şahsî durumlarıyle ilgili hâdiseleri kaydetmeğe yarayan ve devletçe tutulan defter, kütük. (Türk Medenî Kn. gereğince, ahvâl-i şahsiye sicili üç kısımdır: doğum, ölüm ve evlenme kütükleri. Bu kütüklerdeki kayıtlar, doğru olmadıkları ispat edilinceye kadar delil olarak kabul edilir.) [M]

— Ask. *Ahvâl-i hususiye muharebeleri*, özel harekât. Çeşitli kollara ayrılır: **1.** Daime tahkimatlı bir mevzie taarruz, **2.** Aehir hatlarında muharebe, **3.** Şehirlerde muharebe, **4.** Ormanlarda muharebe, **5.** Dağlarda harekât ve muharebe, **6.** Geçitlerde muharebe, **7.** Karlı yerlerde ve çok şiddetli soğuklarda muharebe, **8.** Çöllerde harekât, **9.** Cangıl harekâtı, **10.** Müşterek anfibik harekâtı **11.** Gerillâ'dır (partizan harbi). [M]

Ahval, İstanbul'da yayımlanmış, süresi belirsiz gazete (1920). Başyazarı Celâl Nuri (İleri), mesul müdürü Giridî Ahmed Sâki idi. Eksik bir koleksiyonu Millî kütüphanededir. (M)

Ahvâl-i Hazıra, İstanbul'da yayımlanmış, her şeyden bahseden, tarafsız osmanlı gazetesi (aralık 1911-ocak 1912). Haftada iki defa olarak, ancak on sayı çıkabilmiş bu gazetenin imtiyaz sahibi Mehmed Safa, mesul müdürü Süleyman Tevfik idi. Noksan bir koleksiyonu Millî kütüphanededir. (M)

AHVAT sıf. (ar. *ḥavṭ*, bir nesneyi görüp gözetip sakınmak ve çevirmek'ten *aḥvaṭ*). *Esk.* Çok ihtiyatlı. ‖ Pek uygun, pek münasip. ‖ En şümullü, tamamen içine alan. (M)

AHVAZ, İran'da, Karun ırmağı kıyısında altıncı eyaletin merkezi; 120 000 nüf. Huzistan'ın eski başkenti olan Ahvaz, Karun üzerinde ulaştırma merkezi, Hüremşehr, Abadan ve Basra'ya giden yolların kavşağı, Bender Şahpur'dan Tahran'a giden demiryolunun transit mevkii ve hareketli bir ticaret merkezidir. Anglo-İranien co.'ye ait petrol yataklarına yakın oluşu, bu şehirdeki ticarî ulaşımı büyük ölçüde arttırmıştır. (L)

AHVEL sıf. (ar. *ḥavel*, şaşı'dan *aḥvel*). *Esk.* Şaşı, şaşı gözlü. ‖ - *Mec.* Her şeyi ters gören, kurnaz, hilekâr: *Ne mükedder mizac-ı ahvel ki / En mülevven dem-i şebabımda / Görerek boş hayat-ı pür cuşu / Beni gafil yaşatı hilkatten* (Tevfik Fikret). [M]

AHVER i. (ar. *aḥver*). *Esk.* Müşteri (Jüpiter) gezegeni.

◆ Sıf. Beyaz çehreli, güzel gözlü [adam]. ‖Akı ak, karası kara, iri elâ göz. ‖ Zeki, akıllı. (M)

AHYA çoğl. i. (ar. *ḥayy*, canlı'dan *aḥyā*). *Esk.* Canlılar, diriler, yaşamakta olanlar: *Ahyaya dûr-küşte vü emvata câr idim* (Recaizade Ekrem).

— DEY. *Ahya vü emvat*, diriler ve ölüler. (M)

AHYAN çoğl. i. (ar. *ḥīn*, zaman, sıra'dan *aḥyān*). *Esk.* Zamanlar, vakitler.

◆ **Ahyânâ** veya **Ahyânen** zf. Vakit vakit, ara sıra: *O sükut-ı azîmi ahyanen / Bir kaval nağmesi eder ihyâ* (A. Hâmid). [M]

AHYAR çoğl. sıf. (ar. *ḥayyir*, hayırlı'dan *aḥyār*). *Esk.* İyi hayırlı ve faziletli olanlar: *Eşrâr galib olmakla ahyâra söz değmeden kalmış idi* (Naima). (M)

AHYER sıf. (ar. *ḥayr*, hayır'dan *aḥyer*). *Esk.* En hayırlı, daha hayırlı. (M)

AHYOLU, (bulgarca) *Anhıyalo*, şimdiki adı Pomorie, Bulgaristan'ın Karadeniz kıyısında, Burgaz'ın 17 km. kuzeydoğusunda, bir yarımada üzerinde kurulmuş kasaba. Halk, balıkçılık ve meyvacılık ve daha başka tarım işleriyle geçinirken plajları sebebiyle son yıllarda önemli bir turizm merkezi oldu. (M)

AHYOLU BURGAZI, osmanlı hâkimiyeti sırasında Bulgaristan'ın Karadeniz kıyısındaki Burgaz şehrine, öteki Burgaz'lardan ayırmak üzere bu ad verildi. (M)

AHZ i. Bk. AHİZ.

AHZÂB çoğl. i. (ar. *ḥizb*, grup, bölük'ten *aḥzāb*). *Esk.* Bölükler, kısımlar, zümreler. ‖ *Kur'an-ı Kerim*'in cüzlerinden her birinin dörtte bir kısım. ‖ *Kur'an-ı Kerim*'in otuz üçüncü suresinin adı. (M)

AHZAK sıf. (ar. *ḥazakat*, maharet> *ḥāzık*, maharetli'den *aḥzak*). *Esk.* En hazık, en usta [hekim]. (M)

AHZÂN çoğl. i. (ar. *ḥüzn*, hüzün'den *aḥzān*). *Esk.* Hüzünler, sıkıntılar, kederler, tasalar: *Ahzanı bütün ruy-i cihanın* (Cenab Şahabeddin). *Ben bütün bir gecelik cuşiş-i ahzânımla* (Tevfik Fikret).

— DEY. *Beyt-ül-ahzân*, yas evi, hüzünler evi. ‖ Yakup Peygamber'in oturup içinde oğlu Yusuf Peygamber'i beklediği ev. ‖ Hz. Muhammed'in kızı Fatma'nın babasının vefatından sonra, onun hasretiyle daima ağladığı evine verilen ad. ‖ - *Mec.* Göğüs.

— Ed. *Külbe-i ahzân*, hüzünler, dertler, kederler kulübesi. Eski şairler sevgililerinin bulunmadığı yeri böyle kabul ederlerdi: *Yar rahmetli meğer nâle vü efganımıza / Ki kadem bastı bugün külbe-i ahzanımıza* (Fuzulî). *Ye'se garketti felek külbe-i ahzanı bile* (Yahya Kemal). [M]

AHZAR veya **AHDAR** sıf. (ar. *aḫḍar*). *Esk.* Yeşil. (M)

AHZEN sıf. (ar. *ḥüzn*, hüzün'den *aḥzen*) *Esk.* Çok hüzünlü, çok kederli. (M)

Aİ, Kenan ülkesinde (Filistin), Kudüs'ün kuzeyinde eski bir şehir. İçinde çok ilkel tapınak ve saraylar, çok sayıda seramikler bulunan bir mezarlık arkeologlar tarafından ortaya çıkarılmıştır. Şehir, *Eriha*'dan sonra ibranî reisleri tarafından zaptedilmişti. (L)

Aİ i. Cerr. El bileğinin sırt yüzü tendon kılıflarının iltihabından meydana gelen rahatsızlık. (Bilek oynatılınca veya üzerine bastırılınca ağrır, tendon hareket ettirilince de bir kıtırdı duyulur.) [Eşanl. KITIRDILI SİNOVİT.] (L)

AİA veya **AEA**. Esk. coğ. Birçok şehir ve adanın ismi. Karadeniz'in doğusunda, Kolkhis ülkesine verilen ad. Kral Aietes burada hüküm sürdü ve Argonaut'lar buraya sefer yaptılar. Bir rivayete göre, Aietes'in kız kardeşi büyücü Kirke'de, Kolkhis'in karşı kıyısında bulunan Aiaia adasında yaşamıştı; şehir. (ML)

AİAKİDAİ, Aiakos'un soyundan gelenler: *Peleus, Akhilleus, Pyrrhos* veya *Neptolemos, Telamon, Aias* v.b... Epir'in eski kralları, bu adı, Akhilleus'un oğlu Pyrrhos'un torunları sıfatıyle aldılar. ‖ M.Ö. 230'a kadar Molos'lar üzerinde hâkimiyet kuran ve Aiakos'un soyundan olduğunu iddia eden hanedan. (L)

AİAKOS. Yun. mit. Zeus ve su perisi Aigina'nın oğlu. Yunanlıların en dindarı idi. Ermişliği yüzünden, Yunanlıların hakemi ve tanrılar nezdindeki tercümanı oldu. Posseidon ve Apollon'a, Truva surlarını yeniden inşa etmeleri için yardımda bulundu. Minos ve Bhadamanthus'un yanı sıra, cehennem'in yargıçlarından biridir. Aigina'da ona tapınılır, şerefine, *Aiaki*'ler denilen şenlikler yapılırdı. (L)

AİANTEİA i. Telamon'un oğlu Aias'ın şerefine Salamis'de kutlanan bayramlar; eski attikalı *aianteia* kabilesi de bu bayramları kutlardı. (L)

AİANTEİON. Esk. coğ. Çanakkale boğazı yakınında, bugün *İntepe* adı verilen yerde, Aias'ın mezarının bulunduğu sanılan mevki. Buradaki tapınakta bulunan bir heykel Antonius tarafından Mısır'a götürüldü ise de, sonradan Augustus bunu eski yerine iade etti.

İstanbul'da, bugünkü Salıpazarı çevresinde de aynı adı taşıyan bir tapınak vardı. (M)

AİAS, Truva savaşının iki yunanlı kahramanının adı Aias, Lokris'lilerin kralı Oileus'un oğludur. Homeros onu mağrur, ok ve kargı atmakta usta, koşuda rakipsiz olarak gösterir. Truva alınınca, Athena tapınağına girdi, rahibe Kassandra'ya tecavüz etti, sonra da onu kaçırdı. Fırtınaya yakalanınca bir kaya üzerine sığındı, oradan tanrılara meydan okumağa devam etti. Buna öfkelenen Poseidon, üç dişli yabası ile kayaya vurdu ve Aias sulara gömüldü. (L)

AİAS, Salamis kralı Telamon'un oğlu. On iki gemilik bir filonun başındaydı. Bir kura sonucunda, bütün bir gün Hektor ile teke tek savaştı. Akhilleus'un ölümünden sonra kahramanın silâhlarını almak için Odysseus ile tartışmaya girdi, onun gösterişli hitabeti yüzünden davayı kaybetti; sinirlendi, kendini öldürdü. (L)

AİAS, *Truva*'lı gezegenler* denilen gruba bağlı. 1 404 numaralı küçük gezegen. (L)

Aias, Sophokles'in trajedisi (M.Ö. 450'ye doğr.). Olay Truva'da geçer. Aias, kendisine Akhilleus'un silâhlarını vermek istemeyen yunan reislerini öldürüyorum sanarak

ordugâhın hayvan sürülerini kılıçtan geçirir. Aklını başına toplayınca, şerefini kaybettiğine hükmederek kendini öldürür. Odysseus, Agamemnon'dan, kahramana cenaze töreni yapılması için izin alır. Aias'ın hayata veda edişi trajedinin çok meşhur bir parçasıdır. (L)

AİCARD (Jean), fransız şairi ve tiyatro yazarı (Toulon 1848-Paris 1921). Şiir kitapları ile ince duygulu ve samimî bir yazar olarak tanındı: *Jeunes Croyances* (Körpe İnançları) [1867]; *Poèmes des Provence* (Provans Şiirleri) [1874]; *Jésus* (İsa) [1896]; *Le Sang du Sacrifice* (İsa'nın Kanı) [1917]. Yazdığı birçok oyun arasında özellikle *le Père Lebonnar* (1889) adlı eser o devirde Fransa ve İtalya'da büyük başarı kazanmıştı. Birçok romanı da vardır: *Le Roi de la Camargue* (Camargue Kralı) [1890]; *Diamant Noir* (Siyah Elmas) [1895]; *Benjamine* (1906) ve çok okunan *Maurin des Maures* (1908). 1909'da Fransız akademisine seçildi. (L)

AİCHİNGER (Gregor), alman bestecisi (Regensburg 1564-Augsburg 1628). Önce, Münih'te, sonra İngolstadt'ta Lassus'un öğrencisi, 1584'te Augsburg'ta orgçu. Fugger'ler tarafından korundu ve Venedik'te Andrea Gabrieli'nin öğrencisi oldu; sonra Roma'da rahiplik beratını aldı. Augsburg'a döndükten sonra, Fugger'lerin orgçusu ve katedralin yardımcı papazı oldu. Bıraktığı çok sayıdaki dinî eser arasında âyinler, dualar v.b. vardır. *Sacrae Cantiones* (Kutsal Şarkılar), [1590-1597]; *Canzonette Spirituali* (Dinî Şarkılar) [1603]. Çalgı müziği de besteledi. Sürekli bas'ın org ile çalınması usulünü İtalya'dan Almanya'ya getirdi. (L)

AİCHİNGER (İlse), avusturyalı kadın edebiyatçı (Viyana, 1921). Kafka'nın derin etkisinde kalan Aichinger, romanlarında «*Büyük Umut*» (1948) ve hikâyelerinde «*Darağacı Altında Düşünceler*» (1952); «*Eliza, Eliza*» (1966) insan kaderinin ve acısının anlamı üzerinde durur. 1953'te, şair Günter Eich ile evlenmiştir. (L)

A.İ.D. (Amerikan teşk. *Agency for International Development* [Milletlerarası Gelişme ajansı]'nın kısaltması), gelişme halindeki memleketlere iktisadî müşavirler sağlamak için 1961 yılında kurulan teşkilât. (L)

Aida, Verdi'nin operası. Ana temayı, eski Mısır tarihi uzmanı Mariette vermiş, bu fikri Camille Du Locle işlemiş, A. Ghislanzoni de operanın libretto'sunu yazmıştır. Firavun'un kızı Amneris genç general Radames'e âşık olur; fakat Radames'in gözü Habeşistan kralı Amonasro'nun kızı esir Aida'dadır. İhanetle suçlandırılan Radames, Aida ile birlikte canlı canlı mezara gömülür. Süveyş kanalının açılışı ile aynı zamana rastlayan Kahire operasının açılış töreni için hıdiv tarafından ısmarlanan eser 1870 savaşı yüzünden ertelendi, ilk temsili ancak 24 aralık 1871'de Kahire Kraliyet operasında yapılabildi. Wagner gibi, Verdi de, Don Carlos'u yarattıktan sonra, Aida'da, senfonik unsura daha büyük bir yer vermiş, fakat eser melodi ve dram gücü bakımından hiç bir şey kaybetmemiştir. (L)

AİDAT çoğl. i. (ar. *ʿāide*, gelir'den *ʿāidāt*). *Esk.* Gelirler, kârlar, kazançlar: *Her insanın bulunduğu hal nisbetinde müstahak olduğu kârı aidatı olur ki lisanımızda hukuk tesmiye olunur* (Ziya Paşa). ‖ Vergi, harç.

— Huk. Cemiyetlerin ve bazı kamu kuruluşlarının üyelerinden bir defada veya belli zamanlarda aldığı para (Cemiyetler kanununa göre yıllık aidat 120 liradan fazla olamaz): *Herkes istifa etti, bendeniz gene aidatımı verdim* (M. Ş. Esendal). [M]

AİDE i. (ar. *ʿāide*). *Esk.* Ait olan. ‖ Gelir, kâr, kazanç: *Bi-hiyanet senevî otuz kese kadar ailesi var iken* (Naima). ‖ Fayda: *Maslahat nihayet bulmuş iken tedbirin aidesi nedir?* (Lamiî). ‖ İhsan, lütuf, bağış.

— ÇEŞ. DEY. *Daire-i aide*, ilgili daire. ‖ *Makamat-ı aide*, ilgili makamlar. (M)

AİDESİA, İskenderiye'de M.S. V. yy. da yaşamış olan yunan kadın filozofu. Güzelliği, meziyetleri ve bilgisiyle büyük ün yaptı. Eflatunculuğa çok bağlı olduğundan, oğulları Ammonios ve Heliodoros'u Atina'ya götürdü ve onlara Proklos'un derslerini takip ettirdi. (L)

AİDİT (Dipa Nusantara), indonezyalı siyaset adamı (Sumatra 1923-Solo [?] 1965 [?]). 1943'de İndonezya Komünist partisine girdi ve İndonezya'yı bağımsızlığa kavuşturmak için Gerakan İndonesia-Merdeka birliğini kurdu; bu yüzden de, 1945 yılında, bir kere Japonlar tarafından, bir kere de Hollandalılar tarafından tutuklandı. Partisinin önce merkez komite üyesi (1947), sonra siyasî büro üyesi oldu (1948); fakat Madiun'daki komünist ayaklanması (1948) üzerine, Lukman ile beraber memleketten kaçmak zorunda kaldı. Kızıl Çin'de ve Ho Şi Minh Vietnamı'nda iki yıl kadar kaldıktan sonra, arkadaşıyle beraber Jakarta'ya döndü (temmuz 1950). İndonezya Komünist partisinin eski yöneticilerini uzaklaştırıp siyasî bütonun başına geçti (7 ocak 1951). Eski yöneticilere yüklediği suç, hiç bir sonuç vermeyeceği önceden bilinen, 1948 ayaklanmasına önayak olmalarıydı. İndonezya hükûmeti Aidit'e karşı şiddetli bir sindirme politikası uygulamağa başladı; binlerce faal partili tutuklandı, Aidit de, 1951 ağustosundan 1952 yılının başına kadar memleketten uzaklaştı; hükûmet, partinin rejime karşı herhangi bir harekete kalkışmadığını teslim etmek zorunda kalınca, tekrar memleketine döndü. 1956'da Millet meclisine girdi; Komünist partiyi resmî olarak yeniden düzene soktu ve sınıf mücadelesini ikinci plana iterek millî mücadeleyi ön plana aldı. Meseleye bu açıdan bakan Sukarno, Aidit'in ve partisinin memleket idaresine katılmalarını kabul etti, fakat bu durumdan endişeye düşen milliyetçi çevreler ve ordu 1956 ekiminde ayaklandı. Sukarno fiilen iktidardan uzaklaştırıldı, komünistlere karşı kovuşturma başladı. Parti başkanı Aidit, ayaklanma başlar başlamaz gizlenmişti. Resmî çevrelerce «kayıp» sayılmasına rağmen, tevkif edilip öldürülmüş olması büyük bir ihtimal dahilindedir. (L)

AİDONE coğ. Sicilya'da, dağlık bölgede bir kasaba; nüf. 8 815, maden. (M)

AİDONEUS, Epir'de, Molos kralı. Peirithoos ve yardımcısı Theseus kızı Kore'yi kaçırmak istediler. Fakat başaramadılar: Theseus hapse atıldı, Peirithoos da Aidoneus'un Kerberos adlı köpeği tarafından parçalandı. (L)

AİELE i. Fildişi Sahili'nde yetişen ve burseraceae familyasından olan *Canarium Echweinrüthii* adlı bir ağacın odunu. Rengi pembe-gridir. Mobilyacılıkta ve sandık yapımında kullanılır. (M)

AİETES, Yun. mit. Helios ile deniz perisi Perseis'in oğulları, büyücü kadın Kirke'nin kardeşi. Kolkidya'da Aia kralı oldu. Phrixos ve altın postlu koçu misafir etti. Jason'a altın postu vermeğe razı olmadı, fakat kızı Medea, postu elde etmenin yolunu Jason'a gösterdi. Aietes onların peşine düştü ve Medea tarafından öldürülen oğlu Apsyrto'nun uzuvlarını denizden topladı; cesareti kırıldı, takipten vazgeçti. (L)

AİFFA çoğl. sıf. (ar. *ʿiffet*> *ʿafīf*, iffetli'den *ʿaiffā*). *Esk.* İffetliler. (M)

AİGAGROS. Bk. YABANKEÇİSİ.

AİGAİ. Esk. coğ. Çandarlı körfezinin doğusunda, Gündağı üzerinde, şimdiki adı Nemrut dağı olan, eski çağlardaki on bir Aiolis şehrinden biri. Attalos'lar devrinde Bergama şehirciliği prensiplerine uygun olarak düzenlendiği anlaşılıyor. M.S. 17'de bir deprem sonucunda yıkılan Aigai, Tiberius tarafından yeniden yaptırıldı. Aigai'nin belli başlı kalıntıları arasında M.Ö. 48'de yapılan veya yenilenen, iyon nizamında Apollon Khresterios tapınağı, Assos, Latmos Herakleia'sı ve Alinda'da benzeri bulunan üç katlı bir stoa, Buleuterion, tiyatro, Demeter ve Kore tapınağı, stadyum sayılabilir. (M)

AİGAİON. Yun. mit. Tanrıların Briareus dedikleri Hekatogkheir'lerden biri. Olimposluların dostu olarak Titan'lara karşı savaştı, sonra onları Tartaros'a kapattı. (L)

AİGEAİ, bir Kilikya şehri, İskenderun körfezinde, Yumurtalık denen yerdeydi. (M)

AİGESTES, Yun. mit. Truvalı prens Hippotes'in kızı. Truvalılar Poseidon'u kızdırdıklarından, ceza olarak her yıl genç kız ve delikanlıları genç bir deniz canavarına vermek zorundaydılar. Babası, Aigestes'i ölümden kurtarmak için Sicilya'ya yolladı. Aigestes orada Tanrı-nehir *Krimisos* ile evlendi, ondan iki çocuğu oldu; Aiolos ve şehre adını veren *Aigestes*. (L)

AİGEUS. Yun. mit. Kekrops'tan sonra tahta geçen Pandion'un oğlu ve Atina'nın efsanevî kralı. Oğlu Theseus, Minotaurus'a karşı dövüşmeğe gittiği zaman, yelkenleri siyah bir gemi ile yola çıkmış, galip gelirse dönüşte beyaz yelken çekeceğini babasına söylemişti. Fakat kararlaştırdıkları işareti unuttu, bu yüzden mutsuz Aigeus kendini denize attı. Bundan dolayı da o denize Aigeus, yani Ege denizi adı verildi. (L)

AİGİALE. Yun mit. Argos kralı Adrastos'un kızı ve Truva'ya giden Diomedes'in sadakatsız karısı. (L)

AİGİALOS, Amasra'nın 48 km. doğusunda bir yerleşme yeri. Karaağaç iskelesinin yerinde olabilir. (M)

AİGİNA. Yun. mit. Tanrı-nehir Asôpos'un kızı. Onu ziyaret etmek için alev şekline giren Zeus kendisini sevdi, kaçırdı ve Oinone adasında ondan bir oğlu oldu: Aiakos. Ada'ya daha sonra genç kızın adı verildi, öfkelenen Asôpos da, Zeus'un yıldırımıyle çarpıldı. (L)

AİGİNA, Ege denizinde, Aigina körfezinin ortasında, Pire'nin karşısında küçük bir yunan adası; 85 km². 9 500 nüf., merkezi *Eghina.* Balıkçı (sünger) limanı. Çömlekçilik. Müze. V. yy. başından kalma Afrodit tapınağı. Bk. ANSİKL. ‖ *Aigina eserleri,* Aigina adasındaki eski anıtlar, eserler. ‖ *Aigina okulu,* eski bir heykel ve mimarî okulu. ‖ *Aigina sistemi,* Aigina'daki tartı sistemi. Bk. ANSİKL.

Aigina adası (fotoğraf 190. sayfada)

— ANSİKL. Tar. Ada toprağının verimsizliği karşısında, Dor'lu istilâcılar denizcilik yapmaktan başka geçim yolu bulamamışlardı. Argos'a bağlı Aigina, zenginliği sayesinde bağımsızlığa kavuştu. Denizcilikte usta olan yerli halk, Miletos ve Samos ile beraber, Naukratis'de (Mısır) M.Ö. VII. yy. da bir ticaret acentesi kurdu. Argos ülkesinin ticaret merkezi haline gelen ve doğunun etkisini taşıyan hendesî şekillerle süslü seramikleri ile ün yapan Aigina, kısa zamanda *çömlekler şehri* adını aldı. Usta dökümcüleri, ithal edilen demir ve bakır ile ev eşyaları ve sanat eserleri yapmağa başladılar. Ticarî gücünün büyümesi sonucu, kendi para sistemini bütün Peloponnes'e, Orta Yunanistan'a ve Tesalya'ya kabul ettirdi. Parası (Aigina kaplumbağı) Mısır'dan Pontos'a, Kilikia'dan Ubria'ya kadar her yerde geçiyordu. Bu zenginlik kıskançlıklara yol açtı ve Atina, daha VI. yy. da rekabete başladı. M.Ö. 460'tan itibaren Aigina süratle çöktü; Atina'nın bir eyaleti oldu ve geçici olarak Lakonia'ya sürülen ahalisi yerini Atinalılara bıraktı.

AİAS bir eskiçağ testisinden detay. Vatikan müzesi, Roma

— G. Santl. Arkaik çağda ve adanın Atinalılar tarafından işgaline kadar (M.Ö. 456) birçok Aigina'lı heykeltraş yetişmiştir. Fakat bunlar hakkında pek bilgi yoktur; Smili, Glaukias, Thepropos (Delphoi'de tunçtan bir boğa yapmıştır), Kallon, Onatas gibi sanatçılar Attika medeniyetinden çok Peloponnes sanatına bağlı kimselerdir. Atina Akropolisi'nde bulunan tunçtan yapılmış güzel bir baş, *Aphaia* tapınağının (500-480'e doğr.) alınlıkları ile karşılaştırılmış ve bir Aigina eseri olduğu anlaşılmıştır. Münih Heykel müzesi için, XIX. yy. başında, Bavyeralı Ludwig tarafından satın alınan bu alınlıklar, Avrupa sanat çevrelerinde, *aigina sanatı ve aigina gülümsemesi* diye bir kavramın yerleşmesine yol açmıştır. Thorwaldsen tarafından gereğinden fazla restore edilen Aigina heykelleri, arkaik sanat anlayışından henüz kurtulmamış bir veya iki sanatkârın eseridir; Athena'yı destan kahramanlarının savaşına hakemlik ederken gösteren bu heykellerden biri, düzenleme ve yapı bakımından zarif olmakla beraber, bir sanat eseri hüviyeti taşımaz. Ne var ki, heykel, oldukça kasılmış anatomisi ile çok güçlüdür. Aigina heykelciliğinde ayrıntıların çoğu yaldızlı tunçtan veya kurşundan yapılırdı. Üzerlerinde eskiden mavi ve kırmızıya boyandıklarını gösteren izler vardır. Aigina müzesinde bulunan çok güzel bir *sfenks,* daha ziyade bir attika eseridir. (L)

Jean AİCARD

AİGİON (Egio da denir), Yunanistan'da (Akhaya eyaleti), Mora'nın kuzey kıyısında şehir; 15 000 nüf. Eski sur kalıntıları. Truva savaşından önce, Agamemnon, Yunan şeflerini burada topladı. Civarda Zeus'e adanmış Ainarion ormanında, *Akhaya birliği* meclisi toplanırdı. (L)

AİGİPAN (yun. *aigos,* keçi'den). Keçi ayaklı olduğu için Pan'a verilen lakap. ‖ Boynuz, keçi ayağı ve bir kuyruk ile temsil edilen satir'lere verilen isim. (L)

Foto. Boucher-Multiphot, Benque (LAROUSSE)

AİGİNA adası
Athena tapınağı

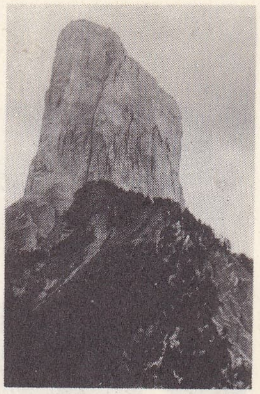

AİGUİLLE dağının tepesi

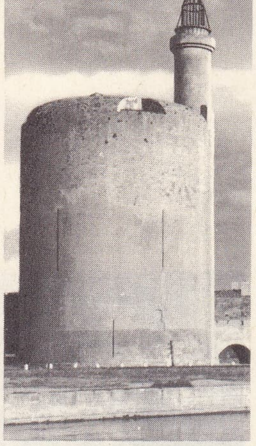

AİGUES-MORTES
genel görünüş
ve Constance kulesi

AİGİRUS, Bornova'nın doğusunda bulunduğu sanılan eski bir şehir. (M)

AİGİSTHOS, Atreus'lardan biri, Thyestes ve Pelopia'nın zinasından doğan oğulları. Hakkında, Atreus ailesinin şöhretine uygun birtakım karanlık rivayetler vardır. Agamemnon, Truva'yı kuşatmağa gidince, karısı Klytaimnestra'yı Aigisthos baştan çıkardı. İki âşık, dönüşünde Agamemnon'u boğazladılar. Aigisthos da Orestes tarafından öldürüldü. Bu efsane Aiskhylos, Sophokles ve Euripides'e ilham kaynağı olmuştur. (L)

AİGLE, İsviçre'de (Vaud kantonu) bir kasaba. Rhône'un kolu olan Grande-Eau kenarında; 4 400 nüf. Hapishane olarak kullanılan, XII. ve XV. yy. dan kalma şato. Petrol rafinerisi, şarapçılık. (L)

Aigle (L'), Yukarı Dordogne'da (Corrèze) hidroelektrik tesisi. Kemerli tipten olan barajı 160 milyon metre küp suyu tutar. Üretim gücü: 460 GWh (Gauss-Watt-Saat). [L]

AİGOS-POTAMOS (Keçi Irmağı). Esk. coğ. Trakya'da Sestos'un kuzeyinde, Çanakkale'ye dökülen nehir. Peloponnes savaşı sonunda, Ispartalı Lysandros atina filosunu burada yendi (405 ağustos sonu-eylül başı). Bugünkü adı *İnceliman*'dır. (L)

AİGOUAL, Fransa'da Cévennes'de, Massif Central'in güneydoğu sınırında dağ; 1 567 m. Bu dağdan birçok çay çıkar; *Hérault* çayı bunların en büyüğüdür. İki araba yolu ile varılabilen ağaçsız zirvesinde önemli bir meteoroloji istasyonu vardır. (L)

AİGUES-MORTES, Güney Fransa'da (Gard ida. bölgesi, Nimes ida. çevresi). Petite-Camargue'da bir kasaba; 4 203 nüf. Ortaçağ istihkâmlarının satrançlı planlarına göre kurulmuş olan şehir, Saint Louis tarafından inşa edilmeğe başlanmış ve denize bir kanal ile bağlanmıştır. Kral, Mısır Haçlılar seferine (1294) ve Tunus seferine (1270) buradan gemiye binerek çıkmıştı. Oğlu şehrin etrafını surlarla çevirtti. Aigues-Mortes, XIII. yy. surları ile 37 metre yükseklikteki *Constance kulesi*'ni olduğu gibi muhafaza etmektedir. Eskiden zindan olarak kullanılan bu yere imanlı bir hügno olan Marie Durand otuz yıl hapsedilmiş ve taşa «Dayanmak» kelimesini kazımıştı. (L)

AİGUİLLE (L') i. [fr. k. iğne anlamına]. Alplerin Fransız kesiminde birtakım sivri dağ tepelerine verilen ad; Mont Blanc massifinde *l'aiguille Verte, l'aiguille de la République* gibi. (L)

AİGUİLLE dağı, Kuzey Fransız Prealpleri'nden ayrılmış tepe (İsère ida. bölg.). Faylar ile çevrili Vercors kütlesinin doğu kenarında, urgonien'e ait kireç kayalardan yontulmuş, görülmeğe değer bir dağdır; 2 097 m. 1492'de Fransa kralı Charles VII'nin emriyle Antoine de Ville tepeye çıkmağa teşebbüs etti. (L)

AİGUİLLES-ROUGES (Les), fransız Kuzey Alpleri'nde, Mont Blanc'ın karşısında, billûrlu kayalardan meydana gelen bir dağ kütlesi. Buzul sirkleri tarafından işlenmiş devamlı bir sırt meydana getirir ve *aiguille du Belvédère*'de 2 966 m. ye kadar yükselir. (L)

AİGYPTOS. Yun. mit. Mısır'a adını veren kahraman; Mısır'ın en eski krallarından biri. Bazılarına göre, Belos'un, diğerlerine göre Hephaistos'un oğlu idi. Egyptos* lular diye anılan elli oğlu olmuştur. ‖ Nil'in eski adı. (L)

AİHOLE, Dekkan'da arkeolojik mevki, *Şalukya*'ların eski başkenti (VII.-VIII. yy.). Burada tapınaklar ve süslemeli mağaralar vardır. (L)

AİKEN, A.B.D.'nde (Güney Carolina) Augusta'nın kuzeydoğusunda kasaba; 7 100 nüf. Atom santralı. (L)

AİKEN, (Conrad Potter), amerikalı yazar (Savannah, Georgia, 1889). Freud nazariyelerinin etkisinde kalarak şiirler (*Selected Poems*'i [Seçilmiş Şiirler] 1930'da Pulitzer armağanını aldı), romanlar ve *Ushant* (1952) adlı çok zengin fakat oldukça karmaşık ve kapalı bir otobiyografi yayımladı. Bir yandan şiire devam ederken (*Selected Poems* [Seçilmiş Şiirler], 1961; *The Morning Song of Lord Zero* [Lord Sıfırın Sabah Türküsü], 1963); James Joyce'un etkisinde kaldığını gösteren yeni hikâye ve romanlar yazdı (*Collected Novels* [Roman Derlemesi], 1964). [L]

AİKİN (John), ingiliz doktor ve gazetecisi (Kibworth Harcourt, Leicestershire 1747-Stoke Newington, Londra civarı 1822). Kız kardeşi Mrs. Barbaud ile birlikte gençler için yazdığı *Evenings at home* (Evde Akşam Sohbetleri) adlı basitleştirilmiş bilim kitabı ile tanınmıştır. (L)

AİKİN (Lucy), John Aikin'in kızı, ingiliz kadın yazarı (Warrington 1781-Hampstead 1864). *Lorimer* (1814) adlı bir roman yayımladıktan sonra dikkate değer tarihî incelemeler yazdı: *Memoirs of the Court of Queen Elizabeth* (Kraliçe Elizabeth'in Sarayına ait Anılar) [1818]; *Memoirs of the Court of James I* (James I'in Sarayına ait Anılar) [1822]; *Memoirs of the Court of Charles I* (Charles I'in Sarayına ait Anılar [1833]. (L)

Aİ K'İNG, çinli şair (Çökiang 1910). Çocukluğu köyde geçti. 1930'da, Şanghay'da siyasî mücadelelere katıldı, hapse atıldı; orada yazdığı şiirler 1936'da yayımlandı. 1940'ta, Yen-ngan'da Komünist partisine girdi, bir seri tenkit makalelerinde ve *Şiir Üzerine* (1942) adlı denemesinde sanatta yaratıcılık sorununu inceledi. İçinde yaşadığı toplumun meselelerine katılmak zorunluluğu ile sanatta biçime önem verme zorunluluğunu bağdaştırmak isteyen bir yazar olarak Shakespeare ve Valéry üzerinde araştırmalar yayımladı. *Kayalığın Üzerinde* (1957) adlı şiir kitabından sonra, siyaset ve edebiyat alanındaki görüşlerinden dolayı tenkide uğradı ve Komünist partisinden çıkarıldı (1958). [L]

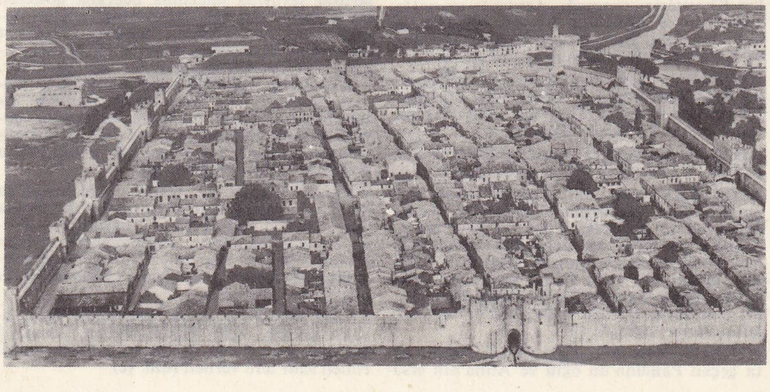

AİKİNİT i. (ingiliz kimyacısı Arthur Aikin'in [1793-1854] adından). Miner. Patrinit ile volfram'dan meydana gelen topluluk, scheelite'in psödomorfozu. (L)

AİKMAN (William), iskoçyalı ressam (Cairney 1682-Londra 1731). Roma ve İstanbul'da uzun yıllar kaldı, Londra'da çalıştı ve oranın iyi portrecileri arasında yer aldı (Edinburgh, Floransa, Londra müzeleri). [L]

Aikokukoto («Vatanseverler Derneği»), Japonya'da, seçimle iş başına gelecek bir hükûmetin kurulmasını isteyen ilk siyasî derneklerden biri. 1874'de kurulan bu kulüp, batıdan gelen siyasî görüşleri yaymak bakımından Japon aydınları üzerinde etkili oldu. (L)

AİL veya **AYİL** sıf. (ar. *ᶜāil*). *Esk.* Ailesine bakan, geçimini sağlayan. ‖ Kalabalık ailesi olan. ‖ Fakir. ‖ [Terazi için] Dengede olmayan, dirhem tarafı ağır basan. ‖ Sapmış, yoldan çıkmış. ‖ Yetersiz, ehliyetsiz. ‖ İ. Kalp sıkıntısı, çarpıntı. ‖ Zf. Fazlasıyle, pek aşırı olarak. (M)

AİLANTHUS i. (çinceden, *gök ağacı* anlamında). 20-30 m. yüksekliğinde bir ağaç. (Simarubaceae familyası.)

— ANSİKL. *Ailanthus glandulosa* veya *kokarağaç*, çok çabuk gelişen ve sonbaharda yapraklarını uzun müddet dökmeyen bir ağaçtır. Yaprak ve çiçeklerinin nahoş kokusuna rağmen, yol kenarlarına çok dikilir. Bir çeşit yabanî ipekböceği olan attacus bu ağacın yapraklarıyle beslenir; fakat bu böceğin ipeği dut ağacınınki kadar iyi değildir. (L)

Aİ LAO, Huê'nin kuzeybatısında (Güney Vietnam), Annam sıradağlarında boğaz; 410 m. Huê'den Savannakhet'e giden yol üzerindedir. İlk Moi toplulukları bu boğazın güneyinde görülür. (L)

AİLE çoğl. i. (ar. *ᶜıyāl*, bir adamın bakmak zorunda olduğu kimseler'den *ᶜāile*). Aynı kan, aynı ırk ve aynı atadan gelen şahısların bütünü: *Bugün hiç bir türk ve müslüman aile gösterilemez ki, bir veya müteaddid evlâdını moskof muharebelerinin birinde şehid vermemiş olsun* (Süleyman Nazif). ‖ Aynı çatı altında yaşayanlar; ana, baba ve çocuklar: *İnsanın aile hayatı, iş hayatına tesir eder* (Peyami Safa). *Bütün aile ve İnce Memed sofranın etrafında halka oldular* (Yaşar Kemal). ‖ Hanedan: *Halkın alt tabakasına, [...] hattâ hükümdarın ailesi içine bile giren yeni bir din* (Yahya Kemal). ‖ Zevce, eş: *Burası Padişah tarafından, kızı, yani vezir-i âzam'ın ailesi Fatma Sultan'a ihsan edildi* (Münir Aktepe). ‖ İnsanlar dışında, aralarında bağlılık bulunan canlı veya cansız diğer varlıklar: *Yabancı sanmayınız, seyredip te ecrâmı / Bir eski ailedir gökyüzünde ârâm* (Mehmed Âkif). *Müstesna surette sevmeli değil misiniz? Musiki de şiir ailesindendir* (A. Hâmid).

— ÇEŞ. DEY. *Aile bahçesi* (*gazinosu* v.b.), aile halinde rahatlıkla gidilebilecek, genellikle içkisiz veya hafif içkilerin içilebildiği gazino. ‖ *Aile dostu*, ailece tanışılan ve evlerine gidilip gelinen ahbap, yakın: *Ama bu gelen aile dostumuzdu* (Oktay Rifat). ‖ *Aile efradı*, bir aileyi teşkil eden fertler. ‖ *Aile faciası*, aile fertleri arasında geçen katil, yaralama v.b. facialar. ‖ *Aile ocağı*, ailenin kurduğu, yerleştiği, geliştirdiği ev. ‖ *Aile saadeti*, genellikle karı koca, bazen de büyükler ve çocuklar arasındaki ahenk, anlaşma, sevgi. ‖ *Aile reisi*, bir ailenin maddî ve manevî mesuliyetini üzerinde taşıyan kimse, genellikle ailenin erkeği. ‖ *Aile yuvası*. *Eşanl.* AİLE OCAĞI.

— Arıc. *Arı ailesi*, bir kovandaki arıların tümü. Bk. ARI.

— Bank. *Aile cüzdanı*, tasarruf mevduatına bazı bankalarca verilen ad; bu hesap için açılan banka defteri.

— Demogr. *Aileler istatistiği*, nüfus sayımı sonuçlarına dayanan, sağ doğan ve yaşayan çocuk sayısına, anne babanın yaşlarına, babanın sosyal ve meslekî sınıfına, ikamet yerine göre ailelerin (dar anlamda) düzenini veren istatistiklerin tümü.

— Etnogr. *Büyük aile*. Bk. ANSİKL.

Foto. Viollet, Feuillie, Henrard, Roubier (LAROUSSE)

— Dil. bil. *Kelime ailesi,* ortak bir kökten çıkan kelimelerin tümü: *Eğer, Ural ve Altay ailesi gerçekten varsa bunun kendine mahsus bir adı olduğundan, Turan adına ihtiyaç yoktur* (Ziya Gökalp). Bk. ANSİKL.

— Din. Müslümanlıkta aile ebedî arkadaşlık, ebedî ortaklık maksadıyle, iki tarafın serbest rıza ve ikrarı ile kurulur. Hıristiyanlıkta *kutsal aile,* Yusuf, Meryem Ana ve İsa; bu şahısların resmedildiği tablo: *Rafaello'nun, Munillo'nun kutsal aileleri.*

— Fiz. *Radyoaktif aile.* Bk. FAMİLYA.

— Huk. Türk hukukuna göre aile kan, sıhriyet veya mukavele ile birbirine bağlanmış, aralarındaki hukukî münasebet medenî hukuk ile düzenlenmiş topluluktur. ‖ *Aile adı.* Bk. AD. ‖ *Aile efradına karşı fena muamele,* aileyi teşkil edenlerin birbirlerine karşı, kanunun himaye etmediği kötü davranışları (Türk Cz. Kn. bu fiilleri suç saymıştır. Md. 477). ‖ *Aile hukuku,* aileyi meydana getiren kimselerin karşılıklı hak ve vazifelerini düzenleyen hukuk dalı. (Türk aile hukuku, Türk Med. Kn. ile düzenlenmiştir. Aile hukuku evlenme, boşanma meseleleri, hısımlar, nesep, nafaka, ev reisliği, aile malları ve vesayet müessesesi olarak üç kısımda düzenlenmiştir.) ‖ *Aile malları,* aileyi meydana getiren kimselerin menfaatlarını ve ailenin devamını sağlamağa tahsis edilen mallar. (Aile vakfı, aile şirketi emvali, aile yurdu şeklinde olur. [Türk Med. Kn. md. 322, 323, 336].) ‖ *Ailede mal ortaklığı,* karı ve kocanın evlenme mukavelesiyle mallarında ortaklığı kabul etmeleri hali (Türk Med. Kn. md. 211). ‖ *Aile nizamı,* aileyi meydana getiren kimselerin karşılıklı sadakat ve yardım mükellefiyetlerinin tümü. ‖ *Aile suçları,* aileye dahil kimselerin karşılıklı sadakat ve yardım mükellefiyetlerini ihlâl eden ve suç sayılan fiilleri. ‖ *Aile reisi,* aile topluluğunu sosyal ve iktisadî açıdan yöneten kimse (Türk Med. Kn.a göre [md. 318] akit ve örfle belli olur). ‖ *Aile şirketi emvali* (malları), mirasçıların, terekeyi taksim etmeyerek kurdukları ortaklık. ‖ *Aile tesisi,* aile fertlerinin öğrenim ve eğitimlerine ve sosyal ihtiyaçlarına yardımcı olmak maksadıyle, miras ve şahıslar hukuku hükümlerine uyularak meydana getirilen kuruluşlar (Bk. VAKIF). ‖ *Aile vesayeti,* vesayet altındaki kimsenin menfaatı gerektirdiği takdirde malların idaresinin aileye verilmesi. (Bu halde vesayet, aile meclisi tarafından yönetilir.) ‖ *Aile yardımcısı,* kanunî bir mecburiyetle veya kendiliğinden başkasına nafaka temin eden veya düzenli yardımda bulunan kimse. ‖ *Aile yurdu,* aile fertlerinin iaşe ve ikametini sağlamak maksadıyle ve bu maksada yetecek ölçüde olmak üzere, zıraat ve sanayi işletmelerine veya ikamete yarayacak gayrımenkullerden bir kısmının ayrılmasıyle kurulur (Türk Med. Kn. md. 336).

— İkt. *Aile bütçesi,* kısa bir süre içinde bir işçinin veya işçi ailesinin hayat seviyesinde meydana gelen değişmeleri tespit amacıyle yapılan istatistik çalışması. Bk. ANSİKL.

— Mal. *Aile reisi beyanı,* Vergi Usul Kn.-na göre aile gelirlerinin, Maliye'ye aile reisi olarak koca tarafından bildirilmesi.

— Mat. *P parametreli yüzeyler, eğriler* (v.b.) *ailesi,* P parametreye bağlı olan yüzeyler, eğriler v.b. nin tümü.

— Meteorol. *Siklon ailesi,* aynı akıma bağlı ve ardarda gelen üç, beş siklonluk dizi.

— Seram. *Seramik ailesi.* Bk. GRUP.

— Tab. ve Zool. Bk. FAMİLYA.

— Tıp. *Aile doktoru,* aile fertlerinin sağlık durumlarını takip, hastalıklarını tedavi eden, ailenin sağlık meselelerini yakından bilen doktor.

— ANSİKL. *Aile* topluluğunun menşei ve gelişimi hakkında, bazen birbirine zıt birçok nazariye ileri sürülmüştür. Sadece tarihî zamanlar ele alınırsa, karı koca ailesinin, bir çeşit cinsî münasebet komünizminin uygulandığı toplumlarda bile, eskiden beri bulunduğu görülür. Karı koca ailesi üç büyük tipe ayrılabilir. **1.** Hiç değilse hukuk veya din sahasında monogami'ye dayanan aileler; en çok rastlanan tip budur; **2.** Poligami'ye dayanan aileler: bunların da sayısı çoktur, tam bir fikir edinmek için, birçok müslüman topluluklarda beliren monogami eğilimi göz önünde tutulmalıdır; **3.** Poliyandriye dayanan aileler; bunların sayısı çok azdır, ancak Tibet'te ve Hindistan'daki Todalar arasında rastlanır. (Bazı kavimlerde görülen evlilik öncesi kadın erkek birleşmelerini ve eskimo âdetlerini, kadınların ortaklaşa kullanılmasını öngören bir aile anlayışına ve poliyandriye bağlamak hiç bir bakımdan doğru sayılmaz.)

Aile grubu, çok büyük önemi olan tabiî bir toplumdur; çünkü, çocukların korunması ve yetiştirilmesi, ana ve babaya, ancak sürekli bir beraberlik sayesinde yürütülebilecekleri bir takım görevler yükler. Onun için, kanun koyucusu, din ve ahlâkın baskısıyle, aileye her zaman yer vermiştir. Aile grubu, çağlara, milletlere, bölgelere göre, eskiden de, bugün de, çeşitli şekiller alır: Yunanistan ve Roma'da olduğu gibi, ailelerin sınıflara ayrıldığı derebeylik çağında da, aile'nin siyasî bir niteliği vardı.

Aile tarihçesinde, genel bir eğilim hemen göze çarpar: aile grubunun dağılması ve yan bağların gittikçe gevşemesi. Romalılarda aile, esirler dahil, «pater* familyası» nın etkisinde olan kimselerin tümünden kurulmuştur. Türkçede, aile kelimesi geniş anlamıyle, evlilik, akrabalık veya evlât edinme yoluyle birbirlerine bağlı olan kimselerin tümünü gösterir; daha dar anlamda, bir akrabalık bağı ile bir araya gelen, aynı çatı altında ve aile reisinin geliriyle yaşayan kimseler için kullanılır; daha modern anlamda ise, baba, ana ve çocuklardan kurulu topluluğa verilen addır.

İslâm medeniyetinin yerleşmesinden önce türk topluluklarında geçerli olan aile tipi *baba ocağı* idi, fakat babanın, Romalıların «pater familias» ında olduğu kadar geniş hakları yoktu; bu haklarından bir kısmını eşi ile paylaşırdı; o kadar ki türk hakanları buyruklarını hem kendi adlarına, hem de hakan karısı olan *hatun*'un adına bildirirler, elçileri birlikte kabul ederler ve birden fazla kadın ile evlenmezlerdi.

Osmanlılar devrinde, islâm dininin etkisi ağır basmağa başlayınca, aile anlayışında kökten değişmeler oldu; hali vakti yerinde olanların evlerinde haremler kuruldu ve poligami benimsendi; kadının elinden bütün eski eşitlik hakları alındı.

1926'da Türk Medenî kanununun kabul edilmesi üzerine kadınlara da eşit haklar ve daha sonra, seçme ve seçilme hakkı tanındı. İktisadî bakımdan, ilkel aile bir üretim topluluğu idi: bugün ise, bir mülkiyet topluluğudur.

Aile toplumu artık mutlak bir monarşi değil, demokrat bir monarşidir: baba gene aile reisidir, fakat eskiden olduğu gibi geniş yetkileri yoktur. Kadın, eski zamanların, elinden iş gelmez dişisi olmaktan çıkmıştır: kocasının her dediğine boyun eğmek zorunda değildir. Kanun koyucu, koca ile eşi arasında mal ayrılığı ilkesini kabul etmiştir; velâyet hakkı babadan alınıp anaya verilebilir (hattâ bu hak her ikisinden de alınabilir). Babanın, çocuğu üzerinde kayıtsız şartsız hâkimiyet hakkı yoktur.

Fakat devlet ailenin iç yapısını değiştirmekle kalmaz, iktisadî ve sosyal bakımdan da aileye yardım etmek için belirli bir politika güder. Vârisler, tevarüs ettikleri mal ile orantılı olarak vergi öderler. Ayrıca resmî sektörde çalışanlar ile İş kanununa tabi olanlar çocuk zammından yararlanırlar. Aile reisinin veya ailenin vergi yükü, çocuk sayısı ile ters orantılı olarak indirilir. İlk eğitim parasız ve mecburî, orta ve yüksek öğretim ise parasızdır; devlet çeşitli öğretim kademelerinde burslar dağıtır.

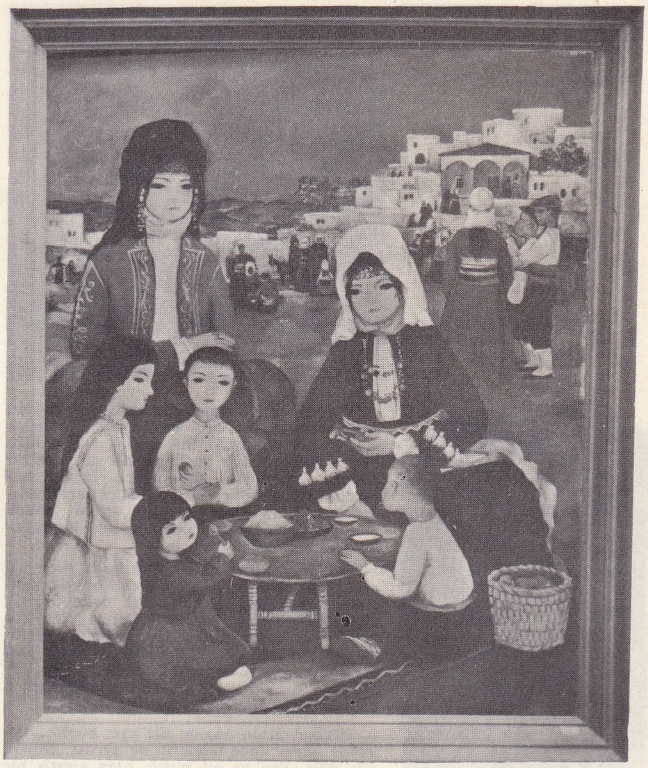

aile
Turgut Zaim'in eseri
Resim ve Heykel müzesi, İst.

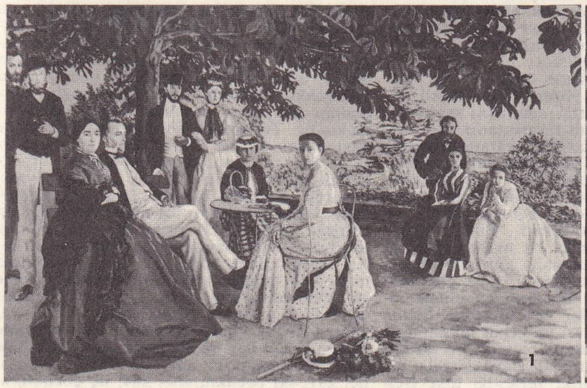

1— **«Aile** toplantısı»
Bazille'in eseri
Louvre müzesi, Paris

2— köylü **aile**'si
«Vaftiz dönüşü»
Louis le Nain'in eseri
özel koleksiyon

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN), Bulloz (LAROUSSE)

Augustos'un **aile**'si roma sanatı M.Ö. I. yy. Roma

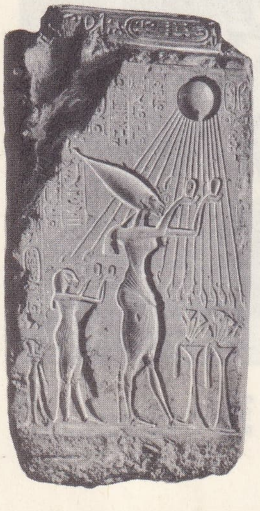

Amenofis **aile**'si Akhenator steli XVIII. hanedan Kahire müzesi

Aile grubunun otorite kavramıyle yakından ilgili olması, ailenin monarşi'ye benzetilmesine yol açmıştır. Bir mülkiyet topluluğu olmak bakımından da kapitalist düzenin bir hücresi sayılmıştır. Bu yüzden, hemen her yerde, demokratlar ve sosyalistler tarafından tenkit edilmiş, buna karşılık siyasî sahada monarşistler, iktisadî sahada da liberaller tarafından savunulmuştur.

— Dil bil. *Kelime ailesi,* dilin tarihi boyunca aynı kökten ürettiği türevler ve bileşik kelimeler bütünüdür. Kökten çok daha değişik biçimler gösterir. Meselâ, arapça *Ktb* kökünden türkçede kullanılan şu kelimeler türemiştir: *kitap, kâtip, mektup, mektep, kitabet.* Türkçe *yatmak* kökünden gelen *yatak, yatık, yatır, yatgın, yatagan* kelimeleri bir aile teşkil eder.

— Etnogr. Klan *büyük aile*'lere, büyük aileler de «karı koca aileleri» ne ayrılır. Büyük aile diye, kan ve ad birliği olan sınırlı bir alanda birlikte oturan ve bir babanın otoritesi altında yaşayan kimselerden kurulu topluluğa denir. Balkanlar'daki *zadruga,* Roma'daki *agnatus ailesi* bu tiptendir.

Büyük aile'nin fertleri, ortak bir ata'yı sayarlar. Aynı nesilden olanlar, hak ve görev bakımından tam mânâsıyle eşittir. Mülk bölüşülmez; idaresini aile büyüğü üzerine almıştır. Yapılacak işleri kararlaştıran ve vazife dağıtımı yapan da odur. Soy zinciri, nesep, babadan (agnatus) veya anadandır; fakat, her iki durumda da, söz hakkı erkeğindir; ikinci durumda büyük ailenin reisliği, en eski nesilden olan en yaşlı kadının kocasına, kardeşine veya dayısına düşer; ana bir baba ayrı dayının imtiyazlı bir yeri vardır. Büyük aile, bir tek büyük konakta veya çiftlikte oturur, her karı kocaya burada bir oda veya daire ayrılır. Karı koca ailesi her yerde vardır, fakat büyük aile içinde kanunî rolü veya hükmî şahsiyeti her zaman tanınmamıştır. Ne var ki, sevgi bağları genellikle çok kuvvetlidir. Bazen, bu iki şekilden biri, sıra ile ötekini bastırır: Eskimolarda yazın büyük aile, karı koca aileleri halinde parçalanır, her aile kendi başına avlanmağa çıkar. Fakat karı koca ailesinin yürürlükte olduğu yerlerde bile, toplu töreler dolayısıyle büyük aile'nin ön plana geçtiği görülür.

«Kutsal Aile» Tiziano'nun eseri Louvre müzesi, Paris

— İkonogr. Eskiçağ sanatında *aile* temasına ancak Mısır'da rastlanır: *Memfis'li Memurun ve Karısının Heykelleri* (Louvre), *Amenofis IV ailesi* adlı alçak kabartma (El-Amarna), *Userhat Ailesi*'ni gösteren fresk (Teb'deki sivil mezarlık). XVI. yy. da: Holbein kendi ailesinin resmini yaptı («Holbein'in Karısı ve Çocukları», Bale müzesi); Pompeo Leoni, tunçtan bir heykelde «Karl V'in Ailesi»ni gösterdi (Escorial). XVII. yy. da aile konusu birçok ressam tarafından işlendi. Le Nain («Vaftiz Dönüşü», Louvre), Le Brun («Jabach Ailesi», Berlin), Tournieres («Aile Toplantısı», Nantes), Rubens («Sanatçının ve Karısının Portresi», «Hélène Fourment ve Oğlu», Münih), Yoardaens (Madrid), Cornelis de Vos (Madrid), Th. de Keyser («Meebeeck Crugwaghen Ailesi», Amsterdam), Rembrandt («Aile Portresi», Brunswick; «Marangozun Ailesi», Louvre), Horemans («Terzinin Ailesi», Floransa), Martinez del Mazo («Sanatçının Ailesi», Viyana). XVIII. yy. da: Greuze («Baba Bedduası», «Cezalandırılan Oğul», Louvre), Elisabeth Vigée-Lebrun'ün portreleri («Marie-Antoinette ve Çocukları», Versailles), Chodowiecki («Calas Ailesi», Darmstadt), Tiepolo («Soderini Ailesinin Yükselişi», Treviso), Goya («Carlos IV'ün Ailesi», Madrid), Hogarth, Reynolds («Marlborough Ailesi», Blenheim), Gainsborough («Bailey Ailesi», Londra). XIX. yy. da: Ingres («Lucien Bonaparte'ın Ailesi» ve «Gatteaux Ailesi», Louvre), grup portrelerine meraklı olan empresyonist ressamlardan Bazille («Aile Toplantısı», Louvre), Degas («Belelli Ailesi», Louvre), Renoir («Madam Charpentier ve Çocukları», New York). Bunlardan başka Picasso'nun «Soler Ailesi» (Köln) ile mavi ve pembe dönemlerinde yaptığı soytarı ailelerini (Buffalo, Cambridge) sayabiliriz.

● *Kutsal Aile.* Çocuk İsa'yı, ailesiyle birlikte gösteren resimler, Rönesans'tan bu yana, birçok ressam tarafından yapılmıştır; en meşhurları: Leonardo da Vinci (Louvre), Michelangelo (Floransa), Rafaello'nundur (Louvre). Bu ressamların, aynı konuyu ele alan başka resimleri de vardır. (Vinci, Madrid'de; Rafaello, Londra'da, Münih'te, Leningrad'da). İtalyan okulundan ayrıca şu sanatçıların da Kutsal Aile'leri önemlidir: Luca Tome (Siena), Manccio (Floransa), Gozzoli (Pisa), Sansovino (Roma), Andrea Del Sarto (Floransa), Carracci'ler (Louvre, Leningrad, Napoli), Tiziano (Louvre, Dresden, Floransa, Madrid, Roma), Veronese (Louvre, Floransa, Münih, Brüksel, Leningrad), Parmigianino (Louvre, Floransa, Napoli, Madrid, Brüksel), Correggio (Parma, Floransa), Domenichino (Louvre), Guercino (Leningrad). Almanya'da, Kutsal Aile'nin heykelini Veit Stoss (Viyana), resmini de Holbein (Augburg) ve Baldung Grien yapmıştır; Hollanda'da, Yoos Van Cleve (Modena), Yan Van Cleef (Gand), Rubens (Köln); İspanya'da, bu konu, Murillo'nun üstünde en çok durduğu tema'dır (Louvre, Madrid, Londra, Leningrad).

— İkt. *Aile bütçesi*, sanayileşme yolundaki bölgelerde, hayat tarzı çok hızlı değiştiği için bu tip bütçelerden uzun vadeli karşılaştırmalarda faydalanmak imkânsızdır; Paris'te, 1830 yıllarında, ekmek, bir işçinin toplam masraflarının yüzde 25'ini ve bir işçi ailesi masraflarının yüzde 35'ini teşkil ettiği halde, XX. yy. ortasında, aynı masrafların ancak yüzde 9'unu tutmaktadır. Bu bütçelerden, ülkeler arasında karşılaştırmalar yapmak amacıyle de faydalanılamaz; ekmek ve diğer unlu maddeler, New York'ta çalışan bir işçi veya memur bütçesinin yalnız yüzde 3'ünü teşkil eder. Avrupa Kömür ve Çelik birliği istatistikçileri, Birliğe bağlı altı ülkeden her birinde, bir maden işçisi ve bir demir işçisinin «zembil» adını verdikleri istihlâk maddelerini tespit ettiler ve göz önüne alınan ülkelerden hangisinden olursa olsun, bir işçinin diğer beş ülkeden birine yerleşmek üzere gitmesi ve kendi ülkesindeki zembili muhafaza etmesi halinde bu işçinin hayat seviyesi bakımından hayli güçlük çekeceğini, buna karşılık, yerleştiği ülke işçisinin «zembil» birimini kullanmağa başlarsa, hayat seviyesinde pek bir fark olmayacağını müşahede ettiler.

İşçinin hayat seviyesinin sosyal bakımdan önem kazanması ve tam istihdamı karşılayan iktisadî dengenin gerçekleştirilmesi için, tüketimde önemli bir rol tanıyan modern iktisat teorisinin gelişimi, aile bütçelerine yeni ağırlıklar yüklenmesine yol açtı. Her şeyden önce, normal şekilde yaşayabilmesi için belli bir bölgenin işçisine sağlanması gereken kaynakların asgarî miktarının tayini söz konusudur. Pratik bir önemi olabilmesi için, bu hesabın, o anda bölgenin iktisadî imkânlarını göz önüne alması gerekir. Bu hesap aynı zamanda bir seçim yapılmasını da gerektirir: yalnız mesken, yiyecek, giyecek gibi zarurî ihtiyaçlar mı göz önüne alınacaktır (bu halde aile bütçesi «minimum minimorum» denen şeye tekabül eder), yoksa kültürel ihtiyaçlar ve boş zaman ihtiyacını da işin içine sokmak gerekecek midir? Fransız mevzuatı, aile bütçesi kavramını yürürlüğe sokmuştur, çünkü meslekler arası garantili en düşük ücret, Toplu Sözleşmeler Yüksek komisyonunun tertiplediği böyle bir aile bütçesini göz önüne almak suretiyle tespit edilmiştir. Bu tip bütçelerden geçim indeksleri tertibinde de faydalanılabilir; çeşitli sendika kuruluşları kendilerine has aile bütçesi taslakları geliştirmişlerdir; ve ücret husussundaki taleplerini desteklemek amacıyle, bu bütçelerin fiyat dalgalanmalarının tesiriyle zaman içindeki seyrini takip ederler. Fiyatları ile asgarî ücret arasında bir bağ kuran, «meslekler arası garantili en düşük ücret» ile ilgili fransız mevzuatı farklı bir kaide kabul etmiştir; meslekler arası garantili en düşük ücret, aile bütçesinin bir fonksiyonu olarak değil, «179 emtia kalemi» denen özel bir indeksin fonksiyonu olarak değişir; bu da, devlet yetkilileriyle işçi kuruluşları arasında anlaşmazlıkların doğmasına yol açar. Ücretlerle aile bütçesi veya diğer fiyat indeksleri arasındaki otomatik bağ ancak çok kısa sürelerde önem taşır; çünkü iktisadî gelişme hızı artmakta ve bunun sonucu olarak da ev idarelerinin tüketim yapısı değişmektedir. Meselâ, Fransa'da, 1950 ile 1958 yılları arasında, ev idarelerinin bütçesinde gıda maddeleri sarfiyatı yüzde 49,9'dan yüzde 43,5'a düşmüştür (ortalama toplam rakamlar); Rusya'da yedi kişiden müteşekkil ve bunlardan dördünün ücretle çalıştığı bir ailenin bütçe tahlili, gıda maddeleri sarfiyatının 1955 yılında yüzde 67'den, 1956 yılında yüzde 52'ye düştüğünü göstermektedir. (Bunun başlıca sebebi, mağazaların daha iyi ikmal edilmesi ve bu mağazalarda fiyatların kolhoz piyasalarına nispetle daha düşük olmasıdır.) Fransa'da, tüketim ile ilgili Araştırma ve Dokümanlar merkezi tarafından, Fransızların tüketim masraflarının gelişimi üstüne düzenli şekilde incelemeler yapılmaktadır. Bununla birlikte bunlar toplam nitelikteki incelemelerdir ve gerçeği daha iyi öğrenmek için bunlara, sonradan, sosyal meslekî grupların incelemesini eklemek gerekir. Şunu da kaydetmeliyiz ki, İktisadî Gözlem enstitüsü isimli özel bir kuruluş, aile bütçelerinin toplumsal meslekî gruplara göre gelişimini izlemektedir. Bu kuruluşa göre (1949 yılı 100 sayılmak üzere) 1960 haziranında bir rençberin aile bütçesi indeksi 224,4 olduğu halde ihtisaslaşmış bir işçininki 215,6 ve ortalama kadrodan bir işçininki 222,5 olacaktı.

Bekâr bir işçinin aile bütçesini tespit etmek nispeten kolay, bir ailenin aile bütçesini tespit etmek daha zordur. Bununla birlikte, Aile İştirakleri Millî birliği, iki çocuğundan biri 6, diğeri 10 yaşında olan, dört kişiden müteşekkil (ortalama) bir ailenin aile bütçesinin gelişimini devamlı olarak yayımlamaktadır. Türkiye'de de İstanbul Ticaret odası buna benzer bir indeks hazırlamakta ve her ay bunu yayımlamaktadır. Bu aile bütçesinin yalnız bir tek indeks kıymeti vardır. Bununla birlikte, farklı sayıda çocuğa sahip ailelerin ihtiyaçlarını karşılaştırmağa yarayan bir metot da geliştirilmiştir; bu usulde ailenin fertleri tüketim birimleri olarak ifade edilir. En fazla kullanılan mukayese mikyası «Oxford Mikyası» dır ve şu şekildedir: aile reisi, 1 tüketim birimi; eşi, 0,7; 16 yaşından büyük çocuk, 0,7; 16 yaşından küçük çocuk 0,5. Bir başka sistemde durum indeksler şeklinde ifade edilir: aile reisi, 100; çocuksuz aile, 182; bir çocuklu aile, 231; iki çocuklu aile, 284; üç çocuklu a-

Foto. X, Alinari-Giraudon, Bulloz (LAROUSSE)

ile 349; dört çocuklu aile, 433. Daha büyük bir kesinliğin elde edilmesi, çocukların yaşını da göz önüne almayı gerektirir. (Küçük yaşta bir çocuk, okul çağındaki çocuğa nispetle daha az masraflıdır, fakat buna karşılık, annesinin, yanında bulunmasına daha fazla ihtiyaç gösterir.)

◆ **Ailât** çoğl. i. Aileler, aile müessesesi: *Lâkin Allah etmesin, bir düşse şâyet âilât / En kavî kollarla, hattâ kalkamaz imkânı yok* (Mehmed Âkif).

◆ **Ailelik** i. Aile olma durumu. ‖ Aile için, aileye göre: *Ancak bir ailelik yerimiz var.*

◆ **Ailevî** sıf. Aile ile ilgili: *İbrahim Paşa ile Hasan Efendi arasındaki ihtilâfa ailevî bir mahiyet dahi verdiklerini söylemeliyiz* (Münir Aktepe). ‖ Aileye ait, aileye dair: *Şahsî, ailevî huzur ve saadet milletin huzur ve saadetiyle kaimdir* (Atatürk).

— Tıp. *Ailevî hastalık*, bu hastalık, nesilden nesle şekil ve tabiat değiştirmediği gibi, her neslin fertlerinde de hemen aynı yaşlarda ortaya çıkar. (Ailevî hastalığın soydan geldiği, rahim içi hayat sırasındaki herhangi bir olayın veya sonradan kapılan bulaşıcı bir hastalığın bunda bir rolü olmadığı, vücut gelişiminin belirli bir zamanında ortaya çıktığı kabul edilir. Hemofili, ailevî hastalıklara başlıca bir örnektir.)

◆ **Aili** sıf. *Eşanl.* AILEVÎ. (ML)

AİLE i. (fr. k., *el* okunur). Denizc. Yelkenli yarış kotrası. Aslı Finlandiya'dan alınan bu teknenin karinası hemen de dümdüzdür; bordası dik bir açı ile yukarıya kıvrılır. Nehir veya kapalı denizlerde yarışa çok uygun, çok güzel bir biçimi vardır. Borda kaplamaları geniş tahtadan, kontrplaktan, hattâ anasonitten yapılacak şekilde tasarlanmıştır; bu durum seri halinde yapımını da kolaylaştırır. Amatörler bile bu tekneyi yapabilir. İki kişi ile kullanılır; boyu 7,10, genişliği 1,60, derinliği (çektiği su) 1 m. ve yelken yüzeyi 16 m². dir. Fransızlar bütün kotralara, *Aile* adını taşıyan Bayan Virginie Herriot'nun hatırasına saygı belirtisi olarak bu monotip kotraya *Aile* adını vermişlerdir. (L)

Aile, İstanbul'da süresi belirsiz olarak yayımlanmış dergi (17 mayıs 1880). Kadınlar, çocuklar, ev işleri ile ilgili çeşitli konulardan söz ederdi. Sahibi Mihran Efendi, yazarı Şemseddin Sami idi. Hakkı Tarık Us kütüphanesinde eksik bir koleksiyonu vardır. (M)

Aile antlaşması, 15 ağustos 1761'de, Paris'te, Yedi Yıl savaşları sırasında, Fransa, İspanya, Parma ve Napoli'li Bourbons'ların kendi aralarında imzaladıkları antlaşma. Bu antlaşma, özellikle İngiltere'ye karşı alınmış bir tedbirdi: gerçekten de, İspanya kralı Carlos III Kanada elden gittikten sonra, İngiltere'nin Kuzey Amerika üzerinde de bir hegemonya kurmasından çekiniyor, Choiseul ise deniz hâkimiyetini ele geçirmek istiyordu. Fakat antlaşmaya rağmen İngiltere'nin zaferi önlenemedi, üstelik de, Florida'yı İngiltere'ye kaptıran (Paris antlaşması, 1763) İspanya'nın zararını gidermek için Fransa, Louisiana bölgesini İspanya'ya vermek zorunda kaldı. Paris antlaşmasının bazı maddelerine dayanarak Fransa, Amerika'nın bağımsızlık savaşı sırasında, İngiltere'ye karşı İspanya ile tekrar birleşti (Aranjuez antlaşması, 12 nisan 1779). [L]

AİLEFROİDE, fransız Alpleri'nde, Barre des Ecrins'nin 4 km. güneyinde, Ecrins masifinde dağ. Klasik tırmanma yolu, buzluk aşınımına uğramış ve kayalık olan güney yamaç üzerindedir. 2 km. uzunluktaki zirve sırtında başlıca üç tepe vardır; en yükseği doğudakidir (3 954 m.). Kuzey yamacında tırmanılması güç 4 çıkış yolu görülür. Ailefroide, dağcılık meraklıları için bütün güçlüklerin toplandığı, kar, buz, kaya gibi çeşitli zeminlere tırmanma imkânı veren önemli bir dağdır. (L)

AİLETTE (l') veya **LETTE** (la), Paris havzası kuzeyinde bir akarsu, Chauny'nin biraz aşağısında Oise çayına dökülür; 63 km. Vâdisi, Oise kanalı vasıtasıyle Aisne'e bağlıdır. (L)

AİLEY (Alvin), amerikalı zenci dansöz, koregraf ve bale yönetmeni (Rogers, Texas 1931). Çok genç yaşta klaket öğrendi, sonra Lester Horton ile dansa çalıştı. Horton'un ölümünden sonra (1953), topluluğun müdürü oldu ve ilk koregrafilerini hazırladı. Sinema, varyete artisti olarak birçok film çevirdi (*Carmen Jones*, 1954); rol arkadaşı Carmen de Lavallade ile müzikli komedilerde oynadı (*Jamaïca*, 1957) ve piyeslerde rol aldı (*Two by Saroyan*, 1961). 1958'de kendi topluluğunu kurdu: *Alvin Ailey Dance Theatre*. Koregraf olarak hazırladığı eserler şunlardır: *Creation of the World* (Dünyanın Yaratılışı) [1954], *Blues Suite* (1958), *Revelations* (Açınlamalar) [1960], *Feast of Ashes* (Asker Şenliği) [1962], *Roads of the Blues* (Blues Yolları) [1961], *Ariadne* (1965), *l'Amour Sorcier* (Büyücü Aşk) [1966]. (L)

AİLLAUD (Emile), fransız mimarı (Barcelonnette 1902). Paris'te 1937'de açılan Uluslararası sergide, daha sonra da New York sergisinde *Zerafet Sarayı*'nı yaptı. Forbach'da inşa ettiği on dört kuleli *Weisberg Sitesi*, dolambaçlı bir biçimde sıralanmış otuz beş alçak binadan meydana gelmiştir. Çalışmalarında, pitoresk'e ve çok renkliliğe önem verir. (L)

AİLİANOS, Hadrianus devrinin askerî yazarı. Grekçe bir *Taktik İncelemesi* yazmıştır. (L)

AİLLY (Pierre D'), fransız rahibi ve ilâhiyatçısı (Compiègne 1350-Avignon 1420). Navarre koleji başmüdürü, Paris üniversitesi şansölyesi, Charles VI'nın papazı (1389), Puy (1395), sonra da Cambrai (1396) piskoposu. 1411'de kardinal oldu. En önemli eseri kilise ıslahatı üzerindedir (1416). Papalık teşkilâtının ıslahını istedi ve ruhanî meclisin Papaya üstünlüğünü savundu. 170'den fazla eser yazmıştır. *Imago Mundi* (Dünyanın Görünümü) adlı incelemesinde, dünyanın yuvarlaklığı meselesini de ele almış, bu bakımdan da Kristof Kolomb'un yeni dünyayı bulmasına yardımı dokunmuştur. Eskiçağın bazı Pythagoras'çıları gibi, Kopernik'ten önce, dünyanın kendi ekseni etrafında döndüğünü sezinlemiştir. (L)

AİLO veya **EGİLONE**, İspanya Vizigotlarının son hükümdarı Rodrigo'nun karısı. Rodrigo'nun ölümünden (711) sonra, memleketi müslümanların eline geçti. Ailo, Merida'da Musa tarafından esir edildi. Babasından sonra ordu kumandanlığına geçen Musa'nın oğlu Abdülaziz, Ailo'ya âşık oldu, İşbilye'de onunla evlendi. Ailo, sarayda göz kamaştırıcı bir hayat sürdü, çağının ileri gelenlerini çevresinde topladı. (L)

AİLSA CRAİG, Büyük Britanya'nın İskoçya kesiminde, Clyde halici bitiminde adacık. Deniz kuşlarının sığınağı. (L)

AİMARD (Olivier GLOUX, **Gustave** denir), fransız yazarı (Paris 1818-ay.y. 1883). On iki yaşında tayfa olarak bir gemiye bindi, maceralı bir hayata atıldı. Amerika'ya, İspanya'ya ve Kafkasya'ya gitti. Türkiye'ye de geldi. Birçok macera romanı yayımladı: *les Trappeurs de l'Arkansas* (Arkansas'lı Tuzak Avcıları) [1858], *le Chercheur de Pistes* (İz Arayıcısı) [1858], *les Pirates des Prairies* (Çayır Korsanları) [1859], *la Forêt Vierge* (Bakir Orman) [1870], *les Bandits de l'Arizona* (Arizona Haydutları) [1882]. (L)

AİME i. (fr. k.). Eskiden Belçika'da ve Kuzey Fransa'da kullanılan ve takriben 130 litre tutan ölçek. (L)

AİMÉE. Bk. NAKŞİDİL SULTAN.

AİMERİC de Péguilhan, XIII. yy. başlarında provanslı gezgin ozan. Toulouse'lu burjuva bir ailenin oğludur. Kırk kadar *Aşk Şarkısı ve Sirventès*, birçok *Planhs* (ağıt) bıraktı. (L)

AİMON de Varennes, XII. yy. fransız şairi. Yunanistan ve Trakya seyahatlerinde topladığı hikâye ve masallara dayanarak Büyük İskender ve ataları üzerine *Florimont* (1188) isimli bir macera romanı yazdı. (L)

AİN, Fransa'nın Jura kesiminde bir çay, sağdan Rhône'a dökülür; 200 km. Nozeroy yaylasının güneyinden doğar; sekiz hidroelektrik santralını besler. (L)

AİN, Fransa'nın güneydoğusunda bir idarî bölge; yüzölç. 5 797 km². 327 000 nüf. Merkezi Bourg-en-Bresse; 4 idarî çevre (Bourg-en-Bresse, Belley, Gex, Nantua). Bu idarî bölge, Lyonnais yöresinin bir kısmından meydana gelir ve birbirinden farklı üç bölüme ayrılır: *Bresse, Dombes* ve *Bugey*. Memleketin başlıca gelirleri inekçilik, ormancılık ve turizmdir. Zıraatçılık birinci planda gelmekle beraber sınaî faaliyetin rolü de mühimdir; kerestecilik, mobilyacılık, bisiklet yapımı. Rhône büyük miktarda hidroelektrik enerji üretmektedir (Génissiat ve Seyssel barajları). [L]

AİNALİT i. (fr. *ainalite* veya *ainalithe*). Miner. Tantallı kasiterit çeşidi. (L)

AİNEİAS (lat. *Aeneas*). Truvalı kahraman. Bir yunan efsanesinde geçer. Vergilius tarafından ele alınıp *Aeneis* adlı eserinde geliştirildi. Ankhises ile Afrodit'in (Venüs) oğludur. Truva savaşı sırasında truvalı öncülerden biri oldu. Şehrin düşmesi üzerine babasını sırtına alarak kaçtı, fakat karısı Kreousa'yı kaybetti. İda dağında birkaç savaşçıyı toplayarak Yunanlılara karşı savaşa devam etmeyi denedi, sonra yeni bir yer bulmak için denize açıldı. Uzak diyarlarda (Sicilya ile Didon'un kendisine âşık olduğu Kartaca'da) uzun zaman dolaştıktan sonra İtalya kıyılarında Latium'a çıktı. Burada kral Latinus'un kızı Lavinia ile evlendi. Bu efsane, Asya halklarının İtalya'ya yaptığı göçün (Etrüsklerin Asya menşeli olduğu anlaşılıyor) masal halinde ifade edilmiş şeklidir. Roma'nın menşeini Truva'ya bağlayan efsanenin doğmasına yol açtı. Julia ailesi kendilerinin Venüs ile Aineias'dan ve onun oğlu *Iule*'den geldiğini iddia ederdi.

— İkonogr. Eski çağlardan bu yana bu truvalı kahramanın tasvirleri çoktur (Napoli müzesinin freskleri). Onunla ilgili efsanenin çeşitli safhalarını (destanın tümü *Codex Virgilianus*'daki minyatürlerde bulunmaktadır [Floransa, XV. yy.]). Nicolo dell'Abate'nin (Modena), Carracci'nin ve Bologna'da Albani'nin (Fava sarayı), Claude le Lorrain'in, Antoine Soypel'in (Paris'teki Palais Royal için yaptığı diziden sadece Nantes ve Montpellier'de bazı fragmanlar, Louvre'da bazı desenler ve Surugue'ün gravürleri kalmıştır) resimlerinde, Abraham Bosse'un gravürlerinde, Acquanegra'nın ilk süs taslarında, Limousin minelerinde bulmak mümkündür. Bundan başka Tintoretto (Brunswick, Louvre), L. Giordano (Madrid), Tiepolo (Madrid), Van Dyck (Mantoue), Jordaens (Kopenhag), Elsheimer (Münih), Nicolas Poussin (Londra), Van Loo'nun (Louvre) eserlerini, Bernin (Borghese galerisi), Girardon'un (Troyes) ve özellikle Lepautre'un (Tuileries Bahçesi) heykel gruplarını da saymak gerekir. (L)

AİNEİAS Gaza'lı, filozof (Palestin'de Gaza 460'a doğr.-?,520'ye doğr.). İskenderiye'de yeni eflâtuncu Hierokles'in müridi idi. Daha sonra bu şehirde retorik ve felsefe dersleri verdi. Hıristiyan olunca, ruhun ölümsüzlüğü ve vücudun dirilmesi konularını ele alan Thecphrastus adlı bir diyalog'da putperest teorilere karşı çıktı. Elimizde, yirmi beş *Mektup*'u vardır. (L)

AİNEİAS TAKTİKOS (Taktikçi Aineias), M.Ö. IV. yy. başında yaşamış yunanlı askerî yazar. *Strateji Üzerine İncelemeler*'inden ancak bir özet kalmıştır. Bu özette, kuşatılmış bir şehirde alınacak tedbirleri sayar. Eserin, ince zevkli değilse bile, oldukça becerikli bir yazarın kaleminden çıktığı bellidir. (L)

AİNESİDEMOS, septik filozof (Knossos, M.S. I. yy. [?]). İskenderiye'de ders verdi ve birçok eser yazdı. En büyük eserini, Cicero'nun arkadaşı Tubero'ya ithaf etti. Anlaşıldığına göre, şüphenin gerekli olduğunu göstermek için septiklerin ileri sürdükleri belli başlı delillerin sayısını on'a indiren odur. Ainesidemos ile Sekstos Empirikos, modern pozitivistler gibi, tam gerçekliği yalnız *fenomen*'lere tanımışlardır. (L)

AİNHUM i. Patol. Bir ayak parmağının (genellikle beşinci parmağın) kendi kendine düşmesiyle nitelenen egzotik hastalık. (Bu hastalık siyah ırkta ve yalnız erkeklerde görülür.) [L]

AİNNE çoğl. i. (ar. ʿinân, dizgin'den aʿinne). *Esk.* Dizginler: *Akıncıların ainne-i azâyimi Bosna vilâyeti semtine matûfe olup...* (Hoca Sadeddin). [M]

AİNSWORTH (William Francis), ingiliz tabiat bilgini ve gezgini (1807-1896); W. H. Ainsworth'ün yeğeni, Fırat çığırında ingiliz subayı Cherney tarafından yönetilen geziye katıldı (1835). Bu gezi sona erince ressam Th. Russell ile Doğu Anadolu'da ve Irak'ta araştırmalarına devam etti. Ainsworth'ün ortaya koyduğu çalışmalar W. J. Hamilton P. de Tchihatcheff'inkilerle beraber Türkiye'nin tabiatı, özellikle jeoloji yapısı bakımından ilk temel kaynakları meydana getirir. Başlıca eserleri: *Researches in Assy-*

Aineias
(resim 194. sayfada)

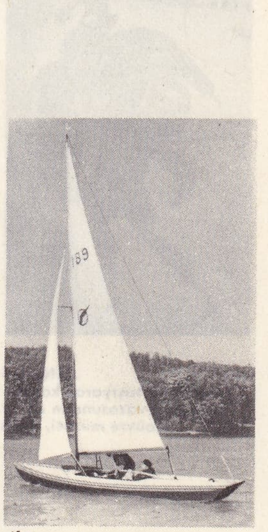

aile
yelkenli yarış kotrası

Pierre D'AİLLY
Bibliothèque Nationale, Paris

Foto. LAROUSSE

AİNEİAS
«babasını taşıyarak kaçışı» bir yunan vazosundan detay Louvre müzesi, Paris

AİOLEİS sanatı
Assos tapınağından bir kabartma Louvre müzesi, Paris

AİR FRANCE
Fransız Hava yolları amblemi

ria, Babylonia and Chaldea (Asur, Babil ve Kalde'de Araştırmalar) [1838], *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armania* (Anadolu, Mezopotamya, Kalde ve Ermenistan'da Geziler ve Araştırmalar, 2 cilt) [1842]; *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition* (Fırat Seferinin Şahsî bir Raporu, 2 cilt) [1888]. (M)

AİNSWORTH (William Harrison), ingiliz yazarı (Manchester 1805-Reigate 1882). İnanılmayacak maceralarla dolu kırka yakın roman yazdı. İlk büyük başarısını, kahramanı haydut Dick Turpin olan *Rookwood* adlı romanıyle (1834) kazandı. Öbür macera romanı *Jack Sheppard*'ın (1839) gürültüye sebep olması üzerine tarihî romana döndü. Walter Scott'un başarısız bir taklitçisi olarak, bu türde, şu eserleri verdi: *The Tower of London* (Londra Kulesi) [1840] (Cruikshank'ın garip desenleriyle resimlenmiştir); *Old St. Paul's* (İhtiyar Aziz Paulus) [1841]; *Windsor Castle* (Windsor Şatosu) [1843]. (L)

AİNTREE, İngiltere'de (Lancashire) Liverpool'un kuzeyinde bir yer. Çok uzun mesafeli, engelli *Büyük Millî koşu* her yılın mart ayında burada yapılır. (L)

AİOLEİS, eskiden Akalar'ın komşusu olan balkanlı kavimler topluluğu. Uzun süre Tesalya'da kaldılar; Dor istilâsı başlayınca Orta Yunanistan'a göçettiler. Bir kısmı Peloponnes'in kuzeybatısına, bir kısmı da Çanakkale kıyılarına yerleşti. Klasik çağda, Tesalya, Boiotia, Phokis, İlia ve Aiolis'te bulunuyorlardı. Lehçelerinden ve bazı kurumlarından anlaşıldığına göre, bütün Yunanlılar arasında, Miken verasetine ve ilkel geleneklere en çok bağlı kalan Aioleis'lerdir. (L)

AİON i. (yun. *aiôn*, sonsuz). Fels. Yeni platoncular ve gnostiklerde varlıktan türeyen ve varlığın nesneler üzerinde etkisini mümkün kılan sonsuz güçler.

— ANSİKL. Gnostikler için *aion'lar* tanrının (*Bythos*) türümleridir ve onun tabiatından pay alır. Zamanların sonunda, evrenin art arda gelen oluşmalarını yöneten bu türümler yeniden yüce İlke'ye, yani Plerôma'ya karışırlar. Gnostik tarikatlar, aion'ların sayısı ve kesin tabiatı üzerinde anlaşmamışlardır; bazıları, dişi ve erkek aionların *syzygia* denilen gruplarda toplandığını kabul ederler. (L)

AİRA i. (yun. *aira*, delice). Bot. Kısa yapraklı, ince, zarif bir bitki. Yaşama süresi bir yıldır. Ovalarda ve kumlu yerlerde yetişen birçok türü vardır. (Buğdaygiller.) [M]

Air Canada, Kanada hava ulaştırma şirketi. 1937'de Montreal'de (Quebec) kuruldu. (Bk. TRANS-CANADA AİR LİNES.) Kurulduğu yıl Vancouver ile Seattle arasında düzenli bir ticarî sefer yaptı. Sonra şebekesini, Kanada ile Kuzey Amerika'ya yaydı, daha sonra da kıtalararası bir şebeke kurdu. Özellikle Güney Amerika'dan S.S.C.B.'ye düzenli seferler yapan ilk şirkettir. *Air Canada*, 40 tepkili uçağı ile, Atlantik'ten Pasifik'e kadar uzanan bir şebeke üzerinde hizmet görür, Paris, Londra, Frankfurt, Zürich, Viyana, Shannon, Glasgow, Kopenhag ve Moskova arasında da doğrudan doğruya seferler yapar. Bu arada, pek tabiî olarak Amerika'nın başlıca şehirlerine de uğrar: New York, Chicago, Seattle, Boston, Cleveland, Detroit, Los Angeles. Bu şebeke, Bermuda'ya ve Orta Amerika'ya kadar uzanır. 14 300 Kişilik personeli ve taşıdığı 5,3 milyon yolcu ile, dünya hava şirketlerinin sekizincisidir. (L)

AİRDRİE, Büyük Britanya'da İskoçya Lowlands'lerinde (Lanarkshire) Glasgow'un batısında şehir; 30 300 nüf. Kömür, dokuma (pamuk), dökümcülük, kâğıtçılık. (L)

AİRD-RİGH veya **ARD-Rİ**, Gael İrlanda'sının ulu kralı. Eski İrlanda'nın siyasî bölünmesi, nazarî olarak, kralık makamlarının derecelendirilmesi ile sınırlanmıştı; bu makamların en başındaki kimseye, fiilî bir unvandan çok bir şeref unvanı değerinde olan, Aird-Righ unvanı verilirdi. Hemen de sürekli olarak Conn*un ahfadı tarafından işgal edilen bu makama, V. yy. sonundan XI. yy. başına kadar kuzeyli O'Neill'ler ile güneyli O'Neill'ler geçti. Anglonormanların gelişiyle, XII. yy. ın sonunda bu makam da ortadan kalktı. (L)

AİRE, Büyük Britanya'da bir akarsu (Yorkshire). Soldan Ouse'a dökülür, Pennines dağlarının batı yamacının sularını toplayarak Leeds'ten geçer. (L)

AİRE veya **AİRE-SUR-LA-LYS**, Flandre'da (Pas-de Calais ida. bölgesi, Saint-Omer ida. çevresi), Lys kıyısında kasaba; 9 224 nüf. Eski bir müstahkem mevkidir. 1188 Tarihini taşıyan fermanına *Dostluk Kanunu* denir. Son olarak 1713'te Louis XIV. tarafından ele geçirildi. 1944 Bombardımanında zarar gördü ise de başlıca anıtları hasara uğramadı. Sınaî seramik, şeker fabrikası, tuhafiye.

● *Aire kanalı*. Fransa'nın kuzeyinde, Aire'de Lys suyundan başlayıp Bauvin'de Deûle suyuna varan 40 km. lik kanal. Bu kanalda yıllık trafik 3 500 000 tonu bulur. (L)

AİREDALE-TERRİER i. (İngiltere'deki *Airedale* vâdisinin adından). Zool. Bir İngiliz teriye* ırkı. Kılları sert, vücudu kısa fakat kasçatısı kuvvetlidir. Cesaretiyle tanınmıştır. Hem süs, hem de av köpeğidir. (L)

Air France (tes. edil. ad.), Fransa'da karma ekonomi şirketi statüsüne uygun olarak, tamamı hükûmet tarafından karşılanan 10 milyar franklık bir sermaye ile 1948 yılında kurulan millî hava yolları şirketi. Bu günkü Air France, 1933'te kurulan ve o devrin en büyük dört şirketini bir araya getiren (*Milletlerarası Hava Seferler şirketi, Air Union, Air Orient, Hava Yolları Genel şirketi*) eski Air France Anonim şirketinin yerine geçmiştir. 1946 Yılında, Air France *Air Bleu*'yu satın aldı. 1948'de millî şirket oldu ve on altı üyelik bir idare meclisi tarafından idare edilmeğe başlandı. Hisselerinin yüzde 30'u diğer devlet kurumlarına veya özel kişilere devredilmiştir. Air France'ın şebekesi, dünyanın en uzun hava yolları şebekesidir.
Air France'ın şimdiki şebekesi 350 000 km. yi bulur. 67 Ülkede 120 uğrağı vardır; bu da Batı dünyasının en uzun hava yolları şebekesini teşkil eder. Yaklaşık olarak 24 000 görevlinin çalıştırılmasını gerektiren ve 4,5 milyondan fazla yolcu taşıyan bu şebeke, kıtalar ötesi hatları (Kuzey Amerika, Orta ve Güney Amerika, Afrika, Uzak doğu), 2 000 km. yi geçmeyen orta posta hatlarını (Merkez, Avrupa, Akdeniz) ve her gece Paris ile 16 şehir ve il arasında posta taşıyan bir anavatan posta şebekesini (eski Aeropostale) kapsar. (L)

Air İndia, 1 ağustos 1953 tarihli kararnameyle devletleştirilen hint hava yolları şirketlerinin birleştirilmesinden meydana gelen Hint Hava Yolları işletmesi. 1932'de J. R. D. Tata tarafından kurulan *Tata Airlines*'in yerini almıştır. (Bugünkü Air İndia'nın başkanı olan Tata, Charles Lindbergh'in tek başına yaptığı New York-Paris seferinden üç yıl sonra, küçük bir sivil uçakla, ilk defa olarak İngiltere'den Hindistan'a uçmuştu.) 1948 Yılında, ancak 3 şehre uğrayabilen *Air India*'nın, bugün 50 000 km. lik bir şebekesi vardır; 5 kıtanın 22 memleketindeki 27 şehre sefer yapmaktadır. (L)

AİRLANGA (991-1049), Cava sultanı (1037-1049), adanın büyük tarihî simalarından biri, Bali adası sultanı ile cavalı bir prensesin oğlu. Birçok rakibin paylaşamadığı Cava adasının büyük bir kısmını ele geçirmeyi başardı ve Şrivicaya'nın Sumatra sultanlığı ile denge kuracak duruma geldi. Saltanatı zamanında büyük bir edebî faaliyeti oldu. (L)

AİROLO, İsviçre'de (Ticino kantonu) bir köy, 2 000 nüf. Saint Gothard dağının güney eteğinde, tünelin ucunda. Kış sporları merkezi ve yazlık. (L)

AİROPSİS i. (yun. *aira*, delice, ve *opsis*, görünüş). Bot. Kumlu yerlerde, kurumuş bataklıklarda görülen, çok küçük başakçıklı, ince ve zarif bir bitki. (Buğdaygiller.) [L]

AİRY (Sir George Biddell), ingiliz astronomi bilgini Nortumberland'da Alnwich 1801-Londra 1892). Greenwich rasathanesi müdürlüğünde (1836-1881) ve Royal Society başkanlığında (1871-1873) bulundu. Yerçekimi, ışığın karakteri, pusula hatalarının düzeltilmesi, arzın yoğunluğu gibi konularla meşgul oldu. Vardığı sonuçları şu eserlerde açıkladı: *Gravitation, Elementary Explanation of the Principal Perturbations in the Solar System* (Genel çekim, Güneş Sistemindeki Başlıca Sarsımların Elementer bir Açıklaması); *Gravitation; Treatise on Magnetism* (Magnetizm Kitabı). [L]

Airy lekesi. Opt. Nokta halindeki bir cismin nokta halindeki görüntüsü üzerine vuran daire biçimindeki ışık beneği. Bu leke, kırılmanın bir sonucudur: bir optik cihazından geçen ışın demeti daire biçimindeki bir diyafram ile sınırlanınca meydana gelir. (L)

AİSAKOS. Yun. mit. Priamos ile Arisbe'nin oğlu. Su perisi Hesperi'ye âşık oldu, fakat ona yaklaşmak isteyince su perisi kaçtı ve bir yılan tarafından sokularak öldü. Ümitsizliğe düşen Aisakos kendini denize attı ve karabatak şekline girdi. (L)

AİSKHİNES, yunan filozofu. Sokrates'in müridi (M.Ö. V. yy.). Eflâtun'un *Apologya* ve *Phaidon*'unda adı geçer. Siracusa'ya gitmek üzere Atina'yı ve genç Dionysios'un kovulmasından sonra Atina'ya gitmek üzere Siracusa'yı terketti. Her iki şehirde de felsefe okulunu kurmağa cesaret edemediğinden yokluk içinde yaşadı. Elimizde ancak birkaç parçası bulunan eserleri, antik çağda çok takdir edilen ve hattâ Ksenophon'unkilerden üstün tutulan, Sokrates tarzında diyaloglardır. (L)

AİSKHİNES, atinalı hatip (M.Ö. 390'a doğr.-314). Ailesi belli değildir. Boulê meclisinin genel sekreteri olmadan önce çeşitli mesleklerde çalıştı. Makedonyalı Philippos'un saldırdığı Olynthos'u savundu (348). Peloponnes'i baştan başa dolaşarak Makedonya tehlikesine karşı bütün kentleri panhelenik bir birlikte toplamağa çalıştı. Başarısızlığa uğrayınca Philippos ile barış yapmak zorunda kaldı. *Philokrates barışı* diye adlandırılan barışı kral ile görüşmek için seçilen iki heyette üye idi (346); ilk heyetin dönüşünde ölçülü hareket edeceğine dair Philippos'tan söz aldığını ileri sürerek Atina'nın antlaşmayı imzalamasını istedi. Antlaşmayı onaylayacak ikinci heyet yoldayken, Philippos Phokis'i yakıp yıktı. Buna rağmen antlaşma imzalandı; fakat Aiskhines, Atina'ya dönüşünde, iki yüzlülük ve rüşvet almakla suçlandırıldı; buna sebep, geleneğe uygun olarak Philippos'dan bir hediye almasıydı; oysa ondan beklenen, Demosthenes gibi hediyeyi geri çevirmesi ve bu hareketiyle de Makedonya'nın bu alçaklığını hoş görmediğini belirtmesiydi. Delphoi ile ilgili konularda uzman olan Aiskhines, Philippos'un *amphiktyonia* meclisine alınmasını destekledi (346 sonu) ve dördüncü kutsal savaşın çıkmasında rol oynadı, fakat Atina buna katılmadı. Ödeyemeyeceği bir para cezasına çarptırıldığından, Aiskhines, 330'da Ephesos'a, sonra da hitabet hocası olarak Rodos'a çekilmek zorunda kaldı. Aiskhines'ten Makedonya siyaseti ile ilgili üç konuşma kalmıştır. Demosthenes ve Timarkhos tarafından elçilik ödevlerini yerine getirmemekle suçlanan Aiskhines, Timarkhos'u mahkûm ettirdi (345). 343'te hâlâ kendisini destekleyenler vardı, bu sayede, Demosthenes'in saldırısına karşı koyabildi ve 346'daki elçiliği sırasında tutumunun doğru olduğunu ispatladı. *Sadakatsiz Elçilik Üzerine* başlığını taşıyan konuşmasından sonra, *heliastes*'ler meclisinde, otuz oy farkla temize çıktı. 336 İlkbaharında, Khaironeia felâketinden sonra, Ktesiphon'a çattı; Ktesiphon'un suçu, onca, şehre yaptığı sürekli hizmetlerden dolayı Demosthenes'e bir taç verilmesini istemesiydi. Davaya ancak 330 yılında bakılabildi; Aiskhines, çok iyi kaleme aldığı parlak iddianamesinde Khaironeia hezimetinin sorumluluğunu Demosthenes'e yüklüyordu. Davayı kaybedince, göçetmek zorunda kaldı. (Bk. TAÇ MESELESİ.) Aiskhines'in eseri, IV. yy. yunan düşüncesini yansıtır: o devrin düşünürü, cumhuriyetin felâkete sürüklendiğini, reforma ihtiyaç olduğunu anlamış, demokrasi demagojisine karşı çıkmış, olayların kadere bağlı olduğuna inanmış ve barışın özlemini yürekten duymuştur. (L)

AİSKHYLOS, yunanlı trajedi yazarı (Eleusis M.Ö. 525'e doğr.-Sicilya'da Gela 456). Soylu bir ailedendi, Marathon kahramanı Cynaegiros'un kardeşiydi. Kendisi de Marathon'da, Salamis'de, belki de Artemision ve Platain'de savaşlara katıldı. Genç yaşta kendini tiyatroya verdi ve ilk başarısını 484'te kazandı. Kâh Atina'da, kâh Sicilya'da Siracusa tiranı Hieron'un yanında yaşadı. Ölümünü, bir kartal pençesinden kurtulan bir kaplumbağanın çıplak kafasına düşmesine bağlayan bir efsane vardır ama, muhtemelen eceliyle ölmüştür. Aiskhylos külliyatı muazzamdır (90 kadar dram). Şair eski mitos'ların hemen tümünü, özellikle Theogonia, Truva destanı, Argonaut'ların hikâyesi, The-

Foto. Giraudon, Alinari-Giraudon (LAROUSSE)

bai ve Argos efsanelerini işlemiştir. Eserlerinin çoğunu, ancak elimize geçen parçalardan tanıyoruz; yalnız yedi tanesi tam olarak kalmıştır: *Hiketides* (Yalvarıcı Kızlar) en eskilerinden biridir ve Argos'un, Danaos'un kızlarını nasıl koruduğunu anlatan lirik bir tablodur (490'a doğr.); Salamis zaferini kutlayan *Persai* (Persler) 472; konusu Oedipus'un iki oğlu Eteokles ve Polyneiskes arasındaki düşmanlık olan *Hepta epi Thêbas* (Thebai'ye Karşı Yediler) 467; tanrı nesillerinin anlaşmazlıkları hakkındaki eski bir mitosun hikâyesi olan *Promêtheus Desmôtês* (Zincire Vurulmuş Promethus), nihayet 458'de oynanmış olan ve sırasıyle Klytaimnestra ve Aigisthos'un cinayetini (*Agamemnon**), Katillerin cezalandırılmasını (*Khoephoroi**) ve Orestes'in günahının kefaretini ödemesini (*Eumenides**) sahneye koyan ve üç oyundan meydana gelmiş olan *Oresteia Trilogia* (458'de oynanmıştır) adlı eserleri önemlidir. Aiskhylos, haklı olarak yunan trajedisinin kurucusu sayılır; dialoglar ile lirik bölümleri art arda getirerek trajedi biçimini yaratmıştır; bu lirik bölümler, eskiden olduğu gibi, bu oyunlarda da işlenmiş, fakat sürekli bir eylem çerçevesinde yer almıştır. Bu bakımdan, dram, kaynağını teşkil eden korolu lirizmden kurtulmuştur. Yunanlı şair aynı zamanda kişilerin giyimlerini belirleyerek ve ikinci bir oyuncuyu sahneye sokarak, tiyatronun gelişmesi için gerekli olan teknik imkânları da bulmuştur. Yunan trajedisine ruh veren de o'dur. Yüksek hayal gücü ile tarihi olduğu kadar, efsaneyi de canlandırır ve ahlâkî fikirleri, eserine, kendisinden sonra gelenlerin pek ender olarak erişebildikleri bir ağırbaşlılık verir. Şüphesiz ahlâkî düşüncelerinin bazılarını daha önce Homeros'ta da bulabiliriz. Fakat, Aiskhylos, özellikle adaletin gerekliliği üstünde durur; dramlarından her biri bir hak meselesini ortaya koyar. İnsanoğlunun hatası, çoğunlukla, hakkına düşenden fazlasını istemesi ve aldığı intikamın, cezalandırmak istediği cürmü aşmasıdır; bu yüzden, kendisine karşı yeni yeni intikam duygularının doğmasına yol açar. Şairin yurttaşlarına vermek istediği büyük ahlâk dersi, Atina ahlâkının temeli olan üstün fazilete, yani ölçülülüğe çağırıdır. Aiskhylos'un dehası, henüz pek basit olan imkânlar ile şiir ve ahlâk gücü çok büyük eserler vermeyi başarmasındadır. O kadar ki trajedi, onun sayesinde, daha doğarken en ölümsüz şaheserlerini vermiştir.

— İkonogr. Şairin çizgilerini yansıtan antik eserler arasında, Capitolino (Roma) ve Napoli millî müzesindeki büstleri gösterilebilir. (L)

AİSLOMETRE i. (fr. k.). Elektr. Yüksek gerilim şebekesindeki kusurlu yalıtkanları kontrol için kullanılan ve elektroskobun çalışma prensibine göre yapılmış bir kontrol âleti. (L)

AİSNE (*en* okunur), Fransa'nın Paris havzasında Şeine ırmağının kolu Oise'a soldan dökülen çay; 300 km. Argonne'dan çıkar, önce kuzeye doğru akarak Sainte-Menehould ve Vouziers'den, sonra batıya dönerek Rethel ile Soissons'dan geçer ve Compiègne'in biraz yukarısında Oise'a karışır. Akışı gayet düzenlidir akım ortalaması da 50 m³/saniyedir. Aisne 57 km. üzerinde gemi işlemesine elverişlidir.

— *Aisne ida. bölgesi*, Fransa'nın kuzeyinde; 7 428 km², 512 900 nüf. Merkezi *Laon;* 5 ida. bölüm. (*Laon, Château-Thierry, Saint-Quentin, Soissons, Vervins.*) Picardie, Champagne ve Ilede-France bölgelerine ait topraklardan meydana gelmiştir. Kuzeydoğuda *Thiérache*, killi toprakla örtülü, koruluk, nemli bir memlekettir, özellikle süt inekleri yetiştirir. Kuzeybatıda *Vermandois*, Paris havzası ile Kuzey Fransa ovası arasında topografik bir eşik teşkil eder, tebeşirli zemin pancar ve buğday ekimi ile büyük baş hayvanlar yetiştirmeğe elverişlidir. Geniş Oise vâdisi bir geçit yolu ve sanayi merkezidir. Marne vâdisi, ırmağın dönemeçlerle aktığı beş km. ye kadar genişleyen bir koridordur; sarp yamaçlarında meyva bahçeleri, tabanda ise otlaklar bulunur. Bölgede, başlıca fabrikalar Oise vâdisinde, özellikle Chauny'ye doğru, toplanmıştır (maden, kimya ve cam sanayii). Bir başka sanayi kesimi Saint-Quentin ve Bohain'de dokumacılığa yönelir (pamuk ve yün dokumaları, tül, tuhafiye v.b.). [L]

AİSON. Yun. mit. Kretheus'un oğlu. Pelias'ın kardeşi ve Iason'un babası olan tesalyalı kahraman. Bazılarına göre, iyice yaşlandıktan sonra, bir büyü ile gençleşti. (L)

AİSOPOS veya **ESOP**, yunanlı masalcı (M.Ö. VI. yy.). Hayatı hakkında pek bilgi yoktur. Klasikçağ Yunanlıları bile ona yarı efsanevî bir kişi gözüyle bakarlar, hakkında bir sürü fıkra anlatırlardı. Yunanlı rahip Planudes, XIV. yüzyılda yazdığı *Aisopos'un Hayatı*'nda bu fıkraları bir araya getirdi. Genellikle, Aisopos Frigya'lı olarak kabul edilir; fakat onun Trakya'da, Samos'ta veya Sard'da, hattâ Mısır'da doğduğunu söyleyenler de vardır. Plutarkhos'a göre çirkin, kekeme ve kamburdu. Fakat ince bir zekâsı vardı. Köleyken son efendisi filozof Ksanthos veya Samoslu Ladmon'a kendini azat ettirdi. Dünyayı dolaştı, Mısır'ı, Babil'i ve doğunun büyük bir kısmını gezdi. Kroisos tarafından Delphoi kâhininin fikrini sormağa gönderildi. Aisopos, alayları ile Delphoi'lilerin rahatını kaçırdı. Onlar da kendisini dine karşı gelmekle suçlayarak Hyampaea kayasından aşağıya atarak öldürdüler. Aisopos muhtemelen hiç bir eser yazmamıştır. Bununla birlikte, hayvanların baş rolü oynadığı istiareli ve ahlâkî birtakım küçük hikâyecikler halk arasında *Aisopos Masalları* diye eskiden beri bilinirdi. Bu çeşit bir derleme, M.Ö. V. yy. ın sonunda Atina'da elden ele dolaşıyordu. Sokrates eğlence kabilinden bu hikâyeciklerden bazılarını şiir haline getirdi. Sonraki yüzyılda Phaieros'lu Demetrios eksiksiz bir Aisopos masalları derlemesi yayımladı. Bu derlemeden Babrias, Phaedrus, bütün ortaçağ masalcıları, daha sonra da La Fontaine faydalandılar.

— ED. TELM. ***Aisopos'un dili.*** Planudes'in *Aisopos'un Hayatı*'nda anlatılan ve La Fontaine'in *Masallar*'ının başında yer alan fıkraya telmih. Efendisi, Aisopos'dan, önce en iyi olan şeyi, sonra da en kötü olan şeyi satın almasını ister. Aisopos her defasında çarşıdan dil satın alarak döner ve dilin, kullanışa göre hem en iyi, hem en kötü şey olabileceğini açıklar.

— İkonogr. Masalcının heykelleri arasında en tanınmışı çok gerçekçi bir gösteriş büstüdür (Villa Albani, Roma). Velasquez, Aisopos'u Menippos ile birlikte gösterir (Madrid). Bu tablo Goya tarafından ofort olarak tekrar yapılmıştı. Aisopos masallarındaki bütün hayvanları tasvir eden Pierre le Gros'nun *Esope* adlı heykeli de kayda değer; bu eserden ancak birkaç parça kalmıştır. (Labirent Korosu, Versailles.) [L]

AİSTOLF veya **ASTOLF**, Lombardların kralı (749-756). Ravenna egzarklığından Bizanslıları kovdu ve Roma'yı tehdit etti. Papa Stefano II, Frankların kralı Pépin'den yardım diledi (753). O da Aistolf'u iki savaşta üst üste yendi (754 ve 756) ve barış yapmağa zorladı. Pépin, Şark imparatoru Konstantin V'in iddialarına rağmen, zaptettiği şehirler (Romagne, Urbino dükalığı ve Ancona sınır eyaletinin bir kısmı) ile meşhur *San Pietro Kalıtı*'nı kurdu. (L)

Aisymnêtês i. Esk. yun. Bir yarışmanın başkanı veya hakemi. (L)

AİŞ veya **AYİŞ** sıf. (ar. *ʿıyş*, yaşama'dan *ʿâiş*). *Esk.* Yaşayan. || Rahat yaşayan.

◆ **Aişe** i. Aiş'in müennesi, kadın adı. (Ayşe Türkçede Âişe'nin aldığı şekildir.) || Hz. Muhammed'in ikinci eşinin adı. (M)

AİŞİ, Japonya'da, Honşu adasının merkezinde, İse koyu boyunda uzanan idarî bölüm; 3 769 000 nüf., merkezi *Nagoya.* (L)

AİT veya **AİD** i. (ar. *ʿavdet*, geri dönmek'ten *ʿâid*, geri dönen, dönüp gelen). [Daima ismin verme hali (datif eki) ile biten kelimelerden sonra kullanılır.] Malı olma: *Bu kalem bana ait değil.* || Dair, hakkında: *Türk diline ait eski bir kitap.* || İlgili: *Bu bana ait bir mesele, sen karışma.*

— DEY. *Ait olmak*, ilgili olmak, ilgisi bulunmak, birinin olmak: *Kime ait olursa olsun senin olmayan bir şeyi almamalıydın.*

◆ **Aidiyet** i. *Esk.* Ait olma hali, aitlik, ilgililik, bağlılık, mensupluk: *Bu evrak aidiyeti cihetiyle dairenize gönderildi.*

— Dil bil. *Aidiyet eki. Eşanl.* AİTLİK EKİ.

◆ **Aitlik** i. Ait olma, ilgilendirme hali.

— Dil bil. *Aitlik eki*, isimlerden zamir ve sıfat olarak kullanılan kelimeler yapan ve mânâca bağlı bulunduğu kelimeye aitlik, bağlılık, içinde bulunma ifadesi veren ek, *ki*: Türkçede ve bazı şivelerin yazı dilinde (Özbek türkçesi gibi) kalın sıradaki kelimelere de, ses uyumuna aykırı olarak, ince şekli ile getirilen ek Eski türkçede normal olarak *-kı, -ki* şeklinde idi. Hattâ, Eski türkçeyi takip eden Orta türkçe ve Eski Anadolu türkçesi devresinde ünsüz uyumuna da uyarak *-gı -gi* şekline de rastlanır. Sonraları, Farsçadan Türkçeye giren *ki* edatının tesiriyle, yazı dilinde yalnız ince şekli kullanılmağa başlanmıştır. Bunda belki ekin aslında bir edat oluşunun da (bu da şüphelidir) payı olabilir. Ancak, bugün gerek şivelerde, gerek Anadolu ağızlarında, hattâ yazı dilimize esas olan İstanbul ağzında da, konuşurken uyuma uyduğu görülür. Yazı dilinde ise, ancak son zamanlarda, ekin ince ve yuvarlak ünlülü kelimelere *-kü* şeklinde eklendiği görülmektedir: *dünkü, bugünkü* gibi; kalınlarda ise yine aynı: *onunki, bununki* gibi.

Ekin dilbilgisinde yapım eki ile çekim eki arasında özel bir durumu vardır ve henüz gramerimizde yeri kesin değildir. Bir son çekim edatından gelmiş olabileceği gibi, bunu ilgi zamiri kabul edenler de vardır. Umumiyetle *genitif* (ilgi) ve *lokatif* (bulunma) hali eklerinden sonra gelir: *Ahmedinki, komşununki, evdeki, dağdaki* gibi. Yalın halde daha ziyade belli zaman ve yer isimlerinden sonra gelir: *şimdiki, yarınki, karşıki, beriki* gibi. (M)

AİTAREYA-BRAHMANA, Brahmana'lardan biri. Bk. BRAHMANA.

AİT ATTA, Güney Fas'ta büyük göçebe berberî topluluğu (Şanhaca). Deve ve koyun sürüleriyle yazın Yukarı Atlas yaylasına çıkar, kışın Draa ırmağının yukarı vahalarında, cebel Sagho'da ve Tafilalet'te konaklarlar. (L)

AİTHER i. (*Eşanl.* ESİR). Yun. mit. Işığın daha katıksız olduğu en yüksek gök katı. Erebos ile Nyx'in oğludur. Bu efsanenin başka şekillerinde de *keder, öfke, yalan* v.b. gibi soyut tanrıların babasıdır. Bu değişiklik, Aither mithos'una, bir kozmogoni efsanesi olan Uranos mithos'unun eklenmesinden doğmuştur. (L)

AİTHİLLA. Yun. mit. Laomedon'un kızı ve Priamos'un kız kardeşi. Protesilaos tarafından esir alınıp götürülürken bir limanda fırsatını bulup yunan gemilerini yaktı. Protesilaos da demir attığı limanda kalmağa mecbur oldu ve orada Skione şehrini kurdu. (L)

Aithiopikon, Heliodoros'un romanı (M.S. III. yy.). Bk. THEAGENES İLE KHARİKLEİA. (L)

Aithiopis, miletoslu Arktinos'un (M.Ö. VIII. yy.) uzun şiiri. *Iliada*'nın bir çeşit devamı olan bu eserde Hektor'un ölümünden sonraki Truva muhasarası anlatılıyordu. Ele alınan önemli olaylar şunlardı: Amazonların ve ileride Akhilleus tarafından öldürülecek olan kraliçeleri Penthesileia'nın gelişi; Thersites'in öldürülüşü ve Akhilleus'un Lesbos'da arınması; Memnon'un gelişi, Antilokhos'u öldürüşü ve Akhilleus'un darbeleri altında ezilmesi; en sonunda da Paris'in okuyle yaralanan Akhilleus'un ölüşü, cenaze töreni, miras kalan silâhını paylaşamayan Odysseus ile Aias'ın kavgası. Daha sonraki çağlarda şairler ve sanatçılar sık sık bu olaylardan ilham almışlardır. (L)

AİTHUSA. Esk. coğ. Bugünkü Bodrum'un karşısında bulunan iki Kiremit adasından biri olduğu sanılır. (M)

AİTOLYA, Etolya*nın bugünkü yunanca adı. (L)

AİTON (William), iskoçyalı botanikçi (Hamilton 1731-Kew 1793). Basit bir bahçıvan iken, Kew Krallık bahçesi müdürü oldu. *Hortus Kewensis* (Kew Bahçesi) isimli bir eserin yazarıdır. Bu eser, 1810-1813'te oğlu William Townsed (1766-1849) tarafından tekrar bastırıldı. (L)

AİTONYA i. Bot. Avrupa'da bazen süs diye yetiştirilen bir Orta Afrika çalısı. (Bazı bilginlere göre tesbihağacıgillerden, bazılarına göreyse çamgillerden sayılır.) [L]

AİT SEGHRUŞEN, Fas'ta büyük berberî topluluğu. *Güney Ait Seghruşen*'leri, Doğu Yukarı Atlas kuzey yamaçları ile Dahra yaylaları arasında göçebe olarak dolaşırlar. *Kuzey Ait Seghruşen*'leri Merkezi Orta Atlas ile komşu ovalarda yarı göçebe hayatı yaşarlar. (L)

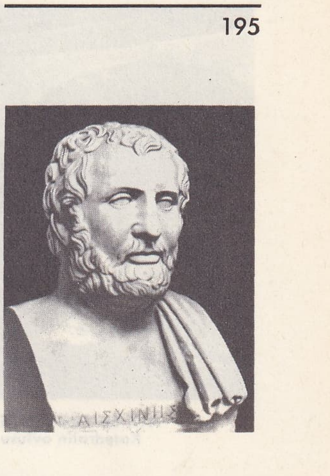

AİSKHİNES
Capitole müzesi, Roma

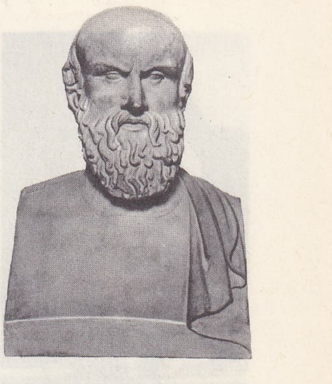

AİSKHYLOS
Vatikan müzesi, Roma

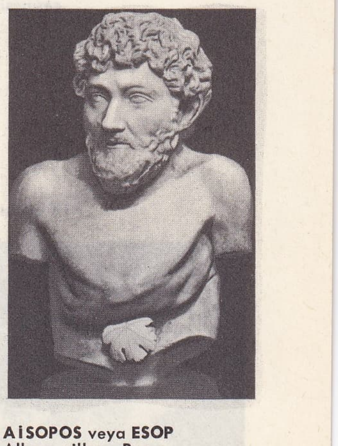

AİSOPOS veya ESOP
Albam villası, Roma

Foto. Anderson-Viollet, Anderson-Giraudon (*LAROUSSE*)

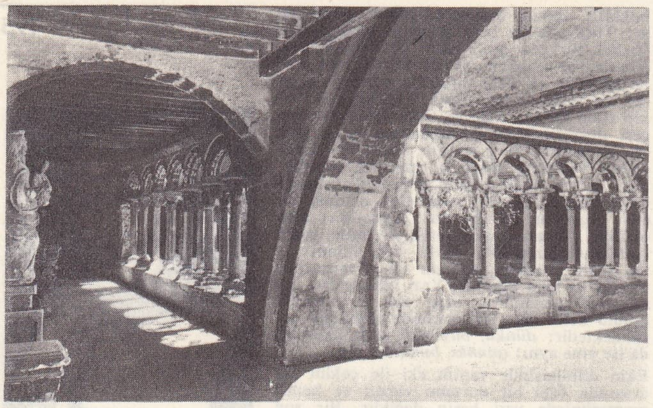

AİX-EN-PROVENCE
Katedralin avlusu

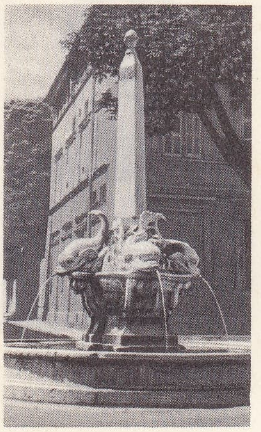

AİX-EN-PROVENCE
Quatre-Dauphins
(Dört Yunus balığı)
çeşmesi

AİX adası

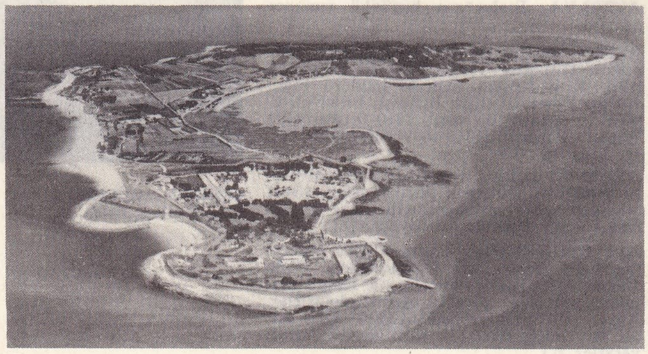

AİT YAFELMAN, Fas'ta Hisar-es-Suk'un kuzeyinde, Doğu Yukarı Atlas'ın güney yamacının bir kısmı ile Ziz suyunun orta vâdisinde yaşayan, yarı göçebe berberî kabileleri topluluğu (Şanhaca). Başlıca geçim kaynakları hayvancılıktır. (L)

AİUD (macarcası *Nagy-Enyed,* almancası *Strassburg*), Romanya'da Erdel'de şehir (Cluy bölgesi); 9 500 nüf. XIII. yy. da Saksonyalılar tarafından Mureş suyu kenarında kurulan Aiud bir tarım pazarıdır. Gıda endüstrisi (un ve şarap), bıçakcılık, tuz ocakları, bağlar. (L)

AİX adası, Fransa'nın Atlantik kıyısında (Charente-Maritime idarî bölgesinde Rochefort idarî çevresi), nüf. 164. 1806'da Fransızlar orada İngilizleri bir deniz savaşında yendi. Napolyon İngilizlere teslim olmak için oradan gemiye bindi. İmparatorun evi; Afrika müzesi. (L)

AİX-EN-PROVENCE, Güneydoğu Fransa'da, Bouches-du-Rhône ida. bölgesinde, Aix havzasında, Etoile dağının kuzeyinde çevre merkezi; 72 696 nüf. Üniversite. Aix-en-Provence, idare, fikir ve ticaret alanlarındaki faaliyet dışında bir sanayi şehridir; burada şarapçılık, elektrik malzemeleri fabrikaları, besin sanayii (salamura, reçel, şekerleme) v.b. vardır. Aix-en-Provence önemli bir kaplıca yeridir. Kaplıcası 1705'te, Sextius'un eski kaplıcaları yanında inşa edilmiştir. Kireçli bikarbonatlı suları, flebit, varis ile kronik romatizmalara v.b. iyi gelir.

— Tar. Sextius Calvinus tarafından M.Ö. 123'te kurulmuş olan Aix-en-Provence'ın adı *Aquae Sextiae* idi: burası Aurelia yolu üzerinde bir durak yeriydi. Marius M.Ö. 102'de şehir civarında Tötonyalıları yendi. Yabancılar tarafından birçok kere yağma edilen şehir VI. yy. da bir başpiskoposluk merkezi oldu ve geniş bir muhtar idareden faydalandıktan sonra XII. yy. sonunda Provence kontluğunun başkenti haline geldi. 1409'da burada üniversite kurulması üzerine kültür merkezi, 1501'de de, Fransa ile birleştikten sonra parlamento merkezi ve il idare meclisleri toplantı yeri oldu. Aix, birbiri ardına imparator taraftarlarına ve protestanlara karşı savaştı, bazen krallığa bile karşı koydu.

— G. santl. Aix'te, eski Romalılardan pek az iz kalmıştır. *Saint-Sauveur* katedralinin en eski kısımları, V. yy. a ait *vaftizlik* (XVI. yy. da değişikliğe uğramıştır), *revaklar* (XII. yy.) ve orta kubbe altı (XI. yy.). İçeride, Aziz Mitre lahti (XV. yy.), oymalı bir mihrap arkası, XVI. yy. dan kalma ve aralarında biri *Meryem'in Hayatı* diğeri Nicolas Froment'in meşhur *Ateşli Çalılık triptiği* olmak üzere 27 parçalık Flaman duvar halıları göze çarpmaktadır. *Saint-Jean-de-Malte kilisesi*'nde (XIII. yy.) Alphonse II ve Béatrice de Provence'in lahitleri bulunmaktadır.

Aix'e modern şehir görünüşünü veren, XVII. ve XVIII. yy. lar olmuştur. Aix, Mirabeau gezisi, kiliseleri, konakları ve çeşmeleri ile başkan Brosses'un «Paris ile beraber Fransa'nın en güzel şehri» sözünü haklı çıkarmaktadır. Cizvitler kilisesi ile içinde Rubens'in büyük bir mihrap arkası tablosu ve özellikle *Aix Haber triptiği*'nin orta panosu bulunan *Madaleine kilisesi, Belediye sarayı,* posta binası haline getirilmiş eski zahire ambarı, *Başpiskoposluk sarayı, Vendome köşkü,* şehrin en önemli binalarıdır. Bundan başka Aix, XI. yy. dan beri faal bir müzik merkezi olmuştur.

Eser hibe edenlerden başlıcasının adına izafeten Granet müzesi denilen güzel sanatlar müzesi, 1771'de, Kudüs Saint Jean şövalyelerinin eski kilisesinde kurulmuştur; burada çok değerli tablolar vardır. Bundan başka şehirde, *Duvar Halıları, Paul-Arbaud* (arşivler), *Eski Aix Dobler* (iç süsleme) ve *Tabiî İlimler müzesi* gibi müzeler vardır. *Mejanes kitaplığı,* eski eserler bakımından zenginliği ile meşhurdur. (L)

Aix-en-Provence Kutsal Haberi, Provence okulunun bir şaheseri. Yapıcısı meçhuldür. 1443'e doğru kumaşçı P. Corpici'nin Aix'te Saint-Sauveur kilisesindeki mezar mihrabı için ısmarladığı bu güzel mihrabın arkalığında Flaman etkileri görülür. (L)

AİX-LES-BAİNS, Doğu Fransa'da (Savoie ida. bölgesi. Chambéry arrond ida. çevresi.) bir şehir; 18 277 nüf. Şehirde Roma kalıntıları *Campanus kemeri, Diana tapınağı,* XVI. yy. dan bir *belediye sarayı,* bir *arkeoloji müzesi* ile *modern resim müzesi* vardır. Sanayi alanında, birkaç transformatör ve makine fabrikası ile kazancılık sayılabilir. Revard dağında kış sporları yapılır. Aix-les-Bains önemli bir kaplıca şehridir. (L)

AİZELİN (Eugene), fransız heykelcisi (Paris 1821- ay.y. 1902). Opera cephesindeki *İdil* ile Châtelet tiyatrosunda iki *Dans* heykeli onun eseridir. (L)

AİZEN MYÖÖ, Japonya'daki budist tarikatının bir tanrısı. Üç gözlü ve altı kollu olarak tasvir edilen bu tanrının adı «büyük sevgi» anlamına gelir ve kötü duyguları yok etmesi için kendisinden şefaat dilenir. (M)

AİZZE veya **EİZZE** çoğl. sıf. (ar. *ʿazīz*'den *ʿeizze*). *Esk.* Azizler: *Ervahıdır güzel kelebekler aizzenin* (Cenab Şahabeddin). Bk. A-ZİZ. (M)

AJACCİO, Korsika adasının batı kıyısında idarî bölge merkezi, şehir; 42 282 nüf. Ajaccio güzel bir körfezin kıyısında, eski semtleri ve limanı yeni mahallelerden ayıran bir sırtın iki yanında uzanır; şehrin kalesi de bu sırt üzerindedir. Ajaccio, bataklıkların (*Campo del Oro*) kurutulmasından beri yaz-kış önemli bir dinlenme yeri olmuştur. Üç mendirekle korunan limanı ile canlı bir ticaret merkezidir. Şehrin eski kısmında XVI. yy. dan kalma bir katedral, Saint-Erasme kilisesi (XVII. yy.), Napolyon'un doğduğu ev (XVII. yy.), Napolyon III zamanında yapılan Fesch sarayı ve imparatorluk kilisesi bulunur.

— Tar. Eski bir şehir olan Ajaccio (daha V. yy. da piskoposluk merkeziydi), 1492'de Ceneviz göçmenleri tarafından yeniden kuruldu. 1553-1559 yılları arasında Sampiero tarafından Henri II adına işgal edildikten sonra, Versailles antlaşması (1768) ile kesin olarak Fransa'ya bağlandı. (L)

Ajaccio müzeleri, Belediye müzesi, toskana üslûbunda bir saraydadır. Kardinal Fesch'in doğduğu şehre hibesi sayesinde, Louvre'dan sonra Fransa'nın en önemli italyan tabloları koleksiyonuna sahiptir. Burada flaman, fransız ve ispanyol ekollerinden tablolar vardır.

Napolyon'un evinde ve Belediye sarayının bir salonunda, Napolyon'un tarihi ve efsaneleriyle ilgili resimler, heykeller, madalyalar, sikkeler bulunmaktadır. (L)

AJALBERT (Jean), fransız yazarı (Clichy-la-Garenne 1863-Carhors 1947). 1884'te avukat oldu. Empresyonist ve natüralist şiirler, sonra romanlar, hikâyeler, seyahat hatıraları yazdı: *Le P'tit* (Ufaklık) [1888]; *En Amour* (Aşkta) [1890]; *Notes sur Berlin* (Berlin Üstüne Notlar) [1894]; *l'Auvergne* (1897); *la Forêt-Noire* (Kara Orman) [1899]; *Saovan Di* (1905); *Raffin Su-su* (1921); *Mémoires en Vrac* (Karma Karışık Hatıralar) [1938]. 1917'de Goncourt akademisine seçildi. (L)

AJAN i. (ital. *agente*'den fr. *agent*). Bir devlet veya kuruluş hesabına gizli olarak çalışan kimse, casus: *Orada iki ingiliz ajanı duruyordu* (H. E. Adıvar). ‖ Bir teşekkül veya şahıs adına iş gören kimse, temsilci: *Orada şubemiz yok, sadece ajanımız vardır.*

— ÇEŞ. DEY. *Ajan provokatör* (fr. k. ler, *agent provocateur,* kışkırtıcı ajan). Bir gizli kurum içinde, şiddetli bir baskıya yol açmak amacıyle üyeleri aşırılıklar, suikastlar v.b. yapmağa kışkırtan kimse. ‖ *Gizli ajan,* casus; gizli bir işle görevli güvenilir kimse (kötü maksatlar için de olabilir).

— Huk. Milletlerarası mahkemelerde mensup oldukları devletin ve vatandaşların haklarını savunmakla görevli kimse. ‖ Deniz müsadere mahkemelerinde, devletin hak ve menfaatlerini savunmakla görevli kimse.

◆ **Ajanlık** i. Ajanın yaptığı iş, vazife. (M)

AJANDA i. (lat. *agenda,* yapılacak şeyler). Yapılan veya yapılması gereken şeylerin günü gününe yazıldığı, önceden tarihlendirilmiş, küçük veya büyük defter: *Ve arada büyük bir ajandanın yapraklarını karıştırır* (H. R. Gürpınar). [M]

AJAN kıyısı, doğu Afrika kıyısının Gardafou burnu ile Mogadiscio arasındaki kesimine verilen eski ad. Yunanlılar buraya *Azania* derlerdi. (L)

AJANS i. (fr. *agence*). Çeşitli işlerle uğraşan büro. ‖ Bir merkeze bağlı olarak çalışan ve bağımsız bir muhasebesi olmayan bölge şubesi. ‖ Haber alma, haber toplama, haber yayma kuruluşu: *Anadolu ajansı. Haber ajansı.* Bk. BASIN *ajansı.* ‖ Haber, haber bülteni (daha çok radyoda belli saatlerde okunan haber bülteni): *Öğleye kadar taburda meşgul oldum, ajans dinledim* (C. S. Tarancı). [ML]

Ajans, Çin Hindi'nde süresi bellisiz olarak türkçe yayımlanmış gazete (6 mayıs 1920). Yayımlayan ve çeviren: Yusuf İzzeddin. Kaç sayı çıktığı belli değildir. Teksir suretiyle basılmış gazetenin bir sayısı Millî kütüphanededir. (M)

Ajans Konstantinopol, İstanbul'da kurulan yabancı bir haber ajansı. 1889 yılında Doktor Grosser'in başkanlığında kuruldu. Ajansın verdiği ilk haberler 20 eylül 1889 tarihinde İstanbul gazetelerinde çıktı. (M)

AJANTA dağları, Hindistan'ın Tapti ovaları üzerinde Deccan'ın kuzey hudutlarını teşkil eden ve doğudan hafif bir eğimle Godavarı havzasına inen dağlar. Bu dağlarda aşağı yukarı M.Ö. II. yy. ile M.S. VI. yy. arasında gizli Buddha tapınakları (*şaitya*) ve manastırları (*vihara*) olarak kullanılan otuz kadar mağara vardır. Çoğunda duvar resimleri bulunur. (L)

AJATAŞATRU, Magadha'nın az çok efsanevî kralı. Rivayete göre, M.Ö. 486'da babası Bimbisara'yı öldürdü. Hain Devadatta'nın teşvikiyle Buddha'yı öldürmeğe kalkıştıktan sonra, Buddha'nın kendisi tarafından Buddha dinine kabul edildi, 454'te öldü. Bu iki saltanat esnasında Caina ve Buddha dinleri gelişmeğe başlamıştır. (L)

AJAYEV (Vasili Nikolayeviç), sovyet romancısı (doğ. 1915). 1948'de yayımladığı, savaş sırasında Sibirya'da bir şantiye hayatını tasvir eden «*Moskova'dan Uzakta*» adlı romanı ile ün kazanmıştır. (L)

AJDİR, Kuzey Fas'ta Beni Urgayel ovasının Akdeniz'e açıldığı bölgede, El-Hoceyma koyu bitiminde bir yer. 709'da kurulan bu yer son idrisî emîrlerinin sığınağı oldu. Rif savaşında (1920-1926) Abdülkerim'in karargâhıydı. (L)

AJDUKİEWİCZ (Tadeusz), polonyalı ressam (Krakovi 1852-Viyana 1916). Bir çok portre yaptı ve 1874'te «Polonya İhtilâlinden Sahneler»i yayımladı. — Kardeşi SİGİSMOND da (Galiçya'da Witkowice 1861-Krakovi 1917) tarihî resimler yaptı. (L)

Foto. Ray Delvert, Roubier, Doisneau-Rapho (LAROUSSE)

AJİTASYON i. (fr. *agitation*). Patol. Az veya çok tutarsız, devamlı hareket. (*Ajitasyon* bazı sinir hastalıklarında sadece harekî olabilir bu şekliyle çok zaman sınırlıdır. Fakat kaide olarak, ajitasyon ruhî tahrik'in belirtisinden başka bir şey değildir.)

— Psikiyatr. *Psikimotris ajitasyon,* bir ruhî uyarma durumu ile birlikte az veya çok düzensiz, sürekli hareket halidir. (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. Psikiyatr. *Psikomotris ajitasyon* başlıca aşağıdaki hallerde görülür: 1 — *Manyako depresif,* psikoz'un manyaklık krizinde (Manyaklık krizi sırasında hasta, neşelidir, oyun oynar, hiç yorulmaz, bu yüzden de uyuyamaz; depresyon krizinde ise, psikomotris ajitasyon, korkulu ve sıkıntılıdır; hasta inler.); 2 — *Delirium tremens* gibi karışık hallüsinasyon hallerinde; 3 — *Katatoni*'de (içtepi şeklinde ortaya çıkar); 4 — *Sara* krizlerinde; 5 — *Histeri* krizlerinde; 6 — *Ensefalit*'ten sonraki sıkıntılarda, özellikle çocuklarda bir akinezi* döneminden sonra ortaya çıkabilir. Ajitasyon, akşam saatlerinde iyice artar. Psikomotris ajitasyon, bazı teskin edici ilâçlarla çabucak sakinleşir. (L)

AJJER, Tassili des Ajjer bölgesini işgal eden kuzey Tuareg'ler birliği. (L)

AJKA, Bakony dağlarının batı yamacında, Macaristan'da (Veszprém ili) şehir; 15 400 nüf. Linyit çıkartılan bir bölgede bulunan Ajka hızlı gelişen bir sanayi merkezidir. Çelik, alüminyum, cam ve porselen fabrikaları. (L)

AJMALİN i. (fr. *ajmaline*). Eczc. *Rauwolfia*'nın akloloit'lerinden biri; sadece kalp atışı üzerinde teskin edici bir tesiri vardır. (Ağızdan veya damardan verilir, taşikardi ve aritmi'nin tedavisinde kullanılır.) [L]

AJMER, Hindistan'da (Rajasthan) şehir; 231 000 nüf. XI-XVI. yy. lardan kalma anıtlar (cami); yün, pamuk ve deri işleri, ilâç sanayii. Racastan toprakları üzerinde eski bir hint devleti; 1956'da lağvedildi. Racastanî dil ve medeniyetinin hâkim olduğu bir bölgedir. (L)

AJOİE (alm. *Elsgau*), Fransa ve İsviçre sınırında bir bölge. Dessoubre (Doub ida. bölgesi) vâdisi ile Porrentruy (Bern Kantonu) bölgesindedir. (L)

AJOVAN i. (hintçe k.). Kim. *Ajovan esansı, carum ajowan* denilen, maydanozgillerden çıkarılan ve içinde özellikle talkım ve kekik bulunan bir esans. (L)

AJUGA i. Otlaklarda ve rutubetli korularda yetişen bitki. İlmî adı: *Ajuga reptans.* Ballıbabagillerden (Labiatae). [L]

AJUN i. Bk. ACUN.

AJUR i. (fr. *ajour*). El santl. Bir işleme veya dantela motifinde ipliklerin ayrı tutulması, ya da kesilmesi suretiyle sağlanan boşluk. (L)

AJUT i. Sabunculuk. Sabundaki may asidi oranını düşürmek suretiyle, imalâtın verimini arttıran işlem. (L)

AJÜSTE sıf. (fr. *ajuster*'den). Terz. *Ajuste edilmiş elbise,* pens veya büzgülerle bedene oturtulan ve vücudu iyice saran elbise. (L)

AK sıf. Sütün, karın rengine benzer renkte olan, karanın zıddı olan: *Gidip karşıda dükkânların önündeki ak taşın üstüne oturdu* (M. Ş. Esendal). *Halep'te güneş, taş dıvarlı ak sokakların cenderesine tıkandığı için bir nevi ışık dumanıdır* (R. H. Karay). ‖ Beyaz, duru, lekesiz, tertemiz [ten]: *Ak gerdanda siyah benler sıradır* (Gevherî). *Ak elleri deste deste güllüdür* (Karacaoğlan). *Ak sinen üstüne düz menevşeyi* (Emrah). ‖ — *Mec.* Temiz, asil: *Ağzımızda yok sakız / Soyca böyle hep akız* (Ziya Gökalp). ‖ İ. Rengi beyaz olan şey: *Tüylerinin akları belli olmasın diye suratına kıl düşüren pomatlar sürer* (H. R. Gürpınar). *Mec.* Karanın zıddı: *Şehirli ak derse siz kara demeyin, derdi* (Orhan Kemal).

— ÇEŞ. DEY. *Ak alaca,* beyaz benek. ‖ *Ak arap,* zenci olmayan, beyaz tenli arap. ‖ *Ak benizli,* solgun, kansız. ‖ [Saça, sakala] *Ak düşmek,* ağarmaya başlamak. *Mec.* İhtiyarlamak. ‖ *Ak gözlü,* gözlerinin akı çok, renkli kısmı ufak olan: *Hem kazık gibi dikilmiş, hem de ak gözlerini devirmiş bakıyor* (Ahmed Rasim). ‖ *Ak koyun kara koyun* (*geçit başında belli olur*), kimin ne olduğu, mühim bir denemede anlaşılır. (*Ak köpek, kara köpek, ak don kara don* da denir.) ‖ *Akkuş,* beyaz güvercin: *Geldi bir akkuş, kanadıyla heman* (Mevlit). ‖ *Ak pak,* tertemiz: *Yeni hamamdan çıkmış, ak pak olmuş* (Ahmed Rasim). ‖ *Ak sakallı,* yaşlı, ihtiyar: *Ak sakallısından yok sakallısına kadar herkes oradaydı.* ‖ *Ak sıcak,* şiddetli, kavurucu güneş sıcağı: *Ak sıcaklar altında döğen sürdü* (Yaşar Kemal). ‖ *Ak süt,* namuslu, iffetli annenin helâl sütü.‖*Ak süt* (*helâl süt*) *emmiş,* soyca temiz, ahlâklı, asil: *Ey kalabalık Oğuz'un dayancı / Ak süt etmiş soyumuzun güvenci* (Suat Taşer). ‖ *Akı kara, karayı ak göstermek,* hâdiseleri ve meseleleri ters aksettirmek: *Şark işlerinde Avrupa ve Amerika'ya akı kara, karayı ak gösterdiler* (Yahya Kemal). ‖ *Akı karadan seçmek,* iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayırmak. ‖ *Akım derken bokum demek,* bir hatayı örtmeğe çalışırken daha büyük bir hata işlemek. ‖ *Akın adı, karanın tadı,* beyaz tenliler cazip görünürse de esmerler daha makbuldür anlamına. ‖ *Akla karayı seçmek,* bir işte son derece zorluk çekmek, müşkülâta uğramak: *Adamı razı edinceye kadar akla karayı seçtim.* ‖ *Ak mı kara mı* (*saçın önüne düşünce görürsün*), iyi veya kötü olduğunu sonuç alınınca kendinde göreceksin. ‖ *Aktan karadan haberi yok,* cahil, dünyadan habersiz, okumaktan yazmaktan yoksun. ‖ *Alnı ak, yüzü pak,* dürüst, namuslu, temiz: *Bu vakte kadar alnım ak yüzüm pak yaşadım.* ‖ *Alnının* (*yüzünün*) *akıyle,* şerefiyle haysiyetiyle: *Çok şükür alnının akıyle bu işin altından kalktı.*‖*Yüz aklığı,* iftihar vesilesi, başarı: *Allah yüz aklığı versin.* ‖ *Yüzünü ak çıkarmak* (*etmek*), [Birinin] mahçup olmasını önlemek; mahçup etmemek.

— Anat. *Gözakı,* gözün saydam, beyaz, kısmı. Bk. GÖZ. ‖ *Akmadde,* beyni meydana getiren iki maddeden biri. (Öteki bozmadde'dir.) Bk. BEYİN.

— Biyol. *Yumurta akı,* yumurtanın sarısını çevreleyen ve pişirilince beyazlaşan saydam madde. Bk. YUMURTA.

— Bot. *Akballıbaba* yaprakları kanı durdurmak için kullanılan otsu bitki. Bk. BALLIBABA. ‖ *Akbaş,* baklagillerden iki yıllık yem bitkisi (*melilotus alba*). Kazık köklü, üç yapraklı, 120-150 sm. boyunda, tohumları kahverengi. ‖ *Akbiber,* tadı karabiberden daha az yakıcı olan zarı alınmış biber. Bk. BİBER. ‖ *Ak çöpleme,* otsu bir bitki, düğünçiçeğillerden (veratum ambum). Bk. ÇÖPLEME. ‖ *Akhardal,* tohumunda simojrosid maddesi bulunmayan bir çeşit hardal (*Sinopis albra*). Tedavide hemen hiç kullanılmaz. Bk. HARDAL. ‖ *Ak mantar.* Bk. MANTAR. ‖ *Ak yahudi baklası,* baklagillerden yıllık bitki (*lupinus albus*). Bk. YAHUDİ BAKLASI.

— Dokumc. *Ak sinir,* beyaz yollu bir dokuma.

— Etnogr. *Ak ev,* konar-göçer yörüklerin çadırı. (Bu çadırlar yörük soylularına aittir ve çadır sakinlerine de akevli'ler denir.) ‖ *Ak oda. Halk dili.* Gelin odası, zifaf odası.

— Miner. *Akaltın,* platinin bir adı. ‖ *Ak demir,* kızgın ateşte dövülen ve kızıllaşmış demir. ‖ *Ak yakut,* elmasa benzeyen ama daha az parlak ve şeffaf bir taş.

— Mutf. *Ak aş. Halk dili.* Sütlaç.

— Seram. *Ak porselen,* çin porselenleri. Bk. PORSELEN.

— Zool. *Ak ceylan.* Bk. CEYLAN. ‖ *Ak tilki,* yumuşak kürkü özellikle gece elbiselerinde kullanılan bir tilki cinsi. Bk. TİLKİ.

AJACCİO
liman ve Bonapart'ların evi

◆ **Akça** sıf. Beyazımsı, beyaza çalar.

— DEY. *Akça pakça,* eli yüzü temiz, beyaz tenli [güzel].

— Bot. *Akçakavak,* bir cins kavak. (Bk. AKKAVAK.)

— Coğ. *Akça yel,* güneydoğudan esen ılık rüzgâr, keşişleme*.

◆ **Akçıl** sıf. Aka çalan, beyazımsı: *Çıplaklığı, yandan uzatılmış beş on telle örtülü kocaman akçıl bir kafa..* (Y. Z. Ortaç). ‖ Soluk, solmuş.

— Res. Gerekli tondan daha beyaz olan ve ahengi bozan [kısımlar]. ‖ Soluk ve beyaz renkleri çok olan çiğ renkli [tablo].

◆ **Akçıllanmak** dönşl. f. Rengi açılıp beyazlaşmak, solmak.

— Res. [Boyalı resimlerin üzerine sürülen vernik için] Bozulup beyaz ve dumanlı lekeler husule getirmek. (M)

ÂK sıf. (ar. ʿuḳūḳ, isyan etmek'ten ʿaḳḳ). *Esk.* Dikbaşlı, inatçı, âsi, serkeş.

◆ **Âkî** sıf. İsyan eden, baş kaldıran, âsi: *Ol gaddar arnavudu buraya getirmeği ilka edip bir cahil ve âkî nâbekârı üzerimize musallat etmek istersin* (Naima). [M]

—AK, —EK ek. Dil bil. [Fiilden isim yapma eki.] Fiil kök ve gövdelerine eklenerek, âlet, vasıta ve mekân adları teşkil eder (bıç-*ak*, uç-*ak*, dur-*ak*, yat-*ak*, bin-*ek*, ürk-*ek*, yed-*ek*). [Bk. EK.] (M)

AKA (Enver), asker ve siyaset adamı (Edirne 1901). Kuleli Askerî lisesinde öğrenciyken, Kurtuluş savaşına katılmak üzere Anadolu'ya kaçtı. Ankara Zabit talimgâhını birincilikle bitirdi. 1930'da kurmay;Moskova, Paris ve Londra'da askerî ataşe; 1951'de general; SHAPE ve CENTO'da türk temsilcisi; 1960'ta emekli oldu.
Adalet partisinden Balıkesir senatörü (1961), Cumhuriyet senatosu başkanı (6 kasım 1963-2 aralık 1965); adaylığını koymadı ve Cumhuriyet senatosu üyeliği 1968'de sona erdi. (M)

AKAB veya **AKAP** i. (ar. ʿaḳib [Türkçede aldığı şekliyle ʿaḳab]). *Esk.* Topuk, ökçe. ‖ Son, netice. ‖ Arka, art. ‖ [Bir vaktin veya olayın] Hemen sonrası, hemen ardı: *Akab-ı cinayette arka sokaktan savuştuğu sırada...* (Nabizade Nâzım). ‖ — *Mec.* Evlât, torun, zürriyet.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Akab-ı leşker,* bir asker kıtasının veya kolunun hemen gerisi. ‖ *Azm-i akab,* ökçe kemiği.

◆ Zf. *Akabinde* (veya *derakab*), hemen ardından, derhal: *Zelzelenin akabinde eve koşunca anneciğinin ölüsünü bulmuştu* (Ömer Seyfeddin).

◆ **Akab-gîr** blş. sıf. *Esk.* [Birini, bir şeyi] Takip eden, kovalayan, ardına düşen.

◆ **Akab-giran** çoğl. sıf. *Esk.* Takip edenler, kovalayanlar, ardına düşenler.

◆ **Akab-rev** blş. sıf. *Esk.* Arkadan gelen. ‖ Ardına düşen, takip eden. (M)

◆ **Akûb** sıf. (ar. ʿaḳeb, arka, sırttan ʿaḳūb). *Esk.* Vâris, halef.

AKÂB çoğl. i. (ar. ʿaḳab, son, arka'dan aʿḳāb). *Esk.* Evlâtlar, torunlar: *Romalılar latium ahalisinin a'kâbından olup..* (Namık Kemal). [M]

AKABAŞİ MORİTOKİ, japon Hojo ailesinden, Kamakura şehrinin son *şikken*'i (naibi) [1326-1333]; Nitta Yoşisada'ya sadık or-

Foto. X (LAROUSSE)

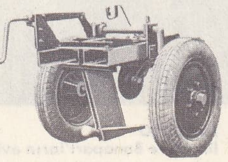

akaçlama
arabası (sapan)

dular şehri zaptedince intihar etti (1333). [L]

AKABE i. (ar. ʿaḳabe). *Esk.* Aşılması zor geçit, sarp yol, tepe, yokuş: *Ordularını akabeden akabeye düşürdüğü o kühsar-i men içinde Rusları yoruyordu* (Süleyman Nazif). || Bir durumun veya hastalığın en tehlikeli anı, devresi: *Vehim ve tereddüt akabelerinde iken Suphi'nin en ufak bir hareketinden türlü mânâlar çıkarmaktaydı* (Nabizade Nâzım). || Tehlike, muhatara: *Sırrıcemal bin akabe geçirdikten sonra odanın eşiğinden içeri ancak adım atabildi* (Nabizade Nâzım).

◆ **Akabat** çoğl. i. *Esk.* Korkunç hâdiseler. tehlikeli durumlar, korkulu dakikalar. || Aşılması zor tepeler, sırtlar, geçitler. (M)

Akabe biatı, islâm tarihinde önemli bir antlaşmanın adı. Akabe, Arabistan'da, Mina ile Mekke arasında, sapa, gözden ırak bir yerdir ve gerek İslâmdan önce, gerek sonra kutsal sayılmıştır. Hz. Muhammed, İslâmlığı yaymağa başladığı sıralarda birçok zorluklarla karşılaşıyordu. Mekkeliler ilk İslâmlara karşı son derece gaddar davranıyorlar, bu yüzden Peygamber, gayretlerini Mekke dışına yöneltmeğe mecbur oluyordu. Hac mevsiminde her yıl Arabistan'ın çeşitli yerlerinden Mekke panayırına kalabalıklar gelirdi; Hz. Muhammed onlara da dininin esaslarını anlatmağa çalışırdı. 620 Yılı hac mevsiminde, Medinedeki Hazreç kabilesinden altı kişi Hz. Muhammed ile tanıştı ve İslâmlığı kabul etti. Ertesi yıl aynı mevsimde Hazreçliler on iki kişi olarak geldiler ve islâm Peygamberiyle bir yıl önce sözleştikleri Akabe tepesinde gizli bir toplantı yaptılar. Bu toplantıda Hz. Muhammed'i himaye etmeyi taahhüt etmeksizin sadece ona biat ettiler. Bu biata islâm tarihinde *Birinci Akabe biatı* (Akabe-i ûla veya birinci zor geçit) denir. 622 Yılında, bu defa sayıları yetmişi bulan medineli yeni Müslümanlar Hz. Muhammed ile yine Akabe'de gizlice buluştular ve gerekirse kendisini kılıçla savunmağa yemin ettiler. İslâm tarihinde bu toplantıya da *İkinci Akabe biatı* (Akabe-i sâniye veya ikinci zor geçit) denir. (M)

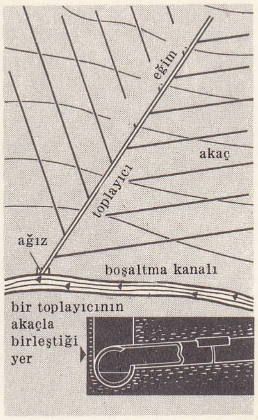

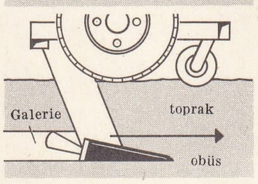

akaçlama
arabanın krokisi

AKABE körfezi, Kızıldeniz kuzeyinde, Sina yarımadası ile Suudi Arabistan toprakları arasında bulunan körfez; uzunluğu 200 km; genişliği 30 km. yi geçmez. Lût gölü boyunca yer alan Akabe körfezi, onun gibi büyük tektonik çökmeler sonucunda meydana gelmiştir. Derinliği 1 828 m. dir. Körfez buranın kuzey ucundaki birkaç kilometrelik El-Akabe limanına sahip bulunan Ürdün devleti ile bir petrol borusuna başlangıç yeri teşkil eden Elath limanını kuran İsrail arasında bölüşülmüştür. 1967 Mayısında Nâsır'ın Elath'a giden ve buradan dönen gemilerin Akabe körfezine girip çıkmasını yasaklaması, İsrail-Mısır harbine yol açtı. Ve körfezin batı kıyıları İsrail tarafından işgal edildi (haziran 1967). [L]

AKABE limanı (*El-Akaba*), Ürdün (Ma'an eyaleti) topraklarında, Kızıldeniz'de kendi adını taşıyan körfez kıyısında bir liman; 1 000 nüf. Ürdün'ün deniz kıyısında tek limanı; başlıca faaliyeti, balıkçılık ve fosfat ihracatıdır. Doğusunda, büyük bir ticaret yolunun sonunda kral (peygamber) Süleyman'ın Ezion Geber limanı bulunuyordu. Şehir 1967 haziranında İsrail tarafından işgal edildi. (L)

Akabe meselesi, Süveyş kanalının Osmanlıların kontrolünden uzak kalmasını sağlamak için, İngilizlerin, Osmanlı devletiyle Mısır arasında çıkardıkları siyasî bir anlaşmazlığın diplomasi tarihindeki adı. Londra antlaşması, Mısır'ı Mehmed Ali Paşaya bıraktığı zaman, Mısır ile Osmanlı toprakları arasındaki sınır El Ariş'ten Akabe'ye uzanıyor, Mısır hacılarının güvenliği için sınır üzerindeki birkaç yerin Mısır kuvvetleri tarafından işgali Osmanlılar tarafından kabul ediliyordu. Süveyş kanalı açılınca, Hac yolu değişti ve bu işgale lüzum kalmadı. 1892'de Abbas Hilmi Paşa hıdiv olunca, Osmanlı devleti Hıdiv'den işgal bölgelerinin tahliye edilmesini istedi. Fakat İngiltere'nin siyasî müdahaleleri yüzünden mesele 1906'ya kadar sürüncemede bırakıldı. 1906'da Osmanlı devleti Hicaz demiryolu üzerinde önemli bir yer olan Akabe'yi ve yakınında bulunan Tâbe'yi işgal etti. İngiltere, Akabe'nin kendi elinde ve kontrolünde olmasını Hindistan yolunun güvenliği ve kontrolü bakımından gerekli görüyordu. Bu sebeple derhal harekete geçerek Osmanlı devletini deniz kuvvetleriyle tehdide başladı. Sina yarımadası üzerindeki işgal bölgelerinin boşaltılması için on günlük (3 mayıs 1906) bir mühlet verdi. Osmanlı devleti bu tehdide karşı duramayarak, adı geçen yerleri boşaltmayı kabul etti. Osmanlı ve Mısır subaylarından kurulan bir heyet, Akabe körfezinde Tâbe'den El Ariş'e kadar uzanan sınırı yeniden tespit etmek için çalışmalara başladı ve sekiz maddelik bir protokol üzerinde anlaştı. Bunda, Akabe körfezinin kuzeydoğusunda bulunan Kalet-ül-Akabe Osmanlı devletine kalıyor, Mısır sınırındaki Tâbe Mısırlılara bırakılıyordu. (M)

AKAÇ i. (*ak-aç*). Yeni k. Birikmiş suyu veya herhangi bir sıvıyı akıtmağa yarayan boru, oluk ve benzeri âlet, vasıta. || Kanal, ark, su yolu. || Çok nemli arazide suyu akıtmağa yarayan yeraltı su oluğu.

◆ **Akaçlama** i. Akaçlar açarak bataklık kurutma veya birikmiş suları akıtma (*Tefcir* veya *drenaj* da denir.): *Akaçlama nemli toprakları sağlığa kavuşturur.* Bk. ANSİKL.

— Cerr. Vücudun belli bir noktasında, ya kendiliğinden (apse), ya da bir cerrahî müdahale sonucu meydana gelen sıvı toplanmalarını boşaltmağa yarayan tedavi usulü. Akaçlama, boru, dren, fitil v.b. ile yapılır; maksat yaranın kapanmasını engellemektir. Dişçilikte, apselerin akaçlanması termokoter ile yapılır; diş kökü çevresindeki doku bozukluklarının akaçlanması ise delme ameliyatını ve diş kökü içinin perdahlanmasını gerektirir.

— Coğ. *Akaçlama havzası*, suları, adı geçen usulle bir akarsu tarafından boşaltılmış bölge. Bk. ANSİKL.

— Gaz sanay. Boruların veya hat kollarının gaz kaçırmasını önlemek için kullanılan boru düzeni. || *Flaman akacı*, kapaklı, hat kollarını muhafaza eden bir tahta kanal çeşidi. || *Havalandırma akacı*, yer altındaki bir kaçaktan gelen gazın toprak dışına aktarılmasını sağlayan akaçların bütünü.

— Hidrografi ve jeomorfoloji. *Akaçlama sapması.* Bk. ANSİKL.

— İnş. *Akaçlama yapmak.* Bk. DOLGU [*Taş dolgusu*].

— Petr. *Su ile akaçlama,* bir petrol yatağından zorlama usulüyle petrol artıklarını çıkarma usulü. Bunun için, yüksek basınçlı pompalarla, gerek yatağın suyla kaplı bölgesine, gerek o çevredeki yağ düzeyine su püskürtülür. Bu işlemde, daha önce açılan kuyulardan ve gerekirse, şu hücumuna uğramış eski kuyulardan yararlanılır (*Eşanl.* WATER-FLOODİNG). || *Sıcak su ile akaçlama,* bir petrol kuyusu artıklarının sıcak su püskürtme zorlama usulüyle kazanılması. || *Ateş ile akaçlama,* bir petrol yatağındaki yağın bir kısmı yakılmak suretiyle, diğer kısmının sıcaklığını yükseltmek ve bunun kuyuya doğru akmasını kolaylaştırmak için başvurulan zorlama usulü. (*Eşanl.* FİRE-FLOODİNG.) || *Buharla akaçlama,* bir petrol yatağının, buhar püskürtülerek, yağ vermeğe zorlanması. (*Eşanl.* STEAM-FLOODİNG.) Bk. ANSİKL.

— Zır. *Akaçlama pulluğu*, akaçlama hendeklerinin yönünü çizmek için kullanılan pulluk.

— ANSİKL. *Akaçlama,* bir toprağı fazla suyundan kurtarmak amacıyle yapılır. Bunun için en basit işlem, en keskin meyil yönünde, üstü açık hendekler açmaktır; genellikle, altlarına künk veya taş döşendikten sonra bu hendekler kapatılır. Uç uca eklenmiş akaçlama künkleri, bir metrede ortalama 3 mm.-lik bir meyille, kolektör denilen ve en keskin meyil yönünde sıralanmış daha büyük bir su yoluna akar. Bu yol da bir emici kuyuya veya altında su geçirir derin tabaka bulunan bir deliğe ulaşır. Toprak altında çalışan (çizginin 0,20 —0,30 m. derinliğinde) ve köstebek pulluk veya akaçlama pulluğu diye adlandırılan özel pulluklar, toprak altını yeteri kadar ufalar ve künk döşenmeden akaçlamayı sağlar; ama böylece elde edilen sonuç pek istikrarlı olmaz.

— Coğ. Nemli toprağının fazla suyu akaçlama kanalları veya gözenekli akaçlama borularıyle akıtılan topraklara *akaçlama havzası* denir. Suları belli bir akarsu (ırmak, çay) tarafından boşaltılan alanlar o akarsuyun adıyle (Sakarya akaçlama havzası), birçok akarsu aracılığıyle bir denize boşaltılan bölgeler, akarsuların kavuştuğu denizin adıyle (Karadeniz akaçlama havzası) anılır. (Akaçlama havzası yerine bazen *aklan* terimi de kullanılır: *Türkiye'nin Karadeniz aklanı.*)

— Hidrografi ve jeomorfoloji. *Akaçlama sapması,* lav akıntısı, buzul birikintisi, toprak kayması v.b. gibi sebeplerle, bir kesiminde çığırının tıkanması üzerine, bir eşik üzerinden akarak kendisine yeni bir çığır meydana getiren akarsu. (Aynı akarsu bir süre iki ayrı havzaya ait iki kolu besleyebilir. Kanada kalkanında buzul sonrası akarsu dağı doğarken böyle olaylar meydana geldiği bilinmektedir.)

— Petr. *Akaçlama,* yani bir petrol veya tabiî gaz yatağı muhtevasının cepten kuyuya akması, kuyu dibindeki basıncın sunî olarak arttırılması esasına dayanan bazı ek zorlama usulleriyle geliştirilebilir.

● *Su ile akaçlama,* başlangıçta, Amerika'da eğri kuyular gibi kanunsuz sayılmış olan bu akaçlama, tabiî su itişi gibi ilk çıkışta elde edilen yağ kadar bir verim sağlar ve bu yolla yüzde 40-80 yağ çıkarılır. Püskürtme suyu, kısmen kuyu başları ayırıcılarından gelebilir; bu da mahallî imkânlardan tasarruf sağlar; fakat üretici kayanın Fe ve Mn iyonları etkisiyle meydana gelen hidroksitler ile tıkanmaması için bu suya bazı işlemlerin uygulanması gerekir.
Akaçlama, yer değiştirecek yağ ile doğrudan doğruya temas eden bir ısı katkısı kullanarak da geliştirilebilir; böyle bir metot, hidrokarbonların koyu, hattâ katı olduğu zaman çok işe yarar.

● *Sıcak su ile akaçlama,* âdi water-flooding'e göre daha da iyi sonuçlar verir, çünkü ısı etkisiyle, ortamdaki yağ termik bir genişlemeye uğrar ve akıcılığı artar.

● *Buharla akaçlama* veya *«steam-flooding»*, daha karmaşıktır. Bunun esası, yeryüzünde bulunan kazanların verdiği su buharını püskürterek, kuyuya yakın olan petrol cebi kısmını 140°C'ye kadar ısıtmak, petrolun yumuşak bir damıtılmasını sağlamak ve akışı geliştirmektir. Püskürtme, ya özel bir kuyu vasıtasıyle sürekli olarak, ya işletme kuyusundan faydalanılarak ve *«kuff and puff»* adı verilen ve birbirini takip eden ısıtma ve çıkarma işlemleriyle sağlanır. Bu usul, iktisadî olmamakla beraber, kalan petrolun yüzde 90 oranında kazanılmasına imkân verdiğinden gittikçe daha fazla kullanılmaktadır.

● *Ateşle akaçlama,* bir mahallî yakma tekniğidir. Gereken hava, kompresörlerle kazının dibine kadar gönderilir ve hidrokarbonlar, üretim bölgesi düzeyine indirilen bir elektrikli yakma âletiyle veya bir gaz ocağıyle ateşlenir. Bundan sonra, yakma âleti, azot göndererek işlemez hale getirilir ve yanma, hava ile beslendiği sürece, yayılarak önündeki yağı keşif kuyularına doğru sürer. Böylelikle 400°C'yi bulabilen sıcaklıklar elde edilir; bunun sonunda damıtlama, kraking ve çözündürme olayları yan etkileriyle artar ve cepteki basınç tekrar hızla eski değerini bulur; o kadar ki, yanan az miktarda yağ hesaba katılmazsa, geri kalan yağın tümü, hiç olmazsa nazarî olarak elde edilebilir. Bununla beraber, belli bir derinliğe varılırsa, bu usul, ancak gerekli kalınlıkta kum tabakaları gibi, yüksek ve tek düze gözenekli ve geçirgenlik gösteren kayalarda iyi sonuç verir.
Bitümlü kumların işletilmesi için nükleer enerji'ye de başvurulabilir. Navada'da yapılan deneyler, temiz H bombalarının kullanılmasıyle radyoaktiflik tehlikesinin hemen hemen ortadan kalktığını, fakat patlama noktasındaki çok yüksek sıcaklıkların, kayaların camlaşmasına yol açtığını doğrulamıştır. O zaman, petrol yatağını gerginliğine kavuşturmak için gerektiği kadar güçlü bir hidrolik parçalama etkisine baş vurmak gerekir.

◆ **Akaçlamak** geçl. f. Akaçlar açmak yoluyle bataklık kurutmak. || Bir yerde birikmiş suyu akıtmak, boşaltmak. (ML)

AKAD. Bk. AKKAD.

AKAD (Ömer Lütfü), türk film yöneticisi (İstanbul 1916). 1942'de İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret okulunu bitirdi. 1948'de yöneticiliğe başladı; ilk filmini ertesi yıl Halide Edip Adıvar'ın romanından uyarladığı *Vurun Kahpeye* ile verdi. Daha sonra *Lüküs Hayat* (1950) adlı bir operet, Irak'ta eski halk masallarından alınma *Tahir ile Zühre* (1951-1952) ve *Arzu ile Kamber'i* (1951-1952)

Foto. LAROUSSE

çevirdi. *Kanun Namına* (1952), *Altı Ölü Var* (1953), *Katil* (1953) ve *Öldüren Şehir* (1953) filimleriyle Akad, türk sinemasında bu dönemin en önemli sanatçısı oldu. Bunun sebebi, Akad'ın bu filimlerle, otuz yılı aşkın bir süre tiyatronun hâkimiyetinde kalan türk sinemasına, doğrudan doğruya sinema özelliklerini ilk defa kazandırmasıdır. Türk sinemasının sinema diline uygun ilk örneklerini de Akad verdi. *Tanrının Bağışı Orman* (1964) adlı belge filmi ve *Hudutların Kanunu* da, 1966-1967 dikkate değer eserlerdir. (M)

AKADEMGORODOK (*«Bilginler şehri»*), S.S.C.B.'nin Rusya cumhuriyeti kesiminde, Sibirya topraklarında, Novosibirsk yakınında bir şehir. 1959'da Sibirya'nın zenginliklerini değerlendirmek ve sovyet ilmini geliştirmek üzere kuruldu. Burada birçok yüksek araştırma enstitüsü, bir üniversite, bir fizik ve matematik okulu ve önemli bir hesap merkezi vardır. (L)

AKADEMİ i. (lat. *academia;* yun. *Akademos bahçesi*, Platon'un ders verdiği yer'den *akademia*). İlim, edebiyat veya sanat derneği (Bk. ANSİKL.): *Ben de istemiyor değilim bir Akademi kurulmasını. Yalnız eğlenmek için değil, bizde akademi kurulamıyacağını anlamanız için* (N. Ataç). *Bu müesseseyi adeta bir akademi veya XVIII. yy. fransız sosyetesinin salonları haline getirmiştir* (Semavi Eyice).

— ANSİKL. Ortaçağda çeşitli zamanlarda ve değişik adlar altında birçok edebiyat topluluğu vardı (sanat toplulukları, hitabet dernekleri, dinî heyetler); buralarda, yazarların, kendilerini koruyan önemli kişilerin çevresinde toplandıkları görülürdü. Adları klasik eski çağı akla getiren *akademiler* ise, ancak Rönesans çağında ortaya çıktı. Hümanist toplantılarının düzenli bir topluluk halini alması ve akademi diye adlandırılması, İtalya'da XV. yy. ın ikinci yarısından sonra gerçekleşti. Bu akademiler, genellikle resmî yardım ve himayeden faydalandıkları halde, kendi bağımsızlıklarını da muhafaza ediyor ve belli başlı hümanistler tarafından destekleniyordu (Venedik'te Alde Manuce, Roma'da Pomponius Laetus, Floransa'da Ficino). XVI. yy. boyunca bu akademilerin sayısı arttı, aynı zamanda her birinin, üzerinde durduğu araştırma alanını daha kesin bir şekilde belirlediği görüldü. Bu ihtisaslaşmanın yanı sıra, toplulukların statüleri de, genel olarak daha sağlam bir yönetmeliğe bağlanıyordu. Nitekim, Pomponius Laetus tarafından Roma'da kurulmuş olan akademi, arkeolojik araştırmalarla uğraşıyor; Accademia della Crusca (1582'de Floransa'da kurulmuştur) edebiyat dilinin arıtılmasını amaç olarak kabul ediyor: Accademia dei Lincei (Roma, 1603) ve Accademia del Cimento (Floransa, 1657) sadece ilim çalışmaları yapıyor; buna karşılık Arcadia akademisi (1690) şiirden başka şeyle ilgilenmiyordu.
İtalya'dan gelmiş olan akademi modası, bütün hümanist Avrupa'da ve her yerden fazla Fransa'da yayıldı. Charles XI'in emriyle (1570), Şiir ve Müzik akademisinin ve 1607 yılında François de Sales'in emriyle Florimontane akademisinin kurulması, yazarları ve tanınmış kimseleri bir araya getiren akademilerin gittikçe çoğaldığı bir çağın başlangıcını teşkil etti. Salonları birer edebî kültür merkezi haline gelmiş bulunan bir toplum hayatının alışkanlıkları, hem Paris'te, hem taşrada bu akademilerin kurulmasını teşvik ediyordu. Ama, tıpkı salonlar gibi, bu akademiler de hemen sadece edebiyatla ilgilenmekteydi. Hattâ, başkan De Lamoignon gibi bazı kimselerin, evlerine girip çıkan yazarlardan kurulmuş küçük bir «Akademi» yi himaye ettikleri görülüyordu.
Richelieu, Fransız akademisini kurarak, bu derneklerden birini millî bir kurum haline getirdi. Bu kurum, bağımsızlığını kaybetmeksizin, edebiyat ve din ile ilgili alanlarda bir otorite olarak ortaya çıkmıştı. Kraliyet Resim ve Heykel (1655), Kitabe ve Edebiyat (1663), İlimler (1666), Müzik (1669) ve Mimarlık (1671) akademilerinin kurulmasıyle, bütün fikir ve sanat gelişmelerine millî ölçüde yön verilmek istendiği belli olmuştu. Millî akademilerin kurulması mahallî akademilere zarar vermedi. XVII. yy. da Fransa'da akademisi olmayan önemli bir şehir (özellikle meclisleri olanlar göz önünde tutulursa) hemen de yok gibiydi. Bu mahallî akademiler, büyük akademilerin millî ölçüde oynadıkları rolü mahallî ölçüde oynamağa çalıştılar. «Jeux Floraux» kadar eski bir topluluk bile, Fransız akademisinin yönetmeliğine benzeyen bir yönetmeliği kabul ederek 1694'te akademi haline gelmiştir.
Fikir ve sanat hayatları, İtalya ve Fransa kadar gelişme gösterememiş ülkelerde de, millî akademilerin resmî bir şekilde kuruluşu örnek kabul edildi. 1662'den itibaren, Londra Kraliyet birliğinin kamu yararına bir kurum olduğu açıklandı; XVII. yy. boyunca, edebiyat veya ilimle ilgilenen kraliyet akademilerinin, Prusya'da, İspanya'da ve İsveç'te kurulduğu görülmektedir. Yavaş yavaş, dünyanın bütün ülkelerinde akademiler açıldı. Avrupa'da olduğu gibi Amerika'da da, XIX. ve XX. yy. boyunca bağımsızlıklarını elde etmiş olan milletler, çoğunlukla, geleneklesen «akademi» adıyle anılan ilim adamı topluluklarını resmen kurdular.
Bununla birlikte, akademilerin bugün oynadığı rol ile, başlangıçta oynadığı rol arasında fark vardır. Akademiler ya ilim sanat ve edebiyat alanlarının en ünlü isimlerini çatıları altında topladıkları ölçüde millî prestije yararlı olmakta, ya da ilmî araştırmalara yardımcı olan ilim adamı topluluklarını niteliği taşımaktadır; bu çağdaş anlayış daha çok, meselâ S.S.C.B.'de olduğu gibi, ilmî öğretimin gelişmesine katılan bazı ilim akademilerinde belirmektedir.
Mahallî akademilere gelince; bunlar, Fransa'da, bütün XVIII. yy. boyunca var ola geldi. Hattâ bunlardan «Les Rosati» gibi bazıları, bu yüzyılın sonunda kuruldu. Ama, Fransız ihtilâlinden sonraki değişiklikler, bu akademilerden çoğunun ortadan kalkmasına yol açtı; bunlardan günümüze kadar ulaşanlar da vardır (Jeux Floraux, les Rosati gibi). Ne var ki bunlar, özellikle belli taşra merkezlerinde, edebiyat ve kültür çalışmalarını sürdürmek amacıyle çalışan dernekler olarak görünürler; fikir ve sanat hayatının Paris'te gittikçe daha geniş ölçüde toplandığı bir çağda, bu akademilerin etkisi, bir bölgeye mahsus sanat ve şiir geleneklerinin korunmasını mümkün kılmıştır.

AKADEMİLER

ALMANYA

Tabiat Meraklıları akademisi, 1651'de Schweinfurth'ta Doktor Bausch tarafından kuruldu. 1742'de ise, *Léopoldine* adını aldı. Akademi, çeşitli konularla ilgilenir ve özellikle hekimlerden, karşılaştıkları bütün garip olayları bildirmelerini ister.

Berlin İlimler akademisi, Leibniz'in etkisiyle, 1700 yılında Friedrich I tarafından kurulan *Berlin İlimler birliği*, 1743'te Friedrich II çağında, *Prusya Kraliyet İlimler ve Edebiyat akademisi* adını aldı. Akademinin muhtıraları, 1746'dan 1804'e kadar Fransızca yazıldı. Akademi alman ilminin gelişmesinde önemli bir rol oynadı; çok büyük çalışmalara girişti; bunlar arasında, grek ve latin kitabelerinin *Corpus*'unu sayabiliriz. Ayrıca, Pertz'in başlamış olduğu *Monumenta Germaniae*'nin yayımlanmasını yönetti. Akademi, 1946 yılında Doğu Almanya hükûmeti tarafından, S.S.C.B. İlimler akademisi örnek alınarak yeniden düzenlendi. Adı *Berlin Alman akademisi* olan bu kurum, çalışmalarını ilmî araştırmanın bütün alanlarıyle ilgilenecek biçimde genişletti ve öğrenimin düzenlenmesinde yol gösterici bir rol oynamağa başladı.

BELÇİKA

Belçika Kraliyet akademisi, 1772'de, Holanda imparatoriçesi Marie-Thérèse tarafından kurulan ve 1845'te yeniden düzenlenen bu akademinin üç kısmı vardır: edebiyat, güzel sanatlar, ilim. Üye eksiklerini bu kısımlar içinde tamamlar. Akademide filozofların, tarihçilerin, dil uzmanlarının ve hukukçuların çoğunlukta olmalarına karşılık, edebiyatçıların, romancıların, şairlerin sayıca az olduğu görülmüş ve bundan dolayı şu ikinci akademi kurulmuştur:

Fransız Dili ve Edebiyatı Kraliyet akademisi, 1920 yılında, o sırada İlim ve Sanat bakanı olan yazar Jules Destrée'nin teklifi üzerine, kral Albert I tarafından teşkil edilen bu topluluk kırk üyeden kuruludur. Bu üyelerin yirmisi edebî unvanla seçilmiş belçikalı, on'u filoloji uzmanı belçikalı ve kalan on'u da bu unvanlardan biriyle seçilmiş yabancı üyedir. Bu sonuncu sınıfta fransızlar daima çoğunlukta olmuş ve bu durum günümüze kadar sürmüştür.

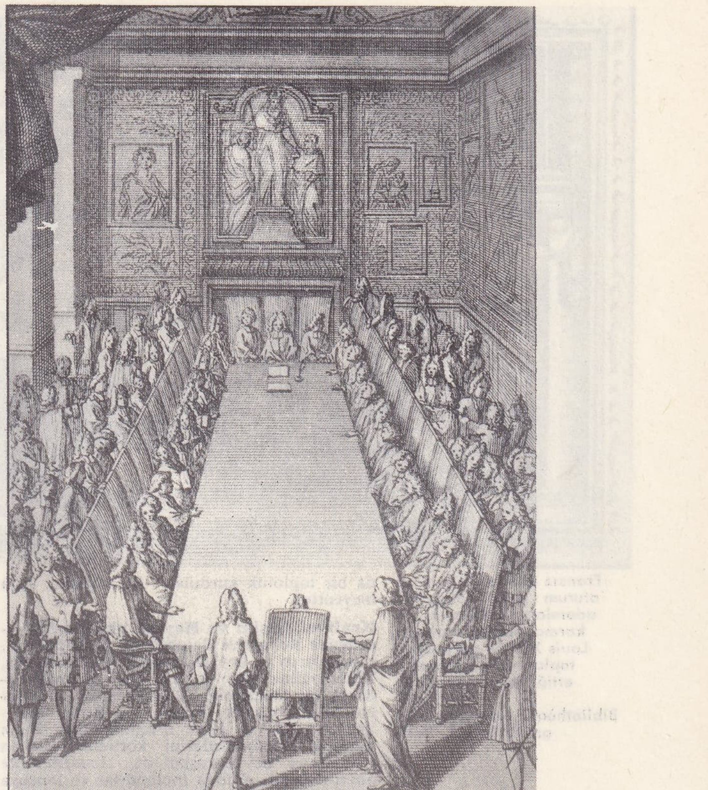

Fransız akademi'si Louis XIV devrinde, bir akademi üyesinin kabul töreni

ÇİN

Çin akademisi (*Academia Sinica*), yeni çin hükûmeti tarafından 1949'da kurulan teşekkül. 1929'da kurulan Pekin Millî akademisinin ve 1928'de kurulan eski *Academia Sinica*'nın yerini almıştır. Amacı *«Çin'de ilimleri teşvik etmek ve geliştirmek»* tir. 1956-1957'de, Çin'de ilimlerin gelişmesini sağlamak için on iki yıllık bir plan hazırlanmıştı. Fakat, hükûmet, araştırma alanında güdülecek millî politikayı ancak kendisinin tayin edebileceğine karar vererek, Akademi dışında, otuz üyelik bir ilmî planlama komitesi kurdu. Çin akademisinin, büyük Çin şehirlerine dağılmış yüze yakın ilmî ihtisas enstitüsü, her eyalette, kendi laboratuvarları ve ihtisas enstitüleri bulunan bir şubesi vardır.

FRANSA

I. Eski akademiler

Saray Görevlileri akademisi (*Académie Palatine*), devlet yönetiminde Charlemagne'a yardımcı olan okumuşların teşkil ettiği bir topluluktu. Bunlar, sarayda, *Ecole Palatine* diye adlandırılmış bir okulu yönetiyorlardı. Üyeler arasında, Alcuin, Paulin d'Aquilée ve Eginhard vardı. Bu akademi Charlemagne çağının ve daha sonraki yılların şaşırtıcı Rönenansına yardımcı olmuştur.

Saray akademisi (*Académie du Palais*), 1574'te Henri III tarafından kurulmuş olan bu akademi Charles IX'un himaye ettiği ve J. A. de Baif tarafından 1570'te kurulmuş olan Müzik ve Şiir akademisinin yerine geçti. Pibrac'ın etkisi altında, bu akademide felsefe ve ahlâk tartışmaları yapıldığı ve böylece kuruluşun, İtalya'daki platoncu akademileri taklit ettiği görüldü. Akademide en önemli rolü oynayan Desportes'un çevresinde, Jamyn ve Madam Retz ve Lignerolles gibi kimseler bulunuyordu.

Florimontane akademisi (*Académie Florimontane*), İtalya'da daha önce kurulmuş olan akademiler örnek alınarak François de Sales ve hukukçu A. Favre tarafından 1606'da kurulan edebiyat topluluğu. Bu akademi uzun yıllar faaliyette bulundu. 1851 Yılında, annecyli ilim adamları grubu, aynı ad altın-

Foto. Keystone (*LAROUSSE*)

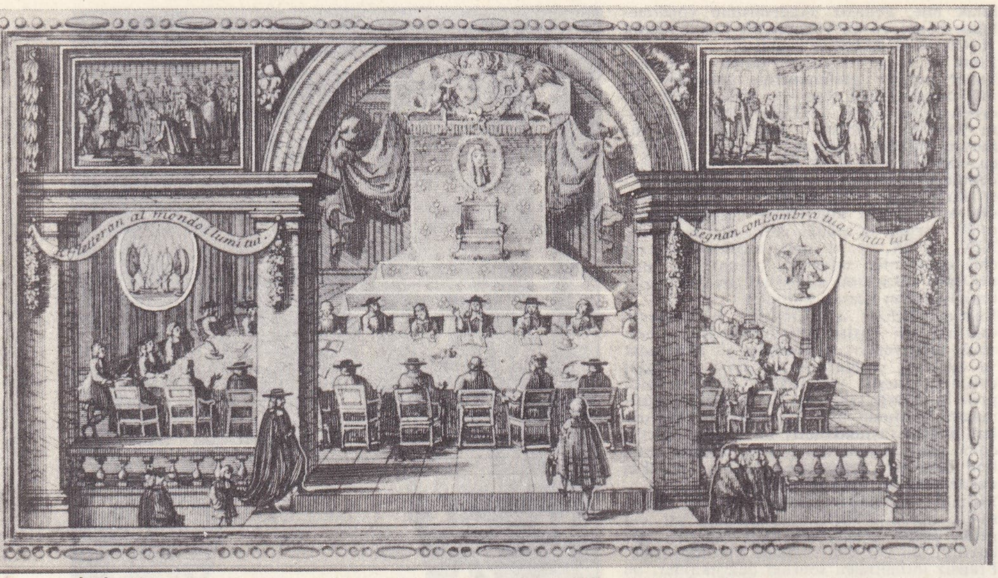

Fransız **akademi**'sinde bir oturum (1640). Yalnız din adamları şapkalarını çıkarmayabilirdi. Arkada Louis XIII'ün portresi ve toplantılara başkanlık ettiği zaman oturduğu taht. Bibliothèque Nationale'deki gravürlerden, Paris

da bir topluluk kurdular. Bu topluluk hâlâ mevcuttur.

Kraliyet Resim ve Heykel akademisi (Académie Royale de Peinture et de Sculpture), ressamların ve heykeltraşların gelenekleşmiş, hâkimiyetine karşı uzun zaman mücadele edecek bir akademinin kurulmasına da (1 şubat 1648) önayak olanlar, Le Brun, Testelin kardeşler ve Juste d'Egmont'dur. Buna karşılık, hâkimiyetlerini korumak isteyen ressam ve heykeltraşlar da, *Académie de Saint-Luc* adı altında toplandılar ve loncaya dahil olmayan kimselerin resim veya heykel yapmasını engellemek imtiyazının kendilerine ait olduğunu iddia ettiler. Ama 1655'te resmî makamlarca, 1648'de kurulmuş olan birliğe, «Kraliyet akademisi» adını alma hakkının verildiği ve ancak bu akademi üyelerinin kral ve kraliçenin ressam ve heykeltraşları olabileceği bir kararname ile ilân edildi. Akademi önce Louvre'a (1656-1661), daha sonra Palais Royale'e (1661-1692) yerleşti; sonunda, yeniden Louvre'a taşındı.

Kraliyet Müzik akademisi (Académie Royale de Musique), 1669'da kurulmuş olan bu akademinin amacı, fransızca metinlerle oynanan operalar temsil etmekti. Çeşitli tartışma ve kavgalara katılanların (Lully, Rameau, Gluck) karşılaştığı bir alan olan kuruluş, bugün *Académie Nationale de Musique* (Millî Müzik akademisi) adı altında faaliyetini sürdürmektedir. «Paris Operası Tiyatrosu» budur.

II. Fransız Enstitüsü (İnstitut de France) Aşağıdaki beş akademiden kurulmuştur:

Fransız akademisi (Académie Française), Fransa'da devlet tarafından tanınmış ve bir yönetmeliğe bağlanmış ilim adamları ve edebiyatçılar topluluklarının en eskisi olan Fransız akademisi, esasında Richelieu'nün eseridir. Bu büyük zekâ, daha 1634 yılında, dilin gözetilmesini ve dil kurallarına uygun davranılmasını sağlamakla görevli bir topluluğun lüzumlu olduğunu fark etmişti. Kral Louis XIII'ün verdiği berat ile, 1635 yılından itibaren Akademinin kurulması imkânını sağladı. İki yıl sonra, meclis bu belgeyi tescil eti. O tarihten itibaren, Akademi, ihtilâl yılları dışında sürekli olarak faaliyette bulunarak görevlerini yerine getirmiştir. 1793'te feshedilen Akademi, başlangıçta sadece dört kısmı bünyesinde toplayan Fransız enstitüsünün bölümlerinden biri olarak 1803'te yeniden kuruldu. Kendi adıyle anılması için Restorasyon devrine kadar beklenmesi gerekti. Akademinin kurucusu tarafından öngörülmüş olan çeşitli çalışmalardan yalnız biri, yüzyıllar boyunca bu topluluğun dikkatini üzerine çekmiş ve sıkı bir şekilde yürütülmüştür; gerçekten de, Akademi, 1694-1932 arasında *Lûgat*'inin sekiz baskısını yayımlamıştır. Lûgatçilik tekniği konusunda gerçekleştirilmiş olan ve kelime hazinesiyle gramerdeki gelişmeleri takip eden belli birtakım değişiklikler hariç, bu lûgat, kelimelerin alışılmış kullanılışını gösteren bir kaynak olmakta devam etmektedir. Ne ansiklopedi, ne de etimoloji esasına dayanır. Verdiği örnekler, yazarların kullandığı dilden değil, konuşma dilinden alınmıştır. Kelimelerin gelişmesini, dile girişlerini, halkın zorlamasıyle değişikliğe uğramalarını, belli birtakım kelimelerin ve deyişlerin bir yana bırakılmasını ve hattâ ortadan kaybolmasını incelemek isteyen kimse, lûgatin birbiri ardından yayımlanmış baskılarına baş vurabilir. İmlâ değişiklikleri büyük bir ihtiyatla kabul edilmiştir.

Akademide çalışmalar bir komisyon tarafından yürütülür. Toplulukların veya fertlerin sordukları sualler incelenir, gerekiyorsa cevap verilir. Akademi, kurucusunun dileğine uygun olarak, 1933'te bir *gramer* yayımlamıştır. Fransız diliyle ilgilenen bütün lûgatçiler bu gramere sık sık başvururlar.

Richelieu'nün bu teşebbüsü, hareket noktası olarak, Conrart'ın evinde bir araya gelen birtakım edebiyatçıların kurduğu bir topluluğa dayanıyordu. Akademici sayısı, bir bakıma kısa sayılabilecek bir süre içinde on ikiden kırk'a yükseldi. Akademinin sadece edebiyatçılardan kurulu bir topluluk hüviyetinden sıyrılması da uzun sürmedi. Daha XVII. yy. da, ve tabiatıyle XVIII. yy. boyunca, edebiyatçıların arasına çeşitli mesleklerden insanların, diplomatların, hukukçuların, markisinden prensine kadar her türlü asılzadenin, devlet adamlarının, mareşallerin, sosyologların, pedagogların, hattâ bir de hekimin katıldığı görüldü. Az çok sürekli bir şekilde, mevcudun yarısında biraz fazlasını temsil eden edebiyatçılar arasında da, daha Akademinin kurulduğu yüzyılda, şairler ve tiyatrocular, bir masal yazarı, âlimler, ahlâkçılar, filozoflar, mütercimler, tarihçiler, vakanüvisler, tenkitçiler, kitaplık uzmanları ve bir romancı yer almıştı.

XIX. yy. da, gazetecilik de Akademide bir üye tarafından temsil edildi ve gene o sıralarda, romancıların ve tiyatrocuların sayısı arttı. İlimler akademisiyle ilişki kurabilmek için bir veya iki kalburüstü ilim adamına Akademi üyeliği teklif etmek de o yıllarda gelenek halini aldı. Üye koltuklarından birinin büyük bir sanatçıya ayrıldığı da oldu. Bugün, artık koltuk diye bir şeyin kalmadığı, daha doğrusu koltukların yerini iskemlelerin aldığı bilinmektedir. XVII. yy. ın sonunda da böyleydi. Fakat, büyük asılzadeler ile rahiplerin, o sıralarda, öteki üyeler gibi iskemlede oturmak istemeyip kendilerine koltuk tahsis ettirmeğe kalkışacakları tuttu. Bunun üzerine, Richelieu'nün siyasetini sürdüren, yani kodamanların nüfuzunu kırmak ve ileride aydınlar diye anılacak sınıfı desteklemek isteyen Louis XIV, kırk tane koltuk gönderdi. O gün bugündür, cinsi ne olursa olsun, Akademideki oturulacak yerlere Fransızlar «koltuk» derler.

Akademi üyelerine «ölümsüzler» denmesi ise, Akademinin dövizi olan «ölümsüzlüğe» deyiminden gelmedir. Üzerinde bu dövizin kazılı olduğu tahta oyma kapılar, İkinci Dünya savaşından az önce bulunmuş ve yerlerine konmuştur.

Akademi yönetmeliğinde, *ikamet* ile ilgili bir madde vardır; Akademi oturumlarına katılanların sayısını arttırmak için konulan bu maddeye göre, Akademi üyeliğine adaylığını koyacak kimsenin Paris'te oturması şarttır. Ne var ki, bu adayların çoğu, seçimi kazanıp Akademi üyesi unvanını alır almaz, gidip taşraya, hattâ yabancı bir memlekete yerleşir ve ancak yolları düştükçe Paris'e şöyle bir uğrayıverirler.

Akademinin kurulmasından bu yana geçen üç yüzyıllık süre içinde ancak iki üye istifa etmiştir: Monsenyör Dupanloup (1871) ve Pierre Benoit (1959). İhraç olayları nadirdir. XVIII. yy. ın sonuna kadar ihraç edilen üye sayısı üçü pek geçmez. İkinci Dünya savaşının sonunda, Paris işgalden kurtulunca, fransız hükûmeti birçok üyeyi ihraç etmişti. Akademi, hükûmetin bu kararlarına boyun eğmek zorunda kaldı. Öteki akademilerde seçimin yürürlüğe girmesi sadece Bakanlığın onayına bağlı olduğu halde, Fransız akademisindeki seçimler Devlet başkanının tasvibine sunulur: bu âdet, Akademi ile kral arasındaki hamilik ilişkisinin, yüzyıllar ötesinden bu yana sembolik olarak sürdürülmesidir. Daha son zamanlara kadar, yönetim kurulu üyeleri, Devlet başkanından bir randevu rica eder ve yeni seçilen arkadaşlarıyle beraber Elysées sarayına giderlerdi. Genel eğilim, özellikle 1944'ten sonra, aşırı teşrifattan kaçınılması yolundadır: çoğu zaman, yönetim kurulu üyeleri, Devlet başkanının onayını almak için resmî bir ziyaret yapmakla yetinirler.

Adaylığını koymak için âdet, müdür veya daimî sekretere, maksadı kesinlikle belirten bir mektup yollamaktır. Fakat aday, istisnaî olarak, adaylığını bir Akademi üyesi tarafından da koydurabilir. Geleneğe uygun olarak üye ziyaretlerinde bulunmak da tavsiye edilir. Ne var ki, bugüne kadar birçok aday bu ziyaretleri yapamamış veya yapmaktan kaçınmıştır. Seçilen adayın tam mânâsıyle Akademi üyesi sayılabilmesi için, halka açık bir oturumda ve Akademi binasının içinde bir teşekkür nutku vermesi şarttır. Selefin ölümü sırasında Akademinin müdürü olan üye, bu nutka başka bir nutuk ile cevap verir. Bu kaideye de uyulmadığı olmuştur. Bazı yeni seçilen adaylar ya hasta oldukları için veya nutkun verileceği tarihten önce öldükleri için Akademiye teşekkür edememişlerdir.

Akademi üyelerinin kıyafeti bir üniforma değildir, çünkü, gerek zeminin (genellikle siyah veya koyu mavidir), gerek işlemelerin rengi farklı olabilir. Bu kıyafet, iki köşeli şapka ve pelerin ile tamamlanır. Akademinin restorasyonundan sonra kılıç kuşanmak da âdet haline gelmiştir.

Halka açık yıllık toplantılar ve yeni seçilenlerin kabul törenleri dışında Akademinin bütün oturumları gizlidir. Unvan ve mesleklerin çeşitliliğine rağmen, Akademide bölüm yoktur. Fransa'daki diğer akademilerden farklı olarak muhabir veya ortak üye de seçmez. Akademi, doğrudan doğruya veya vasiyetle yapılan bağışları kabul etmeğe yetkilidir. Bunlar vakıf halinde işletilir ve alacak kalıntılarıyle de, Akademinin her yılın ilkbaharında dağıttığı mükâfatlar karşılanır. Vasiyetle yapılan bağışlar, devlet fonu olarak yatırılmak şartıyle, vergiden muaftır. Bu bakımdan da, enflasyon ve devalüasyon gibi iktisadî krizler Akademiye de tesir eder. Mükâfatların miktarını arttırabilmek için, bazı yıllar, birtakım ödüllerin verilmesinden vaz geçildiği olur, fakat bu tutum bazen vârislerin itirazına yol açar. Akademi, vasiyetle yapılan bir bağışı, vasiyetnamede yerine getirilmesi zor şartlar bulunduğu gerekçesiyle kabul etmek istemezse, Devlet konseyinin onayını almak zorundadır. Akademinin verdiği mükâfatların bir kısmı ahlâk, bir kısmı da edebiyat mükâfatlarıdır. Bu mükâfatların veriliş şekli, hemen daima, bağışta veya vasiyette bulunan kimse tarafından kesinlikle belirtilmiştir.

Akademi üç kişilik bir yönetim kurulu tarafından idare edilir: salt çoğunlukla üç aylığına seçilen müdür; sırasında müdüre vekâlet eden ve üç aylığına seçilmiş şansölye; kaydı hayat şartıyle seçilen (istifa edene pek

Foto. LAROUSSE

rastlanmaz) ve uzun yılların verdiği tecrübe ile Akademinin âdetlerini, ihtiyaçlarını ve görevlerini çok iyi bilen daimî sekreter. Sekreter, aynı zamanda işlerin yürütülmesinde kendisine yardımcı olan üç üyeden kurulu bir idarî komisyonun da başkanıdır.

Akademi, Enstitünün öteki kısımlarıyle beraber, ortaklık mülklerinin idaresine ve genel toplantılara katılır. Günlük olayların, mülk idaresinin veya beş kısım tarafından ortaklaşa verilen ödüllerin ortaya çıkardığı meseleler bu genel toplantılarda görüşülür ve bir hal şekline bağlanır. Akademi, üyelerinden bazılarını Enstitünün *merkez idare komisyonu* denilen komisyonuna delege olarak gönderir.

Bazı ilim kuruluşlarından, ortaklaşmalardan, devletten veya yabancı memleketlerden gelen davetlere, Akademi, üyelerinden bir veya bir kaçını görevlendirerek cevap verir.

Akademi, bazı durumlarda mesajlar gönderir veya dileklerde bulunabilir. Meselâ 1957 yılında, ortaöğretim reformu hakkında Akademi üyelerini aydınlatacak yetkili bir kimsenin gönderilmesini Eğitim bakanlığından istemiştir.

Dillerini korumak ve edebiyatın gelişmesine yardımcı olmak isteyen başka memleketlerdeki çeşitli kuruluşlar, kendilerine örnek olarak Fransız akademisini seçmişlerdir.

Yazıtlar ve Edebiyat akademisi (*Académie des İnscriptions et Belles-lettres*), 1663'te, Colbert'in önayak olmasıyle, *Petite Académie* (Küçük Akademi) adı altında kuruldu. Günümüzde, *Kitabeler ve Edebiyat akademisi*'nin kırk aslî üyesi (daimî sekreter dahil); beşi Paris'te on'u taşrada bulunan on beş yardımcı üyesi; yirmi yabancı ortak üyesi ve yetmiş yazışma üyesi (kırkı yabancı, otuzu fransız) vardır.

İlimler akademisi (*Académie des Sciences),* 1663'te, Colbert tarafından *Académie Royale des Sciences* (Kraliyet İlim akademisi) adıyle kuruldu. Akademinin altmış sekiz aslî üyesi vardır. Bunların ikisi daimî sekreterdir. Geri kalan altmış altı üye altışar üyelik on bir gruba ayrılmıştır. Bu gruplar iki kısımda toplanır: matematik ve fizik ilimleri kısmı (geometri, mekanik, astronomi, coğrafya, denizcilik, fizik); kimya ve tabiat ilimleri kısmı (kimya, jeoloji, botanik, zooloji, köy ekonomisi, tıp ve cerrahlık). Akademinin, ayrıca ikinci dereceden on üyesi, on iki geçici üyesi; ilmin sanayie uygulanmasıyle uğraşan kısımdan (bu kısım 1918'de kurulmuştur) altı üyesi, yirmi yabancı ortak üyesi ve yüz yirmi yabancı veya fransız yazışma üyesi vardır. 1955 Yılında, Akademi, *Comité Consultatif du Langage Scientifique*'i (İlim Dili Danışma komitesi) kurmuş ve yönetimi altına almıştır.

Manevî ve Siyasî İlimler akademisi (*Académie des Sciences Morales et Politiques*), bu akademi, millî *Convention* tarafından, 1795 yılında, Enstitünün teşkil edildiği sırada kuruldu. Aslî üyelerin sayısı kırkı (bunların biri daimî sekreterdir) bulur ve bu üyeler beş kısma dağılmıştır: felsefe, ahlâk; yasama, amme hukuku ve hukuk ilmi; siyasî ekonomi, istatistik ve maliye; coğrafya ve tarih. Akademi saflarında ayrıca on serbest üye, on iki yabancı ortak üye ve altmış yazışma üyesi yer almıştır. Manevî ilimler akademisinin birçok yayını arasından örnek olarak şu ikisini sayabiliriz: *Catalogue des Actes de François I* (François I Kararnamelerinin kataloğu) ve *Ordonnances des Hois de France* (Fransa Krallarının talimatnameleri).

Güzel Sanatlar akademisi (*Académie des Beaux-arts*), Enstitü kurulduğu sırada (1795) yazarlar ve sanatçılar, edebiyat ve güzel sanatlar kısmı içinde bir araya getirilmişlerdi. 1816'da kısımlar tekrar akademi adını aldı ve sanatçılar yazarlardan ayrıldı. Güzel Sanatlar akademisi, Roma'daki Fransız akademisini kontrol eder, yarışmalar düzenler, öğrencilerin çalışmalarını inceler ve bu konuda görüşlerini belirtir. Her yıl, genel bir toplantıda birincilik kazananların kimliği açıklanır ve bu vesileyle, opera orkestrası tarafından bir konser verir. Akademinin, Madrid'deki Casa Velazquez'e karşı da, buna benzer bir görevi vardır. Güzel Sanatlar akademisinde, altı kısma ayrılmış elli üye bulunur. Üyelerin on dördü resim, sekizi heykel, sekizi mimarlık, dördü gravür, altısı müzik, onu serbest üyelik (sanat yazarları, tenkitçiler, sanat severler) kısımlarındadır. Daimî sekreter bu sonuncu kısımda yer alır. Ayrıca, Akademi'nin, on yabancı üyesi, elli yabancı veya fransız yazışma üyesi vardır.

Goncourt akademisi (*Académie des Goncourt*). Bk. GONCOURT.

Mallarmé akademisi (*Académie Mallarmé*). Bk. MALLARME.

Akademi nişanları (Fransız), Fransa'da 1921'den beri Millî Eğitim bakanlığı tarafından verilen bu nişanlar, on gruba dahil kimselere verilmektedir. Bunlar, artık yalnız öğretim görevlileri olmayıp, güzel sanatların, edebiyatın, ilimlerin gelişmesine hizmet edenler ile askerî hazırlık ve beden eğitimi gibi sahalarda faydalı hizmetleri görülenlerdir. Yukarıda adı geçen nişanların yerini akademik *palm* nişanları almıştır. Bunun, *şövalye, ofisiye* ve *komandör* olarak üç rütbesi vardır. Eğitim bakanının başkanlık ettiği bir nişan tevcih meclisi bu işle meşgul olur. Şövalye rütbesi otuz beş yaşındakilerden başlamak üzere, ofisiye ve komandör rütbeleri ise şövalye rütbesinde beş yıllık bir kıdem tamamlandıktan sonra verilir. Evvelce üniversite ve akademiler mensupları nişanını almış olanlar için bu yeni nişanın, şövalye ve ofisiye rütbelerine sahip olabilme hakkı 1956'da kabul edilmiştir.

İNGİLTERE

Britanya akademisi, bu topluluğun amacı, «tarihî, felsefî ve filolojik incelemeleri teşvik etmektir». Londra'da bulunan bu ilim topluluğu ilk toplantısını 17 kasım 1901'de yaptı ve Edward VII'nin 8 ağustos 1902 tarihli bir beratı ile resmen tanındı. Azamî yüz üyeden (*fellows*) teşekkül eder. Her yıl başkan seçimi yapılır. Eski bir başkanın yeniden seçilmesi için zaman tahdidi yoktur. Ayrıca Akademi, şeref üyeleri ve yabancı yazışma üyeleri de seçebilir.

Londra akademisi (*Royal Society of London for İmproving Natural Knowledge*). Bk. KRALİYET *birliği.*

Londra Kraliyet akademisi (*Royal Academy of Arts*), ressam Joshua Reynolds'un önayak olmasıyle 1768'de kurulan ve hem güzel sanatlar akademisi, hem de okulu sayılabilecek birliktir. Bu Akademi, otuz ressam, altı heykeltraş, dört mimar, ortak üye niteliğinde altı gravürcü ve bütün profesörlerden meydana gelmiştir. 1869'dan beri Burlington House'a yerleşmiştir.

İSPANYA

İspanya Kraliyet akademisi (*Real Academia Espanola*), 1713'te Felipe V'in himayesinde kurulan ve bir yıl sonra bu kral tarafından statüsü resmen kabul edilen bu akademinin amacı, «ispanyol dilinin kelimelerini en arı şekilleriyle tespit etmek ve geliştirmek» tir. Başlangıçta, Akademinin yirmi dört üyesi vardı. Daha sonra üye sayısı otuz altıya çıkarıldı ve buna otuz da yabancı yazışma üyesi eklendi. Akademi'nin yayımlamış olduğu edebî çalışmalar arasında ünlü *Diccionario de Autoricades* (Otoriteler Lûgatı) [6 C. 1726-1739]; Lope ve Vega'nın külliyatının güzel bir baskısı (15 C., 1890...); Cervantes külliyatının ilk baskısının tıpkıbasımı ve özellikle Kısa Lûgat'ının ardı ardına yapılan baskıları sayılabilir.

İSVEÇ

İsveç akademisi (*Svenska akademien*), 1786 yılında Fransız akademisini örnek olarak alan Gustav III tarafından, «isveç dilini düzenli hale sokmak ve geliştirmek» amacıyle kuruldu. Üyelerinin sayısı on sekiz olarak tespit edildi. İsveç akademisi, 1901'den beri Nobel Edebiyat ödülünü verir. Aynı yıl, yine Gustav III tarafından *Kraliyet Edebiyat, Tarih ve Arkeoloji akademisi* de kurulmuştur.

Stockholm Kraliyet İlimler akademisi (*Kongliga Svenska Vetenskaps akademien*), 1739'da, aralarında Charles Linné'nin de bulunduğu altı âlim tarafından kurulan bu akademi, en çok yüz kırk isveçli üyeden (bu üyeler on iki kısma ayrılmıştır) ve yüz sekiz yabancı ortak üyeden meydana gelir. En tanınmış üyeleri arasında Svedberg, Siegbahn, Tiselius ve Theorell sayılabilir. Akademi, Nobel, fizik ve kimya mükâfatlarını verir. (Bk. NOBEL MÜKÂFATI.)

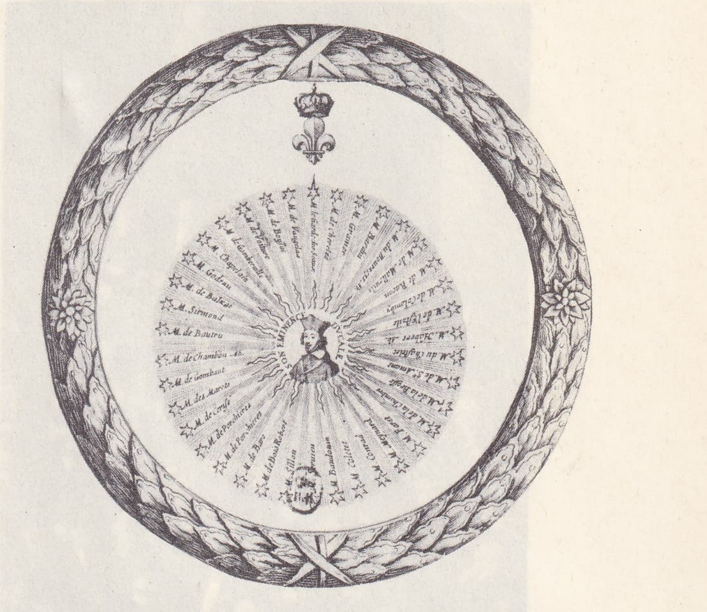

kardinal Richelieu 1635'teki **akademi** üyelerinin sayısı kadar ışın çıkaran bir güneşin ortasında

Uppsala Kraliyet İlimler akademisi (veya **birliği**) [*Regian Societas Scientiarum*], 1710'da ilim adamı Erik Benzelius'un önayak olmasıyle kuruldu ve 1728'de resmen tanındı; görevi, edebiyat ve dil ile arkeoloji ve başka ilimlerle ilgilenmektir. Yüz yirmi isveçli ve yüz yabancı üyesi vardır.

İTALYA

Arcadia akademisi (*Accademia Arcadia*), İsveç kraliçesi Kristin'in çevresindeki yazarların 1690 yılında Roma'da kurdukları edebî birlik. Bu yazarların amacı, şiir sanatının incelenmesini tekrar değerlendirmekti. Akademi, XVIII. yy. boyunca klasiklik ve akılcılık ideali adına, o çağın fikir hayatında iyimserliği dile getiren zarif ve kolay bir şiir tarzını yüceltmiş ve sevdirmişti. Romantizme rağmen, bu akademi XIX yy. boyunca da yaşadı ve 1925'te *Edebî ve Tarihî İncelemeler enstitüsü* haline getirildi.

Bologna akademisi (*Accademia delle Scienze dell'Istituto*), 1690'da astronomi âlimi Eustachio Manfredi tarafından kurulan bilim enstitüsü. Aralarında Manfredi'nin de bulunduğu ilk on altı üye, bu akademiye *Accademia degli İnquieti* (Tasalılar akademisi) adını takmış ve vecize olarak da «ruh maddeye hâkimdir» anlamına gelen *Mens agitat molem* aforizmasını seçmişlerdi. 1711'de, bu akademi, Bologna üniversitesi ve enstitüsüne bağlandı. 1802'de Napolyon tarafından millî enstitü haline getirildi ve ancak 1829'da ilk şekline döndü. Clemens XI tarafından desteklendiği için daha sonraları *Clemens akademisi* diye anılan *Resim, Heykel ve Mimarlık akademisi* de bu enstitüye bağlandı.

Del Cimento akademisi (*Accademia del Cimento*), 1657'de Floransa'da kuruldu, siyasî ve dinî sebeplerden dolayı 1667'de çalışmalarını durdurdu. Dokuz üyeden kurulan bu topluluk ilgi çekici fizik tecrübeleri yapmış (meselâ, yayılan ısı ve termometre konusunda) ve bu tecrübelerin sonuçlarını 1667'de *Saggi*'lerinde yayımlamıştır.

Della Crusca akademisi (*Accademia della Crusca*), XVI. yy. ın ikinci yarısında Floransa'da kurulan bu birlik, Leonardo Salviati'nin katılmasıyle, özellikle 1582'den sonra büyük bir önem kazandı. İlk üyelerin belki de şaka yollu kabul ettikleri ad (*crusca,* un'dan ayrılması gereken «kepek» demektir), üzerinde bir elek resmi ve *Il piu bel fior ne coglie* («En zarif çiçeklerini toplar») yazısı bulunan bir arma ile süslenmişti. Gerçekten de Akademinin amacı, italyan dilini arıtmaktı. 1591 yılında bir lûgat bastırmak tasarısı ortaya atıldı. Bu *Vocabulario* (Lûgat) 1612'de yayımlandı ve birçok baskısı yapıldı (1623, 1691, 1729-1738). 1783 ile 1808 yılları arasında Floransa akademisi ile birleştikten sonra, Della Crusca akademisi tek-

Foto. Keystone (LAROUSSE)

Fransız **akademi**'sinde bir kabul töreni (1947). —1. akademi başkanı —2. 3. sekreter —4. yeni akademi üyesi, iki vaftiz babasının arasında —5. akademi üyeleri —6. davetliler

rar bağımsızlığına kavuştu ve lûgatinin yeni baskılarını çıkarmağa devam etti (1843, 1863, 1923). Faşist rejim sırasında, filoloji yayınlarına yönelmesi emredildi. 1955 Yılında, italyan dilinin büyük bir tarihî lûgatini yayımlamağa başladı.

San Luca Roma akademisi, Ortaçağda, San Luca topluluğu adını taşıyan italyan ressamlar loncası, XV. yy. da *Sanatlar üniversitesi* olarak ortaya çıktı ve birçok yabancı ülkeden yüzlerce sanatçıyı üyeliğe kabul etti. 1577'de papa Gregorius XIII, San Luca'nın manevî himayesi altında Roma'da bir Güzel Sanatlar akademisi kurdu. Bu kuruluş aynı zamanda bir sanat araştırmaları merkeziydi. Hükûmetin, yapmak istediği reformlara karşı durması, 1847'de bir Kraliyet Güzel Sanatlar enstitüsünün kurulmasına ve görevlerinin bu kuruluşa devredilmesine sebep oldu.

Vaşaklar Millî akademisi (*Accademia Nazionale dei Lincei*), 1603 yılında kont Federico Cesi'nin kurduğu bu akademide, aralarında Galileo'nun da yer aldığı ünlü ilim adamları bir araya gelmişti. Kurum, Cesi'nin ölmesi üzerine 1630'da ortadan kalktı. 1745 ile 1757 yılları arasında tekrar faaliyete geçti ama gerçek canlanışı 1801 yılında oldu. 1847'de Papalık akademisi halini alan kuruluş, 1870'te Papalık İlimler akademisi (*Nuovi Lincei*) ve Kraliyet Millî akademisi (*Dei Lincei*) diye ikiye bölündü. Bu sonuncu kuruluşa 1875'ten itibaren, manevî, tarihî ve filolojik ilimler sınıfı eklendi. Birinci kuruluş'ta ise matematik, fizik ve tabiî ilimler kaldı. Faşist rejim sırasında, bu yeni rejimin kurduğu İtalya akademisine dahil edildi fakat 1944'te tekrar bağımsızlığına kavuştu ve lağvedilen İtalya akademisinin bütün görevlerini üzerine aldı.

POLONYA

Krakovi İlimler akademisi (*Akademija Umiejetnosci*), 1872'de kurulmuş olan bu akademi, özellikle Wroblewski ve Olszewski'nin, gazların sıvı haline gelmesi konusunda yaptıkları çalışmalarla dikkati çekti; 1951'de lağvedildi.

Polonya İlimler akademisi (*Polska Akademija Nauk*), 30 ekim 1951 tarihli bir kanunla kurulan bu akademinin ilk üyeleri 1952'de tayin edildi. Akademi dört kısma ayrılır; sosyal ilimler (felsefe, tarih, filoloji, hukuk ve iktisat), biyoloji ilimleri (tıp ve tarım), matematik ve fizik ilimleri (matematik, fizik, kimya, coğrafya, jeoloji) ve teknik ilimler. Hükûmetle işbirliği yapan bu kurum, Polonya'daki ilmî araştırmaları planlar.

S.S.C.B.

Sovyet İlimler akademisi, Büyük Petro tarafından 1725'te kurulan Saint-Petersburg İlimler akademisi, Fransa'nın o zamanki dört büyük akademisine aşağı yukarı tekabül edecek şekilde kısımlara ayrılmıştı. Bu akademide sırasıyle, Lomonossov, Ostrogradski, Çebişev, Butlerov v.d. bilginler bulunmuş, buna karşılık Lobaçevski ve Mendelyev bu topluluktan çıkarılmışlardı. 1917'den sonra, Sovyet İlimler akademisi haline geldi ve kırk sekiz üyesi oldu. Bugün, Akademi'nin yüz kırk iki üyesi ve iki yüz sekiz yazışma üyesi vardır.

TÜRKİYE

Adında «akademi» kelimesi bulunan kuruluşlar için bk. GÜLHANE* TIP AKADEMİSİ, GÜZEL* SANATLAR AKADEMİSİ, İKTİSADÎ* VE TİCARÎ İLİMLER AKADEMİSİ, HARP* AKADEMİLERİ KUMANDANLIĞI.

VATİKAN

Aquino'lu Tommaso ve Katolik Roma akademisi, Katolik Dini akademisi (1801'de kurulmuştur) ile Aquino'lu Tommaso Papalık akademisinin (1879'da kurulmuştur) birleşmesinden meydana gelen bu akademide (kuruluşu 1934) üç bölüm vardır: teoloji, felsefe, hukuk-iktisat.

Papalık İlimler akademisi (*Pontifica Accademia delle Scienze*), bugünkü statüsü ile 1936'da papa Pius XI tarafından, Nuovi Lincei akademisini canlandırmak amacıyle kuruldu. Çeşitli milletlerden yetmiş üyesi vardır. Hattâ bunlardan bazıları katolik bile değildir.

Papalık Roma Tarih ve Arkeoloji akademisi, ilk defa Pomponius Laetus tarafından XV. yy. da Roma'da kurulan Akademiyi Benedetto XIV, 1754'te yeniden düzenledi.

Santa Cecilia akademisi, Roma Müzisyen Papazlar topluluğundan doğan millî müzik konservatuvarı. 1566'da azize Cecilia himayesinde, papa Pius V tarafından kuruldu.

Teoloji akademisi, 1695'te kuruldu ve 1707'de Kilise akademisine ve bu akademinin Roma'daki merkezine bağlandı.

ÇEŞİTLİ

Akademi müzesi, Venedik'te, Güzel Sanatlar akademisi ile birlikte, eski Carita kilisesi binalarına yerleşen Akademi müzesi, çeşitli anıtların ve dinî teşekküllerin kapanması sonucu açıkta kalan eserlerin toplanıp saklanması için 1767'de kuruldu. 1815'ten sonra Fransa'nın geri verdiği tablolar da buradadır. 1816-1838 Yılları arasında Avusturyalıların el koydukları tablolar da, Birinci Dünya savaşından sonra yeniden İtalya'ya getirilmiş ve Akademinin koleksiyonu zenginleşmiştir. Burada bulunan ünlü tablolar arasında şu sanatçıların eserlerini sayabiliriz: Gentile Bellini (San-Marco Meydanında Corpus Christi Töreni), Giovanni Bellini (Santa Caterine ve Santa Maddalena Arasında Meryem ve Çocuk), Vittore Carpaccio (Santa Orsola'nın Rüyası), Giorgione (Fırtına), Jacobello del Fiore (Cennet), Titien (Meryemin Tapınağa Takdimi). Crivelli, Vivarini v.d. sanatçıların eserleri.

Aynı adı taşıyan bir başka müze, Floransa'da bulunmaktadır. XIV. ve XV. yy. Floransa'sının resim tarihi bakımından bu müze çok önemlidir.

Milletlerarası Hukuk akademisi, 14 temmuz 1923'te La Haye'de açılan bu akademi, milletlerarası yüksek öğretim kurumlarının başında yer alır. On iki kişilik bir *curatorium* heyeti tarafından yönetilen Akademi, her memleketten gelen dinleyicilere, en seçkin hukukçuların derslerinden yararlanma imkânını sağlar. Bu öğretimin amacı, gerçek bir milletlerarası zihniyetin yaratılmasıdır.

Protestan akademileri, yüksek öğrenim (teoloji, edebiyat, hukuk) merkezleri olan bu kurumların birincisi 1559'da Cenevre'de kuruldu. Rektörü Thédore de Bèza idi. Bu kurum, daha çok Avrupa'nın dört bucağında reform lehinde konuşan misyoner papazların yetiştirilmesiyle ilgilendi. Öteki kurumlar, 1598 ile Nantes fermanının yürürlükten kaldırıldığı tarih (18 ekim 1685) arasında Saumur'da, Montauban'da (daha sonra Puylaurens'de), Montpellier'de Nîmes'de, Die'de, Sedan'da, Orange'da ve Orthez'de faaliyet gösterdi.

Roma Fransız akademisi, San Luca Roma akademisi örnek tutularak 1666'da kurulan bu akademinin amacı, fransız sanatçılarının bu şehre gelerek Eskiçağ ve Rönesans çağı şaheserlerini inceleyip kopyalarını yapmalarını sağlamak ve böylece krallığın ün ve şerefini arttıracak eserler vermelerine imkân hazırlamaktı. Roma Fransız akademisi önce rahip Saraca'nın evinde yerleşmiş, daha sonra Caffarelli sarayına (1673), oradan da Capranica sarayına (1685) ve nihayet Mancini sarayına geçmişti (1725). 1793'te lağvedilen ve 1803'te yeniden kurulan Akademinin merkezi bu tarihten beri *Villa Médicis*'dir.

◆ **Akademik** sıf. Eflâtun'un doktrinine bağlı olan: *akademik felsefe.* ‖ Üniversitenin bir bölümü ile ilgili. ‖ Akademi ile ilgili, akademiye ait, akademiye yakışır şekilde [çalışma konuşma, eser v.b.]: *Halbuki gündelik dilde «Kültürlü» kelimesi akademik bir anlama gelir* (H. Z. Ülgen). ‖ İlmî, ciddî, yüksek seviyede, akademi seviyesinde [çalışma, konuşma v.b.]: *Akademik eserler bunların yanında çok daha bilgiç, çok daha ağır başlı olabilir* (Peyami Safa).

— ÇEŞ. DEY. *Akademik kariyer,* üniversite öğretim üyeliği: *Akademik kariyere girebilmek için gerekli bütün yollardan geçerek Edebiyat fakültesinde göreve başladı.* ‖ *Akademik kurul,* fakültelerde öğretim üyeleri ve görevlileri ile uzmanların toplu adı.

— G. santl. *Akademik çalışma,* akademilerdeki desen ve klasik örneklere göre yapılan etütler. ‖ *Akademik figür,* tablonun bütünü dikkate alınmadan yapılan çıplak resmi. ‖ *Akademik ressam,* akademizme sıkı sıkıya bağlı ressam. (LM)

AKADEMİA (yun. k.). Atina'nın kuzeybatısında, adını kahraman Akadêmos'tan alan orman. Burada bir gymnasion kuruldu, Hippias bunun çevresini duvarla çevirdi, Kimon da ağaçlandırdı; civarda bir malikânesi bulunan Eflâtun, öğrencilerini burada toplardı.

— ANSİKL. *Akademia felsefesi.* Bu ad Eflâtun'un öğrencileri ile konuşup çalıştığı yer olan Akadêmos bahçelerinden gelir; M.Ö. IV. yy. dan I. yy. a kadar, yaklaşık olarak üç yüzyıl süren bir okula verilmiş addır. Burada çok değişik görüşler öğretildi. Eflâtun'dan hemen sonra gelenler, onun öğrettiği görüşe az çok bağlı kaldılar. Bununla birlikte Speusippos ve Xenokrates, Eflâtun'un idea'sını Pythagoras'ın sayısı ile karıştırarak, Eflâtunculuğun ilkelerini daha da soyutlaştırdılar. Polemôn, Krates, Krantır kendilerini özellikle ahlâk konularına verdiler ve böylece Eflâtun idealizmini geliştirmeğe yönelmiş oldular. Eski Akademia denince akla bu filozoflar gelir.

Arkesilaos, okulun ikinci dönemini (Yeni Akademia'yı) başlattı. Sokrates, «Bir şey biliyorum, o da hiçbir şey bilmediğimdir» derdi. Arkesilaos ise ne bildiğini, ne de bilmediğini bilebileceğini ileri sürdü. Bir şeyi bilmek imkânsızdı, doğru bulunamazdı. Böylece, eflâtuncu dogmatizmi bilinemezcilik (*agnostisizm*) takip etti. Bundan sonra Philon ve Askahon'lu Antiokhos dogmatizme döndüler ve daha çok stoacı ilkeleri tuttular. Ahlâk, Antiokhos'un uğraştığı ana konuydu; başlıca ahlâk ilkelerinin bütün okullarda aynı olduğunu göstermeğe çalıştı, böylece de (seçmecilik eklektizm) veya sinkretizm akımını başlattı.

◆ **Akademiacı** sıf. Eski Yunan'da Eflâtun'un *Akademia* diye adlandırılmış olan okuluna bağlı filozof: *Burada Akademiacı, şüpheci demek: çünkü Platon'un Akademiası uzun bir süre, M.Ö. III yy. dan beri antik şüpheciliğin merkezi olmuştu* (M. Gökberk). [LM]

Akademia'lıların soruları (*Quaestiones Academicae*), Cicero'nun felsefe diyalogları (M.Ö. 45). Bugün elimizde iki önemli parçası vardır. Cicero, bunlarda Akademia'lılar ile Stoacı'ların bilgi nazariyesini anlatır. Akademia'nın ihtimaliyeciliğini (probabilizm) tutar. Yeni bir görüş getirmemekle beraber bu

Foto. Keystone (LAROUSSE)

eser, yunan düşüncesinin bazı yanlarını latin okuyucusunun anlayabileceği bir biçime sokmuştur. (L)

AKADEMİCİLİK i. (fr. *académisme*). Resmî olarak son şeklini bulmuş sayılan bir estetik gerçeğe, geleneklere bağlılık: *Hattâ bazen ustalarının kuru akademizmini aşarak tabiat karşısında* [...] *hayranlığa, safiyane sadakate vardıkları bile oldu* (M. Ş. İpşiroğlu).

— Güzel sanatlar. En eski çağlardan beri, zanaatçıların, kendi teknik bilgi ve güzellik anlayışlarını nesilden nesle aktarmak maksadıyle öğrenci ve çırak yetiştirmeleri tabiî sayılmıştır. Güzel sanatlar öğretiminin kaynağı da budur. Ortaçağda, manastırlara bağlı birçok atelye bu teknik bilgileri ve güzellik anlayışını bir kanun haline getirmeğe çalıştı. Keşiş Theophile'in *Traite des Divers Arts* (Çeşitli Sanatlar Üzerinde İnceleme) adlı kitabı bunun bir örneğidir. Çok geçmeden, ressamlar, heykeltraşlar, hattâ mimarlar, keşişlerin dogmacılığını reddetmeğe ve üyesi bulundukları sanatçılar ve zanaatkârlar birliğini, kendi üyelerini bizzat yetiştirmek hakkını almak için yaptığı mücadelede desteklemeğe başladılar. XIV. yy. da, loncalar bu hakkı elde etti. Fakat, bu sefer de onların vasiliği hoş karşılanmadı.

XVI. yy. da Floransa ve Bologna'da, Carracci'ler ve Leonardo da Vinci, birtakım akademiler kurdular; bunların maksadı sadece öğrencilerine meslekî eğitim sağlamak değil, aynı zamanda doğrudan doğruya *güzel*'in incelenmesini ve tarifini yapmaktı. Fransa kralının, Fontainebleau sarayını süslemek için çağırttığı italyan sanatçıları, Fransa'ya bu yeni düşünce tarzını yaydılar; bunların kurdukları çeşitli atelyeler hep birlikte gerçek bir akademi meydana getiriyordu; Loire şatolarını inşa edenler, çok geçmeden, bu atelyelerin tesirinde kalmağa başladılar. Bu atelyelerde, güzelliğin en üstün derecesine eskiçağ sanatçılarının işlediği insan vücudunda erişildiği öğretiliyordu. *Belvedere heykeli, Laocoon*, Neron'un evindeki freskler kopya ediliyor, Roma'ya yolculuk günden güne şart oluyordu; Vitruvius'un ilham ettiği, Vignola'nın *Regole dei Cinque Ordini di Architectura*'sı (Beş Mimarî Düzeni Üstüne İnceleme) inşaatçıların kutsal kitabı oldu. Fransa kralı bu hareketi teşvikle yetiniyor, çıkan kavgalara taraf tutmuyordu. Bu kavgaların asıl sebebi de, loncaların, güzellik üretimi alanında, bir manevî disiplininin, sağlam bir el işçiliğinden daha geçerli olabileceğini kabule yanaşmamalarıydı.

Fransa'da gerçek akademicilik XVII. yy. da doğdu, devlet doktrini haline geldi ve bütün Avrupa'ya yayılmağa başladı. İlkin Bağımsız Resim ve Heykel akademisi olan ve 1648'de kurulan Kraliyet akademisi öğretim yapma hakkını hemen aldı; bu hak 1655'te tekel haline geldi ve serbest atelye açma izni Akademinin onayına bağlandı (1663). Akademide öğretimin temeli eskiçağ deseninin örnek alınmasıydı. Çizginin kullanılışından ışık-gölge karışımına, düzenlemeye, renge varıncaya kadar her şeyin nazariyatı yapıldı. 1664'te, Büyük Roma mükâfatının konması, bir sanatçının ancak Ebedî Şehir'de (Roma) yıllarca çalıştıktan sonra sanatçılığa lâyık olabileceği fikrinden doğmuştur. XIX. yy. da akademiciler, Büyük Roma mükâfatını verme imtiyazını yardımcı jüri üyeleriyle paylaşmak zorunda kaldılar. Güzel Sanatlar Yüksek okulunu doğrudan doğruya ve tek başlarına yönetme hakkı da yavaş yavaş ellerinden alındı. Akademinin savaş açtığı romantikler, gerçekçiler, sonra da empresyonistler, güzel sanatların resmî bir öğretim konusu olarak ele alınmasını faydasız buldular. XX. yy. da bu öğretim gitgide liberalizme ve seçmeciliğe (eklektizm) yöneldi. (L)

AKADEMİİ (veya **İLİMLER AKADEMİSİ) sıradağları**, Batı Türkistan'da (Tajikistan) S.S.C.B.'nin en yüksek tepesinin bulunduğu dağlar. (Komünizm tepesi, 7 495 m.) Büyük Fiedçenko buzulu buradadır. (L)

AKADEMİZM i. (fr. *académisme*). Bk. AKADEMİCİLİK.

AKADEMOS, kendi adından gelen Akademia* arazisinin sahibi olan masal kahramanı. (L)

AKADİYEN i. Jeol. Kambrium devrinin, *Paradoxides trilobit*'i ile nitelenen orta katı. (L)

AKA GÜNDÜZ (asıl adı **Enis Avni**), hikâyeci, romancı, şair ve gazeteci (Selânik 1886-Ankara 1958). İlk öğrenimini Serez ve Selânik'te yaptı. İstanbul'a gelince Galatasaray lisesinde, Edirne ve Kuleli askerî okullarında, Harbiye'de okudu. Hastalığı yüzünden Harbiye'den ayrıldı, Paris'e gitti. İki buçuk yıl kadar hukuk ve güzel sanatlar öğrenimi yaptı; tahsilini yarıda bırakarak İstanbul'a döndü. Siyasî sürgün olarak Selânik'e gönderildi. 1908'de Hareket ordusuyle gönüllü olarak İstanbul'a girdi. Bir yıl kadar Adana meclisi idare başkâtipliği yaptı. İstifa ederek gazetecilik hayatına atıldı. Mütarekede (1919) Malta adasına sürülenler arasındaydı; yurda dönünce yazarlığa devam etti. Uzun yıllar Ankara milletvekilliğinde bulundu (1932-1946).

Önce Selânik'te çıkan gazete ve dergilerdeki yazılarıyle tanındı. Bunlar arasında *Çocuk Bahçesi* (1905) ile *Genç Kalemler* (1911) vardır. Millî edebiyat akımına katıldı. Yetmişe yakın kitap yayımladı. Şiirleri, küçük ve büyük hikâyeleri, romanları, piyesleri, mizah yazıları, fıkraları vardır. Konularını halk çevrelerinden alan, sade bir dille yazılmış, yarı realist romanlarıyle sevilir.

Eserlerinin önemlileri şunlardır: *Türk Kalbi* (hikâyeler, 1913), *Bozgun* (şiirler, 1913), *Katırcıoğlu Avcı Sultan Mehmet Devrinde*, 1508-1509 (1913-1914), *Muhterem Katil* (piyes, 1914), *Ebu Hatırat Sait Paşa Hazretlerine Açık Mektup* (1916), *Gazi Muhtar Paşa Hazretlerine Açık Mektup* (1916), *Kurbağacık* (büyük hikâye, 1919), *Yarım Türkler* (1919), *Can Damarlarımıza Dair İkinci Tetkik* (1925), *Bu Toprağın Kızları* (hikâyeler, 1927, 1935, 1942, 1945), *Tank-tango* (roman, 1928), *Odun Kokusu* (roman, 1928), *Dikmen Yıldızı* (roman, 1928, 1940, 1943), *Hayattan Hikâyeler* (1928), *Bir Şoförün Gizli Defteri* (roman, 1928) [1943 ve 1946'da filme de alındı], *Çocuk Kitabı* (1928), *Gazi'nin Gizli Ordusu* (*Demirel'in hikâyeleri* ve *Meçhul Asker* ile bir arada, 1928, 1953), *İki Süngü Arasında* (roman, 1929, filme de alındı), *Yazı Kitabı* (1929), *Demirel'in Hikâyeleri* (1930), *Meçhul Asker* (1930), *Ben Öldürmedim* (*Kokain* ile bir arada, 1931), *Beyaz Kahraman* (1932), *Köy Muallimi* (1932), *Yılmazlar'ın İkizler* (1932), *Onların Romanı* (1933), *Kokain* (1932), *Üç Kızın Hikâyesi* (1933), *Aysel* (1933, 1942), *Üvey Ana* (roman, 1933, 1939, 1940), *Yarım Osman* (piyes, 1933), *Mavi Yıldırım* (piyes, 1934), *Gazi Çocuklara İçin* (3 cilt, 1934), *Aşkın Temizi* (roman, 1938), *Çapraz Delikanlı* (roman, 1938, 1944), *Zekeriya Sofrası* (roman, 1938, 1944), *Hicar* (1938, 1942), *O Bir Devirdi* (1938), *Yayla Kızı* (roman, 1940, 1945), *Türk Duygusu* (1941), *Bebek* (1941), *Sansaros* (1945), *Eğer Aşk* (roman, 1946), *Bir Kızın Masalı* (roman, 1954). Basılış yılları tespit edilemeyen iki eseri: *Sarı Zeybekler, Türkün Kitabı*. (→ Bibliyo.) [M]

AKAĞALAR bls. i. Teşk. tar. Sarayın Babüssaade (kapısını) bekleyen ağalar.

— ANSİKL. *Akağalar*, osmanlı tarihinde oldukça önemli bir yer tutar. Osmanlı devletinin kuruluşu sırasında, daha çok macar ve alman savaş esirleri hadım edilerek saray hizmetinde kullanılırdı. Zamanla gürcü, ermeni, çerkez ve türklerden de bu göreve adam alındı. Akağalar, Babüssaade'nin sol tarafındaki odalarda yatıp kalkarlardı. Amirleri Babüssaade ağası veya Kapıağası idi. (Bk. KAPIAĞASI.) Başlıca vazifeleri sarayın mabeyn daireleri ile haremi korumaktı. İlgililerden başka hiç kimseyi Babüssaade'den içeri sokmazlardı. Sarayın en iyi korunan kapısı burasıydı. Bazı zamanlarda burayı koruyan akhadımların sayısı yirmi, otuz kişiyi bulurdu. Akhadımların XIII. yy. da hem sayıları, hem itibarları azaldı. Tarih boyunca genellikle zenci hadımağaları ile araları hiç iyi olmamıştır. (M)

Akağalar kapısı (*Babüssaade* veya *Taht kapısı* da denir), Topkapı sarayının üçüncü kapısıdır. Enderun ve Birun'u bu kapı birbirinden ayırır. (Bk. ENDERUN, BİRUN.) İçiçe iki kapıdır. Önde mermer sütunlara dayanan bir revak vardır. Saray törenlerinde (cülûs, ayak divanı, bayramlaşma v.b.) padişahın tahtı burada kurulurdu. Sancakı Şerif bu kapıdaki yerine takılırdı. Padişahların cenaze namazı bu kapının sağ tarafında kılınırdı. Kapıağası dairesi ve Akağalar koğuşu bu kapının iki yanındaydı; arz odası ise karşısına düşüyordu. Padişahların altın yaldızla yazılmış adlarını derleyen üç büyük levha da bu kapının yanlarına asılmıştı. (Şimdi Topkapı Sarayı Müzesi Yazı bölümünde.) [M]

AKAİD çoğl. i. (ar. *ʿakîde*'den *ʿakāid*). *Esk.* İtikatlar, inanışlar: *Efendi köhne yahudi akaidini satma / Nasıl bu taze maarifle eskiler alayım* (Şinasi). *Yıllanmış akaid-i bâtılenin kirli çıkısı olan büyük nine* (M. Rauf). ‖ Kanaatler, inanışlar, görüşler: *Yeni dinin kâinatı anlayışı, ahlâk ve akaidi eskisinin taban tabana zıddı idi* (Yahya Kemal). ‖ Bir dinin ibadetle ilgili emirleri dışında itikat ve imanla ilgili esaslarını, dogmalarını inceleyen din bilgisi, din ilmi.

— ÇEŞ. DEY. *Akaid-i diniye*, dinî inanışlar, dinî esaslar. Bk. ANSİKL. ‖ *Akaid-i İslâmiye*, İslâm dininin esasları, ileri sürdüğü görüşler. Bk. ANSİKL. ‖ *Akaid kitabı*, dinî esaslardan, inanışlardan bahseden kitap.

— ANSİKL. *Akaid*, imanın esaslarını ifade eden, ibadeti değil itikadı, yani ameli değil imanı esas alan islâmî kaidelerin bütünüdür. Akaid, dinin temel unsurlarını özlü cümlelerle dile getiren bir çeşit «düstur»dur. Bu düsturlar, «usul ilmi»ne giriş niteliğindedir. Nitekim Tavahî'nin akaide dair kitabının «Sünnet Ehlinin Akidesi» ve «Usul-i Dine Mukaddime» diye iki adı vardır.

İslâmda akaid, resmî denilebilecek tarzda tespit edilmemekle beraber, din âlimleri, mutasavvıflar ve filozoflar tarafından ifade edilmeğe çalışılmış ve bunlar medreselerde öğretildiği gibi, üzerlerinde yorumlamaları da yapılmıştır.

Akaid kitaplarının tarihi, Hicret'in dördüncü yüzyılına kadar uzanır. En çok tutulmuş eser olan Necmeddin Ömer Nasafî'nin (öl. 1142) kitabını, Saadeddin Mesud Taftazanî yorumlamış, buna Molla Ahmed Musa, Molla Salâhaddin ve başkaları tarafından ekler yapılmıştır. Ayrıca Tahavî'nin, Semerkandî'nin, İmam Haremeyn'in ve Gazalî'nin de akaid'e dair kitapları vardır. Geylanî'nin bir akaid kitabı bulunduğu da söylenmektedir. Bunlardan Gazalî'nin *Kavaid-ül-Akaid* (İmanın Temelleri) adlı büyük eserinde dinin esaslarından bahsedilir ve usul meselelerine geçilir. Kitapta, zat ve sıfat ilmine dair başlıca inanışların tartışıldığı kısım *Er-Risalet-ül-Kudsiye* (Kudüs Mektubu) adıyle ayrıca «istinsah» olunmuştur. Gazalî'nin bu eserinde, iman, imanın mahiyeti, dereceleri, imanı elde etme yolları, imanın muhafazası ve kuvvetlendirilmesi hususunda, dikkate değer fikirler vardır. İmandan itikat diye de bahseder ve imanı İslâmiyetten ayırır, iman teklif edilen itikatlara inanmaktır, halbuki İslâmiyet yalnız aklen değil, kalben ve bütün varlığıyle Allah'ın iradesine teslim olmaktır. Gazalî, nazarî fikirlerin imanı kurmak ve korumakla ne derece faydalı olacağını da ayrıca inceler.

Halk için yazılan akaid kitaplarına *İlmihal* denir; bunlarda amele dair bahisler de vardır. Bk. İLMİHAL.

● *Hıristiyanlıkta akaid*, Hıristiyanların Teslis'e, Oğul'a ve Ruhulkudüs'e besledikleri imanın ifadesidir. Latincede «inanıyorum» anlamına gelen *Credo* kelimesiyle belirtilen hıristiyan akaidi, İznik'te yazıldı. Tanrı oğlunun tanrılığını inkâr eden Arius'a cevap

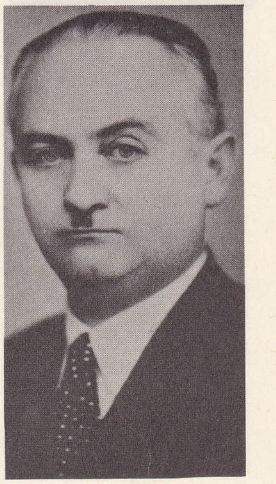

AKA GÜNDÜZ

Akağalar kapısı
Topkapı sarayı

Foto. MEYDAN arşivi, Müeddep Erkmen (MEYDAN)

akaju elması

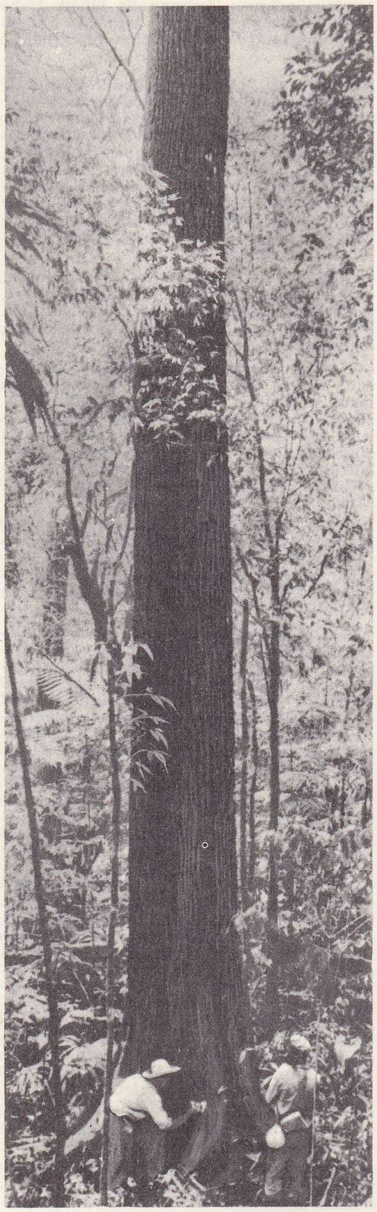

akaju
Hondouras ormanlarında

akala pamuğu

vermek için toplanan ilk kiliselerarası konsil (325), Teslis'in kesin bir tanımlamasını yaptı ve «Tanrı Oğlu İsa'nın, yaratılmadığını, doğurulduğunu» ileri sürdü; Oğul'un Baba ile aynîliği, yani yunancada *omousios* terimiyle karşılanan cevher birliği üzerinde özellikle durdu ve *arianizm*'i mahkûm etti; bu akaid'in onaylanmasına, konsil'e katılan papazlardan yalnız ikisi karşı koydu; onlar da, Arius'cular gibi sürgün edildi.

Aynîlik meselesi üzerindeki tartışmalar hıristiyan kilisesinde uzun yüzyıllar boyunca sürdü. Bugün ise, Batı kilisesi ile Doğu kilisesi arasındaki Credo anlaşmazlığı yatışmış gibidir; gerek katolik, gerek ortodoks ilâhiyatçılar, Credo'nun hiç değilse bir tezi üzerinde, yani Ruhulkudüs'ün ilâhî görevi üzerinde görüş birliğine varmışlardır. (ML)

AKAİM çoğl. i. (ar. *aḳvām*, kavimler'den *aḳāim*). [İki defa çoğul yapılmıştır.] *Esk.* Kavimler, milletler. (M)

AKAİM [*kā*] çoğl. sıf. (ar. *ʿaḳāmet*, kısırlık > *ʿaḳim*, kısır'dan *ʿaḳāim*). *Esk.* Kısır olan [kimseler]. (M)

AKAİNA i. (yun. k., *üvendire*). Eski Yunanistan'da yaklaşık olarak 3 m. karşılığı bir uzunluk ölçüsü. (L)

AKAJU i. (portekizce *acaju*, Brezilya'da yetişen *cajuerio* ağacının meyvası; tupi dilinden alınmıştır). Bot. Tropik bölgesinde yetişen birçok ağaca verilen ad; bunlar, tespihağacıgiller'in çeşitli türlerindendir; en tanınmışları *swietenia mahogany* denilen türdür; bu türden elde edilen *amerika akajusu*, kaplama ve ince marangozluk işlerinde çok kullanılan sert ve kırmızımsı bir odundur. ‖ *Akaju elması, akaju zamkı.* Bk. ANACARDİUM. ‖ *Akaju rengi,* açık ve koyu damarlı, kırmızı-kestane rengi.

— ANSİKL. *Akaju* (*swietenia mahogany*), ince elyaflı, çekilmesi az olan, gerçek odunu taze iken sarı, fakat kuruyunca kırmızımsı kestane rengine dönen bir ağaçtır; cilâya çok elverişlidir. Zenci Afrikası'nda yapılan araştırmalar, bu familyanın başka bir cinsi olan *khaya*'nın (rengi akaju'dan daha açıktır) bulunmasını ve geniş ölçüde kullanılmasını sağladı. Uzun süre *Grand-Dassam* (Fildişi Sahili'nin aynı adı taşıyan limanından) diye adlandırılan ilk akajuya bugün *afrika akajusu* demek yerinde olur. Daha sonraları, iç bölgelerde *beyaz akaju* bulundu. Çok yakın tarihlerde de bir başka cins odun (*Entandrophragma*) ticarî değer kazandı. *Sipo, sapelli, tiama* denilen ince odunlar bu cinse girer. Bütün bu cinsler (Bk. ODUN) kaplamacılıkta, kontrplakçılıkta, abanoz işlerinde, hattâ marangozlukta sanayi bakımından çok büyük bir önem kazanmıştır.

Damarlarının biçimine göre akaju düz, damarlı, alazlı, hareli, benekli, tırtıllı, yollu veya karışık damarlı olur. XVIII. yy. ın ikinci yarısından sonra akaju mobilyalar İngiltere'de çok yayıldı (Chippendale, Sheraton, Adams). Aynı devirde Louis XVI stili, Louis XV (jacab) stilinin yerini alınca, Fransa'da da akaju mobilyalar ortaya çıktı ve bütün XIX. yy. boyunca devam etti. Bu mobilyalar 1900'de bırakıldı, 1925'ten itibaren yeniden kullanıldı. Bu modada çok defa akaju yerine boyalı yerli odunlardan yararlanılmıştır. (Bk. MAHUN.) [L]

AKAKESİON. Esk. coğ. Arkadya'da eski bir yunan şehri; *Hermes Akakêsios*'a («kötülük nedir bilmeyen») ithaf edilmiş bir tapınağı vardı; efsaneye göre Hermes burada yetişmişti. (L)

AKAKIR çoğl. i. (ar. *ʿaḳḳar*'dan *ʿaḳāḳır*). *Esk.* Hekimlikte ilâç olarak ve ilâç imalinde kullanılan bitki kökleri: *Etmiş ecza-yı akakırı Hüda / Maraz u illete esbab-ı şifa* (Nabi). [M]

AKAKİA. Nümism. Gerek sikkelerin üzerindeki tasvirlerde, gerek konsüllerin taşıdığı nakışlı cüzlerde (diptik), gerekse VI. yy.-dan itibaren konsül ve imparatorların elinde görülen, uzun ve dar kese. (Oyunlara başkanlık eden, içinde hastalıktan koruyucu tohumlar [akakia] bulunan bir kese taşırdı.)

— Kim. *Esk. Akakia* (veya *Akakiya*), akasya çiçeği hulâsası, akasya özü. (LM)

Akakia, Voltaire'in bir eseri. Voltaire, *Diatribe du Docteur Akakia, Médecin du Pape* [1751] (Papa'nın Hekimi Doktor Akakia'ya Yergi) adlı kitabında Berlin akademisi başkanı hendeseci Maupertuis ile alay etmişti; Friedrich II kitabı cellâta yaktırdı. (L)

AKAKİOS (Aziz), adları tarihe geçmiş akakios'lardan biri olan, Diocletianus zamanında işkence edilip kafası kesilen hıristiyan askeri (303 veya 306). Öbür Akakios'ların tanınmışları şunlardır: — AKAKİOS (lakabı *tekgöz*), 340'ta Filistin Kaisareia'sı piskoposu, Aryanizm mezhebinde Akakioscuların reisi, 366'da öldü. 360'ta İstanbul ruhanî meclisine Rimini'nin, Oğul'un Baba'ya «benzer» olduğunu ilân eden düsturunu kabul ettirdi. — AKAKİOS, Suriye'de Bere piskoposu 322'ye doğr. — 432), Aziz Yuhanna Krisostomos'a işkence edenlerden biri. — AKAKİOS, Diyarbakır piskoposu (400'e doğr. — 420). — AKAKİOS, 431'e doğru Melita piskoposu, Nestorius'un hasmı. — AKAKİOS (*Selevkea'lı* öl. 500'e doğr.), bu şehrin piskoposu ve İran Ermenilerinin ruhanî reisi. Nasturîliği kabul etmiş ise de, oldukça bağımsız kalmıştır. — AKAKİOS (öl. 489), 471'den sonra İstanbul patriği. Papa Felix III tarafından aforoz edildi.

◆ **Akakiosçular** çoğl. i. IV. yy. aryanizm mezhebi mensupları. Başları *Kaisareia* piskoposu Şaşı Akakios idi. (ML)

AKAL veya **EKAL** sıf. (ar. *ḳıllet*, azlık > *ḳalil,* az'dan *aḳall*). *Esk.* Daha az, en az: *Buna akıl otuz senelik bir itiyad ile alışmış olan efendi hazretleri...* (Tevfik Fikret). ‖ Değer bakımından çok ehemmiyetsiz, pek aşağı.

— ÇEŞ. DEY. *Akall-i kalil,* azın azı, pek az: *Ekserin helâk ettiler, akall-i kalil hâlâs oldu* (Naima). ‖ *Akall-i mâyekûn,* en az muhtemel, olması en az mümkün. ‖ *Akall-i müddet,* en kısa zaman parçası.

◆ **Akallî** zf. *Esk.* Hiç olmazsa, en azından: *Anan duası buna akalli şol kadar faide verir ki...* (Sinan Paşa).

◆ **Akalliyet** veya **Ekalliyet** i. Küçük bir zümre: *Yeni şiirin istinat edeceği zevk artık akalliyeti teşkil eden o sınıfın zevki değil* (Orhan Veli). ‖ Azınlık, bir topluluğun hâkim unsurları dışında kalan, çoğunluğu teşkil etmeyen etnik zümreleri. Bk. EKALLİYET.

— Huk. Bk. EKALLİYET ve AZINLIK. (M)

AKAL [*ā*] veya **A'KAL** sıf. (ar. *ʿaḳl,* bilmek ve anlamak > *ʿāḳil,* akıl sahibi, akıllı'dan *a'ḳal*). *Esk.* Daha akıllı, en akıllı, anlayışlı: *Mecnûn-ı melâmet-zede en a'kalimizdir* (Bağdatlı Ruhî). [M]

AKALA i. Zır. Yurdumuzda ekilen, amerikan tohumundan üretilmiş bir pamuk çeşidi. Yüksekliği orta, odun dalı oldukça az, gövdesi dik ve kuvvetli, alt meyve dalları üstekilerden daha uzun, yaprak ve kapsülleri orta büyüklükte, erkenciliği orta, kozaları sarkık ve rüzgâra dayanıklıdır.

— ANSİKL. Bu pamuklar, renk, elyaf esnekliği ve mukavemeti bakımından 4 gruba ayrılır (Elyaf uzunlukları, grubuna göre 25-30 mm. arasında değişir. Alabilecekleri en fazla nem % 8,5'tur.): — *Akala I,* akala pamuğunun beyaz ve ipek gibi bir türüdür. Esnek, mukavemetli ve tam olgundur. Bozuk elyaf oranı en çok % 3,5 ve kitle içindeki yabancı madde % 2 kabul edilebilir. — *Akala II,* çok hafif lekeli ve griye kaçar renklidir. Esneklik, mukavemet ve olgunluk orta derecededir. Ölü ve bozuk elyaf oranı % 4,5, kitle içindeki yabancı madde oranı % 4 olarak kabul edilebilir. — *Akala III,* krem renkli, donuk ve bozuktur. Az esnek ve az olgun olur, içinde ölü ve sakat elyaf oranı % 6, yabancı madde oranı da % 6 kabul edilebilir. — *Akala IV,* kirli sarı esmer renktedir, esneklik, mukavemet ve olgunluk derecesi yoktur. Ölü ve yabancı elyaf oranı % 6'dır.

Akala cinsi pamuk Türkiye'de 1941'den beri geliştirilmiş, zamanla iklim ve toprakla bağdaşarak *midling* cinsi amerikan pamuğundan daha da üstün bir tür meydana getirilmiştir. Aynı bölgede, Hindistan'dan getirilen tohumların geliştirilme denemesi yapılmış, bu denemenin olumlu sonuçlarından *adana pamuğu* adı verilen ve hint pamuğu özelliklerini taşıyan bir tür elde edilmiştir. Adana pamuğunun elyaf uzunluğu 22-26 mm.dir. (M)

AKALAR veya **AKHA'LAR** (yunancası *Akhaioi*), en eski yunan kavimlerinden. M.Ö. 1600'lerde akınlarıyle Yunan yarımadasında hayat şartlarını altüst etti. Kuzeyden gelerek Peloponnes'de Mykenai halkıyle ilişki kurmuş olmaları mümkündür. Bu karşılaşma neticesinde, Mykenai ve Tiryns sınırlarını aşan yeni bir medeniyet doğdu ve M.Ö. 1400-1200 yılları arasında en yüksek seviyesine ulaştı. Akalar, denizciliğe başladıktan sonra Girit'e geçerek burada sömürgeler kurdular. Asya, Rodos ve Kıbrıs ile ticaret yaptılar. Hititler ile temasa geçtiler, Filistin'de, Sicilya'da ticaret acenteleri kurdular. 1180 Tarihine doğru, ilk Dor'lu müstevliler tarafından sıkıştırılmağa başlayınca, kuzey yolunu açmağa çalıştılar: Truva kuşatması, Agamemnon kumandasındaki karma kuvvetlerin Asya'ya saldırmasına vesile oldu. Teknik bakımdan demirin bronza üstünlüğü, Dor'ların Akaları kolayca yenmelerini sağladı. Akalar, Peloponnes kuzeyine atıldıktan sonra, siyasî çarpışmalardan uzak, askerliğe ve tarıma dayanan, eski bir medeniyet düzeni içinde yaşamağa devam ettiler. (L)

AKALAR (veya **AKHA'LAR) birliği,** Mora'nın (Peloponnes) kuzey kıyısında gruplaşmış on iki şehir; asılları M.Ö. V. yy. a kadar çıkar. Bu şehirlerin başlıcası olan Helike, M.Ö. 373'te bir âfet yüzünden yok olmuştu. 281'de yeniden kurulan federasyon, gerçek önemini, Sicyone Aratos'un beceriklliliği sayesinde 251 tarihinde kazanabildi; yabancı şehirleri, hattâ Atina'yı ele geçirdi (229) ve Makedonyalıların yayılmasına karşı koydu. Konfederasyon şu esaslara dayanıyordu: ortakların tam eşitliği; ılımlı bir

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN), Vincent, Popper-Atlas (LAROUSSE)

demokrasinin sürdürülmesi; barış, savaş ve ittifaklar konusunda karar veren bir genel meclis (*synodos*); askerî büyük bir şef (*strategos*) ile yüksek bir yöneticiler (*demiurgos*) kurulu. Bu birlik 226'dan sonra gerilemeğe başladı, fakat Philopoemen sayesinde 207'-den 183'e kadar tutundu; daha sonra beceriksiz ellere düşerek Romalıların Yunanistan'ı ele geçirmeleriyle sonuçlanan *Leucopetra* bozgunu ile ortadan kalktı (M.Ö. 147). Bk. YUNAN *birlikleri*. (L)

AKA (veya **AKHA**) **lehçesi.** Leng. Akaların konuştuğu eski yunan lehçesi.

— ANSİKL. Leng. Homeros zamanındaki Akaların, yani Miken devrindeki Yunanlıların konuştuğu *eski aka dili*'ni, Peloponnes'deki Akalar ülkesinde ve bu ülkenin Büyük Yunanistan sömürgelerinde konuşulan ve Dor dilinin bir çeşidi olan *yeni aka dili* ile karıştırmamalıdır.

Pylos, Knossos ve Mykenai'de bulunan, M. Ö. XV. yy.a ait yazılı Miken tabletlerindeki eski aka dili, bilinen yunan lehçelerinin en eskisidir. Yayılma alanı herhalde çok genişti, fakat klasik çağda, birbirinden çok uzak bölgelerde ancak birkaç kalıntısı tutunabilmişti: Arkadya dili, Kıbrıs dili, Pamphylia dili. Morfolojisi, Homeros dilinin en eski özelliklerini andırır: *digamma, yod* ve *oio*'lu eril genitivus. (L)

AKALEM blş. i. Teşk. tar. Osmanlı imparatorluğunun yedi saltanat sancağından biri. Bk. ANSİKL. ‖ *Akalem ağası*, sol ulufeciler ağasına verilen ad. Bk. ULUFECİLER, KAPIKULU *süvarileri*.

— ANSİKL. Osmanlı imparatorluğunun yedi saltanat sancağından biri beyazdır. Diğerleri, biri yeşil, biri sarı-kırmızı (alaca), ikisi kırmızı, ikisi yeşil-kırmızı olmak üzere yapılmıştır. *Akalem*, ancak padişahın bulunduğu yerlerde çekilir. Gelenekte selçuklu sultanı tarafından Osman Gaziye gönderildiği rivayet edilir. Âşıkpaşazade tarihi bu rivayete katılmaz, akalem'in ilk Osmanlıların Alaşehir'de dokunan kızıl renkli sancakları olduğunu yazar. Akalem'in gönder başında altın alem vardır. Seferde ucuna Mustafa-ı Şerif takılır. Sancak üzerine fetih ayetleri yazılmıştır. Saltanat sancaklarını mirialem maiyetindeki alemdarlar taşır. Sadece akalem mirialem tarafından taşınır. (M)

AKALIN (Besim Ömer), türk hekimi (İstanbul 1862-ay.y. 1940). Askerî Tıp okulunu yüzbaşı rütbesiyle bitirdi, kısa süre sonra Paris'e gönderildi. Başta Boudin olmak üzere büyük otoritelerin kliniklerine devam ederek, doğum ve kadın hastalıkları bilgisini arttırdı. Yurda dönüşünden sonra generalliğe yükseldi.

Okul binalarından ayrı bir doğumevi (velâdethane) yaptırmayı başardı (şimdi Gülhane parkı içinde Bahçeler müdürlüğü olan bina); bir durgunluk devrine giren Kızılay (Hilâliahmer) cemiyetini tekrar harekete geçirdi. Veremle Mücadele, Çocuk Esirgeme ve Süt Damlası cemiyetlerini kurdu. Akalın, binlerce tıp talebesine modern doğum bilgisini öğrettiği gibi, ebe yetiştirmek üzere Tıp fakültesine bağlı bir de okul açtı. 1908 Meşrutiyetinde askerî rütbesi albaylığa indirildi. Bununla beraber Abdülhamid II devrinde olduğu gibi, Meşrutiyetten sonra da padişah sarayına yakınlığını ve halk arasında *Paşa* unvanını muhafaza etti. 1909'da fakülte haline getirilen Tıbbiye'ye Cemil Paşadan sonra seçilen ikinci dekan oldu (1911). 1919'da dört fakülteden ibaret Dârülfünuna *emin* (rektör) seçildi ve bu seçim dört yıllık bir devreden sonra bir daha yenilendi. 1933 Üniversite reformunda kadro dışı kaldı, ondan sonra T.B.M.M.'nin beş ve altıncı dönemlerinde milletvekilliği yaptı.

Besim Ömer, Türkiye'de doğum sırasında kadın ve çocuk ölümünü büyük nispette önlemiş tarihî bir şahsiyettir. İstanbul belediyesi 1939'da Haseki hastahanesinin bahçesine onun bir heykelini dikti.

Akalın, doğum bilgisi dışında, geniş yayınlarıyle de memlekete hizmet etmiştir: türk hekimlerini kısmen de olsa ilk defa bir araya toplayan *Nevsal-i Afiyet* (Afiyet Yıllığı) onun eseridir [1889, 1900, 1904, 1906 baskıları yapıldı]. Kendi şubesine, çocuk hastalıklarına, hijyene dair yayımladığı kitapların sayısı 50'yi bulur. Başlıcaları: *Sıhhatnümayı Aile* (Aile Sağlığı Kılavuzu) 1886, *Sıhhatnümayı İzdivaç* (Evlilik Sağlığı Kılavuzu) 1887, *Sıhhatnümayı Tenasül* (Tenasül Sağlığı Kılavuzu), *Üzüm ve Üzümle Tedavi* (1891), *Tabibi Etfal* (Çocuk Hekimi) 1898, *Hıfzıssıhha* (Sağlığı Koruma) [1899, 1902, 1914], *Çocuk Büyütmek* (1925), *Türk Çocuğu Yaşamalıdır* (1936) v.d. (→ Bibliyo.) (M)

AKALIN (Şahap), tiyatro sanatçısı, aktör ve rejisör (İstanbul 1916). 1938'de Antalya lisesini bitirdikten sonra Devlet konservatuvarına girdi. 1943'te mezun oldu. 1943-1947 Döneminde Devlet Konservatuvarı Uygulama sahnesi çalışmalarına katıldı. 1947'de Devlet tiyatrosunun açılmasıyle sürekli olarak çalışmağa başladı. 1967-1968 Döneminde *En Başarılı Erkek Oyuncu* seçildi. (M)

AKALİM veya **EKALİM** çoğl. i. (ar. *iķlim*, memleket, diyar'dan *aķâlim*). *Esk.* İklimler, memleketler, diyarlar: *Dönsek mi bu aşkın şafağından / Gitsek mi akalim-i leyâle* (Ahmed Hâşim).

— DEY. *Akalim-i seb'a*, yer yuvarlağının bölünmüş olduğu kabul edilen yedi iklimi. (M)

AKALİSSOS. Esk. coğ. Anadolu'nun Likya bölgesinde bir şehir. Eskiçağda İdebessos ve Korma şehirleriyle birlik kurmuş, Hıristiyanlık devrinde ise Piskoposluk merkezi olmuştur. Kalıntıları, bugünkü Kozağacı yakınlarındadır.(M)

AKALTIN blş. i. Kim. Bk. ALTIN.

AKAMANIŞLAR, soylu Pasargada kabilesinin bir kolu; adını, efsanevî ataları *Akamanış*'tan alır. Akamanış'ın torunlarından biri olduğu sanılan büyük Kiros II, M.Ö. 550 yıllarında aynı adı taşıyan hükümdar sülâlesini kurdu; bu sülâle ilkel on İran kabilesini bir araya topladıktan ve Med hükümdarı Astiages'i yendikten sonra, eski doğu ülkeleri üzerinde hüküm sürdü ve VI. yy. ın ortalarından IV. yy. ın sonlarına kadar yavaş yavaş burada birliği sağladı. Kiros, 546'da Küçük Asya'yı, 530'da Babil krallığını aldı; 525'te Kambyses Mısır'ı işgal etti. Ondan sonra gelen hükümdarlar, Darius 490'da Marathon'da geri çekilmek zorunda kaldığı, Kserkses de 480'de Salamis'te yenilgiye uğradığı için, Avrupa Yunanistanı'nı işgal edemediler. V. ve IV. yy. larda Yunanlıların iç anlaşmazlıklarında söz sahibi olan iran hükümdarları Büyük İskender'e karşı duramadılar ve sülâlelerinin son temsilcisi olan Darius II, 331'de Arbela'da Büyük İskender'e yenildi. Bir yıl sonra 330'da Darius kendi adamları tarafından öldürüldü.

— G. santl. *Akamanışlar'ın sanatı*, XII. yy. dan itibaren seyyahların bahsettikleri Parsa (Persepolis) harabeleriyle, ancak 1852'ye doğru Loftus'un bulduğu Sus harabelerinde ortaya çıkmıştır.

Akamanış mimarîsi, sarayların kapı ve pencerelerinde taş kullanmıştır. Bu binalar alçak kabartmalarla süslü merdivenler vasıtasıyle çıkılan kayalık tümsekler üzerine inşa edilmiştir. Bu mimarî, bol sütunlarıyle dikkati çeker. Karakteristik âbidelerinden biri olan Apadana, geniş bir divanhanedir; çatısı 20 metre boyunda ve 6'şarlı 6 sıra halinde bulunan sütunlara dayanır. Bu sütunların, birbirine yapışık iki boğanın veya kartal başlı arslanın (griffon) göğsünde teşekkül etmiş tipik başlıkları vardır. Tavan kirişleri bu başlıklar üzerine oturtulmuştur. Pasargada'da Kyros'a atfedilen, basamaklar üzerine oturtulmuş dört köşe taş âbide müstesna olmak üzere, kaya cidarlarına oyulmuş hükümdar mezarlarında, Persepolis ve Nakşi Rüstem'de olduğu gibi kayaya oyulmuş, etrafı sütunlu bir kapı bulunur. Bu kapının üstünde, hükümdarı muazzam bir sedire oturmuş olarak gösteren alçak bir kabartma vardır.

Yığma taştan inşa edilmiş ve pencereyi andıran siyah taşlarla süslü, dört köşe kule biçimindeki yapılara ateş tapınaklarında rastlanır. Nakşi Rüstem çevresinde dört köşe taştan, alçak kabartma halinde mazgallarla süslü ateş mihrapları bulunur. Sarayların duvar diplerinde muhafızları, cizye ödeyenleri ve saray mensuplarını sonu gelmeyen diziler halinde gösteren mimarî veya süslemede kullanılmış alçak kabartmalar görülür. Hükümdar, muazzam tahtının üstünde bütün ihtişamıyle oturmaktadır. Behistun kayalığı üzerindeki Darius'un alçak kabartmasında görüldüğü gibi, imparatorluk yolları üzerinde, şanlı vakaları hatırlatan izlere rast gelinir. Sarayların tuğla duvarları, Babilonya'da olduğu gibi cilâlı süslemelerle kaplıdır. Akamanışlar, pişmiş kil yerine halk arasında mine hamuru denilen bir tarz kullanırlardı. Darius'un Sus'taki sarayından gelme Okçular panoları bu şekilde yapıldı. Bu saray yangında harap oldu, Artakserkses Mnemon tarafından restore edildi ve lâcivert zemin üzerinde kuvvetle beliren, postları hayalî renklerle boyanmış garip hayvanlar, gezinen arslanlar ve Ebülheul'lerle süslendi.

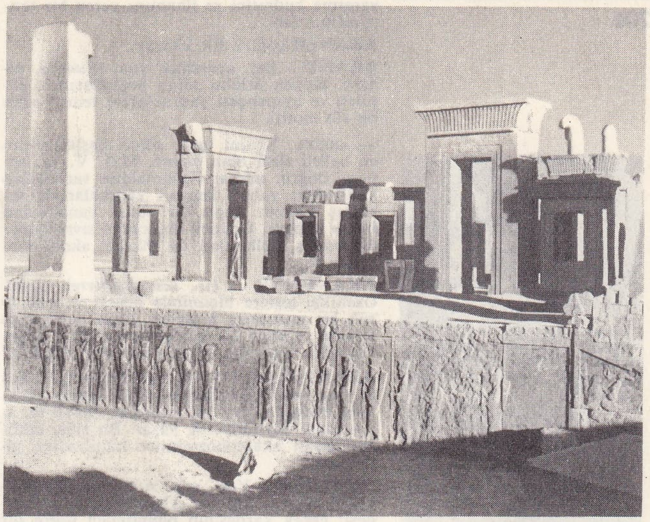

AKAMANIŞLAR sanatı
Darius I'in saray kalıntıları. Persepolis

Darius'un başkanlık mührü çok güzel bir süsleme sanatı örneğidir. Bu mühür, silindir şeklindeki mühürlerin birçokları veya kralların ve satrapların tasvirlerini taşıyan paralar gibi ince bir zevkle işlenmiştir.

Persepolis hazineleri ile «Oxus» denilen hazine, Hemedan'dan gelen kıymetli maden parçaları, bir Sus mezarında bulunan iranlı bir prensin mücevherleri, kuyumculuğun gelişmesine yarayan çeşitli akımları gösterir. Bu sanatta, kenarı tırtıllı para ve madalyalarla birlikte bölmeli mine (cloisonné) işleri de yapılırdı. (LM)

AKAMANSİON veya **AKAMANSİA DORYLATİON.** Esk. coğ. Anadolu'da, Eskişehir yöresindeki Dorylaion şehrinin diğer adı. Bugün yıkıntıları mevcut olan şehrin adı, Theseus'un oğlu Akamas'dan gelmektedir. (M)

AKAMAS, Truva savaşı kahramanlarından birçoğunun adı: **1.** Theseus ile Phaidra'nın oğlu, Kıbrıs'ta öldü (M.Ö. XIV. yy. da Kıbrıs'ta Paphos'a [Baf] yerleşen Arkadiyalı göçmenlerin başıdır. Adanın kuzeybatı burnuna ve Atina'nın *Akamantia* kabilesine adını vermiştir). **2.** Antenor'un oğlu olan bir truvalı. **3.** Aias tarafından öldürülen ve Truvalıların müttefiki olan bir trakyalı şef. (L)

AKAMATSU, japon *daimyo*'larından Harima'lı (Japonya) aile. Aileden iki kişi, Norimura ve Norisuke, XIV. yy. da iki hanedanın savaşlarında büyük rol oynadılar. Ailenin son ferdi Mitsusuke, gözden düşünce, şogun Aşikaga Yoşinari'yi öldürttü ve intihar etti (1441). [L]

Besim Ömer **AKALIN**

AKAMBER blş. i. Bk. AMBER.

AKAMET i. (ar. *ʿuķm* kısır olmak'tan *ʿaķâmet*). Kısırlık, verimsizlik. ‖ Neticesizlik, yarı yerde kalma: *Şehrimizi tezyine teşebbüs akamete mahkûmdur* (Cenab Şahabeddin).

— DEY. [Bir teşebbüs veya hareket için] *Akamete uğramak*, yarıda kalmak, kesilmek, sonuca ulaşamamak: *Genel sekreterin, ikili anlaşmalar için yaptığı bütün teşebbüsler akamete uğradı*.

— Huk. *Akamet klozu*, mal taşıma sigortalarında sigortacıyı sorumluluktan kurtaran haller. (M)

AKAMPSİS. Esk. coğ. Çoruh nehrinin İlkçağdaki adı. (M)

AKAN. Leng. Afrika'da, Gana zenci dili. Bk. AKHANTİ. (L)

AKANA veya **AKENE,** Altaylıların panteonunda çocuk tanrıçası Umay'ın yanıbaşındaki iki tanrıçadan ikincisi. Günlük hayatta rolü olmayan Akana, yaradılış efsanesinde geçer. Buna göre, erkek tanrı Ülgen'e

Foto. MEYDAN arşivi, Costa (LAROUSSE)

akant
Korint üslûbu sütun başlığı

yaratma kudretini ve ilhamını veren bir tanrı ruhtur. (M)

AKANİM çoğl. i. Bk. EKANİM.

AKANT i. (lat. *acanthus*, yun. *acantha*, diken). Korint üslûbu sütun başlıklarında görülen ve ayıpençesi yapraklarını temsil eden bir süs motifi.

— ANSİKL. Korint tarzı sütun başlıklarının en belirli süsü olan *akant*, M.Ö. V. yy. sonuna doğru, mimar Kallimakhos tarafından kullanıldı; yaban kengeri yapraklarıyle sarılmış kiremit kaplı bir sütun çanağından ilham almıştı. Üçüncü dereceden sivri kemer üslûbunda kullanılan da dikenli akant motifidir. (L)

AKANTEFİR i. (fr. *acanthéphyre*). Zool. Özellikle testere biçiminde dişleri ve pek uzun bir mahmuzu bulunan, derin deniz diplerinde yaşayan bir kabuklu. (Bu cins, uzunkuyruklu önayaklılar arasında yer alır.) [L]

AKANTEKİNUS i. (fr. *acanthechinos*). Zool. Sırt ve böğürlerindeki büyük iğneli dikenlerle dikkati çeken bir kabuklu. (20-60 m. arasındaki derinliklerde yaşar. Bu cins, amfipodlardan akantonozomitler familyasına girer.) [L]

AKANTHİS. Yun. mit. Autonoos ile Hippodameia'nın kızı ve Akanthos'un kız kardeşi; erkek kardeşinin ölümünden sonra bir türlü teselli bulamayınca, tanrılar onu aynı adı taşıyan bir kuşa (saka olabilir) çevirdiler. (L)

AKANTHOPTERYGİİ sıf. (yun. *akantha*, diken, *pterygion*, yüzgeç). Zool. Yüzgeçlerinin tamamı veya bir kısmı dikensi ışınlarla desteklenen balıklara denir.

— ANSİKL. *Akanthopterygii*'lerin yüzme keselerinin ağzı kapalıdır. Sırt ve anüs yüzgeçlerinin ışınları dikensidir. Bu takımın içine levrekgiller, gölge-balığıgiller, kurdele-balığıgiller, papağanbalığıgiller, kılıçbalığıgiller, uskumrugiller, kayabalığıgiller, izmaritgiller, kıllı-dişligiller, barbunyagiller, lapinagiller, kırlangıçbalığıgiller, kurbağabalığıgiller, çarpanbalığıgiller, dülgerbalığıgiller, üzgün-balığıgiller, yan-yüzergiller, yapışkanbalığıgiller, iskorpitler, dere-iskorpitigiller, kâğıtbalığıgiller, yılansıbalıkgiller, tereyağıbalığıgiller, yılanbalığı-anasıgiller girer. (LM)

AKANTHOS. Esk. coğ. Khalkioilae'de, Kserkses'in Athos (Aynaros dağı) yarımadasını Khalkidilae'ye bağlayan berzahı bir kanalla kestiği yer yakınında, Makedonya şehri (bugün *Ierisos*). — Küçük Asya'da Karia'da, Knidos yarımadasında şehir. (L)

AKANTHOS. Yun. mit. Autonoos ile Hippodameia'nın oğlu; efsaneye göre babasının atları tarafından çiğnendi. (L)

AKANTİKON i. (yun. *akanthos*, deredikeni'nden). Miner. İskandinavya'da bulunan bir epidot* cinsi. (L)

AKANTİT i. (fr. *acanthite*). Miner. Tabiatta bulunan ortorombik gümüş sülfür (Ag_2S). [L]

AKANTODLAR çoğl. i. Zool. Birinci zaman fosil balıklar takımı; iskeletleri kıkırdaksıdır, pulları ganoyid gibi kemikleşmiştir. (Başlıca cinsleri: *Acanthodus, diplancanthus, climatius.* Hepsi de küçük boy balıklardır.) [L]

AKANTOGLOS i. (fr. *acanthoglosse*). Zool. Yeni Gine ve Salavati adasının pek ilkel bir dağ memelisi.

— ANSİKL. *Akantoglos*'un derisi dikenlidir, solucan veya karıncaları kapmağa yarayan uzun bir gagası vardır; uzunluğu, gaga dahil 70 sm. kadardır. Dişisi tek yumurta yumurtlar ve karnındaki cepçikte kuluçkalandırır. (Bu cins ancak iki türü kapsar ve tekdeliklilerin alt sınıfına girer.) [L]

AKANTOKARP sıf. (fr. *acanthocarpe*). Bot. Meyvaları dikenle kaplı bitkiler için kullanılan sıfat. (L)

AKANTOKER i. (fr. *acanthochère*). Ardıç kuşu büyüklüğünde, boynundaki sarkık etcikler ve uzun kuyruğu ile dikkati çeken bir Avustralya kuşu. (Balcıgiller.) [L]

AKANTOMETRE i. (fr. *acanthomètre*). Zool. Bütün sıcak denizlerde rastlanan bir dikenli; enine kesitinde silindir biçimi, birbirine aşağı yukarı eşit yirmi iğne bulunur. (Bir hücrelilerin alt âlemi, ışınayaklıların kolu.) [L]

AKANTONOZOMİTLER çoğl. i. (fr. *acanthonozomidés*). Zool. Vücut zarları kalın ve sert, ön duyargası ek bir kamçı ile donanmış ve genel olarak derince yarık bir telzon taşıyan amfipodlardan bir kabuklular familyası. (L)

AKANTOSERAS i. (fr. *acanthocéras*). Zool. Tebeşirli toprakların ammoniti; kalın dolaşımlı kabuğu, diken sıraları veya yumrular ile donatılmıştır. (Akantoseraslar familyasının örnek hayvanı.) [L]

AKANTOTİRİS i. (fr. *acanthothyris*). Zool. Dikenli kabuk taşıyan bir kolsu-ayaklı (Rinkonelagiller, Jura devri). [L]

AKANTOZ i. (fr. *acanthose*). Vet. Özellikle köpekte görülen deri kırışıklıklarında hiperkeratoz (nasırlaşmaya benzer hal) ve altderide pigmentlerin yığılışması ile belirlenen bir deri hastalığı. [L]

AKANTOZİS i. (fr. *acanthosis*). Patol. Derinin pürtüklü hali ile belli olan, papilomatöz vejetasyonlarla ve anormal pigmantasyonla bir arada bulunan hastalık (ilmî adı *acanthosis nigricans*).

— ANSİKL. Bu hastalığın en çok görüldüğü kısımlar ense, anüs bölgesi, tenasül organları, boyun, koltuk altları, meme başlarıdır. Tırnaklar ve saçlar kolayca kırılır ve düşer. Bu hastalık çok zaman sindirim sistemi kanseriyle bir arada görülür. (L)

AKANTOZOİTLER çoğl. i. (fr. *acanthozoïdes*). Hidroid kolonilerinde bulunan ve orada oynayacakları role göre değişikliğe uğrayan, dikenleşmiş, ağızsız, dokunaçsız, üretim organından yoksun bireyler. (L)

AKAR i. (ar. *ʿakār*). Ev, dükkân, bağ çiftlik, tarla v.b. gibi para getiren mülk: ..*Bu kadar irat alabilmek için kaç bin liralık akara malik olmalı* (H. R. Gürpınar). *Pekâlâ, dedi, kütüphanemi millete vereyim. Fakat başka akarlarım?* (Ömer Seyfeddin). || Mülk, tesis ve çeşitli işletmelerden elde edilen gelir, hasılat: *İşte, geçen gece akarımı da size teslim ettim* (Namık Kemal).

◆ **Akair** çoğl. i. *Esk.* Akarlar, gelir getiren mülkler, gayrımenkuller.

◆ **Akarat** çoğl. i. *Esk.* Gayrımenkul mülk; bağ, bahçe, tarla, gibi arazi cinsinden mülk parçaları.

— DEY. *Akarat-ı mevkufe. Esk.* Cami, medrese, şifahane v.b. dinî vakıflar için bağışlanmış toprak parçaları, gayrımenkuller.

◆ **Akaret** i. Gelir sağlayan ev, arsa, bahçe, çiftlik gibi mülk. || İcara (kiraya) verilmiş gelir getiren ev, dükkân: *Sanayi mektebinin akaretleri önünden geçtiler* (Ömer Seyfeddin). [M]

AKAR i. (ar. *ʿakār*). *Esk.* Kısırlık.

◆ **Akaret** i. Kısır olma hali. (M)

AKARAMBER i. Asya ve Amerika'nın sıcak bölgelerinde yetişen büyük ağaç.

— ANSİKL. *Liquidambar orientalis* denilen *akaramber*'in kabuğundan sıvı oselbent çıkarılır; Meksika ve Kuzey Amerika'da yetişen *liquidambar styraciflua*'dan elde edilen sıvı amber'e de, akaramber denir. Akaramber ağacının odunu değerlidir; ceviz ağacının odununu andırır. (L)

AKARCA i. *Halk dili.* Akarsu. || Daimî olarak akan çeşme. || Kaplıca.

— Tıp. Çıban, fistül. || Bir dokuda ya doğuştan, ya da travma veya hastalık sonucu, yahut ameliyat ile meydana gelen kanal. || Daima akan yara, sıraca. || Belsoğukluğu, kemik veremi gibi akıntılı hastalık. (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. Tıp. Doğuştan *akarcalar* nispeten nadirdir; bunlara genellikle idrar yolları ve göğüs boşluğu (trakça ve bronş akarcaları) civarında rastlanır. Bu çeşit akarcalar hemen her zaman ameliyatı gerektirir. Travma akarcaları, genellikle bir kesici âlet veya bir kurşun yarasından meydana gelir. Kırık da buna sebep olabilir (msl. leğen kırığından ileri gelen idrar yolu akarcası). Zor veya uzun sürmüş doğumun sebep olduğu akarcalar da travma akarcasından sayılır; bunlar çoğunlukla rahim ile mesane veya rahim ile rektum arasında meydana gelen kanallardır. Bütün bu akarcalar için tek tedavi yolu ameliyat tır. En çok rastlanan akarca patolojik akarcadır; bir iltihaptan, veremden veya habis ur'dan ileri gelebilir. Yani gerek sebeplerine, gerek bulundukları yere göre çok çeşitli şekilleri olur. Çok sık rastlanması bakımından anüs akarcası üzerinde ayrıca durmak gerekir.

Anüs akarcasının en yaygın sebebi, makatı saran ve basur'dan ileri gelen apselerdir; makat akarcaları ya yarımdır, ya tamdır; tam olanı kaba et ile rektum arasında bir kanal açılması şeklinde belirir. Tam akarcalarda bu kanal, büzücü halka kasların ya içinde (sfenkter içi akarca) veya dışında (sfenkter dışı akarca) olur. Makat akarcaları da ancak ameliyatla iyileşebilir.

Cerrahî akarcalar, bir uzvun içindekini dışarıya akıtmak (kolostomi) veya iki organ arasında bağlantı kurmak (Eck* akarcası) için yapılır; bu ikinci durumda daha çok «anastomoz» terimi kullanılır.

Belli başlı akarcalar şunlardır: *Göz pınarı, göz evinin altındaki akarcalar, kulağın ve çene kemiğinin dibindeki akarcalar, diş, tükürük bezleri, gırtlak, ense, cıdav, mide, bağırsak, idrar yolları, eklem akarcaları v.b.* Tedavi, akarcanın çeşidine ve yerine göre değişir. Kanalın kapanması, irkiltici iğnelerle veya oluğa dağlayıcı maddeler sokarak sağlanır. Bazen, çeperlerin yarılması ve kazıma gerekebilir.

Akarca, yabancı bir cismin veya kangrenleşmiş bir doku parçasının içeride kalmasından ileri geliyorsa, çevresindeki dokular kesilerek irin akıtılır, mümkünse yabancı madde de çıkarılır.

Tükürük akarcası, en çok atlarda ve köpeklerde rastlanan bir akarca türüdür; bir tükürük kanalında yabancı bir maddenin bulunmasından ileri gelir; akması engellenen tükürük sonunda bir akarcaya sebep olur ve oradan akar. Akarcanın çevresindeki dokuları kesmek ve yabancı maddeyi çıkarmak gerekir. (ML)

AKARÇAY, İçbatı Anadolu'da, Ahır* dağının kuzey yamaçlarından inen derelerin Sincanlı ovasında birleşmesiyle meydana gelen akarsu. Afyonkarahisar'ın kuzeyinden güneydoğuya akar, Sultan ve Emir dağlarından gelen bazı dereleri aldıktan sonra Çay ve Bolvadin arasında Eber gölüne ulaşır; bu gölün doğu kenarından çıkarak geniş bir ova içinde Akşehir gölünde sona erer; bu noktadan, kaynaklarına kadar uzunluğu 125 km. dir. Akarçay'ın suları en fazla kış ve ilkbahar aylarında yükselir, geçtiği ovalarda taşkınlar yapar. (M)

AKARDİT i. (fr. *acardite*). Teknol. Nitrosellülozlu itici barutlarda kullanılan stabilleştiriciler ailesi. (L)

Akaretler, İstanbul, Beşiktaş'ta saray müstahdemlerinin oturması için Abdülhamid II tarafından yaptırılan, şimdiki Şair Nedim ve Spor caddelerine bakan altmış dokuz binadan ibaret vakıf tesisi. Adını bu evlerden alan semtte, mütareke yıllarında Atatürk'ün oturduğu ev bugün Ruh Sağlığı dispanseri olarak kullanılmaktadır. Akaretler'in iki ilkokulu vardır. Bugün Vakıflar Genel müdürlüğüne bağlı olan bu binalarda kendi memurları kira ile oturulur. (M)

AKARİB veya **EKARİB** çoğl. i. (ar. *akribâ*'dan *akārib*). *Esk.* Akrabalar, hısımlar: *Biz Rusya'da esir iken bir gün Şeyh Şâmil evlâd ü akaribini nezdine davet etti* (Süleyman Nazif). [M]

AKARİOZ i. (fr. *acariose*). Bir akarien'in (*sarcoptes scabiei*) sebep olduğu, çoğu zaman deride görülen ve insanlarla hayvanlarda rastlanan hastalık. (Bk. AKARUS [*eşanl.* UYUZ].)

— ANSİKL. *Akarioz*, özellikle arıların solunum sisteminde beliren bulaşıcı hastalığın adıdır. Trakalara (ilk çift) girerek orada çoğalan bir cins akarien (*acarapis woodi*), açtığı yaralarla arıların zayıflamasına ve ölümüne sebep olur. (Bu hastalıkla, arılara zarar vermeksizin akarien'leri öldüren buharlarla kovanları tütsüleyerek mücadele edilir. Ne var ki, hastalığa tutulan arı nispeti yüzde 50'yi geçiyorsa, oğulu boğarak imha etmek ve kovanı yakmak gerekir.) [L]

AKARLAR. Bk. *Kırmızı* ÖRÜMCEK'*ler.*

AKAR MAZISI i. Bir uyuz böceği larvası yüzünden bitki üzerinde meydana gelen mazı* (msl. armut ağacı ve asmada görülen mazılar). [L]

AKARNAN. Yun. mit. Alkmaion'un oğlu. Annesi Kallirrhoe, Akheloos nehrinin kızıdır. Akarnanların adı bu kahramanın adından gelir. Epeiros'u baştan başa dolaşıp kardeşi Amphoretos ve birkaç argoslu ile Akarnania'ya yerleşti. (L)

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

AKARNANİA, Batı Yunanistan'da, Patras ve Arta körfezleri arasındaki, Akhelôios nehrinin suladığı bölge. Burada oturan kavimler (*Akarnanlar* veya *Akarnanialılar*) bir konfederasyon kurmuşlardı. M.Ö. 225'te Makedonyalıların hükmü altına girdiler. 146'dan sonra Akarnania, Roma'nın Akalar eyaletine katıldı. Bugün Aitolia ve Akarnania eyaletindedir. (L)

AKAROA, Yeni Zelanda'nın güney adasının doğu kıyısındaki körfez. 1840'ta Fransızlar yerleşmek üzere buraya çıkmışlardı ama gelmelerinden birkaç saat önce İngiltere Akaroa'yı resmen ilhak etti. (L)

AKARP sıf. (*a*, bulzl. eki ve yun. *karpos*, meyve). Meyvesiz, meyve vermeyen [bitki]. (L)

AKARSU blş. i. Yeryüzünde ve yeraltında akan bütün sulara verilen genel ad. (Bunlar arasında dere, çay, ırmak, yeraltı akarsuları, kanallar vardır.): *Öylesine karanlık ki gecemiz / Akarsuda aksimizden eser yok* (C. S. Tarancı).

— Bayınd. *Akarsu kasisi yapmak*, akarsuyun sığ yerlerinde geçitler açmak ve bunların bakımını sağlamak.

— Coğ. *Akarsu arası*, iki akarsu arasındaki bölgeye verilen ad. ‖ *Akarsu bilimi*. Bk. POTAMOLOJİ. ‖ *Akarsu kıyısı*, bir su akıntısının yüksek kenarı. (Cidarları durmadan su emdiğinden kıyılar devamlı aşınmaya uğrar ve kayma tehlikesi gösterdiği için, setler veya dayanma duvarları yapılır. Bu destekler tabiî [yatay köklü ağaçlar] veya sunî [set duvarları, çitler, eğik veya dik rıhtımlar] olabilir.) Bk. ANSİKL. ‖ *Akarsu oyulgusu*. Bk. OYULGU.

— Dokumc. Tezgâhta dokunan, genellikle sırma ve gümüş çizgili kadın kumaşı.

— Hidrol. *Akarsu kesimi*, akarsuların, hidrolik v.b. araştırmalar için kullanılmak üzere ayrılmış kısmı. ‖ *Akarsu projesi*, bir akarsu kaynağının kontrolu, kullanılması veya geliştirilmesiyle ilgili tasarı. ‖ *Akarsu rasatları*, debi* tayin etmek için bir akarsuyun hızını ve yatak kesitini ölçme işlemi. ‖ *Akarsu sıklığı*, bir havzada birim alana düşen akarsu sayısı.

— Huk. *Akarsu üzerindeki haklar*, üzerinde gemi işlemeyen bir akarsuyun, kendi, yatağı ve muharrik gücü üzerinde, akarsuyu çevreleyen toprakların sahiplerine tanınan haklar.

— Jeomorfoloji. *Akarsu buzul kompleksi*, buzuldan akarsuya geçiş devresi birikintilerinin tümü: uç depresyonu, cephe moren yayı, geçiş konusu. (Bu son kesimde akarsu buzul formasyonlarının elemanları aşağıya doğru gitgide daha homojendir ve daha iyi tabakalaşmış bulunur.) ‖ *Akarsu buzulu*, esas olarak buzul erime sularıyle beslenen akarsuların meydana getirdiği birikintiler ve topografya şekilleri; en belirli akarsu buzul olayları, Dördüncü zaman buzullarının gerileme devrelerinde gelişti. (Bk. BUZUL.) ‖ *Akarsu çökeltileri* (veya *depoları*), dere, çay ve ırmak gibi akarsuların taşıyarak belli yerlere çökelttiği maddeler. (Bunların tabiatı ve tane iriliği türedikleri yöreye, akarsuyun taşıma imkânlarına bağlıdır.) ‖ *Akarsu morfojenezi*, akarsuların hareketiyle yeryüzü şekilleri meydana gelmesi. (Bk. ANSİKL.)

— Kuyumc. Tek sıra elmas veya pırlantadan, ince platin halkalarla birbirine tutturulmuş gerdanlık.

— ANSİKL. Coğ. Bir akarsuyun «genel» ve «değişir» nitelikleri vardır: genel nitelikleri arasında uzunluğu, çığırının biçimi, boyuna profili, bürüt ve özgül motifleri, havzasının akış göstergesi, koefisyanı ve eksiği sayılır. Çığırı boyunca geçilen yöreler ve alınan kollarla ilgili olarak değişen nitelikleri arasında ise akım (debi), rejim, taşma ve alçalmalar, yatağın şekli veya enine profil, alüvyon yükü, aşındırıcı veya yapıcı etkiyi meydana getiren gizli güç yükü oranı gibi haller hatırlanır. Akarsu, sürekli gelişme halinde olan bir organizmadır; belli bir taban düzeyi ve değişmeyen iklim şartları altında, aşınım ve birikim olayları bir denge profili meydana getirmek eğilimindedir. Bir akarsu, aşınımın daha az etkili olduğu komşu akarsu ağı zararına kapsamalar yapabilir veya bunun tersine sularının bir kısmını kaybedebilir.

— Jeomorfoloji. Bir yatakta toplanmış akarsuların yüzey şekillerinin oluşumunda rolü önemlidir; karalar üzerinde ufalanmış maddelerin uzun mesafeye taşınması en çok bu yolla olur. Çay ve ırmaklar, geniş coğrafî alanların yüzey şekillerinin gelişmesini etkiler. Yakın bir geçmişe kadar, tek taraflı ve fazla sade bir görüşle bu rolü üzerinde fazla durrulmuştu (aşınım devresi ve normal aşınım kavramları). Bugün akarsuların tam mânâsıyle bir aşındırıcı olmaktan çok, taşıma mekanizmasındaki etkileri önemli görülmektedir. Gerçekten de, sert ve mütecanis bir yerli kaya üzerinde akarsuların etkisi çok yavaştır. Çakıl ve kumların meydana getirdiği aşındırıcılardan faydalanmak şartıyle, su çevrikleri, «dev kazanları» ve çizgi şeklinde yarıklar açar; diplerini oyarak çağlayanları geriletir; fakat bütün bu olaylar son derecede ağır oluşur. Akarsu yatağı, gevşek yapılı kayalar içinde hızlı kazılır; ancak meydana gelen parçaların suyun akışı ile sürüklenebilecek boyutları aşmaması gerekir; aksi halde yatağın tabanı üzerinde bir «kaldırım» meydana gelir ve tabanda âdeta sert bir kaya çıkmış gibi gelişme kesintiye uğrar. Akarsuyun etkisi, suyun iri maddeler (çevrik hareketiyle yatağı aşındıran çakıl ve kumlar, cilâlama eylemi gören miller) yüküyle sıkı bağıntı halindedir. Bu ise iklime göre değişir. Mekanik parçalanmanın kuvvetli olduğu orta iklimlerde akarsular, yataklarını aşındırabilecek kadar bol malzeme taşır, yatakları düzleştirerek nazarî bir denge profiline yöneltir; dik kenarların altını oyar, kum ve çakıl yatakları serer, canlı menderesler çizer, kaya kütlelerini yararak bunların içinde boğazlar kazar. Nemli tropikler arası akarsular ise, bunların tersine, aşındırıcı malzemeden yoksundur. Sık bitki örtüsü, kenarların oyulmasını güçleştirir, yamaçlardan inen iri malzemenin gelişini önler. Kayaları çürüten kudretli kimyevî bozulma, akarsulara taşıyacak malzeme olarak hemen de milden başka bir şey bırakmaz. Yatak bozulmağa elverişli kaya içinde kaldıkça düzenlenir ve yalnız taneleri çok ince malzeme taşıdığı için eğimi çok azalır. Fakat yatakta aşınmaya dayanıklı sert bir kaya damarı meydana çıkarsa, ırmak onu yaramaz, üzerinden çağlayan yaparak iner. Burada denge profili anlamını kaybeder. Soğuk iklimlerde genelleşmiş donma-çözülme ve «periglasyer* soliflüksiyon*» etkisiyle yamaçlardan inen malzeme çok boldur. Kış aylarında üstü buz ile kaplanan akarsular, buzların çözülmesi sırasında meydana gelen büyük sürükleyici akıntılara rağmen, yamaçlardan inen maddelerin tümünü taşıyamaz. Bu yüzden vâdi tabanları birikim yığınlarıyle kaplanır. İklimin daha sonra tekrar ılımlı hale geldiği kabul edilirse (Dördüncü zamanda orta iklimlerde bu olay defalarca tekrarlanmıştır), yamaçlardan inen malzeme,buzların bitki örtüsüyle kaplanması, donma-çözülme ve soliflüksiyon olaylarının hemen tamamıyle kesilmesi yüzünden büyük ölçüde azalır. Akarsu, vâdi tabanındaki periglasyer formasyonları yarmağa başlar. Böylece, aslında bütün iklimlerde birbirine benzeyen hidrodinamik* mekanizmalar, ayrı morfoklimatik* bölgelerde çok değişik şekillerde işler ve bölgelerden her birine morfojenez bakımından özel bir gelişme sağlar. Büyük yapı işlerinde bunların göz önüne alınması gerekir. (LM)

AKARSU (eski adı *Akkilise*), Erzincan ilinin Refahiye ilçesine bağlı bucak; 6 700 nüf., 21 köy. —Bucak merkezi Refahiye'nin 17 km. batısında Akarsu; 318 nüf. (M)

AKARTUM i. Simyacıların sülüğe verdikleri ad. (L)

AKARYAKIT blş. i. Gazyağı, petrol, benzin, alkol gibi sıvı halindeki yakıtlara verilen ad [*Esk. Mayi-i mahruk*]: *Evvelce yelken kullanan tekneler şimdi akaryakıt motorları ile işlemektedir* (Besim Darkot). Bk. YAKIT.

— Ask. *Akaryakıt ikmali*, kara, deniz ve hava ordularının her yerde petrollü ürünler ve yağlara ait ikmalini yapmakla görevli servis.

— Denizc. *Akaryakıt gemisi*, yanmaz, dökme, sıvı yük taşımak üzere yapılmış veya bu maksat için tadil edilmiş gemi. (İnsan hayatının denizde emniyeti meselesini görüşmek için toplanan 1948 Londra konferansında bu tip gemiler için kabul edilen resmî terim SARNIÇ GEMİSİ ve TANKER terimleridir.)

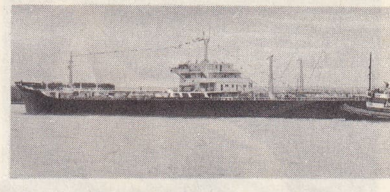

akaryakıt gemisi

— Havc. *Akaryakıt ikmal tankeri*, uçakların meydana inişlerde kısa zamanda benzin ikmalini yapmak üzere özel surette teçhiz edilmiş sarnıçlı kamyon.

— ANSİKL. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısındaki ilk *akaryakıt* gemileri, içine petrol konulan madenî sarnıçlar yerleştirilmiş yelkenli gemilerdi. Akıtma, yani geminin borda kaplamalarına doğrudan doğruya temas eden petrol taşımak üzere düşünülen ve yapılan ilk gemi 2 307 net tonluk ve 1886'da hizmete giren *Glückauf* adındaki alman gemisidir. Bu ilk tip gemiden beri *akaryakıt* gemileri büyük bir gelişmeye ulaştı ve boyutları gittikçe büyüdü. Bazıları 150 000 ton yakıt taşır. Modern akaryakıt gemilerinin özelliği, kıç taraflarına yerleştirilmiş olan makineleri (içten yanma motor veya türbin makinesi) ve son derece sağlam yapılmış olmalarıdır. Bu tarz yapılışta boylam elemanlar önemli rol oynar, yani gemide baştan kıça uzayan iki sarnıç ile tekneyi birçok (kırk kadar) küçük bölmelere ayıran enlemesine perdelerle ayrılmış bölmeler vardır. Bu bölmeler (sarnıçlar) borularla çok kuvvetli tulumbalara bağlanmıştır, saatte 3 000 ton yükü karadaki depo sarnıçlarına basabilirler. Özellikle asfalt taşıyan gemilerle, ayırt etmeksizin petrol veya melas taşımak üzere yapılmış diğer tip gemilerde taşınan yükün ısıtılması için sarnıçların içinden istim boruları geçirilmiştir. (Japonya'da 500 000 ton yük alacak akaryakıt gemileri yapmak üzere 1968 yılında üç tane kuru havuz yapılmağa başlanmıştır.) [L]

akaryakıt servis işareti

AKASİM veya **EKASİM** çoğl. i. (ar. *kısm*, bölme, parça, bölük> *akṣām*, kısımlar'dan ve *uksûme*, kısmet, hisse, pay'dan *akāsim* [İkinci defa çoğul yapılmıştır.]). *Esk.* Kısımlar, parçalar, bölümler. ‖ Kısmetler, nasipler, hisseler. (M)

AKASMA blş. i. Bot. Birçok asma çeşidinin ortak adı. ‖ Filbahar, meryemana, yaban asması da denilen bir çeşit tırmanıcı sarmaşık, düğünçiçeğigillerden.

— ANSİKL. Çiçekleri beyaz, mavi ve morumsu olur. Ormanlarda ve çit kenarlarında yetişir, süs bitkisi olarak da üretilir. *Örengülü* ve *binkulaç* gibi çeşitli adlarla anılan akasmalarda, yaprakların sapı genellikle burgu biçimindedir. Çiçeklerinde taç yoktur. Meyvesi birçok kapçık meyvenin birleşmesinden meydana gelir. Tepesinde çoğu zaman bir sorguç bulunur. Rusya ve İtalya'da akasmanın bazı çeşitleri haşlanarak veya sirkede salamura yapılarak yenir. Kış aylarında kolayca bükülebilir hale gelen akasma sapları hasır örgü işlerinde kullanılır. (M)

akasya
Tanganyika platosunda
(madde 208. sayfada)

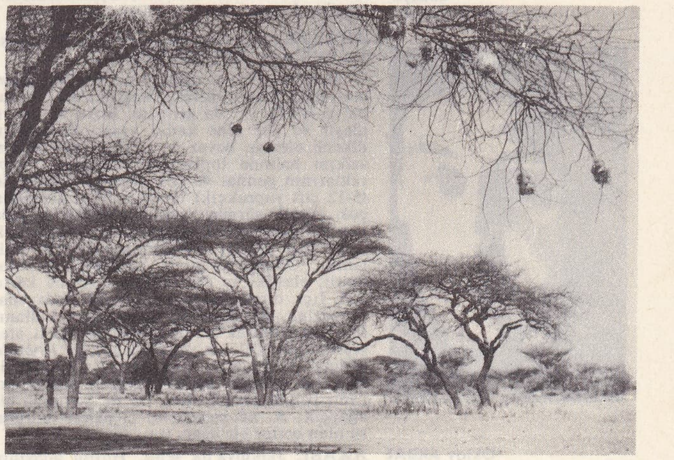

Foto. Lhommet, Albert de la Rue (LAROUSSE)

akbaba

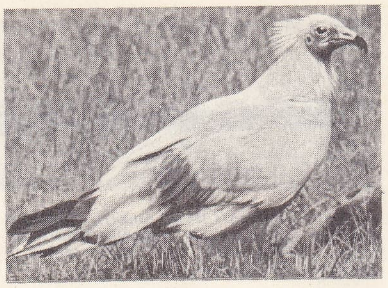

akbaba

Akbaba gazetesi

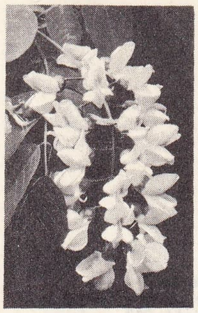

akasya çiçekli bir dal

Oktay AKBAL

AKASTOS, Tesalya kralı, Argonaut'lardan biri. Kolkhis'ten dönüşünde, Medea'nın teşvikiyle kız kardeşleri tarafından öldürülen babası Pelias'ın hatırasına yas gösterileri düzenledi. Bazı söylentilere göre Pelens tarafından tahttan indirilmiştir. (L)

AKASYA i. (lat. *acacia;* yun. *akakia*). Bot. Mimosacede familyasından. Tropik Afrika'sı'nda yetişen, tanen, zamk, boya maddeleri, veren bir ağaç cinsi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Erkek akasya,* Guyana'dan gelen, doğramacılıkta, araba yapımında ve iskele kerestesi olarak kullanılan bir odun. ‖ *Gerçek akasya,* Guyana'dan gelen, lüks mobilyacılıkta ve kaplamacılıkta kullanılan pembe damarlı, sarı renkli bir odun. ‖ *Yalancı akasya,* ilmî adı *Robinia pseudoacacia* olan, bahçelerde ve yol kenarlarında yetiştirilen, beyaz, kokulu çiçekli akasya ağacı (Papilionaceae familyası).

— ANSİKL. Bot. *Akasya* cinsinin yaklaşık olarak 500 türü vardır. Bunların çoğu ekvator bölgesinde veya Avustralya'nın tropikler arası bölgelerinde yetişir. Bunlar genellikle dikenli olan ağaç veya ağaççıklardır.

Sepileyici olarak tanınan en eski hulâsa *acacia catechu* adını taşıyan ağacın odununu su ile kaynatarak ve bu sıvıyı yoğunlaştırarak elde edilen ve *kasu* denilen hulâsadır; Çin ve Birmanya'da hazırlanır. Bu memleketlerde ağızda çiğnenir. Avrupa'da derilerin tabaklanmasında ve boyanmasında kullanılır.

— *Arabistan akasyası,* (*A. arabica*) veya diğer adlarıyle *kırmızı zamk ağacı, beyaz zamk ağacı,* Mısır, Senegal ve Somali'de yetişir. Gövde ve meyva kabukları sepileyici madde olarak kullanılır. Bu ağacın üzerinde meydana gelen zamk, *arabistan zamkı* (zamk-ı arabî) adını taşır. Avustralya menşeli birtakım türlerin gövde kabukları *mimosa* adını alır; bunlar önemli sepileyici maddelerdir. Bu türlerden en önemlisi *acacia decurrens*'in bir çeşidi olan *mollissima*'dır. Tanen taşıyan mimosalar, Natal, Kap ve Transvaal'de geniş çapta, birkaç zamandan beri de Fas'ta yetiştirilmektedir. Gövde kabuklarında aşağı yukarı yüzde 35 oranında tanen bulunur. Bu kabuklardan sepileyici bir hulâsa hazırlandıktan sonra, odunundan da kâğıt hamuru imalinde istifade edilir. Bazı *akasya* türleri, memleketimizin Akdeniz ikliminde süs bitkisi olarak yetiştirilmektedir. Çiçekleri *mimosa* adıyle bilinir. (L)

AKASYA i. (fransızcası, *robinier*). Bot. Baklagillerden bir ağaç veya ağaççık.

— ANSİKL. *Akasya ağacı*'nın (*Robinia pseudoacacia*) vatanı Kuzey Amerika'dır. Avrupa'ya XVII. yy. da getirildi. Boyu 25 m. ye ulaşır ve yüz sene kadar yaşar. Dallarının dikenli olması, beyaz ve kokulu çiçeklerinin salkım halinde toplanmış bulunması, yapraklarının pennat ve çok yapraklı olmasıyle (5-12 çift yaprakçık) tanınır. Aynı zamanda çok sayıda sürgün verir ve meyilli arazide toprağı tespit etmek (demiryolu şevleri), kalkerli boş araziyi ağaçlandırmak için kullanılır. Odunu kusursuz, sarımsı, ağır, damarlı, elastikî ve dayanıklıdır. Araba karoseri, fıçı, direk, kazık, sırık yapımında, marangozluk, döşemecilik, tornacılıkta kullanılır. Yakıt olarak iyi bir odundur, fakat ateş sıçratır. Bahçelerde yetiştirilen diğer *Robinia* türleri: *R. viscosa,* kısa salkımlı küçük bir ağaç; *R. hispida,* dalları tüylü ve salkımları canlı pembe renkli olan, 1-3 m. boyunda bir ağaççık; *R. neomexicana,* çiçekleri morumsu olan bodur bir ağaç. (L)

AKAŞİ, Japonya'da şehir, Honşu adasının güneyinde (Hyogo ili), Kobe'nin batısında; 120 200 nüf. Kimya ve kumaş sanayii. (L)

AKAŞİ MORİŞİGE, Okayama (Bizen eyaleti) daimyo'su. İyeyasu'ya karşı kahramanca döğüştü ve yenildi. Daha sonra, Osaka'da Hideyori ile buluştu ve Tokugava'lara karşı mücadelesinde ona yardım etti. Tokugavalar 1615'te şehri zapt edince bir yolunu bulup kaçtı. 1618'de öldü. 1596'da hıristiyan olmuş ve Jan adını almıştı. (L)

AKATAFAZİ i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *kataphasis,* doğrulama'dan fr. *akataphasie*). Psikiyatr. Sözlü ifadenin bozulması; hasta, çok yapmacıklı konuşmakla beraber, cümle kurmaktan az veya çok habersiz olduğunu gösteren dil alışkanlıkları içindedir (paragramatizm). [Akatafazi'de, belirten-belirtilen ilişkisi bir hayli sarsılmıştır. Bu hastalığa en çok şizofrenlerde rastlanır.] (L)

AKATALEPSİS i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *katolêpsis,* anlama) Fels. Yunan septiklerinde, özellikle Arkesilaes'te kesin bilgi imkânsızlığı. (L)

AKATHANGELOS, ermeni tarihçisi, M.S. IV. yy. da yaşadı. Kral Tiridate II'nin kâtibiydi, onun hayatını kaleme aldı. (L)

AKATİNAGİLLER çoğl. i. Zool. Önceleri Tropik Afrikası'nda dar bir bölgeye sıkışmış olan, son zamanlarda Kuzey Amerika'ya götürülmüş akciğerli toprak salyangozları familyası.

— ANSİKL. Başlıca cinsi olan *akatina,* yumurtamsı, uzun, büyük kabukludur, ağaçlı bölgelerde rastlanır. (*Achatina achatina, A. marginata*). Bazı türleri (*A. panthera*) Madagaskar'a, Reunion adalarına, Maurice adasına götürülmüş ve Hindistan'da olduğu gibi (Kalküta dolayları) iklime alıştırılmıştır. Familyanın diğer türleri de vardır; bunların en önemlileri, Ekvator Afrikasının ağaçlık ve çalılık bölgelerinin özelliği olan *limicolaria*'lar, Doğu Afrika'da sınırlanmış olan *pseudotrochus*'lar ve sola dönük kabuklu *columna*'lardır (Prince adası). [L]

AKATİZİ i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *kathizein,* oturmak'tan fr. *acathisie*). Nörol. ve Psikol. Bazı sinir ve ruh hastalarının oturur vaziyette kalmakta çektikleri zorluk. (L)

AKA ülkesi, Roma imparatorluğunun Yunanistan eyaleti; Akalar birliğinin ortadan kaldırılmasından sonra kuruldu (M.Ö. 146). Augustus, burayı Makedonya'dan ayırdı; bu eyalet asıl Yunanistan'ı, Tesalya'yı ve Epir'i içine alıyordu. Antonin'ler zamanında Makedonya Tesalya ile birleşti. Epir bir *procurator*'un idaresine bırakıldı. Aka prokonsül'ü, Sezar'ın kurduğu Korint kolonisinde oturuyordu; Atina'nın olan Lemnos ve Delos adaları oraya bağlanmıştı. (L)

AKAVİL veya **EKAVİL** çoğl. i. (ar. *ḳavl,* söz, lakırdı> *aḳvā,* sözler kaviller'den *aḳāvīl.* [İkinci defa çoğul yapılmıştır.]) *Esk.* Kaviller, lakırdılar, rivayetler.

— ÇEŞ. DEY. *Akavîl-i bâtıla,* batıl sözler. ‖ *Akâvil-i kâzibe,* yalan sözler. (M)

AKAVİM çoğl. i. (ar. *ḳavm,* kavim> *aḳvām,* kavimler'den *aḳāvīm.* [İkinci defa çoğul yapılmıştır.]) *Esk.* Kavimler. (M)

AKAZDIR i. (ar. *al-haşdîr*'den). Simyacıların kalaya verdikleri ad. (L)

AKAZOME EMON, japon kadın şairi (XI. yy. başları). Yazdığı lirik şiirlerin pek çoğu geleneğe bağlı antolojilerde yer alır. Fulivara ailesinin hâkimiyet devrini hikâye şeklinde anlatan Eigva Monagatari (İhtişamlar Tarihi) adlı eser ona atfedilir. (L)

AKBABA i. Zool. Çeşitli yırtıcı kuşların ortak adı (lat. *vultur*). *Akbabagiller**den. Genellikle iri yapılı olur; boyları bir metreyi geçenleri vardır. Başlıca özellikleri, leş artıkları ile beslenmeleridir. ‖ *Akbabalar kralı,* Tropik Amerikası'nda çok rastlanan gündüz yırtıcısı (Bk. ANSİKL.) ‖ *Leş akbabası,* beyazımsı tüylü, kanatlarının bir kısmı siyah, tüysüz sarı başlı, küçük akbaba. (Akbabagillerden) [Bk. ANSİKL.] ‖ *Rahip akbaba,* Asya ve Güney Avrupa dağlarında yaşayan siyahımsı tüylü, büyük akbaba (*Aegypuis monachus*). Tropik Afrikası'nda yaşayan kırmızı, tüysüz başlı, kahverengi akbabaya da (*Necrosyrtes monachus*) *rahip akbaba* denir.

— Arkeol. *Akbaba tırnağı,* kuş pençesi şeklinde işlenmiş. Ortaçağda kullanılan bir sırt kaşağı çeşidi (buna *Balabankuşu tırnağı* da denirdi).

— ANSİKL. Zool. *Akbabalar*'ın donuk, kahverengi, az çok koyuca renkte tüyleri vardır; başları ve boyunları çıplak veya seyrek tüylerle örtülüdür. Gagaları kuvvetli, ayakları güçlü, fakat parmak ve tırnakları zayıftır. Geniş ve uzun kanatları, hava akımlarından faydalanarak kanat çırpmadan süzülmelerini sağlar. Karga gibi daha küçük kuşların veya kendilerinden önce leşler keşfetmiş diğer akbabaların hareketlerini takip ederek yiyeceklerini çok yükseklerden seçebilirler. Gıdalarının cinsi, akbabaları özellikle çok yaygın bir şekilde bulundukları sıcak memleketlerde, sağlık bakımından pek faydalı kuş türleri grubuna sokar.

Sıcak bölgelerde yaşayan ve örneği Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika'nın *Gyps fuvus*'u olan eski dünya akbabaları, *kartalgiller*'dendir. Amerika akbabaları (tepeli akbaba, akbaba kralı v.b.) ise *akbabagiller*'dendir.

Leş akbabası (Neophron percnopterus), Akdeniz bölgesinde, Asya'nın bir kısmında ve Afrika'da yaşar. Leş ve her çeşit çer çöp ile beslenir ve bu bakımdan temizlik işlerinde büyük faydası dokunur. Eski Mısırlılar güneş tanrısı olarak ona taparlardı; bu yüzden, «Mısır akbabası» veya «Firavun tavuğu» diye de adlandırılır.

Akbaba kralı, Tropik Amerikası'nda çok rastlanan gündüz yırtıcısı (Coragyps atratus). Küçük bir akbaba türüdür; tüyleri tamamıyle kara, gaga ve pençeleri oldukça uzundur; daha çok meskûn yerlerde yaşar, her çeşit kırıntı ve artığı yer. (Akbabagiller) [L]

Akbaba, İstanbul'da yayımlanan haftalık siyasî mizah gazetesi. 1924'te Yusuf Ziya Ortaç tarafından kuruldu, 208 sayı çıktıktan sonra kapandı; 1933'te yeni harflerle tekrar yayımlanmağa başladı. 1950-1951 yıllarında bir kere daha yayımına ara verdi. Yusuf Ziya Ortaç'ın, 11 mart 1967'de ölümünden sonra Akbaba, Ergin Ortaç tarafından devam ettirilmektedir.
Kurucusu zamanında gazete, genç mizah yazarları ve karikatürcülerin yetiştiği, hazırlandığı özel bir mektep niteliğindeydi. (M)

AKBABAGİLLER çoğl. i. Zool. Gündüz yırtıcı kuşlar familyası. Kondor, Urubu gibi amerikan türlerini de kapsar. (L)

Akbabalar stel'i. Arkeol. M.Ö. III. binyılda Lagaş (bugün Tello) şehrinin Umma şehrine karşı kazandığı zaferi anmak için, dikilmiş bir sümer steli. XIX. yy. ın sonunda E. de Sarzec'in yaptığı kazılar sırasında parça halinde bulundu. Tepesi yuvarlak bir taştır; her iki cephesiyle yan kenarının bir köşesine savaş sahnesi, öteki köşesine zaferden sonra yapılan dinî bir tören işlenmiştir. Sümer hanefiyle kazılan uzun bir yazıtta bu olay anlatılmaktadır. (M)

AKBAL (Oktay), türk hikâye yazarı (İstanbul 1923). Özel İstiklâl lisesini bitirdikten (1942) sonra birkaç yıl üniversiteye gitti, Millî Eğitim Bakanlığı Tercüme bürosu dışında resmî bir işte çalışmadı. Tekil birinci ve üçüncü şahıslara söylettiği iç monologlar diye özetlenebilecek hikâyelerinde, otobiyografi izleri taşıyan, uzak, yakın dağınık

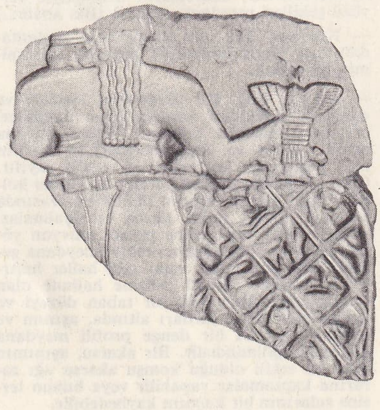

akbabalar stel'i

Foto. Nurettin Erkılıç, Ara Güler (MEYDAN), Berridge, Hosking, Giraudon (LAROUSSE)

yografi izleri taşıyan, uzak, yakın, dağınık hayat parçalarını birleştirir. Çokluk, ince duygulu, aydın bir orta sınıf insanının toplum törelerine intibaksızlık ve ferdî ümitsizliklerini nakleden bu hikâyeleri şu kitaplarda derledi: *Önce Ekmekler Bozuldu* (1946); *Aşksız İnsanlar* (1949); *Bizans Definesi* (1953); *Bulutun Rengi* (1954); *İkisi* (1955); *Berber Aynası* (1958); *Yalnızlık Bana Yasak* (1967). İki de roman (*Garipler Sokağı* [1950] ve *Suçumuz İnsan Olmak* [1957]) yayımlamış olan Oktay Akbal, deneme, hatıra türlerinde de eserler verdi. İkinci romanı Türk Dil kurumunun 1958 roman ödülünü, *Berber Aynası* da 1959 Sait Faik hikâye armağanını kazandı. (M)

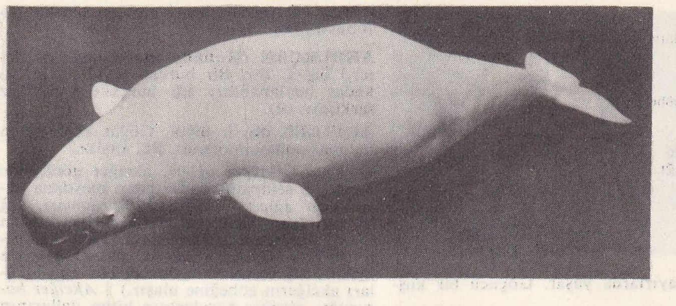

akbalina

akbalıkçıl

AKBALIK veya **LEVGİT** blş. i. Zool. Tatlı su levreğine yakın kemikli balık. Levrekgillerden (Pararutilus frisii). Özellikle İznik gölünde ve Tuna havzasında rastlanır. Küçük göllerde yetiştirilir. Tatlı su levreği gibi avlanır. Genellikle geceleri beslendiğinden olta ile tutulduğu nadirdir. İznik gölünde balıkçılar, Akbalık ve Levgit olmak üzere iki boya ayırırlar. Akbalık 3-5 kg. kadar olur, başı koyu renklidir. Levgit ufak boydadır (ortalama 23 sm.) ve steril olduğu kabul edilir (üreme yapmayan). Başı açık renklidir. En önemli türü olan «Sander lucioperca»nın boyu bazen 1 m. ye erişir. (ML)

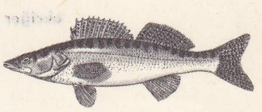

akbalık

AKBALIKÇIL blş. i. Zool. **(Tepeli balıkçıl** da denir). Tamamen beyaz veya bazen arduaz grisi, yuvalama mevsiminde çıkan dağınık süs tüyleri ile tanımlanan, oldukça büyük bir balıkçıl (*Ardeidae* familyası).

— ANSİKL. Akbalıkçıl aile halinde yaşar, insana çok yakındır; su civarında bulunur. Özellikle iki türüne, mutedil ve tropik bölgelerde rastlanır. Akbalıkçıldan (boyu 1,10 m.) yılda, sırtını çiftleşme devrinde örten ve sonbaharda dökülen, 35-50 sm. boyunda 3-5 gr. tüy elde edilir. *Küçük akbalıkçıl* da (boyu 0,62 m.), bir önceki gibi aile halinde yaşar ve insana alışır. Tepesinde, parlak beyaz, uzun ve dar üç tüyden meydana gelmiş bir sorguç taşır. Çiftleşme zamanında sırtı, özel kıvrımlı, üç sıra halinde dizilmiş yumuşak kıllı, ince tüylerle örtülür. Bu iki yıllık tüy dökümü, 7 gr. civarında tüy sağlar. Akbalıkçılların tüyleri süs eşyası olarak çok aranır; tüy ticareti yüzünden bazı bölgelerde bu kuşların nesli hemen de tükenmek üzeredir. Bunu önlemek için birçok memlekette akbalıkçılların avlanması yasaklanmıştır. (L)

AKBALİNA blş. i. Zool. Kutup denizlerinde yaşayan iri yunusbalığı. Sırt yüzgeci yoktur; göğüs yüzgeçleri ise kısadır.

— ANSİKL. *Akbalina* (*Delphinapterus leucas*), kalın ve 5 m. uzunluktadır. Kesik burnu hemen de kare şeklindedir. Grup halinde yaşar, seyrek olarak güneye iner, arasıra Britanya kıyılarına doğru gelir. Bu cins, dişli balinaların küçük yüzgeçli yunusbalığıgiller'e girer. (L)

Akbank, 1946 yılı sonlarında, bankacı Ziya Alaçam'ın teşebbüsüyle kayserili ve çukurovalı iş adamları tarafından kurulan özel banka. (Kurucu ortakları: Hacı Ömer Sabancı, Bekir ve Ahmet Sapmaz, Nuri Has, Behice Naci Yazgan, Mustafa Özgür, İbrahim Tekin, Gilodo aileleri ve çukurovalı müteşebbisler.) Kuruluşta iş ve idare merkezi Adana iken, önce umum müdürlük (1954), sonra idare merkezi (1965) İstanbul'a taşındı. Türkiye çapında teşkilâtlanma çalışmaları 1962'den itibaren hızlandı ve o yıl 61 olan şube sayısı 1968 sonunda 165'e yükseldi. Ege, Çukurova, Bursa, Orta Anadolu bölge müdürlüklerinden başka, Almanya'da Frankurt şehrinde de bir temsilciliği bulunan Akbank'ta çalışanların sayısı, 1968 yılında 3 000 kişiyi geçmişti. Banka, iştirâkler bakımından da, 1962'den itibaren hızlı bir gelişme gösterdi; bunlar arasında Aksigorta, Akçimento, Ak yayınları, SASA Sunî ve Sentetik Elyaf sanayii, Bossa Ticaret ve Sanayi işletmeleri, Toroslar, Oto-Yol, T. Sınaî Kalkınma bankası, Sınaî Yatırım ve Kredi bankası anonim şirketleri sayılabilir.

Akbank'ın kuruluş sermayesi 5 700 000 TL. idi; zamanla 15 milyona (1953), 30 milyona (1958), 50 milyona (1966) yükseltildi. Öz kaynaklar toplamı, 1967 sonu fevkalâde yedek akçeleriyle 78 595 129 TL. idi. Mevduat toplamı 1950'de 7 982 691 TL. iken 1968'de 1,8 milyarı buldu. Aynı artış ticarî plasmanlarında da görüldü: 12 milyondan (1950) 1 milyara (1968); aktifler yekûnu: 20 milyondan (1950), 1 656 milyara (1967 sonu); kâr: 182 000 TL. ndan (1950) 15 566 258 TL. na (1967 sonu).

Yöneticileri arasında, idare meclisi başkanı olarak Ziya Kurttepeli (1948-1950), İbrahim Tekin (1951-1961) ve idare meclisi reisi ve murahhas aza olarak Ahmet Dallı (1962'den itibaren); umum müdür olarak Ziya Alaçam (1948-1952), F. Nazmi Gürmen (1952-1957), Sait Koray (1957-1960), M. Yaver Timurkan (1960-1962), M. Ali Tiney (1962-1964), Nejat Sunar (vekil, 1964-1966), İzzet Çintav (vekil, 1966-1966), Medenî Berk (1966'dan itibaren) bulunan Akbank'ın 1969 başında, Türkiye bankaları arasındaki yeri şuydu: özel bankalar arasında özkaynak, mevduat, plasman, iştirâkler, şube sayısı ve kâr bakımından üçüncü (1967 sonundan itibaren), devlet iktisadî teşekkülü veya özel kanun konusu bankalar arasında özkaynak bakımından sekizinci, mevduat ve plasman bakımından dördüncü. (M)

AKBASMAK blş. f. *Halk dili.* [Gözlere] Beyaz leke inmek, boz inmek.

◆ **Akbasma** blş. i. *Halk dili.* [Gözlere] Beyaz leke inmesi hali, aksu. Bk. KATARAKT. (M)

AKBAŞ blş. i. Zır. *Mah.* Tane tutmamış olan çavdar başağı (Kayseri). ‖ Karnabahara halkın verdiği ad (Aydın, İzmir). ‖ Bir çeşit tahıl hastalığı (Konya, Ankara). [M]

AKBAŞ blş. i. (fransızcası, *saki*). Zool. Uzun sakallı, uzun ve gür kuyruklu Amerika maymunu. (Brezilya'nın keşiş akbaş'ı [*Pithecia monaca*] ile Amazon bölgesinin uzun sakallı ve simsiyah şeytan akbaş'ı [*P. Satanas*]; amerika maymungillerine [*Cebidae*] giren bu türün en tanınmış cinsleridir.) [L]

AKBAŞ blş. i. Zool. Yazın soğuk bölgelerde yaşayıp kışın ılık kıyılara göç eden, ince gagalı bir çeşit kaz; deniz kazı (*Bernicla*). [M]

AKBAŞ (Hüseyin), türk güreş şampiyonu (Tokat 1933). Güreşe, köyünde karakucak ile başladı. Bir ayağı sakattı, buna rağmen güreşe büyük kabiliyeti vardı. Onu bir karakucak güreşinde seyreden Yaşar Doğu Ankara'ya götürdü ve minder güreşine başlattı.

1953 Yılında sıkletinin Türkiye şampiyonluğunu aldı, millî güreş takımına seçildi. 1954'te parlak güreş hayatının ilk dünya şampiyonluğunu kazandı. Bundan sonra 1955 Greko-romen dünya üçüncüsü, 1956 Dünya kupası şampiyonu ve Olimpiyat üçüncüsü, 1957 dünya şampiyonu, 1958 dünya şampiyonu, 1959 dünya şampiyonu, 1961 dünya üçüncüsü, 1962 dünya şampiyonu, 1964 Olimpiyat ikincisi ve nihayet 1965 dünya şampiyonu oldu. Böylelikle 5 defa dünya şampiyonu, bir defa da Dünya kupası birincisi olarak büyük bir rekor tesis etti. 52 ve 57 kilolarda kazandığı bu büyük başarılarla dünyanın gelmiş geçmiş en ünlü güreşçisi olarak tanındı. (M)

AKBAŞAK i. Zır. *Mah.* Sonbaharda ekilen, kışa dayanıklı ve yumuşakça bir buğday çeşidi (Trakya). [M]

AK-BAŞ-AT, bir karluk şehri (kuruluşu VI. yy.). X. yy. a kadar Karluklarda kaldı, XI. yy. da Karahanlılara geçti. Türklerin sadece göçebe bir millet olduğu ve yerleşik medeniyetleri olmadığı iddiasını bu şehir yalanlamaktadır. (M)

Akbaş Cephaneliği baskını, 26-27 Ocak 1920 gecesi Edremit kaymakamı Köprülülü Hamdi ile Dramalı Rıza Beylerin kumandasındaki bir Kuvayı Milliye müfrezesinin Gelibolu yarımadasındaki fransız kuvvetlerinin muhafazasındaki Akbaş silâh deposuna yaptığı baskın. Depoda bulunan sekiz bin rus tüfeği, kırk rus mitralyözü ve yirmi bin sandık cephane Bolayır motoruyle Lâpseki'nin Umurbey iskelesine getirildi, oradan da Gönen'de Yenice köyüne taşınarak depo edildi. Saray ve Babıâlinin emriyle hareket eden Ahmed Anzavur, bu silâhları ele geçirmek istedi, fakat Dramalı Rıza Bey âsilerin eline geçmemesi için Yenice'deki depoyu havaya uçurdu. Köprülülü Hamdi Bey, Anzavur'un adamları tarafından şehit edildi, Dramalı Rıza Bey de İstanbul'da yakalanarak Damad Ferit hükûmetince idam ettirildi. (M)

AKBAYTUGAN (Ali Said), asker ve siyaset adamı (Bandırma 1872-İstanbul 1950). Plevne muhasarası şehitlerinden Kaspolat Beyin oğlu. Kurmay yüzbaşı (1898), albaylıkla Yemen'de tümen kumandanı (1913). Birinci Dünya savaşındaki başarıları sebebiyle generalliğe yükseltildi. Savaş sonunda İngilizlere esir düştü, dönüşünde İstanbul muhafızı iken, 16 Mart işgali sırasında tevkif ve Malta adasına sürgün edildi. Millî Mücadele sonunda korgeneral (1922), sonra Birinci ordu müfettişi (1924), orgeneral (1927) oldu; Üçüncü ordu müfettişliği (1933), Yüksek Askerî şura üyeliği (1935) görevlerinden sonra emekliye ayrıldı (1937). T.B.M. meclisinin beşinci dönem sonu ile altıncı döneminde (kasım 1937-ocak 1943) Kocaeli milletvekiliydi. *Çester Projesi* (Doğu Anadolu'da demiryolu yapımıyle ilgili türk-amerikan anlaşması) *Hakkında bazı Tenkidat ve Mütalaat* (1923) adlı bir kitap yayımladı. (M)

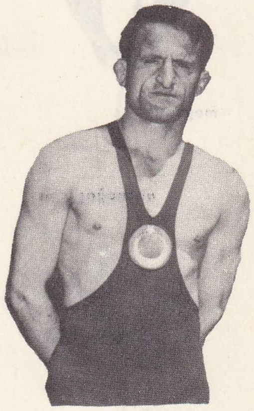

Hüseyin **AKBAŞ**

AKBEH veya **AKBAH** sıf. (ar. *ḳubḥ* çirkinlik > *ḳabîḥ*, çirkin, yakışıksız'dan *aḳbeḥ*). *Esk.* Daha çirkin, en çirkin; en uygunsuz, çok yakışıksız. (M)

AKBENEK blş. i. Tıp. Gözde bir çeşit leke. Porselen beyazlığındadır. Saydam tabakadaki bir yara veya çıbandan sonra görülür. (L)

AKBIN i. Zır. *Mah.* Fışkılı salma su ile sulanan tarla (Erzurum). [M]

AKBIYIK Ahmed Şemseddin, türk mutasavvıf ve şairi (XV. yy.). Hacı Bayram tarikatına mensuptu. Murad II ile Kosova savaşında bulundu, Fatih Mehmed'in dostluğunu kazandı ve İstanbul'un fethine katıldı. 1481 Yılından sonra öldüğü tahmin ediliyor. İstanbul'da ve Bursa'da Akbıyık adını taşıyan iki mahalle vardır. *Mecmuat-ün-Nezair* (Nazireler Derlemesi) adlı tasavvufî bir gazel ile bazı yazma mecmualarda rastlanan *Şems-i Hüdâ* mahlâslı tasavvufî şiirlerin ona ait olduğu tahmin edilmektedir. (M)

Akbıyık caddesi, İstanbul ilinin Eminönü ilçesinde, Alemdar bucağının Sultanahmet ve Cankurtaran mahalleleri yolundadır. Cadde adını, Fatih Sultan Mehmed zamanında yaşamış olan Akbıyık*tan (Ahmed Şemseddin) alır. — *Akbıyık camii,* Ahırkapı yakınında ve sur dışındadır. Çeşitli tarihlerde onarılmıştır. — *Akbıyık sokağı,* Eminönü ilçesinin Alemdar bucağına bağlı Sultanahmet mahallesi sokaklarından biri. Sokağın evleri eskiden birbirine çok bitişik ve ahşap yapılardı. — *Akbıyık tekkesi,* Akbıyık camii yanında kurulmuş bir dergâh. — *Akbıyık hamamı,* Akbıyık camiinin karşısındadır. İstanbul'un en eski yapılarındandır. 1946 ve 1957 yıllarında iki defa onarılmış, onarmada orijinal planı değiştirilmemiştir. (M)

A. Ziya **AKBULUT**

AKBIYIKLI deniz kırlangıcı blş. i. Zool. Gagası ve ayakları kan kırmızısı bir kuş. (Yağmur kuşları takımının deniz-kırlangıcıgillerden.) Akdeniz memleketlerinde, batak

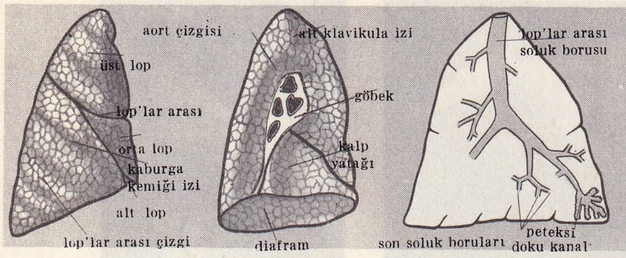

SAĞ (dış yüz)

SOL (mediyastinal yüz)

AKCİĞER LOBÜLÜ

akciğer

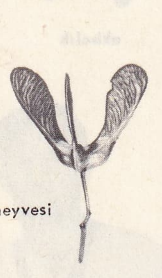

meyvesi

akçaağaç

yaprağı

A. Z. Akbulut (fotoğraf 209. sayfada)

ve sulak çayırlarda yaşar. Göçücü bir kuştur. (L)

AKBİLEK Bahşi Halife, (öl. 1523). XVI. yy. da yaşayan en büyük tefsir ve hadis âlimi. Akbilek adlı türkmen oymağından. Tahsilini Mısır'da yaptı, İslâmda içtihat sahibi ünlü bilgin İbni Kemal'e (Ahmed Şemseddin) hocalık etti. Değerini hâlâ muhafaza eden bir tefsir kitabı vardır. (M)

AKBİYE çoğl. i. (ar. *kabā*, üstlük, kaftan'dan, *akbiye*). *Esk.* Üstlükler, üste giyilen elbiseler, kaftanlar. (M)

AKBOĞA Celâyir, Moğolların büyük Celâyir kabilesi başkanı (öl. 1295). Dedesi Curci Termele, babası İlgay Noyan'dı. Akboğa, Abaka Han zamanında (1265-1282) İlhanlı devletinin ileri gelen noyanlarındandı. Abaka Han ölünce İlhanlı tahtına kardeşi Ahmed Teküdar oturdu. Bu mücadelede Akboğa, Argun'u tuttu. Fakat Horasan valisi Şehzade Argun amcasına isyan ederek tahtı istedi. Onun sayesinde Argun, amcasını bertaraf ederek İlhanlı tahtına geçti (1284-1291) ve kızı Ulcatay Hatunu Akboğa'ya verdi. Böylece nüfuzu daha da artan Akboğa, gelecekte kurulacak olan Celâyirler devletinin ve hanedanının öncülüğünü yaptı, şartlarını hazırladı. Argun Handan sonra İlhanlı tahtına geçen Keyhatu zamanında da (öl. 1291) iktidarı ve noyanlığı devam etti. (M)

AKBÖRK blş. i. Kıyf. Beyaz keçeden bir çeşit başlık.

— ANSİKL. Orhan Gazi zamanından başlayarak yakın tarihlere kadar Türk ordusunda kullanıldı ve Yıldırım Bayezid devrinde, kapıkulu askerlerinin yaya kısmı olan yeniçeriler tarafından resmî başlık olarak giyildi. Bu bakımdan akbörk'e *yeniçeri keçesi* de denir. Yüksekliği 45 sm. dir. Fazlası arkaya devrilir ve omuzlara kadar uzanır. Bu kısma *yatırma* adı verilir. Börk'ün başa en yakın olan kısmında gümüşten veya başka bir madenden yapılmış yuvarlak, *yünlük* adı verilen kaşıklık bulunur. Subaylar bu parçaya sorguç takarlardı. Bu bakımdan kaşıklığa *tüylük* adı da verilmiştir. (M)

AKBUĞDAY blş. i. Zır. *Mah.* Sonbaharda ekilen, kabuğu ak, yumuşak bir buğday çeşidi (Kayseri, Ankara, Gaziantep). [M]

AKBULUT (Ahmed Ziya), türk ressam ve perspektif uzmanı (1869-1938). Eski ressamlarımızın çoğu gibi Harp okulu mezunu olan Ahmed Ziya, Osman Nuri Paşadan ve Hoca Ali Rıza Beyden resim dersi aldı. Gelişen sanat çalışmalarına paralel olarak müspet ilimlere de merak sardı, kısa zamanda matematik, astronomi ve özellikle «menazır» denilen perspektif bilimi kollarında otorite olarak tanındı.

Osmanlı Ressamlar cemiyetinin üyesi ve titiz bir gerçekçi olan Akbulut, perspektif kurallarını tablolarında kesinlikle uyguladı: çizgilerin ön planlarından ufuk noktasına kaçışları, eşyayı sınırlandıran desenin modele tam anlamıyle uyması, ışık, gölge ve yarım gölge gibi renk değerlerinin, renkli fotoğraf bağlılığı ile kopya edilmesi, tablolarının belli başlı özellikleri idi. Başlıca eserleri *Beyazıt imareti*, *Sultanahmet camii*, (İstanbul Resim ve Heykel müzesi), *Mihrimah camii*'dir.

Genel olarak «Ali Rıza okulu» diye adlandırabileceğimiz bir resim anlayışının temsilcisidir. Bu anlayışa göre ressam, gördüğü tabiat parçasına veya modele, yeni elemanlar katmayacak, bu tabiatı ve modeli değiştirmeyecek, objektif bir etkinin sınırlarını aşmayacaktır. Akbulut'un, Resim ve Heykel müzesindeki *Beyazıt imareti* tablosu, bu anlayışın en başarılı örneklerinden biridir. (→ Bibliyo.) [M]

AKBURÇAK (Kanada mercimeği de denir.) blş. i. Zır. Bir burçak çeşidi. 1 m. ye kadar boylanabilir; âdi burçaktan pek az farklıdır. (M)

AKCİĞER blş. i. Biyol. Göğüs boşluğunda bulunan solunum organı. Bk. ANSİKL.

— Anat. *Akciğer ağları*, akciğer göbeğinde vagus ve sempatik dallarından meydana gelen sinir ağları. ‖ *Akciğer atardamarı*, sağ karıncıktan çıkan ve oksijen bakımından fakir, karbohemoglobin dolu, kanı akciğere götüren damar. (Son dalları iki parçaya ayrılır, sağ ve sol dalların her biri alt olukları akciğerin göbeğine ulaşır.) ‖ *Akciğer borucuğu*, akciğer borularının bitim dallarının her biri. ‖ *Akciğer borusu*. Bk. BRONŞ. ‖ *Akciğer göbeği*, akciğerin iç yan yüzünün hemen ortasındaki bronş, sinir ve damarların çıktığı yer. (Buradan akciğer atardamarı, bronş atardamarı ve sinirler girer; akciğer toplardamarları ile akkan damarı çıkar.) ‖ *Akciğer keseciği*, akciğer lopcuğunun parçaları. (Her biri 1,2 mm. genişliğinde, pramit biçimindedir.) ‖ *Akciğer lopcuğu*, birçok akciğer keseciğinin birleşerek meydana getirdikleri parça. ‖ *Akciğer-mide siniri*, kökü soğanilikte bulunan ve kafatasının arka yırtık deliğinden çıkan iki sinire verilen ad. (Bu sinirler, birçok boğum meydana getirir, komşu sinirlerle ağızlaşır, sonra boyunda iler, göğüs boşluğuna girer, köprücük kemiği altındaki toplardamarın arkasından dolaşır ve yemek borusunu izleyerek mideye varır. Akciğer-mide sinirleri, gırtlağa, yutağa, kalbe, mideye, bağırsağa ve karaciğere dal verir. Sempatik sinir sisteminin tam zıddı bir etki yapan parasempatik sinir sisteminin bir parçasıdır. Buna *vagus* veya *kafatası çiftlerinden onuncusu* da denir.) ‖ *Akciğer petekleri*, teneffüste, kanın gaz alışverişine yarayan en küçük akciğer bölümü. (Akciğer keseciklerinin çevresi düz değildir, dış ve iç yüzlerinde kabartılar ve çukurcuklar vardır. Bunlar petek görünüşünde oldukları için bu adı alır.) ‖ *Akciğer toplardamarları*, akciğer göbeğinde başlayıp sol kulakçıkta son bulan damarlar. (Genellikle her akciğerde ikişer tanedir: üst ve alt. Bunlar oksijenli kanı kalbe götürürler.)

— Cerr. *Akciğer çıkarılması*, verem, kronik abse, akciğer kanseri gibi ağır hastalıklarda uygulanan bir ameliyat. Bk. PNÖMOTEKTOMİ. ‖ *Akciğer şakkı*, cerrahî müdahale ile akciğerin yarılması. Bk. PNÖMOTOMİ.

— Patol. *Akciğer ambolisi*, akciğer atardamarı veya dallarının bir trombozuna veya orada bir pıhtının ilerlemesine bağlıdır. (Flebit, arterit, tüberküloz, kanser v.b. nde görülür. Amboli büyük bir atardamar kökünü tıkadığı zaman, büyük çapta sert bir etki yapar ve anî ölüme sebep olabilir.) ‖ *Akciğer fıtığı*. Bk. PNÖMOSEL. ‖ *Akciğer kangreni*, anaerop mikroplarından ileri gelir. (Bazen yaygındır, bazen de akciğerin mevziî veya genel kaynaklı septik hastalıklarına bağlı olabilir. Balgam ile nefesin pis kokusundan anlaşılır. Antibiyotik tedavisi kangrenli akciğer hastalıklarının sıklık ve ağırlığını önemli bir şekilde azaltmıştır.) ‖ *Akciğer inmesi*, bir yaralanma, bir bulaşıcı hastalık, bir atardamar veya toplardamar lezyonu sonucu, nefes darlığı ve kan tükürmesi ile beraber akciğer parankiması içinde kan dolmasıdır. ‖ *Akciğer konjestiyonu*. Bk. ANSİKL. ‖ *Akciğer mantar hastalığı*, hastalık yapıcı mantarların akciğeri kaplaması ve birtakım belirli hastalıklara (aspergiloz, sporotrikoz v.b.) sebep olması. Bk. PNÖMOMİKOZ. ‖ *Akciğer taşı*, bazen akciğer parankiması içinde rastlanan ve balgamla dışarı atılabilen sert cisim. Bk. PNÖMOLİT. ‖ *Akciğer traumaları*, ya basit ezilmelerdir, ya da kesici âletlerin, kurşun, tahta veya maden parçalarının yaptığı yaralardır. (Bronşlardan boşalan hemoptizi veya plevrada toplanan hemotoraks kanamalara yol açar.) ‖ *Akciğer tüberkülozu*, akciğer hastalıklarının en sık görülenidir; had, tahtelhad ve müzmin gibi çok değişik görünümlerde seyreder. Bk. VEREM. (*Tüberküloz dışında kalan kronik akciğer hastalıkları*, yukarda sayılanlardan fazla olarak, parazıter hastalıklar [akciğer hidatik kisti], doğuştan veya soysuzlaşmadan ileri gelen hastalıklar [hava kistleri, bronş genişlemesi, akciğer amfizemi], bazı mesleklerin yol açtığı toksik hastalıklar [pnomokoniyoz].) ‖ *Akciğer urları*, zararsız akciğer urları da vardır; bronş akciğer kanserleri. Bk. UR ve KANSER. ‖ *Zatürrie*. Bk. PNÖMONİ.

— Tıp. *Akciğer ilmi*, akciğeri, patolojik akciğer bozukluklarını ve bu bozuklukların tedavisini inceleyen tıp ihtisas dalı. Bk. PNÖMOLOJİ. ‖ *Akciğer veremi ilmi*, akciğer hastalıklarını ve bu arada, son zamanlara kadar bu hastalıkların en önemlisi sayılan akciğer veremini inceleyen tıp kolu. (Antibiyotiklerin keşfinden ve veremle savaş tedbirlerinin uygulanmasından sonra, akciğer veremine bağlı hastalıklar çok azalmış, bu yüzden de, bu tıp kolu, daha geniş olan akciğer hastalıkları [pnömoloji] adını almıştır.) [Bk. PNÖMO FTİZYOLOJİ.]

— ANSİKL. Anat. *Akciğerler*, biri sağ, biri sol olmak üzere iki tanedir. Akciğerlerin içlerine hava sığdırma yeteneği, derin bir nefes almada 5 000 sm³. normal bir nefes almada ise 3 000 m³. dür. Akciğerin dış yüzü parlak ve düzgündür, erginlerde mavi bir renk alır. Kıvamı yumuşaktır. Bir yarım koniye benzer; altta bir tabanı ve üstte bir tepesi (veya kubbesi) vardır. Dış yüzü göğüs kafesinin şekline uyar; loblar arası yarıklarla birkaç loba ayrılır (sol akciğerde iki, sağ akciğerde üç lob), iç yan yüzdeki akciğer göbeğinde bir asıl bronş, bronş damarları, akciğer atardamarları ve akciğer toplardamarları bulunur. Taban (alt yüz) diyafragma üzerine kapanır. İki akciğer arasında mediasten vardır. Her akciğer, akciğer göbeği hizasında geri dönen seröz bir zarla, plevra ile örtülüdür. Akciğerler, bronşların art arda gelen kollarından meydana gelir; bronşların son dalcıkları, küçük, çok kenarlı ve akciğer lobülleri denilen kitlecikler içinde son bulur. Bu lobüller içinde sona eren son bronş, burada, alveol denilen hücrecikler içinde son bulan bronşcuklara ayrılır. Alveol, akciğerde asıl iş gören kısımdır; üzerinde akciğer atardamarının son dalcıklarından meydana gelen, geniş, kılcal damar ağı taşıyan, esnek bir zardır. Hematoz adıyle bilinen olgu, yani kara kanın kırmızı kana dönüşümü burada gerçekleşir. (Bk. SOLUNUM.)

— Patol. *Akciğer konjestiyonu*, klinikte had veya kronik şekillerde görünür. Kan hücumundan ileri gelmişse aktif, dolaşım duraklamasından gelmişse pasif diye adlandırılır. Birinci durumda, irkiltici buhar veya gaz teneffüsü, bulaşıcı hastalıklara (tüberküloz pnömokokosi, tifo v.b.) veya metabolizma (gut) hastalıklarına bağlıdır. İkinci durumda ise, bazı kalp hastalıkları, uzun zaman sırt üstü yatma, yaşlılığın getirdiği dolaşım yavaşlaması gibi sebeplere bağlıdır. (L)

AKCİĞERLİ balıklar blş. i. Zool. Çok eski (Devon devri) kemikli balıklar altsınıfı. Çağımızda, bunları temsil eden türler, Tropikal Afrikasındaki *senegal balçık balığı*, Avustralya'daki *akciğerli barramunda* ve Güney Amerika'daki *karamaru*'dur. (Bu balıkların hem solungaçları, hem de akciğerleri vardır. Bu bakımdan, su omurgalıları ile kara omurgalıları arasında yer alırlar.) [L]

AKCİĞERLİ barramunda blş. i. Zool. Çift akciğerli bir balık. Önce, dünyanın bütün triazik tabakalarında fosil olarak bulunmuştu. Fakat *ceratodus* veya *necoratodus forsteri* denen bir türü, Avustralya'nın durgun sularında canlı olarak ele geçti. (Yerliler buna *barramunda* derler; boyu 1,50 m. dir.)

— ANSİKL. Bu balığın solungaçlarından başka bir de akciğeri vardır. Yazın, yaşadığı bataklık sularında oksijen azalınca bu akciğer yardımı ile teneffüs eder. Sırasında ayak vazifesi gören iki sıralı göğüs yüzgeçleri ve yüksek yapılı beyni onu kara omurgalılarına yaklaştırır. Eti yenebilir. (L)

AKCİĞERLİLER çoğl. i. Zool. Karından bacaklı yumuşakçaların bir takımı (*pulmonata*). Karada veya tatlı sularda yaşayan birçok türleri vardır. Devamlı olarak tatlı suda yaşayan bazı cinslerinin solungaçları olmadığından, bunlar zaman zaman suyun yüzüne çıkarak solunum keselerini hava ile doldurur. Deniz kenarlarında, gelgit bölgelerinde yaşayanları da bulunur. Derin göllerde yaşayan bazı türleri ise deri ve akciğerlerini su solunumuna kullanır. Yumuşakçalardan başka eklemli ve omurgalı akciğerliler de vardır. Bunların çoğu yumurtlar, pek azı da doğurur. Her türün akciğer yapısında o türü niteleyen değişiklikler görülür. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Genellikle çift organlar olan *akciğerler*, türleri ne olursa olsun (omurgalı,

Foto. Viollet, Herdeg (LAROUSSE)

eklemli, yumuşakçalar v.b.), toprak veya toprak hayvanlarından gelme su türlerini (fok, balina) nitelendirir. Bunlarda akciğerler her zaman duvarları bol kanlı, içinde çeşitli yollarla değiştirilir hava bulunan birer boşluk gibi görünürse de, birçok tipleri vardır. Akciğerli yumuşakçalarda (sümüklüböcek) yalnız bir akciğer vardır, kabuğun girişinde bulunur ve sağ tarafta bir *pnömostom* (akciğer ağzı) ile dışa açılır. Toprakta yaşayan birçok kabuklularda (yengeç v.b.) havalandırma boşlukları vardır. Örümceklerin karnında bir veya iki çift akciğer bulunur. Havaya çıkabilen balıklarda ayrı iki durum görülür: tırmaşık balıkların bronş kaynaklı akciğerleri ve dipnol'ların, yüzme torbasının bir değişiminden meydana geldiği sanılan akciğeri. Kurbağagillerde, akciğer havası basit bir yutma ile değişir. Sürüngenlerde iç duvarın üst üste kıvrılmasıyle akciğer yüzeyinin gittikçe genişlediği görülür. Akciğerlerin en dikkate değer şekillerine kuşlarda rastlanır: hava, «hava kılcalları» içinde tek yönde seyreder, böylece oksijenin kana geçişi (*hematoz*) soluk verme zamanında bile kesintisiz olarak devam eder; kanın attığı gazların tamamı derhal dışarıya çıkarılmış olur. Ayrıca, kuşların hava keseciklerinde yedek taze hava bulunur. Memeli hayvanların akciğeri insanınkine benzer. (L)

AKCİĞERLİ salyongozlar çoğl. i. Zool. Karındanayaklı yumuşakçaların bir altsınıfı; beden kılıfı boşluğu, bir delikle (pneumostome) dışa açılan solunum cebi veya akciğer halini almış salyangozları kapsar.

— ANSİKL. *Akciğerli salyangozlar,* hermafrodit (erdişi) karakterdedir (cinsiyet organları karmaşıktır; erkek ve dişi cinsî açıklıkları birbirinden uzak veya bitişiktir ve bitişik olanı bir dışkılık içerisine açılmış durumdadır). Genel olarak bir çene ve dişli dille donanımlıdır, yürek ve kulakçık hemen daima karıncığın önündedir; seyrek olarak çıplak veya ilkel bir iç kabukla donanmış olan bu hayvanlar (sülük salyangozları, deniz helezonları) genellikle kapakçıksız bir kabukla korunur. En yaygın örneğinin adı salyangoz olan akciğerli salyangozların gerek yerde, gerek tatlı sularda yaşayan pekçok cins ve türleri vardır. Bazı cinsler (msl. sifonlular, amfiboller) deniz kıyılarında, gelgitin ölgünleştiği bölgelerde yaşar. Zaten bazı türlerde akciğerin, su içinde, birkaç saat süresince solunum yapmağa imkân verdiği kabul edilir. (L)

AKCİĞERZARI bls. i. Anat. Göğüs boşluğunun iç çeperini kaplayan ve akciğeri saran zar. (*Eşanl.* PLEVRA, GÖĞÜSZARI.)

— ANSİKL. *Akciğerzarları*'nın her biri (sağ ve sol) iki yaprakçıktan meydana gelir. Bunlardan biri iç organlar zarıdır ve akciğeri sarar; öteki çeper zarıdır, göğüs boşluğu çeperini kaplar. Bu iki yaprakçık, akciğerzarı veya plevra kovuğunu sınırlar. Akciğer zarı veya plevra iltihabına zatülcenp* veya plörezi denir. (L)

AKÇA sıf. Bk. AK. ‖ İ. Bk. AKÇE.

AKÇAABAT, Doğu Karadeniz kıyısında, Trabzon iline bağlı ilçe merkezi, kasaba; 7 600 nüf. İl merkezinin 13 km. batısında, Pulatane limanı denilen, Yoros burnu ile fırtınalardan oldukça korunmuş bir yerde kurulduğu için, Trabzon ve çevresinde liman tesisleri yapılmadan önce bu kıyıların tek sığınağı sayılırdı. Akçaabat kıyıda yükselen yamaçlar üzerine, sık yeşillikler ve bahçeler içinde üç mahalle halinde serpilmiş evleriyle sevimli bir kasabadır; Doğu Karadeniz bölümünde en çok tütün yetiştirilen merkezdir. Ayrıca zeytinlikleri, turunçgil ağaçları ve fındıklıkları vardır. Mısır, fasulye, patates yetiştirilir. İnek sütü, tereyağı ve yumurta ihraç edilir. Kasabanın doğusunda denize dökülen Söğütlü deresinden elektrik enerjisi elde edilir. — *Akçaabat ilçesi*'nin (425 km². — 83 400 nüf.), 3 bucağa (Merkez, Derecik, Düzköy) ayrılmış 86 köyü vardır. (M)

AKÇAAĞAÇ bls. i. Bot. Akçaağaçgiller'den (*aceracea* familyası) bir orman ağacı: *Akçaağacın odunu hafif ve sağlamdır.* ‖ Aynı ağacın odunu: *Akçaağaçtan bir mobilya.*

— ANSİKL. *Akçaağaç*'ların yaprakları karşılıklı, çiçekleri iki eşeyli, tohumları kuru ve rüzgâra uçuşabilecek şekilde kanatlıdır. Akçaağaç odunu ince marangozlukta, tornacılıkta, arabacılıkta v.b. işlerde kullanılır. Seksene yakın çeşidi vardır.

Akçaağaç, dağınık bir şekilde ormanlarda bulunur, fakat yetişmesi için toprağın verimli olması şarttır. Yenileşmesi çok kolaydır: çok canlı olan fidanları, çalı çırpı arasında bile rahatlıkla gelişir. Akçaağacı tanımak için, uçları pek sivri olmayan ve iç yüzü beyazımsı yapraklarına dikkat etmek yeter. Odunu beyazımsı ve nispeten yumuşaktır; asitlerle kolayca boyanabildiği için renkli kaplama olarak kullanılır. Kökünden elde edilen kerestenin, hele baltalık ormanlardaki kütüklerinden çıkarılan tahtanın damarları çok belirlidir: küçük lüks mobilya yapımında makbuldür.

Akçaağacın bir çeşidi olan *yalancı çınar,* ormanlarda dağınık bir şekilde bulunur; uçları çok sivri olan yaprakları, çınar yaprağını andırır. Bazen kırmızımtrak olan odunu, işlenmeğe elverişlilik bakımından akçaağacın odunu kadar değerli değildir. Üstelik de kolaylıkla kurtlanır.

— *Kartopu yapraklı akçaağaç,* Alplerin, Pirenelerin ve Jura'nın dağlık bölgelerinde yetişir. Açık pembe renkli odunu, akçaağacın odununa kıyasla daha ince liflidir. Bu bakımdan, ince marangozlukta akçaağaca tercih edilir.

— *Kır akçaağacı,* yukarıda sayılan akçaağaçların en bodurudur. Çok ince lifli ve cilâya elverişli olan sert odunu, limon ağacı odununu andırır. Dayanıklılığı bakımından, silâh kabzalarının ve tarım âletlerinin yapımında, bıçak saplarında, ince marangozlukta ve çalgı âletlerinde kullanılır. Genellikle budaklı olan köklerinden pipo ve tabaka yapılır.

Kuzey Amerika'da yetişen *şekerli akçaağaç*'ın özsuyu, ısıtılıp iyice karıştırılınca, Kanada'da çok tutulan bir şeker verir: nitekim, Kanada'nın bayrağında da, bir akçaağaç yaprağının resmi vardır.

— *Akçaağaç yapraklı üvez.* Bk. ÜVEZ. (L)

AKÇAAĞAÇGİLLER bls. i. Bot. Bk. ACERACEAE.

Akça armudu i. Bot. Yerli bir armut çeşidi. Meyvası orta irilikte, olgunlaştığı zaman kabuğu kehribar sarısı renkte, kendine has hoş kokulu; hasadına temmuzda başlanır, yaz meyvasıdır; sevkiyata elverişlidir. (M)

AKÇADAĞ (eski adı **Arga**), Doğu Anadolu'da, Malatya iline bağlı ilçe merkezi; Malatya'nın 37 km. batısındadır; 5 995 nüf. Akçadağ adını, yöreye verilen addan alır. Tarım, hayvancılık (hara). — İlçenin (1 996 km². 47 000 nüf.) üç bucağı (Merkez, Kürecik ve Levent), 73 köyü vardır. (M)

AKÇAHİSAR (arnavutçası **Kruje**), Orta Arnavutluk'ta, Tiran kuzeyinde bir tepe üzerinde, İskender Beyin vatanı olan kasaba; 5 500 nüf. Kalesi XIV. - XV. yüzyıldandır. Boksit yatakları. (L)

AKÇAKALE, Güneydoğu Anadolu'da, Urfa iline bağlı ilçe merkezi. Kasaba, Suriye hududunu boylayan demiryolunun kuzeyinde evvelce bulunan küçük bir köyün yerinde gelişmiştir; 4 526 nüf. Karşısında, demiryolunun güneyinde de Suriye'nin Tell Ebyaz kasabası yer alır. İstasyon (yükseltisi 392 m.) il merkezine düzgün bir yolla bağlıdır; 53 km.

Akçakale'nin nüfusu Cumhuriyet devri başında 100'ü geçmezken, yavaş yavaş bir hudut kasabası halini almış, önce Harran ilçesinde bucak merkezi olmuş, Ortaçağda önemli bir şehir olan Harran*ın sürekli gerilemesi (şimdi nüfusu 700 kadar) üzerine 1946'da ilçe merkezi Akçakale'ye taşınmıştır. Kasabanın eski evleri kerpiçtendir, bir çoğunun damı kubbelidir. Çevre, önemli bir buğday üretim alanıdır; koyunculuk, hayvan ürünleri, buğday, — İlçenin (1 903 km². 30 900 nüf.) üç bucağı (Merkez'den başka Altınbaşak-Harran ve Şehit Nusretbey) 113 köyü vardır. (M)

AKÇAKARA dağları, Güneydoğu Toroslar'ı'nın orta kesimindeki Muratsuyu vâdisi güneyinde, Genç dağları kesiminde, yükseltisi 2 500 m. yi aşan ve meşe çalılıklarıyle örtülü dağlar. (M)

AKÇAKAVAK bls. i. Bot. Bk. POPULUS ALBA.

AKÇAKIŞLA veya **AĞCAKIŞLA,** İç Anadolu'da, Sıvas ilinin Şarkışla ilçesinde bucak; 10 100 nüf., 24 köy. Bucak merkezi Şarkışla'nın 26 km. kuzeybatısında, Kızılırmağa sağdan katılan Bozhöyük deresi üzerindedir (1 427 nüf.). Tahıl üretimi, koyunculuk. (M)

AKÇA KOCA Bey
Jean Brindesi'nin gravürü

AKÇAKOCA (eski adı **Akçaşehir**), Karadeniz kıyısında, Bolu ilinde ilçe merkezi; 7 179 nüf. Bugünkü adı, Kocaeli fatihi *Akça Koca*'dan gelir. Kasabaya, Ankara-İstanbul yolundan Düzce'de ayrılan 37 km. lik bir yolla yahut denizden (İstanbul 118 mil.) gidilir. Akçakoca, kıyıya hâkim yerler üzerindeki düzlüklerde 5 mahalle halinde yayılmıştır. Birbirinden 2 km. ye yakın uzaklıktaki iki yerde kıyıya iner. Akçakoca eskiden Bolu çevresinin ihraç iskelesiydi, hattâ Millî Mücadele yıllarında İstanbul'dan Ankara'ya gitmek isteyenlerin bir kısmı buraya çıkardı. Zamanımızda karayolları deniz ulaşımını körletmiş, buna karşılık Akçakoca, Ankara ve İç Anadolu şehirleri halkı için çok önemli bir yazlık yeri olmuş, bu sebeple birçok otel, pansiyon, lokanta, açılarak, nüfusu 1935 yılına (2 750 nüf.) nispetle üç kere artmıştır. Akçakoca, Doğu Karadeniz kıyıları dışında, Türkiye'de, kurutmağa elverişli fındığı en çok yetiştiren bir çevrenin merkezidir. Ayrıca çeşitli meyva (elma, ceviz v.b.), mısır yetiştirilir. — *Akçakoca ilçesi* (463 km². 24 300 nüf.) tek bucaklıdır ve 38 köyü vardır. (M)

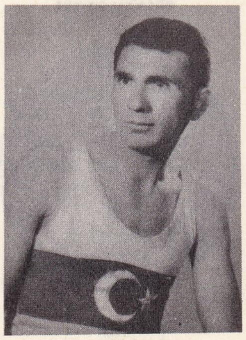

İsmail AKÇAY

AKÇA KOCA, Osmanlı devletinin kuruluşuna katılanlardan (?-Kandıra 1328). Akça Koca, bir aşiret beyidir. Osman ve Orhan Beylerin silâh arkadaşıydı: 1320 yılına doğru İzmit ve Sakarya taraflarını fetihle görevlendirildi, buralarda bazı yerleri aldı, aşiret beylerinden Konuralp ile beraber Aydos ve Samandıra'yı fethetti. Bu başarısından ötürü kendisine Samandıra kalesi mülk olarak verildi.

Akça Koca, daha sonra Gazi Abdurrahman ile beraber İzmit-Üsküdar arasındaki yerlere akınlar yaptı ve buraları da yeni kurulan osmanlı toprakları içine kattı. Oğlu Hacı

(Akçay [Edremit] ve İsmail Akçay maddeleri 212. sayfada)

AKÇAY
Edremit körfezi

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN), Milliyet arşivi, Turizm-Tanıtma arşivi

Orhan Gazi'nin **akçe**'si kesim yeri yok

Orhan Gazi'nin **akçe**'si; ön yüz

Murad II'nin **akçe**'si; ön yüz

Mehmed II'nin **akçe**'si; ön yüz

Orhan Gazi'nin **akçe**'si; arka yüz

İlyas, onun oğlu Kadı ve vezir Abdal veya Fazlullah Paşa, onun oğlu Mevlâna Kutbeddin ve onun da oğlu Seydi Çelebi'dir. Bütün bu adları geçenler Osmanlı devletinin kuruluşunda ve gelişmesinde rol oynadılar. Kocaeli, adını Akça Koca'dan aldı. (M)

AKÇALIBASAN blş. i. Zır. *Mah.* Bir çeşit buğday (Ankara). [M]

AKÇAM blş. i. Bot. *Mah.* Karaçam (Çanakkale, İzmir, Konya, Muğla, Samsun ve diğer bazı bölgeler). [M]

AKÇAN. Bk. MERCİMEKKALE.

AKÇAOVA, Anadolu'da iki bucağın adı: — **1. Akçaova,** Marmara bölgesinde Kocaeli ilinin Kandıra ilçesine bağlı bucak; 10 600 nüf., 18 köy. — Bucak merkezi (870 nüf.) Kandıra—Şile yolu üzerinde, ilçe merkezinin 22 km. batısında. Buğday, mısır, keten, ayçiçeği ekimi, kümes hayvancılığı. — **2. Akçaova** (*Akçova* da denir), Ege bölgesinde, Aydın ilinin Çine ilçesine bağlı bucak; 8 200 nüf., 15 köy. — Bucak merkezi Akçaova Çine ovasının güney kenarında, ilçe merkezine 17 km. uzaklıktadır (1 969 nüf.). Tahıl ve tütün ekimi, meyankökü, keçi ve sığır. (M)

AKÇAŞEHİR, Akçakoca*nın Cumhuriyet devrinden önceki adı. (M)

AKÇAŞIR veya **MEHMETMEKÂN,** Diyarbakır ilinin Kulp ilçesine bağlı bucak; 650 nüf. Bk. AYGÜN. (M)

AKÇAY (eski adı *Harpasos*), Ege bölgesinde, Büyük Menderes ırmağının önemli kollarından biri. Menteşe yöresinde Gölgelidağ'ın batı yamaçlarından inen kolların birleşmesiyle meydana gelir; önce tepelik orman alanları arasında batıya, sonra kuzeybatıya doğru akar; Kemer barajının arkasında derin ve uzun bir göl meydana getirdikten sonra, Bozdoğan ovasından geçip Nazilli karşısındaki ovaya girerek Büyük Menderes'e soldan katılır; 135 km. (M)

AKÇAY, Anadolu'da çeşitli yerlerin adı: — **1.** Akçay, Akdeniz bölgesinde, Antalya ilinin Elmalı ilçesinde bucak; 11 köy, 6 600 nüf. Bucak merkezi (1 251 nüf.), Elmalı ovasının güneybatısında, Elmalı'ya 25 km. uzaklıktadır; tahıl, baklagil üretimi; keçi. — **2. Akçay,** Ege denizi kıyısında, Edremit körfezi bitiminde bir yerleşme noktası. Edremit'in 8 km. batısında ve Çanakkale yolu üzerinde bulunan Akçay, son yıllara kadar Edremit'in iskelesi iken şimdi bu iskeleden sadece demir cevheri ihraç edilmektedir. Önemli bir plaj yeri halini almış, turizm yönünden gelişmeğe başlamıştır. — **3.** Ayrıca iki nehir koluyle, Antalya, Edremit, Ünye v.d. yerlerde birçok köyün adı. (M)

AKÇAY (İsmail), ünlü türk sporcusu (Balıkesir 1942). Atletizme, tahsilini yaptığı Jandarma Assubay okulunda başladı. Önceleri uzun mesafe ve kır koşularına katıldı, sonra maraton dalında karar kıldı. 1964 ve 1965 yıllarında Türkiye maraton şampiyonluklarını kazandıktan sonra, 1966'da Saraјevo'da yapılan Balkan oyunlarında parlak bir şampiyonluk aldı. 1967'de Amerika'da yapılan Las Vegas maratonunda ikinci oldu, aynı yıl Akdeniz ve Balkan yarışmalarının da ikinciliklerini kazandı.
İsmail Akçay'ın başarıları 1968'de de devam etti. Mexico olimpiyatında ve Uluslararası Tokyo maratonunda dördüncülüğü sağladı. Ocak 1969'da ise Las Vegas'ta yapılan Dünya maraton yarışmasında ikinci geldi. (M)

AKÇE veya **AKÇA** i. *Esk.* Küçük gümüş para: *Akçenin yüzü sıcak olur* (Ata s.). *Teşm. yol.* Her çeşit madenî para: *Akçe adama akıl öğretir* (Ata s.).

— ÇEŞ. DEY. *Akçe etmez,* değersiz, kıymetsiz: *Akçe etmez işler için canını sıkma.* ‖ *Akçe kesesi,* madenî para koymak için, kumaştan, deriden, çeşitli örgülerden yapılan küçük, zarif torba. ‖ *Akçe kesmek,* madenî para basmak (*eşanl.* SİKKE KESMEK). ‖ *Akçe şıkırtısı,* para sesi, haberi, ümidi: *Çabuk eline bir kaç altın sıkıştırınız, Letafet hanımın lâkırdısından ziyade akçe şıkırtısından anlar* (Âli Bey). ‖ *Akçe tahtası,* üzerinde madenî para sayılan bir çeşit banko. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Akçelik,* akçe değerinde (*hak.* ve *mec.*): *Kaç akçelik mal olduğunu söyletme bana!* ‖ *Akçesi ak olmak,* kâğıt, bakır paralar gibi değeri düşük değil de, gümüş altın gibi değeri yüksek para sahibi (zengin) olmak: *Akçesi ak olanın bakma yüzün karasına* (Ata s.). ‖ *Akçesi ucuz olmak,* cömert, vergili olmak: *Akçesi ucuz olanın kendi kıymetli olur* (Ata s.). ‖ *Ak akçe,* gümüş para: *Ak akçe kara gün içindir* (Ata s.). ‖ *Bakır akçe,* akçenin küsuratı (24 bakır sikke bir akçe ederdi). *Mec.* Değersiz para: *Ne kadar bakır akçeleri var ise...* (Ahmed Rasim). ‖ *Bir kese akçe,* içinde 500 akçe bulunan kese. ‖ *Çürük akçe,* değeri düşük para. *Mec.* Değersiz, bozuk insan (iş, fikir v.b.). ‖ *Geçer akçe,* tedavüldeki para. (Akçe üzerinde, çeşitli zamanlarda ve sık sık değişiklikler yapıldığı için, geçerini geçmezinden [tedavülden kaldırılmıştan] ayırmak için.) *Mec.* Geçerliliği zamana bağlı olan [fikirler, davranışlar]: *Geçer akçe olmayan fikirlerini halka kabul ettirmek için, her gün sütunlar dolusu yazı yazıyor.* ‖ *İhtiyat akçesi,* müşkül bir anda kullanılmak üzere bir tarafa ayrılan para: *... müsrif oğlundan servetini esirgemeyen müşfik, fakat dûrbîn bir anne nasıl daima çıkınlarında bir ihtiyat akçesi saklarsa* (Yahya Kemal). ‖ *Nohut akçe,* «nükud akçe»nin halk dilinde bozulmuş şekli. (Bk. NÜKUD *akçe.*)‖*Sağlam akçe,* karşılığı olan, değeri yüksek para: *İleride lâzım olur, en sağlam akçedir, bozdurur rahatını satın alırsın* (A. H. Tanpınar).

— Huk. *Akçeli işler.* Bk. ANSİKL.

— Nümism. Osman Bey zamanında bastırılan ilk gümüş paranın adı. (Bk. ANSİKL.) — ANSİKL. *Akçe tahtası,* kenarlı bir tepsiye benzeyen akçe tahtasının bir ucu oluk gibi darlaşır, bu kısmın kenarı yoktur, paralar oradan akıtılır. Oymalı, sedefli, bağa işlemeli, sanat eseri değerinde eski akçe tahtaları vardır. Büyük alış verişlerde tacirlerin ve sarrafların kullandığı akçe tahtasının, sayılan paralarla sayılmayanlarını biribirine karıştırmamak için iki ayrı yeri bulunurdu.

— Huk. *Akçeli işler,* T. B. M. M. içtüzüğüne göre, bütçe ve her türlü ödenek işleri akçeli işler olarak adlandırılır ve bu konulardaki kanun tasarı ve tekliflerinin iki defa görüşüleceği belirtilir. Anayasanın bütçe ile ilgili 94. maddesinde de T. B. M. M. üyelerinin, bütçenin genel kurulda görüşülmesi sırasında, akçeli işlerde gider arttırıcı veya belirli gelirleri azaltıcı teklifler yapamayacakları tespit edilmiştir.

— Nümism. İlk akçe Orhan Gazi zamanında bastırıldı (1329). Orhan Gazi devri akçeleri üç türlüydü: — **1.** Üzerinde tarih ve kesim yeri yazılı olmayan, beş akçelik para. İki yüzünde de «Orhan Halledallahu mülkehu» yazılıdır; çapı 22 mm.—**2.** Üzerinde tarih ve kesim yeri yazılı olmayan, tek akçelik para. Ön yüzünde dört halifenin adı ve kelime-i şahadet, arka yüzünde «Orhan Halledallahu mülkehu» yazılıdır. —**3.** Tarihi 729 ve kesim yeri Bursa olarak işaretlidir. Kutru 18 mm. Ön yüzünde yine dört halifenin adı, arka yüzündeki «Bursa» kelimesinin altında, Orhan Gazi'nin üçüncü saltanat yılını gösteren 3 rakamı yazılıdır.
Osmanlı imparatorluğu boyunca yeni akçe bastırılan devirler ve bu akçelerin başlıca özellikleri şöyle sıralanır: — Murad [I] Hüdavendigâr devri (1359-1389: kesim yeri yok). — Yıldırım Bayezid [I] devri (1389-1402: devletin henüz altın sikkesi yoktur; Venedik altın dükaları kullanılır. Bir venedik altın dükası kırk akçe değerindedir. Akçelerde 792 tarihi görülür). — Mehmed Çelebi devri (1403-1413: kesim yerleri, Amasya ve Bursa'dır). — Musa Çelebi devri (1410-1413: kesim yeri, Edirne, tarih 813). — Mustafa Çelebi devri (1421-1422: kesim yeri, Edirne; tarih 824). — Çelebi Sultan Mehmed [I] devri (1413-1421: bir venedik dükası on akçe değerindedir; akçelerin kesim yeri, Amasya, Ayasluk, Bursa, Edirne, Karahisar, Serez). — Murad II devri (1421-1444: kesim yerleri, Amasya, Ayasluk, Bursa, Edirne, Engüriye [Ankara], Germiyan, Novar, Serez). — Fatih Mehmed II (ilk cülûsu, 1444: o yıl Edirne'de basılan akçelerin ağırlığı 6 kıratten 5 kırata indirildi; sebebi, Devlet hazinesine gelir sağlamak veya askerin tahsisatını azaltmak niyeti olabilir. Ne var ki, akçenin gümüş değerini azaltmak devlete kâr değil zarar getirir; miktarı kanunnamelerle ve akçe olarak tespit edilen vergiler, devletin isteği ile küçültülen akçeler gibi derhal değiştirilemez; nitekim, vezni yarı yarıya düşürülmüş akçe ile toplanan verginin gümüş tutarı da yarı yarıya azalmış oluyordu). — Murad II devri (ikinci cülûsu, 1445-1451: 100 dirhem gümüşten 375,5 akçe kesildi). — Mehmed II devri (ikinci cülûsu, 1451-1481: Kostantaniye ve Novar'da 10 akçelikler kesildi. Bu akçelerin ön yüzünde «Sultanel berreyn ve Hakanel bahreyn Essultan bin Sultan», arka yüzünde «Mehmed bin Murad Han Halledallahu Sultanıhu Durube Kostantaniye, Sene 875» yazılıdır. Mehmet II, babası zamanında basılan akçeleri tedavülden kaldırarak, yeni akçeler kestirdi. Eski akçelerin, daha yüksek ayarda olması sebebiyle piyasadan çekilmesinin hazineye faydası oldu). — Bayezid II devri (1481-1512: akçelerin vezni eksiktir; ayar % 85'e düşmüştü. Bu sebeple 1487'den itibaren 100 dirhem gümüşten 500 akçe kesilmeğe başlandı. Çıkarılan bir hükümle, has altının miskali 57'şer akçe, Sultanî ve Frengî florisi 47'şer akçe, Eyrefi (Mısır), Engürüs (Macar) 45'er akçe üzerinden muamele görmesi emrolundu. Kesim yerleri, Amasya, Ankara, Bursa, Edirne, Gelibolu, Üsküp, Karatova, Kastamonu, Kostantaniye, Konya, Novar, Serez, Tire Trabzon). — Yavuz Sultan Selim [I] devri (1512-1520: 1 flori 6 akçeye bedeldir. Akçelerin en ağırı 3,5 kırat; bir dirhem gümüş 4,5 akçeye bedeldir. Kesim yerleri, Amasya, Bursa, Kostantaniye, Tire). — Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566: 1 flori 60 akçeye bedeldir. Mısır darphanesinde kesilen akçeler her yüz dirhemde 84 halis gümüşü ihtiva etmektedir. Kesim yerleri, Amasya, Âmid, Diyarbakır, Kayseriye, Kostantaniye, Novar). — Selim II devri (1566-1574: 10 dirhem gümüşten 525 akçe kesildi. 980 Senelerinde İstanbul'da ticaretle meşgul olan yahudiler, akçeleri kırparak bozulmasına sebep oldular. Sokullu Mehmed Paşa bunun önüne geçmeği başardı. Kızıl akçesi olanlar bunları denize atacak, Kırpık akçesi olanlar ise bunları darphanede yeniden kestireceklerdi. Altınların rayici 60 akçeydi ve 5 akçe bir dirhem gümüş değerindeydi. Kesim yerleri, Âmid, Novaberde, Ohri, Sadrakapsi). — Murad III devri (1574-1591: İstanbul kadısına yazılan bir emirde; florinin 60 akçe ve kuruşun 40'ar akçeye bedel olması istendi). — Mehmed III devri (1595-1603: Bir dirhem gümüşten 8 akçe kesildi. Bu arada bozuk ve zuyuf akçenin toplatılması için de emirler verildi. — Ahmed I devri (1603-1717: Tunus'da kare şeklinde akçeler kesildi. Bu akçelerin ağırlığı 1,5 kırata ve ayarları % 80'e kadar indi. Kesim yeri Halep). — Mustafa I devri (1617-1618: altının kaç akçeye bedel olduğu bilinmiyor, ama bir dükanın 300 akçe değerinde olduğu ileri sürülmektedir. Kesim yeri Âmid). — Osman II devri (1618-1622: akçeler 1,5 kırat, ayarları % 80. Alışverişte kolaylık için mevcut akçelerin 10 adedine eşit olmak üzere bir dirhem ağırlığında onluk *Osmanî* kesildi. Bu yeni akçeler halk arasında «Bekir Efendi akçesi» adıyla şöhret buldu). — Mustafa I devri (2. cülûsu, 1622-1623: kesilen akçelerin veznileri eksikti. Bir altının değeri 150 akçeye yükseldi). — Murad IV devri (1623-1640: akçelerin vezinleri 1,4 kırata indi, ayarları % 75'e düşürüldü. Kesim yerleri, San'a, Yenişehir). — Sultan İbrahim devri (1640-1648: 5 ve 10 akçelikler vardı. Kesim yerleri, Âmid, Kostantaniye). — Mehmed IV devri (1646-1687: malî sıkıntı çekilen bu devirde kuruş 120, Esedî de 10 akçeye değiştirildi. Kuruşlar kesik, para ve akçelerin ayarları düşüktü. Halk arasında «çingene» ve «meyhane» akçesi adıyle anılan bu paralar, esnaf ve sarraflar tarafından tartılarak alınıyordu). — Süleyman II devri (1687-1691: 10 seneden beri İbrahim Çelebi denilen Yaldız altını tedavüldeydi. Bu altının ayarı bozuktu. Bunlar arasında ayarı yüksek olanlara çift damga vuruldu ve bunların iki akçeye; düşük olanlara bir damga vuruldu ve bunların bir akçeye alınması kararlaştırıldı; damgasız akçenin geçmemesi ilân edildi. Aynı yıl, zaruret dolayısıyle *mangır** kesilmesine ve [iki mangır bir akçeye geçmek üzere] bir kıyye halis bakırdan 800 mangır basılmasına karar verildi). — Mustafa II devri (1695-1713: sefer masraflarının çokluğu ve sefer süresinin uzaması ihtimali ileri sürülerek, o zamana kadar para adı verilen sikke 3 akçeye geçerken, sefer yardımı olmak üzere, paranın 4 akçeye geçmesi ve seferden dönüldükten sonra yine 3 akçeye inmesi için emir verildi. İstanbul Serîfî altını 300 akçeye geçiyordu. Yeni basılan altın da 300 akçeye geçecekti). — Ahmed III devri (1703-1730: kırk akçeye keçen Abbasî*ler ile 16 kuruşa geçen Tümen*ler kullanılıyordu. Bu devirde *Tuğralı akçe*'ler görülmektedir. Akçelerin değeri 10 paralığa eşitti ve ondan sonra kesilen akçeler kıymetsiz bir sikke ve daha doğrusu tartı ile alınıp satılır bir mal ha-

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

lini almıştı). — Mahmud II devri (1808-1839: 90 ayarında gümüşten akçe kesildi; cülûsunun 12'nci yılına [1234] kadar devam edildi. Küçüle küçüle ele alınmaz ve yüz tanesi 10 dakikada sayılamaz bir hale gelmiş olan akçelerin akçe kesimine o yıldan itibaren son verildi). [→ Bibliyo.] (M)

AKÇELTİK blş. i. Zır. Bir pirinç çeşidi; kılçıkları beyaz, hastalıklara dayanıksız. (M)

AKÇINLIK veya **AKŞINLIK** blş. i. Tıp. Bk. ALBİNİSMUS.

AKÇURA (Yusuf), türk siyaset adamı ve tarihçi (Simsar 1879-İstanbul 1935). İstanbul'da Harbiye mektebine girdi, kurmay sınıfına ayrıldı. Bu sırada tutuklanarak Yıldız sarayında sorgusu yapıldı ve Taşkışla Divanı Harbinde askerlikten çıkarılarak müebbet kalebentliğe mahkûm edildi. Fizan'a gönderilmek üzere Trablusgarp'ta beklediği sırada, burada kalmasına ve rütbesinin geri verilmesine karar çıktı. Bir süre sonra Paris'e kaçtı (1899) ve Siyasî İlimler okuluna girdi.

Rus-Japon harbinde (1905) Rusya'nın yenilgisi ve Meşrutiyetin ilânı üzerine büyük ümitlerle Türkçülük fikirlerini yaymak üzere Rusya'ya gitti. Kazan'da Medrese-i Muhammediye'de tarih, coğrafya ve türk edebiyatı dersleri verdi. Yayımladığı bir yazıdan dolayı takibata uğrayınca, İstanbul'a geldi. Türk kültürü ile meşgul olmak üzere Ahmed Midhat, Bursalı Tahir, Necip Asım gibi türkçülerle *Türk derneği*'ni kurdu. 1911'de *Türk Yurdu cemiyeti*'nin ve mecmuasının kurucuları arasına girdi. Sonra Türk ocağı'nda faaliyete başladı. 1917'de Rusya'nın Birinci Dünya savaşından çekilmesi üzerine, türk esirlerinin mübadelesi için Kızılay delegesi olarak tekrar Rusya'ya gitti.

İstiklâl savaşında Anadolu'ya geçerek Millî Mücadeleye katıldı. Cumhuriyetin ilânından sonra kendisini türk kültür ve tarihinin tetkikine verdi, kurulduğu günden itibaren Türk Tarihi Tetkik cemiyetinde millî tarihimizin aydınlatılmasına çalıştı. Ayrıca İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi ve Ankara Hukuk fakültesi öğretim üyeliğinde bulundu. Yusuf Akçura, Kars milletvekili ve Türk Tarih kurumu başkanı iken İstanbul'da öldü.

İlk yazısı, harbiye öğrencisiyken, tarihçi Kazanlı Şahabeddin Mercanî'yi tanıtmak için yazılmış bir makale halinde 1897'de *Mutasavver Malûmat* gazetesinde neşredilmişti. Paris'te bulunduğu sırada türkçe *Şûra-yı Ümmet* ve fransızca *Meşveret* gazetelerinde türk milliyetçiliğini yaymak için birçok makale yazdı. Bu yazıları, 1913'te *Eski Şûra-yı Ümmet'de Çıkan Makalelerim* adıyle yayımladı. İlk ilmî eseri, Paris'te Siyasî İlimler okulunu bitirirken hazırladığı *Osmanlı Saltanatı Müesseselerinin Tarihine Ait Bir Tecrübe* adındaki fransızca araştırmasıdır. Bunlardan başka Kahire, Kazan ve İstanbul'da neşredilen «Türk, Kazan Muhbiri, Bilgi, Türk Yurdu, Altın Armağan» adlı gazete ve dergilerde çeşitli makaleler yazdı.

Kitap haline getirilerek yayımlanmış eserleri şunlardır: *Üç Tarz-ı Siyaset* (Kahire 1912),*Ulûm ve Tarih* (İlimler ve Tarih) [Kazan 1906], *Mevkufiyet Hatıraları* (Kazan ve İstanbul 1914), *Üç Haziran Vak'a-i Müessifesi* (Orenburg 1907), *Rusya'daki Türk-Tatar Müslümanların Şimdiki Vaziyeti ve Emelleri* (İstanbul 1914), *Türk Yıllığı* (İstanbul 1928). *Şark Meselesine ait Tarihî Notlar* (İstanbul 1920), *Osmanlı İmparatorluğunun Dağılma Devri* (İstanbul 1940), *Muasır Avrupa'da Siyasî ve İçtimaî Fikirler ve Fikir Cereyanları* (1923), *Ta kendim-yahut Defter-i Âmâlim* (İstanbul 1944). (→ Bibliyo.) [M]

AKD i. Bk. AKİT.

AKDÂ sıf. (ar. ʿakd, sığınmak'tan ʿakdāʾ sığınmış, himaye edilmiş). *Esk.* Kadın köle, cariye. (M)

AKDAĞ, Anadolu'nun bütün engebeli kesimlerinde sık rastlanan dağ adı. Bu ad, açık renkli kayalarıyle (özellikle kalker), gizleyecek bitki örtüsünün yetersizliği veya yılın büyük bir kısmında eksik olmayan kar tabakası ile ilgili olabilir. (Kayaçların tabiatı veya bitki örtüsü ile ilgili başka renk adları arasında ala, alaca, gök, gökçe, kara v.b. de sayılabilir.)

Anadolu'daki akdağların en yaygın şekilde bilinenleri şunlardır: — **1.** Antalya yöresinde Beydağları'nın en yüksek tepesi olan Akdağ (3 086 m.): Kretaseflişi ve Eosen kalkeri üzerinde karıt ve buzul aşınım biçimleri. — **2.** Elmalı'nın güneybatısında Akdağ (3 024 m.): karıt biçimleri. — **3.** Beyşehir gölü güneyinde, Kemboz ovası doğusunda Akdağ (2 400 m.); Isparta Akdağı (2 276) m.): şehrin güneyinde, ikinci zaman kalkerleri. — **4.** Çivril Akdağı (2 449 m.): Çivril ovası ve Işıklı gölü üzerinde dik yamaçlarla yükselir, İkinci zaman kalkeri. — **5.** Denizli Akdağı, Denizli'nin güneybatısında, Babadağı kütlesinin doğu kısmı: eski temele ait kalkerler. — **6.** Karaburun yarımadasının (İzmir batısı) en yüksek tepesi (1 212 m.): Paleo-Mesozoik kalkerler. — **7.** Simav Akdağı (2 089 m.): Simav çayı yukarı çığırı kuzeyinde, andezit-kretase kalkeri. — **8.** Kayseri-Sıvas arasında Hınzır dağının tepesi olan Akdağ (2 625 m.): Paleo-Mesozoik kompleks. — **9.** Sıvas-Yozgat illeri sırasında Akdağmadeni kasabasının kuzeybatısındaki Akdağ (2 137 m.): Mesozoik kalker ve şistleri. — **10.** Amasya-Ladik arasındaki Akdağ (2 062 m.): Paleo-Mesozoik kompleks. —**11.** Malatya—Adıyaman arasındaki Akdağ (2 550 m.): Paleo-Mesozoik kalker ve şistler. — **12.** Oltu batısındaki Akdağ (3 030 m.): Kretase-Eosen kalker ve flisleri andezitler. (M)

AKDAĞ (adını Amasya *Akdağ*'ından alır), Karadeniz bölgesinin orta bölümünde, Amasya ilinin merkez ilçesinde bucak: 7 100 nüf., 10 köy. Bucak merkezi, Yeşilırmak kenarında, Amasya'nın 15 km. akış yönünde, Erbaa yolu üzerinde, şimdi *Çiğdemlik* adı verilmiş bulunan Zana köyündedir (614 nüf.). [M]

AKDAĞ, Asya'da Tarım ırmağı kuzey kıyısında, Kuça şehri kuzeyinde, Yıldız vâdisinin kuzeybatısında bir yer. (Batı Göktürklerin yazlık başkenti buradaydı.) [M]

AKDAĞ keçisi, kayalık dağlarda yaşayan bir yaban keçisi (*Oreamnos montanus*). Öküzgillerden beyaz tüylü, kambur cıdavlı, geriye dönük ufak siyah boynuzlu bir geviş getirendir. (L)

AKDAĞMADENİ, İç Anadolu'nun Orta Kızılırmak bölümünde, Yozgat iline bağlı ilçe merkezi; 4 321 nüf. Kasaba adını, güneydoğusunda yükselen Akdağ'ın eteklerinde, geçen yüzyıl işletilerek sonra bırakılmış gümüşlü kurşun madeni ile yakınında bulunduğu Akdağ'dan alır. Akdağmadeni sarıçam ve meşe ormanlarının hâlâ önemli örtüler meydana getirdiği yöresindedir; yüksl. 1 360 m. Akdağmadeni, Ankara-Sıvas devlet yolu kenarında, il merkezi Yozgat'a 108 km. uzaklıktadır. Kasaba ve çevresinde halk tahıl ve baklagil ekimi ile ve küçük baş hayvan yetiştirerek geçinir; orman ürünleri de geçime yardım eder. —Akdağmadeni ilçesinin (2 053 km²., 26 416 nüf.) iki bucağı (Merkez, Karamağra) ve 102 köyü vardır. (M)

AKDÂH çoğl. i. (ar. ḳadeh, su kabı'ndan aḳdāh). *Esk.* Bardak, maşrapa, kupa gibi su ve içki içilecek kaplar, kadehler: *Devr eyleyecek bezmde akdâh peyapey* (Lâedrî). *Yaldızlanmış akdâh-ı harâbât-ı cihan / Ümmid ile, buseyle, nevazişle tabiat* (Cenab Şahabeddin).

— DEY. *İdare-i akdâh. Esk.* Kadeh dolaştırma, şerefe kadeh kaldırma. (M)

AKDÂM çoğl. i. (ar. ḳadem, ayak'tan aḳdām). *Esk.* Ayaklar: *Değildir şir-der-zencire töhmet acz-i akdâmı* (Namık Kemal). [M]

AKDÂR çoğl. i. (ar. ḳadr, değer'den ve *kudret*'ten aḳdār). *Esk.* Değerler, kıymetler. ‖ Kudretler. (M)

AKDARI blş. i. Zır. Buğdaygillerden, bir yıllık veya daha uzun ömürlü otsu bitki (*panicum*).

— ANSİKL. *Akdarı*'nın çiçekleri başakçıklar halinde toplanmıştır, bu başakçıklarda salkımlar meydana gelir. Türkiye'de darı diye bilinen *panicum miliaceum* ve kuşyemi, ekilerek elde edilir. Milium cinsiyle karıştırılmamalıdır. (L)

AKDEM zf. ve sıf. (ar. ḳadem, önce olma'dan aḳdem). *Esk.* Önce: *Saraya dahil olmadan akdem / Tezer'in böyle miydi etvarı?* (A. Hâmid). *Bir de bundan akdem Fransa imparatoru Girit meselesinden münasebet aldırarak...* (Namık Kemal). ‖ Daha önce, en önce, ilkönce: *Ben de hükmeyledim sana akdem/Böyle cebretmedim fakat bir dem* (A. Hâmid). ‖ Önemli, önde ve ilk planda olan: *Fakat can u cihandan akdem bildiğimiz padişahımız efendimiz* (Reşid Paşa). *Şah İsmail'in dedesi olan Şeyh Cüneyd, Oğuz boyları arasında «evlâd mı akdemdir, yoksa ashab mı?» diyerek propaganda yapıyordu* (Z. Gökalp).

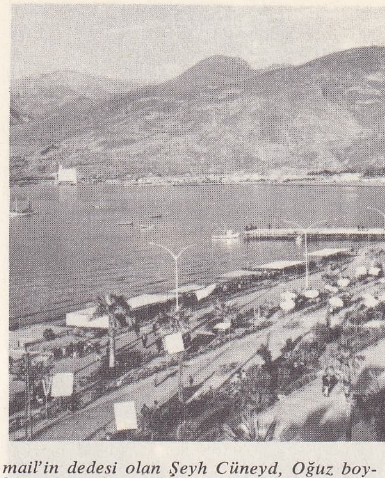

Akdeniz'de İskenderun limanı

— ÇEŞ. DEY. *Akdem-i efkâr*, fikirlerin en önemlisi. ‖ *Akdem-i umur*, işlerin en önemlisi.

◆ **Akdemiyyet** i. Öncelik, zaman bakımından eskilik. ‖ Değer ve liyakat bakımından öncelik, üstünlük: *Ve akdemiyyet ve miknet ile sadarete müstahak iken...* (Naima). [M]

AKDENİZ, kuzeyde Avrupa, doğuda Asya, güneyde Afrika ile kuşatılan deniz; yüzölç. 2 966 000 km². ve uzunluğu 3 800 km.dir. Akdeniz, ara denizlerin en önemlisidir ve okyanuslardan hemen tamamıyle ayrılmıştır; batıda Cebelitarık boğazı ancak 15 km. genişliktedir; doğuda Kızıldeniz ile olan bağlantı Süveyş kanalında 60 m. ye kadar iner.

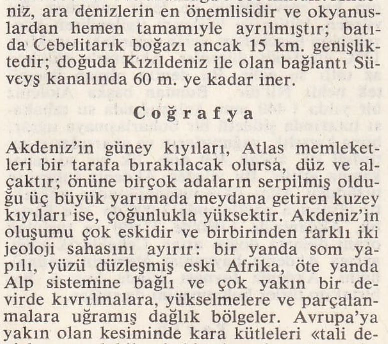

Yusuf AKÇURA

Coğrafya

Akdeniz'in güney kıyıları, Atlas memleketleri bir tarafa bırakılacak olursa, düz ve alçaktır; önüne birçok adaların serpilmiş olduğu üç büyük yarımada meydana getiren kuzey kıyıları ise, çoğunlukla yüksektir. Akdeniz'in oluşumu çok eskidir ve birbirinden farklı iki jeoloji sahasını ayırır: bir yanda som yapılı, yüzü düzleşmiş eski Afrika, öte yanda Alp sistemine bağlı ve çok yakın bir devirde kıvrılmalara, yükselmelere ve parçalanmalara uğramış dağlık bölgeler. Avrupa'ya yakın olan kesiminde kara kütleleri «tali denizler» sayılabilecek birtakım havzaları birbirinden ayırır: Korsika, Sardunya, Sicilya ve İtalya yarımadası arasında Tiren denizi; İtalya ve Balkan yarımadaları arasında Adriya denizi; Yunanistan, Türkiye ve Girit arasında Ege denizi gibi. Akdeniz derindir; denizin dibi çok yerde 2 000 m. nin altındadır. İyon denizi dibindeki çukur 4 114 m. ye varır: Mora açıklarında 4 632 m. ye ulaşır; Tiren denizinin derinliği 3 730 m. yi bulur. Yalnız Adriya denizi ile Gabes körfezinin suları altında derinlikleri 200 m. yi bulmayan, geniş alanlar vardır. *Batı Akdeniz*, Sicilya'yı Tunus'a bağlayan ve derinliği 350

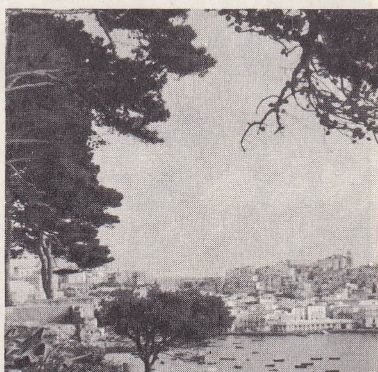

Akdeniz'de Pouzzoles koyu (İtalya)

Foto. Turizm-Tanıtma (MEYDAN), Giraudon (LAROUSSE)

Akdeniz'de
Alanya sahilleri

m. yi geçmeyen bir eşikle *Doğu Akdeniz'*den ayrılır. Akdeniz sularına has hidrografya olaylarının en dikkati çekeni, burada, belli bir derinlikten aşağıda kaydedilen homotermi (ısı eşitliği) dir. Cebelitarık boğazındaki eşiğin derinliği 365 m. yi geçmediğinden, Atlas okyanusunun soğuk suları Akdeniz'e kütle halinde giremez ve ancak yüzeydeki suların sıcaklığını alan dipteki sular ılık kalır; yüzdeki sular ise, ortalama sıcaklığın yüksek olduğu yaz mevsiminde çok ısınır, ılık geçen kış mevsiminde de fazla soğumaz. Bu yüzden, bütün su kütlesini ilgilendiren konveksiyon hareketleri derin sulardaki sıcaklığı 13°C etrafında düzenler. Akdeniz'e oldukça az tatlı su gelir. Bu denize ulaşan önemli tek nehir Nil'dir. Bundan başka Akdeniz bir yılda 1 440 mm. kalınlığında su tabakası tutarında şiddetli bir buharlaşmaya uğrar; buna karşılık, yağmurların ve akarsuların getirdiği su, ancak 469 mm. lik bir su tabakasına eşittir. Bu yüzden Akdeniz sularının tuzluluğu Atlas okyanusununkinden yüksektir (İspanya açıklarında 1 000'de 35'e karşılık, Akdeniz'de 1 000'de 37-39) ve tuzluluk oranı doğuya doğru artar. Cebelitarık eşiği, ayrıca Akdeniz hayvanlar âleminin orijinalliğini, Akdeniz favnası içinde buraya has birtakım türler bulunmasını da sağlar.

Tarih

Akdeniz'in tarihte eşsiz bir yeri vardır. Dünyanın başka hiç bir bölgesinde, Akdeniz kıyılarında ve Akdeniz adalarındaki kadar çok devlet ve medeniyet kurulduğu ve birbirinin yerini aldığı görülmemiştir.

● *Eskiçağ.* Eski yerli halklara, önce Samî sonra Hint-Avrupa grubundan gelen topluluklar karıştıran istilâ dalgaları, Akdeniz'in doğu kıyılarını yerleşilmiş hale getirerek bu bölgede olağanüstü bir canlılık sağladı. Nil ve Mezopotamya kıta imparatorlukları, ticaretlerini genişletmek için, bu denizci kavimlere baş vurdular. Bundan başka Akdeniz'in doğu tarafı, ada ve yarımada halinde parçalı bir yapıya sahip olmanın da faydasını görüyordu; çünkü Ortaçağ sonlarına kadar kıyıdan uzaklaşmağa imkân vermeyen denizcilik tekniği, ancak adadan adaya atlamağa, yahut boğazları (Otranto ve Sicilya) geçmeğe yarıyordu. M.Ö. III. bin yılda doğmuş iki denizci topluluk, II. bin yılda gelişti: Fenike beldeleri (Ugarit, Byblos, Sidon, Tyr), ve Girit adasındaki Minos devleti. II. bin yıl ortalarına doğru, Yunanistan yarımadasındaki Mikenai halkı Minos devletini destekledi.

Mahallî ürünlere (Lübnan'ın sedirağacı, Mısır'ın papirüs'ü, Kıbrıs ve Rodos'un bakırı, Ege adalarının mermeri, altın ve gümüş) ve uzaklardan getirdikleri mallara (Kafkasya veya Tarsis'in madenleri, ayrıca hemen her yerden alınan esirler), çok geçmeden imal ettikleri eşyayı da (bronz, silâhlar ve seramik) kattılar.

Dor istilâsı Egelileri askerî ve ziraî bir rejime doğru ittiği sırada, Fenike, Güneybatı Akdeniz'de iyice yayılıyordu (M.Ö. 814'te Tyr'liler tarafından Kartaca'nın temelinin atılması). Bk. FENİKE.

Doğudaki karışıklıkların başka bir sonucuda Etrüsk'lerin İtalya'nın kuzeybatısına yerleşmeleri oldu. Böylelikle Batı Akdeniz'in boş bölgeleri yavaş yavaş doluyordu. M.Ö. VIII.-VI. yy. arasında Korint ve İyonya'da sömürgeler kurulması ve Homeros şiirlerinin tesiriyle kendini belirten ilk helenizm hareketleri günden güne gelişti (sözü geçen şiirler, özellikle Odysseia, denizciliğe yeniden dönen Yunanlıların denizle ilgilerini anlatır). Böylelikle güney İtalya yavaş yavaş büyük Yunanistan oluyor ve Yunanlılar Sicilya'da, Provence'ta (Marsilya), İspanya'da, Sirenaika'da ve Karadeniz kıyılarında beldeler kuruyorlardı. Ticarete büyük önem verdiklerinden, bir yandan şarap, zeytinyağı ve çanak çömleklerini satıyor; Mermnad Lidyası'nın ve Sais Mısırı'nın ürünlerini başka ülkelere taşıyor (bu sonuncu ülkede VII. yy. da Naukratis şehri gelişmeğe başlamıştı); öte yandan Sicilya'dan, Mısır'dan Trakya ve İskitya'dan tahıl ithal ediyorlardı. Artık kontrol altında bulundurdukları yollar kendi yaşayışlarına da tesir ediyordu. Propontis (Marmara) boğazları, zamanımıza kadar süre gelen stratejik önemini daha o sırada kazanmıştı.

Çok geçmeden Akdeniz, bu kadar çok rakibe dar gelmeğe başladı. İran, Asya Yunanlılarını ve Fenikelileri hâkimiyeti altına almakla beraber bu, onlar için de faydalı oldu. Kartacalılar ve Etrüskler Foçalıları Alalia açıklarında ezerken (540-535 arası) Darius I'in Fenikelilere iyi davranması İyonya ayaklanmasına yol açtı (499). Bununla beraber, Med savaşları, Yunanlıların lehine döndü. Batı Yunanlılar Pön'lüleri Himera'da (480), Etrüsk'leri Cumes önünde durdurdular (474). Helenlerin bu zaferinden faydalanan Atina, Perikles devrinde bir deniz imparatorluğu kurdu: Delos birliği (Bk. ATİNA KONFEDERASYONU). Bu imparatorluk, Akdeniz medeniyetinin doruklarından birini meydana getirdiyse de, Atinalıların Sicilya'daki başarısızlığı (413) ve Lakedemonyalıların Aigos-Potamos'taki deniz zaferinden (405) sonra Isparta tarafından sona erdirildi.

«ODYSSEUS, sirenleri dinlerken»
pişmiş topraktan
Louvre müzesi, Paris

İskender'in fetihleri (334-323), helen ve diğer ırklardan unsurların karmaşık olduğu Doğu Akdeniz'i bir helen dünyası haline getirdi. İskender'in ölümünden ve Demetrios Poliorketes'in Ege'den Fenike'ye uzanan geçici deniz imparatorluğunun kurulmasından sonra, dört devlet (Antigon Makedonyası, Atalidlerin Bergaması, Selefkos Suriyesi, Lagid Mısırı) iki yüzyıl boyunca deniz hegemonyası için çarpıştılarsa da, limanların (Delos, özellikle İskenderiye) faaliyetini kesintiye uğratamadılar.

Doğuda kendi meseleleriyle uğraşan bu devletler, Kartaca'nın gelişmesinden ve Roma'nın denizci devlet durumuna geçmesinden habersizdiler. Bununla beraber Roma, daha 260'ta, Kartaca donanmasına Myles'te üstün geldi (Karga denilen savaş kancaları Dilius tarafından icat edilmişti). Kartaca ortadan kaldırıldıktan sonra (201 ve özellikle 146'da), Roma, Akdeniz havzasını 150 yıl içinde fethetti. Bundan sonra Akdeniz, İmparatorluğun ortasında bir göl (*mare nostrum*) oldu, Pompeius burayı korsanlardan temizledi (67) ve dünyanın önemli bir kısmının kaderi Akdeniz kıyılarına bağlanmış oldu (Actium, M.Ö. 31).

Artık yüzyıllar boyunca «Roma barışı» nı yaşayacak olan Akdeniz, İmparatorluğun değişik bölgelerini siyasî, idarî ve iktisadî bakımdan bağlayan yolların birbiriyle kesiştiği bir kavşak yeri halini aldı. Suriye limanları Doğu'dan gelen ürünleri dağıtıyor, zahire gemileri (Sicilya, Afrika ve Mısır'dan) Ostia'ya düzenli bir şekilde buğday ve yağ getiriyor, Roma halkının hayatî ihtiyaçlarını sağlıyordu. Altının ihracatçı Doğu'ya kayması yüzünden malî bakımdan açık veren Batı, manevî alanda zenginleşiyordu, çünkü suriyeli gemici ve tacirler Batı'ya ürünleriyle beraber doğu dinlerini ve Hıristiyanlığı da götürmekteydiler. Fakat III. yy. da başlayan istilâlar, Doğu ve Batı arasında bir uçurum meydana getirdi.

● *Ortaçağ.* Batı Akdeniz'e hâkim olan ve 455'te kuvvetleri Roma'yı yağma eden Geiserich'in Vand'ları bir yana bırakılacak olursa, IV. ve V. yy. da, parçalanmış bir Avrupa'ya hâkim olan Germenler denize sırt çevirmiş bulunuyorlardı.

Justinianus, geçici bir Akdeniz imparatorluğu kurdu (Afrika'nın, İtalya'nın ve İspanya güneyinin tekrar ele geçirilmesi). Gerçekte, Doğu ile Batı arasında kesin bir ayrılık meydana gelmemekle beraber, Akdeniz ticaretinin Batı'ya ait altınları tüketmesi nispetinde alış veriş zayıflıyordu. Akdeniz havzasının bir yarısının müslüman Araplar tarafından fethedilmesi de (VII-VIII yy.), Doğu ile Batı arasındaki kesintiyi arttırdı. Arapların Bizans surları önünde (677, 717-718), sonra da Poitiers'de başarısızlığa uğramaları (732) Avrupa'yı kurtardıysa da, Akdeniz kıyılarının müslüman kesimi ile rum ve latinlerin didiştiği hıristiyan kesimi; yüzyıllar boyunca bir türlü kaynaşamadı. Aslında, Bizans imparatorluğu, ancak Adriya denizi bitimindeki kıyı göllerinde, ileride Venedik'in kurulacağı adalarla bir bağlantı sağlayabilecek durum-

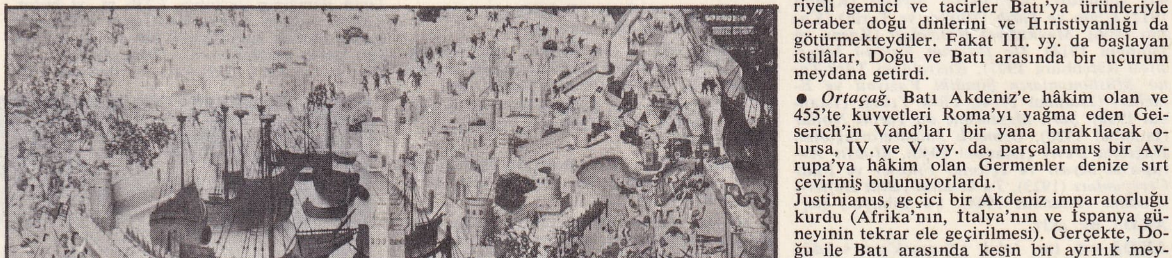

Akdeniz'de Rodos (1480)
XVI. yy. da yapılmış minyatür
Epernay müzesi, Fransa

Foto. Turizm-Tanıtma (MEYDAN), Giraudon, Porte (LAROUSSE)

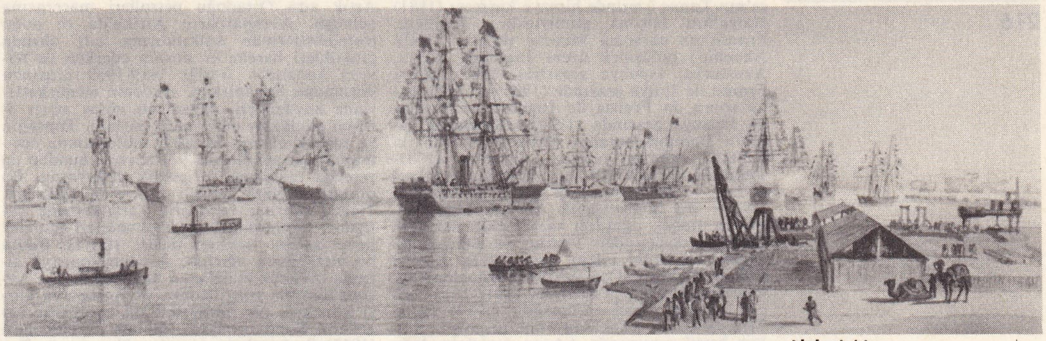

Akdeniz'de Süveyş kanalı (1869) E. de Bérard tarafından yapılmış açılış töreni tablosu

daydı. Karolinger imparatorluğu ise, imparatoriçe Zoe ve halife Harun ür-Reşid ile temasta bulunmasına rağmen bir kara devleti olarak kalıyordu; daha sonra, Avrupa'da kurulmakta olan derebeylikler de Akdeniz'i tanımamakta devam edecekti.

Akdeniz medeniyeti gerçekte VIII. ve IX. yy. larda müslüman kıyılarında gelişti. İslâm âleminin siyasî parçalanmasına rağmen Bağdat Abbasîleri, Kayrevan Aglebîleri ve Kurtuba Emevîleri arasında dinî, özellikle kültürel ve iktisadî bağlar çok kuvvetliydi. Müslüman gemileri Akdeniz'de dolaşarak Kuzey Suriye ve Sicilya'dan, Magrıp'tan, İspanya'dan tersaneleri için kereste, özellikle Balkanlar'dan silâh, köle v.b. topluyorlar ve Ron vâdisini, yahut Roma'yı (846) yağma ediyorlardı. Adalara yerleşen Araplar, Bizanslıların Batı ile olan ticaretini, Bari müslümanları ile Dalmaçya Slavları arasında, Adriya denizinde, tehlikeli bir kabotaj durumuna düşürmekteydiler.

Diğer taraftan, daha IX. yy. da (860 Pisa) Akdeniz'de görünen İskandinavlar, Güney İtalya ve Sicilya'ya yerleştiler (XI. yy.); Müslüman iktidarı sarsılırken, Robert Guiscard orada bir devlet kurdu. İtalya'nın şehirleşme (Amalfi, Pisa, daha sonra Cenova ve Venedik) ve ticaret alanındaki kalkınması bir Sicilya-Normand devletinin gelişmesini kolaylaştırdı, böylece Araplara olduğu kadar Bizanslılara da düşman, Akdeniz karakterli karma bir toplum gelişmeğe başladı.

Fakat aynı devirde, batılıların Doğu ile alışverişte Bizans'ın yerini aldığı bir sırada, Selçuklu Türkleri Doğu'ya yerleşiyor, kutsal yerleri ele geçiriyor ve Hıristiyanların buralara ayak basmaları imkânsızlaşıyordu. Batılıların dinî ve iktisadî çıkarlarını tehlikeye düşüren bu tehdit, Frankların iki yüzyıl boyunca (1098-1291) Doğu Akdeniz'e yerleşmelerini sağlayacak olan Haçlı seferlerine yol açtı. Haçlıların arkasından Pisa'lılar, Cenaviz'liler ve Venedik'liler ticaret merkezlerini ve imtiyazları kapışıyor ve Dördüncü Haçlı seferinden Bizans'ın fethi (1204) için yararlanmağa ve Latinleri bu şehirden kovmağa kadar gidiyorlardı. Artık gemiler, baharatı, müslinleri, doğu sanatının çeşitli eserlerini Batıya ateş pahasına aktarmağa başlamışlardı. Armatörlerin ve tacirlerin sağladıkları büyük kazançlara imrenen kara devletleri de Akdeniz'e el atmakta gecikmediler. Hohenstaufen'ler Sicilya'ya, Fransızlar Languedoc'a yerleştiler (Albigeois'lara karşı yöneltilen Haçlı hareketi). Barcelona'yı ele geçiren Aragon, Majorca (1229-1235) ve Valencia (1238) üzerinde hâkimiyet kurdu. Saint-Louis'in Mısır ve Tunus'taki başarısızlığı ve Filistin'in kaybı (1291), Yunanistan, Rodos ve Kıbrıs'taki latin kaleleri ve ticaret merkezleri tarafından yapılan mübadeleleri önleyemedi. Bu sırada batı limanları ticareti tekellerine almak için çarpışıyorlardı. Cenova, Meloria'da Pisa'lıları saf dışı etti (1284), fakat Venediklilere yenildi (Chioggia savaşı, 1378-1381); Aragon ise 1321'de Sardunya'yı işgal etmeğe başladı. Akdeniz'de, Friedrich II gibi bir imparatorluk kurmayı hayal eden Charles d'Anjou, Sicilya'daki Vesper* ayaklanmasından sonra (30 mart 1282), Aragon devleti tarafından Sicilya'dan kovuldu; fakat Anjou hanedanı 1442-1443'e kadar Napoli'de tutunabildi. Alfonso V'in bu hanedanı Napoli'den çıkarmasıyle XVI. yy. da İtalya harplerine yol açılmış oldu. Jacques Coeur'den ile Akdeniz ticaretine yönelmiş olan Fransa, Marsilya (1481) ile beraber kral Rene'in mirasına sahip oldu.

Fakat, XV. yy. da durum değişti. Timur engelini aşan Osmanlılar İstanbul'u (1453), Bizans imparatorluğunu ve latin hâkimiyeti altındaki Yunanistan'ı fethettiler; Rodos'u da kuşattılar ama bu ilk teşebbüste ele geçiremediler (1480). Bu sırada Kuzey denizinde gemiciliğin ilerlemesi, teknik gelişmeler, İspanya ve Portekiz'in Atlas okyanusuna yayılması, Akdeniz'in Avrupa'daki önemini azaltıyordu.

● *Yeniçağ*. Bununla beraber, Akdeniz siyasî ve iktisadî bakımdan değerini hiç kaybetmedi. Türk fetihleri XVII. yy. sonuna kadar sürdü (Rodos 1522, Kıbrıs 1570-1571, Girit 1669) ve ancak Viyana surları önünde durdu (1683). Cezayir, Tunus ve Trablus'ta üslenen Osmanlılara bağlı magrıp denizcileri, başta Barbaros Hayreddin olmak üzere etrafa dehşet salarak Padişaha Akdeniz hâkimiyetini sağladılar. Fakat Sudan'dan gelen altının XV. yy. da Gine körfezine yönelmesi ve baharatın Hint okyanusunda doğrudan doğruya satın alınması sonucu İskenderiye'deki Venedik tekelinin yıkılmasındaki rolleriyle Portekizliler, Akdeniz ticaretine ağır bir darbe indirdiler. Gerçekte Batı Akdeniz'de denizcilik faaliyeti, Katalonya ticareti ile, Habsburg'ların Fransız-Osmanlı ittifakı ile tehlikeye düşen, imparatorluklar arası (İspanya, İtalya) stratejik ve iktisadî münasebetleri ile, Kuzey Afrika kıyılarında İspanyol kalelerinin (presidio) kurulması ile (Cepte, Melilla v.b.) Malta şövalyelerinin ve daha başkalarının Doğu Akdeniz'i tekrar ele geçirme teşebbüsleriyle, Lepant [İnebahtı] 1571) canlı kalmıştı. Türkler ile ticaret yeniden başladı. Önce İtalyanlar sonra Fransızlar XVI. yy. da doğu limanları ile ticaret yapma iznini kopardılar; hattâ Fransızlar, Kuzey Afrika kıyısına bile yerleştiler (La Calle, Cap Nègre) ve Louis XIII devrinde kutsal yerlerin korunma hakkını aldılar. Fakat ne Türkler ile olan bağları, ne de kendi aralarındaki rekabetler, Hıristiyanların magrıplı denizcilerle savaşmalarına engel olamadı (Cezayir'in Karl V tarafından kuşatılması [1541], Louis XIV'ün emriyle Cezayir'in topa tutulması [1679]). Ticaretin önemi, Livorno ve Marsilya (1669) gibi serbest limanların kurulmasına yol açtı ve Venedik, Avrupa'nın başta gelen denizci devletleri arasında yerini muhafazaya devam etti. Bundan başka, İngilizlerin ve daha sonra Hollandalıların Akdeniz'e girmeleri (XVI. yy. sonu), bu denizin, Atlas okyanusu karşısında bir dereceye kadar gerilemekle beraber, yine de önemini koruduğunu gösterir. Hollandalılar Livorno'ya yerleşerek doğu limanlarında kapitülasyonlardan faydalandılar. İmtiyazlı şirketlerin kurulması (İngilizlerin Doğu şirketi) bu ticarete sistemli bir nitelik kazandırdı; Fransa'da Colbert de, Doğu şirketini kurarak İngilizleri taklit etti (1670).

Bununla beraber, ortaya geç çıkmış olan bu şirketler başarı gösteremedi. İngiliz ve hollanda donanmaları Akdeniz'e girince, Richelieu ve Colbert'in kurduğu fransız doğu donanması ile karşılaştı, Duquesne, 1676'da, Ruyter'i Lipari adalarında ve Catania'da yendi. İspanya üzerindeki miras harbi İngiltere'nin Akdeniz'e hâkim olmasını sağladı. Cebelitarık (1704) ve Minorca adası (1708) İngilizlerin eline geçti.

Akdeniz, XVIII. yy. da da iddia edildiği gibi önemini büsbütün kaybetmemişti. Her ne kadar denizcilik geleneği olan devletlerde (Venedik, İspanya, Osmanlı devleti) bir gerileme başlamışsa da, Cenova'nın ticarî faaliyeti ve frank limanları (Habsburg devletinin kapıları Trieste, Fiume ve Livourne, Marsilya) artmış ve Atlas okyanusuna kıyasla ancak nispî bir gerileme olmuştu. Korsika'yı 1768'de Cenova'dan satın alan Fransa ve İngiltere, doğu pazarlarını ele geçirmek için uğraşırken, gemiden yoksun olan Müslümanlar mallarını Hıristiyanlara (özellikle Fransızlara) taşıtmak zorunda kalıyorlardı. Fransızlar (başta Marsilyalılar), Livorno, Minorca ve özellikle Malta korsanlarını donatmak için ağır masrafları göze alıyor ve bu korsanlar vasıtasıyle Magrıplıları ya Hıristiyanlara başvurmağa, ya da gemilerine zambak çiçekli Fransız bandırası çekmeğe zorluyorlardı. Ancak, yüzyılın sonuna doğru, Marsilyalılar, Magrıplıların küçük bir ticaret filosu meydana getirmelerine razı oldular. Bu sırada, Akdeniz'in stratejik önemi (İngiltere için Hindistan ulaşımı ve Rusya için Boğazlar ve açık denize erişme çabası [Küçük Kaynarca antlaşması 1774]) ve gerçekte «Şark meselesi» ortaya çıkmış bulunuyordu.

● *Yakınçağ*. Fransız devrimi ve İmparatorluk devrinde Akdeniz'in önemi büsbütün belli oldu; Napolyon'un Mısır seferinin hedefi, Hindistan yolunu kontrol altına almaktı. Buna tepki olarak, Ruslar, Boğazların kendilerine açılmasını (1798) sağlıyor ve İyon denizi adalarını işgal ediyorlardı (1799). Fevkalade önemli bir mevkii olan Malta adası, Napolyon tarafından alınmış (1798), fakat çok geçmeden İngilizlerin eline geçmişti (1800). Bu durum, harbin tekrar başlamasına bahane oldu (1803). Kıta hâkimiyeti sistemi, Napolyon'u, İngiltere'nin kendi üslerinden tehdit ettiği kıyıları elinde tutmağa zorlamıştı: Venedik, İtalya krallığına katılmış (1805), İllirya eyaleti kurulmuş (1809), İyon adaları (1807-1809) ve Papalık toprakları (1809) ilhak edilmişti.

Fransa imparatorluğu yıkılınca, Viyana kongresi (1815) Akdeniz'de yeni bir devir açtı. İngiltere'nin Cebelitarık, Malta ve İyon adalarına hâkim oluşu (1809-1815-1864); Avusturya'nın, İtalya'nın yarısıyle Adriya denizini ele geçirişi. Rusya'nın Balkan ortodokslarını koruma bahanesiyle kendi çıkarına planlar düzmesi; nihayet Doğu'daki eski haklarını hatırlatarak Fransa'nın Osmanlı imparatorluğunun çökmesini bekleyişi burada hatırlanabilir.

1815'ten itibaren, Fransa'dan ilham alan milliyetçilik akımları Akdeniz kıyılarına da indi: Sırp ve Yunan ayaklanmaları, Mısır'ın Kavalalı Mehmed Ali tarafından Osmanlılardan koparılması; İtalya, hattâ İspanya'da milliyetçi fikirlerin uyanması bu akımın sonuçlarıdır. Navarin'de (1827) Osmanlılara galip gelen İngiltere ile Fransa ve Rusya, artık Akdenize hâkim olmuşlardı; bunu Yunanistan'ın bağımsızlığı, Sırbistan'ın muhtariyeti takip etti (1829-1830). Türklerin sahneden çekilmesi, Rusya ile İngiltere'yi karşı karşıya getirdi (Hünkâr İskelesi antlaşması ile Osmanlı imparatorluğunun Rusya tarafından zorlanması [1833], İngiltere'nin boğazları kapattırması [1841]). Bu sırada Fransa Cezayir'i işgal ediyor (1830) ve böylece Akdeniz'de sömürgeler devrini açıyordu.

Çar Nikola I İngiltere'ye, «Hasta adam» ın (Osmanlı imparatorluğu) mirasını paylaşma teklifinde bulundu (1853). Bu maksatla giriştiği saldırılar Kırım savaşına (1854-1855) yol açtı, sonunda Karadeniz'in tarafsızlığını tespit eden Paris antlaşması imzalandı (1856). O sırada meydana gelen önemli üç olay, durumu baştan başa değişirdi: düzenli bir ulaşım sağlayan büyük tonajda buharlı gemilerin ortaya çıkması; İtalya birliğinin kurulmasıyle (1860), Akdeniz'de yeni bir büyük devletin yer alması; nihayet, Süveyş kanalının açılması (1869). Bunlar, Akdeniz'in Avrupa-Uzakdoğu yolu üzerinde tekrar önemli bir rol oynamağa başlamasını sağladı. Ticaret faaliyeti bir kaç yıl içinde hızla arttı; büyük limanların donanımı ve düzeni ihtiyaca uygun hale getirildi. Fakat bu yeni şartlarda sözü geçen yolların kontrolü de ilgili devletler için çok büyük bir önem kazandı. Almanya da rekabet sahnesinde göründü. Her ne kadar Berlin konferansı (1878) Rusların Ayastafanos'taki ihtiraslarına (Büyük Bulgaristan tasarısı) set çekti ve Kıbrıs'ı İngiltere idaresine bıraktıysa da, XX. yy. başlarında Balkanlar'da patlak veren buhranlar Akdeniz statüsünün yeniden söz konusu edilmesine yol açtı.

Sömürgecilik alanında rekabet arttı. Fran-

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

sa'nın Tunus üzerinde himaye kurması (1881) İtalya'nın hoşuna gitmiyordu. İngiltere, Fransa'nın zararına Mısır'a yerleşti (1882). Akdeniz'i bölüşmek üzere İngiltere, İtalya, Avusturya, İspanya arasında (1887), sonra Fransa ile İtalya arasında (1900 ve 1902), daha sonra da Fransa ile İngiltere ve Fransa ile İspanya arasında (1904) antlaşmalar yapıldı. Bununla beraber Almanya, Fas'ta iki tehlikeli buhran yarattı: Algesiras (1905-1906) ve Agadir (1911). Fransa, birtakım tavizler vermek suretiyle Fas'a yerleşebildi (1911). Bu bölüşmelerde bir şey elde edemeyen İtalya, uğradığı zararı gidermek için Osmanlı devletinden Trablus ve Bingazi ile Rodos ve Oniki adayı aldı (1912). Birinci Balkan harbi ise, Osmanlıları Avrupa'dan hemen tamamıyle uzaklaştırmış (1912-1913), ancak harbin ikinci safhasında (1913) Doğu Trakya tekrar Türklerin eline geçmişti. Balkan harbi sonucunda Adriya denizinin doğu kenarında bir Arnavutluk devletinin kurulması, Avusturya'nın Sırbistan'ı, kısmen de olsa, fazla genişletmemek ve denize çıkmasını önlemek isteği ile izah edilebilir. Osmanlı imparatorluğu tamamen Asya sınırlarına çekildiği bir sırada, Avrupa'yı altüst edecek Birinci Dünya savaşı patlak verdi (1914).

Gerek Avusturya-Macaristan'ın, gerek Osmanlı imparatorluğunun kuvvetli birer donanmaya sahip bulunmayışı, Akdeniz'de önemli savaşlar verilmesini önlemişti. Fakat savaşın sonunda üç büyük devlet, Akdeniz'den çekilmek zorunda kaldı: Osmanlı devleti, Rusya ve Avusturya-Macaristan. Harpten sonra, Yunanistan Ege denizini bir helen gölü haline getirmek istedi ama hayalini gerçekleştiremedi; Mustafa Kemal, Yunanlıları Anadolu'dan sürerek denize döktü (1922). Akdeniz'de, yollara hâkim üsleri olan ancak iki büyük devlet kalıyordu: 1920'de, Suriye ve Lübnan'ı «manda» idaresiyle kendine bağlayan Fransa; Filistin, Ürdün ve Irak'ta manda idareleri kuran, böylelikle de Musul petrollerine el koyan İngiltere.

Artık sıra Ortadoğu petrolleri macerasına gelmişti. Avrupalıların Afrika'da ve doğu memleketlerinde kalkındırma adı altında giriştikleri hareketler devam ederken ve Süveyş kanalının trafiği 1919-1939 arasında durmadan hızlanırken, Akdeniz memleketlerinde kaydedilen olağanüstü nüfus artışı önemli güçlükler çıkarmağa başladı. Toprağın ve toprak altının fakirliği, nüfuslanma optimumu'nun aşılmasına yol açıyor, bundan da yetersiz beslenme ve işsizlik doğuyordu. Bu durum, sağlam temelli ülkelerde (Türkiye, İtalya) otoriter rejimlerle karşılanmağa çalışıldı; bunlardan bazıları kendileri için bir hayat sahası istediler (faşist İtalya). Bütün bu meselelerin ağırlığı, Avrupa kontrolü altında bulunan müslüman memleketlerde, Avrupa'dan bir yüzyıl sonra ve Avrupa'ya karşı yönelmiş bir milliyetçiliğin uyanışını hazırladı. Bundan başka, Balfour beyannamesi (1917) ile harekete geçirilen Siyonizm*, Doğu Akdeniz'deki durumu daha da karışık bir hale sokuyordu. Nihayet Mısır, İngiltere'yi önce itibarî (1922), sonra daha geniş (1936) bir bağımsızlık tanımak zorunda bıraktı. Fas'ta Abdülkerim'in (1921-1926), Libya'da Sünûsî'lerin (1921-1931), Suriye'de Dürzîlerin (1925-1926) ayaklanmaları, Kuzey Afrika'da (Tunus'ta Destûr, Fas'ta İstiklâl, 1937) ve Doğu'da milliyetçi partilerin kurulması, nihayet bütün dünyayı etkileyen büyük iktisadî kriz (1929), Akdeniz'in parçalanmak üzere olduğunu haber veriyordu. Fransa kuvvetleri İspanyol Fası'nda harekete geçti (1936). Arnavutluk'un İtalya tarafından ilhakı (1938), İkinci Dünya savaşı öncesi Akdeniz'de böylesine bir dengesizliğin bulunduğunu ortaya koymuştu. Bu savaş, 1940-1945 yılları arasında bütün Akdeniz'i etkiledi. Savaş sonunda Akdeniz kendisini soğuk harbin, petrol rekabetinin, sömürgelikten kurtulma çabalarının içinde buldu. Her ne kadar batı demokrasileri kendi durumlarını kısmen koruyabilmişlerse de (Yunanistan'da iç savaşın sona ermesi 1948; Trieste meselesinin çözüme bağlanması, 1954), İngiltere ve Fransa manda idarelerini bırakıp, Doğu'da ve Kuzey Afrika'daki sömürgelerinden çekilmek zorunda kalmıştı. Bunun üzerine, bütün Akdeniz kıyılarında yer yer ayaklanmalar başladı. İsrail'in kanlı şartlar içinde doğması (1947); Cezayir ayaklanması (1954-1962), albay Nâsır'ın Süveyş kanalını millîleştirmesi üzerine yeni bir dünya savaşının zorlukla önlenebilmesi (1956) gibi. Bu olay, Batı Avrupa için Akdeniz yolunun petrol bakımından hayatî bir önem taşıdığını ortaya koydu. S.S.C.B., Arnavutluk'a el atarak (Avlonya üssü) ve arap milliyetçilerini destekleyerek, A.B.D. VI. Filosunun dolaştığı Akdeniz'de etkisini gittikçe arttırıyordu. A.B.D., NATO ve CENTO'ya teminat veriyor ve açtığı iktisadî kredilerle sovyet etkisini önlemeğe çalışıyordu. Böylelikle, beş bin yıl önce «medeniyetin anası» olan Akdeniz, bugün de, kaynama halindeki bir dünya içinde, kıyılarında doğan milliyetçiliğin uzlaşma bilmez aşırılığı yüzünden, iktisadî (petrol) ve stratejik önemini, ve dünyanın en tehlikeli bölgelerinden biri olma niteliğini muhafaza etmektedir.

Askerî tarih

Avrupa'nın denizcilik mihrakı, ticarî ve askerî çekişmeler geleneğinin önemli sahnesi, Batı ile Doğu arasında ve Süveyş kanalının açılmasından (1869) bu yana Batı ile Uzakdoğu arasında bir geçit yolu olan Akdeniz, XX. yy. ın her iki dünya savaşında da, strateji bakımından çok büyük bir rol oynadı.

● 1914'te Osmanlı devleti ve merkezî imparatorluklar, Fransa ile İngiltere'yi müttefikleri olan Rusya'dan ayırdı. Çanakkale seferine Türkiye'yi yıkmak ve Karadeniz'e geçmek amacıyle girişildi. Müttefiklerin Gelibolu yarımadasına veya Süveyş'e yaptıkları seferler, karşı taraf gemilerinin saldırısına uğramadı: fransız donanması, italyan donanmasının da yardımıyle, Avusturya-Macaristan filosunu Adriya denizinde abluka ediyordu. Fakat bu ablukanın etkileyemediği denizaltı gemileri Cebelitarık veya Otranto bo-

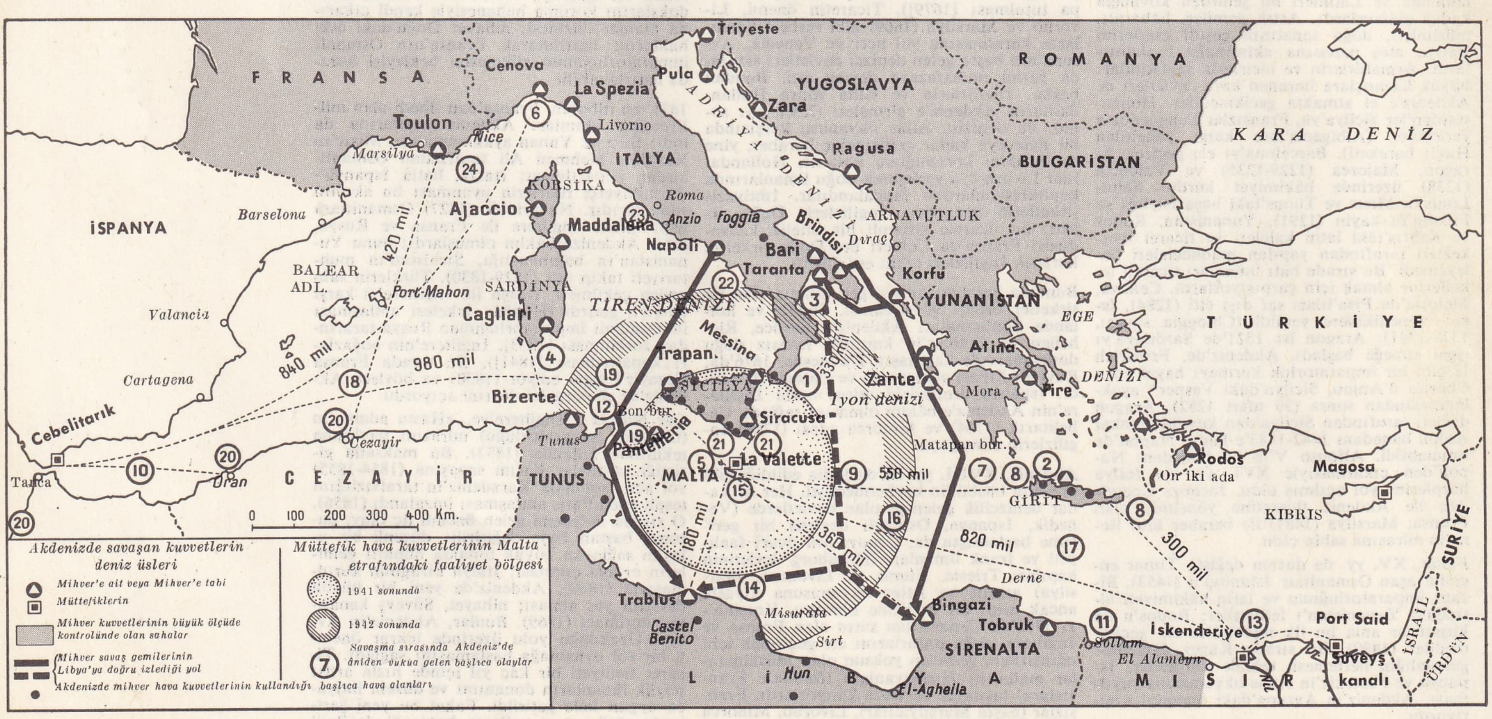

AKDENİZ,
deniz savaşları (1940-1944)

1- Punta Stilio savaşı (9 temmuz 1940)
2- Spado burnu savaşı (19 temmuz 1940)
3- Taranto saldırısı (11 kasım 1940)
4- Teulada savaşı (27 kasım 1940)
5- Malta bombardımanı (1941 başları)
6- Cenova bombardımanı (9 şubat 1941)
7- Matapan burnu savaşı (28 mart 1941)
8- Girit savaşı (mayıs 1941)
9- İtalyan gemi kafilesinin batırılışı (8 kasım 1941)
10- «Ark Royal» ın batırılışı (13 kasım 1941)
11- «Barham» gemisinin batırılışı (25 kasım 1941)
12- Bon burnu savaşı (13 aralık 1941)
13- «Neptune» gemisinin batırılışı (21 aralık 1941)
14- Malta bombardımanı (ocak-ekim 1942)
15- Malta gemi kafilesi (Vian) (22 mart 1942)
16- «Trento» nun batırılışı (15 haziran 1942)
17- İskenderiye saldırısı (haziran 1942)
18- «Eagle» gemisinin batırılışı (11 ağustos 1942)
19- «Manchester» ve «Cairo» gemilerinin batırılışı (13 ağustos 1942)
20- Kuzey Afrika çıkarması (8 kasım 1942)
21- Sicilya çıkarması (10 haziran 1943)
22- Salerno çıkarması (9 eylül 1943)
23- Anzio çıkarması (22 ocak 1944)
24- Provence çıkarması (15 ağustos 1944)

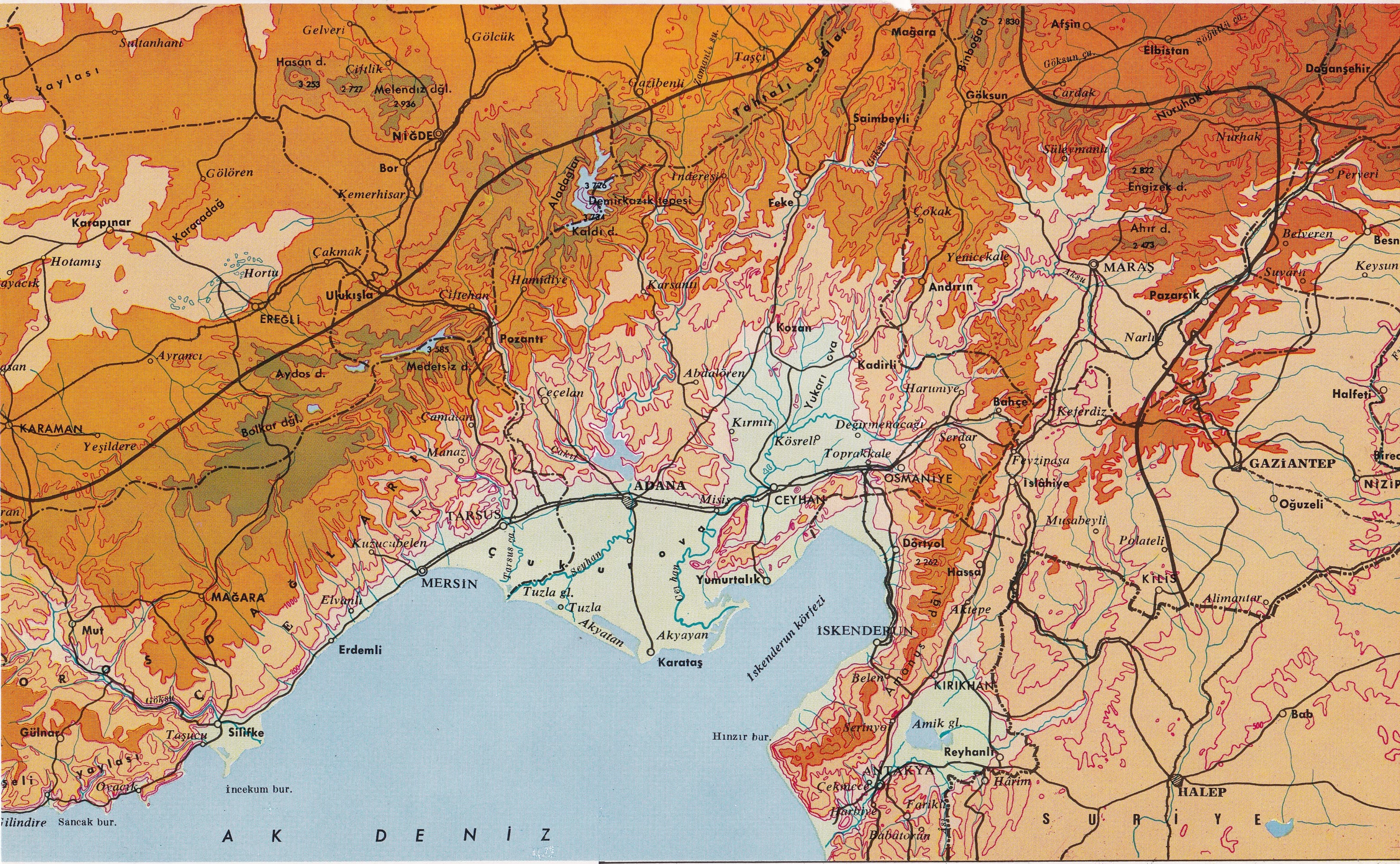

AKDENİZ BÖLGESİ

ADANA BÖLÜMÜ

Yükselti basamakları

Kara yolu — Bölge hududu — Demiryolu — İl hududu

0 10 20 30 Km

Akdeniz bölgesinde *Adana bölümü*, Antalya bölümünden Alanya ile Gazipaşa arasından geçtiği kabul edilen bir çizgiyle ayrılır. Bölgenin sekiz ilinden beşi *(Adana, Hatay* ve *İçel* bütünüyle, *Gaziantep* ve *Maraş* büyük kısmıyle) bu bölümdedir; yine bölgenin nüfusu 100 000'i aşan iki ili (Adana [289 000] ve Gaziantep [160 200]) bu bölüm sınırları içinde kalır. Taşeli, Adana ovası, Orta Toros, Maraş ve Hatay yöreleri ve bölgenin nüfus yoğunluğuyle iktisadî canlılığı bu bölümdedir.

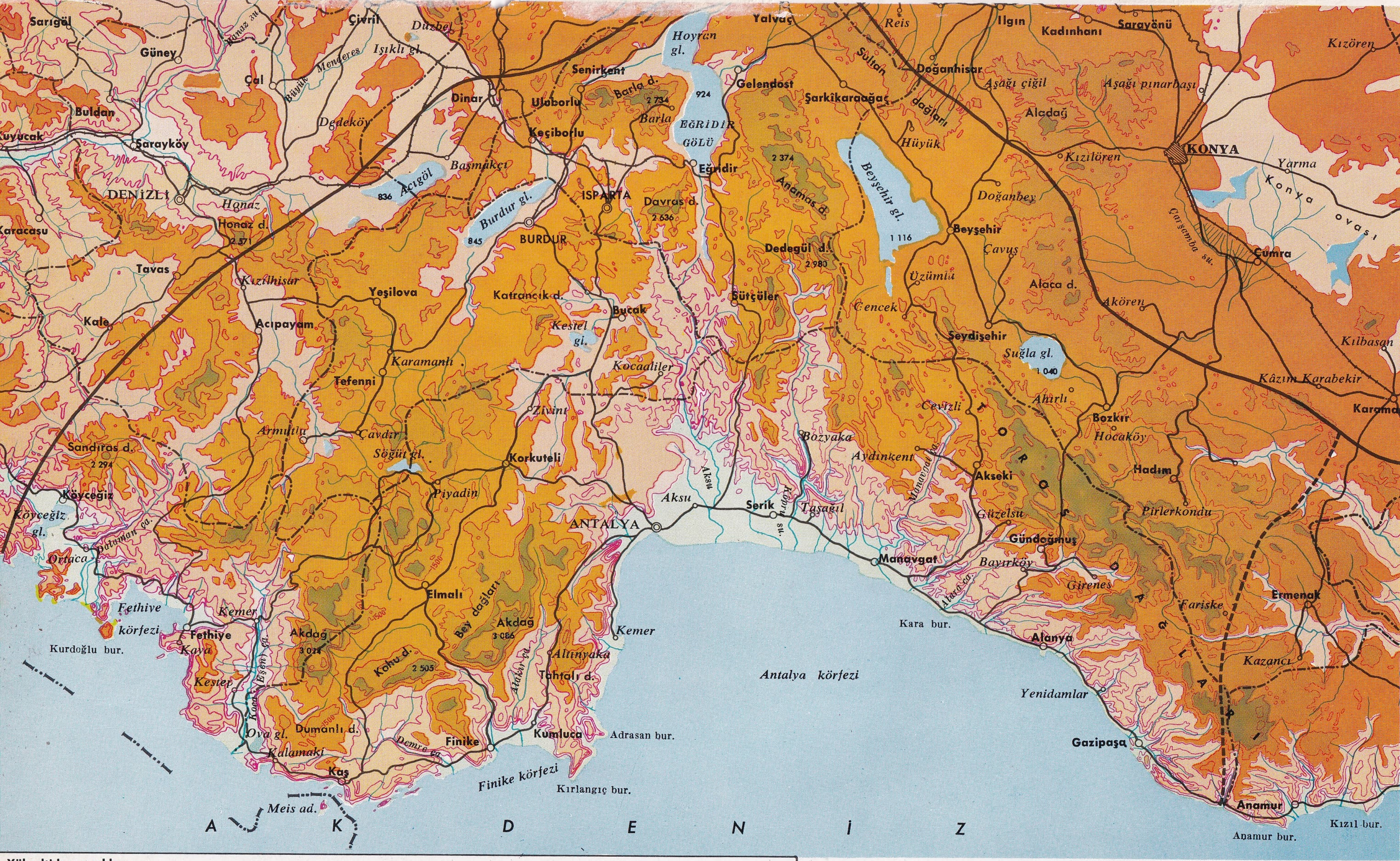

AKDENİZ BÖLGESİ

ANTALYA BÖLÜMÜ

Akdeniz bölgesinde *Antalya bölümü,* Adana bölümünden Alanya ile Gazipaşa arasından geçtiği kabul edilen bir çizgiyle ayrılır. Bölgenin sekiz ilinden üçü (bütünüyle *Antalya, Burdur* ve *Isparta)* bu bölümdedir. Bu bölümde Teke, göller ve Antalya yöreleri bulunur. Nüfus yoğunluğu ve iktisadî faaliyet bakımından Adana bölümünden geride olan Antalya bölümünün gittikçe gelişen bir özelliği başta Antalya olmak üzere Anamur, Finike, Fethiye, Köyceğiz gibi irili ufaklı merkezleriyle turizmdir.

ğazlarından geçerek, 1916'dan itibaren ingiliz ve fransız deniz ulaşımına ciddî zararlar verdi. Müttefikler deniz ulaşım yollarını kısaltmak için, 1917'den itibaren, Selânik'e gönderilecek kuvvet ve malzemeyi Taranto'dan Patras'a tek bir gecede taşıyıp, Yunanistan topraklarından demiryolu veya kamyonla geçirmeğe başladılar. Deniz uçakları ve denizaltı takip gemileri Bizerte, Malta, Korfu, Navarin, Argostoli, Limni, Santorin, İskenderiye, Port Said, Kıbrıs, Hanya (Girit) gibi üslerden faydalandı.

1939-1945'te durum çok başka gelişmeler gösterdi. İtalya'nın fiilen harbe girmediği sürece (1940), Uzakdoğu'ya giden müttefik gemi kafileleri, düşmana rastlamadan Süveyş yolunu takip edebiliyordu. Fakat fransız donanmasını ve kıyılarını tarafsızlaştıran Fransız-Alman ateşkes antlaşması ve tam o sırada İtalya'nın harbe girmesi, İngiltere'yi, Sicilya ile Libya arasında italyan donanmasının kontrol ettiği Orta Akdeniz'den bir süre için çekilmek zorunda bıraktı. Mısır ve Uzakdoğu ile ulaşımı sağlamak için, Ümit burnu yoluna dönüldü. Cebelitarık'ta ve İskenderiye'de üslenerek Akdeniz'in iki ucunu sımsıkı elinde tutan İngilizler, italyan donanmasını ezmeğe (Taranto, 11 kasım 1940; Matapan, 28 mart 1941), Girit'i savunmağa (mayıs 1941), İtalya ile Libya arasındaki ulaşımı kesmeğe, özellikle şiddetli saldırılara uğrayan Malta'yı korumağa çalıştı. Buna karşılık İtalya, elindeki sınırlı imkânlarla, Kuzey Afrika'da savaşan mihver kuvvetlerini desteklemeğe uğraşıyordu. Ordusunun ihtiyacı yeterince karşılanamayan mareşal Rommel, 1942 haziranında İskenderiye önlerinde başarısızlığa uğradı ve Kanal'a hücumdan vaz geçti. 1942 Kasımında Fas'a ve Cezayir'e çıkan müttefikler, Batı Akdeniz'de hâkimiyetlerini kurmuşlardı. 1943 Mayısında, Tunus da kurtarılınca, Akdeniz'in bütün güney kıyıları müttefiklerin eline geçmiş oldu. Temmuzda Sicilya'ya çıkartma yapıldı. Korsika, Sardunya, Güney İtalya üslerindeki müttefik hava ve deniz üsleriyle korunan Akdeniz-Uzakdoğu ulaşımı, Almanların henüz Ege adalarını ellerinde tutmalarına rağmen yeniden başladı. Adriya denizinde ve Balkanlar'da saldırıya geçmekten çekinen müttefikler, 15 ağustos 1944'te, Provence'ta karaya çıktılar. Ne var ki, 8 mayıs 1945'te Reims'te teslim oldukları sırada, Yunanistan ve Ege adaları henüz Almanların işgali altında bulunuyordu.

● Ortadoğu ve Afrika petrollerinin kontrolünü sağlaması, S.S.C.B.'ne ve peyklerine sokulmağa elverişli olması bakımından Akdeniz, NATO stratejisinde önemli bir rol oynar. 1952'de Türkiye ve Yunanistan'ın da katılmasıyle, Akdeniz'in kuzey kıyılarındaki devletlerin çoğu bu ittifaka girmiş bulunuyor. Bununla beraber, Akdeniz hâkimiyeti, havzanın bütününü elde tutmak veya kontrol etmek ile mümkündür; bu bakımdan Kuzey Afrika'daki siyasî gelişmenin, bu denizin stratejik geleneğinde son derece önemli bir rol oynaması beklenir.

AKDENİZ BÖLGELERİ

Akdeniz kıyısı bölgelerinin tümü, başka bölgelerden iklim ve tabiî bitki örtüsünün özelliğiyle ayrılır ve zeytin ağacı ile sulamasız tahıl ekiminin yapılabildiği iklim kuşağında yer alır. Akdeniz memleketleri kuzeyde Avrupa'nın İber, İtalya ve Balkan yarımadaları, güneyde Kuzey Afrika ve doğuda Yakındoğu memleketlerinin kıyı şeridinden meydana gelir.

● *Fizikî coğrafya.* Akdeniz memleketleri esasında iklim özellikleri ile belirlenir. Kışları ılık (Marsilya: ocak ayı sıcaklık ortalaması 6° 3° C) ve yağışlı geçer, yazları sıcak (Atina: temmuzda 27° C) ve kuraktır. Yağışlı günlerin sayısı az (Cebelitarık'ta 85) olmakla beraber, yağışlar çok defa şiddetli sağnaklar halindedir. Bu iklimin oluşu, yazın deniz üzerine yerleşen yüksek basınçların yağışlara set çekmesine, kışın ise, kutup cephesi boyunca alçak basınçların geçmesine bağlıdır. Her yerde iklim olayları yıldan yıla büyük değişiklikler göstermekle beraber, enlemin etkisine ve deniz tesirlerinin az veya çok oluşuna göre çeşitli iklim tipleri belirir. Lizbon'dan Atina'ya doğru uzanan 9°5 C ocak izotermi iki kesimi ayırır; kuzeyde, yağış maksimumları ilkbahar ve sonbahara rastlar; kışın şiddetli rüzgârlarla (mistral, bora) beraber soğuk baskınları olur; yaza rastlayan kurak devre bir aydan üç aya kadar sürer. Güneyde kışlar ılık, yağışlar aralık ve ocak'tadır; yaz kuraklığı dört beş ay sürer ve bu sırada siroko rüzgârları eser.

Bundan başka İber ve Balkan yarımadalarında, aynı zamanda Kuzey Afrika'da, kara tesiri ve relyef, ısınma farklarının artmasına sebep olur (Madrid'de en soğuk ve en sıcak ay ortalamaları 4°9 C ve 24°5 C'dir). Denize bakış şartları da yarımadaların kıyıları boyunca çok belirli ayrılıklar yaratır: batı kıyıları doğu kıyılarından daha fazla yağmur alır. Adriya denizindeki Karadağ kıyılarında yıllık yağış toplamı 5,27 m. ye (Avrupa maksimumu) varabildiği halde, doğu kıyılarında bu toplam 0,5 m. nin altına düşebilir.

Akdeniz bölgesinin görünüşü, kserofil (kurakçıl) tiplerin hâkim olduğu bitki örtüsüne çok geniş ölçüde bağlıdır. Kireçli topraklar üzerinde garig'ler, silisli zeminler üzerinde maki'ler bulunur; bu makiler arasında, ağaççıkların gayet sık olduğu şekillere çok rastlanır. Toprağın kalın olduğu yerler yeşil meşelere, kışın yapraklarını döken ağaçlarda (kestane) karışır ve daha yüksek bölgelerde bunların yerini iğne yapraklılar ve cüce meşeler alır. İnsan müdahalesi, göçebe çobanlık, göçebe tarım (yakılarak temizlenmiş zemin üzerinde) ve yangınlar yüzünden tabiî bitki örtüsünün önemli şekilde bozulduğunda şüphe yoktur.

Jeoloji konusunda, bütün yaşlar ve bütün yapılar Akdeniz memleketlerinde temsil edilmektedir: İberya ve Fas «meseta»larındaki billûrî temel; çok defa kırıklara uğramış, içine temel parçaları ve tortu örtüsü elemanları karışmış kıvrımlı sistemler; Tiren denizi boyunca faal volkanlar gibi bütün bu elemanların birbiri içine girmesi Akdeniz bölgesinin yüzey şekillerinde ve morfoloji birimlerinde olağanüstü bir parçalılık meydana getirmiştir.

● *Beşerî coğrafya.* Yüzey şekilleri ve iklim şartları yüzünden, Akdeniz memleketlerinde tarım alanları sınırlıdır: Yüzde 54; halbuki bu nispet, Kuzey ve Batı Avrupa'da yüzde 64'e varır, Yunanistan'da ise yüzde 29'a düşer. Çok iyi ekilen küçük ovalarla daha çok göçebe hayvancılığa ayrılan çoğu çıplak dağ kütleleri arasındaki fark büyüktür. Sürülerin yer değiştirmesi, hem yükseltiye göre (Appennin dağları Portekiz, Balkanlar), hem de enleme göre, güneyden kuzeye doğru (İspanya'da, Kuzey Afrika'da) olur.

Tarım tiplerini yağmur ve toprak çeşitleri tayin eder: iklimi kuru ve toprakları orta nitelikte olan yerler, bazen her yıl ürün alınamayan (işlenmiş nadaslı) tahıl ekimine yönelmiştir; verim düşüktür (Sicilya'da hektar başına 1 140 kg.). Yağmurların daha bol, toprağın daha zengin olduğu yerlerde sulamasız, nadassız çeşitli ürünler ekimi yaygın olmakla beraber, bu tarım tipi çok defa büyük bir çaba ister (sarp ve taşlık yamaçlar üzerinde taraça basamakları yapmak ve bunları devamlı şekilde bakıma tabi tutmak gibi). Çok uzun süren yaz kuraklarının sulamayı gerekli kıldığı ovalarda, yüzyıllardan beri süre gelen çabaların eseri olan ve sosyal, iktisadî yapı bakımından birlikte çalışma temeline dayanan huerta*lar gelişmiştir. Huertalar'da besin bitkileri (Türkiye, Yunanistan), sebze (Yakındoğu), turunçgiller (İspanya-İtalya, Türkiye, Kuzey Afrika) tarımı yapılır; bu bölgeler verimin en yüksek olduğu yerlerdir.

Gelenekten gelen bu toprağı değerlendirme şekilleri, Akdeniz memleketlerinde değişiklikleri köstekleyen az gelişmişliğin bazı belirtilerini daha da şiddetlendirmiş, zeminin aşırı işletilmesi ve dağ yamaçlarındaki ormanların baltalanması, büyük toprak aşınmalarına yol açmıştır (Aspromonte güneyinde toprağın yüzde 65'i kullanılmaz haldedir). Ovalarda ve iç yaylalarda yaygın (*ekstansif*) tahıl ekimi, latifundia*ların devam etmesine yol açmış, bunların yetersiz kullanılması ve büyük mülk sahiplerinin ihmali daha da ağır sonuçlar doğurmuştur. Buna karşılık sulanabilen küçük ovalarda toprak, gelişmeğe engel olacak derecede küçük parçalara bölünmüştür. Ekilebilir toprağın darlığı, çok yerde, pek yüksek bir nüfus basıncı yaratır: Yakındoğu yalı ovalarında km².ye 200'den fazla nüfus düşer, Murcia huertası'nda ise nüfus yoğunluğu 1 200'e kadar yükselir (Asya deltalarındaki ile karşılaştırılabilecek bir yoğunluk). Esasında kırlarda yaşayan bu nüfusun ayrıca çok da büyük bir artış hızı vardır (çoğunlukla 1 000'de 10'dan fazla) ve hayat seviyesi pek düşüktür.

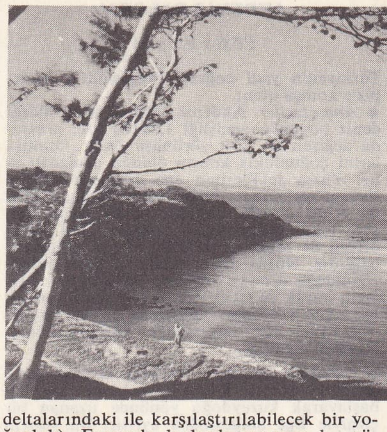

Akdeniz'de Kuzey Afrika sahilleri Bérard ve Tipasa arasında

Ulaşımdaki gelişme, yeni pazarların kuruluşu ve teknik ilerleme, geleneğe bağlı tarımda bir takım değişiklikler yaratmıştır. Gelişmiş bir sulama sayesinde çok defa ticarî tarım alanında ihtisaslaşmağa gidilebilmiştir: turunçgiller (Sicilya, İspanya, Kuzey Afrika), Puglia ve Tunus zeytinlikleri, Vaucluse ve Lübnan'ın turfanda ürünleri gibi. Sulama işinin, buhranlara meydan veren tek çeşitli tarımın karşılaştığı tehlikeyi önlemek üzere ürünleri çeşitlendirecek bir çare olarak kullanıldığı da görülür (Languedoc).

Bundan başka, tabiî imkânları memleket ölçüsünde değerlendirme isteği, ilkel bir tarım yapısını baştan aşağı değiştirebilmektedir: İtalya'da toprak ıslahı ve tarım reformları bazı yörelerin zıraî yapısını derin bir şekilde yenilemiş, sürekli iş yetersizliğine karşı küçük köy birimleri meydana getirilmiş, yaygın tahıl ekimi ve hayvancılığın yerini kuru veya sulamalı çok çeşitli tarım almıştır (Toscana, Maremma'sı, Pontinz ovası, Puglia, Calabria). Bazı yerlerde de, meselâ İsrail'de, mahsulü (özellikle turunçgilleri) konu haline getirmek maksadıyle boş arazinin ele alındığı görülmektedir.

Akdeniz memleketlerinin iktisadî gelişmesindeki gecikme, bunların enerji kaynakları ve ham maddeler bakımından fakir oluşlarıyle de ilgilidir: maden kömürü hemen hiç yoktur; petrol ile tabiî gaz, İtalya hariç, yerinde tüketilmekten çok ihracata yaramaktadır; sular rejimi de hidroelektrik santraller kurulmasına pek elverişli değildir. Bu konuda tarihî faktörler de rol oynar. XVI. yy. sonlarına kadar, Akdeniz memleketleri, Bizans'ın mirası, italyan limanlarının ticarî ve malî önemi, İspanya'nın siyasî kudreti sayesinde büyük bir iktisadî faaliyete sahne olmuştur. Fakat, tacir orta sınıfların gerilemesi, gemicilik tekniğindeki durgunluk, Kuzey Afrika'da üslenen korsanlık, artık sermayeden yoksun olan Akdeniz âlemini, Kuzeybatı Avrupa'yı baştan başa değiştiren sanayi devrimi sırasında derin bir uykuya daldırmıştı.

Akdeniz memleketleri, yeryüzünün en erken şehirleşmiş bölgeleri arasında yer alır. Zamanımızda nüfusun büyük bir kısmı küçük şehirlerde yaşar. Bununla beraber, «hizmet» faaliyetlerinin asgariye indiği bazı yerleşmelerde, toprak elemanlarının çok önemli bir oranda bulunduğu da hatırdan çıkarılmamalıdır (Güney İtalya). Akdeniz'in güneyindeki ve Asya cephesindeki şehirler, bugün de bazı tarihî vasıflarını muhafaza eder; modern yaşama şartlarıyle beraber zenginliğini çevredeki toprak mülklerine borçlu olan gelenekten gelme bir hayat tarzına da rastlanır (Şam, Sfaks); bazı yerleşmelerde, Müslümanlıktan gelen eski unsurlar, Avrupalılara ait mahalleler ve halkın yaşadığı kenar semtlerle yanyanadır (Tunus, Fas v.b.). Denizin kuzey yüzündeki şehirler arasında en faal olanları, yine de limanlardır; mübadele yüzünden buralarda önemli sanayi kolları kurulmuştur. Marsilya ve Cenova gibi, Akdeniz'in büyük iktisadî kavşakları daha çok gelişmiş milletlere ait oldukları için gelişebilmiş.

Foto. *Cezayir Devlet arşivi* (*LAROUSSE*)

AKDENİZ BÖLGESİ

(Türkiye)

Türkiyenin yedi coğrafî bölgesinden Akdeniz'e komşu olanı.

● *Ana çizgiler.* Akdeniz bölgesi, adını aldığı deniz boyunda genişliği 120-180 km. arasında değişen bir şerit görünüşündedir. Özellikleri çoğunlukla komşu olduğu denizden alır. Yüzey şekillerinin ana çizgilerini Toros sistemi meydana getirir. Bölge Akdeniz iklimi etkisi altında bulunur ve bu iklim, relyefe bağlı değişiklikler gösterir. Tabiî bitki örtüsü de relyef ile iklimin bileşik etkilerine bağlıdır. Nüfus daha ziyade su probleminin çözüldüğü oranda ovalarda yoğunlaşır. Yazların kurak ve sıcak geçmesi yaylacılığın gelişmesine yol açar. Ulaşımda relyef çizgilerine uyar, Ege bölgesindeki gibi bir noktada düğümlenmez.

● *Bölgenin sınırları.* Akdeniz bölgesi, batıda Marmaris ile Köyceğiz arasında kıyıdan başlayarak kuzeydoğu yönünde uzanan bir çizgiyle Ege bölgesinden ayrılır. Bu sınırın batısında yüzey şekilleri daha parçalıdır ve dağ kütleleri arasında yer alan ovalar genellikle sularını Ege denizine boşaltabildikleri halde, doğuda Akdeniz bölgesi tarafında kalan çukurların çoğunun yüzeyden dışarıya akıntısı yoktur ve bazıları, içinde göller bulunan yüksek havzalar meydana getirir. Akdeniz bölgesinin kuzey sınırı Konya havzasının kenarından geçirildiği için bütün Batı ve Orta Toroslar Akdeniz bölgesi içinde kalır ve böylelikle dışarıya akıntısı olmayan İç Anadolu, Akdeniz bölgesinden ayrılmış olur. Kuzeydoğu yönünde sınır, Orta Torosun hem yüksekliğini kaybederek, hem de Doğu Anadolu'ya girerek Uzunyayla kenarından geçer. Bu sınırın Akdeniz bölgesi tarafında yağışlar daha bol, dağlar önemli ormanlarla kaplı olduğu gibi, Seyhan ve Ceyhan ırmaklarıyle başlıca kolları, sınırın öte tarafında yüksek düzlükler içinde az derin vâdilerde akarken, bu kesimde derin boğazlara girer. Böylelikle Akdeniz bölgesiyle Doğu Anadolu arasında hem iklim ve bitki bakımından, hem de morfolojik bakımdan bir sınır var demektir. Nihayet doğuda Güneydoğu Anadolu bölgesini ayıran sınır, Gaziantep yaylasının batı kenarında, bu yaylayı Maraş-Antakya çukurundan ayıran tepelik kenara dayanarak, hem iklim, hem de yüzey şekilleri bakımından farklı iki alanı birbirinden ayırır.

● *Boyutlar.* Bu sınırlar içinde Akdeniz bölgesi 118 200 km². yer kaplar, böylece bu bölge Türkiye bütününe göre yüzde 15'e kadar yer tutar. Türkiye'nin bütün coğrafî bölgelerinde olduğu gibi Akdeniz bölgesinde de bu sınırlar memleketin idare bölümlerinin sınırlarına çok yerde uymaz. Bölge sınırları bazı il, hattâ ilçeleri ikiye, üçe bölebilir. Bütünüyle Akdeniz bölgesi içinde yer alan iller şunlardır: Hatay, Adana, İçel, Antalya, Isparta, Burdur. Bölge bunlardan başka şu illere de taşar: Gaziantep, Maraş, Niğde, Konya, Afyon, Denizli ve Muğla. Fizikî bir etüt sırasında bölge sınırlarına tam sadık kalmak mümkün ve doğrudur. İnsan ve ekonomi alanlarında, özellikle istatistik bilgilerden faydalanmak bakımından, bazı Avrupa ülkelerinde uygulandığı gibi, coğrafî bölgeye az çok uyan illerin sınırlarını bölgenin ekonomik etüdünde kullanmak gerekir. Böylelikle Gaziantep ve Maraş illeri bütünleriyle Akdeniz bölgesindeymiş kabul edilerek, öteki illerden bölgeye taşmış topraklar dışarıda bırakılır. Ana çizgileriyle Akdeniz bölgesinde sayılan sekiz ilin yüzölçümü 96 889 km². dir.

Akdeniz bölgesi Antalya körfezinin doğusunda Alanya-Gazipaşa arasına inen bir çizgiyle iki bölüme ayrılır ve bu bölümlere, her birinin başlıca şehirlerinin adıyle Adana ve Antalya bölümleri denir. Bölümler birtakım yörelerden meydana gelir: Antalya bölümünde Teke göller yöresi ve Antalya yöreleri, Adana bölümünde Taşeli, Adana ovası, Orta Toros, Maraş, Hatay yöreleri gibi.

● *Yüzey şekilleri.* Akdeniz bölgesinin dağlık bir yapısı vardır. Bölgenin dağlarını meydana getiren Toros sistemi Anadolu'nun kuzey kenarındaki dağlardan daha kıvrımlı ve daha kavisli bir yapıya sahiptir. Bu sistem, Anadolu'ya göre biri iç, öteki dış sıralar olmak üzere iki takım halindedir. Dış sıralara ait orografik elemanlara Kıbrıs adasında (kuzeyde ve güneyde iki kütle) ve Hatay'da (Amanos ve Akra dağı olmak üzere, yine iki kısım) rastlanır ve bu dağlar, Güneydoğu Anadolu düzlüklerini Doğu Anadolu yüceliğinden ayıran, Güneydoğu Toroslar ile doğuya doğru uzanır.

Torosların iç sıraları, Akdeniz bölgesinin asıl çatısını oluşturur. Bölge içinde bu sıraları iki ayrı gruba ayırmak mümkündür. Batı Toroslar, Orta Toroslar (üçüncü bir grup Akdeniz bölgesi dışında, Doğu Anadolu ortasında, doğuya doğru uzanan Doğu Toroslardır). Batı Toroslar, Antalya körfezinin iki yanında kuzeye doğru göller yöresinde birbirine yaklaşan, güneye doğru ise birbirinden uzaklaşarak biri batıda Teke ve Güney Menteşe yörelerine yönelen, öteki Güneydoğu İçel yöresine doğru uzanan iki demet halindedir. Demetlerin bu doğu kanadı kuzeydoğuda Sultan dağları, güneybatıda de Geyik dağı gibi sıralara ayrılır.

Silifke aşağısında denize dökülen Göksu ekseninin iki yanında genişleyen Taşeli yaylası, Batı Torosları Orta Toroslardan ayırır. Orta Toroslar genellikle güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanan, doğuya doğru birbirinin yerini alan, fakat birbirinin devamı olmayan üç kütleden meydana gelir: güneydoğuda Bolkar dağı, bundan Tekir çukuru ile ayrılan Aladağ, bundan Seyhan'ın Samantı kolu ile ayrılan Tahtalı-Binboğa dağları (bu son ikili kütle eskiden Antitoros denilen dağ grubudur). Güneybatıda Taşeli yaylasından başlayan Orta Toroslar grubu, kuzeydoğuda Uzunyayla'da kesintiye uğrar; daha ötede ise Doğu Anadolu'nun merkezî sırtı olan Doğu Toroslara geçilir.

Batı ve Orta Toroslar, yapılarındaki önemli ve tektonik ayrılıklarla beraber, maksimal şiddetine üçüncü zaman ortasında erişmiş olan kıvrımlara uğramış paleozoik (daha çok Orta Toroslarda) ve mesozoik (Eosen dahil daha ziyade Batı Toroslarda) katmanlardan meydana gelmiştir. Bu kıvrımlı temel Teke yöresinde (Bey dağları 3 086 m.), göller yöresinde (Barla dağı 2 734 m., Dedegöl dağı 2 980 m.), Tekir çukurunun iki tarafında (Medetsiz dağı 3 585 m., Aladağ 3 734 m., Tahtalıdağ 3 054 m. ve Binboğa dağı 2 830 m.) büyük yükseltilere ulaşır. Buna karşılık Batı Toroslar ile Orta Toroslar arasındaki Taşeli yöresinde, bir de Orta Toroslarla Doğu Toroslar arasındaki Uzunyayla yöresinde alçalır ve bu temelin üstünü, asıl kıvrımların oluşmasından sonra çökeldiği için yerinden pek oynamamış, fakat takımıyle yükselmiş, az eğimli, yapısı kireçli bir örtü tabakası kaplar. Adı geçen yaylalar yüksek ve vâdilerle yarılmış olmakla beraber yapı bakımından kıvrımlı temelden çok farklıdır. Akdeniz bölgesinde kıvrımlı temelden oluşmuş dağlar ve örtü katmanlarının meydana getirdiği vâdilerle yarılmış yüksek yaylalar geniş yer tutmakla beraber, çeşitli ovalara da rastlanır. Bunların çoğu tektonik menşeli çukur alanların alüvyon yığılmasiyle dolmasından meydana gelme birikim ovalarıdır. Bunların en geniş ve tam örneği Adana ovasıdır. Adana ovası, biri denizden ayrı (Yukarıova), öteki deniz yönünde bir delta ovası durumuna geçen (Çukurova) olmak üzere iki kısımdan meydana gelir. Daha küçük bir delta ovası Göksu ağzında görülür. Birtakım ovalar da, ortalarında göllerin bulunmasıyle, birikim olayının tamamlanmadığını gösterir. Bunların en tipik örneği Amik gölü etrafında genişleyen Hatay ovasıdır. Göller yöresinde de bu türlü ovalara rastlanır. Ancak birikim olayı genellikle fazla ilerlememiş olduğundan, çukur alanların henüz hemen tümünü, ya da büyük kısmını göller kaplamaktadır. Bu yörede karst olaylarının da büyük ölçüde etkisi görüldüğünden ovalar ortasında yağışlı mevsimde (Kestel gölü), ya da yeraltı çığırlarının tıkanması sonucunda (Isparta ovası) su birikintilerine rastlanır. Teke yöresindeki ovalar (Elmalı ovası gibi) da bu durumdadır. Nihayet Antalya ovası kıyıda olduğu halde, batı kesiminde kireç tortullarının büyük ölçüde yığılmasıyle oluşmuş basamaklı bir yayla görünüşündedir.

● *İklim ve bitki örtüsü.* Bölge Akdeniz ikliminin etkisi altındadır. Bu iklim, kıyıdan başlıyarak 700-800 m. yükseltiye kadar bütün özelliklerini gösterir. Dağların bazı kesimlerde denize fazla yaklaşmış olması gerçek Akdeniz ikliminin etki alanını fazlasıyle sınırlamakta ise de, bu iklim, yükseltisi fazla olmayan büyük ovalarda, hattâ Göksu gibi geniş vâdi yarmalarında hayli içerilere sokulmaktadır, bundan başka dağlar ve yüksek yaylalar üzerinde yükseltinin etkisi ve yağışların fazlalığı yüzünden ormanların varlığı ile kendini tanıtan ve İç Anadolu'dakinden çok farklı olan bir manzara vardır.

Kıyı boyunda kışlar kısa süreli ve ılıktır. Ortalama sıcaklık genellikle 10°C üstündedir ve 12°C'ye yaklaşabilir. (Antalya 10° C, İskenderun 11°8C) minimal değeri 0°C altına inmekle beraber son yıllarda —7°C kaydedilmemiştir. (Dörtyol —6°3, Antalya—4°6.) Yazlar ise sürekli ve çok sıcaktır. Ağustos ayının ortalama sıcaklığı çok yerde temmuza eşit hattâ ondan biraz daha yüksektir. En sıcak ay ortalaması genellikle 28°C üstündedir (Dörtyol ve Antalya 28°1, Anamur 28°9) ve maksimal sıcaklık 43° C'ye varmaktadır (Antalya 44°6). Yükseltisi az olan ovalarda da sıcaklık şartları hemen hemen böyledir, yalnız kış ortalamasının 10° C'den aşağıya düştüğü (Adana 9°2, Antakya 8°1) minimal sıcaklığın daha düşük bir değer gösterdiği (Adana —7°1, fakat Antakya —14°6) görülür. En sıcak ay ortalaması (Ağustos) kıyıdan az farklı (Adana 28°1, Antakya 27°7) maksimal değerler daha yüksek (Adana 45°6) tir. Fakat iç kısımlarda yükseltinin arttığı yerlerde ve özellikle deniz etkisini kesen dağların gerisinde kışlar daha soğuk (en soğuk ay ortalaması Maraş 4°6, Elmalı 2°5, Isparta 1°7, minimal Isparta —17°8) yazlar sıcaktır. (Aynı şehirlerde en sıcak ay ortalama, 28°6, 24°1, 23°2, maksimal Maraş 43°1, Isparta 37°5.) Akdeniz bölgesinde yağışlar hemen her yerde 500 mm. den, yüzey şekillerinin elverişli olduğu kesimlerde 1 metreden fazladır (Dörtyol 1 020 mm. Antalya 1 030 mm.) ve bazı dağ yamaçlarında çok daha yüksek bir seviyeye ulaşması gerekir. Buna karşılık dağların siperi arkasında kalan ovalarda, ordan vâdi çukurlarında yağışlar düşüktür (Elmalı 514, Burdur 440, Şarkikaraağaç 430 mm.). Kıyıda ve kıyıya yakın yerlerde relyefin yağışa elverişli şartlar yaratıp yaratmaması birtakım zıtlıklar meydana getirir (Silifke 630 mm., Adana 625 mm., Antakya 1 160 mm.).

Akdeniz bölgesinde yağış rejimi yazların genellikle kurak geçmesi, kışların daima en yağışlı mevsim olmasıyle kendini belli eder. Kıyı boyunda sonbahar, iç kesimlerde ilkbahar yağışlılık bakımından ikinci gelir. Yaz mevsiminin yağış payı genel şartlardan doğan tek bir aykırı örnek (Dörtyol'un yaz yağış payı yüzde 11,7) dışında kıyı kesiminde yüzde 4 (İskenderun) hattâ yüzde 2'den az (Antalya yüzde 1,5, Fethiye yüzde 1,2) olduğu halde, iç kısımlarda kara şartlarının belirmesiyle yüzde 10'a varabilir. (Elmalı yüzde 8, Isparta yüzde 10.) Yağış bakımından kaydedilmesi gerekli bir özellik de, kıyı kesiminde karın çok seyrek yağması, hemen hiç bir zaman yerde sürekli bir örtü meydana getirmemesi, buna karşılık dağlık alanların bol kar alması (en fazla yağışın kış mevsimine rastlamasıyle ilgili olarak), yazın sıcaktan kavrulan kıyı ovalarından görünen yüksek dağlar üzerinde erimemiş kar yığınları, Akdeniz bölgesinin en etkileyici özelliklerindendir.

Tabiî bitki örtüsü Akdeniz bölgesinde iklim ve relyef şartlarını sadık bir şekilde yansıtmakla beraber, uzun bir geçmiş boyunca insan etkisiyle yer yer derin değişikliklere uğramıştır. Özellikle yazların kuraklığı ve yağışların şiddetli sellere meydan vermesi sözü geçen değişiklikleri büsbütün kuvvetlendirmiştir. Bölgede orman doğrudan doğruya deniz seviyesinden başlar, fakat bu alçak kesimlerde kurakçıl orman (maki) karakteri gösterir. Bu karakter 700-800 m. ye kadar kesinlikle devam ettikten sonra daha yükseklerde yavaş yavaş hafifler. Akdeniz ikliminin tanıtıcı bitkisi olan zeytin ağacı, Mersin meridyeni üzerinde, Toros yamaçlarında bir yerde 1 100 m. de görülmektedir ki, bu zeytin ağacı için hemen de bir rekor yükseltidir. Akdeniz bölgesi ormanları kıyıdan itibaren batıda 2 000, doğuda 2 200 m. ye kadar çıkar. Ormanın bu üst sınırı iç kesimlerde 2 400 m. ye varır. Bu orman, alçaklarda kızılçam ile başlayarak yükseklere doğru karaçam, Akdeniz köknarı ve ünlü sedirleri (Cedrus libani) ihtiva eder. Amanus dağlarının yüksek kesimlerinde, bölgenin başka taraflarında görülmeyen kayın ağacına rastlanır. Bölgenin alçak kesimlerinde engebeli alanlar maki'nin yayılma sahasıdır. Yerel şartlar, maki içinde higrofil ağaç toplu-

luklarına (yeraltı su tabakasının yakın olduğu alanlarda) hattâ taban ormanlarına yayılma imkânı verdiği gibi, kireçli kuru zeminlerde cılız garrig'lere de yer hazırlar. Ovalar ise, genellikle yazın kuruyan otsu bitkilerin yayılma alanıdır.

● *Hidrografya.* Akdeniz akarsu havzasının sınırları çok yerde bölge sınırlarına uymaz; genellikle doğu kesiminde sözü geçen havza bölge dışına taştığı halde batıda bölge sınırlarının gerisinde kalır. Böyle olmakla beraber, bu kesimde (Göller ve Teke yöresinin) kireçli kayaçların çok yer tutması yüzünden hidrografik sınırların kesinlikle çizilmesi mümkün olmaz. Bununla beraber yüzeyden akışı bulunmayan geniş alanların yeraltı çığırlarıyle Akdeniz havzasına su boşalttığı bilinmektedir. Akdeniz havzasının bir özelliği de, İç Anadolu'nun büyük ırmakları kuzey dağlık kenarını yarıp Karadeniz'e ulaştığı halde, İç Anadolu'dan doğup Toros dağlarını yararak Akdeniz'e dökülen akarsular yoktur. Doğuda Seyhan ve Ceyhan ırmakları Toros sıraları arasından doğmaktadır. Yalnız Seyhan'ın bir kolu olan Pozantı çayı, bir kaynağını İç Anadolu'nun kenarına kadar ilerletmiş, fakat o da dağların öncü tepelerinden öteye sokulamamıştır. Bunun bir sonucu Akdeniz bölgesinin iç kenarlarında bir kısım toprakların endoreik (dışarıya akışsız) havzaya dahil bulunmasıdır. Beyşehir gölünün fazla suyunu Konya ovasına boşaltan Çarşamba suyu ile Burdur gölüne güneyden dökülen Baz çayı bu kesim akarsularına misal verilebilir.

Akdeniz bölgesi akarsularının başka özellikleri, bunların çoğunlukla dağ suyu karakterinde oluşları ve bu karakteri deniz yakınlarına kadar korumalarıdır. Yatak eğimleri genellikle fazla, akışları hızlı, taşıma güçleri yüksektir. Bu durum, Akdeniz akarsularının düzensiz bir rejime sahip olmaları sonucunu verir. Yüksek dağlardan doğanlar daha ziyade ilkbaharda, diğerleri kışın kabarır, yazın fakirleşir. Bununla beraber karst olaylarının yaygın bulunduğu kesimlerde su bol kaynaklarla beslenme sebebiyle Antalya körfezine dökülen akarsularda yaz fakirleşmesi bir ölçüde azalır.

Hatay ovası ortasında alüvyon barajıyle meydana gelmiş Amik gölü ile birer «deniz kulağı» durumunda olan Çukurova kıyı gölleri (Akyatan* ve Akyayan*) dışında Akdeniz bölgesinin doğu bölümünde durgun su alanları yok denebilir. Buna karşılık batı bölümünde, bu bölümün bir yöresine ad verdirtecek kadar çok sayıda ve büyük göller vardır. Bu yöredeki göllerin çoğu tektonik asıllı çukur alanlarda yer almış karst olayları ve normal birikim süreci ile şekillenmiştir. Yörenin dört gölünden batıdaki ikisi (Burdur gölü, Acıgöl) dışarıya akışsız ve suları tuzlu, doğudaki ikisi (Eğridir ve Beyşehir) dışarıya akıntılı ve suları tatlıdır. Eğridir gölü fazla suyunu Kovada gölüne ve onun ayağıyle Aksu'ya gönderir. Bu yörede daha birtakım göl (Kestel, Söğüt, Salda v.b.) vardır ve bunların bazıları yazın kurur. Nihayet Teke yöresinin yüksek dağları üzerinde buzul-karst asıllı bazı küçük göllere rastlanır.

● *Nüfus ve yerleşme.* Akdeniz bölgesinde yer alan 8 ilin nüfus toplamı 3 817 700, buna göre km^2.ye düşen ortalama nüfus sayısı 38.6, şehirler dışındaki nüfus (kır nüfusu) yoğunluk ortalaması ise 23.7'dir. Her iki sayı da Türkiye'ye ait ortalamalara (41 ve 27) göre düşüktür. Gerçekte dağlık olanlar çok tenha (Akseki ilçesinde nüf. yoğunluğu 10, Saimbeyli ilçesi 12) hiç değilse Türkiye ortalamasının yarısı kadar veya daha az (Mut ilçesi 15, Göksun 20), ovalar ise genellikle bir dereceye kadar daha nüfuslu (Karataş ilçesi 24), ya da kalabalıktır (Hatay ovasında yer yer 50'den fazla).

Akdeniz bölgesinde şehir nüfusunun toplam nüfusa oranı (yüzde 39.9), Türkiye ortalamasının (yüzde 36.5) üstündedir. 3 000'den fazla nüfuslu şehir ve kasabaların sayısı 80'e varır, yalnız 10 000'den fazla nüfuslu olan şehirler sayısı 28, 50 000'den fazla nüfuslu olanlar ise 8'dir. İki şehirde nüfus sayısı 100 000'den fazladır (Adana 289 900, Gaziantep 160 200). Akdeniz bölgesi gerek şehir nüfusu oranı, gerek şehir sayısı bakımından bu oran ve sayının çok düşük olduğu Karadeniz bölgesiyle tam bir zıtlık halindedir. Bununla beraber, şehir gelişmesi Akdeniz bölgesi için oldukça yeni bir olaydır. 1927 Sayımında bu bölgede 3 000'den fazla nüfuslu şehir ve kasabalar sayısı 29'u geçmiyor, tek bir şehrin nüfusu 50 000'i aşıyordu (Adana 72 700).

Akdeniz bölgesinde şehirleşme oldukça gelişmiş görünmekle beraber henüz kır nüfusu oranı (3 000'den fazla nüfuslu yerleşmeler dışarıda bırakılmak şartıyle) yüzde 60'ı bulmaktadır. Bu nüfus genellikle toplu köylerde yaşar.

● *İktisat.* Nüfusunun beşte üçünün şehir ve kasabalar dışında yaşaması ayrıca şehirlerde toprak ürünleri ticaretinin çok insan geçindirmesi gibi sebepler, Akdeniz bölgesinde iktisadî temelin her şeyden önce tarıma dayandığını açıklar. Bölgede tarımı etkileyen başlıca şartlar kıyı boyunda ve alçak aralarda kışların, nazik yapılı bitkiler yetişmesini sağlayacak kadar ılık geçmesi, buna karşılık, bitkilerin suya en fazla istekli oldukları sıcak yaz mevsiminde yağmurdan faydalanamamalarıdır. Bu yüzden, sözü geçen kesimlerde tarımın çeşitlenmesi ve kuru topraklar üzerinde yayılmak için sulama zorunluluğu vardır. Denizden ayrılmış yüksek ovalar ise İç Anadolu bozkırlarını hatırlatmakla beraber bunlar daha nemli ve bitkileri daha çeşitli, çevreleri daha ormanlık bir görünüşe sahiptir. Akdeniz bölgesinin kıyı kesimlerinde tahıl ekiminin, sanayi bitkileri ekimine az çok yer bırakmakla beraber yine de önemini koruduğu görülür. Bunda, sulama işlerinin bölgede henüz her tarafa yayılmamış olması, gübrelemenin yeteri kadar gelişmemesi ve bir de buğday ve arpanın sanayi bitkileri ile nöbetleşe ekilme geleneği önemli rol oynar. Bölgenin iç kısımlarında ise tahıl ekimi İç Anadolu'ya yakın bir oranda başka ekimler arasında önem kazanır. Genel olarak bölgenin bütün illerinde buğday başta gelir ve arpa ikinci sırayı alır. Bununla beraber bölgede buğdayın payı Türkiye üretimine göre yüzde 11'i (1,04 milyon ton), arpada ise yüzde 10,5'i (390 000 ton) geçmez. Üçüncü sırayı yulaf alır. Yulaf bölgenin her tarafında ekilmese de üretim toplamı (120 bin ton) Türkiye toplamının üçte birini bulur. Çavdar ise bu toplamın yüzde 6'sını geçmez. Pirinç, Akdeniz bölgesinde eskiden beri ekilmekteyse de, illerin, Türkiye pirinç üretimindeki sırası hızlı değişikliklere uğramaktadır. Son yıllarda Adana (Yukarıova), Maraş ve İçel başta gelmekte, Hatay ve Antalya illeri de gerilemiş görünmektedir. Bölgenin pirinç üretimi Türkiye üretiminin yüzde 20-25'i arasında değişmektedir (35 000 ton kadar). Endüstri bitkileri arasında Akdeniz bölgesini öteden beri pamuk tanıtmakta, bu mahsul başlıca gelir kaynağı durumunu yalnız korumakla kalmayıp arttırmaktadır da. Son durumda bölgenin pamuk üretim payının yüzde 55-60 arasında oynadığı görülür. Başta Adana ili (Türkiye üretiminin yüzde 30'u), onu, bir hayli geriden, fakat kendi aralarında az farklı olarak Antalya, İçel ve Hatay illerinin takip ettiği, Maraş ilinin daha geride kaldığı, Gaziantep ilinin pamuk üretiminin bunlara göre az olduğu söylenebilir. Yağlı tohumlar ekiminde Akdeniz bölgesi, sahip olduğu imkânlara rağmen istenen gelişmeyi göstermemiş, susam ve yerfıstığı ekimi Türkiye toplamına göre dörtte birden fazla, hattâ üçte bire yakın bir nispete vardığı halde üretim duraklama halinde kalmış, hattâ bir zamanlar gelişmeğe namzet görünen keten tohumu ekimi iyice gerilemiştir. Kenevir üretimi için de aynı şeyi söylemek mümkündür; tütün yalnız Hatay ilinde oldukça önemli ve Adana ilinin bazı kesimleri ile göller yöresinde de az miktarda ekilmekte, fakat bölge üretimi, Türkiye toplamına göre yüzde 2,5'i geçmemektedir. Göller yöresinde, Burdur şeker fabrikası için şeker pancarı ekilir.

Sebzecilik ve meyvecilik alanında Akdeniz bölgesinin önemli, özelliği ve geniş imkânları vardır. Sebzecilikte turfanda mahsul yetiştirilmesi Çukurova'da ve Antalya'da geniş ölçüde yapılır. Meyve üretiminde dar anlamlı orta iklim türlerinden ziyade turunçgiller üretimi önem kazanır; bu bakımdan Antalya yöresi ve Torosların Amanos'ların kıyı şeridi başta gelir. Ağaç sayısı ve mahsul bakımından İçel ve Antalya illeri ön sırayı alır, bunları Adana ve Hatay takip eder. 1966'da bu illerde turunçgil ağaçları sayısı 9,3 milyonu geçmekte, meyve ise (portakal, limon, mandalina, greyfrut v.b.) 404 000 tona varmaktaydı (Türkiye toplamının yüzde 79 ve yüzde 88 payları). Bununla beraber, üzüm bağları bölgede oldukça geniş yer tutar ve yalnız kıyı kesiminde (özellikle İçel) bulunmayıp iç kısımlarda da (başta Gaziantep, sonra Maraş) gelişir. Zeytin ağacı ise bir Akdeniz bitkisi olmakla beraber bölgede Türkiye zeytinyağı üretiminin ancak yüzde 16'sı üretilir. Zeytinlikler en çok Gaziantep ilinde bulunmakta (başlıca merkez Kilis) onu Hatay takip etmektedir. Nihayet Antep fıstığının dörtte üçü Gaziantep ilinde yetişmektedir.

Hayvancılık bakımından Akdeniz bölgesinin bir özelliği küçükbaş hayvanlardan koyunun (2 380 000) keçi sayısından (3 830 000) az oluşu, koyun mevcudunun Türkiye'ninkine göre yüzde 7'yi geçmesine karşılık keçi mevcudunun yüzde 25'e varmasıdır (İçel ilinde 217 000 koyuna karşı 750 000 keçi, Antalya ilinde 411 000 koyuna karşı 1 040 000 keçi). Batı ve Orta Toroslar, keçinin çok olduğu alandır. Yaz kurakları, bu yörelerde dağ otlaklarından faydalanmayı gerektirmekte, eskisine göre bir gerileme olmakla beraber göçebe çobanlığa yol açmaktadır. Sığır sayısı az (1 190 000. Türkiye mevcudunun yüzde 8,6'sı), manda çok az (yüzde 3,4) olduğu gibi, eşek sayısı (1 990 000. Yüzde 13,5), at sayısından (1 204 000. Yüzde 11,1) çok fazladır. İpekböceği Antalya ilinde yetiştirilmekte, 1966'da (43 ton yaş koza), Hatay ve İçel de ikinci ve üçüncü sırayı almaktadır.

Sanayi, nüfusun oldukça sık, ziraat ham maddelerinin bol olduğu Adana yöresinde, ham maddenin kolay getirilip ihraç edilebileceği limanlar da (İskenderun, Mersin) gelişmiştir. Besin ve dokuma sanayii (Adana, Tarsus, Antakya), kimya sanayii (İskenderun, Mersin), süperfosfat, petrol rafinerisi başta gelir. Bölgenin yeraltı zenginlikleri arasında en yaygın olanı krom'dur ve Adana ovası ile çevresinde (Bulgur dağı), Hatay ve Gaziantep yörelerinde petrole rastlanmıştır. Bununla beraber iktisadî faaliyete yön değiştirtecek zenginlikte kaynaklar henüz bulunamamıştır. Orta Torosların bazı maden yatakları ve tükenmiş (gümüşlü kurşun) veya henüz ele alınmamıştır (demir v.b.).

Akdeniz bölgesi ulaşımında doğu kesiminin iki limanı, İskenderun ile Mersin, Türkiye'nin dış ticaretinde önemli yer tutar. Adana ovasının iskelesi olarak XIX. yy. ın ikinci yarısında doğan Mersin, liman tesislerine ancak son yıllarda kavuşmuştur. Hatay'ın Türkiye'ye katılmasıyle İskenderun, Mersin'in iktisadî rolünü paylaşmağa başlamıştır. Adana ovasının iskelesi olan Mersin, aynı zamanda petrol rafinerisiyle etkinliğini arttırabilmiştir. Güneydoğu Anadolu ile Doğu Anadolu'nun önemli bir kısmının iskelesi olan İskenderun'un ileride devlet hudutlarını aşacak bazı imkânlara sahip olduğu söylenebilir. Şimdi güneydoğu petrolleri bir boru ile Dörtyol yakınında kıyıya indirilmektedir. İleride İran ve belki bir kısım Irak petrollerinin de burada kıyıya indirilmesi beklenmektedir. Bölgenin doğu kesimindeki bu iki limanın üçte ikiden fazla faaliyeti yabancı gemilerle sağlanır. Batı kesimindeki iskelelerin önemi ise ticarî olmaktan çok turistiktir (Fethiye-Antalya, Alanya).

Deniz yolları yine doğu kesiminde Akdeniz kıyısına inmektedir (İskenderun ve Mersin). Buna karşılık batı kesiminde ancak karayollarının iç bölgelerden geldiği (Konya-Silifke, Konya-Akseki-Manavgat doğusu, Burdur -Antalya yolları) veya İskenderun-Antalya arasında (Adana ovası hariç) kıyıyı boyladığı (Mersin-Silifke-Anamur-Alanya-Antalya) görülür. Bölgenin göller yöresi İç Anadolu'ya ve Ege bölgesine oldukça iyi bağlandığı halde Teke yöresi henüz bölgenin ulaşım bakımından en elverişsiz kesimi durumundadır. (LM)

AKDENİZ akbabası blş. i. Zool. Akdeniz bölgesinde yaşayan küçük bir akbaba türü. (L)

AKDENİZ humması blş. i. (*Malta humması* da denir). Patol. Bir brusselloz olan *melitokoksi*'nin halk arasındaki adı. Bk. MELİTOKOKSİ. (L)

AKDENİZ Meyve sineği i. Pripetidae familyasından (cerbitis capitata). Portakal ve diğer narenciyeye dadanır, onları kısa zamanda çürütür, meyvecilikte büyük zararlara yol açar. Sinekkapandan yararlanarak mücadele edilir. (M)

Akdeniz oyunları, spor. Akdeniz'de kıyısı olan ülkeler arasında yapılan ve her spor da-

akdiken

lâtinçiçeği

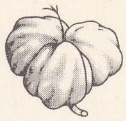

rezene

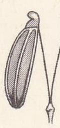

aken

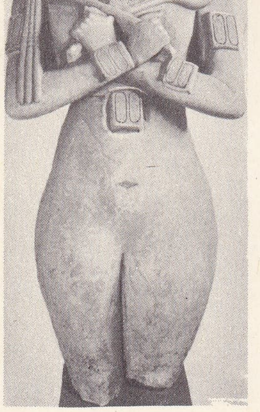

AKHENATON
Kahire müzesi

lını kapsayan büyük spor oyunları. Her dört yılda bir ve olimpiyat esaslarına uygun olarak tertiplenir. Akdeniz ülkeleri arasında böyle bir spor faaliyeti düzenlenmesini, Mısır'ın Milletlerarası Olimpiyat komitesi delegelerinden Muhammed Tahir Paşa teklif etti. Eski osmanlı sadrazamlarından İsmail Paşanın oğlu olan Tahir Paşanın bu teklifini, başta Türkiye ve Yunanistan olmak üzere, bütün Akdeniz ülkeleri benimsedi. Oyunların ilki, 1951'de Mısır Olimpiyat komitesi tarafından İskenderiye'de tertiplendi. Atletizm, basketbol, boks, güreş, halter, jimnastik, kürek, sutopu ve yüzme müsabakalarını içine alan bu oyunlara Mısır'dan başka Fransa, İtalya, İspanya, Lübnan, Malta, Suriye, Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan katıldı. İlk Akdeniz oyunlarının madalyaları şu şekilde paylaşıldı:

	Altın	Gümüş	Bronz
İtalya	53	27	21
Fransa	35	17	8
Mısır	29	64	32
Yunanistan	17	14	23
İspanya	12	18	6
Türkiye	10	3	4
Yugoslavya	3	8	10
Lübnan	-	5	14
Suriye	-	3	23
Malta	-	-	-

Akdeniz oyunlarının ikincisini 1955 yılında İspanya Millî Olimpiyat komitesi düzenledi. Akdeniz kıyısındaki liman şehri Barcelona'da düzenlenen bu ikinci Akdeniz oyunları sonunda madalyalar şu şekilde dağıldı:

	Altın	Gümüş	Bronz
Fransa	37	30	28
İtalya	31	30	29
B.A.C.	11	12	16
Türkiye	8	3	3
İspanya	6	14	17
Yunanistan	1	6	8
Lübnan	1	1	4

Üçüncü Akdeniz oyunlarını 1959 yılında Lübnan Millî Olimpiyat komitesi Beyrut'ta düzenledi. Bu oyunlar neticesinde Akdeniz madalyaları şu şekilde dağıldı:

	Altın	Gümüş	Bronz
Fransa	26	27	16
B.A.C.	23	21	29
Türkiye	13	8	1
İtalya	12	5	4
Yugoslavya	11	9	8
Yunanistan	8	9	13
İspanya	5	12	4
Lübnan	3	10	5
Tunus	3	2	1
Fas	2	3	2

Dördüncü Akdeniz oyunlarını 1963 yılında İtalya Millî Olimpiyat komitesi düzenledi. İtalya'nın liman şehri Napoli'de yapılan bu oyunlarda madalya durumu şöyle idi:

	Altın	Gümüş	Bronz
İtalya	32	21	17
Türkiye	10	3	3
Fransa	8	14	8
Yugoslavya	6	9	7
B.A.C.	5	12	10
İspanya	4	4	12
Suriye	-	1	3
Tunus	-	1	1
Fas	-	-	7
Yunanistan	-	-	5
Lübnan	-	-	1
Monako	-	-	1

Akdeniz oyunlarının beşincisini Tunus Millî Olimpiyat komitesi 1967 yılında Tunus şehrinde düzenledi. Afrika kıtasında yapılan bu ikinci oyunlarda ise madalya durumu şu şekilde idi:

	Altın	Gümüş	Bronz
İtalya	24	19	15
Yugoslavya	10	11	3
İspanya	9	11	21
Türkiye	9	9	6
Yunanistan	5	5	11
Fransa	5	3	4
Tunus	4	8	9
Cezayir	-	-	3
Libya	-	-	2
Lübnan	-	-	1
Malta	-	-	-

1971 Yılında İzmir'de yapılacak altıncı Akdeniz oyunlarının düzenlenmesini Türkiye Millî Olimpiyat komitesi üzerine aldı.

● *Türkiye*, Akdeniz oyunlarına, ilk yılından itibaren muntazaman katıldı. 1951 Yılından 1967 yılına kadar yapılan Akdeniz oyunlarında Türkiye, atletizm, atıcılık, basketbol, bisiklet, boks, eskrim, futbol, güreş, halter, jimnastik, kürek, sutopu, tenis, voleybol, yelken ve yüzme dallarında temsil edildi. (Atletizm, basketbol ve güreşe her seferinde katıldı, eksrim, boks, bisiklet, futbol ve voleybolde 3'er, atıcılık, halter, kürek, tenis ve yüzmede 2'şer, yelken, sutopu ve jimnastikte ise 1'er kere temsil edildi.)

Türkiye'nin bu beş Akdeniz oyunlarında kazandığı madalya toplamı 93'tür. Bunun 50'si altın, 26'sı gümüş ve 17'si bronzdur. Güreş 57 madalya ile başta gelmektedir (45'i altın, 7'si gümüş, 5'i bronz). Türk atletleri Akdeniz oyunlarında 5'i altın, 8'i gümüş ve 7'si bronz olmak üzere 20 madalya kazandılar. Ayrıca boksta 6 gümüş ve 1 bronz olmak üzere 7, futbolda 2 gümüş, voleybolde 1 gümüş, 2 bronz, halterde 1 gümüş, 1 bronz, kürekte 1 gümüş ve basketbolde de 1 bronz madalya Türklerin oldu.

Akdeniz oyunları tarihinde Türklerin büyük şampiyonu güreşçi Bekir Büke*dir. Bu güreşçi 1951 yılında 73 kilo serbest, 1955 yılında 79 kilo greko-romen, 1959 yılında da 87 kilo serbest güreş şampiyonu olarak Akdeniz oyunlarında 3 altın madalya kazandı.

Akdeniz oyunlarında 1967 yılı sonuna kadar altın madalya kazanan türk sporcuları şunlardır: — 1951 *İskenderiye*: serbest güreşte, Hasan Gemici (52), Cemil Sarıbacak (57), Bayram Şit (63), Tevfik Yüce (67), Bekir Büke (73), İsmet Atlı (79), Bektaş Can (87), Kemal Dişiçürük (ağır); atletizmde, Ahmet Aytar (maraton), Akın Altıok (üçadım). — 1955 *Barcelona*: greko-romen güreşte, Ahmet Bilek (52), Mustafa Dağıstanlı (57), Rıza Doğan (62), Bekir Büke (79), Süleyman Baştimur (87), Hamit Kaplan (ağır); atletizmde, Ekrem Koçak (800 ve 1 500). — 1959 *Beyrut*: serbest güreşte, Mehmet Kartal (52), Bayram Uysal (57), Mehmet Gocur (62), Hilmi Gezici (67), Mahmut Atalay (73), Ziya Doğan (79), Bekir Büke (87), Hamit Kaplan (ağır); greko-romen güreşte, D. Ali Eğribaş (Erbaş) [52], Rıza Doğan (67), Ziya Doğan (79), Tevfik Kış (87); atletizmde, Fahir Özgüder (400 m. engelli). — 1963 *Napoli*: serbest güreşte, Bekir Aydın (57), Mahmut Atalay (70), Fahreddin Çankaya (78), Hasan Güngör (87), Ahmet Ayık (97), Hamit Arslan (ağır); greko-romen güreşte, Ünver Beşergil (57), Metin Alakoç (63), Yavuz Selekman (79), Bekir Aksu (ağır). — 1967 *Tunus*: serbest güreşte, Bekir Aydın (57), Sami Pehlivan (63), Basri Yılmaz (87), Hüseyin Gürsoy (97), İsmail Topçam (ağır); greko-romen güreşte, Metin Çıkmaz (52), Metin Alakoç (63), Ömer Topuz (97), Gıyasettin Yılmaz (ağır). [M]

AKDENİZ sardalyası blş. i. Zool. Uzunluğu 8 sm. olan bir cins sardalya balığının yaygın adı. (L)

AKDERİ blş. i. Matbaac. Tirşe deri. || Koyun ve keçi derilerinden yapılan bir nevi beyaz ve ince parşömen.

— ANSİKL. Eskiden kâğıt yerine, kıymetli yazılar, fermanlar, kitaplar bu deri üzerine yazılırdı. Ciltleme işlerinde de kullanılır. Daha iyi parşömenler için eşek, dana ve ceylan derileri tercih edilmektedir. Bk. PARŞÖMEN. (M)

AKDES sıf. (ar. *kuddûs*, mukaddes, kutsal'dan *akdes*). *Esk.* Daha mukaddes, en mukaddes: *Bu ruh-u akdese meyyit denir mi ey ümmet?* (Namık Kemal). *Tasvir-i gayre kılma mahal kalb-i akdesi* (Usulî). [M]

AKDİK (Kâmil) [**Hacı Kâmil Efendi** diye de tanınır], hattat (İstanbul 1862-ay.y. 1941). Rüştiye tahsilinden sonra Dahiliye nezareti ve Sadaret kalemlerinde vazife aldı. 1895'te Divan-ı Hümayun-ı Mühimme kaleminde namenüvis oldu. Yıllarca devletin meşhur antlaşma ve beratlarını yazdı. 1909'da Nişan-ı Hümayun kaleminde hutut-ı mütenevvia (hat çeşitleri) hocalığına tayin edildi. Bütün yazı tarz ve üslûplarını öğretiyordu. 1914'te Padişahın emriyle kendisine Reis-ül-hattatîn, hattatların en büyüğü unvanı verildi. Cumhuriyetin ilânından sonra bu vazifesi son bulan Kâmil Efendi, bir süre Medreset-ül-Hattatîn'de *sülüs, nesih* ve *rık'a* hocalığı yaptı. Bu müessese de kapanınca Şark Tezyinat mektebi yazı hocalığına getirildi. 1936'da Güzel Sanatlar akademisi yazı hocası oldu. Bir ara, Mısır veliahdı Prens Mehmed Ali Paşanın davetiyle Kahire'de, Prensin yaptırdığı camiin yazılarını yazdı. *Sülüs, nesih, celî divanî* yazıda ve *tuğra çekmede* çok ustaydı. Çeşitli müzelerimizde yazıları vardır. Çağımızın en büyük hat (yazı) üstadıdır. (M)

AKDİK (Sara), profesör, Farmako Botanik ve Genetik enstitüsü direktörü, (Hanya 1907). Cogal ilkokulunda, Amerikan ve Alman ortaokulunda, Alman lisesinde okudu. İstanbul Üniversitesi Fen fakültesini bitirdi (1924) ve aynı fakülteye profesör oldu (1948). Üniversiteli Kadınlar cemiyeti kurucusudur. «Çalışan Kadınlar» ve Hindistan Milletlerarası Morfolojikleri cemiyetlerinin de kurucu üyesidir. Hücre ve genetik konusunda araştırmaları, botanik ders kitapları ve ilmî halk konferansları başlıca çalışmalarıdır. (M)

AKDİK (Şeref), türk ressamı (1902), hattat Kâmil Akdik'in oğlu. Sanayi-i Nefise mektebinde öğrenimini bitirdikten sonra (1924), kendi neslinden bir grup genç ressamla beraber Paris'e giderek Jullian akademisine yazıldı; Paul-Albert Laurens atelyesine devam etti. Yurda dönüşünde (1928) Güzel Sanatlar birliğinin sergilerine, Ankara Devlet sergilerine katıldı; özel sergiler de açtı. Liselerde ve Güzel Sanatlar akademisinde öğretmenlik yaptı.

Sanat hayatının başından beri uyguladığı görüşe bağlı kaldı: gerçekçilik, modele bağlılık, yarı empresyonist bir palet. Akdik, resim sanatının her türünü deneyerek büyük çapta kompozisyonlar, natürmortlar, peyzaj ve portreler meydana getirdi. Sayıca çok zengin olan tabloları arasında en başarılı olanlar peyzajlardır. Bu türde Şeref Akdik, kendinden önce gelen neslin (İbrahim Çallı, Hikmet Onat, Feyhaman Duran v.d.) çizgisinden pek ayrılmamakla beraber, başarılı bir içtenlik gösterdi. Akdik, 7 nci Devlet Resim ve Heykel sergisinin birincilik mükâfatını kazanmıştır.

İstanbul Resim ve Heykel müzesinde, diğer müze ve galerilerde, Ankara Millî kütüphane galerisinde ve birçok özel koleksiyonda eserleri vardır. (→ Bibliyo.) [M]

AKDİKEN blş. i. Bot. Dikenli veya dikensiz türleri bulunan bir ağaçcık. (İlmî adı *Rhamnus;* Rhamnaceae familyasından.)

— ANSİKL. *Akdiken*'in yaprakları oval, tüysüz, dişli kenarlı, almaşlı diziliştedir; bazen kışın da dökülmez. Er-dişi veya iki evcikli (dioik) olan çiçekleri yeşil, ufak ve salkım halindedir. Çanakları ve 4-5 erkek organı ile tanımlanır. Meyveleri her birinde bir tohum bulunan 4-5 odacıktan meydana gelmiş birer kapsüldür. *Rhamnus cathartica* işlenmemiş topraklarda yetişir. Meyvelerinin kuvvetli bir müshil etkisi vardır. Şurubu veterinerlikte ve hekimlikte çok kullanılır. (L)

AKDİKEN örümceği blş. i. Zool. (*Akdiken kırmızı örümceği* denir). (İlmî adı, *Tetranychud irennensis.*) Meyve zararlısı. Şeftali ayva, kiraz gibi ağaçlara arız olur, yaprakların özsuyunu emer. Emilen kısımlar aklaşır, zarar ilerleyince yapraklar dökülür, meyveler çıplak kalır. Mücadelesi çeşitli ilâçlarla yapılır. (M)

AKDİN (Ak yang veya **Burhanizm** de denir), XX. yüzyıl başında Altay'da Şamanizmi ıslah hareketine verilen ad. Akdin hareketi *Çet Çelpen* adlı bir altaylı tarafından başlatıldı. Çet Çelpen ormanlık bir dağda ibadet ediyor ve yanına gelenlere dinini öğretiyordu. Kanlı kurbanları yasaklamıştı. Akdin'liler yılda ancak bir defa kuzu kesebilirler. Ruslarla beraber yemek, onlarla dost olmak yasaktır: Kan'lar (kara şamanlar) şeytana tapan günahkârlardır, onların eşyalarını yıkmak, kendilerini tövbeye zorlamak lâzımdır. (Bk. ŞAMAN.) Güzel kokulu otların dumanı, süt, şarap ve kımız gibi adaklar, tanrılara kurban yerine geçer. Altaylılar Akdin'i kabul ederlerse Akboz atlı Oyrat Han onları rus zulmünden kurtaracaktır, bunun için rus parası yerine üzerinde ejderha resmi bulunan çin parası kullanılmalıdır.

Çet Çelpen bu talimatını çok güzel konuşan üvey kızı vasıtasiyle Altaylılara duyuruyordu. 1904 Temmuzunda *Çet Çelpen*'in çadırı etrafına toplanmış ibadetle meşgul Altaylılar, Rusların hücumuna uğradı ve bu ha-

Foto. Bulloz, Kahire müzesi (*LAROUSSE*)

reket sert bir şekilde bastırıldı. Hareketin ileri gelenleri hapsedildi, diğerlerinin malları yağmalandı. *Çet Çelpen* hapishanede öldü (1906).

Akdin talimatında, eski Budizm, Lamaizm felsefesi, İslâm ve Hıristiyan dinlerinin tesiri yanında, milliyetçilik duyguları da yer almaktadır. (M)

AKDİYE i. (ar. *ʿaḳad*, düğümlemek'ten *ʿaḳdiyye*). *Esk.* Anat. Mafsallarda (eklemlerde) olan düğüm ve yumru. (M)

AKDÖRT (etmek). *Halk dili.* Zır. Toprağı karıştırmak, altüst etmek. (M)

AKDUT blş. i. (*Morus alba*). Bot. Çin'den gelme bir dut çeşidi, XV. yy. da Avrupa'da yetiştirilmeğe başlandı. Yaprakları açık yeşil renkte, meyvaları uzunca saplı; ağacının boyu 18 m. ve çapı 1 m. kadar olabilir. Odunu akasyanınkine benzer, kabukaltı katmanı kalınca; mobilya, ince marangozluk, tornacılık, arabacılık işlerinde kullanılır. Yaprakları ipek böceklerine yedirilir. (M)

AKEBİA i. (Japonca'dan). Bot. Açık el biçiminde yapraklı, pembe veya leylâk rengindeki çiçekleri salkım halinde toplanan çin ve japon sarmaşıklarını içine alan bitki türü. En çok yetiştirilen cins «*akebia quinata*» dır. (L)

AKEFALİ i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *kephale*, kafa'dan fr. *acéphalie*). Patol. Bütün baş'ın veya bir kısmının olmaması şeklindeki doğuştan kusur. (L)

AKELLİ JİBONLAR. Bk. JIBON.

AKEN i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *khainen*, açmak). Bot. Tek bir tohum kabı ve tek yumurtacığı bulunan, kılıfı tohumla kaynaşmayan, kuru, çatlamayan meyva: *Çilek üstündeki sert tohum bir akendir.* (Bu meyva, birçok kapalı bölmeleri bulunursa şu adları alır: *diaken* [maydanozgiller], *triaken* [lâtinçiçeği], *tetraken* [ballıbabagiller].) [L]

AKENSİDE (Mark), ingiliz hekimi ve şairi (Newcastle 1721-Londra 1770). Edinburg'da ilâhiyat, Leiden'de tıp tahsil etti ve diplomasını 1744'te aldı. Yazar olarak birçok siyasî şiir bıraktı. En güzel eseri, *The Pleasures of İmagination*'dır (Muhayyilenin Zevkleri, 1744). Üç şarkı'dan meydana gelen bu tasvir ve felsefe şiiri, görüşlerindeki yenilikten çok, Milton'un üslûbunu bir dereceye kadar andıran sağlamlığı ve yapmacılığı ile dikkati çeker. Yazarın düzeltmeleri ile bu şiir 1757, 1765, 1771 yıllarında tekrar yayımlandı. (L)

AKERBAS. Yun. mit. Bir adı da *Sikheos*'tur. Dido'nun babası. (L)

AKERBLAD (*İan David*), isveçli arkeolog ve müsteşrik (Stockholm 1763-Roma 1819). *Lettre sur l'Inscription Égyptienne de Rosette*'te (Rosette'deki Mısır Yazıtı Üzerine Mektup, 1802), Champollion'un çalışmalarına temel olan bazı ilkeleri ortaya attı. (L)

AKERE i. Hayvc. *Mah.* Öküz yemliği (Güney Anadolu). [M]

AKERMANİT i. (İsveçli metalürji bilgini *Akerman*'ın adından). Manganez ve kalsiyum silistine verilen ad (Ca_2 Mg Si_2 O_7). [L]

Akerontik kitaplar, ruhların arınması nazariyesini ve kehanet sanatını öğreten etrüsk kitapları. (L)

AKERSHUS, Norveç'te, Oslo'nun doğusunda bir idarî bölüm (*fylke*); 4 908 km^2. 282 900 nüf., merkezi Oslo. (L)

AKESİNES. Esk. coğ. Hindistan'da bir nehir, İndus'un kolu. Bugün, *Şenab*. (L)

AKEŞİ MİTSUHİDE, japon savaşçısı (1526-1582). Oda Nobunaga'ya hizmet ettikten sonra onun aleyhine döndü, eski efendisini Kyoto'da muhasara etti ve intihara zorladı (1582); bu zafer ona Şogun sıfatını kazandırdı, fakat birkaç gün sonra Hideyoşi tarafından mağlup edildi ve Yamazaki'de öldürüldü. (L)

AKFÂ çoğl. i. (ar. *ḳafa*, ense'den *aḳfā*). *Esk.* Kafalar, enseler.

◆ **Akfi** veya **akfiye** çoğl. i. Kafalar enseler. (M)

AKGEMRE blş. i. İçk. sanay. Isparta'da yapılan beyaz şarap. (M)

AKGERGEDAN i. Zool. Doğu Afrika gergedanı. Bk. GERGEDAN.

AKGÖL, Anadolu'nun çeşitli kesimlerinde rastlanan sığ su birikintilerinden bir çoğunun adı. Çoğunlukla yazın kuruyarak tuzlu

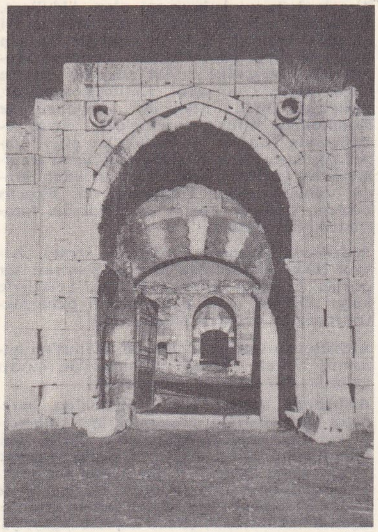

AKHAN (kapı)

veya sodalı birikintilerin yayıldığı göz kamaştırıcı bir satıh meydana getirir. Kaynaklarla beslenen birkaçının ise, tamamen kurumamakla beraber, kenarlarında beyaz birikintiler olur. Bu grup göller arasında oldukça derin dağ gölleri de vardır. (Van doğusunda Kotur suyuna dökülen Akgöl, yüksl. 2 449 m.) Sakarya'nın yukarı çığırında Gökpınar deresine su veren Akgöl'ün, Dördüncü zamanın, şimdikine nazaran daha nemli ve serin bir safhasında Sultan dağlarından ve Ilgın gölünden gelen sularla beslendiği tahmin edilmektedir. (M)

AKGÖMLEK blş. i. (*Tunica albuginea*). Histol. Husye'yi doğrudan doğruya saran dayanıklı gömlek. Yukarı kısmında *Highmore cismi* denilen bir kabarıklık vardır. (L)

AKGÖTÜREN blş. i. Zır. *Mah.* Büyük yaba (Trakya). [M]

AKGÖZ blş. i. Zır. Ege'de yetiştirilen bir cins patates. (Şekli basık, yuvarlak, eti beyazımtrak, sarı, gözleri ak olur. Verimli ve makbuldür.) ‖ *Akgöz sivri patatesi*, akgöz patatesinden daha irice, konik, kabuğu ve eti sert, az su isteyen bir cins patates. (M)

AKGÜN (Nahit Ulvî), türk şairi (Milâs 1918). İstanbul Edebiyat Fakültesi Felsefe bölümünü bitirdi (1948). İstanbul ve İzmir'de öğretmen ve kütüphaneci olarak çalıştı. Uzun bir süre romantik aşk şiirleri yazdı, hayat kesitlerinden örnekler verdi, sonra varlığın anlamını araştıran denemelere geçti, dilde ve mecazlarda Orhan Veli Kanık döneminin anlayışına bağlı kaldı. *Sebep* (1945), *Birisi* (1955), *Karanlıkta Bir Ağaç* (1960), *Gerçek Düş* (1965), kitaplarından sonra *Evren Türküsü* (1966) adlı eseriyle Türk Dil kurumu 1967 şiir ödülünü kazandı. (M)

AKGÜNLÜK veya **AKGÜNNÜK** blş. i. Bot. *Halk dili.* Ardıç zamkı, ardıç reçinesi. (M)

AKGÜRGEN blş. i. Ormanc. *Halk dili.* Kayın ağacının odun veya kerestesine verilen ad. (M)

AKHAİA, eski Yunanistan'da Peloponnes'in kuzeyinde, on iki şehire bölünmüş küçük bir yöre. Bu şehirler M.Ö. 280'e doğru Akalar birliğinin çekirdeğini meydana getirdi. Ormanlık dağlardan ve bağlarla kaplı kıyı ovalarından meydana gelen yöre, bugün 239 200 nüfuslu bir eyalettir; merkezi, Patras. Pelasgoi'leri Dryopes'lerden ayıran Aka istilâcılarının yerleşmesinden sonra Tesalya'nın bir kısmına da bu ad verilmiştir. (L)

AKHAİON LİMEN (latincesi, *Achaeorum Postus*, Akha'lar limanı). Esk. coğ. Anadolu'da iki liman şehri: — **1.** Çanakkale boğazında bulunan, fakat yeri kesinlikle bilinemeyen Toria'nın limanı. — **2.** Aiolis bölgesinde Myrina Gryneion şehirleri arasındaki liman. (M)

AKHAİOS. Yun. mit. İon'un kardeşi ve Hellen'in yeğeni. Akaların efsanevî ceddi. (L)

AKHAİOS (M.Ö. 270-215), Selefkiler sülâlesinden kral. Seleukos Keraunos III'ün yeğeni; Bergama krallarının ele geçirdiği vilâyetleri geri alması için ona yardım etti. Bu

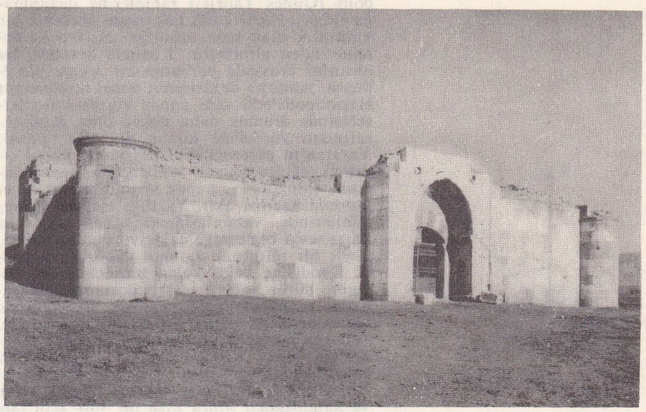

AKHAN, genel görünüş

kralın hapsinden sonra Babil'de bulunan Seleukos'un kardeşi Antiokhos'u tahta davet etti. Antiokhos III'ü tahttan indirmeğe kalkışmakla suçlandırılınca kendini kral ilân etti (M.Ö. 219). 216'da Antiokhos'un korkusundan Sardes'da gizlenmek zorunda kaldı; hainler tarafından ele verildi ve Antiokhos'un emriyle öldürüldü. (L)

AKHAİOS Eretriya'lı, yunanlı trajedi yazarı (M.Ö. 484'e doğr. dünyaya geldi). Eserlerinden bazı parçalar kalmıştır. (L)

AKHA'LAR veya **KHA-KHO'LAR,** Kuzey Laos'ta Yis kabilesi; aslen Birmanya'dan gelmedir. (L)

Akharnes'ler, Aristophanes'in M.Ö. 425'te temsil edilmiş komedisi. Bu oyun Isparta'ya karşı savaş taraftarları ile alay etmek için yazılmıştı. Savaşın mahvettiği Dikaipolis adında bir Akhanai'li köylü, Ispartalılar ile tek başına barış imzalar. Bir sürü güldürücü sahnede herkes savaş yüzünden açlık ve sefalet çekerken, bu köylünün barış nimetlerinden nasıl faydalandığı görülür. (L)

AKHAN. Denizli'nin 8 km. kuzeydoğusunda, selçuk devrinden kalma kervansaray (XIII. yy. ortaları) [M]

AKHAN (Akkan da denir), Doğu türk mitolojisinde efsanevî bir hakan. Akhan efsaneleri birçok türkolog (Castren, Radloff, Titov, Verbitskiy v.d.) tarafından derlendi. Moğol mitolojisindeki adı Sagan Handır. Altınordu devletine «Ak Ordu» adı verilmesini, Akhan adıyle ilgili gören tarihçiler vardır. (M)

AK haşhaş blş. i. Zır. Bk. HAŞHAŞ.

AKHEİROPOİETES i. (*a*, bulzl. eki, yun. *kheir*, el ve *poietes*, yaratıcı). Geleneğe göre, bir mucizeden doğduğu sanılan resimlere, özellikle Bizans'ta verilen isim. (L)

AKHELOİDES, Akheloos'un çocukları olan Siren'lere (denizkızları) verilen ad. (L)

AKHELOOS, tanrı-nehir, Tethys ve Okeanos'un oğlu, Siren'lerin babası, Deianeira'yı ele geçirmek için Herakles ile mücadele ederken yenildi. Herakles onun boynuzlarından birini kopardı, içine peri kızları, çiçek ve meyve doldurdu; boynuz böylece bereket ve bolluk boynuzu oldu. Herakles ile boğuşurken yılan veya boğa kılığına girdiği için, bu şekillerde daha çok da boynuzlu bir insan başı ile tasvir edilir. Elinde madenî bir kap ile bir kamış tutar. (M)

AKHELOOS veya **ASPROPOTAMOS,** Yunanistan'da Pinde dağlarından çıkan bir nehir. 220 km. Agrinion ovasının sularını alıp büyük bir delta meydana getirerek, İyonya denizine dökülür. Hidroelektrik santralleri. (L)

AKHENATON («Küre'nin beğendiği»), Mısır'ın devrimci kralı Amenofis IV'ün, saltanatının dördüncü yılında aldığı isim. Kral, ailesi ve bütün merkez teşkilâtıyle Akhetaton (Amarna*) şehrine yerleşti. Amon rahipleriyle bir anlaşmaya varmak için boşuna uğraştı, birinci jübilesinden sonra Teb tanrısı

AKHİLLEUS
Louvre müzesi, Paris

Foto. Turizm-Tanıtma (MEYDAN), Giraudon (LAROUSSE)

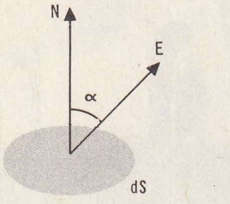

akı (fizik)

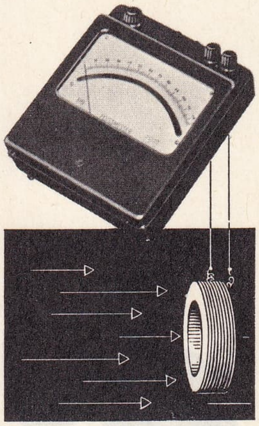

akıölçer

Akhilleus
(resim 221. sayfada)

rahipleriyle ilişkilerini kesti. Kendisinden hemen önceki krallar gibi o da kısmen Heliopolis (Güneş Tanrısı) rahiplerine dayanmağa çalıştı. Hazırladığı reformun, gerçekte bir sapkınlık olan bazı unsurları Heliopolis törenlerinden alınmıştır. Bununla beraber, bu unsurlar arasında herhangi bir *seçme* yapılmışsa, Amarna doktrininin temel noktalarını Hermopolis'teki dinî papaz kurullarının felsefesinde aramak daha doğru olur. Kral tarafından yürürlüğe konan din (Bk. ATON), Yaratan'ın evrenselliğini her yerde kabul ettirmek eğilimindeydi. Akhenaton, sanatçıların olduğu gibi, papaz memurlarının da eğitimini üzerine aldı. Yazdığı meşhur Güneş ilâhilerinde, vatandaşlarını bütün insanlığa karşı sevgi beslemeğe çağırıyordu. Ne var ki, böyle bir reformun zamanı henüz gelmemişti. Kendisine bağlı kalan birkaç görevli dışında, bütün valiler, metbu durumundaki yabancı prenslerle anlaşmışlardı. Bu valilerin idaresine terk edilen Mısır imparatorluğu, Amarna tecrübesinin sonunda çözülme tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Anlaşıldığına göre, saltanatının sonuna doğru kral, karısı Nefertiti'den ayrılmış, birlikte naiplik ettiği ve kendisinden sonra kısa bir süre için tahta geçen Smenkere'yi araya koyarak Teb rahipleriyle uzlaşma yolları aramıştır. (L)

AKHERBAS, efsaneye göre Tyros'da, Melkart başrahibi; Pygmalion'un kız kardeşi Elissa'nın kocası. Pygmalion'un emriyle öldürüldü. Bu cinayet, Elissa'nın Kıbrıs'a oradan da Küçük Afrika'ya (Magrıp) kaçarak Kartaca'yı kurmasına sebep oldu. (L)

AKHERON. Yun. mit. Cehennemde, Helios (Güneş) ve Gaia'nın (Toprak) oğullarından birinin adını taşıyan nehir. Tanrılara karşı mücadele ettikleri sırada Titan'lara su verdiği için, Zeus tarafından bir yeraltı nehri haline getirildiği ve kayıkçısı Karon'un, Cehenneme girecek ölüleri kara suların ötesine taşıdığı söylenir. Styks gibi, Akheron da ruhların bir daha dönmemek üzere geçtikleri bir nehirdi. (L)

AKHETATON («Kürenin Ufku»). Esk. coğ. Eski Amarna'nın mısır dilindeki adı. (L)

AKHİLLAS, Mısır hükümdarı Ptolemaios XIV'ün nazırı. Pompeius'un öldürülmesini tavsiye etti ve öldürülürken başında bulundu. Sezar tarafından ölüme mahkûm edildi (M.Ö. 48). [L]

AKHİLLEİDES, Akhilleus*tan gelenlerin soyadı. (L)

AKHİLLEİON. Esk. coğ. Anadolu'da üç yerleşmenin adı: **1.** Troas bölgesinde, yeri kesin olarak bilinmeyen, Kumkale ile Yenişehir arasında olduğu sanılan tahkim edilmiş bir şehir. Bu şehri Mitilene'liler kurmuş, fakat sahil kısmı İlion'un hâkimiyeti altına girince yıkılmıştır. **2.** İzmir yakınında bir kale. **3.** Büyük Menderes vâdisinde, Magnesia ile Priene arasında bir yer. (M)

AKHİLLEUS (fransızcada, *Achille*). Yun. mit. Tesalyalı efsane kahramanı; Myrmidon'ların kralı, Thetis ile Peleus'un oğlu. Yaralanmasını önlemek için annesi tarafından bir topuğundan tutularak Styx nehrine daldırıldı; bu yüzden de vücudunda yaralanabilecek tek yer olarak topuğu kaldı. Eğitimiyle en büyük üstatlar meşgul oldu: Phoiniks ve Kheiron'dan ok atmayı, yaraları iyileştirmeyi ve savaşmayı öğrendi. Kâhin Kalkhas, Truva önünde öleceğini haber verdiği için, annesi onu Skyros'da gizledi; fakat, değerini bilen Yunanlılar, Odysseus vasıtasıyle sakladığı yeri buldular. Akhilleus, misafir edildiği evin kızına âşık olduğu halde, tereddüt etmeden Yunanlılara katıldı, canını dişine takarak savaştı. Fakat Agamemnon sebepsiz yere kölesi Briseis'i elinden alınca, darılıp çadırına çekildi. Onun yokluğundan yararlanan Truvalı'lar birçok zafer kazandılar. Arkadaşı Patroklos, Akhilleus'un silahlarını kullanarak Truvalı'ların saldırılarını önlemeğe çalıştı ama Hektor tarafından öldürüldü. Akhilleus arkadaşının öcünü almak için Thetis'in Hephaistos'a yaptırtıp süslettiği büyülü silâhlarla yeniden savaşa katıldı. Hektor'u öldürdü, cesedini Truva surlarının etrafında sürükledi. Fakat Apollon, kendini böyle bir zafer sarhoşluğuna kaptırmasını hoş görmedi. İhtiyar Primaos'un yalvarmalarına dayanamayan Akhilleus, Hektor'un cesedini geri verdi, fakat Paris tarafından savrulan ve Apollon'un yönelttiği bir okla topuğundan yaralanarak öldü. Yunanlılar cesedini sakladılar ve dinî törenlerle gömdüler.

Birçok destanın kahramanı olan Akhilleus, *İliada*'daki şahıslar arasında karakterleri en iyi işlenmiş olanıdır: kaderin ölümsüz bir şan ve şerefe lâyık gördüğü genç, cesur ve atılgan bir savaşçıdır; çeşitli edebiyat eserine ilham kaynağı olmuştur. Katıldığı savaşlar, Eskiçağda birçok heykelde (*Akhilleus ve Penthesileia*, British museum'da), duvar resimlerinde (*Kastor ve Polluks'un evi*, Pompei'de), vazo süslemelerinde (*Akhilleus'un silâhlarını taşıyan Thetis*, Vatikan kitaplığında) canlandırılmış Yeniçağda da, Rubens Teniers, özellikle İngres ve Delacroix tarafından işlenmiştir. (L)

Akhilleus çeşmesi (*Akhilleus krene*). Arkeol. Eski Anadolu'da Miletos şehrinde bir çeşme. Efsaneye göre Akhilleus, Lelegler'e karşı döğüşüp, kral Krambelos'u öldürdükten sonra bu çeşmede yıkandı. (M)

Akhilleus destanı (*Achilleis*), Statius'un bitmemiş destanı. Eserde Akhilleus'un hayatı anlatılacaktı (M.S. I. yy. sonu). [L]

Akhilleus kanıtı, Elea'lı Zenon'un, hareketin imkânsızlığını göstermek için kullandığı bir kanıt. Bu düşünüre göre Varlık, özü bakımından birdir, değişmez; değişme saçma ve çelişik bir kavramdır. Bir kaplumbağa Akhilleus'tan önce yola çıkmıssa, bu öncelik ne kadar az olursa olsun Akhilleus'un ona yetişmesi imkânsızdır; çünkü kaplumbağayı yakalaması için Akhilleus'un kendisi koşmağa başladığı anda kaplumbağa hangi noktada bulunuyorsa önce o noktaya, sonra da, bu süre içinde kaplumbağanın vardığı noktaya ulaşması gerekir. Böylece bu kovalamaca sonsuza kadar sürer. Şu halde, en hızlı olan en yavaşa ulaşamaz ve genellikle herhangi bir hedefe varmak imkânsızdır. Kanıtın candamarı şu tezdir: belli bir mesafe, ancak bu mesafenin bütün parçaları geçilirse aşılabilir, bu da imkânsızdır; çünkü parçaların sayısı sonsuzdur.

Aristoteles bu kanıta şu karşılığı veriyordu: zaman ve uzay, *güç olarak*, sonsuz sayıda bölünmüş olsa bile, *edim olarak* sonsuz sayıda bölünmemiştir; zaten hareketin özü de «sınırı aşmak», bir yer ile başka bir yer arasındaki özdeşlik olmaktır; bu bakımdan, Varolan ile Varolmayan'ın özdeşliğini sağlayan oluşa benzer. (Bk. KARŞIT, DİYALEKTİK.) [L]

AKHİLLEUS (veya **AŞİL**) **kirişi.** Anat. Baldırın üç başlı kasının (triceps), kalkaneum'a yapışma kirişi. Bu, Akhilleus'un yaralanabilir tek yeriydi. (L)

AKHİLLEUS TATİOS, İskenderiye'li yunan yazarı (M.S. IV. yy.). Sekiz ciltlik bir aşk romanı yazdı: *Leukippe ile Kleitophon'un Başından Geçenler.* Bu romanın başarısı Ortaçağ boyunca da sürdü (L)

AKHİSAR, Ege bölgesinde, Manisa iline bağlı ilçe merkezi. Şehir, Gediz ırmağının kolu olan ve Kumçayına karışan Gördük suyunun sol kıyısına yakın bir yerdedir; 46 167 nüf. Vaktiyle ovaya bakan tepelerin yamaçlarında bir eskiçağ kasabasının yerinde kurulmuşken, şimdi ovaya doğru gelişmiştir.

Şehrin eski adı Thyateira idi, kasabanın bir de kalesi vardı. XIV. yy. sonunda Akhisar Osmanlı devleti hâkimiyetine girdikten sonra hudutlardan uzak kaldığı için kale onarılmadı ve ortadan kalktı. XX. yy. başlarında Akhisar'ın nüfusu 12 000 kadardı. Tütüncülük ve bağcılık, gelişme halindeki kasabanın çeşitli geçim kaynakları arasında başta geliyordu. Birinci Dünya savaşından sonra yunan kuvvetleri tarafından işgal edildi (15 haziran 1919). Üç yıl sonra kısmen yakılmış ve harap olmuş halde geri alındı (6 eylül 1922).

1927 Sayımında 18 000'i biraz geçen nüfusu 1940'ta 25 000'e, 1960'ta 40 000'e yaklaştı. Bu nüfus artışı, Akhisar'ın zıraat ürünleri için gittikçe canlanan bir ticaret merkezi haline gelmesi, ulaşımın gelişmesi (İzmir-Bandırma demiryoluna işlek kara yollarının eklenmesi, malî müesseseler kurulması...) ile ilgilidir. Akhisar dolaylarında öteden beri çeşitli toprak ürünleri yetiştiriliyordu, Cumhuriyet devrinde tütüncülük fazla ilerledi ve Akhisar, Ege bölgesi tütüncülüğünün önemli bir merkezi oldu; öyle ki, artık Akhisarlıların hemen dörtte üçünün geçimi, tütün üretim ve ticaretine dayanmaktadır. Tütün, yörenin daha çok kuru zeminli topraklarında iyi kaliteli mahsul verir; sulak yerlerde ise pamuk ekimi tercih edilir. Geri kalan topraklarda tahıl, baklagiller, susam, ayçiçeği v.b. ekimi yapılır. Dikili zıraat arasında bağcılık (çekirdeksiz üzüm) ve yamaçlarda zeytincilik yapılır. Akhisar'da bazı zıraat sanayi kuruluşları da vardır; bunlar arasında nebati yağ fabrikaları başta gelir.

— *Akhisar ilçesi* (1 980 km². 121 200 nüf.), üç bucak (Akhisar, Gölmarmara, Palamut) içinde, kasaba büyüklüğüne erişmiş bucak merkezlerinden başka 97 köye sahiptir.

— Tar. mim. Akhisar'da bugün ayakta duran yapıların büyük kısmı Osmanlılardan kalmadır. Daha eski devirlerden bir iki örnek saymak da mümkündür (*Ulu cami* veya *Fethiye camii*). Bu eserin kesin yapım tarihi bilinmemektedir. Ortada pandantifli büyük kubbesi, iki yanda üçer küçük kubbesiyle erken devir osmanlı mimarîsi örneklerinden sayılabilirse de kesin bir şey söylenemez. Ulucamiin hemen karşısındaki, yıkılmak üzere olan yapı medresedir. Bu yapı kalıntısı da osmanlı devri özellikleri taşır. Bunlardan başka *Gülruhsultan camii* (1508), tek kubbeli *Emetli camii*, *Paşa camii* dikkati çeker. *Paşa imareti*, *Paşa hamamı*, *Yeni hamam*, *Zeynelzade kütüphanesi* de Akhisar'da anılmağa değer türk mimarî eserleridir. Bu eserler, onarma ve eklemelerle ilk şekillerini kaybetmiş olmakla beraber, yapıldıkları devrin özelliklerini taşımaktadır. (M)

AKHİSAR. Bk. PAMUKOVA.

AKHLAMON, XIV. ve XIII. yy. asurî metinlerinde Aramî'lere verilen ad. (L)

AKHUN (*Eftalit*), Hunların kurduğu devlet (IV-V. yy). Sibirya'daki Hun birliğinin IV. yy. da bozulmasından sonra, Hunların güneye inen kolu tarafından kuruldu. Bu devlet, yunan kaynaklarında Eftalit, sanskritçe kaynaklarda *Huna* diye geçer. Bizans kaynaklarına göre, Sasanîler ile Akhunlar arasındaki savaşlarda (480-483) Akhun hükümdarı Ephthalanthos öldükten sonra bu devlet Eftalit adıyle anılmıştır. Çin kaynaklarında *Hoa, Hua-ye-ta, I-at;* Sasanîler ile sık teması olan islâm kaynaklarında ise *Heyâtıla, Hebâtıla* olarak geçer. Bütün büyük imparatorluklarda olduğu gibi, Akhun imparatorluğu sınırları içinde de türk asıllı olmayanlar çoğunluktaydı; fakat idareciler türk asıllıydı. Hükümdarlara verilen «Tegin» unvanı gibi, doğrudan doğruya hükümdar adlarından da türk asıllı oldukları anlaşılır.

Akhunlar, devrin en kuvvetli devletleri ile boy ölçüşecek güçteydiler; zaten siyasî olaylar da bunu gösteriyordu. Büyük komşuları Sasanîler ile zaman zaman dost oldular, zaman zaman da şiddetli savaşlar yaptılar. İran'da Yezdigirt II'nin ölümünden sonra ve Aksungur zamanında taht kavgaları başladı; Yezdigirt'in kardeşi Hürmüz, yeğeni Firuz'a karşı mücadeleye girişti, Akhunların yardımıyle tahtında kaldı, fakat onlara vergi ödemeğe mecbur oldu. Akhunlar, bu tarihlerde Hindistan'a doğru genişlemeğe devam ettiler; 745'te Kandehar, Kâbil ve dolayları zaptedildi. 470'den sonra İndus (Pencap) bölgesi tamamen Türklerin eline geçti. Bu sırada Akhun hükümdarı Toraman'dı. Akhun Türkleri Hindistan'da zaptettikleri her yere kitâbeler diktiler. Bunların en meşhuru *Gwalior kitâbesi*'dir (484).

V. yy. sonunda İmparatorluk en geniş sınırlarına ulaştı. VI. yy. ın başlarında Toraman öldü, yerine Mihiragula geçti. Bu hükümdar Budizm düşmanıydı. Türklerin budist olmaması için sert tedbirler aldı. Budist rahiplerin yazdıklarına göre, 1 600 tapınak yıktırdı, 900 000 budisti öldürttü. Bu rakamlar mübalâğalıdır. Akhun devleti her bakımdan en yüksek seviyeye ulaştığı sırada, yıkılışı da başladı. VI. yy. ortalarında bir yandan hint racaları aralarında birleşerek Akhunlara karşı harekete geçmeğe hazırlanırken, öte yandan Orta Asya'da da yeni bir türk devleti ortaya çıktı: Göktürkler.

Akhunlar, ipek ticareti dolayısıyle Juan-Juan'lar (Cücen) ile dosttular; dostlarının Göktürkler tarafından ortadan kaldırılması, bu iki türk devletini karşı karşıya getirdi. Batı Göktürk yabgu*su İstemi Han, sasanî hükümdarı Anuşirvan ile anlaşarak harekete geçti. Göktürkler, ezelî düşmanları Juan-Juan'lara yardım edenleri asla affetmediler. Akhunlar ise, Göktürkleri Juan-Juan'ları sıkıştırdıkları için Çinlilere şikâyet ettiler. Sasanîler de devamlı Akhun baskısından kur-

Foto. LAROUSSE

tulmak istiyorlardı. 563-567 Yılları arasında, Ceyhun nehri kenarında Göktürk-Akhun orduları arasında başlayan savaşı Göktürkler kazandı. Anuşirvan savaşa yetişemedi. Fakat Akhun ülkesinin, Göktürkler ile Sasanîler arasında paylaşılması meselesinde Göktürkler'den daha fazla yer elde etti. Ama bu durum bir yandan da Göktürk-Sasanî anlaşmazlığına sebep oldu; dolayısıyle tarihte ilk Göktürk-Bizans yakınlaşması başladı. Paylaşma sonunda Anuşirvan'ın aldığı yerler Belh (Akhun devleti merkezi), bütün Toharistan, Zabulistan, Çağaniyan, Keşmir ve hattâ Seylan'dı. İstemi Hana kalan yerler ise Semerkant, Buhara, Taşkent ve Fergana sahası (Maveraünnehir bölgesi) idi. Bir buçuk asır devam eden Akhun hâkimiyeti böylece sona erdi. (M)

AKI sıf. *Esk.* Eli açık, cömert. ‖ Yiğit.

◆ **Akılık** i. *Esk.* Cömertlik. ‖ Yiğitlik. (M)

AKI i. Fiz. *Yeni k.* Herhangi bir kuvvet alanında, belli bir düzlemin belli bir kısmından geçtiği farzedilen kuvvet çizgileri. ‖ *Esk.* Seyelan.

— Fiz. *Bir yüzey elemanından geçen elektrik akısı,* E alan vektörüyle, alan elemanının pozitif normali üzerinde alınmış ve ölçüsü elemanın dS alanına eşit olan bir vektörün skaler çarpımı. (Alan ile pozitif yarı normalin açısı α olduğuna göre, bunun cebirdeki ölçüsü

$$d\Phi = E.dS.\cos\alpha$$

dır. Sonlu bir yüzeyden geçen elektrik akısı türlü elemanlardan geçen akıların cebirdeki toplamıdır.) ‖ *Endüksiyon akısı,* magnetik akı gibi tarif edilir. Yalnız magnetik alanın şiddeti yerine magnetik endüksiyonun şiddeti gelir. Mıknatıslaşmış bir maddenin dışından içine veya içinden dışına geçilirken — bu iki akı arasında bir süreklilik olduğuna göre — bu akıların bir tek fizik büyüklüğü ifade ettikleri kabul olunur; bu fizik büyüklük de bir tek birimle belirtilir: bu birim C.G.S. elektromagnetik sistemde maxvell*dir. Pratik birim, sembolü Wb olan [M.K.S.A. sistemi] ve 10^8 maxvell eden weber'dir. ‖ *Enerji akısı,* bir ışınım demeti tarafından iletilen ve saniyede watt cinsinden ifade edilen enerji için kullanılır. ‖ *Işık akısı,* meydana getirdiği ışık duyumuna göre hesaplanan ışıma enerjisi debisi: *ışık akısı birimi lümendir.* ‖ *Kuvvet akısı.* Bk. KUVVET. ‖ *Magnetik akı,* verilen bir yüzeye dik farzedilen bir magnetik alanın şiddetiyle, bu yüzeyin yüz ölçümünün çarpımıdır.

— Mat. *Bir vektörün bir yüzeyden geçen akısı,* alan vektörünün normal bileşeninin yüzey üzerindeki entegralidir. (İki yanlı bir S yüzeyi ve dikgen koordinatlar boyunca bileşenleri P,Q ve R olan bir $\vec{V}$ vektörü alanı düşünelim; S yüzeyinin x,y,z ortalama noktalı bir elemanı $d\sigma$ olsun; M noktasındaki $\vec{N}$ birim vektörünün eksenlerle yaptığı açılar α β ve γ ile gösterilirse.

$$(P\cos\alpha + Q\cos\beta + R\cos\gamma)\,d\sigma$$

skaler niceliği, $\vec{V}$ vektörünün $d\sigma$ dan geçen *eleman akışı*'dır. Bu ifadenin S yüzeyindeki entegrali, $\vec{V}$ vektörünün bu yüzeyden geçen akısıdır. Bu entegral

$$\iint_S (P\cos\alpha + Q\cos\beta + R\cos\gamma)\,d\sigma\,;$$

ile gösterilir; bu bir *yüzey entegrali*'dir.) [L]

ÂKIBET i. (ar. *ᶜāḳıbet*). Son, bitim: *Böyle bir âkıbetin ne kadar feci olacağını tahmin edersiniz* (Atatürk). *İşin içine samimiyet, muhabbet gibi budalalıklar girerse sonu feci âkıbetin aynı olur* (H. R. Gürpınar). ‖ Gelecek, istikbal: *Sanki oğlunun âkıbetini görmek istemiyordu* (N. Araz). *Onun da âkıbeti âkıbet değil* (Yaşar Kemal). ‖ Netice, daha evvel yapılan işlerin sonucu: *Sırrıcemal'in su-i âkıbetine Suphi henüz agâh değildi* (Nabizade Nâzım). *Bu nasıl âkıbet-i ye's-engiz / Ne zelil oldu bakın ömr-ü aziz* (A. Hâmid). *Bu kaçınılması imkânsız bir âkıbettir* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ *Teşm. yol.* Ölüm: *İnsan.. en güzel şeyleri tattıktan sonra kendini mukadder âkıbetine hiç isyansız teslim etmelidir* (Mehmet Kaplan).

— DEY. *Âkıbeti hayrola* veya *ahır* (*encam*)*ü âkıbetleri hayrola,* sonun iyi olmasını temenni eden bir dua.

◆ Zf. Neticede, sonunda: *Âkıbet, saat yedi buçukta oyun nihayet buldu* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Yüz elli yıl sıra dağlar birer birer yükselir / Ve âkıbet Dedenin anlı şanlı devri gelir* (Yahya Kemal). *Âkıbet eziyetten takatım kesildi* (Namık Kemal).

◆ **Âkıbetbîn** blş. sıf. *Esk.* Sonucu evvelden gören, uzak görüşlü: *Seyreder eşk-i gülâbı hande-i gül goncede / Âkıbet-bîn eyleyenler dide-i irfânını* (Nedim).

◆ **Âkıbetbînî** blş. i. *Esk.* Uzak görürlülük.

◆ **Âkıbetendîş** blş. i. *Esk.* Bir işin sonunu önceden düşünen: *Uzun Ahmed Paşa bir kârdan-ı âkıbet-endîş olmağla...* (Râşid Tarihi).

◆ **Âkıbet-ül-emr** i. taml. *Esk.* Bir işin sonu. ‖ Zf. İşin sonunda, neticede: *Duydu bu sırrı âkıbet-ül-emr guş-ı can* (Baki). [M]

AKICI sıf. Kolay akan, sıvı. ‖ —*Mec.* Rahat, tabiî, ahenkli: *Şiire berrak, temiz, akıcı bir söyleyiş edası hâkimdir* (Mehmet Kaplan).

— Ed. *Akıcı üslûp,* dil ve fikir bakımından güçlük çıkarmayan, düşüncenin akışını durdurmayan, kolay anlaşılan ifade tarzı.

— Fonet. Söylenişi bir sıvının akışını andıran bazı ünsüzler için kullanılır. (*r* ve *l* tipinden fonemlere *akıcılar* adı verilir.)

◆ **Akıcılık** i. Akıcı oluş, akıcı olma hali. ‖ —*Mec.* Kolaylık, ahenklilik, düzgünlük: *Tavırlarımda, hareketlerimde öyle tabiî bir akıcılık, sözlerimde öyle fütursuz bir emniyet vardı ki...* (R. N. Güntekin). *Diğer tarafta hayal gücü, hayat akıcılığı ve fikircilik* (M. Ş. İpşiroğlu).

— Ed. Rahat söylenir, rahat okunur, söylemekten ve okumaktan zevk alınır bir ifade kolaylığı içinde söylemek veya yazmak. (M)

AKIL veya **AKL** i. (ar. *ᶜaḳl,* köstek). İnsanın kendi davranışını bilmesine, yargılamasına ve tayin etmesine yarayan kabiliyet: *Kafamın içinde her hükmünü riyazî ölçülerle ölçen, mantık miyarlarıyla ayarlayan, vakıaların, tecrübelerin mihengine vurmaksızın hiç bir hükmü kabul etmeyen uğursuz bir şahsiyet vardı: Bu da benim aklımdı* (Ziya Gökalp). *Akıl insanı hayvandan ayırt eder.* ‖ İyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan, gerçeği yalandan ayırma kabiliyeti, dirayeti: *Aklın mı yok, aldanış reva mı?* (Muallim Naci). *Aklın, o büyük sâhirin icazı önünde / Bâtıl geçecek yerlere hüsranla inandım* (Tevfik Fikret). ‖ Hafıza: *Hâlâ aklımda o tufan yağmuru* (C. S. Tarancı). ‖ Fikir, kanaat, düşünce: *Bu haberi yayan yunanlılar bu akıldadırlar* (Yahya Kemal). ‖ İdrâk, anlayış, basiret: *Şimdiki aklım olsaydı bu dükkânın yerine aç bir kahve!* (A. K. Tecer).

— ÇEŞ. DEY. *Akıl almak* (*danışmak, sormak*), tavsiyesini istemek: *İzmir'e gidip gelenlerden akıl danışmaya gitti* (S. Ali). *Akşam üzeri aşağı çarşıdan geçerken uzun zamandan beri görmediği Hacı Rıfat'ın İhsan'a rastladı ve ondan akıl sordu* (S. Ali). *O böyle şeyi düşünemez, birinden akıl almış olmalı.* ‖ *Akıl almaz,* inanılması güç: *İtiraz ederler ama akıl almaz...* (Âli Bey). ‖ *Akıl çelmek,* cezbetmek, baştan çıkarmak, bir şeyden vaz geçirmek: *Gerçekten güzel değil ama nedense çeliyor akılları* (N. Ataç). ‖ *Akıl defteri,* hatırlanması gereken şeylerin not edildiği defter, muhtıra defteri, ajanda. ‖ *Akıl durdurucu,* hayret verici, şaşırtıcı: *Bu kadar kısa zamanda insanların aya gitmesi akıl durdurucu bir şeydir.* ‖ *Akıl eksikliği,* muhakeme yetersizliği: *Akıl eksikliği güç şey* (R.N. Güntekin). ‖ *Akıl erdirememek* (*ermemek*), mahiyetini kavrayamamak, sırrını çözememek: *Şu bekâ hırsına akıl erdiremem bir türlü* (Mehmed Akif). *Ama bilinmez Allah'ın hikmetine akıl ermiyor* (H. E. Adıvar). ‖ *Akıl etmek* (veya *akletmek*), herhangi bir şeye karşı tedbir düşünmek, çare bulmak, vaktinde hatırlamak: *Dağ tarafındaki ağaçların da kesilmesini o akıl etmişti* (A. H. Tanpınar). ‖ *Akıl fıkarası,* başkasının yol göstericiliğine, tavsiyesine muhtaç. ‖ *Akıl hocası,* yol gösteren her şeye bir tedbir ve çare bulan, müşavir: *Az zamanda Babyak'taki Türkçe bilmez pomakların akıl hocası oldu* (Ömer Seyfeddin). ‖ *Akıl kârı,* akla uygun, mâkul: *Trenle sarsıla sarsıla geceli gündüzlü yolculuğa katılmak akıl kârı mı?* (N. Ataç). ‖ *Akıl kumkuması* (veya *akıl kutusu*), yaşına nazaran fazla akıllı ve bilgiç [çocuk]. ‖ *Akıl öğretmek* (*vermek*), yol göstermek, tavsiyede bulunmak: *Molla saf bir ortak samimiyetiyle ona akıl öğretti* (Ömer Seyfeddin). ‖ *Akıl satmak,* birine ukalâca nasihatta bulunmak: *Bana akıl satmağa kalktı.* ‖ *Akıl yormak,* düşünmek, hatırlamağa çalışmak, zihnini zorlamak: *Aklını yorma bulamazsın* (R. N. Güntekin). ‖ *Akıl var, iz'an* (*mantık, yakın*) *var,* delile, fazla muhakemeye, kafa yormağa lüzum yok. ‖ *Akılda kalmak* (*bulunmak, tutmak*), hatırlamak, unutmamak: *Geçmiş gün, orada söylenenlerin hepsi aklımda kalmadı* (N. Ataç). *Benim şurada üç günlük ömrüm kaldı, aklında bulunsun diye bunları söylüyorum* (S. Ali). *Bir kere işittiğim bu şarkıyı bestesiyle, güftesiyle nasıl aklımda tutmuştum?* (R. N. Güntekin). ‖ *Akıldan atmak* (*çıkarmak*), unutmak, düşünmemeğe çalışmak: *Atın aklınız-*

Âkıle Hanım sokağı

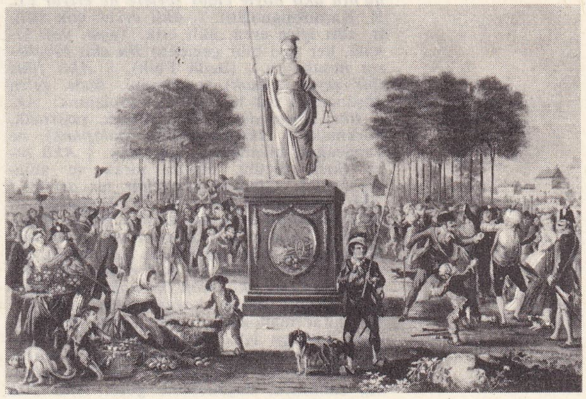

akla tapma (1793). Carnavalet müzesi, Paris

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN), Bulloz (LAROUSSE)

dan bunu (N. Cumalı). *Uzak, sessiz bir yeri çıkar aklından* (B. Necatigil). || *Akıldan (bulmak, çözmek, söylemek)*, başka bir vasıtaya baş vurmadan, zihin yoluyle çözmek, halletmek. || *Akıldan geçmek (geçirmek)*, düşünmek, bir an için hatırlamak: *Aklından geçer mi dersin, aklımdan geçen şeyler* (C. S. Tarancı). *İşin çok kötü, söylemeye dil varmıyacak kadar kötü bitebileceği de aklımızdan geçmişti* (N. Ataç). || *Akıldan gayrı müsellah. Argo.* Kaçık, zayıf akıllı. || *Akıldan gitmemek (söküp atamamak)*, unutamamak: *Hiç aklımdan gitmiyor* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Bir kafasına takmıştı ki bu işi, bir türlü aklından söküp atamıyordu* (Yaşar Kemal). || *Akıllara durgunluk vermek*, şok tesiri yapmak, düşünemeyecek hale getirmek: *İlk kalp nakli ameliyatı akıllara durgunluk veren bir olay diye karşılandı.* || *Akla dokunmak*, şaşırtmak, sarsmak: *Bu beklenmedik sirkat herifin aklına dokunur* (Ahmed Rasim). || *Akla gelmek (getirmek)*, hatırlamak, düşünmek: *Ağlarım aklıma geldikçe gülüştüklerimiz* (Mahir Baba). *Senelerden beri aklına getirmek istemediği hâdiseleri ve manzaraları bu kadar canlı olarak gözünün önünde görmek...* (S. Ali). || *Akla (hayale) gelmez*, inanılmaz, korkunç, dehşet verici: *Rusya Türk yurdunu akla gelmez gaddarlıklarla çiğniyor* (Ömer Seyfeddin). || *Akla yakın (uygun)*, makul: *Bunların tertip ettikleri komplo ne dereceye kadar akla yakındır?* (Y. K. Karaosmanoğlu). || *Akla (akıllara) zarar*, pek şaşılacak, akla sığmayacak, zarar verecek kadar mantığa, muhakemeye aykırı. || *Aklı almamak*, bir şeyin olabileceğine ihtimal vermemek; kavrayamamak, öğrenememek: *Kızını kendine anlatılan şekilde bir ite vermek mecburiyetinde kalacağını aklı almıyordu* (S. Ali). *Ne kadar çalışsa da aklı almıyor.* || *Aklı başına gelmek (aklını başına almak, devşirmek, toplamak)*, doğru yolu bulmak, doğruyu görmek, kendine gelmek: *Biraz bana meydan bırak, biraz aklım başıma gelsin* (Namık Kemal). *Aklını başına al, doktorların dediğini yap* (H. E. Adıvar). *Ne oluyorsun ayol.. Aklını başına devşir* (Musahipzade Celâl). || *Aklı başında (olmak)*, makul, temkinli: *Çocukluğumdan beri en aklı başında kimselerden bir söz işitirdim* (Yahya Kemal). || *Aklı başından gitmek*, kendini kaybetmek, şaşırmak: *Saçın görse sünbül perişan olur / Gider aklı baştan dardağan olur* (Âşık Dertli). || *Aklı başından (tepesinden) bir karış yukarda. Teklz.* Delişmen, sağduyudan uzak hareket eden. || *Aklı başında kalmamak*, ne yapacağını bilememek, şaşırmak: *Akıl mı kalır başta şu alacak derdinden* (A. K. Tecer). || *Aklı başka yerde olmak (dolaşmak)*, o anda meşgul olması gereken meselenin dışında kalmak, başka şeyler düşünmek: *Affet Kâmran, aklım başka yerdeydi* (R. N. Güntekin). || *Aklı bokuna karışmak. Argo.* Fikir selâmetini kaybetmek, şaşkınlıktan en olmayacak şeyleri yapmak. || *Aklı çıkmak*, çok endişe etmek, çok korkmak: *Unutacağım diye aklı çıkıyordu* (N. Araz). || *Aklı dağılmak*, düşüncelerini belirli bir mesele üzerinde toplayamamak: *Bir lâhza görmesem aklım dağılır / Yüzüne bakarsam görse alınır* (Gevherî). || *Aklı durmak*, düşünemez hale gelmek, hayret etmek. || *Aklı eren*, anlayan, idrâk eden: *Onların memleketi idare etmelerine, aklı eren, hakikati görenler tahammül edebilir mi?* (Atatürk). || *Aklı ermek (yetmek)*, bazı şeyleri anlayacak kabiliyette olmak: *Demek Seniha'nın aklı böyle ciddî şeylere de eriyor* (Y. K. Karaosmanoğlu). || *Aklı evvel*, çok akıllı, aklı iyice eren, aklı erik. *Teşm. yol.* Ukalâ, her şeyi bilir geçinen: *Bu aklı evvellerin hesabı şu...* (Bedii Faik). || *Aklı fikri (bir şeyde olmak)*, endişesini, önde gelen düşüncesini tek bir noktaya toplamak: *Aklı fikri sinemada.* || *Aklı gitmek*, şaşırmak, korkmak. || *Aklı karışmak (dolaşmak)*, ne yapacağını bilememek, şaşırmak. || *Aklı kısa (kıt)*, ölçülü, sınırlı idrâk ve anlayış sahibi: *Gönlüm günahkâr bir derviş / Aklı kısa, kalbi geniş* (F. H. Dağlarca). || *Aklı okkadan dört yüz dirhem eksik. Argo.* Akılsız, kafasız. || *Aklı oynamak. Halk dili.* Korkmak. || *Aklı saplanmak (takılmak)*, devamlı olarak belirli bir şeyi düşünmek: *Fakat Ömer Bey aklı sabit bir noktaya saplanmış; gülünç olmak kaygusundan uzak* (Y. K. Karaosmanoğlu). || *Aklı selim*, sağduyu, iyiyi kötüden iyice ayırma kabiliyeti: *Milletimizin yüksek akl-ı selimi başlıca mürşidimiz olmuştur* (Atatürk). || *Aklı sıra*, aklınca, zannınca, düşüncesine göre: *Aklı sıra beni tongaya düşürecekti* (A. K. Tecer). || *Aklı terelelli. Teklz.* Delişmen. || *Aklı yatmak*, uygun bulmak: *Aklımız pek âlâ yattığı halde nedense gönlümüz tam bir surette inanmaz* (R. N. Güntekin). || *Aklımda*, lâdes oyununda tarafların giriştikleri bahsi unutmadıklarını bildirmek için kullandıkları söz. || *Aklına geleni (eseni) yapmak*, içten geldiği gibi, anî davranışlarda bulunmak: *Akıllarına estiği zaman gelir iki tek atarlar baba kız benim meyhanemde* (S. F. Abasıyanık). || *Aklına hiffet getirmek*, delirmek. || *Aklına koymak*, bir şeyi mutlaka yapmağa karar vermek: *İnsan ne kadar uzaklarda olsa, aklına koymasın, arar bulur* (B. Necatigil). || *[Birinin] Aklına koymak*, aklını çelmek, ifsat etmek, bozmak. || *Aklına sığdıramamak*, inanmamak, tasavvur edememek: *Kristiyan, benim sırtımda babayani bir çarşafla burada bulunmamı bir türlü aklına sığdıramıyordu* (R. N. Güntekin). || *Aklına şaşmak*, bir durum veya davranışın isabetsizliğini belirtmek için kullanılır: *Hay aklına şaşayım senin, İstanbul'a gezmeye gelmişken bula bula burayı mı buldun?* (A. K. Tecer). || *Aklına turp sıkmak. Argo.* Birinin fikrini veya yaptığını beğenmemek: *Halidin aklına turp sıkmalı, nişanlısı güzel ama sıfır numara züppe* (Samim Kocagöz). || *Aklına uymak*, başka birinin işe yaramayacak bir tavsiyesini tutmak: *Recep hangi akla uyup da bu gaz sobasını almıştı, bilemiyorum* (S. F. Abasıyanık). || *Aklından zoru olmak*, ara sıra akılsızca işler yapmak, sapıtmak: *Aklından zoru var kiminin* (C. S. Tarancı). || *Aklını almak*, birinin aklını kendisiyle meşgul etmek: *Perişanım ol yar aklım alalı / Aşkına bel bağlayıp kul olalı* (Gevherî). *Aklını (başından) almak*, anî bir korku ve şaşkınlığa düşürmek: *Ferideciğim biraz açıldın mı? Aklımızı başımızdan aldın* (R. N. Güntekin). || *Aklını bozmak*, delirmek: *Siz gerçekten aklınızı bozmuşsunuz* (Âli Bey). *Aklını kaçırmak (kaybetmek, oynatmak)*, delirmek: *Büyük dayısını aklını oynatmış sandı, kapının önünden geri geri çekildi* (Y. K. Karaosmanoğlu). || *Aklını peynir ekmekle yemek*, akıllıca hareket edilmesi gereken yerde aklını kullanmamak. || *Aklınla bin (çok) yaşa! Teklz.* Olmayacak teklifte bulunana söylenen, yarı alaylı duа. || *Allah akıllar versin!*, mantıksız bir iş yapana söylenen alaylı temenni sözü. || *[Hangi, ne] Akla hizmet etmek*, olmayacak bir tesir altında kalmak, akıl ile bağdaşmaz şekilde davranmak.

— Esk. Osmanlıca'da akıl, *akl* şekliyle ve çeşitli kelimelere birleşerek terkipler yapar: *Akl-ı bâliğ*, (buluğa ermiş) ergin kimsenin aklı. [Türkçede *akılbâliğ* şeklinde kullanılır.] || *Akl-ı beşer*, insan aklı. || *Akl-ı evvel*, ilk sebep, ilk zekâ, yaratıcı. || *Akl-ı faal*, yapıcı, işleyen akıl. || *Akl-ı hayvanî*, hayvanî zekâ, içgüdü. || *Akl-ı ilâhî (akl-ı mutlak, akl-ı mücerred, akl-ı rahmanî)*, Tanrı'ya has, ilâhî, mutlak, mücerret akıl, düşünce, zekâ. || *Akl-ı insanî*, beşerî akıl. || *Akl-ı küil*, ilk yaratılan cihanşumul (evrensel) akıl; Hz. Muhammed, Cebrail. || *Akl-ı maad*, gelecek hayata (ahrete) dönük akıl. || *Akl-ı maaş*, dünya hayatına dönük akıl. || *Akl-ı nefsanî*, içgüdülere özellikle yaşama ve korunma içgüdülerine dönük akıl. || *Akl-ı şeytanî*, şeytanca, şeytanî zekâ v.b.

— Dişçilik. *Akıldişi.* İnsanlarda 17-30 yaş arasında çıkması normal sayılan üçüncü azı dişi. Yirmi yaş dişi de denler ama yaşla ve akılla ilgisi olmadığından «üçüncü büyük azı» denilmesi daha uygundur. Embrioloji'si, anatomi'si, patoloji'si ve komplikasyon'ları bakımlarından diş hekimliğinde başlı başına bir konu teşkil eder.

— Fels. *Akıl.* Bk. ANSİKL. || *Akıldışı*, bilgi konusunda sadece akıl ile açıklanmayan: *O akıldışı bir kökten, Tanrıya karşı isyanı temsil eden şeytanın baştan çıkarılmasından ileri gelir* (H. Z. Ülken). || *Akıl tohumu*, stoa sistemine göre, bütün canlı varlıklardan önce gelen, bu varlıkların, gelişmeleri boyunca bir bir ortaya çıkacak bütün özelliklerini kendinde yaşayan tohum.

— Psikol. *Akıl duyuları*, dış dünya hakkında insana en fazla bilgi veren, görme, dokunma ve işitme duyuları (Buna karşılık afektif duyular, zevk veya acı doğurur).

— Tar. *Akla tapma.* Bk. ANSİKL.

— Tıp. *Akıl hastalığı*, deliliğe hekimlikte verilen ad. || *Akıl hastası*, çeşitli deliliklerden herhangi birine müptelâ olan kimseye hekimelerin verdikleri ad. (Bk. ANSİKL.) || *Akıl hastalıkları hekimi*, akıl hastalıklarını tedavi konusunda ihtisas yapmış hekim. || *Akıl hastahanesi*, akıl hastalarının barındığı ve tedavi edildiği özel hastahane. *Esk.* Tımarhane*. || *Akıl sağlığı*, normal ruhî fonksiyonların sağlanması ve korunması için alınan fizik, fizyolojik, psikolojik tedbir ve bilgilerin bütünü.

— ANSİKL. Fels. *Akıl*, bazı yargıların başka yargılar ile mantık bakımından bağımlı olduklarını kavramak, olayları güden kanunları bulmak ve bu kanunlara dayanarak tutarlı tasarılar yapmak yeteneğidir; pratik açıdan ise, kullanılan araçları tam ve şuurlu bir şekilde takip edilen amaca uydurmaktır. Kısası, akıl, basit çağırışımlarla, içgüdülerle değil, muhakeme yolu ile yargılama ve hareket etme yeteneğidir. Daha özel olarak, iyi düşünmek ve hüküm vermek yeteneği diye de tarif edilebilir. Fakat, düşünmek, fikir yürütmek için zihin, açık ve inkâr edilmez saydığı bazı ilkelere dayanır; iyi düşünmek, dolayısıyle iyi yargılamak, bu ilkeleri doğru olarak uygulamaktır. Şu halde akıl, özdeşlik (ayniyet) ilkesi (*A, A'dır*); nedenlilik (illiyet) ilkesi (*her olayın bir nedeni vardır; her değişiklik kendinden önceki bir değişiklikten ileri gelir*) gibi, açık ve kesin sayılan yargıların doğrulanması ve kullanılmasıdır.

Bazı filozoflar «akıl» kelimesiyle, özellikle en genel metafizik fikirleri tasarlama yeteneğini belirtirler: Tanrı fikri (Sonsuz, Mutlak ve Kusursuz fikirlerinin temelidir), ruh fikri, maddî evren veya dünya fikri. Akıl kelimesi, vahiy yoluyle edinilen ve bir inanç konusu olan bilgiye zıt düşen tabiî bilgiyi belirtmek için de kullanılır (Bk. AKILCILIK). Temel mesele, yani «akıl» kelimesinin alabileceği bütün anlamları kapsayan mesele, ilkeler meselesidir. Bu da üçe ayrılır: 1. İlkelerin dökümü, anlatımı ve sınıflandırılması; 2. İlkelerin kaynağı (Bk. ÇAĞRIŞIMCILIK, AMPİRİZM, EVRİMCİLİK); 3. İlkelerin nesnel (objektif) değeri (Bk. ELEŞTİRİMCİLİK, DOGMATİZM). İlkelerin dökümü konusunda, idrâk'in kategorileri veya düşüncenin temel konuları olarak, sadece düşüncedeki evrenselliğin nesnelerin evrenselliğine uyguladığı ilkeler ele almak daha uygun görünüyor. Yalnızca biçimsel olan *özdeşlik* veya *çelişmezlik* ilkesi ile, dünya hakkında bilgi edinmemizi sağlayan ve objektif bir değeri olan ilkeleri Kant tarif etmiştir: «kuvvetler» fiziğini yöneten *töz* (cevher) ilkesi; hareket hakkında bize bilgi veren *nedensellik* ilkesi; bir de, her çeşit *nedenselliği* kapsayan *karşılıklı etki* ilkesi. Akıl ilkeleri sadece teorik değil, pratiktir de. Kesin bir mecburiyet olarak ele alınan vazife duygusu da bir akıl işidir. Böylelikle Kant, biri teorik, biri de pratik olmak üzere aklı ikiye ayırır. Akıl, yalnız teori düzeyinde değil, uygulama ve duyu düzeyinde de, ilmî olduğu kadar ahlâkî ve insanlararası ilişkileri mümkün kılan bir temel, bir anlama imkânı olarak tanımlanır.

— Tar. *Akla tapma*, Hébert'ciler Fransa'da Hıristiyanlığı silmek istiyorlardı; bunların kışkırtmalarıyle, illerde bir hareket başladı; Nevers'de, Fouché ibadeti yasakladı, mezarlıkları laikleştirdi; Amiens'te, André Dumont danslı yurttaşlık törenlerini başlattı. Paris komünü piskopos Gobel'e Hıristiyanlığı inkâr ettirterek akımı daha da belirli bir duruma getirdi. Notre-Dame kilisesinde Akıl şerefine bir tören düzenlendi: kırmızı bir başlık, ak bir gömlek, mavi bir manto giymiş bir kadın oyuncu felsefeye adanmış tapınaktan çıkarak yeşilliklerle süslü bir tahta oturdu, halk da kendisine saygılarını sundu (1793). Bundan sonra Chabot, Notre-Dame'ın *Akıl tapınağı* olması konusunda bir karar çıkarttı. Robespierre kendi Yüce Varlık anlayışına aykırı olan bu akıma karşı çıktı. Gene de Akıl şerefine birçok törenler düzenlendi. Bu törenlerde bir takım genç kız ve kadınlar «tanrıça» rolüne çıktılar. Akla tapma Hébert'cilerle birlikte ortadan kalktı (1794).

— Tıp. *Akıl hastalığı*, ruh fonksiyonlarının önemli, uzun süreli veya sürekli bozukluklarından ileri gelen bütün rahatsızlıklara verilen ad. (Akıl hastalıkları, hastalığın «benlik» üzerindeki etkisinin derinliğine göre ve hastanın kendi anormal durumunu kavrama derecesine göre *nevroz* ve *psikoz* diye ikiye ayrılır.) [Bk. NEVROZ, PSİKOZ.] || *Akıl rahatsızlıkları*, geçici olarak ortaya çıkan (meselâ bir ateşli hastalıkta veya gebelikte) ve-

ya sürekli olan (bu durumda, bir akıl hastalığı ile ilgili demektir) ruhî düzen bozukluğu. ‖ Huk. Bir akıl hastası tarafından aktedilmiş hukukî sözleşmeler — eğer aktin yapıldığı anda — delilik isbat edilebilirse, irade fesadı sebebiyle batıldır. Bir akıl hastasını hacir altına aldırmak, yani onu kanunî ehliyetten yoksun hale getirmek her zaman mümkündür (Bk. HACİR ve MAHCUR). Göz altına alınmış, fakat hacir altına alınmamış bir akıl hastası, aklî yeteneklerine sahip olduğu süre içinde hukukî akitler yapabilir. Ceza bakımından akıl hastası cezaî ehliyetten yoksun sayılır.

◆ **Akıllı** sıf. Doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ayırt edebilme melekesine, kabiliyetine sahip: *İkisi de zeki adamdı, akıllı adamdı, yapıcı adamdı* (Y. Z. Ortaç). ‖ Doğru düşünen, sağduyu sahibi, anlayışlı: *Akıllı kişinin hali başkadır.* ‖ Dikkatli, temkinli, ağırbaşlı: *Kararını kendin ver, yeter ki akıllı bir adım at, sonrasını düşünme.*

— ÇEŞ. DEY. *Akıllı davranmak,* tedbirli hareket etmek: *Bunlar şehirdeki nüfuzlarının bir kısmını da kendileri gibi iflâs etmeyip akıllı davranarak mevkilerini sağlamlaştırmış akrabalarına borçluydular* (S. Ali). ‖ *Akıllı geçinmek,* kendisini akıllı sanmak, öyle göstermek: *Akıllı geçinir ama inanmayın* (Y. Z. Ortaç). ‖ *Akıllı kârı,* akıllıya yaraşır, akıldan beklenir iş: *Vücudu bir yana atmak, dimağı bir tarafa / Akıllı kârı değil der de böyle yapmazdı* (Mehmed Âkif). ‖ *Akıllı uslu,* ağır başlı, terbiyeli, sâkin: *Dünyanın en akıllı uslu kocası olmaya âmadeyim* (C. S. Tarancı). ‖ *Sivri akıllı,* acayip fikirleri olan ve kendinden başkalarının aklını beğenmeyen: *Kuzu gibi Anadolu'nun birdenbire aslan kesilişini en sivri akıllılar bile bir türlü tahayyül edemiyorlar* (Yahya Kemal).

◆ **Akıllandırmak** ettrg. f. Uslandırmak, terbiye etmek, aklını başına getirmek, yola getirmek.

◆ **Akıllanmak** edilg. f. Yola gelmek, uslanmak, hâdiselerden ders alıp tedbirli ve doğru davranır olmak: *Yaşlandıkça akıllanacağına çocuklaşıyor* (H. R. Gürpınar).

◆ **Akıllanmaz** sıf. Islahı imkânsız, söz anlamaz, nasihat kabul etmez.

◆ **Akıllıca** zf. Doğru, akla yatkın ve yakın: *Daima en akıllıca şeyleri hatırlatıyor, arada sırada annemi teselli ediyordu* (A. H. Tanpınar).

◆ **Akıllılık** i. Akıllı olma hali: *Cihanda akıllılık ile deliliği, ayıracak bir terazi yoktur* (Mehmet Kaplan).

— ÇEŞ. DEY. *Akıllılık etmek,* yerinde ve isabetli hareket etmek: *Lâkin siz akıllılık ettiniz, bize zahmet vermediniz, mücazata hacet kalmadı* (Ömer Seyfeddin). ‖ *Akıllılık taslamak,* akıllı olduğunu zannederek bununla böbürlenmek, akıllılığını ileri sürmek.

◆ **Akılsız** sıf. Doğru veya isabetli düşünemeyen, idrâksiz, zekâsı yetersiz: *Akılsız başın cezasını ayaklar çeker* (Atasözü). *Akılsız iti yol kocatır* (Atasözü).

◆ **Akılsızlık** i. Akıl ve düşünceden yoksun olma. ‖ Aptallık.

— DEY. *Akılsızlık etmek,* düşüncesizce ve isabetsiz hareket etmek: *Akılsızlık etti, bütün arsalarını elden çıkardı.*

◆ **Aklen** zf. Akıl icabı, akıl gereğince: *Memleketin selâmetini düşünenlerin aklen ve vicdanen yapmağa mecbur oldukları her şeyi yapmağa çalışmalıyız* (Atatürk).

— DEY. *Aklen veya naklen,* akıl veya nakil yoluyle [Burada akıl idrâk, düşünce, nakil ise rivayet anlamındadır].

◆ **Aklî** sıf. Akıl ile ilgili: *Yalnız dinî bir görüşle değil, aklî bir görüşle de diyebilirim ki, o bahtiyar şehitler cennette, biz kalanlar ise cehennemde yaşıyoruz* (Yahya Kemal). ‖ Akla uygun, akla önem veren, hisleriyle değil, aklı ile hareket eden: *Aklî bir tip olan Şinasi* (Mehmet Kaplan).

— ÇEŞ. DEY. *Aklî ilimler,* eski tasnifte mantık, matematik gibi ilim dallarına verilen ad. Bk. İLİM. ‖ *Aklî maluliyet,* akıldan hasta olma. ‖ *Aklî meleke(ler),* akıl yetkisi: *aklî melekelerinde bir durgunluk müşahede ediliyordu.* ‖ *Aklî muvazene,* zihnî denge: *Aklî muvazenesi pek sağlam bulunmadığı için serbest bırakıldı* (S. F. Abasıyanık).

— Mant. ve Mat. *Aklîlik,* aklî olma özelliği, yalnız akıl üzerine kurulu bir nitelik.

◆ **Akliyat** çoğl. i. *Esk.* Akıl yoluyle elde edilenler (Zt. *Nakliyat*): *Araplar, ilim, fen, felsefe namına akliyattan her ne varsa Bizans'tan aldılar* (Z. Gökalp).

◆ **Akliye** i. ve sıf. Akla ait, akılla ilgili. ‖ Hastahanelerde akıl hastalıkları kısmı.

— ÇEŞ. DEY. *Akliyeci,* akıl hastalıkları hekimi. ‖ *Emraz-ı akliye. Esk.* Akıl hastalıkları.

◆ **Akliyûn** çoğl. i. *Esk.* Hâdiseleri akıl yoluyle araştıran ve değerlendiren felsefeciler, akılcılar. (Bk. AKILCILIK). [ML]

ÂKIL sıf. (ar. *ʿakl*, köstek'ten *ʿākıl*). Akıllı: *Biz bir sürü âkıl sıfatında budalayız* (Ziya Paşa). ‖ Mâkul, anlayışlı: *Çiftliğinde dost bir hayvan çemberi ortasında yaşayan âkıl bir dostumu ziyarete gittim...* (Ahmed Hâşim). ‖ Âlim, bilgin: *Ne kadar âkıl olsa ehl-i fünûn / Bendeki fenn ile olur mecnûn* (Abdülhak Hâmid). ‖ Mantıklı [kimse]: *Âkıl bunu tasdikten hicab eder* (Abdülhak Hâmid). ‖ İdrâkli, düşünen [kimse]: *Her âkıla bir dert bu âlemde mukarrer* (Ziya Paşa).

— ÇEŞ. DEY. *Âkıl bâliğ olmak* (Bugün *akıl bâliğ* şeklinde kullanılıyor), reşit olmak, büluğa ermek: *Küçükken kulağı ağrıyıp da âkıl bâliğ oluncaya kadar aktığını anlatıyordu* (Ömer Seyfeddin). ‖ *Âkıl kârı* (bugün âkıl kelimesi akıl şeklinde söylenmektedir. *Esk.* kâr-ı âkıl). Bk. AKIL.

— Esk. huk. *Âkıl,* bir katil olayında kan bedelinin ödenmesine iştirak eden akraba yahut arkadaş.

◆ **Âkılan** çoğl. sıf. Akıllılar, akıllı kimseler: *Çünkü ıslahından etmiş âkılân kat-ı ümîd* (Ziya Paşa).

◆ **Âkılane** zf. Akıllıca, akıllı kimseye yaraşır şekilde: *Yorgunluğu def için ihtira edilmiş ise pek ziyade âkılâne düşünülmüş.* (Ahmed Rasim). *Âkılâne bir bahis olursa hakikaten beni işgal ederek eğlendirir.* (Ahmed Midhat).

◆ **Âkılât** çoğl. sıf. Akıllılar.

◆ **Âkıle** sıf. Akıllı kadın: *Ben, bu dersleri yine bu saliha, âkıle, âbide hatuncağıza bırakarak kendim başka dersler okutursam köyü daha ziyade memnun edermişim* (R. N. Güntekin). ‖ Kadın ismi.

— Esk. huk. *Âkıle,* bir katil olayında kan bedelinin ödenmesine iştirak eden akrabalar yahut arkadaşlar. (M)

Âkıle Hanım Sokağı, Halide Edip Adıvar'ın romanı (1958). Romana adını veren sokak Lâleli'dedir. Burada, İstanbul'un üç dört yüz yıllık bina üslûplarının örnekleri karmakarışık bir sergi halindedir: kibar mahallelere has iki konak, teneke kaplı ahşap evler, bunların arasında dar yüzlü, yüksek kârgir binalar. Bu karışık mimarîye paralel olarak, sokak da «demokrat bir memleket çocuklarının oyun meydanı» dır. Konak, apartman, izbe ve gecekondudan gelen çocuklar orada birleşirler. Sokaktan geçenler de çok çeşitlidir.

Romancı, bu sokağı İstanbul'daki hattâ bütün Türkiye'deki sosyal değişmeleri ifade için bir mekân olarak seçmiştir. Yıl 1955. Bu yılın gözde dansı rock and roll, gözde gösterisi strip-tease. Bunlar romanın iki sembolünü teşkil eder. Sosyal hayattaki değişmeler, çeşitli tabakalara mensup ailelerin ve şahısların hayatlarına tesir etmektedir. Bu yüzden her şahsın hayatında, rock and roll dansında ifadesini bulan bir sallanma vardır. Strip-tease ise bir sahne gösterisi olmaktan çıkıp, «bugünün insan topluluklarının ruhlarının dışarıya vurmuş bir hayali» haline gelmiştir. (M)

AKILGA i. İnş. Suların akması için bir duvarda düşey olarak bırakılan yarık. (L)

AK ılgın bls. i. Bot. Bk. ILGIN.

ÂKIL MUHTAR. Bk. ÖZDEN.

AKIM i.(*akmak*'tan). Yeni. Bir sıvının (su), bir gazın (hava), bir enerjinin (elektrik) belli bir yönde akışı, yer değiştirişi; cereyan: *Hatlardan geçen elektrik akımını kontrol için özel âletler kullanılır.* ‖ Sanatta, siyasette, fikir hayatında ortaya çıkan yeni bir görüş, tarz, sistem: *Bu genç akıma karışmak, ismimi onların isimleri arasında görmek özlemi, anlatılmaz bir tatlı yangındı içimde* (Y. Z. Ortaç). *Gerçekçilik akımı, milliyetçilik akımı, inkârcılık akımı.* ‖ Akış yönü, meyili: *suyun akımı, saçağın akımı.*

— Coğ. *Hava akımı,* yüksek basınçlı bölgedeki havanın alçak basınçlı bölgeye doğru akması: *soğuk hava akımı, sıcak hava akımı.*

— Elektr. *Elektrik akımı.* Bk. ANSİKL. ‖ *Devam akımı,* aşırı gerilim dalgası kaybolduğu zaman, aşırı gerilimden dolayı parafudr'da meydana gelen ark'a tağdiye şebekesinin sağladığı akım.

— Fiz. *Akım,* bulunduğu yeri ilerleye ilerleye terk eden bir sıvının hareketi. Bk. ANSİKL.

— Fizyol. *Sinir akımı,* bir uyarımın sinir boyunca yayılmasını sağlayan olaylar dizisi. (Bu uyarımın yayılması, sinirin iletme denilen özelliğini belirtir.) Bk. ANSİKL.

— İkt. *Akım,* çeşitli iktisadî birimler tarafından yapılan mübadelelerin toplamı. (Miktarları göz önüne alınıyorsa *mal akımı,* kıymetler gözönüne alınıyorsa *para akımı* söz konusudur.) ‖ Hizmetler piyasası ile nihaî mal piyasasını, yani tüketicileri, üretim amili alıcılarına bağlayan iki taraflı hareket. Bk. ANSİKL.

— Hidrol. *Akım saati,* pervane ve tekerleğinin dönme hızına göre bir akarsuyun hızını ölçen âlet.

— Mekan. *Akım,* aerodinamik üfleme tünellerinde (ve havada hareket eden her cismin etrafında) meydana gelen hareket. (Bu harekette genel olarak iki türlü akım ayırt edilir: deney odasının [üfleme tüneli] veya herhangi bir cismin önüne düşen akım *geliş akımı;* veya arkasına düşen akım *gidiş akımı.* Şekil bakımından da akımlar ikiye ayrılır: bütün hava akımlarının birbirine paralel hareket ettiği *laminer akım* ve havanın az veya çok, belirli bir çalkantısı ile karakterize edilen *türbülan akım.*)

— Meteorol. *Akım durması,* troposferin büyük ölçüde kalın bir tabakası boyunca, batı hava akımının kesintiye uğraması. (Genelleşmiş akım durmalarının sebebi, çok kısa ve çok geniş bir gezegen dalgasının duraklamasıdır.) Bk. ATMOSFER.

— Psikol. *Akım,* ruhun hayat akışkanlığına yaptığı tepki. ‖ *Fizik akımı kuramı,* Euler'in teorisi: ruhun beden üzerinde doğrudan doğruya etkisi bulunduğunu ileri sürer.

— Telekom. *Taşıyıcı akım,* sinyal göndermek için modüle edilen yüksek frekanslı alternatif akım. (Telgraf telleri, güç nakil hatları gibi iletici hatlardan yararlanarak yapılan göndermeler, birçok bağlamanın aynı anda kurulmasını sağlar. Her bağlama için ayrı bir taşıyıcı akım frekansı kullanılır; alıcı merkezde, çeşitli akımlar uygun süzgeçler ile birbirinden ayrılır, sonra da verilen modülasyon giderilir.)

— Tıp. *Akımlama,* tedavi amacıyle akım kullanılması. (Bk. ŞUA *tedavisi.*)

— Trafik. *Trafik akımı,* bir yoldan geçen motörlü vasıtaların miktarı. ‖ Vasıtaların gidiş yönü.

— ANSİKL. Elektr. Bir iletkenden *elektrik akımı*'nın geçtiğini söyleyebilmek için, şu üç etkinin aynı anda ve birlikte görülmesi gerekir: 1. İletkenden bir ısının yayılması (*ısı etkisi*); 2. İletkenin yakınına serbestçe asılmış bir mıknatıslı iğnenin birtakım etkilere uğraması ve iletkene yaklaştırılan bir mıknatısın da iletkeni etkilemesi (*elektromagnetik etki*); 3. İletken kesilip iki ucu bir tuzlu eriyiğe daldırılınca eriyiğin kimyevî ayrışmaya uğraması (*elektroliz etkisi*).

● *Akımın cinsi.* Madenî iletkenler veya eriyiklerdeki akımlar *iletim akımları*'dır; elektriklenmiş maddî cisimlerin yer değiştirmesiyle elde edilen akımlara *konveksiyon akımları* denir; gerek Rowland'ın deneyleri, gerekse katot ışınları üzerinde yapılan deneyler bu iki akım cinsinin elektromagnetik bakımdan aynı özellikleri taşıdığını göstermiştir. Bundan şu sonuç çıkar: bütün akımlar gerçekte birer konveksiyon akımıdır ve her akım, eninde sonunda bir yük iletimi olarak ele alınabilir.

a) Madenî iletkenlerde *başı boş elektronlar,* yani atomlara pek bağlı olmayan elektronlar vardır; bunlar, bir çeşit elektronik gaz halinde, düzensiz ve sürekli bir hareketle atomlar arası aralıklarda serbestçe yer değiştirirler. İletkenin iki noktası arasına bir potansiyel farkı uygulanırsa, bir elektrik alanı elde edilir: bu alan, elektronlara, kendi yönüne ters yönde düzenleştirilmiş bir hareket sağlar.

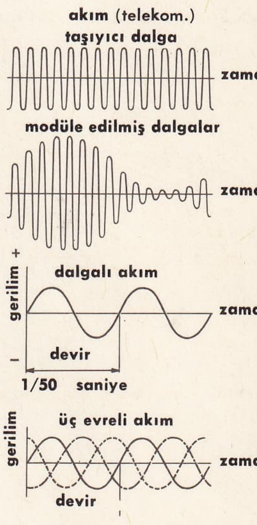

akım (elektr.)

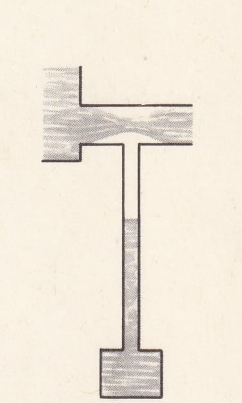

akım (sıvılarda)

Âkıle Hanım sokağı (fotoğraf 223. sayfada)

b) Arrhenius'un teorisine göre, elektrolitlerde akımlar iyonların ikili hareketine bağlıdır («iyon» diye, elektron kaybetmiş [katyon] veya elektron kazanmış [anyon] atomlara veya atom gruplarına denir). Anyonlar fazladan elektronlarını anot'ta bırakırlar; bu elektronlar, dış devrede anot'tan katot'a taşındıkları için, katotlar da katot'ta eksik kalan elektronlarına kavuşurlar. Böylelikle, elektrotlarda iyonlar âdi atomlar haline dönüşür.

c) Bazı durumlarda (termoelektronik olayda yüksek ısı, fotoelektrik olayda ışık), bir takım elektronlar çok seyreltilmiş bir atmosferde serbest kalır. Bir elektrik alanı meydana getirilince, bu elektronlar harekete geçer. Böylelikle, katot ışınları ve elektronik tüpler içindeki akımlar meydana gelir.

d) Düşük basınçlı gazlarda da akım, pozitif ve negatif taneciklerin her iki yönde akmasından ileri gelir; gerçi bu taneciklere de «iyon» denilir ama bu iyonlar ötekilerden farklı olarak ya elektrondur, ya da bir elektron kazanmış veya kaybetmiş bütün moleküllerdir.

Elektriklenmiş taneciklerin gerçek yer değiştirme yönü ne olursa olsun, akım, pozitif yüklerin itibarî olarak *akımın yönü* diye adlandırılan yönde yer değiştirmesiyle eşdeğerdedir. İkisi de polarlanan elektromagnetik olay veya elektroliz olayı ile tayin edilebilen bir yön, devrenin üreteç dışında kalan kısmında, pozitif kutuptan negatif kutba ve üreteç içinde kalan kısmında negatif kutuptan pozitif kutba giden yöndür.

Akımın sebebi, devrede bir elektromotor alanının varlığıdır; bu alan, ya bir *ayrı cinstenlik* elektromotor alanı (elektrokimya üreteçleri veya termoelektrik çiftler), ya da bir *indükleme* elektromotor alanıdır (indükleme üreteçleri).

● *Akımın şiddeti*. Sonsuz kısa bir dt süresi içinde, bir iletkenden itibarî akım yönünde geçen pozitif yükler ile eşdeğerde olan pozitif yük'e dq dersek, akım şiddeti $I = \frac{dq}{dt}$.
ile tarif edilir. Akımı belirleyen üç olayın genlikleri aynı anda azalıp çoğalır ve akımın şiddetini tespit etmek için kullanılabilir; uygulamada ise, zaman unsurunu araya katmayan elektromagnetik olaya başvurulur (Bk. AMPER.): *Bir devredeki akımın şiddeti, magnetik bakımdan eşdeğer yaprakcık*ın gücüne eşittir.* (*Eşdeğer yaprakcık, aynı alanı yaratan ve bir magnetik alanda aynı etkilere uğrayan yaprakcık'tır.*)

● *Akımların ölçülmesi*. Bir akımın şiddeti, pratik olarak, *elektrodinamometre* ve *amperölçer* denilen ayarlı âletler ile ölçülür.

● *Akım vektörü*. Bir iletkenden geçen elektriklenmiş taneciklerin yörüngesi çizilirse, *akım çizgileri* elde edilir; bir noktadaki $\vec{i}$ akım vektörü, o noktadan geçen akım çizgisine teğettir ve büyüklüğü de zaman birimi süresince yüzey biriminden geçen elektrik miktarına eşittir; bu büyüklük, söz konusu nokta etrafına çizilen sonsuz küçük bir yüzeyden geçen akımın yoğunluğundan başka bir şey değildir.

● *Doğru akımın kanunları*. 1. *Yüklerin birikmezliği kanunu*: kollara ayrılmayan bir devre boyunca akımın şiddeti değişmez. Bir düğüme varan akım şiddetlerinin toplamı, o düğümden çıkan akım şiddetlerinin toplamına eşittir.

2. *Ohm kanunu*: bir iletkenin herhangi bir noktasındaki akım vektörü, iletkenliğe σ, ε_m elektromotor alanına ve ε_s elektrik alanına $i = \sigma(\varepsilon_m + \varepsilon_s)$. formülüyle bağlıdır. Bu bağıntı uçlarında V gerilimi bulunan, elektromotor kuvvet E olan bir üreteci içine alan bir r direnç devresinin bir parçasına uygulanabilecek $rI = V - E$ bağıntısıyle eşdeğerdedir.

3. *Pouillet kanunu*: içinde yalnız bir üreteç, üretecin dışında kalan kısmında ise yalnızca ölü dirençler bulunan kapalı bir devrede, üretecin elektromotor kuvveti, devrenin toplam direnciyle akım şiddetinin çarpımına eşittir: $E = RI$.

4. *Kirchhoff kanunu*: Bir ilmik boyunca etki eden elektromotor kuvvetlerin cebirsel toplamı, bu ilmiği meydana getiren çeşitli kolların dirençleri ile bu kollardan geçen akımların şiddetleri çarpımlarının toplamına eşittir: $\Sigma E = \Sigma rI$.

5. *Joule kanunu*. Bk. JOULE.

6. *Faraday kanunları*. Bk. ELEKTROLİZ.

7. *Elektromagnetizma kanunları*. Bk. ELEKTROMAGNETİZMA.

● *Alternatif akımlar*. Bu akımlar, alternatif olarak, önce bir yönde, sonra zıt yönde akar; ortalama değeri sıfır olan şiddetleri zamanın devirli bir fonksiyonudur. Özellikle sinüsoidal akımlar, şiddeti $i = I_m \sin 2\pi ft$ formülü ile belirtilen akımlardır (I_m, genlik; f frekans). Alternatif akımların magnetik ve kimyevî etkileri her alternans'da yön değiştirir; buna karşılık, ısı etkisinin sabit bir işareti vardır. Sinüsoidal akım, iki akımın bileşkesi sayılabilir: kendisini meydana getiren potansiyel farkı ile aynı fazda bulunan *aktif* akım (veya *watt*'lı akım) ve potansiyel farkı ile çeyrek periyot faz farkı olan *tepkin* akım (veya *watt*'sız akım) [Bk. ELEKTRİK].

● *Tek fazlı akım, çok fazlı akımlar*. Tek fazlı (monofaze) akım, bir tek elektromotor tarafından sağlanan akımdır; çok fazlı akımlar topluluğu, aynı çırpıntılı bir elektromotor kuvvetleri topluluğundan ileri gelir; ne var ki bu elektromotor kuvvetlerinin her biri, ötekine göre aynı periyot kesiri kadar ileridedir. Kullanılan başlıca akımlar iki fazlı (difaze), üç fazlı (trifaze) ve altı fazlı akımlardır.

● *Birincil (primer), ikincil (sögonder) akım*. Bu akımlar bir transformatörün veya bir indükleme bobininin birinci veya ikinci sargısından geçen akımlardır.

● *Foucault akımları*. Madenî kütleler içinde meydana gelen indükleme akımlarıdır; bunlar, indükleme alanına paralel olarak iletkene yaprak iletkenler konarak giderilir.

● *Yer değiştirme akımları*. Bir devre ancak kapalı olduğu zaman bir yaprakcık sayılabilir. Ne var ki, bir kondansatörün yük akımı, bir kondüksiyon akımı ile aynı belirleyici etkileri yapar (özellikle aynı magnetik alanı). Maxwell, kondansatörün armatürlerini üretecin uçlarına bağlayan teldeki iletim akımı devresinin, kondansatör içinde «yer değiştirme akımı» denilen farazî bir akım ile kapandığını kabul eder.

● *Akımın fizyoloji bakımından etkileri*. Vücuttan geçen bir akım sinirlere tesir eder, acı verir ve kasların irade dışı büzülmelerine yol açar. Akımın vücut üzerindeki tesirlerinin çoğu, akımın fizik ve kimya etkileriyle izah edilir; akım vücuttaki sıvıların elektrolizine yol açabilir ve bu ayrışma sonunda meydana çıkan maddelerin bir tabaka halinde dokulara yapışması kalbin durmasına sebep olur. Fakat elektroliz'e imkân olmayınca tehlike de ortadan kalkar; meselâ tıp'ta kullanılan çok yüksek frekanslı akımların tehlike yaratmaması bu şekilde izah edilir.

— Fiz. *Sıvılar*. İnce bir çeper içine açılmış dar bir delikten akan ve ağdalıksız farzedilen her sıvı'nın akım hızı Bernoulli teoremine göre $v = \sqrt{2gh}$, formülüyle gösterilir; bu formülde h, yaklaşık olarak, deliğin merkezinden serbest yüze kadar olan uzaklık ile tanımlanan yükü belirtir. (Bk. DARALMA, HARCAMA.)

Demek ki, sabit bir yük için (taşma kabı, Mariotte kabı) akım düzgün olur, yani hızı sabittir; *harcama* veya s kesitli bir ağızdan birim zamanda geçen sıvı hacmi de $v \times s$.'dir. Gerçekte, *damarın daralması*, harcama'nın azalmasına yol açar; harcamanın değeri ise, musluk lülelerinin şekline, lülenin bir noktasından öbürüne değişen sıvı basıncına bağlı olan bir kesrin (*harcama katsayısı*) vs ile çarpımıdır. Bu lüle daralmış damarın şeklini alırsa, harcama görülür şekilde teorik değerini bulur. Tromp*lar, silindirik bir lüle içinde, sıvı damarının daraldığı noktada epeyce azalan basıncın bir emme meydana getirmesi ilkesine dayanır.

Lüle içinde önemsemeyecek kadar az olan sürtünmeler, borularda, uzunlukla orantılı ve çeperin türü ile boruların çapına bağlı bir basınç azalmasına (yük kaybı) yol açar.

Kılcal borularda harcama, sıvıya göre değişen bir katsayıya bağlıdır; bu katsayıya *iç sürtünme* adı verilir.

Esnek borular ise akım rejimini değiştirir. Katı bir boru'dan kısa sarsıntılarla, düzensiz olarak akan bir sıvı, kauçuk bir boru'dan sürekli ve düzenli olarak dökülür (atardamarlarda kan akışının düzeni).

● *Gazlar*. Düşük basınç altında, kanunlar aynen sıvılardaki gibidir. Ayrıca, Graham kanunu, akış hızının $\sqrt{\delta}$, ile ters orantılı olduğunu göstermiştir (δ = yoğunluk) Büyük basınçlar için, sıkışmalardan ve genleşmelerden ileri gelen ısı olayları ön plânda araya girer.

● *Katılar*. Kuvvetle sıkıştırılan katılar da dar bir delikten fırlayabilir (Tresca); buna *katıların akması* denir (kurşun boru, renkler için kalay boru, ecza ürünleri v.b. imali).

— Fizyol. *Sinir akımının* yayılma hızı, türlere ve sinirin cinsine göre değişir: karından bacaklılarda 0,4 - 1,5 m/s, kurbağanın siyatik sinirinde 25 m/s, insanın çeşitli sinirlerinde 30 - 100 m/s; hız sindirim çapı ile orantılı, kronaksi*si ile de ters orantılıdır. Akım, uyarılan sinir noktasının her iki yanından (iki yönlü iletme kanunu) ve ancak sinir'de hiçbir bozukluk yoksa, geçer (bütünlük kanunu); sinir lifi içinde akım komşu liflerin çalışmasıyle bağlantılı değildir (tek iletim kanunu).

Sinir akımı adı verilen uyarma, her zaman sinir lifleri kılıfları ile merkez lifleri hizasında kutuplaşma ve kutuplaşmaktan kurtulma gibi elektrik olaylarına yol açar. Bu elektrik olayları, yukarıda sözü geçen kanunlara uyar ve sinir akımının belirtileri olarak kabul edilir.

— İkt. *Akım* kavramı, iktisadî toplum birliğinin ve çeşitli akımlar arasındaki bağlılığın ortaya çıkmasına imkân verir. Bu akımlar iki grup altında toplanabilir: 1. *gerçek akımlar*, yani nihaî mallar ve istihsal amilleri arasındaki akımlar; 2. *para akımları*, yani toplum grupları arasında devreden ve kiminin harcamasını, kiminin de gelirini teşkil eden akımlar.

Akım tahlili, iktisadî düşüncenin gelişmesiyle kesin şeklini aldı. 1758 Yılında François Quesnay'ın *İktisadî Tablo*'su, toplum bünyesi içinde mal hareketinin, insan vücudundaki kan dolaşımına benzediğini göstermek ister; bize bir akım fikrini aşılıyan ilk tahlil İktisadî Tablodur. Jean—Baptiste Say ile birlikte, müteşebbisler — müstehlikler arasındaki çift akım fikri gelişti; A. Cournot, İktisadî meselelerde, genel karşılıklı bağımsızlık kuralını ortaya attı; Walras, bu iki fikri birleştirdi, iktisadî mübadeleye katılanlar arasındaki karşılıklı bağlılığı ortaya koyarken iktisadî birliği bütünüyle göstermeğe çalıştı. Fakat Walras'da akım fikri mikroekonomiktir. Walras, modeli içine birçok şahıs müteşebbis ve müstehlik sokar ve tek tek ele aldığı bu iktisadî birimlerin hangi şartlar altında azami şekilde tatmin edilebileceklerini araştırır.

Toplum gruplarını ve bu grupların davranışını göz önüne almak ve paranın oynadığı rolü iyi tefsir etmek, akımın makro yönden ele alınmasına imkân verdi. Ve ancak bu şekilde, toplum grupları arasında devreden ve kiminin harcamasını, kiminin gelirini teşkil eden çeşitli para akımlarının rolü daha iyi görüldü. Akım sırasında, toplumsal bir grup kazandığından daha fazla harcarsa, özellikle satınalma gücü akımları değişebilir; bu yüzden, akımın bütününde kendi kendisini büyüten bir güç vardır ve bu güç aksi yönde geliştiği takdirde frenlenebilir. İktisadî konjonktür, akımlardaki bu değişikliklerin tepkisine maruzdur. Akımlardaki bu düzensizliklerin sorumlusu olan grup veya amillerin tespitine çalışılır. Asıl mesele, akınların düzenlenmesi imkânını veren, böylece yüksek ve istikrarlı bir faaliyet seviyesi sağlıyan şartları tespit etmektir. (LM)

ÂKIM sıf. (ar. *ʿaḳāmet, kısırlık*'tan *ʿāḳım*). *Esk.* Kısır, verimsiz: *En âmâde ve mün'im / Bir fıtrata makrun iken aç âtıl u akım* (Tevfik Fikret). [M]

AKIN i. (*akmak*'tan). Düşman topraklarına, sefer ve istilâ hazırlığı, tedirgin etme ve yıldırma, genellikle yağma, talan, çapul gibi maksatlarla yapılan, baskın şeklinde savaş hareketi. ‖ *Teşm. yol.* İklimden iklime, ülkeden ülkeye akarcasına yapılan savaş hareketi: *Bin atlı akınlarda çocuklar gibi şendik / Bin atlı o gün dev gibi bir orduyu yendik* (Yahya Kemal). Bk. ANSİKL. ‖ Hücum: *Uyuyan ülkeye yapılmaz akın* (Z. Gökalp). ‖ Çok sayıda cisim, canlı veya kavramın, bir yerden diğerine, hızlı, yoğun ve kesinti-

siz bir akış halinde hareketi: *Yeryüzünün her köşesinden oraya maddî ve manevî kıymetler akını başladı* (Peyami Safa). *Açar bir altın anahtarla ruh ufuklarını / Hemen yayılmağa başlar sadâ ve nûr akını* (Yahya Kemal). *Misafir akını. Turist akını. Balık akını. Çekirge akını.* ‖ Çok sayıda geliş, üşüşme, tehacüm: *Yatı mekteplerine doğru bir akındır başlar* (R. N. Güntekin). *İki üç hafta sonra [...] amele kafilelerinin akını başlar* (Yaşar Kemal). ‖ Göç: *Bu bahar, Anadolu'ya akın ne kadar evi boş bıraktı* (R. H. Karay).

— ÇEŞ. DEY. *Akın akın*, akış halinde, arkası kesilmeyen kalabalıklar halinde: *Akın akın muhaceret etmektedir* (A. Rasim). *Kuşlar, dizi dizi kuşlar... Kuşlar akın akın...* (Orhan Veli). ‖ *Akın etmek*, kalabalıklar halinde gitmek, üşüşmek: *Sıcaklarda halk plâjlara akın eder.* ‖ Eskid. *Akın etmek (eylemek, salmak, vermek)*, çeşitli maksatlarla düşman ülkesine hücum etmek, baskın yapmak; baskın tarzında ve sefer halinde savaşmak: *Dedelerimiz asırlarca, Çin seddi ile Rhin boyları, steplerle Afrika çölleri arasında akın edip durdular* (F. R. Atay). Bk. ANSİKL.

— Ask. Süvari, zırhlı birlik, paraşütçü gibi hareket kabiliyeti yüksek unsurları, karşı cephenin ardında karışıklık yaratmak, maneviyat bozmak, baskın yapmak gibi maksatlarla düşman topraklarına salma hareketi: *amfibi akın, komanda akını, zırhlı kıta akını, denizaltı akını, çeteci akını* gibi. ‖ *Hava akını*, savaş sırasında, stratejik veya taktik bombardıman birlikleri tarafından uzak araziye yapılan hava seferi: *Müttefiklerin Rhur havzasına yaptıkları hava akınları.*

— Spor. *Akın bölgesi*, özellikle basketbolda bir takımın, akın yaptığı çemberin altındaki dip çizgisiyle orta çizgi arasındaki sahaya verilen ad. (Bk. ÇEMBER, ÇİZGİ.) ‖ *Akın yapmak*, özellikle futbolda rakip sahaya toplu halde hücuma geçmek.

— ANSİKL. Ask. tar. Dede Korkut kitabından anlaşıldığına göre, göçebe Türklerde *akın* bazı usul ve kurallara bağlıydı ve gelişi güzel yapılmazdı. Akın için Han'ın izni lâzımdı ve kesin olarak tecrübeli, bu hususta bilgili kimseler akına çıkardı. Osmanlılarda bu gelenek devam etti ve nizamları belli bir teşkilât halinde yaşadı (Bk. AKINCI). Düşman memleketine yapılan bir hücumun *akın* adını alabilmesi için, başında akıncı beyinin (*uç beyi* de denir) buulnması şarttı. *Akıncı beyi* bizzat akına gitmez ve gönderdiği kuvvet yüz kişiden fazla olursa bu harekete *haramilik* denirdi. Giden kuvvet yüz kişiden azsa bunun adı da *çete* idi. Osmanlılarda akının belirli vasfı, akına uğrayan ülkenin sonunda mutlaka istilâ edilmesiydi. Akıncılar düşman topraklarına yaptıkları akınlarla o bölgenin durumunu iyiden iyiye öğrenip tespit ederler, sonra ya ordu yardımıyle veya kendi kuvvetleriyle o toprağa yerleşirlerdi. Akınlar kademe halinde birkaç safhada yapılır, akın eden ilk kuvvetin karşısına direnen bir düşman birliği çıkarsa, arkadaki akıncı birliği yetişerek ona yardım ederdi. Akıncılar tarihindeki en önemli ve büyük akın Fatih devrinde Mihaloğlu Ali Bey kumandasındaki kuvvetlerin Transilvanya'ya yaptıkları akın olmuş ve bu akın sırasında Brodfeld meydan muharebesi verilmiştir. Bundan başka, Viyana muhasaraları sırasında Avusturya içlerine, Eflâk ve Buğdan'a yapılan sürekli akınlar da akıncılar tarihinde önemli yer alır. (M)

AKIN i. XIX. yy. Kırgız türklerinin destan şairi anlamında kullandıkları kelime. Kendilerine akın adı verilen şairlerin, destanlarını sazlarla, fakat irticalen söylemeleri şarttır. Kırgızlar, bunu yapamayanlara *Çırçı* ve *Ölümçü* derlerdi; bu kelimeler, şairlik değil, sadece ses sanatkârlığını ifade ederdi. Akın kelimesinin daha eski Türkler tarafından da saz şairi anlamında kullanılmış olması muhtemeldir. (M)

AKIN (Bedîi Faik), türk gazetecisi (Bandırma 1921). İstanbul Üniversitesi Tıp fakültesindeki tahsilini yarıda bırakarak ticaret hayatına atıldı; sonradan gazeteciliğe başladı (1945). *Tasvir, Tan, Milliyet, Yeni İstanbul, Ulus* gazetelerinde fıkralar yazdı. Şimdi, sahibi olduğu *Dünya* gazetesinde fıkralarına devam etmektedir. *Efendime Söyliyeyim* (fıkralar, 1954), *Yalancı* (roman, 1954), *Sam Amca'nın Evinde* (Amerika notları, 1954), *Bir Garip Ada* (İngiltere notları, 1957), *O Biçim* (hapishane notları, 1958) *İhtilâlciler Arasında Bir Gazeteci* (1967), *Rusya'dan* (S.S.C.B. notları, 1968) adlı kitapları vardır. (M)

AKIN (Gülten), türk şairi (Yozgat 1933). Hayat ve tabiat arasında tedirgin bir iç dünyanın özlü, ince ifadesi olan şiirler yazar. Mısra işçiliğine önem verir. Yayımlanan şiir kitapları: *Rüzgâr Saati* (1956), *Kestim Kara Saçlarımı* (1960), *Sığda* (1964). Üçüncü kitabıyle Türk Dil kurumu şiir ödülünü kazandı (1965). [M]

AKINCI i. Ask. tar. Düşman ülkesine akın yapmağa çıkan savaşçı (Bk. AKIN): *Aldım Rakofça kırlarının hür havasını / Duydum akıncı cedlerimin ihtirasını* (Yahya Kemal). ‖ *Akıncı beyi* (*uç beyi* de denir), türk akıncı kuvvetlerinin kumandanı. ‖*Akıncı kadısı*, akıncı kuvvetlerinin yanlarında, devlet adına bulunan bir çeşit adlî hâkim. ‖ *Akıncı müfrezeleri.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Akıncılar*'a, hareket ve manevra kabiliyetleri çok yüksek olduğu için bu ad verilmiştir. Genellikle sınırlara yakın bölgelerde bulunur, yılın her hangi mevsiminde devletin emrine uyarak düşman arazisine dalar, mal, para ve esir elde eder, düşman ülkeye ait kuvvet, arazi, yol, köprü v.d. konularda bilgi toplayarak merkeze ulaştırırlardı.

Akıncılar, türk asıllılardan seçilir belli ocaklar halinde teşkilâtlandırılırdı. Akıncılık hizmeti ve sanatı, babadan oğula geçerdi. Savaşta, ordunun ilerisinde 3-4 günlük mesafe ile keşif görevi yapar ve ordunun yürüyeceği ana yön üzerindeki meskûn yerlerde depolanmış erzakın ve tarlaların, düşman tarafından tahribine engel olur, köprü ve geçitlerin güvenliğini sağlarlardı. Atları, çok uzun mesafeleri kolaylıkla aşabilecek güçte yetiştirildiğinden, düşman ülkesi içerisinde beklenmeyen bölgelerde baskın halinde meydana çıkarak, şaşkınlık, korku ve dehşet yaratırlardı. Akıncılar, bir akıncı beyi kumandasında onarlı bir teşkilât halindeydiler. Bunlardan on kişiye bir onbaşı, yüz kişiye bir subaşı, bin kişiye bir binbaşı kumanda ederdi. Bu şekilde, sınır bölgelerinde *Akıncı ocakları* halinde teşkilâtlanan her akıncı grubu, kendi beyinin soyadı ile anılırdı.

Yapılan harekâtın akın adını taşıyabilmesi için buna akıncı beyinin katılması gerekirdi. Daha küçük gruplarla, meselâ yüz kişilik birliklerin yaptıkları akınlara *haramilik* ve daha küçük gruplarla yapılanlara da *çete* veya *potera* denirdi.

Devlet, akıncıların ele geçirdikleri esirlerin beşte birini vergi olarak alırdı. (Bk. PENÇİK.) Çeteler bu vergiyi ödemezlerdi.

Akıncılar, barışta daha çok Rumeli'deki çiftliklerinde tarımla uğraşırlar, fakat bunlardan herhangi bir vergi alınmazdı; çünkü akıncıların maaşları yoktu. Bu durumda bölge bölge, *Tviça* adlı tımarlı çeribaşılara bağlı bulunurlar ve akın için devletten gelecek emir, akıncı beyi tarafından bu çeribaşıları aracılığıyle akıncılara duyurulurdu. Bazı kıdemli ve fedakâr, yiğit çeribaşılara tımar verilirdi. Akıncıların, düşman sınırına kadar olan bölge içerisindeki yiyecek ihtiyaçlarını devlet sağlar, düşman ülkesi içerisinde ise bunu kendileri tedarik ederlerdi. Akıncıların devlet kayıtlarında düzenli bir şekilde defterleri mevcut olduğu gibi, ölen veya sakat kalanların yahut akına katılamayacak kadar ihtiyarlamış olanların yerlerine oğulları veya bunlar istemezse, yakın akrabaları geçirilirdi. Bunun dışında iyi binici ve silâh kullanan kuvvetli gençler, kefil göstermek suretiyle akıncı ocaklarına alınırlardı.

Akıncılar toplu olarak bulunmazlar, genellikle Rumeli'nin çeşitli sınır kesimlerinde ocak ocak dağılmış olarak yaşarlardı. Ünlü akıncılardan Mihallılar Sofya ve Semendre'de, Turhanlılar Mora'da, Malkoçlar ise Silistre bölgelerinde bulunurlardı. Önceleri 40 000 kadar mevcudu bulunan akıncılar, 1595 yılında uğradıkları ağır yenilgi üzerine tamamen erimişler ve bundan sonra da eski önemlerini kaybederek yerlerini sınır bölgelerindeki *Serhat Kulu*'na terk etmişlerdir. Bu tarihten sonra akın hizmetleri özellikle Kırım hanlarına verilmiştir.

Akıncıların silâhları genellikle kılıç, mızrak, pala, bozdoğan*dı ve bazıları hafif zırh da giyerlerdi. Akına, kendi bindiklerinden başka yedek olarak 4-5 at daha alarak giderler, yolda bunları değiştirirler ve böylece hızlarını devam ettirirlerdi. Dönüşlerinde ise bu atlara, ganimet olarak ele geçirdikleri malları yüklerlerdi. Akıncıların atları ve silâhları kendi malları idi. Osmanlılarda ilk akıncı beyi Evranos Beydi. Daha sonraları Mihaloğulları, Turhan Bey, Malkoçoğlu akınlarda ün saldılar.

Akıncılar arasında en cesur ve başarılı olanlara «Dalkılıç» ve «Serdengeçti» adları verilirdi.

● *Akıncı beyi*, Osmanlı devletinin kurucusu Osman Bey ile oğlu Orhan Bey Selçuklu devletine, dolayısıyle İlhanlılara bağlı birer uç beyi idiler. Osmanlı devletinin kuruluşunda ve özellikle Rumeli'de fetihlere başlandıktan sonra, Evranos Bey uzun süre Trakya ve Makedonya bölgelerinde uç beyi olarak görülür. Uç beyi, aynı zamanda akınla görevlendirildiği zaman akıncı beyi olurdu. Bu sebeple bunlara *akıncı uç beyi* de denirdi.

Selçuklular devrinde, sınır illerinin kumandanlarına uç beyi adı verilirdi. Bunlar, hükümdardan ayrı olarak kendi başlarına bir savaşa girişmeseler bile maiyetlerindeki gazilere kazanç sağlayabilmek için, gerektikçe Bizans arazisine akın ederlerdi. Osmanlıların ilk zamanlarında akıncı beylerine, selçuklu devrinden gelen bir alışkanlıkla yine uç beyi deniyordu ve bunların belirli ve sabit bir merkezleri vardı; başlangıçta akıncı değil, bir çeşit sınır muhafızı idiler. Rumeli'ye geçtikten sonra burada kurulan akıncı beyliği, sabit bir merkeze bağlı olmaksızın akıncılık yaparak yaşamakta idi.

Akıncı beyleri bir yeri fethederlerse, oradaki şehir ve kaleler (gayrımenkuller «taşınmaz mallar») padişaha ait olur, beylere bu bölgenin köylerinde hükümdar tarafından büyük tımarlar verilirdi. Onlar da elde ettikleri bu servetlerle, şehirlerde ve kasabalarda hayır müesseseleri kurarak aldıkları tımarları bunlara vakfederlerdi.

Akıncı beyleri, Ankara savaşından sonra başlayan şehzadeler mücadelesine katıldılar ve önemli rol oynadılar. Uç beylerinin bölgelerini teşkil eden uç sancakları, osmanlı geleneklerini devam ettiren ırsî ve yarı feodal bir bünyeye sahip bulunduklarından, beylerin emirlerinde bulunan asker, genel olarak kendi şahıslarına ait tımar erlerinden ve akıncılardan kurulmuştu. Bunlar fetihlerin gerçek âmili ve devletin tecrübeli askerleri sayılırdı.

Uç beyleri, Rumeli beylerbeyine bağlı olmakla beraber, özellikle Murad II devrinde, merkezle sık sık anlaşmazlığa düştüler. Nitekim İzladi savaşında (1443) Rumeli beylerbeyi Şahabeddin Paşaya gereken yardımı yapmaktan kaçınan Turhan Bey, Padişah tarafından cezalandırılarak Tokat'ta tutuklandı, ancak Varna savaşından sonra serbest bırakıldı. Murad II devrinde hıristiyan kuvvetlerin daha çok ateşli silâhlar kullanmağa başlamaları üzerine, uç beyleri zaaflarını anlamışlar ve merkeze bağlanmak ihtiyacını duymuşlardı.

● *Akıncı kadısı*, bunlar akıncı kuvvetleri tarafından düşmandan alınan esirlerden ödenmesi gereken Pençik vergisi (her beş esirden birinin devlete verilmesi. Bk. PENÇİK) gibi işlerle uğraşırlar ve Pençik kanununun gereği gibi uygulanmasına nezaret ederlerdi. Daha sonraları bunlara kısaca *pencikçi* adı da verilmiştir.

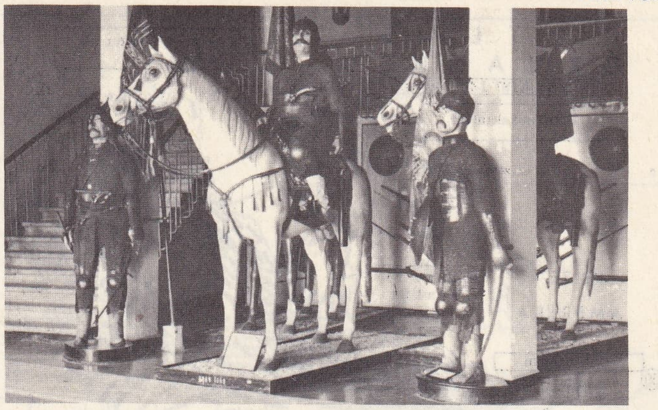

akıncı'lar
Askerî müze, İstanbul

Bedîi Faik **AKIN**

Foto. Nurettin Erkılıç, MEYDAN arşivi

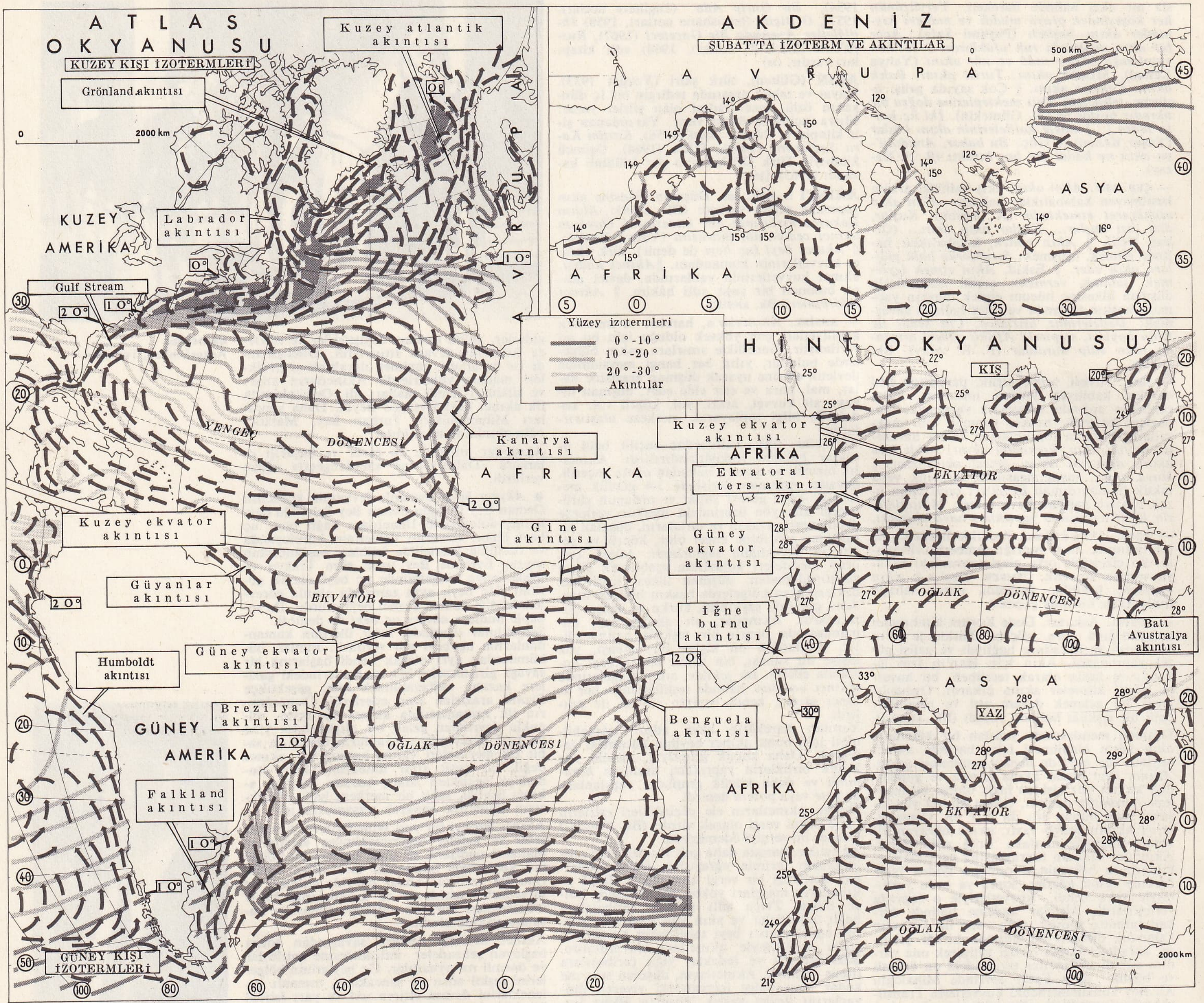

deniz akıntı'ları Atlantik okyanusu, Hint okyanusu ve Akdeniz'de yüzey sularında akıntılar ve ısı dereceleri

● *Akıncı müfrezeleri,* İstiklâl savaşında Demirci kaymakamı İbrahim Ethem Bey tarafından kurulan sivil millî kuvvetler. Bunlar, işgal bölgesi içinde bir buçuk yıl düşman kuvvetleriyle çarpışarak büyük yararlıklar göstermişlerdir. (M)

AKINCI (İhsan Âbidin), türk veterineri (İstanbul 1882-Ankara 1943). 1904'te askerî veteriner okulunu bitirdi. 1921'de İstanbul askerî ve sivil veteriner okullarının «Baytar Mektebi Âlisi» adı altında birleşmesi üzerine, bu okulun hıfzıssıhha ve zootekni müderrisliğine tayin edildi. 1927-1931'de Tarım bakanlığı müsteşarı oldu. Zootekni alanında önemli hizmetlerde bulundu; yüksek zıraat enstitüleri, hara ve depoların kurulmasına çalıştı.

Başlıca eserleri: *Osmanlı Atları* (1917); *Ankara Keçisinin Hali ve Islahı* (?); *Anadolu Zıraatı ve Yetiştirme Vaziyeti* (4 c. 1928); *Anadolu Develerinin Irkları, Bakılması* (1914); *Tiftik, İstihsâlden İstihlâke Kadar* (1932); *Türkiye'de Koyun Yetiştirmesi ve Irkları, Yapağıcılık İlmi* (1921); *Şeker, Yetiştirmeden Bitirmeye Kadar, Türkiye'de, Dış Memleketlerde* (1934); *Şarkta Zıraatın İnkişaf Tarihi ve Âmilleri* (1936, Rıza Erten ve Hamdi Dikmen ile birlikte); *Tarihten Evvel Türklerde Zıraat* (?, Ali Rıza Erten, Hamdi Dikmen ve Cevat Rüştü ile birlikte); *Türklerde Zıraat ve Hayvancılık* (1934, Ali Rıza Erten ve Hamdi Dikmen ile birlikte); *Türklerin Medeniyete Hizmetleri* (?, Ali Rıza Erten ve Hamdi Dikmen ile birlikte). [M]

AKINDIRIK i. *Halk dili.* Çamsakızı, reçine. ‖ Bazı ağaçların, özellikle erik ve zerdalinin gövde ve dallarından sızan koyu, yapışkan madde, ağaç püzü. (M)

AKIN kayası blş. i. (*salyangoz kayası, tatlısu kayası, tokmakbaş kaya da* denir). Zool. İnce uzun bir balık. İri başlıdır ve karnında bir çekmen vardır. Deniz ve ırmaklarda yaşayan yüzlerce çeşidi bilinir. (Kılçıklı balıklar takımının, kayabalığıgillerinden.)

— ANSİKL. *Akın kayası,* kıyılarda yaşar, çekmeniyle kayalıklara tutunur; bazı türleri ottan kurdukları bir yuvaya, bazıları da boş kabukların içine yumurta bırakır. Akdeniz'in akın kayası (*Gobius niger*) çok lezzetlidir. (L)

AKINTI i. (*akmak*'tan). Sıvıların hafif ve devamlı akması, sızması hali: *Musluğun akıntısı.* ‖ Nehir, deniz, göl sularının bir yöne doğru, bütünü veya bir kısmıyle yer değiştirmesi hareketi: *Akıntıdan korktuğu için her zaman kenarda çırpınırdı* (A. H. Tanpınar). *Boğaziçi'nde cereyanlarına kapılmadan önlerinden geçilecek akıntılar belliydi* (A. Ş. Hisar). ‖ Hastalık sonucu vücudun herhangi bir yerinden dışarıya sızan sulu bir madde: *Kulak akıntısı.* ‖ [Küçük, büyük su birikintileri için] Çıkış yolu, akış imkânı, menfez: *Dışarıya akıntısı olan göllerin suyunda normal olarak tuz birikmez.* (B. Darkot). ‖ Suyun akmasını sağlayan eğiklik, meyil: *Damın akıntısı.*

— ÇEŞ. DEY. *Akıntı çağanozu. Argo.* Vücudunda göze çarpacak bir çarpıklık bulunan kimse. ‖ *Akıntı vermek,* durgun veya birikmiş suyun akmasını sağlamak için kanal, ark v.b. ile çıkış yolu, menfez açmak. ‖ [*Kendini*] *Akıntıya bırakmak,* hâdiselerin gidişine direnememek, sonuçlarını kabullenmek: *Yakasını gittikçe daha büyük bir tevekkülle hâdiselerin akıntısına bırakıyordu* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Kendimi akıntıya bırakacağım* (H. R. Gürpınar). ‖ *Akıntıya kapılmak* (*kaptırmak*), bir akıntının tesir alanına girmek, akıntıyle birlikte sürüklenmek

(*hak.* ve *mec.*): *Kayık ve sandalın teşkil ettiği kütle kendini yavaşça Yeniköy akıntısına kaptırır* (A. Ş. Hisar). *Yunanistan'ın kendini kaptırmış olduğu fütuhat akıntısı...* (Yahya Kemal).

— Coğ. *Akıntı ölçme âleti*, akışkan parçacıkların hızını veya yer değiştirme yönünü tayin eden cihaz. (*Eşanl.* KURANOMETRE.) Bk. ANSİKL. ‖ *Akıntı kanalı*, bir sel yatağında asıl taşıma işlerinin olduğu kısım (fransızcası *canal d'écoulement*); kabul havzasına düşen yağış bu kanalda toplanır, meyili fazladır, dik yamaçlarla kenarlandığı için dar ve derindir. Bazen bir kanyon veya boğaz vâdisi görünümünde olabilir.

— Hidrografi. *Akarsu akıntıları*. Bk. ANSİKL.

— İnş. *Akıntı*, yağmur sularının akması için damlara, dam derelerine, su borularına ve saçaklara verilen meyil. ‖ *Akıntı hattı*, akıntılı bir yüzeyin meyil derecesini gösteren çizgi.

— Jeol. *Lav akıntısı*, bir yanardağ püskürmesinde toprağın yüzeyine sıvı halinde boşalan ve inişe göre, eninden çok boyuna yayılan mineral yığını. (Daha geniş olan *lav örtüsü*'nün karşıtıdır.)

— Jeomorfoloji. *Çamur akıntısı*, suya boğulmuş çamur yığınının hamur halinde akışı. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Kütle akışı*, kütleler bakımından özellikle zengin olan, buz tutması ve çözülmesinden meydana gelen suya boğulmuş toprak yüzeyinin yığın halinde yer değiştirmesi. (Kütlelerin çokluğu, ince yatağın sonradan yıkanmasından ileri gelebilir.)

— Meteorol. *Kutup hava akıntısı*, batı gezegen rüzgârlarını yatay düzlemde hareketе geçiren dalgalanma'nın alçak enlemlere doğru yayılmasından doğan soğuk istilâsı. (Dalgalar kısa ve gür olduğundan, kutup havası Cezayir'in veya Halteras burnunun enlemine ulaşır. Bundan, kış aylarında ve özellikle ilkbaharda büyük soğuk hava akımı doğar.) Bk. ANSİKL.

— Oky. bil. *Deniz akıntısı*, deniz suyunun belirli bir yönde yer değiştirmesi. (Deniz akıntısını dalgalar ve gelgit ile karıştırmamalıdır: deniz akıntısı, hareket halindeki sudur; buna karşılık, gerek dalga, gerek gelgit, suyun yer değiştirmeden oynamasıdır.) Bk. ANSİKL.

— Tıp. *Akıntı*, lökere gibi, bel soğukluğu gibi, başlıca belirtisi anormal bir akıntı olan hastalıklara denir.

— ANSİKL. Coğ. Deniz akıntısının özelliklerini ölçmeğe yarayan *akıntı ölçme âletleri*, ölçüyü doğrudan doğruya veren cihazlardır. (Kaydedici cihazlara *kurantograf* denir.) İster doğrudan doğruya okunabilsin, ister kayıt edici olsun; akıntı ölçme âletleri, çalışma esasına göre üç sınıfa ayrılır: muline, rakkas ve ilerlemeye karşı direnç.
Mulineler, pervanesi yatay veya dik eksenli olan cihazlardır. Pervanenin devir sayısı, akıntının hızıyle oranlıdır. Akıntı ölçme cihazlarında bu devir sayısı bir sayaç ile tespit olunur. Rakkaslı cihazlar, rakkasın akıntı ile oranlı olarak eğilmesi esasına dayanır. İlerlemeye karşı direnç esasına dayanan cihazlarda, akıntının şiddetine göre suya az veya çok batan yaylı bir disk vardır.
Akıntının hızını ölçmek için başvurulan yol hangisi olursa olsun, yön daima magnetik bir pusula ile tayin olunur.
Kurantograflarda hızın ve yönün kaydı mekanik, elektrik veya fotoğraf tekniğine dayanır. Sonuçlar ya madenî bir şerit, ya kâğıt, ya da fotoğraf filmi üzerine kaydedilir. Şamandıra*ları akıntı ölçme cihazlarından saymak doğru değildir.

— Hidrografi. *Akarsu akıntıları*, akarsulardaki akıntıların özellikleri, ırmaklar bilgisi olan *potamoloji*'nin önemli bahislerinden biri olan *akarsu dinamiği*'nin temel konusudur.

● *Akarsu akıntılarının ölçülmesi*. Evvelce ölçü aracı olarak yüzücü cisimler kullanılır, bununla da yalnız yüzeydeki suların hızı ölçülmüş olurdu. Şimdi, özellikle türlü derinliklere sarkıtılan ve akıntının hızı oranında dönen küçük bir pervane kullanılmaktadır. Akışı anaforlu, fakat taşıdığı su hacmi orta olan dağ sularında, kimyevî ölçme metodu uygulanır. Çok yoğun bir bikromat eriyiği devamlı olarak, fakat az miktarda suya dökülür. Akıntının aşağı tarafında, eriyiğin suya iyice karışabileceği bir mesafede, akarsudan örnekler alınır. Bikromat oranı, kaynak tarafına dökülmüş olan eriyikteki oran ile karşılaştırılır ve akarsuyun taşıdığı su hacmi hakkında doğru bir bilgi elde edilir.

● *Akıntı hızlarının formül ile hesaplanması*. Ölçme yapılmış ise, özellikle çok büyük taşkınlıklar sırasında su altında kalan bütün kesitten geçen kütlenin *Vm* ortalama hacmi, Chézy formülü (*Vm* = C V R I) veya Manning formülü $Vm = \frac{1}{n} R^{\frac{2}{3}} I^{\frac{1}{2}}$ ile hesaplanır; burada, I yüzey eğilimi; R hidrolik yarıçap; C, yahut 1/*n* hız katsayıları; *n* ise pürtüklülük katsayısıdır. Nehir hidroliği formülleri, bütün yanılma sebeplerini hesaba katan uzmanlar tarafından kullanıldığı zaman, ölçülmesi güç temel veriler hakkında sağlama yaklaşık bilgi sağlar. Ölçerek veya hesaplayarak tayin edilen *debi*'ler, ölçek (absisler) ve debi (ordinatlar) yükseklikleriyle ilgili noktalarla gösterilir. Bu noktaların yardımı ile genel olarak parabol biçimli eğriler çizilir; debi, ölçek kotlarından daha hızla arttığı için bunların çukurluğu yukarıyadır.

● *Akarsu akıntılarının hızı*. Akıntıların hızını etkileyen faktörler, yüzey eğimi, derinlikler (yahut su altındaki kesitin bütünü için hidrolik yarıçap) ve pürtüklülüktür. Bu sonuncusu, yatak kenarlarını ve dibini meydana getiren unsurun çıkıntılı olması, kıyılarda tümsekler ve çukurların bulunması, kenarlarda veya kum yatakları üzerinde ağaç soyundan bitkilerin yetişmesi ile orantılı olarak artar ve akıntıyı yavaşlatır. Ayrıca, yatak dibinde eşikler yüzünden meydana gelen tümsekler ve büklümler de pürtüklülüğü arttırır. Eşit hız çizgileri (*izodrom* veya *izotaş-lar*), kenarlardan itibaren içeriye doğru ve dipten su yüzeyinin yakınına doğru bir yaklaşma gösterir. Kenarlardan eşit uzaklıktaki akıntıların en hızlısı, derinliği en fazla olan yerlerden geçer. Eğer iyice belirlenmiş birden fazla derinlik maksimumu varsa, bunların her biri için ayrı hız maksimumlarının olduğu görülür. Birçok kemeri olan köprülerde, her gözün kendine özel izodrom sistemi vardır. Herhangi bir su altı kesitinin bütününde *Vm* ortalama hızları, normal olarak yüzeydeki hızın 0,82 — 0,92 ile çarpımına eşittir. Akıntı çizgisi üzerinde de yüzeye doğru maksimum hız, kenarlar arasındaki ortalama hızı yüzde 25-45 oranında geçer. Birçok çay ve ırmakta, suların ortalama debilerine uyan su hızı saniyede birkaç desimetre ile bir metre arasında değişir. Eğim az olduğu halde, aşağı Yang-Çe-Kiyang'da 1 metreyi, aşağı Mississippi'de 1,25 metreyi geçer; çünkü bu nehirlerin büyük olan debilerinden başka derinlikleri de fazladır. Suyu bol ve ovada bile eğimi bir hayli çok olan nehirlerde, orta debi şartları içinde 1,50 ve 1,80 m.lik hızlar kaydedilir. (Basel ile Strasbourg arasında Ruhein: Lyon ile Avignon arasında Rhône.) En yüksek debilere uyan hızlar Mississippi üzerinde, Memphis ve Vicksburg'a doğru 2,50—2,80 m., aşağı Yang-Çe-Kiyang'da 1,80-2,20 m. dir. Rhône ve Rhein üzerinde ve Avusturya'daki Tuna'da beklenmedik taşmalar sırasında kaydedilen ortalama hızlar, kesimlere göre 3-4 m. arasında oynar. Dağ alanları dışında, bazı Japonya akarsularının ölçüsü, taşmaları sırasında ortalama hızlar 5,5-6 m. ye ve yer yer, maksimum olarak 8-9 m. ye, belki de daha fazlaya ulaşır.

● *Akarsu akıntılarının türbülansı*. Hemen hiç bir yerde, hattâ en durgun akışlı görünen akarsularda bile, ince akıntılar, su yatık eksenine ve yüzeye paralel düz çizgiler halinde akmazlar. (Böyle olunca, sakin rejim veya «Poiseuille rejimi» denilen şart meydana gelir.) Gerçekte su tanelerinin dibe, kenarlara veya yüzeye doğru yaklaşıp uzaklaşan, dalgalanan, içiçe geçen çevrikli hareketleri vardır. Bu hal, hemen bütün akarsu hareketlerinde eksik olmayan türbülans olaylarının en ayırıcı belirtisidir. Gözle görülen bazı düşey çevriklerin çapı 1 metreyi bulur, hattâ birkaç yüz metreye varabilir. Bu çevrikler, özellikle geriye doğru dönüşlerle, kıyıların tabiî veya yapma girintilerinde, köprü ayaklarının önünde görülür, üzerinden su akan ve yeteri kadar dik olan enine engellerin ön ve arkasında, şelâlelerin eteğinde ise yatay çevrikler halini alır. Irmakların yüzünü engebeleyen buruşuklukları, dalgaları ve kabartıları da türbülans olaylarından saymak mümkündür. Yatağın darlaşması sonucunda çok belirgin bir hızlanmanın meydana geldiği kesimin gerisinde yükselen enine tümseklenmeler ve hızlı, hırçın akıntıların, girik

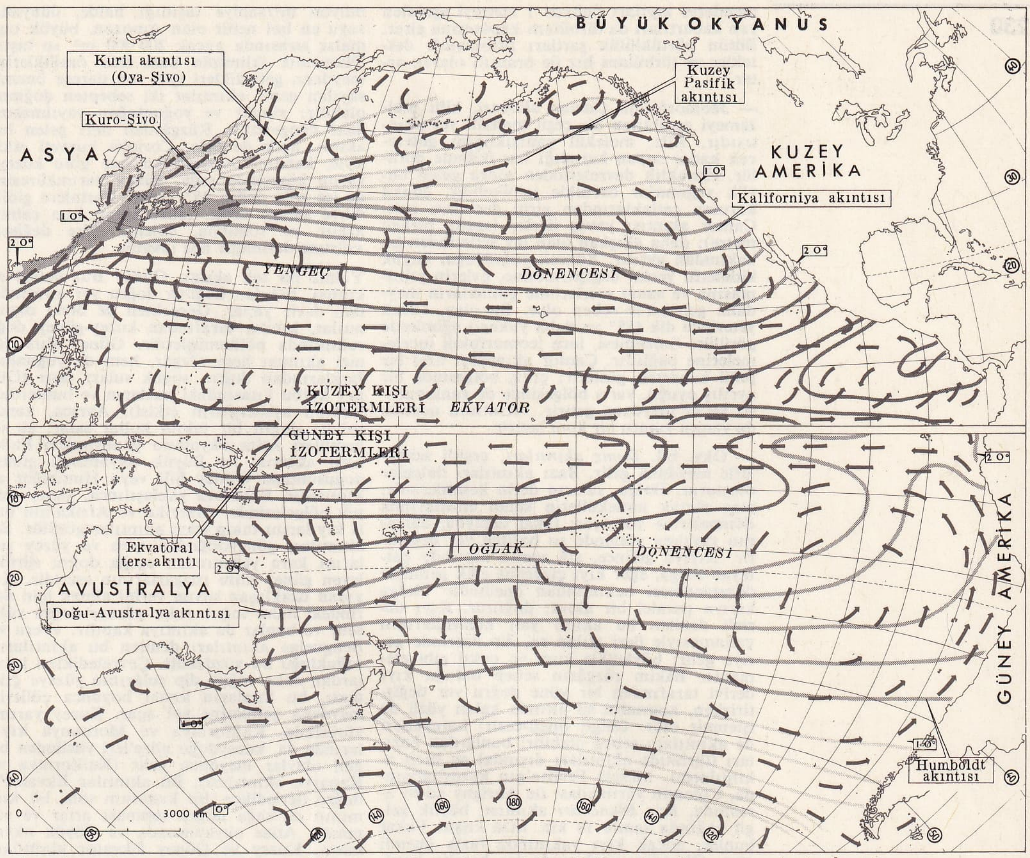

deniz akıntı'sı, Pasifik okyanusu yüzey sularında akıntılar ve ısı dereceleri

menderes kıyıları önünde 1 metreyi aşabilen yan kabartıları da türbülans kapsamına girer. Bütün pürtüklülük şartları türbülans'ı destekler ve türbülans hız ile orantılı olarak artar.

— Jeomorfoloji. *Çamur akıntısı*, killi malzemeyi gerektiren bir çeşit mahallî yer akıntısıdır. Kile, molekül yapışıklığını giderecek kadar suyun karıştığı her iklimde görülür. Kuraklık devrelerinden sonra gelen büyük yağmurlar özellikle tehlikelidir, çünkü kuruma çatlaklarından girip derinlere iner. Çamur akıntısı yavaş ilerler (saatte birkaç metre); daha akışkan olan lav sellerinden bu bakımdan ayrılır. Yüksek yoğunluğu, büyük kitlelerin yerini değiştirmesine, evlerin yıkılmasına ve sanat eserlerinde çatlakların meydana gelmesine sebep olur. Bu olay, ancak yeterince dik (15° ve daha yukarı) eğimlerde görülür. Önlenmesi, ince jeomorfoloji incelemelerine bağlıdır. Çamur akıntıları özel bir şekil kabartısı gösterir; çıkış bölgesinde bir ayrılış oyuğu, varış bölgesinde de yanlamasına setler meydana getirir. Akıntının uçunda da yamru yumru bir koni belirir.

— Oky. bil. *Deniz akıntıları*, çeşitli sebeplerle meydana gelir. Bazı akıntıları dalgalar oluşturur. Dalga, suların derin kesimlerinde, esas olarak moleküllerin kendi etraflarında dönmelerine yol açar; fakat detayda, dalganın yayılma yönünde su hafifçe yer değiştirir. Kıyıya gelince, sığ zemin üzerinde çatlayan dalga, eğer kıyı çizgisine eğik gelmişse düzenlenmesi bakımından önemlidir. Dalga kıyıya paralel bir akıntı doğurur. Kıyı deriv'i denilen bu akıntı yalı kumsallarının çatlamasıyle ileri atılan su, dip üzerinde geriye gelir; böylelikle kum ve çakıl gibi elemanlar hâkim rüzgârın sebep olduğu kıyı derivi tarafından bir yöne doğru yer değiştirirken, kumsalın su altında kalan yüzü de işlenmiş olur. Gelgit (med-cezir) hareketleri de akıntılara sebep olabilir; bunlardan bazıları (türbitide akıntıları dışında) en hızlı akıntılardır. Meselâ Fransa'nın kuzeybatısında, Cotentin yarımadası ile Aurigny adası arasında, *Raz Blanchart* akıntısı, büyük gelgit çağında saatte 18 km. hıza erişir. Fakat bunlar, ancak kıyı yakınında fazla önemli olur. Okyanus ortalarında ise hesaba katılmayacak kadar zayıflar. Bu türlü akıntılar yön değiştirebilen türdendir: yönleri, gelgit ile beraber, kendilerini meydana getiren hareketin periyoduna bağlıdır. Gelgitin yarım gün periyodlu olduğu kesimlerde, her altı ay saatinde bir, yön değiştirir. Kıyı yakınında genellikle münavebelidir; yönleri, birbirlerinden 180° ayrıktır; daha açıklarda ise yönlerini birden değil, tedrici şekilde değiştirerek dönüşlü (rotatif) bir eğilim kazanır; kıyının şekli de bir takım çevrikler meydana getirerek akışın sarsılmasına sebep olur. Gelgit akımları nehir haliçlerinde çok görülür. Bir denizi başka bir deniz veya okyanus ile birleştiren boğazlarda, sıcaklık farkları ve özellikle tuzluluk şartları daha başka akıntılara da sebep olur; bunların oluşumu denizin iklim şartlarıyle bağıntılıdır. Bu sıcaklık ve tuzluluk farklarından, boğazlarda birbiri üzerine yerleşmiş, biri ötekinden daha fazla su taşıyan, yönleri birbirine zıt akıntılar oluşur. Tatlı su ile fazla beslenen Baltık denizi, bu yüzden Okyanus ve Kuzey denizine göre daha az tuzludur; Danimarka boğazlarında az tuzlu sular Kuzey denizine doğru yüzeyden akar, daha az hacimde bir tuzlu su kütlesi de dipten Baltık'a girer. Akdeniz, bunun tersine, tatlı sudan yana fakirdir. Cebelitarık'tan ve Çanakkale boğazından gelen az tuzlu sular yüzeyden Akdeniz'e katılır; daha yoğun olan Akdeniz suları ise dipten Atlas okyanusu'na ve Marmara'ya doğru akar. Birçok haliçte üst üste yer alan zıt akıntılar görülür. (A.B.D.'nde Chesapeake koyunda). Bir boğazın iki tarafındaki denizlerde gelgit saatı farklı ise, bu boğazlarda gelgitin sebep olduğu şiddetli akıntılar görülebilir (Mesina boğazı). Boğazlarda hızını ve yönünü çok çabuk ve çok sık değiştiren bazı akıntılar (Eğriboz adasını Yunanistan'dan ayıran Evripos boğazı), periyodu gelgit periyodundan daha kısa olan «seiche» lerden meydana gelebilir. Fakat debisi hiçbir akıntının debisiyle kıyaslanamayacak olan akıntılar, okyanuslardaki genel akıntılardır. Bunlar, hızları büyük çoğunluklu 1 m³/saniye'den az olmakla beraber, kesitleri çok geniş olduğu için, en büyük nehirlerden bile kat kat fazla su taşır. Meselâ Gulf Stream, Chesapeake koyu önünde aşağı yukarı 74 milyon m³/saniye taşıdığı halde, dünyada suyu en bol nehir olan Amozon, büyük taşmalar sırasında ancak 200 000 m³. su taşır. Dünyamız ikliminin bazı ana özelliklerini meydana getirdikleri için son derece önemli sayılan genel akıntılar iki sebepten doğmuş olabilir: rüzgâr ve yoğunluğun yayılmasındaki dengesizlik. Rüzgârdan ileri gelen bir akıntı, açık denizde, Coriolis kuvveti etkisiyle, kendini doğuran kuvvete göre kuzeyyarım küresinde sağa, güney yarımküresinde ise sola doğru 45° sapar. Derinlere gidildikçe sapma artar, fakat akıntı hızı çabuk azalır ve sonunda, enleme göre değişen «sürtme derinliği» nde tükenir.

akıölçer
(resim 222. sayfada)

Yalnız bir tek akıntı, Güney Buz denizi akıntısı, batıdan doğuya doğru yer etrafında tam devir yapar. Gerçekten de öteki okyanuslar, kıtalar tarafından kuzey-güney doğrultusunda bölünmüşlerdir. Güney Buz denizi akıntısı hem rüzgâr, hem de yoğunluk farklarından doğar, soğuk suları taşır (Güney kutbu kıtasındaki buzların ve bunlardan türeyen aysberglerin etkisi). Ayrıca, kendi soluna doğru bir takım kollar salar; en önemlileri Atlas okyanusu güneyindeki Falkland akıntısı ile Büyük okyanusun güney doğusundaki Güney Şili veya Humboldt akıntısıdır. Ekvatora yaklaşılınca, güney tropik bölgelerinde, Amerika ve Afrika'nın batı kıyılarını takip eden akıntılar görülür. Bu akıntılar, güneydoğudan esen ve yüzey sularını kara yakınından açığa doğru sürükleyen güney alize rüzgârlarının eseridir. Kıyıdan uzaklaşan suyun yerini almak için derindeki daha soğuk sular yüzeye doğru yükselir ve bunlar da akıntıya kapılır. «Peru ve Benguela» akıntıları denilen bu akıntıların soğukluğu bu yüzdendir. Çevreledikleri kıtalardan daha soğuk dip sularının yüzeye çıkması, bu kıtaların kıyısı boyunca çöllerin meydana gelmesine yol açar. Kuzey yarımküresinde, Kaliforniya ve Moritanya kıyılarında da, kuzeydoğu alize'leri yüzünden bu gibi olaylar meydana gelir (Kaliforniya ve Kanarya akıntıları). Bu akıntılar Ekvator'a doğru ilerledikçe, bir kısmının sola, bir kısmının da sağa doğru sapması artar ve sonunda, Atlas okyanusunda ve Büyük okyanusta, Kuzey ve Güney Ekvator akıntıları ortaya çıkar. Doğudan batıya yönelen bu akıntılar, bir yandan da yol boyunca hayli ısınmışlardır. Bu şekilde başlayan akıntı devreleri, ekvator bölgelerinden daha büyük dereceli enlemlere doğru, kıtaların doğu kıyısı boyunca yer değiştiren sıcak akıntılarla devam eder (Brezilya akıntısı). Kıtaların bu kesimdeki doğu yüzleri, batı yüzleri gibi çöl özelliği göstermez. Diğer taraftan, Atlas okyanusu ile Büyük okyanusta, Kuzey ve Güney Ekvator akıntıları arasından, onların akış yönüne zıt olarak (batıdan doğuya doğru) ters ekvator akıntıları geçer ve bu sıcak akıntılar vasıtasıyle deniz suyunun bir kısmı geri döner. Nihayet, yine tropik bölgelerinde, Hint okyanusunun apayrı bir özelliği vardır: burada muson (mevsim) rüzgârlarının yılda iki defa yön değiştirmesi, okyanus akıntılarının düzenini sarsar: kuzey kışlarında, yukarıda belirtilen tip'e uyan bu akıntılar, kuzey yazlarında, ekvatorun kuzeyinde ters döner. Muson rüzgârı, Endonezya ve Çin denizlerindeki akıntıların da düzenini bozar.

Kuzey bölgelerde, okyanus akıntıları Kuzey Ekvator akıntısından türer ve bu akıntılardan da Atlas okyanusunda Gulf Stream, Büyük okyanusta ise Kuro Şiyo akıntısı doğar. Birincisi ikincisinden daha fazla su taşır, çünkü Güney Amerika'nın kuzeydoğuda sivri bir köşe (Sao Roque burnu) şeklinde sona ermesi, Güney Ekvator akıntısını kuvvetlendirir. Bu iki sıcak akıntı, Amerika ve Japonya kıyılarından ayrılmağa başladıktan sonra (Hatteras burnu ve Tokyo hizaları), sol taraflarından ters yönlü akıntıların geçtiği ve yer değiştiren menderesler meydana getirir. Daha sonra daha yayılarak «Kuzey Atlantik akıntısı» ve «Kuzey Pasifik akıntısı» adını alır ve okyanusların doğu kısımlarına (Kuzeybatı Avrupa, Alaska kıyısı) yönelerek buraları büyük ölçüde ısıtır. Böylelikle tropik bölgelerinin okyanus cephelerinde belirttiğimiz iklim zıtlığı, burada da, fakat ters yönde ortaya çıkıyor demektir. Bununla beraber, iki okyanus arasındaki bu benzerlik sonuna kadar devam etmez. Kuzey Atlantik akıntısı, Atlas okyanusunun Kuzey Buz denizine geniş bir şekilde bağlı olması yüzünden, Avrupa'nın kuzey kıyısını boylayarak Buz denizine kolayca girebildiği halde, Bering boğazı, Büyük okyanus sularının büyük bir kütle halinde geçmesini sağlayacak kadar geniş ve derin değildir. Kuzey Buz denizi, Grönland'ın doğu kıyısını boylayan gayet soğuk ve az tuzlu sulardan meydana gelme bir akıntı sayesinde fazla suyunu boşaltır; bu akıntı, Labrador kıyıları boyunca güneye yönelen aynı özellikteki akıntıyı kuvvetlendirerek Yeni Yer (Terre-Neuve) kumsallarında Gulf Stream ile birden temasa geçer. Büyük okyanusta Ohoçk denizinden türeyen soğuk Oya Şiyo akıntısı da, yine bu şekilde, sıcak Kuro Şiyo'ya çarpar. Bu karşılaşmalardan, ortalama bir özellik kazanan sular meydana gelir. Bütün bu söylenenler, okyanuslardaki yüzey su tabakalarının akıntısını ilgilendirir; bunların arasına, meselâ Akdeniz'dekiler gibi, ek akıntı devrelerini de katmalıdır. Böyle olmakla beraber, derin suları harekete geçiren akıntılar da bulunur. Güney Kutbu kıtasına komşu olan Weddell denizinde ve Atlas okyanusunda Grönland yakınlarında, kış soğuması yüzey sularını ağırlaştırarak bunların dibe inmesine sebep olur. Daha sonra bu soğuk sular okyanusların bütün derinliklerine yayılır; bu yüzden, okyanusların bütün derin kısımlarında suyun sıcaklığı 0°'ye düşer. Bu hareket, Güney Amerika'nın çıkıntısı yüzünden, yüzey sularının Atlas okyanusunda kuzeye doğru fazla taşınmasını karşılamış olur. Büyük okyanusun kuzey kısmında derin kutup sularının bulunmayışı, bu okyanusta derin su hareketinin Atlas okyanusundaki kadar gelişmiş olmadığını gösterir. Akdenizde, okyanuslardaki soyundan düşey bir su dolaşımı vardır: Kuzey kesimlerinde kışın yüzey sularının soğuması, bunların derine inmesine yol açarsa da sıcaklık derecesi fazla düşük olmadığı için, Cebelitarık boğazındaki eşik yüzünden Atlas okyanusunun dip sularıyle temasa geçmeyen Akdeniz dip sularının sıcaklığı 13° olarak kalır. Bazı denizlerde yoğunluk şartları suların düşey doğrultuda karışmasına engel olur ve derin sular oksijenden yoksun kalır (Karadeniz). Diğer taraftan, Atlas okyanusunda ve Hint okyanusunda, Akdeniz'in, Kızıldeniz'in ve Basra körfezinin tuzluluğu fazla olan suları ara seviyelerde yüzer. Nihayet, birçok yazarın, bazı deniz diplerinde, asılı maddelerden yana fazla yüklü olan ve eğimi kuvvetli yamaçlar üzerinde de hızla akan, aşınıma ve birikime sebep olan «turbidité» akıntılarının varlığını kabul ettiklerini söylemek gerekir. Demek ki, her ne kadar denizlerin derin kesimleri yüzey kesimlerine göre daha az hareketli ise de, bunları tamamiyle hareketsiz saymak doğru olmaz. (LM)

Akıntıburnu (*Arnavutköy burnu* da denir), Boğaziçi'nin sayılı burunlarından biri. Boğaz suyu Defterdar burnundan buraya kadar bir anafor meydana getirir; bu anafor burunda aşağı akıntıya karışır. Bu yüzden küçük tekneler burnu yedekte çekilerek geçebilir. Eskiden Boğaziçi'nde «akıntı yedekçileri» diye adlandırılan kimseler bu işi meslek edinmişlerdi (Bk. YEDEKÇİ). Akıntıburnu'nda akıntının hızı saatte dört, beş mildir. Burada XIX. yy. a kadar birçok büyük yalı vardı, art arda çıkan yangınlarda bunların hepsi yandı. Akıntıburnu'ndaki cami, Mahmud II tarafından yaptırıldı. (M)

AKIÖLÇER blş. i. Magnetik endüksiyon akısındaki bir değişmeyi ölçmeğe yarayan, karşı koyucu çifti fazla önemli olmayan ve sönüm çifti pek büyük olan döner çerçeveli bir galvanometreden kurulu âlet. (Balistik galvanometreden daha pratik, fakat daha az duyarlıdır.) [L]

AKIR sıf. (ar. *ʿaḳāret*, kısırlık'tan *ʿāḳır*) *Esk.* Kısır [kadın]. ‖ Verimsiz [toprak]. ‖ Çocuksuz [kadın]. (M)

AKIŞ i. (*Akmak*'tan). Akmak hareketi, akma: *Suyun akışını kaynaktan kesemedikleri için önüne bent yaptılar.* ‖ — *Mec.* İlerleyiş, devam ediş: *Türk şiirinin başlıca mümessillerinin bazı tipik eserlerini hem kendi içlerinde, hem de zamanın akışına göre tahlil etmeğe çalıştık* (M. Kaplan). *Kendimizi hatıraların akışına bırakıvermek* [...] *bizi ölüm korkusundan da kurtarır* (N. Ataç). ‖ Fikir cereyanı: *Hitlerciliğin yenilmesine elbette sevinecekti, ta ilk günden beri o akışa karşı koymak istedi* (N. Ataç). ‖ Nüfuz ediş: *Kadınlar ki insanın içine akışlarında zehirli şerbetin tesirini bir anda yaparlar* (Y. K. Karaosmanoğlu).

— Coğ. *Akış aşağı*, akışın gittiği, akmanın

olduğu yön. *Zt.* AKIŞ YUKARI. ‖ *Akış yönü,* bir akarsu çığırının, belli bir noktaya göre, bu nokta ile ağız (mansap) veya kavşak yeri arasındaki kısmı. Bu terim, söz konusu olan noktaya göre daha aşağıda bulunan başka bir yeri tanımlamak için kullanılır: *Musul, Dicle üzerinde Diyarbakır'ın akış yönündedir. Eşanl.* AKIŞ AŞAĞI. *Zt.* KAYNAK YÖNÜ. ‖ *Akış yukarı,* akışın gittiği, akmanın olduğu yönün zıddı. *Eşanl.* KAYNAK YÖNÜ. ‖ *Akışsız,* akışı olmayan [bölge ve alanlar]. *Eşanl.* AREİZM (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dışarıya akışlı,* suları denize ulaşan bölgeler için kullanılır: *Dışarıya akışlı bölgeler karalar yüzünün yüzde 72'sini meydana getirir. Eşanl.* EKZOREİK. *Zt.* İÇERİYE AKIŞLI veya ENDOREİK. ‖ *Dışarıya akışlılık,* akarsu ağları deniz ve okyanus genel seviyesine ulaşan bölgelerin durumu. *Eşanl.* EKZOREİZM. *Zt.* İÇERİYE AKIŞLILIK veya ENDOREİZM. ‖ *İçeriye akışlı,* suları devamlı bir akış göstermekle beraber denize ulaşamayan bölgelere verilen ad: *İçeriye akışlı bölgeler karalar yüzeyinin yüzde 11'ini kaplar. Eşanl.* ENDOREİK *Zt.* DIŞARIYA AKIŞLI veya EKZOREİK. ‖ *İçeriye akışlılık,* akarsu ağı sürekli bir akış göstermekle beraber deniz ve okyanusların genel seviyesine bağlanmayan bölgelerin durumu. Bk. ANSİKL.

— Fonet. *Ses akışması,* seslerin kulağa hoş gelmesi. Bu kavrama, bazı fonetik değişmeleri açıklamak için başvurulur. Zt. KAKIŞMA. Bk. ANSİKL.

— Hidrol. *Akış,* suların yer değiştiriş tarzı; durgunluk, seyelan ve süzülmenin zıddı olay. *Zt.* YAYILIM. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Akış ağı,* sızma olayının incelenmesinde «Akış yollarının» ve «eş tazyik hatlarının» grafik usulüyle gösterilmesi. ‖ *Akış profili,* akan suyun seviyesindeki tedricî değişmeler. ‖ *Akış uzunluğu,* suyun bir tarla içerisinde kayık veya borderle akıtılabileceği en uzak mesafe. ‖ *Akış yolu,* akarsuda derinliğin en fazla olduğu kesim. (Taşmalar yüzünden akış yolunun yeri değişebilir. Akış yolu, akarsuyun yatağına göre daha dar ve daha iyi sınırlanmış bir kesimdir). ‖ *Düzensiz* veya *yaygın akış,* yağmur sularının yeryüzünde yaygın şekilde akışı; yere düşen suların ilkel bir akarsu ağı meydana getirmeden, birbiriyle birleşen, sonra tekrar ayrılan iplikler şeklindeki akışını belirten terim. ‖ *Zar halinde akış,* suyun önemli çevrik hareketleri meydana getirmeyecek kadar yaygın ve ince bir tabaka halinde akması. (Bu nitelikte olan türbidite akıntılarında, akıntının sürüklediği maddeler aşağıdan yukarıya incelerek düz tabakalar halinde çöker [degrade tabakalaşma]. Aynı tipte birikmeler, yarı kurak bölgelerdeki çanaklar kenarında ve alüvyon tipi periglasyer oluşumlarda da görülür.)

— Tıp. *Akış,* organik sıvıların normal veya patolojik şekilde dışa çıkması.

— ANSİKL. Coğ. *Akışsız* bölgelerin var olabilmesi için iki etkenin (kurak çöl veya yarı çöl iklimi ile, kum gibi çok geçirimli bir zeminin) bir araya gelmesi gerekir. Büyük Sahra'nın ortasında bile, elemanları bitişik kayaçlar ve killer üzerinde geçici seller şeklinde de olsa akış görülür ve bunların yeri yardıkları olur. Yalnız bugünkü veya eski kumul alanları akışsızdır. Çok delikli oldukları için Sahra'nın çevresinde, meselâ kuzey Senegal'de de bu alanlar akışsız kalmakta devam eder. Daha geniş bir anlamda, sürekli akarsu ağları bulunmayan bölgelere de akışsız denir. Bunlar karalar yüzünün yüzde 17'sini kaplar. *Eşanl.* AREİK.

● *İçeriye akışlılık* sebepleri arasında relyef (kapalı çanaklar), iklim (şiddetli buharlaşma), toprak (geçirimlilik, suyun sızması) önemli rol oynar. Avrasya'nın orta kısmı, Volga, Ural, Amuderya, Siriderya, İli, Tarım, akarsu ağlarıyle başlıca içeriye akışlılık alanlarıdır. Burada areizm de görülür. İçeriye akışlılık genellikle gerileme halindedir, çünkü çok defa dışarıya akış ağları daha alçak bir taban yüzeyine göre çalışır ve daha iyi beslenir; bunların yararına kapsamalar olur.

— Fonet. *Ses akışması,* art arda sıralanan ses, hece veya kelimelerin birbiriyle uyuşarak kulağa hoş ve dile kolay gelen bir bütün ve ahenk meydana getirmesi. Bir kelime içindeki ses ve hecelerin akışmasına *iç akışma;* cümle içinde kelimeler arasındaki akışmaya *dış akışma* denir. Türkçede iki ünlü ve aynı hece içinde belli bazı sesler dışında iki ünsüz yan yana gelmez. İki ünlü arasına *-y-* harfi, iki konson arasında da *ı, i, u, ü* harflerinden biri yardımcı ses olarak getirilir. *a, e* ünlülerinin yardımcı ses olup olmadığı, türkologlar arasında ihtilâflıdır. *o, ö* ünlüleri ise Türkçede birinci hece dışında bulunmadığı için, bugünkü bazı şiveler hariç, yardımcı ses olamaz. Meselâ, kapı ve tepe kelimelerine datif eki *-a, -e* getirildiğinde *kapı -a, tepe-e* denilemeyeceğinden *kapıya, tepeye* denilir, yani araya bir yardımcı *-y-* sesi girer. Ünsüzler arasında meselâ *tut-* fiiline *-l-* meçhullük ve pasiflik, *-n-* dönüşlülük ekleri getirildiğinde araya bir yardımcı *-u-* ünlüsü gelir: *tut-u-l-, tut-u-n-* gibi. Hecelerin birleşmesinde ise diilmizde genel bir kural vardır: bir kelimede her ünlü kendinden önce gelen ünsüzü kendi kurduğu hecenin içine alır. Bu, özellikle kelimelere ekler getirildiği zaman açık şekilde görülür. Bir ünlüden ibaret veya başında ünlü bulunan bir ek, kapalı bir hece ile biten kelimeye getirilince önüne geldiği ünsüzü kendi teşkil ettiği heceye alır. Meselâ: *baş> ba-şım, göz> gö-ze, tut-> tu-tar* gibi.

İki kelimenin birleşmesinde veya cümle içinde yan yana gelmesinde de durum aynıdır: *hanım+eli >hanı-meli, çınar+altı >çına-raltı.* İki kelime arasında bu hece binişme veya kapışmasına *ulaşma* diyoruz. Bk. ULAŞMA.

— Hidrol. *Akış,* örtü halinde (Bk. YAYILIM), yeraltında, az veya çok dağılmış veya toplanmış olabilir. Akarsu, bir yatakta toplanmış bir akışla belirlenir. Akış düzgün veya helikoit biçimi, burgaç şeklindedir. Hızı, eğim ve derinlikle doğru orantılı, yatak tabanının arızaları ile ters orantılıdır. Hidrolojik yıldaki akış bilançosu üç kavramla verilir: 1. *Akış indisi,* bir yıl esnasında akıtılmış olan ve bütün havzaya eşit olarak yayıldığı tasavvur edilen yağışların mm. cinsinden yüksekliği; 2. *Akış katsayısı,* akış indisi ve yağmur ölçüsü indisi (havzaya düşen yağışların ortalama yüksekliği) arasındaki oran; 3. *Akış eksikliği* veya *buharlaşma indisi,* yağış indisi ve akış indisi arasındaki fark.

Akış katsayısı genellikle yağmur ölçüsü indisiyle beraber artar; sıcaklık arttığı zaman azalır. Orta iklimli Avrupa ovalarında, 0,30 ve 0,50 arasında oynar; dağlık alanda 0,90'a çıkabilir ve kurak bölgelerde 0,01'e inebilir. (ML)

AKIŞKAN sıf. (Yeni k. *Akmak*'tan kural dışı yapılmıştır). Normal ısı derecesinde sıvı halde bulunan: *Zeytinyağı akışkan bir maddedir.* ‖ Sıvılarda molekülleri birbirine pek yapışık olmayan ve birbiri üzerinden kayabilen veya gazlarda kendi başına yer değiştirebilen, böylelikle de içinde bulunduğu kabın biçimini alan [madde]. *Esk.* Seyyal. Bk. ANSİKL. ‖ İ. Akabilen, seyyal, yapışkanlığı olmayan madde.

— Fiz. *Akışkan,* bir sıvının mutlak ağdalığının tersidir. Akışkanlık C. G. S. birimi: *re'dir.*

— İnş. *Akışkan,* bir sıvının kanalizasyonlarda akma özelliği: *Bir nesnenin akışkanlığı ağdalığı ile ters orantılı olarak değerlendirilir.*

— Jeol. *Akışkan, dokunuş,* içindeki mineraller veya camlar çok defa biçimi bozulmuş paralel çizgiler halinde sıralanan ve görünüş bakımından su akışını andıran, bir kaya dokunuşu.

— Mekan. *Akışkanlar mekaniği,* akışkanları, dengesini ve hareketini inceleyen ilim dalı. Bk. ANSİKL.

— Metalürji. *Akışkan,* sıvı haldeki bir metal ve alaşımın, bir kalıp içine döküldükten sonra katılaşırken kalıbı bütün ayrıntılarıyle doldurabilmeğe elverişli olması.

— ANSİKL. Sıvı ve gaz halindeki maddeler genellikle *akışkanlar* adıyle belirtilir. Bu adın verilmesine sebep, sıvı ve gaz halindeki maddelerde bazı ortak niteliklerin bulunmasıdır. Meselâ, Arşimed kanunu, Pascal kanunu v.b. sıvılara uygulanabilir. Sıvı ile gaz arasındaki başlıca ayrılık, gazlarda sıkıştırılma kabiliyetinin yüksek, sıvılarda düşük oluşudur; nitekim gazlara *esnek sıvılar* da denir. Öte yandan, gazlar sıvılardan çok daha az yoğundur; sıvılarda sıkıştırılma katsayısı değişiktir, halbuki gazların hepsinin genleşme ve sıkıştırılma katsayıları birdir.

Isı, ışık, magnetizm ve elektrik olaylarının açıklanmasında etkileyen ve etkilenen maddeler arasında aracılık yaptığı farz edilen etkenlere, *sıkıştırılamayan* veya *tartılamayan akışkanlar* denmiştir. Bu tartılamayan akışkanlar nazariyesinin yerini, bir süre için ağırlığı olmayan, bütün moleküllerarası mekânı dolduran, böylece de ısı, ışık, elektrik veya magnetizm olaylarının yayılımı için evrensel bir dayanak teşkil eden esir* nazariyesi almıştır.

— Mekan. Bir akışkan içinde bulunduğu kabın şeklini alır. Sıvılar ve gazlar akışkandır. Bütün akışkanlar sıkıştırılabilir ve ağdalıdır. Gazlar sıvılara kıyasla çok daha fazla sıkıştırılabilir. Akışkandan akışkana (hava, yağ) değişen ağdalık, komşu akışkan tabakalarının birbiri üzerinde kaymasına karşı koyan sürtünme kuvvetlerinin doğmasına sebep olur. Genel mekanik kanunlarının, şekil değiştirebilir kesintisiz ortamlar olarak gözönüne alınan akışkanlara uygulanışı, klasik *akışkanlar mekaniği*'nin temellerini atar. Sıvıların ve hattâ düşük hızlar bölgesinde sıkıştırılamaz olarak ele alınabilen gazları ilgilendiren *hidrostatik ve hidrodinamik* ile, sıkıştırılabilir sayılan hava, daha genel olarak da gaz akımlarını inceliyen *aerodinamik,* bu mekaniğin kapsamına girer. Aerodinamiğin kendisi de, akım hızının, sesin gaz içindeki yayılma hızından daha küçük veya daha büyük oluşuna göre, *sesaltı aerodinamiği* (sübsonik) ve *sesüstü aerodinamiği* (süpersonik) diye iki alt bölüme ayrılır. Ses hızının on katından daha yüksek hızlarda, olayların durumu yeni bir bölümlenmeyi gerektirir: *aşırı sesüstü* (hipersonik) *aerodinamik.* Sıvıların akışları ile ilgili görüşler oldukça eskidir: Daniel Bernouilli'nin, borularda veya kanallarda sıvıların akışlarını inceleyen çalışmaları 1738 tarihini taşır. XIX. yy. başında, Cauchy, Navier, Stokes matematik analizdeki ilerlemeler sayesinde, akışkanlar mekaniğinin ilk ilmî temellerini attılar. XIX. yy. sonuna kadar bu ilmî verilerin uygulamaları sınırlı kaldı; böylece hidrolik hemen de yalnız deney metotlarını kullandı. Chézy, Bazin ve Reynolds'un çalışmaları sayesinde de kanallarda, ırmak ve borularda suyun akışındaki direnç ile ilgili ilk kurallar ortaya kondu. Denemenin verileriyle teori arasında bir bireşim yapma işine İngiltere'de Reynolds ve Rayleigh, Almanya'da, bir dereceye kadar Helmholtz, fakat özellikle Prandtl girişti. Fransa'da ise bu bireşim ancak daha sonraki bir dönemde gerçekleştirildi. Uçakçılığın doğuşu sırasında, akışkanlar mekaniği, özellikle Joukovski, Prandtl, Eiffel, Blasius, Theodore von Karman'ın çalışmalarından hız alan aerodinamik sayesinde kısa zamanda gelişti. Nihayet, uçuş hızının gittikçe artması, süpersonik aerodinamiğin doğmasına yol açtı.

Isı makinalarında, kompresörlerde, türbinlerde, uçak veya mermilerin tepkili iticilerinde, gaz halindeki akışkanların, ısı çıkararak veya çıkarmadan akışını incelemek için akışkanlar mekaniği termodinamik ile birleşir ve *aerotermodinamik* adını alır. Kimyevî tepkimeler alanı olan gazların akışını incelemek için de, meselâ bir yanmada olduğu gibi, kimya ile ilişki kurar.

Magneto-aerodinamik, bir magnetik alan etkisinde kalan iletken gaz ortamlarının akışını inceler. Akışkanlar mekaniği astrofizikte pek önemli rol oynar, çünkü fazlasıyle iyonize olmuş gazlardan meydana gelen güneş ve yıldızlar elektrik ileticisidirler. Çok yükseklerde rastlanan pek seyreltilmiş gaz akımlarını inceleyen ilim dalına da *süperaerodinamik* adı verilir. Bu şartlarda, ortamın süreklilği faraziyesi artık kabul edilemez, çünkü komşu moleküller ile çarpışan bir molekülün iki çarpışma arasında aldığı yol normal şartlar altında sonsuz küçük olduğu halde, bu durumda gerçek bir engel olacak kadar uzar. Bütün tabiî ilimler gibi, akışkanlar mekaniği de teoriye ve deneye başvurur. Mekaniğin genel denklemlerini hareket noktası olarak alır. Akım alanlarının hesabı için, analitik fonksiyonların özelliklerinden yararlanılır. Boyut analizi akıma bağlı olayları yöneten kanunların yaklaşık bir şeklini çoğu kere kolaylıkla elde etmeyi sağlar. Bununla birlikte, tecrübî uygulama da bu alanda pek büyük bir rol oynar. Akışkanlar mekaniğinin genel denklemleri ancak özel hallerde çözülebilir. Karışık şekildeki engeller konusunda, akımın çeşitli bölgeleri arasındaki karşılıklı etkiler, kurucu elemanlarla ilgili verilerden hareket ederek akımın tümü üzerinde yapılan hesabı hem zorlaştırır, hem de güvenilir olmaktan çıkarır. Ölçüler, genellikle mekanik benzerlik kanunlarıyle belirlenmiş şartlarda, örnek

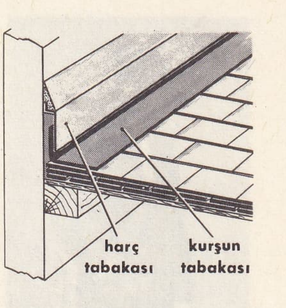

akıtmalık

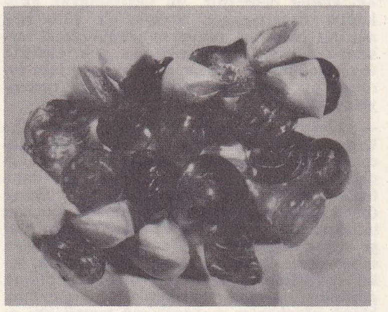

akide şekeri

tipin ölçeğinde bir maket üzerinde yapılır. Deney tesisleri sıvının hareketli, engelin ise sabit oluşuna veya tam tersine, engelin hareketsiz bir sıvı içinde yer değiştirişine göre, iki sınıfa ayrılır. Birinci sınıfta üfleme tünelleri ve hidrodinamik kanallar yer alır. İkincisine aerodinamik dolapları ve karina havuzları girer. Uçaklar veya kendinden itişli füzelerde atılan maket denemesi bu ikinci türdendir.

◆ **Akışkanlaştırıcı** i. İnş. Bir asfaltın veya bir bütünün dayanıklılık özelliklerini veya ergime noktasını değiştirmede kullanılan madde.

◆ **Akışkanlaştırma** i. İnş. Toz halindeki bir katı'yı hava akımı içinde askıda tutma. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Akışkanlaştırma,* bir tozun akışkan gibi hareketini ve hem kolay, hem ucuz olarak kanalizasyonlarda taşınmasını sağlar. Taşıma cihazı, zemini delikli takma saçtan yapılmış bir geçittir. Bu zeminden geçen sıkıştırılmış hava, toz halindeki katıyı akışkanlaştırır ve bir sıvı gibi akmasını sağlar. Bu usulden özellikle çimentoculukta ve modern kraking tesislerinde yararlanılır.

◆ **Akışkanlaştırmak** ettrg. f. Metalürji. Sıvı haline geçirmek, ergimiş bir metal cürufu daha akışkan bir hale getirmek için bir fluks ilâve etmek.

◆ **Akışkanlık** i. Metalürji. Laboratuvarda kare kesitli bir kanal kalıp ile ölçülür; bu kalıbın bir ucuna sıvı metal veya alaşım dökülür ve donduğu ana kadar kalıp içinde aldığı mesafe ölçülür. Kalıp, fazla yer kaplamasın diye spiral biçiminde dökülür, sıvı metal de spiral'in ortasına akıtılır. Akışkanlık, akış ısısının donma ısısına üstünlüğü ve kalıbın ısısı oranında artar; metal veya alaşımın kristalleşme şekliyle de bağıntılıdır.

«Dandritik», yani ağaç şeklinde kristalleşen metallerin akışkanlığı, donarken dışbükey şeklinde kristalleşen metallerin akışkanlığından çok daha azdır. Gerçekten de, dallanmalı kristaller sıvı metalin ilerlemesini zorlaştırdığı halde, dışbükey kristaller, büyük bir kısmı donsa da, gene belli bir oranda hareket edebilen metal veya alaşım içinde yuvarlanabilirler. Bu sebeple, «ötektik» ve belirli alaşımların akışkanlığı, genel olarak, arı metallerin akışkanlığından üstündür. (L)

AKIŞTA. Folk. Sorulu cevaplı ve bayatı biçiminde bir halk deyişi türü. (Bk. BAYATI). Akışta adlı deyişler genellikle *halay* veya *nanay* denilen, beş altı kişilik bir grubun koro halinde söylediği, başka bir grubun da havaya uyarak oynadığı oyunlarda okunur. (M)

AKITMA i. Akıtmak hareketi, eylemi: *Sarnıçta birikmiş olan suyu dışarı akıtma gayretiyle bütün gün çalıştı.* ‖ Büyük baş hayvanların, özellikle atların alnından boynuna doğru uzanan beyaz leke, nişan: *Alnı akıtmalı atına atlayıp, ak sakallı kocaları yanına aldı* (E. C. Güney). *Halk dili.* Alçıdan yapılmış tavan süsü.

— Demircilik. *Akıtma demir,* dökme demir: *Evvel akıtma hindu demirden bir zırh asmışlar* (İskender Kitabı).

— Kuyumc. *Akıtma,* birkaç dizi halinde altın zincirle işli gerdanlık. ‖ Üzerine belli motifler işlenmiş, özellikle doğu illerinde yapılan enli altın bilezik.

— Ormanc. *Halk dili. Akıtma,* çam ormanlarında elde edilen reçineye verilen ad.

— Patol. *Akıtma,* çok sulandırılmış ilâçlar kullanarak toksinlerin boşaltma organları yoluyle akıtılmasını sağlama. (Msl. berberis, pulsatilla, zea italica v.b.)

— Zır. *Akıtma arkı,* suları akıtmağa yarayan küçük hendek. ‖ *Akıtma çizgisi,* ekilmiş bir tarlada fazla suların akıtılmasını kolaylaştırmak için çeşitli yönlerde açılmış pulluk çizgileri. ‖ *Toprak suyunu akıtma,* topraktaki fazla suyun sızdırılması.

◆ **Akıtma** veya **Akıtmaç.** *Halk dili.* Un, süt, yağ, yumurta, şeker veya pekmez ile yoğurulan cıvık hamurdan, saç üzerine dökülerek veya tavada kızartılarak, yahut tepside pişirilerek yapılan bir çeşit tatlı.

◆ **Akıtmacık** i. El santl. *Halk dili.* Kilim, yün çorap ve heybelere işlenen bir çeşit motif.

◆ **Akıtmalık** i. İnş. örtü işlerinde yedirmelik veya kurşun şeritle örtülü birleşme veya tonoz geçmesi. (M)

AKITMAK ettrg. f. Akmasını sağlamak: *Suyu akıtmak için musluğu sonuna kadar açtım.* ‖ Dökmek: *Akşama kadar her gün akıttığı göz yaşlarından başka ne kaldığını anlatsın* (P. Safa). *Dikkat et, çorbayı üstüne akıtma.* ‖ Teklz. Küçük abdestini etmek: *Kimse görmeden şu çalının arkasına akıtıver.* ‖ — *Mec.* Esirgemeden, bol bol sarfetmek: *Rövüyü idare edenler milyonları akıtırlardı* (R. C. Ulunay).

— ÇEŞ. DEY. *İçine akıtmak,* [göz yaşını, derdini, kederini] kimseye belli etmemek, göstermemek. ‖ *Su gibi akıtmak,* cömertçe, bol bol harcamak: *...Su gibi şarap ve rakı akıtacağına göre, onun türküsünü çağırabiliriz* (S. F. Abasıyanık).

◆ **Akıta akıta** zf. Akıtarak, akıtmak suretiyle: *Adam suyu akıta akıta gidiyordu.*

◆ **Akıtılmak** edilg. f. Dökülmek: *Burçlar yıkılmıyor akıtılan kanla* (S. Batu). ‖ — *Mec.* Sarfedilmek, harcanmak.

— DEY. *Su gibi akıtılmak,* esirgenmeden harcanmak: *Su gibi para akıtıldı, yine de bir şeye benzemiyor.*

◆ **Akıttırmak** ettrg. f. (İki defa ettirgen yapılmıştır). Döktürmek, akıtma işini başkasına yaptırmak. (M)

AKIB i. (ar. ʿaḳıb). Bk. AKAB veya AKAP.

AKİB sıf. (ar. ʿaḳib). *Esk.* Hemen arkadan gelen, takip eden: *Allah esirgesin maraz-ı aşk olur akîbi* (A. Hâmid).

◆ **Akîbinde** zf. Hemen ardından: *İzdivacının vukuu akîbinde* (H. Z. Uşaklıgil). [M]

ÂKİB sıf. (ar. ʿaḳab, ökçe'den ʿâḳib). *Esk.* Bir başkasının arkasından giden veya gelen. ‖ Bütün peygamberlerden sonra gelmesi dolayısıyle Hz. Muhammed. (M)

AKİBA ben YASEF, haham (50-132). Musevîlerce Misna'nın babalarından biri sayılır; Tevrat doktrinini ilham eden belli başlı kimselerden biridir. (L)

AKİD i. Bk. AKİT.

AKİD sıf. (ar. ʿaḳd, bağlama'dan ʿakîd). *Esk.* Pıhtılaşmış, pıhtılandırılmış. ‖ Koyulaştırılmış, dondurulmuş, ağdalaştırılmış. (M)

AKİDE veya **AKÎDE** i. (ar. ʿaḳd, düğümlemek'ten ʿaḳîde). Bir inancın formül halinde ifade edilmiş şekli: *Bu söz ocağın eskiden beri akide olarak kabul ettiği bir düsturdur* (Peyami Safa). ‖ Prensip: *Artık bu siyasî bir akîde olmalıdır* (Yahya Kemal). ‖ Münakaşa edilmesine tahammül edilmeyecek derecede kuvvetle benimsenen görüş tarzı; iman, nas: *Bu akîdeye muhalif rey ve içtihat izhar edeceklerin vay haline...* (Atatürk). *Sağlam bir akîdenin saikıyle söylüyordu* (Ahmed Rasim). ‖ Doktrin: *Henüz bütün cihanın felsefî akîdeleri ve siyasî ideolojilerinin üstünde ortaya bir Türk meslesi koyamadık* (Peyami Safa). ‖ Bir din içinde farklı bir inanış sistemi, mezhep: *Konuşmalarımızda cemiyetimiz için daha ziyade sunnî akîdeyi tercih ettiğine şahit oldum* (A. H. Tanpınar). ‖ Ağdadan yapılmış, renkli, kokulu, ağızda güç eriyen şeker. Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Akideyi bozmak,* dinî inancını veya dinî inanç, iman gibi bağlandığı bir duyguyu gevşetmek, tereddütlere düşmek, inancının aksine hareket etmek. ‖ *Akidesi bozuk,* imanı zayıf, içinde bulunduğu toplumun kabul ettiği yoldan ve inançtan ayrı, ona karşı. ‖ *Akidesi zayıf,* inançlarının gerektirdiği yolda hareket etmeyen, sözü ile davranışları birbirini tutmayan. ‖ *Akidesi pak,* imanı sağlam ve temiz, inancında tereddüdü olmayan.

— ANSİKL. *Akide şekeri,* âdi şekerle (sakkaroz) yapılır. Toz veya kesme şekere sitrik veya tartarik asidi veya potasyum bitartarat katılarak kestirilir, içine çeşitli meyve özü, zararlı olmayan tabiî veya sunî esanslar, kahve veya kakao, fındık, badem gibi kuru yemişler konur, kullanılmasına izin verilen boyalarla boyanır. Elle veya makine ile kesilir. İçindeki sakkaroz yüzde 98'den aşağı olamaz. Akide şekerinin bugünkü kesiliş tarzının ünlü şekerci Hacı* Bekir Efendinin icadı olduğu söylenir. Hacı Bekir kesiminden evvel bu şeker eski bakır mangırlar büyüklüğünde ve şeklinde kesilir, göbekleri de çukur bırakılırdı. Asıl özelliği baharatlı şeker oluşuydu ve başta tarçınlı ve karanfillisi gelirdi. Bütün diğer esnaf kolları gibi şekercilik de «gedikli» idi. İstanbul'da akide şekeri işleyen şekercilerin sayısı sınırlanmıştı. Bunların işledikleri şeker ancak saray ile vezir ve eşraf konaklarının ihtiyacını karşılayabiliyordu. İstanbulluların akide şekerine büyük düşkünlüğü sebebiyle bir ara bu işi kaçak yapanlar türedi ve İstanbul'da ham şeker buhranı doğdu.

— Ask. tar. *Akide merasimi,* Yeniçeri ocağında özel bir merasime verilen ad. Yeniçerilere ulufe dağıtılırken yapılırdı (Bk. ULUFE). Ocak, aldığı paralara teşekkür anlamında, asesbaşı veya ocak kapı kethüdası eliyle sadrazamdan başlayarak en küçük mevkideki muzhırbaşı'na kadar şeker gönderirdi ve bu Ocağın iyi halde bulunduğuna, askerin akidesinin yerinde ve sağlam olduğuna işaret ederdi. Şekere *akide* adının verilmesinin böyle bir anlamla ilgili olduğunu söyleyenler vardır. Ocak, sadrazama beş yüz dirhem, muhırbaşı'na beş dirhem, aradakilere de mevkileriyle orantılı olarak şeker gönderirdi. (M)

ÂKİF sıf. (ar. ʿakf, vakfetmek ve ʿukûf, yalnızlığa çekilmek'ten ʿâkif). *Esk.* Bir işte sebat ve ısrar eden, bir iş üzerinde devamlı olarak duran, bir yerde devamlı oturan: *Ah olsa idim şu sırra vâkıf / Nerden girip oldun anda âkif* (Muallim Naci). ‖ Bir mabet veya kutsal yerde, özellikle Harem*-i Şerif'te yalnızlığa çekilip ibadet eden. ‖ Erkek adı.

— G. santl. *Âkif Paşa kaidesi,* eski yazıda bir hat çeşidi ve üslûbu. (M)

ÂKİF Amasyalı, divan şairi (Amasya, ?-?). Asıl adı Mustafa. Medrese tahsili gördü, Amasya'da müderrislik ve müftülük yaptı. *Divan*'ı, Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesi nu. 953'tedir. (M)

Âkif Bey, Namık Kemal'in piyesi (1874). Kahraman bir deniz subayı olan Âkif Beyin karısı Dilrübâ hafif bir kadındır. Kocası savaşa gidince onun öldüğüne dair yalancı şahitler bularak bir başkasıyle evlenir. Âkif Bey düğün gecesi döner; önce Dilrübâ'yı boşar, fakat sonra kıskançlığa kapılır. Karısını öldürmek niyetiyle gizlice odasına girer, rakibiyle dövüşmek zorunda kalır; ikisi de ölür. Âkif'in babası ise Dilrübâ'yı öldürerek oğlunun bitiremediği intikamı tamamlar. (M)

ÂKİF Enderunlu, divan şairi ve tezkire yazarı (XIX. yy.). Vezir Koca Bekir Paşanın torunlarından. Enderunda okudu. *Mir'ât-ı Şiir* (Şiir aynası) [1796] adlı tezkiresinde, Enderundan yetişen 23 şairin hayatı yazılıdır. (→ Bibliyo.) [M]

ÂKİF MEHMED BEY, tarihçi (?-İstanbul 1767). Mirmirandan Ebubekir Paşanın oğlu. Mustafa III devrinde Divanı Hümayun'da teşrifatçılık yaptı. *Tarih-i Cülus-ı Sultan Mustafa* (Sultan Mustafa'nın Tahta Çıkışının Tarihi) adlı, Kasım 1757-Mayıs 1761 tarihleri arasındaki vakaları derleyen yazma bir eseri vardır. Âkif Mehmed Bey Salacak'ta bir mescit yaptırmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

ÂKİF MEHMED PAŞA

ÂKİF MEHMED PAŞA Kalkandelenli, Adliye nazırı (Kalkandelen 1822-İstanbul 1894). Doğum yerinde ilk öğrenimini tamamladıktan sonra İstanbul'a geldi. 1853'te Üsküp mutasarrıfı oldu. 1858'de vezaret rütbesiyle Bosna, kısa bir zaman sonra Selânik ve Yanya valiliklerine tayin edildi. 1873'e kadar Tuna, Bosna ve Selânik valiliklerinde bulundu. 1874'te Adliye nazırı oldu. Âkif Mehmed Paşa bundan sonra Edirne, Bosna ve Konya valiliklerinde görevlendirildi. 1880-1885 yılları arasında Şûrayı Devlet reisliğinde bulundu. Daha sonra «Cezayir-i Bahr-i Sefid» valiliğine gönderildi. Bilgili ve şairdi; Rumca, Fransızca bilirdi. (M)

ÂKİF PAŞA

ÂKİF PAŞA (Yozgat 1787-İskenderiye 1845), türk devlet adamı, şair ve nesir ya-

akıtmalık
(resim 231. sayfada)

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

zarı. İstanbul'a gelerek Divanı Hümayun kalemine girdi. Mahmud II'nin dikkatini çekti; çeşitli memuriyetlerden sonra 1835'te Hariciye nazırı oldu. 1837'de Mülkiye nazırlığına getirildi ve makamın adını *Dahiliye*'ye çevirdi. 1839'da Kocaeli mutasarrıflığına tayin, sonra azledildi ve Edirne'ye sürüldü. Şehzade Abdülhamid'in doğumu münasebetiyle Padişaha takdim ettiği bir tarih hoşa giderek, İstanbul'da oturmasına izin verildi. 1844 yılında gittiği Hacdan dönerken öldü, İskenderiye'de gömüldü (1845).

Âkif Paşanın hayatında «Churchill vakası» denilen hâdise önemli yer tutar. Hariciye nazırlığından uzaklaştırılmasına ve *Tabsıra* (Açıklama) adlı eserini yazmasına sebep olan bu hâdise, kısaca şudur: *Morning-Herald* gazetesi muhabiri, türkçe *Ceride-i Havadis* gazetesi sahibi Churchill, özel izinle oturmakta olduğu Kadıköy'de avlanırken kuzu otlatmakta olan bir müslüman çocuğunu vurdu ve yakalanarak Babıâli tomruğuna hapsedildi. Bunu haber alan Âkif Paşa, cezayı hafif görerek Churchill'i Tersane hapishanesine gönderdi. İşe ingiliz sefiri müdahale etti. Fenerli rumlardan İstefenaki ile Paşanın rakibi Mülkiye nazırı Pertev Paşanın işi karıştırmaları üzerine, Âkif Paşa feda edilerek Hariciye nezaretinden alındı. Âkif Paşa bunun üzerine *Tabsıra* adlı risalesiyle durumu Padişaha bildirdi.

Tabsıra, ilk tanzimat nesli tarafından yeni bir nesir örneği olarak beğenilmişti. Fakat Âkif Paşanın bu eserinde ve devrinde meşhur olan mektuplarında yeni bir fikir yoktur. Eski nesrin çok ağır, resmî ve süslü üslûbuna nazaran sade oluşu dikkati çeker.

Âkif Paşa büyük bir şair değildir. Şahsî ıstırapları ile ele aldığı varlık ve yokluk temine dayanan *Adem Kasidesi* (Bk. ADEM), bir şahsı değil, bir fikri övmesi bakımından eski kasidelerden ayrılır. Torununun ölümü üzerine, sade bir dil ve hece vezniyle yazdığı *Mersiye* de dikkate değer. Eserleri: *Münşeât ü Eş'âr-ı Âkif Paşa* (Âkif Paşanın Nesirleri ve Şiirleri) İstanbul 1843, Bulak 1845; *Muharrerât-ı Hususiye-i Âkif Paşa* (Âkif Paşanın Özel Yazışmaları) 1883; *Şeyh Müştak'a Mektup* (Ebüzziya Tevfik tarafından *Nümûne-i Edebiyat-ı Osmaniye*'de yayımlandı); *Risâlet -ül-Firâsiyye ve'l-Siyasiyye* (Siyasetten Anlama Risaleleri). [→ Bibliyo.] (M)

ÂKİF Selânikli, mevlevî şairi (Selânik, ?-1827). Selânik'te devrin büyükleri yanında kâtiplik yaptı. Yazma *Divan'ı* Millet kütüphanesi nu. 269'dadır. (→ Bibliyo.) [M]

AKİK i. (ar. *ʿaḳîḳ*, fr. *agate*, yun. *akhates;* Sicilya'da, yakınında bu taşın bulunduğu nehrin adından). [Ha!k dilinde *Hakik.*] Miner. İçiçe çeşitli renk halkalarıyle bölünen kalseduan kuars cinsinden kıymetli taş (Bk. ANSIKL.): *Kulaklarında sürahi biçimi sarkık akik küpeler, ayağında zarif sedefli cevizden, fakat tasması işleme nalınlar vardı* (Ahmed Rasim). ‖ Akik taklidi damarlı bir cam. ‖ XIX. yy. da Baccarat tarafından imal edilen, kuars görünüşlü, şeffaf olmayan beyaz bir cama da bu ad verilir.

— DEY. *Esk. Akik-i nâm*, saf şarap.

— Deric. *Akik silindir*, perdah makinesinde billûra tercih edilen ve vidala, glase gibi derilerin parlatılmasında kullanılan kıymetlice bir taş.

— Res. *Akikleşmiş*, zamanla akik gibi düz ve parlak bir yüzey haline gelmiş yağlıboya resim için kullanılır.

— ANSIKL. *Akik*'in birkaç türü vardır: elma yeşili (krizopraz), kiraz kırmızısı (kornalin), gök mavisi (safirin), kızıl turuncu (sarduan), mavimsi süt beyazı (kalseduan), koyu yeşil (helyotrop). Kesitlerinde görülen içiçe veya dalgalı şeritlerin durumu, bu türleri birbirinden ayırmağa yarar: şerit sayısı az ve kesin şekilde ayrılmış ise mühresenk (oniks) adını alır, dallı budaklı, gözlü veya noktalı da olur. Doğu akiki, batı (veya Almanya) akikinden daha makbuldür.

● Çok sert ve kısmen saydam bir taş olan akik, eski Mısırlılar (skarabe denilen mistik böcekler yapımında), İbraniler (büyük hahamların tören elbiselerinde süs olarak), Yunanlılar ve Romalılar (kame denilen üzerine resim işlenmiş akik şeklinde) tarafından kullanılırdı. Batlamyus'ların kupası, büyük kame (Sainte-Chapelle kame'si), [Bibliothèque Nationale] Eski çağ akiklerin en güzel örnekleridir. XIV.-XVII. yy. arasında Fransa'da akikten kâse, kupa, çekmece, yazı takımı ve tuzluklar yapılırdı. Louis XIV akiki çok sevmiş, iğnelikler, gondollar, tablolar, eldivenlikler, bardaklar, kulplu şişeler, hattâ leğenler yaptırmıştı. Akik, ev eşyası üzerine kakma yapmak için de kullanıldı. Kara kehribara bazen *kara akik* adı verildiği gibi, volkan camına da (obsidiyen) *İzlanda akiki* adı verilmiştir. (LM)

AKİL sıf. (ar. *ʿaḳl*, köstek'ten *ʿaḳıl*). *Esk.* Çok akıllı. ‖ Çok mâkul. ‖ Erkek adı. (M)

ÂKİL sıf. (ar. *ekl*, yeme'den *âkil*). *Esk.* Yiyen: *Şu taşın altında bu insan âkili toprağın henüz o kadar güzelini yememiş olduğu güzel bir kadın vardır* (Ahmed Midhat).

— DEY. *Âkil-ül beşer*, insan eti yiyen [kimse].

— TAR. TELM. **Âkilet-ül-ekbâd**, insan ciğeri yiyen kadın. Hazreti Hamza'nın ciğerlerini yiyen, Ebu Süfyan'ın karısı Hind.

— Zool. *Âkil-ül-cerrâd*, çekirge ile beslenen. ‖ *Âkil-ül-hevâm*, haşaratla beslenen. ‖ *Âkil-ül-lahm*, et yiyen, etle beslenen. ‖ *Âkil-ün-nebat*, ot yiyen, bitki ile beslenen. ‖ *Âkil-üs-semek*, balık yiyen, balıkla beslenen. ‖ *Âkil-ül-kül*, hem ot, hem etle beslenen: *Gazete, fare ve insan gibi âkıl-ül-kül bir hayvandır* (Cenab Şahabeddin).

◆ **Âkile** i. Tıp. Yenirce adı verilen yara. ‖ Kemirici ülser, kanser. (M)

AKİL bin EBU TALİB, Hz. Ali'nin kardeşi. İlk zamanlar İslâmiyeti kabul etmemişti; hattâ Bedir muharebesine Mekkeliler safında katılarak esir düştü ve amcası Abbas'ın fidyesi ile kurtuldu. Mekke'nin fethinden sonra müslüman oldu. Ali halife olunca ona biat etmedi, Muaviye'nin tarafına geçti ve Sıffîn harbinde kardeşine karşı dövüştü. (M)

AKİLON, Yunanlıların Boreas dedikleri kuzey rüzgârına Romalıların verdiği ad. (L)

AKİM sıf. (ar. *ʿaḳamet*, kısırlık'tan *ʿaḳim*). Kısır: *Herkes yetim! Halbuki hiç bir akîm yok!* (A. Hâmid). ‖Verimsiz: *İbni Sinaları yüzlerce doğurmuş iklim / Tek çocuk vermiyor âğuşuna ilmin, ne akîm* (Mehmed Âkif). *Hayat-ı siyâsiyesi bitmiş olan akvâmın edebiyatı yetim ve akîm olur* (Süleyman Nazif). ‖ Çıplak, bitkisiz, verimsiz [arazi]: *Bir köyden ziyade bir taş yığınına benzeyen akîm dağ tepelerinde kalması ne yazık* (Ömer Seyfeddin). ‖ Sonuçsuz, başarısız (bu anlam, kelime «kalmak» fiili ile beraber kullanıldığı vakit belirir). ‖ İ. Yağmur getirmeyen rüzgâr (genellikle kuzeybatıdan eser).

— ÇEŞ. DEY. *Akîm bırakmak*, [bir işin, bir teşebbüsün] sonuçlanmasını önlemek. ‖ *Akîm kalmak*, [bir iş, bir teşebbüs için] başarıya ulaşamamak, sonuca varamamak: *İttihaz olunan tedabir neticesinde teşebbüsün akîm kaldığını* [...] *yazdım* (Atatürk). [M]

AKİMİTES, bizanslı keşişler topluluğu; V. yy. başında Boğaziçi'nin Anadolu kıyısında kurulmuştu. Okudukları ilâhileri gece gündüz, hiç ara vermeden devam ettirmek için keşişlerin nöbete girmelerinden dolayı kendilerine «uykusuzlar» anlamına gelen bu ad takılmıştır. (L)

AKİNAKES i. (yun. k.). *Esk.* Sil. Bir çeşit kısa kılıç veya uzun hançer; med, pers ve iskit ordularında kullanılırdı. (L)

AKİNARİ (Ueda), Japon yazarı (Osaka 1734-Kyoto 1809). Birçok masal kitabı yazdı, özellikle *Ay ve Yağmur Masalları* (*Ugetsu-Monogatari*) [1776] ile tanındı. Geleneğe bağlı olağanüstü efsaneleri yeni ve kendine has bir üslûpla anlatır. (L)

AKİNEZİ i. (*a*, bulzl. eki; yun. *kinesis*, hareket'ten fr. *akinésie*). Nöroloji. Kaslarda bir kuvvet azalması olmadığı halde, bazı hareketlerin yapılamaması. (Bu durum, Parkinson* hastalığının önemli bir belirtisidir.)

◆ **Akinezlik** sıf. (fr. *akinésique*). Nöroloji. Marazî hareket yokluğunu belirtmek için kullanılır. (L)

AKİNTOLA (Samuel Ladoke) Nijeryalı siyaset adamı (Ogbomosho 1910 - Kaduna 1966). Yoruba'lı bir tüccarın oğludur. Bir baptist okulunda öğretmenlik yaptı (1930-1942), sonra avukat oldu (1949). 1951'de federal hükûmetin Çalışma bakanı iken, 1954-1957 arasında muhalefete geçti. 1960'ta Batı Nijerya başbakanlığına tayin edilince lideri Avolovo ile arasında çıkan bir anlaşmazlık üzerine mutedil Action Group partisiyle ilişiğini kesti ve hükûmet koalisyonu Nijerya Millî birliğine katılan Nijerya Millî Demokrat partisini kurdu (1962). Taraftarları ekim 1965 bölge seçimlerinde başarı sağladılar, fakat Akintola, muhalifleri seçim bürolarına sokmamakla suçlandırıldı. Çıkan kargaşalıklar ancak general İronsi'nin hükûmet darbesinden (15 ocak 1966) sonra yatıştı, bu arada Akintola da öldürüldü. (L)

AKİR sıf. (ar. *ʿaḳâret*, kısırlık'tan *ʿaḳir*). *Esk.* Kısır [erkek]. ‖ Verimsiz, kıraç [arazi]. ‖Rehinde, rehine konmuş.‖Kesik, yaralı. (M)

AKİRE i. (ar. *ʿaḳire*). *Esk.* Şarkı söyleyen, ağlayan veya bir şey okuyanın sesi. ‖ Tepesi kesilmiş hurmaağacı. ‖ Sıf. Yaralı [hayvan]. (M)

AKİS veya **AKS** i. (ar. *ʿaks*, geri çevirmek, geri döndürmek'ten). Işık veya ses dalgalarının yansıtıcı bir yüzeye çarparak geri dönmesi: *Güneş vurdukça yaldızlı akislerle parıldayan* [...] *bu taştan dünya* (A. H. Tanpınar). *Aks-i tekbir ile dolmuş dereler* (A. Hâmid). *Hamam kubbeleri akis akis üstüne çınlıyordu* (Ahmed Rasim). ‖ Bir cismin parlak bir yüzeyde beliren hayali: *Mehtâb, iri güller ve senin en güzel aksin / Velhasıl o rüyâ duruyor yerli yerinde* (Yahya Kemal). *Serin, sessiz, billûr akisler içinde gülümseyen bir su* (F. R. Atay). ‖ Bir ışığın (bir rengin) hafifçe yansıması, bu yansıma sonucu beliren ışık (renk): *Bu sefil ve karanlık oda, ocağın kızıl akisleri içinde birdenbire öyle munis ve mesut bir yuva olmuştu ki* (R. N. Güntekin). ‖ — *Mec.* Bir şeyin başka bir şey üzerinde yaptığı tesir: *Bizim edebiyatımızda, bizim vatanımızın hayal meyal akisleri vardır* (Yahya Kemal).

— ÇEŞ. DEY. *Akis bırakmak*, iz bırakmak: *O çöken âlem, Yahya Kemal'in şiirlerinin aynasında ebedî akisler bırakarak kaybolur* (M. Kaplan). ‖ *Akis bulmak*, tesir uyandırmak, olumlu cevap almak: *Onun davetkâr sesi her yanık gönülde akis bulmaktadır* (N. Araz).‖*Akis uyandırmak* (yapmak), üzerinde düşünülmesine, konuşulmasına, tartışılmasına yol açmak: *Bu beklenmedik hâdise çevrede türlü akisler uyandırdı* (*yaptı*).

— Esk. ed. *Akis*, bir mısra veya cümlenin iki parçasından birini diğerinin önüne veya sonuna koyarak, başka bir mısra veya cümle meydana getirme sanatı. İki çeşittir: *tam* ve *nâkıs*. *Tam akis*'te mısra veya cümlenin iki parçası eksiksiz olarak, ilâve yapılmadan yer değiştirir: *Mümkün değil Hudayı bilmek de bilmemek de / Bilmek de bilmemek de mümkün değil Hudayı* (Muallim Naci). ‖ *Nâkıs akis*'te kelimelerin yerlerinde küçük bazı değişiklikler olur, noksan veya ilâveler vardır: *Sendendir İlahî yine bu mekr ü bu fitne / Bu mekr ü bu fitne yine sendendir İlahî* (Ziya Paşa).

— Fiz. *Bir eşya dizisinde akis*. Bk. ANSIKL.

— Mat. Noktasal geometrik dönüşüm: *aki-*

Polyphemos tarafından suç üstü yakalanan **«Akis ve Galatea»** heykeli. Yanda parçası, altta bütünü

akik
bir kesit

akik
Eski Mısır yapımı Skarabe böceği Louvre müzesi, Paris

Foto. Sovyet Haberler bürosu (LAROUSSE)

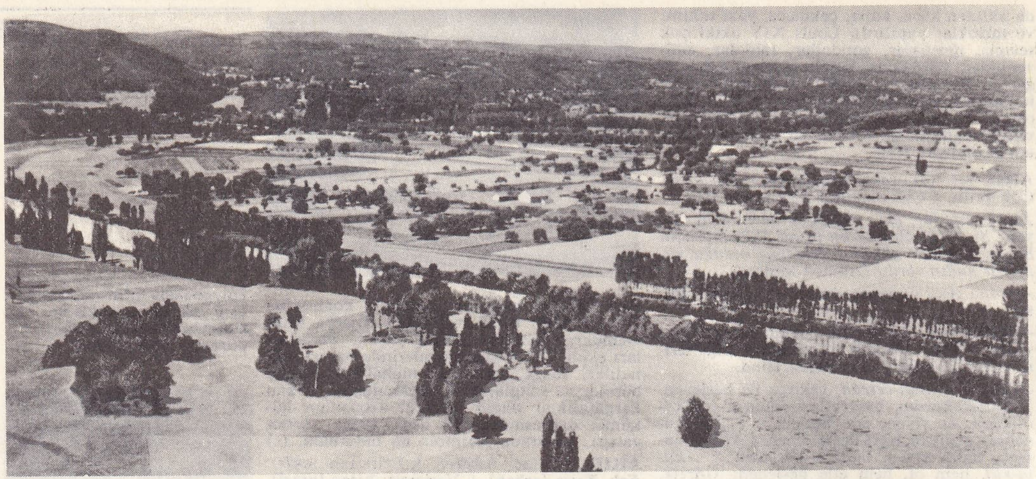

AKITANYA
Domme yakınında, Dordogne vâdisi

sin kutbu denilen sabit bir O noktası verildiğine göre, uzayın her M noktasına, OM doğrusu üzerinde OM ile OM^1 yarıçap vektörlerinin çarpımı *aksin kuvveti* adı verilen sabit bir *k* sayısına eşit olmak üzere bir M^1 tekabül ettirir. (M ve M^1 noktalarına karşıt noktalar denir.) Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Fiz. Bir eşya dizisinde akis, komşu iki eşyanın birbiriyle değiş tokuşudur. Bir dizide akisler sayısı, eşyaları belli bir normal sıraya koymak için yapılan minimum akis sayısıdır. Normal sıra 1, 2, 3, 4, 5, 6 olduğuna göre 1, 2, 3, 4, 5, 6 permütasyonunda (4,3'ten önce geldiğine göre) bir akis, 5, 3, 2, 1, 4, 6 permütasyonunda ise yedi akis vardır. Bir permütasyonda tek veya çift sayıda akis bulunuşuna göre, permütasyona tek veya çift permütasyon denir. Normal sıra (akis sayısı *o*) çift kabul edilir. Normal sıra 1, 2, 3,...,n olduğuna göre, mümkün olabilen en küçük akis *o* (normal sıranın kendisi), en büyük sayıda akiş ise n, n-1, n-2,..., 2, 1 permütasyonunda bulunur ve bu sayı (n-1) (n-2) + ...+3+2+1= $n\frac{(n-1)}{2}$'dir. Demek ki *k* akis sayısı $o<k<n\frac{(n-1)}{2}$ eşitsizliğini gerçekler. Buna *İnversiyon* da denir.)

— Mat. *Karşıt yarıçap ve vektörlerle dönüşüm* de denilen *akis,* verilen bir F şekline, bunun akisi denilen başka bir F şeklini tekabül ettirir. Merkezi aksin kutbu, yarıçapı akis kuvvetinin kareköküne eşit olan çemberdeki her nokta, kendi kendinin karşıtıdır ve kendine dönüşür. Akis, bu çemberin tamamen dışında kalan bir şekle, çemberin tamamen içinde kalan ve o şeklin akisi olan başka bir şekil tekabül ettirir. Bir akisin kendine dönüştürdüğü bir eğri veya bir yüzeye *anallagmatik* denir. Akis, çemberleri ve yarıçapları sonsuz çemberler olarak kabul edilen doğruları değiştirmez; başka bir deyişle, her çemberi (veya her doğruyu) bir çembere (veya bir doğruya) çevirir; aynı şekilde, bu çemberlerin meydana getirdiği açıları da değiştirmez. *Uzayda akis,* kürelere, dairelerin düzlemde oynadıkları role benzer bir rol oynatır.

◆ **Âkis** sıf. *Esk.* Akseden, yansıyan: *Âkis şebanesindeki çeng ü çigâneler / Feryad-ı âşıkaneye benzer teraneler* (A. Hâmid).

◆ **Âkise** i. *Esk.* Işığı yansıtmağa yarayan âlet, reflektör.

◆ **Aksendaz** blş. sıf. *Esk.* [Işık için] Devamlı akseden, çarpıp duran; [ses için] çınlayan, yankı veren.

— DEY. *Aksendaz olmak,* [ışık için] devamlı aksetmek, çarpıp durmak; [ses için] çınlamak, yankı vermek: *İki âşığın buseleri ormanın sükût-ı amiki içinde aksendaz olmakta...* (Nabizade Nâzım). ‖ — *Mec.* Tesir uyandırmak, tepki yaratmak: *Meyhane faciaları diye aksendaz-ı dehşet olan vekayı...* (Ahmed Midhat). [ML]

AKİS. Yun. mit. sicilyalı çoban. Faunus ile Symaithis'in oğlu. Galatea tarafından sevilir, fakat rakibi tek gözlü dev Polyphemos bir gün onu sevgilisi ile yakalar ve Etna dağında, bir kayanın altında ezer. Bazılarına göre, Galatea'nın ricası üzerine Poseidon onu nehir haline getirmiştir. (L)

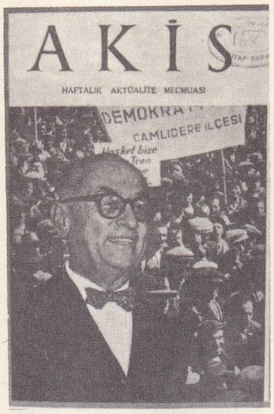

Akis dergisi

Akis, haftalık siyasî dergi (15 mayıs 1954-31 aralık 1967). Metin Toker tarafından, amerikan dergisi *Time*'ın benzeri olarak Ankara'da kuruldu ve Türkiye'de bu tip yayın organlarının ilki oldu. Özelliği, olayları teferruatla renklendirerek, genişliğine ve kendine has bir üslûp ile nakletmesi idi. Dergi 29 nisan 1960'ta T.B.M.M. Tahkikat komisyonunca kapatıldı ve 30 mayıs 1960'tan itibaren tekrar yayımlandı. Toplam olarak 694+12 sayı çıktı. (M)

Akis ve Galatea, destanî pastoral opera. Libretto: Campistron; müzik: Lully; 1686'da Anet şatosunda, 1687'de Paris operasında temsil edildi. — Händel de bu masaldan ilham alarak bir serenata (*Aci, Galatea e Polifemo,* 1709) ve bir pastoral opera yazdı (1720) — J. Haydn, aynı adı taşıyan *opera seria*'sını (ciddî opera) 1763'te Eisenstadt'da temsil ettirdi. (L)

Akis ve Galatea
(resim 233. sayfada)

Akis ve Galatea, heykeltraş Ottin'in 1852'de *Akis ve Galatea'ya Polyphemos'un baskını* adıyle meydana getirdiği ve Luxembourg bahçesindeki Médicis çeşmesini süsleyen bronz ve mermerden yapılmış büyük heykel grubu. (L)

AKİT veya **AKİD** veya **AKD** i. (ar. *ʿakd,* bağlama, düğümleme'den). Bir veya birçok kişiyle diğer bir veya birçok kişinin birbirine uygun irade beyanları ile meydana gelen ve taraflara karşılıklı borçlar yükleyen anlaşma: *Aralarındaki hukukî rabıta bir akitten ibarettir* (S. S. Onar). Bk. ANSİKL. ‖ Bu anlaşmayı tespit eden belge. (*Eşanl.* MUKAVELE, SÖZLEŞME.) ‖ *Esk.* Nikâh, evlenme muamelesi: *Öyle ise hemen akit olsun. Hemen bugün olsun, akşamısı da zifaf* (Recaizade Ekrem).

— ÇEŞ. DEY. (*Akit* [*akd*] kelimesi Türkçede etmek, eylemek, edilmek, olunmak yardımcı fiilleriyle kullanılır ve farklı anlamlar kazanır.) *Akdedilmek* (*akdolunmak*), yapılmak, düzenlenmek: *İstanbul'da bir miting akdedilmek istenmişti* (Atatürk). *Eşref Şah ile akdolunan Hemedan antlaşmasından sonradır ki, bu seferî vergiler lağvedilmiş* (Münir Aktepe). ‖ *Akdetmek,* yapmak: *Hemen ilk fırsatta iki tarafın da bozacağı ittifaklar akdediyorlardı* (A. H. Tanpınar). *Kaynanamla zımnî bir mütareke akdettik* (H. R. Gürpınar.) Tertip etmek düzenlemek: *Hangi odada cemiyet akdediyorlar?* (H. R. Gürpınar). ‖ *Akdettirilmek,* yaptırılmak, tertip ettirilmek: *İcab ederse kâfi talimat ile ahaliye mitingler akdettirilmesi!..* (Atatürk). ‖ *Esk. Akd-i encümen,* encümen kurma. ‖ *Akd-i meclis* (*meşveret*), meclis kurma, konuşmak üzere toplanma.

— Ed. *Akd ü hal* (düğümleme ve çözülme), türk divan edebiyatında bir nesri nazma çevirmeğe *akd,* bir manzumeyi nesre çevirmeğe *hal* [hall] denir.

— Huk. *Akd-i pey,* satış sözleşmesi. ‖ *Akd-i istikraz,* borç alma sözleşmesi. ‖ *Akd-i ittifak,* devletlerarası antlaşma. ‖ *Akd-i muaveza,* taraflarca (ivaz) karşılığında yapılan sözleşme. ‖ *Akd-i nikâh,* nikâh, evlenme sözleşmesi. ‖ *Akd-i zimmet,* islâm olmayan kimsenin veya cemaatın islâm tabiiyetini kabul etmesi. ‖ *Akde muhalefet,* akitle belli edilmiş şartlara aykırı davranma. ‖ *Akdin inikadı,* akdin teşekkülü. ‖ *Akit benzerleri,* hukuka aykırı olmayan bir fiil sonunda başkasına borçlanma veya başkasını borç altına sokma halleri (Bu ilişkide taraflar arasında bir akit olmadığı halde borç doğmaktadır). ‖ *Akit serbestisi,* tarafların diledikleri mevzu ve şekilde anlaşma yapabilmeleri. ‖ *Akit serbestîsi hudutları,* tarafların akit yaparken uymaya mecbur oldukları kurallar (Bk. ANSİKL.) ‖ *Akit yapma mecburiyeti,* bazı özel hallerde, bir kimsenin veya kuruluşun akit yapma mecburiyetinde olması. ‖ *Akit yapma vaadi,* tarafların ilerde belli bir akdi yapmayı taahhüt etmeleri; ön akit. ‖ *Akit yeri kanunu,* hukukî bir muamelenin yapıldığı veya bir sözleşmenin sıhhat şartlarını ve sonuçlarını tayinde uygulanacak yer kanunu. ‖ *Akitten doğan borçlar,* hukukî bir muameleden doğan vecibeler. Bk. BORÇ, EDİM.

— ANSİKL. Huk. Bir akdin geçerli olabilmesi için dört unsur aranır: tarafların rızası, medenî hakları kullanma ehliyeti, belli bir amaç, meşru bir sebep. Bu unsurlardan birinin eksik olduğu hallerde akit, taraflardan birinin talebiyle unsurun özelliğine göre iptal edilir veya yok sayılır.

Akitler değişik açılardan çeşitlere ayrılır:

● Nitelik ve yürürlüklerine göre. 1— Niteliklerine göre: a— *Aslî akit,* bütün unsurlarını tayin ve tespit suretiyle kesin olarak yapılan akit. b— *Ön akit,* ilerde bir akdin yapılması taahhüdü. 2. Yürürlüklerine göre: a— *Tam akit,* hiçbir şarta bağlı olmadan yapılan sözleşme. b— *Şarta bağlı akit,* yürürlüğü bir şarta bağlanan akit.

● Hukukî sahalarına göre: 1— *Borç akitleri,* borçlanma münasebeti doğuran akitler. 2— *Medenî hukuk akitleri* ,aile hukuku, miras hukuku, eşya hukukuna ait sözleşmeler.

● Şekillerine göre: 1— *Adî akitler,* herhangi bir şekle bağlı olmaksızın teşekkül eden akitler. 2— *Şeklî* (şekle bağlı) *akitler,* tamamlanması belli bir şekil şartının varlığına bağlanmış akitler.

● İvazlarına göre: 1— *Karşılıklı akitler,* iki tarafa borç yükleyen akitler. 2— *Karşılıksız akitler,* sadece bir tarafı borç altına sokan akitler.

● Borcun mevzuu ve gayesine göre: 1— *Mülkiyet nakleden akitler*: Eşya satışı. 2— *Kullandırma gayesiyle yapılan akitler*: Kira sözleşmesi. 3— *İş gördürme gayesiyle yapılan akitler*: Hizmet akdi. 4— *Teminat akitleri*: Rehin sözleşmesi. 5— *Tesadüf ve talih akitleri*. 6— *Ortaklık akitleri*: Şirket sözleşmesi. Akdin mevzuu üzerinde taraflara geniş bir serbestî tanınmış olmakla beraber, akitler, kanunun kesin surette emrettiği hukukî kaidelere veya kanuna muhalif, ahlâka veya umumî intizama (düzene) yahut şahsî hükümlere müteallik haklara aykırı, gayrımümkün (olabilmez) veya gayrımuhik (haksız) olmamak gerekir (Borçlar kn. md. 19 ve 20).
Akitten doğan borçların ödenmesi veya ifası gerekir, çünkü akit, tarafları bağlayıcı bir kuvvettedir. Hâkim akitle bağlıdır, sadece tarafların ortak niyetlerini araştırmak zorundadır. Akdin yerine getirilmemesi veya gecikme halinde, kusuru olmayan, tamamıyle haricî bir sebebe dayanmayan taraf, faiz ve tazminat ödemeye mahkûm edilebilir. İki taraflı akitlerde edimler birbirine bağlı olduğundan, kendisine borç ifa edilmemiş taraf, diğer tarafı akdi ifaya zorlamağa veya akdi feshe ve tazminat istemeğe yetkili olur. Akitler üçüncü şahısları etkilemez. Ancak, modern hukukta, hayat sigortaları, başkaları için yapılan sözleşmeler, konkordato ve toplu iş sözleşmeleri gibi ortak sözleşmeler yer almaktadır.

◆ **Âkdî** sıf. Huk. Akit ile tespit edilmiş, akitten doğan; akitle ilgili.

— ÇEŞ. DEY. *Akdî faiz,* miktarı anlaşma ile tespit edilmiş faiz. ‖ *Akdî mesuliyet,* akdi ifa etmeyen tarafın sorumluluğu. ‖ *Akdî tazminat,* akdi ifa etmeyen kimsenin ödemekle yükümlü olduğu ve sözleşme ile tespit edilmiş şey.

◆ **Âkid** sıf. *Esk.* Bağlayan, düğümleyen. ‖ Toplantı yapan, düzenleyen.

— Huk. Anlaşma, mukavele yapan taraflardan her biri: *Esas hususî müteşebbisin âkidini serbestçe seçmesidir* (S. S. Onar).

◆ **Âkideyn** çoğl. i. Anlaşma yapan tarafların her ikisi. Akit yapan iki taraf. ‖ *Âkidîn,* anlaşma yapan taraflar.

◆ **Âkidîn** çoğl. i. Anlaşma yapan taraflar. (M)

AKİTA, Japonya'da (Honşu ad. kuzey ke-

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN), Roubier (LAROUSSE)

simi) şehir. Japon denizi kıyısında idarî bölüm (*ken*) merkezi; 220 000 nüf. Sanayi; çinko, petrol rafinerileri, ipekli dokumacılığı — *Akita ken*'inin nüfusu: 1 289 000. (L)

AKİTANYA havzası, Fransa'nın güneybatısında büyük bir bölge; kuzeyde Armorik masifi, doğuda Merkezî masif, güneyde Pirene dağları arasında tortullu bir bölgede uzanır; 80 000 km². Geniş Poitou eşiği üzerinden Paris havzası ile birleşir; güneydoğuda, daha dar olan Naurouze eşiği aracılığıyle de Languedos'a geçilir.

● *Fizikî coğrafya.* Akitanya havzasının jeolojik yapısında, Paris havzasının İkinci ve Üçüncü zaman tabakalarında görülen şema düzeni yoktur. Havza'nın güneyinde İkinci zaman arazisi (özellikle Tebeşir devri arazisi) çok yükselmiş ve hemen hemen Pirene sıra dağlarıyle kaynaşmış gibidir. Kuzeydoğuda Merkezî masif'e dayanan bu tabakalar bazen kuru yüzeyli, kireçli, yeknesak yaylalar halini alır. Kuzeyde Jura ve Tebeşir devri arazisi, Charentes'larda ve Poitou'da iyice yayılır. Bununla beraber, en yaygın tabakalar, kara asıllı ve çeşitli fasiyes'li Üçüncü zaman arazisidir: bunların çoğu, ilk Pirene sıralarının aşınımıyle meydana gelmiş büyük birikinti yığınları ve yeknesak tepeler halindedir. Üçüncü zaman sonunda dağların eteğinde, özellikle Lannemezan yaylası kesiminde büyük birikinti örtüleri meydana gelmiştir.

Akitanya havzasının iklimi de bölgeye bir dereceye kadar birlik sağlar. Atlas okyanusuna açılan bu güney bölgesinde, Akdeniz kesiminden farklı olarak, kıyı şeridinde ve kenarlarda ağır basan bir nemlilik, uzun süreli donlara yol açabilen bir kış serinliği görülür

● *Beşerî ve iktisadî coğrafya.* Akitanya havzasında tarım birçok kesimlerde hâlâ geleneğe bağlı bir *polikültür* (çok çeşitli tarım), şeklindedir; bu, çiftçi ailesinin geniş ölçüde kendi kaynaklarıyle geçinmesini (otarşi) sağlar. Gerçekten de, Avrupa'nın büyük ulaşım yolları dışında kalan, önemli endüstri kesimleri olmayan Akitanya, çok uzun zaman ilkel bir köy ekonomisinin sınırlarını aşamamıştır. Buğday, mısır ve bağcılık polikültürün temelini meydana getirmekle beraber, bunlara daha bir takım geçim kaynakları da eklenir: meyve, sebze, tütün, kümes hayvanları. Büyükbaş hayvanlar ancak iş hacmini arttırmak için yetiştirilir. Bununla beraber, son yüzyıl içinde birçok kesim dış bölgelerle ilgilenmiş ve ayrı ayrı ihtisas alanları seçerek ürünlerini pazarlamağa yönelmiştir. Bağları çok eski olan Bordelais, bir yandan üstün kalite şaraplar elde etmeğe devam ederken, bir yandan da sıradan şarap üretiminde Fransa'da ikinci olmuş; Cognac ve Armagnac kesimindeki bağcılar, dünyaca meşhur damıtılmış ispirtolu içki üretimine yönelmişlerdir. Büyük vâdilerde (orta Garonne, Tarn, Lot) ise ticaret değeri çok yüksek sebze ve meyve üretimi yapılmaktadır. (L)

AKİTU, Babil ve Asur'da bazı tanrılar için yapılan büyük bayram. ‖ Bu bayramın kutlandığı özel tapınak. (L)

AKK, kök itibariyle Adnanîlere bağlı bir arap kabilesi. Memleketleri Yemen'in Tihame bölgesinde olan Akklılar daha sonraları Cidde'ye kadar yayıldılar. Küçük bir kabile olduğu için tarihî bakımdan pek önemli görülmez. Hz. Muhammed'in ölümünden sonra İslâm camiasından ilk ayrılanlar bu kabiledendir. Halife Ebubekir bunları ağır bir yenilgiye uğratarak itaat altına aldı. Akkalılar, Amr bin As'ın maiyetinde Mısır'ın fethine iştirâk ettiler ve Sıffîn savaşında Muaviye safında dövüştüler. Halife Memun zamanında çıkan alevî isyanına da katıldılar. (M)

AKKÂ (ibranice *Akko*, batı dillerinde *Acre*), Akdeniz kıyısında, Karmel dağı eteğindeki koyun kuzeyinde İsrail şehri; 29 700 nüf. (5 000'i arap). Saint-Jean-d'Acre adıyle tanınan ve Haçlılar tarafından tahkim edilen eski şehire şimdi yeni bir sanayi şehri eklendi. Tarihî liman, önemli bir balıkçı filosunun sığınabileceği şekilde düzenlendi. XIII. yy. sonlarında harap olan şehir, XVIII. yy.-da osmanlı valisi Cezzar Ahmed Paşa sayesinde kalkındı. O tarihten sonra birçok defa kuşatıldı, bu arada 1799'da Napolyon'a kahramanca karşı koydu ve onu güç duruma düşürerek geri çekilmek zorunda bıraktı. (Bk. AKKÂ MUHASARASI); diğer kuşatmalar 1832 ve 1840 yıllarına rastlar. 1832-1840 arasında Mısırlıların eline geçen şehir, 1918 sonuna kadar Osmanlı hâkimiyeti altında bulundu. (L)

AKKAD, Esk. coğ. Kutsal kitapta yazıldığına göre Nemrut'un Sinear'da kurduğu dört şehirden biri. (Asurî-Geldanî metinlerinde sözü geçen *Akkad memleketi* ile karıştırmamalıdır.)

— ANSİKL. G. Santl. *Akkad sanatı*, Akkad sülâlesinin hüküm sürdüğü devreye rastlar. Ninova'da bulunan bakır baş bir yana bırakılırsa, Mezopotamya'da çok kısa bir süre hüküm süren bu sülâlenin hiç bir eserine rastlanmadı. M.Ö. 1200 yıllarına doğru bir elâm kralının Babil'e yaptığı baskın sonunda ganimet olarak Sus'a götürülen eserleri, J. de Morgan yönetiminde bir heyet ortaya çıkardı. Louvre müzesinde duran ve bir savaş sahnesini canlandıran *Naram Sin* dikili taşı, bir bağış belgesi olan ve çivi yazısı ile kaplı bulunan Maniştusu dikili taşı, Şar-kali-şarri mührü ve daha birçok önemsiz kalıntı, akkad sanatının örnekleridir. Daha sonraki sanatları, yeni sümer ve babil sanatını etkileyecek olan bu sanat, inceliği, açıklığı, dengeliligiyle sümer sanatından ayrılır.(L)

— Leng. *Akkad dili*, samî dillerin en eskisi ve bu dillerin doğu koludur. Eski çağlarda Mezopotamyalı Samîler tarafından konuşulmuş ve Asurlular ile Babillilerin egemenliği veya etkisi altındaki bütün bölgelere yayılmıştır. Hattâ, birçok yüzyıl boyunca, Mısır dahil, bütün Yakındoğu'da, diplomasi ve kültür alışverişlerinin evrensel dili olmuştur.

Akkad dilinin çivi yazısıyle yazılmış ilk örneklerine, siyasî üstünlüğün Sümerlerden Samîlere geçtiği 2400 yıllarında rastlanır. Fakat bu dil herhalde çok daha eskiden, Sümerlerin gelişinden ve yazının icadından (3 400'e doğru) önce konuşuluyordu. İlk metinlerde ve iki yüzyıl boyunca Akkadca, homojen bir dil olarak görünür: bu döneme, Eski akkadca dönemi denir. Daha sonraları bu dil, ilki öbüründen daha çeşitli ve daha az muhafazakâr olan iki lehçeye ayrıldı: Babilce ve Asurca. Asurca hakkında (Eski asurca, 1950'den 1750'ye kadar, Orta asurca, 1500'den 1000'e kadar, Yeni asurca, 1000'den 600'e kadar), gerek Asur'daki, gerekse asur tecim sömürgelerindeki günlük yaşayışla ilgili metinlerden (mektuplar, hukukî ve iktisadî belgeler) bilgi edinebiliyoruz; buna karşılık, edebî metinlerde Babilcenin etkisi ağır basar. Babilcenin tarihi de şu bölümlere ayrılır: Eski babilce (1950den 1530'a kadar sürer ve kendi içinde Kuzey babilce, Güney babilce, hari lehçesi ve Kuzey Dicle bölgesi lehçesi diye dörde ayrılır); Orta babilce, 1530'dan 1000'e kadar; 100'den 600'e kadar Yakın babilce (edebî dil) ve Yeni babilce (konuşma dili); ve nihayet, Kaldeliler, Persler ile Seleukoslu'lar zamanında konuşulan Geç babilce. Mezopotamya dışında, çeşitli çağlarda milletlerarası akkadca mahallî aktarmalarla bozulmuştur (Elâmlıların, Hititlerin, Hurrilerin etkileri).

Akkadca, samî idyomlarının bütün genel karakterlerini taşıyan bükünlü bir dildir. Bu yakınlık özellikle fonetikte (kapantılılar ve dış sızıcılar) ve kelimelerin yapısında (sadece ünsüzlerden kurulu köklerin [çoğu üç harflidir] ana kalıbı) açık olarak görülür. Buna rağmen, sümerce ile uzun süre birlikte bulunması, Akkadcaya bazı orijinal karakterler kazandırmıştır: çok sayıda aktarma kelime gırtlaksı sayısının azalması, cümle sonunda fiil-yüklemin atılması, isim oluşumunda samî dillerine aykırı düşen süreçlerin kullanılması. Akkadcanın gelişmesinde, çekim hallerinin sayıca azalması, kelime sonundaki ünlülerin okunmaması gibi birçok etken rol oynamıştır; fakat bunların en önemlisi, dile Aramcanın yavaş yavaş sızmasıdır. (M.Ö. VI. yy. da Aramca, konuşma dili olarak, Akkadcanın yerine geçmişti. Akkadca, din ve bilim dili olarak Hıristiyanlığın ortaya çıkışına kadar yaşadı.) [L]

AKKAD veya **AGADE**, Mezopotamya'da şehir; Tekvin'in X. faslındaki kavimler cetvelinde yer alır. III. bin yılın ortalarına doğru Sargon tarafından kuruldu veya kalkındırıldı. Akkad krallığının merkezi oldu. Tam yeri henüz bulunamamıştır. (L)

AKKAD ülkesi, Orta Mezopotamya'da bir bölge; Nipur'da başlayan ve Güney Mezopotamya'yı kapsayan Sümer ülkesi de, Sargon devrinde Akkad hâkimiyetine girdi. Akkad kelimesi daha sonra Babil'in ve Babillilerin de adı oldu. Akkad ülkesi, Sümer ile resmen birleşmesine rağmen, gerçekte İran hâkimiyetine kadar ayrı kaldı; her iki ülkeyi de yöneten hükümdarlar Sümer ve Akkad kralı unvanını taşırlardı. (L)

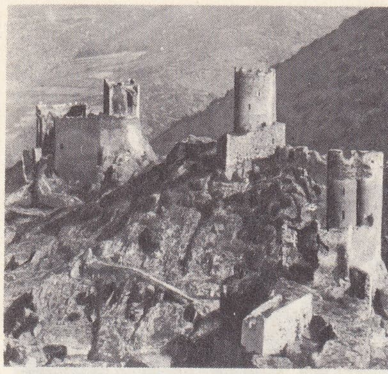

AKİTANYA
Lastours müstahkem şatosunun dört kulesi

AKKA'LAR veya **TİKKİ-TİKKİ'LER**, yukarı Aruwimi'nin (Kongo) bataklık bölgesinde yaşayan cüce zenciler; erkeklerin boyu ortalama 1,45 m. dir. Av eti ve meyve ile geçinirler. (L)

AKKA LARENTİA. Mit. Eski İtalya'nın tanrıçalarından; aslında toprak tanrıçasıydı, kendisine ürünlerin koruyucusu olarak tapılırdı. (L)

AKKÂM i. (ar. *ʿakm*, bir yere yönelme'den *ʿakkâm*, deve sürücüsü, deveci) [İstanbul dilinde hakkâm]. *Esk.* Osmanlı sultanlarının Mekke ve Medine'ye her yıl gönderdikleri hediyeleri götüren kervancı, Sürre alayı hizmetçisi. Bunların hepsi Arap idi ve alayda giderken dümbelek çalarlardı. Bk. SÜRRE. ‖ Kervan sahibinin emrinde çalışan kervan hizmetçisi.

— DEY. *Akkâmbaşı*, osmanlı padişahlarının Mekke ve Medine'ye gönderdikleri hediyeleri götüren kervanın başı, idarecisi.

— Teşk. tar. *Akkâm*, osmanlı ordusunun vezir ve yüksek rütbeli kumandanlarına ait büyük çadırları savaşta ve barışta kuran, kaldıran ve koruyan görevli. (Bunlara *çadır mehterleri* de denirdi.). ‖ Yolların onarılması ve buna benzer hizmetlerde çalışan azaplı*lar. (M)

Akkâ muhasarası, Napolyon'un Akkâ kasabasını ele geçirmek için 1799 yılında giriştiği başarısız kuşatma hareketi.

Napolyon, Mısır'ın fethini tamamladıktan sonra stratejik düşüncelerle Suriye'yi ele geçirmek istedi. 1798'de 18 000 kişilik bir kuvvetle harekete geçerek Elariş ve Gazze'yi aldı. Bu sırada Akkâ, Cezzar Ahmed Paşanın hâkimiyet bölgesi içinde bulunuyordu. Napolyon, Cezzar Ahmed Paşa hakkında gerekli bilgileri topladıktan sonra 26 ağustos ve 19 ekim 1798 tarihlerinde Paşaya iki mektup göndererek, onu kendi tarafına çekmeğe, hiç değilse bir askerî harekâtta karşısına çıkmamasını sağlamağa çalışmıştı. Cezzar Ahmed Paşa bu mektupları cevapsız bırakmakla kalmadı, ingiliz denizcisi Sydney Smith ile bir fransız topçu subayından savunma tedbirleri için yardım istedi; İstanbul'dan da 3 000 kişilik bir Nizamıcedit birliği gönderilmişti. Osmanlı ve ingiliz donanmaları Akkâ'yı denizden korumak üzere tertibat aldı.

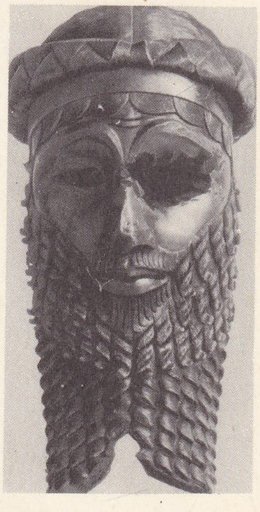

AKKAD kralı
M.Ö. 3000'de
Irak müzesi, Bağdat

Napolyon'un kuvvetleri Akkâ'yı karadan kuşatmıştı. Fransız donanması daha önce Abukir'de yakılmış bulunuyordu, bu sebeple de Napolyon deniz cephesinde zayıftı. Akkâ kalesinin sahra toplarıyle dövülmesi şeklinde sürdürülen kuşatma sırasında, Mısır'da Memlûklar çete savaşına başladı. Böylece durumu daha güçleşen Napolyon kuşatmayı kaldırmaktan başka çare bulamadı ve 5 mayıs 1799'da askerlerine geri çekilme emri verdi. Cezzar Ahmed Paşanın bu direnişi ve Akkâ'nın Napolyon'un işgalinden kurtulması, Fransızların o tarihteki yayılma emellerini büyük ölçüde sınırladı. (M)

AKKAN i. Fizyol. Lakuna sisteminde ve akkan damarlarında bulunan sıvı.

— ANSİKL. *Akkan*, kan ile doku unsurları (Lenf) arasında aracı görevi yapan bir sıvıdır: hücrelerin içinde yüzdüğü, gıdalandığı eylemlerinin ürünlerini içine attığı, gerçek iç

Foto. T.C.F. (LAROUSSE)

AKKOYUNLULAR

ortamdır. Kanda olduğu gibi, akkan'da da şekilli unsurlar vardır: her şeyden önce boğumlardan gelen lenfositler ve içinde kana kıyasla daha çok su ve üre, daha az protein, mineral madde ve fibrinojen bulunan bir plazma. Pıhtılaşması daha ağırdır, daha büyük miktarda serum sağlayarak büzüşen bir pıhtı verir. Akkan'ın alkalili bir tepkisi, tuzlu bir tadı vardır; saydam veya sarımsıdır. Çifte menşelidir: hem kan plazmasının kılcal damarlar içindeki sızmalarından (buna *hemolenf* denir), hem de lakuna alanlarında bulunan ve hücrelerin çalışması sonucu ortaya çıkan maddelerin katkısıyle değişen akkandan ileri gelir (buna da *histolenf* denir). [L]

AKKANATLI deniz kırlangıcı blş. i. Zool. Tüyleri gri ve yer yer beyaz, kara gagalı, kırmızı ayaklı bir kuş. Tatlı sularda ve bataklıklarda yaşar, sinek ve böcekle beslenir. Göçücü bir kuştur. (Yağmur kuşları takımının denizkırlangıcıgillerindendir.) [L]

AKKANATLI tarlakuşu blş. i. Zool. Tarlakuşugillerden bir kuş türü. *Melanocorypha leucoptera,* ötücükuşlar takımından. Boyu 17 sm. kadardır, karın kısmı beyaz olur. Rusya'da ve Türkistan'da yaşar. (L)

AKKARON veya **EKRON**. Esk. coğ. Tanrı Baalzebul'a tapılan bir Filistin bölgesinin merkezi. Bu isim, asur kralının filistin sahillerindeki zaferlerini anlattığı *Sin-Akhe-Eriba* yazıtında geçer (M.Ö. 700'e doğr.). [L]

AKKÂS i. (ar. *ʿaks,* geri döndürmek'ten *ʿakkâs*). *Esk.* Fotoğrafçı. ‖ Sıf. Aksettirici, yansıtıcı. (M)

AKKÂSE i. (ar. *ʿaks,* geri döndürmek'ten *ʿakkâse*). *Esk.* Sayfa kenarları çeşitli renklerle süslenmiş, tezhipli yazma kitap. (M)

AKKAVAK blş. i. (*Telli kavak, Hollanda kavağı, Akçakavak* da denir) [populus alba]. Bot. Söğütgillerden düz, beyaz kabukludur, yuvarlak dişli üst yüzü parlak yaprakları vardır. Alt yüzü beyaz tüylüdür, yurdumuzda çok kolay yetişir. Bk. KAVAK. (M)

AKKAYA, Karadeniz bölgesinin batı bölümünde, Kastamonu ilinin merkez ilçesinde bir bucak; 8 400 nüf., 32 köy. —Bucak merkezi, Kastamonu'nun 30 km. güneydoğusunda, Ilgaz dağları eteğinde Yaka köyü (422 nüf.) [M]

AKKEFAL blş. i. (yun. *alburnus*). Zool. Sazan balığı familyasından, gri renkli bir cins tatlı su balığı. (M)

akkirmani
Müntehab İrade-i Cüziye risalesi. İbnül Emin Mahmud Kemal kütüphanesi

AKKERMAN, S.S.C.B.'nde, Ukrayna'daki Bielgorod* Diniestrovski şehrinin eski adı. Burada 7 ekim 1826'da Rusya ile Türkiye arasında bir antlaşma imzalandı (Bk. AKKERMAN ANLAŞMASI). Buna göre, Sırbistan'a bir prenslik şeklinde muhtar idaresi, Çara da gerektiğinde Eflâk ve Buğdan'a karışma hakkı tanınıyordu. Şehir 1918'den 1941'e kadar Romanya sınırları içinde kaldı ve *Cetatea Alba* adını aldı. (L)

Akkerman antlaşması, 7 ekim 1826 tarihinde Osmanlı devleti ile Rusya arasında, Romanya'nın Akkerman şehrinde imzalandı. Rusya, Osmanlılarla yaptığı Bükreş antlaşmasına (1812) ikinci yıldan itibaren itiraz etmeğe ve bunun bazı noktalarda yorumlanmasını istemeğe başlamıştı; 17 mart 1826'da verdiği bir ültimatomla da Osmanlıları müzakere masasına oturmağa mecbur etti. Rus temsilcileri ile Osmanlı devletini temsil eden Hadi ve Köse İbrahim Efendiler Akkerman'da buluştular. Görüşmenin gayesi Bükreş antlaşmasının belirli noktalarda yorumlanması olduğu halde, sekiz maddelik yeni bir metin ile iki senet üzerinde görüş birliğine varıldı. Ağır şartlar ihtiva eden bu metinlerle Osmanlı imparatorluğu Kafkas kalelerinden vaz geçti, savaşta zarar gören rus uyruklulara tazminat vermeyi, rus tüccarların osmanlı mülkünde serbestçe ticaret yapmasını, Karadeniz'e çıkacak yabancı bandıralı gemilerle ilgili olarak Rusya'nın yapacağı teşebbüsleri desteklemeyi kabul etti. Senetlerden birincisi ile Eflâk ve Buğdan voyvodalarının Boyarlar tarafından yedi yıl için seçilmeleri, voyvodalara yönetimde bağımsızlık tanınması, Rusyanın onayı alınmadan voyvodaların değiştirilmemesi; ikinci senet ile de sırp temsilcileri ile görüşmeler yapılarak varılacak sonuçlar hakkında ferman çıkarılması ve durumun Rusyaya bildirilmesi, Besarabya'da Ruslar lehine sınır düzeltmeleri yapılması taahhüt edildi. (M)

AKKERMAZ i. Zır. *Mah.* Bir buğday çeşidi (Niğde). [M]

AKKIŞLA, İç Anadolu'da, Kayseri ilinin Bünyan ilçesinde bucak; 9 700 nüf. 14 köy. — Bucak merkezi, Kızılırmak'a soldan karışan Sarıoğlan suyunun yukarı çığırı üzerinde bulunan Akkışla köyüdür (2 616 nüf.); tahıl, küçükbaş hayvancılık. (M)

AKKİLAİON. Esk. coğ. Anadolu'nun Frigya bölgesinde bir şehir. Bugün izi bulunamayan şehrin, Porsuk (Tembris) çayı vâdisinde ve Midaion ile Germa şehirleri, şimdiki Alpıköy ile Biçer istasyonları arasında olduğu sanılmaktadır. (M)

AKKİRMANİ MEHMED EFENDİ, XVIII. yy. da yetişen türk bilginlerinden (öl. 1760). Medreselerde okunan «Hidaye» adlı mantık kitabını türkçeye çevirdi. Bundan başka münazara ilmine ait «Hüseyniye» adlı eseri de şerh etti. (M)

AKKOR sıf. Işık saçacak beyazlığa varıncaya kadar ısıtılmış olan: *akkor kömür. Esk.* Nâr-ı beyzâ.

◆ **Akkorluk** blş. i. Yüksek derecede ısıtılan cisimlerin ışık saçma özelliği. ‖ Işık saçan bir cismin durumu.

— ANSİKL. Elektr. *Akkorluk* kullanışlı bir aydınlatma yoludur. İlk denemelerde, gaz alevinin içine refrakter maddeler konarak (Auer gömleği) elde edilmişti. Bu usulden daha elverişli olanı, bir iletkenden elektrik akımı geçirerek akkorluğa varmaktır (Joule olayı). 1879'da, Edison, havası alınmış bir ampul'ün içine bir kömür fitil (kömürleşmiş bambu) yerleştirerek günlük hayatta kullanılabilecek ilk akkor flamanlı elektrik lambasını buldu. Bugünkü akkor flamanlı lambalar da aynı prensibe göre yapılır, fakat mümkün olan en yüksek ısıya varmak arzusu, teferruatta birçok değişikliklere yol açmıştır. Gerçekten de, ısı ne kadar yüksek olursa, enerji verimi de o kadar artar; öte yandan, beyaz ışık elde etmek için, ışık salacak cismin güneşin sıcaklığına, yani 6 000° K'ya varması gereklidir. Onun için, mümkün olduğu kadar fazla refrakter bir cisim bulup, bu cismi elden geldiği kadar yüksek derecede ısıtmakla yetinilir. Uygulamada bu mesele şu şekilde halledilir: bir cam ampulün havası boşaltılır, içi argon, azot veya kripton gibi süreduran (âtıl) bir gaz ile doldurulur ve bir cam kaideye tutturulmuş çubuklara bağlı bir tungsten teli ampulün içine yerleştirilir. Elektrik akımını getiren giriş yerleri, elektroliz yoluyle bakır kaplanmış demir-nikel alaşımından yapılır. Ampul, bir maden diplik ile iyice kapatılmıştır. İçinden elektrik akımının geçtiği bir iletken, akım şiddetinin karesiyle orantılı olarak ısınır ve bu cismin saçtığı ışık, cismin sıcaklığı ile orantılı olarak artar. Cisimden çıkan ışınlar, önce *kızılaltı* ışınlardır, sonra da kırmızı, portakal rengi, sarı v.b. aydınlatıcı ışınlar gelir. Sonunda, çeşitli tayf ışımalarının karışımından *beyaz ışık* ortaya çıkar. (LM)

AKKOYUNLULAR, Ortaçağda kurulmuş bir türk devleti (1300-1502). Bu devletin kurucuları Oğuzların Bayındır boyundan oldukları için «Bayındır hanedanı» adı da kullanılır. Bayındır Han, Oğuz Hanın oğullarından Gök Hanın oğludur.

Akkoyunluların bilinen ilk reisi Tur Ali Beydir. Aşiret, Diyarbakır (Âmid) yöresinde yaşıyordu. Akkoyunlular, 1467 yılına kadar İlhanlılara, Celâyirlilere, Memlûklara, Timurlulara ve Karakoyunlulara bağlı kaldılar. Fahreddin Kara Yülük Osman Bey zamanına kadar aşiret halinde yaşadılar (1397) ve onun devrinde bir devlet kurdular. Kara Yülük Osman Bey, Akkoyunluların en kudretli hükümdarlarından biri oldu. Yeni bir devlet kurmakla yetinmemiş, Timur'un gözde adamlarından biri olmuş, Sıvas hükümdarı Kadı Burhaneddin'i öldürerek ününü duyurmuştu. Trabzon Rum imparatorunun kızını alarak bu imparatorlukta gözü olduğunu açığa vurdu. Yıldırım Bayezid'in, Kadı Burhaneddin'in topraklarını ele geçirmesi, Akkoyunluların düşmanı olan Karakoyunluların Osmanlılarla dost olması, Akkoyunlularla Osmanlıların arasını açtı ve Akkoyunlular Timur-Yıldırım mücadelesinde Timur'a yardım ettiler.

Akkoyunlular hanedanı türk geleneklerine uyarak, memleketi oğullar ve kardeşler vasıtasıyle idare ediyorlardı. Akkoyunlu hükümdarlarının en namlısı Ali Beyin oğlu Uzun Hasan'dı. Uzun Hasan, önce hükümdar olan kardeşi Cihanşah'a karşı savaştı, onu yenerek Diyarbakır'dan kaçırttı ve yerine hükümdar oldu (1453), sonra en büyük düşmanları olan Karakoyunlular ile savaşa girdi. Çapakçur meydan savaşında bu defa da Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ı yendi ve öldürdü (1467). Karakoyunluların topraklarını ele geçirerek bir imparatorluk kurdu. Başkenti, Diyarbakır'dan Tebriz'e nakletti. İki yıl sonra Timur'un torunlarından Sultan Ebu Said Mirza'yı da yenerek, imparatorluğunun sınırlarını genişletti.

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Trabzon Rum imparatorunun kızı Katerina Despina ile evlendi. Bu evlenme hissî olmaktan çok siyasî idi. Onun amacı, Osmanlı devletini yok ederek, Timur imparatorluğunu canlandırmaktı. Bu yüzden Osmanlılarla savaşan Venedikliler ile anlaştı; kendisine sığınan Karamanoğullarını korudu. Hattâ bununla da yetinmedi, Karaman beyliğini korumak için Konya üzerine asker gönderdi. Fakat Uzun Hasan kuvvetleri, Fatih'in oğlu Konya valisi şehzade Mustafa tarafından perişan edildi (1472). Fatih, Uzun Hasan meselesini halletmek üzere harekete geçmek zorunda kaldı ve Otlukbeli* savaşında Uzun Hasan'ı yendi (1473). Bu savaştan 5 yıl sonra Uzun Hasan öldü, yerine geçen oğulları ve torunları, imparatorluğu koruyamadılar. Onların yetersizliğinden faydalanan Şah İsmail, Tebriz'i alarak bu hanedana son verdi. Böylece, Akkoyunlu devleti tarihe karıştı. Uzun Hasan, birçok alanda Osmanlıları örnek alarak imparatorluğunu teşkilâtlandırmıştı.

● *Akkoyunlular Sanatı.* Anadolu'da gelişen Akkoyunlular devri sanatı ancak son yıllarda araştırma konusu oldu. Osmanlı mimarîsi ile sıkı bağlantısı bulunan ve son araştırmalarla iyice beliren bu devir mimarîsinin önemli örnekleri Diyarbakır, Mardin, Urfa, Hasankeyf, Ahlat, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane çevrelerinde bulunmaktadır. 1469'a kadar Akkoyunlular devletinin başkenti olan Diyarbakır, bu bakımdan başta gelir. Diyarbakır'ın mimarî şekillenişinde Akkoyunlu yapılarının özel bir yeri vardır. Bu eserler, *Hoca Ahmed* veya *Ayni Minare camii* (1489); Sultan Kasım'ın *Şeyh Matar camii* (1500); XV. yy. dan kalma *Nebi* veya *Peygamber camii, Şeyh Safa* veya *İparlı camii, Lala Bey camii;* Sultan Kasım'ın yeğeninin adını taşıyan *İbrahim Bey mescidi; Taceddin* ve *Hacı Büzürk mescitleri*'dir. Bunların yanısıra sur-

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

larda ve diğer yapılarda Akkoyunlulara ait kitabeler, Diyarbakır'daki Akkoyunlular devrinin mimarî çalışmalarını göstermesi bakımından önemlidir. *Aynî Minare camii*, erken osmanlı devrinin camilerinde görülen, tabhaneli* camilerle yakından bağlantılıdır. *Şeyh Matar camii* siyah beyaz taşlarla yapılmış tek kubbeli, ana mekânı yanında dört sütun üzerinde kare gövdeli minaresiyle, Anadolu türk mimarîsinde bu tarzın yegâne örneğidir. Bugün yıkılmış olan *Muallâk camii* minaresinin de sütunlar üzerinde durduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. *Nebi* veya *Peygamber* adıyle anılan cami, ortada bir ana kubbe ve iki yanda ikişer tonozla yana açılan iç mekânıyle osmanlı merkezî yapı sistemine çok benzer. Bunu sekiz ayaklı ve Sinan'ın geliştirdiği bir planın örneğini veren *Safa camii* takip eder. *Safa camii* ayrıca değişik motifli çinileriyle burada yerli bir çini atölyesinin varlığını da ortaya koymaktadır. Bu eserdeki taş işçiliği ileri bir sanat seviyesini temsil eder.

Mardin'de de önemli Akkoyunlular devri yapıları bulunmaktadır. 1487-1502 Yılları arasında yapılmış akkoyunlu Cihangir'in oğlu *Sultan Kasım'ın medresesi*, 1435-1444 tarihli *Sultan Hamza* ve XV. yy. ın ikinci yarısından kalma *Cihangir türbeleri* bunların önemlileridir. Kalede ve diğer yapılarda onarımları gösteren akkoyunlu kitabeleri vardır. Akkoyunlulardan kalan yapıların en önemlisi cami, türbe ve medreseyi bir araya getiren *Sultan Kasım manzumesi*, plan özellikleri ve taş işçiliğinin zengin örnekleriyle Güneydoğu Anadolu'da gelişen mimarînin en güzel eserlerinden biridir.

Mardin yakınındaki Hasankeyf'de de Akkoyunlular devrine ait birçok yapı vardır. Bunlardan en önemlisi, şehrin biraz dışında, tuğla işçiliği, kubbe şekli, çini süsleri ve genel çizgilerindeki oran bakımından Anadolu'da türbe mimarisi gelişiminde özel bir yer alan *Zeynel türbesi*'dir; eserin genel çizgilerinden XV. yy. a ait olduğu tahmin edilebilir. Uzun Hasan'ın oğlu tarafından 1478'de onartıldığı anlaşılan *İmam Abdullah türbesi* ve *ziyaretgâhı* da bu devir eserlerindendir. Akkoyunlu anıtlarının toplandığı diğer bir merkez, Van gölü kıyısındaki Ahlat'tır (Bk. AHLAT).

Bu devrin diğer mühim mimarî merkezlerinden biri de Erzincan'dır. Bugün devamlı depremler sonucu çok az eser ayakta kalmışsa da, bunlar Akkoyunlu devrinin mimarî zenginliğini ortaya koyacak değerdedir. Bunlardan biri 1418 tarihli kaleden kalan kapı parçası üzerindeki iki satırlık kitabedir. Kalenin Akkoyunlular devrinde tamir edildiğini gösteren bu kitabenin yanı sıra, 1301 tarihini taşıyan ve Akkoyunluların atalarına bağlanan *Cimin camii*, *Bey hamamı* anılmağa değer yapılardır.

Gümüşhane ilinin Bayburt ilçesinin Demirözü bucağına bağlı Gökçedere (Pulur), Çayıryolu (Sünür) köylerinde ve bu çevrede Akkoyunlu soyundan gelenlerin yaptırdığı eserlere rastlanır; bu yörede, Osmanlılar devrinde bile, Akkoyunlular devri mimarîsinin üslûbunu koruduğu görülür. Gökçedere'de 1517 tarihli *Ferahşat camii* ve *medresesi* genel çizgileriyle tek kubbeli osmanlı yapılarını hatırlatmaktaysa da, son cemaat yeri ve minaresi bazı özellikler göstermektedir. Ferahşat camiinin karşısında akkoyunlu soyundan Süleyman Beyin yaptırdığı beş hücreli ve kapılarının üzerinde farsça kitabeler bulunan medrese vardır. Çayıryolu köyünde ise Akkoyunlu devletinin kurucusu Tur Ali'nin oğlu Fahreddin Kutlu'nun yaptırdığı cami, medrese ve türbe bulunmakta ve üzerindeki kitabelerden, Şah Tahmasb zamanında tahrip edildiği, 1550 yılında onarıldığı anlaşılmaktadır. Bu onarımı gösteren kitabe, Beylioğlu Ali tarafından yazılmıştır ve türk yazı sanatının güzel örneklerinden biridir. Bu önemli merkezlerin dışında Doğu Anadolu'nun birçok yerinde Akkoyunlulara ait yapılara ve kitabelere rastlanır. Bunlar, Muş, Bitlis, Bingöl, Urfa, Harput, Erzurum çevresinde toplanmıştır. Akkoyunlu devri yapıları bulundukları yörenin iklim şartlarına ve sanat geleneklerine bağlı olarak gelişmiş olmakla beraber, kendine has özellikleri ve kendi içinde devamlı bir gelişme gösterir. Bu, plan özellikleri bakımından olduğu kadar süsleme yönünden de bilinir. Bütün bu örnekler, aynı yıllarda yeni bir yolda gelişmeğe başlayan, ağır ağır oluşan osmanlı sanatı ile akkoyunlu sanatı arasında yakın ilişkiler bulunduğunu gösterir. (M)

AKKÖMÜR blş. i. Bk. KÖMÜR.

AKKÖY, Ege bölgesinde, Aydın ilinin Söke ilçesinde bucak; 11 750 nüf. 7 köy. —Bucak merkezi, Akköy (1 252 nüf.), Büyük Menderes'in denize döküldüğü yer yakınında, Söke'ye 36, Milet harabelerine 5 km. uzaklıktadır. (M)

AKKRA i. Afrika'da elde edilen yarı sert bir reçine çeşidi. (L)

AKKUŞ, Orta Karadeniz kesiminde, Ordu ili içinde, Ünye-Niksar yolu üzerinde, kıyıdan 66 km. mesafede ve 1 200 m. yükseltide ilçe merkezi; 1 624 nüf. Ormanlık bir kesimde yer alan ilçenin (666 km^2. 39 500 nüf.) 38 köyü vardır. (M)

AKKUŞAK blş. i. Dokumc. Elde örülmüş beyaz yün kuşak. (M)

AKKUŞAKLI ördek blş. i. Zool. Ördekgillerden çok güzel bir kuş. (Gagasının üst kısmı içbükeydir; deniz kıyısında, kumluklarda, oyuklar içinde yaşar.) [L]

AKKUYRUK blş. i. Zır. Çay harmanlamasında, çaya lezzet vermek için başka cinslere katılan ve genellikle Rusya'da yetişen beyaz bir çay çeşidi. (M)

AKKUYRUKLU kartal blş. i. Zool. Büyük bir yırtıcı kuş. Gagası çok kuvvetli, kuyruğu ve kanatlarının bir kısmı beyazdır. (Genel görünüşü bakımından kartalı andırır, fakat ayak bileği, kartalınki gibi pençelerine kadar tüy ile kaplı değildir.) [Kartalgillerden.]

— ANSİKL. *Akkuyruklu kartallar* (*Haliaetus albicilla*), su kenarlarında bulunur, genellikle suda yaşayan hayvanlarla beslenirler. Gerçeğe aykırı olarak aşırı derecede yırtıcı sayılmışlardır; oysa, tam tersine, sadece hayvan leşi yerler. Avrupa'da sık rastlanan bir kuştur. Kuzey Amerika'da yaşayan ak başlısı (*Haliaetus leucocephalus*) Amerika'da millî bir alem (sembol) sayılır. Asya'da yaşayan cinsleri de vardır. (L)

AKKUYRUK SALLAYAN blş. i. Zool. Çobanaldatan kuşunun başka bir adı (*Motacilla alba*). Bk. ÇOBANALDATAN. (L)

AKKUZATİF (lat. *accusativus*. *Eks. mef'ûlun bih*, yükleme veya yapma hali, yeni *-i hali*). Dil bil. *İsim* çekim hallerinden biri. *Akkuzatif eki*, bir isim çekim ekidir; fiil ile anlatılan hareketin doğrudan doğruya yöneldiği nesneyi belirtir. «Babamı seviyorum» cümlesindeki *babam* gibi; ama eylemin sonucunu, yönünü, amacını, bir yere doğru hareketini, uzunluğunu ve süresini de gösterebilir. Bu durumda bulunan bir nesne (*mef'ûl*) cümle içinde geçişli fiil ister. Başka bir deyişle, fiilin gösterdiği iş ve hareketi cümle içinde doğrudan doğruya yüklenen kelime, akkuzatif halinde bulunur, bu hal ismi geçişli bir fiile bağlar. Eski Yunancada «sebep hali», Latincede «suçlama hali» demek olan terimlerle adlandırılan bu hal, türk gramerinde umumiyetle «yükleme hali» olarak karşılanmaktadır.

Akkuzatif hali, ekli ve eksiz olmak üzere iki türlüdür. Yani akkuzatif halinde bulunan bir isim veya isim cinsinden bir kelime, her zaman akkuzatif eki almış olmayabilir. Eksiz olarak da, cümle içindeki durumuna göre akkuzatif halinde bulunabilir, buna eksiz veya belirsiz akkuzatif denilmektedir: «mektubu yazdım» veya «mektup yazdım» misallerindeki *mektup* kelimesinde olduğu gibi.

Akkuzatif eki Eski türkçede üç çeşitti: 1. İsimlerden sonra gelen *-ğ*, *-g* (*-ığ, -ig, -uğ, -üg*); 2. Zamirlerden sonra *-nı, ni*; 3. İyelik ekli kelimelerden sonra *-n*. Zamanla Türkiye türkçesinin de dahil bulunduğu Batı veya Güneybatı türk şivelerinde, birden fazla heceli kelimelerin sonundaki *-ğ*, *-g* seslerinin düşmesi ile asıl akkuzatif ekini teşkil eden sesin düşerek aradaki yardımcı sesin ek olarak geliştiği kabul edilir: *-ı, -i, -u, -ü* sesleri, ünlü ile biten kelimelerde yardımcı *y* sesi ile kullanılır: *-y-ı, -y-i, -y-u, -y-ü* (*camı, evi, çocuğu, gözü, kapıyı, deriyi, boruyu, sürüyü gibi*).

Aslında zamirlerden sonra gelen *-nı, -ni, -nu, -nü* ise, Türkiye türkçesinde ünlü ile biten iyelik eklerinden sonra; Azerî, Türkmen türkçesi gibi batı grubuna giren şivelerde bütün ünlü ile biten kelimelerden sonra; Kıpçak, bilhassa Çağatay gibi tarihî türk lehçelerinde ve bugünkü modern türk şivelerinin pekçoğunda umumileşerek bütün isimlerden sonra kullanılan akkuzatif eki olmuştur. İyelik eklerinden sonra gelen *-n* akkuzatif eki ise, önceleri meselâ, Orhun yazıtlarında bütün iyelik eklerinden sonra kullanılmaktayken, henüz Eski türkçe devresinde, daha ziyade yalnız üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra gelen bir ek halini almış, zamanla diğer akkuzatif eklerine nazaran bilhassa yazı dilimizde kullanılışı azalmıştır. Daha çok halk dilinde ve edebiyatında kullanılan bu eke, bugün ancak halk şiiri ve hikâyelerinde rastlanır.

Çuvaş lehçesinde akkuzatif eki yoktur, bunun yerine de datif kullanılmaktadır. Bunun gibi datif* yerine akkuzatif, akkuzatif yerine datif kullanan Anadolu ağızları da vardır: «sana söyledim» yerine *seni söyledim* gibi. Bugün genitif* ile gelen bazı son çekim edatları da, yine bugün Azerî sahasında olduğu gibi, Eski türkçede de akkuzatif ile bağlanırdı: «senin gibi» yerine Eski türkçede *sini teg* veya «onun gibi» yerine Azerî'de *onu kimi* gibi. (→ Bibliyo.) [M]

AKKÜF blş. i. Arıcılık. Daha çok çiçek tozu bulunan peteklerde rastlanan bir küf. Hastalığı bir cins mantar yapar (Pricystrin alevi). Önemsizdir, bazen kendiliğinden kaybolur. Nemli yıl ve iklimlerde görülür. Kovanları akküf'ten korumak için nemden sakınmalıdır. (M)

AKLÂM çoğl. i. (ar. *ḳalem*, kamış'tan, *aklâm*). *Esk.* Kalemler, yazı âletleri. ‖ —*Mec.* Kalem erbabı (sahipleri), yazarlar. ‖ *Teşm. yol.* Resmî dairelerin daha çok kayıt işlerini yapan büroları, kısımları.

— ÇEŞ. DEY. *Aklâm-ı devlet. Esk.* Resmî daireler, hükûmet daireleri. ‖ *Aklâm-ı sitte*, hat sanatında altı yazı çeşidi. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. G. Santl. İslâm hat sanatında altı yazı çeşidine (*sülüs, nesih, reyhânî, muhakkak, tevkî, rık'a*), topluca aklâm-ı sitte deniyordu. Bu yazıların XIII. yy. da, son abbasî halifesi zamanında Bağdat'ta yaşayan Yakut* adlı tanınmış hattatın sanatından meydana çıktığı kabul edilir. XV. yy. da Fatih ve Bayezid II zamanında yaşayan ve osmanlı hat sanatının büyük ustası sayılan Amasyalı Şeyh Hamdullah, bu altı çeşit yazıyı ıslah etti ve aklâm-ı sitte adıyle yazdığı kıtaların kenarına kaidelerini de işaret etti. Bu kıtalar Topkapı Sarayı Emanet Hazinesi kütüphanesinde, nu. 2 084'tedir. (M)

AKLAMAK geçl. f. *Halk dili.* Ağartmak, beyazlaştırmak. ‖ Temizlemek, kirden arıtmak. ‖ Beyaz nişan koymak. ‖ — *Mec.* Temize çıkarmak, yüzünü ağartmak.

— Zır. *Mah.* Toplamak, ayıklamak, ağartmak. ‖ Pamukları fidanlarından ayıklamak (Denizli ve dolayları).

◆ **Aklanmak** dönşl. f. Temizlenmek, temizlenip beyazlanmak: *çamaşırlar aklanıp, paklandı.* ‖ — *Mec.* Temize çıkmak, beraet etmek.

◆ **Aklaşmak** dönşl. f. Rengi açılmak, beyazlaşmak, ağarmak. ‖ [Saç ve sakal için] Ak düşmek, kırlaşmak.

◆ **Aklaştırmak** veya **aklatmak** ettrg. f. Rengini ak hale getirmek, beyazlaştırmak. (M)

AKLAN i. Coğ. Bir dağ sırasının yamaçlarından her biri. Vâdiyi iki yandan sınırlayan eğimli yüzey. (Bu mânâda çoğunlukla *yamaç* kelimesi kullanılır. Bununla birlikte yamaç'ın anlamı daha yerel [mevziî] ve sınırlıdır.) ‖ Sularını bir denize veya göle gönderen bölge: *Karadeniz aklanı.*‖*Aklan düzü*, küçük bir akarsuyun açtığı derin yatak veya alan; sarp vâdi.

— Jeomorfoloji. Bir vâdide taban çizgisini (talveg'i) doruk çizgisine birleştiren eğik yüzey. Bk. ANSİKL.

— Topogr. *Aklan yarıntısı*, bir aklanda, iki sert meyil arasındaki hafif iniş. (Aklan yarıntıları, dayanıklı tabakalar arasında yumuşak tabakaların belirmesinden meydan gelir. Aklan, bu sert tabakalar arasındaki yarıktır. Eski bir aşınma düzeyinin kalıntılarına da tekabül edebilir.)

— ANSİKL. Jeomorfoloji. *Aklanlar*'ın meydana gelişi, hem başlangıçtaki eğime, hem zeminin kaya özelliğine, her şeyden önce de iklim ve tabiî bitki örtüsüne bağlıdır. Bu bakımdan, çok belirli kuşak karakterleri vardır. Eğim derecesine göre çeşitli süreçler (vetireler) görülür, meselâ çekim yıkıntıları ancak eğimi 45°'yi aşan yamaçlarda meydana gelir. Fakat ufalanma şeklini ve ufalan-

akkuyruklu kartal

Foto. Gambier-Bolton (LAROUSSE)

mamış gelişme hızını, iklim tayin eder. Donma-çözülme olaylarının (*jelivasyon*) işe karıştığı durumlarda, çekim yıkıntıları bol ve yaygın olur; aksi durumda ise, önemsiz kalır veya hiç olmaz (tropiklerarası bölgelerde çok görülen bir durum). Başka süreçlerin meydana getirdiği «sınır eğim», büyük ölçüde bitki örtüsünün etkisindedir; Orta Almanya'da, aynı yamaç üzerindeki soliflüksiyon akıntıları, Dördüncü zamanın soğuk devrelerinde (periglasyer şartlar), eğimin 2° üstündeki her yerinde oluştuğu halde, postglasyer devrede ancak eğimleri 10°-15°yi aşan yamaçlarda meydana gelmiştir.

Nihayet, belli iklim ve bitki örtüsü şartları altında, yüzey teşekküllerinin granülometresi de (gevşek kayalar veya parçalanma ürünleri) aklanları etkiler ve onlara değişik özellikler kazandırır: meselâ, Vosges'lardaki alacalı kumtaşının periglasyer şartlar altında, don yüzünden kaba parçalara bölünmesi kolay ve hızlı olmuştur. Halbuki, soliflüksiyon'a elverişli incelikteki tanelerin (mil) meydana gelmesi, kum tanelerinin parçalanmasını gerektirdiği için, hem güçtür, hem de zamana bağlıdır. Soğuk bir devre başında, çekim yıkıntılarının tesiriyle gelişebilecek kadar dik eğimli olan aklanlar, sürekli donma-çözülmelerden dolayı çok gerilemiştir. Böylelikle yamaçları dik, tabanları düz tekne biçimli vâdiler ortaya çıkmıştır. Buna karşılık, başlangıç eğimleri olayın gelişmesi için yetersiz olan aklanlar az değişikliğe uğramıştır. Soliflüksiyon'un başlaması için, donma-çözülmenin kum tanelerini parçalayarak biraz mil meydana getirmesi şarttır. Fakat bunun, uzun bir zamana bağlı olması ve kaygan madde yetersizliği yüzünden soliflüksiyon önemsiz kalmıştır. Dolayısıyle aklanların eğimi pek azalmamış, yüzey şekilleri de dar vâdicikler halinde kalmıştır. Bu şartlar altında, yamaçların gelişmesi birbirinden farklı şekiller almıştır. Gerçi, preglasyer bir iklimde, soliflüksiyon, yamaçların dikliğini çoğunlukla belli sınır eğimlere erişecek kadar azaltır ama, bu sınır, kayaçlara göre değiştiği gibi, kimi zaman da oldukça yüksek kalır (10° ve daha fazla). Evrim sonu düzleşmelere ancak yer yer veya bazı homojen ortamlarda (Champagne tebeşirinde olduğu gibi) rastlanır. Buzlarla kaplı bölgelerde eğimin azalmadığı, bunun tersine bazı hallerde arttığı (özellikle tekne çeperlerinde) söylenebilir. Kuru iklimlerde yamaçların dikliği bozulmaz, belki de evrim sırasında artar bile; fakat bu arada, çok belirli düzleşmeler de meydana gelir (Bk. PEDİPLANASYON). Tropiklerarası nemli iklimlerde de durum böyledir. Savan kesiminde, şiddetli kolüvyonlaşma önemli bir düzleşme etkeni olmakla beraber, kimyevî bozulmadan arta kalmış arızalar da (şeker kelleleri) meydana çıkar ve bunların eğimi gitgide artar. Ormanlık bölgelerdeki arta kalmış arızalarda da aynı diklik artışı görülür. Fakat kolüvyonlaşmanın nispî yetersizliği yüzünden bu bölgeler tam düzleşmelere elverişli değildir; sırtlar olduğu gibi kalır.

Orta iklim bölgelerinde, tabiî evrimin, tropiklerarası orman altındakinden daha yumuşak eğimler meydana getiremeyeceği anlaşılmaktadır. Çünkü tropik ormanlarında, daha kuvvetli olan kimya süreçleri, aklanların düzleşmesine elverişli, daha bol miktarda ince taneli madde sağlar. Böylece, bazı aklanlar gerilerken eğim kaybettikleri halde, bazıları evrimleri sırasında eğimlerini korur, hattâ arttırabilir. Kaya etkilerine bağlı olan birbirinden çok farklı iki evrim tipine ancak belirli yerlerde rastlanması ise iklim ile izah edilir. (LM)

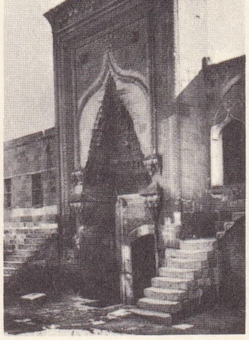

Akmedrese

AKLAVİK, Kanada'da, Mackenzie ırmağının denize döküldüğü yerde bir kasaba (kuzeybatı bölgesi); 4 000 nüf. 1957'de sert kayalar üzerine yeniden inşa edildi. Kanada'nın en kuzey kasabası ve Batı Arktik Eskimolarının idarî merkezi. Önemli hava üssü. (L)

AKLEYLEK bls. i. Zool. Bk. LEYLEK.

Aklın Hâkimiyeti, İstanbul'da yayımlanmış aylık dergi (1928, 3 sayı). «Halkın, halk tarafından, halk menfaatine, halk rızası ile idaresi»ni prensip edinen bu derginin sahibi ve başyazarı Emin Süleyman'dı. Bir koleksiyonu Millî kütüphanedededir. (M)

Aklın İdaresi İçin Kurallar (*Regulae ad Directionem Ingenii*), Descartes'ın 1628'de yazdığı ve ölümünden sonra 1701'de yayımlanan eseri. Bu eserde, Descartes metodunun eksiksiz bir açıklamasından başka, çözümleme ve cebir üzerine kesin görüşler yer alır. Eserde geliştirilen temel düşünceye göre, matematik, metafiziğe örnek olmalıdır. (L)

AKLİMAN, Anadolu'nun Karadeniz'e doğru en fazla ilerlediği kesimde, Sinop yarımadası batısında, kara içine sokulmuş küçük, kuytu ve derin bir koy. Doğuya doğru açılan ağzı önünde küçük adalar (Sarıada) bulunur. İlkçağda burada gemiler için barınak vazifesi gören *Harmene* limanı vardı. (M)

AKLİNAL sıf. (*a* bulzl. eki ve yun. *klinein*, eğim üzerinde olmak'tan fr. *aclinal*). Coğ. Tabaka eğiminin tersine yönelmiş akarsular için kullanılır (*Eşanl.* OBSEKAN). [M]

AKLİNİK sıf. (yun. *aklines*, eğilmeyen'den fr. *aclinique*). Magnetik. Yersel (arzî) magnetik alanın, eğilme açısı sıfır olan yerleri için kullanılır. (Bu yerlerde, eğilme pusulasının mıknatıslı iğnesi yatay durur.) || *Aklinik çizgi*, yeryüzünde eğilme açıları sıfır olan noktaların geometrik yerini ve magnetik ekvatoru meydana getiren, büküntülü bir çizgi; *jeomagnetik ekvatora* ve *coğrafî ekvatora* yakın fakat ondan ayrıdır. (Bk. *Yersel* MAGNETİZMA.) [L]

AKMAK geçl. f. [Sıvılar ve küçük taneler için] Sürekli bir hareketle, bir yerden daha aşağı bir yere gitmek: *Bozkırlarda sular ağır ağır, derin derin akıyordu* (Orhan Kemal). *Kapaklar açılınca tonlarla buğday kendiliğinden ambarlara akıyor.* || Sızmak, süzülmek, damlamak, boşalmak: *İnce bir çatlaktan akan su. Petekten akan bal. Dam akıyor. Kova akıyor.* || [Kan için] Dışarı çıkmak: *Hâlâ tuzlu akar kanım / İstiridyelerin kestiği yerden* (Orhan Veli). || [İnce, ipek kumaşlar için] Açılmak, erimek, yıpranmak: *Rengi hiç atmamış olan o harikulâde atlas yorgan yazık ki yer yer akmış, ele alınınca dağılıverecekmiş hissini veriyor* (N. Araz). || [Boya için] Birbirine karışmak: *Şemsiye açılınca içiçe geçmiş, birbirine akmış resimler görülür* (G. Dilmen). || *—Mec.* [Zaman için] kolay ca geçmek: *Ömür bir su gibi akıyor* (Ahmed Rasim). || Kaymak: *Omuzlarından bir ipek ihtizazıyle titreyerek akan harmanisi* (H. Z. Uşaklıgil). *Çite tırmandı, akar gibi avluya indi* (Ömer Seyfeddin). *Yıldızlarım akıyor daima / Gecelere mi yoksa nereye* (F. H. Dağlarca). || Arkası kesilmeyen kümeler halinde gitmek: *Bütün İstanbul sanki Beşiktaş'a akıyordu* (N. Araz). *Dışarıda kara bulutlar güneyden kuzeye doğru akıyordu* (Yaşar Kemal). || *Teklz.* Meyletmek: *Zaten gönlü mürebbiyeye akmıştı* (H. R. Gürpınar). || *Argo.* Ortadan kaybolmak, izini kaybettirmek, sıvışmak: *Çirkef oluğundan aktım* (H. R. Gürpınar).

— ÇEŞ. DEY. *Akıp gitmek*, kolayca geçmek, yok olmak: *Payitahtın bütün içtimaî rezaletleri bu dar ve harab mecradan akıp gidiyordu* (Ahmed Rasim). *Her şey tesadüflere bağlı / Hayatta çok akıp gitmiş değerler* (B. Necatigil). || *Akmasa da damlar*, az da olsa bir gelirdir: *Ne verirse al, malûm ya, akmasa da damlar* (N. Araz). || *Gözünden, üzerinden, yüzünden (uyku, aptallık, yorgunluk, sevinç v.b.) akmak*, bu sayılan hallerin çokluğunu ifade etmek için kullanılır: *Uyku gözümden akıyordu* (S. F. Abasıyanık). *Hepsinin yüzünden son üç günün yorgunluğu akıyordu* (A. H. Tanpınar).

— Dokumc. *Kumaşın akması*, dokunmakta olan kumaşın dokusunun akması ve doku düğümlerinin çözülmesi.

◆ **Akak** i. *Halk dili.* Akıntı yolu, mecra, nehir yatağı; su, hava ve benzeri akıcı maddelerin geçtiği her türlü yol.

◆ **Akan** sıf. Akmakta olan: *Bir çeşmeden akan su / Acı tatlı olmaya* (Yunus Emre). *İplik ince akan su, başımdaki ağrıları önlüyor* (B. Necatigil).

— DEY. *Akan sular durur*, itiraza yer bırakmaz bir sebep, mazeret veya delil ileri sürüldüğünde söylenir: *Hakikatlere karşı akan sular durur* (H. R. Gürpınar).

— Astron. *Akan yıldız*, şahap (Bk. METEOR.): *Şahabın, akan yıldızın parlamayanı olmaz* (N. Ataç).

— Ormanc. *Akan toprak*, yağmur sularının dağlardan sürüklediği toprak.

◆ **Akar** i. ve sıf. Akıcı madde, sıvı, mayi: *Ambarın kapağı üstünde beyaz kireç gibi bir akarla dolu iki kova, renkli şişeler, kamarada bir masa ve birkaç iskemle var* (F. R. Atay).

— ÇEŞ. DEY. *Akar oluk gibi*, bol bol, arkası kesilmeden: *Paralar her zaman akar oluk gibi gelecek sandı ama, hazıra dağ mı dayanır?* || *Akarı yok, kokarı yok*, belli başlı, görülür ve duyulur, hissedilir bir kusuru yok.

◆ **Akıvermek** bls. f. Çabucak gidivermek, geçivermek: *Ama hızla akıvermiş olan şu birkaç ayın arkasındaki geçmiş, şimdi bana ne kadar uzak görünüyor* (N. Ataç).

◆ **Akma** i. Akış, akmak hali. || Sızma, damlama: *Dam akması.*

— DEY. *Akma hançer*, ortası oluklu hançer: *Akma hançer sokuluydu belinde* (Pir Sultan Abdal).

— Bağc. *Akma hastalığı*, üzümlerde bazı tanelerin büyümemesi. (Hasta taneler küçük ve genellikle çekirdeksiz kalır. Çiçeklenmede ısının yetersizliği ve bağın tükenmesi başlıca sebeplerdir.)

— Boyac. *Boyanın akması*, bir kumaşın boyanmasında boyanın iyi tutmaması, dalga yapması veya renklerin birbirine karışması.

— Ormanc. *Mah.* Batı Anadolu'da (Muğla) çam reçinesine halkın verdiği ad: *Akması bol çam.*

— Tıp. *Kulak akması.* Bk. KULAK. || *Yara akması*, herhangi bir yarada biriken iltihabın dışarı çıkması.

◆ **Akmalık** i. İnş. Duman, sıcak hava, buhar v.b. akışkanların akışını yöneten tepe deliği, kanal, boru, baca, kılıf gibi unsurların bütünü; bu unsurlar oynak veya sabit, içeride veya dışarıda olabilir. || *Sıcak hava akmalığı*, içinde bütün yanma artıklarından arınmış, daha önceden ısıtılmış havanın dolaştığı akmalık. || Şehirc. Sokak ve bahçe yollarının iki tarafında, suların akıp gitmesi için yapılmış üstü açık oluk. *Esk.* Mecra. (M)

AKMANSÜ (Halid), asker ve siyaset adamı. (Daday 1884-İstanbul 1953). Harp akademisinden kurmay yüzbaşı olarak çıktı (1909) ve merkezi Şam'da bulunan Beşinci orduda görevlendirildi. Birinci Dünya savaşında Irak cephesinde bulundu. Mütarekede, Diyarbakır'da On üçüncü kolordu kurmay başkanı iken, İstanbul hükûmetinin emriyle Atatürk'ü tevkif etmek ve Sıvas kongresini dağıtmak isteyen Ali Galip'in yakalanmasında hizmeti görüldü. Sakarya Meydan muharebesinde üçüncü kafkas tümenine, Büyük Taarruz'da da beşinci kafkas tümenine kumanda etti. 2, 3 Eylül 1922 gecesi Uşak dolaylarında yunan başkumandanı general Trikopis ile İkinci kolordu kumandanı general Diyenis'i Halit Akmansü'nün tümenine bağlı süvari keşif birliği esir etti. 1923'te Kastamonu milletvekili seçildi ve Terakkiperver Cumhuriyet fırkasına girdi. 1927'den sonra siyasetten çekildi. (→ Bibliyo.) [M]

AKMANTAR bls. i. Bot. Tadı güzel ve besleyici bir çeşit mantar (*Keçi mantarı* da denir). [M]

AKMATİT i. Miner. Ural dağlarındaki bazik billûrî kayalarda bulunan bir epidot çeşidi. (L)

AKMAZ i. Coğ. Alüvyon dolgulu ve az eğimli ovalarda akarsuların çeşitli sebeplerle bıraktığı yataklar. Bunların içinde sızma veya yağmur etkisiyle yılın büyük kısmında, bazen de sürekli olarak su bulunur. Akmaz'lara alüvyonlu ova tabanlarında, akarsuyun yatağını yükseltmesi, sonra da alüvyon setlerini yıkıp kendine yeni bir yatak bulması sonucunda, bu yeni yataklar yakınında rastlanır (içi su dolu geniş hendekler); veya bunlar, *menderes** adı verilen büklümlerin saplarının kopmasıyle ana çığırdan ayrılan hilâl ve öküzboynuzu biçimli göller şeklinde meydana gelir. Akmazlar uzun süre durduktan sonra bataklık ve sazlık haline geçip ortadan kalkar. (M)

AKMAZ i. Dokumc. Kullanılış sırasında çözgü veya atkı istikametinde kendiliğinden yırtılmayan ipekli kumaş. (Bu terim sonradan pamuklu ve yünlü kumaşlar için de kullanılmağa başlanmıştır.) [L]

Akmedrese, Karaman beylerinden Alâeddin'in oğlu Mehmed Bey devrinde, kardeşi Alâeddin Ali Bey tarafından yaptırılan medrese (Niğde, 1409). İki katlı medreselerin en güzel örneklerinden biridir. Günümüze kadar oldukça sağlam kalabilmiştir. Yapının dikdörtgen bir planı vardır. Alt katta her köşeye büyük bir oda yerleştirilmiştir; ön odalar beşik tonoz, arkadakiler ise kubbe ile örtülmüştür. Girişin karşısında iki kat yüksekliğinde ve avlu genişliğinde çekici bir kıble

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

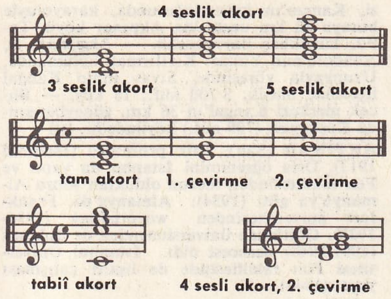

akort'lar

eyvanı karamanoğlu mimarîsinin gelişmiş bir devrini temsil eder. Avlunun çevresini kuşatan iki katlı revakın kemerlerinde titiz bir taş işçiliği görülür. Ön yüzde işlenmiş olan kemerli galeri Karamanoğullarının getirdiği yeniliklerden biridir. (M)

AKMER sıf. (ar. *ḳamer*, ay'dan *aḳmer*). *Esk.* Soluk mavi, gri. ‖ — *Mec.* Ay gibi beyaz ve aydınlık [yüz].

◆ **Akmâr** çoğl. i. *Esk.* Kamerler, aylar, yıldızlar: *İmdi bizim hurucumuz şümus ve akmâr ile değildir* (Taşköprülüzade). [M]

AKMESCİT. Bk. SİMFEROPOL.

AKMEŞE, Marmara bölgesinde, Kocaeli ilinin merkez (İzmit) ilçesinde bucak; 7 300 nüf., 13 köy. — Bucak merkezi olan *Akmeşe köyü* (1 911 nüf.) İzmit-Adapazarı arasında, İzmit'e 29 km. uzaklıktadır (esk. adı *Armaşa*). [M]

AKMİSE çoğl. i. (ar. *ḳamîṣ*, gömlek'ten *aḳmişe*). *Esk.* Gömlekler. (M)

AKMİŞE çoğl. i. (ar. *ḳumaş*'tan *aḳmişe*). *Esk.* Kumaşlar. (M)

AKMİT i. (yun. *akme*, uç'tan fr. *acmite*). Proksenler grubundan, aegirin'e çok benzeyen, fakat daha koyu renkte olan mineral. (L)

AKMOLİNSK. Bk. TSELİNOGRAD.

Akmolla, Kazan'da, Kazan Tatarcası ile yayımlanmış, aylık edebiyat ve hiciv dergisi (temmuz 1911-ekim 1917). Tam koleksiyonu Helsinki'dedir. Paris'teki «Centre Russe de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes» kitaplığında noksan bir koleksiyonu vardır. (M)

AKNA sıf. (ar. *ḳanāᶜat*, kısmete razı olma> *ḳāniᶜ*, kanaat eden'den *aḳnaᶜ*). Daha çok, en çok kanaat eden. (M)

AKNAR (Hamdi Suat), türk hekimi (Harput 1873-? 1936). Çengelköyü Tıbbiye idadîsinde okudu; Askerî tıbbiyeyi yüzbaşı rütbesiyle bitirdi. Almanya'da 4 yıl anatomi öğrenimi yaptı. Gülhane'ye patolojik anatomi hocası oldu. Duyunu umumiyede doktorluk ve Mektebi Tıbbiye'de patolojik anatomi hocalığı yaptı. Meşrutiyetten sonra iki tıp mektebi birleşince, yeni Tıp fakültesinde patolojik anatomi hocası oldu; Dârülfünun üniversite haline getirilinceye kadar bu görevde kaldı (1933); üniversite reformunda kadro dışı bırakıldı. Kanser üzerinde araştırmalarda bulundu. 1925 yılında bu konu için Haydarpaşa'daki laboratuarında özel bir kısım ayırmıştı. 1932'de Kanser Mücadele ve Taharri cemiyetini kurdu.

Tahlil için hastalardan veya cesetlerden alınan parçaları muhafaza etmek üzere bir eriyik yaptı, kelatelyoma'yı buldu. Bitkilerdeki urların kanser olmadığını ispatladı ve klasik kitaplarıyle Türkiye dışında ün kazandı. *Teşrih-i Maraz-i Umumî* (Genel Patalojik Anatomi) 1911, *Feth-i Meyyit ve Tegayyürat-ı Teşrihiyenin Teşhisi* (Otopsi ve Anatomik Bozuklukların Teşhisi) [3. bas. 1921] adlı iki kitabı vardır. Sayısı 40'ı bulan tebliğ ve araştırmalarının çoğu yabancı memleketlerde yayımlanmıştır. *Acta Cancerolocia* dergisinin yazı heyetinde idi. (→ Bibliyo.) [M]

AKNE i. (yun. *akme*, uç'dan fr. *acné*). Patol. Sebore'li kimselerde görülen, derideki kıl dipleri ve yağ bezleri iltihabı. Bk. KOMEDON.

— Vet. *Sivilceli akne*, yağ bezlerinin ve kıl diplerinin iltihabı; atta koşum takımının sürtündüğü yerlerde, koyunda kırpmadan sonra, köpekte de uzuvların ve başın çeşitli noktalarında görülür.

— ANSİKL. Patol. *Gençlik aknesi* veya *ergenlik*, buluğ esnasında meydana gelen komedon ve deri kabarcığı sivilcilerle belirlenir. Özellikle yüzde, alında ve sırtta toplanır. Perhiz, genel tedaviden fazla lokal tedavide düzelme ve iyileşmeyi sağlayabilir. Çok iltihaplı akne'lerde aşı tedavisi iyi sonuç verir. *Acne rosacea* 50 yaşlarına doğru görülür. Yüzde kırmızı ergenlik ve deri kabarcığı sivilcelerle kendini belli eder. (L)

AKNODAL sıf. (lat. *nodus*, düğüm'den fr. *acnodal*). Mat. *Aknodal nokta*, bir eğrinin, birbirinin harmonik eşleniği olan iki kolunun kesim noktası. Bu noktanın koordinatları eğrinin denklemini sağlayan tek gerçek noktadır. (*Eşanl.* EŞLENİK *nokta*). [L]

AKOLA, Hindistan'da (Maharaştra), Morna suyu kıyısında şehir; 115 800 nüf. Büyük pamuk pazarı. (L)

AKOLAT i. (fr. *accolade*). Matbaacılıkta ve el yazılarında kullanılan kapsama ve belirtme işareti. Parantez şeklindedir ve genellikle aynı maksat için kullanılır. Alt ve üst uçları içe alınacak yazıya doğru kıvrık, bu uçlarla ortada birleşen kısımlar arası kavislidir ve ortadaki birleşme yerinde, içe alınan yazıya dönük bir açı meydana getirir. (M)

AKOLHUA'LAR, Teltekler ve Şişimeklerden sonra, Tlakskaltekler ile Asteklerden önce kuzeyden gelen eski Meksika halkı. Çok medenî, barışsever, ahlâklı olan bu halk, önce Akolhuakan, sonra da Teksko-ko'yu merkez yapmıştı. Daha sonra kendileri de Asteklerin hükmü altına giren Tepaneklerin hâkimiyetini kabul ettiler. (L)

AKOLİ. i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *khole*, safra'dan fr. *acholie*). Tıp. Safra ifrazının yokluğu veya çok azalması: *Akoli, dışkının renksiz olmasına yol açar.*‖*Pigment akolisi*, safra pigmentlerinin yokluğu (Sarılık zamanla azaldığı veya geçtiği halde dışkı gene de renksiz kalır). [L]

AKOLİOZ i. (fr. *acauliose*). Tıp. Stopp'un *akolum*'u (*acaulum*) denilen bir mantardan ileri gelen hastalık.

— ANSİKL. Hastalık, diken batmasından ileri gelen ufak fistüllerle başlar, sonra boğumlar belirir, cerahatlenir ve tüberküloz veya frengi lezyonlarına benzeyen ülserlere yol açar. (L)

AKOLÜRİK sıf. (fr. *acholurique*). Tıp. Safra pigmentleri idrarda değil de kanda bulunan sarılık için kullanılır. (L)

AKOMİNATOS (Mikhael), Atina metropolidi (Khonai Frigya'da Khonai 1140-Keos adası 1220'ye doğr.). Ailesinin isteği üzerine kilise hayatına atıldı, öğrenimini İstanbul'da yaptı. Selânikli Eustathios'un talebesi oldu. Önce Khonai piskoposluğunda, sonra da 1175'e doğru Atina başpiskoposluğunda bulundu. Normanların yakıp yıktığı bu şehre hayat vermek istedi fakat 1204'te burayı Boniface de Montferrat'ya teslim etmek zorunda kaldı. Atina'yı Latinlerin hâkimiyeti altında görmektense Eğriboz adasına çekilmeyi tercih etti; oradan da Keos adasına geçti. Kendisine teklif edilen İznik patrikliğini kabul etmedi. Çok sayıda mektup, dinî vaız ve övgü nutukları bıraktı. (L)

AKOMİNATOS (Niketas), bizans tarihçisi ve devlet adamı (Frigya'da Khonai XII. yy. ortası-İznik 1216). Mikhael Akominatos'un kardeşi. Öğrenimini İstanbul'da, ağabeyi ile birlikte yaptı. Genç yaşta yüksek memurluklarda bulundu; Philippopolis şehrini idare etti. Kamu işleriyle uğraştı, Angelos ve Komnenos'ların devrilmelerine şahit oldu. İstanbul'un Latinler tarafından alınmasından sonra İznik Rum imparatoru Laskaris'e sığındı (1204). Yohannes Komnenos'dan başlayıp Flandre kontu Baudouin devrine kadar uzanan (1118-1206) yirmi bir ciltlik çok değerli bir tarih yazdı. (L)

AKOMODASYON i. (lat. *accomodatio*'dan fr. *accomodation*). Bk. UYUM.

AKOMPANYE [Türkçe'de etmek fiiliyle birlikte kullanılır] i. (fr. *accompagner*, refakat, eşlik etmek'ten). Müz. Refakat, eşlik (etmek): *Çünkü basolar akompanye etmeyince hiçbir sesin tadı tuzu kalmadığı muhakkaktır* (Ahmed Rasim). Bk. EŞLİK.

◆ **Akompanyatör** i. ve sıf. (fr. *accompacnateur*). Müz. Refakat, eşlik eden: *Akompanyatör, yani terennümde kendisine peyrev olacak zat...* (Ahmed Midhat).

◆ **Akompanyıman** i. (fr. *accompagnement*). Müz. Refakat, eşlik etme: *Omuz üzerinden satırlara göz atarak akompanyıman yaparlar* (H. R. Gürpınar). Bk. EŞLİK. (M)

AKONAİ. Esk coğ. Anadolu'da, Bitinya bölgesinde ve Karadeniz kıyısında bir liman şehri. Bugün izi bulunamayan şehrin, Herakleia'nın (Ereğli) doğusunda olduğu sanılmaktadır. (M)

AKONDROPLAZİ i. (*a* bulzl. eki; yun. *khondros*, kıkırdak ve *plassein*, geliştirmek'-ten fr. *achondroplasie*). Patol. Soydan geçme bir kemik distrofisi; birleştirme kıkırdaklarının özellikle kol ve bacakta, bu uzuvların daha çok gövde ile birleştikleri noktaya yakın yerlerinde, normal olarak büyümemesi (*Eşanl.* PORAK VE DURANTE *hastalığı*).

— ANSİKL. *Akondroplazi* nisbetsiz bir cüceliktir; beden normal, kafa büyük, kol ve bacaklar çok kısadır. Leğen, yukardan aşağıya doğru genişleyerek uzar; en dar yeri üst boğazdır. Bu yüzden doğum sırasında, çocuğun leğene girişi zor, çıkışı ise (giriş olabildiği zaman) kolay olur.

Veterinerlikte bazı hayvan ırkları, ceninde meydana gelen bu iskelet bozukluğuna bağlanır: base ve buldok köpekleri, gine keçileri v.b. Akondroplazi en çok danalarda görülür. Bu hastalığa tutulan hayvan tıknaz, kaba görünüşlüdür; yüzü kısalmış ve genişlemiştir; bacakları çok kısa, kalın ve eğridir; kuyruk az veya çok dumura uğramıştır. Çoğu kısa zamanda ölen bu ucubeler *buldok-dana, kaplumbağa-dana, kurbağa-dana* adlarını taşır ve doğumda çok zaman zorluk çıkarır.

◆ **Akondroplaz** i. Akondroplazi'ye tutulmuş kimse: *Bir kısım cüceler akondroplazdır.* (L)

AKONİT i. (fr. *aconite*). Bot. Bk. BOĞANOTU.

◆ **Akonin** i. Eczc. Kurtboğanotu'nun (akonit napel) bir alkoidi.

◆ **Akonitik [asit].** Kim. Kurtboğanotu'nun özsuyunda bulunan ve sitrik asidin pirogenosyonunda oluşan $HOCO{-}CH{=}C(CO_2H){-}CH_2{-}COOH$ formülündeki etilenik triasit (191 °C'de erir).

◆ **Akonitin** i. Eczc. Boğanotu'nun (akonit) başlıca alkoloidi.

— ANSİKL. Çeşitli akonitin cinsleri, hepsi akonin'in esterleri olan birçok alkoloidi kapsar; özellikle akonit napel'de çok bulunan akonitin, benzoylakonin'dir. Üçlü sinirin uyuşturulması için, ağızdan 1/10 mg. lık dozlar halinde ve baz veya nitral şeklinde verilen akonitin'in kullanılması, tedavi dozları ile zehirleyici miktarlar arasındaki çok ufak fark sebebiyle güçtür. İlk zehirlenme belirtisi dilin karıncalanması ve ağırlaşmasıdır. (L)

AKONT i. (fr. *acompte*). Ödenmesi gereken bir paraya mahsuben yapılan kısmî ödeme. (L)

AKONTİAS i. Zool. Seylan, Madagaskar ve Afrika kertenkelesi (*Scincidae familyası*). [L]

AKONTRİTİK sıf. (fr. *achondritique*). Miner. İçinde kondra* bulunmayan. (L)

AKORAL (Nevzat), türk ressam ve gravürcüsü (?, 1926). Ankara Gazi Eğitim enstitüsünde öğrenimini yaptı. Çeşitli teknikler ve araçlarla çalışarak gravür dalında başarı gösterdi. Amerika'da Minneapolis Sanat enstitüsünde ve Avrupa'nın bazı şehirlerinde açılan çağdaş türk sanatı sergilerine katıldı. (M)

AKORDİYON (veya **Akordeon**) i. Müz. (Orfeon'a benzetilerek yapılan alm. k. *akkordion*> fr. *accordéon*). Bir körük ile, bir veya iki klavyeden meydana gelen havalı çalgı; klavye tuşlarına basılınca supaplar açılır, bunların karşısındaki madenî dilcikler, geçen hava ile titreşir: *Birinin ağzında pipo, ötekinin boynunda akordiyon* (S. F. Abasıyanık). *Akordeon da gelsin. Geldi. Keman da çıktı* (Peyami Safa). ‖ *Argo.* Körük gibi katlanmış, ezilmiş, buruşmuş: *Kazada akordiyona dönmüş otomobil. Bacağında akordiyon bir pantalon.*

— Kıyf. Piliden daha ince elbise kırması.

— ANSİKL. Buschmann'ın 1822'de *handaolin* veya *el armonikası* haline getirdiği armonika'dan doğan bu çalgı, 1872'de Avusturya'da *akardiyon* adını aldı. İlk *diatonik akordiyonlarda*, sağ elle çalınan melodiyi, sol elle

akordiyon düğmeli

akordiyon tuşlu

Foto. LAROUSSE

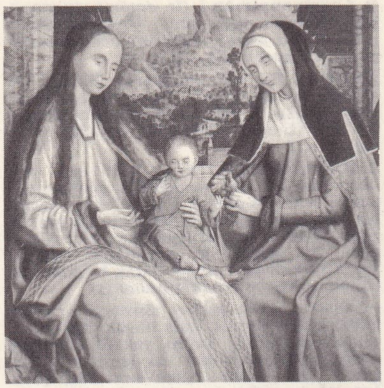

akrabalık «Sainte Anne'ın soyu» adlı tablo. Quinten Matsys Brüksel müzesi

çalınan cılız bir armoni desteklerdi. 1910'a doğru akordiyon, kromatik basların eklenmesiyle gelişti ve virtüozlar sayesinde müzik sanatında ayrı bir yer kazandı. Bugün, halkın çok tuttuğu çalgılardan biridir. (LM)

AKORİ i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *kore*, gözbebeği'nden fr. *acorie*). Oftalmoloji. İrisin ve dolayısıyle gözbebeğinin doğuştan yokluğu. (L)

AKORİS veya **HAKORİS** (Libya dilinde *Hagur*), XXIX. Mısır hanedanının dördüncü kralı (390-378). İran hükümdarı Ardüşir (Artakserkses) II'ye karşı bir ittifakı (Güney Anadolu kıyıları, Kıbrıs, Bingazi) destekledi, sonra ücretli yunan askerleriyle 380'e kadar savaşa devam etti. (L)

AKORT (*akor* da denir) i. ve sıf. (fr. *accord*). Müz. Bir çalgıyı, doğru ses vermesi için ayarlama. (Bk. ANSİKL.) || Armoni meydana getiren seslerin birleşmesi (Bk. UYUM): *üç, dört ve beş seslik akortlar vardır; bunlar uyumlu ve uyumsuz diye ikiye ayrılır.* || Halk müziğinde düzen. (Telli çalgıların tellerini, belli sesleri verecek şekilde ayarlama demektir. Bağlamada, *kara düzen, bozuk düzen* gibi düzenlemeler vardır.) Bk. DÜZEN. (Bk. ANSİKL.) || —*Mec.* Düzensiz, ahenksiz, bozuk: *Hele o akordası bozuk dilenci armoniğine benzeyen kartal sesini hiç çıkarma* (H. R. Gürpınar).

— ÇEŞ. DEY. *Akort anahtarı*, piyano tellerini gevşetmeğe veya germeğe yarayan âlet. || *Akort etmek*, telli bir çalgının akortunu yapmak: *piyanoyu akort etmek.* || *Akortsuz*, akort edilmemiş veya akordu bozulmuş [müzik aleti]. || *Tam akort*, temel sesin (tonik), ara sesin (medyant) ve belirtici sesin (dominant) bir araya gelmesi; bunlara bir de tecel sesin oktavdaki karşılığı eklenir.

— Radyotek. *Akort*, bir salınım (*osilasyon*) devresinin öz frekansını, verilen bir değere göre ayarlama işlemi. || *Akort bozma*, salınımlı bir devrenin frekansını, ona uygulanan sinyalin frekansından ayrı bir frekansa getirmek. || *Akort bozukluğu*, salınımlı bir devrenin ona uygulanan sinyalden başka bir frekansa ayarı: *bir alıcıdaki en ufak akort bozukluğu dinlemeyi zorlaştırır.* || *Akort düzeni*, istenen frekanslara ayarlanabilen bir salınım devresini meydana getiren düzenin bütünü (bobinler ile değişken kondansatörler ve ayar tertibatı). || *Akort indikatörü*, bir radyo yayınında doğru akort durumunu gösteren cihaz. (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. Akust. ve Müz. *Akort*, yaylı veya klavyeli çalgılarda tellerin, timpani gibi vurucu çalgılarda ise derinin gerilimini arttırarak veya gevşeterek yapılır. Orkestralarda çalgıcıların her biri, çalmağa başlamadan önce, çalgısının öteki çalgılarla uyuşmasını sağlar. Bu ayarlama orkestranın doğru ses vermesi için şarttır.

İki ses'in uyardığı akort duygusu bu seslerin sadece frekansları arasındaki oranla ilgilidir. Meselâ, oktavın oranı 2'dir demek, bir oktav aralıklı iki sesten biri, frekans bakımından öteki sesin iki misli demektir. Beşinci (quinte), dördüncü (quarte), majör üçüncü (tiers majör), minör üçüncü (tiers minör) tabiî akortları 3/2, 4/3, 5/4, 6/5 oranlarıyle belirtilir. Aynı akortların dengelisi, tabiî akortlardan biraz farklıdır.

Akort kelimesi müzikte birçok anlama gelir. Herşeyden önce, aynı zamanda işitilen, birçok sesin birleşmesi, kaynaşmasıdır; *armoni* denilen şeyin özü de aslında budur. Üç, dört ve beş sesli akortlar vardır; bunlar ya *tabiî* sıralarına göre, ya da *devrik* olarak yazılır. Akortlar *uyumlu* ve *uyumsuz* diye de ayrılır: majör tam akort, uyumlu bir akorttur; yedinci akort uyumsuz bir akorttur. Bundan başka tabiî akortlar ve değiştirilmiş (altere) akortlar da vardır.

Akort, aynı zamanda yapılışı bakımından elverişli çalgılarda birçok sesin bir arada duyurulmasıdır. Bu çalgılar, org, piyano, armonium gibi klavyeli; keman ve benzerleri gibi yaylı; veya arp, gitar, mandolin gibi tellerine parmak veya mızrapla vurularak çalınan çalgılar olabilir. Nefesli sazlar, aynı anda ancak tek ses çıkarabilir. Akortlar, *tek vuruşlu* (plake) ve *parçalanmış* (arpeje) diye de ikiye ayrılır; tek vuruşlu akortta, bütün notalar aynı anda ve bir vuruşta duyurulur; *parçalanmış* akortta, her nota ayrı ayrı duyulur, fakat sesler çok kısa aralıklarla birbirini takip ettiği için kulak akordun bütününü hemen alır.

Yukarıda sayılanlardan başka, bir çalgıda ses veren çeşitli unsurların itibarî perdelerini kendi aralarında ayarlayan *özel akort*, ve orkestralarda, bir çeşit ayar vazifesi gören bir çalgıya göre öteki çalgıların ses ayarlaması yapmaları anlamına gelen *orkestra akordu* vardır.

— Radyotek. Her radyo yayını, belli bir frekans alanını kaplar; bu bakımdan, alıcının akort kadranında, belli bir alan üstüne toplanır. Bununla beraber, elde edilen seste bozukluk olmaması için alıcı devrelerin doğru olarak taşıyıcı dalgaya göre ayarlanması gerekir. Akort göstericilerine bakarak optimum ayara erişildiğini anlarız. Bu göstericiler, genellikle içinde bir amplifikatör ile oldukça basit bir katot osiloskopu bulunan bir vakum lambasından meydana gelmiştir: gazışıl ekranının gölgesi, akort ne kadar iyiyse o kadar küçüktür.

◆ **Akortçu**, org ve piyano gibi yapısı teferruatlı müzik âletlerini akort edebilen, bu işi meslek edinmiş kimse. (LM)

AKORYON i. (fr. *achorion*). İnsanda kelliğe sebep olan bir mantar. (L)

AKOS i. Zır. *Mah.* Pulluğun açtığı iz, çizgi (Erzurum). [M]

AKOSMİZM i. (*a*, bulzl. eki, ve yun. *kosmos*, dünya'dan fr. *acosmisme*). Fels. Dünyayı reddeden felsefe sistemi: *Berkeley'in felsefesi bir akosmizm'dir.* (L)

AKOSOMBA, Gana cumhuriyetinde, (Batı Afrika), Volta çayı üzerinde, 1966'da hizmete giren bir barajın (yüks. 130 m., genişliği 600 m.) bulunduğu yer. Bunun gerisinde meydana gelen Volta gölünün yüzölçümü 8 000 km²'yi geçer. Santralın gücü 589 MW'dir. (daha sonra 900 MW'a ulaşacak), elektrik üretimi de 3 TWs'a varır. Üretilen enerjinin bir kısmı yeni Tema sanayi tesislerini besler (özellikle alüminyum üretimi). [L]

AKOVA i. Denizc. Demirlemek üzere olan bir gemide çıpanın ucunun (meme) suya değecek kadar indirilmesi. (M)

AKOVA, Adapazarı ovasına verilen bir ad. (M)

AKÖREN (eski adı **Akviran**), İç Anadolu'da, Konya ilinin Çumra ilçesine bağlı bucak; 10 700 nüf.; 10 köy. — Bucak merkezi Akören, Konya ovasının güneydoğu kenarında, Konya-Karaman devlet yoluna 34 km. uzaklıkta bir kasabadır (3 786 nüf.). Tahıl, haşhaş, keten tohumu, koyunculuk. (M)

AKÖRTÜ bls. i. Anat. Katılgan doku liflerinden meydana gelen beyaz, parlak ve dayanıklı bir zar.

— ANSİKL. Dört çeşidi vardır: **1.** *Örtücü akörtü*, derinin altında bulunur ve uzuvlar ile bazı bölgelere kılıf vazifesi görür (kol, önkol, el ayası, leğen, bacak, ayak tabanı, ense, karın, göğüs akörtüleri). **2.** *Kas akörtüsü*, her kası kaplar ve ayırır. **3.** *Bağlanma akörtüsü*, üzerine kas lifleri bağlanır. **4.** *Kesişme akörtüsü*, bazı kaslarda, liflerin uzunluğu arasına yerleşmiştir. (L)

AKPINAR Anadolu'da çeşitli yerlerin adı. Başlıcaları: **Akpınar**, Güneydoğu Anadolu'da, Adıyaman merkez ilçesinde bucak; 9 300 nüf.; 12 köy. —Bucak merkezi Akpınar (Ağpunar), Adıyaman'ın 33 km. güneyinde bir köydür (1 222 nüf.) — **Akpınar**, İç Anadolu'da, Kırşehir ilinin Kaman ilçesinde bucak; 14 300 nüf.; 23 köy. — Bucak merkezi, Kaman'ın kuzeydoğusunda, karayoluyle buraya 28 km uzaklıkta Akpınar köyü. Tahıl, küçükbaş hayvancılık. — **Akpınar**, İç Anadolu'nun Yukarı Kızılırmak bölümünde, Uzunyayla yöresinde, Sıvas ilinin Kangal ilçesinde bucak; 8 700 nüf.; 18 köy. — Bucak merkezi Kangal'ın 36 km. güneybatısında Kuşkayası (739 nüf.) köyündedir. (M)

AKPINAR (Sait), fizik profesörü (İstanbul 1913). Orta öğrenimini İstanbul'da yaptı ve Fen fakültesinden mezun olduktan sonra Almanya'ya gitti (1934). Almanya'da, Frankfurt üniversitesinden worprisfüng (1934-1937), Göttingen üniversitesinden de doktora (1937-1940) derecesi aldı. İstanbul Üniversitesi Fen fakültesinde de lisans çalışması yaptı (1944).

İstanbul'da, Fen fakültesinde okutman olarak fizik öğretimine başlayan (1940) Akpınar, aynı fakültede doçent (1947) ve profesör (1957) oldu. Askerlik görevi sırasında Çatalca, Bolayır ve Erzurum bölgelerinin muharebe planlarını hazıraldı (1942). Başbakanlık Atom Enerjisi komisyonu üyeliğinde bu lundu ve Çekmece Nükleer Araştırma ve Eğitim merkezinin kuruluşunda, fabrika ve idarî işlerin düzenlenmesinde çalıştı.

Akpınar'ın ilmî çalışmaları başlıca dört alanda toplandı: radyoaktivite, ültrases, kozmik ışınlar ve reaktör fiziği. Bu konularda 13 tebliğ ve makale yayımladı. Ayrıca tercümeleri de vardır. İstanbul'da bir genel fizik öğrenci laboratuvarı ile kozmik ışınlar araştırma laboratuvarını kurup çalıştırdı. (M)

AKPIRASA bls. i. Bk. PIRASA.

AKPULLU. bls. i. El santl. *Mah.* Kenarı işlemeli çevre, baş örtüsü (Denizli). [M]

AKPUSANIK bls. i. Zır. *Mah.* Küçük taneli, donuk balmumu renginde, çok özlü ve makbul sayılan bir kıraç buğdayı çeşidi (İzmir, Manisa çevresi). [M]

AKR i. (ing. *acre*). Eskiden Fransa'da kullanılan ve 52 ar değerinde olan yer ölçüsü. Memleketten memlekete değişir: *Günümüzde İngiltere'de bir akr* 4 840 *yarda kareye, yani* 40,47 *ar'a* (4 046,724 *m²*.) eşittir. (L)

AKRA, M.Ö. 168'de Kudüs mabedinin batısında, Antiokhos Epiphanes'in askerleri tarafından inşa edilen kale. Yahudiler burayı ancak 141'de alabildiler. Yohannes Hyrkanos devrinde yıkılıp kayboldu. (L)

AKRABA çoğl. i. (ar. *ḳurb, yakınlık*> *ḳarîb*, yakın'dan *aḳribâ*, yakın olanlar). Kan veya evlilik yoluyle birbirine bağlı olan kimseler: *Akraba çocukları arasında galiba en ziyade onu severim* (R. N. Güntekin). *Bulgaristan'da kalan akrabalarıyle mektuplaşmağa hacet yoktu* (Ömer Seyfeddin).||— *Mec.* Aynı ailedenmiş gibi aralarında sıkı bağlar bulunan şeyler: *Zulüm ve zorbalık iki yakın akrabadır.*

— ÇEŞ. DEY. *Akraba çıkmak*, aynı soydan, aileden oldukları anlaşılmak. || *Akraba olmak*, aralarında kan veya aile münasebeti olmayan iki kişinin veya kişilerin evlilik ve dolayısıyle aynı aileye girmesi. || *Akraba sayılmak*, akraba olmadıkları halde, yakınlıklarından ötürü öyle kabul edilmek: *Dürer'in yanında Tiziano ve Raffaello aynı milletin ressamları olarak akraba sayılsalar bile* (M. Ş. İpşiroğlu). || *Akraba ve taallukat*, soy, sop; akrabalar ve onların yakınları: *Ecdadım, bütün akraba ve taallukatım hep, hep bu hastalıktan vefat ettiler.* (A. Hâmid).

— Din ve G. Santl. *Kutsal akrabalık*, XV. ve XVI. yy. hıristiyan ikonografisinde sık sık yer alan, İsa'nın ailesinin tasviri. || *Manevî akrabalık*, vaftizi yapan ile vaftiz olan ve vaftiz babası ile vaftiz anası arasında vaftiz yoluyle kurulan ilişki; takdis olunanlar ile takdis babaları veya anaları arasında kurulan ilişki. (Her iki halde de vaftiz ve takdis babası, vaftiz çocuğunun manevî eğitimine nezaret etmekle yükümlüdür; vaftizde, manevî akrabalık evlenmeyi yasaklar.) Bk. ANSİKL.

— Leng. *Akraba diller*, çeşitli evrimler sonunda, daha önce konuşulan bir dilden türemiş diller. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Dil. bil. *Akraba diller*, çıkış noktası (menşe) bakımından aralarında yakınlık bulunan diller: meselâ İngilizce, Almanca, ve Farsça; Türkçe, Moğolca ve Fince akraba dillerdir. Ancak bu akrabalıklardan, meselâ Hint- Avrupa dilleri arasındaki yakınlık kesinlikle bilindiği halde, Türkçe'nin de içine konduğu Ural-Altay dil ailesi arasındaki

Foto. A.C.L. (LAROUSSE)

akrabalık, henüz lehinde ve aleyhinde görüşler bulunan bir nazariye halindedir.

Akraba diller arasındaki yakınlık ve benzerlik sırayle **1.** kelime yapısı, **2.** cümle kuruluşu ve **3.** kelime hazinesi bakımından aranır; ancak bu pek sağlam bir ayırım sayılamaz çünkü uzun süre bir arada veya komşu bölgelerde yaşama sonucunda iki dil arasında geniş bir kelime alışverişi yapılmış bulunabilir. (Türkçe ile bazı komşu diller arasında olduğu gibi.) Dil akrabalığının temeli olan ırk akrabalığı ise de, bu da ırkın değişmez, dilin ise değiştirilebilir varlıklar oluşu bakımından yine tam bir esas değildir.

Akraba dillerin başlangıçta bir ana dilin şive ve lehçeleri şeklinde tezahür ettiği, sonradan geniş ölçüde gelişerek yeni bir dil halini aldığı kabul edilir. Meselâ, Türkçe'nin nazarî olarak bir Altay ana dilinden geliştiği, Moğolca ile müşterek bir devre geçirdikten sonra, ayrı bir dil halinde teşekkül ettiği kabul edilir.

— Din ve G. santl. Kutsal Aileden ayrı olarakı *Kutsal Akrabalık*, Azize Anna'nın soyundan olanları, bazı efsanelerde anlatıldığı şekliyle bir araya getirir. Birçok alman resminde (Darmstadt'da, Ortenberg mihrap arkalığı; Köln'de; Frankfurt'ta, Lucas Cranach) veya flaman resimlerinde (Brüksel, Quinten Matsys, Valenciennes'de, Marten de Vos) görülür; Fransa'da ve İtalya'da (Perugino, Perugia'da) daha nadirdir.

◆ **Akrabalık** i. Akraba olma hali, soy birliği, hısımlık: *Birçok kimselerin İbrahim Paşa ile akrabalık derecelerini tespit etmek her halde mümkündür* (Münir Aktepe). ‖ Yakınlık, münasebet: *Bak «böyle» kelimesinin «hep öyle» ile akrabalığına da şimdi dikkat ediyordu* (Peyami Safa). *Şehrin ve kâinatın büyük akrabalığı / Garip mesafeler ki büyür, uzaklaşarak* (F. H. Dağlarca).

— Huk. *Akrabalık*. Bk. HISIMLIK. (ML)

AKRABATENA. Esk. coğ. Lût gölünün güneybatısında, İdumea hududundaki bölge. (L)

AKRA dağı veya **KAS dağı**, Türkiye'nin Hatay ili topraklarında, Amanus dağlarından (bu kesimde Kızıldağ) Asî ırmağı vâdisiyle ayrılan ve güneyde Suriye topraklarına taşan, Akdeniz kıyılarına dik yamaçlarla inen dağ kütlesi (1 759 m.) [Eski adı *Kassios*]. Kıbrıs adasının Troodos dağ kütlesiyle yapı benzerliği gösteren Akra dağı, az kıvrımlı, İkinci zaman kalker ve şistleriyle, bunların kırıkları arasına yayılmış yeşil kayaçlardan oluşmuştur; üzeri yer yer çamlık ve daha çok maki çalılıklarıyle örtülüdür. Akra dağı, tepesinden çevrenin görünüşü çok geniş ve etkileyicidir. (M)

AKRAGAS i. Bk. AGRİGENTO.

AKRAMA i. (sanskritçe k.). Dinî inziva yeri, manastır; saliklerinin bir üstat (*guru*) etrafında toplanarak ondan feyz aldıkları yer. Bugün hâlâ Hindistan'da birçok *akrama* vardır; buralarda çok basit bir şekilde yaşanır, okumakla, düşünmekle ve çalışmakla vakit geçirilir; düşkünler, yolcular ve yabancılar misafir edilir. (L)

AKRAN çoğl. i. (ar. *ķarn*, yakınlık ve *ķarīn*, yakın, yaşdaş anlamından *aķrān*). Yaşdaşlar, yaşıtlar: *Halbuki maşallah yirmi beş yaşında delikanlısın, akranını görmüyor musun?* (Âli Bey). *Arasıra akranları onu seyre götürmek, kına gecelerine getirmek için uğraşırlardı* (Mehmed Rauf). ‖ Rütbe, mevki veya halce birbirine eşit olanlar: *Ona bir akran gibi hitap eden, nasihatler veren Ak Şemseddin...* (A. H. Tanpınar). *Kasabadaki efendiler ona akran muamelesi ederlerdi* (Sabahattin Ali). ‖ Eş, denk, benzer: *Riya sözlerine karnımız toktur / Gerçi mahbublukta akranın yoktur* (Âşık Dertli).

— DEY. *Beyn-el-akran. Esk.* Yaşıtları, emsali arasında: *Beyn-el-akran iyi zeybek oynar diye şöhretgir olan...* (Ahmed Rasim).

— Dil. Çokluk olduğu halde teklik gibi kullanılan kelimelerdendir.

◆ **Akrancılık** i. Sadece kendi akranlarıyle düşüp kalkma, ülfet etme; kendinden farklı yaşta olanlarla münasebet kurmama: *Akrancılık ileri yaşta sizi de tek başınıza bırakabilir* (F. R. Atay).

◆ **Akraniyyet** i. Akran oluş, akranlık.

◆ **Akranlık** i. Yaş ve durum itibarıyle eşit olmak. (M)

AKRASOS. Esk. coğ. Anadolu'da, Lidya bölgesindeki Kaikos (Bakırçayı) vâdisinde bir şehir. Burası, Hıristiyanlık devrinde piskoposluk merkezi olmuştur. Yeri kesin olarak bilinmiyorsa da bugünkü İlyaslar köyü yakınlarında olduğu sanılmaktadır. (M)

AKRE sıf. (ar. *ķirā'at*, okumaktan *aķre'*). *Esk.* Kur'an-ı Kerim'i en güzel ve en doğru okuyan. (M)

AKREB sıf. (ar. *ķurb*, yakınlık> *ķarīb*, yakın'dan *aķreb*). *Esk.* En yakın, daha yakın: *Boy kısaya akreb, orta; vücut bir iskelet...* (Ahmed Midhat).

◆ **Akreb-i mekniyyat.** Esk. huk. Vakıflarda yararlanacak grupların en yakın müşterekleri. (M)

AKREDİTİF sıf. (fr. *accréditif*). Kredi açan: *Akreditif mektubu.*

◆ **İ.** Bank. ve Bors. Bir bankanın taşrada veya yabancı ülkedeki muhatabına, kredi açması için yazdığı ve bu krediden faydalanacak müşterisine tevdi ettiği mektup. ‖ Bu kredinin kendisi. ‖ Huk. Satış bedelinin tamamı veya bir kısmı için bir bankanın satıcıya kefil olması.

— Tic. *Akreditif.* Bir bankanın ya kendi şubesinde veya başka bir bankada bir kimse için açmış olduğu miktarı belli kredi hesabı.

— ANSİKL. *Akreditif*'ler, teminat, kabul ve dönebilir olmak bakımlarından çeşitlere ayrılır: 1— *Teminatlı*, bankanın ödemesi, malların veya malı temsil eden senetlerin teslimine bağlanmış olması. *Teminatsız*, (basit) bankanın bir şarta bağlı olmaksızın ödemeyi kabul etmiş olması. 2— *Kabul edilmiş*, satıcının doğrudan doğruya bankaya karşı bir talep hakkının bulunması. Böyle bir hakkın bulunmaması halinde, *kabul edilmemiş*. 3— Alıcının veya bankanın akreditiften dönebilmesi veya dönmemesi. *Dönülebilir, dönülemez.* (LM)

AKREMATİT i. Miner. Mimetit ve vulfenit'in tabiî karışımı. (L)

AKREN sıf. (ar. *aķren*). *Esk.* Çatık kaşlı: *Acemler iptida bir ilâh-ı azâma inanırlardı ki buna «Zervân-ı akren» derlerdi* (Nabizade Nâzım). [M]

AKREP veya **AKREB** i. (ar. *ķurb*, yakın'dan *ʿaķreb*). Kuyruğunun ucunda zehirli iğnesi bulunan bir küçük hayvan. (Bk. ANSİKL.) *Akrabanın akrabaya akrep etmez ettiğini* (Ata sözü). ‖ Saatin iki ibresinden kısa olanı: *Bunlar da benim gibi, emel dediğimiz çalgılı saatin akrepleri, yahut rakkaslarıdır.* (Abdülhak Hâmid).

— ÇEŞ. DEY. *Akrep gibi*, sözleriyle her fırsatta başkalarını sokan, incitenler için. ‖ *Akrep kuyruğu bıyık*, uçları yukarı doğru kıvrılmış bıyık.

— ANSİKL. Zool. *Akrep*, akrepler takımından bir hayvan. Nispeten büyük olan vücudu, bir başlı-göğüs ve *geniş ön karın* ile *dar arka karın* diye belirli iki kısma ayrılan bir karından meydana gelen zehir çengelli örümceğimsiler takımı. (*Eşanl.* SCORPİONİDA.) *Akrepler* terimi ile genellikle sadece gerçek akrepler (*scorpio*) değil, fakat *scorpionida* takımının bütün örümceğimsiler'i anlaşılır. Bunlar, uçları büyük kıskaçlarla son bulan pedipalpleri ile ve kuyruk şeklindeki arka kısmında zehir bezlerinin açıldığı sivri bir iğne bulunan iki kısımlı karınlarıyle tanımlanır. Akrepler dört çift akciğer vasıtasıyle solunum yapar karın kısmında vazifesi pek bilinmeyen bir çift tarak vardır. Genellikle, karada yaşayan gece hayvanlarıdır; çok etçildirler. Canlı veya yeni öldürülmüş böceklerle geçinirler; gıda almadan bir yıl kadar yaşarlar. Taş altlarında, kurak yerlerde, eski duvarlarda bulunurlar; bazıları evlere girer. Kuyruk iğnesinin sokması çok acı verir. Özellikle, Kuzey Afrika'nın *androktonus*'ları ile Meksika'nın *kenturus*'ları öldürücüdür. Bütün akrepler sıcak bölge hayvanlarıdır. Marmara bölgesi ile Ege ve Güney Anadolu'da bulunurlar.

Bu takım, altı familyaya ayrılır: *scorpionidae, buthidae, bothriuridae, chactidae, vesovidae, diplocentridae.* Yetmiş cins ve altı yüz türü vardır.

◆ **Akarib** çoğl. i. *Esk.* Akrepler.‖ *—Mec.* Koğucular, söz taşıyıcılar: *İlim öğretmek onun gibi akaribe, ecniha takmak gibi olur akaribe* (Sinan Paşa).

◆ **Akrebek** i. Küçük akrep, akrep yavrusu. ‖ Saatin küçük ibresi.

◆ **Akrebî** sıf. Akrebe benzer, akrep gibi. (ML)

AKREP burcu. bļş. i. Terazi ve Nişancı arasında birçok parlak yıldızı içine alan zodiyak takımyıldızı. Hayvanın vücudu ve iğnesi kolayca seçilebilir, komşu Terazi takımyıldızının iki yıldızlarında da iki kıskacını görmek mümkündür. Çıplak gözle seçilebilen M 6 ve M 7 açık kümelerini içine alan takımyıldızın bütünü güney gökküresinde bulunur. Türkiye'den bakılınca bütünüyle ufuk üzerinde görülmez; en parlak yıldızı Antares, haziran başlarında gece yarısına doğru ufuk üzerinde en yüksek noktaya varır. Hiparkos zamanında Akrep takımyıldızına tekabül eden zodyakın sekizinci işareti. Bu işaret ekinoksların geri hareketi sonucu, zamanımızda, Terazi takımyıldızı tarafından işgal edilmiştir. Güneş bu takımyıldıza ekim ayında girer. (L)

AKREPGİLLER çoğl. i. Zool. Tanınmış en geniş türleri içine alan akrep familyası. (L)

AKREPKUYRUĞU bļş. i. Bot. Kırmızımsı sarı çiçekli küçük bitki. Kendi merkez çevresinde halka halka sarılmış meyvesi olgunlaştığında boğum boğum parçalara ayrılır (*Papilionaceae* familyasından). ‖ Meyvelerinin şeklinden dolayı böyle adlandırılan sicorpiorus'un ismi. (L)

AKRESENT sıf. (lat. *accrescens*, fr. *accrescent*). Büyüyen, döllenmeden sonra meyvenin olgunlaşmasına kadar büyümekte devam eden. Çiçeğin ovaryumdan gayri olan organları için söylenir: *Güveyfenerinin çanağı akresenttir.* (L)

AKR-FUT (ing. *acre-foot*'tan). Hidrol. 4 047 Dekar düz arazi parçası üzerinde yeknesak 30.48 sm. kalınlıktaki su hacmi. (L)

akrep

AKRİBÂ i. (ar. *aķribā'*). Bk. AKRABA.

AKRİDİN i. (lat. *acer*, ekşi'den fr. *acridine*). Kim. Taşkömürü katranlarının, 300°C'den yüksek sıcaklıklarda kaynayan kısımlarında bulunan ve bir CH grubuna *meso* pozisyonunda bir azot atomu vererek meydana gelen bazik bir antrasen türevi: *Seyreltilmiş akridin çözeltilerinin güzel bir mavi flüorışı'sı vardır.*

— ANSİKL. Piridin nasıl bir benzin türevi ise, *akridin* de bir antrasen türevidir. Bununla beraber, akridinden itibaren, ya benzer halkalarında, ya CH grubunda ikamelelerle elde edilen bileşiklere de *akridinler* denir.

◆ **Akridinik** sıf. Akridinden türeyen.

— ANSİKL. *Akridinik boyar maddeler*'in yeşilimtrak, mor, güzel bir fluoresansı vardır. Bu grubun en ilgi çekici ürünü, tetra-metiltetramino-difenilmetan'ın, klorhidrik asit ortamında, otaklavda ısıtılmasıyle elde edilen *akridin turuncusu*'dur. Sumakla sepilenmiş derilerin boyanmasında büyük bir önem taşır. Akridinik boyar maddeler, kemirmeyle renkli efekler elde etmek için bazı kumaşların boyanmasında çok kullanılır. Bunların bazılarının ayrıca çok dikkate değer antiseptik özellikleri vardır. (L)

AKRİDON i. Kim. N- fenilantranilik asitin dehidrolanması ile elde edilen dibenzo γ-P piridon

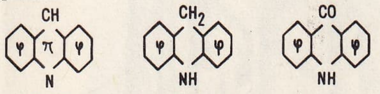

Akridin Akridin hidrür Akridon

(Bu madde, akridin hidrür'ün ketonik türevidir). [L]

AKRİDOTER i. Bk. SIĞIRCIK.

AKRİFLAVİN i. (fr. *acriflavine*). Kim. Akridin'den elde edilen sarı boyar madde. Bu bileşiğin ayrıca gonokoklara ve stafilokoklara karşı yüksek bir antiseptik gücü vardır. (L)

AKRİLESTER bļş. i. (fr. *acrylester*). Kim. Akrilik asidin türevi olan bir strüktürün esteri: *metakrilik asit bir akrilester*'dir. (L)

AKRİLİK sıf. (fr. *acrylique*). Kim. Akroleinin oksifasyonu ile elde edilen CH_2 =CH—CO_2 H formülünde etilenik bir aside verilen ad.

— ANSİKL. *Akrilik asit*, sirke asidi kokan, suya karışan ve 141°C'de kaynayan bir sıvıdır. Esterleri polimerleşerek organik camlar verir; nitril'i CH_2= CH—C—N formülündeki azotlu kauçukların terkibine girer.

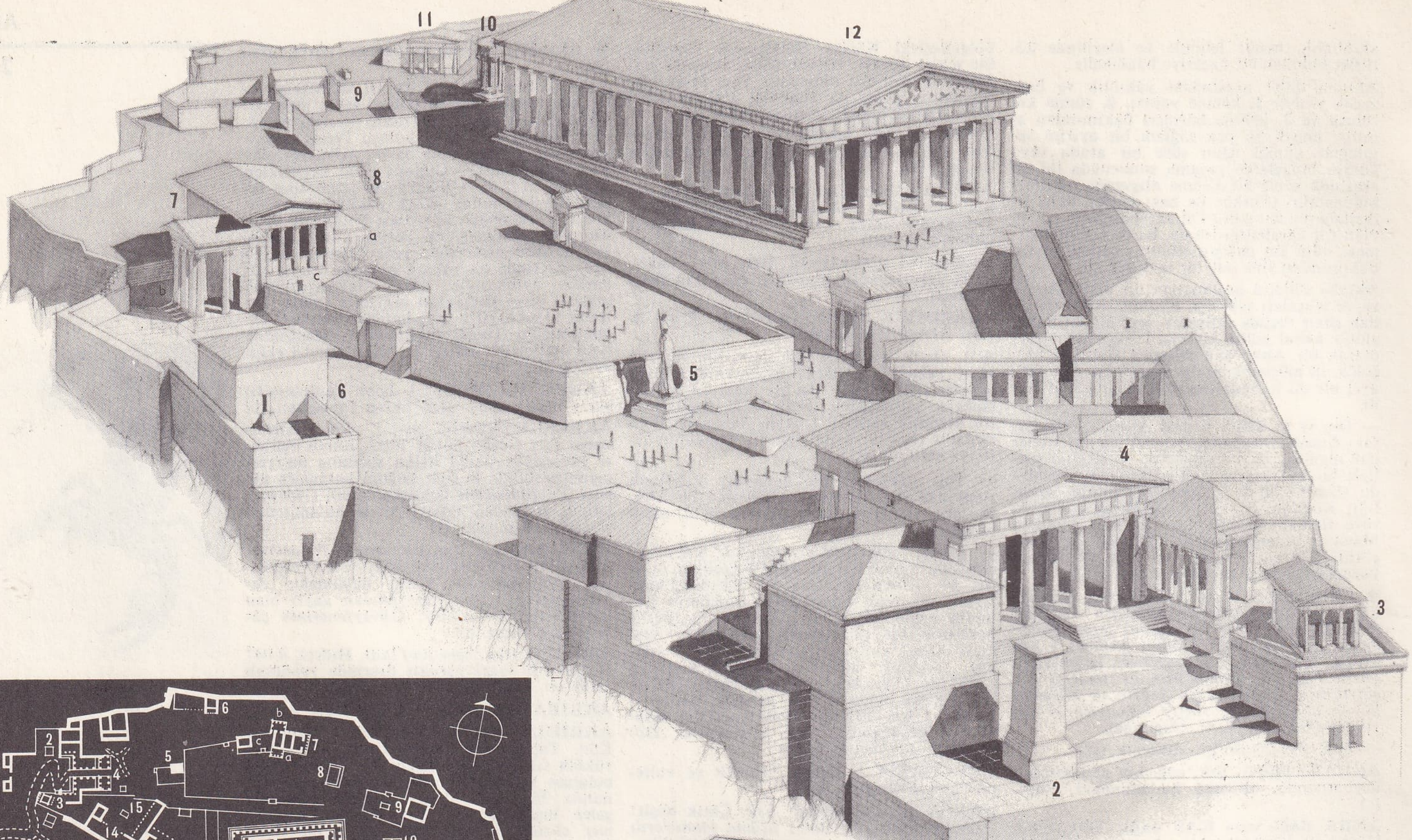

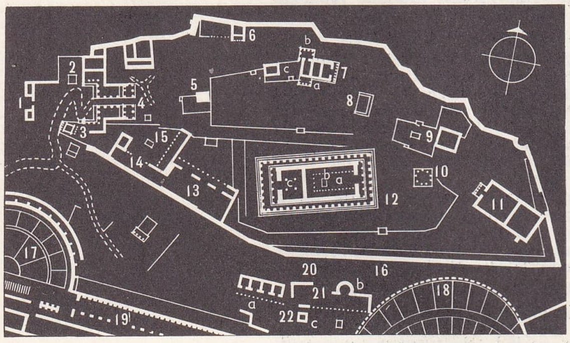

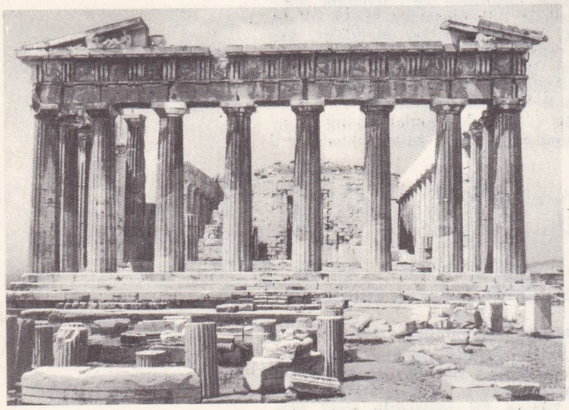

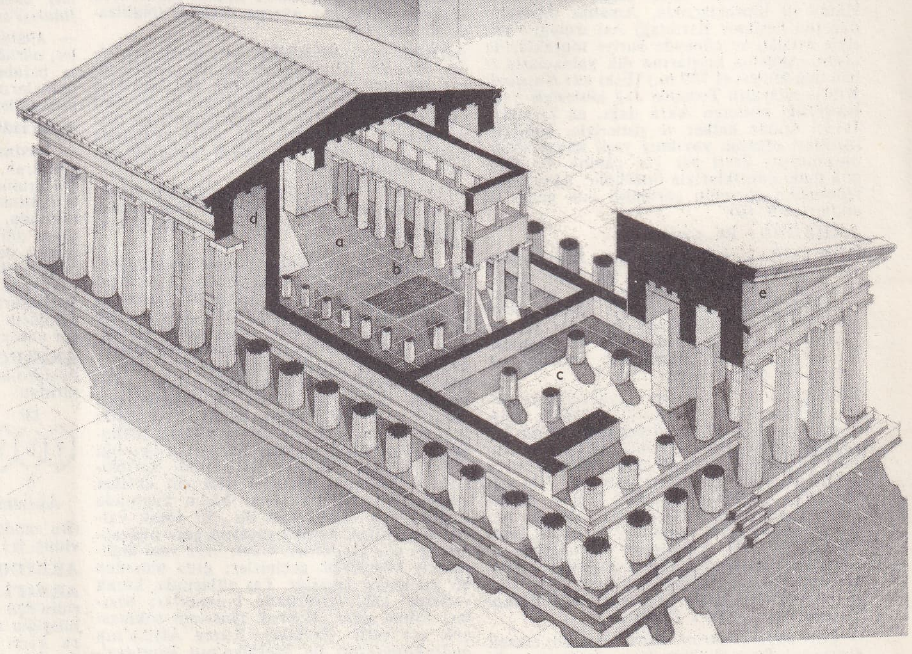

Atina **Akropolis**'i 1— Bule kapısı denilen bizans suru. 2— Agrippa âbidesi; eskiden (M.Ö. II. yy.), bronzdan bir kuatriga'nın (dört atlı araba) altlığı olan sütun üzerine sonradan (M.Ö. 15). Agrippa'nın heykeli konmuştur. 3— Küçük Athena Nike tapınağı M.Ö. 432'de, amphirostylos üslûbunda yapılan bu tapınak tırabzan heykeltraşlığı ile meşhurdur. 4— Propyleialar (M.Ö. 437-432): ön sütun dizileri dor, iç sütun dizileri ion üslûbundadır. Kuzey kanat: pinakothek. 5— Pheidias'ın yaptığı Athena Promakhos heykelinin yeri. 6— Arrhephor'ların (Athena'nın elbisesini diken genç kızlar) evinin yeri. 7— Erekhtheion (yapımı M.Ö. 421'den 406'ya kadar): a— doğuda, şehrin koruyucusu Athena Polias tapınağı; güneyde, heykelden sütunlar revağı; b— Erekhtheiu'nun ion üslûbundaki holü; c— Athena'nın kutsal zeytinliği ve Pandrosos'un kutsal yeri. 8— Athena Polias sunağı. 9— Bukoleion'un ve şehrin koruyucusu Zeus Polieus'un kutsal yeri. 10— İon tarzında, dairevî ve dokuz sütunlu Roma ve Augustus tapınağı (M.Ö. 27). 11— Pandion'a ayrılan kutsal yerin desteği. 12— Dor üslûbunda Parthenon (M.Ö. 447-432): a— Athena'nın Pheidias tarafından yapılan altın ve fildişi heykeli (a) nin bu-

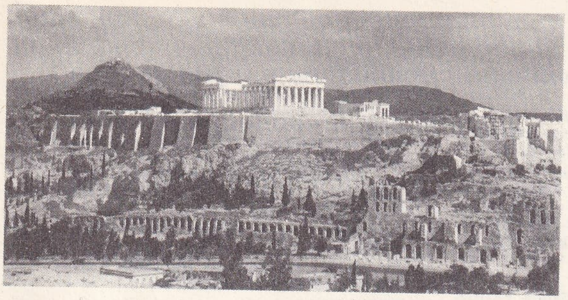

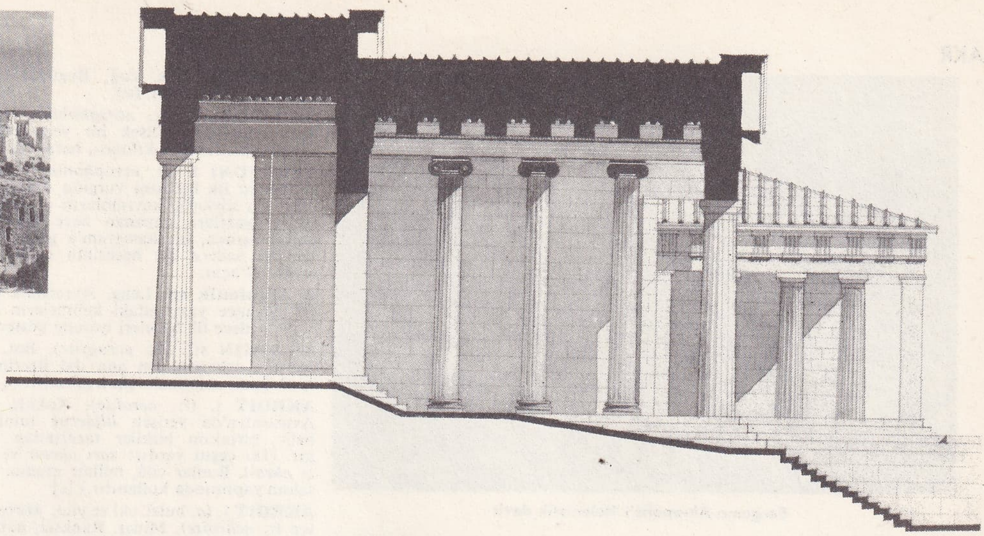

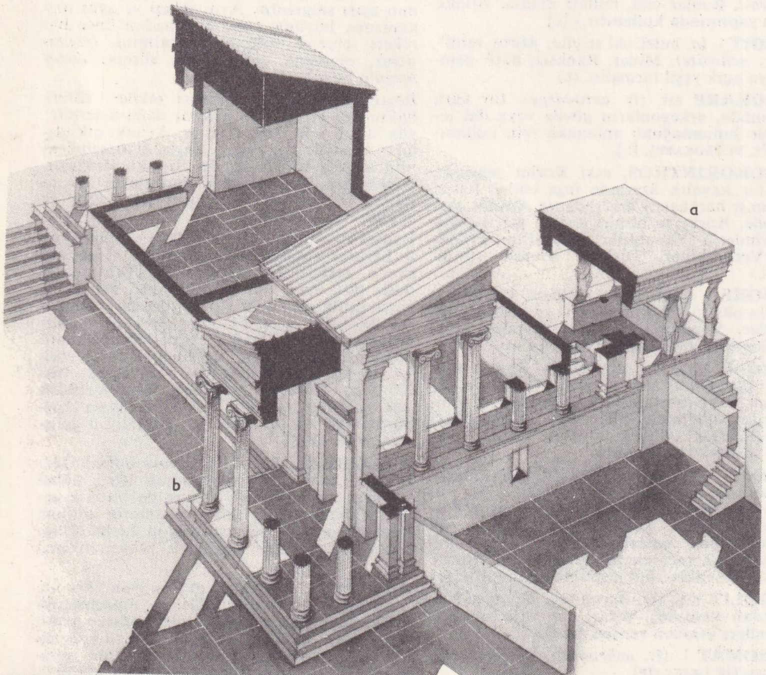

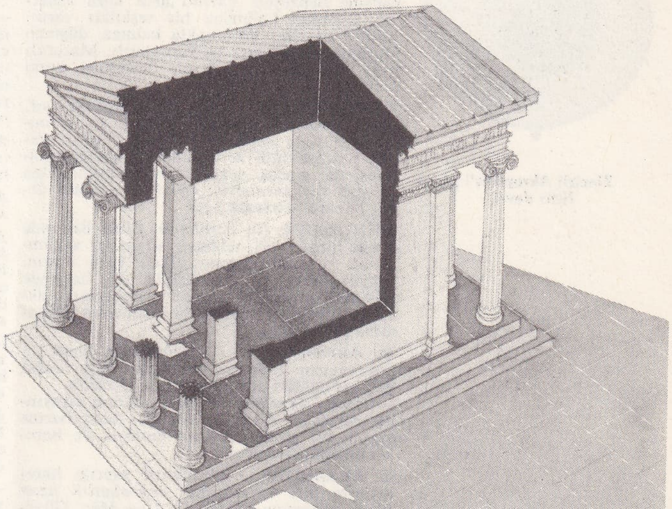

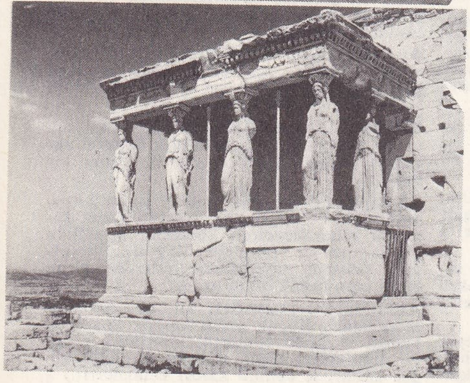

lunduğu salon (b). c— Opisthodomos (Atina şehrinin hazine odası); d— Panatenaia geçit resmini temsil eden friz; e— Atinalıları elde etmek için Athena ile Poseidon'un mücadelesini temsil eden batı alınlığı (doğu alınlığında Athena'nın doğuşu). 13— Kutsal eşyanın ve adakların konmasına mahsus depo vazifesini gören khalkothek. 14— Arthemis Brauronia'nın kutsal yerini çeviren dor üslûbundaki sütun dizisi. 15— Bu kutsal yerin sunağı. 16— Kimon suru. 17— Herodes Atticus'un Odeon'u (konser salonu) [M.S. 161]. 18— Dionysos Eleutherus'un tiyatrosu. 19— Eumenes revağı. 20— Asklepieion kutsal yeri: a— ion üslûbunda revak; b— hasta yatakhaneleri; c— tapınak.

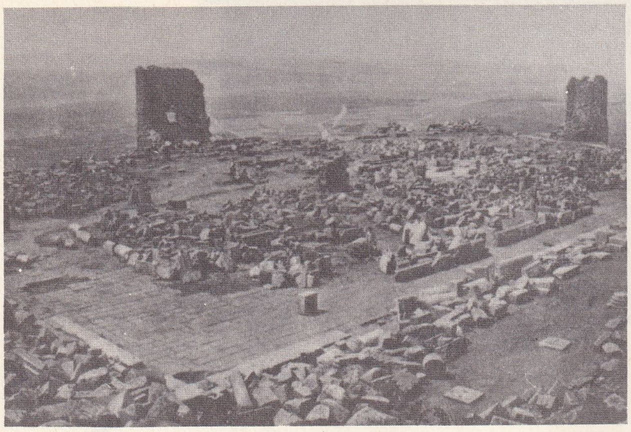

Bergama **Akropolis**'i Helenistik devir

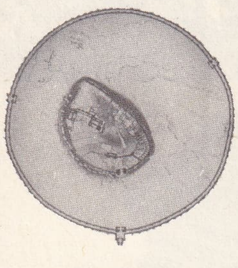

Zincirli **Akropolis**'i planı Hitit devri

Bu bileşikler genellikle asetilenden itibaren elde edilir. (L)

AKRİLİK sıf. Tekst. *Akrilik lif, iplik,* akrilik nitril'in polimerleşmesinden elde edilen lif, iplik. 1,12 ile 1,14 gibi zayıf yoğunluktadır. Görünüşü hoştur; dokunulduğu vakit yün hissini verir. Saf veya diğer tabiî ve sunî ipliklerle karışık olarak kullanılır. (L)

AKRİLONİTRİL blş. i. (fr. *acrilonitrile*). Kim. (*Eşanl.* AKRİLİK NİTRİL.)

AKRİNİ i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *krinein*, salgı salmak'tan fr. *acrinie*). Patol. Bir salgının yokluğu. (Sadece azalmasına *hipokrini;* artmasına ise *hiperkrini* denir.) [L]

AKRİSİOS, Argos'un efsanevî kralı, Danae*nin babası. (L)

AKRİTAS i. (yun. k.). Bizans imparatorluğu sınırlarını savunan köylü askere verilen isim. ‖ Çoğulu *Akritai.*

— ANSİKL. Roma imparatorluğunun limitanei'sine benzeyen *Akritas*'ların kura askerleri dışında, bağımsız bir teşkilâtı vardı. Yalnız sınırları korumakla kalmaz, düşman topraklarına akınlar da yaparlardı. Maceralı hayatları, *Ligenes Akritas* destanına konu olmuştur. (L)

AKROAMATİK veya **AKROATİK** sıf. (yun. *akroama*, dinlenen şey'den fr. *acroamatique* veya *acroatique*). Fels. Yunan felsefe sistemlerinde ve özellikle Aristoteles felsefesinde, ancak sözlü olarak anlatılabilen en gizli ve kavranması en güç kısımlara denir. (*Eşanl.* EZOTERİK.) [L]

AKROBAT i. (fr. *acrobate*). Elleri üzerinde denge hareketleri, tehlikeli atlamalar ve jimnastik oyunları yapan erkek veya kadın. (Bugün yerde, tel, at, bisiklet v.b. üzerinde tehlikeli atlamalar yapan cambazlara akrobat deniliyor, oyunlar bu kelimenin kapsamına girmiyor.)

◆ **Akrobatik** sıf. Akrobatlarla ilgili. ‖ Sporcuların oldukça tehlikeli, başarılması güç hareketleri de bu kelimeyle nitelenir.
— Havc. *Akrobatik katsayı*, yapımı sırasında geçirdiği deneyler sonucu, benzerlerine oranla bir uçağa tanınan emniyet ve hareket üstünlüğü derecesi.

◆ **Akrobatlık** i. Akrobatın yaptığı hareketlerin biri veya tümü: *Akrobatlık uzun süreli çalışmayı gerektirir.* ‖ — *Mec.* Gözüpeklik ve hüner.
— Havc. Bir uçuş sırasında yapılan ve hava savaşlarında sık sık başvurulan ustaca manevralar. (*Luping, kanat üstünde dönme, ters takla, döne döne inme.*) [L]

AKROBUSTİT i. (yun. *akrobustia*, sünnet derisi'nden fr. *acrobustite* veya *acrobystite*). Tıp. Hayvanlarda (at, öküz, koyun) gulfe (erkeklik organının uç derisi) iltihabı; börk yalazı; yağ görünüşündeki salgıların toplanmasından ileri gelir. (L)

AKRODERMATİT i. (fr. *acrodermatite*). Patol. Uzuv uçlarının ağrılı olduğu bir deri hastalığı. (L)

AKRODİNİ i. (fr. *acrodynie*). Patol. Sebebi bilinmeyen bir çocuk hastalığı. Uzuv uçlarında, dolaşım bozukluklarında ve bazen ruhî bozukluklarda görülen Vazomotör (sinir) belirtileri vardır. (L)

AKROENOS. Esk. coğ. Bugünkü Afyonkarahisar'ın eski adı. (M)

AKROFOBİ i. (fr. *acrophobie*). Nöroloji. Bazı kimseleri, yüksek bir yere çıktıkları zaman bastıran iç sıkılması, hafakan. (L)

AKROFONİ i. (fr. *acrophonie*). Leng. Bir kelimenin ilk hecesini vurgulu olarak söylemek. Bu söyleyiş, kavramların çizgiyle anlatıldığı yazılara dayanan hece işaretlerinin kurulmasında, bir ideogram'a gösterdiği kelimenin sadece ilk hecesinin değerini vermeğe yol açar.

◆ **Akrofonik** sıf. Leng. Akrofonik yazıda, bir düşünce yazısındaki kelimelerin bütünü değil, sadece ilk heceleri işaretle gösterilir. (L)

AKROGİN sıf. (fr. *acrogyne*). Bot. Ciğerotunda, arkegonların ana dal üzerinde bulunduğunu anlatmak için kullanılır. (L)

AKROİT i. (fr. *acroïde*). Kokulu reçine. Avustralya'da yetişen *liliaceae* familyasına bağlı birtakım bitkiler tarafından salgılanır. (İki çeşiti vardır: *sarı akroit* ve *kırmızı akroit.* Bunlar cilâ, mühür mumu, kokulu sabun yapımında kullanılır.) [L]

AKROİT i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *khros*, renk'ten fr. *achroïte*). Miner. Renksiz, hafif pembe veya açık yeşil turmalin. (L)

AKROKARP sıf. (fr. *acrocarpe*). Bir kara yosununda, arkegonların gövde veya dal tepesinde bulunduğunu anlatmak için kullanılır. (Zt. PLÖROKARP). [L]

AKROKORİNTHOS, eski Korint şehrinin, sarp bir kayalık üzerinde inşa edilen kalesi (564 m.); harabeleri arasında ve Afrodit mabedinde, Korint'te birbiri ardına gelen çeşitli kavimlerin (Yunanlılar, Bizanslılar, Franklar, Venedikliler, Türkler) izlerine rastlanır. (L)

AKROKS i. (ing. *acrox*). Hidrol. Oksik horizonlu oksirollar olup nötr veya pozitif yüklüdürler. Süspansiyon içinde zerreler katoda yönelirler veya hareketsizdirler. (M)

AKROLEİN i. (fr. *acroléine*). Kim. Gliserinin potasyum asit sülfatta dehidrolandırılması veya asetaldehitli formülün yoğunlaştırılmasıyle elde edilen CH_2 =CH—CHO formülündeki etilenik aldehit. (*Eşanl.* AKRİLİK ALDEHİT, PROPENAL.)

— ANSİKL. *Akrolein,* 52°C'de kaynayan, renksiz, fena kokulu, göz yaşartıcı bir sıvıdır; ya amorf bir kütle veya bir reçine (*orka*) şeklinde, kolayca polimerleşir. Akrolein, birçok sentezlerin ilkel maddesi olarak sentetik reçinelerin imalinde ve frigorijen akıt kaçaklarının tespitinde kullanılır. (L)

AKROLİT sıf. (fr. *acrolithe*). Çoğu zaman tahtadan yapılmış, uçları taş veya mermer heykellere eskiden verilen ad. (L)

AKROMAT i. (fr. *achromat*). Foto. [*Eşanl.* AKROMATİK OBJEKTİF].

AKROMATİK sıf. (*a*, bulzl eki ve yun. *khroma*, renk'ten fr. *achromatique*). Opt. Eşyanın görüntülerini yanar döner parçalar olmadan gösteren optik sistem: Akromatik dürbünler (Bk. AKROMATİZM.) [Eşanl. RENKSEMEZ.]

— Biyol. *Akromatik iğiplik,* mitoz'un ilk evresi sonunda bütün hücrelerde beliren ve hücre boyalarıyle pek boyanamayan iğ biçimindeki oluşum. (L)

AKROMATİZM i. (fr. *achromatisme*). Opt. Bir mercek veya mercekler topluluğu ile elde edilen bir görüntünün yanındaki renklerin ortadan kaldırılması.

— G. santl. *Akromatizm,* asıl renklerin veya bir asıl renk ile tamamlayıcı rengin, belirli bir ölçüde karışmasından meydana gelen renk soluklaşması.

— ANSİKL. Opt. *Akromatizmin* amacı, beyaz ışıkta yanar dönerliklerden yoksun görüntüler veren bir optik sistemi gerçekleştirmektir. Dollond (1757), birbirinden farklı camlardan yapılmış iki mercekle hissedilir derecede akromatik görüntülerin elde edilebileceğini ispatladı: bu sistemde; odak uzaklıkları ters işaretli, kesin değerli, dağıtma kuvvetleriyle orantılı olmalıdır. Sisteme, uygunluk veya farklılığı veren asıl mercek, odak uzaklığı en küçük olan mercektir. Bu merceğin, dağıtım gücü en az olan cam ile yapılması gerekir. (Genel olarak beyaz cam ve filinit camı kullanılır.) Karmaşık âletlerde (mikroskop, fotoğraf objektifi, gözlük v.b.) çeşitli ışınımlara tekabül eden görüntülerin aynı durumda ve aynı büyüklükte olmalarına dikkat edilir. (L)

AKROMATOPSİ i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *kroma*, renk, ve *opsis*, görme'den fr. *achromatopsie*). Oftalmoloji. Retina unsurlarının bozukluğundan ileri gelen, renkleri ayırmağa engel olan arıza. (*Tam olduğu* zaman, hasta ancak siyahı, griyi ve beyazı seçebilir; *tam olmadığı* zaman, ancak bazı renkler, genellikle kırmızı ve yeşil ayırt edilemez.) [Bk. DALTONİZM.] (L)

AKROMAZİ i. (*a*, bulzl, eki ve yun. *khroma*, renk'ten fr. *achromasie*). Tıp. Derinin rengini kaybetmesi, kaşektik solukluk. ‖ Doku veya hücrelerin boya tutmaması. (L)

AKROMEGALİ i. (fr. *acromégalie*). Patol. Eller, ayaklar ve başın doğuştan olmayan irileşmesiyle belirlenen hastalık.

— ANSİKL. İlk defa Pierre Marie tarafından, özellikle morfoloji alanında ortaya çıkan bir sendrom olarak tarif edilen *akromegali,* hipofiz guddesinin eosinofil hücreli bir adenomundan ileri gelir. Fizyopatoloji bakımından asıl sebep, büyüme tamamlandıktan sonra, antehipofiz'in sematotrop hormonunun aşırı salgısıdır. Aynı sebep ve aynı mekanizma, büyüme tamamlanmadan önce harekete geçerse irileşme hastalığına (*Jigantizm*); olgunluk çağında da sürerse *akromegalo jigantizm*'e yol açar.

Bozukluklar bütün dokuları etkiler. Klinik bakımdan en belirlileri şekil değişmeleridir: yüz uzar, öne doğru fırlar, kemik çıkıntıları, elmacık kemikleri, kaşların üzerindeki alın kemiği ve dil irileşir. Sırt kamburlaşır, göbek öne doğru fırlar, bağırların hacmi büyür. Deri kalınlaşır, salgısı artar; eller ve ayaklar uzar, irileşir.

Radyoloji bakımından, kemik bozukluklarıyle beraber sinüslerin de, özellikle alın sinüsünün genişlediği görülür; hipofizin bulunduğu *türk eyer**i de genişlemiştir. Bu genişleme, optik sinirlerin kiasmasına baskı yaparak körlüğe sebep olabilir. Aslında kendisi selim olmakla beraber, hipofizin eosinofil adenom'u, hormonlar üzerindeki genel etkileri ve gözleri tehdit etmesi bakımından tehlikelidir. Gözlerde herhangi bir bozukluk yoksa radyoterapi'ye, varsa ameliyata başvurulur ve her iki halde de hastalığın gelişmesi önlenebilir. (L)

AKROMELALJİ i. (fr. *acromélalgie*). Nöroloji. Uzuv uçlarına yerleşen ağrı; nöbet halinde, baş ağrısı ve kusma ile birlikte gelir. (Akromelalji, nöro-vazomotör intibak bozukluğuna ve bu bozukluğun özellikle uçlarda yerleşmesine bağlı bir rahatsızlıktır.) [L]

AKROMİ i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *kroma*, renk'ten fr. *achromie*). Deride mikroskopik bir mantar olan *Hormodendrum fontoynonti* tarafından meydana getirilen parazitin sebep olduğu baş ve boyun hastalığı; cilde beyazımsı bir görünüş verir. (Doğuştan akromi'ye sıcak memleketlerde, Zenciler arasında rastlanır; bunlara *alacalı zenci* denir.) [L]

AKROMİYO-KLAVİKÜLER sıf. (fr. *acromio-claviculaire*). Köprücük kemiğiyle kürek kemiği arasındaki ekleme ve bu iki kemiği birleştiren bağa verilen ad. (L)

AKROMİYO-KORAKOİDİYEN i. (fr. *acromio-coracoïdien*). Korakoid çıkıntıyle akromiyon arasında çapraz olarak uzanan bir bağ. (L)

AKROMİYON i. (yun. *akros*, uç ve *omos*, omuz'dan, fr. *acromion*). İnsanda kürek kemiğini nihayetlendiren köprücük kemiğinin dış yan ucu ile eklemleşen ve trapez ile deltoid kasların yapıştıkları yerlerden birini teşkil eden kemik çıkıntısı. (L)

AKROMİYO-TORASİK sıf. (fr. *acromio-thoracique*). Küçük göğüs kasıyle köprücük kemiği arasında koltukaltı arterinden çıkan bir atardamara denir. (Küçük ve büyük göğüs kaslarıyle deltoid kasını kanlandırır.) ‖ Aksi yönde olmak üzere aynı yolu takip eden bir toplardamara da aynı isim verilir. (L)

AKRON, A.B.D.'nde (Ohio) şehir. Cleveland'ın güneyinde; 290 350 nüf. Kauçuk sanayiinin büyük merkezlerinden biri. A.B.D.'nde kullanılan araç lastiklerinin yarısına yakını burada hazırlanır. Uçak ve makine sanayii, elektrik malzemesi, plastik maddeler. (L)

AKRONİKT i. (fr. *acronycte*). Zool. Bir gece kelebeği. Tırtılı parlak renkte kılların meydana getirdiği fırçalarla süslüdür ve genel olarak ağaçlar üzerinde görülür. (Polifaj olan *acronycta psi,* Avrupa'da yaygın-

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

dır. Bu cins, pulkanatlılardan gece kelebekleri familyasında yer alır.) [L]

AKROPARESTEZİ i. (fr. *acroparesthésie*). Nöroloji. El ve ayaklarda uyuşma ve karıncalanma. (L)

AKROPATİ i. (fr. *acropathie*). Patol. Kol ve bacak uçlarındaki hastalıklara verilen genel isim: *Vazomotör akropati, Sakatlayıcı akropati*. (L)

AKROPETAL sıf. (fr. *acropète*'ten). Bir bitkide gelişmenin tabandan tepeye doğru olduğunu anlatmak için kullanılır. (*Eşanl.* BAZİFUGAL.) [L]

AKROPOD i. (fr. *acropode*). Zool. Omurgalı hayvanlarda beş yarıçap veya parmakla temsil edilen ve gerçek parmak kemikleri ardından bir eltarağı (veya ayaktarağı) ile tekrar bölümlenmiş olan el veya ayak kısmı. (L)

AKROPODYUM (lat. k. yun. *akron*, uç ve *pous, podos*, ayak'tan, fr. *acropodium*). Bir heykeli taşıyan ve çoğu zaman onunla aynı parçadan yapılmış olan alçak ayaklık. Eskiçağda yunan ve Roma heykelcilik sanatında en güzel örnekleri görülür. Akropodyum'un yapılmasının asıl maksadı, heykeli yükseltmek ve görünüş bakımından zenginleştirmektir. Bazen Akropodyum için heykeldekinden farklı bir taş cinsi kullanılmak suretiyle bunun estetik yönden heykele ayrı bir güzellik katması sağlanır. Üzeri kabartmalarla süslenmiş örnekleri de vardır. (ML)

AKROPOL i. (fr. *acropole*). Bk. AKROPOLİS.

AKROPOLİS i. (yun. *akros*, yüksek ve *polis*, şehir). Eski yunan sitelerinde yüksekte inşa edilen ve içinde bir saray ile tapınaklar bulunan müstahkem mevki.

— ANSİKL. *Akropolis*'ler tepede inşa edildiğinden, aşağıdaki şehre ve çevreye hâkim bir durumdaydı. Etrafı kuvvetli surlarla çevrilirdi. Bunun için tabiî engebelerden de faydalanılır ve uçurum gibi yerlerde bazen sur yapımına lüzum görülmezdi. Sur bedenlerine yapışık olarak yapılan kulelerle stratejik noktalar kontrol altına alınır ve kuvvetle tahkim edilen kapılarla aşağı kale ve şehirden ayrılırdı. Burası sitenin nüvesini teşkil ederdi. Savaş sırasında son savunma buradan yapılırdı ve tehlikeli zamanlarda, aşağı kale ve şehir içindeki halk buraya sığınırdı. Akropolis'i savunan ve koruyan devamlı bir askerî garnizon bulunurdu. İlk zamanlar, akropolis sadece sitenin hâkimine, kral ve prensine aitti. Halk akropolis'in eteğine kurulmuş olan sitede yaşardı. Akropolis'te, sitenin koruyucu tanrısının ve ikinci derecedeki tanrıların tapınakları, sunaklar, bunların yanında da kral ve prenslerin sarayları yer alırdı. Düşman muhasarası sırasında dışarı ile irtibat sağlayacak, su ve yiyecek temin edilebilecek gizli tüneller açılarak, bunlar kamufle edilirdi. Zamanla, siteler gelişince akropolisler değerini kaybettiler ve yalnız dinî bakımdan önem taşır oldular. Yunanistan'daki *Atina akropolisi* buna güzel bir örnektir. Krallık rejiminin yıkılmasıyle bilhassa M.Ö. V. yy. da Perikles, burayı bir sanat merkezi haline getirdi ve yunan âleminin en güzel dinî yapılarını inşa ettirdi. Atina'nın koruyucu tanrısı olan Athena adına, meşhur Parthenon tapınağı yapıldı ve devrin en gözde mimar-heykeltraşı Pheidias burada bizzat çalıştı. (Bk. ANSİKL.) Akropolis, çeşitli tanrı ve tanrıça heykelleriyle süslenerek, bütün grek mitolojisi canlandırıldı. Yunanistan'da yunan öncesi, Aka şatolarından Miken ve Tiryns şatoları ve bunların öncüsü olan Anadolu'daki Truva akropolisleri tahkim ediliş tarzları ve ek binalarının mükemmelliğiyle tarihte önemli yer tutar. Özellikle Anadolu, akropolis örnekleri bakımından çok zengindir. Hitit devrinden kalma, Zincirli ve başkent Hattuşaş (Boğazköy) şehirlerinin akropolisleri ilgi çekicidir. Aynı şekilde, Batı Anadolu'da Assos, Sardes, Priene ve Bergama akropolisleri grek devrinin en güzel örnekleridir. Roma sitelerinde de akropolislerin önemli yeri vardı. Eski Roma şehrinin akropolisi efsanevî Roma'nın kurucuları olan Romus-Romulus kardeşlerin hatırası adına hâlâ saygı ile ziyaret edilir.

● *Atina akropolisi.* Aşağı şehrin en az 100 m. üstünde 150 X 270 m. lik kalkerli bir düz alanda, 2000 yıllarında kurulmuş ve kalıntıları hâlâ duran krallara ait saraylar ve kutsal yerler vardır. Yapılan kazılar, VII. ve VI. yy. daki (Pisistratos) anıtların meydana çıkarılmasına imkân sağladı. Salamin savaşından (480) önce İranlıların yağma ettiği, inşa halindeki Parthenon'un şantiyesi ve Athena'ya sunak olarak verilmiş heykelleri (atlılar, delikanlılar yahut *Kuri*, genç kızlar *Kores*) ile Akropolis bir kale olmaktan çıkmıştı. V. yy. da ünlü tapınaklar (Parthenon, Erekhtheion) ve yüce bir giriş yeri olan (Propyleia'lar) ön kapılar ile süslendi. Bu Propyleia'lar, yüzyılın sonundan önce etrafı oymalı bir taş parmaklıkla çevrili Athena Nike tapınağının bulunduğu burcun yakınında Pisistratos ön kapısının yerini alıyordu. Klasik Akropolis'in kuruluşu Perikles ve Pheidias ile mimar İktinos'un sayesinde olmuştur. Propyleia'lar Mnesikles'in eseridir. İkisi de Pheidias'ın eseri olan Athena Promakhos'un (tabanıyle beraber 10 m. yükseklik) ve Athena «Lemnia» nın bronzdan heykelleri, savaş arabaları, ganimet ve çeşitli sunaklar, meydanı süslemekteydi. Bu meydan mermerle döşenmişti. Propyleia'lar ile Parthenon arasında bir Artemis Brauronia tapınağı ve bronzdan sunakların konduğu Khalkothek yer alıyordu.

Akropolis'in eteğinde, Roma devrine kadar sık sık tamir edilen Dionysos tiyatrosu (M. Ö. V-IV yy.), Evmenis kemeri, Asklepieion tapınağı (M.Ö. V-IV. yy.) ve Herode Atticus'un (M.S. II. yy.) Roma Odeon'u vardır. Kaya içindeki mağaralar çeşitli dinî görevler için kullanılıyordu.

Bir çeşit müze halini alan Akropolis, Roma devrinde çok az değişikliğe uğradı ve Parthenon'un önündeki Augustus heykeli ile Roma tapınağı ve Agrippa'nın ayaklığı eklendi. Hıristiyanlık devrinde Parthenon kilise haline sokuldu ve «Meryem Ana» ya adandı. Propyleia'ların üstüne «Frank'lara ait» (aslında Floransa'ya ait olup Nerio Acciaiuoli zamanından kalmadır) bir kule dikildi ve bu kule 1885'e kadar ayakta kaldı. Lord Elgin'in Atina akropolisi'nden aldığı çok sayıdaki antika eşya 1816'dan beri British museum'da, Parthenon'un bir ara süsü ile bir saçak levhası da Louvre'da bulunmaktadır.

1830'dan sonra yunanlı ve yabancı bilginlerin ilmî desteği sayesinde devam eden Akropolis'in restorasyonu ve arkeolojik araştırmalar (1885-1889 arasında Yunanlıların yaptığı büyük kazılar) başladı. Örnek olacak bir metotla sürdürülen bu araştırmalar sona erince *Akropolis müzesi* adıyle yeni bir müze düzenlenip halka açıldı (Bk. ATİNA). [ML]

AKROPOLİTES (Georgios), bizanslı siyaset adamı ve tarihçi (İstanbul 1217-?, 1282). Mikhael Palaiologos VIII tarafından Gregorius X ile kiliselerin birleştirilmesini görüşmek üzere görevlendirildi; Lyon Ruhanîler meclisinde kiliseler ayrılığına son veren antlaşmayı imzaladı (1274). Nikeia imparatorluğuna ait *Vakayiname*'si 1203'ten 1261'e kadar geçen olayları nakleder. Kendisi gibi büyük bir din adamı olan oğlu Konstantines, Simeon Metaphrastes'i taklit ederek, azizlerin hayatlarını yazdı, bundan ötürü ona *Yeni Metaphrastes* lakabı verildi. (L)

AKROSİYANOZ i. (fr. *acrocyanose*). Patol. El ve ayaklardaki hafif ağrılı, sürekli deri morarması. (*Akrosiyanoz*, raynaud hastalığının bir belirtisidir.) [L]

AKROSPOR i. (fr. *acrospore*). Mantarlarda, bir sap tepesinde meydana gelen spor (msl. konidyumlar, bazidiyosporlar). [L]

AKROSTİŞ i. (yun. *akros*, ucunda olan ve *stikhos*, doğru'dan, fr. *acrostiche*). Mısraların ilk harfleri yan yana getirilince belirli bir kelime, özellikle bir isim meydana getirecek şekilde yazılmış manzume. Bu şekilde belirli kelime, mukaddes bir kitabı, bir şehir veya memleket adını da ifade edebilir.

— ANSİKL. *Akrostiş*, çok eskiden beri kullanıla gelen bir nazım şeklidir. 1920 Yılında Behiye Sultan için yazılan bir şiirin ilk kıtasında, eski yazının Behiye şeklinde okunan b, h, y, h, harfleri şu şekilde kullanılmıştır:

Ben bir gün ölürsem de ki bin derdimi say da
Her gün vurulan ruh için ölmek ne saadet!
Yâdet beni, göz yaşları mahremse, sarayda
Hicranla içinden, beni bir sır gibi yâdet.

Aynı şekilde Plautus komedilerinin başında yer alan özetlerde de satır başlarındaki ilk harflerle eserin adı belirtilmiştir. Mesela Persa komedisinin özeti şöyledir:

Projecto domino suo amores Toxilus
E mit atque curat leno ut emittat manu;
Raptamque vi emere de praedone virginem
Subornata suadet sui parasiti filia,
Atque ita intricatum ludit potans Dordalum.
(ML)

AKROŞAJ i. (fr. *accrochage*). Radyotek. Bir elektronik cihazın devrelerinde meydana gelen anî salınım. ‖ *Bir postanın akroşajı*, belli bir dalga uzunluğundaki yayının net ve istikrarlı olarak alınması için hassas ayar. (Bk. ÖTME.) [L]

AKROTATOS, Kleomenes'in oğlu, Isparta kralı (M.Ö. 265'te öldü). Siracusa hükümdarı Agathokles'e karşı Girgenti'nin yardımına koştu; fakat gururu ve zalimliği yüzünden halkı kendisine karşı isyan ettirdi. Memleketinden kovulunca, Isparta'ya çekildi ve orada öldü. —AKROTATOS, Akrotatos'un yeğeni, M.Ö. 265'ten itibaren Isparta kralı. Epiros kralı Pyrrhos'un Isparta'yı muhasarası esnasında kahramanca dövüştü ve Megalopolis tiran'ı Aristodemos'a karşı savaşırken öldü. (L)

AKROTER i. (yun *akroterion*'dan, fr. *acrotère*) [*akroterion* da denir.]. Mim. Üçgen şeklinde olan tapınak alınlıklarının üst ve yan köşelerine yerleştirilen süsler. Akroter olarak, genellikle stilize edilmiş bitki ve ışık motifleri ve heykeller kullanılır. Akroterin klasik ölçüsü, alınlık yüksekliğinin yarısına eşit yüksekliktir. Yunan ve Roma mimarî sanatında görülen ilk örnekler, pişmiş topraktan yapılan ve cazip renklerle boyanan hurma yapraklarıdır. Köşe akroterleri ise, ön ve yan olmak üzere iki cephelidir; Eskiçağ yunan tapınaklarında güzel örnekleri vardır. Klasik ve helenistik devirlerde ise, akroter olarak, bitki motifinin yanında tanrı, tanrıça ve mitolojik heykeller de görülmektedir; nadir olarak da aslan v.s. motifi görülür. Akroterler, mabet fasadını taklit eden bütün mimarî eserlerde, lahitlerde ve küçük sanat eserlerinde de vardır. Maksat, üçgen alınlığın sert geometrik havasını yumuşatmak ve cephe estetiğini zenginleştirmektir. (M)

kanatlı at biçiminde akroter, etrüsk sanatı (Vatikan müzesi)

AKROTİRİ, Girit adasında Hanya körfezinin doğusunda yarımada. (L)

AKROZ i. (fr. *acr* [*bléin*] ve *ose*'dan *acrose*). Kim. Glikoz ile levülozun çıkarıldığı ozlar (özellikle heksozlar) karışımı. (Akroz, akrolein bromürün barit etkisiyle hidrolizinden çıkar.) [L]

AKROZOM i. (fr. *acrosome*). Biyol. Spermatozoid'in baş düğmeciği; spermatozoid'in başına kılıf gibi geçerek çekirdeğin bir kısmını da örter. (*Akrozom*, bazı bilginlere göre, yumurtanın canlanmasında rol oynar.) [L]

AKS i. Bk. DİNGİL.

AKSÂ sıf. (ar. *kaṣv*, uzak olma> *ḳâṣî*, uzak olan'dan *aḳṣā*). *Esk.* Çok uzak, en uzak. ‖ Uç, nihayet, son, ileri, son had, son basamak: *Osmanlılar vaktiyle ikbal ve saadetin aksâsına varmış bir ümmet iken...* (Namık Kemal). *Bu sîmâ-yı neşâtın, işte aksâ-yı refâhında* (Tevfik Fikret).

— ÇEŞ. DEY. *Aksâ-yı bilâd*, bir memleketin en uçtaki yerleri, hudut bölgeleri. ‖ *Aksâ-yı emel*, ülkü, ideal, mefkûre. ‖ *Aksâ-yı garb*, Uzakbatı (Amerika). ‖ *Aksâ-yı merâm*, arzuların son haddi.‖*Aksâ-yı merâtib* veya *aks -el-merâtib*, rütbelerin en yükseği, en üstünü. ‖ *Aksâ-yı murad*, en son, yegâne arzu, maksat: *Ancak şudur aksâ-yı muradım / Bir gölge kadar hür yaşasaydım* (Tevfik Fikret). ‖ *Aksâ-yı şark*, Uzakdoğu (Çin, Japonya): *Asya'nın şarkında bir aksâ-yı şark medeniyeti vardı* (Ziya Gökalp). ‖ *Aksâ-yı şeb*, gecenin son demleri: *Aksâ-yı şebde zulmeti çâkeyleyen şafak* (Yahya Kemal). ‖ *Aksâ-yı terakki*, terakkinin son basamağı, en üstün seviyesi: *Fransızlar gibi mütemeddin ve edebiyatı aksâ-yı terakkiye vasıl olmuş bir milletin...* (Musavver Malumat). ‖ *Aksâ-yı umran*, kasaba veya köylerin kenarındaki evlerden gür bir sesin duyulamayacağı kadar uzak yerler. ‖ *Aksâ-yı yemin*, parlamentolarda en sağ, sağın en ucu.‖*Aksâ-yı yesar*, parlamentolarda en sol, solun en ucu. ‖ *Aks-el -gaye*, en son gaye: *Zehra için ise dünyada aks-el-gaye bu buseye nailiyetten ibaret kalmıştı* (Nabizade Nâzım). [M]

AKSAK sıf. Seken, aksayan, topal: *Eli bü-zük, bacağı aksak, başı çıplak, üst baş nemnâk, yere büzüldü* (Ahmed Rasim). *Aksak Timur.* ‖ Bozuk, kesintiye, arızaya uğramış, kötü (iş, hareket): *İşin bir aksak tarafı ile de makinede karşılaştık* (Y. Z. Ortaç). *Canım türkçeyi o kadar aksak, nâkıs ve nahve aykırı olarak konuşuyor ki insan âdeta sinirleniyor* (C. S. Tarancı).

Akropolis (fotoğraf ve şemalar 242, 243, 244. sayfalarda)

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

İsmail Rüştü AKSAL

Sabahattin Kudret AKSAL

— DEY. *Ağır aksak,* yavaş yavaş, kâh iyi kâh fena yönde gelişerek, dura yürüye: *Vapur, dirsekleriyle sürünen bir sakat gibi ağır aksak mendireği dolaştı* (Kemal Tahir).

— Halk. mus. *Aksak ölçüler* (mésures asymetriques), zamanları ikişerli (basit) ve üçerli (bileşik) ölçülerde olduğu gibi eşit olmayan ölçülere denir. Zamanlardan biri, ötekilerden daha uzun olduğu için aksayıcı tartım (ölçü) meydana getirir. Aksak ölçüler, ikişerli ve üçerli zamanların birleşiminden meydana gelirler. Halk musikisinde en çok kullanılan aksak ölçü şekilleri:

5/8, 7/8, 8/8, 9/8, 10/8, 12/8'lik ölçülerdir. Daha ağır hareketli parçalarda sekizlik nota biriminin yerini dörtlük, bazen de ikilik birim alır. Karadeniz bölgesinin çabuk hareketli havalarında ise 7/16'lık aksak ölçüler şekli kullanılır. Aksak ölçülerin tertipleri rakamlarla şöyle gösterilebilir:

5/8'lik=2+3;

7/8'lik=2+2+3;

8/8'lik=3+2+3;

9/8'lik=2+2+2+3;

10/8'lik=3+2+2+3;

12/8'lik=2+3+2+2+3.

Üçerli zamanların yer değiştirmelerinden ileri gelen çeşitli karışımlar hakkındaki tez ise henüz tartışma konusudur.

— Mus. *Aksak,* türk musikisinde bir küçük usul. 9 Zamanlı ve 6 vuruşludur. 9/4 Mertebesine *ağır aksak* denir. Aynı ölçünün az daha hareketlisi *orta aksak*'tır. Asıl *aksak,* 9/8 ile yazılır. Bunun yürük hareketlisine *yürük aksak* denir. Diğer mertebeleri kullanılmamıştır. Vuruşları şöyledir: düm (2 zamanlı, kuvvetli), te (1, yarım kuvvetli), ke (1, zayıf) + düm (2, kuvvetli), tek (2, yarım kuvvetli), tek (1, zayıf). Usul, başta bir sofyan ile sonra bir türk aksağından yapılmıştır. Türk musikisinde en çok kullanılan usuldür (bilhassa şarkılarda). Son iki vuruşun yer değiştirmesiyle *Evfer* denen ve dinî musikimizde kullanılan usul elde edilir. *Evfer*'de sondaki tek'lerden ilki kısa (bir zamanlı), ikincisi uzundur (iki zamanlı). ‖ *Aksak semai,* türk musikisinde *ağır semai** formunun, iki çeşidinden biri. Diğer çeşidi *sengîn,* aynı adı taşıyan usulle ölçülen bir *ağır semai*'dir. Bu usulün 10/8 mertebesi kullanılmışsa *aksak semai,* 10/4 mertebesi kullanılmışsa (daha az rastlanır) *ağır aksak semai* denir. Eğer güftesinin dört mısraı ikişer ikişer bestelenmişse *nakış* tabir edilir (*nakış aksak semai*). ‖ *Aksak semai usulü,* türk musikisinde bir küçük usul. 10 Zamanlı ve 6 vuruşludur. 10/4 Mertebesine *ağır aksak semai,* 10/8 mertebesine, ağır hareketli ise, *aksak semai,* yürük hareketli ise *curcuna,* 10/16 mertebesine *curcuna* veya *yürük curcuna* denir. Vuruşları şöyledir: düm (2 zamanlı, kuvvetli), te (1, zayıf), ka (2, yarım kuvvetli) + düm (2, kuvvetli), tek (2, yarım kuvvetli), tek (1, zayıf). Usul, iki tane *türk aksağı*'nın birleşmesiyle meydana gelmiştir. Türk musikisinde *aksak*'tan sonra en çok kullanılmış olan usuldür. Bütün saz semailer bu usulle ölçüldüğü gibi, curcuna şekli de, şarkı formunda, aksak'tan sonra en fazla kullanılmıştır. Son iki vuruşunun yer değiştirmesiyle *aksak semai evferi* denen ve bağımsız olarak çok az kullanılmış tarz elde edilir. Bu şekilde *curcuna evferi* de vardır.

— Müz. *Aksak tempo,* bir sesin zayıf zamanda veya zamanın zayıf kısmında duyurulmasını sağlayan bir ritim usulü. *Senkop*'tan farkı, kuvvetli zamana veya zamanın kuvvetli kısmına kadar uzamamasıdır. Aksak tempo'da, kuvvetli zaman veya zamanın kuvvetli kısmı *es*'ler ile geçiştirilir.

◆ **Aksaklık** i. Bir veya birkaç uzun ağrılı lezyonuna veya mekanik çalışma bozukluğuna bağlı yürüyüş düzensizliği: *Atın art ayağındaki aksaklık.* ‖ —*Mec.* Bozukluk, uygunsuzluk: *Sen olmasan muhakkak bir yerde aksaklık çıkar* (Sabahattin Ali).

— Vet. *Aksaklık,* özellikle atta sık görülen ve hayvandan yararlanmayı engelleyen belli başlı sebeplerden biridir. (*Devamlı, kesikli* veya *geçici* olabilir, geçici aksaklık, hayvan tavladan çıktığı zaman veya biraz yürüdükten sonra belli olur.) [ML]

AKSAKAL, Marmara bölgesinde, Balıkesir ilinin Bandırma ilçesinde bucak; 5 500 nüf., 7 köy. Bucak merkezi, Manyas gölüne yakındır; 1 415 nüf.

AKSAKOV (İvan), rus yazarı, Konstantin'in kardeşi (Nadejdino 1823-Moskova 1886). Önce bir şiir kitabı yazdı, sonra kendi kurduğu *Den* (Gün), *Moskva* (Moskova) ve Çarlık Rusyasının en yaygın gazetelerinden biri haline gelen *Rous*'da (Rusya) panslavist düşünceyi savundu. (L)

AKSAKOV (Konstantin), rus yazarı (Aksakov, Orenburg 1817-Zante adası 1860). Sergey Aksakov'un oğlu. Şair, tarihçi, filolog ve aynı zamanda slav dostu bir tenkitçiydi. (L)

AKSAL (İsmail Rüştü), türk siyaset ve devlet adamı (Sakarya'da Pamukova 1911). İstanbul Erkek lisesinden sonra Mülkiye mektebini bitirdi (1933). Siyasî hayata atılmadan önceki yıllarını çeşitli devlet hizmetlerinde geçirdi: Maliye müfettiş muavinliği ve Maliye müfettişliği (1942-1944); Londra Büyükelçiliği malî müşavirliği (1942-1944); Maliye Bakanlığı Tetkik kurulu üyeliği, Ticaret Bakanlığı İç ticaret umum müdür muavinliği ve aynı bakanlık teftiş heyeti reisliği (1944-1946).

Siyasete 1946 yılında C.H.P. Kocaeli milletvekili olarak atıldı. Bu devrenin son yılında Şemsettin Günaltay kabinesinde Maliye bakanı oldu (1949). Bakanlığı sırasında gelir ve kurumlar vergisi, vergi usul kanunu ve emekli sandığı kanunu gibi mevzuatın kanunlaşmasını sağladı. 1950 Yılında iktidarın el değiştirmesiyle siyasî hayatı kısa bir kesintiye uğradı ve bu devrede partisinin çeşitli kademelerinde görev almakla beraber asıl meşgalesi avukatlıktı. 1957'de Ankara'dan milletvekili seçildi, iki yıl sonra partisinin genel sekreterliğine getirildi. 1961'de Kurucu meclis üyeliğine seçildi ve bunu takip eden iki seçimde de (1961 ve 1965) Ankara milletvekili olarak parlamentoda kaldı. 1959 malî bütçesi hakkında yaptığı etraflı konuşma, C.H.P. tarafından *İstikrar Politikası* adıyle kitap halinde yayımlandı. (M)

AKSAL (Sabahattin Kudret), türk şair ve yazarı (İstanbul 1920). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe bölümünü bitirdi (1943), 1951'den sonra İstanbul belediyesine bağlı kuruluşlarda çalıştı. İlk şiirinin *Varlık* dergisinde yayımlanmasından (ağustos 1938) bu yana sanatının ağırlığını şiirde göstermekle beraber hikâye ve oyun türlerinde de eserler verdi. Eserlerinin hepsinde psikolojik unsuru ve biçim kaygılarını ön planda tuttuğu görülür. İlk hikâye kitabı *Gazoz Ağacı* ile 1955 Sait Faik Hikâye armağanını, ikinci hikâye kitabı *Yaralı Hayvan* ile de Türk Dil kurumu 1957 Sanat armağanını kazandı. Şiir kitapları: *Şarkılı Kahve* (1944); *Gün Işığı* (1953); *Duru Gök* (1958); *Elinle* (1962); *Bir Sabah Uyanmak* (1962). Bunlardan başka *Şakacı* (1952); *Bir Odada* (1956); *Üç Ayna* (1956); *Tersine Dönen Dünya* (1958) adlı tiyatro eserleri ve *Ağızda Bir Sevi* (1964) adıyle Paul Eluard'dan çevirdiği şiirleri toplayan bir tercümesi vardır. (M)

AKSAM çoğl. i. (ar. *kısım,* parça, bölük, hisse'den *akşâm*). Kısımlar, parçalar, bölükler: *Bütün ordular aksamıyle temas temin edilmişti* (Atatürk). *Kordonların üzerinde madenî aksam yoktu* (S. F. Abasıyanık). *Kariye camii ek aksamının iç duvarları, bu etüdümüzün çerçevesi içine girmeyen mozaik ve fresklerle kaplanmıştır* (Semavi Eyice). ‖ Yedek parça: *Radyo aksamı. Oto aksamı.*

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Aksâm-ı kelâm,* (aksâm-ı selâse) söz bölükleri (isim, fiil, harf). ‖ *Aksâm-ı rihve,* vücuttaki yumuşak kısımlar. ‖ *Aksâm-ı seb'a,* yedi kısım. (Arap gramerinde, kelimelerin aslî harflerinin özelliklerine göre ayrıldığı yedi bölüm. Bunlar *sahih, misal, ecvef, nâkıs, muzâaf, lefîf, mehmuz* adlarıyle anılır.)

— Denizc. *İç aksam,* bir geminin iç kısımlarına ait yapım parçaları. ‖ *Sualtı aksamı,* bir geminin su hattı altında ve deniz içinde kalan kısımları. (Bk. KAPİNA.)‖*Suüstü aksamı,* bir geminin su hattı üstünde ve deniz yüzeyinde kalan kısımları. (Bk. BORDA.)

— Ed. *Esk. Aksam,* aruzda, *mefâiletün*'ün kısaltılmış şekli (*Fâiletün*). [ML]

AKSAM çoğl. i. (ar. *kasem,* yemin'den *akṣâm*). *Esk.* Yeminler. (M)

AKSAMAK geçz. f. Hafifçe topallamak: *Topal İsmail aksadığını belli etmemek için...* (Kemal Tahir). ‖ —*Mec.* Kesintiye uğramak, yolunda gitmemek: *Trafiğin aksaması. İşin aksayan tarafları.*

— DEY. *At görür aksar, su görür susar,* her gördüğüne özenir, her yapılanı yapmak ister anlamında.

— Mekan. *Aksama,* bir makinenin işlemesindeki düzensizlik.

◆ **Aksamak** geçl. f. Kesintiye uğramasına, yolunda gitmemesine, aksamasına sebep olmak: *Bu, ne paso meselesiydi, ne de eşya tarifelerinden beş on para aksatacak, müşkülât çıkartacak bir vaziyetti* (S. F. Abasıyanık).

◆ **Aksaya aksaya** zf. Topallaya topallaya, kesile dura, aksayarak: *Yine aksaya aksaya, kambur kambur çıktı gitti* (S. F. Abasıyanık).

◆ **Aksayış** i. Duraklama, kusur, hata: *Yer yer, ufak tefek aksayışlar -şayet ömrüm vefa ederse- düzelecektir* (C. S. Tarancı). [M]

AKSAN i. (fr. *accent,* vurgu'dan). Bir ülkenin insanlarına, bir çevreye has ses perdesi değişiklikleri: *İngiliz aksanı.*

— ÇEŞ. DEY. *Aksanı bozuk,* bir dildeki kelimeleri doğru, normal sesleriyle söyleyemeyen, iyi telaffuz edemeyen. ‖ *Aksanı düzgün,* bir dildeki kelimeleri normal sesleriyle söyleyebilen, iyi telaffuz eden.

— Dil. bil. *Aksan,* vurgu. Bk. VURGU. (L)

AKSAR veya **AKSER** sıf. (ar. *kaṣr,* kısma, kısaltma> *ḳaṣīr,* kısa'dan *akṣār*). *Esk.* Daha kısa, en kısa, pek kısa.

— ÇEŞ. DEY. *Aksar-ı eyyam,* günlerin en kısası, en kısa gün. ‖ *Aksar-ı tarik* veya *aksar-ı turuk,* en kısa, en kestirme yol, yolların en kısası: *İntihabatın aksar-ı tarik ile icrası esbabına tevessül olunmuştur* (Atatürk). [M]

AKSARAY, İç Anadolu'da Niğde iline bağlı ilçe merkezi şehir; yüksl. 980 m. 24 414 nüf. Melendiz dağlarından doğan, aynı adlı suyu bol çay (halk arasında *Uluırmak* bazen *Beyazsu*), Aksaray yakınında tepeler arasından çıkarak kasaba ortasından geçer ve bahçeleri sular. Aksaray, Konya'ya 154, Nevşehir'e 70 ve il merkezine (Niğde) Hasan-Melendiz dağlarını güneyden dolaşan 122 km.-lik bir yolla bağlıdır ve Koçhisar gölüne yaklş. 30 km. uzaklıktadır. Şehrin ortasında bir Ortaçağ kalesi bulunan tepe yükselir ve bu devre ait yapı kalıntıları da aynı tepenin yamaç ve eteklerinde sıralanır.

Aksaray'ın bir şehir kurulmasına elverişli yerinde, İlkçağda Archaelais beldesi vardı (yörenin adı Garsauritis olduğu için buna *Archelais Garsaura* denilirdi). Belde, adını Kapadokya'nın son krallarından ve burayı muhtemel olarak eski bir iskân noktası üzerinde geliştirmiş bulunan Archelaos'tan almıştı. Roma imparatoru Claudius tarafından koloni imtiyazı verilen şehir, Bizans devrinde Lykaonia'nın Kappadokia sınırı üzerinde bir alışveriş merkezi rolü oynadı; XI. yy. sonlarında türk hâkimiyeti altına girdi. Selçuklu devletinin başkenti Konya'yı, Kayseri'ye (bu iki şehir üzerinden Sıvas ve Amasya'ya) bağlayan işlek yollar, ayrıca Niğde ve Külek boğazı yolu üzerinde canlı bir merkez oldu: yol faaliyetinin önemi, bugün de yollar boyunca düzenli bir şekilde sıralanmış kervansaray ve han kalıntılarından anlaşılmaktadır. (45 km. batıda Konya yolu üzerinde *Sultanhan*'ı [Alâeddin Keykubad I tarafından 1228'de yaptırılmış], 18 km. doğuda Kayseri yolu üzerinde *Ağzıkara han*'ı [Gıyaseddin Keyhusrev II tarafından 1239'da yaptırılmış] bunlara örnek olarak gösterilebilir.) Şehrin, türk hâkimiyeti devrinde değişen adını, selçuklu hâkimiyeti altında burada aktaşlarla yaptırılmış bir saraydan almış olduğu ileri sürülür. Selçuklu hâkimiyeti altında, İzzeddin Kılıç Arslan II zamanında şehir bir surla çevrildi, cami, medrese ve imaretler yapıldı. Selçuklu imparatorluğu çöktükten sonra, Aksaray Eretna (Ertana) devleti ve onun yerini alan Kadı Burhaneddin devletiyle Karamanoğulları arasında elden ele geçti (XIV. yy.). Bu yüzyıl sonunda Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı devletine katıldı ise de (1398) Ankara savaşından (1402) sonra tekrar bir süre Karamanoğullarına geçti.

Bugün Aksaray'da rastlanan ayakta kalmış başlıca eserler, Karamanlı devri kalıntıları-

Foto. MEYDAN arşivi ; Ara Güler

Malik AKSEL'in bir resmi: «Oturan Kızlar»

dır. *Ulucami* XI. yy. başında Mehmed Bey zamanında yapılmağa başlanarak, oğlu İbrahim Bey devrinde tamamlandı. Ulucami'deki mimberin, aslında selçuklu sultanı Mesut I zamanında Taşpazarı mahallesinde, eşraftan Hoca Yusuf tarafından yaptırılmış olan *Cıncıklı mescit*'ten nakledilmiş olabileceği düşünülmektedir. Adı geçen mescit, zamanla çok değişikliklere uğramış ve yalnız sırlı tuğla ve çinilerle süslü batı cephesi orijinalliğini koruyabilmiştir. Aksaray'daki selçuklu yapıları arasında Alâeddin Keykubad I tarafından yapılmış bir camiden zamanımıza kalmış olan *Kızıl minare* hatırlanabilir. Karamanoğulları eserleri arasında İbrahim Beyin yaptırdığı *Zinciriye medresesi* önemlidir; bu medrese selçuklu devrinin dört eyvanlı açık medreselerine benzer. XIV. yy. yapısı olduğu tahmin edilen *Dârülhadis*'ten yalnız bir giriş kapısının kenarı kalmıştır; bu kalıntı üstünde zengin süslemelere rastlanır.

XV. yy. başlarında, kısa süren Karamanoğulları hâkimiyeti sırasında, Dülkadiroğullarının da saldırısına uğrayan Aksaray, sonunda Osmanlı hâkimiyetine girerek, Anadolu eyaletinde bir sancağa merkez oldu. Aksaray nüfusunun bir kısmı Mehmed II tarafından İstanbul'a getirilerek yeni fethedilmiş şehrin bir semtinde iskân edildi ve semte *Aksaray* adı verildi. İmparatorluğun son devrinde ise Aksaray, Konya vilâyetinin Niğde kazasına bağlı bir kazanın merkezi durumunda bulunuyordu. Cumhuriyet devri başında şehir, Aksaray, Koçhisar ve Arapsun kazalarını içine alan bir vilâyete merkez olduysa da, kısa süre sonra bu vilâyet kaldırılarak, kazaları yeniden Niğde'ye bağlandı. Cumhuriyet devrinde Aksaray, eski devirlerde görülmemiş bir gelişmeye sahne oldu. 1927'de nüfusu 7 339 iken, bu sayı 1950'de 10 000'i aştı, 1960'ta 20 000'e vardı ve 1965'te 24 bini geçti.

Aksaray tarım ürünleri için bir alışveriş yeridir; tahıl, hayvan ürünleri, meyve elde edilir; köylerde halı ve kilim dokunur. Şehrin doğusunda, Melendiz suyu üzerinde *Mamasın barajı*'nın yapılması Aksaray'ı geliştirmeğe hizmet etmiştir. Topraklarının yüzölçümü (6 232 km².) ile Türkiye'nin başta gelen iki ilçesinden biri olan Aksaray, beş bucağa (Merkez, Acıpınar, Gelveri, Sultanhanı ve Yeşilova) ayrılır ve 117 köyü vardı. (→ Bibliyo.) [M]

AKSARAY, İstanbul'da bir semt. Bizans devrinde burada Bovis forumu vardı. Semt, şehrin en geniş vâdilerinden birinde kurulmuştur. XVIII. yy. sonuna kadar şimdi kaybolmuş *Bayrampaşa deresi* buradan geçerdi. Fatih Sultan Mehmed'in veziriazamı İshak Paşa, Karaman seferinde Konya Aksaray'ını alınca, kasaba halkını İstanbul'a göndermiş ve göçmenler buraya yerleştirilmişti. Semtin Aksaray adını alması bundandır.

Aksaray hamamı, türk hamam mimarîsinin en güzel örneklerinden biri olan ve Murat Paşa tarafından yaptırılan bu hamam, 1957'de Vatan caddesi açılırken yıktırıldı. (M)

AKSARAY i. Buhara'da Şehr-i Sebz'de (Yeşil şehir, Keş) Aksak Timur'un sarayı. Harezmli mimarlara 1380'de yaptırılan bu saraydan bugün sadece, esas salon kısmını teşkil eden eyvan, avlu ve arkasındaki odalar kalmıştır. (M)

AKSARAYÎ Mahmud bin Mehmed, selçuklu tarih yazarı (XIV. yy.). Selçuklu devletinin son zamanlarında Aksaray yöresi maliyesinde çalıştı. Moğollar Anadolu'yu işgal edince bir süre de onların hizmetinde memurluk yaptı. İbni Bibi tarihine bir zeyl yazdı. Kitabına *Müsamerat-ül-Ahyar* (Hayırlıların Gece Sohbeti) adını verdi ve bunu, o sırada Anadolu genel valisi bulunan Emîr Çobanoğlu Timurtaş'a sundu (1323). Eser Farsçadır. Nuri Gençosman tarafından Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır (Ankara 1943). Hem İbni Bibi'yi tamamlamakta, hem de kendisinin şahit olduğu olaylar bakımından büyük bir değer taşımaktadır. Aksarayî bu kitapta İlhanlı devletinin yüksek memurlarına pek dokunmamakta, zulüm ve yolsuzluğu yapanların daha çok küçük memurlar olduğunu ileri sürerek hissî davranmaktadır. Kitap, Selçukluların sonu ve beyliklerin ilk zamanları için çok önemli bir kaynaktır. Eserin dünyada iki yazma nüshası vardır: biri Ayasofya (nu. 3 143), diğeri Nuruosmaniye (nu. 827) kütüphanesindedir. (M)

AKSARKAN blş. i. Zır. *Mah.* Bir çeşit ak buğday (Muğla). [M]

AKSARMAŞIK blş. i. Bot. Bk. ASMA.

AKSATA blş. i. (ar. *ahẕ ü iʿṭā*'nın türk halk dilinde bozulmuş şekli). Alışveriş, iş: *Hasılı iki aşina-yı kadim aksata ile meşgul iki tacir gibi işleri hitam bulur bulmaz... ayrıldılar* (Namık Kemal).

— DEY. *Aksata etmek*, iş yapmak, alışveriş etmek. (M)

AKSAYAKATL, Aztek hükümdarı (1469-1481). Saltanatının başlangıcında, birbirini takip eden kanlı savaşlar, topraklarını genişletmesini ve Tonochtitlan bölgesindeki kabileler üzerinde Aztek hâkimiyetini kurmasını sağladı. Koahuatlan tapınağını yaptırdı. Aksayakatl, İspanyolların Meksika'ya geldikleri sırada hükümdar bulunan Moktezuma II'nin babasıdır. (L)

AKSE i. (ar. *ʿaks, -e*, Arapçada bulunmayan bu kelime kaideye uygun şekilde sonradan teşkil edilmiştir). Hastalık nöbeti, kriz: *İki sene evvel geçirdiği hafif bir felç aksesinden sonra...* (R. N. Güntekin). *Fakat burada garip bir kalp aksesi anlatıyor* (Peyami Safa). [M]

AKSEKİ, Akdeniz bölgesinde, Batı Toroslarin doğu kanatları arasında, Antalya iline bağlı ilçe merkezi kasaba, 2 505 nüf. İkinci zaman kireçli kayaları arasında (ak-seki adı bununla ilgilidir), geniş çam ormanları içinde kurulmuş olan kasaba, Konya'yı (194 km.), Beyşehir üzerinden Antalya'ya (165 km.) bağlayan yolda, deniz seviyesinden 1 150 m. yükseklikte, kıyıya 77 km. uzaklıktadır. Topraklarının darlığı Akseki'lileri ticaret ve zanaat alanında geçim sağlamağa sevketmiştir. Akseki'de pamuklu dokumacılık gelişmiştir, ayrıca dericilik, kunduracılık ve tahta işleri yapılır.

Akseki ilçesinin (2 537 km². 26 800 nüf.) beş bucak (Merkez, İbradı* [Altınkent], Cevizli [Kağras], Geriş, Güzelsu [Sülles]) içinde 51 köyü vardır. (M)

AKSEKİ (Ahmet Hamdi) türk din bilgini (Akseki 1887-1951). İstanbul Fatih medresesini ve İlâhiyat fakültesini bitirdi. Medresede müderrislik ve Millî Mücadele sırasında da Ankara'da öğretmenlik yaptı. Şer'iye vekâletinde çalıştı. Dârülfünunda müderrislik yaptı. Diyanet İşleri başkanlığında çeşitli görevlerde bulundu, başkan oldu. İslâm dini konusunda çeşitli eserler yazmıştır. (M)

AKSEL (Malik), türk ressam ve sanat yazarı (Selânik 1903). İstanbul Öğretmen okulunu bitirdi (1921) ve 1928'de Berlin'e gitti. Dört yıl resim ve resim pedagojisine çalıştı; 1932'de yurda döndü, Ankara Gazi Eğitim enstitüsüne öğretmen oldu; daha sonra İstanbul Çapa Eğitim enstitüsünde resim bölümünü yönetti.

Bir süre Lovis Corinth, Max Libermann gibi bir Alman çağdaş resim ustalarının etkisi altında kalan Aksel, sonraları emin ve sağlam bir gelişme ile kişiliğini buldu. Köylü tiplerini canlandıran figürlü tablolarında, gevşek, sıcak fırça vuruşları, koyuca ve zengin renk değerleri, yumuşak, ifadeli deseniyle türk resmine, kendine has bir çeşni getirdi. Sergilere verdiği tabloların yanısıra günlük basında ve çeşitli fikir dergilerinde yayımladığı makale ve denemelerle dikkati çekti. Aksel'in sanat yazarlığının dikkate değer yönü, eski türk resmi ve özellikle halk sanatları üstüne yapmış olduğu araştırmalardır. Bu araştırmalar sonucu olarak, taş basması halk resimlerinden çok zengin bir koleksiyon topladı ve bu koleksiyonu İstanbul Resim ve Heykel müzesinde sergiledi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi yayınlarından olan *Anadolu Halk Resimleri* (1960) adlı kitabında türk resim sanatının bugüne kadar incelenmemiş bir bölümünü, ilmî bir titizlikle aydınlattı.

Eserleri, İstanbul Resim ve Heykel müzesi, İzmir, Bursa müzelerinde, Ankara'da Millî kütüphanede ve bazı özel koleksiyonlardadır. (→ Bibliyo.) [M]

AKSELEROMETRE. Bk. İVMEÖLÇER.

AKSESUVAR i. (fr. *accessoire*). Esas olana eşlik eden, onunla birlikte bulunan ve kullanılan teferruat, tâli şey. ‖ *Teşm. yol.* Gözboyayıcı, aldatıcı teferruat: *İpten general palaskası, keçegülahtan kumandan serpuşu; bir tımarhane aksesuvarı* (Bedii Faik).

— Moda. Kadın giyiminde kıyafeti tamamlayan ve bütünleyen ayakkabı, çanta, kemer, şapka, eldiven, çorap, mücevherat v.b. eşya.

— Teknol. Meslek ve endüstri için gerekli araç, takım, mobilya. ‖ Bir makinenin yapısında önemli bir rolü olmamakla beraber, çalışmasını sağlayan kısım.

— Tiyat. ve sine. Dekorlara ilâve edilen veya oyun için gerekli olan portatif eşya (mobilya, silâh, mücevher veya herhangi bir araç. Bu eşyanın ya asılları kullanılır veya gerçek hissini verecek taklitlerinden faydalanılır). ‖ Küçük rollere verilen ad: *Aksesuvar aktörü*. (LM)

AKSETMEK geçz. blş. f. (ar. *ʿaks*, ters döndürmek, geri çevirmek; türk. *etmek*). [Ses, ışık için] Bir yüzeye çarparak geri dönmek, yankılanmak: *Aksetti uyanmış tepelerden sırasıyle / Dağ dağ o güzel ses bütün etrafı gezindi* (Yahya Kemal). ‖ [Cisim veya şekil için] Parlak ve düz bir yüzeyde aynen görünmek: *Camlar tutuşurken, eski kafesler, beyaz duvarlara aksetmiş durur* (N. F. Kısakürek). ‖ Yayılmak: *Salona girdikleri zaman efrad-ı aile lâmbaların renkli karpuzlarından akseden gayet açık mai bir ziyanın altında.* (Samipaşazade Sezai).‖ — *Mec.* [Hayal, iz ve tesir için] Görünmek: *Beşeriyetin muhayyilesine bir büyü tesiriyle aksetmiş olan fetih, hâlâ tarihin başlıca bir vakası sayılır* (Yahya Kemal). ‖ Duyulmak, yayılmak, ulaşmak: *Meclisteki hâdise basına aksetti.* ‖ [Hâdise, mesele için] İntikal etmek: *İş jandarmaya akseder* (Orhan Kemal).

◆ **Aksettirilmek** edilg. blş. f. *Mec.* [Haber, hâdise, mesele için] Duyurulmak, ulaştırılmak, açıklamak: *Hâdise ilgililere aksettirildi. Bize aksettirildiğine göre, mesele böyle değilmiş.*

◆ **Aksettirmek** geçl. blş. f. Ses dalgalarını yankılatmak, üzerine düşen ışığı yansıtmak: *Derin sularında bu ayna her an /Senden bir parıltı aksettirecek* (A. H. Tanpınar). ‖ Bir şekil veya resmin görüntüsünü vermek: *Resme aksettirebilseydim eğer, ömrünce / Ebedî cetleri karşında görürdün canlı* (Yahya Kemal). ‖ Yaymak: *Güneş, sanki, yalnız sizin tepenize ışık ve sıcaklık aksettirmeğe çalışıyor* (R. H. Karay). ‖ — *Mec.* Duyurmak, açıklamak, dile getirmek: *Tarihini aksettirebilsin diye çehren / Kaç fatihin altın kanı mermerle karışmış* (Yahya Kemal). *Halkın ıstıraplarını aksettiren güzel bir konuşma yaptı.*

◆ **Aseylemek** geçz. blş. f. (*Eşanl.* AKSETMEK): *Ateşin bir karartı akseyler* (Tevfik Fikret). [M]

AKSIRIK i. Nefes verdirici kasların, havanın birdenbire ve şiddetle burundan ve ağızdan çıkmasına yol açan anî ve çırpınmalı hareketi: *Odadan içeriye birtakım kesik ve zincirleme aksırık sesleriyle sarsılan bir adam girdi* (Y. K. Karaosmanoğlu). Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Aksırık tutmak*, aksırık nöbeti gelmek: *Ne zaman güneşe çıksa bir aksırık tutar.* ‖ *Aksırığı cinli*, neye kızacağı belli olmayan, olur olmaz her şeye çabuk kızan:

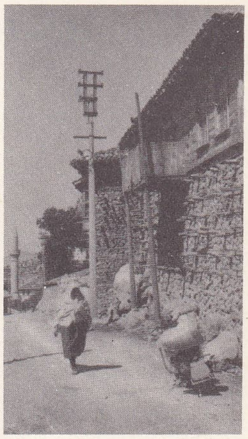

AKSEKİ'den bir sokak

Devlet Resim ve Heykel müzesi arşivi. N. Erkılıç (MEYDAN)

Bu da aksırığı cinli bir herif (Namık Kemal). || *Aksırıklı tıksırıklı,* hastalıklı, yaşlı: *Çekinme o aksırıklı tıksırıklı gücü yitmiş herife vermekten* (N. Ataç).

— ANSİKL. *Aksırık,* üst solunum yolları mukozasının yabancı bir cisim veya irkiltici dumanlarla uyarılmasından ileri gelen bir reflekstir. Allerjik denen bazı kimselerde ise aksırık, çiçektozu, toz v.b. *allerjen* bir maddenin solunarak burun yoluyle alınması veya o kimsenin içinde bulunduğu fizik şartların değişmesi (soğuk, güneş ışınları) gibi çok ufak sebeplerle ortaya çıkabilir. (ML)

AKSIRMAK geçz. f. Nefes verme kaslarının sarsıntılı bir hareketiyle, havayı bir anda ağızdan ve burundan dışarı atmak: *O gürültü ne? Hiç ağa, aksırdım* (Âli Bey).

◆ **Aksırış** i. Aksırma, aksırma tarzı, şekli: *... kollarını açıp üç kişilik yer kaplıyarak yemek yiyişi, aksırışı ve gülüşü çekilmez* (S. F. Abasıyanık).

◆ **Aksırtıcı** sıf. Aksırtan, aksırık getiren. — Eczc. Burun deliklerinin içine konduğu zaman aksırtan ilâçlar. Bazı bitki tozları (inciçiçeği, mercanköşk, adaçayı v.b.), bazı kimya bileşikleri (salisilik asit, benzoik asit v.b.) gibi.

◆ **Aksırtmak** ettrg. f. Aksırığa sebep olmak: *Büyükbabamın sadece enfiye kutusunu görmek onu aksırtmak için yeterdi* (N. Araz). [M]

AKSİ sıf. (ar. *ᶜaks* ve *i*'den *aksi*). Ters, zıt: *Bu sihirli, efsunlu, büyülü kaidenin aksi varit olamaz* (Yahya Kemal). *Aksi ispat edilemeyecek mesele yoktur demek, ispat edilecek mesele yoktur demektir* (O. V. Kanık). || Müsait olmayan: *Kusura bakma abla! Aksi zamana rastladı. Gazozları yetiştiremedik* (A. K. Tecer). || Huysuz, hırçın, titiz: *Ben, bu aşçı kadar çılgın ve aksi insan görmedim* (R. N. Güntekin). *Memur, aksi, şirret, laf anlamaz, merhamet bilmez bir adamdı* (Şevket Arı). || Menfi, olumsuz: *Aksi bir cevap geldiği takdirde müşkül mevkide kalacaksınız* (R. N. Güntekin). || Olmadık zamanda meydana çıkan, münasebetsiz: *Tam o zaman o aksi hastalığım başladı* (R. N. Güntekin). || Kötü, fena: *Artık Rada ile veda edemeyecektim. Tam gideceğim gün böyle olması ne aksiydi* (Ömer Seyfeddin).

— ÇEŞ. DEY. *Aksi gibi,* yazık ki, maalesef mânâsına gelir: *Fakat tam sokağa çıkacağımız vakit, aksi gibi yağmur başladı* (R. N. Güntekin). *İşte aksi gibi fesli geçmiyordu. Hep şapkalı, şapkalı, şapkalı...* (Ömer Seyfeddin). || [İş için] *Aksi gitmek,* umulan sonucu alamamak, olumlu yönde gelişmemek: *İşler aksi giderse saat ikiye doğru bizim Hasan'ı bul* (S. F. Abasıyanık). Bozuşmak, karşı koymak: *Çıldırtma insanı... Sus! Konuşma! Aksi gitme sakın* (S. F. Abasıyanık). || *Aksi halde,* yoksa öyle olmazsa: *Bu şartları yerine getirin, aksi halde bu iş yürümez.* || *Aksi şeytan* (genellikle *hay aksi şeytan* diye kullanılır), işler yolunda gitmediği zaman söylenilir ve «ne kadar münasebetsiz» mânâsına gelir. || *Aksi takdirde,* yoksa (*Eşanl.* AKSİ HALDE): *Aksi takdirde, hepsini ölümle tehdit suretiyle, bu neticeyi sağlayacaktı* (M. Aktepe). || *Aksi tesadüf,* şanssızlığa bak mânâsına kullanılır: *Ben ondan kaçayım derken, aksi tesadüf kapıda karşılaşmayayım mı?* || *Aksi tesir,* beklenilenin tam zıttı bir sonuç, reaksiyon: *Hıristiyanlıktan çıkan bir müessese mümkün değil bize gelmiyor, aksi tesirler husule getiriyordu* (Ömer Seyfeddin).

— Ask. *Aksi yönde yürüyüş,* bir ordunun, takip ettiği ilk yönün tersine olarak yaptığı yürüyüş: *Ordu, yürüyüşler ve aksi yönde yürüyüşlerle yorgun düştü.* (Aksi yönde yürüyüş, geri çekilme değildir. Geri çekilme düşmanın zoruyle yapılan bir harekettir. Oysa aksi yönde yürüyüş, düşmandan sakınmak ve onu aldatmak maksadıyle yapılan bir manevradır.) || —*Mec.* Bir hareketin, bir manevranın aksi yönünde yapılan diğer bir hareket, manevra.

— Denizc. *Aksi rotaya çark,* pruva hattı nizamında seyreden bir filoda, her geminin, hattın ileri ucundaki geminin döndüğü noktaya geldiği zaman tam aksi rotaya dönmesi: *Çuşima muharebesinde japon amirali Toga, rus ateşi altında kalınca tereddütsüz aksi rotaya çark etti.*

◆ **Aksi aksi** zf. Menfi bir tavırla, sert sert, ters bir ifadeyle: *Biraz evvel kapıdaki çocukları kovan hoca hanım, gözlüklerinin üzerinden aksi aksi yüzüme baktı* (R. N. Güntekin).

◆ **Aksilenmek** dönşl. f. Huysuzlanmak, lüzumsuz yere titizlik göstermek: *Boş yere aksileniyorsun.*

◆ **Aksileşmek** dönşl. f. Huysuzluk etmek, ters davranmak: *Sen ne kadar aksileştin, o ne kadar aşağıdan aldı.*

◆ **Aksine** zf. Tersine: *İsmail nedense ortalığı gürültüye vermiyordu, aksine, çıkışan pehlivandı* (Kemal Tahir). Üstelik: *Hiç yorgun değilim, aksine trende bütün gece uyudum* (S. F. Abasıyanık).

— DEY. *Aksine gitmek,* yapılması gerekenin tam zıddına hareket etmek, aksini yapmak. (M)

AKSİEROS i. Yun. mit. Samothraki'deki Kabeiroi'lerden biri; Demeter ile birleştirilmiştir. Kabeiroi'lerin, yardıma çağrılan tanrıların mistik adları olduğu sanılmaktadır. (L)

AKSİL i. (lat. *axiller,* koltuk altı'dan fr. *axille*). Zool. Kanadın, göğüs ile birleşen yere rastlayan alt kısmı. (L)

AKSİLİK i. Terslik, huysuzluk, inatçılık: *Fakat zaman bazı kere ettiği aksiliklere nadim oluyor olmalı ki sizi burada görüyorum* (A. Hâmid). || Talihsizlik, uygunsuzluk: *İhtiraslarımız ve zaaflarımız kaderimizin yoksulluklari ve aksilikleriyle birleşerek...* (A.Ş. Hisar).

— ÇEŞ. DEY. *Aksiliği tutmak,* inat etmek, inadında ısrar etmek, güçlük çıkarmak, direnmek: *Komiserin de aksiliği tuttu, ifadesini almadan bırakmadı.* || *Aksilik bu ya,* bak sen şimdi şu olana! Görüyor musun şu olanı anlamında: *Fakat aksilik bu ya, tam o sırada mehter takımı davulunu döve döve çeşme başına gelince...* (N. Araz). || *Aksilik etmek,* güçlük çıkarmak, uyuşmaya yanaşmamak: *Baban aksilik ederse bize muavenet et ki fenalık yapmayalım* (Ömer Seyfeddin). [M]

AKSİMÜREKKEP blş. i. (fars. taml. *ᶜaks-i mürekkeb*). Esk. mant. Zıtlık prensibi. (M)

AKSİNE i. Ormanc. *Mah.* 12 x 21 x 300 sm. büyüklüğündeki keresteye verilen ad (Antalya). [M]

AKSİNİT i. (yun. *aksine,* balta'dan, fr. *axinite*). Miner. Trinklinik sisteme ait çok keskin sivri kristaller halinde bulunan alüminyum, demir, manganez, kalsiyum borosilikatı. (L)

AKSİNİYEN sıf. (yun. *aksine,* balta'dan fr. *axinien*). Okyanusya ve Güney Amerika ilkel topluluklarının balta veya topuz yapmada kullandıkları yeşim taşı. (L)

Aksinli i. Folk. Güney ve Orta Anadolu bölgelerinde, özellikle Konya çevresinde oynanan bir kaşık oyunu. (M)

AKSİNOMANTEYA i. (yun. *aksine,* balta, ve *manteia*). Bir kazığa saplanmış baltanın titreşimlerine bakarak Yunanlıların ve Romalıların yaptıkları kehanet. (L)

AKSİON, Psophis (Arkadya) kralı Phegeus'un oğlu ve Pronos ile Arsinae'nin kardeşi. İki kardeş, intikam almak için, kız kardeşlerini terkeden Alkmeon'u öldürdüler. — AKSİON, Priamos'un oğullarından biri. (L)

AKSİOTHEA, Prometheus'nun karısı, Deukalion'un annesi. (L)

AKSİOTHEA, Kıbrıs'ta, Paphos kralı Nikokles'in (M.Ö. IV. yy.) karısı. Ptolemaios Soter'in emriyle kocası kendisini öldürünce, o da iki kızıyle birlikte intihar etti. (L)

AKSİSEDA veya **AKSİSADA** blş. i. (fars. i. taml. *ᶜaks-i sada,* sesin geri dönmesi). Ses titreşimlerinin bir yüzeye çarpıp geri dönmesinden hasıl olan ses, yankı: *Abbas benim söylediklerimi ses olarak aynen tekrar etmektedir. Benim aksisadamdır* (C. S. Tarancı). *Aksisedalar gibi sonu uzar günlerin* (F. H. Dağlarca). || — *Mec.* Tesir: *Devresinde [...] büyük bir aksisada uyandıran bu şiir* (A. H. Tanpınar). [M]

AKSİYOLİT i. (fr. *axilite*). Miner. Lifleri eksene dikey olarak uzanmış bir çeşit uzun sferolit. (L)

AKSİYOM i. (yun. *aksioma*'dan fr. *axiome*). Kendiliğinden apaçık ve hiç bir tanıtlama istemeyen önerme (özellikle matematikte kullanılır). || *Teşm. yol.* Herkes tarafından tartışmasız kabul edilen önerme veya vecize. (*Eşanl.* BELİT.)

— Mant. ve mat. *Seçme aksiyomu* şu şekilde ifade edilir: *İki-iki ortak unsurlarından yoksun olan bir cümle topluluğu verildiğinde, bunların her birinden sadece birer unsur alan yeni bir cümle üzerinde düşünmek mümkündür.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Mant. *Aksiyom,* çok genel ve kendiliğinden apaçık bir önermedir. Bazen aksiyomlara bilginin yönetici ilkeleri* de denir. Gerçek aksiyomlar matematik aksiyomlarıdır. Bilginin yönetici ilkeleri arasında *özdeşlik* ve *çelişmezlik ilkeleri* matematik ilkelerin temelini teşkil eder.

Matematik ve hattâ mantık ilkelerinin analitik ve *a priori* oldukları bazı filozoflarca, özellikle deneyciler (ampiristler) ve diyalektik materyalistler tarafından kabul edilmemiştir: *Çeşitli mantık şekillerinin aksiyom haline gelebilmesi için, insana pratik etkinliği, insan şuurunu, bu şekilleri tekrarlamağa binlerce defa itelemek zorunda kalmıştır* (Lenin).

— Mat. Matematikte, *aksiyom*'u *tanım* ve *postülat*'lardan ayırmak gerekir. «*Doğru çizgi iki nokta arasında en kısa yoldur*» gibi bir önermeyi veya «*uzay üç boyutludur, uzay tek çeşitlidir, bir düzeydeki bir doğrunun dışındaki bir noktadan bu doğruya ancak bir tek paralel çizilebilir*» gibi önermeleri aksiyom sanmak meseleyi büsbütün karıştırır.

Gerçek aksiyomlar evrenseldir, yani bütün büyüklük türleri için ortaktır; oysa, yukarıdaki önermeler ancak geometrik büyüklüklerle ilgilidir. Gerçek aksiyomlar analitiktir, yani özne yüklemi tekrar eder; halbuki yukarıdaki önermeler sentetiktir. Gerçek aksiyomlar mantık bakımından apaçıktır, zihnin doğrudan doğruya, aracısız edindiği sezgilerdir; halbuki sözü geçen önermelerde apaçıklık duygu planında kalır. Bu önermeler zihnin değil, ancak dış algının sezgilerini ifade eder. Demek ki «aksiyom» adı şu ceşitten önermelere verilmelidir: *üçüncü bir niceliğe eşit iki nicelik aralarında da eşittir; üçüncü bir niceliğe biri eşit olmayan iki nicelik, kendi aralarında da eşit değildir. Bütün, parçasından büyüktür.*

Şunu da belirtelim ki, bütün bunlar özdeşlik ilkesinin özel şekilleridir: *üçüncü bir niceliğe eşit iki nicelik aralarında da eşittir* demek, *iki eşit nicelik kendi aralarında da eşittir* demektir; çünkü nicelik bakımından aynı ölçüde olmak, zaten eşitliğin tanımıdır. Aynı şekilde, *bütün, parçasından büyüktür* demek, *parça parçadır* demektir; çünkü bir niceliğin başka bir nicelikten küçük olması, aralarında bir kapsam ve kapsayıcı ilişkisinin bulunması demektir.

Ama özdeşlik ilkesi matematik aksiyomlarından daha geneldir; çünkü konu ne olursa olsun, düşünceyi evrensel olarak yönetir. İşte bunun içindir ki, özdeşlik ilkesinin aksiyomlar temelinde bulunduğunu göstererek, Leibniz'in dileğine uygun şekilde, aksiyomların tarifi yapılır. Ancak, bu tanıtlama o kadar basittir ki, pratik açıdan hiç bir faydası yoktur. Bu bakımdan aksiyomların kendiliklerinden apaçık oldukları söylenir.

◆ **Aksiyomatik** sıf. (fr. *axiomatique*). Aksiyom ile bağlantılı. || 1. Bir matematik dalının düzenli bir şekilde açıklanabilmesi için yapılan analitik ön çalışma. (Aksiyomatik'in gayesi, fazlası ve eksiği olmadan bütün temel kavramları ortaya koymaktır.)

— Modern mant. *Aksiyomatik yöntem,* verilen bir kuramı aksiyomatik sistem biçimine koyma yöntemi. Bk. ANSİKL. || *Aksiyomatik sistem,* temel terim ve temel önermelerden (aksiyomlardan) başlayarak kurulan, tanım ve kanıtlama kurallarının yardımıyle geliştirilen ve belirleyici niteliği sembolleştirme ve formalizasyon olan tümdengelimli bir kuramın tamamlanmış durumdur. Bu kuram şunları içine alır: 1. Normal yorumlu dizimsel bir sistem olan temel bir mantık sistemi. 2. Gözönünde bulundurulan kurama özgü olan özel kısım. Bu son kısım, gerçek anlamıyle aksiyomatik sistemdir: genellikle *ilk değişmezler* ile sistemi başlatan *ek tezlerden* (aksiyomlar) kuruludur. Başlıca aksiyomatikler arasında, Zermelo'nun bütünler kuramı, Peano'nun aritmetiği ve Eukleides geometrisi için Hilbert'in kurduğu aksiyomatik sistem gösterilebilir. Bu sonuncusu temel bir sistem olarak, kendinde aritmetik ile bütünler kuramını taşır. Özel kısmı, çeşitli ilk değişmezleri (meselâ, nokta, çizgi v.b.) ve altı grup aksiyomu içine alır. (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. Modern mant. *Aksiyomatik yöntem*, bir kurama, kesinlik, nesnellik, genellik ve dikkate değer bir verimlilik sağlar. Matematiksel kuramların aksiyomatik sisteme göre düzenlenmesi birkaç merhalede gerçekleşir:

1. *Sezgisel aksiyomatik.* Kavramlarla, bundan sonraki önermelerin çıkarılabileceği temel önermeler bir yana ayrılır, ancak kavramlar sezgisel, temel önermeler de apaçık biçimde verilmiş olarak ele alınır. Tümdengelim yolları günlük konuşma dili mantığının aynıdır. Bunun bir örneği Eukleides'in öğeleridir.

2. *Soyut aksiyomatik.* Temel kavramların içeriği belirlenmiştir. Yalnız açıkça önerilen bazı özellikler ele alınır. Böylece, bu kavramlar bir çeşit belirsizliğe bürünür ve aksiyomları doğrulayabilen bütün nesnelere uygulanabilecekleri kabul edilir (Aksiyomatik bir sistemle, geçerli yorumları arasındaki ayırım da burada ortaya çıkar). Örnek olarak Hilbert'in Eukleides geometrisini aksiyom düzenine sokması gösterilebilir.

3. *Formel aksiyomatik.* Kavramların anlamı, baştanbaşa aksiyomların kendi aralarında kurduğu bağıntılarla sağlanır. Fakat bunlar, bir formüle bağlanırken, anlamları sezgi ile çıkarılan günlük konuşma deyimlerine baş vurulur. Dolayısıyle de, bu dönemde temel mantık değil, kuramın özel kısmı formalizasyona uğrar. Örnek olarak Peano aritmetiğinin aksiyomlaştırılması gösterilebilir.

4. *Aksiyomatik sistem.* Bunun örneği, Bourbaki'nin matematikle ilgili çalışmasıdır.

Son olarak, soyut ve formel aksiyomatiklere, çoğu zaman *naiv aksiyomatikler* denir.

Aksiyomatik yöntem, gerek daha sağlam olarak birtakım kuramlar (aritmetik, mantık gibi) kurmak isteğinden, gerekse belli «apaçıklıklar»dan (Eukleides'in postulası gibi) vaz geçmekle bir mantık çelişmesi olmayacağı (Lobatchevski'un geometrisi) gerçeğinden doğmuştur. Aksiyomatik yöntemin geometriye uygulanması ilkin 1882'de Pasch, aritmetiğe uygulanması 1889'da Peano, mantığa uygulanması da 1879'da Frege tarafından gerçekleştirildi. (L)

AKSİYON i. (fr. *action*). Bir kuvvetin, maddî bir etkenin, bir fikrin v.b. ortaya çıkması; bir cismin başka bir cisme etkisi. || Etkinlik, etkileme melekesi. || İnsan faaliyetinin veya iradesinin açığa çıkması; bir kimsenin yaptığı eylem. || Bazı ruh durumlarını meydana çıkaran hareketler. || Gelişmeleri içinde ele alınan bir tiyatro eserinde veya epik bir şiirdeki olayların bütünü. || Anonim veya komandit bir şirketteki paydaşın haklarını gösteren pay senedi. Bk. EYLEM.

— ANSİKL. Tic. huk. *Aksiyon*, sermayenin bir kısmını temsil eden bir senettir. Bu senedin değeri, aksiyonerin sorumluluğunun sınırını tayin eder; aksiyoner, aksiyon değerini aşan şirket borçlarından sorumlu tutulamaz. Bu senet başkalarına devredilebilir, ticarete elverişlidir, nam'a veya hâmile olabilir. Aksiyon, şirketin borç ikrarı mahiyetinde olduğundan, haklarının tanınmaması halinde, aksiyon sahibi bu ikrara dayanarak haklarını bir dava açarak şirket sermayesinden elde edebilir. «Aksiyon» kelimesi sermaye şirketlerinin ilk ortaklarının haklarını elde etme imkânına verdiği önemi yansıtıyor olmalı. (L)

AKSOBHYA, beş «iç âlemine dalmış buddha»dan (*dhyani-buddha*), ikincisi «toprak buddhası» Kanakamuni'ye tekabül eder: rengi mavidir, doğuda oturur, eliyle tanıklık hareketini yapar; gözde hayvanı fildir. (L)

AKSOİT i. (fr. *axoïde*). Mat. Bir katı cismin hareketinde, anî dönme ve kayma eksenlerinin, bir taraftan uzayda, diğer taraftan katı cisim içinde meydana getirdiği iki regle yüzeyden her biri. (İki aksoit, her an ortak ana doğruları boyunca birleşir.) [L]

AKSOLEY (Mebrure), siyasetçi (Selânik 1902). Bandırma ilkokulu (1915), İzmir İnas sultanisi (1918), Çamlıca Kız lisesi (1921) ve Ankara Hukuk fakültesini (1938) bitirdi.

Halkevleri Köycülük ve Sosyal Yardım kolları üyesi, Yardım Sevenler derneği genel sekreteri ve ikinci başkanı oldu. Türk Kadınlar birliği kuruculuğu ve genel başkanlığı, C.H.P. Çankaya ocak üyeliği yaptı (1929). Çankaya ocak başkanlığı, 7. ve 8. devrelerde C.H.P. Ankara milletvekili (1950), C.H.P. Genel İdare kurulu üyesi ve 1960 yılına kadar C.H.P. Parti meclisi üyesi oldu. Ulus gazetesinde kadın hakları konusunda makaleler yazdı. (M)

AKSON i. (fr. *axone*). Nöron veya sinir hücresinin değişmez uzantısı; bu uzantı, genellikle, dandritlerin, yani protoplazma dallanmalarının bağlandığı hücre gövdesinin karşısına düşen gövdeden çıkar.

— ANSİKL. *Akson* bir yapışma konisinin ucundan doğar, çıkış noktasına yakın hafifçe daralır ve pürüzsüz silindir şeklinde bir iplik halinde uzar (*silindir eksen*); ikiye bölünerek dallanması yoktur, dikey olarak yan dallar verebilir ve bir başka nöronun protoplazma uzantıları veya bir motor eleman ile komşulaşabilecek bir lif demeti halinde sonuçlanır. Her sinir hücresinde bir akson vardır; bu hücrenin dandritlerinden geçen sinir akımı sinire ait olsun veya olmasın, başka bir elemana daima onun yoluyle aktarılır. Başka aksonlarla birleşerek, miyelin ve kılıflarla kaplandığı zaman, duygu ve hareket sinirlerini meydana getirir. (L)

AKSON'LAR i. (yun. *axon, onos*, mihver'den fr. *axones*). Atina'da, bir eksen üzerinde dönen ve üzerine Solon kanunlarının hakkedildiği tahta tabletler. (L)

AKSONOMETRE i. (fr. *axonométrie*). Üç boyutlu bir şeklin gösterilmesi. Mimarîde ve makine yapımında, şeklin basit perspektif görünüşünü çizmeğe yarar. (Aksonometre'de esas, modelin üç ortogonal yöndeki boyutlarına orantılı ölçüleri 120°'lik üç eksene paralel olarak uygulamaktır.) [L]

◆ **Aksonometrik** sıf. Mat. Aksonometreyle ilgili.

— DEY. *Aksonometrik perspektif*, gösterilecek cismin üç boyutuna eğik bulunan bir düzlem üzerinde dik izdüşümü: *Aksonometrik perspektifin eksenleri, üç boyutuyle belirli bir dikgen üçdüzleminin ayrıtlarının izdüşümleridir.* (L)

AKSOPLAZMA i. (fr. *axoplasma*). İçinde nöronun ipliklerinin bulunduğu silendraks'ı meydana getiren, homogen ve hiyalin ince protoplazma tabakası. (L)

AKSOPOT i. (fr. *axopode*). Zool. Güneş hayvancıklarının v.b. nin bükülmez eksenli yalancı ayakları. (L)

AKSOY (Ömer Asım), dilci, folklorcu (Gaziantep 1898). İlk ve orta öğrenimini Gaziantep'te bitirdikten sonra, bir süre Halep ve Gaziantep'te posta ve telgraf memurluğu, Ticaret lisesinde türkçe ve ticaret öğretmenliği yaptı; 1920-1921 yıllarında Gaziantep savunmasına katıldı. Kurtuluştan sonra Gaziantep'te çıkan *Gazi Sancak* ve *Halk Dili* gazetelerinin başyazarlığını, ortaokulun ve Amerikan kolejinin türkçe öğretmenliğini yaptı ve daha birçok görevlerde bulundu. 1925'te İstanbul Hukuk fakültesine girdi. 1928 yılında mezun oldu. Savcılık, avukatlık, öğretmenlik, Halkevi başkanlığı yaptı. 1935'te Gaziantep'ten milletvekili seçildi, bu görevi 1950 yılına kadar sürdü. 1941 yılında Türk Dil kurumu filoloji kolu başkanlığına, 1951'de bu kol ile derleme kolunun birleştirilmesinden meydana gelen derleme-tarama kolu başkanlığına getirildi. Bugün Türk Dil kurumu genel yazmanıdır.

Eserleri: *Gaziantep Dilinin Tetkiki* (1933); *Gaziantep Ağzında Sintak Araştırmaları* (1936); *Halkevi Konuşmaları* (1938); *Deyimler, Takım Sözler, Meşhur Sözler* (1940); *Gaziantep Ağzından Atasözleri* (1941); *Tanıkları ile Tarama Sözlüğü* (1943-1957) [5 cilt]; *Gaziantep Ağzı* (1945-1946) [3 cilt]; *Söz Derleme Dergisi* (1952-1957). [M]

AKSÖĞÜT bls. 1. Bot. Söğütgillerden bir ağaç türü (*salix alba*).

— ANSİKL. Özellikle aşağı kısımları beyaz yapraklıdır. Boyu yüksektir. Ilımlı bölgelerde yetişir. Ormanların, ovaların, vâdilerin serin ve rutubetli topraklarını sever. Sorgunluk veya toptepeli ağaçlar gibi tepelerinden budanır. Yol kenarlarında ve akarsu kıyılarında yetiştirilir. Dalları sepetçilikte kullanılır. (M)

AKSU, Akdeniz bölgesinde, Antalya ili merkez ilçesinde bucak (adını topraklarından geçen Aksu'dan alır); 19 300 nüf. 21 köy. — Bucak merkezi, Antalya-Alanya devlet yolu üzerinde, il merkezinin 16 km. doğusundaki Macun köyü dolaylarındadır (2 439 nüf.). Perge* harabeleri, bucak merkezinin 2 km. kuzeyindedir. (M)

AKSU, Anadolu'da değişik boylarda birçok akarsuyun adı. Bunlardan önemlileri: 1— Aksu, Akdağdan doğan Isparta çayının, Davras dağından inen birtakım kollarla birleşerek güneye doğru akan ve Eğridir gölünün Kovada* ayağını da suları arasına aldıktan sonra Kocaçay adıyle Batı Torosun ormanlık dağları arasından Antalya ovasına inen akarsuyun aşağı çığırda aldığı ad; 136 km. (Eğridir gölünden itibaren). Antalya'nın 18 km. doğusunda, Akdeniz'e dökülmeden önce Aksu bucak merkezi ve Perge harabelerinin doğusundan geçer. Aksu'nun beslenmesinde yeraltı sularının payı büyüktür. 2— Ceyhan ırmağının önemli kolu olan Aksu, Engizek dağından çıkar; Malatya-Fevzipaşa demiryolunun geçtiği güneybatı doğrultulu oluğu Gölbaşı-Türkoğlu arasından sert bir dirsekle kuzeybatıya döner, Maraş önünde ovayı kateder ve Amanus boğazlarında Ceyhan ile birleşir; 135 km. 3— Giresun'un doğusunda Karadeniz'e dökülen Aksu, Yedigöz yaylalarından çıkarak engebeli ve ormanlık bir kesimden geçer. Suyu bol olan bu akarsuyun ağzı yakınında büyük bir kâğıt-mukavva fabrikası kurulmaktadır; 60 km. Bk. BUĞ ÇAYI. (M)

AKSU, Karluk şehri. Bu şehir VI. yy. da kuruldu; IX-X yy. da Karluklu'ların, XI. yy. da da Karahanlıların eline geçti. (M)

AKSU i. Tıp. Gözbebeğinin saydamlığını kaybederek ağarmasından ileri gelen hastalık. Bk. KATARAKT, PERDE.

— DEY. [Gözlere] *Aksu inmek*, perde inmek, kör olmak. (M)

AKSUM, Habeşistan'da, Tigre'de şehir 10 000 nüf. Kopt'ların bir merkezi.

Çok eski olan bu şehir, Hıristiyanlığın ilk devirlerinde aynı adı taşıyan bir krallığın merkezi olmuştu. Tespit edilemeyen bir tarihte bu krallık ortadan kalktıktan sonra, şehir Kopt dininin başkenti olmakta devam etti. Hazreti Süleyman ile Saba melikesinin oğlu tarafından Kudüs tapınağından alınıp getirilen *Antlaşma Sandığı*'nın bir zamanlar Aksum kilisesinde durduğu söylenir. (Bu kilise, 1535'te yeniden yapılmıştır.) Bugünkü şehrin dolaylarında eski çağların birçok kalıntısı, özellikle dikili taşlar vardır. (L)

AKSUNGUR veya **KARASUNGUR,** türk büyüklerine verilen unvanlardandır. *Sungur*, lehçe ve şive farkları ile, *sunkur, sonkor, songor* v.b. şekillerde telaffuz edilen kelime, doğan cinsinden bir av kuşunun adıdır. Ak ve kara olmak üzere iki cinsi vardır. (→ Bibliyo.) [M]

AKSUNGUR, Akhun hükümdarı, bazı kaynaklarda adı *Kunha* olarak da geçer. Sasanî-Akhun münasebetlerinde önemli rol oynadı. Sasanî prensi Firuz'a yardım etti, onun tahta geçmesini sağladı; buna karşılık Belh-Merv arasındaki araziyle Belh bölgesini aldı, ayrıca Firuz'un kız kardeşiyle evlenerek Sasanî hükümdar ailesiyle akraba oldu. Fakat bu akrabalık, Sasanî-Akhun çatışmasını önleyemedi. Firuz, birçok defalar Akhunlar'a karşı savaş açtı, fakat her seferinde yenildi; sonunda savaş meydanında oğullarıyle birlikte öldü. Yerine, daha sonra devlete ikinci adını verecek olan Eftalit (Ephtalanthos) geçti. Aksungur sadece İran'dan değil, Hindistan'dan da pek çok yerleri alarak ülkesine kattı. Hindistan'a ilk türk akınları Aksungur zamanında oldu. (M)

AKSUNGUR, selçuklu kumandanı ve vali (?-1094). Aksungur'un adına ilk defa, Melikşah'ın Suriye seferinde rastlanır. Melikşah, kardeşi Tutuş'u, Suriye melikliğinde bıraktıktan sonra, onun tahta karşı ayaklanmasını önlemek için ünlü devlet adamlarından Gökermiş'i Musul; Buzan'ı Urfa; Gürboğa'yı Antakya; Aksungur'u Halep valiliğine tayin etti (1086). Aksungur'a Kasım-üd-Devle (devletin ortağı) unvanını verdi. Melikşah, Fatimî devletini yıkmağa karar vermiş, bu işe de kardeşi Tutuş, Aksungur ve Buzan'ı memur etmişti. Fakat, kumandanların aralarında çıkan anlaşmazlık ve Aksungur'un seferden ayrılması sebepleriyle bu karar yerine getirilemedi (1092). Tutuş, ağabeyi Melikşah ile barışmak üzere Bağdat'a giderken yanında Aksungur ile Buzan da vardı. Tutuş, yoldayken Melikşah'ın öldüğünü duyunca, Bağdat'a gitmekten vaz geçti, selçuklu tahtına oturmağa karar verdi ve büyük sultana ait şehirleri zaptetmek üzere harekete geçti. Büyük sultana sadık olan Aksungur ve Buzan Tutuş'un yanından ayrılarak vilâyetlerine döndüler ve yeni sel-

AKŞAM gazetesi ilk sayı, 1918

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

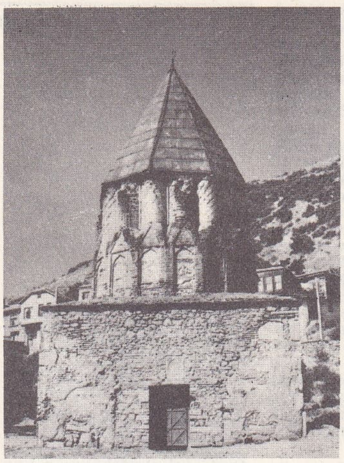

AKŞEHİR, Seyyid Mahmud Hayranî türbesi

Taşmedrese, bugün AKŞEHİR müzesi

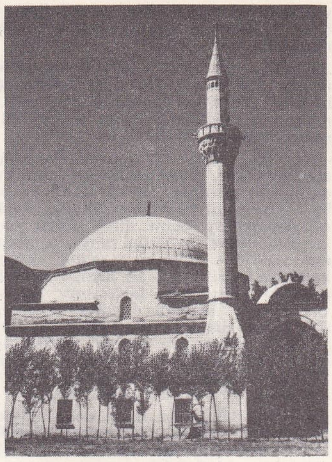

AKŞEHİR İmaret camii

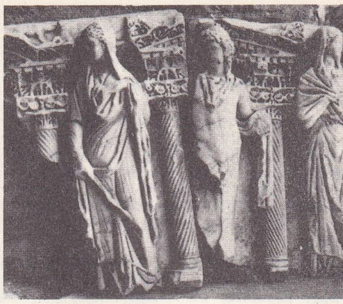

AKŞEHİR müzesinde bir lahit

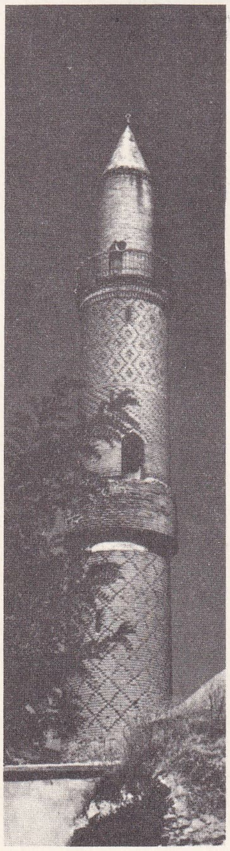

AKŞEHİR'de Taşmedrese minaresi

Akşam gazetesi (fotoğraf 249. sayfada)

çuklu sultanı Berkyaruk'a mektup yazarak, Tutuş'un tahtı ele geçireceğini haber verdiler ve bunu önlemek için kendilerine gereken yardımın gönderilmesini istediler. Fakat Sultan, onlara hiçbir yardım göndermedi; Tutuş da bundan faydalanarak Halep üzerine yürüdü; Aksungur'u yendi, esir aldı ve öldürttü. Aksungur, Melikşah'ın kölelerinden, Musul atabeyi İmadeddin Zengi'nin babası ve Nureddin Mahmud Zengi'nin dedesidir. (M)

AKSUNGUR, Irak Selçuklularından, devlet adamı (?-1133). Meraga valisi olan babasının öldürülmesi üzerine yerine vali oldu (1116). Irak Selçuklu devleti kurulunca, Sultan Mahmud'u hükümdar olarak tanıdı. Sultan Mahmud onu oğlu Davud'a atabek ve mürebbi yaptı. Mahmud 1131 yılında ölünce, Aksungur Davud'u hükümdar ilân etti. Fakat amcaları Tuğrul, Mesud ve Selçuk, Davud'un hükümdarlığını tanımak istemediler. Aksungur, efendisini tahtta bırakmak için çetin savaşlara girişti ve Davud'un amcalarını yendi; fakat Tuğrul, Sultan Sancar'dan yardım aldı; aynı zamanda çok iyi bir kumandan olan Karasungur'u kuvvetlerinin başına geçirdi. Aksungur, Karasungur ile yaptığı savaşı kaybetti, Tuğrul'u sevmeyen Sultan Mesud'un yanına kaçtı. Halife, Müsterşid Billâh, Tuğrul'u sevmediği için, Mesud ve Aksungur'a yardım etti. Aynı zamanda Aksungur, valisi bulunduğu Meraga'dan hayli asker topladı, Karasungur'la yaptığı savaşı kazandı; Tuğrul, Rey'e çekildi, bu suretle Sultan Mesud'un Irak ve Azerbaycan hükümdarı olmasını sağladı. Ancak, bu zafer Aksungur'a mutluluk getirmedi, Batınîler tarafından Hemedan'da öldürüldü. (M)

AKSÜLAMEL i. taml. (*ᶜaks-ül-ᶜamel*). Tepki, karşı gelme, zıt yönde harekette bulunma: *Kübizm, empresyonizme karşı bir aksülamel olmak üzere vücude getirilmişti* (Ahmed Hâşim). *İşte bu hükümlerin geri tepmesi için izhar ettiği aksülamel, intizar ile daha şiddet peyda ederdi* (Ahmed Rasim). Bk. TEPKİ. (M)

AKSÜLÜMEN blş. i. Kim. Civa ile klorun birleşiminden meydana gelen çok zehirli, beyaz renkli bir toz. Bk. SÜBLİME. (M)

AKSÜNGER blş. i. Yapısı süngere benzeyen bir çeşit taş, «pomza taşı». Çok serttir; fildişi ve madenleri parlatmakta kullanılır. (M)

AKŞAK. Esk. coğ. Dicle üzerinde eski Akkad şehri. Agade'li Sargon hanedanından önce Sümer ve Akkad'a hâkimdi. (L)

AKŞAM i. (türk. *ak* ve fars. *şām*). Günün ikindiden sonraki parçası: *Mevsim mütehayyil vakit akşamdı Bebek'te* (Yahya Kemal). *Vakit akşama eriyordu* (Ahmed Rasim). ‖ Günün geceden hemen önceki parçası: *Akşam yaklaşıyor, güneş ağır ağır tepelere çekilirken boğazlara karanlık çökmeğe başlıyordu.* (R. N. Güntekin). *Akşam, güneş artık deniz ufkunda silindi* (Yahya Kemal). ‖ Gece: *Teyzemiz geldi, bu akşam değiliz biz yalnız* (Mehmet Âkif Ersoy).

— ÇEŞ. DEY. *Akşam akşam,* akşamın bastırdığı şu sıkışık saatte: *Akşam akşam canımı sıkma.* ‖ *Akşam ahıra, sabah çayıra,* yan gelip yatmak ve yiyip içmekten başka birşey düşünmeyenler için söylenir. ‖ *Akşam balığı,* akşam tutulup, ertesi sabah satılan balık. Akşam üzeri yapılan balık avcılığı. ‖ *Akşam demez, sabah demez,* zamana kayıtlı değil, yol sıra düşünmez. ‖ *Akşam garipliği,* akşam saatlerinde duyulan hüzün, efkâr: *İçime akşam garipliği çöktü, hayallere daldım* (B. Necatigil). ‖ *Akşam gazetesi,* öğleden sonra çıkan günlük gazete. ‖ *Akşam güneşi,* tesiri azalmış, fersiz gün ışığı. *Mec.* Ömrün yarıyı çoktan geçmesi. Sarımtırak pembe. Güvercin göğsü renginde eski bir kumaş adı. ‖ *Akşam karanlığı,* alacakaranlık. (Bk. ALACAKARANLIK): *Panjurlar kapalı olduğundan buraya âdeta bir akşam karanlığı basmıştı* (R. N. Güntekin). ‖ *Akşam mütalaası,* yatılı okullarda öğrencilerin akşam yemeğinden sonra yaptıkları çalışma; bugün etüt deniliyor: *Akşam mütalaasında muavin Şehnaz Hanımla beraber mektebi dolaşıyorduk* (R. N. Güntekin). ‖ *Akşam oldu,* gün bitti, güneş battı: *Akşam oldu yine bastı kareler* (Türkü). ‖ *Akşam pazarı,* seyyar pazarlarda, işportalarda, toplanma saatine yakın, tezgâhta kalmış malların götürü ve ucuz fiyatla satışı. ‖ *Akşam piyasası,* belli bir yolda, akşam üzerleri yapılan gezinti: *Hayvan, akşam piyasası yapar gibi ağır ağır gidip geliyor* (R. N. Güntekin). ‖ *Akşam saati,* akşam vakti, akşamleyin: *Dolu rüzgârla çıkıp ufka giden yelkenli / Gidişin seçtiğin akşam saatinden belli* (Yahya Kemal). ‖ *Akşam simidi,* ikindi üzeri satışa çıkarılması âdet olan sıcak, susamlı simit. ‖ *Akşam şerifler hayrolsun,* akşam üzeri birbirlerine rastlayanların selâmlaşma şekli. ‖ *Akşam üstü (üzeri),* akşam yaklaşırken, akşama doğru, akşama girerken: *Akşam üstleri rüzgârın / Gurbete eren dağları* (F. H. Dağlarca). *Bir akşam üzeri güneş erişilmez uzaklıklarda mızrak mızrak batarken* (N. Araz). ‖ *Akşam yeli,* akşamları esen serin rüzgâr, meltem: *Akşam yeli nedameti söyler* (C. S. Tarancı). ‖ *Akşama doğru,* güneşin batmasına yakın: *Akşama doğru babası Yusuf'u odasına çıkarttı* (S. Ali). ‖ *Akşama kadar,* bütün gün, ara veremeden: *Tarlada sabahtan akşama kadar çapa sallamağa hazırdılar* (O. Kemal). ‖ [İş için] *Akşama kalmak,* gecikmek, vaktinde bitmemek: *Çamaşır kurumadı, akşama kaldı.* ‖ *Akşama sabaha,* neredeyse, pek yakında: *Helâlimin ayı günü yetti. Akşama sabaha yolcumuz gelecek* (Suat Taşer). ‖ *Akşamdan akşama,* her akşam üstüste. *Tar. telm.* (Bektaşiye rakı içer misin diye sordukları zaman, akşamdaaan akşama; camiye gider misin dedikleri zaman da acele acele, bayramdan bayrama, bayramdan bayrama diye verdiği cevap telmih edilerek.) ‖ *Akşamdan kalma,* henüz geceki sarhoşluktan kurtulmamış, sarhoşluğu ve mahmurluğu devam eden: *Ne o? Akşamdan kalmasın galiba?* (A. K. Tecer). ‖ *Akşamdan kavur, sabaha savur,* kazandığını hemen harcayan, tutumsuz kimseler için. ‖ *Akşamdan sonra merhaba* (sabah şerifler hayrolsun), *teklz.* İş işten geçtikten, olan olduktan sonra uyanıp ayılanlar için. ‖ *Akşamı bulmak (etmek),* günü bitirmek, oyalanmak: *Konuşa konuşa akşamı bulduk (ettik).* ‖ *Akşamın dar vakti,* günle gecenin, aydınlıkla karanlığın birleştiği kısa zaman: *Akşamın dar vaktinde iş yapma, kısmetin bağlanır, dedi* (N. Araz). *İlk akşam,* güneşin battığı an, akşamın ilk dakikaları: *İlk akşamdan vardım kavil yerine / Öne gördüm kömür gözlüm gelmedi* (Karacaoğlan). *Tar. telm.* Nasreddin Hoca fıkrasından: *Kırk yılda bir hırsızlığa çıkacaktım ilk akşamdan ay doğdu.*

— Din. *Akşam ezanı,* günün dördüncü namaz vaktini bildiren ezan: *Akşam ezanından evvel dönmelerine ihtimal yoktu* (R. N. Güntekin). ‖ *Akşam namazı,* ikindi ile yatsı namazı arasında kılınan namaz. Bk. NAMAZ.

◆ **Akşamcı** sıf. ve i. Her akşam içki içmek âdet ve itiyadında olan: *Sedat Bey mahallenin meşhur akşamcılarındandı.* (Akşamcılar fazla yemeği sevmezler, az meze, ağır ağır içkiyle kıvam tuttururlar.)

◆ **Akşamleyin** zf. Akşam olunca, olduğunda, akşam üzeri, akşam vakti: *Akşamleyin yağmur iyice bastırdı.*

◆ **Akşamlık** sıf. ve zf. Akşama mahsus, akşam için: *Bu akşamlık onu mazur görmelerini rica ederek..* (S. F. Abasıyanık). *Bir akşamlık pirincimiz kaldı.* (M)

Akşam, İstanbul'da yayımlanan, günlük siyasî, sabah gazetesi. 1918 yılında Kâzım Şinasi Dersan tarafından akşam gazetesi olarak kuruldu; 9 haziran 1957 tarihinden itibaren sabahları çıkmağa başladı. Türk siyaset ve basın hayatının tanınmış simalarından Necmettin Sadak, Milliyet gazetesinin kurucusu Ali Naci Karacan ve Dünya gazetesinin kurucularından Falih Rıfkı Atay, Akşam'da uzun yıllar çalıştı. Gazete 1957 yılında Malik Yolaç tarafından, Kâzım Şinasi Dersan'dan satın alındı ve 1 haziran 1965'te de Nur Ökten'e devredildi. Akşam gazetesi, yayım hayatında fasılasız olarak 50. yılını idrak etti. (M)

AK ŞAMAN, Şamanizm dininin rahiplerinden bir kısmına verilen ad. İki gruba ayrılır: *Ak şaman, Kara kam;* Yakutlar ise, *Ayı oyun* (iyi şaman) ve *Abası oyun* (şeytanî kam) derler. Ak şamanlar şaman cübbesi ve külâhı giymezler, davulları yoktur kötü ruhlara ve karanlık tanrılara âyin yapmazlar; kanlı kurban vermezler. Gündüzleri, aydınlık ruhlar şerefine kansız kurban âyin ve törenleri yaparlar. Birçok bakımdan Buddha rahiplerine benzerler. Halk tarafından çok sayıldıkları halde, Kara şamanlar kadar iş görmezler. Zira halk, karanlık dünyanın tanrılarından korkar ve onların şerrinden korunmak için Kara kamlara âyin yaptırır. Bk. ŞAMAN. (M)

Akşam Güneşi, Reşat Nuri Güntekin'in romanı (bas. 1926, 1928, 1942, 1963). Gençliği eğlence ve maceralarla geçen Nazmi, Paris ataşemiliterliğine giderken Makedonya'da çete savaşlarına katılır, sonra kendisini askerliğe veda ettirecek bir kalp hastalığına tutulur. Amcasının kızı Şükran ile evlenerek bir çiftliğe çekilir. Şükran'ın yetim kalan yeğeni Jülide de onların yanına gelir. Genç kız çocukluğundan beri hayranı olduğu Nazmi'nin bu yeni hüviyetini önce yadırgarsa da onun ıstırabını sezer. Başlangıçta birbirlerine karşı duydukları yabancılık ve nefret önce dostluğa, daha sonra da itiraf edilemeyen, karşılıklı bir aşka döner. Çocuk denecek yaştaki Jülide, bu yaşlı ve hasta eniştenin son günlerini ısıtan, güzelleştiren bir «akşam güneşi»dir. Nazmi, genç kızın saadetini düşünerek onu, biraz da zorla evlendirir, Jülide'nin, eniştesine karşı olan

Foto. Turizm-Tanıtma

iptilâsı tavsar, bu aşkı unutur. Nazmi ise, onun ayrılığına dayanamaz, bir kalp krizi sonunda ölür. Roman, Reşat Nuri Güntekin'in türkçesi, roman tekniği ve psikolojik tahlilleri bakımından en güzel eserlerindendir. (M)

AKŞAMSAFASI bls. i. Bot. Çok defa süs bitkisi olarak yetiştirilen *Mirabilis Jalapa*'nın ismi (Nyctaginaceae familyasından). [L]

AKŞAR. Bk. ALBİNO.

AKŞEHİR, İç Anadolu'da, Konya iline bağlı ilçe merkezi şehir; Sultan dağlarının doğu eteğinde uzanan Akşehir ovası kenarında Akşehir gölü kıyısından 8 km. uzaklıktadır; 25 269 nüf. yüksl. 964 (istasyon) 1 100 m. Akşehir, Konya'yı (134 km.) Afyon üzerinden İzmir'e ve Eskişehir üzerinden Marmara bölgesine bağlayan yol üzerinde bulunduğu gibi, Sultan dağlarını aşan bir yolla Yalvaç ve Isparta'ya bağlanan canlı bir zıraî ticaret merkezidir. Eski Philomelion'un yerini almış olan Akşehir, Selçuklulardan sonra Karamanoğulları'na geçmiş, Yıldırım Bayezid devrinde Osmanlı topraklarına katılmıştır. Akşehir'de Selçuklular devrine ait bazı yapılar (Taş medrese), Seyyid Mahmud Hayranî (1224) türbesi ve her yıl tören yapılan Nasreddin Hoca'nın türbesi vardır. Akşehir ilçesinin (1 442 km². 74 400 nüf.) 3 bucak (Akşehir, Reis ve Tuzlukçu) içinde 48 köyü vardır.

Akşehir, Atatürk ve Etnografya müzesi, son yıllara kadar Akşehir Belediye dairesi olarak kullanılan tarihî «Garp Cephesi karargâh binası» nda 1966 yılında ziyarete açıldı.

Millî Mücadele yıllarından önce, Akşehir belediyesi ve kaymakamlığının bulunduğu bina, 18 kasım 1921'den başlayarak dokuz ay süreyle «Garp Cephesi karargâhı» na tahsis edilmiş ve Büyük Taarruz kararı bu binada verilmişti. Kurtuluş savaşından sonra tekrar belediyeye devredilen binanın, Atatürk, İnönü ve Asım Gündüz'e ait odaları birer plakayla belirtildi. Büyük Taarruz kararının verildiği tarihî salon, eşyasıyle birlikte hatıra müzesi olarak tanzim edildi ve ziyarete açıldı. Akşehir belediyesi yeni bir binaya taşınınca, tarihî bina 1964 yılında Millî Eğitim bakanlığına devredildi, onarılarak (Atatürk ve Etnografya müzesi) adı altında tanzim edildi. Müze'de, Atatürk'e ait kılıç, meç, filinta, çizme, seferî yemek takımı, giyim eşyaları, 20 ağustos 1922'de Büyük Taarruz emrinin verildiği «Atatürk Odası» nda, o günün çalışma masaları, mefruşatı, telefonu ve çeşitli hatıra eşyaları vardır. Millî Mücadele yıllarının Garp cephesi ile ilgili eşya ve fotoğraflarının sergilendiği müzede ayrıca bir arşiv kurulmakta, Atatürk'le ilgili belgeler toplanmaktadır.

Müzenin diğer salonları Akşehir büyüklerine (Seyyid Mahmud Hayranî, Nasreddin Hoca, Sinaneddin-i Akşehirî, Şeyyad Hamza v.s.) ayrılmış, Akşehir etnografyasından örnek verilmiş (giyim ve ev eşyaları), yazmalar ve diğer müzelik eserler toplanmıştır.

Taş Eserler müzesi, Akşehir'de (Taş Medrese) diye adlandırılan Sahip Ata medresesinde, 1961 yılında ziyarete açılmıştır. Medrese, 1250 yılında Selçuklu devleti baş vezirlerinden Sahip Ata Fahreddin Ali tarafından yaptırılmıştır. Avlulu (açık) medreseler tipindedir. Medrese avlusunda ve tonoz kubbeli medrese odalarında Akşehir ve çevresinden derlenen Roma ve Bizans devirlerine ait kitabeler, mezar stelleri, mimarî parçalarla, Selçuklu ve Osmanlı devirlerine ait mezar taşları, kitabeler ve mimarî parçalar teşhir edilmektedir. Özellikle Selçuklu devri resimli mezar taşları, müzenin en değerli eserleri arasındadır. (M)

AKŞEHİR gölü, aynı adı taşıyan şehrin 8 km. kuzeyinde, sığ ve etrafı bataklık alanlarla çevrili, suyu tuzsuz bir göl; yüksl. 960 m. yüzölçümü, yaklaşık olarak 332 km². Göl, Sultan dağlarından inen sel suları ve dibindeki kaynaklarla, batıda Dumlupınar yaylasından, Afyonkarahisar ovasından ve Eber gölünden gelen Akarçay ile beslenir. Akşehir gölünün Dördüncü zamanda, daha nemli ve serin bir devrede Eber gölü ile birleşecek şekilde geniş bir alanı kapladığı anlaşılmaktadır. Gölden avlanan balıklar çevrede tüketilir veya tuzlanarak satışa çıkarılır. (M)

AKŞEMSEDDİN, türk bilgin ve hekimi (Osmancık 1389-Göynük 1459). Asıl adı, Şeyh Mehmed Şemseddin bin Hamza'dır. Babası Hamza, Şahabeddin Sühreverdi soyundandır. İlk öğrenimini Amasya'da tamamladıktan sonra Halep'e gitti. Bu yolculuk sırasında kendisini Hacı Bayram Veli'nin irşat edeceğine işaret olan bir rüya görerek Ankara'ya döndü ve onun müridi oldu. Kısa süre Beypazarı ve İskilip'te oturduktan sonra Göynük'te ders vermeğe başladı. O sırada Edirne sarayında Şehzade Mehmed (Fatih) doğmuştu; babası Sultan Murad II, Hacı Bayram Veli'ye mensuptu. Onun tavsiyesiyle şehzadesine Akşemseddin'i lala olarak getirtti, böylece Akşemseddin, Şehzade Mehmed'in hocası oldu.

Sultan Mehmed II İstanbul'u kuşatırken, hocasını yanından ayırmadı. Akşemseddin, devamlı olarak askerin maneviyatını yükseltiyor, Mehmed II ile istişare ediyordu. Daha önceleri Konstantiniye'yi fethe teşebbüs ederek orada şehit olan Halid bin Eba Eyüb ül-Ensarî'nin mezarının yerini manevî bir güçle buldu. Onun da şehri saran türk ordusuna yardımcı olduğunu ilân etti, hattâ rivayete göre fethin gün ve saatini Mehmed II'ye ve orduya haber verdi. Fatih, hocasını ve mürşidini uzun zaman yanında alakoymakta ısrar etti, ama Akşemseddin yerleşmeğe karar verdiği Göynük'e gitti ve orada öldü. Türbesi de aynı yerdedir.

Akşemseddin, din ve tıp sahasında derin bilgiye sahipti. Hacı Bayram Veli'nin ölümünden sonra onun tarikatının *Melâmîlik* kolunu Ömer Dede; *Bayramîlik* kolunu Akşemseddin ve onun halifesi İbrahim Tennurî'nin yürüttükleri bilinir. Akşemseddin'in tıbba dair elde iki kitabı vardır: *Maddet-ül-Hayat* (Hayatın Maddesi) ve *Kitab-ül-Tıp* (Tıp Kitabı). Her ikisi de türkçedir ve Feyzullah Efendi kütüphanesindedir. Ayrıca *Hall-i Müşkilât* (Güçlüklerin Halli), *Risalet-ül-Nuriye* (Nur Risalesi) ve *Makamat-ı Evliya* (Velilerin Makamları) adlı arapça kitapları vardır. Akşemseddin hakkında yazılıp basılmış tek kitap, Emîr Hüseyin'in *Menakıpname*'sidir. (→ Bibliyo.) [M]

AKŞİT Mehmed Ebubekir, Mısır'da kurulan İhşitoğulları devletinin kurucusu (Bağdat 882-Mısır 946). Eski Fergana hanları ailesinden Suriye genel valisi Tugac'ın oğlu. 928'de Remle, 930'da Suriye, 933'te Mısır genel valisi oldu.

Akşit, Abbasîlere bağlı kalmak şartıyle, Mısır'da, başkenti Fustat olmak üzere İhşitoğulları devletini kurdu (934); Abbasî halifesi Razi Billah'tan eski Fergana hanlarının «şahlar şahı» veya «kul» anlamına gelen «İhşit» unvanını aldı kurduğu devlet de bu adla anıldı.

941'de Filistin, Suriye ve Lübnan'ı, 942'de Hicaz'ı ele geçirerek sınırlarını genişletti. (M)

AKTA çoğl. i. (ar. *ḳaṭʿ*, kesme'den *aḳṭāʿ*). *Esk.* Kırılmalar, kesilmeler. ‖ Kırmalar, kesmeler. ‖ Hayvan sürüleri.

— Teşk. tar. Beylik araziler. Bk. IKTA. (M)

AKTÂB çoğl. i. (ar. *ḳuṭb*, mil, mihver'den *aḳṭāb*). Kutuplar. *Mec.* Sahipler, efendiler, bir cemaat veya taifenin başları, ululari, reisleri.

— DEY. *Kutb-ül-aktab* (kutupların kutbu). Her devirde bir tek olarak bulunduğuna inanılan büyük din adamı. Bk. RİCAL-*ül-gayb.* (M)

AKTADİS i. (Tes. edil. ad: *actadis*). Belirli bir frekansa ayarlanmış, titreşen esnek şeritli bir elektrik sayacı. (Sayacın şeritleri, sınaî akıma eklenen bir akımın etkisiyle titreşir ve kaydedici bir saatin devresini kapatarak, sarfedilen enerjiyi gece veya gündüz tarifesine göre kaydeder.) [L]

AKTAEYN sıf. (ar. *ḳaṭʿ*, kesme'den *aḳṭaʿeyn*). *Esk.* Çok keskin iki şey: kılıç ve kalem (*Hak.* ve *mec.*). [M]

AKTAİON. Yun. mit. Büyük avcı, Aristaios'un oğlu ve Kadmos'un torunu; Kheiron tarafından büyütüldü. Arthemis'i banyoda yıkanırken gördüğü için tanrıça tarafından geyik şekline sokuldu ve kendi köpekleri tarafından parçalandı. (L)

AKTAİOS, Attika'nın ilk efsanevî kralı; kızı Agraulos'un Kekrops'tan Erysikhton adında bir oğlu oldu. (L)

AKTÂN çoğl. i. (ar. *ḳuṭn*'dan *aḳṭān*). *Esk.* Pamuklar. (M)

AKTAR i. (ar. *ʿaṭṭār*, güzel kokular satan'dan *aḳṭār*). Baharat, ev ilâçları malzemesi, Anadolu'da iğne, iplik, tütün gibi değişik ve çeşitli ufak tefek şeylerin satıldığı dükkân: *Onun her zaman oturduğu bir aktar dükkânı vardı* (Ahmed Rasim). ‖ Bu gibi şeyleri satmayı meslek edinen kimse.

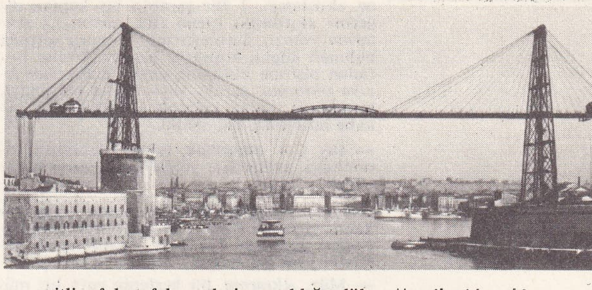

Marsilya'da eski aktarma köprüsü

◆ **Aktariye** i. Aktarlık.

◆ **Aktarlık** i. Aktarın mesleği, işi: *Babası aktarlık yapıyor.* ‖ Aktar dükkânına mahsus, aktar dükkânında satılabilecek maddeler: *Bu, aktarlık eşyadır, burada bulunmaz.* (M)

AKTÂR çoğl. i. (ar. *ḳaṭre*'den *aḳṭār*). *Esk.* damlalar. (M)

AKTÂR çoğl. i. (ar. *ḳuṭr*, yöre ve taraf'tan *aḳṭār*). *Esk.* Taraflar, cihetler, yönler, hudutlar: *Yedi asırdan beri cihanın muhtelif aktârına sevkederek kanlarını akıttığımız... bu sâhib-i aslî...* (Atatürk). ‖ Ülkeler, bölgeler. ‖ Çaplar, kuturlar.

— DEY. *Aktâr-ı cihan,* dünyanın dört bucağı: *Aktâr-ı cihanın hiçbir tarafında tahsil-i iptidaî terakki ve tealiye esas olmamıştır* (Mehmed Rauf). [M]

AKTARAĞACI bls. i. Dokumc. *Mah.* Yemeni dokumacılığında yemenileri çevirmek için kullanılan uzun kollu ve yuvarlak bir ağaç (Niğde, Bor). [M]

AKTARICI i. Büro levazımatı. Delikli kartlar makinesi. (Bu makine sayesinde, bir fişlikteki kartların üzerindeki bilgi, basılmış olarak, başka bir fişliğin kartlarına geçirilir.) ‖ Dam kiremitlerini yeniden düzene koyarak, kırıklarını yenileyen kimse. (LM)

AKTARMA i. (etmek, yapmak fiilleriyle de kullanılır). Aktarmak işi, aktarmak hareketi. ‖ Taşıma, nakletme, yerini değiştirme: *Mesele, yere düşmeden altına sürdüğünüz kalasın üstüne aktarma etmekte* (R. H. Karay). ‖ Altüst etme. ‖ Çatı kiremitlerini düzenine koyma, kırılanları yenileme: *Akan evlerde aktarma lüzumunu hissedenler...* (Ahmed Rasim). ‖ Tarlayı sürme. ‖ Bir kitabı baştan sona okuma, devretme. ‖ Gözden geçirme, arama.

— Sıf. Aktarılmış, nakledilmiş, bir yerden alınmış: *Aktarma bilgiyle kitap yazılmaz.*

— ÇEŞ. DEY. *Aktarmalı,* aktarma yapan, aktarma yaparak, aktarma suretiyle. ‖ *Aktarmalı bilet,* yolculukta, aktarma vasıtalarının hepsinde geçen bilet. ‖ *Aktarma etmek,* bir vasıtadaki yolcu ve eşyayı başka bir vasıtaya koymak, yerleştirmek: *Marmara gemisi, Samsun'un yanına sokularak Hayfa yolcularını ve yüklerini aktarma etmiştir.* ‖ *Aktarma yapmak,* yolculukta vasıta değiştirmek, bütçede bir fasıldan başka bir fasla ödenek geçirmek.

— Arıcılık. Arıların bir kovandan diğerine aktarılması.

— Biyol. Ana babadan aktarılabilen bazı özelliklerin çocuklara geçmesi. Bk. İRSİYET.

— Denizc. *Aktarma,* açıkta demirlemiş gemiden rıhtıma veya aksi yönde, dubalarla yük taşıma. ‖ *Esk.* Tuna nehrinde kullanılan kürekli türk nehir gemilerinin bir çeşidi. ‖ *Aktarma cihazı,* bir gemi veya filonun, limana girmeğe lüzum kalmadan açık denizde ikmal yapmasını sağlayan cihaz ve donatım. ‖ *Aktarma gemisi,* yük ve yolcuların aktarma edilmesi için kullanılan gemi. ‖ *Yük aktarması,* gemilerde yapılan yükleme, boşaltma.

— Fonet. *Aktarma,* Bir fonem'deki nicelikler, kendisinden önceki veya sonraki bir foneme yüklenmesi.

— Gümrük. Gümrükten muaf, transit.

— İçk. sanay. *Aktarma,* biranın esas fermantasyonundan dinlendirme kaplarına akıtılması işlemi. ‖ Şıranın bir havuzdan diğeri-

Foto. Boyer (LAROUSSE)

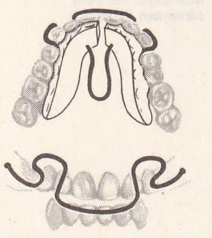

dişlerin tam yerini almasını sağlayan **aktif** cihaz

ne akıtılması. || Bir şarabın bir kaptan diğerine akıtılması işlemi (Bk. ANSİKL.).|| *Aktarma cihazı,* durulaştırma havuzu altında bulunan küçük kollektör hazne. (Şıralar buradan pişirme kazanına akar.) || *Fıçıdan fıçıya aktarma,* şarabı veya başka bir içkiyi, tortusu ilk kapta kalacak şekilde başka bir kaba boşaltma. Bk. ANSİKL.

— İnş. *Çatı aktarmak,* eskimiş tahtaları, kiremitleri, arduazları yenileyerek çatıyı tamir etmek.

— Leng. *Aktarma,* bir dilin başka dilden bir kelimeyi kabul etmesi; bu kelimenin kendisi: *Futbol kelimesi Türkçeye İngilizceden aktarılmış bir kelimedir.*

— Müz. *Aktarma,* bir bestenin veya bir müzik parçasının, nota aralıklarını değiştirmeden bir perdeden başka bir perdeye geçirilmesi. (Çeşitli şekillerde aktarma yapılabilir: meselâ yazılı bir ton'dan [perdesi tonalite veya notalama ile belirlenmiştir] başka bir ton'a yahut ilk notalama şeklinin altındaki veya üstündeki bir aralığa [kente] aktarma. Aktarma, ya bakarak veya yazılı olarak yapılır.)

— Psikol. Bir duygusal durumu, bu durumu ilk olarak doğuran nesneden bir diğer nesneye bağlamak: *Âşık, sevgilisine karşı beslediği duyguyu onun çevresindeki şeylere aktarır.*

— Sevk hazırlığı ve Dy. *Aktarma aracı,* vagon ve lokomotifleri, bir hattan başka bir hatta ve bu hatlara dikey olarak aktarmağa yarayan araç. (Aktarma aracı, uçlarında tekerlekler bulunan ve hatlara dikey iki ray üzerinde hareket eden bir çatıdan meydana gelir. Aracı çalıştıran elektrik motoru, ayrıca vagonları yedekte çekmeğe yarayan bir vinci de hareket ettirir.)

— Spor. Bir sporcunun bağlı bulunduğu bir kulüpten diğerine resmen geçmesi. Buna «transfer» de denir.

— Tekst. *Aktarma,* iplik makinelerinden gelen masuralar üzerindeki ipliğin başka bir masura veya bobine nakledilmesi işlemi. || Özel tip makinelerle büyük bir iplik bobinini daha küçük bobin haline getirme işlemi. Masuradan bobine veya çileden bobine aktarma.

— Ulaştırma. Yolculukta, doğrudan doğruya vasıta bulunmayan veya çok uzak mesafeli yerlere tek biletle gidebilmek için belli merkezlerde vasıta değiştirme: *Şehir otobüslerinde aktarma usulü çoktan kaldırıldı.* || Demiryollarında hat değiştirme.

— Zır. *Aktarma.* Tarlayı ilk veya ikinci defa sürme.

— ANSİKL. Ed. *Metin aktarımı,* her çağda, üslûbu süslemenin bir yolu sayılmıştır; iyi bir metin aktarımı doğru ve kısa olmalı, zorla ilâve edilmiş hissini uyandırmamalı, açıkça belirtilmiş bir maksat olmadıkça da alındığı metindeki anlamından kıl payı şaşmamalıdır. Eski devir yazarlarından, özellikle eski şairlerden yapılan aktarımlara çok sık rastlanır. Bu sayede, kaybolmuş birçok eser hakkında, meselâ Lucilius'un satir'leri veya çok eski yunan filozofları hakkında bilgi edinilmiştir. Ne var ki, eskiler, metin aktarımında bizim gibi titizlik göstermez, metinleri akıllarında kaldığı şekilde yazılarına alırlardı. Skolastik çağda, dinî yazarlardan veya Aristoteles'ten yapılan aktarımlar birer otorite delili olarak önemliydi; Rönesans çağında ise, Rabelais gibi, Montaigne gibi hümanistler, yunanlı ve latin yazarlarından aşırılığa varan metin aktarımları yaparak eskiçağ düşüncesini yaymak amacını güdüyorlardı. Zamanla bu âdet edebiyatın çeşitli dallarında (roman, siyasî nutuk, konferans) iyice tutundu ve bir gelenek halini aldı. Günümüzde, metin aktarımı, bazı eski deyimler veya ünlü sözlerle günlük olaylar arasında yakınlaştırmalar yaparak, bir hiciv kaynağı olarak da gazetecilikte kullanılmaktadır.

— Şarapçılık. Aktarmadaki amaç, şarabı tortu yahut posalarından ayırmaktır. Belli başlı aktarmalar şunun için yapılır: şarabı, kadızlarından çektikten sonra içindeki iri tortu ve mayalarından ayırmak; eskime sırasında yahut şiddetli bir soğuktan sonra meydana getirdiği mayalardan ayırmak; durulaşma yahut herhangi bir işlemden sonra hasıl olan posalardan ayırmak. Aktarma işinin tercihen soğuk, sakin ve güzel bir havada yapılması gerekir. Bu iş havalandırma ile yapılabilir. Meselâ, yayılan yahut kolaylıkla oksitleşebilen bir kokuyu gidermek, yahut da tamamen mayalanmamış şarapların karılmasından sonra eklenen maya mantarlarının çoğalmasını hızlandırmak istendiği zaman; özellikle şarap bozulmağa başlayınca bu işlem havalandırmadan yapılır. Şarap sifonla (çünkü kaplar çeşitli yüksekliklerdedir) veya tulumba ile çekilir. (ML)

AKTARMAK geçl. f. Bir yerden diğer bir yere nakletmek, boşaltmak, götürmek, taşımak: *Bizi bir sahile aktardı «Trabzon» diyordu* (Mehmed Âkif). || Bir şeyin yolunu değiştirmek, başka istikamete sevketmek: *Hasanın künkleri kırıp suyu kendi bostanına aktardığı sabit olmadı* (S. F. Abasıyanık). || Altüst etmek, karıştırmak: *Harcı aktarmak, kireci aktarmak.* || Tarlayı altı üstüne gelecek şekilde iyice bellemek, sürmek. || Çatı kiremitlerini yeniden düzene koymak, kırık kiremitleri değiştirmek: *Mehmet ağanın evi akmış, onu aktarmak için / Dama çıktım...* (Mehmed Âkif). || Bir kitaptan veya bir metinden bir bölüm almak, iktibas etmek: *Bazı maddeleri ansiklopediden aynen aktarmış.* || Gözden geçirmek, arayıp taramak: *Koca ilmiyyeyi aktar da bul üç tane fakih* (Mehmed Âkif). || Bir kitabı, umumiyetle Kur'an'ı baştan sonuna okumak, devretmek. || *Esk.* Tercüme etmek: *Arapçadan Türkçeye aktarmak.* || Atın eğerini çıkarmak, biniciyi attan indirmek, düşürmek. || Suyu boşaltmak, dökmek. || *Eski dil.* Devirmek, yere sermek, yıkmak, yenmek: *Ey nice aslanları alır, aktarır ölüm* (Yunus Emre). || Tahtından indirmek: *Kayseri tahtından yere aktarır* (Darir).

— DEY. *Cep aktarmak,* cebi boşaltmak, içindekini çıkarmak, yere dökmek.

◆ **Aktarılmak** edilg. f. Bir yerden bir yere nakledilmek: *Edebiyatımıza aktarılan bu bilgiler sayesinde, edebiyatımız o güne kadar yabancı olduğu bir yığın problemle karşılaşıyor* (A. H. Tanpınar). || Aranıp taranmak, gözden geçirilmek: *Bütün kütüphane aktarıldığı halde kitap bulunamadı.* || Altüst edilmek. || Boşaltılmak, dökülmek.

◆ **Aktartmak** ettrg. f. Aktarmak işini başkasına yaptırtmak. (M)

AKTAROTU bls. i. Bot. Dağların kalkerli kayalık bölgelerinde yetişen yumrulu bitkiler (*Maydanozgiller*). [L]

AKTAVŞAN bls. i. Bir cins çöl sıçanı. (M)

AKTAY (Salih Zeki), türk şairi (Isparta 1896). Karaağaç rüştiyesinden ve Konya idadîsinden mezun oldu; Afyonkarahisar ve İstanbul'da, çeşitli okullarda öğretmenlik, müdürlük yaptı. Eski yunan mitolojisinden ilham alarak yazdığı şiirlerle tanındı.

Başlıca eserleri: *Persefon* (1930); *Asya Şarkıları* (1933); *Pınar* (1936); *Rüzgâr* (1938); *Hallâc-ı Mansur* (manzum ve mensur facia 1944); *Mine Çiçekleri* (hikâyeler 1944). [M]

AKTE, azat edilmiş yunanlı kadın köle (aslen asyalıdır). Agrippina'nın mâni olmak istemesine rağmen, Neron, onu karısı Octavia'ya tercih etti. Beş yıl saltanat sürdükten sonra, yerini Poppaea aldı. (L)

AKTEPE, eski bir şehir adı. VI. yy. da Karluklar tarafından kuruldu; VII-VIII. yy. da Göktürklerin, IX-X. yy. da da Karahanlıların eline geçti. Aynı adı taşıyan iki tane oğuz şehri de vardı. (M)

AKTEPE (Münir), tarih profesörü (İzmir 1917). İlk, orta ve lise tahsilini İzmir'de yaptı. İzmir ili hesabına İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünden mezun oldu; 1945 yılında aynı bölüme asistan olarak alındı. 1950 Yılında araştırma yapmak maksadıyle Paris'e gitti. 1954'te doçentliğe yükseldi. 6 Ocak 1961 tarihinde Türkiye Muallimler birliği tarafından Kurucu meclise temsilci olarak gönderildi. 1962 Ders yılında inceleme yapmak üzere Münih'e gitti. 1964'te Yeniçağ tarihi kürsüsü profesörü oldu. 1967 Yılında Edebiyat fakültesini temsil etmek üzere İstanbul Üniversitesi Senato üyesi seçildi. Edebiyat fakültesi neşriyatından Tarih Dergisi (1949) ile Belgelerle Türk Tarihi Dergisi'nin (1967) yazı kurulu üyeleri arasında bulunan Aktepe, 1968 yılında teşekkül eden Türk Nümismatik derneğinin de kurucu üyesidir. Türkiyat Mecmuası, Tarih Dergisi, İslâm Ansiklopedisi, Bilgi Mecmuası, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, İstanbul Fetih Derneği Dergisi, Encyclopedie de l'İslâm (yeni seri) gibi yerlerde ilmî makaleleri yayımlanmış olan Aktepe'nin iki kitabı vardır. 1730 *Patrona Halil İsyanı* (1958); *Girit Meselesi* 1864-1889 (1967). [M]

AKTI i. *Halk dili.* Götürü bir iş için ödenen ücret, el emeği. (M)

AKTİF sıf. (lat. *activus*'tan fr. *actif*). Hareket ve enerji dolu, faal: *Bu neslin en aktif grubu olan Genç Osmanlılar...* (M. Kaplan). || Güçlü, etkisi olan, yapıcı: *Bu ormanlar Türkiye topraklarından faydalanma bilançosunda gerçekten aktif iki eleman meydana getirirler* (Besim Darkot).

— DEY. *Aktif rol oynamak,* [bir işte] birinci planda yer almak, tesirli olmak.

— Dil bil. *Aktif,* Osmanlıcada *ma'lûm* ile karşılanan kelime bugün *etken* olarak kullanılıyor. || *Aktif fiiller.* Bk. FİİL.

— Diş cerr. *Aktif,* çene kemiklerinin gelişmesini ve bu suretle, dişlerin normal dayanaklarda tam yerlerini almasını sağlayan ortodonti cihazı.

— Eğ. *Aktif metot,* öğrencilerin derse katılmasına ve şahsî teşebbüsüne dayanan öğretim metotları (Bk. ÖĞRETİM). || *Aktif yetiştirme,* bu sistemde, öğretmen öne sürülen tezin fayda ve sakıncalarını ortaya çıkarmak için öğrenciler arasında tartışma açar.(Bu usulün etkinliği çok büyüktür, çünkü öğrenci çeşitli fikirler arasında kıyaslama imkânını elde eder ve kendi kendisine vardığı sonucu iyice benimser. Öğretimde çok sık uygulanan bu metottan, İkinci Dünya savaşından bu yana, özellikle sanayi alanında yaşlı işçilerin eğitimi için faydalanılmaktadır.)

— Elektr. *Aktif akım* (veya yerinde olmayarak *wat'lı akım* da denir), kendisini meydana getiren gerilim ile aynı faz'da olan alternatif akım. || *Aktif güç,* alternatif akım geçiren bir devrede ortalama güç (Sinüsoidal rejimde, aktif güç, etkin gerilimin veya etkin e.m.k. nin kendisiyle aynı faz'da olan akımın bileşeni ile çarpımına eşittir). || *Aktifleştirici,* bir maddenin gazışını arttırmak etkisi gösteren yabancı cisim veya atom.

— Fiz. *Aktif,* bir ortama radyoaktif özellikler geçirme eylemi. || *Aktiflikten çıkarma,* bir cismi, içinde bulunan radyoaktif elemanlardan ayırma. || (Nükl.) *Aktifleşebilir,* radyoaktif hale gelebilir: *Gümüş, nötranların etkisi ile aktifleşebilen bir madendir.*

— Kim. *Aktif,* kataliz işleminin yapılmasına özel bir şekilde elverişli bazı metaller için kullanılır. (Süngersi demir, indirgenmiş nikel, platin veya palladium köpüğü v.b.) || *Aktifleştirici,* bir katalizöre genellikle az miktarda karıştırılarak, bu katalizörün aktifliğini arttıran madde. (*Eşanl.* PROMOTÖR.) || *Aktifleştirilmiş,* reaksiyonlara daha kolay katılması sağlanmış bir atom veya molekül için kullanılır.

— Miner. *Aktif,* bazı cevherlerin yüzdürülmesini kolaylaştırmak için öze katılan kimya maddesi. (Çok kullanılan bir aktif çeşidi sülfürlü cevherlerin köpüklerde yüzeye çıkmasını kolaylaştıran bakır sülfattır.)

— Muhas. *Aktif,* bir malvarlığının veya bir hukukî bütünlüğün parçalarını teşkil eden ve değerlendirilmesi mümkün bulunan mallar ve hakların tamamı: *Mirasın, iflâsın aktifi.* (Aktif, mamelek veya hukukî bütüne yüklenen borçlara zıttır.) || *Aktif borçlar,* pasif borçlara karşılık, alacaklı olunan miktarlar. || *Aktif hesap,* bir işletmenin bünyesinde belli bir maksadın husule gelmesi için faaliyet ve hareketlere mevzu olan veya bizzat faaliyet ve hareketleri meydana getiren değerlerin kaydedildikleri hesap. || *Gerçek aktif,* muaccel pasif üzerinden cari rayice göre yeniden değerlendirilmiş aktif fazlası (Bk. BİLANÇO). || *İtibarî aktif,* bilançonun aktif kısmına sokulan, değersiz veya fazla değerlendirilmiş hak veya malların bütünü. || *Net aktif,* teşebbüsün kendi sermayesinin azalmış pasifinden arta kalan ve muhasebe hesaplarından çıkan aktif fazlası.

— Psikol. *Aktif,* Heymans ve Wiersma'nın karakterolojisinde, güttüğü amaca uygun olarak bir nesne üzerinde etki yapan kimseye denir. (*Aktif,* bu karakterolojide, aktif olmayan'ın karşıtıdır; *aktif olmayan,* engel karşısında cesareti kırılan, durgunluktan kurtulması ancak kendini zorlamasına bağlı olan kimsedir.)

— Sanay. *Aktifleştirici,* kauçuğun veya ben-

zer elastomerlerin kükürtle işlenmesini hızlandırabilen, hızlandırıcıları daha etkili hale getirilebilen veya bazı karışım unsurlarının aksi etkilerini giderebilen madde: *En çok kullanılan aktifleştiriciler çinko oksit, kurşun oksit ve magnezyum oksittir.* (L)

AKTİMUR BEY, Gündüz Beyin oğlu ve Ertuğrul Beyin torunu (XIV. yy.). Amcası Osman Gazinin akınlarına ve seferlerine katıldı. Karacahisar'ın alınmasında birinci derecede rol oynadı. Söylentilere göre, Karacahisar'ın fethi müjdesini Anadolu selçuklu sultanına götüren o olduğu gibi, amcasına selçuklu sultanının egemenlik alâmeti olarak verdiği sancağı getiren de Aktimur Beydir. Bir kaynağa göre, Aktimur Bey, Koyunhisar savaşında babasıyle beraber ölmüştür. Başka bir kaynağa göre ise 1315 yılından itibaren Bursa'nın kuşatılmasında Kaplıca tarafına yaptırılan kaleye, Aktimur Bey muhafız tayin edildi. (M)

AKTİNİFER sıf. (fr. *actinifère*). Radyoaktif ışınlar salan: *Aktinifer çamurlar bazı hastalıkların tedavisinde kullanılır* (dermatozlar, romatizmalar v.b.). [L]

AKTİNİK sıf. (fr. *actinique*). Çeşitli maddelerde kimyevî etki meydana getiren ışınımlar için kullanılır. (Bu ışınımlara *kimyasal ışınımlar* da denir). [L]

AKTİNİT'LER i. (fr. *actinides*). Kim. Aktinium'a benzeyen maddeler grubu (toryum, protaktinyum, uranyum v.b.). [L]

AKTİNOBASİLOZ i. (fr. *actinobacillose*). Gevişgetirici hayvanların aktinomikoz'a benzer hastalığı. (Hastalığa, irin içinde kitle veya çomak şeklinde görülen özel bir basil sebep olur.) [L]

AKTİNOFRİS i. (fr. *actinophrys*). Zool. Tek hücreli hayvan. Küre şeklinde, merkezî çekirdeği pek iri olan, çok kabarık atımlı kabarcığı ve aksopotları ile tanınır. (Tatlı ve tuzlu sularda rastlanır. *Güneş hayvanları* sınıfı. [L]

AKTİNOGESTİN i. (fr. *actinocongestine*). Fizyol. Aktini'lerden elde edilen madde. Portier ve Ch. Richet, bu maddeyi zerkederek, *anafilaksi*'nin varlığını ispat etmişlerdir. (L)

AKTİNOGRAF i. (fr. *actinographe*). Kaydedici aktinometre. (Robitzch piranografına, yanlış olarak *aktinograf* adı verilir.) [L]

AKTİNOMETRE i. (fr. *actinométrie*). Işımaların ve özellikle güneş ışımalarının şiddetini ölçme.

— ANSİKL. Güneş, atmosfer ve yer arasındaki ışıma alışverişi atmosferde meydana gelen bütün hareketlerin kaynağıdır. Bu bakımdan *aktinometre*, meteoroloji ve klimatalojinin temelini teşkil eder. Biyoloji bakımından da aktinometrenin ayrı bir önemi vardır, çünkü ışımalar bitkilerin gelişmesine ve insan sağlığına da tesir eder. Yarım yüzyıldan beri, Washington'daki Smithsonian kurumunda ve Uppsala Fizik enstitüsünde güneş değişmesi üzerine yapılan ölçmeler, meteoroloji istasyonlarının gözlemleri, ışıma klimatolojisi denilen bir bilgi alanının temelini atmıştır. Bununla beraber, gözlem sürelerinin kısalığı ve gözlem şebekesinin darlığı yüzünden elde edilen bilgiler yetersizdir; nitekim, Parc-Saint-Maur rasathanesi *topyekûn ışıma*'yı ancak 1928'den beri gözlemektedir. Öte yandan, biyolojik etkiler henüz iyice belli olmamıştır. En kesin aktinometre verileri, şimdilik fizik ölçüleridir: güneş değişmezi, direkt ışıma, atmosferin ışıması, yeryüzünün ışıması.

Ölçü âletleri iki esasa göre sınıflandırılır. Mutlak ölçü âleti, çok keskin ve mutlak bir laboratuvar aracı olan *pirheliometre*'dir. İkinci derecede ölçü âletleri, mutlak ölçü âletlerine göre ayarlanmış ve daima kontrol edilen gözlem araçlarıdır: pirheliometre ile aynı maksada hizmet eden *aktinometre* güneşin ışımalarını ve gökten yatay bir yüzeye düşen ışımayı ölçen *piranometre* veya *solarimetre;* gece, toprağın ışımasını ölçen *pirgeometre*; tayf'ın bir kısmında güneşin veya gökyüzünün ışımasını ölçen *fotometre*. Bu araçların çoğu kaydedicidir (pireliograf, aktinograf, piranograf).

Laboratuvarlarda Angström pirheliometresi ile Abbot'un gümüş kurslu pirheliometresi kullanılır. Angström cihazında, işlenmiş iki manganin lamel vardır; bunlardan biri ışımayı doğrudan doğruya alır; diğeri ise güneş ışımalarından korunmuştur ve bir elektrik akımıyle ısıtılır. İki lamelin ısıca eşitliği bir termoelektrik çift ve bir galvanometre ile sağlanır. Çok hassas bir ampermetre ile akımın şiddeti ölçülerek, güneşin her sm^2. ye dakikada gönderdiği kalori miktarı hesaplanır. Abbot cihazında işlenmiş bir levhanın güneş ışınları etkisiyle ışıması çok hassas bir termometre ile ölçülür. Parc-Saint-Maur'da kullanılan Moll ve Gorcynski pirheliografı kaydedici bir aktinometredir. Bununla, güneş ışımalarının bir termoelektrik pilde meydana getirdiği akımın şiddeti ölçülür. Bu termoelektrik pil bir saat düzeneği vasıtasıyle devamlı olarak güneşe doğru çevrilir ve pil kaydedici bir milivoltmetreye bağlanır. (L)

AKTİNOMİKOZ i. (fr. *actinomycose*). Aktinomiset (*actinobakteri* veya *nocardia*) grubundan bir mantarın insan ve hayvanlarda sebep olduğu bir hastalık. (En belirli aktinomikozlar, Madura ayağı ve öküz aktinomikozudur.)

— ANSİKL. Vet. *Aktinomikoz*, bütün hayvan cinslerinde, çoğunlukla sığırgillerde görülür. Özelliği, irin akıtıcı doku bozuklukları ve yeni teşekküller içinde tanecikli iltihap bulunmasıdır. Sığırlarda en çok altçene ve dil üzerinde, et yiyenlerde ise genellikle derialtı apseleri, iltihaplı peritonit ve plöreziler şeklinde görülür.

Tedavi, iyotlu preparatlarla yapılır. Sülfamitler ve antibiyotikler her zaman aynı neticeyi vermez.

— Patol. *Aktinomikoz*, insanda da hastalık yapar. Dünyanın her tarafında mevcut olmakla beraber, özellikle hayvan besleyen memleketlerde ve parazitli tahıllarla temas eden çiftçilerde görülür. İnsan, bu hastalığa ağzında buğday ve arpa başakları çiğnemekle, güvercinlere kendi ağzıyle yem vermekle, bu bitkiler üzerinde saprotif olarak yaşayan mantarı yemekle yakalanır. Hastalık olabilmesi için, yaralar, ağız mukozasında sıyrık, çürük diş gibi, bir açıklığın bulunması gereklidir. Parazit, buğu çekme ve ağız yoluyle de organizmaya girebilir.

Enfekte dokularda sarı taneler şeklindedir. Mikroskobik muayenede, bunların emeç ipliklerinden bir merkez teşkil ettiği ve bunun etrafında tokmak şeklinde ve tahıl gibi dizilmiş elemanlardan meydana geldiği görülür. Aktinomikoz, tümör veya irin akıtıcı lezyonlar şeklinde seyreder, çene kemiğinde, dilde, akciğerlerde, göğüszarında, barsaklarda, rektum barsağında yerleşir. *Kronik* seyreder ve tedavi edilmezse ölüme sebep olabilir. Çok defa kanser, tüberküloz ve frengiyle karıştırılmıştır.

Tedavide hastaya yüksek dozda iyot ve lokal iyot verilir. Bu ilâçlar yeterli gelmezse, cerrahî müdahale yapılır (odakların açılması kürtaj, koterizasyon v.b.). [L]

AKTİNOMİSETAL'LER çoğl. i. (fr. *actinomycétales*). Bakteriyol. Bir mantarın miselyumunu hatırlatan, dallanmalı görünüşleriyle belirlenen bakteriler takımı (difteri, cüzzam ve tüberküloz basilleri gibi). [L]

AKTİNOMİSİN i. (fr. *actinomycine*). Bakteriyol. *Streptomyces antibioticus* (mantar) kültürlerinden çıkarılan antibiyotik. Bu madde Koch basiline karşı etkili olmakla beraber, toksikliği dolayısıyle az kullanılır. (L)

AKTİNOMORF sıf. (fr. *actinomorphe*). Bir eksene göre simetrik olan düzenli çiçekler için kullanılır. (L)

AKTİNON i. (fr. *actinon*). Kim. Aktinyum'un kendiliğinden bozunmasıyle elde edilen 223 kütle adetli radon izotopuna verilen isim. Bk. EMANASYON. (L)

AKTİNOPOT'LAR çoğl. i. (fr. *actinopodes*). Zool. Işınsal dizilen ince psödopotların (yalancı ayak) ve bazen aksopotların varlığıyle tanımlanan tek hücreli rizopotların alt kolu (*Acatharia, radiolaria* ve *heliozoa*'ları kapsar). [L]

AKTİNOSKOPİ i. (fr. *actinoscopie*). Biyol. Bir organ veya dokunun yayınma veya saydamlıktan yararlanarak, parlak ışınlar veya ültraviyole yardımıyle muayenesi. (Bu son durumda, gözle izlenen ışınlar bazı dokuların [tırnaklar, kıl ve benzerleri, dişler] flüoresansından ileri gelir.) [L]

AKTİNOSPORİT'LER çoğl. i. (fr. *actinosporidies*). Zool. Üç zehirli organa veya «polar kapsüle» sahip olmalarıyle tanımlanan ve yersolucanının paraziti olan tek hücreliler. (Sporozoa sınıfından.) [L]

AKTİNOT i. (fr. *actinote*). Miner. Zeytin yeşili ile koyu yeşil arası renkte, tremolit'te izomorf, monoklinik, kalsiyumlu, magnezyumlu ve demirli bir amfibol. (L)

AKTİNOTERAPİ i. (fr. *actinothérapie*). Güneş ışınları ve özellikle ültraviyole ışınlarıyle tedavi şekli.

— ANSİKL. *Aktinoterapi*, akciğer tüberkülozu dışında, raşitizm, sparmofili, soğuk apseler, kemik ve eklem tüberkülozu, akne gibi bazı deri hastalıkları tedavisinde uygulanır. (L)

AKTİNOTROPİZM i. (fr. *actinoctropisme*). Bitkilerin tek yönlü bir ışımanın etkisiyle bükülerek gelişmesi. (Sap, ışınların geldiği tarafa, kök ise aksi istikamete yönelir.) Işıma, ışıklı olursa, daha çok *fototropizm* terimi kullanılır. (L)

AKTİNO-URANYUM i. (fr. *actino-uranium*). Nükl. Radyoaktif zincirleme yoluyle aktinyum'u meydana getiren uranyum 235'e bazen verilen ad. (L)

AKTİNYUM i. (fr. *actinium*). Kim. 1899'da Debierne tarafından keşfedilen radyoaktif madde (rumuzu: AC). Atom sayısı 89, izotopları AC^{227} ve AC^{228}. *Aktinium serisi*, uranyum 235'in bozulmasından doğan çekirdeklerin toplamı. (L)

AKTİUBİNSK, S.S.C.B.'nde (Kazakistan) şehir; nikel, krom ve fosfor yatakları; endüstri merkezi 127 000 nüf. Demirsiz maden eritme fabrikaları; kimya endüstrisi. (L)

AKTİVASYON i. (fr. *activation*). Bk. ETKİNLEŞTİRME.

AKTİVİMETRE i. (fr. *activimétre*). Nükl. Radyoaktif bir elemanın aktifliğini ölçen âlet. (L)

AKTİVİTE i. (fr. *activité*). Bk. ETKİNLİK.

AKTİVİZM i. (fr. *activisme*). Siyasî bir doktrin, bir parti veya bir sendikanın hizmetinde yapılan etkin propaganda. (*Eşanl.* ETKİNCİLİK.)

— Fels. Pragmatizme yakın bir felsefe doktrini; doğru'ya pratik faydanın üstünde bir değer tanıması bakımından pragmatizmden ayrılır. (Doğru, bizim edindiğimiz doğru tecrübesiyle bağımlı değildir; A. J. Jones, Eucken'in aktivizminden bahsederken şöyle diyor: «Doğru'ya, hareketli bir hayat yaşayarak sezgimiz ile varırız». ‖ *Eşanl.* AKTÜALİZM (F. Rauth'ın felsefesinde). [L]

AKTOGRAF i. (fr. *actographe*). Faaliyeti incelenmek istenilen bir böceğin hareketlerini grafik şeklinde otomatik olarak kaydeden cihaz. (L)

AKTOLGA bls. i. Savaşta giyilen zırhlı başlık. Bk. MİĞFER, TOLGA. (M)

AKTOP veya **AKTOPAÇ** bls. i. Zır. *Mah.* Bir çeşit ak buğday (Tokat ve dolayları). [M]

AKTOR, Patrokles'in atası. Aulid hükümdarı; soyundan gelenlere Aktor'lular (*Aktorides*) denir. (L)

AKTÖR veya **AKTRİS** i. (lat. *actor*, oyuncu'dan fr. *acteur* veya *actrice*). Sahne ve perde için yazılmış eserlerin temsilinde rol alan erkek (aktör) ve kadın (aktris) [Aktris yerine *artist* de denir.]: *Yanaşma aktörler çok, aktrisler sayısız, koltuklar geniş, paradiler dolu, gişeler açık...* (Ahmed Rasim. ‖ — *Mec.* Kendisini olduğundan başka türlü gösterebilen, duruma ve şartlara göre tavır takınan kimse: *Amma aktör adam, herkesi kendine acındırıyor.*

◆ **Aktörlük** i. Aktörün yaptığı iş, meslek: *Garsonluk ettim, arzuhalcilik ettim, aktörlük ettim, çımacılık ettim, nihayet bir gemiye ocakçı oldum* (A. K. Tecer).

— DEY. *Aktörlük etmek. Mec.* Rol yapmak, olduğundan başka türlü görünmek. (M)

AKTRİS. Bk. AKTÖR.

AKTUĞ bls. i. Önceleri sadece at kılından, sonraları altın ve gümüşle süslenerek yapılan hükümdarlık alâmeti. Bk. TUĞ. (M)

AKTUZLA, Doğu Anadolu'da, Muş ilinin Malazgirt ilçesinde bir bucak; 6 950 nüf., 23 köy. Bucak, adını merkezi yakınında artık işletilmeyen bir tuzladan alır. Malazgirt'in 29 km. kuzeyinde bulunan bucak merkezinin nüfusu 100'ün altındadır. (M)

AKTÜALİTE i. (fr. *actualité*). Şimdiki an'a uygun olma niteliği. ‖ Günlük olay, günlük durum, şimdiki hal ve şartlar: *siyasî aktüalite, aktüalite filmi, haftanın aktüalitesi.* (L)

AKTÜALİZM i. (fr. *actualisme*). Jeol. Geçmiş devirler jeolojisini zamanımızda oluşmakta bulunan olayların incelenmesine da-

Cellini üslûbunda akuamanil, kutsal su ve şarap ibriği (Pitti sarayı, Floransa)

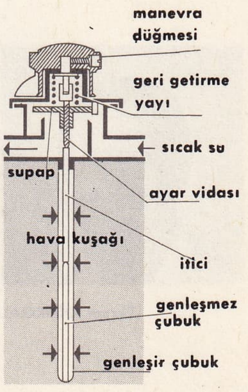

akuastat

Foto. Alinari-Giraudon (LAROUSSE)

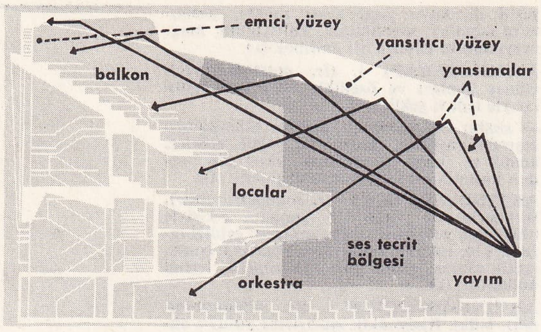

akustik

yanarak izah eden jeoloji doktrini (Constant Prévost ve Lyell). [*Eşanl.* ÜNİFORMİTARİZM.]

— Ahl. Rauh'a göre, geçmişin, bugünü doğrudan doğruya etkilediği ölçüde incelenmesi. Bk. HALCILIK. (L)

AKTÜARİUS (Yohannes), XIII. yy. sonlarında yaşamış yunanlı hekim. Özellikle Galenos'tan yaptığı derlemeler, 1556'da bir araya getirildi. (L)

AKTÜEL sıf. (lat. *actualis*'ten fr. *actuel*). Şimdiki zamanda, halen cereyan eden, bahis konusu olan, üzerinde durulan: *aktüel meseleler, aktüel görüş.* (L)

AKTÜER i. (lat. *actuarius*'tan fr. *actuaire*). Mal. ve Huk. İstatistiklere ve ihtimallere dayanarak gelecek zarar hesapları yapan sigorta uzmanı.

— ANSİKL. Karşılaşılacak veya ödenecek, hesaplanabilir bir rizikonun söz konusu olduğu durumlarda, maliye veya sigorta kurumları *aktüer*'lere baş vurur. Meselâ maliye alanında, aktüerler amortisman nispetlerini tespit ederler, sigortacılıkta ise, ölüm ihtimali cetvellerini hazırlarlar. Aktüerlerin hesaplarının başlangıç noktası büyük sayılar kanunundan çıkartılmış prensiplerdir. (LM)

AKUAMANALİS i. (lat. *aqua,* su ve *manus,* el'den fransızcası *aquiminarie*). Eski Roma'da yemeklerden önce ve sonra el yıkamak için kullanılan ibrik ve leğen. (L)

AKUAMANİL i. (lat. *aqua,* su ve *manus,* el'den fr. *aquamanile,* el tası). Kilise hazinelerinin saklandığı bölümde, parmaklara kutlanmış su ve şarap dökmeğe yarayan kulplu ve ağızlı ibrik. (Ortaçağda, Dinant'ta dövme pirinçten ve sarı bakırdan atılar, zırhlı adamlar veya hayalî hayvanlar şeklinde akuamanil'ler yapılırdı.) [L]

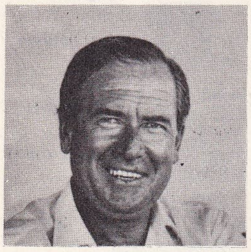

Ekrem AKURGAL

AKUASTAT i. (fr. *aquastat*). Özellikle bir ısıtma devresinin çıkışında, su sıcaklığını kendi kendine ayarlamağa yarayan termostat. (L)

AKUATENT i. (lat. *aque,* su ve ital. *tinta,* boya'dan fr. *aquatinte*). G. santl. Gravürde ofort ile lavi taklidi yapma usulü. (L)

AKUA-TOFFANA i. (ital. *acqua,* su ve *Toffana,* kadın ismi). İtalya'da XVI. ve XVII. yy. da meşhur bir zehir. Bir arsenik çözeltisidir. (L)

AKUET i. İtalya ve Güney Fransa'da sevilen, kokulu, eski bir likör. (Danzig likörünü andırır.) [L]

AKUİLA-ALBA i. (fr. *aquila-alba*). Kim. Beyaz süblimelerin, özellikle kalomel'in eski adı. (L)

AKUMAPE, Güney Togo'da bir yer. Fosfat işletmeleri; çıkarılan fosfat Kpeme iskelesinden ihraç edilir. (L)

AKUPLE sıf. (fr. *accoupler,-é*). Bk. ÇİFT BAĞLAMA. (L)

AKUPUNKTUR i. (lat. *acus,* iğne, ve *punctura,* batırma'dan fr. *acupuncture*). Tıp. Cildin belirli noktalarına iğne batırarak yapılan tedavi.

— ANSİKL. Binlerce yıldan beri Çin'de uygulana gelen akupunktur'u Avrupa'ya (Avrupalılara) konsolos Dabry tanıttı (1853), fakat geçici bir ilgi gördü. Dr. P. Ferreyrolles'un isteği üzerinedir ki sinolog G. Soulié de Morant tarafından 1927'de tekrar Batı âlemine tanıtıldı. De Morant, çok eski Çin eserlerini Fransızcaya tercüme etmekle işe başladı. Bu eserlerinin en önemlisi, içinde M.Ö. XIII. yy dan kalma belgelerin bulunduğu *Nei Tsing* adlı kitaptı. Sonra da, bu usulü kullanılabilir bir duruma getirdi. Paris'te, Saint Louis hastahanesinde Dr. Ch. Flandin'in ve Léopold Bellon hastahanesinde Dr. M. ve Th. Martiny'nin araştırma ve uygulamaları sayesinde metot bütün Avrupa'ya yayıldı.

akuamanil
ve akuastat
(resimler 253. sayfada)

Pekin, günümüzde modern tedavinin yanısıra akupunktur'a da yer vermiştir. R. de la Fuye, elektropunktur'u yenileyerek ve akupunktur ile homeopati'yi *homeosiniatri* adı altında birleştirerek bu alanda çeşitli gelişmelere yol açtı.

Akupunktur, ciltteki belirli noktalarla organlar arasındaki bağıntılara dayanır. Bu noktalar, uzuvların uçlarından başa kadar bütün vücudu saran hayalî çizgilerle birleştirilmiştir. *Meridyen** denilen bu çift çizgilerin sayısı on iki tanedir. Ayrıca, sayısı tek olan, iki tane ön ve arka meridyen vardır. Akupunkturcuların iddiasına göre, nabız yoklandığı zaman, bu meridyenlerden *İnn-Iang* denilen bir enerjinin geçtiği anlaşılır. Bütün mesele, meridyenler boyunca sıralanan çeşitli kuvvetlendirici, dağıtıcı, ayarlayıcı, geçirici, uyarıcı ve benimsetici noktalara, bir de meridyenler dışındaki *olağanüstü damarlar* denilen noktalara iğne batırarak bu enerjinin dengeye kavuşmasını sağlamaktır. Her ne kadar akupunktur biyoloji bilgisine dayanırsa da, Niboyet ile Brunet'in, çin noktaları düzeyinde, cilt elektrik direncinin azalması üzerine yaptıkları araştırmalar, böyle bir enerjinin varlığını ortaya koymuştur. Akupunktur'un faydası, özellikle fonksiyon bozuklukları ile çeşitli ağrılarda görülür. Bazen, akupunktur yerine *moksa** denilen misk otu tozu ile belirli noktaları yakma usulü kullanılır. Denildiğine göre, Japonya gibi rutubetli memleketlerde bu usul bitkinliğe karşı çok iyi gelişmiş. (L)

AKUR sıf. (ar. *ᶜakūr*). *Esk.* Azgın kudurmuş: *Moskofun sulhü muğfil, sükûtu akur, müdarası hain, yardımı mühindir* (Süleyman Nazif). *Ne şekl-i ademe girmiş akur şeytanlar* (Ali Ekrem). *Raçof çirkin ve akur sesiyle dedi ki...* (Ömer Seyfeddin). ‖ Kuduz [hayvan].

— DEY. *Kelb-i akur,* kuduz köpek.

◆ **Akurane** zf. Kudurmuşcasına, kudurmuş gibi: *Sizi bu kadar akurane kanatan bu küçük milletin bütün kudreti bu küçük ticarettir* (Yahya Kemal). [M]

AKURATERS (Janis), letonyalı yazar (Dignaja 1876-Riga 1937). *«Letonya Baladları»*nda (1922) romantik bir şair olarak tanındı. Fakat, asıl şöhretini, kendi hayatını duygulu bir dille anlattığı *«Bir Zavallı Oğlanın Yazı»* na borçludur (1908). Millî bağımsızlık taraftarı olarak, Birinci Dünya savaşından önce Norveç'e sığındı ve 1919'dan sonra, Letonya'da önemli mevkiler işgal etti. (L)

AKUREYRİ, İzlanda adasının kuzey kıyısında, Eyja fiyordunda şehir ve liman; 8 200 nüf. İzlanda'nın kuzey kıyısının başlıca limanı. (L)

AKURGAL (Ekrem), türk arkeoloğu (İstanbul 1911). 1931'de İstanbul Erkek lisesini bitirdi. 1933-1941 Yıllarında Berlin'de arkeoloji tahsil etti ve doktorasını yaptı. 1941'de Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesinde asistan, daha sonra doçent, 1949 yılında profesör, 1959 yılında da ordinaryüs profesör unvanını aldı. 1948 Yılından bu yana İzmir, Sinop, Daskyleion, Foça, Çandarlı ve Erythrai kazılarını idare etti. Türk Tarih kurumu, Anıtlar Yüksek kurulu üyesi olan Ekrem Akurgal, Avusturya, Almanya Arkeoloji enstitüsü aslî, Londra'da Hallenic Studies cemiyetiyle Amerikan Arkeoloji enstitülerinin şeref üyeliğine seçilmiştir. 1960 Yılında kendisine Bordeaux üniversitesi tarafından fahrî doktorluk payesi verilen Ekrem Akurgal, 1961-1962 yılında Princeton üniversitesinde misafir profesör ve Senior Fellow olarak ders vermiştir. Halen Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Klasik Arkeoloji ve Anadolu Arkeolojisi kürsüsünü yönetmektedir. Ekrem Akurgal'ın eserlerinin büyük bir kısmı Avrupa ve Amerika'da yayımlanmıştır.

Başlıca eserleri şunlardır: *Lykische Reliefs* (Likya Kabartmaları) [Berlin, 1942]; *Remarques Stylistiques* (Üslûp Üzerinde Düşünceler) [Ankara, 1946]; *Spathethitische Bildkunst* (Geç Hitit Sanatı) [Ankara, 1949]; *Phrygische Kunst* (Firigya Sanatı) [Ankara, 1955]; *Die Kunst der Anatoliens* (Anadolu Sanatı) [Berlin, 1961]; *Die Kunst der Hethiter* (Hitit Sanatı) [Münih, 1961]; *The Art of the Hittites* (Hitit Sanatı) [Londra, New York, 1962]; *Arte Degli Ittiti* (Hititlerin Sanatı) [Firenze, 1962]; *Orient and Okzident* (Doğu ve Batı) [Baden-Baden, 1966]; *Treasures of Turkey* (Türkiye'nin Hazineleri) [New York, 1966] (Bu eser Almanca, Fransızca, İtalyanca ve İspanyolcaya çevrilmiştir); *Urartaische und Altiranische Kunstzentren* (Urartu ve Eski İran Sanat Merkezleri) [Ankara, 1968]; *The Birth of Greek Art* (Grek Sanatının Doğuşu) [Londra, New York, 1968]. (M)

AKUSMATİK i. (yun. *akusma, -atos,* dinleme'den fr. *acousmatique*). Fels. Pythagoras'ın bazı tilmizlerine verilen ad. Bunlar beş yıl, bir perde arkasından Pythagoras'ı görmeden ve tam bir sessizlik içinde onun derslerini dinlerlerdi. (L)

AKUSMİ i. (fr. *acousmie*). Seslerin doğru olarak algılanmasını engelleyen işitme sanrısı. (L)

AKUSTİK i. (yun. *akustike* [tekhnê], ses bilgisi'nden fr. *acoustique*). Sesin meydana gelişi, yayılması, duyulması ve özellikleri ile uğraşan ilim. ‖ *Teşm. yol.* Bir yerin, sesin yayılması bakımından niteliği: *Bu salonun akustiği iyidir.* ‖ Sıf. Sese ait; işitme ile ilgili: *Akustik olay.*

— Ask. *Akustik mayın,* denizin dibine atılan ve yakınından geçen gemilerin pervanelerinin çıkardığı gürültüyle patlayan mayın.

— Esk. çağ. *Akustik çanaklar,* toprak veya tunçtan yapılmış, çan biçiminde çanaklar. Eskiler, oyuncuların sesi daha gür işitilsin diye, bunları tiyatro binalarına yerleştirirlerdi.

— Fiz. *Akustik,* sesin algılanmasını, yani işitmeyi inceleyen fizyoloji, ses duyusunu inceleyen psikoloji ve sesleri ahenkli bir şekilde birleştirme sanatı olan müzikle sıkı sıkıya ilgilidir. Bk. ANSİKL. ‖ *Akustik,* uçlarının uyarıcı birer düdük bulunan ve sesi uzak lara ulaştırmaya yarayan uzun kauçuk boru. ‖ *Akustik boru,* sesin şiddetini arttıran, sağırların kullandığı araç.

— Mim. *Mimarî akustik,* binalarda sesin iyi yayılması ve işitilmesi için mimar ve mühendisler tarafından kullanılan tekniklerin bütünü. Bk. ANSİKL.

— Tıp. *Akustik* (veya *işitme*) *siniri,* içkulağı, beyine bağlayan sinirler demeti.

— ANSİKL. Fiz. Akustiğin temeli sayılan ve eski filozoflarca, özellikle Aristoteles'in de bildiği olay, insanda işitme duyusunu uyandıran bir cismin titreşim halinde olduğudur; yani, bu cisim, suya atılan bir taşın meydana getirdiği dalgalara benzer birtakım hızlı salınımlar yapar. Şu halde, akustik için, seslerin ve ses dalgalarının incelenmesidir denebilir. (Bk. DALGA SES, TİTREŞİM.) Tek telli bir ses aracı kullanarak, telin uzunluğu ile verdiği sesin yüksekliği arasındaki bağıntıyı inceleyen Pythagoras, hiç şüphesiz bir fizik olayının incelenmesinde sayıya baş vuran ilk bilgindir. Bununla beraber, büyük bir hızla gelişen akustiğin temellerini kuran F. Bacon ile Galile oldu. Gassendi, sesin inceliğini ve kalınlığını ses titreşimlerinin frekansıyle açıkladı; B. Mersenne ise, bir gamdaki çeşitli notaların frekansları arasındaki oranları tayin etti. Otto von Guericke, sesin boşlukta yayılmadığını gösterdi; P. Kircher, yankının sebebini açıkladı; J. Sauveur, titreşimlerde meydana gelen *düğüm* ve *karın* noktalarını buldu. Newton, sadece ortamların esnekliklerine dayanarak, sesin yayılmasını bir matematik teoriye bağladı. Brook Taylor, Daniel Bernoulli, Euler, d'Alembert, titreşen teller teorisini, analiz yoluyle incelediler.

XVIII. yy. ın sonlarına doğru titreşimlerin frekansını ölçmeğe yarayan ilk metotlar ortaya çıktı: siren metodu, grafik kayıt metotları ve XIX. yy. da başarıyle uygulanan optik metotları. Sturm, Colladon ve Regnault, çeşitli ortamlarda sesin yayılma hızını tayin ettiler. *Rezonatörlerden* yararlanan Helmholtz ve Koenig, bileşik sesin analizini yaparak seslerin ve özellikle insan seslerinin tınısı sorununu çözümlediler. Az sonra, Léon Scott, *fonotograf* yardımıyle (1858) bir konuşmayı seçilebilecek şekilde kaydetti, daha sonra da Edison (1878 fonografı bularak, bir konuşmanın mekanik olarak tekrarlanacak şekilde kaydedilmesini sağladı. Daha önce, 1876'da, Bell, elektrikten faydalanarak, *telefon* vasıtasıyle sesi uzaklara iletmeyi başarmıştı.

Foto. MEYDAN

Radyoteknik'in hızla gelişmesi, XX. yy. başlarında sesin Hertz dalgalarıyle çok uzaklara iletilmesini mümkün kılmıştır. Bu çalışmaların yanı sıra elektroakustik denilen yeni bir akustik kolu, alternatif akımdan faydalanarak sesler ve yeni yeni tınılar elde etmeğe çalışmaktadır.

— Mim. *Mimarî akustik*'in amacı, bir taraftan sesin iyi işitilmesi için şekillerin incelenmesi ve malzeme seçimi, diğer taraftan, bölmeler arasında veya bina ile dışarısı arasında sesin geçmesini önlemeğe elverişli şartları sağlamaktır. Eskiler, sesin anfi duvarlarında veya tabiî çeperlerde yansıyarak şiddetlendiğini biliyorlardı. Bu denemeler, onlara akustik bakımından kusursuz tiyatro binaları yapma yeteneği kazandırdı. Bir sesin işitilmesi ile bu sesin bir veya daha fazla yansımasından meydana gelen yankının işitilmesi arasında geçen zaman *yankı zamanı*'dır. Bu zaman uzun ise, işitme netliği kaybolur, fakat ses çok etkileyici ve renklidir. Geniş boyutlu ve duvarları sert malzemeyle kaplı salonlarda, meselâ büyük camilerde durum böyledir. Eğer iç duvarlar emici ise, ses dalgaları kısmen yansır; böyle yankısız bir salonda işitme zayıf, boğuk ve tını'dan yoksundur. Birinci halde yankı zamanı yüksek, ikinci halde zayıftır. Mimarlar, iç yüzeylerin yansıtıcı gücünü, yankı zamanını ayarlayarak, bir lokalin, salonun akustik niteliğini değiştirirler. Bir konferans salonunun boyutları ve biçimi salonun akustiğini etkiler. Bu alandaki araştırmalar geleneğin el yordamından çıkmış, deneme ve hesaba dayanan ilmî metotlardan faydalanan bir teknik olmuştur. Lokallerin gerek kendi aralarında, gerek dışarıya karşı akustik bakımından tecrit edilmeleri, gürültü kaynaklarının arttığı modern çağda büyük bir önem kazanmıştır. *Akustik tecrit*, gürültünün kaynağına göre değişir: **1.** *Havadan gelen gürültü*, bir duvarı geçerken, bu duvarın birim yüzey kütlesinin büyüklüğü oranında azalır. Tecrit edilmek istenilen mahallerin duvarlarını ve döşemelerini yoğun maddelerden yapmak faydalıdır. **2.** *Titreşimler* veya *çarpma sesleri* (ayak sesleri, bir binaya bağlı makinelerin gürültüsü) iletim yoluyle malzemeye yayılır. Bunları kaynaklarında tecrit etmelidir: yumuşak bir halı ayak sesini boğar; titreşimleri geçirmeyen bir kaide de bir makinenin gürültüsünü azaltır. Havadan gelen bir ses, duvarlarda gücünü kaybetmezse, titreşimlerini duvara aktarır ve bu titreşimler, betonarme veya çelik binalarda her taraftan duyulur. Ses dalgası frekanslarının çınlama, titreşim girişimi ve yutulma olaylarında büyük bir önem vardır. (L)

AKUT sıf. Patol. Çabuk ilerleyen hastalıklar için kullanılır.

— ANSİKL. *Akut hastalık, müzmin* veya *kronik hastalık*'ın karşıtıdır. Bünyeyi birden saran ve gelişme safhalarını kısa bir süre içinde aşan hastalık akut hastalıktır. Buna karşılık, müzmin hastalık, devam ede ede belirli bir düzene girmiştir. Akut bir hastalık, müzminleşebileceği gibi, müzmin bir hastalığın da akut safhaları olabilir. (L)

AKUTA veya **AKUTENG**, tatar başbuğu 1069-1123) Leao hanedanını devirdi ve Çin'de Kin sülâlesinin ilk imparatoru oldu (1115-1123). [L]

AKUTAGAVA (Ryunosuke), japon romancısı (Tokyo 1892-1927). Tokyo üniversitesinde ingiliz edebiyatı okudu. Daha 1916-da *Hana* (Burun) adlı bir hikâyesiyle Natsume Soseki'nin dikkatini çekti ve meşhur oldu. Kötümser, asabî mizaçlı bir yazardı; sonunda intihar etti. Özellikle kısa hikâyeleri dikkati çeker: *Raşomon* (1915), *Jigokuken* (Cehennemde Bir Hâdise), *Kumo No Ito* (Örümcek Ağı), *Kappa* (Su Semenderi) [1927]. (L)

AKUTİFOLİAT sıf. (fr. *acutifolié*). Bot. Yapraklarının ucu sivri olan bitkiler için kullanılır. (L)

AKUZ i. Zır. *Mah.* Pulluğun açtığı iz, çizgi (Van, Rize, Kars). [M]

AKÜ i. (fr. *accumulateur*'ün kısaltılmışı *accu*). Bk. AKÜMÜLATÖR. (L)

AKÜÇGÜL blş. i. Bot. Baklagiller'den çok yıllık bir yem bitkisi (Trifalium repem); dalları yerde sürünür, yatık büyür. Kuvvetli bir ana kök sisteminin tepesinde bulunan kök tacından saplar ışın halinde etrafa yayılır. Kök, durumunun özelliği sayesinde kuraklığa dayanıklıdır; yaprakları kavisli, uzun ve dik açılarla daldan çıkan sapların sonunda bulunur. Yaprakçıklar bazen kalp biçiminde ve uçları çentiklidir. Bitki, mayıstan temmuza kadar çiçek açar. Her çiçek gömeci, yaprak sapından daha uzun bir sapın bitimindedir. Her çiçek gömecinde 10-80 çiçek bulunur. Tohum, kalp şeklinde ve soluk kahverengi veya sarıdır. (M)

AKÜMİNAT sıf. (fr. *acuminé*). Patol. Sivri uçlu tümörler için kullanılır: *Çıbanlar akümînat olur.* (L)

AKÜMÜLASYON i. (fr. *accumulation*). Birikim, yığılma, toplanma. (*Esk. terâküm*): *Sermaye akümülasyonu*, sermaye birikimi. (M)

AKÜMÜLATÖR (Akü de denir) i. (fr. *accumulateur*). Herhangi bir enerjiyi, gerektiği zaman vermek üzere toplayan çeşitli cihaz.

— Elektr. *Elektrik akümülatörü*, elektrik akımı geçirilerek doldurulan, sonra, istenildiği anda, aksi yönde akım vererek kimyevî enerji halinde saklı olan bu enerjiyi sınırlı bir süre için iade eden bir cins tersinir pildir. Bk. ANSİKL.

— Mekan. Akümatör bir hesap makinesinin bazı sonuçları saklamak için kullanılan sayacı. ‖ Elektronik hesap makinelerinde hafıza kısmı ile hesap operatörü arasında toplamları yapan aracı organ. ‖ *Hidrolik akümülatör*. Bk. ANSİKL.

— Termik. *Isı akümülatörü* veya *termik akümülatör*, ısıyı depo ederek istenildiği zaman iade eden âlet. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Elektr. *Kurşunlu akümülatörler*. Bunlar, 1859 da Planté tarafından bulunmuştur, bugün de en çok kullanılan akümülatörlerdendir. Bir sülfirik asit eriyiği içine batırılan iki kurşun levha yeterince elektromotor kuvveti bulunan bir doğru akım üreticisinin kutuplarına bağlanır; pozitif elektrot levha aşırı oksitlenir, negatif elektrot levha da hidrojeni alır; bu levha önce oksit haline getirilmişse, hidrojen onu redükleyerek kurşun haline sokar. Bu halde elektrotlar kutuplaşır. Elektrolitten çıkan gazlar, plakalar tarafından tutulamaz hale gelip yayılmağa başlayınca, akümülatör dolmuş demektir. Bundan sonra plakalar üreteçten ayrılır da dirençli bir iletkenle birleştirilirse, doldurma esnasında görülen kimyasal reaksiyonların tersini meydana getiren bir akım geçer ve kurşun plakalar ilk hallerine döner; bu halde akümülatörü yeniden doldurmak gerekir. Akümülatörün kapasitesi (boşalması sırasında verebildiği elektrik miktarı), plakaların doldurma esnasında uğradıkları değişiklik oranında büyüktür ve doldurma, boşalma sayısıyle artar. Plakaların oksitlenmeleri ve redüklenmeleri, bunları süngerimsi gözenekli bir hale getirir ve elektrolize gazların girmesini kolaylaştırır; bunun için, akümülatörlerin kullanıla kullanıla oluştukları söylenir. Tabiî oluşum uzun ve pahalıdır; hemen hemen terk edilmiştir; yerine sunî oluşum kullanılır: plakalar kafes şeklinde antimuvanlı kurşundandır ve bunların gözlerine aktif maddeler konur (pozitif plakaya sulyen, negatif plakaya da litarj denir). Kurutmadan sonra birkaç plaka aynı desteğe bağlanarak akümülatörün elektrotları meydana getirilir. Elektrotların elementleri pozitif ve negatif levhalar biniştirilerek yerleştirilir ve bu levhalar birbirlerinden ayırıcılarla izole edilir. Bu tedbir alınmazsa, dış pozitif plaka zamanla bozulur, kullanılmaz hale gelir. Elektrolit, damıtık su içine azar azar ve karıştıra karıştıra arı sülfirik asit dökülerek hazırlanır. Bu şekilde hazırlanan elektrolitin yoğunluğu, 24 ile 28° Baumé arasında olmalıdır. Doldurma devresi haricinde, bir elementdeki elektrolit seviyesi, plakaların üst kısmını 10 mm. kadar geçmelidir. Akümülatör kullanılırken bu elektrolit seviyesi yalnızca damıtık su dökülerek sağlanmalıdır. Bir akümülatörün içinde meydana gelen kimyevî reaksiyonlar iyice bilinmemektedir. Genellikle iki teori kabul edilir: çift sülfatlaşma teorisi ile Fery teorisi.

Doldurmanın daha başlangıcında, 2 voltluk bir zıt elektromotor kuvvetinin varlığı görülür; bu kuvvet, doldurmanın sonuna doğru 2,5 volta yükselir. Boşalma iki devre olarak ele alınabilir: birinci devrede elektromotor kuvveti 2 volt civarında kalır, ikinci devrede hızla düşer. Doğrusu, birinci devreyi kullanmaktır, yoksa akümülatör sülfatlaşır ve yeni doldurma esnasında az iletken olan bileşikler meydana gelir. Kurşunlu akümülatörün kapasitesi, toplam ağırlığının her kilogramı başına 30 As'tır. Elektrik miktarı bakımından verim (boşalmada alınan elektrik miktarının dolma esnasında verilen elektrik miktarına oranı) yüzde 90, enerji bakımından verim ise yüzde 60 kadardır. Kurşunlu akümülatörler, kullanılmadığı zaman yükü kendiliğinden kaybeder, bu da sülfatlaşmaya yol açabilir. Bu yüzden, iyi verim elde etmek için çok dikkatli bir bakım gerekir. Kurşunlu akümülatörlerin iç dirençleri zayıf olduğu, plakalar çabuk bozulduğu için bunlar kısa devreye dayanmaz.

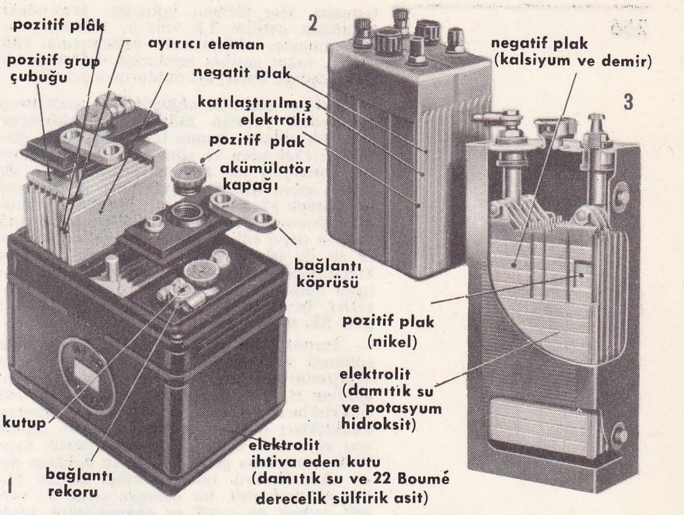

Akümülatör
1— Kurşunlu akümülatör
2— Çinko gümüşlü akümülatör
3— Alkalik akümülatör

● *Alkalik akümülatörler.* Alkalik akümülatörler, Edison'un ve bazı fransız bilginlerinin araştırmaları sonucu yapılabilmiştir. Bunların elektrotları demir ve nikel plakalardır. Bugün kullanılan şekillerinde, negatif elektrot kadmiyum karıştırılmış demir bir plakadır; elektrolit de, içine biraz litin eklenmiş potasyum hidroksit eriyiğidir. Bu akümülatörler son derece dayanıklıdır, fazla bakım da istemez; buharlaşan su yerine damıtık su eklemek yeter. Tamamıyle boşaltılabilir ve hızlı boşalmaya dayanırlar. Kapasiteleri aynı ağırlıktaki kurşunlu akümülatörlerinkinden daha fazladır (toplum ağırlığın her kilogramı başına 45 As.); fakat gerilimleri daha zayıf ve daha az sabittir (ortalama 1,25 volt). Havada karbonat meydana getirmeleri zamanla kapasitelerini düşürür, sakıncalarından biri de nispeten pahalı oluşlarıdır.

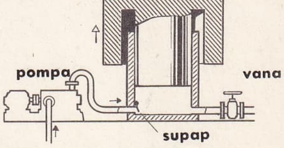

hidrolik akümülatör şeması

● *Çinko-gümüşlü akümülatör.* Elektrolit, potasyum hidroksitin sudaki eriyiğidir; pozitif elektrot toz halinde gümüş, negatif elektrot da pirinçten yapılmış bir kafesin gözlerine konmuş çinkodan ibarettir. Kutuplar arasındaki gerilim 1,5 volt; nicelik bakımdan verim birim'e yakındır ve kütle enerjisi kurşunlu akümülatörünkinden iki veya üç defa daha büyüktür. 1941 yılında A. André tarafından yapılan bu akümülatörün parlak bir geleceği olduğu söylenebilir.

Akümülatörler istenilen anda, istenilen yere enerji nakletme imkânını sağlar. Ağırlıklarına oranla depo ettikleri enerjinin zayıf olmasına ve verimlerinin yüzde 50'yi geçmemesine rağmen, elektrik akümülatörleri sanayide, trenlerin aydınlatılmasında, otomobillerde, sabit veya hareketli tesislerin elektrik motorlarını çalıştırmakta çok faydalı araçlardır. Kusurlarına rağmen, akümülatörler enerji depo etmek için en iyi cihazlardır. Bu bakımdan akümülatörler, basınçlı hava veya sıcak su makinalarından çok üstündür.

● *Bir otomobilde akümülatör*, dinamonun sağladığı elektrik akımını depo etmeğe, daha sonra da bunu otomobildeki çeşitli kısımların çalışması için dağıtmağa yarar. Dinamo ile akümülatör arasına konulan ve konjonktür-disjonktör motor yavaşladığı veya durduğu zaman akümülatörün dinamo üzerine boşalmasını önler. Akümülatörler (kurşunlu) birbirlerine bağlanarak bataryalar meydana getirilir; her bataryada elektromotor kuvveti 2 volt olan birkaç eleman bulunur. 6 voltluk bir bataryada seri bağlı 3 eleman, 12 voltluk bataryada ise 6 eleman

bulunur. Her eleman kutupları arasındaki minimum gerilim 1,8 volttur. Normal olarak dinamo, akümülatör bataryasına yük sağlar, fakat gerilim minimum değerinin altına düşünce bataryayı doldurmak gerekir.

— Mekan. *Hidrolik akümülatör.* Armstrong tarafından yapılan hidrolik akümülatörde sabit bir silindir, bunun içinde de dikey olarak hareket eden ve yönetilen, üzerine ağırlık konulmuş bir piston vardır. Bazen de piston sabit, silindir hareketlidir. Beslenmesi bir pompa yardımıyle olur, hidrolik akümülatör dolunca pompa durur. Böylece, basınç altında depo edilen suyun enerjisi daha sonra su ile işleyen bir motoru çalıştırmakta kullanılabilir. Bu akümülatörler kesikli çalışan makineleri işletmekte kullanılır: asansörler, bent kapıları, vinçler, su cendereleri gibi. Bk. HAVA *haznesi.*

— Termik. *Isı akümülatörleri,* ısının elde edilmesi ve kullanılması arasındaki zaman değişimini ayarlar. Bunlar ısı geçirmiyen ve içlerine ısı aldıkları zaman (*dolma devresi*) sıcaklıkları yükselen, ısı verdikleri zaman sıcaklıkları düşen (*boşalma devresi*), içinde sıvı veya katı cisimler bulunan büyük kaplardan meydana gelir. İçinde su bulunan bir ısı akümülatörü. buhar verdiği zaman *buhar akümülatörü,* bir devreye sıcak su verdiği zaman da *sıcak su akümülatörü* adını alır.

● *Buhar akümülatörü.* Buhar akümülatörü bir taraftan bir buhar kazanının buhar alma kapakçığına, bir taraftan da buhar türbinine bağlıdır. Türbinin yükü artınca, buhar akümülatörü türbine buhar göndererek düzenlilik sağlar. Isı merkezinde herhangi bir arıza olunca da buhar akümülatörü depo ettiği buharı türbine gönderir. Türbinin yükü azaldığı zaman, buharın fazlası otomatik kapakçıklar yardımıyle buhar akümülatörüne geçer, depo edilir.

● *Sıcak su akümülatörü.* Belirli zamanlarda buhar sağlamak söz konusu olunca, daha çok sabit basınçlı sıcak su akümülatörü kullanılır.

Bunda, içinde sıcak su bulunan dik ve yüksek bir silindir vardır, suyun sıcaklığı üst kısmında, alt kısma oranla daha yüksektir (meselâ üst kısmında 200°C, alt kısmında 110°C). Belirli debide bir buhar (msl. 350°), akümülatörün üst kısmından basınçla verilir ve ayarlanabilen su akımıyle orada yoğunlaştırılır. Isı dereceleri birbirlerinden farklı olan su tabakaları, yoğunluk farkından dolayı akümülatörde birbirine karışmaz. Buhar santralının üretimi azalınca, kazanların basıncı artar ve 350°C deki buhardan bir kısmı belirli bir debide akümülatörün üst kısmına gönderilir, bunu yoğunlaştırmak için de 110°C de su sevkedilir. Buna karşılık, santralın üretimi artınca, akümülatöre giden 350°C buhar, 110°C su debisi durur, bu durumda buhar kazanlarına akümülatörden 200°C de su gönderilir. (L)

AKVÂ sıf. (ar. *ḳavî*'den *aḳvâ*). *Esk.* Daha kuvvetli, en kuvvetli, çok sağlam: *Tıptır akvâ-yi mühimmat-ı fünun* (Nabi). [M]

AKVÂL çoğl. i. (ar. *ḳavl*, söz'den *aḳvâl*, sözler). Teşm. yol. Fikir, düşünce, mütalâa, hüküm: *Şemseddin Sami Beyefendi gibi akvâliyle istişhat olunan bir üstat...* (H. C. Yalçın). *Akvâl-i sairesi gibi bu hükmünü de büyük bir ciddiyetle telakki etmek eser-i hiffet olursa da...* (Cenap Şahabeddin). ‖ Dedikodu, rivayet, boş sözler. (M)

AKVÂM çoğl. i. (ar. *ḳavm*, topluluk, halk'tan *aḳvâm*). *Esk.* Kavimler, halklar, milletler: *Eski dünya, yeni dünya bütün akvâm-ı beşer / Kaynıyor kum gibi, mahşer mi hakikat, mahşer* (Mehmed Âkif).

— DEY. *Cemiyet-i akvâm,* kavimler topluluğu. ‖ *Cemiyet-i akvâm,* milletler cemiyetinin eski adı. Bk. MİLLETLER CEMİYETİ, BİRLEŞMİŞ MİLLETLER. (M)

AKVAREL i. (fr. *aquarelle*). Bk. SULUBOYA.

AKVARYUM i. (fr. *aquarium*). Tatlı veya tuzlu su hayvanı ve bitkilerinin beslendiği kap.

— ANSİKL. Bir *akvaryum*'un maksada uygun olması için, içinde yaşayan hayvan ve bitkilerin arasında biyolojik bakımdan denge sağlamak lâzımdır. Bazı sıhhat kurallarına uymak şartıyle suyun hiç değiştirilmemesi gerekir. Akvaryumun dibine ince, iyi yıkanmış kumla örtülü bir kat killi toprak konur, başka süsler de ilâve edilebilir. Bu toprak birkaç bitkiyi yaşatmak için yeterlidir (suoku v.b.). Fakat akvaryumda sunî veya tabiî bir aydınlatma tertibatı olması şarttır. Eğer bitkilerin gelişmesi normalse, bir havalandırıcı koymağa lüzum yoktur.

Suyun ısısı, türlere göre değişir. Isı bir elektrik direnciyle temin edilir. Bazı balıklar ısı değişmelerinden çok müteessir olurlar; bazılarını ise bu değişme etkilemez. Akvaryumlarda en çok melek balığı, siyam kavgacı balığı, türlü sazanlar beslenir. Balıklara canlı yem vermeli (kurtlar, supireleri gibi), fakat bunu aşırı dereceye vardırmamalıdır. Suyu da balıkların artıklarından temizlemelidir. Akvaryumda hayat şartları iyi olduğu zaman balıkların üremesi beklenebilir.

Büyük araştırma akvaryumları pek tanınmayan birçok türün yetiştirilmesine, bu türlerin bulundukları bölgenin iklimine alıştırılmasına, birçok ender ve ilgi çekici balığın halka gösterilmesine yarar. En meşhur akvaryum, Napoli akvaryumudur. Bundan başka, Paris'te, Trocadero'da ve France d'Outre-Mer müzesinde de vardır. Bütün deniz laboratuvarlarında özel olarak hazırlanmış akvaryumlar bulunur. Monaco Okyanus müzesindeki akvaryum çok ilgi çekicidir. (L)

AKVÂS çoğl. i. (ar. *ḳavs*, yay'dan *aḳvâs*). *Esk.* Yaylar, kavisler. ‖ Dönemeçler.

— Geometri. *Esk.* Yaylar. (M)

AKVÂT çoğl. i. (ar. *ḳut*, yiyecek. gıda'dan *aḳvât*). *Esk.* Yiyecekler, azlıklar, yenilecek şeyler.

— DEY. *Akvât-ı yevmiye,* günlük yiyecekler, geçim. (M)

AKVEM sıf. (ar. *ḳavim*, doğru'dan *aḳvem*). Daha, en veya pek doğru: *Bildiğin gibi değil cümleden akvemsin sen* (Şeyh Galib). [M]

AKVES sıf. (ar. *ḳavis*, bükülmek'ten *aḳves*). *Esk.* İhtiyarlık veya hastalık dolayısıyle beli bükülmüş [adam]. ‖ Sıkıntılı, zor, çetin [günler, vakit]. (M)

AKVİYÂ çoğl. i. (ar. *ḳavî*, güçlü insan veya hayvan'dan *aḳviyâ*). *Esk.* Güçlüler, kuvvetli kimseler: *Huzur-ı kanunda akviyâ ile zuafâ beraberdir* (Sırrı Paşa). [M]

AKYA i. Bot. Atlantik ve Pasifik okyanusunda yaşayan, uskumruya benzer kemikli balık. (Boyları 1 m. olan birçok türü Akdeniz'de yaşar. Eti çok lezzetlidir.) [L]

AKYAB, Birmanya'da, Bengal körfezi kıyısında şehir ve liman; Arakan eyaletinin merkezi, 40 000 nüf. Pirinç ticareti. (L)

AKYÂD çoğl. i. (ar. *ḳayd*, bağ, bukağı'dan *aḳyâd*). *Esk.* Bağlar. (M)

AKYARMA blş. i. Meyvc. Keskin kokulu, yerli bir şeftali çeşidi. Meyva yuvarlak, tatlı, mayhoş lezzette, sulu ve beyaz renklidir; adını bu aklığından alır. Ağustos başında olgunlaşır. (M)

AKYARNAZ veya **AKGERNEZ** i. Zır. *Mah.* Bir çeşit beyaz, yumuşak buğday; Orta ve Güney Anadolu'da yetişir. (M)

AKYATAN ve **AKYAYAN gölleri,** Adana ovasının Akdeniz kıyısında iki sığ göl. Bunlardan Akyatan gölü Seyhan ve Ceyhan ağızları arasındadır ve yüksek kumulların kapladığı, kapı denilen bir dil ile denizden ayrılır ve Karataş batısında genişçe bir ayakla denize ulaşır. Doğudaki Akyayan gölü ise, Ceyhan yatağının güneyindedir ve alçak kumulların yayıldığı bir dil ile denizden ayrılır. Bu göllerden balıkçılıkta faydalanılır. (M)

AKYAZI, Marmara bölgesinde, Sakarya ilinde ilçe merkezi; 9 090 nüf. (1935'te 2 289). Adapazarı ovasının Mudurnu çayının geçtiği güneydoğu kenarında, Adapazarı (33 km.) Mudurnu yolu üzerindedir; yüksl. 60 m. Mısır, buğday, patates, ayçiçeği, çeşitli sebze ve meyve yetiştirilir. Kuzuluk madensuyu kasabanın güneyinde bir kaynaktan çıkar. 1944'te kurulan Akyazı ilçesinin (717 km², 56 600 nüf.), [Akyazı, Dokurcun ve Karapürçek] bucakları içinde 71 köyü vardır. (M)

AKYAZLIK i. Zır. *Mah.* Dört sıra üzerine olgunlaşan bir cins sarı buğday (Denizli). [M]

AKYEL blş. i. *Halk dili.* Batıdan veya güneybatıdan esen rüzgâr. (M)

AK-YEN-KU-TE, Asya imparatorluğu hakanlarından. Hi-li-kuan-ku M.Ö. 60 yılında ölünce, kurultay onun yerine Ak-yen-ku-te'yi seçti. Bu sırada memlekette hoşnutsuzluklar ve kargaşalıklar hüküm sürmekteydi. Yeni hakan, idaresizliği yüzünden herkesi kendinden soğutmuştu. Ak-yen-ku-te'nin zulmünden korkarak kayınpederinin yanına kaçan eski hakanın oğlunun etrafına halktan ve devletin ileri gelenlerinden bazıları toplandı; bunlar genç prense Ho-han-şa adını vererek kendisini hakan ilân ettiler. Bunun üzerine, Ak-yen-ku-te, Ho-han-şa ile savaştıysa da yenildi ve buna tahammül edemeyerek intihar etti. (M)

AKYİSE çoğl. i. (ar. *ḳıyâs*, bir şeyi benzeri bir şeyle değerlendirme, ölçme'den *aḳyise*) *Esk.* kıyaslar: *Mantıkta bu nevi mukayeseler bazan abes neticeler doğurur, çünkü mevad-ı akyiseden madud olan cedal ü mugalata...* (Âkif Paşa). [M]

Akyol, Çağatayca dergi (21 nisan 1913-19 mart 1914). Agayef'in, on beş günde bir yayımladığı bu resimli dergi ancak 24 sayı çıktı. Tam bir koleksiyonu Millî kütüphanededir. (M)

AKYOL (İbrahim Hakkı), türk coğrafyacısı (Silistre 1888-İstanbul 1950). İlk ve orta tahsilini Silistre'de yaptı. 1900'de Galatasaray lisesine girdi; buradan mezun olduktan sonra, Millî Eğitim bakanlığı tarafından Avrupa'ya gönderildi. Lausanne'da üç yıl fizik ve tabiat ilimleri okudu. Birinci Dünya savaşında Türkiye'ye döndü ve 1916 yılında Almanya'ya gönderildi; orada da üç yıl coğrafya tahsil etti. 1923 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi fizikî coğrafya kürsüsü profesörlüğüne getirildi. Türk Coğrafya kurumunun kurucularındandı.

Çeşitli dergilerde çıkan ilmî makalelerinin dışında yazdığı başlıca eserler şunlardır: *Geyve Civarında Yılanda Heyelânı* (A. Müştak ve A. Malik ile, İstanbul) 1340; *Umumî Coğrafya* (Galvedes ve Maurett'den tercüme, 2 C. İstanbul) 1341; *İzmir Civarının Bünyesine ait Tetkikler* (İstanbul) 1930; *Ankara Civarında Suların Cereyanına ve Onlardan İstifadeye dair Mülâhazalar* (İstanbul) 1930; *Göksu Vâdisinde Gölcük Menderesi* (İstanbul) 1934; *Fizikî Coğrafya Istılahlarına dair Lûgatçe* (İstanbul) 1939; *Umumî Coğrafya* (Ders Notları, İstanbul) 1940; *Mevziî Coğrafya* (Ders Notları, İstanbul) 1941; 37 *Birincikânun* 1939 *Erzincan Yer Depremi* (Batı kısmı, İstanbul) 1942; *Umumî Coğrafya Giriş* (İstanbul) 1951. (M)

AKYUNAK (Nihat) türk ressamı (?, 1922). 1946 yılında Güzel Sanatlar akademisinden mezun oldu. 1962 milletlerarası Lugano «Siyah-Beyaz» ve batı memleketlerinde açılan Çağdaş Türk sanatı sergileriyle Brezilya'da Sao-Paulo biennaline katıldı. Yurt gezilerine çıkarak Anadolu'ya ait peyzaj resimleri yaptı. Gölgeli desen ve suluboyalarda başarı göstermiştir. (M)

AKYUVAR blş. i. Alyuvarlardan boyca büyük olan kanın beyaz elemanı. (*Eşanl.* LÖKOSİT.)

— Histol. Akyuvar yapımı. (*Eşanl.* LÖKOSİTOGENEZ.) Bk. ANSİKL. ‖ *Akyuvar yıkımı,* kanda akyuvarların yıkımı. Akyuvarların kanda yıkımı normal veya patolojik olabilir. Normal halde akyuvarın ihtiyarlamasından, açlık veya ihtiyarlık gibi fizyolojik durumlardan meydana gelir. Patolojide bu yıkım, akyuvarları eritici ve tahrip edici maddelerin kanda bulunmasına bağlıdır. (*Eşanl.* LÖKOSİTOLİZ.)

— Patol. *Akyuvar azalması.* Milimetre küpte ortalama 6 000 olan akyuvar sayısının normalin altına düşmesi. (*Eşanl.* LÖKOPENİ.) Bk. ANSİKL. ‖ *Akyuvar çoğalması,* yetişkinde milimetre küpte üst sınırı 8 000 olan akyuvarların normali aşması (*Eşanl.* LÖKOSİTOZ.) Bk. ANSİKL. ‖ *Akyuvar yıkıcı maddesi,* akyuvarları tahrip edebilen madde. (*Eşanl.* LÖKOSİTOLİZİN.) ‖ *Akyuvar yıkıcı serumu,* akyuvarları tahrip edebilen serum. (*Eşanl.* LÖKOTOKSİK.)

— Tıp. *Akyuvar formülü* (lökosit formülü) kan veya bir sıvıda çeşitli akyuvar cinslerinin sayı oranı. Bk. ANSİKL. ‖ *Akyuvar yapımı,* kan ve lenfada çeşitli akyuvarların yapımı. (*Eşanl.* LÖKOPOİEZ.)

— Vet. *Kedinin bulaşıcı akyuvar azalması,* özel bir virüse bağlı bulaşıcı bir hastalıktır; belirtileri kedinin bulaşıcı gastro anteritin'e çok benzer (kedi tifüsü) ve bununla uzun zaman karıştırılmıştır. (Formüllü bir virüs ile yapılan aşıdan iyi sonuçlar alınmaktadır.)

— ANSİKL. Histol. *Akyuvar yapımı.* Dölütte

akyuvarlar, alyuvarlardan önce görünür. Bu doğuş Wolff adacıklarında olur; daha sonra lenf organlarından, kemik iliği ve karaciğerden çıkarlar.

— Patol. *Akyuvar azalması.* Tifo, dalgalı humma gibi bulaşıcı hastalıklar, Banti, Gaucher hastalıkları, Biermer anemisi, aplastik anemiler, agranülositozlar ve had lösemiler akyuvar azalmasına sebep olur. Benzol, sülfamidler gibi kimyevî maddeler, iyonizasyon ışınları, önemli akyuvar azalmasına yol açabilir. Anafilaktik şok sırasında da bir akyuvar azalmasına rastlanır. || *Akyuvar çoğalması,* genellikle bir bulaşıcı hastalığı ifade eder; milimetre küpte 15 000 ile 25 000 arasında bulunur. Lösemi gibi bazı hastalıklar akyuvar çoğalmasını milimetre küpte 100 000 ile 200 000'e kadar çıkarabilir.

— Tıp. Akyuvarlarda şu elemanlar vardır:

1. «Çok çekirdekli» denilen, tanecikli elemanlar: Çekirdeklerinin parçalılığı (bu yüzden, yanlış olarak birçok çekirdeği bulunduğu sanılmıştır) ve sitoplazmalarındaki taneciklenmelerle tanınır; bu taneciklenmelerin boya alma kabiliyetine göre elemanlar, *nötrofil, eozinofil* ve *bazofil* diye ayrılır. Organizmanın bulaşıcı hastalıklara karşı savunmasında büyük rol oynayan bu elemanlar, kemik iliği tarafından üretilir; görünür çekirdek sayısı çoğaldıkça, olgunlukları artar ve bu sayede kendilerini etkileyen hastalık hakkında bilgi verirler.

2. «Tek çekirdekli» elemanlar, iki kategoriye ayrılır: lenf bezleri içinde oluşan küçük ve büyük lenfositler ile retiküloendotelyalı dokularda oluşan monositler.
Çok çekirdekliler aşırı derecede hareketlidir. Kıpırdandıkça şekil değiştirir, mikropları veya yabancı cisimleri, çevresini sardıktan sonra sindirirler. (L)

AKYÜREK (Ahmet Remzi) **Dede,** (Kayseri 1872-1944). Eski türk ve fars edebiyatı bilgini. Kayseri mevlevîhanesi şeyhi Süleyman Ataullah'ın oğlu olan Ahmet Remzi, öğrenimini Kayseri'de yaptı. Çeşitli şehirlerde mevlevîhane şeyhliklerinde bulundu. Şiirleri *Bergüzâr* adlı bir eserde toplanmıştır (1911). Tasavvuf konusunda da çeşitli eserleri vardır. (M)

AKYÜZ (Kenan), yeni türk edebiyatı profesörü (Yanya 1911). İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da yaptı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesini bitirdi (1934); aynı yıl Yüksek Öğretmen okulundan da mezun oldu. Doçentliğe (1944) ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesinde yeni türk edebiyatı profesörlüğüne yükseldi (1954). Başlıca eserleri: *Tevfik Fikret* (1947) [monografi], *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi* (1953, 1958, 1969) [antoloji], *Ziya Paşanın Amasya Mutasarrıflığı Sırasındaki Olaylar* (1964) [inceleme], *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri* (1969) [araştırma], Fundamenta'nın *la Littérature Moderne de Turque* (1964) maddesi. Yayına hazırladığı eserler: Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre*'si (1960); aynı yazarın *Gülnihal*'i (1960) ve *Zavallı Çocuk*'u (1960); Abdülhak Hâmid'in *Finten*'i (1964). [M]

AKYÜZ (Muhittin), asker ve siyaset adamı (İstanbul 1870-Ankara 1940). Harbiyeden mezun oldu; aynı okulda öğretmen olarak görevdeyken, öğrencilerine zararlı fikirler aşıladığı gerekçesiyle tutuklandı ve Taşkışla Divanı Harbi tarafından rütbesi indirilerek Diyarbakır'a sürüldü.

Meşrutiyet'in ilânından sonra Beyoğlu mutasarrıflığı, Balkan savaşında 4. Tümen kumandanlığı, 1912'de bağımsız Âsir mutasarrıflığı, Birinci Dünya savaşında Hicaz'da Kolordu kumandanlığı görevlerinde bulundu. Kurtuluş savaşı başında, Kastamonu bölgesi kumandanlığından Adana bölgesi kumandanlığına getirildi (1921). 1922'de Tahran, 1926'da Kahire elçiliklerine tayin edildi. 1931'de C.H.P. Kars milletvekili seçildi ve ölümüne kadar bu görevde kaldı. (M)

AKZÂ sıf. (ar. *ḳażā,* hüküm eylemek> *ḳāżī* veya *ḳādī,* hüküm veren, hâkim'den *aḳżā*). *Esk.* Hüküm vermede en yetkili, fıkıhta, kadılıkta pek bilgili. (M)

AKZAMBAK blş. i. Bot. Zambakgillerden süs bitkisi (Lilium candium). Doğu'dan gelmedir. 1 m. kadar boylanır; güzel çiçekleri ve tatlı kokusu için bahçelerde yetiştirilir. (M)

AKZİB, Fenike kasabası; M.Ö. VI. ve IV. yy. arasında büyük bir cam imalâtı merkeziydi. Hayfa Eski Sanatlar müzesinde, kum kalıpdan çıkmış, o devirden kalma birçok vazo vardır. Babil dönüşü sürgüne gönderilen İbranilerin bu şehre kabul edildikleri söylenir. Bugün Hayfa'nın (İsrail) kuzeyindeki Ez-Zib kasabasıdır. (L)

AKZİYARET, güneydoğu Anadolu'da, Urfa ili merkez ilçesinde bir bucak. 11 000 nüf., 33 köy. Bucak merkezi Urfa-Diyarbakır devlet yolu üzerinde ve il merkezine 21 km. uzaklıkta Cülmen köyü (1 128 nüf). [M]

AL sıf. ve i. Alev kızılı, parlak kırmızı, kırmızıya en yakın parlak pembe: *Her rengi istemez gözümüz şimdi aldadır / İspanya dalga dalga bu akşam bu şaldadır.* (Yahya Kemal). || Kırmızı: *Al fanilâdan bir elbisem vardı ki, artık ben giyemezdim.* (R. N. Güntekin). *Al kiraz, al elma.* || Pembe, düzgün, allık: *Gözüne sürme çekmiş, yüzüne al sürmüş.* || [At için] Dorunun açığı, kızıla çalan: *Ya al atı ver, ya kır atı ver, ya bir kula insan eyle.* (Halk Deyişi). || Kimyada alüminyumun simgesi.

— ÇEŞ. DEY. *Al al olmak,* pençe pençe kızarmak, kıpkırmızı olmak: *Kalpleri süratli süratli çarpmaya başlamış, yanakları al al olmuş ve yüzlerini ateş sarmış* (N. Nâzım). || *Al bağlamak,* fesin, başlığın üzerine al yazma sararak saadetini ve sevincini belli etmek: *Selâm versen selâmını alırım / Al bağlarım divanına dururum.* (Karacaoğlan). Bk. ANSİKL. || *Albasmak* [lohusalar için], albastı hastalığına tutulmak. Bk. ALBASTI. || *Al bayrak (sancak),* Türk bayrağı: *Şimdiye kadar milletin uzakta, yakında bütün gönüllerini al bayrak altına toplayan bu devlet ihtilâl devrinden nasıl muzaffer çıktıysa harp devrinden de muzaffer çıkacak...* (Yahya Kemal). *Al duvak, Esk.* Gelinlerin yüzüne örtülen kenarları sırma işlemeli kırmızı krep: *Ankara'nın en güzel kızlarından biri al duvak takınıp gelin olmuştu* (N. Araz). || *Al giyen alınır* (veya *al giymedim ki alınayım*), belli bir konuda alınganlık göstermek için herhangi bir sebep olmadığı zaman söylenir. || *Alı al moru mor* (veya *alı alına moru moruna*), telaş ve heyecandan renk renk olmuş, kızarmış, morarmış [kimse]: *Neden bırakacak mışım, bak kız ne hale girdi, alı al moru mor* (Ahmed Rasim). || [At için] *Alı sat doru al,* doru atın daha değerli, daha makbul olduğunu, değersiz bırakıp, değerli olana bakmayı tavsiye için. || *Al kanlara boyanmak,* yaralanmak, vurularak ölmek, şehit olmak: *Allah dedim yatağana dayandım / Ben senin çün al kanlara boyandım* (Türkü). || *Al kiraz üstüne kar yağmış,* mümkün olmayan bir şeyin olabileceğini anlatmak için. || *Allar giyinmek,* baş örtüsünden ayakkabısına kadar giydiği her şeyde kırmızı bulunmak: *Allar giy güzelim allar yakışır sana / Her allar giydikçe eller bakışır sana* (Şarkı). || *Al yanak,* yanakları pembe pembe, sıhhatli, renkli: *Al yanaklar üstüne yaşmak tutunmuş nûrdan.* (Yahya Kemal).

— Klas. dil. *Al* kelimesi Osmanlıcada, farsça bir kelime gibi telaffuz edilerek, onunla çeşitli terkipler yapılmıştır: *âl-i muasfer* (sarıya çalan kırmızı, turuncu, *reng-i âl* (kırmızı renk), *ruhsar-ı âl* (al yanak), *verd-i âl* (kırmızı gül).

— ANSİKL. *Al bağlamak,* eski türk giyiminde kadınların ve erkeklerin başlarındaki fes, başlık, serpuş üzerine oyalı yazma, yemeni, krep bağlamaları âdetti. Bu gelişi güzel bir bağlama değildi. Bağlanan yazmanın rengi ve bağlama şekli, özellikle kadınlarda belli bir anlam taşıyordu. Meselâ genç kızlar fes üstüne sadece beyaz bağlar, yaşlılar ve dullar kara yazma sarar, gelinler, hayatından memnun ve mutlu olanlar al bağlar, al giyerlerdi. Bu töre halk edebiyatına da geçmiş al giymek, al bağlamak deyimleri mâni ve türkülerin en çok kullanılan unsurlarından biri olmuştu. Geleneklerini büsbütün bırakmamış olan Türkmen ve Yörükler arasında bu töreler hâlâ süre gelmektedir. (M)

ÂL sıf. (ar. *ʿulüvv,* yükseklik, yücelik'ten *ʿāl*) *Esk.* Yüce, pek yüksek.

◆ **Âl-ül-âl** sıf. (ar. *ʿulüvv*'den *ʿālü'l-ʿāl*). *Esk.* Yücelerin yücesi, en yüce: *Sana bir pâye midir mertebe-i ʿālü'l-ʿāl* (Şinâsi). [M]

AL veya **ÂL** i. Hile, aldatma, düzen: *İstanbul insanı kendi haline bırakmaz, zorlar, büyüler, binbir âl ile ta içine işleyip ille kendi düşüne sürükler.* (N. Ataç).

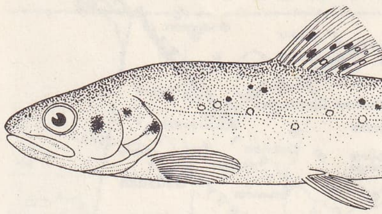

alabalık (salmo trutta macrastigma) Sapanca gölü ve Ege bölgesi

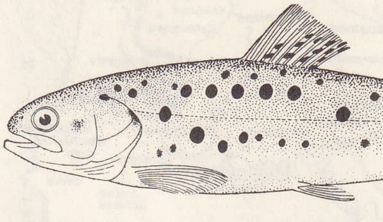

alabalık (salmo trutta abanticus) Abant gölü

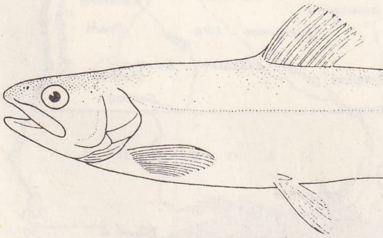

alabalık (salmo trutta caspius) Aras nehri

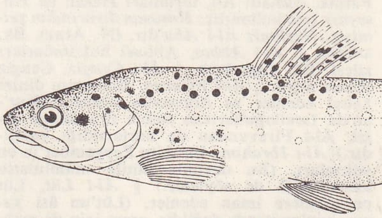

alabalık (salmo trutta labrax) Çıldır gölü

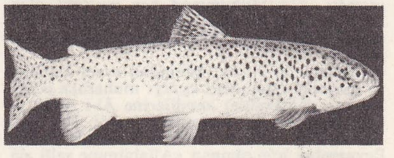

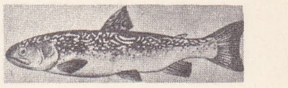

Avrupa **alabalık**'ları (salmo fario)

— DEY. *Âl etmek (eylemek),* aldatmak, hile yapmak: *Dedim lebin şeker midir bal mıdır? / Dedi bana edeceğin âl mıdır?* (Gevherî). *Mazluma zalim eyler iken zulm u gadr u âl.* (Ziya Paşa).

— Dil bil. Türkçe *al,* Arapçada *âl* şeklinde olan kelimenin kökü belli değildir. Türkçe olmak ihtimali vardır. Bk. ALDATMAK. (M)

ÂL i. (ar. *ehl, yakın* mensup'tan *āl. Ehl*'deki *h* zamanla düşmüş *e* uzayarak *a* ya dönmüş, kelime de *āl* haline gelmiştir). *Esk.* Akrabalık yolu ile birbirine bağlı kimseler, aile, sülâle: *Sensin vatanım âl ü ayalim* (A. Hâmid). || Geniş anlamıyle hükümdar sülâlesi, hanedan.

— ÇEŞ. DEY. *Âl-i Aba, Âl-i Nebi ve Âl-i Re-*

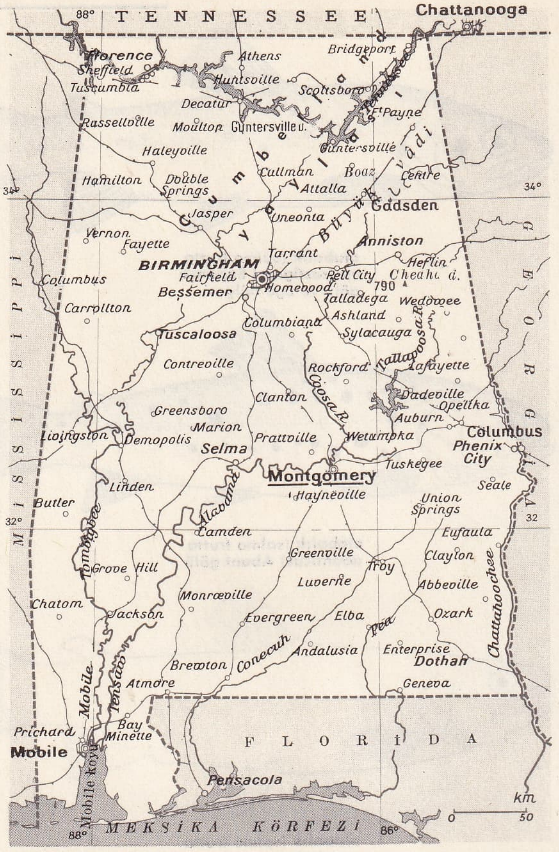

ALABAMA haritası

sul de denir. Hz. Muhammed'in ailesi (kızı Fatma, damadı Ali, torunları Hasan ile Hüseyin) için kullanılır: *Horasan diyarından gelmişiz. Neslimiz Âl-i Aba*'dır. (N. Araz). Bk. ANSİKL. ‖ *Âl-i Abbas,* Abbasî hükümdarları ailesi. Bk. ABBASİLER. ‖ *Âl-i Cengiz,* Cengiz Hanın soyu. ‖ *Âl-i Firavun,* firavunun dinini kabul edenler ve firavunun ordusu. (Kur'an'da İsrailoğullarının yalnız firavundan değil, Âl-i Firavundan da kurtarıldığı yazılıdır.) ‖ *Âl-i İbrahim,* İbrahim Peygamber'in en yakınları. (Bu deyimle bütün müminlerin kastedildiği de söylenir.) ‖ *Âl-i Lût,* Lût peygambere iman edenler. (Lût'un âsi karısı bunlar içinde değildir, onun için de mahvolmuştur.) ‖ *Âl-i Muhammed,* bütün Müslümanlar: *Hz. Muhammed'e âlinin kim oldukları sorulduğu zaman bu şekilde cevap vermiş: Âl-i Muhammed her muttakî olan kimsedir.* (Ö. R. Doğrul). ‖ *Âl-i Osman,* Osmanlı hanedanı. ‖ *Âl-i Selçuk,* Selçuklu hanedanı.

— ANSİKL. *Âl-i Aba,* İslâmdan evvel Kâbe'yi ve içindeki mukaddes eşyayı muhafaza ettikleri için Kureyşliler kendilerine Âl-i Allah adını veriyorlardı. İslâmda bu tabiî, Hz. Muhammed'le alâkalı olarak kullanıldı, Hz. Peygamber için okunan «Allahümme salli alâ ve âlihi» duasında en geniş anlamını kazandı. Hz. Muhammed bir gün kızı Fatma, damadı Ali ve torunları Hasan ile Hüseyin'i kucaklamış, sonra, onların üstüne geceleri örtündüğü abayı (kisa) örtmüş ve «abamın içindeki âl'im için» diye başlayarak Allah'a niyaz etmişti. Bu niyaz Kur'an-ı Kerim'in otuz üçüncü suresinin inmesine sebep olmuş, sureye Âl-i İnsan adı verilmiş, ondan sonra da Hz. Muhammed'in bu en yakınlarından daima Âl-i Aba diye bahsedilmiştir. (M)

AL i. (ar. *āl*). Serap; yerin bir su birikintisi manzarası alacak kadar güneş ışını ile ısınmasından meydana gelen optik hâdise. Bk. SERAP. ‖ Sabahları ve akşamları çöken sis, buğu. (M)

ALÂ sıf. (ar. *ʿālī*, yüce'den *aʿlā*). Daha yüksek, en yüksek, yüce: *Türk milletinin cedd-i âlâsı olan Türk namındaki insan* (Atatürk). ‖ Mükemmel: *Allah büyüktür, size benden âlâsını verir.* (N. Kemal.) ‖ Güzel, nefis; *Âlâ vişneli dondurma* (Âli Bey). ‖ İyi, uygun: *Son bir teşebbüste bulunacağım. Resmî bir muallimlik bulursam âlâ. Olmazsa ne çare!* (R. N. Güntekin). ‖ Ünlem. Peki, kabul, iyi: *Haritaları olduğu gibi bırakayım, âlâ... Fakat misafiri hangi suratla görmeğe gideyim?* (R. N. Güntekin). ‖ Zf. Daha iyi; *Bu göz göre intiharı yazanlardan âlâ okuyanlar biliyor.* (Y. K. Beyatlı).

— ÇEŞ. DEY. *Âlânın âlâsı,* çok iyi, hepsinden iyi. ‖ *Aliyül âlâ,* en yüksek derecede. *Esk.* âlânın âlâsı. Diplomalardaki en yüksek derece.

◆ **Âlâlık** i. Yükseklik, üstünlük. (M)

ALÂ zf. (ar. *ʿalā*, üzere, üzerine üzerinde). Arapçada cer harfi olan alâ'nın değişik kullanılışları vardır.

— Dil bil. Osmanlıcada birçok arapça kelime, terkip ve zamirle birlikte hal zarfları teşkil etmiştir. Kullanıldığı kelimenin gerektirdiği yolda, ismin çekim ekleriyle girdiği bütün şekilleri ifade edebilir. Yanındaki kelimeye, tarif harfi olan *el* ile bitiştiği zaman *ale* olarak söylenir. Arapça bitişmeli zamirlerden önce ise *aley* şeklini alır. Bk. ALE ve ALEY.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Alâ bahtek,* bahtına, şansının getirdiğine. ‖ *Alâ hâlihi,* olduğu gibi, bulunduğu gibi, bir değişiklik olmadan: *Beş altı gün alâ hâlihi terk olunur.* (A. Rasim). ‖ *Alâ kadril hâl,* duruma göre, durum ve imkân nispetinde. ‖ *Alâ kadril imkân,* imkân derecesinde, olabildiği kadar. ‖ *Alâ kadril istitâa,* elinden geldiğince, gücü yettiği kadar. ‖ *Alâ kadril kifâye,* elverişlilik nispetinde, elverişliliğine göre. ‖ *Alâ kavl,* birinin sözüne, iddiasına göre: *Susuzluğa alâ kavl şiddetine denilir ki pek susuzluktur.* (Mütercim Asım.) ‖ *Alâ kavlin,* bir söylentiye göre, söylenildiğine göre. ‖ *Alâ küllî hâl,* ne şekilde olursa olsun, olduğu kadar, şöyle böyle: *Bu son asrın kâmil insanları, istikrazda dolup boşalan bir devlet bütçesinden, alâ küllî hal sayfiyede yaşamak istiyorlardı.* (Yahya Kemal). ‖ *Alâ küllî şeyin kadîr,* her şeye gücü yeten (Tanrı). ‖ *Alâ melein nâs,* herkesin içinde, herkesin karşısında, açıkça: *Paris'te gözümle gördüm, bir zaptiye ashab-ı haysiyetten bir adamı alâ melein nâs tahkir etti, dövdü.* (Namık Kemal). ‖ *Alâ merâtibihim,* mertebe ve derecelerine göre, rütbeleri sırasıyle: *Orduyu Hümayun ricaline alâ meratibihim inam ve ihsan olunmak hususu...* (Raşit). ‖ *Alâ rivâyetin,* rivayet edildiğine göre, söylenene bakılırsa. ‖ *Alâ tarîk-il-icmâl,* kısaltarak, kısaca. ‖ *Alâ tarîk-il-istidlâl,* dedüksiyon yolu ile, konsültasyon suretiyle. ‖ *Alâ tarîk-il-istişhâd,* şahit göstererek. ‖ *Alâ tarîk-il-kıyâs,* kıyas yolu ile karşılaştırarak. ‖ *Alâ tarîk-il-kinâye,* kinaye yolu ile, asıl maksadı gizleyerek: *... bunu alâ tariki'l-kinaye eda etmek istersiniz.* (A. Rasim). ‖ *Alâ tarîk-il-münâvebe,* nöbetleşerek, nöbetleşme yolu ile. ‖ *Alâ tarîk-it-tevil,* tevil yolu ile, başka türlü açıklamağa çalışarak. ‖ *Alâ vechi,* üzere anlamıyle bazı bileşikler yapar: *Alâ vechil icâz,* kısaca; *alâ vechil ihâta,* içine almak üzere, içine alacak surette; *alâ vechil istical,* acele şekilde *alâ vechil tafsîl,* mufassal olarak, inceden inceye; *âlâ vechil tedkîk,* araştırma ve inceleme yolu ile. (M)

ALÂ i. (art. *ʿalā*). *Esk.* Rütbece yükseklik, yücelik, şeref, şan. (Alâ-üd-devle, Alâ-üd-din gibi özel isimler yapılmıştır.): *Alâ mukarin-i gıpta-ferması / Zekâ münevvir-i efkâr-ı tabdarı idi.* (R. M. Ekrem).

◆ **Alâye** i. *Esk.* Yüksek yer, yükseklik. (M)

ALA edat. (fr. *à la* veya ital. *alla; à la,* (bazı Bahşişler, ihsanlar. ‖ Nimetler, yiyecekler: *Öyle muhtâc-ı tenâvül müdür alâ-yı adem* (Âkif Paşa). [M]

ALA edat. (fr. *à la* veya ital. *alla; à la,* bazı kelimelere birlikte tarzında anlamını alır. *À la brosse* (brosse, fırça), fırça tarzında kısa ve dik kesilmiş saç demektir. *À la* ile yapılmış bazı terkipler Türkçeye tek kelimelik deyimler halinde geçmiştir.)

— ÇEŞ. DEY. *Alagarson* (garçone, oğlan), kılık ve kıyafeti ile oğlana benzeyen kadın veya kız için. ‖ Oğlan biçimi kesilmiş kadın saçı için. ‖ *Alafransez* (français, fransız), fransız tarzında, fransız üslûbunda: *Büsbütün açık saçık romanlara alafransez tabir ederek...* (Ahmed Midhat). ‖ *Alajaponez* (japonais, japon), japon tarzında: *Gözlerinde alajaponez bir istitale* (Ahmed Rasim). ‖ *Alalman* (allemand, alman), alman biçimi, alman tarzında: *Eski heybetinden yalnız süngü ucu gibi sivri, alalman bıyıkları kalmış* (R. N. Güntekin). ‖ *Alameriken* (americain, amerikalı), amerikan usulü, amerikalı gibi: *Alamerikan bir sinema artisti gibi* (R. N. Güntekin). ‖ *Alamod* (mode, moda), modaya uygun, moda bakımından geçerli: *Gelin size bir tayyör yaptıralım, alamod bir şey...* (Ömer Seyfeddin). ‖ *Alangle* (anglais, ingiliz), ingiliz usulü, ingiliz gibi: *Toplantıdan alangle sıvıştım* (B. Felek). [M]

ALA ALA HEY ünl. Kalabalık halinde yapılan gösterilerde bağırışarak çıkarılan ses, yapılan gürültü patırtı. ‖ i.: *Önümüzdeki iki kişi gaz tenekesi çalıyor, bir ala ala heydir gidiyor* (Ahmed Rasim). ‖ Bağırıp çağırarak gürültü ile eğlenme: *Bu odalarda dönen ala ala heyleri Molyer'in yüz kitabını okusanız göremezsiniz* (H. R. Gürpınar). [M]

ALABALIK bls. i. Zool. Akarsularda yaşayan, kemikli ve yenilebilir bir balık. Sombalığı gibi salmo cinsindendir. (Alabalıkgiller.)

— Balıkç. Alabalık, genellikle az derin ve çok berrak sularda yaşadığı için ansızın yakalanması güçtür. Alabalık çeşitli şekillerde oltayla, böceklerle, daha çok da kurtlarla, halkalı veya halkasız 3-4 metre uzunlukta bambu kamışıyle avlanır. 20/100 ilâ 24/100'-lük naylon alabalık oltası mantarsızdır; böcekleri (çekirge, cırcırböceği, iri su sineği, tayyare böceği, bazı sinekler) takmak için 7 no.lı olta iğnesi yeter. Yersolucanı ile avlamak için, lüzum görülürse, olta iğnesinin üst yanına birkaç kurşun eklenebilir. Spor maksadıyle yapılan alabalık avlarında 1.80 ile 2.20 metre arasında, tek elle tutulmak için yapılmış özel kamış; sabit kasnaklı makara; 18,20, 24/100'lük naylon iplikler, avlanmayı oldukça kolaylaştırmıştır. Alabalık avında ayrıca kepçeler, küçük boyda 2-10 gramlık balık taklidi yemler daha çok da ölü balıklar kullanılır. Balık tutan kimse akıntının ters yönünde ilerler. Olta akıntıya karşı atılır, sunî yem akıntıya bırakılarak olta tipi toplanır. Alabalık, balıkçıyı görmezse iğnenin üzerine atılır ve yakalanır. Sinekle yapılan avlamada, su üzerinde yüzen veya az çok derinde duran sunî yem kullanılır. Sinek, oltanın ucuna takılarak bir kamış yardımıyle nehire fırlatılır. Bazı avcılar, avlandıkları sırada, o bölgede bulunan böceklere benzer sunî yemler kullanırlar. (LM)

— ANSİKL. Balıkç. *Alabalıklar,* daha iri olan başları ve ağızları, daha uzun olan göğüs yüzgeçleriyle sombalıklarından ayrılırlar. Derilerinde çoğu göz şeklinde olan benekler sombalıklarınınkinden daha fazladır.
Türkiye sularında alabalıklar genellikle Anadrom türleridir, bunlar yumurtlamak üzere denizlerden tatlı sulara geçerler. Bazı mahallî cinsleri belirli derelere veya göllere kapalı kalmışlar ve denizle irtibatları kaybolmuştur. Bu cins alabalıklar memleketimiz sularında da bulunmaktadır. Anadrom karakterini muhafaza eden türlerden biri Denizalası adı verilen ve Doğu Karadenizde bulunan *Salmo trutta labrax* türüdür. Bu cins alabalığa Çıldır gölünde, Doğu Karadenize akan sularda rastlanır.

Alabalıklar, soğuk sularda yaşadıklarından Marmara, Ege ve Akdenize dökülen ırmakların üst kısımlarında veya bir bölgedeki dağ göllerinde hapsolunmuşlardır.

Bunlardan *Salmo trutta macrostigma* Uludağ, Sapanca gölü, Ege bölgesinde, *Salmo trutta abanticus* Abant gölünde bulunur. Zeytin yeşili ile gri arasında değişen sırt rengi yanlara doğru açık griye dönüşür. Sırtında ve yan taraflarda iri göz şeklinde veya nokta halinde siyah veya kırmızı benekler bulunur. Aras nehrinde yaşayan *Salmo trutta caspius* türünde bu lekeler genellikle görülmez.
Avrupa alabalığının (*Salmo fario*) âdetleri ve görünüşü bulunduğu yere göre çok değişiktir. Bu bakımdan, nehir alabalıkları, göl alabalıkları ve deniz alabalıkları birbirinden ayrılır. Nehir ve göl alabalıkları, yumurtlama mevsimi hariç, tatlı sulardan ayrılmazlar. Deniz alabalıkları ise koylarda yaşar ve ancak yumurtlamak için nehirlere gelirler. Çelikbaş alabalığın (*Salmo irideus*) ise rengi çok daha parıltılıdır, üreme mevsimi Kaliforniya'dan gelen bu alabalık Avrupa akarsularında pek tutunamamıştır. Ancak, özel havuzlarda Avrupa alabalıklarıyle birarada yetiştirilir.
Amerikan alabalığı, (*Salmo irideus*) Ameri-

alabalık
(resimler 257. sayfada)

ka'nın kuzey kesimlerinde yaşar, rengi yerli alabalıklara göre daha parlaktır. Bu tür Avrupa'da göllere atılmışsa da tabiî olarak yetiştirilememiştir. Ancak havuzlarda kültürü yapılmaktadır. *Salmo trutta* da Avrupa'da üretimi yapılan balıklar arasında birinci planda gelmektedir. Türkiye'de halen yalnız Abant gölünde Alabalık üretimi yapılmaktadır. (LM)

ALABAMA, A.B.D.'nin bir güney eyaleti; 105 145 km^2., 3 225 000 nüf. Merkezi *Montgomery*.

Alabama eyaleti, kuzeydoğuda Appalachian dağlarının güney ucu üzerinde uzanır. Burada Piedmont yaylası Büyük vâdiye doğrudan doğruya hâkimdir. Alabama'nın büyük kısmı pamuk ekimine elverişli, zengin kara topraklı ovalardan meydana gelir (black belt). Daha kuzeyde tütün ekilir ve büyük baş hayvan yetiştirilir. Fakat Alabama iktisadî önemini, toprakaltı zenginliklerine (Appalachian'ın güneyinde kömür, demir madenleri, boksit), ormanlarına ve zencilerin ucuz el emeğine borçludur. Maden sanayii (demir, çelik, alüminyum, makine) ve pamuk dokumacılığı büyük gelişme halindedir.

— Tar. Alabama bölgesi, 1540'ta Hernando de Soto, daha sonraları da Fransız araştırıcıları tarafından gezilmiş ve Louisiana'nın bir parçası sayılmıştı. 1763'te Alabama'yı İngilizler işgal ettiler (Paris antlaşması), fakat yirmi yıl sonra kuzey kısmını Birleşik devletler'e, güney kısmını da İspanya'ya bırakmak zorunda kaldılar. 1813'te amerikan generali Wilkinson, İspanyolları Mobile'den uzaklaştırdı. 1817'de Amerikan kongresi Alabama'yı bir «territory» (kendi toprağı) olarak ilân etti, 1819'da da bir *state* yani eyalet durumuna yükseltti. Gerçi 1861 iç savaşında Alabama Güneylilerin tarafını tutmuştu ama, gene de Amerika'nın giriştiği genel kalkınma hareketinden faydalandırıldı ve bu hamle, 1881'de Booker Washington tarafından Tuskegee enstitüsünün kurulmasıyle tamamlandı.

Alabama, Federal kongreye 2 senatör ve 9 temsilci gönderir. Kendi parlamentosu, dört yıl için seçilmiş 35 üyeli bir senato ve 106 üyeli bir temsilciler meclisinden meydana gelir. (L)

Alabama meselesi, Kuzey-Güney savaşı sırasında İngiltere ile Birleşik devletler arasında çıkan anlaşmazlık. İngiltere hükûmeti Güneylilerin savaş halinde olduklarını kabul ettikten sonra, onların hesabına bazı savaş gemilerini, bu arada *Alabama*'yı silâhlandırdı. Bu gemi, Kuzeylilerin birçok ticaret teknesini ele geçirdikten veya batırdıktan sonra, 19 haziran 1863 günü *Kearsarge* tarafından Cherbourg açıklarında batırıldı. Kuzeylilerin zaferinden sonra Washington hükûmeti İngiltere'den harp tazminatı istedi; İngilizler önce bunu reddettilerse de, 1871'de meseleyi Cenevre'deki hakemlik mahkemesine götürmeğe razı oldular. Bu mahkeme 14 eylül 1872'de, İngiltere'yi 15 milyon dolar ödemeğe mahkûm etti. (L)

ALABAMA nehri, A.B.D.'nin güneyinde bir akarsu; 508 km. Coosa ve Tallapoosa çaylarının birleşmesinden meydana gelir, Mobile halicinde denize dökülür. (L)

ALABANDA i. (ital. *Alla banda*'dan). Denizc. Gemilerin borda kaplamalarının gemi içinde kalan tarafı: *Alabandada oturanlar arasında iki çiftçi vardı* (Halikarnas Balıkçısı). ‖ Geminin yan toplarıyle ateşi. ‖ Gemi dümeninin sağa veya sola sonuna kadar çevrilmesi. ‖ *Argo.* Azarlama, paylama: *Bir azar, bir tekdir, bir alabanda ile kızı hemen bir ağır işe koşmak* (H. R. Gürpınar).

— ÇEŞ. DEY. *Alabanda astarı,* yalı kütüklerinden lumbaların alt ağızlarına kadar vurulan kaplamalar. Lumbarı olmayan gemilerde yalı kütüğünün üzerine gelen ilk alabanda kaplaması. ‖ *Alabanda ateş,* gemide yalnız bir yandaki topların ateş etmesi. Bu tabir pek yaygın değildir, onun yerine *meze borda ateş* denilir. ‖ *Alabanda etmek,* dümeni tam sola (iskele) veya tam sağa (sancak) sonuna kadar basmak (kırmak): *Kayıkta şemsiye!.. Sağdan sola alabanda eder: «durma geç», «dön git»* (Ahmed Rasim). ‖ *Alabanda iskele,* dümeni, geminin baş tarafı sola dönecek şekilde bas kumandası. *İskele alabanda,* alabanda iskele kumandasına karşı dümencinin verdiği cevap kumandanın yerine getirildiğini bildirir. ‖ *Alabanda kürek,* harp gemisi filikalarında veya kürekli bir teknede, kürek çekmeği durdurarak, küreklerin yerlerinden çıkarılması ve filika içine oturaklar üzerine istif edilmesi kumandası. ‖ *Alabanda sancak,* dümeni, geminin baş tarafı sağa dönecek şekilde bas kumandası. ‖ *Sancak alabanda,* alabanda sancak, kumandasına cevaptır, kumandanın yerine getirildiğini bildirir: *Saz, iskele sancak alabanda yaparcasına rastı bırakarak bu şarkıya girdi.* (Ahmed Rasim). ‖ *Alabanda vermek,* azarlamak, paylamak (gürültülü bir şekilde azarlama için kullanılır). ‖ *Alabanda yemek,* adamakıllı azarlamak. ‖ *Orsa alabanda,* gemiyi birden çevirmek kumandası: *Meselâ gemi orsa alabanda edecek, ne gibi emirler verilir?* (Halikarnas Balıkçısı). (M)

ALABANDA. Esk. coğ. Anadolu'da Büyük Menderes nehrinin güneyinde, Çine çayının (Marsyas) sol kıyısında bir Karya şehri. Bugün aynı yerde Araphisar köyü kurulmuştur. Alabanda, Antiokheia adını da aldı. Helenistik ve özellikle Roma devrinde gelişti, Plinisu devrinde serbest bir şehir olarak Romalıların Alabandus conventus dedikleri şehirler topluluğunun merkezi oldu. Ovada kurulan şehir, güneyinden geçen, Kemersuyu adını taşıyan derenin ikiye ayırdığı tepelere doğru yükselmekteydi. Batıdaki tepede 2,5-3 m. kalınlıktaki sur ve kuleler bugün de iyi durumdadır. Burada 1904-1905'te Müzeler Genel müdürlüğü adına Halil Ethem tarafından yapılan kazıda, Dor üslûbunda bir mabet bulunmuştur. Akropolün bulunduğu doğudaki tepenin yamaçlarında ise tiyatroya ait kısımlar göze çarpar. Ovada belediye binası (buleuterion) ve onun güneyinde çarşıya (agora) ait galeri kalıntıları vardır. Agoranın güneydoğusunda, Bizans devri eserlerinin altı katında İon tarzındaki pseudodipteros planlı Apollon mabedi yer alır. Mabedin kabartmalarında Amazon savaşları tasvir edilmiştir. Batıya doğru gidilince Roma hamamlarına benzer yıkıntılar görülür. Şehrin dışında, yekpare granitten çok sayıda lahit bulunmaktadır.

Alabanda mermeri, Plinius'un eserlerinde sözü geçen ve eskiden Alabanda dolaylarında bulunan çok siyah bir mermerdi. (L)

ALABANDİT veya **ALABANDİN** i. (fr. *alabandite* veya *alabandine*). Kübik sistemde billûrlaşan tabiî manganez sülfür (MnS). [L]

ALABASTER veya **ARBLASTİER** (William), ingiliz şair ve hümanisti (Hadleigh, Suffolk 1567-Londra 1640). Katolikliği kabul ettiği için 1598-1599'da Londra'da hapsedildi. Mistisizmi, engizisyoncuları telâşlandırınca tekrar anglikan mezhebine döndü.

Eserleri: *Roxana* adlı latince bir trajedi 1632, kraliçe Elizabeth'i öven bir şiir ve mistik çizilmli yazılar *Ecce Sponsus Venit* (İşte İsa Geldi) 1633. (L)

ALABASTRON i. (yun. k.). Dar boyunlu, kulpsuz veya kulaklıklı küçük ıtriyat vazosu. [Başlangıçta kaymak taşından (albatr) yapılırdı, ama camdan ve topraktan olanları da vardır. Hem tuvalet eşyası olarak, hem de dinî törenlerde veya cenaze törenlerinde kullanılırdı.] (L)

ALABAŞ blş. i. Bot. Turpgiller'den, *Brossica oleracea, Gongylodes* çeşidi. Kuzey Avrupa'da, yılın her mevsiminde pazarlarda rastlanan lahana. Sapının şişkin kısımları yenir. İnsan yiyeceği ve hayvan yemi olarak kullanılan türleri vardır. Genellikle yirmi haftada yetişmiş duruma gelir. Türkiye'de bir önem taşımaz. (L)

ALÂ bin ABDULLAH (öl. 642), sahabedendir. Peygamber'in zamanında yapılan fetihlerin çoğuna katıldı ve onun tarafından Bahreyn valiliğine tayin edildi. Halife Ebubekir ve Ömer zamanında da bu görevinde kalan Alâ cesaretiyle şöhret kazanmıştı. Hadis rivayet ettiği söylenir. (M)

ALÂ bin MUGİS (öl. 763). arap kumandanlarından. Emevî halifeliğinin yıkılması üzerine İspanya'ya kaçıp orada bağımsız bir devlet kuran Abdurrahman'a karşı Abbasî halifesi Mansur tarafından gönderildi, İşbiliye yakınlarında yaptığı savaşta yenildi ve öldürüldü. (M)

ALABORA veya **ALABURA** i. (ital. *albura*'dan). Gemc. Geminin devrilecek kadar yan yatması. ‖ Geminin devrilerek ters dönmesi. ‖ Bir serenin yatay durumdan düşey duruma getirilmesi. ‖ Selâm için filika küreklerinin yukarı kaldırılması. ‖ Bayrak çekmek. ‖ Balığı toplamak için dalyan ağının yukarıya alınması. ‖ — *Mec.* Normal giden herşeyin aksaması, alt üst olması: *Bir de baktık ateş yükselmiş, içerde bir alaborадır başlamış* (R. N. Güntekin).

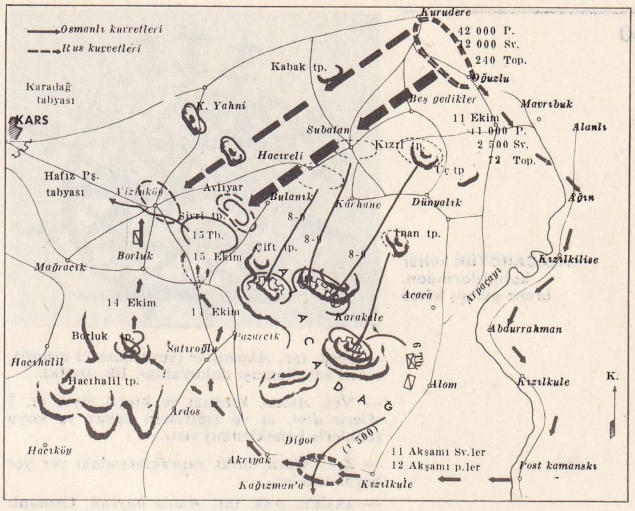

Alacadağ muharebesi krokisi

— ÇEŞ. DEY. [Gemi için] *Alabora etmek,* ters çevirmek, batırmak: *Rüzgârın alabora ettiği tekneden kimse kurtulamadı. Mec.* Bozmak, şaşırtarak karma karışık etmek: *Raşit, çocuğun tekaütlüğü kafamı alabura etmiş* (R. N. Güntekin). ‖ *Alabora olmak,* ters çevrilmek: ... *limanı açıklarında alabora olarak battığı bildiriliyor. Telm.* Kaplumbağanın arka üstü çevrilmesi. (M)

ALABORİNA i. (fr. *à la* ve ital. *bolina,* halat'tan *alabolina* veya *alaborina*). Gemc. Rüzgârın önünde olmak. ‖ Bir çeşit gemici düğümü, izbarço bağı.

— DEY. *Alaborina seyretmek,* yelkenli teknelerin donanımında, dört köşe yelkenlere manevra yaptırarak bunların rotaya eğik geldiği vakit rüzgârı almalarını sağlayan halatların (rüzgâr üstü iskotalarını) iyice çekip, rüzgârı azamî derecede baştan alarak seyretmek. (L)

ALACA sıf. Çok sayıda renkleri ve desenleri birbirine karışmış, açıklı koyulu: *Su anaları açıklı koyulu, alaca halkalarını çözerek çürümüş ağaç gövdeleri arasına dalıp giderler* (F. R. Atay). ‖ Bir renk zemini üzerinde başka renkten lekeleri olan: *alaca inek. Alaca üzüm.* ‖ İ. Ben, benek, leke: *Üzümlere alaca düşmüş. Mec.* Kötü, bulanık, karışık huy: *Çin ahalisinin sıhhat ve afiyetini, neslinin istikbalini muhafaza için afyonu menedince birden kuduruyorlar, bütün alacalarını ortaya çıkarıyorlar* (Ömer Seyfeddin). ‖ Huy, karakter: *İnsanın alacası içinde, hayvanın alacası dışında* (Atasözü).

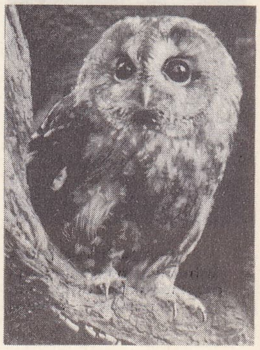

alaca baykuş

— ÇEŞ. DEY. *Alaca bulaca,* karmakarışık renkli: *Alaca bulaca desen. Alaca bulaca kumaş.* ‖ *Alaca karanlık,* güneş doğmadan ve batmadan önceki yarı aydınlık (fecri kâzib, subhı kâzib). Bk. ALACAKARANLIK. ‖ *Deli alacası,* karmakarışık, renkleri birbirine uymayan, akıllı işi olmadığı intibaını veren.

— Ask. tar. *Alaca bayrak,* bazı yeniçeri bölüklerine verilen ad. Bk. ANSİKL.

— Biyol. *Alaca,* memeli hayvanların derisi üzerinde meydana gelen lekeler. (Bu lekelerin veraset yoluyle meydana gelmesi çeşitli etkenlere bağlıdır.)

— Bot. *Alaca,* çiçeklerin ve yaprakların türlü türlü renkler almasına yol açan olayın adı. (Veraset sonucu veya virüslü hastalıklarda meydana gelir. Alaca, bitkilere daha çok dayanılmazlık verir.) ‖ *Alaca menekşe,* hercai.

— Dokumc. *Alaca* (*ala, alaca, alıca, aleca* da denir), pamuk ve ipek karışımı veya yalnız pamuktan dokunan bir cins kumaş: *Yırtmaçlı Üsküdar alacası üstünde, belinde şal...* (Ahmed Rasim). ‖ *Alaca çorap,* çok renkli yün ipliği ile örülen uzun konçlu çorap.

— İnş. *Alaca mermer,* ufalanmış hayvan kabuklarından meydana gelen bir çeşit mermer (Avrupa'da XVII. yy. dan beri binaları süslemek için kullanılmaktadır).

Foto. Walter Highem (LAROUSSE)

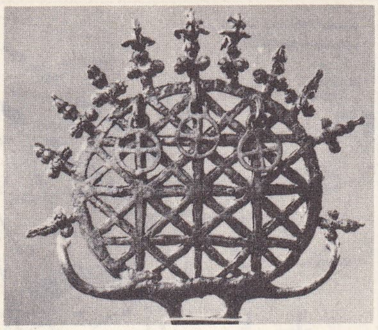

ALACAHÖYÜK kültür kalıntılarından, bronz gümüş kürsü

ALACAHÖYÜK kültür kalıntılarından, rahiplerin asasına takılan altın boğa (Eti müzesi, Ankara)

alaca baykuş ve Alacadağ muharebesi (fotoğraf ve kroki 259. sayfada)

— Teşk. tar. *Alacalılar* (veya *alacacı esnafı*), alaca adlı kumaşı dokuyanlar. Bk. ANSİKL.

— Vet. *Alaca*, kırmızı ve kırçıl tüylü at. ‖ *Alaca don,* at ve sığırların beyaz ve koyu renklerle beneklenmiş sırtı.

— Zır. *Alaca,* bitki yapraklarındaki yer yer beyaz lekeler.

— ANSİKL. Ask. tar. *Alaca bayrak,* Osmanlı hükümdarlarının muhafız birlikleri olan kapıkulu süvarilerini (sipahiler) teşkil eden altı bölükten üç süvari bölüğüne verilen unvan. Kapıkulu süvarilerinin başı olan *Sipahi bölüğü,* taşıdıkları bayrağın renginden dolayı *Kırmızı Bayrak* diye adlandırılırdı. Yine böyle bir sebeple *Silâhtar bölüğüne Sarı Bayrak; Sağ Ulufeciler bölüğüne* de *Yeşil Bayrak* unvanı verilmişti. Geri kalan üç süvari bölüğüne ise (*Sol ulufeciler, Sol garipler ve Sağ garipler*) iki renkli bayrak taşıdıkları için *Alaca Bayrak* denilmekteydi. Sol ulufeciler kanun gereğince Galatasaray, İbrahim Paşa ve Edirne saraylarından veya büyük kumandanların yanında çalışmış, başarı göstermiş ve *veledeş* adı verilen kapukulu süvarilerinin evlâtlarından veya Enderun'dan seçilirdi.

— Teşk. tar. *Alacacılar* (veya *alacacı esnafı*), eski İstanbul'un Yenikapı, Aksaray, Fatih çizgisi ile surları arasında kalan bölgede, orta halli esnaf mahallelerinde çok sayıda alaca dokuyan tezgâh vardı. Bu tezgâhlar, o zaman Bedesten esnafı olan alacacılar hesabına Hint, Şam, Tire alacası taklidi kumaş dokurlardı. Evliya Çelebi'ye göre XVII. yy. ortalarında İstanbul'da yetmiş dükkânda yüz alacacı esnafı çalışmaktaydı. Esnaf alaylarında bunlar, peştemalcılar ve bezircilerle beraber, tezgâhlarını arabalar üzerine yerleştirerek ve yollarda alaca dokuyarak törenlere katılırlardı.

◆ **Alacalamak** geçl. f. Renk renk, benek benek boyamak.

◆ **Alacalanmak** dönşl. f. Eşyanın pul pul çillenip lekelenmesi. ‖ *Halk dili.* Gözün bulanması. ‖ Korku, utanma, heyecan gibi hallerde yüzün renginin değişmesi, sararıp kızarması. ‖ Karın, yer yer eriyip toprağın ara ara görünmesi: *Nisan geldi dağlar alacalandı.*

◆ **Alacalı** sıf. Karma karışık renkli: *Ağır kavuklu, alacalı, kesif yeniçerilerin demir çarıklarının çiğnediği bu toprakta...* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Alacalı bir geyik oralarda geziniyor* (Ö. Seyfeddin). *Mec.* Birbirine karışmış, bulanık: *Edebiyat-ı cedide erkânı da bu skolastik lisanı bırakmadılar, arapça, acemce terkiplerle karışmış, alacalı, sunî bir lisanla yazdılar* (Ömer Seyfeddin).

— DEY. *Alacalı bulacalı,* karma karışık, yakışıksız renklerle bezenmiş: *Oğlanlar alacalı bulacalı gömlekler giymişlerdi* (Haldun Taner).

— Bot. *Alacalı,* üzerinde beyazımsı lekeler bulunan çiçek veya yapraklar için kullanılır.

— Çiçekç. Alacalı menekşe, hercai menekşe. ‖ İğde, servi, süsen gibi bazı bitkilere beneklerinden dolayı verilen ad: *Alacalı iğde. Alacalı süsen.*

— Dokumc. *Alacalı,* pamuklu bezlerin bir grubu, grizet, tualdanor, şiltelik bez, dril bu gruba girer.

— Zır. *Alacalı karpuz,* Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde yetişen bir karpuz cinsi. Şekli yuvarlak, oval veya uzun ovaldir. Daha çok Trakya'da yetişen yuvarlaklar 5-10, Diyarbakır çevresindeki ovaller 20-30 ve Adana dolaylarındaki ovaller 3-6 kg. ağırlığındadır. Kabuğu kalın, eti pembe, kırmızı ve çekirdeği siyah veya sarı (uzun-oval), lezzeti tatlıdır. ‖ *Alacalı kavun,* kabuğunda işlemeye benzer şekiller bulunan kavun.

◆ **Alacalık** i. Çok renklilik, karışık renklilik. ‖ Akşam karanlığı: *Akşamın alacalığı caddenin kestane ağaçlarını karartığı andan itibaren...* (Ahmed Rasim). ‖ — *Mec.* İki yüzlülük, döneklik: *Tebriz ahalisi muhasaradan sıkılıp alacalık etmemek için on, on beş gün kadar şunları avutmağa sir tedbir olsa...* (Âkif Paşa).

— Dokumc. *Alacalık.* Alaca denilen kumaş, dokuma ipliği. (M)

ALACA, İç Anadolu'nun Orta Kızılırmak bölümünde, Çorum ilinin bir ilçe merkezi (eski adı Hüseyinâbâd); 8 288 nüf. Kasaba, Çorum çayının kollarından Alaca suyunun geçtiği bir ova üzerinde 965 m. yükseklikte dir ve Çorum (52 km.) - Yozgat (54 km.) yolu üzerinde yer alır. Ünlü Alacahöyük kalıntıları kasabanın 22 km. kuzeybatısındadır. Çevrede çeşitli tahıl (buğday, arpa) ve baklagiller yetiştirilir, koyun beslenir. Alaca ilçesinin (2 478 km², 130 500 nüf.) tek bucak içinde 103 köyü vardır.

Önemli bir eski yerleşme merkezi olan höyüğü (Alacahöyük) ile meşhurdur. Höyüğe açılan ve sfenks başları ile süslü abidevî kapının kalıntıları ve III. ve II. binyıllarına ait üç mezar çıkarılmıştır. Bk. ALACAHÖYÜK. (M)

ALACA, Hunlar'a bağlı bir türk kavmi, Baykal gölünün güneyinde yerleşmişlerdi. Çin kaynaklarında bunlardan *Bo-ma* diye bahsedilir (Bo-ma, alacalı at demektir). Aynı kaynaklar Bo-ma'lardan bazen de *O-lo-cı*'lar diye bahseder (bu kelime türkçe alaca kelimesinin çince yazılışı olabilir).

Alacalar göçebe bir kavimdi, yüksek, karlı yerlerde oturur, at besler, kımız içerlerdi. Öbür Türklerden farklı olarak saçlarını kısa kesmekteydiler. Holanşan, Alaşan gibi bazı yer adlarının bunlardan kalmış olması muhtemeldir. (M)

ALACAAĞZI katı, Zonguldak havzasında, içinde kömür bulunan tabakalardan birinin adı. 1896'da G. Ralli tarafından Ereğli'nin kuzeydoğusunda Alacaağzı'nda bulunan fosiller dolayısıyle bu adı aldı. Alt karbonun kulm tabakalarında bulunan Alacaağzı katının alt serisinde deniz fosilleri, üst serisinde ise göl tortullarından meydana gelen verimli kömür damarları vardır. (M)

ALACA balıkçıl blş. i. Zool. Leyleksiler takımının balıkçıgillerinden bir kuş. 50 sm. uzunluğundadır. Tüyleri beyaz, siyah ve gri renktedir. Asya ve Avrupa'nın güney kısımlarında ve Afrika'da yaşar. (L)

ALACA baykuş blş. i. Zool. Avrupa ve Asya'da yaşayan oldukça iri bir gece kuşu. Tüyleri kızıl ile kül rengi arasında değişir. (Alaca baykuş [*Strix aluco*] orman ve parklarda çok bulunur. Yuvasını oyuk ağaçlara yapar ve birçok kemiriciyi yok eder. Titizlikle korunulması gereken bir kuştur.) [L]

ALACADAĞ, Anadolu'da birtakım dağlara verilen ad; başlıcaları: **1.** Kars Alacadağı, Doğu Anadolu'da, Kars'ın 30 km. güneydoğusunda; 2 693 m. 1877 Sonbaharında Osmanlı ordusu ile Ruslar arasında meydana gelen savaşa (Bk. ALACADAĞ MUHAREBESİ.) bu dağın adı verilmiştir; **2.** Konya Alacadağı, Seydişehir'in 27 km. kuzeydoğusunda, 2 203 m; **3.** Teke Alacadağı, Finike'nin 22 km. kuzeybatısında, Bey dağları üzerinde; 2 336 m. (M)

Alacadağ muharebesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında doğu cephesinde yapılan muharebelerden biri (9-15 ekim 1877). Alacadağ, Kars yaylası ve çevresinin 30 km. kadar güneydoğusunda önemli bir arazi kesimidir ve bu cephedeki harekâtın merkezi olmuştur.

Rus kuvvetleri komutanı General Loris Melikof, takviyelerle kuvvet toplamını 42 000 piyade, 12 000 süvari ve 240 topa yükselttiği halde ilk karşılaşmada başarıya ulaşamadı.

Aynı cephedeki Osmanlı kuvvetleri 34 000 piyade, 2 000 süvari ve 6 000 milis atlısı ile 96 toptan ibaretti. Kumandan Ahmed Muhtar Paşanın basiretli sevk ve idaresi karşısında Ruslar, yapmayı tasarladıkları taarruzdan vaz geçtiler ve Yahniler (Kars'ın 15 km. doğusunda) bölgesini boşaltarak birliklerini (Kurudere-Oğuzlu) bölgesine çektiler. Doğu cephesindeki bu çekilme, İstanbul'da Yahniler zaferi olarak kutlandı ve Ahmed Muhtar Paşaya *Gazi* unvanı verildi. Ahmed Muhtar Paşanın kurmay heyeti, osmanlı ordusuna 5 000 kişiye mal olan durumu gözden geçirdi ve henüz vakit varken Kars batısındaki Soğanlı bölgesine ihtiyarî geri çekilme tekliflerini tekrarladı. Kumandanlık buna lüzum görmüyordu. Taraflar 5 ekimden itibaren yeni bir karşılaşma için hazırlığa giriştiler. Ruslar, Osmanlıları Alacadağ mevzilerinde kuşatmak üzere hazırlandılar; osmanlı kuvvetleri de muharebeyi burada kabul edecek şekilde mevzilendi. General Lazarev bu maksatla Alacadağ bölgesini kuşatmak üzere harekete geçti ve Ardos kuzeyindeki Hacı Halil ve Borluk tepelerini ele geçirdi. 13 Ekim günü Rusların Pazarcık'a yaklaşan kuvvetlerinin, o bölgedeki osmanlı birlikleri tarafından durdurulabileceğini tahmin eden Ahmed Muhtar Paşa, 14 ekim sabahı Sarıçoğlu ve Borluk'un Ruslar eline düştüğünü öğrenince durumun çok tehlikeli olduğunu anladı ve Sivritepe bölgesine 14 ekim gecesi 15 taburluk bir kuvvet gönderdi.

Ruslar, 15 ekim sabahı bütün cephede kuvvetli topçu desteğiyle taarruza geçtiler. Vezinköy'den Kars'a çekilmek isteyen osmanlı kuvvetleri rus süvarileri tarafından takip edildiğinden önemli kayıplara uğradı. Rusların kuzey ve güney taarruz grupları Vezinköy'de birleşince, Alacadağ bölgesindeki osmanlı kuvvetleri tamamen kuşatıldı ve Hacı Reşit Paşa emrindeki diğer birlikler (7 general, 252 subay ve 8 000 kadar er ile 22 top) Ruslara teslim olmak zorunda kaldı; böylece şehit ve esirlerle birlikte Osmanlıların kaybı 18 000'i buldu. Rus kayıpları ise ölü ve yaralı olarak 1 500'e yakındı. (→ Bibliyo.) [M]

Alacahamam caddesi, İstanbul'da Eminönü kazasının Çelebioğlu Alâeddin mahallesine giden caddesi üzerine iki geçeli işhanları sıralanmıştır, hanların altında mağazalar vardır.

Alacahamam, Eminönü kazasının Çelebioğlu Alâeddin mahallesinde Marpuççular sokağında ünlü bir hamam, klasik hamam mimarîsine uymayan bir yapısı vardır. Eskiden kadınlara ve erkeklere mahsus olmak üzere çifte hamamdı; 1900'den beri kadınlar kısmı kapalıdır.

Alacahamam kabadayıları, Yeniçeri ocağı kaldırılıncaya kadar Asmaaltı, Tahtakale ve İstanbul'un başlıca batakhanelerinin toplandığı semtlerde oturan kabadayılara verilen ad. Bunlar semtin dükkân ve kahvehanelerinin üstündeki bekâr odalarında kalıyorlardı. (M)

Alacahamam yangını, 1703'te akşamdan sabaha kadar süren ve Hasekihamamı, Sultanhamamı, Alacahamam semtlerini, hattâ Mısırçarşısının Ketenciler tarafını mahveden büyük yangın. (M)

ALACAHAN, İç Anadolu'da, Sıvas ilinin Kangal ilçesinde bir bucak; 11 100 nüf., 22 köy. Bucak merkezi Alacahan, Kangal'ın 25 km. güneydoğusunda, 1 698 nüf. (M)

ALACAHÖYÜK i. Arkeol. Çorum'un Alaca ilçesine bağlı ve bugün Horamözü denen köyün bulunduğu yerdedir. Önemli arkeolojik buluntuların çıkarıldığı höyük, tarihî çağlarda büyük yol kavşağında idi. Höyük 310 m. uzunluk, 277 m. genişlik ve 20 m. yüksekliktedir. Burada ilk kazıyı İstanbul Arkeoloji müzeleri adına 1097 yılında Makridi yaptı. Asıl kazılar ise 1935-1946 arasında H.Z. Koşay ve R. O. Arık tarafından Türk Tarih kurumu adına yapılmıştır. Kazılar, höyükte dört kültür çağı ve on beş yapı katını ortaya çıkardı.

IV. Kat (15-9) olarak gösterilen en eski kültür çağı M.Ö. 3200-2600 yıllarına aittir ve Kalkolitik özellik gösterir. Burada planı bütünüyle tespit edilebilen yapılara rastlanmamışsa da içi taş döşenmiş, küllüğü olan bir oda bulunmuştur. Yapılar, taş temel üzerinde kerpiç duvarlarla kurulmuş, kamışla örtülmüş, iç kısımların üzerleri sıvanmıştır. Ölüler, üstleri taşla örtülü mezarlara ziynet eşyalarıyle birlikte gömülmüştür. Helezoni bakır halkalar ve bilezikler madenin ilk defa süs eşyası olarak kullanıldığını göstermektedir. Koyu griden siyaha kadar değişen seramik parçalarından başka, kaba hamurlu, dışı gri, içi siyah nadiren de kırmızı kaplar, meyvelikler, ağız kenarları dışa meyilli tabaklar bulunmuştur.

Daha üstte, Alacahöyük kazıcıları tarafından Bakırçağ olarak gösterilen III. kültür çağı yer alır ve dört yapı katını (8-5) içinde

Foto. Basın-Yayın

toplar. Bu kültür çağı M.Ö. 2500-2100 yıllarına rastlar. Alacahöyük için çok önemli olan 13 kral mezarının damları düz, duvarları taştan, zemin ve tavanları toprak ve dörtgen biçimindedir. Ölü, mezara konulduktan sonra mezarın üstü kalın kalaslarla örtülmüş, bunların üstü de kille sıvanmıştır. Bilhassa M ve B mezarlarından altın, gümüş ve bakırdan süs ve kült eşyalarından başka demirden hançer, kılıç, ok uçları gibi savaş âletleri çıkarılmıştır. Boğa boynuzu, geyik ve güneş sembollerinden meydana gelen güneş kursları, Erken Hitit arkeolojisi için büyük önem taşıyan kült buluntularıdır. Kemer, diadem, iğne, gerdanlık, kap kacak ve işlenmiş demir eserler de ilgi çekicidir. Bu mezarlardaki buluntular, Anadolu'da ilk defa elektron ve demirin kullanıldığını gösteriyor. Şimdi Ankara Arkeoloji müzesinde toplanan bu mezarlar, devrinin sosyal, dinî ve iktisadî durumunu açıklıyor.

II. kültür çağı üç yapı katını (4,3 a,b, 2) içine alır ve M.Ö. 2000-1200 arasına aittir; Bakırçağ'ın yıkılıp yakılmasından sonra kurulmuştur. Yapıların temelleri çamur harçla tutturulan küçük taşlardan örülmüş; duvarlar kerpiçten yapılmıştır. Tapınağın altında ve yanında, kiler ve fırınlar yer alır. Bunların arasındaki sokaklar Eski Hitit çağında şehirciliğin gelişmiş olduğunu gösterir.

Üçüncü yapı katı Orta Hitit çağına aittir. Sfenksli kapının yakınındaki tapınağın temelleri de küçük taşlardan yapılmıştır. İç avlunun iki tarafında sütunlu hol ve depolar bulunmuştur. Şehrin büyük kanalizasyonu, sokakları ve kaldırımları da bu çağın gelişme seviyesi bakımından ilgi çekicidir. Tapınağın altında ve yanında demir eritme fırınları vardır. Buradan, hiyeroglifli altın mühürle damgalanmış küpler, değişik tip çanak, çömlek ve kemik kakmacılığı örnekleri de çıkarılmıştır. İkinci yapı katı ise Büyük Hitit çağına aittir. Büyük Hitit tapınağı ve sarayı bu kattadır. Tapınağın, üstü açık bir avluyu çevreleyen salon ve odaları, taş tabanlı çift sıra sütunları, Hitit dinî yapı karakteristiğini taşır. Bu tapınağın Boğazköy'de de benzerleri vardır. Karşılıklı iki sfenksin yer aldığı kapı, şehir surunun güney kapısıdır. Kapının iki tarafındaki duvarların alt kısımları ise av ve çeşitli dinî törenleri gösteren kabartmalarla süslüdür. Bugün Ankara Arkeoloji müzesinde bulunan bu kabartmalar, Hitit plastik sanatı bakımından değerlidir. Ayrıca çanak, çömlek, çeşitli madenî âlet, figürinler, mühür, kült eşyası ve çivi yazılı tabletler ele geçmiştir.

I. kültür çağı (Post-Hitit) olarak gösterilen çağ Alacahöyük'ün en üst katıdır. Bu katta Frig'lerden Osmanlılara kadar gelen çanak, çömlek ve sikke buluntuları ele geçmiştir.

Alacahöyük kültür kalıntıları, Alaca'da kurulan bir müzede ve Ankara Arkeoloji müzesinde bulunmaktadır. (→ Bibliyo.) [M]

ALACAK i. Bir hesap, bir alışveriş veya bir iş karşılığı hakedilmiş, fakat henüz ödenilmemiş para veya mal: *Az kalsın yine alacak işi için gidecektim* (A. K. Tecer). *Alacağına gelince / Alacağı yoktu zaten rahmetlinin* (O. V. Kanık). ‖ Alınacak şey, alınması gerekli şey: *Pazardan alacaklarını şöyle bir düşündü* (Ahmed Rasim).

— ÇEŞ. DEY. *Alacak verecek meselesi,* ihtilâflı bir borç olayı: *Bir alacak verecek meselesinden bahsediyorlar, arada bozulmuş bir pazarlık lâkırdıları var* (M. Ş. Esendal). ‖ *Alacağı olmak,* birinden alınacak parası veya malı olmak: *Beş bin lira alacağım var. Mec.* Tehdit anlamında görülecek hesabı, ödenecek öcü olmak: *İstersen bak dene! O çingenelerin de alacağı olsun!* (M. Ş. Esendal). Vakit darlığından alınamayacak bir şeyi sonraya bırakmak veya kibarca reddetmek: *Olur mu amca, bir ayranımızı bile içmeden... — Alacağım olsun, gelecek sefere içerim* (S. Taşer). ‖ *Alacağı vereceği,* herhangi bir hesabı, bir davası: *Hükümdardan ne bir alacağı, ne de ona bir vereceği vardı* (N. Araz). ‖ *Alacağına şahin, vereceğine karga,* alacağını koparıp alan, borcunu ihmal eden için. ‖ *Alacağına tutmak,* bir şeyi borca karşılık tutmak: *Bu ay kirayı verme, alacağına tut.* ‖ *Alacağını almak,* hakkı olan para veya malı tahsil etmek: *Evden alacağımı aldım* (A. Rasim). *Mec.* Hakettiği şekilde azarlanmak, ikaz edilmek: *Alacağını aldı, bir dahaki sefere daha dikkatli olur.*

— Huk. *Alacak,* bir kimsenin başkasını halen veya ilerde birşey yapmağa, yapmamağa veya kendisine bir şey vermeğe zorlayabilmesi hakkı. Bk. BORÇ. ‖ *Alacak davası,* bir edimde bulunmağa mecbur olan borçludan talep hakkı bulunan kimsenin davası. (Mevzuu, borçlunun şahsına karşı kazanılmış hakkı veya edimi istemektir. Dar anlamda yalnız para ile belirtilebilen veya para olarak istenen davalar.) ‖*Alacak hakkı,* Bk. BORÇ. ‖ *Alacak üzerinde rehin hakkı,* alacağın rehnedilmesinden doğan hak. ‖ *Alacağın haczi,* üçüncü şahsın, kendisine borçlu olanın başkasındaki alacağını haczettirmesi. ‖ *Alacağın sona ermesi,* Bk. BORÇ'*un sona ermesi.* ‖ *Alacağın temliki,* alacaklının mal varlığına dahil bir alacak hakkının başkasına geçirilmesi. ‖ *Alacaklandırmak,* birisinin hakkına alacak yazmak. ‖ *Âdi alacak,* rehinle teminat altına alınmamış olan alacak. ‖ *Likid alacak,* miktarı belli alacak. ‖ *Muaccel alacak,* ödenmesi derhal istenebilen alacak. ‖ *Müeccel alacak,* belli bir süre sonra istenebilecek alacak. ‖ *Müteselsil alacak,* bir alacağın tamamının birden fazla kimse tarafından talep edilebilmesi hali, alacaklılar arasındaki teselsül bir mukaveleden doğar. Bazen de bu mahiyetteki teselsül kanunun vücut verdiği de vardır. ‖ *Nizamsız alacak,* geçerliliği söz konusu olmayan alacak. ‖ *Rüçhanlı alacak,* diğer alacaklılara karşı öncelik tanınmış alacak. Bk. ANSİKL.

— Zır. *Alacak,* biçilmiş ekini kaldırmağa yarayan üç çatallı tahtadan âlet, yaba. ‖ Ağaçtan meyve toplamağa yarayan uzun saplı, lâle biçiminde tahtadan yapılmış âlet (hapkapan veya lâle de denir).

— ANSİKL. Huk. *Alacak,* bir borç münasebetinde, borçlunun borcunu ödemesini istiyebilecek kimsenin hakkını belirtir. Ancak sahibine, borcun ödenmemesi halinde, borçlunun mal varlığı üzerindeki tasarruf hakkını kaldırmak, haciz, haczedilmiş mallarin veya alacak rehinle teminat altına alınmışsa rehinedilmiş malların satılmasını istemek, bazı hallerde borçlunun yerine geçerek onun haklarını kullanmak, aciz halinde borçlunun akitlerini iptal ettirmek hakkını verir. Bk. BORÇ, İPTAL, HACİZ, REHİN.

◆ **Alacaklı** i. ve sıf. Birinden alacağı olan kimse, kendisine borçlu olunan kimse, kredi açan kimse: *Açıkgözlük ettim de, bereket başka alacaklılardan evvel kaldırdım onu bizim dükkâna* (A. K. Tecer).

— DEY. *Alacaklı çıkmak,* alacağı vereceğinden çok olmak: *Eh, bölünecek olursa hepsinin hesabını çıkarırım, bakalım kim alacaklı çıkar, kim borçlu* (N. Cumalı).

— Huk. *Alacaklı,* genel olarak herhangi bir edimi, özel olarak para ile ödenmeyi istemeğe hakkı olan kimse. ‖ *Alacaklı hesap,* karşılıklı bir hesapta alacaklılar tutarının borçlular tutarından fazla olması. ‖ *Alacaklı toplantısı,* iflâsın açılmasının iflâs memurluğunca ilânı üzerine müflisten alacağı olanların iflâs memuru başkanlığında toplanmaları; konkordato talep edilmesi üzerine alacaklıları kaydettirmiş olanların, konkordato komiserinin daveti üzerine toplanmaları. ‖ *Alacaklı ve borçlu sıfatının birleşmesi,* alacaklı veya borçlu olduğu kimseden aynı zamanda borçlu veya alacaklı olma hali. Bu durumda borç ortadan kalkar. ‖ *Alacaklılar arası teselsül,* bir kimsenin birkaç kişiye birden borçlu olması ve bu alacaklılardan her birinin, borcun tamamını borçludan istemeğe hakkı bulunması. ‖ *Alacaklılar masası,* bir tüccarın iflâsına veya mallarının mahkeme kararıyle tasfiyesine katılan alacaklıların bütünü. ‖ *Alacaklılar sırası,* alacakların, kanunla belirtilmiş sıralarına göre kaydedilmesi. (Alacaklılar arasında bu parayı paylaştırmakla görevli memur tarafından düzenlenen alacaklılar sırasına mahkeme nezdinde itiraz olunabilir.) ‖ *Alacaklılar sicili,* bir ipotek alacaklısının alacağını başkasına temlik etmesi halinde, ikinci alacaklının isim ve ikametgâhının ve rehnin taalluk ettiği gayrımenkulün kütükteki sayfa numarasını göstermeğe yarayan ve tapu sicil muhafızlıklarınca tutulan defter. ‖ *Alacaklının temerrüdü,* yapılacak veya verilecek şeyi yani edimi, alacaklının haklı sebep olmaksızın reddetmesi veya borçlunun borcunu yerine getirebilmesi için önceden kendi tarafında yapılması gereken muameleyi yapmaktan kaçınması. (M)

ALACAKARANLIK bls. i. Astron. Güneş battıktan sonra ve güneş doğmadan önceki aydınlık: *Alacakaranlıkta gezinmek. Sabahın alacakaranlığı.*

Alâeddin camii selçuklu devri (Konya)

— ANSİKL. Astron. Günün ardından gecenin gelmesi, güneş batar batmaz değil, yavaş yavaş olur. Güneşin doğuşundan önce ve batışından sonra, gözyüzüne vuran yarı aydınlığa *alacakaranlık* denir. Gündüzü bir hayli uzatabilen bu olay, güneş ışığını yaygın olarak yansıtan yer atmosferinden ileri gelir. Bu yansıtma sayesinde, güneşin ışıklarını doğrudan doğruya almadığımız halde, yarı aydınlıktan faydalanabiliriz. Bu olayın süresi atmosferin durumuna bağlıdır: alacakaranlık, özellikle, havadaki su buharının yüksekliği ve yoğunluğu oranında uzar. Astronomide alacakaranlık birkaç çeşide ayrılır.

1. *Sivil alacakaranlık,* güneşin, ufkun altında azamî 60°'ye kadar inmesine tekabül eder;

2. *Astronomik alacakaranlık,* güneşin, ufkun altında azamî 18°'ye inmesine tekabül eder ve nazarî olarak, çıplak gözle çok zayıf yıldızların görülmesine elverişlidir;

3. *Notik alacakaranlık,* ufuk çizgisi henüz görüldüğü sırada, bir sekstant içinde ikinci derecedeki büyük yıldızları gözlemeyi sağlar. Bu hal, güneşin, ufkun altında azamî 12°'ye inmesine tekabül eder.

Nazarî sivil alacakaranlık saatinin, bazı şartlar altında, hukuk bakımından birtakım yorumlamalara yol açtığı olur.

Alacakaranlık dairesi, alacakaranlık sona erdiği zaman güneşin bulunduğu yükseklik derecesinden geçen ve ufka paralel olan gökküresi dairesidir. (L)

ALÂEDDİN ALİ Arabî fetvası

ALACA kokarca bls. i. (*Benekli kokarca* da denir). Zool. Bu hayvana Anadolu, Romanya, Bulgaristan, Kırım, Kafkasya, Kazakistan, İsrail, Irak, Suriye, Afganistan, Bülücistan ve Moğolistan'da rastlanır. Lanmargiller alt familyasının Vormela cinsi, tek türü (İlmî adı: *Vormela peregusana.*) [M]

ALACA kumtaşı bls. i. Jeol. Voges'larda ve Almanya'da, Triyas devrinin alt katı. (L)

ALACALI, İstanbul ilinin Şile kazasında bir bucak; 3 800 nüf., 14 köy. Bucak merkezi Şile-Üsküdar yolunda Hiciz «Yeşilvâdi» köyündedir. (M)

ALACALI kelebek bls. i. Zool. Kızılımsı renkte, üzeri damalı şekilde siyah lekeli kelebek. Tırtılı, kum otu ve hanımeli üzerinde yaşar. (İlmî adı: *Melitoca aurinia.* Pulkanatlılar'dan, nymphalidae familyası.) [L]

ALACATEK i. Zır. *Mah.* İyice olgunlaşmamış ekin (Ankara). [M]

ALACEHRİ bls. i. Bot. Boyacılıkta sarı renk vermek için kullanılan, çilekgillerden meyvası yenmez bodur ve dikenli bir ağaç. Rhamnus infectoria veya Reseda Luteola. (M)

ALAÇAM. Coğ. Orta Karadeniz bölümünde Samsun ilinin ilçe merkezi, kıyıya 2 km. uzaklıkta, Samsun (81 km.) - Sinop yolu üzerinde, Alaçam suyunun tepeler arasından ovaya çıktığı yerde kurulmuştur; 7 833 nüf. Tütün, tahıl (mısır, buğday), baklagiller ve sebze ekilir. Alaçam ilçesinin (632 km^2., 47 100 nüf.) 1 bucağı ve 54 köyü vardır. (M)

Alaçam (*Yelleme* de denir). Folk. Tokat ili dolaylarında saz veya davul zurna eşliğin-

de, yalnız kadınların veya yalnız erkeklerin, bazen de karma grupların yaptığı bir oyunun adı. (M)

ALAÇAM dağı, İçbatı Anadolu bölümünde, Dursunbey'in 20 km. güneyinde bir dağ; 1 615 m. Billûrlu şistlerden meydana gelen yapısı içinden volkanik asılı damarlar geçer. Vâdilerle derin yarılmış olan dağın yamaçları zengin ormanlarla kaplıdır, ağaç türlerinin başında karaçam gelir ve işletme merkezi Dursunbey, ormana yollar ve bir dekovil hattı ile bağlanır. (M)

ALAÇATI, İzmir ilinin Çeşme ilçesine bağlı bucak merkezi kasaba; 3 594 nüfus İzmir (79 km.) - Çeşme (5 km.) yolu üzerinde, Urla yarımadasının darlaşmış bir yerinde, Ilıca (kuzey) ve Alaçatı limanı (güney) arasında, 16 m. yükseltide kurulmuştur. Tütün, anason, sebze ve meyve yetişir; bucağın 4 700 nüfusu ve 4 köyü vardır. (M)

ALADAĞ, Anadolu'da ve genellikle Türklerin yaşadığı ülkelerde sık rastlanan coğrafî ad (Orta Asya'da Alatav şeklinde de görülür). Anadolu'daki başlıca Aladağ'lar: **1**- *Adana Aladağı*, Orta Torosların en yüksek kütlesi olup kuzey-kuzeydoğu; güney-güneydoğu doğrultusunda uzanır. Adana kuzeyinde Seyhan ırmağının başlıca kolu olan Zamantı (Yenice) suyu yatağıyle kendi doğusundaki Tahtalı dağlarından ayrılır. Batısında, jeologların Tekir çukuru veya Ecemiş koridoru adını verdikleri bir oluk vardır ve bu oluk Aladağ kütlesini (buna Aladağlar da denir) Kırkpınar ve Pozantı dağlarından ayırır. Güneybatıda Balkan dağlarına yer veren Aladağ kütlesiyle Adana ovası arasına, güneyde tepelik bir alan girer; kuzeyde ise Sultan sazlığının bulunduğu ova üzerine iner. Aladağ, 40 km. ye yakın bir uzunluk üzerinde 3 000 m. den fazla bir set meydana getiren ve 100 km. ye varan bir uzunluğa sahiptir. En yüksek tepeleri daha çok kuzey yarısında toplanır; keşif haritalarının verdiği bilgiye göre başlıca tepeler *Kaldı* (3 734) ve *Demirkazık* (3 726 m.) dağlarıdır. Dağ kütlesi doğudan ve batıdan sokulan vâdilerle derin bir şekilde yarılmıştır. Dağın, Tekirçukuru'na bakan batı yamaçları, Zamantı'ya doğru inenlere göre çok daha diktir. Tekirçukuru'nun batısından doğan, bir süre bu çukuru kuzeyden güneye boylayan iki vâdi, Aladağ'ı yarıp dar boğazlar halinde doğu yamacına geçer: bunlar *Gürgün* çayı ile *Pozantı* (Çakıt) suyudur. Bu sonuncusu, demiryolunun yan tünellerle boyladığı, azametli Çakıt boğazını meydana getirir. Dağın yapısında, permo-karbon ve kretace'nin çoğunlukla kireç taşı yapılı kayaçları ve yer yer bunlar arasına girmiş yeşil içsel kayalar vardır. Kireç taşının yaygınlığı boğazların çok dik yamaçlı oluşunu etkilemiştir. Karaçamın bol bulunduğu ormanlar daha çok 2 000-2 400 m. ye kadar uzanır. Dağın 3 200 m. den yüksek kesimlerinde buzul aşınımının meydana getirdiği sirklere rastlanır. Yazın yörükler sürüleriyle Aladağ'ın yaylalarına çıkarlar. **2** - *Van Aladağı*, Van gölü kuzeyinde Murat ırmağı kaynaklarını ve göle inen suları besleyen büyük dağ kütlesi; koca bir lâv-tüf yığını, 3 351 m. **3** - *Kars Aladağı*, Sarıkamış ve güneydoğusunda, Kağızmanın batısında volkanik yapılı dağ kütlesi, 3 134 m. **4** - *Konya Aladağı*, Konya'nın kuzey batısında paleozoik şistlerden oluşmuş dağ kütlesi, 2 305 m. (M)

ALADAĞ, Konya ilinin Hadım ilçesinde bir bucak; 8 400 nüf., 18 köy. Bucak merkezi ilçe merkezinin doğusunda, buraya 31 km. lik bir yolla bağlı Bademli köyü; 605 nüf. (M)

ALADAĞ, Sovyet Orta Asyası'nın Kazakistan bölümünde, Kırgızlar ülkesinde birkaç dağ sırasına verilen ad. Kazakistan'da Balkaş gölünün güneydoğusundaki *Cungari Aladağı*, Orta Asya ile Çin Türkistanı'nı (Sin-Kiang) birleştiren büyük geçite hâkimdir. Daha güneyde Balkaş gölüne akan Ili suyu havzasını Isık gölünden ayıran bir Aladağ bulunduğu gibi, Isık gölü çevresinde başka Aladağ'lar da vardır. (L)

ALADARBIZ i. Zır. *Mah.* Ne tamamıyle yaş, ne de kuru olan nemli, az tavlı toprak (Maraş dolayları). [M]

ALÂEDDİN Adsız (?-1215), Gur ve Gazne sultanı Alâeddin Cihansûz'un oğlu. Babası öldüğü sırada henüz 2 yaşında bir çocuktu. Babasının yerine önce ağabeyi Seyfeddin, daha sonra sırayle, amcasının oğulları Gıyaseddin ve Muizüddin Muhammed Gurî geçtiler. Alâeddin Adsız'ın yetişkin çağı, Muizüddin Muhammed Gurî'nin devrine rastlar. Devlet ileri gelenleri Muhammed Gurî'nin hastalığında Alâeddin Adsız'ı hükümdar ilân etmek isteyince Muhammed Gurî ürkerek onu yanından uzaklaştırdı. Bunun üzerine Adsız, Gur hanedanının Bâmiyan kolunun hizmetine girdi. Sultan Muhammed Gurî 1206 yılında ölünce, Harizmşah Muhammed'den aldığı yardımla, hükümdar olan yeğeni Gıyaseddin oğlu Mahmud ile savaştı fakat yenildi. Onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Bahaeddin Sam'la kardeşi Şemseddin Muhammed'i esir ederek bunları Harizmşah Muhammed'e gönderdi ve onun himayesinde hükümdarlığını ilân etti (1210). Saltanatı uzun sürmedi ve Gaznelilerle yaptığı bir savaşta öldü. (M)

ALÂEDDİN AHMED ŞAH, Hindistan'da Behmenîler devletinin onuncu hükümdarı (?-1457). El-Âdil lakabı ile anılmakla beraber adaletle ilgisi olmayan, ayyaş ve sefih bir kimseydi. Vicayanagara, Malva ve Handeş racalarına karşı başarıyle seferler yapmasına rağmen devri karışıklıklar içinde geçti. (M)

ALÂEDDİN ALİ (Ali Merdan da denir). Hindistan'ın Bengal bölgesinde hüküm süren Kalaç Türklerinin ileri gelen emîrlerinden (?-1212). Delhi sultanı Aybeg zamanında Bengal fatihi ve valisi Bahtiyaroğlu Muhammed İhtiyareddin'i öldürdüğü için 1206 yılında hapsedildi, sonradan sultan Aybeg tarafından affedilerek Gazne emîri Tacüddin Yıldız'a karşı açılan savaşa katıldı, fakat esir düştü. Kaçıp kurtularak Delhi'ye döndü ve sultan Aybeg tarafından Bengal valiliğine getirildi 1210 yılında Aybeg ölünce Bengal'de bağımsızlığını ilân etti, fakat zulmüne dayanamayan beyleri 1212'de kendisini katlettiler. (M)

ALÂEDDİN ALİ (Bengî Ali de denir), Karamanoğullarından Alâeddin Ali'nin oğlu, annesi yönünden Murad Hüdavendigâr'ın torunu. Babasının ölümünden sonra büyük kardeşi Mehmed ve annesi Nefise Sultanla birlikte Bursa'ya sürgüne gönderildi. Ankara Meydan savaşında Sultan Bayezid'in Timur'a yenilmesi üzerine Bursa'ya giren Timur'un askerleri onları kurtardı. Aile Karaman'a döndü ve Mehmed, Karaman beyliğinin başına geçti, Bengî Ali de Niğde valisi oldu. 1419'da Memlûklara yenilen Mehmed esir düşünce Bengî Ali idareyi ele aldı, fakat kardeşinin oğlu İbrahim kendisini Konya'ya sokmadı. Bu durum Mehmed'in on iki yıl sonra sürgünden dönüp tekrar beyliğin başına geçmesiyle düzeldi; Bengî Ali de Niğde valiliğine devam etti. Fakat Mehmed, Osmanlılar elindeki Antalya'yı kuşatırken ölünce eski durum tekrarlandı; Bengî Ali bir kere daha hükümdarlığını ilân etti ve gene İbrahim Beyin mukavemeti ile karşılaştı. İbrahim Osmanlılardan yardım alınca Bengî Ali Niğde'ye çekildi. Alâeddin Ali'nin Niğde'de yaptırdığı çeşitli mimarî eserleri arasında Ak medrese en tanınmışlarından biridir. (M)

ALÂEDDİN ALİ Arabî, XV. yy. şeyhülislâmlarından, çelebi (Halep ?-İstanbul 1496). Molla Gürani'den ve Hızır Beyden ders aldı İlk görevi Edirne Dârülhadis medresesinde dir. Bundan sonra Kaplıca medresesine geçti; bir süre sonra Manisa'ya sürüldü. Affedilince Manisa'daki Semaniye medresesine tayin edildi. 1495'te şeyhülislâm oldu; bir yıl sonra öldü. Tefsir ve fıkıhta tam bir ihtisası olduğu halde eser bırakmamıştır. (M)

ALÂEDDİN Hacı, türk mimarı (XV. yy.). Konya'da doğduğu biliniyor. Bursa ve Edirne'de birçok eser yapmıştır (1400-1422). Edirne bedesteninin mimarı olarak tanınır. Sayısız cami, han ve hamamı vardır. Osmanlı mimarîsinin klasik devrini, hazırlayan ustalardan biridir. (M)

ALÂEDDİN ALİ BEY. Bk. ALİ BEY.

ALÂEDDİN ALİ ŞAH, Bengal valisi (?-1345). Delhi'de Tuğluklu hanedanından Sultan Muhammed Tuğluk'un yakınlarından. Muhammed Tuğluk'un ölümünden sonra Bengal bölgesinde Pandua şehri merkez olmak üzere bağımsızlığını ilân etti (1330); bütün Bengal'i idaresine aldı, 1345 yılında üvey kardeşi Şemseddin İlyas tarafından öldürüldü. (M)

ALÂEDDİN ATA (Melik, Cüveynî), ilhanlı devlet adamı ve tarihçi (?, 1226-?, 1283). Moğol valilerinden Bahaeddin Cüveyni'nin oğlu. İran'da Hülâgu Hanın maiyetine girdi (1256). İki yıl sonra Irak ve Huzistan'ın yönetimi kendisine verildi. Bu görevi Hülâgu Han ve onun oğlu Abaka Han zamanında devam etti. Ülkeden Moğol yıkıntılarının izlerini sildiği gibi vergi işlerini düzene koydu ve geniş sulama tesisleri yaptırdı. Yirmi dört yıl süren yönetimi sırasında vakit vakit çeşitli iftiralara uğradı, bunların hepsinden temize çıktı. İdarede islâmın ölçüleriyle hareket ederek kendisine tabi halktan müslüman olmayanlara da büyük ölçüde müsamahalı davrandı. Devlet adamlığının yanısıra tarihçiliği ile de bilinen Cüveynî değerli bazı eserler bıraktı. Bunlardan *Tesliyat-ül-İhvan* (Dostları Teselli) adlı risalesinde uğradığı felâketleri anlattı. (Bu eser ve bunu tamamlayan ikinci risale Paris kütüphanesindedir.) *Tarih-i Cihan Güşâye* (Cihan Güşâye Tarihi), Moğol tarihinin kıymetli kaynaklarındandır. Kitabın birinci cilti Moğol töresini ve Cengiz yasasını, ikinci cilti harizmşahlar tarihini, üçüncü cilti ise Hulâgu Hanın İran seferini ana konu olarak almıştır. (M)

ALÂEDDİN BEY kümbeti, Konya'da, Karamanoğulları devrine ait bir türbedir; üzeri dıştan dilimli, çokgen bir çatı ve içten bir kubbe ile örtülmüştür. (M)

ALÂEDDİN bin İBRAHİM, Karamanoğullarından İbrahim Beyin oğlu. Annesi Osmanlı hükümdarı Çelebi Mehmed'in kızıydı. Karamanoğullarının tarihini yazan *Şikârî*'ye göre Alâeddin Bin İbrahim, babası İbrahim zamanında İçel sancakbeyi oldu. 1465'te öldü. (M)

ALÂEDDİN BOZKURT BEY. Bk. BOZKURT BEY.

Alâeddin camii, Konya'da Alâeddin tepesinde Alâeddin Keykubad I zamanında yapılmıştır. Düzgün olmayan ve üç bölüme ayrılan bir planı vardır. Camiin orta bölümüne selçuk sultanı Rükneddin Mesud zamanında başlandı (1155). Yanlardaki bölümlerinin temeli Keykâvus I devrinde atıldı ve Alâeddin Keykubad I devrinde bitirildi (1210-1220). Yapının mimarı *Muhammed bin Havlan-el-Dımışkî*'dir.

Önce saray camii olarak kullanıldığı, sonradan halka açıldığı sanılmaktadır. Binanın sağ ve sol kanatlarının üzeri düz çatı ile örtülmüştür; orta bölümün üzerini bir kubbe kapatır, kubbenin kare plana üçgen parçalarla oturuşu selçuk mimarlığı özelliklerinden biridir. Sağ ve sol kanatların içini, hıristiyan, eski yunan ve roma yapılarından alınmış altmış kadar sütun, birçok nefe böler. Camiin içinde mimber ve çinilerden başka dikkati çekecek birşey yoktur.

Siyah ağaçtan yapılmış ve ince bir işçilikle süslenmiş olan mimber 1155 yılında *Ahlatlı Mekki* adında bir usta tarafından yapılmıştır ve selçuklu ahşap işçiliğinin en güzel örneklerinden biridir. Yine, selçuk sanatının örneklerinden olan çiniler *Haraçlı Ömer Yusuf* adında bir nakkaşın eseridir.

Avluda, mihrabın karşısına gelen duvara yaslanmış, içlerinde selçuk sultanlarının sandukaları bulunan iki türbe vardır. (M)

ALÂEDDİN Halacî, Delhi'de hüküm süren Halac hanedanının en büyük hükümdarlarından (öl. 1316). Hanedanın kurucusu Celâleddin Firuz Şahın yeğeni ve damadı olarak *melik* unvanı ile Kara ve Oudh bölgelerini idare ediyordu. Genç yaşta küçük bir kuvvetle Dekkan bölgesindeki zengin Devletâbâd şehrine başarılı bir akın yaptı ve racayı ağır şartlarla barışa zorladı. Bu başarısından cesaretlenen Alâeddin, amcası Celâleddin'i öldürterek Delhi tahtına oturdu (1296-1316).

Alâeddin hükümdar olduktan sonra Moğollarla mücadeleye girişti, 1298 ve 1304 tarihlerinde Moğol kuvvetlerini yendi. Moğol tehlikesini ortadan kaldırdıktan sonra Gücerat, Nahrvala ve Cambay'ı, 1305'te de Kuzey Hindistan'ı zaptetti. Daha sonraki yıllarda Dekkan'ı da ülkesine kattı.

Alâeddin Halacî'nin Ortaçağ türk hükümdarları arasında seçkin bir yeri vardır. Tahsili olmadığı halde zekâsı ve tecrübesiyle askerî başarılar kazanarak büyük bir imparatorluk kurmuş, idarede birçok yenilik yapmış, hint müslümanlarına refah ve gelişme sağlamayı başarmıştır. (M)

ALÂEDDİN HASAN BEHMEN ŞAH, Hindistan'ın Dekkan bölgesindeki Behmenî devletinin ve hanedanının kurucusu (öl. 1350).

Alâeddin camii ve Alâeddin Ali Arabî fetvası (fotoğraflar 261. sayfada)

[Kıpçakların Kanglı boyundan olduğu için Hasan Kangî adıyle de bilinir.] Selhi Sultanı Muhammed Tuğluk zamanının emîrlerindendir. Delhi sultanlığının zayıflamasından faydalanarak Dekkan bölgesinde bağımsızlığını ilân etti ve Behmenîler devletini kurdu; «Alâeddin Behmenşah Zafer Han» unvanı ile bu devletin ilk hükümdarı oldu. (M)

ALÂEDDİN HÜMAYUN ŞAH, Behmenîler'in on birinci hükümdarı. (?-Öl. 1461). Alâeddin Ahmed Şahın ölümünden sonra tahta çıktı ve 1457-1461 yılları arasında saltanat sürdü. (M)

ALÂEDDİN HÜSEYİN Cihansûz, Gurlular devletinin kurucusu İzzeddin Hüseyin'in oğlu (öl. 1156). Ağabeyi Seyfüddin Gurî, Gazne sultanı Behram tarafından öldürülünce yerine tahta çıktı ve Gazne üzerine intikam seferi tertipledi; Gazne havalisini tamamen yakıp yıktı, halkı kılıçtan geçirdi (1150). Bu hareketinden dolayı kendisine, cihanı yakan anlamına *Cihansûz* lakabı verildi. Hüseyin Cihansûz, Belh şehrini kuşatarak işgal etti. Fakat şehrin hâkimi Kımaç, Sultan Sancar'dan yardım istedi. Sultan Sancar yetişerek Alâeddin Cihansûz'u yendi ve esir etti (1152). Müverrih Cüzcânî'ye göre Cihansûz'un yenilmesinde, ordusunun sağ kolunda bulunan oğuz, kalaç ve diğer türk unsurların savaş sırasında Sultan Sancar tarafına geçmeleri sebep oldu. Sultan Sancar, kendisini esir olarak tutmadı, serbest bıraktı ve yardımda bile bulundu. Cihansûz, böylelikle tahtını kurtardıktan başka Bâmiyan, Toharistan, Dâver ve Büst gibi bölgeleri de hükmü altına aldı. (M)

Alâeddin'in lambası, *Bin Bir Gece Masalları*'ndan biri. Mustafa adında bir terzinin oğlu olan Alâeddin, afrikalı bir sihirbaza rastlar. Sihirbaz onu yanına alır, sonra da dünyanın merkezinde bulunan sihirli bir lambayı bulmakla görevlendirir. Alâeddin birçok maceradan sonra lambayı bulur ve saklar. Bu tılsım ile büyük servetler edinir ve bu sayede sultanın kızıyle evlenir. (L)

ALÂEDDİN KEYKUBAD I, Anadolu Selçuklu devletinin en büyük sultanlarından. (?-Kayseri 1237). Gıyaseddin Keyhüsrev'in oğlu. Babasının ölümünden sonra tahta geçirilen Keykavus I'i tanımak istemeyen kardeşiyle yaptığı mücadeleyi kaybetti ve ancak onun ölümünden sonra tahta geçebildi. Keykubad'ı daha önce hapse götürmüş olan emîrlerden Ay Aba, tahta çıkacağı müjdesini bizzat veerek ondan intikam almayacağına dair teminat istedi; Keykubad Sıvas'ta tahta çıktı. İlk işi Eyyubî hükümdarı Melik Eşref'e elçi gönderip onunla anlaşmak oldu. Moğol istilâsının Orta Asya'yı perişan ettiği bu devirde başta Konya, Sıvas ve Kayseri olmak üzere birçok şehirlerin kale ve surlarını yaptırıp, tahkim ettirdi. Moğollara karşı yardım isteyen halife Nâsırıddinullah'a seçme askerlerden kurulu 5 000 kişilik bir ordu gönderdi; Moğol hücumu olmayınca ordu geri döndü. Emîrleri ve uçbeylerini Konya'da toplayarak, önce askerî ve ticarî bir merkez olan Alaiye'yi fethe çıktı. Kale karadan ve denizden kuşatıldı, kale hâkimi Kyr Vart kaleyi teslim etmek ve kızını Alâeddin'e vermek şartıyle hayatını kurtardı. Kendisine Akşehir'de birkaç köy verildi. Şehrin yeniden ve muhteşem bir şekilde yapımından sonra adına Alâeddin'le ilgili olarak, Alâiye dendi ve Keykubad ile sonraki hükümdarların kışlık merkezi oldu. Bk. ALANYA.

Devamlı bir fetih hareketine geçmek isteyen Keykubad daha önce Keykâvus'u tahta geçiren ve kendi hükümdarlığına engel olan nüfuzlu emîrleri ortadan kaldırmak zorundaydı. Kalelerin emîrler tarafından yaptırılmasının yarattığı malî yük aradaki anlaşmazlığı arttırdı. Emîrler, Celâleddin Keyferîdûn'u tahta geçirmek istediler. Keykubad, emîrlerin saraya silâhla girme usulünü kaldırdı ve bir ziyafette bunların en büyüklerini, Seyfeddin Ay Aba, Zeyneddin Beşâre, Mubârizeddin Behramşah ve Bahaeddin Kutluyça'yı idam ettirerek, kalanlarını sürdü. Sürülenler arasında mevki ve kudreti büyük olan Kemaleddin Kaymar da vardı. Bu mücadele emîrlerin akrabalarını hapsetmek, kölelerini silâhsızlandırmakla bitti (1223). Keykubad'ın ölümünden sonra devletin zayıflamasını, bu mücadelede bulanlar vardır.

Moğol akınları ticaret yollarının korsanlar ve eşkıyalarla dolmasına yol açmıştı. Keykubad mühim bir ticarî merkez olan Suğdak'ın alınması için Kastamonu uçbeyi Hüsameddin Çoban'ı denizaşırı seferle görevlendirdi. Türk ordusu Suğdak'tan başka içerilerdeki bazı kıpçak ve rus beylerini de sultana bağladı.

Güneyden gelen kervan yolunun da güvenilemez hale gelmesi, o tarihlerde iyice zayıflamış olan Kilikya Ermeni krallığına sefer açılmasını gerektirdi. Anamur-Silifke önlerine kadar bütün İçel kaleleri zaptedildi, bir kol da doğuda Maraş tarafına ilerledi (1225).

Selçuklulara bağlıyken, sonradan Mısır Eyyubî hükümdarı Melik Kâmil'e bağlanarak sikke ve hutbeyi onun adına değiştiren Diyarbakır Artuklu hükûmeti üzerine açtığı sefer sonunda Keykubad Melik Mesud'u tekrar kendine bağladı.

Moğol tehlikesi sebebiyle Eyyubîlerle dost kalmak istediği için Eyyubî esirlerini iade etti ve Melik Âdil'in kızıyle evlendi. Bundan sonra Doğu Anadolu'da, Fırat'ın yukarı taraflarında fetihlerine devam etti. Tabiyetten uzaklaşan Erzincan meliki Davudşah'la yeniden bir ahitname imzaladı. Fakat Davudşah, Erzurum meliki Cihanşah, Ahlat hâkimi Melik Eşref ve Celaleddin Harizmşah'tan yardım istedi. Bunun üzerine Keykubad Davudşah'ın idaresindeki kaleleri ve kendisini esir aldı. Erzurum meliki Cihanşah ise Melik Eşref'i derhal metbu tanıdı. Eyyubîlerle bozuşmayı siyasetine uygun görmeyen Keykubad bunun üzerine Erzurum seferinden vaz geçti.

Harizmşah, Anadolu hudutlarına gelince, Selçuklulara bağlı doğu ülkelerinde bazı hareketlere sebep oldu: Trabzon imparatoru Andronikos, Harizmşah'ı metbu tanıyarak, Samsun ve Sinop'a hücum etti. Keykubad, Erzincan seferinden sonra oraya döndü ve Andronikos'un hücumunu durdurarak Ünye'ye kadar ilerledi. Trabzon muhasara edildiyse de alınamadı ve selçuklu kumandanı (bazı kaynaklarda Keyhusrev, bazılarında Celâleddin Keyferidun) esir edildi ve imparator tarafından sultana gönderildi. Harizmşah'ın Yassı-Çimen de mağlûbiyetinden sonra imparator Andronikos, yine Keykubad'ın tabiyetine girdi.

Moğollarla savaşan, Gürcistan'ın siyasî varlığını ortadan kaldıran ve Doğu Anadolu sınırlarında, Azerbaycan ve Batı İran'da devlet kuran Celâleddin Harizmşah ile Alâeddin Keykubad, Moğollara karşı birleşmişlerdi. Aralarındaki bu dostluk Harizmşah'ın, devrin kuvvetli bir türk-islâm kültür merkezi olan Ahlat'a hücum etmesiyle bozuldu. Celâleddin, müslüman ülkelerini istilâ ve yağmasıyle, kendisine karşı duyulan hayranlığı nefrete çevirdi; Harizmşah tabiyetine giren Cihanşah'ı da Keykubad'a karşı tahrik etti. Keykubad, ona asıl uğraşılması gereken cephenin Moğollar olduğunu bildirdiyse de bu teşebbüs ve halifenin aracılığı neticesiz kaldı, bunun üzerine Alâeddin Keykubad, Celâleddin'in üzerine yürüdü. İki ordu Erzincan'ın Akşehir ovasında, Yassı Çimen'de karşılaştı. Bu savaşta yenilen Celâleddin, Azerbaycan'a çekildi; Erzurum da alındı. Keykubad Ahlat'ı Melik Eşref'e verdi.

Harizmşah'ın öldürülmesinden sonra Alâeddin Moğollarla komşu oldu. Doğuda efsaneleşen Moğol korkusuyle halk şehirleri boşaltıyordu. Doğu uçlarının muhafazasına memur edilen Mubarizeddin Çavlı, Moğol akınlarında Gürcistan kraliçesi Rosudan'ın tahriklerini görerek, Gürcistan'a girdi ve bazı kaleleri zaptetti; Kraliçe kızını Keykubad'ın oğlu Keyhüsrev'e verdi. Keykubad Moğol hanı Oktay Kagan'la, elçi ve mektup göndererek dostluk kurdu.

Melik Kâmil ve Melik Eşref ile on altı melikin idaresindeki müttefik eyyubî kuvvetleri, aralarındaki anlaşmazlık dolayısıyle Keykubad tarafından kolayca yenildi. Harput ve Urfa civarı, Siverek ve Sumaysat zaptedildi (1234-1235). Melik Kâmil'in birkaç ay sonra Urfa ve Harran'ı zaptederek, halka zulmetmesi üzerine Keykubat Diyarbakır'ı da fethederek Eyyubîleri Doğu Anadolu'dan tamamıyle uzaklaştırmağa karar verdi ve ordunu topladı. Çeşitli siyasî ve askerî hazırlıklarını tamamladıktan sonra, elçilere verdiği bir ziyafette zehirlenerek öldü.

Düşmanlarına ve mütecavizlere karşı şiddetli, fakat hükümlerinde âdil tanınan bir

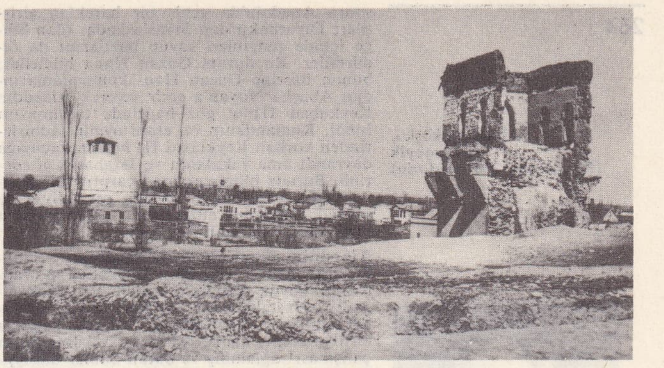

Alâeddin köşkü kalıntıları selçuklu devri (Konya)

hükümdardı. Halife yazışmalarda kendisi için sultan-ül-âzam sıfatını kullanırdı. Müslüman ve hıristiyan birçok hükümdarı kendine bağlamış, adına para basıp hutbe okutmuştu. İlme, sanata ve yıldızlar ilmine meraklı olduğu söylenir. Konya surları üzerine ve giriş kapılarına heykel ve kabartmalar koydurtmuş, Konya ve Kubadâbâd saraylarının duvarlarını kadın ve erkek resimleriyle süsletmişti. Moğol istilâsından kaçan birçok sanatkâr, âlim onun himayesine sığınmış ve memleket kültürü, maddî yükselişle beraber gelişmişti.

Alâeddin Keykubad zamanında, selçuklu ordusu en kuvvetli çağını yaşadı. Akdeniz ve Karadeniz limanlarında donanmalar ve Alaiye tersanesi kuruldu; çok çeşitli binalar yapıldı. Anadolu'da birçok eski yapı hâlâ ona bağlanır. Kubadâbâd'daki ve Konya'daki Alâeddin köşkü, Kayseri yakınındaki Keykubadiye, yaptırdığı muhteşem yapılar arasındadır. Sikke-yi Alâî veya Keykubadî denen altın para ilk defa onun zamanında basıldı. Devrinin refah ve haşmeti Ulug Keykubad diye anılmasına sebep oldu. Ölümünden hemen sonra başlayan çeşitli sıkıntılar, devrine karşı büyük bir hasret duyulmasına yol açmıştı. (M)

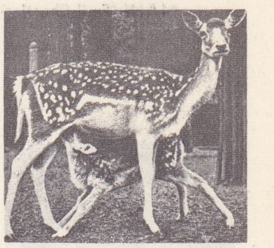

alageyik

ALÂEDDİN KEYKUBAD II, anadolu selçuklu sultanlarından (1239-1254); Keyhusrev II'nin oğlu ve Keykubad I'in torunu; annesi Gürcü Hatun, gürcü kraliçesi Rosudan'ın kızıdır. Keyhusrev II Gürcü Hatuna olan hayranlığı sebebiyle, oğullarının en küçüğü olmasına rağmen Alâeddin'i 7 yaşında veliaht ilân etti. Fakat Keyhusrev II ölünce (1246) devletin ileri gelenleri geleneğe uyarak en büyük oğul İzzeddin Keykâvus II'yi tahta çıkardılar. 1243 Yılında, iki büyük kardeş olan İzzeddin Keykavus II ile Rükneddin Kılıç Arslan II arasında, sonu savaşa varan anlaşmazlıklar çıktı, bunun üzerine üç kardeş birden tahtın sahibi ilân edildi. Ancak bunlardan İzzeddin Keykâvus II, memleket idaresine birinci derecede hâkim oldu, öbür iki kardeşin adları paralara, birincininkinden sonra basıldı. Bu arada Moğol hanı Mengü'nün devamlı isteği üzerine Alâeddin Keykubad II, hediyelerle donatılarak Karakurum'a resmî bir ziyaret için gönderildi, fakat bu ziyareti yapamadan yolda öldü. Tarih kaynakları bu ölümü şüpheyle kaydeder ve Alâeddin Keykubad II, daha önce babası tarafından veliaht ilân edildiği için Moğolların onu yeniden tahta çıkarabileceğini hesaplayan İzzeddin Keykâvus II tarafından zehirletilmiş olabileceğine işaret eder. Bu üç kardeşin hükümdarlık devresi büyük karışıklıklar içinde geçti. (M)

ALÂEDDİN KEYKUBAD III, anadolu selçuklu hükümdarı (1297-1302). İzzeddin Keykâvus II'nin torunu ve Feramurz'un oğlu. Amcası Mesud II'nin Hemedan'da tutuklanması üzerine İlhanlı hükümdarı Gazan Han tarafından anadolu selçuklu hükümdarı yapıldı (1297).

Bu sırada Anadolu karışıklıklar içindeydi. Moğol idarecileri halkı soyuyor ve işkence ediyorlardı. Alâeddin Keykubad III bunlara seyirci kalmaktan başka bir şey yapamadı.

İlhanlı hükümdarı Gazan Han Suriye seferinden dönüşte Diyarbakır yakınında Alâeddin Keykubad III tarafından karşılandı. Gazan Han Keykubad III'e geniş yetkiler tanıdı ve onu hanedanından bir kadınla evlendirdi.

Alâeddin Keykubad III ve adamları bundan

Foto. Ara Güler, Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

Alâeddin köşkü, ve alageyik (fotoğraflar 263. sayfada)

ALAİN (Emil Chartier)

ALAİN FOURNİER

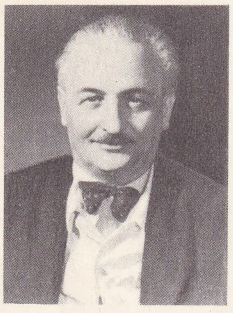

Théophile ALAJOUANINE

sonra Anadolu'da geniş bir harekâta giriştiler; Diyarbakır'dan Sıvas'a kadar olan bölge içinde zenginleri soyup bazılarını da öldürdüler. Bu durum Gazan Hana bildirildi; bunun üzerine Gazan Han, kumandanlarından Abuşka Noyan'a emir vererek Alâeddin Keykubad III'ün göz hapsinde tutulmasını istedi. Kumandanın bu emre uygun tedbirlerinden korkan Keykubad III hemen kaçmağa davrandı ama yakalandı ve İsfahan'a gönderildi. Burada ölüm cezasına çarptırıldı, cezası, eşinin aracılığıyle dayağa çevrildiyse de sonradan hakaret ettiği kendi adamlarından biri tarafından öldürüldü. (M)

Alâeddin Keykubad dârüşşifası, selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubad'ın yaptırdığı büyük hastahanelerden biri, Konya'dadır. Hastahanenin teşkilâtı Sıvas hastahanesininkine benzetilmiş, birçok hekimle birlikte idare amiri, kâtip ve yardımcıların çalışması sağlanmış ve bütün bunlar dârüşşifanın vakfiyesinde belirtilmişti. Dârüşşifa 1525 yıllarında harap oldu.

Alâeddin Keykubad I, Ilgında da bir kaplıca tesisi yaptırmıştı (1236). [M]

Alâeddin köşkü. Konya'da Alâeddin Tepesinin kuzeyinde bulunduğu bilinen sarayın bir köşkü. XIX. yy. ortalarında sarayı yıkılmadan gören mimar Texier, planını Topkapı sarayındaki köşklere benzetir. Bugün bu saraydan sadece 1907'de kulesi çöken ve zamanla diğer kısımları da yıkılan Alâeddin köşkü'nün bir duvarı kalmıştır. Sanat tarihi bakımından köşkün XIII. yy. ortalarından kalan başka yapılarla aynı özelliği taşıdığını söyleyen ve Alâeddin tepesinde araştırma yapan alman Larre'ye göre köşkün planı on metrelik bir kare şeklindeydi. On metre yükseklikte üç taraflı konsollar üzerinde bir balkonu, ikinci katta basık, sivri kemerli bir büyük bir pencere ile yanlarda ikişer küçük penceresi vardı. Sarkıt hücrecikler üzerine kurulan mermer konsollar kaplamasız olarak tuğladan yapılmıştı. 1941 (1938)'de Türk Tarih kurumu tarafından tamir edilen köşkün duvarı, selçuklu mimarîsinin din dışı binalarından günümüze kalan tek örnektir. (M)

Alâeddin kütüphanesi. Uluborlu-Isparta. Selçuklu sultanlarından Alâeddin Keykubad I zamanında bir caminin hemen yanına yapıldı (1231). 1911'de yandı, yangından kurtarılan 2 000 kadar eser 1935'e kadar halk tarafından korundu. 1935'te yapılan yeni kütüphane binası, önce Uluborlu Hayırlar cemiyeti tarafından idare edildi, 1955'te Millî Eğitim bakanlığına devredildi.

Kütüphanede, 1 137 türkçe, 312 arap harfli türkçe, 969 arapça ve farsça, 11 çeşitli dillerde basma ve 27 türkçe, 451 arapça yazma eser bulunmaktadır. (M)

ALÂEDDİN MESUD ŞAH, Delhi sultanlarından Şemseddin İltutmuş'un (1236) torunu ve Sultan Rükneddin Firuz'un oğlu. Kendisinden önce sultan olan amcası Behram Şah öldürülünce emîrlerden Balaban Küşlü Han sultanlığını ilân etti. Fakat ülkenin ileri gelenleri hanedandan Alâeddin Mesud Şahı sultanlığa getirdiler. Devri kısa sürdü ve kargaşalıklar içinde geçti. Kukla bir hükümdar olarak kaldı ve memleketi *Kırklar meclisi* denen, kırk kişilik bir emîrler heyeti idare etti. 1246 Yılında tahttan indirildi. (M)

ALÂEDDİN MUHAMMED Gurî, Gurîler devletinin son hükümdarı (öl. 1215). Gıyaseddin Gurî ve Muiziddin Muhammed Gurî zamanlarında Büst ve Nişapur valiliklerinde bulundu. Nişapur valiliği sırasında Harizmşah Muhammed'in hücumuna uğradı ve şehri teslim etmek zorunda kaldı, bir daha da kendisine kılıç çekmeyeceğine yemin etti. Esaretten dönüşünde Muiziddin Muhammed tarafından Gur valfliğine getirildi, fakat sonra hükümdar olan Mahmud Gurî ve Alâeddin Adsız zamanında ömrü zindanlarda geçti. Gazne emîri Taceddin Yıldız'ın, Adsız'ı öldürmesi ve Fîruzkuh'u zaptetmesi üzerine Gazne'ye getirildi, sonradan onun yardımı ile Gur tahtına çıktı. O arada Gazne Emîri Taceddin Yıldız öldü, böylelikle koruyucusunu kaybeden Alâeddin Muhammed Gurî'nin saltanatı bir yıla varmadan Harizmşah Muhammed tarafından Gurî devleti ile birlikte 1216 yılında sona erdirildi. (M)

ALÂEDDİN OTACI ŞAH, Tuğluk devletinin Madra valisi iken bağımsızlığını ilân eden Ahsen Şahın beylerinden (?-1340). Ahsen Şahı öldürerek Madra bölgesinde kendi hükümdarlığını ilân etti (1399). Saltanatı bir yıl kadar sürdü. Hindular üzerine yapmış olduğu bir seferde öldü. (M)

ALÂEDDİN PAŞA (?-Bursa 1333). Osman Gazi'nin oğlu. Ömer Beyin kızı Mâl Hatundan doğmadır. Yaş itibarıyle Orhan Beyden küçük olduğu şüphelidir. Osman Gazinin ölümünden sonra ordu kumandanı olan Orhan'ın, Alâeddin'e devlet reisliğini teklif ettiğini, fakat onun bu makamı ve bu mirası kabul etmediği söylenir. Sadece Bursa civarında bir miktar toprağı mülk edindi. Mezarı Osman Beyin türbesindedir. Alâeddin Paşanın Bursa'da, Kükürtlü'de bir tekkesi ve Kaplıca'da iki camii vardır. (M)

ALÂEDDİN PAŞA, osmanlı devlet adamı (Sıvas ?-Malatya 1830). Selman Bey ailesinden. Dedesi Damad Süleyman Paşa, babası da vezir ve Damad Seyyid Ahmed Paşadır. 1801'de vezirlik payesiyle Karaman valisi tayin edildi ve Mahmud II'nin kız kardeşi Hibetullah Sultanla evlendirildi; bundan sonra Sıvas (1802), Erzurum (1803), Anadolu valisi olarak Kütahya'ya gitti. Nasuhoğlu'nu yola getirme işini başaramadığı için vezirliği geri alındı ve bir süre Sıvas'ta oturmağa memur edildi (1819). Erzurum valisiyken, azledilip Sıvas'a, sekiz yıl sonra da Malatya'ya sürüldü. (→ Bibliyo.) [M]

ALÂEDDİN TEKİŞ, Harizmşahlar devletinin altıncı hükümdarı. Harizmşah İl Arslan'ın büyük oğlu (öl. 1200). Babasının hükümdarlığı zamanında Cende valisiydi. Babasının ölümünden sonra, kardeşi Mahmud Şah Harizm hükümdarı ilân edildi (1172). Alâeddin Tekiş buna isyan ederek Karahitaylılardan yardım aldı ve Harizm'e girdi. Küçük kardeşi Mahmud Şah karşı koyamadan geri çekildi, Alâeddin de Harizm tahtına çıktı. Fakat üvey annesi Terken Hatun ve Mahmud Şahın ortadan kaldırılması için iki yıl onlarla uğraşmak zorunda kaldı. Alâeddin Tekiş, Harizm'in doğusunda bulunan Karahitaylıların akınlarını önleyerek batı bölgesinde fetihler yaptı. 1193-1194 Yıllarında Irak-ı Acem seferine çıkarak Irak Selçuklularının son hükümdarı Tuğrul II'yi yendi ve bu devlete son verdi. Bu seferden sonra Alâeddin Tekiş'in sultanlığı kabul edildi. Alâeddin, Azerbaycan'ı da kendi nüfuzuna aldı ve Abbasîler üzerine giderek halifeyi yalnızca, Bağdat şehrinde oturan manevî lider durumuna sokmak istedi. Fakat Karahitaylıların baskısı buna engel oldu. Alâeddin Tekiş, kendi devrine kadar ufak bir devlet durumunda olan Harizmşahlar devletini imparatorluk haline getiren ilk hükümdardır. Harizmşahlarda sultanlık unvanı onunla başlar. (M)

ALÂEDDİN ZÜLKARNEYN. Bk. ZÜLKARNEYN.

ÂLÂF i. çoğl. (ar. *elf,* bin'den *ālāf*). *Esk.* Binler. (M)

A'LÂF çoğl. i. (ar. *ʿalef,* hayvan yemi, ot, saman'dan *aʿlāf*). *Esk.* Ot, saman ve benzeri hayvan yemleri. ‖ Otlar, samanlar. (M)

ALAF i. *Halk dili.* Alevin halk ağzında aldığı şekil.

— DEY. *Alaf alaf,* alev alev: *Güneş tepede alaf alaf* (Orhan Kemal). [M]

ALAFLAMAK f. *Mah.* Hayvana yem vermek, yemlemek. (Konya, Tekirdağ, Çanakkale.) [M]

ALAFRANGA sıf. (ital. *allafranca*). Frenk üslûbunda, avrupalı usulünde, tarzında, alaturkanın karşıtı: *Alafranga dans da nasıl oluyor bilmiyordum* (Ahmet Rasim). ‖ Batı fikir ve terbiyesiyle yetişmiş kimse: *Hem eski kafaları, hem alafrangaları, hem de lâfzen milliyetperver, hakikatte eski saltanat fikrini güden iktidar sahiplerini gazaba getiriyordu* (Yahya Kemal). ‖ Züppe, Avrupa taklitçisi: *Evleniyorum Server, hem de kiminle olduğunu bilsen, Cemal Bey'in alafranga kızlarından biriyle.* (H. E. Adıvar).

◆ **Alafrangalık** i. Frenklerin âdet ve üslûbunu benimseme, taklit, modasına uyma: *Yalnız karyola başucuna alfrangalık âdetince lâzım sayılan bazı çanak çömlek yerleştirmek* (H. R. Gürpınar). *O ne biçim söz, Kezban, dedim. Sen de alafrangalığa mı özeniyorsun?* (N. Ataç). [M]

ALÂFRANK bin GEYHATU. İlhanlı devleti şehzadelerinden (öl. 1304). İlhanlı hükümdarı Gazan Hana karşı isyan etti (1303). Gazan Hanın hasta ve yatalak olmasına rağmen ayaklanması başarıya ulaşamadı. Alâfrank yakalandı. Gazan Han kendisini affetti. Fakat yerine Olcaytu Han tahta çıkar çıkmaz onun adamları tarafından boğduruldu. (M)

ALAGEYİK bls. i. Zool. Gevişgetirenler alt takımı, geyikgillerden. Uçtan çatallı boynuzları, benekli postu, uzun kuyruğu, çevresi siyah hareli beyaz bir kuyruk plakçığı olan memeli. (Dişisine maral veya meral denir).

— ANSİKL. Alageyiğin iki türü vardır: Avrupa alageyiği (*Dama dama*) [0,90 m.]). Anadolu alageyiği (*Mesopotamicus*) ikinci tür daha iri, daha açık renk postlu, aşağıdan başlayıp uç kısımda darlaşan, el ayası gibi çatallaşmış boynuzludur. Avrupa'nın batısına, Ukrayna ve Baltık memleketlerine sonradan götürülmüştür. Türkiye'de daha çok Antalya ve Manavgat bölgelerinde yaşar. Geyik gibi avlanır. Ondan daha ürkek ve korkaktır, bu bakımdan çok sessiz hareket etmek gerekir. Yaraya çok dayanıklı olduğu için ağır yaralı olsa bile uzun süre kaçabilir. Üçüncü devirde yaşamış fosil bir alageyik türü daha vardır (*D. Browni*). Âdi alageyik daha dördüncü devirde vardı: Dilivium sisteminde kalıntıları çoktur. Bugün Avrupanın güneyinde, Fas, Cezayir, Anadolu, İspanya ve Yunanistan gibi Akdeniz çevresi dağlık ülkelerde yaşar. Orta Avrupa'da da nesli tükenmemiştir, ancak parklarda yarı evcil sürüler halinde bulunur. Bu alageyiklerin tüyleri oldukça koyu, benekli, kula rengindedir, eti yenir. (LM)

Alageyik, Ziya Gökalp'in çocuklar için yazdığı manzum masal (1912). Masalı, bir çocuk kendi başından geçen macera gibi anlatır. Aslında bir dünya güzeli olan Alageyik adlı kız, geyik şekline girerek, çocuğu kendi peşinden sürükler ve ona bin bir macera yaşattıktan sonra asıl hüviyetiyle görünür. Ziya Gökalp başka masallarında olduğu gibi bu masalına da ideolojik bir anlam eklemiştir. Mert bir yiğit olmasını istediği genç çocuğa geyik şeklinde gözüken Alageyik, Türkçülük ülküsünü temsil eden bir Kırgız kızıdır. 4+4'lü vezin ve birbiriyle kafiyeli ikişer mısralı birimlerle yazılan şiirde çocukların hoşuna giden basit fakat kuvvetli bir ahenk vardır. (M)

Alageyik türküsü. Folk. Türk halkının hayatını çeşitli yönlerden etkilemiş olan alageyikle ilgili çok tanınmış bir ağıt-türkü: geyik avına düşkün bir köy delikanlısının, av sırasında ölümü üzerine yakılmıştır, birçok varyantları vardır.

Ben de gittim alageyik avına
Geyik çekti beni kendi dağına
Tövbeler tövbesi geyik avına
Siz gidin kardeşler kaldım kayada.
diye başlar. Ve devam eder:

Ben giderken kayabaşı kar idi
Yel vurdu da ıklım sıklım eridi
Ak bilekler taş üstünde çürüdü
Siz gidin avcılar kaldım kayada.

Kayanın dibine çadır kursunlar
Çifte davul, çifte zurna vursunlar
Nişanlımı kardeşime versinler
Siz gidin avcılar kaldım kayada.

(→ Bibliyo.) [M]

ALAGOAS devleti, Brezilya'nın kuzeydoğusunda bir devlet; 27 730 km². 1 399 000 nüf., merkezi Maceio. Kıyı boyunda Hindistancevizlikleri, kıyıya yakın yerlerinde şeker kamışı ve pamuk tarlaları bulunur; kurak olan iç bölgelerinde yaygın şekilde hayvancılık yapılır. (L)

ALAGÖZ, S.S.C.B.'de, Ermenistan'da, Gökçe (Sevan) gölüne ve Revan (Erivan) şehrine hâkim volkanik dağ kütlesi; Aragats tepesi 4 095 m. (L)

ALAGÖZ dağı, Çorum'un 20 km. kuzeybatısında bir dağ (1 600 m.). Eosen flişi ve yeşil kayaçlar. (M)

ALÂİF veya **ALÂYİF** çoğl. i. (ar. *ʿalef*> *ʿulûfe*'den *ʿalāʾif*). *Esk.* Ulufeler. Bk. ULUFE. (M)

ALÂİK veya **ALÂYIK** çoğl. i. (ar. *ʿalāḳa*'dan *ʿalāʾik*). *Esk.* İlgiler, münasebetler, irtibatlar, alâkalar: *Ben esîr-i aşkıyım sultan-ı hürriyet Kemal / Âlemi yekser alâikden ser-âzâd etse de* (Namık Kemal). *Mütecerrid bütün alâikden* (Tevfik Fikret).

— DEY. *Alâik-i ilmiyye ve iktisâdiyye. Esk.*

Foto. Bulloz, Studio Danremont (LAROUSSE)

İlmî ve iktisadî münasebetler: *Aralarında alâik-i ilmiyye ve iktisâdiyye mevcut olan milletler birbirlerini tanır* (Cenab Şahabeddin). [M]

ALÂİM çoğl. i. (ar. ʿ*alâmet*, işaret'ten ʿ*alâ'im*). *Esk.* Alâmetler, belirtiler, işaretler, belgeler: *Ruhunda mesud bir devre-i rehânın alâim-i ibtidâiyesi vardı.* (Y. K. Karaosmanoğlu). Bk. ALÂMET.

— ÇEŞ. DEY. *Alâim-i cevviye*, gökyüzüne ait olaylar. ‖ *Alâim-i ruhiye*, psikolojik alâmetler, ruhî deliller: *Bu tahassüsü ispat eden pekçok alâim-i ruhiye mevcuttur* (Ahmed Rasim). ‖ *İlm-i alâim-i cevviye*, astronomi. (M)

ALÂİMİSEMA bls. i. (ar. ʿ*alâim*, alâmetler, *semâ*, gök'ten ʿ*alâim-i semâ*, gök alâmetleri. Farsça kaideye göre yapılmış isim tamlaması). *Esk.* Güneş ışınlarının su damlacıklarında kırılmasıyle meydana gelen optik bir tabiat olayı: *Meselâ halk, alâimisemayı eleğim sağma şekline çevirir* (Z. Gökalp). *İlerdeki çiçekleri sulayan adamın avuçlarında alâimisema* (S. F. Abasıyanık). Bk. GÖKKUŞAĞI. (M)

Alâim-ül-Cerrahîn, İstanbul Millet kütüphanesinde 568 sayıda kayıtlı eski bir kitap (XVI. yy.). İbrahim bin Abdullah el-Cerrah'ın tercümesi (1500). Bu tercümenin Sultan Bayezid II devrinde, Mora'da, Modon kalesinin zaptı sırasında elde edilen yunanca bir kitaptan yapıldığı ve kitabın asıl adının Candar olduğu rivayet edilir.

Kitapta frengi'den *fransız hastalığı, frenk uyuzu* diye bahsedilir. Avrupa'da ilk büyük frengi salgını 1495'te Fransa kralı Charles VIII'in Napoli seyahati sırasında görüldüğünden, kitabın frengi salgınını Fransızlara bağlaması bununla izah edilebilir. (M)

ALAİN, VI. yy. dan XII. yy. a kadar Bretagne'da hüküm sürmüş birçok kral ve dükün adı. (L)

ALAİN (asıl adı **Emile Chartier**), fransız filozofu (Mortagneau-Perche 1868-Le Vésinet 1951). Yüksek Öğretmen okulunu bitirdi, felsefe agrejesi oldu; önce Rouen'da, sonra Paris'te Henri IV lisesinde felsefe öğretmenliği yaptı, geleceğin öğretmenleri üzerinde derin ve sürekli bir etkisi oldu. Emeklilik çağına kadar mesleğinden ayrılmadı. Bir yandan da, 1906'dan itibaren *Depêche de Rouen*'da, *Revue Française*'de çıkan sohbetleriyle (Propos) kendini tanıtıyordu; daha sonraları bu sohbetleri kitap halinde topladı: *Söyleşiler* (Propos d'Alain) 1908-1919, *Système des Beaux-arts* (Güzel Sanatların Sistemi) 1920, *Mars ou la Guerre Jugée* (Mars veya Yargılanan Savaş) 1921, *Propos sur l'Esthétique* (Estetik Üzerine Sohbetler) 1923, *Eléments d'une Doctrine Radicale* (Radikal bir Öğretim Konusunda Temel Bilgiler) 1925, *Souvenirs Concernant Jules Lagneau* (Jules Lagneau ile İlgili Hatıralar) 1925, *Propos sur le Bonheur* (Mutluluk Üzerine Sohbetler) 1928, *Propus sur l'Éducation* (Eğitim Üzerine Sohbetler) 1932, *Idées* (Fikirler) 1932, *Propos Sur la Litterature* (Edebiyat Üzerine Sohbetler) 1934, *Propos de Politique* (Politika Sohbetleri) 1935, *Histoire de mes Pensées* (Düşüncelerimin Hikâyesi) 1935, *Propos d'Économique* (İktisadî Söyleşiler) 1935, *Vigiles de l'Esprit* (Düşüncenin Bekçileri) 1942, *les Dieux* (Tanrılar) 1947. Alain'in düşüncesi, somut gerçeklere bağlı Descartes'çı bir hümanizm'dir. Modern dünyanın düzeninde gizli duran her çeşit baskıya kuşkuyle bakan filozof, kudretin cazibesine karşı fert hürriyetini, iktidarlara karşı da vatandaşı savunur. Savaşı, ahlâk sorumluluğunu felce uğratan bütün kuvvet ve ihtirasların çözülüp boşalması olarak görür; barışseverliğe inancı ve kendisini radikallerin filozofu gibi gösteren siyasî tutumu bundan ileri gelir. Renkli ve yalın üslûbu, ilgi çekici ve zaman zaman çelişkili formüllerle doludur. (L)

ALAİN (Jehan), fransız bestecisi (Germain-en-Laye 1911-Saumur yakınlarında öldürüldü, 1940). Besteci ve orgcu Albert Alain'in oğlu. Konservatuvarda Caussade, Dukas, Ducasse ve Dupré'nin öğrencisi; Maisons-Laffite'in orgcusu. Org için çeşitli besteler yaptı: *Koraller, Janequin'in bir teması üzerine çeşitlemeler, Litanies* (Uzun Dualar), *Üç Dans, le Jardin Suspendu* (Asma Bahçe), *Climat* (İklim), *Arya*, ayrıca, François Campion'un eserlerini org'a aktardı, piyano için parçalar (*Suite Monodique* [Tek Sesli Süit] ve ses için besteler yazdı (missa'lar, motet'ler, *Prière pour Nous Autres Charnels* [Biz Şehvanîler İçin Dua]). [L]

ALAİN de Lille, lat. *Alanus ab insulis* (Lille 1115-1128 arası-Cîteaux 1203), didaktik yazar ve ilâhiyatçı; *Evrensel Doktor* diye anılırdı. Paris üniversitesine rektör oldu. Latince yazdığı iki eser, *De Planctu Naturae* (1160-1170 arası) ve *Anticlaudianus* (1183'e doğr.) büyük bir ün kazandı. Bunlardan birincisi ahlâkî bir alegoridir ve Jean de Meung'ün *Roman de la Rose*'unda izlerine rastlanır. *Anticlaudianus* iki kere halk diline adapte edildi. Birincisinin yazarı Ellebaut'-dur. İkinci adaptasyon ise, 1285'e doğru, Adam de la Bassée'nin *Ludus Super Anticlaudianum*'unu çeviren adı bilinmedik bir şahıs tarafından ve manzum olarak yapıldı. (L)

ALAİN FOURNİER (Asıl adı Henri Alban Fournier), fransız romancısı (La Chapelle-d'Angillon, Cher 1886-22 eylül 1914 çarpışmasında Hauts de Meuse'de Saint-Rémy ormanında kayboldu). Yüksek öğretmen okulunda başarısızlığa uğrayan Alain Fournier, Claude Casimir Perier'nin sekreteri oldu, bir süre de gazetecilik yaptı. 1913'te *Adsız Köşk'*-ü (le Grand Meaulnes) yayımladı. Kendi başından geçen ve üzerinde derin bir iz bırakmış olan kaçamak bir aşk macerasının hikâyesi olan bu romanda hayal ile gerçek şaşırtıcı bir şekilde birbirine karışır. Ölümünden sonra *Miracles* (Mucizeler, 1924) adlı bir kitapta toplanan çeşitli şiirler, denemeler ve hikâyeler bıraktı. 1905-1914 Yılları arasında, ilerde kız kardeşiyle evlenecek olan Jacques Rivière'le olan önemli yazışmaları 1926-1928'de *Correspondance* (Yazışma) adıyle yayımlandı. Erken öldüğü için fazla eser bırakmadıysa da *Adsız Köşk*'ün XX. yy. da birçok yazar üzerinde büyük etkisi olmuştur. Gerçekten de, bu eser, yeni bir roman temasını ortaya koyar: imkânsız mutluluğun peşine düşen bir gencin esrar dolu iç macerası. Konunun bütün giriftliğine rağmen, yazarın dili çok berraktır. (L)

ALAİSE, Doğu Fransa (Doubs ida. bölgesi, Besançon çevresi), Jura yaylasında bir köy. Arkeologlar arasında büyük tartışmalara yol açtı: bazılarına göre burası, Vercingétorix'in kalesi olan Alesia idi. Alise-Sainte-Reine'de yapılan kazılar, bu görüşün uydurma olduğunu ortaya koydu. (L)

ALAİYE. Bk. ALANYA.

ALAJOUANİNE (Théophile), fransız hekimi (Alier'de Verneix 1890). 1926'da klinik şefliğine (Paris) ve 1947'de Salpêtrière hastahanesi nöroloji kliniği kürsü profesörlüğüne getirildi. Nörolojiyle ilgili eserleri, beyin atrofileri (1927), bel kemiği fıtığının ilik kökü üzerindeki basıncı (1933), sinir osteoartropatileri, beyin dolaşımının (1936) ve beyin ödemlerinin patolojisi, konuşma ve afazinin fizyopatolojik mekanizmaları, yüz spazmaları ve tedavisi hakkındadır. Modern nörolojinin semeioloji alanında, onun araştırmalarının izini taşımayan hiç bir bölüm yoktur. (L)

ALAJUELA, Kostarika'da şehir; Orta yaylada eyalet merkezi, 16 600 nüf. Dokuma ve besin endüstrisi. (L)

Alâk, Kur'an-ı Kerim'de doksan altıncı surenin adı. On dokuz ayetten ibarettir. Mekke'de açıklandı. İkinci ayette insanın kan pıhtısından (alâk) yaratıldığını bildirdiği için sure bu adı almıştır. (M)

— **ALAK.** Fiilden isim yapma eklerindendir. Kalın vokalli bazı fiil köklerine getirilerek o fiilin bildirdiği işi veya hareketi devamlı veya mübalâğalı bir şekilde yapanı gösteren isimler ve sıfatlar teşkil eder. *Asalak* (*as-alak*), *yatalak* (*yat-alak*) gibi. İnce vokalli şekli olan *-elek* de vardır. İşlek bir ek değildir. Bk. -ELEK. (M)

ALÂKA i. (ar. ʿ*alâk*, asmak'tan ʿ*lâka*). İki şey arasındaki yakınlık, bağlılık, benzerlik, ilgi: *Şehir mimarîsinin iklimle, o iklimde yetişen halkla alâkası olduğu zihniyeti yenidir* (Yahya Kemal). *Türklerin Turanlı farzedilmesindeki hataları ortaya koyan konferanslarında, Mogollarla alâkamız olmadığını da anlatıyor* (P. Safa). ‖ Dikkat, tecessüs: *Bazıları da bir çift gözün kendilerine böyle hususî bir alâka ile baktığını sezerler* (A. Ş. Hisar). ‖ Hissî münasebet, aşk: *...makbulüm, ne olursa olsun alacağım... Alâkam var be adam* (Recaizade Ekrem). *Kabil mi, ilk alâkam ben yalnız sizi sevdim* (Ahmed Rasim).

— ÇEŞ. DEY. *Alâka-bahş*, ilgi uyandırıcı, ilgi çekici. ‖ *Alâka beslemek* (*duymak*), devamlı olarak ilgilenmek: *Rabia ile muhitine beslediği alâka ve tecessüs gün geçtikçe içini yakıyordu* (H. E. Adıvar). ‖ *Alâka çekmek* (*uyandırmak, toplamak*), etrafında merak ve ilgi uyandırmak: *Belki de etraftan bir alâka toplamak için hiç bir gayret göstermiyordu* (S. Kocagöz). ‖ *Alâka görmek*, rağbet ve itibar toplamak: *...sadece sizin benim gibi bir vücut hastası oldukları bilinseydi elbette bu kadar yardım ve alâka görmiyeceklerdi* (R. N. Güntekin). ‖ *Alâka göstermek*, ilgilenmek, yakınlık göstermek: *Meral, babasının işlerine alâka göstermiş olmak için, cevabını hiç merak etmediği bir sual sordu* (P. Safa). ‖ *Alâkası kesilmek*, ilgisi, münasebeti kalmamak: *O anda birden herşeyle alâkam kesilmişti* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ *Alâkasını çekmek*, ilgisini ve merakını uyandırmak: *Halit'in arkadaşına gönderdiği kitaplar da alâkasını çekiyordu* (S. Kocagöz). ‖ *Alâkası yok*, [ona] ait değil, [onu] ilgilendirmez. ‖ *Alâkayı kesmek* (*Esk. Kat'-ı alâka*), münasebete son vermek, aradaki bağı koparmak, meşgul olmamak: *Avrupa ressamı şimdi tabiatle alâkasını kesmiş midir?* (İpşiroğlu). *Bütün memleketin... İstanbul ile kat'-ı alâka edeceği bildirildi* (Atatürk).

— Ed. *Alâka*, benzetme ve mecaz için düşünülen ilgi, bir kelimenin hakikî anlamından mecazî anlamına geçirilmesi sebebi.

— Psikol. *Alâka kanunu*, çağrışımla ilgili olan ve şu şekilde ifade edilen kanun: *Belirli bir etkenin telkin edebileceği bütün bilinç durumları içinde, insanın ancak o andaki ilgisine karşılık veren ve ötekilerden daha ağır basan durum gerçekten hatırlanır.* (W. James).

◆ **Alâkadar** i. İlgisi, münasebeti olan: *Kimsenin hiçbir şeyi ile alâkadar değilim.* (R. N. Güntekin). ‖ Bir meselede söz hakkına sahip kimse. Bk. ALÂKALI.

— ÇEŞ. DEY. *Alâkadar etmek*, ilgilendirmek, meşgul etmek: *Facia Müjgân'la Kâmran'ı da alâkadar etmiş görünüyordu* (R. N. Güntekin). Ait olmak: *Seni alâkadar etmeyen işe karışma.* ‖ *Alâkadar olmak*, yakınlık göstermek, ilgilenmek, hissî bağ kurmak: *... hele benimle göze çarpacak derecede alâkadar oluşu beni mestetti* (C. S. Tarancı).

◆ **Alâkadaran** çoğl. i. İlgililer, bir meselekte veya meselede söz söyleme hakkı olanlar: *...telgraf memurlarının vali paşayı ve diğer alâkadaranı haberdar etmelerinin sebebi nedir?* (Atatürk).

◆ **Alâkalı** sıf. İlgisi, bağlantısı olan, ilgili: *Halk da hünkarları gibi uzaktan yakından onunla alâkalıdır* (N. Araz). ‖ Hevesli: *Ül-*

alakarga

ALALAH kazılarından; tahminlere göre kral Yarim-Lim'in taş üzerine oyulmuş portresi

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN). Bing-Scaioni (LAROUSSE)

fet, ömründe birinci defa bulunacağı bu âlem için son derece alâkalı davranıyordu (Ahmed Rasim). || Bir işte veya bir meslekte söz sahibi olan, müdahaleye hakkı bulunan: *Hükûmet bilhassa Mısır'da basılan paraların ıslahı için, alâkalı memurlara emirler göndermek mecburiyetinde kaldı* (Münir Aktepe). *Şirketimizin normal toplantısı yapılacaktır, alâkalılara duyurulur.*

— ÇEŞ. DEY. *Alâkalı makam, alâkalı merci,* bir meselede söz ve selâhiyet sahibi resmî daire: *Alâkalı makam hadiseyi yalanladı* (A. H. Tanpınar). || *Alâkalı şahıs, alâkalı zevât,* bir işi yürütmeğe memur edilmiş kimse veya kimseler.

◆ **Alâkasız** sıf. Herhangi bir şeyle münasebeti ve yakınlığı olmayan: *Hattâ komünizmin ve sosyalizmin Türk cemiyetiyle alâkasız bir sistem olduğunu kabul etmekte, Türkçüler de, İslâmcılar da, Garbçılar da beraberdiler* (P. Safa). || Herhangi bir şeye karşı isteksiz, meraksız: *Şimdiki zamana bağlı şeylere karşı alâkasızdır* (P. Safa). || İhmale uğramış, himayesiz: *Birbirine bu kadar sokulmalarında çok yalnız ve alâkasız bırakılmalarının da tesiri vardı* (Sabahattin Ali).

— DEY. *Alâkasız kalmak,* çekimser durmak, ilgilenmemek. || Kendisi ile ilgilenecek birinden mahrum kalmak: *Çocuk alâkasız kalınca derslerini ihmal etti.*

◆ **Alâkasızlık** i. İlgisizlik, meraksızlık, isteksizlik: *Babasının bu gevşeklik ve alâkasızlık anı, Feriha meselesinde ondan ucu Paris'e kadar giden müsadeler koparmak için çok müsaitti* (P. Safa). [M]

ALÂKALANMAK dönşl. f. (ar. *ʿalāka,* ilgi ve türk.*-lanmak*). Yakınlık duymak, ilgilenmek: *Nasıl sevip alâkalanmasın ki halkın hamurunu mayalayan bütün alp erenler Seyyid Gazi'yi kendilerine mukteda sayarlar* (N. Araz). || Bir şeyden zevk almak, bir şeyi çekici bulmak: *Felsefeyle alâkalanmak.* || Bir kimseye veya bir şeye karşı merak duymak, tecessüs göstermek: *Biz de, bu yalı, kayık, Boğaziçi hayatını o kadar tabiî bulurduk ki bunların hususiyetleriyle alâkalanmak hatırımızdan geçmezdi* (A. Ş. Hisar). || Gönül bağlamak, yakınlık duymak, iyiniyet beslemek: *Bu karı bana alâkalandı mı acap?* (H. R. Gürpınar). *Alâkalanmağa lâyık bir delikanlı.*

◆ **Alâkalandırmak** ettrg. f. İlgilendirmek, merak ve dikkatini çekmek. (M)

ALAKALUF i. Güney Amerika'nın en güneyinde oturan ve Alakaluf'ları da içine alan kabilelerin konuştuğu dil ailesi. (L)

ALAKALUFLAR, bir zamanlar Şili'nin güneyinde, Penas körfeziyle Ateş adası arasında yaşayan yerliler. (L)

ALAKARGA blş. i. Zool. Ötücü kuş; kargagillerden.

— ANSİKL. *Alakarga,* iri gövdeli bir ötücü kuştur. Kahverengi, siyah ve beyaz tüylüdür; kanatlarında parlak mavi tüyleri vardır. Avrupa'nın, Asya'nın ve Kuzey Afrika'nın ormanlık bölgelerinde yaşar. Avrupa alakargası (*Garrulus glandarius*) veya kestane kargası bağırıcı bir kuştur; her şey yer, özellikle ormanlarda yaşar. *Mavi karga* ekseriya çok göz alıcı renklidir, Amerika'daki benzer cinslerle akrabadır. *Koşucu karga* (*Podoces*), Orta Asya çöllerinde yaşar; orta büyüklükte ötücü bir kuştur; tüyleri kum rengindedir. (L)

ALAKART (fr. [repas] *à la carte*'tan). Lokantada ısmarlanacak yemeği listeden seçmek. (Bu durumda, seçilen yemeğe göre ayrı fiyat ödenir.) [Zt. TABLDOT]. (L)

ALAKOK sıf. (fr. *á la* ile *coque,* kabuk). Kaynar suya kabuğu ile atılıp birkaç dakika bırakıldıktan sonra, henüz büsbütün haşlanmadan çıkarılan yumurtaya denir: *Sabahleyin kendisine bir alakok ziyafeti çekecekti* (H. R. Gürpınar). *Eşanl.* RAFADAN. (LM)

ALAKOMAK veya **ALAKOYMAK** blş. f. Bk. ALIKOYMAK.

ALAKRİT i. (tes. edil. ad. fr. *alacrite*). Metal. İçine tungsten ve karbon da katılan, kobalt ve krom alaşımı. Aşınmaya ve sürtünmeye karşı çok dayanıklıdır. (L)

A'LÂL i. (ar. *ʿillet,* sebep, hastalık'tan *aʿlāl*). *Esk.* Sebepler. || Hastalıklar. (M)

ALALAH i. (*Tel Açana* da denir). Arkeol. Antakya'nın kuzeydoğusunda bir höyük. Akdeniz'i Halep ile birleştiren ticaret yolu üzerinde ve Amik ovasındadır. British Museum adına Leonard Woolley tarafından kazılmış ve on sekiz kat tespit edilmiştir. Höyük M.Ö. 3200'den önce iskân edilmişse de M.Ö. 2100'den evvel tarihlenen yapılara rastlanmamıştır. Alalah bu tarihten 1200'e kadar, Amik ovasının kronolojisini veren önemli bir kazı yeridir. Bu devrede Alalah, merkezi Halep olan Sami Yamhad krallığına bağlı Mukiş ülkesinin merkezi idi.

Kerpiç sütunlu masif saray kalıntıları, M.Ö. XIX. yy. da şehirciliğin ileri bir safhada olduğunu gösterir. Yedinci kattaki, içinde tabletler de bulunan Yarim-Lim'in sarayını ve Babil kralı Hamurabi'ye çağdaş olan büyük sarayı buna örnek gösterebiliriz. Bu saray Girit mimarî tarzını andırıyorsa da bin yıl kadar sonra ortaya çıkan ve Bit-hilâni dediğimiz bir Suriye yapı tipindedir. Sonraki katlarda tapınakları ve şehirleri çevreleyen müstahkem surlar, iki tarafında evler yer alan caddeler, askerî yapı kalıntıları, kapıları süsleyen aslan heykelleri, kabartmalı sunaklar da bulunmuştur.

Dördüncü katta büyük Mitanni devleti zamanına ait ve Hurri dilinde yazılmış önemli tabletler bulunmuştur ve buranın tarihi hakkında esaslı bilgi verir. Bunlara göre XV. yüzyılda Alalah, Mitanni kralı Şauşşatar devletine bağlı bir Hurri şehri ve küçük bir krallığın merkezidir. Şuaşşatar'a çağdaş ve Alalah kralı Nikmedad'ın arşivi de bu kattadır, yangından kurtulabilmiştir. Önemli bilgiler veren Alalah tabletlerine göre Kizzuvatna kralı Pellia'nın otuz yıl hüküm süren Alalah kralı İdri-mi ile anlaşma yaptığını ve İdri-mi'nin Mitanni kralı Barratarna'nın vasalı olduğunu öğreniyoruz.

Hamurabi çağında, gövdelerindeki boyalı şeritler arasında hayvan ve özellikle ördek resimleri olan Habur çanak çömleği yer alır. Altıncı ve yedinci katta çok olan bu seramiğin yerini, beşinci katta Minyas keramiği alır. İkinci ve dördüncü katta ise Hurri veya Nuzi çanak çömleği kullanılır ve dördüncü kattan itibaren bu değişme, yeni bir kültürü gösterir.

Alalah'ta bulunan mühür baskıları da Hurri sanatı hakkında bizi aydınlatır. İlkel üslûpta Mitanni mühürleri, dördüncü katta Mitanni etkisinin başladığını ve beşinci katta da devam ettiğini belirtir. On birinci kattaki kuyulara gömülmüş kült eşyalarından başka, süs eşyaları, Girit ve Kıbrıs tesiri gösteren vazolar, dördüncü kattaki bir evde bulunan freskler de ilgi çekicidir. Altın ve gümüş boldur. Tarımın önemli yer tuttuğu anlaşılmaktadır.

Uzun zaman varlığını koruyan şehir, M.Ö. 1200'de «Deniz kavimleri» tarafından yıkılmıştır. Bu kazı, Alalah'ın Doğu Akdeniz ülkeleri ile Kıbrıs ve Mykenai arasında bir geçit yeri olduğunu ortaya çıkartmıştır. (M)

ALALAMAK geçl. f. Türk. Boyamak, beneklemek veya çizmek suretiyle eşyanın görünüşünü değiştirmek. || Örtmek, kamufle etmek. (M)

ALALİ i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *lalein,* konuşma'dan, fr. *alalie*). Afazi veya afeminin eski ve az kullanılan eşanlamlısı. (L)

ALALİT i. Miner. Piemonte'deki küçük *Ala vâdisi*'nde rastlanan bir çeşit yeşilimsi gri diopsit. (L)

ALALKOMENEUS. Yun. mit. Thebai kralı Ogygos'un kızı, Telxune ile Aulis'in kız kardeşi. Bu üç kız kardeş ölümlerinden sonra tanrılaştırıldılar. Boiotia bölgesinde, Haliartos'ta bir tapınakları vardı; burada ılımlılık ve yemin tanrıçaları olarak kendilerine ibadet edilirdi. (L)

ALÂM i. çoğl. (ar. *ʿalem,* işaret, nişan'dan *aʿlām*). *Esk.* İzler, işaretler. || Bayraklar, sancaklar. || Sınır işaretleri. || Yüksek dağlar. || Bir kavmin veya kabilenin ileri gelenleri, reisler. || Has isimler: *Kâmus-ül-Alâm* (has isimler sözlüğü). [M]

ÂLÂM i. çoğl. (ar. *elem,* ıstırap, keder'den *ālām*). *Esk.* Kederler, ıstıraplar, üzüntüler: *Bana mahsus benim âlâmım* (Tevfik Fikret). *Benim feryadım eyler mi senin âlâmını teskin* (Hüseyin Sîret). *Eğer ey fâni, eğer âlâm gibi ezvakın da hududu varsa...* (Y. K. Karaosmanoğlu).

— ÇEŞ. DEY. *Âlâm-ı fikr,* fikrin elemleri, kederleri: *Ne de âlâm-ı fikre bir mersa olan bu mai deniz / Melâli anlamayan nesle âşina değiliz* (Ahmed Hâşim). || *Âlâm-ı gurbet,* vatandan uzak kalışın acıları: *Ayırmaz sadıkan-ı aşkını âlâm-ı gurbetten* (Namık Kemal). [M]

ALÂM çoğl. i. (ar. *ʿalāmet*'ten *aʿlām*). *Esk.* Alâmetler, nişaneler, işaretler: *Henüz a'lâm-ı islâm berkarar iken...* (Naima). [M]

ALAMAN (Lucas), meksikalı siyaset adamı (Guanajuato 1792-Mexico 1853). Uzun süre Avrupa'yı dolaştı. 1823'te İçişleri bakanı, sonra da Dışişleri bakanı oldu. Bustamente'nin, 1853'te de Santa Ana'nın başkanlığı sırasında Meksika maden sanayiine büyük bir hız verdi: merinos koyunları getirtti, iplik fabrikaları kurdu. 1808'den bu yana Meksika'nın tarihini anlatan bir eser yazdı (Historia de Mejico). [L]

ALAMANA i. Denizc. Balık avlamada veya yük taşımada kullanılan iki veya üç direkli aşırmalı yelkenli balıkçı teknesi: *Sıram sıram bir takanın peşine takılıp gırgıra çıkan allı yeşilli alamanalar* (Orhan Veli). || Alamana kayıklarında kullanılan uzunluğu 200-250 m. ve genişliği 7-25 kulaç olan büyük ağ: *Şubat sonlarına doğru alamanalar, ığrıplar, manyatlar... ile tutulanlar o zaman tuzlanır* (Ahmed Rasim). || *Alamana yelkeni sereni,* alamana yelkenlerinde karula yakası ile cunda yakası arasına takılan seren (*Livard sereni* de denir). [ML]

ALAMAN boğazı ve **dağı,** Ege bölgesinde Küçük Menderes ırmağının Selçuk'taki (Efes) deltasına varmadan önce geçtiği boğaz ve bunun kuzeyinde yükselen dağ kütlesinin boğaza komşu olan dik yamaçlı kısmı (paleozoik yaşlı mermerler). Boğazın darlaşan kesiminde dağın dik yamacı üstünde *Keçi kalesi*'nin kalıntıları görülür. Alaman adının buraya, XIX. yy. ikinci yarısında burada çalışan alman mühendisleri sebebiyle verilmiş olduğu coğrafyacı Philipsson tarafından ileri sürülmüşse de, bu iddia yanlıştır: çünkü *Evliya Çelebi* 1671'de buradan geçerken haydutlarla karşılaştığı geçit için *Alaman boğazı* adını kullanır. Zamanımızda bu ad hemen hemen unutulmuş ise de İzmir'i Güneybatı Anadolu'ya bağlayan, demiryolu ve işlek karayolu geçen boğazın iktisadî ve turistik önemi büyüktür. (M)

ALAMAN'LAR veya **ALAMANNİ,** birçok germen kabilesinin bir araya gelerek kurdukları savaşçı topluluğun eski adı. İki yanı keskin uzun kılıçlı süvarilerden meydana gelen bu topluluk, Gotlar ve Slavlar tarafından kendi toprağı Brandenburg'tan kovulduktan sonra (178) M.S. III. yy. ın başlarında Main nehri üzerinde göründüler. Önce Caracalla (213), sonra III. yy. imparatorları, daha sonra da Valerius Constantius tarafından (301) Roma imparatorluğu topraklarından püskürtülünce, IV. yy. ortalarına kadar Ren nehrinin sağ kıyısında, Main ile Konstanz gölü arasına yerleşip kaldılar. İşgal ettikleri yer Wurtemberg, Bade ve Alman İsviçresi'ni kapsıyordu. Çok geçmeden burada bir de krallık kurdular (V. yy. ortaları). Sonraları, nehri geçerek Köln ile Konstanz arasında Alsace'ta yerleşmeğe çalıştılar; ama gene yenildiler, Julianus (Strazburg, 357) ve Valentinianus tarafından, sonra da Attila'nın Hun baskını sırasında Aetius (453) tarafından Ren'in ötesine atıldılar. Gene de ilerlemelerine devam ettiler. Güneybatıda Burgont'lar ile, Kuzeybatıda, Köln ve Palatina'yı ele geçirebilmek için Ren boyundaki Franklar ile çarpıştılar. Franklar tarafından Zülpich (Tulbiacum=Tolbiak) yakınlarında püskürtüldüler, çetin savaşlardan sonra da Klovis'e yenildiler. Klovis, Alsace'ı Ren boyu ve alaman krallıklarını işgal etti (496). Germen Ludwig'in safında, Alamanlar, bundan sonra savaşçılığı bıraktılarsa da yayılmalarına devam ettiler. Ren nehrinin batısına ve güneyine, Alsace'a, Roman Lorraine'ine, Franche Comté'ye, hattâ Roman İsviçre'sine önemli alaman kolonileri yerleşti. Bu bölgelerdeki birçok köy adının sonundaki *heim* eki, özellikle de VI. ve VII. yy. lardan kalma alaman mezarlıklarındaki eşyalar bunu ortaya koymaktadır. Bundan sonra Alamanlar hemen hemen sürekli olarak Franklara bağlı kaldılar. Théodebert ile İtalya'ya geçtiler. Clotaire II ve Dagobert zamanında kendi kanunlarını kaleme aldılar; Charlemagne zamanında belli bir bölgeye yerleştirildiler. IX. yy. ın ikinci çeyreğinde patlak veren savaşlara katıldılar, Lothar ve Dindar Ludwig'e karşı, Verdun antlaşması (843) ile bağlı oldukları Germen Ludwig'in safında harp ettiler. Bk. BARBARLAR *haritası.* (L)

ALAMANNİ (Luigi), italyan şairi (Floran-

alakarga ve Alalah kazıları (fotoğraflar 265. sayfada)

sa 1495-Amboies 1556). Medici'lerle arası iyi olmadığı için önce 1522'de, ikinci bir defa da 1530'da Floransa'dan ayrılmak zorunda kaldı. Fransa'ya gidince François I'in sarayına kabul edildi, kraldan çok iltifat gördü, diplomatik görevler aldı (1539-1544).

Eserleri: Français I'e ithaf ettiği *Opera Toscane* (Toskana Eserleri) 1532-1533, tarlalar ve bahçeler üzerine öğretici bir şiir olan *La Coltivazione* (Ziraat), 1546 ve 1570'de yayımlanan *L'Avarchide* adlı destan. (L)

ALAMANNO (Pietro), Avusturya asıllı ressam (Göttweich 1440-1450'ye doğr.-? 1498). Carlo Crivelli'nin öğrencisi Ascoli'de ve Marches'da onunla birlikte çalıştı. Ascoli resim galerisinde ilgi çekici bir poliptiği vardır. (L)

ALAMANYA veya **ALEMANYA**, Germanya ülkesinde bir bölge; X. yy. da, Schwaben, İsviçre ve Bourgogne'da, Ren ırmağının iki kıyısı boyunca uzanan bir dükalıktı. Bu dükalık, özellikle Zahringen'ler ile Staufen'ler arasında paylaşılarak 1096'da ortadan kalktı. Türkçedeki Almanya kelimesi buradan gelmiştir. Bk. ALMANYA. (L)

ALAMEDA, A.B.D.'de (California) San Francisco körfezi kıyısında şehir; 61 300 nüf. Gemi inşaatı. Dökümhane. Önemli deniz ve hava üssü. (L)

ALÂMET i. (ar. ʿ*alem*, iz, nişan'dan ʿ*alāmet*). Nişan, işaret, özellik: *Bir de bakarsınız ki gözlerinde hatırlamağa delâlet eden ufak bir alâmet yoktur* (R. H. Karay). *Bunun için üşüyerek yaşamak bana yalnız yoksulluğun alâmeti gibi görünür ve hüzün verir* (R. N. Güntekin). ‖ Sembolik şekil, bir fikri, bir inanışı temsil ve ifade eden nesne: *Türkler Ergenekon'dan kurtulmalarına sebep kurt olduğundan bayraklarına altından bir kurt başı asarlardı. Kurt bizim için bir alâmet, ambleme sayılır* (Ö. Seyfeddin). ‖ Kocaman, iri, şaşılacak kadar büyük.

— DEY. *Alâmet kıyamet* (*bir âlamet bir kıyamet*), çok büyük veya aşırı şeyleri ifade eder. ‖ *Alâmet-i mümeyyize*. *Esk.* Ayırt edici özellik.

— Din. *Alâmet*, bir şeyin olacağını önceden haber veren olağanüstü işaret ve hâdise: *Çün Muhammed gelmesi oldu yakın / Çok alâmetler belirdi önceden* (Süleyman Çelebi).

— G. santl. *Alâmet*, bir mitoloji tanrısını veya alegoriyi belirtmeğe yarayan işaret. Zeus'un alâmetleri kartal ile yıldırım, Poseidon'unki üçlü çatal, Hermes'inki kadüse denilen asa, Herakles'inki lobut ile arslan postudur. Kılıç ile terazi adaletin alâmetleridir v.b. Hıristiyan arkeolojisinde, havarilerin, azizlerin her birinin kendisini tanıtmağa yarayan bir veya birkaç alâmeti vardır. Meryem ananın alâmeti hilal, aziz Yusuf'unki gönye, aziz Celemes'inki çıpa, aziz Mikail'inki teraziler, aziz Laurentius'unki ızgara, aziz Petrus'unki anahtarlar veya ters dönmüş haçtır. Alâmet, nitelendirdiği kimseden ayrılınca sembol olur. Laik alâmetler arasında aşk yayını ve oklarını sayabiliriz.

— Huk. Alâmetlerle işaretlerin taklidi.

— Teşk. tar. *Alâmet*, padişahın imzası, hükümdarlık işareti olan tuğra. ‖ *Alâmet-i sadaret*, Osmanlıların mührü olan sadrazamlık işareti. Bk. MÜHRÜ HÜMAYUN. ‖ *Alâmet-i Şerife*, padişah tuğrası.

— Tic. *Alâmeti Farika*, bir eşyayı yapan, hazırlayan veya satanı tanıtan ve eşya üzerine konulan isim, mühür, resim, harfler gibi ayırıcı işaret ve ibareler. Bk. MARKA. ‖—*Mec.* Sembol gibi kabul edilen, özelliği olan şey: *Arabacı sandalyesine bir habeş yavrusu alâmet-i farika gibi oturmuş...* (Ahmed Rasim). *Gümülcüne, onun soyadı değil, sadece askerlikteki alâmet-i farikasıdır* (H. Taner).

◆ **Alâmat** çoğl. i. İzler, nişanlar, semboller: *Yavuz Sultan Selim hilâfetin alâmâtı olan Hırka-yı Şerif Sened-i Şerif ve diğer Emanat-ı Mübarekeyi Mısır'dan İstanbul'a hatimler indirterek getirmiş* (Yahya Kemal). *Kelimat bir takım alâmâttır* (A. Şuayıp).

◆ **Alâme** i. *Esk.* Nişan, iz, işaret, belirti. (M)

ALAMEYN (El-), Mısır'da İskenderiye'nin 100 km. batısında bir yer. 1942 Temmuzunda Rommel'in birlikleri batıdan ilerleyerek buraya kadar geldiler; böylece, El-Alameyn, alman ordusunun Süveyş kanalı yönünde erişti̇ği en ileri nokta oldu. İngilizler tarafından, özellikle mayınlarla çok iyi tahkim edildi; Montgomery emrindeki VIII. ordunun ekim 1943'teki başarılı taarruzunda harekât üssü olarak kullanıldı. (L)

ALAMİNOS (Antonio), ispanyol denizcisi. Palos'da doğdu. Kolomb'un ikinci yolculuğuna (1493), Ponce de Leon'un Florida seyahatine (1512) ve Fernandez de Cordoba ile Grijalva'nın Yucatan seferlerine (1513, 1517) katıldı. Gulf Stream'i onun bulduğu söylenir. (L)

ALAMİNÜT sıf. (fr. *à la minute*'den). Çabuk, bir çırpıda, bir dakikada, bir dakika gibi kısa bir zaman içinde hazırlanan: *Alaminüt yumurta. Alaminüt fotoğraf.* (L)

ALAMİT i. Dokumc. Pamuk ipliğini sarmağa yarayan el çıkrığının adı. (M)

ALAM KÛH, İran'da dağ kütlesi, 5 000 m. Oldukça kolay aşılan yollarından birçok kere tepesine çıkıldı. Fransız dağcısı Buttin yönetiminde bir grup 24 temmuz 1966'da tırmanılması çok güç olan kuzey yamacından da zirveye çıkmayı başardı. (L)

ALAMOSİT i. Miner. Tabiî kurşun silikati. (L)

ALAMUT («Kartal Yuvası»), İran'da Kazvin'in kuzeybatısında kale; Haşhaşiler'in resisleri, 1090'dan 1256'ya kadar burada oturdu. (L)

ALAN i. Düz, açık, geniş yer: *Alanı, kırpılmış gibi, kısacık otlar sarmıştı* (Yaşar Kemal). ‖ Ova, yazı, dağlar veya ormanlar arasında geniş düzlük, açıklık. ‖ Meydan: *Hava alanı. Merasim alanı.* ‖ — *Mec.* Belli bir konu ve ihtisas sahası, saha: *Edebiyat alanı, düşünce alanı belki her alandan çok gerçek inanma ister* (N. Ataç). *Daha tehlikesiz çalışma alanları yok mu?* (Y. K. Karaosmanoğlu).

— Akust. *Akustik alan*, içinde akustik titreşimler bulunan uzay bölgesi. ‖ *İşitilen frekanslar alanı*, normal ve vasat bir dinleyici tarafından alınan frekansların tamamı (Bk. EŞİK, *işitme eşiği*). ‖ *Serbest akustik alan*, yüzey etkileri dikkate alınmağa değmeyecek kadar önemsiz olan akustik alan.

— Anat. Bir damar veya sinirin yayıldığı organların kas ve deri yapısının tümü.

— Ask. Silâhların tahrip edici tesirlerini gösterebildikleri saha, mesafe.

— Astron. Feza, uzay. ‖ *Alanlar kanunu*, Kepler'in ileri sürdüğü (1618) kanun: *Bir gezegenin güneş etrafındaki hareketinde, gezegeni güneşe birleştiren ışın, eşit zamanlarda eşit alanları süpürür.* (Bu kanun, çekim merkezi ile hareketli nesne arasındaki uzaklığa bağlı bir merkezî kuvvetten ileri gelen her hareket için geçerlidir.)

— Atom fiz. *Alanlar teorisi*, quanta teorilerinin gelişmiş şekli; bu teoride, tanecik sayısının sabit olmadığı süreçler incelenir. (Bu duruma gamma ışınlarının meydana geldiği ışıma olaylarında veya tanecik cinsinin ve sayısının sabit olmadığı çözülmelerde rastlanır. Alanlar teorisi sayesinde, elektromagnetik olaylar ve özellikle atom'un nitelikleri kesinlikle açıklanabilir.)

— Elektr. *Elektrik alanı*, bir elektrik yükünün etkiye uğradığı uzay bölgesi. ‖ *Magnetik alan*, bir mıknatıslı iğnenin etkiye uğradığı uzay bölgesi. Bk. ANSİKL.

— Fiz. İçinde bir takım kuvvet çizgilerinin yayıldığı farz olunan feza kesimi. ‖ *Etki alanı*, bir olayın meydana geldiği uzay bölgesi. ‖ *Gideren alan*, mıknatıslanmış bir demirin bir noktasından çıkan indükleme akımını sıfıra indirebilmek için gereken magnetik alan. ‖ *Kuvvet alanı*, bazı şartlar altında, değişik noktaları kuvvetlerin etkisinde kalan uzay bölgesi: *genelçekim* veya *yerçekimi alanı, elektrik alanı, magnetik alan* gibi. ‖ *Magnetik alan*, bir mıknatısın N ucundan dışına çıkıp dağıldıktan sonra tekrar toplanarak S ucundan içine giren kuvvet çizgilerinin yayıldığı saha. ‖ *Newton alanı*, yerçekimi veya genelçekim kanununa (*Newton kanunu*) benzer bir kanuna uyan, yani uzaklığın karesine ters orantılı olarak değişen eylemlerin gerçekleştiği her türlü alan. (Bu kanun özellikle aynı kuvvet tüpünün içinde akı'nın korunmasını gerektirir. Tabiatta Newton alanının bazı çeşitleri görülür, bunlar arasında, genelçekim alanlarından başka, elektrik ve magnetik alanlarını sayabiliriz.) Bk. ELEKTRİK.

— Geometri. Yüzölçümü. *Esk.* Mesaha-i sathiye.

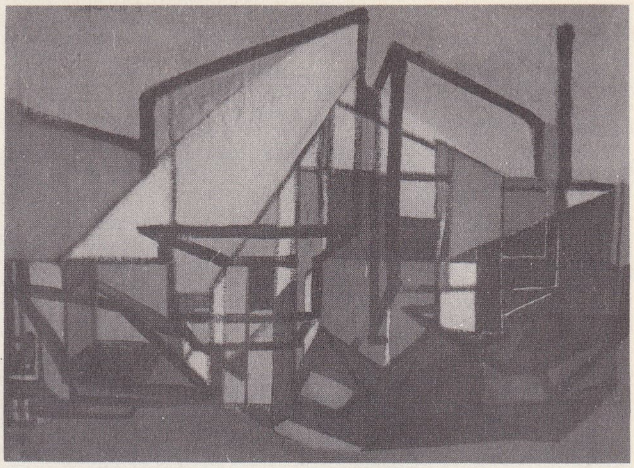

Erdal ALANTAR'ın «soyut kompozisyonu»

— Havc. *İniş alanı*, engebeleri ve derin seviye farkları olmayan, balonların havalanması ve inişi için kullanılan geniş arazi parçası.

— Jeol. *Kıta alanı*, prekambriyom'un sonundan, yani beş yüz milyon yıldan fazla bir zamandan beri yerleşmiş toprakların yatay veya yataya yakın olarak kalmış bulunduğu, alabildiğine geniş bir kıta bölgesi. (Kıta alanları, jeolojik devirler boyunca geçici ve sathî bir şekilde denizlerin istilâsına uğramış, kısmen jeosenklinallerle çevrilmiş veya sınırlanmıştır. Beş tanedir: Kuzey-Atlantik, Afrika-Brezilya, Sino-Siberya, Avustralya-Hint, Madagaskar-Pasifik.)

— Leng. Bir dil olayı veya olaylar bütününe has bölge.

— Mad. oc. Bk. BÖLGE.

— Mat. Sınırlı yüzey parçası. ‖ Bu yüzeyin ölçüsünü ifade eden sayı: *Bir karenin alanı.* (Bir yüzeyi ölçmek veya alanını belirlemek, keyfî şekilde birim olarak seçilmiş belli bir yüzeyin oranını bulmaktır. Bu birim, yüzey uzunluk birimi üzerine kurulan karedir.) ‖ Bir değişkenler sisteminde, değişkenlerin, ötekiler dışında alabildikleri sonlu veya sonsuz değerler cümlesi. (Böylece, $x^2+y^2<LR^2$ bir alan belirtir. Analitik olarak, x ve y ile belirli nokta, merkezi koordinat başlangıcında bulunan ve yarıçapı R olan bir çemberin içinde değişebilir. Buna *bölge* de denir.) ‖ *Skaler alan*, her noktasına bir m sayısı tekabül ettirilebilen uzay bölgesi: *Bir cismin bütün noktalarındaki sıcaklıklar skaler bir alan meydana getirir.* ‖ *Vektör alanı*, her noktasına, başlangıcı bu noktada olan bir vektörün tekabül ettiği uzay bölgesi. (Analitik bakımdan, dikgen üçdüzlemli eksen sisteminde, bir alan, başlangıcı o bölgenin bir M (x, y, z) noktası olan V vektörünün üç X (x, y, z), Y (x, y, z), Z (x, y, z) bileşeniyle belirlidir.)

Viscount Francis ALANBROOKE

— Mekan. Bk. ANSİKL.

— Opt. Dürbün, mikroskop gibi bir araçta görülebilen bütün noktaları içinde alan uzay parçası. Bk. ANSİKL. ‖ *Işık alanı*, ışıklı yüzey. (Işık noktası'nın karşıtı olarak kullanılır.)

— Ormanc. Orman içindeki ağaçsız açıklık.

— Petr. *Petrol alanı*, bir petrol yatağı üzerinde, işletilen kuyuların ve yüzeydeki tesislerin hepsi.

— Radyotek. *Anten alanı*, içinde antenin ışıdığı esir bölümü (Hertz dalgalarının yayılmasında, elektrik ve magnetik alanlar birbirlerinden ayrılmazlar).

— Sine. Plato veya sahnenin çerçeveleme (kadraj) ile sınırlanan kısmı. ‖ *Karşı alan*, kameranın karşı tarafa kurulması (bu durumda kamera, kendisinin daha önce bulunduğu alanı çeker): *Bir konuşmanın filmini çekmek için alan ve karşı alan'dan sık sık faydalanılır.*

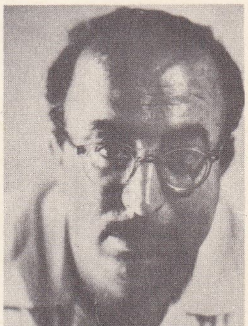

Tahir ALANGU

— Spor. Çeşitli spor yarışmalarının ve oyunlarının yapıldığı, talimata uygun şartları taşıyan saha.

— ANSİKL. Elektr. Bir noktada $\vec{E}$ elektrik alan vektörü'nün doğrultu, yön ve şiddeti,

Foto. Resim ve Heykel müzesi, Ara Güler (MEYDAN), Keystone (LAROUSSE)

Alanya kalesi, selçuklu devri eseri

Alanya'dan genel görünüş

bu noktada bulunan birim yük'e etkiyen kuvvetin doğrultu, yön ve şiddetindedir. Bu noktada bulunan q yükü $\vec{f} = q\vec{E}$. kuvvetine maruzdur. Bir noktadan uzaklığı r ortamının permitivitesi ε olan bir q yükünün meydana getirdiği elektrik alanının şiddeti: $E = \frac{1}{\varepsilon}\frac{q}{r^2}$ dir (rasyonel olmayan bir sistemde). Elektrik alanının M.K.S.A. birimi metrede volt'tur.

Magnetik alan iki vektörle nitelenir: H. alanın ikazı veya sadece alan vektörü ve $\vec{B}$, alan indüklemesidir. Histerezisi olmayan, geçirgenliği μ, olan bir ortamda, $\vec{B} = \mu\vec{H}$. bağlantısı elde edilir. Bir akımın meydana getirdiği magnetik alan, amper-turlar ile orantılıdır ve bir devrenin karakteristiğidir. Alanın C.G.S. elektromagnetik birimi oersted, M.K.S.A. birimi milioersted, rasyonelleştirilmiş M.K.S.A. sisteminin ünitesi metreye amper'dir.

Magnetik arz alanı. Bk. MAGNETİZM.

Kuvvet çizgisi (elektrik veya magnetik) her noktasında alan vektörüne (elektrik veya magnetik) teğettir.

Bütün alan vektörleri eşdeğerde olduğu zaman, bir alan tek biçimlilik niteliğini kazanır. Bunun için, elektrik veya magnetik alanlarda, kuvvet çizgilerinin birbirlerine paralel olması gerekir. Bir düzlemde aynı hızla dönen, sabit şiddetli bir magnetik alana döner alan denir. Döner alanlar indükleme motörlerinin esasını teşkil eder.

— Mekan. *Alanlar kanunu.* Maddesel bir nokta düzlemsel bir yörünge çizdiği zaman, hareketli noktayı düzlemin sabit noktasına birleştiren ışın vektör geçen zamanla orantılı alanlar çizerse, alanlar kanununa uygun hareket ediyor denir:

Bir maddesel nokta daima merkezî bir kuvvetin (sabit bir noktadan geçen kuvvet) etkisi altında kalırsa, noktanın sabit noktaya ilk hızın belirlediği düzlem üzerinde hareket ettiği ve hareketin alanlar kanununa uygun olacağı ispat edilir. Bir nokta uzayda bir yörünge çizerse, bir düzlem üzerindeki izdüşümü aynı zamanda düzlemsel bir yörünge çizer; bu hareket alanlar kanununa uygun olarak yapılırsa, uzayın noktası izdüşüm halinde alanlar kanununa uygundur denir.

— Opt. Objektifi odak düzleminde uzayın bir A noktasının görüntüsü olarak A¹'i veren bir optik aracını, meselâ bir astronomi dürbününü alalım. A noktasından gelen bütün ışınlar, objektifi geçtikten sonra, tabanı objektif ve tepesi A¹ olan bir koni içinde toplanır. Bu ışınlar, A¹'in ötesinde, koninin ikinci yüzeyine yayılır. Görüntü bütünüyle gözleme merceği üzerine düşerse, araca giren bütün ışınlar görüntünün meydana gelmesine yardım eder; gözleme merceğini dışarda bırakırsa, A noktası alan dışındadır; gözleme merceğine yüzeyin ancak bir kısmının ulaştığı durumda ise, A noktası gene alan içindedir, ama A¹ görüntüsü daha az aydınlık olacaktır. Birinci durum tam ışık alanına tekabül eder. Bundan daha geniş olan, ötesinde nesneler görünmez duruma gelen alan ise bütün alan diye adlandırılır.

Objektifin odak düzlemine bir diyafram konursa alan tam ışık alanıyle sınırlanabilir.

Gözlemcinin gözünün, gözbebeği açıklığıyle göz halkası (objektifin gözleme merceğine sağlanan gerçek görüntüsü) üst üste gelecek şekilde yer alması gerektiğini de ekleyelim. Gözün durumunu tespit edebilmek için, gözleme merceğinin önüne, boyutları ve durumuyle göz kursunun karşılığı olan ve ortasında birkaç milimetrelik bir delik bulunan, saydamsız bir göz yuvası yerleştirilir. Pratik bakımdan alan, tepesi objektifin merkezi, tabanı diyaframın açıklığı olan, konik bir yüzeyle sınırlıdır. (LM)

ALANBROOKE (Viscount Francis), ingiliz mareşali (Bagnères-de-Bigorre 1883- Whitney, Hampshire, 1963). Ünlü bir topçuydu. 1936'da top müfettişi oldu. 1940'ta Dunkerque'de kendini gösterdikten sonra İngiliz Kara kuvvetlerine kumanda etti, 1941'de İmparatorluk Genelkurmay başkanlığına getirildi. 1944'te mareşal oldu. 1946'ya kadar Genelkurmay başkanlığında kalan Alanbrooke İkinci Dünya savaşı süresince alınan bütün kararlara katıldı. Savaş notlarını *War Diaries* (Savaş Notları) 1957 adı altında yayımladı. (M)

ALAND (fince *Ahvenanmaa*). Baltık denizinde takım adalar ve bunların meydana getirdiği Finlandiya eyaleti; 1 505 km²; 22 000 nüf. Merkezi *Mariehamn* (*Maarianhamina*).

— Coğ. Aland eyaleti, Baltık denizini Botni körfezinden ayıran 6 554 ada veya adacıktan meydana gelir. Halkın geçimi tarıma ve balıkçılığa, çevredeki küçük adalarda ise sadece ringa balığına dayanır. Bu adalar eskiden beri bir sayfiye ve turizm yeri olmuştur.

— Tar. Dili İsveççe olmasına rağmen, Aland Finlandiya ile birlikte 1809'da Rus çarlığına bağlandı. Kırım savaşı sırasında Fransız-İngiliz donanması Bomarsund kalesini kuşattı (1854). 1917-1918'deki Finlandiya bağımsızlık savaşından sonra adalardaki halk arasında İsveç'e bağlanmak amacını güden bir hareket başladı. Mesele, o zamanki *Cemiyeti Akvam*'a getirildi ve Finlandiya lehine karara bağlandı. Aland adalarına muhtariyet sağlandı (6 mayıs 1920 kanunu) ve kendi eyalet parlamentosunu kurma hakkı verildi. 1921'de imzalanan milletlerarası bir antlaşma ile tarafsızlığı garanti altına alındı ve bu garanti Fin parlamentosunun bir kanunuyle de onaylandı (13 ekim 1951). [L]

ALANGU (Tahir), türk yazarı (İstanbul 1916). İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu Türk Dili ve Edebiyatı bölümünü bitirdi (1943). Anadolu'daki öğretmenliklerinden sonra 1956'da İstanbul'a geldi. 1965'ten beri İstanbul'da Galatasaray lisesi öğretmenlerinden, günümüz edebiyatının çeşitli mesele, şahıslar ve yeni eserleri (özellikle hikâye ve roman yayınları) üzerine inceleme ve tenkitleriyle tanındı. *Kalevala* (1945), *Çalgılı Kahvelerdeki Külhanbey Edebiyatı ve Numuneleri* (1943), *Sait Faik İçin* (1956), *Ataç'a Saygı* (1959), *Billur Köşk Masalları*'nı (1961) yazdı. *Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman* (1959) adlı üç ciltlik inceleme ve antolojisi, *Ömer Beyefendinin Monografisi* (1968) en ünlü eserleridir. (M)

Alan-Hoa, Moğol destanı. 1240 yılında yazılan ve asıl adı *Mongholun Niuça Topçaan* (Moğolların Gizli Tarihi) olan bu tarihî destana göre, Moğol kavmi *Borte-Çine* (erkek bozkurt) ve *Goa-Maral*'ın (dişi akgeyik) birleşmesinden doğdu. Bu çiftin oğlu *Bataçihan* Moğolların ilk atası oldu. *Bataçihan*'dan sonraki nesiller, herbiri kendinden öncekinin oğlu olmak üzere şöyle türedi: Tamaça, Horiçar-Mergan, Aucan-Boroul, Sali-Haçau, Yeke-Nidun, Semsoçi, Harçu, Borcigidai-Mergan, Toroholçin-Baiyan, Dobun-Mergan. Bu ailenin en birinci neslini temsil den Dobun-Mergan, *Alan-Hoa* ile evlendi ve *Bugunatai* ile *Belgunnatai* adlarında iki oğlu oldu. Alan-Hoa sonra üç erkek çocuğu daha dünyaya getirdi; fakat bunların babası Dobun-Mergan değildi, çünkü o ölmüştü ve Alan-Hoa bir gün çadırına giren *Kutlu Işık*'tan hamile kalmıştı. Bu suretle doğan çocuklara *Bodançar-Munghah, Buhatu-Salçi* ve *Buhu-Hatagi* adları verildi. Gelenekte Bodançar-Munghan, Cengiz Hanın mensup olduğu *Börçigin-Kıyat* kabilesinin atası sayıldı. Buhatu-Salçi'den Salciyutlar, Buhu-Hatagi'den de Hataginler türedi. Dobun-Merga'nın öz oğullarından Buyunati'den Bugunat, Belgunatai'den de Belgunat kabilesi türedi. Gene Moğol kabilelerinden olan Dörben'ler ise Dobun-Mergan'ın kardeşi, tek gözlü Duva-Sohor'un soyundan geldi.

Cengiz Hanın geldiği Börçigin-Kıyat'lar Moğollarca en asil soy sayıldı ve Alan-Hoa da *Kutlu Ulu-Ana* diye anıldı.

Cengiz Hanın şeceresi, bu efsaneye göre ve önceki sonrakinin atası olmak üzere şu sırayı takip etti: Bodançar-Munghah, Habiçi-Bagatur, Menen-Tudun, Haçi-Külük, Haydu-Baişinhor-Dohşin, Tumbinai-Seçen, Yesugai-Bagatur, Cengiz Han. (M)

ALANÎ sıf. (ar. ʿ*alâniyet*, meydanda olma'-dan ʿ*alânî*). Açıkça, meydanda, herkesin gözü önünde. Bk. ALENÎ.

◆ **Alâniyet** i. Bir şeyin görünmesi ve meydanda olması, gizli olmayıp açık olması. ‖ Herşeyin dış hali: *Alâniyet pekâlâ ama iç yüzünü kimbilir* (Şemseddin Sami). ‖ Şöhret, ün.

◆ **Alâniyeten** zf. Açıkça, alenen. (M)

ALANİN i. Kim. aminopropionik asit: Formülü CH_3—CH (NH_2)— CO_2H.

— ANSİKL. *Aktif alanin* (dekstrojir), albuminoid maddelerden hidroliz yolu ile çıkarılır; *rasemik alanin,* pirüvik asidin amonyak

Viscount Francis Alanbrooke, Tahir Alangu (fotoğraflar 267. sayfada)

Foto. Turizm-Tanıtma

eşliğinde katalitik hidrojenasyonu ile elde edilir. Protidleri meydana getiren aktif alanin biyoloji alanında önemli bir rol oynar. (L)

ALANLAR, İran menşeli eski bir kavim. Sarmatya'nın güneyinde Azak denizi (*Palus Maeotis*) ile Kafkasya arasında yerleşmişlerdi. Alanlar M.Ö. 78'den itibaren Partlarla II. yy. da da Romalılarla savaştılar. IV. yy. sonlarına doğru Hunlar tarafından memleketlerinden kovulunca, kısım kısım Roma imparatorluğuna sızdılar ve 406'da Galya'yı istilâ ettiler. Bundan sonra iki gruba ayrıldılar; birinci grup, Süevlerin ve Vandalların ardından İspanya'ya geçti ve orada Vizigotlar tarafından imha edildi. Hayatta kalanlar Genzerik'in buyruğuna girerek Afrika'ya geçtiler. İkinci grup Galya'da kaldı; Aetius kendilerine muhtemelen Loire nehrinin orta ve aşağı mecrasında toprak verdi. Başka bir Alan topluluğunun Valentinois havalisinde yerleşmiş olduğunu gösteren belirtiler vardır. Aetius'la birlikte Attilla'nın Hunlarına karşı Campus Mariacus'da savaştılar (451 yazı). V. yy. da ya imha edilmek (464, İtalya seferi) veya öteki kavimler içinde erimek suretiyle yok oldular. Öte yandan, Alanların İskit devletini meydana getiren kavimlerden biri olduğu da ileri sürüldü. Romalılar'ın Alani, Bizanslıların da Alanei diye bahsettikleri bu kavmin Asya ile ilgisi olduğu genellikle kabul edilmektedir. M.S. IV. yy. Avrupası hakkında bilgi veren Yerdanes'e göre Alanlar sarışın, uzun boylu ve saçlarını Türklerin aksine kısa kesen bir ırktı. İslâm kaynaklarından Hudud-ül-Âlem Alanların Kafkasya'daki merkezini Menkas olarak verir. Bu kavmin bünyesinden daha sonra Aslar türemiştir. Bunlardan da bugünkü Osetlerin türediği kabul edilir. Alanların dilinde ârî ve ârî olmayan bağımsız Kafkas unsurlarına da rastlanır. Bk. BARBARLAR *haritası*. (ML)

ALANTAR (Erdal), türk ressamı (1930). Güzel Sanatlar akademisi, Cemal Tollu atelyesindeki tahsilinden sonra Paris'e gitti. Fransa ve diğer ülkelerde çeşitli sergilere katıldı, şahsî sergiler açtı. Bir çeşit konstrüktivizm ve kübizmden, daha soyut bir anlayışa geçti, desen ve çizgiden çok içgüdüye dayanan renk lekeleri üslûbu içinde lirik ve coşkun ifadeli kompozisyonlar yaptı. Eserleri İstanbul Resim ve Heykel müzesinde ve yabancı ülkelerdeki özel koleksiyonlardadır. (M)

ALANTİKA tepeleri, Kamerun ile Nijerya sınırında Faroile Bénoue vâdileri arasındaki dağ çemberi; 1 400 m. Burada Kirdi kavimleri yaşar. (L)

ALANTOİK sıf. (fr. *allantoïque*). Kim. Hidrantoin'in hidroliziyle elde edilen aside verilen ad. (165° C'de erir.) [L]

ALANTOİN i. (fr. *allantoïne*). Kim. Ürik asidin oksitlenme ürünlerinden biri olan glioksilik diüreit'ten meydana gelen madde. (231°C'de eriyen beyaz bir katıdır.) [L]

ALANTOİT sıf. (fr. *allantoide*). Uçları yuvarlak, kıvrık silindir şeklindeki mantar sporları için kullanılır. ‖ İ. Sürüngen, kuş ve memeli gibi gelişmiş omurgalılarda embriyon eklentisi. Bunun için bunlara *alantoitliler* adı verilir.

— ANSİKL. Sürüngenler ve kuşlar gibi yumurtlayan hayvanlarda nispeten geç gelişen *alantoit*, kendi çeperini koriyonun çeperine yapıştırarak göbek kesesinin solunumdaki rolünü kendi üzerine alır, boşluğu da sidik toplama kesesinin işini görür. Göbek bağlı (plasentalı) memelilerde, küçülmüş bir boşluk halindedir; fakat geliştirdiği orta deri dokusu önemlidir; bu doku, koriyonun iç yüzünü tamamen örterek, amniyos'u çepeçevre saran bir *ikinci koriyon* meydana getirir. Dölütteki bütün beslenme, solunum ve ifrazat alışverişlerinin yeri olan plasenta'nın dölüt tümürlerini de bu koriyon oluşturur. (L)

ALANTOL i. (alm. *Alant*, andız otu). Sıvı bir terpenik keton. Formülü $C_{10}H_{16}O$. Kâfurun izomeridir; andız otu esansından çıkarılır; 200°C'ye doğru kaynar. (L)

ALANYA (eski adı ALÂİYE), Akdeniz bölgesinde, Antalya körfezinin doğu kıyısında, Antalya ilinde ilçe merkezi şehir: 12 436 nüf. Antalya-Mersin kıyı yolu üzerinde, il merkezinden 135 km. uzaklıkta olan şehrin eski kısmı ve kalesi karaya alçak ve dar bir berzahla bitişmiş dik yamaçlı bir yarımada üzerindedir. Büyümekte olan şehir şimdi sözü geçen berzah üzerinden içeriye doğru ağır ağır taşıyor. İlkçağda burada, korsanlara üs ve depo hizmeti gören *Korakesion* kalesi bulunuyordu. Büyük *Antiochos*'a (M. Ö. II. yy.) başarı ile dayanmış olan bu kale, sonunda Roma kumandanı *Pompeius* tarafından yıktırıldı. Ortaçağda burada *Kalonoros* şatosu yükseliyordu. Bu şato 1220 yılında selçuklu sultanı Alâeddin Keykubad I tarafından zaptedildi ve burada, hâlâ ayakta duran sağlam bir kale ve tersane yaptırıldı: Alâiye önemli bir deniz üssü, Mısır ve Suriye ile sıkı bağlılık gösteren bir ticaret merkezi oldu. Selçuklulardan sonra Karamanoğullarının hükmüne girdi. 1366'da Kıbrıs krallarının saldırısı başarısızlığa uğradı. Nihayet Fatih Sultan Mehmed zamanında Gedik Ahmed Paşa Alâiye'yi Osmanlı ülkesine kattı.

Cumhuriyet devrinde şehre, öteden beri halk arasında kullanılan Alanya adı verildi. Bu devirde Alanya çok gelişti, nüfusu 1927'de 4 700 iken 1960'da bunun iki katını aştı. Alanya, bugün Türkiye'nin en fazla rağbet gören turistik merkezlerinden biridir. Zengin tarım ürünlerinin başında turunçgiller (portakal) gelir, ayrıca muz, susam, fıstık üretilir; dokumacılık da oldukça önemlidir. İpek böceği de beslenir. Şehrin yanında, astımlıların faydalandıkları, güzel dikit ve sarkıtlarla donanmış *Damlataş** mağarası vardır. Alanya ilçesinin (1 545 km²., 43 500 nüf.) Alanya ve Demirtaş bucakları içinde 63 köyü vardır.

Alanya kalesi, Alanya tersanesinin arkasında şehri koruyan kale. Alanya kalesi şehrin yüksek bir yerine yapılmıştır. İç ve dış kale olmak üzere iki kısımdır. Kalenin içinde Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar zamanından kalma yapılar vardır: Kale camii, bedesten, Akşebe Sultan mescit ve türbesi, Bizanslılara ait küçük bir kilise ve Alâeddin Keykubad sarayının kalıntıları bunların en önemlilerindendir. Anadolu Selçukluları Alanya'yı alınca burayı kışlık başkent yapmışlar, saray ve çeşitli yapılarla şehri süslemişlerdi.

Bedesten, kaleye ait malzemenin muhafaza edildiği bir depodur. 13 m. genişlik ve 35 m. uzunluktadır, 26 odası vardır. Akşebe Sultan mescit ve türbesi Keykubad I zamanında yapılmıştır. Bizans devrinde yapılan küçük kilisenin iç duvarlarında azizlere ait fresk parçaları vardır.

Alanya müzesi, (1967) müzenin üç teşhir salonu, ayrıca teşhire elverişli, açık, revaklı bölmeleri vardır.

Alanya müzesindeki eserler arkeoloji ve etnografyaya aittir. Arkeoloji bölümünde, Alanya ve çevresinden derlenen tarih öncesi ve tarihî devir eserleri (pişmiş topraktan yapılmış kapkacak, heykeller, stel ve mimarî parçalar v.b.); etnografya bölümünde ise mahallî giyimler, elişleri ve süs eşyası vardır. Ayrıca Ankara ve İstanbul müzelerinden seçilmiş, Osmanlı devrine ait eşya da sergilenmektedir. Müzenin üst salonları tanınmış ressamlarımızın resimlerinin bulunduğu bir galeri halindedir. Müze revaklarında ve avluda Roma devrine ait mimarî parçalar ve kabartmalar yer alır.

Alanya tersanesi, Alâeddin Keykubad I'in Alanya'da yaptırdığı tersane. Keykubad I, Alanya'yı alınca, Akdeniz ticaretini geliştirmek, selçuklu savaş filosunu kurmak amacıyle bu tersaneyi inşa ettirdi.

Tersane, Kızılkule'nin güneyinde ve beş gözlüdür. Duvarları sert kesme taştan, kemer ve kubbeleri tuğladan yapılmıştır. Kapısı üzerindeki kitabede yapım tarihi yoktur: tersanenin ve Kızılkule'nin 1226 yılında yapılmış olması muhtemeldir. Kapının iki tarafında birer muhafızlara ait, biri cami olarak kullanılan iki oda vardır. Gözlerin ön duvarlarının kalınlığı 1.50, her gözün genişliği 7.70, derinliği 42.30 m. dir. Gözler arasında geniş kemerli kapılar yer alır. Anadolu Selçuklularının bazı tersaneler yaptırdığı biliniyorsa da günümüze sadece Alanya tersanesi kalmış ve bu yapı son yıllarda onarılmıştır. (M)

Alaon, Aragon'da bir benediktin manastırı; IX. yy. da kuruldu. *Alaon fermanı,* bir zamanlar kel Charles'a atfedilen ve Aragon krallarının Merovenj'lerden indiğini gösteren asılsız berat. (L)

ALAOTRA, Madagaskar'da, Tamatave'nin kuzeybatısında büyük göl. Maningory suyu ile Hint okyanusuna dökülür. Bu göle derince bir bataklık demek daha yerinde olur; çabucak dolduğu gibi, kıyıları da belirsizdir. Tarım istasyonu. Yer fıstığı, manyok, tütün. (L)

ALAPAYEVSKİ, S.S.C.B.'de Sverdlovsk'un kuzeyinde, Ural dağlarının doğu yamaçlarında şehir; 40 000 nüf. Demir madenleri, yüksek fırınlar. (L)

ALAPEN i. (fr. *alapin*). Eskiden pamuklu basmalarında kullanılan bir cins bitkisel boya. (L)

ALAPETİTE (Gabriel), fransız siyasetçisi ve idarecisi (Clamecy 1854-Paris 1932). Bazı idarî görevlerden sonra, Tunus genel valisi (1906-1917), Madrid büyükelçisi oldu, 1924'e kadar da Alsace-Lorraine'de genel komiserlik yaptı. (L)

ALAPLI, Batı Karadeniz bölümünde Zonguldak ilinin Ereğli ilçesinde bucak merkezi: 2 103 nüf. Kıyıda veya kıyı yakınında ağaçlıklar arasında, evleri aralıklı mahalleler halindedir. Ereğli'yi Akçakoca ve Düzce üzerinden İstanbul'a bağlayan yolda, Ereğli'nin 18 km. güneyindedir. Alaplı bucağının 19 200 nüfusu, 34 köyü vardır. (M)

ALAPORTEKİZ PİYAN. Denizc. İki halatın bir ispavlo ile birleştirilmesi için yapılan bir çeşit piyan: *Alaportekiz piyan birbiriyle birleştirilmiş olan halatların sıyrılıp açılmasını önler.* (L)

ALARA çayı, Akdeniz bölgesinde, Batı Torosların Geyik dağı kesiminden doğar, Antalya ilinin Gündoğmuş ilçesi sularını toplar, Alara kalesi ve Alara hanı kalıntıları önünden geçerek Alanya ve Manavgat arasında, Antalya körfezi doğusunda denize dökülür; 10 km. (M)

ALARCON (Fernando), ispanyol denizcisi. XVI. yy. da Trujillo'da doğdu. 1540'ta Kaliforniya körfezinin tam bir keşfini yaptı ve Kolorado nehrinin alt akıntısını, kaynağına doğru çıkarak inceledi. (L)

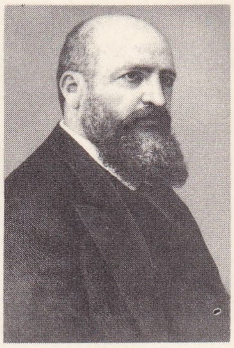

ALARCON y ARIZA

ALARCON Y ARİZA (Pedro Antonio DE), ispanyol romancısı (Guadix 1833-Madrid yakınında Valdemoro 1891). Önce, *Final de Norma* (Normanın Sonu) [1855] ile coşkun bir romantizm örneği verdi, sonra *Diario de un Testigo de la Guerre de Africa* (Afrika Savaşında Bir Gözlemcinin Günlüğü) [1859] adlı röportajı ile dikkati çekti. Fakat asıl önemli eseri *Üç Köşeli Şapka* (El Sombrero de Tres Picos) adlı uzun hikâyesidir; bu sevimli hikâyede Carlo IV çağının bütün Endülüs'ünü canlandırır. Besteci Manuel de Falla, meşhur *Üç Köşeli Şapka*'sının librettosunu bu eserden çıkarmıştır. (L)

ALARCON Y MENDOZA (Juan Ruiz DE). Bk. RUIZ DE ALARCON Y MENDOZA. (L)

ALARCOS, İspanya'da bir köy (Yeni Castilla'da, Ciudad Real eyaleti). El-Muvahhidin hanedanı hükümdarlarından Yakub el-Mansur, Castilla kralı Alphonso VIII'i burada yendi (1195). [L]

À la Recherche du Temps Perdu (Geçmiş Zaman Peşinde), *Marcel Proust*'un romanı (1913-1927). Aşağıdaki eserleri içine alan geniş bütünün genel başlığı: *Swann'ların Semtinden* (Du Côté de chez Swann) 1913; *À l' Ombre des Jeunes Filles en Fleurs* (Çiçek Açmış Genç Kızların Gölgesinde) 1918; *le Côte de Guermantes* (Guermantes Semti) 1920; *Sodome et Gomorrhe* (Sodoma ve Gomora) 1922; *la Prisonnière* (Tutsak Kız) 1923; *Albertine Disparue* (Kaybolmuş Albertine) 1925 ve *le Temps Retrouvé* (Kavuşulmuş Zaman) 1927. [Son 3 bölüm yazarın ölümünden sonra yayımlanmıştır.] *Geçmiş Zaman Peşinde*'nin konusu, şaşılacak derecede zeki ve acı çekecek kadar içli bir insanın (Anlatan'ın) dramıdır: bu insan, daha çocukluğunda, mistik ve eksiksiz bir mutluluğun ardına düşer; bu mutluluğa, alabileceği çeşitli biçimler arasından erişmeğe çalışır; fakat her şeyi tam bir seçiklikle görebildiği için, çoğu insanların tersine, kendini aldatmağa yanaşmaz. Bu insanlar sevgiyi, şöhreti, dünyayı, itibarî bir rayiç üzerinden kabullenirler. Proust ise Zaman'ın bozucu etkisinden kurtulmuş bir mutlaktan şaşmaz. Çünkü, bu romanın gerçek kahramanı olan Zaman, bir ömrün umudunu ve yüceliğini meydana getiren her şeyi kemirip bitirir. Duygularımızdaki duraklamalar ile hafızamızın unutkanlıkları arasında bir uygunluk vardır. «Bir insandan bize kalan, o insan ölmemiş bile olsa, çoğu zaman sadece bir ad'dır.» Şu yaşadığımız hayat boşa giden bir zamandan başka bir şey değildir. Eskiden onca beğendiği kimseleri,

Erdal Alantar (resim 267. sayfada)

Foto. B. N. de Madrid (LAROUSSE)

günün birinde yaşlanmış olarak bir toplantıda görünce, Anlatıcı, hayatın boşunalığını daha bir açıklıkla kavrar. Fakat içgüdü hafızasının öyle bir gücü vardır ki, geçmiş zamanı birden canlandırır ve sanat eserini mümkün kılar. Anlatıcı, gerçek hayatını kaybetmiştir; bu hayata «kavuşması» onu romana aktarması ile sağlanabilir. İnsanoğlu, Zaman'a karşı giriştiği uzun mücadeleden, sanatın tılsımıyle galip çıkar.

Proust, bu konuyu fransız hayatının bütün bir dönemini, 1870 savaşının hemen sonrasından Birinci Dünya savaşına kadar uzanan dönemi canlandırarak işlemiştir. Esere, bu bakımdan yazarın objektif bir şekilde ve derinlemesine tahlil ettiği o devir toplumunun ve cemiyet hayatının geniş bir tarihçesidir diyebiliriz. Eserine canlılık veren ve fransız edebiyatında sık sık sözü edilen kahramanları arasında Swann, Charlus baronu, Albertine, Robert de Saint-Loup, Guermantes düşesi, Verdurin'ler, müzisyen Morel, ressam Elstir, hâkim Cottard, diplomat Norpois, yazar Bergotte sayılabilir. (L)

ALARGA i. (ital. *alla larga*). Denizc. Koylara, limanlara, kıyılara veya gemilere göre açık deniz tarafı. || Bir gemiden veya rıhtımdan açıkta bulunma hali. || Açıktan geç, kumandası: *Kara Hasan nara attı: Alarga!* (E. B. Koryürek). || —*Mec.* Bir şeyden uzak durmak, karışmak istememek: *Arkadaşlarımdan mümkün olduğu kadar alarga yürüyor, kendimi pencerelerin, kapıların ışık sahası dışına çıkarmağa çalışıyordum* (R. N. Güntekin).

— ÇEŞ. DEY. *Alarga durmak*, geminin kıyıdan uzak durması. *Mec.* Karışmamak, çekingen davranmak: *Ben bilâkis guruba alarga duruyor, ikide birde içeride yahut bahçenin arka taraflarında kayboluyordum* (R. N. Güntekin). || *Alarga etmek*, açık denize çıkmak, açılmak. *Mec.* Uzak durmak. || *Alarga ettirmek*, uzaklaştırmak, gemiyi kıyıdan veya başka gemiden zorla açmak: *Alarga ettirdik tüfek ok ile / Beş pâre kadırga çatduğu vaktin* (Armudlu). || *Alarga olmak*, gemiden veya kıyıdan açılmak: *Yetmiş pâre kadırga deryaya alarga olarak volta vurup...* (Evliya Çelebi). *Argo*: Uzak durmak. || *Alarga tutmak*, gemiyi sahilden veya başka gemiden ayırmak. || *Alargada durmak*, bir yere, bir şeye yaklaşmamak. || *Alargada olmak. Argo.* Boşta gezmek, işsiz güçsüz olmak. || *Alargada yatmak*, kıyıdan uzakta demir atmak. || *Alargadan gitmek*, kıyıdan açıkta seyretmek. *Mec.* Uzakta durmak: *Gayet alargadan, sığ gidiyorum* (H. R. Gürpınar). || *Alargaya çıkmak*, kıyıda demir atmış geminin, fırtına karşısında duramayarak, tehlikeden kaçmak için sahilden uzaklaşması, açık denize çıkması. (ML)

ALARİA i. (*ala*, kanat'tan lat. k.). Kayalık deniz diplerinde yetişen ve ancak büyük cezirlerde meydana çıkan, büyük taluslu, esmer bir deniz yosunu (Manş kıyılarında, cezir zamanlarında toplanır ve besin olarak kullanılır. İlmî adı: *Alaria esculenta, laminariaceae* familyası). [L]

ALARİK I, 396'dan 410'a kadar Vizigot kralı (Tuna deltasında Perice, 370'e doğr.-Cosetia 410). Ârî asıllı Balthe ailesinden olan Alarik, Theodosius'un saltanatının son günlerinde İllyricum'a *magister militae* tayin edildi, 396'da Trakya'yı yakıp yıktı, İstanbul'u tehdit etti, sonra Thermopylae geçidini aşarak Yunanistan'ı Peloponnes'e kadar tahrip etti. Stilichon tarafından püskürtülünce Pannonia'ya çekildi. Kuzey İtalya'yı işgal etti, Aquileia'yı ele geçirdi. Bu sırada Ravenna hükûmeti Lyon'a iltica etmeği düşünüyordu. Stilichon, Alarik'i önce Pollentia'da (402), sonra Verona'da yenmeği başardı. Fakat Alarik İllyria'da kuvvetlerini tekrar toplayıp 408'de İtalya'ya döndü. 24 Ağustos 410'da Roma'yı aldı. Ordusu bu şehri üç gün süreyle yağma etti. Bütün İmparatorluk büyük bir heyecana kapılmıştı, M.Ö. 390'dan beri istilâ görmeyen bu tarihî şehir zaptediliyordu. Sebep olarak da Hıristiyanlık gösteriliyor, Roma eski tanrılarına sadık kalmış olsaydı bu felâket başına gelmeyecekti diye düşünülüyordu. Aziz Augistinus, *De Civitate Dei*'yi (Tanrının Beldesi) yazarak bu görüşe cevap verdi. Alarik kısa zamanda İtalya'nın güneyine indi; adamlarını doyurmak üzere önüne gelen her şeyi yağma etti. Böylece Messina'ya vardı; buğdayı bol olan Sicilya adasına, oradan da Afrika'ya geçmeyi düşünüyordu. Busento ırmağının kıyısında öldü. Adamları bir süre için nehrin yönünü değiştirdiler, kendisini nehrin yatağına gömdüler. (L)

ALARİK II, Vizigot'ların sekizinci kralı, 484'te babası Euericus'un yerine geçti. Ülkesi İspanya'nın büyük bir kısmını ve Galya'nın yarısını kapsıyordu. 507'de *Compus Vogladensis* savaşında Clovis tarafından yenildi ve öldürüldü, devleti de böylece çöktü. Alarik II, 506'da Vizigot krallığının Galya-Roma halkına uygulanacak bir kanunlar derlemesi (*Breviarum* Alaricianum*) yayımlamıştı. (L)

ALARM i. (ital. *all'arme!* Silâh başına'dan fr. *alarme*). Çeşitli işaretlerle belirtilen tehlike durumu. || Tehlike anında, tehlikeyi herkese duyurmak için verilen işaret.

— ÇEŞ. DEY. *Alarm durumu*, tehlike vaziyeti, savaşta ve barışta alarm işareti verdirecek hal. || *Alarm düdüğü*, savaşta hava akını, barışta yangın, infilak v.b. gibi herkesi ilgilendiren tehlikeleri haber veren halkı uyaran düdük. || *Alarm vermek*, bir tehlikeyi veya fevkalâde bir hali ilgililere haber vermek, hazırlıklı olmak için uyarmak: *Hastahanenin etrafa alarm vermesi, alâkalıların harekete geçmesi bundan uzun sürer* (R. H. Karay). *Beni saklayacaksın. Bütün zabıta kuvvetlerine çoktan alarm işareti verilmiştir* (R. H. Karay).

— Ask. Herhangi bir tehlikenin veya düşmanın yaklaştığını bildiren ve orduyu silâh başına çağıran işaret, emir: *Başkan orduya alarm verdi.*

— Dy. *Alarm tertibatı*, bir trenin vagonları ile lokomotifi arasındaki alarm irtibatı. Genellikle otomatik frenin işleyişini etkileyen imdat işareti ile sağlanır. (M)

ALARMAK veya **ALALMAK** geçz. f. *Halk dili.* Yenid. Kızarmak, meyve veya tahılın olgunlaşmağa başlaması: *Yanağım alarmaz, saçım ağarır* (Haldun Taner). *Genceldin mi yeniden? Bak yanağın alarmış* (S. Batu.) || — *Mec.* Utanmak, mahcup olmak. (M)

ALARY (Pierre Joseph), fransız iktisatçısı (Paris 1689-ay.y. 1770). Louis XV'in hocalarındandı. 1723'te Fransız akademisine seçildi. 1724'te Paris'te, Vendôme meydanında, *le Club de l'Entresol* adlı bir siyasî incelemeler derneği kurdu. Kardinal Fleury 1731'de bu derneği dağıttı. (L)

ALARYA i. (lat. *ala*, kanat). Üst dudağı kanat şeklinde uzanan karındanbacaklı bir yumuşakça. Bunlara Jura ve Tebeşir tabakalarında çok rastlanır. (L)

ALASİA. Bk. KIBRIS.

ALASKA, A.B.D. eyaletlerinden biri. Kuzey Amerika'nın kuzeybatı ucunda yer alır; 1 518 800 km², 228 400 nüf. Merkezi *Juneau.*

— Coğ. Alaska, değişik bölgeleri kapsar: Büyük okyanus kıyısındaki geniş *Alaska körfezi*, doğuda kıyı takım adaları, batıda Aleut adalarına kadar uzanan *Alaska yarımadası* ile sınırlanır. Güneydoğudaki takım adalar, derin fiyortları bulunan ve kıyı dağ sıralarının hâkim olduğu dar bir kara şeridi önünde yer alan birçok dağlık adalardan meydana gelir; iklimi rutubetlidir ve bulunduğu enleme göre, çok yumuşaktır: Ocak ayı ısı ortalaması sıfırın altına düşmez, temmuz ısısı da 13,5°C'yi aşmaz. Kozalaklıklardan meydana gelen güzel ormanların yerini, yükseklerde parlak renkli çiçeklerin bittiği çayırlar alır. Alaska yarımadasında ve Kodiak adasında bitkiler daha azdır ve ağaç bulunmaz; yaz ayları daha serin geçer, kışlar gene de soğuk değildir. Alaska körfezinin kuzeyinde bazıları volkanik olan kütleler uzanır; bu dağlar körfezin bir yarımadayı andıran kıyı çizgisine uyar. *Alaska sıradağlarında*, Kuzey Amerika'nın en yüksek noktası olan Mc Kinley dağı (6 187 m.) bulunur; fakat güneydoğuda Saint Elias dağ sırası da Kanada arazisi üzerinde 6 000 metreyi geçer (Logan dağında 6 050 m.). Yükseldikçe ve batıya doğru gidildikçe ormanlar seyrekleşir, yerini çayırlara bırakır. Alaska sıradağlarının kuzeyindeki Yukon havzası çok sert iklimli yeknasak bölgeler halindedir. Burada alçak yaylalar ve yazın sivrisineklerle dolan bataklık ovalar vardır. Alaska'nın kuzeyinde ise güneye göre daha az engebeli dağ sıraları vardır: batıya doğru Baird dağları ve doğuda 2 500 metreyi aşan Brooks dağ sırası; sonra Beaufort denizi kıyısında tundra ile örtülü ovalar uzanır. Nüfus, özellikle yerleşme noktalarının (Anchorage, Seward, Cordora, Ketchikan, Wrangell) bulunduğu güney kıyılarında toplanır. İç taraflarda kızılderili Koyukuk'lar yaşar; Eskimo'lar ise Bering denizi kıyılarında yerleşmişlerdir. XIX. yy. sonlarına doğru altın arayıcılarla dolup taşmış olan Alaska'nın bugün başlıca geçim kaynağı balıkçılıktır. Önemli balık konserve fabrikaları vardır: ringa, morina, dilbalığı ve en çok da sombalığı. Güneydoğuda orman işletmeciliği gelişmekte, kâğıt hamuru fabrikaları çoğalmaktadır. Yeraltında bugün de biraz altın ve bakır bulunmakla beraber, başka kaynaklar (petrol, civa, kurşun v.b.) önemli gelişmeler gösterebilir. Moda değişikliklerine bağlı olan kürk hayvanı üretimi ve avcılık faaliyeti, sırasına göre azalır ve çoğalır. Alaska manzaralarının güzelliği giderek daha çok turist çekmektedir.

— Tar. Alaska'ya ilk ayak basanın 1741 yılında buraya çıkan ve Rusların hizmetinde bulunan Bering olduğu anlaşılıyor. XVIII. ve XIX. yy. larda birçok Rus, kürk aramak üzere kıyı bölgelerine gelmişti. Bu ticaretin

ALASKA haritası

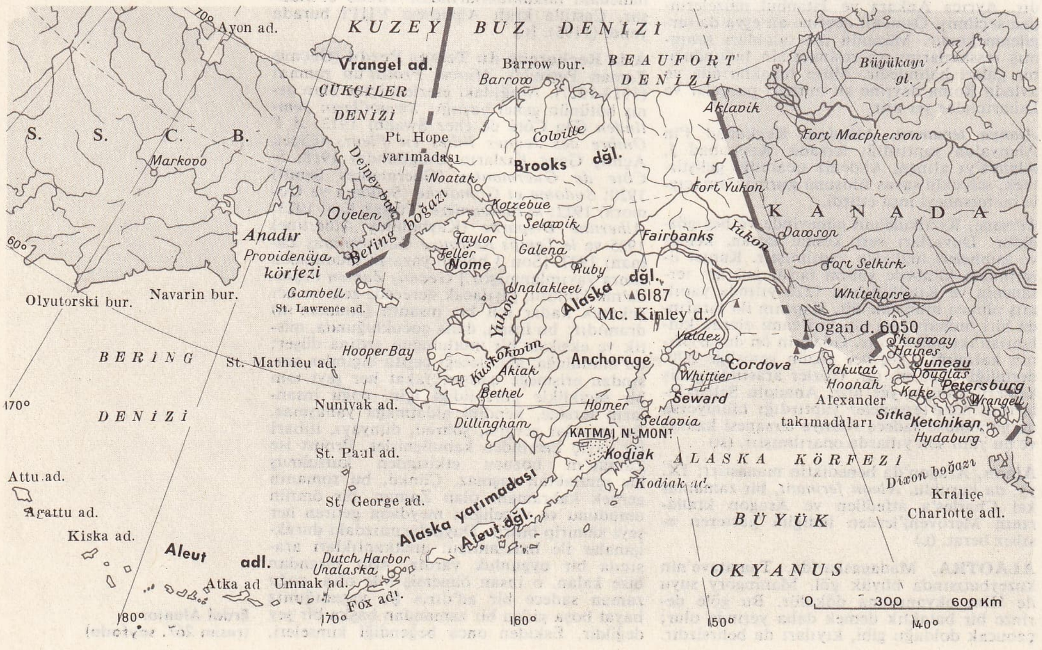

tekeli 1799'da bir rus-amerikan şirketine verildi. Daha sonra, A.B.D. 7 200 000 dolar karşılığında Alaska'yı Rusya'dan satın aldı (Washington antlaşması 1867) ama idarî teşkilât ancak Oregon Devleti kanunu ile 1884'te kuruldu. Bununla birlikte memleket sömürülüyor, hele fok balığı avı düzensizlik yüzünden büyük zararlara sebep oluyordu. 1896-1897 Yıllarında Klondike'de altına hücum başladığı sıralarda, yeni gelenlerin çoğu Alaska'dan geçti, başarısızlığa uğrayanların bir kısmı Alaska'ya sığınarak Nome altın yataklarını işletmeğe girişti. Memleketin nüfusu 1900'de 63 500'ü buldu. İkinci Dünya savaşında Japon tehlikesi Alaska'da da kendini gösterdi (Aleut adalarının işgali); bunun üzerine Alaska yolunun yapılması kararlaştırıldı. 1946'dan beri Amerika ve Kanada genelkurmaylarının sıkı işbirliğiyle yapılan manevralara sahne olan Alaska, Birleşik devletlerin Kuzey Kutup bölgesi stratejisinin esas kalesidir. XX. yy. ın başından beri Alaskalılar *home rule* (idare) hakkı ve Washington kongresinde temsil edilme hakkını elde etmek için uğraştılar. 1912'de iki meclisli özel bir hükûmet şekli kurabildiler. Alaska, 1958 yılında onaylanan bir kanunla Amerika Birleşik devletleri içinde 49. devlet oldu. (L)

ALASKA buzulu, özellikle Alaska'da çok sayıda ve iyi gelişmiş bulunan *piemont* buzullarına verilen ad. Dağlar arasından etek kesimine indikten sonra birbirleriyle birleşir ve kalın bir örtü meydana getirirler. (L)

ALASKAİT i. Miner. Bizmut, kurşun, gümüş ve bakır tabiî sülfürü. (L)

ALASKA sıradağları, Alaska'daki başlıca dağ sırası, güneydoğudaki Saint Elias dağları ile güneybatıdaki Alaska yarımadası arasında uzanır. Kuzey Amerika'nın en yüksek tepesi buradadır (Mc Kinley dağı 6 187 m.). Geri kalan başlıca tepeler Hayes dağı (4 250 m.) ve Foraker dağı (5 180 m.) dir. (L)

ALASKA yarımadası, Alaska'da, güneybatı yönünde Aleut adalarına doğru uzanan bir yarımada; yüksekliği *Pavlof* volkanında 3 100 m. yi bulur. (L)

Alaska yolu veya **Alkan** (Alaska'nın *al*'ı ve Kanada'nın *kan*'ından *alkan*), Dawson Creek (İngiliz Kolombiyası) ile Fairbanks (Alaska) arasındaki büyük askerî ve ticarî yol; 2 500 km. Japonların Aleut adalarına saldırmaları (1942) üzerine bu yolun yapılmasına başlandı ve 12 000 işçi ve teknisyenin büyük gayretleri ile 1943'te trafiğe açıldı. Alkan, Kanada'daki Fort Saint John, Fort Nelson, Watson Lake, Whitehorse havaalanlarını, Amerika'nın Big Delta ve Fairbanks-Eielson hava üslerine bağlar; bu üsler, ayrıca bir demiryolu ile Anchorage hava üssüne bağlanır. (L)

ALASONYA (yun. *Elasona, Elason*). Yunanistan'ın Tesalya bölgesinde (Larissa nomos'u), Olimpos dağının güneybatısında bir kasaba; 5 700 nüf. 1897 Osmanlı-Yunan harbinde önemli hareketlere sahne oldu. (L)

ALASTOS. Esk. coğ. Anadolu'da, Pisidya bölgesinde bir şehir. Bugün Burdur (Lysis) gölüne dökülen Gebren (Eren) çayının kıyısında ve Karamanlı'nın doğusunda olması muhtemeldir. (M)

ALASTRİM i. (portekizce *alastar*, çabuk gelişen'den.) Çiçek hastalığının hafif şekli; aşılanmamış kimselerde görülür. (L)

Alâ suresi, Kur'an'ın seksen yedinci suresinin adı. On dokuz ayettir. Mekke'de açıklanmıştır. İlk ayetinde Hz. Muhammed'e «*Rabbinin alâ* (yükseklerin en yükseği) *ismini kutsa*» emri verildiği için sure bu adı almıştır. İlk kelimesi *sebbih* (tesbih et, tenzih et) dir. Bu sebeple sureye *Sebbih suresi* de denir. Sure, Peygamber'in müşriklerle yapacağı mücadelede karşılaşacağı güçlükleri ve sonunda kazanacağı başarıyı anlatır. (M)

ALAS Y URENA (Leopoldo Garcia DE LAS), ispanyol profesör ve yazarı (Zamora 1852-Oviedo 1901). Naturalizm akımını İspanya'ya getirdi; *Clarin* takma adıyle birçok tenkit eseri ve bazı romanlar yayımladı; bu romanların en tanınmışı *La Regenta* (Naib'in Karısı) [1884-1885] dır. (L)

ALAŞA i. Vahşi, azgın, iyi terbiye edilmemiş binek hayvanı. ‖ Üzerine semer vurmak için terbiye edilmeğe çalışılan [Hayvan]. (M)

ALAŞAN veya **ALA-ŞAN.** Bk. HO-LAN-ŞAN.

ALAŞEHİR, Ege bölgesinde, Manisa ilinin ilçe merkezi şehir. Gediz ırmağının kolu Alaşehir suyunun geçtiği ovanın güney kenarında, Bozdağların kuzey eteğinde kurulmuştur: 16 012 nüf; İzmir-Afyon demiryolu buradan geçer. Şehir 169 km.lik kara yolu ile İzmire, Kula üzerinden Uşak'a ve Buldan üzerinden Denizli'ye bağlıdır.

Alaşehir tarım ürünleri için önemli bir ticaret merkezidir: çeşitli tahıl ve sebze ile beraber üzüm ve tütün yetiştirilir. Tezgâhlarda pamuklu dokumacılığı yapılır.

Alaşehir gerek Eskiçağda, gerek bizans devrinde Ege bölgesinin en önemli kale şehirlerinden biri olan Philadelpheia'nın yerini almıştı. İlk defa 1075'e doğru Türkler tarafından ele geçirildi; Birinci Haçlı seferi sırasında Aleksios Komnenos şehri geri aldı (1098), Bizanslılar Alaşehir'i sağlam bir kale haline getirdiler ve Türklere karşı savaş üssü olarak kullandılar. Kale bazen de âsilere sığınak hizmeti gördü. XIV. yy. başında Germiyanoğullarının saldırısına uğradı, 1335'te Aydınoğlu Umur Beyin himayesine geçti. 1391'de osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid tarafından zaptedildi. Yıldırım burada cami, medrese v.b. eserler yaptırdı. Bununla beraber, osmanlı devrinde Alaşehir sapa kalmış, fazla gelişememiştir. Birinci Dünya savaşından sonra (26 haziran 1920) Yunanlılar tarafından işgal edilen Alaşehir, 5 eylül 1922'de yakılmış olarak geri alındı (1927'de 7 100 nüf.); şimdi gelişmektedir.

Alaşehir ilçesinin (977 km²., 57 000 nüf.), Alaşehir ve Yeşilyurt bucakları içinde 61 köyü vardır. (M)

Alaşehir Millî kongresi, yunan işgalini protesto etmek, türk topraklarının işgal ve ilhakına karşı millî direnmeyi kurmak ve yer yer kurulmuş *reddi ilhak* ve *reddi işgal* heyetlerini birleştirmek için Batı Anadolu kasabalarından gelen delegelerin katılmasıyle Alaşehir'de toplanan millî kongre (16-25 ağustos 1919). Kongre, Karesi (Balıkesir) delegesi Hacim Muhittin Çarıklı başkanlığında toplandı. Padişah ve sadrazama, İtilâf devletlerinin siyasî temsilcileri ile Türkiye'deki işgal kuvvetleri kumandanlarına telgraflar çekildi, bir beyanname yayımlandı ve Sıvas'ta toplanacak genel kongreye katılma kararı alındı. Ayrıca yunan işgal ve tecavüzlerine karşı koyacak millî kuvvetlerin kuruluş kadroları, kumandanların seçim usulleri, ikmal ve iaşeleri ile ilgili hususlar da tespit edildi. (→ Bibliyo.) [M]

Alaşehir savaşı, Anadolu Selçukluları ile Bizanslılar arasındaki bir savaşın adı (1211). bizans imparatoru Aleksios, tahtını, damadı İznik Rum imparatoru Laskaris'e kaptırdıktan sonra, dostu Gıyaseddin Keyhüsrev I'e iltica etti ve yardım istedi. Laskaris, Bizanslıların Anadolu Selçuklularına vermekte oldukları haracı kesince, Gıyaseddin Keyhüsrev III Bizanslılara sefer açtı. Savaş yeri çeşitli kaynaklarda farklı gösterilirse de, tarihçiler genellikle Alaşehir yöresini kabul ederler. Bu savaşı Selçuklular kazandı. Bozulan bizans ordusu içine yağmaya dalan selçuklu ordusu Sultan'ı koruyucusuz bıraktı. Bir düşman askeri Gıyaseddin Keyhüsrev III'ü öldürdü (1211). Fakat bu savaş iki devlet arasındaki politikayı herhangi bir şekilde bozmadı. (M)

ALAŞEHİR suyu, Ege bölgesinde, Gediz ırmağının kolu olan akarsu. Buldan'ın kuzeybatısındaki tepelerden doğar ve Gediz vâdisi oluğunun uzantısı olan ovaya girer; Sarıgöl (eskiden İnegöl) ve Alaşehir önünden geçerek Salihli önünde Gediz'le birleşir. Eski adı Kogamas (Phryx); 95 km. (M)

ALAŞIK i. *Esk.* Kıyf. Elbiselerin eteklerine süs olarak dikilen bir çeşit kenar veya pervaz. (M)

ALAŞIM i. Bir metale, bir veya birkaç elementin katılması ile elde edilen metal niteliğinde madde.

— Mad. sanay. *Ağır alaşım,* esası tungsten olan bir alaşım. ‖ *Beyaz alaşım* (veya *beyaz metal*), sürtünmeyi önleyici malzemelerin yapımında kullanılan, kurşun, kalay veya antimon esaslı, beyaz renkte alaşım. ‖ *Çok hafif alaşım,* magnezyum esaslı alaşım. ‖ *Elmaslı alaşım,* içine elmas tozu katılmış alaşım. ‖ *Hafif alaşım,* alüminyum esaslı alaşım. ‖ *Kolay eriyen alaşım,* erime noktası 100°C'den düşük olan alaşım. ‖ *Refrakter alaşım,* yüksek sıcaklıklarda, çeşitli ortamların aşındırıcı etkisine veya mekanik zorlamalara dayanan alaşım. ‖ *Sert alaşım,* demir ailesinden bağlayıcı bir metal veya alaşım (kobalt, nikel) yardımı ile elde edilen ve çok sert sefrakter metal karbürlerinden meydana gelen alaşım. ‖ *Sürtünme alaşımı,* sürtünmeyi önleyici özellikleri olması istenen alaşım. Bk. ANSİKL.

— Metalürji. *Nükleer uygulama için alaşım,* nükleer reaktör elementlerinin bileşimine yakıt, yavaşlatıcı, koruyucu, soğutucu veya yakıt kılıfı olarak giren alaşım. Bk. ANSİKL.

Alaşımların bünyesi.

— ANSİKL. Mad. sanay. Bir *alaşım* meydana getirmenin amacı, metallere yeni özellikler kazandırmak, katılan elementlerle esas metalin katı çözeltiler veya bileşikler vermesini sağlamaktır. Katı çözeltiler, metalik halin özelliklerini muhafaza ederler, şekillendirmeye de genellikle elverişlidirler. Sertlikleri saf metalinkine kıyasla daha yüksektir. Birçok sınaî alaşımın en büyük kısmı bunlardan meydana gelir. Bileşikler, özel bünyeleri dolayısıyle, çok defa kırılgan ve çok serttir. Sınaî alaşımlara bunlardan ancak pek sınırlı bir miktar katılabilir. Bazı alaşımlarda hem katı çözelti billûrları, hem de bileşik billûrlar vardır; bunlar mikroskopla kolayca ayırt edilebilir. Termeki işlemleri (Bk. SULAMA.) bunların alaşımda çok ince ve düzenli bir şekilde dağılmalarını sağlar. Böylelikle her kristaldeki kayma kütleleri de birbirine âdeta perçinlenmiş olur. Bunun sonucu olarak, söz konusu bileşiklerin varlığı, alaşımın sünelik deformasyona karşı direncini, yani esneklik limitini yükseltir. Eritme yoluyle bir alaşım elde etmek istenildiği zaman, önce esas metal eritilir, sonra buna gerekli oranda öteki elementler katılır. Bu elementler, eriyikte çözününce, esas metalin donma derecesini alçaltabilir veya yükseltebilir. Bu durumda, tam bir çözünme sağlayabilmek için, metalin kendi erime derecesinden daha yüksek bir sıcaklıkta ısıtılması gerekir. Elde edilecek en düşük sıcaklık dik koordinatlı bir sistemde çizilen diagramlarla bulunur. Bu koordinatlarda absisler, alaşımların kimyevî bileşimlerini, ordinatlar da sıcaklık derecelerini gösterir. Meselâ, gümüş ve altın alaşımlarını ele alalım. Bu iki metal sıvı durumda da katı durumda da birbirine her oranda katılarak çözünlenebilir. Sıvı durumdan katı duruma geçiş, diyagramdaki iki uç dikme ile gösterilen saf gümüş ve altın için değişmez sıcaklıklarda gerçekleşir, fakat belli bir gümüş-altın alaşımı için, erime belli bir termik aralıkta, yani iki sıcaklık derecesi arasında görülür ve bu aralık, alaşımın X kimyevî bileşimine bağlı

$$X = \frac{\text{alaşımda bulunan altın kütlesi x 100}}{\text{tüm alaşımın kütlesi}}$$

oranı ile tanımlanır. Öyleyse, bu alaşım için bir donma başlangıcı sıcaklığı bir de donma sonu sıcaklığı vardır. Bu iki sıcaklık derecesi, alaşımın kimyevî bileşimine göre, *likidus* ve *solidus* adı verilen iki eğri boyunca değişir. Likidus'un üst tarafında bulunan herhangi bir nokta, tamamıyle sıvılaşmış bir alaşımı, solidus'un altında bulunan herhangi bir nokta tamamıyle katılaşmış bir alaşımı; bu iki eğri arasında bulunan bir nokta ise, donmakta olan, yani kısmen sıvı, kısmen katı durumda bir alaşımı gösterir. X bileşimli bir alaşım, toplam kimyevî bileşimi değiştirilmeden, yavaş yavaş soğutulunca, bunun gösterme noktası bir dikme boyunca yer değiştirir ve Θ_0 donma başlangıcı derecesine gelince, sıvı kütlesi içinde çok ufak ve katı alaşım tanecikleri meydana gelir, bunlar gümüş ve altın atomlarından meydana gelen katı çözelti billûrlarıdır ve S_0 noktası ile gösterilir, kimyevî bileşimleri de X_0 apsisiyle bulunur. Kendilerini meydana getiren sıvıya oranla altın bakımından daha zengin oldukları görülür. Sıcaklık gittikçe düşerse, billûrlar büyür (gitgide daha çok sıvı emdikleri için) kimyevî bileşimleri de bir biçimli kalmakla beraber değişir. Gösterme noktaları solidus eğrisini çizer, buna karşılık, kalan sıvıyı gösteren nokta likidus üzerinde yol alır. Θ_1 donma sonu noktasında, en son l_1 sıvı damlası kaybolur ve S_1 billûrları birbirleriyle temas haline gelir. Böylelikle, hepsi aynı X bileşiminde bulunan bir homojen tanecikler topluluğu elde edilir ki metalin her oranda birbirinde katı olarak çözünmesine ender rastlanır: bunun için, iki metalin atom çaplarının birbirine yakın, valanslarının da ay-

nı olması gerekir. Alaşıma giren iki metalin atom çapları birbirinden oldukça farklıyken de katı çözeltiler meydana gelebilir; fakat o zaman bu çözeltiler belli bir sınırı aşamaz. Meselâ gümüş ile bakır birbirinde çözünebilir, ama 780°C ısıda gümüş en çok yüzde 8,8 bakır, bakır da en çok yüzde 8 gümüş çözündürür. Bu karşılıklı çözünme, sıcaklıkla birlikte azalır ve her iki metal de âdi sıcaklıkta birdenbire çözünmez. Bu durumda olayı belirleyen sıcaklık konsantrasyon diyagramında, bu çözünme değişikliği iki eğri ile gösterilecektir. Bu iki eğri arasında bulunan her nokta, biri gümüş, öbürü altın bakımından zengin iki cins kristali belirtecektir. Bunlar mikroskopta da kolayca ayırt edilebilir. Gümüşçe zengin alaşımların L_1 likidus'u ile S_1 solidus'u, bakır oranları arttıkça bu alaşımların donma başlangıcı ve donma sonu sıcaklıklarının düştüğünü gösterir. Gümüş oranı artan, altınca zengin alaşımlarda da aynı olay görülür. Bunun sonucunda diyagram likidusun, E noktasında birleşen bir L_1 ve L_2 kollarını göstermiş olur. Sıvı durumda yüzde 28,5 bakır ihtiva eden bir alaşımı ele alalım: bu alaşım soğutulduğu zaman, 780°C'ye kadar sıvı durumda kalır. Bu sıcaklıkta neler olduğunu anlamak için, likidus eğrilerini yeni bir açıdan ele almak gerekir: L eğrisinin her noktası, gümüşçe zengin katı çözelti billûrlarına kıyasla doymuş bir sıvıyı gösterir, çünkü bu sıvı soğutulduğu zaman böyle billûrlar meydana gelir. Aynı şekilde, L_2 kolunun her noktası, bakırca zengin katı çözelti billûrlarına oranla doymuş bir sıvının karşılığıdır. Likidusun her iki kolu üzerinde bulunan E noktası da, böylelikle, her iki cins billûra doymuş durumda olan bir sıvıyı gösterir. Bu sıvıdan bir miktar kalori çekilirse, gümüş ve bakırca zengin billûrlardan ibaret bir karışım halinde donduğu görülür. Termodinamik kurallarına göre, bu donma olayı değişmez bir sıcaklıkta gerçekleşir. Öyleyse, *eutektik alaşım* adı verilen bu alaşımın termik katılaşma aralığı yoktur. Mikroskop altındaki görünüşü karakteristiktir, değişik renkte iki cins billûrun düzenli bir şekilde dağılışını gösterir; bu düzenli bünyenin üstün nitelikte mekanik özellikleri bulunur. Katı çözelti billûrları ve bileşik billûrlar ihtiva eden eutektik karışımlar da vardır: bunlar, özellikle sıcaklık bileşim diyagramında gösterilen alüminyum ve bakır alaşımlarında bulunur (Şekil 2). Alüminyum 548°C'de en çok yüzde 6 bakır çözündürür ve çözünürlük sıcaklıkla birlikte düşerek âdi sıcaklıkta ihmal edilecek bir kıymet alır. Demek ki bir alüminyum-bakır alaşımı, 20°C'de oldukça saf alüminyum billûrları ve bir Al_2 Cu bileşiği billûrlarını ihtiva eder. Bu bileşik 590°C'de erir ve kimyevî bileşimi, pratik olarak sıcaklığa bağlı bulunmadığından, diyagramda yüzde 54 bakıra tekabül eden bir dikme ile gösterilir. Eutektik alaşım yüzde 33 bakır ihtiva eder ve 548°C'de erir.

Bazı sistemlerde, erime sıcaklığı saf metallerinkinden çok daha yüksek olan bileşikler vardır. Bu stabillik, adı geçen bileşiklerdeki iki cins atomun ancak belli oranlarında meydana gelen, çok büyük kuvvetlerle kenetlendiklerini akla getirir.

Alaşımların üretimi

Alaşımda en çok baş vurulan üretim usulü elementlerin *eritilmesi*'dir. Alaşımı meydana getiren metaller aşağı yukarı eşit miktarda ise, ilkin en güç eriyen metal (meselâ yüzde 50 çinko ihtiva eden piriçlerde bakır) eritilir, bir metalin oranı ötekine kıyasla çok daha yüksek ise, erime noktası alaşımdaki öbür metalinkinden düşük bile olsa (meselâ yüzde 4 bakırlı alüminyum-bakır alaşımında alüminyumun durumu) ilkin bu metal eritilir.

Alaşım üretmek için iki özel metot daha kullanılabilir: bunlardan biri, katılan metal bakımından daha zengin yüzeyli, heterojen bir ürün sağlayan *semantasyon* (meselâ nitrürasyon, kalorizasyon, kromizasyon v.b.), öbürü ise önceden preslenmiş metal tozlarının katı (veya kısmen sıvı) durumda *sinterleştirilme*'si usulüdür. (Bk. *Tozlar* METALÜRJİSİ.) Bundan başka, çöktürülecek alaşım metalleri bakımından zengin bir banyo kullanılarak ince bir elektrolitik çökeltiyle de alaşım elde edilebilir. (Meselâ gümüş esaslı antifriksyon alaşımları, kurşun-kalay alaşımları.)

Sınaî alaşımlar

Alaşımlar ya bu alaşımı meydana getiren metallerin adları yan yana getirilerek (gümüş-bakır alaşımları, ferro-nikeller), ya alaşıma özel bir ad verilerek (Pirinç, Duralümin, İnkonel) veya sembolik belirtmeler (normlar ve standartlar) kullanılarak adlandırılır. Sayıları çok yüksek olduğu için, alaşımları içlerindeki başlıca metale göre sınıflandırmak gerekir.

- *demir alaşımları*: âdi ve özel çeliklerle dökme demirler; ferro-alaşımları;
- *bakır alaşımları*: tunçlar, pirinçler, mayşorlar, kupro-alüminyumlar v.b.;
- *hafif alaşımlar*: bunların en tanınmış olanları alpaks ile duralümindir. Bu alaşımlar alüminyumun, kendisine yeni özellikler katan başka metallere karıştırılması ile elde edilir. Bu yeni ürünün işlenmesi ve yüzey işlemleri özel metotlar gerektirir.
- *çok hafif alaşımlar*: bunlar magnezyum esaslıdır (elektron);
- *kurşun, kalay, çinko alaşımları;*
- *nikel alaşımları* (Monel, nikrom v.b.);
- *kıymetli metal alaşımları* (altın, gümüş, platin);
- *özel metal alaşımları*: bunların bazıları (titan, zirkonyum, tungsten alaşımları) özellikle havacılık ve nükleer uygulama alanında büyük bir gelişme göstermektedir;

Refrakter alaşım. Bir alaşım, uzunca bir süre sıcakta tutulunca, sürenin uzadığı ve ısının arttığı oranda aşınır. Sıcakta gösterdiği mekanik direnç bakımından, kuvvetlere karşı direncinden başka, sürekli bir şekil değişikliğiyle kendini belli eden bükülmezlik düşüklüğünü de gözönüne almak gerekir; bu olaya *akıcılık* adı verilir.

Bir alaşımın sıcak gazların veya erimiş tuzların aşındırıcı etkisinden korunması için, bu alaşımın yüzeyinde alaşımın esas metalleri ile aşındırıcı ortam arasındaki iyon mübadelelerini önleyen ve bu ortamın etkisine dayanan, oksitten veya başka bir maddeden sürekli ve stabil bir koruyucu tabaka meydana getirmek gerekir. Krom, alüminyum ve silisyum, böyle bir korunmayı demir ve nikel ile sağlayabilir.

Refrakter alaşımlarda aranan başlıca mekanik özellik, akıcılığa dayanabilmedir, bu da tane büyüklüğünün (büyük taneler faydalıdır), yuğurulmanın, özellikle de kimyevî bileşimle termik bir ön-işlem sonucunda elde edilen mikrografik bünyenin (650°C'lik orta sıcaklıklarda kullanılan ferritik alaşımlar, daha yüksek sıcaklıklarda austenitik alaşımlar) etkisi altındadır. Molibden, tungsten, titan, nikel, krom, kobalt, vanadyum, niyobyum, alaşımların akıcılık sınırını arttıran elementlerdir. Sınaî önem taşıyan demir, krom veya nikel esaslı başlıca refrakter alaşımlar şunlardır:

- *ferritik* veya *austenitik özel çelikler* (Bk. ÇELİK, *refrakter çelikler*);
- *basit* veya *kompleks nikel-krom alaşımları* (yüzde 30-80 nikel, yüzde 15-30 krom, yüzde 2-5 alüminyum ve demir);

Bunlar ısıtıcı elektrik dirençleri sağlayan tel veya şerit yapımında kullanılır. Bk. NİKROM;

- *süper alaşımlar*: yüksek oranda krom, nikel, kobalt ihtiva eden ve bazan hemen hiç demiri bulunmayan bu alaşımlar 900°C'ye kadar dayanabilir (gaz türbinleri çarkları. Bk. SÜPERALAŞIM, NİMONİK, HASTELLOY, STELLİT;
- *sinterleşmiş alaşım* veya *maddeler*: bunlar tozlar metalürjisi ile elde edilir ve yüksek erime noktalı metaller (molibden, tungsten, zirkonyum) ile refrakter maddelerin (oksitler, karbürler, borürler) bir araya getirilmesiyle sağlanır. Bk. SİNTERLEŞME.

Sert alaşım. Daha 1910 yılında, eritme yolu ile tungsten karbürden tel çekme cihazları yapımına başlandı. Bundan sonra, imalâtta tozlar metalürjisinden faydalanıldı, 1922'den sonra da «sinterleşmiş sert alaşımlar» geliştirildi. Tungsten karbüre en çok kullanılan bağlayıcı yüzde 5-10 oranında kobalt olmak üzere, başka bazı refrakter karbürler (titan, molibden, tantal karbürleri) katıldı. Bu alaşımların Vickers sertliği 1 600 civarındadır (bir yumuşak çeliğin Vickers sertliği 100, sulanmış bir sert çeliğinki 700'dür). Bu alaşımlar özellikle bazı âletlerin ucuna takılan ufak levhalar şeklinde, tornacılıkta kullanılır, aynı şartlar altında, sert çeliğe kıyasla 10

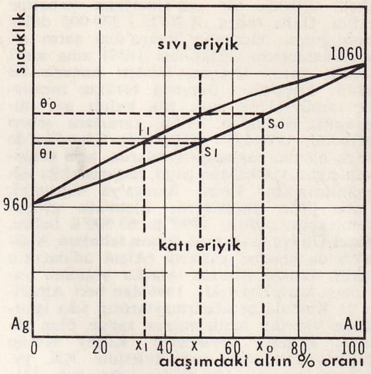

misli fazla dayanırlar. Aynı alaşımlar, madencilikte kullanılan bazı âletlerin, tel çekme cihazlarının, metal tozlarını baskılama matrislerinin ve genellikte aşındırma işlemlerinde kullanılan parçaların yapımında da işe yaramaktadır. Bk. WİDİA.

Sürtünme alaşımları. İki türlü sürtünme alaşımı vardır: temas halindeki parçaların tutuklanmasını, ısınmasını ve aşınmasını önlemek için sürtünmeyi elden geldiği kadar azaltan alaşımlar (Bk. ANTİFRİSKYON), bir de araçların debriyaj diskleri ile fren donanımlarında kullanılan, yüksek sürtünme katsayılı alaşımlar. Tozlar metalürjisi ile elde edilen bu alaşımlar, metal tozları (bakır, kalay, demir, kurşun) ile bazı mineral tozlardan (silis) meydana gelir. Böylece bu kompleks karışımlar bazen zıt özellikler gösteren ve herhangi bir tutukluğa, lüzumsuz aşınmaya meydan vermemekle birlikte değişmez ve yüksek bir sürtünme katsayısına sahip olan ürünler elde edilmesini sağlar.

İmalât alaşımı. Bu tür alaşımın özel bünye ve bileşimleri tezgâhlarda büyük bir hızla ve kolayca işlenmesine ve sanayide seri halinde imal edilmesine elverişlidir. Özellikle yumuşak çeliklerin, imalât esnasında meydana gelen talaşların kırılganlığını arttırarak daha iyi işlenmesini sağlamak için alaşıma kurşun ve kükürt de katılabilir.

Elmaslı alaşım. Alaşım veya alaşım benzeri maddelerin matrislerini hazırlamak için kullanılan metal tozlarına elmas tozu karıştırılarak ve tozlar metalürjisi ile elde edilen bu alaşımlar, özellikle bazı âletlerin (parlatma taşları, burgular) imâlinde işe yarar. Bu tür alaşımlar bünyeleri bakımından, demir-nikel-krom, tungsten-bakır-nikel veya özellikle tungsten-karbür, titan-karbür, kobalt esaslıdırlar. Böyle alaşımlardan elde edilen âletler, çok sert ve aşındırıcı maddelerin (cam, porselen, kıymetli taşlar, sulama ve nitrürasyon ile sertleştirilen yüzeyler) işlenmesine imkân verir.

Kolay eriyen veya düşük erime noktalı alaşım. Bu tür alaşımlar erime noktası çoğu kere 100°C'den düşük olan bir eutektik bileşime yakın oranlarda üç veya dört metalden meydana gelir. Düşük erime noktaları dolayısıyle, bu alaşımlar bazı emniyet düzenlerinde (buhar kazanlarının sigortası) veya parlatılacak ufak metal parçalarının dayanağı olarak kullanılırlar. Başlıca düşük erime noktalı alaşımlar bismut, kurşun, kalay ve bazen de kadmiyum ihtiva ederler. (L)

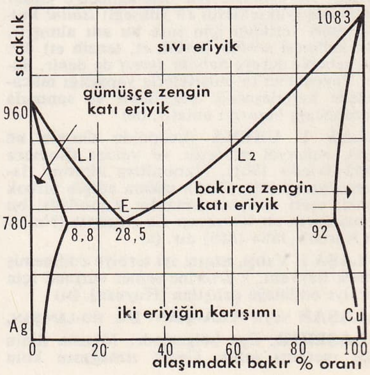

— Metalürji. *Nükleer uygulamalar için alaşımlar.* Nükleer reaktörlerin bileşimine giren çeşitli parçaların yapımı için, saf madenlere nazaran ya sadece nükleer özellikleri, ya mekanik mukavemetleri veya oksitlenmeye, yahut aşındırmaya karşı gösterdikleri direnç dolayısıyle daha mükemmel özellikleri olan bazı alaşımlara baş vurulur.

Yanıcı unsurlar elde etmek için, saf uranyum, ancak sıcaklığı düşük reaktörlerde kullanılır, çünkü 660°C'den yüksek ısılarda bu maden billûrî alotropik değişimlere uğrar, oldukça kolay oksitleşir; 100°C'den itibaren sudan çabuk müteessir olur ve ışınımlar yüzünden tanecikleri büyüyerek şişer. Bu sakıncaları önlemek için, içinde yüzde 10 molibden veya ayrıca rutenyum, zirkonyum ve paladyum bulunan ve 700-800°C'ye kadar dayanan uranyum alaşımlarına baş vurulur. Bölünebilir izotopla zenginleştirilmiş uranyum kullanıldığı zaman, bir alüminyum, paslanmaz çelik veya zirkonyum ana maddesine bu metal UAl_4 bileşiği veya UO_2 oksidi halinde ve yüzde 20 oranında dağıtılır. 1000° C civarındaki sıcaklıklara karşı uranyum oksit, karbür veya nitrür esaslı sinterleşmiş ürünler kullanılır.

Berilyum, gerek saf halde, gerek oksitle karışık olarak iyi nitelikte bir *nötron yavaşlatıcısı* ödevini görür; fakat çeşitli özelliklerinden dolayı kullanılma alanları sınırlıdır.

Çeşitli metal ve alaşımlar sıvı halinde ve 350°C ile 600°C arasındaki sıcaklıklarda, yanıcı unsurların soğutulması ve yüksek güçlü reaktörlerde enerjiyi toplamak için kullanılır. Eriyik halindeki sodyum, potasyum ve kurşun-bizmut alaşımları günden güne daha çok kullanılmaktadır. Pompalama devreleri bakımından, yoğunluğu ve nükleer nitelikleri dolayısıyle civanın uygulama alanı oldukça dardır. Sıvı halinde madenler kullanıldığı zaman, devrelerde ve pompalarda sızmaları önlemek için çok dikkatli davranmak gerekir. Reaktörlerin dışında bulunan bazı kapların veya ekranların korunmasında çelik ve en çok kurşun kullanılır.

Yanıcı elementler, rolleri değişik olan koruyuculara veya *kılıf*'lara yerleştirilir: bunların görevi, yakıtı soğutucu sıvıdan ayırmak, ve soğutma devrelerinin bölünme ürünleri tarafından kirletilmesini önlemektir. Ayrıca bu yanıcı elementlerin sıcakta gerekli mekanik özellikleri olmalı, bir dereceye kadar yassılaşabilmeli veya çekilebilmeli, yorgunluğa ve aşınmaya çok iyi dayanmalı, nötronları da çok az miktarda soğurmalıdır. Bu gibi nitelikleri olan başlıca madenler, alüminyum (silisyum), zirkonyum veya nikel ile alaşım halinde), magnezyumun yüzde 0,5 zirkonyumla alaşımı, zirkonyum esaslı alaşımlar ve içinde yüzde 20 krom ile yüzde 10-20 nikel bulunan paslanmaz çeliklerdir. (L)

ALAŞIM altını i. taml. Miner. Tabiî altın alaşımı. Beyaz tanecikler veya sarımsı prizmalar halindedir. İçinde yüzde 3 gümüş bulunur. (L)

ALAŞ ORDA, 1917 Sovyet ihtilâli sırasında bağımsızlıklarını ilân eden Kazakların ve Kazakistan'ın merkezi. (M)

ÂLÂT çoğl. i. (ar. *âlet*'ten *âlât*). *Esk.* Bir işi yaparken kullanılan vasıtalar, âletler, avadanlık: *Kumar âlâtını geri götüren uşak, birkaç dakika sonra kâğıt, kalem getirdi* (Ömer Seyfeddin). *Âlât edevat dediler: Kanca, kakıç, sünger, çamçak falan bulduk* (Ahmed Rasim).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Âlât-ı Basariyye*, gözle ilgili, dürbün, gözlük gibi optik âletler: *Âlât-ı basariye taciri* [...] *ın dükkânını...* (Ahmed Rasim). ‖ *Âlât-ı cinsiye*, tenasül organları, genital organlar. ‖ *Âlât-ı harp*, harp âletleri savaşta kullanılan silâhlar. ‖ *Âlât-ı katıa*, kesici âletler. ‖ *Âlât-ı naht*, oyma, yontma yaparken kullanılan âletler: *...hülyalarını bu taşlar, bu kütükler üstünde tersim etmek isterken âlât-ı nahtı elinden atıyor...* (A. H. Müftüoğlu). ‖ *Âlât-ı nâriye*, ateşli silâhlar. ‖ *Âlât-ı rasadiye*, astronomi ve meteoroloji araştırmalarında kullanılan âletler. ‖ *Âlât-ı tab'iye*, matbaalarda kullanılan baskı âletleri. ‖ *Âlât-ı tenasüliye*, genital organlar. (M)

ALAT i. Dokumc. *Mah.* Bez dokuma tezgâhı (Sinop). ‖ Sarı veya kırmızıya boyanmış yün iplik (Konya). [M]

ALATA çayı, Akdeniz bölgesinde Orta Torosların Dümbelek dağı kesiminden doğarak Mersin körfezi batısında, Erdemli önünde denize dökülen akarsu. Yukarı çığırı boyunda çam ormanları, denize yaklaştığı kesimde çok gelişmiş muz bahçeleri vardır; 58 km. Alata kasabası ve iskelesi şimdi Erdemli belediye sınırları içinde yer alır. (M)

ALATEN sıf. taml. (*ala-ten*). *Mec.* Cüzzamlı. Bk. CÜZZAM. (M)

ALATIR, Tura, Başkırdistan ve Kazan dolaylarına komşu bir bölgenin adı. Bölgenin merkezi Alatır şehridir. (M)

ALATIR, Orta Rusya yaylasında (S.S.C.B.) küçük bir akarsu. Volga ırmağına dökülen Sura çayının koludur. S.S.C.B.'de (R.F.S.S.C.) bir şehir. Alatır'ın Sura'ya döküldüğü yerdedir: 30 000 nüf. Tarım merkezi. (L)

ALATİF i. (lat. *allatus*, -e dönük'ten fr. *allatif*). Leng. Türk ve Fin-Ugur dillerinde bir eylemin yöneldiği amacı gösteren hal. (L)

ALATRİ, İtalya'da, Latium bölgesinde (Frosinone eyaleti) kasaba; 20 600 nüf. (L)

ALATURKA i. (ital. *alla turca*). Türk usulü, türk tarzında: *Alaturka, haydi alaturka... diye ekmekleri banarak ellerimizle yedik* (Ömer Seyfeddin). ‖ Şark musikisi anlamında: *Evlerinde alaturka saz çaldıran hıristiyan unsurlar bu âlemlere iştirâk etmezlerdi* (A. Ş. Hisar). ‖ Sıf. Türk usulünde, şarklı: *Sultanahmet meydanının o basit... taraçalı, alaturka kahvelerinin birinde...* (Yahya Kemal). ‖ Zf. Giyinişi, davranışı, konuşması v.b. tamamen şarklı: *İçeriye biraz süslü, biraz alaturka, fındık kurdu, civelek bir kız girdi* (Y. Z. Ortaç).

— ÇEŞ. DEY. *Alaturka musiki* (veya *müzik*), türk musikisi: *Sesler, bazan yarım sesler ve bazan alaturka musikide olduğu gibi, çeyrek sesler...* (A. Ş. Hisar). *Biz ölünceye kadar alaturka müzikten hoşlanacağız* (Atatürk). ‖ *Alaturka saat*, ezanî saat, güneşin batışında onikiyi göstermek üzere ayarlanan saat: *... bu fasıllar gece yarısı demek olan alaturka saat beş, beş buçuğa kadar sürer* (A.Ş.Hisar). *Alaturka bir buçuk. Yatsı vakti... Bu alaturka saat, beni birdenbire çocukluğuma götürdü* (R. N. Güntekin). Bk. SAAT. ‖ *Alaturka takvim*, Cumhuriyetten önce kullanılan takvim. Bk. TAKVİM.‖*Alaturka yemek*, türk usulü yemek, türk mutfağı: *Güzel yemek yapmasını da biliyordu. Alaturka yemeklere hasret kalmıştım* (Ömer Seyfeddin).

— Müz. Alaturka, batı müziğine ital. «alla turca» dan alınmış bir terim. Batı müziğinde türk askerî müziğine benzetmek amacıyle yapılmış parçalar bu adı taşır. XVII. yy. da Avrupa'da türk usulü pek moda idi. Molière'in «Kibarlık Budalası» için Lully'nin bestelediği müziğin adı «allaturca» dır. Mozart'ın piyano için «la» sonatı allaturca bir rondo ile sona erer. Beethoven'in de allaturca'sı vardır. Geçen yüzyılın sonları ile bu yüzyılın başlarında çok yanlış olarak türk musikisine de bizde «alaturka» denmiştir. Türklerin kendi musikileri için «türk tarzında» anlamında bir terim kullanmalarının acayipliği ortadadır.

◆ **Alaturkalık** i. Şarklılık: *Belki de bir alaturkalık, alafrangalık tartışması açarlar, bana züppe derlerdi* (N. Ataç). [M]

ALATYA i. Ankara keçisinin yünü kahverengi veya siyah olan türü. (M)

ALAUSİ, Ekvator'da şehir (Chimborazo eyaleti). And dağlarının verimli bir havzasında, Guayaquil'den Quito'ya giden demiryolu üzerindedir; 4 800 nüf. (L)

ALAUX (Gustave), fransız ressamı (Bordeaux 1887-ay.y. 1965). Yelkenli gemicilik tarihiyle ilgili birçok tablo yaptı. (L)

ALAUX (Jean), *le Romain* diye tanınır, fransız ressamı (Bordeaux 1786-Paris 1864). 1815'te Roma mükâfatını kazandı, Fransa akademisini yönetti (1847-1850), İnstitut üyesi oldu (1851), özellikle Versailles'ın tarih galerisi için resimler yaptı. (L)

ALAÜDDEVLE, Timur'un ikinci nesil torunu (1417-1460). Dedesi, Timur'un oğlu Şahruh; babası, Timur'un torunu Baysungur. Devlet idaresinde büyük nüfuzu olan Şahruh'un hanımı Gevher Şad, torunları içinde en çok Alâüddevle'yi tuttu. Şahruh ağır bir hastalığa yakalandığı zaman (1444) ordu kumandanı Celâleddin Firûz Şah, veliaht olarak Alâüddevle'ye biat etti. Fakat Uluğ Bey ve oğlu Abdüllâtif'in karşı koymasından çekinen Gevher Şad tam bir açıklıkla bu durumu ilân ettiremedi. Şahruh ölünce (12 mart

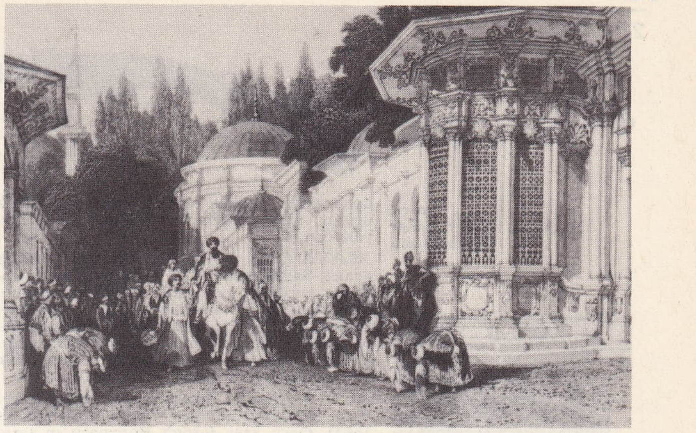

Padişahın Eyüp Sultan'ı ziyareti sırasında **alayı hümayun.** (Allom'un gravürü)

1447), Gevher Şad, Uluğ Bey ve taraftarlarını memnun etmek için ordu kumandanlığını Abdüllâtif'e verdirdi. Alâüddevle bu durumda bir süre beklemeyi uygun buldu. Fakat ordu kumanını Uluğ Bey'in oğlu Abdüllâtif Gevher Şad'ı hapsettirdi. Bunun üzerine Alâüddevle bir ordu ile duruma müdahaleye karar verdi. Nişabur'da Abdüllâtif mağlûp ve esir edildi. Gevher Şad ise hapisten kurtuldu (20 nisan 1447).

Alâüddevle artık kendisini Şahruh'un yerinde görüyordu. Uluğ Bey ile hesaplaşmak için bir ordu ile Murgab nehrini geçti. Fakat Uluğ Bey emîrlerinin tavsiyesi üzerine anlaşma teklif etti. Alâüddevle bu teklifi kabul etti. Murgab nehri iki taraf arasında sınır kabul edildi. Alâüddevle, Herat'ta hüküm sürmeğe başladı. Aynı yıl Murgab nehri kenarında, anlaşma gereğince Uluğ Bey'e geri verdiği Abdüllâtif ile aralarında bazı anlaşmazlıklar çıktı. Uluğ Bey ve oğlu bir ordu ile Alâüddevle üzerine yürüdüler. İki ordu Herat yakınlarındaki Tarnab'ta karşılaştı. Alâüddevle yenildi (1448.) Daha sonra kardeşi Ebu Kasım Babür ile birleşti. Babür bir ara Herat'ı geri aldıysa da az sonra geri çekilmek zorunda kaldı. Alâüddevle, İrtiş ırmağının mansabında Çengi Tura (şimdiki Tobolski) şehrine geldi ve sekiz yıl burada oturmak zorunda kaldı. Bir ara Batı Sibirya'dan Harizm yoluyle gelerek Herat'ı aldı, fakat bu da bir işe yaramadı. Zamanla Timur torunlarının taht mücadelesinde ikinci plana düştü. Oğlu İbrahim, Babür'ün oğlu Şeyh Kasım'dan sonra bir süre hükümdarlık yaptı. (M)

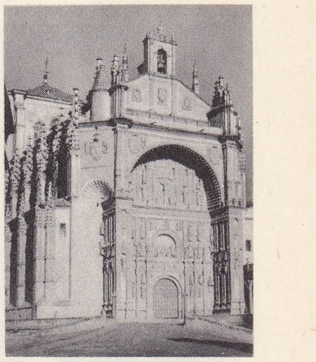

Juan de **ALAVA**'nın Salamanca'da yaptığı San Esteban kilisesi (madde 274. sayfada)

ALAÜDDEVLE BOZKURT Dülkadiroğlu, Maraş, Elbistan, Malatya ve Harput çevresinde hüküm süren Dülkadirli devletinin hükümdarı (?,1426-?,1515). Süleyman Bozkurt'un oğlu. 1479'da Fatih Sultan Mehmed'in yardımıyle hükümdarlığı kardeşi Şahbudak'tan aldı. Devletin başında kaldığı sürece Osmanlılar ile Memlûklar arasında dengeli fakat hayli kaypak bir siyaset güttü. Bir ara Memlûklar tarafına fazla meyleder göründü ama bu uzun sürmedi, tekrar Osmanlılar tarafına dönerek kızı Ayşe Hatunu Bayezid ile evlendirdi.

Komşularıyle münasebetlerinde çok ihtiyatlı olmasına rağmen, 1507'de Şah İsmail'in hücumundan kurtulamadı. Alâüddevle, Safevîler karşısında büyük bir yenilgiye uğradı ve Diyarbakır ile Harput'u kaybetti. Hükümdarlığının son yıllarında Osmanlılar aleyhine bir tavır takınınca, Yavuz Sultan Selim İran seferinden dönerken Hadım Sinan Paşayı bu devleti ortadan kaldırmakla görevlendirdi. Doksan yaşındaki hükümdar, Hadım Sinan Paşaya yenildi (12 haziran 1515) ve kaçarken yakalandı, başı kesilerek İstanbul'a gönderildi. (M)

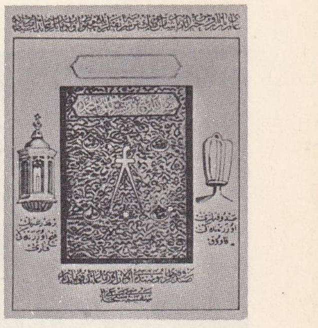

Barbaros Hayreddin'in **alay** sancağı

ALAÜS i. Dünyanın her yerinde, özellikle palmiye yetişen bölgelerde rastlanan, vücudu tüylü büyük cırcırböceği. (Alaüs, palmiye gövdelerinde yaşayan bazı kınkanatlıların larvalarına saldırır; *eleteridae* familyasından kınkanatlı bir böcektir.) [L]

ALAVA, İspanya'nın Bask bölgesinde eyalet; 151 000 nüf. Merkezi *Vitoria*. Herşeyden önce bir ziraat bölgesidir, bol yağmur alan ağaçlık tepelerden ve bunları kesen bazı havzalardan (Vitoria veya Barranca ovası) mey-

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN), Violet (LAROUSSE)

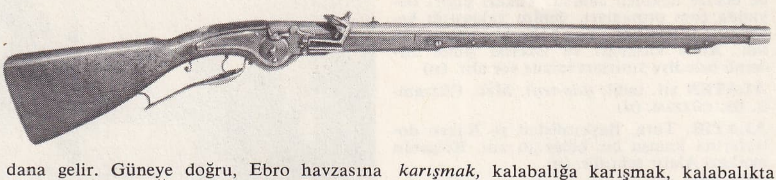

alaybozan, XVI-XVII. yy.ların portatif ve ateşli silâhı

alay diğer resimler 273. sayfada

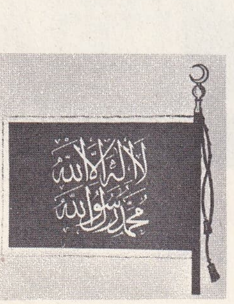

Mehmed V devri **alay** sancaklarından

Yeniçerilerin **alay** çavuşu

E.E. Talu ve Aka Gündüz'ün **Alay** gazetesi

dana gelir. Güneye doğru, Ebro havzasına uzanır; burası bağlarıyle meşhur *Rioja alavesa*'dır. (L)

ALAVA (Juan DE), ispanyol mimar (Vitoria eyaleti-Salamanca 1537). 1505'te Salamanca'ya yerleşti, üniversite kilisesini tamamladı, *Catedral Nueva*'nın çıkıntı kısmı üzerinde çalıştı (1531), ünlü *San Esteban o Santo Domingo* kilisesinin inşaatını üzerine aldı. Saint - Jacques - de-Compostelle katedralinin avlu dehlizlerinde de emeği vardır. (L)

ALAVA (Miguel Ricardo DE), ispanyol general ve devlet adamı (Vitoria 1781-Bareges 1843). Önce kral Joseph Bonaparte'ın tarafını tuttu, sonra aleyhine döndü (1811) ve Wellington'un yaverlerinden biri oldu. Fernando VII. tarafından Hollanda'ya elçi olarak gönderildi. 1820 İhtilâlinden sonra Cortes'in başkanlığına getirildi. 1823'te Angoulême dükü ile barış yapmakla görevlendirildi; başarı elde edemedi, İngiltere'ye geçti. Fernando VII'nin ölümü üzerine önce Londra, sonra Paris elçiliğine atandı. (L)

ALAVAZDA i. Zır. *Mah.* Ekin biçilirken, saptan dökülerek ertesi yıl kendiliğinden çıkan tane, seyrek ekin (Konya). [Bk. ALAZA.] (M)

ALAVERDİ (türkçesi *Allahverdi*), S.S.C.B.'de (Ermenistan) şehir (Gürcistan sınırı yakınlarında). 10 600 nüf. Bakır madenleri; dökümhaneler. (L)

ALAVERE veya **ALAVİRA** bls. i. (ala-vere). Bir şeyin elden ele geçmesi. || Bir şeyi elden ele vererek veya atarak aktarma, nakletme: *Karpuzları alavere ile mavnadan sergiye taşıdılar.* || *Mec.* Azamî karışıklık, gürültü, hengâme, şamata (olmak ve etmek yardımcı fiilleriyle kullanılır). || Muamele, para çekme ve verme işlemi. || Borsa oyunu (sarraflık).

— ÇEŞ. DEY. *Alavere dalavere çevirmek (oynamak, yapmak)*, kirli, hileli bir iş yapmak. || *Alavere dalavere kürt Mehmet nöbete*, bir işi veya bir mesuliyeti, gürültüye getirerek daima aynı insanın üzerine yıkmak ve işin içinden sıyrılmak anlamında kullanılır.

— Denizc. *Alavere*, bir gemiden bir gemiye herhangi bir şeyin [mektup, insan v.b.] geçirilmesi için yapılan makaralı donanım. || *Alavere paleti*, yelkenlerin çarmık, patrisa ve bezleri sabit donanımlara sürtünerek hırpalanmaması için bu sürtünme yerlerine sarılan tüylü, ince palet. Bk. ÇAPMIK, PATRİSA.

— Fiz. *Alavere tulumbası*, emme-basma tulumba.

◆ **Alavereci** sıf. Tic. Piyasa fiyatı düşünce yükselir ümidiyle mal alan ve fiyat yükselince malı satan dalavereci toptancı, spekülatör. (M)

ALAVIRT i. Zır. *Mah.* Yarı tavlı, yarı kuru toprak (Burdur dolayları). [M]

ALAVOİNE (Jean Antoine), fransız mimar (Paris 1776-ay.y. 1834). Variétés tiyatrosunun inşaatını yaptı, *fontaine de l'Eléphant* denilen çeşme projesini (Bastille meydanında yapılacaktı) ve Juillet sütununun planlarını hazırladı. (L)

ALAVURA i. Kıyf. *Mah.* Başa örtülen bir cins şal (Gelibolu). [M]

ALAY i. Kalabalık insan topluluğu, cemaat, güruh: *Alaylarla Kaf dağına hareket* (O. V. Kanık). *Değil mi ki bir kitap çıkarıp sen de katıldın yazarlar alayına, ya pek bönsündür, o denilenlere kanıp kurulursun...* (N. Ataç). || Belli bir olay, bir gaye için, gösteriş yapmak maksadıyle bir araya toplanan insan kalabalığı: *Bu «On Temmuz» alayı, bu nümayiş hakikaten seyre lâyıktı* (Ömer Seyfeddin). || Hepsi, bütünü: *Alayımızı sorguya çektiler. Alayı bir elin ipliği* (Atasözü).

— ÇEŞ. DEY. *Alay bozmak*, kararlaşmış bir işi bozmak, grup içinde oyunbozanlık etmek. || *Alay kopmak*, ansızın kalabalık bir insan topluluğunun meydana gelmesi: *Caddemizin üst başından bayraklı ve davullu bir nümayiş alayı koptu* (R. N. Güntekin). || *Alaya karışmak*, kalabalığa karışmak, kalabalıkta harcanıp gitmek: *Alaya karışmış işin itirmiş / Yazık şol hümaya biçarelenmiş* (Gevherî). || *Alay malay*, hep beraber, birlikte, cumbur cemaat. || *Bir alay*, pekçok sayıda, bir sürü: *Şehit etti diriga Han Selim'i bir alay canı* (Ziya Paşa). *İstanbul'dan gelirken çantama bir alay resim kâğıdı ve boya kalemleri atmıştım* (R. N. Güntekin). || *Cenaze alayı*, cenazeyi takip eden kalabalık insan topluluğunun meydana getirdiği alay: *Arasıra kibar cenaze alayları arkasından Eyüp'e Edirnekapısı'na Merkezefendi'ye giderdim* (R. N. Güntekin). || *Düğün alayı*, eskiden, zenginlerin ve saraya mensup kimselerin düğünlerinde tertip ettikleri alay: *Düğün alayları meratib-i bahriyede raksederek güzar eyledi* (Abdülhak Hâmid). || *Fener alayı*, bayramlarda meşale ve fenerlerle yapılan gece şenliği: *Ferid Paşa kabinesinin sukutu üzerine Sıvas ahalisi fener alayı yaptı* (Atatürk).

— Folk. *Alaybey*, Batı Trakya türkleri arasında davul, zurna eşliğinde erkekler tarafından oynanan bir dizi oyunu. || *Alay havası*, halka olarak oynanan bir halk oyunu: *...düğün günü arkadaşlarıyla alay havası oynarken görüyordu* (Sebahattin Ali). || *Alaylar alaylar*, Makedonya türkleri tarafından oynanan türkülü bir halk oyunu. Genç kızların oynadığı bir grup ve dizi oyunudur.

— Kıyf. *Alay bindallısı Mah.* Kadife üzerine sırma ve klaptan işlemeli kaftan (Amasya). Bk. BİNDALLI.

— Teşk. tar. *Alay arabası*, Osmanlı hükümdarlarının resmî arabası. || *Alaybeyi*, Tanzimat devrine kadar zeamet sahiplerine verilen ad. Alaybeyi, herhangi bir eyalet veya vilâyetteki tımarlı sipahilerden bir kısmının en büyük amiri idi. Her eyaletin büyüklüğüne göre alaybeyleri vardı ve bunlar sancakbeyliğine terfi edebilirlerdi. Savaş halinde, zeametlerine göre besledikleri cebelüleri (atlı eyalet askerlerini) bölgelerindeki tımar sahiplerinin cebelularıyle, bağlı bulundukları sancak ve beylerbeyinin emrine verir ve harp meydanında bunlara kumanda ederlerdi. Sefer dışında, bulundukları bölgedeki eyalet askerinin (tımarlı süvarilerle, bunların çıkardıkları cebelular) amiri idiler. Eyalet askerinin yaklaşık olarak bir bucaklık bölgede bulunanların en yakın amirine «çeribaşı» denirdi. Çeribaşılar da alaybeyine bağlı idiler. Sefer esnasında çeribaşılar bölgelerindeki eyalet askerlerini toplayıp alay beyinin yanına getirirler, alaybeyi de onları bağlı bulundukları sancakbeyinin bayrağı altına toplardı: *...alaybeyilik müstakimü'l-etvâr ve ehl-i ırz ve vekar olan zat bana tevcih olunagelmişken...* (Cevdet Paşa). || *Alay çavuşu*, hükümdarın bir yere gidişinde, önünde yürüyüp yol açan Divanı Hümayun çavuşu, teberdar. Meşrutiyetten evvel orduda emir ve kumandayı askere bildiren çavuşlar. || *Alay göstermek*, eski geçit törenlerine verilen ad. (Bu tören çok zaman yabancı elçiler şerefine tertiplenirdi. Yavuz Sultan Selim, Kanunî Sultan Süleyman'ın yaptırdıkları alaylar pek muhteşem olurdu. Vezirler ve beylerbeyleri de kanunen götürmeğe mecbur oldukları maiyet halkıyle savaşa gitmek üzere garnizonlardan çıkışlarında ve savaş dönüşlerinde ihtişamlarının derecesini anlatmak için alay gösterirlerdi.) || *Alayı hümayun*, padişahın sefere gidişi ve dönüşü veyahut sefere giden orduyu uğurlamak ve seferden dönen orduyu karşılamak için saraydan Davudpaşa'ya kadar tertiplenen törenin adı. (Osmanlıların yükselme devirlerinde bu törenler çok parlak olurdu.)|| *Alay kanunu*, Osmanlılarda, padişahın ve serdâr-ı ekremin sefere çıkışlarında, hükümdarın bayram ve cuma namazına gidişinde, yapılan alaylarda vezirlerin, ileri gelen bilginlerin ve protokolde bulunması gereken diğer devlet adamlarının giyiniş tarzını ve rütbelerine göre sıralanışını gösteren kanun. || *Âmin alayı*. Bk. ÂMİN. || *Bayram alayı*. Bk. BAYRAM. || *Gelin alayı*. Bk. GELİN.|| *Kılıç alayı*. Bk. KILIÇ. || *Mevlit alayı*. Bk. MEVLİT. || *Sürre alayı*. Bk. SÜRRE. || *Valde alayı*. Bk. VALDE. (M)

◆ **Alay alay** zf. kalabalık, birçok insan: *Avlu kapısı sabahtan akşama kadar açık, dülgerler, rençberler alay alay girip çıkıyor* (H. E. Adıvar).

ALAY i. Ask. Orduda, aynı işi yapan, aynı sınıftan, aynı silâh ve vasıtayı kullanan en büyük ihtisas birliği. *Piyade alayı. Tank alayı. Zırhlı süvari alayı. Topçu alayı* v.b. (Türk ordusunda alaylar bağlı oldukları büyük birlikler dikkate alınmadan ayrı ayrı numara alırlar.) Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Alay bağlamak* veya *alay kurmak*. Esk. ask. Düşmanın karşısına saf halinde dizilmek. || *Alay başı. Esk.* Humbaracı başının diğer adı. Bk. HUMBARACI. || *Alay baştabibi* (veya *hekimi*), alayın sağlık işlerinden mesul özel karargâh subayı. Bk. ANSİKL. || *Alay beyi. Esk.* Albay (miralay) rütbesindeki jandarma kumandanlarına verilen ad. 1908'den sonra bunlara alay kumandanı dendi. || *Alay disiplin mahkemesi*. Bk. ANSİKL. || *Alay elbisesi* (*esvabı*), törenlerde giyilen resmî üniformaya verilen ad. Büyük üniforma da denir. || *Alay emini. Esk.* Rütbesi yüzbaşı ile binbaşı arasında, askerî kâtip sınıfından bir görevlinin adı. Bk. ANSİKL. || *Alay geçirmek*, alayı teftiş etmek. || *Alay imamı*, alayın birinci taburunun din görevlisi. (Protokolde yüzbaşıdan evvel gelir.) || *Alay karargâhı*, alay komutanı, karargâh işleriyle görevli yardımcı subaylar ve diğer personelden kurulu ekibe verilen ad. Bk. ANSİKL. || *Alay komutanı*, genellikle aynı sınıf ve silâhlardan kurulu en büyük birliğin komutanı. Bk. ANSİKL. || *Alay komutan yardımcısı*, alay komutanından sonra gelen en kıdemli ve yüksek rütbeli subay. Bk. ANSİKL. || *Alay müftüsü*, alayın din işleriyle görevli ve alay imamının üstündeki rütbeyi taşıyan askerî memur. (Protokolde binbaşının üstündedir.) || *Alay olmak*, tertibe düzene girmek. || *Alay sancağı*, alayın özel bayrağı. (Deniz kuvvetlerinde merasim ve bayramlarda gemiyi donatmak için kullanılan sancak ve flama.) Bk. ANSİKL. || *Alaya çıkmak* (*gitmek*), askerî okullardan herhangi bir suç sebebiyle çıkarılan öğrencinin er olarak kıtaya gönderilmesi.

— ANSİKL. Alayın komutanı albay rütbesinde bir üstsubaydır. Alayların özel «alay sancakları» vardır. Meselâ bir türk piyade alayı, üçlü teşkilâta sahip bulunuyorsa bir alay karargâhı, karargâh bölüğü, üç piyade taburu, destek birlikleri ve alaya bağlı birliklerinden kurulmuştur. Eğer bu Piyade alayı beşli (pentomik) teşkilâtı uyguluyorsa, alay karargâhı, karargâh bölüğü, beş piyade bölüğü ile muharebe destek bölüğünden ibaret olmak üzere genel bir kuruluşa sahip bulunmaktadır.

Nizamıceditin kurulduğu tarihlerde alaya, *tertip* adı verilmiş, bir tertibin mevcudu 1 426 kişi olarak tespit edilmişti. 1827 ve 1828 Yıllarında ordunun çağdaş avrupa orduları teşkilâtına benzetilmesi için tertip deyimi yerine alay kelimesi kabul edildi. Meşrutiyetten önce, türk piyade alaylarının kuruluşunda dört piyade taburu bulunuyordu. Meşrutiyetten sonra alay büyüklüğündeki birliklerin taktik bakımdan sevk ve idarelerinde kolaylık sağlanması için üçlü teşkilât daha faydalı görülerek uygulanmaya konuldu.

● *Alay baştabibi*, alay komutanının müşaviridir. Alayın sağlık işlerine ait bütün işlemlerin yapılmasını sağlar ve takip eder. Alayın diğer doktorlarını kıt'anın sağlık işleriyle görevlendirir. Alay baştabibinin görevleri şunlardır: alay subay ve eratının sıhhat ve sağlığı koruma ve ilk yardım konularında eğitimlerini tertip ve idare, tıbbî ve sağlık koruma konusunda (yiyecek dahil) denetlemeler; alay ve tabur sıhhî yardım istasyonunu açmak ve idare etmek ve nezaret, alayın bütün sıhhiye ikmal maddelerini sağlamak; alay sıhhî yardım istasyonlarının açılacağı yer, alay sıhhiye takım karargâhının yeri, sıhhiye takımının kullanılmasına ve tertip tarzına ait teklifleri ihtiva eden alay sıhhiye planını hazırlamak, tümen sıhhiye taburu ile devamlı olarak irtibatı muhafaza, özel harekâtta sıhhiye işlerinin planlanmasında tümen baş tabibi ile koordinasyon; sıhhiye ve sağlık koruma işlerine ait kayıtları tutmak ve raporlarını hazırlamak.

● *Alay Disiplin mahkemesi*, biri başkan, ikisi üye olmak üzere üç subaydan kurulur. Ast-

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

subay, erbaş ve erlerin yargılanmasında, üyelerden biri astsubay seçilir. 1964 Yılında kabul edilen 477 numaralı kanunla kurulmuştur. Başkan ve üyelerle yedekleri, komutan veya askerî kurum amiri tarafından her yılın aralık ayında bu mahkemenin yetkisine giren birliklerdeki subay ve astsubaylar arasından kıtaya veya askerî kuruma katılış sırasına göre ve değiştirilmemek üzere bir yıl için seçilir. Bu sıra, ancak zorunlu hizmet sebepleri ile değiştirilebilir.

Disiplin mahkemeleri, askerlerin bu kanunda yazılı disiplin suçlarına ait davalara bakar. Disiplin amiri, bu kanunda yazılı disiplin suçlarından dolayı özel kanunlarda kendisine tanınan yetki içinde, oda veya göz hapsi verebileceği gibi disiplin mahkemesine de yollayabilir. Disiplin mahkemlerinin yetkisi, nezdinde kuruldukları komutanlığın kadro ve kuruluşu ile sınırlıdır. Disiplin mahkemelerinin bu yetkileri, jandarma genel komutanının, Kuvvet komutanlarının veya Millî Savunma bakanlığı müsteşarının göstereceği lüzum üzerine veya doğrudan doğruya Genelkurmay başkanlığınca genişletilebilir ve daraltılabilir.

● *Alay emini. Esk.* Askerî kâtip sınıfından olan bu görevlinin rütbesi binbaşıdan küçük, yüzbaşıdan büyüktü. Alay kâtipliğinden terfi ederdi. Alayın hesap işlerine bakar, resmî üniforma giyerdi. Yalnız şerit ve yıldızları subaylar gibi sarı değil beyazdı. Alay emini binbaşı karşılığı 3. sınıf askerî memurluğa kadar yükselirdi. 1908 İnkılâbından sonra kurulan yeni teşkilâtta bu unvan kaldırıldı. Cumhuriyet ordusunda bu görev alay levazım müdürüne verildi.

● *Alay karargâhı,* kadrosundaki subaylarının görevlerine göre, birlik karargâh heyeti ve özel karargâh heyeti olmak üzere iki gruptan kurulur. Birlik karargâh heyeti, alay komutan muavini, emir subayı, haber alma subayı, harekât ve eğitim subayı ve ikmal subayından ibarettir. Bu subaylar, kendi görevleri içindeki çeşitli faaliyetleri takip, kontrol ve koordine etmekle yükümlüdürler. Birlik karargâh heyetindeki emir subayı, aynı zamanda birliğin çeşitli personel hizmet ve faaliyetlerini; haber alma subayı, düşman hakkında haber alma ve düşman haber almasına karşı koyma, propaganda, protokol ve esir lerin sorguya çekilmesi gibi işleri; harekât ve eğitim subayı ise, harekât, eğitim ve seferberlik işlerini, ikmal subayı da alayın lojistik hizmet ve ikmal faaliyetlerini yürütürler.

Özel karargâh heyeti, kuruluşunda bulunan veya emre verilen özel birlik ve ekiplerin kullanılmasında yetişmiş teknik subay ve personelden kurulmuştur. Özel karargâh subayları, birlik komutanları da olabilir ve alay komutanına teknik müşavir olarak hizmet ederler.

● *Alay kâtibi. Esk.* Cumhuriyet ordusundan önceki ordu teşkilâtında alayın yazı ve hesap işlerini alay kâtipleri görürdü. Bunlar, tabur kâtipliğinden alay kâtipliğine, alay kâtipliğinden de alay eminliğine yükselirdi. Cumhuriyet ordusu teşkilâtında bu görev hesap memurlarına verilmiştir.

● *Alay komutanı,* alayının sevk ve idaresinden ve harekâtından sorumludur, rütbesi albaydır. Alaydaki muharip ve yardımcı birlikler, bunların taktik ve teknik bakımdan kullanılmaları konusunda, diğer muharip ve yardımcı sınıf ve silâhların kullanılması ve kabiliyetleri hakkında da bilgi sahibi olması gerekir.

Barışta, alay kuruluşunda bulunan taburların ve bağlı birliklerin taktik, teknik ve idarî işlerini, mevcut talimname ve talimatlarla, üst makamdan aldığı emirlere göre yürütür. Bu arada alayda bulunan her çeşit silâh, araç, gereç ve yapıların bakım ve korunmasıyle ve bunların her an savaşa girebilecek biçimde hazır ve işler durumda bulundurmakla yükümlüdür.

Ayrıca, alayın seferberlik hazırlıklarını ilgili talimata göre yaparak her an uygulamağa hazır bulundurması gerekir. Bunlardan başka alay subayları için birinci sicil amiridir; alayındaki bütün subay ve memurların ilk sicilleri ile, astsubayların üçüncü sicil amiri olarak sicillerini yazar ve sicil esas kayıt defterine işler. Bazı hallerde de bölgenin en kıdemli birlik komutanı olarak Garnizon komutanlığı görevini de yürütmekle sorumludur. (Bk. GARNİZON *komutanı.*) Alay komutanı, seferde ve barışta, taktik, teknik ve idarî görevlerini başarı ile yürütebilmek için bir veya iki yarbay rütbesinde alay komutan yardımcısıyle çalışır.

● *Alay Komutan yardımcısı,* alay komutanı adına taktik ve idarî işlere ait birçok teferruatı koordine eder ve yürütür. Alay komutanının karargâhtan ayrı bulunduğu sırada çalışmaları komutanın maksat, niyet ve prensiplerine uygun olarak yürütür. Alay komutanının herhangi bir sebeple alaydan ayrılmış olması halinde ise, alayın emir ve kumandasını her an üzerine alabilecek şekilde hazır bulunur.

● *Alay sancağı,* silâhlı kuvvetlerin onur timsalidir. Her alaya (deniz ve havada eşit birliklere) bir sancak verilir. Sancak, Cumhurbaşkanından başka kimseye tazim (ululama) yapmaz. Sancağı, kılıfından çıkarılmış ve açılmışken herkes selâmlar. Alay sancağının kullanma şekli şöyledir:

Barışta alay sancağı, (deniz ve havada eşit birliklerde) komutanın odasında uygun bir yerde kılıfı içinde ve dik vaziyette bulundurulur. Sancak buradan törenle alınır. Barışta, alaya (deniz ve havada eşit birliklerde) ilk verilişinde madalya takılması töreninde, alay veya birliğin sancakla bulunacağı askerî törenlerde ve protokol yönetmeliğinde belirtilmiş olan diğer törenlerde açılır. Yürüyüşlerde sancak bulunursa, alayın (deniz ve havada eşit birliklerde) kol başında (önünde), içtimalarda sağ başında ve tören geçişlerinde kıtanın orta ilersinde bulunur. Alayların (deniz ve havada eşit birliklerin) katılacağı manevralarda sancak, savaşta olduğu gibi kullanılır. Savaşta, kılıfı içinde kapalı olarak sancaktar ile beraber daima alay (deniz ve havada eşit birlik) komutanının muharebe idare yerinde bulunur. Alay (deniz ve havada eşit birlik) komutanı savaşta askerlerin moralini arttırma lüzumunu hissettiği ve birlik mensuplarını altında toplamağa lüzum gördüğü durumlarda sancağı açtırır.

Sancaktar, sancağın defterini tutarak önemli olayları yazar. Sancaktar vurulursa yerine derhal bir başkası geçirilir ve sancak hiç bir şekilde sancaktarsız bırakılmaz. Savaşta, her türlü ümit kesilerek sancağın düşman eline geçmesi muhakkak görüldüğü zaman, komutan sancağı yok eder. Bunun tedbiri önceden alınır.

◆ **Alaylı.** *Esk.* Gösterişli, mutantan. ‖ Ask. Harp okullarına devam etmeksizin kıtadan yetişen subay. Türk ordusunda alaylı subay tabirinin kaldırılmasına 1908'den sonra başlanmıştır. Balkan ve Birinci Dünya savaşlarında, orduda ikinci ve üçüncü derece hizmetlerde alaylı subay vardı. İstiklâl savaşında alaylı subaylar pek az sayıda bulunmuş, Cumhuriyet devrinde ise hiç kalmamıştır. ‖ *Mec.* Bir meslekte normal tahsil görmeyip, kendi kendisini yetiştirmiş [kimse]. (M)

ALAY i. Ses tonu, söz, jest, mimik veya başka vasıtalarla, bir şahıs, bir fikir veya bir toplumla eğlenme, istihza etme: *Kâmran'ın bu tavrı, bu sözleri muhakkak alaydı* (R. N. Güntekin). *Ve Samim'in bu alayları, Ahmet Kerim'in öfkesi, kızgınlığı artıyordu* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Hafife alma, küçümseme: *Bugünkü fıkracının, karikatürcünün harp ile alayı akılsızlığından geliyor* (N. Ataç). ‖ Şaka, latife: *Bu gibi yeni mübahaseler alay yakışmaz* (Ahmed Rasim).

— ÇEŞ. DEY. *Alay etmek,* bir şeyin gülünç yönlerini ortaya koymak, onunla eğlenmek: *Alay etmek, sonra da işi tatlıya bağlamak... işte Nasreddin Hoca'nın yaptığı budur* (R. H. Karay). Şaka etmek: *O hep gülümseyen, alay eden adam, duygulu bir adamdır* (N. Ataç). Hakir görmek, küçümsemek: *Yüzsüzlüğü o derece ileri vardırmış ki, bir memleketin örf ve âdeti, ırz ve iffeti ile alay etmiş* (R. N. Güntekin). ‖ *Alay geçmek.* Teklz: *Gülümserken dudaklarını kısarak hafif bir alay geçti* (R. N. Güntekin). ‖ *Alay geçirmek,* birinin söylediklerini dinler gibi görünüp, başka şeyler düşünmek. ‖ *Alay gibi gelmek,* inanılmaz gibi görünmek, şaka zannedilmek. ‖ *Alaya almak* (*alınmak*), biriyle eğlenmek, istihza etmek: *Hoca Efendi hiddetle gözlerini açarak mebusa bakıyor, mebus dudaklarını bükerek hocayı alaya alıyordu* (R. N. Güntekin). ‖ [*İşin*] *Alayında olmak,* bir işi ciddî olarak telakki etmemek: *Sen işin alayındasın Erol* (Behçet Necatigil).

— Ed. *Alay.* Bk. İRONİ, HİCİV.

— Fels. *Alay.* Bk. İRONİ, İSTİHZA.

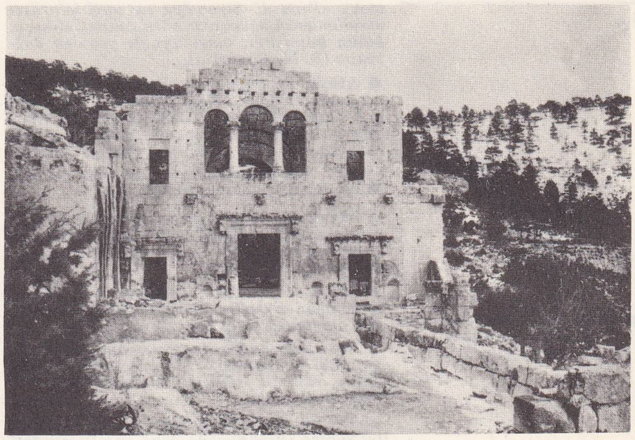

Alayhan, selçuk devri kervansaraylarından (Niğde)

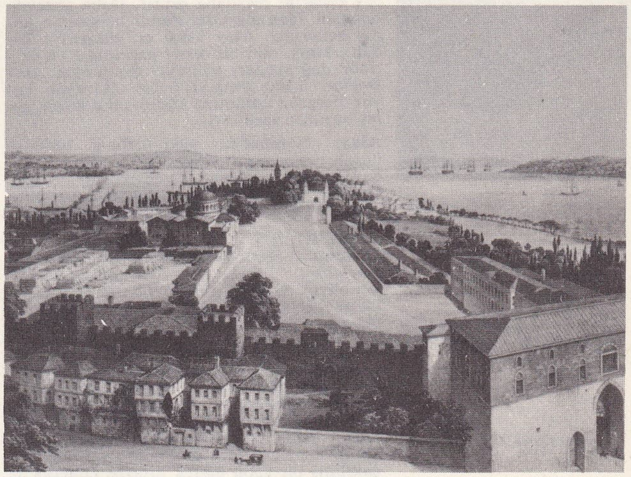

▲ **Alay meydanı**; Fassati'den. Bütün saray törenleri bu meydanda yapılırdı

Padişahın saray törenlerini seyrettiği **Alay köşkü** (Topkapı sarayı) ▼

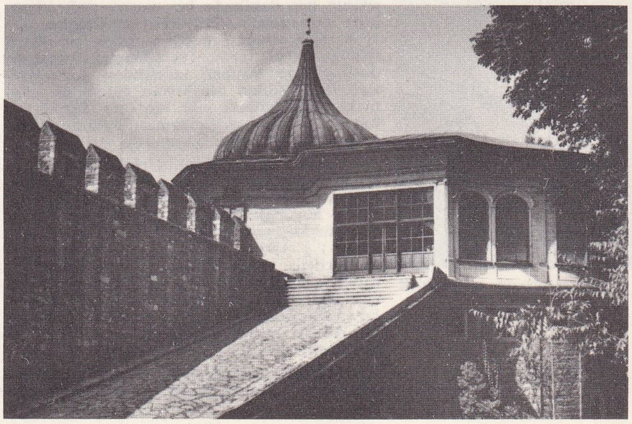

◆ **Alaycı** sıf. Alay etmeyi huy edinen, daima alay eden: *Yüzüne her zamanki sakin, yarı alaycı tebessümünü taktı* (A. H. Tanpınar). ‖ İstihza eden, küçümseyerek eğlenen: *İlk günleri ona karşı alaycı davrananlar yavaş yavaş soyunup dökünüp ona benzeyecek lerdi* (F. R. Atay).

◆ **Alaycılık** i. Alaycı olmak, eğlenmeyi sev-

Foto. Ara Güler - Turgut Kut - Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

albatros, en büyük deniz kuşu

albatros başı

Alay gazetesi (fotoğraf 274. sayfada)

alaybozan (fotoğraf 274. sayfada)

Nezih ALBAYRAK

Alay meydanı ve Alay köşkü (fotoğraflar 275. sayfada)

Alayhan (fotoğraf 275. sayfada)

mek: *«Dam dö Siyon»'un en zarif lakırdıcı muallimlerini ağlamaklı eden zalim Çalıkuşu, bütün haşarılığı, alaycılığı ile yeniden doğmuştu* (R. N. Güntekin).

◆ **Alaylı** sıf. Eğlenceli: *Kafaları tütsüledikten sonra fenersiz sokaklardan bahçeye dönüş pek alaylı oluyordu* (Ö. Seyfeddin). ‖ Müstehzi, küçümseyici: *Mustafa belli edercesine ihtiyara alaylı bir gülümsedi* (Yahya Kemal).

— DEY. *İçi alaylı, dışı kalaylı,* dış görünüşü iyi, fakat içi bozuk [kimse]. (M)

◆ **Alaylı alaylı** zf. Eğlenerek, hafife alarak: *Duruyorum, kendimi sükûnetle, emniyetle seyrediyorum, belki alaylı alaylı gülümsüyordum* (R. H. Karay).

ÂLÂY i. (fars. türk. *alay*'dan). *Esk.* İnsan topluluğu: *Eyledim mehtabı davet hem düğün âlâyına* (Yahya Kemal).

— DEY. *Âlây-ı vâlâ ile,* merasimle, gösterişli, gürültülü bir şekilde: *...Ebussuud'un tefsirini âlây-ı vâlâ ile saray-ı hümâyuna getirip...* (Namık Kemal).

— Dil bil. Türkçeden Farsçaya geçmiş olan bu kelime Osmanlıcada daha çok Farsçadaki şekli ve telaffuzu ile kullanılmıştır. Türkçe şekli için Bk. ALAY. (M)

ALAY, S.S.C.B.'nin, Orta Asya'da, Çin sınırına yakın yüksek dağlık bölgesi. Alay, Tien-Şan dağlık bölgesindedir ve bölgenin güney kenarını meydana getirir. Daha güneyde bulunan Transalay ise, Pamir bölgesinin kuzey kenarıdır. Alay 3 000 m. yükseltiye kadar çıkmış, eski bir *temel* parçasıdır ve üzerinde dağ sıraları yükselir: bunlardan *Alay Dağları* 5 880 metreyi bulur. Güneyde büyük Fergana çukuruna hâkim olan dağda geniş buzullar vardır. (L)

Alay, İstanbul'da yayımlanmış haftalık mizah gazetesi (10 ocak 1920-7 nisan 1922). Kurucuları Ercüment Ekrem (Talu) ile Aka Gündüz. 12 Sayıdan sonra 1 sayı daha çıktı. Tam koleksiyonu Millî kütüphanededir. (M)

ALAYBOZAN i. XVI. ve XVII. yy. larda kullanılmış ateşli ve portatif silâh. ‖ *Misketli alaybozan,* XVI. yy. larda kullanılmış olan büyük tüfek. ‖ *Zenberekli alaybozan,* çelik zenberek yardımıyle ateş eden çakmaklı tüfek.

— ANSİKL. Sil. Alaybozan 1525'te, Pavia savaşından sonra François I'in lejyonlarının silâhı oldu. Bu savaşta İspanyol piyadesi bu silâhla donatılmıştı. Arkebüzden daha ağır (atış desteği ile birlikte 16 libre) ve menzili ondan daha uzun olan (200, 300 m.) alaybozan namlusu, atış sırasında sivri ucu yere çakılmış bir çatal destek üzerine konarak ve dipçiği sağ omuz boşluğuna dayatılarak kullanılırdı. Fitilli bir silâh olan alaybozanın mermisi 40, 60 gr. ağırlığındaydı, ağaç bir çubukla doldurulurdu. XVII. yy. ortalarında çapı küçültülerek 18 mm. ye indirildi, atışta kullanılan çatal destek de kaldırıldı. Bu silâhla beş dakikada bir mermi atılır, bunlarla donatılmış silâhşörler, derinliğine altı veya sekiz sıradan meydana gelen bir düzen içinde yer alırlardı. İyi sonuçlar alınacağı düşüncesiyle Vauban tarafından Almanya'dan ithal edilen alaybozan tüfeğinde çakmaklı tüfeklerdeki gibi bir tava kapağı ve bunun mermiyi ateşlememesi halinde kullanılan fitilli bir horoz bulunurdu. (M)

ALAYCI kuş i. Zool. Griye veya kahverengine çalan tek renkli, ötücü kuş. (Amerika'da yaşayan alaycı kuşlar [*mimus*] şekil ve huy bakımından ardıç kuşuna benzer ve öbür kuşların ötüşünü kolaylıkla taklit ederler.) ‖ *Afrika alaycı kuşları,* mavi ve yeşil parıltılı, siyah tüylü, çavuş kuşlarını andıran kuşlardır. (Çavuş kuşu'ndan, tüyleri, uzun kuyrukları ve süssüz başlarıyle ayrılırlar. Eski yazarların *irrisor* dedikleri bu kuşlar Afrika ormanlarında yaşar. Ardıç kuşları familyası.) [L]

ALAYHAN, selçuk devri kervansaraylarından biri. Aksaray Niğde yolu üzerindedir. (M)

ÂLÂYİŞ i. (fars. *ālāyiş*). Debdebe, tantana, göz kamaştırıcılık, gösteriş: *Âkıbet ufk açıldı, sen doğdun / Bütün âlâyişinle* (T. Fikret). *Gördüğümüz âlâyişler tetkik olunacak olursa sonunda bir kuyuya varır, halbuki o kuyu harfedilecek olursa yine birçok âlâyiş çıkar* (A. Hâmid). ‖ Bulaşıklık, bulaşma.

— DEY. *Âlâyiş-i kâinat (dünya),* dünya süsleri, insanları ahretlerini düşünmekten alakoyan engel: *İnsaniyet denilen şey dahi o makamda bir mahbûbe idi ki âlâyiş-i kâinat hep o mahbûbeyi tezyîn eyliyor idi* (Ahmed Midhat).

◆ **Âlâyişli** sıf. Gösterişli, süslü: *Nihayet bütün o tılsımlı, parıltılı, aşklı, hulyalı, sihirli, âhenkli, içli ve âlâyişli âlem olacaktır* (A. Ş. Hisar). [M]

Alay köşkü. İstanbul'da Topkapı sarayının Soğuk Çeşme tarafındaki köşe kulesinin üzerinde yapılan köşk. Köşkün 1606'da yapıldığına dair Topkapı arşivinde kayıtlar varsa da aslı Murad III tarafından yaptırıldı (1616). Sonradan tamir görerek bugünkü haline getirildi (1810). Padişahlar her çeşit alayları, geçit törenlerini ve idamları buradan seyreder, isyanlarda âsilerle bu köşkten konuşurlardı.

Ampir üslûbunda olan köşkün, her birinde üstü kabartma süslü birer pencere bulunan yedi cephesi vardır. Dış kısımlar beyaz mermer kaplı, iç kısımlar ahşaptır. Üzeri, çadır şeklinde 12 dilimli ve alçı kabartma süslü bir kubbe ile örtülüdür. Bu kısmın sağında üç büyük ve bir küçük, solunda ise iki yan oda vardır. Taht odasının sağında, birinin kapısı surların üzerine açılan iki oda ile, solunda başka bir oda, önünde de genişçe bir sofa ve bir antre bulunmaktadır. Üçüncü katı teşkil eden bu katın altında iki oda yer alır. En alt kat bodrumdur. Alt katın Gülhane parkı tarafından 14 penceresi ve iki kanatlı bir kapısı vardır. Köşkün yedi penceresinin kemerleri üzerinde ise Hattat İzzet'in 14 mısralık tarihî bir kitabesi bulunmaktadır. (M)

Alay meydanı, Topkapı sarayında büyük kapı olan Babı Hümayun ile Babüssaade veya Babüsselâm denilen sarayın orta kapısı arasındaki avlu. Buraya *Birinci yer* de denir. Bu avluda savaşa gidiş, bayram, cuma, cülus, cenaze, beşik, sadaret alayları yapılır, mevlit okunur ve yabancı elçiler kabul edilirdi. Sadrazamlar buradan geçerek orta kapıya gider ve attan inerlerdi. (M)

ALAYRAC (Nicolas D'), fransız bestecisi (Muret 1753-Paris 1809). Hem hukuk okudu hem de keman dersleri aldı. 1774'te orduya katıldı; Langlé ile armoni üzerinde çalıştı; 6 adet *iki keman için duo* yayımladı; sonra kuatuorlar, insan sesi için duo ve romanslar; 1781'de Saray tiyatrosu için iki opera-komik hazırladı: *le Petit Souper* (Dost Sofrası) ve *le Chevalier à la Mode* (Gözde Şövalye); Comédie-Italienne ve Opéra-Comique için elliden fazla eser besteledi *Nina ou la Folle Par Amour* (Nina veya Aşk Çılgını) [1786]; *Camille ou le Souterrain* (Camille veya Yeraltı) [1791]; *Adolphe et Clara, Gülistan* (1805) v.b. Devrini çok iyi temsil eden d'Alayrac, incelik ve nükteye zaman zaman biraz yavanlaşan bir duygululuk katardı. (L)

ALAYUNDLU. Yirmidört Oğuz boyundan birinin adı. Oğuz geleneğine göre Üçoklar arasında yer alır. Dağhan evlâdı sırasında adı geçer. Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgat-it-Türk* adlı eserinde *Ulayundlu* şeklinde yazılıdır. Reşidüddin'in *Cami-üt-Tevarih* (Tarihler Toplamı) adlı kitabında ve Yazıcıoğlu'nun *Oğuzname*'siyle Ebülgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terakime* (Kutlu Şecereler) adlı kitaplarında *Alayudlu* diye geçer. *Ala atlı* demektir. De Guiness, Çin kaynaklarındaki bir yazıya dayanarak Alayundlu'ların tarihini çok eski çağlara götürür. Bu kayda göre Alayundlu'lar Yenisey boylarında egemenlik kurarak *il* teşkil etmişlerdir. Bugün Anadolu'da Alayund adını taşıyan birçok yer vardır. Halep türkmenleri arasında da Alayundlu'lar bulunmaktadır. (M)

ALAZ veya **YALAZ** i. Alev, ateş dili. Bk. ALEV.

— DEY. *Alaz alaz olmak,* alevlenmiş gibi pırıl pırıl olmak. ‖ Dalga dalga, yol yol olmak: *Alaz alaz olmuş dağların karı / Gayet güzel olsa yiğidin yarı / O da sevdiğine nazınan güler* (Karacaoğlan).

— Tıp. El, ayak ve yüzün kızarıp şişmesi şeklinde ortaya çıkan bir hastalık. ‖ Yüzde ve vücutta beliren sivilce, çıban ve kırmızı lekeler. (*Eşanl.* ERYTHEMA.)

◆**Alazlanmak** veya **alazlaşmak** dönşl. f. Alazlama işine konu olmak. Alevde kızarmak, ütülmek. ‖ Aleve maruz kalarak yanmak: *Ben bu kitabı gördüm, o sayfa gerçekten de öyle, alazlanmış, karalmış* (N. Araz).

— Tıp. *Alazlanmak,* kan hararetinden vücutta kızıllık peyda olması. ‖ İltihaplanma.

◆ **Alazlatmak** ettrg. f. Yaktırmak. ‖Dağlatmak.

— Tıp. Tedavi maksadıyle yarayı dağlamak. (ML)

ALAZA i. *Mah.* Aydınlık, şevk, yalım (Şumnu).

— Zır. Ekin biçilirken saptan dökülüp ertesi yıl kendiliğinden yeşeren seyrek ekin (Kayseri). [M]

ALAZAN (Türk- Kınık çayı), S.S.C.B.'de Kura ırmağının sol kollarından biri; Gürcistan topraklarından geçer ve Azerbaycan'daki Mingeçaur barajının meydana getirdiği sunî gölde son bulur; 300 km. Alazan, önemli bir sulama kanalını besler. (M)

ALAZARD (Jean), fransız sanat tarihçisi (Aveyron'da Lacalm 1887-Cantal'da Chaudes-Aigues 1960). Argegasyon imtihanını verdikten sonra birkaç yıl İtalya'da yaşadı ve Floransa Fransa enstitüsünün genel sekreterliğini yaptı. Sonra Cezayir Edebiyat fakültesi dekanı oldu. *Le Portrait Florentin de Boticelli à Bronzino* (Boticelli'den Bronzino'ya Kadar Floransa Porteciliği); *Giotto; Perugino; Fra Angelico; Piero Della Francesca; Histoire de l'Art Italien* (İtalyan Sanatı Tarihi); *l'Orient de la Peinture Française de Delacroix a Renoir* (Delacroix'dan Renoir'a Kadar Fransız Resmi ve Doğu); *Ingres et l'Ingrisme* (Ingres ve Ingres'cilik). 1930'da Cezayir'de bir Güzel Sanatlar müzesi kurmakla görevlendirildi. (L)

ALAZLAMAK geçl. f. Aleve tutmak, alevde kızartmak. ‖ Kızgın demirle dağlamak. ‖ —*Mec.* Mihnet çektirerek olgunlaştırmak: *Bildiğimiz, devâsız bir sevdanın Galip dede'yi alazlaya alazlaya Galip Dede ettiğidir* (N. Araz).

— Ask. *Ağızotu ile alazlamak,* barut hakkını koymadan önce, topun veya tüfeğin namlu içini kurutmak maksadıyle bir ağızotu ile ateş etmek. (Kara barut kullanıldığı zamanlar, atışa başlamadan önce silâhın namlusunu ağızotu ile alazlamak gerekli idi. Bu kaide selâmlama atışlarında uygulanırdı; buna göre 20 veya 100 nizamî atımdan önce toplar ağızotu ile bir defa alazlanırdı. 21 veya 101 pare top atılması âdeti, eski devirlerde ağızotu ile yapılan alazlamadan kalmadır.)

— Mutf. *Alazlamak,* yolunduktan sonra kalan tüy veya kılları yok etmek için alevde hafifçe yakmak: *Bir tavuğu, bir karacayı alazlamak.* ‖ Kızartılan bir parça üzerine birkaç damla erimiş iç yağı damlatmak ve yakmak: *Piliç, süt domuzunu alazlamak.* (ML)

ALB i. (lat. *albus,* beyaz'dan fransızcası *alburnus*). Göknar odunu, genellikle beyaz odun. (L)

ALBA (eskid. *Aps*). Fransa'da, Ardèche idarî bölgesinde (Privas idarî çevresi) bir köy; 732 nüf. XV. ve XVI. yy. dan kalma şato. Helvii'lerin 411'de Vandal'lar tarafından tahrip edilen *Alba Augusta*'sı. (L)

ALBA, İtalya'da, Piemonte'de (Cuneo eyaleti). Tanaro suyu üzerinde kasaba: 19 200 nüf. Şarapçılık ve ticaret merkezi. *Esk. Alba Pompeia.* (L)

ALBA veya **ALBAİN,** İskoçya'da, Highlands'ın gall dilindeki adı. X. yy. başlarına doğru Pict ve Scot krallığı tarafından zaptedildi. İngilizceleşmiş şekli *Albany*'dir. (L)

ALBACAK i. Zool. Çulluk türünden birçok kuşun ortak adı. (L)

ALBACETE (ar. *El-Basit,* ova'dan isp. k.), İspanya'da şehir (Murcia bölgesi), Mancha'nın doğu kısmında eyalet merkezi: 75 600 nüf. Önemli tarım pazarı (şarap, meyva, safran).
— Albacete eyaleti nüf. 355 400, kuzeybatıda susuz Mancha ovasının tahıl ekilen bir kısmını içine alır. Güneyde, Campo de Montiel'de ekime elverişli olmayan topraklar fazlalaşır. Betik dağlarının doğu ucundaki dağlık bölgede nüfus daha azdır. Mundo ve Segura (Hellin) yüksek vâdilerindeki bazı kesimler sulanarak değerlendirilmiştir. (L)

ALBA DE TORMES, İspanya'da (Eski Castilla bölgesi, Salamanca eyaleti), Salamanca'nın güneydoğusunda, Alba dükünün eski sarayının kulesi yanında küçük bir kasaba: 3 400 nüf. 1582'de burada ölen Azize Theresa'nın cesedi 1570 yılında kurulan Karmelitler manastırındadır. Santa İsabel manastırı (XV. ve XVI. yy.), San Juan (XVI.

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN), Saunders (LAROUSSE)

yy.), San Miguel ve Santiago gibi roman stilinde kiliseler ve San Leonardo manastırının harabeleri çok ilgi çekicidir. Kellermann kumandasındaki Fransızlar İspanyollar'ı burada yendi (1809). [L]

ALBA FUCENSE veya **ALBA FUCENTİA.** Esk. coğ. İtalya'da, Fucino gölü yakınında şehir. Marsi'lerin eski sitesi. M.Ö. 304-303'te Romalılar burada bir latin kolonisi kurdular ve Perseus'u, Syphax'ı, Bituitus'u v.b. buraya hapsettiler. Tapınak ve amfiteatr kalıntıları. Bugünkü adı Alma. (L)

ALBAĞ bls. i. Kadınların alınlarına veya feslerinin üstüne bağladıkları bir çeşit yazma. (M)

AL-BAHRİYYA (El-Bahriyye), Mısır'da Libya çölünde, Fayum'un batısında derin bir çukur içinde yer alan bir vaha. İçinde dört köy vardır; 7 000 nüf. Suyunu artezyen kaynaklarından sağlar. Buğday, arpa zıraatı ve meyvecilik. (L)

ALBA-JULİA (macarca *Gyulafehérvár*, alm. *Weissenburg* ve *Karlsburg*), Romanya'da Erdel bölgesinde (Hünedoara bölgesi) şehir, 14 400 nüf. Fransız etkisi gösteren Aziz Mihâil katedrali (XIII. yy.). Burada, 1 aralık 1918'de, Erdel'in Romanya'ya katılması ilân edildi. (L)

ALBAK. Bk. BAŞKALE.

ALBA LONGA. Esk. coğ. İtalya'da, Lazio bölgesinde şehir. Efsaneye göre, Aeneas'ın oğlu Ascanius tarafından kuruldu. Latium'un otuz şehrinden meydana gelen ve Albani dağı üzerinde, masrafını ortaklaşa ödeyerek ilâhlara kurbanlar sunan konfederasyon üzerinde hâkimiyet kurmuştu; yeni yeni gelişen Roma'ya rakipti. İç kalesinin, şimdiki Castel Gandolfo'nun bulunduğu yere yakın olduğu sanılır. Curiatius*lar Alba'da otururlardı. Alba, bunların Horatius'larla savaşmalarından sonra, parlak durumunu kıskanan komşu siteler tarafından yıkıldı. Bunun üzerine birçok Alba'lı Roma'ya götürüldü ve oranın halkına karıştı. (L)

ALBANEZ i. Bot. Beyaz çiçekli bir anemone çeşidi. (L)

ALBANİ (Colli), İtalya'da, Lazio bölgesinde, Roma'nın güneydoğusunda, sönmüş yanardağlardan meydana gelen yüksek tepeler topluluğu: iki kraterin yerinde Albano ve Nemi gölleri vardır. Dağ kütlesinin en yüksek noktası Monte Cavo 949 m.yi bulur. Çok verimli olan topraklar bağcılığa elverişlidir; bu bölgenin Castelli Romani (Roma şatoları) adlı şarabı Romalılarca çok beğenilir. Colli Albani çok gidilen bir sayfiye yeridir. (L)

ALBANİ (Francesco), italyan ressamı (Bologna 1578-ay.y. 1660). Carracci'lerin öğrencisi. Guido Reni ile dost oldu, onunla birlikte Roma'ya gitti, burada Santa Maria della Pace'de (1611-1614) ve Verospi sarayında çalıştı. Bologna'da mihrap tabloları (*Aziz Andrea'nın Din Uğruna Ölmesi*), sakin ve hoş manzaralı mitolojik resimler yaptı. *Europe'nin Kaçırılışı, Uyuyan Venüs, Diana Banyoda, Danae, Galatea* (Milano, Viyana), bu açık, zarif ve biraz da yavan sanatın şaheserleri olarak gösterilebilir. (L)

Albani villası, kardinal Alessandro Albani'nin Roma yakınında mimar C. Marchioni'ye yaptırttığı sayfiye evi (1743-1763),Pompei evlerinin planına göre inşa edilen bu evde çok değerli İlkçağ heykelleri koleksiyonu vardı. (L)

ALBANO gölü, İtalya'da, Roma'nın güneydoğusunda bir göl. Albani tepelerinin eski bir kraterinde yer alır; yüzey yükseltisi 293 m., derinliği 170 m. dir. (L)

ALBANO LAZİALE, İtalya'da, Lazio bölgesinde (Roma eyaleti), via Appia üzerinde, Albano gölü yakınında bir kasaba; 18 200 nüf. Roma devri harabeleri. (L)

ALBANUM i. (lat. *albus*, beyaz'dan). Zool. Fransa'nın güneyinde, ladinler üzerinde yaşayan ve larvası katırtırnaklarının kurumuş sapları üzerinde gelişen uzun boynuzlu bir böcek (*Albanum M-griseum*). Bu cins, kınkanatlıların uzunduyargalılarındandır. (L)

ALBANUS tepesi (lat. *Mons Albanus*). *Esk.* coğ. Latium bölgesinde, Albanus dağları arasında bir tepe. Buraya daha demir devrinde insanlar yerleşmişti. Alba Longa'ya hâkim bir mevkii vardı ve latin milletleri konfederasyonunun merkeziydi. Şimdiki *Colli Albani*'lerin *Monte Cavo*'sudur. Tepesindeki Jupiter Latiaris tapınağında, her ilkbahar mevsiminde konfederasyon bayramı kutlanırdı. Galyalılar M.Ö. 358-354 yılları arasında bu iç kaleyi işgal ettiler. (Mars rahiplerine de Albani denilir, bunlar Albanus tepesinde oturulardı.) [L]

ALBANY, Kanada'da, Ontario eyaletinin kuzeydoğusunda bir nehir; 981 km. Saint-Joseph gölünden çıkarak James koyuna dökülür. Ağzında Fort Albany bulunur. (L)

ALBANY, A.B.D.'de Hudson vâdisinin orta çığırında Erie kanalının döküldüğü yerde şehir. New York eyaletinin (State) başkenti; 129 000 nüf. New York ile Erie gölü arasında büyük bir geçit yolu üzerinde bulunması, burada sanayiin gelişmesini sağlamıştır. Makina ve kimya sanayii; zirkonium fabrikası. Devlet (State) koleji. — A.B.D.'de, Flint ırmağı üzerinde (Georgia) bir şehir; 55 900 nüf. (L)

ALBANY (Louise), kontes, (STOLBERG prensesi), prens Gustav Adolf Von Stolberg-Gedern'in kızı (Belçika'da Mons 1752-Floransa 1824). Ailece alman, kültürce fransızdı, İngiltere tacında hak iddia eden ve Albany kontu adını taşıyan Charles Edward Stewart ile evlendi (1772). Bu ayyaş ve kaba adamla geçinemedi, 1780'de onu bırakarak Roma'ya sığındı. 1781'de Alfieri*yle tanıştı ve 1784'-ten sonra onunla yaşamağa başladı, 1788'de de evlendi. Şairin ölümünden sonra onun eserlerini yayımladı. Çok geçmeden fransız ressamı Fabre'la dost oldu, bir salon açtı, bu salona zamanın tanınmış yazarları, siyaset adamları devam ediyordu. (L)

Albany dükluğü. Teşk. tar. 1398'de, iskoçya kralı Robert III'ün, üvey kardeşi Robert Stewart'a verdiği unvan. Bu unvan XIV. ve XV. yy. larda İskoçya hanedanının büyük oğuldan sonra doğmuş prensleri için kullanıldı. Albany, Alba'nın ingilizleşmiş şeklidir. (L)

Albardak eriği bls. i. Meyvc. Bursa ve Kocaeli dolaylarında yetişen bir yerli erik çeşidi. Orta irilikte, uzunca, pembe-kırmızımtıraktır. Eti sarı, tatlı ve suludur. (M)

ALBAREDA (José Luis), ispanyol siyaset adamı (Kadiz 1825-Madrid 1897). Madrid'de avukatlık yaptı, hürriyetçi fikirleriyle tanındı, Amedeo di Savoia'nın 1870'te İspanya kırallığına getirilmesine çalışanlarla işbirliği yaptı, sonra Alfonso XII'nin tarafına geçti. Madrid valisi, Fomento ortaelçisi (1881), Paris büyükelçisi oldu (1886-1887), 1890'a kadar da Londra'da büyükelçilik yaptı. (L)

ALBARRACİN, İspanya'da (Aragon, Teruel eyaleti) Teruel'in batısında, Sierra de Albarrasin'in eteğinde kasaba; 1 600 nüf. Teruel'in kurulmasından önce bir Arap krallığının, sonra da Aragon'a bağlanan bağımsız bir devletin merkezi oldu. Surları ve gotik çağdan kalma şatosu hâlâ durur. Gotik ve Rönesans üslûbundaki katedrali, XV.-XVI. yy. mücevherleri ve XVI. yy. halılarından derlenmiş bir hazinesi vardır. (L)

ALBARRAN (Joaquin), fransız cerrahı (Küba'da Sagvala Grande 1860-Paris 1912). Üroloji ilminin kurucularından. Böbrek ve prostat çıkarmasının ilk uygulayıcısı. Birçok ameliyat usulleri buldu. Hocası Dr. Guyon'dan sonra, idrar yolları hastalıkları kürsüsü başkanı oldu. (L)

ALBASMAK bls. f. Doğumdan sonra loğusada meydana gelen ateşli hal. Albasmak çocukta da olabilir. || Loğusayı basan sıkıntı, kâbus: *A, zavallı gelin hanımı bir titreme aldı. Amanın al basmasın* (Şinasi). [M]

ALBASTI veya **ALBASMA** bls. i. Loğusaların tutulduğu ateşli hastalık, loğusa humması, nifas humması: *Ferit kederinden bir loğusanın albastı olamıyacağını söyleyemedi* (Peyami Safa). Bk. LOĞUSA *humması*.

— ANSİKL. *Albastı*, aslında mikrobik bir hastalıktır, ama halk inanışında loğusanın ilk yedi gün içinde yalnız bırakılmasının sebep olduğu sanılır. Yine halk inanışına göre hastalığı yapan *alkarısı* adlı bir cindir. Bk. ALKARISI. (M)

ALBATR i. (fr. *albâtre*). Vazo, heykelcik v.b. eşyanın yapımında kullanılan ve içinde alçıtaşı bulunan bir çeşit yarı şeffaf kaymaktaşı. (L)

ALBATROS i. (portekizce, *alcatraz*). Zool. Beyaz, gri veya esmer tüyleri, eğri uçlu kuvvetli bir gagası, dar ve pek uzun kanatlarıyle dikkati çeken bir deniz kuşu.

— ANSİKL. *Albatros*'lar en büyük deniz kuşlarıdır. Kanatlarının iki uç aralığı bazılarında 3 metreyi geçer. Güney yarımkürede ve Kuzey Pasifik'te karada, çoğu zaman büyük topluluklar halinde yuva kurarlar. Yumuşakçalar ve çeşitli deniz mahlûklarıyle beslenir, bunları su üzerine konarken yakalarlar. (L)

Albatros, 1947-1948'de bir okyanus araştırması yolculuğunda kullanılan isveç gemisi. (L)

ALBAY i. Rütbesi yarbaylık ile tuğgenerallik arasında olan üstsubay. Türk ordusunda vazifesi alay komutanlığıdır. Eskiden miralay denirdi.

— Ask. Albay, ordudaki üstsubay rütbelerinden en büyük rütbe. Albaylar, Kara kuvvetlerinde genel olarak alay komutanlığı, Deniz ve Hava kuvvetlerinde de, birlik, karargâh ve kurumlarda kadrolarda gösterilen görevleri yaparlar. Kara ve Hava kuvvetlerinde albay rütbe işareti, apoletlerde sarı madenden kılıçsız bir sembol ve sembol ile apolet düğmesi arasında üç yıldızdır.

Deniz kuvvetlerinde albay rütbe işareti, kolun alt ağzından 50 mm. mesafede ve 14 mm. genişliğindeki dört sıra şerittir. Üst şerit, kolun üst kısmının ortasında 50 mm. çapında bir kros yapar. Ayrıca apolette de dört sıra şerit ve bir kros vardır. (M)

Albay Chabert, Honoré de Balzac'ın romanı (1832) [*Scènes de la Vie Privée*]. Eylau savaşında öldüğü sanılan albay Chabert birçok maceradan sonra 1815'te Fransa'ya döner. Bir başkasıyle evlenmiş olan karısı kendisini tanımamazlıktan gelir. Albay, yoksul, mutsuz, umutsuz bir durumda, Bicetre kimsesizler yurdunda ölür. (L)

ALBAYRAK (Mustafa Nezih), türk bestekârı (İstanbul 1874-ay.y. 1964). Ana tarafından İsmail Dede Efendi'nin torunlarından. Zekâi Dede'nin öğrencisi. Klasik formda pek çok eser bıraktı. Türk musikisi repertuarını toplamağa çalıştı. Bir «stenografik nota» teklif ederek bu konuda bir broşür yayımladı. (M)

ALBEDO i. (lat. *albedo*, beyazlık). Bir cisimden yansıyan veya dağınık olarak yayılan ışık enerjisinin yüzde olarak belirtilen kesiri. (Hiç bir ışını yansıtmayan siyah ve mat bir cismin albedosu sıfırdır: yeni yağmış bir karın albedosu 90 dolaylarındadır.)

— ANSİKL. Cisimlerin *albedo*'larının bilinmesi meteoroloji ve klimatolojide çok önemlidir, çünkü bu bilimlerde bütün mekanizmalar yansıtma olaylarına dayanır. Bir yandan gezegen-atmosfer sisteminin bütün albedo değişmeleri atmosferin genel akımlarını etkiler; öte yandan küre yüzeyinde değişik yerlerin (kayalar, ormanlar, kar, su tabakaları) farklı albedo değerleri bölgesel iklim çeşitliliğini açıklar. Ölçme işlemi aktinometre adı verilen âletlerle yapılır. Atmosferde veya yeryüzünde belirli bir bölgenin albedosunu ölçmek çok güç değildir. Kuru havanın albedosu 7 ile 8, su buharının ki 5 ile 10, tozlarınki 1 ile 2 arasındadır. Bulutsuz atmosferin albedosu, içindeki H_2O ve kir oranına göre 8 ile 13 arasında değişir. Gezegen-atmosfer sisteminde, bulutlar en önemli yansıtıcılardır: yoğun bir stratüs bulutunun albedosu 78'e erişebilir. Bulut çeşitlerinin ortalama değeri 50 albedodur. Yerküresi yansıtmaya fazla bir katkıda bulunmaz; bunun albedosu ortalama olarak 4'ten aşağıdır. Bununla birlikte, çeşitli yüzeyler arasında önemli farklar vardır: Washington Smithsonian kurumunun verdiği değerlerin bazıları şunlardır:

Çöl	24- 28
Tarlalar (ekinlere göre)	3- 25
Ormanlar	3- 10
Otluk	14- 37
Çıplak toprak	7- 20
Bitkili, kara toprak	8- 14
Kuru kum	18
Nemli kum	9
Kar ve buz	46- 86
Durgun su yüzeyi	
(Gelme açısı 60° den küçük)	2- 6
(Gelme açısı yatayla 70° arasında)	13-100
Dalgalı deniz (Brooks'a göre)	31

Bu şartlar, özellikle karla örtülü ve yataya yakın açı altında ışık alan kutup bölgeleri ile kutup denizlerinin alçak sıcaklık derecelerini açıklar. Yerküresi ile atmosferinin ortalama albedo değeri 39 dolaylarındadır (Danjon). Ama çok kısa süreli değişmeler de önemlidir. Bu bakımdan atmosferin güneş enerjisini önemli ölçüde emdiği düşünülebi-

İsaac ALBENİZ

Giulio ALBERONİ
kardinal

ALBERT I, Belçika kralı

Foto. Alinari-Giraudon (LAROUSSE)

Leon Battista **ALBERTİ**'nin XV. yy. da değiştirdiği San Francesco kilisesi (Rimini)

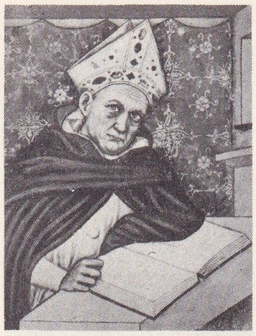

ALBERTUS MAGNUS, Tommaso de Modine tarafından yapılan resim

Albeniz, Alberoni ve Albert I (fotoğraflar 277. sayfada)

lir. Genel hava hareketlerindeki değişmeler belki de bu enerji emilmesiyle açıklanabilir. (L)

ALBEDOMETRE i. (fr. *albédomètre*). Teknol. Albedo ölçmeğe yarayan âlet. (L)

ALBEE (Edward), amerikalı tiyatro yazarı (Washington 1928). Romancılığı ve şairliği denedikten sonra, ilk oyunu *Hayvanat Bahçesi* (The Zoo Story) [1960] ile şöhrete ulaştı. Freud'un ortaya attığı klasik bilgileri ustalıkla kullanan Albee, bu eserde sözleriyle kendileri hakkındaki kanılarını bağdaştırmak için boşuna çabalayan iki kişinin konuşmalarını ele alarak, insanların hiç bir zaman birbirlerini anlayamayacakları temasını işler. Her ne kadar *The Death of Bessie Smith* (Bessie Smith'in Ölümü) [1960] ve *The American Dream* (Amerika'nın Rüyası) [1961] piyeslerinde toplumu eleştirmiş, Amerika'daki aile hayatını ve amerikan kadınının davranışlarını hicvetmişse de, *Kim Korkar Hain Kurttan* (Who's Afraid of Virginia Woolf) [1962] piyesinde, zenginliği ve şiddeti bakımından, açığa vurduğu yaşantıların olanca boşluğu ile tam bir tezat meydana getiren konuşmanın bütün dramatik imkânlarını sistemli bir şekilde araştırmıştır. Bir insan hayatının çözülmesini anlatan, alegori'den, İncil temalarından, metafizik'ten yararlanan ve oldukça şişkin bir piyes olan *Tiny Alice* (Küçük Alis) [1964] ile, Albee'nin sanatı yeni bir gelişme dönemine girmiş *Kıl Payı* (A Delicate Blance) [1966] piyesini de aynı anlayışla yazmıştır. Albee ayrıca, küçük tiyatro dialogları yayımlamış veya oynatmış (*The Sandbox* [Kum Kutusu], *Fam and Yam,* 1960) ve Carson Mc. Cullers'in *The Ballad of the Sad Café* [Üzgün Kahve Baladı] (1963) romanı ile James Purdy'nin *Malcolm* (1963) romanını sahneye adapte etmiştir. (L)

Albee aşısı. Cerr. Albee tarafından icat edilen omur kemiği artrodezi. Daha önceden ikiye ayrılmış dikenli apofizlerin köküne konan kemik grefi yardımıyle yapılır. (L)

ALBEMARLE SOUND, A.B.D.'nin doğu kıyısında (North Carolina), Roanoke ırmağının halici. Bir yalı kordonu ile kapalıdır. (L)

ALBEN. Tes. edil. ad. Tekst. Selüloz asetattan üretilen bir cins mat asetat ipeği. (L)

ALBENİ bİş. i. *Halk dili.* Cazibe, çekici güzellik: *Albenisi var. Albenisi yok.* (M)

ALBENİZ (İsaac), ispanyol bestecisi ve piyanisti (Katalonya'da Camprodon 1860-Cambo-les-Bains 1909). Çok genç yaşta, Paris'te Marmotel'in öğrencisi oldu, Avrupa'da, Amerika'da uzun turnelere çıktı. Öğrenimine Leipzig'de, Brüksel'de devam etti, Liszt'in öğütlerini dinledi. Bu sıralarda piyano için küçük ve romantik birçok parça yazdı. Sonra *İspanya şarkıları, İspanyol dansları, İspanyol rapsodisi* ile kişiliğini ortaya koydu. Paris'e dönerek Vincent d'İndy ile çalıştı, Faure, Debussy, Chausson, Dukas ile dostluk kurdu. Londra'da bankacı Francis Money-Cotitts'in librettolarıyle fazla bir değer taşımayan iki opera yazdı: *Merlin* ve *Henry Clifford.* Daha sonra yazdığı *Pepita Jimenez* adlı opera-komiği (1896), Paris'te 1899'da çalınan parlak orkestra eseri *Catalonia*'sı, melodileri ve bazıları Enrique Arbos ve D. E. İnghelbrecht tarafından orkestraya uydurulan dört defterlik şiirli ve renkli piyano parçaları (İberia*, 1906-1909) çok daha üstün eserlerdi. *Navarra*'yı tamamlayamadan öldü. (L)

ALBENİZ (Pedro), ispanyol keşişi ve bestecisi (Biskaya 1755'e doğr.-1821'e doğr.). Dinî müzik eserleri ve solfejler besteledi, San-Sebastian ve Lograno katedrallerinin müzik yönetmenliğini yaptı (1795), — MATEO (öl. San-Sebastian 1831), Pedro'nun akrabası, Lograno kilisesinin müzik yönetmeni ve tanınmış besteci: Joachim Nin'in eserlerini yeniden bastırdı. — PEDRO *Albeniz y Basanta,* Mateo'nun oğlu (Besantu 1795-Madrid 1855), Paris'te Herz ve Kalkbrenner'in öğrencisi oldu, yeni piyano ekolünü İspanya'da tanıttı, *Metodo Completo de Piano* (Tam Piyano Metodu) adlı bir eser yayımladı (1840). [L]

ALBERDİ (Juan Bautista), arjantinli hukuk bilgini ve siyaset adamı (Tucuman 1810-Paris 1884). Arjantin demokrasisinin en ateşli savunucularından biriydi; 1837'de Rosas'a karşı komplo hazırladı ve ülkeden ayrılmak zorunda kaldı; fakat 1851'de Urquiza mücadelesinden sonra geri döndü ve görevle Avrupa'ya gönderildi. Rakipleri Mitre (1862) ve Sarmiento'nun (1868) iktidara gelmesi onu siyasetten uzaklaştırdı. 1878'de bir ara vatanına döndü ama tekrar Fransa'ya gitti, kimsesiz ve yoksul bir durumda orada öldü. Hukuk konusunda birçok eser bıraktı. (L)

ALBERDİNGK THİJM (Josephus Albertus), hollandalı yazar (Amsterdam 1820-ay.y. 1889). Katolikliğin ateşli bir savunucusuydu. Amsterdam Güzel Sanatlar akademisinde sanat tarihi profesörü oldu; şiirler ve nesirler yayımladı. Yalın ve içli bir üslûpla yazdığı eserlerle Hollandalı katoliklerin özgürlüğe kavuşmaları ve kültür yalnızlığından kurtulmaları için savaştı. Oğlu KAREL JOAN LODEWİJK, Lodewijk VAN DEYSSEL* takma adıyle tanınır. (L)

ALBERES dağları, Akdeniz'e doğru uzanarak Pirenelerin son kısmını meydana getiren eski toprak kütlesi. Bu ad en çok Perthus boğazı ile deniz arasındaki dağlar için kullanılır: Pic Neulos'ta 1 275 m. Cılız ormanlar ve makilerle örtülü, ıssız bir kesimdir; mantar meşelerinden gelir sağlar (tıpacılık). Granit ocakları; potaslı feldspat yatakları. (L)

ALBERGATİ (Kont Pirro CAPACELLİ), italyan bestecisi (Bologna 1663-ay.y. 1735). Eğilim bakımından Bologna okuluna bağlıydı; çok sayıda, fakat fazla bir değer taşımayan eserler bıraktı. *Balletti*'leri (1682), 2 ve 3 keman için sonatları (*Plettro Armonico,* 1687), *Concerti*'leri ve *Capricci da Camera*'larıyle Corelli ile Torelli arasında yer alır, kantatları ve dinî müziğiyle de Bonnocini'yi hatırlatır. İki opera ve Stradella üslûbunda birçok oratoryo besteledi. (L)

ALBERGHETTİ, birçok dökümcü ve heykeltraşın adı (XV. yy. ın ikinci yarısı-XVII. yy.), Ferrara, Floransa ve Venedik'te yaşadılar. En ünlüleri: ALFONSO, Ferrara de doğdu, XVI. yy. da Venedik'te yerleşti. Soyundan gelenlerden biri, GİOVANNİ BATTİSTA, Venedik senatosunun emriyle 1708'de, şimdi Paris'te, İnvalides'te bulunan büyük topu döktü. (L)

ALBERGOTTİ (Francesco), italyan hukuk bilgini (Arezzo 1304-Floransa 1376). *Digesta* ve *Codex*'e dair yorumlar yayımladı. (L)

ALBERİC de Briançon veya **de Pizançon,** XII. yy. başında yaşamış, Dauphiné'li şair. *İskenderin Romanı*'nın en eski şeklini yazdı. (L)

ALBERİCO I (Camerino markisi), Toscana'lı asil, ünlü Marozia'nın kocası. 915'te Sarazenlerle çarpıştıktan sonra papa Giovanni X'la arası açıldı, 925'te Romalılar tarafından öldürüldü. (L)

ALBERİCO II (Camerino markisi), Alberico I ile Marozia'nın oğlu (?-öl. 955'e doğr.). Annesinin üçüncü kocası İtalya kralı Hugues de Provence'ı Sant Angelo şatosuna sığınmak zorunda bıraktı, Roma'yı bağımsız bir dükalık haline getirdi ve 932'den ölümüne kadar yönetti. Ölümünden sonra yerine oğlu OTTAVİANO geçti ve Giovanni XII adıyle papa oldu (955). [L]

ALBİ'de bugün müze olarak kullanılan Berbi sarayı

ALBEROBELLO, İtalya'da, Puglia'da (Bari eyaleti) bir kasaba: 9 600 nüf. Zeytin yağı. Bu kasaba trulli*lerin bulunduğu bölgedir. (L)

ALBERELLO i. Seram. Silindir şeklinde italyan vazosu; parfüm veya ilâçları muhafaza etmekte kullanılırdı. (L)

ALBERONİ (Julio veya Giulio), italyan kardinali ve İspanya başbakanı (Fiorenzuola d'Arda 1664-Piacenza 1752). Bir bahçıvanın oğluydu; Piacenza barnabitleri tarafından okutuldu. İtalya'daki fransız birlikleri komutanı Vendôme dükü ile İspanya'ya gitti. Madrid'de Parma elçiliğine getirildi. Parma dükünün yeğeni Elisabeth Farnèse'i Filippo V ile evlendirdi, baş nedime Ursins prensesini uzaklaştırdı; kardinal ve İspanya başbakanı oldu (1716). Utrechte antlaşmalarında kaybedilen Avrupa topraklarını İspanya'ya kazandırmak istedi. Filippo V'in acelesi, Fransa kral naibinin karşı çıkması, Dubois'nın İngilizlerden yana siyaseti, tasarılarını engelledi; Filippo V, 1719'da onu uzaklaştırmak zorunda kaldı. Alberoni Roma'ya çekildi. Burada kötü karşılandı, fakat kabiliyetiyle papanın ilgisini çekti, 1735'te Romagna'ya Papalık elçisi olarak atandı. Bir ara San Marino cumhuriyetini Papalık devletleriyle birleştirdi, fakat Celemens XII bu küçük devleti yeniden bağımsızlığa kavuşturdu. (L)

ALBERSCHWENDE, Avusturya'da, Ren ırmağının Konstanz gölüne aktığı yerin yukarısında (Vorarlberg), kış sporları merkezi: yüksk. 721 m. (L)

Albers-Schönberg hastalığı. Tıp. Doğuştan, büyük bir ihtimalle de irsî olarak, kemiğin kesif tabakasının kalınlaşması ve ilik yolunun daralmasiyle nitelenen bir hastalık. Adını alman radyologu Heinrich Albers-Schönberg'den (1865-1921) almıştır. (L)

ALBERT, Kuzey Fransa'da (Somme ida. çevresi Peronne ida. bölgesi), Somme ırmağının kolu olan Ancre suyu üzerinde bir kasaba: 8 991 nüf. 1620'ye kadar Ancre adını taşıyan şehir, savaşlarda hasara uğradı, Birinci Dünya savaşı sırasında da yıkıldı. Fal bir sanayi merkezi: Makine, âlet yapımı, demircilik, madenî doğramacılık, sütçülük, hayvan yemi, tuhafiye. (L)

ALBERT I (Brüksel 1875-Marche-les-Dames 1934), Belçika kralı (1909-1934). Flandre kontu Philippe ile bir Hohenzollern-Sigmaringen prensesinin oğlu, Louis-Philippe I'in torununun oğlu, Bavyera prensesi Elisabeth'in kocası (1900). Amcası Leopold II'nin yerine geçti. Bilgili, silik görünüşlü, çekingen ve bu çekingenliği ileri bir miyopluk sonucu daha da artan bir insan olan Albert I Belçika halkınca çok sevildi. Alman orduları, Prusya'nın 1839 Londra antlaşmasında verdiği tarafsızlık teminatını çiğneyerek 1914 ağustosunda memleketi istilâ ettikleri zaman, Bel-

Foto. Brogi, Giraudon-Alanari Giraudon, Yvon (LAROUSSE)

çika'nın şerefini ve toprağını korumayı bildi, kraliçe de kendisini hayranlık verici bir şekilde destekledi. Belçika ordusunun kumandasını eline aldı. Liège ve Anvers savunmaları, İser'de kahramanca gayretlerle Dunkerque ve Calais'yi istilâcılara kapatması (ekim 1914), uzun ve zorlu siper savaşlarında müttefik ordularıyle yaptığı işbirliği kendisini daha hayattayken tarihe mal etti ve ŞÖVALYE KRAL diye adlandırılmasına sebep oldu. Genel karargâhını, Belçika'nın işgal edilmemiş tek bölgesi olan Panne'da kurdu: hükûmet resmen Havre'da yerleşmiş olduğu halde, kendisi savaş boyunca burada askerleriyle sıkı bir temas halinde kaldı. Savaştan sonra, partiler önemli meseleler dolayısıyle çatıştıkları her seferde onun hakemliğini kabul ettiler. 1926'da, belçika frankının değerini kaybetmesinden sonra, bilginlerin ve bilim kurumlarının güç duruma düşmelerini önlemek için ilmî araştırmalar fonunu kurdu. Marche-les-Dames kayalarına tırmanırken öldü. (L)

ALBERT I (Honoré Charles GRİMALDİ, Albert I adıyle Monako prensi) [Paris 1848-ay.y. 1922]. Değerli bir bilgin ve oseanograf olarak, Atlantik'te (Sargasso denizi) ve Akdeniz'de önemli araştırma gezileri yaptı; okyanusların derinliklerini gösteren bir harita meydana getirdi. 1891'de, Fransa'da, İlimler akademisi muhabir üyeliğine seçildi, 1906'da Paris'te bir oseanografya enstitüsü, Monako'da dikkate değer bir oseanografya müzesi ve bir prehistorya müzesi kurdu. (L)

ALBERT (Albert Ferdinand DESCOMBES), fransız dansör ve koregrafı (Bordeaux 1789-Fontainebleau 1865). Meslek hayatına Paris'te Gaîté tiyatrosunda başladı, 1803'te Paris İmparatorluk Dans akademisine girdi, orada 1817'den 1835'e kadar baş dansör, 1829'dan 1842'ye kadar da koregraf oldu. Londra, Viyana ve Napoli'de çalıştı. Koregrafi alanında verdiği başlıca eserler: *le Séducteur au Village* (Köydeki Çapkın) [bale pandomima, Schneitzhöffer'in müziği, Paris operası, 1818], *Cendrillon* (Külkedisi) [balefeeri, A. Sor'un müziği, Paris operası, 1823], *Daphnis et Céphyse* (Daphnis ve Kephisios) [L. de Saint-Lubin'in müziği Viyana operası, 1830], *le Corsaire* (Korsan) [L. Bochsa'nın müziği, Londra, Kraliyet tiyatrosu, 1837], *la Jolie Fille de Gand* (Gand'ın Güzel Kızı) [A. Adam'ın müziği, Paris operası, 1842], Ayrıca 1834'te, Paris'te *Art de la Danse à la Ville et à la Cour* (Şehirde ve Sarayda Dans Sanatı) adlı bir eser yayımladı. (L)

ALBERT (Alexandre MARTİN, *İşçi* denir), fransız siyaset adamı (Oise'da Bury 1815-Oise'da Mello 1895). Louis Blanc gibi sosyalistti; 1948 geçici hükûmetinin üyesi olarak ancak ikinci derecede rol oynadı, fakat Lüksemburg komisyonu başkan vekili oldu. 15 Mayıs gününe katıldığı için kovuşturmağa uğradı, sürgün cezasına mahkûm edildi. (L)

ALBERT (Eugen D'), alman piyanist ve besteci (Glasgow 1864-Riga 1932). Pauer, Richter ve Liszt'in öğrencisi, XIX. yy. sonu piyano okulunun en yetkili temsilcilerinden biri. Bach'ın org eserlerini piyanoya aktardı. Liszt'in bestelerini bastırdı ve 10'dan fazla opera besteledi (*Tiefland*, 1903). [L]

ALBERT (Marcel), fransız hava subayı; (?, 1917). 1939-1940 Arasında iki zafer kazandı, sonra hür Fransız kuvvetlerine katıldı ve 1942'de «Normandie-Niémen» grubunun 1. filosuna komuta etti. Savaşı 25 zaferle bitirdi ve fransız avcı pilotları arasında ikinci sırayı aldı. (L)

ALBERTA, Kanada'nın batı eyaleti, 661 161 km²., 1 464 000 nüf. merkezi *Edmonton*. Eyaletin güneyinde derin vâdilerle yarılmış *Prairie*'nin son basamağı *Yüksek Prairie* vardır. Batıda Kayalık dağlar yükselir; kuzeyde, birçok akarsuyun geçtiği ve göllerin serpildiği geniş alanlar ormanlarla kaplıdır. Alberta'nın tarım ürünleri arasında tahıl (buğday, arpa, yulaf) başta gelir ama kurak bölgelerin sulanmasındaki ilerlemeler, şekerpancarı, sebze, meyva v.b. başka ürünlerin yetiştirilmesine de imkân sağlamıştır. Hayvancılık, et ve süt endüstrinin temelini meydana getirir. Maden kaynakları boldur: kömür (Lethbridge bölgesi), ziftli şistler, tabiî gaz ve özellikle Kanada üretiminin en büyük kısmını meydana getiren petrol (Turner vâdisi, Leduc, Redwater) ayrıca sayılmağa değer. Banff, Jasper, Elk Island ve Wood Buffalo gibi millî parklar ile Alberta büyük turistik eyaletlerden biridir. Alberta, 1905'te Kanada konfederasyonunun bir eyaleti haline getirilmiştir. (L)

ALBERT-BUISSON (François), fransız iktisatçısı ve yazarı (İssoire 1881-Aix-en-Provence 1961). Seine ticaret mahkemesi başkanı (1930-1934), birçok uluslararası iktisat konferansına katıldı. Büyük sanayi şirketlerinin ve bankaların yöneticiliğinde bulundu, iktisat ve ticaretle ilgili meseleler üzerine eserler ve iki biyografi yazdı: *Michel de l'Hospital* (1950), *le Cardinal de Retz* (1954). [L]

ALBERT-EDWARD gölü, Edward gölünün eski adı. (L)

ALBERT gölü. Esk. coğ. *Albert-Nyanza* veya yerlilerin diliyle *M'Vutan N'zige*, Ekvator Afrikası'nda bir göl. Uganda ile Kongo halk cumhuriyeti sınırında, Tanganyika'dan başlayarak sıralanan göller dizisinin kuzey ucunda, güneyden kuzeye doğru bölge boyunca uzanan büyük tektonik çukurlardan birindedir. Albert gölü (4 500 km².), Nil havzasına girer, bu ırmağın ana kolu aracılığıyle Victoria gölünün sularını alır. Yüksk. 618 m. 1864'te Baker tarafından bulundu; Stanley de, 1876'da, burasının Edward gölünden başka bir göl olduğunu meydana çıkardı. (L)

ALBERTİ i. Zool. Yersolucanlarına yakın bazı tatlı su kurtlarının sindirim kanalı veya genel iç boşluğunda parazit olarak yaşayan bir rotator. (L)

ALBERTİ (Domenico), italyan sonat ve opera bestecisi (Venedik 1710'a doğr.-Roma 1740). Lotti'nin öğrencisi: klavsenci, şarkıcılıkta Farinelli'nin rakibi. *Basso Albertino* usulünün (sağ elle melodiyi çalarken, sol ele, bu melodiye, bölünmüş akortlarla eşlik etmek) bulucusu olarak tanınır. (L)

ALBERTİ (Leon Battista), italyan mimar, heykeltraş, müzikçi ve hümanisti (Cenova 1404-Roma 1472). Padova'da hukuk okudu, resim hakkında ilk modern incelemeyi yaptı ve bunu hem latince, hem de italyanca olarak yayımladı (1435). 1450'ye doğru Vitruvius'un modern bir yorumu olan on kitaplık *De Reaedificatoria*'yı (Yapı Hakkında) yazmağa başladı (bas. 1485). Alberti ilkçağ sanatını başlıca dayanak olarak alan bir *bileşime* varmağa çalışır; yapıyı, armonisi matematikle sağlanan estetik bir bütün olarak görür. Mimar olmaktan çok nazariyeci olan Alberti, özellikle anıt planları ve maketleri yaptı: cephesi zafer takı olarak tasarlanan Rimini'deki *Tempio Malatestiona* (Malatesta Tapınağı [San Francesco kilisesi], 1447-1468); *Rucellai sarayı* ve Floransa'da *Santa Maria Novella*'nın cephesi; Mantova'da *San Sebastiano* (1460) ve *Sant Andrea* (1470) kiliseleri. (L)

ALBERTİ (Nicolo DI JACOPO DEGLİ), floransalı iş ve siyaset adamı (öl. Floransa 1377). Jacopo'nun oğlu. Alberti Antichi'lerin malî şirketinin müdürü olarak staj görmek üzere 1359'da şirketin Avignon şubesine gitti. Başarı gösterdi, 1362'de papalığın tek bankacısı oldu. 1369'da ortak müdür, 1372'de müdür oldu; ticarî ve malî faaliyetini durmadan geliştirdi ve çok önemli bir siyasî rol oynamak imkânını buldu. 1355'te başrahip, 1363'te adalet yüksek görevlisi oldu; Floransa'nın Pisa'ya karşı zaferini sağladı ve 1369 anlaşmasıyle Floransa gemileri için Porto Pisano'ya serbest giriş hakkını elde etti. «Parte Guelfa» nın lideri olarak papa ile antlaşmasını sürdürdü. Güzel sanatlara meraklıydı, Floransa yakınında ünlü «del Paradiso» (Cennet) villasını yaptırdı, sanatçıların korudu; usta politikacı idi; kiliselere (Santa Croce) ve yoksullara bağışlarda bulundu. (L)

ALBERTİ (Salamon), alman anatomi bilgini (Naumburg 1540-Dresden 1600). Damar kapakçıklarını buldu, mesanenin, uretraların ve böbrek papillalarının yapısını ilk o tanıttı. (L)

ALBERTİA i. (fr. *Albert*'den). Bot. Trias devrinden bir fosil çam cinsi. (L)

Alberti'ler (*Maliye şirketi*), XIV. yy. ın ikinci yarısında, Floransa'nın en önemli kolektif maliye şirketi; başlıca ortakları Alberti'lerdi. Merkezi Floransa'da, merkez şubesi via Vachereccia'daydı. 1346'da, Alberti Antichi (en önemlisi) ve Albert Nuovi adıyle iki şirkete ayrılmasına rağmen, Acciaiuoli, Bardi, Peruzzi v.b. şirketlerin iflâsından faydalanarak çabuk gelişti (1342-1346). Barletta, Bologna, Cenova, Napoli, Roma veya Viterbo, Perugia, Venedik, Avignon, Paris, Bruges, Londra ve Barselona'da şubeler kurdu. 1360'da Alberti'ler Floransa piyasasına hâkimdi. 1362'de şirket papalığın başlıca bankası oldu, onun hesabına transfer, hattâ kredi işlerine girişti (1372 ile 1376 arasında Gregorius XI'e 40 000 florinden fazla avans verdi). Başlıca rakipleri olan Guardi'leri iflâsa sürüklemeyi başardı (1370-1371). Fakat müdürü Niccolo di Jacopo Degli Alberti'nin ölümünden sonra (1377), 1450'ye kadar önce Albizzi'ler ve Ricci'ler sonra Merici'ler karşısında siyasî bakımdan ikinci plana düşerken, iktisadî bakımdan da İngiltere hariç, her yerde yavaş yavaş önemini kaybetti. (L)

ALBERTİN i. Parangon da denen bir şakayık türü. (L)

Albertina, Viyana'da Graphische Sammlung Albertina'ya verilen ad. Albrecht von Sachsen Teschen'in (adı buradan geliyor), 1767-1822 yılları arasında topladığı çok önemli desenler koleksiyonu ile eski imparatorluk

ALBİ'de eski köprü ve Sainte Cécile kilisesi

ALBİ dükü, Fernando Alvarez de Toledo

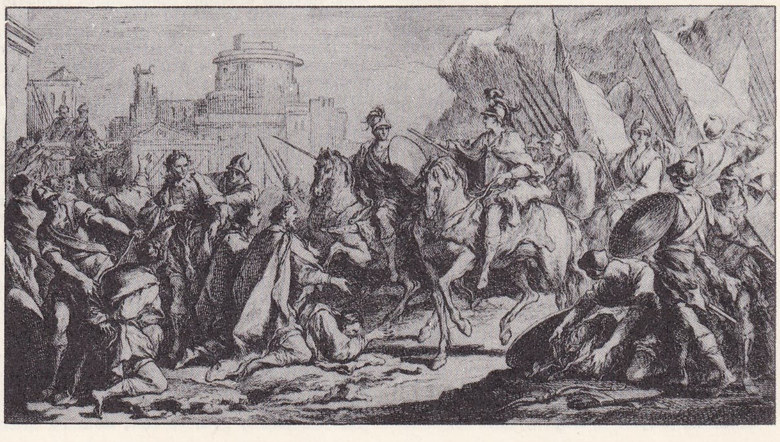

Albi'liler savaşı Simon de Montfort Toulouse ileri gelenlerini esir ediyor. N. Cochin'in gravürü

Foto. Yvon-Hamjstaengl, Giraudon (LAROUSSE)

ALBRECHT
Avusturya arşidükü

ve krallık kitaplığının basma resim koleksiyonu buradadır. (L)

ALBERTİNELLİ (Mariotto), italyan ressamı (Floransa 1474-ay.y. 1515). Cosimo Rosselli'nin öğrencisi; Fra Bartolomeo'nun atelye arkadaşı ve yardımcısı. 1500'de onun *Giudizio Finale* (Son Yargı) adlı tablosunu tamamladı (Floransa'da Santa Maria Novella). En tanınmış eserleri Milano'da, Poldi-Pezzoli müzesinde *Küçük Bir Triptik* (1500); Uffizi müzesinde *la Visitazione* (Ziyaret, 1503); Val d'Ema manastırında *Crucifissione* (Çarmıha Gerilme, 1506); Louvre müzesinde *Aziz Girolamo ve Aziz Zenobio ile Meryem ve Çocuk* (1506). [L]

Albertin kolu, Habsburg hanedanının büyük kolu. *Leopoldin* kolu Leopold'dan geldiği gibi, bu kol da Albrecht III'den gelir; her ikisi de Albrecht II'nin oğludur. 1379'da Habsburg'ların topraklarını paylaştılar. Albertin kolu Ladislas'ın ölüm yılı olan 1457'de sona erinceye kadar asıl Avusturya'yı elinde tuttu. (L)

Albertin kolu, Saksonya hanedanının küçük *Ernestin* kolu Ernest ile başladığı gibi, bu kol da Albrecht III ile başlar. Her ikisi de Seçici Friedrich II'nin oğludur; 1485'te Saksonya'yı paylamışlardı. (L)

ALBERTİNUS (Agidius), alman yazarı (Hollanda'da Deventer 1560-Münih 1620). Mateo Aleman'ın *Guzman de Alfarache*'sini adapte etti, dalavereli güldürücü roman türünü alman edebiyatına soktu. (L)

ALBERTİS (Luigi Maria), italyan gezgini (Cenova eyaletinde Voltri 1841-Sardinya'da Sassari 1901). 1871 ve 1872'de Beccari ile Yeni Gine'nin kuzeybatı kıyısını ve Arak tepelerini keşfetti. 1875'te Tomasinelli ile Papua körfezinin doğusunu, daha sonra ingiliz Mac Farlane ile Fly ırmağını inceledi. Yerlilerin karşı koyması, 1878'de keşif çalışmalarını engelledi. *Alla Nova Guinea cio che ho Veduto e cio che ho Fatto* (Yeni Gine'de Gördüklerim ve Yaptıklarım) [1881] adlı bir eser yayımladı. (L)

ALBERT kanalı, Belçika'da, Liège ile Anvers arasında uzanan, Meuse ve Escaut ırmaklarını birleştiren bir kanal: 129 km. Buradan 2 000 tonluk gemiler geçebilir; Belçika su trafiğinin dörtte biri de buradan yapılır. Doğuda, Meuse vâdisinden çıkmak için, kanalın açılması derin bir hendeğin kazılmasını gerektirmiştir. Kanal, Campine bölgesini dört bentten geçerek aşar. Liège ve Campine'deki demir sanayii bölgesinin ve kömür havzasının bağlantısını sağlar (Genk, Hasselt, Beringen, Herentals limanları). Maastricht'in güneyinde Lanaye bendi, Albert kanalını Juliana kanalından ayırır. Campine'de, ulaşımı sağlayan daha küçük gabarili (600 tonluk gemilere elverişli) bazı kanallar Albert kanalına bağlanmıştır. (L)

Albert kral madalyası, 1919'da konulan Belçika nişanı; işareti, kral Albert I'in resmi ve millî renkleri taşıyan kurdele. (L)

Albert millî parkı, Doğu Kongo faunası ile bitkilerinin korunduğu yer. (L)

ALBERT NİLE, İngiliz'lerin Beyaz Nil ırmağının Albert gölü ile Sudan sınırı arasındaki kesimine verdikleri ad. (L)

ALBERTO de Sarteano (Alberto BERDİNİ), fransisken papazı (Sarteano 1385-Milano 1450). Vaiz ve hümanist. Önce Doğu kilisesinin, sonra da Kıpti kilisesinin birliğini sağlamak üzere İstanbul'a, Kudüs'e Habeşistan'a gönderildi. (L)

Albertus Magnus
(resim 278. sayfada)

ALBERTOL i. (fr. k.). Kim. Bakalitlerin reçine asitleri ile (kolofan) esterleştirilmesi sonunda meydana gelen sentetik kopallere verilen ad. (Albertollar, alkollü, yağlı veya selülozik vernik yapımında kullanılır.) [L]

ALBERTRANDİ (Jan), polonyalı cizvit ve tarihçi (Varşova 1731-ay.y 1808). Polonya kralı Stanislas-Auguste'un hocası, 1800'de Varşova'da İlimseverler derneğini kuranlardan biri. Tarih alanında birçok eser verdi. (L)

ALBERT sülâlesi, Floransa asıllı ve Catenaia sülâlesinden gelme fransız ailesi (ALBERTİ). Sagries senyörü Leon d'Albert, Luynes dame'ı Jeanne de Segur ile evlenerek 1555'te Luynes beyliğini elde etti. Leon'un torunu Charles, Louis XIII tarafından Luynes dükü ve Fransa başkomutanı yapıldı; kardeşi Honoré, Chaulnes dükü, öteki kardeşi Léon, Lüksemburg dükü oldu. (L)

Albi, Albi dükü
ve Albi'liler
(fotoğraflar 279. sayfada)

Albertus (*Büyük* ve *Küçük*), halk arasındaki büyü usullerini anlatan kitaplar. Bunların Albertus Magnus tarafından yazıldığı sanıldığı için bu ad verilmiştir; büyük ve küçük sıfatları sadece ele alınan konuların çokluğu veya azlığı ile ilgilidir. Bk. BÜYÜ *kitabı*. (L)

ALBERTUS MAGNUS Aziz, filozof ve bilgin (Schwaben'de Lauingen 1193'e doğr.-Köln 1280). 1931'de azizler sırasına geçirildi. Bazıları Bollstädt kontlarından, bazıları da bir asker ailesinden geldiğini ileri sürer. 1223'te dominiken tarikatına girdi, eyalet başkanı oldu, Regensburg, Köln ve Paris'te felsefe ve ilâhiyat okuttu; derslerine gelenler o kadar çoktu ki, açık havada, hâlâ kendi adını taşıyan Maubert (*Magister Albertus*'un kısaltılmışı) meydanında ders vermek zorunda kaldı. Aquino'lu Aziz Tommasso'nun öğretmenidir ve ikisinin eseri arasında çok yakın ilişkiler vardır. E. Gilson, *La Philosophie au Moyen Age* (Ortaçağda Felsefe) adlı kitabında bu yakınlığı şöyle açıklar: «Onun muazzam ve verimli çalışması olmasaydı, bir fikir düzenleyicisi olan öğrencisi, en büyük çabasını bu fikirleri araştırmağa ayırmak zorunda kalacaktı.»

Albertus, Aristoteles'in eserlerinin tercümelerini Batıya getirmiş olan Araplarla hahamların çalışmalarını inceledi. Aristoteles'in felsefesini bütünüyle toparlayabildi ve bundan hıristiyan akidesi bakımından yararlanmağa çalıştı. İlme merakı ve tecrübî araştırmalarda gösterdiği çaba sonsuzdu. Kimya alanında önemli buluşlar yaptı (altının arıtılması, nitrik asidin madenlere etkisi, kükürt ve potasyum üzerinde araştırmalar, kaynaşma kavramı). Yürüyen, hattâ konuşan bir otomat insan yaptığı da söylenir. (L)

ALBERTUS Aachenli (Adalbertus veya **Albercus Aquensis** de denir), Aachen kilisesi rahibi ve başı (XI-XII. yy.). 1121 ile 1158 arasında değerli fakat çok münakaşalı bir kaynak olan *İlk Haçlı Seferi Tarihi*'ni yazdı. (L)

ALBERTUS Saksonyalı veya **Hemstedtli,** bilgin (1316-Halberstadt 1390). Paris'te ders verdi, Sorbonne rektörü oldu (1353), sonra Viyana üniversitesinde ders verdi, orada da rektör oldu (1365). İlim ve felsefeyle ilgili birçok eser bıraktı. Halberstad piskoposu iken öldü. (L)

ALBERTVİLLE, Doğu Fransa'da, Arly suyunun İsere ile birleştiği yer yakınında bir kasaba (Savoie ida. bölgesi; ida. merkezi); 12 657 nüf. Şehir Arly ile birbirinden ayrılan ve 1836'da kral Charles-Albert tarafından şimdiki ad altında birleştirilmiş olan iki kasabadan meydana gelir. Sol kıyıdaki Conflans çok pitoresk eski bir şehirdir: *Conflans* müzesi (bölge folkloru). Albertville bugün bazı sanayi kollarının canlandırdığı bir tarım ürünleri pazarıdır. Motorlar, tarım araçları, şemsiye sapları, aynacılık, bıçkıhane v.b. (L)

ALBERTVİLLE. Bk. KALİMA.

ALBİ, Güney Fransa'da, Tarn çayı üzerinde şehir, Tarn ida. bölgesinin merkezi: 41 268 nüf. *Massif central*'in güney eteklerinde bulunan Albi, Tarn'ın sol kıyısında, vâdi geçidine hâkim Galya *oppidum*'undan başlayarak gelişmiştir. Albi, Ortaçağdan XIX. yy. a kadar, soğuk ve rutubetli bir bölge olan Segala ile daha sıcak ve kuru olan Aquitaine havzası arasında bulunmanın faydasını görmüş, çeşitli ürünlerin (tahıl, şarap, canlı hayvan, kestane, çivitotu) alınıp satıldığı bir yer olmuş ve komşu köylerden toplanan yün dokumaların deposu haline gelmiştir. Tuğla binalı eski «Kızıl şehir», eğri büğrü sokaklarıyle Tarn'ın sol kıyısında uzanır. Başlıca anıtlar bu mahalledir: Belediye binası (XVI. yy. sonu), Reynès konağı (Rönesans), Saint Salvi kilisesi (XII-XV. yy.), özellikle 1282'de başlanan ve güney gotik sanatının en üstün örneği olan, sade görünüşlü, fakat azametli Sainte Cécile katedrali, katedralin yanında iki kulecikli, dört köşeli bir çan kulesi vardır. Sahın XVI. yy. italyan ressamları tarafından baştan aşağı resimlerle süslenmiş ise de arka duvarı kaplayan *Büyük Ceza Günü* XV. yy. sonlarında yapılmış bir fransız freskidir. Şimdi müze olan eski piskoposluk sarayında (Berbie sarayı) XIII. yy. dan bir burç vardır.

Bu ortaçağ sitesini kuşatan yeni şehir geniş caddelerle bölünmüştür. Sanayi olarak kömür, kum ve kireçtaşı ocakları (kireç ve çimento işletmesi), camcılık ve maden işleri (dökümhaneler) gıda ve sunî dokuma lifleri sanayii v.b. vardır. Burası La Pérouse ve Toulouse-Lautrec'in memleketidir.

— Tar. Roma devrinde küçük bir şehir olan ve eski Ortaçağda birçok defa talan edilen Albi, VIII. yy. da bağımsız bir beylik merkezi oldu, iki yüz yıl sonra Toulouse kontluğu ile birleşti. O zaman, kontlarla piskoposlar arasında Albi'ye yapılan haçlı seferi sonunda, Toulouse'luların tamamıyle çöküşüne kadar birçok kavgaya sahne oldu. 1249'da Albi Fransa'ya bağlandı. (L)

Albi dükü (Fernando Alvarez DE TOLEDO), ispanyol generali ve devlet adamı (Avila eyaletinde Piedrahita 1508-Lizbon 1582). Fransa'da dövüştükten ve Cezayir denizcilerine karşı savaştıktan sonra, 1547'de Karl V'i çok kısa bir süre için Almanya'nın hâkimi yapan Nühlberg savaşını kazandı. 1556'da Napoli kral naibi iken Roma'yı tehdit etti, 1557'de Fransızları İtalya'dan kovdu. Paris'te, Henri II'nin kızı Elisabeth de France'ı Felipe II ile evlendirdi (1559). İspanya büyükelçisi Chantonay'ın da yer aldığı katolik triyomvirliği aracılığıyle Fransa'nın iç işlerine karıştı. 1565'te, Bayonne görüşmesinde ana kraliçe Catherine de Médicis'yi, Calvin'cilere sert bir baskı yapmağa zorladı. Flandre valisiyken (1567-1573), burada anlaşmazlıklar konseyini (halk buna Kan mahkemesi adını verdi) kurdu. Hoorn kontunu, Egmont kontunu ve 18 000 kişiyi öldürttü. Şiddet hareketlerine ve vergi sistemine (menkul malların satışından % 5, gayrimenkullerden % 10) karşı Hollanda ayaklandı. Kendi isteği üzerine İspanya'ya geri çağrıldı. Önce iyi karşılandıysa da oğlu Fadrique'in evlenmesi dolayısıyle kralın gözünden düştü. Ama başrahip Antonio do Crato Portekiz'i ayaklandırınca, kral buraya gönderilecek ordunun yönetimini ona verdi. Dük bu orduyu Lizbon'a kadar götürdü ve 1582'de burada öldü. XVI. yy. ispanyol aristokrasisinin en karakteristik temsilcilerinden biri idi. (L)

ALBİEN veya **ALBİYEN** i. ve sıf. (Fransa'daki Aube ida. bölgesinden). Alt Kretase'nin en yeni katına verilen ad. (*Eşanl.* GAULT.) [L]

ALBİGENS'LER veya **ALBİGENSES.** Bk. ALBİ'LİLER.

ALBİGEOİS, Fransa'nın güneybatısında, Massif Central kenarında coğrafî bir bölge. Başlıca şehri Albi. Çeşitli tarım ürünleri (buğday, mısır, baklagiller) yetiştirilir, koyun ve kümes hayvanları beslenir, vâdilerde geniş ölçüde sebze ve meyva ekilir, şarap üretilir. Şehirlerde maden, dokuma, giyim, cam v.b. sanayii. (L)

ALBİGEOİS, Güney Fransa'da (Languedoc) eski bir yöre; Galya-Roma'nın Civitas Albigensium'unun karşılığı. Önce Aquitaine'e, sonra Languedoc'a bağlandı; 1229'da, albigeois savaşı sonunda parçalandı, bir kısmı 1271'de, kalanı da 1519'da Fransa krallığına bırakıldı. (L)

ALBİGNAC Baron (Louis Alexandre, fransız asilzadesi (Vigan yakınında Arrigas 1739-Paris 1824). Pondichery'yi İngilizlere karşı savundu (1778), karargâh kumandanı tuğgeneral oldu (1792); Alp ordusuna kumanda etti, sonra Ren ordusunda savaştı. Kuzenlerinden biri, Albignac kontu MAURICE (Millau 1775-Montpellier 1824), Westfalya kralı Jerome Bonaparte'ın bakanı, Restauration'da Harbiye genel sekreteri, sonra Saint Cyr kumandanı oldu. (L)

ALBİK horizon i. (ing. *albic horizon*'dan). Jeol. Killerin ve demir oksitlerin yıkanarak ayrılmış olduğu harizondur. Rengini içindeki primer silt ve kum zerrelerinden alır. (M)

ALBİ'LİLER, dinî tarikat; daha XII. yy. sonunda Fransa'nın güneyinde, Toulouse'da, Languedoc'ta, Albi ve Albigeois'da pekçok müridi vardı. Katar'lar* tarikatının bir koludu.

— ANSİKL. Kötülük problemine bağlı olarak XII. yy. da oluşan *Albi'liler doktrini*, bu problemi çözmek için, Mannes'cilik tipinde ikinci bir sisteme baş vurur. Tenle ilgili her şey kötülük ilkesinden gelir. İyilik Tanrısına bağlanmak, tam bir perhizi, dolayısıyle evlenmekten kesinlikle kaçınmayı gerektirir. Bu mutlak perhiz ilkesini tam olarak ancak temiz ruhlu kişiler, yani katarlar uygular. *Consolamentum* denilen bir yetişme ve arınma töreninden sonra katar olunur. Diğer inananlara ise ancak ölürken bu tören yapılır. Katar görüşüne göre, iyilik ilkesi olan Tanrının insan şekline girmesi imkânsızdır.

Böylece Albi'liler İsa'nın tanrılığını reddederler. Kilise hiyerarşisini de yerer, katolik törenlerinin kötü hurafelerden başka bir şey olmadığını söylerler. Albi'liler tarikatına inananlar, «arınmışlar» ın yönetiminde imanlı topluluklar meydana getirirler: bu topluluklar hem çok tutarlı, hem de çok etkili olmuştur. Fransa'nın güneyinde, simonculuk ve nikolacılığa sapan resmî kilise adamlarının ahlâksızlığı bu tarikatın bölgede yaygınlaşmasını kolaylaştırmıştı. Ayrıca Albi'liler bazı derebeylerinin desteğinden de yararlanmışlardı; aralarında özellikle Toulouse kontu Raimond VI'nın iki önemli tabi'i, Foix kontu ile Beziers vikontunun da bulunduğu bazı derebeyler ya inandıkları için, ya da kilise mallarına el koymak umuduyle bunları destekliyorlardı. Güney burjuvaları kitle halinde yeni doktrini benimsediler. Tarikat, mülkiyet hakkını tanımadığı için, toplumsal yanıyle de halk sınıflarına yayıldı.

Bölgedeki kilise adamlarının Albi'liler tarikatına karşı gösterdikleri tepki etkisiz kaldı. Kilise papazları bile bu fikirlere bir hayli kapıldılar; Citeaux misyonerlerinin de bir etkisi olmadı. Biraz başarı kazanan tek karşı hücum, Aziz Dominicus ile ilk yoldaşlarından geldi (1205'ten sonra). Halk arasında verdikleri vaazlarla, çok yoksul bir hayat sürmeleriyle, «arınmışlar» a karşı giriştikleri tartışmalarla, gerçek katolikliğe dönüş hareketinin başlatıcıları oldular. 1208'de papa temsilcisi Pierre de Castelnau öldürüldü. Toulouse kontu bu cinayeti yaptırtmak, hiç değilse telkin etmekle suçlandı. İnnocentus III, Raimond VI'yı afarozladı ve Albi'liler ile kışkırtıcılarına karşı kutsal savaş açılmasını istedi. Bundan sonra tarikata karşı savaş, siyasî bir niteliğe büründü. Seferin yönetimi bir İle-de-France senyörüne, Limon de Monfort'a verildi. Béziers'nin (1209), Narbonne'un, Carcassonne'un talan edilmesi, Aragon kralının (1203'te Muret savaşında öldü) *sapkınlardan* yana çıkması kutsal çarpışmaların başlangıcı oldu ve Kapetliler'in müdahalesiyle sona erdi. Amaury de Monfort'un (Toulouse kuşatmasında ölen Simon'un oğlu) Louis VIII lehine haklarından vaz geçmesinden sonra, Paris antlaşmasıyle güney davası krallık lehine halledildi (1229). Sonunda bu savaş Kuzey ile Güney arasında bir siyaset, bir medeniyet uzlaşmazlığı halini aldı. (L)

Albi müzesi, *Henri-de-Toulouse-Lautrec* müzesi diye de adlandırılan, teftişe tabi bir müzedir: 1922'de Berbie sarayına taşındı. Altı salon, Albi'li büyük ressam Toulouse-Lautrec'e ayrıldı ve burada çok önemli resimler, desenler, pasteller, litografyalar ve afişler toplandı (*Toulouse-Loutrec Kontesi'*-nin, *Mlle Marie- Dilhau*'nun *Maurice Joyant*'nın *Romain Coolus*'ün v.b. portreleri). Müzede ayrıca o bölgede bulunan galya-roma eserleri ve roman heykelleri, bir de modern sanat koleksiyonu vardır. (L)

ALBİN i. Miner. Bir apofillit çeşidi. (L)

ALBİNİ (Franz Josef, baron VON), alman devlet adamı (Sankt Goar 1748-Dieburg 1816). İmparator Josef II'nin bakanı oldu, sonra Mainz seçicisinin emrinde çalıştı, Meternich'in idaresinde gene Avusturya bakanı olarak görev aldı. (L)

ALBİNİ (Giuseppe), italyan fizyoloji bilgini (Milano 1827-Torino 1911). 1860-1905 Yılları arasında Napoli üniversitesinde profesör. Bez salgıları, embriyoloji, sinir fizyolojisi gibi konularda eserler yazdı. (L)

ALBİNO veya **ALBİNOS** i. ve sıf. (lat. *albus,* beyaz'dan portekizce *albino,* fr. *albinos*). Patol. Albinismus* hastalığına tutulmuş [kimse]. (L)

ALBİNİSMUS i. (portekizce *albino*'dan; fransızcası *albinisme*). Patol. İnsanda, özellikle saçlarda beliren ve pigment (boya maddesi) yokluğundan ileri gelen, çoğu zaman irsî kusur. (Bitkilerde ve hayvanlarda da rastlanır.)

— ANSİKL. Genetik menşeli, bünyevî bir durumdur. Beyaz ırktan insanda, saç ve kılların beyaz oluşu ile belirir; *albinos**larda deri pembedir, güneşte kaldıktan sonra da pembeliğini kaybetmez; iris pigmentli değildir. Bu durum daha çok, kuzeyliler gibi yaygın şekliyle az pigmentli ırklarda görülür; ama tam albinos «beyaz zenciler» ve yer yer albinos zenciler de vardır. (L)

ALBİNONİ (Tomaso), italyan bestecisi (Venedik 1671-ay.y. 1750) XVIII. yy. italyan *dilettanti*'lerinden. Legrenzi'nin öğrencisi, Vivaldi hayranı, kemancı ve şarkıcı, çok ünlü bir şan okulunun yönetmeni. İlk operası *Zenobia, Regina de Palmireni* (Palmabların Kraliçesi Zenobia) 1694'te Venedik'te temsil edildi. 1740'a kadar birçok tiyatro ve çalgı besteleri yaptı. Bu tarihten sonra hiç bir eser vermediği anlaşılıyor. Hayattayken yalnız tiyatro için yazdığı müziğe değer verilirdi, ama ölümünden sonra yaşayan, çalgı için yazdığı besteler oldu. Bu besteleri günümüzde tekrar ilgi uyandırmağa başlamıştır. Tema'larından bazılarını Bach yeniden ele alıp işletmiştir. Eserleri: 12 *Sonate a Tre* (1694); *Sinfonie* (6) *e Concerti* (6) *Cinque* (1700); 36 *Concerti a Cinque* (1707-1722), keman ve viyolonsel için 6 *Sonate de Chiesa* (1704), kemen ve viyolonsel için 12 *Sonate* (Trattenimenti armonici) *per Camera* (1711): *Sei Sinfonie a quattro* gibi bazı besteleri yazma halindedir. Marcello ile Vivaldi'nin çağdaşı olan Albinoni, geleneğe bağlılığına ve Corelli'nin anlayışını sürdürmesine rağmen, yaptığı yeniliklerde bile Vivaldi'yi izledi. Torrefranca'ya göre, senfoniye menuet'yi ilk sokan odur. Romantizmin yeniliklerini önceden sezdi, o da Vivaldi gibi homoritmiyi kullandı, temalarına orijinal bir kıvraklık verdi; şekil alanında da yenilik getirdi, böylelikle senfoni üslûbunun hazırlayıcılarından oldu. (L)

ALBİNOS, M.S. II. yy. da yaşamış seçmeci filozof. *Prologue à Platon* (Eflatun'a Giriş) adlı bir eser yazdı. İzmir'de ders verdi, Galinus'un öğretmeni oldu. (L)

ALBİNOVANUS PEDO (Caius), latin şairi, Ovidius'un dostu. Bir *Theseus* destanı yazdı. (L)

ALBİNUS (Decimus Clodius Septimus), romalı general, Pertinax'ın ölümü üzerine Galya'da imparatorluğunu ilân etti (193). Septimus Severus'a Lyon'da yenildi ve başı uçuruldu (197). [L]

ALBİNUS, bir alman hekim ailesinin latinceleştirilmiş adı: aslı beyaz anlamına gelen WEISS'ti. Başlıca fertleri: BERNHARD (Tessau 1653-Leyden 1721); —BERNHARD SİEGFRİED (Frankfurt an der Oder 1697-Leyden 1770). Bernhard'ın oğlu, Almanya'nın yetiştirdiği en büyük anatomicilerden biri; — CHRİSTİAN BERNHARD (1700-1752); Bernhard Siegfried'in kardeşi, Utrecht'te tıp okuttu. (L)

ALBİON, İngiltere'nin bilinen en eski adı. (L)

ALBİON yaylası, Güneydoğu Fransa'da, Ventoux kütlesi'nin doğusunda kireçli bir yayla. Füze üssü. (L)

ALBİREO, Kuğu veya β Cygni yıldızına verilen ad. Kadiri 3,2. Spektral sınıfı AO. İki bileşeni sarı ve mavi olan bir çift sistemin parlak yıldızıdır. (Bk. YILDIZ.) [L]

ALBİS, İsviçre Prealpleri'nde bir tepe; yüksk. 918 m. Molastan meydana gelen bu tepe Zürich yakınlarına kadar uzanır. Massena, burayı 1799'da işgal etmiştir. (L)

ALBİT (lat. *albus,* beyaz). Miner. Triklinik bakışımlı ve plajyoklaz grubundan feldspat, sodyum alüminosilikatı. Formülü: Na Al $Si_3 O_8$.

— Pirotekni. Amonyum nitratı, guanidonyum nitratı ve nitroguanidin'in yaklaşık olarak 61-24-15 oranlarında meydana getirdikleri patlayıcı alaşım.

— ANSİKL. Miner. *Albit* veya sodalı feldispat, eski şistlerde, Alplerin magnezli kalkerlerinden ve bazı billûrsal şistler arasında bulunan bir mineraldir. Yapraklara ayrılabilen tabakalar, kesitli billûrlu görünüşte taneli kütleler veya en güzelleri Saint Gothard'da bulunan billûrlar halindedir. Süt beyazı ve saydamsız billûrsal ve çoğunlukla klorit dolu bir çeşidine *periklin* denir. Başka türleri yarısaydam veya saydamdır. Albit'in özgül ağırlığı 2,54-2,64, sertliği 6-6,5 arasındadır. Triklinik sistemde billûrlaşır, kabarcıklı bir cam halinde güçlükle erir, asitlerden etkilenmez. Billûr ikizlerine (*macle*) çok rastlanır. (L)

ALBİTLEŞME i. Jeol. Değişik kayalardaki feldispatların albit'e dönüşmesi. (L)

ALBİZZİ, Arezzo asıllı, floransalı aile. Kumaşçılıktan zengin oldu. Fertlerinin bir çoğu edebiyat ve sanata büyük bir ilgi gösterdi. Albizzi'ler XIV. ve XV. yy. larda Floransa'daki iç karışıklıklar sırasında, Guelfi partisi içinde önemli bir rol oynadılar, daha sonra kara Guelfi'lere katıldılar — PİERO 1372'de triumvir oldu ve Ciompi'lerin ayaklanmasından sonra, 1379'da öldürüldü. — Yeğeni MASO, adalet *gonfaloniere*'si idi, *grassi*'lere dayanarak, 1382'den 1417'ye kadar cumhuriyeti yönetti. 1397'de bir ayaklanma üzerine bir süre yerinden atıldı, dönüşünde, kendisinin de üye olduğu bir triumvira şekli altında, zengin tüccarlar diktatörlüğünü Floransa'ya kabul ettirdi. Vebadan öldü. — MASO'nun oğlu RİDNALDO (Floransa 1370-Ancona 1442). XIV. yy. sonunda Floransa'yı yöneten oligarşik partinin başıydı. Filippo Maria Visconti (1424) ve Lucca'ya (1430) karşı savaşlarında başarısızlığa uğraması onu da babası gibi grassi'lere dayanmak zorunda bıraktı. Cosimo de Medici'nin ustalıklı demagojisi karşısında durumu sarsılınca onu ihtilâs suçu ile 1433'te sürdürdü. Çok şiddetli bir cezalandırma politikası gütmesi yüzünden, 1434 eylülünde hükûmete Cosimo de Medici taraftarları seçildi, Cosimo da ekimde Floransa'ya döndü. Rinaldo bunun üzerine memleketten uzaklaşmak zorunda kaldı. İlerde Nicolaus V adıyle papa seçilecek olan hümanist Tommaso Parenucelli'yi oğlunun öğretmenliğini yapmakla görevlendirmişti. (L)

ALBİZZİA. Bk. GÜLİBRİŞİM.

ALBLASSERDAM, Hollanda'da, Dordrech'in kuzeyinde bir kasaba (Güney Hollanda); 13 600 nüf. Maden sanayii, gemi inşaatı. (L)

ALBOİN, lombard kralı (561-572). 568-572 Yılları arasında İtalya'yı istilâ etti. Po vâdisinde yeni bir devlet kurdu ve Pavia'yı başkent yaptı (572). Karısı Rosemonde'un emriyle Verona'da öldürüldü. Bundan sonra Lombard'ları zayıf düşüren bir siyasî buhran meydana geldi, böylece Ravenna ve Venetia da savunmalarını düzenlemek için vakit buldu. Fakat Lombard'lar güneye, Spoleto ve Benevento'ya doğru sızmayı başardılar. (L)

ALBON veya SAİNT ROMAİN-D'ALBON. Fransa'da bir kasaba (Drôme ida. bölgesi. Valence ida. çevresi); 1 178 nüf. Havacılık malzemesi. (L)

ALBONİ (Marietta), italyan şarkıcısı (Cesena 1823-Ville d'Avray 1894). Ünlü kontralto, sesi kalın soldan başlayarak iki oktava çıkardı. Bertolotti'nin öğrencisi oldu, Rossini de kendisini çalıştırdı. Meslek hayatına 1843'te, Milano Scala'sında başladı. (L)

ALBORG. Bk. AALBORG.

ALBORNOZ (Gil Alvarez CARRİLLO DE), ispanyol kardinali (Cuenca 1310-Viterbo 1367). Aragon'un soylu bir ailesindendi, 1338'de Toledo başpiskoposu oldu. İtalya'da İnnocentius VI'nın temsilciliğini yaptı. 1353-1360 Arasında papalık devletini bir general gibi yeniden fethetti. Fano'da bu devlet için *Constitutiones Aegidianae* denilen yasaları yaptı (1357), bu yasalar İhtilâle kadar papalık devletlerinin anayasası olarak kaldı. 1362'de, İnnocentuis VI'nın ölümünde, papalık tacını reddetti. (L)

ALBRAK i. (Orta Hollanda). Madencilik. Bir tulumba tesisi yanında bulunan ve su deposu olarak kullanılan galeri.

— ANSİKL. *Albrak,* gidiş-geliş galerileri seviyesinin altında bulunur, bu galerinin su yollarından gelen suyu alır; pompalamanın, geçici olarak durmasına imkân sağlayan bir volan görevi yapar, anî ve kısa süreli su baskınlarını da karşılar. (L)

ALBRAN i. Bk. HALBRAN.

ALBRECHT (1340'a doğr.-Kolester Doberan 1412). Mecklenburg dükü; Magnus Eriksson'u memleketten kovduktan sonra onun yerine İsveç kralı oldu (1363-1389). Arkasından ülkeye çok sayıda Almanın gelmesi şiddetli bir hoşnutsuzluk uyandırdı. İsveç asılzadelerinden Bo Jonsson Grip, onu tamamıyle etkisi altına aldı. Ülkenin gerçek efendisi ve muazzam arazi sahibi durumuna gelen Grip'in ölümünden sonra (1386), Albrecht yeniden otorite kurmak istedi ama asiller bir süre önce Danimarka kraliçesi olan Marguerite'e başvurdular, o da kendisini aynı zamanda İsveç kraliçesi ilân ettirdi. Kraliçenin askerleri Albrecht'i Falköping'te bozguna uğrattılar. Daha önce Norveç kralı Haakon'dan dul kalmış olan Marguerite böy-

Jeanne d'ALBERT,
Francois Clouet tarafından yapılan resmi (1570).
Bibliothèque Nationale, Paris

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

Büyük ALBUQUERQUE'in imzasız gravürü Cabinet des Estampes, Paris

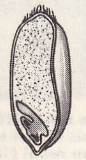

buğday tanesindeki albümin

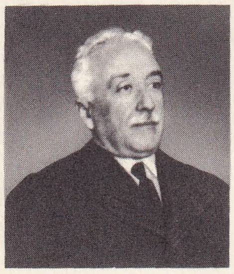

ALCALA ZAMORA

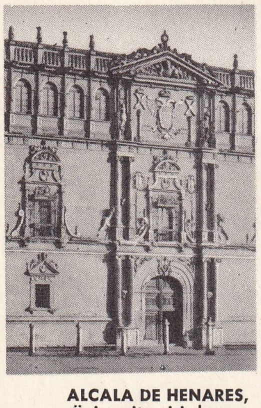

ALCALA DE HENARES, Üniversite giriş kapısı

lece üç İskandinav ülkesi üzerinde hüküm sürmeğe başladı (1389). [L]

ALBRECHT (Wiener Naustadt 1559-Brüksel 1621), Avusturya arşidükü, imparator Maximilian II'nin altıncı oğlu. Felipe II'nin sarayında yetişti. Toledo kardinal başpiskoposu, Portekiz kral naibi, sonra Hollanda valisi oldu (1596). Vervins antlaşmasına kadar (1598) Henri IV ile savaştı. Ruhanî görevlerinden el çekerek kendisine Hollanda'yı ve Franche-Comté'yi veren Felipe II'nin kızlarından biriyle evlendi. 1609'da Birleşik eyaletlerle on iki yılık mütareke imzalandı. (L)

ALBRECHT (Viyana 1817-Arco 1895), Avusturya arşidükü. Napolyon'la savaşan arşidük Karl'ın oğlu ve imparator Franz-Josef'in amcası. 1848-1849 Savaşında tümen komutanıydı. Sardinya kralı Karl-Albrecht'in Novara'da yenilmesinde rol oynadı. 1866'da İtalya'da harekâtı idare etti ve Custoza zaferini kazandı (24 haziran). Sadowa'dan sonra, Prusyalılara karşı harekete geçen avusturya ordusunun komutasını ele aldı. (L)

ALBRECHT I, Mainz başpiskoposu (1111-1137); 1112'de imparator Heinrich V'e karşı çıktı. Worms konkordatosu görüşmelerinde bulundu, papa Calixtus II kendisine «Germanya papa vekili» unvanını verdi. Heinrich V'in ölümünden sonra (1125), Saksonyalı Lothar'ın imparator seçilmesine yardım etti, bu prensle Hohenstaufen'ler arasındaki çatışmaya katıldı. (L)

ALBRECHT I, Saksonya dükü (1212-1261). Danimarka kralına savaş açtı ve Lauerburg arazisini yeniden ele geçirdi. — ALBRECHT II (1260-1298), Albrecht I'in oğlu, Wittenberg'i aldı. (L)

ALBRECHT I von BALLENSTEDT (Ayı) [1100'e doğr.-Stendal 1170], Brandenburg margrav'ı, Ascania hanedanının kurucusu. 1134'te Kuzey Mark'ı aldı, ülke sınırlarını genişletti. 1150'de, hıristiyan bir slav prensinin vârisi olarak Havelland'ı işgal etti. 1157'de Wenden'lerin Branibor (Brandenburg) kalesini ele geçirdi ve Brandenburg margravı unvanını aldı. Memleketi iskâna başladı, toprakları ekilir hale getirdi, şehirler kurdu, piskoposluklar açtı: Havelberg (1149) ve Brandenburg (1161). Kibirli Hans Heinrich'in elinden alınan Saksonya dükalığına 1138'de konmuştu, ama burasını 1142'de Arslan Hans'a bırakmak zorunda kaldı, yalnız Weimar ile Orlamünde'yi alıkoyabildi. (L)

ALBRECHT I von HABSBURG (1250-Argovie'de Brugg 1308), Avusturya dükü ve Germen imparatoru; Rudolf I von Habsburg'un büyük oğlu. Göllheim savaşında ölen (1298) Adolf von Nassau'dan İmparatorluğu aldı. Aachen'de taç giydi. Bonifacio VIII tarafından aforoz edildi, ona karşı güzel Philippe'le birleşti, fakat Kortrijk felâketinden (temmuz 1302) sonra bu birliği bozdu, 1303'te papa kendisini yeniden tanıdı. Premysl'ler hanedanı sönünce, Bohemya'yı oğlu Rudolf'a verdi (1306) Meissen ile Thüringen'e de başka akrabalarını yerleştirmeğe çalıştı. Bu yöndeki çabaları İsviçre'nin Uri, Schwyz ve Unterwalden kantonlarında başarısızlığa uğradı. Sefer sırasında, yeğeni Hans von Schwaben tarafından katledildi. (L)

ALBRECHT II von HABSBURG (Akıllı veya Topal). 1298-1358, Avusturya dükü (1330-1358). Karnten'i ülkesine katarak (1335) Avusturya'yı genişletti. (L)

ALBRECHT II von KAFERNBURG, Magdeburg başpiskoposu (öl. 1232). Almanya'da papalık temsilcisi oldu, Otton IV'ü papa adına tahttan indirdi, sonra Friedrich II'nin seçilmesine yardım etti. (L)

ALBRECHT III, Akhilleus ve Odysseus lakaplarıyle anılır (Tangermünde 1414-Frankfurt am Main 1486). Kardeşi Friedrich III'ün feragati üzerine Brandenburg seçicisi oldu (1470). Seçiciliğin bölünmezliğini ileri süren Dispositio Achillea'nın (1473) yazarıdır. (L)

ALBRECHT III (Grimma 1443-Emden 1500), Saksonya Seçicisi Friedrich II'nin küçük oğlu. Önce kardeşi Ernst'le beraber saltanat sürdü (1464-1485), sonra, Leipzig taksiminde (1485), Meissen'i aldı. Meissen bundan sonra Saksonya Albrecht kolunun malı oldu. (L)

ALBRECHT III von HABSBURG (Örgülü) [Viyana 1349-Luxemburg 1395]. Albrecht II'nin oğlu, 1365'te ölen kardeşi Rudolf IV'ün yerine geçti, Habsburg mülklerinden bir kısmını küçük kardeşi Leopold III'e bıraktıktan sonra, tartışma götürmez bir şekilde Avusturya dükü oldu (1379), kardeşinin ölümü üzerine, ona bıraktığı yerleri tekrar ele geçirdi (1386). Habsburg hanedanının Albrecht kolunun başı olan Albrecht III okumuş, hattâ bilgin bir hükümdardı. İktisat ve ticaret bakımından önem taşıyan birtakım yönetmelikler çıkardı. (L)

ALBRECHT IV (Akıllı) [Münih 1447-ay.y. 1508], Bavyera dükü. Albrecht III'ün (1401-1466) oğlu; dükalığı önce kardeşi Sigismond'la birlikte, sonra yalnız başına (1467) yönetti. Abensmerg'i, Landshut'u aldı, ama Regensburg'u ülkesine katamadı. 1506'da yapılan yönetmelikle Bavyera'nın birlik ve bölünmezliği ilkesini koydu, prensin ülke sınırları içinde hiç bir istisna tanımayacağını bildirdi; verasetin erkek koldan ilk doğuş sırasına göre düzenlenmesini kararlaştırdı. (L)

ALBRECHT IV von HABSBURG (Eşsiz veya Sabırlı) 1377-1404, Albrecht III'ün oğlu; 1395'te Avusturya dükü. Habsburg hanedanının Leopoldin koluna karşı savaştı, fakat Leopol III'ün oğlu Wilhelm'i ortak naip olarak kabul etmek zorunda kaldı ve genç oğlu Albrecht'e ancak Yukarı ve Aşağı Avusturya dükalıklarını bırakabildi. Valdo mezhebinden olanlara zulmetti. (L)

ALBRECHT V (Âlicenap) [Münih 1528-ay. y. 1578], babası Wilhelm IV'ün ölümü (1552) üzerine Bavyera dükü, cizvitlerin ve karşı reformun koruyucusu, Münih Resim müzesi ve kitaplığının kurucusu. (L)

ALBRECHT V von HABSBURG (Ünlü) [Macaristan'da Neszmly, 1439]. Eşsiz Albrecht'in oğlu, 1404'te Avusturya dükü; Albrecht I adıyle Bohemya ve Macaristan kralı, Albrecht II adıyle Germen imparatoru oldu. Sigmund'un kızı Elizabeth'le evlendi, Sigmund'un ölüm döşeğinde (1437) onu Bohemya ve Macaristan kralı olarak tanıdı. Aziz İstvan tacını giyen ilk Habsburg'lu oldu. Romalıların kralı seçildi (1438), az sonra da öldü. Oğlu Ladislav ile (öl. 1457) Habsburg hanedanının Albertin kolu söndü. (L)

ALBRECHT (Hans), alman müzik bilgini (Magdeburg 1902-Köln 1961). Kiel üniversitesinde öğretim görevlisi olarak bulundu; Göttingen enstitüsünce J. S. Bach'ın eserlerinin yeni baskısını hazırlamakla görevlendirilen kurula başkanlık etti; *Organum* koleksiyonunu yönetti; *Caspar Othmayr*'ın monografisini yazdı. (L)

ALBRECHT (Heinrich), alman bestecisi (Thüringen'de Lobenstein 1604-Künisgberg 1651). Gera kolejinde okudu, sonra Dresden'de, kuzeni Schütz ile besteciliğe çalıştı (1622). Leipzig'de hukuk okuduktan ve Thomas kilisesi kantoru Schein'i tanıdıktan sonra, Königsberg kilisesi orgunun başına getirildi. Eser olarak dinî ve din dışı ezgi ve lied'lerden meydana gelen sekiz derleme bıraktı. Caccini ile Monteverdi'ye hayrandı, sürekli bas ile italyan monodisini Almanya'ya o getirdi ve «çağdaş Alman lied'inin yaratıcısı» unvanını kazandı. (L)

ALBRECHT (Kasimir) [Moritzburg 1738-Viyana 1822], Saksonya-Teschen dükü. Polonya kralı ve Saksonya Seçicisi Augusts III'ün ikinci oğlu; 1766'da Germen imparatoru Franz ile Avusturya kraliçesi Maria Theresa'nın kızı Marie Christine ile evlendi; karısı kendisine çeyiz olarak Teschen prensliğini getirdi. 1780'den 1792'ye kadar Hollanda'yı yönetti. 1792'de Fransa'ya açılan savaşa katıldı, Jemmapes'ta yenildi. Viyana'ya çekildi, burada ünlü bir tablo koleksiyonu meydana getirdi (Albertina*). [L]

ALBRECHT (Theodor), alman astronomu (Dresden 1843-Potsdam 1915). Dünya ekseninin salınımları hakkında çalışmalar yaptı. (L)

ALBRECHTSBERGER (Johann Georg), avusturyalı besteci ve orgçu (Klosterneuburg 1736-Viyana 1809). Viyana imparatorluk sarayının orgçusu oldu (1772), Haydn kardeşlerle, Mozart'la dostluk kurdu, Beethoven, Ries, Czerny, Seyfried ve Hummel gibi sanatçılara ders verdi. Org için prelüdler ve fügler, telli sazlar için 18 kuartet, keman, alto, viyolonsel için 6 trio yazdı ve yayımlanmamış birçok oda müziği eseri bıraktı. Teorik eserleri de vardır: *Gründliche Anweisung zur Komposition* (Kompozisyon Metodu) [1790], «*Sürekli Bas Öğretimi*», «*Piyano Metodu*» (1808) v.b. (L)

ALBRECHT Soysuz, Thüringen *landgrav**ı, Meissen *margrav**ı (1249-1314). Arazisini imparator Adolf von Nassau'ya sattı (1294), oğulları bu araziyi tekrar ele geçirmek için uzun bir savaşa giriştiler. (L)

ALBRECHT von BRANDENBURG (Ansbach 1490-Tapiau 1568), ilk Prusya dükü, Friedrich von Brandenburg-Ansbach'ın oğlu. Hohenzollern'in küçük kolundan geliyordu. 1466'dan beri Polonya zeameti olan Doğu Prusya'daki Teutonia tarikatının büyük üstadıydı, mallarını kilise vakfı olmaktan çıkardı ve Luther'ciliğe geçti. Krakovi anlaşmasıyle (1525), Polonya metbuluğunda Prusya irsî dükü oldu. Königsberg üniversitesini kurdu (1544). Ölümünde tek vâris olarak dejenere ve geri zekâlı Albrecht Friedrich'i (1568-1618) bıraktı, onun vârisliği de 1618'de Brandenburg seçicilerine geçti. (L)

ALBRECHT von BUXHÖVDEN (1160-1229). 1199'da Livonia piskoposu oldu. Putlara tapınılan bu bölgede Alman haçlı kolonileri kurarak hıristiyanlığı zorla yerleştirdi. 1201'de Riga'yı kurdu; 1202'de, Kılıçlı şövalyeler adlı bir askerî dernek meydana getirdi. (L)

ALBRECHT von HOHENZOLLERN (1490-Mainz 1545). Johann'ın oğlu. Brandenburg seçicisi. Hem Magdeburg, hem de Mainz başpiskoposu oldu. Bu son görevin karşılığı olan parayı (21 000 florin) ödemek için Fugger'lerden borç almak zorunda kaldı. Papalık San Pietro kilisesinin yeniden yaptırılması için Almanya'da vaızlar veren Johannes Tetzel tarafından başpiskoposluk topraklarında toplanan paranın yüzde 50'sini Fugger'lerin almasını kararlaştırarak bu borcu ödedi. Albrecht, parayla günah bağışlatma meselesi yüzünden Luther ile çatıştı, ama 1519'da, Erasmus'un isteği üzerine Luther'e güleryüz gösterdi. Aynı yıl, imparator seçiminde oyunu en çok para verene satarak 103 100 florin kazandı. Lutherciliğin yayılmasına karşı koymağa çalıştı (Dessau katolik birliği, 1525), ama Magdeburg'lulara mezhep hürriyetini tanımak zorunda kaldı. Bölgesine cizvitleri soktu. (L)

ALBRECHT von HOHENZOLLERN (Ansbach 1522-Pforzheim 1557), Brandenburg hanedanından prens; SAVAŞÇI ve ALMANYA'NIN ALKİBİADES'i lakabıyle anılırdı. Karl V'in hizmetinden ayrılarak düşmanlarından yana geçti, silâhlı çetelerin başında, XVI. yy. savaşlarına katıldı. 1553'te mülküne el konuldu. (L)

ALBREDA. İngiliz Gambiası'nda, Gambia ırmağının kuzey kıyısında bir yer. 1857'ye kadar bir fransız ticaret merkezi oldu. Bu tarihte, Fransa Portendik (Moritanya) üzerindeki ingiliz haklarına karşılık burasını İngiltere'ye bıraktı. (L)

ALBRET soyu, Albert senyörü AMANİEU I'den (1050) gelen Gaskonya ailesi. AMANİEU V'in (öl. 1255'ten önce) Assallide de Tartas'la evlenmesiyle Tartas vikontluğunu elde etti. AMANİEU VIII'in (öl. 1401) Fransa kralı Charles V'in baldızı Marguerite de Bourbon'la evlenmek suretiyle servet sağladı. Ama kudreti özellikle Albert senyörü BÜYÜK ALAİN 'le (1440-1522) başladı; büyük Alain'in Françoise de Châtillon-Blois-Penthièvre ile evlenmesi (1470) Périgord ve Castres kontluklarıyle Limoges vikontluğunu elde etmesini sağladı. Alain, büyükoğlu JEAN'ı (Jean III de Navarre) 1484'te Navarre kraliçesi, Foix ve Bigorre kontesi, Bréarn ve Castelbon vikontesi Catherine'le evlendirdi; 1516'da torunu, Navarre kralı HENRİ II d'Albert'nin vasisi oldu; Henri II'nin kızı Navarre kraliçesi (1555-1572) JEANNE III, 1584'te Vendôme dükü Antoine de Bourbon'la evlendi, böylece Albret soyunun bütün malları kral HENRİ IV'e geçti. Fransa kralı Henri II tarafından Antoine de Bourbon için dükalık haline getirilen (1556) Albert arazisi, 1607'de krallık topraklarına katıldı. Böylelikle son büyük derebeyliklerden biri de ortadan kalkmış oldu. (L)

ALBRİCCİ (Alberico), italyan generali (Gallarate 1864-Roma 1936). 1918'de Bligny'de Champagne fransız cephesindeki 3. İtalyan kolordusuna komuta etti ve 1291'de Harbiye nazırı oldu. (L)

ALBRİGHT (İvan), amerikalı ressam (Chicago 1897). Üslûbu Giorgio de Chirico'nunkini andırır. (L)

ALBRİGHT (William Foxwell), amerikalı şarkiyatçı ve arkeolog (Coquimbo, Şili,

Foto. B. N. — Violet — Laurent ve Cie. Violet (LAROUSSE)

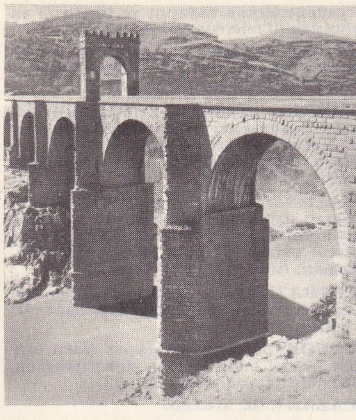

ALCANTARA, Roma köprüsü

1891). Kudüs'te *American School of Oriental Research*'e müdür oldu (1919-1936), Filistin'de birçok kazılar düzenledi. Tevrat çağı arkeolojisi uzmanıdır. *From the Stone Age to Christianity* (Taş Devrinden Hıristiyanlığa, 1940) ve *The Archeology of Palestine* (Filistin Arkeolojisi, 1949) başlıca eserleri olarak gösterilebilir. (L)

ALBRİZZİ kontesi (İsabella THEOTOKİ) [Korfu 1760-Venedik 1836]. Devlet engizisyon yargıcı kont Giuseppe d'Albrizzi'nin karısı; çağdaşı olan bazı İtalyanların edebî portrelerini çizdi (*Ritratti*, 1807) ve *Opera di Plastica di Canova* (1822) adlı bir inceleme bıraktı. Byron onun için «Venedik'in Mme. de Staël'i» derdi. (L)

ALBUERA (LA), İspanya'da (Estremadura bölgesi, Badajoz eyaleti), Badajoz'un güneybatısında kasaba; 2 500 nüf. İngilizler ile İspanyollar, Soult komutasındaki fransız ordusunu burada yendi (1811). [L]

ALBUFERA, İspanya'da, Valencia'nın güneyinde kıyı gölü; 85 km². Pirinç tarlaları. Fransız Suchet 1812'de burada İngilizleri yendi ve bundan dolayı *Albufera dükü* unvanını aldı. (L)

ALBUGİNACEAE i. (lat. *albus*, beyaz'dan). Peronosporales takımından bir mantar familyası; *beyaz pas* adlı parazit türlerini de içine alır. (L)

ALBUGİNE sıf. Histol. Parlak beyazlıklarıyle dikkati çeken zarlar için kullanılır.

◆ **Albugine zar,** husyeyi saran, dayanıklı zar. (Üst yanında *Higmor cismi* denilen bir şişkinlik görülür.) [L]

ALBUGO i. (lat. *beyaz leke*). Patol. Gözün saydam tabaka dokusunda meydana gelen beyaz leke. ‖ Beslenme bozukluğu sonucu, tırnaklarda görülen beyaz lekeler.

— Bot. Beyaz pas mantarının cins adı (*Albugo candida*). Turpgiller üzerinde üreyerek bu bitkilerde şekil bakımından büyük bozulmalar meydana getirir. (*Cystopus* diye adlandırılan bu tür, peronosporalles takımından olan akgömlekler [*albuginaceae*] familyasına örnektir.) [L]

ALBULA, İsviçre'de, Graubünden kantonunda bir akarsu; 36 km. *Albula boğazı*'ndan iner, Albula hidroelektrik santralını besler. Ret Alpleri'ndeki Albula boğazı (2 316 m.) yukarı Engandin'i İsviçre'nin geri yanı ile birleştirir. Ret Alpleri'ndeki dar demiryolu (açılışı 1903) 5 864 m. uzunluğunda bir tünelle boğazın altından geçer. XIX. yy. a kadar Albula önemli bir geçitti. Şimdi bu yoldan daha çok turistler geçmektedir. (L)

ALBULA. Esk. coğ. Tiber'in eski adı. (L)

ALBULA i. (lat. *albulus*, beyaza kaçan'dan fr. *albula*). Tarpona benzer kemiksi balık. Aralarındaki en önemli fark, albula'nın boğazında plak bulunmamasıdır. (Çatallı kuyruğu bir yana bırakılırsa, ayaksız balıklarınkine oldukça yaklaşan, saydam bir kurtçuğu vardır.) [L]

ALBUM i. (lat. *albus*, ak'tan fr. *album*). Eski Romalılarda alçı ile kaplı duvar panosu: üzerlerine resmî belgeler ve özel şahısların ilânları yazılırdı. *Pompei albumu*, 1821'de bulundu. ‖ *Senato albumu*, iki sansör tarafından beş yılda bir yapılan senato üyeleri listesi. (L)

ALBUNA, Tibur (Tivoli) ormanlarında saygı gören kadın kâhin. (Tivoli'de kadın kâhinin tapınağı diye adlandırılan küçük, yuvarlak tapınak aslında bir Vesta tapınağıdır.) [L]

ALBUQUERQUE, A.B.D.'de Rio Grande'nin yukarı çığırında (New Mexico) şehir; 201 200 nüf. 1706'da İspanyollar tarafından kuruldu; bugün bir ticaret merkezidir. Burada orduya bağlı birkaç sağlık kurumu ile bir füze deneme üssü kurulmuştur. Besin endüstrisi. (L)

ALBUQUERQUE (Affonso), **Büyük** ve **Portekiz Mars'ı** diye de anılan konkistador (Lizbon yakınında Alhandra 1453-Goa 1515). Juan II. devrinde denizciliğe başladı. Cochin'i geri almak üzere 1503'te kral Manuel tarafından Hindistan'a gönderildi; orada bir küçük tabya kurdu. Madagaskar'ı taradıktan sonra (1505), Sokotora'yı ve Hürmüz'ü alıp Venedik'in baharat yolunu kesmeyi düşündü. 1508'de Hindistan kral naipliğine atandı. Goa'yı alıp Portekiz sömürgelerinin başkenti ve antreposu yaptı (1510); Malabar'ın geri kısmını Seylan ve Malaka kıyılarını işgal ederek (1511) Güneydoğu Asya kıyılarında Portekiz imparatorluğunu genişletti. Bu dayanak noktalarından her birine bir hinterland sağlamağa ve yerlileri hıristiyanlaştırmağa çalıştı. Siyam, Sumatra, Cava krallarını Portekiz kralına vergi ödemeğe mecbur etti. Sonra, baharatı çıktığı yerde kontrol altına almak için Ambon'a bir çıkarma yaptı. 1514'te Malaka'dan Çin'e bir deniz seferi düzenledi. Bu kuvvet, Kanton yakınında Tamao'ya vardı. Hürmüz'ü tehdit eden bir Türk-Arap ittifakı ile savaşmağa hazırlandığı sırada, öldü. Ölümünden az önce, Venedik'in dostu Mısır'ı yıkmak için Arap sıradağlarından bir kanal açarak Nil nehrini Kızıldeniz'e akıtmak ve kutsal yerlerin kurtarılmasını sağlamak için bir baskınla Mekke'yi ve Hz. Muhammed'in na'şını ele geçirmek gibi şaşırtıcı bir proje tasarlamıştı. ALBUQUERQUE (Bras Affonso), Portekiz Mars'ı Affonso d'Albuquerque'nin evlenme dışı oğlu (Alhandra 1500-Lizbon 1580); babasının bıraktığı belgelere dayanarak onun hayatı hakkında değerli açıklamalar yazdı. (L)

ALBUQUERQUE (Jorge), portekizli savaşçı (öl. 1525). 1515'te Malaka valisi oldu; ölümüne kadar burada Portekiz nüfuzunu sağlamlaştırdı. (L)

ALBUQUERQUE (Matias), portekizli general (?, Pernadbuco-Lizbon 1646). Hollandalıları Brezilya'dan attı ve Portekiz'i İspanya'dan ayıran 1640 ihtilâlinin başarılmasında rol oynadı. (L)

ALBURQUERQUE, Estremadura'da, Leon krallığına bağlı kontluk. Castilla kralı Enrique II tarafından, kardeşi SANCHO için kuruldu: Sancho'nun kızı LEONAR bu kontluğu, kuzeni ve Aragon kralı Castilla'lı Fernando I'e (öl. 1516) çeyiz olarak verdi. Kontluk daha sonra Cueva* ailesine geçti ve Castilla kralı Enrique IV'ün çok sevdiği Don Beltran de la Cueva için dükalık haline getirildi (1464). [L]

ALBUS i. Nümism. Eskiden Almanya ve İsviçre'de, Gravbünden, Juliers, Kleve, Berg, Arensburg, Köln, Kolonya gibi bazı bölgelerde geçerli olan bir gümüş para. (L)

ALBÜM i. (lat. *album*, liste'den fr. k.) Fotoğraf, kartpostal, resim, pul, şiir v.b. şeyleri saklamak ve koleksiyon yapmak için kullanılan, kabı ekseriya kalın, süslü veya resimli olan ciltli defter: *Kütüphanesine baş vurarak bütün nebatat kitap ve albümlerini yerlere döker* (H. R. Gürpınar). *Bir etajerin üstünde aile, ahbap fotoğraflarıyle dolu albümler vardı* (R. N. Güntekin). ‖ *Teşm. yol.* Resimler, şiirler ihtiva eden basılı derleme: *Fotoğraflarla Türkiye Albümü.* (ML)

ALBÜMİN i. (lat *albumen*, yumurta akı'ndan fr. *albumine*). Hücrelerin esas bileştirenlerinden biri olan beyazımsı, yapışkan, madde (*Eşanl.* PROTEİN). [Organik sıvılarda] albümin artması. Bk. HİPERALBÜMİNOZ.

— Mat. *Albümin usulü*, ofset levhaların yapım usulü. (Rötuşlara ve grenli tram kopyalarına imkân verdiği için lüks işlere elverişlidir. Basit ve ucuz olduğundan küçük tirajlarda kullanılır.)

— Teknol. *Albümin zamkı*, kan albümininin amonyaklı ve kireçli su ile karıştırılmasıyle elde edilen tutkal.

ALCAZAR DE SAN JUAN

— Zool. *Albümen* veya yumurta akı, sulu bir albümin eriyiğidir, yumurta sarısını çevreler ve kuşların embriyonuna besleyici maddeleri sağlar.

◆ **Albüminli** sıf. İçinde albümin bulunan. ‖ *Albüminli su*, yumurta akı ile karıştırılmış su, civa tuzlarının panzehiri.

— Bot. İçinde albümin bulunan tohumlar için kullanılır.

— Foto. *Albüminli fotoğraf kâğıdı*, sodyum klorür ihtiva eden bir albümin tabakasıyle kaplı kâğıt. Sodyum klorür, gümüş nitrat yardımıyle gümüş klorüre çevrilir. (Albüminli fotoğraf kâğıdı 1850-1890 yılları arasında çok kullanılırdı.) [L]

ALBÜMİNAT i. (fr. *albuminate*). Kim. Bir albüminin metallerle meydana getirdiği, belirsiz bileşik. (Zehirli olmayan civa albüminatının meydana gelebilmesi, süblime ile zehirlenmelerde albümin kullanılmasını haklı çıkarır.) [L]

ALBÜMİNİMETRE i. (fr. *albuminimètre*). Fizyolojik bir sıvıdaki (idrar, sefalorasidiyen sıvı v.b.) albümin miktarını bulmağa yarayan cihaz.

— ANSİKL. *Albüminimetre*'ler albümin miktarını yaklaşık olarak kestirmek için kullanılır: bunların en tanınmışı sitro-pikrik bir reaktif etkisiyle meydana gelen pıhtının hacmini kestirmeği sağlayan kerteli bir tüpten ibaret olan Esbach cihazıdır. (Bk. PROTEİN.) [L]

ALBÜMİNOİT i. ve sıf. Albümin cinsinden olan. (Bugün bu terimin yerini protein terimi almıştır.) [L]

ALBÜMİNÜRİ i. (fr. *albuminurie*). Patol. İdrarda albümin bulunması. (*Eşanl.* PROTEİNÜRİ.)

— ANSİKL. İdrarda albümin buulnup bulunmadığını anlamak için nitrik aside baş vurulur. Nitrik asit, soğukta idrara katılınca, karakteristik bir beyaz tortu meydana gelir. Sıcakta da asetik asit ve değişik reaktiflerle albüminin varlığı ortaya çıkarılabilir. İdrardaki albümin, serin'in fazla miktarda bulunduğu bir proteinler karmaşığıdır. Bu albümini soğukta asetik asit etkisiyle tortulaşan psödo albüminden ve albümozdan ayırmak gerekir. *Albüminüri*, fark edilsin edilmesin, daima böbrek süzgecinde bir bozukluğun sonucudur. Kızıl, kabakulak, kızamık, grip, yılancık gibi hastalıklarda ve gebelikte geçicidir ve akut olarak belirir. Bright hastalığında kronik'tir. Sonuçları her zaman ciddîdir. Fakat idrarlarında az miktarda albümin bulunmasına rağmen uzun müddet yaşayanlar vardır.

Doğum hekimliği alanında, albüminüri gebelik nefrapatilerinin esas belirtisini meydana getirir. Daha düşük oranlarda olmak üzere, piyüride de görülür.

◆ **Albüminürik** sıf. Albüminüriyle ilgili. ‖ Sıf ve i. Albüminüriye tutulmuş. (L)

ALBÜMOİT i. ve sıf. Bünye bakımından albüminlerden farklı olan, dolayısıyle bunların bütün tepkilerini göstermeyen bazı proditlere verilen ad. (Jelatin, keratin, fibrin bu gruba girer.) [L]

ALBÜMOZ i. (fr. *albumose*). Biyo.kim. Bir proteinin tamamlanmayan hidrolizi, meselâ pepsik ve pankreatik sindirim sırasında meydana gelen polipeptit.

— ANSİKL. *Albümoz*'lar, proteinlerin sindirimi sırasında meydana gelen ilk ürünler olduğundan, midede, sindirim süresince normal olarak kalır. İdrarda ise lösemi, çeşitli miyelomlarda ve ostamalasi gibi durumlarda görünürler. (L)

ALBÜMOZÜRİ i. (fr. *albumosurie*). Patol.

Albinus Flaccus ALCUİN

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

Alçak kabartma, Baecus'un doğumu (Vatikan müzesi)

Alcala de Henares, Alcala Zamora, Alcantara, Alcazar de San Juan (fotoğraflar 282-283. sayfalarda)

İdrarda albümoz bulunması. (Isı yoluyle aranır: 60°C'de çöker, fakat kaynama derecesinde tekrar erir, soğurken yeniden çöker.) [L]

ALCABALA i. (ar. *el-kabala,* tuz vergisi sözünden). Castilla ve Leon'da satışlara ve el değiştiren mallara konulan genel vergi. (Katolik krallar zamanından beri onda birdi, Şarlken bunu değiştirerek götürü usulünü koydu. 1845'te de tamamıyle kaldırıldı.) [L]

ALCAÇAR-QUİVİR, Fas'ta şehir. (Bk. KASRELKEBİR.) Portekiz kralı Sebastian burada «Üç krallar» savaşı sırasında Magrıplılar tarafından yenilgiye uğratıldı, sonra da öldürüldü (4 ağustos 1578). [L]

ALCALA DE GUADAİRA, İspanya'da, Sevilla'nın güneydoğusunda şehir (Endülüs, Sevilla eyaleti); 31 000 nüf. Besin sanayii. Şehir, üzerinde bir Muvahhidî hisarı kurulmuş olan eski bir Roma kalesinin yerinde bulunur. (L)

ALCALA DE HENARES, İspanya'da, Tajo ırmağı havzasında Henares suyu kenarında Madrid'in kuzeydoğusunda şehir (Yeni Castilla, Madrid eyaleti); 25 100 nüf. Araplar zamanında basit bir kaleydi (El-Kal'e). Kardinal Cisneros burada 1498'de bir üniversite kurdu; 1509'da öğretime açılan bu üniversite uzun zaman Salamanca üniversitesine rekabet etti. 1836'da Madrid'e taşınan üniversitenin kapanması şehri çökertti; bunun la birlikte, anıtları, eski koleji, manastır ve saraylarıyle (XV. yy. sonundan kalma büyük bir ustalık eseri olan bir kilise; Toledo başpiskoposlarının sarayı; Monjas Bernardas'ların klasik üslûpta kilisesi [1613-1626]) bugün de ilgi çekmeğe devam eder. İbranî, latin, yunan ve kalde dillerinde yazılmış, ünlü *Biblia Complutensis* 1514'ten 1517'ye kadar Alcala de Henares'te basıldı. Cervantes'in memleketi. (L)

ALCALA DE LOS GAZULES, İspanya'da kasaba, Barbate suyu kenarında (Endülüs, Cadiz eyaleti); 11 200 nüf. Harabe halinde bir Magrıp hisarı. (L)

ALCALA GALİANO (Antonio), ispanyol siyaset adamı ve yazarı (Cadiz 1789-Madrid 1865). Önce askerdi. 1820'de mutlak yönetime karşı ayaklanmaya katıldı. 1823'teki fransız müdahalesinden sonra başlayan yıldırma hareketinin kurbanı oldu, İngiltere'ye kaçtı. Madrid'e döndükten sonra, 1836'da Bahriye nazırı oldu. Tekrar sürüldü, önce Paris'te, sonra Pau'da yaşadı, 1865'te yine bakan oldu. İyi hatip, zevk sahibi bir edebiyatçıydı. Hatıralarından başka, birçok makale de yazdı. (L)

ALCALA LA REAL, İspanya'da, Granada'nın kuzeybatısında şehir (Endülüs, Jaén eyaleti); 23 300 nüf. Şehrin üzerinde Mota arap hisarı yükselir. General Sébastiani 1810'da İspanyolları burada yendi. (L)

ALCALA ZAMORA (Niceto), ispanyol siyasetçi ve hukukçusu (Kurtuba eyaletinde Priego 1877-Buenos Aires 1949). 1917'de *Fomento* bakanı ve 1922'de Harbiye bakanı oldu, general Primo de Rivera'nın diktatörlüğüne karşı çıktı. Cumhuriyetin yeniden kurulması için çalıştı, 9 aralık 1931 anayasasının kabulünden sonra cumhurbaşkanı oldu. Uzlaştırıcı bir hakem rolü oynamağa çalıştı. Fakat 1936 seçimlerinde Halk cephesinin zaferinden sonra, 1935'te Cortès'leri sebepsiz olarak dağıttığı için görevinden uzaklaştırıldı. (L)

ALCALDE i. (isp. kelime; ar. *el-kadı*'dan). Eskiden ispanyol ülkelerinde adalet memuru. ‖ Bugün, ispanyol ülkelerinde belediye başkanı.

— ANSİKL. İspanya'da *alcalde*'ler, corregidor'lar ile mahallî yargıçların baş vurdukları altı saray alcalde'si (1583), cinayet alcalde'leri ve asilleri yargılayan hidalgo alcalde'leri v.b. diye ayrılırdı. XVI. yy. sonunda, bu görevlerde rüşvetcilik açıktan açığa alıp yürümüştü. İspanyol Amerikası'nda, ayuntamiento'ya başkanlık eden ve şehri yöneten alcalde mayor ile adalet işlerinde ona yardımcılık eden alcalde ordinario'lar vardı; başka alcalde'ler de corregidor'lar yanında buna benzer görevler yapıyorlardı. (L)

ALCAMO, İtalya'nın Sicilya adasında bir şehir (Trapani eyaleti); 43 400 nüf. Müslümanların kurduğu bu şehir, tarıma elverişli, küçük bir ovanın merkezidir. (L)

ALCAN (Félix), fransız yayımlayıcısı (Metz 1841-Paris 1925). *Bibliothèque de Philosophie Contemporaine*'i kurdu. XIX. ve XX. yy. ın önemli felsefe eserlerinin çoğu burada yayımladı. Bk. PRESSES UNİVERSİTAİRES DE FRANCE. (L)

ALCAN (Michel), fransız mühendisi ve siyasetçisi (Donnelay, Moselle 1811-Paris 1877). Péligot ile beraber, yünleri oleyinle yağlama usulünü buldu. (L)

ALCANİZ, İspanya'da, Guadalope suyu kıyısında bir şehir (Téruel eyaletinde Aragon); 10 000 nüf. Önemli tarım pazarı. XII. XIII. ve XIV. yy. lardan kalma bir şato. (L)

ALCANTARA, İspanya'da, Tajo üzerinde, Portekiz sınırı yakınında şehir (Extremadura, Caceres eyaleti); 3 600 nüf. Eski bir Roma şehri üzerinde Magrıplılar tarafından kurulmuştu; 1214'te Leon kralı Alfonso IX tarafından zaptedildi. Askerî Alcantara tarikatının eski merkezi. San Benito manastırının harabeleri (XVI. yy.). Trajanus tarafından 106'da yaptırılan daha sonra birçok kere onarılan altı kemerli Roma köprüsü. (L)

Al Capone, 1931'de Howard Hawks'ın çevirdiği, Paul Muni, George Raft, Ann Dvorak'ın rol aldığı amerikan filmi. Senaryosunu Al Capone hakkındaki belgelerden yararlanarak Ben Hecht'in yazdığı bu eser, amerikan gangsterlerinin hayatını ve törelerini en iyi yansıtan filimlerden biri sayılır. (L)

ALCARAZ, İspanya'da, *Sierra de Alcaraz*'ın kuzeyinde kasaba (Murcia, Albacete eyaleti); 4 800 nüf. Magrıplı hisarı. (L)

ALCARRİA, İspanya'da Yeni Castilla bölgesinde, Guadalajara eyaletinin güneyinde bir yöre. Burası, kireçli verimsiz bir yayla olmakla birlikte, vâdilerinin sulanmış toprakları verimlidir. (L)

ALCA tekniği. Matbaac. İsviçre Devlet Topografi dairesinde kullanılan ve lito, klişe veya metal gravürlerden astralon üzerine transport olmağa yarayan bir tekniktir, özel patentlidir. (M)

ALCATRAZ, San Francisco (A.B.D.) koyunda adacık. Eskiden federal hapishane olarak kullanılırdı. (L)

ALCAUDETE, İspanya'da şehir (Jaén eyaletinde Andolucia), Jaén'in güneybatısında; 17 400 nüf. İlgi çekici kiliseler. (L)

ALCAZAR i. Bk. ALKAZAR.

ALCAZAR (Baltasar DEL), ispanyol şairi (Sevilla 1530-Ronda 1606). Alba dükünün hizmetinde asılzadeydi, birkaç tanesi bugün bile ünlü olan kısa şiirler yazdı. (L)

ALCAZAR DE SAN JUAN, İspanya'da (Ciudad Real eyaletinde Yeni Castilla), Mancha ovasında şehir; 25 000 nüf. Önemli demiryolu kavşağı. Şarap ticareti. Bir Keltiber sitesi. Magrıplılar burada, daha sonraları Saint-Jean şövalyelerinin karargâhı haline getirilen bir hisar yaptırmışlardı. (L)

ALCEDO ATTHİS bls. i. Zool. Bk. YALIÇAPKINI.

Alceste, Molière'in *Adamcıl* (le Misanthrope) adlı komedisinin esas kahramanı. Son derece dürüst ve sözünü kimseden sakınmayacak kadar tok sözlü bir asılzade olan, çabuk öfkelenip karşısındakini tersleyen Alceste'ten yakın dostları bile çekinir. Bu bakımdan, *Philinte**in tam aksidir. En büyük kusuru, böyle bir yaradılışta olmasına rağmen hoppa Célimène'e tutulmasıdır. Bu tutku, Molière'in bu fevkalâde faziletlerle, bu faziletlerin değerini düşüren aşırı davranışları bir arada canlandırmasını sağlar. İnsanları gülünç duruma düşüren de bu aşırılıklardır. (L)

Alceste *ou le Triomphe d'Alcide* (Alsecte veya Alcide'in Zaferi), Lully'nin beş perdelik lirik trajedisi; önce Palais-Royal tiyatrosunda, daha sonra 1674'te «Académie Royale de Musique» te oynandı ve librettosu Quinault tarafından yazıldı. Aynı konu Roullet'nin İtalyancadan Fransızcaya aktardığı metin esas alınarak (1776) Gluck tarafından işlendi. (L)

ALCIĞIDAY, büyük moğol hanının İran ve Transkafkasya komiseri. O sıralarda Kıbrıs'ta bulunan kral Saint Louis'ye (20 aralık 1248), Eyyubîlere ve Halifeye karşı bir askerî işbirliği teklifi yapmak üzere heyet gönderdi. Saint Louis, buna karşılık olarak Alcığıday'a bir heyet yolladı, Alcığıday da bu heyeti Moğolistan'a gönderdi. Bunu, Guillaume de Rubrouck'un başkanlığında Büyük Mengü Han tarafından kabul edilen başka bir heyet takip etti (1253-1254). Fakat, Mengü metbuluğunun tanınması için direndiğinden görüşmelerden bir sonuç alınamadı. (L)

ALCİATİ, ilâhiyatçı (Milano, XVI. yy. başı-Danzig 1565). Protestanlığı kabul etti, Cenevre'de yerleşti, öğrettiği Teslis doktrinleri Calvin tarafından mahkûm edildi. Michel Servet'nin akıbetine uğramamak için, Alciati Polonya'ya gitti, orada verdiği vaızlar epeyce ilgi gördü. (L)

ALCİATİ veya **ALCİATO** (Andrea), italyan hukuk bilgini (Milano çevresinde Alzate 1492-Pavia 1550), Avignon, Bourges, Pavia, Bologna, Ferrara'da ders verdi. Eskiçağ dillerini, edebiyatlarını ve tarihini inceleyerek roma hukukunu aydınlatmağa çalışan ilk bilginlerden biridir. Getirdiği yenilikler, eski tefsirciler okulunun çökmesine yol açtı ve Cujas'ın düşüncelerine temel oldu. Latince beyitler halinde, ahlâk üzerine vecizelerden meydana gelen *Emblemata* (Alâmetler) adlı bir derlemesi vardır (1522). [L]

ALCİD i. (fr. özel isim *Alcide*'den). Larvaları, ağaç gövdelerinin tabanında halkalı galeriler oyarak, iç kabuk ve alt kabukları kemirip bitkinin ölümüne sebep olan Afrika ve Doğu Hindistan ağaçkurdu. (Türleri yö-

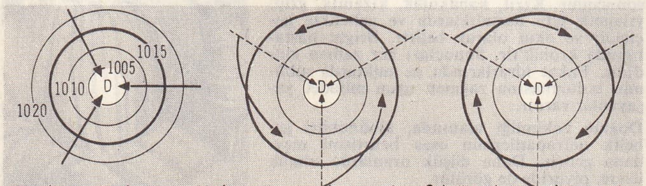

Gradient rüzgârı N (kuzey) yarımküresinde gerçek rüzgâr S (güney) yarımküresinde gerçek rüzgâr

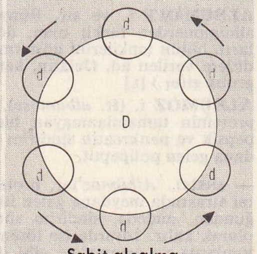

Ufuk alçalması. Eğrilen milibar olarak katlandırılmış izobarlardır (eş basınç çizgileri). 1 015 mb izobarı normal basıncı dolayısıyle alçalmanın sınır ucunu (yükselmiş izobar) göstermektedir.

Sabit alçalma ve hareketli alçama

Foto. Palandaer (LAROUSSE)

nünden zengin olan bu cins, kınkanatlılardan tahılbitigillere girer). [L]

ALCİRA, İspanya'da şehir (Valencia eyaleti); 26 700 nüf. Portakal üretim merkezi. Romalılardan kalma köprü. Şehir Kartacalılar tarafından kurulmuştu. Aragon kralı Jaime I, 1242'de burasını Müslümanlardan aldı. (L)

ALCIAD i. Saf alüminyum ile kaplanmış karışık bir Duralumin alaşımının ingilizce adı. (*Eşanl.* VEDAL.) [L]

ALCOA, A.B.D.'de (Tennessee) Knoxville'in doğusunda kasaba; 6 350 nüf. önemli alüminyum sanayii, şehre adını veren «Aluminum Company of America» tarafından 1913'te kuruldu. (L)

ALCOBACA, Portekiz'de bir kasaba, Estremadura'da (Leiria ida. bölümü); 45 000 nüf. Köylü pazarı (meyve). Citeaux keşişleri tarikatına ait eserlerin en belirlisi ve büyüğü olan büyük Santa Maria manastırı. Bu manastıra, XVIII. yy. da dehliz ve hücrelerle çevrili iki büyük manastır ile bir krallar mezarlığı eklendi. Pedro I en çok bu manastırı beğenirdi; orada, İnes de Castro'nun yanında gömülüdür. Bu mezarlar, Avrupa gotik heykelciliğinin en ünlü eserlerindendir. (L)

ALCOCK (sir Rutherford), ingiliz diplomatı (1809-1897), Japonya'nın Batılı ülkelerle diplomatik ilişkiler kurduğu bir sırada, bu ülkeye başkonsolos tayin edildi (1858). Japon sanatına ilgi gösteren ilk Avrupalılardan biridir. 1897'de *The Capital of the Tycoon* (Tycoon'un Başkenti) adlı eserini yayımladı. Bu eser, 1859 ile 1862 yılları arasında Edo'da (bugün Tokyo) geçen olayların çok ilgi çekici bir hikâyesidir. (L)

ALCOFORADO (Antonio), Brangança dükü Jaime'in hizmetinde bulunan portekizli asılzade. 1512'de, kıskançlıktan çılgına dönen dük, onu gözü önünde öldürttü, karısı Eleonora da Mendoza'yı da hançerledi. (L)

ALCOFORADO (Mariana), portekizli rahibe (Beja 1640-ay.y. 1723). Kont Noel de Chamilly'ye yazdığı ve bugün elimizde yalnız fransızca tercümesi bulunan mektupları (1669), aşk üzerine yazılmış en büyük eserlerden biridir; fakat, bu mektupların rahibe'nin kaleminden çıkıp çıkmadığı büyük bir tartışma konusudur. (Bk. PORTEKİZ MEKTUPLARI.) [L]

ALCOFRİBAS NASİER. Rabelais'nin takma adı; *Pantagruel* (1532) ile *Gargantua*'yı (1534) bu takma ad altında yayımladı. (L)

ALCOLEA, İspanya'da, Cordoba yakınlarında bir köy. Guadalquivir nehri üzerinde köprü. General Dupont, burada, 1808'de İspanyolları yendi. 29 Eylül 1868'de Serrano emrindeki ihtilâlciler, İsabel II'ye bağlı kuvvetleri yenerek kraliçenin tahttan düşmesine sebep oldular. (L)

Alcools, Guillaume Apollinaire'in şiir kitabı (1913). 1898 ile 1913 arasında yazılan bu şiirlerde şair, aşk, zamanın akışı ve ölüm hakkındaki geleneksel temaları büyük bir ifade serbestliği ile işler. Çoğu zaman içli deyişi Villon veya Verlaine'i andırır. Apollinaire, bu kitabında her çeşit noktalamayı kaldırmıştır. Eserin en meşhur parçaları şunlardır: *Mirabeau Köprüsü* (Le Pont de Mirabeau), *«la Chanson du Malaimé»* ve *«les Rhénanes»*. (L)

ALCORA, İspanya'da kasaba (Valencia bölgesi, Castellon de la Plana eyaleti); 5 200 nüf. Aranda kontu tarafından XVIII. yy. da kurulan meşhur çini ve *azulejos* fabrikası. (L)

ALCOTT (Amos Bronson), amerikalı pedagog ve filozof (Connecticut'ta Walcott 1799-Boston 1888). Pedogoji alanına, Pestalozzi'nin nazariyelerine dayanan yenilikler getirdi. 1828'de Boston'da açtığı okul hücuma uğradı ve kapatılmak zorunda kaldı. Alcott, Emerson'un Dial gazetesinde çalıştı. *Tablets* (Tabletler), *New Connecticut* (1881), *Sonnets and Canzonets* (Soneler ve Türküler, 1882) adlı eserleri ve *Emerson* üzerine bir inceleme yazdı. (L)

ALCOTT (Louisa May), amerikalı kadın eğitici ve romancı (Philadelphia yakınında Germantow 1832-Boston 1888), Amos Bronson'un kızı. Çocuk hikâyeleriyle şöhret yaptı. Bunların en tanınmışı *Little Women* (Küçük Kadınlar) [1868-1869] adlı eseridir. (L)

ALCOVER (Juan), ispanyol şairi Mallorca [Majorka] adasında Palma 1854-1926). Katalan ve Castilla lehçeleriyle yazdığı eserleri, hüzünlü romantizm geleneğine bağlanır. (L)

ALCOY, İspanya'da (Valencia bölgesi). Serpis suyu kenarında şehir; 55 000 nüf. Sanayi merkezi; yünlü dokuma, makine inşaatı, sigara kâğıdı. Aragon kralı Jaime bu şehri Araplar'dan almıştı. (L)

ALCUİN (Albinus Flaccus), anglosakson din bilgini (York 735'e doğr.-Tours 804). York kilisesi din öğretmeni Aelbert'in etkisinde kalarak yetişti. Charlemagne'a İtalya'da rastladı, onun başlıca iş arkadaşlarından biri oldu. Aachen ve Tours saray okullarını idare etti, Saray akademisi üyesi oldu, *Flaccus* takma adını aldı. Etkisi dört noktada çok önemli olmuştur: kültür restorasyonu (gramer öğretimi, güzel konuşma ve güzel yazma sanatları, eski devirlere ait vesikaların müstensihler tarafından kopye edilerek muhafaza edilmesi), din dalâleti içinde olanlarla mücadele, Saksonların hıristiyanlaşmasında şiddete son verilmesi, 800 yılında imparatora taç giydirilmesi. (L)

ALÇAK sıf. (esk. türk. *alt* veya *al*'dan). Yere yakın, yerden uzaklığı az olan, yüksek olmayan: *Alçak bir duvarla ayrılmış komşu bahçede, kapısı açık ahırın siyah çatısına dayanmış tahtalar rüzgârla devrildi* (Ö. Seyfeddin). *Bir sıçrayışta bağın kenarındaki alçak çitin üzerinden aştım* (R. N. Güntekin). || Basık, kısa: *Alçak ökçeli sarı potinlerinin üstünde yere basmıyormuşcasına bir sekişle yürüyordu* (H. Z. Uşaklıgil). || [Boy için] Kısa: *Alçak boylu adam.*||—*Mec.* Tabiatı kötü, ahlâkı bozuk kimse: *Biri kardeşiniz, diğeri damadınız olan şu alçak, hilekâr heriflere karşı kendimi müdafaa tenezzülünde bulunmayacağım* (H. R. Gürpınar).|| **1.** Aşağı, yüksek olmayan yer: *Alçak'lara kar yağıyor üşümedin mi?* (Halk türküsü).||—*Mec.* Aşağılık kimse, nâmert: *Alçaklar; bir adama otuz silâhı birden çekiyorlar* (N. Kemal). *Bizi heyete müzevirleyen bir alçak değil mi* (Kemal Tahir).

— ÇEŞ. DEY. *Alçak gönüllü,* mütevazı, kibirsiz: *Madem ki fakiriz, alçak gönüllü olmayı da bilmeliyiz* (H. R. Gürpınar). *Alçak gönüllüdür Sadiyem / Hem maşa satar hem gübek atar* (B. R. Eyüboğlu). Mevkiini ve şahsi değerini olduğundan aşağı gösteren, küçük şeylerle yetinen. || *Alçak gönüllülük (göstermek),* kibirsiz davranmak, büyüklük taslamamak: *Ölünceye kadar her saati sorana alçak gönüllülükle vakti söyledi* (Yaşar Kemal). || *Alçak ses,* zor işitilecek kadar hafif ses, pes ses: *Alçak sesle Tevfik'in başına gelenleri anlatmağa başladı* (H. E. Adıvar). *İşitilmeyecek kadar alçak, perişan bir sesle dedim ki...* (Y. K. Karaosmanoğlu). || *Alçaktan (aşağıdan) almak,* sinirli veya öfkeli biriyle anlaşma imkânlarını ortadan kaldıracak şekilde konuşmamak, teskin edici bir ton kullanmak: *Ben ondan da ağır bastığımı hissettirmek için alçaktan alıyormuş gibi cevap verirum* (O. V. Kanık). || *Alçaktan görüşmek. Esk.* Kibir etmemek, tevazu göstermek.

— Astron. *Esk. Alçak,* güneş, ay ve yıldızlara nispetle yeryüzü. Eskiler dünyayı kainattaki diğer kürelere göre en aşağıda bir zemin gibi tasavvur ettikleri için yeryüzüne bu sıfatı vermişlerdi.

— Denizc. *Alçak tekne,* su hattı üstünde kalan kısmı yüksek olmayan tekne.

— Elektr. *Alçak gerilim,* kıymeti az olan potansiyel farkı (genel olarak yüksek gerilim'in karşıtıdır). || *Alçak frekans,* işitilebilir sesler düzeyinde bulunan frekans.

— Heyk. *Alçak kabartma,* bağlı olduğu zeminden hafif bir kabartma ile ayrılan heykel (yarım kabartma ile yüksek kabartma tam kabartmaya yaklaşır). Bk. ANSİKL.

— Kuşç. *Alçak uçuş,* bazı kuşların az yüksekten, yere yakın uçuşu (aladoğan).

— Matbaac. *Alçak takım,* kalın çinkolu tire klişelerde kullanılan takım.

— Spor. *Alçak top sürme,* basketbolde bir oyuncunun topu yerden çok az bir yükseklikte zıplatarak götürmesi.

— ANSİKL. Heyk. Eski Ortadoğuda dinî veya sivil yapıların dekorasyonunda kullanılan birçok *alçak kabartma* bulundu. Sümer sanatı taştan yana fakir olmakla beraber, Sümerliler bu tekniğin ilkelerini tespit etmişlerdi. Öbür ülkeler, topraklarının imkânlarına göre, çeşitli heykellerini kayalık yüzeylere (Hititler gibi) veya yapıların duvar eteğini meydana getiren mermerlere (Asurlular ve Akamanışlı Persler gibi) yapıyorlardı. Mısırlılar en eski çağlardan beri çeşitli tapınak, dikilitaş ve kapı kulelerini alçak kabartmalarla süslediler. Yunanlılar bu tarzı metopalar, frizler, sütun kaideleri için kullandılar (Partenon'un frizleri bu çeşit eserlerin en ünlüleri arasındadır [Athena bayramı]). Romalıların anıtlarında ise alçak kabartma lüzumundan fazla kullanılmıştır (Titus ve Constantinus takı, Trajan sütunu) IV. yüzyılda bu sanat gerilemeğe başlar (hıristiyan lahitleri). Ortaçağda ise önemli gelişmeler gösterir (kilise ana kapıları, sütun ve başlıkları, frizler v.b.). Rönesans bu geleneği devam ettirir. XVI. yy. fransız heykeltraşları, alçak kabartmaya alçak yontu adını verdiler; XVII. yy.da ressamlar Flandre bölgesiyle Hollanda'dan gelen sahte alçak kabartma denen göz aldatıcı, yapmacık resimler üzerinde uğraştılar. Alçak kabartma XVIII. yy.da kuyumculukta, tahta fildişi heykelciliğinde, çilingir ve seramik sanatında görülür. *Clodion,* salon, yemek odası, duvar, kapı üstleri veya şömine davlumbazları için nefis alçak kabartmalar yontu. XV. yy. dan XVII. yy. a kadar mobilyaların üstleri bile alçak kabartmalarla kaplandı. Daha sonra mimaride olduğu gibi süsleme sanatlarında da alçak kabartmaya olan düşkünlük azaldı.

◆ **Alçacık** sıf. Çok alçak, daha alçak: *Hele saz dinlemek için sulara kadar gidip alçacık bir iskemle üstünde kahve tâbilerinin nâraları altında...* (H. Z. Uşaklıgil). *Alçacık gördü de deveci eşeği mi sandı?* (Ata s.).

— Dil bil. Aslî şekli «alçakcık» tır. Telaffuz güçlüğü sebebiyle, «ufacık, küçücük» örneklerinde görüldüğü gibi birinci «k» sesi düşmüştür.

◆ **Alçakca** sıf. ve zf. Az alçak, pek yüksek olmayan. ||—*Mec.* Yaradılışı kötü kimselere yakışır şekilde, zelil bir tarzda: *Eda, bu iddiasının sırf garazkârlıktan doğan alçakça bir iftira derecesinde kalacağını derhal zihninde muhakeme etti* (H. R. Gürpınar).

◆ **Alçaklanmak** dönşl. f. Birine yaltaklanmak, tenezzül etmek.

◆ **Alçaklaşmak** dönşl. f. Bulunduğu bir yükseklikten aşağıya doğru yavaş yavaş inmek, yere doğru yaklaşmak. || — *Mec.* Âdileşmek, düşük, zelil bir hale gelmek.

◆ **Alçaklık** i. Alçak olma hali, yüksekliğin az olması:... *çömelince altına bir maymun sığacak alçaklıkta...* (G. Dilmen).||— *Mec.* Âdilik, aşağılık, kahpelik, zillet: *Kara çocuk*

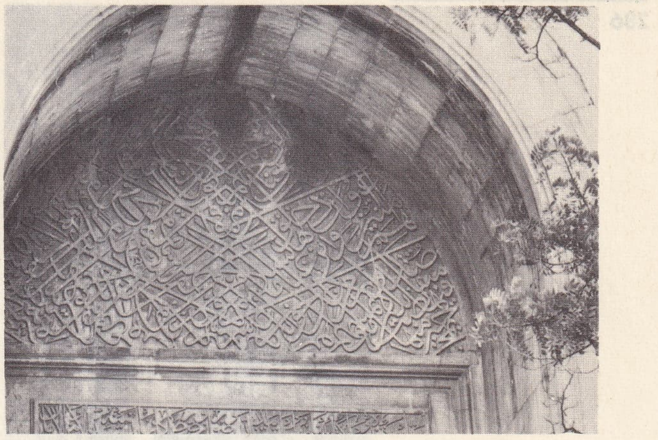

alçı kabartmalı yazı (Topkapı sarayı)

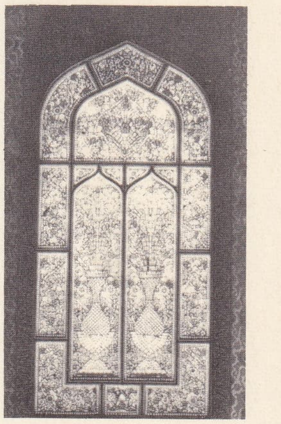

alçı'lı elvan içlik (Topkapı sarayı)

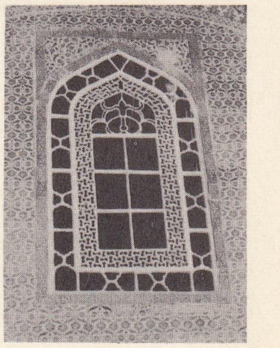

alçı içlik (Topkapı Sarayı) Harem dairesi)

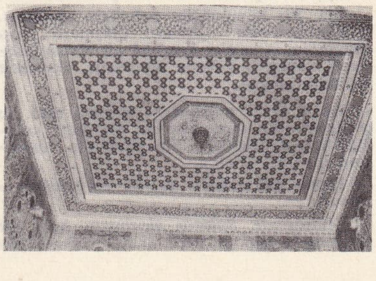

Alçı tavan (Topkapı Sarayı Harem dairesi)

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

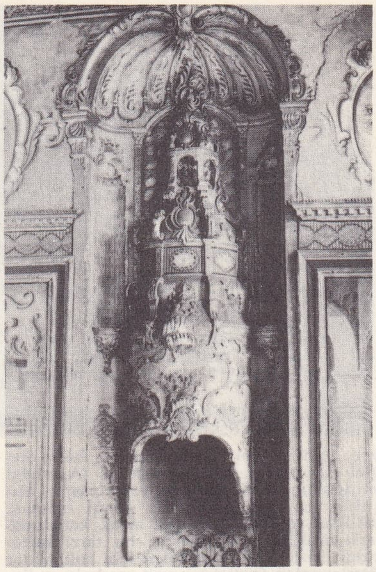

alçı işlemeli ocak başmağı (Topkapı Sarayı Harem dairesi)

alçı (diğer fotoğraflar 285. sayfada)

tuhaf bir karadeniz şivesiyle yapılan hareketin alçaklığından, âdiliğinden, kancıklığından bahsetti durdu (S. F. Abasıyanık). || Alçak gönüllülük, tevazu: *Din yolun miskinlik ile vardılar / Tanrıya alçaklığile irdiler.*

— DEY. *Alçaklık etmek,* alçakça davranmak, hainlik etmek. || *Esk.* Tevazu göstermek: *Gel alçaklık edüp gözle zebunu / Çakala yalvarır kurdun zebunu* (Işkname).

◆ **Alçarak** sıf. *Esk.* Biraz alçak, boyu az kısa: *...yüksek ağaçlı bahçenin ortasında, arkasındaki yavrusu gibi kalan alçarak binayı gizleyen...* (A. Ş. Hisar).

— Dil bil. *Alçarak,* bugün az kullanılan bu kelime aslında «alçakrak» şeklindedir. Telaffuz güçlüğü sebebiyle ilk «k» sesi düşmüştür. (ML)

ALÇALMAK dönşl. f. Yüksekten aşağıya doğru inmek: *Yokuş aşağı dönemeçlerin birinden[...]deniz seviyesine inmekteyiz. Alçaldıkça hava değişiyor, ısınıyor...* (F. R. Atay).||Yüksekliği azalmak, kısalmak: *Güneş alçaldığı halde...* (Kemal Tahir). || — *Mec.* Tenezzül etmek, bayağılaşmak: *Elbet sefil olursa kadın, alçalır beşer* (T. Fikret).

◆ **Alçalış** i. Alçalmak eylemi: *Bu hareket, bu alçalış, Şem'iye ölüm kadar acı göründü* (H. R. Gürpınar).

◆ **Alçalma** i. Alçalmak eylemi, yükseklikten kaybedip yere yaklaşmak.||—*Mec.* Bayağılaşmak, kendini küçük düşürmek: *Her insan hayatında gerileme ve gevşeme, yükselme ve alçalma aynı derecede yer almakta...* (H. Z. Ülken).

— Astron. *Ufuk alçalması,* bir noktanın ufuk düzlemi altında, bu düzlem ile ufuk dairesinin herhangi bir noktası arasında ölçülen açı. Bk. ANSİKL.

— Coğ. *Alçalma,* kabaran suyun çekilmesi, normal seviyesini bulması: *Alçalan sel suları...* || Suyun normal seviyesinden daha aşağı inmesi, çekilip kuruyacak hale gelmesi: *Nehir suyunun alçalması.* || Bir toprak parçasının çöküp yerleşmesi.

— Denizc. *Denizin alçalması,* deniz seviyesinin inmesi. || *Gelgit alçalması,* gelgit'in iki devresi arasında suların inmesi.

— Dy. *Hat alçalması.* Bk. HAT *çökmesi.*

— Fiz. Bir büyüklüğün değerinin azalması. || *Barometrenin alçalması* (*düşmesi*), civa sütununun inmesi. || *Sıcaklık alçalması* (*düşmesi*), soğuma. || *Sesin alçalması,* akustikte ses kalınlaşması.

— Geod. *Ufuk alçalması,* rasyonel ufuk ile görünen ufuk düzlemlerinin meydana getirdiği açı. (Gözlemci, küre yüzeyinin yukarısındadır.) Bk. ANSİKL.

— Havc. Yüksekliğin düzenli bir şekilde azalması.

— Hidrografi. *Suların alçalması,* belli bir seviyede ve belli bir hızla akan bir akarsuyun alçalması; genellikle taşınan su hacminin azalması ve akış hızının yavaşlamasıyle birlikte olur ve suların yükselmesine göre daha yavaş meydana gelir.

— Jeol. *Mihver alçalması* veya *şarniyer alçalması,* bir kıvrımın şarniyerinde daha alçak olan kesim.

— Jeomorfoloji. *Yerey alçalması.* Bk. ANSİKL.

— Mad. oc. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Astron. Bir *x ufuk alçalması*'nın değeri araştırılırken hesaba katılması gerekli olan unsurlar, bir yandan A ölçme istasyonunun *h* yüksekliği, bir yandan da ışınların atmosfer içinde kırılmasıdır. Bu sonuncu unsur, meteoroloji şartlarına ve pratikte günün saatlerine göre değişir. İlk bir tahmin ile, ortalama şartlar içinde, *x*'i hesaplamak için şu yaklaşık formül kullanılır (*h* metre ile verilir):

$x = 0{,}52\sqrt{h}$ (binde kesir ile)

$= 1{,}78\sqrt{h}$ (derece dakikası ile)

Bunun düzeltilmesi, bir gemi güvertesinde deniz seviyesinden *h* m. yüksekte bir noktada yapılan gözlemlere uygulanır. $aB = s$ yatay mesafesi yaklaşık formül ile km. olarak verilir: $s = 3{,}87\sqrt{h}$ ve böylelikle, meselâ yüksekliği 60 m. olan bir fenerin ufuk uzaklığının 30 km. olduğu anlaşılır.

—Geod. Gözlem yerinin düşeyini içine alan bir düzlem düşünelim. Deniz seviyesi NMT'nin yukarısındaki gözetleme istasyonu O'nun yüksekliği $MO = h$ olsun. OH rasyonel ufuk, OT görünen ufuk, $HOT = \alpha$ açısı da *alçalma*'dır. Yer yarıçapına R dersek, şu formülleri elde ederiz: $CM = CT = R$ ve $CO = R + h$. Şimdi, içindeki OCT açısının da α'ya eşit olduğu CTO üçgeni

$$CT = CO \cos\alpha$$

veya $$R = (R + h)\cos\alpha$$

verir. Bundan da $\cos\alpha = \dfrac{R}{R+h}$

çıkar. Pratikte, görünen ufku daha da uzak gösteren atmosfer kırılmasını hesaba katmalıdır.

— Jeomorfoloji. *Yerey alçalması,* tektonik bir hareket (*senklinal* oluşması) veya dış olaylar (tabiî veya sunî boşlukların çökmesi) sonucunda yeryüzünün çukurlaşması. (Bu terim, yavaş bir oluşma için kullanılır; âni ve şiddetli oluşmalara çökme veya göçme denir.)

— Mad. oc. Bir yeraltı işletmesi, sonradan üzerindeki yereyin yüzünde bir alçalmaya sebep olabilir. Alçalma önce işletmenin açtığı AB boşluğunun hemen üstündeki yereyde başlar. Dolgu veya yıkıntı maddeleri arasında önemli boşluklar vardır. Zamanla dolgu sıkışarak eskisinin yüzde 40-60'ına inebilir. Alçalma olayı düşey doğrultuda tabakadan tabakaya geçerek, biraz hafiflemiş olarak, fakat işletme yüzeyinin düşeyini genişçe aşarak (tabaka eğimi yönünde daha fazla olarak) yüzeye kadar gelir. Yereyin hareketi sade bir alçalma ile kalmaz, buna gerçek yatay yer değiştirmeler de katılır.

◆ **Alçaltma** i. Alçaltmak eylemi.

— Mim. *Alçaltma tavan,* bir yapının, bir odanın tavanını daha alçaltmak için yapılan ikinci bir tavan. Asıl tavanın altındadır ve iki tavanın arasında boşluk vardır.

◆ **Alçaltmak** ettrg. f. Boyunu, yüksekliğini azaltmak, indirmek: *Tavanı alçaltmak.* || [Sesini] Kısmak, yavaşlatmak: *Müdür Efendi, bu sözleri biraz sıkılarak, sesini alçaltarak söylemişti.* (R. N. Güntekin). || —*Mec.* [Bir kimsenin] şerefini, haysiyetini düşürmek, zelil bir vaziyete sokmak. (ML)

ALÇELME i. Kıyf. *Mah.* Türkmen ve yörük giyiminde kadınların başörtüsü üzerine alından bağladıkları verev katlanmış örtü, krep. || Erkeklerin kullandıkları büyük kırmızı mendil (*alçevre* de denir). Güneydoğu Anadolu bölgesi. (M)

ALÇI i. Alçıtaşının hafifçe pişirilmesi ve öğütülmesiyle elde edilen madde. (Bk. ANSİKL.)

— ÇEŞ. DEY. *Şaplı alçı,* 150°C'de pişirilerek bir şap eriyiğine batırılan alçıtaşlarının 600 -700°C'de pişirildikten sonra ince öğütülmesiyle elde edilir. || *Yüksek dirençli alçı,* içinde, rutubete doymuş havada, düşük ısı ile hazırlanmış yarı-hidrat ve sülfat-anhidrit türleri bulunan alçı.

— Dişçilik. *Dişçi alçısı,* diş tababetinde protez işlerinde kullanılan alçı.

— İnş. *Alçı işi,* alçıdan yapılmış inşaat işleri. || *Alçı kabartmacılığı,* tavan ve duvarlara alçı ile yapılan süsleme. Bk. ANSİKL. || *Alçı örme,* taş ve lata kullanmadan, el ile yüksek mutfak bacalarının ve sandıkların yapımında kullanılan alçı bölme. || *Alçı örmek,* alçıyı mala ve elle fırlatmadan ve yapıştırmadan kullanmak. || *İnce inşaat alçısı,* içinde büyük taneler bulunmayan ve son tabakanın çekilmesinde kullanılan alçı. || *Kaba inşaat alçısı,* duvarlarla tavanların çatılmasında ilk tabaka olarak kullanılan kalın öğütülmüş alçı. || *Kalıp alçısı,* bazı eşyanın yapımında (porselen, fayans) veya kalıbını almakta kullanılan alçı.

— Tıp. *Alçıya koymak* (*almak*), kırılan bir kemiğin çabuk ve düzgün kaynaması için sargıladıktan sonra alçıyla kaplamak.

— Zır. [Toprağa] *Alçı serpmek, alçı gömmek.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Alçıtaşının, yani bihidrat kalsiyum sülfatın, 150°C gibi çok düşük bir ısıda neminin alınmasıyle alçı elde edilir. Pişirme işi bazen kuru havalı fırınlarda (sabit veya dönen), bazen de nemli havalı fırınlarda (sabit veya dönen) sürekli yahut aralıklı şekilde yapılır. Ticarette kullanılan alçı karışık bir üründür, çünkü içinde değişik miktarlarda kalsiyum sülfat, anhidritler veya hidritli maddeler bulunabilir ve ona göre de nitelikleri değişebilir.

— İnş. Eski yapı işlerinde özellikle camilerin kubbe ve tavanlarında çok görülen bu süsleme sanatı, sıva üstüne mıhlanan çivilerin üzerine tutturulmak suretiyle alçıdan kabartma olarak yapılır. Bu tarz alçı süsleme daha çok kiremit rengi ve kırmızı zemin üzerine beyaz olarak bırakılır, araları bazen çeşitli renklerle boyanır, bazen de çivi parçalarıyle süslenirdi. Kabartmalar çok kalın yapılmazdı. Mala ile yapıldığından *malakârî* adı verilmiştir. Fırça ile yapılan süslemeye de *kalemkârî* denilir.

Mimar Sinan'ın eseri olan *Sokullu camii*'nin tabakalarının ve mahfillerinin tavanlarında bu sanatın en güzel örnekleri yer alır.

— Zır. Eskiden kalkerli bir katkı olarak kabul edilen alçı, her şeyden önce, içindeki kükürt ve kalsiyumdan dolayı besleyici bir maddedir. Alçılama, hektar başına 400 ile 600 kg. lık bir doz halinde sunî çayır (yonca, kaba yonca ve evliya otu) için faydalıdır. Toprağın tuzdan arınması için de bol miktarda alçılama yapılır. Alçı, brüt halde (katı alçı), kireçleştikten sonra (pişmiş alçı) ve yarı pişmiş (ilk ikisinin karışımı) olarak kullanılır.

◆ **Alçıcı** i. İnş. Alçıtaşını çıkaran kimse. || Alçı hazırlayan veya satan kimse. || Tavan, ve duvarların alçı ile kaplanmasında, alçı bölmelerin yapımında çalışan işçi.

◆ **Alçılamak** f. Alçı sürerek veya alçı karıştırarak bir işlem yapmak.

— İçk. sanay. *Şarapları alçılamak,* şarapları alçı ile asitlendirmek.

◆ **Alçılı** sıf. İçinde alçı bulunan, alçı ile karışık olan: *alçılı sular.* || Alçı ile sarılmış kırık bir organ: *alçılı bacak, alçılı kol.* (M)

ALÇITAŞI i. Tabiî kalsiyum hidro sülfat. (*Eşanl.* JİPS.)

— ANSİKL. Miner. Formülü $CaSO_4, 2H_2O$ olan, özgül ağırlığı 2,31 - 2,33, sertliği 1,5 -2 arasında değişir, alçıtaşı, *alçıtaşlı su mermeri*'nde olduğu gibi sıkışık ve çok taneli kütleler ve *sakaroit alçıtaşı*'nda olduğu gibi billûr halindedir. Alçıtaşı, monoklinik sistemde billûrlaşır; simetri yüzeyine paralel olarak, kolayca yaprak halinde ayrılır. Girişik, hacimsi billûrlaşmalara çok rastlanır, rengi sarımsıdır. Büyük tuz çökeltilerinde alçıtaşı, kalsiyum karbonatın veya dolominin hemen üstünde ve sodalı klorür ile potasyum ve magnezyum tuzlarının altında bulunur.

Alçıtaşı, alçı sanayiinden başka, sunî Portland çimentosunun bileşiminde de kullanılır. Portland çimentosuna, öğütülmeden önce katılan alçıtaşı, çimentonun tutmasını (miz) kolaylaştırır. (L)

ALDABRA adaları, Hint okyanusunda, Madagaskar'ın 350 km. kuzeybatısındaki Mercan adaları. İdarî bakımdan Seyşel (Seychelles) adalarına bağlıdır. 1965'te, Hint okyanusu Britanya toprakları adıyle birleştirilen bölge içinde yer alan bu adalarda askerî üs-

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

ler bulunur. 1967'de Amerikalılarla yapılan bir anlaşma ile adalar, ortak üs haline getirildi. (L)

ALDAN, S.S.C.B.'de, Doğu Sibirya'da bir ırmak, 2 242 km. Stanovoy dağlarından çıkar, *Aldan dağları*'nın yüksek tepelerini dolaşır, geniş bir daire çizdikten sonra, Verkhoyansk dağları eteklerinde Lena'ya karışır. (L)

ALDAN, S.S.C.B.'de, Doğu Sibirya'da bir adı taşıyan ırmağın yanında, *Aldan dağları*'nın eteklerinde, Yakutsk'un 500 km. güneyinde şehir; 20 000 nüf. Altın madenleri işletmesi. (L)

ALDANİT i. (fr. *aldanite*). Miner. Kübik sistemde billûrlaşan, toryum, uranyum ve kurşun tabiî oksidi. (L)

ALDANMAK dönşl. f. (esk. türk. *al,* hile'den *al-da-n-mak*). Hataya düşmek, yanılmak, bir şeyi başka bir şey sanmak: *Aldanıyorsunuz, gelen Ahmet değil, ağabeyidir.* || Bir hileye, bir yalana kanmak; görünüşe göre yanlış hüküm vermek: *Komşu, bu riyakâr nedamete ve sesimdeki titreyişe aldandı, yumuşadı* (R. N. Güntekin). || Hayal kırıklığına uğramak: *Birbirlerine inanmış olanlar aldanmış olduklarını acı acı anlamışlardı* (N. Ataç). || Oyuna gelmek, inanmak: *Farzedelim ki bu yalana efkâr-ı umumiye şimdilik aldandı...* (Yahya Kemal). || Avunmak, oyalanmak: *Ben bu gözlerle mükedder âciz / Sana baktıkça teselli bulurum, aldanırım* (Tevfik Fikret). || [Bitkiler için] Havanın vakitsiz ısınması sonucu çiçek açmak.

— DEY. (*Eğer*) *Aldanmıyorsam,* bir söze başlarken önceden bir yanılma payını kabul için kullanılır: *Eğer aldanmıyorsam yakında gene görüşeceğiz.*

◆ **Aldanış** i. Kanma, yanılma.

ALDANOV (Mark Aleksandroviç LANDO, kısaca **Mark** denir), rus yazarı (Kiev 1889-Nice 1957). Mesleği kimyagerlikti. 1919'da Paris'te iltica etti, 1941'de A.B.D.'ye geçti. Tarihî romanlar yazdı: çağımıza imalarla dolu olan *Devyatoye Termidora* (9 Termidor) 1923; *Svyataya Elena, Malenkiy Ostrov* (Sainte- Hélène, Küçük Ada)1924, *Klyüç* (Anahtar) 1930 ve Rus ihtilâlini, ihtilâl utopyalarını aşağılayıcı bir şüphecilikle anlatan eseri «*Kaçış*» (1932). [L]

ALDATMAK geçl. f. Hataya sevketmek, yanıltmak: *Kendimizi aldatmayalım, düşünceye öyle büyük değer verdiğimiz yoktur* (N. Ataç). || Yalan söylemek: *Hiç param yok diye onu aldattım.* || Alışverişte hile yapmak, kötü veya ucuz bir malı, iyi diye veya pahalı satmak. || İğfal etmek, baştan çıkarmak: *Zavallı kızı aldatmış sonra da ortalıkta bırakıvermiş.* || [Evlilikte] İhanet etmek: *Karısını aldattığını bilmeyen kalmadı.* || Avutmak, oyalamak: *Çocuğu oyuncaklarla aldattım.* || Lâdes oyununda taraflardan birine bir şey vererek oyunu kazanmak.

— Dil bil. Türkçe *al* (hile), isim kökünden *alda-mak*> *alda-t-mak,* şekil bakımından ettirgen fiil olmakla beraber kullanışta sadece geçişli fiil anlamı ifade eder.

— ÇEŞ. DEY. *Kendini aldatmak,* olmayacak bir şeye kendini inandırarak oyalanmak, teselli bulmak: *Kocam bir gün gelecek diye kendini aldatıyor.* || *Nefsini aldatmak,* açlık v.b. ihtiyaçlarını geçici tedbirlerle gidermek.

— Huk. *Aldatma.* Bk. HİLE.

— Spor. *Aldatma,* basketbolda bir oyuncunun karşı takım oyuncusunu belirli bir hareketi yapacakmış gibi aldatarak başka bir hareketi yapması. İngilizce karşılığı «fake» de kullanılır.

◆ **Aldatıcı** sıf. Yanıltan: *Vesilelerin siyasiyatta aldatıcı bir hassaları vardır* (Yahya Kemal). *Zaten her gördüğümüz böyle aldatıcı ve şaşırtıcıdır* (A. Ş. Hisar). || Kandıran: *Vaziyeti düzeltmek için ne yolda aldatıcı tavırlar takınması lâzım geleceğini kestiremiyordu* (H. R. Gürpınar). *Tanzimatçılar Türklüğün yüzüne aldatıcı bir nikab çekmişlerdi* (Z. Gökalp).

— Biyol. Gözlemciyi yanıltabilecek bir hayvan veya bitkinin arzettiği bir durum için kullanılır: *Ağaç yaprağını andıran filyom böceği aldatıcı bir kılık arzeder.*

— Patol. Başlangıçta önemsiz gibi görünen ağır hastalıklar için kullanılır.

◆ **Aldatılmak** edilg. f. Kendisine hile yapılmak, oyuna getirilmek: *İşine son verilişinden çok aldatılışına içerliyordu* (O. Kemal). || Yoldan çıkarılmak: *Roman aldatılan kızın romanı* (F. R. Atay). || Yanıltmak, zihni çelinmek. || Alışverişte kandırılmak. || Avutulup, oyalanmak. || Eşi tarafından ihanet edilmek: *Karısı veya kocası tarafından aldatılmışları, ahlâksızları görünce küçümser...* (S. F. Abasıyanık).

◆ **Aldatış** i. Aldatma hali: *Bu apaçık aldatış Şem'i'nin içtiği birkaç kadehin de tesiriyle zihninde büyüdükçe büyüdü* (H. R. Gürpınar).

◆ **Aldatmaca** i. Aldatıcı oyun, hile: *Artık aldatmaca yok dürüst olmalısın.* (M)

ALDAZİN i. (fr. *aldazine*). Kim. Hidrazin'in aldehitlere etkimesiyle meydana gelen cisimlere verilen ad. (L)

ALDEADAVİLA DE LA RİBERA, İspanya'da, Salamanca eyaletinin Leon bölgesinde, Duero ırmağı vâdisi yakınında bir yer. S.S.C.B. hariç, Avrupa'nın en önemli hidroelektrik tesislerinden biri (yüksekliği 139,5 m., genişliği 250 m.), 1964'te Duero ırmağı üzerinde, burada hizmete girdi. Baraj, biriktirdiği sularla, gücü 720 MW'a ulaşan bir elektrik santralını besler. (L)

ALDEBARAN (ar. k. «Yedi Süreyya» yı takip eden) α Boğa* yıldızına verilen ad. Kadiri 1,1 Spektral sınıfı K. 5. (Bk. YILDIZ.) Aldebaran, üç yıldızlı Orion*un Kılıç kemerine oranla Sirius* yıldızının hemen eşdüşümü olan veya Orion takım yıldızının birinci kadirden iki yıldızı Rigel ve Betelgöz'ün meydana getirdiği ikizkenar bir üçgenin tepesine tekabül eden bir noktada ve yaklaşık olarak Orion'un üç yıldızlı Kılıç kemerinin kuzeydoğu uzantısında bulunur. Aldebaran, Türkiye'de kasım sonlarında, gece yarısına doğru görülür. (LM)

ALDEGREVER (Heinrich), alman gravürcüsü ve kuyumcusu (Paderborn 1502-Soest 1558). Bakır üzerine işlenmiş, çoğu küçük çapta, üç yüze yakın gravürü vardır. Üslûbunun gerçekçi zerafeti bakımından Dürer ile, kullandığı gri renklerdeki incelik bakımından da Lucas von Leide ile mukayese edildi. Birçok çağdaşın portreleri yanında, konusu dinden ve mitolojiden alınmış sahneleri işledi. Halk yaşayışını yansıtan *Düğünde Dans Edenler* adlı gravürü en başarılı eseri sayılır. Başlıca eserleri British Museum'dadır. (L)

ALDEHİDAT i. (fr. *aldéhydate*). Kim. Aldehitlerin amonyak ve aminler ile verdiği katılma ürünlerinin genel adı. (Katı olan bu ürünler, aldehitlerin ayrışımına yarayabilir; pek stabil değildir ve seyreltik asitlerin etkisiyle hidrolize uğrayarak tekrar aldehit meydana getirir.) [L]

ALDEHİDİN'LER i. (fr. *aldehydines*). Kim. Aromatik aldehitlerin aromatik ortodiaminlere etkisiyle meydana gelen birtakım bazlara verilen ad. (L)

ALDEHİT i.(*al*cool ve *déhyd*rogenatum'dan esk. fr. k. *aldéhyde*). Kim. Alkolün mutedil bir oksitlenme ürünü, aynı zamanda benzerlikleri yüzünden yine aldehitler adı verilen birtakım maddeleri belirten CH_3 —CHO formülündeki uçucu sıvı. (*Eşanl.* ASETALDEHİT, ASETİK ALDEHİT, ÂDİ ALDEHİT, ETANAL.)

— ANSİKL. *Asetik aldehit,* etil alkolün sulfokromik karışımı etkisiyle oksitlenmesinden doğar. Bir kalsiyum asetat ve formiyat karışımının kuru damıtılmasından da meydana gelir. Günümüzde yalnız, asetilenin hidratasyonu ile elde edilmektedir.

Aldehit, hareketli, keskin kokulu, 20°C'de kaynayan, su, alkol ve eterle karışabilen bir sıvıdır. Paraldehit ve metaldehit gibi polimerleşme ürünlerini kolaylıkla verir.

Paraldehit $(CH_3 —CHO)_3$, aldehitin âdi sıcalıkta, eser miktarında sülfürik asitle birleştirilmesinden elde edilir. Tıpta uyku ilâcı olarak kullanılan ve sülfürik asit eşliğinde damıtıldığı zaman tekrar aldehit meydana getiren, 124°C'de kaynayan, renksiz bir sıvıdır. *Metaldehit,* düşük ısıda meydana gelir. Süblimleşebilen ve tam olarak ancak kapalı tüpte aldehite dönüşen beyaz bir katıdır. *Meta* adıyle pahalı yakıt olarak, bir de sümüklüböceklerin yok edilmesinde kullanılır.

● Benzer fonksiyonlara sahip metanik (HCHO) ve primer (R—CHO) karbonilli türevlere de *aldehitler* adı verilir; sögonder karbonilli türevlere ise (R—CO—R′) *ketonlar* denir.

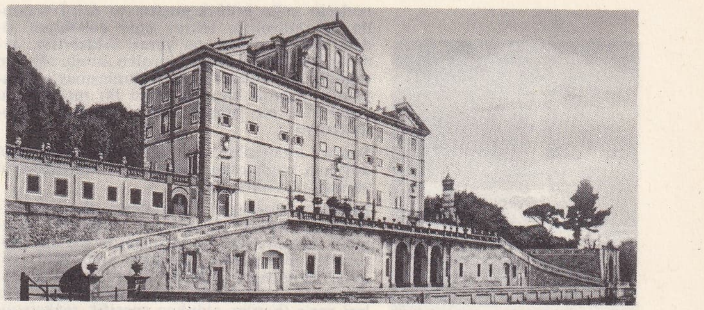

Aldobrandini villası

Aldehitler, genellikle ilgili asidi belirten sıfattan sonra aldehit kelimesi kullanılarak adlandırılır: HCHO (*formik aldehit* veya *formaldehit*), CH_3 —CHO (*asetik aldehit* veya *asetaldehit*), C_6H_5 —CHO (*benzoik aldehit* veya *benzaldehit*) v.b. Resmî adlandırmada aldehitler, tekabül ettikleri hidrokarbonların adındaki son «*n*» sesi yerine «*al*» eki getirilerek belirtilir: CH_3 —CHO (*etanal*), CH_2=CH—CHO (*propenal,* genellikle *akrolein*), CH_3 —CH=CH—CHO (*buten—2al* [—1]) gibi; aldehitik karbonun (—1) diye numaralanması istenirse uyulan bir kaidedir.

Kokulu yağlardan birçok aldehit çıkarılmıştır. Pekçok sentez usulü bulunan aldehit, fonksiyonunun dayanıksızlığı yüzünden, bazı istisnalar dışında kârlı sayılmaz. Şunlar zikredilebilir: bazen R—CH_3 hidrokarbonunun halojenasyonu ile elde edilen R—$CHCl_2$ aldehitik halojenürlerin hidrolizi (toluen'den itibaren *benzaldehit*); matanolun veya primer alkollerin katalitik hidrojensizleşmesi veya mutedil oksitlenmesi; kalsiyum formiyat veya diğer bir kalsiyum karboksilattan ibaret bir karışımın damıtılması veya formik asitle diğer bir karboksilik asit karışımının toryum oksit beraberinde pirojenasyonu; nitrillerin, bir hidrolizin takip ettiği, kalay ve HCl ile mutedil indirgenmesi; organomagnezyum bileşiklerinin dietilformiamit veya ortoformik ester üzerine etkisi ve ondan sonra hidroliz; ketonik asitlerin veya alkol asitlerin bozunması; uygun etileniklerin ozonolizi; halkalı aromatik aldehitlere has usuller (Bk. BENZALDEHİT.) v.b.

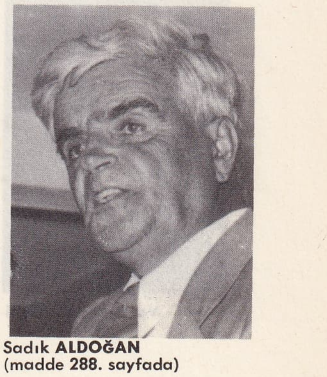

Sadık **ALDOĞAN**
(madde 288. sayfada)

Etanal, bir asetilenik hidrokarbonun hidratasyonu ile meydana gelen tek aldehittir. Formaldehit bir gazdır; diğer aldehitler genellikle sıvı halindedir; tekabül ettikleri primer alkolden daha düşük derecede kaynarlar. Bunlar, suda daha az çözünür. Asiklik aldehitlerin sudaki çözeltileri kısmen bir hidrattan meydana gelmiştir: $R—CHO + H_2O \rightleftarrows R—CH(OH)_2$. Aldehitler, alışıla gelen organik eritenlerle her oranda karışabilir. Serinin başta bulunanlarında boğucu, ortadakilerde mide bulandırıcı koku olur; buna karşılık, serinin sonundakiler hoş kokuludur ve çoğu parfümeride kullanılır.

Aldehit fonksiyonu kuvvetli bir şekilde doymamıştır; aşağıdaki maddelerle katılma reaksiyonları verir: toz halinde metaller eşliğinde, hidrojen ile (primer alkole geçiş), su ile (yukarıda gösterildiği gibi), siyanhidrik asit ile, sodyum bisülfit ile (aldehitin saf halde üretimine yarayan, billûrlaşmış *bisülfitik bileşik*), organomagnezyum bileşikleriyle (genellikle sögonder olan alkollerin sentezi) ve nihayet yeteri kadar hareketli bir hidrojen atomuna sahip birçok organik bileşik. Meselâ etanal kendi kendine yoğunlaşmaya uğrayarak aldol haline geçer: CH_3—CHOH—CH_2 —CHO (aldolizasyon); başka şartlarda etil asetat meydana gelir: $CH_3 —CO_2 —C_2H_5$. Etil alkol, hafif asitli ortamda, katılma yoluyle hemiasetal verir: CH_3 —CH (OH) OC_2H_5, fakat bu ara madde stabil olmadığından asetal haline geçer: $CH_3 —CH (OC_2H_5)_2$ [asetalizasyon].

Aldehitler, fosfor pentaklorür etkisiyle aldehidik biklorürler verir: R—$CHCl_2$. Organik veya anorganik türevlerden, —NH_2 grubunu taşıyan birçoğu, su çıkarmasıyle karakteristik azotlu türevler meydana getirir: hidroksilamin, aldoksimler verir: R—CH=NOH; fenilhidrazin etkisiyle fenilhidrazonlar teşekkül eder: R—CH=N —NH—C_6H_5; hidrazin, aldazinleri meydana getirir: R—CH=N —N=CH—R; semikarbazit de semikarbazonları verir: R—CH=N —NH—CO —NH_2. Bu tü-

Foto. Alinari (LAROUSSE); Yeni Sabah arşivi (MEYDAN)

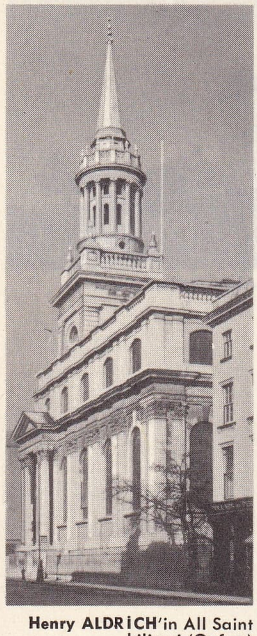

Henry ALDRİCH'in All Saint kilisesi (Oxfort)

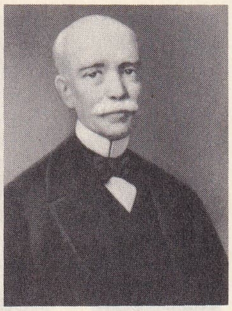

Vasile AECSANDRI

Aldobrandini villası (fotoğraflar 287. sayfada)

revlerin çoğu billûrlaşmıştır ve asitli ortamda bir hidrolizle tekrar elde edilebilen aldehitlerin tanınmasına yarar. Aldehitler, aynı karbon üzerinde iki hidrojen atomu taşıyan organik moleküllerle de yoğunlaşmaya uğrayabilir; uygun bir aldehitten iki molekül su çıkararak, bir etilenik aldehit verebilir (krotonizasyon).

Sonra, halojenler de, karbonil'e doğrudan doğruya bağlı olan karbondaki hidrojenlerin yerini kolaylıkla alır.

Bütün bu özellikler (asetallerin oluşumu hariç) aldehitlerle ketonlarda ortaktır; aldehitler katonlardan şu hususlarda ayrılır: Aldehitler indirgendir; özellikle amonyaklı gümüş nitrat veya Fehling likörü tesiriyle oksitlenmeye uğrayarak, tekabül ettikleri asitleri verir (bunlar oldukça spesifik reaksiyonlardır). Kükürt dioksit ile rengi giderilen fuksin'i kırmızımtrak mor hale getirir (*Schiff ayıracı*).

Aldehitler, amonyak ve primer aminler'e soğukta tesir eder; meydana gelen ilk ürün bir imin'dir: R—CH=NH veya R—CH=N—R' (*Schiff bazı*); fakat bu imin nadiren stabil'dir; R ve R' nün cinsine göre, değişik şekillere geçer. Amonyakla, metanal *heksametilentetramin;* etanol *aldehitamonyak;* benzaldehit ise *hidramit* verir.

Potasyum hidroksit bütün aldehitlere tesir eder: formaldehit, yoğunlaşarak glikolik aldehit, sonra da ozlar (*formoz*) haline geçer. R radikali, bağlayıcı karbonda hidrojen taşımıyorsa, *n* meşhur *Cannizzaro reoksiyonu* görülür: $2C_6H_5$—CHO+KOH → C_6H_5—CO_2K+C_6H_5—CH_2OH. Bu halde, potasyum siyanür, iki molekülü *benzoin* olarak yoğunlaştırır.

R radikali bağlayıcı karbon üzerinde hidrojen taşıyorsa, potasyum hidroksit, tahminlere göre birbirini takip eden aldolizasyonlar sebebiyle, hızlı bir reçineleşmeğe yol açar. Bu yüzden hiç bir aldehit bazik bir ortamda bulunamaz.

Aldehitler grubunun ilk temsilcileri, derişik sülfürik asit tesiriyle belirli veya belirsiz tersinir polimerler meydana getirir; etanal'e belirli polimerler olan paraldehit ve metaldehit, metanal'e de, belirsiz bir polimer olan polioksimetilen tekabül eder. Halkalı aromatik aldehitler polimerleşmez. (L)

ALDEHİT-ALKOL bls. i. (fr. *aldéhyde-alcool*). Kim. Hem aldehit, hem de alkol fonksiyonlarına sahip maddelere verilen ad.

— ANSİKL. En tanınmış *aldehit-alkoller*, glikolik aldehit ile aldol'dur. Şekerlerin çoğu (glikoz, galaktoz) aldehit-polialkollerdir. (L)

ALDEHİT-AMONYAK bls. i. (fr. *aldéhyde-ammoniaque*). Kim. Amonyak gazının kuru olarak aldehite etkisinden meydana gelen ürün. (*Eşanl.* AMONYUM ALDEHİDAT.)

— ANSİKL. Formülü $(CH_3CH{=}NH)_3$, $3H_2O$ olan *aldehit-amonyak*, 75°C'ye doğru eriyen ve 100°C'ye doğru bozunmadan kaynayan billûrlaşmış beyaz bir cisimdir. (L)

ALDEHİT-FENOL bls. i. (fr. *aldéhyde-phénol*). Kim. Bir aldehit grubuyle bir veya birkaç fenol grubuna sahip maddelere verilen ad.

— ANSİKL. —CHO grubu doğrudan doğruya halkaya bağlı olan *aldehit-fenoller* bir alkali hidroksit beraberinde kloroformun fenollere etkisiyle veya propenilik yan zincirli fenollerin mutedil bir oksitlenmesi ile elde edilir. Grubun başlıca temsilcileri salisilik aldehit, anisik aldehit, vanillin ve piperonal'dir. (L)

ALDENHOVEN, Almanya'da bir kasaba (B. Alm., Kuzey-Ren-Westfalya), Aachen'in kuzeydoğusunda. Jourdan'ın Avusturyalılara karşı zaferi (2 ekim 1794). [L]

ALDER (Kurt), alman kimyacısı (Königshütte 1902-Köln 1958). Köln üniversitesinde profesör (1940). Otto Diels'in öğrencisiydi, onun çalışmalarına katıldı. (Bk. DIELS.) Onunla birlikte 1950 yılı Nobel kimya ödülünü kazandı. (L)

ALDROVANDİA

ALDERAMİN, α *Sefeid** veya α *Cephei* yıldızına verilen ad. Kadiri 2,6. Spektral sınıfı A5. (Bk. YILDIZ.) [L]

ALDERNEY (fransızcası *Aurigny*), Anglonorman (Channel) adalarının en kuzeyinde yer alan küçük ada. İngilizlere aittir. Fransa'nın Hague burnundan *Raz Blanchart* denilen boğazla ayrılır; 1 472 nüf. Merkezi *Sainte Anne*. İkinci Dünya savaşı sırasında Almanlar tarafından işgal edilmişti. Sebze tarımı; hayvancılık. Turizm. (L)

ALDERSHOT, İngiltere'de (Southamptonshire), Nort Downs tepelerinin eteğinde şehir; 31 300 nüf. Havacılık Araştırma enstitüsü. Askerî eğitim kampı. (L)

ALDHELM Aziz, ingiliz bilgini (Wessex 639-Doulting 709). 675'ten itibaren Malmesbury papazı, 705'te Sherborne piskoposu oldu. Latince nazmı ilk kullanan ingiliz odur. *Epistola ad Acircium* (Arcicius'a [Northumbria kralı Aldfrith'in latincesi] Mektup) İngilizler için yazılmış bir latin nazmı el kitabıdır. Bu eserde, özellikle latin heksametreleriyle yazılmış 101 bilmece yer alır. Şöhreti muazzamdı, anglosakson diliyle, müziğini de kendisinin bestelediği şiirler yazdı. Bunlardan hiç biri bugüne kalmamıştır. (L)

ALDIRMAK ettrg. f. Alma işini başkasına yaptırmak: *İstanbul'a bizim çavuşu gönderip bir kaç parça şey aldırmak istiyoruz* (M. Ş. Esendal). ‖ Bir yerden bir yere getirmek, nakletmek: *Çocuğu Erzurum'dan İstanbul'a aldırdım.* ‖ Vücutta işe yaramaz ve zararlı hale gelen bir organı veya bir fazlalığı operasyonla çıkartmak: *bademcik aldırmak, ur aldırmak, diş aldırmak.* ‖ Bir yere kabul ettirmek: *İşe aldırmaktan vazgeçti* (O. Kemal). ‖ Elindekini kaptırmak, kaybetmek: *Yavrusunu aldıran kuşlar / Yuvasına döner gelir* (Karacaoğlan). *Elimden aldırdım gül yüzlü yari / Ben bir daha buldum ellere nisbet* (Emrah). ‖ Sığdırmak: *Bu kadar zahireyi şu ambara nasıl aldıracaksın* (Ş. Sami).‖—*Mec.* Önem vermek, değer vermek, ilgi göstermek, mühimsemek, üstünde durmak: *Fakat aldıran, utanan, sıkılan kim?* (H. R. Gürpınar). [Ekseriya olumsuz şekli kullanılır.]

— ÇEŞ. DEY. *Çocuk aldırmak*, kürtaj yaptırmak. ‖ *Gönül aldırmak. Esk.* Âşık olmak, tutulmak, gönül vermek: *Sen ne cânın mesîsin ayâ kemin hayrânısın / Kendin aldırdın gönül, n'oldun ne hâl olmuş sana* (Nedim). ‖ *Meyil aldırmak,* gönül vermek, alâka duymak: *Yine bir dilbere meyil aldırdım* (Köroğlu). ‖ *Nefes aldırmak,* rahat bırakmak, dinlendirmek: *Seyahate gönder, biraz nefes aldır.* ‖ *Soluk aldırmak. Eşanl.* NEFES *aldırmak.*

— Avc. Kuşa av yakalatmak, tutturmak.

— Müz. Çalmağa, söylemeğe başlamak: *Çalgıcılar kestiler, ısmarlayacak bir hava bilmediği için: —Aldır bakalım dedi inceden ince* (M. Ş. Esendal). *«Horozun kuyruğu gödük», diye başlar başlamaz, Pembe de azıcık kısık sesiyle hep bir ağızdan aldırdı* (H. E. Adıvar).

◆ **Aldırılmak** edilg. f. Birisi tarafından getirtilmek: *Ve Sineçâk Yusufun Edirne'den aldırılması talep edildi* (N. Araz).

◆ **Aldırış** i. İlgi gösterme, önem verme: *Hiçten şeylere aldırış ettirecek, yalnız kendini düşündürecek kadar küçültüyor* (N. Ataç).‖[Daha çok etmek ve etmemek yardımcı fiilleriyle kullanılır.] Umursamamak, önem ve ilgi göstermemek: *Buna da tahammül etmek, aldırış etmemek gerekiyordu* (S. F. Abasıyanık).

◆ **Aldırışsız** sıf. Umursamayan, lâkayt.

◆ **Aldırma** i. *Eşanl.* ALDIRIŞ.

◆ **Aldırmamak** f. Değer ve önem vermemek: *Fakat Kâmran bu yalvarışıma aldırmadı* (R. N. Güntekin). *Büyük Efruz Bey hattâ hakarete, gareze de aldırmıyordu* (Ö. Seyfeddin). ‖ Tınmamak: *...bir türbeye şapkalı Gâvurlar giriyor da siz Müslümanlar aldırmadan bakıyorsunuz* (Ö. Seyfeddin). *Kim aldatmış bu kadar insanı / Ki kimsecikler aldırmıyor ölüme* (F. H. Dağlarca). ‖ Dikkat etmemek: *Üstüne başına hiç aldırmayacaksın pehlivan* (N. F. Kısakürek).

— ÇEŞ. DEY. *Aldırma,* edat. Değer verme, üzülme, bildiğin gibi hareket et mânâlarında kullanılır: *Aldırma söz olur diye / Tak takıştır / Sür sürüştür* (O. V. Kanık). *Akrebin kıskacında yoğurmuş bizi kader; / Aldırma, böyle gelmiş bu dünya böyle gider!* (N. F. Kısakürek).

◆ **Aldırmaz** sıf. Kaygısız, tasasız, vurdum duymaz, ciddiye almayan.

◆ **Aldırmazcı** i. Fels. Determinizm aleyhtarı, aldırmazlık özgürlüğünden yana olan.

◆ **Aldırmazlık** i. Kayıtsızlık, ilgisizlik, vurdum duymazlık. ‖ Tasasızlık, gamsızlık.

— DEY. *Aldırmazlıktan veya aldırmamazlıktan gelmek,* dikkat etmemek, önem vermediğini hissettirmek, üstüne almamak. (M)

ALDİMİN i. (fr. *aldimine*). Kim. Aldehit'lerin amonyak ile yoğunlaştırılmasından çıkan ürünlerin tür adı; genel formülü: R—CH=NH. (L)

ALDİNA sıf. (ital. k. *Aldo* Manuzio'nun adından). Manuzio ailesi tarafından basılmış kitaplara denir: *Vergilius'un* 1501'*de yayımlanan aldina baskısı çok değerlidir.* (L)

ALDİNGTON (Richard), ingiliz romancısı ve şairi (Portsmouth 1892-Cher'de Sury-en-Vaux 1962). «Görüntücülük» (imajizm) akımının başlıca yaratıcılarından biri. Eserleri: *Images Old and New* (Eski ve Yeni Görüntüler) 1912, *War and Love* (Savaş ve Sevgi) 1919, *Images of Desire* (Arzu Görüntüleri) 1920; Birinci Dünya savaşını bütün dokunaklılığıyle canlandıran *Death of a Hero* (Bir Kahramanın ölümü) 1929; *The Clonel's Daughter* (Albayın Kızı) 1931 ve T. E. Lawrence hakkında, ateşli tartışmalara yol açan bir biyografya. 1913'te kadın şair Hilda Doolittle* ile evlendi. (L)

ALDİNİ (Giovanni), italyan fizikçisi, Galvani'nin yeğeni (Bologna 1762-Milano 1834). Bologna üniversitesinde profesör; elektriğin tıpta uygulanmasını inceledi ve deniz fenerlerinin yapımı ve yangına karşı korunma gibi teknik meseleleri ele aldı. (L)

ALDİNO i. (ital. k. *Aldo* Manuzio'nun adından). Manuzio'nun ünlü gravürcülere kazdırdığı harfler. (Bunların en tanınmışı, bugün italik dediğimiz harftir.) [L]

ALDİON i. (halk lat. *aldio*). Lombard hukukunda, tımarların ekim işlerinde çalışan kolonlara verilen ad. (L)

ALDO, ünlü bir italyan matbaacı ailesi reisinin küçük adı. (Bk. MANUZİO.) [L]

ALDOBRANDİNİ, XVI. yy.da Roma'ya yerleşmiş, floransalı zengin aile. önemli fertleri: SİLVESTRO (Floransa 1499-Roma 1558), Medici'lerin hasmı; — GİOVANNİ, Silvestro'nun oğlu (Floransa 1525'e doğr.-Roma 1573), 1569'da İmola piskoposu, 1570'de kardinal; — İPPOLİTO, Giovanni'nin kardeşi, Clemens VIII adlı papa oldu;—TOMMASO, İppolito'nun kardeşi (1540'a doğr.-1572), Papa Pius V'in emirnameler sekreteri. Hümanistti, Diogenes Laertios'un *Eski Filozofların Hayatları* adlı eserinin tamamlanmamış bir tercümesiyle (1594'te yayımlandı), Aristoteles üzerine *De Physico Auditi* adlı bir yorumlama bıraktı; — CİNZİO, Clemens VIII'in kız kardeşlerinden birinin oğlu (Sinigaglia 1560-Roma 1610), 1593'te kardinal. Edebiyatçı Tasso'nun dostu; — PİETRO, Clemens VIII'in yeğeni (Roma 1572-ay.y. 1621), 1593'te kardinal, 1604'te Ravenna başpiskoposu. Diplomatik misyonlarla görevlendirildi. (L)

Aldobrandini Düğünü, Papa Clemens VIII (Aldobrandini) zamanında, 1606'da, Esquilinus tepesinde keşfedilen, Romalılardan kalma fresk; Büyük İskender ile Ruşenk'in düğününü temsil ettiği sanılan bu fresk Vatikan müzesindedir. (L)

Aldobrandini villası, Giacomo Della Porta tarafından, kardinal Pietro Aldobrandini için, Roma civarında inşa edilen villa (1598-1604); iç dekorasyonunu yapmakla, Giuseppe Cesari* görevlendirilmişti. Eskiçağ sanatının bazı değerli örnekleri ve özellikle *Aldobrandini** Düğünü adlı fresk, burada bir araya getirilmişti. (L)

ALDOĞAN (Sadık), general ve siyaset adamı (İstanbul 1888-ay.y. 1965). Harbiye'de ve Harp akademisinde okudu. Subay olarak çeşitli savaşlara katıldı. 1946'da Demokrat partiden 8. dönem Afyonkarahisar mebusu seçildi. Millet partisinin kurucularındandır. Siyasette sert sözleriyle ün kazanmıştır. Eserleri: *Savaşta Piyade, Taktik, Emir*

Foto. R.C.H.M., X (LAROUSSE)

Usulleri, Harp Akademisi Tabya Notları 1932 -1934 v.d. (M)

ALDOHEKSOZ i. (fr. *aldohexose*). Kim. Aldehidik fonksiyonu olan heksoz* (glikoz, galaktoz gibi). [L]

ALDOKSİM i. (fr. *aldoxime*). Kim. Hidrosilamin'in aldehitlere etkisiyle elde edilen bileşiklerin adı. (L)

ALDOL i. (*aldé*hyde ve alco*ol*'den fr. k.). Kim. Formülü CH_3 —CHOH—CH_2 —CHO olan β aldehit-alkol.

— ANSİKL. *Aldol*, alifatik seri aldehitlerinin kendileriyle yoğunlaşmasından doğan ürünlerin en basitidir. Sulandırılmış klorhidrik asit eşliğinde, asetik aldehitten itibaren elde edilir. 16 mm. civa basıncı altında, 77°C'de kaynayan bir sıvıdır. Kolayca su kaybına uğratılarak, krotonik aldehit verir. Paradol adı verilen bir polimeri vardır. (L)

ALDOLİZASYON i. (fr. *aldolisation*). Kim. Bir aldehitten itibaren bir aldol'ün meydana gelmesi; aldolleşme. (L)

ALDONA, litvanyalı prenses, grandük Gédymin'in kızı (1315-1341). 1325'te, Polonya kralı Ladislas Lokietek'in, 1333'te tahta çıkacak ve Büyük Kazimir adını alacak olan oğlu ile evlendi. Aldona, Hıristiyanlığı kabul etti ve Anna adını aldı. Onun evlenmesi, Polonya ile Litvanya'nın yarım yüzyıl sonra gerçekleşecek olan birleşmesini hazırladı. (L)

ALDONİK sıf. (fr. *aldonique*). Kim. Aldozların, alkalik ortamda meydana brom suyuyle oksitlenmesi sonucunda meydana gelen monoasit-polialkoller için kullanılır. (L)

ALDOSTERON i. (fr. *aldostérone*). Biyokim. Az miktarda ifraz edilen, fakat plasmanın elektrolik dengesi üzerinde şiddetli bir etkisi olan böbreküstü bezi kabuğu hormonu (Sodyumun tutulmasına, potasyumun da atılmasına sebep olur).

ALDOSTERON i. (fr. *aldostérone*). Su ve tuz metabolizması üzerinde kuvvetli etkisi olan böbreküstü bezi kabuğu hormonu.

— ANSİKL. *Aldosteron* insan fizyolojisi ve patolojisinde önemli bir rol oynar. Uzun zamandan beri var olduğu düşünülen bu hormon, bir yandan S.L. Simpson, J.F. Tait ve arkadaşları, öte yandan A. Wettstein, T. Reichstein ve arkadaşları tarafından 1953 yılında ayrılabildi.

● *Yapı.* Yapısı 1954'te meydana çıkarıldı, sentezi ise 1955'te yapıldı. Formülü Δ 4— pregnen — 3 — 20, dion — 11 β , 21 — diol, 18 Al.'dir. Öteki böbreküstü kabuğu hormonlarıyle kıyaslanırsa, formülünün kortokosteronun formülüyle aynı olduğu görülür; fakat C 18'de bir aldehit grubu vardır, adı da oradan gelir. 21'de bulunan oksidril grubu, ona su ve tuz metabolizmasının üzerinde kuvvetli özellikler sağlar.

● *Metabolizma.* Aldostreron' böbreküstü bezi kabuğunun en dış katı olan glomerül tabakası tarafından salgılanır. Kanda proteinlere bağlı olarak dolaşır, karaciğerde metabolizmaya uğrar ve birleşir. Aldosteron ve metabolitlerinin hemen tümü böbrekle dışarıya atılır.

● *Biyolojik etkiler.* Böbrekte Henle halkasının yükselen dalında etki gösteren kıvrık tüpün uç kısmı ile toplayıcı kanalda aldosteron, hücre dışı ortamda sodyumun tutulmasına ve potasyumun kaybolmasına yol açar. Hücre ortamında ise sodyum ve hidrojen ionlarının hücreden hücre dışı ortama geçmesini, potasyumun aksi yöne gitmesini kolaylaştırır. Bu şekilde, hücre zarının kutuplanmasında ve kutuplanmasını kaybetmesinde büyük rol oynar.

Su metabolizmasına doğrudan doğruya etkisi yoktur. Sodyumun tutulması yolu ile diürez'i azaltır. Alındığı zaman genellikle ne ödem, ne hipertansiyon yapar: dezoksikortikosterondan farkı da budur. Hipofiz salgısının ayarlanmasında Aldosteron'un çok az etkisi vardır. Özellikle iki elemanın etkisi altındadır: *plazma potasyumu miktarı*, (yükselmesi salgıyı çoğaltır); *damar içi hacimlerinde değişiklik* (azalınca salgı çoğalır). Bu ayarlamanın mekanizması böbreğe bağlıdır. Böbrek, aldosteronun salgısında iki hormon'un (renin ve anjotensin'in) aracılığıyle önemli bir rol oynar.

Patolojide aldosteron bazı damar hipertansiyonu ve su-tuz dengesi bozukluklarına (hiperaldosteronizm) yol açar. Tedavide aldosteron bazı özel böbreküstü bezi kabuğu yetersizliklerinde verilebilir (hipoaldosteronizm). [L]

ALDOZ i. (fr. *aldose*). Kim. Aldehit fonksiyonlu oz.

— ANSİKL. *Aldozlar*, tabiatte çok rastlanan pentoz veya heksozlardan meydana gelir. En çok tanınanları glikoz, mannoz ve galaktoz'dur. Başlıca özellikleri (alkalik çözeltide, ağır metal tuzlarına nazaran [Fehling* reaksiyonu]) indirgeme güçleri, dönel güçleri ve fehilhidrazin'in etkisiyle osazonlar vermeleridir. (Bk. KETOZ.) [L]

ALDREY i. (fr. k.). Elektrik hava hatlarında kullanılan ve yüzde 0,33 demir, 0,5 silisyum, 0,5 magnezyum'dan meydana gelen alüminyum alaşımı. (L)

ALDRİCH (Henry), ingiliz mimarı (Westminster 1647-Oxford 1710). Christ Church (Oxford) dekanı, Vitruve ve Palladio hakkında bir incelemenin yazarı. Wren ve Hawksmoor devirleri arasındaki geçiş döneminin başlıca mimarlarından biri oldu; özellikle Oxford'un gelişmesi için çalıştı. (L)

ALDRİCH (Robert), amerikalı sinema yöneticisi (Rhode Island'da Cranston 1918). Jean Renoir ve Charlie Chaplin'e asistanlık etti, amerikan televizyonu için çalıştı, sonra 1953'te sinema rejisörlüğüne başladı. Çevirdiği ilk önemli filimleri: *İstiklâl Kahramanları* (Vera Cruz) 1954, *Öp Beni Öldüresiye* (Kiss Me Deadly) 1954, *The Big Knife* (Büyük Bıçak) 1955, *Hücum* (Attack) 1956. Bu sonuncudan itibaren, seyirci üzerinde «yumruk» tesiri yapan teknik özelliğini kaybetmiş gibidir. Son eserlerinden şunlar sayılabilir: *El Perdido* (Kayıp) 1961, *Küçük Bebeğe Ne Oldu?* (What Ever Heppened to Baby Jane) 1963, *Dört Teksaslı* (Four From Texas) 1964, *Sus! Sus! Sevgilim* (Hush! Hush! Sweet Charlotte) 1964, *Sonsuz Uçuş* (The Flight of the Phoenix) 1966, *On İki Kahraman Haydut* (The Dirty Dozen) 1967. (L)

ALDRİCH (Thomas Bailey), amerikalı yazar (New Hampshire'de Portsmouth 1836-Boston 1907). Zarif, fakat biraz sathî bir üslûpla romanlar ve şiirler yazdı. 1881'den 1890'a kadar *Atlantic Monthly* dergisini yönetti. (L)

ALDROVANDİ (Ulisse), italyan hekimi ve tabiatçısı (Bologna 1522-ay.y. 1605). 1553'te tıp doktoru unvanını aldıktan sonra, 1560'ta Bologna Üniversitesi Botanik kürsüsüne getirildi. 1568'de botanik bahçesini kurdu, bahçenin müdürü oldu, aynı zamanda ilâç ve eczanelerin denetimiyle görevlendirildi. *Antidotarii Bononiensis Epitome* adlı kitabı, reçete yazan ve ilâç imal eden herkese örnek oldu. Çok sayıdaki eserleri tam bir tabiat bilgisi külliyatı meydana getirir ve Gessner'inkiyle birlikte, Buffon'a kadar, hayvanlar tarihi konusunda tek kaynağı teşkil eder. Bunlardan başka *Musaeum Metallicum in Libros IV Distributum* adlı bir eser daha yayımlandı (1648). [L]

ALDROVANDİA i. (Ulisse *Aldrovandi*'nin adından). Bot. Yeşil veya kırmızı, hemen de saydam bir bitki. Çiçeği nâdirdir, uzun bir sapın ucunda tek olarak açar. Oldukça ender rastlanır, gölcüklerde yetişir. (Droseraceae familyası.) [L]

ALDUDES, Fransa'nın Basses-Pyrénées ida. bölgesinde, Nive de Baïgorry veya *Nive des Aldudes* sel yatağı üzerinde, Bayonne'a bağlı bir köy; 851 nüf. 1783'e kadar *Aldudes ülkesi*, Aşağı Navarre'daki Baïgorry vâdisiyle İspanya'daki Erro ve Baztan vâdileri arasında bölüşülmez bir toprak durumundaydı. Madrid antlaşmasıyle (1856) Aldudes ülkesinin yukarı kesimi veya Quint ülkesi, İspanya hâkimiyetine geçti; meralardan faydalanma hakkı ise Baigorry vâdisinde fransız sürücülerine bırakıldı. Bölgenin başlıca faaliyeti koyunculuktur. 1794'te fransız cumhuriyetçileri *Aldudes geçidi* önünde İspanyollara ve mültecilere karşı bir zafer kazandılar (1794). [L]

ALDUİN veya **AUDOİN,** 540'ta Lombard kralı. (öl. 552'den sonra). Justinianus'un kısmen kendisine bıraktığı Pannonia'yı fethetti ve Uygarların yardımıyle Gepidler'i mağlup etti. Bağlı bir devlet olarak İmparatorluğun hizmetine geçti, 552'de, Narses'i İtalya'da desteklemek üzere birkaç bin kişilik bir kuvvet gönderdi. (L)

ALE zf. (ar. ᶜ*ala*, üzere). Beraberlik, üstünlük ifade eder.

— ÇEŞ. DEY. (Osmanlıcada yapılan terkiplerde *ala*, harfi tarifli kelimelerden önce *ale* okunur). *Alelacayip*, tuhaf, garip, bambaşka: *O zaman köprü böyle değildi alelacayip bir iskeleydi* (Ahmed Rasim). ‖ *Alelacele*, acele ile, çabucak: *Ben ona eski entarilerimden birini alelacele küçültüp dikerken...* (R. N. Güntekin). ‖ *Alelâde*, âdet olduğu, alışıldığı üzere, bayağı, sıradan: *Zenciler satılık, kiralık, alelâde çarşı matai idiler* (F. R. Atay). *İnsanda fevkalâdelik özleyişinin daima alelâdenin aleyhinde bir tasfiye oyunu yaptığını söyleyip...* (P. Safa). ‖ *Alelâdelik*, alışılmışlık, yeknesaklık, basitlik, değersizlik: *Hanende sesleri bazan hayatın sevgisini değiştirir ve biz* [...] *alelâdelikten harikulâdeliğe yükseldiğimizi anlardık* (A. Ş. Hisar). ‖ *Alelusul*, kaideye ve usule uygun bir şekilde: *...alelusul hükûmet teşekkül ettikten bugüne kadar vukua gelmiş olan hâdisat ve inkılâbâta şâmil olacaktır* (Atatürk). *Teşm. yol.* Yapmış olmak için, ciddiye almaksızın, gelişigüzel: *Madem ki mutlaka istiyor, sen de hiç olmazsa alelusul bir şeyler yapıver.*

— Esk. *Aledderecat*, sırasıyle, derecelerine göre: *Her türlü muhasebatı aledderecat heyet-i idareler... icra edecektir* (Atatürk). ‖ *Aleddevam*, devamlı olarak, boyuna: *Fransız edebiyatını aleddevam mutalaa edenler, bu âsarı pek güzel anlıyorlardı* (C. Şahabeddin). *Sûfiyyun içinde hakayık-ı diniyyeyi İmam Muhiddin'in anladığını... aleddevam söylerlerdi* (İbnül Emin Mahmut Kemal). ‖ *Alelekser*, çok defa, çoğunlukla: *İnsan alelekser başkasına sürmek istediği çamura bulanır* (C. Şahabeddin). ‖ *Alelemya*, körcesine, körlemeden, düşünmeksizin: *... umumiyetle malumat ve medeniyet-i harisamızı bilmeyenler ... renklerden kabul edilmiş bazı eşkal-i şiire bakarak alelemya hükmedenlerdir* (Süleyman Nesib). ‖ *Alelfevr*, derhal, hemen, bir anda. ‖ *Alelgafle*, ansızın, birdenbire, beklenmedik bir şekilde: *Orman arasında olan eşkiyanın alelgafle baskın etmesi...* (Naima). ‖ *Alelhâdise*, fransızca epiphénomène terimine karşılık olarak XX. yy. başlarında yapılmış ve kullanılmıştır. Bk. GÖLGE *olay*. ‖ *Alelhâdisiyye*, epiphénodènisme terimine karşılık olarak yapılmıştır. ‖ *Alelhafa*, Gizlice. ‖ *Alelhesap*, hesaba sayarak: *Alelhesap bir raks inayet eder misiniz* (A. Hâmid). ‖ *Alelhusus*, hususıyle, bilhassa: *Ben gencim, bu benim hakkım, alelhusus Avrupa gibi yerde...* (M. Ş. Esendal). ‖*Alelıtlak*, umumiyetle, genellikle: *... yeni muharrirlerin teşrih etmek istedikleri müstesna hisler alelıtlak herkesin duyacağı şeyler olmadığından...* (C. Şahabeddin). Rastgele: *Misali alelıtlak almaktansa kendimizden alalım* (Yahya Kemal). ‖ *Alelicmal*, kısaca, özet olarak: *Sahayıf olsa felekler nihal-i sidre kalem / Yazılmaya kerem-i defteri alelicmal* (Baki). ‖ *Alelihtisar*, kısaltarak, özetleyerek: ‖ *Alelinfirad*, birer birer, ayrı olarak. ‖ *Alelistical*, acele ile, çabucak. ‖ *Alelistimrar*, sürekli olarak, aralıksız. ‖ *Aleliştirak*, ortaklık yoluyle, beraber. ‖ *Alelittifak*, ittifakla bir fikir üzerinde anlaşarak. ‖ *Alelitisal*, sürekli olarak, ardı arası kesilmeksizin. ‖ *Alelkaide*, kaide gereğince, kaideye uygun olarak. ‖ *Alelkıyas*, karşılaştırmayla, mukayese suretiyle. ‖ *Alelkifaye*, yetecek derecede, yetecek kadar. ‖ *Alelumum*, umumiyetle, genel olarak: *... şiir ve alelumum sanat, ferdin en mutlak, en hür surette...* (A. H. Tanpınar). Tamamıyle, hepsi: *... şehzadeleri gibi ümerası da hemen alelumum ashab-ı maarifetten oldukları için...* (Namık Kemal). ‖ *Alerresi velayn*, baş üstüne, peki, kabul. ‖ *Alerrağm*, kasten, küçültmek ve hakaret etmek üzere. ‖ *Alerrüus*, mal, nüfus vergisi. ‖ *Alessabah*, sabahla birlikte, erkenden: *Şimdi ben alessabah kalktığıma mı, ta Üsküdar'dan buraya yaya geldiğime mi* [...] *yanayım* (Ahmed Rasim). *Pazartesi günü alessabah Necati efendiyi burada görürsünüz* (Ahmed Midhat). ‖ *Alesseher*, gün ışırken, sabah erken: *Alesseher yelken kürek buraya gelerek...* (Ahmed Rasim). ‖ *Alesseviye*, hepsi aynı derece ve değerde olmak üzere, eşit olarak. ‖ *Alettacil*, acele ederek:: *Vücudun sana gerekse alettacil gelesin* (Naima). ‖ *Alettafsil*, geniş bir şekilde, mufassal olarak: *Yahut Anibal'in Gebze'de medfun bulunduğunu alettafsil bildiği halde...* (C. Şahabeddin). ‖ *Alettahkik*, şüphesiz, katî surette. ‖ *Alettahmin*, tahminen, yaklaşık olarak: *Şehirde alettahmin iki buçuk milyon nüfus var* (Ahmed Rasim). ‖ *Alettahsis*, bilhassa, hususiyle. ‖ *Alettakrib*, aşağı yukarı, yaklaşık olarak: *... alettakrib bir buçuk metre tulunda bir kara yılanı* (C. Şahabeddin). *Namuslu*

Alectryonia

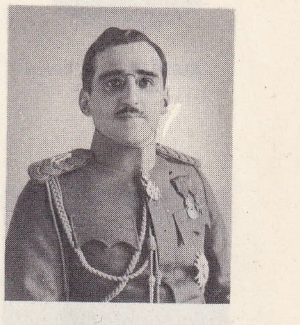

ALEKSANDR I, Karayorgiyeviç Yugoslavya kralı

ALEKSANDR, Baltenberg prensi (Dochy tarafından)

ALEKSANDR I, Pavloviç, Rusya imparatoru

Henry Aldrich'in kilisesi ve Aldrovandia (resimler 288. sayfada)

Foto. Manuel, Bulloz (LAROUSSE)

ALEKSANDR II, Rusya imparatoru

ALEKSANDR III, Rusya imparatoru

ALEKSANDRA FIODOROVNA Rusya imparatoriçesi

Vasile Alecsandri (fotoğraf 288. sayfada)
Alectryonia (resim) ve Battenberg prensi Aleksandr, Aleksandr I Karayorgiyeviç, Aleksandr I Pavloviç (fotoğraflar 289. sayfada)

bir muhammin bulup, ziyanımızı alettakrib tahmin ettireceğiz (H. R. Gürpınar). || *Alettedric,* derece derece, yavaş yavaş: *Hava alettedric soğumağa başladı* (C. Şahabeddin). || *Alettemadi,* sürekli olarak, arası kesilmeksizin. || *Alettertib,* düzenli bir şekilde, usule kaideye uygun: ... *yukarı derecede bulunanlar mahsus bir odada otururlar, ondan aşağı raddede bulunanlar sofada beklerler ve heyetçe alettertib şeyhülislâm yanına girdiklerinde...* (Cevded Paşa). || *Alettesavi,* eşitlik üzere, eşit olarak. || *Alettevali,* birbiri ardınca, ardı kesilmeksizin. (M)

ALE i. (fr. *allée*). Ağaçlıklı yol: *Bahçenin en güzel bir alesi üzerinde gezinmeğe başladılar* (Ahmed Midhat). [M]

ALE i. (felemenkçe k.). Az kavrulmuş, açık renk malt ve çiğ şerbetçiotu ilâvesiyle elde edilen ingiliz birası. (L)

ÂLE veya **ALEK** i. (fars. *âle*). *Esk.* «Hint Sünbülü» (veya sünbül-i asâfir) denilen bir çiçek. Hekimlikte ilâç yapımında kullanılırdı. Nardostaghys jatamansi. (M)

ALEA, Alea (Arkadya), Tegea ve Mantinea şehirlerinde, Atena'ya tapanların ona verdikleri takma ad. Tegea'daki tapınağı, Peloponnes'dekilerin en güzeliydi. (L)

ALEANDRİ de San Severino (Ireneo), italyan mimarı (San Severino 1795-Macerata 1885). Tiyatro binaları uzmanıydı (Ascoli, Piceno, Spoleto). Bu binaların özellikle ön yüzleri dikkati çeker. (L)

ALEANDRO (Girolamo), italyan başpapazı ve hümanisti (Motta di Livenza 1480-Roma 1542). Paris üniversitesinde ders verdi ve bu üniversitede rektör oldu. Papa Leo X tarafından Vatikan kitaplığı yönetmenliğine tayin edildi, birçok diplomatik görev aldı. Bu görevlerin en önemlisi, Worms Diyet meclisinde, Luther'in sürülmesi için İmparator'dan bir ferman koparması oldu (1521). Papa Paulus III tarafından kardinalliğe yükseltildi. (M)

ALEARDİ (Aleardo) kont, italyan şairi ve vatanseveri (Verona 1812-ay.y. 1878), *Risorgimento** doktrinini yayanlardan biri. 1848 Hareketine katıldı ve Avusturyalılar tarafından hapse atıldı. (L)

ALECSANDRİ (Vasile), rumen şairi ve siyaset adamı (Bacau 1821-Mirceşti 1890). Zengin bir boyarın oğluydu. Paris'te tıp ve hukuk okudu (1834-1839). Yaş'a dönünce, tiyatronun yönetimini üzerine aldı ve bu tiyatro için çoğu Molière ve Scribe'den adapte olan komediler yazdı. 1848 Olaylarından sonra kaçmak zorunda kalınca Paris'e döndü. 1849'da tekrar Romanya'ya gitti ve Moldavya'da rumen edebiyatının yenileşme hareketine katıldı. 1859'da Dışişleri bakanı oldu. 1866'da, Cuza'nın düşüşünden sonra siyaset hayatından çekildi. Karol I, onu Paris'e tam yetkili temsilci tayin etti (1885); bu şehirde, vaktiyle 1853'te, *Doine şi Lacramioare* (Türküler ve Gözyaşları) adlı bir şiir kitabı yayımlamıştı. 1863'te, tarihî, vatanî ve lirik şiirlerinden meydana gelen «İnciler» adlı kitabı çıktı. En önemli eseri *Pasteluri*'dir (Pasteller) [1875]. Bu tasvir şiirleri, şekil bakımından büyük bir özenle işlenmiştir. *Ostaşii Noştri* (Askerlerimiz) adlı şiirlerinde rumen ordusunun 1887 bağımsızlık mücadelesinde gösterdiği kahramanlıkları anlatır. (L)

ALECTRYONİA i. İki kapacıklı fosil bir yumuşakça. İstiridye grubundan. Jura ve tebeşir sistemi arazisinde çok sık rastlanır ve horoz ibiğini andırmasıyle ayırt edilir. (L)

ALECTRYUM i. (yun. *alektryon,* horoz'dan). Yeni Zelanda'da yetişir, meyvaları yenir ve tohumlarından yağ elde edilir; büyük bir ağaç (ilmî adı, *alectryum excelsum. Sapindaceae* familyası). [L]

ALEF i. (ar. *ᶜalef,* yem'den). *Esk.* Hayvan yemi, ot, saman, yulaf: *Kıllet-i alef ü kiyâh ile devâbı ve mevâşi makûlesinin hali tevâh oldu* (Râşit).

— ÇEŞ. DEY. *Alef olmak,* yem olmak, öldürülmek: *Ekseri telef ve şemşir-i akabgirâna âlet olacak...* (Naima). || *Alef-i şemşir,* kılıç yemi, kılıcın tükettiği, öldürülen. (M)

ALEF i. (fr. *aleph*). İbranî alfabesinin ilk harfi, sayı işareti olarak birim karşılığı.

— Mat. Bir cümlenin kuvvetini nitelendiren asal sayı. Bütün katsayıları bire eşit olan homojen fonksiyonlara Wronski*nin verdiği ad. — Bu fonksiyonu yazmak için, önce ibranî alfabesindeki alef harfi (ℵ) konur, sonra paarntez, içinde, homojen fonksiyonun meydana getiren miktarlar ve fonksiyonun derecesini belirten üs yazılır:

$(a+b)^2 = a^2+2ab+b^2$. (L)

ALEGA i. (fr. *allégeas*). Doğu Hindistan'da imal edilen pamuk ve keten kumaş. (L)

ALEGORİ i. (lat. *allegoria;* yun. *allegorein,* resimler aracılığıyle konuşma'dan fr. *allegorie*). Bir fikrin resim, tablo veya canlı bir varlık aracılığıyle anlatılması. || Bu anlatım şeklinden faydalanan edebiyat veya sanat eseri: *Bunyan'ın «Havacının Seyahati», Prudhon'un «Suçu kovalayan Adalet ve İntikam» adlı tablosu birer alegoridir.* (Bk. ANSİKL.)

— Din. *Alegori yöntemi,* kutsal kitapları, alegori, resim ve sembollerle yorumlayan yöntem. (Alegori anlamı, kelime anlamının hesaba katılmamasını gerektirmez. Alegori özellikle yahudi Philon, Hıristiyanlarda Origenes, İskenderiye okulu ve Aziz Bernardus tarafından kullanılmıştır.)

— ANSİKL. Ed. Alegori'nin çeşitli şekillerine her edebiyat türünde rastlanır. Bazen ahlâkî ve manevî varlıkları kişileştirmede kullanılır: *Kutadgu Bilig*'de adalet, saadet, akıl ve kanaat gibi kavramlar şahıslarla sembolleştirilmiş; Yunus Emre *Risalet-ün-Nushiye* (Nasihate Dair Kitapçık) adlı mesnevîsinde akıl ve ihtirasları insanlar gibi canlandırıp konuşturmuştur. *Iliada*'daki «Yakarmalar», *Aeneis*'deki «Şöhret» gibi; bazen de soyut bir fikre bağlı bir istiare düzeni şeklinde görülür: Mlle de Seudéry'nin *Clélie* adlı eserindeki «Aşk Haritası» gibi.

Alegorinin bir eserin bütünüyle mecazlar sistemine dayandığı da olur: Şeyh Galib'in *Hüsn ü Aşk* (Güzellik ve Aşk) mesnevîsinde bütün canlı ve cansız varlıkların sembolleştirilmesi gibi.

Gerek doğu, gerek batı edebiyatlarında alegoriye geniş yer verilmiştir. Özellikle Ortaçağda (*Gülün Romanı*'nda, ahlâkî dramlarda) ve XVI. yy.da (Rabelais'nin *Dördüncü* ve *Beşinci kitaplar*'ında) sevilerek okunmuştur. Modern edebiyatta ise, çoğu nesne veya sembole yakın bir şekildedir: Victor Hugo'nun *Comtemplation*'undaki *Mors* şiiri gibi ve Abdülhak Hâmid'in *Liberte* adlı piyesi, Cenap Şahabeddin ve Tevfik Fikret'in bazı şiirleri gibi Alegoriye, kutsal kitaplarda da rastlanır (msl. *Apokalypsis*'de). «Neşideler Neşidesi» ni ilâhiyatçılar, genellikle Tanrının kiliseye karşı beslediği sevginin alegorisi olarak yorumlamışlardır.

◆ **Alegorici** i. Bir metni, bir yazarı alegori yöntemine göre yorumlayan.

◆ **Alegorik,** sıf. ve zf. Alegoriye dayanan, alegori ile ilgili: *Hüsn ü Aşk alegorik bir mesnevîdir.* (ML)

ALEGRİA (Ciro), Perulu yazar (Sartimbamba 1909-Lima 1967). Siyasî mücadeleye atıldı, kızılderili yerli halkı kapitalist işletmelere karşı yılmadan savundu; 1934'te Şili'ye sığındı. Porto-Rico'da 1949'dan 1953'e kadar ispanyol-amerikan edebiyatı öğretmenliği yaptı, sonra Küba'ya gitti ve 1960'da dönüp Peru'ya yerleşti. Romanlarında coşkun inançlarını dile getirir: *El Mundo es Ancho y Ajeno* 1941. (L)

ALEİXANDRE (Vicente), ispanyol şairi (Sevilla 1900). Eseri gerçek üstücülüğün etkisi ile dünyanın somut görünüşü arasında kurulmuş bir dengedir. Birçok şiir kitabı (*Ambito,* 1928), portreleri ve anıları (*Los Encüentros*) [Karşılaşmalar], (1958) vardır. Son şiir kitabı: *En un Vasto Dominio* (Geniş Bir Alanda) 1962. (L)

ALEK veya **ALAK** i. (ar. *ᶜalak,* yapışmak'tan). *Esk.* Kan pıhtısı: *İçsin ko hûn-ı mal-i haramı alek gibi / Zalim tasavvur etmez ise imtilasını.* (Nabi). || Sülük.

◆ **Aleka** i. *Esk.* Kan pıhtısı. || Yapışkan balçık, çamur.

◆ **Alekî** sıf. Yapışkan. || Pıhtı haline gelmiş. || Sülükgillere ait, sülük cinsinden olan.

◆ **Alekiye** i. Zool. Sülükgillerin eski adı. (M)

ALEKİN veya **ALYEHİN** (Aleksandr), rus satranç şampiyonu (Moskova 1892-Portekiz'de Estoril 1946). Bolşevik ihtilâlinden sonra fransız vatandaşlığını seçti (Alexander Alekhine). Gelmiş geçmiş en büyük satranç oyuncularındandı. (L)

ALEKO PAŞA (Aleksandr Bogoridi), osmanlı devlet adamı (Sisam 1823-Paris 1910). Eflâk, Buğdan ve Sisam beyliklerinde bulunmuş İstefanaki Beyin oğlu. Ailesi Bulgar asıllıdır. Öğrenimini Paris'te yaptı. Önce müsteşar, sonra vezir rütbesiyle Viyana büyükelçisi tayin edildi (1877). Midhat Paşanın himayesini gördü. 1879'da Doğu Rumeli vilâyeti kurulunca ilk beş yıllık devre için Aleko Paşa vali tayin edildi. Valiliği süresince Bulgaristan'ın elimizden çıkmasını kolaylaştırdı; nihayet Doğu Rumeli, Bulgaristan ile birleşti (1885). Avrupa'da bulunduğu sıralarda devlet parasıyle serseriyane dolaşmış, devlete fayda yerine zararı dokunmuştur. (M)

ALEKSANDER I Jagellon (1461-1506), Litvanya büyük dükü (1492-1506). Polonya kralı (1501-1506). Asılzadelere «Nihil novi» denilen önemli bir imtiyaz tanıdı (1505); bu kanuna göre kral, Diyet meclisinin rızası olmadan hiçbir kanunu yürürlüğe koyamazdı. Onun devrinde, Polonya-Litvanya devletiyle Moskova büyük dükleri arasındaki gerginlik arttı. (L)

ALEKSANDR Battenberg prensi (Verona 1857-Graz 1893). Bulgaristan'ın ilk prensi (1879-1886). Prens Alexander von Hesse'in oğlu ve çariçenin yeğeni; Prusya muhafız alayında teğmen iken, Rusya'nın teklifi üzerine 1879'da Sobranya (Bulgar Millet meclisi) tarafından Bulgaristan prensi seçildi. Rus etkisi altında kurduğu muhafazakâr hükûmet, Meclisin muhalefetiyle karşılaşınca, 1881'de anayasayı yürürlükten kaldırdı. İki yıl sonra, Rus baskısından kurtulmak için gösterdiği gayret yüzünden Çar kendisine düşman oldu. 1885'te, Rumeli Bulgaristan ile birliğini ilân edip Prens de bunu onaylayınca, Çarın düşmanlığı daha da arttı. Bu antlaşma yüzünden harp ilân eden Sırbistan'a karşı Slivnitza'da kazanılan zafere rağmen, Aleksandr, kısa bir süre sonra Rus taraftarı bir askerî hükûmet darbesi tehdidinin baskısı altında memleketi terk etmek zorunda kaldı. Çok geçmeden geri çağrılan, ama Çarın rızası olmadığını bilen Aleksandr, 1886'da tahttan feragat etti ve avusturya ordusunda görev aldı. (L)

ALEKSANDR I Karayorgiyeviç (Çetine 1888-Marsilya 1934). Yugoslavya kralı; sırp kralı Petro I'in oğlu. Yaşlı ve hasta olan Petro I tarafından, 1914 haziranında naipliğe getirildi, savaşta kendisini gösterdi. 1921'de Sırpların, Hırvatların ve Slovenlerin kralı olunca, aynı ırktan olmakla beraber ayrı menşelere bağlanan halkların birleştirilmesinden doğan güçlüklerle karşılaştı. Merkeziyetçi Sırplarla federatif sistem taraftarı Hırvatlar arasındaki anlaşmazlık, partiler arasındaki siyasî çekişmeler, sonra Millet meclisi içinde bir hırvat milletvekilinin odasında öldürülmesi, onu anayasayı kaldırarak sert bir yönetim kurmak zorunda bıraktı. 1929'da adı Yugoslavya olarak değiştirildiyse de ülke, gene bölünmüş bir halde yaşamağa devam etti ve hükümdar baskı usullerine baş vurmak zorunda kaldı. Aleksandr I, 1931'de yeni bir anayasaya izin verdiyse de, hırvat tedhişçileri kendisini, fransız bakanı Barthou ile birlikte, 9 ekim 1934'te Marsilya'da öldürdüler. Tahta oğlu Petro II geçti. Aleksandr I, Küçük antanta ve Balkan paktına bağlıydı. (L)

ALEKSANDR I Obrenoviç (Belgrad 1876-ay.y. 1903), Sırbistan kralı, Milan I'in oğlu; babasının feragatinden sonra (1899'dan itibaren) kral. 1893'te, naipleri ve nazırları tevkif ve kendisini reşit ilân etti, 1888'de hürriyetçi anayasasını lağvetti ve babasını Belgrad'a getirtti. 1900'da, bir mühendisten dul kalan Draga Mesin ile evlendi. Kralın otoriter idaresi ve halkın kraliçeyi sevmemesi yüzünden askerî bir ayaklanma oldu. 1903'te Draga ile birlikte Belgrad'da öldürüldü. Skupştina meclisi, tacı rakip hanedanı temsil eden Petro Karayorgiyeviç'e verdi. (L)

ALEKSANDR I Pavloviç (Petersburg 1777-Taganrog 1825), Rusya imparatoru (1801-1825), Pavel I'in oğlu. Babasının katlinde parmağı olup olmadığı şüphelidir. İsviçreli La Harpe tarafından XVIII yy. fransız filozoflarının ilkelerine uygun olarak yetiştirilen Aleksandr, tahta çıkar çıkmaz liberalizmini ilân etti. İngiliz dostu ve liberal düşünceli genç arkadaşlarını ve Senato'yu, yapılacak reformları incelemekle görevlendirdi. İşkencenin kaldırılması, asil olmayanlara da toprak verilmesi, Senato'ya uyarma hakkının tanınması, başında sorumluların bulunduğu sekiz bakanlığın kurulması, bir eğitim statü-

Foto. Giraudon, Nadar, X (LAROUSSE)

sünün düzenlenmesi, birçok üniversitenin kurulması gibi sonuçlara varıldı. Bununla beraber, otokratik karakteri ve çarlık geleneği, onu siyasî suçluları yargılamak üzere gizli mahkemeler kurmak gibi mutlakiyetçi tedbirler almağa sürükledi. Rusya'nın iktisadî gelişmesini sağlamak maksadıyle, Fransa ile, babasının kurduğu dostluk ilişkilerini sürdürdü ve İngiltere ile barış yaptı (1801).

Devrinin ilk kısmı (1801-1804) Fransa ile olan ilişkilerinin etkisi altında geçmiştir. Napolyon Güney Almanya'yı işgal edince, İngiltere ve Avusturya ile antlaşma yaptı (1805), fakat Austerlitz'e yenildi. Gönderdiği temsilci Ubril, 20 temmuz 1806'da, bir antlaşma imzaladı: İoniyen adaları Rusya'ya, Cattaro da Fransa'ya veriliyordu. Ren konfederasyonunun kurulduğunu öğrenen Çar, Avusturya'nın tamamıyle yıkılmasını engellemek için boyun eğdi. Fakat Prusya'nın Fransa'ya karşı savaşa katıldığını öğrenince antlaşmayı imzalamadı ve Prusya ile birleşti. Bunun üzerine Napolyon, Rusları Eylau'da yakaladı (8 şubat 1807) ve Friedland'da bozguna uğrattı (14 haziran). Çar, mütareke istedi ve bu mütareke Tilsit'te barış antlaşmasına çevrildi (temmuz 1807): Aleksandr, daha sonra Erfurt görüşmesinde de doğrulandığı gibi (1808), Napolyon'un müttefiki oldu. Bundan sonra Aleksandr, rejimde reform yapma görevini fransız müesseselerinin hayranı olan Speranski'ye verdi. Speranski'nin hazırladığı tasarı, Çar tarafından 1810'da kabul edildi. Fakat bu kıta ablukasının büyük toprak sahiplerine zarar verdiğini gören ve Napolyon'dan ayrılmayı aklına koyan Çar, 1812'de Speranski'yi uzaklaştırdı. Zaten Napolyon'un avusturyalı bir prensesle evlenmesi (1810), Varşova büyük dükalığının kurulması, kayınbiraderinin idaresindeki Oldenburg'un ilhakı (1811), Çarın hoşnutsuzluğunu arttırmıştı. 1811'de Çar ingiliz sömürgelerinden gelen hububata limanlarını açtı (Riga emirnamesi) ve eski müttefiklerine yaklaştı. Bunun üzerine, Napolyon da ona 1812'de hücum etti: Rusya savaşı başladı. 6 Eylül'de Borodino'da yenilen Çar, Moskova yangınından sonra cesaretlendi; bütün barış tekliflerini reddetti, Fransızları kahredici bir çekilmeğe mecbur bıraktı. Varşova'dan bir bildiri yayımlayarak bütün Avrupa'yı silâhlanmağa çağırdı (1813); zafer Aleksandr'a yetmemiş, şimdi de kurtarıcı rolü oynamak istiyordu. Kaliç'te, Prusya ile hemen de seksen yıl sürecek olan bir antlaşma yaptı (şubat 1813). Almanya'da galip gelince (1813), Napolyon'un barış tekliflerini reddetti ve ancak Paris'te antlaşma yapabileceğini bildirdi, 1814 nisanında da Paris'e girdi; Louis XVIII'in dönüşünü ancak Talleyrand'ın ısrarları üzerine kabul etti. Viyana kongresinde, Saksonya'yı Prusya'ya vererek, Rusya lehine Polonya'yı yeniden kurmağa kalkıştı. Fakat Metternich, Fransa ile İngiltere'yi ona karşı kışkırttı. Waterloo savaşından sonra (18 haziran 1815), müttefiklerinin isteklerini yumuşatmağa gayret etti. Yeni sarsıntıları önlemek amacıyle Avrupa'ya yeni bir statü vermek istedi; bu arzu ve Baronne von Krüdener'in Çar üzerindeki büyük etkisinden Kutsal ittifak antlaşması doğdu.

Rusya'da, Kutsal Kitap derneğini destekledi, Baltık bölgelerindeki serfleri azat etti ve 1818'de, Rusya'ya bir anayasa vermek niyetinde olduğunu belirtti. Halkını daha iyi tanımak amacıyle İmparatorluğunu dolaştı. Ama beride karşısına, onun mistik taşkınlıklarını ciddiye almayan ve Kutsal ittifak yerine, daha sağlam bir sistem olan Dörtlü ittifakı kuran Metternich çıkmıştı. Aleksandr, Avusturya'nın Napoli ve Torino'ya müdahalesini kabul etmek zorunda kaldı. Fakat muhafız birliğinin Semionovski adındaki emektar alayında çıkan isyanda, «Jakobenizm vebası» nı sezince, artık Metternich'in görüşünü benimsemeğe razı oldu. Gerekirse kuvvete baş vurarak geleneği sürdürebilmek için Arakçeyev'e ve Ortodoks kilisesine yönelmekte fayda umdu (1821). Bunların etkisi altında 1821'de isyan eden Yunanlılara, her türlü yardımı reddetti. Bu yüzden, hürriyetçi hareket aydın gençlik çevrelerine yayıldı. Ama Aleksandr, yine de şiddet yoluna sapmak istemedi. Kutsal ittifak'ın başarısızlığı ve iç siyasette kargaşalıklardan dolayı hayal kırıklığına uğrayan ve karamsar düşüncelere kapılan Aleksandr, tahttan kardeşi Nikola lehine feragat ederek seyahat etmeğe karar verdiği sırada, Taganrog'da öldü. Çarın mistik bir insan oluşuna dayanan bazı yazarlar, ölümünün ustaca hazırlanmış bir mizansen olduğunu ve aslında keşiş cübbesini giyip bir manastıra kapandığını ileri sürmüşlerdir. (L)

ALEKSANDR II (Moskova 1818-Petersburg 1881), Rusya imparatoru (1855-1881), Nikola I'in oğlu. Aleksandr II, iktidarının ilk kısmında (1855-1863), Kırım'da uğranılan mağlubiyetin (1855) tepkisi altında, kültürlü ve hür düşünceli bir reformcu grubun isteklerine uydu; bunların arasında en çok ve başlangıçta en hareketli olanları, Rusya'da da Batı Avrupa ülkelerindeki müesseselerin kurulmasını isteyen liberaller veya Batı taraftarlarıydı. Bu reformcuların etkisi altında, Paris antlaşmasını takip eden yedi yıl içinde (1856-1863) Aleksandr II reformlarını gerçekleştirdi. 1856'dan itibaren serflerin serbest bırakılmasından yana olduğunu bildirdi. Kendi serflerini hür birer çiftçi haline getirerek ilk adımı bizzat attı. Hattâ, 1852'de çıkardığı bir ferman (ukaz) ile tahta bağlı serflere, sadece gelirinden faydalandıkları toprakların mülkiyetini bile bağışladı. Bununla beraber, Rus asılzadeleri köleliğin kaldırılmasına karşı olduğundan, Çar bu direnmeyi 3 mart (19 şubat) 1861 tarihli ukaz ile kırdı; gerek şehirlerde, gerek büyük arazilerde çalıştırılan serflere ferdî hürriyetler tanındı. Köylünün oldum olası kendi malı saydığı ve hürriyete kavuşunca talep ettiği toprağa gelince, Aleksandr II ve müşaviri Milyutin, bu toprakları ikiye ayırdılar: üçte bir hisse eski sahiplerine kaldı, geri kalan kısmı ise köylüler tarafından, Devletin yardımı ile satın alındı; fakat köylüye (*mujik*) değil, mir* denilen köy birliğine mal edildi. Ne var ki bu reform, satın almak için büyük bedeller ödemek zorunda kalan köylüler tarafından da, toprağı ellerinden giden asılzadeler tarafından da iyi karşılanmadı. Liberal müşavirler, Çarın bu reforma bir de anayasa eklemesini istedilerse de Aleksandr, idareyi, adaleti, eğitimi, basın ve orduyu ilgilendiren kısmî bir takım reformlarla yetindi: *zemstvo** denilen meclislerin kurulması (1864); adlî reform, eğitimde olumlu liberal tedbirler, basından ön sansürün kaldırılması, orduyu yeniden kurma görevinin general Milyutin'e verilmesi gibi. Bu liberal reformları gören Polonyalılar, 1830 isyanından sonra kaybettikleri muhtariyetlerine kavuşacaklarını umdularsa da bu ümitleri boşa çıktı. Bu yüzden, 1863 ocak ayında, bir isyan patlak verdi ve Bismarck'ın da desteğiyle, barbarca, sistemli bir şekilde bastırıldı. Bu isyan hareketi ve ihtilâlcilerin düzenlemeğe başladıkları suikastler, Çarı aydınlardan uzaklaştırdı ve Çarlık otokrasisi sayesinde Slavlık fikrini gerçekleştirmek isteyen «milliyetçi» partiye yaklaştırdı. Bu partinin etkisi altında Çar, zemstvo'ların faaliyetini azalttı. Üniversiteleri kontrol ettirmeğe başladı ve gizli mahkemeler usulüne döndü. Aynı zamanda, şansölyesi Gorçakov, dışarda, önce Balkanlar'da faaliyete geçecek olan Panslavizmi kışkırtıyordu. Asya'da elde ettiği başarılardan (1859'da Kafkasya'da Şeyh Şâmil'in teslim olması; 1865'te Taşkent'in işgali; 1868'de Semerkand'ın zaptı) gurur duyan, Prusya'nın dostu olan Gorçakov, Paris antlaşmasındaki Boğazlara ilgili maddeleri 1871'de yürürlükten kaldırmayı başardı. Artık Çar, Balkan yarımadasındaki politikasında serbest kalmış demekti: Slavların Türklere karşı koruyucusu, gerekirse de kurtarıcısı tavrı takındı ve Ayastafanos antlaşmasıyle Büyük Bulgaristan'ı yarattı (mart 1878). Fakat Bismarck, Berlin kongresinde onu yüzüstü bıraktı (13 temmuz 1878) ve Almanya tarafından desteklenen Avusturya Balkanlara sarktı (Bosna-Hersek). Aynı dönemde Rusya, Hindistan'a doğru yürüyüşüne de devam etti: 1873'te Hive'nin, 1876'da da Fergana'nın alınmasından sonra, 1881'de tamamlanacak olan Türkmenistan'ın istilâsı başladı. Fakat Balkan savaşından doğan malî güçlükler, insan kaybı ve bunu takip eden sonsuz hayal kırıklığı, mutlakiyetçi idareye karşı muhalefeti güçlendirdi. Hayal kırıklığına uğrayan reformcular, nihilistlere, daha sonra da tedhişçilere katıldılar ve harekete geçerek, yüksek memurlara ve polise saldırdılar. İçişleri bakanlığına kont Loris Melikov'u getiren ve D. Tolstoy'u azleden Çar da ihtilâlciler tarafından idama mahkûm edildi. Başarısızlıkla neticelenen iki suikastten sonra ve zemstvo'larla belediyeler tarafından seçilecek istişarî bir Millet meclisinin kurulacağını bildiren bir ukaz'ın ilânından bir gün önce, bir bomba ile öldürüldü. (L)

ALEKSANDR III (Petersburg 1845-Livadia 1894), Rusya imparatoru (1881-1894), Aleksandr II'nin oğlu. Hükümdar olması söz konusu değildi. Ağabeyi Konstantin'in vakitsiz ölümü üzerine tahta çıktı (1865). Hocası, sonraları da en yakın müşaviri olan Pobiedonostsev, ona ortodoksluğu sevmeyi, otoriter rejime inanmayı ve Liberalizmden nefret etmeyi aşılamıştı. Kont Loris Melikov'un reform tasarılarını derhal bir kenara attırdı, onu azletti ve yerine D. Tolstoy gibi mutlakıyetçileri getirtti (1882). Bununla beraber, köylülerin ve işçilerin menfaatlerini korumak üzere Bunj tarafından bazı sosyal tedbirler de alındı. Fakat 1883'te, taç giyme töreninden hemen sonra beklenen tepki baş gösterdi. D. Tolstoy'un etkisi altında polis, Nikola I zamanındaki gibi çok sıkı bir denetlemeye girişti ve tedhişçi suikastlerinin arkası kesildi. Köylülere karşı, Durnovo'nun etkisiyle, zemstvo'lara, asılzadelerin lehine olarak sınıf ayrılığı sokuldu. Diğer taraftan, milliyetçi Slav partisinin tavsiyelerine uyan Aleksandr III, vaktiyle Nikola I tarafından başlanan, yabancı halkların «ruslaştırılması» çalışmalarını sistemli bir şekilde ele aldı (Baltık eyaletleri, Finlandiya, Polonya). Bu tedbirlerin en büyük kurbanları Yahudiler oldu. Ne var ki, iktisadî ve sosyal alanlarda Rusya'nın modernleşmesi de başlamıştı. Açlığı ve toprakların terk edilmesini önlemek için Aleksandr III, köylülere para yardımı yaptı. Fakat fransız sermayesi sayesinde doğan büyük sanayi, sosyalizm propagandasına elverişli bir şehir proletaryası yaratarak Rusya'nın Orta Asya'daki ilerlemesini devam ettirdi; 1884'te, İngilizlere rağmen, Merv'i işgal ettirdi. Türkistan'ı sömürgeleştirdi. Uzakdoğu'da Kore'ye ezici bir ticaret antlaşması kabul ettirdi ve 1891'de Transsiberiyen demiryolunun döşenmesini başlattı. Avrupa'da ise Bulgaristan'a vasilik taslamağa kalkıştı, Batterberg prensi Aleksandr'ı devirdi. Fakat asıl kurtulmak istediği şey, Berlin kongresi (1878) ve Avusturya-Almanya anlaşmasıyle hayli sarsılan Almanya dostluğu idi. Bu yüzden, 1887'de yenilenen karşılıklı güven antlaşmasına rağmen, Almanya'nın bir pazarlık konusu ettiği kredileri doğrudan doğruya veren Fransa'ya yanaştı. 1890'da, Wilhelm II ittifak antlaşmasını yenilemeyi reddedince, Çar, Fransa ile anlaşma yaptı. (L)

Aleksandren sanatı, kadın başı (İskenderiye)

ALEKSANDRA, Hyrkanos II'nin kızı. M. Ö. 55'te Yahudilerin kralı Aristobulos'un oğlu Aleksandros ile evlendi. Miryam (Büyük Herod'un karısı) ve Aristobulos adında iki çocuğu oldu. Haris bir kadındı, damadına karşı komplo kurdu, Herod da onu M.Ö. 28'de öldürttü. (L)

Aleksandra, Lykophron'un yazdığı ve anlaşılmaz oluşu ile ün salan tragedya monoloğu (M.Ö. III. yy.). Bu 1474 mısralık manzumede, Kasandra, truvalı ve yunanlı kahramanların başına gelecek felâketleri haber verir. (Bu monoloğa *Kasandra* da denir.) [L]

ALEKSANDRA veya **SALOME ALEKSANDRA** (M.Ö. 140 [?]-67). Kocası Aleksandros Jannaios'un ölümünden sonra M.Ö. 76'dan 67'ye kadar Yahudilerin kraliçesi oldu. Dış siyasette enerjik ve ihtiyatlıydı. Ülke içinde ise sofuların arzularına uygun olarak hüküm sürdü. (L)

ALEKSEY, rus patriği

ALEKSANDRA FİODOROVNA (Berlin 1798-Çarkoye Selo 1850). Prusya kralı Friedrich-Wilhelm III'ün kızı çar Nikolay I ile evlenerek Rusya imparatoriçesi oldu. Hiçbir siyasî rol oynamadı. Hocası şair Jukovski'den yunan ve latin medeniyetini öğrenmişti. Oğlu müstakbel çar Aleksandr III'ün de yunan ve latin kültürüne dayanan esaslı bir eğitim görmesi için çalıştı. (L)

ALEKSANDRA FİODOROVNA (Darmstadt 1872-Ekaterinburg 1918) kızlık adı Alix von Hessen. Hessen kralı Ludwig IV'ün kızı. Ortodoksluğu kabul ettikten sonra müstakbel çar Nikolay II ile evlendi ve çok geçmeden geri zekâlı kocasını hâkimiyeti altına aldı. Mistik ve batıl inançları olan bir kadındı. Büyük oğlu veliaht Aleksey'in sağlık durumundan endişe ettiği için 1905'te Rasputin'i çağırdı ve onu saraya zorla kabul ettirdi. Rus toplumunun bütün sınıfları tarafından bir skandal olarak karşılanan Rasputin'in etkisi monarşinin itibarını düşürdü ve çarlık rejiminin çözülmesini hızlandırdı. Aleksandra Fiodrovna tahttan feragat eden Nikolay II ile beraber hapse atıldı ve onunla birlikte Bolşevikler tarafından öldürüldü. (L)

ALEKSANDREİA TROAS. Esk. coğ. A-

Foto. X, Keyston (LAROUSSE)

Galya alem'i (Orange zafer takı)

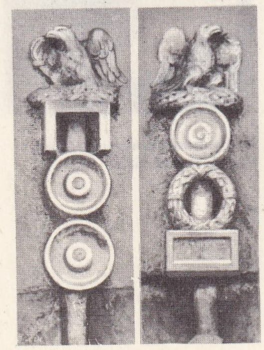

Bir alçak kabartma detayında Roma alem'leri

Karolenj alem'i, IX. yy. minyatürü

aleksandren sanatından örnek (fotoğraf 291. sayfada)

nadolu'da Tenedos (Biga) yarımadasının batı kıyısında kurulmuş olan Troa'nın hellenistik devre ait bir şehri. Bugün kalıntıları Ezine kazasının Geyikli nahiyesinin Dalyan köyü güneyindedir.

Şehir, Küçük Asya ve Makedonya arasındaki iktisadî ve siyasî münasebeti hızla geliştirmek için, M.Ö. 310'da, Antigonos tarafından kuruldu ve onun adını (*Antigoneia Troas*) aldı, kısa zamanda iskân edildi. M.Ö. 301'deki İpsos savaşından sonra Asya hükümdarı olan Lysimakhos, yakınındaki diğer şehirler gibi burayı da himayesine aldı, İskender'in şerefine şehrin adını değiştirerek «Aleksandreia Troas» yaptı.

Romalıların Suriye hükümdarı Antiokhos ile yaptıkları savaşlarda, şehir Romalılara sadık kaldığı için gelişebildi. Augustus zamanında ise Roma'nın bir kolonisi haline gelerek «Colonis Aleksandreia Augusta Troas» adını aldı. Sezar burayı başkent yapmak istedi, Augustus ve Hadrianus burası için gayret sarf ettiler ve M.Ö. II. yy. da hatip Herodes Atticus kendi parasıyle suyolu ve hamam yaptırdı. Denizci St. Paul de buradan bahseder.

Bugün liman tuz gölü halindedir. Surlar 1 700-2 500 m².lik bir alanı içine almaktadır. Stadyum, tiyatro ve Dor tarzındaki tapınağın kalıntıları görülür. Sonraki devirlerde kalıntılar, Çanakkale'nin inşasında, hattâ İstanbul'a getirtilerek kilise ve camiler inşasında kullanıldığından, yerinde pek az şey kalmıştır. (M)

ALEKSANDREN i. (*Roman d'Alexandre*'den [XII. yy.] fr. *alexandrin;* bu mısra ilk defa bu eserde kullanılmıştır). Nazım. Fransız şiirinde on iki hecelik mısra: *Meselâ fransızların «aleksandren» dedikleri* 6+6 *vezninde şiirler yazdılar* (Z. Gökalp).

— ANSİKL. *Aleksandren* kahramanlık şiirlerinin destan ve trejedi'nin mısraıdır. Ronsard bazı büyük şiirlerini özellikle bazı «Hymnes» lerini aleksandren'le yazınca bu vezin on heceli mısraın yerini aldı ve önem kazandı. Bir aleksandren'in on iki hecesi de aynı değerde değildir: ötekilere göre daha süreli daha şiddetli ve daha tiz olarak telaffuz edilen bazı heceler aşağı yukarı eşit aralıklarla kulağa çarpar ve bunların düzenli bir şekilde tekrarı mısraın ritmini meydana getirir. Klasik aleksandrenler'in çoğu dört bölüme ayrılmıştır fakat altıncı heceden sonra gelen durak öteki duraklardan daha belirlidir:

Vous mourû/tes aux bords ‖où vous fû/tes
1 2 3
laissée) [Racine].
4

Romantikler kendilerinden önceki şairlerin de kullandığı üç bölümlük aleksandren'i yeniden değerlendirdiler:

Tantôt de bois,/tantôt des mers,/tantôt des
1 2 3
nues (Hugo).

Buna karşılık, 5, 6, 7 veya 8 bölümlük aleksandrenler'e daha az rastlanır:

Il frappe,/il blesse,/il marque,/il ressuscite,/
1 2 3 4
il tue (Hugo).
5

Aleksandren'de hece sayısı değişmez ve kural gereğince, bölümlerdeki hece sayısında da izafî bir simetri bulunur; fakat şair, ritim vurgularının sayısında bir dereceye kadar serbesttir (ritim vurgusu, kelimenin ton vurgusuna denk düşmelidir). Altıncı mısradan sonraki durak, zamanla değerini kaybetmiş, basit bir duraklama halini almıştır; altıncı hece her zaman bir ritim vurgusunu taşıyabilir; fakat, durağın büsbütün yok olduğu mısralar da vardır. (L)

ALEKSANDRİT i. (fr. *alexandrite*). Miner. Tabiî ışıkta koyu yeşil, sunî ışıkta kırmızımtrak görünen bir simofen çeşidi. (L)

ALEKSANDRİYA, S.S.C.B.'de (Ukrayna), Kriyov-Rog'un küzeyinde, İngulets suyu kenarında şehir; 20 000 nüf. Çevresinde demir madenleri. (L)

ALEKSANDR Nevski (1220-1263), Novgorod ve Vladimir büyük dükü (1236-1263). Yaroslav'ın oğlu, Moğollar tarafından istilâ edilen Rusya'nın, İsveçliler, Litvanyalılar ve germen tarikatları tarafından kurulan bir Haçlı seferinin tehdidi altında bulunduğu bir sırada, Novgorod kendisine arpalık olarak verildi (1236). 15 Temmuz 1240'ta, İsveçlileri Neva kıyılarında yendi (*Nevski* denmesi bu yüzdendir). 1242 Nisanında, Kılıçlı (Porte-Glaive) şövalyeleri, Pskov gölünün buzları üzerinde yenerek, hem Rusya'yı, hem de Ortodoksluğu kurtardı. 1246'da büyük prens olunca, Novgorod'da oturmağa devam etti; oysa Rusya'nın geri kalan kısmı Moğolların kontrolü altındaydı. Onlara karşı ihtiyatlı bir siyaset güttü, Altınordulular metbuluğunu tanıdı, vergi ödemeyi kabul etti ve bağlılığını göstermek için Hanların Volga üzerindeki saraylarına kadar gitti. Ortaçağ Rusyası'nın büyüklerinden biridir. Ortodoks kilisesi tarafından azizlik mertebesine yükseltildi. (L)

Aleksandr Nevski manastırı, Aleksandr Nevski'nin İsveçlilere ve Almanlara karşı kazandığı zaferleri anmak üzere, 1710'da Büyük Petro tarafından kuruldu. 1917'ye kadar rahiplerin oturduğu bu manastır müze haline getirildi. Kilisesi 1717'den 1724'e kadar Domenico Grezzini, katedrali ise 1776'dan 1790'a kadar Starov tarafından inşa edildi (Aleksandr Nevski'nin mezarı buradadır). Mezarlığında ünlü kimseler gömülüdür: Suvorov, Lomonosov, Fonvizin, Karamzin, Krilov, Dostoyevski, Glinka v.d. (L)

Aleksandr Nevski nişanı, 1772'de, Büyük Petro tarafından Aziz Aleksandr Nevski adıyle ihdas olunan ve boyna geçirilen geniş bir kımızı kurdelanın ucunda taşınan nişan, 1942'de, Sovyetler tarafından subaylar için askerî bir nişan haline getirildi. Lâcivert kurdelasında kırmızı dikey bir şerit bulunur. Alâmeti: ortasında Aleksandr Nevski'nin resmi bulunan beş köşeli, kırmızı mineden yapılmış yıldız. (L)

ALEKSANDROPOL. Bk. GÜMRÜ.

ALEKSANDROPOLSKİ höyüğü, M.Ö. III. yy. İskit krallıklarının en büyük ve en zengin höyüklerinden biri. 1852'de Dniepropetrovsk (Ukrayna) bölgesinde, Nikopol (Niğbolu) şehri yakınlarında bulundu. (L)

ALEKSANDROS Pherai ve Teşalya tiranı (M.Ö. 369'dan 368'e kadar). Tedhiş yaparak hükmettiği için, tebası Pelopidas'ın müdahalesini istedi, fakat bu yüzden Pelopidas hapsedildi ve Epameinondas tarafından kurtarıldıktan sonra tirana karşı Kynoskephalai'de meydan okudu (364). Karısı Thebe onu öldürttü (358). [L]

ALEKSANDROS, Herakleia kraliçesi Amastris ile Trakya krali Lysimakhos'un oğlu (M.Ö. 278). Makedonya tahtını istedi. Seleukos I'in yanına sığınarak kendi öz babasına karşı savaştı. (L)

ALEKSANDROS, Makedonya kralı Perseus'un üçüncü oğlu. Pydna'dan sonra hapsedildi. Paulus Aemilius zaferinde (M.Ö. 168) ortaya çıktı ve Alba'da mahkeme yazmanı oldu. (L)

ALEKSANDROS, yahudi prensi, Aristobul II'nin oğlu. Pompeius, zaferini kutlamak için onu da Roma'ya götürdü. Kaçmayı başarınca Roma'ya karşı yer yer isyanlar çıkardı. Pompeius onu M.Ö. 49'da öldürttü. (L)

ALEKSANDROS (öl. 913), bizans imparatoru (912-913), Basileios I'in üçüncü oğlu. Önceleri babasıyle birlikti (871'den biraz sonra), daha sonra kardeşi Leo VI ile işbirliği yaptı (886-912), onun ölümünden sonra ise Porphyrogennetos Konstantinos VII'yi tahtından indirerek yengesi Zoi'den ve patrik Euthymios'tan öç almağa çalıştı. (L)

ALEKSANDROS, Priamos'un oğlu. Bk. PARİS.

ALEKSANDROS I, M.Ö. 498'den 454'e kadar Makedonya kralı, Amyntas I'in oğlu. İranlılar'ın emrine askerî birlikler vermek zorunda kaldı. Fakat, Plataia savaşı öncesi, Mardonios'un yaptığı hazırlıkları Yunanlılara haber verdi. Sarayına Pindaros'u, Hellanikos'u, Herodotos'u çağırdı ve Yunan dostu olduğunu belli etmek için hiçbir fırsatı kaçırmadı. (L)

ALEKSANDROS I, Epir kralı (M.Ö. 357). Makedonya kralı Philippos'un kayınbiraderi (kız kardeşi Olympias dolayısıyle) Bruttlara karşı Taranto'lulara yardım etti, fakat Akheron yakınlarında bir savaşta öldü. (L)

ALEKSANDROS I Balas, Antiokhos IV Epiphanes'in oğlu olduğu söylenir; M.Ö. 150'de, Demetrios I Soter'in hakkını yemek suretiyle, Suriye tahtına çıktı. 145'te mağlup oldu ve öldürüldü. (L)

ALEKSANDROS I - ALEKSANDROS II, Mısır kralları. Bk. PTOLEMAİOS XI, PTOLEMAİOS XII. (L)

ALEKSANDROS I (Tatoi 1893-Atina 1920). Yunanistan kralı. 1917'de müttefikler tarafından tahttan indirilen kral Konstantin'in ikinci oğlu; müttefiklerin kendisini ağabeyi Yorgo'ya tercih etmeleri sayesinde babasının yerine geçti. Venizelos'u başbakanlığa getirdi, memleketini müttefiklerle birlikte, savaşa soktu; bu sayede, Sevr antlaşması hükümlerine göre (10 ağustos 1920) Trakya'nın bir kısmı ile İzmir bölgesi Yunanistan'a verildi. Bundan az bir zaman sonra Aleksandros ehlî bir maymun tarafından ısırılarak öldü. (L)

ALEKSANDROS II, Makedonya'nın 16. kralı, Amyntas II'nin oğlu. M.Ö. 370'den 368'e kadar hüküm sürdü, Tesalya üzerinde hâkimiyet kurmağa kalkıştı, Pherai'li Aleksandros'la savaştı ve katledildi. (L)

ALEKSANDROS II, Pyrrhos'un oğlu, Makedonya'yı fethetti ise de oradan Antigonos Gonatos'un oğlu Demetrios tarafından kovuldu. Sonra Epir tahtını elde etti (M.Ö. 272-260). Taktik anlayışı çok beğenilirdi. (L)

ALEKSANDROS II Zabinas, Aleksandros Balas'ın oğlu olduğu söylenir; Seleukos'lar hanedanına ait tahta, Demetrios II Nikator'un hakkını yiyerek çıktı (M.Ö. 126). Antiokhos VIII tarafından 122'de öldürüldü. (L)

ALEKSANDROS III, Makedonya kralı. Bk. İSKENDER *Büyük.*

ALEKSANDROS IV (Aigos denir), Büyük İskender'in ölümünden sonra dünyaya gelen Ruşenk'ten olma oğlu. Daha doğar doğmaz Babil'de hükümdar ilân edildi (M.Ö. 323). Ömrü boyunca vesayet altında yaşadı ve Kassandros tarafından 310'da zehirlenerek öldürüldü. (L)

ALEKSANDROS V. Makedonya kralı, Kassandros'un üçüncü oğlu. M.Ö. 297'den 294'e kadar, ağabeyi Philippos IV'ün ölümünden sonra, tahtı kardeşi Antipatros'la paylaştı fakat Demetrios ve Pyrrhos ile birleşerek onun kurduğu tuzaktan kurtuldu. Krallığı sırasında ortadan kaldırmağa çalıştığı Demetrios'un emriyle öldürüldü. (L)

ALEKSANDROS Afrodisias'lı, Aristoteles'in yorumcusu ve filozof (M.S. II. yy.ın sonu ve III. yy.ın başı). 198'le 211 arasında Lyceum'u yönetti. Eserleri arasında, imparator Septimus Severus'a ve imparator Caracalla'ya itham ettiği *Kader ve Hür İktidar Üzerine* adlı kitabı Stoa doktrinini tenkit eder. (L)

ALEKSANDROS İANNAİOS, kardeşi Aristobulos I'in yerine geçen ve ilk defa kral unvanını alan, Asmon'lu büyük rahip (M.Ö. 103-76). Bu yüzden Farsî'lerin (Hıristiyanlığın ilk günlerinde yaşayan bir yahudi mezhebi mensupları) müthiş husumetini kazandı. Farsî'lerin beceriksizce yaptıkları bir kışkırtma hareketi sonucu onlardan 6 000 sofuyu öldürtmek imkânını elde etti. Bu mücadeleler öylesine kıyasıya oldu ki, binlerce Farsî kaçıp çöle sığınmak zorunda kaldı. *Eseniler* tarikatını çöle kaçan bu yahudilerin kurduğu tahmin edilebilir. (L)

ALEKSANDROS Polyhistor, yunanlı derleyici (M.Ö. I. yy.), önemsiz bazı bölümleri elimizde kalan, gramer, tarih, coğrafya, müzik ve felsefeye ait kırk iki eserin yazarı. (L)

ALEKSANDROS SEVERUS. Bk. SEVERUS.

ALEKSANDROVSK, S.S.C.B.'de şehir. Bk. ZAPOROJİ.

ALEKSANDROVSK-GRUŞEVSKİ. Bk. ŞAHTI.

Aleksandrovski tsentral, Sibirya'da, İrkutsk'a 76 km. mesafedeki Aleksandrovskoye köyünde kürek mahkûmlarına mahsus cezaevi. 1873'te, âdi suçlardan kürek cezasına çarpılarak Doğu Sibirya'ya gönderilen mahkûmlar için kuruldu. XX. yy. başından itibaren siyasî mahkûmlar da buraya gönderildi. (L)

ALEKSANDROVSK SAHALİNSKİ, S.S.C.B.'de, Sahalin adasının batı kıyısında şehir; 23 000 nüf. Adanın kuzeyinde, kömür madenleri ve petrol işletmeleri kesiminde başlıca liman. Önemli deniz üssü. (L)

ALEKSANDROW, Polonya'da birkaç yerin adı. — Vistül vâdisinde, Torun'un güneyinde şehir (Bydgoszcz voyvodalığı). 15'ten

Foto. LAROUSSE

rus patriği Aleksey
(fotoğraf 291. sayfada)

önce Almanya ile Rus çarlığı arasındaki demiryolu üzerinde sınır istasyonu idi. — Lodz'un kuzeybatısında şehir (Lodz voyvodalığı). Tekstil sanayii (pamuk). [L]

ALEKSANDRUPOLİS. Bk. DEDEAĞAÇ.

ALEKSANYAN (Harutyan), aktör (Bursa 1857-İstanbul 1917). İlk öğreniminden sonra İstanbul'a gelerek tahsilini tamamladı; Güllü Agop tiyatrosuna girdi (1878) ve Manakyan ile birleşerek, Meşrutiyet'e kadar Osmanlı Dram kumpanyasında kaldı. Kafkasya ve Mısır'a da gitti. En güzel Türkçe konuşan, ermeni sanatçılarındandı. (M)

ALEKSA PETROVİÇ (Aleksandr PETROV da denir), rus ressamı (XIII. yy. sonu). Novgorod okulu özelliğini taşıyan ve o çağın tarihli, imzalı ilk eserlerinden biri olan *Aya Nikola* ikonasını yaptı. (L)

ALEKSEY (Sergey Vladimiroviç SİMANSKİ) [Moskova 1877], rus patriği. İkinci derecede asil bir ailedendi, 1906'da manastır başrahipliğine, sonra Moskova ve Novgorod seminerleri rektörlüğüne tayin edildi. 1944'te Sergey'in ölümü üzerine patrik vekili oldu, 1945'te de Ortodoks Kutsal meclisince asaleti onaylandı. Sergey gibi o da sovyet yöneticileriyle iyi ilişkiler kurmağa çalıştı. (L)

ALEKSEY Aleksandroviç (Petersburg 1850-1910), Rusya büyük dükü, Çar Aleksandr III'ün kardeşi. Rus filosu kumandanıydı. Rus-Japon savaşında uğradıkları bozgunlardan sonra görevden çekildi. (L)

ALEKSEY Aziz, rus kilise büyüğü, Moskova'nın üçüncü metropoliti (Moskova 1293-ay. y. 1378). Elevferiya adıyle vaftiz edildi, 16 yaşında manastıra girerken Aleksey adını aldı. Olgunluğu ile büyük bir şöhret kazandı. İvan Kalita'dan Dimitri İvanoviç'e kadar, rus prensleri üzerinde çok hayırlı bir tesiri oldu; hanedan çekişmelerini yatıştırarak Moskova'nın üstünlüğünü sağladı. Altınordu hanının kör kızını mucize sayılabilecek şekilde iyileştirdiği söylenir; bu yüzden Tatarlar arasında hatırı çok sayılan bir kimseydi; bu durumdan, Rus halkının menfaatlerini korumak için yararlandı. (L)

ALEKSEYEV (Fiodor Yakovlieviç), rus ressamı (Petersburg 1753-ay. y. 1824). 1773'te akademi tarafından Venedik'e gönderildi. *San Marco Meydanı* adlı tablosu bu devirdendir. 1777'de Petersburg'a döndü ve orada özellikle *Kışlık Sarayın Piotr ve Pavel Kalesinden Görünüşü* (rus müzesi, Leningrad) ve Neva kıyılarından *Petersburg'un Görünüşü* (Tretiakov resim galerisi, Moskova) tablolarını yaptı. 1800'de Moskova'nın birçok manzarasını çizdi; bunlar, 1812 yangınından önceki devri gösteren çok önemli belgelerdi. (L)

ALEKSEYEV (Mihail Vasilyeviç) rus generali (Tver 1857-Ekaterinodar 1918). Batı cephesi kumandanı (nisan 1915), seferî kuvvetler genelkurmay başkanı (5 eylül). Kerenski zamanında da mevkiini muhafaza eden Alekseyev, yerine Evert getirilince, Ukrayna'da Denikin kuvvetlerine katıldı. (L)

ALEKSEYEV (Piyotr Alekseyeviç) rus işçisi (Smolensk'te Novineskaya 1849-1891). Dokuma işçisi; 1860'dan 1870'e kadar ihtilâlciler arasında önemli bir rol oynadı. 1877'de «50'ler davası»nda on yıl kürek cezasına mahkûm oldu. (L)

ALEKSEYEV (Yevgeni İvanoviç), rus amirali (1843-1909). 1900'de Bokser*ler savaşında rus birliklerinin başkumandanıydı. 1903'te amiralliğe yükseltildi ve Mançurya'daki rus sömürgeleri genel valiliğine getirildi. Japonların Port-Arthur baskınında gafil avlandı (Bk. RUS-JAPON *savaşı*), Japonya'ya karşı rus birliklerine kumanda etti, beceriksizliğinden dolayı yerini Kuropatkin'e bırakmak zorunda kaldı (1904 sonu). [L]

ALEKSEY Mihayloviç (1629-1676), rus çarı (1645-1676), Romanov hanedanının ikinci prensi. Uzun hükümdarlığı Moskova beyliğinin altın çağına rastlar. Devleti, önce Aleksey'nin eski hocası Morozov yönetti, vasıtalı vergileri, gümrükleri ve malî tekelleri arttırmak istedi. Halkın ayaklanması üzerine bir kanun çıkardı (1649 Mevzuatı: *Ulojenije**). Zaporozhe kazakları Polonya'ya karşı isyan ettiler ve Çar ile birleştiler (1653). Hükümdarlığının sonuna doğru Ukrayna, Polonya ve İsveç meseleleri birbirine karıştı. Moskova ordusu önce başarı üstüne başarı kazandı: 1654'te Beyaz Rusya şehirleri Polonya'dan alındı. Sonra da sıra Litvanya'ya

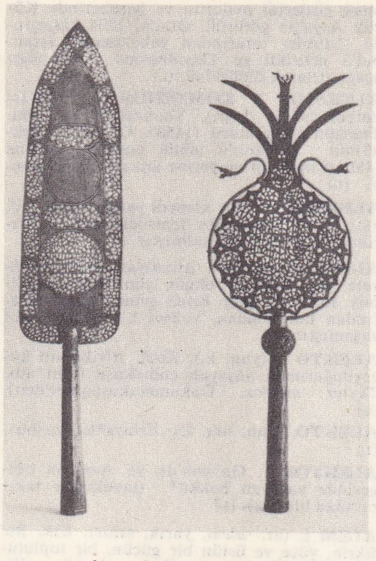

a) İran alem'i, Memlûk alem'i

b) İçleri yazılı türk minare alem'leri

geldi. Fakat İsveç ile Hmelnitzki Kazakları reisinin anlaşmasından kuşkulanan Aleksey, Polonyalılar ile barış yaptı ve İsveçlilere karşı harekete geçti, fakat büyük bir başarı elde edemedi (1655-1658). Sonra Kazakların Polonyalılara döndüğünü öğrenince, isveç kıralı Karl X ile barış imzaladı (1659) ve Polonyalılar ile Ukrayna Kazaklarına karşı savaştı. Bitkin düşen hasımları Andrussovo'da bir mütareke imzaladılar (1667): Aleksey Litvanya'yı terk ediyor, fakat Beyaz Rusya ile Kiev dahil olmak üzere Ukrayna'nın bir kısmını elinde tutuyordu. Doğuda orduları, Amur nehri vâdisine ulaşmıştı; 1582'de başlayan istilâ hareketi böylece sona erdi ve bütün Sibirya, Moskova Rusyası'na ilhak edildi. Hükümdarlığının sonu Metropolit Nikon'un reform hareketiyle ortaya çıkan mezhep kavgaları (raskol*) yüzünden çok karışık geçti (1666-1667). O günden sonra hükûmete günden güne daha çok boyun eğen resmî kilise ile halk içinde kökleşmiş «eski iman» ikiliği ortaya çıktı. 1668'de kazak Stenka Razin'in isyanı, bütün Aşağı Volga bölgesini ateş ve kana boğdu. Bu isyan, ancak 1671'de çar orduları tarafından bastırılabildi. 1676'da Aleksey öldüğü zaman bıraktığı devlet, Moskova prensliği sınırlarını çoktan aşmış, Pskov, Smolensk, Çernikov ve Kiev'i kapsayan, Kafkasya'ya ve Hazar denizine kadar uzanan ve Asya'nın kuzeyinden Pasifik okyanusuna ulaşan bir imparatorluk olmuştu. (L)

ALEKSEY Nikolayeviç (1904-Sverdlovsk'ta Yekaterinburg 1918), çareviç [veliaht], Nikolay II'nin Alix von Hessen'den olan tek oğlu. O da ana soyunun birçok ferdi gibi hemofili'ye tutulmuştu. Sık sık hastalanırdı. Nikolay II, 1917 martında onun lehine tahttan vaz geçti. İmparatorluk ailesiyle birlikte, İpatiyev konağında öldürüldü. (L)

ALEKSEY Petroviç (Moskova 1690-1718), rus prensi, Büyük Petro ile Evdoksiya Lopukhina'nın oğlu; Aleksey'in Sophie-Charlotte de Brunswick'ten olan oğlu Petro II de, 1727'de tahta çıkacaktır. Eski ruhban sınıfının ve babasının siyasî muhaliflerinin etkisi altında kalarak, Büyük Petro reformlarına karşı duranların başına geçti, babası tarafından halk düşmanı sayıldı. Viyana'ya, sonra Napoli'ye kaçtı. Rus polisi tarafından yakalanarak Rusya'ya getirildi, hapse atıldı ve imparatora karşı gelmekle suçlandırıldı. Zalimce yapılan işkenceler ve feci bir muhakeme sonunda yirmi sekiz yaşında öldü. (L)

ALEKSİ i. Tıp. (fr. *alexie*). Bk. *Okuma* KÖRLÜK'*ü*.

Aleksias veya *Aleksios Komnenos'un Hayatı,* Anna Komnenos tarafından yazılan, bizans edebiyatının en dikkate değer eserlerinden biri. Anna bu eserinin her yerinde babasının savunmasını yapar; fakat kitabı asıl, Birinci Haçlı seferinin tarihi bakımından ilgi çekicidir. Eser Bonn'da *Bizans Dergisi*'nde yayımlandı. (L)

ALEKSİNAC, Yugoslavya'da (Sırbistan) şehir; Güney Morava ile Doğu Morava'nın birleştikleri yerde kurulmuştur; 1876'da Türklerin Sırplara karşı zaferi; 10 774 nüf. Linyit. (L)

ALEKSİNOS, Megara okulundan yunanlı filozof (M.Ö. IV. yy.). Eleia'da dünyaya geldi. Eulibides'in öğrencisi olduğu söylenir. Kittium'lu Zenon'un çağdaşı ve hasmı. (L)

ALEKSİOS I KOMNENOS (İstanbul 1048-ay.y. 1118), bizans imparatoru (1081-1118). İmparator İsaak I'in yeğeni ve muhafız kumandanı Yoannis Komnenos'un üçüncü oğlu; diğer kardeşleri gibi o da annesi tarafından bizans tahtına geçmek üzere yetiştirildi. Dukas ve şerikleri zamanındaki kargaşalıklarda Aleksios ile kardeşleri muhalif durumundaydılar: işte bundan dolayıdır ki 1081 ihtilâli sırasında, Aleksios rakiplerine üstün geldi ve imparatorluk tacını giydi. Pek değerli bir general değildi, ama cesur ve askerleri peşinden sürükleyebilen bir kumandandı. Epir'de Normanlara, Trakya'da Peçeneklere ve Küçük Asya'da selçuk Türklerine karşı savaştı. Eşsiz bir diplomattı. Ustaca müzakerelerle imparatorluğu kalkındırdı. 1082'de Venedik ile bir antlaşma yaptı: bu antlaşma gereğince Venedik'e büyük iktisadî faydalar sağlıyor, karşılığında da venedik donanmasının yardımını elde ediyordu (İtalyan cumhuriyetlerinin doğudaki büyük servetlerinin kaynağı bu antlaşmadır), 1096'da, ilk haçlılar seferinden imparatorluk hesabına yararlanmağa çalıştı ve Küçük Asya'nın bir kısmını yeniden ele geçirdi. (L)

ALEKSİOS I KOMNENOS (lakabı **Büyük**) [1182-1222], bizanslı Trabzon imparatoru (1204-1222). İmparator Andronikos I'in torunu ve Sebastokrator Manuel Komnenos'un büyük oğlu. Kardeşi David ile birlikte akrabaları olan Gürcistan kraliçesi Tamar'ın yanına gitti. İki kardeş 1204'te Latinlerin İstanbul'u zaptetmesinden yararlanarak Trabzon'u ve Karadeniz kıyı şehirlerini ele geçirdiler. Aleksios I Trabzon'da imparatorluk tacı giydi, kardeşi David de Herakleia, Pontas ve Paflagonia beyi unvanını aldı. Aleksios I kendisini Büyük Komnenos, imparator ve Romalıların autocrator'u ilân ettikten sonra, Bizans imparatorluğunu kendi yararına yeniden kurmağa giriştiyse de, Küçük Asya'ya çıkmış olan Latinler, anadolu selçuklu sultanı ve iznikli Bizanslılarla çatıştı. Bununla birlikte Kırım'ı zaptetmeyi başarmıştır. (L)

ALEKSİOS II KOMNENOS (İstanbul 1167-ay.y. 1183), bizans imparatoru (1180-1183), Manuel I ve Antakya prensesi Marie de Poitiers'nin oğlu. Önce annesinin vesayetindeydi; 1182'de ihtiyar yeğeni Andronikos I ile hükümdarlık yapmak zorunda kaldı, onun tarafından boğduruldu. (L)

Tanzimat baroku üslûbunda minare alem'i

Üzerinde Muhammed, altında «Es-Sultan Süleyman Han» yazılı kubbe alem'i

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

Jean Le Rond D'ALEMBERT

ALEKSİOS II KOMNENOS, Trabzon imparatoru (1297-1330). Yoannis II ile Evdoksiya Paleologos'un büyük oğlu. Çok genç yaşta bizans etkisinden kurtuldu. 1302'de Türkleri yendi, Cenovalıları bir anlaşma yapmağa zorladı (1314-1316). Onun devrinde Trabzon en yüksek refah seviyesine ulaştı. (L)

ALEKSİOS III ANGELOS (öl. 1210), Bizans imparatoru (1195-1203). Kardeşi İsaak II'yi tahttan indirerek hapsetti ve gözlerini oydurdu. Yetersiz ve zevk düşkünüydü, devletin idaresini lâyık olmayan kimselere bıraktı, onlar da zaten zayıflamış olan İmparatorluğun çöküşünü hızlandırdılar. Bazı bölgeler tamamıyle kaybedildi, birçok vali de bağımsızlığını ilân etti. Bu sırada, İsaak II'nin oğlu Aleksios IV Angelos, Dördüncü Haçlı seferinde İstanbul'u zapteden baronlarla bir anlaşma yaptı (1203). Aleksios III, İstanbul'da Latin imparatorluğunun kurulmasından sonra Trakya'ya kaçtı, burada direnmeyi denedi, sonra Anadolu'ya geçerek, kendisini İznik imparatoru ilân eden damadı Theodoros I Laskaris'e karşı koydu (1206); fakat onun eline geçti ve ölümüne kadar esir kaldı. (L)

ALEKSİOS III KOMNENOS (1338-1390), Trabzon imparatoru (1349-1390), Basileos'un oğlu. Önce Yoannis adıyle anılırdı. Aleksios II'nin ölümünden sonra çok şiddetlenen iç savaşlara son verdi ve İmparator Yoannis VI'nın yeğeni Theodora Kantakuzenos ile evlenerek Bizanslılara yaklaştı. Türkleri durdurmak için, güzellikleri dillere destan olan kız kardeşlerini ve kızlarını türk kumandanları ile evlendirdi. Trabzon devletine son bir refah çağı yaşattı: 1364 antlaşması Venedik cumhuriyetinin iktisadî ve ticarî imtiyazlarını genişletti. (L)

resimli Âlem gazetesi

ALEKSİOS IV ANGELOS (?, 1182'ye doğr.-İstanbul 1204). Bizans imparatoru (1203-1204), İsaak II'nin büyük oğlu. Babasını tahttan indiren amcası Aleksios III tarafından hapsedildi, fakat kaçmayı başardı. İsaak II'yi tekrar tahta geçirmek için Dördüncü Haçlılar seferinin şefleriyle bir anlaşma yaptı. Haçlıların yardımı karşılığında, Roma ile mezhep birliğini yeniden kurmayı ve Türklere karşı yapacakları savaşlarda Latinlere yardımcı olmayı vaat etti. 1203'te İstanbul'un Haçlılar tarafından ilk alınışında, İsaak II tahtına kavuştu ve oğlu Aleksios IV de ortak imparator oldu. Fakat bizans halkı Aleksios IV'ün Latinleri tutan politikasına karşıydı. Aleksios IV, Dukas Murtzuphlos tarafından 1204'te tahttan indirildi, hapsedildi ve boğularak öldürüldü. (L)

ALEKSİOS IV KOMNENOS, Trabzon imparatoru (1417-1429) Manuel III'ün oğlu. Cenovalılarla savaştı, Venediklilerle iyi ilişkiler kurdu, aile bağları yoluyle barış sağladı, fakat büyük oğlu Yoannis IV tarafından öldürüldü. (L)

ALEKSİOS V DUKAS (takma adı Murtzuphlos [Çatık Kaşlı]), bizans imparatoru (1204). Aleksios III'ün üçüncü kızı Evdoksiya Angelos ile evlendi. İsaak II'yi ve sonra da Aleksios IV'ü tahttan indirdi (şubat 1204), fakat İstanbul'u, ikinci defa zapteden Haçlılara karşı şehri savunamadı (12 nisan), kayınbabası Aleksios III'ün yanına kaçtı. Önce iyi karşılandı, fakat sonra Aleksios III onun gözlerini oydurttu ve beraberinde Küçük Asya'ya götürdü. Orada, 1204 kasımında, Latinler tarafından yakalanarak İstanbul'a getirildi ve Theodhosios sütunundan aşağı atılarak öldürüldü. (L)

alem resimleri
(292 ve 293. sayfalarda)

ALEKSİOS V KOMNENOS (?, 1454-İstanbul 1470'e doğr.), Yoannis IV'ün oğlu, Trabzon imparatoru (1458). Osmanlı Türklerinin Trabzon'u tehdit etmeleri üzerine tahttan indirildi ve yerine amcası David geçti. (L)

ALEKSİS, yunanlı komedi yazarı (M.Ö. IV. yy.). Orta komedinin temsilcilerinden. Eserinden birçok parça kalmıştır. (L)

ALEKSİS, efsanevî hıristiyan azizi. Rivayete göre karısını düğün günü bırakıp gitmiş, sonra da gelip kendi evinde kimse tarafından tanınmadan, yoksul bir misafir gibi yaşamıştır. (L)

ALEKTO i. (yun. k.). Zool. Afrika'nın kuzeydoğusunda yaşayan culhakuşu (ilmî adı, *Textor albiros.* Dokumacıkuşugiller'den). [L]

ALEKTO. Yun. mit. Üç Erinys*lerden biri. (L)

ALEKTOR i. Guyana'da ve Amazon bölgesinde yaşayan hokko* (tavuksular takımından bir kuş). [L]

ALEM i. (ar. *ʿalem,* yarık, sınır). *Esk.* Bir fikrin, yüce ve üstün bir gücün, bir topluluğun sembolü; işaret, alâmet, timsal: *Hiyung-Nu'ların alemi kurt başı idi.* Bk. ANSİKL. || Bayrak, sancak: *Üç melek gördüm elinde üç alem* (Süleyman Çelebi). || Kubbe mimarîsinde, kubbe ve külâhların, ayrıca bayrak direklerinin tepesine dikilen madenî tepelik. Bk. ANSİKL. || Sınır işareti, sınır taşı. || Yüksek dağ: *Alem dağı.* || Sarık için yapılan bir dokumanın içindeki altın teller. || —*Mec.* Unvan, sıfat: *Her padişah adını bir mesireye alem ederdi* (Yahya Kemal). *Sabrın Eyub'a alem olduğu muhakkaktır* (Ahmed Rasim). || Lider, önder, temsilci: *İsrail peygamberi İsaie'ye göre Mesih, bütün kavimler önünde bir alem gibi kendini gösterecekti.* || Özel isim: *Kamus-ül-Alâm* (özel isimler kamusu).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Alem-efrâz,* bayrağı kaldıran, yükselten. || *Alem-i hümayun,* saltanat sancağı. Bk. SANCAK. || *Alem-i nebi,* Hz. Muhammed'in kutsal bayrağı (Bu bayrak ancak din uğruna yapılan gazalarda açılırdı. *Eşanl. Alem-i Saadet*). || *Alem olmak,* bir fikre, bir topluluğa, bir güce bayrak olmak, temsilci veya lider olmak: *Ertuğrul Bey oğlu Osman Bey, beş yüz yıl hanedanına alem olmuş bir ulu ermişti* (N. Araz).

— ANSİKL. İnsanlar binlerce yıl boyunca çeşitli alemlere inanmış, bağlanmış, saygı göstermişler, dinî bir özenle, kendi yaptıkları sembollerin üzerine titreyerek onu selâmlamışlardır. Alem'in tarihi belirli birkaç safhada gelişir. İlkel toplulukların totemleri, birer alemdi. Bu alemler, o topluluklarla beraber ağır ağır gelişti. Meselâ, her ibranî kabilesinin özel bir alemi vardı. Orta Amerika yerlileri, savaşa giderken reislerinin alemleri olan mumyalarını da götürürlerdi. Atinalılar şehrin koruyucusu olan tanrıça Athena'nın suretini zeytin ağacı ve gecekuşu resimleriyle süsleyip bir alem olarak benimsediler. General Marius'tan sonra Roma lejyonlarının alemi kanatları açılmış bir kartal oldu. Doğu Roma imparatoru Konstantin, bizans sancağı Labarum'u elli şövalyeye emanet etmişti; bu alem XVII yy. a kadar süregeldi. Saint-Denis manastırının derebeylik çağı alemi olan uzun ve ucu çatallı sancak *oriflamme* XI. ve XV. yy. lar arasında Fransa kralları tarafından kullanıldı. Alemlerin çoğu, mızrağın değiştirilmiş şekillerini ifade eder. Mızrak, birliğin, kudretin ve yaralanarak yenilenmenin sembolüdür. *Akhilleus*'un kendi açtığı yaraları iyileştiren mızrağı, *Mars*'ın toprağın verimini tazeleyen mızrağı, *Roma*'nın İsa peygamberin böğrünü delen mızrağı. Mızrakta, hayvan biçimindeki totemler de önemlidir. Bunlar insan tutkularını temsil eder: at, *uysallık*; yaban domuzu, *gözüpeklik;* kartal (Jüpiter'in ve Yahya Peygamber'in kuşu), *cesaret.* Bunlara Aziz Mikail, Keltler ve Franklar tarafından cesaret sembolü olarak seçilen ve sonra yerini zambak'a bırakan kılıç'ı da eklemek gerekir. Alemlere, daha sonra süs olarak kumaş parçaları da konulmuştur. Bu parçalar geometrik biçimlerdedir. Bazılarının taşıdıkları anlamları Platon açıklamıştır: en çok kullanılan kare şekli, *mükemmellik* sembolüdür. Yazılarla, şekillerle zenginleştirilen bu süslü kumaşlar, minelerle ve çeşitli renklerle nakışlanmıştır. Bu renklerin de ayrı ayrı anlamları vardır: altın rengi, *arılık, zenginlik;* mavi (gök rengi), *kutsallık;* siyah, *haklı bir dava uğrunda canla başla çalışma;* yeşil, *gençlik ve umut.* Anlaşılıyor ki, alem herşeyden önce tanrı otoritesinin bir sembolüdür. Daha sonra, halkın ruhuna işlemiş kutsal anlamını kaybetmeden, yeryüzündeki siyasî otoritenin temsilcisi olmuştur. Boccacio «şekiller hem ermişlerin düşüncelerini, hem körlerin içgüdülerini harekete getirir» der. Tehlike karşısında, savaşlarda veya hayatî anlarda beliren, ortaya çıkan alemler daha sonra, modern ordularda bayrak ve sancakların doğmasına yol açmıştır.

Tarih boyunca Türklerin de çeşitli alemleri olmuştur. Oğuz destanları, Oğuz Kağan'a savaşlarda gök tüylü, gök yeleli bir kurdun yol gösterdiğini anlatır. Selçuklular, çift başlı bir kartalı alem olarak kullanmışlardır. Osmanlıların alemi, önce aynı zamanda silâh olarak da kullanılabilen bir cins *teber* (balta) idi. Dar yüzlü bir kama veya dört köşe süngü şeklindeydi, mızrak motifi burada da kullanılmıştı. Üzerinde altın kakmalı yazılar ve süsler vardı. Daha sonraları, batının salip sembolüne karşı Osmanlılarda hilâl ve çoğu zaman da ay-yıldız bir kudret ve ilâhî hâkimiyet ifadesi olarak kabul edildi.

— Mim. *Alem,* mimarîde minare külâhlarının ve kubbeli çatıların tepesine dikilen madenî tepeliktir ve cami, medrese, türbe, kapalı çarşı, aşevi v.b. hemen bütün yapılarda kullanılagelmiştir. Kubbe mimarîsinden evvel çadır geleneğinde, çadır tepesine de bir kartalı alem konulduğunu biliyoruz. Eski türk geleneğinde çadır tepesine konulan ve *moncuk* denen alem, üst üste konulmuş yuvarlak şekillerin birleşmesinden meydana geliyordu; çadırı ve içindekileri kötü ruhlardan korumak için dikilirdi. Alemin gelişmiş şekillerinde bu ilk moncuk'ların izlerini görmek mümkündür. Kubbe mimarîsinde alemin dikilmesinin bazı teknik sebepleri vardır: kubbe ve külâh yapısı böyle bir unsuru zarurî kılar. Ayrıca, estetik olarak da kubbe ve külâh yapısını tamamlar. Kubbe ve külâhların üzerine kaplanan kurşunların tepede birleştikleri yerde yapı bakımından bazı zayıf noktalar vardır. Ve bu noktalardan içeri yağmur suyu sızabilir ve rüzgâr bu noktadan kurşunları kaldırabilir. Bunları önlemek için bu noktayı ağır bir yapı unsuru ile örtmek gereklidir. Alemler bunu sağlar. Ayrıca, estetik olarak, bir kubbeli yapıda veya bir minare külâhında dış çizgiyi takip eden göz, tepe noktasına geldiğinde birdenbire aşağı düşecektir. Bunu önlemek ve kademeli bir bitişle gözü göğe doğru tutmak bakımından alemin estetik bir fonksiyonu vardır.

Kubbe veya külâh mimarîsinde kullanılan alemler genellikle düşey bir eksene geçirilen boncuğa benzer toparlak birkaç parçadan yapılmıştır. Çok çeşitleri vardır. Daire, göğe veya yana dönük ay, çatal, lâle, kanca şeklinde olabilir. Bir alemi meydana getiren parçalar, yukardan aşağıya doğru ay, bilezik, boyun, armut, alt bilezik, küp adlarını alır. Cami kubbelerindeki ay biçimli alemin uçlarının Kıbleye dönük olması, Kıbleyi göstermesi kaidedir. Alemler taştan yontularak veya içi boş bakırdan dökülerek yapılabilir. Bakır alemlerin üzerine altın yaldız sürülür. Taş alemler çok büyük yapılmazsa uzaktan görülmez, ince yapılırsa çabuk kırılır. Bunun için som taştan oyulmalarına itina edilir. Bazı tekke kubbelerine konulan alemler o tekkenin bağlı olduğu tarikatın sembolü olan sikke biçimindedir. Alemlerin yükseklikleri, üzerinde bulundukları yapının büyüklüğü ile orantılıdır. Beş -altı metreyi bulan cami kubbesi alemleri vardır.

◆ **Alemdar** (*sancaktar* da denir) i. Bayrak taşıyan, bir askerî birliğin önünde sancağı götüren: *Akşemseddin Resulullah'ın alemdârı Halid Eba Eyyub'un mezarını keşfetmek için ter döküyormuş* (Yahya Kemal). || Tar. Yeniçeri ocağının çeşitli bayraklarını taşıyanlardan biri. || *Mec.* Bir işin önderi.

— ÇEŞ. DEY. *Alemdarı hassa,* Saltanat sancaklarını taşıyan gösterişli kimselere verilen ad. || *Alemdarı Resul,* Hz. Muhammed'in

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN), Bulloz (LAROUSSE).

sancağını taşıyan, Ebu Eyyubu'l-Ensari.

◆ **Alemdaran** çoğl. i. Alemdarlar, bayrak taşıyanlar. || *Mec.* Önderler; ileri gelenler: *Bizi tevhid eden hilâfettir / Onu tahkime hasr-ı himmet ile / Müstefid olmalı alemdârân* (Abdülhak Hâmid).

◆ **Alemdarî** i. Bayraktarlık, bayrağı taşıma işi.

◆ **Alemî** sıf. Dil bil. Özel isimle ilgili, özel isme ait.

◆ **Alemiyyet** i. Dil bil. Bir kelimenin özel isim olması hali, özel isim durumu.

◆ **Alem-ül-cins** blş. i. Dil bil. Özel isimden türetilen cins ismi. Enver'den enveriye gibi. (M)

ÂLEM i. (ar. *ᶜâlem*). Yeryüzü ve gökyüzünde mevcut olan şeylerin teşkil ettiği bütün: *Hoşça bak zatına kim zübde-i âlemsin sen* (Şeyh Galib). *Ne âlemdir bu âlem akl u fikri bikarar eyler* (A. Hâmid). || Güneş ve gezegenlerden meydana gelen topluluk. || Üzerinde yaşadığımız yer küresi, dünya: ... *âlem halkından gizlenen bu güzel, tefekkür tarihimizde çözemediğimiz gerçeklerin timsali olarak kalacaktır* (N. Araz). *İnsan âlemde hayal ettiği müddetçe yaşar* (Yahya Kemal). || Bütün insanlar: *Sen herkesi kör, âlemi sersem mi sanırsın* (Ziya Paşa). || Çevre, cemiyet: *Paris'in talebe âleminde lehli bir arkadaşım vardı* (Yahya Kemal). || Kendi içinde bir bütün teşkil eden çeşitli varlık sahalarından biri: *Hayvanlar âlemi, bitkiler âlemi, duygu ve düşünce âlemi.* || *Mec.* Durum: *Kim bilir şimdi ne âlemde benim şanlı Kösem* (M. Âkif). || *Mec* Eğlence, eğlence hayatı: ... *erkekler bir tarafa, kadınlar bir tarafa ayrılıp kendi aralarında âlemlere başladıkları zaman*... (S. Ali). || *Mec.* Kendi içinde bir dünya: *Halbuki bir kelime başlıbaşına bir âlemdir* (C. S. Tarancı). || İnsanlar hakkında, hayret, takdir, hoş görme, orijinal bulma v.b. hallerinde kullanılır: *Yiyip içiyor, eğleniyor, herif bir âlem* (B. Felek).

— ÇEŞ. DEY. *Âlem şümul*, cihanı kaplamış, dünya ölçüsünde: *Âlemşümul mahiyette hakikatlerle insanî sınıftan birtakım hissiyat hem ırk nazariyesine*... (P. Safa). || *Âlem yapmak*, eğlence tertip etmek: *Herşey burada bir âlem yapıldığına delâlet ediyordu* (H. R. Gürpınar). || *Âlemi var mı?* Yakışık alır mı, uygun olur mu anlamında kullanılır: *Yemek saatinde gitmenin âlemi var mı?* || *Âleme maskara olmak*, herkesin eğlendiği, alay ettiği bir kimse haline gelmek. || *Âlemin ağzına sakız olmak*, bol bol dedikodusu yapılmak, herkesin her zaman bahsettiği bir kimse olmak. || *Kendi âleminde olmak*, kendi iç dünyasına kapanmış, başka insanlarla alâkasını kesmiş olmak. || *Ne âlemde (olmak)?* Birisinin içinde bulunduğu durumu, halini, sıhhatini sorarken kullanılan bir deyim: *Vay anam! Dedi. Ne âlemdesin?* (S. F. Abasıyanık).

— Esk. (Âlem kelimesi Osmanlıcada arapça ve farsça kelimelerle birleşerek birleşik şekiller ve terkipler halinde çok kullanılmıştır.) *Âlem-ârâ*, dünyayı süsleyen, dünyanın süsü olan. || *Âlem-efrûz*, cihanı parlatan, bütün âleme nur saçan. || *Âlem-firîb*, cihanı aldatan, herkesi kendine çeken. || *Âlem-gîr*, dünyayı zapteden, cihanı tutan. || *Âlem-nümâ*, dünyayı gösteren. Vaktiyle, Aristo'nun İskenderiye şehrine koydurttuğuna inanılan ve çok uzakları gösterebilen ayna. || *Âlem-penâh (penahî)*, herkesin sığındığı yer. Hükümdar unvanı. || *Âlem-pesend*, herkesin beğendiği yer veya şey. || *Âlem-sûz*, herkesi, âlemi yakan: *Canıma sihr etti necm-i tar-ı âlem-sûz-ı aşk* (C. Şahabeddin). || *Âlem-tâb*, dünyayı aydınlatan, cihanı parlatan. Temmuz ayı. || *Âlem-i âb*, içki meclisi: *Gidelim Göksu'ya bir âlem-i âb eyleyelim* (Şarkı). || *Âlem-i câmid*, cansız cisimler âlemi. || *Âlem-i cedîd*, yeni dünya, Amerika kıtası: *Siz de mâlik-i âlem oluyorsunuz, mâlik-i Âlem-i cedîd öyle mi?* (A. Hâmid). || *Âlem-i ecsâm*, cisimler âlemi: *Âlem-i ecsâmın cümlesi muhittir* (P. Safa). || *Âlem-i ervâh*, ruhlar âlemi: *Çal, âlem-i ervahı da raksan edelim, çal* (T. Fikret). || *Âlem-i hâb*. Ed. Uyku âlemi: *Âlem-i hâb bir garip âlem* (A. Hâmid). || *Âlem-i halk (mevâlid)*, bütün doğmuşlar, yaratılmışların âlemi: *Âlem-i halk dahi derler* (P. Safa). || *Âlem-i his*, duyularla idrak olunan âlem: *Âlem-i his de derler* (P. Safa). || *Âlem-i sabâvet*, çocukluk dünyası. || *Âlem-i şems*, güneş ve peykleri.

— Fels. *İdeler âlemi*, Eflatun'a göre birbirinden ayrı iki âlem vardır. İdeler âlemi ve duyular âlemi. Esas olan birincisi yani ideler âlemidir. İkinci âlem birincisinin gölgesinden ibarettir. Dünya ideler âlemini aksettiren bir aynadır. Bu aynada görülen varlıkların asılları ideler âlemindedir.

— Psikol. *Dış âlem*, dünya: *İnsan duyu organları yardımı ile dış âlemi tanır* (M. Kaplan). || *İç âlem*, ruh âlemi: *Genç adam iç âlemi ile övünür ama onun öyle geniş sandığı iç âlemi daha oluş halindedir* (N. Ataç).

— Tasav. *Âlem-i anâsır*, unsurlar âlemi, eskilere göre su, ateş, hava ve topraktan ibaret olan maddî âlem: *Âlem-i anâsır dahi derler* (P. Safa). [Bk. ANSİKL.] || *Âlem-i asgar (sagir, sugra)*, küçük dünya, insan, microcosmos. || *Âlem-i azamet*, en yüksek gök tabakası. || *Âlem-i bâki (beka)*, ebedî âlem, ahiret. || *Âlem-i bâtın*, iç âlem. || *Âlem-i berin*, en yüksek âlem: *Ahterler âlem-i berînin / Matuf sana birer nazardır* (R. M. Ekrem) || *Âlem-i berzah*, fikirlerin yahut ruhların maddî bir vücuda girmeden önce bulundukları manevî âlemle maddî âlem arasındaki yer. || *Âlem-i ceberrut (melekût)*, gökyüzünün en üst, arş-ı âlânın alt kısmı. Tanrının bütün varlıklar üzerindeki kudreti. || *Âlem-i diğer*, öbür dünya, ahiret. || *Âlem-i eflâk*, felekler, gökler âlemi: *Âlem-i eflâk ve encüm dahi derler* (P. Safa). || *Âlem-i ekber (kebir, kübra)*, en büyük âlem, gökler ve yerler, bütün dünya, macrocosmos. || *Âlem-i emr*, hiçbir şarta bağlı olmayan âlem. || *Âlem-i fark ü fenâ*, fakirlik ve fânilik dünyası, yeryüzü || *Âlem-i esbâb*, sebepler âlemi, dünya. || *Âlem-i fenâ (fâni)*, geçici âlem, dünya. || *Âlem-i gavb*, görülmeyen gizli dünya, gelecek âlem. || *Âlem-i imkân*, herşeyin mümkün olduğu âlem: *Gına vermez harise âlem-i imkânı bahşetsen* (M. Naci). || *Âlem-i kevn ü fesat*, var olma ve bozulup yok olma âlemi, dünya. || *Âlem-i kitman*, saklı âlem. || *Âlem-i kudsî*, kutsal âlem, Tanrı'nın âlemi: *Gâh eyler âlem-i kutsîde gâh lâhutta pervaz / Hüma-yı tab'ım ârâm eylemez bir eşya üzre* (Ziya Paşa). || *Âlem-i lâhut*, manevî âlem, Tanrının âlemi: *Okurdu âlem-i lâhuta hutbe-i seherî* (H. Siret) || *Âlem-i mâna (menâm, rüya)*, görülmeyen âlem, rüya âlemi: *Bir gece istihareye yatıp âlem-i mânâda reis-i tâifeye mülâki olmak arzusundayım* (P. Safa). *Dün gece âlem-i menamda zuhur eden Bonapart*... (Ahmed Rasim). || *Âlem-i misal*, semboller âlemi, İlâhî âlemle cisimler âlemi arasında, varlıkların hayalleriyle dolu olduğu tasavvur edilen âlem. Tasavvufî inanışa göre, her ruh ilâhî âlemden cisimler âlemine inerken bu misal âleminden geçer: *Ey âlem-i misalin seyyah-ı huşyarı / Hiç kasr suretinde gördün mü nevbaharı* (Nedim). || *Âlem-i nasut*, insanlık âlemi: *Âlem-i nasut dahi derler* (P. Safa). || *Âlem-i surî (şehadet)*, görülen, şahit olunan zahirî âlem: *İçinde bulunduğumuz âlem-i şehadettir* (P. Safa). || *Âlem-i süflî*, bayağı âlem, yeryüzü. || *Âlem-i ulvî*, yüksek âlem, gökyüzü: *Münevver eylemişler âlem-i ulviyi kerrübîn* (Ziya Paşa).

— ANSİKL. Tasav. Kur'an'a göre Allah, âlemlerin yaratıcısı ve sahibidir. Yedi Gök'ten (Semavat) bahsedilir. Tanrı onları mutlak kudretini göstermek için yaratmıştır. Fakat ebedî olan ahiretin yanında fani dünyanın hiç bir değeri yoktur. İslâmlar eski yunan felsefesini tanıyınca, Eflâtun ve Aristo'nun görüşlerini, islâmiyetin temeli olan birlik ve ahenk fikrine uygun buldukları için benimsemekte tereddüt etmemişlerdir. Kur'an'da kâinata tek kudretin hâkim olduğu belirtilmek için şöyle denilmiştir: «Bu iki dünyada Allah'tan başka ilâh olsaydı, her ikisi de (gök ve yer) yıkılır, çökerlerdi (XXI, 22). Kâinatın meydana gelişine dair başlıca iki fikir ileri sürülmüştür: birinci fikre göre, Tanrı kâinatı yokluktan yaratmıştır. Bu görüşün temelinde Tanrı'yı âlemden ayırma fikri vardır. Mutasavvıfların benimsedikleri ikinci görüşe göre, âlem, Tanrı'nın nur şeklinde tecellisidir. Âlem kesret içinde bir vahdettir. Tanrı en küçük zerreye kadar bütün varlığa mutlak şekilde hâkimdir. Ahiret ile dünya birbirinden farklı olduğu gibi, yer ile gök de birbirinden farklıdır. Gözle görülen maddî (fizikî) âlem ile akıl vasıtasıyle bilinen manevî âlem arasındaki fark, Eflâtun'dan gelir. Aristo'ya göre yüksek ruhların bulunduğu felekler âlemi tek bir unsurdan (esir) ibarettir ve mükemmel bir şekil olan daire şeklinde hareket eder. Yeryüzü ise, dört unsurdan müteşekkildir. Mutasavvıflar beş âlemden (hazerat hams) bahsederler: **1.** Zat-ı ilâhînin kendi âlemi, **2.** İsimleri, **3.** Sıfatları, **4.** Fiilleri, **5.** Eserleri.

Gazalî, âlem-i mülk, âlem-i melekût, âlem-i ceberût olmak üzere üç âlem kabul eder. Aristo ve yeni Eflâtuncu fikirlerden faydalanan filozoflara göre de, akıl âlemi, nefis âlemi, tabiat âlemi olmak üzere üç âlem vardır. İnsanın yapısı ile kâinat arasında bir benzerlik mevcuttur. Âlem büyük bir insandır, insan ise küçük bir âlemdir. İnsan maddî bir vücuda, duyan bir ruha ve düşünen bir akla sahiptir. İnsanı kuşatan âlem de bu üç varlık tabakasına tekabül eden üç âlemden mürekkeptir. Tahtelkamer yani ayın altında bulunan âlem duyularla idrak olunur. Eflâk âlemi tahayyül ve tasavvur âlemidir. Fevkalfelek, felekler ötesi âlem saf düşünce ve ruhî temaşa ile seyredilebilir. İslâm filozoflarının âleme bakış tarzları nikbindir. Farabî, âlemin umumî nizamında Allah'ın kerem ve adaletini görür. Fenalık ve şer, hakikî mevcudiyetleri olmayan kusurlardır. Mutasavvıflar da nikbindirler: Kâinatta her şey Allah'tan gelir ve yine ona döner.

◆ **Âlemane** sıf. *Esk.* Dünyevî, dünyaya ait.

◆ **Âlemeyn** çoğl. i. *Esk.* İki âlem, dünya ile ahiret.

◆ **Âlemî** i. *Esk.* Dünyaya ait insan.

◆ **Âlemîn** veya **Âlemûn** çoğl. i. *Esk.* Âlemler, dünyalar.

◆ **Âlemîyan** çoğl. i. *Esk.* Dünyaya ait olanlar. İnsanlar: *Cevher-i zatını tahsin ediyor âlemîyân* (Şinasi).
sana lâyık bir şekilde, akıllıca, kurnazca. (M)

◆ **Âlemîyane** zf. *Esk.* İnsana yakışır, in-

ALEM sıf. (ar. *ᶜilm*, bilmek'ten *aᶜlem*). *Esk.* Daha çok, pekçok bilen: *Bu kadar kesb-i neşat etmeğe Allah aᶜlem* (A. Hâmid). || **1.** Bilgin.

— ÇEŞ. DEY. *A'lem-ül-ulemâ* âlimlerin en âlimi. || *Âllâhu a'lem bissavâb*, doğrusunu Allah bilir, Allah daha iyi bilir. (M)

Âlem, İstanbul'da yayımlanmış, haftalık, resimli gazete (29 ocak 1908-21 mayıs 1909). İmtiyaz sahibi ve yazı işleri müdürü Yakovalızade Arif. Her sayının sonunda fransızca bir bölüm vardı. 12 Sayfalık bir koleksiyonu Millî kütüphanededir. (M)

ALEM (Leandro), arjantinli siyaset adamı (Buenos Aires 1844-ay.y. 1896). Yirmi yaşındayken, Paraguay'a karşı savaşmak üzere kurulan birliğe katıldı. Daha sonra, Alsina yönetimindeki bağımsızlık taraftarı partiye girdi, politik mücadelelerde etkili bir rol oynadı, Juarez Celman'ı devirenler arasında yer aldı, Radikal partinin başkanı oldu. 1893 ihtilâlini yönetti ve geçici başkan ilân edildi. (L)

ALEMAN (Mateo), ispanyol yazarı (Sevilla 1547-Meksika 1614). 1582'de, Madrid Hazine saymanı oldu, açık verdiği için 1594'te hapsedildi. 1608'de Meksika'ya göç etti ve orada yerleşerek bir basımevi kurdu. *Guzman* de Alfarache* (Madrid, 1599) adlı eğlenceli romanıyle ün yaptı. Bu romanın 1615 yılına kadar otuz baskısı yapıldı. Fransız yazarı Lesage bu romandan bol bol yararlanmıştır. (L)

ALEMAN (Miguel VALDES), meksikalı siyaset adamı (Veracruz eyaletinde Sayula 1903). Asil bir ailedendi. Veracruz devleti valisi ve başkan Camacho'nun içişleri bakanı oldu. 1946'da İhtilâlci Anayasa partisinin adayı olarak cumhurbaşkanı seçildi; altı yıllık başkanlığı zamanında, büyük bayındırlık işlerini kapsayan bir programı gerçekleştirmeğe çalıştı. İspanya ve A.B.D. ile iyi ilişkileri devam ettirdi. Yerine Ruiz Cortinez geçti (1952). [L]

ALEMANİK sıf. (fr. *alémanique*). İsviçre'nin almanca konuşulan kesimi, bu kesim halkı ve bu kesimle ilgili olanlar için kullanılır. || **1.** ve sıf. Yukarı alman (*Hochdeutsch*) lehçeler grubu; bu grup da aşağı alemanik (Alsace ve Baden) ve yukarı alemanik (Alman İsviçresi) bölümlerine ayrılır. (L)

ALEMANNİ (Niccolo), italyan bilgini (Ancona 1583-Roma 1626). Profesörlük yaptı, Vatikan kitaplığını yönetti. Bizanslı tarihçi Prokopios'un *«Tarih»*inin dokuzuncu cildini açıklamalarla yayımladı (Lyon, 1623); *Thesaurus Antiquitatum Latinarum İtaliae'*-de (İtalya'daki Eskiçağ Latin Hazinesi) ya-

ALEMDAR MUSTAFA PAŞA

Alemdar gazetesi

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN) ; LAROUSSE

Âlem-i Sıbyan dergisi (Çocuklar Dünyası), Kırım

Âlem-i Nisvan dergisi (Kadınlar Dünyası), Kırım

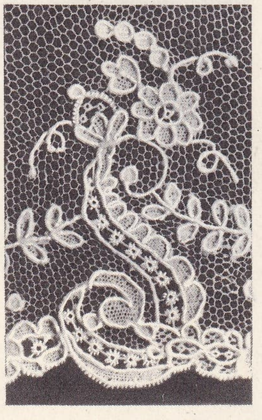

Alençon işi dantel, (Dekoratif Sanatlar müzesi), Paris

D'Alembert, Alemdar gazetesi, Alemdar Mustafa Paşa (fotoğraflar 294 ve 295. sayfalarda)

yımlanan *San Giovanni Laterano'nun Tasviri* adlı bir eser bıraktı. (L)

ALEMBERT (Jean LE ROND D'), fransız matematikçisi ve filozofu (Paris 1717-ay. y. 1783). Madame de Tencin* ile Destouches adında bir topçu subayının evlilik dışı çocukları. Dünyaya gelir gelmez Saint-Jean-le-Rond kilisesinin merdivenlerine bırakılmıştı. Yoksul bir camcının karısı tarafından yetiştirildi. Meşhur olduktan sonra, Madame Tencin tarafından evlâtlığa kabul edilmek istenmişse de, buna yanaşmadı ve camcının karısını ana olarak tanımağa devam etti. D'Alembert, şöhretini, erkenden beliren ve yirmi üç yaşında İlimler akademisine üye seçilmesini sağlayan matematikçi dehasına borçludur. *Traité de Dynamique* (1743) adlı eserinde *D'Alembert İlkesi* denilen teoremi bulunur: «Serbestçe veya dayanışarak hareket etmelerine göre kütleleri değişik hızlar kazanacak tarzda birbirine bağlı bir maddesel noktalar sisteminde, kazanılan veya kaybedilen hareket miktarları birbirine eşittir.» Daha sonra *Recherches Sur la Précession des Équinoxes* (Gün-tüm Eşitliğinin Bahar Devinmesi Üzerine Araştırmalar) [1749] adlı eserinde, herhangi şekildeki bir cismin dönme hareketini belirlemeğe yarayan ilk genel çözümü verdi ve çeşitli ilmî konuları inceledi. Ama D'Alembert'in etkisi ve ünü, herşeyden önce, felsefe alanındaki çalışmalarından ve şahsiyetinin ağır basmasından ileri gelir. Diderot ile birlikte *Encyclopédie*'nin başlatıcısıdır. *Discours Préliminarie de l'Ensyclopédie*'yi de (Ansiklopediye Giriş Yazısı) o yazdı (1751) ve ilerleme fikrine dayanarak ilimleri tarihî menşelerine, gelecekte alacakları şekle göre sınıflandırdı. *Encyclopédie*'nin birçok maddesini, özellikle 1758'de J. J. Roussea'nun protestosuyle (*D'Alembert'e Mektup* [Letre à D'Alembert Sur les Spectacles]) karşılaşan *Cenevre* maddesini yazdı. Aynı yıl, eserin yayımlanmasında karşılaşılan güçlükler yüzünden cesareti kırılan D'Alembert, işbirliğine son verdi ve yönetim sorumluluğunu Diderot'ya bıraktı. Ama «filozoflar»ı desteklemeğe devam etti: 1754'ten beri Fransız akademisi üyesiydi, 1772'de daimî genel sekreter oldu ve filozoflar hareketine katılan arkadaşlarını Fransız akademisine seçtirebilmek için bütün etkisini kullandı. 1700 ile 1750 arasındaki akademi üyeleri üzerine *Eloges* (Övgüler) adlı eserini de genel sekreter sıfatıyle yazdı. Felsefe yazılarını *Mélanges de Philosophie, d'Histoire et de Littérature* (Felsefe, Tarih ve Edebiyat Yazıları) adı altında topladı. D'Alembert'in bu yazılarında maddecilik ile idealizm arasında bocaladığı görülür. Bir yandan, gerçek eşyanın objektif varlığını kabul ederek Descartes'ın *inneizm*'ini (doğuştancılık) eleştirir, F. Bacon'un maddeciliği açısından yorumladığı evrime ve ilmin ilerlemesine inanır, öte yandan, ruhun maddeden ayrı bir varlığı bulunduğunu söyler, mutlak gerçeğin bilinebileceğini inkâr eder ve evrenin yaratıcısı olan bir tanrının varlığına inanır. Fikirlerindeki bu tutarsızlık yüzünden Diderot tarafından tenkit edildi (özellikle *le Rêve de D'Alembert* [D'Alembert'in Rüyası]). Çıkarını düşünen bir insan olmadığı için, Berlin Fen akademisine başkanlık etmesi için Friedrich II'nin yaptığı teklifi reddettiği gibi, Katerina II'nin kızına öğretmenlik etmeğe de yanaşmadı. (L)

ALEMBROT sıf. (keldanice *sanatın anahtarı* anlamına). Sim. *Alembrot tuzu,* civa ve amonyum çift klorürün ($HgC1_2$ NH_4 $C1$) eski adı. (L)

ALEMDAĞI korusu, İstanbul'un Anadolu yakasında ünlü bir mesire. Mesire daha çok, Taşdelen* suyunun kaynağı olarak tanınır. Kandilli'nin doğusuna düşen Alemdağı'na gidiş yolu Üsküdar-Şile asfaltıdır; bu yol Bağlarbaşı, Kısıklı, Bulgurlu, Dudullu, Akçeşme ve Sultançiftliği'nden geçerek Alemdağı köyüne varır. Buradan ayrılan şoseden koruluğa gidilir. Alemdağı'nın en yüksek noktası Küplü tepesidir (315 m.). [M]

Alemdağında Var Bir Yılan (Sait Faik Abasıyanık'ın hikâye kitabı, 1954), kitaptaki on iki hikâyenin en mühim özelliği intibalara dayanmasıdır. Gerçek hayatın çirkinlik ve kötülüklerine ait intibalar, içi çevresine karşı sonsuz bir sevgi ve müsamaha ile dolu olan hikâye kahramanlarının (ki hikâyecinin kendisidir) muhayyilesinde şekil değiştirir. Yalnız fert, hayalinde yarattığı dostları (hayvanlar veya fakir ve zavallı insanlar) ile, yer yer gerçek yaşayışın hissedildiği, yer yer sembolik bir ifadeye bürünen gerçek hayatın üstünde bambaşka bir âleme mal olurlar.

Alemdağında Var Bir Yılan, soğuk bir günde şehrin pis havasından uzaklaşıp Alemdağı'nın temiz dünyasına sığınışın hayalidir. *Dülger Balığının Ölümü*'nde denizlerin «görünüşü pek dehşetli», «huyu pek uysal, pek zavallı bir yaratığı» bir sembol haline gelir. İlk dört hikâyede ise yazarın arkadaşı, onun hep uzağında kalan Panco'dur. (M)

Alemdar, İstanbul'da yayımlanmış günlük gazete (1912-1921 ?). Sorumlu müdürü Refi Cevat (Ulunay), müessese müdürü Ahmed Kadri idi. Zaman zaman Sıkı Yönetimce kapatıldığından, Takvimli Gazete ve Teşrih adları altında da yayımlandı. Her hafta cumartesi günleri çıkan «Nüsha-i Edebiye»si bedava dağıtılırdı. Türkiye Büyük Millet meclisi kütüphanesinde (U.G. 23 nu.) 1918-1921 yıllarına ait sayılarının tamamı vardır. (M)

Alemdar caddesi, İstanbul'un işlek yollarından biri; Sirkeci'de, Demirkapı'dan Sultanahmet'e doğru uzanır. Alemdar adı, sadrazam Alemdar Mustafa Paşadan gelmektedir. Caddenin, 90 derecelik bir açıyle sola kıvrıldığı noktada, sur üzerinde Alay köşkü vardır. Köşkün karşısında Adlî Tıp binası bulunur; cadde üzerinde Köşkten sonra Gülhane parkının kapıları, dik bir yokuş halini aldığı kısmın sonunda ise Zeynepsultan camii, Amerikan dershanesi, Ayasofya müzesi ve çeşmesi yer alır. (M)

ALEMDAR MUSTAFA PAŞA, osmanlı sadrazamı (Hotin 1765-İstanbul 1808). Rusçuk yeniçerilerinden Hasan Ağa'nın oğlu. Kendisi de Yeniçeri ocağının 42. ortasına yazıldı. Rusçuk âyanı ve Tırnova voyvodası Tirsinikli İsmail Ağanın emrine girdi. Önce hazinedarı sonra alemdarı (bayrakçısı) oldu. Fransızların Mısır'a saldırmasını fırsat bilerek Osmanlı devletine baş kaldıran Vidinli Pazvantoğlu Osman'a karşı Tirsinkli kuvvetlerinin kumandanı olarak savaştı. Kazandığı başarıdan dolayı Hassa silâhşoru oldu. Pazvantoğlu'nun adamlarından manav İbrahim üç dört bin adamıyle Niğbolu, Ziştov dolaylarını ve Eflâk Buğdan yakasını vurup talan edince Alemdar Mustafa üzerine gitti, âsiyi yakaladı ve kapıcıbaşılığa yükseldi (1803). Aynı yıl kendisine Hezargrad âyanlığı verildi. Tirsinkli İsmail öldürülünce Rusçuk'a gelerek kırk bir kaza âyanının anlaşmasıyle onun yerine Rusçuk âyanlığına seçildi. Osmanlı devleti bu seçimi tanımağa mecbur oldu. Bu sırada Deliorman âyanı Yılıkoğlu Süleyman Yenipazar yakınlarında devlete baş kaldırdı. Alemdar Mustafa ona karşı giderek Silistre, Aydos ve İslimiye'yi işgal etti. Bu olay onu İstanbul'a yaklaştırdı ve devlete ısındırdı. Rütbesi yükseldi.

1806'da Turla ve Tuna boyundaki kaleleri zapta girişen ve Bender, Kili, Akkirman'ı alıp Buğdan'a giren Rusları Yengöğü'nde durdurdu. Durumu İstanbul'a bildirdi. Ruslara derhal savaş açan Babıâli, Alemdar'a vezirlik payesi ve değiştirilmemek üzere Silistre valiliğini ve Tuna seraskerliğini verdi (4 şubat 1807). O yılın ilkbaharında İstanbul'da Kabakçı Mustafa ayaklanması oldu, Nizamıcedit kaldırıldı ve Selim III tahttan indirildi Selim III yerine Mustafa IV tahta geçti. Yeniçeriler ölçüsüz ve şımarık hareketlere giriştiler. Selim III ve Nizamıcedit taraftarları yeni bir ayaklanmadan korkarak bir bir Rusçuk âyanı Alemdar Mustafa Paşaya sığındılar. Bunlar Selim III'ün yeniden tahta geçirilmesi için Alemdar'ı harekete getirmeğe çalışıyorlardı. Bu sırada Mustafa IV'ün adamları da Selim III'ü ortadan kaldırmak için bahane arıyorlardı. Selim III taraftarları, Alemdar Mustafa Paşayı İstanbul'a getirtmek ve kan dökülmeden eski padişahı tekrar tahta çıkarmak için devrin sadrazamını âlet olarak kullanmayı düşündüler. İlk iş olarak Alemdar'ın sadrazamla arasını buldular; sonra İstanbul'da Mustafa IV taraftarlarını, Alemdar'ın yeni padişaha sadık olduğuna inandırdılar. O sırada antlaşmanın bitmiş olmasından faydalanan Rusçuk yâranı, Sadrazam'a, ordu işlerini görüşmek bahanesiyle Alemdar'ı Edirne'ye davet ettirdiler. Toplanan harp meclisinde ordu işleri görüşüldü, sonra padişahtan izin alınmadan, Alemdar ve ordusunun sadrazamla birlikte İstanbul'a dönmesine karar verildi ve hemen yola çıkıldı (temmuz 1808). Alemdar'ın yolda verdiği bir emirle önden gönderilen bir kısım asker Boğaz nazırlığına tayin edilmiş olan âsi Kabakçı Mustafa'nın konağını basarak kendisini öldürdüler. Ordu böylece bir emrivakiyle İstanbul'a girdikten sonra Selim III'ün tahttan indirilmesinde parmağı olanlar azledilmeğe ve sürülmeğe başlandı. Mustafa IV ve sadrazamı ise, hâlâ kendi hukuk ve nüfuzlarını korumak gayesiyle yapıldığını sandıkları bu faaliyette Alemdar'ı destekliyorlardı. Fakat bir zaman sonra, gizli niyetlerinin öğrenildiğini anlayan, Rusçuk âyanı harekete geçmeğe karar verdi. Alemdar Mustafa Paşa, 28 temmuz 1808 günü İstanbul'a girerek Babıâli'yi bastı. Sadrazam, Çelebi Mustafa Paşadan mührü hümayunu aldı, kendisini ordugâhında hapsettirdi. Sonra çağırdığı devlet adamları ve din bilginlerini de yanına alarak Selim III'ü tahta çıkartmak üzere saraya gitti. Mustafa IV'e tahttan indirildiğini şeyhülislâm aracılığıyle bildirdi. Fakat henüz saraya girmeden mahpus Selim III'ün, Mustafa IV'ın emriyle şehit edildiğini öğrendi. Bunun üzerine saray kapılarını kırarak içeri girdi. Mustafa IV'ü hal ve hapsederek Mahmud II'yi tahta çıkardı. Çocuk padişah Alemdar Mustafa Paşayı sadrazam tayin etti.

Alemdar Mustafa Paşa, sadaretinin ilk günlerinde Selim III'ün öldürülmesinde rolü olanları cezalandırmakla meşgul oldu. Sonra devlet işlerini görüşmek üzere Rumeli ve Anadolu'dan nüfuzlu âyanı davet etti. Ekim 1808'de âyan ile bir ittifak senedi imzalayarak devlet otoritesini sağlamağa çalıştı. Nizamıcedit'in yeniden canlanması için asker toplanarak *Sekbanıcedit* adıyle kapıkulu askerinin yeni bir ocağı kuruldu. Kapıkulu askerlerinin ulûfe cüzdanlarının çoğu (esame) askerlikle ilişiği olmayan bir zümrenin eline geçmiş olduğundan, asker olmayanların elindeki esameler devlet tarafından yarı fiyatla satın alınarak bu ticarete son verildi. Rusçuk âyanından Abdullah Ramiz Efendi kaptanıderyalığa tayin edilerek tersane işleri düzene konuldu. Bütün bu icraat İstanbul'da Alemdar'ın korkusundan zahirî bir sükûnete sebep olmuşsa da menfaatleri bozulan kimselerin sayısını da arttırmıştı. Bu durumdan ümide kapılan Mustafa IV'ün taraftarları ile kız kardeşi Esma Sultan yeniçeriyi ve gayrımemnunları el altından kışkırtmağa başladılar. Esma Sultan'ın bu sinsi faaliyetini sezinleyen Alemdar, Darüssaade ağasının dikkatini çekti ve Sultan Mahmud II'ye durumu arzetti, bu uyartmaların hiçbir faydası olmadı. Muhalifler, yenilik taraftarlarının ve hele Alemdar Mustafa Paşanın ve adamlarının gafletinden, zevk ve sefahate dalmalarından faydalanarak gizli bir cemiyet kurdular. Bu cemiyetin, Alemdar'a karşı yapmayı tasarladığı suikast haber alındığından yarım kaldı. Durumun tehlikeli bir hal aldığını gören tecrübeli bazı devlet adamları Alemdar'a bir süre için Edirne'ye gitmesini Rumeli'den taze kuvvet alarak yeniden İstanbul'a dönmesini salık verdiler. Alemdar, bu teklifi küçümseyerek reddetti. Sonunda, yeniçeriler ramazanın 26'ncı günü Alemdar'a kesin darbeyi indirmeyi kararlaştırdılar. Alınan tertibe göre Alemdar Mustafa Paşanın konağı önünde «yangın var» diye bağırılacak, sadrazamın yangına gitmesi âdet olduğundan Alemdar konağın kapısından çıkar çıkmaz öldürülecekti. Fakat zaten kuşkuda olan Alemdar, yangın haberinin tuzak olduğunu anladığından dışarı çıkmadı. Yeniçeriler konağı kuşattılar. Alemdar Mustafa Paşa dışarıdan yardım gelir ümidiyle ertesi gün öğleye kadar hapsedildiği konağında kendini müdafaa etti. Fakat bütün kurtuluş ümitlerinin yok olduğunu anlayınca, 16 kasım 1808'de, konak kulesinde bulunan bir fıçı barutu ateşleyerek intihar etti. Patlama

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN) ; LAROUSSE

konak içinde ve dışında bulunanlardan 500 kişiyi de ölüme sürüklemiştir. Cesedi, ölümünden üç gün sonra bulunmuş, ayağına ip takılarak sokaklarda sürüklenmiş, sonra Yedikule dışında bir hendeğe atılmıştı (Bk. ALEMDAR VAKASI). Bu vakadan 20 yıl sonra Mahmud II Yeniçeri ocağını kaldırınca, Alemdar Mustafa Paşanın kemiklerini oradan aldırıp Yedikule surları yanına defnettirmiştir. II'nci Meşrutiyet'in ilânından sonra Tarih-i Osmanî encümeninin teşebbüsüyle oradan da alınmış ve Gülhane parkı kapısı karşısındaki Zeynep Sultan camii bahçesine defnedilmiştir.
Alemdar Mustafa Paşanın Hasan, İsmail, Hüseyin, Mustafa adlı dört oğlu ve Hatice adında bir kızı vardı. Bu çocuklardan Hasan Beyden soyun zamanımıza kadar ulaştığı anlaşılmaktadır. (→ Bibliyo.) [M]

Alemdar sineması, Türkiye'nin en eski sinemalarından biri. İstanbul'da, Alemdar caddesinde, Ayasofya müzesi karşısındadır. 500 Kişilik sinema, eski bir kilisenin arsasında inşa edilmiştir. Erkeklerle kadınların sinemalara ancak ayrı ayrı gidebildikleri devrede, salonu, kapıdan perdeye kadar tahtaperde ile bölünmek suretiyle, kadın ve erkeklerin aynı seansa girebilmeleri sağlanmıştı. Bir zamanlar İstanbul'un başlıca sinemalarından biri olan Alemdar, bugün daha çok Türkçeleştirilmiş macera filmlerinin gösterildiği, çocuklarla gençlerin rağbet ettiği bir semt sineması halindedir. (M)

Alemdar vakası, Osmanlı tarihinde önemli yeniçeri ayaklanmalarından biri. Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa ile Rusçuk yâranının gaflet ve sefahate dalmış olmalarından faydalanan bazı zorbalar, sinmiş oldukları köşede gizli bir cemiyet kurarak adı geçenleri öldürmeyi tasarlamışlardı; baş kaldırdılar. Tahttan indirilmiş olan Mustafa IV ile kız kardeşi Esma Sultan, yeniçerilerle durumdan memnun olmayanları kışkırtmışlardı. 15 Kasım 1808 salı gecesi (27 ramazan 1223) bir grup yeniçeri, Ağa kapısını bastı, yeniçeri ağasını dışarı çıkarttı ve kapı önünde parçalayarak öldürdü. Sonra Ayakapısında yangın çıktığı haberi yayıldı. Niyetleri, yangın yerine gidecek olan Sadrazamı yolda öldürmekti. Suikast tertibini haber alan Alemdar Mustafa Paşa konağından ayrılmadı, bir süre sonra da, yangın haberinin aslı olmadığı anlaşıldı. Ne var ki Alemdar en büyük hatasını, kuvvetine güvenerek, eşkıya sergerdelerini zamanında cezalandırmamakla işlemiş bulunuyordu.
O akşam bin kadar yeniçeri, niyetlerinin anlaşıldığını öğrenince, Babıâli'yi bastılar. Paşa kapısındaki sekbanlar bunlara silâhla karşı koydular; Sadrazam, cariyeler tarafından uyandırıldı, meselenin aslını öğrendikten sonra, sokak üzerindeki odasından o da yeniçerilere ateş etmeğe koyuldu. Vuruşmanın bir safhasında yeniçeriler Paşa kapısının dört yanından ateşe verdiler. Yangın büyüdü, kurtuluştan ümit kesilince, Alemdar Mustafa Paşa haremindeki 56 cariyeyi bahçede bulunan kuleye gönderdikten sonra, kule kapısı önünde durup yeniçerilere, konuşmak üzere bir çorbacı göndermeleri haberini saldı. Geleni kuleye alıp öldürttü ve bir başkasını çağırttı; böylece 12 çorbacıyı öldürttükten sonra, mensup olduğu 42. Ağa bölüğünün odabaşısını çağırttı; oğulluğu Mehmed Bekâr Bey ile cariyelerini Ocağın namusuna ve odabaşıya emanet etti.
Alemdar Paşa daha sonra, yanından ayrılmayan baş kadını ve hadım ağasıyle, kule kapısını kapatarak mahzene çekildi. Yeniçeriler kapıyı kırıp içeriye girmeğe çalışıyorlardı. Dışarıdan yardım ümidi de kalmayınca, yeniçerilere teslim olmaktansa canına kıymayı tercih eden Mustafa Paşa, mahzendeki bir fıçı barutu ateşledi ve o sırada kulede bulunan beş yüzden fazla yeniçeriyle birlikte can verdi. Vakit, ayaklanmanın ertesi günü, öğleden önceydi. Yangın söndükten sonra, hiç bozulmamış bir halde bulunan cesedini yeniçeriler ayağına ip bağlayıp sürükleyerek Et meydanına götürdüler; burada, bir söylentiye göre yere serilmiş saman üzerinde üç gün teşhir ettiler, bir başka söylentiye göre, çırıl çıplak ve başaşağı, bir dut ağacına asılı bıraktılar. Yeniçerilerin bir kısmı Alemdar Paşa ile uğraşırken, bir kısmı da onun yakınlarını yakalamağa davranmıştı; defterdar Tahsin Efendiyi evinde bulamadılar, saklandığı sadaret kethüdası Mustafa Refik Efendinin Beyazıt'taki konağına gittiler, onun sekbanları karşı koyunca, Sarayburnu'ndan getirttikleri topla konağın kapısını kırarak içeri girdiler; Mustafa Refik Efendi ile Hasköy âyanını konağın önünde, Tahsin Efendiyi Ağa kapısına götürürken yolda, Kaptan İbrahim Paşa hamamı önünde öldürdüler. Rusçuk yâranından reisülküttap Mehmed Said Galib Efendi, arkadaşlarının göze batan hareketlerine katılmadığı ve olay günü konağındaki sekbanları dağıtarak yeniçerilere yumuşak davrandığı için hayatını kurtarmış oldu.
Alemdar'ın yakınlarından Kadı Abdurrahman Paşa, Üsküdar kışlasından yangını görmüş, askerine cephane dağıttırmış, sekbanlarını mavnalara bindirip hareket etmişti; önce Tophane'de kaptanıderya Rahmi Paşa ile görüşüp anlaşmayı tercih ettiği için Saray'a gelmekte gecikti ve Alemdar'a yardımcı olamadı. Ramiz Paşa ise, yanında Tophane'den aldığı talimci askeriyle Saray'a ondan biraz sonra gelebildi.
Çarşamba günü (16 kasım 1808), şeyhülislâm Salihzade Efendi, Kadı Paşa, Ramiz Paşa, kaymakam Memiş Paşa ve ulema, sarayın Sünnet odasında ve Padişahın huzurunda bir araya gelerek görüştüler ve âsiler tarafından tekrar tahta çıkarılmasından korkulan Mustafa IV'ün idamına dair karar ve Şeyhülislâmdan gerekli fetvayı aldılar; bu arada tereddüt geçiren Mahmud II'yi de ikna etmişlerdi. Karar yerine getirildi.
O gün, Sarayı Hümayun'dan çıkan sekbanlar ile âsiler arasında, şehir içinde, çok şiddetli ve kanlı çarpışmalar oldu; bu arada gemilerden atılan gülleler, âsiler arasında korku ve telâş yarattı, yeniçerilere büyük kayıplar verdirdi. Beşiktaş'tan kalkan bir kısım serseri ve eşkıya, Okmeydanını geçerek Humbarahaneyi bastı; Tersaneyi Âmire'yi zaptetti ve durumu İstanbul yanındaki âsilere bildirdi.
Perşembe günü Alemdar taraftarlarının karşı koyuşu kırılmıştı, âsiler duruma tamamen hâkimdiler. Yeniçeriler, kendilerine katılan tersanelilerle birlikte Tophaneyi Âmire'yi de zaptettiler. Bir kısmı oradan mavnalarla Üsküdar'a geçti, Üsküdarlılar da onlara katıldı, Üsküdar kışlasına hücum edildi. Kışladaki sekbanlar, cephaneleri bitinceye kadar vuruştuktan sonra kaçmak zorunda kaldılar. Buradan Kadı Abdurrahman Paşanın konağına giden ve konağı yağma eden âsiler, dönüp kışlayı ateşe verdiler. Bu sırada sarayda bulunan Ramiz ve Kadı Abdurrahman Paşalar yangını görünce Üsküdar'a hareket ettiler; Kızkulesiyle Harem iskelesi arasındayken yetişen bir çorbacı, geç kaldıklarını anlatarak kaçmalarını salık verdi; hemen dümen kırıp Marmara'ya açıldılar. Peşlerine düşen yeniçerilerin elinden, Bakırköy'de karaya çıkıp Çatalca yönünde kaçarak bir süre için kurtuldularsa da, sonradan yakalanıp, ikisi de idam edildi. Yine Rusçuk yâranından Behiç Efendi, olayları duyunca bazı sekbanlarıyle Rumeli'ye kaçmıştı; sonradan o da katledildi. (→ Bibliyo.) [M]

ALEMGİR II Azizüddin, Timur oğullarının Hindistan'da kurdukları Babürlüler devletinin on dördüncü hükümdarı (öl. 1759). Cihangir'in oğlu. 1754'te tahta çıktı, fakat kendinden öncekiler gibi kukla hükümdar olmaktan kurtulamadı. Pencap bölgesini Afganlılardan almak için mücadeleye atıldı. Afgan hükümdarı Ahmed Şah Dürrânî (Abdalî) Delhi'yi aldı ve yağmalattı (1757). Âlemgir II'nin saltanat devresi, onu kukla gibi idare eden Haydarâbâd devletinin kurucusu Emrülümera Gaziyüddin'in baskısı altında geçti ve sonunda da onun emriyle öldürüldü. (M)

Âlem-i Musiki, Bursa'da yayımlanmış, on beş günlük dergi (1 ekim 1919). İmtiyaz sahibi ve başyazarı Mehmed Baha. İstanbul Belediye kütüphanesinde ilk sayısı vardır (0.575 nu.). [M]

Âlem-i Nisvan (*Kadınlar Dünyası*), Kırım'da, Bahçesaray'da yayımlanmış, iki ayda bir çıkar, «müslüman kadınlara hasredilmiş resimli dergi» (1906-1910). İsmail Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman* gazetesinin ilâvesiydi. İslâmda kadınla ilgili konuları inceleme bakımından önem taşır. Paris'te, Centre Russe de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes kütüphanesinde eksik bir koleksiyonu vardır. (M)

Âlem-i Sıbyan (*Çocuklar Dünyası*), Kırım'da, Bahçesaray'da yayımlanmış, haftalık, «çocuklara hasredilmiş dergi» (1906-1914). İsmail Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman* gazetesinin ilâvesiydi. 1912 Yılına ait 38 sayısı, Paris'te, Centre Russe de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes kütüphanesindedir. (M)

Âlemnümâ, türk şairi Nevîzade Ataî'nin tanınmış mesnevîsi (1617), *Hamse-i Ataî*'nin birinci eseri. Bu eserin yaygın bir adı da *Sakiname*'dir. Sakiname'de, içki vasıta ve âdabına dair övmeler, tasvirler ve İstanbul'un mesirelerini tasvir eden parçalar yer alır. İstanbul kütüphanelerinde çeşitli yazma nüshaları vardır. (M)

ALEMONA veya **ALİMONA.** Roma mit. Ana rahmindeki çocukların ilk gelişmesiyle ilgilenen tanrıça. (L)

ÂLEMŞAH, Bayezid II'nin Gülruh Hatundan doğan oğlu (Amasya 1466-Manisa 1512). Menteşe (1490) ve Saruhan sancakbeyliklerinde bulundu (1502). Âlemşah'ın Osman Çelebi adlı oğlu Çankırı sancakbeyliği yaptı (1506-1512). Diğer oğullarıyle beraber Yavuz Sultan Selim tarafından boğduruldu (1512). Âlemşah'ın Ayşe Sultan ve Fatma Sultan adlı iki kızı vardı. (M)

ÂLEMŞAH BEGÜM, akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın kızı ve Şah İsmail'in annesi (XV. yy). Babası tarafından, safevî ailesinden Şeyh Cüneyd'in oğlu Şeyh Haydar ile evlendirildi. Bu evlenmeden Safevî devletinin kurucusu Şah İsmail doğdu (1487). Âlemşah Begüm'ün önceki adı Martha'dır. Sonradan Âlemşah ve Halime Bigi Aka adlarıyle anılmıştır. (M)

ALEN i. (ar. *ᶜalen*). *Esk.* Âşikar, açık ve meydanda olma.
◆ **Alenen** zf. Herkesin gözü önünde, açıktan açığa: *Gene de Merkez kumandanlığı, kadınların kıyafetlerine, alenen oruç bozanlara karışıyor...* (P. Safa). ‖ Saklamadan, açıkça: *... ecnebi gazeteleri defalarla alenen söyledikleri için* (Yahya Kemal). [M]

ALENAS i, (germence *alisna*'dan geldiği sanılan fr. k.). XIV. yy. da kullanılan, ince, uzun ve çoğu zaman üç köşeli bir hançer. (L)

ALENCAR (José Martiniano DE), brezilyalı yazar (Ceara'da Mecejana 1829-Rio de Janeiro 1877). Milletvekili ve Adalet bakanı oldu (1868). Millî tarih romancılığına öncülük etti; *O Guarany* (1857) adlı bir eser bıraktı. (L)

ALESİA, şehri önünde Julius Sezar'ın kuşatma hareketi. Şehir solda bulunuyordu. «Vallum» un (hendek) sonradan yapılmış örneği: Eski Eserler müzesi (Saint Germain-en-Laye)

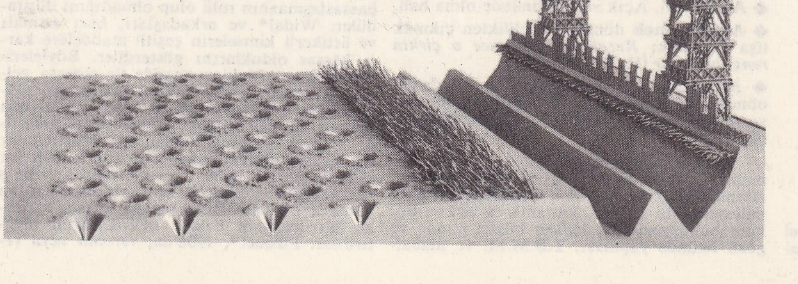

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

ALESSANDRO FARNESE

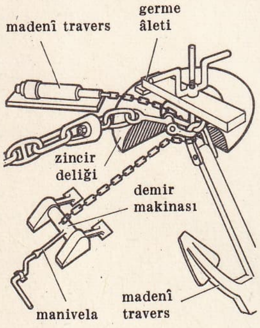

demirleme âlet'leri

Alençon işi dantel (fotoğraf 296. sayfada)

ALENÇON, Fransa'da, Orne idarî bölgesinin (*département*) merkezi; Sarthe ve Briante çaylarının birleştiği yerde, Paris'e 195 km. dedir; 27 024 nüf. İkinci Dünya savaşında zarar gören şehir, tarihî eserlerini muhafaza etmektedir: XVI. yy. dan kalma üç yanlı muhteşem bir kapı sundurmasıyle aynı devre ait renkli camlarla süslü Notre-Dame kilisesi; gotik tarzda yapılmış Saint-Léonard kilisesi, sonradan müze haline getirilen Ozé konağı (XV. yy.); bir şato kalıntısı (XIV-XV. yy.); içinde bir resim müzesi bulunan belediye sarayı; vali konağı (XVII. yy.). Dantelacılık okulu. Alençon'da bazı sanayi kolları da vardır: karoseri, keten ve kenevir ipliği, ev araçları yapımı, giyim, elektrik sanayii, fayansçılık, bıçkıcılık, matbaacılık, taş ocakları. — *Alençon eyaleti*'nin 93 900 nüfusu vardır.

— Tar. Varlığı VIII. yy. başından beri bilinen Alençon, X. yy. sonlarında Creil ailesinden gelen Perche kontluğuyle Mortagne beyliğini de elinde bulunduran Bellême'lerin kurdukları bir derebeyliğin merkeziydi. 1082'de onların yerini Montgomery'ler aldı ve Alençon bir kontluk merkezi oldu. Daha sonraları, Normandiya dükleriyle normandiyalı ve anjou'lu İngiltere kralları arasında paylaşılamadı. 1285'ten sonra, kendi düklerince yönetilmeğe başlandı. XVI. yy. da François I'in kız kardeşi Marguerite d'Angoulême, kocasının Pavia'da ölmesi üzerine (1525) buraya yerleşti. Sarayını burada kurdu ve bölgede Protestanlığın yerleşmesine göz yumdu. 1549'da, Marguerite ölünce, Alençon Fransa tahtına bağlandı.

Alençon müzesi'nde fransız okulundan ressamların yağlıboya tablo ve desenlerinden meydana gelen bir koleksiyon vardır. Resim müzesine bitişik olan *Maison d'Ozé*'de bir dantela koleksiyonu bulunur. (L)

ALENÇON (Sophie, BAVYERA PRENSESİ, düşes) (Münih 1847-Paris 1897). Bavyera'daki düklerden Maximilian'ın kızı, Karl-Theodor ve Ludwig düklerinin, Avusturya imparatoriçesi Elisabeth'in, Napoli kraliçesinin ve Trani kontesinin kız kardeşi, 1868'de Nemours dükünün ikinci oğlu Alençon dükü ile evlendi ve ondan iki kızı ile Vendôme dükü unvanını alacak olan bir oğlu oldu. Paris'te bir yangında öldü. (L)

ALENÇON dükü, kardeşi Henri Anjou dükü olarak kaldığı sürece, Henri II'nin dördüncü oğlu François, bu unvanı taşıdı. Kardeşinin Henri III adıyle kral olması üzerine, François d'Alençon da «Anjou dükü» unvanını aldı. (L)

ALENGİR i. Argo. Gösteriş, fiyaka.

◆ **Alengirli** sıf. Gösterişli, fiyakalı: *Alengirli bir selâm çaktı.* (M)

ALENÎ sıf. (ar. ʿ*alen*, aşikâr olma'dan ʿ*alenî*). Meydanda, herkesin içinde, herkesin gözü önünde: *Sarhoşlara göz dağı vermek, hiç olmazsa alenî sarhoşluk ve rezaletin önünü almak...* (R. N. Güntekin). *Kadınlar gelecek diye alenî koğuşlar insanda ne beyin, ne kafa bırakıyor* (Ahmed Rasim). ‖ Açık, açıkça, açıkça göz önünde olan: *İştah niçin alenî de şehvet gizli?* (Peyami Safa). ‖ Zf. Açıkça, gizlemeden: *Onun fikrince kim gizli yaptığı şeyi alenî yapıyormuş farzederek...* (Ömer Seyfeddin).

— Tic. *Alenî müzayede*, açık arttırma, satışta (cebrî, icra yoluyle), ihalelerde (arttırma, eksiltme ve ihale kanununa göre) herkesin katılabileceği şekilde, açıkça pey sürülmesi veya teklif verilmesi. Bk. ARTTIRMA. ‖ *Alenî satış*, açık satış. Bk. SATIŞ.

— Huk. *Alenî celse*, mahkemelerde, meclislerde halka açık olarak yapılan celse: *Bu gibi kanunlar alenî celsede ve serbestçe görüşülmelidir* (Atatürk). Bk. CELSE, OTURUM. ‖ Alenî duruşma. Bk. DURUŞMA.

◆ **Alenîlik** i. Açık ve göz önünde olma hali.

◆ **Alenîleşmek** dönşl. f. Gizlilikten çıkmak ifşa olunmak: *Rezalet alenîleşince o çirkin rengi bağlıyor* (H. R. Gürpınar).

◆ **Aleniyet** i. Bir işin açıkta ve meydanda olması: *Birbirini takip eden flörtlerinde pervasız bir aleniyet verdi* (Y. K. Karaosmanoğlu).

— Huk. Bir işlemin, bir kaydın gizli tutulmaması, açık olması. ‖ *Aleniyet prensibi*, Amme hukukunda, amme hizmeti gören bazı müesseselerin işlerini, kanunlarda aykırı hüküm bulunmadıkça, halkın bilgisi içinde ve gözü önünde yapması. T.B.M.M. ve mahallî meclislerin toplantı ve görüşmeleri, mahkemelerin duruşmaları gibi. Hususî hukukta, bazı kayıtların, sicillerin, durumların herkes tarafından incelenebilmesi veya neşir ve ilân edilerek duyurulması; meselâ tapu sicili, ticaret sicili herkes tarafından veya ilgililerce incelenebilir. Anonim şirketler ve bankalar bilânçolarını neşir ve ilân ederler. Bazı şahsî durumlar üçüncü şahıslara açıklanır.

◆ **Aleniyye** sıf. *Esk.* Açık, göz önünde [Alenî'nin müennesidir ve Osmanlıcada tamlamalardan kullanılır.]

— ÇEŞ. DEY. *Berâhîn-i aleniyye*, açık delliler: *Mesâil-i amîkanın berâhîn-i aleniyyesini görür ki* (N. Kemal). ‖ *Muhakeme-i aleniyye*. Bk. AÇIK CELSE. ‖ *Münakaşa-yı aleniyye*. açık münakaşa. ‖ *Müzakere-i aleniyye*. Bk. CELSE, OTURUM. ‖ *Müzayede-i aleniyye*. Bk. AÇIK *arttırma*. (M)

ALENİK i. (fr. *allénique*). Kim. Alen türevi: *Alenik hidro karbon.* (L)

ALENTESO, Portekiz'de Tage'ın güneyinde eyalet. *Yukarı Alentejo* (Alto Alentejo) [nüf. 394 800, merkezi *Evora*] ve *Aşağı Alentejo* (Baixo Alentejo) [nüf. 375 200, merkezi *Beja*] olmak üzere ikiye ayrılır. Yeknesak bir görünüşü olan Alentejo, şurada burada sarp arazi yamaçlarıyle bölünen peneplenlerden ve dolma ovalardan meydana gelir; kıyı kesimi alçak ve kumludur. Mantar meşesi ağaçlarının bulunduğu seyrek ormanları, geniş zeytinlikleri ve nadaslı tahıl ekimi göze çarpar. Koyun yetiştiriciliği tarım kaynaklarının tamamlar. Yerleşme şekini büyük mülkler tayin eder. Dağınık büyük çiftliklerde çalışan tarım işçileri büyük köylerde oturur. Alentejo şehirleri birer köy pazarından başka bir şey değildir.

Alentejo'da Santiago do Escoural yakınlarında, 1963 yılında çok sayıda tarih öncesi mağaralar bulundu. Bunlardan biri Lascaux mağarasındaki resimlere benzer resimlerle süslüdür. (L)

ALEOKAR i. (yun. *alea*, sığınak ve *kharassein*, çatlamak'tan, fr. *aléochare*). Zool. Bitki artıkları arasında, çürümüş mantarlar, kadavralar üzerinde yaşayan küçük kulağakaçan. (Bazı türleri karınca yuvalarında yaşar, bazıları da iki kanatlı böceklerin nimfalarının parazitleridir. Bu cins, kınkanatlılardan staphylinidea familyasında yer alır.) [L]

ALEOTTİ (Giovani Battista), İtalyan mimarı (Ferrara yakınında Argenta 1546-Ferrara 1636). Ferrara hisarını ve Parma'daki Farnese tiyatrosunu inşa etti (1618). [L]

ALERGOGRAFİ i. (fr. *allergographie*). Alerjinin incelenmesi. Çeşitli tepkimeleri (reaksiyonları) [deri, deri içi, altderi tepkimeleri] ele alarak alerjiyi meydana çıkarma yöntemi; sonuçlar, belirli şartlar içinde kullanılan bir maddenin meydana getirdiği leke veya deri kabarcığının çapına göre deri üzerinde ölçülür. (L)

ALÉRİA, Fransa'nın Korsika adasında, (Corte idarî bölgesi) doğu kıyıda Tavignano suyunun denize döküldüğü yer yakınında bir köy; 1 176 nüf. Fenikelilerin eski ticaret iskelesi. Endülüs Araplarının IX. yy. da Roma kolonisini yıkmalarına kadar Aléria adanın başşehriydi. Kazılar sonunda eskiçağ kalıntıları meydana çıkarıldı. (L)

ALERJİ i. (yun. *allos*, başka ve *ergon*, tepki'den fr. *allergie*). Bir maddeye karşı hassaslaşmış bir kimsenin, sonradan buna karşı aşırı bir tepki göstermesi hali. ‖ *Mec.* Herhangi bir şeye veya kimseye karşı menfi yönden duyulan aşırı hassasiyet.

— ANSİKL. Anafilaksi* keşfedildiği zaman hekimler, görüşünü sağlıklı bir bünyede birden ortaya çıkan astma krizi, ürtiker, bahar nezlesi gibi aksaklıklarda bir «önceden hassaslaşma»nın rolü olup olmadığını düşündüler. Widal* ve arkadaşları, bazı astmalı ve ürtikerli kimselerin çeşitli maddelere karşı hassas olduklarını gösterdiler. Böylelerinin, hassas oldukları madde ile temasa geldikleri zaman, tıpkı tecrübî anafilaktik şokta olduğu gibi, dolaşım ve vücut sıvılarında beliren bir krizle tepki gösterdikleri anlaşıldı. Bunun yanında, amerikalı araştırıcılar da, hassas olunan maddenin çok küçük bir miktarı derma içine veya önceden sıyrılmış deri üzerine sürülünce, hassas olduğu sanılan kimsede bu hassasiyeti ortaya koyacak mevziî bir tepkinin belirip belirmediğini araştırdılar. Pirquet*, 1906'da, *veremli* veya *verem geçirmiş* bir organizmanın, hastalıksız bir organizmadan başka türlü tepki gösterdiğini ortaya koydu; tüberkülin ile meydana getirilen altderi veya deri tepkisi, mevziî bir tepkiye sebep oluyordu. Von Pirquet bunu, *alerjik* olay diye niteledi. Amerikalı araştırıcılar, deri ve altderi tepkilerini astmalı, ürtikerli veya saman nezleli kimselerde bazı maddelere karşı aşırı bir hassasiyetin var olduğunu meydana çıkarmakta kullandılar; böylelikle, atlara yaklaşınca astma krizi tutan kimselerde, bu hayvanların derisinden dökülen pullara karşı bir hassasiyet bulunduğunu, bazı kimselerin benzer tepkiyi yumurta yedikçe gösterdiklerini, baharda saman nezlesi olan kimselerde polenlere karşı bir tepki olduğunu gördüler. Bunları Pirquet'nin tüberkülinle ortaya çıkardığı olaylara yaklaştırarak «atlara», «yumurtaya», «polenlere» karşı *alerji*'den söz ettiler. Koklamakla, yemekle veya temasla ortaya çıkan ve her kimsenin kendiliğinden veya çoğu zaman bilinmeyen bir sebeple hassaslaşmış olmasından ileri gelen bazı hastalıkları belirtmek için kullanılan «anafilaksi» kelimesi, 1920'den sonra yerini «alerji» kelimesine bırakmağa başladı.

Solunum (astma, çırpınmalı [spazmodik] nezle, saman nezlesi) veya cilt (ürtiker, Quincke ödemi, egzama, dermit v.b.) veya pek çeşitli sindirim, mafsal, böbrek ve mesane, kalp ve göz alerjileri vardır. İlâca ve serumuna karşı alerji de çok sık görülür.

Pasteur Vallery-Radot, antikorların suyuklarda dolaşmasından ileri gelen suyuk alerjisi ile antikorların şu veya bu dokuya bağlanmasından ileri gelen *doku alerjisi*'ni ayırt etti.

◆ **Alerjen** i. (fr. *allergène*). Alerji yapan ve organizmaya girmesi astma krizi, saman nezlesi, ürtiker, egzama gibi hastalıklara yol açan madde.

◆ **Alerjik** sıf. (fr. *allergique*). Alerji ile ilgili. ‖ Herhangi bir maddeye (*hak.*) veya kimseye (*mec.*) karşı alerjisi olan. ‖ İ. Alerjisi olan kimse: *Alerjikler* (i.) *veya ailelerinde alerjik* (sıf.) *hastalıklar bulunanlar...* (E. Ekrem Talu).

◆ **Alerjit** i. (fr. *allergide*). Hassaslaşma veya alerji sonucu deride meydana gelen değişme ve bozukluk. (Fenolftalein [laksatif] veya antiprin'e [antaljik] bağlı kabarcıklı alerjitler, eritemli-pigmentli plâklar, en sık görülenlerdir.) [LM]

ALÈS. *Esk.* Yazılışı *Alais*, Fransa güneyinde, Cévennes dağları eteğinde, Gardon d'Alès kenarında, Gard idarî bölgesinde, arrondissement merkezi, 43 370 nüf. XVIII. yy. dan kalma katedral, aynı devirden bir belediye binası ve ticaret odası. Güzel Sanatlar müzesi, (Jean Bellegambe'a atfedilen üçlü kompozisyon) Güneydoğu Fransa'nın en önemli bölgesi olan Alès ve Gard kömür havzasının güneyinde. Fazla kırıklı olduğu için işletilmesi güç olan bu kömür havzası, yılda yaklaşık olarak, Bessèges ve La Grand-Combe'da 2 milyon ton kömür verir. Alès çok faal bir endüstri merkezidir: maden (dökümhaneler ve demirhaneler) ve makina endüstrisi, vagon tamiri, şapkacılık, pirit işletmesi, kimyager J. B. Dumas'nın doğduğu yer.

— Tar. Alès ilk olarak XI. yy. da kendinden bahsettirdi. 1200'de bir konsüllüktü, kısa bir süre sonra, Louis IX tarafından ele geçirildi (1243) ve Beaucarie «seneşalliği*»ne katıldı. XVI. yy. da protestanlığın başlıca merkezlerinden biriydi. Louis XIII, 1629'da burasını ele geçirdikten sonra Alais barışını (yahut Af fermanını) imzaladı (siyasî ve askerî imtiyazların kaldırılması, Protestanların dinî imtiyazlarının korunması). Böylelikle sonuncu din savaşı da nihayet buldu. Camisards'lar 1702'de krallık kuvvetlerini burada yendiler. (L)

ALÈS (R. P. Adhémar D'), fransız cizvit ilâhiyatçısı (Orléans 1861-Paris 1938). Çağımızdaki müspet ilâhiyat akımının en iyi temsilcilerinden biri: *Théologie de Tertullien* (Tertullianus'un İlâhiyatı) 1905); *Théologie de Saint Hippolyte* (Aziz Hippolytus'un İlâhiyatı) 1906; *Edit de Calliste* (Calixtus Fermanı) 1914; *Théologie de Saint Cyprien* (Aziz Cyprianus'un İlâhiyatı) 1922; *Novatianus* 1925, *Dictionnaire Apologétique de la Foi Catolique'in* (Katolik İnancı Sözlüğü) yöneticisi ve Paris İlâhiyat fakültesi dekanı. (L)

Foto. LAROUSSE

ALESİ (Hugo D'), aslen Romanyalı fransız ressamı (1849-Paris 1906). 1886'dan itibaren, demiryolları reklâmında kullanılan renkli taş basma afişleriyle tanındı. (L)

ALESİA. Esk. Galya şehri *Mandubii*'nin merkezi. Auxois dağı yaylası üzerinde, etrafı surlarla çevrili bir şehirdi. Yunanlı tarihçiler burayı Herakles'in kurduğunu söylerler ve kutsal sayarlardı. Bu adın, keltçede «kaya» anlamına geldiği sanılmaktadır; bugünkü *Alise-Sainte Reine*'in (Côte-d'Or) bulunduğu yerdedir. Sezar'ın Gergovie'de bozguna uğrayarak Province'e doğru çekilmeğe başlamasından sonra, Vercingétorix, süvarileriyle roma ordusuna Dijon yöresinde saldırıp başarı elde edemeyince siperler arkasına çekilmeğe karar verdi (M.Ö. 52). Sezar tarafından kuşatılan şehir, bütün Galya'dan gelen yardım kuvvetlerine rağmen, bu kuşatmadan kurtarılamadı. Sezar şehrin etrafını hendek, şev, kazık, kuşatma hendeği, kuşatma siperi ve insan tuzakları gibi tertibatla çevirdi. Réa dağı eteğinde zorlu bir savaş sonunda yenilen Vercingétorix, vatandaşlarının canını kurtarmak için Sezar'a teslim oldu. Alésia'nın Alaise (Doubs) ile Alies-Sainte-Reine (Côte-d'Or) arasında hangi noktada bulunduğu uzun zaman tereddütlere yol açtı. 1861-1865 Arasında Napolyon III'ün emriyle Stoffel'in Alise'de, Auxois dağı etrafında yaptığı kazılar bütün şüpheleri gidermişti: topografya, *Commentarii*'de anlatılanlara uygun çıktı; ayrıca Sezar'ın ustalıkla yaptırdığı istihkâmlar, civar tepelerdeki Roma kamplarının kalıntıları, Réa dağı eteğindeki son savaşta doldurulan çukurlardan çıkan silâhlar, at kemikleri ve paralar (hepsi de M.Ö. 52 yılından gerilere aittir), Alésia'nın burada bulunduğunu doğruladı. Buna karşılık Alaise'de istihkâma, hattâ Galyalıların oturduklarına dair hiçbir ize rastlanmamıştır. Camille Jullian, Jules Toutain, Albert Grenier'nin tarih çalışmaları, arkeolojik sonuçları doğrulamıştır. Arkeolojik araştırmalar 1905'te yeniden ele alındı. Yüz hektarlık bir arazinin on hektarı metotlu bir şekilde kazıldı. Galyalılara ait evlerin temelleri bulundu. Burası, gerçekten imparatorluk devrine ait bir galya-roma şehridir; galya dilinde ve latin harfleriyle yazılmış bir yazıttan ve bu yazıttaki Alissia isminden de bu anlaşılmaktadır. (L)

ALESİO (Mateo), italyan ressamı ve oymacısı (Roma 1547-ay.y. 1600), Michelangelo'nun öğrencisi. 1583'te İspanya'ya gitti ve Sevilla'ya yerleşti. Oradaki katedralde yaptığı aziz Cristofcro freski, çok büyük olması bakımından ilgi çekicidir. (L)

ALESSANDRİ (Jorge), şilili devlet adamı, 1896'da doğdu. İdarî ve iktisadî meseleler uzmanıydı; sonradan siyasî hayata atıldı. Bağımsız milletvekili (1926), Maliye bakanı, Santiago senatörü (1957) oldu. Hiçbir partiye bağlı olmadığı halde, bağımsız ve sağcı milletvekillerinin koalisyonu sayesinde cumhurbaşkanlığına seçildi (1958). [L]

ALESSANDRİA, Kuzey İtalya'da şehir (Piemonte bölgesi). Tanaro çayı üzerinde, aynı adlı eyaletin merkezi. 90 300 nüf. Yeni klasik stilde Katedral; XVIII. yy.dan kalma Belediye sarayı; Müze (arkeoloji ve güzel sanatlar). Önemli yollar ve demiryolları kavşağı. Ayakkabı sanayii, makine endüstrisi, ticaret merkezi. — *Alessandria eyaletinin* 475 000 nüfusu vardır. Ligurya Apeninleri'nin kuzey yamaçları ile Po ırmağının sol kıyısını kaplar. Burası tahıl ekili ve bağlarla kaplı bir yöredir.

— Tar. Papa Alessandro III ile lombard birliğindeki müttefikleri, imparator Friedrich Barbarossa'nın tahrip ettiği Milano'daki halkı barındırmak için bu şehri 1168'de acele olarak kurmuşlardı. XVIII. yy. başlarında Avusturya tarafından Savoie'ya bırakılan şehir, 1790-1814 arasında fransız idarî bölgesi Marengo'nun merkezi oldu. (L)

ALESSANDRO FARNESE (Roma 1545-Arras 1592), Parma dükü (1586-1592), dük Octavio ile avusturyalı Marguerite'in oğlu; 1566'da portekizli Maria ile evlendi. 1571'de İnebahtı savaşında kahramanlığıyla dikkati çekti. Avusturyalı Don Joan'ın (Johann von Österreich) ölümünden sonra (1578), Holland'ya genel vali oldu; Güney eyaletlerinde İspanya kralının otoritesini sağlamayı başardı. En büyük askerî başarısı, Anvers'i ele geçirmesidir (1583-1585). İngiltere kraliçesinin Hollanda'yı ve Zelanda'yı desteklemesi yüzünden, Kuzeyde talihi pek o kadar yaver gitmedi, başarısızlığa uğradı. Kızı İsabella'yı kraliçe yapmak isteyen Felipe II tarafından, katoliklere yardım etmek üzere Fransa'ya gönderildi, Henri IV'ü 1590'da Paris, 1592'de Rouen muhasaralarını kaldırmağa mecbur etti. Caudebec önlerinde aldığı bir yara ile öldü. (L)

ALESSİ (Galeazzo), italyan mimarı (Perugia 1512-ay.y. 1572). Michelangelo'nun dostu ve taklitçisi. Caporali'nin öğrencisi, Cenova'da, *Santa Maria di Carignano* kilisesini (1552), Sauli, Grimaldi, Flescari v.b. saraylarını ve çok cüretli bir yapı olan Bankayı inşa etti. Milano'da, çok süslü bir üslûpla Marino sarayını (1558) ve Santa Maria presso San Celso (1568-1572) kilisesini yaptı. Üslûbunun zenginliği bakımından barok mimarîsinin kurucularından biri sayılır. (L)

ALESSİO. Bk. LES.

ALESTA veya **ALESTE** sıf. ve zf. (ital. *alesta*). Hazırlanmış, hazır vaziyette: *Meğerse sokak kapısının önünde herşey hazır, her şey alesta imiş* (H. R. Gürpınar). *İki davul zurna getirildi aleste* (Yahya Kemal). ‖ Edat. Buyurun, hazırım anlamında: *Alesta beyim!* (Ahmed Rasim). *Hazır ol zeybek! Zeybek takımı alesta! diye bağırdı* (Nabizade Nâzım).

— ÇEŞ. DEY. *Alesta beklemek*, hazır vaziyette beklemek: *Bizim bütün parya salonun sütunları arasında alesta bekliyordu* (S. Kocagöz). ‖ *Alesta durmak*, tetikte beklemek, emir almağa hazır olmak: *Elindeki kurşun kalemine davranarak alesta durmak ve... yazmak için asla vakit kaybetmemek gayretinde idiyse de* (Ahmed Midhat).

— Denizc. *Alesta*, alınan emri yapmağa hazır olduğunu veya yapıldığını bildirir cevap, ünlem: *Fora yoma* (emir); *Alesta!* (cevap). ‖ *Alesta boca alabanda tiramolo*, rüzgâr önüne düşerek, rüzgârı kıçtan alıp rota değiştirmek için yelkenleri hazır bulundur! kumandası. ‖ *Alesta fero*, demir atmağa hazır ol! kumandası. ‖ *Alesta orsa alabanda tiramolo*, rüzgârı baştan alarak gemi rotasını değiştirmek için yelkenleri hazır bulundur! kumandası. ‖ *Alesta tutmak*, hazırlamak, hemen kullanılabilecek halde bulundurmak. (M)

ALESTEZİ i. (fr. *allesthésie*). Dokunma duyusunun, dokunan yerin tam simetriğinde duyulması şeklinde beliren hassasiyet bozukluğu. (L)

ALESUND, Norveçte, Storfjord adacıklarından biri üzerinde şehir (More ve Ramsdal); 19 100 nüf. Önemli balıkçılık limanı ve ticaret merkezi. Balık kurutması ve konservecilik. Gemi inşaatı. (L)

ALEŞKIRT. Bk. ELEŞKİRT.

ÂLET i. (ar. *âlet*). Bir işte, bir işlemde kullanılmak üzere yapılmış nesne, vasıta: *Burası tam manasıyla kırılmış, dökülmüş bir âlet mahşeri idi* (A. H. Tanpınar). ‖ Bir sanatı uygulamağa yarayan özel cihaz: *Fotoğraf âletinin keşfiyle portre ressamının vazifesine nihayet bulmuş nazarıyla bakanlar...* (Ahmed Hâşim). ‖ *Mec.* Vasıta, aracı, yardımcı: *Bir takım teşebbüslerini gerçekleştirmesi yolunda onu bir âlet gibi kullanıyor* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Bu miskin ve adi şeyhin bundan sonra da düşman âleti olarak irtikab eyleyeceği hakaretlere tesadüf edeceğiz* (Atatürk). ‖ *Esk.* Oyuncak. ‖ Organ.

— ÇEŞ. DEY. *Âlet edevat*, çeşitli ve değişik âletler, vasıtalar. ‖ *Âlet etmek, eylemek;* bir işte meşru olmayan şekilde kullanmak: *Milletin candarmasını da zalim emellerine âlet eyledi!* (Y. Kemal). ‖ *Âlet olmak*, (menfi manada) bilerek bir menfaat mukabili veya bilmeyerek kötü bir işte aracılık etmek, vasıta olmak: *İngilizlerin âleti olarak vatan ve millet aleyhinde icraata tevessül eyledikleri...* (Atatürk).

— Anat. *Esk. Âlet-i tenâsül, âlet-i tenâsüliyye*, cinsiyet organı.

— Cerr. *Âlet verici*, aseptik olarak giyinmiş ve eldiven takmış, ameliyat sırasında gereken âletleri operatöre hazırlayıp veren ameliyat ekibi üyesi.

— Denizc. Gerek gemilerde, gerek tersanelerde, iş yapmak için kuvvet kaynağı olarak kullanılan makineli araçlar (Bunlara CİHAZ da denir.): *Direk dikmek için kullanılan büyük ve küçük âletler.*

— Havc. *Âletli uçuş kuralı.* Bk. İ.F.R.

— Huk. *Âlet*, kendiliğinden tesiri olmayan ancak fiilin neticesini meydana getirmekte kullanılan vasıta (keser, bıçkı, burgu gibi). ‖ *Âlet-i cariha*, beden parçalarını birbirinden ayırmak için kullanılan âlet: Kılıç, kama, süngü, bıçak, keskin taş gibi. Genellikle insan bedenine ve sağlığına karşı işlenmiş suçlarda, bunlardan birinin kullanılmış olması, öldürme (katil) kasdı ile harekete delil olur: *Yahya Kaptan teslim olduktan sonra âlet-i cariha ile katledilmiştir* (Atatürk).

— Müz. *Müzik âletleri*, müzikal sesler çıkarmak için yapılmış âletler. (Bk. ÇALGI, SAZ.)

— Teknol. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Teknol. Mekanik yapımda kullanılan *âletler* üç çeşittir: 1. Kesme âletleri denilen ve maden yontmak için kullanılan âletler; 2. Aşınma yoluyle çalışan âletler (bileyiciler); 3. Sıcakta veya soğukta maddenin şeklini değiştirmek için kullanılan âletler (çelik kalemler, ana kalıplar, haddeler v.b.). Âletlerin yapımında kullanılan maddeler şunlardır: kömürlü çelik, hızlı kesimli çelikler, stelitler, karbürler, elmaslar, seramikler. Kömürlü çelik, yalnız, nispeten elverişli şartlar altında çalıştırılan âletlerin yapımında kullanılır: bunların ağzı 250°C'den yüksek ısıya dayanmaz. İçinde yüzde 6 —25 oranında tungsten bulunan hızlı kesimli çelik makinelerde kullanılır. Yüksek ısıya karşı çok dayanıklı olan karbürler (900°C) çabuk kırılır; titreşimsiz çalışan modern makineler de çok süratli kesimler elde etmek için kullanılır. Elmas ve seramiklerin çok özel kullanım şartları vardır (ipliğimsi yongalar ve büyük bir kesme hızı).
Bir âletin şekli üzerinde iyice düşünmek şarttır. Kesme ve bileme açıları normlara bağlanmıştır. Çalışma şartlarına göre bu açılar zamanla aşınır ve bilenerek eski haline getirilir. Hızlı kesimli çeliklerde her 60 veya 90 dakikada, karbürlerde 20-30 saat veya daha fazla zamanda bileme yapılır. Düzgün bir bileme son derece önemlidir: ya özel bir bileyici makineye, ya da eleştrik-aşındırma tekniğine başvurulur. Âlet bilenirken ucu çok yüksek bir derecede ısıtılır; bu ısınma, uc'un yumuşamasına, dolayısıyle de erimiş küçük kalıntıların birleşerek ağzı körletmesine yol açabilir. Bu sakıncayı gidermek için âlet özel sıvılarla (sabunlu su, maden, hayvan veya bitki yağları) veya az basınçlı gazlarla (CO_2) soğutulur. Bugünkü fabrika makinelerinin ne kadar karmaşık olduğu düşünülürse, ampirik usullerle yapılmış âletlerin kullanılamayacağı kolaylıkla anlaşılır.

◆ **Âletçilik** i. Fels. Düşünce ve teorileri eylem için gerekli âletler olarak gören felsefe öğretisi. Özellikle J. Dewey'in öğretisidir; pragmatizm ve entirizm ile yakınlığı vardır: *Böylece klasik eğitim ve felsefenin tam zıddı kutupta, pragmatizm, âletçilik, insancılık şekillerini aldı* (H. Z. Ülken).

◆ **Âletlik** i. Vasıta olma hali: *Ona buna âletlik etmek sana yakışmıyor.* ‖ Sıf. Âlet kullanmayı gerektiren: *Bu âletlik iş değil, elimle yaparım.* (ML)

ALET (lat. *Aletium*), Fransa batısında, Armorique'te, Rance çayının denize döküldüğü yerde eski bir şehir. Romalıların garnizonu. (L)

ALETES, Korinthos'lu kahraman, Herakles'in torunlarından. Kâhin, Atina'yı fethedeceğini ona vaat etmiş, fakat bir de şart koşmuştu: savaş esnasında Atina kralı yaralanmaya-

Alesia
(fotoğraf 297. sayfada)

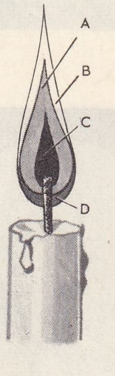

mum alev'i

Alev ağacı

Foto. Chaumieu (LAROUSSE)

Alevî sanatından örnekler.
Hz. Ali ve devesi: bu yazı-resimde, deve sırtında kendi tabutunu taşıyan **Ali**, yazı motifleriyle mezartaşı şeklinde temsil edilmiştir. (Malik Aksel koleksiyonu)

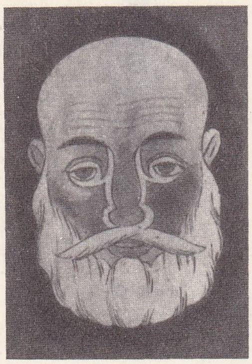

Simetrik yazılan **Ali** adı ile çizilen insan çehresi.

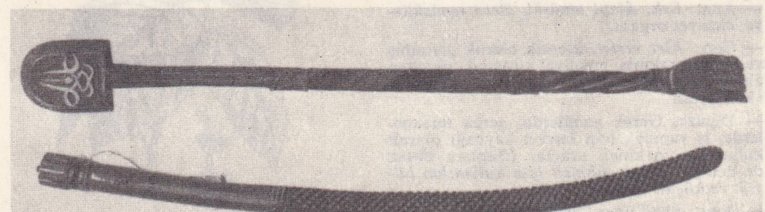

Keşkül, kese ve kaşağılar üzerinde çifte **Ali** motifleriyle yapılan süslemeler. (Belediye müzesi, İstanbul)

alev, alev ağacı
(resimler 299. sayfada)

caktı. Atina kralı Kodros kehaneti öğrenince kendini feda etti, böylelikle de Aletes şehri ele geçiremedi. (L)

ALETHOPTERİS i. Bitki paleont. İlk çağlarda yapışık telekcikler taşıyan büyük telek yapraklı pteridosperm grubu. (L)

ALETSCH buzulu, İsviçre Alplerinin, Aare masifinde bulunan en büyük buzul; uzunluğu, Jungfrau eteğinden başlayarak, 22 km.yi bulur. Buzul, Rhône'un sağ kolu Massa'yı besler ve daimî karlar altından akan suların meydana getirdiği küçük Marjelen gölünün yolunu tıkar. Bazen sular, buzulun çatlakları arasından yol bularak anî çözülmelere sebep olur, böylelikle göl boşalıverir. Massa, hattâ Rhône üzerinde tehlikeli taşkınlar meydana gelir. (L)

ALETSCHHORN, Bern Alplerinin bir zirvesi; Aare masifinde Aletsch buzuluna hâkimdir; yüksk. 4 182 m. (L)

ALEUDAİ, Tesalya'da, Larissa hanedanı. Herakles'in soyundan geldiklerini ileri sürerlerdi ama, gerçekte, Dor'ların torunlarıydı. M.Ö. VIII ve VI. yy.larda, Tesalya'nın bir kısmında toprak ağası aristokratlar olarak hüküm sürdüler ve Peisistratos ile sağlam bir antlaşma yaptılar. (L)

ALEURİTES i. Bot. Vatanı Asya ve Okyanusya olan ve yağı çıkarılan bir bitki cinsi. Beş türü vardır, ancak üç türü faydalıdır: *Aleurites moluccana* veya Molük adalarının cilâ ağacı, bankul cevizini verir. *Aleurites cordata,* yemeklerde ve ressamlıkta kullanılan bir yağ verir. *Aleurites fordii*'den Toung yağı çıkarılır. (Euphorbiaceae familyası.) [L]

ALEURON tabakası. Makarnalık sert buğday tanelerinin kabuğunun (perikarp) altındaki gluten bileşimi olan cam gibi parlak tabakaya denir. Tahıl tanesi olgunlaşmağa başlayınca bitki azot bileşiminin yüzde 80'inden fazlasını aldığı halde, nişasta bileşiminin ancak yüzde 50'sini toplar. Tane teşekkül ederken, önce iskeletini teşkil eden azotlu bileşimleri taneye nakleder. Nişasta tanecikleri de tahıl tanesinde toplanmağa başlayınca, protoplazma bileşimleri olan aleuron tabakası tanenin kabuk altına sıkışır. Aleuron tabakası, nişasta taneciklerine nispeten daha sık ve birbirine yapışık olduklarından cam gibi parlak, nişasta hücrelerinin arasında hava kaldığından mat ve unlu görünürler. (M)

ALEUT. Leng. Alaska'da ve Aleut adalarında konuşulan diller grubu (Doğu Fox adaları: Shumagon, Pribilof, Near İslands, Andreanov); bu diller eskimo diline yakındır. (L)

ALEUT adaları. (ing. *Aleutian İslands*) Amerika'nın kuzeybatısında Alaska yarımadasını güneybatıya doğru uzatan ve güneyde Bering denizini sınırlayan uzun bir adalar dizisi. 150 Ada ve adacıktan meydana gelir; başlıca adaları kuzeydoğuda Umnak, Unalaska ve Unimak; ortada, Andreanov ve Rat; batıda, Agattu ve Attu ile birlikte. Near adaları. Bu volkanik adaların iklimi, bölgenin enlemine göre oldukça ılık, fakat çok nemli ve sislidir. Başlıca geçim kaynakları koyunculuk ve fok avcılığıdır. İkinci Dünya savaşı esnasında, Japonların Aleut adalarına yaptıkları saldırı, Amerika kıtası yönünde varabildikleri en ileri hat olmuştu. 3 Haziran 1942'de Dutch Harbor hava üssünü bombaladıktan sonra, 8 haziranda Attu ve Kiska adalarına çıkarma yaptılar. Bu adalar Amerikalılar tarafından ancak 1943 mayısında kurtarılabildi. Bugün, Aleut adalarında birçok önemli hava üssü vardır. (L)

ALEUTLULAR, Aleut adalarında yaşayan, Eskimolarla karabeti olan ve balıkçılıkla geçinen halk. Rus işgalinden önce sayıları 25 000 kadardı; şimdi ise ancak 6 000 kişiyi bulur: Rus sömürgeciliğinden ve tacirlerin istismarından çok çekmişlerdir. (L)

ALEV i. Yanan maddelerin veya gazların çeşitli şekillerde görünen parlak ve ışıklı dili: *Mum alevinin son çırpınışları seni yine duygulandırdı* (B. Necatigil). *Gözlerimi bu titrek aleve dikerek, düşüne düşüne onun sönmesini bekledim* (R. N. Güntekin). ‖ Mızrak veya direk uçlarına takılan küçük kırmızı flama: *Hayat sanki yeniden doğar, ağaçlar yeşillenir, beyaz ve pembe çiçeklerini ve erguvanlar da lâlden alevlerini açarlar* (A. Ş. Hisar). ‖ Ateş, hararet, kıvılcım: *Hergün benim gözümde alev damlaları dökülürdü* (N. Kemal). *İşte şimdi damarlarımda bu iksirin alevleri dolaşıyor* (H. R. Gürpınar). ‖ *Mec.* Aşk ateşi, sevda: *Bu alev yüreğime düştü düşeli, nerdeyse hayatımın estetiği değişmiş gibidir* (Y. K. Karaosmanoğlu).

— ÇEŞ. DEY. *Alev almak,* tutuşmak, yanmağa başlamak: *Benzin alev aldı. Samanlar alev aldı.* Parlamak, ışıklandırmak: *Balkon kapısı açılınca alev alan aynalara şimdi yine karanlık günlerin gölgeleri dolmağa başlamıştı* (P.Safa). —*Mec.* Heyecanlanmak, telaşlanmak, öfkeyle parlamak: *Mefharet'in vücudu Selmin'e doğru uzadı ve gözleriyle sesi bir anda alev aldı* (P. Safa). Başlamak, meydana çıkmak: *Kalfa hanım yeni alev alan bu muhabbeti kökünden kazımak istiyordu* (H. R. Gürpınar). *İttihatçıların kültür kolu oldukları için, merkez-i umumîye karşı alev alan millî kin önünde sindiler* (P. Safa). ‖ *Alev alev yanmak,* alevler halinde, ateşler içinde yanmak: *Masamıza yerleştiğimiz zaman nehir güneşten alev alev yanıyordu* (R. N. Güntekin). *Yüzü alev alev yandığı halde çeneleri atarcasına üşüyordu* (S. F. Abasıyanık). ‖ *Alev kesilmek,* çok sinirlenmek. ‖ *Alev saçağı sardı,* hâdise çok ilerledi, önlenemez hale geldi anlamına da kullanılır: *Ben anladığım zaman alev saçağı sarmıştı* (Sabahattin Ali).

— Dil bil. (Aslında Türkçe olan alev kelimesi, Osmanlıcada, Farsça sanılarak; farsça kaideye göre çeşitli terkipler yapılmıştır): *Esk. Alev-gîr,* alevlenmiş, alev almış. —*Mec.* Şiddetlenmiş, hiddetlenmiş: *Protestan mezhebinin zuhurundan dolayı alev-gîr olan taassup cenkleri...* (Cevdet Paşa). ‖ *Alev-gûn,* alev renginde: *Bu ziya'yı alev-gûn odanın ortasında...* (H.Z. Uşaklıgil). ‖ *Alev-hîz,* alevlenen, parlayan. —*Mec.* Hiddetlenmiş, kızmış ‖ *Alev-keş,* alevden kopan, kıvılcım. ‖ *Alev-nâk,* alevli, ateşli: *Şuh ve mütebessim hadid ve alev-nâk...* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ *Alev-rîz,* alev saçan, kıvılcım saçan: *Ağladıkça ben olur Ekrem alev-rîz ateşim* (Recaizade Ekrem).

— Fiz. *Alev dönüşlü kazan,* yanma ürünlerinin, ocaktan geçmeden önce, genellikle bir boru demetinden geçerek arkada bulunan fırından çıkıp ön yüze geldiği kazan. ‖ *Alevborulu,* borularında yanma gazlarının dolaştığı kazanın adı. (Borularında su dolaşan suborulu kazanların karşıtı olarak.) ‖ *Alevli fırın,* içinde işlenecek ürünün, alevin temasına maruz kaldığı fırın. ‖ *Uzun alevli kömür,* alev çıkaran karbon. Bk. ANSİKL.

— Hıristiyanlık. *Ebedî alevler,* cehennemin alevleri. Tanrı'nın lânetlileri mahkûm ettiği azap. ‖ *Arafın alevleri,* Tanrı'nın sevgili kullarının cennete gitmeden önce günahlarının kefaretini ödemek üzere çektikleri geçici azap. Bk. ATEŞ.

— Mim. *Alevli tepelik vazo,* süslemede kullanılan, ağzından alev çıkıyormuş hissini veren vazo. (Çoğunlukla gerçek büyüklükte, kabartma olarak yapılır. Sivil ve dinî yapıların yüksek kısımlarında veya bitiş olarak kullanılır. Klasik mimarlığın karakteristik unsurlarından biridir.)

— Miner. *Alevli kömür,* uçucu madde bakımından zengin (genellikle yüzde 35'ten fazla) koklaşmayan bir kömür cinsidir. Bu tip kömürlerin bıraktığı küller birbiriyle kaynaşmaz ve dolayısıyle toz haline gelir.

— ANSİKL. Fiz. Bir *alev,* akkor gazdan başka bir şey değildir; bir cismin alevli yanması için, gaz halinde veya kısmen buharlaşmış olması gerekir. Bir ışın tayfı salan akkor gaz içinde asıltı halinde katı parçacıklar yoksa, az aydınlatıcıdır. Organik cisimlerin tam yanmasında da alev renksizdir, çünkü yanma ürünleri (su buharı ve karbon dioksit) tamamıyle gaz halindedir. Yanma tam değilse, karbonun bir kısmı yanmaz, alev parlaklaşır ve is salar. Bu son durumda alev *indirgen* diye adlandırılır, çünkü içinde serbest karbon vardır. Buna karşılık, oksijen fazlalığı varsa aleve *oksitleyen* denir.

Alevin oluşu bir mum alevi örnek alınarak incelenebilir. Fitilde kılcallıkla yükselen erimiş madde sıcaklığın etkisiyle ayrışır; bu ayrışmadan çıkan yanıcı gazlar alevin karanlık kısmını meydana getirir (C), bu kısmın sıcaklığı, oksijen yokluğu dolayısıyle, biraz düşüktür. Yanma A zarfında başlar, ama, yakıt fazlalığı yüzünden önce hidrojen yanar ve serbest kalan karbonu akkorlaştırır: en ışıklı kısım budur; alevin en sıcak kısmı olan ve içinde bol oksijen bulunan dış tabakasının B kısmı renksizdir ve karbon ile hidrojenin yanmasından meydana gelir; dış tabakanın D kısmı ise mavidir: bu kısım, karbon oksit ile metan'ın yanmasından meydana gelir.

◆ **Alevcik** i. Küçük alev. ‖ *Mec.* Parıltı, parlaklık, canlılık: *Gözlerim, alevcikleri hiç sönmeyen mübarek gözlerini arıyordu* (Y. K. Karaosmanoğlu).

◆ **Alevlenmek** dönşl. f. Alev çıkararak yanmak. ‖ *Mec.* Birden şiddet kazanmak, patlak vermek: *Viranşehir havalisinde alevlenen suriş ateşleri bütün memleketi yakıyor* (Atatürk). *Sönük gözlerinde gazap saatlerinde alevlenen müebbed bir gayz ateşiyle...* (Mehmed Rauf). Öfkeye kapılmak, kızmak, parlamak: *...hâkimin ciddî bakışları karşısında yine süt dökmüş kedi gibi siniyor, sonra tekrar alevleniyordu* (S. F. Abasıyanık).

◆ **Alevlendirmek** ettrg. f. Yanmasını alev almasını sağlamak, tutuşturmak: *Nereden geldiği belli olmayan hafif bir esinti, şöminedeki sönmek üzere olan meşe kütüklerini alevlendirdi.* ‖ *Mec.* Şiddetini arttırmak, çoğaltmak: *Diğer taraftan o da farkına varmaksızın bu kini beslemekte ve alevlendirmektedir* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ *Mec.* Unutulmuş, önemini kaybetmiş bir duygu veya meseleyi yeniden başlatmak; tazelemek: *Sus, gönlümdeki ateşi alevlendirme!* (N. Kemal).

◆ **Alevli** sıf. Alev çıkarır bir halde bulunan: *Soba alevli iken gaz koymak tehlikelidir.* ‖ *Mec.* Şiddetli, hararetli: *Şahsî menfaatimizden tecerrüde ancak böyle alevli mefkûre sayesinde muvaffak olacağız* (Atatürk). [M]

ALEV ağacı i. Bot. Sterculia familyasının tipi olan cins. Yüzden fazla türü vardır. Ancak sıcak bölgelerde yetişir. (İlmî adı: Sterculia.)

— ANSİKL. Eskiden *Sterculia acuminata* de-

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

nilen kola ve bir türünden kakao çıkarılan *theobroma* da, alev ağacının yakın cinsleridir. Aynı cinse ait türlerden S. oblonga ve diğer türler Kamerun'da *eyong*, Nijerya'da *okoko* adıyle anılan ve ticarette kullanılan keresteyi verirler. Bir başka Afrika türünden de faydalı bir kereste, *wawabima* elde edilir (Gana). Aynı keresteye, Fildişi Sahili'nde *lotofa*, Kamerun'da *n'kanang* denir. *Chicha* adı ile tanınan amerikan kerestesi de çeşitli sterculia türlerinden elde edilir: *S. chicha, S. apetala, S. pruriensis.* Birçok türlerin taneleri kestane gibi pişirilip yenir. (Asya'da *S. alata, S. foetida, S. guttata;* Afrika'da *S. tomentosa;* Amerika'da *S. chicha, S. carthaginensis;* Avustralya'da *S. ramiflora, S. diversifolia.*) Hindistan'daki *S. urens*'ten ticarette *Karaya zamkı* diye bilinen zamk çıkar. Doğu Asya'nın *S. platanifolia* türü Güney Avrupa'da yetiştirilebilir. (L)

ALEV çiçeği. Bot. Mızrakotugillere bağlı, içinde makbul süs bitkileri bulunan bir cins bitki. Elli türü vardır (Phlox). [M]

ALEVÎ sıf. ve i. (ar. *ᶜali* ve fars *vî*'den *ᶜalevî*). Dördüncü halife Ali'nin soyundan gelen. ‖ Ali'yi öbür sahabelerden ve diğer üç halifeden üstün tutan mezhebe mensup [kimse]: *Samih beyin çok güzel manzumesi alevî ilhamın son şaheserlerindendi* (A. H. Tanpınar). Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Lûgat anlamıyle *alevî* «Ali'ye mensup» demektir (Abbas soyundan gelenlere abbasî dendiği gibi). Sondaki *vî* mensupluk ve aitlik bildirir; Hz. Muhammed'in amcasının oğlu ve damadı İslâmlığı kabul eden ilk çocuk Ali'yi tutan, ona mensup kimseler için kullanılır. Fakat bu lûgat anlamının dışında alevî kelimesinin birçok mânâları vardır: Ali'yi daha sağlığında en üstün sahabe olarak kabul edenlere de *alevî* denmiştir. Ali'nin kumandanlarından kûfeli Maliki Eşter, bunlardan biridir. Ali'yi en üstün sahabe tanıyan bu kol (topluluk) sonradan birçok şubelere ayrılmıştır; Yemen'deki *Zeydiye* mezhebiyle Suriye'deki *Mütvâlîler* bunlardandır.

Ali'ye, imamlığın Allah ve Peygamber tarafından verildiğini kabul edenlere *Şi'a-i Aleviye* denir; Şia mezhebinin esası buradan gelir. Bunlar içinde on iki imamı tanıyanlara da *İsna Aşeriye* veya *İmamiye* denir. Ali'ye karşı besledikleri fazla sevgiden dolayı onu allahlaştıran ve efsaneleştiren zümrelere de alevî denir. Bu inanış ilk önce San'a'lı bir yahudi olan *İbni Sebe*'nin telkiniyle başlamıştır. Ali'ye, sağlığında Allahlık isnat ettikleri için, onun tarafından ateşe atılan bu Alevîlere *Galiye ve Müellihe* denmiştir. Daha sonra bu zümreye *Ali Allahiye* (yani Ali'yi Allah bilenler) adı verilmiştir. Aynı zümre İran'da *Göranlar*, Türkiye'de *Kızılbaşlar* adını alır. İslâm tarihinde yer yer ihtilâllere sebep olan ve devletler kuran Alevîler bunlardır. Alevîlerin tarih sahnesinde görünüşleri ve faaliyetleri şöyle sıralanabilir;

● *İlk Alevîler.* Bunlar, Ali'nin Allah ve Mehdî olduğuna inanan *Sebeîler*'dir. Bu inanç, yukarda söylediğimiz *İbni Sebe*'nin telkiniyle Ali'nin sağlığında başlamıştır. Bu, İslâmiyette ilk dinî ayrılık hareketidir. Bu zümre, tenâsuh'a ve ibâhe'ye inanır.

● *İsmailiye* veya *İsmailîler.* Dağınık alevî kollarını bir araya toplayan fakat inançlarında İslâmlığa aykırı unsurlar bulunduğu için imam *Carûssadık* tarafından reddedilen ve lânetlenen Ebu Mansurül İslî ve Ebul Hattab Muhammedül Esedî'nin telkiniyle meydana çıkmıştır. İsmailîlere *Yedi İmam* mezhebi dendiği gibi *Batınîler* de denir. Horasan'dan Türkistan'a, Yemen'e ve Endülüs'e kadar her yerde yayılmışlardır. Bu mezhep mensupları önce Magrıp'ta *Hükûmeti Aleviyye*'yi ve sonra Mısır'da *Fatımî* halifeliğini kurmuşlardır.

● *Dâveti Cedide* denilen yeni Alevîlik hareketi; Mustansırı Alevî'nin propagandacılarından meşhur iranlı şair Nasırı Husrevi Maveraünnehir'e ve Hasanı Sabbah'ı İran'a göndermesiyle başlamıştır. Böylelikle Alevîlik İran'dan başka Türkistan'a ve Hint'e kadar yayılmıştır.

Fatımîlerin Moğollar tarafından ortadan kaldırılmasından sonra bazı batınî propagandacılar, halkı, seyyid veya emîr olduklarını iddia ettikleri imamlara, pirlere inandırmışlardır. Bu sebeple, Fatımîler soyundan geldiğini iddia eden Seyyid Mehmed Şah Ağa Han, Hindistan ve Yemen ile Suriye'deki İsmailîler tarafından imam olarak tanınır.

Anadolu'daki Alevîlik yalnız Batınîlik ile karışmış bir Alevîlik değildir; Yesevîlik, Kalenderîlik, Hayderîlik gibi türk tarikatlarının ve ayrıca Hurufîliğin tesirinde kalmış bir Alevîliktir ki inançlarında *hulûl, ibaha* olduğu gibi eski türk ve şaman âyinlerinden de izler vardır. Anadolu'daki Alevîlik, önce Sarı Saltuk ve sonra Otman Baba ile Balkanlara yayılmıştır. Alevîler arasına XV. yüzyıldan sonra hurufî inançları da karışmış; XV. yüzyılda ise Şah İsmail'in *dâîler*'le (propagandacılarla) yaptığı propagandalar yüzünden Anadolu Alevîleri derin tesirler altında kalmışlardır. Alevîler, Seyyid dedelere uyarlar ve onları pir tanırlar. Yerli ve göçebe Alevîler arasında bu bir gelenektir. Hacı Bektaş'ın özel bir pir sıfatı yoktur, o da bir dededir. Bu noktada Anadolu Alevîleri arasında ayrılıklar vardır ve birbirlerini meclislerine almazlar.

Alevîlerde her cuma günü, kadınların da katıldığı *Görgü âyini* veya *Âyini Cem* yapılır. (Bunların küçüklerine *dernek* denir.) Bu âyinler herhangi bir evde veya *Cem evleri*'nde yapılır. Genellikle selçuk mimarîsi tarzında olan bu tekkeleri alevî köyleri aralarında birleşerek kurdular. Âyinin yapılacağı yerde iç ve dış gözcüler bulunur. Dede, ocağın yanına, talipler de yaşlarına göre çevresine dizilirler, kadınlar ikinci bir sıra halinde erkeklerin arkasında yer alırlar. Sonra, ortaya delil denilen demirden yapılma *çerag* gelir. Dede «Nûr» ayetini okur. Müsahip kavline girenler dedenin karşısında yer alırlar, âşıklar saza başlar. Halkadakiler zikre başlar. Şamanların göğe çıkma inancının yerini burada Muhammed'in *Mirac*'ı almıştır. Âyin-i Cem'de Hataî'ye nispet edilen aruzla yazılmış Miraçname okunur. (Bk. MİRAÇNAME.)

Mirac'ın bu temsili bittikten sonra, tarikçi kalkar, erkân, serdeste, evliya gibi adlarla anılan ve ocağın üstünde yeşil bir kılıf içinde duran kayın ağacından yapılmış değneği alır. Bu değnek de şaman çadırlarına dikilen kutsal ağacı hatırlatır. Şamanizmde olduğu gibi Görgü âyininde de ölmeyi ve dirilmeyi temsil eden bir tören vardır. Birbirinin musahibi olan iki kişi yüz yüze, kolları birbirinin başının altında yere yatarlar. Kadınlar, kocalarının musahibinin ayak ucuna diz çökerler. Rehber, sol eliyle bellerindeki çevreyi tutup, sağ eliyle, tac-i devlet, kemer bast, hâk ü türap diyerek, başlarını, bellerini ve ayaklarını sıvazlar. Kadınlar da başlarındaki örtünün ucuyle erkeklerin ayaklarına kurular gibi dokunurlar, dua ederler. Ölen ve böyle yıkanan musahipleri, Dede ayakta, «hal erenler halidir, yol erenler yoludur, gafil olman gaziler, gelen üstat elidir» diyerek elindeki değnekle sırtlarına üç kere vurur.

Âyin-i Cem'den önce veya bir can'ın şikâyetçi olması üzerine *sorgu âyini* yapılır. Bu gecelerde dualar okunur, şikâyetler söylenilir. Dede, başı taçlı bacı, çıragcı ve gözcüden ibaret bir mahkeme kurulur. Dedenin kararları kesindir. Hırsızlara ocak cezaları verilip sürülürler, sakal ve bıyıkları kesilir. Katiller için kısas vardır. Diğer suçlara bedenî cezalar da verilir. Yalancının veya sır söyleyenin dili dağlanır. Suçluya kırk gün selâm verilmez, koyunları sürüden çıkarılır. Kırk günün sonunda takılan bir iple sürüklene sürüklene *Düşkünlük meydanı*'na getirilir. Ancak suçları bitenler, bağışlananlar Âyin-i Cem'e katılabilirler.

Alevîlikte on iki hizmet vardır: mürşitlik; pirlik; halifelik; zâkirlik; hizmetleri ehline dağıtmakla görevli cemiyet başıcılık; meydanı açıp, dedenin önüne seccade yayan, taliplerin bellerindeki çevreden tutan, yıkayan ve musahip kavline girenlere rehberlik eden nakîp; âyinden önceki meclise dede ve büyüklere hizmet eden, kurbanı meydana getiren, yemeği paylaştıran hâdim; çeragcılık, gözcülük; tarikatçılık; sakalık; ferraşlık.

Muharrem ayında, dört hafta matem tutulur. Yaz aylarında görgü ve sorgu âyinleri yapılmaz. Bektaşîler gibi Alevîler de Nevruz'u Ali'nin doğduğu gün kabul ederler. Abdal Musa adına kurban keser ve o akşamki toplantıdan sonra Dede kendi köyüne döner.

Hacca gidenlerin Hz. Ali'yi ziyareti şarttır. Kâbe yerine Hazreti Ali'nin yattığı Necef, Kerbelâ, Kazimiye, Mehdi'nin kaybolduğu Samarra, Ali el Rıza'nın yattığı Meşhed şehirleri veya Hacı Bektaş, Abdal Musa, Hüseyin Gazi, Seyyid Battal gibi azizler de ziyaret edilir. Köyleri yakınındaki bir kaya veya birkaç çam, «bu ağaçları kesmeyin, pir incinir» inancındaki Alevîlerin ziyaret yerleri olur. Günlük namaz rekâtları 17'dir. Sadece farzları kılarlar. Alevîler namaz kılarken, secdede alnın değeceği yerin toprak veya çimen olması gerektiğine inanırlar. Bunun için camide halı veya keçe üzerinde namaz kılmazlar. En mukaddes toprak sayılan Kerbelâ toprağından yuvarlak veya dört köşe bir toprak parçasını secdede alnın değeceği yere koyarlar. On iki köşeli ve üzerinde Allah, Muhammed, Ali, Fatma, Hasan ve Hüseyin yazılı olan bu toprak parçasına *namaz mührü* denir.

Halen Türkiye'de yaşayan Alevîlerin sayısı kesin değildir. Sayılarının altı milyonla on beş milyon arasında bulunduğu söylenmektedir. Edirne, Kırklareli, Dobruca, Deliorman, Eskişehir, İzmir, Sıvas, Çorum, Tunceli, Malatya, Erzincan, Erzurum, Balıkesir, Antalya ve Hatay illerinde alevî köyleri vardır. Anadolu'da Tahtacılar veya Abdal denilen ve halkın çingene sandığı göçebeler de alevîdirler.

Alevîlerin inançlarıyle eski şaman Türklerinin inanışları arasında büyük yakınlık görülür. Orman ve kayın ağacı, Şamanlar ve Alevîler tarafından mukaddes sayılır. Eski Şamanların davullarında, güneş, ay, yıldız, şimşek resimlerinin yanında kayın ağacı resmi de bulunurdu. Kurban edilen hayvanın kesiklerinin toplanıp gömülmesi, âyinde etrafa rakı veya su serpilmesi, Mirac töreni, şamanın elindeki kayın ağacından yapılmış sopa Şamanlarla Alevîler arasındaki benzer noktalardandır. Görgü âyinlerinde nefes ve deyişlerin okunması, saz çalınması ve raks edilmesi, Alevîlerin arasında şiir ve musikiyi geliştirmiştir. Hataî ve Safevî mahlâslarıyle şiirler yazan Şah İsmail (XVI. yy.) ve diğer alevî şairlerin halk diliyle yazdıkları didaktik ve lirik şiirler elden ele gezmiş ve birer propaganda vasıtası olmuştur.

Alevîlerin büyük tanıdıkları yedi şair, Nesimî, Fuzulî, Hataî, Pîr Sultan Abdal, Kul Himmet, Yeminî, Viranî'dir. Bunlardan Nesimî ve Fuzulî dışındakiler tam batınîdirler. Alevî-Bektaşî edebiyatı, Azmî (XVI. yy.), Kul Nesimî (XVII. yy.), Abdal (XVII. yy.), Kazak Abdal (XVII. yy.), Mir'atî (XIX. yy.) Türabî (XIX. yy.), Edib Harabî (XIX. yy.) gibi birçok şair yetiştirmiştir. Aralarında yetişen birçok da kadın şair vardır: Emine Mükerrem, Şaziye Şazi, Hürmüz Hanım, Şeref Bacı. «Erenler nutku» sayılan bir kısım şiirler, başkalarının duymaması için gizlenmiştir. Alevîlerin Büyük Buyruk'larına bazı nefesleri alınmış olan Pir Sultan Abdal'ın (XVI. yy.). Banaz köyündeki evi, evinin önündeki şairin Horasan'dan getirdiğine inanılan taş ve taşın yanındaki söğüt ağacı bugün bile ziyaret edilir. Alevîlerin kendi inanç geleneklerini dile getiren şiirlerde Hz. Ali'ye çok geniş yer verilir. (Bk. ALİ.)

Yollarını müstakil bir din ve İslâmiyetin esası sayan Alevîler, Peygamber, Ali, on iki imam ve Hacı Bektaş'ı kendi yorumcu ve düşünürleri sayarlar. (M)

ALEVLENİRLİK i. Bir şeyin alev alev yanabilme niteliği.

— ANSİKL. *Alevlenirlik*, hem bir nesnenin alevlenmeğe elverişli olmasına, hem de o nesnenin bu alevi besleyebilme durumuna (alevlerin yüksekliği ve ısı derecesi, yayılması, v.b.) bağlı olan karmaşık bir kavramdır. Nesnelerin alevlenirlik derecesini anlamak için birçok deneme metodu vardır. Fransa'da alevlenirliği denemek için genellikle nesneler belli bir ısı ışıldamasına tutularak, alevlenme zamanı, alevlerin gelişmesi ve yükseklikleri, çıkardığı ısı dereceleri v.d. ölçülür. Odunun (selüloz, linyit gibi) bileşkenleri ortalama 27,5°C'den yüksekte ayrışır ve karbon oksit, hidrojen, metan gibi yanabilen gazlarla, karbonik gaz gibi yanmayan gazlar çıkarır. Bu, ısıveren bir ayrışımdır. Havada, yanabilen gazlar, parlayabilir. Alevler yanmayı devam ettirir ve yaymağa çalışır. Özel bir takım işlemlerle odun zor alevlenir, hattâ hiç alevlenmez hale getirilebilir. (L)

ALEV MAKİNESİ. Düşman üzerine alevli sıvılar atan portatif âlet.

— ANSİKL. Sil. Bu âleti Almanlar, yakın mu-

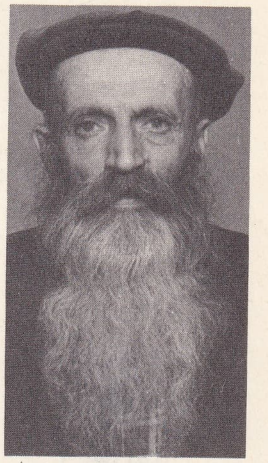

Bugünkü Alevî'lerden bir tip: bölgesinde düşkünler ocağı görevini yapıyor.

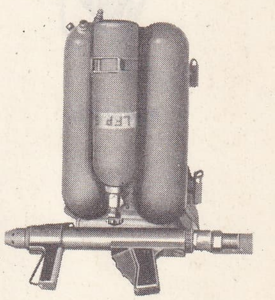

Alev makinası

Papa ALEXANDER VI (Vatikan müzesi)

Mareşal Harold George ALEXANDER

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN), S.C.A., British off (LAROUSSE)

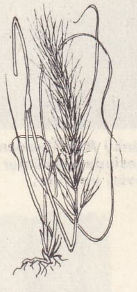

Alfa bitkisi

Papa Alexander VI ve Mareşal H. G. Alexander (fotoğraflar 301. sayfada)

harebe silâhı olarak ilkönce 1916'da Verdun'de kullandılar. Müttefikler bu yeni silâhı kullanmakla görevli özel istihkâm birlikleri (önce alev makine takımları, sonra bölükleri) kurdular. Alev makineleri İkinci Dünya savaşında da, özellikle tahkimli tesislere ve tanklara karşı kullanıldı. Menzili nispeten kısadır: cinsine göre 25-40 m. (L)

ALEVRİYOSPOR veya **ALEVROSPOR** i. (fr. *aleuriospore* veya *aleurie*). Bot. Mitelyum*dan çıkan ve kendini taşıyan ipliğin yırtılmasıyle serbest hale gelen spor. (L)

ALEVRON i. (fr. *aleurone*). Gerek kotiledonlarda gerek albüminde (protein tabakası) rastlanan ve tohumlarda bulunan azotlu yedek besin maddesi.

— ANSİKL. *Alevron* taneleri, proteinli madde bakımından zengin bir koful'un, tohumun olgunlaşması sırasında suyunu gidermesi ile meydana gelir. Bir alevron tanesinde, esas olarak, protein cinsinden amorf bir kitle ve kristaloitler, globoitler (gliserofosfat) ve kristaller (okzalat) bulunur. (L)

ALEXANDER I Aziz, 108'den 115'e kadar papa. Hayatı hakkında kesin bilgi yoktur. (L)

ALEXANDER I Yabanî (1078 ?-1124), kardeşi Edgar ölünce İskoçya kralı oldu (1107). Kendisi her ne kadar Forth'un kuzeyine yerleştiyse de (Güney İskoçya, kardeşi David'in idaresine verilmişti), emrindeki eyaletlerin ingilizleştirilmesine devam etti. (L)

ALEXANDER II (Anselmo da Baggio) [Milano yakınlarında doğ.-Roma 1073], 1061'den 1073'e kadar papa. Lucca piskoposu, muhaliflerin papazı Honorius II'ye karşı savaşmak zorunda kaldı ve imparator Heinrich IV'ün boşanmasını onaylamayı reddetti. Pier Damioni ve İldebrando akıl hocalarıydı. (L)

ALEXANDER II (Haddington 1198-Kerrera adasında Argyll 1249), İskoçya kralı, 1214'te yerine geçtiği Arslan William'ın oğlu. Ülkesinde nüfusunu kuvvetlendirirken (isyan eden Argyll ile Galloway'a boyun eğdirmişti), aynı zamanda Yurtsuz John devrinin sonunda İngiltere'de hüküm süren karışıklıklardan faydalanarak, kuzeydeki ingiliz kontluklarını tekrar ele geçirmeğe çalıştı. Uğradığı yenilgiler üzerine Tweed-Cheviot hattını kesin bir sınır olarak kabul etmek lüzumunu duydu (1237); buna karşılık İngiltere'den birkaç zeamet koparabildi. (L)

ALEXANDER III (1241-Burntisland civarında Fife 1286), babası Alexander II ölünce (1249) İskoçya kralı oldu. Devrindeki önemli olaylar, ülkenin iktisadî gelişmesi ve 1266'da Norveç'ten Man ve Hebrides adalarının alınmasıdır. (L)

ALEXANDER III (Rolando BANDİNELLİ) [doğ. Sienna - Civita Castellana 1181]. 1159'dan 1181'e kadar papa. 7 Eylül 1159'da seçilince, Fransa, İngiltere, İspanya, Portekiz, imparator Manuel Komnenos ve Kudüs kralı tarafından tanındı; o sırada imparator Friedrich Barbarossa'nın adayı olan rakibi Ottaviano Monticelli de, Victor IV adı altında kendisini papa ilân ediyordu. Bunun üzerine Alexander III hemen Fransa'ya geçti ve 1165'e kadar Sens'ta oturdu. İmparatora karşı mücadeleyi yönetmek üzere İtalya'ya döndü, fakat İmparator yine ona karşı, arka arkaya Paschal III ve Calixtus III'ü papa ilân ettirdi. Canlı ve kurnaz bir din adamı olan Alexander III, İmparatorun Germanya'da bulunuşundan faydalanarak, Lombardiya'da valilerin zulmü altında inleyen şehirlerde kendisine taraftar buldu ve italyan şehirlerini İmparatora karşı ayaklandırdı. Friedrich'in 1162'de de yerle bir ettiği Milano, âsiler tarafından yeniden kuruldu, Lombardiya birliği teşkilâtlandı ve Alessandria kalesi inşa edildi (1168). Sonra Alexander III, Gregorius VII'den örnek alarak, İmparatoru aforoz etti. İmparator da gelip Alessandria'yı kuşattı, ama zaptedemedi (1174); Legnano'da yenilince barış teklifinde bulundu, Papa da bu teklifi Venedik'te kabul etti (24 temmuz 1177). Boyun eğen İmparator, Papanın emirlerine itaat etti. Friedrich Barbarossa'nın ne kadar kudretli bir hükümdar olduğu düşünülürse, Alexander'in bu başarısı daha iyi anlaşılır.

Laterano Ruhanîler meclisinde (1179) Alexander III, Gregorius VII ile İnnocentius III arasında, katolik kilisesinin haklarının büyük savunucularından biri olarak ortaya çıktı. Bu Ruhanîler meclisinde verilen karara göre, artık papalar, kardinallerin oylarının üçte iki çoğunluğu ile seçilecekti. Alexander III'ün fikirleri, 1157'den itibaren, daha papa Hadrianus IV'ün temsilcisi bulunduğu zamanlarda biliniyordu. İmparatorluk tacının Papalığın bir bağışı olduğunu ileri sürmüştü. Seçildikten sonra, bu fikirleri daha da kesinleşti. Kilise bağımsız olmalı ve krallar kilisenin işlerine karışmamalıydılar. Buna dayanarak da, manevî kudreti adına hükümdarlara karşı sert davranmaktan hiç çekinmedi. Giderek manevî gücünün alanını genişletmek eğilimindeydi. Alexander III'ün büyük bir doktrinci olduğu söylenemez; sadece birkaç sağlam düşüncesi vardır, bunlar da, yalnız papa'nın hükümdarlık hakkına (auctoritas) sahip olduğu, kralların ise ancak yönetme (administratio) hakkına malik bulundukları iddiasından ibarettir. Fakat papa, dünyevî işlere laik iktidar âciz kaldığı zaman müdahale eder: papa auctocritas'ına dayanarak ancak o zaman harekete geçer. Portekiz dükünü de işte bu kudretine dayanarak kral yaptı. Papaların diğer din adamları üzerindeki otoritesini kuvvetlendirmek gayesiyle merkeziyetçiliğe önem vererek, kilise dünyasında büyük bir eser meydana getirdi. (L)

ALEXANDER IV (Rinaldo CONTİ) [1261'de Viterbe'de öldü], 1254'ten 1261'e kadar papa. İmparator Friedrich II'nin evlilik dışı oğlu. Manfredi'ye karşı başarısız bir mücadeleye girişti. Engizisyon mahkemelerini bütün Fransa'ya yaydı (1257). Dinsizler ile, Paris üniversitesine karşı mücadele eden din adamları arasındaki kavgada, din adamlarını tuttu (XIII. yy. ortası). [L]

ALEXANDER V (Pietro di CANDİA), yunanlı fransisken (Girit adası 1340-Bologna 1410), 1409'dan 1410'a kadar papa. Rakip kardinallerin Pisa'da onu seçmeleri ikiliği sona erdiremedi. (L)

ALEXANDER VI (Rodrigo BORGİA) [İspanya'da Jativa 1431-Roma 1503], İnnocentius VIII'in ölümünden sonra papa oldu (1492-1503). Fazla okumuş değildi, sadece mimaride zevk sahibiydi, hümanist olmaktan çok hukukçuydu; amcası Calixtus III sayesinde Bologna okulu talebesi oldu. Gerekli kademelerden geçmeden kardinalliğe yükseldi ve şansölye yardımcılığına tayin edildi; pekçok menfaatler sağladı, o devrin büyük asılzadeleri gibi sefih bir hayat sürdü, Vannozza Catanei ile skandallere yol açan ilişkileri oldu, ondan birçok çocuğu dünyaya geldi (Cesare, Lucrezia), daha sonraları da Giulia Farnese ile yaşadı. Papalığa çok erken adaylığını koyan Alexander VI, 1492'de papa oldu. Kilisenin ruhanî başı olmaktan ziyade, maddî güce sahip bir hükümdar gibi hareket etti. Topraklarındaki taşkın asılzadeleri yola getirmeğe çalıştı. Siyasî mücadelelere karıştı. Charles VIII'in İtalya seferine karşıydı, Fransa Napoli krallığını kaybedince, ona açıkça cephe aldı. Daha sonra, oğlu Cesare Borgia'nın menfaatleri için, Louis XII'nin müttefiki oldu ve Orta İtalya'da bir krallık kurulması için, Fransa kralı, ordusunun bir kısmını Valentinois dükünün emrine verdi. Kızı Lucrezia'ya karşı körü körüne bir muhabbeti vardı. Alexander VI, Türklere karşı bir haçlı seferi yaptırmak için boşuna uğraştı. 1493 Emirnamesiyle, keşfedilen yeni toprakları İspanya ile Portekiz arasında taksim etti, oralarda yaşayan halkı hıristiyanlaştırma görevini bu ülkelerin krallarına verdi; Misyonlar tarihinde çok büyük önemi olan, ispanyol ve portekiz Patronat'sını kurdu. Kendisini kilisenin en büyük ahlâk düşkünü diye suçlayan Savonarola'yı 1497'de aforoz etti. (L)

ALEXANDER VII (Fabio CHİGİ) [Siena 1599-Roma 1667], 1655'te papa oldu. Kaleme aldığı meşhur 1665 Emirnamesi, Jansenizm tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Onun papalığı zamanında Fransa büyükelçisi Crequi dükü, korsikalı muhafızların hakaretine uğradı ve bunun üzerine Louis XIV, Papalığı savaşla tehdit ederek Korsika Muhafız birliğinin lağvedilmesini ve yapılan hakaretin giderilmesi için, Roma'da bir meydana piramit dikilmesini istedi (1664). Sanatseverdi, San Pietro meydanındaki sütunları o yaptırdı. (L)

ALEXANDER VIII (Pietro Vito OTTOBONİ) [Venedik 1610-Roma 1691], 1689'da papa oldu. Ölüm döşeğindeyken *Inter Multiplices* fermanını yayımlatarak, Gallikan kilisesine serbestlik tanıyan 1682 tarihli dört maddeyi ve piskoposların gelirlerine el koyma yetkisinin genişletilmesini lânetledi. (L)

ALEXANDER (Harold George), birinci **alexander of Tunis** kontu, ingiliz mareşali (Ulster'de Tyrone kontluğu 1891). Sandhurs'ten 1911'de çıktı, Birinci Dünya savaşında dikkati çekti. 1919-1920'de Lettonya ordusu saflarında Bolşeviklere karşı savaştı. 1934'ten 1938'e kadar Hindistan'da bir tugaya kumanda etti, 1939'da, Fransa'da I. Tümenin başına getirildi; 1940'ta Dunkerque'te, ingiliz birliklerinin gemilere bindirilmesi için Almanları oyalama görevini alan I. İngiliz kolordusunun kumandanıydı. Daha sonra İngiltere'nin güney bölgesini savunmakla görevlendirildi, 1942'de Birmanya'daki ingiliz kuvvetlerinin başına getirildi, bir süre sonra da Orta Doğu'ya gönderildi. Kuzey Afrika Müttefik kuvvetleri başkumandanı sıfatıyle Eisenhower'in yardımcısı oldu (1943), sonra İtalya'da 15. Ordular grubuna kumanda etti. Tunus ve İtalya savaşlarında birinci derecede rol oynadı. 1944'te, Akdeniz harekâtının yöneticisi olarak, Maitland Wilson'un yerine geçti. 1945'ten 1951'e kadar Kanada genel valisi, Churchill kabinesinde Savunma bakanıydı (1952-1954). [L]

ALEXANDER (John White), amerikalı ressam (Pennsylvania'da Allegheny 1856-New York 1915). Whistler'in etkisi altında kaldı, ünlü kadınların ve tanınmış kimselerin portrelerini yaptı (Rodin, Walt Whitman, O. W. Holmes, R. L. Stevenson). Pittsburg'daki Carnegie enstitüsünün büyük duvar dekorasyonu (*Çelik*) de onun eseridir. (L)

ALEXANDER (Samuel), ingiliz filozofu (Avustralya'da Sydney 1859-Manchester 1938). 1893'ten 1924'e kadar Manchester Victoria üniversitesinde felsefe profesörü *Mind* dergisinde birçok makalesi çıktı; *Space, Time and Deity* (Mekân, Zaman ve Tanrılık) [1920] adlı temel eserinden başka, *Moral Order and Progress* (Ahlâk Düzeni ve İlerleme) [1889], *Beauty and Other Forms of Value* (Güzellik ve Başka Değer Biçimleri) [1933] adlı eserleri önemlidir. Alexander, hegelcilikle tekâmülcülüğü bağdaştırmağa çalışır. Bu bağdaştırma sonunda vardığı *mekân-zaman gerçekçiliği,* kendisini tanıyan özne tarafından hiç bir bakımdan bozulamayan ve ele geçirilemeyen bir nesne anlayışına yol açar. Çünkü, nesne ile özne arasındaki ilişkiler sadece dış ilişkilerdir. Şuurun kendi bile, diğerlerinden daha çok gelişmiş bir ilişkiden başka birşey değildir ve kâinat, canlı bir hiyerarşiye göre beliren bir sürü *gerçek biçimleriyle düzeyleri*'nden meydana gelmektedir. İşte tanrılık dediğimiz şey, her biri kendinden sonrakine destek olan ve gittikçe daha mükemmelleşen biçimleri meydana getirme eğilimidir. Varlık, cevher, eşya, nedenlik gibi bütün kategoriler, tanıyıcı özneye bağlı bulunmayan, tabiat bakımından *akıldan ayrı* olan ve ilk gerçek dediğimiz mekân ve zamandan elde edilen kategorilerdir. Alexander'in gerçekçi felsefesi, Moore ve Russell'in felsefeleriyle ve diyalektik maddecilikle ilişkileri olan bir gerçekçiliktir. (L)

ALEXANDER (sir William), **Stirling kontu,** iskoçyalı şair ve siyaset adamı (Menstrie House 1567'ye doğr.-Londra 1640). James VI, James I adıyle İngiltere kralı olunca, onu yeni ülkesine götürdü ve oğullarına eğitmen yaptı; 1626'da İskoçya İşleri Devlet bakanlığına tayin etti; 1621'de de ona Kuzey Amerika'da muazzam malikâneler ve Yeni-İskoçya'nın Genel valisi unvanını verdi; fakat bu sömürge 1632'de Fransa'ya terk edildi. Alexander'in birçok manzum eseri vardır. En uzunu, *Domesday* (Hüküm Günü) [1614] adlı, oldukça değersiz bir dinî destandır. (L)

ALEXANDER (Stephen), amerikalı matematikçi ve astronom (Schenectady 1806-Princeton 1883). New Jersey kolejinde profesördü. (L)

ALEXANDER adaları, Kuzey Amerika'nın Büyük okyanus kenarında, Alaska kıyıları önünde, Kraliçe-Charlotte (İngiliz Kolombiyası) takım adalarından Dixon geçidi ile ayrılan adalar. Başlıcaları Baranof, Wrangell, Prince of Wales adalarıdır. (L)

ALEXANDER I adası, Antarktika'da, George VI kanalıyle ayrıldığı Graham topraklarının batısında, yazın büyük kısmı buzlarla kaplı kalan ada. (L)

ALEXANDER of Abingdon, XIII. yy.

sonu ve XIV. yy. başında yaşamış ingiliz heykeltraşı. 1290 ile 1315 arasındaki ingiliz üslûbunu yönetti denilemese bile, büyük ölçüde etkilemiş, ve kendisine IMAGINATOR veya IMAGOUR adı verilmiştir; kraliçe Leonor de Castilla'nın ölümünde dikilen Waltham ve Charing Cross haçlarındaki taş heykeller onun eserleridir. Bundan başka, bu kraliçenin Blackfriars'ta, kalbinin gömüldüğü mezarla Lincoln'da iç uzuvlarının bulunduğu mezarı süsleyen bronz heykelleri de o yapmıştır. 1312'de Stanwell Church'ün yapımında çalıştı; 1316'da Michael of Canterbury ile işbirliği yaptı. (L)

ALEXANDER of Hales, ingiliz fransisken papazı ve ilâhiyatçısı. *Yanılmaz bilgin* ve *Hayat çeşmesi* diye anılır (Hales, Gloucestershire, 1190 [?]-Paris 1245). Hales manastırında okudu, Paris'te felsefe ve ilâhiyat okuttu, Aristoteles'in arapça tercümelerinden ilk defa o faydalandı. Düşüncesinin temeli bakımından Aziz Augustinus'dan ilham almıştır. Şöhretini yapan *Summa Universae Theologia* adlı eserin ancak bir kısmı onundur. (L)

ALEXANDRA toprağı, Avustralya'nın Kuzey toprakları güney kesiminde merkezî bir yöre. İklimi kurak olduğundan, burada yalnız birkaç yerli kabile oturur. Tek tük sığır yetiştirilir. (L)

ALEXANDRA, Danimarka prensesi (Kopenhak 1844-Sandringham 1925). 1863'te sonradan Edward VII adıyle İngiltere kralı olan (1901) Wales prensi Albert Edward ile evlendi. (L)

ALEXANDRE (dom Jacques), Benediktin rahibi (Orleans 1653-1734). Ekuasyonlu saatlerin ilk mucitlerinden biri ve *Traité Général des Horloges* (Saatlar Üzerine Genel Bilgi) adlı eserin yazarı (1734). [L]

ALEXANDRE (Jacob), fransız, müzik âletleri yapıcısı (harmonyumlar, akordeonlar) [Paris 1804-ay.y. 1876]. *Alexandre* markası, 1907'den itibaren Fortin tarafından devam ettirildi. Firma, 1900'den itibaren, etüt için iki klavyeli ve pedallı harmonyumlar, dörtten sekize kadar çalış tarzı olan *körüklü Alexandre orgları* yaptı. (L)

ALEXANDRE de Bernay (ALEXANDRE de Paris'de denir), fransız şairi. XII. yy. sonunda veya XIII. yy. başında, Büyük İskender serisinden bir romanla, «*Athis* ile Prophilias*» ı yazdı. (L)

ALEXANDRESCU (Grigore), rumen şairi (Targovişte 1810-Bükreş 1885). Subaydı, istifa etti. 1840'da prens Glica'ya karşı hazırlanan bir kompioya katıldı. 1848 İhtilâli taraftarlarındandı. Daha sonraları yüksek idarî görevlere getirildi. Ama bir akıl hastalığı hayatının son yıllarını kararttı. Romantik karamsarlığın etkisi altında kaleme aldığı oldukça sathî bir hüznü yansıtan şiirler yazdı (1832-1838-1842). Asıl kişiliğini hatıralarında ve masallarında (1847) ortaya koydu. (L)

ALEXANDRETTA Bk. İSKENDERUN.

ALEXANDRİA, A.B.D.'de (Virginia) şehir. Washington'un güneyinde, Potomac çayı üzerinde; 91 000 nüf. XVIII. yy. dan kalma evler ve anıtlar. — A.B.D.'de (Louisiana) şehir. Baton-Rouge'un kuzeybatısında Red River kenarında, 40 300 nüf. Çeşitli sanayi, dokuma, et konserveciliği, kimya sanayii. (L)

ALEXANDRİA. Bk. İSKENDERİYE.

ALEXANDRİA, Romanya'da şehir (Muntenia bölgesi), Bükreş'in güneybatısında, Eflâk ovasında; 17 800 nüf. (L)

ALEXANDRİDES (Demetrios). Rum dilci ve hekimi (XIX. yy.). Tesalyalıdır. Almanya'da Yena üniversitesinde tıp ve cerrahlık öğrenimi yaptı. Viyana'da tarih, coğrafya ve dile ait eserler bastırdı. *Ebul Fida coğrafyası*'nı Yunancaya çevirdi. Yunanlılara Türkçe öğretmek için *Grammatike Graikiko Turkike* (Türkçe Yunanca Gramer) 1812; adlı eseri yazdı. Aynı yılda bir de *Lexikon Prokheiron Tes Graikikes Kai Turkikes Dialektu* adlı kitabı yayımladı. (M)

ALEXANDRU I, Eflâk voyvodası (1352-1364), İoan Basarab'ın oğlu ve halefi. Onun devrinde, İstanbul patriğinin 1359'da bir Eflâk metropolitliğini tanıması, yeni doğan beyliğe sağlam bir dinî temel oldu. (L)

ALEXANDRU I (İyi yürekli denir), Buğdan voyvodası (1400-1432). Her ne kadar, 1462'de, Polonya'ya tabilik yeminini yenilediyse de, bu memlekete karşı Litvanyalılarla birleşti ve 1432'de yenildi. Oğulları Buğdan'ı paylaştılar ve Polonya'ya bağlılıklarını bildirdiler. (L)

ALEXANDRU İOAN I. Bk. CUZA.

ALEXİS (Paul), fransız yazarı (Aix-en-Provence 1847-Triel 1901). Zola'nın en ateşli taraftarlarından ve Médan estetiğine bağlı bir yazar; 1891'de edebî gelişme üzerine yapılan bir ankete telgrafla verdiği cevap meşhurdur: «Natüralizm ölmedi. Mektup postada». Başlıca eserleri: *Celle qu'on n'Épouse pas* (Evlenilmeyen Kadın) 1879, bir perdelik piyes; *la Fin de Lucie Pellegrin* (Lucie Pellegrin'in Sonu) 1880 ve *Soirées de Médan** (Medan Akşamları); bir hikâye: *Après la Bataille* (Savaştan Sonra); *le Besoin d'Aimer* (Sevmek İhtiyacı) 1885, *Madame Meuriot* 1891, O. Méténier ile birlikte: *Monsieur Betsy* 1890, dört perdelik piyes; Giacosa ile birlikte: *la Provinciale* (Taşralı Kadın) 1893, üç perdelik piyes; *la Comtesse* 1897. (L)

ALEXİS (Wilhelm Häring, **Willibald** denir), alman yazarı (Breslau 1798-Arnstadt 1871). Ticaretle uğraştı, gazete idare etti, bir kaplıca kurdu (*Heringsdofr*). Romanlarında özellikle Walter Scott'un etkisinde kaldı. Konularını Brandenburg ve Prusya Tarih yıllıklarından almıştır. Başlıca eserleri: *Die Hosen des Herrn von Bredow* (Bay Bredow'un Donları) 1486-1488; *Ruhe ist die Erste Bürzerpflicht* (Uslu Durmak Vatandaşın Birinci Görevidir) 1852: bu kasvetli roman, Prusya'nın Yena'dan önceki ve sonraki çöküş devrini anlatır. (L)

ALEY edat. (ar. *ʿalā*, üzere, üstüne'den *ʿaley*). Dil bil. Arapça *alâ* edatının zamirle birleştiği zamanki şekli: *Selâmün aleyküm!* (selâm sizin üzerinize olsun). Bk. ALEYH. (M)

ALEYH i.(ar. *ʿalā*, üstüne'den *ʿaleyh*). Karşı, karşıt, zıt: *Taş, toprak, su, insan, hayvan, burada herşey benim aleyhimedir* (Y. K. Karaosmanoğlu). *İşte Edebiyat-ı Cedîde aleyhindeki ilk hareket bundan ileri geliyordu* (H. C. Yalçın).

— Dil bil. Arapça aslında edat olan bu kelime, Türkçede isim olarak kullanılmıştır.

— ÇEŞ. DEY. *Aleyhe dönmek,* evvelce lehinde olduğu, beğendiği bir şahsa veya işe sonradan karşı vaziyet almak. ‖ *Aleyhe kalkmak,* karşı gelmek, isyan etmek: *Hemen bir asır evvel Avrupalılar aleyhimize kalkmışlar* (Ömer Seyfeddin). ‖ *Aleyhinde bulunmak* (*söylemek*), birini çekiştirmek, kötülemek: *Şu halde aleyhinde bulunduğu İttihat ve Terakki'yi herhangi bir partiden çok iktidar mevkiine lâyık saymak lâzım geliyordu* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ *Aleyhinde* (*aleyhte*) *olmak,* birine veya bir işe karşı olmak, itiraz etmek. ‖ *Aleyhine dönmek,* önceden zarar vermeyen bir işin veya kimsenin, daha sonra karşı duran, zarar veren bir hâle gelmesi. ‖ *Aleyhine olmak,* bir işin, bir kimsenin zararına olması.

◆ **Aleyhdar** veya **Aleyhtar** blş. sıf. Bir işe, bir harekete veya fikre karşı olan: ... *memleket içindeki aleyhdarlarının artmasına sebebiyet veriyordu* (Y.K. Karaosmanoğlu).

◆ **Aleyhdarane** veya **Aleyhtarane** zf. Karşı bir şekilde: ... *faaliyetlerine tamamen menfi ve aleyhdarane bir tarzda devam eylemişlerdi* (Atatürk).

◆ **Aleyhdarlık** veya **Aleyhtarlık** i. Bir işe, harekete veya fikre karşı olma hali: *Mektepte möble aleyhdarlığının amelî bir surette tatbik etmişti* (Ö. Seyfeddin). [M]

ALEYH edat. (ar. *ʿalā*, üzere, üstüne'den *ʿaleyh*). *Esk.* Onun üzerine, onun üstüne anlamındadır.

— ÇEŞ. DEY. *Aleyh-il-gufran,* Allahın mağfireti onun üzerine olsun. ‖ *Aleyh-il-lâne,* ona lânet olsun. ‖ *Aleyh-ir-rahme,* Tanrının rahmeti üzerinde olsun (ölmüş Müslümanlar için kullanılır). ‖ *Aleyh-is-salâtü ve sellem,* Allahın salât ve selâmı onun üzerine olsun (Hz. Muhammed'den bahsedilirken söylenir). ‖ *Aleyh-is-selâm,* selâm onun üzerine olsun (Peygamberler için kullanılır): *Bir başka sefer Süleyman aleyhisselâmın hüdhüd kuşlarından bahsedilirken...* (N. Araz). ‖ *Rahmetullahi aleyh,* Allahın rahmeti onun üzerine olsun (Hz. Muhammed için). ‖ *Sallallahü aleyh ve sellem,* Allahın salât ve selâmı onun üzerine olsun (Hz. Muhammed için).

— Dil bil. Arapçada *alâ* [*ʿalā*] edatı *hu* (o) zamiri ile birleşince *aleyh* olur. Bazı ism-i mefûllerle birleşip, birleşik isimler yapar: *binaenaleyh* (bundan dolayı), *meşhudün aleyh* (aleyhinde şahitlik edilen kimse). Ayrıca onun zıddına, ona karşı anlamıyle de birleşik isimler yaptığı görülür: *Müddeâ aleyh* (kendisine karşı dava açılan kimse).

◆ **Aleyhâ** edat. *Esk.* Onun üzerine, üstüne olsun.

◆ **Aleyhî** edat. *Esk.* Benim üzerime olsun.

◆ **Aleyhüm** edat. *Esk.* Onların üzerine olsun.

◆ **Aleyhümâ** edat. *Esk.* Onların üzerine olsun.

◆ **Aleyke** edat. *Esk.* Senin üzerine olsun.

— DEY. *Aleyke's-selâm,* selâm senin üzerine olsun.

◆ **Aleyküm** edat. *Esk.* Sizin üzerinize olsun.

— DEY. *Aleyküm-üs-selâm,* selâm sizin de üzerinize olsun (*Selâmün aleyküm* sözüne cevap). ‖ *Selâmün aleyküm,* size selâm olsun: *Bana sadece selâmün aleyküm dedikten sonra sobaya doğru yürüdü* (R. N. Güntekin).

◆ **Aleynâ** edat. *Esk.* Bizim üzerimize olsun. (M)

ALEYH veya **ALEİH,** Lübnan'ın Akdeniz'e bakan aklanında bir şehir. 5 000 nüf. Deniz seviyesinden 840 m. yükseltide geniş bir panoramaya açılan, tanınmış dinlenme merkezi. (L)

ALFA veya **ALPHA** i. Yunan alfabesinin ilk harfi. (Alfa, türkçedeki *a*'ya benzeyen, açık [kısa veya uzun] bir ünlüyü yazmak için kullanılırdı. Fenike alfabesinde ünlüler yazılmadığından, Yunanlılar bu alfabeden, *alef* denilen ve sami dillerde soluklu bir boğaz sesini karşılayan işareti aldılar.) ‖ Matematikte, fizikte, v.b. de *ilk* veya *ilkin* anlamında kullanılır (α). [Bu durumda, sayım beta (β), gamma (γ) v.b. diye devam eder.]

— Fiz. Çekirdek fizikte *Alfa,* radyoaktif maddeler tarafından yayılan cisimcik ışımalarından biri için kullanılır. (Alfa ışını veya helyon, pozitif yüklü iki nötron ile iki protondan meydana gelmiş bir taneciktir. Tabiî radyoaktif unsurlar veya nükleer reaksiyonlardan yayılabilir. Tanecik, bilinen bütün özellikleriyle bir helyum çekirdeğinin aynıdır.)

— Kim. Organik bir bileşimin formülünde, başka bir gruba bitişik fonksiyonel bir gruplaşmayı göstermeğe yarar: *alfanaftol* (α - naftol).

— Leng. *Değişmez alfalı isimler,* Attika lehçesinde, isim çekiminin hiçbir halinde gövdedeki *ā*'yı değiştirmeyen isimler (hemerā, hemerās'ta olduğu gibi). ‖ *Olumsuzluk alfası,* Yunancadaki hint-avrupa kaynaklı ek. Bir kelimenin önüne getirildiğinde ona olumsuzluk değeri verir. (Yunanca *Aphonia,* olumsuzluk alfasıyle *phone*'den [ses] meydana gelmiştir.) [L]

ALFANİ'nin yaptığı Meryem portresi, (Perugia Resim müzesi)

Hans Holbein tarafından yapılan Ölüm alfabesi adlı oyma eser

Foto. Alinari - Giraudon, Giraudon (LAROUSSE)

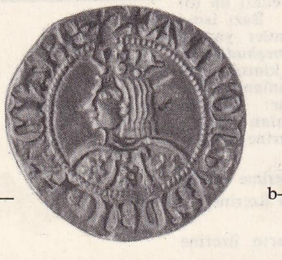

a—

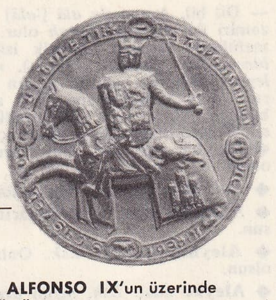

b—

a— Galicia ve Leon kralı **ALFONSO IX**'un üzerinde resmi olan gümüş parası.
b— Castilla ve Leon kralı ve alman imparatoru akıllı **ALFONSO X**'un mühürü

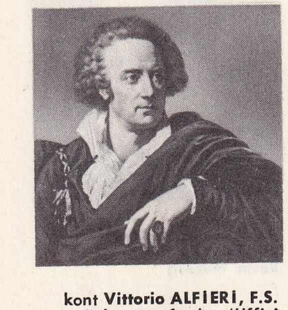

kont Vittorio **ALFIERI**, F.S. Fabre tarafından (Uffizi müzesi, Floransa)

Savaşçı **ALFONSO I**, Aragon ve Navara kralı, imzasız gravür (Bibliothèque National)

Büyük, Âdil **ALFONSO V**, Aragon ve Sicilya kralı Pisanello'nun bronz büstü.

Alfani'nin bir eseri, Holbein'in «ölüm alfabesi» (resimler 303. sayfada)

ALFA i. (ar. *halfā*). Kuzey Afrika'da, İspanya'da v.b. yerlerde yetişen bir bitki. Kâğıt ,ip, küfe, halı, örme kundura tabanı v.b. yapımında kullanılır. (Gramineae familyası.)

— ANSİKL. *Alfa* (*Stipa tenacissima*), Cezayir'de, bilhassa Orani bölgesinde geniş alanlar kaplar (*Alfa denizi*); sapları dik, hemen 1 m. yüksekliğinde, uzun ömürlü bir ottur. Yaprakları Agrostis'inkileri andırır ve çalımsı kümeler halinde yetişir. Ağustos ayında yapılan yaprak hasadında, yaprak demetlerinin bir sopa üzerine sarılmasından ibaret olan özel bir metot uygulanır; sonra sopa sertçe çekilerek yapraklar koparılır; böylece sap kısımlarının kırılması önlenmiş ve sadece sanayide faydalı olacak yapraklar toplanmış olur. Alfa kendi başına yetişir ve 50-60 yıl süreyle ürün verebilir. Koparılıp kınlardan ve saplardan ayrılan yapraklar, küçük demetler haline getirilir. Bunlar belirli yerlerde toplanır, gözden geçirilerek tartıldıktan sonra deniz kıyısına yakın bölgelere yollanır. Burada alfa, çeşitli kalitelere ayrılmak üzere ayıklanır, uzun ve eş boyda olanları halat ve hasır yapımında kullanılır; en geçerli kısmı ise kâğıt yapılmak üzere hemen orada işlenir veya büyük bir kısmı fabrikalara gönderilir. Yakın zamanlara kadar alfayı ucuz fiyatla ithal eden Büyük Britanya, bundan kâğıt imal eden en büyük alfa alıcısı durumundaydı; ancak kâğıt yapımında kullanılan odun hamurunun gittikçe azalması karşısında, bugün fransız kâğıt sanayii de, zengin ve elverişli bir ham madde kaynağı olarak alfadan faydalanmaktadır. Suya bastırılan alfa lifleri, tekstil sanayiinde kenevir veya keten yerine de kullanılabilir. (L)

ALFABE i. (yunan alfabesinin iki harfi olan *alfa* ve *beta*'dan). Bir dilin yazıya aktarılmasına yarayan yazı işaretleri sistemi. (Bk. ANSİKL.) ‖ Bu yazı işaretlerinin, uzlaşmaya dayanan bir düzene göre dizilmesinden meydana gelen sıra. ‖ Bu yazı işaretlerine verilen adlarla elde edilen sıra: *Alfabeyi saymak.* ‖ Çocukların ·harfleri ve harflerin bir araya getirilmesini öğrenmeleri için hazırlanmış küçük kitap: *Kendisi bile eski bir alfabe bulmuş arasıra heceliyor...* (R. N. Güntekin). ‖ *Teşm. yol.* Temel bilgilerin özeti: *Namusun alfabesi hakkı tanımaktan başlar* (H. R. Gürpınar).

— Dey. *Alfabe sistemi,* ideografi veya hece sistemlerinden ayrı olarak, bir alfabeye dayanan yazı sistemi.

— İstat. *Alfabeli-numaralı,* hem alfabenin harflerinin dizisine, hem de sayıların dizisine göre yapılmış sınıflandırma için kullanılır.

— Leng. Üretici gramerde, bir dilin unsurlarını gösteren, sayıca sınırlı semboller bütünü. ‖ *Yardımcı alfabe,* bitimsel olmayan semboller (yani kategori gösteren semboller) bütünü. [Örnek: *Ahmet, çocuk, ye*—, «Emir» bitimsel sentazmatik alfabeye girer; İ («isim»), İS («isim sentagması»), C («cümle») ise yardımcı alfabeye girer.] ‖ *Bitimsel alfabe,* bir dilin bitimsel unsurlarını (incelenen düzeye göre, morfemler*, oluşturucular*, fonemler* v.b.) gösteren semboller bütünü.

— Matbaac. Çelik, demir veya küçük bakır levhalardan yapılmış pullar. Bunların bir kısmında kabartma, bir kısmında oyma olarak alfabenin bütün harfleri bulunur.

— Müz. Bir müzik dizisindeki sesleri alfabedeki harflerle yazma sistemi (Bk. ANSİKL).

— Telekom. *Telgraf alfabesi, Mors alfabesi, Beş unsurlu alfabe.* Bk. KOD, ŞİFRE.

— ANSİKL. *Alfabe*'nin icadı uzun bir evrimin sonucudur ve sözün basit seslere ayrılması olarak tarif edebileceğimiz çok önemli bir buluşun varabileceği en son ve üstün düzendir. Düşünce yazısının (ideografi) kullanılması, işaretlere kelimelerin anlamlarından ayrı olarak başlı başına fonetik bir değer sağlıyordu; fakat bu yeterli değildi. Telaffuzu çözümlemek ve unsurlarını temel ses sayılabilecek az sayıda birkaç unsura varıncaya kadar ayıklamak gerekiyordu. Bu çözümleme ve sadeleştirmeyi Fenikelilerin yaptığı, dünyada kullanılan bütün alfabelerin örneğini de onların hazırladığı söylenir; icat etmemiş olsalar bile, alfabeyi onların yaydığı muhakkaktır. önceleri yalnızca ünsüzler belirtilir, hecenin ünlü kısmı hiç hesaba katılmazdı. Yani yazı hece hece bölünür, her işaret bir heceyi ve o hecenin yalnız ünsüz harfini gösterirdi. Bu usul bütün diller için geçerli değildi. Bundan, yalnız ünsüz sayısı az olan dillerde ve özellikle ünlü tınısının, kelimenin cümlede oynadığı rol ile önceden belirlendiği dillerde faydalanılırdı. Eski sami dillerinde ve mısır dilinde durum buydu. Hece yazısı yayıldıkça, bu yazıyı ünlülerin de belirtilmesini mümkün kılacak şekilde düzeltmek gerekti. Bu gelişme önce işaretlerin çoğaltılmasıyle gerçekleştirildi. İşaretlerin her biri, bir ünsüz ve bir ünlüden meydana gelen bir heceyi gösteriyordu (bazen önce ünsüz sonra ünlü, bazen önce ünlü sonra ünsüz, bazen de iki ünsüz arasında bir ünlü). Asur-Babil çivi yazısı bu şekilde meydana gelmişti. Hece sisteminde 500'den biraz fazla işaret yer alır. Kıbrıs hece sistemi de bu durumdadır. Yerli lisanı yazmak üzere I. binyılın başlarında icat edilen Kıbrıs yazısı, bir yunan lehçesini yazmada kullanıldı ve önemli eksikliklerine rağmen, M.Ö. III. yy. ın ilk yarısına kadar hiç değişmedi. Bu alfabede de aşağı yukarı 55 işaret vardır. Diğer bir usul de, her hece işaretine bir ünsüz harf değeri vermekti. Bu işarete, bir de ondan ayrılamayan bir ünlü harf ekleniyordu: siyam dilindeki *o* harfi ile hint yazılarındaki *a* gibi. Diğer ünlüler ünsüz harfe eklenen değişik işaretlerle gösterilirdi. Bu yazılara örnek Hindistan'daki Brahmi (M.Ö. III. yy. ortalarından beri bilinmektedir) ve özellikle XIX. yy. da yaygın olarak kullanılan Nagasi'dir. Her ikisi de kensiliklerí ve mantıkî yapıları bakımından birer hârikadır. Bununla beraber en sağlam yol, her ünlü için herhangi bir durumdaki ünsüze eklenebilecek bir işaret bulmaktı. Buna yunan alfabesinin daha ilk devirlerinde rastlanır. Bu alfabede ünlü olarak, eski samî hece sisteminde bulunan ve Yunancaya girmeyen işaretler kullanıldı. Fenike tesirine başka yerlerde de rastlanır. Ras Samra'da (eski Ugarit) yapılan kazılar, Fenike asıllı bir hece sisteminin kullanıldığını ortaya koymuştur. Çivi yazısı buna adapte edilmişti. Bilinen en eski hece sistemi budur (M.Ö. XIV. yy.).

Aynı usulü Persler de uyguladı; Darius zamanında Fenikelilerden esinlenerek yaptıkları alfabede çivi yazısından da faydalandılar. Alfabenin yayılması, genel ve çok önemli bir olaydır. Fakat bu yayılmanın sık sık durakladığını ve ancak dikkatli ve titiz bilginlerin sürekli çabasıyle geliştiği de unutulmamalıdır. Bir alfabeyle başka bir dili yazmanın iki türlü zorluğu vardı: dildeki bazı sesler yeni alfabede yer almadığı gibi alfabedeki bazı seslerin de bu dilde yeri yoktu. Bu bakımdan, bazen giderilmesi gereken aşırılıklar ve eksiklikler oluyordu; bu durum, bazı yunan sitelerinde gelişen mahallî alfabelerde ve özellikle Yunancadan türeme alfabelerde görülür: etrüsk italik alfabesi (latin alfabesinin kaynağı), daha sonra, IV. yy. da Ulfilas'ın icat ettiği gotik alfabe, V. yy. da doğan ermeni alfabesi, IX. yy.da Kyrillos ve Tehodios'un buldukları eski slav alfabesi gibi. Eski Pers çivi yazısında olduğu gibi, latin alfabesinin de çok değişik bir yazı için kullanıldığı oldu. Latin gramercilerinin öğretimine dayanan İrlanda, M.Ö. V. yy. a doğru tamamıyle yerli bir usul kullanarak *ogham sistemi* denen alfabeyi yaptı. Burada alfabenin çeşitli ülkelerdeki bütün gelişmelerini takip etmek, bütün alfabe çeşitlerini sıralamak, üstelik imlâ değişikliklerini de belirtmek imkânsızdır. Fakat yine de şöyle bir sonuca varabiliriz: dilin bütün seslerini aşağı yukarı doğru olarak yansıtan imlâlar vardır; ama tam manasıyle eksiksiz sayılabilecek bir imlâ yoktur. Böyle mükemmel bir imlâ gerçekleşse bile, dilin evrimine uyabilmesi için üzerinde sürekli olarak çalışmak gerekir. Zira diller, insan kurumlarının sürekli gelişmesine bağlı olarak durmadan değişir.

— Müz. Eski Yunanlılar diatonik, kromatik, anarmonik denilen müzik türlerini kesinlikle belirtebilmek için alfabeye dayanan bir notalama sistemi bulmuşlardı. Martianus Capella ve Boece (VI. yüzyıl) tarafından bilinen bu notalama sisteminden İsidore de Séville'in haberi olmadığı anlaşılıyor (VII.yy.). Boece veya yorumcularından biri tektel (monocordo) üzerinde çıkarılan sesleri adlandırmak için alfabe harflerini kullandı. Ortaçağ keşişleri bu usule uyarak org borularını ve diatonik dizinin notlarını latin alfabesi harfleriyle belirtmeğe devam ettiler. İlk düzene göre A harfi bizim *ut* (do) notasını gösteriyordu, ama X. yüzyıldan itibaren Odon de Cluny'nin eserinde A harfinin *la* notasını belirttiği görülür. Gui d'Arezzo'dan itibaren (XI. yy.), harfler yerlerini yavaş yavaş porte'ye konan işaretlere bıraktılar: *ut, re, mi* v.b. bildiğimiz notalar kullanılmağa başlandı, ama alfabe harfleri tamamen kaybolmadı: bazen çizgisiz *nömler*'le beraber bu nömlelerin açıklanmasında kullanıldı, bir süre de «notaların» yerine portelere yazıldı (XI. yy. dan XIV. yy. a kadar), daha sonra org tablatura'larında görüldü (XIV. ve sonraki yüzyıllar); nihayet bunlar, Germen ve İngiliz ülkelerinde günümüzün müzik dizisindeki notalara adlarını verdi.

◆ **Alfabetik** sıf. (fr. *alphabétique*). Alfabe'yi ilgilendiren. ‖ Alfabe sırasını takip eden: *Alfabetik dizin.* ‖ *Alfabetik olarak,* alfabe sırasına göre: *Belgeleri alfabetik olarak tasnif etmek.* ‖ *Alfabetik yazı,* tek tek fonemleri yazı işaretleriyle kaydeden yazı (Türkçe gibi). [LM]

Alfabe (*Ölüm Alfabesi*), Lutzelburger tarafından oyması yapılan Holbein'in bir eseri (1524), her harf ölümle ilgili bir kompozisyon'un üzerine kazılmıştır. (L)

ALFANİ (Domenico DI PARİDE), italyan ressamı (Perugia 1483-1553'ten sonra), kuyumcu Paride Alfani'nin oğlu. Perugino'nun yanında yetişti, Raffaello ile Rosso'nun okul arkadaşıydı. Perugia'da Gregoriano kolejinde, birçok kilisede çalıştı. *Çocuklu Bakire* adlı tablosu Grenoble müzesinde, *Dört Aziz Arasında Meryem* adlı eseri de Vatikan müzesindedir. — oğlu ORAZİO (Perugia 1510'a doğr.-Roma 1583), babasının en iyi yardımcısıydı. 1573'te Raffaele Sozi ile birlikte bu şehrin akademisini kurdu. Perugia Resim müzesinde bulunan eserleri şunlardır: *İsa'nın Dirilmesi, Tebşir, Meryem,* eskiden Confraternita dell'Addolarata'da bulunan bazı fresk parçaları, *Haça Germe,* San Francesco kilisesinin bazı figürleri (babası ile birlikte yapmıştır), *Mısır'a Kaçış Sırasında Kutsal Ailenin Dinlenmesi;* Uffizi galerisinde *Kutsal Aile.* (L)

ALFANO (Franco), italyan bestecisi (Napoli 1876-San Remo 1954). Öğrenimini önce Napoli'de, sonra da Jadassohn'un yanında Leipzig'de yaptı. Berlin'de (1896-1899), sonra Paris'te yaşadı ve sırasıyle beste hocası, Bologna konservatuvarı müdürü (1918), Torino Müzik Liceo'su müdürü (1823-1939), Palermo Massimo tiyatrosu sorumlu müdürü oldu (1940). 1924'te, Puccini'nin son operası Turandot'u tamamladı. Verizm türünden *Resurrezione* (Diriliş) operası ile elde ettiği ilk büyük başarıdan sonra, *Sakuntala* ile empresyonizmin tesiri altında daha yeni biçimlere yöneldi; sonunda taşkın güneyli mizacını ortaya koyan bir romantizme döndü. Dramatik eserleri şunlardır: *Miranda* (1896), *La Fonte di Enschir* (1898), *Napoli ve Lorenza* (baleler, 1901), *Resurrezione* (1904), *Il Principe Zilah* (1909), *L'Ombra di Don Giovanni* (1914), *La Leggenda Di Sakuntala* (1921), *Eliana* (1923), *Cyrano de Bergerac* (1936), *Don Giovanni di Manara* (1941), *Il Dottor Antonio* (1949), *Vesuvius* (1950). Ayrıca piyano eşliğinde şarkılar (*Tre Poemi de Tagore,* 1918; *Tre Lirichi di Tagore,* 1928; *Tre Canti,* 1936 v.b.); piyano parçaları (*Dört Rumen Dansı,* 1899); dörtlüler, sonatlar, konçertolar ve iki senfoni (*Romantik Suit,* 1910; *Divertimento,* 1935) besteledi. (L)

ALFARD i. (ar. *el-ferd,* münferit, yalnız). Dişi alfa Hydre veya alfa Hydrae yıldızına ve-

Foto. British museum, Giraudon (LAROUSSE)

rilen ad. Kadiri 2,2. Spektral sınıf, K 2. (Bk. YILDIZ) [L]

ALFARO (Eloy), ekvatorlu general ve siyaset adamı (Montecristi 1842-Quito 1912). Liberal olarak, Garcia Moreno'nun yönetimine karşı koydu, diktatörün öldürülmesinden sonra memleketinden ayrılmak zorunda kaldı (1876). Muhafazakârlar iktidara gelince onları yendi (1895); ve Quito'ya girdi «Büyük Millî Şef» unvanıyle 1897'de cumhurbaşkanı oldu. Başkanlık süresi dolunca (1901), yerine Leonidas Plaza geçti. 1906'da tekrar iktidara geldi, 1912'de öldürüldü. (L)

ALFARO Y GOMEZ (Juan), ispanyol ressamı (Cordoba 1649-Madrid 1680). Velasquez'in öğrencisi. Hocası hakkında ilgi çekici hatıralar bıraktı. Özellikle küçük portreler çizen bu sanatçı, Calderon'un mezarı üzerine şairin portresini yaptı (San Salvador kilisesi, Madrid). [L]

ALFASSA (Paul), fransız sanat yazarı ve idarecisi (Paris 1876-ay.y. 1949). Önce Süsleme Sanatları müzesinde uzman (1910), sonra muhafız yardımcısı (1913). 1941'de istifa etti. Özellikle, Poussin ve Watteau üzerine birçok sanat tarihi çalışması ve sergi katalogları vardır; Raymond Koechlin ile birlikte *l'Art de l'Islam* (İslâm Sanatı), Henri Nocq ve Jacques Guérin ile *l'Orfèvrerie Civile Française* (İnce Fransız Kuyumculuğu), Jacques Guérin ile birlikte *la Porcelaine Française* (Fransız Porseleni), bir yazarlar topluluğu ile de *Répertoire de la Faience Française* (Fransız Çiniciliği Fihristi) adlı eserleri yazdı. (L)

ALFATERAPİ i. (fr. *alphathérapie*). Radyol. Alfa ışınlarının tedavide kullanılmasına verilen ad.

— ANSİKL. Alfa ışınları radyoaktif cisimler tarafından çıkarılan ışımaların en az tesir edici olanlarıdır. Alfa'dan başka ışın vermeyen tek cisim polonyum'dur. Fakat pratikte, radyoaktif bir cisim hiç süzülmeden uygulanırsa, birçok ışının karışımına rağmen, bu ışınlardan yalnız en fazla emilebileni, yani alfa ışını tesirini gösterir (çift pozitif yük taşıyan helyonlar). [L]

ALFENİT i. (fr. *alfénide*). 1850'de kimyacı Halfen tarafından bulunan bir alman gümüşü tipi (yüzde 20 kadar gümüş katılan bakır, nikel, çinko alaşımı): beyaz rengi dolayısıyle alfenit, özellikle sofra takımları yapımında kullanılır. (L)

ALFERİ (Dino Odoardo), italyan siyaset adamı. (Bologna 1886). Daha genç yaşında faşist oldu. Habeşistan savaşını isteyenlerden biriydi. 1939'da Vatikan'a, 1940'da Almanya'ya elçi olarak gönderildi. 1943'te Büyük konseyde Mussolini'ye karşı çıktı. İsviçre'ye sığındı, 1944 ocak ayında Verona özel mahkemesince gıyabî olarak ölüm cezasına çarptırıldı. (L)

ALFHEİM. İskandinav mit. *Alfar* veya *Elf'*lerin gökyüzündeki yerleri. (L)

ALFİERİ (Benedetto İnnocente), italyan mimarı (Roma 1700-Torino 1767). Torino operasının ve Cenevre'deki San Pietro kilisesinin ön cepheleriyle, Asti'deki Santa Anna kulesini yaptı. (L)

ALFİERİ (Vittorio, kont), italyan trajedi yazarı (Asti 1749-Floransa 1803), Benedetto Alfieri'nin yeğeni. Gençliğini bazı Avrupa ülkelerinde çılgınca dolaşarak, zevk ve macera içinde geçirdi, «hareketli bir hayat» yaşamaktan başka bir amacı yoktu. Yazarlığa ancak 1775 yılına doğru başladı; Plutarkhos'un *Meşhur Adamların Hayatları*'nı okuduktan sonra, boş geçen hayatından utanç duydu ve klasikleri okumağa başladı; on yıllık bir süre içinde (1776-1786), eserlerinin esasını teşkil eden yirmi kadar trajedi yazdı. Albany kontesiyle ilişki kurması bu döneme rastlar. 1787'de onunla birlikte Paris'e yerleşti, kontes dul kalınca evlendiler (1788). İlk ihtilâl hareketlerini sempatiyle karşıladı ve Voltaire çağı Fransası'na beslediği nefret duyguları yatıştı, fakat siyasî durumun gelişmesi ile eski kini gene canlandı; Fransa aleyhine yazdığı *Il Misogallo* yergisine başladıktan sonra, 1792'de Paris'ten ayrılıp Floransa'ya yerleşti. Öldüğü zaman karısı tarafından Santa Croce kilisesinde (Floransa) adına mermerden bir anıt yaptırıldı. Bu anıt, Cenova'nın şaheserlerinden biridir. Eserlerinin tam basımını da karısı yayımladı (1805-1815). Alfieri'nin siyasî (*Della Tirannide* [Zorbalık Üzerine], 1777) ve hiciv eserleri bugün unutulmuştur ama tiyatrosu hâlâ ilgi görür. Başlıca trajedileri şunlardır: *Mérope* (1782), *Saul* (1782), *Filippo II* (1783), *Polinice* (1783), *Antigone* (1783), *Agamemnon* (1783), *Virginia* (1783), *Oreste* (1783), *Octavia* (1784), *la Congiura des Pazzi* (Pazzilerin Komplosu, 1789), *Marie Stuart* (1789), *Mirra* (1789). Yüce ve soylu bir ilhama dayanan millî bir tiyatronun yeniden doğmasına savinen İtalya, bu trajedileri büyük bir coşkunlukla karşıladı. Kendinden öncekilerin gevşek, kadınsı tarzları yerine Alfieri kısa, gergin ve keşin konuşmalarla dolu, erkekçe bir üslûp yarattı, ölçülü bir eylem, büyük bir güçle çizilmiş karakterler, gerçekten trajik durumlar ve hürriyet sevgisiyle zorbalara karşı duyulan kinin ön plana çıktığı yüksek duygular getirdi. Tiyatro eserleri dışında, *Vita* (Hayatım) adlı bir otobiyografi yazdı. Bu eser, çağının Avrupası'nı canlı olarak çizen, bazı yerlerinde haşinleşip sertleşen değerli bir belgedir. (L)

ALFOL i. (*al*minyum ve lat. *fol*ium, yaprak'tan). İnş. Çok ince alüminyum yapraklarından meydana gelen ısı yalıtkanı (tecrit maddesi). [L]

ALFONSO I, İki-Sicilya kralı. Bk. ALFONSO V *Büyük ve Âdil*.

ALFONSO I Henriques (Guimaraes 1110'a doğr.-Coimbra 1185). Lusitania kontu (1112-1139), Portekiz kralı (1139-1185), «Capet hanedanından» prens, Lusitaina kontu Henri de Bourgogne ile, Castilla kralı Alfonso VI'nın evlilik dışı kızı Teresa'nın oğulları. Annesinin vasiliği altında, babasının yerine geçti; fakat annesi beceriksiz ve hafif meşrepti; Alfonso reşit olur olmaz onu iktidardan uzaklaştırdı (1128). 1139'da, Magripliları Ourique'te yenince, askerleri kendisini savaş meydanında Portekiz kralı ilân ettiler; böylece Castilla kralı kuzeni Alfonso VII'ye tabi olmaktan kurtuldu. Fakat Alfonso VII İspanya imparatoru olarak tanınınca, Portekiz kralı da onun üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldı. Alfonso I, 1147'de Lizbon'u, 1166'da Evora'yı aldı ve ülkesini teşkilâtlandırdı. Castilla kralı Alfonso VII'nin ikinci oğlu ve Leon kralı Ferdinando II ile birkaç kere savaştıktan sonra (1163, 1165, 1166, 1180), 1184'te Santarem'de, Muvahhitleri bozguna uğrattı. Kont Amedeo III'ün kızı Mahaut de Savoie ile evlendi (1146), aralarında halefi Sancho I'in de bulunduğu yedi çocuğu oldu. (L)

ALFONSO I Katolik (693-757), Asturias kralı (739-757), kral Pelayo'nun damadı, kayınbiraderi Favila'nın yerine geçti ve Magripliları Kuzey İspanya'nın bir kısmından çıkarmayı başardı. (L)

ALFONSO I Savaşçı, Aragon ve Navarra kralı (1104-1134), kral Sancho I'in ikinci oğlu, kral Pedro I'in kardeşi ve halefi. Castilla kraliçesi olan karısı Urraca'dan ayrıldı, fakat Castilla krallığını koparamadı. Magripliları Tudela'yı (1114), Zaragoza'yı aldı (1118) ve onlara karşı Cutanda'da parlak bir zafer kazandı (1120). Fransa'nın güneyinde, Doğu'da ve Endülüs'te daha birçok savaş yaptı. Fraga önünde yenildi, kısa bir süre sonra ülkesini askerî tarikatlara vasiyet ederek öldü. Fakat, Aragonlular küçük kardeşi Ramiro II'yi, Navarralılar da Garcia IV'ün torunlarından Garcia V'i kral ilân ettiler. (L)

ALFONSO II (1449-1496), Sicilya'nın İtalya yarımadasındaki bölgesi kralı (1494-1495); kral Ferdinando I ile İsabelle de Clermont'un büyük oğlu. Fransa kralı Charles VIII tarafından tahtından indirildi, yerine büyük oğlu Ferdinando II geçti. (L)

ALFONSO II Faziletli (Oviedo 759-842), 783'te ve 791'den 842'ye kadar Oviedo kralı, kral Froila I'in oğlu. Arapları yendi ve onlardan 797'de Lizbon'u aldı. Yerine kuzeni Ramiro I geçti. (L)

ALFONSO II RAİMONDO Faziletli (1152-Perpigan 1196), Aragon kralı (1164-1196), Barcelona kontu Raimundo ile Aragon kraliçesi Petronilla'nın büyük oğlu. Rosellon'a hâkim oldu, kendisini Bearne vikontu olarak kabul ettirdi ve 1166'da Provence kontluğuna mirasçı olunca, Alfonso I adıyle hüküm sürdü. Son yıllarını, Valencia'daki Arap krallığından Alplere kadar uzanacak olan büyük bir devlet kurmakla geçirdi. Şairleri korudu, kendisi de saz şairiydi. (L)

ALFONSO II Şişman (Coimbra 1185-1223). Portekiz kralı (1211-1223), kral Sancho I ile Dolce de Barcelona'nın oğlu. Ünlü bir hukukçuydu, ülkesinde adalet teşkilâtını sağlamlaştırdı. Yetkilerini kimseyle paylaşmak istemediği için kiliseyle mücadeleye girişti, aforoz edilmiş olarak öldü. Kral Alfonso VIII'in kızı, Castilla'lı Urraca ile evlendi, aralarında Sancho II ile Alfonso III'ün de bulunduğu beş çocuğu oldu. (L)

ALFONSO III (Coimbra 1210-Lizbon 1279), Portekiz kralı (1248-1279), Alfonso II'nin ikinci oğlu. Ağabeyi Sancho II'nin sağlığında, 1238'de Bologna kontesi Mahaut II ile evlenerek Bologna kontu oldu. Kral onu karısını boşadı ve 1254'te, kral Alfonso X'un evlilik dışı kızı Castilla'lı Beatriz de Guzman ile evlendi; fakat bu yüzden kiliseyle arası açıldı. Bununla birlikte Portekiz'i genişletme siyasetini devam ettirdi, Tejo nehrinin ötesine geçti (Alentejo) ve Algarve'yi Magriplılardan geri aldı. İkinci evliliğinden sekiz çocuğu oldu. (L)

ALFONSO III Büyük (838-Zamora 912). Oviedo kralı (866-910). Ordono I'in oğlu ve Ramiro I'in torunu. Araplardan Lusitania ve Eski-Castilla'nın bir kısmını geri aldı, fakat büyük oğlu Garcia I isyan edince onun lehine tahttan çekildi. (L)

ALFONSO III İyiliksever (1264-Barcelona 1291), Aragon ve Sicilya kralı (1283-1291). Aragon kralı Büyük Petro III ile Constanza von Schwaben'in (Sicilya kralı Manfredo'nun kızı) büyük oğlu. Halkının mutluluğu ile çok ilgiliydi. Aragonlulara, 1338'e kadar devam eden önemli imtiyazlar sağladı. (L)

ALFONSO IV Babacan (1299-Barcelona 1336), Aragon kralı (1327-1336), kral Jaime II ile Blanche d'Arjou-Sicile'in ikinci oğlu. Cenova'ya karşı memleketini yıpratan bir savaşa girişti ve bu yüzden ülkesindeki nüfuzu çok sarsıldı. Önce Ermengaud XII'nin yeğeni ve vârisi olan Teresa d'Enteça ile daha sonra Fernando IV'ün kızı Eleonora de Castilla ile evlendi. Fakat, ikinci evliliğinden dünyaya gelen Tortosa markisi Fernando'yu tercih etmesi, ilk karısından olan oğlu Pedro'nun (ileride Teşrifatçı Pedro adıyle tahta geçecektir) isyanına yol açtı. (L)

ALFONSO IV Keşiş (öl. 932), Leon kralı, Ordono II'nin oğlu; 924'te amcası Froila II'nin yerine geçti. 927'de tahttan feragat etti ve kardeşi Ramiro II'nin isyanı sırasında bir manastıra çekildi. (L)

ALFONSO IV Yiğit (Lizbon 1290-ay.y. 1357), Portekiz kralı (1325-1357), kral Liberal Diniz ile Aragonlu İsabella'nın oğlu. Önce Castilla'ya karşı savaştı, sonra Magriplılarla savaşmak üzere damadı Alfonso XI ile barıştı; 1340'ta Tarifa zaferini birlikte kazandılar. Son yılları iç savaşların huzursuzluğu içinde geçti; oğlu Pedro'nun İnes de Castro ile gizlice evlenmesinden kuşkulanarak bu kadını öldürttü (1355), böylece prensin isyan etmesine sebep oldu. Ölümünden pek az önce oğlu ile barıştı, aralarındaki mücadele de böylece sona erdi. Sancho IV'ün kızı Castillalı Beatriz ile evlendi, aralarında kral Pedro I'in de bulunduğu yedi çocuğu oldu. (L)

ALFONSO V Afrikalı (Sintra 1432-ay.y. 1481), Portekiz kralı (1438-1481), kral Eduardo ile Aragonlu Leonor'un oğlu, Portekizli İsabel'in kocası, Kusursuz Juan II'nin babası. Aydın bir hükümdardı, sarayına değerli insanları topladı. Portekiz'in Afrika'daki sömürgelerini genişletmek istiyordu; Fas'a birçok sefer yaptı (1458-1471), burada özellikle Arzila zaferini kazandı. 1455'te karısı ölünce, Castilla kralı Henri IV'ün kızı, yeğeni Juanna ile nişanlandı ve Katolik İsabella'dan Castilla tahtını almağa çalıştı. (L)

ALFONSO V Asaletli (994-Vizeu [bugün Viseu] 1027), Leon kralı (999-1027), kral Bermudo I ile Elvira de Castilla'nın oğlu. Araplara karşı savaşırken öldü. (L)

ALFONSO V Büyük ve **Âdil** (1396-Napoli 1458), Aragon ve Sicilya kralı (1416-1458), İki-Sicilya devletinin Alfonso I'i (1442-1458), kral Haksever Fernando I ile Leonar de Castilla'nın büyük oğlu. Aragon'da, hükûmetin idaresini karısı Maria de Castilla ile kardeşi Navarra kralı Juan II'ye bıraktı ve Sicilya'ya gitti. Kendisini Napoli'deki Sicilya kraliçesi Giovanna II'ye evlât edindirdi, fakat tahtı ele geçirmek için zamansız bir teşebbüse girişince mirastan mahrum edildi.

ALFONSO XIII
İspanya kralı.

ALFRED Büyük, Aziz
Wessex ve Anglosakson
kralı (British Museum)

Portekiz kralı, Afrikalı
ALFONSO V. Halı detayı
(Millî saray, Madrid)

Kont Vittorio Alfieri,
Savaşçı Alfonso I,
Büyük, Âdil Alfonso V
(fotoğraflar 304. sayfada)

Foto. Trampus, British museum, Vernacci (LAROUSSE).

Alessandro ALGADRİ
Sanlietro (Roma)

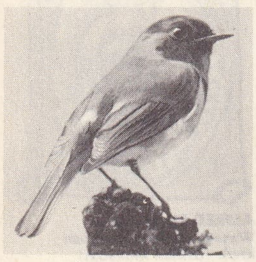

algerdan

Alfonso X (foto. 304. s.), Aziz Alfred, Alfonso XIII (fotoğraflar 305. sayfada)

Bunun üzerine, Giovanna sırasıyle, Louis III ve René d'Anjou'yu evlâtlığa kabul etti, fakat ikisi de tahta çıkamadı. Giovanna ölünce (1435), Alfonso V Güney İtalya'ya girdi; Milano düküne esir düştü, dükü kendisini serbest bırakmağa ve teşebbüsünde desteklemeğe razı etti. Nihayet 1442'de Sicilya'nın fethini tamamladı. Napoli'ye yerleştikten sonra, devrin hümanistlerini ve bilginlerini etrafına topladı. Sicilya'daki iki krallığı birleştirip, ilk defa olarak «İki-Sicilya kralı» adını aldı; bu yadırgatıcı isim ondan sonra kullanılmadı, ancak 1815'te tekrar ortaya atıldı. Ölürken, Napoli'yi evlilik dışı oğlu Fernando I'e, Aragon ve Sicilya krallıklarını ise kardeşi Navarra kralı Juan II'ye bıraktı. (L)

ALFONSO VI (1030-1109), Leon (1065-1109), Castilla (1072-1109) ve Galicia (1073-1109) kralı, Castilla ve Leon kralı Büyük Fernando I'in oğlu. Ağabeyi Castilla kralı Zorlu Sancho II, ülkesini fethetti ve onu hapse attı. Sancho ölünce, serbest bırakılan Alfonso VI, Leon krallığının tekrar başına geçti ve Castilla kralığı da ona kaldı (1072). Küçük kardeşi Garcia'ya ait olan Galicia krallığını zaptetti, sonra Araplara karşı taarruza geçti, yedi yıllık bir kuşatmadan sonra Toledo'yu aldı (1085) ve başkent yaptı; bununla beraber, Murâbitler hanedanı tarafından Sagrajas'ta yenilince (1086), aldığı yerlerden bir kısmını kaybetti «El Cid» (el-Seyyid) diye ün salan en iyi kumandanlarından Rodrigo Diaz de Bivar ile arası açıldı, «El Cid» kendi hesabına savaşmağa başladı. Alfonso VI'nın yerine kızı Urraca geçti. (L)

ALFONSO VI (Lizbon 1643-Sintra 1683), Portekiz kralı (1656-1683), Juan IV ile Luisa de Guzman'ın oğlu. Annesinin naipliğinden sonra, idareyi kont Castelo Melhor'a bıraktı. Askerlerinin Ameixial (1663) ve Villaviciosa'da (1665) İspanyolları yenmesi üzerine, Lizbon antlaşmasıyle (1669) Portekiz bağımsızlığa kavuştu. Hastalandı, 1668'de tahttan indirildi ve önce Terceira adasında, sonra Lizbon'da göz altında bulunduruldu; kraliçe Marie de Savoie, onunla evliliğini iptal ettirdi, 1683 yılına kadar ülkeyi vali sıfatıyle yönetecek olan Pedro ile evlendi. (L)

ALFONSO VII İyi yürekli (1105-Fresneda 1157), Castilla ve Leon kralı (1126-1157), İspanya imparatoru (1126-1157), Alfonso VI'nın, Castilla kraliçesi Urraca'dan olan torunu. Urraca'nın kötü idaresinden usanan ve kraliçenin ikinci kocası Aragon kralı Savaşçı Alfonso I'in artık gücünü kaybettiğini gören castillalı asılzadeler, küçük Alfonso'yu tahta çıkardılar. O da, anasıyle birkaç yıl mücadele etmek zorunda kaldı ve kral Alfonso VI'nın ülkeyi genişletme siyasetini devam ettirdi. 1135'te aldığı imparator unvanıyle, Aragon, Navarra ve Portekiz krallarına da hâkimiyetini kabul ettirdi. Topraklarını iki oğlu arasında böldü, Castilla'yı Sancho III'e, Leon ve Galicia'yı da Fernando II'ye verdi. (L)

ALFONSO VIII Asaletli (1155-Avila 1214), Castilla kralı (1158-1214), kral Sancho III ile Navarralı Blanca'nın oğlu. Henüz reşit değilken baş gösteren karışıklıklar, komşu hükümdarlara Castilla topraklarını istilâ etmek fırsatını verdi. Reşit olduktan sonra ülkesini düzenledi ve kral Henri II Plantagenêt'nin kızı olan Leonor de İngalterra'nın drahoma olarak getirdiği Gaskonya kontluğunu aldı. Aragon ve Portekiz krallarıyle birleşerek Muvahhidînler'e karşı Las Navas de Tolosa'da (1212) kazandığı zaferle, İspanya'daki arap hâkimiyetine kesin bir darbe indirmiş oldu. Palencia'da (1209), İspanya'nın ilk üniversitesini kurdu. (L)

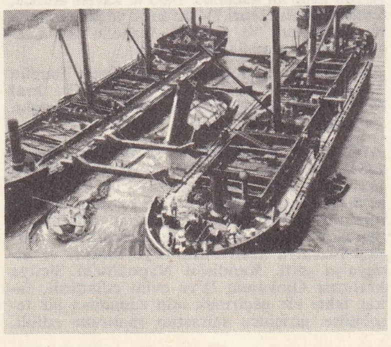

çeşitli **algarina**'lar; les Abeilles adlı şirket tarafından 1 200 tonluk Spitzbergen gemisinin yüzdürülmesi

ALFONSO IX (1166-1230), Leon ve Galicia kralı (1188-1230), kral Fernando II ile portekizli Urraca'nın oğlu. İkinci karısı, amcası Alfonso VIII'in büyük kızı castillalı Berenguela idi. Aralarında Aziz Fernando III'ün de bulunduğu birçok çocukları oldu, fakat yakın akraba oldukları ileri sürülerek ayrılmalarına karar verildi. 1217'de Castilla kralı olan Fernando III, babasıyle birleşerek Arapları yendi. 1188'de Alfonso IX ilk «Cortes» leri toplamıştı. Ölürken Fernando'yu mirasından mahrum etti; fakat Galicialılar ve Leonlular onu kral olarak tanıdılar. (L)

ALFONSO X Akıllı (Toledo 1221-Sevilla 1284), Castilla ve Leon kralı (1252-1284), Germen imparatoru (1267-1272), Fernando III ile Schwabenli Beatrix'in (Germanya kralı Philipp'in kızı) büyük oğlu(lari). Dış politikasında fazla masrafa girmesinden düşmanları (ispan yeden oğlu Sancho ve Fransa kralı) faydalandılar. Çağının en aydın hükümdarlarından biriydi. XIII. yy.da İspanya'da gelişen fikir hareketlerine canlılık veren oydu. Kendisi de Galicia diliyle şiirler yazdı (*Las Cantigas de Santa Maria* [Santa Maria'nın İlâhileri]); İspanya'nın halk diliyle yazılmış ilk tarih denemesi olan *Cronica General*'in yazılmasına önayak oldu; fakat yayımlanmasını yönettiği iki önemli eserden biri hukuk (*Siete Partidas*), öteki astronomi (*Alfonso Cetvelleri*) üzerindedir. Büyük oğlu Cerda beyi Fernando, 1275'te öldüğünden, yerine geçmek üzere ikinci oğlu Yürekli Sancho IV'ü, Fernando'nun oğulları Cerda «infant» ları zararına olarak, kendisine halef tayin etti. (L)

ALFONSO XI İntikamcı (1311-1350), Castilla kralı (1312-1350). Fernando IV ile Portekizli Constanza'nın oğlu. Çok otoriterdi. Kendisi henüz reşit değilken baş kaldırmış olan asillerin imtiyazlarını ellerinden aldı. Genişleme siyasetini sürdürdü, Elcezire'yi aldı ve Cebelitarık'ın kuşatılması sırasında vebadan öldü. 1328'de Portekizli Maria (Yürekli Alfonso IV'ün kızı) ile evlenmiş, ondan Zalim Pedro adındaki çocuğu olmuştu. 1329'dan itibaren Juan de Velasco'nun dul karısı Leonor de Guzman'la yaşadı ve ondan, aralarında Muhteşem Enrique II'nin de bulunduğu on çocuğu oldu. (L)

ALFONSO XII (Madrid 1857-ay.y. 1885), İspanya kralı (1875-1885), kral Francisco de Asis ile kraliçe İsabel II'nin oğlu. Güneyin uzlaşmazlarıyle kuzeyin Don Carlos'cuları arasında ikiye bölünen ülkesinde huzuru sağlamağa çalıştı. Yeni bir anayasa hazırlatmak üzere, 1876'da Cortes'leri topladı. (L)

ALFONSO XIII (Madrid 1886-Roma 1941), İspanya kralı (1886-1931), Alfonso XII'nin ölümünden sonra dünyaya gelen oğlu. Annesi Maria Cristina'nın naiplik devrinde en önemli olay, İspanya'nın elinden Küba'nın, Porto-Rico'nun ve Filipinlerin gitmesiyle sonuçlanan İspanyol-Amerikan savaşı oldu (1904). 17 Mayıs 1902'de fiilen hükümdarlığa başladı ve Fas'la ilgili fransız-ispanyol antlaşmasını imzaladı. Meşrutiyet idaresinin yürütülmesini ve milletin kalkınmasını sağladı (1909-1917), fakat birkaç yıllık bir buhrandan sonra 1923 eylülünde, general Primo de Rivera'nın hükûmet darbesine o da yardım etti. 12 Nisan 1931 mahallî seçimlerinden sonra Cumhuriyet ilân edilince İspanya'yı terk etti. Ölümünden az önce oğlu Barcelona kontu Juan adına tahttan feragat etti. (L)

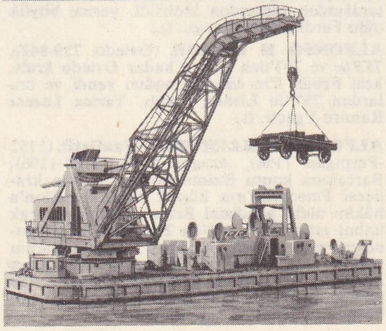

Alfonso cetvelleri (fr. *tables alphonsiens*), 1252 yılında Castilla kralı Alfonso X'un emriyle, hıristiyan, yahudi, özellikle de arap astronomi bilginleri tarafından hazırlanmış astronomik cetveller. Batlamyus cetvellerinin yerini almak üzere düzenlenen bu cetvellerde, yıl 365 gün 5 saat 49 dakika ve 16 saniyeye ayrılıyordu. Bu, çağımızın en iyi zaman tayinlerinden ancak 26 saniye daha fazladır. Alfonso cetvelleri 1256'da Toledo meridyenine göre hesaplanmıştır. (L)

ALFORD (Henry), ingiliz ilâhiyatçı, şair ve bilgini (Londra 1810-Canterbury 1871). Cambridge'de profesör ve Canterbury kilisesinde piskopos yardımcısı (1858). Çok sayıda ve çeşitli eserler (tercümeler, şiirler, ilâhiler) verdi ve özellikle Yeni Ahid'in muazzam bir Yunanca baskısını yaptı (1841-1861). *Contemporary Review*'un ilk yöneticisi oldu. (L)

ALFORTVİLLE, Fransa'da (Seine idarî bölgesi, Sceaux çevresi) bir şehir; Paris'in güneydoğu banliyösünde, Seine ve Marne ırmaklarının birleştiği yerdedir; 32 332 nüf. Saint-Pierre-Apôtre modern kilisesi. Sanayi merkezi: bakır eritme sanayii, su arıtma araçları, su sayaçları, mukavvacılık, ecza laboratuvarları, gıda sanayii (makarna, reçel v.b.). [L]

ALFÖLD, Macarcada tahıl üretilen büyük ovalara verilen genel ad. Karşıtı olan *puszta* kelimesi step halindeki ekilmemiş ovalar için kullanılır. Macaristan'da coğrafya bakımından iki alföld vardır: batıda Bakony, Vertes, Gerecse ve Pilis dağ masifleri ile Avusturya sınırı arasındaki *Kisalföld* yahut *Küçük alföld* ve Tuna'nın kuzey-güney doğrultulu çığırının doğusunda kalan bütün Panon havzasını kaplayan *Nagyalföld* yahut *Büyük alföld.* (L)

ALFÖLDİ (András), macar arkeoloğu (1895). 1930'dan beri Budapeşte üniversitesinde profesör. Karpatlar'da Macarlardan önce yaşayan Romalılar ve Hunlara, genellikle türk kültürüne ait araştırmalar yaptı. Başlıca eserleri: *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien* (Pannonya'da Roma Hâkimiyetinin Çöküşü) [1924]; *Letetek a Hun Korszakbol és Ethnikai Szévalasztasuk* (Hunlar Devrine Ait Buluntular ve Bunların Etnik Bakımdan Ayırt edilmesi) [1932]; *A Tarchan Méltosagnév Eredete* (Tarhan Rütbe Adının Kökeni) [Magyar Nyelv (Macar Dili) c. XXVIII, 1932]; *A Kettös Kiralysag a Nomadoksal* (Göçebelerde Çifte Krallık) [Karolyi Arpad-Eml Ekkönyv (A Karolyi Armağanı) 1933]; *Magyarorszag Népei Escromai Birodalom* (Macaristan'daki Kavimler ve Roma İmparatorluğu) [1934]; *Eine Spätrömische Helmform und Ihre Schicksale im Germanisch-Romanischen Mittelalter* (Roma'nın Son Devirlerine Ait Bir Tulga Şekli ve Bunun Germen-Roma Ortaçağında Uğradığı Değişiklikler) [1934]. (M)

ALFRED Atheling, Aethelred II'nin oğlu; Knud'un oğlu Harald'a karşı çıkarak ingiliz krallık tacını ele geçirmek istedi, başaramadı. Harald kendisini yakalatarak 1036'da Ely'de öldürttü. (L)

ALFRED Büyük, Aziz (Berkshire'de Wantage 849 -?, 899), Wessex kralı (871-878), Anglosakson kralı (878-899), Aethelwulf'un oğlu, Aethelred I'in kardeşi ve halefi. İskandinavlarla şiddetli bir savaştan sonra İngiliz -Danimarka krallıklarına üstünlüğünü kabul ettirdi. Krallığın nüfuzunu yeniden sağlamlaştırdı, ingiliz birliğini hazırladı. Bilgili bir prensti, devrindeki karışıklıklara rağmen anklosakson medeniyetinde güzel bir rönesans yaratmayı başardı (*Anglo-Sakson Chronicle* [Anglosakson Kroniği]). [L]

ALFRED de Saxe-Coburg and Gotha (Windsor 1844-Coburg 1900), Edinburg (1866 -1900) ve Coburg dükü (1893-1900), Saxe-

Foto. Alinari, Giraudon, Hosking (*LAROUSSE*)

Coburg-Gotha prensi Albert ve Büyük Britanya kraliçesi Victoria'nın ikinci oğlu. Coburg'da amcası Ernest IV'ün yerine geçti. 1862'de Yunanlılar kendisine Yunan krallığını teklif ettiler; babası onun adına bu teklifi reddetti. (L)

ALFRETON, Büyük Britanya'da (Derbyshire), Nottingham'ın kuzeybatısında şehir; 23 000 nüf. Maden sanayii; kömür madenleri; çömlekçilik. (L)

ALFUR'LAR veya **ALFURU'LAR,** İndonezya'da (Molük, Celebes) ve bazı Yeni Gine adalarında yaşayan birçok halk grubuna verilen ad. (L)

ALFVÉN (Hugo), isveçli besteci ve orkestra yöneticisi (Stockholm 1872-ay.y. 1960). Stockholm konservatuvarında ders verdi, Uppsala'da ünlü *Orphéi Drängar* korosunu yönetti (1910-1947). Wagner, R. Strauss, Grieg tesirinde kaldı; eserleri millî karakterin özelliklerini belirtir (5 senfoni, senfonik şiir, kantatlar, korolar, oda müziği). [L]

Alfvén dalgaları. Fiz. «Aşırı alçak frekans» (yani, frekans'ı on hertz'i aşmayan) elektromagnetik dalgalarının özel bir şekli: bu cins dalgalar «plasma» tipi ve çok iletken ortamlarda, meselâ yer magnetosferinde, yıldız atmosferinde ve hattâ bir dereceye kadar gezegenler arası boşluklarda yayılabilir. Bu yayılma *magnetohidrodinamik* veya kısaca hidromagnetik bir sürece göre olur: öyle ki, plasma'nın iletken kısmını meydana getiren maddenin hareketleri magnetik alan kuvvet çizgilerinde eşit yer değişimlerine yol açar (veya tersi olur). «Madde'de donmuş alan» ipotezi işte budur.

Bu çeşit dalgaların birçok şekli vardır: başlıcaları, isveçli H. Alfvén'in 1940'a doğru bulduğu enlemesine dalgalar ve daha sonra keşfedilen uzunlamasına dalgalardır. Bu dalgalar az bir dağılmayle yayılır (yani frekansa göre hızlarında önemli bir oynama olmaz) ve bu hızlar da enlemesine dalgaların hızındaki değişikliklere uyarak ifade edilir. («Alfvén hızı», V_A):

$$V_A = \frac{H}{\sqrt{4\pi\rho}},$$

Bu formülde, H çevre magnetik alanını gauss olarak, ρ ise plasmanın yoğunluğunu g/sm³. olarak gösterir: bu durumda, V_A sm/s. olarak ifade edilir. Yer atmosferinin bazı bölgelerinde saniyede 1 000 km. gibi hızlara ulaşabilen Alfvén dalgalarının, magnetik fırtınalar ve bu fırtına etkilerinin yeryüzüne aktarılması konusunda ortaya atılan yeni teorilerde önemli bir rolü vardır.

Laboratuvarda plasma yerine çok iletken bir sıvı kullanarak (civa, erimiş sodyum) ve bu sıvıyı çok yoğun bir magnetik alana yerleştirerek bu tür dalgaların bazıları elde edilebilmiştir. (L)

ALG i. Bk. SUYOSUNU.

ALGARADA i. (ar. *al-ghāra,* silâh elde hücum'dan, isp. *algarada*). Tar. Resonquista İspanyası'nda, ispanyol ve fransız asılzadelerinin müslüman ülkelerine yaptıkları süvari akını. Castillalı Ferdinando I algaradalar'ın öncüsüdür; 1065'te Valencia'nın yakınlarına kadar giden ünlü Cid Campeador (Rodrigo Diaz) da Valencia'ya kadar atlılarla gitmiş ve 1094'te geçirmeği başarmıştı. XI. yy.da Murcia'ya, Almeria ve Lizbon'a türlü algaradalar yapıldı. XII. yy.da Alfonso I, sembolik bir harekette bulundu ve Malaga'da bir gemiye ayak bastı. Las Navas de Tolosa zaferi (1212) bu akınlara son verdi. (L)

ALGARDİ (Alessandro), italyan heykeltraş ve mimarı (Bologna 1595-Roma 1654). Luigi Carracci'nin öğrencisi ve Bernini'nin rakibi; üslûbunda barok unsurlara çok rastlanır; bununla birlikte biçim bakımından bir dengeye ve yalınlığa yöneldiği görülür. Başlıca eserleri şunlardır: *Leo XI'in Mezarı* (1645), *Atilla ve Aziz Leo'nun Alçak Kabartması, İnnocentius X'un Bronz Heykeli;* Roma'da, Pamphili villasında mimar ve dekoratör olarak çalıştı. (L)

ALGARİNA i. Denizc. Çoğunlukla kendi makinesiyle hareket eden, teknesi saçtan yapılmış duba. (Gemilere ağır yük koymak veya çıkartmakta, batmış tekneleri kurtarmakta ve başka ağırlıkları kaldırmakta kullanılır.) [L]

ALGOROBO i. (isp. k. ar. *al-gharūba*'dan). Bot. Batı Hindistan adalarında, Şili ve Brezilya'da yetişen caesalpina brevifolia bitkisinin meyvası. Keçi boynuzuna benzer, 4-5 santim uzunluğundaki fasulyelerin tanelerinde değil fakat kabuklarında, ortalama yüzde 43 tanen vardır. Üst derilerin sepisinde kullanılan açık kızıl kahverenginde sepilenmiş deri verir. (ML)

ALGAROTTİ (Francesco), italyan yazarı ve bilgini (Venedik 1712-Pisa 1764). Büyük gezgin ve kozmopolit, Voltaire'in ve Friedrich II'nin dostu. Birçok yazı bıraktı: *Il Newtonianismo Per le Dame* (Hanımlar için Newton'culuk), şiirler, resim, mimarlık, müzik üzerinde *Denemeler, Lettere Sulla Russia* (Rusya Üstüne Mektuplar). [L]

ALGARVE, Portekiz'in güney ucunda, memleketin bugünkü Faro idarî bölümünün yerinde bulunan eski bir eyalet; 328 200 nüf. Kıyıdan bir sıra tepe ile ayrılmış Caldeirao ve Monchique sıradağları bu bölgenin belkemiğini teşkil eder. Doğuda bulunan şistli dağlar verimsiz, nüfusu az olan topraklardır; Monchique dağları kesiminde sulamalı tarım yapılır. İyi güneş alan fakat az sulanan tepelerde sebze ve meyve yetiştirilir (zeytin, incir ve badem ağaçları). Bu kesimde kalabalık olan nüfus çoğunlukla vasıtalı olarak mal sahibi hesabına küçük tarlalar işler. Evlerin yapısında, genel görünüşte ve âdetlerde arap tarzının izleri seçilir. Kıyıda birtakım balıkçı limanları vardır (sardalya ve ton).

— Tar. *Algarve* adı (ar. *el-Garb,* güneşin battığı ülke), eski bir Magrıp krallığından gelir; bu krallık, VIII.-XIII. yy.lar arasında yaşamıştı; başşehri Silves idi. O zaman bu krallık karşı Fas kıyılarına kadar uzanmış ve bir süre sonra Portekiz krallarının egemenliği altına giren iki Algarve ortaya çıkmıştı: *Alemmar* Algarvesi (denizin berisinde) ve *Aquemmar* Algarvesi (denizin ötesinde). Portekiz tahtının veliahtına *Algarveler prensi* denirdi. (L)

ALGAZEL. Bk. GAZÂLÎ (Ebu Hamid Muhammed).

ALGAZİ (Léon), fransız bestecisi (Epureşti, Romanya-1890). Gedalge, Laparra, Koechlin'in öğrencisi. Eski ibrani müziğini örnek alarak, sinagoglar için kullanılır hale getirmiştir. Eserler: *Service Sacré* (Kutsal Âyin), *Cantate de Pâques* (Paskalya Yortusu İçin Kantat) ve 3 *Psaumes* (3 Mezmur). Sahne ve filim müzikleri: *Dibbouk, David, Golder* v.d. (L)

ALGECİRAS (ar. *el-Ceziret-ül-Hadra,* Yeşil Ada), İspanya güneyinde şehir (Endülüs bölgesi, Cadiz eyaleti). Algeciras koyu ve Cebelitarık boğazı üzerinde; 66 700 nüf. Hareketli bir balıkçı limanı, Septe ve Tanca'ya giden yolcuların iskelesi. Plâj yeri. Yakınında Araplar tarafından yapılmış su bendi vardır. Müslümanlar, İspanya'nın fethine bu şehri ele geçirmekle başladılar. Castilla kralı Alfonso XI, 1346 da dört senelik bir kuşatmadan sonra ilk defa top kullanarak şehri Müslümanlardan geri aldı. (L)

Algeciras konferansı, 16 ocak-7 nisan 1906 arasında bu şehirde toplanan konferansta Belçika, Almanya, Fransa, İtalya, Hollanda, Avusturya-Macaristan, Portekiz, Rusya, İsveç, İspanya ve Amerika Birleşik devletleri temsilcileri toplandılar. Fas sultanı tarafından kabul edilen anlaşmalara göre, fas ekonomisi milletlerarası bir hale geliyor, Fransa'ya ve daha az ölçüde de İspanya'ya birtakım imtiyazlar ve bu arada Fas limanlarında zabıta teşkilâtı kurmak hakkı tanınıyordu. Fransa, Avrupa'da diplomasi bakımından yalnız bırakılmış olan Almanya'nın direnmesine rağmen, İngiltere'nin, Rusya'nın ve hattâ üçlü anlaşmadan sıyrılmağa başlamış bulunan İtalya'nın desteğiyle fiilî bir üstünlük elde etti. Bu üstünlük, 1912'de Fransa'nın Fas imparatorluğunu himaye altına almasıyle sonuçlandı. (L)

ALGEDONİK sıf. (yun. *algos,* acı ve *hedône,* haz'dan). Psikol. Aynı zamanda hem haz, hem de acıyle ilgili. (L)

ALGENİB i. ♈ Pegasus* yıldızına verilen ad. Bu yıldız Pegasus karesinin sol alt açısını belirler. Kadiri 2.9 Sepktral tipi B 2 (Bk. YILDIZ). [L]

ALGER. Bk. CEZAYİR.

ALGERDAN i. Zool. Ufak boylu bir kuş (15 sm.); tüylerinin üstü kestane renginde, altı beyaz, boynu ve göğüs kısmı kızıl-turuncudur (gençleri benekli kestane rengindedir). Serçegillerden *turdidae.*

— ANSİKL. *Algerdan* (*Erithacus rubecala*), ormanlarda, ağaçlıklarda yaşar; kışın kolaylıkla meskenlerin yakınına gelir ve evcilleşebilir. Bazıları göçücüdür. Avrupa'da çok rastlanır. (Bk. KUŞLAR *levhası.*) [L]

ALGERİE. Bk. CEZAYİR *ülkesi.*

ALGESİMETRE i. (fr. *algésimètre*). Bir acı duyumunu meydana getirmek için gerekli olan uyarımın şiddetini ölçen âlet. (L)

ALGI i. Yeni. İdrak etme eylemi, duyular yoluyle elde edilen bilgi: *Stoa'ya göre, gerçek üzerine olan bilgilerimiz duyu algılarına dayanır* (M. Gökberk). *Bu müşahhas algılardan saf algı nasıl elde ediliyor* (N. Topçu).

— Fels. *Karanlık* veya *büyük algılar,* Leibniz'in felsefesinde bilinçaltı olaylar.

— Psikol. Kişinin duyarlığıyle zekâsının birlikte işlemesi. (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. Psikol. *Algı,* kişinin duyarlığıyle zekâsının birlikte işlemesinden doğan üstün seviyede bir dünya tahlilidir. Duyarlık ile yani duyumsal alıcıların bütünüyle dış nesneler, sinir sistemimizi ve sinir merkezlerimizi harekete geçirir. Bu objektif değişmeleri karşılayan sübjektif olay, duyum*dur.

Duyumlar, sinir merkezlerince örgütlenir ve bazen duyumsal işaretler yani görüntüler ha linde muhafaza edilir. Bu muhafaza ve duyumsal işaretlerin oluşumu üstün hayvanda ve insanda görülür (üstün sinirsel etkinlik*). Ama yalnız insan, kavramlar* ve kavramsal zekâ* sayesinde duyumlarını veya görüntülerini anlar, belli bir nesneye bağlar, kendi dışında bir dünyaya yerleştirir, kısacası algılar; demek ki algı, insana özgü bir psişik olaydır. Algının sübjektif yanı ile objektif yanını açık olarak süjenin kendisi ayırt edebilir ve ancak bundan sonra dünya kesin olarak kavranabilir. Ne var ki, algılamada zekânın işe karışması ve yorumlar yapması, yargılamalara, akıl yürütmede yanılmalara yol açabilir. Nitekim Descartes bile, şüpheli duyumlar karşısında, yanılmamamız için yargı vermekten çekinmemizi öğütler.

Çocukta algı henüz iyice gelişmemiştir: bu yüzden çocuk, hayvan gibi sadece az çok örgütlenmiş ve az çok muhafaza edilebilen duyumlardan yararlanabilir. Çocuk, kendi kişiliğiyle dış dünyayı, sübjektif olanla objektif olanı da birbirinden açıkça ayıramaz. Dil ve kavramlar yoluyle bu farkları yavaş yavaş anlayacaktır.

Algının objektifliği kavramı da iki anlamlıdır; bu ikilik birtakım yanlış anlamalara yol açmıştır: algı, hem herkes tarafından, hem de süjenin kendisi tarafından gözlenebildiği ve gerçek olaylara uyduğu ölçüde objektiftir (meselâ duyu organlarının işleyişi); fakat ayrıca algı, sübjektif yönüyle de, yani yalnız süjenin bilincine varabileceği bir algı olarak da, bir dış dünyayı temsil etmesi veya yansıtması bakımından objektiftir. Bu ikinci objektiflik birinciye sıkı sıkıya bağlıdır, çünkü duyarlıktan doğan birtakım görüntü ve kavramların eseridir. Oysa bazı filozoflara göre (idealistler), birinci anlamdaki objektifliğin temeli, ikinci anlamdaki objektifliktir. Ama böyle bir ihtimalin açıklanması da, sa-

alıcı'lar

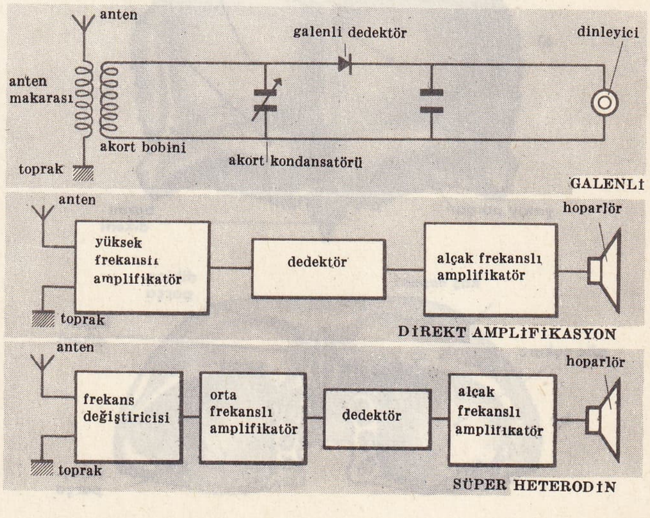

vunulması da güçtür. Aksi inançta olanlar ise (realistler) her türlü algıdan, hattâ her türlü bilinçten önce bir dış dünyanın varlığını kabul ederler.

◆ **Algıcılık** i. Algılama'da, zihnin bir dış gerçeği, dolaysız ve doğru olarak kavradığını ve bunun bilincine vardığını ileri süren felsefe doktrini.

◆ **Algılamak** f. Duyu organları vasıtasıyle bilgi edinmek: *Biz dış âlemi, relatif olarak kavrıyoruz ve algılıyoruz* (M. Gökberk). *İnsan «başkası»nı algıladıkça kendi benliğini anlar* (H. Z. Ülken).

◆ **Algılanabilirlik** i. Fels. Algılanabilir olma niteliği.

◆ **Algılanmak** dönşl. f. İdrak edilmek: *Cevher hiçbir zaman algılanamaz, ancak düşünülebilir* (M. Gökberk).

◆ **Algılayıcı** sıf. Fels. Algı yetisi olan: *Leibniz'in algılayıcı monadları.* (LM)

ALGOA, Güney Afrika cumhuriyetinin güneydoğu kıyısında bir koy (Kap eyaleti); bu koyu, güneybatıda Recife burnu kapatır. (L)

ALGODONİT i. Miner. Altıköşeli sistemde billûrlaşan tabiî bakır arseniyür (Cu_8 As). [L]

ALGOFİLİ i. (fr. *algophilie*). Acı verici duyumlardan hoşlanma. (Bu hal, bazı psikopat ve dejenerelerde görülür.) [L]

ALGOFOBİ i. (fr. *algophobie*). Psikiyatr. Yalnız acı verici duyuma karşı değil (ki normaldir), aynı zamanda acı verici duyum meydana getirebilecek her şeye karşı duyulan marazî bir korku. (L)

ALGOL (ar. [*Ra's*] *el-gül,* dev başı). β Persei* yıldızına verilen ad. Değişken bir yıldız olan Algol, biri parlak, öbürü sönük iki yıldızdan meydana gelir. Bunlar, ortak ağırlık merkezleri etrafında 2 gün 12 saatte dönerler. Bu hareket, 2,2 ile 3,5 kadir arasında parlaklığın periyodik değişmesine sebep olan kısmî tutulmalara yol açar. Spektral sınıfı B 8. (Bk. YILDIZ.) [L]

ALGOLAGNİA i. (yun. *algos,* ağrı ve *lagneia,* cinsî temas). Psiko- patol. Zevkini çektiği acıdan alan cinsel sapıklık şekli. (Saf algolagnia vakaları oldukça nadirdir; çok zaman araya sadik bir unsur karışır. Bazı psikanalistlere göre, algolagnia ağız çevresinde bir sabitleşme veya gerilemeyi gösterir.) [L]

ALGOLOJİ i. (fr. *algologie*). Suyosunlarını (veya algler) inceleyen bilim dalı. (FİKOLOJİ de denir.) [L]

ALGONKİEN sıf. ve i. (fr. k.). Jeol. Prekambriyum'un üst kısmına verilen ad.

— ANSİKL. Arkeen ile Kambriyum arasında yer alan *algonkien* devrinin süresi 800 ile 500 milyon yıl kadar tahmin edilmektedir. Bu devrin çoğunlukla filladlar, şistler, kuarsitler, kalkerler ve daha seyrek olarak da gneiss ve mikalardan meydana gelir. Bunların içinde tek tük brakyopod'lar (*Lingula*), ekinoderm parçaları, solucan izleri ve mercan oluşumları (*collenias*) görülmüştür. Devrin sonuna doğru, Eokambrium veya İnfrakabrium'da bir buzul istilâsı olmuştur. Bu devir, tabanda *huronien,* üstte *keweenavien* olmak üzere ikiye ayrılabilir. (L)

ALGONKİN'LER, Kuzey Amerika'nın Atlas okyanusu ile Kayalık dağlar arasındaki geniş topraklarında yaşamış yerli kabilelere verilen ortak ad. Kuzey ormanlarında oturanlar, avcılık ve balıkçılıkla geçinirlerdi; göçebe olan ova sakinleri, yaban öküzü avlar, Güneyde oturanlar ise tarımla uğraşırlardı. Konuştukları dil, Kuzey Amerika gruplarından birinin diliydi. (L)

ALGORİTMA i. (IX. yy.da yaşayan arap matematikçisi Muhammed bin Musa el-Harezmi'nin adından). Mat. Her çeşit sistematik hesap metodu: *Bölmenin algoritması.* ‖ Ortaçağda arap rakamlarıyle ve buna ilişkin sayılama (ondalık) sistemine göre yapılan hesaplama metodu. ‖ Üzerinde az veya çok uzlaşmağa varılmış bir semboller cümlesine dayanan hesap metotları. ‖ *Teşm. yol.* Bir hesap makinasına hesabı yapılmak üzere konulan program.

— ANSİKL. *Algoritma hesabı* diye, Ortaçağda, marka ve hesap cetvelleri dışında kalan çeşitli yazılı hesaplama usullerine denirdi. Bugünkü temel aritmetik metotları algoritmadan çıkmıştır. (L)

ALGOSTAZ i. (fr. *algostase*). Büyük bir trauma esnasında ağrıya karşı duyarlığın azalması, veya kaybolması. (Merkez sinir sistemi alıcılığının önlenmesinden ileri gelebilir. Heyecan bu önlemeğe elverişli bir ortam yarattığı için savaşlarda sık sık görülür.) [L]

ALGOTRON i. Atom fiz. Doğrusal hızlandırıcı; bu hızlandırıcıda, taneciklerin hızlandırılması bir dalga yöneticisinin içinde sağlanır. (Bu yönetici, sıkıca bağlanmış ve bir tek titreşim üreteciyle çalıştırılan bir seri rezonatör'den meydana gelmiştir.) [L]

ALGREN (Nelson), amerikalı romancı (Detroit 1909). Gerçekçi, fakat şiir duygusundan da yoksun olmayan bu yazar, yalın ve sert yapılı eserler verdi. Başlıcalarında, Chicago'nun aşağı tabakasını anlatır: *The Man With the Golden Arm* (Altın Kollu Adam) 1949, *Never Come Morning* (Sabah Hiç Bir Zaman Olmaz) 1952. Çağdaş hikâyeciliğin üstatlarından biri olarak kabul edilir *Nelson Algren's Own Book of Lonesome Monsters* [Nelson Algren'in Yalnızlıktan İçi Sıkılan Canavarlar Kitabı] (1963). Hikâyelerindeki şiddet ve gerçekçiliği *The Neon Wilderness* [Neon Çölü] (1947-1960); *A Walk On the Wild Side* [Vahşi Yönde Bir Gezinti] (1956). Bir yolculuk rehberi biçiminde sunduğu anı ve düşüncelerindeki alaycılık ve bürlesk ile bağdaştırır *Who Lost an American?* [Kim Bir Amerikalı Kaybetti?] (1963). [L]

ALGU HAN, Çağatay hanlığının beşinci hükümdarı. Çağatay Han'ın torunu (1261-1266). Organa Hatunun 1251-1261 yılları arasında süren hâkimiyetinden sonra Çağatay tahtına oturdu. Arıkbuka'nın Kubilây Kağan'a karşı harekete geçişinde ona yardımcı oldu. Bu suretle kendisinden önce zayıflayan Çağatay hanlığını tekrar toplayarak eski kudretini kazandırdı. Müttefiki Arıkbuka'nın mücadeleyi kaybetmesi onun işine yaradı. Cengiz yasasını kuvvetle uyguladı. Ölümünden sonra (1266) Çağatay tahtına çıkan Mübarek Şah, yasayı ikinci plana alarak Müslüman oldu. Yine bu arada, Algu'nun hemen ölümü üzerine Kaydu, Çağatay sahasına tecavüz ederek Çağatay hanlığını sarstı. (M)

ALGURAP (ar. *el- ġurāb,* karga). Skraga* yıldızına verilen ad. Kadiri, 3.1, spektral sınıfı A 0. (Bk. YILDIZ.) [L]

ALHAMA DE GRANADA, İspanya'da şehir (Endülüs, Granada eyaleti). Alhama Sierası eteğinde; 9 950 nüf. Kaplıca yeri. Roma ve Magrıp hamamları kalıntıları. Müslümanlar zamanında Gırnata'nın anahtarı sayılan bu şehir, katolik Fernando tarafından 1482'de alındı; 1810-1812 arasında Fransızların işgalindeydi. 1884'te bir yer sarsıntısıyle harap oldu. (L)

ALHAMBRA. Bk. ELHAMRA.

ALHENA, γ İkizler veya γ Geminorum* yıldızına verilen ad. Kadiri 1,9. Spektral sınıfı A O. (Bk. YILDIZ.) [L]

ALHUCEMAS (ar. *el Huseyma*), Fas ülkesinde, Akdeniz'in Alhucemas koyu kıyısında eyalet merkezi bir kasaba: 11 300 nüf. Eski ispanyol kalesi. — Alhucemas eyaletinin nüfusu 191 500'dür. (L)

— ALI, — ELİ, (esk. türk. — *galı,* — *geli'*-den) gerundium (zarf fiil) eki, «—den beri» mânâsına kullanılır, devamlılık süreklilik ifade eder: *Yeni türk alfabesini öğren(eli) polis romanlarına merak sardı* (R. H. Karay). [M]

ALICI i. Müşteri: *Pazara götürdüğü mala alıcı bulamayan adamın içi ne oluverir, bir düşünün* (N. Ataç). ‖ Talip, istekli: *Ne ahlâkın ne şerefin, ne yurtseverliğin tek alıcısı kalmayıncaya kadar panik ve anarşi* (F. R. Atay). ‖ Kendisine bir şey gönderilen kimse: *Posta ücreti alıcıya aittir.* ‖ Başkasından faydalanan, hazır bir şeyi kendisine mal eden kimse: *Birçok şark memleketleri, ilim, felsefe, san'at ve teknik sahasında yaratıcı olmaktan ziyade alıcı bir durumdadırlar* (T. Mengüşoğlu). ‖ Azrail.

— ÇEŞ. DEY. *Alıcı görünmek,* istekli olmak: *Akından Akına'ya hiç de alıcı görünmediler* (Y. Z. Ortaç). ‖ *Alıcı gözle* (*nazarla*) *bakmak,* dikkatlice bakmak: *Onu daha alıcı gözle inceliyorum*: *Kafkas tipi, güzelin azıcık soğuğu, iradeli bir kadın* (R. H. Karay). *Benimkine öyle bir alıcı nazarla bakıp titredi ki insan düşecek zanneder* (Ahmed Rasim). [M]

ALICI i. ve sıf. Mekanik bir etkiyi, bir akımı, bir işareti alan: *Alıcı radyo.*

— Elekr. *Alıcı makina,* elektrik enerjisini alıp mekanik enerjiye dönüştüren makina. Bk. ANSİKL.

— Fizyol. *Hormon alıcısı,* bir veya birkaç hormonun etkisine karşı duyarlı olan organ veya sistem; hormonlar, fizyolojik etkilerini bu organ veya sistemler üzerinde yapar.

— Huk. Satış akdinde belli edilen bedeli ödemek ve kararlaştırılan şartlara uygun olarak satılanı teslim almak mecburiyetinde olan kimse; müşteri.

— İşletmec. Farklı servislerin tespit edilen ihtiyaçlarını tek elde toplamak ve bunların mübayaasını sağlamakla görevli uzman memur.

— Kim. Bir bileşikte yarı kutupsal bir bağlantı ile duran ve verici denilen başka bir atomdan elektronlar alan atom.

— Mekan. Bir türbinde, hareket ettirici bir akışkanın (su, buhar, gaz) etkisinde kalan kanatların her biri. (Bu kanatlara enerji, akışkanı onlara doğru iteleyen yöneltici kanatlar vasıtasıyle aktarılır.)

— Radyotek. Elektromagnetik dalgalar yardımıyle iletilen işaretleri almayı ve yeniden yayınlamayı sağlayan âlet. Bk. ANSİKL.

— Sine. Bk. KAMERA.

— Telekom. Bir yarı iletkende elektron alabilecek derecede katıklı atom. ‖ Başka bir cihazın ilettiği telgrafları alan telgraf cihazı (Bk. TELGRAF). ‖ *Alıcıya bağlama,* alıcı vasıtasıyle bir telgraf teli ile toprak arasında irtibat sağlama. ‖ *Kadranlı alıcı* veya *Breguet alıcısı,* üzerinde alfabe harflerinin bulunduğu bir kadran ile, elektrikle çalışan bir yelkovandan meydana gelen cihaz. (Bir kelimenin iletilmesi için, yelkovan o kelimeyi meydana getiren her harfin önünde bir kere durur.) ‖ *Otomatik alıcı,* gelen telgrafları otomatik olarak, operatör aracılığına ihtiyaç göstermeden kaydeden cihaz. (Creed alıcısı, teletayp v.d.) ‖ *Telefon alıcısı,* bir telefon postasında kullanılan kulaklık.

— Tıp. Nakil yoluyle kan alan kişi. ‖ *Evrensel alıcı,* AB kan grubundan olan kişi, herkesten kan alabilir (ABO sisteminde), fakat sadece kendi grubundan kimselere kan verebilir. (Rhésus [RH] sisteminin bulunuşu, kan uygunlukları bilgisine yeni bir etmen [faktör] eklemiştir: evrensel alıcının, vakaların büyük çoğunluğunda, vericisi ile aynı RH grubundan olması gerekir.)

— ANSİKL. Elektr. *Alıcılar* iki türlü olur: içinden geçen akımın yönüne göre almaç ve-

alıcı'lar
(desen 307. sayfada)

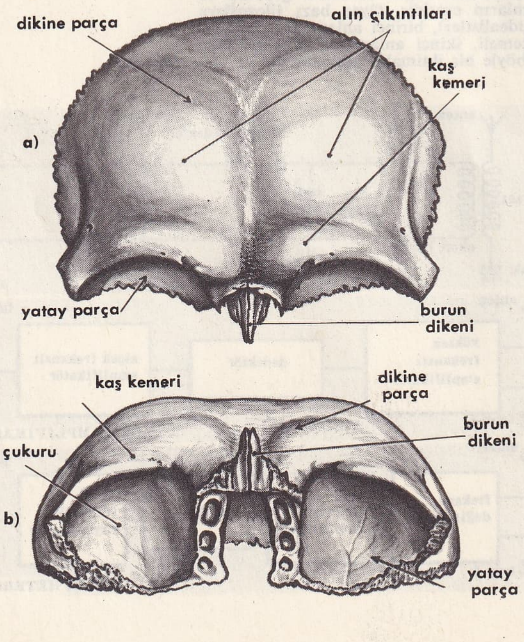

alın: a) üst yüz
b) alt yüz

Foto. *Art et Science* (*LAROUSSE*)

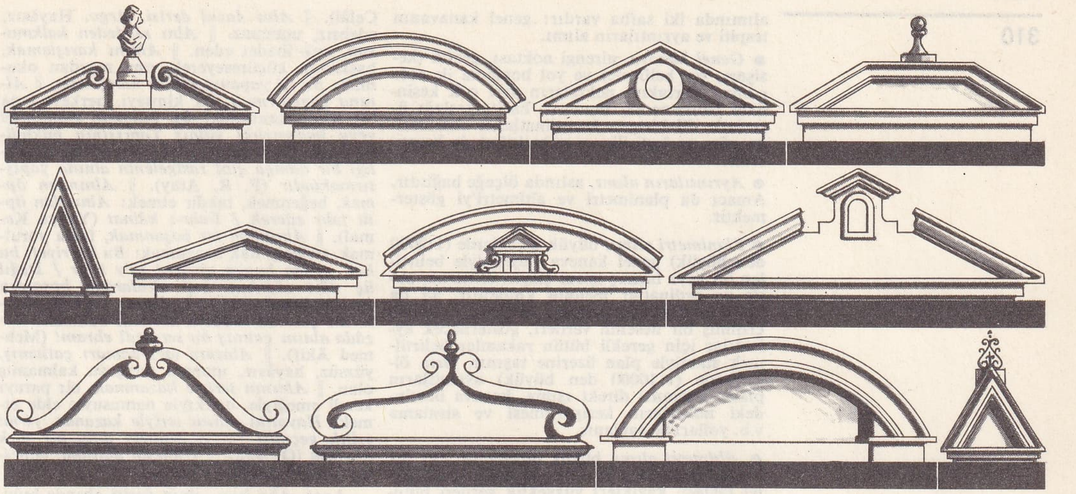

çeşitli alınlık'lar

ya üreteç görevi gören kutuplanmış alıcılar (meselâ akümülatör) ve her yönlü akımla çalışan (elektrik motoru, asitlendirilmiş sulu volt ölçer) gerçek alıcılar.

— Radyotek. Kullanılışına göre, bir radyo istasyonundan bir başkasına gönderilen mesajları almağa yarayan *trafik alıcıları;* verici radyo istasyonlarının programlarını dinlemeğe yarayan *radyo alıcılrı* olmak üzere iki türlü lıcı vardır. Her alıcıda, her şeyden önce ya bir antenden veya bir çerçeveden ibaret bir dalga toplayıcısı bulunur. Toplayıcı, metrik dalgalar anteni (frekans modülasyonunda kullanılır) veya ferrit bir çubuk üzerine tel sarılarak meydana gelmiş bir çerçeve şeklinde olunca, asıl alıcının kutusu içine yerleştirilebilir.

Bölgesel yayınlar, dalga toplayıcısı içindeki zayıf akımları yükseltmeden de alınabilir. Yayını kulaklıkla işitmek için, meselâ bir galenli (kurşun sülfür) bulucu (detektör) yeterlidir. Bunun birlikte, galenli telsiz alıcısının ne duyarlığı, ne seçicilik kabiliyeti, ne de uzak yayınları hoparlörde işittirebilmek için gerekli gücü vardır. Bu maksatla, bütün yükseltme, bulma (deteksiyon), frekans değiştirme işlemlerini yapabilen elektronik tüplerden veya transistorlardan faydalanılır.

Bulucu kademesi dışında, bir alıcı'da, yüksek ve alçak frekans yükseltme kademeleri de vardır: yüksek frekans yükselticileri, bulma'dan önce modüle edilmiş gerilimlerin genliğini arttırmağa yarar; aynı zamanda hem duyarlığı hem de seçiciliği sağlar; alçak frekans yükselticileri ise bulunan işareti yükseltir ve hoparlöre gerekli gücü sağlar. Böylece bir yükseltme zinciri, meselâ bir yüksek frekans kademesi, bir bulucu ve iki alçak frekans kademesinden meydana gelebilir (alçak frekans kademeleri hoparlörü besler). Buna *doğrudan doğruya yükseltmeli* alıcı denir. Bununla birlikte, yükseltecin niteliklerini ıslah etmek ve ayarını basitleştirmek için, yükseltmeğe başlamadan önce, dalga toplayıcısında meydana gelen gerilimlerin frekansı, belirli bir alıcı için «ortalama frekans» veya «ara frekans» denilen sabit bir değere getirilerek değiştirilebilir; frekans değişimli alıcıların veya süperheterodin'lerin esası budur.

Alınacak yayınların özelliğine göre, *genlik modülasyonlu* alıcılar (en yaygın alıcılar bunlardır) ve *frekans modülasyonlu* alıcılar, ayrıca da birleştirilmiş cihazlar şeklinde çeşitli alıcılar vardır. Frekans modülasyonunun alımı, bulucu yerine bir demodülatör kullanmayı gerektirir; frekans modülasyonunun parazite karşı etkisinden yararlanmak için demodülatörden önce bir genlik ekretörü lâzımdır.

Bir alıcının aktif elemanlarının (elektronik tüpler veya transistorlar) işlemesi «beslenme» kaynakları tarafından sağlanan yardımcı gerilimleri gerektirir. Bu maksatla piller, akümülatörler veya elektrik dağıtım sektörünün akımı kullanılabilir. Piller genellikle transistorlu, taşınabilir alıcılarda kullanılır. Otomobillere konan alıcılar genellikle otomobildeki akümülatörlerle beslenir. Enerjilerini sektörden alan alıcılarda ise, sektör alternatif akımlıysa bu akımı doğrultmağa ve süzmeğe yarayan bir düzenek bulunur. Güneş pilleri de aynı şekilde alıcıların, özellikle yapma uyduların taşıdığı alıcıların beslenmesine yarayabilir. (L)

ALICIK, Amasya ilinin Merzifon ilçesinde bir bucak; 7 400 nüf. 15 köy. Bucak merkezi olan Alıcık köyü Merzifon'un 14 km. güneybatısındadır. (L)

ALICI kuş i. Zool. Doğan, şahin nev'inden yırtıcı kuş: *Alıcı kuşlar kalkar döner havada / Avlanırlar beyler çukurovada* (Kul Mustafa). *Alıcı kuşlar daireler çizmekteydi* (O. Kemal). [M]

ALIÇ veya **ALIC** i. İlmî adı *Crataegus* olan dikenli bir çalı (Rosaceae familyası). Gülgillerden, yabanî bir yemiş ağacı. || Bu ağacın genellikle sarı renkte ve kiraz iriliğinde olan hoş kokulu, mayhoş meyvesi: *İsterse, getirdiği her alıçın tanesine, isterse her alıç çekirdeği kadar, isterse her çekirdeğe on nefes, on himmet* (N. Araz). Bk. ANSİKL. || *Esk.* Aşık oyununda aşığın «bek» gelme durumu. || Aşığı «bek» olan, dolayısıyle kazanan oyuncu.

— ANSİKL. Alıç (*Crataegus oxyacantha*), diğer adları ile *akdiken, mayıs dikeni, soylu diken, dikenli alıç,* hemen her tarafta, ormanlarda ve çitlerde, 1 600 m. ye kadar yüksekliklerde yetişen dikenli bir çalıdır. Kırmızı çiçekli bazı çeşitleri süs bitkisi olarak yetiştirilir. Meyvaları hafifçe lezzetlidir. Alıç, çit yapmak için dikilir. Odunu sarımsı, som ve serttir. Tornacılıkta kullanılır.

◆ **Kınalı alıç** blş. i. Bir alıç çeşiti, kırmızı renkte olup ekşimsidir. *Yaban muşmulası* yahut *ekşi muşmula* da denir. (ML)

Alıdaverin blş. i. Folk. Muğla ve dolaylarında oynanan ve halk tarafından çok sevilen ağır bir zeybek oyunu. (M)

ALIK i. ve sıf. Budala, sersem, salak: *Zaten oğlan falakaya yatırıla yatırıla alık oldu* (H. R. Gürpınar). *Alık değilim ya, elbette anlarım... Ama hiç aldırmam* (M. Ş. Esendal). *Kimden? Nasıl? On sene aralarında yaşadığım ve öyle pek alık, salak bir kız olmadığım halde bunu bir türlü anlıyamadım* (R. N. Güntekin).

◆ **Alık alık** zf. Çok aptalca: *Sonra alık alık etrafına bakındı* (Ömer Seyfeddin).

◆ **Alıklaşmak** dönşl. f. Bir şey karşısında aptallaşıp şaşırmak: *Fasih Türkçemi işiterek alıklaşan ahretlik koşa koşa merdivenleri indi* (H. R. Gürpınar).

◆ **Alıklık** i. Alık olma hali, saflık, bönlük. (M)

ALIKLAMAK geçl. f. Hayvc. Kuzuların ve koyunların karın tüylerini kırkmak.

◆ **Alık** i. Kuzuların koyun ve keçilerin tanınması için vücutlarının belli bir yerine, yün kırpılarak vurulan işaret. (M)

ALIKOYMAK veya **ALAKOYMAK** blş. f. Bir süre için yanında tutmak, gitmesine engel olmak: *...Ahmet Kerim'i Damat paşanın yanında bir parça daha alıkoydu* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Biz senin paranı aldık ama, kızı sana vermedik, onu da kendimize alıkoyduk* (S. Ali). || Tutmak durdurmak: *Sizi zorla mürebbiyelik hizmetinde alıkoyamam, ancak rica ederim* (H. R. Gürpınar). *Yatı hareketten alıkoyan maniayı aramağa koyuldular* (Yahya Kemal). || Geri bırakmak, ilerlemesine engel olmak: *Terakki yolunda ilerlemekte bulunan medenî milletlerden Türkiye'yi alıkoymuş olan mevaninin ortadan kalktığını...* (Atatürk). || Bir şeyi üzerine mal etmek: *... bu kadın izdivaç münasebetlerinde vazifeleri değiştirmiş kocalık sıfatını kendisine alıkoymuş idi* (H. Z. Uşaklıgil). || Tutuklamak, kanun zoru ile tutmak. || Ayırmak, uzaklaştırmak: *Fakat bu, onu karısına hak vermekten alıkoyamadı* (S. Ali).

— Huk. *Alıkoymak,* zorla, korkutarak, aldatarak, şehvet hissi veya evlenme maksadıyle reşit olmayan kimsenin bir yerde alıkonulması. (Türk Cz. Kn. md. 430. a göre bu hallerde 5 yıldan 10 yıla kadar, mağdurun rızası halinde 6 aydan 3 yıla kadar hapis cezası verilir. Alıkonanla sanık evlenirse, dava veya verilmiş ceza tecil edilir (ertelenir). || *Alıkoma hakkı.* Bk. HAPİS *hakkı.*

◆ **Alıkonmak** veya **alıkonulmak** edilg. ve dönşl. blş. f. Durdurulmak, gitmesine engel olunmak, geciktirilmek: *Fakat nedense şoförden onun alıkonmasına dair bir emir çıktı* (R. N. Güntekin).

— Dil. bil. *Alıkonmak* fiili, aslında edilgen (passif) olduğu halde, ikinci defa edilgen yapılmak suretiyle anlam bakımından kuvvetlendirilmiştir. (M)

ALIM i. Alma işi, satın alma eylemi: *Evin alımına da, arsanın satımına da karışma.* || Bir şeyin içine alabilme, taşıyabilme haddi, kapasite: *Alımı fazla olan tankerlerle petrol nakli daha ekonomik oluyor.* || *Mec.* Dikkati çeken hal, cazibe: *Güzel değil ama alımı var.*

— Ask. Silâhın menzili.

— Dokumc. *Mah.* Pamuk ipliği (Eceabat). || Eğirmek üzere hazırlanmış bir miktar yün.

— Huk. *Alım.* Bk: İŞTİRA. || *Alım sözleşmesi,* bir kimsenin başkasına ait gayrımenkulü (taşınmaz mal) belli süre içinde ve fiyat ile satın almasını sağlayan anlaşma, iştira mukavelesi.

— Topogr. *Harita alımı,* bir harita veya plan çizmek eylemi. Bk. ANSİKL. [*Eşanl.* LEVE]

— ANSİKL. Topogr. Her türlü harita ve plan

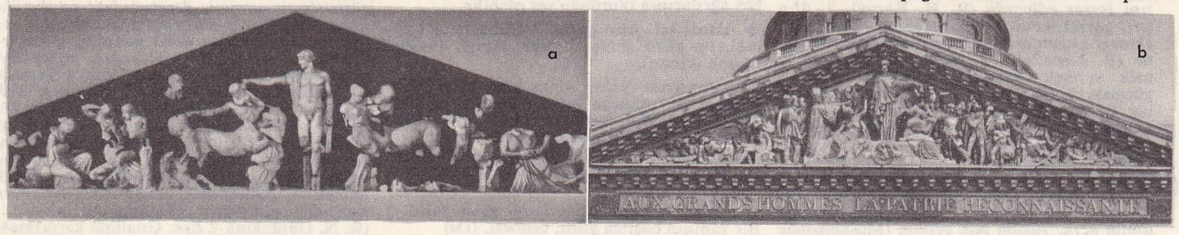

alınlık'lar
a) Olympia'daki Zeus tapınağından rekonstitüsyon
b) Panteon olympia müzesi. (David Angers tarafından, Paris)

Foto. LAROUSSE

alımında iki safha vardır: genel kanavanın tespiti ve ayrıntıların alımı.

● *Genel kanava,* nirengi noktası, grafik (kesişme, yer belirtme) ve yol boylama ile elde edilir. Birtakım noktaların yeri çok kesinlikle belirlenerek, bunların harita taslağı üzerinde dikdörtgen koordinatların eksenlerine göre yerleştirilir ve yükseltileri de hesaplanır.

● *Ayrıntıların alımı,* aslında ölçeğe bağlıdır. Amacı da planimetri ve altimetri'yi göstermektir.

● *Planimetri alımı,* büyük ölçeklerde (1:2000 den büyük) genel kaneva köşeleriyle belirtilen bir veya birkaç işlem çizgisi alınarak, absis ve ordinatlar metodu kullanılır, ya da kotlu krokiye baş vurulur; ve bu krokide elle çizilmiş bir desenin verileri, gösterilecek ayrıntılar için gerekli bütün rakamlar belirtilmek suretiyle plan üzerine taşınır. Orta ölçeklerde (1:10000 den büyük) ayrıntıların plana alınması direkt ışıma, kaneva üzerindeki noktaların kesiştirilmesi ve sıralama v.b. yollarıyla sağlanır.

● *Altimetri alımı,* büyük ölçeklerde, yer üstünde birbirinden ayrı birçok noktaların (işaret taşları, kazıklar) yükseklik verileri bulunur. Yükselti eğrileri gerekirse interpolasyon yoluyle çizilir. Daha küçük ölçeklerde (topografya haritaları) yükselti eğrileri, rakımlı birkaç noktadan itibaren filaj yoluyle, ya da karakteristik profillerin eğimleri ölçülerek ve sellenmeden ileri gelen arazi oyultusu ile ilgili genel kanunlar yorumlanarak sağlanır.

Harita alımında kullanılan başıca cihazlar şunlardır: Büyük ölçeklerde takeometre, optik gönye, zincir veya çift dekametre stadya v.b.; topografik ölçeklerde ise eğimli plançete, eklimetreli cetvel (veya holometrik alidat). Çağımızda harita alımı, özellikle topografya alımlarında fotogrametri ile yapılır. Yani uçaktan alınan bir sterea cihazında arazi, şeklini olduğu gibi gösterecek şekle getirilir.

◆ **Alımkâr** sıf. Almağa gönüllü, almağa istekli: *Alımkâr olmadım ki göstersin* (S. F. Abasıyanık).

◆ **Alımlı** sıf. Göz alıcı, cazibeli: *Hiç biri de Perihan hanım kadar alımlı değildi* (R. H. Karay). *İstanbul güzel şehir, alımlı şehir* (Y. Kemal).

◆ **Alım satım** i. Satın alma ve satma eylemi, alışveriş: *En kârlı bulduğu ticaret hayvan alım satımı idi* (Ö. Seyfeddin).

— Huk. *Alım satım komisyonu,* ücret karşılığında, kendi adına ve müvekkili hesabına kıymetli emlâk ve menkul eşya alım satımı yapanın hak kazandığı ücret. ‖ *Alım satıma fesat karıştırmak,* alım satım veya arttırma ve eksiltmelerde kanuna veya ahlâka aykırı ve sonuca etkili şekilde tertipler yapmak. (Borçlar Kn. md. 226, Türk Cz. Kn. md. 205, Arttırma, Eksiltme ve İhal Kn. md. 70.) [M]

alın (desen 308. s.)
çeşitli alınlıklar
(desen, foto. 309. sayfada)

ALIN i. [İnsanda] Başta, saçların başladığı yerle kaş çıkıntısı ve şakaklar arasındaki kısım: *Alnında halka halkadır âşüfte kâkülü* (Yahya Kemal). *Vurulup tertemiz alnından uzanmış yatıyor* (Mehmed Âkif). ‖ [Memelilerde] Kafanın tepesi ile gözler arasındaki üst kısım. ‖ [Kuşlarda] Gagadan başın tepesine kadar uzanan kısım. ‖ [Kabuklularda] Başın ön kısmı göğüs kabuğu şeklinde devam etmiyorsa, bu kısım ile gözler arasındaki mesafe. ‖ [Böceklerde] Ağız, gözler ve başın arka kısmı arasındaki ön üst kısım. ‖ An taraf, cephe: *Binanın alnı.*

— ÇEŞ. DEY. *Alın açmak,* her aşağılık hareketi kolayca kabullenmek: *Her zillete alın açtıktan sonra... kime ne demeğe hakkımız olabilir?* (H. R. Gürpınar). ‖ *Alın çatısı,* iki kaşın ortası: *Ve parmağıyle alnının çatısını işaret ediyordu* (R. H. Karay). ‖ *Alın teri,* gayret, emek, güçlü çalışma: *Emredilen ekmeği akşamları / Alın terlerimiz getirecektir* (B. Necatigil). ‖ *Alın teri dökmek,* emek vermek, zahmetli, meşakkatli bir iş görmek. ‖ [Bir şeyden] *Alnı açık çıkmak,* bir işi gayretle namusluca başarmak: *Bununla beraber oğlan bu işten alnı açık çıkarsa Eyüp Sultana kurban kesecekti* (H. E. Adıvar). *Çıktık açık alınla* (X. yıl marşı). ‖ *Alnı açık yüzü ak (pak) olmak,* namuslu ve masum olmak, utanacak şeyi bulunmamak: *Ben senin evine anamın babamın kucağından alnım açık, yüzüm pâk geldim* (Musahipzade Celâl). ‖ *Alnı davul derisi. Argo.* Hayâsız, edebsiz, utanmaz. ‖ *Alnı secdeden kalkmayan,* çok ibadet eden. ‖ *Alnını karışlamak,* başkasını küçümseyerek, ona meydan okumak: *Bu işi yapanın alnını karışlarım.* ‖ *Alnına yapıştırmak,* bir kimseyi, herkese fena bir sıfatla tanıtmak: *Bir kulunun müminliği veya imansızlığı yalnız Tanrısının hükmüne bağlı iken, taassup ve şeriatçılık, dinsizliği bir damga gibi rastgelenin alnına yapıştırmaktadır* (F. R. Atay). ‖ *Alnından öpmek,* beğenmek, takdir etmek: *Alnından öptü fahr ederek / Fahr-ı kâinat* (Yahya Kemal). ‖ *Alnından ter boşanmak,* fazla yorulmak, terleyip hak kazanmak: *Bu hürriyet; bu hak sizden bugün aheng-i sa'y ister / Değil üç dört alından, hep alınlardan boşansın ter* (Mehmed Âkif). ‖ *Alnını çatmak,* kaşlarını çatarak hiddetli hiddetli bakmak: *Fezâda alnını çatmış bu sermedî ehram!* (Mehmed Âkif). ‖ *Alnının (ar) damarı çatlamış,* yüzsüz, hayâsız, utanma duygusu kalmamış olan. ‖ *Alnının teriyle kazanmak,* bir parayı kendi emeğiyle, hakkıyle namusuyle elde etmek: *Hayatını alnını teriyle kazanan, yirmi yıllık geçmişi yalnız kahırla dolu bir türk köylüsü* (O. Veli). ‖ *Güneşin alnında,* güneşte, güneşin altında, sıcakta.

— Anat. *Alın kası,* alnın derisi altında bulunan deri kaslarından biridir: arkada galea aponevrozundan başlar, önde kaşlara kadar uzar. Bk. ANSİKL. ‖ *Alın kemiği,* kafa tasının ön tarafında bulunan tek ve bakışık orta kemik. (İki kısma ayrılır: dikey olanı kafa kubbesinin bir parçasıdır, yan kemikler ve sfenoid'in büyük kanatları ile eklemlenir; öteki yataydır, burun boşlukları ile göz çukurlarının bir parçasıdır.) ‖ *Alın siniri,* üçüz sinirin bir dalı olan Willis göz sinirinin bir uç dalıdır. (Sinus cavernosus içinde doğar, göz çukurunun üst kısmından geçer, sonra da iki dala ayrılır: iç alın siniri ve dış alın siniri. İkisi de alın, üst göz kapağı ve burun kökü derisine dağılan iplikler verir.)

— Arkeol. Bir sunağın tepeliğinden sarkan süs.

— Falcılık. *Alın falı,* çizgilere, özellikle de alın çizgilerine bakarak bir kimsenin karakteri hakkında bilgi edinme.

— Folk. *Alın çatkısı,* başağrısını dindirmek için alna bağlanan mendil: *Karşı taraftaki evlerden birinin kafesi kalkarak saatçi Rakım Efendinin hastalıklı karısının sapsarı ve alnı çatkılı başı göründü* (S. Ali). ‖ Alna bağlanan ve saçları tutmağa yarayan bağ veya band. *Gisûbend ve kaşbastı* da denilirdi.

— Mad. oc. Bir ayak veya bacada cevher veya kömürün kazıldığı yer. ‖ Kazı yapan işçilerin çalıştığı mahal.

— Mat. *Alın doğrusu, alın düzlemi,* düşey izdüşüm düzlemine paralel olan doğru, düzlem.

— Vet. *Alnı akıtmalı.* Bk. AKITMA. ‖ *Alnında beyaz eser,* atların alnındaki ince, beyaz kıl çizgi. ‖ *Alnında beyaz nişane,* beyaz kıl çizginin kalını. ‖ *Alnında kartopu,* beyaz nişane'nin yuvarlağı.

— ANSİKL. Anat. İnsan alnının yüzeyi, ortası hafifçe çökük, dışbükey bir yüzeydir. Üst üste yerleşmiş üç düzlemden meydana gelir. Bunlar, içten dışa doğru şöyle sıralanır: alın kemiğinin dik parçası, alın kası ve buna yapışık olan deri.

Alın derisinin üst kısmı kıllarla örtülüdür; çıplak kısmı, özellikle yaşlılıkta, az veya çok derin, uzunlamasına kırışıklıklarla kaplıdır.

Alnın genel şekli, geniş ve kubbeli veya dar, alçak ve yayvan oluşuna göre yüze özel bir görünüm verir. (Bk. YÜZ *açısı*).

Alın kası ve etrafındaki deri kaslarının bütünlemesi çeşitli duyguları ifade eden alın hareketlerine ve mimiklerine yol açar. Alın, baş ağrılarının oturduğu yer olabilir.

◆ **Alınlı** sıf. Alnı geniş. ‖ [Bina için] Cephesi, ön yüzü geniş. ‖ *Mec.* Arsız, yüzsüz, küstah (kimse).

◆ **Alınyazısı** (yahut alnın kara yazısı) bls. i. *Mec.* Bir insanın başına gelmesi ezelden Tanrı tarafından kararlaştırılmış iyi ve kötü haller, kader: *Seni sevmek imiş alnımın yazısı* (Gevherî). *Bari alınyazısının dehşet ve heybetini anlamış olsaydı* (Y. K. Karaosmanoğlu).

◆ **Alnaç** i. Yeni. Yüze karşı gelen taraf. ‖ Bir yapının başlıca yüzü, cephesi. (LM)

ALINDI i. Yeni. Para veya başka herhangi bir emanetin teslim alındığını gösteren belge: *Fatura ile beraber alındı listeleri gönderilmiştir.* ‖ *Alındı makbuzu,* posta makbuzu. Gönderenin ek bir ücret karşılığında isteyebileceği her taahhütlü eşyanın veya deklare edilmiş değerin alıcıya teslim edildiğini bildiren makbuz. (M)

ALINGAN sıf. Çabuk kırılan, aşırı derecede duygulu: *Sabiha hanımın ne kadar mütehakkim ve alıngan olduğunu bildiğinden teferruatına kadar ondan akıl soruyor* (H. E. Adıvar). *Alıngan, onurlu / İstemez görsünler saklı su* (B. Necatigil).

◆ **Alınganlık** i. Alıngan olma hali: *Biraz huzur içinde yaşamak istiyorsan, bu alınganlıktan vazgeç.* (M)

ALINLIK i. Mim. Bir yapının giriş kısmının üstünde bulunan üçgen veya bazen yarı değirmi süsleme. Bk. ANSİKL.‖*Alınlık tablası,* bir alınlığın iki eğik kenarıyle alttaki yatay kaidesi arasındaki üçgen kısım. Çoğunlukla kabartma resimlerle süslenirdi.

— Binic. Atların burunları üzerine başlarını korumak için takılan zırh: *Yeşim taşından alınlığı küheylan atlarımın* (S. Batu). [Alınlıktan başka, hayvanların göğüslerine boyunluk takılır ve sağrısı üzerine sağrı zırhı denen zırh geçirilirdi.]

— Folk. Kadınların alınlarına taktıkları mücevherlerle süslü zincir: *Yörük töresinde, kadının alınlığındaki tek altın, henüz bir çocuğunu gösterir* (N. Araz).

— Mobl. Bir koltuk, ya da kanepede oturma yeri ile kol arasındaki boşluğu dolduran kumaş. ‖ Döşemede arkalığın kabarık kısmı.

— Tar. *Esk.* Zırhın alnı örten kısmı. ‖ *Alınlık cenderesi. Esk.* Alnı bir âletle sıkıştıran, ipten yapılmış ve üstünde düğümler bulunan bir işkence âleti.

— ANSİKL. Mim. Yunan tapınaklarında dam akıntısının ön ve arka cephelerle vücuda getirdiği üçgen şeklindeki kısımları örten kalkan duvarlar, kartala benzediği için Eski Yunancada bunlara «aktos» denirdi. Rönesans ve sonraki mimarî devirlerde çeşitli şekiller almış ve özellikle cephe süslemesinde pencereler etrafında kullanılmıştır. Çeşitli şekillerine göre, *basık alınlık, düz tepeli alınlık, çifte alınlık, eteksiz alınlık, eğrili alınlık, halkalı alınlık, kesik alınlık, kırma alınlık, kıvrımlı alınlık, üçgen alınlık, yuvarlak alınlık* gibi adlar alır. Bütün yunan heykelciliği bu alınlıkların çerçevesinde gelişmiş, bu yüzden de bir takım katı zorunluklara uymuştur: alınlık kenarları eğik olduğu için kompozisyon'un piramit biçiminde tasarlanması, orta eksen'e ayakta duran bir tanrının yerleştirilmesi gibi. En tanınmış yunan alınlıkları, Korfu'daki Artemis tapınağında (M.Ö. 580), Hekatonpedon'da (570, sonra 520), Aigine'de (490-480), Olympos'da (470-455), Parthenon'da ve Delphoi hazinelerindedir.

Etrüsk tapınaklarında, alınlık çıkıntı halindedir; buna karşılık, hafif olması gereken plastik süsleme pişmiş topraktan yapılır. Roma'da, alınlığın tepesindeki açı oldukça dardır ve damın eğiklik derecesine bağlı değildir. Ortaçağ'da, alınlığın yerini kalkan duvar ve pencere tepeliği almıştı. Rönesans mimarları tekrar alınlığa döndüler. O günden sonra da, bütün Avrupa'da kullanılan bir süs olarak kaldı. Mobilyacılar, özellikle XVI. yy.da, bütün bu mimarî şekillerini ev eşyalarına uygulamışlardır. (LM)

ALINMAK edilg. ve dönşl. f. Bir şeyi bir yere almak, aktarılmak: *Batı dillerindeki milletlerarası ortaklaşa terimler Türkçeye de alınmalıdır* (F. R. Atay). ‖ Konulmak, dahil edilmek: *Bu mesele gündeme alınmıştır.* ‖ İktibas edilmek, [bir yazı, resim, karikatür v.b.] bir yerden nakledilmek: *Alındığı yer gösterilmek suretiyle dergimizdeki yazılar iktibas edilebilir.* ‖ Satın alınmak: *Bunlar geçen ay alınanlardan daha ucuzdur.* ‖ Zaptedilmek: *Galata, Cenevizlilerden alındıktan sonra daha ziyade canlanmış* (Yahya Kemal). ‖ Seçilmek, tercih edilmek: *Yadırganacak olduktan sonra milletvekili yerine başka bir söz de alınabilirdi* (N. Ataç).‖ [Cenaze için] Kaldırmak, getirilmek: *Murat Paşa camiinden alınarak, Kozlu'daki aile kabristanına defnedilecektir.* ‖ *Mec.* [Kendi üzerine almak anlamına] Gücenmek, incinmek: *Kâmran, halimden alındığını gösteren bir tavırla...* (R. N. Güntekin). ‖ *Esk.* Gönlünü kaptırmak,

tutulmak: *Olduk nereye vardık ise aşka giriftar / Alındı gönül bir sanem-i mâhlikaya* (Ruhi). [M]

ALIRLIK i. Yeni. Psikol. Algılama yeteneği, idrak kabiliyeti.

— Fels. Bilgide pasiflik, edilgenlik: *Alırlık bir duyarlıktır ve Kant'a göre idrakin kendiliğinden oluşuna zıttır.*

— Psikol. *Alırlık hali,* bir kimsenin başka bir kimse etkisine daha kolaylıkla kapılmasına elverişli durum (telkin, hipnotizma v.b.). [L]

ALIŞ i. Alma işi, alma hareketi ve tarzı. || Bir malı bedelini ödeyerek alma, satın alma: *Ne sanayi ne maarif, ne alış var ne veriş* (Mehmed Âkif).

◆ **Alışveriş** bls. i. Alım satım işi, karşılığını vererek bir şeyi almak: *Bu alışverişten hisseme düşen iki yüz lirayı da... cebime attım* (H. R. Gürpınar). *Eskiden alışveriş edilen yerlerde altın tartan özel terazi bulunurdu* (Y. Z. Ortaç). || Ticaret: *Yalnız yakın çevresinin alışverişi bakımından...* (B. Darkot). || *Mec.* Alâka, ilgi: *Ölülerle senin ne alışverişin var Rabia. Sen diriler için okuyorsun* (H. E. Adıvar).

— DEY. *Alışverişi kesmek,* maddî manevî alâkayı kesmek.

— Huk. *Vadeli alışveriş,* satış anlaşmasının özel bir çeşiti. Satan ile alan, gerek satılan şeyi gerek değerini kararlaştırmakla beraber, anlaşmalarını hemen değil, kararlaştırdıkları belli bir müddetten sonra yerine getirirler. (M)

ALIŞMAK geçz. f. Bir işi veya hareketi, tekrar ede ede çabuk ve düzgün yapabilir hale gelmek: *Sonraları işe tamamıyle alıştı* (O. Kemal). || Huy edinmek, âdet edinmek: *Biz asırlardan beri kâinata ve hayata... şiirin içinden bakmağa alışmıştık* (M. Kaplan). || Yadırgamaz hale gelmek: *Yavaş yavaş buna da alışmağa, bu acıyı da hazmetmeğe başlıyorum* (R. N. Güntekin). || İntibak etmek: *Kışa o kadar alışmışım ki yaz günlerinde bile kış âdetlerini bırakamıyorum* (N. Ataç). || Tiryaki olmak, müptelâ olmak: *Tütüne bu havada alıştım / Böyle havada âşık oldum* (O. V. Kanık). || Bağlanmak, ısınmak: *Birdenbire ona alıştığını hissediyor ve bu işe ayrıca şaşıyordu* (A. H. Tanpınar). || Bağışıklık, dayanıklılık kazanmak: *Hastalıklardan korunmak için mikroplardan kaçmak değil, onlara alışmak, onlarla anlaşmak icabediyordu* (Ö. Seyfeddin). || [Hayvan için] Ehlileşmek: *Maymun insana kolay alışır.*

◆ **Alışık** sıf. Herhangi bir harekete, kimseye alışmış olan: *Ama övülmeğe alışık değilim* (N. Ataç). *Alışık bir hareketle tek ayağı üzerinde dönüp...* (K. Tahir). || Yatkın: *Eli alışık, gözü alışık.*

◆ **Alışıklık** i. Alışık olma hali: *Ne de olsa alışıklık var bu toprakta duya duya kulaklarımız dolmuş...* (N .Ataç).

◆ **Alışılmak** dönşl. f. Bir kimsenin, bir şeye alışması: *Sonra yavaş yavaş alışıldı, çınar gövdesindeki evliya halk arasında az konuşulur hale geldi* (N. Araz). *Yeni sanat, o zamandan beri alışılmış olan tabiat kalıplarından...* (İpşiroğlu).

◆ **Alışkan** veya **alışkın** i. ve sıf. Alışmış, alışık olan kimse. || Çok görmüş, tecrübeli: *İstanbul halkı modaya alışkandır* (Ahmed Rasim). || Mahir, becerikli: *Alışkan elleri makina gibi işlemeğe başladı* (Y. Kemal). || *Ben bunlara alışkın bir adam tavrıyle bakıyorum* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Alışkın ayaklar, gidecekleri yolu biliyorlardı* (Y. Kemal).

◆ **Alışkanlık** veya **alışkınlık** i. Bir işe, bir kimseye veya bir şeye alışmış olma hali: *Feride, küçük sefillerle temasın verdiği bir alışkanlıkla çocuğun başını okşamaktan iğrenmedi* (R. N. Güntekin). || İtiyat: *Alışkanlıklarına çok bağlıydı rahmetli* (B. Necatigil). || Yakınlık: *Kızın bana alışkınlığı bir çocuğun hocasına alışkınlığından ibaret idi* (Ahmed Midhat).

— ÇEŞ. DEY. *Alışkanlık peyda etmek* (*kazanmak*), bir şeyde maharet ve meleke kazanma hali. Bağışıklık, muafiyet kazanmak: *İçki eskisi gibi dokunmuyor, alışkanlık peyda ettim.* || *Ağız* (*dil*) *alışkanlığı,* alışkanlık sebebiyle bir sözü yerli yersiz sık sık tekrar etme, dil persengi: *Ağız alışkanlığıyle aynı yanlışı yine yaptı.* || *El alışkanlığı,* el mahareti: *El alışkanlığıyle anahtar deliğini buldum.*

— Biyol. *Alışkanlık kanunu.* Bk. ANSİKL.

— Fizyol. *Alışkanlık.* Alışmamış bir organizma için öldürücü olabilecek zehirli bazı maddelere organizmanın yavaş yavaş alışmasını sağlayan biyolojik olay. Bk. ANSİKL.

— Fizyolojik patol. Bir ilâcı aralıksız almaktan meydana gelen durum. Bk. ANSİKL.

— Psikol. Duyu izlenimlerinin sinir dokusunda sürüp gitmesi. Bk. ANSİKL.

— Tıp. Bazı maddelere karşı elde edilen dayanıklılık. *Alışma,* morfin, kokain, eter, hint keneviri, alkol gibi sinir sistemi üzerinde keyif verici etkisi olan ilâçlara karşı elde edilir. Kişinin fizikî ve ruhî durumuna, ilâcın cinsine göre, az veya çok süratle yerleşir.

— ANSİKL. Biyol. Lamarck'ın *alışkanlık kanunu* şöyle ifade edilebilir: «Ortamdaki değişiklikler, ihtiyaçların değişmesine yol açar.» (Ortam değişikliği, hayvanda yeni alışkanlıklar doğurur; her yeni alışkanlık, kendisini doğuran ihtiyaç sürdüğü müddetçe devam eder. Alışkanlık değişikliği, davranışta da değişiklik yaratır. Hareketler eskisi gibi değildir; organlardan biri daha çok, biri daha az çalışır. Çalışması organı kuvvetlendirir, büyütür; çalışmaması dumura uğratır ve yok edebilir. Bu kanundan başka, Lamarck teorisinin ikinci bir kanunu daha vardır, o da sonradan edinilen özelliklerin kalıtımı kanunudur.)

— Fizyolojik biyol. Böcekler, öldürücü ilâçlara karşı öyle bir alışkanlık elde edebilirler ki, öldürücü doz'un bin kere daha arttırılması gerekir (1946 ile 1966 arasında İsveç sinekleri). Bunun sebebi, herhalde en dayanıklı soyların seçimidir. Bu yüzden kimya sanayii, kullanılagelen ilâçlar etkisiz kalmadan önce yenilerini bulmak zorundadır.

Fizyolojik patolojide *alışkanlık,* Dünya Sağlık teşkilâtı uzmanları tarafından, 1957'de, bir ilâcı aralıksız almaktan meydana gelen durum diye tanımlanmıştır.

Özellikleri şunlardır: insana rahatlık verdiği için ilâca karşı duyulan istek (ihtiyaç değil); dozu arttırma eğiliminin azlığı veya yokluğu; ilâcın etkilerine karşı, bir dereceye kadar ruhî bir bağlanma (fizik bağlanmanın, dolayısıyle pehriz sendromunun olmaması); zararlı tesirlerin (eğer varsa) sadece kişinin kendisini ilgilendirmesi.

Bu şekilde tanımlanan alışma, esasında nispeten zararsız zehirlerle ilgilidir (barbitürikler, amfetaminler, kloral v.b.).

— Psikol. Objektif bakımdan *alışkanlık,* duyu izlenimlerinin sinir dokusunda sürüp gitmesinden ileri gelir; sürüp gitmeyi, sinir hücrelerinin özellikleriyle açıklamak mümkündür. Etkilediği sinir organlarına ve uyarının süresi ile çeşitliliğine göre, alışkanlığı şu şekilde sınırlandırabiliriz: kalıplaşmış bir uyarıcının meydana getirdiği *passif alışma;* bu durum, hipnoza ve uykuya kadar varabilir; uyarıcının çeşitlenmesiyle beraber görülen *aktif alışma;* bu durum, göreneklere, otomatizmlere ve basit reflekslere yol açar; uyarıcının değiştiği ve yeni sinir bağlantılarının yerleştiği alışma (şartlı refleksler, hayvan eğitimi, çıraklık); nihayet zekâya dayanan alışma; insana özgü olan bu alışmada, dil ve kavram bir rol oynar (aktif alışkanlık, hafıza). Bu kategorilerden herbiri, eğer uyarıcı çok sık kullanılır ve sinir sistemini yorarsa, yeniden pasif alışmağa ve hattâ hipnoza dönüşebilir ve soysuzlaşabilir; bu sebeple, her çeşit çıraklık devresinde dinlenme dönemlerine yer ayırmak şarttır.

Alışkanlık, canlı varlığın dünyaya ve çevre değişmelerine uymasını sağlar; kişiyi zenginleştirir ve karakterini olgunlaştırır; yeni ihtiyaçlarla beraber yeni istidatlar da yaratır.

◆ **Alışma** i. Bir işi devamlı yapma veya bir varlık, bir şeyle ilgi kurarak onu benimseme, ona intibak etme.

— Biyol. *İklime alışma,* canlı varlıkların, alışageldikleri ortamdan farklı yeni bir ortamda yaşıyabilmelerini sağlayan olay. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Bir ortamdan başka bir ortama geçen canlı organizmaların fonksiyon ve dokularında birtakım tepkimeler olur; bu tepkimeler, bazen organizmanın yeni iklim şartlarına dayanmasını ve yeni bir biyolojik dengenin kurulmasını mümkün kılar. Bu tepkimeler bazı bitkiler üzerinde incelenebilir. Başka bir ortama nakledilen bitkiler yaşayabilir, ürer ve tutunur; dolayısıyle, yabani floraya katılır ve ortaklaşmalarda yerini alır: *İklime alışma;* hayvanlarda (Çin ağılı böceği, patates güvesi, filoksera, tofnsend spartini), özellikle gelişmiş hayvanlarda daha önemlidir.

İklime alışma tepkimeleri, en belirli şekilleriyle şu safhalardan geçer: önce bir ilgisizlik safhası, sonra kısa süreli fizyolojik tepkimeler ve uyumlar safhası, sonra da organizma'nın yeni şartlara alışmasına kadar süren ve yavaş yavaş gelişen bir adaptasyon safhası. Bu safhaların herbiri normal olarak devrini tamamlamazsa, sonradan birtakım patolojik bozukluklar görülebilir.

Yükselti iklimine alışma'da, bu safhaların bütün ağırlığı, solunum, dolaşım ve hümonlar üzerinde toplanır. Denge bozulduğu zaman, organizmanın içinde bulunduğu safhaya göre, had veya kronik dağ tutması meydana gelir. İnsanoğlu, 6 000 metreye kadar olan yükseltilere alışabilir. Alışmanın olabilmesi için gerekli süre, 2 000 metreye kadar bir kaç gün, 3 000 metrede iki hafta, 4 000 ile 5 000 m. arasında üç veya dört hafta, 6 000 metrede ise altı haftadır. Yükseltiye alışma, ovaya döndükten sonra da birkaç ay sürer. (Bk. YÜKSELTİ.) İnsanın soğuk bölgelere alışması konusunda yapılan araştırmalarda birbirini tutmayan sonuçlar elde edilmiştir; fakat, son incelemeler, böyle bir alışmanın mümkün olduğunu gösteriyor.

Sıcak bölgelere alışma'da daha kesin sonuçlara varılmıştır. Bu alışma, vücudun ısı ayarlamasının iyi çalışmasıyle (özellikle terleme), dolaşımın ve sinir-hümor tepkimelerinin uyuşmasıyle gerçekleşir. Temel tepkimelerin ayarlanması bakımından, sıcak bölge iklimine alışma yedi veya onbeş gün ister. Ama tam bir alışma ancak birkaç ayda olur. Sıcak memleket iklimine alışma'nın birkaç şekli vardır. Çölde elde edilen alışma uzun süre kaybolmaz; cengel'de edinilen alışma ise çok geçicidir.

Bu fizyolojik alışmadan başka, bir de filojenik alışma vardır: canlı varlığın evrimlerden geçmesi (bu alışma nesilden nesile aktarılır). [ML]

ALIŞMAK f. Herhangi bir maddenin tutuşması, alev alması, yanması.

◆ **Alışkan** i. Çabuk tutuşan, çabuk alev alabilen madde: *Çam odunu çok alışkandır.* (M)

ALIŞTIRMAK geçl. f. Birine bir işi veya hareketi kolay ve iyi yapabilme yeteneğini kazandırmak: *Ticarete alıştır. Kibrit satsın, sigara kâğıdı satsın, işe alışsın* (S. F. Abasıyanık). || Bir şeyi birine sevdirmek, ısındırmak, yadırgamaz hale getirmek: *Yeni başkentin hiç olmazsa inkılâpçı takımını kadınlı erkekli buluşmalara ısındırmak ve alıştırmaktı* (F. R. Atay). || Dayanıklılık kazandırmak, mukavim bir hale getirmek: *Hıfzıssıhha kendimizi soğuktan, sıcaktan muhafaza değil, belki bu soğuğa, sıcağa alıştırmaktı* (Ö. Seyfeddin). || Ehlileştirmek: *Alıştıramadınız, vahşi davrandınız* (N. Kemal). || Huy ve âdet edindirmek: *Temiz giymeğe alıştırmak.* || Düşkün, müptelâ, vaz geçemez bir hale getirmek: *Beni sigaraya o alıştırdı.*

◆ **Alıştıra alıştıra** zf. Yadırgamaz hale getirmek suretiyle, yavaş yavaş: *Birkaç gün evvelinden bunu Sınırköylülere alıştıra alıştıra haber cermeğe başladı* (N. Araz).

◆ **Alıştırılmak** edilg. f. Başkası tarafından, bir işi veya hareketi, kolay ve iyi yapabilme yeteneği kazandırılmak.

◆ **Alıştırılmış** i. Düşkün bir hale getirilmiş, mübtelâ edilmiş [kimse]: *Bu nevi ikramlara evvelden alıştırılmış olacaktı ki rakıyı susuz içiyor, ve her kadehte...* (R. N. Güntekin).

◆ **Alıştırma** i. Alıştırmak işi, eylemi. || Bir şeyi öğrenmek veya bir hareketi doğru ve kolay başarabilmek için yapılan çalışma, temrin, egzersiz: *Öğretmenin verdiği alıştırmaları yaptım.*

— Denizc. Yerine yerleştirilecek herhangi bir âleti, rahat işleyecek veya dönecek bir hale getirmek için yapılan çalışma.

— Mekan. Ham madde üstünde kalan pürüzleri gidermek için yapılan aşındırma işlemi:

beyaz üzerinde yükselen bir alev sütunu ardında Hayber kalesi muhafızlarıyle savaşan **ALİ bin EBUTALİB** İran minyatürü XVII. yy.

Direktör ÂLİ BEY (1844-1899)

Bir supabın alıştırılması. Bir motorun alışmasını yapmak.

— Müz. Şarkı söylemede veya çalgı çalmada ortaya çıkan şu veya bu teknik zorluğun üstesinden gelmek için hazırlanmış müzik parçası.

— Zool. Alıştırma eylemi; bunun sonucu. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Hayvanları elde etmenin üç kademesi vardır: yakalamak, alıştırmak, evcilleştirmek. Yakalanmış hayvan insana bağlanmış sayılmaz; çünkü ilk fırsatta kaçmağa hazırdır. Alıştırılmış hayvana ise boyunduruğu ağır gelmez; bir serbestlik ümidi, hattâ bir serbestlik isteği duymadan yaşar. Buna karşılık, evcilleştirme ile yalnız bir hayvan değil, bütün bir ırk insanoğlunun emrine girmiş olur. Bir hayvan türü esaret altında sürekli olarak üreyebiliyorsa, ona evcilleşmiş gözü ile bakılabilir. (ML)

ALIYAR, türk boylarından Terekemeler arasında söylenen türkülü büyük halk hikâyesi. Kars dolaylarındaki Terekemeler arasında da âşıklar tarafından anlatılan bu hikâyenin ilk defa *Dikmetaşlı Dede Kasım* tarafından tertip edildiği söylenir. (M)

ÂLÎ sıf. (ar. *ᶜulüvv,* yükseklik, büyüklük'ten *ᶜālī*). *Esk.* Yüce, ulu, yüksek, mümtaz olan: *Bu bizim en büyük, en şanlı, en âlî bir günümüz, en mukaddes millî bayramımızdır* (Ömer Seyfeddin). *Bununla âlî bir şevk ve saadet duyarız* (Atatürk). *Bu süfli yer senin için pek âlîdir* (A. Hâmid). ‖ Mevki bakımından en üstün: *Âlî komiserin verdiği emirler pek kati, pek sertti* (R. H. Karay). ‖ Erkek ismi.

— ÇEŞ. DEY. *Âlî âlî,* yüksek yüksek, pek yüce: *Bu âlî âlî maksatları hep müşavere ile husule getirdik* (A. Hâmid). ‖ *Âlîbaht,* yüksek bahtlı, çok talihli. ‖ *Âlîcâh,* yüksek rütbeli, yüce bir mevkide bulunan. ‖ *Âlîcenap,* iyilik sever, değer bilir: *Böyle âlîcenap bir teklifi reddedecek diye ödüm koptu.* (H. R. Gürpınar). *Zulmet, bütün çirkinlikleri, bütün pislikleri ortadan kaldıran bu âlîcenap şey!* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Halk asla nankör değildir. Âlîcenaptır, âlîdir, mukaddestir* (Ömer Seyfeddin). ‖ *Âlîcenabane,* değer bilirlikle: *Bir tavrı âlîcenabane ile hanımın verdiği elbiseyi üstünden çıkararak yavaş yavaş dolabı açtı* (S. Sezai). ‖ *Âlîcenaplık,* cömertlik, iyilik severlik: *Bu âlîcenaplığı, İstanbullular tarafından maskara edilen o hakikî asaletinden ileri geliyordu* (Ömer Seyfeddin). ‖ *Âlîfıtrat,* yüksek yaradılışlı, soylu, asil. ‖ *Âlîgüher,* yüksek cevherli. ‖ *Âlîhimem,* himmetleri yüce olan: *Biz ol âlîhimem erbâbı cidd ü içtihâdız kim* (N. Kemal). ‖ *Âlîhimmet,* yüksek himmetli, çok gayretli, ‖ *Âlîkadr,* yüksek değerli: *Şehrimize teşrif eden bir edibi âlîkadr...* (A. Midhat). Bir çeşit lâle. ‖ *Âlîmakam,* yüce mertebe, yeri yüksek olan: *Şühedamız budur âlîmakamlar /Haşredek demleri türaba damlar* (Âşık Ömer). ‖ *Âlîmekân,* derecesi, rütbesi yeri yüksek olan. ‖ *Âlîmikdar,* yüksek değerli. ‖ *Âlînazar,* yüksek, ileri görüşlü: *... en ziyade ispatı imtiyaz eden hakîmi âlînazar İbni Haldun'dur* (N. Kemal). ‖ *Âlîneseb,* soylu, asil: *Aklı zâhir kendi bir âlîneseb/Sağ olsun Dertli'ye dermanlı güzel* (Dertli). ‖ *Âlînijad,* yüce soylu: *İbrahim Paşa merhumun fer'i celili âlînijadları olup* (Raşid). ‖ *Âlîşan,* yüksek şöhretli, çok şerefli: *Başladı askerler cem edilmeğe/Veziri âlîşanlar bir bir gelmeğe* (Âşık Derunî). *Dehr içre adımız şanımız vardır/Zümrei uşşakın âlîşanıyız* (Emrah). Bir çeşit lâle. ‖ *Âlîtebar,* yüksek soylu: *... yazılan şifre meşmulü lihazihi âlîtebar kılındı* ... (Atatürk).

— Ask. *Âlî Askerî şûrâ,* askerlikte terfi ve taltif esaslarını tespit ile tümen ve kolordu kumandanlarıyle muadillerinin tayin ve emekliye ayrılmaları gibi zâti işlemler üzerinde karar veren, öğretim ve eğitim esaslarıyle askerî kanunlar ve memleket savunmasıyle ilgili askerî işler hakkında da istişarî nitelikte olarak görüşünü bildiren ve yalnız hazer vaktinde hükûmet merkezinde toplanan yüksek askerî heyet: *Âlî Askerî şûrâyı, erkân-ı harbiye-i umumiye reisi, müdafaa ve bahriye vekilleri ve ordu müfettişleri teşkil eder* (Atatürk).

◆ **Âlîlik** i. Yücelik, ululuk, yükseklik: *Maksadı yazdıklarını âdilikten kurtarmaktı, o kadar kurtardı ki âlîliğin bile fevkine çıktı* (C. Şahabeddin).

◆ **Âlîye** sıf. Yüce, üstün. ‖ **i.** Bir şeyin en yüksek noktası, tepe. ‖ Arabistan'da dağlık arazilere verilen ad. ‖ Halvetî tarikatı şubelerinden birinin adı. ‖ Kadın ismi: *Âlîye iri, hülyadar, mai gözleriyle şiir okuyor* (H. Z. Uşaklıgil).

— Klas. dil. Âlîye birçok osmanlıca tamlamada âlî'nin müennesi olarak kullanılmıştır. *Esk. Makamat-ı âlîye,* yüce makamlar. ‖ *Mekâtibi âlîye,* yüksek okullar. ‖ *Tedrisatı âlîye,* yükseköğretim. ‖ *Ulûmı âlîye,* yüksek dinî bilgiler. (M)

ALİ veya **ALİYY** sıf. (ar. *ᶜulüvv,* yüksek olma'dan *ᶜali*). *Esk.* Yüksek, büyük. ‖ Şan ve şeref sahibi. ‖ Erkek ismi.

— ÇEŞ. DEY. *Aliyy-ül-âlâ,* en iyi, çok üstün. ‖ *Ali-Veli,* Ahmet, Mehmet gibi misal verilirken kullanılır.

◆ **Aliyye** sıf. Yüksek, yüce. ‖ Kadın ismi.

— ÇEŞ. DEY. *Devlet-i aliyye,* Osmanlı imparatorluğu. ‖ *Evâmir-i aliyye,* yüce emirler, buyuruklar. ‖ *İrâde-i aliyye,* yüce buyruk. [M]

ÂLİ, ÂLİYE sıf. (ar. *ālet*'den *āli* ve *āliye*). *Esk.* Âlet ile ilgili, âlete mensup, teknik. ‖ Yemin edici, yemin eden.

◆ **Âliyat** çoğl. i. *Esk.* Âletler: *Bir zamanın muasırları o zamanda âliyat* (teknik) *hususunda en müterakki olan milletlerin yaptıkları ve kullandıkları bütün âletleri imal ve istimal edebilenlerdir* (Peyami Safa).

◆ **Âliyye** sıf. Âletle yapılan, âlete mensup.

— ÇEŞ. DEY. *Ulûmu âliyye. Esk.* Teknik bilgiler. ‖ *Tedrisatı âliyye,* teknik öğretim. (M)

ALİ, şair (XIII. yy.). Türk edebiyatının en eski Yusuf ile Züleyha hikâyesi olan *Kıssa-i Yusuf* adlı eseri yazdı (1232). Eser edebî değerinden çok dil bakımından önemlidir, ancak şimdiye kadar hangi eski türk şivesine ait olduğu kesinlikle tayin edilemedi. Müşterek Orta Asya türk yazı dili ile Batı Türkistan'da yazılmış olabileceği söylenebilir. Berlin ve Dresten kütüphanelerinde yazma nüshaları olan bu eser, 1917 yılında alman şarkiyatçılarından C. Brockelmann tarafından (*Ali's Qıssa-i Juscy*) adıyle yayımlandı. C. Brockelmann eserin dilini Eski Osmanlı (Anadolu) Türkçesi olarak kabul eder. (→ Bibliyo. [M]

ALİ, Saltukoğulları beyi Ebülkasım'ın oğlu (?- 1145). Babasının yerine Saltuklu beyi oldu (1100?). Beyliğinin ilk zamanlarında selçuklu sultanı Berkyaruk ile taht için çarpışan Mehmed Tapar'a yardım etti, daha ziyade Gürcülerle mücadele etti. (M)

ALİ, Audh valisi ve moğol imparatoru Şah Alem'in veziri (1781-1817). Kendinden önce vali olan Asaf'ın gayreti ve İngilizlerin desteğiyle 1797'de iktidara geldi, İngilizlerle yapılan antlaşmayı bozdu. Maaşa bağlanarak vezirlikten uzaklaştırıldı; fakat Benares'teki hint kumpanyasının başkanını öldürdü ve Berar racasının memleketine kaçtı: raca da, hayatı bağışlanmak şartıyle onu İngilizlere teslim etti. Kalküta'ya gönderilen Ali, bir demir kafese kondu ve 17 yıl sonra o kafeste öldü. (L)

ALİ, divan şairi ve hattat (XVIII. yy.). Edirne'lidir. (M)

ALİ (Âşık), saz şairi (XVII. yy.) [**Kâtip Ali** ve **Derviş Ali** diye de anılır.]. Hayatı hakkında bilgi yoktur. Kâtip unvanı yeniçeri yazıcılarından, Murad IV'ün Bağdat seferi hakkındaki şiirleri de bu sefere katılan ordu şairlerinden olduğunu ifade eder. Hece ve aruzla şiirlerine mecmualarda rastlanır. Şiirlerinin bazıları bestelenmiştir. XVII. yy. eşkıyalarından Haydaroğlu (idamı 1649) hakkında bir destanı vardır. (M)

ALİ (Âşık), saz şairi (XVIII. yy.). Şiirlerine İstanbul Millet kütüphanesinde ve Bursa kütüphanelerindeki bazı mecmualarda rastlanmıştır. (M)

ALİ (Âşık), saz şairi (XVIII. yy.). Yaşadığı zamanı belli eden tek şiiri, 1714'te öldürülen Osmanoğlu Nasuh Paşa için söylediği destandır. (M)

ALİ (Muhammed), Pakistanlı siyaset adamı. Bk. MUHAMMED ALİ.

ALİA. Esk. coğ. Anadolu'da, Frigya bölgesinde iki yer adı. **1.** Akmonia ile Alyda arasında bir şehir. Bugünkü Banaz çayı üzerindeki İslâm köyünün yerinde olması muhtemeldir. **2.** Aizanoi'nin (Çavdarhisar) kuzeybatısında bir köy. Bugünkü Kırkıl köyü. (M)

ÂL-İ ABA. Bk. ÂL.

ALİAGA (Luis), ispanyol dominiken papazı, Felipe III'ün rahibi, sonra da krallığın büyük engizisyon hâkimi. 1609'da Magrıplıların memleketten kovulmasında büyük rolü oldu. 1614'te basılan *Donkişot*'un ikinci kısmı'nın maledildiği yazarlar arasında onun da adı geçer. (L)

ALİAĞA, Ege bölgesinde İzmir ilinin Menemen ilçesine bağlı bucak merkezi kasaba; 3 087 nüf. Çandarlı körfezinin güney kıyısına açılan daire biçimli Aliağa koyunun güneydoğu kıyısında, İzmir-Bergama yolu üzerinde. Kasaba geçen yüzyılda Ali Ağa çiftliğinin yerinde gelişmiştir. Şimdi de burada büyük bir petrol rafinerisinin kurulması kararlaştırılmıştır. Aliağa bucağının 7 800 nüf. ve 9 köyü vardır. (M)

ALİ AĞA Kemanî, türk bestekârı (1770-1880). Saraya mensuptur. Elimizde otuz şarkı, beş peşrev, iki saz semaîsi vardır. Ferahnâk saz semaisi, zencir şehnaz peşrevi çok güzeldir. Bu sonuncusu, türk musikisinin şaheserlerindendir. (M)

ALİ AĞA Taşyatır, kızlarağası (XVII. yy.). Bu görevde iken Mısır'a gönderildi. 1644'te Mısır'dan geri çağırılıp Sünbül Ağa yerine kızlarağası tayin olundu. 1645'te tekrar Mısır'a gitti, burada on yıldan fazla kalarak İstanbul'a döndü. Padişah Mehmed IV'e musahip tayin edildi. Bir süre sonra öldü. (M)

ALİ ALÂEDDİN, Ertena beyi (?-Kayseri 1380). Ertena beyi Mehmed Beyin oğlu. Babasının devlet ileri gelenleri tarafından öldürülmesi üzerine, onun yerine geçti (1365); fakat ihtilâlcilerin tesirinde kaldığı için ülkesinde düzeni sağlayamadı. Bu karışıklık ölümüne kadar sürdü. (M)

ALİ ÂLİ EFENDİ, divan şairi ve gazeteci (İstanbul 1815-ay.y. 1856). Kahveci Mehmed Ağanın oğlu. Divan kaleminde, Mühimme odasında çalıştı; Şam'a gitti, tanınmış mutasavvıf Kuşadalı İbrahim'in hizmetine girdi; Arapça ve Farsça öğrendi. İstanbul'a döndükten sonra Meclisi Muhasebei Maliye'de çalıştı ve Ceride-i Havadis muharrirleri arasına katıldı. Başlıca eserleri: *Hançerli Hanım Hikâye-i Garibesi* (1851'de Ceride-i Havadis'te yayımlandı), *Hediyyet-ül-Velî fi Varidât-ı Kuşadalı* (Kuşadalı'nın İlham Ettiği Velî[ler] Hediyesi). [M]

Foto. LAROUSSE ; Müeddep Erkmen (MEYDAN)

ALİARİA. Esk. coğ. Anadolu'da Kommagene bölgesinde bir köy. Bugün Gaziantep şehrinin 10 km. kuzeyindeki Dülükbaba'dan (Dolikhe) İslahiye'ye (Nikopolis) giden yol üzerindeki Sakçagözü civarında olması muhtemeldir. (M)

ALİASSUS. Esk. coğ. Anadolu'da Ankara-dan (Aneyra) Aksaray'a (Arkhelias) giden yol üzerinde bir konak yeri. Bugün Karaali ile Afşar köyleri arasında olması muhtemeldir. (M)

ALİ AŞKÎ BEY. Bk. AŞKÎ BEY.

ALİ AZİZ EFENDİ Giritli, devlet adamı, hikâyeci ve şair (Girit ?-Berlin 1798). Girit defterdarlarından Tahmisçi Mehmed Efendinin oğlu. Babasının ölümünden sonra İstanbul'a geldi. Sakız adası mutasarrıfı oldu; devlet emlâki satışına memur olarak Belgrad'a gönderildi ve 1796'da yeni teşkil olunan daimî elçiliklerden, Berlin elçiliğine tayin edildi. Mirimiranlık payesi verildi. Ali Aziz Efendinin türkçe ve farsça şiirleri vardır; bunların birçoğu *Sandık* adlı bir mecmuada yayımlandı (İstanbul, 1874). Tasavvufa dair *Vâridat* adlı kitabı (Ali Emirî kütüphanesi, yazma, nu. 936) basılmamıştır. Ona şöhret sağlayan eseri, birbiriyle alâkası olmayan üç büyük hikâyeden meydana gelen *Muhayyelât*'tır (Hayallemeler) [1796]. Bk. MUHAYYELÂT-I AZİZ EFENDİ.

Bazı özellikleriyle, bu hikâyeleri Bin Bir Gece masallarına benzetmek mümkündür. Fakat vaka nerede geçerse geçsin, yer adları, örf, âdet, kıyafet daima XVII. yy. İstanbul'unu aksettirir. Konuşmalarda ise yer yer modern hikâye hissini verecek kadar gerçeğe yaklaşır. (→ Bibliyo.) [M]

Ali Baba, *Bin Bir Gece masalları*'ndan birinin kahramanı. Yoksul bir iranlı esnaf olan Ali Baba, Kırk Haramilerin barındığı bir mağaraya girmenin sırrını tesadüfen öğrenir: mağaranın kapısının açılması için «açıl susam açıl» demek kâfidir. Ali Baba böylelikle hırsızların mağarasına girer ve sayısız mücevherlerle karşılaşır; bunların bir kısmını kendine ayırır. Haydutlar onu vurmak isterlerse de, Ali Baba'nın esiri hepsini bir bir öldürür. *Açıl susam açıl* deyimi, bir atasözü haline gelmiştir: bütün engelleri aşmağa yarayan şaşmaz bir vasıtayı göstermek için kullanılır. (L)

ALİ BAHAÜDDEVLE (Ebul-Hasan), Gazneliler devleti hükümdarlarından (XI. yy.). Şehabüddevle Mevlûd'un yerine geçen Mesud II'nin yaşı küçük olduğundan tahttan indirildi ve yerine Ali Bahâüddevle hükümdar oldu (1049). Fakat aynı yıl Cemâlüddevle Abdürreşid, Ali Bahâüddevle'ye karşı ayaklanarak onu tahttan indirdi. (M)

Ali Batı isyanı, Midyat güneyinde bir aşiret beyi olan Ali Batı'nın çıkardığı isyan (11 mayıs-18 ağustos 1919). Mütarekeden sonraki düzensizlik ve karışıklıktan yararlanarak Cizre, Nusaybin, Savur ve Mardin dolaylarında hâkimiyet kurmağa kalkan Ali Batı, «Padişah bu bölgenin muhafazasını bana emanet etti» diye propaganda yaparak bölgedeki aşiretleri kandırdı. Nusaybin'i işgal etti. Muntazam ordu birliklerinin takibi sonunda 18 ağustos 1919'da öldürüldü ve kuvvetleri dağıtıldı. (M)

ALİBEY. Bk. CUNDA *adaları*.

ALİ BEY, Anadolu Selçukluları uçbeyi ve İnançoğullarının* atası. (?-Afyon 1277). Anadolu Selçuklularının Denizli sınırında uçbeyi idi. Moğollara düşmandı. *Cimri** olayında Anadolu Selçuklularına yardım etmedi; bu yüzden Afyon'da hapsedildi ve orada öldü. İnançoğulları, Ali Beyden türemiştir. (M)

ALİ BEY, Dülkadir beyi (?-Tokat 1522). Babası Şehsuvar Beyin Memlûkların esiri iken Kahire'de idam edilmesi üzerine Osmanlı devleti hizmetine girdi. Çaldıran* savaşındaki gayretleri dolayısıyle altın kılıçla taltif edilerek Kayseri ve Bozok sancakları beyi yapıldı. Bu sırada Alâüddevle'nin elinde bulunan Dülkadir ülkesine Hadım Sinan Paşa kumandasında gönderilen orduya Ali Bey de öncü tayin edildi. Alâüddevle Elbistan civarında yenilince, Dülkadir ülkesi Osmanlı hâkimiyetine girdi (1515). Buranın idaresi Ali Beye verildi. Ali Bey, Yavuz'un Mısır seferine de katıldı, Ridaniye'de osmanlı ordusunun sağ kanadında savaştı. Kaçan Memlûk sultanı Tomanbay'ı yakaladı; babası Şehsuvar Beyin idam edildiği Bâbızüveyle'de idam ettirerek öcünü aldı. Ertesi yıl Şah İsmail'in kışkırttığı Celâl adlı bir Kızılbaş isyanını Rumeli beylerbeyi Ferhad Paşa ile bastırmağa memur edildi. Ali Bey, Celâl'i İran'a kaçarken Erzincan civarında yakalayarak öldürdü.

Mısır'ın fethinden sonra affedilerek Şam valiliğine tayin edilen Tomanbay'ın nüfuzlu beylerinden Canberdi Gazalî, Yavuz'un ölümü üzerine hükümdarlığını ilân edince, üzerine Ferhat Paşa ile Ali Bey gönderildi. Ali Bey, Ferhad Paşa gelmeden Halep'i Gazalî'nin elinden kurtardı.

Yavuz tarafından Dülkadir Türkmen beyliğine yarı müstakil olarak tayin edilmiş olan Ali Bey, kazandığı zaferlere güvenerek istiklâl davasına başlayınca, İran'a sefer bahanesiyle Tokat yakınında Ferhad Paşa karargâhına davet edildi ve üç oğlu ile birlikte öldürüldü. (M)

ALİ BEY (Abbazya 1728-Kahire 1773), Mısır beylerinden (1757). Kahire'de büyük bir kudret sahibi olunca, Mısır'ı padişahtan ayırıp bağımsız yapmak hevesine kapıldı, kendisini Mekke şerifine Mısır sultanı olarak ilân ettirdi (1768). Birlikleriyle Suriye'yi işgal etti, fakat ordu kumandanının ihanetine uğradı. 8 Mayıs 1773'te yenildi ve esir düştü, az sonra da öldü. (L)

ALİ BEY Alâeddin, Karaman beyi (?-Karaman 1398). Halil Beyin oğlu. Konya beyi iken Karamanoğullarının başına geçti (1356). İlk zamanlar Osmanlılarla çok iyi geçindi; daha çok Kıbrıs kralı ile uğraştı. Etanoğulları ile dostluğu bozdu; bazı şehirlerini aldı. Fakat Osmanlıların Balkanlarda genişlemesi, Anadolu beylerinden kız ve toprak satın alarak Karaman beyliğine komşu olması, Ali Beye politikasını değiştirtti. Murad I'in kızı Melek Hatunla evlenerek akrabalık kurdu, fakat bu dostluk uzun sürmedi. Ali Bey osmanlı topraklarına saldırdı; Murad I damadını Konya önünde yendi, fakat kızının ricası üzerine affetti. Murad I'in Kosova Meydan savaşında şehit düşmesi üzerine Kayı beyleri ile birleşerek Osmanlılara meydan okudu. Yıldırım Bayezid, hızla Anadolu'ya geldi. Ali Bey, Yıldırım Bayezid ile boy ölçüşemeyeceğini anlayarak Taşili'ne kaçtı. Yıldırım da eniştesini affetti. Bundan sonra Kadı Burhaneddin ile uğraştı. Kadı Burhaneddin Konya önlerine kadar geldi, şehirleri soydu, halkı esir aldı. Ali Bey Konya kalesine sığınarak bu duruma seyirci kaldı, Kadı Burhaneddin'in karşısına çıkamadı.

Niğbolu zaferinden sonra Ali bey, tekrar osmanlı topraklarına saldırdı. Anadolu beylerbeyi Sarı Timurtaş Paşayı esir aldı. Yıldırım, tekrar Konya üzerine yürüdü. Akçay savaşında Ali Beyi yendi ve bu sefer onu öldürttü; Karaman beyliğine son verdi. (Karamanoğulları 1407'de Yıldırım'ın Ankara savaşında Timur'a yenilmesinden sonra tekrar canlandılar.) Yıldırım kız kardeşi Melek Hatun ile iki oğlunu Bursa'ya gönderdi. Ali Bey, eşi Melek Hatun adına Karaman'da türbe, medrese ve hamam yaptırmıştı. (M)

ALİ BEY Bengi, Karaman beyi (XII. yy.). Alâeddin Ali Beyin oğlu. Memlûkler Ali Beyi Karaman beyi Mehmed'e karşı kışkırttılar. Ali Bey Kahire'ye gitti. Memlûk sultanından para ve askerî yardım aldı. Memlûk ordusu ile Karaman ülkesine girdi. Konya'dan başka bütün şehirleri ele geçirerek beyliğini ilân etti (1418). Mehmed Bey, bunu kabul etmedi ve memleketi bırakıp Kahire'ye gitti. Oğlu İbrahim, Çelebi Sultan Mehmed'e başvurarak babasının beyliğini istedi. Çelebi Mehmed, eğlenceye fazla düşkün olan ve bu yüzden halkın şikâyet ettiği Ali Beyi yerinden attı ve İbrahim'i bey yaptı (1419). Memlûklar, Osmanlıların Karamanoğullarının işlerine karışmasından memnun olmadılar ve Kahire'de oturan Mehmed Beyi Karaman'a gönderdiler. Ali Bey, Niğdeye çekildi ve İbrahim'in beyliğini tanıdı. (M)

ALİ BEY Cin, Bulutkapan, Mısır kölemen beylerinden (1728-Kahire 1773). Aslen Kafkasyalıdır. Köle olarak Mısır'a getirildi. Mısır'ın ileri gelenlerinden İbrahim Kethüda tarafından yetiştirildi. Zamanla cesareti ve kabiliyeti ile kendini tanıttı. Mısır'ın 24 sancakbeyinden biri olarak Kölemen beyleri arasına girdi. 1763'te *şeyhülbeled* (Kahire belediye reisi) oldu. Osmanlı devleti otoritesinin zayıfladığı bir devrede, Kölemen beyleri arasındaki savaşlarda önemli rol oynadı. Rakiplerini yok edince Mısır'da âdil bir idare kurdu, halkın sevgisini kazandı. Sadrazam Ragıb Paşadan destek görmesine rağmen gerçek niyeti bağımsız olmaktı.

1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sırasında, rakipleri Ali Beyin idamı için padişahtan ferman aldılar. Bunun üzerine ayaklanan Ali Bey, önce Mısır'daki osmanlı valisini kovdu, sonra da bağımsızlığını ilân edip Suriye ve Hicaz üzerinde nüfuzunu hissettirmeğe çalıştı. Kumandanlarından Ebu Zeheb Mehmed Bey Mekke'yi ele geçirince, yeni Mekke şerifi, Ali Beyi *«Mısır'ın ve iki denizin sultanı»* olarak tanıdı. Sultan unvanıyle kendi adına sikke bastıran, hutbe okutan Ali Bey, Akdeniz'e inmiş olan rus donanması ve rus siyasetçileri ile irtibat kurdu; Filistin ve Suriye'yi ele geçirmek için harekete geçtiği sırada Ebu Zeheb Mısır'a döndü, fakat Ali Beyden çekinerek yukarı Mısır'a kaçtı, kendi üzerine gönderilen kuvvetleri elde ederek Kahire'ye yürüdü. Bunun üzerine Ali Bey Suriye'ye kaçtı ve Rusların yardımı ile Sayda'yı ele geçirdi; Yafa'yı kuşattı. 1773'te iyi karşılanacağını umarak Mısır'a döndü, fakat Ebu Zeheb kuvvetlerine yenildi, esir düştü. Savaşta aldığı yaraların tesiriyle, veya rivayete göre zehirlenerek öldü. (M)

ALİBEY deresi, İstanbul'da, Kâğıthane deresiyle birleşerek Haliç'i meydana getiren dere. Kaynakları Çatalca yarımadasının kuzey kesiminde, Tayakadın yakınındaki tepelik alandadır ve buradan itibaren güneydoğuya doğru akar. Yukarı ve orta çığırı yayla içine gömülmüş olduğundan, bu kesimde İstanbul'un su ihtiyacını kısmen karşılamak üzere bir bent yapılmasına girişilmiştir. Aşağı çığırı ise genişleyerek vâdinin tabanı ve yamacı İstanbul'un yerleşme ve çalışma banliyösü ile kaplanmış durumdadır (Bk. ALİBEY *köyü*). Derenin Kâğıthane deresiyle birleştiği Silahtar'da büyük bir termik elektrik santralı vardır. (M)

ALİ BEY Direktör, tiyatro yazarı ve gazeteci. (İstanbul 1844-ay.y. 1899). Küçük yaşta fransızca öğrendi; Tercüme odasında çalıştı. Düyûnuumumiye müfettişi olarak doğu illerini ve Irak'ı dolaştı. Varna, Elazığ ve Trabzon'da mutasarrıflık ve valilik yaptı. Direktör adıyle tanınmasının sebebi, Düyûnuumumiye direktörlüğünde bulunmasıdır. Teodor Kasap'ın yayımladığı *Diyojen* adlı mizah gazetesindeki yazıları, mizah edebiyatımızın en güzel örneklerindendir. Gedikpaşa tiyatrosuna yardım eden yazarlardandır. Ermeni sanatkârların telâffuzlarını düzeltmek için onlara ders verdi. *Geveze Berber* (1873) ve *Misafiri İstiskal* (1871) adlı telif tiyatroları; *Letafet* (1897) adlı opereti vardır. Ayrıca Molière'den *Ayyar Hamza* (Les Fourberies de Scapin) [1871-1940], Eugène Grangée-Victor Bernard'dan *Kokona Yatıyor* (Madame est Couchée) [1870-1897], Edmond Gondinet'den *Gavault, Minard ve Şürekâsı* (Gavault Minard et Cie) [1889] adlı adapte ve tercümeleri yaptı. Bu eserlerin başarılı bir tiyatro dili vardır. *Lehçet-ül-Hakayık* (Hakikatlerin Dili) [1896]; adlı mizah sözlüğü İstanbul'dan Hindistan'a kadar olan seyahatinin hatıralarını topladığı *Seyahat Jurnalı* (1897); Paul de Kock'tan *Evlenmek İster Bir Adam* adlı romanın tercümesi, *Seyyareler* (Ankara 1962) diğer eserleridir. (→ Bibliyo.) [M]

ALİ BEY (veya EFENDİ) Hânende, Kadıköylü, Enderûnî, Kel, türk şarkı bestekârı (Kastamonu 1830-İstanbul 1897). Çocuk yaşında Enderuna girdi. Hidiv İsmail Paşa tarafından korundu. Çok güzel sesli ve üstat bir hânende olarak tanındı. Günümüze 36 şarkı ve bir saz semaisi gelmiştir. Şaheseri *Zengûle Sengîn Semâî Şarkı*'sıdır. (M)

ALİBEY köyü, Haliç'i meydana getiren iki vâdiden Alibey deresinin aşağı kesimin-

ALİCANTE limanı (İspanya)

Ali Cafer türbesi
Selçuklu devri kümbetlerinden (konya)

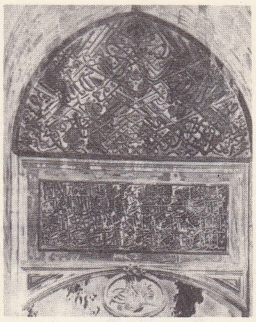

ALİ bin YAHYA SOFİ'nin
Babı Hümayun'daki
celî yazısı (Topkapı sarayı)

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN), Viollet (LAROUSSE).

Ali bin Ebutalib
Alicante, Ali Cafer türbesi,
Ali bin Yahya (foto. 313. s.)

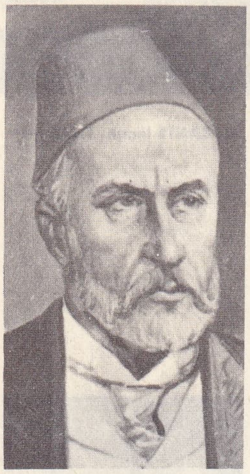

Basiretçi ALİ EFENDİ

Moralı, Seyid ALİ EFENDİ

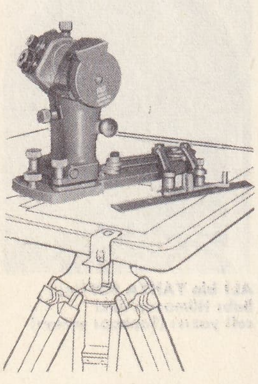

alidat, topografya'da kullanılan döner cetvel

de bir çiftlik olarak kuruldu, mandıra ve bostanlarıyle büyük şehrin süt ve sebze ihtiyacını karşılayan bir köy halini aldı. İstanbul'un son yıllardaki genişlemesi, Alibey köyünü daha ziyade işçi kütlesinin oturduğu ve çeşitli endüstri tesislerinin (dökümhaneler, kazan fabrikaları, besin maddeleri yapımı v.b) bulunduğu bir yerleşme yeri haline getirdi. Eyüp ilçesinin merkez bucağında ayrı belediye kurumu olan Alibey köyünün nüfusu 1940'ta 856 iken, yeni belediye sınırları içinde bu nüfus 1965'te 15 199'a varmış bulunmaktadır. (M)

ALİ BEY YURDU (Elifnin yurdu da denir). Batı Sibirya'da, Ural dağlarının doğusunda, Türkmen ve Kurgan şehirlerini de içine alan bölge. Özbeklerden, özellikle Kazak ve Başkurtlar, Kazan'ın Ruslar tarafından zaptından sonra istilâyı önleyebilmek için bu bölgede ve güneye doğru Tobol ve İçim ırmakları boyunca, *Tura* adını verdikleri kale ve istihkâmları yaparak savunma sistemi kurdular. (M)

ALİ bin CEHM, arap şairlerinden (?-863). Meşhur şair Ebu Tammam'ın arkadaşı olan Ali, bazı memuriyetlerde ve halife Mütevekkil'in sarayında bulundu. Fakat yazdığı hicviyeler yüzünden 846 yılında hapse atıldı, sonra sürgüne gönderildi. Halep'ten Irak'a dönerken Kelb kabilesi atlılarının baskınına uğradı ve öldürüldü. (M)

ALİ bin DIMIŞKİ, türk mimarı (XIV. yy.). Şam'da doğdu, Suriye cami mimarîsinin tesiri altında kaldı. Selçuk'ta (Efes) yaptığı İsabey camiinde bu tesir açıkça görülür. Bk. İSABEY CAMİİ. (M)

ALİ bin EBUTALİB, Peygamber'in damadı ve amcasının oğlu (598-661). Küçük yaştan itibaren Hz. Muhammed'in yanında bulundu ve Müslümanlığı ilk kabul eden dört kişiden biri oldu. Peygamber'in Medine'ye hicret edeceği gece onun yatağında yatarak hem Mekkelileri aldattı, hem de Peygamber'e emanet edilen malları sahiplerine iade ederek kısa bir zaman sonra Medine'ye gitti. Ali, Bedir, Uhud, Hendek ve hemen bütün gazvelere Peygamber'le beraber iştirak etti ve kahramanlığı ile kendini gösterdi. Hz. Muhammed'in ölümünden sonra askerî seferlere katılmadı. Halife Osman'ın şehit edilmesi üzerine Medine mescidinde biatı kabul ederek dördüncü halife oldu (24 Haziran 656).

Ali'nin halife olmasıyle islâm camiasında iç mücadeleler başladı. Görünüşte Ali'ye taraftar olan sahabeden Talha ve Zubeyr, Peygamber'in hanımı Ayşe'ye biat etmediler ve beraberce Mekke'ye ve oradan da Basra'ya giderek şehri ele geçirdiler. Ali, kendisini himaye edecek birliklerin azlığı sebebiyle ekim 656'da Medine'yi terketti. Kûfe muhafızlarından topladığı kuvvetlerle Basra üzerine yürüdü. Talha ve Zubeyr'le yapılan müzakereler neticesiz kalınca harp başladı. Ayşe, taraftarlarını cesaretlendirmek için bir deveye binerek savaş meydanına girdi.

Tarihte «Cemel vakası» diye bilinen bu savaşı Ali kazandı (4 aralık 656). Böylece bütün Irak Ali'ye biat etti. Bundan sonra karşısına Suriye valisi Muaviye bin Ebu Sufyan çıktı. Emevî ailesinin reisi olduğundan, Osman'ın katlinin intikamını almak bahanesiyle harekete geçen Muaviye, Mısır'ı ele geçirerek iktidar mücadelesine hazırlandı. Ali, 657 ilkbaharında Suriye üzerine hareket etti. İki ordu Sıffin'de karşılaştı. Muaviye, Osman'ın katillerinin kendisine teslim edilmesini istedi. Ali bunu reddetti; müzakereler neticesiz kaldı. Mayıs başlarında savaş başladı. Bazı fasılalarla 110 gün devam eden muharebeler sonunda Ali, zaferi kazanmak üzere iken Amr bin As'ın tavsiyesi üzerine Muaviye'nin birlikleri, Kur'an'ın hakemliğine müracaat ettiklerine işaret için mızraklarının uçlarına Kur'an sayfaları takarak ortaya çıktılar. Bu, Irak birliklerine tesir etti ve Ali hakem usulünü kabule mecbur oldu. Hakem olarak Ali tarafından Ebu Musa el-Eşarî, Muaviye tarafından ise Amr bin As tayin edildi. Hakemler, şubat 658'de Ezruh'ta toplandılar. Uzun müzakereler neticesinde Amr'ın bir hilesiyle Ali, hakemi tarafından azledilince Amr, Muaviye'yi halife seçti. Bu hâdise taraflar lehine katî bir netice doğurmadı, fakat Ali'nin durumunu biraz sarstı.

Hakem olayını protesto etmek maksadıyle Ali'nin ordusundan ayrılan 4 000 kişi Medain'e çekildiler. Şehri zaptederek yağma ve tahrip ettiler. Bunun üzerine Ali, islâm tarihinde «Haricîler» diye bilinen bu âsiler üzerine yürüdü. Nehruvan'da onları mağlup etti, fakat kuvvetlerinin azalması sonucu Kûfe'ye çekilmek mecburiyetinde kaldı. Burada Haricîlerden Abdurrahman bin Mulcem tarafından (24 Ocak 661) şehit edildi.

Ali, islâm büyükleri arasında mümtaz bir yer işgal etmektedir. Kendilerine cennet vaat edilen on kişiden (aşare-i mübeşşere) birisidir. Harplerde gösterdiği kahramanlık, kendisine «Allah'ın arslanı» unvanının verilmesini sağlamıştır. Peygamberin kızı Fatma ile evlenmiş, bu evlilikten Hasan'la Hüseyin dünyaya gelmiştir. Şiîler sonraları Ali hakkında birçok menkıbe ortaya atmışlar ve onun uluhiyetine bile inanmışlardır.

Ali'nin İslâm tarihinde olduğu gibi tasavvuf ve edebiyatta da özel bir yeri vardır. Savaş nutukları, hutbeleri, konuşmaları ve halifelik meselesindeki görüşleri, dinî edebiyatta önemli bir yer tutar. Mâlik ibn Eşter'i Mısır'a vali olarak yolladığı zaman ona hitaben yazdığı mektup, siyasî bir âbide karakterini taşıdıktan başka, belâgatın ölmez örneklerinden biri sayılır. Şiir ve hutbeleri toplanarak *Nehc-ül-Belâga* (Güzel Söz Söyleme Yolu) ve *Divan-ı Ali* gibi pek önemli kitaplar meydana gelmiştir. Bu edebiyatın kurucularından Ebul Esved ile islâm fıkhının kurucularından sayılan Ebu Leylâ, Ali'den feyzalmışlardır. Bu yüzden ona islâm edebiyatında belâgat ile islâm fıkhının kurucusu gözü ile bakılır.

Ali'nin, fars edebiyatında, arap edebiyatındakinin dışında ayrıca İran halkının siyasî ve mezhep inanışları bakımından daha önemli bir yeri vardır. Fakat şüphe yok ki onun türk edebiyatındaki yeri fars edebiyatındakinden daha fazladır. Ali, divan edebiyatında, divanların başındaki naatlardan sonra yer alan *Der Medh-i Çehar Yâr-i Güzin* (Dört Seçilmiş Dost Hakkında) kısmında diğer üç halifeden sonra sayılır ve övülür. Buradaki övgülerde Ali'nin büyüklüğüne, Peygamber'e olan yakınlığına, kahramanlığına, *Zülfikâr** denen kılıcı ile atının adı olan *Düldül**'e, kölesi *Kanber**'e ve ayrıca künye ve lakaplarına yer verilir. Bu hususlara yerine göre kasidelerde ve gazellerde de sık sık rastlanır. *Mürteza** ve *Ebu Türab* (Toprağın Babası) künyeleri; *Esed* (Arslan), *Esedullah* (Allah'ın Arslanı), *Haydar* (Arslan) adları ve sonraki yüzyıllarda meydana çıkan *Haydar-ı Kerrar* (Düşmanın Üzerine Döne Döne Saldıran Arslan), *Şir-i Yezdan* (Allahın Arslanı), *Şah-ı Merdan* (Yiğitlerin Şahı), *Şah-ı Velâyet* (Evliyalık Şahı) deyimleri hep Ali'ye aittir. Bunlar edebiyatımızın her bölümünde yer alır. (M)

ALİ bin HÜSEYİN, Tunus beyi (1882-1902), Muhammed el-Şaduk'un kardeşi ve halefi. İktidara, Tunus'ta fransız himayesi başladıktan sonra geldi (12 mayıs 1881) ve silik bir rol oynadı. (L)

ALİ bin HÜSEYİN (Mekke 1879-Bağdat 1935), tahtta kısa bir süre kalan Hicaz kralı. Haşimî ailesindendir. Mekke şerifi olan babasının yerine geçti (1924), sonra Hicaz kralı oldu. 1924 sonunda, Mekkenin İbn-Suud tarafından işgal edilmesi üzerine Cidde'ye sığındı, oradan da 1925 aralık ayında kardeşi Irak kralı Faysal'ın yanına kaçtı. Vaktiyle Haşimî ailesini tutan İngiltere, babası gibi ondan da yüz çevirmiştir. (L)

ALİ bin HÜSEYİN ZEYNELÂBİDİN, Şiîlerin dördüncü imamı (655-Medine 713). Babası Ali'nin oğlu Hüseyin Kerbelâ'da şehit edildiği sırada yanındaydı. Canını zor kurtardı. Daha sonra halife Yezid'in daveti üzerine Şam'a gitti ve oradan büyük hediyelerle Medine'ye gönderildi. Ali, büyük takvasından dolayı *Zeynelâbidin* (Allah'a ibadet edenlerin süsü) unvanını aldı. (M)

ALİ bin İSA, Ortaçağın en meşhur göz doktorlarından. (XI. yy.). Latince ismi Haly Jezu'dur. Adı bazı kaynaklarda İsa bin Ali şeklinde geçer. Bağdat'ta çalıştığı anlaşılmaktadır. Hekim olarak çok basiretli, dikkatli ve insanî düşünceliydi. *Tezkiret-ül-Kahhalin* (Göz Doktorları İçin Muhtıra) adlı eseri gözün yapısından, dış ve iç hastalıklarından ve bunların tedavilerinden bahseder ve 133 hastalık hakkında bilgi verir. Tıp tarihçileri, bu eserden daha iyisini bulmak için XIX. yy. ın ortalarına kadar beklemek gerektiğini belirtirler. Eser Ortaçağda İbranice ve Lâtinceye, son zamanlarda da Almancaya tercüme edilmiştir. (M)

Ali bin Pervane hastahanesi. Kastamonu'nun Köyceğiz mahallesinde halk tarafından *Yılanlı dergâhı* denilen yerdedir. Burada bir taş üzerinde oyulmuş bir yılan şekli vardır. Hastahanenin kapısı üzerindeki kitabede tarih 1272'dir. Mimarı Kayserilidir. Bu hastahaneye *Mâristan* (Yılan evi) adı verilmiştir. Zira bu devirlerde Müslümanlar ve Türklerde yılan, hekimliğin amblemi olarak tanınmıştır. (M)

ALİ bin SA'D Ebu Hasan, Naşrî sülalesinden Gırnata kralı (1462-1483), Castilla kraliçesi İsabella'nın topraklarını yeniden ele geçirmek için giriştiği hareket onun zamanında gelişti. (L)

ALİ bin YAHYA SOFİ, Ünlü türk hattatı (XV. yy. sonu-XVI. yy. başı). Edirne'li hattat Yahya Sofi'nin oğlu. Celî sülüste ustat olduğu, Bâbı hümayun'un Ahmed III çeşmesi tarafındaki yazısı ve Fatih camiindeki kitabelerinden anlaşılır. (M)

ALİ bin YUSUF bin TAŞFİN (Septe 1084-?, 1143), Murâbitler imparatorluğunun kurucusu ile bir hıristiyan esir kadının oğlu. 1106'da babasının yerine geçti ve Bougie şehrinde Kuzey Afrika'nın Atlantik sahilleri ile Güney İspanya'yı ve Balear'ları idaresi altına aldı. Hükümdarlığı esnasında Muvahhitler hareketi başlamıştı. Askerleri İspanya'ya birçok başarılı sefer yaptı. (L)

ALİ bin ZÂFİR, arap tarihçisi ve edebiyatçısı (1171-1226). Kahire'de bir süre hocalık yaptıktan sonra Irak hükümdarı Melik Eşref'e vezir oldu (1210). Başlıca eseri *Duvel el-Munkatia* (Ayrılmış Devletler) adlı dört ciltlik tarihidir. Bu eserin Abbasîler, Hamdanîler, Tolunîler, İhşidîler ve Fatimîler tarihini ihtiva eden son cildi dışında, diğer ciltler henüz bulunamamıştır. Edebiyatla ilgili eserleri de vardır. (M)

ALİ Bosnalı, divan şairi (?-1647). Kadılıklarda bulundu. Vakayi-ül-Fuzalâ ve Safaî gibi tezkirelerde şiirlerine rastlanır. (M)

ALİBOUR veya **DALİBOUR suyu** (fr. özel isim). Antiseptik olarak deri hastalıklarında kullanılan, çinko ve bakır sülfatlarının karışımından elde edilen sulu eriyik. (L)

Ali Bursalı, Türk saz şairi. Cezzar Ahmed Paşa'yı metheden bir destanı vardır. (M)

Ali Cafer türbesi, Konya'da, Selçuklular devri kümbetlerinden (XIV. yy.). Bu yapıda klasik kümbet planı önüne, ziyaret yeri olarak kullanılan bir sahanlık eklenmiştir. (M)

ALİCAN (Ekrem), devlet adamı (Adapazarı 1916). Siyasal Bilgiler Okulu Maliye bölümünden mezun oldu. Devlet hesabına London School of Economics'de okurken İkinci Dünya savaşının çıkması üzerine yurda döndü. Maliye müfettişliği yaparken 1947'de istifa ederek Adapazarı'nda ticaretle uğraşmağa başladı. 1950 ve 1954 seçimlerinde Demokrat partiden Kocaeli milletvekili seçildi. 1955 yılının sonlarında Hürriyet partisinin kurucuları arasında bulundu. 30 Mayıs 1960'ta Orgeneral Cemal Gürsel başkanlığında kurulan ilk ihtilâl hükûmetinde Maliye bakanlığına getirildi. Bakanlar kurulu üyesi olarak Kurucu meclise girdi. Yeni Türkiye partisini kurdu (11 şubat 1961); 1967 yılına kadar da partinin genel başkanlığını yaptı. 1961 ve 1965 seçimlerinde Sakarya'dan milletvekili seçildi. 25 Haziran 1962'de kurulan İkinci İnönü hükûmetinde Devlet bakanı ve başbakan yardımcısı oldu. (M)

ALİCANTE, İspanya'da şehir; Akdeniz kıyısında eyalet merkezi. 121 500 nüf. Hareketli bir liman: petrol tasfiyehanesi, kimya, dokuma (pamuk), tütün ve konserve sanayii. Eski bir yunan kolonisi ve sonra da bir roma şehri (Lucentum) olan Alicante, eskiden Valencia krallığının en önemli müstahkem mevkii idi. İç savaş sırasında cumhuriyetçilerin önemli bir merkezi olan şehir, milliyetçilerin en son ele geçirdikleri yer oldu.

— *Alicante eyaletinin* 711 900 nüf. vardır; Levante bölgesinin bir parçasıdır. Nao burnuna doğru parçalı küçük sıradağlar haline gelen Betik dağlarının doğu kısmında yer alır. Dağlık bölgelerde bağcılık ve zeytincilikle beraber kuru tahıl ekimi yapılır. Alçak ovaların her yeri aynı şekilde sulanmaz. Huerta'lar arasında en önemlisi ve en iyi sulananı aşağı Segura Huertasıdır (dut, portakal, limon, kayısı ağaçları). [L]

ALİ CELÂYİR, Özbek türk tarihçisi (XVII. yy.). Ali Celâyir, Reşidüddin'in *Cami-üt-Te-*

Foto. Müeddep Erkmen, Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

vârih'ini (Tarihlerin Toplamı) kısaltarak Türkçeye çevirdi. Onun bıraktığı yerden XVII. yy. ın ortalarına kadar Cuci'lerin tarihini yazdı. Ali Celâyir'in eseri bilhassa şecere cetvelleri ve Cuci'ler içindeki kabileleri tespit bakımından çok kıymetli bir kaynaktır. Bu eser, İ. Berezin tarafından iki cilt halinde Kazan'da yayımlandı (1851). [M]

ÂLİCENAB KADIN (Ayşe, Hace), Mahmud II'nin baş kadınefendisi (?-İstanbul 1762). Fatih camii civarında okul, çeşme ve sebil yaptırmıştır. (M)

ÂLİCENAB KADIN (?-Edirne 1669), Mustafa II'nin baş kadın efendisi. Edirne'de Darülhadis camii mezarlığında yatar. (M)

ALİCENGİZ bİş. i. Bir masal adı. Daima oyun kelimesiyle birlikte kullanılır.

— DEY. *Alicengiz oyunu,* değişik varlıklar biçimine girerek birbirleriyle uğraşan büyücü ile gencin masalı. (Çok yaygın olan bu masalın nesir ve nazımla söylenişleri vardır.) Bk. ANSİKL. (M)

ALİCE SPRİNGS, Avustralya'da (Kuzey toprağı), çöl ortasında, kıtanın merkezinde kasaba: 2 000 nüf. Adelaide'den gelen demiryolunun son durağı. (L)

ALİ CEVAT, yazar (?-İstanbul 1914). Tarih ve coğrafyaya ait eserleriyle tanındı. Harbiye mektebinden mezun oldu; askerî okullarda öğretmenlik yaptı. 1908 İnkılâbından sonra kısa bir süre sürgüne gönderildi.

Başlıca eserleri: *Muhtasar Tarih-i Osmanî* (İstanbul 1892); *Memalik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lûgatı* (Osmanlı Ülkesinin Tarih ve Coğrafya Lûgatı) [İstanbul 1895, 1899]; *Mükemmel Osmanlı Tarihi* (İstanbul, 1898); *Muhtasar İslâm Tarihi* (İstanbul 1903), *Musavver Tarih-i İslâm ve Mehd-i Medeniyyet-i Arabistan* (Resimli İslâm Tarihi ve Arabistan Medeniyetinin Beşiği) [İstanbul 1913]. (M)

ALİ CEVAT, Abdülhamid II'nin son Mabeyn başkâtibi (1858-İstanbul 23 mayıs 1930). 1880'de Mülkiye mektebini bitirdi; saraya sekizinci kâtip tayin edildi. Siyasî kabiliyeti dolayısıyle Avrupa başkentlerine temsilci olarak tayin edildi. 1894'te Rusya'ya kaçan Ermeniler meselesi için Petersburg'a gönderildi. II. Meşrutiyet'te Mabeyn başkâtibi oldu. Bu görevi sırasında II. Meşrutiyet devrinin ilk günleriyle 31 Mart vakasının iç yüzünü anlatan *Fezleke* adlı bir hatırat yazdı. Eserinde, bu devrin önemli olaylarını tarafsız olarak anlattı; Abdülhamid II'nin görüş ve düşüncelerini de açıklayarak karakterini çizer. Hatıratı 9 ağustos 1908'den 27 nisan 1909'a, yani Padişahın tahttan indirilişine kadar olan devreyi içine alır. Bu eser, Faik Reşit Unat tarafından yayımlandı (1960).

Dr. Hatice Açıkalın kızı ve Dışişleri bakanlığında görevli Cevat Açıkalın, oğludur. (M)

ALİ Çankırılı, şair (Çankırı'da Özbek 1885 -?). Babası Ali Ağa'dır. Şiirlerinde Sefil Ali lakabını kullanırdı. *Uyuz Destanı* gibi mizahî şiirler ve hicivler de söylemiştir. (→ Bibliyo.) [M]

ALİ ÇAVUŞ, Cezayir dayısı (1710-1718), Deli diye anılan Cezayir dayılarından İbrahim'in yerine geçti. Babıâli tarafından tayin edilen ve artık hiç bir önemi kalmamış olan Cezayir paşalarının gönderilmesine onun dayılığı zamanında son verildi. (L)

ALİ ÇELEBİ (Lâm Ali Çelebi veya **Mollacık** da denir.) [öl. 1611]. Koca Sinan Paşa'nın yakınlarından. İran seferi sırasında (1581) reisülküttap oldu. Sinan Paşa azledilince (1582), Yedikule zindanında bir süre hapsedildi. Bir yıl sonra Şark serdarı Ferhad Paşaya reisülküttap tayin edildi. 1594'e kadar bu makama iki defa daha getirildi. Nemçe seferine katıldı. Haçova savaşından sonra nişancı oldu. Eğri fethinde bulundu, *Eğri ve Tabur Kalesi Fetihname-si*'ni yazdı. Bu eserinde Cigalazade (*Cagalazade* de denir) Sinan Paşayı fazla methettiği için sefer dönüşü vazifesinden azledildi. (M)

ALİ ÇELEBİ (Vasi Alisi de denir), divan şairi, münşi ve hattat (Filibe, ?-Bursa 1543). Müderrislik ve kadılık yaptı. İnşada (düzyazı) ün yapmıştı. *Kelile ve Dimne* adlı kitabı Türkçeye *Hümayunnâme* adıyle çevirdi. (M)

ALİ ÇELEBİ Kınalızade, divan şairi ve ilim adamı (Isparta 1510-?). Kadılık ve müderrislik yaptı. Birçok ilim dalında bilgisi vardı. Tefsir, hadis ve hey'ete dair küçük kitapları, arapça şiirleri; *Divan, Münşeat, Ahlâk-ı Alâyî* (Yüce Ahlâk) adlı kitapları vardır. Tezkireler kendisinden övgü ile bahseder. (M)

ALİ ÇELEBİ Ümmü Veledzade, divan şairi ve müderris (1523-1572). Bir süre kadılık yaptı, arapça şiirler yazdı. *Risale-i Kalemiye* (Kalem Kitabı); *Risale-i Seyfiye* (Kılıç Kitabı); *Risale-i Şemiye* (Mum Kitabı) adlı kitapları vardır. (M)

ALİÇO Kel, pehlivan (1845-İpsala'nın Kumdere köyü 1922). Yıllarboyu «er meydanları»nın gelmiş geçmiş en ünlü pehlivanı kabul edildi. Başında saç olmadığı için «*Kel Aliço*», sert ve merhametsiz olduğu için de «*Gaddar Aliço*» diye anıldı. 27 Yıl Kırkpınar'ın baş pehlivanlığını elinde tutarak erişilmesi güç bir rekor kırdı. Güreşe çok meraklı olan Sultan Aziz tarafından saraya alınarak özel bir ihtimam ve himaye gördü. Sarayda yıllarca şamdancıbaşılık etti. Başta Adalı* Halil olmak üzere birçok pehlivana hocalık yaptı. Sultan Aziz'in ölümünden sonra saraydan ayrıldı. Son yıllarını Malkara'da köy bekçiliği yaparak geçirdi. Yetmiş yaşındayken bir iddia üzerine tekrar «er meydanı»na çıkıp ünlü çırağı Adalı Halil'i yarım saat içinde yendi. (M)

ALİDAT i. (fr. *alidate*) [ortaçağ lat. *alidada*, ar. *al-i-dada*, cetvel'den]. Topogr. Bir ucu üzerinde dönebilen ve öteki ucu bölümler üzerinde veya bir topografya plançetesi üzerinde yer değiştiren tahta veya madenî cetvel. ‖ *Teşm. yol.* Bir teodolit'in hareket eden kısmı. (Rasatlar iki pinül veya bir dürbün aracılığıyle yapılır. Topografya alanında özellikle *tesviye alidatı* (pinül'lü) ve *holometrik alidat* (dürbünlü) kullanılır.) [L]

ALİ DEDE Na'lîzade, türk bestekârı (öl. 1735). Zamanımıza şehnaz buselik beste, rast-nakış yürük semai ve nühüft sofyan şarkısı gelebilmiştir. (M)

ALİ Denizoğlu, şarkı bestecisi (?-1860, ?). Çingene asıllı ve kemanî. Elimizde 10 şarkısı vardır. Şedd-i araban, şehnâz-buselik, bilhassa hisar-buselik eserleri çok güzeldir. (M)

ÂLİ Edirneli, divan şairi (XVII. yy.). Asıl adı Hüseyin. Devrinin bilgin ve tarihçilerinden. Eserlerinden iyi bir tahsil gördüğü anlaşılmaktadır. Şiirlerinde Nef'î'nin tesiri vardır. Başlıca eserleri: *Divan; Münşeat* (Mektuplar); *Ukud-ül-Cevahir* (Mücevher Dizileri); *Riyaz-üt-Terâcim* (Hal Tercümeleri Bahçeleri); *Şahadetname; Ukud-ül-Ukul* (Akıllar Dizisi); *Riyaz-ür-Rahme* (Merhamet Bahçeleri); *Tarih-i Umumî* (Genel Tarih); *Miftâh-ür-Rahme* (Merhamet Anahtarı). [→ Bibliyo.] (M)

ALİDUS i. Zool. Çok uzun, başı üçgenimsi, art oyluk kısmı kalın ve dikenli yer biti. (*Alydus cabaratus*'un larvası karıncaya benzer, katırtırnakları üzerinde, bazen karınca yuvalarında bulunur.) Değişikkanatlılar takımı, coreidae familyası. (L)

ALİ EFE Yörük, türk Millî Mücadelesi ve İstiklâl savaşında Nazilli cephesini açan millî kahraman. Menderes havalisi kumandanlığını yapmıştır. (M)

ALİ EFENDİ (Hasan), Posta-Telgraf nazırı (Trabzon, Görele 1827-İstanbul 1895). Sıvas'tan Görele'ye göçetmiş İmamzade Ömer Efendinin oğlu. 1846'da Kastamonu'da kâtiplik görevinde bulundu (1846-1851). İzmir başkâtipliğine tayin olundu. İzmir valisi eski sadrazam Mehmed Emin Efendi kendisini çok beğendi. 1858'de Hersek'e gönderildi. 1872'de Posta-Telgraf meclisi başkanlığına, 1880'de de Posta-Telgraf nazır yardımcılığına, 1888'de de nazırlığa getirildi. Bu makamda faydalı işler gördü: Yenicami postahanesi, Telgraf fabrikası gibi tesisler kurdu. Arapça ve Farsçadan başka İtalyanca ve fransızca da bilirdi. Maarif vekillerinden Hasan Âli Yücel*in babasıdır. (M)

ALİ EFENDİ Basiretçi, gazeteci (?,1845-İstanbul 1910). Enderundan yetişti ama Saray'da görev almadı. İstanbul'da «*Menafii Vataniye ve Havadisi Umumiyeye Dair Millet gazetesi*» diye vasıflandırılan *Basiret*'i çıkardı (1869-1878, 2.376 sayı). Kısa zamanda İstanbul basınının önemli şahıslarından biri oldu. *Basiretçi Ali Efendi* diye ün saldı. 1870 Savaşında Almanları tutan yazılar yazdığı için Bismarck tarafından Berlin'e davet edildi (1871). Biraz para, bir de makine alarak döndü. Gazetenin boyu büyüdü, yazıları tamamen siyasî bir hüviyet aldı. Ali Suavi de Basiret'te felsefe ve ilim konularında yazılar yazdı. Bir makalesinde Ali Suavî, Çırağan sarayı baskınını ima etmişti. İma gerçekleşince Basiret kapatıldı, Ali Efendi İstanbul'dan uzaklaştırıldı. 1908'e kadar Suriye illerinde kaymakamlık yaptı. II. Meşrutiyet ilân edilince çağrılmadan İstanbul'a geldi, gazetesini çıkarmağa başladı. Birkaç sayı sonra gazete yeniden kapandı. Ali Efendi Berlin'e gitti. Basılmış iki kitabı vardır: *Yıldız'ın Hatası* (Devleti Aliyye ve Rusya Muharebesi, 1293) 1908; *İstanbul'da Yarım Asırlık Vakayii Mühimme* (İstanbul'da Yarım Yüzyılda Geçen Önemli Olaylar) 1909. (M)

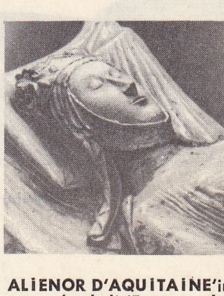

ALİENOR D'AQUİTAİNE'in mezar heykeli (Fontevrault manastırı)

ALİ EFENDİ Bursalı, Hekim, hassa hekimlerinden (İstanbul, ?-Bursa 1747-1750 arası). Hekimliği Ömer Şifaî'den öğrendi. Biri cerrahlığa, diğerleri ilâçlara dair yedi kitap yazdı. Bunların en önemlisi *Bidaat-ül-Müptedi* (Acemilere Başlangıç) alfabetik sırayle ilâç tertipleri verir. Bir nüshası Ayasofya, öbür nüshası Hamidiye kütüphanesindedir. *Cerrahname* adlı kitabı ise dokuz bölümdür, Hâlet Efendi ve Nuruosmaniye kütüphanelerindedir. *Tuffe-iAliyye*'si (Ali'nin Armağanı), sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa adına yazılmıştır; kınakına ve altınkökünün niteliklerini anlatır. Bir de Latinceden çevirdiği bir tıp kitabı vardır. Ali Efendi, Bursa'da yerleştiği için Bursalı diye de anılmaktadır. (M)

ALİ FAKRÎ

ALİ EFENDİ Çatalcalı, osmanlı şeyhülislâmı (Çatalca 1631-İstanbul 1692). Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşanın Girit seferinde ordu kadıysıydı. Selânik kadısı oldu (1669). Üç yıl Rumeli kazakerliği yaptı (1670-1673). Aynı yıl şeyhülislâmlığa getirildi. On üç yıl bu makamda kaldı. 1686'da azledildi, Bursa'ya gönderildi. Süleyman II tahta çıkınca (1687) İstanbul'a gelmesine izin verildi. Ahmed II devrinde ikinci defa şeyhülislâm oldu (1692). [M]

ALİ EFENDİ Hacı, Divan-ı Hümayun kâtibi (öl. 1665). Mısır valisi ve sadrazam Hacı Ahmed Paşanın divan kâtibiydi. Kutbeddin Mekkî'nin kitabını *Telhis-ül-Berk-ul-Yemanî* (Yemanî Şimşeğinin Özeti) adıyle Türkçeye çevirdi (1665). *Tuhfet-ül-Mücahidîn* (Savaşçıların Armağanı) adlı bir kitabı daha vardır. Kamaniçe seferini anlatan *Tarih-i Kamaniçe*'nin de Ali Efendiye ait olduğu söylenirse de seferin açılış tarihi (1672) ile yazarın ölüm tarihi birbirinden çok farklıdır. (M)

ALİ FERRUH

ALİ EFENDİ Moralı, Seyit, Avrupa'ya gönderilen ilk osmanlı elçilerinden (Mora, ?-?, 1809). İstanbul'da maliye kaleminde yetişti. Defterhane kasadarı oldu. 1795'te Berlin elçiliğine gönderilecekken vaz geçildi. 1786'da Paris büyükelçisi oldu. İyi Rumca bilir, fransız dostu olarak tanınırdı. Paris'te Napolyon'un faaliyetlerini dikkatle takip ediyor, topladığı haberleri Devletine hemen bildiriyordu. Buna rağmen Fransız Dışişleri bakanı Talleyrand'la görüştüğü bir gün Napolyon Mısır'a ayak bastı ve Ali Efendi bu haberi çok geç öğrendi. Fransa'da üç yıldan fazla kaldı, 16 temmuz 1802'de Paris'ten ayrıldı. İstanbul'a döndükten sonra defterdar, defteremini, Tophane nazırı, Bahriye nazırı olarak vazifeler aldı. Selim III'ün tahtan indirilmesi ve katledilmesi ve Mahmud II'nin tahta çıkarılması olaylarında durumunu korudu. Alemdar Mustafa Paşanın sadrazamlığı sırasında ona taraftarlık etti. Alemdar'ın hazırlattığı İttifak Senedi'ni imzaladı. Mustafa IV'ün boğdurulması olayına da adı karıştı. Alemdar Mustafa öldürülünce korkudan bir süre saklandı. Sonra yeniçeri ileri gelenlerine para yedirerek ortaya çıktı. Bu sefer yeniçerilere yaranarak devlet işlerine karıştı. Napolyon ile anlaşma yapılması konusunda bir lâyiha düzenledi. Mahmud II onun yeniçerilere dayanarak her işe karışmasına öfkeleniyordu. Bu sebeple önce Akdeniz muhafızı olarak İstanbul'dan uzaklaştırıldı, sonra öldürüldü. Başı İstanbul'a getirildi. *Fransa Sefaretnamesi* adlı kitabı bir nevi seyahatnamedir. Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuasında, Moralı Ali Efendinin Paris Sefaretnamesi adıyle yayımlandı. [→ Bibliyo.] (M)

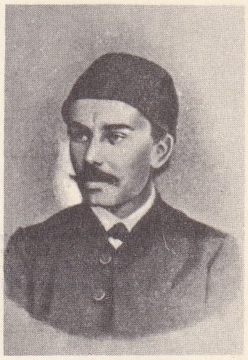

ALİ FUAD BEY
Maarif nazırı

ALİ EFENDİ Paşmakçızade, Seyit, osmanlı şeyhülislâmı (İstanbul 1638-ay.y. 1709). Önce müderris oldu, sonra Kudüs ve Edirne'de kadılık etti. Birçok yerde kadılık, na-

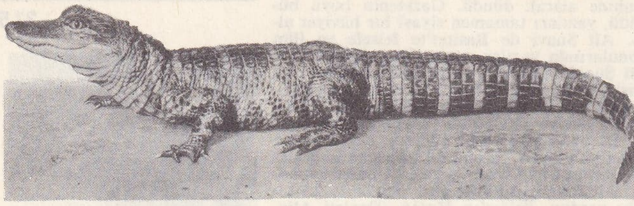

aligator

kibüleşraflık, kazaskerlik yaptıktan sonra, 1703 ayaklanmasında isyancılar tarafından şeyhülislâm tayin edildi. Kendisini zorla Atmeydanı'na götürmek isteyen âsilerin elinden hastalığını ileri sürerek kurtuldu. Evine kapandı. Bir yıl sonra (1704) normal şartlar altında, bir kere daha şeyhülislâmlığa davet edildi. Padişah ve halk kendisini çok seviyordu. Bu sevgi sadrazam Çorlulu Ali Paşa tarafından hoş karşılanmadığı için bahaneler icat edilerek Sinop'a sürüldü. Buradan, yakın dostu Silâhtar Ali Ağa (Şehit Ali Paşa) yardımıyle kurtuldu ve İstanbul'a geldi. İkinci defa şeyhülislâm oldu (1710). İyi ahlâklı hayırsever bir insandı. Nakşibendî tarikatındandı. Fetvalarını derleyen bir *Mecmua*'sı vardır. İstanbul kadısıyken Kadıhanı mescidini yaptırdı. (→ Bibliyo.) [M]

ALİ İFFET

ALİ EFENDİ Sernâyî, türk bestekârı (öl. 1802). Zamanımıza bir peşrev ve üç saz semaisi kalmıştır. (M)

Ali Efendi sineması, İstanbul yakasında Türkler tarafından açılan ikinci yerleşik sinema (6 temmuz 1914). İlk türk filmini çeviren Fuat Uzkınay'ın teşvikiyle Şakir ve Kemal Seden kardeşler tarafından Sirkeci'de, şimdi Musul oteli olan binanın altındaki şekerci dükkânının yerinde açıldı. Sinema çok iyi iş gördü ve Seden kardeşlerin Demirkapı'da Kemal Bey sinemasını açmasını sağladı. Bu ikinci sinema günümüze kadar süregeldiği halde Ali Efendi sineması, açılışından on beş yıl sonra kapandı. (M)

ALİ EFENDİ Tamburî, Hafız, türk bestekârı (Midilli 1836-İzmir 1902). Hafız Bekir Efendinin oğlu. Ailesi yedi sekiz nesildir hafızalarla doluydu. Ali Efendi de çocuk yaşında hafız oldu. Sonra İstanbul'a geldi. Medresede okudu. Saraya müezzin olarak girdi (1862); ikinci imamlığa yükseldi. 1885'te saraydan ayrıldı, İzmir'e yerleşti. Musikiyi Lâtif Ağa ile Kanunî Rıza Efendiden; tambur çalmayı Küçük Osman Beyden öğrendi. Bu sazı olağanüstü bir başarıyle çalardı. Elimizde 110 parça eseri vardır: bir şugl, dört peşrev, üç saz semaisi, on altı beste, yedi ağır ve yedi yürük semai, yetmiş iki şarkı. Sipihr makamından iki fasıl (dört beste, dört semai) evc, nişabur, muhayyer-zengûle, suzidilden birer fasıl (iki beste, iki semai) bestelemiştir. Şaheseri olan suzidil eserlerini bir ay içinde yapmıştı. XIX. yy. ın büyük bestekârlarından biri olan Ali Efendi, geç kalmış bir klasiktir. Klasik kurallar içinde hür bir romantizm ve coşkun bir lirizm gösteren eserleriyle Sadullah Ağayı hatırlatır. Form anlayışı ve musiki cümlesi bakımından Atıf Beyin tesiri de hissedilir. Birçok bestekârlarımızın aksine, kadın güzelliğinden çok aşkın çeşitli safhalarını dile getirir. İçli bir samimiyet ve ince bir hüzün taşıyan eserleri çok beğenilmiştir. Özellikle suzidil II. beste klasik ekolün, Arif Beyin tesiriyle romantik çığıra kayan devresi için, örnek eser olarak gösterilebilir. (→ Bibliyo.) [M]

ALİ KEMAL

ALİ EFENDİ Zembilli (Alâeddin, Ali Cemalî), osmanlı şeyhülislâmı (Karaman, ?-İstanbul 1526). Önce Karamanlı Hamza'dan ders gördü, sonra İstanbul'da ünlü hoca Molla Hüsrev'in derslerine girdi. Bursa'da Hüsameddin'den şer'î ilimleri okudu. Muslihiddin Efendiye intisap etti ve kızı ile evlendi. İlk önemli görevini Edirne'de Ali Bey medresesinde yaptı. Bayezid II devrinde şöhrete ulaştı. Birçok anadolu medreselerinde müderrislik ettikten sonra şeyhülislâm oldu (1502). Yavuz Sultan Selim devrinde şöhreti gibi nüfuzu da arttı. Hak severliği ve sükûnetiyle hükümdarı tesiri altında bıraktı; onun sert ve şiddete dayanan bazı davranışlarını yumuşattı. *Zembilli* diye anılmasına sebep şudur: evinin penceresinden aşağı bir zembil sarkıtırdı, müşkülleri olanlar dertlerini yazarak bu zembilin içine atarlardı. O da cevaplarını yazıp aynı zembile bırakırdı. Devrinde şeyhülislâmlık, vezirliğin çok üstünde bir makam haline gelmişti. Yirmi beş yıldan fazla bu makamda kaldı. Fıkıha dair *El-Mutahharat* (Tehlikeler) adlı eseri çok meşhurdur. XVI. yy. osmanlı şeyhülislâmlarının en ünlüsüdür. Zeyrek camii yanında bir mektep yaptırdı. Mektebe yakın bir mezarlıkta gömülüdür. (→ Bibliyo.) [M]

Alienor d'Aquitaine, Ali Fakrî, Ali Ferruh ve Ali Fuad Bey (foto. 315. sayfada)

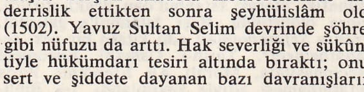

Hattat ALİ HAYDAR Beyin yazılarından

ALİ EKBER Hıtaî, osmanlı gezgini (XVI. yy.). 1500 Yıllarında Çin'e gitti. İstanbul'a döndükten sonra yazdığı ve 1516'da bitirdiği *Hıtainame* adlı seyahatnamesini önce Yavuz Sultan Selim'e, onun ölümünden sonra da Kanunî Sultan Süleyman'a sundu. Farsça yazılan kitabın ilmî değeri *Paul Kahle*'nin araştırmalarıyle meydana çıktı. Çin yaşayışına, idaresine, İslâmiyetin tesirleri ve Ming Çinlilerine dair verdiği bilgi gerçekten ilgi çekicidir. Kitabında şahsî intibalarını anlatırken başka seyahatnamelerden de faydalandığı anlaşılmaktadır. Seyahatnamenin Farsça aslının üç nüshası Âşir Efendi kütüphanesi Mustafa Efendi vakfı 309, 310 numarada ve Âşir Efendi vakfı 259 numarada. Murad III devrinde *Kanunname-i Çin ü Hıta* adıyle Türkçeye çevrilen kitap 1853'te Mühendishane matbaasında taş basması olarak yayımlanmış, çevirenin adı konulmamıştır. (M)

ALİ EKREM, edebiyatçı, Namık Kemal'in oğlu. Bk. BOLAYIR.

ALİELİ, Hazer ötesinde yaşayan bir Türkmen oymağı. Oymağın yerleşme sahası, Belh'in batısında Merv yakınında ve Ebülgazi'nin Dağboyu dediği Türkmenistan'ın güneyindeki dağlık bölgededir. Alieli adı, XIV. yy. ın ikinci yarısında Merv ve Mahan bölgesinde hüküm süren Ali Beyin isminden gelir. Ebulgazi'nin *Şecere-i Terakime*'sinde (Türkmenlerin Şecereleri) anlattığına göre Alieli oymağı, Hızıreli oymağı ve Karaevli boyu ile yakın akrabadır. Yirmi dört Oğuz boyundan Karaevlilerin bu oymağın içinde önemli yer tuttuğu sanılır. Vanbery'ye göre de, Alieli, içine Kayı boyundan da bazı unsurlar katılmıştır. (M)

ALİ EMİRİ, edebiyat araştırıcısı, tarihçi ve kütüphaneci (Diyarbakır 1857-İstanbul 1924). Diyarbakır'a gelen Şark Vilâyetleri Islah heyetine on dokuz yaşında kâtip oldu. Sonra, Anadolu, Rumeli ve Arap ülkelerinde çeşitli memuriyetlerle dolaştı. Harput, Sıvas, Selânik ve Adana'da başkâtiplik; Kozan, İçel, Kırşehir, Leskovik ve Yenişehir'de muhasebecilik; Harput, Erzurum, Halep'te defterdarlık; Yanya, İşkodra, Yemen'de maliye müfettişliği yaptı. Her gittiği yerden kitap topladı. Parasıyle alamadığı kitapların el yazısıyle kopyesini çıkardı. Ölümünde, evinde 721 adet kopye edilmiş kitabı vardı.

Emekli olduktan sonra, Fatih'te *Millet kütüphanesi* adını alan kütüphaneyi kurdu (1916). Ölünceye kadar bu kütüphanenin müdürlüğünü yaptı. Kütüphaneye sonradan başka kitaplar da katıldı. (Bk. MİLLET KÜTÜPHANESİ). Doğu kültürü ile yetişmiş olan Ali Emirî, eski edebiyata çok meraklıydı. Divan tarzında şiirler yazdı; *Tarih ve Edebiyat* adlı bir dergi yayımladı. Diyarbakır'lı şairlerden bahseden *Tezkire-i Şuara-yı Amid*'de (Diyarbakır Şairleri Tezkiresi, İstanbul 1909), tuhaf fıkralara kendisinden bahseder. Bazı yazma kitaplara notlar ekleyerek, *Nevadir-i Eslaf* (Önceliklerin Nadir Eserleri) adıyle yayımladı. *Levami-ül-Hamidiye* (Hamdedicilerin Nurları) İstanbul 1894; *Cevahir-ül-Müluk* (Meliklerin Mücevherleri) İstanbul 1911; *Ezhar-ı Hakikat* (Gerçek Çiçekleri) İstanbul 1918; *Osmanlı Vilâyat-ı Şarkiyesi* (Osmanlı Doğu İlleri) İstanbul 1918; *Şeyh Emin-i Tokadî Hazretlerinin Tercüme-i Hali* (İstanbul 1950) başlıca eserleridir. (→ Bibliyo.) [M]

Ali Emirî kütüphanesi. Bk. MİLLET KÜTÜPHANESİ.

ALİENİST i. (fr. *aliéniste*). Ruh hastalıkları uzmanı hekim. Bugün PSİKİATR denilmektedir. (L)

ALİÉNOR D'AUİTAİNE, 1122-Fontevrault 1204), Akitanya ve Gaskonya düşesi, Poitou kontesi (1137-1204), dük Guillaume X'un büyük kızı. Fransa kralı Louis VII tahta çıktığı zaman onunla evlendi, kralla birlikte İkinci Haçlı seferine katıldı. Louis VII, 1152'de akrabalık bahanesiyle Beaugency konsülüne bu evlenmeyi feshettirdi, ama asıl sebep Aliénor'un iki kızdan başka çocuk doğurmamış olmasıydı. Aliénor ayrıldıktan üç hafta sonra Normandiya dükü ve Anjou kontu Henry Plantagenet ile evlendi. Henry, 1154'te İngiltere kralı oldu ve Aliénor'un çeyizi olarak Louis VII'ye geçen, ama sonra geri vermek zorunda kaldığı geniş toprakları (Fransa'nın güneybatısını) ingiliz topraklarıyle birleştirdi. Aliénor ikinci kocasıyle de geçinemedi. 1173'te, babalarına baş kaldıran oğullarını destekledi, Henry II de onu yakalatarak on beş yıldan fazla bir zaman boyunca tutsak bıraktı. Aliénor hürriyete ancak kocasının ölümünden sonra kavuştu (1189). Her zaman entrikacı ve faal bir kadın olan Aliénor, küçük kardeşi Yurtsuz John'a karşı oğlu Arslan Yürekli Richard'ı tuttu. Arslan Yürekli Richard esir düştüğü zaman, Philippe Auguste'e karşı koymaları için ingilizleri kışkırttı. Richard'ın ölümünden sonra, John'un İngiltere kralı olmasına çalıştı (1199). Seksen yaşında, torunu Blanca de Castilla ile müstakbel Louis VIII'in nişan törenlerinde bulunmak üzere İspanya'ya gitti. Etkisi yalnız siyasî olmakla kalmadı; çok kültürlü olan bu güneyli prenses, troubadour'ların şiirini Fransa ve İngiltere'ye yaydı. Sonunda Fontevrault manastırına çekildi ve oraya gömüldü. (L)

ALİF i. (ar. ʿalef, hayvan yemi, saman'dan ʿalif). *Esk.* Yem torbası. (M)

ALİ FAKRİ, sâdi şeyhi ve şair (?, 1853-?, 1929). Arapça ve farsça şiirlerine Mecmua'larda rastlanır. Ali Himmetî mahlâsını kullanmıştır. *Muhiddinname; Kaside-i Cemaliye* (Güzellik Kasidesi) adlı kitapları; *Vâridât* (yorumlamasıyle birlikte), *Tarikatname* (Tarikat Kitabı); *Vahdet-i Vücut* (Varlık Birliği); *Sâdiname* adlı tercümeleri vardır. (M)

ALİFATİK sıf. (yun. *aleiphar, -atos*, yağ'dan fr. *aliphatique*). Kim. Açık zincirli organik maddelere verilen ad. (L)

ALİ FERRUH, yazar, şair, siyasetçi (İstanbul 1865-Sofya 1904). Kudüs mutasarrıflarından Kayazade Reşid Paşanın oğlu. Mülkiye mektebini bitirdikten sonra, Paris'te Siyasî İlimler fakültesinde okudu. Paris, Londra, Petersburg, Washington elçiliklerinde kâtip, müsteşar, elçi olarak bulundu. 1906'da Bulgaristan komiserliğine tayin edildi, orada öldü. Manzum eserlerinin başında *Huşenk* adlı trajedi (İstanbul 1880); *Şayan* (İstanbul 1885); *Kerbelâ* (Paris 1887); *Misbah-ül-Salah, Vilâdet-i Peygamberî* (Kurtuluş Anahtarı, Peygamberin Doğuşu) [Paris 1887] gelir. *Üss-ül-Esas* (Esasın Esası), *Hikmet-i Ahlâk* (Ahlâkın Hikmeti) gibi düz yazıları ve bazı tercümeleri de vardır. (M)

ALİ FUAD (soyadı **Türkgeldi**), tarih ve hatırat yazarı, siyaset adamı (İstanbul 1867-ay. y. 1935). Tanzimat devri müsteşarlarından Celâl Beyin torunu ve Tercüme odası mühimme müdürü Cemal Beyin oğlu. Dahiliye mektubî kalemine girdi (1881); Hukuk mektebini bitirdi (1895); dahiliye müsteşarı (1909); mabeyn başkâtibi (1912) oldu. Sultan Reşad ve Vahideddin'in ilk zamanlarında görevine devam etti. Kuvayı Milliyeyi âsi ilân eden hattı hümayun'a itiraz ettiği ve sadrazam Damad Ferid Paşanın tutumunu tenkit ettiği için, Şurayı Devlet maliye ve nafia reisliğine tayin edilerek saraydan uzaklaştırıldı (1920). Tevfik Paşa son defa sadrazam olunca sadaret müsteşarlığına getirildi. İstanbul hükümetinin sonuna kadar bu görevinde kaldı. Kendi isteğiyle emekliye ayrıldı (1922).

Eserlerinde son devir olayları ve şahsiyetleri hakkında önemli bilgiler vardır. *Rical-i Mühimme-i Siyasiye* (Siyasetin Önemli Seçkinleri) İstanbul 1929; *Maruf Simalar, Tarihî Fıkralar; Edvâr-ı İslahat* (Islahat Devirleri); *Afakî Fıkralar; Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye* (Siyasetin Önemli Meseleleri) 1960'da Prof. B. S. Baykal tarafından yayımlandı; *Görüp İşittiklerim* (Ankara 1941, 1952) başlıca eserleridir. (M)

ALİ FUAD BEY, Maarif nazırı (İstanbul, ?-?, 1885) Sadrazam Âli Paşanın büyük oğlu. Babıâli'de yetişti. Çeşitli memuriyetlerde bulundu. Birinci mütercimlik, mabeyn başkâtipliği, mektupçuluk ve bir süre maarif nazırlığı yaptı (1881). Maarif müdürlüklerinin kurulmasına, kızlar için *Dârülmalûmat* adlı bir uygulama okulu açarak yeni öğretim metotlarının burada denenmesine, Galatasaray'-

Foto. Nurettin Erkılıç, Müeddep Erkmen (MEYDAN), Campion (LAROUSSE)

da bir rasathane kurulmasına, yayımından evvel kitapları sansür eden Teftiş ve Muayene encümeni adlı bir kuruluşa Ali Fuat Beyin maarif nezareti sırasında karar verildi. (M)

ALİFUATPAŞA, Marmara bölgesinde, Sakarya ırmağı kenarında ve Adapazarı-Bilecik karayolunda, Geyve boğazının güney başında kasaba; 2 950 nüf. Önceleri dört kilometre güneydeki Geyve'nin istasyonuydu, zamanla bir köy ve çarşı kurularak büyüdü, gelişen kasabaya İstiklâl harbi kumandanlarından Ali Fuat Paşanın adı verildi. (M)

ALİ GALİP BEY, hekim (?, 1882-İstanbul 1961). Lyon Tıp fakültesinde okudu. Yüzbaşı rütbesiyle Haydarpaşa hastahanesine girdi. Girit isyanında Hanya Belediye hastahanesinde çalıştı. II. Meşrutiyet'te rütbelerin tasfiyesi kanunu gereğince yarbayken binbaşı oldu. Haydarpaşa Askerî tıbbiyesinin ilk müdürüdür. Birinci Dünya savaşında 4. Ordu Sağlık başkanlığı yaptı. (M)

Ali Galip olayı, Mütareke döneminde Mamuretülaziz (Elazığ) valiliğine tayin edilen emekli kurmay albay Ali Galip'e Atatürk'ü ve arkadaşlarını tevkif ederek İstanbul'a göndermek ve Sıvas kongresinin toplanmasına engel olmak, gizli bir vazife olarak verildi. Ali Galip bu emri yerine getiremedi, Harput'a vardıktan sonra İstanbul'dan aldığı talimat, para ve yardım için gelen, içlerinde bir de ingiliz binbaşısı bulunan bazı kimselerin yardımıyle Sıvas üzerine yürümeğe hazırlandı. Fakat Atatürk vaktinde aldığı tedbirlerle teşebbüsü daha başındayken dağıttı; Ali Galip, Halep'e kaçmağa mecbur kaldı. Büyük Nutuk'ta bu olay bütün ayrıntıları ile anlatılır, belgeleri yayımlanır. (M)

ALİGARH, Hindistan'da (Uttar Pradeş). Delhi'nin güneydoğusunda şehir: 183 000 nüf. Özellikle müslümanların devam ettiği üniversite. Pamuk ve maden sanayii. (L)

ALİGATOR i. (lat. *alligare,* bağlamak'tan ing. *alligator,* isp. *lagarto,* kertenkele). Timsah cinsinden bir amerika sürüngeni. Geniş ve kısa somağı, iki yandaki dördüncü alt dişin üst çenedeki dişyuvalarına gömülmesi ile (hayvanın ağzı kapalıyken bu özellik farkedilmez) gerçek timsahlardan (crocodilus) ayrılır (karın pullarının kemikleşmemiş olması bakımından kaymanlardan farklıdır).

— ANSİKL. *Aligator*'ların uzunluğu 5 m.yi bulur. Başlıca türü, *Misisipi aligatoru* (Alligator Mississippiensis). A.B.D.'de pek yaygındır. Bazı bölgelerde, timsah ve aligator derisi işleyen (ayakkabı, lüks marokencilik) sanayiin ihtiyaçlarını karşılamak için özel olarak yetiştirilir. (L)

ALİGHİERİ. Bk. DANTE.

ALİGNY (Claude Félix Théodore CARUELLE D'), fransız ressamı (Nivernais'de Chaumes, 1798-Lyon 1871). Lyon Güzel Sanatlar okulu müdürü (1861). Neoklasik bir ressam olduğu halde, Corot'nun dehasını keşfetti ve dostu oldu. Yunanistan, İtalya ve Fontainebleau'dan kesin çizgili manzara resimleri yaptı. Saint-Etienne-du-Mont'da (Paris) süslemeleri vardır. (L)

ALİGORNA veya **ALİKORNA** i. (ital. *livorna*). İtalya'dan gelme bir çeşit perdahlı kâğıt. (M)

ÂLİH i. (ar. *ilâh* tapınılan şey'den *âlih*). *Esk.* Tapınılan nesne, mabut: *Mutlaka böyle arzeder didâr / Mütecelli olursa bir âlih* (A. Hâmid).

◆ **Âlihat** çoğl. i. *Esk.* Tapınılan şeyler, mabutlar: *İsnadım hak'kadır hep âlihâtın rağmına* (Namık Kemal).

◆ **Âlihe** çoğl. i. *Esk.* İlâheler, tanrıçalar: *Aşk âlihesi ne işve-perver* (C. Şahabeddin). *Allah aşkına söyle! Sen muharebe âlihesi, muhabbet perisi, ruhaniyet timsali misin?* (A. Hâmid). [M]

ALİ HAN (Torino 1911-Suresnes 1960), Ağa Han III ile Teresa Magliano'nun oğlu. Birleşmiş milletlerde Pakistan delegesi (1958). Oğlu Kerim, büyükbabasının vasiyetnamesi hükümlerine göre Ağa Han IV unvanını aldı. (L)

ALİ HAYDAR BEY, türk hattatı (?, 1802-İstanbul 1870). Melek Paşa torunu diye tanınır. 1843'te falaka kadısı, 1852'de Filibe mollası oldu. Mekke (1885) ve İstanbul (1863) payesini kazandı. Tâlik yazıda çok kudretli olduğundan, kendisine *İmad-ı Rum* (Rum direği) denirdi. Birçok talebe yetiştirdi. Eğrikapı Bezm-i âlem Valide Sultan mektebi, Selimiye kışlası, Ortaköy ve Dolmabahçe camilerinin kitabeleri önemli eserlerindendir. (M)

ALİ HAYDAR BEY, tiyatro yazarı (1836-1914). Posta-Telgraf nazırlarından Sagir Ahmed Beyin oğlu. Öğrenimini İstanbul ve Paris'te yaptı. Cemiyet-i Kitabet adlı bir dernek kurdu ve derneğin yayın organı olan *Mecmua-i İber-i İntibah*'ı (Mecmua-i İbretnüma) çıkardı. Bu derginin amacı, çocuklar için faydalı olan yerli ve yabancı eserleri seçip yayımlamaktı. Çağının ilk trajedi örneklerini verdi. Bunlar üç perdelik *Sergüzeşt-i Perviz* (Perviz'in Macerası) [İstanbul, 1866]; *İkinci Ersas* (İstanbul, 1866); iki perdelik manzum *Rüya Oyunu*'dur (İstanbul 1875). Ayrıca *Gonca-i Çin* yahut *Bir Ağlamanın Bir Gülmesi* adlı bir dramı (dram, basılmadı), *Hekimlerin Hazakati* yahut *Tiyatro İçinde Tiyatro* (komedi, basılmadı) adlı bir komedisi ve Avrupalıların müslümanlığı anlayış ve yorumlayışına dair, *Beyan-ı Hakikat* (Gerçeğin Anlatılması, 2 c. 1877, 1887) adlı bir araştırması vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ALİ HAYDAR PAŞA, Evkaf nazırı ve Mekke emîri (İstanbul 1866-Beyrut 1935). Mekke emîri Şerif Abdülmuttalib Efendinin torunu ve Şerif Ali Câbir Efendinin oğlu. Öğrenimini İstanbul'da şehzadelere mahsus mektepte yaptı. 1889'dan sonra idarede çeşitli görevler aldı. Devlet şûrası azalığına getirildi (1889) ve Evkaf nazırı oldu (1910). Vezaret rütbesiyle Mekke emîrliğine tayin edildi (1916); fakat Şerif Hüseyin'in isyanı üzerine görevine gidemedi. Bestekâr ve müzisyen Şerif Muhiddin Targan oğludur. (M)

ALİ HOCA, türk bestekârı (?-1700 ?). Zamanımıza üç peşrev ve bir saz semaisi kalmıştır. (M)

ALİ HÜSEYİN EFENDİ, tarihçi ve şair (Edirne ?-İstanbul 1648). Şair Nef'i'nin yetiştirdiği Hüseyin Efendinin: *Divan'ı; Münşeat'ı* (Nesirleri); *Ukud-ül-Cevahir* (Mücevher Dizileri); *Riyaz-üt-Terâcim* (Tercümeler Bahçesi); *Şehadetname; Ukud-ül-Ukul* (Akıl Dizileri); *Riyaz-ür-Rahme* (Rahmet Bahçeleri) adlı eserleri ve Âdem'den zamanına kadar gelen *Tarih-i Umumî* (Genel Tarih) adlı bir tarihi vardır. Kitapların hiçbiri basılmamıştır. (M)

ALİ Hüseyinoğlu, türk mimarı (XIV-XV. yy.). Bursa'daki Yıldırım Bayezid türbesini yaptı. (M)

ALİ İFFET, divan şairi (Girit 1872-?). Küçük devlet memurluklarında bulundu, edebiyat öğretmenliği ve Meşrutiyet'ten sonra gazetecilik yaptı. Rumca ve farsça şiirleri vardır. *Gazellerim, Kudsî Şeyler, Cünûn* (Çılgınlık) adlı eserleri vardı. (M)

ALİ KEMAL (Asıl adı **Ali Rıza**), gazeteci ve yazar (İstanbul 1867-İzmir 18.11.1922). Balmumcu esnafı kethüdası Çankırılı Ahmed Efendinin oğlu. Tahsilini İstanbul, Paris ve Cenevre'de yaptı; miras işleri için İstanbul'a dönünce, siyasî faaliyetleri yüzünden Halep'e sürüldü (1889). Halep idadîsinde fransızca ve edebiyat dersleri okuttu. Tekrar Avrupa'ya gitti (1894). Paris'ten İkdam gazetesine yazdığı edebî ve tarihî makalelerle tanındı. Brüksel elçiliği ikinci kâtipliğinde, Mısır'da bazı prenslerin çiftlik nazırlığında (kâhyalığında) bulundu. II. Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'a döndü. Hürriyet ve İtilâf partisine girdi, İkdam gazetesine siyasî yazılar yazdı, İttihat ve Terakki partisine muhalefet etti. *Peyam* adlı günlük siyasî bir gazete çıkardı. Gazete sonraları Peyam-ı Edebî, Peyam-ı Sabah Edebî Nüshası ve Peyam-ı Sabah adlarıyle yayımlandı. Damat Ferid Paşa kabinesinde Maarif ve Dahiliye nazırlıklarında bulundu (1919). Gazetesini Mihran Efendinin Sabah gazetesi ile birleştirerek Peyam-ı Sabah'ın başyazarı ve sorumlu müdürü oldu. Mütareke yıllarında Anadolu'daki İstiklâl Mücadelesi aleyhine şiddetli yazılar yazdı, bir gün Nureddin Paşanın adamları tarafından İzmit'e götürüldü ve orada halk tarafından linç edildi.

Tarih ve edebiyat üzerinde makale, tercüme ve kitapları vardır. Peyam'ın ilâveleriyle devrin edebiyatına hizmette bulundu; Rıza Tevfik, Hüseyin Daniş, Ahmed Refik, Yahya Kemal, Yakup Kadri gibi yazarlar bu gazetede toplandılar. Yazdığı şiirlerde, Muallim Naci'yi üstat tanırdı. Romanları basit ve acemicedir.

Eserleri, *Sorbonne Darülfünunda Edebiyat-ı Hakikîye Dersleri* (Sorbonne Üniversitesinde Hakikî Edebiyat Dersleri) İkdam'ın Paris muharriri takma adıyle, 1898; *İki Hemşire* (1899); *Paris Musahebeleri* (Paris Sohbetleri) [3 cilt, 1899, yeni baskısı 2 cilt, 1913]; *Mesele-i Şarkiye, Medhal* (Şark meselesi, giriş) Mısır 1900; *Yıldız Hatırât-ı Elîmesi* (Acıklı Yıldız Hatıraları) hikâye, 1910; *Cevabımız* (2. baskı, 1911); *Bir Safha-i Şebab* (Bir Gençlik Safhası) hikâye, 1913; *Bir Safha-i Tarih* (Bir Tarih Safhası) 1913; *Çölde Bir Sergüzeşt* (Çölde Bir Macera) 1913; *Fetret* (Çöküntü) [makaleler, 1. c. 1913]; *Rical-i İhtilâl; Condorcet, Saint-Just, Danton, Robespierre* (1913); *İlm-i Ahlâk* (Ahlâk İlmi) ilkokul ders kitabı, 1914; *Müverrih mi, Şair mi?* (1917); *Tarih-i Siyasî* (Siyasî Tarih) 1918'dir. Ali Kemal, hatıratını *Ömrüm* adıyle Peyam-ı Edebî ilâvesinde yazmıştır (aralık, haziran 1914). [→ Bibliyo.] (M)

ALİKHANOV (Abram İsaakoviç), sovyet fizikçisi (doğ. 1904). 1959'dan beri, Bilimler Akademisi Teorik ve Deneysel Fizik enstitüsü müdürüdür. 1934'te, kardeşi A. İ. Alikhanyan (doğ. 1908) ile, radyoaktif çekirdeklerin elektron-positon çiftleri saldıklarını buldu ve sunî radyo-element'lerin beta tayfı üzerine sistemli araştırmalara girişti. İkinci Dünya savaşı sırasında, kozmos ışınımının terkibini ve gücünü inceledi. 1949'da ağır su ile ayarlanan ilk sovyet çekirdek reaktörünü çalıştırdı. Sovyet atom bombasını meydana getirenlerden biridir. (L)

ALİKIRAN blş. i. Hak ve hukuk tanımayan, isteklerini kuvvet zoruyle kabul ettiren, zorba. Daima *baş kesen* kelimeleri ile deyim olarak kullanılır.

— DEY. *Alikıran baş kesen (koparan)*, isteklerini zorla kabul ettiren kimse. (M)

ALİ KULU Şirefken, İranlı Türkmenlerin Ustacolu (Ustaclu) boyu beylerinden (?-1607). Hindistan'da Timuroğullarından Ekber Şah ve Cihangir'in hizmetinde bulundu. Ayaklanan Afganlılarla işbirliği yapmakla suçlandırıldı ve öldürüldü.

Cihangir, Ali Kulu Şirefken'in dul karısı Nuri Cihan ile evlendi (1611). Bu evlilik hakkında çeşitli söylentiler vardır. Cihangir, devletin idaresini tamamen karısına bıraktı, hattâ onun adına para bastırdı. (M)

ALİ KUŞÇU, türk astronomu (?-İstanbul 1474). Babası Türkistan ve Maveraünnehir emîri Uluğ Beyin doğancıbaşısı Muhammed. Kuşçu adının buradan geldiği söylenir. İlk öğrenimini Semerkant'ta yaptı. Sonra, Bursalı Kadızade Rumî'den ve Uluğ Beyin kendisinden matematik ve astronomi okudu. Semerkant'tan Kirman'a giderek öğrenimini tamamladı. Uluğ Beyin kurduğu rasathaneye müdür oldu (1421) ve onun *Zîc* (yıldızların yerlerini ve hareketlerini gösteren cetvel) adlı eserine yardım etti. Gürgani tahtında oturan Uluğ Bey, oğlu Abdüllâtif'in ihaneti sonucu öldürülünce (1450), Semerkant medreselerindeki derslerine son verdi ve Hacca gitmek üzere Tebriz'e geldi (1449). Tebriz'de Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan kendisine çok itibar etti ve yanında alıkoydu. Bir ara, Osmanlılarla barış konuşmalarını yürütmek üzere elçi olarak Ali Kuşçu'yu Mehmed II'ye (Fatih) yolladı. Ünlü bilgine hayran olan Mehmed II, kendisinden İstanbul'da kalmasını rica etti. Ali Kuşçu, bu daveti ancak elçilik görevini bitirdikten sonra gerçekleştirebileceğini bildirdi: Tebriz'e döndü, bir süre sonra bütün ailesini alarak İstanbul'a geldi. Osmanlı-Akkoyunlu sınırında Mehmed II'nin emriyle büyük bir törenle karşılanan Ali Kuşçu, Ayasofya medresesine müderris oldu. Çalışmaları iki yönde gelişmişti: kelâm ve dilbilgisi, riyaziye ve heyet (matematik ve astronomi). Kelâm, dilbilgisi ve Nâsirüddin-i Tusî'nin *Tecrid-ül-Kelâm* (Sözün Tecridi) adlı kitabına ve kadı Adudüddin'in *Risale-i Adüdiye*'sine (Adudüddin'in Risalesi) yaptığı yorumlar ve özellikle *Unkud-üz-Zevahir fi Nazm-ül-Cevahir* (Mücevherlerin Dizilmesinde Görülen Salkım) adlı eserleri önemlidir.

Astronomi konusunda ise Farsça yazdığı *Risalet-ül fi'l hey'et* (Astronomi Risalesi) başta gelir. Eser, bazı ilâvelerle Arapçaya çevrildi. Ali Kuşçu bu nüshaya *Risalet-ül-Fethiye* (Fetih Risalesi) adını vererek Fatih'e sundu. Ayrıca Uluğ Beyin *Zîc*'ine yaptığı yorum, en önemli yazılarındandır. Bunlardan başka *Mahbub-ül-Hamail fi keşf-il-mesâil* (Meselelerin Keşfinde Tılsımların en Makbulü) adlı ansiklopedik bir eseri daha vardır. Ça-

ALİ KUŞÇU,
(Süheyl Ünver arşivi)

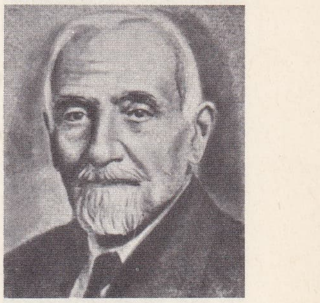

ALİ NAZİMÂ
(İ. E. M. Kemal İnal kütüphanesi)

ALİ NUSRET

Mehmed Emin
ÂLİ PAŞA
sadrazam

Ali Nazimâ (foto. 317. s.)

ğında İstanbul medreselerinde matematik ve astronomi çok gelişmiştir. (→ Bibliyo.) [M]

ALİL sıf. (ar. ʿillet, hastalık'tan ʿalîl). Hasta, hastalıklı, illetli, sakat: *Sapsarı çehresi, donuk, bulanık hiç bir şey ifade etmeyen fersiz gözleri, erimiş, kadit olmuş vücuduyle bu çocuk... bu zavallı alil* (H. C. Yalçın). *Böyle bir millet bir ayağı topal, bir kolu çolak, sakat ve alil bir kimse gibidir* (Atatürk). || Kör: *Son zamanlar alîl olan gözünün / Gördüğü bir hayâl idi ancak* (A. Hâmid).

◆ **Alile** sıf. Hasta, sakat, illetli [kadın]. (M)

ALİL i. (fr. *allyle*). Kim. Birçok eser veya esterin bileşimine giren, formülü $CH_2=CH-CH_2$ olan monovlan kök. || *Alil asetat,* alil klorürün sodyum asetata etkisiyle elde edilen ve 99°C'de kaynayan, $CH_3-CO-OCH_2-CH=CH_2$ formülündeki sıvı (alil klorürden, alilik alkole geçişi sağlayan bir ara üründür). || *Alil bromür* ($CH_2=CH-CH_2Br$), fosfor tribromürün alilik alkole etkisiyle elde edilen sıvı; 71°C'de kaynar. (Alilasyon etkenleri arasında en çok kullanılanıdır; magnezyum, çinko veya alüminyum eşliğinde, sentez işlemlerinde çok faydalı maden türevleri meydana getirir; bundan başka, organomagnezyum bileşiklerini etilenik hidrokarbonlar haline getirir. || *Alil klorür* ($CH_2=CH-CH_2Cl$), klorun 600°C'de propen'e etkisiyle elde edilir ve 46°C'de kaynar. (Sınaî bir ürün olan bu maddenin seyreltik bir soda çözeltisi ile hidrolizi alilik alkol verir.) || *Alil siyanür* ($CH_2=CH-CH_2-CN$), alil bromürün potasyum siyanüre etkisiyle meydana gelen, 118°C'de kaynayan bir sıvıdır. (Bu madde, vinilasetik asidin nitrilidir.) || *Alil iyodür* ($CH_2=CH-CH_2I$), eskiden iyot ve fosforun gliserine etkisiyle hazırlanan ve 102°C'de kaynayan bir sıvıdır. (Bu madde alil klorür veya bromürden daha aktif bir alilasyon etkenidir.) || *Alil oksit,* $(CH_2=CH-CH_2)_2O$ formülünde, 94°C'de kaynayan bir sıvıdır ve potasyum hidroksidin bir alil klorür ve alil alkol karışımına etkisiyle meydana gelir. || *Alil sülfür,* $(CH_2=CH-CH_2)_2S$ formülünde, sarımsak kokulu, yağ kıvamında bir sıvıdır. Alil bromürün sodyum nötral sülfüre etkisiyle elde edilir. Sarmısak esansında özellikle alil polisülfürler vardır: $(CH_2=CH-CH_2)_2Sn$. || *Alil tiyosiyanat* (veya *rodanat*), ($CH_2=CH-CH_2SCN$) formülünde ve alçak basınçta damıtılabilen bir sıvıdır, alil klorürün potasyum tiyosiyanata etkisiyle elde edilir. (Sıcakta izomerizasyona uğrayarak alil izotiyosiyanat veya alilsenevol verir.)

◆ **Alilleme** i. (fr. *allylation*'dan). Kim. Alil köküyle alkoyilleme. Alil halojenürlerin yüksek reaktivitesi, alillemeyi, en kolay sağlanan alkoyillemelerden biri haline getirir: fenollerin alillemesi (*orto* veya *para* durumlarında) hidroksili veya çekirdeği hedef tutabilir. (L)

ALİL—. Kim. Bir molekülde alil radikalinin bulunduğunu gösteren önek. (L)

ALİLBARBİTAL i. (fr. *allylbarbital*). Bünyeden kolayca atılabilen ve 0,1 gr. dozunda uyku veren bir madde. (Bk. BARBİTAL.) [*Eşanl.* DİALİLMALONİLÜRE.] (L)

ALİLBENZEN i. (fr. *allylbenzène*). Kim. 157°C'de kaynayan, formülü $C_6H_5-CH_2-CH=CH_2$ olan aromatik hidrokarbon. Alil iodürün fenilmagnezyum bromüre etkisiyle elde edilir. (L)

ALİLEN i. (fr. *allylène*). Asetilenik bir hidrokarbon, formülü $CH_3-C\equiv CH$. (Bk. PROPİN.) [*Eşanl.* METİLASTİLEN, PROPİN.] (L)

ALİLİK sıf. (lat. *allium*, sarmısak'tan fr. *allylique*). İçinde alil radikali bulunan: *Alilik alkol.* || Bu radikalin homologları ile ilişkisi bulunan: *Alilik transpozisyon.*

— ANSİKL. *Alilik alkol* veya propen-2 ol-1, $CH_2=CH-CH_2OH$, odunun piroliz ürünlerinde bulunur; uzun zaman, gliserinin formik veya okzalik asitlerle indirgenmesi ile de hazırlanmıştır. Bugün yalnız alil klorürün hidrolizi ile, yani petrollerden elde edilmektedir. Hafifçe göz yaşartıcı, 96°C'de kaynayan ve suya her oranda karışan bir sıvıdır. Gerek kuvvetli hidrasitlerin, gerek organik veya organik okzasitlerin etkisiyle kolayca eterleşebilir veya esterleşebilir. Seyreltik potasyum permanganatla oksitlenmeye uğrayarak gliserin verir; klor, etilenik bağa katılır ve böylece meydana gelen diklorhidrinin hidrolizi gliserinin sınaî sentezini teşkil eder (Bk. ALİL). *Alilik transpozisyon.* Bu olay, alil radikalin bir homologunda, çifte bağ ile bir yerine geçenin aynı zamanda yer değiştirmesidir ve bazen dengeli olan $CH_3-CH=CH-CH_2Cl \rightleftarrows CH_3-CHCl-CH=CH_2$ gibi izomerizasyon'a veya normal bir tepkime esnasında az veya çok sınırlı bir yapı değişikliğine yol açar; aşağıdaki denklemde bunu göstermektedir:

$$(CH_3)_2C=CH-CH_2Br+HOH \rightarrow HBr+(CH_3)_2COH-CH=CH_2$$

Alilik transpozisyon çok genel nitelikte bir olaydır. α — etilenik bir bileşiğin formülünün, bunu normal bir mübadele tepkimesi ile meydana getiren α — etilenik bileşiğin formülünden çıkarılmasına imkân bırakmaz. (L)

ALİLSENEVOL i. (fr. *allylsénevol*). Formülü $CH_2=CH-CH_2-N=C=S$ olan bileşik. Bazı bitkilerde (hardal, yaban turpu, sarmısak otu, kuş ekmeği, muhabbet çiçeği kökleri) bulunan potasyum mironat adlı glukozit'in, bir maya (mirozin) etkisiyle hidrolizinden açığa çıkar ve 150°C'ye doğru kaynar. Sentetik olarak elde edilir. [Bk. ALİL.] (Bu madde baytarlıkta kançekici olarak kullanılır.) [L]

ALİLTİYO-ÜRE i. (fr. *allylthio-urée*). Amonyağın alilsenevol'a etkisiyle elde edilen, 74°C'de eriyen, $CH_2=CH-CH_2NHCSNH_2$ formülündeki madde. (L)

ALİLÜRE i. (fr. *allylurée*). Kaynama noktası 85°C, formülü $CH_2=CH-CH_2-NH-CO-NH_2$ olan üre türevi. (L)

ÂLİM sıf. ve i. (ar. ʿilm, bilmek'ten ʿâlim). Çok şey bilen, bilgili: *Demek hoca Türkiye'de herkes cahil de yalnız siz âlimsiniz* (Ö. Seyfeddin). || Belli bir sahada ihtisas sahibi olan, ve metodik araştırma yapan kimse, bilgin: *Tabiat âlimi tabiatı toptan tetkike kalkmaz* (M. Kaplan). || *Esk.* Dinî ilimleri bilen kimse: *... dört buçuk asırdır bu muazzam vaka (İstanbul'un fethi) nice âlimlerin rüyasına girmiş...* (Yahya Kemal).

— DEY. *Esk. Âlim-ül-gayb ve'ş-şehâde,* görüleni ve görülmeyeni bilen, Tanrı.

◆ **Âliman** çoğl. i. *Esk.* Âlimler, bilginler, çok bilgili kimseler: *Destârın kabartıp gezdiren âliman-ı tarîk-i ilmin* (Veysî). Bk. ULEMA.

◆ **Âlimane** zf. Çok bilgili bir kimseye yakışacak şekilde: *Fakat benim gibi âlimane, say ve tetebbu içinde hayat geçirenler, akılları öyle lüzumsuz şeylere sarfedemezler* (Ömer Seyfeddin). *Söyleyeceğim sözlerin âlimane olmasından korkuyorum* (O. V. Kanık).

◆ **Âlimlik** i. Dinî ilimlerde veya bir ilim kolunda çok derin ve geniş bilgi sahibi olma: *Hani Kur'an almayıp da at alan, kadıaskeri görünce âlimliği bırakıp dervişliğe gelen zat* (N. Araz). [M]

ÂLİM sıf. (ar. *elem*, keder, ıstırap'tan *â-lim*). Elemli, kederli, ıstırap çeken. (M)

ALÎM sıf. (ar. ʿilm, bilmek'ten ʿalîm). Çok bilen. (Bilgisi ezelî ve ebedî olan anlamında, Allah'ın sıfatlarından biri.)

— DEY. *Huda alîm,* Allah bilir, Tanrı şahittir: *Huda alîmdir ki hiç kimse hakkında garazım yoktur* (Reşid Paşa). *Hân-ı Elestten beri mestim Hudâ alîm* (Yahya Kemal). [M]

ALİMA, Ekvator Afrikası'nda, Gabon'da bir çay. Kongo ırmağının sağdan aldığı, akışı çok düzenli bir kol. Birçok büklüm (menderes) meydana getirir. Diélé'ye kadar yılın altı ayında gemilerin geçmesine elverişlidir. Irmağın güneyinde bulunan Alima bölgesi'nin nüfusu 82 800'dür. Merkezi *Djambala.* (L)

ALİMALA. Esk. coğ. Anadolu'da Likya bölgesinde bir şehir. Bugünkü adı Elmalı. (M)

ALİMALLAH bls. i. (ar. ʿalîm bilen ve *Allah*'dan ʿalîmallah). Allah bilir, çok bilen Allah, anlamındadır ve söylenen bir sözün doğruluğuna inandırmak için kullanılır: *Devlete hıyanet eden kim olursa olsun alimallah tabanlarına öyle bir sopa çekerim ki etleri hallaç pamuğu gibi darmadağın olur* (H. E. Adıvar). *Sen, benim bu şaşı gözleri görüyor musun? Onların yan bakışını alimallah bin liraya satmam* (R. N. Güntekin). [M]

ALİMANTASYON i. (fr. *alimentation*). Besleme; belli bir programa göre hastayı besleme işi. Bk. BESLENME. (L)

ALİ (Mevlâna), divan şairi (XV. yy.). Gazelleri ve *Derdnâme* (Derd Kitabı) adlı mesnevîsiyle tanınmıştır. Şiirleri *Câmi-ün-Nezâir* (Nazireler Mecmuası) adlı kitaptadır. (M)

ALİMÎ Çorlulu, Kasım, divan şairi (XVII. yy.). Tarih düşürmekle (önemli olayların tarihlerini ebcet hesabıyle belirten mısra veya beyit) şöhret kazandı. Müderrislik ve kadılık yaptı. Şiirlerine tezkirelerde rastlanır. (M)

ALİMÎ (Hurufî), sofî şairlerden (XVI. yy.). Tezkirelerde rastlanan şiirleri başka şairler tarafından tahmis (bir şairin bir manzumesinin beyitlerine üçer mısra katarak beşerli bentler haline koyma) edilmiştir. (M)

ALİ MİR HEREVİ, hattat ve şair (Herat, ?, 1558). Meşhet'te yetişti, hattatlığı Mahmud Zeyneddin'den öğrendi. Hüseyin Baykara'ya çıraklık etti. Ebu Said Bahadır Han zamanında zorla Buhara'ya götürülen sanatkâr, yazdığı güzel bir şiirinde, Buhara'ya getirilişinden şikâyet etti ve çektiği geçim zorluğunu anlattı. Yazılarını Kâtib-i Sultanî diye imzalardı. (M)

ALİ MOLLA, hasanî şerif Mârînî'ler devrinde Hicazdan Tafilelt'e gelmiş bir ailedendir. Son Sa'dîlerin anarşi devresinde, Filâlî'ler tarafından şef olarak seçildi (1631). 1636'da şeflikten çekildi ve yerine oğlu Molla Muhammed geçti. (L)

ÂLÎ (Moralı), türk divan şairi (Mora ?-ay.y. 1688). Bir beyti Sâlim Tezkiresi'nde kayıtlıdır. (M)

ALİMNE. Esk. coğ. Anadolu'da Frigya bölgesinin güneyinde bir şehir. Bugün Gölhisar yakınındaki kalıntıların yerinde olması muhtemeldir. (M)

ALİ MÜHEZZİBÜDDİN, Anadolu Selçuklu devleti vezirlerinden (Deylem XIII. yy.). Sadeddin Köpek'in öldürülmesi üzerine vezir oldu (1239). Sıvas ve Kösedağ savaşlarında savunma taktiği yapılması fikrini sultana ve diğer kumandanlara kabul ettiremedi. Savaş yenilgiyle bitince, Sultan Antalya'ya kaçtı. Ali, Amasya kadısıyle Bayçu Noyan'ı takip etti; Erzurum'da barış şartlarını konuştular; Selçuklu ordusunun iyi durumda olduğunu ileri sürerek, Bayçu Noyan'ı yalnız vergi almağa ikna etti. Bu surette toprak kaybedilmesine engel oldu. Gıyaseddin Keyhüsrev II, bu başarısından ötürü ona vezirlik divitiyle altın işlemeli bir kılıç gönderdi. Muineddin Süleyman Pervane oğludur. (M)

ALÎN sıf. (ar. ʿalen, âşikâr olmak'dan ʿalin). Esk. Daima açıkta ve meydana olan, saklanmayan. Bk. ALENÎ. (M)

ALİ NAZİMÂ, dilci ve lûgatçi (İstanbul 1861-ay.y. 1935). Çeşitli okullarda türkçe ve fransızca öğretmenliği ve müdürlük yaptı. Sayısı yüz yirmiyi bulan çeşitli konularda ders kitabı ve lûgat yazdı. İstanbul öğretmenlerinin aday göstermeleri üzerine «fazilet mükâfatı» verildi. (M)

ALİNDA. Esk. coğ. Anadolu'nun Karya bölgesinde müstahkem bir şehir olduğunu Strabon ve Arrianos gibi tarihçiler yazıyor. İskender'in Anadolu'yu istilâsı sırasında, Karya kraliçesi Ada'nın elinde kalan tek şehirdi. Bugün Çine'nin 31 km. batısında, Karpuzlu'nun merkezi olan Demircidere köyünün bulunduğu yerdedir.

Şehrin surları ayakta durmaktadır. En yüksek kısmı kuzeydoğu tarafındadır. Akropolün güney yamacı dik ve kayalıktır ve burada bir tiyatro vardır. Tiyatronun aşağısında ise şehrin tek düz alanı olan ve güney kısmını da içine alan tabiî bir teras bulunmaktadır. Agoranın da burada bulunması gereklidir. Üç basamaklı olan terasın orta basamağında cephesi batıya açılan, üç katlı büyük bir yapı bulunur. Şehrin güneydoğusunda, büyük granit bloklar içine oyulmuş, Karya tipinde kapaklı lahitler görülmektedir. (M)

Aline (*Golconde Kraliçesi*), Boufflers'in masalı (1761). Bir adam, hayatın dört devresinde Aline isminde bir kadınla karşılaşır; önce masum küçük bir sütçü kız, sonra gözde bir markiz, daha sonra kudretli Golconde kraliçesi, sonunda da ıssız bir yere çekilmiş sevimli bir ihtiyar. Her seferinde de aşkı tazelenir. Bu masal, Monsigny (1766), Berton (1803), Boieldieu (1804) ve Donizetti'nin (1828) operalarına konu olmuştur. (L)

ALİ NECİB PAŞA, Mahmud II devri defterdarlarından (?-İstanbul 1845). Sarayda yetişti. 1821'de Kalyonlar kâtibi, 1824'te Cebehane nazırı, 1837'de Mühimmatı Harbiye na-

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

zırı, 1839'da vezaretle Valide Sultan kethüdası ve Hazine-i Hassa nazırı, 1840'ta Meclis-i Valâ üyesi oldu. (M)

ALİNGSAS, İsveç'te (Alvsborg) şehir. Mjörn gölü üzerinde; 18 000 nüf. Dokuma sanayii. (L)

Ali Nizamî Beyin Alafrangalığı ve Şeyhliği, Abdülhak Şinasi Hisar'ın uzun hikâyesi (1952). Zengin, alafranga yaşayışa düşkün Ali Nizamî Beyin garip maceraları, köşkünün bulunduğu Büyükada'da efsane gibi anlatılır. «Alafranga züppeliği zamanlarında, insanların gülünç çocukluklarının parlak bir mümessili» olan Ali Nizamî Bey, bu hayatı sürdürecek paradan mahrum kalınca, Çamlıca'da bir dergâha çekilip şeyh olur. Alafrangalığın en uç noktasından tekke şeyhliğine dönüşteki bu tezat ve böyle birbirine zıt iki kulüp arasındaki bocalama, Ali Nizamî Beyin aklî muvazenesini bozar. Bu devrede yanında, eskiden alafrangalılığını tenkit eden lalasından başka kimse kalmamıştır. Çılgınlığı büsbütün arttığı zaman, onu bir tımarhaneye kaparlar; Nizamî Beyin muvazenesiz hayatı orada söner. (M)

ALİ NUSRET, yazar (Yenişehir 1874-İstanbul 1913). Cenab Şahabeddin'in küçük kardeşi. İstihkâm subayı idi. İstanbul Erkek Muallim mektebi ve İstanbul liselerinde edebiyat öğretmenliği yaptı. Meşrutiyet'te, askerlikten emekli oldu. Eserleri, *Benefşe* (Menekşe); *Şebab* (Gençlik) İstanbul 1888, adlı şiir kitapları: *Makalât-ı Tarihiye ve Edebiye* (Tarih ve Edebiyat Makaleleri) İstanbul 1910; *Küçük Bir Facia-yı Vatanperverane*'dir (Küçük Bir Vatanperverlik Faciası). Fransızcadan *Sergüzeşt-i Hunîn* (Kanlı Macera) ve Dumas Fils'ten *Muallim Mostell*'i Türkçeye çevirdi. (M)

ALİ NUTKİ DEDE Şeyh, türk bestekârı ve bilgini (İstanbul 1762-ay.y. 1804). Yenikapı mevlevîhanesi şeyhi Ebu Bekir Dedenin büyük oğlu. Babasının ölümü üzerine şeyh oldu (1775-1804). Mevlevî olan Selim III'ün saygısını kazandı. İsmail Dede Efendi, onun zamanında Yenikapı mevlevîhanesinden yetişti. Neyzen ve şairdir. Çocuğu olmadığı için, ölünce kardeşlerinden Abdülbâki Nâsır Dede şeyh oldu. Elimizdeki tek eseri *Şevk u Tarab Ayîn*'dir. Bunun, Dede Efendinin olduğu da ileri sürülmüştür. (M)

ALİ OĞUZ, saz şairi (XVI. yy.). Cezayir ve Tunus'ta yerleşen denizciler arasında yetişti. Turgut Reisin ölümü için bir türkü yazdı. (M)

ALİOT i. (ar. *Al ayyuk*). ε Büyükayı veya ε Ursae Majoris yıldızına verilen ad. Kadiri 1,7. Spektral sınıfı A 0. (Bk. YILDIZ). [L]

ALİ PAŞA, Saruhan devletinin kurucusu. Saruhan Beyin kardeşi olduğu söylenir (XIV. yy.). Başka vesikalarla desteklenemeyen bu ifadeye göre Ali Paşa, Nif (Kemalpaşa) şehrini kendine merkez yaparak bir beylik kurdu. Beyliğine bağlı sekiz şehir, otuz kale ve 8 000 kişilik bir kuvveti vardı. (M)

ALİ PAŞA, İstanbul şehreminlerinden (İstanbul 1829-Beyrut 1889). Mirliva Ömer Paşanın oğlu. Paris'te iktisat okudu. 1848'de Serasker Mehmed Ali Paşanın divan kâtipliğine getirildi. 1855'te Paris'te toplanan sulh konferansı delegelerine katıldı. Çeşitli devlet hizmetlerinden sonra 1872'de İstanbul şehremini oldu. Sonra Paris sefaretine, Edirne, Hersek, Aydın, Beyrut valiliklerine geldi. Halk arasındaki yaygın şöhreti «Şarapçı Ali Paşa» idi. (M)

Alipaşa. Folk. Batı Trakya'da, özellikle Selânik ve Doyran Türkleri arasında, davul zurna eşliğinde erkeklerin grup halinde oynadıkları bir halk oyunu. (M)

ALİ PAŞA Abdi Paşazade, devlet adamı, kumandan (?-1744). Koca Abdi Paşanın oğlu. Önce beylerbeyi, sonra vezirlikle Mora muhafızı oldu. Saliha Sultan ile evlenerek saraya girdi. Belgrad'ın ele geçirilmesini sağlayan ve Avusturyalıların yenilgisiyle sona eren Hisarcık (Kroçka) meydan savaşında öncü kumandan olarak bulundu (1738). Bundan sonra Rumeli beylerbeyi, Belgrad muhafızı, Şam beylerbeyi (1740), Diyarbakır beylerbeyi (1742) oldu; aynı yıl İran seraskerliğine getirildi.

Oğlu Abdi Paşa (öl. 1789) devrinin tanınmış adamlarındandır. (M)

ALİ PAŞA Alo, türk devlet adamı (?-Rahova 1798). Sadrazam Cezayirli Gazi Hasan Paşanın adamlarından. Cesareti ve kabiliyetiyle önce beylerbeyi sonra vezir oldu. Edirne ve Filibe dolaylarında dağlı eşkıyasını yola getirdi; bir ara vezirliği geri alınarak Balıkesir'de oturmağa mecbur edildi. İstanbul'daki nüfuzlu devlet adamlarının yardımlarıyle kendisini affettirdi, sırasıyle Karaman, Diyarbakır (1795), Anadolu (1796) beylerbeyliklerinde bulundu. Pazvantoğlu olayında Rumeli beylerbeyi oldu, isyancının elinde Tuna üzerindeki bir adayı aldı. Fakat âsilerin Vidin'de bulunan ordu merkezine yaptığı hücuma seyirci kaldı. Bunun üzerine serasker ve kaptanıderya Küçük Hüseyin Paşa onu konağına davet ederek adamları vasıtasıyle öldürttü.

Kütahya'da hâlâ adını taşıyan bir cami ve medrese yaptırtmıştır (1797). [M]

ALİ PAŞA Arabacı veya **Kadı**, yeniçeri ağası, sadrazam (Ohri 1620-Rodos 1693). Medreseden yetişti, imam ve arpa emini oldu. Köprülüzade Mustafa Paşa zamanında kethüdalığa yükseldi. Sonraları yeniçeri ağası (1689) ve Mustafa Paşa şehit olunca da Ahmed II'nin sadrazamı oldu (1691). Savaşa gitmek istemeyişi sebebiyle Rodos'a sürüldü ve mallarına el kondu. Yerine Hacı Ali Paşa sadrazam oldu.

Sadareti sırasında işinden çıkarttığı, sürgüne gönderdiği ve idam ettirdiği kimseleri bir arabanın arkasından ulaştırdığı için *Arabacı* lakabıyle anılmıştır. (M)

ALİ PAŞA Âşık Efrâsyâboğlu, türk devlet adamı ve bestekârı (?-1652). Uzun yıllar Basra beylerbeyi oldu. Günümüze bir sabâ-muhammes bestesiyle bir düyek-hüseynî şarkısı kalmıştır. (M)

ALİ PAŞA Benderli, Mahmud II devri sadrazamlarından (Bender 1770-Kıbrıs 1821). Gençliğinde bir suç işlediği için memleketinden kaçarak Hotin'e yerleşti; eşraftan Ali Ağanın hizmetine girdi. Laz Ahmed Paşaya silâhtar olarak onunla Erzurum'a gitti. Paşanın ölümünden sonra çeşitli idarî görevlerde bulundu, Sadrazam oldu (21 nisan 1821). Sadaretinin onuncu gününde azledilerek Kıbrıs'a sürüldü. Hâlet Efendinin entrikaları sonunda menfaatine aykırı hareket ettiği iddiası ile İstanbul'dan gönderilen fermanla başı kesildi. (M)

ALİ PAŞA Bıyıklı, Silâhtar, osmanlı sadrazamlarından (İstanbul ?-ay.y. 1755). Ayasofya evkafı kâtibi Mehmed Efendinin hizmetine girdi. Sesinin ve endamının güzelliğiyle dârüssaade ağası Hacı Beşir Ağaya müezzin oldu. Beşir Ağanın ricasıyle Mahmud I onu Hasodaya aldırdı. Burada yükselerek çukadar ve silâhtar (1751) oldu. Osman III zamanında büyük nüfuz kazanarak devlet işlerine karıştı; Sadrazam Bâhir Mustafa Paşa ile Hekimoğlu Ali Paşanın işten atılmalarına sebep oldu. Nailî Abdullah Paşadan sonra sadrazamlığa getirildi (1755). Ali Paşa 63 gün sonra yalancılığı ve rüşvet aldığı için idam edildi (1755). Katlinden iki saat sonra Osman III'ün pişman olduğu söylenir. Sadrazam oluncaya kadar bıyık bırakmadığından *Bıyıklı* lakabıyle anılmıştır.

İstanbul'da Mimar Ayas civarındaki Haydarhane mescidine minber koydurmuş ve Tophane yangınında yanan Cihangir camiini tamir ettirmişti. (M)

Alipaşa camii. Çorlu'da klasik türk sanatı etkisini gösteren bir yapı (1708). [M]

ALİ PAŞA Çandarlızade, osmanlı sadrazamı (?-İznik 1407). Murad I (Hüdavendigâr), Yıldırım Bayezid ve Emîr Süleyman devirlerinde veziriazamlık yaptı. Çandarlı Halil Paşanın oğlu. Babası ölünce yerine geçti. O sırada Balkanlarda Osmanlılar aleyhindeki antlaşmaya Bulgarlar da girmişlerdi. Bulgarların bu antlaşmaya girmelerini önlemek üzere Çandarlı Ali Paşa, 30 000 kişilik kuvvetle Bulgaristan'a yürüdü. Pravadi, Şumnu, Tırnova, Silistre ve Niğbolu'yu zaptetti. Kısa zamanda kazanılan başarılar, Kosova zaferini sağladı.

Yıldırım Bayezid devrinde veziriazam olan Ali Paşa İstanbul kuşatmalarında önemli siyasî ve askerî roller oynadı. Kuşatmanın uzaması, Timur tehlikesinin belirmesi, Osmanlıların Bizans ile anlaşmalarına sebep oldu. Ali Paşa, bu kuşatmada Bizans tahtında hak iddia eden Yuannis'i âlet olarak kullandı. Timur tehlikesine karşı Ali Paşanın; Timur ordusunun Anadolu içlerine çekilerek yıpratılması teklifi, Bayezid tarafından reddedildi. Türk ordusu Ankara savaşında yenilince (1407) Ali Paşa, Şehzade Süleyman Çelebi'yi savaş alanından Bursa'ya, oradan da Edirne'ye kaçırdı ve veziriazam olarak ölünceye kadar ona hizmet etti. Çelebi Mehmed'in Süleyman Çelebi'ye karşı yaptığı harekât, Ali Paşanın siyasî ve askerî dehasıyle bertaraf edildi.

Babası Çandarlı Halil Paşaya kadar vezirler, yalnız devletin idarî ve malî işleriyle uğraşırlardı. Bu usul Ali Paşadan itibaren değişti, vezirlik ve ordu kumandanlığı birleştirildi. Ali Paşa, hukukî işlemlerde kadıların aldığı rüşveti önlemek için alacakları parayı tespit eden bir kanun hazırlattı. Âlim, kudretli bir kumandan ve iyi bir diplomat olmakla beraber, içki düşkünlüğünü ve Bayezid'i içkiye alıştırdığını tarihler yazar.

Bursa'da adıyle anılan bir mahalle, cami ve zaviyesi vardır. (M)

ALİ PAŞA Çandarlızade, İznikli, osmanlı vezirlerinden (İznik, ?-?, 1794). Osmanlı devletinin kuruluşunda mühim rol oynamış olan Çandarlı ailesinin Mahmud Çelebi kolundan; Mustafa Beyin oğlu. Halil Hamid Paşanın sadareti zamanında İznik'ten getirilerek Başbakıkulu yapıldı (1784). Halil Hamid Paşanın iktidardan düşmesi üzerine, İznik'e döndü. Bir süre sonra ikinci mirahor, kapıcılar kethüdası, vezirlikle sadaret kaymakamı oldu (1792); ve Anadolu eyaletine tayin edildi. Uşak bölgesindeki Acemoğlu adlı şakiyi bastırdı (1792), fakat sığındığı kaleyi alamadı (1793). Bu başarısızlığı sebebiyle Konya'ya nakledildi; buna çok üzülen Paşa, Kütahya'dan Konya'ya giderken öldü. (M)

Alipaşa çarşısı. Edirne'de Kanunî Sultan Süleyman devrinin sonuna doğru Semiz Ali Paşa tarafından yaptırılan çarşı. Mimarı Koca Sinan'dır. XVI. ve XVII. yy.da çok gözde bir ticaret merkezi oldu; sonradan şahısların eline geçerek bozuldu. Son zamanlarda onarıldı; günümüzde de kullanılmaktadır. İstanbul'daki Kapalıçarşı'ya benzer yönleri vardır. Arasta örneğinde güzel bir yapı olan çarşının uzunluğu 300 m. dir. (M)

ALİ PAŞA Çelebi, Güzelce, osmanlı sadrazamı. Tunus beylerbeyi (1575-İstanbul 1620). İstanköylü Ahmed Paşanın oğlu. Babası 1588'de Mehdîlik iddiasıyle ortaya çıkan Yahya adlı bir şahsın kuvvetleriyle çarpışırken şehit olduğundan, küçük yaşta yetim kaldı. Ali Paşa, sonradan babasının katilini yakalatıp öldürdü. Dimyat sancakbeyi, Yemen ve Tunus beylerbeyi oldu. Daha sonraları iki, üç defa kaptanpaşalık yaptı. 1619 Yılındaki seferde de altı düşman gemisini yakalayıp külliyetli ganimetle İstanbul'a getirdi. Ali Paşa hazine varidatını arttıracağını vaat ettiğinden Öküz Mehmed Paşa yerine Osman II tarafından sadarete tayin edildi (aralık 1619). Hazineye gelir temin etmeğe çalışırken, bu arada Öküz Mehmed Paşa ile defterdar Bâki Paşa, kızlarağası Mustafa Ağa ve diğer devlet adamlarının ve tüccarın mallarını müsadere etti. Osman II'yi Lehistan seferine teşvik etti, fakat kendisi bu sefere katılmadı. Boğaziçi, Yeniköy ve Sakız'da camileri ve Kasımpaşa'da Kulaksız'da Saçlı Emîr Efendi tekkesi camiinin avlu kapısının bitişiğinde 1619 tarihli bir çeşmesi vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ALİ PAŞA Çorlulu, Silâhtar, osmanlı sadrazamı (Çorlu 1670-Midilli 1711). Ahmed II devri ileri gelenlerinden Kara Bayram Ağa, Ali'yi evlâtlık aldı ve Galata sarayına yerleştirdi. Ali Ağa oradan Enderun seferli koğuşuna, sonra Hasodaya alındı, Mustafa II devrinde silâhtar oldu (1701). Bu vazifede iken saray memuriyetlerinin derecelerini tayin eden bir nizamname meydana getirdi ve bulunduğu silâhtarlığı Enderunun en büyük memuriyeti derecesine çıkardı. Edirne vakasında (1703) vezirlik ile saraydan çıkarıldı. Ahmed III tahta çıkınca Halep beylerbeyi oldu. Kubbealtı veziriyken, 1704'te Trablusşam beylerbeyliği ile İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Aynı yıl tekrar kubbealtı veziri, 1706'da sadrazam, 1708'de Mustafa II'nin kızı Emine Sultan ile evlenerek saraya damat oldu. Sadrazamlığı sırasında tasarruf, icraatının esasını teşkil etti; donanmanın gelişmesine çalıştı. Dış siyasette Rusya'ya karşı İsveç ile anlaşmaya taraftardı. 1710'da azledildi. Önce Kefe eyaletine tayin edildi, sonra yoldan çevrilerek Midilli'ye sürüldü. Bir yıl sonra orada idam ettirildi.

Boğaziçi'nin en güzel yalısı onundu, İstan-

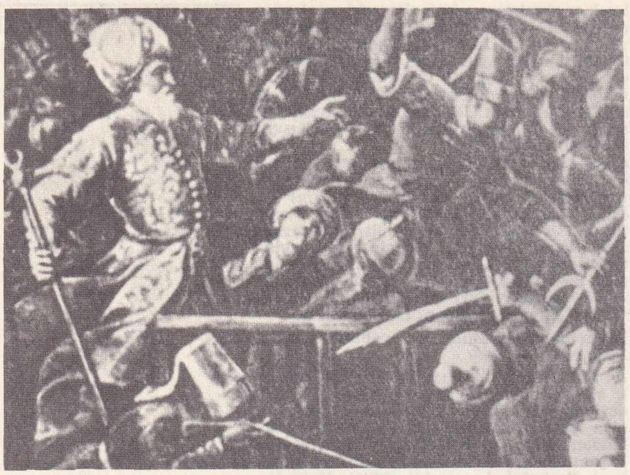

Müezzinzade ALİ PAŞA, İnebahtı savaşında

bul'da adını taşıyan iki cami, Tersane'de bir hamam, üç çeşme, Çorlu'da bir mektep ve çeşme yaptırdı. İstanbul'daki camilerin biri Tersane'de, diğeri Çarşıkapı'dadır. Çarşıkapı'daki cami, darülhadis, kütüphane ve imaretten ibaret bir külliyedir. (M)

ALİ PAŞA Güleç (?-1744), türk kumandanlarından. Koca Abdi Paşanın oğlu. Vezirlikten sonra, Mora ve Eğriboz kumandanı (1734), Belgrad muhafızı (1737) ve Rumeli valisi oldu. Şam valisiyken görevinden alındı (1740). Daha sonra da İran seraskeri oldu. Başarılı bir devlet adamı olarak tanınır. (M)

ALİ PAŞA Hacı, türk hekimi (Kuşadası, ?-İstanbul 1417). Askerî tıbbiyeden mezun oldu (1877). Mektepte muavinlik, sivil tıbbiyede öğretmenlik ve müdürlük yaptı; botanik okuttu.

Başlıca eserleri: *İlm-i Nebatat* (Botanik İlmi); *Yeni İlm-i Nebatat* (Yeni Botanik İlmi). (M)

Kılıç ALİ PAŞA

ALİ PAŞA Hacı, Çalık, osmanlı sadrazamı (Merzifon 1630-Kandiya 1698). Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşanın adamlarından; kapıcılar kethudası. Viyana seferinden sonra çavuşbaşı tayin edildi. Vezirlikle Sakız ve Hanya muhafızlığına, Erzurum eyaleti ile Anadoludan asker toplanmasına (1689), İstanbul kaymakamlığına (1690), Diyarbakır valiliğine (1691) ve sadrazamlığa (1692) getirildi. Azledilmiş olan defterdarı müdafaa ettiği için görevinden uzaklaştırıldı (1693). Çekmece'deki çiftliğinde oturmasına müsaade edildi. Bir süre sonra Bozcaada (1695) ve son olarak Kandiya muhafızlığına tayin edildi (1696). [M]

ALİ PAŞA Hadım, osmanlı sadrazamı (?-Çubukova 1511). Enderundan yetişti. Bayezid II tahta çıkınca saraydan çerağ edildi. Bursa ve Edirne sancakbeyliğinde bulunduktan sonra 1482'de Karaman beylerbeyi oldu. Cem Sultan'a ve Karamanoğlu Kasım Beye karşı Konya'yı savundu. Semendire valisi, Rumeli beylerbeyi oldu. Bu vazifedeyken, Kili ve Akkirman kalelerini zapta girişen Buğdan beyi Stepan Cel Mare'ye karşı sefer açtı, Buğdan'ı tahrip ve yağma ederek geri döndü. 1483'te, sadrazam Davud Paşanın maiyetinde Memlûk seferine katıldı. 1488'de ise serdar olarak Memlûk seferine çıktı. Adana ile Tarsus arasında Ağa çayırı denen yerde Memlûklarla yaptığı savaşta (1488) başarı elde edemeyerek geri çekildi. Memlûk sultanlığıyle barış imzalandıktan sonra, Venediklilerin Mora'ya bir çıkartma yapmaları ihtimaline karşı, Mora muhafızlığına gönderildi. Bu arada, onun, kısa bir süre için sadarete getirilip azledildiği anlaşılıyor. Bayezid II Venedik seferinde Ayabahtı'ya geldiği zaman (1500) Ali Paşa, Leontari önlerinde Padişah ile buluştu. Muton kalesi ve Koron arasındaki Grissa hisarını zaptetti. Kışın yaklaşması üzerine Bayezid II geri döndü. Osmanlı ordusunun çekilmesini fırsat bilen Venedikliler, halkın da ihanetiyle Navarin'i geri aldılar. Hadım Ali Paşa, Kemal Reisin donanma ile yardıma gelmesi üzerine kaleyi tekrar aldı (1501). Mora'nın fethi tamamlandıktan sonra, valiliğine Ali Paşa tayin edildi. Bu sırada, Mora'da ticaret ve zıraat gelişti, Endülüs müslümanlarından buraya sığınanlar oldu. Venedik ile yapılan barış antlaşmasıyle (1502) Mora, kesinlikle türk idaresine girdi. Ali Paşa, İstanbul'a çağırılarak sadrazam yapıldı (1506) ve şehit olduğu 1511 yılına kadar bu görevde kaldı. Sadareti zamanında, Bayezid II'nin şehzadeleri arasındaki taht kavgaları ve Anadolu'da şiî faaliyetleri onu en çok meşgul eden meseleler oldu. Şehzadeler mücadelesini Şahkulu ayaklanması kovaladı. Şahkulu, Anadolu'da pekçok yeri yaktı, yıktı. Bayezid II bu haberlere çok üzüldü ve sadrazam Hadım Ali Paşayı azarlayarak onu isyanı bastırmağa gönderdi. Ali Paşa, şehzade Ahmed ile Kütahya'ya bağlı Altıntaş'ta buluştu. Ali Paşa, şehzadeye, Anadolu'ya kendisini padişah yapmak için geçmiş olduğunu söyledi. Sadrazam, şehzade Ahmed ile beraber Altıntaş'tan yürüyüşe geçti (1511). Âsiler, aşılması gayet güç olan Kızılkaya'ya çekildiler. Ali Paşa, âsileri burada kuşattı. Bu kuşatma 38 gün sürdü. Sadrazam âsilerin teslim olmalarını bekleyerek boşuna vakit kaybetti. Kızılbaşlar ise, Karaman tarafına bağlı yolların muhafazasına memur olan Haydar Beyi şehit ederek Karaman-Kayseri yoluyle doğuya kaçtılar. Bu firar o kadar güzel tertip ve tatbik edilmişti ki, Sadrazam bunu iki gün sonra anlayabildi. Ali Paşa, askerin bir kısmı ile hemen takibe çıkarak, 14 gün sonra onlara Çubukova'da yetişti, yorgun maiyetiyle, esas ordunun gelmesini beklemeden hemen taarruz ederek çarpışmağa başladı. Çarpışmada Şahkulu öldürüldü. Ali Paşa da bir kızılbaş okuyle şehit oldu. Çok zeki, tedbirli, cesur, mert, dürüst ve merhametliydi. İstanbul'da Çemberlitaş'ta cami ve külliyesi, Karagümrük ve Zincirlikuyu'da cami ve çifte hamam, Sultan Selim civarında İbrahim Ağa odaları yerinde bir zaviye ve cami, Edirne'de Selimiye yakınında bir cami ve zaviyesi ile Bursa'da bir imareti vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ALİ PAŞA Hadım, türk devlet adamı (Yanya, ?-Budin 1557). Rumeli kethüdalığından sancakbeyi olarak ayrıldı. Diyarbakır beylerbeyi oldu (1537), üç yıl sonra azledildi. Budin beylerbeyi olarak (1551) Macaristan'ın fethedilmesinde büyük rolü oldu. Veszprem, Drégely kalelerini aldı, macar ve avusturya kuvvetlerini Pelast ovasında ağır bir yenilgiye uğrattı (11 ağustos 1552). Eğri (Eger, Erlau) kalesinin alınamaması üzerine, gözden düşerek Budin'den uzaklaştırıldı. İran seferinde Karaman beylerbeyi olarak Gürcistan harekâtında büyük yararlıklar gösterdiğinden, tekrar Budin beylerbeyi tayin edildi (1556). [M]

ALİ PAŞA Hekimoğlu, osmanlı sadrazamı (?, 1689-Kütahya 1758). Hekimbaşı Nuh Efendinin oğlu. Genç yaşında saraya alınarak önce silâhşor, sonra kapıcıbaşı yapıldı. Şehit Ali Paşanın sadaretinde saraydan ve padişahtan uzak olsun diye Zile voyvodalığına gönderildi. Nevşehirli Damad İbrahim Paşa sadrazam olunca da, beylerbeyilik payesiyle Yeniil Türkmen ağalığına getirildi. Rumeli beylerbeyliği payesiyle önce Adana, sonra Şark seferine katılmak şartıyle Halep, daha sonra da Anadolu valisi oldu. Köprülüzade Fazıl Abdullah Paşanın yanında Tebriz seferinde bulundu. Bu seferdeki başarısından dolayı, Abdullah Paşanın yerine Tebriz seraskerliğine getirildi (1725). 1728'de maiyetindekilerin halka fena muamele etmesi yüzünden, azledilerek Şehrizor, Sıvas ve Diyarbakır valiliğine gönderildi (1729). 4 Ay sonra, Revan seraskerliği ile Erzurum valisi oldu. Bu vazifesi sırasında Rumiye kalesini ve Tebriz'i fethetti (1730) ve 4 ay burada kalarak şehri imara çalıştı. Bu hizmetine karşılık, Topal Osman Paşa sadrazamlıktan ayrılınca yerine sadarete getirilmek üzere İstanbul'a çağırıldı. Siyasetinde, Ruslara karşı Fransa ile işbirliğini gaye edindi. Bunun için bir fransız dönmesi olan Kont Bonneval'ı (Humbaracı Ahmed Paşa) kullandı. Humbaracı ocağı da onun sadareti zamanında kuruldu. Ali Paşa, sarayda padişahın önünde, devlet ileri gelenlerinin İran meselesine dair yaptığı bir toplantıda azledilerek Midilli'ye gönderildi (1735). Az sonra Kandiya kalesi muhafızlığına, Girit, oradan da Bosna valiliğine geldi (1736) ve Osterviçe-i atîk, Banaluka, Pujin ve Çetin kalelerine saldıran Avusturyalıları püskürttü. Banaluka önünde avusturya kuvvetlerini yendi, Belgrad geri alındı. Harbin sona erdiği 1739'a kadar serhaddeki kalelerin muhafaza, tahkim ve tamiri ile meşgul oldu. Avusturya ile yapılan Belgrad antlaşmasında, türk heyetinin başkanlığında bulundu. Mart 1740'da Mısır valisi oldu, oradaki mütegallibeyi bastırdı. Seraskerlikle Anadolu valisi tayin edildi (1741). Sadrazam Hacı (Şehlagöz) Ahmed Paşanın azli üzerine ikinci defa sadarete getirildi (1742). Bu sırada Nâdir Şah, barışı bozarak Irak'a taarruz etmişti. Bağdat valisi Ahmed Paşanın, Sadrazamın orduyle gelmesini isteyen mektubunu padişaha gösterdi. Bu mektup serdarlıkla ve tam bağımsızlıkla doğuya gitmek istediğinin delili gibi yorumlanarak yine sadaretten azledildi ve Midilli'ye sürüldü (1743). Ali Paşa, burada iki ay kaldıktan sonra, muhafız, vali, serasker olarak çeşitli hizmetler gördü. Sonunda Kars cephesine serdar oldu. Yeni serdarın Erzurum'da ciddî hazırlıklara girişmesi üzerine, Nâdir Şah barış istedi, Osmanlı devleti ile İran arasında Murad IV zamanında yapılan antlaşma esas alınarak barış kuruldu (1746). Ali Paşa, bu vazifedeyken, Yeğen Mehmed Paşanın serdarlıkta başarısızlığına sebep olan leventleri ve bazı eşkıyayı cezalandırarak üçüncü defa Bosna valisi oldu (1746). Sonra Vidin kalesi (1750), Ilbasan ve Niğbolu sancakları dirlik olarak kendisine verildi. Trabzon'da asayişi bozan eşkıyanın bastırılması için Trabzon valiliğine geldi (1751). Ali Paşa, Anadolu valisi (1755) ve Bâhir Mustafa Paşa yerine 1755'te üçüncü defa sadrazam oldu (53 gün). Osman III'ün amcasının çocukları olan şehzadeleri öldürmek istemediğinden azledildi. Sonra da öldürülmek üzere Kızkulesi'nde hapsedildi, Valide Sultanın araya girmesiyle Kıbrıs'a sürüldü. Affedilerek Rodos'a geldiği zaman, üçüncü defa Mısır valisi ve son olarak beşinci defa Anadolu valisi tayin edildi (1757). İstanbul'da Davutpaşa yakınında, 1735'te bir cami, kütüphane, sebil ve türbe, Üsküdar'da ahşap bir cami, Kabataş'ta ve Çemberlitaş'ta Atik Ali Paşa camiinin avlu duvarına bir çeşme ayrıca Üsküdar'da Bandırmalı tekkesini yaptırdı. Askerî, idarî ve siyasî sahalarda başarılı bir ıslahatçı, cömert ve cesurdu. Kendisinin bestekâr olduğu da söylenir ve bir rast peşrevi (berefşan) ile bir saz semaisi onun eseri olarak gösterilir. (→ Bibliyo.) [M]

ALİ PAŞA Hüsambeyzade, kaptanıderya (?-İskendil adası 1667). Kaptanıderya tayin olmazdan evvel, Rodos sancakbeyi idi. Venedik donanmasına rağmen Girit'e asker ve malzeme çıkarması büyük başarı sayıldı. 15 Haziran 1651'de İstanbul'dan Akdeniz'e çıktı ve Naxos (Nakşe) adası yakınında tedbirsiz davranıldığından venedik donanması tarafından bastırıldı (1652). Savaşta gemisi (baştarda-amiral gemisi) düşman gemileri tarafından sarıldı ise de, oğlu Abdülkadir Bey tarafından kurtarıldı. Bu savaşta 6-7 kadar gemi düşman eline geçti veya yandı. 1652 Haziranında Akdeniz boğazını kapatmış olan venedik donanması aldatılarak yine Akdeniz'e çıkıldı. Ali Paşa, 1652 ekiminde azledildi; kendisine Mora sancağı verildi. İkinci defa Valde kethüdası Ali Paşa yerine, kaptanıderya oldu. Mayıs 1661'de, 68 gemilik bir donanma ile Akdeniz'e çıktı ise de, aynı yıl öldü. (→ Bibliyo.) [M]

ALİ PAŞA Kemankeş, osmanlı sadrazamlarından (?-İstanbul 1624). Enderundan yetişti. Diyarbakır ve Bağdat beylerbeyliklerinde bulunduktan sonra, dördüncü vezirliğe yükseldi. Merre Hüseyin Paşanın yerine, Murad IV devrinde sadrazam oldu (1623). Rüşvet aldığı ve iran şahının harekâtını Murad IV'ten sakladığı bahanesiyle öldürüldü. (M)

ALİ PAŞA Kılıç (Uluç da denir), türk denizci ve amirali (Licastelli 1500-İstanbul 1587). Söylentiye göre papaz olmak için Napoli'ye giderken cezayir korsanlarından Ali Ahmed Reis tarafından esir edildi. Kadırgalarda forsayken, ismi Luka Galani idi. Uzun bir korsanlık devrinden sonra müslüman oldu ve reisi ona kendi adını verdi (Ali). Ali bu tarihten sonra, ya bir korsanla birlikte, veya kendi hesabına çalışmağa başladı; denizcilikteki tecrübesi, cesareti ve şöhreti etrafa yayıldı. Kuzey Afrika sularında müslüman ve hıristiyan ticaretine karşı şiddetle hareket eden ve arap olmayan korsanlara verilen Uluç namı ile de anıldı. Uluç Ali, 1548'de Turgut Reisin hizmetine girdi ve Mehdiye kalesinin savunmasında bulundu, Cerbe başarısına katıldı. 1551'de Turgut Reis İstanbul'a gelince, kendisine Karlıeli sancakbeyliği Uluç Ali'ye ve diğer reislere de seksener akçe ulûfe ve gemilerinde

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

fener taşıma izni verildi. Uluç Ali Reis, İstanbul tersanesinde kaptan olarak çalışmağa başladı ve Turgut Reis ile Trablus fethine, Napoli, Sicilya harekâtına katıldı. 1560'da Piyale Paşa emrinde Akdeniz'e açılan donanmada Uluç Ali de vardı. Turgut Reis ölünce, yerine Cezayir beylerbeyi oldu. 1570'te Tunus'u ispanyolların elinden aldı. Coletta kalesini kuşattı. Kıbrıs seferi yüzünden kalenin ele geçirilmesini beklemeden denize açıldı. Kıbrıs'ın fethi tamamlandıktan sonra, donanma serdarı Pertev Paşa ile kaptanıderya Müezzinzade Ali Paşa, Kıbrıs'tan Rodos'a geçtiler ve Girit sahillerini vurdular. Uluç Ali Paşa da 20 gemiyle donanmaya katıldı. Donanma Lepanto'ya gelip demir attı; Fakat Haçlılar tarafından saldırıya uğradı. Uluç Ali'nin savaş planları Kaptanıderya tarafından kabul edilmedi ve savaşa tutuşuldu. Savaşta osmanlı merkez ve sol kanadı bozulduğu halde, Uluç Ali Paşa savaşa geç başladı ve yaptığı mahir manevra sayesinde düşman kanadına kumanda eden Giovanni Andrea Doria'yı esas kısımdan ayırdı. Ustaca yaptığı hücumlarla düşmana tutsak olmaktan kurtuldu ve 30 kadar gemisi ile Ayamavra adasına doğru yollandı. Uluç Ali Paşa, olayı derhal İstanbul'a bildirdi, sağdan soldan topladığı gemilerle (42 gemi) İstanbul'a döndü. Selim II kaptanıderyalığı ona verip, Uluç lakabını da Kılıç'a çevirdi. Sadrazam Sokullu Mehmed Paşanın da çok yakın ilgisiyle İstanbul tersanesini genişletip, büyük bir inşa faaliyetine girişerek yeni bir donanma meydana getirdi; 1572'de 250 gemiden kurulu bu donanmayle sefere çıktı. 1574'te Kılıç Ali Paşa, Sinan Paşa ile İtalya ve Sicilya sahillerini vurdu. Tunus'a asker çıkarttı; Kılıç Ali Paşa, denizden sahilleri abluka etmişti. 33 Gün süren kuşatmadan sonra Tunus tekrar ele geçirildi. Kılıç Ali Paşa, İstanbul tersanesini genişlettiği gibi, daha büyük gemiler inşa edilmesini de sağladı. Ölümüne kadar 16 yıl kaptanıderyalık yaptı. Beşiktaş'ta bir mescitle Tophane'de bir cami, hamam ve mektep yaptırdı. Zevcesi Selime Hatunun da Fındıklı deresinde bir mescidi vardı. Çocuğu olmamıştır. (→ Bibliyo.) [M]

ÂLÎ PAŞA, Mehmed Emin, osmanlı sadrazamı (İstanbul 1815-ay.y. 1871). Beyazıt camiinde bir süre ders gördü, fakat hayatını kazanmak zorunda olduğu için icazet alamadan Divanı Hümayun kalemine girdi. Burada bir yandan resmî yazışma ve muameleleri, diğer yandan da Fransızca öğrendi; kısa boylu olduğu için veya kabiliyetli ve nazik olmasından ötürü, devrin âdetine uygun bir dileği ifade etmek üzere kendisine Âlî mahlası verildi ve siyasî hayatında bu ad ile tanındı. 1883'te Divanı Hümayun Tercüme odasına geçti. 1835'te Viyana'ya Ahmed Fethi Paşa maiyetinde ikinci serkitâbet göreviyle gitti. Bir buçuk yıl kaldı. Devrinde muntazam yüksek tahsil müesseseleri olmadığı için yetişmesini özel derslere ve kendi çalışmasına borçludur.

Âlî Efendi, gene Ahmed Fethi Paşanın yanında Petersburg'a gidip geldikten sonra (1837), Divanı Hümayun tercümanlığına tayin olundu. 1838'de Hariciye nezareti üzerinde olmak üzere, Londra büyükelçiliğine tayin edilen Mustafa Reşid Paşa ile sefaret müsteşarı olarak gitti. Mustafa Reşid Paşa Paris'e gidince, Londra'da maslahatgüzar olarak kaldı. Abdülmecid hükümdar olunca, İstanbul'a dönerek eski görevine devam etti. 1840'ta Hariciye müsteşarı oldu. Birkaç ay sonra Londra büyükelçiliğine tayin edildi, üç yıldan fazla kaldı. İstanbul'a dönünce Meclisi Vâlâ azalığına tayin edildi ve 1845'te, Hariciye nazırı Şekib Efendiye ve Mustafa Reşid Paşaya, adı geçen nezarette vekâlet etti. Reşid Paşa tekrar iktidara gelince, onun yetiştirmesi olan Âlî Efendinin de yıldızı parladı. Önce Hariciye nezareti müsteşarı, bir süre sonra Mustafa Reşid Paşa sadrazam olunca (1846) Hariciye nazırı oldu, vezirlik ve müşirlik rütbesi de verildi (1848). Aynı yıl Reşid Paşa sadaretten ayrılınca, Âlî Paşa da nezaretten ayrıldı, kısa bir süre sonra Ahkâmı Adliye reisliğine getirildi. Mustafa Reşid Paşa ikinci defa sadarete gelirken, Mehmed Emin Âlî Paşa da ikinci defa Hariciye nezaretine tayin edildi. 38 Yaşında iken ilk defa sadrazam oldu (1852). Fakat fazla kalmayarak, mukaddes makamlar meselesinin tesiriyle aynı yıl sadaretten ayrıldı ve kendisine yapılan teklifi kabul ederek İzmir valisi oldu (1853); fakat bir süre sonra oradan Avusturya elçisinin baskısı sebebiyle ayrılmak zorunda kaldı, Hüdavendigâr valiliğini aldı (1854); valilik üzerinde kalmak şartıyle, kurulan Meclis-i Âlî-i Tanzimat reisliğine getirildi. Mustafa Reşid Paşa dördüncü defa sadarete gelince, kendisinin birinci sadarete tayininden sonra aralarında meydana gelen soğukluk giderilmeğe çalışıldı; muhaliflere karşı birleşmek ihtiyacıyle Meclis-i Âlî-i Tanzimat uhdesinde kalmak suretiyle Âlî Paşa, üçüncü defa Hariciye nezaretine tayin edildi. Kırım savaşı bitince Viyana'da toplanan konferansa murahhas tayin edilen Âlî Paşa, Süveyş kanalı imtiyazı meselesinden dolayı müşkül durumda kalarak istifa eden Mustafa Reşid Paşa yerine ikinci defa sadarete getirildi (1855). Âlî Paşa sadaretinde Paris'te toplanan sulh konferansına Osmanlı devleti birinci murahhası olarak gitti ve Paris antlaşmasını imzaladı (30 mart 1856). Âlî Paşa, Viyana barış müzakerelerinde kararlaştırılan Osmanlı devletinin hıristiyan ahalisinin hukukî durum ve hakları meselesiyle ilgili olarak ıslahat hattı hümayununu ilân etti (1856). Fakat bundan dolayı Mustafa Reşid Paşanın yazdığı lâyiha da tenkide uğradı. Eflâk ve Buğdan idarelerinin birleştirilmesinde Fransa ve İngiltere'nin ihtilâfa düşmesi, Âlî Paşanın sadaretten ayrılmasına sebep oldu. Mustafa Reşid Paşa sadrazam olunca, Âlî Paşa da Hariciye nezaretine tayin edildi. Fakat Reşid Paşanın önceki tenkitlerinden muğber olan Âlî Paşa, ısrara rağmen nezaretten istifa etti. Buğdan seçimlerinde bu defa Fransa elçisi memnun olmayarak fesih isteğinde bulununca, Mustafa Reşid Paşa istifa etti, yerine Mustafa Naili Paşa getirildi. Âlî Paşa da Hariciye nazırı oldu (1857). Âlî Paşa, Mustafa Reşid Paşanın ölümünden sonra da üçüncü defa sadrazam oldu (1858). Malî durumun bozuk olmasından dolayı tasarrufa baş vurmuş, bunun için de ilk defa saraydan başlanmasını teklif etmişti. Fakat bu teklif onun azline sebep oldu (1859). Bundan sonra çeşitli önemli görevler aldı. Abdülaziz tahta çıkınca dördüncü defa sadrazam oldu (1861), fakat ağır ve ihtiyatlı hareket taraflısı olduğundan yine azledildi (1861). Fuad Paşa kabinesinde Hariciye nazırı oldu ve Fuad Paşanın iki sadareti ile Mütercim Rüşdü Paşa, Yusuf Kâmil Paşa sadaretlerinde aynı makamda bulundu. Âlî Paşa beşinci defa sadarete 1867'de geldi. Bu devre, Âlî Paşanın devlet adamı olarak en olgun zamanıdır. Bu devrede, Rusya ve Fransa'nın taraftar göründüğü Girit meselesini halletmek için Girit'e gitti ve orada yazdığı lâyihalarla Girit'e bir nevi muhtariyet verilmesini ön görerek adanın Yunanistan'a katılmasını önledi. Napolyon III'ün Avusturya'ya karşı takip ettiği milliyet prensibine dayanan siyaseti dolayısıyle Rusya'ya karşı bir yumuşama ve kollama siyaseti güttü. Tanzimata uygun olarak ıslahat hareketine yeni gelişmeler sağlamak için, yeni milletlerarası meselelerin çıkmasına engel olmağa çalıştı. Bir taraftan idare, maarif ve adliyeyi ilgilendiren teşkilâtı düzenlerken, öte taraftan azınlıkların durumuyle ilgilendi; aynı zamanda merkeziyet prensibine uygun olarak hareket etti. Sadaretlerinde Hariciye nazırı olarak çok yardımını gördüğü Fuad Paşanın ölmesi (1869) ile Hariciye nazırlığını da üzerine aldı ve bu büyük yük onun sıhhatini bozdu. Fransa'nın Prusya'ya kesin olarak yenilmesi üzerine, yeni bir siyasete karar verdi. Rusya Karadeniz'in tarafsızlığına bağlı olmadığını ilân edince, Londra'da toplanan konferansta Paris antlaşmasını değiştiren yeni bir antlaşmayı kabule mecbur oldu (1871). Milletlerarası siyasetin bu şekilde gelişmesi, esasen verem hastalığına tutulan Âli Paşayı manen de sarstı, fakat vazifesine sonuna kadar devam etti. (→ Bibliyo.) [M]

ALİ PAŞA Moldavancı, osmanlı sadrazamı (Kastamonu, ?-Tekirdağ 1773). İstanbul'da Bostancı ocağına girdi. Dârüssaade ağası Ebumisk Anber Ağa, sarayda Ağa köşkünü yaptırırken kendisini bina emîni yaptı. Mustafa III'ün padişahlığı zamanında, tebdil hasekisi ve bostancı kara kulağı oldu. Sadrazam Ragıb Paşa tarafından Filibe nazırlığı ile İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Oradaki hizmeti beğenildiğinden, bir süre sonra bostancı hasekiliğine ve aynı yıl bostancıbaşılığa getirildi. 1762'de Rumeli, 1763'te Bosna, 1766'da Diyarıbekir ve Anadolu, 1767'de Konya ve 1768'de Adana valiliği yaptı. Bu vazifedeyken Babadağı seraskerliğine tayin edildi. 1768 Rus seferinde Bender seraskeri iken azledildi. Yaş muhafızı ve sonra Hotin seraskeri oldu. Burada, rus kuvvetlerini yenilgiye uğrattı ve şöhreti arttı. 1769'da Yağlıkçızade Emin Mehmed Paşanın yerine sadrazam ve serdarıekrem tayin edildi. Hotin önünde Ruslara karşı başarı kazanamadığından, 1789'da sadaretten atıldı ve vezareti de alınarak Gelibolu'da oturmağa memur edildi. 1770'de vezirliği geri verildi. Seddülbahir muhafızlığı ile Boğaz seraskeri tayin edildi. 1772'de ihtiyarlığı dolayısıyle emekli oldu. Tekirdağ'da oturması emredildi. Ali Paşaya Moldavanî denilmesine, bostancı iken İstanbul'dan sürülen fahişeleri yolda kendi istekleriyle cariye olarak satması sebep olmuştur. Özellikle Moldavya'da (Buğdan), bazı şahıslar kızları, nikâhlı veya nikâhsız kadınları kandırarak sattıklarından, bu işleri yapanlara «Moldavancı» demek âdet olmuştu. (M)

ALİ PAŞA Mübarek, mısırlı devlet adamı ve yazar (Bermubal 1823-Kahire 1893). Mısır'da okuduktan sonra Paris'e gönderildi. Topçu subayı olarak yetişti; istihkâmcılığı öğrendi. Mısır'a döndükten sonra (1849), Hidiv Abbas Paşanın sevgisini kazandı. Kırım savaşında Kırım, İstanbul ve Gümüşhane'de faaliyette bulundu. Hidiv İsmail Paşa devrinde büyük mevkilerde yer aldı. Bundan faydalanarak ıslahat hareketlerine girişti, matbaalar açtı, okul kitaplıkları hazırlattı, muallim mektebi ile Kütüphanei Hidiv'i kurdu (1879). Son vazifesi olan Maarif nazırlığından, Sir Alfred Milver'in isteğiyle çekilmeğe mecbur oldu (1888). [M]

ALİ PAŞA Müezzinzade, kaptanıderya (?-İnebahtı 1571). Enderundan yetişti. Mirialem, yeniçeri ağası ve kaptanıderya oldu (1567). Kıbrıs'ın fethi sırasında Papa Pius V'in hıristiyan âlemini Türklere karşı bir Haçlı seferine çağırması üzerine Papalık, Venedik ve İspanya arasında bir antlaşma yapılarak bir donanma kuruldu. Charles Quint'in gayrı meşru oğlu Don Juan d'Autriche idaresindeki haçlı donanması ile Müezzinzade Ali Paşa kumandasındaki türk donanması İnebahtı (Lepanto) da karşılaştılar (7 kasım 1571). Savaştan önce toplanan harp meclisinde, tecrübeli denizcilerin, Haçlılarla bir savaşa girişilmemesi hakkındaki itiraz ve tavsiyelerini Ali Paşa reddetti. Bunda, merkezden aldığı, düşmanla muhakkak savaşması emrinin ve cesur, coşkun tabiatına rağmen, denizcilikten anlamamasının rolü vardır. Türk donanmasının yenildiği bu savaşta, Ali Paşa birçok kıymetli denizci ile şehit oldu. (M)

ALİ PAŞA Nasuhzade, kaptanıderya (?-Sakız 1822). Tüccar gemilerinde kaptanlık yaptı. Deniz işlerindeki bilgisiyle, Küçük Hüseyin Paşa zamanında Tersane'ye alındı. Kaptan olarak Arnavutluk sularını muhafaza için Preveze'ye gönderildi (1810). Deli Abdal Paşa yerine, vezirlikle kaptanıderya tayin edildi (1821). Rumların Sakız adasını kuşatması üzerine oraya gönderildi. Rumlar, gemisini ateşe verdiler ve Paşa kaçmak isterken, başına yanmış bir tahta düştü; denize yuvarlanarak boğuldu. (M)

ALİ PAŞA Semiz (Semin, Kalın da denir), Kanunî devri sadrazamlarından (Hersek, ?-İstanbul 1565). Devşirme olarak İstanbul'a getirildi. Kanunî'nin saltanatının ilk yıllarında, akrabası olan sadrazam İbrahim Paşanın kethüdası aracılığıyle saraya alındı, burada yetiştirildi. Mirialem (1545), yeniçeri ağası (1546), Rumeli beylerbeyi ve vezir rütbesiyle Mısır beylerbeyi tayin edildi (1549). Üçüncü vezir olarak Kanunî ile sefere gitti (1554). Amasya anlaşmasında ikinci vezirdi. Rüstem Paşanın ölümünden sonra sadrazam oldu (1561). Sadarete geçer geçmez, Avusturya ile barış müzakerelerine başladı ve olayları lehte kullanarak Avusturya elçisi Busbecq ile sekiz yıllık bir antlaşma yaptı. Zamanının bir diğer önemli olayı da Malta seferidir. Babaeski'de bir cami, Zincirlikuyu'da bir medrese, Edirne'de Alipaşa* çarşısını yaptırmıştır. (M)

ALİ PAŞA Seydi, kaptanıderya (?-Karahisar 1821). Aslen gürcüdür. Mısır'da köleyken sonraları Cezayiri garp ocağında yetişerek cesaretiyle kaptan oldu. Daha sonra İstanbul'a gelerek Tersanei Âmire hizmetine girdi, kapıcıbaşı ve Donanmayı Hümayun başbuğu oldu. Vezaretle kaptanıderya tayin edildi (1807). Silistre valiliğinden istifa ettiği için vezareti alınarak Bursa'ya sürüldü. 1808'de ikinci defa kaptanıderya oldu. 1809'-

Tepedelenli ALİ PAŞA

Müezzinzade Ali Pasa (resim 320. sayfada)

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

Ali Rıza Hoca'nın peyzajlarından: Manzara (Devlet Resim ve Heykel müzesi arşivi)

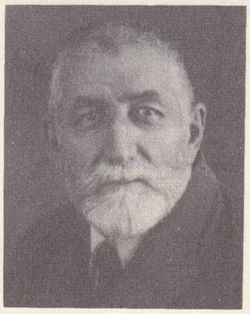

ALİ RIZA hoca

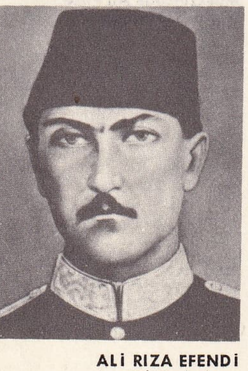

ALİ RIZA EFENDİ
Atatürk'ün babası

ALİ RİFAT BEY

Tepedenlenli Ali Paşa (resim 321. sayfada)

da azledildi ve vezareti alınarak Karahisar'a gönderildi, orada öldü. (M)

ALİ PAŞA Seyid, Ispartalı, Mahmud II devri sadrazamlarından (?-Maltepe 1826). Kapıcıbaşı görevindeyken, vezirlikle Mora valisi (1816), Hüdavendigâr ve Kocaeli mutasarrıfı oldu (1819); sadrazamlığa getirildi (1820). Karadeniz seraskerliğine ve Karaburun muhafızlığına ve buradan da Mora seraskerliğine tayin edildi. Az sonra azledildi (1822). Kısa bir süre Ankara ve Çankırı sancaklarında vazife gördü. Vezirliği alınarak Filibe'de oturması emredildi. Bir süre Konya valiliğinde bulunduktan sonra, yine azledilerek Maltepe'ye çekildi. (M)

ALİ PAŞA Silâhtar, osmanlı sadrazamı (?-Çanakkale 1829). Rusçuklu İzzet Ahmed Paşanın oğlu. Enderundan yetişti. Dülbent ağası, silâhtarı şehriyarî gibi vazifelerde bulunduktan sonra, Mahmud II devrinde sadrazam oldu (1823). Aynı yıl azledildi (1823). Bundan sonra Konya valiliğine, Çanakkale boğazı muhafızlığına tayin edildi.

Sadrazamlığı sırasında başarılı olamadı. Mabeyinci ve Yaver Ferik İsmail Paşa torunlarındandır. (M)

ALİ PAŞA Silâhtar, Damat, Şehit, osmanlı sadrazamı (Sölöz 1667 - Peterwarden 1716). Sirke Osman Paşanın aracılığıyle saraydakiler hizmetine girdi (1693). Enderunda öğrenim gördü. Silâhtar Çorlulu Ali Ağanın hizmetine girdi. Gizli ilimlere ve sihre inanmış ve bu bilgisine etrafı da inandırmış olduğundan, Mustafa II'nin saltanatında sırkâtibi olarak nüfuz kazandı. Ahmed III'ün cülusunda (1703) rikabdar, aynı yıl çuhadar ve silâhtar oldu (1704). Padişahın gözüne girdi ve beş yaşındaki kızı Fatma Sultanla da nişanlandı, ikinci vezirlikle Kıbrıs eyaleti verildi (1709). Saraya yakınlığı dolayısıyle devlet işlerine karıştığından sadrazamlardan Çorlulu Ali Paşa, Köprülüzade Numan Paşa, Baltacı Mehmed Paşa, Gürcü Yusuf Paşa, Abaza Süleyman Paşa ve Kaptan İbrahim Paşanın azil, sürgün ve öldürülmelerine sebep oldu. 1713'te sadrazamlığa yükseldi. Önce Ruslarla olan anlaşmazlıkların halledilerek barışın kurulmasına çalıştı. Sonra Hotin kalesini yeniden yaptırdı ve tahkim etti. Şam valisi Osmanoğlu Nasuh Paşanın isyanı bastırıldı. Dimetoka'da oturan İsveç kralı Demirbaş Şarl (Karl) memleketine gönderildi ve Lehistan'la barış yapıldı (1714). Ali Paşa, bu suretle içte ve dışta aldığı tedbirlerle kuvvetlenip Venedik cumhuriyetini yalnız bıraktıktan sonra, Karlofça antlaşmasının zararlarını gidermek maksadıyle, bazı sebepler ileri sürerek Venedik'e harp ilân etti (1714). Bu seferin serdarlığına seçilen Sadrazam Ali Paşa, orduyle İstanbul'dan hareket ederek (1715) Mora'ya geldi, buradaki kaleleri, Ege denizinde Venediklilerin elinde bulunan bazı adaları ve Girit'te Suda ve Spirna Longa kalelerini aldı. Ertesi yıl, Avusturyalılar ile Venedikliler arasında bir antlaşma yapıldı. Avusturya ile bazı siyasî yazışmadan sonra bu devletle de harp başladı. Kaptanıderya Canım Hoca Mehmed Paşa, Korfu'nun alınmasına gönderilirken, Ali Paşa da, ilkbaharda Avusturya seferine çıktı. Türk ordusu ile Prens Eugène kumandasındaki Avusturya ordusu arasında Peterwarden'de yapılan savaşta, osmanlı askeri bozularak kaçmağa başladı (5 Ağustos 1716). Ali Paşa bozgunu önlemek için gayret gösterirken alnından vuruldu. Karlofça'ya götürülürken yolda öldü.

Damad Şehit Ali Paşanın, İstanbul'da ilk yapısı Yerebatan'da ve ikinci yapısı kütüphane ise Şehzade camii arkasındadır. Bu kütüphanedeki kitaplar, şimdi Süleymaniye kütüphanesindedir. Ayrıca Sölöz ve Mora'da Anapoli'de iki cami, Keşan'da bir nakşî tekkesi, İstanbul'da Ayvansaray yakınlarında Çınarlı mescidi ve yanındaki türbeyi, Çarşamba'da Fethiye camiinin avlu kapısına bitişik bir çeşmeyi yaptırdı ve Galata sarayını tamir ettirdi. Sadaretinde devlet idaresinde bazı ıslahat yaptı; zeki, kurnaz, bilgili, aynı zamanda mağrur, zalim ve kan dökücü olduğu söylenir. (→ Bibliyo.) [M]

ALİ PAŞA Sürmeli, osmanlı sadrazamı, Ahmed II ve Mustafa II devri sadrazamlarından (Dimetoka ?, 1645-Edirne 1795). Hanzade kethüdası Osman Ağanın yanında yetişerek arpa emini, tersane emini, defterdar oldu. Ertesi yıl Edirne'de defterdar vekili, 1691'de defterdar, az sonra vezir oldu; aynı yıl Kıbrıs beylerbeyi seçildi, fakat daha yoldayken tayin yeri Trablusşam eyaletine çevrildi. Sadrazam olunca (1694), Trablusşam'dan İstanbul'a geldi ve devam eden Macaristan seferine gitti. Varadin (Peterwarden) kalesi kuşatıldı; şiddetli yağmurlar sebebiyle kuşatmayı 23. gününde kaldırmak zorunda kalarak İstanbul'a döndü. Bu sırada Ahmed II öldü, yerine Mustafa II geçti ve yeni hükümdar da onu sadaret makamında bıraktı. Ali Paşa, yeniçeriyi sefere gitmemek için ayaklandırmayle suçlandırıldı; azledildi (1695) ve hapsedildi. Hesapları tetkik edilince suistimali çıktı ve bütün malına el kondu; Çeşme'ye sürüldü. Fakat yeni bir emirle geri çevrildi. Edirne'ye getirilerek önce hapis, sonra da idam edildi. Cömert bir insandı. Ali Paşa, süse ve ziynete düşkündü, gözlerine sürme çektiğinden dolayı Sürmeli diye anılırdı. (→ Bibliyo.) [M]

ALİ PAŞA Şahin, Hazinedar, osmanlı sadrazamı (?-Seddülbahir 1789). Aslen gürcüdür, Çelik Mehmed Paşanın kölelerinden. Silâhşorlükte ustaydı. Paşaya hazinedar oldu. Eşkıyalık yapan leventleri yok etti. Bu hizmetlerine karşılık, beylerbeyilikle Adana valisi oldu. Rakka valiliğiyle Rus seferine memur edildi (1768). Hotin kalesi yakınındaki muharebelerden sonra, vezirlikle Karaman, Sıvas ve Özi muhafızı oldu (1770). Özi kalesini üç yıl başarıyle savundu. Çeşitli görevlerle Karaman, Maraş, Halep ve Özi'de bulundu. 1781'de, Halil Hâmid Paşanın yerine sadrazam oldu. Devlet idaresinde bilgisi olmayan Şahin Ali Paşanın bu makama getirilmesinin sebebi, Özi'de Ruslara uzun süre dayanması ve Abdülhamid I'in ona teşekkür etmek istemesiydi; ama on ay sonra azledildi, malı elinden alınmadan Selânik sancağı ile İsmail seraskerliğine gönderildi. 1786'da İsmail'de oturmak şartıyle Özi valisi, 1787 Rus ve Avusturya savaşı başlayınca rus cephesi seraskeri oldu; Kılburun olayı üzerine yine azledildi. Yerine tayin edilen Yeğen Mehmed Paşanın Köstence'de ölmesi üzerine tekrar seraskerliğe getirildi. Rus cephesinde vaziyet kötüleşince, 1788'de seraskerlikten azil ve İsmail muhafızı oldu; az sonra oradan da alınarak Silistre'de oturmağa memur edildi. Burada vezirliği kaldırıldı, Bozcaada'ya giderken yolda öldü. (→ Bibliyo.) [M]

ALİ PAŞA Şerif, osmanlı veziri (?-1874). Mekke şeriflerinden Muhammed bin Avf'ın oğlu ve Ürdün kralı Abdullah'ın büyük babası. 1862'de Rumeli payesi ile Meclisi Vâlâ üyeliğine tayin edildi. 1867'de vezirlik verilerek Meclisi Âlî'de görevlendirildi. 1871'de tekrar Meclisi Vâlâ üyesi oldu. (M)

ALİ PAŞA Tepedenleli, osmanlı valilerinden (Tepedelen 1744-Yanya 1822). Babası Tepedelen mütesellimi Veli Paşa. Derbentler başbuğu Kurd Ahmed Paşa ve Delvine mutasarrıfı Kaplan Paşaya hizmet etti, aynı zamanda himayeleri altında yetişti. Sonra Kaplan Paşaya damat oldu. Önce Delvine, sonra Yanya mutasarrıflıklarına getirildi. 1786'da Derbentler başbuğu oldu, devlete isyan eden İşkodra mutasarrıfı Mahmud Paşa üzerine gönderildi. Osmanlı devletiyle Avusturya ve Rusya arasındaki savaşa asker hazırlamakla görevlendirildiğinden Tırhala'ya döndü. 1787'de, Avusturya cephesi savaşlarından Pançova harekâtına katıldı. Sırbistan'da çıkan isyanları bastırmakta büyük hizmeti görüldü. 1791'de, rus kuvvetlerine karşı Maçin cephesinde çarpıştı. 1795'te rütbesi mirmiranlığa yükseltildi. Sonra, Yanya yakınında, Suli bölgesinde yaşayan âsi ve saldırgan Sulyotları devlet adına bastırdı ve yok etti. Napolyon'un Mısır'a saldırması yüzünden çıkan savaş sebebiyle osmanlı-rus donanması Yedi Adalar'ı (Cezairi Seb'a-Yunan Adaları) geri almağa çalışırken, Tepedelenli de, Dört nahiye (Nevahiyi erbaa) adı verilen ve Fransız işgali altında bulunan Preveze, Parga, Voniça, Butrinto'yu almağa teşebbüs etti. Özel olarak yetiştirdiği bir ordu ve hazırladığı donanmayle Butrinto'ya girdi. 1798'de, Preveze yakınında Fransızları bozguna uğrattı. Selim III, bu başarısına karşılık kendisine vezirlik verdi. 1802'de Rumeli valisi olarak, Dağlı eşkıyasının ve özellikle Pazvandoğlu'nun cezalandırılmasına gönderilen kuvvetlerin seraskerliğine getirildi. Önce çok başarı kazandı. Fakat sonradan Rumeli âyanıyle aralarında çıkan anlaşmazlıklar 1803'te, valilikten azline sebep oldu. Kendisine yalnızca, Yanya ve Tırhala mutasarrıflıklarıyle, sonradan verilen Derbentler başbuğluğu kaldı. Yine de Makedonya bölgesinin en güçlü adamı Ali Paşaydı. Nitekim XIX. yy.ın başında, Osmanlı devleti ile Fransa, İngiltere ve Rusya arasında geçen siyasî olaylar ve karşılıklı mücadelelerden faydalanarak Preveze ile Voniça'yı zaptetti. 1819'da, tazminat karşılığı, Parga'yı da İngilizlerden aldı. Diğer taraftan, aynı tarihlerde, bu bölgenin tanınmış valilerinden Avlonya mutasarrıfı İbrahim Paşayı, akrabası olduğu halde türlü hilelerle Yanya'ya getirterek, ölünceye kadar kendi bölgesinde mahpus tuttu ve Mahmud II'ye rağmen, yerine kendi oğlu Muhtar Paşayı göndererek Arnavutluk'un Toskalık havalisinde de egemenlik kurdu (1811).

Tepedelenli Ali Paşa, daha sonra Arnavutluk'un Gegalık bölgesine el uzattı. Toskalar ile Gegalar arasında meydana gelen şiddetli çarpışmalar sonucu, Babıâli istemediği halde, Dıraç, Tiran, Ohri ve Elbasan taraflarını da idaresi altına aldı. Onun bu davranışı İstanbul'un gözünden kaçmamakla birlikte, Mora Rumlarının ayaklanmasından çekinildiği için, yeni bir mesele çıkması istenmiyor, Ali Paşa da bu durumu istismar ederek, devlet içinde âdeta yeni bir devlet kurmağa davranıyordu. Böylece Nişancı Hâlet Efendi ile ihtiyar vezir Ali Paşanın arası açıldı ve Hâlet Efendi, Babıâli'yi, Tepedelenli aleyhine kışkırttı. İstanbul'a iltica eden Paşo İsmail Beye, arnavut fedaileri aracılığıyle Ali Paşanın bir suikast tertiplemesi, Babıâli'yi harekete getirdi. Ali Paşa Derbentler başbuğluğundan, oğlu Veli Paşa Tırhala mutasarrıflığından azledildi. Rumeli, Mora ve İşkodra valileri, Tepedelenli'nin cezalandırılmasıyle görevlendirildi. Ayrıca Nasuhzade Ali Bey kumandasında bir filo Arnavutluk sahillerine gönderildi. Buna karşılık Ali Paşa, bir taraftan affını rica ederken, diğer taraftan sonucunu iyi bildiği için kendini savunma hazırlıklarına başladı. Önce Yanya'yı tahkim etti. Oğullarını, idaresi altında bulunan önemli kalelere yerleştirdi. Sonra Mora, Adalar, Sırbistan, Eflâk ve Buğdan'da isyan çıkartmak için harekete geçti. Etniki Eterya isimli gizli rum teşkilâtı, Ali Paşaya yardımda bulunacağını vaat etmişti. Bu vaade uyarak rum çeteleri (kleftiler) faaliyete geçti ve Ali Paşa ile işbirliği yaptılar. Tepedelenli'nin Yanya'da Rumlarla düzenlediği ortak bir toplantı sonunda, Babıâli, Ali Paşanın ve çocuklarının bütün rütbelerini ve görevlerini geri aldı. Kendilerinin Tepedelen kasabasında oturmalarını emretti. Ali Paşa bu emre itaat etmediği için âsi ve fermanlı ilân edildi. Kısa zamanda, Gegalık ile İnebahtı, Missolonghi, Narda (Arta), Butrinto, Avlonya ve Parga gibi uzun yıllar mücadele ederek aldığı yerleri kaybetti. Sonunda Yanya kalesine çekildi. Fakat Sulyotlar'ın ayaklanması, Mora'da ve Buğdan'da mahallî isyanlar çıkması ve bir kısım âsilerin Yanya'ya kadar sokularak Tepedelenli'ye yardım etmeleri sebebiyle, Ali Paşa Yanya ordusu seraskeri Hurşid Paşaya karşı gelebildi. Yanya kuşatması iki yıl sürdüğü halde, Hurşid Paşa olumlu bir netice alamadı. Sonunda para kuvvetiyle Ali Paşanın adamlarından bir kısmı yanından ayrıldı. Di-

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

ğer taraftan Yanya kalesi de yarı yarıya yıkılmış olduğundan hayatına dokunulmamak şartıyle, Ali Paşa, Hurşid Paşaya teslim olmağa razı oldu; ve verilen söze güvenerek, birkaç adamıyle, Yanya kalesi yanında bulunan göl üzerindeki Pandeleimon manastırına çekildi. Burada af beratını beklediği sırada, rakibi Hâlet Efendinin tesiriyle, idam fermanı geldi. Bu sebeple Hurşid Paşa, verdiği söze rağmen, kendisini yakalamak zorunda kaldı. Manastırda bu maksatla yapılan mücadele neticesinde, Ali Paşa teslim olmadığı için, vurularak öldürüldü (1822). Gayet zeki, cesur ve teşebbüs sahibiydi. Önceleri Osmanlı devletine büyük hizmetlerde bulunmuş, fakat sonradan şahsî ihtirasları yüzünden, en büyük kötülüğü yapmış, imparatorluğun parçalanarak çökmesine sebep olmuştur. (→ Bibliyo.) [M]

ALİ PAŞA Vardar, osmanlı valilerinden (Varvara [Bosna], ?-Çerkeş 1648). [Varvara adı yanlışlıkla Vardar yazılmış ve öyle yayılmıştır.] Mehmed III devrinde devşirme olarak İstanbul'a getirildi; türk kültür ve geleneklerine göre yetiştirildi. Ahmed I devrinde çeşitli vazifelerde bulundu. Osman II'nin sevgisini kazandı ve Hotin seferine katıldı (1621). Sefer dönüşü sipahilik ile «kapıya» çıktı ve Şam'a gitti. Yeniçeri ağası olarak Mısır'a gönderildi. Tekrar saraya alınarak atmacacıbaşı, şahincibaşı oldu. Kıbrıs, Adana, tekrar Kıbrıs, Diyarbakır, Maraş (1633) beylerbeyliklerinde bulundu. Murad IV'ün Revan seferine katıldı. Sonra Kıbrıs (1635) ve Anadolu beylerbeyi (1637) oldu. Bağdat seferine Bolu sancakbeyi olarak katıldı. Sırasıyle Rumeli (1639), Manisa, Van, Anadolu (1643), Bolu, Bosna (1644), Kıbrıs (1646), Sıvas (1646) eyaletlerinde görevde bulundu.

Sultan İbrahim'in haksız isteklerine boyun eğmediği gibi, nizamı düzeltmek iddiasıyle isyan etti. Hükûmetin gönderdiği kuvvetleri Çankırı'nın güneyinde yendi. Yakın arkadaşı İbşir Mustafa Paşanın gelişini dostça sanarak hiç bir hazırlıkta bulunmadı, karşılamağa çıktığı anda silâhlı hücuma uğradı, yaralı olarak yakalandı ve öldürüldü. Otağında bulunan eşyası ve ailesi İstanbul'a gönderildi. İki oğlundan biri yaralı olarak yakalandı, diğeri kayboldu.

Ali Paşa şiir yazardı. Hal tercümesini hikâye eden küçük bir mesnevîsi vardır. Eser, devşirilmesinden Bosna beylerbeyi oluşuna (1644) kadar gelir. Eserin 1645-1646 yılları arasında yazıldığı tahmin edilmektedir. Ord. Prof. İsmail Hikmet Ertaylan tıpkı basım olarak yayımlamıştır: *Varvarî Ali Paşa*, Türk Dili ve Edebiyatı dergisi, C. II, sayı 3-4, İst. 1948, s. 155-164. (→ Bibliyo.) [M]

ALİ PAŞA Yavuz, Malkoç, sadrazam (?-Belgrad 1604). Bosnalı Malkoçeviç ailesinden. Bosna yeniçeri ağası Salih Ağanın yeğeni. Enderundan yetişti. Silâhtar ve Mısır valisi oldu (1601). Yemişçi Hasan Paşanın sadaretten azlinde Divanda bu mevkie lâyık kimse bulunmadığından, Mehmed III'ün emriyle İstanbul'a davet edildi. Paşa İstanbul'a yaklaştığı sırada mührü hümayun kendisine gönderildi (aralık 1603). Ali Paşa, İstanbul'a gelmeden Mehmed III ölmüş, yerine Ahmed I tahta geçmişti; yeni sadrazamın Mısır ve Halep'ten getirdiği hazine ile cülus bahşişi verilebildi. Yavuz Ali Paşa, devam eden Avusturya ve İran savaşlarına birer serdar göndererek İstanbul'da kalmak istedi. Fakat Padişahın ısrarı üzerine Cigalazade Osman Paşayı İran'a gönderdi, kendisi de Macaristan tarafına sefere çıktı.

Çocuk yaştaki padişahın, etrafın tesir ve telkiniyle yaptığı tayin ve verdiği emirler, sadrazamın nüfuzunu kıracak nitelikteydi. Kan döküyücüydü, Mısır'dan beraberinde altı cellât getirmişti. (→ Bibliyo.) [M]

Alipterion. Antik Roma hamamlarında, banyo yapanların, yağlanmak için kullandıkları odaya verilen ad. Tepidarium'a (ılık salon) bağlı ikinci derecede bir odadır. Burada deri, tellâklar tarafından bir «strigilis» (uzun saplı bir hamam kaşağısı) ile kazınır ve bir keten parçasıyle ovulduktan sonra yağlanırdı. Antik Roma yazarlarından Seneca'nın tasvirlerinden bunlar hakkında enteresan bilgiler edinmekteyiz. (M)

ALİ REİS Seydî, Galatalı, eserleriyle tanınmış osmanlı amirali (Galata ?-İstanbul 1562). İstanbul'un fethinden sonra Sinop'a yerleşen denizci alinen oğlu. Dedesi ve babası Tersane kethüdasıydı. Rodos seferine katıldı (1522). Barbaros Hayreddin'in emrinde birçok deniz seferine çıktı ve Batı Akdeniz bölgesini çok iyi öğrendi. Preveze savaşından sonra adı daha çok duyulmağa başlandı (1538). Bu savaşta osmanlı donanmasının sağ kanadında bulundu. Trablusgarp'ın fethiyle biten harekâtta Kaptanıderya Sinan Paşa ile Turgut Reis emrinde çalıştı (1551). Seydî Ali Reis, Tersane kethüdası olduğundan, bir deniz harekâtında bağımsız olarak kumandanlık yapmadı. Basra'daki donanmayı Süveyş'e getirmek için *Hint Kaptanı* tayin edildi (1553). Nahçivan seferine gitmek üzere ordu Halep'teyken 15 gemiyi derhal tamir ettirerek uygun deniz mevsimi için beş ay bekledi ve donanması ile Basra'dan ayrıldı (1554). Aynı yıl 34 gemilik bir portekiz donanmasıyle karşılaştı; Güney Arabistan sahillerinde dağların denize dik inmesinden faydalanarak gemilerini portekiz donanmasının kıyı arasına soktu, savaş başladığı zaman dağların kestiği rüzgâr sebebiyle portekiz donanmasının yelkenli gemileri hareketsiz kaldı; kürekli gemileriyle hızlı hareket ederek düşmanın sayı üstünlüğünü yok etmeğe çalıştı. Umman sahilindeki Zufar limanı geçilerek Şihr şehri hizasına gelince, günbatısı yönünden fil tufanı denen bir fırtına çıktı. Günlerce denizde çalkalanan donanma sonunda Gücerat sultanlığının Demen kalesi önüne gelebildi, başına üç gemi de karaya vurdu; geri kalan gemilerdeki top ve levazımı bırakarak Seydî Reis elindeki 6 gemiyle Surat limanına girdi; çünkü portekiz donanması onu yakalamak için dolaşıyordu: Seydî Ali Reis buradan Güceret'in başkenti Ahmedâbâd'a gitti. Harap gemilerle Süveyş'e geçmek imkânsız olduğundan kalan gemiler satılıp parası İstanbul'a gönderildi ve karadan dönüldü. Adamlarından bir kısmı Güceret sultanlığı emrine girmişti. Seydî Ali Reis Ahmedâbâd'dan Sind memleketinin başkenti Multan'a, oradan Lahor'a, bu şehirden de Delhi'ye gelerek Humayun Şahın huzuruna çıktı. Bundan sonra Kâbil, Semerkant, Buhara, Meşhet şehirlerinde hükümdarları gördü; Bağdat'a geldi (1557); böylece Basra'dan çıkışından 3 yıl 7 ay sonra yeniden Osmanlı ülkesine dönüyordu. Seydî Ali Reis 1557 mayıs ayı başlarında İstanbul'a vardı ve Edirne'de bulunan hükümdarın yanına gitti. Dolaştığı yerlerde görüştüğü hükümdarların verdiği 18 nameyi sundu; Ali Reis mahvolmuş bir donanmanın sorumlusu olmakla beraber, başına gelen olağanüstü olaylar kabul edilerek suçlu görülmedi, önce Müteferrika yapıldı sonra Diyarbakır timar defterdarı tayin edildi. Bir süre Şehzade Selim'in hizmetinde çalıştı; Galata Hassa gemi reislerinden biri oldu (1560); son görevi bilinmemektedir.

Eserleri, başından geçen olayları anlatan *Mirat-ül-Memâlikin* (Memleketlerin Aynası) 1557 adlı seyahatnamesi donanmasının akıbetini ve emrindeki adamların hesabını veren bir müdafaaname gibi düşünülebilir (İstanbul 1895). Güceret devletinin başkenti Ahmedâbâd'ta yazdığı *Muhit* (1554) basılmamıştır. Ali Kuşçu'nun matematiğe ait kitabını *Hülasat-ül-Hey'e* adlıyle türkçeye çevirdi (Halep 1549). Beş makale ve 120 fasıl halindeki *Mirat-ül-Kâinat* (Kâinatın Aynası) astronomi ilmine aittir. Kâtibî mahlâsını kullanan Seydî Ali Reisin şiirleri mecmualarda dağınık olarak bulunmaktadır. (→ Bibliyo.) [M]

ALİ REŞAT, yazar ve tarihçi (Lofça 1877-İstanbul 1929). Mülkiye mektebini bitirdikten sonra öğretmen oldu. İdadî ve Dârülmuallimin müdürlüklerinde, daha sonra maarif müsteşarlığında bulundu. Dârülfünun Edebiyat fakültesi Orta ve Yakınçağ müderrisi oldu. *İkdam, Saadet, Sabah* ve *Tasvir* gazetelerinde pekçok tarihî ve sosyal yazılar yayımladı. İdadî ve sultanîlerde okunmak üzere tarih kitapları yazdı.

Dreyfus Meselesi ve Esbab-ı Hafiyesi (Dreyfüs Meselesi ve Gizli Sebepleri; İ. H. Baban ile) 1897; *Bismark, Hayatı Hususiye ve Siyasiyesi* (İ. H. Baban ile); *Asr-ı Hâzır Tarihi* (XX. yy. Tarihi) 1909; *Devlet-i Osmaniye Asr-ı Tarihi* (Osmanlı Devletinin XX. yy. Tarihi) 1910; *Avrupa ile Münasebatı Hariciyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmanî* (Avrupa ile Dış Münasebetler Bakımından Osmanlı Tarihi) 1911; *Mufassal, Musavver Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi* (Resimli, Ayrıntılı Fransız Büyük İhtilâli Tarihi) 1913; *Tarih-i Kadim Akvam-ı Kadime-i Şarkiye ve Yunanlılar* (Eskiçağ Tarihi, Eski Doğu Kavimleri ve Yunanlılar) 1913; *Musavver Dairet-ül-Maarif* (Resimli Maarif Daireleri; A. Seydî, M. İzzet, A. Feuirllet ile) 1914; *Tarih-i İslâm* (İslâm Tarihi A. Seydî ile); adlı eserleri ve *Türkiye ve Tanzimat* (Ed. Engelhardt'dan) 1910; *Cihan Muvazenesinin Bozulması* (Gustave Le Bon'dan, F. Ataç); *Kapitülasyonlar* (macar İskender'den) 1310, adlı tercümeleri vardır. (M)

ALİ RİFAT (soyadı **Çağatay**), besteci (İstanbul 1867-ay. y. 1935). Önceleri udî olarak tanındı; murabba, nakış şarkı, peşrev, ve saz semaileri besteledi. Türk musikisini yenileştirmeğe çalıştı; bunun için batı müziği ile ilgilendi. Türk musikisinde armoni ve orkestraya uygulama hakkında yazıları vardır. Bu amaçla kurduğu Kadıköy Şark Musiki cemiyetinin verdiği konserlerde, saz topluluklarını batı müziği âletleri eşliğinde orkestra gibi yönetmek istediyse de başarılı olamadı. (M)

ALİ RIZA Beşiktaşlı, deniz subayı (?, 1881-İstanbul 1935). Heybeliada Deniz Harp okulundan mezun oldu, mülâzım rütbesiyle donanmaya çıktı (1901). Çeşitli görevlerde başarı göstererek Sultan Hisar torpito botuna (97 ton) kumandan tayin edildi (kasım 1914). Sultan Hisar, Marmara'ya giren düşman denizaltılarını imha görevi aldı. AE2 (800 tonluk) ingiliz denizaltısını top ateşiyle batırdı, mürettebatını esir aldı (3 nisan 1915). Bu başarısından dolayı Rıza Beye altın liyakat madalyası verildi. 1927'de yarbaylıktan emekliye ayrıldı. Deniz müzesinde bu olayı gösteren resimlere özel bir köşe ayrılmıştır. (M)

ALİ RIZA BEY, ilk İstanbul şehreminlerinden (İstanbul 1830-Ilgın 1884). Darphane nazırlarından Ali Rıza Efendinin oğlu. 7-8 Yaşlarındayken eniştesi Dürrizade Eşref Bey ile yıllarca Mısır, Arabistan ve Yemen taraflarında seyahat etti; dönüşünde Hariciye Mektubî kalemine girdi, Hariciye teşrifatçısı muavinliğine kadar yükseldi. Kırım savaşı sırasında İstanbul'a gelen ingiliz subaylarıyle arkadaşlık ettiğinden ve bu dili bildiğinden halk arasında «İngiliz» lakabıyle anıldı. Viyana sefareti başkâtibi (1855), Berlin sefareti müsteşarı oldu (1857). [M]

ALİ RIZA BEY, doktor-kimyager (İstanbul, ?-ay.y. 1906). Askerî tıbbiyenin 1888 yılı mezunlarından. Paris'te dört yıl kimya okudu, askerî ve mülkî tıbbiyelerde kimya öğretmenliği yaptı. Yarbaylığa kadar yükseldi. Sonra Dârülfünun (Üniversite) organik kimya ve biyokimya hocalığıyle Şişli Çocuk hastahanesi kimyagerliğini yaptı. *Kimya-yı Uzvî* (Organik Kimya) adlı bir kitabı vardır. (M)

ALİ RIZA EFENDİ (Selânik 1839-ay.y. 1893). Atatürk'ün babası. Kırmızı Hafız diye anılan Hafız Ahmed Efendinin oğludur. Abdi Hafız mahalle mektebinde okumuş önce Selânik Evkaf dairesinde kâtiplik, sonra da rüsumat (gümrük) muhafaza memurluğu yaptı. 1876-1877'de gönüllülerden kurulan Selânik Asakir-i Milliye taburunda mülâzımıevvel (üsteğmen) olarak görevliydi. Karısı Zübeyde Hanımdan, Atatürk'ten başka, Ahmed ve Ömer adlarını verdiği iki oğlu, Fatma, Naciye ve Makbule adında üç kızı olduysa da Mustafa (Kemal Atatürk) ve Makbule hariç diğerleri küçük yaşta öldüler. Selânik dolaylarında Çayağzı'nda gümrük memuru iken 28 kasım 1893'te öldü. (→ Bibliyo.) [M]

ALİ RIZA EFENDİ Hoca, orman teşkilâtının başındaki meslekten yetişme ilk ormancı (Çerkeş 1843-İstanbul 1925). Orman ve Maadin, Halkalı Zıraat Mektebi Âlisi'nde öğretmen ve müdür yardımcısı (1884-1904) olarak bulunduktan sonra, orman teşkilâtını kurmak için Selânik'e gönderildi (1906-1908). İstanbul fen reisliği (1908), Orman genel müdürlüğü (1909-1913) görevlerinde bulundu. *Orman Yetiştirme Usulü* (İstanbul 1911) adlı kitabı yazdı. (M)

ALİ RIZA Hoca, Üsküdarlı, türk ressamı (İstanbul 1864-ay.y. 1930). Gerek resim tarihimizde açtığı çığır, gerekse bırakmış olduğu yağlıboya tablo, desen, suluboya ve guajların çokluğu ile memleketimizde büyük ün kazandı. Küçük yaşta başladığı resmi Harbiye sıralarında geliştirdi; daha öğren-

ALİ RIZA PAŞA
Bahriye nazırı

ALİ RIZA PAŞA
son devir osmanlı sadrazamlarından

ALİ RUHİ

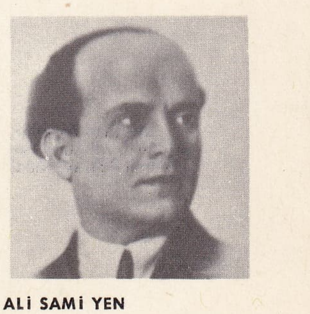
ALİ SAMİ YEN

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

ALİŞAR kazısı kalıntılarından bir motif

ALİŞAR kazısı kalıntılarından büyük bezeli küp

ALİ ŞEFKATÎ

Ali Rıza Paşa'lar, Ali Ruhi, Ali Sami Yen (resimler 323. sayfada)

ALİ ŞİR NEVAÎ

ciyken resim derslerini yöneten Nuri Paşa-ya yardımcı tayin edildi. Zamanla bir *Ali Rıza okulu,* daha doğrusu akımı doğdu; ressamın tekniği, tabiatı görüş ve ifade edişi model bilindi, takipçileri, taklitçileri çoğaldı.

Celâl Esat Arseven, Ali Rıza'nın karakalem resimlerinde Avrupa'nın en meşhur desinatörleri derecesine yaklaştığını, en çok manzara resimlerinde ihtisası olduğunu ve resimlerinde daima bir türk karakteri bulunduğunu, imzasız resimlerinde bile üslûp ve şahsiyetinin göründüğünü belirtir. Gerçi Ali Rıza'dan önce gelen türk ressamları —Osman Hamdi, Şeker Ahmed Paşa, Süleyman Seyit v.b. — tabiata bağlı, gerçekçi sanatçılardı. Gerçekçilik (realizm) anlayışı çerçevesinde teknik bakımdan kayda değer bir yenilik getirmemiş olmakla beraber. Ali Rıza'nın tabiat karşısındaki tutumunu diğer türk ressamlarından çok başka oldu. Ali Rıza, figür ve kompozisyon ressamı, hattâ, Süleyman Seyit gibi, natürmort ressamı değildir. Bütün isteği ve dikkati «peyzaj» denilen manzaralar üstüne toplanmıştı. Konu olarak aldığı manzaralar ise çeşitlidir: kayalıklar, çam ağaçları, deniz, orman içleri, eski mahalleler, eski İstanbul'un ahşap evleri, çeşmeler, dar sokaklar, ressamın yaşadığı dekorun bütün görünüş ve değişik karakterleri.

Bıraktığı desen, kroki, yağlıboya tablolarda, tabiatı yakından inceleyerek. onun topografik ve morfolojik karakterini, fizikî yapısını canlandırma kaygusu görülür. Bu. Ali Rıza'yı bir yandan aşırı fotografik bir objektivizme, bazı resimlerinde de duygu, desen ve renk itibariyle bilinen değerli eserlere götürdü. Bazı manzara resimlerinde Corot'ya ve Daubigny'ye yaklaştığı oldu. Eserleri, İstanbul Resim ve Heykel müzesinde, yurdun çeşitli şehirlerindeki müze ve galerilerde, birçok özel koleksiyonlardadır. (M)

ALİ RIZA MUSA, Şiîlerin sekizinci imamı (765-818). Halife Memun Merv'de iken Ali Rıza ile temas kurarak onu kendisine veliaht yapmağa karar verdi. Kararını açıklayan Memun, Abbasîlerin işareti olan siyah bayrak ve elbise yerine Alevîlerin işareti olan yeşil bayrak ve elbise kullanmağa başladı (817). Ali Rıza'nın veliahtlığa tayini Bağdat'ta karışıklıklara sebep oldu ve Memun'un amcası İbrahim bin Mehdi isyan etti. Bu sırada Ali Rıza Tûs'ta esrarengiz bir şekilde ölünce karışıklık yatıştı. Memun, onun ölümüne çok üzüldü, cenaze namazını kendisi kıldırdı ve Harun ür-Reşid'in türbesi yakınına defnettirdi. Bugünkü Meşhet şehrinde bulunan türbesi Şiîlerin önemli bir ziyaret yeridir. (M)

ALİ RIZA PAŞA, Birinci ferik, korgeneral (Artvin 1854-İstanbul 1921). Gazi Cafer Paşa torunlarından Medet Beyin oğlu. Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'dan topçu teğmeni olarak çıktı (1880). Almanya'ya gönderildi. Dört yıl öğrenimden sonra topçu Harp okulunda ve Hassa ordusu sahra topçu alayında öğretmenlik yaptı. 1897 Osmanlı-Yunan harbine mirliva (tuğgeneral) rütbesiyle, Ala-

sonya ordusu topçu komutanı olarak katıldı. Ferikliğe (tümgeneral) terfi etti ve kılıç ile taltif olundu. Bundan sonra Çatalca ve Boğaz'ın tahkimi görevini aldı. 1905'te birinci ferik (korgeneral) oldu.

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra sırasıyle, Tophane ve Askerî okullar nazırı, Harbiye nazır vekili ve birkaç defa da Bahriye nazırı oldu. 31 Mart vakasında Bahriye nazırıyken âsiler tarafından yaralandı. 1911-1912 Osmanlı-İtalyan harbinde Çanakkale müstahkem mevki kumandanlığı yaptı. Birinci Dünya savaşında Âyan azalığında bulundu, 1920'de Âyan birinci başkan vekili oldu. Sevr antlaşmasının kabulü için padişah Vahideddin tarafından toplanan Saltanat şurasında tek muhalif reyi vererek karşı koydu. (→ Bibliyo.) [M]

ALİ RIZA PAŞA, son devir osmanlı sadrazamı (İstanbul 1860-ay. y. 1932). Jandarma binbaşısı Tahir Efendinin oğlu. 1886'da Harbiyeyi bitirerek aynı okula muavin oldu. Ertesi yıl Almanya'ya gönderildi. dönüşünde kaymakam oldu. Harbiye mektebi harp tarihi hocalığına getirildi. Havran'daki isyanı bastırdı (1896). Dönüşünde Bulgaristan sınırında tahkikat için kurulan komisyon başkanlığına, 1898'de Erkânı Harbiyei Umumîye dairesi başkanlığına getirildi. 1901'de Üsküp kumandanı, 1903'te Manastır vali ve kumandanı oldu; rus konsolosunun bir onbaşı tarafından öldürülmesi yüzünden Manastır'dan Trablusgarp'a gönderildi. Oradan Yemen'deki isyanı bastırmağa gitti ve bu arada müşirliğe yükseldi. San'a'yı geri alarak Şam'a döndü. Hamidiye demiryolu işletme nezaretinde bulundu, II. Meşrutiyet ilân edilince İstanbul'a çağırıldı. 1908'de Harbiye nazırı aynı yıl içinde Yaveri Ekrem ve Âyan meclisi üyesi oldu. Kâmil Paşanın sadaretinde Harbiye nezaretinden çekildi. Hüseyin Hilmi Paşa sadaretinde ikinci defa Harbiye nazırı oldu. 31 Mart vakasında bu makamdan ayrıldı. Balkan harbinde Garp ordusu başkumandanlığı görevini ifa etti. 1919'da Bahriye nezaretine tayin edildi. Mehmed VI tarafından sadrazamlığa getirildi (2 ekim 1919). Bu sırada Müttefik kuvvetler İstanbul'da bulunuyordu. Anadolu'da ise Kuvayı Milliye kurulmuştu. Ali Rıza Paşa. sadarete geçer geçmez Sıvas kongresi heyeti temsiliyesiyle müzakereye girişti ve bir anlaşmaya varıldı. Bu suretle İstanbul hükûmeti Millî Kurtuluş hareketini resmen tanımış oluyordu. Bundan sonra Bahriye nazırı Salih Paşayı Amasya'ya göndererek Kuvayı Milliye ve Mustafa Kemal ile daha sıkı temaslar arama yoluna gitti. Ali Rıza Paşanın bu hareketi Kurtuluş savaşı tarihinde ayrı bir önem taşır. Fakat sadareti beş ay kadar sürdü. İstanbul'daki Müttefik devletlerin, Kuvayı Milliye ile gerginliği arttıran bazı teklifler ileri sürmeleri ve haberleşmeyi sansür etmeleri kabinenin düşmesine sebep oldu.

Bundan sonra Nafia ve Dahiliye nezaretlerinde bulunan Ali Rıza Paşa, Osmanlı devletinin son kabinesinden diğer üyelerle birlikte istifa etti (1922). Ali Rıza Paşaya Osmanî ve Mecidî nişanlarından başka Prusya, Avusturya, İran ve Siyam devletleri tarafından madalyalar verilmiştir. (M)

ALİ RUHİ, şair (İstanbul 1853-Singapur 1890). Veys Paşanın oğlu. Osman Paşa kumandasındaki Ertuğrul gemisiyle Japonya'ya giderken hastalandı, Singapur'da kaldırıldığı hastahanede öldü. Şiirleri eski tarzdadır. *Lemeât* (Parıltılar) adlı bir şiir kitabı vardır. (M)

ALİ SAHİP Fahreddin, Anadolu Selçuklularının namlı veziri (Konya, ?-ay.y. 1285). İzzeddin Keykâvus II zamanında emîr dâd iken, Baycu Noyan'ın zulmünden şikâyet için, Moğol kağanına elçi gönderildi. İzzeddin Keykâvus II ile kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan IV, aralarında memleketi paylaşınca, Ali Sahip, Hülâgü tarafından İ. Keykâvus II'ye vezir yapıldı (1259). Rükneddin Kılıç Arslan IV, kardeşi üzerine yürüyünce onun tarafını tuttu ve veziri oldu (1261). Moğollarla işbirliği yapan Muineddin Süleyman Pervane ile mücadele etmek zorunda kaldı. Muineddin Süleyman Pervane'nin Kırım'da bulunan İzeddin Keykâvus II'ye para yardımında bulunduğu şikâyeti üzerine, Abaka Hanın emriyle vezirlikten uzaklaştırıldı ve Osmancık'ta hapsedildi (1271). İki yıl sonra affedildi, yine vezir olarak Konya'ya döndü.

1277 Yılında çıkan ayaklanmaların bastırılmasında önemli rol oynadı. Fakat *Cimri* olayında iki oğlunu kaybetti.

Anadolu selçuklu vezirleri arasında görevinde en uzun kalanlardandır. Sultanlara yakışır bir hayat sürerdi. Buna karşılık pekçok hayır yapısı vardır. Ebul Hayrat (hayırlar babası) adını almıştır. Konya'daki Sahib Ata camii, mescidi, hankâhı, dârülhüffazı, dârülhadisi ve türbesi hayır eserlerinin en önemlileridir. (M)

ALİ SAİB PAŞA, devlet adamı (Talas,?-İstanbul 1891). Gürcü muhaciri. 1851'de Harp okulundan kurmay subay olarak çıktı. 1872'de 25 gün Zaptiye nazırlığı yaptı. İşkodra ve Manastır valiliklerinde, çeşitli ordu hizmetlerinde bulundu. 1885'te ikinci defa serasker tayin edildi. Talas'ta cami, çeşme ve mektep yaptırdı. (M)

Ali Sami Yen stadyumu, istanbul'un dört stadyumundan biri. Mecidiyeköy'de Galatasaray kulübünün bir numaralı üyesi Ali Sami Yen'in hatırasına hürmeten 1940-1945 yıllarında yapımına başlandı ve 1964'te 45 000 kişi alacak şekilde modern tesislerle açıldı. Bu tarihte yapılan maçta tribünlerin bir kısmının çökmesi yüzünden stadyumda panik çıktı, ölenler oldu. Bundan sonra stadyuma fazla seyirci alınması yasaklandı. (M)

Aliscans (LES), Garin de Monglane yahut Guillaume d'Orange'ın destanını meydana getiren yirmi dört parçadan biri. Bu şiir (8 435 mısra) Aymeri de Narbonne neslinden kahramanları ve özellikle Guillaume ile Vivien'i sahneye koyar ve bunların Arles yakınında *Alyscamps** ovasında müslüman Araplara karşı giriştikleri efsanevî muharebeleri anlatır. Bu eser XII. yy. sonunda yazılmış, fakat 1903'te İngiltere'de meydana çıkan (bugün British museumda) bir el yazmasında *Chanson de Guillaume** adlı ve *Aliscans*'dan altmış yıl kadar önce yazılmış bir şiir bulunmuştur: *Aliscans* destanı bunun değişik bir şeklidir. En eski olanı en güzelidir. (L)

ALİSEİT i. (yun. *alusis,* zincir'den fr. *alysséide*). Mat. Bk. ZİNCİR *eğrisi.* (L)

ALİSE-SAINTE-REİNE, Fransa'nın doğusunda bir köy (Côte-d'Or idarî bölgesi, Montbard çevresi). Auxois dağı yamacında; 699 nüf. «Fontaine de Sainte-Reine» denilen sıcak su kaynakları, Vercingétorix'in heykeli. Müze. *Alésia**nın bulunduğu yer. (L)

ALİ SEYDİ BEY, türk dilci ve tarihçisi (Erzincan 1870-?, 1933). Mülkiye mektebi mezunu. Mutasarrıflık, valilik, mülkiye müfettişliği ve öğretmenlik yaptı. Doksandan fazla eseri vardır. Büyük bir kısmı mektep kitabı olmakla beraber özellikle tarih ve lûgat kitaplarıyle fikir hayatımıza hizmette bulundu.

Mesâil-i Tabiiye (Tabiat Meseleleri) İstanbul 1889; *Seci ve Kafiye Lûgatı,* İstanbul 1905; *Seci ve Kafiye Lûgatına Zeyl; Defter-i Galatât* (Yanlışlar Defteri) İstanbul 1906; *Muhtasar Güldeste-i Bedayi* (Kısa Güzellikler Antolojisi) İstanbul 1907; *Resimli Kamus-ı Osmanî* (Resimli Osmanlı Lûgatı) İstanbul 1907-1911; *Tarih-i İslâm* (İslâm Tarihi) İstanbul 1908; *Sokullu Mehmed Paşa* (İstanbul 1909); *Tarih-i İslâmdan Birkaç Yaprak* (İstanbul 1909); *Alemdar Mustafa Paşa* (İstanbul 1911); *Vezâif Nazariyesi Üzerine Mürettep Ahlâk-ı Dinî* (Vazifeler Nazariyesi Üzerine Tertiplenmiş Dinî Ahlâk) İstanbul 1911; *Musahabat-ı Ahlâkiye* (Ahlâkî Sohbetler) İstanbul 1913; *Müsahabet-i Ahlâkiye ve Malumat-ı Medeniye* (Ahlâkî Sohbetler ve Medeni Bilgiler) İstanbul 1917, eserlerinin en önemlileridir. (M)

Alis Hârikalar Ülkesinde (*Alice's Adventures in Wonderland*), Lewis Carroll'un hikâyesi (1865). Çocuk edebiyatının bir şaheseri; yazar, bir çocuğun rüyasındaki hayalleri bütün içtenliğiyle canlandırmayı bilmiştir. (L)

ALİSİKLİK sıf. (fr. *alicyclique*). Kim. Tek çevrimli fakat kokusuz olan zincirli organik maddelerin toplandığı sınıfa verilen ad. (L)

ALİ Sıvaslı (Sivas ?-1304). Selçuklular devri hekimlerinden. Selçuklular zamanında meşhur Amasya mektebine geldi; Emîr Yeşbek adına başlangıcı Arapça, sonu Farsça büyük bir tıp kitabı yazdı. 1302 Yılında hükümdar öldürülüp çocukları Mısır'a kaçtıktan sonra hekim Ali Sıvaslı da ortadan kayboldu. Kitabın adı *Kitab-ı İksir-il-Hay ve Fi Telhisi Kavaid-ül-Mualicat*'tır. (M)

ALİSJAHBANA (Sultan Takdir), indonez-

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN).

yalı yazar (Natal, Tapanuli, 1908). Palembang'da eğitmendi. 1930'da «Halk Okuma bürosu» na girdi, Hukuk fakültesine devam etti. Armijn Pan ve Emir Hamza ile 1933'te *Pudjangga Baru* (Yeni Yazarlar) dergisini kurdu, 1953'e kadar bu dergide çalıştı. O yıl, insanlığın kültür ve toplum tarihini yazmak için UNESCO tarafından kurulan komisyona seçildi ve *Konfrantasi* (Karşılaştırmalar) adlı yeni bir derginin başına geçti. Bir yandan çağdaş İndonezya dilinin yenilenmesiyle ilgili lengüistik meselelerle uğraşırken, bir yandan da antolojiler hazırlıyordu. Şiir kitapları (*Tebaran Mega* [Bulutlar Dağılıyor], 1936) ve kendi hayatını anlatan bir romanı vardır (*Lajar Terkembang* [Pupa Yelken]). [L]

ALİSON (sir Archibald), iskoçyalı tarihçi (Shropshire'de Kenley 1792-Glasgow yakını 1867). Dev bir eser olan *History of Europe*'un (Avrupa Tarihi) yazarıdır. Bu eserin 14 cildi 1789-1852 devresini kapsar. Engels'in tesirinde kalan ve yolunu güden talebesidir; ekonomik olayların etkisi üzerinde ısrarla durur. (L)

ALİSON (sir Archibald), ingiliz generali (Edinbourg 1826-Londra 1907). Kırım ve Hint seferlerine katıldı, Mısır'da işgal ordusunun başkumandanıydı (1882-1883). [L]

ALİ SUAVİ, gazeteci, yazar (İstanbul 1839 -ay.y. 1878). Resmî okullarda ve cami derslerinde okuyarak yetişti; Bursa, Simav ve Filibe'de öğretmenlik yaptı, Sofya ve Filibe'de devlet memurluklarında bulundu. İstanbul'da Filip Efendinin çıkardığı *Muhbir* gazetesine yazı yazdı, vaazları ile büyük şöhret kazandı. Mısır valisi İsmail Paşa hakkındaki bir yazısı üzerine, gazete kapatıldı ve Suavi Kastamonu'ya sürüldü. Mustafa Fazıl Paşanın daveti üzerine Paris'e kaçtı. Namık Kemal ve Ziya Paşa ile beraber Londra'da *Muhbir*'i çıkarmağa başladı. Gazetenin başına «Muhbir, doğru söylemek yasak olmayan bir memleket bulur, yine çıkar» cümlesini koydu. Mizacı birlikte çalışmağa imkân vermeyen Ali Suavi, Genç Türklerin kararlaştırdıkları hedeflerin dışında yayın yaptı. Arkadaşları kendisinden ayrılınca Paris'te *Ulûm* (İlimler) gazetesini çıkardı, Paris'in Almanlar tarafından kuşatılması üzerine Lyon'da «Muvakkaten Ulûm Müşterilerine» adı ile gazetesini yayımlamağa devam etti.

Mustafa Fazıl Paşa, Abdülaziz'le anlaşarak İstanbul'a döndükten sonra, onu maksada ihanetle itham eden Ali Suavi, Namık Kemal ve Ziya Paşa'ya da cephe aldı. Abdülhamid tahta geçtikten sonra (1876) İstanbul'a döndü ve Padişahın Avrupa yayınlarını türkçeye çevirtmek için kendi başkanlığında kurdurduğu «Tercüme heyeti»ne girdi. Namık Kemal ve Ziya Paşa, Ali Suavi'nin bulunmasına itiraz ettiklerinden heyet de aynı gün dağıtıldı. Saraya yakın olduğu bu günlerde, Galatasaray sultanîsi müdürlüğünde bulundu. Camilerdeki vaazları dikkati çekmekte devam etti. Galatasaray müdürlüğünden atıldığı gibi, göz hapsinde de tutuldu. Çırağan vakasının hazırlayıcısı olan Ali Suavi, Murad V'i tekrar tahta çıkarmak için beş, altı yüz kişi ile saraya hücum ettiğinde, Beşiktaş muhafızı Hasan Paşa tarafından sopa ile öldürüldü. Hayatı hakkındaki bilgi dağınık ve bazı devreleri karanlıktır.

Halkın dili ve halkın mantığıyle konuşur, camilerde kendisini kabul ettirirdi. Klasik tahsil görmeden hoca olan, bir hıristiyan kadınla evlenen, din âlimliği iddiasındayken şapka giyen, daima ön safta bulunmak isteyen, öğülmeyi seven, gerekli bulunca yalandan çekinmeyen bir adamdı. Eserinden çok, karakteri ile izah edilmesi gerekir. Hayatı gibi fikirleri de maceralıdır. Laikliği savunur, hilâfetin aleyhindedir. İslâm camiasında böyle bir ruhanî makamın bulunmadığını söyler. Kur'an'ın tercüme edilebileceğine kanidir. Suavi'nin bu fikirleri, Cemaleddin Efganî tarafından geliştirilecek ve ondan da ilk türkçülere geçecektir. Türk tarihi hakkındaki fikirleri önemlidir. Ulûm gazetesindeki «Türk» makalesinde, türk tarihinin bir zafer ve istilâlar zincirinden ibaret olmadığını söyler. Türk dili ve Türklerin islâm felsefesine yaptıkları hizmetler üzerinde durur. Arap ve fars gramerinin Türkçe içinde kullanılmasına ilk itiraz eden odur. Türkçeye Osmanlıca denmesine de Osmanlıcanın bir politika tabiri olduğunu söyleyerek itiraz eder.

Yazdığını bizzat söylediği eserlerinin çoğu bugün mevcut değildir. Elimizdeki eserleri arasında ilk ansiklopedi teşebbüsü olan *Kamus-ül-Ulûm ve'l-Maarif* (İlimler ve Eğitim Lûgatı) Paris 1870; *Hive* (Paris 1874-İstanbul 1910); fransızca iki kitabı *Montenegro* ve *A Propos de l'Herzégovine* (Paris 1876); *Ali Paşanın Siyaseti* (İstanbul 1907); *Hukuk-üş-Şevarî* (Fakihlerin fikirlerini toplayan Türkçe ilk belediye kanunnamesi) İstanbul 1908; *Defter-i Âmal-i Ali Paşa* (Ali Paşanın Hatıratı) Paris ?; *Kânipaşazade Ahmed Rıfat Beye yazılan Mektup* vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ALİ ŞÂDİ, şair (Sıvas 1875-?). Bahriyede çalıştı. Şiirleri gazete ve dergilerde yayımlandı. *Nabi* adlı bir dergi çıkardı. M. Ali, Mehmed Süreyya imzalarını da kullanırdı. Eserleri, *Sirişk-i Matem* (Matem Gözyaşı) İstanbul 1908 ve *Bosna-Hersek*'tir. (M)

ALİ ŞAH, türk musiki bilgini (XV. yy. sonu). Hacı Büke'nin oğlu. Herat'ta Sultan Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevaî'nin himayesinde yetişti ve ün kazandı. Musiki nazariyatı üzerine Nevaî'ye sunduğu *Mukaddimet-ül-Usul* (Usulün Başlangıcı) adlı bir eser yazdı. Bu eser Hâlis Efendi kütüphanesi Nu. 2 463'te kayıtlıdır. (M)

ALİŞAH TACEDDİN, ilhanlı veziri (?-1324). Devrin kudretli veziri Reşideddin Fazlullah'ın dostluğu ve himayesini kazanarak, çeşitli devlet hizmetlerinde bulundu, vezir ve naipliğe yükseldi. Tek başına vezir olmak hırsı Reşideddin'le arasının açılmasına sebep oldu. Hükümdar Olcaytu Han ikisini barıştıramadı. Alişah Taceddin, Olcaytu Hanın ölümüne Reşideddin'in sebep olduğunu ileri sürdü ve Reşideddin Feyzullah bu ithamdan kendisini kurtaramayarak öldürüldü (1318). Böylece dileğine kavuşan Alişah Taceddin ölümüne kadar İlhanlı ülkesine başvezir oldu. Okuma yazma bilmezdi. İlhanlı başvezirlerinden eceliyle ölen tek şahıstır. (M)

ALİ ŞAMİL PAŞA, devlet adamı ve kumandan (Cizre 1855-Trablusgarp 1908). Cizre emîri Bedirhan Paşanın oğlu. Babasıyle Girit'te ve Şam'da bulundu, Rus savaşlarında yararlıkları görüldü. Bu savaşlarda topal kalan Ali Şâmil Paşa, Selimiye kışlası kumandanı tayin edildi. Bu görevde kaldığı süre şehirde polis ve belediye işlerine karıştı, kendisine ait olmayan bu işlerde çok ileri giderek halkı rahatsız etti. İstanbul'un her tarafında dehşet ve nefretle anılır oldu. Bu arada şehremini Rıdvan Paşa ile aralarındaki düşmanlık had safhaya geldi. Rıdvan Paşanın, Ali Şâmil Paşanın adamları tarafından vurulması üzerine, bütün Bedirhan ailesi Sadrazam Mehmed Ferid Paşa tarafından Trablusgarp'a gönderildi (1906). İki yıl sonra orada öldü. (M)

ALİŞAN Lewond (İstanbul 1820-Venedik 1901). Ermeni arkeolog, tarihçi ve şair. Mıhitaryan Rahipler birliğinin başkanı iken ölmüştür. (M)

ALİŞAR höyüğü, Yozgat'ın 45 km. güneydoğusunda bulunan Alişar köyünün 2,75 km. kuzeyinde yer alan ve 520 m. uzunluk, 950 m. genişlikte bir höyük. Burada, 1927-1932 yılları arasında Şikago Üniversitesi Şarkiyat enstitüsü adına E. Schmidt ve Von der Osten kazı yapmışlar ve kazı sonucunda buranın, Anadolu için tam kronoloji veren ve yol kavşağında bulunan önemli bir yerleşme yeri olduğunu tesbit etmişlerdir. Alişar höyüğü beş devrede incelenebilir: en alttaki Kalkolik kat (M.Ö. 3200-2600), bataklık veya bir gölün ortasındaki tabiî yükseklige kurulmuş, zamanla tepenin çevresi kurudukça Höyüğün etekleri meydana gelmiştir. Burada, kerpiç duvarlı, dört köşe düz damlı evler ve döşemeleri altında da çukur, küp, taş veya ağaç sandıklara gömülmüş iskeletler bulunmuştur. Bu devrede yaşayan insanların altın, gümüş ve kurşunu kullandıklarını, hayvan yetiştirdiklerini ve zıraatı bildiklerini, dinî inançlara sahip olduklarını öğreniyoruz. Ayrıca koyu gri, siyah ve kırmızı renkli, bazıları ince bir işçilik gösteren küpler ve çizgi bezekli küçük kaplar, ayaklı meyvelikler, geometrik bezekli mühürler, taş ve kemik parçalar, figürinler de bulunmuştur.

Bu katı, Bakırçağı denilen ikinci kültür devri takip eder. Burası da bir iç kale (beş safhalı), bir de dış kaleden (iki safhalı) ibarettir ve bu kısımlar surla çevrilmiştir. Evler taş temel üzerine iki veya üç odalıdır ve kerpiçten yapılmıştır. Bazı odaların yalnız içi, bazılarının ise hem içi, hem de dışı sıvalıdır. Ölüler gene döşeme altlarına, hediyeler ile birlikte çukur, küp veya taş sandıklarda gömülmüştür. Bakır, süs eşyalarından başka günlük eşya olarak da kullanılmağa başlar. Kırmızı renkli çanak çömlek çağın sonuna doğru koyu renklerle boyanmış ve geometrik bezeklerle süslenmiştir. Yine küp, yayvan kap ve çaydanlık şekilleri görülür. Heykele yakın figürinler başlar. Mezopotamya ve Anadolu ile ilişkiler kurulur. Hayvancılık ve buğday ekimi çoğalmıştır.

Üçüncü kültür çağı ise 3-3.5 m. kalınlığında ve boyalı çanak çömlek ile karakterlenen tunç çağıdır (M.Ö. 2200-2000). Bu devrede iç kaledeki iki yapı katı da yangınla sona eren, kalın temelli sağlam iki sur ile çevrilmiştir. Alt şehre dokunulmamıştır. Kısa ömürlü olan bu çağ, Bakırçağın bir devamı olup, yalnız açık zemine koyu renkli ve Kültepe tipindeki geometrik bezekli. boyalı kaplar hariç, diğer âdet ve belgeler değişmemiştir.

Burası M.Ö. 2000-1500 yılları arasında büyük bir şehir haline gelmiştir. Alt şehir, Eski Hitit çağında bir sur ile kuvvetlendirilmiş, geniş kale kapıları ve yeraltı yolları yapılmıştır. İki yapı katı yer yer kuleler ile takviye edilmiş ve iç kaleden alt şehre inen caddenin iki tarafına evler yapılmıştır. Asurlu tüccarlara ait yazılı tabletler önemlidir. Ölüler döşeme altlarına, çukur, küp ve sandıklara gömülmüştür. Madenden süs eşyaları, harp âletleri yapılmış, kemik âlet ve ağırşaklar bulunmuştur. İnsan, hayvan şekilli ve geometrik bezekli kaplar kullanılmıştır. Burası Büyük Hitit çağında (M.Ö. 1400-1200) önemini kaybetmiştir.

Beşinci çağ, Geç Hitit-Frig (M.Ö. 1200-700) kültürünü temsil eder. İç kale yeniden yapılmış, alt şehir ise önemsizdir. M.Ö. IX. yy. da iç kale yangın ile son bulur. Bu çağda iç kalede üstü açık genel bir meydan yapılmış, güney kapısı kapanarak kuzeydeki açılmış, surların dibine de plansız evler yapılmıştır. Üçüncü yapı katı tahkim edilmiştir. Parlak sır üstüne boyalı, insan, hayvan, bitki ve geometrik bezekli, tornada yapılmış kap kacak yanında, bakır ve tunçtan ok ucu, fibula da ele geçmiştir. Höyük, kültür ve siyaset merkezi olmaktan uzak, ancak bir Frig derebeyinin müstahkem şatosu halindedir. Gâvurkalesi, Pazarlı ve Alacahöyük'te de görülen bu iskân, ufak değişiklikler ile Lidya devrine kadar devam etmiştir.

Firigler'den sonra höyükte sıra ile Med, Pers hâkimiyetleri görülür. Hellenistik, Roma, Bizans, Selçuk ve Osmanlı devirlerinde az da olsa iskân edilmiştir.

Alişar höyüğünün eserleri, Ankara Arkeoloji müzesinde bulunmaktadır. (→ Bibliyo). [M]

ALİ ŞEFKATİ (İzmir-Paris 1896). Meşrutiyet için Avrupa'da çalışmış bir Jön Türk. Şurayı Devlet Tanzimat dairesinde muavin iken Abdülhamid II'yi indirip yerine Sultan Murad V'i tahta geçirmek gayesi ile çalışan İskalyeri Azuzbey komitasındaydı. Bu Komita ele geçince Avrupa'ya kaçtı. 1879'da Napoli'de *İstikbal* adlı bir gazete çıkardı. Saraya karşı çalıştığı için gıyabında müebbet sürgün cezası verildi. *Père La Chaise* mezarlığına gömüldü. (M)

ALİ Şeyh, divan şairi ve mutasavvıf (İstanbul 1784-?, 1883). Nakşibendî tarikatının tanınmış şeyhlerinden. Şeyh Mehmed Ata Efendinin oğlu. Şeyh Galib ve Neş'ed Efendiden ders aldı. Darphane başkâtipliği v.b. hizmetlerde bulundu. Bir gazeli Fatin tezkiresi'ndedir. (M)

ALİ Şeyh, Pîr, Halvetî, türk tavassuf şairi (XV. yy.). Şair Nev'î'nin babası. Bayezid-i Rumî müritlerinden. Pîrinin kitaplarını kopye etti. Onun ölümünden sonra imamlık, hatiplik ve Sübyan mektebinde hocalık yaptı. (M)

ALİŞİR BEY Kerimeddin, Germiyanoğulları beyliğinin kurucusu (öl. 1264). Muzaffereddin Alişir Beyin oğlu. Babasının ölümü üzerine aşiret ve uçbeyi oldu. Başkenti Kütahya olmak üzere Germiyanoğulları beyliğini kurdu (1260). Anadolu Selçuklu sultanları arasında çıkan taht kavgalarında İzzeddin Keykâvus II tarafını tuttu. Efendisi yenilerek Bizans'a kaçınca, Rükneddin Kılıç Arslan IV tarafından öldürüldü. (M)

ALİ ŞİR NEVAÎ (Ali Şir Beg, Emîr Ali Şir de denir), Çağatay şairi (Herat 1441-1501). Timurlular devrinde Orta Asya'da

Alitalia amblemi

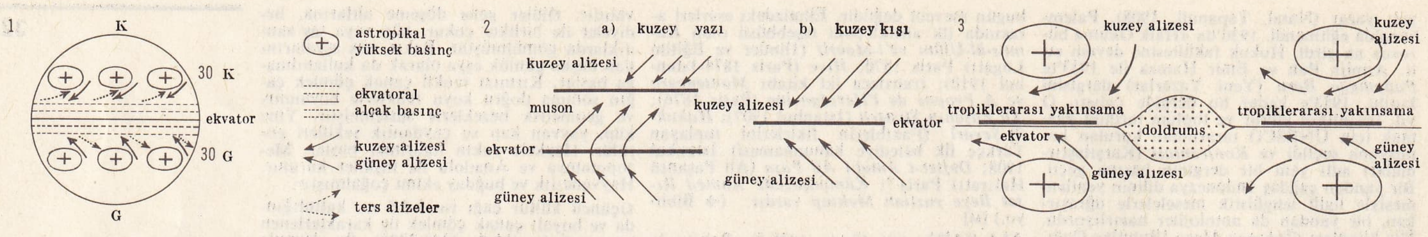

ALİZE rüzgârları

gelişen çağatay edebiyatının en büyük şahsiyeti. Uygur kabilesindendir, babası Kiçkine Bahşi'dir. Atalar, Barlas emîrleri, Timur ve oğullarının hizmetinde bulundu. Süt kardeşi ve okul arkadaşı olan Hüseyin Baykara ile birlikte Ebulkasım Babür tarafından yetiştirildi. Çok genç yaşlarından başlayarak, türkçe ve farsça şiirler yazdı. Ebu Said Mirza'nın hükümdarlığı sırasında (1457-1469), Baykara Mirza'nın torunlarına ve akrabasına baskı yapıldı. Hüseyin Baykara Astarâbâd'da bağımsızlığını ilân etmek isteyince, Ebu Said Mirza tarafından oradan uzaklaştırıldı. Bu karışık günlerde Ali Şir Nevaî, Ebu Said'den himaye görmedi. Hüseyin Baykara'nın hükümdar olmasından sonra Herat'ta daima onun yanında kaldı. Önce mühürdar (nişancı), Herat'ı işgal etmek isteyen Yadigâr Muhammed Mirza hareketini bastırmada gösterdiği yararlıklardan sonra da divan beyi oldu. Ali Şir, bazı seferlerde arkadaşı Hüseyin Baykara'nın yanında bulundu, bazı seferlerde onun naipliğini yaptı. Hükümdardan sonra en nüfuzlu şahıstı. Daha sonraları divan beyliğini bırakarak hükümdarın sadece nedimi kaldı, nüfuzu daha da arttı. Belh valisi olan kardeşi Derviş Ali'nin isyanını, hanedan içindeki geçimsizlikleri yatıştırmakta rolü oldu. Ölümünden sonra hükümdar bizzat matem merasimini idare etti ve Havzı mahiyan'da kendi başkanlığında türk usulü *aş* (yog yemeği) verdirdi.

Temiz ahlâklı, samimî bir insan, tedbirli ve heybetli bir devlet adamı olarak anılan Ali Şir Nevaî, servetiyle kendi adını taşıyan bir mahalle kurdu; saray, cami, medrese, han, hastahane ve dârülhüffaz (hafızlar evi) yaptırdı. Çeşitli yerlerdeki yapılarının sayısı 370'i bulur.

Devrinde büyük hayranlık duyulan iran edebiyatını türk ruhuna uydurmak, Türkçeyi yüksek bir sanat haline sokmak gayesindeydi. *Hamse*'sinde (1484), ahlâk ve tasavvufa dair hikâyeleri içine alan *Hayret-ül-Ebrar* (Hayır Sahiplerinin Hayreti), *Ferhad ve Şirin, Leylâ ve Mecnun, Seb'a-i Seyyâre* (Yedi Gezegen), *Sedd-i İskenderî* (İskender Seddi) adlı mesnevîleri bulunur. *Hazâin-ül-Meâni* (Mânâ Hazineleri) adlı 55 000 mısralık türkçe divanı, hayatının dört devrinde söylediği şiirleri toplar, dört kısımdır: *Garaib-üs-Sıgar* (Küçüklüğün Garibeleri), *Nevâdir-üş-Şebab* (Gençliğin Seçkin Değerleri), *Beda'i-ül-Vasat* (Orta Yaşın Güzellikleri), *Fevâid-ül-Kiber* (Yaşlılığın Faydaları) adlarını taşır. Ayrıca farsça bir *Divan*'ı da vardır. Hayatının sonuna doğru yazdığı *Lisan-üt-Tayr* (Kuşların Dili), Feridüddin Attar'ın *Mantık-ut-Tayr*'ına naziredir. *Mecalis-ün-Nefâis* (Güzelliklerin Toplantıları) tezkire mahiyetinde; sofiler ve mutasavvıflar hakkında *Nesâim-ül-Muhabba min Şamaim-el-Futuva* (Cömertliğin Güzel Kokuları ve Muhabbetin Latif Rüzgârları) 1495 adlı eserleri vardır. *Hamset-el-Mutahayyirîn* (Mutahayyirlerin Hamsesi), *Halât-ı Hasan Erdişir* (Hasan Erdişir'in Halleri), *Halât-ı Pehlivan Muhammed Kustigir* (Pehlivan Muhammed Kustigir'in Halleri) adı altında, dostları olan Cami, Hasan Erdişir ve Pehlivan Muhammed'e dair hatıralarını ve mektuplarını toplamıştır.
Hayatının son yıllarında yazdığı *Muhakemet-ül-Lûgateyn* (Dillerin Muhakemesi [kıyaslama]) 1498 ve *Mahbub-ül-Kulûb* (Kalblerin Sevgilisi) 1500, en tanınmış eserleridir. Muhakemet-ül-Lûgateyn'de, Türkçeyi Farsçaya karşı savunur ve çeşitli delilleri ileri sürerek onu Farsçadan, Türkleri diğer milletlerden üstün gösterir. Mahbub-ül-Kulûb ise cemiyetin çeşitli tabakalarından söz edilerek yazılmış didaktik bir eserdir.

Eserlerinin en büyük özelliği, onlarda çok açık görünen türk milliyetçiliğidir. Türklüğü ile iftihar eder ve Türklerin tarihte oynadıkları rolün şuuruna varır.

Vezinler ve şekiller hakkında *Mizan-ül-Evzân* (Vezinlerin Ölçüsü), *Nazm-ül-Cevâhir* (Cevherler Dizisi), *Tevârih-i Enbiyâ ve Hükemâ* (Hakîmler ve Peygamberler Tarihi), *Risale-i Muamma* (Muamma Kitabı), *Tarih-i Mulûk-ı Acem* (Acem Ülkeleri Tarihi), *Vakfiyye, Çihil Hadîs* (Kırk Hadis) adlı eserleri de vardır. Eserlerinin çeşitli istinsahları ve neşirleri vardır. Bazıları tezhiplidir.

Ali Şir'in günümüze kalan üç bestesi vardır. Edebî türk lehçelerinin hepsinde derin tesirleri olmuş, Fuzulî, Bayezid II, Ahmed Paşa, Yavuz Sultan Selim, Baki, Nedim, Şeyh Galib'e tesir etmiştir. (→ Bibliyo.) [M]

ALİ ŞİRÜ GANİ EFENDİ, Gülşenî şeyhi, derviş, dinî musiki bestekârı (1635 ?-1714). İsmail Dede'ye nispetle *Dedei Atıyk*, (Eski Dede) diye anılırdı. 600'den fazla dinî güfteli parça ile 100 kadar din dışı eser besteledi. Elimizdekiler, 3 durak, 2 tevşîh ve 11 ilâhî'den ibarettir. Türk musikisinin en büyük ilâhî bestekârıdır. (M)

ALİT i. (fr. *allite*). Jeol. Silis seskioksitler oranının 1'den aşağı düştüğü topraklara verilen ad. (*Zt.* SİALİT*) [L]

ALİT veya **ALİTOL** i. (fr. *allite* veya *allitol*). $CH_2OH—(CHOH)_4CH_2OH$ formülüyle belirtilen 10 izomer heksitolden biri. (Tabiî olarak inaktif niteliği olan iki cisimden biri ve grubun en son keşfedilenidir. İkincisi *dulstol*.) [L]

Alitalia (*Aerolinee İtaliane İnternazionali*), italyan havacılık şirketi. 1846'da, İstituto per la Ricostruizione İndustriale (İ.R.İ.) (ilk sermayenin yüzde 40'ı ile), British European Airways (% 40 ile) ve çeşitli italyan özel sermayecileri tarafından kuruldu. 1957'de, İstituto per la Ricostruizione İndustriale (İ.R.İ.) ve Trans World Air Lines amerikan ortaklığının katılmasıyle, aynı yılda kurulan Linee Aeree İtaliane ile birleşti. O tarihten bu yana yavaş yavaş gelişerek, birinci sınıf uluslararası havacılık şirketlerinden biri oldu. Çalışma alanı yaklaşık olarak 196 000 km. yi kapsar: bu durum, şebekelerinin genişliği bakımından ona dünya ölçüsünde beşinciliği sağladı. 93 000 kişilik personeli vardır. «Orta», «uzun» ve «çok uzun» uçuşlarla Roma'yı Rio de Janeiro'ya direkt olarak bağlar. Yılda 3 milyonu aşkın yolcu, 40 000 ton eşya ve 6 000 ton mektup taşır. (L)

ALİTERASYON i. (lat. *ad*, -ye doğru ve *littera*, harf'ten fr. *allitération*). Ed. Kelime başlarında ve ortalarında aynı ünsüzün ve aynı hecelerin tekrarıyle elde edilen şiir veya nesre ahenk veren ses oyunu. Meselâ:

> *S*ular *s*arardı yüzün perde perde *s*olmakta
> (Ahmed Hâşim).
> Mu*s*iki*s*iyle bir âlem ke*s*ilir çalkantı
> (Yahya Kemal).

— ANSİKL. Edebiyat nazariyecileri, ünlülerin tekrarıyle yapılan ses oyununa umumiyetle «*asonans*», ünsüzlerle yapılan ses oyununa ise *aliterasyon* adını verirler. Aliterasyon, bütün dünya edebiyatında rastlanan ilkel bir ahenk vasıtasıdır. Latinler, Eski Yunanlılardan daha fazla aliterasyona baş vurmuşlardır; eski iskandinav ve germen şiirinde ise önemli rol oynar; alman ve ingiliz şairleri de aliterasyondan çok hoşlanırlar. Örnek olarak Coleridge'in şu mısralarını gösterebiliriz:

> The *f*air breeze blew, the white *f*oam *f*lew
> The *f*urrow *f*ollowed *f*ree.

Fransız romantikleri aliterasyondan bol bol faydalanmışlardır:

> Là *l*e *l*ac immobi*l*e étend ses eaux dormantes
> Oû *l*'etoi*l*e du soir s'é*l*éve dans *l*'azur
> (Lamartine).

Fakat bilhassa şiiri musikiye yaklaştıran sembolistler, ünsüz tekrarlarından çok ince ve çeşitli ahenkler temin etmişlerdir.

Türk edebiyatında aliterasyona nesirde ve şiirde eski çağlardan beri rastlanır. Göktürk kitabelerinde aliterasyonlu cümleler vardır. Meselâ, *Kızıl kanım tüketi kara tenim yügürti* (Kızıl kanım tükendi, kara terim aktı). Dede Korkut kitabında da aliterasyon pek sık kullanılmıştır. Halk şairlerinden çok divan şairleri aliterasyona ehemmiyet vermişlerdir. Fuzulî'nin aşağıdaki beytinde (s) ünsüzüne dayanan aliterasyon bir nevi onomatope (ses taklidi) karakterini taşır:

> De*s*t-bû*s*ı ârzu*s*iyle ölür*s*em dostlar
> Kûze eylen toprağımı *s*unun anunla yâre *s*u.

Divan edebiyatında aliterasyona en çok baş vuran şair Nefi'dir. Tevfik Fikret onun bu özelliğini aliterasyon vasıtasiyle taklit ederek şöyle tasvir eder:

> Duyulu*r* ka'*r*-ı beyânında sada-yı âhen
> Da*r*b-ı şeşpe*r*le çıkan ka'ka'a miğfe*r*den
> *S*erbe*s*er râ'd-ı heyâhây-ı velehzâ-yı *s*ufuf
> *S*ûbe*s*û berk-i çekaçâk-i şerernâk-i *s*üyûf.

Son çağ türk şairlerinden Tevfik Fikret, Ahmed Hâşim ve Yahya Kemal aliterasyonu bir ahenk vasıtası olarak kullanmışlardır. Cumhuriyet devri şairlerinden Asaf Halet Çelebi ile Behçet Necatigil'in şiirlerinde aliterasyon, ahenkten ziyade bir renk, muayyen duygu ve düşünceleri çarpıcı bir şekilde belirten bir ifade vasıtasıdır. Eski Türk edebiyatında Sinan Paşa, Yeni Türk edebiyatında Halid Ziya Uşaklıgil ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu, bazı nesir parçalarında aliterasyona baş vurmuşlardır. (→ Bibliyo.) [M]

ALİ TİGİN, Karahanlı devletinin Maveraünnehir bölgesi hükümdarı, İlig Hanlar hanedanından (?-1034). Türk idare teşkilâtına göre iç siyasette serbest, fakat önemli dış işlerde Büyük Hana bağlıydı. Hâkimiyeti elinden alınınca (1020), Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Arslan Handan kaçarak başkenti Buhara'ya geldi, bölgeyi istilâ etti. Karahanlı hükümdarına karşı Selçuklu Oğuzlarının başı Arslan Yabgu ile anlaştı. Bu anlaşmayı öğrenen Arslan Yabgu, kardeşi İlig Arslan'ı müttefiklerin üzerine gönderdiyse de İlig Arslan yenildi. Gazne hükümdarı Sultan Mahmud, Ali Tigin ve Arslan Yabgu birleşmesini tehlikeli gördüğü için, onlara karşı harekete geçti; Maveraünnehir bölgesine girdi. Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han da hücuma geçerek Semerkant'a kadar olan bölgeyi istilâ etti. Arslan Yabgu ile Ali Tigin bu durumda ayrı ayrı hareket etmeğe karar verdiler. Ali Tigin alelacele Buhara'yı terk etti (1025). Bir süre sonra memleketine gelerek düşmanlarını temizledi.

Gazne hükümdarı Sultan Mahmud'un ölümü üzerine (1030), oğlu Mehmed tahta çıktı. Sultan Mahmud'un diğer oğlu Mesud tahtı ele geçirmek için Ali Tigin'den yardım istedi ve bu yardıma karşılık Huttelân bölgesini ona vereceğini vaat etti. Mesud, Ali Tigin'in yardımına lüzum kalmadan Gazne tahtını ele geçirince, ona verdiği sözü yerine getirmedi. Böylece Gaznelilerle arası iyice açılan Ali Tigin, onlara karşı harekete geçmek için Selçuklularla anlaştı (1031) ve askerî harekâta başladı. Harizmşah Altuntaş'ı Ali Tigin üzerine gönderen Sultan Mesud'un kuvvetleri Debusiye'de giriştikleri çok şiddetli bir savaştan sonuç alamadılar ve durumu olduğu gibi muhafaza etmek üzere bir antlaşma yaptılar. Altuntaş, savaşta aldığı yaralar sebebiyle yolda öldü. Oğlu Harun ise Ali Tigin ile anlaştı ve Gazneliler üzerine gitti. Ali Tigin bu saldırıya katılmadı, iki yıl sonra öldü. Tarihçi Beyhakî, Selçukluların Maveraünnehir'den vaz geçmelerini Ali Tigin'in ölümüne bağlar. (→ Bibliyo.) [M]

ALİTİK sıf. (fr. *allitique*). Jeol. *Alitik toprak*, içinde büyük ölçüde alüminyum ve demir oksit bulunan toprak için kullanılır. (L)

ALİ TURAN Hüseyinzade, Azerbaycanlı fikir adamı, profesör, doktor, şair (Bakü'de Salyan 1864-İstanbul 1941). İlk öğrenimini Tiflis müslüman okulunda, lise öğrenimini rus jimnazyumunda, yüksek tahsilini Leningrad Tabiî İlimler fakültesinde yaptı. 1889'da İstanbul'a gelerek Askerî tıbbiyeyi de bitirdi. Türk-Yunan savaşında (1897) Tesalya'da görev aldı. 1900 Yılında Tıp fakültesine öğretim üyesi oldu; fakat az sonra Bakû'ya dönmek zorunda kaldı ve Rusça yayımlanan *Kavs* gazetesine başyazar oldu. Mısır'da yayımlanan *Türk* gazetesine de makale ve şiirlerini gönderdi. 1905'te Ağaoğlu Ahmed ile beraber *Hayat* gazetesini kurdu, yazarlığını ve müdürlüğünü yaptı. 1906'da *Füyuzat* dergisini yayımlamağa başladı. Dergi ancak 32 sayı çıkabildi. 1910 Yılında tekrar İstanbul'a geldi, Tıp Fakültesi Zührevî Hastalıklar kliniğinde görev aldı. İttihat ve Terakki partisi üyeliğine seçildi. Türk Yurdu ve Türk Ocağı'nın kurulmasında çalıştı. Mütarekeden sonra (1919) Bekirağa bölüğünde hapsedildi, az sonra serbest bırakıldı. Tıp fakültesindeki görevine devam etti. Ali Bey bazı yazılarında *Turanî* adını kullanmıştır. Turancılık fikrini ilk işleyen yazar ve şairdir.

İlk manzum Faust tercümesi (100 beyit) onundur. Başlıca eserleri, *Garbın İki Destanında Türk* (Bakû, 1926); *Ansiklopedik Tıp Lûgatı* (Prof. Dr. Cemal Cenap Berksoy ile); *Veba Mikrobu* (Dr. Mehmed Refi Bey ile). Ayrıca, *Faust* (İstanbul 1932); Adam Smith'ten *Servet-i Milel* (Milletlerin Serveti) ve Çehov'dan *Kılıflı Adam* (adapte) tercümeleri vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ALİ UFKÎ BEY Santurî, (Albert Bobowsky), leh mühtedisi türk bestekârı (1610-1675). Mehmed IV'ün sarayına kapılandı. Osmanlı sarayı ve islâm dini üzerine latince kitaplar yazdı. Devrinde kullanılan batı notasıyle XVI-XVII. yy. türk musikisi mahsullerinden pekçoğunu notaya aldı ve *Mecmua-i Saz u Söz* adlı eserinde topladı. Bu kitap, Londra British museum'dadır. İstanbul'da birkaç mikrofilmi vardır. Ali Ufkî Bey, daha çok halk musikisi tarzında eserler bırakmıştır. Zamanımıza 14 parçası gelmiştir: *neva peşrevi, uzzâl beste, bayatî yürük semai, hüseynî ilâhi, muhayyer ve hüseynî* makamlarında şarkı ve türküler. Haydar Sanal, *Mehter Musikisi* adlı kitabını (İstanbul 1964) geniş ölçüde Ali Ufkî Beyin eserine dayanarak yazmıştır. (M)

ALİVRE sıf. (fr. *à* ve *livrer*, teslim etmek). Mahsul henüz tarladayken ve yetiştiği zaman teslim edilmek üzere önceden pey verilerek yapılan satış.

— Huk. *Alivre satış*, satış mukavelesine göre satıcının, satılan malı belli bir vare içinde teslim etmeyi yüklenmesi. Ticaret ve Borçlar kanunlarında böyle bir terim yoksa da, örfte kullanılmaktadır. Henüz yetişmemiş mahsuller de alivre satılabilir. (LM)

ALİX (Pierre Michel), fransız gravürcüsü (Honfleur 1752-Paris 1809). Bakır üzerine birçok renkli gravür yapmış ve güzel portreler bırakmıştır (*Marie-Antoinette, Barras, Napolyon I*). [L]

ALİX (Yves), fransız ressamı ve gravürcüsü (Fontainebleau 1890). 1912'de, Maurice Denis ile Champs-Elysées tiyatrosunun dekorasyonunda çalıştı ve aynı yıl bağımsız artistler salonunda ilk eserlerini sergiledi. Renkli şekilleri basitleştiren güçlü hacimler duygusunu bir zamanlar ilgilendiği kübizm'den aldı. Fransa'daki *Art Moderne* (Modern Sanat) müzesinde eserleri vardır. (L)

ALİZARİ i. (ar. *al- ʿuṣāra*, usare'den fr. k.) Kökboya bitkisinin kökü (parçalanmamış halde): *Alizari, toz haline getirilirse «kökboya» adını alır.* (L)

ALİZARİN i. (fr. *alizarine*). Kökboya adlı bitkinin kökünde glikozit halinde bulunan, fakat bugün sentez yoluyle hazırlanan boyar madde.

— ANSİKL. *Alizarin* veya sentetik olarak yapılan (Dioxyanthraquinone), soğuk suda erimez, fakat sıcak suda, çok az da olsa erir ve eriyen bu miktar boya işlemine yeter. Kuvvetli oksidanlar, alizarini, ona komşu boyalara değiştirirler ki, bu boyalar esasen ticarette daima Alizarinle karışık olarak satılır. Bunlar, pürpürin (trioxyanthraquinon 1, 2, 5), yarı pürpürin (asit trioxyanthraquinon 3 carboxylique), antra pürpürin (trioxyantraquinon 1, 2, 7) ve flavo pürpürin'dir (Trioxyanthraquinon 1, 2, 6). Bunlardan ilk iki madde, garans bitkisinde alizarinle beraber, diğer ikisi de sentetik alizarinle karışık olarak bulunur.

Alüminyum-Kalsiyum tuzu ile bu boyaların verdikleri lak'lar kırmızıdır, fakat alizarinden flavo pürpürine geçtikçe daha sarı bir renk alır. Aynı zamanda demir ile mor, kromla kahverengi ve kalay ile de turuncu renkli bir lak meydana getirir. Bu lak'ların nüansları elyaf cinsi, kullanış tarzı ve tespit edilen lak'ın miktarı ile kısmen değişebilir. Güney Avrupa'da ve Fransa'da çok kârlı bir iş olan kökboya yetiştirilmesi, 1861'de Graebe ve Liebermann tarafından sağlanan alizarin sentezi yüzünden terk edilmiştir. Alizarin, antraserik boyar maddeler grubuna girer. Suda çok az çözündüğünden, boyacılıkta, elyaf üzerine çözünmeyen lak'lar çökmesini sağlayan kenetleyiciler ile birlikte kullanılır. Meydana gelen lak'ların rengi kenetleyiciye göre değişir; alüminyum oksitle kırmızı, krom oksitle kahverengi, bir demir tuzu ile siyahımsı mor. || *Alizarin boyalar.* Deriye bikromat yardımı ile boyama yapılır. Erimesinde boraks kullanılır, deri liflerine bir asit yardımıyle sabitleştirilir. Işığa karşı hassastır ve iyi nüfuz eder. (ML)

ALİZAY, Batı Fransa'da bir köy (Eure idarî bölgesi, Andelys çevresi), Seine vadisinin sağ kıyısında l'Arche'ın karşısında: 822 nüf. Memleket ihtiyacının üçte birini karşılayan selüloz fabrikası. (L)

ALİZE i. ve sıf. (esk. fr. *alis*, düzgün, düzenli'den *alizé*). Atlas okyanusu ile Büyük Okyanusun doğu kısmında, 30° kuzey ve 30° güney paralelleri arasında, bütün yıl boyunca doğu kesiminden esen düzenli rüzgârlar: *Alize rüzgârları, alizeler.*

— ANSİKL. *Alize*, tropikler arası bölgenin özelliği olan orta hava basıncı alanından ileri gelir. Her iki yarımkürede de hava, 30° paralel dairesini boylayan yüksek sübtropika basınçları ile alçak ekvator basınçları arasında ekvatora yaklaşacak şekilde akar. Yerin dönmesi sonucunda, bütün hareketler Kuzey yarımküresinde (Coriolis kuvveti etkisiyle) sağa ve Güney yarımküresinde sola saptırıldığı için *kuzey alizesi* kuzeydoğu-güneybatı, *güney alizesi* de güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda eser. Alizenin düşey doğrultudaki kalınlığı 3 000 metreyi pek geçmez. Yükseklerde *ters alize* adı verilen bir zıt hava akıntısı hüküm sürer; bu akıntı, yeryüzü yakınındaki basınç şartlarının tersine olan basınç şartlarından doğar: ekvator alanının yukarı kesiminde yüksek basınç, kutuplara doğru gidildikçe azalan basınç (Bk. ATMOSFER, BASINÇ). Alize, Okyanus üzerinde bile kuru bir rüzgârdır; bu kuruluk, alizenin, hava kütlesinin aşağıya indiği bir antisiklon alanından (Bk. ANTİSİKLON, SÜBSİDANS) türemiş olmasına bağlıdır. Dolayısıyle, alizenin estiği yerde havanın açmasına sebep olur; yüksek sübtropika basınç alanının çöl şartlarını da sürdürür (Meselâ Büyük Sahra'da). Bununla beraber, istisnaî olarak yağmur yağabilir; bunun sebebini dinamik sarsımlarda (rüzgârların yakınsama çizgileri) veya dağların yamacı boyundaki yükselmelerde (Antil adalarının veya Madagaskar'ın doğu tarafındaki dağların yamaçları) aramalıdır. Alize, büyük çoğunlukla hız ve doğrultu bakımından sürekli bir rüzgârdır. Düzenli ve orta esişli oluşu (ortalama saatte 20 km.), XVI. yy.da Yeni Dünya'nın bulunmasını kolaylaştırmıştı. Kuzey ve güney alize bölgeleri, mevsimlere göre paraleller üzerinde bir gidip-gelme hareketi yapar. Kuzey yazı (mart-eylül) sırasında, bütün sistem kuzeye göre yer değiştirir ve alçak ekvator basınç alanı hemen de güneşin zenitten geçişini takip eder. Bu sırada, güney alizesi Kuzey yarımküresine girer ve Coriolis kuvvetine göre doğuya sapar. Kuzey kışı sırasında kuzeybatı alizesi ekvator enlemlerine erişebilirse de, öteki yarımküreye sokulamaz. Her iki alize arasında, ekvator boyunca mevsimlere ve boylamlara göre değişen bir kuşak uzanır. Bazen iki sistemi birbirinden ayıran bir durgunluk bölgesi veya *doldurms** bulunur; bazen de üzerinden sarsımların geçtiği *tropiklerarası yakınsama çizgisi* iki sistemi birleştirir.

Alizeler cephesi, Fas kıyısı boyunca («FAL» *atlantik*) veya A.B.D. batı kıyısı üzerinde («FAL» *pasifik*) güneybatı-kuzeybatı doğrultulu bir kesintidir. Bazı yazarlar, bunun alize ile ters alize arasında temas alanı olduğunu sanmışlardır. Gerçekte «FAL» alizenin kendi içinde sadece bir kesintidir: deniz-tropika ve kıta-tropika kütlelerini ayırır. (L)

ALJAMİA i. (ar. *el-acemiye*, yabancı dil). İberik yarımadasında konuşulan ve arap harfleriyle yazılan roman dili. (Castilla, Aragon, Katalon, Galicia, Portekiz diyalektleri.) İspanya yeniden İspanyolların eline geçtikten sonra orada kalan Müslümanlar tarafından kullanılmış ve *Yusuf Şiiri* gibi İslâmlığın geleneksel hikâyelerinden alınan bir aljamiada edebiyatı doğurmuştur. (L)

ALJERYEN i. (fr. *algérien*). Tekst. Yalnız çözgüden, çok renkli, çizgili bir cins alaca. (Bk. ALACA). || Bu kumaştan yapılan eşarp. (L)

ALJİ i. (yun. *algos*, ağrı'dan fr. *algie*). Tıp. Sebebi ne olursa olsun, bir noktada veya bir bölgede toplanan ağrı. (Bu kelime, bir organın ağrısını göstermek üzere son ek olarak kullanılır: gastr*alji*, mide ağrısı; sefal*alji*, baş ağrısı; nevr*alji*, sinir ağrısı.) [L]

ALJİN i. (fr. *algine*). Su ile temas eden bazı esmer deniz yosunlarının (özellikle laminerlerin) özünden meydana gelen, yumurta kıvamında, renksiz madde.

— ANSİKL. *Müküs, laminazik asit, tangasid, norjin* adı da verilen *aljin*, proteik tipinde, suda çok az çözünen bir kolait'tir. Şu şekilde elde edilir: yosunlar soda çözeltilerinde kendi hallerinde bırakılır. Yirmi dört saat sonra, elde edilen yapışkan çözeltiye fazla miktarda su katıldıktan sonra, aljin kuvvetli bir asit tesiriyle çöktürülür ve hipokloritlerle işlem yapılır, birbirini izleyen çökeltmeler ve süzmelerle temizlenir. Elde edilen son ürün aljinat*ların hazırlanmasına yarar.

◆ **Aljinik** sıf. Sodyum tuzu bazı deniz yosunlarında bulunan bir asit için kullanılır. (L)

ALJİNAT i. (fr. *alginate*). Kim. Aljinik asit tuzu. Bk. ALJİN.

— Diş. cerr. Dişlerin kalıbını almak için kullanılan aljinatlı karmaşık preparat.

— ANSİKL. Kim. *Sodyum aljinatı*, özellikle sıcak suda kolayca eriyebilen birtakım sunî iplik ve tel yapımında kullanılır. Karma dokuma ipliği (yün ve aljinat ipliği) hazırlamada bu özellikten yararlanılmıştır. İplik eğirildikten sonra aljinat'ın çıkarılması, doğrudan doğruya yapılması imkânsız olan çok ince iplik elde etmeyi sağlar. Bir aljinat bezi üstüne yünlü nakış işlenirse, aljinatın eritilmesi ile dantela taklitleri elde edilir. Aljinat yağları sübyeleştirir. Kömür tozu topaklarını yapıştırır, aynı zamanda cilâ, elektrik yalıtkanı v.b. olarak da kullanılır.

Aljiat'lardan, besin maddeleri sanayiinde yeni bir yararlanma alanı gittikçe önem kazanmaktadır. Aljinatlar, buzlu krema yapımında, bisküvicilik, şekercilik, pastacılık, sütçülük ve domuz eti kasaplığında kullanılmaktadır. Dondurulmuş balıkların v.b. nin korunmasında aljinatlardan yararlanılmaktadır. Kâğıtçılık, ambalaj, tekstil sanayii, resim, eczacılık, parfümcülük v.b. de gittikçe daha çok kullanılmakta ve dünya üretimi yılda 10 000 tonu bulmaktadır. (L)

ALJUSTREL, Portekiz'de şehir. (Alentejo eyal., Beja böl.); 9 700 nüf. Önemli bakır madenleri. (L)

ALKAEVLİ bış. i. Oğuz geleneğinde Bozok koluna mensup bir kabile. Bu ad Kaşgarlı Mahmud'un *Divan ü Lûgat-it-Türk*'ünde «Alka bölük», Reşidüddin Tabib'in *Cami-üt-Tevarih*'inde (Tarihler Toplamı) «Alkır evli», Ebülgazi Bahadır Hanın *Şecere-i Terakime* (Seçilmişlerin Şeceresi) ve Ali Yazıcıoğlu'nun *Selçukname*'sinde «Alkaevli» şeklinde geçer. Kelimenin anlamı Reşidüddin'de «nereye giderse muvaffak olan», Ebülgazi'de ise «muvafık olarak» tır. Yer ve kabile adı olarak Alkaevli'ye, Anadolu, İran ve Maveraünnehir'de rastlanmaz. Alkaevli kabilesinin boy teşkilâtı henüz Maveraünnehir'deyken parçalanmış ve bir kısmı yeni adlar alırken, diğer bazı kısımları da eski boy adını ve onun değişik şekillerini muhafaza etmişler, yerleştikleri yerlere bazen de bu adları vermişlerdir. (M)

ALKAHEST i. Paracelsus'a göre, her türlü tıkanıklığı gideren sıvı. || Van Helmont'un,

alkarazza

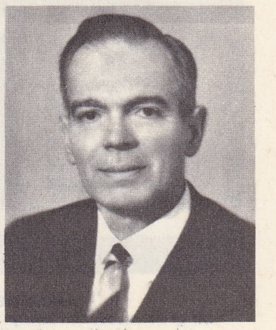

Uluğ Bahadır ALKIM

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN), Martin-Ropho (LAROUSSE)

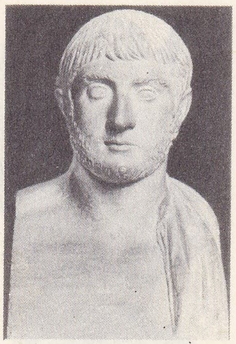

ALKİBİADES
grek heykelciliği
(Louvre müzesi, Paris)

ALKMENE
bir grek vazosunun detayı.
IV. yy. (Vatikan müzesi)

tabiattaki cisimlere hayat veren, hayalî bir eriticiye taktığı ad. (L)

ALKAİD (ar. *al-ķā'id*, yönetici). Büyükayı yıldızına veya Ursae Majoris'e verilen ad. Kadiri 1,9. Spektral sınıfı B3. Bk. YILDIZ. [L]

ALKAİOS, Sapho'nun çağdaşı, lirik yunan şairi (M.Ö. VII. yy.). Midilli adasında doğdu, Aristokratlar partisindendi. Aşklarını, sevinçlerini, acılarını ve siyasî kinlerini dile getirdi. Theokritos ve Horatius onu taklit ettiler; özellikle Horatius, Alkaios'un yarattığı ve *alkaios vezni* adı verilen vezni latin nazmına uyguladı.

— Eski vezin. *Alkaios ölçüsü*, Alkaios'a atfedilen çeşitli mısralar ve dörtlükler için kullanılır.

— ANSİKL. On bir heceli *Alkaios mısraında*, bir koriambos* ile bir iambos*un takip ettiği iamsoslu bir uzatmalı tek-vezin bulunur. Dokuz heceli Alkaios mısraında iamsoslu bir uzatmalı çift-vezin bulunur. On heceli Alkaios mısraı iki trokhais*un izlediği iki daktylos*tan meydana gelen dört ayaktan kuruludur. Alkaios'un kullandığı dörtlükte ise iki on bir, bir dokuz ve bir de on heceli Alkaios mısraı bulunur. Bu çeşit dörtlük, Horatius tarafından taklit edilmiştir. (L)

ALKALİ i. (ar. *al-kilyi*, soda'dan fr. *alcali*). Kim. Alkali metallerin (lityum, sodyum, potasyum, rubidyum, sezyum) hidroksitleriyle amonyum hidroksit'e verilen grup adı. Bk. ANSİKL.

— Kim. *Esk. Havalandırılmış alkaliler*, hava asitinin (karbon dioksit) alkalilere tesiriyle meydana gelen alkali karbonattır. (Bunlara, yakıcı olmadıklarından, *yumuşak alkali;* asitler tesiriyle köpürdükleri için *köpürücü alkali* de denirdi.) ‖ *Hayvanî alkali*, hayvanî maddelerin bozunmasından doğan amonyak. ‖ *Madenî alkali*, deniz alkalisi, (sodyum hidroksit), çünkü deniz tuzu yani sodyum klorür, yeraltında ve denizlerde bulunur. ‖ *Nebatî alkali*, bitkilerde çok miktarda rastlandığı için potasyuma verilen ad. (Bu ad bazen alkaloitlere de verilir.) ‖ *Sabit alkaliler*, uçucu alkalinin aksi; yani sodyum ve potasyum hidroksitler. ‖ *Uçucu alkali*, uçuculuğu dolayısıyle amonyak çözeltisi. ‖ *Yakıcı alkaliler*, tahriş edici özellikleri dolayısıyle, karbonatlara değil, yalnız hidroksitlere verilen ad.

Alkal ölçümü; bir alkali çözeltisinin tayinine, yani bu çözeltinin bir litresinde bulunan hakikî baz miktarının bulunmasına yarayan usul. (*Eşanl.* ALKALİMETRİ.) Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Kim. Bugün *alkali* adı verilen maddeler, alkali metallerin, özellikle sodyum ve potasyumun oksit ve hidroksitleriyle amonyaktır. (Alkali toprak metallerin [kalsiyum, stransiyum, baryum] oksit ve hidroksitleri *alkali topraklar* olarak tanınır). Alkaliler, sudaki yüksek çözünürlükleri ve ayrıca sülfat ve karbonatlarının kolayca çözünmeleri ile belli karakterler gösterir; alkali topraklar, alkaliler kadar olmamakla beraber, suda çözünür; fakat sülfat ve karbonatları çözünmez veya pek az çözünürler. Kimya bakımından yakıcı alkaliler kuvvetli bazlardır; renkli reaktiflere tesir eder, asitlerle alkali tuzlar verir ve elektrolize tabi tutulabilirler. Bunları metal oksitlerine ilk benzeten Lavoisier olmuştur; bu hipotez, adı geçen maddeleri elektrik akımı tesiriyle bozundurabilen Davy tarafından doğrulanmıştır.

Bir alkali çözeltisinin tayini için, bu çözeltinin belli bir hacmine renkli bir reaktif ve reaktifin renk değiştirme anına kadar ayarlı bir asit (meselâ sülfürik asit) çözeltisi katılır; kullanılan asit çözeltisi hacminden de nötralleştirilen baz miktarı hesaplanır.

— Patol. Amonyakla sodyum veya potasyum hidroksitlerin veya sönmemiş kirecin ağızdan alınması, ağız ve farenks mükozalarının ağır bir şekilde zedelenmesine ve hattâ midenin delinmesine yol açabilir. Bu zehirlenmeye karşı alınabilecek tedbirler şunlardır: Asitli içkiler, sirke, limon suyu, buz, morfin, su buharı teneffüsü ve lüzumunda trakeotomi. Yakıcı alkalilerin deri üzerindeki tesiri yanıklar gibi tedavi edilir.

◆ **Alkadiyen** i. (fr. *alcadiène*). Kim. Dietilenik asiklik hidrokarbonlara verilen ad. (*diyen* de denir.)

◆ **Alkalesans** i. (fr. *alcalescence*). Kim. İçinde kendiliğinden amonyak meydana gelen maddelerin durumu.

◆ **Alkalilendirmek** f. (fransızcası *alcaliniser*). Kim. Bir maddeye alkali özellikleri sağlamak. ‖ Tıp. Bir hastanın idrarını alkalilendirmek, idrarın pH'ını yükseltmek için hastaya alkali vermek.

◆ **Alkalileştirici** sıf. (fransızcası *alcalifiant*). Kim. Bir cismi veya bir ortamı alkalileştirebilecek maddeler hakkında kullanılır.

◆ **Alkalilik** i. (fransızcası *alcalinité*). Kim. Alkalilerin özelliklerine sahip bir maddenin karakteri. Bk. PH.

◆ **Alkaliselüloz** i. (fr. *alcalicellulose*). Kim. Alkali çözeltilerinin selüloz üzerindeki etkisinden meydana gelen ürün. (Yıkanarak merserize selüloz haline geçer.)

◆ **Alkaloz** i. (fr. *alcalose*). Patol. Kanda alkali ihtiyatının artması. Tetani'de, akciğerin fazla hava almasında (CO_2 kaybından) ve pilor stenozunda (HCl kaybından) görülür. (*Zt.* ASİDOZ).

◆ **Alkalölçer** i. (fr. *alcalimètre*). Sodyum veya potasyum hidroksitlerin tayinine yarayan âlet. (L)

ALKALİK sıf. (fr. *alcalin*'den). Alkalilere ait: *Alkalik lezzet.* ‖ İ. Bir alkali ihtiva eden ilâç. (*Eşanl.* ANTİASİT.)

— Biyo-kim. *Alkalik ihtiyat* veya *alkali ihtiyatı*, plazmada bikarbonat şeklinde bulunan alkali miktarı. Bk. ANSİKL.

— Jeol *Alkalik kayalar*, içinde yüzde 10'dan fazla alkali bulunan andojen kayalar (bazı özel minerallerin özellikle sodyumlu pirokseminlerle amfibollerin, feldispatoitlerin varlığı böylece anlaşılmaktadır). [Msl. Nefelinik siyenit.] ‖ *Alkalik toprak*, pH'ı 7,5'tan yüksek toprak.

— Kim. *Alkalik metaller*, oksijenle birleşerek alkali meydana getiren metaller (lityum, sodyum, potasyum, rubidyum, sezyum, fransyum). Bk. ANSİKL. ‖ *Alkalik topraklar* Alkali toprak metallerin (kalsiyum, stransiyum, baryum) oksitleri.

— Tedavi. *Alkalik tedavi*, bazı organların, özellikle midenin asitliğini tadil etmeğe yarayan tedavi. (Bu hususta kullanılan maddeler alkalik kimyasal ilâçlar [karbonatlar] emici nötral cisimler [amino asitlerin alkali tuzları] olabilir.)

—ANSİKL. Biyo-kim. Sindirim usareleri, ürünleri, adale yorgunluğu v.b. gibi çeşitli sebepler dolayısıyle kana anî olarak katılan asitlere veya bazlara rağmen, plâzmanın iyonik asitliği, yani pH değeri, bilindiği gibi, dikkate değer bir şekilde sabittir (7,35 ile 7,45 arasında). Bu denge, protitlerden, alkali fosfatlardan kurulu ve çeşitli tampon karışımlardan ve özellikle plasmada çözünmüş bulunan alkali karbonatlar-karbon dioksit sisteminden meydana gelmektedir. Adı geçen alkali karbonatlar, pratik olarak alkalik ihtiyatı teşkil eder. Bu ihtiyat bazı sindirim hastalıklarında değişikliğe uğrayabilir; azalınca asidoz'a (şeker hastalığı), artınca alkaloz'a yol açar. Ölçülmesi için plasmadaki karbon dioksitin veya bikarbonatların tayinine baş vurulur. Değerli bir teşhis unsurudur.

— Kim. *Alkalik* veya *alkali metaller*, periodik tasnif sisteminin ilk sütununda toplanan tek değerli elektropozitif kimyasal elementlerdir; atomlarının dış tabakalarında bir tek elektron vardır. Yumuşak olan bu metaller, kolayca erir ve düşük bir yoğunluk gösterirler. Birçok elektropozitif'e ve ametal'e özellikle halojenler ile oksijene büyük bir ilgi gösterirler; dolayısıyle büyük bir indirgeme güçleri vardır ve suyun soğukta bozunmasına sebep olurlar. Hidroksitleri kuvvetli bazlar teşkil eder; genellikle suda çözünen tuzları, anionlar renkli olmadığı takdirde renksizdirler. (L)

ALKALOİT i. (fr. *alcaloide*). Kim. Bitkisel menşeli olan ve molekülünde tuz verebilecek en az bir azot atomu bulunan azotlu maddelere verilen grup adı.

— ANSİKL. *Alkaloitler*, bitkide nadiren serbest halde bulunur; genellikle organik asitlerin tuzları şeklinde rastlanır. Çıkarılmaları şartlara göre değişir. Bitkisel dokular iyice ezildikten sonra, seyreltik klorhidrik asitle muamele edilen alkaloit suda çözünür hale getirilir ve bu sulu çözelti, süzüldükten sonra alkalilendirilir. Alkaloit uçucu değilse genellikle döker ve eter veya kloroformda toplandırılır. Uçucu ise su buharında sürüklenir. Aynı bitkide birkaç alkaloit varsa fraksyonlu billûrlaştırma veya kromatografi ile sağlanabilir; fakat bu işlem, çok defa büyük bir dikkat ve titizlik ister.

● *Özellikleri*: Oksijenli olmayan alkaloitler genellikle uçucudur ve su buharıyle sürüklenebilir. Oksijenli alkaloitler çok defa uçucu değildir; fakat bu konuda kesin bir şey söylenemez. Sudaki çözünürlük çok değişik olmakla beraber, tuzlar genellikle yüksek bir çözünürlük göstermektedir. Tabiî alkaloitlerin çoğu polarizasyona uğramış ışığa tesir eder. Hepsinin şiddetli bir fizyolojik etkisi vardır (ilâç olarak ve toksik olarak).

Bazı alkaloitler, çeşitli metal tuzlarının etkisiyle çökmeleri, (flücrışınları) veya az yahut çok spesifik renkli tepkiler vermeleri dolayısıyle kolayca teşhis edilebilirler. Bunların hepsinde rastlanan tek kimyasal özellik, tuz verebilen azottur; bununla beraber, alkaloitler kimyasal gruplar veya bitkisel gruplar şeklinde sınıflandırılabilir.

Yalnız çift çeneklilerde alkaloitler (atropin, kafein, konisin, kinin, sinkonin, papaverin, morfin, kodein, striknin, brusin v.b.) bulunabilir. Tabiî alkaloitlerin hemen hepsi sentetik olarak elde edilebilmiştir. (L)

ALKAMENES, Isparta kralı (M.Ö. 747'ye doğr. Helos savaşını sona erdirdi, Messenia savaşını başlattı. (L)

ALKAMENES, M.Ö. V. yy. ın son otuz yılında yaşamış yunanlı heykeltraş, Pheidias'ın öğrencisi ve rakibi. Eserlerinden *Prokne ve oğlu İtys* grubu. Atina akrapolisinde bulundu; girişte *Hermes Propylaios* vardı (sanatkârın adını da belirten asıl örnek İstanbul müzesindedir). Bilinen eserleri, Agora'nın yukarısındaki tapınakta duran *Demirci Hephaistos*, Athena Nike burcunda dikili olan *Hekate*, Agora tapınağındaki *Ares* ve *Afrodit Bahçede*'dir. Gençliğinde, Olympia'daki Zeus tapınağının bir cephesini süslemiş olması muhtemeldir. (L)

ALKAN i. (fr. *alcane, alc* [*ool*] ve *-ane* son ekinden). Kim. Doymuş alifatik hidrokarbonların grup adı. (*Eşanl.* PARAFİN.) [L]

ALKAN. Bk. ALASKA YOLU.

ALKAN (*Charles Valentin Morhange* denir), fransız bestecisi ve piyanisti (Paris 1813-ay.y. 1888). Zimmermann'ın talebesi; on yaşında konservatuvarın birinci piyano mükâfatını aldı. Öğretim hayatına atıldı ve bestelerinde alman romantizminden önceki fransız geleneğiyle yeniden bağ kurmak istedi *les Mois* (Aylar), *Duo Dantesque* (Dante Düo'su). César Franck, onun bazı parçalarını org'a aktararak *Préludes et Prières de Charles Alkan* (Charles Alkan'ın Prelüdleri ve Duaları) başlığıyle bastırdı (1889). [L]

ALKAN BEY, 1088'de İznik beyi olan Ebül Kasım'ın donanma kumandanı. 1094'te Marmara adasını ve Erdek'i zaptetti; harekâtını Ege denizine kadar uzatarak Limni adasına akınlarda bulundu ve bu görevini Türklerin Marmara denizini kaybettikleri 1097 tarihine kadar devam ettirdi. (M)

ALKANİN i. (fr. *alcannie*). Kim. Havaciva'nın (*Alkanna tinctoria*) kökünde bulunan ve alkalilere güzel bir mavi renk veren kırmızı boyar madde. (L)

ALKANNA i. (ar. *al-hinna*). Bot. Bk. HAVACİVA OTU.

Alkantara tarikatı, İspanya'da dinî ve askerî bir tarikat. 1156'da Templiers keşişleri örnek alınarak kurulmuştu. Tarikat Citeaux papazlarının yönetmeliğini kabul etti, papa Alexander III, 1177'de bu yönetmeliği onayladı. 1217'de Leon kralı Alkantara'nın savunmasını bu tarikata emanet etti. İspanya krallarının vesayeti altında yeniden kuruldu, 1872'de Cumhuriyet tarafından kaldırıldı, 1874'te Alfonso XII tarafından tekrar kuruldu, 1931 de II. Cumhuriyet tarafından yeniden kaldırıldı, 1936'da General Franco tarafından tekrar kuruldu. Yeşil kordela. (L)

ALKAPTON i. (*alcaptone*). Biyo-kim. Tirozinin degradasyonundan meydana gelen şekilsiz, tatsız, sarı bir madde. (L)

◆ **Alkaptonüri** i. (fr. *alcaptanurie*). Patol. İdrarda, alkapton'un bulunması. (Proteinlerin yeterince parçalanmamasından meydana gelen alkapton, Fehling çözeltisini indirger, fakat polarma düzlemine etkisizdir. Hesaba katılabilecek bir şekilde ancak okronoz'da rastlanır. Alkaptonüri doğuştandır ve erkekler tarafından geçirildiği sanılmaktadır.) [L]

Foto. Giraudon (*LAROUSSE*)

ALKARA i. Zır. *Halk dili.* Yaba

ALKARAKILÇIK blş. i. Zır. *Mah.* Kılçıkları kara bir çeşit buğday (Çorum, Yozgat, Samsun). ‖ Kabuğu karamsı buğday (Çorum, Samsun). [M]

ALKARAZZA i. (ar. *alkaraz*, testi'den isp. *alcarazza*). İçine konan içkiyi buharlaşma yoluyle soğutan, mesamatlı topraktan bir çeşit testi. (L)

ALKARISI (Alkarası da denir). Halk inanışında loğusa kadınlara düşman bir cin. Gözüne korkunç bir kadın şeklinde göründüğü loğusanın ciğerini söker, ırmak suyuna çarparak yer, loğusa ölür. Buna albasma* denir. Doğumdan hemen sonra albasmaya karşı tedbirler alınır: hasta kırmızı veya kırmızılı bir şeyler giyinir, nazarlık takar, tütsülenir. Alkarısı'nın bazen yakalandığı rivayet edilir, bu rivayete göre, yakalayanın izni olmadan alkarısı girdiği evden ayrılamaz, bir daha o aileden kimseye dokunamaz ve yıllarca o eve hizmet eder. Bugün de Yakut Türkleri arasında ve Anadolu'nun bazı bölgelerinde bu inanç hâlâ önemini kaybetmeden yaşamaktadır. (M)

ALKATHOOS. Yun. mit. Pelops'un oğlu. Apollon, Megara'nın duvarlarını örmesine yardım etti. (L)

ALKAYA (Hüseyin). Bk. TEKİRDAĞLI HÜSEYİN.

ALKAZAR i. (ar. *al-kasr*, saray'dan isp. *alkazar*). İspanya'da, Ortaçağda bir şehir valilerinin güvenliği için yaptırılan kale (Başlıca alkazarlar Segovia*, Sevilla* ve Toledo kaleleridir). ‖ Cumhuriyet Türkiyesi'nden önce, özellikle İstanbul'da bazı tiyatro ve sinemalara verilen ad: *Ateş kenarı kış gününün lâlezarıdır / Yorgan derunu cümlemizin Alkazarıdır* (Ahmed Rasim). [ML]

Alkazar (Toledo), Karl V (Şarlken) zamanında yapılan Toledo kalesi. 1710'da bir yangından sonra iç savaşta harap oldu. İçinde bir askerî okulun ve önemli bir mühimmat deposunun bulunduğu Toledo Alkazarı'na 1936'da albay Moscardo kumanda ediyordu. Cumhuriyetçi kuvvetlerin bir kuşatmasına, 22 temmuzdan 27 eylül 1936'ya kadar, askerî öğrenciler ve bin kadar sivil muhafızla beraber kahramanca göğüs gerdi. Bk. İSPANYA, 1936-1939 *iç savaşı*. (L)

ALKEN i. (fr. *alcène*'den: *alc* [ool] ve *-ène* son eki). Kim. Alifatik grubun, bir ikili bağ ile nitelenen monoetilenik hidrokarbonlarına verilen sınıf adı. (*Eşanl.* OLEFIN.) [L]

ALKERMES i. (ar. *al-kirmiz*'den isp. k.). Seylan tarçını (Calamus aromaticus), amber ve karanfili alkole yatırarak damıtlama ile elde edilen koyu kırmızı likör; bu karışıma yasemin özü, kaynatılmış süsen kökü tozu, gül suyu ve şeker ilâve edilir ve kırmızı böcekle koyu pembeye boyanır. (*Floransa alkermesi* adıyle de anılır.) [L]

ALKESTİS. Yun. mit. Pelias'ın kızı ve Admetos'un karısı; kocasını kurtarmak için ölmeğe razı oldu. Herakles, onu yeryüzüne getirmek için Cehennem'e girdi. (L)

ALKETAS I, M.Ö. IV. yy. başlarında Epir kralı. Müttefiki Atinalı Timotheos'u, Atina şehrinde düşmanlarına karşı savundu. — ALKETAS II, M.Ö. 313'ten 307'ye kadar Epir kralı, tab'ası tarafından öldürüldü. Onun yerine Pyrrhos II geçti. (L)

ALKHANDROS, İllyria'lı kâhin, sofuluğu yüzünden tanrılar onu korurlardı. Kendisine saldıranları Zeus kuş şekline soktu. (L)

ALKIM i. Yeni k. Bk. GÖKKUŞAĞI.

ALKIM (Uluğ Bahadır), profesör (İzmir 1915). İlk öğrenimini Dörtyol Osmaniye ve Gülnar'da, orta öğrenimini Tarsus Amerikan kolejinde, Adana ve Bursa liselerinde yaptı. 1939'da Edebiyat fakültesini bitirdi ve aynı fakültenin Hitotoloji bölümüne asistan oldu (1941). Şimdi Edebiyat fakültesinde Eski Önasya Dilleri ve Kültürleri kürsüsü profesörüdür.

Adana iline bağlı Kadirli ilçesinin yakınındaki Karatepe mevkiinde 1947 yılında başlanan ve Hitit filolojisine ve arkeolojisine önemli katkılarda bulunan kazıları 1957 yılına kadar yönetti. 1958'de İslahiye Bölgesi Kazı ve Araştırma kurulu başkanlığına tayin edildi; Amanos dağlarının orta kesiminde tarihî coğrafya araştırmalarında bulundu; Yesemek Tilmen ve Gedikli höyüklerinde kazılar yaptı. Bu arada çeşitli milletlerarası kongrelere İstanbul üniversitesini temsilen katıldı.

Önemli eserleri: *Karatepe, Kadirli ve Dolayları* (H. Th. Bossert ile) [İstanbul 1947]; *Les Résultats Arcéologiques des Fouilles de Karatépé* (Karatepe Kazılarının Arkeolojik Sonuçları) [Paris 1949]; *Karatepe Kazıları* (H. Th. Bossert ile) [I. önrapor Ankara 1950]; *Yesemek Taşocağı ve Heykeltraşlık Atelyesi* (Belleten'de XXI Ankara 1957); *Güney-Batı Anti-Toroslar'da Eski bir Yol Şebekesi* (Belleten'de XXIII Ankara 1959); 1958 *Yılı Yesemek Çalışmaları* (Belleten'de XXIV Ankara 1960); *Sam'al ile Asitawandawa Arasındaki Yol* [Anamur Bölgesinin Tarihî Coğrafyasına dair Araştırmalar) [Belleten'de XXIV Ankara 1960]; *Tilmen Hüyük Çalışmaları* (Belleten'de XXVI Ankara 1962); *İslahiye Bölgesinde* 1955-1962 *Yılları Arasında Yapılan Tarihî ve Arkeolojik Araştırmalar* (Atatürk konferansları'nda Ankara 1964): *Gedikli (Kara hüyük) kazısı* (I. önrapor Belleten'de XXX Ankara 1966) [Handan Alkım ile]; *Anatolie-I-Des Origines à la fin du* 2e *Millenaire av. J. - C.* (Anadolu I-Başlangıcından M.Ö. II. binin Sonuna kadar) [Genève 1968]. (M)

ALKIŞ i. (esk. türk. *alkamak*, beğenmek'-ten). İki el birbirine vurulmak suretiyle ses çıkartarak, takdirin veya tasvibin belli edilmesi: *Atatürk bu alkışlar arasında otomobiline bindi* (H. Taner). *El her iş gibi alkıştan da yorulur* (C. Şahabeddin). ‖ *Esk.* Hükümdara edilen dua.

— ÇES. DEY. *Alkış kopmak*, birdenbire şiddetle el çırpılmak: *Mızıkanın bulunduğu merdiven aralığında bir alkış koptu* (F. R. Atay). ‖ *Alkış tufanı (fırtınası)*, çok şiddetli alkış hareketi: *Yine bir alkış tufanı* [...] *bir alkış tayfunu, bir alkış zelzelesi, hayır bir alkış kıyameti...* (Ö. Seyfeddin). *Gazi Osman Paşa Selânik'in Beş Çınar bahçesinde bir* [...] *alkış fırtınası ortasında Rumeli halkını selâmlamağa çıkarken...* (Yahya Kemal).

— Teşk. tar. *Esk. Alkış çavuşu*, alkış tutmakla vazifeli bölüğe mensup kimse. ‖ *Alkış duası okumak. Esk.* Alkış tutarken beraberce belli duaları okumak. ‖ *Alkış tutmak. Esk.* Padişaha ve devlet büyüklerine bir topluluk karşısına çıktıkları zaman parlak sevgi gösterisinde bulunmak: *Halk-ı Sâdâbâd iki sahil boyunca fevc fevc/Vâde-i teşrifine alkış tutarken dûrdan* (Yahya Kemal). Bk. ANSİKL. *Mec.* Bir işi desteklemek, tasvip etmek teşvik etmek: *... her söze alkış tutmaktan başka birşey bilmiyordu* (Y. K. Karaosmanoğlu).

— ANSİKL. Teşk. tar. *Alkış çavuşları*, padişahlarla vezirleri alkışlamakla görevli saray memurlarına verilen ad. Osmanlıların parlak devirlerinde kalabalık bir yekûn tutan bu çavuşlar sonraları azaldı, Tanzimattan sonra da kaldırıldı. Saltanatın sonuna kadar devam eden alkışçılık sonraları hassa hademesi tarafından yapıldı. ‖ *Alkış tutmak ve alkış duası okumak*, Osmanlı imparatorluğu devrinde divan çavuşlarının padişahı, alay çavuşlarının sadrazamı alkışlamaları adetti. Bu hareket, padişahların ata binip inmeleri, sefere çıkmaları, törenlerde tahta oturmaları veya kalkmaları, bayram tebrikleri ve benzeri teşrifat sırasında belli dualarıı bir ağızdan yüksek sesle okumaktan ibaretti Padişahlar için başlıca alkış duaları şunlardı: *Aleyke avnu'l-lah! Uğurun açık olsun, ikbalin füzun! Padişahım devletinle bin yaşa! Mağrur olma padişahım, senden büyük Allah var! Yardımcın Allah ola, yaşın uzun ola, Hak Taala efendimize uzun ömürler vere, devletinle çok yaşa!* Sadrazamlar için ise, değişik alkış duaları edilirdi. Meselâ: *Maşallah, ömr-i devletinle çok yaşa!* Tanzimatla beraber değişen devlet teşkilâtına göre, alkışçılar ayrı bir bölük haline getirilmiş ve hademe-i hümayun sınıfına dahil edilmiştir. Bu usul ve teşkilât, cumhuriyetin ilânından sonra tamamen kaldırıldı.

◆ **Alkışçı** i. Alkışlayan. ‖ Birinin yaptığı her hareket ve sözü beğenen, öven, kabul eden ve herkese kabul ettirmeğe çalışan, dalkavuk, şakşakçı: *Başını salladı. Alkışçıların yerden alıp kendine verdikleri monoklunu gözüne yerleştirdi* (Ö. Seyfeddin). [M]

ALKIŞLAMAK geçl. f. Sanatkârane bir temsili, hitabet ve gösteri esnasında bir şahsı veya fikri el çırpmak suretiyle takdir ve tasvip ettiğini belli etmek: *Kim ne söylerse hemen el vurup alkışlanacak/Yaşasın! Kim yaşasın? Ömrü olan... Şak şak şak* (M. A. Ersoy). ‖ *Mec.* Takdir etmek, beğenmek: *Bugün en büyük şark mütefekkirleri olarak alkışlamağa devam ettiğimiz Gazali'nin ve Muhiddini Arabi'nin...* (P. Safa). *Beğenmek, alkışlamak bir sözün doğru olduğunu anlamak, tenkit gücünden gelmez mi?* (N. Ataç).

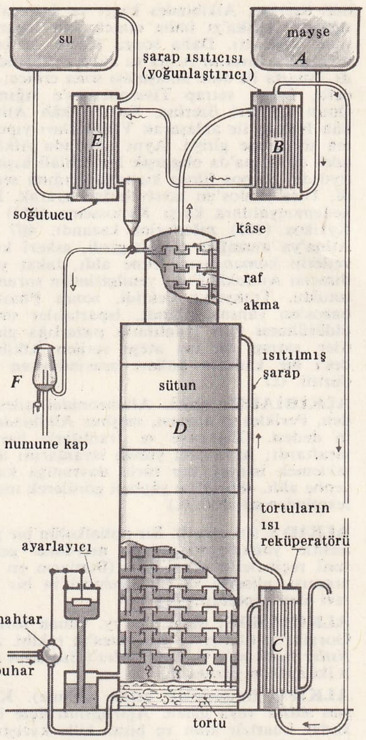

alkol eldesinin şeması.

A mayşesi. *B* şarap ısıtıcısında 65 ° C'ye, sonra *C* reküperatöründe 80 ° C'ye çıkarılır ve *D* sütununa gönderilir, raftan rafa geçip fakirleşerek ve alt tarafta bir tortu halinde toplanarak *D* sütununu yukarıdan aşağıya doğru dolaşır: buhar ters yolu takip eder; tortulardan geçerek raflardaki sıvı ile temas eder ve zenginleşir. Alkollü buharlar *B* şarap ısıtıcısında soğur, sonra *E* soğutucusunda yoğunlaşır. Alkol *F* kabında toplanır. İstenilen dereceye varmamışsa, sıvı *G'*-ye geri gönderilir ve istenilen dereceye varıncaya kadar *B*—*E* yolunu takip eder.

◆ **Alkışlama** i. Alkışlayış, el çırparak veya yüksek sesle yaşa varol diye bağırarak ifade edilen beğenme ve övme hareketi: *Bu halk zaten alkışlamayı da bilmez veya sevmez* (A. Ş. Hisar).

◆ **Alkışlanmak** edilg. f. El çırpılarak beğenilmek: *Piyesin baş aktörü çok alkışlandı. Mec.* Beğenilmek, desteklenmek, takdir edilmek: *Nazlı büyümüş, o güne kadar her yaptığı beğenilmiş, alkışlanmış* (B. Necatigil).

◆ **Alkışlatmak** ettrg. f. Kendisini beğendirmek, bir hareketi tasvip ettirmek. (M)

ALKİBİADES, atinalı devlet adamı ve general (M.Ö. 450'ye doğr.-Frigya 404), Kleinias ile Alkmeonidai ailesinden bir kadının oğlu. Yetim kalan Alkibiades, kuzeni Perikles tarafından büyütüldü, Sokrates'ten ders aldı; bu derslerden pek faydalanamadı ama hocasına sarsılmaz bir dostluk duygusuyle bağlandı. Yakışıklı, kibar ve zengin olan Alkibiades'in alışılmış ölçülere sığmayan bir kişiliği vardı. Kendini çok beğenir, ayrı bir yaradılışta olduğunu belirtmeğe çalışırdı; hemşehrileri de onun bu züppeliğini ve aykırı düşüncelerini hiç bir zaman hoş görmezlerdi. Potidea'da (bugünkü Pinaka) cesaretle dövüştü, bu savaşta Sokrates sayesinde ölümden kurtuldu; Delion'da ise hocasını o ölümden kurtardı. Atina'ya döndükten sonra, şatafatlı yaşayışı, israfı, züppeliği zaman zaman skandal derecesine vardı. Hakkında efsaneler uydurulması için elinden geleni yapıyor ve kendisinden bahsedilmesi için adeta fizikî bir ihtiyaç duyuyordu. 420'ye doğru demokrat olarak siyasî hayata atıldı ve karşısında Nikias'ı buldu. Isparta ile yapılan mütarekeyi bozdurdu ve Peloponnes sahilleri kumandanı sıfatıyle Atina'yı sonu gelmeyen Sicilya macerasına sürükledi (415). Kumandanlığa tayin edildi, fakat hareket edeceği gün, Hermes'leri zedelemekle ve Eleusis sırlarını gülünç düşürmekle suçlandı: her iki suç da, devlete karşı işlenmiş suçlardı. Buna rağmen yola çıkmasına izin verildi, fakat onu alıp geri getirmesi için hemen arkasından kutsal kadırga yollandı. Bu-

Alkarazza ve Uluğ Bahadır Alkım (fotoğraflar 327. sayfada)

nun üzerine, Alkibiades kaçtı ve Isparta'ya sığındı, Attika'yı imha etmek için Ispartalıları kışkırttı. Daha sonra Khios ile İonya'nın bir kısmını Atina'ya karşı ayaklandırdı. Isparta ile olan anlaşması sona erince, bu defa, İranlı satrap Tissaphernes'e sığındı. Onun öğütleri üzerine, Satrap, kâh Atina, kâh Isparta ile anlaşarak Yunanlıları yıpratma siyasetine girişti. Aynı zamanda Alkibiades de Atina'da oligarşik bir ihtilâli kışkırtıyordu. Samos filosu kumandanlığına seçildi, Thrasybulos'un tavsiyelerine uyarak, Lakedemonyalılara karşı Kynossema (411) ve Kyzikos (410) zaferlerini kazandı. 407 de Atina'ya muzaffer olarak girdi, askerî kuvvetlerin kumandasını eline aldı, fakat yardımcısı Antiokhos'un yenilgisinden sorumlu tutuldu. Trakya'ya çekildi, sonra Pharnabazos'un yanına sığındı. Ispartalılar onun öldürülmesi için İranlılarla pazarlığa giriştiler, satrap da, evi ateşe verilen Alkibiades'i bir kadının kolları arasındayken öldürttü. (L)

alkolizm ile mücadele kampanyasında Villemot afişi

ALKİBİADES Eski. Alkmeonidai ailesinden, Perikles'in amcası, meşhur Alkibiades'in dedesi. Oligarşiye ve İranlılarla barışa taraftardı; Asya'daki yunan isyanlarını desteklemek isteyen her türlü davranışa karşı cephe aldı. 486-485'te şüpheli görülerek memleketinden sürüldü. (L)

ALKİD i. (fr. *alkyd*). Bir polialkolün bir poliasitle yoğunlaşmasından meydana gelen sunî reçinelerin genel adı. (Bunların en tanınmışı, gliserin ve ftalikanhidrit'in bir türevi olan gliptaldır.) [L]

ALKİDAMAS, M.Ö. IV. yy. yunan sofisti, Gorgias'ın tilmizi ve İsokrates'in rakibi. *Sofistler hakkında* ve *Palamedes'i Suçlama* adlı iki nutkun yazarı. (L)

ALKİFU (arapçadan gelme kelime). Kurşun sülfür veya galen. Ağırlığının üçte biri kadar kuartzlı kum ve biraz kille karıştırılan alkifu, bazı çömlekçiler tarafından seramik parçaların sırlanmasında kullanılır. Alkifu yerine sülyen kullananlar daha çoktur. Ne var ki, bu maddelerin her ikisi de toksiktir ve yasaklanmaları gerekir. (L)

ALKİL i. (fr. *alkyle*). Petrokim. Bir alkilat'ın başka bir cisimle birleştiğini gösteren kimyasal radikal: *Bir alkil sülfonat.* (L)

ALKİLANT i. (fr. *alkylant*). Hücrenin kurucu elementleriyle birleşerek bir alkil* verebilen ve böylece hücrenin yok edilmesine yol açan ilâçlara verilen ad.

— ANSİKL. *Alkilant*'lar, bazı hücre enzimleri tarafından ayrışmaya uğratılabilen bileşikler şeklinde vazife görür. Adı geçen enzimler özellikle kanserli hücrelerde çok bulunduğundan, kullanılan ürünler buralarda etkin olur; sıhhatli hücreler üzerindeki toksik etkileri nispeten zayıftır. Bk. KANSER (L)

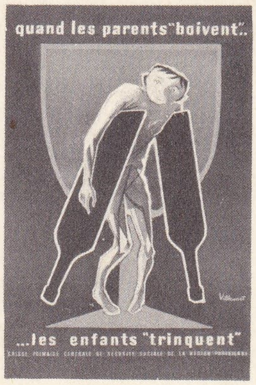

alkolizm ile mücadele kampanyasında Villemot afişi

ALKİLASYON i. (fr. *alkylation*). Petr. Bir olefin'in, bir katalizör'ün yardımıyle, aromatik veya parafinik bir hidrokarbonla birleşmesi.

— ANSİKL. *Alkilasyon,* İkinci Dünya savaşı sırasında, izooktanın, izobütilen ve izobütandan itibaren sentezini sağlamak ve böylelikle, flüorhidrik veya sülfürik asitler gibi katalizörler eşliğinde, oktan adedi 100'den yüksek uçak kayıtlarını ihtiyacı karşılayacak miktarda elde etmek için meydana getirilmiştir. Petrokimyada, bu usul ile etilbenzen, kümen, alkil sülfonat v.b. elde edilir. (L)

ALKİLAT i. (fr. *alkylat*). Alkilasyon ürünü. Alkilasyon ile elde edilen ve uçak yakıtlarında kullanılan sentetik izooktan. (L)

ALKİMOS, Yuda Makkabi'nin çağdaşı. Antiokhos V Eupator'un generali. Lysias'ın yardımıyle kanunsuz olarak baş rahipliğe yükseldi (163-162). Menelas'ın yerine geçti ve bu görevde on yıl kaldı (162-152). [L]

ALKİNOE. Yun. mit. Korint kralı Polybos'un kızı ve Amphilokhos'un karısı. Dokuyucu Nikandra'yı parasını ödemeden kovduğu için, Athena evlilik dışı bir sevgi aşılayarak onu cezalandırdı ve vicdan azabına dayanamayan Alkinoe kendini denize attı. (L)

ALKİNOOS. Yun. mit. Phalakların kralı, gemisi batan Odysseus'u misafir eden ve Media ile Jason kaçarlarken onları koruyan Nausikaa'nın babası. (L)

ALKİYON. Esk. coğ. Alkiyon denizi, Yunanlılar tarafından, Korint körfezinin Boiotia ile Megaria kıyıları arasındaki doğu kesimine verilen ad.

— Mit. *Alkiyon günleri,* en uzun kış gecesinden önceki ve sonraki yedişer güne verilen ad. Bu günlerde Alkiyon kuşunun yuvasını yaptığı Alhiyon ve denizinin sakin olduğu söylenir. XVI. yy. sonu İngiliz şairleri Elisabeth devrini methetmek için bu devre Alkiyon günleri demişlerdi. (L)

ALKMAAR, Hollanda'da şehir (Kuzey Holanda). Noord-Holland kanalı üzerinde; 45 500 nüf. Pek canlı bir ticaret merkezidir (tereyağı ve peynir). İlgi çekici anıtları vardır: XV.-XVII. yy. eşyaları ile döşenmiş gotik Laurentius kilisesi (XV. yy. sonu); gotik bir belediye binası (XVI. yy. başları); 1582'de Tartılar ve Ayarlar dairesi olarak kullanılmağa başlanan bir XV. yy. şapeli; eski evler, besin, dokuma, maden ve makine sanayii. Yakınlarında, birçok sayfiye yerleri ve saraylar vardır. Brune, burada York dükünü 1799'da yendi ve İngilizlerin Hollanda'yı boşaltmasını ön gören antlaşma imzalandı. (L)

ALKMAİON, Amphiaraos ile Eriphyle'nin oğulları: babasını Thebai'ye karşı yapılan ve felâketle sonuçlanan Yedi Önderler seferine katılmağa teşvik etmiş olan anasını öldürerek babasının öcünü aldı. (L)

ALKMAN, yunan şairi (Sardes M.Ö. VII. yy.). Isparta'da yaşadı. Koral lirik şiirin yaratıcılarından biridir. Bugün bazı parçaları elimizde bulunan *partheneion**larıyle tanınmıştır. (L)

Alkman mısraı i. Esk. vezin. İlk defa yunan şairi Alcman tarafından kullanıldığı sanılan mısra. Son hecesi eksik, bir uzun ve iki kısa heceli bir ayaktan meydana gelmiş iki ölçülü mısradır. Bir uzun ve iki kısa heceli altı ölçülü bir mısra ile birleşince Alkman vezni meydana gelir. Horatius *Od*'larını bu vezinle yazmıştır. (L)

ALKMENE. Yun. mit. Thebaili Amphitryon'un karısı. Zeus, kocasının şeklini alarak onu elde etti. Bu birleşmeden Herakles doğdu. (L)

ALKMEON, Nebus'un oğlu, Nestor'un torunu. Hayatı pek iyi bilinmiyor. Dor istilâsı sırasında Hylos'tan kovuldu. Muhtemelen M.Ö. X. yy. a doğru Atina'ya yerleşti, orada *Alkmeonidai* ailesini kurdu. (L)

ALKMEON, Pythagoras tarikatından yunanlı hekim ve filozof. Doğum yeri Crotone. M. S. VI. yy. da yaşadı. Söylendiğine göre, hayvanlar üzerinde ilk teşrihi yapan odur. (L)

ALKMEONİDAİ, atinalı asil aile. Fertlerinden biri, Megakles, *arkhon* olunca, onun idaresinde hürriyetçilerin başına geçti ve Kylon'un zorbalığına karşı savaştı. İç savaşı önlemek için Solon bütün *genos*'u sürgün etti. M.Ö. 581'de, Alkmeonidai ailesi tacirler ile balıkçılardan meydana gelen kıyı partisini, ovadaki toprak sahiplerinin kurduğu oligarşi partisine karşı yönetti. Bundan da anlaşılacağı üzere Kleisthenes, reformlarını yaparken, aileden gelen bir hürriyet ve demokrasi geleneğini sürdürmüştür. Ailenin Kleisthenes'den sonra en ünlü iki ferdi, Perikles ve Alkibiades'tir. (L)

ALKOİLEN i. (fr. *alcoylène*). Kim. Bir etilen grubu hidrokarbonundan türeyen tek değerlikli kök (vinil $CH_2{=}CH$—kökü bir alkoilendir). [M]

ALKOİLHALOJEN i. (fr. *alcoylhalogène*). Kim. Alkanların tek halojenli türevlerine verilen ad (ALKOİL HALOJENÜR de denir). [M]

ALKOİLİDEN i. (fr. *alcoylidène*). Kim. R'nin bir alkoil kök olduğu, R—CH= genel formülündeki çift değerlikli kök. (L)

ALKOKSİ i. (fr. *alcoxy*). Kim. Bir alkolden bir hidrojen atomunun çıkarılması ile türeyen, tek değerli R-O- radikalinin genel adı. (L)

ALKOKSİALKAN i. (fr. *alcoxyalcane*). Eter-oksit'lerin resmî adı. (L)

ALKOL i. (ar. *el-küül* > lat. simya terimi *alkhol* >fr. *alcool*). Mayalaşmış (fermentleşmiş) içkilerin damıtılmasıyle elde edilen sıvı (*Eşanl.* ETİLALKOL, ETANOL, METİLKARBİNOL, ŞARAP RUHU). ‖ *Teşm. yol.* Her türlü alkollü içki: *Bu cezayirlilerin kahvesinde alkol ne temiz şeydi* (S. F. Abasıyanık). *Bu kadarcık alkol varlığı yaldızlamağa ve mayalandırmağa kâfi gelmişti* (Peyami Safa).

— Beslenme. *Alkolsüz rejim,* beslenmede alkollü hiç bir içkiye yer vermeyen rejim (Bu rejim İngiltere'de, Amerika Birleşik devletlerinde içki aleyhtarı birçok cemiyetin kurulmasına yol açmıştır. Amerika'daki meşhur «içki yasağı» kanunu bu görüşün en açık ifadesidir).

— Cerr. *Sinirlerin alkollendirilmesi,* bir sinir kütüğüne, köküne veya bezine 90° lik alkol zerk etme (yüz nevraljisinde üçlü siniri alkollendirme işlemine baş vurulur).

— Huk. *Alkol tespit testi,* bir imbikçinin kontrole getirdiği içkideki alkol miktarını tayin eden test.

— İçk. sanay. *Alkol ayarlama.* Sert içkilere su katılarak alkol derecesinin istenilen seviyeye düşürülmesi. ‖ *Alkol katmak,* şaraba, şıraya alkol eklemek. Bk. ANSİKL. ‖ *Alkollü içkiler.* Bk. İÇKİ. ‖ *Alkol mayalanması.* Bk. MAYA.

— Kim. *Alkol,* âdi alkolle aynı kimyasal özellikleri olan maddelere verilen grup adı. Bk. ANSİKL. ‖ *Alkollemek,* alkolizasyonu sağlamak. ‖ *Alkollendirmek,* alkolleşmeyi sağlamak. Bir sıvıya alkol katmak: *şarabı alkollendirmek.* ‖ *Alkollendirilmiş,* içine alkol katılmış: *Alkollendirilmiş içki.* ‖ *Alkolleşme,* Alkolik fermetleşme (mayalaşma). ‖ *Alkolleştirme,* sıvılarda alkolü niteleyen özelliklerin geliştirilmesi. Alkolü başka bir sıvıyle karıştırma işlemi. Bu işlemin sonucu.

— Tıp. *Alkolleştirme,* fazla miktarda ve sürekli olarak alkollü içki alma yüzünden erinyenin alkole doymuş hale gelmesi. (Bu hal sarhoşluk, alkolik psikoz gibi gerçek alkolizm belirtilerini meydana getirmez.) ‖ *Alkolomani,* alkollü içki ihtiyacı ve bunları içme konusunda dayanılmaz bir dürtü ile ortaya çıkan alkol zehirlemesi devresi.

— ANSİKL. İçk. sanay. *Alkol katma*'nın (şaraba veya şıraya), iki şekli vardır: 1. meşru olan alkol katma, gerek ihraç edilecek şıraları, gerekse likör şaraplarını, tabii tatlı şarapları, vermutları, aperitifleri v.b. hazırlamak için baş vurulan alkol katma; 2. hileli alkol katma, su katmanın mecburî bir sonucu olabileceği gibi, bayağı şarapların derecesini yükseltmek için de yapılır.

— Kim. Doymuş bir karbona bağlı bir hidrojen atomu yerine bir hidroksil (OH) geçirmekle elde edilen hidrokarbon türevlerine *alkoller* adı verilir.

Resmî isimlendirmede, alkoller, türevleri bulundukları hidrokarbonların adlarını alırlar, fakat bu adın son harfine *ol* eki katılır. Karışık bir durum husule gelirse, numaralamaya baş vurulur. Misal: CH_3OH (metanol), $CH_3CHOH\text{-}CH_3$ (Propanol-2), CH_3—CH=CH—CH_2OH (buten-2 ol-1), $C_6H_{11}OH$ (siklohexanol). Fakat çok yaygın, alışılagelmiş isimler de vardır: meselâ yukarıda adı geçen dört alkolün âdi adları sıra ile *metil* alkol, *isopropil* alkol, *krotil* alkol, *siklohexil* alkoldür. Kolbe, metanol'a *karbinol* adını verir ve CH_3 grubundaki hidrojen atomlarının yerine geçmesiyle türeyen bütün alkolleri de, yerine geçirilen radikalleri gösteren bir örnek koyarak gene bu isimle belirtir: böylece, propanol-2 *dimetilkarbinol,* krotil alkol *propenilkarbinol* olur. Fakat yerine geçirici radikallerin isimlerinden herhangi bir anlaşmazlık çıkmayacağı hesaplandığı için, bu isimlendirme sistemi, siklohexanol gibi bazı siklanik alkollere uygulanmaz. Dört sınıf alkol vardır: Kendi grubunda tek olan metanol, R—CH_2OH genel formülü ile temsil edilen *birincil alkoller* (RH herhangi bir hidrokarbonu gösterir); genellikle R—CHOH—R′ formülü ile gösterilen, fakat siklohexanol gibi siklanik alkoller de ihtiva eden *ikincil alkoller* ve gene siklanik türevler ihtiva edebilen, *üçüncül alkoller* (bunlar genellikle R—C(R′) (R″) OH formülü ile gösterilir). Birçok alkol, bitkilerden itibaren elde edilebilir: menatol, odunun termoliz ürünlerinde vardır; etanol, fermentleşmiş özlerde bulunur. (Bu özler ayrıca, genellikle primer olan az miktarda homologları da ihtiva eder: asiklik, hidroterpenik, veya aromatik yüksek alkollere de bazı esanslarda rastlanır.)

Alkol üretiminin birçok usulü vardır; en önemlileri şunlardır:
1. Tabii esterlerin hidrolizi, halohidrik eterlerin hidrolizi, eterlerin desalkoylasyonu, etilenik hidrokarbonların hidratasyonu;
2. Aldehit veya ketonların (birincil veya ikincil alkoller veren) hidrojenasyonu: fenallerin, ikincil siklonoller veren hidro-

Alkmene (328. s.)
Alkol eldesi (şeması 329. sayfada)

Foto. LAROUSSE

jenasyonu, esterlerin veya asitlerin AlH_3LiH hidrürü yardımı ile hidrojenasyonu;

3. Orgonometaliklerin yoğunlaşması, formaldehit veya etilen oksitle (birincil alkoller üretimi); diğer aldehitler veya etil formiyat ile (ikincil alkoller üretimi); ketonlar, asit klorürleri, formik olmayan esterler, etil karbonat ile (üçüncül alkoller üretimi). Bu son metotlar, genel bir nitelik taşımakla beraber, pahalı olduklarından sanayide pek az kullanılır.

Alkoller, birleşmiş moleküllerden meydana gelmiştir; çok basit olanlarının bile yüksek derecede kaynaması bundan ileri gelir. Genellikle sıvı halindedirler; katı olanlar, ancak yüksek lineer alkoller, simetrik üçüncülalkoller ve bazı hidroterpenik ikincil alkollerdir. İçinde dörtten az karbon atomu bulunan bütün alkoller su ile her oranda karışır. Dört karbon atomu için çözünme, bünyeye göre tam veya sınırlıdır; daha fazla karbon atomu için ise daima sınırlıdır. On karbon atomuna yaklaşılınca, çözünme hiç denecek kadar azalır. Etanol (D=0,800) alkollerin en hafifidir, fakat doymuş bütün alkollerde, yoğunluk 0,80-0,84 arasındadır.

Alkoller birbiriyle ve genellikle sıvı halindeki organik maddelerle karışabilir. İyodu (kahverengi çözeltiler), sodyum hidroksiti ve özellikle potasyum hidroksiti çözündürürler. Alkali klorürler (lityum hariç) çok zor, transisyon metallerinin klorür ve bromürleriyle ($FeBr_3$, $HgCl_2$) alkali nitratlar çok kolay çözünür. Karbonatlar ve sülfatlar alkollerde hiç bir surette çözünmez. Alkoller, sulu çözeltilerinden potasyum karbonat vasıtasıyla ayrılabilir. Toprak alkali halojenürler birincil alkollerde kolaylıkla çözünür, fakat bu arada su tesiriyle bozulan bir bileşik verirler.

Alkali metaller ve amidler hemen hemen bütünüyle hidrolize uğrayan alkolatların teşekkülüne yol açarlar. Okzasitler, borik asit gibi çok zayıf olanlar dahil, tersinir bir yolla, hızlı bir tepkime sonucunda anorganik esterler verirler. Organik asitler de tersinir bir şekilde esterler meydana getirir, fakat bu halde tepkime çok daha yavaştır: bütün bu tepkimeler, birincil alkollerle, ikincil ve tabiatıyle üçüncül alkollere nazaran daha çabuk gelişirler. Kuvvetli halohidrik asitler (HCl, HBr, HI) ve fosfor pentahalojenürler alkolleri halohidrik esterler haline getirir, fakat burada üçüncül alkoller daha aktiftir.

Anorganik asit klorürleri üçüncül alkolleri halohidrik esterler haline getirmekle beraber, birincil alkollerle anorganik okzasit esterleri verirler. Organik asit klorürleri birincil alkollerle esterler, üçüncül alkollerle klorhidrik esterler meydana getirirler, fakat piridin eşiğinde, bütün alkoller ester haline geçer (*piridinli asetilasyon*). Organik asit anhidritler, üçüncül alkollerle meydana gelebilen bir dehidratasyon dışında daima ester verirler. Aldehitlerle yalnız birincil alkoller birleşerek asetaller teşkil eder.

Metanolün veya bir birincil alkolün sınırla oksitlenmesi veya dehidrojenasyonu bir aldehit meydana getirir; bu oksitlenme daha ileriye vardırılırsa, karbonlu zincir kopmadan bir asit teşekkül eder. Bir ikincil alkolün dehidrojenasyonu veya sınırlı oksitlenmesi bir keton verir; bunun, daha basit asitler veya ketonlar meydana gelmeden tam bir oksitlenmesi çok zordur ve böyle bir tepkime, daha basit asitler ve ketonlar vermek suretiyle molekülü parçalar. Kuvvetli okzasitler (H_2SO_4, $HSO_3C_6H_5$), mutedil bir sıcaklıkta ve sıvı fazında, ikincil ve birincil alkolleri dehidratasyona uğratarak eter-oksitlerin teşekkülüne yol açarlar. Aynı şartlar altında, üçüncül alkoller etilenik hidrokarbonlar verir. Daha yüksek sıcaklıklarda ikincil veya birincil alkoller de, bazen bir transpozisyon olayı ile birlikte, su bırakarak etilenik hidrokarbon haline geçerler. Gaz fazında ve metal oksitleri (alümin, torin) eşliğinde de aynı sonuçlar elde edilir. Bununla beraber, metanol ile trifenilkarbinol tipindeki üçüncül alkoller etilenik dehidratasyona tabi tutulamazlar; buna karşılık, su kaybı ile eter-oksit haline geçerler.

Alkollerin, çözücü, sentez ilkel madelerinin parfüm v.b. olarak sanayide büyük önemi vardır.

● *Etilalkol* veya *etanol.* Bu madde çok defa, herhangi bir sıfat eklenmeden, sadece alkol adıyle anılır. Alkolün formülü CH_3—CH_2OH'dır. Bu bileşik biralarda yüzde 2-5, elma şaraplarında yüzde 4-8, şaraplarda yüzde 8-14, alkollü içkilerde yüzde 40-60 oranında bulunur. Bu sıvılar titizlikle damıtılınca, önce içinde yüzde 5 su bulunan ve 95° lik alkol adı verilen bir sualkol azeotrop'u elde edilir. Aynı 95°lik alkol, daha iktisadî bir şekilde, az alkollü veya bozuk şarapları, pancar şekeri veya patates tahıl nişastalarının şekere çevrilmesinden çıkan glikoz çözeltilerinin fermentleşme özlerini damıtarak da sağlanır. İlk şekilde elde edilen 95°lik alkol, *lezzetli alkol*'dür; ikinci şekildeki ise, *sanayi alkolü*'dür. Bununla beraber, arıtma işlemlerinde sağlanan gelişmeler sayesinde, bu gün piyasaya sürülen çeşitli ürünler birbirinden pek farklı değildir. Sınaî alkol, ayrıca kokhanelerde veya petrollerin krakingi ile elde edilen etilenin hidratasyonu ile de yapılmaktadır. 95°lik alkol atmosfer basıncı altında 78,15° altında kaynar. Saf ve susuz yani *mutlak alkol,* 95°lik alkolden itibaren iki usulle elde edilir: a) suya haris olan ve alkole tesir etmeyen bazı maddeler (sönmemiş kireç, baryum oksit, kalsiyum karbür, gliserin) tesiriyle bir kurutma; laboratuvarda, bu işlem en iyi şekilde şöyle yapılır: 95°lik alkolde, ağırlığının onda biri kadar sodyum çözündürülür ve tepkime ürünü, ağırlığının dörtte biri kadar etilftalat ile damıtılır: b) bir *üçlü azeotrop* ile: 95°lik alkole uygun miktarda benzin katılır; damıtmanın ilk kademesinde, bütün benzin heterojen bir üçlü karışım halinde sürüklenir; ondan sonra, ikili bir benzen-alkol karışımı, son olarak da mutlak alkol geçer. Çıkan ilk kısımlar tekrar devreye sokulur ve böylece masraflar sadece yakıt tüketimine inhisar eder.

Mutlak alkol, atmosfer basıncı altında 78, 35°C'de kaynar; yoğunluğu 0°C'de 0,806'dır. Suda ısınarak ve yüzde 3'ü bulabilen bir büzülme ile çözünür. 95°lik alkolün aksine, petrol esansını meydana getiren unsurlarla her oranda karışabilir. Mutlak bir alkol, susuz bakır sülfatı maviye boyamaması ve baryum etilat beraberinde bir çökelti vermemesiyle tanınır.

Alkol, birincil alkollerin yukarıda belirtilen genel özelliklerini gösterir; kendine mahsus tepkimeler şunlardır: klor tesiriyle kloral vermesi, alkali hipokloritler beraberinde kloroform haline geçmesi ve iyot ile sodyum karbonat tesiriyle de iyodoform vermesi.

● *Uygulama alanları ve teknolojisi.* İyi lezzetli alkol bazı içkilerin imaline yarar. 95° lik alkol birçok madde (alkaloitler, vernikler, pamuk barutu [âdi eterle karıştırılarak], eczacılıkta kullanılan bazı cisimler) için iyi bir erticidir. Alkol sirkesi, birçok ester (mesela etil asetat), etil oksit (âdi eter), kloroform ve çeşitli kimyasal maddeler alkolden itibaren elde edilir.

Alkol oldukça pahalı bir yakıttır. Petrolden çıkarılan benzinlere katılarak (o zaman mutlak alkole baş vurulur) «millî yakıt» ı meydana getirir; bu ürün, saf benzine nazaran daha düşük bir ısıl güce sahip olmakla beraber, iç yanma motorlarının silindirlerinde daha yüksek bir kompresyona uğrayarak bunların verimini arttırır.

95°lik alkolün şaraplardan ve elma sularından elde edilmesi için titiz bir damıtma yeterlidir. Bu alkolü pancarlardan elde etmek için ise yayınma şerbetleri mayalanır ve iki üç gün 30-35°C'de mayalanmaya bırakıldıktan sonra damıtılır. Mayalanmadan önce sulandırılan ve asitlendirilen pancar melasları ile de aynı işlem yapılır. Patates ve tahıllar (buğday, arpa, mısır, pirinç v.b.) önce pişirilir, sonra asitler veya maltaz tesiriyle şekere çevrilir; posalardan bir basınçlı süzgeç vasıtasıyle ayrılan şerbet de mayalanmaya tabi tutulur. Maltaz yardımı ile şekere çevirmede, en iyi verim, *mükor*'lar tesiriyle mayalandırma sayesinde elde edilir; birkaç gün süren mayalanmadan hemen sonra damıtmaya başlamak gerekir.

Etilenin hidratasyonu güçtür. Kokhane veya kraking gazlarında, aşağı yukarı yalnız hidrojende dağılmış üç etilenik hidrokarbonla, doymuş hidrokarbonlar bulunur. Selektif olarak evvelâ *izobetilen,* sonra *propilen* ve nihayet *etilen* soğurulur; bunun için de, gittikçe artan yoğunlukta sülfürik asitler kullanmak yeter. Etilen, ancak çok yüksek yoğunlukta asit tarafından, katalizörler yardımı ile soğurulur. Asit etil sülfat sulandırılır ve bundan, damıtma süresince alkol, hidroliz yolu ile açığa çıkar.

● *Fizyolojik tesirler.* Fazla miktarda alınan alkol, az veya çok süren bir sarhoşluğa sebebiyet verir; birden alınan çok miktarda alkol de *delirium tremens*'e ve bazen ölüme yol açar. Çok miktarda (şahıslara göre 250 gr.ı bulabilen) günlük alkol, tedavisi mümkün olmayan fizyolojik ve psişik bozukluklara yol açan alkolizm ile sonuçlanır: bununla beraber, iyi bir arıtmaya tabi tutulmayan ve dolayısıyle içinde yüksek alkoller bulunan yüksek dereceli içkilerin, ya da tabiî veya imal mahsulü içkilere hoş bir koku veren aldehit, keton ve esterlerin tesiri daha da kötüdür. (Etilik alkolden başka alkoller için, alfabe sırasındaki yerlerine bakınız.)

● *Sağlık bilgisi.* Alkollü içkiler, mayalanmış ürünlerle (şarap, elma suyu, bira) damıtılmış içkilerden (alkoller, rakılar, likörler) ibarettir. Meyva ve tahıl şerbetlerinin mayanmasıyle elde edilen ilk gruptaki içkilerde, öteki gruptakilerine göre daha az alkol vardır (en yüksek alkol derecesi 16), dolayısıyle de daha az tehlikelidir (ikinci grup içkilerin derecesi 50-60 dır). Alkolün bünye üzerindeki yıpratıcı tesiri özellikle damıtılmış içkilerin kullanılmasıyle anlaşılmıştır.

Bu içkilerin en zararlısı, aç karınla fazla miktarda alınabilen ve çok defa alkolik gastrite yol açan aperitiflerdir. Kandaki alkol oranı kolayca tayin edilebilir; litrede 4 gramı aşabilir ve öldürücü de olabilir. Bazı bünyelerde alışkanlık yaratması bakımından, alkol miktarı ile sarhoşluk belirtileri arasında kesin bir bağ kurulamaz. Ölçülü olarak alınmak şartıyle, alkollü içkilerin kısa süresi kamçılayıcı etkileri olur. Fakat yüksek ve sürekli dozlarda alınınca, alkolizmin bütün kötü tesirlerine yol açar.

● *Tedavi.* Alkol, Araplar tarafından *şarap ruhu* (rakı), Louis XIV devrinden itibaren likör halinde, daha eski zamanlarda da şarap veya başka mayalanmış içkiler halinde ilâç yerine kullanılmıştır. Ortaçağda, sadece iyi bir kuvvet ilâcı sayılırdı. Todd (1860), ondan sonra da Behier, alkolün ilâç olarak ateşli hastalıklarda kullanılmasını tavsiye etmişlerdir. Gerçekte ise alkol bünye için bir zehirdir; sinir sistemini tahrik ederek, kamçılayarak ve dolayısıyle kısa zamanda yıpratarak tesirini gösterir. Alkolün hafif dozlarda sağladığı tonik tesirden, tababette adiname'de ve bazı akut hastalıklarda faydalanılır. Bir alkoliğin alkolü büsbütün kesmesi, ya da tam tersine, çok fazla miktarda alkol alınması veya arada bir hastalığın baş göstermesi ile patlak veren alkolik sayıklama'yı, yani *delirium tremens*'i durdurmak için, afyonla karışık olsun olmasın, uygun dozda alkol vermek gerekir. Tababette kullanılan alkol daima sulandırılmış olarak verilmelidir (40-50°lik alkolleri veya likörleri gerektiren sancılar veya kollapsus halleri hariç). Bu alkollü ilâçlar, aralıklı alınan Todd posyonu, grog veya şarap şeklinde olabilir. Buna karşılık, alkol her ne şekilde olursa olsun mide hastalıklarında, özellikle mide ve bağırsak ülserlerinde, bütün karaciğer böbrek ve damar hastalıklarında, yüksek tansiyonda çok zararlı olan bir maddedir. Alkol veya şarap, kronik alkolizmin sebebiyet verdiği siroz ve polinevrit gibi hastalıkları ancak şiddetlendirebilir. Şu halde, tababetteki faydalı tesirleri, fazla miktarda ve sürekli olarak alınmasından doğabilecek tehlikeye göre çok zayıftır. (L)

ALKOLA i. (fr. *alcoolat*). Eczc. Kuru ve taze bir veya birkaç bitkide bulunan uçucu maddeler üzerine alkolün çözündürücü etkisiyle elde edilen ilâç.

— ANSİKL. Alkolalar, ilkel maddelerin yüksek dereceli alkolde ıslatılmasından sonra, buhar banyosunda yapılan bir damıtma ile elde edilirler. Bir alkola meydana getiren damıtma ürünü, çeşitli esansların (fioravanti alkolası) bir alkolik çözeltisidir. Alkolaların yerine, esans tentürleri adı verilen alkolik çözeltiler (nane esansı, bileşik limon esansı veya kolonya) kullanma eğilimi artmaktadır. (L)

ALKOLAT i. (fr. *alcoolate*). Kim. Alkol fonksiyonunda hidrojenin yerini bir metalin almasıyle meydana gelen madde.

— ANSİKL. *Alkali alkolatlar,* metal veya bunun amidinin alkol üzerine etkimesiyle meydana gelir. Alkol fazlasında çözünür, genellikle de bunun birkaç molekülü ile billûrlaşırlar. Tane halindeki metalin benzinle seyreltilmiş alkole uzun süre etkimesiyle saf halde

alkolölçer

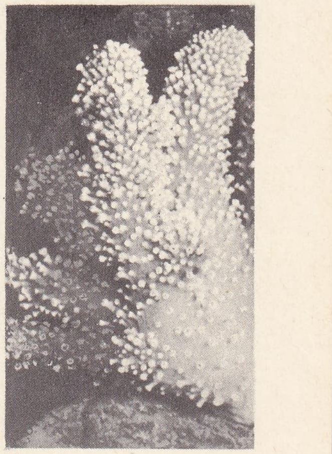

alkyon (zool.)

ALLAHÂBÂD'da Ganj ve Yamuna ırmakları kavşağına hacıları götüren kayıklar

elde edilirler. Metilalkol karşılığı olan sodyum alkolata sodyum metilat denir: sodyum etilatın formülü $CH_3—CH_2ONa$'dır. İyice kurutulmuş alkoller malgamalanmış alüminyuma etkiyerek alüminyum alkolatlar verirler: meselâ $(CH_3—CH_3O)_2Al$. Bu ürünler damıtılabilir ve billûrlaşabilir. Alkali alkolatlar sentez veya yoğunlaşma etkenleridir; alüminyum alkolatlar da oksitleyen maddelerin indirgeyici maddelere etkimesi sırasında katalizör rolü oynarlar. (L)

ALKOLATÜR i. (fr. *alcoolature*). Eczc. Kuvvetli alkolün bir veya birkaç taze bitki üzerinde çözündürücü etkisiyle elde edilen ilâç.

— ANSİKL. Alkolatürler, ıslatma yoluyle elde edilir. Stabilleşmiş alkolatürler uygun şekilde parçalanmış, taze bitkilerin kaynar alkolde haşlanmasıyle hazırlanır. Sterilizasyon bitkilerde koparılmadan sonra başlayan diastazik tepkileri önler, bu alkolatürlere. taze bitkininkine yakın özellikler verir: kedi otuna, hint kestanesine bu işlem uygulanır. (L)

ALKOLEMİ i. (fr. *alcoolémie*). Tıp. Kanda alkol (özellikle de etilalkol) bulunması.

— ANSİKL. Alkolemi, alkollü içki alınmasının dolaysız sonucudur ve sarhoşluk belirtilerini şartlandırır. Kanın her litresinde 0,5 gr. a kadar alkolemiye dayanılabilir; litre başına 1,5 gr. dolaylarında zehirleme başlar. Bu sınır tartışma konusudur, fakat 2 gr. ve daha yüksek alkol oranlarında sarhoşluk başlar ve tutarlı davranmak, özellikle araç kullanmak imkânsız hale gelir.

Kanda alkolün tespitine yarayan birçok usul vardır: a) *Doğrudan doğruya örnek kanın ölçülmesi*. Nicloux usulü, resmî doz belirtme usulüdür. Damıtmadan sonra, ayıraç olarak potasyum bikromat kullanılır. Bunun dışında pekçok usul daha vardır; bazılarında yeni az miktarda kan yetmektedir (enzim gaz evresinde kromatografi usulleri v.b.); b) *Nefese göre*. Kandaki ve akciğerin peteksi dokularındaki alkol oranları arasında değişmez bir bağlantı vardır. Bu veriye dayanan birçok âlet yapılmıştır. Hastanın nefesi plastik torbaya alınır, sonra doz belirtim âletinin içine, alkolle birleşince renk değiştiren bir ayıraç salınır. Değişimin yoğunluğu fotoelektrik hücreyle ölçülür. Bu yolla kandaki alkol otomatik olarak ve hemen de anında çok kesin bir biçimde ölçülür.

Kandaki alkol oranı, alkollü içki soğurmasından sonra hızla artarak 30-45 dakikada en yüksek dereceye ulaşır. Bazı ülkelerde kandaki alkol oranı kanunla sınırlandırılmıştır. Bu sınırın ötesinde taşıt aracı kullanmak kanun dışı sayılır: Avusturya'da binde 0,80 g; Belçika'da 1,50 g; Norveç ve İsveç'te 0,50 gr. (L)

ALKOLİJEN sıf. (fr. *alcooligène*). Alkol üretiminde kullanılan: *alkolijen bitkiler*. (L)

ALKOLİK sıf. (fr. *alcoolique*). İçinde alkol bulunan, alkollü: *alkolik mayalaşma*. ‖ İ. Sürekli olarak ve fazla miktarda alkollü içki içen kimse, içki müptelâsı: *Hemen açılan kapıdan deminki alkolik, ihtiyar uşağın girdiği görüldü* (Ömer Seyfeddin). [Bk. ANSİKL.]

— Kim. *Alkolik fermentleşme*, glikozun karbon dioksit ve alkol vererek ikiye ayrılmasına yol açan fermenetleşme. ‖ *Alkolik radikal*, alkoil. ‖ *Alkolik tentürler*, bazı ilâç maddelerinin alkolik çözeltileri.

— ANSİKL. Son zamanlara kadar Fransa'da, bazı jüriler ve yargıçlar alkoliklerin işledikleri suçlarda hafifletici sebepler ararlardı. Alkolizm bir hastalık sayılır ve bazı suçların işlenmesinde bu hastalığın sonucu olan aklî bozuklukların rol oynadıkları ileri sürülürdü. Fakat bugün, alkolik isteyerek zehirlenen, dolayısıyie tedavisi mümkün ve gerekli bir kişi sayılmaktadır. Alkol kullanmış olanın fiilini tamamen veya kısmen kontrol edememesi haline sarhoşluk denir (Bk. SARHOŞ). Bunu alkoliklikten ayırmak gerekir. Alkoliklerin tıbben salâh bulana kadar bir hastahanede muhafaza ve tedavilerine karar verilir. (Türk Ceza Kn. md. 573.) Alkoliklerin suç işlemesi halinde ise, haklarında (Türk Ceza Kn. md. 46-47) hafifletici sebep kabul edilerek cezası indirilebilir. Buna karşılık alkollü içki. meyhane ve sarhoşlukla alâkalı mevzuat, yetersiz olmakla beraber bazı tehlikeler konusunda halkı dolaylı olarak uyarmaktadır. Adlî tıbbın, özellikle trafik kazalarında ağır yaralıların ve kaza sorumlularının kanında alkol aranması mecburiyeti, mahkemelerin bugün bazı suçlarda sarhoşluğu ağırlaştırıcı bir unsur olarak kabul ettiğini göstermektedir. (LM)

ALKOLİZ i. (fr. *alcoolyse*). Kim. Bir esterdeki alkolün başka bir alkol tarafından klorhidrik asidin etkisiyle tersinir olarak göçertilmesi. Bunu şöyle gösterebiliriz:

$R—CO_2R' + R''OH \leftrightarrows R—CO_2 + R'OH$). [L]

◆ **Alkolizlemek** f. (fransızcası *alcoolyser*). Kim. Bir bileşiğin alkolizini sağlamak: *Bir yağlı maddeyi alkolizlemek*. (L)

ALKOLİZM i. (fr. *alcoolisme*). Tıp. Aşırı derecede alkollü içki alanlarda baş gösteren marazî bozuklukların adı: *Nietsche ile İbsen'den hızalan bedbinliği alkolizmde kuvvetli bir zemin buluyordu* (A. H. Tanpınar). ‖ Etilalkol veya âdi alkolle zehirlenme.

— ANSİKL. Her ne kadar alkole dayanıklılık bünyeye göre değişirse de, bilim çevreleri, erişkin bir kimsenin kilosu başına günde bir gram saf alkolü hiç bir zaman aşmaması gerektiğini tespit etmiştir. Bu hesaba göre, 75 kiloluk bir insanın bir günde alabileceği alkol dozu dörtte üç litre 10°lik şarap veya bir buçuk litre 5°lik biradır. Alkol zehirlenmesi, çoğunlukla likörden (bunlara katılan esanslar içkiyi daha zararlı hale sokar), rakıdan, aperatiften, kokteyllerden ve şaraptan olur. Alkolizmin iki şekli vardır:

● *Had alkolizm* veya *sarhoşluk*, nispeten kısa zamanda, meselâ bir oturuşta büyük miktarda alkol almaktan ileri gelir. Fakat bu doz bünyeye göre değişir. Sarhoşluğun ilk anlarında ruhî bozukluklar belirir: neşe, taşkınlık veya üzüntü, bitkinlik, bazen de kendinden geçme (mistik veya şehevî olabilir), can yakma isteği, hattâ intihara kalkışma. Bu dönem geçince sarhoş az veya çok derin bir komaya girebilir; sonra da, kısa veya uzun bir süre içinde bozukluklar kaybolur. Ne var ki, kısa zamanda alınan büyük miktarda alkol ölüme yol açabilir.

● *Kronik alkolizm*, küçük dozlarla da olsa, alkol almayı alışkanlık haline sokmaktan ileri gelir. Onun için yavaş yavaş yerleşir, belirtileri de uzun süre farkedilmez; fakat bütün bu sinsiliğine ve yavaş yavaş gelişmesine rağmen, bazen çok ağır sonuçlar doğurabilecek, hattâ ölüme kadar götürebilecek karmaşıklıklara yol açar.

Alkolik kimsede özellikle sindirim bozuklukları görülür: iştahsızlık, bulantı, sabahları balgam çıkarma, yanma ve sinir bozuklukları: parmakların titremesi, baldırlarda kramp, kâbus (korkunç hayvanlar). Organların bozulması midede gastrit (ülser ve kanser ihtimali), karaciğerde de astrofik tipte bir siroz şeklinde belirir. Sinir dokularının bozulması, reflekslerin önce tahribine, sonra da yok olmasına yol açar; bunu, alkol polinevriti ve çoğu zaman onunla birlikte ortaya çıkan ruhî bozukluklar takip eder (Korsakov psikozu). Bu belirtilere görüş (ambliyopi), böbrek (nefrit), kalp (miyokardi), cinsiyet (anafrodizi veya iktidarsızlık) bozukluklarının eklendiği de çok sık görülmüştür. Bir hastalığın seyri sırasında, aşırı içki yüzünden durum birden ağırlaşabilir veya *delirium tremens* dediğimiz had düzensizlikler belirir. Alkoliklerde bazı hastalıklar, meselâ zatürree, çok tehlikeli olabilir, kolaylıkla vereme yol açar. Ölüm, genellikle bir delirium tremens esnasında veya enfeksiyon yahut iç organlar ihtilâtından olur. Bu gibi bir kazaya uğramayan alkolik, sonunda tam mânâsıyle çöker, kaşeksi'ye uğrar ve ölür.

● *Türkiye'de* 1950 yılında 6 278 675 lt.lik rakı ve 3 317 352 lt. lik şarap tüketimi, 1962'de 13 829 758 lt. lik (rakı) ve 4 609 731 lt. lik (şarap) bir seviyeye vardı. Bunda nüfus artışının önemli bir etkisi düşünülebilirse de, 1950'de fert başına düşen yıllık alkol miktarı 1,30 lt. iken 1962'de 3 lt. ye çıkmıştı.

Alkolizm ile ilgili olarak Adliye'de, 1957 yılında 7 826 sanık hakkında 5 936 amme davası açıldı; bu sayı 1964'te 9 217'ye çıktı, sanık sayısı da 11 351'e yükseldi (1957-1962 arası alkol suçlarında artış yüzde 45). Kronik alkolizm hakkında kesin bir istatistik yoktur. Çünkü bu tip hastalar çok defa hastahaneye baş vurmamaktadırlar. Ancak kronik alkolizm oranının Türkiye'de, meselâ İskandinav ülkeleriyle ölçülemeyecek kadar düşük olduğu bilinmektedir. Bakırköy Akıl hastahanesinde tedavi edilen kronik alkolikler: 1959'da 233 erkek, 6 kadın; 1960'da 235 e., 6 k.; 1961'de 229 e., 9 k.; 1962'de 306 e., 15 k.; 1963'te 406 e., 9 k.; 1964'te 416 e., 14 k.; 1965'te 210 e., 13 k.; 1966'da 277 e., 11 k.; 1967'de 387 e., 22 k.; 1968'de 415 e., 15 k. (LM)

ALKOLÖLÇER i. (fr. *alcoomètre*). Kim. Sıvılardaki alkol oranının ölçülmesine yarıyan yoğunluk ölçer.

— ANSİKL. Eskiden ancak yaklaşık sonuçlar veren Cartier alkolölçeri kullanılırdı; bugünkü nizamî alkolölçer Gay-Dussac'ınkidir. Bu âlet, 15°C'de bulunan 100 $sm.^3$ sıvıdaki alkol miktarını santimetre küp olarak verir. Derecelendirilmiş bir sıvıölçerden ibarettir. Derecelendirilmesi için âlet (15°C'de çalışır) ilkin saf alkole sokulur ve safrası sapın tepesi sıvı hizasına gelecek şekilde ayarlanır; bu kısım 100 olarak işaretlenir, sonra âlet hacim bakımından içinde yüzde 95 alkol bulunan bir çözeltiye daldırılır ve sıvı hizasındaki noktaya 95 yazılır. Hacim bakımından yüzde 90, 85, 80 v.s. alkolü bulunan sıvılarla da aynı işlem yapılır. Böylece değerlendirilen alkolölçer, bir alkol ve su karışımına sokulunca, meselâ sıvı seviyesinde 50 okunuyorsa bu karışımda yüzde 50 alkol var demektir. Aslında alkolölçer bir termometre ile birlikte kullanılmalıdır: sıcaklık 15°C'den farklı olduğu zaman, özel cetvellerden faydalanılarak gerekli düzeltmeler yapılır. (L)

ALKONİT i. (fr. *alconit*). Yüzde 14 nikel, yüzde 8,5 alüminyum, yüzde 23 kobalt ve yüzde 3 bakır ihtiva eden ve mıknatısların manyetik özelliklerini önemli ölçüde mükemmelleştiren bir demir alaşımı. (L)

ALKOR i. (ar. *al-kur*'dan). Astron. Büyük Ayı'nın yukarısında bulunan sönük bir yıldızın adı. Bu iki yıldızın çıplak gözle ayırt edilmesi görüş keskinliğinin belirtisidir. (L)

ALKOTEST i. (fr. *alcotest*). Nefesteki alkol oranını hemen, fakat tam bir kesinlik sağlamadan ölçerek bir kimsenin ne dereceye kadar alkol aldığını belirtmeğe yarayan âlet.

— ANSİKL. En kullanışlı *alkotest* tipi, içinde krom oksit bulunan bir tüp'tür: bir ucuna geçirilen ağızlıktan içeriye hava üfürülür; öteki uçta, hacmi belirli bir plastik kese vardır. Üfürülen havadaki alkol oranı, krom oksitin sarıdan yeşile çalmasıyle ve tüp'te işgal ettiği uzunlukla ölçülür. Bu âlet, litrede 0,80 grama kadar olan alkolü gösterebilir (bu rakkamı aşan miktarı göstermemesi, reaktif'in alkole doymuş olmasından ileri gelir). Sonuçlar kesin olmamakla beraber, alkol almış kimseleri teşhis bakımından çok yararlıdır. *Alkotest* ile içkili olduğu anlaşılan kimsenin aldığı alkol miktarı, kan muayenesiyle kesin olarak tespit edilir. (L)

ALKOYL i. (fr. *alcoyle*). Kim. Alkollerin hidroksillerinin alınmasıyle elde edilen tek değerli radikallere verilen grup adı. Meselâ, etil $CH_3—CH_2—$, isopropil $(CH_3)_2CH—$. (Alkoyl doymuş bir karbona bağlı bir hidrojen atomunun kaybı ile bir karbür türevi sayılabilir.) [L]

ALKOYLASYON i. (fr. *alcoylation*). Kim. Bir organik molekülde bir hidrojen atomunun yerini bir alkoyl radikalinin alması: *Benzinin, bir alkolün* v.b. *alkoylasyonu*.

— ANSİKL. Başlıca *alkoylasyon* etkenleri halohidrik esterler, alkoyl sülfatlar, bazen de bizzat alkollerdir. Bunlar kimi zaman hidrojenli bileşiğe, kimi zaman da bunun metalik türevine tesir ettirilir: meselâ, bazen alüminyum klorür eşliğinde bir halohidrik esterle bir alkol veya bir fenol, bir alkoyl sülfatla, anilin, sülfürik asit eşliğinde bir alkol ile işlem görebilir. Ketonların sodyumlu türevlerine de bir halohidrik ester tesir ettirilir. (L)

Alkyon (zool.) (fotoğraf 331. sayfada)

Foto. Frédéric-Rapho (LAROUSSE)

Alkuşta. Folk. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da davul zurna eşliğinde oynanan yaygın bir halk oyunu. Grup halinde erkekler tarafından oynanır, oyuncuların daima çift olarak katıldıkları oyun, zaman zaman karşılıklı çiftlerin elele vuruşları ile bir çeşit ritmik dövüş halini alır. Bitlis, Malatya, Muş, Siirt illerinde yaygındır. Elâzığ ve Gaziantep illerinde *Çepikli* adını alır. (M)

ALKYON i. Yun. mit. Yunan efsanelerine göre, Alkyone'nin veya kızlarının şekil değiştirmesinden doğan efsanevî kuş. (Alkyon, Thetis'e adanmıştı: bir barış sembolü sayılırdı. Su serçesi, yağmur kuşu, martı, kuğu, karabaş martısı olduğu ileri sürülmüştür.)

— Zool. *Alcyoneae* takımından bir selentere. (L)

ALKYONE. Yun. mit. Rüzgârlar kralı Aiolos'un kızı. Sabah yıldızı Eospheros'un oğlu Keyks ile evlendi. O kadar mutlu oldular ki, Hera ile Zeus'tan daha mutlu olduklarını söylemeğe cüret ettiler. Gazaba gelen tanrı onları kuş haline soktu. Bk. ALKYON. (L)

ALKYONEUS. Yun. mit. Uranos ile Gaia'nın oğlu, devlerle tanrılar arasındaki savaşta başlıca rolü oynadı. Herakles'in yirmi dört arkadaşını bir kaya altında ezdikten sonra, Athena'nın attığı bir okla öldü. Üzüntüye kapılan kızları, kendilerini denize atıp birer martı oldular. (L)

Alla breve, ital. dey. XVI. yy. dan sonraki ölçülü müzikte, bir kısa notanın birim sayıldığı ölçüyü belirtir. (Günümüz müziğinde alla breve ¢ 'ye tekabül eder.) [M]

ALLAH i. (ar. *ilâh*[?]'tan *Allâh*). Kâinatı yaratan üstün kudret, tanrı: *Cennet önümüzde Allah her tarafımızda* (A. H. Müftüoğlu). Müslümanlarca İslâmiyetin veya genellikle Hıristiyanlık, Musevîlik gibi semavî dinlerin belirttiği tanrı mefhumunu ifade eder. Putperestlerin tanrıları için *ilâh* veya *mâbud* kelimeleri kullanılır. Bk. ANSİKL.

— Dil bil. Kelimenin etimolojisi hakkında çeşitli görüşler vardır. Genellikle *ilâh*'tan geldiği kabul edilirse de bu katî değildir. Arapça başka köklerden geldiğine dair görüşler yanında, ayrıca Aramîce *alaha*'dan, İbranîce veya Süryanîce'den geldiği de iddia edilmiştir. Bunun yanında islâm bilgin ve gramercileri tarafından Allah kelimesinin Allah'a mahsus özel adı olduğu, herhangi bir kökten çıkmadığı da ileri sürülmüştür.

— ÇEŞ. DEY. (Türkçede *Allah* kelimesiyle yapılan deyimler ekseriya ünlem veya ünlem grubu durumundadır.) **1.** Şaşkınlık, hayret bildirenler: *Allah!* veya *Allaah!*: *Allaqh ne kadar da güzel.* || *Allah Allah*: *Allah Allah sen çırak değil misin?* (A. K. Tecer). || *Allahım: Şakaklarıma kar mı yağdı ne var / Benim mi Allahım bu çizgili yüz* (C. S. Tarancı). || *Subhanallah.* || **2.** Bir şeyin Allahın sayesinde kazanılacağını veya bir şeyden memnun kalındığını bildirenler: *Allah isterse.* || *Allah kadirdir.* || *Allah'a şükür: Kuru ekmekle beyaz peyniri lezzetle yiyen / Çeşmeden her su içerken «şükür Allah'a» diyen* (Yahya Kemal). || *Allah'ın izniyle* (*lütfuyle, inayetiyle*): *Biz Allah'ın izniyle sizi iyi etmeğe çalışacağız* (R. H. Karay). || *Allah'tan* (*ki*): *Allah'tan ki onun da mebus seçileceği söylentileri dolaşıyordu* (Z. O. Saba). || *Allah'tan olacak: Allah'tan olacak sabahtan beri çalışan terzi Matmazel, Dilber Kalfa ile beraber hava almağa çıkmış* (R.N. Güntekin). || **3.** Kızgınlık, şaşkınlık v.b. şiddetli duygularda, küfür, lânetleme ve tehdit ifade edenler: *Allah belâ*(*sı*)*nı* (*ceza*[*sı*]*nı*) *versin: Bunun için karı boşayacak değilim ya, Allah belâsını versin dedik sindirdik* (M. Ş. Esendal). *Allah cezanı versin! İnsan babası yerindeki adama...* (R. N. Güntekin). || *Allah canını alsın: Allah canını alsın / Sevip de terkedenlerin* (Türkü). || (*Hay*) *Allah kahretsin.* || *Allah nasıl bilirse öyle yapsın.* || *Allahın belâsı* (*cezası, gazabı*): *Bu Allah'ın belâsı melûn herifi hiç akrep sokmaz mı, diye haykırdım* (R. H. Karay). || *Allahın hışmına* (*gazabına*) *gel* (*uğra*) || *Allah'ından* (*Allah'tan*) *bulsun: Allah'tan bulsun inşallah diye beddua ederken cılız taze yana yakıla anlatıyordu* (B. Felek). || *Alimallah* (*Allah bilir*). || **4.** Yalvarma, rica ve dua maksadıyle söylenenler: *Allah aşkına: Allah aşkına garip cümleler yapma da ne yaparsan yap* (S. F. Abasıyanık). || *Allah rızası için: Allah rızası için söyleyin, başka ne yapabilirim* (R. N. Güntekin). || *Allah'ı*(*nı*) *seversen: Söyle Allâh'ı seversen, biz mi yanlış öğrenmişiz, bunlar mı yalan söylüyorlar* (Ahmed Midhat). || **5.** Çeşitli durumlarda teselli ve temennide bulunmak için kullanılanlar: [Ölmüş birinin yakınlarına veya bir felâketten sonra] *Allah acısını unutturmasın. Allah başka acı göstermesin. Allah ecir sabır versin.* || [Hastalar için] *Allah afiyet versin.* || *Allah aratmasın* (gerçekte iyi olmadığı halde, ondan da mahrum kalma korkusuyle). || [Çocuk için] *Allah bağışlasın: Kimin varsa Allah bağışlasın, Salih'im onyedisinde* (Ahmed Rasim). || [Evlenecek kızlar için] *Allah bahtından güldürsün.* || *Allah beterinden saklasın* (*esirgesin*). || *Allah dert verip derman aratmasın.* || [Aile için] *Allah dirlik düzenlik versin: Kapıyı açınca Allah dirlik düzenlik versin diyerek güveyin arkasını sıvazladı* (H. E. Adıvar). || [Çocuğun analı babalı yetişmesi için] *Allah dört gözden ayırmasın.* || *Allah düşmanıma vermesin*, kötü bir olaydan bahsederken. || *Allah eksik etmesin: Allah eksik etmesin gündüzleri çoluk çocuk gailesi var* (R. N. Güntekin). || *Allah eksikliğini* (*yokluğunu*) *göstermesin* (*vermesin*): *Hatice Valide küçük bir lokma koparıp öpüyor, tazim ediyor ve «Allah bunun yokluğunu göstermesin» diye dua ediyor* (Nezihe Araz). || *Allah emeklerini eline vermesin*, yapmak istediği işi bitirmesi mümkün olsun. || [Ölüm için] *Allah gecinden versin: Hocam dedi, Allah gecinden versin, vasiyet ölüm getirmez derler* (N. Araz). || [Kötü yolda olan için] *Allah ıslah etsin.* || [Yeni evliler için] *Allah ikisini bir yastıkta kocatsın.* || *Allah insanın aklını alacağına canını alsın*, ölüm delilikten iyidir anlamına. || [Yolcu arkasından] *Allah kavuştursun.* || *Allah kazadan belâdan esirgesin* (*saklasın*). || [Güç bir iş veya durum karşısında] *Allah kolaylık versin: Herkes yanındakinin kulağına yavaşça «Allah kolaylık versin» diye fısıldamıştı* (H. E. Adıvar). || *Allah korusun: Hele her dediğini herkese dinletecek, bir yazı ile bir şöhreti yıkıverecek adamlardan Allah korusun bizi* (N. Ataç). || *Allah kuru iftiradan saklasın.* || [Zor bir durum içinde olanlar veya ağır hastalar için] *Allah kurtarsın.* || *Allah mübarek etsin: Sen sakladın da ben öğrenmedim mi sanki? Allah mübarek etsin, dedi* (R. N. Güntekin). || *Allah nasip* (*kısmet*) *ederse.* || *Allah nazardan saklasın.* || *Allah ömürler versin.* || *Allah sabır versin.* || *Allah sağ gözü sol göze muhtaç etmesin*, Allah insanı en yakınlarına bile muhtaç etmesin anlamında. || *Allah sonunu* (*encamını, akıbetini*) *hayretsin* (*hayreylesin, hayreyleye*). || *Allah şaşırtmasın.* || *Allah tamamına erdirsin.* || *Allah tesirini halk etsin: Haydi bakalım kızım, Allah tesirini halk etsin. Ben elimden geldiği kadar yardım ederim, dedi* (R.N. Güntekin). || *Allah utandırmasın.*||**6.** Kadere boyun eğme ve tevekkül ifade etmek için kullanılanlar, çoğu zaman içinden çıkılması güç ve imkânsız görünen durumlarda, Allah'tan başka hiç kimseden yardım beklenilemeyeceği anlamında: *Allah acısın.* || *Allah büyüktür.* || *Allah imdat* (*yardım*) *eylesin.* || *Allah kerim.* || *Allah sekizde verdiğini dokuzda almaz*, kader değiştirilemez anlamında. || *Allah yardımcısı olsun.* || *Allah'a havale etmek: Bir derdin varsa Allah'a havale et, o ne yaparsa yapar...* (S. Sezâi). || *Allah'a sığınmak: Allah'a sığın şahs-ı hâlimin gazabından / Zira yumuşak huylu atın çiftesi pektir* (Ziya Paşa). || *Allah'a tevekkül etmek: Allah'a tevekkül edenin yâveri Hak'tır / Nâşâd gönül bir gün olur şâd olacaktır* (Ziya Paşa). || *Allah'ın emri*, kader: *Ölüm Allah'ın emri / Ayrılık olmasaydı* (Türkü). || *Allah'ın takdiri: Ne yapsınlar hanım, Allah'ın takdiri böyle imiş* (H. R. Gürpınar). || *Medet Allah.*||**7.** Bir şeyin yapılmasından veya bir hâdisenin oluşundan çok korkulduğunu belirtenler: *Allah acısın.* || *Allah esirgesin: Sen, Allah esirgesin, ölüm halinde değilsin* (N. Kemal). || *Allah etmesin.* || *Allah göstermesin: Allah göstermesin, ben o hıyaneti kabul etmem yoksa...* (H. R. Gürpınar). || *Allah saklasın.* || *Allah vere de: Allah vere de bir çingene kocaya düşmeyeydin* (Âlî Bey). || *Allah vermesin: Düşün ki, Allah vermesin, böyle bir şey varsa, büyük rezalet* (P. Safa). || *Allah yazdıysa bozsun: Allah yazdı ise bozsun, Allah düşmanımı senin şerrinden saklasın diyordu* (H. E. Adıvar). || — *Esk. Euzübillah*, Allah'a sığındık. || *Maazallah*, Allah korusun.|| **8.** Sevilen kimselere karşı, pek de hoşa gitmeyen bir iş yaptıkları zaman, lânet etmemek için kullanılanlar: *Allah iyiliğini versin.* || *Allah lâyığını* (*müstahakını*) *versin* (*vermesin*): *Hay Allah lâyığını versin, yine sadedden çıktık* (Ahmed Midhat). || *Fesuphanallah: Fesuphanallah canım biz bunları şubeye getirip göstermedik mi?* (M. Ş. Esendal). || *Hay Allah.* **9.** Vedalaşmalarda kullanılanlar: *Allahaısmarladık: Bekir Çavuş'a Allahaısmarladık dedim mi bilmiyorum, sendeleye sendeleye evime döndüm* (Y. K. Karaosmanoğlu). || [Yatmadan önce] *Allah rahatlık versin.* || *Allah selâmet versin: Haydi Allah selâmet versin, Tevfik bir sıkıntın olursa bana gel* (H. E. Adıvar). || *Allah'a emanet: İsmet evvel Allah sonra sana emânet* (N. Kemal).||**10.** Yemin ve ant olarak kullanılanlar: *Allah aşkına: Allah aşkına Yusuf Allah aşkına, tahtaların üzerine sigara bırakma, yanacağız...* (P. Safa). [Konuşma dilinde *Allaaşkına* şeklinde bozulmuş olarak da kullanılır.] || *Allah bir.* || *Allah bir söz bir.* || *Allah hakkı için: Allah hakkı için şu hacer-i esvedi takbil edelim diye nutuk vermiş* (R. N. Güntekin). || *Allah için*, doğrusu anlamında: *Görenler Allah için söylesin* (A. Hâmid). *Ama sessiz, kibar insanlardı Allah için* (B. Necatigil). || *Allah* (*seni, sizi*) *inandırsın: Allah sizi inandırsın böyle yazmış* (N. Ataç). || *Allah rızası için: Fakat Allah rızası için söyleyin başka ne yapabilirdim* (R. N. Güntekin). || *Allah var ya!* || *Allah eyvallah*, Bektaşilerde tasdik işareti. || [Sitem ve ikaz maksadıyle] *Allah'ı* (*nı*) *seversen: Çocuk Allah'ı seversen bana öyle şeyler söyleme* (N. Kemal). [Konuşma dilinde bozulmuş olarak *Allaasen* şekli de kullanılır]: *Canım bırak bu lafları Allasen* (S. F. Abasıyanık). || *Alimallah*, hiç şüphe etmeyin, muhakkak: *Şu romatizmam olmasa alimallah şimdiki tazelerin on tanesini cebimden çıkarırım* (B. Felek). || *Vallah*(*i*), *Billah*(*i*). Esk. *Tallah.* || **11.** Bir iyiliğe mukabele, teşekkür ve temenni olarak kullanılanlar: *Allah hoşnud olsun.* || [Dua, sadaka, kurban için] *Allah kabul etsin.* || *Allah ömürler versin.* || *Allah razı olsun: Hanımefendi gevrek gevrek gülerek, Allah senden razı olsun, kızım işimi kolaylaştırdın, dedi* (R. N. Güntekin). || [Kahve ve yemekten sonra] *Allah ziyade etsin.* || *Eyvallah.*|| **12.** Beğenme ve takdir ifade edenler: *Allah bağışlasın: Allah bağışlasın gül gibi delikanlısınız* (Âli Bey). || *Allah nazardan saklasın.* || [Güzellik için] *Allah övmüş de yaratmış.* || [Çok güzel yerine] *Maşallah.*||**13.** Ölüm ve ölmek söz konusu edildiğinde kullanılanlar: [Ölülerin ardından onları hayırla anmak için] *Allah* (*gani gani*) *rahmet etsin* (*eylesin*). || *Allah taksiratını affetsin.* || *Allah'ın binasını yıkmak*, kendini veya başkasını öldürmek. || *Allah'ın davetine icabet etmek: Biraz evvel Allah'ın davetine icabet etti. Ruhu istirahatta olsun, âmin* (R. H. Karay). || *Allah'ın rahmetine kavuşmak.* || *Allah'ına kavuşmak: Merhumun pederi kendisinden iki sene sonra Allah'ına kavuşmuş* (S. Nazif). || **14.** Mahiyeti anlaşılmayan, izahı mantıkla yapılamayacak durumlarda kullanılanlar: *Allah bilir.* || *Allah'ın hikmeti: Bu söz üzerine Allah'ın hikmeti, içeri giren ne kadar Sarulu varsa köpek suretine girip...* (N. Araz). || *Allah'ın işine bak.* || *Allah'ın işine karışılmaz.* || **15.** Memnuniyet ifade edenler: *Allah bin bir bereket versin: Ne işi, orta işi mi? Hayır! Karaborsacılık Allah bin bir bereket versin* (B. Felek). || *Allah'a bin şükür.* || *Allah'a hamd olsun.* || *Elhamdülillah.* || **16.** Haksızlık ve kötülük yapmak bahis konusu olduğunda kullanılanlar: *Allah korusun.* || *Allah yarattı dememek*, acımamak. || *Allah'tan korkmak*, kötülük ve fenalık yapmaktan çekinmek: *Yirmi yıllık müşterin, Allah'tan kork* (A. K. Tecer). || *Allah'tan korkmaz*, insafsız, kötülük yapmaktan çekinmez: *Allah'tan korkmaz, bari benden nefretini gizlemeyip de doğrusunu söylesene* (Ahmed Midhat). || *Ne Allah bilir ne kuldan utanır.* || *Ne Allah tanır ne kul.* || **17.** Bir fakire veya dilenciye sadaka verilmediği zaman ve gözümüz yok anlamında: *Allah versin.* || **18.** Allah'ın verdiklerinden bahsedilirken: *Allah vergisi*, bir kimsede doğuştan bulunan ve sonradan kazanılamayan kabiliyet veya hususiyet: *Bütün hastalıkların teşhisini Allah vergisi olarak yanlışsız koyar, ilâcını gene Allah vergisi olarak, kendi eliyle hazırlardı* (N. Araz). || *Allah yapısı değil kul yapısı*, kusurlu şeylerin özürü olarak kullanılır.||**19.** Allah'ı şahit gösterip, ifadeyi kuvvetlendirmek için kullanılanlar: *Allah bilir: Biz Almanya'da iken, Allah bilir, bir akşamı boş geçirmezdik* (M. Ş. Esendal). || *Allah bilir ya!: Günden güne

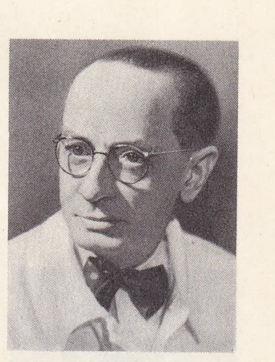

François de Gaudart d'ALLAINES

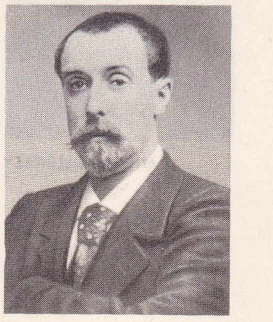

Alphonse ALLAIS

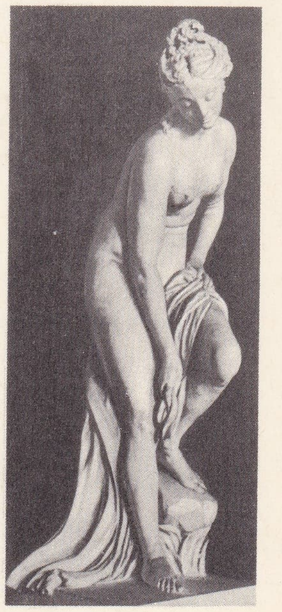

ALLEGRAIN'in «Venüs banyoda» heykeli (Louvre müzesi, Paris)

Foto. Studio Dansemont, Giraudon (*LAROUSSE*)

Mareşal ALLENBEY

Allahâbâd
(fotoğraf 332. sayfada)

sararıp solması da Allah bilir ya merhametime dokundu (H. R. Gürpınar). ‖ *Allah'ın bildiğini kuldan ne saklayayım*: *Gene kızacaksın ama Allah'ın bildiği şey için neye insanlara yalan söyleyeyim* (N. Ataç). ‖ *Öldüm Allah*: *Bu yüzden ikinci kısımla üçüncü kısım, öldüm Allah, bahçeye bir arada çıkamaz* (Kemal Tahir). ‖ **20.** Çeşitli durumlarda kullanılanlar: *Allah akıllar versin*: *Şaşkın aklınca bahşiş veriyor. Allah akıllar versin, bu bahşiş vermek değil azamet satmaktır* (A. Hâmid).‖*Allah bana ben de sana*, para v.b. verebilecek durumda değilim anlamında. ‖ [Çok yiyenler için] *Allah manda şifası versin.* (*Argo.*) ‖ *Allah ne verdiyse*, yiyecek ne varsa: *Acı tatlı Allah ne verdiyse hem yer hem konuşuruz* (A. K. Tecer.) ‖ [Uzakta bulunanlardan bahsedilirken] *Allah selâmet versin*: *Allah selâmet versin, bizim Lutfi biraz salakçadır* (Ahmed Rasim). ‖ *Allah taksimi* (*payı*). ‖ [Talihin açılması, kısa zamanda zengin olmak, veya bir başarıya ulaşmak durumunda olanlar için] *Allah yürü ya kulum deyince.* ‖ *Allah'a yalvar*, ben yardım edemem, benden fayda umma anlamında. ‖ [Kız tarafına evlenme teklif ederken] *Allah'ın emriyle Peygamber'in kavliyle*: *Sonra ne olacak, Allah'ın emriyle Peygamber'in kavliyle seni kendime alırdım, olur biterdi* (R. N. Güntekin). ‖ *Allah'ın evi*, cami. ‖ *Allah'ın günü*, hergün anlamında bıkkınlık ifade eder: *Sait de her Allah'ın günü okur* (S. Kocagöz). ‖ *Allah'ın indinde*: *Allah'ın indinde kasa hırsızlığı senin öfkenden daha makbuldür* (Peyami Safa). ‖ [Issız yerler için] *Allah'ın kırı, dağı, bağı* v.b. ‖ *Allah'ın nimeti, Allah'ın verdiği yiyecekler*: *Sofrada Allah'ın nimeti* (F.H.Dağlarca). ‖ *Allah'ını seven tutmasın*, engel olmayın anlamında. ‖ *Allah'tan ümit kesilmez*, bir mucize olabilir anlamında: *Henüz zürriyetimiz olmadı, ama Allah'tan ümit kesilmez* (B. Felek). ‖ *(Be) Allah'ın kulu*: *Fakat Be Allah'ın kulu bir gün bir parça canlan* (R. N. Güntekin). ‖ [Selâm maksadıyle] *Eyvallah.* ‖ [Bıkkınlık için] *İllallah.* ‖ [Temenni bildirir] *İnşallah.*

◆ **Allah Allah** ünl. Taarruzun son safhası olan hücumda düşmanla süngüleşmek ve boğaz boğaza savaşmak için hücum eden askerin kullandığı söz. Bununla kendilerinin maneviyatı artarken, düşmanınki sarsılır.

◆ **Allahan** çoğl. i. Allah adamları, ermişler.

◆ **Allahî** i. Allah adamı, ermiş, veli.

◆ **Allahiyan** çoğl. i. Ermişler.

◆ **Allahlık** i. Kendisinden hiç bir konuda ciddî hareket beklenmeyen saf ve zararsız kimse: *Hoca Efendi gibi Allahlık denilen mahlûkattan olmak lâzımdır* (Atatürk). ‖ Sonucundan ümit kesilen ve Allah'a bırakılan bir iş veya hareket.

— DEY. *Allahlık davası etmek*, kendisini Allah kadar büyük görmek: *Elinden gelse, hâşâ, Allahlık davası edecek* (Namık Kemal).

◆ **Allahsız** sıf. Tanrı'ya inanmayan: *Fakat her gün basılı curnallarda «Allahsız», «dinsiz» isnadı ile halkın kin ve gazabına sürülüp durmaktadırlar* (F.R. Atay). *Şair ki* [...] *Allahsız bir cemiyette, elektrik cereyanı kesilmiş bir şehrin meydan yerindeki fener gibi sönecek...* (N. F. Kısakürek). ‖ İnsafsız: *Bak dedi. Allahsız, bu oğlan senin verdiğinin yarısını veriyor* (Yaşar Kemal).

◆ **Allahsızlık** i. Fels. Athéisme: *İnsanın bütün hareketlerini kendi iradesine değil, kör veya ilahî zarurete bağlayan fatalizm, hem Allahsızlık* (*athéisme*), *hem de Allahın mutlak vahdeti* (*panthéisme*) *akideleriyle karışır* (Peyami Safa). Bk. ATHEİSME.

◆ **Allahuâlem** (*Allahuâ'lem bi's-sevab* şeklinde bir sözün baş kısmıdır) Allah daha iyi bilir mânâsına kullanılır: *Sekiz aydan beridir ki ne olduğu Allahuâlem bissevap* (P. Safa).

◆ **Allahuekber**, Tanrı uluların ulusudur, Tanrı en büyüktür anlamında Ezan'da geçen bir söz: *Cemi cümle «Allahuekber» diyip secdeye vardı.*

◆ **Allahutaâlâ**, Tanrı en yücedir anlamında Allah'ın sıfatıdır: *Yalnızlık bir Allahutaâlâya mahsustur, öyle değil mi hemşireciğim?* (R. N. Güntekin). *Allahutâlâ muinin olsun; sağ selâmet seni bana sağışlasın.*

— ANSİKL. İslâma göre *Allah*, âlametlerin ve bütün varlıkların yaratıcısı ve tek mâbudu.

Kelimenin İslâmdan önceki anlamı başka olmakla beraber, Araplarca biliniyordu. Kaynağı hakkında dil bilginleri çeşitli fikirler ileri sürerler. *İlâh*'tan (mabut, tapacak, cemi: *âlihe*) veya süryanî bir kelime olan *elaha*'dan geldiği tartışma konusu olmuştur. Bu konuda yirmiden fazla görüş vardır. İbn Manzur gibi eski ve El-Bustanî gibi sonraki dil bilginleri kelimenin ilâh'tan geldiğinde birleşirler. İslâm dininin ilk çağrısı *«lâ ilâhe illa'l-lâh*: Allah'tan başka tanrı yoktur» inancına dayanır. Allah'ın varlığına, kemal sıfatlarıyle vasıflanmış bulunduğuna, eksiklik bildiren sıfatlardan arındığına, bazı sıfatların da kendisine mal edilebileceğine inanmak, imanın birinci şartıdır. Müslüman ilâhiyatçılar Allah konusunu ele alırken birtakım bilgileri ve bunlarla ilgili terimleri öne sürer, bu konudaki fikir ve inançları, bu terimlerle ve bu bilgilerden faydalanarak izaha çalışırlar.

● *Terimler. Vücut*: varlık. *Zat*: mahiyet ve tabiat (Mahiyet'e, tahakkuku bakımından zat ve hakikat; taayyünü bakımından hüviyet denir). Vücut başka, zat ve mahiyet başkadır. Vücut ve mevcuda *şey* de denir. *Kidem*: evveli olmamak. *Hudus*: yokken var olmak. *'Ayn*: başlı başına var olan şey. *Cevher*: meydana gelen varlık, başlı başına var olan varlık. *Araz*: kendi kendine var olamayan şey. *Cisim*: uzunluğu, genişliği, derinliği olan maddî şey. *Hayyiz*: fezadaki belirli bir boşluk. *Tahayyüz*: hayyizi işgal etmek. *Mütehhayyiz*: cisim haline gelip bu boşluğa yerleşmiş olan *âlem;* Allah'tan başka bütün varlıklar.

● *Varlıklar*'ın (*eşyâ*) hakikatleri vardır ve bunlar bilinebilir. Bilgi (ilim), Ebu Mansur-il-Maturidi'ye göre «bir varlığın (şey) tasavvur edilmesini, derin düşünülmesini ve ifade edilmesini mümkün kılan sıfat» tır. Bu sıfat ile vasıflanabilmek için üç yol vardır: 1. *Aldatmayan duygular* (*el-havas-us-selime*). Bunlar zarurî bilgiler doğurur; 2. *Doğru haber* (*el-haber-us-sadık*). İnanışa uygun olsun olmasın gerçeğe uyan her haber bu vasfı taşır. İki kısımdır: a— *Mütevatir haber*, ağızdan ağıza dolaşan; b— *Mucizeyle doğrulanan haber*, resul'ün verdiği bilgi: Vahye dayanırsa bu haber zarurî bilgi doğurur; 3. *Akıl*. Açık ve zarurî bilginin yanında akıl, bizi delille elde edilen sonuçlara ulaştırır. Bu sonuçlar delile dayanan kesin bilgilerdir.

Bu anlayış ve bu vasıtalarla *vücut* (varlık) konusuna eğildiğimiz zaman ortaya üç hüküm çıkar: *vacip, mümkün, müstahil* Allah'ın varlığı kendi (zatı) icabı olarak bilinir, adem'le (yokluk) ilgisi yoktur, ezelî ve ebedîdir; buna *vacip* denir. Varlığı veya yokluğu kendi (zatı) icabı olmayan ve başka varlığa dayanan malum; buna *mümkün* denir. Varlığı imkânsız veya muhal; yokluğu zarurî olan; buna da *müstahil* denir.

● *Allah'ın varlığı*: a— Âlem bütün cüzüleri (en küçük parçaları) ile birlikte yaratılmıştır. Zira *ayn*'lardan, *araz*'lardan ve bunlardan teşekkül etmiş cisimlerden ibarettir. Arazların bazılarının meydana gelmesi his ve müşahede (gözlem) ile ispatlanmıştır; renklerin değişmesi, hareketin durgunluğa varması gibi. Arazlardan bazılarının meydana gelmesi de delil (kanıt) ile ispatlanmıştır. Dış âlemdeki hareketlerde adem (yok olma, yokluk) vasfı bulunduğuna göre bunlar da hâdistir (yaratılmış). Zira adem ile ilgisi olan her varlık hâdistir. Ayn'lar (cevher) için de hal böyledir. Her cismin ve her cevherin bir mekânda (hayyiz) bulunması zarurîdir. Böyle olunca da hareket ya da durgunluk halinde bulunacaktır. Her iki hal de, var olma, ortaya çıkma işaretidir. Görülüyor ki bu cüzüler yaradılmış'tır (hâdis). Bunlardan meydana gelen âlemin de yaratılması (hâdis olması) zarurî bir sonuçtur. b— Bu âlemlerin bir yapıcısı (sânii) vardır. Âlem hâdis olduğuna göre mümkün bir varlıktır ve bu varlık, varlığı kendinin (zat) icabı (gereği) olan bir varlığa, vacip bir vücuda dayanacaktır. Eğer bu hâdis'i meydana getiren (muhdis) varlık, vacip değil de mümkün bir vücut olsaydı, âlemin en küçük parçalarından (cüz) sayılması gerekirdi. Böyle olunca da hâdis, âlemin muhdis'i olamaz; delille delâlet olunan, yani gösterilen şey aynı olurdu. Bir şeyin iki ayrı şey olamayacağı ise açıktır. Bu, delille anlama, bizi zarurî bir sonuca vardırır. Bu da *muhdis*'in, vacib-ül-vücud (yani Allah) olduğudur. Şu halde âlemin yapıcısı vardır ve bu da Allah'tır. *Vacib*'in ispatı meselesi tevhit ilminin esasını teşkil eder. Bu konuda islâm filozof ve kelâmcıları pekçok deliller ileri sürmüşlerdir. Bunları üç grupta toplamak kabildir. **1.** *Hudus delili* (Yukarda kısaca anlatıldı). **2.** *İmkân delili*, âlem, tam bir nizam içinde meydana getirilmiş bir bileşimdir. Bu terkibin parçalarına ihtiyaç vardır. Parçaya ihtiyaç duyan varlık *vacip* olamaz. Çünkü *vacip* varlık birleşik (mürekkep) değildir. Âlem vacip olmayınca *mümkün* olur. Mümkün ise vacibe muhtaçtır. **3.** *Âlemin nizamı delili*, tabiat, kâinattaki olayların akışı içinde bir âhenk ve nizam olduğunu da ortaya koyar. Bunlar bizi, kanunlar topluluğu manzumesiyle gaye ve sebeplere ulaştırır. Bu kanunların bir akıl ve idrâkten çıktığı, bu gaye ve sebeplerin de bir *inayet* (gayret, lütuf) ve *hikmet'e* (sebep) dayandığı açıkça görülür. Bu da akıl ve şuur sahibi bir düzenleyici ve yapıcı'nın varlığını ortaya koyar. İşte bu, kâinatın mimarı olan Allah'tır.

● *Allahın sıfatları*. Bütün varlıkların yegâne yaratıcısı ve mabudu Allah'tır. Vacib-ül-vücud kavramı ancak onun tek olan kendine (zat) aittir. Allah'ın kemal sıfatlarını ile düşünmek, O'nu eksiklik gösteren sıfatlardan da uzak görmek şarttır. Bunların hepsi nass'la (doğru haber) doğrulanmıştır.

Eksiklik (nakise) ifade eden ve Allah'tan uzak tutulması gereken sıfatlar, akait ve tevhit kitaplarında derli toplu bir tasnife tabi tutulmadan sıralanır. Bu sıfatların önemli olanları beş esasta toplanabilir. 1— Hudus, 2— Fena, 3— Benzemek, 4— Başkasıyle kıyam (var olmak), 5— Şirk. Mabut için eksiklik ifade eden bu sıfatlar onun ilâhî varlığından çıkarılınca onların zıttı olan beş sıfat ortaya çıkar: 1. Kıdem, 2. Beka, 3. Havadise muhalefet, 4. Kendi nefsiyle kıyam (var olmak), 5. Vahdaniyet.

Kemal ifade eden sıfatlar Allah'ın zatı sıfatlarıdır; 1. İlim, 2. Kudret, 3. Hayat, 4. Semi, 5. Basar, 6. İrade ve Meşuyet, 7. Kelâm, 8. Tekvin. Kur'an ve hadis ile ispatlanan bu sıfatlar ezelî ve ebedîdir. Allah'ın zatı ile vardır. Ondan hiç bir suretle ayrılmaz.

● *Allahın adları*. Allah'ın «güzel adları» nın (esna-ül-hüsna) bulunduğu Kur'an-ı Kerim'de anlatılmıştır. (VII. 179; XVII. 110; VIII. 20; XXIV. 59.) Ebu Hüreyre v.d. den nakledilen ve «Allah'ın 99 ismi vardır; bunları sayan cennete girer» hadisiyle birlikte tespit edilmiş bulunan 99 ismin bu güzel adlar olduğu kabul edilmiştir.

Bu hadisteki adlar sayılırsa, aynı ibaredeki *Allah* ve *Huve*'nin (O) bu sayının dışında kaldığı görülür. Şu halde Allah'ın adları 99'dan ibaret değildir. El-Beynakî (öl. 458), bu 99 adın, zikir için gerekli sayı olduğu, yoksa ilâhî isimlerin sonsuz bulunduğu düşüncesindedir. Fahrüddin-ir-Râzî de (öl. 606) aynı fikirdedir. İlâhî adlar içinde *ism-i âzâm'ın* (*ismu'llah i'l-a' zam*) *Allah* ile *Huve*'den (O) hangisi olduğu münakaşa konusu yapılmış ise de birincisinde anlaşmaya varılmıştır. Kelâm bilginleri arasında *isim, musamma* ve *tesmiye* (isimlendirme) konusunda da fikir ayrılıkları olduğu görülüyor. Eş'arîler ismin, müsemmanın (adlanma) aynı, tesmiyenin (adlandırma) gayrı olduğunu ileri sürerler. Mutezile «isim müsemma ve tesmiyenin gayrıdır» derler. El-Gazzalî ile Er-Razî ise her üçünün de ayrı ayrı şeyler olduğu kanaatindedirler. (→ Bibliyo.) [M]

ALLAHÂBÂD veya **İLÂHÂBÂD,** Hindistan'da (Utter Pradeş) şehir; Ganj ve Yamuna ırmaklarının birleştiği yerde: 431 000 nüf. Önemli bir idare ve ticaret merkezi.

— Tar. 1583'te Moğol imparatoru Ekber tarafından tahkim edilen Allahâbâd, Hintliler tarafından kutsal sayılan bir yerde, 643'te meşhur çinli budist seyyah Hiuan-Çang tarafından ziyaret edilen eski bir hint sitesinin (Prayag) yerinde kurulmuştur. 1194'te Moğollar'ın ele geçirdiği şehir, 1798'de İngilizler tarafından işgal edilerek müstahkem mevki haline getirildi. İngilizler 1857'de şehri sipahilere karşı savundular. Her yıl (15 ocak-15 şubat) 250 000 hacı Ganj, Yamuna ve görünmez Sarasvati nehirlerinin birleştiği yere (Tribenighat denilen yer) gelerek günahlarından arınırlar. Buna Magh Mela denir; her on iki yılda bir daha büyük bir me-

Foto. LAROUSSE

rasimle yapılır (Kumbh Mela). Kalenin içinde on metreden yüksek taş bir sütun vardır; bu sütun üzerine Açoka'nın meşhur emirnamelerinden biri, Samudragupta (IV. yy.) zaferinin hikâyesi ve bazı başka yazıtlar kazılmıştır. Bu sütun, Moğollar zamanında, Kosam'dan (Kauçambi) getirilmiştir. (L)

ALLAHÎ, divan şairi (XVI. yy.). Kürdistan meliklerindendi. Sultan Selim'den önceleri iltifat gördü, sonradan katledildi. (M)

ALLAH KULU HAN, Hîve'de hanlık eden Özbek Kongrat hükümdarı (öl. 1842). Babası Hîve hanlarından Mehmed Rahim Handır (1806-1825). Allah Kulu, daha han olmadan, İran'a yaptığı akınlarla ülkesinde şöhret kazandı. Hükümdarlığı zamanında Ruslar ile de mücadele etti. Devrin ulema ve üdebasını korudu, onları türkçe eser yazmağa teşvik etti. Ulemadan Âgâhî, Allah Kulu Han adına *Riyâz-üd-Devle* (Devlet Bahçesi) adlı Hîve tarihini yazdı. (M)

Allahlar Susamışlardı (*Les Dieux ont Soif*), Anatole France'ın romanı (1912). Yazar, bu romanda 1793 tedhişçilerini anlatır. Romanın kahramanı, David'in öğrencisi genç bir ressamdır; namuslu ama dar kafalıdır. Jakobin mantığına uyarak ihtilâl mahkemesinde amansız bir yargıç olur, herkesi giyotin'e gönderir, sonunda kendi de gider. Romanda bir ihtilâl devrinin psikolojik ve sosyal bakımdan insanda doğurabileceği çeşitli davranışları canlandıran birçok kahraman yer alır. Bunların arasında şüpheci epikürcü Brotteaux des Ilettes, her türlü taassubu ve şiddeti hor görmesi bakımından diğerleri arasında yazara en çok benzeyenidir. (L)

ALLAHUEKBER dağı, Doğu Anadolu'da, Kars'ın 48 km. batısında, Sarıkamış'ın 28 km. kuzeyinde lav kütlelerinden oluşmuş dağ; 3 125 m. Birinci Dünya savaşında Sarıkamış muharebesinin bir safhası bu dağın yamaçlarında geçti ve türk kuvvetlerini büyük kayıplara uğrattı. (M)

ALLAHVERDİ aşireti, İran'ın Fars eyaletinde yaşayan bir türkmen aşiretinin adı. || İran şahı Abbas I'in kumandanlarından biri de ALLAHVERDİ HAN adını taşır. Ayrıca Bengal, Bihar ve Orisa nevvâbı Mirza Muhammed Ali adlı bir türkmenin Mahabat Cang adındaki oğlunun da (1740-1756) adıdır. Nadir Şahın kumandanlarından biri de yine, ALLAHVERDİ HAN adıyle anılır. (M)

ALLAHYAR (öl. 1713), XVII-XVIII. yy. Orta Asya türk sofî şairi. Özbeklerin Hıtay soyu beylerinden. Buhara hanlığında Gümrük (tamga) idaresi reisliğinde bulundu. Nakşbendî tarikatına mensuptu. Tasavvufa ve ahlâka dair farsça ve türkçe eserler ve didaktik mahiyette manzumeler de yazdığı bilinmektedir. En tanınmış eseri, devrinin Orta Asya-Özbek Türkçesiyle yazdığı *Sebat-ül-Âcizîn* (Âcizlerin Sebatı) adlı, didaktik manzumedir. (M)

ALLAİN (Marcel), fransız yazarı (Paris 1885). Pierre Souvestre (1874-1914) ile birlikte birçok polis romanının kahramanı **Fantoma**'yı yarattı. (L)

ALLAİN (Pierre), fransız dağcısı (Mirebeau 1904). 1935'te Dru zirvesinin kuzey yüzüne, 1933'te Fou'nun güney sırtına, 1934'te Meije'nin güney yüzüne ilk olarak çıktı. 1946'da Grandes-Jorasses'larda Walker burnunun kuzeydeki sivri tepesine üçüncü çıkışı başardı. 1936'da Karakurum'a gönderilen fransız gezi heyetine katıldı. Pierre Allain, özellikle kayalara tırmanmak için bulduğu antrenman usulleriyle dikkati çekti, bu metot başkalarınca da benimsendi. (L)

ALLAİNES (François de GAUDART D'), fransız cerrahı (Paris 1892). Paris hastaheneleri cerrahı (1925), Paris Tıp fakültesinde profesör. Rektum kanserinin, doğuştan veya sonradan olan kalp hastalıklarının ameliyatla tedavisine çalıştı. 1951'de kalpteki mitral daralma esnasında azikos ve ana toplardamarları üzerinde ağızlaşma ameliyatını ilk yapan odur. (Fr. Bil. akademisi 1956.) [L]

ALLAİS (Alphonse), fransız yazarı (Honfleur 1855-Paris 1905). Eczacılık öğrenimini yarıda bıraktıktan sonra, kurucularından olduğu Chat-Noir kabaresinde çalışmağa başladı. Bütün eserleri mizah, şaka ve şaşırtmaca üzerine kurulmuştur: *A se Tordre* (Katılırcasına) 1891; *Rose et Vert-Pomme* (Pembe ve Elma Yeşili); *le Parapluide de L'escouade* (Manganın Şemsiyesi) 1894; *Deux et Deux Font Cinq* (İki Kere İki Beş Eder) 1895; *On n'est pas des Boeufs* (Öküz Değiliz) 1896; *Amours, Delices et Orgues* (Aşklar, Zevkler ve Orglar) 1898; *Pour Couse de Finde Bail* (Mukavele Sonu) 1899; *Affaire Blaireau* (Blaireau Olayı) 1899; *Ne nous Frappons pas* (Boş Verelim) 1900; *Le Captain Cap* (1902). Tek başına yahut başkalarıyle birlikte yazdığı tiyatro eserleri: *le Pauvre Bougre et le Bon Génie* (Zavallı Adamla İyi Peri) 1899; *Monsieur la Pudeur* (Hayâ Bey) 1903. [L]

ALLAİS (Emile), fransız kayak şampiyonu (Megève 1912). Dikkate değer bir tekniği vardı, 1936'dan 1938'e kadar uluslararası yarışmalarda birçok başarı elde etti; iniş, kombine ve zikzak inişlerde dünya şampiyonluğu unvanını aldı. Uluslararası kayakçılık alanında kuvvetli kişiliğini kabul ettirdi, ünlü bir kayak usulünün öncüsü oldu. (L)

ALLAİS (Maurice), fransız mühendisi ve iktisatçısı (Paris 1911). Politeknik'te Madencilik okulunda öğrenimini yaptıktan sonra, iktisadî araştırma ve öğretim alanlarında ihtisas yaptı (İstatistik enstitüsü ve Madencilik okulu). Nazarî ve uygulamalı iktisat üzerindeki çeşitli incelemeleri özellikle Amerika'da ilgi uyandırmıştır. Liberal ve serbest teşebbüs taraftarıdır; 1946'dan beri çeşitli gelir vergileri yerine (bunun malthus'cu bir tutum olduğunu söyler) «maddi mallar üzerine tek bir genel vergi» (orantılı sermaye vergisi) konmasını ister. (L)

ALLÂK sıf. i. (ar. *ᶜallāk*). Dönek, aldatıcı, sözünde durmaz, kendisine güvenilmesi caiz olmayan [kimse]: *O allâk, hilekâr kızların zihnine girdi, yer etti, çengeli taktı* (A. Vefik Paşa). [M]

ALLAK BULLAK zf. Karma karışık, alt üst: *Camın önündeyim, kapı vuruldu, içeriye Davud ağa girdi yüzü allak bullak...* (R. H. Karay). *Ortalık allak bullak* (Ahmed Rasim).

— ÇEŞ. DEY. *Allak bullak etmek*, darmadağın etmek, karıştırmak, bozmak: *Bu kulakları paralayan yıldırım Kasr-ı Hümayun'un bir tarafına düşmüş, binayı allak bullak etmiş, gövdesini çökertmişti* (N. Araz). — Mec. [*Başını, kafasını, zihnini, aklını* v.b.] *Allak bullak etmek*, düşünemez hale gelmek: *Pirinç pırıltısı tekrar kafamı allak bullak etti* (Yahya Kemal). || [*Başı, kafası, zihni, aklı* v.b.] *Allak bullak olmak*, şaşkına dönmek, zihni karışmak: *Bu üç zavallı odanın sağ köşesine doğru bakınca büsbütün allak bullak oldular* (H. R. Gürpınar). [M]

ALLAL el-FASİ, faslı politikacı (Fas 1906'ya doğr.). İstiklâl adı verilen Fas bağımsız hareketinin kurucusu. 1937'de Gabon'a sürüldü, 1946'da Fas'a döndü, sonra Kahire'ye hicret edip orada Kuzey Afrika Kurtuluş komitesine girdi. 1946'da İstiklâl* partisi başkanı oldu, tekrar sürgüne gitmek zorunda kaldı (1947-1953), Tetuan'da Ulusal Fas cephesinin kuruluşuna katıldı (1951). Fas Kurucu meclisi başkanı (1961) ve 1962'de Hasan II'nin kurduğu hükûmette İslâm İşleri bakanı oldu. *El-Nak el-Dâti* (Kendi Kendini Tenkit) ve *El-Magrıb el-Arabî el-Kebir* (Büyük Arap Magrıbı) adlı eserlerin yazarıdır. (L)

ALLÂM sıf. (ar. *ᶜilm*, bilmek'ten *ᶜallām*). Herşeyi bilen mânâsına, Tanrı'nın sıfatlarından biri: *Allâm u hakîmsin ki olmuş/her zerrede münceli meâlin* (Recaizade Ekrem).

— DEY. *Allâm-ül-guyûb*, görünmeyen şeyleri bilen, Tanrı. (M)

ALLÂME sıf. ve i. (ar. *ᶜilm*, bilmek'ten *ᶜallāme*). Çok ve derin bilgi sahibi olan, çok bilgili [kimse]: *... dünyada mevcut olan insan adedince allâmeler, fâzıllar, hakîmler, müellifler [...] zuhur etmiş* (Namık Kemal). *Genç allâme [...] bir mucizedir ki bazı yerlerde vücut buluyor* (Ahmed Hâşim).

— DEY. *Allâme-i kül*, bir şeyin sırrına vakıf olan: *Mehmet sanki o anda allâme-i kül olmuş gibi seviniyordu* (N. Araz).

◆ **Allâmelik** i. Cahil bir kimsenin derin bilgili görünmeğe kalkması: *İşgal hukuka uygun bir direniştir diye saçma gerekçeli allâmelikler ediyor* (A. Kabaklı). [M]

All-American kanalı, Güney Kaliforniya'nın (A.B.D.) büyük sulama kanalı; İmperial barajı tarafından beslenir. (L)

ALLAN (David), iskoçyalı ressam (Alloa 1744-Edinburg 1796). Portreleri ve çizdiği günlük hayattan sahneleri yüzünden ona İSKOÇYALI HOGARTH namı verildi. *Resmin Başlangıcı* isimli eseri meşhurdur (Edinburg müzesi). [L]

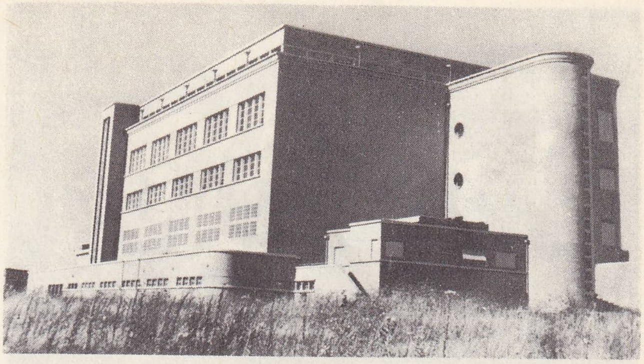

ALLOUİS radyo istasyonu

ALLAN (Louise DESPREAUX, dame), fransız kadın tiyatro oyuncusu (Belçika'da Mons 1810-Paris 1856). Anlayışlı, zeki bir oyuncuydu. Comédie-Française'de, Musset'nin *Bir Kapris* (Un Caprice) 1847 ve *Şamdancı* (le Chandelier) 1850 piyeslerinin ilk sahneye konuluşunda baş kadın rolünü oynadı. (L)

ALLAN (William), ingiliz sendikacısı (Dundee 1837-ay.y. 1903). Mekanistler sendikası başkanı sıfatıyle, XIX. yy. ın ikinci yarısında, *trade-unionism*'in yeniden teşkilâtlanmasında önemli bir rol oynadı. (L)

ALLANİT i. (fr. *allanite*). Miner. Kimyevî yapısı karmaşık ve bakışımı monoklinik tabiî bir silikat; içinde alüminyum ile beraber demir, magnezyum, kalsiyum, seryum saltan, neodim ve praseodim bulunur. (*Eşanl.* ORTİT) [L]

alla polacca, ital. dey. Polonya biçimi, müzikte polonez türünün ritmini belirtir. (XVII. yy. da kullanılmağa başlanmıştır.) [L]

ALLARD (Paul), fransız tarihçisi (Rouen 1841-Senneville-sur-Fécamp 1916). Önceleri hâkim olan Allard, hıristiyanlığın eski çağlarına ait birçok eser yayımladı: *Histoire des Persécutions du I er au IV e Siècle* (1. yy. dan 4. yy. a kadar Zulüm Tarihi) [1884 ve sonraki yıllar]. (L)

ALLARD (Pierre Gilbert LEROİ, baron D'), fransız kurucu meclis üyesi ve iktisatçısı (Montluçon 1752-Besançon 1809). Bizzat idare ettiği büyük çelik fabrikaları vardı. 1789 Kurucu meclisinde malî meselelerle meşgul oldu ve 1803'ten itibaren Paris vergi işleri müdürlüğü yaptı. 17 Mart 1791 tarihli kanuna adını verdi. 4 Ağustos 1789 gecesi alınan bir kararla, bütün imtiyazların kaldırılması üzerine kapanan korporasyonlar yerine, herkese istediği alanda çalışma özgürlüğü tanınıyordu. (L)

ALLART (Hortense), fransız kadın edebi-

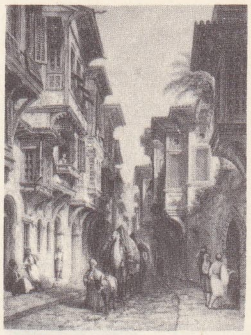

ALLOM'dan bir gravür

Alessandro **ALLORİ**'den «Kocasını Aldatan Kadın», detay

François de Gaudart d'Allaines ve Alphonse Allais (fotoğraflar 333. sayfada)

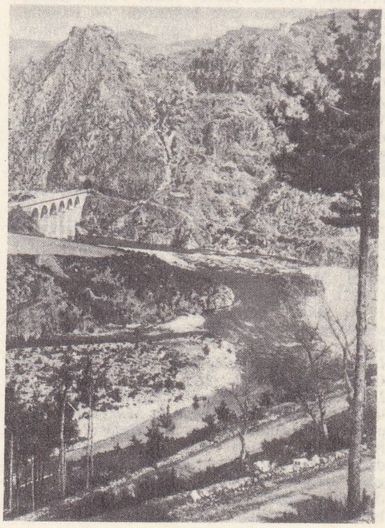

Yukarı Loire bölgesinde **ALLİER** boğazı

Foto. Brogi (LAROUSSE)

ALMA muharebesi
Eugène Lami'nin tablosu

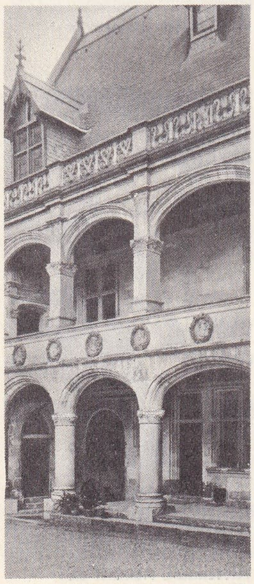

Alluye konağı cephesi
italyan üslûbu

Christophe Gabriel Allegrain
(fotoğraf 333. sayfada)

yatçı (Milano 1801-Montléry 1879). Birçok romandan başka, La Mennais, Béranger, Sainte-Beuve ve özellikle Chateaubriand ile ilişkilerini anlatan *Enchantements de Prudence* adında edebî hatıralarını yazdı. (L)

ALLASSAC, Corrèze'in bir bucağı (Fransa'nın Brive-la-Gaillarde idarî bölgesinde); 3 725 nüf. XV. yy. da onarılmış roman kilisesi; kalsiyum karbür fabrikası. (L)

ALLE. Bk. LYNA.

ALLECTUS, Carausius'u öldürdükten sonra, İngiltere'de hükümdarlığı eline geçiren zorba (294). Constantius Chlorus'un hücumuna uğradı, 297'de yenildi ve öldürüldü. (L)

ALLECULİDAE i. Orta boyda, ince yapılı, görünüşte duyargalıları andıran zarkanatlı heteromer böcekler familyası. (Larvaları kocamış ağaçlarda yaşar ve kabuk yapmaksızın değişime uğrar. Başlıca cinsleri: *Allecula, mycetochara, isomira, omophlus, cteniopus* v.d.) [L]

ALLEGHANY, A.B.D. doğusunda Apalaş dağlarının kuzeybatı kısmı. — A.B.D.'de bir çay, Pittsburgh'da Monongahela ile birleşerek Ohio ırmağını meydana getirir; 520 km. (L)

ALLEGHENY, A.B.D.'de (Pennsylvania) Ohio ırmağının sağ kıyısında, Pittsburgh karşısında bir şehir; 142 000 nüf. Pittsburgh'un sanayi banliyösü: çelik üretimi. (L)

ALLEGRAİN, XVII. ve XVIII. yy. sanatçılarından birçoğunun soy adı: ETİENNE, ressam ve gravürcü (Paris 1644-ay.y. 1736). 1677'de akademiye üye seçildi, Louvre ve Versailles müzelerinde, Francisque Millet'yi hatırlatan peyzajları vardır; — GABRİEL, Etienne'in oğlu (Paris 1679-ay.y. 1748). 1716'da akademiye üye seçildi, Versailles müzesinde, babasının tarzında yaptığı dış peyzajları vardır. — CHRİSTOPHE GABRİEL, heykeltraş (Paris 1710-ay.y. 1795). Pigalle'in kız kardeşiyle evlendi; Pigalle sayesinde ilerledi. 1751'de akademiye üye seçildi. 1759'da profesör, 1783'te rektör oldu. *Venüs banyoda* adlı tablosu çok beğenildi. — GABRİEL, Christophe Gabriel'in oğlu (Paris 1739-ay. y. 1779). Rochefort limanında süsleyici heykeltraş olarak görevlendirildi, gemi burunlarına figürler yaptı. (L)

ALLEGRE, Fransa'da (Puy idarî bölümü), Velay'in kuzeyinde, Haute-Loire kantonunun merkezi; 1628 nüf. XIV. yy. dan kalma bir şatonun yıkıntıları ile XVII. yy. dan kalma küçük bir kilisesi vardır. (L)

ALLEGRET (Marc), fransız filimcisi (Basel 1900). Önceleri *Soirées de Paris* balesinin sekreteriydi, sonra dayısı André Gide ile birlikte Kongo'ya gitti (1926), oradan bir filimle döndü ve kendini filim yöneticiliğine verdi. Marcel Paknol'un *Fanny*'sini çevirdi (1932). *Lac aux Dames* (Kadınlar Gölü) 1934; Henry Bernstein'in Le Venin adlı eserinden adapte ettiği *Orage* (Fırtına) 1937; *Entrée des Artistes* (Sanatçılar Girişi) 1938; *L'Arlésienne* (Arles'li Kız) 1941; *Avec André Gide* (André Gide İle) 1951; *L'Amant de Lady Chatterley* (Lady Chatterley'in Sevgilisi) 1955; *En Effeuillant la Marguerite* (Papatyayı Yolarken) 1956; *Sois Belle et Tais-Toi* (Güzel Ol ve Sus) 1958; Birçok sinema yıldızını beyaz perdeye başlattı (Michele Morgan, Simone Simon v.d.). — Kardeşi YVES de film yapımcısıdır (Asnières 1907). Alberto Cavalcanti, Paul Féjos, Jean Renoir ve ağabeyi Marc'ın eski asistanı. Kabiliyetini bilhassa kuvvetli, çetin ve karanlık konularda gösterdi. Başlıca filmleri: *Les Démons de l'Aube* (Şafak Cinleri) 1946; *Dédée d'Anvers* 1947; *Une si Jolie Petite Plage* (Böyle Güzel bir Plaj) 1948; *Manèges* (Dolaplar) 1949; *Les Orgueilleux* (Mağrurlar) 1952; *La Meilleure Part* (Aslan Dayı) 1955; *Méfiez-vous Fillettes* (Sakının Kızlar) 1957; *La Fille de Hambourg* (Hamburglu Kız) 1958. (L)

ALLEGRETTO zf. (ital. *allegro*'dan). Müz. Allegro'dan daha az canlı, daha az hızlı. ‖ İ. Bir sonat, bir senfoni v.b. nin bu tempoda çalınan kısmı. (L)

ALLEGRİ (Alessandro), italyan şairi (Floransa 1560-ay.y. 1620). Bürlesk şiirler yazdı: *Rime Piaçevoli* (Hoş Kafiyeler) 1605. (L)

ALLEGRİ (Antonio). Bk. CORREGIO. (L)

ALLEGRİ (Gregorio), italyan bestecisi (Roma 1582-ay.y. 1652). 1600'den 1607'ye kadar Nanino'nun öğrencisiydi. 1629'da Papalığın şarkıcıları arasında yer aldı. 2 Korolu *Miserere*'si ile şöhret yaptı, 2, 3 ve 4 sesli iki *concertini* kitabı, dört motet kitabı ve yaylı çalgılar için bir sonat yayımladı; Frescobaldi'yi haber veren bir üslûpla yazdığı âyinler, mezmurlar, *canzone*'ler, yalnız çalgı için *sinfonia*'lar sağlığında basılmamıştır. (L)

ALLEGRO zf. (ital. *canlı, oynak*'tan). Müz. *Andante* ile *presto* arası bir hız: sonuna *assai, con brio* v.b. kelimeler eklenerek anlamı kesinleştirilir.

— Koregrafi. Özellikle fırlama, sıçrama gibi canlı adımlar ve hareketlerden meydana gelen başlıca dans alıştırmaları için kullanılır. ‖ Bir balenin daha büyük hareketleri, hızlılığı gerektiren kısmı için de kullanılır.

— Müz. Bir sonatın ilk muvmanı. ‖ Bir sonatın veya senfoninin v.b. nin allegro çalınan parçası. (L)

ALLEGRO (Joseph), tunuslu general (1840'a doğr.-Tunus yakınında 1906). Yusuf'un yardımcılarından birinin oğlu, La Flèche'in eski öğrencisi, 1871'de, Bône'da, Tunus konsolosu oldu. Tunus'ta Fransa'nın yerleşmesini savundu (1881-1882). Tunus beyi tarafından Arad valiliğine atandı, Güney Tunus'a nizam ve refah getirdi. (L)

ALLELOMORF sıf. (yun. *allelon*, birbirine ve *morphê*, şekil'den). Biyol. Çeşitli şekiller gösteren. ‖ *Allelmorf* veya *allel genler*, fonksiyonları aynı, etkileri benzeşmez olan, homolog iki koromozom üzerinde aynı yeri tutan iki geni anlatır. (Genlerden biri ötekinin mütasyon sonucunda ortaya çıkan bir değişimini gösterir. Yalnız alel çiftleri değil, birçok alleller serisi vardır; bir geni karşılık olarak değişken bir gen değil, sayıları oldukça çok olan, değişken genler sayısı vardır.) [L]

ALLELOTROP i. ve sıf. (yun. *allelotropoi*, birbirinin şeklini alan). Kim. Desmetrop bir bileşiğin denge halindeki iki şeklinin karışımına verilen ad: *Ticarî asetilaseton bir allelopreptur* (veya *bir allelotrop karışımıdır*). [L]

ALLELUİA i. (ibranice *Hallelu-yah*, Allah'a şükredelim'den). Yahudi dininden hıristiyan dinine geçen, zafer veya hamd ve sena ilâhisi.

— ANSİKL. Yahudiler, hepsi *alleluia* kelimesiyle başlayan bazı mezmurlara (CXIII'den CXVIII'e kadar) büyük hallel adını verirlerdi. Doğuda, alleluia, bütün yıl, hattâ cenaze törenlerinde bile kullanılırdı. Afrika'da ise, IV. yy. da, sadece pazar günleri söylenirdi. Latin kilisesinde, önceleri yalnızca yılda bir kere Paskalya'da okunurdu. Fakat, aziz Büyük Gregorius'tan sonra bütün yıl boyunca, hattâ cenaze törenlerinde bile söylenmeğe başlandı. Toledo'da toplanan IV. Ruhanî meclis, bunun cenaze törenlerinde, Papa Alexander II'de, Septuagesimus'tan Paskalya'ya kadar bütün âyinlerde okunmasını yasakladı. Bundan sonra alleluia dualarda bir nakarat veya mukabele haline geldi (ABA şeklinde).

— *Alleluia* adı verilen küçük dua, Kutsal Kitaptan alınan ve «alleluia» kelimesiyle başlayıp biten bir âyettir. Paskalyada bunun yerini çabuk söylenen bir dizi âyet almıştır. (L)

Allemand Café veya **Café Bourette**, vaktiyle Paris'te, Croix-des-Petits-Champs sokağında bulunan bir kahvehane. Edebî toplantılara sahne olan bu kahve, XVIII. yy. ın ortalarında çok rağbette idi. (L)

ALLEMANDE i. Müz. Alman dansının kısaca söylenişi, süit tarzının ilk bölümü.

— ANSİKL. Müz. Önceleri basit melodili, iki zamanlı ve orta tempoda bir parça olan *allemande*, zamanla yeni bir biçime girdi ve XII. yy. «fransız» süiti adı verilen, klavsen, orkestra, keman, lavta süitleri gibi çalgı için yazılmış süitlerin ilk bölümü oldu. XVII. yy. da İtalya'da (Corelli), daha sonra Almanya'da çok defa ağır tempolu bir prelüdün peşine eklendiği de olurdu. İlk ölçü öncesi vurgu notalarının (anakruz) XVII. yy. sonunda Almanya'dan çıkmış olması akla yakındır. Süit, zamanla sonat haline gelince (XVIII. yy. ın ilk yarısı), *allemande*, başlangıç *allegro*'sunun doğuşuna yol açtı, fakat orta hızdaki tempo değişmedi. «Allemande» denen üç zamanlı ve oldukça canlı halk dansı ise folklor sınıfına girer; Haydn, Mozart, Beethoven gibi büyük klasiklerin eserlerinde zaman zaman yer almıştır. (L)

ALLEMANE (Jean), fransız sosyalisti (Haute-Garonne'da Sauveterre 1843-Seine-et-Oise'de Herblay 1935). Mürettipti; «Komün» hareketine katıldı. 1871'de müebbet küreğe mahkûm oldu; 1880'de affa uğradı. İşçi partisinin önderleri arasına girdi ve «kolektivistler»e karşı «posibilist» denilen sosyalistler grubunu yönetti. Paris milletvekili oldu, 1890'da *alemanist* adı verilen devrimci sosyalist grubu kurdu. Bu grup, el işçilerine toplum içinde başlı başına bir üstünlük tanıdı ve bu üstünlüğü elde etmek için de genel grevi salık verdi. (L)

ALLEM KALLEM (Yalnız allem etmek, kallem etmek deyiminde geçen bir tekerlemedir).

— DEY. *Allem etmek kallem etmek*, bir maksada ulaşmak için kurnazca her türlü çareye baş vurmak: *Allem eder, kallem ederim, dokuduğunu da dokuyacağını da, kilimi de keçeyi de alır kaçarım* (E. C. Güney). *Sözü uzatmayalım, allem ettiler kallem ettiler, sonunda bizim eşeği deve ettiler* (Halikarnas Balıkçısı). [M]

ALLEMOND, İsère'de bir bucak, nüf. 530. Fransa'nın hidroelektrik fabrikalarından biri, buradaki Romanche üzerindedir. Turistik bir yerdir. (L)

ALLEMONTİT i. (fr. *allemontite*). Romboedrik simetride, kalay renginde tabiî antimon arsenyür. (L)

ALLEN i. (fr. *allène*). Toplu dienlerin prototipi olan, gaz halindeki $CH_2=C=CH_2$ formüllü hidrokarbon. (*Eşanl.* PROPADİEN.) [L]

ALLEN veya **ALLEYN** (Thomas), ingiliz matematikçisi (Staffordshire'da Uttoxeter 1542-Gloucester 1632). Leicester kontunun gözüne girdi; *Allen kitaplığı*'nı meydana getiren ilmî, felsefî, tarihî ve arkeolojik birçok elyazması topladı. (L)

ALLEN (Bog of), İrlanda cumhuriyetinde, Orta ovada Kildare ve Shannon arasında yer alan geniş turbalıklar. Bataklık gazı üretimi. (L)

ALLEN (Charles Grant), ingiliz bilim adamı ve romancısı (Kanada'da Kingston 1848-Surrey'de Hindhead 1899). Önce Jamaika'da tabiat bilgisi ve mantık profesörlüğü yaptı, Darwin'in teorilerini yaydı. *The Woman who did* (Göze Alan Kadın) [1895] adlı eseri, cinsî ahlâk konusundaki aşırı görüşleri dolayısıyle skandal yarattı. (L)

ALLEN (George), britanyalı iktisatçı (Kenilworth 1910). Liverpool'da (1933-1947), Londra'da ders verdi ve Tekeller komisyonuna girdi (1950-1961). Başlıca eserleri: *The Industrial Development of Birmingham and the Black Country* (Birmingham ve Black Country'nin Sınaî Kalkınması) [1929], *British Industries and Their Organisation* (İngiliz Sanayii ve Örgütlenişi) [1959], *The Structure of Industry in Britain* (Britanya'da Sanayiin Yapısı) [1961]. (L)

ALLEN (Henry «Red»), amerikalı caz trompetçisi (Louisiana'da Algiers 1908 - New York 1967). Tanınmış solocu L. Armstrong'a hayrandı; 1940'da kendi orkestrasını kurdu. (L)

ALLEN (James Lane), amerikalı romancı (Lexington yakınında Kentucky 1849-New York 1925). Eserlerinde oldukça romantik bir üslûpla doğduğu memleketi anlatır: *A*

Foto. LAROUSSE

Kentucky Cardinal (Kentucky'de Bir Kardinal Kuşu) [1895], *The Regn of the Law* (Kanun Çağı) [1900], *The Bride of the Mistletoe* (Ökseotunun Gelini) [1909]. (L)

ALLEN (William Hervey), amerikalı romancı (Pittsburgh 1889-Miami 1949). Canlılığı ve içindeki heyecanlı olaylar bakımından, Alexandre Dumas'nın en iyi eserlerini hatırlatan *Anthony Adverse* (1933) adlı tarihî romanı, zamanının en beğenilen romanlarından biriydi. (L)

ALLENBY (Edmund Henry Hynman), *Allenby of Megiddo and Felixstowe birinci vikontu,* ingiliz mareşali (Londra 1861-ay.y. 1936). Afrika'da uzun zaman kalarak özellikle Boer'lere karşı savaştı, sonra 1914'te Fransa'ya gönderilen süvari tümenine komuta etti; daha sonra 5. kolordunun ve Somme nehri ile Artois bölgesindeki 3. ordunun başına getirildi. 1917'de Filistin*deki ingiliz kuvvetleri komutanı oldu. Türk-alman birliklerini yendi, böylece Kudüs, Şam ve Halep'i aldı, Osmanlı imparatorluğunu 30 ekim 1918'de barış yapmak zorunda bırakan Megiddo zaferini kazandı. 1919'da mareşal oldu, Mısır Yüksek komiserliğine tayin edildi (1919-1925). Allenby, Yakındoğu'da, savaş sonrasının karışıklıklarıyle uğraşmak zorunda kaldı; Mısır'ın bağımsızlığını tanıyan 1922 antlaşmasının hazırlanmasında geniş ölçüde yardımı oldu. (L)

ALLENCHE, Cantal kantonunun başşehri. (Saint-Flour eyaletinde.) Allanche nehri üzerinde, 1 571 nüf. Kale duvarı kalıntıları; onarılmış bir Ortaçağ kilisesi. (L)

Allen kuralı. Biyol. Hayvanların soğuğa uymalarıyle ilgili kural. Buna göre, Arktik bölge hayvanlarında vücut ısısının kaybını önlemek için bir yüzey azalması olur (kuyruk, kulaklar, azalar, boyun). Sıcak ülke fillerinin yayvan, büyük kulaklarından çok farklı ve hemen hemen tüylerle örtülü ufak kulaklarıyle mamutlar bu kurala iyi bir örnektir. (L)

ALLENTOWN. A.B.D.'de (Pennsylvania). Philadelphia'nın kuzeyinde şehir; 108 300 nüf. Çelikhaneler. Otomobil sanayii. (L)

ALLEPPEY, Hindistan'da (Kerala) Malabar kıyısında şehir; 140 000 nüf. Devletin başlıca limanı. Hindistancevizi lifleri işçiliği. (L)

ALLER, Almanya'nın Aşağı Saksonya bölgesinde (Niedersachsen) bir çay, Weser'in kolu; 256 km. Celle ve Werden'den geçer. Geniş ve bataklık olan vâdisi, Dördüncü zamanın Saale dönemi buzulunun önünde akan erime suları tarafından açılmıştır. (L)

ALLEYN (Edward), ingiliz aktörü (Londra yakınında 1566-Londra yakınında Dulwich 1626). Marlowe, Shakespeare ve Ben Jonson'un piyeslerinde başlıca rolleri başarı ile oynadı. Zamanının en büyük aktörü sayılırdı. Sanatı sayesinde büyük bir servet edindi, bunun bir kısmıyle Dulwich'te bir kolej kurdu. (L)

ALLGAU, Alman Prealpleri'nde, Konstanz gölünün (Bodensee) doğusunda, hem Württemberg (Isny dolayları), hem Bavyera (İller vâdisinin yukarı kesimi) topraklarında bir bölge. *Madelegabel*'de 2 645 m. ye yükselir. Allgau biraz da Avusturya'nın Vorarlberg eyaletine (Bundesland) taşar. Bu bölge İkinci zamanın kireçli tabakalarından meydana gelmiştir; bu tabakalar Üçüncü zamanın molas tabakaları üzerine sürüklenmiş ve tekrar kıvrılmıştır. Yeryüzü şekilleri orman üzerinde yükselen dik yamaçlı ve dar, sert kalker (kireçli arazi) sırtlarıyle yumuşak killi-kireçli arazi ve molas içinde, kazılmış çukur alanlardan meydana gelir. Bol yağışlar burada otlakların gelişmesini sağlamıştır: bunun için turizm dışında başlıca faaliyet sığır yetiştirmedir (meşhur Allgau soyu). Bölgede süre gelen âdet ve gelenekler biraz Tirol'dekileri andırır. Otelcilik çok gelişmiştir, Alman Alpleri'nin yaz ve kış ziyaret edilen başlıca turistik merkezlerindendir. (L)

ALLI sıf. Rengi al olan, içinde al renk bulunan: *Allı, morlu, kırmızılı, sarılı basmalar* (K. Tahir). || Al renkli elbise giyinmiş olan (ekseriya gelinler için kullanılır): *Suya giden allı gelin / Niçin böyle sallanırsın?* (Karacaoğlan).

— ÇEŞ. DEY. *Allı pullu,* süslü, gösterişli, donanmış: *Gemiler geçer rüyalarımdan / Allı pullu gemiler* (O. V. Kanık). || *Allı yeşilli*

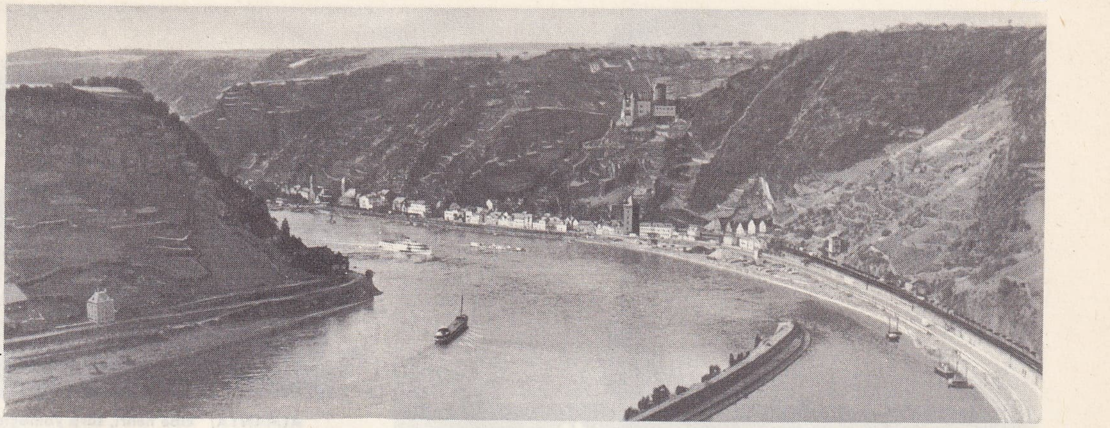

ALMANYA'da «Kahraman Ren» Sankt Goarshausen'de Ren kütlesini geçerken

(veya *allı morlu*), çok renkli, karışık renkli, göze çarpan: *Allı yeşilli uçurtma kağıdından örtüler kesilmiş...* (R. N. Güntekin). *Hanımlar uzaktan allı yeşilli daha güzel görünüyor* (Âli Bey).

◆ **Allamak** f. Yalnız *allamak pullamak,* süslemek, donatmak deyiminde kullanılır.

◆ **Allanmak** dönşl. f. Kızarmak, kırmızı bir renk bağlamak: *Güneş doğar iken allanır dağlar / Yeşil ipeklere boyanır dağlar* (Türkü). *Altın başak nazlı nazlı sallanır / Gün vurdukça çilekler hep allanır* (Sinoplu Emîrî).

— DEY. *Allanıp pullanmak,* süslenmek, beğenilir hale gelmek: *...ışık vesaire hileleriyle allanıp pullanmış eserler... bir hafta güç belâ dayanır* (R. N. Güntekin).

◆ **Allık** i. Kadınların yanaklarına süs maksadıyle sürdükleri kırmızı renkli boya: *Pudranın, düzgünün, allığın âlâsı seçilir* (Ahmed Rasim). *Saçları sarıya boyalı, şakağında lâden, yüzünde tekerlek allıklar, hâsılı acaip bir şey!* (R. N. Güntekin). || Kırmızılık, kırmızı olma. (M)

ALLİA, *Fosso di Marcigliana*'nın eski adı, Orta İtalya'da, Tevere ırmağının bir kolu. Burada geçen bir savaşta Senonlu Galyalılar Romalıları yendiler (M.Ö. 390). Rivayete göre, Galyalılar Etruria'da Clusium'u kuşattıkları sırada elçiler gelerek onlara Roma'nın bu şehri himayesi altına aldığını bildirmiş ve onlar da, barbarları küçümsedikleri için Etrüsklerle aynı safta döğüştüler. Bu harekete kızan Galyalılar, zaferden sonra Roma'yı ele geçirip Kapitol'u kuşattılar (Juno'ya adanmış meşhur «kazlar hikâyesi»). [L]

ALLİARİA. Bk. SARMISAK OTU.

ALLİBONE (Samuel Austin), amerikalı bibliyografyacı ve bilgin (Philadelphia 1816-Luzern 1889). 1853-1871 Yılları arasında 46 500 maddeli *Critical Dictionary of English Literature and British and American Authors*'u (İngiliz Edebiyatı ve İngiliz ve Amerikan Yazarları Sözlüğü) yayımladı. (L)

ALLİER, Fransa'da, Massif Central bölgesinde, Loire ırmağının kolu olan çay; 410 km. (L)

ALLİER, Fransa'da, Massif Central bölgesinin kuzey sınırlarında yer alan, eyalet; 7 381 km². 380 200 nüf. Merkezi Moulins; üç idarî bölümü (*Moulins, Montluçon, Vichy*), 29 kantonu, 321 komünü vardır. Doğuda Loire nehriyle sınırlanan, güneyden kuzeye Allier ve Cher ırmaklarıyle geçilen eyaletin güneydoğu ucu Madeleine dağlarına dayanır. Daha kuzeydeki Sologne bourbonnaise'in verimsiz toprakları ıslah edilmiştir, şimdi güzel tarlalar ve sunî çayırlarla örtülüdür. Allier vâdisinin batısında Combraille ve Bocage bourbonnais'de granitli arazi meydana çıkar. Bu bölgenin tarım ekonomisinde temel rolü hayvancılık oynar. Önemli sanayi faaliyeti ancak batı kısmında, Montluçon ile Commentry arasında görülür; buradaki küçük kömür havzası bu faaliyetin sürdürülmesini kolaylaştırmıştır, maden, makine, lastik (oto) fabrikaları. (L)

ALLİNGHAM (William), ingiliz şair ve yazarı (İrlanda'da Ballyshannon 1824-Hampstead 1889). Sonradan vatan olarak benimsediği ülkeyi anlatan şiir kitapları yazdı: *Day and Night Songs* (Gündüz ve Gece Şarkıları) 1855-1864; *Laurence Bloomfield in İreland* (Laurent Bloomfield İrlanda'da), *İrish Songs and Poems* (İrlanda Şarkıları ve Şiirleri) 1887. (L)

ALLİX (Jacques), *Fraudenthal kontu,* fransız generali (Normandiya'da Percy 1768-1836). Kral Jérôme'un emrinde, Saint-Dominque ve Vestfalya'da hizmet etti: *Système d'Artillerie de Campagne* (Sahra Topçuluğu Sistemi) adlı bir kitap yazdı (1827). [L]

ALLMEND i. (esk. alm. *almanniger,* kamu arazisi). İsviçre'de, bir kısmı belirli süreler için aileler arasında bölüşülen, bir kısmı da bütün köy sakinleri tarafından ortaklaşa işletilen arazi. (L)

ALLOBROGES, eski Galya ülkesinin Rhône ve İsère ırmakları arasında yaşamış halkı: başlıca şehirleri Viyana, Cenevre ve Grenoble idi. Bağımsızlıklarına çok bağlı olan bu insanlar Alp geçitlerini Kartacalılara kapamağa çalıştılar (M.Ö. 218). Arverne'ler ile dostluk kurarak Romalılarla döğüştüler. Toprakları 121'de Roma eyaletine bağlandı. 63'te, Cicero'ya Catilina'nın komplo teşebbüsünü haber verenler bunların elçileriydi. Büyük Fransız ihtilâlinde Allobroges adı tekrar ortaya çıktı. (L)

ALLOERİA. Esk. coğ. (Agroeira, Attaleia) Anadolu'da Lidya bölgesinde bir şehir. (M)

ALLOLOBOPHORA i. Zool. Dünyanın her tarafında görülen bir solucan türü. (Halkalıkurtlar kolundan solucanlar sınıfı.) [L]

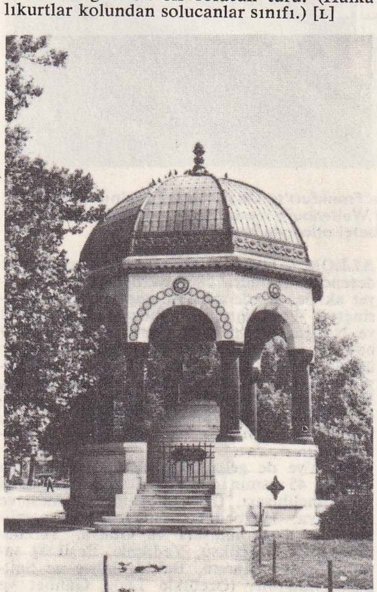

Mareşal Allenby (fotoğraf 334. sayfada)

Allier boğazı (fotoğraf 335. sayfada)

Alman çeşmesi (Sultanahmet, İstanbul)

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN), Almasy (LAROUSSE)

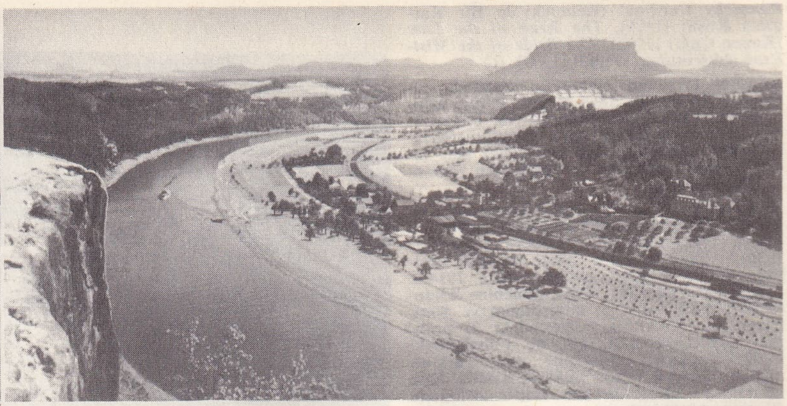

ALMANYA; Elbe nehri, sarp yamaçlardan, tepelerden ve ovalardan geçtikten sonra İsviçre'nin Sakson bölgesinde

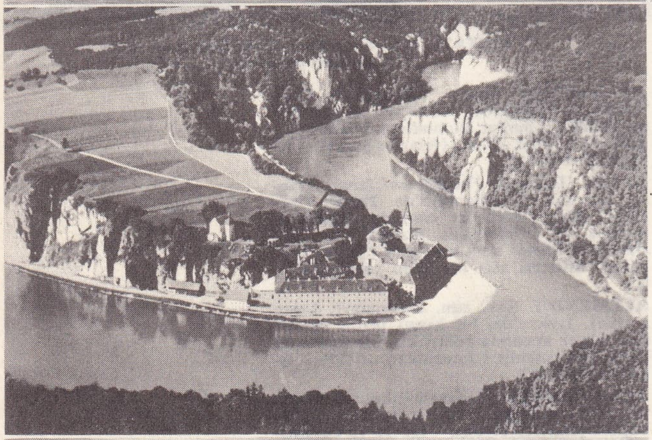

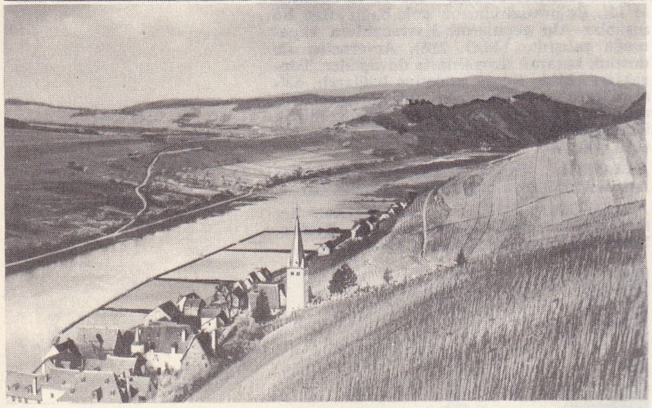

ALMANYA; yukarıdan aşağıya: Frankfurt'ta Oder nehri; Tuna'nın yukarı çığırı, Regensburg'da eski Weltenburg manastırı; yamaçlarında bağları ve şerbetçi otlarıyla Mosel vâdisi

ALLOM (Thomas), ingiliz mimar, ressam ve desencisi. (Londra 1804-Barnes 1872). Kraliyet akademisinde tahsilini yaptı. Calne, Kensington Workhause, Highburg kilisesi (1850) ve Notting Hill'deki St. Peter kilisesi (1856) başlıca mimarî eserleri arasındadır. Birçok ülkeyi gezen sanatçı bu yerlere ait çok sayıda resim yaptı. Cumberland, Westmoreland, Devonshire Cornwall, Yorkshire gibi tanınmış resimlerinin yanında Belçika, Fransa, İskoçya ve Çin'e ait manzaraları da bulunmaktadır.
Türkiye'ye de gelen Allom'un İstanbul için yaptığı 45 resmin içinde en güzelleri: Boğaziçi ve Rumelihisarı, Üçüncü Ahmet çeşmesi ve Ayasofya, Heybeliada, Sultanahmet camiinin içi, Anadoluhisarı ve Göksu, Yerebatan sarayı, Küçüksu, Yedikule, Beşiktaş sarayı, Surlar, Harem, Balıklı kilise ve Saitpaşa yalısıdır. (Özellikle Léon Galibet ve C. Pellé'nin *Constantinople Ancienne et Moderne* adlı kitabındaki resimler.) [M]

Allouis, Allom'dan bir gravür ve Alessandro Allori'den bir tablo (fotoğraflar 335. sayfada)

Alluye konağı (fotoğraf 336. sayfada)

ALLOPHYLUS i. Asya ve Amerika'nın tropikal bölgelerinde rastlanan küçük ağaç; birçok türü tatlı, yenebilen küçük meyveler verir. (Doğu Asya'nın *Allophylus Cobbe*'si, Brezilya'nın *Allophylus Edulis*'i, Himalayalar'ın *Allophylus Zeylamimus*'u.) [150 türü vardır. Çamgillerden.] (L)

ALLOPOSUS i. Zool. Saydam ve jelatinsi vücutlu, iri bir ahtapot. (Doğu Atlantik'te su üstünde 100 kg.dan fazla gelen örnekleri görülmüştür. Kafadanayaklı yumuşakçalar sınıfından, sekizayaklılar altsınıfı.) [L]

ALLORİ (Alessandro) [**İl Bronzino** da denir], italyan ressamı (Floransa 1535-ay.y. 1607). Michelangelo'nun etkisi altında kaldı (*Kocasını Aldatan Kadın,* Floransa'da Santo Spirito kilisesinde). — Oğlu CRİSTOFANO (Floransa 1577-ay.y. 1621), babasının öğrencisiydi, fakat romalı büyük dekoratörlerin yanında yetişti. *Aragon'lu İsabella Kralın Ayaklarına Kapanırken* adlı tablosu Louvre (Paris) müzesindedir. (L)

ALL'OTTAVA (ital. terim). Müz. Portenin üstüne konulunca notaların bir oktav tizden, altına konulunca bir oktav pesten çalınacağını belirtir. (Çok kere, *8va.* şeklinde kısaltılarak yazılır.) [L]

ALLOUİS, Orta Fransa'da Cher'e bağlı komün. (Bourges ida. bölgesi); 623 nüf. Roman üslûbunda kilise, önemli radyo istasyonu. (L)

ALLPORT (Gordon Williard), amerikalı psikolog (İndiana'da Montezuma 1897). 1930'dan beri ders verdiği Harvard üniversitesinde 1942'de profesör oldu. Klinik psikoloji ve özellikle şahsiyet meseleleriyle ilgilendi: *Personality: a Psychological İnterpretation* (Şahsiyet: Psikolojik Bir Yorum), 1937; *Becoming* (Gelişme), 1955. Saiklenmelerin fonksiyonel bağımsızlığı üzerine bir teori kurdu: «Saiklenmeler, çocukluktaki itilim ve çatışmaların dışa vurulmasından doğar, fakat zamanla bunlardan kopup bağımsızlaşır.» Ortaya attığı teori, davranışçılıktan da, Freudcülükten de birtakım temalar alır. Bununla beraber, her ikisinden de farklıdır. (L)

ALLSTON (Washington), amerikalı ressam (Waccamaw 1779-Cambridgeport 1843). En çok Nicolas Poussin ile Salvator Rosa'nın tesirinde kaldı, ama yine de CAMBRİDGEPORT TİZİANO'su diye adlandırıldı. Kutsal Kitap (*Tufan*) ve İlkçağ tarihiyle ilgili büyük tablolardan başka, dostu Coleridge'in bir portresini de yaptı (National Gallery). [L]

ALLUVAMNA, Boğazköy'de bulunan mühründen, sadece adı tespit edilebilen bir hitit kralı. (M)

Alluye konağı, kral Louis XII ve François I'in maliyecisi Alluye baronu Florimond Robertet'nin, Blois'da yaptırdığı rönesans üslûbunda konak. (L)

ALMAATA (eski adı *Viernyi*), S.S.C.B.'de, Kazakistan cumhuriyetinin başkenti; Aladağ eteğinde; 610 000 nüf. Hem bir idarî ve siyasî merkez, hem de hızla gelişen bir sanayi merkezidir. Besin ve tarım, dokuma ve deri sanayii, alüminyum metalürjisi. Çok modern olan şehir, dağ eteğinde ve step karşısında, yeşillikler içinde kuruludur. Aynı zamanda büyük bir demiryolu merkezidir: Doğu Türkistan (Sin-Kiang) ve Lançero'ya giden demiryolları buradan başlar. — Almaata eyaletinin yüzölçümü 223 200 km.² nüfusu 1 770 000. — Timur'un yakıp yıktığı, Cungarlar'ın yağma ettikleri Almaata'da 1961'de yapılan kazılarda, M.S. I. yy. dan kalma seramikler ve V. yy. a ait taştan heykeller bulunmuştur. (L)

ALMACIN veya **ALMAKIN.** Bk. MAKIN (*Al—*).

ALMAÇ i. Yeni k. (*Esk. Âhize*). Elektr. İçinden geçen elektrik enerjisi Joule etkisinden başka bir enerji etkisi (mekanik, kimyasal v.b.) meydana getiren, bu yüzden de zıt bir elektromotor gücü olan iletken: *Elektrik motoru ve asitlendirilmiş sulu voltametre birer almaçtır.* Bk. ALICI. (L)

ALMADA, Portekiz'de Estremadura eyaletinde (Setubal idarî bölümü) şehir. Tejo ırmağının güney kıyısında, Lizbon'un karşısındadır; 30 700 nüf. Varlıklı kimselerin oturduğu sayfiye. (L)

ALMA dağı. Bk. ELMA *dağı.*

ALMADÉN (ar. *al-maᶜdin* [*Maᶜdin ez-Zāvūk*]). İspanya'da Yeni Castilla bölgesinde (Ciudad Real eyleti), Sierra d'Almadén dağlarının kuzeyinde şehir; 14 400 nüf. Civa yatakları Roma devrinden beri işletilir. Bu yataklar Ortaçağda önce Araplar, sonra Calatrava tarikatı (XII. yy.) tarafından işletildi. İşletme imtiyazı XVI. yy. da Fugger'lere, XIX. yy. da Rothschild'lere verildi. (L)

Almadere blş. i. Folk. Doğu Anadolu'da, özellikle Kars dolaylarında tek kişi tarafından oynanan bir halk oyunu. (M)

ALMA deresi (türk. *Elma deresi*), S.S.C.B.'de, Sivastopol'un batısında Karadeniz'e dökülen bir çay; 120 km. 1854-1855 Kırım muharebelerinde türk, fransız ve ingiliz müttefik orduları, prens Mençikof kumandasındaki rus ordusunu burada yendi. (LM)

ALMADY (İstvan), macar yazarı (XVIII. yy.). İmre Thököly ve Ferenc Rakoczi II taraftarı. 1687-1694 Yıllarına ait *Erdel ve Türkiye Ruznamesi* (Erdel ve Türkiye Günlüğü) adlı eseri, macar tarih bilgini Kalman Thaly tarafından, *Magyar Történelmi Emlékek. İrok* (Macar Tarih Yadigârları. Yazarlar) adlı serinin 23. cildinde yayımlandı. (M)

Almagest (ar. *al* ve yun. *megistos,* çok büyük'ten; Araplar bu eseri *Kitab-al-Macisti* adıyle çevirmişlerdir). Ptolemaios (Batlamyus) tarafından, Antoninus Pius zamanında yazılan ve ilkçağın matematik bilgilerini özetleyen astronomi kitabı. İçinde düzlem ve küresel trigonometri konusunda eksiksiz bir inceleme, 1022 yıldızı kapsayan bir katalog, güneş ve ayın uzaklıkları üzerine araştırmalar, ay ve güneş tutulmalarını hesaplamak için bir metot ve o sırada kullanılan astronomi araçlarının tarifi vardır. (L)

ALMAGİA (Roberto), italyan coğrafyacısı (Floransa 1884-Roma 1962). Padova üniversitesinde (1911), Roma üniversitesinde (1915'ten sonra) ders verdi. Coğrafya tarihi ve kartoğrafya konusunda çalışmalar yaptı. (L)

ALMAGRA i. (ar. *al-magra*'dan isp. k.). Toz haline getirilip Hindistan'da allık olarak kullanılan (hint kırmızısı); cam ve

Foto. Deutsche Fotothek-Dresden, Alman Turizm bürosu, Staatl. Landesbildstelle Niederrhein (LAROUSSE)

aynaların parlatılmasında da işe yarayan kırmızımtrak bir kil cinsi. (L)

ALMAGRO, İspanya'da (Yeni Castilla, Ciudad Real eyaleti) Manche yöresinde bir kasaba. 9 700 nüf. Burada Calatrava tarikatcılarının bir şatosu vardır. (L)

ALMAGRO (Diego DE), ispanyol konkistadoru (Toledo eyaletinde Almagro 1475-Cuzco 1538). Peru'nun fethinde Pizzaro'nun silâh arkadaşıydı, 1533'te, İnka'lı Atahualpa'nın öldürülmesinden kısmen sorumludur. 1533'te 500 kişilik bir kuvvet ve birçok kızılderiliyle Şili'yi zatetmeğe kalkıştı; Ant dağlarını ve Atacama çölünü aşarak Aconcagua vâdisine indi, güneye öncüler gönderdi; fakat bu teşebbüsü bir sonuç vermedi. Pizzaro'ya karşı mücadeleye girişti ve yenildi; hasmının emriyle boğduruldu. — Evlilik dışı oğlu, DİEGO *el Mozo* (Genç) [Panama 1518-Cuzco 1542], Pizzaro'yu öldürerek babasının intikamını aldı. Pizzaro'nun yerine geçen Vaca de Castro da onu Chupaca'da yendi ve başını kestirdi. (L)

ALMAK geçl. f. Bir şeyi elle veya bir âletle tutmak, yerinden kaldırmak: *Yerden bir taş aldı, karanlıklara fırlattı* (Orhan Kemal). *Şekeri maşa ile aldı.* ‖ Temin etmek, sağlamak: *Bir bluzdan yirmi lira, otuz lira aldıkları oluyordu* (M. Ş. Esendal). *Şiir ve nesir hassasiyetini halkın ruhundan, hikâye ve roman mevzuunu halkın hayatından almalıdır* (Peyami Safa). ‖ Yüklenmek, taşımak: *Valizi, paketi almak.* ‖ Birlikte götürmek: *Yüksekkaldırım'da güpegündüz /Melâhati almışım da sonra / Alemdar'a gitmişik öyle mi?* (O. V. Kanık). *Herkes sevdiğini alsın, dolansın* (Halk türküsü). *Akşama seni almağa gelirim.* ‖ Misafir etmek, kabul etmek: *Torununu sofrasına almak için..* (H. E. Adıvar). *Gelince içerki odaya al, bana da haber ver* (Recaizade Ekrem). ‖ Seçmek, tercih etmek: *Hangi odayı aldın Osman? İmamın odasının karşısındakini almıştı* (H. E. Adıvar). ‖ Kısaltmak, eksiltmek: [Bol şeyler için] *Yanlarından biraz al.* [Uzun şeyler için] *Boyundan biraz al.* [Dolu şeyler için] *Üzerinden biraz al.* ‖ İçinden çıkarmak: *Al benden götür benliği / Doldur içime senliği* (Yunus Emre). *Evlerinin önü kuyu / Kuyudan alırlar suyu* (Karacaoğlan). ‖ (Sırtı veya omuzu üzerine) koymak: *Mantosunu sırtına aldı. Şalı omuzuna aldı.* ‖ Fethetmek: *Fakat, aldıkları yerlerin ahalisini türkleştiremediklerinden bu büyüklük onların zayıf düşmelerine sebep olmuş* (Ömer Seyfeddin). *Fatih'in İstanbul'u alarak açtığı büyük devrin kapısından içeriye Avrupaya girdi, fakat kendisi giremedi* (Peyami Safa). ‖ Kapıp götürmek: *Yoksa aç kurt mu geldi, kuzunu aldı? / Gel koyun meleme vazgel kuzundan* (Pir Sultan Abdal). *Çoktandır tekneyi aldı sular / Çoktandır ümitler sende ölüm* (C. S. Tarancı). ‖ [İçki veya sigara] İçmek: *Yemekten evvel bir iki kadeh düziko, mastika.. nasıl isterseniz; böyle birşey almak istemez misiniz?* (H. R. Gürpınar). *Gel Yusuf, dedi, iki duman da sen al* (Orhan Kemal). ‖ Kullanmak: *İlâç almak.* ‖ [Ölüm yoluyle] Ayırmak: *Alırsan ikimizi birden al / Koyma beni nazlı yardan geriye* (Karacaoğlan). *Mevlâm kâr eyledi aldı eşimi* (Halk türküsü). ‖ [Erkek için] Evlenmek: *Anamı alacak ki tarlalara sahip olacak* (Kemal Tahir). *Kimin kızını alıyor?* ‖ Satın almak: *Kaşarı kaç kuruşluk aldıydın sen?* (Orhan Kemal). ‖ (Gönderilen, teslim edilen) Bir şeyi, bir malı tesellüm etmek: *Gönderdiğiniz evrakı aldım* (Şemseddin Sami). *Mektubunuzu aldım.* ‖ İçine katmak, dahil etmek: *Vapur Heybeli'den acele etmeyerek konuşa konuşa binen yolcuları alıyordu* (H. Z. Uşaklıgil). *Birinciler, kendilerini şüpheliler arasından kurtarmak için rastgele herkesi şüpheliler listesine almakta, ikinciler de..* (F.R. Atay). ‖ Sağa, sola götürmek, çekmek; *Arabayı sağa al, sola al..* ‖ [Yol için] Aşmak, katetmek: *O korkunç isimli vapur sekiz mil alamıyan ahşap uskurlu bir dubadır* (R. H. Karay). *Fezada yol alan füzeler.* ‖ Ele geçirmek, kazanmak: *Millet hâkimiyetini almıştır* (Atatürk). *Seçim hakkını almak. Birinciliği almak.* ‖ İstiab etmek, sığdırmak, içine alabilmek: *Köprünün üstü, dedi, beşyüzbin kişi alır mı?* (M. Ş. Esendal). *O kadar büyüdü ki, Cadde-i Kebir bu kalabalığı almadı* (Ömer Seyfeddin). ‖ Kabul etmek, benimsemek: *Hüseyin Cahit gibi, doğrudan doğruya lâtin harflerinin alınmasını istiyenler* (Peyami Safa). *Makinesi pislenir diye herifi almıyor* (Orhan Kemal). ‖ Çalmak, bir şeyi sahibinden habersiz veya zorla ele geçirmek: *Cebinden saatini almışlar.* ‖ [Âlet ve makine için] Çalışmağa başlamak: *Marşa bastıysa da almadı* (Orhan Kemal). ‖ Hizmete, işe başlatmak: *Yeni bir sekreter aldı. Eve bir bahçevan aldı.* ‖ Seçmek, çıkarmak, iktibas etmek: *Kitabın ön sözünü kendi yazısına aldı. Fikirlerinin çoğunu Montesquieu'den aldı.* ‖ *Mec.* Bürünmek, kaplamak, sarmak: *O da yanımdan savuştu gitti, şimdi aldı mı beni büsbütün kızılca bir merak* (H. R. Gürpınar). *Koç yiğitler olmıyaydı / Dünyayı zulmet alırdı* (Pir Sultan Abdal). ‖ Tesir altında bırakmak: *Seher çağı bir korkulu düş gibi / Çağırta çağırta aldı dert beni* (Pir Sultan Abdal). ‖ Başlamak: *Sabah rüzgârı da serin serin aldı* (Halikarnas Balıkçısı). *Üsküdara gider iken aldı da bir yağmur* (Türkü). ‖ Anlamak: *Söylerim söylerim sözümden almaz / Nideyim cahildir halimden bilmez* (Karacaoğlan). ‖ Görmek: *Üst kat denizi olduğu gibi alıyor.* ‖ Göz önünde tutmak, üzerinde düşünmek: *Kimleri alırsak, alalım, eserler karşılaştırılınca hep aynı farklar görülecek* (M. S. İpşiroğlu). ‖ [Halk ed.] Şiir söylemeğe veya saz çalmağa başlamak: *Aldı Kerem, görelim ne dedi.* ‖ Yeni bir durum edinmek: *Arkadaşından kötü alışkanlıklar aldı.* ‖ [Balık avında] Yakalamak: *Bol uskumru aldılar.*

— ÇEŞ. DEY. *Al Allah kulunu, zapteyle delini,* onun deliliğine Allahtan başka kimse mâni olamaz anlamında. ‖ *Al aşağı etmek,* yere vurmak, yere sermek, devirmek: *Birini al aşağı etmek için evvelâ kendisiyle boy ölçüşebilecek bir vaziyete çıkarmak, sonra el ense etmek.* (S. F. Abasıyanık). *Mec.* Makamından, mevkiinden, vazifesinden zorla uzaklaştırmak: *— Sen merak etme kâtip, bir seneye kalmaz onu ben bir al aşağı edeceğim* (S. F. Abasıyanık). ‖ *Al* (veya *sil*) *baştan* (*etmek*), bir meseleyi yeniden ele almak, tekrar üzerinde durmak: *O da kendini temizee çıkararak meseleyi al baştan ortaya dökmüş* (N. Araz). ‖ *Al benden de o kadar,* ben de aynı fikirdeyim anlamında. ‖ *Al birini vur birine (ötekine),* ikisi de aynı derece kötü, biri diğerinden iyi değil. ‖ *Al cevabını otur aşağı.* Teklz. Gördün mü, ağzının payını aldın anlamında. ‖ *Al gülüm ver gülüm,* yapılan bir işin bir hareketin hemen karşılanmasının istenildiğini anlatır. ‖ *Al iskeleyi. Argo.* Sıvış, çek git anlamında. ‖ *Al kuşağıyı gir ahıra, yarası olan gocunsun,* sen doğru bildiğini yap, şikâyetlere aldırma. ‖ *Al on paralık da ondan,* bir mesele karşısında de-

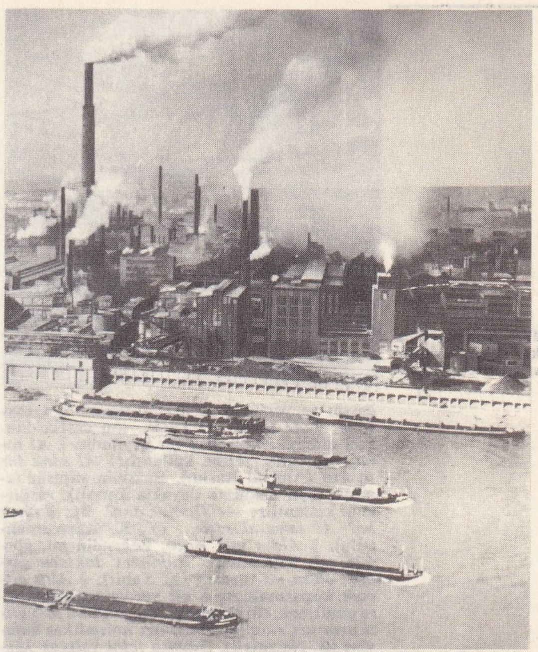

ALMANYA yukarıdan aşağıya: Duisburg'da Ren'in Ruhr'a çıkışı; Lüneburg ovalarında ekin; Hamburg limanı; Dresden kuzeyinde, Lausitz'de Lauchhammer kok fabrikası

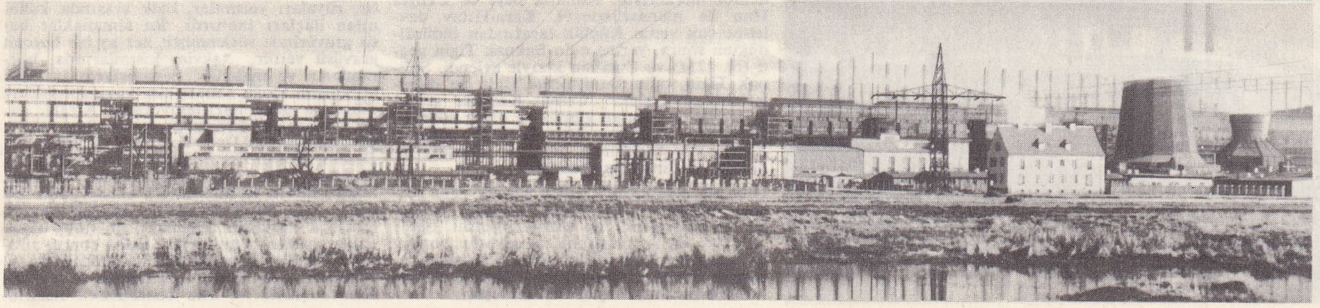

Foto. Almasy, Viollet, Deutsche Fotothek-Dresden (LAROUSSE)

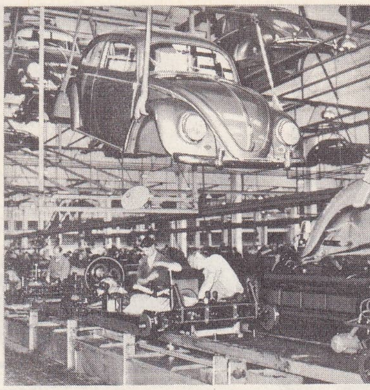

ALMANYA Wolfsburg'da Volkswagen otomobil fabrikasının montaj atelyesi

ğersiz ve yersiz fikir ileri sürenler için söylenir. ‖ *Al takke ver külâh,* son derece lâubali olmayı ifade eden bir deyimdir. ‖ *Al sana,* işte sana, yerine kullanılır: *Al sana bir tiyatro* (Ahmed Rasim). Birisinin yaptığı fenalık veya hakarete dayakla karşılık verilirken kullanılır: — *Domuz mu? Biz domuz ha? Al sana al sana...* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ *Aldın mı? Argo.* Beğendin mi, gördün mü anlamında: *Hükûmet doktoru sarhoş, aldın mı rezaleti* (K. Tahir). ‖ *Alıp gitmek,* koparmak, zorla bir yerden başka bir yere götürmek, sürüklemek: *Bir yüzümü aldı gitti ustura/Çekin şu lambanızı karanlıkta kalayım* (B. Necatigil). *Odanın içini yalıyan keskin bir soğuk sigara dumanlarını alıp gitti* (S. F. Abasıyanık). ‖ *Alıp götürmek,* zorla götürmek, uzaklaştırmak: *Sonra Ziya Beyi alıp götürdüler Bekirağa bölüğüne* (Y. Z. Ortaç). ‖ *Alıp verememek,* geçinememek, çekememek, edinmek, anlaşmazlığı olmak: *Benimle ne alıp veremediği var bilmem ki.* ‖ *Alıp vermek,* ilgisi olmak: *Benim ne İlyas Paşa ile alıp vereceğim var, ne kendisiyle* (Recaizade Ekrem). Mübadele, değiş tokuş: *Kurdukları limanlarda ve müstemlekelerde yalnız mal değil, dil, âdet, itikat ve düşünce de alıp veriyorlardı* (Peyami Safa). Gürültü, şamata: *Diğer taraftan gazino alıp veriyordu, saz da ondan aşağı kalmıyordu* (Ahmed Rasim). ‖ *Alıp yürümek,* gelişmek, çoğalmak, rağbeti artmak: *Mini etek modası aldı yürüdü. Adamın şöhreti aldı yürüdü.* ‖ *Alır almaz,* hemen derhal, o dakikada: *Listeyi eline alır almaz mürettebatın kâffesinden birer tabak yemek istedi* (Ahmed Rasim). ‖ *Adam almak,* sevdiği erkeği gizlice evine kabul etmek. ‖ *Canını (derdini, rengini, acısını, tadını, tuzunu v.b.) almak,* yok etmek, gidermek, azaltmak: *İçine biraz patates at tuzunu (acısını) alır.* ‖ *Eve almak,* ev için, eve lâzım diye almak: *Bir kilo da eve aldım. Eve odun aldım.* ‖ *Evine almak,* evinde barındırmak, evine kabul etmek: *Bakacak kimsesi yok diye hastayı evine aldı.* ‖ *Gıda almak,* beslenmek, yemek. ‖ *Hafife* (veya *ciddîye*) *almak,* bir şahsa veya hâdiseye şu veya bu gözle bakmak, şu veya bu şekilde kabul etmek. ‖ *Hava almak,* teneffüs etmek, açık havada dolaşmak: *Aldım Rakofça kırlarının hür havasını* (Yahya Kemal). *Argo.* Umduğunu, istediğini alamamak, eli boş çıkmak. ‖ *İçeri almak,* tevkif etmek: *Hâdiseyle ilgili yirmi sanığı içeri aldılar.* ‖ *Kuvvet almak,* birine, bir şeye dayanmak, bir kimse veya bir şey tarafından desteklenmek, bir duruma sahip olmak: *Gençliğinden kuvvet alıyordu.* ‖ *Şekil almak,* bir karara doğru gitmek, belirmek: *İş nihayet bu şekli aldı.* ‖ *Üzerine almak:* yüklenmek, kabullenmek, sorumluluk altına girmek: *Meselenin müdafaasını üzerine aldı.*

Alma muharebesi (resim 336. sayfada)

— Denizc. *Al beraber,* küreklerin bir anda, beraber çekilmeleri için verilen emir. ‖ *Al bir kürek,* manevra için küreği bir defa hareket ettirmek üzere verilen emir. ‖ *Al üstüne,* ileriye, sandalın baş tarafına doğru çekmek. ‖ *Almak kürek,* kürek çekilirken küreğin sudan çıkarılması bordoya dikey ve pala kısımları suya paralel olmak üzere tutulması için verilen emir.

— Mat. *Alma,* bir sayının veya bir ifadenin kuvvetini teşkil etme: *Karealma.* ‖ *Almak,* bir kuvvete yükseltmek: *Bir sayının karesini almak.* ‖ *Bir sayının karekökünü, küpkökünü almak,* bu sayının küpkökünü aramak.

— Radyotek. Bir anten vasıtasıyle hertz dalgalarını toplamak.

— Tıp. Organizmada bulunan hasta bir doku veya patalojik bir ürünü sistolojik, histolojik, bakteriyolojik, kimyevî, serolojik v.b. muayenelerini yapmak üzere çıkarmak.

◆ **Alabildiğine** zf. ve sıf. Sınırsız, uçsuz bucaksız: *Hürriyet, alabildiğine yıldızlara kadar uçan bir hürriyet vardı* (S. F. Abasıyanık). *Realiteden alabildiğine uzaklara gitmek, işte şark düşüncesi* (P. Safa). ‖ Aşırı derecede, lüzumundan fazla: *Bu farfara, alabildiğine konuşkan adamın Yahya Kemal'i bu işte kışkırlaştırdığı aşikârdır* (A. H. Tanpınar).

◆ **Alabilmek** bİş. f. Almağa gücü yetmek, alacak durumda olmak, almağa muvaffak olmak.

◆ **Alıvermek** bİş. f. Çabucak, vakit kaybetmeden almak: *Alıverin sandığımdan kürkümü / Ben ölürsem söylesinler türkümü* (Türkü). ‖ Kaldırmak, yok etmek: *Dilerse o insanın üzerinden çingeneliğini alıverir, asıl ruhunu, cevherini ortaya çıkarır* (N. Araz). ‖ Bir şeyi kolayca kabul etmek: *Yalnız form demekle kalmamış, eli değmişken «kriz, subjektif, enkonsiyan» gibi sözleri de alıvermiş* (N. Ataç). (M)

ALMAK (ar. *al-Ṣanāh*). γ Andromedae* yıldızına verilen ad. Kadiri 2,3. Spektral sınıfı K. O. (Bk. YILDIZ.) Almak, orta bir teleskopla bileşenleri birbirinden kolayca ayrılabilen, değişik renklere üçlü bir yıldız sisteminin başlıca yıldızıdır. (L)

ALMALIK, Doğu Türkistan'ın kuzeyinde, Cungarya Ala-Tavı dağlarının eteğinde, Yukarı İli vâdisinde kurulmuş ilk müslüman beylik. İlkin XIII. yy. da adı geçen bu beyliğin kurucusu, *Cuveynî*'de «Ozar» ve *Cemal Karşî*'de «Buzar» adıyle geçer ve Toğrul Han unvanını taşır.

Beyliğin merkezi *Almalık*'tır. Çin kaynaklarına göre, Sayram gölünün ve Talki geçidinin güneyinde, bugünkü Kulca*nın kuzeybatısında yer alan şehir, zengin ve büyük bir ticaret merkeziydi. Almalık beyi de Cengiz Han ile münasebetteydi. Kara-Hıtay devletine son veren Küçlük tarafından öldürüldükten sonra, yerine oğlu Suknak Tigin geçti (öl. 1254) ve Cuci'nin kızıyle evlendi. Suknak Tigin, oğlu Danişmend Tigin ve diğerlerinin adı yalnız Cemal Karşî'de geçer. XIII. yy. da basılan gümüş ve bakır sikkeler herhalde bu sülâleye aittir. XVI. yy. sonu ve XVII. yy. başlarında burası Oyratların, 1755'te de Çinlilerin eline geçti.

Orta Asya'dan Çin'e giden ticaret yolu üzerinde bulunan Almalık'tan, avrupalı gezginler ve misyonerler de bahsetmişlerdir. Şehir XIV. yy. da iç karışıklık ve savaşlar sonunda da tamamen harap olmuştur. Kalıntıları arasında, Tuğluk Timur Hanın türbesi ve nasturîlere ait mezar taşları bulunmuştur.

— *Almalık,* bugün S.S.C.B.'de (Özbekistan) Taşkent'in güneydoğusunda, bakır cevheri yatakları ve bakır sanayii ile tanınan bir şehrin adıdır. (M)

ALMAMİ i. Sudan'ın bir kısmında kabile reislerine veya yerli hükümdarlara verilen unvan. (Futa-Jalon'da, Nijer üzerindeki Segu'da v.d. yerlerde almami'ler vardı.) (L)

Alma muharebesi, Ruslarla karşı Osmanlı devleti ve müttefiklerinin Kırım yarımadasında Alma deresi dolaylarında yaptıkları savaş (20 eylül 1854). Bk. KIRIM SAVAŞI.

Sivastopol deniz üssü ve müstahkem mevkiini ele geçirmek maksadıyle osmanlı, fransız ve ingiliz kuvvetleri, Kırım yarımadasının batısında Güzelova'ya (Opatorya) çıktı. Müttefik donanmasından ibaret bir filo da ileri harekâtı korumak üzere kıyı boyunca ilerliyordu. Rus ordusu, Alma deresi güneyinde savunma tertibatı almıştı. Osmanlı kuvvetlerine Kayserili Ahmed Paşa, fransız kuvvetlerine mareşal Saint-Arnaud ve amiral Hamlin, ingiliz kuvvetlerine lord Raglan ve amiral Dondas kumanda etmekteydiler. Rus kara ve deniz kuvvetlerinin başında prens Mençikof, amiral Kornilof ve amiral Nahimof bulunmaktaydı. Rus kuvvetleri iki kısma ayrılarak Alma deresi güneyinde ve Kırım yarımadasının doğusunda Kerç ve Feodasya bölgesinde mevzilenmişti. Taarruza önce sağ kanattaki fransız kuvvetleri başladı. Bunu takip eden türk tümeni Alma deresini geçti. Gayet ağır hareket eden ingiliz tümeni, ırmağı geçerken rus dağ bataryalarının ateşiyle büyük kayıp verdi. Fransız ve türk tümenleri ise Rusları geriletti. En müstahkem mevkileri olan Telgraf tepesi, Buske ve Kanrobe tümenleri tarafından ele geçirildi. İngiliz kuvvetleri daima geride kaldığından ve fransızların da süvari birlikleri olmadığından geri çekilen rus kuvvetlerini takip etmek mümkün olmadı. (→ Bibliyo.) [M]

ALMAN i. (fr. *allemand*'dan). Almanya halkından olan, bu halkın soyundan gelen kimse. ‖ Sıf. Almanya ile ilgili.

— DEY. *Alman usulü,* topluca yapılan bir masrafta herkesin kendine düşen payı ödemesi. (M)

Almanach de Gotha, 1763'ten beri, her yıl Gotha'da, Fransızca ve Almanca olarak yayımlanan, şecere ve diplomasi konularında bilgi veren yıllık. 1944'te kapandı; 1956'da yeniden yayımlanmağa başladı. (L)

ALMANAK i. (Ortaçağ lat. *almanachus,* yun. *salmenakhon*'dan; menşei belli değildir, Mısır'dan gelmiş olabilir). Yılın mevsimlerre, aylara, günlere bölünüşünü bildiren, bayramları, güneşin ve ayın seyrini, ay ve güneş tutulmalarını gösteren astronomi gözlemleri, meteoroloji tahminleri, edebiyat, sanat, bilim gibi konularda açıklamalar yapan, bunlara öğütler, fıkralar, atasözleri, özdeyişler ekleyen (bu ek bilgiler bazen ön plana geçer) bir çeşit takvim.

— ANSİKL. Başlangıçta *almanaklar,* kabaca belirtilen bazı astronomi bilgilerinden ibaretti ve pek dar bir kitle için hazırlanırdı. Matbaanın icadından sonra, durmadan artan bir ilgiyle karşılandı ve gelişti. Çok geçmeden, zamanın bölümleriyle ilgili bilgilerden başka, yıldızların seyir safhaları, «aziz»lerin günleri, dört mevsimin dönüşleri, geçmiş yılın toplu bir tablosu ve hükümdarların resimleri de almanaklarda yer almağa başladı. Gittikçe değişen almanaklar, uzun zaman şehirli ve köylülerin tek bilgi kaynağıydı. Yılın mevsimleri hakkındaki tahminlerden başka, tarım işleri, ürün ve hayvan fiyatlarıyle ilgili öğüt ve bilgilere de yer verilirdi. Atasözleri ve halk deyimlerini hatırlatır, rüyaları yorumlar, halk arasında kullanılan ilâçları tanıtırdı. Bu almanaklar basit gravürlerle süslenmişti; her ay bir burcun gravürü verilir, takvim kısımlarında, bayramların ve mahallî panayırların tarihleri bildirilirdi (çoğu almanaklar yayımlandıkları bölgelere göre hazırlanıyordu). XVIII. yy. da, almanaklar Fransa'da moda oldu ve çok yaygınlaştı. *Les Dons de Ceres, Le Bijou des Dames, L'Ami des Belles* v.d. bunlardan birkaçıdır. XIX. yy. Avrupası'nda almanak, hükûmetlerin ve hicivcilerin elinde güçlü bir silâh oldu. Nostradamus'un 1550'de yayımlanmağa başlayan almanağı, en ünlü almanaklar arasında anılabilir. Daha sonra, sırasıyle, Mathieu Laensberg'in hazırladığı (1636) *Almanach de Liège; Almanach Royal de France* (1699) ve ona benzetilerek hazırla-

ALMANYA
Frankfurt-am-Main'da büyük mağaza

Foto. Almasy, Viollet (LAROUSSE)

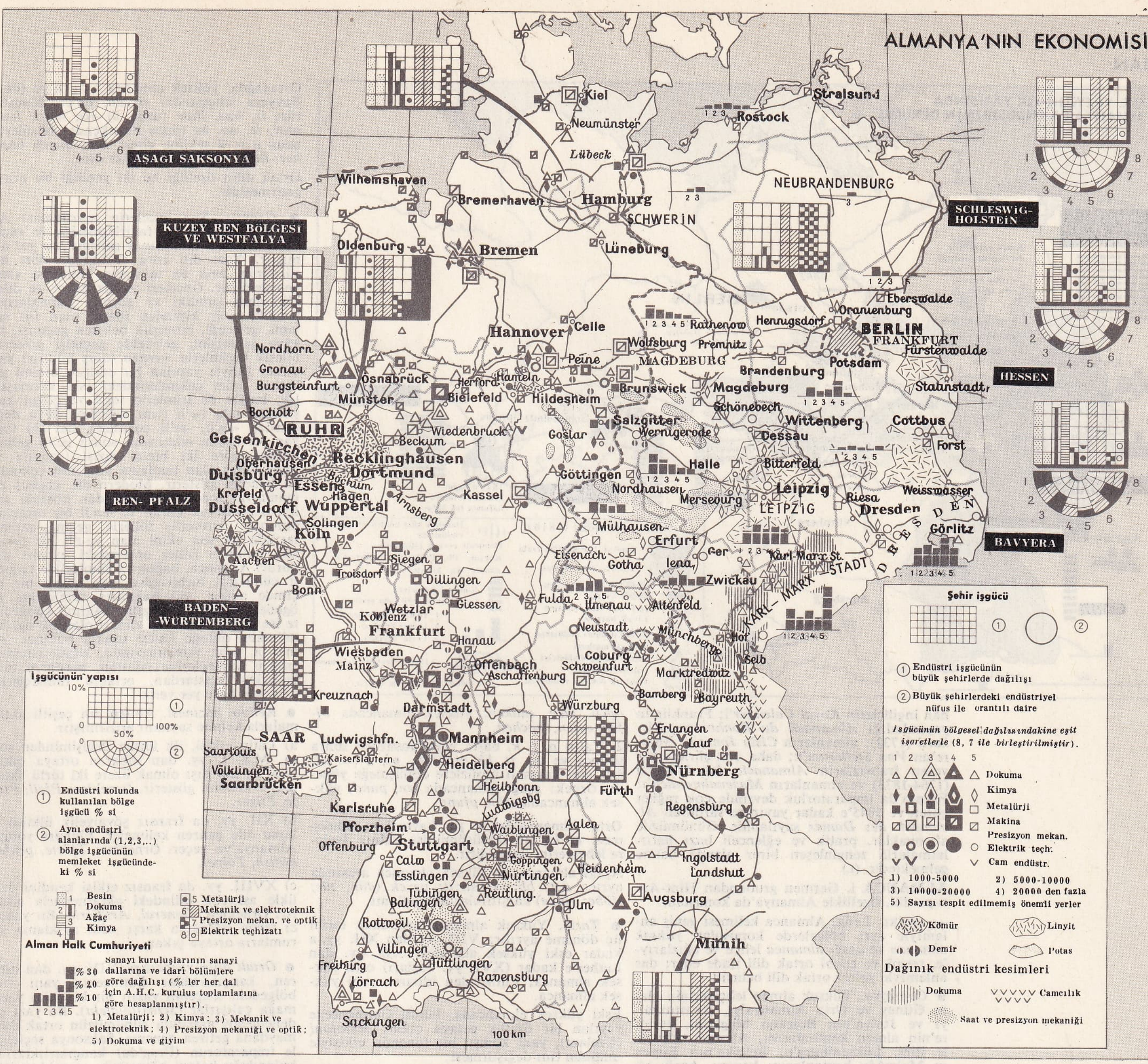
ALMANYA'NIN EKONOMİSİ
AŞAGI SAKSONYA
KUZEY REN BÖLGESİ VE WESTFALYA
REN- PFALZ
BADEN- -WÜRTEMBERG
SCHLESWİG-HOLSTEİN
HESSEN
BAVYERA
Kiel
Neumünster
Lübeck
Stralsund
Rostock
NEUBRANDENBURG
Wilhemshaven
Bremerhaven
Hamburg
SCHWERİN
Oldenburg
Bremen
Lüneburg
Eberswalde
Oranienburg
Rathenow
Hennigsdorf
BERLİN
FRANKFURT
Fürstenwalde
Potsdam
Hannover
Celle
Wolfsburg
Premnitz
MAGDEBURG
Brandenburg
Magdeburg
Nordhorn
Gronau
Burgsteinfurt
Osnabrück
Münster
Herford
Bielefeld
Hameln
Peine
Hildesheim
Brunswick
Schönebeck
Stalinstadt
Bocholt
RUHR
Gelsenkirchen
Oberhausen
Recklinghausen
Dortmund
Duisburg
Essen
Bochum
Hagen
Krefeld
Düsseldorf
Wuppertal
Solingen
Köln
Beckum
Wiedenbrück
Goslar
Salzgitter
Wernigerode
Wittenberg
Cottbus
Dessau
Forst
Halle
Bitterfeld
Göttingen
Nordhausen
Merseburg
Leipzig
LEİPZİG
Riesa
Dresden
Weisswasser
DRESDEN
Görlitz
Kassel
Arnsberg
Mülhausen
Erfurt
Eisenach
Gotha
Gera
Karl-Marx-St.
KARL-MARX-STADT
Jena
Zwickau
Aachen
Siegen
Troisdorf
Bonn
Dillingen
Giessen
Wetzlar
Koblenz
Frankfurt
Fulda
Ilmenau
Altenfeld
Neustadt
Wiesbaden
Mainz
Hanau
Offenbach
Aschaffenburg
Coburg
Schweinfurt
Marktredwitz
Münchberg
Hof
Selb
Bayreuth
Bamberg
Kreuznach
Darmstadt
Würzburg
SAAR
Ludwigshfn.
Mannheim
Erlangen
Lauf
Saarlouis
Kaiserslautern
Völklingen
Saarbrücken
Heidelberg
Nürnberg
Heilbronn
Fürth
Karlsruhe
Ludwigsbg
Regensburg
Pforzheim
Waiblingen
Aalen
Offenburg
Stuttgart
Calw
Göppingen
Ingolstadt
Landshut
Esslingen
Heidenheim
Nürtingen
Tübingen
Reutling.
Balingen
Ulm
Augsburg
Rottweil
Villingen
Tuttlingen
Münih
Freiburg
Lörrach
Ravensburg
Sackingen
0
100 km
İşgücünün yapısı
10%
0
100%
50%
0
① Endüstri kolunda kullanılan bölge işgücü % si
② Aynı endüstri alanlarında (1,2,3,..) bölge işgücünün memleket işgücündeki % si
1 Besin
2 Dokuma
3 Ağaç
4 Kimya
5 Metalürji
6 Mekanik ve elektroteknik
7 Presizyon mekan. ve optik
8 Elektrik teçhizatı
Alman Halk Cumhuriyeti
% 30
% 20
% 10
1 2 3 4 5
Sanayı kuruluşlarının sanayi dallarına ve idarî bölümlere göre dağılışı (% ler her dal için A.H.C. kuruluş toplamlarına göre hesaplanmıştır).
1) Metalürji; 2) Kimya; 3) Mekanik ve elektroteknik; 4) Presizyon mekaniği ve optik; 5) Dokuma ve giyim
Şehir işgücü
① Endüstri işgücünün büyük şehirlerde dağılışı
② Büyük şehirlerdeki endüstriyel nüfus ile orantılı daire
İşgücünün bölgesel dağılışındakine eşit işaretlerle (8, 7 ile birleştirilmiştir).
1 2 3 4 5
Dokuma
Kimya
Metalürji
Makina
Presizyon mekan.
Elektrik teçh.
Cam endüstr.
1) 1000-5000
2) 5000-10000
3) 10000-20000
4) 20000 den fazla
5) Sayısı tespit edilmemiş önemli yerler
Kömür
Linyit
Demir
Potas
Dağınık endüstri kesimleri
Dokuma
Camcılık
Saat ve presizyon mekaniği

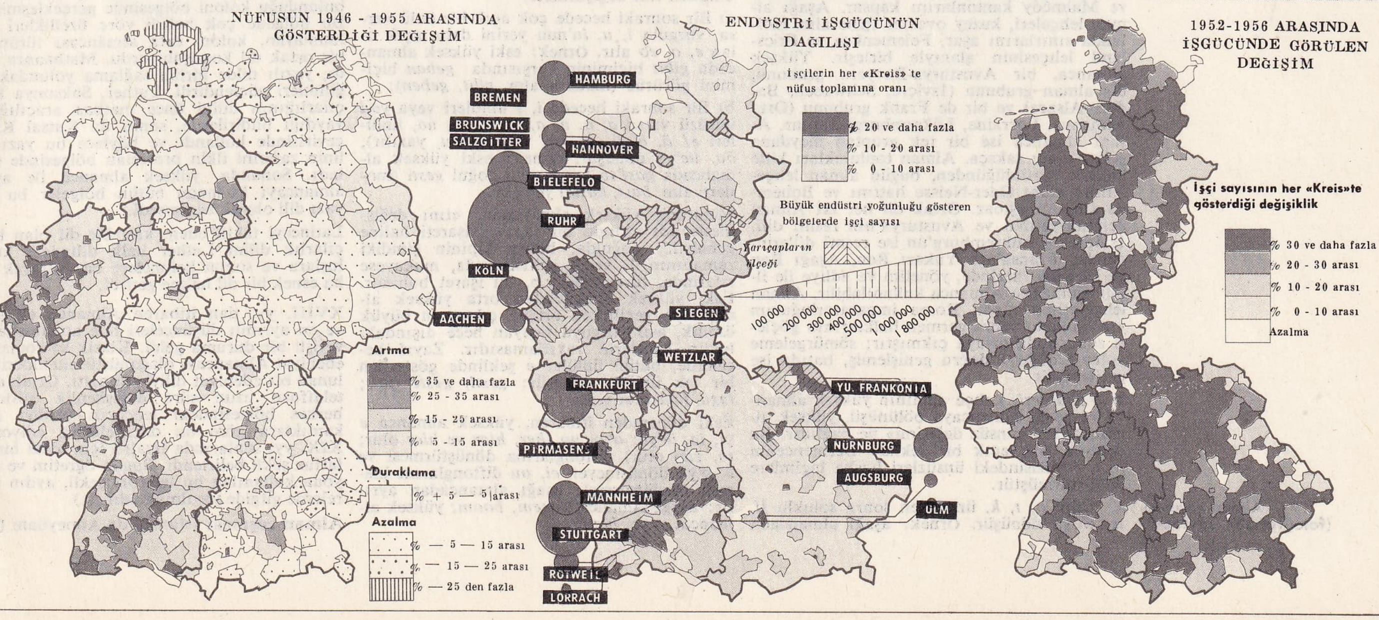
NÜFUSUN 1946 - 1955 ARASINDA GÖSTERDİĞİ DEĞİŞİM
Artma
% 35 ve daha fazla
% 25 - 35 arası
% 15 - 25 arası
% 5 - 15 arası
Duraklama
% + 5 — 5 arası
Azalma
% — 5 — 15 arası
% — 15 — 25 arası
% — 25 den fazla
ENDÜSTRİ İŞGÜCÜNÜN DAĞILIŞI
İşçilerin her «Kreis» te nüfus toplamına oranı
% 20 ve daha fazla
% 10 - 20 arası
% 0 - 10 arası
Büyük endüstri yoğunluğu gösteren bölgelerde işçi sayısı
Yarıçapların ölçeği
100 000
200 000
300 000
400 000
500 000
1 000 000
1 800 000
HAMBURG
BREMEN
BRUNSWICK
SALZGITTER
HANNOVER
BIELEFELO
RUHR
KÖLN
AACHEN
SIEGEN
WETZLAR
FRANKFURT
YU. FRANKONIA
NÜRNBURG
AUGSBURG
ULM
PIRMASENS
MANNHEIM
STUTTGART
ROTWEIL
LORRACH
1952-1956 ARASINDA İŞGÜCÜNDE GÖRÜLEN DEĞİŞİM
İşçi sayısının her «Kreis»te gösterdiği değişiklik
% 30 ve daha fazla
% 20 - 30 arası
% 10 - 20 arası
% 0 - 10 arası
Azalma

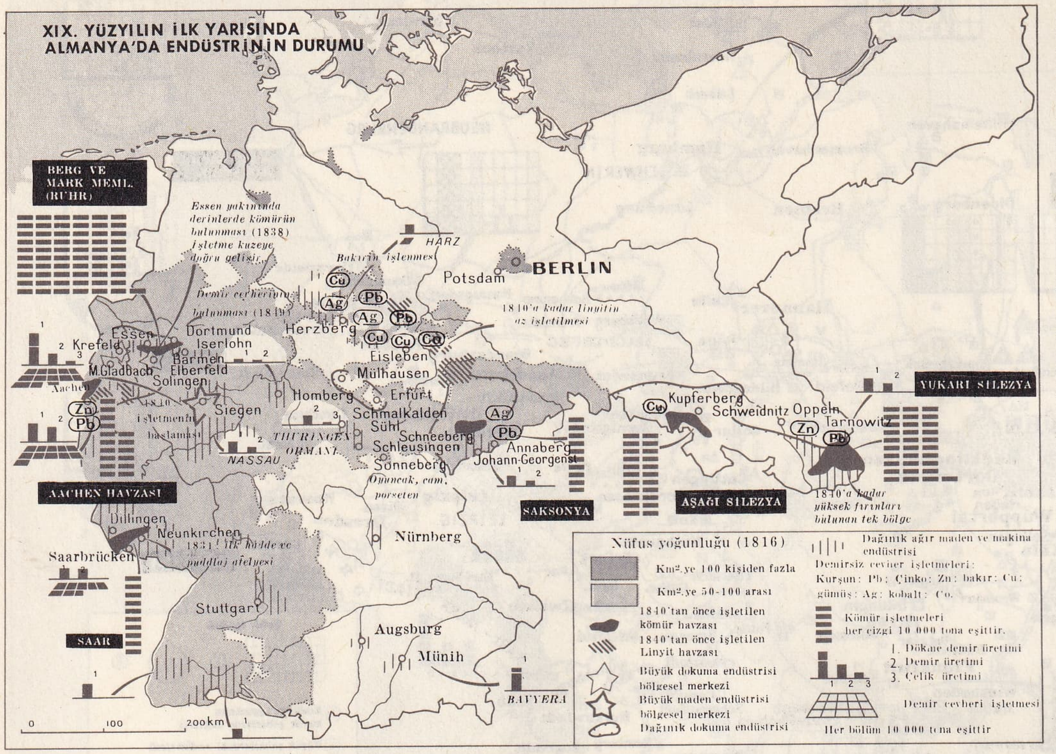

nan ingilizlerin *Royal Calender*'i; Franklin'in yayımladığı *Almanach du Bonhomme Richard* (1732); almanların *Cisio Janus*'u; Moore'un *Vox Stellarum*'u; daha çok şiirlere yer veren fransızların *Almanach des Muses*'ü (1764-1833) ve almanların *Musenalmanach*'ı; Fransa'da imparatorluk devrinde çok rağbet gören ve 1845'e kadar yayınını sürdüren *Almanach des Dames* sayılabilir. Günümüzde almanaklar, pratik ve eğlenceli bazı hatırlatmalarla zenginleşen birer ajanda haline gelmektedir. (L)

ALMANCA i. Germen grubundan Hint-Avrupa dili. Özellikle Almanya'da konuşulur.

— ANSİKL. Leng. Almanca kelimesi geniş anlamıyle ayrı bölgelerde konuşulan *yüksek almanca* ve *aşağı almanca* lehçe ve ağızlarıyle, resmî ve edebî ortak dili ifade eder; dar anlamıyle yalnız ortak dili belirtir.

● *Coğrafya.* Yüksek alman lehçelerinin alanı Güney ve Orta Almanya'yı, Avusturya'yı ve İtalya'nın Bolzano bölgesini, İsviçre'nin alman kantonlarını, Alsace'ı, Moselle ilini, Lüksemburg'u, Belçika'nın Eupen ve Malmédy kantonlarını kapsar. Aşağı alman lehçeleri, kuzey ovasını içine alır, Hollanda sınırlarını aşar, Felemenkçe ve Friesland lehçesinin alanıyle birleşir. Yüksek almanca, bir Avusturya-Bavyera grubunu, bir alman grubunu (İsviçre, Schwaben, Baden, Alsace) ve bir de Frank grubunu (Orta Almanya, Lorraine, Lüksemburg) kapsar. Aşağı almanca ise bir tek gruptan meydana gelir: aşağı saksça. Alman toplulukları kitle halinde sürüldüğünden, bugün alman lehçelerinin alanı Oder-Neisse hattını ve Bohemya sınırını aşmaz. Ortak dil her iki Alman cumhuriyetinin ve Avusturya'nın resmî dili, İsviçre ve Lüksemburg'un ise resmî dillerindendir. Fransa'nın Yukarı Ren, Aşağı Ren ve Moselle illerinde, yönetim ve adliye ile ilgili işlemlerde Almanca kullanılabilir. Alman lehçelerinin alanı, Roma imparatorluğunun yıkılışından sonra germen halklarının göçleri sonucunda ortaya çıkmıştır; sömürgeleme yoluyle doğuya doğru genişlemiş, batıda ise gerilemiştir.

● *Özellikleri.* Lehçe alanının yüksek almanca ve aşağı almancaya bölünüşü, yüksek almancadaki «ünsüz değişimi» ne bağlıdır. Bu değişim çok açık bir şekilde Germencenin *p, t, k* dizisindeki ünsüzleri başka biçimlere dönüştürmüştür.

Alman çeşmesi (fotoğraf 337. sayfada)

1. Yalın *p, t, k,* ünsüzden sonra soluklu *ff, ss, ch*'ya dönüşür. Örnek: aşağı almancada *open, eten, maken;* yüksek almancada *offen, essen, machen.*

2. Yalın *p, t, k,* başta veya ünsüzden sonra gelince ve *pp, tt, kk* grupları, *pf, z* (= ts), *kch* gibi kaymalı ünsüzlere dönüşmeğe yönelir. Örnek: aşağı almancada *ten, pund;* yüksek almancada *zehn, pfund.*

Orta Almanya'da *p, pp* kaymalıya dönüşmez; *k, kk*'nın dönüşümü ise yalnız İsviçre lehçelerini ilgilendirir.

Aşağı almanca ile yüksek almanca arasında ayrıca *d:t; bb:pp; dd:tt; gg:ck* (*dür: tür; ribbe: rippe*) karşıtlıklarına rastlanır.

● *Tarih.* Yüksek almanca grubunun tarihi üç döneme ayrılır: VIII. yy. dan XII. yy. a kadar eski yüksek almanca; XII. yy. dan Luther'e kadar (XVI. yy. başları) orta yüksek almanca; Luther'den itibaren yeni yüksek almanca.

Eski yüksek almancada, bütün Germenceye yayılan bir özellik ortaya çıkar: *metafoni* (Umlaut), yani komşu bir fonemin etkisiyle ünlünün tını değiştirmesi:

a) Bir sonraki hecede çok açık bir ünlü varsa, vurgulu *i, u, iu*'nun yerini daha açık olan *e, o, eo* alır. Örnek: eski yüksek almancada *gibit* biçiminin karşısında *geban* biçimini görürüz (modern alm. *gibt, geben*);

b) Bir sonraki hecede *i, ı* ünlüleri veya *yod* ünsüzü varsa *a, o, u, a, o, u, ou, uo,* ünlüleri *e/ ä, ö, ü, ae, oe,* uzun *ü* (*iu,* yazılır), *öu, üe*'ye dönüşür. Örnek: eski yüksek almancada *gast*'ın karşısında çoğul *gesti* (modern alm. *bast, baste*) yer alır.

Metafoni, yüksek almancada, «tını değişmesi» adı altında bir gramer işareti haline gelmiştir: çoğulda, haber kipinin şimdiki zamanının 2. ve 3. şahıslarında, mukayese sıfatında, türevlerde v.b. bu işaret bulunur. Eski yüksek almancadan orta yüksek almancaya geçilirken ortaya çıkan en büyük özellik, asıl vurguyu taşıyan hece dışındaki bütün hecelerin zayıflamasıdır. Zayıf hecelerde, bütün ünlüler e şeklinde gösterilen bir tek ünlüye dönüşür: *gesti, geste* olur; *taga, tage* olur v.d.

Eski dönemden itibaren, yüksek almanca *e* yi, *ia, ie*'ye; *o*'yu *uo* (*her, hiar* ve *hier* olur; *to, zuo* olur) diftonglarına dönüştürmesi ve *e, o*'ya dönüşmeyen *ei, ou* diftonglarını kısmen sürdürmesiyle aşağı almancadan ayrılır: aşağı almanca: *steem, boom;* yüksek almanca: *stein, baum.*

Ortaçağda, yüksek almanca *ı, u, ü*'yü (önce Bavyera lehçesinde) *ei, au, eu*'ye dönüştürür; *is, hus, liute* (uzun *ü*) *eis, haus, leute* olur, *ie, uo, üe* (önce Frankçada) büzülerek uzun *i, u, ü* şekline girer: *lieb, buach büecher; lieb* (li:p), *buch, bücher* olur.

Ortak dilin özelliği bu iki yeniliği bir araya getirmesidir.

● *Gramer.* Son hecelerin zayıflaması Almancada bükünlerin fakirleşmesine ve «analitik» anlatım tarzlarının gelişmesine yol açmıştır. Yazı dili isim çekiminde dört hal sürdürür, ama ön takıların kullanım alanı genişlemiştir. Önceleri yalnız haber ve dilek kiplerinin şimdiki ve geçmiş zamanlarıyle şimdiki emir kipinden ibaret olan fiil sistemi, geleceği, bitmişlik belirten geçmişi, hikâye geçmişini, gelecekte geçmişi gösteren bileşik biçimlerle *werden* (*oluş* bildirir) yardımcı fiiliyle yapılan bir edilgen biçimi geliştirir. İsim çekimlerindeki eski karmaşıklık, bugün de isimlerin tekil ve çoğul karşıtlıklarında (*-e*'li [tını değişimli veya değişimsiz], *-en*'li, *-er*'li çoğullar), hal eki taşıyan bir tanım edatından sonra gelip gelmemesine göre iki biçim dizisi («zayıf» ve «kuvvetli») olan tamlama sıfatının çekiminde kendini gösterir. Modern dil, geçmiş zamanlarını son ek kullanmadan kökteki sesliyi değiştirerek kuran ve *-en*'li bir ortaçları bulunan «kuvvetli» fiillerle, geçmiş zamanlarında *-te* son ekini alan ve *-t*'li bir ortaçları bulunan fiiller arasındaki ayrımı sürdürür. Almanca, bağımsız cümlecikle bağımlı cümleciği birbirinden çok belirli bir biçimde ayırır: fiil bağımsız cümlecikte ilk öğeden hemen sonra gelir; bağımlı cümlecikte ise bağlaç veya ilgi zamiri olan ilk öğeden mümkün olduğu kadar uzakta bulunur. Almanca, sıfat tamlamasında, sıfata isimden, sıfatın tümleçlerine sıfattan, mastarın tümleçlerine mastardan, ortaçın tümleçlerine ortaçtan önce yer verir.

● *Kelime hazinesi.* Alman dili çeşitli aktarmalarla kelime sayısını arttırmıştır.

a) Latin etkisi, ilk ünsüz değişiminden sonra, M.S. I. yy. dan itibaren ortaya çıkar. Dinî ve din dışı olmak üzere iki türlü aktarmayle kendini gösterir. Örnekler: *Pfeil, Pfaffe, Pilger.*

b) XII. yy. da fransız şövalyelik ülküsü ve bunu dile getiren kelimeler, Flandre yoluyle Almanya'ya geçer. Örnekler: *Tjöste, prüfen, höfish, Tölpel.*

c) XVIII. yy. da fransız etkisi kendini özellikle askerlik dilindeki aktarmalarla gösterir. Örnekler: *General, Artillerie.* Bu yabancı terim istilâsına karşı «dili ayıklama kurumları» ortaya çıkar.

● *Ortak dilin yaradılışı.* XIV. yy. dan itibaren, kançılarlıklar Latincenin yanı sıra, bölgedeki lehçenin yazılı bir biçimini yaratmağa çalışırlar (*Schriftdialekt*). Bu yazı dili denemeleri arasında günümüzün ortak dilini meydana getiren deneme, Saksonya seçicisiyle imparatorun (Prag'da) kançılarlıklarının bulunduğu koloni bölgesinde gerçekleşmiştir. Bu bölgede çok belirli yöre özellikleri bulunmayan, koloni orta almancası türünden bir ortak dil konuşuluyordu. Matbaanın icadı, yazılı dilde birliği sağlama yolundaki eğilimleri güçlendirdi. Luther, Saksonya kançılarlığının dilini önce matbaa aracılığıyle yaydığı bildirilerde, sonra da Kutsal Kitap çevirisinde kullandı ve böylece bu yazı dilinin zaferini ilkin protestan bölgesinde sağladı. Sonunda, yüksek almanca ile aşağı almancayı kullanan bütün bölgeler bu dili yazı dili olarak benimsedi.

Latinceyi taklit eden, katı bir dil olan kançılarlık dilini Luther halk dilindeki kuruluşlara ve somut kelimelere baş vurarak daha esnek bir dil haline getirdi.

XVIII. yy. dan itibaren Almanca en yüce ve en ayrımlı düşünceleri bile anlatmağa elverişli bir duruma geldi. Klasik ve romantik edebiyat Almancayı olağanüstü nitelikleri bulunan bir edebiyat diliyle donattı. Ortak dilin telaffuzu uzun süre değişkenlik gösterdi, herkes bölgesindeki lehçenin verdiği alışkanlıklara göre bu dili telaffuz ediyordu. XIX. yy. sonlarında tiyatro için ideal bir telaffuz şekli belirlendi. Bugün öğretim ve radyoda kullanılan bu telaffuz şekli, aydın çevrelerde gitgide yayılmaktadır. (L)

Alman çeşmesi İstanbul'da Atmeydanı (Sul-

tanahmet meydanı) denilen yerdedir. Alman imparatoru Wilhelm II tarafından Abdülhamid II'ye hediye edildiği (1895) için halk dilinde bu isim verilmiştir. Yapıldığı çağdan daha eski bir devrenin tesirlerini taşıyan çeşme, çok tanınmasına rağmen önemli bir mimarî özelliğe sahip değildir. (M)

Alman Doğu Afrikası. Bk. AFRİKA.

Alman Merkez partisi (alm. *Zentrumspartei*), Reich ve Weimar cumhuriyeti zamanında alman siyasî topluluğu; 1852'den beri, Prusya diyetinde katolik parlamento üyelerini bir araya getirmiş olan Katolik kanadın yerine geçen Merkez birliği (Anayasa partisi) 1870'te 48 üye ilde kuruldu. Günah çıkartma usulünün terk edilmesi, Merkez'in Protestanlara da açık bulundurulacağı anlamına geliyordu. Gerçekten de, 1945'e kadar, bütün sosyal sınıflara bağlı katoliklerden kurulu bir parti olarak kaldı; önceleri ağır basan asillerin ve toprak sahiplerinin yerine, zamanla burjuvalar, aydınlar ve hıristiyan sendikacılar geçti. 1945'te de C.D.U. ya (Hıristiyan Demokrat parti [*Christlich Demokratiche union*]) dönüştü. Önce Westfalya'lı Hermann von Mallingkrodt ile Hannover'li Windhorst, 1891'de Windhorst'un ölümünden sonra Hessen'li Lieber ve Bavyeralı baron Hertling ve nihayet Birinci Dünya savaşı ve Weimar cumhuriyeti zamanında prusyalı Peter Spahn ve badenli Elzberger, şansölye Fahrenbach, Wirth, Marx, Bruning ve sendikacı Stagervald bu partiyi yönettiler: üyelere her zaman oy serbestliği tanındı; ancak bu oy serbestliğine rağmen, özellikle *Kulturkampf* (1870-1887) devrinde, Bismarck'a karşı sürdürülen uzun mücadele sırasında ve sadece din konusunda partiyi bölünmez bir bütün olarak görmekteyiz. Sosyal, ekonomik ve askerî bakımlardan Merkez partisi temsilcileri arasında, geldikleri bölgelere ve temsilcilerinin memleketlerine göre bölünmeler oluyordu; iki dünya savaşı arasında bavyeralılar, Bavyera Halk partisi adı altında ayrı bir parti bile kurdular ve 1925 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde sosyalistlerin desteklediği Merkez parti temsilcisi Marx'a karşı Mareşal Hindenburg'un kazanmasını sağlayacak kadar federal hükûmetin politikasını etkilediler.

Şansölye Caprivi ve Hohenlohe'yi tutan Alman Merkez partisi, 1918 yenilgisinden sonra nihayet iktidara geldi, ama yıllar geçtikçe cesareti artan milliyetçiler, kendilerine siyasî bakımdan fayda sağlayan bu yenilgiden ötürü Merkez partisi üyelerini ve özellikle Rethondes ateşkes antlaşmasını imzalayan Erzberger'i (1921 nisanında katledildi) suçladılar. Kanunî otoritelere bağlı merkezciler şansölye Brüning ile nasyonal-sosyalist hareketi kanunî yollardan yok etmeğe çalıştılar. Ama Brüning, Hindenburg tarafından beklenmeyen bir anda görevden uzaklaştırıldı (31 mayıs 1932) ve yerine Prusya Merkez partisinin eski bir üyesi olan Von Papen getirildi. Von Papen, partisinin arzusuna rağmen Hitler'in iktidara gelmesini sağladı. Az zaman sonra da parti ortadan kalktı. (L)

ALMANSA, İspanya'nın Murcia bölgesinde (Albacete eyaleti) şehir. Albacete'in güneydoğusunda bulunur; 15 400 nüf. Filipe V'in İspanya tahtına geçmesini sağlayan zaferi Berwick burada kazandı (25 nisan 1707). [L]

Alman seferi, Kanunî Sultan Süleyman'ın Almanya imparatoru Karl V'e karşı açtığı sefer. Almanya imparatoru Karl V'in kardeşi, Avusturya ve Bohemya kralı Ferdinand I, İstanbul'a elçiler göndererek Macaristan'ın kendisine verilmesini isteyince, Budin'de Osmanlı devleti himayesinde krallık eden Yanoş, I. Viyana seferinde alınan bazı kaleleri zapetti. Bunun üzerine Kanunî, ordusuyle Avrupa içlerine yürüdü (1532); gayesi, Karl V'i yenmek ve Almanya imparatorluğunu yıkmaktı. Türk tehlikesinin büyüklüğü, Almanya'da millî bir birlik ve hattâ bütün Avrupa'da ortak bir savunma ruhu doğmasında büyük rol oynadı. 250-300 Bin kişilik hıristiyan ordusu, Avusturya'ya giren ve kuzeybatı yönünde alman topraklarında ilerleyerek on beş kadar kale fetheden türk ordusu karşısında geri çekildi, savaşı kabul etmedi. Kanunî, düşman ülkesini ezdi, birçok kale ve şehir fethetti, ganimet ve esirlerle İstanbul'a döndü.

Karl V ve Ferdinand, Niş'te konaklayan Kanunî'ye elçiler göndererek barış istediler ve

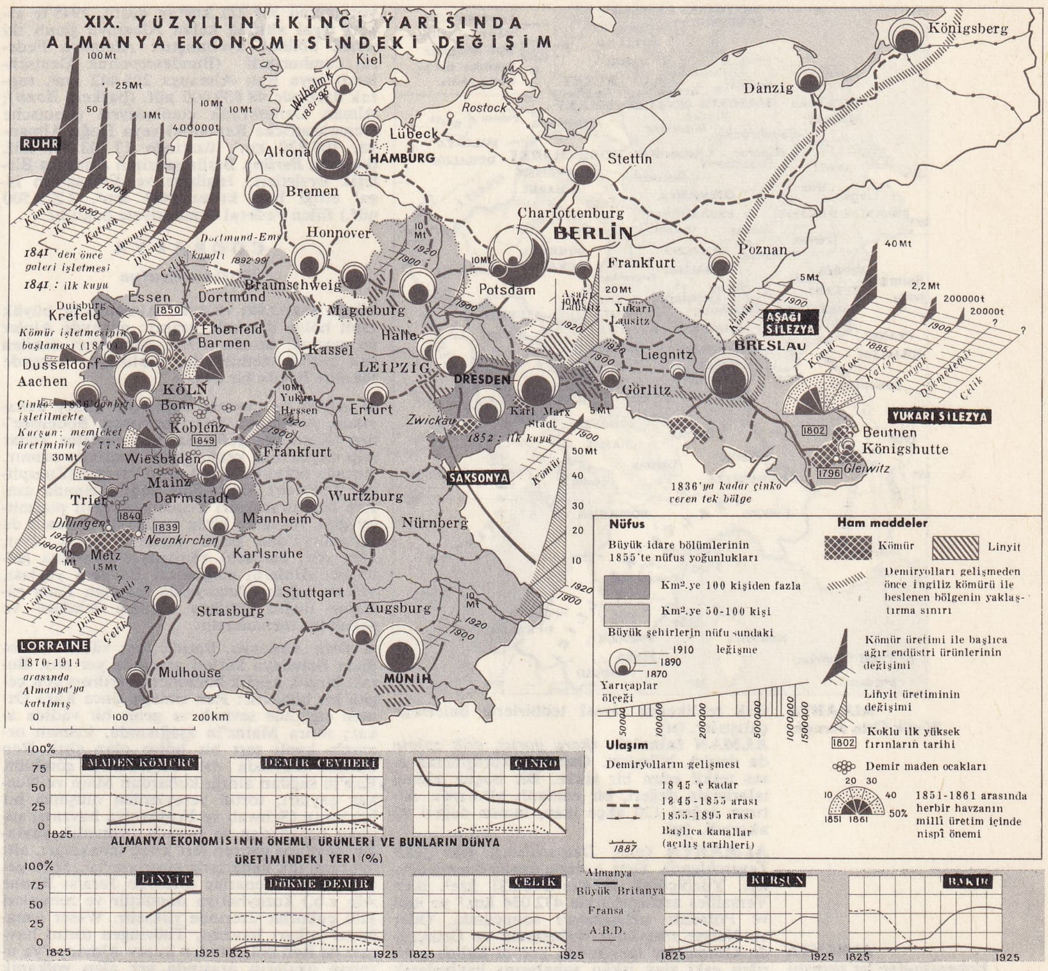

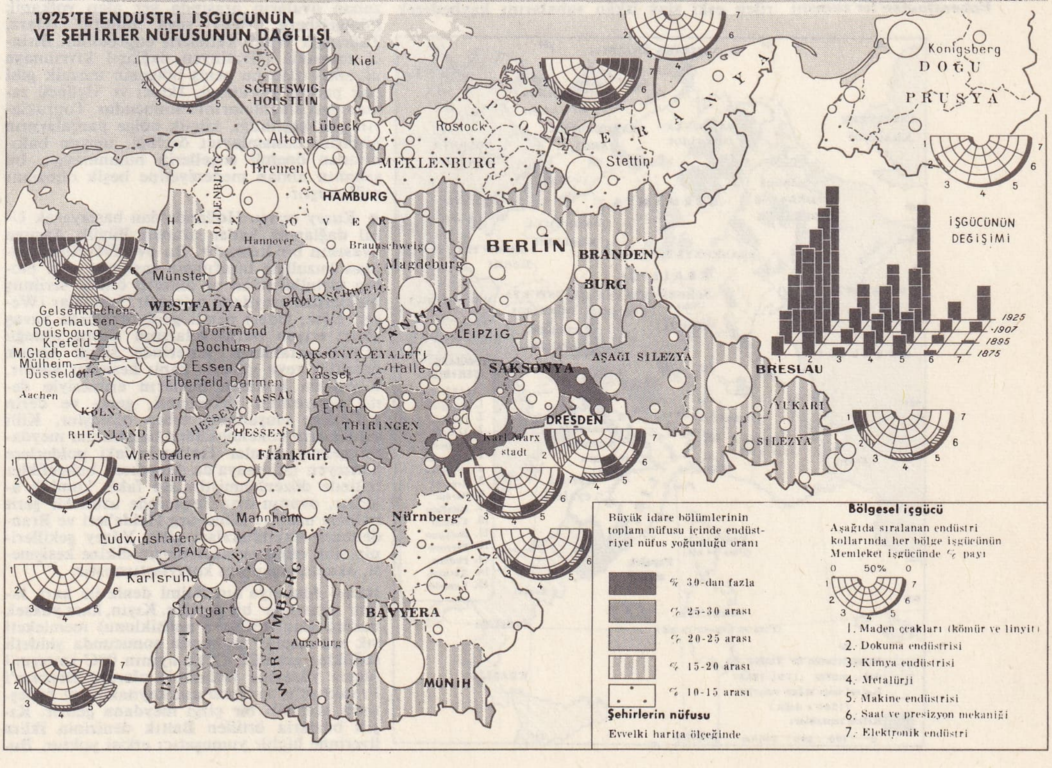

ALMANYA
Büyük Otto zamanı

türk tehlikesini siyasî tedbirlerle önlemeğe çalıştılar. (M)

ALMAN talarisi (*kara guruş, atik zolota* da denir). Nümism. Osmanlı kuruşlarına esas teşkil eden bir sikke. Bir buçuk alman talarisinin değeri, bir osmanlı altınıydı. Altının değeri 120 akçe iken, bunun değeri 80 akçeydi. (M)

ALMANYA (alm. *Deutschland,* eski şekli *Teutschland*). Orta Avrupa'nın en önemli devleti. Yüzölçümü 1914'te 540 521 km². iken Versailles antlaşmasıyle 472 034 km.² ye indi ve Potsdam uzlaşmaları sonucunda, Oder ve Neisse ırmakları doğusunda ve Ortaçağda Germenler tarafından koloni haline getirilen eski slav iskân sahalarını kaybederek

ALMANYA
Hohenstaufen'ler zamanı

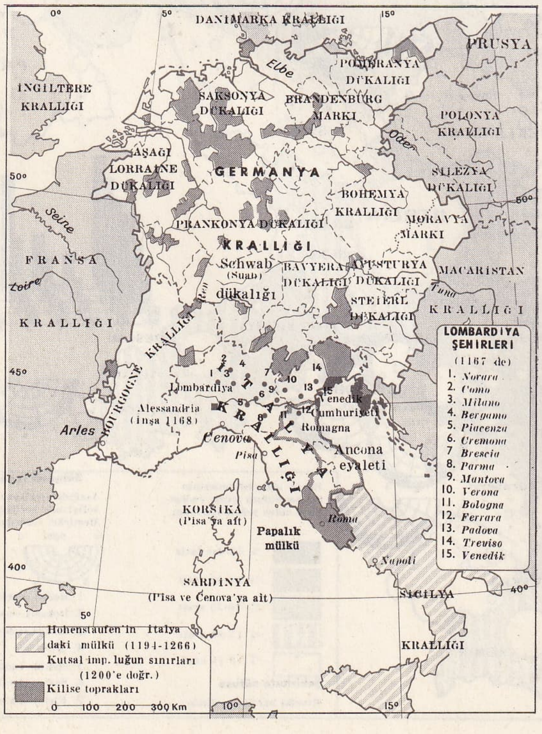

yüzölçümü 306 272 km².ye düştü. 1945'te askerî işgal altında kalan Almanya şimdi iki siyasî bölüme ayrılmıştır: Almanya Federal cumhuriyeti (Bundesrepublik Deutschland) veya Batı Almanya 298 442 km². toprak üzerinde 48 839 000 nüf. (başkent *Bonn*); Alman Demokratik cumhuriyeti (Deutsche Demokratische Republik) veya Doğu Almanya, 107 830 km². üzerinde 17 102 000 nüf. (başkent *Berlin*). Berlin şehrinin Amerika Birleşik devletleri, İngiltere ve Fransa'nın işgal ettiği batı kısmı (481 km². 2 228 500 nüf.) fiilen Federal cumhuriyete bağlıdır.

COĞRAFYA

Fizikî coğrafya

YÜZEY ŞEKİLLERİ VE YAPI. Almanya üç büyük tabiî bölge üzerinde uzanır: güneyde Alpler ve çevresi; ortada «Orta Almanya» denilen çok çeşitli memleketler topluluğu; kuzeyde tekdüze bir ova.

● *Alpler ve çevresi.* Almanya, güney kenarında, Avusturya sınırı boyunca, Bodensee'den (Konstanz gölü) Salzach vâdisine kadar Alp dağlarının kenar şeridi üzerinde uzanır. Burada doruklar 3 000 m.ye varmaz (Zugspitze: 2 968 m). Doğu-Batı doğrultusunda uzanan dağ sıracıkları kısmen heybetli piramitler gibi yükselen kireç taşlarıyle, kısmen de Avusturya'dan gelen çaylarıın (Lech, İsar, İnn, Alz, Salzach) vâdileriyle meydana gelmiştir. Alplerin eteğindeki Bavyera yaylası, yukarı çığırı Almanya'da bulunan Tuna vâdisine doğru gittikçe alçalan tekdüze ve soğuk bir memlekettir.

● *Orta Almanya.* Batıda Ren vâdisi ve doğuda Bohemya kütlesi arasında yer alır. Burası birçok küçük bölümlere ayrılmış çok çeşitli bir bölgedir: Ren ırmağı, önce Kara Orman eteğinde sevimli ve geniş bir vâdide akar; sonra Mainz'in aşağısında, kısmen ormanla kaplı sert bir bölge olan şistli Ren kütlesi arasında dar boğazlarda gömülür. Ren'in sağdan aldığı kollardan Main ve Neckar çayları, tortul yereylerden oluşmuş bir havzanın (Schwab ve Frankonya havzası) suyunu boşaltırlar ve burada ormanlık yaylalar meydana getiren sert kireç tabakaları, altı oyulmuş dik kenarlarla sınırlanırlar. Sözü geçen bu dik kenarlar (Schwab Jura'sı Rauhe Alb v.b.) kuzeybatıya dönüktür ve zeminleri killi çukurlar üzerinde yükselir. Weser ırmağının yukarı havzası, Thüringen tortul havzası ile Ren bölgesinden kuzey Almanya'ya uzanan ovaların arasında yer alan volkanik (Volgelsberg, Ren) veya billûrlu (Harz, Thüringer Wald) kütlelerle engebelidir. Birinci zamanda (Hersinyen dağları) kıvrılmaya uğramış olan bu geniş bölgenin mozaik gibi çok parçalı görünüşü, İkinci ve Üçüncü zaman parçalanmalarının sonucudur. Toprakların çok çeşitliliği, küçük bölge parçalarının birbirini tamamlayıcı özelliği, ulaşım bakımından önemli engellerin bulunmayışı, bu sahanın alman medeniyetine beşik olmasını sağlamıştır.

● *Kuzey ovası.* Hollanda'dan başlayarak Ural dağlarına kadar uzanan Büyük Avrupa ovasının bir kısmıdır. Bu ova Dördüncü zaman buzulları tarafından taşınmış eski moren tortullarından ve onların önüne serilmiş kumlardan meydana gelmiştir. Irmaklar (Weser, Elbe, Oder) nemli geniş ovalarda yavaş akar; eriyen buzul sularının akmış olduğu büyük yataklarım yerlerinde şimdi birçok bataklık veya göllerle kaplı kesimler vardır. Kıyılarda bulunan buzların erimesiyle deniz seviyesinin yükselmesi, geniş ve derin haliçlerin oluşumuna sebep olmuştur. Killi maddelerin çökelmesinden bataklıklar meydana gelmiş, bunlar Hollanda'daki polderlere benzeyen (Almanya'da Marchen) bahçelikler halinde düzenlenmiştir. En fakir kumluk alanlar, ovanın orta kesiminde uzun bir şerit halinde uzanır: Lüneburg Heide'leri ve Brandenburg «kumluk»ları gibi. Yüzey şekillerinin silik oluşu ve akarsuların dikine kesişmesi, akarsu ulaşımını kolaylaştırmıştır.

İKLİM. Almanya'nın iklimi deniz ile kara iklimi arasında bir geçiştir. Kışın, kara yüksek basınç alanı (Sibirya antisiklonu) memleketi sık sık kaplar ve bunun sonucunda şiddetli soğuklar görülür. Ocak ayının 0°C izoterm'i (deniz yüzeyine indirilmiş olarak) Bremen'i Frankfurt'u ve Tuna'nın kaynaklarını birleştiren kıvrımlı bir çizgi meydana getirir. Kışın buzlarla örtülen Baltık denizinin iklim üzerinde hiçbir yumuşatıcı etkisi yoktur. Bununla beraber kışın bütün Almanya zaman zaman gezici alçak hava basınçlarının (siklon'lar) etkisinde kalır ve bu yüzden hafif ısı yükselmeleri ve kar yağışları olur. Bu gibi geçici don çözülmeleri Noel'e doğru sık görülür (*Weihnacht Tauwetter*).

Yazın izoterm'ler batı güneybatıdan, doğu kuzeydoğuya uzanır. Baltık yalısının Normandie kıyıları kadar sıcak olması, orada turizmin gelişmesini sağlamıştır. Temmuz ayı sıcaktır; ortalamalar her yerde 18°C'yi geçer. İç kısımlarda yaz fırtınaları çok olur. İlkbahar kısadır, birden gelir geçer, bu da kara ikliminin bir özelliğidir. Nisan ortasından mayıs sonuna kadar soğuk ve nemli bir kıştan sıcak ve gök gürültülü bir yaza geçilmiş olur. Buna karşılık sonbahardâ okyanus iklimi daha ağır basar: çok defa soğuk sabah sislerinin ardından güneş açar, hava güzelleşir (Alt Webersommer).

İklimde yer yer görülen ayrılıklar daha ziyade yüzey şekilleri ile ilgilidir. Topraktan faydalanma bakımından bu genel ayrılıkların önemi büyüktür. Havzalarda kara iklimi ağır basar; kışın normal sıcaklık düzeninin sık sık değişmesi, soğuğun artmasına yol açar; yaz ayları ise daha fırtınalı geçer. Buna karşılık ilkbahar daha erken gelir. Bu ise itina isteyen bitkilerin (üzüm bağları, meyve ağaçları, mısır) kuzeyde de yetiştirilmesine imkân verir. Üzüm ticarî maksatla hâlâ Unstrut'ta (Thüringen) yetiştirilmektedir. Dağlarda yükseltinin bozduğu bir okyanus iklimi hüküm sürer: buralarda kışlar sisli ve karlıdır; yaz ayları ise serin geçer, zaman zaman don olur ve soğuk yağmurlar yağar. Bu şartlar ekime pek elverişsiz olduğundan Harz kütlesi yamaçlarında 600 metrenin üstünde tahıl ekimi yapılmaz.

İktisadî coğrafya

Modern anlamıyle Almanya'da iktisadî gelişme İngiltere ve Fransa'ya göre daha geç başladı, ancak siyasî birliğin kurulmasıyle hız kazandığı gibi bu birliğin gerçekleşmesine de yardım etti. Bu gelişmede tarihî şartların da kuvvetli etkisi görüldü. Meselâ savaşçı eğilimler eski Prusya toprakları üzerinde özellikle Ruhr kesiminde silâhlanma sanayiinin (Krupp) kurulmasına yol açtı. Alman sanayii 1945'e kadar askerî yayılma politikasına sıkı sıkıya bağlıydı. Bu bağlar, demir ve çelik, kimya, makina, presizyon araçları, optik ve elektrik sanayileri gibi bazı temel sanayi dallarının gelişmesine yardım etti. Bundan başka, 1871'de Fransa'nın ödediği harp tazminatı devletin büyük teşebbüslere girişmesini sağladı (demiryolları ve kanallar inşası, akarsuların ıslahı). Mükemmel bir ulaştırma ağının meydana gelmesi, XIX. yy. sonunda Güney Almanya'nın ve Berlin'in endüstrileşmesine yardım etti. Ayrıca, daha önceden tedbirlerini almış olan ve önemli koloni imparatorlukları kuran Fransa ve İngiltere gibi rakiplerle çarpışmak mecburiyeti, Almanya'nın iktisadî gelişmesine tesir etti. XIX. Yüzyıl sonlarında kütle halinde ihracat yapmağa başladıkları zaman karşılaştıkları çetin rekabet, alman sanayicilerini sağlam bir teşkilât kurmağa yöneltti.

Alman iktisadı erkenden birtakım merkezler etrafında toplandı: sırasında *dumping* metodunu uygulayan birçok *kartel*'in ve elemanları birbirine kuvvetle bağlanmış *konzern*'nin (ağır maden ve makine endüstrisi, elektrik ve kimya sanayii) kurulması, bu teşkilâtlanma ihtiyacından doğmuştur.

Pangermanizmin desteklenmesinde faal bir rol oynayan bu merkezî sanayi teşkilâtı, Birinci Dünya savaşından bir dereceye kadar sorumlu olduğu halde, Almanya'nın yenilmesiyle gücünü kaybetmedi. Müttefiklere ödenecek tazminat meselesi, bu sanayiin yeniden canlanmasına yaradı; enflasyon yüzünden Mark'ın değeri büyük ölçüde düşünce, borçların ödenmesine de imkân kalmadı (Aksi halde, orta tabaka büsbütün iflâs ederdi). Dünya buhranı sırasında ciddî sarsıntılara uğrayan bu teşkilât, malî bakımdan desteklediği nasyonal-sosyalist rejim zamanında yeniden canlandı. Savaş iktisadı, az veya çok bağımlı memleketlere yöneltilen cebrî ihracat, farkı devlet tarafından ödenen *dumping* işlemleri, bu sanayide geniş pazarlar açtı. Kitle halinde yapılan devlet yardımları, sonra işgal edilen memleketlerin yağma edilmesi, işçi toplanması ve esir kamplarındaki tutukluların çalıştırılması da büyük şirketlere kudretlerini geniş ölçüde arttırmak

Eski Hans HOLBEİN: Anna von Cleve
Louvre müzesi, Paris

Albrecht ALTDORFER: İskender'in savaşı (parça)
Alte Pinakothek (Eski Resim müzesi), Münih

TİZİANO: Karl V (Şarlken) Prado müzesi, Madrid

Eski Lucas CRANACH: Karl V Targau şatosunda avlanıyor (Prado müzesi), Madrid

Foto. Giraudon, Mauss-Martin (LAROUSSE)

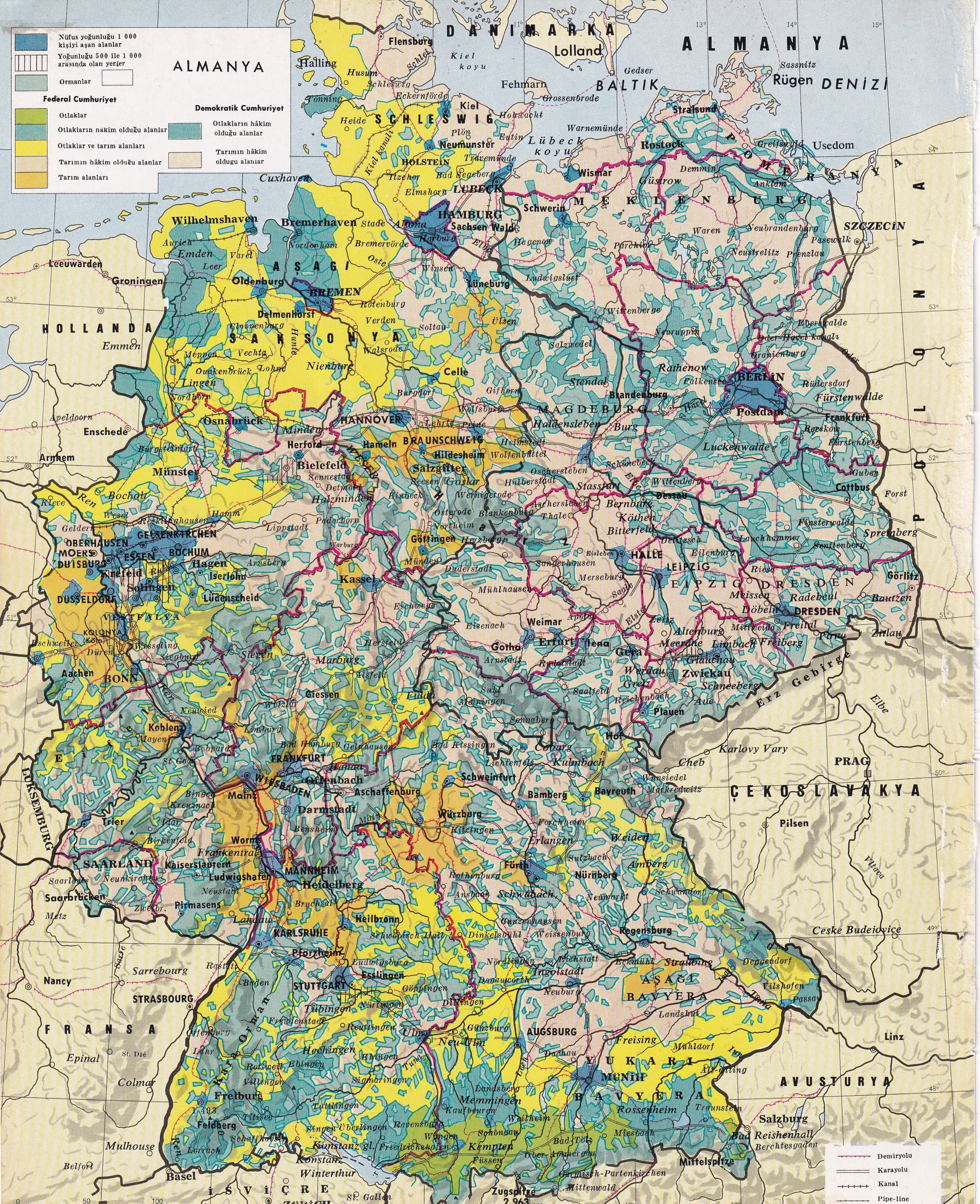
ALMANYA
Nüfus yoğunluğu 1 000 kişiyi aşan alanlar
Yoğunluğu 500 ile 1 000 arasında olan yerler
Ormanlar
Federal Cumhuriyet
Otlaklar
Otlakların nakim olduğu alanlar
Otlaklar ve tarım alanları
Tarımın hâkim olduğu alanlar
Tarım alanları
Demokratik Cumhuriyet
Otlakların hâkim olduğu alanlar
Tarımın hâkim olduğu alanlar
DANİMARKA
ALMANYA
BALTIK DENİZİ
Lolland
Fehmarn
Rügen
Usedom
Flensburg
Kiel
SCHLESWIG
HOLSTEIN
Neumünster
LÜBECK
HAMBURG
Cuxhaven
Wilhelmshaven
Bremerhaven
AŞAĞI SAKSONYA
BREMEN
Oldenburg
Emden
Groningen
Leeuwarden
HOLLANDA
Emmen
Osnabrück
Münster
HANNOVER
BRAUNSCHWEIG
Hildesheim
Salzgitter
Celle
Lüneburg
Schwerin
Wismar
Rostock
Stralsund
MEKLENBURG
POMERANYA
SZCZECIN
POLONYA
BERLİN
Potsdam
Frankfurt
Cottbus
Brandenburg
MAGDEBURG
Stendal
Dessau
HALLE
LEİPZİG
DRESDEN
Görlitz
Bautzen
Bielefeld
Kassel
Göttingen
Erfurt
Weimar
Gotha
Jena
Gera
Zwickau
Plauen
Erz Gebirge
Karlovy Vary
Cheb
PRAG
ÇEKOSLAVAKYA
Pilsen
Ceske Budejovice
OBERHAUSEN
GELSENKIRCHEN
MOERS
ESSEN
BOCHUM
DUISBURG
DÜSSELDORF
Solingen
Hagen
VESTFALYA
KOLONYA
Aachen
BONN
Koblenz
Siegen
Marburg
Giessen
FRANKFURT
WIESBADEN
Mainz
Offenbach
Aschaffenburg
Darmstadt
Würzburg
Schweinfurt
Bamberg
Bayreuth
Erlangen
Fürth
Nürnberg
Regensburg
LÜKSEMBURG
Trier
SAARLAND
Saarbrücken
Kaiserslautern
Ludwigshafen
MANNHEIM
Heidelberg
Heilbronn
KARLSRUHE
Pforzheim
STUTTGART
Esslingen
Tübingen
Ulm
AUGSBURG
Ingolstadt
AŞAĞI BAVYERA
Passau
Linz
YUKARI BAVYERA
MÜNIH
AVUSTURYA
Salzburg
Nancy
STRASBOURG
FRANSA
Epinal
Colmar
Mulhouse
Freiburg
Feldberg
Basel
İSVİÇRE
Konstanz
Winterthur
Kempten
Zugspitze
2 963
Rosenheim
Mittelspitze
Demiryolu
Karayolu
Kanal
Pipe-line

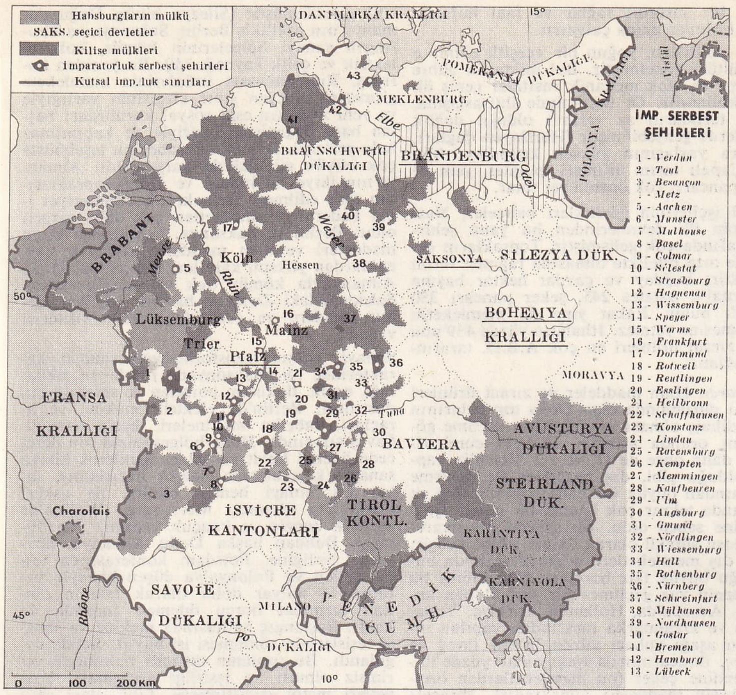

için savaştan faydalanma imkânını sağladı. Buna karşılık ağır tesisler meskenlerden daha dayanıklı olduğu için hava hücumlarından da nispeten az zarar gördüler. Bu hücumlar üretimden çok ulaşımı bozdu. Üretim kapasitesi (Oder-Neisse çizgisinin doğusunda kalan ve Polonya-Sovyet kontrolü altına girmiş bulunan tesislerinin üretimi hesaba katılmasa bile) 1945'te, 1938'deki seviyesine göre hâlâ yüzde 20-25 fazlaydı.

İkinci Dünya savaşının çıkmasında birçok büyük alman sanayicisinin sorumluluğu Potsdam'da alınan kararlara ve Nürnberg mahkemesinde verilen hükümlere (bu arada Krupp'un mahkûm olması) esas teşkil etti. Bu konuda birtakım tedbirler alındı. Sanayide «merkeziyetçiliğin kaldırılması», çeşitli *konzern*'lerin bölünmesine ve alman iktisadına hâkim olan üç büyük bankanın dağılmasına yol açtı.
Savaş sanayiini besleyebilecek sanayi kollarının (fabrika makineleri, mekanik inşaat, gemi yapımı) sınırlandırılması;
Savaş sanayiinin (sentetik yakıtlar, patlayıcı maddeler, silâh, uçak v.b. sanayii) yasaklanması.
Yasaklanmış sanayi dallarına ait fabrikalar ile sınırlandırılmış sanayi dallarına ait tesislerin fazlası, harp tazminatı olarak sökülecek ve Müttefiklere bırakılacaktı.
Sovyetler birliği kendi işgal bölgesinde bu hükümleri bütünüyle uyguladığı halde, önce Amerikalılar sonra İngilizler, fabrika sökme işlemini frenlediler; buna sebep, Amerikalıların alman iktisadına önemli yatırımlar yapmış olmaları, İngilizlerin ise kendi bölgelerini iktisadî bakımdan idarede güçlüklerle karşılaşmalarıydı. Ruhr'u işgal eden İngilizler, bu bölgenin ihtiyaçlarının hemen de yarısını karşılamak zorunda kalıyorlardı, bu durum karşısında, kendi bölgelerini amerikan bölgesiyle birleştirdiler. Bu «çift bölge» ye çok geçmeden fransız bölgesi de katıldı; bu sonuncu bölge zaten fazla sanayileşmiş olmadığı için fabrikaların sökülmesi pek söz konusu olmamıştı. Müttefikler arasında ortaya çıkan geçimsizlikler, Batılılar tarafından Federal Almanya cumhuriyetinin kurulmasına imkân verdi.
Doğuda sanayi tesislerinin çoğu millîleştirilerek yerine göre ya harp tazminatı karşılığı Sovyetlere veya önce mahallî idarelere, sonra da Demokratik cumhuriyete bırakıldı. Fabrika sökmekten ancak çok daha sonraları vaz geçildi; yerine bırakılan fabrikalar zaten sovyet malı sayılıyordu. Bu durum yüzünden Almanya'nın iki bölümü arasında iktisat bakımından farklı gelişmeler oldu.

Federal cumhuriyet. Federal cumhuriyet 1947'den bu yana, komşu devletlerinkinden çok daha hızlı bir iktisadî ilerleme kaydetti. İlerlemenin hızı bir dereceye kadar, sanayi alanında Doğu Almanya'dakinden daha hafif tahriplere uğramasıyle izah edilebilir; çünkü Doğu'da Wehrmacht (Alman ordusu) çekilirken herşeyi yakmış, taş taş üstünde bırakmamıştı. Almanya'nın bölünmesiyle kömür yataklarının hemen hemen tamamı (Ruhr ve Saar) Federal cumhuriyete kalıyordu (doğuda Silezya yataklarının bütünü Polonya'ya geçmişti); linyit yataklarının, miktar itibariyle olmasa bile, nitelik bakımından en iyileri (Köln, Hessen), bütün petrol yatakları (özellikle Hannover'de ve Hollanda hududunda), hidroelektrik tesislerin, demir sanayiinin, kimya sanayiinin (özellikle boya maddeleri) en büyük payı da batıya kalmıştı. Gerçekten de, Ruhr bölgesi başlıca rolü Berlin'i kömür, kok ve yarı işlenmiş maddelerle beslemek olan Silezya'ya göre çok daha iyi cihazlandırılmıştı. 1938 Almanyasının sanayi ürünlerinin yüzde ancak 6'sı Polonya'ya ve Sovyetlere bırakılan topraklarda, yüzde 24'ü Doğu Almanya cumhuriyetinde, yüzde 9'u Berlin'de elde ediliyor, beşte üçü Batı Almanya'dan sağlanıyordu. Üç tanesi dışında bütün büyük *konzern*'ler Ruhr'da kurulmuş ve yatırımlarının esasını oraya tahsis etmişlerdi. Buna karşılık gıda maddeleri bakımından, Batı Almanya daha az elverişli bir durumdaydı: Almanya'nın bütününe göre Batının payı yüzde 51'i bulmakla beraber, nüfustan kendine düşen pay yüzde 69'a varıyordu.
Memleketin sınaî bünyesi pek değişmedi. Esasen, fazla ileri götürülmemiş olan fabrikaları sökme işi, daha çok eski makinelerin elden çıkarılmasına yaramıştı. Merkezîlikten kurtarma teşebbüsü de lafta kalmış ve eski idareciler, bazen birkaç yıl hapis yattıktan sonra tekrar işlerinin başına dönebilmişlerdi. Harbin sebep olduğu kayıplar ve doğuda tesislerin terk edilmiş olması, para reformunun sağladığı üstünlüklerle giderilmişti.
Tarım iktisadına dayanan toplum yapısında fiilî bir değişiklik olmadı. Potsdam'da kararlaştırılmış olan toprak reformu, satın alınıp parçalara bölünen birkaç büyük mülk dışında uygulanmadı. Büyük işletmelere bağlı olan büyük mülk rejimi, Schleswig-Holstein, Aşağı Saksonya, Vestfalya'da hâlâ hâkim durumdadır. Buna karşılık Orta Almanya'da daha çok küçük ve orta mülk rejimi hüküm sürer. Bu kesimde köylüler çok defa gelirlerini tamamlamak için fabrikada çalışmak zorundadırlar.

● *Sanayi.* Sanayi her şeyden önce Ruhr havzasının kömür zenginliğine (üretimin yüzde 92'si), Köln havzasının linyit yataklarına (yüzde 81'i) dayanır. Bu iki yakıt maddesi elektriğe çevrilir, evlerin ısıtılmasında ve kimya sanayiinde kullanılır; yeraltı zenginlikleri bakımından potas tuzları (1 milyon tondan fazla) ve kaya tuzu da önemlidir. Demir yatakları (Aşağı Saksonya) ve petrol çok yetersizdir, büyük miktarda ithal edilir. Üretimin şekli tarihî şartlara sıkı sıkıya bağladır. Dış ticaret, üçü hâkim durumda olan dört büyük dalda toplanır. Demir-çelik sanayii ile makine yapımı, kudretli *konzern*'ler içinde bir araya gelmiştir; bunların kömür madenleri, Ren ırmağı üzerinde filoları ve ticaret şirketleri vardır. Çalışma alanları kömür istihsalinden, kamyon, ray ve fabrika makineleri satışına kadar yayılmıştır.
Ruhr havzası kömürlerinden ancak yüzde 5'i *konzern*'lere girmemiş şirketler tarafından çıkarılır. 15 Milyon tonu geçen çelik üretiminin en büyük kısmı Ruhr'dan gelir. Makine sanayii daha dağınık durumdadır. Almanya, fabrika makineleri imalinde dünyada üçüncüdür.
Elektrik sanayii, merkezi Berlin'de bulunan iki firmaya bağlıdır (Siemens ve Allgemeine Elekricitats Gesellschaft). 1947'den sonra bu firmalar Batıda, özellikle Ruhr havzasında yeni fabrikalar kurmuşlardır. I.G. Farben Industrie'nin hâkimiyeti altında bulunan kimya sanayii kok fabrikalarından elde edilen ürünlerden, kaya tuzu, potas ve linyitten faydalanır. Fabrikalar potas havzaları üzerinde (Aşağı Saksonya) ve Ren vâdisi boyunda (Ludwigshafen, Frankfurt) bulunur. Savaş sırasında, Bavyera dağ eteği kesiminde, yeni hidroelektrik santralleri ile (özellikle Lech suyu vâdisinde) yeni elektrokimya fabrikaları kurulmuştur. Bu sanayinin başlıca ürünleri boyalar, patlayıcı maddeler (savaştan öncekine göre daha fazla üretim) ve sentetik ürünlerdir (dokuma lifleri, plastik maddeler). Dış rekabet yüzünden sunî kauçuk ve benzin üretimi hemen hemen terkedilmiştir. Dokuma sanayii Fransa'dakinden daha çok merkezîleşmiş durumdadır. (Dierig tröst'ü); Ren bölgesinde Köln ve Mönchengladbach kesiminde, Bavyera bölgesinde ise Kara Orman'da toplanmıştır. Az önemli şehirlerde birçok küçük fabrikaya rastlanır; bunlar savaşta çok zarara uğramıştır.
Savaştan sonraki yıllarda, Alman sanayiine yatırılan yabancı sermaye çok genişledi. Daha Birinci Dünya savaşının sonunda ingiliz ve amerikan sermayelerinin memlekete kütle halinde aktığı görülmüştü (Young ve Dawes

ALMANYA
Solda Maximilian I tahta çıktığı zaman Sağda Vestfalya antlaşmaları sonunda

Almanya resim ve haritaları için 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343. sayfalara da bakınız.

Maximilian II (ALMANYA)
Antonio Moro tarafından (Prado müzesi)

Foto. Anderson-Giraudon (LAROUSSE)

Büyük FRİEDRİCH Cuningham'ın bir resminin detayı

istikrazları); bu olay 1947'de, bu sefer fransız sermayesinin de katılmasıyle tekrarlandı. 1951'de Federal Almanya cumhuriyeti sanayiine yatırılan yabancı sermaye, toplamın yüzde 15'i olarak tahmin ediliyordu. Bu yatırımların yüzde 40 kadarı A.B.D.'ye aitti ve bu memleketin Avrupa'daki en önemli yatırımı sayılıyordu, onun arkasından tahminen yüzde 20 ile İngiltere, yüzde 10-15 ile İsviçre, Hollanda ve Fransa gelmektedir. A.B.D. özellikle petrol, kimya, makine, elektrik, otomobil ve optik sanayileri; İngiltere daha ziyade petrol ve besin sanayileri; Fransa kömür madenleri ile ilgilenmişlerdir. Fransa demir sanayiini elde tutanların kontrolü altındaki şirketler, Ruhr üretiminin yüzde 11 kadarını sağlar.

● *Zıraat.* Sanayi alanındaki gelişme yüzünden zıraat ikinci planda kalmış ve ithal edilen ürünlerin amansız rekabeti ile karşılaşmıştır. Bu yüzden maliyet fiyatları yüksek olan küçük işletmeler borçlanmakta ve birçok küçük toprak sahibi köylü, bazen oturdukları yerden çok uzakta ücretli iş aramaktadır. 20 Hektardan daha büyük olan orta ve büyük toprak işletmeleri, Doğu'dan sığınanların sağladığı ucuz el emeği sayesinde iyi durumdadır. Zıraat millî gelirin ancak pek küçük bir kısmını sağlar ve faal nüfusun dörtte birinden azına çalıştırır.

Zıraat politikası, yoğun bir «çeşitli ekim» e (polikültür) yönelmiştir. Bol miktarda gübre harcanır ve ufak mekanik vasıtalar geniş ölçüde kullanılır. Ot üretiminde ihtisaslaşma, ancak tarlaların az verimli olduğu dağlık kesimlerde gelişebilmiştir (Hersinyen dağları, Bavyera yaylasının yüksek kısımları, Alpler). Çapalı tarım ürünleri (patates, yem ve şeker pancarı) çok önemli yer tutar.

Sanayi işçilerinin işlettikleri bahçeler, Nazi rejiminin ilk devrelerinden bu yana şehirler etrafında çok gelişmiştir. Toprakların genellikle orta nitelikte olmasına rağmen verim yüksektir; buğday ve çavdar hektar başına 25 kental'i, patates 245, şeker pancarı 350 kental'i bulur. Fakat yine de memleketin beslenmesine yetmez. İthalâtın yüzde 439'unu tutan zıraat ürünleri en çok A.B.D. tarafından sağlanır.

● *Ticaret.* Ham maddeler ve zıraat ürünleri deposu durumunda olan Doğu topraklarının kaybedilmiş olması ve tüketimin üretime göre aynı oranda artması, Federal cumhuriyetin, daha önce de II. ve III. Reich'in yapmış olduğu gibi, dış pazarları ele geçirme bakımından büyük bir çaba harcamasına ve bu alanda tekrar çok önemli bir mevki işgal etmesine sebep oldu. Bu sayede dış ticaret bilançosu sürekli olarak daima lehine gelişir; fakat dış memleketlere ödemek zorunda bulunduğu büyük faiz borçları düşünülürse bu gelişmenin vaz geçilmez bir şart olduğu anlaşılır. Avrupa'da, Hollanda, Türkiye, Yunanistan ve Danimarka tarafından yapılan ihracatın aşağı yukarı yüzde 20'sini İsveç ve Norveç, ihracatının da aşağı yukarı yüzde 15'ini kendine çeker (bu memleketlerden özellikle besin maddeleri almaktadır). İhracatı en çok makine üzerindir; alıcıları Batı Avrupa memleketleri ve A.B.D. dir. Sanayileşmeğe çalışan az gelişmiş Latin Amerika, Asya ve Afrika memleketlerinde pazar bulmak için de büyük bir çaba harcar.

Demokratik cumhuriyet. Doğu Almanya sosyalist bir devlet kurmağa yönelmiştir. Bununla beraber, işgal düzeninden kalan izler, Almanya'nın bölünmüş olması ve yeniden birleşme arzusu, ona çevresindeki halk demokrasilerinde rastlanmayan birtakım farklı özellikler kazandırmıştır. Sovyet kontrolunun ancak 1955'te sona ermesine ve Sovyet ordularının hâlâ toprakları üzerinde bulunmasına rağmen, Demokratik cumhuriyet hukukî bakımdan egemen bir devlettir. Oder-Neisse çizgisi doğusundaki toprakların kaybedilmesi iktisadî düzenin yeni baştan kurulmasını gerektirmiştir (Silezya bütün Doğu Almanya'nın özellikle Berlin, Saksonya ve Thuringen sanayi bölgelerinin kömür, kok, elektrik ve çelik kaynağı idi). Bu yeniden kuruluş, Ruhr havzası ürünlerinin memlekete girmesini önleyen sınır çizgisinin varlığıyle ve yeni Devletin eski sosyal kuruluşları baştan başa değiştirme isteğiyle de kaçınılmaz hale gelmişti. Bununla beraber bu teşebbüste çok büyük güçlüklerle karşılaşıldı. Almanya'nın ikiye bölünmesi ve Doğu topraklarının terk edilmesi Demokratik cumhuriyet için Federal cumhuriyetten çok daha zararlı oldu; Berlin ve Saksonya, kendilerine besin maddeleri ve ham maddeler sağlayan kaynaklardan yoksun kaldılar. Gerçekten, Doğu Almanya'da kömür (tek bir küçük havza, Saksonyadaki Zwickau havzası işletilir), demir, madenî ve çelik fabrikaları sıkıntısı vardır.

Sanayi, yalnız transformasyon sanayii karakterinde idi: Saksonyada presizyon mekaniği, optik, dokuma, porselen ve seramik endüstrileri; Berlin'de elektrik makine ve araçları, fabrika makineleri, besin sanayii. Savaş sırasında, Halle bölgesindeki son derecede önemli linyit yatakları işletilerek kimya sanayii kurulmasına imkân hazırlamış, fakat bu sanayi hemen bütünü ile askerî ihtiyaçlara (Leuna, Merseburg, Wolfen'de sentetik benzin ve kauçuk yapımı) yöneltilmişti. Bundan başka Doğu Almanya, Sovyetler birliğine, Potsdam konferansında tespit edilen ve Polonya'ya düşen hisseyle beraber 19 milyar dolar olarak tahmin olunan tazminat borcu ödemek zorunda da kaldı. Başlangıç safhasında makine ve sanayi tesislerinin sökülmesi işi büyük ölçüde uygulandı. Bu tutumun iktisadî bakımdan verimsiz olması ve işsizliği arttırması, Sovyetleri metot değiştirmeğe, fabrikaları yerli yerinde bırakıp kendi çıkarlarına çalıştırmağa (hisse senetli sovyet şirketleri «S.A.G.») yöneltti. Linyit havzalarındaki büyük kuruluşların, elektrik santrallarının yarısının, kilit durumundaki sanayilerin (ağır sanayi, makine yapımı, kimya ürünleri) aşağı yukarı üçte ikisinin akıbeti bu oldu. Bu tesislerden elde edilen ürünlerin küçük bir kısmı, ham madde satın alabilmesi için Almanya'ya bırakılıyordu. «S.A.G.» tesisleri kademeli olarak Demokratik cumhuriyete aktarıldı ve çoğu büyük yatırımlarla ıslah edildi. Tazminatın tutarı azaltıldı, borçlar 1954'e kadar ertelendi. Ödenen miktar dört buçuk milyar doları buluyordu. İnsafsız bir savaşın harap ettiği ve ötedenberi, iktisat bakımından kendi ihtiyaçlarını karşılayan bölgelerinden uzak kalmış bir memleketin iktisadı için, bu borcun ödenmesi çok ağır bir yük oldu.

● *Zıraat.* Zıraat alanında en önemli olay, toprak reformu oldu. Kuzey ovasında Junker'lerin büyük derebeylik mülkleri hâkimdi. Mülk sahiplerinin yüzde 1,5'u toprakların yarısını ellerinde tutuyordu. Toprak reformu buralarda sıkı bir şekilde uygulandı. Vasıtalı işletmeler bütünü ile ortadan kaldırıldığı halde, toprakların kendileri işleten çengin çiftçilere dokunulmadı.

Elde edilen topraklar (toplamın yüzde 32'si) fakir köylülere,zıraat işçilerine ve göçmenlere dağıtılarak bunların desteği sağlandı. Kendilerine toprak verilenler, düşük faizli borçlarını on ve yirmi yılda, elde ettikleri ürünlerle ödemektedirler. Birçok defa ertelenen bu ödemeler, toplam olarak yıllık ürün değerinin yüzde 60-70'ini bulmuştur. Tarım alanlarının yüzde 2,5'u Devlet çiftliği şeklinde düzenlenmiştir: bunlar, devletçe el konulan ürünün önemli bir miktarını sağladıkları gibi, örnek teşebbüs rolünü de oynarlar. Daha rasyonel bir işletme olan ve daha yüksek verim sağlayan kooperatif düzeni 1960'ta tamamlandı. Bugün çiftçiler, birbirinden farklı dört tip kooperatife (L.P.G.) katılabilirler; bunlar, üretim vasıtalarının tam birleştirilmesinden başlayarak basit bir alım ve satım kooperatifi haline kadar, değişik şekiller olabilir. Devletin kurduğu teknik istasyonları, makine ve traktörlerini kooperatiflere kiralar. İşbirliği en ziyade toprak reformunun köklü bir sosyal değişikliğe yol açtığı kuzey ovasında hızla gelişmektedir. Tarım üretimi, bazı arazilerin savaş devrinde boş kalmış ve cılızlaşmış olmasına rağmen harpten önceki seviyesine ulaşmıştır ve adam başına tüketim Federal cumhuriyettekiyle eşit gibidir. Hayvancılık alanında hâlâ birtakım güçlükler vardır. Buna sebep, sürülerin savaş sonunda yüzde 40-50 oranında azalmış

Friedrich II'nin ölümünde ALMANYA

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

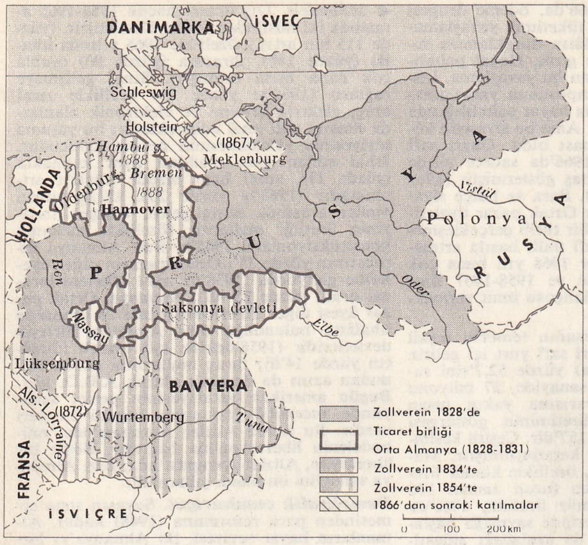

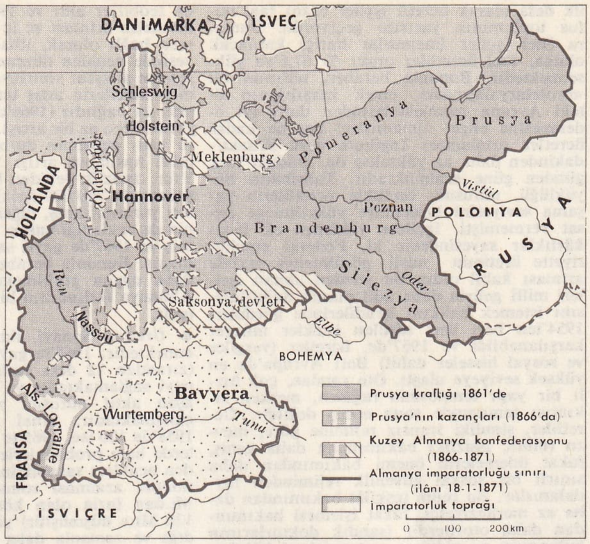

Alman birliği

ve kooperatif teşkilâtının bu alanda henüz tam mânâsıyle uygulanmamış olmasıdır.

● *Sanayi.* Sanayiin yapısında meydana gelen değişikliklerin iki amacı vardır: bir yandan, memleketin, özellikle Federal Almanya karşısında, ekonomik bağımsızlığını sağlamak ve sınırların sebep olduğu yeni parçalanmanın mahsurlarını önlemek, bir yandan da, sosyalist bir iktisat kurmak. Birinci amaca ulaşmak için herşeyden önce bir demir çelik sanayii yaratmak söz konusu olmuştur. Frankfurt Ander Oder şehri yakınındaki Stalinstadt'ta kurulan Doğu kombinası (Eisen Hütten Kombinat Ost), önemli bir mahallî linyit havzasından elde edilen elektrik enerjisini kullanmakta ise de, ham demiri İsveç'ten ve Sovyetler birliğinden, kömürü de Oder yoluyle Silezya'dan (Polonya) getirtmek zorundadır. Linyit'in kısmen kok kömürü elde etmekte kullanılmasını sağlayan bir usul de uygulanmaktadır. Buradan yılda 400 000 ton kadar çelik elde edilmektedir.

Başka bir kombina da Saale vâdisinde, Calbe'de kurulmuştur (Eisenhutten Kombinat West); burası Harz'ın demir madeni ile linyit sömikokunu kullanır.

Bohemya kütlesinden gelen akarsuların (Saale, Elbe) hidroelektrik bakımdan değerlendirilmesine faal bir şekilde çalışılmaktadır. Halle ve Dresden civarındaki bileşik kauçuk ve benzin fabrikaları, Demokratik cumhuriyetin sanayi alanında beslenmesinde büyük rol oynar. Bunlara kimya ürünleri sağlayan yeni fabrikalar da katılmıştır. Üretim iki yıllık (1948-1950) bir deneme planından sonra, beş yıllık planlara bağlanmıştır. Sosyalleştirilmiş sanayi yavaş yavaş hâkim duruma geçmektedir. Savaş sonunda el konulan fabrikalar bu sanayiin çekirdeğini meydana getirmiş, bunlara, geri verilen S.A.G. tesisleri ve sahipleri tarafından çok sert bir kontrol politikası ve ezici vergi yükü yüzünden terk edilmiş olan özel teşebbüsler de katılmıştır. Sosyalleştirilmiş sanayi oranı şimdi yüzde 85'i aşmaktadır. Bütün halk cumhuriyetlerinde olduğu gibi, üretim araçlarının geliştirilmesine çok önem verilmiştir (ham maddeler, makineler ve ulaşım araçları). Yaşama seviyesini yükseltme isteğinin ileri sürülmesine rağmen, tüketim maddelerinin üretilmesinde bazen çok büyük gecikmeler görülmüş, bu gecikmeler 1954'te şiddetle patlak veren bir hoşnutsuzluğa yol açmıştı. Bu durum göz önüne alınmış ve daha sonraları yaşama seviyesindeki yükselme hızlanmıştır. Her ne kadar Berlin şehrinin doğu kısmı ticaret hayatının cılızlığı bakımından Batı Berlin'le tam bir tezat halindeyse de, şehircilik alanında büyük işler başarılmış ve sosyalist yerleşmesinin örneği olarak gösterilmiştir (Karl Marx Alle).

Sovyet bölgesinde, 1945'te, sanayiin kendi başına işlenmesine engel olan hatalar yavaş yavaş düzeltilmiş, üretim de 1936'daki seviyesini bugün bir hayli aşmıştır.

Araya giren Batı Berlin'in memleketi ikiye bölmesinden doğan mahsurların getirdiği durumu gidermek için, şehrin etrafını dolaşan yeni bir demiryolu ve kanal yapmak ve elektrik akım ağında yeni bağlantılar kurmak gerekmiştir. Sanayi alanındaki ilerleme, el emeği ihtiyacını büyük ölçüde arttırmıştır. 1946'dan beri işsizlik tamamıyle ortadan kalkmış ve batıya kütle halinde yapılan göçler, işçi kıtlığını büsbütün fazlalaştırmıştır. Gerçi tarım alanının makineleşmesi sayesinde boş kalan işçiler hemen çeşitli sanayi dallarına yerleştirilmekte ise de uzman ve teknisyen yetersizliği çözülmesi güç problemler yaratmaktadır.

● *Ticaret.* Demokratik Almanya cumhuriyeti, Sovyetler birliğine ve halk cumhuriyetlerine yaklaşmak zorundaydı; gerçekten de dış ticaretinin en büyük kısmını bu memleketlerle yapan Doğu Almanya, bu ülkelere sanayiinin ürünlerini (presizyon âletleri, optik, elektrik, makine, diesel motorlar, sanayi teçhizatı v.b.) satmakta, buna karşılık ihtiyacı olan besin maddelerini ve ham maddeleri almaktadır: buğday, et, yün. tütün, çay, yağlı tohumlar, çeşitli madenler (Çin ve Sovyetler'den); kömür (Polonya'dan); petrol (Romanya'dan); pamuk, maden ürünleri, ham demir (Sovyetler'den). Başka memleketlere, özellikle potas, fotoğraf malzemesi, optik ve ayarlı âletler satar. En önemli alışverişi Hollanda, İsveç, Finlandiya, Danimarka ve Norveç'ledir. Kısacası, önceleri Doğu Almanya'yı Ruhr havzasına bağlayan bağlar, şimdi Doğu memleketlerine yönelmiş ve onların sanayi teçhizatı ve makine ihtiyacını karşılamak bakımından geniş ölçüde Ruhr bölgesinin yerini almıştır.

YAŞAMA SEVİYESİ VE İKTİSADÎ GELİŞME

Federal cumhuriyet. Batı Almanya'da adam başına düşen ortalama gelirin 1936'dakine eşit seviyeye erişmesi için İkinci Dünya savaşından sonra beş yıllık bir zaman kâfi gelmiştir. Daha sonraki yıllarda, zaman zaman sarsıntılı duraklamalar görülmekle beraber, «gayri safî millî gelir» sanayi memleketlerinin çoğunda kaydedilen artışa nispetle çok daha üstün ve hızlı bir gelişme (yılda yüzde 10 kadar) içindeydi. Savaştan on yıl sonra alman ekonomisi eşsiz bir gelişme bilançosu gösteriyordu: üretimde ve yatırımlarda o zamana kadar görülmemiş bir artış, tüketimde bir gelişme, yaşama seviyesinde bir düzeltme, bunlara paralel olarak ücretlerde ve elde edilen kazançlarda da bir yükselme kaydedilmişti. Bu umumî refahtan Devlet gelirleri de tabiatıyle faydalanıyordu.

Bütçedeki gelir fazlası rekor seviyeye ulaşmıştı. Bu kalkınma, halkın yaşama seviyesini yükseltme bakımından Doğu Almanya'da karşılaşılan güçlüklere tam bir tezat halindeydi: gerçekten de, Doğu Almanya, halkın ihtiyaçlarını hemen karşılamayı sosyalizmin kurulmasına feda etmişti.

● *Nüfus hareketleri.* 1939 Sayımı şimdiki Federal cumhuriyetin yerleşmiş olduğu alanda 39 milyon nüfus ve km². üzerinde 160 nüfus yoğunluğu tespit etmişken, bu sayılar 1964'te 55 milyon ve 220'ye çıkmış, Avrupa'da kaydedilen en yüksek nüfus yoğunlukları arasında yer almıştır (Fransa'nınki ancak 84). Bu anormal kabarıklık Polonya idaresine bırakılmış topraklardan kovulanların, Südet'ler bölgesi Almanlarının veya Doğu Almanya'dan kaçıp Batı'ya sığınanların akını ile açıklanır. Doğumlarda kaydedilen azalmağa (doğumlar oranı 1938'de binde 19,8 iken 1961'de binde 17,5'e düşmüştü) rağmen bu nüfus, memlekete sığınanlar, 1949'dan beri 2 400 000 kişi kadar; yani km².ye bir kişi daha fazla düşecek şekilde) hesaba katılmadan, demografik gelişme sonunda artmaktadır. 1938'de binde 11,3 olan ölüm oranı da düşmüştür. Buna karşılık, nüfusun terkibi savaştan öncekine göre daha az memnunluk vericidir: faal nüfus (20-59 yaşlar arasında olanlar) toplam nüfusun ancak yüzde 44'üdür (Fransa'da yüzde 54) ve üretici durumda olmayan şahısların yükü anormal denilecek derecede yüksektir: nüfusun yüzde 40'ı, yani aşağı yukarı 20 milyon kişi şu veya bu şekilde yardım veya maaş alır.

● *İktisat.* Besleme ve ham maddeler bakımından dışarıya muhtaç olan Federal Almanya, gerekli ihracatı sağlamak için, bütün gücü ile sanayileşme yolunu tutmuş çalışkan, disiplinli, sanayi tekniğine çoktan beri alışmış, çok sayıda işçi kullanarak güçlü bir sanayi kurmuştur. İşsizliğin ancak 1958'de aşağı yukarı ortadan kalkmış olmasına rağmen, Federal hükûmet, sendikalarla anlaşmış ve nizamî çalışma süresini (haftada 48 saat) indirmediği gibi, emeklilik yaşını da (65 yaş) erkene almağa kalkışmamıştır. Ürün verme gücü hissedilir şekilde düzelmiştir: 1949'dan beri, başka memleketlerdeki ilerlemelerle karşılaştırılacak olursa, Almanya'da elde edilen üretim artışının ne kadar parlak olduğu görülür: 1955'te yüzde 15,2 (A.B.D. yüzde 9,4; Fransa yüzde 9,2; Kanada yüzde 8,5; İngiltere yüzde 5,4).

● *Tüketim ve yaşama seviyeleri.* Her ne kadar özel tüketim gelişmişse de, bu alandaki artış, üretimin artışındaki hızı takip edememiştir. 1936'da saf olmayan millî gelirin % 62'sini meydana getiriyordu; 1949'da % 62,6 ya yükseldikten sonra 1956'da aşağı yukarı % 55'e düştü. Millî gelirin artması, Federal cumhuriyetin önemli yatırımlara girişmesine imkân verdi. 1949'dan beri % 25 kadar olan bu pay, Fransa, A.B.D. ve İngiltere'deki yatırım oranlarından çok yüksektir.

Savaş ve bozgunun yıktığı bir iktisadî durumu yeniden yoluna koymak için Batı Almanya'nın neleri gözden çıkardığı bilinirse, bu yatırım çabasına verilen önem daha iyi anlaşılır. Batı Almanya, bir büyük devlet ekonomisini yeniden kurmak için, milletin en az elverişli durumda olan sınıflarını, mültecileri, harbin veya 1948 para reformunun kurbanlarını, hattâ bir dereceye kadar da ücretlileri bile bile feda etmiştir. Sanayi alanındaki anî ilerleme ve mülteci akımı, emekçi zümresi oranını hızla arttırdı. 1950'de

1871'de Bismarck

1914'te Wilhelm II

Foto. X, Chusseau-Flaviens (LAROUSSE)

Feldmareşal von Hindenburg (1932)

Adolf Hitler (1939)

Konrad Adenauer (1959)

ilk defa olarak ücretli işçiler oranı faal nüfus toplamının yarısını geçiyordu. Bunlara özel işçiler (memurlar hariç) katılacak olursa, özel ücretliler oranı % 67,6'ya yükselmektedir. Bununla beraber, nüfusun bu «proletaryalaşması», emek karşılığının öteki Avrupa memleketlerinden daha iyi ödenmesine engel olmamıştır; her ne kadar ücretler ortalaması İngiltere veya Fransa'dakinden daha az yüksekse de, aradaki fark günden güne azalmaktadır. Tahribatın büyüklüğü, nüfusun, özellikle ücretlilerin yaşama seviyesini birdenbire yükseltmeğe fırsat vermemişti. İşçilere yüklenen ek fedakârlıklar sayesindedir ki, Federal cumhuriyette üretimin misli görülmemiş şekilde artması kabil oldu; bu yüzden alman işçileri millî gelirin daha âdil olarak dağıtılmasını istemek hakkını kendilerinde gördüler. 1954'ten beri ileri sürülen istekler nihayet karşılanabildi ve 1967'de, ücretler (vergiler ve sosyal hisseler dahil) Batı Avrupa'da en yüksek seviyeye ulaştı. Öte yandan, çok hızlı bir yapı temposuna rağmen, mesken sıkıntısı tamamıyle sona ermiş değildir. Ücretliler, şimdiki fransız rejimine göre, mevzu (ölüm, işsizlik) bakımından daha geniş, fakat ödemelerin önemi bakımından daha sınırlı bir sosyal güvenlik rejiminden faydalanırlar. Bu rejim teşkilât bakımından daha az merkeziyetçi, fakat işlemesi bakımından daha otoriterdir (sandık doktorlarının bulunması ve oldukça sert mecburî hükümler). İhtiyarlık sigortası çok gelişmiş olduğu halde, uygulanmasına yeni girişilen aile kredileri, yeni yapılan ıslahata rağmen, henüz pek önemli bir rol oynamamaktadır.

Son durum

● *İktisadî gelişme.* III. Reich'in tamamen yıkılmasından aşağı yukarı yirmibeş yıl sonra, Batı Almanya, Japonya ile birlikte dünyanın üçüncü, Ortak pazarın da birinci iktisadî gücü haline geldi. Gayri safî millî hasılanın senelik artış oranı 1960'tan beri azalmış (1950-1960 arasında yüzde 6 ilâ 7 iken, bugün yüzde 3), buna karşılık ortalama yaşama seviyesi durmadan yükselmiştir (yine de 1967'de adam başına gayri safî hasıla 2 000 doları aşmıyordu; Fransa'da ise 2 000 dolardan fazladır). 1 000 kişiye 146 otomobil (1965'te), 140 telefon (1964'te), 193 televizyon (1965'te) düşer. 1964'ten itibaren adam başına bir odadan fazla isabet eder; evlerin yarısında banyo vardır. 1960-1965 Arasında yapılan mesken yıllık ortalaması 555 000'i bulur (Fransa'da ise 400 000'den az). İktisadın ilerlemesi, bir yandan bir iç pazarın kurulması (yaşama seviyesindeki yükselmenin bir sonucu olarak), öte yandan önemli dış pazarların elde edilmesi sayesinde gerçekleşmiştir; dış pazarlar yönünden; Batı Almanya, Amerika Birleşik devletlerinden sonra en çok dış pazarı olan ikinci ticarî devlet olma yolundadır. Bu gelişme, üretim potansiyelinden tam olarak faydalanmayı mümkün kılmış ve yatırımların önemi sayesinde de donatım modernleşmiştir (bu modernleşme de kısmen gelişmenin bir şartıdır; yatırımlara millî gelirin yüzde 25'inden fazlası gider, Fransa'da ise yüzde 20'si). Otomasyona önemli bir yer veren modernleşme büyük ölçüde üretimin devamlı artışından doğmuştur. Üretim, 1960'tan 1965'e kadar yüzde 40'tan fazla artmıştır. Bu şaşırtıcı ilerleme, yetişmiş işçi sıkıntısının ve çalışma saatlarında yapılan kısıntının sakıncalarını gidermiştir. Buna rağmen ücretler, hızla yükselmektedir (yılda ortalama yüzde 9). Bu artış, fiyat artışının üç mislidir. Tam çalışma (1965'in ikinci yarısında işsizlik oranı yüzde 0,4 idi) başka ülkelerden işçi bulmayı gerektirmiş (Türkiye, İtalya, Yunanistan, İspanya) ama bu memleketlerden gelenler arasında yetişmiş işçinin az olması, istenilen faydanın sağlanmasını engellemiş, fakat aynı zamanda da yaşama seviyesinin yükseldiğine işaret sayılmıştır. Bugün Batı Almanya'da 1 300 000 yabancı işçi vardır.

Gelişme ve ücretlerin hızla artması sonucu 1964'te enflasyonist eğilimler belirdi. (Pahalılık yüzde 4 civarında arttı.) Ticaret dengesinin toplamı 1965'te yüzde 50 azaldı, aynı yıl ödeme dengesi iyice açık veriyordu. Çalışma alanında gerilimler baş gösterdi (1965'te 650 000 boş yere karşılık, 150 000'den az işsiz). Bunun karşısında, devlet, iktisadî gelişme hızını kesmek gayesiyle para (ıskonto oranının yüzde 4-5 arttırılması) ve bütçe (kamu masraflarının frenlenmesi) konusunda tedbirler aldı ve 1966'da, ödeme dengesi ihracatın artması ve iç tüketimin yavaşlamasına bağlı olarak, ithalâtın duraklaması sayesinde yeniden düzene girdi. Hayat pahalılığının artışını sınırlayan bu yavaşlama, kısmen ücretlerin artış temposunun yavaşlamasına da bağlıdır (1966'da hayat pahalılığında yüzde 3'ten az bir artış). Ama bu siyasetin kötü yanı gelişimin durması oldu. Gayri safî millî hasılanın artışı 1966'da sadece yüzde 3'tür. İşsizlik yeniden baş göstermiştir (1967 şubatında 700 000 işsiz). Para ve bütçe siyaseti yumuşatılmış, diğer Ortak pazar üyelerinin de beklediği hamle bir türlü gerçekleşmemiş ve 1967'de gayri safî millî hasıla artmamıştır. Bununla beraber 1968 yılı buna çok daha uygun görülmekte ve 1958-1967 Batı Almanya iktisadının bilançosu ümit vermektedir.

● *Üretim.* Sanayi, iktisadın temelini teşkil etmektedir; 1965'te gayri safî yurt içi gelirin (ziraatten 12 defa fazla) yüzde 52,7'sini sanayi sağlamaktadır ve sanayide, 27 milyonu aşan aktif nüfusun yarısına yakın insan çalışmaktadır. Sınaî üretiminin göstergesi 1958'de 100 ise, 1965'te 157'dir. Çeşitli kesimlerde bazı problemlerle karşılaşılmıştır. Maden ocakları sanayiinin, özellikle kömür üretiminin azalması sonucu (uzun zaman 140 Mt.dan fazla olan kömür üretimi, 1966'da 126 Mt.a düşmüştür) yerinde saymağa başladığı ve zamanla daha da azalacağı anlaşılmıştır. İşletilen 172 maden ocağından yalnız 106'sı 1966'da faaliyet göstermekteydi. Bunun sebebini, diğer enerji kaynaklarının rekabetinde de aramak doğru olur; özellikle petrol, bugün enerji ihtiyacının yüzde 40'ından fazlasını karşılamaktadır. Maden kömürü ihtiyacı da aynı orandadır (1955'te yüzde 8,4). 1958'den beri millî üretimin iki misline çıkmasına rağmen (1966'da 8 Mt.) Batı Almanya, tükettiği petrolün büyük kısmını ithal etmek zorundadır (70 Mt.dan fazlasını Orta Doğudan, Libyadan v.b.), petrol tüketiminin artması yeni rafinerilerin kurulmasını gerektirmiş (Karlsruhe-İngolstadt). 1958'den beri elektrik üretimi de yüzde 85 artmıştır (1966'da 179 Tws., 9/10'undan fazlası termik kaynaktan elde edilir). Nükleer merkezlerin rolü henüz pek önemli değildir. (Gundremmingen, Lingen ve Obrigheim merkezleri de yakında hizmete girecektir.)

Demir ve kömür çıkarımı azalmaktadır. 1958'de 4 Mt.dan fazla demir elde edilirken bu miktar 1966'da 3 Mt.dan aşağıya düşmüştür. Lorraine'in katkısı dışında (bu katkı da gittikçe azalmaktadır) Almanya, demir sanayii için gerekli madenin geniş ölçüde (35-40 Mt.) ithaline baş vurur. Bu maden İsveç, Latin Amerika ve son zamanlarda Batı Afrika'dan (özellikle Liberya'dan) gelmektedir. Çelik üretiminin iniş çıkışları, kömüre bağlı olarak demir sanayiinde de bir buhranı yaratmıştır. Japon rekabetiyle başa çıkabilmek için, çeliğin imalât fiyatını arttıran yüksek alış fiyatına rağmen, Ruhr'dan gelen kömürü kullanılmak zorunluğu vardır.

Demir sanayii, tam denilebilecek bir gelişmeğe varmış çok metalürjiyi besler. Otomobil sanayii 1958-1966 arasında üretimini iki misline çıkarmıştır. Bugün 3 milyondan fazla otomobil yapılmaktadır, yarısından çoğu da ihraç edilir. Ama gemi yapımı, 1966'da biraz ilerler gibi olmasına rağmen (42 Mt.) 1958'den beri gerilemektedir (gittikçe artan önemli Japon rekabeti). Bakır, kurşun ve çinko metalürjisi hiç ilerlememektedir. Buna karşılık kalay ve alüminyum hızla gelişmektedir (1966'da 240 000 t. alüminyum, 1958'dekinin iki misli).

Tabiî tekstil sanayii ve gıda sanayii az bir artış oranı gösterir. Kimya sanayiinde ise bu artış fazladır (1958-1966 arasında üretim yüzde 150 artmıştır). Eriten, boya, plastik madde, sentetik kauçuk gibi üretimi değişen maddelerin temelinde petro-kimya ve kömür kimyası bulunur. Sunî tekstil üretimi, 1958-1966 arasında iki misline çıkmıştır. Sentetik tekstil üretimi ise, aynı süre içinde en az yedi misline yükselmiştir.

Ziraatta çalışanlar, artık aktif nüfusun sadece 15'te biridir. Ekilen arazilerin, çoğunlukla küçük olması (ortalama 8 h.) üretimi düşürmekle beraber gene de Almanya'nın kendi ihtiyacının 2/3'sini karşılayabilir; bu yüksek oran hükûmetin desteği ile sağlanmaktadır («yeşil plan»). Ama Ortak pazarın koyduğu zıraatla ilgili kuralların uygulanmağa başlanması ile bu oran bir hayli düşeceğe benzer.

● *Mübadele.* Dış ticaret hacmi 1958-1965 arasında iki mislinden fazla yükselmiştir. (yüzde 115 bin artış.) Özellikle 1965 yılında ithalât (yüzde 140), ihracata (yüzde 90) oranla çok daha hızla artmıştır. Sınaî gelişmeye rağmen (1965'te yüzde 29) özellikle zıraî araç, elektrik üretimi ve elektronik alanlarda mamul mal ithal edilmektedir; bu yaşama seviyesinin yükselmesinin de bir sonucudur. İthal edilen gıda maddesi aynı kalmakta (yüzde 17), sınaî ham madde ithalâtı artmaktadır (1965'te yüzde 20). İhraç edilen mallar arasında başta gelen, değişen sanayinin ürettiği mallardır (özellikle mekanik konstrüksiyonlar). 1965'te Batı Almanya ihracatının yüzde 35'i Ortak pazarın diğer üyelerine gidiyordu (1958'de aynı ülkelere ihracat oranı yüzde 25 idi). Almanya, Ortak pazar üyesi diğer ülkelerden yüzde 35 oranında ithalâtta bulunduğu ülke Amerika Birleşik devletleridir (1958'dekine eşit olarak ithalâtın yüzde 14'ü); ihraç mallarının yüzde 10'undan azını da devamlı olarak A.B.D. alır. Bugün amerikan sermayesinin petrol sanayiinde, otomobil yapımında önemli bir yeri vardır. Bu sızma Altılar Avrupası'nda, mübadelenin liberasyonuna bağlıdır. Böyle bir liberasyon, Altılar Avrupası'nda, Batı Alman-ya sanayiini ön plana çıkarabilir.

Demokratik cumhuriyet. Savaşın sona ermesinden para reformuna (1948) kadar, Almanların hayat seviyesi, iki Almanya'yı birbirinden ayıran sınır çizgisinin iki tarafında önemli farklar göstermiyordu. Fakat 1948'den itibaren Batı Almanya'nın kalkınması ve Doğu Almanya'nın Sovyet modeline göre düzenlenmesi her iki Almanya'nın yaşama seviyesi arasındaki farkları alabildiğine arttırdı. Sovyetler birliği, işgal ordularının ihtiyacını karşılamak için, harp tazminatı olarak kendisine gıda maddesi verilmesini istedi. 8 Mayıs 1945 mütarekesinin hemen arkasından, bütün canlı hayvanlara el konularak bunlar Doğuya gönderildi. Zıraat makinalarının büyük kısmı da aynı yolu tuttuğu için, doğu bölgesinin savaş sonrasına rastlayan ilk hasadını toplamak çok zorlaştı. Bu ve bundan sonraki mahsüllerden Kızıl Ordu'ya verilmesi mecburî olan yiyecek maddeleri ile Sovyetlere yapılan teslim işinin ayrılması gerekiyordu. Bundan başka, Sovyet idaresi en zengin çiftliklere el koyarak bunları kendisi işletti. Bu çiftliklerin hepsi, 1951'de Almanlara geri verilmiş bulunuyorsa da tarım ürünlerinin bir kısmı gene de işgal kuvvetlerine gidiyordu.

Feodal karakterli büyük mülk rejimini ortadan kaldırmak için 3 200 000 kişiyi ilgilendiren 13 700 işletmeye tazminatsız olarak 1945 sonbaharı nihayetinde elkondu. Toprak reformu ile bu işletmeler parçalandı. Daha sonraki yıllarda 20 hektardan fazla sahası olan işletmelerin sahiplerine karşı topraklarını bölmek mecburiyetini yükleyen birtakım tedbirler alındı. Tarımda bu şekilde meydana gelen ufalanma, 1952'den itibaren küçük mülklerin üretiminde tarım kooperatifleri (bir çeşit kolhoz) halinde bir araya getirilmesine sebep oldu. Bu kolektifleştirme hareketi, köylülerin kitle halinde Batı'ya kaçmalarında ana rolü oynadı. Bu yüzden de, 1953 Doğu Almanyası'nda az daha kıtlık baş gösteriyordu. Köylüye yeniden güven duygusu vermek için, *mecburî teslimat hadleri* indirildi; işletmeler sahiplerine geri verildi; birçok hapsedilmiş çiftçi serbest bırakıldı. Tarım durumu ve yiyecek maddelerinin sağlanması düzeldiyse de, yeteri kadar stok bulunmadığı için gıda maddelerinin vesika ile dağıtılması 1958'e kadar devam etti. Doğu Berlin hükûmeti daha 1945'te, gıda maddelerini vesikaya bağlayarak, ücret ve fiyatların ayarlanmasında belli bir politika güderek yaşama seviyelerinde sürekli bir sosyal hiyerarşi kurmak istemişti. Temel sanayilerin gelişmesi toptan tüketimin kısılmasına yol açar. Ücretler ile gıda maddelerinin kısılması ve fiyat politikası, nüfusun en üretici sınıflarını sistematik şekilde faydalandırmak üzere düzenlendi. Ücretler politikası da gittikçe artan bir farklılaşmaya doğru yöneliyordu. Bu farklılaşma sayesinde işçi, ücretinin artmasıyle beraber hem sosyal bakımdan ilerleyen, hem de daha elle tutulan faydalar (meselâ aynî yardım) sağlıyordu. İşçi ücretleri yelpazesi çok geniş tutuldu. Ücretin, verime göre ayarlanması çok yaygındır. Belli bir üretim sınırı aşılınca prim esası kabul edilmiştir. Bundan başka işçi, sosyalist rekabette başarı göstermişse, teknik

Foto. Wide-World, U.S.İ.S., Agence intercontinentale (LAROUSSE)

alanda ilerlemesine imkân verileceğini ve böylelikle de ustalık kadrolarına erişeceğini umabilir. Aynı zamanda hükûmet teknik sahada veya fikir alanında eleman yetiştirmek için, ilgililere ortanın üstünde bir hayat seviyesi garantileyen iktisadî tedbirler almayı da kararlaştırmıştır.

Mühendisler ve yüksek kadrolar beş ücret grubuna ayrılır ve bunların arasındaki fark % 600'e varabilir; daha üst seviyede, çok ehliyetli kadrolara ayrılan iki özel grup vardır. Rejim, ilim ve fikir adamlarını da düşünmüş, aylıklarını yükseltmiştir. Bütün bu imtiyazlı kategoriler (ki bir azınlıktır) için vergilendirme bakımından da bir istisna rejimi kabul edilmiştir. Fiyatlar ve gıda maddeleri tahdidi politikasının meydana getirdiği tüketiciler hiyerarşisi de aynı düşünceye dayanır. 1948'e kadar, vesikalarda belirtilen miktarların hükûmetçe sağlanamadığı olmuş ve aileler geniş ölçüde karaborsaya baş vurmuşlardı. Devletin çifte fiyat sistemini uygulayan perakende ticaret teşkilâtının (Handels Organisation [H.O.]) kurulması ile bunun tedricen önüne geçildi. Fakat bu özel mağazalardan ancak yeterli geliri olan imtiyazlılar faydalanabiliyordu. 1952'den beri, temel ücretleri ayarlamış olan orta işçi sınıfı, H.O. mağazalarından alış veriş yapmakta, tüketim maddeleri buralarda daha uygun fiyatlarla satışa çıkarılmaktadır. 1953 Olaylarından sonra yaşama seviyesi yükselmeğe devam etti; Doğu Almanya'daki son ilerlemeler, yakın bir gelecekte Batı Almanya seviyesine ulaşılacağını gösteriyor. Bu ilerlemeler, Federal cumhuriyetten Doğu Almanya'ya doğru, memleketin iktisadî düzeninde bir dereceye kadar rol oynayan bir göç hareketinin başlamasına yol açmıştır.

Son Durum

İktisadî bakımından Batı Almanya'dan çok daha fazla sarsılmasına, ödenecek tazminat şartlarını çok daha insafsızca düzenleyen Rusların işgaline, sanayie koydukları sınırlara, Ruhr ve Silezya gibi kömür havzalarından elde edilen enerji kaynaklarından yoksun kalmasına (1961'e kadar), ülkeyi milyonlarca insanın terketmesine rağmen, Doğu Almanya, bağımsızlığa kavuşmasından 12 yıl kadar sonra dünyanın sekizinci ve sosyalist ülkelerin (Rusya ve Çin dışında) birinci sınaî gücüdür. Bu sırayı, iktisat politikasına başlangıçta verdiği yöne, ağır sanayie verilen önceliğe, tüketim mallarının üretimini bir yana bırakarak donatım üretimine girişmesine borçludur. Berlin duvarı ile önüne geçilmek istenen Batıya göçün devam etmesi, nispeten daha yüksek bir yaşama seviyesine alışmış insanların hoşnutsuzluğu ile açıklanabilir. Bu hayat seviyesi bir yön değişikliği gerektirmese bile, donatım sanayiinin eriştiği seviye bakımından hiç değilse tüketim malları üretiminin artmasını hızlandırır. Bugün, Doğu Almanya, insan başına üretim bakımından (1963'te Rusya'yı 100 olarak alırsak Çekoslovakya 135, Doğu Almanya 153), insan başına millî gelir (Rusya'yı 1 olarak alırsak Çekoslovakya'da 1,2, Doğu Almanya'da 1,4) ve insan başına tüketim (Rusya 100, Çekoslovakya 138, Doğu Almanya 150) bakımlarından bütün sosyalist ülkelerin çok ilerisindedir. 1962'de insan başına zıraî üretim Rusya'dan yüzde 8 oranında fazla idi. Sosyalist ülkelerin ortalama yaşama seviyesinin en yükseği olan bu seviye, Batı Almanya'dakinden yüzde 25 düşüktür. Ama bu fark gittikçe azalma eğilimindedir. Üretimin kötü düzenlenmesi sonucu ortaya çıkan geçici sıkıntılar dışında, gıda maddelerinin hemen tamamı, tasarruf edilebilir durumdadır. Günlük tüketim malları ucuzdur; kamu hizmetinin karşıladığı ihtiyaçlara öncelik tanınmıştır (özellikle kültür alanında). Hayat seviyesinin yükseldiğini gösteren bir işaret, 1960-1964 arasında otomobil sahibi olan ailelerin yüzde 3,2'den 7,6'ya, televizyonu olanların 16,7'den 45,2'ye, buzdolabı olanların 6,1'den 21,8'e, çamaşır makinesi olanların 6,2'den 24'1'e çıkmış olmasıdır. Bu oranlar, yine de (televizyon hariç) Batı Avrupa memleketlerindeki orandan çok daha düşüktür. Sanayi, iktisatın temelini teşkil etmekte ve maddî üretimin yaklaşık olarak 3/4'ünü sağlamaktadır. Faaliyet sektörleri arasında farklar olmakla beraber, sanayi üretim hacmi, toplu olarak, 1958-1965 arasında hemen hemen Batı Almanya'dakiyle aynı oranda artmıştır (yüzde 60). Maden

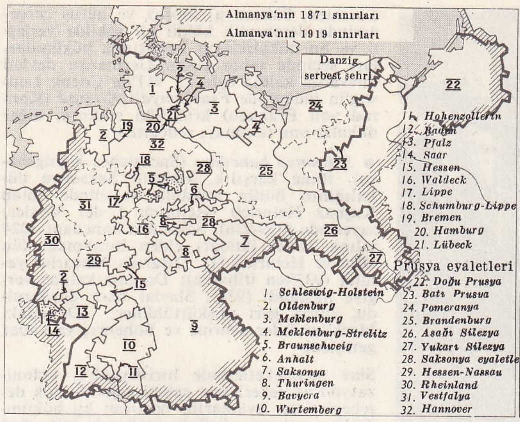

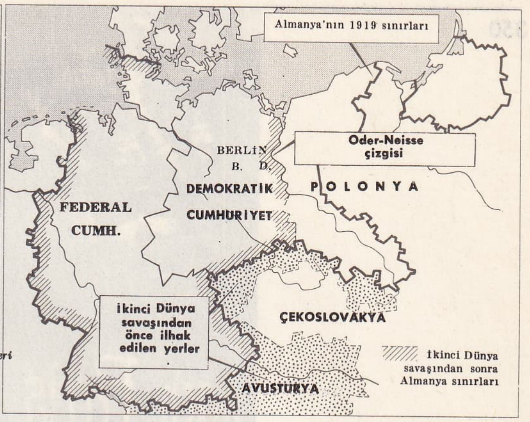

1871'den beri Almanya

ocakları sanayii, Doğu Almanya'da çok daha belirli bir artış gösterir. Linyit yine başlıca enerji kaynağıdır. Linyit üretimi (bu bakımdan Doğu Almanya dünyada birincidir) 1958-1966 arasında 215 Mt. dan 250 Mt. a çıkmıştır. 1964'ten beri Rusya, Doğu Almanya'ya her yıl «Dostluk» adı takılan boruyle Schwedt an der Oder'de tasfiye edilen petrol vermektedir. Bütün elektrik üretiminin büyük kısmını linyit sağlar (56 Twh; 1966'da Reinsberg'de bir nükleer merkez çalışmağa başlamıştır). Metalürjik kok haline getirilen linyitten (özellikle Lauchhammer'de) en çok demir sanayiinde yararlanılır. Böylece, kısmen Silezya'dan da gelen madenle, kömür yokluğu giderilmiş olur. Demir üretiminin az olması (ancak 0,5 Mt.) Ukranya'dan demir alımını gerektirir. Çelik üretimi (Eisenhüttenstadt ve Calbe) 1958-1966 arasında 3.5 Mt. dan 4 Mt. a çıkmıştır.

Demirsi madenleri sanayii (bakır, uranyum ithal edilen boksit) bir «geçiş devresi» metalürjisinin ihtiyaçlarını karşılayamayan demir sanayiinden çok daha hızla gelişmektedir (taşıma araçları, gemi yapımı, makineler v.b.).

Schwedt'teki Stasfurt tuzları ve potas yatakları yakınındaki kimya sanayii (Schwarze Pumpe linyit kombinası) gelişmektedir; ama bu gelişme, Batı Almanya'nın seviyesine ulaşmamıştır. Tekstilde de durum böyledir.

Zıraat, maddî üretimin yüzde 12'sini sağlar. Sanayi gibi yüzde 90'ı kollektivist hale getirilmiş zıraat, hayvan yetiştirmedeki ilerlemeğe rağmen (toprakların yüzde 80'inden fazlasını kaplayan kooperatif kesimin önemi) millî ihtiyaçları tamamen karşılayamaz (patateste olduğu gibi tahıl üretimi, 10 yıldır yerinde saymaktadır).

Dış ticaretin 3/4'ü diğer sosyalist devletlerle (en çok Rusya ile) yapılmaktadır (Batı Almanya'da bu oran yüzde 10'dan azdır). Batı Avrupa ve Üçüncü Dünya ülkeleri ile ticaret artmaktadır. (1964'e nispetle 1965'te ihracatın tamamı yüzde 5 artmıştır; Batı Avrupa ülkelerine ihracat yüzde 12, az gelişmiş ülkelere yüzde 20'dir.) Doğu Almanya'nın iktisadî gelişmesinin devamı, bugün, özellikle demografik bir gelişime bağlıdır. Savaştan, «boş sınıflar» devresinden, 1945'ten sonraki büyük göçlerden dolayı (1961'de Berlin duvarı asıl bu göçleri önlemek için yapılmıştır) Doğu Almanya, sanayi işçisi bulamamaktadır. Halkın yaşlanması (yüzde 20'sinden fazlası 60'ını aşmıştır) ve nüfus artışının azlığı (1966'da doğum oranı binde 17,8, ölüm oranı binde 13,3) gibi birbirine bağlı olaylar, planın başarıya ulaşması için çözülmesi gereken işsizlik problemini daha da zorlaştırmaktadır.

TARİH

Umumî Tarih

● *İmparatorluğun başlangıcı.* Almanya'nın, daha doğrusu «Almanyalar'ın» tarihi, doğudan gelen slav ve asyalı istilâcıların baskısına uğrayan «germen barbarlarının» Roma imparatorluğuna girip Ren nehrinin iki tarafına yerleşmeleriyle başlar. Bu yerleşme sonucunda, aslında Ren ülkesine ve

Nürnberg Zeppelin stadında Hitler'in önünde bir geçit resmi

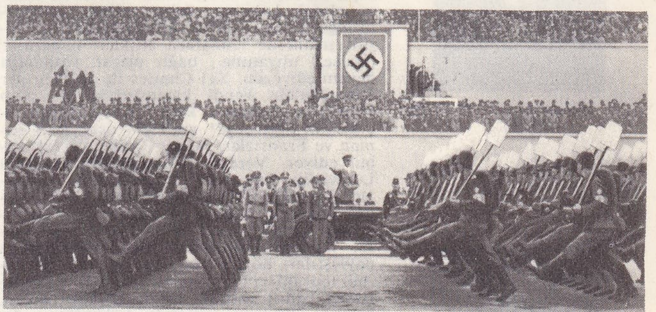

*limes** denilen huduttaki müstahkem kamplara, ilk hıristiyan topluluklarına v.b. münhasır kalmış olan Roma tesirlerinin bütün izleri çabucak silinip ortadan kalktı. (Bk. GERMANYA)

Klovis'ten (alm. Chlodwig) Charlemagne'a (Büyük Karl) kadar geçen devirde Frank krallığı diğer alman topluluklarını (Alamanlar, Thüringenliler, Bavyeralılar, Saksonyalılar v.b.) içine alıyordu; bunlar frank, kelt, anglosakson misyonerleri (özellikle aziz Bonifat's) tarafından hıristiyanlaştırılıyorlardı. Rahiplerin ve Fulda keşişlerinin yardımıyle Charlemagne bazılarının (Fris'liler) hıristiyanlığını sağlamlaştırıyor, bazılarına karşı (Saksonyalılar) zor kullanıyor ve Batı imparatorluğunu kurarak hepsini ortak bir siyasî varlık içine alıyordu (800). Fakat Karolenj (Karolinger) hanedanının dünya devleti ülküsü, Frankların, egemenlik-mülk tasarrufu ilkesine dayanan mirasın aile fertleri arasında dağıtılması âdeti karşısında dayanamadı. Hiç şüphesiz imparator dindar Ludwig (der Fromme) gerçek bir başbakan rolü oynayan Vala'nın tavsiyelerine uyarak, *Ordinatio İmperii* (817) ile, hem

Federal Almanya arması

Berlin Brandenburg kapısı (1940'ta ve 1945'te)

Foto. Viollet, U.S.I.S. (LAROUSSE)

2 Ağustos 1914

Feldmareşal von Moltke (1870)

General Ludendorff

Potsdam'da Reichswehr geçit resmi (21 mart 1933)

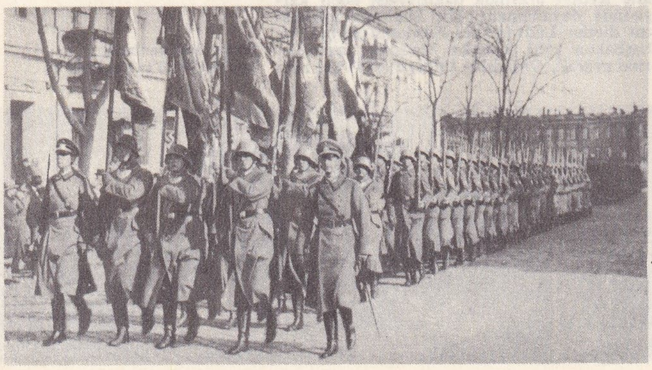

üç oğlunun isteklerini yerine getirmeyi, hem de imparatorluğun birliğini korumayı denemişti. Fakat daha o tarihte, söz konusu birlik, Bavyera'nın ve Doğu *Mark*'larının az sonra «der Deutsche» unvanını alacak olan Ludwig'e verilmesi ile örselenmiş oluyordu. Dördüncü bir çocuğun (gelecekteki Kel Charles (Karl der Kahle) dünyaya gelişi yeni bölünmelere ve çeşitli zorbalıklara yol açtı. Sofu Ludwig öldüğü zaman (840) Batı Avrupa'nın siyasî birliği artık sadece bir hatıra olarak kalmıştı; fakat «dünya imparatorluğu» fikri, alman hükümdarlarının çeşitli şekillerde muhafaza ettikleri imparator (Kaiser) unvanına bağlı olarak yaşamağa devam ediyordu. Kel Charles ile Ludwig der Deutsche'nin kendi kavimleriyle bir olup kardeşleri Lothar'a karşı birleşmelerini açıklayan Strasburg* ant'ı (14 ocak 842) Alman ve Fransızları iki ayrı millet olarak kabul ediyor, Verdun antlaşmasıyle de (843) Ludwig'in Ren nehri doğusundaki topraklar üzerinde hükümdarlığını hukuken tasdik ediyordu. Ludwig ve Charles, 870'te, yeğenleri Lothar II'nin ölümünden bir yıl sonra, Meersen antlaşması ile Lotharingia'yı paylaştılar; böylelikle Ludwig'in (der Deutsche) toprakları batıda Meuse ve Saône ırmaklarına kadar uzandı. 876'da öldüğü zaman, krallığı oğulları arasında bölündüyse de, bunlardan biri, «der Dicke» yani «şişman» denilen Karl, miras yoluyle krallığı tekrar birliğe kavuşturdu (882). Hem İtalya'nın sahibi olan, hem imparator unvanını alan, hem de «Francia occidentalis»in hâkimi bulunan bu hükümdar, gerçekte değilse bile görünüşte imparatorluğun birliğini yeniden kurmuştu, fakat 887'de tahtından indirildi. Yerine geçen Arnulf, önce Almanya (Deutschland) kralı, sonra da imparator (896) oldu. Kendisi de, Çocuk Ludwig (Ludwig das Kind) diye anılan oğlu da otoritelerini pek kabul ettirememişlerdi. Karolenjlerin son hükümdarı olan ve kendisinden önce gelenler gibi şahsiyetini ortaya koyamayan Berengar'ın ölümüne (924) kadar gerileme gittikçe daha belirli bir hal aldı ve yeni istilâlar (Normanlar, Danimarkalılar, Wendler, Macarlar, Moravlar) gerilemeyi hızlandırdı. Bu tehlike karşısında «millî dükalıklar» ın (Bavyera, Schwab, Frankonya, Lorraine, Saksonya) toprak ve nüfus çerçevesinde derebeylik köklü bir şekilde yerleşti ve bu dükalıkların karşısında hükümdarları seçimle tahta çıkan Germanya devleti kuvvetsiz kaldı; öyle ki, 911'de Çocuk Ludwig'in ölümünde *Frankonyalı Konrad* (Konrad von Franken) kral ilân edilince, diğer dükalar onu tanımayı reddettiler.

● *Saksonya hanedanı* (Sachsiches Königshaus). Buna karşılık, kudretli Saksonya dükalığının bütün imkânlarını elinde tutan Kuşbaz Heinrich (Heinrich I der Vogler) sayesinde (919-936), Saksonya hanedanı 1024 yılına kadar iktidarı elden bırakmadı (üç Otto ve Heinrich II). Dışarıda Macarlar yenildi (933'ten itibaren); Danimarkalılar vergiye bağlandı (934); Slavlar önce durduruldu, sonra geri püskürtüldüler; Doğudaki Mark'lar Oder nehrine ve Bohemya'ya kadar genişledi.

Slav memleketlerinde hıristiyanlık, kolonizasyon ve askerî etki gelişti. İçeride laik derebeylerinin isyanlarını bastıran bu hükümdarlar, onların gücünü azaltmak için dinî derebeylerden ve küçük dereceli asillerden destek gördüler ve merkezî bir iktidar nüvesinin (Palatin* kontlar, *ministriales**) kurulmasına rağmen, arazi mülkiyetinin parçalanmasını teşvik ettiler. İşte Fransızların, komşu bir germen kavmi olan Alamanların adını vererek «Allemagne» (Almanya) demeye başladıkları Germanya (Deutschland) ülkesinin çehresi böylece ana çizgilerini almış oldu. Öte yandan Otto I (936-976), İtalya'nın «demir taç» ını ele geçirerek (951) ve Roma'da yeniden imparator (Kaiser) unvanını alarak (962), *Kutsal Roma Germen imparatorluğu* denilecek olan devleti kurdu. Birçok hükümdarının dünya hâkimiyetine yönelen teşebbüsleri ile millî bir politikanın pratik mecburiyetleri arasında bölünen ve kudretli bir derebeylik tarafından arazisi çok parçalanmış bulunan Almanya, uzun bir süre değişen bir coğrafî terim olarak kaldı.

● *Frankonya hanedanı* («Frankisches Königshaus»). Arles krallığını Almanya'ya katan (1032) Konrad II'nin (K. der Sailsche) tahta çıkışından (1024), Friedrich II'nin ölümüne (1250) kadar Almanya, hükümdarlarının cismanî-ruhanî başbuğluk (Sezarlık ve Papalık) politikalarına feda edildi: papalık makamının buna karşı direnmesi, imparatora en güvenilir müşavirleri sağlayan ve ona bağlı kalan ruhban sınıfını güç duruma düşürdü. Unvan «verilme» mücadelesi sırasında Papa Gregorius VII, alman asilleri arasında, imparator Heinrich IV'e (1056-1106) karşı koyacak birçok müttefik buldu ve İmparator (Heinrich V) ile Papa, Calixtus II) arasında yapılan ve aslında bir taviz olan Worms* konkardatosu'na (1122) rağmen merkezî iktidar ve imparatorluk kudreti bu mücadeleden zayıflamış olarak çıktı; buna karşılık Kilise kuvvetlenmiş, küçük ve orta dereceli asiller baskıdan kurtulmuşlardı; asillerin el ele vererek imparatoru tehdit ettikleri de oluyordu.

● *Hohenstaufen'ler*. Hohenstaufen hanedanından Konrad II'nin seçilmesi (1138) ile, Guelf'ler ve Gibelin'lerin (Ghibellinen) uzun süren mücadelesi başlar. Bu mücadele, gerçekte, Germenlerin doğuya doğru yayılmasından (*Drang Nach Osten*) yana olanlar ile Roma'ya yönelen (*Expeditio Romana*) dünya hâkimiyetini (*Dominium Mundi*) destekleyenlerin mücadelesidir. Aslında Hohenstaufen'ler, Doğu Mark'larındaki Slavları germenleştirme ve hıristiyanlaştırma çabasını Guelf'lere bırakıyor (Arslan Heinrick), kendileri de İtalya'ya yöneliyorlardı. Fakat başarısızlıklar sıklaşmağa başlamıştı. Her ne kadar Konstanz antlaşması (1183) imparatorluğun haklarını korumakta ise de, Friedrich VI'nın çok kısa süren hükümdarlığı (1190-1197) ve Guelf'ler ile Gibelin'ler arasında Almanya (Deutschland) kralı ve imparatoru (kaiser) unvanının verilmesi konusunda çıkan anlaşmazlığın tekrar başlamasıyle, Almanya'nın zayıflaması hızlanmıştı. Sonunda Friedrich II rakiplerini yendi (1220), fakat Sicilya'da yetişmiş olduğu için Almanya ile ilgisi, ancak Kilise ve İmparatorluk arasındaki mücadelede oynadığı rol nispetindeydi. Ölümü (1250), Almanya ile İtalya arasındaki bağların kesin olarak kopmasına, Hohenstaufen'lerin çökmesine ve evrensel krallık ülküsünün iflâsına yol açtı. Almanların Kaiserlose Zeit dedikleri «Büyük fetret devri» (1250 - 1273) sırasında Almanya karışıklık içinde kaldı. Artık ülke büyük küçük, laik veya ruhanî, her çeşitten, birbiri içine girmiş devletlerden meydana gelme bir mozaike benziyordu: «haydut şövalyeler», hür köylü toplulukları (Kuzey bataklıkları, Güney dağları), özellikle Baltık ve Kuzey denizinin (Lübeck, Bremen, Hamburg) veya Ren'in (Frankfurt, Strasburg) kıyısında ve Orta Almanya'da Alp geçitlerine giden yollar üzerinde (Nurnberg, Augsburg) yer alan zengin ve kudretli tüccar şehirleri bağımsızlıklarını elde ettiler. «Yumruk hakkı» nın (Faustrecht) hüküm sürdüğü bir devirde, derebeyleri veya şehirler arasında devamlı olarak siyasî ve iktisadî bağlar meydana geliyor veya çözülüyordu (bunlar hiç değilse biri «Hanse*», kudretli ve sürekli bir Devlet oldu). Bu karışıklık içinde yavaş yavaş bir takım büyük toprak birlikleri meydana geldi. (En önemlileri Lüksemburg ve Habsburg hanedanlarına ait olanlardır.)

● *Habsburg'lar*. İmparatorluk bu hanedandan bir prensin, Rudolf'un eline geçti (1273-1291). İtalya'yı ve Roma'da taç giymeyi bir yana bırakarak, Avusturya, Karintiya, Karniyola ve Stirya eyaletlerini topraklarına kattı. Almanyanın büyük toprak sahipleri arasında başa geçti ve imparatorluğun iktidarını yeniden kurmağa teşebbüs etti. Bavyeralı Ludwig (1314-1346) seçilince, İmparatorluğun papalığa karşı tam bağımsızlığını ilân etti (Rhense bildirisi ve Frankfurt fermanı, 1338). Nihayet lüksemburglu Karl IV, «altın mührülü ferman» (1356) ile Roma'da taç giyme ve Papanın takdis ve tasdiki gibi mecburiyetleri kaldırarak imparatorların seçilmesini bütün ayrıntıları ile düzene koydu. Bu fermana göre, seçim hakkı, yedi seçiciden (Kurfürst) kurulu bir heyete veriliyor, ancak hükümdarlık boşalırsa, bu yedi seçiciden sadece ikisi (Palatinat kontu ve Saksonya dükü) imparatorluğun başına geçmeğe yetkili sayılıyordu. Bu ferman ile Mainz, Köln ve Trier ruhanî Seçicilerinin hukuku da tespit edilmişti. İmparator nazarî olarak en büyük iktidara sahip görünmekle beraber, kudreti, gerçekte şahsen sahip olduğu mülklerin önemine bağlı idi. İmparator Sigmund'un (1411-1437) ölümünde, onun kızı ve tek vârisi ile evlenmiş olan Avusturyalı Albrecht, Macaristan ve Bohemya'ya da hâkim oldu. Habsburg hanedanı, bu sayede Almanya'da mal ve toprak bakımından en zengin aile durumuna yükseldi ve imparatorluk tacını, aile içi bölünmelere rağmen 1438'e kadar elinde tutabildi. Albrecht'in kuzeni ve halefi olan Friedrich III (1440-1493) Roma'da papanın taç giydirdiği son imparatordur.

Kapanmış bir devirden kalma bu olay, artık hiç bir yankı uyandırmıyordu; herkesin gözünde imparatorluk, yalnız Almanlara ait bir müesseseydi. Friedrich III'ün oğlu olan Maximilian I (1493-1519), olayların elverişli bir şekilde gelişmesi ve iyi sonuç veren bir aile politikası sayesinde, Habsburg'ların mirasıyle ilgili devletler (Avusturya-Stirya, Karniola, Tirol ve Yukarı Alsace kontluğu) arasındaki bağları kuvvetlendiriyor ve Karl V'in kudretli devletine zemin hazırlıyordu. Almanya'da ise, İmparatorluk meclisinde başlatılan anayasa reformu sebebiyle gerçek bir merkezî iktidar ve bölgesel bir yönetim sistemi kurmak ve alman devletine, hiçbir zaman erişemediği bir birlik sağlamak için boşuna çalıştı. Bk. MAXIMILIAN I.

● *Ortaçağ Almanyası'nın siyasî düzeni*. Gerçekten de, coğrafî bakımdan, imparatorun egemenlik alanı gittikçe daha daralıyordu: Arles ve İtalya krallıkları ve İsviçre kantonları bağımsız olmuş veya olmak üzereydiler; Fransa, Louis XI zamanında Burgonya'yı krallığına katarak imparatorluk sınırını genişletmişti. Baltık toprakları, teuton şövalyelerinin geri kalan prusya topraklarına karşılık Polonya kralına verdikleri Batı Prusya ile Almanya'dan tecrit edilmiş bulunuyordu. Slav asıllı Bohemya da hiç değilse manen Almanyadan ayrılmıştı. Hükümdar Reichstag'ın (Devlet meclisinin yıllık toplantısı) iznini almadan ne Vergi (Pfennige) koyabilir, ne de asker toplayabilirdi. Meclis üç heyetten meydana geliyordu: Kurfürsten-Kollegium (Seçiciler heyeti), Reichsfürsten-Kollegium (Prensler heyeti) ve Kollegium des Städte (Şehirler heyeti). Çoğunluk oyu esası kabul edilmemiş olduğundan, oy birliğine varılmadıkça hüküm-

Foto. Monde et Caméra, Bildarchiv Marburg, Rap Keystone (LAROUSSE)

darın kararlarına itiraz edilebilirdi. Bununla beraber, Maximilian Augsburg meclisine 1500'de *Reichsregiment*'i ilân ettirerek, Almanya'ya siyasî ve idarî birlik sağlamayı denedi; buna göre, 21 üyelik bir *Niyabet* konseyi kurulacak, Reichstag'ın toplantıya çağırılması, önce Frankfurt'ta, daha sonra Worms'ta, 1527'den itibaren de Spire'de toplanan yüksek mahkemenin (Reischkammer) masraflarını karşılamak bu konseyin onayından geçtikten sonra kabul edilecekti.

Laik ve ruhanî prenslerin imparatorluk zararına bağımsızlıklarını arttırma ve topraklarını genişletme çabaları, şehirlerin gittikçe daha geniş belediye statüleri istemeleri ve tacir kurullarının yönettiği birer gerçek şehir cumhuriyeti halini almaları, nihayet, şövalyelerin imparatora bağlı olduklarını ancak kendilerinden daha kuvvetli komşular tarafından yok edilecekleri zaman hatırlamaları yüzünden bu anayasa uygulanamadı. Gerçekte zayıf düşen imparatorluk kurumlarının yerini Avusturyanın krallık kurumları almaktaydı: hem yüce mahkeme, hem Devlet şûrası rolünde olan Yüksek divan (*Hofrat*) ile Yüksek meclis (*Hofkammer*) [Innsburch'te bulunan bu kurumun üç dairesinden biri imparatorluğun malî idaresini sağlıyordu]; Yüksek kançılarlık (*Hofkanzlei*) de aynı durumdaydı. Devamlı sayılabilecek tek reform, Almanya'nın altı daireye bölünmesiydi; sonradan sayısı ona çıkartılan bu bölümler bütün imparatorluk «has» larını, arada kalan bazı ayrı bölgelere rağmen, bir toprak bütünlüğü içinde topluyordu. Yalnız seçici toprakları ile Avusturya hanedanının toprakları bu taksimatın dışında bırakılmıştı.

Gerçekten, Reform arifesinde Seçicilerin ve Prenslerin siyasî kudretleri henüz çok sağlamdı ve Habsburg'lar, ancak alman prenslerinin en kudretli ve en zengini oldukları nispette imparatorlukta ağır basmak iddiasında bulunabilirlerdi (Maximilian'ın torunu olan ve 1519'da imparator seçilen Karl V bu durumdaydı).

● *Reform'un etkisi.* Kilise ile İmparatorluk arasındaki geleneksel muhalefet, imparator Sigmund'un Konstanz konsiline müdahalesini gerektiren Büyük Batı «Schisma*»sı, Johannes Hus'un ölümünden sonra artan etkisi, Alman kilisesinin üzerindeki papalık baskısını hafifleten 1418 Konkordatosu sonucunda artan milliyetçilik ve mutlakiyetçilik eğilimi gibi şartlar, Luther'in çağrısının (1517) büyük yankılar uyandırmasına elverişli bir ortam yaratmıştı.

Reform'un doğurduğu ve içine siyasî ve sosyal problemlerin karıştığı mezhep savaşları, imparatorun nüfuzu bakımından zararlı oldu ve prenslerin toprak mülkiyetini kuvvetlendirdi. Bununla birlikte, Reform yalnız olumsuz sonuçlar vermedi: Luther papalık ve katolik kilisesi ile mücadeleyi halka ortak bir ideal olarak aldı; halk için en uygun ifade vasıtası olarak modern almancayı kurdu (İncil'i halk diline çevirerek, bu dil ile Roma aleyhinde birçok hicivler yazdı) ve böylelikle alman millî şuurunun doğmasına büyük ölçüde hizmet etti. 1555'te Augsburg* barışı (Religonsfrieden) *cujus regio, ejusreligio* formülü ile hükümdarların mutlak yetkisini onayladı. İmparator, bundan böyle mezhep ve siyaset bakımından bölünmüş bir Almanya'nın hükümdarı olarak, başka memleketlerin işlerini denetleme hakkını ileri süremiyor, buna karşılık Avrupa devlet başkanları Almanya'nın işlerine karışma konusunda bazı kolaylıklar elde ediyorlardı. Ayrıca, Augsburg barışı Almanya'da yalnız Luther'ciliğe hak tanımış, fakat bütün mezhep anlaşmazlıklarına son vermemişti. XVI. yy. ın ikinci yarısında protestanlığın başka bir şekli olan Kalvinizm de Almanya'da yayıldı. Özellikle Pfalz seçicisi tarafından kabul edilen bu mezhep bir dereceye kadar hoşgörüyle karşılanıyor ama Bavyera dukası (Herzog) Maximilian'ın ve ilerde Ferdinand II adıyle imparator olacak Ferdinand von Steiermark'ın destekledikleri Cizvitlerin çabası sayesinde güney Almanya'da başarı kazanan karşı-reform'un (*Gegenreformation*) saldırılarına hedef olmaktan da kurtulamıyordu.

● *XVII. ve XVIII. yüzyıl.* Almanya daha XVII. yy. başında ve XVIII. yy. da hem siyaset (imparatorun hâkimiyeti), hem mezhep (kilise mallarının müsaderesi meselesi ve kalvinizmin tanınması) açısından, birbirine zıt iki kampa ayrılmıştı. 1608'de protestan Pfalz seçicisinin yönetiminde bir Protestan birliği kurdular; 1609 yılında ise Bavyera dükünün yönettiği Kutsal birlik, Protestan birliğinin karşısında yer aldı.

Her iki birliğin de, ücretli askerlerden meydana gelen bir ordusu vardı. İmparatorluğu daha çok zayıflatmak için yabancıların da körükledikleri Otuz Sene harbi (1618-1648) bu bölünmenin kaçınılmaz sonucuydu. Bununla birlikte, imparatorluk Çek'lerin, Rheinpfalz kontunun ve Danimarka kralının birbiri arkasından yenilmeleri ile bir süre kuvvet buldu: Seçimle elde edilen Bohemya tacı Habsburg'lara miras olarak geçti, Pfalz kontluğu Bavyera dukasına verildi (1623) ve imparator Ferdinand II, Geri verme fermanı (Restitutionsedikt) ile, 1555'ten beri devletleştirilmiş olan kilise mallarının iadesini protestan prenslerine kabul ettirdi (1629). Fakat Fransa'nın önce diplomatik yoldan (Alman prenslerinin Regensburg meclisinde, Ferdinand II'nin oğlunu, kendisinin sağlığında «Romalıların kralı» ilân etmek istemeleri) [1630], sonra askerî yoldan işe karışması (1635), Vestfalya antlaşması (*Westfalische Fride*) [1648] ile sonuçlandı: Almanya bundan böyle Kutsal imparatorluğu (*Heiliges Reich*) meydana getiren 350 devlete ayrılıyor, ülkenin birleştirilmesi konusunda bütün ümitler yok oluyordu. Bu devletlerin «cermen özgürlükleri» (imparatorun iznini almadan harp, sulh ve ittifak kararı verme hakları) antlaşmayı imzalayan devletlerce (özellikle Fransa ve İsveç) garanti altına alınıyordu. Pfalz yeniden seçicilik durumuna geçiyor, böylece seçici sayısı yediden sekize çıkıyordu. Danimarka ve İsveç kralları, Alman prenslerinin hükümdarları sıfatıyle devlet meclisine üye oluyorlar, Alsace'ı kendi topraklarına katan Fransa kralı, Ren birliği'nin (*Rheinbund-Rheinische Allianz*) koruyucusu oluyor (1658), Saksonya seçicisi, Polonya kralı tacını giyiyor (1696), Hannover dükü (1690'dan beri seçiciydi) İngiltere kralı oluyordu (1714). Kutsal İmparatorluk işleri uluslararası bir duruma sokulmuş, bununla birlikte (XVII-XVIII. yy. lar) parlak fakat kozmopolit bir kültürün gelişmesine sahne olan, «irili ufaklı monarşilerden meydana gelmiş bir cumhuriyet» haline gelmişti.

Öte yandan, Otuz Sene harbi sonunda Almanya pek ağır bir iktisadî buhran içine düşmüştü. XVI. yy. da sanayi ve ticaret yoluyle zenginleşen şehir burjuvazisi gelişti, fiyatların yükselmesi sonucu küçük asiler iflâs ettiler. XVII. yy. ile bir kararsızlık devri açıldı, fiyatlar devamlı olarak oynuyor, 1660'dan sonrada değerli madenlerin azalması dolayısıyle bir düşme eğilimi gösteriyordu. Tabiat ve insan bakımından uğranılan zararların pek büyük oluşu (Ren ülkesinde birçok köyler silinmiş, Aachen, Köln v.b. şehirler % 50'den fazla bir nüfus kaybına uğramıştı), tarım (tarlaların üçte biri terk edilmiş durumdaydı), sanayi ve ticareti uzun zaman felce uğrattı. XVII. yy. sonunda iktisadî kalkınma yavaş bir şekilde başladı, XVIII. yy. da hızlandı: kolonilerle yapılan ticaret sayesinde limanlar (Hamburg) zenginleşiyor, orman açmaları artıyor, nüfus çoğalıyordu. Buhran sırasında, başka yerlerde olduğu gibi Almanya'da da devletin iktisadî alanda himaye ve müdahalesi isteniyordu. Bu rolü en iyi oynayan, Büyük seçici (*«der Grosse Kurfürst»*) Friedrich Wilhelm'in (1640-1688) Brandenburg'u oldu: bu hükümdar mülteci fransız huguenst'larını memlekete çağırarak, XVIII. yy. ın iktisadî kalkınmasını sağlayacak bir Ortaçağ prensliğini çağdaş bir devlet haline getirdi. Onun yerine geçen Friedrich, (1688-1713) imparatorun izniyle, 18 ocak 1701'de Prusya (Preuss) krallığı tacını giydi. Bu olay Almanya tarihinde büyük bir dönüm noktasıdır, çünkü bundan sonra Hohenzollern'ler, Habsburg'ların karşısına çıkacaklardı. Artık Almanya'dan uzaklaşarak İtalya'ya, Tuna ve Balkan ülkelerine yönelen katolik Avusturya'nın karşısında, Slavlar üzerine kazanılmış zaferlerin mirasçısı olan ve Ren nehrine yaklaşan, protestan bir Prusya yer alıyordu. Avusturya Habsburg'ları Kaiser «imparator» unvanını sürdürmekle birlikte bu unvan yavaş yavaş anlamını kaybediyor, 1663-1664'te sürekli bir müessese halini almış olan imparatorluk meclisi bile ortak bir teşkilât kuramıyordu. XVIII. yy. da, Friedrich II (1740-1786) zamanı Prusya'nın toprak ve siyaset bakımından kazançlar sağladığı bir devirdir. Fransız ihtilâli başladığı sırada, Almanya, kapladıkları alanla olduğu kadar, siyasî yapıları (cismanî veya ruhanî prenslikler ve serbest cumhuriyetler) veya din görüşleri (Kuzey Almanya, Protestanları, Güney Almanya katolikleri, Kuzeybatı Pfalz Kalvenist'leri, Kuzeydoğuda Brandenburg Lutercileri) ile de birbirinden çok farklı 360 devlete bölünmüş durumdaydı. Almanya henüz bir millet olmaktan uzaktı ama ihtilâlin fikir ve ilkeleri özellikle aydınlar arasında belirli bir yankı buldu; aydınların XVIII. yy. daki parlak hareketleri daha o sırada fransız etkisini taşıyordu. Fakat ilim ve sanatlara değer veren istibdat anlayışıyle değişikliğe uğramış alman devletlerinin çoğunda, kimse prenslere karşı ses çıkarmayı düşünmüyordu. Düşünce açısından Fransız ihtilâline katılmalar çoktu, fakat Almanları Fransızlardan ayıran politik ve sosyal farklılıklar özellikle daha sonraki askerî ve siyasî gelişmeler bunları çoğunlukla temelsiz bırakıyordu. İhtilâl ve imparatorluk ordularının zaferleri ve bunların sonucu olan antlaşmalar (Basel 1795, Campaformis 1797, Luneville 1801) Almanya imparatorluğunun batı sınırlarını Ren'e doğru gerileterek toprak bakımından olduğu kadar siyasî ve sosyal bakımlardan da önemli değişmelere yol açtı.

● *Napolyon ve Almanya.* XIX. yy. başlarında Kutsal Roma Germen imparatorluğunun yıkılması herşeyden önce Fransızların, özellikle de Almanya'nın değişmesinde büyük rolü bulunan Napolyon'un eseridir. Almanya'ya bütün çağdaş gelişmesini ilham eden millî duygu hiç şüphesiz ona karşı belirmişti. Gerçekten de Alman millî şuuru, memleketin işgal edilmesine ve Napolyon rejimine karşı direnme ile doğdu. Luneville antlaşmasıyle (9 şubat 1801) Alman imparatoru, daha önce Basel antlaşmasında (1795) Prusya kralının yaptığı gibi Ren'in sol yakasından çekilmeyi kabul etmişti; ortadan kalkan devletlerin başında bulunan prenslere Almanya'nın başka bölgelerinde

Messerschmitt avcı uçakları

General Guderian

Feldmareşal Rommel

Feldmareşal Paulus

Feldmareşal Keitel

1942'de Don nehrini geçen **alman** tankları

Foto. *France-Reportage, Keystone* (*LAROUSSE*)

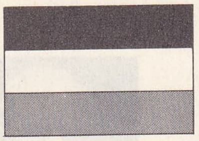

Alman imparatorluğu (1871-1918) ordu ve ticaret

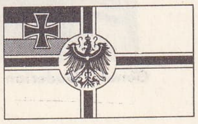

Alman imparatorluğu (1871-1918) harp donanması

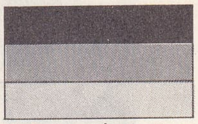

Weimar cumhuriyeti (1918-1933)

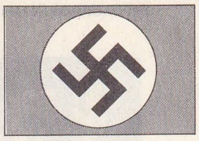

III. Reich (1933-1945)

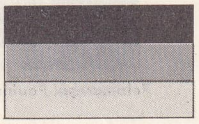

Alman Federal cumhuriyeti (Bund) 1948
Demokratik Alman cumhuriyeti (1947-1959)

Federal ordu

Demokratik Alman cumhuriyeti

Sarı-turuncu-kırmızı beyaz-siyah

1871'den günümüze kadar alman bayrakları

mülk verilecek, bu ise Ren ötesinde Fransız etkilerinin gelişmesine yarayacaktı; öte yandan Kutsal imparatorluğun anayasası da kaldırılıyordu. Mülk sahibi prenslerin kayıplarını telâfi etmek üzere, iki yıl süren görüşmelerden sonra, Regensburg'ta toplanan bir Reichstag, 25 şubat 1803 *Recez*'i ile sona erdi. Görüşmeye katılan fransız ve rus delegeleri Almanya'nın bünyesini temelinden değiştirmeğe çalıştılar. Varılan sonuca göre, Kutsal imparatorluğun 112 devleti ortadan kalktı, 51 serbest şehirden ancak 6'sı kaldı, bütün kilise prenslikleri kaldırıldı, yalnız Mainz Seçici başpiskoposu kaldı, onun da makamı Regensburg'a taşınacaktı. Bu toprak değişikliklerinden en fazla faydalananlar, birinci konsül Napolyon'un kendine tabi (vasal) haline koymak ve Prusya'ya karşı birer denge unsuru haline getirmek istediği Güney Almanya devletleri (Baden, Württemberg ve Bavyera) oldu.

1805 İlkbaharında başlayan üçüncü koalisyon sırasında, Avusturya Napolyon ile savaşırken Prusya tarafsız kaldığı için, Almanya bölünmüştü. Austerlitz zaferini kazanmış olan Napolyon'a, Çar'ın zorlamasıyle harp ilân etmeğe karar vererek savaşa hazırlanan Prusya'nın gönderdiği Graf von Haugwitz, Napolyon'un ittifak teklifini kabul etmek zorunda kaldı (Schönbrunn antlaşması).

26 Aralık 1805'te, Petersburg antlaşmasıyle Kutsal imparatorluk fiilen sona eriyordu: Avusturya, güney Almanya'daki topraklarından Baden, Württemberg ve Bavyera yararına el çekmeyi kabul ediyor, son iki devlet krallık haline geliyor ve birçok prenslik, dükalık ve kontluk bunlar yararına ortadan kaldırılıyordu. Sonra, Ren nehrinin sağ tarafındaki devletlerle Güney Almanya'dakiler 12 temmuz 1806'da, *Rheinbund*'u (Ren konfederasyonu) kurdular; bu topluluk 16 Alman devletini içine almakta, ayrıca Tilsit antlaşması (1807) gereğince kurulan Vestfalya krallığı ile Varşova büyük dükalığı da bunlara katılıyordu. Konfederasyonun «koruyucusu» ilân edilen Napolyon, böylelikle Prusya ve Avusturya karşısında bir kuvvet yaratmayı ummuştu, fakat bu kuruluş sağlam bir yapı olamamıştı. En sonunda, 6 ağustos 1806'da, imparator Franz II kendini «Avusturya imparatoru» ilân ederek «imparatorluk devlet başkanlığının» ortadan kalktığını bildirdi; böylece Kutsal imparatorluğun ölüm belgesi de verilmiş oluyordu. Eski Almanya'nın ortadan kalkmasını Jena ve Auerstedt (14 ekim 1806) bozgunları sonucunda Berlin'in (26 ekim) ve hemen hiç silâh patlamadan bütün memleketin işgali ile Prusya'nın yıkılması tamamlandı. Bu ülkeden Prusya kralının sığındığı Memel çevresinde küçük bir toprak parçası kaldı. Tilsit antlaşması (7-9 temmuz 1807) Friedrich Wilhelm III'e yarı yarıya küçülmüş bir Prusya verirken ona ağır tazminat da yüklüyordu. Fakat bu yıkılma Prusya'nın kalkınması için bir çıkış noktası oldu ve bu kalkınma Stein ve Hardenberg (sosyal reformlar) ile Scharnhost (askerî reformlar) tarafından başarıldı. Bunların liberal reformları, yurtseverlikleri, memleketi modernleştirme çabaları sayesinde Prusya, özellikle kurtuluş savaşının (1813-1814) yönetimini üzerine aldığı sırada, bütün alman yurtseverleri için ümit kaynağı oldu. O zaman alman halkı bağımsızlık ve millî birlik isteğini açıklıkla ortaya koydu. Bundan böyle uzun süre geçikmiş olan birleşme meselesi, Bismarck'a kadar Almanya tarihinde ağırlığını sezdirecekti.

Bu uyanış ilkin üniversite çevrelerinde başladı: öğrenciler *Tugenbund* (erdem birliği) gibi gizli dernekler kurmuşlardı. Millî birlik fikrini aşılayan profesörler arasında en ünlüsü olan filozof Fichte, 1807'de, Berlin'de yaptığı ve *Alman Milletine Söylevler* (Reden an die Deutsche Nation) adını taşıyan on dört söylevde, bir kültür diline sahip olmayı teşekkül halindeki millî duygunun en üstün temeli olarak gösteriyordu. 1810'da kurulan Berlin üniversitesi hemen bir yurtseverler merkezi halini aldı. İşgal altında gelişen millî duygu, Napolyon'un Rusya'da uğradığı bozgun sonunda daha cüretli bir hal aldı ve alman burjuvazisi ve halk kitlesi ilk defa olarak kurtuluş savaşına (Verfreimgs Kriege) coşkunlukla atıldı.

Bu savaşın safhaları aynı zamanda *Büyük (ordu*'nun («Grande armée») çekilme safhalarıdır. Kurtuluş savaşının başlıca olayları Leipzig savaşı (ekim 1813) ve Blücher ordularının Ren nehrini geçmesidir (aralık 1813). Prusya'ya düşmanca duygular besleyen Ren ülkesinde (Rheinland) bile bu ordular sevgiyle karşılandılar.

● *Germanya konfederasyonu.* Viyana kongresinin son kararıyle (9 haziran 1815) Almanya'ya yeni bir yapı veriliyordu. Kutsal imparatorluk yeniden canlandırılmıyor, onun yerine 39 devletten meydana gelen bir Germen konfederasyonu kuruluyordu. Bu devletlerin ikisi çok büyüktü: Avusturya ve Prusya. Bu konfederasyonun ve onun Frankfurt'taki meclisinin (*Bundestag*) tarihinde Avusturya-Prusya rekabeti en büyük yeri tutar. Fakat ilk safhada iki devlet de liberalizmi ve birleşme fikirlerini ezmek için işbirliği yapmışlardı. Burjuvazinin ve halkın ümitlerine önem vermeyen hükümdarlar, Fransa'nın artık yenildiğini düşünerek, eski rejimi, fertlerle ilgili imtiyaz ve kurumları yeniden sağlamlaştırmak yolunu tuttular. Bu tutum şiddetli karışıklıklara yol açtı: kurtuluş savaşı sırasında kurulmuş yurtsever öğrenci birliklerinin tek bir hareket halinde bir federasyon (*Burschenschaft*) meydana getirmeleri, Luther'in Roma'ya baş kaldırışının üç yüzüncü yıldönümünün Wartburg'da kutlanması (13 ekim 1817), çarın temsilcisi general Kotzebue'nın öğrenci Karl Sand tarafından öldürülmesi.

Bütün bu olaylar genç aydınların bir alman milleti yaratma isteğini ortaya koyuyordu, ama 1815'te yeniden kurulmuş olan düzenin koruyucusu Metternich'in alman prenslerine baskı yapması üzerine bu olaylar şiddetli bastırma hareketine yol açtı. Liberal ve yurtsever öğrenciler ve genel olarak «demogog»lar karşısında, hükümdarlar hürriyetleri kısıtladılar ve esasını Karlsbad konferansında (1819) hazırladıkları sert tedbirler aldılar; böylece, özellikle Güney ve Batı Almanya'da sayısı çok ve faal olan burjuva sınıfının milliyetçi ve liberal fikirlerini bildirmesine engel olarak, alman siyasî hayatına 1830'a kadar nefes aldırmadılar. Bununla beraber iktisadî politikasında da görüldüğü gibi, birliğe en çok yönelen bir kuzey Almanya devleti, yani Prusya oldu. Prusya'lı bakanların 1818-1833 arasında ileriyi gören ve sabırlı çalışmalarıyle gerçekleşerek 1 ocak 1834'te yürürlüğe giren gümrük birliği (*Zollverein*), 26 milyon nüfusun yaşadığı 25 devlet arasında gümrük duvarlarını ortadan kaldırarak Almanya'ya iktisadî birlik sağlamağa çalışıyor, böylece millî birliğin temeli de atılmış oluyor, Prusya ticareti ve sınaî meselelerin önemini Avusturya'dan daha iyi kavradığını gösteriyordu. Almanya 1830'lara doğru sanayileşmeğe başladı. Daha önce Fransız yönetimi altında, Ren bölgesinde başlayan hareket, Ruhr havzasında yeni kömür yataklarının işletmeğe açılması, demiryollarının ortaya çıkması (ilk demiryolu 1835'te Nürnberg'i Furth'a bağladı) ile kuvvetlendi, bunun sonucu olarak Frankfurt, Köln ve Düsseldorf gibi büyük ticarî merkezlerin geliştiği Batı Almanya'da liberal burjuvazi yavaş yavaş hâkim sınıf durumuna geldi. Prusya kralı Friedrich Wilhelm IV ataerkil bir krallık hayalini kurarak «romantik kral» adına hak kazanırken, Batıdaki, az sonra da Berlin'deki sanayiciler, örneklerini İngiltere'den alıyor, liberal ve modern bir Almanya düşünüyorlardı.

● 1848 *İhtilâli.* 1847 İktisadî krizi, özellikle işsizler arasında etki yapan sosyalizm propagandasıyle (1848'de Karl Marx ve Engels'in manifestosu) desteklenen ihtilâl, Paris'teki ayaklanmanın duyulması üzerine patladı (mart 1848). Berlin'de 18 mart ayaklanması ile başlayan ihtilâl hem liberal (Köln'de, Baden'de, 21 martta da Prusya'da ilân edilen anayasaların alman prenslerinden istenmesi) hem de millî bir nitelik taşıyordu. Güney'in ve Batı'nın 51 liberali daha çok bu son amaçla 5 mart 1848'de Heidelberg'de toplanarak, Frankfurt'ta bir hazırlayıcı parlamentoyu (yahut *Vor-Parlament*) toplantıya çağırdılar; bu parlamento (31 mart - 3 nisan), birleştirici bir anayasa hazırlamakla görevli 586 üyeli (50 000 seçici için bir üye) bir Millet meclisinin (*Nationalversammlung*) kurulmasını kararlaştırdı. Bu meclis ilk olarak 18 mayıs 1848'de, Heinrich von Gagern adlı bir avukatın başkanlığında toplandı. Fakat, bir yandan hükümdarların, bir yandan alman radikallerinin karşı gelmeleri yüzünden, bir sonuca varamadı. Üyeleri de zaten iki zıt gruba ayrılmıştı: bir kısmı Avusturya ile birlikte *Büyük Almanya* taraflısıydı. Bunlar Avusturya'yı, Habsburg'ların Almanya dışındaki topraklarıyle birlikte, bu birliğin içinde görmek istiyorlar, böylelikle Avusturya devletinin parçalanmasını önlemeyi düşünüyorlardı; öteki grup ise Avusturya'sız *Küçük Almanya*'yı tercih ediyordu. Von Gagern'in desteği ile bu son çözüm kabul edilmişti. Buna göre, Almanya'daki en güçlü hükümdar olarak imparatorluk tahtının verilebileceği tek insan Prusya kralıydı (28 mart 1849). Bu arada Friedrich Wilhelm IV daha önce vermiş olduğu liberalce imtiyazlardan vaz geçmiş, 1848 aralığında Prusya meclisini dağıtmış, kendine verilmek istenen «çamur ve kâğıttan taç»ı da reddetmişti, fakat bunu yaparken, bu tacın kendisine prensler tarafından verilmesine çalışmıştı (1849 *sınırlı birleşmesi*). Fakat Avusturya şansölyesi Schwarzenberg, 29 kasım 1850'de Olmütz'de onu hem imparatorluktan, hem de Almanya'yı birleştirme yolundaki bütün projelerinden zorla vaz geçirtti.

Böylelikle, 1848'den önceki durum yeniden kurulmuş görünüyordu. Prusya, utanç verici Olmütz gerilemesine sebep olduğu için Avusturya'yı affetmedi, bundan sonra Alman birliğini kendi yararına kurmak üzere fırsat kolladı. Böylece, başarısız 1848 ihtilâlinden sonra, Almanya haklarını korumakta titizlik gösteren, bağımsız devletlere ayrılmış bir durumda kalıyor, saraylar da ihtilâlin başlangıcında halka verdikleri müsaadeleri geri almağa çalışıyorlardı. Böylece yeni bir restorasyon başlamış oluyordu. Ama millî birlik meselesinin artık uzun müddet oyalanmasının mümkün olmayacağı ve iki büyük devletten birinin bu meseleyi kendi yararına çözmesi gerektiği kesinlikle ortaya çıkmış bulunuyordu. Güney liberalleri bir federasyon kurulmasından yanaydılar; fakat Prusya, özellikle kendi Ren eyaletlerindeki sanayinin gelişmesinden beri, gittikçe daha ağır basmaktaydı.

● *Bismarck.* İşte bu sıralarda, 1862'de Prusya başbakanı olan Bismarck ortaya çıktı. Mutlakıyetçi, muhafazakâr, ama ileriyi çok iyi gören bu gerçekçi Prusyalı, elli yıldan beri tartışılan birleşme işini on yıldan daha kısa bir zamanda sonuçlandırdı. Politikasının amacı olan Prusya hegemonyasını ve Avusturya'nın Almanya'dan kovulması işini hem diplomasi hem de ordu yoluyle sağladı. Roon ve Von Moltke'nin yeniden ve iyi bir şekilde düzenledikleri ordu, Danimarka (1864) ve Avusturya (1866) karşısında üstünlüğünü ortaya koydu. Bu devlet Almanya işlerinden el çekmeğe razı oldu. (Prag antlaşması, 23 ağustos 1866) ve Bismarck, Prusya'nın önderlik ettiği bir *Kuzey Almanya konfederasyonu* (der Norddeutsche Bund) kurdu. Bu birlik Main ırmağının kuzeyindeki bütün devletleri içine alıyor ve genel oylamayla seçilmiş bir Reischstag'a sahip bulunuyordu. Prusya kralı, şansölyesi Bismarck'ın yardımıyle konfederasyona başkanlık ediyor, şansölyenin etkili politikası bütün alman milliyetçilerince destekleniyodu. Bismarck liberal sanayicilere muhtaç olduğu birliği sağlayarak mutlakiyetçi politikasını onlara da kabul ettiriyordu. *Lassalle*'ın aracılığı ile ve genel oylamada bir yem gibi kullanarak, o sırada teşkilâtlanmağa başlayan sosyalist işçi hareketiyle uzlaşmayı bile denedi (1864). Kuzey Almanya konfederasyonunun ömrü kısa oldu (1866-1870).

Napolyon III'ün Lüksemburg (1867), daha sonra İspanya'nın işlerine karışmasını, Bismarck çok iyi kullanarak Fransa'ya karşı bir savaş fikrini kamu oyuna kolayca kabul ettirdi. Üstelik bu savaş Fransa tarafından açılmış olduğuna göre, Napolyon III'ün yersiz istekleri karşısında Almanlar yalnızca kendilerini savunur gibi görünüyorlardı. 1870'te kazanılan büyük zaferler birleşme işini tamamladı: Bismarck'ın ardında, hep birlikte Fransızlarla savaşan Almanlar, birliklerini kurdular. Güney Almanya hükümdarları Prusya'nın gücü karşısında boyun eğdiler ve 18 ocak 1871'de Prusya kralı Wilhelm I'i Versailles şatosunda Almanya imparatoru ilân ettiler. Frankfurt antlaşması (10 mayıs 1871) Alsace'ı ve Lorraine'in bir kısmını Almanya'ya bırakıyor ve Fransa'nın 5 milyar franklık bir tazminat ödemesini sağlıyordu. İmparatorluk arazisi haline getirilen Alsace-Lorraine bütün Alman devletlerinin bölünmez mülkü olarak birliğin emniyeti oluyordu.

● *Almanya imparatorluğu* (II. Reich). Bismarck ve Wilhelm II imparatorluk devrinde (1871-1918), kalabalık ve zengin Almanya, dünyanın en güçlü devletlerinden biri durumuna yükseldi. Avrupa'nın kaderini elinde bulundurur görünen Bismarck, Rusya ve Avusturya ile olan ittifaklarını güçlükle yürütebildi. Bismarck'ın 1890'da ayrılmasından sonra, Wilhelm II Almanya'nın sanayi gücüne dayanarak hem Avrupa karasında, hem de denizler üstünde ve sömürgelerde emperyalist bir politika izledi. Yeni İmparatorluğun ilk yıllarında yeni düzenin kurulması için çalışıldı. Bu düzende 26 devletin kendi hükümdar hanedanları ve özel meclisleri (*Landtog*) bulunmakla birlikte, imparatorluk için bir *Millet meclisi* (Reichstag) kurulması kabul edilmişti: bu meclis 1871 martında seçilmiş, 20 nisan anayasasını kabul etmişti.

İmparatorluk şansölyesi olan Bismarck dış siyaseti yönetiyordu. Askerî teşkilât, posta ve para bütün devletlerde müşterekti; devletlerin çıkarları, bunların temsilcilerini biraraya toplayan bir *Federal meclis* (Bundesrat) tarafından korunmaktaydı. 14 Oylu bir muhalefet her türlü kararı durdurmağa yetiyordu. 17 Oyu bulunduğuna göre, Prusya katılmadığı her türlü reformu önleyebilirdi. Katolik kilisesinin Almanya toprakları üzerindeki hak ve yetkileri meselesi Bismarck ile katolikler arasında *Kulturkampt* denilen uzun ve şiddetli çekişmelere yol açtı. Şansölye, 1873, 1874 ve 1875'te «mayıs kanunları» denilen laik kanunları kabul ettirdikten sonra, daha mutedil bir tavır takındı, 1879'da Vatican ile barıştı. Oldukça önemli bir buhrana (eski katolikler) rağmen, bu meselede katoliklerin birleşmeleri, *Katolik Merkez partisinin* (Zentrum) ilerdeki başarısına yardım edecekti. 1878 Yılı, gümrük koruma kanunları ve Bismarck'ın iktidardan çekilinceye kadar (1890) sosyalistlere karşı uygulanan olağanüstü tedbirler kanununun kabul edilmesiyle yeni bir devrin başlangıcı oldu. Alman sosyalist partisi, marksist bölümünün yönetimi altında, 1875'te Gotha'da birliğini gerçekleştirmişti; seçimlerde gittikçe artan başarılar kazanması Bismarrck'ı telâşlandırıyordu. İşçilere yeter görüneceğini umduğu birtakım reformları yaparak (ihtiyarlık, kaza ve hastalık sigortaları) bu birliği zorla parçalamak istedi. Fakat Alman Sosyal-Demokrat partisi olağanüstü kanunlar karşısında direndi ve gittikçe artan bir etki kazandı.

Bismarck'ın veliaht prens Wilhelm tarafından tenkit edilen bu başarısızlığı onu iktidardan çekilmeğe zorlayan sebeplerden biridir. Bismarck eserini sağlamlaştırmak için üç imparator antlaşmasını kurmağa çalıştı (1872). Fakat Doğu'da güttüğü pek cüretli politika yüzünden Rusya ile arası açıldı. Bu sebeple Avusturya ile olan 1879 antlaşmasını 1882'de İtalya ile de anlaşarak üçlü antlaşma haline getirdi. Bunun üzerine çıkarları Avusturya'nınkiler ile bağdaşmayan Rusya, kendine başka dayanak aramak zorunda kaldı. Friedrich III'ün kısa süren hükümdarlığından (mart-haziran 1888) sonra, Wilhelm II tahta çıktı; ama gerçek hükümdarlığı, kendisiyle sertçe çatışan Bismarck'ın çekilmesiyle (mart 1890) başladı. Bundan böyle imparator kendi politikasını yürüttüğü için haleflerinde hiç biri, Caprivi (1890), Hohenlohe (1895), Bülow (1900) ve Bethmann-Hollweg (1909) Birmarck'ınki ile karşılaştırılabilecek herhangi bir etki gösteremedi. İçeride, Wilhelm II o kadar sert olmayan bir politika yürütüyordu ki, Sosyal-demokratlara karşı savaşında başarı kazanamıyordu. Böylelikle, bunlar 1910'da Reichstag'ta en çok üye bulunduran parti durumuna geldi. Polonyalıların yaşadığı eyaletlerde hükûmet zorla almanlaştırma politikası, Alsace-Lorraine'e de önce şiddet, sonra barış politikası (her ikisi de gerçek bir başarıya erişmedi) güdüyordu. Bununla birlikte, alman sanayii ingiliz sanayii ile boy ölçüşüyor, özellikle kömür ve çelik üretiminde (Krupp fabrikaları) ve hele dünyada birinciliğe erişen kimya sanayiinde (Badische Anilin) çok ileri gidiyordu.

Almanya ticarî üstünlüğü sağlamak üzere 1900'den sonra Pangermanist birliğe Orta Avrupa ve Yakın Doğu kontrolünü (Mitteleuropa, Berlin-Bizans-Bağdat demiryolu projesi) isteme izni verdi. Pangermanizm, Friedrich List'in başlattığı şekliyle 1840'a doğru tamamıyle iktisadî bir anlam taşırken, şimdi Almanya'nın Avrupa, daha sonra da dünya üzerinde egemenliğini sağlamak amacını güdüyor, siyasî bir anlam kazanıyordu.

Bu projeyi gerçekleştirmek için güçlü bir ordu (1892-1899 ve 1911 kanunları), özellikle de modern bir harp filosu gerekliydi; daha 1898'de Danzig'de Wilhelm II «Geleceğimiz deniz üstündedir» demiş ve projesini gerçekleştirmekle amiral Tirpitz'i görevlendirmiş, o da onyedi yıldan az bir zamanda Almanya'yı dünyanın ikinci denizci devleti haline getirmişti. (Bk. Bu maddenin *askerî tarih kısmı*.) İmparatorun bu filodan beklediği şey, İngiltere ile her yerde rekabete girişmek üzere, gittikçe daha istekli şekil alan sömürgecilik politikasını desteklemekti. Bu politikanın başlıca merhaleleri Çin'de Kiao-Çeu'nun ele geçirilmesi (1897), İspanya'dan Karoline ve Marianne adalarının satın alınması (1899), Samoa adalarının A.B.D. ile bölüşülmesi (1899), Almanya'nın Çin'de Boxer'ler savaşına katılması, Togo, Kamerun ve Güneybatı Afrika'ya yerleşilmesi, Wilhelm'in Tanca seyahati (1905) ve Algeciras konferansı'dır (ocak, nisan 1906).

1902'de yenilenen üçlü antlaşma, bir dünya politikası (yeni pazarlar bulunması v.b.) amacıyle kullanıldı ve bu politika, Almanya'yı İngiltere ile (Denizler hâkimiyeti) Fransa ile (Agadir* buhranı 1911 ve Kongo'nun bölünmesi) karşı karşıya getirdi: Almanya tatmin olmayarak silâhlanmağa devam etti (1912 kanunu), Fransa'yı üç yıllık askerlik hizmeti kanununu (1913) çıkarmak zorunda bıraktı. Üçlü antlaşma ile Üçlü* anlaşma arasında gittikçe artan gerginlik, 1911-1913'te Balkan harpleri sırasında özellikle belirdi: her iki taraf ta ayrı büyük devletler tarafından destekleniyordu. Birinci Dünya savaşı da bir Balkan meselesi yüzünden çıktı.

● *Birinci Dünya savaşı*. Savaşın neredeyse bir tesadüf sayılacak dış sebebi, arşidük Franz Ferdinand'ın 28 haziran 1914'te Saraybosna'da öldürülmesiydi. Bu olay, Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a savaş ilân etmesine yol açtı. Bunun üzerine Rusya'nın harbe katılması iki blokun da savaşa girmesine sebep oldu.

Bununla beraber, savaşın derin sebeplerini büyük devletler arasındaki çıkar ayrılığında, özellikle Almanya'nın sömürgelerde hızlı gelişmesine uygun bir mevki elde edememiş olmasında aramak gerekir. İlk askerî başarılardan sonra, Almanya'nın durumu kötüleşti (1917 başı): ihtiyaçların iyi bir şekilde karşılanamaması, ekmeğin kötülüğü, üretimin azalması (maden işçilerinin silâh altına alınması), ablukanın etkileriyle büsbütün ağırlaşan savaşın yol açtığı bezginlik (Berlin'de ilk grevler, 1917 sonu). Fakat sosyalistlere karşı şiddet tedbirleri alınmasına, genel kurmayın da «topyekûn savaşın nazariyecisi ve teşkilâtçısı» olan Ludendorf çevresinde toplanarak hükûmetin bütün imkânlarını sonuna kadar kullanmasına rağmen, bir sonuç alınamadı: 1918 sonbaharındaki bozgunlar, ülkenin istilâsının çok yaklaşması imparatoru tahtından vaz geçerek Hollanda'ya sığınmak zorunda bıraktı (9 kasım).

● *Weimar cumhuriyeti* (1919-1933). Cumhuriyet bu günlerin ihtilâl havası içinde doğdu. Cephe gerisindeki askerler, özellikle de denizciler, işçiler birlikte isyan ederek, Kiel'de Hamburg'da, Berlin'de, Orta Almanya'da, hattâ Münih'te rus sovyetlerini örnek alan komiteler kurdular. Sosyal-Demokrat partisinin ihtilâlci sol kanadı (Spartakus birliği «*die Spartakistenaufstönde*»), yeni şansölye sosyalist Ebert üzerinde halk baskısı yolu ile etki yapmayı denedi. Fakat yeni bakanlar, özellikle: sırasıyle Berlin genel valisi ve ordu bakanı olan sosyal-demokrat Noske, güçlü ve sert hareketi ile ihtilâli parçaladı. Cepheden düzenli bir şekilde dönmüş olan ordunun, bozulmamış olan idare cihazının ve hükûmetin sessiz izni ile kurulan monarşist milis kuvvetlerinin yardımıyle isyancılar iki safhada ezildiler. 6-11 Ocak 1919'da («Kanlı hafta») Spartakist'ler bir ara Berlin'de korku verecek hale gelmişken, yenildiler; önderleri olan Karl Liebknecht ile Rosa Luxemburg öldürüldüler; 1918 martında isyanın yeniden baş göstermesi, solun ifratçı kanadının son kalıntılarının da ortadan kaldırılmasını sağladı. Kadınların da katıldığı geniş kütle tarafından seçilen (1919 başı) ve çoğunluğu sosyalist olan Kurucu meclis, Weimar'da toplanarak Ebert'i cumhurbaşkanı seçti (11 şubat) ve anayasayı oyladı (11 ağustos 1919); bu anayasa tek meclisli (*Reichstag*) bir parlamento rejimi kuruyor, cumhurbaşkanı halkın genel ve doğrudan doğruya oyu ile seçiliyor ve oldukça geniş yetkilere sahip bulunuyordu.

Versailles antlaşması (28 haziran 1919) Alsace-Lorraine'i, Poznan eyaletini Kuzey Schleswig'i ve bütün sömürgeleri Almanya'dan ayırdı, devlete ağır bir tazminat yükledi, ordu mevcudunu 100 000 kişiye indirdi. Antlaşmayı Alman kamu oyunun ancak küçük bir kısmı meşru buluyor, çoğunluk ise bunu yenileni ezmek için zorla kabul ettirilmiş bir antlaşma sayıyordu. Almanya'nın başına gelen bütün felâketlerin kaynağı sayılan bu antlaşmaya karşı, sağcı partiler şiddetli bir kampanya açtılar. Bunun yanı sıra, Ludendorff'un kurmayı «arkadan hançerlenme» efsanesini destekliyor, böylelikle bozgunun suçunu generalere değil, demokratlara, sosyalistlere, yahudilere ve öbür «çözülmüş» unsurlara yüklüyor, millî enerjinin bunlar tarafından tüketildiği, bunların cephedeki askerlere ihanet ettiği söyleniyordu.

Weimar cumhuriyeti, daha doğar doğmaz iki tehlike ile karşılaştı: milliyetçilerin aşırılıkları ve iktisadî buhran. Birincisinden kısa bir zaman için sıyrılabildi (Kapp-Luttwitz hükûmet darbesinin başarısızlığa uğraması, 18-20 mart 1920), bununla birlikte, hükûmeti teşkil eden partiler (Sosyal-Demokrat ve Merkez), Cumhuriyete içten bağlı olmadıkları için, Ebert'in ölümünde (şubat 1925), milliyetçilerin adayı olan mareşal Hindenburg'un cumhurbaşkanlığına seçilmesine engel olamadılar.

Öte yandan, alman sanayiinin çok büyük olan üretim hacmi 1918'den sonra kullanılamadığı için, 1922'den itibaren baş gösteren buhran Almanya'nın harp borçlarını tam olarak ödemekten kaçınmasıyle daha da arttı ve Fransa'yı Ruhr havzasını işgale yöneltti (ocak 1923). Paraya güven tam olarak kayboldu ve eşi görünmemiş bir enflasyon (fiyatların saatten saate artması) yıl boyunca para ve iktisat sistemini alt üst etti. Buhranı önlemek için sosyalist maliye bakanı Hilferding, 21 ağustosta ortaya bir «çavdar-para» çıkarttı ve bu paranın yerini 15 kasımda «Rentenmark» (irad Mark'ı) aldı. Bir irad Mark'ı bir trilyon kâğıtmark'a tekabül ediyor, yalnız iç ödemelerde kullanılıyor ve karşılığı olarak memleketin mülk ve sanayi kaynakları üzerine yapılan ipotek gösteriliyordu. Yeni maliye bakanı Luther ile Reichsbank başkanı Schacht, enflasyonu durdurdular ve ekim 1924'te altın esasına dayanan Reichsmark ortaya çıktı. Bu temel üzerine kurulan ve tazminat ödemelerine büsbütün son verilmesiyle sonuçlanan birtakım anlaşmalar (1924 Dawes planı, 1929 Young planı) sayesinde Almanya bir dereceye kadar iktisadî dengesini bulabildi.

Bunlara paralel olarak, Dışişleri bakanı Gustav Stresemann, 1925'e doğru Almanya'nın niyetleri üzerinde güven uyandırmak için mutedil bir politika güdüyordu. Batı hudutlarını garanti eden Locarno görüşmesinden sonra, Almanya, komşularıyle (Fransa, İngiltere, Çekoslovakya, Polonya) 1925'te birtakım antlaşmalar imzaladı; bu antlaşmalar ihtilâflarda hakeme baş vurmayı mecbur kılıyor, fakat Almanya, doğu sınırlarını kesin saymağa yanaşmıyordu. Bununla beraber, Locarno'nun uyandırdığı barış ümidi, aynı yıl Almanya'nın Milletler cemiyetine alınmasını sağladı. 1929 İktisadî buhranıyle bu denge devresi sona erdi. A.B.D.'de eşi görülmemiş bir borsa çöküntüsü ile başlayan buhran, sanayi faaliyeti ihracatına bağlı olan Almanya'da hemen hissedildi. 1932'de işsizlerin sayısı 6 milyonu buluyordu. Almanya cumhuriyeti 1930'dan itibaren öyle sürekli bir karışıklığa girdi ki, buhran yüzünden her şeyini kaybetmiş olan burjuvazi ve halk kitleleri, ümitlerini gitgide Hitler'in partisine bağladılar. Aşırı milliyetçi, sınırsız demagog ve ırkçı olan Hitler nasyonal-sosyalizm'i ile devleti halkçı ve milliyetçi bir temel üzerinde yeniden kurmayı vaat ediyordu. Aynı zamanda sokak gösterileri düzenlemek ve muhalifleri yıldırmak için korkunç çarpışma grupları (*Sturm-Abteilungen**) kurdu. Başlıca muhalifleri olarak saydığı alman işçi partileri, kuvvetlerini ona karşı birleştirmeyi başaramıyorlardı. Etkisi artmakta olan komünist partisi, sokakta Hitler'in kıtalarına karşı koymayı denedi; Fakat, bu sürekli kargaşalık, rejimin itibarını zedeliyordu. Eylül

Naumburg katedralinde kurucu prenslerin heykelleri (XIII. yy.)

Foto. Saatliche Bildstelle (LAROUSSE)

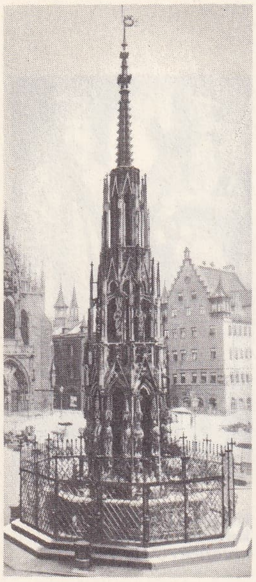

Nürnberg'de «Güzel Çeşme» (XV. yy.)

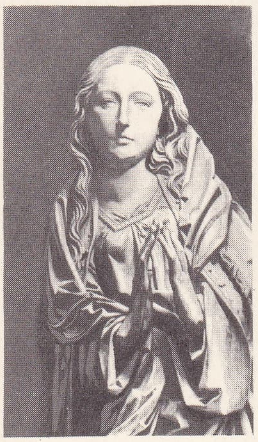

Riemenschneider'in eseri Meryem Ana'nın sunağının ahşap mihrap detayı (1468-1531) Creglingen

1932'den itibaren Nasyonal-Sosyalist'ler mecliste en çok üyesi olan parti durumuna geçtiği için katolik Brüning, von Papen ve general Schleicher gibi son şansölyeler, geçici çoğunluklara dayanarak memleketi idare ediyorlardı. Büyük sanayi ve Genelkurmay için bir nasyonal sosyalist diktatörlüğünden başka çıkar yol kalmamıştı. Bunun üzerine Başkan Hindenburg, Schleicher hükûmetinin kısa bir geçiş devresinden (2 aralık 1932-24 ocak 1933) sonra, 30 ocak 1933'te Hitler'i Alman Reich'i şansölyeliğine getirdi.

● *Hitler ve III. Reich*: (Üçüncü İmparatorluk, 1933-1945). Naziler, iktidarı ele alır almaz giriştikleri zorbalığı ve olağanüstü tedbirleri haklı göstermek için bir komünist ihtilâli tehlikesini ileri sürdüler. Kendi adamlarından biri tarafından çıkartılan Reichstag yangını (27 şubat 1933) Komünist partisine yüklendi ve bu parti kanun dışı ilân edildi. Partinin binlerce üyesi yakalanarak süresiz ve garantisiz bir şekilde, sosyalistler, demokratlar, katolikler ve yahudilerle beraber toplama kamplarına alındı; çoğu buralarda öldü. Ama gene de Reichstag, Nasyonal-Sosyalist partinin tek başına çoğunluğu sağlayamamasına rağmen, 24 mart 1933'te Hitler'e tam yetki vermeyi kabul etti; o da, parlamento rejimini kısa zamanda yıkarak milletvekillerini göstermelik durumuna düşüren bir diktatörlük kurdu. Şansölye resmî tek parti olan Nasyonal-Sosyalist partisine (eski idarenin her kademesinde, aynı görevi yapan bir de parti organı yer almıştı) ve hâlâ yürürlükte kalmış kanunî garantileri hiçe indiren ve bütün yetkileri elinde bulunduran korkunç bir siyasî polis'e (Gestapo) dayanıyordu. Hitler, Genelkurmay'ın desteğini muhafaza etmek için kendi partisinin ifratçılarını feda etti: kendine mahsus bir ordu bulundurmak isteyen Hücum kıtaları şefi Röhm, Schleicher ve Gregor Strasser, yüzlerce taraftarlarıyle beraber kanlı 30 haziran 1934 gecesi yok edildiler. Nihayet Hindenburg'un ölümü, Hitler'in Devlet'in başına geçmesini sağladı (ağustos 1934). Daha 1933'ten itibaren silâhlanma, özellikle hava silâhlanması (Göring) gitgide daha açık bir şekilde hızlandırıldı: büyük yol ve tahkimat şantiyeleri açıldı, sendikalar ortadan kaldırıldı ve işçiler, ayrı askerî bir kuruluş olan (müşterek eğlenme dahil) *Çalışma cephesi*'ne alındı. Altı aylık mecburî çalışma hizmeti (1935) ile gençlik, kamplarda sıkı bir disipline sokuldu.

Propaganda bakanı Goebbels, Hitler'e daima yüzde 90'ın üstünde çoğunluklar sağlayan bir oy verme sistemi kurdu (kasım 1933, ağustos 1934, mart 1936 ve nisan 1938).

Öte yandan 1935'ten itibaren Hitler, savaş tehdidiyle diktatörlüğünü kuvvetlendiren diplomatik başarılar elde etti. İngiltere ile Almanya arasındaki deniz antlaşması (18 haziran 1935), alman savaş filosunun yeniden doğmasını sağladı. (Bk. *Askerî tarih* kısmı.) Mecburî askerlik hizmeti tekrar uygulandı (16 mart 1935). Fransızların tepkisinden korkan generallerini dinlemeyen Hitler, askerî birliklerden arınmış Rheinland'a ordularını soktu (7 mart 1936). Nihayet Mussolini'nin faşist İtalyası'na yanaşarak Roma-Berlin mihverini meydana getirdi (1936). Bundan sonra, İkinci Dünya savaşına yol açan toprak ilhakları başladı.

Hitler önce Avusturya'nın katılmasını, yani Anschluss*'u sağladı. Bu teşebbüs Seyss İnxuart'ın Avusturya Nasyonal-Sosyalist partisinin yardımı ile hazırlandı. Avusturya'nın 12 mart 1938'de alman orduları tarafından işgal edilmesi ve Seyss İnxuart'ın oraya Stadthalter olarak tayin edilmesi, pangermanistlerin 1914'ten önce gerçekleşmesini istedikleri bu alman Mitteleuropası'nın kurulmasında ilk merhaleyi teşkil etti. İngiltere ve Fransa hemen hiçbir tepki göstermediği için Führer, Çekoslovakya'nın parçalanmasını (Sudet memleketlerinin Almanya'ya katılması) önce teklif etti (Nürnberg kongresi, eylül 1938), sonra zorla kabul ettirdi (Münih, 29-30 eylül 1938). 15 Mart 1939'da Çek hükûmetini istifaya zorladı, Prag'ı işgal etti ve Bohemya-Moravya alman himaye idaresini kurdu. Nihayet Danzig Koridoru'nu işgal etmek istediği için Polonya'yı istilâ ettirdi (1 eylül 1939). Polonya yenilmiş sayıldığından, Moskova'da imzalanmış Alman-Rus tarafsızlık paktına (28 ağustos 1939) göre Polonya'nın doğu kısmına da Ruslar girdi. Fakat bu tecavüz, Polonya müttefiklerinin fiili müdahalesiyle İkinci Dünya savaşının patlamasına sebep oldu.

● *İkinci Dünya savaşı*. Savaş, alman genelkurmayını ürküten «İkinci cephe» açılmadan başladı. İlk büyük başarılardan sonra [birbiri ardından Norveç ve Danimarka'nın (nisan 1940), Hollanda, Belçika ve Fransa'nın (mayıs-haziran 1940), Yugoslavya'nın ve Yunanistan'ın işgal edilmesi (1941), Sovyetler birliğine harp ilânı (22 haziran 1941)], Hitler'i, 1941 zaferlerine rağmen sonu kötü çıkacak bir çarpışmaya sürükledi. Harp çabası şiddetlendikçe diktatörlük de ağır basıyordu. Almanya'nın ve işgal altındaki memleketlerin insan ve malzeme kaynakları seferber edildi; memleket milyonlarca yabancı ve mahkûmun çalıştırıldığı müstahkem bir ordugâh halini aldı. Her türlü direnme kuvvet zoruyle eziliyordu. Polonya'da naziler 4 milyondan fazla yahudiyi yok ettiler ve Polonyalıları köle gibi kullandılar. Bütün işgal altındaki Avrupa'da, Gestapo ile angarya ve müsadere teşkilâtı hâkimdi. Bundan başka, kitle halinde nüfus nakli, *Büyük Almanya* (Grossdeutschland) imparatorluğuna gelecekte sınır eyaletleri olarak katılacak bölgelerin alınmasını hazırlıyordu (Belçika, Fransa'nın kuzey ve kuzeydoğu kısmı, Polonya ve Ukrayna). Her tarafta mukavemet hareketleri başladı. Girilmesi güç kesimlerde (ilk olarak Yugoslavya'da) partizan grupları kuruldu. Bunlara karşı Almanlar, toplu cezalandırma, rehinlerin kurşuna dizilmesi ve toplama kamplarına kitle halinde sürme gibi cezalar uyguluyorlardı.

Stalingrad savaşından (ocak 1943) ve ikinci cephenin Normandiya'da açılmasından (6 haziran 1944) sonra Almanya'nın artık düşmanlarını yenmesine imkân kalmamıştı. Bununla beraber Hitler bir türlü müzakereye yanaşmıyordu.

Bunun üzerine von Beck'ın yönettiği bir subay grubu, hiç değilse batı cephesinde savaşı durdurmak için Hitler'i ortadan kaldırmağa karar verdi: Führer, albay Stauffenberg'in odasına koyduğu bombadan mucize kabilinden kurtuldu (20 temmuz 1944). 1944-1945 Kışında istilâya uğrayan Almanya'ya, korkunç hava hücumları yapıldı. Hitler, kendisine sadık kalmış son birkaç kişi ile Berlin kuşatması sonunda (şüphesiz intihar ederek), öldü (30 nisan 1945). Nihayet, Alman ordusu, on yıl boyunca bütün dünyayı titrettikten sonra 8 mayıs 1945'te kayıtsız şartsız teslim oldu.

● *İkinci Dünya savaşından sonra Almanya*. 1945'ten sonra Almanya dört yıl hükûmetsiz kaldı; devlet otoritesi «Yalta (şubat) ve Potsdam (2 ağustos 1945) antlaşmaları» hükümlerine göre dört işgal ordusu (amerikan, ingiliz, fransız ve rus) kumandanlarından meydana gelen bir kontrol heyetine bırakılmış ve her orduya bir bölge ayrılmıştı. Bu antlaşma ile Müttefikler, Almanya'da kuracakları idareyi birtakım prensiplere bağlamışlardı. Ordunun tamamıyle ortadan kaldırılması ve militarist zihniyetin yok edilmesi, bütün Hitlerci teşekküllerin dağıtılması ve başlıca nazi şeflerine karşı takibat açılması; eğitimin denetlenmesi; bütün adalet sisteminin demokrasi esaslarına göre temelinden değiştirilerek yeniden kurulması.

Müttefikler siyasî alanda, mahallî idareleri her yerde temsilî sisteme göre yeniden kurdular ve bütün siyasî partilerin açılmasına izin verdiler. İktisadî bakımdan üretimi denetlemek, Almanya'nın tamamını iktisadî bir bütün olarak ele almak ve her yerde aynı direktifleri uygulamak kararını verdiler. Harp tazminatının Müttefikler tarafından kendi işgal bölgelerinden alınması da kararlaştırılmış, fakat Sovyetler birliğine tazminat olarak bölgelerindeki sanayi işletmesinden alınacak yüzde 10 bir fazlalık tanınmıştı. Bu tazminatların altı ay içinde tespit edilmesi ve iki yılda alınmaları gerekiyordu. Büyük savaş suçlularının yargılanmaları ile, 1945-1947 arasında Nürnberg'de faaliyette bulunan milletlerarası bir mahkeme görevlendirildi. Kontrol heyeti üç yıl süreyle, 1948 haziranına kadar çalıştı ve Potsdam kararları yürürlüğe konuldu. «Nazilikten temizleme» faaliyeti her tarafta başladı, fakat her işgal bölgesinde eşit olarak uygulanmadı: Sovyetler bölgesinde şiddetli, buna karşılık batı bölgelerinde, hele amerikan kesiminde çok mutedil bir şekilde cereyan etti.

Tazminat programı Sovyetler bölgesinde harfi harfine uygulandığı halde batı bölgelerinde gevşek tutuldu. Kontrol teşkilâtı her tarafta kuruldu. İzin verilen siyasî partiler 1945'in sonundan önce teşekkül etti. Başlangıçta bir «Nazi düşmanları cephesi» Nasyonal-Sosyalist rejimin bütün eski muhaliflerini bir araya getirdi; bu muhaliflerin en faal olanları, 1933'ten sonra göç ettikleri yabancı memleketlerden dönenlerdi. Fakat Müttefikler, birbirine zıt siyasî eğilimleri teşvik ettikleri için, çok geçmeden işgal bölgeleri arasında farklar belirdi. Bu farklılaşmanın büyümesiyle gerçek anlamında bir iç sınır meydana geliyor, bu sınır Elbe nehrinin orta çığırını takip ederek Thüringen'den Lubcek'e uzanıyor, Sovyet bölgesini öteki üç bölgeden ayırıyordu.

Sovyet bölgesinde Marxçı işçi partileri birleşmeğe teşvik edildi (mart 1946) ve Birleşmiş Alman Sosyalist partisi (S.E.D.) kuruldu. Bu parti, Komünist partisi ile Sosyal Demokratların mühim bir kısmını içine almaktaydı. Sovyetler, daha 1946'da kendi bölgelerindeki sosyal bünyeyi değiştiren reformlar yaptırmağa başladılar: toprak reformu (büyük mülklerin ve mülk sahibi asiller sınıfının ortadan kaldırılması); büyük sanayi alanında gayet geniş bir şekilde uygulanan millileştirme; köylülerin ve işçi sınıfının idarî kadrolara yerleşmelerini sağlayacak köklü okul reformu. Bununla beraber tazminat şartlarının şiddetle uygulanması, halkın yaşama şartlarını çok zorlaştırıyordu.

«Batılı» işgalciler, başlangıçta birbirine benzemeyen, fakat zamanla birbirine yaklaşan politikalar güttüler. Amerikalılar her şeyden önce Almanya'yı iktisadî dengeye kavuşturmak istedikleri için sanayi alanının muhafazakâr ve mutedil elemanlarını tutuyorlardı. İngiliz işgal bölgesinde, Kurt Schumacher tarafından yeniden teşkilâtlandırılan ve İngiliz İşçi partisinin prensiplerine dayanan Sosyal Demokrat parti, işçi kütlesinin güvenini kazanmış ve sendikaların idaresini ele geçirmişti. Fransız bölgesinde katolikler partisi desteklenmiş, Ren ve Baden kesimlerinde beliren anavatandan kopma eğilimleri teşvik edilmiş, fakat hiç birinin sonu gelmediği için Fransız politikası da öteki batılı işgalcilerin politikasına kaymıştı.

Almanya'da, 1946'dan beri süregelen ikilik, Batı idarelerince 1948'de kararlaştırılan ve üç bölgede birden uygulanmağa başlayan para reformu (19 haziran 1948) ile elle tutulur hale geldi. Bu teşebbüs paranın güvenini sağlıyor, sanayi ve ticareti teşvik ediyordu. Gerçi bu Rusların Berlin ablukasına da sebep oldu ama bu abluka, kurulan «hava köprüsü» ile tesirsiz kaldı (haziran 1948-mayıs 1949). Rusların kendi bölgelerindeki parayı Batı bölgesindeki para ile bir seviyeye getirmek istemeyişleri, iki Almanya'nın varlığını kesin olarak ortaya çıkardı. 1949 Yılında Bonn'daki *Federal cumhuriyet* (eylül) ve Berlin'deki *Demokratik cumhuriyet* (ekim) kuruldu. O sırada 1945 sonrası nüfusunun üçte ikisi Federal Almanya cumhuriyetindeydi. Polonya'ya katılan topraklarda ve savaştan önce Almanların oldukça önemli azınlıkları yerleştirdikleri Bohemya, Macaristan, Yugoslavya ve Romanya'daki 10 milyon alman mülteciyi Federal cumhuriyet kendi topraklarına almak zorunda kalmıştı. Bu mültecilere, Sovyetler bölgesinden gelen 1 500 000 Almanı da katmak gerekir. Bunların özellikle kalabalık olarak bulundukları eyaletlerde (Schleswig-Holstein v.b.) ortaya ciddî sosyal meseleler çıkartıyordu. Kurdukları partinin, ilk yılları Adenauer'in hâkimiyeti altında geçen Federal Almanya politikasının yeni gelişimlere yönelmesinde payı oldu. Muhafazakâr, iktisadî liberalizm taraflısı olan Adenauer, önce Almanya'nın ekonomisini canlandırmak için kendi partisi olan Hıristiyan-Demokrat partiye (C.D.U.) dayandı. Amacı, halkın geleneklerine, hükûmetine güvenmesini sağlamaktı. Dışarıda, memleketinin Avrupa ilişkileri içinde eşit bir duruma yükselmesini ve işgal rejiminin sona ermesini sağladı. Bu gibi sonuçlar, hem şahsî durumunu kuvvetlendirmesine, hem de partisinin 1953 ile 1957 seçimlerinde ve 1961 kasımında çoğunluk elde etmesine imkân verdi.

Adenauer 1963'te şansölye makamını «alman ekonomisinin yapıcısı» Erhard'a bırakmadan önce, Fransız-Alman işbirliği antlaşmasını Bundesrat'a onaylattı.

● *Alman Demokratik cumhuriyeti*. Birleşmiş Sosyalist parti yönetiminde (Grotewohl-Ulbricht hükûmeti, 1946 reformlarına dayanan

Foto. Schmidt, Schaffert (LAROUSSE)

planlı bir iktisat uygulamaktaydı. Beş yıllık plan (1951-1955) kuvvetli bir ağır sanayi kurmak, tarım üretimini ıslah etmek, sanayi ürünleri ihracatını arttırmak amaçlarına yöneltilmiş olmakla beraber, tamamıyle gerçekleştirilemiyor (çeşitli maddelerin kıt oluşu, siyasî muhalefet), işçiler tarafından çok sert sayılan çalışma «norm» ları Berlin'de ve büyük merkezlerde çok vahim hâdiselere bile yol açıyordu (haziran 1953). Bununla beraber, hükûmet geniş bir inşa ve cihazlanma programını takip etmekte ve yeni kadrolar hazırlamağa çalışmaktaydı (1959-1965 yedi yıllık planı). İki Alman cumhuriyeti arasındaki uçurum, A.B.D. tarafından 1950'de ortaya atılan Almanya'nın silâhlandırılması meselesi ile büsbütün derinleşti. «Avrupa savunma topluluğu» projesinin boşa çıkmasından sonra, ekim 1954 Londra konferansı ve Paris antlaşmaları, Federal cumhuriyetin Atlantik* paktı çerçevesinde bir ordu kurmasına imkân verdi. Bunun üzerine, ocak 1956'da, Demokratik Cumhuriyet, daha 1955'te kurduğu orduyu Varşova paktı kuvvetlerine bağlamayı kararlaştırdı. Almanya'da meydana gelen bu derin ayrılık, Berlin'in gerçek anlamıyle bir istisna teşkil eden durumunda açıkça görülür: şehir 1961'de, Doğu Berlin idarecilerinin kararı üzerine, Doğu almanlarının Batıya geçmesine son vermek için inşa edilen bir duvar ile tam olarak ikiye bölündü. Bugün memleketin birleşmesi, Almanya'nın başlıca siyasî meselesidir. Fakat birliği sağlamak bakımından yapılacak her teşebbüs, ekim 1955 ve haziran 1959'da Cenevre'de toplanan Dışişleri bakanları konferanslarında da görüldüğü gibi, büyük devletler arasındaki ilişkilere sıkıca bağlıdır. Sovyetler'in, Almanya'nın askerlik bakımından tarafsız hale konulmasını istemeleri de birleşmeyi zorlaştıran bir husustur. Federal Almanya da, Oder-Neisse sınırını tanımağa ve Silezya'yı Pomeranya'yı, kuzey kesimi 1945'te Sovyetler tarafından kendi topraklarına ilhak edilen Doğu Prusya'yı Polonya'ya terketmeğe yanaşmıyor.

Almanya'nın bu doğu sınırları meselesi ile memleketin siyasî ve askerî bakımdan birbirinden tamamıyle farklı sistemlere bağlı iki Devlete bölünmesi, İkinci Dünya savaşının diplomasi bakımından sona ermesini sağlayacak bir antlaşmanın imzalanmasına da engel olmaktadır. Bununla beraber Almanlar, memleketlerini birleştirmek ümidinden vaz geçmiş değillerdir.

TARİH

Almanya Federal cumhuriyeti

● *İç politika.* Hıristiyan-Demokrat partisinin (C.D.U.) üstünlüğü, başka partilerin, özellikle sosyalistlerle (S.P.D.) liberallerin (F.D.P.) seçimlerde elde ettikleri başarılarla yok oldu. Hıristiyan-Demokrat Lübke, ikinci turdan itibaren, 1 Temmuz 1959'da, Theodor Heuss'un yerine Cumhurbaşkanı seçildiyse de, 17 eylül 1961'deki federal yasama meclisi seçimlerinde, C.D.U. mutlak çoğunluğu kaybetti (1957'de 270'e karşı 242) milletvekili S.P.D. (169'a karşı 190 milletvekili) ve F.D.P. (41'e karşı 67) ise önemli başarılar elde ettiler. En önemli alman partisindeki bu gerileme, 19 eylül 1965'teki genel seçimlerde daha da belirdi; öyle ki Batı Berlin belediye başkanı Willy Brandt'ın yönettiği S.P.D., C.D.U.'yu ikinciliğe düşürdü. (C.D.U.'nun 196 milletvekiline karşılık S.P.D. 202 milletvekili çıkardı.) Bu seçimler yeni-nazi milliyetçiliğindeki ilerlemeyi de gösterir (Milliyetçi-Demokrat parti oyların yüzde ikisini almıştır; 1 ocak 1967'de 25 000 üyesi vardı).

Bu gerileme, C.D.U.'nun üç şahsiyetinin: Konrad Adenauer (öl. 1967), Ludwig Erhard ve Kurt Georg Kiesinger'in hâkimiyeti altında bulunan alman politikasında kökten bir değişiklik yaratmadı. 7 Kasım 1961'de yeniden şansölye seçilen Adenauer, 14 kasımda, hıristiyan-demokratlardan ve liberallerden meydana gelen bir hükûmet kurdu, fakat kabinenin beş liberal üyesi, 19 kasım 1962'de istifa ettiler. İstifaya *Dei Spiegel* dergisinin yayımladığı bir makale sebebiyle açılan ve devletin güvenliğini sarstığı iddia edilen kovuşturma sebep olmuştu. Bu kovuşturmada sorumlu görülen, Millî Savunma bakanı Strauss hükûmetten çekilip (11 aralıkta) yerine von Hassel geçince, liberal bakanlar kabineye döndüler. C.D.U.'yu sarsan bu buhran, Adenauer'in istifasında da (15 ekim 1963) rol oynamış olmalıdır. Adenauer, önce kançılarlıktan ayrıldı. Yerine, yardımcısı Erhard geçti, sonra da C.D.U.'nun başkanlığından ayrıldı (aralık 1965). Başkan yardımcılığı liberal parti başkanı Erich Mende'ye verildiğinden, Erhard kabinesinin önceki hükûmetten hiçbir farkı kalmadı. 20 Ekim 1965'teki genel seçimlerden sonra ilk turda yeniden şansölye seçilen Erhard, eski siyasetine devam etti. On beş yıla yakın bir süre Federal Almanya'nın İktisat bakanlığını yapmış bulunan Erhard, Almanların gözünde, memleketi hızla kalkındırmış olan şahıstı; ama dış siyasetteki tereddütleri ve uğradığı başarısızlıklar, iktisadî ve sosyal güçlüklerle birleşince, 1966'da büyük bir siyasî buhran doğdu. Bu buhran ayrıca, ağustosta yüksek askerî komutanlığın bazı üyeleri ile Millî Savunma bakanı von Hassel'i birbirine düşüren bir çatışma ile daha da arttı. Ekim 1967'de bütçe tasarısı konusundaki anlaşmazlık yüzünden liberal bakanlar yine istifa ettiler; 8 kasımda, şansölye, S.P.D.-F.D.P. koalisyonuyle *Bundestag*'da azınlıkta kaldı. Bunun üzerine C.D.U. gurubu kançılarlık makamının boş olduğunu ilân etti ve 10 kasım'da Kiesinger'i aday gösterdi. S.P.D. de Willy Brandt'ı aday yaptı. 26 Kasımda Willy Brandt, Kiesinger ile birlikte «Büyük Koalisyon hükûmeti»nin tasarısını gerçekleştirdi. 1 Aralıkta Kiesinger, 473 oyun 340'ını alarak şansölye seçildi. Willy Brandt da Başkan yardımcısı ve Dışişleri bakanı oldu. Yeni kabinede C.D.U.'dan on bir, S.P.D.'den ise dokuz üye vardı. Kiesinger ile Brandt'ın yaptıkları ilk işlerden biri Paris'e gitmek oldu; böylece önceki politikayı takip etmek niyetinde olduklarını gösteriyorlardı.

Kamu işlerinin yönetimindeki devamlılık, alman ekonomisinin hayatiyetini meydana getiren unsurlardan biridir, buna «alman mucizesi» denmişti; bu mucizede şu unsurların da payı vardır: doğudan mülteci akını (yirmi yılda 13 milyon kişi), sömürgecilik konusunda veya askerî alanda herhangi bir mesele çıkmayışı, sanayi teşkilâtının iyi işleyişi, yatırımlara önem verilmesi. 1956'dan sonra iş saatleri yüzde 10 indirildi, buna karşılık ücret indirimi yapılmadı, sınaî üretim yüzde elli arttı, çalışan fert başına düşen, saf olmayan millî gelir 1963'teki yüzde 2,8'e karşılık 1964'te yüzde 6,2 arttı. İnşaat yüzde 12 artışla üretime, sanayi ise yüzde 8,8 artışla bu büyümeye yardım etti. Bununla birlikte bu büyüme, gelecek yıllarda tehlikeye düşecek gibi görünmektedir. Fazla üretim, işçi sınıfının genel refah artışından yeteri kadar faydalanamadığı izlenimini vermiş, zaman zaman sosyal çatışmalar yaratmıştır. Buna örnek olarak eylül 1959'daki maden ocakları işçileri ile nisan-mayıs 1963'teki metalürji işçilerinin grevini gösterebiliriz.

● *Dış politika.* Batı dünyasının üç sınırlarında, sosyalist cumhuriyetler bloku karşısında, Federal Almanya cumhuriyeti, kendisini komünist olmayan devletlere, özellikle de silâhlı kuvvetlerini kendi toprakları üstünde tutmalarını dilediği Amerika Birleşik devletleri, Büyük Britanya ve Fransa gibi ülkelere bağlayan bağları pekiştirmeğe çalışmıştır. Almanya'nın, S.S.C.B. peykleri karşısında yalnız kalacağı korkusu içinde bulunan alman kamu oyu bağımsız bir siyasete yönelen her türlü politikaya karşı peşin hükümlerle doludur. Kadrolarını nazilerden temizleme çabası içinde, III. Reich'ın işkencelerini adalete teslim eden Federal Alman cumhuriyeti batılılara teminat vermiş, onlarla aynı haklara sahip bir müttefik durumuna girmek için elinden geleni yapmıştır. Elde edilen sonuçlar bazen hayal kırıklığına yol açtı; meselâ başkan Heuss'un ekim 1958'de Londra'yı ziyareti, alman kamu oyunun iyiden iyiye duyduğu soğuk bir hava içinde geçti; buna karşılık Almanların, İngiltere kraliçesi Elisabeth ile Edinburg dükünün karşı gösterdikleri misafirperverlik (18-28 mayıs 1965) eski kinlerin yatışmakta olduğunu gösterdi. V. Cumhuriyet Fransası ile uzlaşma daha çabuk oldu. Adenauer-De Gaulle karşılaşmaları (Colombey-les-Deux-Eglises, 13 eylül 1958; Bad-Kreuznach, 26 kasım 1958), Almanya'da sevinçle karşılanan öncü bir belirti oldu. 1959 Yılında Adenauer iki kere Paris'e gitti. Eisenhower'ın Bonn'a (ağustos 1959) ve alman şansölyesinin Washington'a (mart 1960) yaptığı resmî ziyaret Federal Almanya'nın Batı topluluğuna katılmasında yeni bir merhale oldu. Bununla birlikte, general De Gaulle'ün NATO ve ortak savunma meseleleri konusundaki kısıtlayıcı tutumu Almanya'yı çekingenliğe sürükledi. Adenauer'in Rambouillet'ye (temmuz 1960), Debré'nin Bonn'a (ekim 1960) ziyaretleri, Fransız-Alman münasebetlerindeki sıkıntılı havayı tamamen ortadan kaldıramadı. Mümkün olduğu kadar Batı dayanışmasını sağlamak kaygısında olan Alman hükûmeti, kasım 1960'ta, Ortak Pazar hükûmetinin altı başkanının belli aralıklarla toplanmasına önayak oldu. Aynı zamanda NATO'nun Almanya için yaptığı masraf yüzde 14 ilâ 22'yi buluyordu. Haus Furler'in, aynı yıl Avrupa parlamentosunun başkanlığına getirilmesi, Batılı müttefiklerin, özellikle de Amerika Birleşik devletlerinin Federal Almanya cumhuriyetinin komünist olmayan bölgedeki güçlü mevkiini ne derece elzem gördüklerini gösterir. Bundeswehr'de askerlik hizmetinin 12 aydan 15 aya çıkarılması (20 eylül 1961) onların onayıyle gerçekleşti. De Gaulle ve Adenauer Avrupa topluluğunun temeli saydıkları bu Fransız-Alman uzlaşmasını umumî efkârda tesir uyandıracak bir şekilde ifade etmeyi kararlaştırdılar. Başkan Lübke'nin Paris'e yaptığı resmî ziyarete (20 haziran 1961) cecap olarak, general De Gaulle eylül 1962'de Almanya'yı tantanalı bir şekilde ziyaret etti; bunun sonucu, politika, iktisat, kültür ve diplomasi alanlarında Fransız-Alman işbirliği antlaşması 22 ocak 1963'te imzalandı. Bundesrat tarafından 1 martta tasdik edildi. Ama halefi Erhard'dan fazla De Gaulle'ün görüşlerine yaklaşan şansölye Adenauer'in istifa etmesi (15 ekim), Fransız devlet başkanının daha az «avrupalı» tutumu, Ortak pazar ve batıdaki teşkilâtlar üstündeki alman profesörü Hallstein'ın alabildiğine «avrupalı» tezlerinin tesiri, Fransa ile Almanya arasındaki dostça münasebetleri bozmağa yol açtı. Bununla birlikte, Alman hükûmetinin birleşme arzusu türlü fırsatlarla, özellikle 15 aralık 1964'te, Bonn'un tanıdığı imtiyazlar, tarım Ortak pazarının gerçekleşmesini kolaylaştırınca, bir de 1966'da Fransız Silâhlı kuvvetleri NATO'dan ayrıldığı zaman, şansölye Erhard, bu kuvvetlerin alman topraklarında kalması ve yeni bir statü teşkili için Paris ile müzakerelerde bulunmağa hazır olduğunu istediği zaman kendini gösterdi. Nitekim, temmuz 1966'dan itibaren Almanya'daki Fransız Silâhlı kuvvetleri, NATO'nun bütün müttefiklerinin tasvibini alan ve Alman hükûmetince tayin edilen geçici bir statüye tabi bulunmaktadır. Öte yandan, 13 aralık 1966'dan hemen sonra, şansölye Kiesinger, Fransa'ya işbirliği tekliflerinde bulunmak niyetinde olduğunu açıkladı. Federal Almanya iktisadî ve diplomatik durumunu sağlamlaştırdıkça türlü ülkelerle ticarî anlaşmalar yapmağa başladı; bu ülkeler arasında özellikle Mısır'ı (1958), Avusturya'yı (1962), Fas'ı (1965) sayabiliriz. 1963'te tazminat ödemeleri bittikten sonra İsrail'e yapılan yardıma, Yahudi kamu oyu karşı çıktı; bu kini besleyen sebepler, İkinci Dünya savaşının feci hatıralarıydı: Nazi şefi Eichmann'ın kaçırılması, İsrail'de mahkûm ve idam edilmesi (aralık 1961) bu kinin apaçık bir belirtisidir. Öte yandan aralık 1964'te deniz aşırı meseleler adlı bir müessesenin kuruluşu, Almanların, Üçüncü Dünya'nın özellikle de Afrika'nın meseleleriyle ilgilenmek istediğini gösterir. Batılı Almanlar «demirperde» ötesinde, atom silâh gücüyle teçhiz edilmekte olan intikamcılar gibi görüldüğünden, S.S.C.B. ve peykleri ile olan münasebetler gittikçe gerildi. Federal Almanya cumhuriyetinin diplomasisi, özellikle Polonya'nın düşmanlığı ve Demokratik Alman cumhuriyetinin rekabetiyle karşılaştı. Bununla birlikte Federal Almanya cumhuriyeti ile sosyalist ülkeler, özellikle de Romanya (1965) ve S.S.C.B. (1958) arasında antlaşmalar imzalandı. Mikoyan'ın Bonn'u ziyareti (1961) ve 9 ocak 1967'de bir alman uzmanları heyetinin Federal Almanya ile Çekoslovakya arasındaki münasebetlerin normalleştirilmesini incelemek üzere Prag'a gidişi.

Demokratik Alman cumhuriyeti. 1958'den beri Demokratik Alman cumhuriyetinin siyasî hayatına, Birleşik Sosyalist partisinin (S.E.D.) mutlak kudreti yön vermiştir. 16 Kasım 1958 ve 22 ekim 1963'teki yasama organı seçimleri Millî cephenin biricik listesine bütün sandalyeleri kazandırdı. 1963'te, yeni 34 sandalyenin hepsi (400 yerine 434 milletvekili) komünistlere kaldı. Kasım 1963

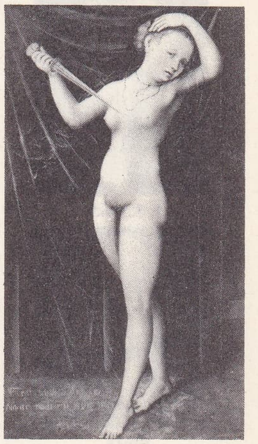

Cranach'ın «Lucrece» adlı eseri (1472-1553) Besançon müzesi

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

J. S. Bach

Gluck

Haydn

Mozart

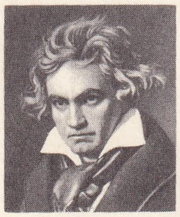

Beethoven

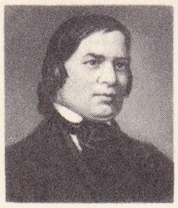

Schumann

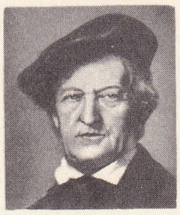

Wagner

ve aralık 1968'de halk meclisi tarafından yeniden iktidara getirilen hükûmet başkanı Otto Grotewohl, S.E.D.'nin genel sekreteri Walter Ulbricht ile birlikte ülkenin hâkimi olarak kaldı. Demokratik cumhuriyetin başkanı Wilhelm Pieck, 7 eylül 1960'ta ölünce, yeri boş kaldı, Walter Ulbricht, cumhurbaşkanı yerine geçen Devlet konseyi başkanı oldu. 21 Eylül 1964'te ölen Grotewohl'un yerine, hükûmet başkanı ve Devlet konseyi başkan vekili olan Willy Stoph geçti.

Alman Demokratik cumhuriyetinin başlangıçta karşılaştığı ekonomik güçlüklerin sebepleri arasında şunlar sayılabilir: ham madde kıtlığı, özellikle teknisyen bakımından devamlı kayıpların yarattığı meseleler; meselâ 1959 yılının ilk altı ayı içinde, Doğu Berlin'i ikiye ayıran sınırı aşarak 74 000 kişinin Batı'ya geçişi. İki cumhuriyet arasındaki geçitlerde bulunan gedikleri azaltmak amacıyle alınan türlü tedbirlerden sonra Alman Demokratik cumhuriyetin yetkilileri, bir duvarla Berlin sınırını kapamağa karar verdiler (ağustos 1961); bu duvarı aşarak kaçmak istiyenler sayısız kanlı facialara sebep oldu. Bu karar, kasım 1958 de S.S.C.B. ile Demokratik Almanya cumhuriyetinin Berlin'in dörtlü statüsünü tek yönlü olarak bozmağa sürükleyen bir politika içinde yer alır. Bu sırada Batı Berlin'de altı ay içinde bir «hür şehir»in yaratılması konusundaki sovyet notası (kasım 27), Müttefikler tarafından geri çevrilmişti. 1963'ten beri, Berlin duvarı, Doğu Berlin'de ailesi olan Batı Berlinlilere ancak senede dört kere açılabilmiştir. Bir yıldır Alman Demokratik hükûmeti, «soğuk harbi» uyutma taraflısı Kruşçef gibi, kendisini komşusuyle çalışmağa götüren Berlin ve Almanya'nın yeniden birleşmesi gibi meseleler yerine, kendini iç meselelere hasretmiş bulunuyordu. Üstelik Bundeswehr'in takviyesine, Alman Demokratik cumhuriyeti Doğu Almanyalıların silâh altındaki gücünü 100 000 kişi arttıran bir askere alma kanunu ile cevap vermiştir. 9 Aralık 1962'de, Leipzig'de verdiği, yankılar uyandıran bir demeçte Walter Ulbricht, sosyalist yapı ile iktisadın planlanmasına öncelik tanımak zaruretini belirtmiştir. Bu ilkenin uygulanması, devlet mekanizmasının değişiklik geçirmesine sebep oldu, bu ise planlama komisyonu başkanı Dr. Erich Apel'in intiharının (3 aralık 1965) ertesi gününe rastlar. Böylece, bir iktisat kabinesi rolü oynayan yeni bir Bakanlar kurulu başkanlığı teşekkül etti. Kurul başkanı Stoph tarafından yönetilen bu meclis, iktisatçılar ve teknokratlardan meydana geldi; bunların ileri gelenleri şunlardır: Sanayi ve Teçhizat bakanı atanan Rostock tersaneleri umum müdürü Limmermaun, Kimya Sanayii bakanı olan Liepziger, Chemie Betriebe'nin müdürü Löschan (yerine 1966'da Wychowsky geçti). İktisada önem veren bu yeni tutum, S.E.D.'nin VI. kongresi tarafından onaylandı (15-21 ocak 1963). Bu partinin merkez komitesini kuvvetlendirdi (111 yerine 121 kişi) S.S.C.B. ile uzun vadeli yeni bir ticaret anlaşması da (1966) bu programı alabildiğine destekledi, ama modernleşme görevini başarmak için Alman Demokratik cumhuriyetinin Batı yardımına ihtiyacı vardır. Böylece sosyalist ideolojiler seviyesinde, Batı Almanya ile bir «temas politikası» başladı. (Nisan 1966 da S.P.D.-S.E.D.'nin Berlin buluşması.) Ulbricht'e göre bu politika ancak Almanya Federal cumhuriyetinin «öç almak» tan, nükleer silâhlanmadan vaz geçmesi ve Avrupa'daki mevcut sınırları tanımasıyle gerçekleşebilir. Bu, Almanya kamuoyu ve dünya karşısına acıklı ve tehlikeli Oder-Neisse sınırı ve Almanya'nın yeniden birleşmesi problemini bir kere daha çıkarmak demektir.

Almanya'nın yeniden birleşmesi

Almanya'nın dramı, iki devlete bölünmüş olmasıdır. Almanya'nın yeniden birleşmesinde Almanya Federal cumhuriyeti ile Alman Demokratik cumhuriyetinin görüş açıları birbirine zıttır. Komşusunun egemenliğini tanımayan Almanya Federal cumhuriyeti, 1937'deki sınırlara dönülmesini, şimdiki Polonya'dan ve Südet'lerden kovulmuş Almanların yurtlarına dönme hakkının tanınmasını istemektedir. Alman Demokratik cumhuriyeti için ise iki Alman devleti vardır, bunlar sonradan ülkenin yeniden birleşmesi meselesini tartışacaklardır; ama o yeniden birleşme Alman Demokratik cumhuriyetinin sosyalist kazançlarını kaybetmesine yol açmamalıdır.

Yeniden birleşme konusunda 1958'den beri yapılan bütün teşebbüsler başarısızlıkla sonuçlandı. 1 Ocak 1958'de, şansölye Adenauer, iki eşit devletin bir Alman konfederasyonu haline getirilmesini teklif eden Sovyet notasını geri çevirdi. 12 Ocak 1959'da (Fransa'nın aynı yıl tanıyacağı) Oder-Neisse hattını tanımayı ve yeniden birleşme gerçekleştirilmeden Almanlarla müttefikler arasında bir barış antlaşmasının imzalanmasına kalkışmayı reddetti. Aynı yılın 19 martında Batı Almanya Sosyalist partisi, Almanya'nın yeniden birleşmesini üç merhalede gerçekleştirmeyi ileri süren bir muhtıra yayımladı; bu üç merhale, Doğu ile Batı arasında müzakereler, iktisadî bakımdan yeniden birleşme, baştan başa alman olan bir parlamentonun teşekkülü için serbest genel seçimlerdi. Genel bir silâhsızlanma planının da ekli olduğu bu muhtıra herhangi bir sonuç doğurmadı. Grotewohl'un (25 mart 1960) iki Almanya'nın Paris'te «zirve» toplantısı teklifi de olumlu bir şekilde neticelenmedi.

Kruşçef, Doğu Almanya işini ayrıca ele almak niyetinde olduğunu belirtti, bunun sonucunda Berlin hür şehir olacaktı; ama 17 ekim 1961'den itibaren genel politikanın zarurî kıldığı durumlar yüzünden barış antlaşmasını imzalama işini ertelemeyi kabul etti. Ne var ki, Berlin ve Almanya'nın yeniden birleşmesi problemleri ikinci plana geçmekle birlikte, bütün alman politikasının temelinde mevcuttu. İki Almanya'nın birleşmesi konusundaki ilk gerçek hareket, 1964 Tokyo olimpiyatlarına birlikte katılmaları oldu. Şansölye Erhard, 1966 yılının başlangıcında verdiği bir demeçte, 1937 yılındakinden ayrı olmakla birlikte «Oder-Neisse» hattı dışında, bir sınır konusunda uzlaşma teklifinde bulunarak zemin hazırladı. Ama aynı zamanda Batı Almanya için Schröder'in Dışişleri bakanlığında tutulması, atom silâhlanması da dahil olmak üzere, Batıda eşit haklar elde etmek için Amerika Birleşik devletleriyle NATO'ya dayanmak demek olan bir politikayı ifade etmesi bakımından mânâlıydı; özellikle atom silâhlanması, Doğu'nun, Almanya'nın yeniden birleşmesi konusundaki her türlü teşebbüsünü kesinlikle önleyecek niteliktedir. Nisan 1966'da Sosyal Demokrat parti (Batı Almanya), Birleşik Sosyalist partisi'nin (Doğu Almanya), açık bir karşılaşma konusundaki teklifini kabul ettiyse de, tasarı gerçekleşmedi.

Willy Brandt, Kiesinger kabinesinde Dışişleri bakanı olunca (1 aralık 1966), komünizme olan muhalefetini yeniden açıkladı ve Doğu Almanya konusundaki hareket ilkesinin «şuurlu bir kötümserliğe» dayandığını böylece belirtti; «Doğu ile kurulacak olan iktisadî ve kültürel münasebetler mutlaka değilse de, muhtemelen bir gevşeme ve durgunlaşmayı hızlandırabilir» ve şunu da ekledi «gevşeme konusunda insanın kendini aldatmadan araştırma da bulunması teslim bayrağı çekmesi anlamına gelmez.»

Askerî tarih
Ordu

● 1871-1918. *Modern alman ordusu*, 1871'de II. Reich'in kurulmasıyle başlar. Daha o yılın 16 nisanında bir askerî teşkilât kanunu çıkmıştı; gerçekte bu kanun, Prusya askerî sisteminin İmparatorluğa yayılmasından başka bir şey değildi (Bk. PRUSYA). Böylelikle bütün kuvvetler imparatorun emrine giriyor, Berlin'deki Harbiye bakanının idaresine bağlı tek bir ordu kuruluyor, ancak Bavyera, Saksonya ve Württemberg hükümdarları, Prusya ile varılan anlaşmalara göre kendi orduları üzerinde bazı yetkilerini muhafaza ediyor. Moltke'nin şahsiyeti, imparatorluk ordularının ana özelliklerini Prusya ordusundan almaları sağlamıştı. Mecburî askerlik hizmetinin süresi üçü faal olmak üzere 12 yıla çıkarılmış, barış zamanında ordu mevcudu Anayasa'ya göre nüfusun yüzde biri olarak tespit edilmişti. Bu hüküm, sayı ve tahsisatı kararlaştırmak hakkı bakımından, hükûmet ile Reichstag arasında anlaşmazlık yaratmıştı. Bunun üzerine bir uzlaşmağa başvuruldu. *Yedi yıllık* devre rejimine göre devlet, askerlik programını her yedi yılda bir Meclise sunmağa razı oluyordu. Bu rejim, 1874'ten 1893'e kadar sürdü; daha sonra yerini *Beş yıllık* bir rejim, ardından da düzensiz bir rejim aldı. 1874'te 400 000 asker ve 17 000 subaydan meydana gelen alman ordusu 18 kolorduya ayrılıyordu; bunun 12'si Prusya'ya (bir muhafız kolordu ve 1-11. kolordular), biri Saksonya'ya (12.), biri Württemberg'e (13.), biri Baden'e (13.), ikisi Bavyera'ya (1. ve 2.) aitti. Bu devletlerin en büyüklerine ait birliklerle işgal edilen Alsace-Lorraine, 15. kolorduyu meydana getiriyordu. 1890'da askerî mükellefiyet süresi 25 yıla yükseltildiyse de, yedi yıllık devre rejimi sırasında ordu mevcudu ancak 100 000'e çıktı, kolordu sayısına da ancak iki Prusya'nın 16. ve 17. kolorduları eklendi. Buna karşılık 1893'ten itibaren, Wilhelm II'nin hegemonya hayalleri ve pangermanizmin etkisiyle devamlı bir artış oldu: 1902'ye kadar 100 000 asker ve 3 kolordu; 1912'de 50 000 asker ve 2 kolordu; 1913 temmuzunda 144 000 asker. Böylelikle ordu mevcudu 1914'te (36 000 subay dahil, askerî memur ve müstahdemler hariç) 950 000'i aşıyordu. Ordu mevcudu arttıkça, modern silâhların (makineli tüfek, havan, ağır toplar) kabulü ve savaş kuvvetlerine katılacak büyük ihtiyat birliklerinin meydana getirilmesi sayesinde ordunun gücü de artıyordu.

Bu savaş makinesinin eşsiz bir değer kazanması her şeyden önce yüksek kumanda heyetinin eseriydi. Bu heyeti temsil eden büyük genelkurmayın başkanları (Moltke, 1857-1888; Waldersee, 1888-1891; Schlieffen, 1891-1906; [genç] Moltke, 1906-1914), üstat diye bilinen Clausevitz'in siyasî düşüncelerini yaşatırken, bu düşünceyi günün ihtiyaçlarına göre ayarlamayı biliyorlardı. Clausevitz'in *Mehr sein als scheinen* (Görünmekten çok olmak) ilkesine bağlı kalan subaylar sınıfının devletin işleri üzerinde yöneltici bir etkisi oluyordu. Bu düşünceyle von Schlieffen, Wilhelm II'nin iki cephe üzerinde savaşı kabul eden politikasını, adını verdiği cüretli stratejiye göre değiştirmişti (Bk. Schlieffen planı kısmı). Genç Moltke ve pangermanizm'in askerî nazariyecileri (Bk. BERNHARDİ) orduya saldırganlık ruhunu aşılamakla beraber, istediklerine uygun olarak üç ordu kurulmasını sağlayamamışlardı (1912). 1914'te alman ordusu, Fransa ve Rusya'ya karşı 92 piyade (51 faal tümen, 30 ihtiyat, 6 1/2 ikame, 5 Landwehr*) ve 11 süvari tümeni ile savaşa girdi. Moltke'nin Marne ırmağı üzerindeki başarısızlığından sonra, savaşın idaresi Falkenhayn'ın eline geçti. O da, önce doğuda kesin bir sonuç almak için boşuna uğraştı, 1916'da Verdun'de girişiği yıpratma muharebesinde de başarı elde edemedi. Bunun üzerine yerini, Schlieffen'in imha stratejisine dönen Hindenburg ve Ludendorff aldı. Romanya'yı istilâ ettikten (1916) ve Rusya ile barış yaptıktan (1917) sonra, Fransa'ya karşı 1918 ilkbaharında girişdikleri taarruzun şiddetine rağmen onlar da kesin bir sonuç alamadılar ve Foch ile Franchet d'Esperey'in karşı taarruzları ile tam bir yenilgiye uğradılar. (Bk. *Birinci* DÜNYA SAVAŞI.)

● 1919-1945. *Yüksek Kumanda heyeti*. Ordunun yenildiğini kabul etmeyen Yüksek Kumanda heyeti, suçu, milletin bütün imkânlarını harekete geçirememiş olan politikacılara ve barış isteyerek «orduyu arkadan hançerleyen» sosyal-demokratlara yüklüyor ve Almanya'nın bir gün gelip askerî gücünü yeniden kazanacağına ve vakit geçirmeden buna hazırlanmak gerektiğine inanıyordu. Versailles antlaşmasıyle kurulmasına izin verilen, fakat Almanya'nın genişleme ve saldırma teşebbüslerine imkân vermeyecek şekilde tasarlanan yeni alman ordusu *Reichswehr* işte bu düşünce içinde yetiştirildi. Sayısı azaltılmış (3'ü süvari olmak üzere 10 tümene bölünmüş 100 000 asker), ihtiyat ordusu teşekkülünü önlemek için askerlik süresinin arttırıldığı (12 yıl) alman ordusunun ayrıca saldırma gücü olmadığı gibi, (zırhlı araba ve uçak yasağı) nazari olarak fikrî yönetimden de yoksundu (Genelkurmayın ve Harp akademisinin kaldırılmış olması). General von Seeckt, 1920-1926 arasında başına geçtiği bu kolu kanadı kırılmış orduyu sağlam bir subay kadrosunun emrine verdi. Antlaşmanın yasaklarından kurtulmak için Sovyet kumandanlığı (Tuhaçevski) ile temasa geçmekten çekinmedi. Sovyetler birliğine malzeme veriyor, alman subay ve teknisyenlerini Rusya'ya göndererek yasak silâhları (tank, uçak v.b.) öğrenmelerini sağlıyor, kızılordu subaylarının da eğitim görmek üzere Almanya'ya gelmelerini kabul ediyordu.

Seeckt'in ilk işi, *Truppenamt* adı altında giz-

Foto Bürenreiter, Bulloz, Studio di Enza Crea (Roma), Bruckmann (LAROUSSE)

lenen Büyük Genelkurmayı diriltmek oldu. Genelkurmay başkanlarının (Heye, 1920-1923; Blomberg, 1926-1929) tutumu, ana çizgileriyle alman askerî geleneklerine uygundu: bu geleneğe göre ordu, «üzerinde devletin oturduğu kaya» idi (Groener). Bu karışıklık devrinde Genelkurmay siyasî bakımdan çok önemli rol oynadı (özellikle 1923 buhranı sırasında). Seeckt'ten sonra ordunun başına geçenler (Heye, 1926-1930; Hammerstein, 1930-1934; Fritsch, 1934-1938) onun yolunda yürüdüler. Müttefiklerin askerî kontrol komitesine son vermeleri (1927) ve Mainz'i boşaltmaları (1930) üzerine, Almanya Cenevre'de askerî hukuk bakımından eşitlik istedi. İsteği geri çevrilince 1932'de Milletler cemiyetinden çıktı ve gizli olarak yürüttüğü silâhlanmayı hızlandırdı. Bu kudret iradesi, birçok generalin ve başta 1928-1932 arasında Harbiye bakanı olan Groener'in nazilere karşı duydukları nefreti yatıştırdı. Bu sonuncusu, nazi kuvvetlerini lağvetmekten çekinmemiş, fakat bu yüzden mevkiini kaybetmişti. Sonunda, Reichswehr adına hareket eden ve Hindenburg tarafından desteklenen Schleicher, devletin kalkındırıcısı olarak gördüğü Hitler'in 1933'te iktidara geçmesini sağladı. Gerçekten de Führer, Almanya'nın hâkimi olur olmaz, Schleicher tarafından hazırlanan ve tümen sayısının 7'den 21'e çıkarılmasını hedef tutan planı tasdik etti. 1935'te askerlik hizmetini mecburî yaptı, Harp akademisini açtı ve Büyük Genelkurmayı yeniden kurarak başına, 1933'ten beri Truppenamt'ın başkanı olan von Beck'i getirtti (1938'de onun yerini Halder aldı). Ren nehri sol kıyısının alman orduları tarafından tekrar işgali (1936), Hitler'in siyasî niyetlerini gerçekleştirmek için acele etmeğe başladığını ve Bismarck gibi, bu gaye için güçlü bir saldırma aracı sağlamak istediğini gösteriyordu. Önceleri parti ile işbirliği yapan, daha sonraları ise partinin emrine verilen ordu, Hitler'in bu görüşünü benimseyerek düşmanın çabucak mahvedilmesi esasına dayanan yeni bir saldırma doktrini hazırladı (*Blitzkrieg* veya yıldırım harbi). Bunun üzerine, Reich'in askerî teknisyenleri hummalı bir araştırma ve gerçekleştirme faaliyetine giriştiler: Guderian'ın çabası, 1936'da gerçek bir *zırhlı birliği*'nin yaratılmasıyle ilk meyvasını verdi. Bununla beraber kumandanlık, araç iyice hazır olmadan saldırmaktan çekiniyordu. Bunun üzerine Hitler, Blomberg'i ve Fritsch'i uzaklaştırdı (yerine Brauchitsch'i geçirdi) ve 1938'de bütün silâhlı kuvvetlerin (*Wehrmacht**) kumandasını üzerine almağa, başında Keitel'in bulunduğu bir Yüksek Genelkurmayın (*Oberkommando der Wehrmacht*) da, kendisine yardım etmesine karar verdi. Ludendorff'un teklifiyle ortaya çıkan bu durum (kumandayı bir kişinin üzerine alması), siyasî şef olan Hitler'in yakında önemli askerî kararlar alacağını ve herkesten körü körüne bir itaat beklediğini gösteriyordu.

Gerçekten de, Viyana (1938) ve Prag (1939) darbelerinden sonra, 20 gün içinde Polonya kuvvetlerini yok etti (1939), daha sonra da, kış aylarında ordusunu 130 tümene (10'u zırhlı) çıkararak Fransa'ya karşı kesin bir zafer kazandı. Fakat Moskova başarısızlığı (1941), yıldırım harbinin artık geçerli olamayacağını gösteriyor ve Führer'in genelkurmaya karşı beslediği kuşkuyu kuvvetlendiriyordu. Brauchitsche'e yol vererek kara kuvvetlerinin (196 tümen) kumandasını doğrudan doğruya kendi üzerine aldı ve Almanya'nın teslimine (1945) kadar da muhafaza etti; bununla beraber, Genelkurmay başkanı Halder'in yerine önce Zeitzler'i (1942), sonra da Guderian'ı (1944) geçirdi. Yüksek kumandanlığın nazi partisine tabi duruma düşürülmesi günden güne daha belirli bir hal aldı ve nihayet 20 temmuz 1944 suikastına birçok subayın (Beck, Stauffenberg) katılması Hitler'in kanlı tepkisine yol açtı ve onu, yüksek kumanda heyetinin birçok ünlü elemanından (Rommel, Kluge, Witzleben v.b.) mahrum etti. Alman teknisyenlerinin meselâ tepkili uçaklar, V—1 ve V—2 gibi füzeler (bunlar 1941 ile 1944 arasında Peenemünde üssünde geliştirilmişti) yapılması gibi çeşitli alanlarda ilerlemenin son kademesine ulaştıkları bir sırada Reich'in askerî gücü yıkıldı (Bk. *İkinci* DÜNYA SAVAŞI).

● *Almanya'nın tekrar silâhlanması.* 1945'te Müttefikler, Almanya'nın artık silâhlı kuvvetleri olamayacağı kararını verdiler. Bununla beraber, 1949-1950'den itibaren, Sovyetlerin izledikleri genişleme politikası karşısında A.B.D. ve İngiltere, Avrupa'nın korunmasına Federal Almanya'nın katılmasını gerekli gördüler.

Bununla beraber, Almanya'nın silâhlanması Fransa'da, hattâ Almanya'da birtakım direnmelerle karşılaştı; fakat Avrupa savunma birliği projesinin (1954) başarısızlığa uğraması üzerine Batılı müttefikler, Paris antlaşmaları uyarınca Federal Almanya'yı kuzey Atlantik paktına (NATO) almayı kararlaştırdılar. Aynı tarihte (1955) Doğu Almanya, 1949'da kurmuş olduğu askerî karakterli polis kuvvetini gerçek bir ordu şekline soktu ve 1956'da, Varşova paktı çerçevesinde, sovyet askerî sistemine dahil etti. Federal Almanya'nın *Bundeswehr* denilen ordusunun, askerliği meslek olarak seçenlerle, kura askerlerinden meydana gelen iki ayrı kolu vardır. Bunlardan ilki, Kuzey Atlantik paktı emrinde olan kuvvetlerdir (1964'te 12 tümen); 1957'den beri alman genelkurmayı bu pakt içinde temsil edilir. Öteki kuvvetler ise doğrudan doğruya Bonn hükûmetinin emrindedir ve iç korunma hizmeti ile görevlidir (1964'te 32 000). 1963'te Bundeswehr, 1945'ten beri Almanya'da yapılmış ilk tank olan 40 tonluk Pars'ı hizmete aldı. 1964'te kara kuvvetlerinin genel toplamı 300 000 kişiydi. Doğu Almanya'nın *millî halk ordusu* denilen kuvvetleri 1964'te 140 000'e varıyordu (50 bin'i hudut polisi). Üniforması Wehrmacht'ınkini hatırlatır. 1962'den beri 18 aylık mecburî askerlik hizmeti konmuştur.

Havacılık

1909'dan itibaren teşkilâtlanan alman hava kuvvetlerinde, 1914'te 170 uçak («Taube», «Albatros», «Aviatik»), 1913'ten beri 6-8 uçaklık filolar ve ayrıca bir miktar da zeplin bulunuyordu. Bu kuvvetlere, keşif hizmetinden başka, cephe gerisi gece bombardımanı görevi de verildi. Bu görevler, mevcudun yüzde 50'sine kadar yükselen ağır kayıplar pahasına yerine getirildi; uçaklar 30 ağustos 1914'te ilk olarak Paris'e ulaştı, daha sonra Dunkerque, Châlons, Nancy, Londra ve başka yerlere bomba atıldı. 1916'da alman hava kuvvetlerinin 1 000'e yakın uçağı vardı ve bunlar, 17'si topçu keşif, 40'ı avcı ve 20'si bombardıman olmak üzere 95 filoya ayrılıyordu. Bombardıman uçakları, meselâ çift kanatlı «Gotha»lar, 600 kg. bombayı 1 000 km. mesafeye götürebiliyorlardı. Ayda 2 000 uçak ve 2 500 motor yapabilmek için büyük bir çaba sarfedildi. Birinci Dünya savaşı boyunca fabrikalar ortalama 48 000 uçak teslim etmişlerdi. Hava kuvvetlerinin kaybı ölü olarak 5 000'e yükseliyor, bunların arasında İmmelmann, Boelcke ve Richthoffen gibi büyük ün kazanmış havacılar da bulunuyordu. 1918 Bozgunu, Versailles antlaşmasının yasak ettiği alman havacılığına son verdi. Bununla beraber Reich gençliği havacılığa meraklıydı ve motorsuz uçak alanlarında büyük bir faaliyet görülüyordu. Alman Yüksek kumandanlığı, gizli anlaşmalarla, önce Sovyetler birliğinde, sonra İtalya'da personel yetiştirmeğe devam etti. Kolayca savaş uçağı haline getirilebilecek ticarî uçak prototiplerinin (Junker) yapımını destekliyordu. Nihayet Hitler, 1935'te, Göring ve Milch tarafından teşkilâtlandırılan bir hava ordusunun (*Luftwaffe*) kurulmasına karar verdi; kara ve deniz uçakları, uçaksavar bataryaları, havadan taşınan kuvvetler tek bir kumandanlığa bağlanan filo ve hava tümenlerine ayrılıyorlardı. 1936'dan itibaren, içlerinde sivil havacılığın genç pilotları (meselâ Galland), 1918 havacıları (Sperrle), Yüksek Genelkurmay subayları (Kesselring) bulunan seçkin bir grup, İspanya'da, özellikle kara kuvvetleriyle işbirliği bakımından bir havacılık doktrininin temellerini kuruyorlardı (Bk. KONDOR LEJYONU). Uçaklarının sayısı ve yüksek vasfı, personelinin değeri, alman hava kuvvetlerini 1939'da dünyanın en güçlü hava kuvveti haline getirmiş bulunuyordu.

Yıldırım savaşının (*Blitzkrieg*) esas elemanı olan *saldırı uçakları* (Bk. STUKA), düşmanı gafil avlayarak, 1939-1945'te gerçekten yıldırım gibi hızlı ve şaşırtıcı bir başarı sağlamıştı. Göring tarafından fazla değer verilen ve büyük bir emek israfına sebep olan *stratejik uçaklar* ile İngiltere'ye karşı kesin bir sonuç elde edilemedi. Kumanda heyeti, hava üstünlüğünü kaybetmek üzere olduğunu anlamakta çok gecikti, 1943'e kadar sanayi gücünün yarısını bombardıman uçaklarına harcadı ve avcı uçaklarını ihmal etti; oysa düşmanlarının hazırladıkları uçaklardan çok daha üstün olan ilk tepkili uçakları alman teknisyenleri yapmışlardı. 1939'dan 1945'e kadar, fabrikalardan 113 000 uçak çıktı (30 bini bombardıman, 53 bini avcı, 2 bini tepkili) ve bu çaba Luftwaffe'nin savaşa 1939'da 2 400, 1944'te 3 900 uçak sürmesini sağladı. 1940'ta İngiltere'de yenilgiye uğrayan alman havacılığı bundan gereken dersi alamadı. Çabasını avcı uçaklarından meydana gelecek bir hava korunması üzerinde toplayamadı; oysa, müttefik hava hücumlarını ciddî şekilde engelleyecek tek ümit bu idi.

İki Almanya'nın tekrar silâhlanması, 1954-1955'te hava kuvvetlerinin yeniden kurulmasına yol açtı. Bundeswehr kumandanlığı, işi ağırdan alarak, Kuzey Atlantik paktı müttefiklerinin verdiği malzemenin yardımıyle yirmi kadar hava filosu (1 000 uçak) kurdu; bu filolarda, 1964'te 93 000 kişi çalışıyordu. 1956'da kurulmağa başlayan Doğu Almanya hava filosunda ise 1964'te ancak 420 uçak vardı ve malzeme Sovyetler birliği tarafından sağlanmıştı.

Denizcilik

1683'te Brandenburg seçicisinin zenci Afrika'da bir sömürge kurmak için giriştiği bir teşebbüs hariç, Almanya 1848'e kadar harp filosu üzerinde hiç durmamıştı.

Fakat 1848'de Dükalıklar savaşı sırasında Prusya kıyılarının danimarka donanması tarafından abluka edilmesi, denizlerde kuvvetli olmanın önemini Almanlara anlatmıştı; bu konuda bir program hazırlandı ise de, Frankfurt meclisi herhangi bir gerçekleştirmeğe geçemeden dağıtıldı. Bu fikrin mirasçısı durumuna geçen Prusya, 1852'de, Kuzey denizinde başlıca harp limanı haline gelecek olan Wilhelmshaven'i elde etti. 1865'te Berlin'in ele geçirdiği Kiel, Prusya'nın önemli bir deniz üssü oldu. Bununla beraber, o sırada Prusya'nın eski Danimarka donanmasını geçmekten başka bir iddiası yoktu. Jutland yarımadasının berzahında kazılan ve 1895'te açılan bir kanal, bundan böyle alman gemilerinin Sund ve Beld boğazlarına muhtaç olmadan bir denizden ötekine geçmesini sağlıyordu. 1870-1871 Savaşı, denizciliğin rol oynamasına zaman bırakmayacak kadar kısa sürdü. Donanmanın önemi de iyi anlaşılmamıştı. Fakat Almanya'nın sınaî ve ticarî gelişmesi, yeni İmparatorluğu dışarıyle ilgilenmeğe ve donanmayı kuvvetlendirmeğe zorladı. 1889'da bir Deniz işleri bakanlığı kuruldu ve Helgoland adasının elde edilmesiyle (1890), Kuzey denizindeki alman üsleri sistemi tamamlandı.

Deniz meseleleri ile ilgilenen Wilhelm II, 1897'de Deniz işleri bakanlığına, bu mevkiide 1916'ya kadar kalacak olan Amiral von Tirpitz'i getirdi. Yeni bakan, Boer'ler savaşı sırasında birtakım alman ticaret gemilerine Afrika kıyısında İngilizler tarafından el konulmasından faydalanarak, Alman kamuoyunu heyecana verdi ve 14 haziran 1900 teşkilât kanununu meclisten geçirtti. Bu kanuna göre, alman harp filosunun 37 zırhlı ve 52 kruvazörü olacaktı. Aynı yıl imparator, Kiel'de, Almanya'nın geleceğinin «su üstünde» olduğunu söyledi. Alman harp filosunun gelişmesi, Büyük Britanya*'yı telaşlandırdı ve 1914 harbinin patlamasına etki yaptı. Bu tarihte donanma içinde 14 zırhlı, 35 kruvazör, 100 torpito ve 28 denizatlı vardı.

Birinci Dünya savaşında alman donanmasının birkaç kruvazörü çarpıştı (Falkland), hattâ filonun büyük kısmını Jutland* deniz muharebesine (1916) sürdü. Fakat Müttefiklerin ablukasını sökmeğe gücü yetmediği için, yeni bir taktik olarak denizaltı savaşını icat etti. Bu taktik ingiliz ve fransız ticaret filolarına büyük zararlar verdiyse de, İngiltere'yi aç bırakmağa ve amerikan kuvvetlerinin Fransa'ya taşınmasını (1918) önlemeğe muvaffak olamadı. 1918 Mütarekesi bütün denizaltı gemilerini Müttefiklere teslim etti. Büyük gemiler kendi mürettebatı ile Scapa* Flow'a götürüldü ve orada ingilizler tarafından teslim alınmalarına vakit kalmadan, 1919'da mürettebatı tarafından batırıldı. Versailles antlaşması alman donanmasını az sayıda deniz üstü birliklerine indiriyor (6 zırhlı 6 kruvazör, 12 destroyer, 12 torpito) ve her türlü denizaltı inşaatını yasaklıyordu. Hitler iktidara geçer geçmez bu yasaklara gizlice karşı geldi, daha sonra, 1935'-

Luther

Leibniz

Winckelmann

Kant

Herder

Goethe

Schiller

Foto. Allinari, Bruckmann, Ullstein, Schwier, Presse und Inf. (Bonn) [*LAROUSSE*]

Hegel

Heine

Schopenhauer

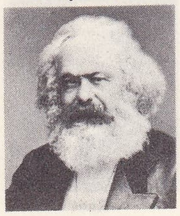
Marx

Nietzsche

Th. Mann

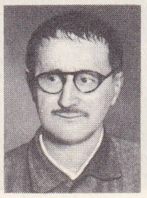
Brecht

te, İngiltere ile Fransa'nın katılmadığı bir deniz anlaşması yaptı. Bu anlaşma, Almanya'ya İngiltere donanması tonajının yüzde 35'ini (420 000 ton) sağlamak suretiyle, alman donanmasının yeniden doğmasına yol açıyordu.

1939'da savaş patladığı sırada Almanya'nın 10 000 tonluk 3 cep zırhlısı, 22 destroyeri, 10 kruvazörü, 30 torpitosu, 57 denizaltısı, ile 1938'de suya indirilen 26 000'er tonluk *Scharnhorst ve Gneisenau* savaş kruvazörleri vardı. 35 000'er tonluk iki büyük zırhlı (*Bismarck* ve *Tirpitz*) 1940'ta tamamlandı. Önce Raeder (1935-1942), sonra Dönitz (1943-1945) tarafından kumanda edilen donanma, büyük bir çaba göstererek 1 100 denizaltı inşa ettirdi; bu denizaltıların 800 kadarı müttefikler tarafından batırıldı. Fransa'nın Atlas okyanusu kıyısındaki limanlarından faydalanan ve işbirliği yapan birlik gruplarının yürüttüğü denizaltı savaşı, 1941 ve 1942'de müttefiklere önemli zararlar verdiyse de, daha önceki savaşta alınan sonuçtan daha kesin bir sonuç alamadı. Almanya'nın ezilmesi ve kıyılarının Sovyetler ve İngiltere tarafından işgal edilmesiyle Reich donanması da ikinci defa olarak ortadan kalktı. Fakat bu donanma, iki Almanya'nın 1954-1955'te silâhlanmağa başlamalarıyle beraber tekrar dirildi.

1964'te, Federal Almanya donanması 110 000 ton tutarında idi (16'sı refakat gemisi, 9'u denizaltı) ve 28 000 gemicisi vardı. Subay okulu Flensburg'dadır.

Başlıca üssü Rostock'ta bulunan Doğu Almanya donanmasının 1964'te otuz kadar küçük gemisi vardı (denizaltı yoktu). Bu filo Baltık denizindeki sovyet donanması ile birlikte çalışmak üzere hazırlanmıştı. Mevcudu 14 000 idi.

Son Durum

1950 Yıllarında, Doğu ve Batı devletleri arasında çıkan gerginlik üzerine, Amerika Birleşik devletleri ve Büyük Britanya, Batı Avrupa'nın güvenliği bakımından Federal Almanya'nın da savunmaya katılmasını gerekli buldular. Avrupa Savunma birliği tasarısının başarısızlığa uğramasından sonra Federal Almanya, Paris antlaşmalarıyle 1954'te Batı Avrupa birliğine girdi ve 1955'te Atlantik paktına kabul edildi.

Aynı tarihte Demokratik Alman cumhuriyeti, 1949'dan beri mevcut askerîleştirilmiş polis birliklerini gerçek bir ordu haline getirdi; Ve bu kuvveti 1956'da Varşova paktındaki Sovyet askerî kuruluşunun emrine verdi.

● *Federal Almanya Silâhlı kuvvetleri* (Bundeswehr). Paris antlaşmaları federal almanya ordusu mevcudunu (kara, deniz ve hava kuvvetleri) 500 000 kişi olarak sınırladı. Federal Almanya, ayrıca nükleer, biyolojik ve kimyasal silâhlar ve 3 000 tonluktan büyük gemiler yapamayacaktı (denizaltılarda 250 ton). Eskisinden farklı olarak siyasî gücün üstünlüğünü bir millî savunma bakanı sağlar, ordu yalnız bu bakanın emir ve komutası altındadır. Harp halinde bu yetki şansölyeye devredilir. Silâhlı kuvvetler müfettişi bir general (Genelkurmay başkanı) (kara, deniz, hava ordularına emreder ve yurt savunması ile görevlidir) ile sivil bir yönetim başkanı ve sivil bir silâhlanma başkanı, Millî Savunma bakanının üç büyük yardımcısıdır.

Sözleşmelilerden ve celp eratından meydana gelen silâhlı kuvvetler, Parlamentonun denetimi altına alınmıştır. Bu denetim, bir yandan tahkik komisyonu halinde toplanabilen Meclis Savunma komisyonu, öte yandan da askerin haklarını korumakla görevli bir savunma komiseri aracılığıyle yapılır. Ahlâkî esasa dayanan bir kanun, hak ve özgürlüklerin korunması, insan haysiyetine saygı ve üniformalı vatandaş esaslarına dayanan yeni bir askerî usul (Innere Führung: İç komuta) kabul etmiştir. Avrupa kıtalarının şikâyetlerini arzetmekle görevli birer temsilci bulunması ve sendikaların kışlalarda bazı propaganda faaliyetlerine girişebilmeleri, Federal Almanya silâhlı kuvvetlerinin demokratlaştırıldığını gösteren hususlardır. 1966'da 18,6 milyar mark olan savunma bütçesi, Federal Almanya bütçesinin yüzde 27'si, gayri safî millî hasılanın da yüzde 5,9'udur. Silâhlı kuvvetlerin aşağı yukarı tamamı NATO emrine verilmiştir. 1957'de general Speidel'in Orta Avrupa kesimi kara kuvvetlerinin başına getirilmesinden sonra, Almanya'nın NATO'da temsilci sayısı durmadan artmıştır. Alman generali Kielmansegg 1966'da S.H.A.P.E. Orta Avrupa kesimi ordularararası komutanlığının başındaki fransız generali Crépin'in yerine geçmiştir. Alman silâhlı kuvvetleri stratejik nükleer mermi yapmak hakkına sahip değildir; taktik nükleer mermi imali ise Amerikan komutanlığının kararına bağlıdır.

Fakat stratejik bakımdan S.H.A.P.E.'nin ileri karakolu olması dolayısıyle Federal Almanya, Atlantik paktı nükleer stratejisinin belirlenmesinde söz sahibi olmak üzere çaba harcamaktadır. Buna karşılık Alman Silâhlı kuvvetlerinin yurt içi savunmasıyle görevli kısmı (35 000 kişi) sadece Bonn hükûmetine ve Alman komutanlığına bağlıdır.

Şu noktayı da kaydetmek gerekir ki, Fransa'nın NATO askerî örgütünden ayrılmasından sonra (Bk. ATLANTİK PAKTI), Almanya'da fransız kuvvetlerinin bulunması Paris'le Bonn arasındaki bir antlaşma ile düzenlenmiştir. Bir Alman askerî irtibat heyeti Baden'deki fransız kuvvetleri komutanlığı nezdinde bulundurulmaktadır. Alman ordusu kara kuvvetleri 1958'de 7 tümenken 1964'te 12 tümene çıkarıldı. Bunların 3'ü zırhlı tümen, 1'i dağ tümeni ve 1'i de hava indirme tümenidir. Bu kuvvetler üç kolordu meydana getirir (Münster, Koblenze ve Ulm). Başlangıçta teçhizatları Amerika Birleşik devletlerince sağlanan bu kuvvetler, gittikçe Alman yapısı malzeme ile donatılmaktadır (1945'ten bu yana ilk alman tankı olan 40 tonluk «Pars» 1963'te yapılmıştır). Hamburg'da yeni bir Harp okulu kurulmuştur. 1966'da kara ordusunun mevcudu 280 000 kişiye ulaşıyordu.

● *Deniz kuvvetleri.* Federal Almanya Deniz kuvvetlerinin 1958'den beri süratle yeniden kurulduğu görülmektedir. 1958'de Alman donanması küçük gemilere (mayın tarama, kıyı savunma) sahipti. Fakat daha esaslı bir program yapıldı; 1961'de Almanya, Batı Avrupa birliği kurulundan, 6 000 tonluk gemilerle 1 000 tonluk denizaltılar yapımı için izin aldı. 1960'ta 20 000 kişilik Deniz kuvvetleri 1966'da 30 000'e çıkarıldı. Kurmay heyeti Flensburg'da bulunan alman donanmasının elinde bu tarihte 4 filo refakat gemisi (3 400 tonluk Hamburg tipi), 3 370 tonluk Köln tipi 6 adet refakat gemisi, Amerika Birleşik devletleri tarafından ödünç verilen 6 adet refakat gemisi (2 000 tonluk), 20 denizaltı ve 100 kadar da küçük gemi bulunmaktaydı. 1970'de toplam tonajı 100 000'e yaklaşacaktır. Deniz kuvvetlerinde 220 uçak vardır (Amerikan F-104 G uçaklarıyle Fransız Breguet «Atlantic» uçakları).

● *Hava kuvvetleri.* 1954-1955'te hazırlanan program, 1966'da hemen hemen gerçekleşmiştir. Eski hava kuvvetlerinin bünyesini andıran ve bir hava kuvvetleri müfettişinin emrindeki yeni Alman hava kuvvetleri, 1966'da 17 filodan (6'sı hava-bombardıman, 4'ü avcı, 3'ü nakliye ve 4'ü keşif) ve füze («Hawk» ve «Nike») birliklerinden ibaretti. Bunlar NATO emrine verilmiş iki grupta toplanmıştır (Münster ve Karlsruhe). Hava kuvvetlerinde 1 300'den fazla uçak ve 100 000 kişilik personel vardır. Uçaklar yabancı projelere göre (Amerikan F-104, Fransız Nord 2 501 ve Transall C-160 tipleri) çokluk lisans alınarak Almanya'da yapılmaktadır.

● *Doğu Almanya Millî Halk ordusu.* Sovyet örneğine göre kurulan ve Varşova Paktına dahil olan bu ordunun mevcudu 1966'da 200 000 kişiyi aşıyordu. Beş askerî bölge ile hava ve deniz kuvvetleri doğrudan doğruya Millî Savunma bakanının emri altındadır; fakat kara ordusuna mahsus bir komutanlık ve kurmay heyeti yoktur. Federal Almanya ordusunun tersine Doğu Almanya Halk ordusu, Alman askerî geleneğinden büyük ölçüde yararlanmıştır. Üniforması Wehrmacht'ınkini (1935'teki savunma kuvveti) andırır, fakat yoğun bir siyasal eğitim görür.

Kara ordusunun mevcudu, önemli hudut birlikleriyle beraber 155 000 kişidir ve bu kuvvet 6 tümen (2'si zırhlı) ile 11 hudut tugayından kuruludur. Silâhları tamamıyle sovyet malzemesidir; ayrıca birliklerinde atom mermileri kullanmağa elverişli özel silâhlar vardır.

Kurmay karargâhı Rostock'ta bulunan Doğu Almanya Deniz kuvvetleri'nin elinde 130 adet deniz üstü küçük gemi (sadece 6'sı 100 tonu aşar). Bu kuvvet küçük filolar halinde Baltık denizine dağıtılmıştır. 1965'teki mevcudu 20 000 kişiye ulaşmaktadır.

Doğu Almanya Hava kuvvetlerinin yeniden kuruluşu, hava sporunun gelişmesiyle başlamış, buna ait kurumlar Hava kuvvetlerinin çekirdeğini teşkil etmiştir. Sovyetler Birliği Hava ordusu gibi üçlü bir kuruluşu olan Doğu Almanya Hava kuvvetlerinin elinde 1966'da yaklaşık olarak 500 uçak bulunmaktadır; bunlar iki hava tümeni halinde teşkil olunmuştur; bir hava tümeni üç alaylı, alaylar üçer filoludur. Hava Kuvvetleri komutanlığı Strausberg-Eggersdorf'tadır ve malzemeleri Sovyet hava kuvvetlerindeki malzemenin aynıdır. (Mig 17, 19 ve 21; İlyuşin 18 ve 28.) Hava kuvvetleri personel mevcudu 35 000'e ulaşmaktadır. (→ Bibliyo.)

DİN

Tarih

Yüzyıllar boyunca Almanya Roma'nın din hâkimiyeti altında kaldıktan sonra XVI. yy. da reform krizi ile dinî bakımdan bölündü. Protestan kiliseleri Devlete sıkı sıkıya bağlı olmakla beraber, XIX. yüzyıldan itibaren, tefsir ve tarih gibi ilim alanlarında katoliklerden çok üstün bir derinleşmeye vardılar. Katolikler, romantik devirde derin yankılar uyandıran bazı mezhep değiştirmelerine (Stolberg, F. Schlegel, Z. Werner) rağmen, azınlıkta kalmış daha çok hükûmete karşı haklarını korumak, durumlarını geliştirmekten ziyade savunmak için büyük bölükler halinde teşkilâtlanmağa çalışmışlardır. Papanın yanılmazlığını tarif konusunda çıkan oldukça önemli bir buhran (eski katolikler) ile sarsılan Alman katolik topluluğu, 1919'dan sonra muhafazakâr kaldı (Merkez partisi). Nazi zulümleri, dinî törenlerin, katolik düşüncesinin yenileştirilmesi ve rahip sınıfının islahı bakımından büyük çabalar harcanmasına vesile oldu; bu reformların etkisiyle katolik kilisesi bugün Batı Almanya'nın en güçlü ruhanî kuvveti haline geldi.

Son Durum

1950 Yılı sonu resmî istatistiklerinde aşağıdaki sayılar görülmektedir:

	Federal Cumh.	Demokratik Cumh.
Protestan kilisesi	23 800 000	16 400 000
Katolikler	21 500 000	2 400 000
Çeşitli	750 000	

Buna göre hıristiyan mezhepleri için şu toplam elde edilir:

Katolikler	23 900 000
Protestanlar	40 200 000
Hıristiyanlar toplamı	64 100 000
Almanya nüfusu	68 200 000

● *Katolik teşkilâtı.* Alman kilisesi, klasik şemaya göre başpiskoposluklara ve piskoposluklara ayrılır. Bununla beraber, Almanyanın Polonya tarafındaki sınırları kesin sayılmadığından, bu bölgedeki bölünüşlerde piskoposluk teşkilâtı geçicidir.

● *Protestan kiliseleri teşkilâtı.* En önemli iki grup Lutherciler ile Kalvincilerdir. Eski protestan kiliseleri saf olarak hükûmeti tanıdıkları için, eski Almanya'da birçok millî protestan kilisesi vardı; bunlar 1918'de kadar devam etti. Sonra yeniden teşkilâtlanma gerekti. Protestan kiliseleri kendilerine «demokratik anlamda» şefler seçtiler: idare meclisleri, mezhep meclisleri ve kilise senatoları. 1945'ten beri Almanya'da bu Kiliseler federasyonu (*Evangelische Kirche in Deutschland*: E.K.D.) vardır. 12 Üyelik bir konseyin yönettiği bu federasyon 29 kiliseyi içine alır. Bunların bazıları Eski Prusya birliği (6 kilise), Birleşmiş Lutherci kiliseleri (10 kilise) gibi büyük federasyonlara bağlanmış, bazıları da bağımsız kalmıştır. Kiliseler kurulunun başkanı Berlin-Brandenburg piskoposudur.

● *Hıristiyanlık mezheplerinin dağılışı.* 1648 de kabul edilen Cujus regio, ejus religio (Devlete göre din) ilkesine göre, hıristiyan mezheplerinin dağılışı Almanyanın siyasî bölünüşüne bağlıdır. Bugün bile mezhep mensuplarının eski siyasî bölünüşe göre dağıldığı göze çarpar. Bir azınlık mezhebine bağlı olanlar hakim mezhep içinde kaybolmuş gibidir. Alman yazarlar, hâkim mezhebe oranla azınlıkta kalan şahıslara veya küçük gruplara (antik dünyada Yahudilerin dağılışını hatırlayarak) «diaspora» derler.

Foto. Pressund und inf. (Bonn). Photographische Gesellschaft (Berlin), Pinkan, König, Agence Intern, Bruckmann (LAROUSSE)

KURUMLAR

Anayasa ve İdare

Federal cumhuriyet. Almanya Federal cumhuriyetinin kuruluşu, 3 mayıs 1949'da Bonn'da ilân edildi. 8 Mayıs 1949'da kabul edilen anayasa, fertlerin temel haklarını anlatan bir giriş bölümüyle başlar. Bundan sonra, Federasyonun ve onu meydana getiren Devletlerin karşılıklı hakları, federal hakkın devlet hakkına üstün olduğunu belirten eski ilke (*Reichsrecht Bricht Landsrecht*) göz önünde tutularak tarif edilir. Başlangıçtaki 11 Devletten üçü (Baden, Württemberg-Baden, Württemberg-Hohenzollarn), 1951'de yapılan bir plebisit sonucunda tek bir devlet halinde birleştirilmiştir (Baden-Württemberg). Her Devletin, eğitim, mezhep, bayındırlık işleri, mahalli gelir ve giderler bakımından oldukça önemli bir muhtariyeti vardır. Diplomasi, iktisat, ordu ve polis, federal hükûmetindir. Yaşama gücü, cumhuriyetin bütününü temsil eden Federal meclis (*Bundestag*) ile Lander denilen Devletlerin temsilcisi Federal kurula (*Bundesrat*) aittir. Parlamentoyu meydana getiren bu iki meclis dört yıl için seçilir.

Federasyon başkanı (cumhurbaşkanı) ise 5 yıl için bir *Federal kongre* tarafından seçilir; bununla beraber, hükûmet işleri, başkanın teklifi üzerine Federal meclis tarafından seçilen federal şansölye («*Kanzler*», başbakan) ve bakanlar tarafından yürütülür. Yargılama gücü, Federasyonun Anayasa mahkemesi, Federal yüksek mahkeme, Federal mahkemeler ve Devletlerin mahkemeleri tarafından yürütülür.

● *Batı Berlin.* Fiilî iktidar Batılı (Amerika, İngiltere, Fransa) işgal kuvvetleri kumandanlıklarına ait olmakla beraber, bunlar mahallî idarelerin kurulmasına izin vermişlerdir. Belediye teşkilâtı, her belediye dairesinde bir müdür ve bir belediye meclisini öngörür. Halkın vasıtasız genel oyu ile bütün şehir için bir temsilciler meclisi (Stadtverordnetenversammlung) seçilir. Meclis yetkisini hükûmetten alan ve 16 senatörden yardım gören bir belediye reisi tayin eder. Bütün mahallî idare kararlarının işgal idaresi tarafından onaylanması gereklidir.

● **Demokratik cumhuriyet.** Alman Demokratik cumhuriyetinin anayasası, Almanyanın bir «bölünmez demokratik cumhuriyet» olduğunu, bayrağının siyah, kırmızı ve sarı renkler taşıdığını, Berlin şehrinin Devletin başkenti olduğunu belirtir. Yüksek iktidar «Volkskammer» e (Halk meclisi) aittir. Bu meclis, bir taraftan devlet başkanı rolünü oynayan bir Devlet konseyi, bir taraftan da kendi seçtiği bakanlarla hükûmet işlerini yürüten bir Başbakan seçer. Hükûmet, Meclisten güvenoyu almakla görevlidir. Berlin'in doğu kesimi ayrı bir idarî bölümdür (*Bezirk*); şehrin bölünüşü sebebiyle birtakım idarî özellikleri vardır. Merkezlerinin adları ile tanınan Bezirk'ler şunlardır: Cottbus, Dresden, Erfurt, Frankfurt an der Oder, Gera, Halle, Karl-Marx-Stadt (Chemnitz), Leipzig, Magdeburg, Neubrandenburg, Potsdam, Rostock, Schwerin, Suhl.

Öğretim

Federal cumhuriyet. Nasyonal-Sosyalist rejiminin hüküm sürdüğü kısa bir merkeziyetçi devreden sonra Federal Almanya'da, okul konusunda geleneksel bir merkeze bağlanmama sistemine dönüldü: Federasyonu meydana getiren «memleket» ler (*Lander*), kendilerine ait okul işlerinde tam yetkilidir. Bununla beraber, bu değişikliklerin (özellikle ders yılının başlangıcı, tatil süreleri, öğrenim süresi ve diplomalar) doğuracağı mahzurları önlemek üzere, çeşitli «memleketler» in kültür bakanları, bölge özelliklerine ilişmeden okul sistemini birliğe kavuşturmak üzere muntazam şekilde toplanırlar. Altıncı yaştan itibaren mecburî olan ilköğretim, sekiz veya dokuz yıl (liseye gidecekler için dört yıl) sürer; bunu üç yıllık tamamlayıcı dersler takip eder. Beşinci yıldan itibaren öğrenciler yabancı dil derslerine katılabilirler. İlkokulların çoğu «dinî veya hıristiyan ilkokulu» olduklarından, Kilisenin büyük etkisi altındadır. Öğretmenin, prensip olarak, bakalorya imtihanı geçirmesi gerekir. Öğretmen bir pedagoji akademisinde iki veya üç yıl çalıştıktan sonra birinci imtihana girer. İki yıl hizmet sonunda girilecek ikinci bir imtihandan sonra asil öğretmen olarak tayin edilebilir.

● *Ortaöğretim.* Bunun süresi dokuz yıldır. İlk yılda birinci yabancı dil, üçüncü yılda ikinci yabancı dil, dördüncü ve altıncı yıllar arasında üçüncü yabancı dil öğretimi yapılır (Latince ve Grekçe yabancı dil sayılır); dördüncü bir dil yedinci yıldan itibaren ihtiyarî olarak seçilebilir.

Bakalorya imtihanı aynı müessesede, lise (*Gymnasium*) öğretmenlerinden meydana gelen bir jüri önünde verilir.

Ortaokul tipinden 700 okulda (*Mittelschule*) kısa bir ortaöğretim yapılır; öğretim süresi üç ile altı yıldır. Ayrıca, meslekî okullarda, tamamlama kursları da bulunur.

Din öğretimi, genel olarak mecburî dersler arasında yer alır. Okul disiplini öğrencinin okul dışındaki hareketleri ile de ilgilenir. Prensip olarak, öğretim ve kitaplar parasızdır. Gerçekte ise Weimar Anayasasının koyduğu bu kural ancak bazı nadir «memleket»lerde uygulanır. Öğretmenler müsabaka ile alınmaz. Dört yıllık bir öğrenimden sonra «ilim» denilen birinci imtihanı geçirirler, fakat bu imtihan herhangi bir hak sağlamaz; iki yıllık pedagoji öğreniminden sonra «pedagojik» denilen ikinci bir imtihan geçirilir, birçok Avrupa memleketlerinde kabul edilen ihtisaslaşma yoktur.

● *Yükseköğretim* alanında, 1962'de, 18 üniversite, 8 politeknik enstitü, 47 yüksek okul bulunuyordu. Öğrencilerin dörtte birinden fazlası yüksek tekniköğrenim yapar. Bu öğrencilerin çoğu küçük ve orta burjuvazi tabakasından gelir. Sınırlı sayıda burslar vardır. Öğrenciler, menfaatlerini savunmakla görevli temsilciler seçerler (*Asta*).

Özellikle klasik fakültelerin yeniden düzenlenmesine dayanan modern bir öğretim sisteminin denendiği Bochum üniversitesinin açılmasından sonra, Batı Berlin'de de olmak üzere, Federal Almanya cumhuriyetinde 20 üniversite, 9 yüksek teknikokul ve üniversite seviyesinde 4 yüksek okul vardır. 1911'de kurulan Kaiser Wilhelm derneğinin 1948'de yerini alan *Max Planck Bilim Teşvik derneği,* şimdi 48 enstitü ve araştırma merkezine sahiptir.

Alexandre-von-Humboldt tesisi, daha çok yabancı genç bilim adamlarıyle ilgilenir ve Almanya'da ilmî araştırma yapmaları için burslar verir.

● *Federal eyaletler* (Länder). Millî Eğitim bakanları konferansı, 1967'den bu yana bütün ülkede okulların sonbaharda açılacağını öngören Bavyera okul takvimini kabule karar vermiştir. Bununla beraber, dokuz yıllık öğrenim süreleri olan «Kuzey grubu» federal eyaletlerinde (Berlin, Aşağı Saksonya, Bremen, Hamburg ve Schleswig-Holstein), eski sisteme göre öğrenime başlamış olan öğrenciler 9 yıl süreyle öğrenimlerini Paskalyada bitirmeğe devam edeceklerdir.

Demokratik cumhuriyet. 1964'te yürürlüğe giren yönetmeliklere göre, bütün demokratik cumhuriyette okul rejimi çeşitli öğretim dallarında merkezîleştirilmiş ve birleştirilmiştir. Bütün müesseseler eğitim bakanlığına bağlıdır. Okullarda dinî öğretim, müfredatta yer almamak şartıyle yapılır. Öğretimi demokratlaştırmak için bütün tedbirler alınmıştır. Mecburî öğretim, Federal Almanya'da olduğu gibi altı yaşında başlamakla beraber, 18 yaşında sona erer. Aradaki 12 yıllık öğretimin teşkilâtı birleştirilmiştir. Birleştirilmiş okulun ilk devresi altı yıl sürelidir; beşinci yıldan itibaren ikinci bir dil mecburîdir (Rusça). İlkokullarla meslek okullarında öğretim parasızdır. Ortaöğretimde önceleri velilerin gelirine göre alınan ücret, sonradan kaldırılmıştır. «Merkezî okullar» açmak suretiyle, tek dershaneli köy okullarının kaldırılmasına çalışılmaktadır. İlkokulların en çok öğrenci sayısı 700, ortaokullarınki ise 400'dür.

Yükseköğretim alanında, 1958'de 6 üniversite ve 41 yüksek okul bulunuyordu. Oldukça büyük bir kısım öğrenci, mektuplaşma yoluyle öğretime devam eder (çeşitli sanayi alanlarında çalışan öğrenciler); yükseköğretim müesseselerinden 16'sı (üniversite veya yüksek okul) bu çeşit öğretim için teşkilâtlandırılmıştır. Öğrencilerin yaklaşık olarak yüzde 60 kadarı işçi ve köylü çevrelerinden gelir; öğrencilerin aşağı yukarı yüzde 90'ı bursludur ve üniversite harcı da alınmaz.

Basın, Radyo ve Televizyon

● *Basın.* Düzenli aralıkla çıkan gazeteler (Zeitungen) XVII. yüzyıl başlarında Frankfurt, Leipzig, Magdeburg, Augsburg, Köln gibi önemli şehirlerde çıktı. Berlin'de 1655 te çıkmağa başlayan *Die Einkommende Ordinari Postzeitung* 1705'e kadar bu şehrin tek gazetesi olarak kaldı; buna karşılık 1660 ta kurulan *Leipziger Zeitungen* haftada beş kere çıkıyordu. Almanya'nın birçok küçük devlete bölünmesi ve sıkı bir sansür, XVII. yy. da gerçek bir basının doğmasına elverişli değildi. Böyle olmakla beraber, 1700 ile 1806 arasında 115 gazete kuruldu. 1798'de Tübingen'de kurulan *Allgemeine Zeitung,* XIX. yy. ın ilk yarısında, okuyucu sayısı bakımından hâkim durumdaydı. XIX. yy. içinde daha birçok gazete çıktı; 1932'de, yüz kadar siyasî parti veya fikir grubunun çıkarttığı 3 000'den fazla günlük gazete vardı. Bunların en önemlisi 1898'de Ullstein tarafından kurulan ve tirajı 600 000'i geçen *Berliner Morgenpost*'tur. Ullstein'a ait gazeteler arasında *Berliner Zeitung* (1877'de satın alındı) ve *Vossische* Zeitung* (1913'te satın alındı) vardı. Bundan başka, tirajları 60 000'i geçmemekle beraber, XIX. yy. sonunda ve XX. yy. başında dört gazete dünya çapında ün kazanmışlardı: *Frankfurter* Zeitung* (1856'da Frankfurt'ta kuruldu), *Kölnische* Zeitung* (1804'de Köln'de kuruldu), *Frankische Kurier* (1833'te Nürnberg'de kuruldu) ve *Hamburger Nachrichten* (1792'de Hamburg'da kuruldu).

Nasyonal-Sosyalist rejimde alman basınının çehresi değişti. 1933'te 600'den fazla gazete yayın alanından çekiliyor, buna karşılık haftalık *Völkischer Beobachter* iktidar partisinin günlük resmî gazetesi oluyordu.

Nazi basını da 1945'te ortadan kalktı ve Federal cumhuriyetin kuruluşu ile Batı Almanya'da 1949'da yeni bir basın doğdu ve işgal kuvvetleri tarafından 1945 ile 1949 arasında çıkartılan gazetelerin yerini yavaş yavaş alarak oldukça önemli tirajlara erişti. Düzenli bir şekilde 200 000'den fazla tirajı olan gazeteler şunlardır: Münih'te *Süddeutsche Zeitung* (bağımsız); Hamburg'da *Bild Zeitung* (bağımsız, bu gazetenin 2 800 000'e varan büyük tirajı haberlerin geniş ölçüde resimlerle verilmesiyle izah edilebilir); *Hamburger; Abendbaltt* (bağımsız); *Die Welt* (bağımsız); *Hamburger Morgenpost* (Sosyal demokrat); Frankfurt'ta *Frankfurter Allgemeine* (liberal); Essen'de *Westdeutsche Allgemeine* ve *Neue Ruhr Zeitung* (ikisi de bağımsız); Dortmund'da *West Jölische Rundschan* (sosyalist); Düsseldorf'ta *Neue Rhein Zeitung* (bağımsız), *Rhein-Wupper-Ruhr Amzeigering* (bağımsız); *Rheinispost* (Hıristiyan -Demokrat birliğinin organı); Dortmund'da *Westfalische Rundscha* (sosyalist); Düsseldorf'ta *Neue Rhein Zeitung* (bağımsız); *Rhein-Wupper-Ruhr-Anzeigenring* (bağımsız); *Rheinische Post* (Hıristiyan-Demokrat birliğinin organı); nihayet Batı Berlinde, ikisi de bağımsız olan *Berliner Morgenpost* ve *BZ*. Haftalık gazete ve dergiler arasında Köln'de yayımlanan *Rheinischer Merkur* (katolik eğilimli), yine Hamburg'da çıkan *Der Spiegel* (bağımsız) resimli magazin sayılabilir.

Doğu Almanya'da Berlin'in Sovyet işgal idaresi tarafından çıkartılan *Tagliche Rundschau*'ın tirajı 800 000'i bulmuştu. Berlin'de ve iktidar partisinin sıkı sıkıya kontrolu altındaki şehirlerde yerini birtakım gündelik ve periodik yayınlara bıraktı. Bunlar arasında 400 000'den fazla tirajı olanlar şunlardır:

Neues Deutschland (Berlin), *Volkstimme* (Karl-Marx-Stadt), *Sachsische Zeitung* (Dresden), *Leipziger Volkszeitung* (Leipzig), *Freie Presse* (Zwickau) ve daha az tirajlı *Berliner- Zeitung* (ayrıca bir akşam gazetesi de yayınlar: *BZ am Abendz*).

● *Basın ajansları.* 1849'da Bernhardt Wolf, Büyük Alman Basın ajansını kurmuştu. 1874'-te anonim şirket olan bu müessese, 1933'e kadar yaşadı. Naziler tarafından değiştirilerek *D.N.B.* (Deutsche Nachrichten Büro) oldu ve 1945'te ortadan kalktı. Her işgalci kuvvet kendi ajansını kurdu: fransız bölgesinde *Rheina* sonra *Sudena;* amerikan bölgesinde *Dena;* ingiliz bölgesinde *D.P.D.* (Deutsche Pressedienst); sovyet bölgesinde *A.D.N.* (Allgemeine Deutsche Nachrichtendienst). Bu so-

Kepler

Gauss

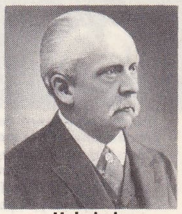
Helmholtz

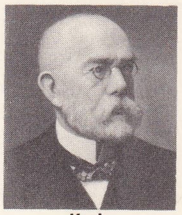
Koch

Röntgen

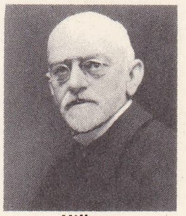
Hilbert

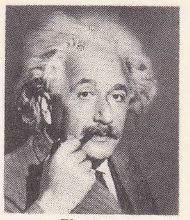
Einstein

Foto. X, Ullstein, Brogi, Weidener, Keystone (LAROUSSE)

alman sanatının seçme örneklerinden bir portre. «Christine de Danemark» Holbein tarafından (1538'e doğru National Gallery, Londra)

nuncusu Doğu Almanya'da faaliyetine devam etmektedir; Federal cumhuriyet 1 eylül 1949'dan itibaren çeşitli elemanları bir araya toplayarak Hamburg'daki *Deutsche Presse Agentur*'u (D.P.A.) kurdu.

● *Radyo ve Televizyon.* Alman radyo yayınları hem federal idareye hem eyalet idarelerine bağlıdır. Başlıca *Lander* hükûmetlerinin birer radyo teşkilâtı vardır. Fakat bu resmî radyonun yanında, Saar arazisinde özel bir Radyo Yayın postası (*Europe no.* 1) bulunduğunu, bunun yayınlarının çoğunun da Paris'ten yapıldığını belirtelim. 1952 de Almanya'ya giren televizyon, 1954'ten beri bütün istasyonları içine alan ortak bir program yayınlar; bunu sağlamak için, otuz kadar verici istasyondan faydalanılır. Doğu Almanya'da radyo tamamıyle hükümetin kontrolündedir.

EDEBİYAT

Alman dilinin sınırları mukaddes Roma Germen imparatorluğu sınırlarıyle aşağı yukarı aynı olduğu sürece, alman edebiyatının incelenmesi hiç bir güçlük göstermez: fakat, XIV. yy. da Almancanın konuşulduğu İsviçre kantonlarının ortaya çıkması ve XIX. yy. da da Avusturya'nın bağımsız devlet haline gelmesinden sonra bu konunun incelenmesi güçleşir. İsviçre'nin Almanca konuşulan bölgeleriyle, Avusturya'da gelişen edebiyatlar kendilerine has nitelikler kazanmışlarsa da, almanca edebiyat üzerinde tam bir fikir edinebilmek için bu ülkelerin edebiyatlarını da göz önünde tutmak gerekir. (Bk. AVUSTUAYA *edebiyatı*. İSVİÇRE *edebiyatı*.) Bununla birlikte, Avusturya ve İsviçre'li bazı yazarlar alman edebiyatının genel gelişimi boyunca öyle bir etki yapmışlardır ki, tam olarak Alman edebiyatına bağlı olmasalar bile, Alman edebiyatı üzerine bir incelemede, bunları da göz önünde tutmak gerekir.

● *Ortaçağ.* Ortaçağ'da, Alman edebiyatı, daha XIII. yy. başlarında, halk destanı, saray destanı ve Minnesang ile gelişti. Halk destanı alanında, yazarları bilinmeyen iki büyük eser doğdu: *Nebelungen* (*Der Nibelungenlied*) ve *Gudrun* destanları. Saray destanları, Fransız etkisiyle meydana geldi ve dört şairle temsil edildi: Heinrich von Veldeke, Hartmann von Aue, Wolfram von Eschenbach ve Gottfried von Stnasburg. Kibar aşk anlayışını dile getiren Minnesang'ın başlıca temsilcisi avusturyalı Walther von der Vogelweide'dir. XIII. yy. ortalarına doğru şövalye edebiyatı gerilemeğe başladı ve burjuva edebiyatı karşısında silindi. Buna rağmen, bu burjuva edebiyatı XIV. yy. da nesir halinde yazılan mistik eserlerden ve özellikle üç dominiken rahibin, yani üstat Eckart Suso diye anılan Heinrich Seuse ve Johannes Tauler'in eserlerine kıyasla daha önemsizdi.

● *Rönesans'tan »Strum und Drang»a kadar.* Almanya'da yeni çağın ilk yılları büyük bir ruhî dramın damgasını taşır. İtalya ve Fransa'da Rönesans gelişirken, J. Reuchlin ve Ulrich von Hutten gibi hümanistler güçlerini Reform hareketi üzerinde yoğunlaştırdılar. Luther, Kutsal Kitap'ı halka tanıtmak amacıyle Almancaya çevirdi, böylelikle yeni edebiyatın dili olacak modern Almancayı yarattı. Luther'den sonra, din kavgalarından usanan yazarlar, hayata döndüler ve en ünlü temsilcileri Hans Sachs ile J. Fischart olan bir gerçekçiliğe yöneldiler. XVI. yy. ın ikinci yarısında, bir karşı Reform hareketi başladı: «barok» bir sanat ve edebiyat aracılığıyle halk kitleleri yeniden kazanılmağa çalışılıyordu. M. Opitz, P. Fleming, özellikle de Gryphius bu hareketin başlıca temsilcileridir. XVII. yy. ın en önemli eserleri, J. Böhme'nin, 1610'da yayımlanmağa başlayan din felsefesiyle ilgili yazıları, F. Spee'nin lirik şiirleri, Angelus Silesius'un *Cherubinischer Wandersmann*'ı (Gezici Kerubin) [1674], protestan P. Gerhardt'ın ilâhileri ve Grimmelschausen'in romanlarıdır (özellikle *Simplicius Simplicissimus* [1669]).

Almanca edebiyat ancak 1680'e doğru latin edebiyatını bastırmağa başladı. Önce, J. G. Gottsched ile Fransa'nın, daha sonra da J.J. Bodmer ile J.J. Breitinger'in önderliğindeki İsviçre okuluna ayak uyduran İngiltere'nin tesirinde kaldı. Bu çifte etkiden, özellikle Lessing'te beliren «Aufklärung» (aydınlanma felsefesi) doğdu. Önceleri Fransa'yı izleyen Lessing, sonradan özellikle *Hamburgischen Dramaturgie* (Hamburg Dramaturjisi) [1767-1769] adlı eserinde, İngiltere lehine Fransa'ya karşı çıktı, yurttaşlarına birer örnek sunmak amacıyle, *Miss Sara Sampson* (1755) ve *Emilia Galotti* (1772) adında iki burjuva dramı, *Minna von Barnhelm* adlı bir komedi (1767) sonra da *Nathan den Weise* (Akıllı Nathan) adlı felsefî bir dram yazdı. Çağdaşı C. M. Wieland, hem ilkçağ yazarlarının, hem de Fransızlarla Shakespeare'in etkisindeydi. Sayısı pek kabarık olan eserleri, ilerde doğacak olan klasik edebiyatın yavan bir başlangıcı gibi görünür. Nietzsche'nin alman nesrinin üstatlarından saydığı G. C. Lichtenberg'i de bunların yanında anmak gerekir. Akılcı akımın yanı sıra, insan ruhuna yakın bir din anlayışı getirmek için büyük bir çaba gösteriliyordu. Bu çaba, pietist'lerin denemelerinde ve 1771'de bir araya getirilen «Od» larından çok, *Messias*'ı (1748) ve kahramanlık dramlarıyle modern lirizmin öncüsü sayılan F. G. Klopstock'un eserlerinde açıkça görülür.

● *1770'den 1830'a kadar.* 1770'e doğru, Almanya'da, F. M. von Klinger'in *Sturm und Drang* (Fırtına ve Hamle) [1777] adlı piyesinin adıyle anılan edebî bir inkılâp oldu. Bu hareketin öncüsü, «Kuzey Kâhini» denilen J. G. Hamann, sözcüsü, J. G. Herder, temsilcileri de J. Lenz, H. L. Wagner, ressam Müller, J. A. Leisewitz idi. Bu sanatçılar, yeni hareketin önderi olan Goethe'nin çevresinde toplandılar. Goethe, Frankfurt'ta doğmuş, Leipzig ve Strasburg'ta okumuştu; Herder'le Strasburg'ta karşılaştı, Friederike Brion'a Strasburg'da tutuldu ve gene Starsburg'da *Sturm und Drang* okulunun büyük şairi ve yazarı oldu. Sonraki yıllarda alman lirizmini en yüksek noktasına ulaştıran şiirlerini, *Götz von Berlichingen* (1773) gibi devrimci dramlarını, kendisine dünya çapında ün sağlayan mektup tarzındaki roman *Werther*'i (1774) yazdı. Goethe'nin klasik anlayışa yöneldiği sıralarda, kendisinden on yaş küçük olan F. Schiller ilk dramlarını veriyordu: *Haydutlar* (Die Räuber) [1718], *Die Verschwörung des Fiesco zu Genua* (Fiesko Komplosu) [1783], *Kabale und Liebe* (Hile ve Sevgi) [1784]. Bu eserlerin üçü de siyasî ve sosyal gerçekler üzerinde birer baş kaldırma hareketiydi. Schiller'in 1787'de, yani sanatında bir gelişme başladığı sıralarda tamamladığı *Don Carlos* adlı dramı da aynı konuyu işliyordu. 1775'ten sonra, *Sturm und Drang*'ın önemi azaldı. J. J. Winckelmann yunan sanatını övmeğe koyulunca, eski yunan edebiyatının etkisi gittikçe artmağa başladı. Eskiçağın ön plana gelmesiyle Shakespeare yavaş yavaş gözden düşüyor, K. Ph. Moritz, W. Heinse, W. Von Humboldt, özellikle de Goethe klasik anlayışa yöneliyorlardı. Ayrıca, Weimar dükalığının bakanı sıfatıyle karşılaştığı gerçekler ve bayan von Stein'in etkisi de Goethe'yi uslandırmıştı. İtalya'ya yerleşmesi de dünya görüşünün artık değiştiğine işaretti (1786-1788). Schiller'e gelince, o da 1791-1795 yılları arasında incelediği Kant'ın etkisiyle klasik anlayışa yöneldi. Goethe, *Egmont'u* (1787) tamamladı. *İphigenie auf Tauris* (Iphigenia Tauridi'de ve *Torguato Tasso* üzerinde çalışıyordu.

Schiller de son dramlarını verdi: *Wallenstein* (1800), *Maria Stuart* (1801), *Die Jungfrau von Orleans* (Orleans Bakiresi) [1802], *Braut von Messina* (Messina'lı Nişanlı) [1803] ve *Wilhelm Tell* (1804). Bu çağın bütün yazarlarında görülen yunan hayranlığı, aydınlanma felsefesi ve Herder'in aracılığıyle yayılan ilerleme düşüncesiyle uzlaşıyor, gerek kültür kavramıyle, gerekse hem kültürü hem de yetişmeyi kapsayan *Bildung* kavramıyle birleşiyordu. Bütün yazarlar, insanı daha iyiye götürmek için hayal kurmağa koyulmuşlardı. Lessing'in *Erziehung des Menschengeschlechts*'ı (İnsanlığın Eğitimi), Herder'in *Briefen zur Beförderung der Humanität* (İnsanlığın İlerlemesi için Mektuplar), Schiller'in *Briefe Über die Ästhetische Erziehung des Menschen*'i (İnsanın Estetik Eğitimi Üzerine Mektuplar) ve Goethe'nin büyük eğitici romanı *Wilhelm Meister*'i bu ülkücü akımdan doğmuştur. 1800'den sonra yavaş yavaş deliliğe doğru sürüklenen büyük şair F. Hölderlin bu akımın dışında kalır. Schwaben'de doğan Hölderlin, kaybolan Cennetin Yunanistan'da yeryüzüne indiğini ve Eski Yunan medeniyetiyle Almanya'ya yeni bir ruh vermeyi hayal ediyordu. 1790'dan sonra klasik anlayışın yanında, bazen de karşısında yer alan romantizm akımı gelişmeğe başladı. Bu akımın ideolojik temeli Fichte'nin *Wissenschaftslehre* (Bilim Doktrini) [1794] adlı eserinde, nazariyeleri de *Athenäum*'dadır (1798-1800). İlk romantik okul, ikişer ikişer anılan birtakım yazarlardan meydana gelmişti: 1790'da dev eserini yayımlamağa başlayan L. Tieck ve sanatı bir din sayan ve *Herzensergiessungen Aines Kunstliebenden Klosterbruders* (Sanat Dostu bir Keşişin Duyguları) [1797] adlı kitabını üzerine adını koymadan yayımlayan W. H. Wackenroder; bıkıp usanmadan tercümeler yapan ve Shakespeare'i neredeyse bir alman yazarı haline getiren edebiyat eleştiricisi A. W. Schlegel ve 1799'da yayımladığı *Lucinde* adlı kitabıyle skandal yaratan, romantizmin nazariyecisi F. Schlegel; başlıca eserleri *Hymnen an die Nacht* (Geceye İlâhiler) [1800], *Geistlicha Lieder* (Manevî İlâhiler) [1799] ve özellikle *Heinrich von Ofterdingen* [1802] olan, ilim hayranı, filozof ve mistik şair Novalis *Monologen*'i (Monologlar) ile *Reden über die Religion* (Din Üzerine Nutuk) [1799] adlı eserinde dinî, kâinatın bir çeşit temaşası olarak öven F. Schleiermacher.

XIX. yy. başında, ilk romantizm hareketi dağıldı: yerini, başlıca merkezleri Heidelberg ve Berlin olan ikinci bir okula bıraktı. Bu akımın temsilcileri arasında, Cl. Brentano, Achim von Arnim, J.J. Görres ve Grimm kardeşler (Jacob ve Wilhelm) sayılabilir; bu yazarlar Heidelberg grubunu meydana getirirler. Bunların yanında, Berlin'de ve Almanya'nın öbür bölgelerinde romantizmi yayan başka şairler de vardır: başlıca alman tiyatro yazarlarından biri olan H. von Kleist, hem mistik, hem zevk düşkünü bir insan olan Zacharias Werner, *Don Juan and Faust*'un yazarı (1829) Chr. Grabbe. Bu üç tiyatro yazarı yanında iki şair de kendilerine has eserleriyle ün yapmışlardır: *Peter Schlemihl* (1814) ile Chamisso ve *Undine*'i ile (1811) Friedrich von La Motte-Fouqué. Fakat en önemli ve en romantik romancı E. T. A. Hoffmann'dır. *Aus Dem Leben Eines Tangenichts* (Bir Avarenin Hayatından Sahneler) [1826] adlı kitabın ve çoğu birer halk türküsü haline gelen lirik şiirlerin yazarı J. Eichendorff romantiklerin sonuncusudur. Bu iki romantik grubun dışında, L. Uhland ve dostu J. Karner, W. Hauff, özellikle de sadece romantik olmayan ve K. A. Platen gibi, bazen klasisizmi hatırlatan ve realizmi müjdeleyen E. Mörike ile Schwaben bölgesinin de kendine has bir romantik okulu vardı.

● 1830-1890. Daha 1825'te beliren gerçekçi eğilimler 1830'a doğru gelişmiş, 1835'ten sonra da hükûmetlerin baskısıyle karşılaşmıştı. Özellikle «Genç Almanya» akımı bütün gerçeği olduğu gibi kucaklayabilmek için romantik hayallerden uzaklaştı, edebiyata siyaseti ve polemiği soktu. Bu akımın en ünlü temsilcisi, *Buch der Lieder* (Şarkılar Kitabı) [1827] ile büyük bir lirik şair, hayatının son devresinde yazdığı *Romanzero* (1851) ile de büyük bir nesirci olan ve özellikle *Reisebilder* (Yolculuk Görüntüleri) ile Fransa ve Almanya arasında kültür bağları kurmağa çalışan H. Heine'dir. O da A. de Musset gibi, romantizmin haşarı çocuğuydu ve kendi kendine «Romantik eskisi» adını takmıştı. Heine gibi yahudi olan L. Börne, özellikle *Briefen aus Paris*'i (Paris'ten Mektuplar) ile tanınır. Bunların yanında, hiç değilse K. Gutzkow ve H. Laube'yi de anmalıyız. «Genç Almanya»nın dışında, fakat onunkine benzer bir siyasî ülküyle hareket eden G. Büchner, «Sturm und Drang» ile gerçekçilik arasında köprü kurdu.

«Genç Almanya» hareketi uzun sürmedi, ama o kadar aşırılığa kaçmayan ve özellikle İsviçre'de «şiirsel gerçekçiliğe» ulaşan başka bir gerçekçilik tamamlandı ve devam ettirildi. K. İmmermann, Annette von Droste Hülshoff, H. Auerbach bu hareketin öncüleri sayılabilirler. Temsilcileri Thüringen'de Otto Ludwig, Kuzey Almanya'da da Th. Storm'dur. Bu çağda tiyatroyu F. Hebbel temsil eder.

Bu yazarlarla birlikte ve onlardan sonra, gerçekçilik XIX. yy. ın ikinci yarısında, G. Freytag, P. von Heyse, W. Raabe ile gelişti, Theodor Fontane ile devam etti. Hattâ başlıca temsilcileri Arno Holz, J. Schlaf, M.

Foto. National Gallery (LAROUSSE)

G. Conrad, W. Bölsche ve Gerhart Hauptmann olan «tutarlı natüralizm» haline geldi.

● *Çağdaş devir.* 1890'a doğru empresyonist D. Von Liliencron, R. Dehmel, Chr. Morgenstern ile yeni bir devir başladı. Çağdaş alman şiirinin öncüsü olan üç şair ortaya çıktı: çevresinde ünlü bir edebiyat topluluğu meydana getiren ren'li Stefan George ve iki genç avusturyalı: H. Von Hoffmannsthal ile R. M. Rilke. F. Wedekind ve H. Sudermann'a rağmen, bu yüzyılın sonunda, tiyatronun önemi daha azdır.

Ünleri ve başarıları gitgide artacak olan dört romancının yazı hayatına katılışları ve XX. yy.ın başlarına rastlar: Mann kardeşler (Heinrich ve Thomas), H. Hesse ve J. Wassermann.

1910'a doğru, şair A. Mombert ve Else Lasker-Schüler (1876-1945) tarafından hazırlanan *ekspresyonizm** adında yeni bir okul doğdu. Bu okulun ilk lirik temsilcileri E. Stadler (1883-1814) ile G. Heym'dir (1887-1912). Bütün yeteneklerini gösteremeden, vakitsiz ölen bu şairleri, Fr. Werfel, halen Demokratik Alman cumhuriyetinin (Doğu Almanya) resmî şairi olan J. R. Becher ve bugün büyük etkisi bulunan G. Benn takip eder. Tiyatroda ekspresyonizm, ressam O. Kokoschka ve heykeltraş E. Barlach'nın piyesleri, Fr. von Unruh, W. Hasenclever, E. Toller, H. Johst, ve özellikle G. Kaiser ve genç Brecht'in eserleriyle büyük bir önem kazanmıştı. Romanda da bu akımı benimsemiş birçok yazar vardır: L. Frank, A. Döblin, F. Kafka (Çek uyruklu olduğu halde Almanca yazmıştır).

Ekspresyonizm 1914-1918 savaşında birçok temsilcisini kaybetti.1924-1925'e doğru da yeniden gerçekçiliğe yöneliş başladı: K. Sternheim, 1926'da, bunu *die neue Sachlichkeit* (Somuta dönüş) diye adlandırdı. Bu anlayışa göre yazar, gerilemekte olan bir dünyanın gözlemcisi, yeni değerler peşinde koşan bir ahlâkçı, siyasî birlik özlemini çeken bir kimse oluyordu. Bu eğilim, özellikle C. Zuckmayer'in, olgunluk çağında B. Brecht'in, Fr. Wolff ve F. Bruckner'in piyeslerinde, H. Fallada ve Anna Seghers'in eserlerinde açıkça görülür.

Bir süre için halkın ilgisini çeken veya hâlâ çekmekte olan daha pekçok yazar vardır, ama bunları, şu veya bu akım veya okula bağlamak çok daha güçtür. E. Wiechert (1887-1950) özellikle *Die Jerominkinder* (Jeromin Çocukları) [1945-1947] adlı eseriyle Doğu Prusya'nın romancısıdır. E. Jünger (doğ. 1895), önce Birinci Dünya savaşı hatıralarıyla, daha sonra yeni bir devrin başlangıcını müjdeleyen *Der Arbeiter* (İşçi) adlı eseriyle ün yaptı: son yayımladığı eserler arasında en önemlisi *Strahlungen* (Pırıltılar) [1949] adlı günlüğüdür. Birçok kadın yazar da önemli bir yer tutar: başlıca eseri *Des Wunschkind* (Arzu Çocuğu) [1930] olan İna Seidel (doğ. 1885), katolik edebiyatın en önemli temsilcisi olan Gertrud von Le Fort (doğ. 1876).

İkinci Dünya savaşından çökmüş, tükenmiş olarak çıkan Almanya'da, 1945 yılı, edebiyatçılar arasında tam bir sessizliğin hüküm sürdüğü yıldır. Geçerli tek edebiyat Hitler rejimine karşı koyanların ve Thomas Mann ile Kurt Tucholsky (1890-1935) gibi yabancı ülkelere yerleşenlerin eserleridir. Fakat, kendi kişiliğini araştıran bir millet için, yenilginin ortaya koyduğu ana mesele, Birinci Dünya savaşı sonundaki gibi sosyal ve siyasî değil, her şeyden önce ahlâkî bir meseledir. Nasyonal-Sosyalizmin daha başlangıç yıllarında Almanya'yı terk eden, Hitler rejiminin tehlikelerini zamanında görebilen yazarlar, temerküz kamplarında, Rusya cephesinde çile dolduran, açıkça veya gizlice direnme hareketlerine katılan yazarlar kadar okuyucu bulamadılar. Dışarıya gidenler ile «içeride kalanlar» arasında bir huzursuzluk, bazen de bir düşmanlık belirdi.

Fakat, alman trajedisinin en dokunaklı ifadesini Theodor Plievier'nin (1892-1955) hikâyelerinde, Anna Seghers'in (doğ. 1900) romanlarında, Carl Zuckmayer'in (doğ. 1896) piyeslerinde değil, *Moabiter Sonette* adlı eseri, öldürülmesinden sonra üzerinde bulunan Albrecht Haushofer'in (1903-1945) şiirlerinde, Hermann Kasack'ın (doğ. 1896) ve Hans Erich Nossack'ın (doğ. 1901) romanlarında, Wolfgang Borchert'in (1921-1947) nesnelerin ve düşüncelerin çöküşünü anlatan *Draussen vor der Tür* (Kapının Dışında) adlı piyesinde buluyoruz.

Edebî hayat, sadelik ve hürriyet ölçülerine göre düzenlendi. Tumturaklı sözleri ve teşkilâtçılığı bir yana bırakan genç yazarlar, *Der Ruf* (Çağırı) dergisinde bir araya geldiler (dergi 1947'de Müttefikler tarafından yasaklandı) ve geçmişi tamamen silerek alman edebiyatını yeni bir temele oturtmak için harekete geçtiler. Sanatlarını sanattan başka bir şeyin emrine vermek istemeyen, ama yazarlıklarına ilişildiği zaman sorumluluklarını yüklenmeğe hazır olan bu genç yazarlar, aralarından ikisinin, Wernes Richter (doğ. 1908) ile Alfred Andersch'in (doğ. 1914) çağırısı üzerine, edindikleri tecrübeleri bir araya getirmeğe karar verdiler. İşte, ne yazılı üyesi, ne de başkanı olan, fakat yılda üç gün, Almanyanın bir şehrinde, alman, avusturyalı ve isviçreli almanca yazarları toplayan «47 grubu» böylece kurulmuş oldu. Grub'un bir kurum haline geçmemesi ve dağınıklığı, sadece bir bağımsızlık endişesinden değil, savaştan sonra Almanya'da bir aydınlar merkezinin kalmamış olmasındandı. Almancanın konuşulduğu üç memleketteki kalbur üstü aydınları bir araya getiren «Grup 47»nin başlıca rolü tenkitçiliktir: teşvik eder, düzeltir, değerlendir: 1950'de kurulan «grup 47 ödülü» her yıl tanınmamış bir yazara verilir.

Bununla beraber, yeni Almanya'da basılan eserlerde, uzun süre sadece savaş teması işlenmiştir. Savaş, Ernst Jünger'e göre (doğ. 1895) tabiî bir afet, Peter Bamm (doğ. 1897), Gerd Gaiser (doğ. 1908), Curt Hohoff'a (doğ. 1913) göre korkunçluğu tabiî karşılanacak bir olaydır. Felix Hartlaub (1913-1945), Gerhard Nebel (doğ. 1903), Jürgen Rausch (doğ. 1910) ise, örgütlenmiş şiddet demek olan askerlik mesleğinin gerçek anlamı üzerinde durmuşlardır.

Heinrich Böll (doğ. 1917), Arno Schmidt (doğ. 1914) ve Walter Jens'in (doğ. 1923) eserlerinde, savaşın maddî ve manevî sonuçları inceleniyordu. Sonra, yoksulluğun ve manevî buhranın yerini, anlamsız bir dünyada, hayal ürünü ve gerçek olayların birbirine karıştığı «büyülü gerçekçilik» aldı: Ernst Kreuder'in (doğ. 1903) hikâyeleri, Hans Henny Iahn'ın (1894-1959) ve Elisabeth Langgässer'in (1899-1950) romanları.

1952'den itibaren, sanatçı yaratıcılığı üzerinde açılan tartışmalar, anlatım meseleleri etrafında toplandı. Bu dönemde usta olarak Hermann Broch (1886-1951) ile Robert von Musil'in (1880-1942) adları geçmeğe başladı. Wolfdietrich Schnurre (doğ. 1920) gibi şairler, şiiri eski «arılığına» kavuşturmak istiyorlardı. Edebiyata tekrar dönen Gottfried Benn (1886-1956) bu anlayışa uygun en sağlam eserleri verdi. Fakat, yazarların hiç biri de, günün şu iki temel meselesini görmezlikten gelmeğe yeltenmemektedir: iktisadî refaha rağmen gençliği çökerten bunalım duygusu ve Almanya'nın ikiye bölünmesi. Her ne kadar bu duruma sembolik bir anlam vermeğe çalışanlar varsa da, Günter Grass'ın (doğ. 1927) roman ve piyeslerinde, Hans Magnus Enzensberger'in (doğ. 1929) hikâye ve denemelerinde, Uwe Johnson'un (doğ. 1934) şiir ve romanlarında, sırasıyle gerçekçi, insafsız ve polemik açılardan ele alınan bir Almanya ile karşılaşıyoruz. Dünyanın böyle bir dramatik açıdan ele alınması, tiyatro alanında görülen şaşırtıcı yeniliğin hareket noktasıdır. Siegfried Lenz (doğ. 1926) ile ahlâka, Martin Walser (doğ. 1927) ile sembolizme, Leopold Ahlsen (doğ. 1927) ile tenkite, Rolf Hochhuth (doğ. 1931) ve Heinar Kipphardt (doğ. 1922) ile saldırganlığa, Peter Weiss (doğ. 1916) ile baroka yönelen ve tümüyle Brecht sanat anlayışının etkisinde kalan alman tiyatrosu, daha düne kadar alman ruhu diye bilinen gerçeği yeni baştan ele almağa, yeniden tanımlamağa çalışmaktadır.

● *Almanya Demokrat cumhuriyetinde edebiyat.* Savaştan sonra sovyet işgal bölgesine yerleşen yazarların bir kısmı, eskiden beri komünist eğilimli oldukları için, rejim ile bağdaşmış durumdadırlar. Öte yandan, «Almanya'da demokratik yenileşme birliği» nin (kuruluşu 1945), her ne kadar belli siyasî bir görüşü varsa da, şair ve romancılara maddî ayrıcalıklar ve bir dereceye kadar söz hürriyeti tanıdığı da bir gerçektir. Fakat, daha 1949'da, ortaya birtakım güçlükler çıkmış ve sosyalist parti sanat ve edebiyatla «biçimcilik»e karşı şiddetli bir kampanyaya girişmiştir. «Soysuzlaşmış sanat»a karşı Hitler'in yöneltiği tenkitleri ele alan kültür bakanlığı memurları, sanat doktrini olarak toplumcu gerçekçiliği kabul ettirmeğe kalkıştılar (mayıs 1951). Bunun üzerine, yazarların bir kısmı, meselâ Plievier, Hermann Kasack, Rudolf Hagelstange (doğ. 1912) Batıya geçti, bir kısmı da, meselâ Johannes Robert Becher (1891-1958) eserlerini inkâr etti. Eseri, alman edebiyatının en büyük değerlerinden biri sayılan ve yabancı memleketlerdeki bütün tiyatro araştırmalarına önderlik eden Bertolt Brecht, (*Das Verhör des Lukullus*) Lukullus Davası'nın metnini değiştirmek zorunda kaldı. Arnold Zweig'in (doğ. 1887) ve Ludwig Renn'in (doğ. 1889) romanları sansür edildi. O dönemde ortaya çıkan sipariş romancıları arasında, üzerinde durulmağa değer ancak iki kişinin adını sayabiliriz: Erwin Strittmatler (doğ. 1912) ve Franz Fühmann (doğ. 1922). İki blok arasındaki «soğukluğun» kalkması karşısında bocalayan Komünist parti, Armin Müller (doğ. 1928) ve Heinz Kahlau gibi genç şairlerin daha şahsî ilham kaynaklarına dönmelerine seyirci kalmaktan başka bir şey yapamadı. Romancılar yeni kurulan halk ordusunu kutlamayı reddediyor ve Karl Mundstock (doğ. 1915), Hans Preiffer(doğ. 1925), Harry Thürk (doğ. 1927) ile beraber, savaşa ve askerî teşkilâta karşı duydukları tiksintiyi dile getiriyorlardı.

Fakat, macar ihtilâlinin bastırılmasıyle beraber, edebiyat alanında hüküm süren hoşgörü de son buldu. «Yumuşama» döneminin yazarları hapse atılıp eserleri yakılınca, tekrar Batıya hicret başladı: Alfred Kantorowicz, Peter Jokostra, Heinar, Kipphardt, Uwe Johnson. Bu arada hükûmet, işçileri, köylüleri ve askerleri edebiyat öğrenime katılmağa çağırıyor (Bitterfeld konferansları, nisan 1959), bazı romancılar da resmî edebiyatın şartlarına uymağa çalışıyorlardı: Bruno Apitz (doğ. 1900), Dieter Noll (doğ. 1927), Karl Heinz Jakob. *Sinn und Form* dergisinin, edebiyatı saplandığı bataklıktan kurtarmak için giriştiği birkaç teşebbüs resmî makamlarca yasaklandı: hükûmetin baskısıyle alenî olarak kendi kendilerini tenkit'e zorlanan Peter Huchel (doğ. 1903), Stefan Hermlin (doğ. 1915), Peter Hacks (doğ. 1928), Günter Kunert (doğ. 1929), otokritiklerini yaparken, gerçek bir sanat ifadesini yaşatabilmek için nasıl bir umutsuzlukla çabaladıklarını ve bu ifadenin ne kadar zorlaştığını da anlatmış oluyorlardı.

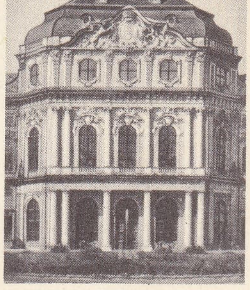

Würzburg rahip-prenslerinin malikânesi, Neumann tarafından (1687-1753)

● *Felsefe.* Alman felsefesinin kaynakları oldukça açık bir şekilde sınırlandırılabilir. Ancak, okullara ve ilâhiyat öğrencilerine hitap eden skolastik felsefe, sadece kıyas yolu ile öğretim yapar, ince ayırımlar icat eder ve bitmez tükenmez tartışmalara yol açarken, alman ülkelerinde, alman diliyle ifade edilen ve mantığı küçümseyerek gerçeği yalnız sezgi yolu ile bulmağa çalışan, halka seslenen ve kalplere işlemek isteyen bir başka felsefe doğuyordu. Alman mistisizmine (XIII. yy.ın ikinci yarısı ve XIV. yy.) dayanan bu felsefe, üstat Eckart tarafından kuruldu, Tauler ve Suso tarafından devam ettirildi. XIV. yy. mistisizmi Reform hareketinde de kendini gösterir. Luther, giriştiği mücadeleyi başarıyle sonuçlandırmasını, halk arasında uyandırdığı yankıya borçludur. Aynı akımlar, XVI. ve XVII. yy.larda da, Weigel ve Boehme ile devam etti. Hemen hemen her yerde, tabiat merakla incelenirken, Almanya'da tabiata aldırış eden yoktu. Almanların tabiatta gördükleri, aradıkları şey Tanrı idi. Büyük bilgin Leibniz'in felsefesinde de *panteizm*'den eser yoktur. Spinoza'nın *monizm*'ini de Descartes'ın *düalizm*'ini de yerer. Ona göre dünya, her biri «sonsuzluğu kapsayan» sayısız «*monad*»dan meydana gelir. Doktrini çok saf, aynı zamanda çok dinî bir idealizmdir. Leibniz'in öğrencisi olan Wolff, Kant'ın hocasıydı. Önceleri, bilgilerimizin eşyaya göre ayarlandığı sanılırdı: Kant ise, eşyanın bizim bilgilerimize göre ayarlanıp ayarlanmadığını araştırdı. Onun *aşkın idealizmi* bundan doğar. Alman felsefesi, Kant ve onun açtığı yoldan giden Fichte, Schelling ve Hegel ile olgunluk noktasına ulaştı. Yüzyıllardan beri alman topraklarında yeşermek için fırsat kolladığı anlaşılan *panteistik idealizm* bu filozoflarla gelişti. Hegel'den sonra, metafizik düşünce, yerini pozitif düşünceye bırakır gibi oldu. Bununla birlikte, geçmişte olduğu gibi, alman felsefesi, sağlam ve kesin incelemelerde olduğu kadar alman düşünürlerinin seve seve toplandıkları okullarda ve çevrelerde, bu incelemelerin tabiî bir devamını teşkil eden geniş sentezlerde de üstünlüğünü

Foto. X (LAROUSSE)

sürdürdü. Böylece, XIX. yy. da ve XX. yy. başında, Schopenhauer ile Nietzsche'nin analizleri ve akıldışı «mistik»leri, Freud, Jung, Adler'in *psikanalizi*, Köhler, Koffka, Wertheimer, Ehrenfels'in *Gestaltçılık**ının metafizik uzantılı psikolojisi, Baden ve Marburg okullarının *yeni kantçılığı*, Klages, Spengler, Keyserling, Simmel'in izafî *vitalizm*'i, Brentano, Husserl, Meinong, Scheler'in *fenomenoloji*'si, Jaspers ve Heidegger'in *varoluşçuluğu*, Driech, Maier, Jacoby, Spann, Scholz, Hartmann'ın *gerçekçilik*'i ortaya çıktı; Moleschott, Vogt, Büchner, Haeckel'in mekanist maddeciliği, Feuerbach'la daha belirli şekle girdi, Marx ve Engels'te ise *diyalektik maddecilik* halini aldı.

MÜZİK

Bu maddenin konusu, coğrafya bakımından bugünkü Almanya'nın sınırlarını aşar. Alman okulu, dili Almanca olan Almanya, Avusturya, Alman İsviçresi gibi ülkeleri de kapsamaktadır. Reformdan önce, Fransa, İngiltere ve Hollanda'ya nispetle, alman müzik sanatında bir gecikme göze çarpar. XII. yy.dan XVII. yy.a kadar, önce *Minnesinger*'ler (alman halk şairleri), daha sonra *Metstersinger*'ler (alman usta şarkıcıları), Fransa'nın trubadur ve truver adı verilen halk şair ve şarkıcılarını taklit ettiler. Sankt Gall, Reichenau gibi alman manastırlarında doğan üstün değerli gregor sanat eserleri hiç bir millî karakter taşımıyordu. Yavaş gelişen polifonik müzik ise, uzun zaman XIII. yy. Fransası'nın *organa* ve *conductus* tarzlarını andıracaktır. XV. yy. sonunda alman müzikçileri, Fransa- Hollanda kontrapuntosunu öğrenmeğe koyuldular, kendi görüşlerine uydurdukları bu teknik, onlara yığınla polifonik lied yazma imkânı sağladı (*Lochamer Liederbuch* [1555-1560]. Adam de Fulada, Heinrich Finck, Paul Hofhaimer, Thomas Stolfzer, Ludwig Senfi v.d.nin eserleri). XVI. yy.ın ilk yarısında, latin şiirine uygulanan kaside (ode) üslûbu ve J. S. Bach zamanına kadar tepki ile karşılanacak olan protestan koralleri birlikte gelişiyor ve bu gelişmeyi en çok Hümanizma ve Reform hareketi sağlıyordu; Johann Walter, Othmayr, Sixt Dietrich, Mahu, Osiander v.d. bu devrin temsilcileridir. XVI. yy.ın ikinci yarısında alman polifonisi, Lassus, Monte, J. Regnart, Kerle v.d. gibi hollandalı bestecilerin eserleriyle, italyan tarzı madrigal, *villanella*, *balleto*'ların tesirinde kalarak kozmopolit bir yola girdi; önceleri Hans Leo Hassler, Jacob Handl (Gallus) gibi ustaların yürüttüğü bu alman müziğinin XVII. yy. başındaki tablosunu *Sytragma Musicum* adlı eseriyle (1614-1629) Pratorius çizecektir.

Alman müzik bilginlerinin *barok* çağı olarak niteledikleri XVII. yy.dan XVIII. yy.a kadar süren devirde, protestan olan kuzey ve katolik güney bölgeleri karşılıklı ilişkiler ve kültür alışverişi kurdular, böylelikle çeşitli üslûplar arasında bir denge sağlandı, bunun sonucunda XVIII. yy.ın ikinci yarısında başarılacak olan bir sentez ortaya çıktı; yabancı tesirlerle oluşan bu karışımın, karşılık olarak herhangi bir etki yarattığı söylenemez. XVI. yy. sonundan itibaren italyan tesirleri gittikçe artıyor, *stile rappresentativo*, opera, oratoryo ve kantatlara iyice yerleşiyor, italyan operaları Salzburg'da (1618), Viyana'da (1626), Münih'te temsil ediliyordu. J. Theile, Strungk, J. W. Franck, Kusser, R. Keiser gibi müzikçilerin üyesi bulunduğu alman opera sanatının Hamburg merkezi olsun veya Heinrichen, Pisendel, G.P. Telemann'ın temsil ettiği Leipzig merkezi olsun (1693-1720), teker teker italyan hâkimiyeti altına giriyordu; italyan operasını temsil eden kuvvetli taraftarlar ise Londra'da G.F. Händel, Dresden'de J. A. Hasse idi. Fransız balesini meydana getiren unsurlardan yararlanan bale ise bütün Almanya'ya yayılmağa başlamıştı. XVII. yy.ın en büyük ustası sayılan H. Schütz, kendine özgü bir üslûp edinene kadar kuvvetli bir şekilde italyan tesiri altında kaldı. Händel ve Bach'ın *Passion*'larına yol açan T. Selle, J. Sebastiani ve J. Theile'nin Passion'larına Schütz'ün yazdıklarını da eklemek gerekir. Alman oratoryosu ilk zamanlar, motet şeklinde işlenen İncil ayetleri ve cizvit okullarında temsil edilen dramlar üzerine kurulurdu; Münih ve Viyana'ya J. K. Kerll, Hamburg'a ise C. Bernhard tarafından sokulan Carissimi'nin italyan oratoryoları alman oratoryosunu etkisi altında bıraktı. R. Keiser, J. Matheson ve G. P. Telemann'ın oratoryolarının yazılıp icra edildiği Hamburg şehri, XVIII. yy. başında en önemli oratoryo merkezi oldu. Aynı şekilde, Händel de Londra'da Carissimi'nin operasına alman ve ingiliz unsurları katıyordu. Bach ise aynı yolu izlemedi ve *Noel Oratoryosu* (*Weihnachtsoratorium*) için Buxtehude'un çevrimsel kantat usulünü uyguladı. Motetten çıkan kantat, gelişmesini 1670'e doğru tamamladı. Schütz'den sonra belli başlı kantat bestecileri şunlardır: Saksonya ve Thüringen'de Hammerschmidt, J.G. ve R. Ahle, Briegel, Schelle, Knüpfer, Kuhnau, Krieger, Zachow; Almanya'nın kuzeyinde, Selle, Weckmann, Bernhard, Thunder ve özellikle Buxtehude; güneyde, Kindermann. Kantat, Telemann ve Bach'ın eserleriyle zirvesine ulaştı. Sürekli bas eşliğinde icra edilen geleneksel alman lied'i tek sesle söylenen şarkı şeklinde devam ediyordu (Selle, Albert, Hammerschmidt, Dedekind, Krieger, J. W. Franck); bir ara, oda kantatlarına gösterilen ilgi yüzünden ortadan kalkan lied biçimini, Sperontes, Hiller, Neefe, Schubert, Zumsteeg, Berlin okulu ve en sonunda Haydn, Mozart, Beethoven yeniden ele aldı. Schein ve Schütz'un ortaya çıkardığı çok sesli lied biçimini ise H. Albert, S. Knüpfer, Kindermann, M. Franck ve Rabhgeber'in eserlerinde görüldü.

Org müziği iki kaynaktan faydalanıyordu: Kuzey geleneğinden ve Güney geleneğinden. Sweelinck, Pratorius, Scheidt ve Scheidemann'dan gelen Kuzey müziği, Reinken, Buxtehude, Bruhns ve Böhm'ün eserlerinde devam etti. Güney org müziği ise Frescobaldi ile başladı, Froberger tarafından Viyana'ya getirildi ve Kerll ve Paschebel'in eserlerinde tekrar görüldü. Bu iki akım J. S. Bach'ın eserlerinde birleşir.

Klavsen müziği, org müziğinden doğdu ve XVII. yy.ın ikinci yarısında ayrı bir müzik tarzı haline geldi; ingiliz virjinalciler, fransız klavsenciler ve süit biçimi besteler (Froberger, Fischer, Kuhnau, J. S. Bach, Handel) klavsen müziğine bağımsızlık veren belli başlı unsurlar oldu. Çok çalgılı müziğin temeli süit biçimidir. (M. Franck, Schein, Bach, J. F. Fasch, Rosenmüller, Erlebach, Kusser, Muffat); süit biçimi müzik XVII. yy. ın ikinci yarısında fransız tesiri altında gelişirken İtalya'dan da *sonata da chiesa** ve *sonata da camera* (*oda sonatı*) biçimleri geliyordu. Biber, Westhoff, Strungk, J. J. Walther alman keman okulunu temsil ettiler. *Konçerto grosso* (Handel, Bach) ve orkestra sonatının yanı sıra yeni bir *konçerto* biçimi ortaya çıktı. Öte yandan J. G. Standfuss, J. A. Hiller, J. G. Neefe, G. Benda ve J. F. Reichardt, Ditter von Detterdorf gibi opera-komik bestecileri *Singspiele* tarzı eserler yazarak yeni bir dramatik üslûbun doğmasına yol açtılar. I. Holzbauer, Mannheim'de *Günther von Swarzenburg* operasını temsil ettirdi. Gluck ise Hasse ve Métastase'ın izinden ayrılarak kendine özgü bir tarz yarattı. Gluck'un bulduğu bu yeni tip opera, Haydn ve Mozart'dan Wagner'e kadar bütün alman operasına damgasını vuracaktır. *Singspiel* üstadı Mozart'ın etkisi romantik operaların birçoğunda kendini hissettirdi.

Çalgılı müzik alanında Mannheim okulu, Stamitz, Richter, Holzbauer, Filtz gibi bestecilerden kuruluydu: Wagenseil'in de içinde bulunduğu Viyana okulu çalgıları kullanma tarzına yenilik getirdi: sürekli bası kaldırarak armoniyi sadeleştirdi. C. P. E. Bach iki temalı sonatlar yazdı, Haydn ise sonat, yaylı çalgılar dörtlüsü ve senfoni biçimlerinin ustası olmuştu. Bütün bunlar Mozart'ın yetişmesini sağlayan etkenlerdi; Mozart da onlara katılarak alman müziğini, dünya çapında önemli bir müzik seviyesine ulaştırdı.

XVIII. yy.dan itibaren alman müziği, daha çok senfonik müzik, oda müziği ve kontarpunto biçimleri üzerinde durarak izleyeceği yolu seçti.

SENFONİ. — Haydn'ın 104 senfonisinden sonra Mozart'ın bestelediği senfoniler, klasik romantizmin ve programlı müziğin habercisi oldu. Beethoven ise *Dokuzuncu* senfonisine kattığı koro ile müziğin gelecekteki yollarından birini çizdi, ama nedense Czerny ve Ries hocalarının izinden gitmedi. Romantizmin ilk çağı, Schubert (8 senfoni), Weber (2), Spohr (9), Kalliwoda (6) gibi bestecileri içinde topladı. Bundan sonra alman senfonik müziği iki kola yöneldi: Beethoven ve Berlioz. Beethoven'in arkasından gidenler içinde Mendelssohn, Schumann, Brahms, Bruckner, Mahler ve daha az meşhur olan Ferdinand Hiller, Robert Volkmann, Bargiel, Reinecke, Götz, Max Bruch; bunlar «romantik klasizm» i temsil ediyorlardı. Berlioz ve programlı müziğini izleyenler ise şunlardı: Liszt, Joachim Raff, Alexandre Raff, Alexandre Ritter. Bu iki akımın dışında bir de alman müziğinin büyük bir kesimine, bir çeşit «romantik gerçekçilik»i kabul ettirenler vardır: Richard Strauss, Hausegger, Hans Huber, Klughardt, Philipp Scharwenka, Friedrich Klose bunlar arasındadır. Stravinski'yi örnek alan Schönberg, senfoniyi şiir düşüncesinden arınmış, hayal dünyasından uzak «sesli düşüncelere» bağlı bir gerçekçiliğe yöneltti (Hindemith, von Einem, Stockhausen, Klebe).

ODA MÜZİĞİ. — Klarnet, korno, fagot, trompet gittikçe önem kazanmakta, piyano ve keman, çalgıların kralı sayılmaktadır.

Piyano. Pleyel, Mozart, Hummelin'in yetişmelerinde Joseph Haydn'ın büyük rolü oldu; Ries ise Beethoven'in piyanosundan yararlandı. Cramer alıştırmalarını (*Etütler*) yazdı. Beethoven piyano üslûbunun çerçevesini genişletirken, Weber piyano tekniğini geliştiriyor, Schumann bu çalgıya duygu inceliklerini, Mendelssohn da günlük hayatı sokuyordu; bu ara Liszt, piyanodan orkestra tesirleri ve dinamik sonuçlar elde etmeğe çalışıyor, virtüözlüğe öncelik tanıyordu; etrafına Bräseke, Götz, Hans von Bülow, Eugen d'Albert gibi piyanocuları toplamıştı. Brahms, tekniğin başlı başına bir gaye olmaması gerektiğini anlatıyor, Max Reger ise uzun çeşitlemeleri düşünceye dayanan bir mükemmelliğe ulaştırıyordu.

Keman. XIX. yy. başında romantik keman üslûbunun temsilcisi Louis Spohr'dur. Mendelssohn, Beethoven, Brahms'ın eserlerini, Ferdinand David, Schuppanzigh, Joseph Böhm, Joseph Joachim gibi icracılar değerlendiriyordu.

LİED — Opera ve oratoryonun tesirleri Haydn, Mozart, Beethoven'in liedlerinde kendini hissettirdi. Schubert ve Schumann'la, lied biçimi, bir kişilik elde etti: romantik akım içinde oluşan bu tür, halk şiirine yaklaştı ve ses müziği ile piyano müziği arasına dengeli bir şekilde yerleşti. Katıksız bir müzikçi olan Schubert (600 lied), metne önem vermezdi; oysa Schuman (250 lied), Goethe, Heine, Eichendorff, Mörike ve Chamisso'nun metinlerinden yararlandı. Robert Franz ve özellikle Brahms (200 lied) özden lirik olan veya halkın duygularını yansıtan lied'ler besteleme yolunu seçtiler. Anlatım tarzı ve kromatik sesler bakımından Cornelius gibi Hugo Wolf da Wagner'in tesirinde kaldı; aynı etkinin izleri, daha sonra Mahler ve Richard Strauss'da görülecektir. Balad tarzına Karl Loewe, dramatik bir hava, Plüdmann ise Wagner leitmotivini ve armonisini soktu. Almanya'daki koro topluluklarının çokluğu, Weber, Schubert, Marschner, Kremtzer, Mendelssohn, Schuman, Brahms v.d. nin bol bol koro müziği beslemesini sağladı; bu akım, Distler veya Pepping'in Rönesans polifonisinden yararlanarak koro tarzına yenilik getirdikleri döneme kadar sürüp gitti.

ORATORYO. — Almanya'daki kilise koroları sayesinde oratoryoların arkası kesilmemiş, Haydn'dan sonra Eybler, Stadler, Klein Spohr ve Loewe ile devam etmiştir. Mendelssohn, *Elias*, *Paulus*, *Christus* adlarındaki üçüzlü eseriyle hem «muhafazakâr» oratoryonun (Blumner, Kiel, Dräseke, Bruch) hem de «yeni alman» oratoryosunun çıkış noktasında bulunur: *Sainte Elisabeth*, *Christus* (Liszt), *Son Yemek* (Wagner). Brahms'ın *Alman Requiem*'i doğrudan doğruya Kutsal kitabın metinlerine dayanır. Konusu ister aşk ister bir dram olsun, din dışı oratoryo, Schumann, Gernsheim, Vierling, Brambach, daha sonra da Schönberg'e (Gurrelieder) ilham kaynağı olmuştur.

OPERA. — İlk zamanların *Singspiel*'i Mozart'ın *Saraydan Kız Kaçırma* ve *Sihirli Flüt* operaları, Beethoven'in *Fidelio*'su ile eksiksiz bir hale geldi. Romantik operanın gerçek kurucusu Weber'dir; leitmotivli *Euryanthe* operası ile Wagner'e yol açan odur. Lortzing, Nicolaï, Flotow, Cornelius, Götz opera-komik tarzında kendilerine göre eser veriyorlardı ama, Schumann'ın deneyip başaramadığı lirik dram tarzını gerçekleştirmek

Wagner'e düştü; eseri, 1914'e kadar avrupa müziğini baskısı altında tuttu. Schönberg tonsuz müziğe yönelerek Wagner'in yolundan ayrıldı (*Attente*); Schönberg'i, *Wozzeck* operasıyle, kafadar meslekdaşı Alban Berg izledi. Berg de, Stravinski gibi 1920'den beri gençleri etkilemektedir. Carl Orff'un eğilimi daha çok caz müziği yönündedir. Hangi etkiler altında yetişmiş olursa olsun, genç neslin romantik müzikten yana olmadığı bir gerçektir; ama bu neslin de, kendinden önceki nesiller gibi üzerine titrediği e-bedî bir yol göstericisi vardır: J. S. Bach.

● 1945'*ten sonra*. Alman müziğinde bir yenileşme ihtiyacı artık kendini açıkça gösteriyordu. Bunun iki sebebi vardır: daha önceki dönemde müziğin verimliliğine belirli bir resmî akademizm hâkimdi ve bu eğilim 1933-1944 yıllarında iyice güçlendirilmişti. Nazi devrinin estetiği her türlü öncü yayılışa tamamen karşıydı; kaskatı bir neo-klasik ve skolastik tarz, sivrilmek isteyen herkes için kaçınılmaz bir mecburiyetti. Almanya'da, yaşayan müziğin yeniden doğması, İkinci Dünya savaşından sonra çeşitli radyoların, özellikle Baden-Baden'deki Südwestfunk radyosunun etkisiyle başladı. Bu radyonun sanat yöneticisi Dr. Heinrich Strobel öncü hareketin yaratıcısıdır. Yirmi yıldır Almanya'yı saran büyük yenilik humması, özü bakımından Viyana okulunun «seriyel» metodunun gelişmiş uygulamalarına dayanır. Savaş öncesi görmüş nesilden olan bazı besteciler (msl. Wolfgang Fortner, Boris Blancher, Karl Amadeus Hartmann) neo-klasik tarzı bırakarak, tekniklerine seriyel on iki seslilik unsurlarını soktular. Genç besteciler ise «seriyalizm» i de öbür müzik disiplinleri gibi incelediler; yeni estetiğin gerçek yaratıcıları bunlardır. İçlerinden bazıları seriyel metodu ciddî olarak uyguladılar ve «dodekafonik akademizm» i (On iki sesli akademizm) temsil eden bir grup meydana getirdiler. Diğerleri ise Weber'den aldıklarını, Weber tekniğinin dışına taşarak yeni bir yönde geliştirmeğe çalıştılar. Yeni çözümlere varanlar bunlardır; ilk ve başta gelen temsilcileri Karlheinz Stockhausen'dir (doğ. 1928). Karlheinz, Olivier Messaiaen'in «Değerler ve Yeğinlikler [şiddet dereceleri] Usulü» (Mode de Valeurs et d'Intensités) adlı kitabındaki telkinlerini benimsemiş ve «seriyel» fikrin yayılmasını sağlamıştır. Onun yanında yer alan Giselher Klebe veya Bernd-Alois Zimmermann gibi besteciler de aynı yoldan gittiler. Henüz böyle bir eğilimi basit bir formül haline sokmak güç ise de, burada, her şeyden önce özelliği «atematik puantilizm» (temasız noktalama) olan bir tarz karşısında bulunduğumuz söylenebilir. Bu yeni okulun son denemeleri, «yeni-dadaizm»in etkisinden tamamen kurtulmuş değildir, kaldı ki «yeni-dadaizm» de psikolojik bir şok silâhı olarak değil, yeni ifade imkânlarının edinilmesinde ve yeni bir müzik duyarlığının meydana gelişinde ek bir hürriyet olarak kabul edilmiştir. Zaten bu, tamamen ve yalnız Almanlara has bir olay değildir: bütün öncü batı müziğinde bulunan bir eğilimdir ve çağımız bu bakımdan, bütün ülkeler bestecilerinin aynı biçimler çerçevesinde aynı dili konuştukları XVII. ve XVIII. yy. Avrupası'na benzemektedir.

SİNEMA

Ekspresyonizm devrinde yedinci sanatın tarihî ve estetik gelişmesinde çok önemli bir yeri olan alman sineması, Nasyonal-Sosyalizm'in ortaya çıkışından az sonra bütün parlaklığını kaybetti.

1945'ten sonra sinema, sanayii çok kısa zamanda dengeli bir verimlilik temposu tutturduysa da (yılda yüz kadar film), kalite bakımından büyük bir kriz geçirdi. Batı Almanya'da daha 1943'te *Geceleyin Işık* (Romanze in Moll) filmiyle kendini gösteren Helmut Käutner, şu filmleri çevirdi: 1947'de *Günümüzde* (In Jenen Tagen), 1945'te *Son Köprü* (Die Letzte Brücke), 1955'te bir Alman-Yugoslav ortak yapımı olan *Şeytanın Generali* (Des Teufels General), 1956'da *Köpenick Kumandanı* (Der Hauptmann von Köpenick). Peter Lorre bir tek film çevirdi: *Kaybolmuş bir Adam* (Der Veriorene) [1951]. Rolf Thiele, *Rosemaire Nitribitt* (Das Mädchen Rosemarie) [1958] ile gelecek için ümit verdi. Laszlo Benedek, Almanya'ya giderek *Çocuklar, Analar ve bir General* (Kinder, Mütter und ein General) [1955] filmini çevirdi. Fakat ticarî bakımdan büyük başarı, 1945-1957 yıllarında çevirdiği 08/15'lik üç filmlik serisiyle Paul May'a aittir.

Doğu Almanya'da *Katiller Aramızda* (Die Morder Sind Unter Uns) [1946] filminin yaratıcısı Wolfgang Staudte, 1949'da *Devir*'i (Rolation) ve 1951'de *Tebaa*'yı (Der Untertan) çevirdi. Burada, *Gölgede Evlenme* (Ehe im Schatten) [1954] filmiyle Kurt Maetzig'i ve *Geceden de Güçlü* (Störker als die Nacht) filmiyle Slatan Dudow'u da sayabiliriz. Ayrıca brezilyalı sinemacı Alberto Cavalcanti, Brecht'in *Puntila ile Uşağı Matti*'sini (Herr Puntila und sein Knecht Matti) [1955] adapte etti.

1959'dan bu yana Batı Almanya'da *Köprü* (Rie Brücke) ile Bernhard Vicki ve Doğu Almanya'da *Yıldızlar* (Sterne) ile Kurt Wolff (Bulgaristan'da çevrilmiştir) bir yenilemenin öncüsü olarak görülebilirler; ama Herbert Vesely, Ferdinand Knittl ve Will Tremper'in ümit verici bazı çabaları bir yana bırakılırsa, bu teşebbüsler devam etmedi.

Alman sinemasını, içine düştüğü durumdan kurtaracak yeni bir harekete şahit olmak için 1965'i beklemek gerekti. Yeni sinemacılar, milletlerarası festivallerde üst üste kendilerinden bahsettirdiler: Jean-Marie Straub, *Barışmamışlar* (Nicht Versöhnt) [1965]; Ulrich Schamoni, *Es* (1966); Alexander Kluge *Anita G.* (*Abschied von Gestern*) [1966]; Gustav Ehmck, Edgar Reitz, Johannes Schaaf, Vlado Kristl ve özellikle Volker Schoendorf *Öğrenci Törless'in Şaşkınlıkları* (Der Junge Törless) [1966]. *Ne Bahasına Olursa Olsun Yaşamak* (Mord und Totschlag) [1967]. Batı Almanya'da sinema seyircilerinin sayısı 1956'da 818 milyon iken, bu sayı 1967'de 250 milyona düşmüştür.

İLİM

● *Ortaçağ ve Rönesans*. Alman ilmine tarihî gelişimi içinde bu göz atınca dikkati çeken en eski isim, Aristoteles'ten esinlenerek yazılmış bir tabiat bilgisi kitabının yazarı olan Dominiken rahibi Albertus Magnus'tur (1193-1280). İlk ilim adamları, Nemorarius (öl. 1237) ve Theodoric (gökkuşağını izah etti) gibi matematikçiler, sonra Peuerbach (1423-1461), Regiomontanus (1436-1476) ve Stoeffler (öl. 1530) gibi gemilerin seyir ve seferine ait cetvelleri düzenlemekle görevli astronomlar, ancak XIV. yy. da ortaya çıktı. Ptolemaios'un sistemine karşı çıkan Nicolas von Cusa (1401-1464) ve Jeolog Agricola'yı da sayalım (1494-1555) [*De re metallica*, 1546]. O devirde çok rağbet gören astrolojinin temeli olan astronomiyi daha sonra geliştiren, Kopernik'in ilk taraftarı Reinhold (1511-1553), Hesse «landgraf» ı Wilhelm IV (1532-1592) ve takımyıldızlar hakkında güzel bir atlas meydana getiren Johann Bayer (1572-1625) olmuştur.

Brunfels (1488-1534), Bock (1498-1554), Fuchs (1501-1566) tarafından yazılan ilk botanik eserleri bu devre rastlar. Tıpta simyacılar, hayatın sırrını kimya yoluyle çözdüklerini ileri sürüyorlardı.

● *Onyedinci yüzyılda* Almanya ilmin kurulmasında önemli bir rol oynamağa başladı. Kepler (1571-1630), 1609 ve 1618'de, gezegenlerin hareketini matematik olarak düzenleyen kanunları yayımladı; ve 1611'de Galile'nin dürbününü astronomik dürbün haline getirdi. Scheiner (1575-1650) güneşin lekelerini (1611), Simon Marius (1570-1624) Jüpiter'in peyklerini ve Andromeda'nın çevresindeki nebülozu keşfettiler (1612). Galile'nin ortaya koyduğu deneysel metot sayesinde O. von Guericke (1602-1686), 1654'te hava basıncının varlığını ispat etti (Magdeburg yarım küreleri) ve 1671'de sürtünmeli ilk elektrostatik makineyi yaptı. Buna karşılık bazı deneylere rağmen, Glauber (1604-1668) ve Brand (öl. 1692) simyaya sadık kaldılar.

Alman ilmi en parlak devrine, Newton ile beraber sonsuz-küçük analizi tutan Leibniz (1646-1716) ile ulaştı. Bu analiz metodunun ilk kurallarını, Leibniz 1682'de, Mencke'nin Leipzig'te yeni kurduğu *Acta eruditorum*'da yayımladı ve Prusya İlimler akademisinin kurulmasında rol oynadı (1700). Hevelius (1611-1687), Ay haritasıyle (1647) astronominin ilerlemesine, Becher'in (1635-1682) izinde yürüyen Stahl'de (1660-1734), flojistik nazariyesiyle, kimyanın gelişmesine yardım ettiler. Hoffmann (1660-1742) teskin edici damlaları ve Marggraf (1709-1782) pancardan şeker elde etmenin yolunu buldular.

● *Onsekizinci yüzyıl*, çok parlak bir devir oldu. Fahrenheit'ın (1686-1736) termometreyi (1714) ve von Kleist'ın (1700-1748) Musschenbrock ile aynı zamanda Leiden şişesini (1745) icat etmesi; 1762'de, T. Mayer'in (1723-1762) astronomi cetvellerini yapması; Wolff'un (1734-1794), 1759'da, sıralı oluş nazariyesini yayımlaması; 1774'te, Gahn tarafından (1745-1818) manganez'in yalıtılması; titan'ın, zirkon'un, üran'ın 1789'da Klaproth tarafından keşfi; Friedrich II'nin davet ettiği Euler, Dagrange, Maupertuis ve Goethe gibi ilim adamlarının çalışmaları «aydınlanmalar yüzyılı» nın en önemli olaylarıdır.

● *Ondokuzuncu yüzyılda*, geometri bilginleri Steiner (1796-1863), von Staudt (1798-1867) ve Plücker (1801-1868), Hesse (1811-1874) ile başlayan ve büyük Gauss'un (1777-1855) tamamladığı ihtimaller hesabına, sayı teorisine, fonksiyon teorisine ve astronomik hesap nazariyelerine yenilikler getiren ve sonsuz küçük geometriyi yaratan bir matematikçiler zümresi ortaya çıktı. Jacobi (1804-1851) ve Weierstrass (1815-1897) eliptik fonksiyonları; Dirichlet (1805-1859), sayılar nazariyesini ve analizi; Kronecker (1823-1891) ve Klein (1847-1925), gruplar nazariyesini ortaya attılar. Riemann (1826-1866) Eukleidesci olmayan bir geometri yarattı; Kummer (1810-1893) ve Dedekind (1831-1916), aynı zamanda cümleler nazariyesinin sahibi G. Cantor'la birlikte sayılar nazariyesini geliştirdiler.

Astronomi, gök mekaniği alanında önce Gauss'un, daha sonra Encke (1791-1865), Olbers (1758-1840), ilk defa olarak bir yıldızın mesafesini tespit eden Bessel (1784-1846) ve gökyüzünün geniş bir kataloğunu düzenleyen Argelander'in (1799-1875) çabalarıyle gelişti. Öte yandan, Beer (1797-1850) ve Mädler (1794-1874) ay ve merih tasvirleriyle şöhrete ulaştılar. Fizik bilginleri de, matematikçi ve astronomlardan aşağı kalmıyorlardı. Seebeck (1770-1831), daha 1821'de termoelektrik'i keşfetmişti; 1827'de, Ohm (1789-1854) elektrik akımının kanunlarını buldu; Gauss mıknatısı inceledi ve 1833'te, W. Weber'le (1804-1891) birlikte, Steinheil'in (1801-1870) Almanya'da uyguladığı ilk elektrikli telgrafı gerçekleştirdi. Dört yıl sonra, M. H. Jacobi (1801-1874), galvanoplasti'nin pratikte uygulanmasına çalıştı; 1846'da, Neumann (1798-1895) ve Weber elektrodinamik nazariyesini derinleştirdiler; 1858'den 1870'e kadar, Feddersen (1832-1918), daha sonra von Beznold (1837-1907), Maxwell'in öngördüğü elektromagnetik dalgaları üretmek üzere, Hertz'in (1857-1894) faydalandığı elektrik boşalmasını incelediler.

Güneş tayfındaki çiziklerin 1814'te Fraunhofer (1787-1826) tarafından keşfi, 1860'ta Kirchhoff (1824-1887) ve Bunsen'in (1811-1899) tayf analizini bulmasına yol açtı. Fizyolojik optik (oftalmoskop), akustik (tınının izahı) ve özellike termodinamik (1847) alanlarında, Helmholtz'un (1821-1894) ve onunla birlikte Robert von Mayer (1814-1878) ve Clausius'un (1822-1888) isimlerini saymak yerinde olur. Linde (1842-1934), sıvı havanın sanayide kullanılmasını hazırladı (1896). Plücker'in 1857'de, Geissler'in (1815-1879) çalışmaları, 1869'da Hittorf'un (1824-1914), 1876'da ise Goldstein'in (1850-1930) katodik ışımayı bulmalarını sağladı. Nihayet, Lenard'ın (1862-1947) araştırmalarından sonra, 1894'te, Röntgen (1845-1923) 1895'te X ışınlarını keşfetti.

Kimya da, belirli orantılar kanununun temellerini, 1777'de Wenzel (1740-1793) ve 1792'de Richter (1762-1807) atmıştı. Mitscherlich (1794-1863), 1823'te eş biçimlilik (izomorfizm) kanununu bulmuş, Kekule de (1829-1896, 1857'de karbonun dört değerliliğini bulmuştu; Wöhler (1800-1882), 1828'de ürenin sentezini başardı ve kimya, Hofmann (1818-1892), Kolbe (1818-1884), Baeyer (1835-1917), Graebe (1841-1927), Liebermann (1842-1914) ve özellikle Liebig ile (1803-1873) çok büyük bir hamle yaptı. Kataliz, 1823'te, Döbereiner (1780-1849) tarafından, unsurların tabiî tasnifi de 1870'de, Lothar Meyer (1830-1895) tarafından keşfedildi.

Canlı dokuların hücre yapısı nazariyesine, bitkilerde Treviranus (1776-1837) ve Schleiden (1804-1881), hayvanlarda ise, Oken (1779-1851), Ehrenberg (1795-1876), von

Mohl (1805-1872) ve özellikle Schwann (1810-1882) katıldılar. Hücrenin teşekkülü, Schneider (1831-1890), Butschli (1848-1920), Strasburger (1844-1912), Flemming (1843-1906), Virchow (1821-1902) ve von Leydig (1821-1908) tarafından incelendi. Embriyon gelişimi, Roux (1850-1924), Driesch (1867-1841), Weismann (1834-1914), Waldeyer (1836-1921), Hertwig (1849-1922) ve Boveri (1862-1915) sayesinde deneysel bir ilim oldu. Evrim nazariyesi, Wagner (1813-1887), Du Bois-Raymond (1818-1896), F. Müller (1821-1897) ve Häckel (1834-1919) tarafından geliştirildi ve yayıldı.

Bakteriyoloji, Cohn (1828-1898), Eberth (1835-1926), Löffler (1852-1915), von Behring (difteri) (1854-1917) ve büyük ilim adamı Koch (1843-1910) [şarbon, verem, tropikal hastalıklar] sayesinde gelişti. Fizyolojide, J. Müller (1801-1858) [sinirsel enerjilerin özgüllüğü] ve Ludwig (1816-1895) isim yaptılar. Nihayet, E. H. Weber (1795-1878), Fechner (1801-1887) ve Wundt (1832-1920) psikolojiyi laboratuvara soktular.

Tabiî bilimler uzmanı Kielmeyer (1765-1844), Cuier'nin üstadı oldu. Jeolog Werner'in (1850-1917) *neptonizm*'ine karşı von Buch (1774-1853) cephe aldı ve büyük A. von Humboldt (1769-1859), 1845'te muazzam *kozmos* sentezini meydana getirdi. Hensen'in (1835-1924) «denizbilim» araştırmalarını («plankton» un keşfi) ve 1890'daki *Valdivia* seferini de kaydedelim.

● *Çağdaş devir.* XX. yy. ın başında, sanayi ile sıkı bir işbirliği, araştırma laboratuvarlarının donatımı ve bilim adamına verilen sosyal değer sayesinde, alman ilmi dünyada birinci idi. 1901'den 1939'a kadar, İngiltere'nin 22 ve Fransa'nın 17 Nobel ödülü kazanmasına karşılık, Almanya 36 ödül kazandı. Nasyonal-Sosyalizm'in iktidara gelişi ve Stark'la Lenard'ın ilme soktukları ırkçı güdümcülük, alman ilminin gerilemesini hazırladı. 1933'ten 1951'e kadar Almanya'nın aldığı Nobel ödüllerinin sayısı 9'a düştü; oysa bu süre içinde İngiltere 9, Birleşik Amerika devletleri ise 20 ödül almışlardı. 1946'dan sonra alman ilmi çok çabuk kalkındı; 1955'e kadar aldığı 4 Nobel ödülü de bunu ispatlar.

Matematik alanında Hilbert (1862-1943), aksiomatik geometriyi yarattı (1899) ve değişmezler, integral denklemler ve kendi adını taşıyan uzaylar üzerine değerli incelemeler bıraktı. Astronomi alanında, küçük gezegenleri keşfeden Max Wolf ve Reinmuth'tan başka, yıldızlar arası gazı keşfeden (1904) Hartmann'ı ve geniş alanlı teleskopu bulan (1930) Schmidt'i sayabiliriz. Fakat, nazarî fizik alanında Almanya'nın üstünlüğü tartışma konusu olmaktan çıkmıştır. Ostwald, Nernst ve Wien'in enerjiye dayanan görüşlerinin başarısızlığa uğramasından sonra, 1899'da Planck *quanta* teorisini ortaya atarak ilime süreksizlik fikrini sokuyordu. Danimarkalı Bohr'ın değindiği ve Sommerfeld'in derinleştirdiği, madde-enerji alışverişlerinin bütün mekanizması, bugün işte bu devrimci fikre dayanmaktadır. Öte yandan Einstein, 1905'te, Borwn hareketini izah etti, sınırlı izafiyet ilkesini ortaya attı ve süreksiz fotonlar sayesinde foto-elektrik'in etkisini meydana çıkardı. Bunu, 1915'te genel izafiyet'in ortaya atıldığı ikinci bir safha izledi.

X ışınlarının kırınmasından ilk defa olarak Laue, 1912 yılında billûr yapıları incelemek için faydalandı ve kafesli lambanın icadı (Wehnelt, 1904) elektronik alanda atılan bir dev adım oldu. Bu sayede radyo, televizyon ve ilk defa olarak 1932'de Knoll ve Rusya tarafından gerçekleştirilen elektronik mikroskop meydana geldi. Aynı devirde, V. F. Hess, Kolhoerster ve Regener kozmik ışımayı inceliyorlar, Bothe ve Becker ise nötron ışımasını keşfediyorlardı (1930).

Dalgalar korisi mekaniğinin yaratılması, nazariyecileri iki yöne ayırdı: bir yanda fransız L. de Broglie, Born ve Schrodinger ile tamamıyle dalgalar teorisine bağlı olanlar, öbür yanda ise ingiliz Dirac ve Heisenberg ile Hamilton'un cisimcikler dinamiğini sürdürenler. Nazari alanda kalan bu hamleye, O. Stern ve G. Hertz'in isimlerini de ekleyelim. Nihayet 1939'da Hahn, L. Meitner'le birlikte uranyum çekirdeğinin iki eşit hacimli parçaya bölünmesi gibi çok önemli bir olay keşfedildi.

Kimyada, Almanya'nın katkısı daha çok pratik alanda olmuştur (İ. G. Garben, Krupp, Siemens'in büyük ortaklıkları). Bu pratik kimyanın en büyük kısmını, madenkömürü türevlerinin ve sentetik maddelerin yapımı teşkil eder. Bu alanda üzerinde durulması gereken isimler şunlardır: E. Fischer (şeker sentezi, 1900), Haber ve Bosch (amonyağın sentezi, 1913), Bergius (1913) ve F. Fischer (1925) benzinin sentezi, Diels ve Alder (dienik'in sentezi) ve Bock (1933) *Buna* kauçuğunun sentezi, Staudinger'in plastik maddelerin hareket noktasını teşkil eden makromoleküller üzerindeki çalışmalarını özellikle kaydetmek gerekir.

Biyoloji alanında, proteinlerin sentezini yapmayı başaran yine E. Fischer oldu. Genetik ise, Driesch, Weismann ve özellikle hücrelerin farklılaşmasını derinleştiren Spemann tarafından temsil edilmektedir. Esasen bunların araştırmalarını, 1900'de Zsigmondy ve Siedentopf'un icat ettikleri ültramikroskop kolaylaştırmıştı. Biyokimyada, O. Warburg ve Lohmann ile üre sentezinin organizmasını tespit eden (1932) Krebs'in, vitamin B_2 yi yalıtan (1933) Kuhn'un ve cinsel hormonların rolünü meydana çıkaran (1936) Butenandt'ın isimlerini sayalım. Almanya da, ayrıca yepyeni bir bilim alanı da yaratıldı: tedavi kimyası. (Ehrlich'den [1909] Demagk'a kadar [1935].) Son olarak, tamamıyle başka alanlardaki, Wegener'in meşhur kıtaların kayması hipotezini (1915), Oberth, Nobel ve von Braun'un 1944'te yaptıkları ürkütücü V2 füzesini de belirtelim.

● *Federal Almanya cumhuriyetinde bilim.* Federal Almanya'da ilim, 1945-1948'de fiilen sıfırdan işe başladı. Müttefiklerin ilk zamanlar yaptığı yardımın kesilmesine rağmen, bazı araştırmalara (meselâ nükleer) koydukları yasak da kalkınca, Federal Almanya'da ilim hızla yoğun bir canlılığa kavuştu. Eski üniversitelerin restore edilmesi, Max-Planck şirketinin yeniden kurulması, özerk araştırmanın (havacılık, nükleer ve uzayla ilgili araştırmalar) canlanması ve özellikle uygulamalı araştırmaya ayrılan hükûmet laboratuvarlarının tekrar açılması, Alman bilimine yapılan bağışlar, sanayinin yardımı, vergi indiriminin kabul edilmesi gibi faktörler 1950 yıllarında araştırmanın yeniden doğmasına çok yardım etti. Bir de Federal Araştırma bakanlığı kuruldu; bütçesi 1967 yılında, 1966'dakine oranla 100'de 21 artarak 1,6 milyon DM. a çıktı. Federal Almanya'da, yaklaşık olarak 45 000 araştırıcı vardır; ama büyük bir kısmı özellikle Amerika Birleşik devletlerine göç etmektedir (1956 ve 1963 yılları arasında 2 804 bilim adamı göç etmiştir ki, bu Büyük Britanya'nınkinden sonra en yüksek rakamdır). Bunu mümkün olduğu kadar önlemek için Almanya, bütçesinde birçok değişiklikler yaptı. Alman ilminin yeniden doğuşu, özellikle atom fiziği ve çekirdek fiziği alanlarında dikkati çeker. Fizik alanında Almanya, 1950'den bu yana 4 Nobel armağanı (W. Bothe, Max Born, Mössbauer ve H. Jensen) almıştır. Bu arada, atom çekirdeğinin yapısı üzerine yapılan çalışmalar, *Mössbauer etkisi*'nin bulunması (gama ışınlarının etkisi ile çekirdeklerin rezonansı) ve yüksek enerjili tanecikler fiziğinin kurulması belirtilmeğe değer.

Organik kimya da, 1950'de Diels ve Alder'den bu yana, Almanya'ya iki Nobel daha kazandırmıştır. Bu arada Staudinger de 1922'deki bir çalışmasından ötürü (makromoleküllerin keşfi) armağan almıştır (1953).

Buna karşılık, biyo-kimyada Almanya 1930 yıllarındaki üstünlüğüne tekrar kavuşamadı. Bu konuda, yalnız 150 görevli kadrosu vardır. (Büyük Britanya'da ise bu sayı 700'dür.) Tıp alanında, W. Forssmann'ın kalp sondası üzerindeki çalışmalarıyle, R.Lynen'in yağlı asitler metabolizması üzerindeki çalışmaları, bir yandan kardiyoliji, bir yandan da fizyolojinin henüz az incelenmiş bir kısmının ele alınmasına geniş bir çapta yardım etmiştir.

Dikkate değer bilimsel çabalar arasında, dünyanın en modern oseanografi gemilerinden biri olan *Meteor*'un çalışmalarını ve bir kısmı millî, bir kısmı da Avrupa'ya ait bir uzay programının hazırlanışını saymak gerekir. Bu program, bir yandan bir uydunun atılmasını, bir yandan «ELDO» füzesinde üçüncü bir katın gerçekleştirilmesini hedef tutmaktadır.

● *Demokratik Alman cumhuriyetinde ilim.* Bir halk demokrasisi olan Doğu Almanya, kardeş cumhuriyetlerinkine benzer bir ilmî örgüte sahiptir. Doğu Berlin Bilimler akademisine yönetici bir rol verilmiştir. İena ve Dresden üniversitelerindeki araştırmaların özelliği araştırma ve sanayi arasındaki sıkı bağdır. İena üniversitesinde öğrenciler, fabrikada bir yıl tecrübe geçirmek zorundadır. Dresden'de orta eğitimlerini yapamayan işçi ve köylü çocuklarına, üniversite öncesi bir öğrenim sağlamak için ayrı bir fakülte kurulmuştur.

SANAT

Germenlerin, İlliryalıların, Keltlerin, günümüz Almanyasını meydana getiren topraklara birbiri ardı sıra uğradıkları karanlık devirlerden sonra, Romalılar Ren bölgesine ve Tuna'nın bir kısmına sağlamca yerleştiler, daha öteye de geçmediler. İmparatorların oturduğu Trier'de bu yerleşmenin birçok izine rastlanır; *Porte Nigra,* o zamandan kalmadır. Romalıların seramik yapımı, eyaletlerdeki seramik yapımı seviyesini hiç bir zaman aşamamıştır. Başka bölgelerde ise germen sanatı hüküm sürmüş, kakma mücevhercilik alanında, İskit ve Sarmat, İran'dan getirilenlerden güç ayırtedilebilecek eserler vermiştir.

Mimarlık, Resim, Gravür ve Heykeltraşlık

● *Ortaçağ.* Taş binalar, planı Ottmarsheim manastırından alınan Pfalz Aachen kilisesiyle (796-814), Charlemagne devrinde başladı. Bununla beraber, İsviçredeki St. Gall bazilikasının planı daha çok taklit edilmiştir. Karolenj hanedanının ve sarayının teşvikiyle el yazmaları resimlendirildi. Bu resimlerde, Eskiçağ unsurları büyük bir yer tutar (*Taç Giyme, Godescalc, Ada* dua kitapları). Saksonyalı, Frankonyalı, sonra da Huhenstaufenli imparatorların himayesinde büyük sayıda roman kiliseleri yapıldı. Ren kıyısında geniş katedraller art arda yükselmeğe başladı (Spier, Mainz, Worms). Kulelerin çokluğu, lombard galerileri, doğuda ve batıda birer koro yerinin bulunması, bu katedrallerin özelliklerindendir. Köln'deki St. Maria im Kapitol, St. Aposteln ve Gross St. Martin, üç absid'e yer verilen orijinal planlara göre yapılmıştır. Benedikten papazları muazzam Maria Leach manastırını, Cluny rahipleri de, bugün ikisi de yıkılmış olan Hirsau ve Paulinzella manastırlarını inşa ettirdiler. Ren bölgesi dışında, Hildesheim'de roman üslûbunda çok eser vardır. Saksonya'da, tavanlı ve kürsülü çok eski bir manastır olan Gernrode, orantılı ölçüleriyle dikkati çeker.

Bu yapılardaki taş heykeller sanat bakımından pek değerli sayılmasa bile, bronz kısımlar birer şaheserdir (Hildesheim katedralinin kapısı, İsa sütunu). Konstanz gölü üzerinde, özellikle Reichenau'daki kiliselerde, çok sayıda duvar resimlerine rastlanır; Otton devrine ait minyatürlerde süsleme ile lüks birleşmiştir.

Gotik mimarînin, Fransa'dan alındığına hiçşüphe yoktur: alman sanatının en çok etkileyen yapı da, hiç şüphesiz, kule meraklısı Almanların pek sevdiği Laon katedralidir. Çok kullanılan roman üslûbu, yeniliklere karşı koymuş ve XII. yy. da Bamberg ve Naumburg'da inşa edilen iki katedralde de görüldüğü gibi, çoğu zaman çifte koro yerini kabul ettirmiştir. Magdeburg'daki kilise, açıkça fransız üslûbunda yapılmıştır. Limburg an der Lahn'da St. Georg ve Marburg'daki St. Elisabeth gibi, orta çapta daha pekçok kiliseye rastlanır. 1250'den itibaren, daha büyük çapta katedrallerin yapımına başlandı; Köln katedralindeki koro yeri, doğrudan doğruya Amiens katedralinden taklit edilerek yapılmıştı, ama Hohenstaufen hanedanının düşüşü, imparatorların zayıflaması, bu katedralin de, Regensburg'takinin de tamamlanmasını önledi. Doğu bölgelerinde, örnek tipi Lübeck'teki St. Maria olan, tuğlalı gotik bir mimarî tarzı yayılmağa başladı. Hiç şüphesiz alman gotik heykeltraşlığı, kalite bakımından, fransız gotik heykeltraşlığı ile boy ölçüşebilecek tek heykeltraşlıktır. Bamberg'de, roman etkisinden bir türlü kurtulamayan ustaların yerini, Reims üslûbunu benimsemiş sanatçılar aldı. Saksonyalılar, Freiberg'de çok ince ve zarif bir eser olan *Yaldızlı Kapı*'yı yaptılar. Bununla beraber o devrin şaheseri, Naumburg kilisesindeki ko-

Albrecht DURER: Devedikenli (kendi) portresi
(Louvre müzesi), Paris

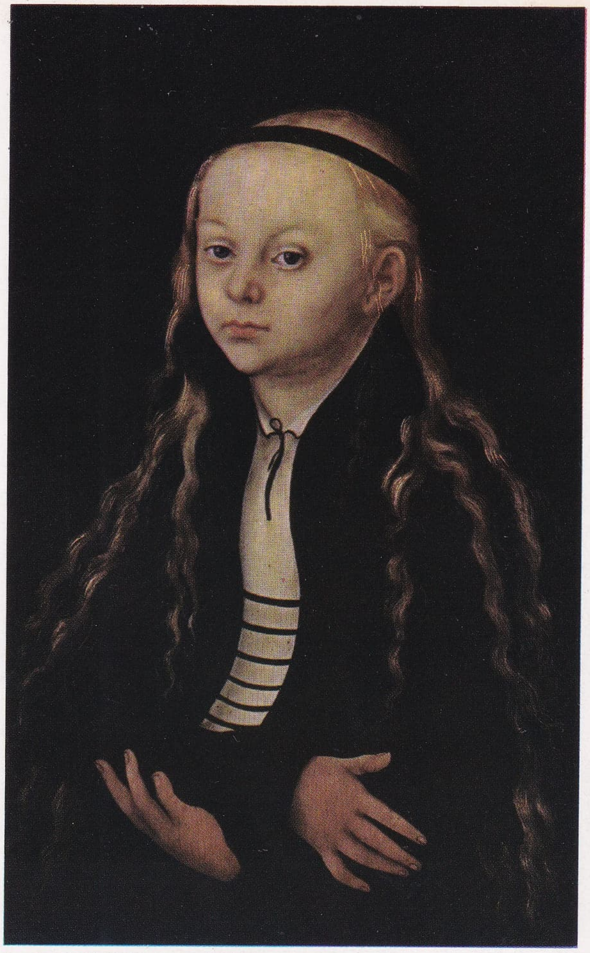

Lucas, CRANACH: Luther'in kızına ait
olduğu sanılan portre (Louvre müzesi), Paris

ALMAN SANATI

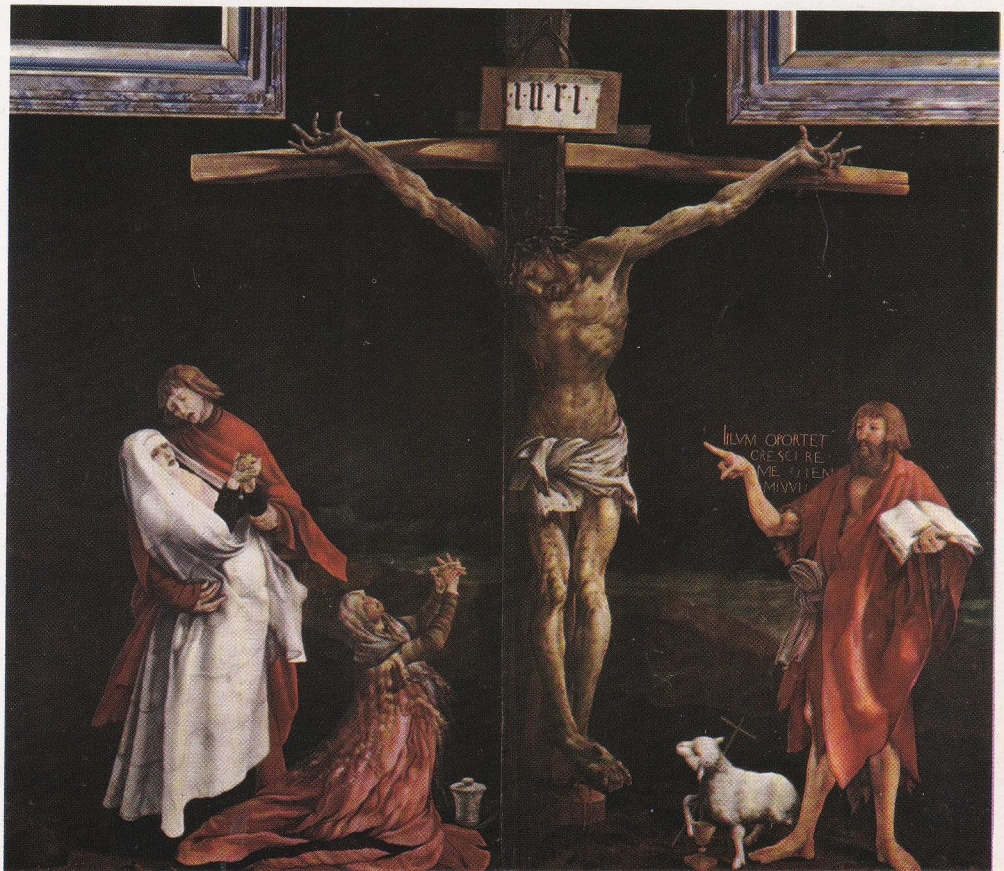

Matthias GRÜNEWALD: İssenheim
manastırındaki çok kanatlı tablonun
orta panosu (Colmar müzesi), Paris

Foto Giraudon (LAROUSSE)

aşağıda, Clypeus Pietatis'in mineli
cilt kabı (XVII. yy), Condé müzesi, Fransa

altın, mine ve elmas işlemeli cilt kabı
(1620), Lehman koleksiyonu, New York

çok renkli oyma
şişeler, XVIII. yy.

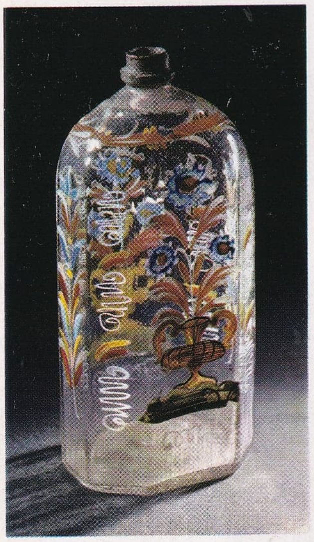

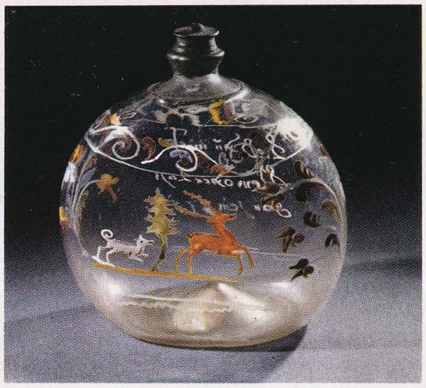

aşağıda, Leloutre'un Meissen işi saati
(1730-1756), Süsleme Sanatları müzesi, Paris

aşağıda, kumtaşından
testi, XVI. yy.

çini soba (1765), Süsleme Sanatları müzesi, Pari

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

ro yerini süsleyen «muhteşem bağışçı» heykelleridir. Sonraları, alman heykeltraşlarının en çok işledikleri tema, Magdeburg, Strasburg, Friburg-in-Brisgau'da görülen Uslu Bakireler'le, Çılgın Bakireler temasıdır.

XIV. yy.ın ikinci yarısından itibaren, özellikle XV. yy. Almanya'sında, aristokrat zihniyetin yerini burjuva zihniyetine bıraktığı bir çağ başladı. Bu çağa, bazen, *Sondergotik* (özel gotik) adı da verilmiştir. Bu devirde tek bir kilise tipi başarı kazandı: yan duvarların yüksekliği ile nef yüksekliğinin eşit olduğu *Hallenkirche;* Ulm kilisesiyle Viyana'daki *Stephanskirche,* bu üslûbun başlıca örnekleridir. Resim alanında okulların sayısı pekçoktur ve her biri ayrı bir bölgenin özelliklerini yansıtır. Etkisi görülen başlıca okullar, Bohemya'da tutunan Avignon okulu, Bourgogne ve Hollanda okullarıdır. Romantiklerin hayran olduğu Köln okulu ise bu hayranlığı hakedecek seviyede değildir; kaldı ki, okulun önderi olan Stefan Lochner, Konstanz gölü civarında doğmuştur. Hanse bölgesinin ünlü ressamı Frank'tır; Vestfalya'nınki Konrad von Soest, Schwaben'inki güçlü Lucas Moser, Ulm'unki sert Multscher, Bavyera'nınki gerçek üstücü sayılabilecek Malesskircher'dir. Bu resim tarzı, bu büyük sanatçı sayılabilecek ressamlarla en yüksek noktasına ulaşmıştır: *Güllü Çalılıktaki Meryem*'in ressamı Colmar'lı Martin Schongauer; İsenheim kilisesinde, mihrap arkalığındaki ünlü tabloyu yapan ve Frankonyalı olduğu sanılan Grünewald; Mantegna'dan esinlenen Tirollü ressam ve heykeltraş Michael Pacher ve Eski Hans Holbein.

XV. yy.ın ikinci yarısında, grafik sanatların özelliklerinden biri de gravürlerin bolluğudur: ağaç üzerine gravürler ve basmalar. Nürnbergli Wolgemut'un gravürcülüğü, ressamlığından çok daha değerlidir. Üstat E.S.'nin, *Akıl Kitabı* veya Amsterdam Kabinesi üstadının sadece gravür yaptıkları anlaşılmaktadır. Limburg kardeşlerin memleketi olan Meuse ve Ren nehirleri arasındaki bölgenin, minyatür alanında oynadığı milletlerarası önemli rolü de burada belirtmek gerekir.

Heykeltraşlık, resimden hiç de geri kalmamıştır. Bazı sanat tarihçileri, alman sanatına «barok öncesi» diye bir devirden bahsederler. Bu adlandırma pek yersiz sayılamaz: bu devir heykellerinde, kumaşların hareketli ve düzensiz duruşu çok yaygındır. Polonya asıllı Wit Stwosz, Krakow ve Nürnberg kiliselerinde yaptığı tahta mihrap arkalıklarında da barok üslûbun aşırı örneklerini vermişti. Nürnberg'teki çalışmalarında da, özellikle taş oymacılığı yapan Adam Krafft ve bronz sanatçılarının ilk temsilcisi Vischer ile rekabet eder. Tilman Riemenschneider, Frankonya'da bir çok heykel ve mihrap arkalığı yapmıştır.

● *Rönesans.* XV. yy.a nazaran Rönesans devri daha az eser verdi ama germen sanatının da en büyük temsilcisini yetiştirdi: desen ve gravürleri belki de resimlerinden üstün olan Albrecht Dürer (1471-1528). *Apokalypsis*'i canlandıran tablolarında da, *Dört Havariler* adlı büyük tablosunda da italyan sanatının getirdiği bütün yenilikleri ve buluşları benimsemiş, fakat kendi orijinalliğinden de hiçbir fedakârlık yapmamanın yolunu bulmuştur. Dürer'in çağdaşları ve kendisinden yaşça küçük olan meslektaşları arasında şunların da adlarını sıralayabiliriz: renkleri çok iyi kullanan ve bazı gariplikleri de olan Hans Baldung Grien; daha yavan olan ama İmparator Maximilian I'in sanat teşebbüslerinde ona çok yardımı dokunan Hans Burgkmair; protestanlığın sert kaideleriyle şehvet'i, Saksonya sarayındaki tablolarında garip şekilde birleştirmeği başaran Lucas Cranach; Tuna'da, peyzaj türünü bulanlardan biri olan Tunalı Albrecht Altdorfer. Daha verimsiz olan bundan sonraki kuşak, portreciliği ile kendi memleketinden çok İngiltere'de tanınan Genç Hans Holbein'i yetiştirmiştir.

Heykelciliğin şerefini korumak, Vischer'lerin Nürnberg'deki dökümhanesine düşüyordu. Burada üç kuşak çalıştı: Rönesans'ın etkisinde kalmadığı belli olan Eski Hermann, ailenin dâhi çocuğu Eski Peter, meşhur Aziz Sebaldur, sandukasını tasarlayan babaları ile bu sandukayı gerçekleştiren genç Hermann, genç Peter ve Hans. Bu atelyede, yatık heykelli ve armalı mezar taşları, Almanya'da pek az rastlanan incelikte küçük bronz heykeller de yapılmıştır. Augsburg'da, banker Fugger'lerin himayesinde, italyan sanatına hayran Adolf Daucher; Eichtätt'ta Loy Hering; Mainz'de ise, önceki çağdan kalma sanatı az çok devam ettiren kendine özgü bir sanatçı olan Hans Backofen ile karşılaşıyoruz.

Mimarlık ise daha bir kararsızdır: Nürnberg'teki evlerde gotik üslûp süregelmiş ve ancak pek ender binalarda (genellikle saraylarda) italyan mimarîsinin getirdiği sadelik ve ölçülük uygulanabilmiştir. Meselâ, Landshut yakınında, Plassenburg'da italyan sanatçılarının da katıldığı eserlerde veya Heidelberg'deki seçici Otto Heinrich sarayının cephesinde bu italyan etkisi görülür. Fakat çoğu zaman bu işlemeler, birtakım süs yığınlarından ibarettir.

● *XVII ve XVIII. yy. lar.* İlk yozlaşma belirtileri XVI. yy. ın sonunda, özellikle kuyumculukta görülür. Bu durum XVII. yy.da büsbütün hızlanmış, ancak birkaç mimar kendilerini bu yozlaşmadan kurtarabilmiştir: Augsburg'da germen ağırbaşlılığını sürdüren Elias Holl, Heidelberg'de birçok eser veren Schoch, Wolfenbüttel'de, protestan dinine has kutsal bir yapı tipi yaratmağa çalışan Paul Francke. En ilgi çekicileri Rottenhammer olan italyan taklitçisi bazı özentili ressamlar, değeri bugün yeni yeni anlaşılan bir üslûbun yaratıcısıdırlar. Duygulu bir sanatçı olan Frankfurtlu Adam Eisheimer ise, gerçek kabiliyetini gösteremeden Roma'da ölmüştür. XVIII. yy., Almanya için önce İtalya'nın, sonra da Fransa'nın etkisiyle bir yenileşme devri olmuştur. Büyük bir başarıyle benimsenen İtalyan üslûbu, «barok» kilise mimarîsinin en güzel örneklerini yaratmıştır: manastırlar, kiliseler, fazla süslemeli, canlılık dolu mistik ve heybetli yapılardır. Viyana ve Salzburg'da italyanların yerini alan mimarlar şunlardır: saray ve kiliseler inşa eden Fischer von Erlach ve Hildebrant; Tuna üzerindeki Melk manastırını yapan Prandtauer; Bohemya'da Dientzenhofer'ler; Dresden'de, Zwinger'in mimarı Pöppelman; protestan kilisesi meselesini ustalıkla halleden Bähr, Bavyera'da ve Schwaben'de Asam'lar ve Johann Michael Fischer.

Az zaman sonra, sivil mimarlıkta ve özellikle Versailles ve Marly'nin örnek olarak alındığı hükümdar ikametgâhlarında fransız etkisi ağır bastı. Bunların en muhteşemi, Frankonya'da Wirsburg sarayıdır; mimarı Johann Balthasar Neumann, Vierzehnheiligen (Ondört azizler) ve Neresheim'deki kiliselerde de aynı başarıyı göstermiştir. Hainaut'ta doğan, Boffrand'ın talebesi, süslemeci ve mimar Cuvilliés, Münih'te çok daha gösterişli bir Bavyera «rokoko» üslûbu yarattı.

Yüzyılın başlangıcında, protestan memleketler, Valon ve fransız «Hugenot»ların göç etmesinden faydalandılar. Friedrich II, mimarı ve dostu Knoblesdorf ile birlikte Potsdam'da oturduğu saraya damgasını vurmuştur.

Bazıları mimarî anılar da veren heykeltraşlar ve mermerciler (D. Zimmermann, Feuchtmayer, Günther ve daha sonraları, Viyana çeşmelerini süsleyen sevimli Räphael Donner), hayal ve sanatlarını, yapıların süslenmesinde, prenslerin imâlathanelerinde pişirilen porselen heykelleri şekillendirmekte kullanmışlardır. Ressamlar daha az dikkate değer; nitekim Würzburg'un piskopos-prens'i, evini süsletmek isteyince Tiepolo'yu davet etmek zorunda kalmıştır.

Roma'da, klasizme dönüşü hazırlayan çevrede Almanlar, nazariyecileri Mengs ve özellikle Winckelmann vasıtasiyle çok önemli bir rol oynadılar. Bu fikir akımı, *Brandenburg Kapısı*'nın mimarı Langhans ve heykeltraş Schadow ile Rauch'un yardımlarıyle Berlin'e yüzyılın başındaki manzarasını veren Schinkel'in yetişmelerini sağlamıştır; Münih'te ise, mimar Klenze ve heykeltraş Schwanthaler, daha güçsüz sayılabilecek bir sanatla, buna benzer bir rol oynamış, Weinbrenner ise Karlsruhe'nin manzarasını değiştirmiştir.

● *XIX. ve XX. yy.lar.* Gottfried Semper gibi bazı mimarlar italyan rönesans zevkine göre binalar inşa ediyorlardı; diğerleri ise Ortaçağdan ilham aldılar. Julius Raschdorff'un Berlin Katedrali, kubbesi bakımından demir mimarîsinin gelmiş geçmiş en cüretli eserlerinden biri olarak gösterilmesine rağmen (kubbenin çapı 35 m. yerden haç'a kadar yüksekliği 60 m.), bu çeşit mimarîye örnek olarak gösterilebilir. Münih'de Leo von Klenze, Heykel müzesini, Ruhmeshalle'yi (zafer tapınağı) geniş bir bilgiye ve arkeolojiye dayanan ağırbaşlı bir üslûpla inşa etti; Petrograd'a davet edilen Klenze, orada da Ermitage müzesini yaptı; Regensburg yakınlarında, Tuna'ya hâkim kayalıklar üzerinde inşa ettiği *Walhalla* ise, Roma'daki tapınağın taklidinden ibarettir. *Modern style* 1895'e doğru başladı ama dikkate değer bir eser vermedi. Ancak 1908'de, Peter Behrens ve Josef Hoffmann'la birlikte, binanın fonksiyonuna tamamen uygun bir yapı üslûbunu canlandıran sanatçı Werkbund oldu. Bauhaus'un kurucusu Walter Gropius da, aynı düşünceyle, betondan faydalandı. Nazi devrinde, mimar Speer, heybetli bir üslûpla rejimin kudretini yansıtmağa çalıştı, ama 1945'te yıkılan Başbakanlık binasında gerçek heybetten çok özentili bir büyüklük vardı. O tarihten bu yana, Wilhelm Ripahn (Köln), Rudolf Schwarz ve özellikle Hans Schwippert (Bonn'daki yeni parlamento binasının mimarı), çok daha ılımlı bir anlayışın ürünü olan eserler verdiler.

XIX. yy.ın başında Düsseldorf okulundan «Nâsıra'lılar» denilen alman ressamları bütün Avrupa'da ilgi uyandırdılar. Roma'da yetişen bu ressamlar, klasizmi bırakmış, bir çeşit katolik ve mistik romantizme geçmişlerdi; en tanınmışları, üstatları olan Overbeck ve Peter Cornelius'tur. Tamamen başka bir zihniyetle Beuron keşişleri de kutsal sanatı yenileme gayretini gösterdiler. Bu arada, daha az iddialı bazı sanatçıları da sayalım: C. D. Friedrich, Krüger, Avusturyalı Waldmüller, ünlü portreci Runge. İmparatorluğun sağladığı birlik sonucu, Berlin bir sanat merkezi olmağa başladı. En çok itibar kazanan sanatçılar, Bismarck'ın ve ihtiyar imparatorun virtüöz portrecisi Lenbach ile gerçekçi William Leibl oldu (1844-1900). Klasik kompozisyonu ve Roma eskiçağını sevmelerine rağmen, romantizmin son temsilcileri Arnold Böcklin (1827-1901) ve Hans Thoma'dır (1839-1924). Anselm Feuerbach (1829-1880) ve özellikle Hans von Marees (1837-1887) portrede Ferdinand von Rayski, karikatürde Wilhelm Busch, empresyonizmde Max Liebermann da roma eskiçağından esinlenmişlerdir. Louis Corinth natüralist konuları tercih etmiş, Max Slevogt, Manet'nin etkisi altında kalmış, Fritz von Uhde ise dinî resim ve üslûbu canlandırmağa çalışmıştır; Emil Nolde'den sonra Oskar Kokoschka, Max Beckmann ve Georg Grosz ekspresyonizmi benimsemişler, Paul Kiee de gerçek üstücülüğün ve soyut sanatın önderliğini yapmıştır.

Berlin'deki Tiergarten'i süsleyen heykellerle temsil edilen resmî heykeltraşlık (Tiergarten'in ana yoluna Berlinliler alay olsun diye Puppenallee, yani Bebekler yolu derler), Münihli Hildebrand olmasa çok zavallı bir duruma düşerdi. Adı burada anılmağa değer öteki sanatçılar da şunlardır: Wilhelm Lehmbrück, Georg Kolb, Renée Sintenis, XV.yy. alman geleneğine bağlı Ernst Barlach ve özellikle Adolf Hitler'in gözde sanatçısı ve Berlin'deki başbakanlık binasındaki büyük heykelleri yapan Arno Breker.

Süsleme Sanatları

IV. yy. da Augsburg'da sırlı çömlekler ve ziynet eşyası yapılmaktaydı. VII. yy.da manastırlar gerçek birer sanat okulu oldu; bu devrin özelliğini gösteren *Tasillo'nun Kutsal Kâsesi,* merovenj ve karolenj üslûplarının bir karışımıdır. IX. yy. da ise Karolenj üslûbu Bavyera'da hâkim oldu. *Charlemagne'nın Tacı* (Viyana) ve *Lothar'ın Salibi* (Aachen) bu konuda iyi bir fikir verebilecek eserlerdir. XI. yy.da Bizans'ın etkisi ağır bastı (Basel katedralinin *Altın Mihrabı,* Clluny müzesi). Lorraine kuyumculuğu da meşhurdu. XII. yy.da, Leipzig'de kalay sırlı çanak çömlek yapılıyor, Köln'de türkuvaz mavisi sineler hak ediliyor (*Aziz Potentius'un Sandukası,* Louvre müzesi), Helsmershausen benediktin manastırının keşişi Theophilus Presbyter *Schedula Diversarom Artium* (Çeşitli Sanatlar) adlı kitabını yazıyordu. XIV. yy.da İtalya'da çok beğenilen alman sanatçıları, azizlerin sandukalarını süsleyen güzel şeffaf mineler yaptılar. XV. yy. kiliselerde, mihrap arkalıklarını süsleyen oyma ağaçtan, boyalı ve altın yaldızlı baş döndürücü bir gerçekçiliğin ürünü olan büyük eserler devri-

almaşık

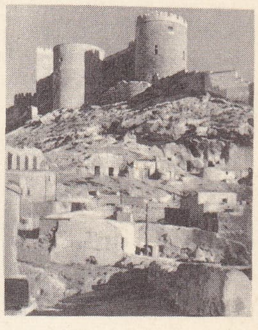

ALMERİA

Foto. Archives Mas (LAROUSSE)

dir. XVI. yy.da Augsburg, İtalya'nın tesirindeydi; Nürnberg ise esas itibarıyle Alman kalmıştı; gotik gelenek, asıl masa kuyumculuğunda tutunuyordu (acayip şekilli hayvanlar, gemiler v.b.); ilk saatlara «Nürnberg Yumurtası» adı verildi; saatçılık gün geçtikte daha inceleşen mekanik kombinezonlara yöneliyor, camcılıkta, üstünde arma ve dövizler bulunan mineli büyük kâseler yapılıyordu. Westerwald'in gri ve mavi kum taşları, Raieren'in esmer kum taşları, Bavyera'nın çini sobaları, Nürnberg'in çinileri ve Lauingen'in duvar halıcılığı da kayda değer. XVII. yy.da ince marangozluğun en ünlü ustası Ulrich Baumgartner, sedef, fildişi, sert taş kakmalı değerli bir malzeme kullanıyordu; ağaç üzerine çalışan oymacılar birbirleriyle ustalıkta yarış ediyorlardı: bunlardan biri, Pronner, bir kiraz çekirdeği üzerine yüz insan başı oyacak kadar marifetliydi. Potsdam atelyeleri, 1679'dan itibaren, şarap renginde cam imal ediyor, Bohemya ise, faseta yontmacılığında ve gravürcülükte şöhret yapıyordu. Nantes fermanı'nın iptalinden sonra memleketinden kovulan bir fransız, Berlin'de zamanla meşhur olan bir halıcılık atelyesi kurdu. XVIII. yy.da fransızların Louis XV stili, alman mobilyacılarını etkiledi; Nürnberg'de, Simon Truger, tahta ve fildişine oyduğu o sık sık taklit edilen figürlerini yarattı; 1704'ten itibaren Meissen sert porselen imaline başladı (çok makbul olan Eski Saksonya işleri); diğer seramik merkezleri arasında Ansbach, Bayreuth, Frankenthal, Nymphenburg ve Kassel'i sayabiliriz.

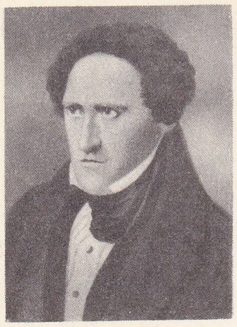

Carl Jonas ALMQVIST

XIX. yy.ın ilk altmış yılında, kayda değer bir şey yoktur; şehirlerde yapılan yeni inşaatlarda, romantizmin tesiriyle taklitçilik ve eski zevk alabildiğine yayılmıştı; daha sonra, Ruskin'in yazılarına, William Morris'in denemelerine bir meraktır başladı. Sanat hareketleri bakımından Berlin artık Münih'i geride bırakmıştı; modern üslûp bir ara moda haline geldi. XX. yy.da, Werkbund'un akılcı doktrine karşı takındığı tutumun (1908) sonuçları bugün de devam etmektedir. (L)

Almanya'ya Dair (*De l'Allamagne*), Madame de Staël'in, Fransa'da 1810'da basılan, fakat bakan Savary tarafından yasaklanan eseri; ancak 1813'te Londra'da ve 1815'te Paris'te yayımlanabildi. Bu kitap, yazarın, 1803 ile 1808 arasında Almanya'ya yaptığı çeşitli ziyaretler üzerine ve kozmopolit dostlarının, özellikle A. W. Schlegel'in tesiriyle yazılmıştır; Napolyon Fransası'na karşı açık bir düşmanlığı belirtir ve onun karşısına duygulu, heyecanlı, filozof bir Almanya çıkarır. Eserde, yazarın daha 1800'de yayımladığı *De la Littérature* (Edebiyata Dair) adlı kitabında ele aldığı, Kuzey ve Güney edebiyatları arasındaki tezat tekrar işlenmiştir. Fakat bu defa yazar Kuzey edebiyatlarına *romantik* adını vermekte ve ikinci kısmın XI. bölümünü de, romantizmin alman okulunca yapılan ilk tarifine ayırmaktadır. Kitabın ilk kısmında örf ve âdetler ele alınmış, ikinci kısmında edebiyat ve sanat konuları işlenmiş, üçüncü kısımda felsefe (Madame de Staël'in bu alanda ancak üstünkörü bir fikri vardır) ve ahlâk üzerinde durulmuş, dördüncü kısım ise dine ve heyecana tahsis edilmiştir. (L)

Almanya'ya Dair (*De l'Allemagne*), alman şairi Henri Heine'nin 1835'te fransızca yayımlanan eseri. Heine, Paris'e yerleştikten hemen sonra, romantik okulun doğuşundan beri alman edebiyat ve düşüncesinin durumunu Fransa'ya tanıtmak amacıyle bu eseri kaleme almıştır. Romantizme ait incelemesinde, Madame de Staël'in bazı düşüncelerini düzeltmeğe çalışır. Romantiklerin hıristiyan spiritüalizmine ve Ortaçağa karşı aşırı saydığı hayranlıklarını tenkit eder. Alman düşüncesine toplu bir bakışta, Lüther, Spinoza, Kant, Fichte ve Geothe'nin bu düşünceye neler kattıklarını belirtir: hepsi de, insan zihnini Hıristiyanlığın çelici görüşlerinden kurtarmış ve Heine'nin de isteyip müjdelediği payen bir sansüalizm'e geçiş yollarını hazırlamışlardır. (L)

Almanya-Rusya savaşı, İkinci Dünya savaşının başlıca safhası; 1941'den 1945'e kadar süren bu savaş, Batılı müttefiklerin yardım ettiği Rusya ile, İtalya'nın ve Mihver peyklerinin desteklediği III. Hitler Reich'ı arasında oldu (Bk. *İkinci* DÜNYA SAVAŞI). Balkan muharebesi yüzünden bir ay geciken, fakat alman genelkurmayınca 1940 sonbaharından beri inceden inceye tasarlanan Almanya'nın Rusya'ya saldırısı, 22 haziran 1941'de başladı ve dört yıl sürecek uzun bir savaşa yol açtı; bu savaşta Ruslar Elbe'ye kadar uzandı ve III. Reich'ın yıkımını tamamlamış oldu. Hareket üç bölüme ayrılabilir: Rusya'nın istilâsı (1941-1942), sovyet topraklarının kurtuluşu (1943-1944), Kızıl ordunun Balkanlar'da ve Doğu Avrupa'da saldırıya geçmesi (1944-1945).

● *Rusya'nın istilâsı.* 22 Haziran 1941'de Brauchitsch'in kumandası altındaki kara kuvvetleri genelkurmayı (Oberkommando des Heeres) tarafından idare edilen alman kuvvetleri, üç ordu grubuna bölünmüştü: Leeb, Bock ve Rundstedt (3 200 uçağın ve 10 000 tankın desteklediği 220 tümen). Sovyetlerin 150 tümeni 1 800 km. lik bir alana yayılmış ve kuzeyde Voroşilov, ortada Timoçenko, güneyde Budienni'nin emrine verilmişti. Son defa «yıldırım harbi» taktiğine baş vuran Brauchitsch, zırhlı birlikleriyle yarma hareketine girişti ve düşmanın bütün hatlarını derinliğine yararak arkadan sardı. Kuzeyde Leeb, Tallin (25 ağustosa kadar burada durmak zorunda kaldı), Pskov ve Velike Luki yönünde ilerledi; 10 eylülde, Stalin hattını yararak Leningrad'ı kuşattı, Staraya-Russa'ya ulaştı ve Vitebsk yakınında merkez kuvvetleriyle bağlantı kurdu. Bunlar, Minsk'de önemli sovyet ordularını mahvettikten sonra, Berezina'yı aşıp yukarı Dinyeper'e ulaştılar. Smolensk 10 ağustosta düştü. Von Bock, eylül ayında savunmaya geçmek zorunda kaldı ve bu savunma, Uman (8 ağustos) ve Kiev'de (19 eylül) sovyet orduları Rundstedt tarafından eleninceye ve Budienni kuvvetlerini aşağı Dinyeper'e çekinceye kadar sürdü. Gerçekten de, Budienni'nin çekilmesi üzerine, Brauchitsch bütün zırhlı kuvvetleri toplayarak Timuçenko'ya yüklenebilmişti. 1-15 Ekimde Guderian'ın ve von Weichs'ın tankları Orel ile Briansk'a, Hoth ve Hoepher'inkiler ise Viazma'ya yürüdü. 18 Ağustostan sonra Moskova savaşı başladı; beş ay süren şiddetli çarpışmalardan sonra alman ordularının stratejik başarısızlığa uğraması bir kumandanlık buhranına yol açtı (Bk. MOSKOVA SAVAŞI). 2 Milyon esir almış olmasına rağmen Hitler, bundan sonra düzenli ve yorucu bir mücadeleye geçmek zorunda kaldı. Moskova savaşı sırasında, Rundstedt başarılarına devam ediyordu: Karkov'u 24 ekimde, Kursk'u 2 kasımda, Odessa'yı ise 16 ekimde aldı. Kasımda Yukarı Don'a ulaştı, birkaç gün Rostov'u işgal etti, buradan ayın 29'unda sovyet karşı saldırısıyle püskürtüldükten sonra Kırım'ı ele geçirdi; Sivastopol ise uzun bir muhasaradan sonra ancak temmuz 1942'de düştü. Ama, kış mevsimi, alman ordusuna son derece ağır bir darbe indirdi, rus ikliminin gerektirdiği özel techizatı sağlamak bakımından büyük güçlüklerle karşılaşıldı: bu da, Sovyetlerin Moskova'yı tamamıyle kurtarmalarına imkân verdi. Mart 1942'de karşı saldırıya geçen Ruslar, Viazma önlerine vardılar; o sırada güneyde bulunan Timoçenko, Aşağı Donets'e başarıyle saldırdı. 1942, S.S.C.B. için kritik bir yıldı: çünkü girişmiş olduğu dev çaptaki silâhlanma teşebbüsünün sonuç vermesini beklemek zorundaydı. 12 Mayısta, Timoçenko'nun Karkov'a saldırarak alman taarruzunu önlemeğe çalışmasına rağmen, Almanlar 240 tümenle yeniden bir başarı kazandılar. 28 Haziranda von Bock, 3 000 uçağın desteklediği 60 tümenini Voronej'e gönderdi, buradaki rus direnmesi, saldırının kuzeye doğru yayılmasını önledi. Bu arada Paulus Stalingrad'a yürüyor ve Kalaç mevkiinde Don'u aştıktan sonra, 20 ağustosta şehrin dış savunma hatlarına ulaşıyordu. Sağında, von Kleist Aşağı Don'u geçmiş, 28 temmuzda Rostov'u almış ve Kafkasya'ya doğru ilerleyerek 21 ağustosta alman bayrağını Elbruz'a dikmiş, 10 eylülde de Novorosisk limanını ele geçirmişti.

● *Sovyet topraklarının kurtuluşu.* 1942-1943 Kışı savaşın dönüm noktası oldu: üslerinden uzak kalan, 2 000 km. lik bir cephenin doğurduğu lojistik güçlüklerin içinden çıkamayan, stratejik hedef olarak seçtikleri Bakû'dan da henüz 600 km. uzakta bulunan Almanlar ilerlemeyi durdurmak zorunda kaldılar. Müşavirlerinin ihtarına rağmen Hitler, boşu boşuna bütün çabasını Stalingrad'ın fethine harcadı; alman silâhlı kuvvetleri 31 ocak 1943'te, burada, İkinci Dünya savaşının en acı yenilgilerinden birini tattı. Sovyetler ise tersine, cephe gerisinde sabırla topladıkları ihtiyatları, Ural ile Türkistan'da acele kurulan silâh fabrikalarının sağladığı malzemeyle ve savaşın sonuna kadar gittikçe artarak sürecek olan amerikan yardımıyle donatıyorlardı. 7 Eylül 1942'de Stalin, birliklerine gerilemeyi yasaklayan meşhur emrini verdi: Rokossovski ve Ieremenko'nun yönettiği ilk büyük sovyet saldırısı 19 kasımda başladı: Stalingrad kurtuldu ve Kızıl ordu alabildiğine ilerlemeğe başladı. Artık son durağı Berlin olacaktı. Rus kuvvetleri, ilkin Almanları Don kıvrımını boşaltmağa zorladı. Kırk beş günde 600 km. ilerleyerek Rostov'u 14 şubatta geri aldı ve Almanları Kuban köprü başına püskürttü. Aralık ayında saldırı kuzeye yayıldı: Vatutin, donmuş olan Don'u geçerek, 1943 şubatının 8'inde Kursk'u, 16'sında ise Karkov'u kurtardı (ama bir alman karşı saldırısı ile geri püskürtüldü). Kuzeyde, alman silâhlı kuvvetleri Schlüsselburg'u kaybetmiş (12 ocak) ve Moskova'nın 300 km. berisine çekilmişti.

1943 Yaz seferi Kızıl orduya 400 km. lik bir hamle yaptırdı. Harekât, von Kluge'nin Kursk çıkıntısına karşı giriştiği saldırı ile temmuzda başladı. Ama 13 temmuzda Viazma tarafından yavaş yavaş güneye doğru yayılarak gelişen sovyet saldırısı alman cephesini 40 km. yardı. Orel ile Bielgorod 5 ağustosta, Briansk 17, Karkov ise 23 ağustosta, Stalino eylülün 8'inde, Smolensk 25'inde, Kremençuk 29'unda düştü. Ekimin başında, Ruslar Kiev'den Zaporoji'ye Dinyeper boyunca ilerlediler; 7'sinde Kiev'in kuzey ve güney ile Kremençukun güneydoğusunda Dinyeper'i geçtiler: Koniev buradan Krivoy-Rog'a atılırken, Tolbukin Azak denizinin kuzey kıyısını temizleyerek 6 kasımda Kerson'a vardı. Aynı gün Kiev kurtuldu, Ruslar da hemen Jitomir ve Korosten'e doğru ilerlediler. Çok geçmeden, Manstein tarafından 17 kasımda sol kanatlarına yapılan karşı saldırı Rusları durdurdu: Manstein 150 000 kişi ve 1 500 tankla saldırıp iki şehir ele geçirdi; Krivoy-Rog'daki alman garnizonu ise direnmesine devam ediyordu. Kısa bir soluk aldıktan sonra, sovyet kış saldırısı 24 aralıkta yeniden başladı ve sovyet topraklarının büyük kısmı kurtulduktan sonra nisan 1944'te sona erdi. Saldırı Kiev kesiminde başladı; burada, Kızıl ordu, bir kere daha alman kuvvetlerini ikiye bölmeğe çalıştıysa da başarı elde edemedi; önce Korosten ile Jitomir yeniden ele geçirildi (31 aralık); Sarni (12 ocak 1944), Rovno ve Lutsk (3 şubat) kurtarıldıysa da, Manstein'ın Vinnitsa üzerine yaptığı bir karşı saldırı Rusların ilerlemesine yeniden engel oldu. 15 Ocak 1944'te saldırı kuzeyde tekrar başladı, Peypus gölüne (Çudsk) ise şubatta ulaşıldı. Jukov'un kumandası altında, Sarni'den Kerson'a kadar uzanan güney cephesinde, 3 şubatta ikinci bir safha başladı: 11 martta Koniev, Uman'ı kurtardı, 15'inde Bug'u, 19'unda da Dinyester'i geçti; sonunda, Malinovski, 13 martta Kerson'a, 10 nisanda da Odessa'ya girdi. Sivastopol'un 9 mayısta düşüşü, Kırım'daki alman direnmesinin sonu oldu. Nihayet 4 martta, Lutsk ve Rovno'dan çıkan Jukov, birliklerini güneye doğru, Karpatlar'a saldı: 26 martta Çernovstsi'ye varan bu kuvvetler, 5 nisanda Ternopol'u işgal etti ve Koveli tehdide başladı. Sovyet sınırı Romanya ve Polonya'da aşılmış oluyordu.

● *Balkanlarda ve Doğu Avrupa'da sovyet saldırısı.* Müttefiklerin Normandiya çıkarmasından sonra 1944'te yaz seferi başladığında, Kızıl ordunun on bir cepheye bölünmüş sekiz milyon askeri vardı; buna karşılık alman silâhlı kuvvetleri 210 tümeni geçmiyordu. 23 Haziranda saldırı kuzeyde, Pripet bataklığından başladı ve çok geçmeden 1 200 km. lik bir cepheye yayıldı. Vitebsk'in düşmesinden sonra, Bagramyan Dvina'yı aştı, Govorov ise 23 ağustosta Tallin'e girdi. Riga 13 ekimde düştü (bunun sonucu olarak da alman silâhlı kuvvetleri baltık ülkelerini boşalttı), 18'inde Goldap'da Prusya sınırına varıldı. Merkezde, temmuz'un 5'inde Minsk, 13'ünde Vilnius, 26'sında Lublin kurtuldu. 1 Ağustosda, Kovno ile aynı anda Varşova'nın kenar mahallelerine varıldı: burada polonya vatanseverlerinin baş kaldırmasına rağmen, Ruslar beş ay daha Varşova'ya giremediler (Bk. VARŞOVA, *askerî tarih*). 15 Temmuzda Koniev Karpatlar'a saldırdı ve Sandomir'in yakınında Vistül'ü aştı: 27-30 temmuz arası Lvov, Stanislav ve Przemysl

Foto. X (LAROUSSE)

düştü. Balkanlar'da Malinovski ile Tolbukin, Yaş ile Kişinev'i aldılar (23 ağustos). Ruslar 31 ağustosta Bükreş'teydiler, 1 eylülde bulgar sınırını aştılar, ayın 18'inde de Sofya'ya girdiler. Kışın, hareket cephenin her yerinde durulurken, ilerleme Transilvanya'da devam ediyordu. Ploeşti ve Krayova'dan çıkan Malinovski, ekimde Timişoara ve Debrecen'e vardı; Tolbukin ise Tito ile bağlantı kurarak ve bulgar tümenlerinin desteğiyle ayın 19'unda Belgrad'a girdi (Bk. BALKANLAR, *askerî tarih*) ve vakit kaybetmeden, Tuna ile Drava arasından yukarı çıkarak düşman direnmesinin kuvvetli noktası olan Budapeşte'ye akın etti. 6 Aralıkta, birlikleri Balaton gölüne varmıştı; burada, Budapeşte-Nagi hattı üzerinde sağlam bir alman cephesiyle karşılaştı. Bu cephe, Yunanistan'dan zar zor geri çekilen von Weichs'in birlikleriyle Zagrep'e doğru uzuyordu (Bu cephe 15 mart 1945'e kadar direndi). Savaşın son seferi sekiz ordu grubu ile 12 ocak 1945'te başladı ve bu orduların ilerlemesi durmadan devam etti. Çerniakovski, Pregel'i aştı ve Doğu Prusya'yı ele geçirdi. Narev'den hareket eden Rokossovski, 1 şubatta Thorn'u aldı ve 22 şubatta Grudziadz'da, Vistül'deki alman cephesini çökerterek Rugenwald yakınında Baltık'a ulaştı (mart). Dantzig 29 martta teslim oldu; 26 nisanda Rokossovski Stettin'e (Szczecin) girdi ve 3 mayısta Wismar'da ingilizler ile bağlantı kurdu. Merkezî Polonya'da, Jukov 17 ocakta Varşova'ya girdi ve Poznan'ın her iki yanından Küstrin'e doğru ilerledi; 12 martta bu şehre girdi. Oder'in sağ kıyısı bu sırada Kızıl ordunun elindeydi. 16 Nisanda Berlin savaşı başladı: 2 mayısta Jukov ve Koniev'in birleşik darbeleriyle Berlin düştü. Koniev, ocak ayının 12'sinde Sandomir'den hareket etti, Krakow'a 19'unda vardı, Silezya'da Oder'e ulaştı ve aştı (bu arada, 7 mayısta teslim olan Breslav'ı bir yana bıraktı). Bununla beraber, Nesse'de ve Viyana'yı koruyan ve sonuna kadar dayanan Ratibor (Raciborz)-Teschen (Cieszyn) hattında ciddî bir direnmeyle karşılaştı. 16 Nisanda Koniev son saldırısına geçti ve 25'inde Potsdam'da Jukov'un, Torgau'da da Patton'un birlikleriyle temas kurdu. Güneyde ise, Malinovski Bratislava'ya ilerledi (7 nisan) ve ayın 13'ünde Tolbukin ile birlikte Viyana'ya girdi; Tolbukin Budapeşte'yi aldıktan sonra (13 şubat) ve Balaton sürgüsünü havaya uçurttuktan sonra (mart) amerikan birliklerinin önünde Steyr'e doğru ilerlemeğe başlamıştı. (→ Bibliyo.) [L]

ALMASFİZİTÖ, Macaristan'da (Komárom, ida. bölgesi), Tuna yakınında şehir. Lispe'deki petrol yataklarından borularla gelen ham petrol burada işlenir. Alüminyum sanayii. (L)

ALMASİLYUM i. Aşınmağa karşı dayanıklılığı ve ilgi çekici mekanik özellikleri dolayısıyle kullanılan hafif bir alüminyum, magnezyum (yüzde 1) ve silisyum (yüzde 1-2) alaşımı (Bk. ALMELEC). [L]

ALMASY (György), macar gezgini, etnograf ve ornitologu (1867-1933). İç Asya'nın coğrafya ve etnografyasını incelemek için iki gezi yaptı. Önce Taşkent ve Viernij'den geçerek, İli vâdisini ve Tienşan'ı gezdi (1900). Burada yaşayan ve islâm kültürüyle karşılaşmamış yerli İç Asya türklerinin (Kırgızlar) dil, hayat ve âdetlerini inceleyerek, *Vandorutam Azsia Szivébe* (Asya İçine Yaptığım Yolculuk) [1903] adlı eserini yayımladı. İkinci gezisini 1906'da Çin'e yaptı ve bu ülkenin jeoloji, meteoroloji ve etnografyasını inceledi. (M)

ALMÁSY (Lászlo Ede), macar gezgini; György Almàsy'nin oğlu (doğ. 1895). Otomobille Mısır Sudan'ında (1926) ve uçakla Libya çölünde yaptığı keşif gezileri (1930), bu bölgelere ait yeni coğrafya bilgileri kazandırdı. (M)

ALMAŞ i. Mant. Birinin doğruluğu ötekinin yanlışlığını gerektirecek şekilde tasarlanmış iki önermeden meydana gelen düzen. (Örnek: *Madde bölünmez unsurlardan kurulmuştur veya madde alabildiğine bölünebilir. Dünya yaratılmıştır veya oldum olası vardır.* Bir almaşın iki önermesi arasında ortalama bir yol yoktur; bu yüzden biri yanlışsa öteki ister istemez doğru olur.) [L]

ALMAŞ veya **AMLAŞ,** Banat'ta bir romen knezliği (beylik). Almaş vâdisinde kurulmuş olan beyliğin merkezi Drerkova kalesiydi. Beylik, XVII. yy. da Osmanlılar tarafından işgal edildi. (M)

ALMAŞIK sıf. Bot. Gövdeyi temsil eden silindirin üzerinde, değişik yükseklikte, tek tek çıkan yaprak veya dalların dizilişi için kullanılır. ‖ *Almaşık çiçekli,* çiçeklerinin dizilişi almaşık bir bitki için kullanılır. ‖ *Almaşık yapı,* iki çenekli bitkilerde, taze köklerin tipik yapısı. Burada iki odun damarı bir soymuk damarını çevreler. ‖ *Almaşık yapraklı,* yapraklarının dizilişi almaşık bir bitki için kullanılır. (L)

ALMA TADEMA (sir Laurence veya Laurens), hollanda asıllı ingiliz ressamı (Dronrijp 1836-Wiesbaden 1912). 1869'da Londra'ya yerleşti; şöhretini, çok ince, yeni-klasik üslûbuna borçludur. Eserlerinde Ortaçağ veya Eskiçağ sahnelerini canlandırır. Frankfurt, Lille, Madrid ve Moskova müzelerinde eserleri vardır. (L)

Almaviva, Beaumarchais'nin kahramanı. Şahsında eski soylular sınıfının bütün zerafetini, imtiyazlarını ve istismarcılığını taşıyan, ahlâk düşkünü ve ahlâk bozucu soylu kişi. *Sevil Berberi*'nde hep baskın çıkar, ama *Figaro'nun Düğünü*'nde, Figaro, Suzanne ve Almavia kontesi karşısında dikiş tutturamaz. (L)

ALME i. (fr. k.). Alplerde, yüksekte bulunduğu için kışın gidilemeyen çayırlara verilen ad. (L)

ALMEİDA (Antonio JOSÉ DE), portekizli hekim, hatip ve devlet adamı (Vale de Vinha 1866-Lizbon 1929). Gençliğinde cumhuriyetçiydi, 1910 geçici hükûmetinde İçişleri bakanı oldu, ilk ve yükseköğretim alanlarında önemli reformlara girişti (1911). 1919'dan 1923'e kadar cumhurbaşkanıydı. (L)

ALMEİDA (Brites D') [*Portekiz Jeanne d'Arc*'ı veya *La Pisquentra* da denir], XIV. yy. da, Juan I zamanında yaşadı; Aljubarrota'da ekmekçiydi. 1385 İspanyol istilâsında, elindeki fırıncı küreğiyle tek başına yedi ispanyol askerini öldürdü. Camoens bu kahraman kızı bir eserinde canlandırmıştı. (L)

ALMEİDA (Francisco DE), portekizli amiral (Lizbon 1450'ye doğr.-Ümit burnu 1510). 1505'te, Hindistan'a gönderilen ilk kral naibi. Hindistan pazarını Portekizlilerin elinden almak isteyen Mısır sultanının kurduğu filoyu yok etti (1509). Ümit burnunda Kafre kabilesi zencileri tarafından öldürüldü. (L)

ALMEİDA (Guilherme DE), brezilyalı şair (Campinas, Sao Paulo, 1890). Brezilya'da klasik bir yazar olarak kabul edilen Almeida, çeşitli şiir kitaplarından başka Verlaine, Baudelaire ve Tagore'dan çeviriler yaptı. 1958'de, Olegario Marianno'nun ölümünden sonra «şairlerin prensi» unvanını aldı. (L)

ALMEİDA (Manuel Antonio DE), brezilyalı romancı (Rio de Janeiro 1830-Macae yakınında, bir deniz kazasında öl. 1861). *Memorias de un Sargento de Milicas* (Bir Milis Çavuşunun Hatıraları) [1854] adlı romanın yazarı. Bu romanda yer alan hareketli olaylar, XIX. yy. ın başında bir sömürge olan Rio de Janeiro'da geçer. (L)

ALMEİDA GARRETT (Joao Baptista DA SILVA LEITAO, vikont), portekizli yazar ve devlet adamı (Porto 1799-Lizbon 1854). 1820 Devrimi sırasında politika hayatına atıldı. Liberalliği yüzünden kral Juan VI'nın ölümüne kadar, Le Havre ve Paris'te sürgün yaşadı (1823-1826). 1828'de yine sürgüne gönderildi. Passos Manuel'in hükûmet darbesine kadar (1836) yabancı ülkelerde, özellikle İngiltere'de kaldı, memleketine dönünce milletvekili seçildi, fakat 1842 «pronunciamiento» su sırasında gene başı derde girdi. 1851'de Dışişleri bakanı oldu. Liberalizm ile romantik ve millî bir edebiyat ülküsünü bağdaştırmıştır. Hatip, tarihçi ve romancıdır. Büyük bir şair de olduğunu gösteren başlıca eserleri şunlardır: *Camoens* (1825); *Dona Branca* (1826); *A Lirica de Joao Minimo* (Joao Minimo'nun Türküsü) [1829]; *Folhas Cahidas* (Düşmüş Yapraklar) [1856]. Fakat, her şeyden önce millî tiyatronun yaratıcılarındandır: *Un Auto de Gil Vicente* (Gil Vicente'nin bir Auto'su) [1840], *Filipa de Vilhena* (1840) ve en önemli oyunu sayılan *Frei Luis de Sousa* (1844). [L]

ALMELEC i. (fr. k.). Bileşim bakımından almasilyum'a benzeyen, ama içinde daha az magnezyum (yüzde 0,6) ve silisyum (yüzde 0,6) bulunan alüminyum hafif alaşımı: *Mekanik özellikleri ve uygun elektrik iletkenliği dolayısıyle, almelec, özellikle iletken ve kablo yapımında kullanılır.* (L)

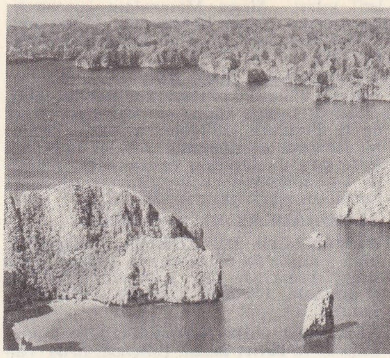

ALONG koyu

ALMELO, Hollanda'da (Overijsel eyaleti) şehir. Overijsel kanalı üzerinde; 55 800 nüf. Maden sanayii, makine yapımı. Dokuma sanayii; konfeksiyon. Ayakkabı. (L)

ALMENDRALEJO, İspanya'da (Badajoz eyaleti) şehir; verimli bir ovanın ortasındadır; 20 900 nüf. XVI. yy. dan kalma bir kilise. Pazar yeri (şarap ve damıtılmış içkiler, meyve, yağ, tahıl). [L]

ALMENE i. Doğu Hindistan'da kullanılan bir ağırlık birimi: 1,57 kg. (L)

ALMER (Christian), isviçreli kılavuz (Grindelwald 1826-?, 1897). Alp dağlarının birçok zirvesini fethe çıkan ekiplere katıldı: Mönch (1857), Eiger (1858), Fiescherhorn (1862), Nesthorn (1865), Grandes-Jorasses'in batı tepesi (1865), Dolent boğazı (1865), Aiguille Verte (1965), Ecrins (1869), Argentera (1879). [L]

ALMEREYDA (Eugène Bonaventure VIGO, *Miguel* denir), fransız gazeteci ve ihtilâlcisi (Haute-Garonne'da Bezins-Garreaux 1883-Seine'de Fresnes 1917). Val d'Andorre'lu bir ailedendi. Paris'e on yedi yaşında gitti ve mücadeleci bir anarşist olarak tanındı. *Libertaire* ve *Guerre Sociale* (Sosyal Savaş) gazetelerinde yazarken, cinayete teşvik, orduya hakaret ve sabotaja teşebbüs suçlarından çeşitli cezalara çarptırıldı. 1913'te *Le Bonnet Rouge* (Kırmızı Takke) adlı gazeteyi kurdu. 7 Ağustos 1917'de tutuklandı ve birkaç gün sonra hücresinde esrarengiz bir şekilde öldü. — Sinemacı olan oğlu, Jean VIGO* adıyle tanınmıştır. (L)

ALMERİA, İspanya'nın Endülüs bölgesinde şehir, Akdeniz (Almeria körfezi) kıyısında eyalet merkezi; 90 500 nüf. Abdurrahman III tarafından inşa edilmiş, Mansur ve Javran tarafından genişletilmiş eski bir arap kalesi (Alcazaba). Granada üslûbunda gotik katedral (XVI. yy.). Önemli balıkçı limanı; üzüm ve portakal ihracı. Turistik merkez. — *Almeria eyaleti,* Endülüs'ün doğusunda Akdeniz boyunca uzanır: 360 800 nüf. Hemen bütünü ile dağlık bir bölgedir (Merkezî Betik dağları). İklimin fazla kurak olması yüzünden yükseklerde olduğu kadar kıyı kesiminde de step manzarası hâkimdir. Tarım alanında başlıca özellik ihraç edilmek üzere yetiştirilen üzümdür. Eskiden çok önemli olan maden işletmesi (demir ve kurşun) önemini kaybetmiştir.

— Tar. VII. yy. da şehri fetheden Araplar tarafından şehre Almeria adı verildi. (el-Mariya, gözleme kulesi.) İspanyollar şehri 1489'da ele geçirdiler. İspanya iç savaşı sırasında, Deutschland zırhlısını bir cumhuriyetçi uçağın bombalamasına karşılık olmak üzere 31 mayıs 1937'de, milletlerarası kontrole katılan alman harp gemileri Almeria limanını bombaladılar. (L)

ALMHULT, İsveç'te (Kronoberg) kasaba: 4 600 nüf. Önemli demiryolu kavşağı. Linné'nin doğduğu yer. (L)

ALMİKİ i. Zool. Tanrekgiller ve soreksgillere benzer, Antille'de yaşayan böcekçil bir memeli. (İlmî adı: Solenodon paradoxus.) [Vücudu uzun ve sert kıllarla kaplı, kuyruğu pulludur, burun delikleri hortum şeklindedir.] (L)

ALMİSSA. Bk. OMİS.

ALMODOVAR DEL CAMPO, İspanya'nın Yeni Castilla bölgesinde (Ciudad Real eya-

Foto. Service Aérien Français (LAROUSSE)

leti) şehir; Sierra Morena'nın kuzeyinde, Puertollano kömür havzasında; 15 600 nüf. Damıtma sanayii. Juan de Ávila'nın memleketi. (L)

ALMODOVAR DEL RİO (Juan Manuel Sanchez ROMATE Y GUTİERREZ DE CASTRO, dük), İspanyol siyaset adamı ve diplomatı (Jerez de la Frontera 1859-Madrid 1906). Zengin bir ispanyol ailesindendir. Liberal hükûmetlerde üç defa Dışişleri bakanı oldu, Fransa ile Fas anlaşmalarını imzaladı ve Algeciras konferansında başkanlık yaptı. (L)

ALMOHADLAR. Bk. MUVAHHİDLER.

ALMONACİD DE ZORİTA, İspanya'da, Yeni Castilla'da (Guadalajara eyaleti), Tajo ırmağı kenarında köy: 1 300 nüf. Tajo nehri üzerinde, 140 MW. gücünde *Zorita* atom santralı. (L)

ALMONTE (Juan Nepomuceno), meksikalı general ve devlet adamı (Michoacan'da Valladolid 1804-Paris 1869). «Cortes»te milletvekili, general, Millî Savunma bakanı. Juarez'e karşı Miramon'un tarafını tuttu; 1860'ta, İspanya ile bir antlaşma imzaladı ve bu yüzden vatan haini sayıldı. 1862'de fransızların Meksika seferinden faydalanarak Meksika'ya döndü ve hükûmet yüksek cuntasının üç üyesinden biri oldu. Kendisini mareşal yapan ve ona naiplik görevini veren Maximilian'ın feci ölümünden sonra (1867) Paris'e yerleşti. (L)

ALMORAVİDLER Bk. MURÂBİTLER.

ALMOS [*âlmoş*], Macarları Avusturya'ya getiren Arpad'ın babası, Ügyek ile Emese'nin oğlu. Rivayete göre, annesinin rüyasına giren bir turul kuşu, oğlu olacağını haber verdiği için macarca *álom* (rüya) kelimesinden gelen bu adı almıştır. Levedya'dan ayrıldıktan sonra, yedi boy başkanı tarafından bey seçildi. Almos Etelköz, Dinyeper ile Tuna arasında, Peçenekler ile yapılan savaşta öldü. Yeni araştırmalara göre, millî totem ve turul kuşunun sembolü olan Almos, aklı ve kahramanlığı oğluna geçsin diye kurban edilmiştir. 920 Yıllarında yaşayan Volga Bulgarlarının bir beyinin adı da Almos'tur. (M)

ALMQVİST (Herman), isveçli dilci (1839-1904). Uppsala üniversitesinde samî dilleri profesörlüğünde bulundu; en çok Arapça ve özellikle halk Arapçası üzerinde çalışmalar yaptı. En önemli eseri olan *Kleine Beiträge zur Lexicographie des Vulgärarabischen* (Halk Arapçası Leksikografisine ait Kısa Yazılar) iki kısım halinde *Acte du VIII. Congrès International des Orientalistes II* (VIII. Milletlerarası Şarkiyatçılar Kongresi) [Leiden 1891-1893] ve *Le Monde Oriental* (Şark Dünyası) [XIX, Uppsala 1925] adlı sergilerde yayımlandı. (M)

Carl Jonas Almqvist
(fotoğraf 366. sayfada)

ALMQVİST (Carl Jonas Love), isveçli şair ve romancı (Stockholm 1793-Bremen 1866). Üniversitede okuduktan sonra, Vermland'da bir çiftliğe yerleşti. Stockholm'de profesör, sonra protestan rahibi oldu, daha sonra liberal *Aftonbladet* gazetesinde yazı yazdı. 1851'de, bir tefeci tarafından sahtekârlıkla suçlandırılınca, Amerika'ya sığındı. İsveç romantizminde apayrı bir yeri olan eserlerinin başlıcaları *Törnrosens Bok* (Yaban Gülü Kitabı) adı altında toplanmıştır: içinde tarihî romanlar (*Drottningens Juvelsmycke* [Kraliçenin Tacı] 1834), hikâyeler, tiyatro oyunları (*Ramido Marinesco*) [1834], denemeler (*Svenska Fattigdomens Betydelse* [İsveç Fakirliğinin Önemi] 1834) ve şiirleri vardır. Başka romanlar da yazdı: *Amalia Hillner*, 1840; *Gabriele Mimanso*, 1841-1842; *Tre Fruar i Smoland* (Smoland'da Üç Hanım) [1842-1843]. İhtiraslı ve kabına sığamayan bir yaratılıştaydı. Şiirleri, toplum reformu projeleri, «kara romanları veya tiyatro oyunlarıyle romantik ve mistik bir yazar olan Almqvist, İsveç'in ilk gerçekçi romancılarından biridir. Bazı pedagoji yayınları ve kendine has bir müzik eseri de vardır. (L)

ALMUD i. (ar. *el-mudd*, ölçek'ten fr. *almude*). Portekiz, İspanya ve Güney Amerika'da kullanılan ve kullanıldığı yerlere göre değişen bir ölçek. (1578 Reformundan sonra portekiz almud'u 16,68 litre oldu. Castilla'da ise yaklş. 4.60 litre idi.) [L]

ALMUGAVARES çoğl. i. (ar. *el-murhâvir*, savaşçı'dan). Aragon ve Katalonya'da, azçok muntazam birlikler halinde yaya olarak savaşan yağmacılar. (XIV. yy. da, Bizans imparatorluğunu karıştıran ve Atina dükalığını ele geçiren, Büyük Katalonya birliğini de bunlar kurdu.) [L]

ALMUKANTARAT i. (ar. *el-mukantarât*, usturlap'dan). Gök küresi üzerinde, ufka paralel ve belli bir yükseklikte alınan daire. (Buna YÜKSEKLİK DAİRESİ de denir.) [L]

ALMUNÉCAR, İspanya'da, Endülüs bölgesinde (Granada eyaleti), Akdeniz kıyısında şehir; 14 600 nüf. Şeker fabrikası. Plaj. (L)

ALMURA. Esk. coğ. Anadolu'da İyonya bölgesinde, Küçük Menderes (Kaystros) ovasında bir köy. Bugün Tire'nin 10 km. kuzeybatısında Darmere köyü dolaylarındadır. Şehrin kitabelerinden, burada Friklerin oturdukları ve şehrin baş tanrısı olarak Men'e, ayrıca Demeter ile Dionysos'a taptıkları, onlar adına tapınaklar yaptırdıkları anlaşılır. Darmere köyünün güneyinde hellenistik bir kale ve güneydoğusunda da Ortaçağdan kalma bir istihkâm vardır. (M)

ALMUS, Orta Karadeniz bölümünde, Tokat ilinde, ilçe merkezi kasaba; 4 110 nüf. Turaç dağı yamaçlarından doğarak Yeşilırmak'a (Tozanlı) soldan karışan Almus suyu kavşağı yakınında bir yamaçta kurulmuştur. 35 km. lik bir yolla il merkezine bağlanır. — *Almus ilçesi*'nin (704 km.² 25 600 nüf.) tek bucak içinde 30 köyü vardır. (M)

Almus barajı, Almus ilçesinde (Tokat ili), Yeşilırmak'ın kollarından Almus suyu üzerinde kurulmuş hidroelektrik santral barajı. Aynı adlı vâdiyi sulayan ve taşkınlardan koruyan «toprak dolgu» tipindeki barajın nehir tabanından yüksekliği 79,5 m., temelden 97,5 m. dir; hazne hacmi 950 105 m³. ve dolu savak kapasitesi 1 550 m³/sn. dir. Kuvvet tünelinin boyu 629 m., çapı 4,3 m., cehrî boru çapı 2,5 m. dir. «Francis» tipi türbinin takatı 14 7000 BG. jeneratör takatı 11 250 KVA. ve santralın toplam takatı 27 MW.dir. (M)

ALMUŞ HAN, İdil Bulgarlarının İslâmiyeti kabul etmiş hükümdarlarından (IX. yy. ilk yarısı). Almuş Han hakkında İbni Rusta'nın eserinde bilgi vardır, fakat kendisinin belirttiğine göre, o da bu bilgiyi Müslim-el-Cermî'nin kitabından almıştır. Müslim-el-Cermî'nin kitabı ise kaybolmuştur. *Hudud-ül-âlem*'deki (Kâinatın Sınırı) bir kayda göre de, Almuş Hanın macar Arpad hanedanıyle ilgisi vardır. (M)

ALNAR (Hasan Ferit), türk bestecisi, orkestra şefi, kanun virtüözü ve musiki öğretmeni (İstanbul 1906). Çocuk yaşında kanunî olarak ün yaptı ve türk musiki tarihinin en büyük kanun virtüözü olarak tanındı. On altı yaşında besteciliğe başladı. Sadeddin Arel'den armoni ve türk musikisi öğrendi. 1927-1932 Yıllarında Viyana konservatuvarında okudu, orkestra şefliği ve kompozisyon dallarından diploma aldı. Cumhurbaşkanlığı Filarmoni orkestrası şef yardımcısı (1936) ve şefi (1946) oldu. İstanbul konservatuvarında musiki tarihi okuttu ve Şehir tiyatrosu orkestrasını yönetti (1932-1936). Ankara Devlet konservatuvarında kompozisyon (1937-1946), armoni ve orkestrasyon okuttu. 1952'de orkestra şefliğinden ayrıldı. Bir süre Viyana, Münih ve Stuttgart'ta oturdu. Şimdi ara sıra Cumhurbaşkanlığı Senfoni orkestrası ile Devlet operası orkestrasını yönetmektedir.
1922'de yazdığı ilk eseri, türk makamlarıyle bestelenmiş tek sesli bir *operet*'tir. 1926'da on *saz semaisi*, 1927'de iki *peşrev* ve bir *saz semaisi*, kanun için birçok *taksim* besteledi. Saz semaileri Arel tesirindedir. 1930'dan başlayarak, türk makamlarını kullandığı batı tarzında birçok parça, bu arada orkestra için *Türk Süiti* (1930), piyano için beş *Oyun Havası* (1932), *Yaylı Sazlar Dörtlemesi* (1933), sekiz *Parça* (Arel'e ithaf, 1935), *Viyolensel Konçertosu* (1943), *Kanun Konçertosu* (1951) besteledi. Avrupa'da çeşitli orkestraları yöneten Alnar'ın birçok bestesi de Avrupa'da çalınmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

ALO ünl. (ing. *hallo*'dan fr. *allô*). Umumiyetle telefon konuşmasında söylenen ilk söz, dikkati çekmek için kullanılan seslenme edatı: — *Alo.. evet.. neresi? Kuduz hastanesi mi?* (B. Felek). [M]

ALOAD'LAR. Yun. mit. Devler; Poseidon'un oğulları. Tanrılara karşı isyan ettiler ve Olympos'a ulaşabilmek için, Pelion dağını Ossa dağının üzerine oturttular. Ares'i on üç ay boyunca bronzdan bir kavanoza hapsettikleri için gazaba gelen Zeus, üzerlerine yıldırımlar yağdırdı. Trakya'da Aloion'u ve Helikon dağında da Askra'yı kurdukları söylenir. (L)

ALOANDA. Esk. coğ. Anadolu'da Likya bölgesinde bir şehir. Bugün, Kocaçay vâdisinde, Kabaağaç köyünün 2,5 km. kuzeybatısındaki Asarcık tepesinde kalıntıları vardır. (M)

ALOBAR sıf. ve i. (fr. *allobare*). Kim. Dağılışları doğal elementinkinden farklı olan izotopların karışımından oluşan bir element için kullanılır. (L)

ALOFANİK sıf. (fr. *allophonique*). Kim. Tuzları, esterleri ve amit'i (*biüre*) bilinen, formülü NH_2—CO—NH—CO_2H olan asit için kullanılır.

— ANSİKL. *Alofanik esterler*, billûrlaşmış bileşiklerdir ve izosiyanik asitin alkolere etkisiyle elde edilir. Alofanat'ın erime noktasının belirlenmesi, alkolün teşhisine imkân verir. (L)

ALOFON i. (fr. *allophone*). Leng. Bir fonemin metne bağlı değişik biçimi. (L)

ALOFOR i. (yun. *aloe*, çember ve *phoros*, taşıyan'dan fr. *alophore*). Larvası çeşitli kınkanatlı ve yarımkanatlı böceklerin vücutlarında parazit olarak yaşayan geniş ve yassı vücutlu sinek. (Bu cins, ikikanatlı sikloraflardan takinalar familyasına girer.) [L]

ALOFTALMİ i. (fr. *allophtalmie*). Tek gözün veya iki gözün irisinde görülen renk anomalisi. (L)

ALOGAMİ i. (fr. *allogamie*). Bir çiçek tepeciğinin başka bir çiçektozu ile tozlanması. (L)

ALOGOS'LAR çoğl. i. (*a* bulzl. eki ve yun. *logos*, kelâm'dan). II. yy.da yaşamış, hıristiyan sapkınları: İncil ve Apokalypsis'in gerçekliğini inkâr eder. Kelâm veya *Logos* öğretisini kabul etmezlerdi. (L)

ALOİN i. (fr. *aloïne*). Kim. Çeşitli sarı sabırlardan çıkarılan antrasen türevi çeşitli pürgatif glikozitlere verilen ad (Msl. Barbados adaları sarı sabırının barbaloini). [L]

ALOİSİ-MASELLA (Gaetano), italyan rahibi (Pontecorvo 1826-Roma 1902). 1877'den 1879'a kadar Münih'te Papalık elçisi olarak bulundu, *Kulturkampf*'a son vermek üzere hazırlanan anlaşmanın temellerini attı. (L)

ALOİSİO Nuovi Friazine veya **ALOİSİO de Carezzano,** XV. yy. sonunda ve XVI. yy. başında yaşamış milanolu mimar. 1504'te Rusya'ya gitti, Bahçesaray (Kırım) sarayının demir kapılarını yaptı (bu kapılar 1509'da, zengin bir şekilde süslenmiştir), Moskova'da, Kremlin'de Mihail katedralini tamamladı. Moskova'da on bir kilise inşa ettiği söylenir, fakat bunların hepsi ya ortadan kalkmış veya büyük değişikliklere uğramıştır. (L)

ALOKASYA i. (*Colocasia*'nın değiştirilmiş şekli olan fr. *alocaisa*'dan). Doğu Hindistan'da yetişen, pekçoğu, yapraklarının güzelliğinden dolayı limonluklarda yetiştirilen ve kırk kadar türü bilinen bitki. (Araceae familyası). [L]

ALOKİNEZİ i. (fr. *allocinésie*). Tıp. Vücudun bir organını hareket ettirmek isteyince, onun yerine karşı yandaki organın hareket etmesi şeklinde beliren hareket bozukluğu. (L)

ALOKLAZ i. (fr. *alloclase*). Glokodot'un bizmutlu bir çeşidi olan kobalt maden filizi. (L)

ALOKSAN i. (fr. *alloxanne*). Kim. Mesoksalik asidin, formülü $C_4H_2O_4N_2$ olan üreidi (*Eşanl.* MESOKSALİLÜRE).

— ANSİKL. *Aloksan*, ürik asidin veya aloksantin'in sınırlı bir oksitlenmesi ile meydana gelir. Suda eriyen, kuvvetli asit tepkimeli, beyaz bir cisimdir. Aloksantin'e, dialürik aside, barbitürik aside, parabanik aside, violürik aside geçişi sağlar.

◆ **Aloksanik** sıf. (fr.*alloxanique*). Barit'in sıcakta aloksan'a etkisiyle baryum tuzu veren ve formülü NH_2—CO—NH—CO—CO_2H olan bir asit için kullanılır. (Bu madde bir diasit ölü oynar.)

◆ **Aloksantin** i. (fr. *alloxantinne*). Aloksan'ın indirgenmesiyle elde edilen $C_8H_6O_8N_4$ formülündeki bileşik. (L)

ALOKSÜRİK sıf. (fr. *alloxurique*). Ürik asitle bağıntıları dolayısıyle, fizyoloji ve patolojide büyük bir önem taşıyan nükleik asitin bazik türevleri için kullanılır. (L)

ALOMETRİ i. (fr. *allométrie*). Biyol. Bir organın büyüme oranı ve birim olarak alınan vücudun büyüme oranı arasındaki farkla nitelenen büyüme tarzı. (*Eşanl.* DÖL DEĞİŞİMİ. *Zt.* İZOMETRİ.)

— ANSİKL. Bir organın gelişmesi vücudun büyümesinden daha hızlı veya daha yavaş olabilir. Ele alınan organın vücudun geri kalan kısmından daha çabuk veya daha yavaş gelişmesine göre, *alometri* olumlu veya olumsuzdur. Alometri kuralı uyarınca, bir yavru bir yetişkinin küçük hali sayılamaz, çünkü ayrı kısımlar değişik büyüme oranı gösterir. Kısmî gelişmeler genel büyümeye bağlı değildir. *Uca* adlı çağanoz en belirgen alometri örneğidir. Erkeğinde, iki kıskaçtan biri, başlangıçta vücut ağırlığının yüzde 8'i kadarken, çok büyüyerek bu ağırlığın (kıskaçlar hariç) hemen hemen yüzde 62'sine erişir.

◆ **Alometrik** sıf. (fr. *allométrique*). Vücudun diğer kısımlarına göre daha hızlı veya daha yavaş büyüyen bir organın gelişmesi hakkında kullanılır. (L)

ALOMORF i. (fr. *allomorphe*). Leng. Bir morfemin metine bağlı değişik biçimi. (L)

ALOMORFİT i. (fr. *allomorphite*). Anhidrit'in psödomorfozu olduğu sanılan bir baritin çeşidi. (L)

ALOMPRA veya **ALAUNGPAYA** (Bodhisattva), birmanyalı millî kahraman, sonuncu Birmanya hanedanının kurucusu (Ava yakınında Shwebo 1714-?, 1760). Küçük bir bölgenin şefiydi; Birmanya'nın Peguan'lar tarafından fethinden sonra (1751-1752), memleketi ayaklandırdı, başkent Ava'yı tekrar ele geçirdi (1753), Peguanların yeni bir istilâ teşebbüsünü püskürttü (1754), 1755'te Rangoon şehrini kurdu, kralını esir aldığı (1757) Pegu'yu zaptetti, fakat Siyam'ı fethedemedi (1759-1760). [L]

ALOMUSİK sıf. (fr. *allomucique*). Musik asitin izomeri olan, onun gibi tabiî şekliyle inaktif bulunan ve 170°C'ye doğru eriyen, formülü HOCO—(CHOH)$_4$—CO$_2$H olan asit için kullanılır. (Bu madde alitol'ün karşılığıdır.) [L]

ALONG koyu (Vietnam dilinde *Vinh Ha Long*), Vietnam kıyısında, Tonkin deltasının kuzeydoğusunda bir koy. Çok işlenmiş bir karstik bölgenin deniz istilâsına uğramasından meydana gelen bu kıyıda, içlerinde ilgi çekici mağaralar oyulmuş sayısız kaya blokları vardır. Hon Gay kömür ocakları da bu koyun kıyısındadır. (L)

ALONJ i. (fr. *allonge*). Tic. Bir senet üzerindeki ciroların veya diğer muamelelerin çoğalması dolayısıyle, o ticarî senede eklenen kâğıt. (M)

ALONSO (Alicia), kübalı balerin (doğ. Havana). Federova'dan ders aldıktan sonra «American Ballet Caravan» topluluğuna girdi (1939), daha sonra «Ballet Theatre» a geçti (1941). Baş balerin olarak, klasik (*Giselle, Kuğular Gölü, les Sylphides*) ve çağdaş balenin (*Billy the Hid* [Yumurcak Billy], *Gala Perfgormance* [Gala Gösterisi], *Lilac Garden* [Leylâk Bahçesi]) önemli rollerini icra etti; ilk temsilinde oynayarak yarattığı roller de vardır (msl. *Fall River Legend* [Fall River Efsanesi] balesindeki Lizzie Borden'in dansı). 1948'de Küba Millî balesi adıyle kendi topluluğunu kurdu ve turnelere çıktı. Koregraf olarak, *La Tinaja* (Su Küpü) [1949], *Ensayos Sinfonicos* (Senfonik Denemeler) [1950] balelerini düzenledi. (L)

ALONSOA i. (özel ad *Alonso Zanoni*'den). Peru Andları'nda yetişen ve yapraklarının güzelliği için süs bahçelerine ekilen bitki. (Scrophulariaceae familyasından.) [L]

ALONSO MARTİNEZ (Manuel), ispanyol devlet adamı (Burgos 1827-Madrid 1891). Adalet bakanı (1885-1888) ve Millet meclisi başkanı (1889-1891); Medenî kanunu İspanya'ya soktu (1888). [L]

ALOPA (Lorenzo), italyan matbaacısı (Venedik, Floransa XV. yy. sonu). Özellikle eski yunan eserlerinin zarif baskılarını yaptı. *Kapital* (büyük) harfleri ilk defa kullanan odur. (L)

ALOPALLADYUM i. (fr. *allopalladium*). Miner. Altıgenli sistemde billûrlaşan tabiî palladyum. (L)

ALOPATİ i. (fr. *allopathie*). Tıp. Bir tedavi usulü. Bu usulde kullanılan ilâçlar, sıhhatli bir insan üzerinde denenince, tedavi edilecek hastalığın belirtilerine karşıt belirtiler doğurur. (*Zt.* HOMEOPATİ.)

◆ **Alopot** i. (fr. *allopathe*). Tıp. Alopati yoluyle tedavi yapan hekim. ‖ Sıf. Alopati ile ilgili: *Alopat ilâç, metot.* (L)

ALOPE. Yun. mit. Haydut Kerkyon'un kızı: Poseidon'dan Hippothoon adında bir oğlu oldu. Babası tarafından okla öldürüldü ve Eleusis'te çeşme haline getirildi. (L)

ALOPEKE. Esk. coğ. Attika'da, Atina'ya 12 km. uzaklıkta eski bir kasaba. Şehir dışı demos'ların en önemlilerindendir. Aristides ve Sokrates'in memleketi. (L)

ALOPESİ i. (lat. *alopecia*, yun. *alopekia, alopeks*, tilki'den; tilkide görülen tüy dökücü bir hastalık dolayısıyle). Tıp. Kıl ve saçların geçici olarak dökülmesi veya yokluğu.

— ANSİKL. *Alopesi* kellikten farklıdır. Kellik kesin ve devamlı, alopesi ise geçicidir. Alopesi, vücudun bütün yüzeyindeki veya sadece bazı kısımlarındaki kılların dökülmesine göre, genel veya kısmî olur. Alopesi yaygın olduğu zaman bütün saçlar dökülür. Bazen akut ve geçici (gebelik, intanî hastalıklar, frengi v.b.) bazen müzmindir (sebore alopesileri, yaşlılık alopesileri). Sebore sonucu meydana gelen alopesi uygun bir tedavi ile her an önlenebilir. Sınırlı alopesiler yer yer döküntülere sebep olur. Saçkıran, bazen yaygın olmakla birlikte bunun en sık görülen şeklidir, ama bulaşıcı değildir. Buna karşılık kel hastalığı bulaşıcıdır. Ender görülen bazı hastalıklar (kızartık deri veremi, liken) tedavileri güç, mevziî alopesilere yol açabilir. (L)

ALOPEUS (Maksim Maksimoviç, baron), rus diplomatı (Viborg 1748-Frankfurt-am-Main 1822). Berlin'de (1790), daha sonra Londra'da (1807) elçi olarak bulundu. — Kardeşi, kont DAVİD Maksimoviç, *Alopeus* kontu (Viborg 1769-Berlin 1831), 1813'te müttefik orduları genel komiseri, 1815'te Lorraine valisi oldu; Berlin'de büyükelçi olarak bulunduğu sırada öldü. (L)

ALOPEX LAGOPUS i. Kuzey yarı küresinin kutup bölgelerinde yaşayan tilki.

— ANSİKL. *Alopex lagopus*'un makbul bir kürkü vardır. Hayvanın tüyleri yazın gri ile morumsu mavi arasında değişir, kışın ise beyazdır. Norveç dağları ile Spitzberg'den Kuzey Amerika'ya kadar her yerde bulunur.

— Avc. Alopex logopus topraktа yuvalar kazar ve büyük soğuklarda oraya çekilir: avcılar yuvanın ağzını kapar ve hayvanı yakalayıncaya kadar karı eşerler. Tüfekle bir yem yakınında tuzağa yatarak da avcılık yapılabilir fakat kurşunların deriyi bozma tehlikesi vardır. (L)

ALOPİAS. Bk. SAPANBALIĞI.

ALOPOLİPLOYİDİ i. (fr. *allopolyploïdie*). Biyol. Çeşitli türlerden kromozomların kaynaşmasından meydana gelen poliployidi. (L)

ALOR. Bk. OMBAİ.

ALORA, İspanya'nın Endülüs bölgesinde (Malaga eyaleti), Guadalhorce yakınında şehir; 15 000 nüf. Konservecilik, çimento. Civarında hidroelektrik kuruluşları. (L)

ALOR STAR, Malezya veya Malaya birliğinde şehir, Kedah devletinin başşehri, Malakka boğazı yakınındadır; 52 900 nüf. Pirinç ticareti merkezi. (L)

ALOSA i. Bk. TİRSİBALIĞI.

ALOSİNDEZ i. (fr. *allosyndèse*). Biyol. Bir melezde, iki nöronun bağlanımı sırasında, ana-baba A kromozomlarının ana-baba B kromozomları ile eşlenmesi. (Zf. OTOSİNDEZ.) [L]

ALOSİNNAMİK sıf. (fr. *allocinnamique*). Sinnamik asitin stereoizomeri olan bir asit (C$_6$H$_5$—CH=CH—CO$_2$H) için kullanılır. (Bu made üç billûrlaşma şekli gösterir.) [L]

ALOSNO, İspanya'nın Endülüs bölgesinde (Huelva eyaleti) şehir; 8 000 nüf. Rio Tinto bölgesinin başlıca maden işletme merkezlerinden biri (bakır). [L]

ALOST. Bk. AALST.

ALOST kontluğu, Flandre'da Alman imparatorluğu mülkü. Waes yöresiyle Alost (İmparatorluk Flandre'ının başkenti), Hulst, Axel, Bouchout ve Assenede şehirlerini içine alırdı. (L)

ALOTONİK sıf. (fr. *allotonique*). Fiz. biyol. Geçişme basıncı veya molekül yoğunluğu bir başka eriyiğinkinden (özellikle plazmadan) farklı olan bir eriyik için kullanılır. (L)

ALOTÖTİS i. (fr. *alloteuthis*). Zool. Özellikle erkeğinde, vücudun art kısmı sivri olan bir çeşit mürekkep balığı. (Kafadanayaklılar sınıfından onayaklıların altsınıfı.) [L]

ALOTRİ i. (fr. *allotrie*). Zool. Larvası yaprak bitlerinin vücudu içinde gelişen çok küçük bir böcek. (Zarkanatlılardan mazıböceğigiller içinde yer alır.) [L]

ALOTRİOMORF sıf. (fr. *allotriomorphe*). Jeol. Kayaların ikinci bir sağlamlaşma safhasında, daha önce meydana gelen billûrların şekline uymak zorunda kalmış mineraller için kullanılır. (*Eşanl.* KSENOMORF.) [L]

ALOTRİOZMİ i. (fr. *allotriosmie*). Tıp. Bir cismi koklarken, o cismin kendi kokusunu değil de başka bir cismin kokusunu alma şeklinde beliren, koku alma duyusu bozukluğu. (Bu bozukluk sadece belli birkaç kokuda belirdiği zaman, *koku alma daltonizmi* diye de adlandırılır.) [L]

ALOTROFİ i. (fr. *allotrophie*). Biyol. Çeşitli gıdalarla beslenme imkânı.

◆ **Alotrofik** sıf. (fr. *allotrophique*). Tıp. Fizik ve kimya açısından niteliklerini sürdürmekle beraber, besleyici özgülüklerini kayıp eden, hattâ zararlı hale gelen gıda maddeleri için kullanılır. (L)

ALOTROPİ i. (fr. *allotropie*). Kim. Aynı maddenin, birbirinden farklı özellikler gösteren, çeşitli haller alması olayı.

— ANSİKL. *Alotropi* kelimesi kimya dilinde Berzelius tarafından sokulmuştur. Kükürt, fosfor, karbon, helyum, oksijen v.b. birçok element birbirinden farklı çeşitler gösterebilir; billûrlaşmış halde: α kükürt ve β kükürt, beyaz fosfor ve kırmızı fosfor. elmas ve grafit; sıvı halinde: helyum I ve helyum II; her üç halde: oksijen ve ozon v.b. bilinmektedir. Bu çeşitler aynı elementin alotropik halleridir. Bu elementin atomları cismi meydana getirmek üzere çeşitli şekillerde gruplanabilir; demek ki alotropi bir bünye olayıdır: meselâ α kükürtte, atomlar *ortorombik* sisteme bağlı bir billûr veren simetrilere göre gruplanır, buna karşılık β kükürtte, gruplaşma monoklinik sistemin simetrilerine göre olur. Bunun gibi, elmas, kübik sisteme bağlı olduğu halde, grafit altıgen şekildedir. Başka hallerde, alotropik çeşitler, değişik sayıda atomlardan meydana geldiklerinden, molekül bakımından da birbirinden farklı şekilde oluşmuşlardır; meselâ oksijen molekülü O$_2$ iki atomlu, ozon molekülü O$_3$ üç atomludur.

Alotropinin başlıca özellikleri şunlardır: 1. Değişimler, yani bir çeşitten bir başkasına geçiş, genellikle mümkündür; bununla birlikte baş vurulan yollar az çok dolambaçlı olabilir; meselâ beyaz fosfordan kırmızı fosfora sadece ısıtma ile geçilir; ama kırmızı fosfordan beyaz fosfora geçmek için bir gaz safhası vardır. Ozonun oksijen haline geçmesi de ısıtma ile sağlanır, buna karşılık ters değişim, meselâ elektrik eflüvüne baş vurmayı gerektirir; 2. Homojen bir karışım meydana getirmeyen iki alotropik çeşit arasındaki denge, değişkenliği 1'e eşit olan dengelerin genel kanunlarına uyar; demek ki böyle değişimler, erime veya buharlaşma gibi, fizikî hal değişmelerine benzer: meselâ S α ve S β arasındaki denge, âdi atmosfer basıncı altında 96°C'de meydana gelir; denge ısısı S α $\rightarrow$ S β değişimine eşlik eden ısı soğurmasına ve hacim genişlemesine uygun olarak, basınçla birlikte artar; 3. Alotropik çeşitlerin kimyevî özelliklerinde esaslı farklar yoktur: elmas veya grafitin yanması aynı karbon dioksiti verir; beyaz fosfor veya kırmızı fosforun yanma ürünleri de fosforik anhidrit verir v.b. Bununla birlikte, farklı çeşitlerin az veya çok stabilitesi dolayısıyle, bazı farklarda ortaya çıkabilir: meselâ oksijenin ancak basınç altında ve sıcakta etkilediği gümüşü, ozon etkisiyle soğukta ve derhal oksitleşir.

Alotropi terimi, çoğu kere bileşikler için de kullanılır; meselâ silisin, arsenik trioksitin, v.d.nin alotropik çeşitlerinden söz edilir. Aslında burada, billûrlaşmış duruma has olan ve çokşekillilik* denilen izomeri hali söz konusudur. (L)

ALOZOM i. (fr. *allosome*). Biyol. Cinsiyet belirmesinde temel bir rol oynayan özel kromozom. (*Eşanl.* HETEROKROMOZOM veya CİNSEL KROMOZOM. — *Zt.* OTOZOM.)

Along koyu
(fotoğraf 367. sayfada)

— ANSİKL. Biyol. *Alozomlar* somatik hücrelerde genel olarak iki tanedir; gametlerde tek alozom vardır. İki alozom (cinsî kromozom) birbirinin aynı (X X) veya farklı (X Y) olabilir. Bazı türlerde, somatik hücrelerde yalnız bir alozom bulunur; bu durumda gametlerin yarısında alozom vardır, yarısında da yoktur. Alozomlara genel olarak çok rastlanmakla beraber hiç rastlanmadığı da olur. (bazı solucanlar, zarkanatlılar bundan yoksundur.) [L]

ALÖROMETRE i. (fr. *aleuromètre*). Undaki glüten miktarını belirtmeğe yarayan âlet. (L)

ALÖSEMİK sıf. (fr. *aleucémique*). Tıp. Kanda dolaşan beyaz eleman miktarının artmadığı bir lösemi için kullanılır. (L)

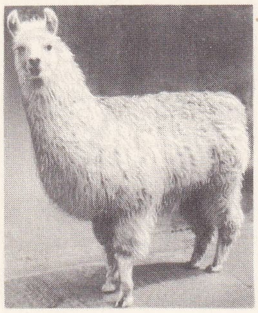
alpaka

ALP i. (esk. türk. *alınak*'tan *alp* veya *alıp*). Kahraman, bahadır, cesur, yiğit kimse: *Tasallufsuz, tefahürsüz bir alpsın* (Ziya Gökalp). ‖ Eski Türklerde kullanılan bir unvan. (Avrupa'daki «şövalye» karşılığı.) Unvan olarak şahıs adından sonra gelir: *Turgut Alp. Aykut Alp.* ‖ Erkek adı (isim olarak, kendinden sonra gelen kelimeyle kaynaşır: *Alparslan, Alptekin, Alpagu*). ‖ Sıf. Kahraman, cesur. ‖ Yüksek.

— ANSİKL. Eski ve yeni bütün türk şivelerinde bulunan bu kelime, kahraman, cesur, yiğit ve zorlu anlamlarına gelir. Türklerin hâkim oldukları coğrafî sahalarda onun sıfat, özel ad ve unvan olarak, eski çağlardan beri kullanıldığı görülüyor. *Orhun Kitabeleri*'nde prens Kültigin'in atına Alp-Şalçı adı verilmesi, atlara büyük değer veren atlıgöçebe medeniyetinin bir yönünü göstermesi bakımından dikkate değer. İran efsanesinde Afrasiyab adını taşıyan kahramana, Türkler Alp Er Tunga adını veriyorlar ve bazı türk soyları kendilerini onun neslinden gelmiş sayıyorlardı. Altay, Abakan, Kazak, Kırgız lehçelerinde söylenen hikâyelerde «Alp» veya «Alıp» adını taşıyan birçok kahraman vardır: *Alp Karaşıga, Alıp-Salay, Kuzgun-Alıp, Kantay-Alıp* v.b. Alp kelimesi özellikle Oğuzlar arasında çok kullanılır. İslâmiyetten önceki türk devletlerinde Alpagu şekline de rastlanan bu kelime, İslâmiyetten sonra da devam etmiştir: X. yy. da Abbasîlerin Şam valisi *Alp-Tigin* adını taşır. Gazne devletinin kurucusunun adı da Alp-Tigin'dir. Büyük selçuklu emîrlerinden birçoğu Alp adını almışlardır: *Alp-Guş* (Kuş), *Alp-Ağacı, Alp-Argu, Alp-Argun,* selçuklu hükümdarı *Alparslan,* Şam Selçukîlerinden *Alparslan.* Alp ve Alpgazi unvanı, Gorlular gibi selçuklu medeniyetinin tesirinde kalmış devletlerde de görülür. Bu unvanlar, sultan, şehzade, soya mensup kadınların oğulları tarafından kullanılmıştır. Bazı devlet adamlarına da (kumandan, atabeg v.b.) unvan olarak verilir. Alp, eski türk titulature'ünde (resmî asalet unvanı) *ilek* ve *tirek* (direk) unvanlarıyle birleşerek *alp-ilek, alp-tirek* şeklinde de kullanıldı. İlk selçuklu sultanları, İslâm-İran kültürü tesiriyle aldıkları unvanlara karşı, hanedan prenslerine bu unvanları vermişlerdi. Bu, onların eski türk geleneklerine bağlılıklarını gösterir. Büyük Selçukluların yerine geçen ve onların törelerini devam ettiren Harizmşahlılar da Alp unvanını ileri gelenlere verdikleri gibi, imparatorluk lakaplarıyle birlikte de kullanmışlardır. Hindistan'daki türk devletlerinde, özellikle Halaç sülâlesinde ve onu devam ettiren Tuğlukşahlar devrinde, büyük emîrlere *alp-han* deniliyordu. Dede Korkut kitabı, türk töresinde bir çocuğa ad konabilmesi için onun, herhangi bir vesileyle bir yiğitlik, bir kahramanlık, bir cesaret göstermesi gereğinin şart olduğunu yazar. Savaşın ön planda geldiği atlıgöçebe medeniyetinde sosyal mevki bu türlü yiğitlik ve kahramanlık örnekleriyle kazanılırdı. Alplar bağlı bulundukları han veya beyin etrafında, çeşitli imtiyazları olan, yüksek bir sosyal zümre teşkil ederlerdi. Beylerle hanlar arasındaki münasebet türk örf ve âdetlerine göre tayin olunmuştu. Esasını eski türk paganizminin dinî anlayışından ve âyinlerinden alan kaidelere göre han veya beyler (reisler) belli zamanlarda, alplarına ziyafetler vermeğe, mallarını yağmalatmağa mecburdular. *İçme-yeme, şölen, aş* adını alan bu ziyafetler, reisin hâkimiyetinin devam ettiğini gösterirdi. Bu gelenek, Dede Korkut kitabında da anlatıldığı gibi, İslâmiyetten sonra da süre gelmiştir.

ALPARSLAN
selçuklu hükümdarı
(S. Ünver arşivi)

Anadolu ve Rumeli'nin fethinde özel bir sosyal yapısı ve inanç sistemi olan Alp teşkilâtının büyük rolü olmuştur. İslâm anlayışının gazi tipiyle, türk geleneklerinin *alp*'ları bu medeniyeti kendilerinde birleştirerek Alp-gazi adını almışlardır. Dede Korkut kitabındaki alplar, Gürcüler, Trabzon Rumları ve Ermeniler gibi hıristiyan kavimlerle devamlı bir mücadele halinde olduklarından, birer Alpgazi'dirler. (Bk. GAZİ, GAZİLİK.) Bunlar tehlikeli avlar yaparlar, gaza ederler; iyi binicidirler, sürü beslerler. Aralarında kan davaları vardır. Bu devrin kadınları aynı özelliklere sahiptirler. Alplar, kahramanlıkları yanında aynı zamanda dinî bir hüviyete de sahipseler bunlara *alperen* adı verilirdi. Büyük derviş zümrelerini teşkil ettiği bu alperenler genellikle sınırlarda savaşırlardı. Bk. ALPEREN.

XIV. yy. başlarında yaşayan Âşık Paşa, *Garipname* adlı kitabında alplardan uzun uzun bahseder ve onların sahip olmaları gereken dokuz şartı şöyle sıralar: sağlam yürek, pazu kuvveti, gayret, iyi bir at, özel giyecek, yay, iyi kılıç, süngü, kendisine uygun bir arkadaş.

Alp, Alpı, Alpagut kelimeleri, Türkiye'deki yer adlarında hâlâ yaşamaktadır. Özellikle köy adlarında Alpagut kelimesinin kullanılması, bunun bir kabile adı olmasındandır. Her halde, bu kabileye mensup olanlar, çeşitli bölgelere dağılmışlar (veya merkezî idare tarafından dağıtılmışlar) ve birçok köy kurmuşlardı. Rumeli'de bu adı taşıyan köyler, Balkanların XIII., XIV. ve XV. yüzyıllarda alınmasından sonra buraya yerleştirilen Alpagutlar tarafından kurulmuş olmalıdırlar.

Evliyâ Çelebi, XVII. yy. da Tokat'ta bir Alpgazi tekkesinden ve mesiresinden de bahseder.

◆ **Alplık** i. *Esk.* Yiğitlik, cesaret, kahramanlık: *Bazular kuvvet tutar, alplık gelür/ Ol eserden gaziler alplık kılur* (Âşık Paşa). [M]

ALP i. Avrupa'nın başlıca dağ sırasının adı. Bk. ALP *dağları*.

— Antropol. *Alp ırkı,* cilâlıtaş devrinde Avrupa'ya yerleşmiş beyaz ırklardan biri. Bk. ANSİKL.

— Bot. *Alp bahçesi,* yüksek dağlarda kurulan ve içinde ilmî incelemeler için alp bitkileri yetiştirilen bahçe. ‖ *Alp eteği,* bazı bitki coğrafyacılarına göre çengelli çamın bulunduğu yükselti kuşağı (1800-2400 m. arası).

— Coğ. *Alp berisi,* Romalılara göre Alp dağlarının berisinde bulunan kısım: *Alp berisi Galya.* Bk. GALYA. *Zt.* ALP ÖTESİ. ‖ *Alp eteği,* Alplerin eteğinde veya asıl Alp sıradağlarının kenarında yer alan kesim (*Eşanl.* SUBALPİN). ‖ *Alp iklimi,* yüksek dağlarda görülen iklim. Sıcaklığın azalması, yağışların artması, kar oranının fazlalaşması v.b. gibi özellikleri vardır. Bu iklimin en fazla Alp dağlarında incelenmiş olması bu adı almasına yol açmıştır. (Bk. ALP *dağları.*) ‖ *Alp ötesi,* Alplerin ötesinde olan: *Alp ötesi halk.* ‖ *Alp ötesi Galya,* Roma'ya göre Alplerin ötesinde yer alan Galya'ya Romalıların verdikleri ad.

— Turizm. *Alp yolu* veya *Büyük Alpler yolu* (Rhute des grandes Alpes). Fransız Alplerinde Nice'den başlayıp İtalya hududunu yakından boylayan, Barcelonnette ve Briançon'dan geçen İseran boğazında en yüksek noktasına (2 769 m.) ulaşan turistik yol.

— ANSİKL. Antropol. *Alp ırkı,* zamanımızda, Orta Avrupa'nın bir kısmında, İtalya'nın kuzeyinde, İsviçre'de, Güney Almanya'da ve Fransa'da Alplerin Massif Central ve Bretagne arasındaki kısmında bulunur. Avrupa'nın orta kesimlerinde, Karpat memleketlerinde, hattâ Rusya ortasında yaşayan insanların birçoğu bu ırktan sayılabilir. Bunlar brakisefal, orta veya ortadan kısa boylu, tıknaz vücutludur, gövdeleri uzun, kol ve bacakları kısa, saçları kestane, gözleri de kestane veya yeşildir. (L)

ALPAERTS (Flor), belçikalı besteci (Anvers 1876-ay. y. 1954). Anvers Flaman konservatuvarı müdürü, Blockx'un öğrencisi. Orkestra için yazdığı *James Ensor* süitiyle, Belçika'da, empresyonist akımın öncülüğünü yaptı. Eserleri: *Psyché, Cyris, Renouveau* ve bir opera; *Shylock.* (L)

ALPAGUT (Ali Haydar Emin), türk deniz subayı, tarihçi (Gelibolu 1887-İstanbul 1937). Bahriye mektebini bitirdikten sonra, teğmen olarak donanmaya çıktı (1907); aynı mektepte tarih ve edebiyat öğretmenliği yaptı. Gözlerinin rahatsızlığı dolayısıyle emekliye ayrıldı (1916). Deniz lisesi ve Harp okulunda, Deniz Harp akademisinde türk deniz harp tarihi öğretmenliği yaptı ve Erkânı Harbiye harp tarihi şubesinde uzman olarak çalıştı. Türk deniz harp tarihiyle ilgili çeşitli eserleri arasında, *Türkiye-İtalya Harbi Tarih-i Bahrîsi* (Türkiye-İtalya Deniz Savaşları Tarihi) [1923]; *Mücmel Tarih-i Osmanî* (Kısa Osmanlı Tarihi) [1911]; *Nereye* (1911) ile *Sultan Selim-i Salis* (Sultan Selim III) adlı piyesleri vardır. Çeşitli gazetelerde, özellikle *Vakit*'te yazıları çıktı. (M)

ALPAİS, Limousin'li kuyumcu ve mineci (XII. yy.). Maden üzerine hakkedilmiş, kıymetli taşlarla süslü mineden yapılma *güzel kudas kabı* (Beau ciboire) adlı parça imzalı ilk eserlerden biridir (Louvre müzesinde). [L]

ALPAKA i. (isp. *alpaca,* fr. *alpaga*). And sıradağlarının yüksek ve soğuk bölgelerinde (Bolivya ve Peru) sürüler halinde yaşayan, geviş getiren memelilerden evcil bir hayvan (devegiller'den). Bk. ANSİKL.

— Dokumc. Bir cins açma yünü. Bk. YÜN *açma.* ‖ Daha çok yazlık erkek elbisesi yapılan ve sof'a benzer bir cins kumaş: *Ahmet Şevki Efendi'nin koyu nefti alpagadan, bir şemsiyesi vardı* (H. Z. Uşaklıgil).

— ANSİKL. *Alpaka*'nın yünü, uzun, çok ince, genellikle beyazdır; bazen siyahlarına, nadiren de beneklilerine rastlanır. Kılları, hele böğürlerinde, çoğu zaman 15 sm. yi bulur. İnka'lar bu yünden, bitki eriyiklerinden elde ettikleri canlı renklerle boyanmış değerli halılar yaparlardı. Bu yünün maliyet fiyatı çok yüksek olduğundan, ticarette alpaka adı verilen dokumalar, çok daha ucuz ve piyasada bol bulunan parlak yünden yapılır. (LM)

ALPAKS i. (*Al,* alüminyumun sembolü ve lat. *pax,* barış'tan [icat tarihinin 1920 olması dolayısıyle]). Kim. İçinde yüzde 13 oranında sodyumla arıtılmış silisyum bulunan alüminyum alaşımı.

— ANSİKL. Alüminyum-silisyum ötektiğinde yüzde 11,7 silisyum vardır ve 577°C'de erir. Bu ötektiğe yakın olan alaşımlar akıcıdır ve kolay bir döküm sağlar; fakat kaba bir şekilde billûrlaşmaları, dolayısıyle kırılgan olmaları, kullanılmalarını önler. 1920'de, Aladar Pacz, yüzde 13 silisyumlu alaşımı yüzde 0,08 sodyumla arıtmayı ve bu elementi erimiş haldeki alaşıma metalik sodyum veya «Pacz tozu» (yüzde 40 sodyum klorürü ve yüzde 60 sodyum flüorürü bulunan ve sodyum flüorürün alüminyumla indirgenmesiyle sodyum veren) şeklinde katmayı tasarladı. Arıtılmış alpaks, çok kolay olan dökümü ve az büzülmesi dolayısıyle, en çok kullanılan döküm alaşımlardan biridir. Orta derecede bir mekanik direnci (18 kg/mm^2. lik bir kopma yükü ve yüzde 7'lik bir uzama) vardır ve aşınmaya iyi dayanır. Fakat bazı kusurları da yok değildir: meselâ anotla oksitlenmeye tabi tutulamaması ve içindeki silisyum taneciklerinin âletleri körletmesi yüzünden, çok zor işlenir. Alpaks türevi başlıca alaşım, içinde yüzde 10 silisyum ve yüzde 0,25 magnezyum bulunan alüminyum alaşımıdır: sodyumla arıtıldıktan sonra kum kalıba dökülen bu alaşım, 540°C'de sulama ve 160°C'de 10 saatlık bir meneviş etkisiyle sertleşir: 26 kg/mm^2. lik bir kopma yüküne erişebilir. (L)

ALPAMAYO, Peru Andlarında, Cordillera Blanca'da bir dağ; 6 120 m. Fransız ve Belçikalılardan kurulu bir dağcılar grubu, özellikle buzul ve karla örtülü Alpamayo tepesini 1951'de fethetmiştir. (L)

ALPAGATA i. (isp. k.). İspanyol köylülerinin kullandığı, saz veya örgü ipten yapılmış bir cins kaba ayakkabı. (L)

ALPARSLAN, büyük selçuklu hükümdarı (1029?-Merv 1072). Çağrı Beyin oğlu. Her alanda, babası tarafından özel bir surette yetiştirildi. Amcası Tuğrul Beyin bazı seferlerine katıldı; bunlarda askerî dehasını gösterdi. Babası öldükten sonra, Horasan meliki; amcası Tuğrul Beyin ölümü üzerine de büyük selçuklu sultanı oldu (1063). Kutalmış, onun hükümdarlığını tanımadı; fakat yapılan savaşta yenildi ve kaçarken öldü. Daha sonra kardeşi Kavurd, tahtı ele geçirmek için birçok defa ayaklandı ise de, her seferinde affedildi. Türk tarihinin büyük vezirlerinden biri olan Nizamülmülk'ü Alpars-

Foto. Rapho (LAROUSSE), Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

lan kendisine vezir yaptı. İlk seferi Kafkasya üzerinedir. Gürcistan'ı baştan başa geçti, kralını vergiye bağladı. Bu sırada Ermenilerin en büyük şehirlerinden olan Ani ve Kars'ı fethetti (1064). 1065 Yılında oğlu Melikşah'ı karahanlı hükümdarı İbrahim'in kızı Tereken Hatun ile evlendirdi. Namlı kumandanlarını Anadolu fethine yolladı. Kendisi de, fatimî devlet adamlarının çağrısı üzerine, Mısır seferine çıktı. Sefer sırasında amcası Tuğrul Beyin alamadığı Malazgirt'i aldı. Meyyâfârikin, Âmid (Diyarbakır) ve Halep'i vergiye bağladı. Halep'ten hareket ettikten sonra, bizans imparatoru Romanos Diogenes'in doğu seferine çıktığını öğrendi. Hızla geri döndü. Hoy'da hazırlıklarını tamamladıktan sonra Malazgirt'e geldi; iki ordu burada şiddetli bir savaşa tutuştu. Alparslan Romanos Diogenes'i yendi ve esir aldı (26 Ağustos 1071 cuma). Bu başarısı islâm dünyasında büyük yankılar uyandırdı. Adı islâm fatihleri arasında yer aldı.

Ertesi yıl, batı karahanlı hükümdarı Nasr üzerine sefer açtı. Yolda fethettiği bir kalenin kumandanı olan Yusuf tarafından öldürüldü. Alparslan hayatta iken, «Cihan Sultanı», «Âdil Sultan», «Ebü'l-Feth (Fetihler Babası)» v.b. unvanlarla anılmıştır. Çok merhametli, şefkatli ve cömertti. İlim adamlarını korurdu. Diğer dinlere saygı gösterirdi. Birçok medrese açtırdı, müderrislere bol maaş bağladı. *İmam-ı Âzam türbesi, Horasan camii,* Nişapur'daki *Şaydah kalesi* onun yaptırdığı eserlerdir. (→ Bibliyo.) [M]

ALP dağları (fr. *Alpes,* alm. *Alpen,* ital. *Alpi*). Alpler, Avrupa'nın başlıca dağ silsilesi. Kıtanın en yüksek noktası Mont-Blanc (4 807 m.) Alp dağlarındadır. Alplerin kapladığı alan 330 000 km². ye yakındır. Dağlar Fransa, İtalya, İsviçre, Almanya, Avusturya ve Yugoslavya arasında bölünmüştür. Alplerin Mont-Blanc dışında başlıca doruklan şunlardır: Fransa'da Barre des Ecrins (4 103 m.); İtalya-İsviçre hududu yakınında Monte Rosa (4 638 m.) ve Matterhorn (4 478 m.); İsviçre'nin Aare kütlesinde Jungfrau (4 166 m.), Finsteraarhorn (4 275 m.) ve Aletschhorn (4 182 m.); Batı İtalya'da Gran Paradiso (4061 m.); Graubunden ile İtalya arasında Bernina (4 057 m.); nihayet Avusturya'da Hohe Tauern'lerin en yüksek noktası olan Gross Glockner (3 798 m.).

ALP dağları
Mont-Blanc kütlesi

Foto. Hutinet (LAROUSSE)

FİZİKÎ COĞRAFYA

Alplerden Avrupa'nın üç büyük ırmağı doğar: Ren (Rhein) ile Rhône, İsviçre Alplerinin ortasından çıkar, Pô ırmağı ise Batı Alplerden doğar. Alp sıradağları, Pô'nun başlıca kollarını (Ticino, Adda ve Adige); Ren'in önemli bir kolunu (Aar); Rhône'un iki büyük kolunu (Isère ve Durance) ve Tunanın yukarı çığırına kendi rejimlerini veren ırmakları (Lech, Inn, Ems) besler.

Uzunluğu 1 000 km. den fazla olan Alpler hilâl biçiminde Akdeniz'den İsviçre'ye kıvrılır, buradan batı-doğu doğrultusunda devam eder. İtalya'da Apennin dağlarıyle birleşir. Bazen iki dağ sırası arasında sınır olarak Cenova kuzeyindeki Giovi boğazı gösterilir. Gerçekte fizikî özellikler Savona yöresinde yavaş yavaş değişir: burada Cenova körfezi ile Pô ovası arasındaki uzaklık 50 km. iken dağlar yavaş yavaş genişler ve Tirol'de, Verona meridyeni üzerinde, 200 km. ye erişir. Doğu uçta Alpler, Macar ovasının devamı olan çöküntü havzaları arasında incelir. Güneyde Julia (Guilia) Alpleri ile Karawanken'ler kuzeybatı-güneydoğu doğrultusundaki Dinar dağlarıyle birleşir.

● *Jeolojik yapı ve yüzey şekilleri.* Alpler karmaşık bünyeli, kıvrımlı bir dağ sırasıdır. Birinci zamandan itibaren büyük kıvrılmalar olmuştur: bunların izleri Fransız Alplerinin «merkezî kütle» lerinde (Mont-Blanc, Pelvoux) ve Mercantour'da görülür. Bu eski hersinyen dağ sırası aşınım ile tahribe uğradıktan sonra, İkinci zamanda, kısmen şimdiki Alplerin yerini kaplayan denizlerde, büyük tortul tabakalar çökelmişti; daha sonra, İkinci zaman sonunda su yüzüne çıkmalar başladı ve özellikle Doğu Alpler'de, Üçüncü zaman başlarında da güneybatıda dağ sıraları yükseldi; Pireneler bu devirde meydana geldi. Üçüncü zaman ortalarında, Oligosen ve Miyosen devrelerinde bugünkü Alplerin yapısını kuran büyük dağoluş (orogenik) hareketleri başladı. Alplerin tarihinde bu safha büyük taşıma (şariyaj) örtülerinin oluşması ile belirir: tortul tabakaların yer değiştirmeleri özellikle İsviçre ve Avusturya Alpleri bölgesinde kendini gösterir: bu örtüler bugünkü dağ sırasının hemen bütününü kapsar; Fransa'da ise, merkezî kütlelerin doğusunda bu kütlelerle Mercantour arasında görülür. Buna karşılık, merkezî kütlelerin batısında Prealpler sadece kıvrılmış ama uzun mesafeler boyunca taşınmamış tortul tabakalardan meydana gelmiştir.

İnsanın ortaya çıktığı devreye rastlayan Dördüncü zamanda, Alplerin tarihini, çevredeki ovalara kadar uzanan büyük buzulların oluşumu damgalar: dibi geniş tekne biçiminde kazdıkları büyük vâdilere ve içinde bugün İsviçre ve Kuzey İtalya göllerinin yerleştiği çanaklara şekil veren bu buzullardır. Buzulların ilerlememiş olduğu kesimlerde, meselâ Fransız Alplerinin güney kısmında vâdiler dardır, yumuşak kayalar içinde kazılmış çanaklar da geçilmesi güç boğazlarla birbirinden ayrılmıştır.

● *İklim.* Alp iklimi komşu bölgelerinkinden farklıdır. Bütün dağ sıralarında olduğu gibi yağışlar önce yükselti ile beraber artar, sonra doruklara doğru azalır. Bütünü ile Alpler çok yağış alır: yıllık yağış tutarının 1 metreyi aşması, hattâ 2 metreyi bulması normaldir (oysa kenarlarda 600-800 mm. dir). Bununla beraber, dağların içindeki bazı derin vâdiler ve doğu ucundaki çanaklar kurak ve güneşlidir (Briançonnais, Grisons, Engadine vâdileri, Graz ve Klagenfurt havzaları). Yükselti farkları yazın fırtınalara sebep olur ve bütün Alplerde, Akdeniz'e yakın kesimler dışında yağışlarda bir yaz maksimumu görülür. Fazla sıcak ve yağmur tarıma faydalı olacak şekilde bir araya gelmiştir. Sıcaklık yükseklere doğru azalır. Fakat yükseldikçe, güneş ışınının doğrudan doğruya etkisi, havanın sıcaklığından daha çok önem kazanır: güneşe karşı olma çok önemlidir. Orta enlemlerde bulunmaları dolayısıyle, doğu-batı doğrultusundaki vâdilerin karşılıklı yamaçları arasında büyük zıtlıklar görülür. Güneye bakan güneşli yamaçlar yerleşmeğe elverişlidir: tarlalar ve köyler, daha yukarılarda da otlak ve çayırlar bulunur (Bu yamaçlara özel adlar verilir: *adret* [fr.], *indrizio* [ital.], *Sonnenseite* [alm.]). Kuzey yamaç soğuktur ve genellikle ormanlarla kaplıdır (Buna da, *ubac* ya da *envers* [fr.], *invierno* [ital.], *Schattenseite* [alm.] denir). Rüzgârın havayı karıştıramadığı derin vâdilerde kışın soğuk hava birikir, yazın da sisli olan bu çukurlarda ağır bir sıcak hüküm sürer; bazen dağlar güneş ışınlarını keser. Bu yüzden köyler ve tarlalar için çok defa yamaçların üst kısmındaki düzlükler, sel tehlikesiyle de karşı karşıya olan vâdi diplerine tercih edilir. Demek ki Alp iklimi çok oynaktır, birkaç kilometrede bir değişir. Tek ortak özellik uzun bir kış uykusundan sonra bitkilerin ilkbaharda hızla canlanmasıdır.

BEŞERÎ ve İKTİSADÎ COĞRAFYA

● *Geleneğe bağlı tarım ve sanatlar.* Alp iklimindeki sayısız çeşitlilik, verimsiz bir ortamda, sayısı çabucak artan nüfusu beslemek için eski usul zıraat tarafından değerlendirilmiştir. Tarım teknikleri, nüfus hareketinin hızlanması etkisiyle, XVIII. yy. da en ileri şeklini almıştı: çeşitli yükseltilerde yapılan tarım, otlakların kullanılmasıyle beraber yürütülüyordu. Bütün dağ kütlesinde insanlar devamlı bir gidiş-geliş halinde idiler. Böylelikle Valais'de tahıl, sonra patates, komşu vâdilerde ve daha yukarılarda, 1 000 veya 1 500 metreye doğru, ana vâdinin güneşli yamacında, köyden 20 km. uzakta bağ işlenirdi; alçak yamaçların sıcak kısımlarında biraz buğday ekilir, hayvanlar dağ otlaklarına çıkartılır, kış için de mümkün olduğu kadar çok ot toplanırdı. Altı ay boyunca çalışma gücü yetmezdi; ama uzun süren kış bastırınca insanların beslenmesi güçleşirdi; ekin çok çeşitli olduğundan pek az ürün elde edilir, bu da yazın tarlalarda çalışmak için gerekli insanları doyurmağa bile yetmezdi. Dağda oturanlar da yardımcı bir geçim kaynağı olarak ayak satıcıları tarafından pazarlanan birtakım eşyalar (müzik âletleri, saatlar, ağaç işleri, özellikle de dokuma) yapmağa başladılar; böylece sanayi buralara kadar sokuldu.

● *Çağdaş iktisat.* Bu eski iktisat XIX. yy. da altüst oldu. Alpler, o zamana kadar birbirinden ayırdığı devletler arasında ulaşımı sağlayacak şekilde düzene sokuldu. Eski katır yollarının yerini önce Napolyon'un askerî ihtiyaçları için ve daha ender olarak iktisadî ihtiyaçlar için açılan düzgün yollar aldı (XVIII. yy. sonunda Bern yol ağı); büyük dağ kütlelerini delerek yapılan demiryolları XIX. yy. ın ikinci yarısında geliştirildi. XIX. yy. da yol yapımı hızlandı, bütün vâdilerde yollar açıldı; demiryolunun ortaya çıkmasıyle kullanılmayan geçitlerden yeniden faydalanılmağa başlandı. Alp ekonomisi artık kendine yeten bir iktisat olmaktan çıkmış, bir mübadele ekonomisi haline gelmişti. Bu değişme pek kolay gerçekleşmedi. Alplerin XIX. yy. da açılması sırasında büyük bir insan kütlesi dağları bırakmıştı. Köyler ya tamamen terk edilmiş, ya da ancak otlatma sırasında geçici olarak oturulan yerler olmuştu. Bazı bölgelerde, göç edenlerin sayısı o kadar fazlaydı ki, yeni iktisadî kaynakların ortaya çıkması üzerine dışarıdan çalışacak insan getirtmek gerekti. Fransız Alplerinin kuzey kesiminde ve Valais'de, elektrokimya ve elektrometalürji fabrikalarında, büyük ölçüde yabancılardan faydalanılır. Alplerle ayrılan memleketler arasında her zaman yoğun bir ticaret süregelmiştir; biriken sermaye sayesinde dağın çevresindeki şehirler Alplerin ekonomisinde birtakım yenilikler yapabildiler; Alplerin delinmesini malî yönden desteklemekle kalmayıp özellikle sanayileşmeyi sağladılar. XVIII. yy. dan itibaren Alplere dokuma sanayiini getirdiler. Bu sanayi, Doğu İsviçre Prealplerinde, Vorarlberg'te ve Inn orta vâdisinde başlıca faaliyet olarak bugün de sürmektedir. Yine bu şehirlerin sermayeleri sayesinde, henüz elektrik akımını az masrafla uzak mesafelere götürme yolları billinmediği

ALPE D'HUEZ
Kış sporları merkezi

bir devirde, hidroelektrik santralları kurularak dağ sularının düşme kuvveti değerlendirildi ve buralarda metalürji ve kimya fabrikaları kuruldu. Böylece şelâlelerin eteğinde sanayi bölgeleri ortaya çıktı: Graisivaudan ve Romanche vâdisi boyunca Grenoble şehrinin, Valais'de de İsviçre ovasındaki şehirlerin himayesi altındaki bölgeler gibi. Alüminyum, kalsiyum karbür, bazı demir alaşımları birer Alp ürünüdür. Fakat bugün tekniğin gelişmesiyle elektrik akımı uzun mesafelere nakledilebilmekte, her tesis için gerekli elektrik ihtiyacı karşılanabilmektedir. Elektrik akımının büyük kısmı Alplerin çevresindeki sanayi şehirlerine (Lyon, Milano, Zürich, Viyana, Linz, Münih, Venedik) gönderilmektedir.

Tarım da bu arada değişikliğe uğramıştır. Tahıl ekimi, Durance'ın orta çığırı gibi bazı kurak dağ kesimleri hariç, gerileyerek yerini özellikle ot üretimine ve hayvancılığa bıraktı; hayvancılık, dağda semirtilmesi güç olan kasaplık hayvan yetiştirilmesinden çok süt ve peynir üretimine yöneldi. Dağ, geniş bir otlak halini aldı. Yalnız derindeki vâdiler sıcak ve nemli bir yazdan faydalanıyor ve oralarda çeşitli bitkiler yetiştiriliyordu; Valais, Graisivaudan ve orta İnn vâdisinde şarap yapılır: bu kesimlerde meyva ve mısır da yetişir.

● *Turizm.* Turizm, Alplerde yeni zenginlik kaynakları yarattı. Şehirde oturanların çoğu yazın, bir kısmı da kışın dağa çıkmağa başladılar. Teleferikler, dişli demiryolları v.b. ile donatılmış turizm şehirleri (Chamonix, Davos, Cortina d'Ampezzo, Alpe d'Huez v.b.) doğdu. Dağ halkının çoğu hizmetçilik, rehberlik gibi yeni geçim imkânları buldu. Halkın bir kısmı da toprağı işlemeğe devam etmekle beraber, yazları oda kiralayarak turizmden ek bir gelir sağladı.

Bununla beraber bu değişiklikler dağ sırasının çeşitli bölgelerinde aynı derecede ve aynı devrede olmamıştır: Davos ve Chur'un muhteşem otelleri yakınında, her yaz üç ay yüksek otlaklarda yarı yarıya yere gömülü ve isli kulübelerde oturan ilkel ve cahil köylülere rastlanabilir. Bu büyük tezatlar çok anî bir gelişmenin sonucudur ve halkın kitle halinde dağları bırakmasına sebep olmuştur. Alplerin çeşitli kısımlarında, şehirlerin yatırdığı sermaye miktarına göre de farklar görülür. Değişmelerin en fazla olduğu ülke İsviçre'dir: turizm ve sanayi, memleketin her tarafına yayılmıştır. Yollar çok düzgündür. Tarım, şehirlerin ve sanayinin çıkarına uygun düşen bir serbest mübadele politikasına uymak zorunda kaldığı için hayvancılığa yönelmekte ve ihracı gitgide güçleşen ve daha az kâr getiren gravyer peynirlerini sürmeğe çalışmaktadır. Ot her yeri kaplamış, bazı kantonlarda (Glarus) toprağın yüzde 90'ını işgal etmiştir. Buna benzer, ama bu derece ileri gitmemiş bir gelişme, Fransız Alplerinin kuzey kesiminde ve Alman Alplerinde de görülür. Buna karşılık İtalya ve Avusturya gibi, geçim kaynaklarına göre çok kalabalık ve sermayesi az ülkelerdeki Alpler az değişmiştir; buralarda zor şartlar altında çeşitli tarım işletmeleri hâlâ görülmekte, sapa vâdilerde ilkel bir iktisat hüküm sürmektedir: turizmin sağladığı kazanç daha sınırlı olmakta ve bundan, daha çok ihtisas sağlamış bazı şehirler ve vâdiler faydalanmaktadır. Fransız Alplerinin güney kesimine gelince, hayvancılığın gelişmesine az elverişli, hidroelektrik santralları ve ulaşım yolları ile donatılması güç olan bu bölge, ancak insanlar burayı terk ettikten sonra modern ulaşıma açılabilmiştir; buraları, boşalmış, çok defa harap olmuş, gerçek bir değerlendirmeğe yetecek nüfustan yoksun bölgelerdir. Koyun ve keçi otlatılması, yazların kuraklığı yüzünden zaten çabuk bozulabilen bitki örtüsünü harap etmiş ve seller çok defa âfet ölçüsünü almıştır. Yine buralarda süreksiz ve itinasız bir şekilde, meselâ, lavanta çiçeği yetiştirmek gibi geçici teşebbüsler olmuştur; bu da toprağı tüketmekte, hattâ bazı yerlerde çıplak kayaların meydana çıkmasına yol açmaktadır. Côte d'Azur'ün muhteşem şehirleri ile dağlardaki harap ve terk edilmiş köyler arasında kesin bir tezat vardır.

● *Alp adıyle anılan diğer dağlar.* Bk. AVUSTRALYA, AUPANE, COTTİENNES, DİNAR, FRANSIZ, GRAİES ve PENNİNES, İSKANDİNAV, JAPON, SE-ÇUN, YENİ ZELANDA ALPLERİ. (L)

Alp Dağlarından, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun düzyazı kitabı (1942). Kitap iki kısımdır: birinci kısım *Alp Dağlarından* adını taşır. Mektuplar şeklinde yazılan ikinci kısmın adı ise *Miss Chalfrin'in Albümünden*'dir. Yazar, birinci kısımda bir doğulu gözüyle «Avrupa»yı, ikinci kısımda ise bir batılı gözüyle «Şark»ı anlatır. (M)

ALP DİREK, müslüman kıpçak beylerinden (öl. 1199). Harizmşah Tekiş'in önce dostu, sonra düşmanı oldu. Siriderya'nın kuzeydoğusunda ve daha ileri sahalarda oturan Kıpçaklar, müslüman olmamalarına rağmen, Harizmşah Tekiş'in hizmetine girdiler. Fakat Kıpçaklar ile Harizmşahlar arasındaki bu dostluk uzun sürmedi, araları açıldı. Harizmşah Tekiş, o sıra Irak'ta meşguldü. Ortaya çıkan bu kıpçak meselesini daha sonra halletmeyi düşündü. Bu sırada Kadir Buku Hanın yeğeni müslüman Alp Direk, Harizmşah Tekiş'e baş vurarak amcasıyle arasının açık olduğunu, kendisine yardım edildiği takdirde Kadir Buku Hanı ortadan kaldıracağını söyledi. Harizmşah Tekiş, Kadir Buku Hanın ülkesine bir ordu gönderdi. 1198 Yılında yapılan savaşı Alp Direk'in yardımıyle kazandı. Kadir Buku Han ve ileri gelen kumandanları esir edildi. Kıpçak Harizmşah Tekiş'in hâkimiyeti altına girdiler. Alp Direk bazı selâhiyetlerle bu topraklara gönderildi. Fakat bir süre sonra, ortalığı karıştıran hareketleri görüldü. Bunun üzerine Harizmşah Tekiş, Kadir Buku Hanı serbest bıraktı ve bir orduyle Alp Direk'in üzerine gönderdi. 1199 Yılında karşılaşan amca yeğen arasındaki şiddetli savaş sonunda Alp Direk yenildi ve tarih sahnesinden çekildi. (M)

Alpehlivan üzümü blş. i. Meyvc. Trakya'da yetişen pembe çavuş üzümü çeşitlerinden. Tanesi kırmızı ve sık; salkımları orta büyüklükte ve koniktir. Taneleri yuvarlak, kırmızı, sulu, lezzetli ve kabuğu kalın olur. (M)

ALPENA, A.B.D.'de (Michigan) Huron gölü kıyısında bir şehir; 22 200 nüf. Dünyanın en büyük çimento fabrikalarından biri buradadır. (L)

ALPEGLÜHEN i. (alm. *Alpen,* Alpler ve *Glühen,* yanma). Güneş battıktan sonra ışınlarının yüksek bulutlar (sirus) tarafından yansıtılması sonucunda, Alplerin yüksek doruklarını saran ateş kırmızısı renk. (L)

ALPERA (CUEVA DE LA VİEJA), İspanya'da, Albacete'nin doğusunda (Murcia bölgesi, Albacete eyaleti) kasaba; 2 900 nüf. Özellikle dans eden kadınlar sahnesiyle dikkati çeken kaya üzerine çizilmiş resimlerle süslü, levantin grubundan tarih öncesi mağara. (L)

ALPEREN blş. i. Türk geleneğinde mücahit dervişlere verilen ad (özellikle XIII. ve XIV. yy.). Gerek Anadolu'nun fethi sırasında, gerek yerleşmelerden sonra, çeşitli bölgelerde, sınır muhafızlığını uçbeyleri ve alplar yapıyor, buna karşılık sınır tımarları da özellikle onlara veriliyordu. Devrin şartları dinî his ve davranışlarla kahramanlık ve savaşçılığı yanyana yürütmeyi gerektiriyordu. İslâmdan önce değerini, liyakatini ve babanın yerine geçme hakkını evlâda, ancak iyi bir cenk adamı olduğunu ispat edince tanıyan türk geleneği, İslâmdan sonra daha güçlendi ve pekişti. Çünkü islâm dini, Cihadı (din uğruna savaş) müminlere bir borç ve emir olarak telkin ediyordu. O çağlar Anadolu'da dinî inançların tasavvuf anlayışı içinde geliştiği, tasavvuf anlayışının da dergâhlar, tekkeler, zaviyelerde şekil bulduğu bir devirdi. İşte bu dergâh, tekke ve zaviyelere girerek dervişliği kabul eden ve İslâmlığı kılıç gücüyle küfür diyarlarına götürmek için savaşan alplara alperenler deniyordu. Daha sonraları *gazi* ve *gaziyan-ı rûm* adını alan birçok alperenin menkıbeleri ve hayatları hakkında söylenen efsaneler, onların halk gözünde ve gönlünde yerini evliyalığa yüceltmiş, Geyikli Baba, Abdal Musa, Abdal Murad, Karaca Ahmed gibi ünlü alperenler Anadolu'nun manevî tarihinde önemli yerler almışlardı. Efsaneye göre Geyikli Baba, Bursa Osmanlılar tarafından kuşatıldığı zaman, bir geyik üzerinde ve elinde altmış okkalık bir tahta kılıçla ordunun önünde yürümüş; Abdal Murad dört arşın uzunluğundaki tahta kılıcıyle sınırdan sınıra koşmuştur. Kanunî, onun bu efsanevî kılıcını üçe bölerek birini hazinesinde sakladı.

Alperenlik, İslâmî bir nitelik taşımakla beraber, ucu Oğuz Kağan'a kadar götürülen bir gelenektir. (Bk. ALP) [M]

ALP ER TUNGA, türk destan kahramanı. Birçok efsaneye göre, İran Şehnamesindeki büyük Turan hükümdarı Afrasiyab'dır. Türk kaynaklarında «Alp Er Tunga» ve «Tunga Alp Er» olarak geçer. Bazı İran ve islâm kaynaklarına göre, üçüncü göbekten atasının adı «Türk», bazılarına göre de, İran hükümdarı Afridûn'un soyundan gelmedir.

Afridûn'un üç oğlu vardı; aralarında anlaşamadılar ve ikisi birleşerek kardeşleri İrec'i öldürdüler. İrec'in oğlu Manuçihr, babasının öcünü almak için, amcasının Turac ülkesine saldırdı. Turac'da o sıra amcasının soyundan Alp Er Tunga hüküm sürüyordu. Çetin savaşlardan sonra, antlaşma yapıldı ve kesin sınır çizilmesi için ok atıldı. Manuçihr'in okçusunun attığı ok, Ceyhun ırmağı kenarına düştü ve burası kesin sınır kabul edildi. Efsanenin mübalâğasına rağmen, tarihte Türk-İran sınırı Ceyhun ırmağı ile çizildi. Manuçihr'in ölümünden sonra, Alp Er Tunga, İran'a girerek Azerbaycan'ı aldı, Babil'e kadar ilerledi. İran tahtına Manuçihr'in torunu Tahmasp geçmiş, türk ülkesine girerek rivayete göre Alp Er Tunga'nın kızıyle evlenmiş ve Zu adlı bir oğlu olmuştu. Zu, tahta geçtikten sonra, dedesiyle mücadeleye girişti ve onu İran'dan çekilmek zorunda bıraktı. İranlılar bu yenilgiyi bir kurtuluş saydılar ve üç kutsal bayramlarından biri kabul ettiler. Bundan sonra tahta geçen Keykubad ve Keyhüsrev, ülkelerini Türklere karşı koruyabilmek için, başkenti Belh'e nakletmişlerdir. Alp Er Tunga'nın damadı olan Keykâvus, karısının zorlamasıyle, diğer karısından olan oğlu Siyavuş'tan kurtulmak için, onu Türklere karşı savaşa gönderdi. Siyavuş, iki devlet arasındaki barışı bozmamak için, Alp Er Tunga'ya sığındı ve onun kızıyle olan evliliğinden Keyhüsrev dünyaya geldi. Daha sonra İran tahtına geçen Keyhüsrev, Alp Er Tunga ile yaptığı her savaşı kazandı. Son savaşta dede-torun karşılaştılar, yenilen Alp Er Tunga Azerbaycan'da yakalanarak işkenceyle öldürüldü. İranlıların Alp El Tunga'ya verdikleri ad, kötülük tanrılarından birinin adıdır. Göktürk kitabelerine göre, Alp Er Tunga'nın adına uzun süre yuğ törenleri düzenlenmiştir. Firdevsî, Şehname'sinde Alp Er Tunga-İran mücadelesini işlemiştir. Bu destanın son parçalarından biri olduğu sanılan bir sagu (mersiye) Divan ü Lugat-it-Türk'tedir. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig adlı eserinde «Bu kahramanın asıl türk adı, Tunga Alp Er'dir. Ancak Tacikler (İranlılar) ona Afrasiyab demişlerdir» diye bahseder. Turfan yakınlarında Bezeklik tapınağında Alp Er Tunga'nın kanlı bir resmi bulunmuştur. Mesudî'ye göre Göktürkler, Alp Er Tunga'nın soyundandır. Birçok türk kavmi, özellikle Uygurlar ve Karahanlılar onun soyundan geldiklerine inanırlardı. (→ Bibliyo.) [M]

ALPES (Basses), Fransa'nın güneydoğusunda İtalya'ya komşu olan bir idarî bölüm;

Foto. Sirot (LAROUSSE)

6 988 km², 91 800 nüf. Merkezi *Digne.* Dört idarî çevreye ayrılır: Digne, Barcelonnette, Castellane, Forcalquier. (L)

ALPES (Hautes), Fransa'nın güneydoğusunda, İtalya hududunda bir idarî bölüm; 5 643 km²., 87 400 nüf. Merkezi: *Gap.* İki idarî çevreye ayrılır: Gap, Briançon. (L)

ALPES-MARİTİMES, Fransa'nın güneydoğusunda İtalya ve Akdeniz'e komşu olan idarî bölüm: 4 298 km²., 618 300 nüf. Merkezi *Nice.* İki idarî çevreye ayrılır: Nice, Grasse.

— *Alpes-Maritimes* (lat. *Alpes Maritimae*). Tar. coğ. Roma imparatorluğunun idarî bir bölümü. Augustus tarafından kuruldu, önceleri bir *praefectus,* sonra bir *procurator* tarafından idare edildi ve hudutları zaman boyunca birtakım değişikliklere uğradı. 1793'te Fransa'nın bir idarî bölgesi oldu; 1814'te Sardinya krallığına geri verildi; 1860'ta yeniden kuruldu. (L)

ALP GİRAY, Kırım hanlarından (XVI. yy.). Kalgay Âdil Giray, İran şahının sarayında öldürülünce, Kırım hanı Mehmed Giray Han, kardeşi Alp Giray'ı kalgaylığa getirdi (1579). Fakat yeni kalgay, Han'ın bu mevkie daha çok, oğlu Saadet Giray'ı getirmek istediğini biliyordu. Bu yüzden Özdemiroğlu Osman Paşa, âsi ilân ettiği Kırım hanına karşı, Alp Giray'ı kendi tarafına çekmeyi başardı. Alp Giray kardeşleriyle birlikte Osman Paşanın yanına sığındı. Han'ın tehditlerine aldırmayan Özdemiroğlu, İstanbul'dan aldığı emre göre, Alp Giray'ı Kefe'de han ilân etti; bunun üzerine Kırımlılar ikiye ayrıldılar ve bir iç çarpışma başladı. Bu mücadele sırasında, İstanbul'dan İslâm Giray, han tayin edildi ve Kılıç Ali Paşa da donanmayle Kırım'a geldi. Alp Giray bu durumda yeni hanın kalgayı olmayı kabul etti; hattâ Mehmed Giray'ın oğlu Saadet Giray'ın hücumunu önleyerek Osmanlılara ve yeni hana bağlı olduğunu gösterdi. 1588'de kalgaylığı Fethi Giray'a bırakarak, İstanbul'a gitmek zorunda kaldı; Edirne'de oturmağa memur edildi. (M)

ALPGÜLÜ bls. i. Bot. Alplerde, Sibirya ve Asya'da yetişen bir bitki (*Rhododendron chrysanthum*), fundagillerden. Bahçelerde yetiştirilir ve yapraklarının uyuşturucu, terletici ve idrar söktürücü özellikleri olduğu söylenir. ‖ Zakkum ağacının (*Rhododendron ferrugineum*) diğer adı. (L)

ALPHEİOS, Yunanistan'ın Mora yarımadasında bir akarsu; Taygetos dağından çıkar, Olympia yakınından geçer ve Kyparissia körfezine dökülür. Sulama barajları. (L)

ALPHEİOS. Yun. mit. Peloponnes'de Tanrı-Nehir. Artemis'in nedimesi, su perisi Arethusa'ya âşık oldu ve onun peşinden gidebilmek için avcı kılığına girdi. Fakat, Artemis su perisi Arethusa'yı çeşme şekline sokunca, Alpheios da tekrar nehir haline geldi ve sularını Arethusa'nın kaynağına akıtarak onun sularıyle birleştirdi. (L)

ALPHEN AAN DEN RİJN, Hollanda'da (Güney Hollanda eyaleti), Eski Ren'in sağ kıyısında, Leyden'in doğusunda kasaba; 24 300 nüf. Makine ve besin sanayii; gemi inşaatı. (L)

ALPHESİBOİA. Yun. mit. Asyalı su perisi. Dionysos'un sevgisini kazanmak için boşuna çabaladı. Çaresiz kaldığı sırada, tanrı karşısına bir kaplan çıkardı, su perisi de korkudan onun kollarına atıldı. Bu birleşmeden dünyaya gelen Medos (Med'lere adını veren kahraman), sözü geçen sahnenin cereyan ettiği nehre, kaplan (tigris) anlamına gelen *Dicle* adını koydu. (L)

ALPHONSE I Ürdünlü (Suriye'de Trablusşam civarında 1103-Kayseri 1148), Toulouse kontu (1112-1148), Raimond IV ile Elvire de Castille'in oğulları; Ürdün'de vaftiz edildi: takma adı buradan gelmektedir. 1105'te Rouergue kontu oldu; 1112'de Toulouse kontu, Narbonne dükü ve Provence markisi olarak kardeşi Bertrand'ın yerine geçti. Aquitaine dükü ve Barcelona kontuna karşı savaşmak zorunda kaldı. 1123'te, Orange'da kuşatıldı, Toulouse'lular tarafından kurtarıldı. Kiliseyle olan anlaşmazlıkları yüzünden iki defa aforoz edildi; 1147'de Montauban'ı kurduktan (1144) sonra, Kudüs'e gitti. (L)

ALPHONSE DE FRANCE, Capet hanedanı prensi (1220-1271). Alphonse II adıyle Poitiers ve Toulouse kontu (1249-1271), kral Louis VIII'in oğlu 1237'de kont Raimond VII'nin kızı Jeanne de Toulouse ile evlendi. VII. Haçlı seferine katıldı ve kardeşi Saint Louis ile birlikte, Mansura'da esir edildi (1250). Memlekete döndükten sonra, Albi'lilere karşı girişilen Haçlı seferi yüzünden Fransa'nın uğradığı kayıpları akıllı bir idare sayesinde giderdi ve güney Fransa'da merkeziyetçiliğe doğru ilk adımı attı. Hâkimiyeti altında bulunan milletlerin egemenliğine saygı gösterdi; yeni komünlerin kurulmasına izin verdi; fakat siyasî hürriyetleri kısıtladı. Riom şehrinde «Alphonse Şartı» adı verilen ve bütün Ortaçağ boyunca Auvergne'de amme hukuku kanunu olarak kullanılan şart'ı çıkardı. 1270'de Güney Fransa halkının isteğine uyarak, Toulouse'da bir parlamento topladı. VIII. Haçlı seferlerinden dönüşte öldü ve yerine yeğeni Fransa kralı Philippe III geçti. (L)

ALPİLLES veya **ALPİNES,** Güneydoğu Fransa'nın Provence bölgesinde Crau ovasıyle aşağı Durance ovası arasında yer alan kireç taşlı küçük kütle. La Caume'da 386 m. ye yükselir. Beaux-de-Provence köyü bu dağın güney yamacındadır. (L)

Alpilles kanalı, Provence'ta, kazılmasına 1772'de başlanan sulama kanalı. Sularını Mallemort'da Durance'tan alır ve iki ana kola ayrılır (bunların da ayrıca pekçok ara kolları vardır). Kuzeydeki ana kol Alpilles'lerin hâkim olduğu ovayı (Saint-Rémy, Châteaurenard v.s.) sular ve Tarascon'da denize ulaşır; güneydeki ana kol Crau ovasının bir kısmını sular ve Berre gölüne dökülür. (L)

ALPİ Melik Necmeddin, Mardin Artukoğulları beyi (öl. 1176,?), Hüsameddin Timurtaş Beyin oğlu. Babasının ölümü üzerine onun yerine geçti (1112-1113). [M]

ALPİNİA i. Bot. Bk. HAVLİCAN.

Alpine Club, ingiliz dağcılar kulübü. Merkezi Londra, 1857'de kurulan Alpine Club, dağcılık kulüplerinin en eskisidir. Üye olabilmek için dağcılık faaliyetinde bulunmak ve ulaşılması zor tepelere tırmanmış olmak şarttır. (L)

Alpin Français (CLUB), fransız dağcılar kulübü. Merkezi Paris. 1874'te kuruldu. Dağa karşı ilgi duyan kimseler arasında bir bağ kurmak ve dağ bilgisini yaymak hedefini güder. 1905'ten beri, aylık *la Montagne* (Dağ) dergisini yayımlar. (L)

ALPİNİZM i. (fr. *alpinisme*). Bk. DAĞCILIK.

◆ **Alpinist** i. (fr. *alpiniste*). Bk. DAĞCI.

ALPİNUM i. Yüksek dağ bitkileri yetiştirimine ayrılmış botanik bahçesi. (L)

ALP keçisi bls. i. Zootekn. Alp keçisi, adının da gösterdiği gibi Alp dağlarında yaşar. Kısa tüyleri, üçgen başı, külâh şeklinde dik kulakları, zarif bir görünüşü vardır. Bütün cinsleri bol süt verir ve yaşadıkları ortama kolayca alışır. Fransa'da *chamoisée, tarentaise, sundgau* (veya *alsace'lı*) soylarına, İsviçre'de düz beyaz ve bol süt veren *saanen* soyu ile *toggenbourg* ve *schwartzhals* soylarına rastlanır. (L)

ALP lâlesi bls. i. Bot. Uzunca beyaz soğanlı, beyaz lekeli, pembe sarkık büyük çiçekli bir bitkidir. Ormanlarda, ağaçsız alanlarda veya çimenliklerde bulunur (Zambakgillerden). [L]

ALPNACH, İsviçre komünü (Unterwald kantonu), Pilate dağı eteğinde, dağa çıkan bir füniküler (kablolu demiryolu); 3 000 nüf. Turistik merkez. Dört Kanton gölünün yakınlarındadır ve bu gölün batı havzasına da Alpnach adı verilir. (L)

ALPONA i. Bengal'de, belli mevsimlerdeki aile törenlerinde kullanılan, halk arasında yayılmış süsleme motifi.

— ANSİKL. *Alpona,* kadınlar tarafından bir parmakla yere çizilerek yapılır. Kullanılan boya, içine su ve bitki boyası katılmış undur. Yer olarak, ya köy evlerinin eşiği veya geleneksel aile törenlerinde (özellikle doğum ve evlenmelerde) hediyelerin konulduğu oda seçilir. Hayal mahsulü olan bu resimlerin anadan kıza geçen temaları, tabiî unsurlardan, günlük veya kutsal eşyalardan, geleneksel motiflerden alınmıştır. (L)

ALPONE, Kuzeydoğu İtalya'da küçük bir akarsu; Arcole* köprüsü, Adige ırmağının bir kolu olan bu akarsu üzerinde bulunur. (L)

ALP sistemi Jeol. İkinci zaman başlarından Üçüncü zaman sonlarına kadar geçen devre sırasında oluşmuş genç dağlar sistemi. Bk. ALP *dağları.* (L)

ALPSOFU, eski haritalarda «Abisafi». Geyve boğazının doğusunda yükselen, kısmen ormanlık ve çalılık dağlar. Yapılarında Paleozoik şistleri ve kretase yeşil kayaçları görülen bu dağların yükseltisi 1 400 m. yi geçer. Alpsofu dağları doğuda Bolu dağlarına, batıda Samanlı dağlarına bağlanır; fazla yüksek olmadığı halde geçilmeğe az elverişli ve seyrek nüfuslu bir alan meydana getirir. (M)

ALP şarkıcıkuşu bls. i. Zool. Küçük bir Avrupa ve Asya kuşu. Kahverengi ve gridir. Daha çok yamaçlarda yaşar, böcek ve taneciklerle beslenir. (Şarkıcıkuşugillerin örnek hayvanı.)

— ANSİKL. *Alp şarkıcıkuşu* (Prunella collaris), Prunella modularis denilen şarkıcıkuşa göre daha iridir. Daha çok yüksek dağlarda yaşar. (L)

ALP TİGİN, Gazne devletinin kurucusu (öl. 963). Samanîler devletinin hizmetindeyken, orduda en küçük dereceden başlayarak Hassa ordusu kumandanlığına ve *hacib-ül-hüccap*'lığa kadar yükseldi. Samanî hükümdarı Abdül Melik I'in saltanatı sırasında devlet idaresini fiilen eline almıştı. Devrin veziri Ebu Ali el-Belamî, bu mevkie onun sayesinde geldiğinden, Alp Tigin'den izinsiz hiç bir işe girişemiyordu. Ebu Ali el-Belâmî, Alp Tigin'in şahsiyetinden ve kuvvetinden çekindiği için onu, askerî kademede en yüksek mevki olan Horasan valiliğine tayin ederek, uzaklaştırdı (961). Abdül Melik, Alp Tigin'e, ölümünden sonra oğlunun Samanî tahtına geçirilmesini vasiyet etmişti. Fakat Abdül Melik'in ölümünden sonra, kardeşi Mansur tahta geçti (962). Alp Tigin yeni hükümdara karşı geldi; Mansur da onu Horasan valiliğinden azletti. Alp Tigin ordusu ile Belh şehrine çekildi; üzerine gönderilen orduyu bozguna uğrattı; Gazne'ye yürüdü ve Gazne devletinin temelini attı. Samanî hükümdarı Mansur bin Nuh, Alp Tigin'in yeni bir devlet kurmasına seyirci kaldı ve hattâ oğlu Ebu İshak'ı Horasan ve Buhara valiliğine tayin etti. Alp Tigin'in ölümünden sonra, Gazne yöresinin eski hükümdarının oğlu tahtı ele geçirmek için isyan etti, fakat Ebu İshak, Samanî hükümdarından da yardım alarak bu ayaklanmayı bastırdı ve babasının tahtına geçti. Kısa bir süre sonra çocuksuz öldü. Gazne hanedanının kurucusu olan kumandan Sevük Tigin idareyi eline alıncaya kadar, Gazne devleti ve hanedanı karışık bir devre geçirecek ve sonra tarihteki yerine oturacaktı. (M)

ALP TİGİN, X. yy. sonlarına doğru islâm âleminde önemli rol oynayan türk kumandanlarından (öl. 982). Samanoğulları devletinin hizmetindeyken hükümdar Mansur I ile arası açıldı. Bunun üzerine, Büveyhîler devletinin hizmetine girdi. Büveyhîlerden İzzüddevle Bahtiyar, Gazne hükümdarı Sebük Tigin ile mücadeleye girişti. Alp Tigin, İzzüddevle Bahtiyar yanında mücadeleye katıldı. Fakat Sebük Tigin'in ölümü üzerine bir kısım türklerin başına geçerek İzzüddevle Bahtiyar'a karşı geldi; onu Vasıt şehrinde kuşattı, fakat Adudüddevle'ye yardım gelmesi üzerine, kuşatmayı bırakarak Bağdat'a çekilmek zorunda kaldı. Kıtlık ve düşmanlarının takibi dolayısıyle Bağdat'tan ayrıldı. Diyala'ya, oradan da emrindeki kuvvetlerle Suriye'ye girdi. Şiî Fatımîlerin baskısından kurtulmak isteyen sünnî Şam halkının ricası üzerine, idareyi eline aldı; Bizans'a vergi vererek kuzey sınırında güvenliği sağladı. Bundan sonra Alp Tigin, Fatımîler ile mücadeleye başladı ve Fatımî ülkesine üst üste akınlar yaptı. Fatımî ordusu Alp Tigin emrindeki türkmen akıncılarına engel olamadı, fakat Fatımîlerin geleceğinin tehlikeye girdiğini gören Mısır hâkimi Cevher, ordu toplayarak Alp Tigin üzerine geldi, Şam'ı kuşatmak istediyse de yenilerek geri çekildi (976). Buna rağmen Cevher, ikinci bir ordu toplayarak, fatımî halifesi Aziz Billâh'ın da sefere katılmasını sağladıktan sonra, Alp Tigin üzerine yürüdü. 978'de Remle dolaylarında yapılan savaşta Alp Tigin'in ordusu yenildi, kendisi esir düştü. Halife Aziz Billâh, islâm âleminde cesaret ve mertliğiyle ün yapmış olan bu türk kahramanına çok iyi davrandı, saygı göstererek onu

ALSACE
Hunawihr'de üzüm bağları
(Yukarı Ren)

yakınları arasına aldı. Böylece Fatımî ülkesinde nüfuz sahibi olan Alp Tigin'e, fatımî veziri Yakub bin Kilisî kendisine rakip görerek, düşman oldu ve fırsat bulunca Alp Tigin'i zehirleterek öldürttü. (→ Bibliyo.) [M]

ALPU, İç Anadolu'nun kuzeybatısında Eskişehir ilinin merkez ilçesinde bir bucak; 17 600 nüf., 27 köy. — Bucak merkezi olan Alpu köyü, Eskişehir (40 km.) - Mihalıççık yolu ve Eskişehir-Ankara demiryolu üzerinde, Porsuk çayı kenarındadır; 2 709 nüf. (M)

ALPUJARRAS (ar. *el-baharat,* otlaklar'dan). Güney İspanya'da (Endülüs), kuzeyde Sierra Nevada ve güneyde Sierra Contraviesa ve Gador arasındaki dağlık bölge. 1568'de Magrıplılar burada isyan etmişlerdi. (L)

ALPULLU, Marmara bölgesinde Kırklareli ilinin Babaeski ilçesi içinde bir kasaba; 3 531 nüf. Önceleri küçük bir köy iken 1926'da kurulan şeker fabrikası sebebiyle gelişen modern görünüşlü bir kasaba olmuştur. İstanbul-Edirne demiryolu buradan geçer. 7 km. lik bir yol, kasabayı Edirne caddesine ve 19 km. lik bir yol da Hayrabolu'ya bağlar. (M)

Alpullu Şeker fabrikası, Türkiye'de kurulan ikinci şeker fabrikası (1926). Fabrikanın Alpullu'da kurulmasında Müşir Topal Rauf Paşanın tesiri olmuştur. Sahibi İstanbul ve Trakya Şeker fabrikası T.A.Ş. dir. En büyük hissedarı Türkiye İş bankası (yüzde 68). Diğer hisseleri T.C. Ziraat bankası, Trakya illeri özel idareleri ve çeşitli şahıslardadır. Günlük kapasitesi 2 000 tondur. Trakya'da yetişen pancarı işler. Bir yılda işlediği pancar miktarı yılına göre ortalama 200 000 - 400 000 ton, elde ettiği küp ve kristal şeker 30 000 - 60 000 ton arasındadır. (M)

ALP vâdi oluğu (fr. *Sillon alpin*), Fransız Alplerinin ortasında, kuzeydoğudan güneybatıya, Sallanches havzasından Croix-Haute boğazına doğru; batıda Prealpler ile doğuda Massif Centraller arasında uzanan çukur alan. Ortalama 200-300 m. yükseltideki Alp vâdi oluğu, buzullar tarafından oyulduktan ve işlendikten sonra, tekrar birikime uğramıştır. Bugün geniş bir ova halindedir. Üzerinde sırasıyle Arve, Arly, İsère (Savoie ve Graisivandan Combe'u) ve Drac vâdileri bulunur: Drac 7-8 km. genişliğindedir, ama, ırmakların akışına hiç elverişli olmadığından, etrafına setler çekmek gerekmiştir.

Vâdi oluğu, ya yumuşak kayaların çok eski bir aşınım sonucu meydana gelmiştir veya merkezî kütlelerin yükselmesi sonucu üstteki tabakalar kenara doğru akarken meydana gelen «yapısal bir yırtıklık» dan doğmuştur. İktisadî ve beşerî bakımdan, Alp vâdi oluğunun Fransız Alplerindeki insanların yaşayışında büyük önemi vardı: zengin bir tarım bölgesidir; meyva ağaçları (erik, incir, elma ağaçları, bağlar) bulunur; tahıl, tütün ekilir ve (yakınındaki yüksek otlaklar sayesinde) hayvan yetiştirilir. Çeşitli engebeler ve iklim şartları kır hayatı bakımından yükseltiye göre şöyle bir sıralanma gösterir: bir dağ katı (Sallanches havzası, Arly vâdisi v.b.), Albertville-Vizille alçak bölgesi ve Drac ile ona dökülen sular boyunca uzanan bir güney kısım. Alp vâdi oluğu aynı zamanda büyük bir trafik eksenidir: geç kullanılmağa başlanmıştır ama etrafındaki vâdiler sayesinde türlü Alp klüzlerini büyük geçitlerle (Maurienne, Tarentaise) ve 1878'de Croix-Haute geçidinin açılmasından sonra da kuzey Alplerle güney Alpleri birleştirmektedir. Alp vâdi oluğu, turizm gelişeli beri Albertville'den, özellikte de Grenoble'dan başlayan demiryolları veya kara yolları sayesinde bütün merkezî Alp dağlarının büyük giriş noktası olmuştur.

Burası aynı zamanda önemli bir sanayi bölgesidir; eldivencilik, dokumacılık ve küçük metalürji gibi eski sanatlarda bir gerileme olmuşsa da, hidroelektrik santralların kurulmasına elverişli birçok arazinin yakınında bulunan Alp vâdi oluğu bugün büyük metalürji ve kimya sanayii merkezidir: Val d'Arly (Ugine), Graisivaudan ve Grenoble'da bir çok fabrika vardır. Uzun süre kendi haline bırakılan Alp vâdi oluğunun tek büyük şehri Grenoble'dur. (L)

ALQUEİRE i. Portekiz'de ve Brezilya'da sıvılar ve kuru maddeler için kullanılan eski bir ölçü. (Lizbon'da, kuru maddeler için aşağı yukarı 13 litre, sıvılar için 8 litredir. Brezilya'da, alqueire, kuru maddeler için 36,83 litredir.) [L]

ALQUİÉ (Ferdinand), fransız filozofu (Carcassonne 1906). Sorbonne'da profesör. Psikoloji ve genel felsefe üzerine birçok eserin yazarıdır. *Spiritüalizm* akımına bağlanır. (L)

ALRAUN i. (alm. k.). Eski Germenlerde, adam otunun kökleriyle yapılan kaba heykelcik. (L)

ALRENKLİ şakrakkuşu blş. i. (İlmî adı: *Carpodacus*). Zool. Sığırcık kuşlarına yakın ötücü kuş. (Bu isim, boyları 20 sm. olan bir grup ötücü kuş için de kullanılır. Tüyleri kahverengidir. Kırmızının çeşitli tonları veya pembe üzerine yer yer gümüş rengi tüylerle süslüdür. Orta Asya'da *Alrenkli şakrakkuşlar*'ın birçok türü olmakla beraber Avrupa'nın ve Amerika'nın kuzeyine de yayılmışlardır [İspinozgiller'den]. (L)

ALS, Danimarka'da (Aabenraa-Sonderborg idarî bölgesinde) bir ada. Küçük Belt'in güneyinde Jylland'ın doğu kıyısı ile Als adası arasındaki boğaza *Als Sund* denir: ada burada bir köprü ile karaya bağlanmıştır; 35 500 nüf.

● Tarih. 1848-1850 ve 1864'te Danimarkalılar, stratejik bir önemi olan bu adadan Almanlara karşı faydalandılar. Avusturya-Prusya kuvvetleri tarafından alınan ada, 1816'ya kadar Avusturyalılarda kaldı, sonra Prusya'ya geçerek Schleswig'e bağlandı. Birinci Dünya savaşından sonra Versailles antlaşması (1919) hükmüne göre yapılan plebisitte, halk Danimarka'dan yana oy kullandı ve ada Danimarka'ya katıldı (1720). [L]

ALSACE, Doğu Fransa'da Vosges dağlarından Ren nehrine kadar uzanan bölge. Bu ad, Haut-Rhin ve Bas-Rhin eyaletlerini kapsayan bölge kuruluşuna verilmiştir. Başlıca şehirleri: *Strasburg, Mulhouse* ve *Golmar.*

COĞRAFYA

Alsace, Kara Orman ile Vosges dağlarını birbirinden ayıran tektonik hareketlerin meydana getirdiği Ren çöküntü ovasının batı kısmında yer alır. Batıda ve doğuda dağ ve nehrin sınırladığı bölge, güneyde İsviçre'ye ve Bourgogne bölgesine, kuzeyde Ren memleketlerine, Saverne boğazını meydana getiren çöküntü bölgesiyle de Paris havzasına açılır. Vosges dağları Alsace'ı nemli batı rüzgârlarından koruduğu için Lorraine'e göre daha güneşlidir; ama burada kara iklimi ağır basar, yazların sıcaklığına karşılık kışın şiddetli soğuklar olur. Bölgenin birliği, halkından gelir: Alsace'lılar, özelliklerini, lehçelerini ve geleneklerini korumasını bilmişlerdir. Sevimli ve güler yüzlü bir bölge olan Alsace'ın değişik görünüşleri vardır. Vosges dağlarının Alsace ovası kenarındaki kesiminde güney tarafta billûrlu bir dağ kütlesi yer alır: sivriliklerini kaybetmiş «balon» denilen tepeleri Guebwiller (1 424 m.), Alsace (1 250 m.) ve Hohneck'dir (1 361 m.). Vosges'ların Alsace ovasına bakan en dik yamacı üzerinde derin vâdiler (Doller, Thur, Liepvrette) ve küçük sanayi kasabaları sıralanır (dokuma, küçük metalürji). Dağın eteklerinde güzel manzaralı «Vosges eteği» tepeleri yer alır. Bu bölge, yer yer ünlü bağlar ve meyve bahçeleri ile kaplıdır. Kuzeye doğru, Bruche çayı ötesinde Vosges'lar, Trias'da sık ormanlarla kaplı masa görünüşünde kalın kumtaşı tabakalardan meydana gelir: arazi, Saverne boğazının her iki tarafında alçalır, bu boğazdan Marne-Ren kanalı, işlek bir kara yolu ve çok önemli bir demiryolu geçer. Alsace ovasının da görünüşü çeşitlidir. Akarsular arasındaki bazı kısımlar, Dördüncü zamanda rüzgârın taşıdığı maddelerle kaplanmıştır. Bu alanın işlenmesi kolay ve verimi çok yüksektir. Bu *lös* toprakları üzerinde zengin kırlar, zengin kasabalar yer alır: buğday, şeker pancarı ve hayvanlar için yemlik ot yetiştirilir; köylerin etrafı güzel meyve, sebze, şerbetçiotu bahçeleri, tütün tarlaları ile kuşatılmıştır. Fakat ovanın akarsulara yakın bazı çukur yerleri uzun zaman bataklık halinde sağlığa elverişsiz durumda kalmıştı; bugün oldukça ağaçlandırılmış ve sağlığa zararsız hale getirilmiştir. Alüvyonlu toprakların nispeten verimsiz kısımları geniş ormanlarla kaplıdır (Mulhouse doğusunda Harth ormanı, kuzeyde Haguenau ormanı). Tarım zenginlikleri yanında bir de toprakaltı zenginlikleri vardır: Pechelbronn petrolü bugün için pek önemli değil ise de, Mulhouse kesimindeki potas işletmeleri potas üretiminde Fransa'yı, A.B.D. ve Almanya'dan sonra dünya piyasasında üçüncü sıraya yükseltmiştir. Son olarak imalât sanayileri Alsace ekonomisinde önemli bir yer tutar: Vosges vâdilerine serpilmiş küçük dokuma tesisleri yanında fabrikalar, Strasburg ve Mulhouse çevresinde toplanır: dokuma sanayii (pamuk ipliği ve dokuması), makine ve elektrik araçları yapımı, ayakkabı, kâğıt, besin fabrikaları (bira, konserve), önemli kimya sanayii (boyalar, potas'ın işlenmesi). Başlıca enerji kaynağı, Vosges'ların (Lac Noir ve Lac Blanc kompleksi) ve özellikle Alsace Büyük kanalındaki güçlü kuruluşların sağladığı elektriktir. Ren memleketleri ise Rhône ve Akdeniz memleketleri arasında bir düğüm noktası olan Alsace'ın rolü gittikçe artmaktadır.

TARİH

Önceleri Kelt'ler tarafından işgal edilen Alsace, M.Ö. 58'den V. yüzyıl başına kadar Roma'nın hâkimiyeti altındaydı. Zaman zaman Vandalların ve Alamanların yağma ettiği memleket, Argentoratum (bugün Strasburg) önünde Julianus'a yenilmelerine rağmen (357), Alamanların eline geçti. V. Yüzyılın sonunda bir çarpışmada, Clovis'in Alamanları yendiği söylenir: bu çarpışma uzun zaman Alamanlarla Ren nehri kıyısında oturan Franklar arasında Tolbiac'deki (Köln yakınında Zülpich) çatışma ile karıştırılmıştır. Austrasia krallığı içinde Alamanni dükalığının kesin olarak kurulması VI. yüzyıla rastlar (merkezi Alsace) [Bk. ALAMAN'LAR]. Columban tarikatı papazlarınca hıristiyanlaştırılan Frankların yerleştiği Alsace, Karolenjler devrinde kontluk haline getirildi ve Verdun antlaşmasıyle (843), imparator Lothar I'e bırakıldı. Meşru çocuğu olmayan Lothar II ölünce (869) mirası Fransa ve Almanya kralları arasında bölüşüldü. Meerssen antlaşmasıyle (870) Alsace, Almanya kralının eline geçti, Schwalen dükalığına bağlandı ve birliğini kaybetmiş olmasına rağmen, XII. ve XIII. yüzyıllarda büyük bir bolluk çağına kavuştu: İmparator, Haguenau'da oturuyordu; Strasburg, imparatorluğun en önemli şehirlerinden biriydi. Toprakların ulaşıma elverişliliği alışverişi kolaylaştırıyordu: İsviçre ve Orta Almanya arasında zaten canlı olan ticaret, XIV. yüzyılda Yüz Sene savaşı Champagne panayırlarını yok edince milletlerarası bir nitelik kazandı. Şehir burjuvazisinin zenginleşmesi, aynı zamanda imparatorluğun zayıflaması, Alsace'ın, siyasî bakımdan parçalanmasına yol açtı: çünkü ticaret şehirleri, kilise veya derebeyliğin vasiliğinden kurtuldular. Şehirlerin en önemlilerinden on'u (Mulhouse, Colmar, Munster, Turckheim, Kaysersberg, Selestat, Obernai, Rosheim, Haguenau, Weissenburg) aralarında bir birlik (Décapole*) kurdular. 1353-1354'te İmparatorluğun himayesi altına giren birlik, fiilen bağımsızdı. Strasburg, 1439'da, piskoposunun vasiliğinden kesin olarak kurtuldu. Yabancıların gelmesiyle Alsace, birliğini büsbütün kaybetti: güneyde, Ferrette kontluğu Basel piskoposunun uyrukluğu altında idi; kuzeyde, XV. yy. da Alsace başyargıcı olan Ren kontu, Haguenau üzerinde kontrol hakkı olduğunu ileri sürüyordu. Yalnız yukarı Alsace, Habs-

Foto. Lacuffer (LAROUSSE)

burgların kendi mülkleri olduğu için imparatorluğun egemenliği altındaydı. Alsace'ın siyasî bakımdan bölünmesi, hüküm süren dinî ve sosyal kararsızlık, Gutenberg'in 1434'ten itibaren çalıştığı Strasburg basımevleri, bu memleketi hümanizm ve Reformun merkezlerinden biri haline getirdi. 1519'dan itibaren Luther'in, Martin Butzer'in v.b. eserleri burada basıldı; taşınması ve gezgin satıcıların çıkınları arasında saklanması kolay küçük propaganda dergilerinin basılması, Strasburg-Paris yolu boyunca protestan toplulukların doğmasına yol açtı. Butzer, Strasburg'da Reform propagandası yaptı: Strasburg ve Almanya'nın üç güney şehri adına 1530 Dört Şehir* anayasasını yazdı. 1538'de Calvin Strasburg'daki fransız kilisesi rahipliğine getirildi. Fransız kilisesinin, alman protestan prensleriyle Fransa arasındaki diplomatik ilişkileri kolaylaştıran Schmalkalden birliğinin kurulmasında (1531) ve aynı adı taşıyan savaşta (1547) büyük bir rolü oldu. Fransa, Alsace'ın stratejik durumunun önemini anladı. Ren nehri, Almanya karşısında Fransa sınırını kuvvetlendiriyor ve İspanya'yı Flandre'a birleştiren askerî bağı koparıyordu. Habsburg'ların Reforma karşı ayaklanmaları sonunda kısmen yeniden ele geçirilen, fakat Otuz Yıl savaşında yağma edilen Alsace, Fransa hâkimiyeti altına girdi. 1634'te Strasburg, Saverne ve Haguenau kesimini Fransa'ya bıraktı, Colmar da Fransa'nın himayesine girdi. 1648'de Münster antlaşması ile imparator, Yukarı ve Aşağı Alsace prensliğini ve Décapole eyaletini terk ediyordu ama buraları yine de imparatorluğa bağlı kalıyor ve imparatorluk şehirleri Regensburg'a temsilci gönderiyordu. Strasburg şehri terk edilen topraklar içinde bulunmamakla beraber, antlaşmanın 54. maddesi Ren nehri üzerinde Basel'den itibaren, herhangi bir kale yapımına izin vermiyordu. Böyle olduğu halde Strasburg bağımsız kaldı ve 1674'te imparator kuvvetlerinin nehri aşmalarına yardım etti. Fransızlar yenildi. Fakat Turenne, imparatorluk kuvvetlerini Turckheim'de yenerek (1675) Fransa'nın Alsace'ı kesin olarak ele geçirmesini sağladı; bu durum Nimegue antlaşmasıyle (1678) sağlama bağlandı. Louis XIV, Brisach divanı aracılığı ile birleşme politikasını uygulatarak durumunu sağlamlaştırdı ve bu politika 1681'de bağımsız Strasburg cumhuriyetinin Fransa'ya katılmasıyle sonuçlandı. XIV. Louis'nin hükümdarlığının son günlerindeki savaşlara rağmen, Alsace Fransızlarda kaldı ve yeni bir düzene sokulabildi. 1674'te kurulan Alsace yönetimi çok geçmeden Strasburg'a yerleşti, bir hükümdarlık konseyi kuruldu ve bu konsey tam bir eyalet anayasası olan *Alsace Buyrultuları*'nı (Ordonnances d'Alsace) yayımladı (1737). İmtiyazlara saygı gösterildi; Nantes fermanı uygulamadan kaldırılmadı ve protestan inançlarına yer verildi. İktisadî bakımdan fransız gümrüğü dışında tutulan Alsace, transit ticareti ve sanayi işleriyle büyük bir bolluğa kavuştu. Son olarak, kültür alanında, özellikle Strasburg üniversitesinin, Fransa ile Almanya arasında kurduğu çeşitli bağlar, bazı aydınları, devletlerin ötesinde, fransız ve alman milletlerini bir kaynaşma üzerinde düşünmeğe yöneltti. 1789 Devrimi, Alsace'ın Fransa'ya katılmasını kesinleştirdi. Feodal hakların kaldırılması (4 ağustos 1789), Alsace'ta toprağı olan alman prensleri ile çatışmaya yol açtı ve devrim savaşlarını doğuran sebeplerden biri oldu. Bu savaşlar zaferle sonuçlandı ve Mulhouse cumhuriyetinin kendiliğinden Fransa'ya katılmasıyle (20 ocak 1789), Alsace bütünüyle Fransa'nın oldu. Artık Fransa'nın öbür bölgeleriyle aynı yönetime bağlanan Alsace'ta, iktisadî, demografik ve siyasî gelişme 1870'e kadar barış içinde sürüp gitti. Fakat 1870 savaşı Alsace ve Lorraine eyaletlerinin Fransa'nın elinden çıkmasına yol açtı ve bu eyaletlerin yeni Almanya imparatorluğuna katılmaları, Fransa ile Almanya arasında siyasî bir gerginlik yarattı (1871-1914). Birinci Dünya savaşından sonra yeniden Fransa'ya geçen Alsace, 1940'tan 1944'e kadar Almanya'ya bağlandı. Bk. ALSACE-LORRAİNE.

GÜZEL SANATLAR ve EDEBİYAT

Alsace'ta Merovenj ve Karolenj devirlerine ait birçok eser bulunmuş ve bunlar Strasburg Arkeoloji müzesinde toplanmıştır. Büyük Katedral'in yapımı ve bakımı için 1260'ta kurulan *Notre-Dame derneği*'nin elinde parşömen üzerine çizilmiş birçok plan bulunmaktadır: bunlar Ortaçağ mimarîsinin incelenmesi bakımından çok değerlidir.

● *Heykelcilik.* XIII. Yüzyılın başına kadar Alsace'taki anıt heykelciliği rüstik bir nitelik gösterir. Chartres'dan taşçı ustalarının gelmesiyle (1225'e doğru) büyük bir devir başladı; gerçeği sade ve duygulu bir biçimde anlatan kendine has bir üslûp ortaya çıktı: *Ancienne* ve *Nouvelle Alliance* heykelleri bu üslûbun örnekleridir. Daha sonra Reims'in etkisi altında kalan bu üslûp, şairce aktarmalar ve duyguların başarılı bir biçimde dile getirilmesiyle *les Vertus* (Erdemler) özellikle Ren bölgesine özgü nitelikler ortaya koydu. Colmar'da XIII. yüzyılda ve Thann'da XIV. yüzyılda mezar heykelciliği, Woelfelin de Rouffach tarafından geliştirildi. XV. yüzyılda Leiden'li Nikolaus Gerhaert, Strasburg şehrine heykelci tayin edildi ve hemen bütün Kutsal imparatorlukta olduğu gibi Alsace'ta da burgont-flaman etkisini yaydı. Katedral'in ünlü ahşap mihrabını aynı devirde Nicolas de Haguenau yapmıştır (Colmar müzesi).

● *Resim.* XIV. ve XVI. yüzyıllar arasında, Yukarı Ren okulu da denilen Alsace Resim okulu en parlak dönemini yaşadı: adı bilinmeyen, fakat Colmar'lı olduğu sanılan bir ressamın *Çarmıha Gerilme* tablosu (Colmar müzesi), bu okulun en eski şaheseridir (1360'a doğru). Yine adı bilinmeyen başka bir usta, XV. yüzyılın başında Strasburg'da *Yusuf'un Şüphesi ve Cennet*'in *Küçük Bahçesi* tablolarını yaptı (Stadel enstitüsü, Frankfurt, Main). Bu eserlerde, birçok Alsace'lı ressamın ayırıcı niteliği olan içtenlik ve babacanlık seçilir. XV. yüzyılda Konrad Witz (Schwaben'li olmakla birlikte Basel ve Colmar'da çalışmıştır), gerçekçiliğin ilk ustalarındandır; Kaspar İsenmann ve Hans Hirtz gibi ressamlar, Martin Schongauer'in (Colmar'lı) öncüleri olmuşlardır; Martin Schongauer'in, Grünewald, Büyük Hans Burgkmair, hattâ Albrecht Dürer üzerine büyük etkisi oldu. Rönesans dönemindeki ressamlar arasında Hans Baldung Grien; XVII. yüzyılda, büyük natürmort ressamı Sebastien Stoskopff; XVIII. yüzyılda Phillippe Jacques Loutherbourg, Jean Frederic Schall, Martin Drolling sayılmağa değer.

● *Mimarlık.* Klasik mimarlık Alsace'a Vauban, sonra Robert de Cotte (Rohan Kardinaller şatosu), Jacques François Blondel (Strasburg'un bir şehir planını da yapmıştır) ile girdi. Bunların büyük modellerinden esinlenen Alsace mimarları, XVIII. yüzyılda Strasburg, Haguenau, Weissenburg, Selestat, Colmar'da cepheleri zarif çiçekli dekorla süslü sevimli evler yaptılar.

XI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Strasburg, Lorraine, Avusturya ve Avrupa'nın büyük bir kısmının renkli cam ihtiyacını karşıladı. Fransız ihtilâlinden hemen önce, bu şehirde iki yüzden fazla kuyumcu atelyesi bulunuyordu: bunlar yaldızlarının üstün niteliği ile ün salmışlardı. XVIII. yüzyılda Strasburg ve Niederwiller önemli birer seramik merkezi oldular; Fransa ve Batı dünyasına kendini kabul ettiren Mulhouse'daki basma kumaş atelyeleri, o güne kadar Hindistan'dan getirtilen malları kendileri yapmağa başladılar.

● *Edebiyat.* Ortaçağ ve Rönesans boyunca Alsace, edebiyat dünyasında büyük bir yeri olan yazarların yetiştiği bir kültür merkeziydi. XIII. Yüzyılda Thomas'ın *Tristan*'ını adapte eden Strasburg'lu Gottfried'in, saray hayatının ve inceliğinin alman edebiyatına girmesinde rolü oldu. XIV. yüzyılda devrin en güzel eserlerini veren mistik akımın kurucuları Alsace asıllı iki dominiken rahipti: Maitre Eckhart ve Jean Tauler. Bundan sonraki yüzyılda *La Nef des Fous* (Deliler Gemisi) yazarı Strasburg'lu S. Brant hümanizm çığırını açmış, bu dönemde Strasbourg'a yerleşen Ren'li J. Fischart da bu akımın başlıca temsilcisi olmuştur.

— *Alsace şarapları.* Alsace bağları, Yukarı Ren ve Aşağı Ren eyaletlerinde, Alsace ovasına hâkim tepeler üzerinde yer alır. Yıllandırılmadan tüketilen beyaz sek şarap üretilir; en meşhurları Traminer, Riesling, Pinot, Muscat ve Sylvaner'dir. Alsace bağları çok küçük parçalara bölünmüştür. Yıllık şarap üretimi 700 000-900 000 hl. dir; bunun 400 000-500 000 hl. sine «Alsace şarabı» denir; bir şaraba «Alsace şarabı» denilip denilmemesi, asmanın bulunduğu yere değil, cinsine bağlıdır. (L)

ALSACE
Steige köyü (Aşağı Ren)

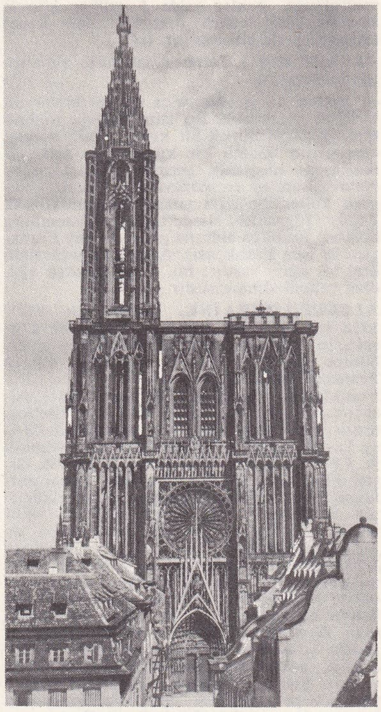

Alsace'lı kadın başlığı

ALSACE
Strasburg katedrali

ALSACE
Strasburg'da eski evler
«Petite-France» semti

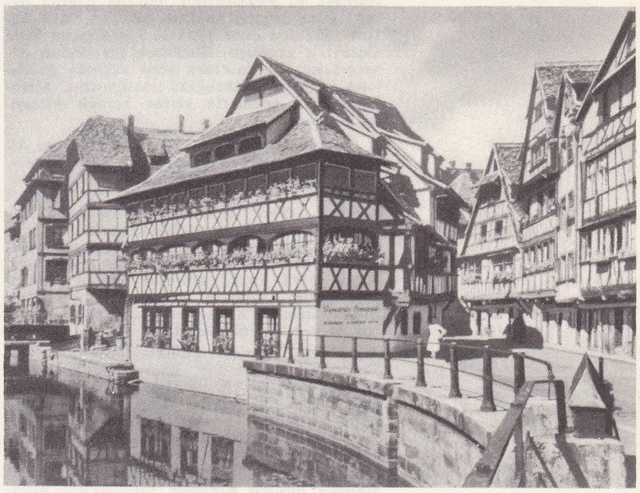

Foto. Roubier, Lailler, Halk Sanatları ve Gelenekleri müzesi (Paris), Marasco (LAROUSSE)

ALSACE Büyük kanalı, Ren nehri boyunca yapılmış olan kanal. Kembs'te Basel'in kuzeyinde Ren üzerinde yapılmış bir baraj, Ren'in bir kısım suyunu (1 080 m^3/saniye), nehrin sol kıyısında kazılmağa başlanmış 112 km. uzunluğunda ve Strasburg limanına ulaşacak bir kanala aktarır. Bu kanal üzerinde sekiz fabrika 105,80 metreden dökülen suyun düşme gücünü kullanır. Normal kesiti alındığında kanalın genişliği 130 m., derinliği 8,50 m. dir.
Kanalın 1 500 tonluk nehir gemilerinin işlemesine elverişli ilk kısmı ve Kembs'deki ilk fabrika 1832'de tamamlanmıştır. İkinci Dünya savaşında ağır zarara uğrayan Kembs kuruluşları 1944-1945'te yeniden işlemeğe başladı. 1952'de kanalın ikinci kesimi ve Ottmarsheim fabrikasının yapımı tamamlandı. Ondan sonra Fessenheim (1956) ve Vogelgrün (1959) kesimleri işletmeye açıldı. Dört fabrika, yılda 3,5 milyar kilovat saat enerji üretmektedir. Almanya ile yapılan bir anlaşma ile kanalın Vogelgrün'ün aşağısındaki kısımlarını ilgilendiren projeler değiştirilmiştir.
Tasarlanmış sekiz hidroelektrik kuruluştan yedisi bugün çalışır haldedir (Kembs, Ottmarsheim, Fessenheim, Vogelgrün, Marckolsheim, Rhinau ve Gerstheim hidroelektrik santralları). Bunlar yılda 5 milyar kilovat saattan fazla enerji üretirler. Son kanal (Strasburg) da bitirilmiştir. (L)

ALSACE dili i. Leng. Alsace'taki almanca ağızların tümü.

— ANSİKL. Leng. *Alsace*'ça deyimi hiçbir dil birliğini göstermez. Bu isim altında toplanmış ağızların büyük bir kısmı, Bade bölgesi ağızlarının önemli bir kısmını da içine alan aşağı alemanik germen grubundandır. Ama Alsace'ın en güneyinde (Ferrette bölgesi) kullanılan ağız yüksek alemaniktir ve Kuzey (İngweiler, Niederbronn, Wissemburg bölgesi) Frankça alanına girer (Güney Frankçası ve Ren Frankçası). Alsace yahudilerinin özel bir ağızı vardır; bu, kökü frankça ağzı olan yahudi almancasıdır. (L)

ALSACE-LORRAİNE, Almanların 1871-1918 ve 1940-1944 arasında Alsace ile Lorraine'in meydana getirdiği idarî ve siyasî bütüne verdikleri *Elsass-Lothringen* adının Fransızca karşılığı.
Frankfurt antlaşmasıyle (10 mayıs 1871), Alsace'taki Aşağı Ren ve Yukarı Ren (Belfort arazisi dışında) ve Lorraine'deki Moselle (Briey kesimi dışında) ile Meurthe'ün Sarreburg ve Château-Salins idarî bölgeleri, yenik düşen Fransa tarafından Almanya imparatorluğuna terk edilmişti; fransız milletvekillerinin Bordeaux'da (17 şubat 1871) ve Millî meclis (1 mart) önündeki protestoları da fayda etmemişti. 14 507 km^2. üzerinde 1 500 000 nüfusu olan Alsace-Lorraine, «imparatorluk toprağı» (Reichsland) haline getirildi ve doğrudan doğruya şansölyenin yönetimi altına konuldu; bu bölge, bütün Alman Devletler birliğinin sembolü oldu. II. Reich sırasında Alsace-Lorraine'in meyilli arazisi, askerî manevralar bakımından işe yaradı. Bismarck, önceleri Alsace- Lorraine üzerinde pek durmadı; zaten Frankfurt antlaşması bu memleketler halkına Fransa uyrukluğuna geçme hakkını tanımış ve 1 kasım 1872'den önce 158 000 kişi Fransa veya Cezayir'e geçmişti. Bismarck geri kalan Alsace-Lorraine halkının yeni yaşama şartlarına kolayca alışacağına inanıyordu. Memleketi terk edenlerin yerine hemen Almanlar getirildi.

● *Diktatörlük* (1871-1877). Bunun üzerine Almanlar, Alsace-Lorraine'lileri almanlaştırmayı denediler: Fransızcanın okullarda ve gündelik hayatta yasaklanması ve mecburî askerlik. Yeni Strasburg üniversitesi bir almanlaştırma merkezi haline geldi. 1874'te halk Reichstag için 15 temsilci seçmeğe çağırıldı; hemen hepsi de papaz olan temsilciler, Almanya'ya ilhakı protesto ederek meclisi terk ettiler; bunlara *protestocular* denildi. Bunun üzerine alman yönetimi halka karşı çok daha sıkı tedbirler aldı.

● *Alsace-Lorraine hükûmeti* (1877-1881). Fransa'nın, beklediği «öç alma savaşı»nı yapmadığını gören memleket halkı yeni rejime alışmağa çalıştı. Alsace-Lorraine'liler Aşağı Alsace'ta genel meclis'e katılmağa razı oldular ve Alman imparatorluğu içinde bir bölge hükûmeti isteyen «muhtar» bir parti kurdular. Bunun üzerine Bismarck, «bölge» bütçesi üzerinde düşüncesini bildiren bir bölge komisyonu (Landesausschuss) kurdu. Sonra Strasburg'a bir imparator temsilcisi (Statthalter) tayin etti ve şansölyenin seçtiği bir danıştay meydana getirdi: buna göre yukarıda adı geçen komisyon bir çeşit halk meclisi haline geliyordu. İlk temsilci, uzlaştırıcı Manteuffel (1879-1885) muhtariyetçilere kolaylıklar gösterdi ve bir yumuşama yarattı. Fakat 1881 seçimlerinde Alsace-Lorraine'liler yine yalnız protestocuları seçtiler.

● *Pasaportlar rejimi ve yatışma* (1881-1905). Bu durumu beğenmeyen Bismarck, şiddet rejimine döndü ve Hohenlohe prensini temsilciliğe tayin etti. Bunun üzerine Reichsland sıkı bir polis rejimi altına girdi. Fransızca yeniden yasaklandı, Alsace-Lorraine'e girmek isteyen her fransız için pasaport zorunluğu konuldu (1888) ve almanlaştırma politikasına şiddetle dönüldü (Almanların bu memlekette göçmeğe teşvik edilmeleri). Bununla ortalık yatıştı; pasaport zorunluğu kaldırıldı (1891); bolluk sağlanarak muhalefetin önüne geçmek üzere büyük işlere girişildi. Eski nesiller ortadan kalktıkça yeniler muhtariyet ile yetinme yoluna yöneldiler.

● *Muhtar yönetim* (1905-1918). Birçok Alsace-Lorraine'li, fransız hükûmetinin kiliseye karşı güttüğü politikadan telâşa kapılarak ve savaşmaktan bıkarak, memleketlerinin bir imparatorluk toprağı değil, muhtar bir devlet haline getirilmesi şartıyle imparatorluk içinde yaşamayı kabul ettiler.
Wilhelm II, 30 mayıs 1911'de Reichstag'da Alsace-Lorraine için bir anayasa kabul ettirdi. Alsace-Lorraine devletinin başkenti olan Strasburg'da kararnamelerle yasama hakkı olan ve meclislerı kapatabilen Statthalter ile birlikte, bundan böyle, iki meclisli bir yasama organı bulunacaktı. Ayrıca Reichsland, İmparatorluk meclisine (Bundesrat) iki temsilci gönderecekti. Bununla birlikte, verilen muhtariyet gerçek olmaktan çok görünürde bir muhtariyet idi ve asıl hâkim olan temsilci idi. Bu sebeple yeni rejim yine protestolarla karşılandı. Çok sayıda bir yurtsever grup, Bücher, rahip Wetterle, Preise, Hansi, Zislin ile birlikte durmadan artan birtakım olayların (Saverne) yardımı ve öç alma savaşı ümidiyle yeniden fransız propagandasına başladılar. Alman hükûmetinin memleket halkını kendi bünyesinde eritmek için harcadığı bütün çabalar boşa gitmişti. Bu yüzden, Birinci Dünya savaşı patladığı sırada halkın büyük kısmı Almanya'ya karşı o kadar düşmanca hisler besliyorlardı ki hükûmet silâh altına alınan Alsace-Lorraine'lileri rus cephesine ve deniz ordusuna ayırmıştı.

● 1918'*den sonra*: Alsace'ın Almanya'ya katılmış bölgeleri, güneyi bir yana bırakılacak olursa savaşların dışında kaldı (Thann ve Masevaux'nun Fransızlarca işgali, Hartmannsweilerkopi savaşları). Kasım 1918'de, savaşı kazanan fransız orduları Alsace'ta halkın çılgınca sevinciyle karşılandı. Hemen arkasından bir fransız genel valisi, eski İmparatorluk toprağını yönetmekle görevlendirildi. Daha sonra fransız yönetimi yeniden kuruldu ve genel valinin yerini Paris'te toplanan bir komisyon aldı. Kırk yıl Fransa'dan ayrı yaşamanın kuvvetlendirmiş olduğu gelenekleri üzerine kıskançlıkla titreyen, eğitim ve inanç hürriyetlerine çok önem veren Alsace-Lorraine'liler, Fransa cumhuriyeti içinde özel bir duruma sahip oldular (Concordat'nın muhafaza edilmesi). Bu durumun olduğu gibi kalmasını istiyorlardı; onun için de merkeze bağlı olmayan bir yönetim taraftarıydılar; tam bir muhtariyet isteyenler de vardı.
İkinci Dünya savaşından önceki yıllarda Hitler, Almanya'nın Alsace-Lorraine'den vaz geçtiğini söyledi. Bununla birlikte, 1940 fransız bozgunundan sonra Almanlar eski Alsace -Lorraine topraklarını alman toprağı saydılar. Daha 1940'ta Robert Wagner buraya Gauleiter olarak getirildi ve Alsace-Lorraine yönetim bakımından Baden «Gau» na bağlandı. 1942 Ağustosundan sonra genç Alsace -Lorraine'liler alman ordusunda askerliğe alındılar. Alsace-Lorraine 1944-1945 kışı içinde, Patch'ın VII. amerikan ordusu ile Leclerc tümeninin (Strasburg* 1944) ve de Lattre ordusunun (Colmar* 1945) birleşik hareketleriyle geri alındı, ondan sonra da savaştan önceki kurumlarına yeniden kavuştu. (L)

ALSAN (Zeki Mesut), türk hukuk profesörü, yazar ve siyaset adamı (Aydın 1889). Aydın ve İzmir idadîsini (1907), Mülkiye mektebini (1910), Paris Siyasî İlimler mektebini bitirdi (1913). Mülkiye mektebi öğretim üyesi yardımcılığına tayin edildi (1913). Avrupa'da talebe müfettişliği (1918), Galatasaray lisesi ikinci müdürlüğü (1922), talebe müfettişliği (1923-1925), Talim ve Terbiye üyeliğinde (1926) bulunduktan sonra, Mülkiye mektebi müdür ve profesörlüğüne getirildi (1926). 1927-1943 Yılları arasında Edirne ve Diyarbakır milletvekili oldu. Bir süre Ankara Hukuk fakültesi profesör ve dekanlığını yapan Zeki Mesut Alsan, Türkiye Yapı ve Kredi bankası idare meclisi, Dış Münasebetler enstitüsü, İnsan Hakları ve Kuzey Atlantik paktı türk grupları üyeliklerinde bulundu. Romanları ve meslekî kitapları vardır.
Eserleri, *Memleket Çocuğu* (roman 1942); *Hürriyet Pervanesi* (roman 1943); *Kavak Yeli* (roman 1944); *Devletler Hukuku Dersleri* (1947); *Devletler Hukukunda Yeni Gelişmeler* (1948); *Milletlerarası Hayatın Düzeni ve Pan-amerikanizm* (1949); *Yeni Devletler Hukuku* (2 cilt, 1950-1951); *Müşterek Emniyet Problemi* (1952); *Silâhsızlanma Problemi* (1953); ayrıca muhtelif gazetede ve dergilerde, özellikle Hâkimiyet-i Milliye'de siyasî ve sosyal makaleler yayımlamıştır. (M)

ALSAS-LOREN. Bk. ALSACE-LORAİNE.

ALSHEDİT i. (fr. *alshédite*). Miner. İçinde itriyum bulunan bir sfen çeşidi. (L)

ALSİN i. (fr. *alcyne*). Kim. Üçlü bir bağla nitelenen, alifatik sınıfa giren asetilenik hidrokarbonların grup adı. (L)

ALSİYONLAR çoğl. i. (fr. *alcyonaires*). Zool. Çift yüzgeçli sekiz dokunaç ve sekiz mezanteroit bölme ile nitelendirilen selentereler takımı.

— ANSİKL. *Alsiyonlar*'ın iç iskeletleri tek parça halinde değildir; yalnız yumuşak doku içine serpiştirilmiş dağınık kalker iğnecikleri (*alsiyon*) vardır. Bugün yaşayan bazı cinsler (heliopora, tubipora) ile birçok fosil türü, hayvanın içine girebileceği kalker bir borucukla kaplıdır. Öbür türler dallı kalker bir dayanak salgılar (mercan). Bütün bu deniz hayvanları genellikle parlak renkli ve çok güzeldir; çoğu zaman yaygın veya tırmanıcı koloniler halinde yaşarlar. Bunlara daha çok sığ sularda olmakla beraber derin denizlerde de rastlanır. (L)

ALSOPEREPUSZTA, Macaristan'da, Szekesfehervar yakınında boksit maden havzası. (L)

ALSOPHİLA i. (yun. *alsos*, orman ve *philos*, Savan). Bot. Ağaç görünüşlü eğreltiotu cinsi; sıcak bölgelerde yüzden fazla türü vardır. (En tanınan türü *alsophila australis*'tir.) [Cyatheaceaegillerden.] (L)

ALSOP kardeşler, Joseph Wright (Avon 1910) ve Stewart Johonnot Oliver (New York 1914), amerikalı iki gazeteci; *New York Herald Tribune*'ün yazarları. İkinci Dünya savaşı sonunda (1945) yaptıkları siyasî yorumlarla gerek amerikan, gerekse milletlerarası kamuoyunun yöneltilmesinde önemli rol oynadılar. (L)

ALS SUND, Danimarka takımadalarında bir boğaz. Als adasıyle Jylland'ın doğu kıyısı arasında. Bugün Als Sund üzerinde bir köprü vardır. (L)

ALSTED (Johann Heinrich), alman filozofu ve ilâhiyatçısı (Herborn 1588-Karlsburg 1638). Kutsal Kitabı, manevî ilimlerin kaynağı, hattâ tıbbın temeli olarak kabul eder. (L)

ALSTONİA i. (iskoçyalı botanikçi Charles *Alston*'un [1683-1760] adından). Afrika-Asya ve Okyanusya'da yetişen güzel bir ağaç. Kabuğunda acı maddeler (*alstonin, alstonidin*) bulunduğundan ateş düşürücü olarak kullanılır. Hattâ kınakınanın (*Alstonia constricta*) yerini bile tutar. (Bu cins [30'dan fazla tür] apocynaceae familyasındandır.) [L]

ALSTONİT i. (*Alston*'dan [Cumberland]). Miner. Cumberland'da ortorombik simetride yapışık billûrlar halinde bulunan kalsiyum ve baryum karbonat ($CaCO_3$, $BaCO_3$). [L]

ALSTROEMERİA i. (İsveç botanikçisi Klas *Alströmer*'den [1734-1794]). Güney Ameri-

ka'da köksaplı kütüğü olan süs bitkisi. (50 türü vardır, güzelhatun çiçeğigillerden.) [L]

ALSTRÖMER (Jonas), isveçli sanayici (Alingsas 1685-ay.y. 1761). Doğduğu şehri büyük bir tekstil sanayii merkezi haline getirdi; ömrü boyunca isveç sanayiini ve tarımını geliştirmek için çalıştı (şeker sanayii, demir sanayii v.b.). [L]

ALŞİMİ i. (fr. *alchimie*). Bk. SİMYA.

◆ **Alşimist** i. (fr. *alchimiste*). Bk. SİMYACI.

ALT i. Bir şeyin aşağıya, yere bakan yüzü: *O tencerenin altının delik olduğunu yeni mi görüyorsun?*. ‖ Aşağı taraf, bir şeyin aşağı yüzü ile daha aşağıda olan cisim arasında kalan kısım: *Nuriye Hanım bu parayı ertesi sabah yastığının altında gerçekten görünce deliye döndü* (N. Araz). *Türklere göre adem oğlu dam gölgesinde doğar, gök altında ölürdü* (A. H. Müftüoğlu). ‖ İç: *Sonra çocuk Ahmet, babasının hırkası altında niyaza durdu* (N. Araz). ‖ Görünmeyen taraf, arka: *Lâkin bunun altında ne maksat olacaktır?* (M. A. Ersoy). ‖ Derinlik: *Bir küçük Hasan şuurunun altından gelen bir hisle...* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Otururken gövdenin yere gelen kısmı: *Yusuf mindere oturmuş, bir ayağını altına almış, ötekini dikerek kollarını onun üzerine dayamıştı* (Sabahattin Ali). ‖ Aşağı kısım: *...bu iki satırın altında, şimdi bir imza değil...* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ ...altında, ile, tesirinde, ... — de: *...Atik Valde'yi ya Sinan'ın nezareti altında yapmış, yahut inşaasında Sinan'la beraber başlamış...* (Yahya Kemal). *Boz sıpaya binip de sarı sıcağın altında tarlaya doğru...* (Yaşar Kemal). ‖ Ahiret, öteki dünya: *Bu dünyanın üstü varsa altı da var.* ‖ Sıf. Aşağı: *Yumağı sağdı, sağdı, öteki uçunu da hurma ağacının alt dallarından birine bağladı* (R. H. Karay). ‖ Geri kalan: *Ben lakırdının alt tarafını unuttum.* ‖ Yere yakın olan: *apartmanın alt katı, masamın alt gözü.*

— ÇEŞ. DEY. *Alt alta,* birbirinin altında olarak. ‖ *Alt alta üst üste,* birbirleriyle boğuşurcasına itişip kakışma hali. ‖ *Alt başı,* bir yerin bize göre aşağı veya uzak tarafı: *Tarlanın alt başından seslendiler* (O. Kemal). *Yokuşun alt başında Sabah matbaası vardı...* (Y. Z. Ortaç). ‖ *Alt çenesinden girip, üst çenesinden çıkmak,* bir kimseyi ikna edici sözlerle kandırmağa çalışmak. ‖ *Alt etmek,* mağlup etmek, yenmek: *Sanatı kendi şartları, kendi ölçüleri içinde alt etmeğe yanaşmadıkça gerçek sanatkâr olmağa imkân yok* (O. V. Kanık). *Her gücü zorluğu alt eder zaman* (S. Batu). ‖ *Alt tarafı,* neticede işin sonu: *Alt tarafı, önce insan sonra Türküz* (S. Kocagöz). *Benden bir kere haber vermek, alt tarafı senin bileceğin şey* (H. R. Gürpınar). ‖ *Alt yanı,* devamı, olup olacağı: *Alt yanı bir isim siz öyle sanırsınız* (B. Necatigil). ‖ *Altı alay üstü kalay,* içi dış görünüşü gibi süslü ve gösterişli olmayan. ‖ *Altı kaval üstü şişane,* altı üstüne uymayan [daha çok giyim için]: *Altı kaval üstü şişane diye ifade olunabilecek bir kıyafet ne millîdir ne de beynelmileldir* (Atatürk). *Altı kaval üstü şişane neviinden şalvar üstüne setri pardesü giymiş efraddan* (Ahmed Rasim). ‖ *Altına almak,* döğmek, döğmek için sıkıca tutmak, üstüne çıkmak. *Bir defa, kasabadan geç gelen İsmaili, altına alıp öyle bir dövdü ki...* (Y. K. Karaosmanoğlu). Birleştirmek, toplamak: *Mü'minleri bir tek kubbe altına almak emeli, ancak selâtin camilerinde tecelli edebilirdi* (Y. K. Beyatlı). ‖ *Altına [at, araba] çekmek*: atını, arabasını (onun) emrine tahsis etmek, hediye etmek. ‖ *Altına etmek (kaçırmak),* yatağına veya donuna abdestini yapmak: *Neler çektik. Sarmısaklı yoğurt yedirdik. İçim bulanıyor. Altına etmişti* (V. O. Bener). *Altına mı kaçırmış! Vah vah...* (B. Felek). ‖ *Altında kalmak,* mağlup olmak, yenilmek: *Ceddim bunların altında kalıp ezilince...* (Ö. Seyfeddin). ‖ *Altında kalmamak,* yenilgiyi hazmetmemek, karşılığını vermek: *Hani altında kalmam* (M. Ş. Esendal). ‖ *Altından çapanoğlu çıkmak,* beklenmedik bir şey ile karşılaşmak, karışık bir yola dökülmek. ‖ *Altından girip üstünden çıkmak,* hesapsız, kitapsız harcamak; bitirmek: *... saymakla bitmez sanılan toprak ve mallarının altından girdi, üstünden çıktı* (R. N. Güntekin). ‖ *Altından kalkmak,* başarabilmek, bir güçlüğü yenmek: *... büyük ziyanlar verdiğini duymuştuk. Şirket bunun altından kalkmak isteyecekti* (Sabahattin Ali). ‖ *Altını çizmek,* dikkati çekmek: *... türk düşüncesinin kütüğüne nasıl bağlandığını belirtmek için altını çizmeğe lüzum gördüğüm zaviyelerdir ki...* (P. Safa). ‖ *Altını ıslatmak,* yatağına yahut donuna küçük abdestini etmek. ‖ *Altını üstüne getirmek,* karma karışık etmek, düzenini bozmak. ‖ *Altta kalanın canı çıksın,* «gücü yetmeyen ne olursa olsun» anlamında kullanılır. ‖ *Altta kalmak,* mağlup olmak, karşılık verememek. ‖ *Alttakiler,* alt katta oturanlar. ‖ *Alttan almak,* saygı duyulan veya korkulan bir kimseye karşı yumuşak davranmak, ses çıkarmamak: *Okçuoğlu gene alttan aldı* (Yaşar Kemal). ‖ *Alttan alta,* gizlice: *Devrin zenginlerine alttan alta haberler göndermeğe başladı* (Y. K. Karaosmanoğlu). İçten içe, usul usul: *Alttan alta iyice hazırlanan isyan, mayısın ortalarına doğru memleketin birçok köşelerini sarmıştı* (F. R. Atay). ‖ *Altta yok üstte yok,* fakir, giyeceği olmayan. ‖ *Ayağının altına almak (yatırmak),* döğmek: *Bir duyarsa gördün mü, beni ayağının altına yatırır* (K. Tahir). ‖ *Bıyık altından gülmek,* gizli gizli alay etmek: *Etrafımızdakilerden bazıları bıyık altından gülerler* (Ahmed Rasim). *Resul Efendi elinde olmadan bıyık altından gülümser* (Yaşar Kemal). ‖ *Boynu altında kalsın,* bir kimseye beddua ederken kullanılan bir söz. ‖ *El altından,* gizli olarak: *... el altından gelen bütün* [...] *haberlerini...* (Y. K. Beyatlı).

— Anat. *Alt çene kemiği.* Bk. ÇENE *kemiği.*

— Astron. *Alt kavuşum.* Bk. KAVUŞUM.

— Balıkç. *Alt yaka,* ağın dip tarafında genellikle kurşun v.b. ağırlıkların bulunduğu kenara verilen ad. Bazı ağlarda (msl. kılıç ağı) bu yakada ağırlık bulunmaz.

— Bot. *Alt durumlu,* çanak ile tamamen birleşmiş bir yumurtalığın durumu. Tamamı veya kısmen çanağa gömülü yumurtalığın durumu. (*Yapışık yumurtalık* da denir.) [Bu terimler *üst durumlu* veya *serbest yumurtalık*'ların karşıtıdır.]

— Coğ. *Alttan akma,* bir ırmağın dibindeki geçirimli alüvyonlar yığınında yer alan akma. (*Eşanl.* İNFEROFLUKS.) [Çorak bölgelerde bu olayın önemi büyüktür: sahrada *alttan akma,* bir sürü geçici su derelerinin toprağın yüzeyinde akışını sürdürür ve kuyular ile hurmalıkları besler. Birtakım maddeler (balçık, kil, ince kum gibi) sürükleyip getirerek yerin yüzeyinde hafif alçalmaların meydana gelmesine yol açabilir.]

— Denizc. *Alt batarya,* deniz yüzeyine en yakın top bataryası. ‖ *Alt camadana arya,* serenlere açılan yelkenleri en alttaki camadan halat hizasına kadar indirmek ve camadana vurmak. ‖ *Alt çarmıklar,* ana direklerin çarmık ve donanımının tamamı. ‖ *Alt yelken* veya *alt seren,* güverteye en yakın yelken (veya seren). ‖ *Geminin altı,* bir geminin su yüzeyi altında kalan kısmı. (*Eşanl.* SUALT, KARİNA.) ‖ *Kıyı altı olmak,* kıyıya çok yakın bulunmak. ‖ *Rüzgâr altı,* rüzgârın geldiği kıyının karşısına düşen kıyı. ‖ *Sancak altında,* geminin pupasındaki bayrak direğinde şu veya bu milletin bayrağını taşıyarak. ‖ *Yelken altında,* yelkenler açılmış durumda.

— Dokumc. *Alt ağacı* (*alt levent, alt mazısı* da denir), dokuma tezgâhında dokunan halı, kilimin sarıldığı veya çözgü ipliğini gergin tutan alttaki ağaç.

— Dy. *Alt aksam,* demiryolunun sağlamlığı, balast döşeme malzemesinin konulmasından sonra yerleştirilmesi ve zeminin dayanıklılığı ile ilgili bütün maddî şartlar. ‖ *Alt kuşak,* bujilerde beşik kirişini taşıyan kirişe verilen ad.

— Ed. Bir beytin ikinci mısraı (*Alt satır* da denir).

— Elektr. *Alt istasyon,* bir elektrik şebekesinin bütününü veya bir kısmını beslemek için kurulan ve genel olarak gözetim altındaki bir yapı içinde veya açık havada bulunan dönüşüm veya dağıtım cihazlarının tümü. ‖ *Dönüşüm (tahvil) alt istasyonu,* transformatörler aracılığıyle elektrik enerjisinin dönüştürmeğe yarayan cihazların tümü. ‖ *Alt imdat istasyonu,* bir elektrik üretme fabrikasının veya alt istasyonunun yetmezliği veya hizmet dışı kalışı halinde bir elektrik şebekesini beslemeğe yarayan alt istasyon.

— Fiz. *Alt kaynatıcı,* kaynatıcıları bir kazanın esas kısmına bağlayan, içi boş, büyük boru.

— G. santl. *Alt boya* (*taban boya* da denir), yağlı ve suluboya resimlerinde, üste gelecek renkleri daha iyi belirtmek için alta sürülen boya.

— Foto. *Alt tabaka,* duyarkattan önce tabana sürülen jelatin vernik v.b. katı. Görevi, *halo*'yu önlemektir. Yıkama (developman) sırasında yok olur.

— İnş. *Alt kiriş,* bir kirişi berkitmek için altına konulan bir başka kiriş. ‖ *Alt mahya kirişi,* çatıda mahya kirişinin altına konulan çatma parçası. (Çoğu zaman birbiri ardından gelen makas babalarına kuşaklarla bağlanarak, yatay kuvvetlerin karşılanmasında onları destekler.) ‖ *Alt pencere,* osmanlı mimarîsinde iki sıra halinde, altlı üstlü yapılan pencere. Üstte olanlara *kafa penceresi* denir. ‖ *Alt taban,* bir ahşap yapıda, zemin kata yatay olarak yerleştirilen, dikmelerle birleşen ve döşeme kirişlerini taşıyan ahşap parçalardan her biri. (Bk. TABAN *ağacı.*)

— Jeofiz. *Alttan vuran,* bir deprem sırasında meydana gelen kesik sarsıntılar.

— Jeol. *Alt tabaka,* solum veya gerçek toprağın altında bulunan herhangi bir tabaka. ‖ *Alt toprak,* satıh toprağının altında, içinde köklerin normal şekilde geliştiği tabaka.

— Mant. Başka terime bağımlı bir terim için kullanılır. ‖ Bk. ALTKARŞIT.

— Mat. Kuruluşlu bir cümlede bir veya daha çok bileşim kanununu bir yana bırakarak elde edilen cümle: *Bir halkada, toplama kanunu hesaba katılmazsa, alt bırakılan bir toplama grubu elde edilir.*

— Matbaac. *Altına girmek,* klişe indirme sırasında, yanlış ve eksik boya verme ve kapama, asitte uzun süre bırakma, küveti fazla çalkalama sonucu çizgi ve noktaların yan altlarından yenmesi. Böyle, alttan fazla yenen ince çizgi ve harflerin tepeleri sağlam ayaklardan mahrum kaldıklarından, baskıda kırılır ve kopar; resim de bozuk ve lekeli görünür. Böyle klişeler galvono ve kalıp işlerinde zorluk çıkarır, matrise takılır kalır.

— Meteorol. *Alt hava küresi,* dünya ile üst hava küresi arasındaki atmosfer tabakası. Ortalama 12 km.lik bir kalınlığı vardır. (Bk. HAVA *küresi.*)

— Mim. *Alt bilezik,* sütunların altına konulan bir çeşit kordon.

— Müz. *Alt damak sesi,* yumuşak damağın ön kısmından çıkarılan bir sese verilen ad. ‖ *Alt dominant,* diatonik gam'ın dördüncü derecesi. (Dominanat ile medyant arasında yer alan alt dominant'ın, ton bakımından çok belirtici bir fonksiyonu vardır ve 1. ve 5. derecelerle beraber, tonu en iyi belirleyen derece sayılır. Ses çıkaran cisimlerin tabiî rezonans'ı, alt dominant'ın aşağı veya pes bir dominant olduğunu gösterir.)

— Radyotek. *Alt taşıyıcı,* modüle halde bulunan ve daha yüksek frekanstaki bir dalgayı modüle eden bir dalga için kullanılır. (Alt taşıyıcı dalgalar ilkesi, bir vericinin aynı anda iki haber yayımlayabilmesini mümkün kılar.)

— Sine. *Alttan görüş,* kamera ekseni aşağıdan yukarıya doğru yönetilerek yapılan çekim. (*Zıddı*: ÜST'*ten görüş.*) [ML]

ALTA, Kuzey Norveç'te (Finnmark) şehir ve liman. Altafjord üzerinde; 5 000 nüf. (L)

ALTABAŞO i. Denizc. Bir seren ve yelkenin en alt kısmı. ‖ *Altabaşo yakası,* bir yelkenlinin filika güvertesine en yakın yeri. (Büyük seren yelkenli gemilerde seren yelkenlerinin alt yakası.) [L]

ALTAĞAÇSI blş. i. Bot. Hiç değilse alt kısmı ağaçsı olan bodur bitki. (L)

ALTA GRACİA, Arjantin'de (Cordoba eyaleti) şehir; Cordoba'nın güneybatısında Sierra Grande eteklerinde; 11 600 nüf. (L)

ALTAGRACİA, Dominik cumhuriyetinin doğu ucunda bir eyalet; 79 000 nüf. Merkezi *La Romana.* (L)

ALTAİR (ar. *el-tāir,* kuş), Kartal burcunun en parlak yıldızı: α *Aquilae.* Magnit. 0,9. Spektrum tipi A.5. (Bk. YILDIZ.) Göğün en parlak yirmi yıldızından on birincisi. 20 Temmuza doğru 2.00'de İstanbul meridyeni üzerinden geçer. (L)

ALTAİT i. Miner. Kurşun tellürür, formülü PbTe; Altay dağlarında hemen hemen saf halde bulunur. (L)

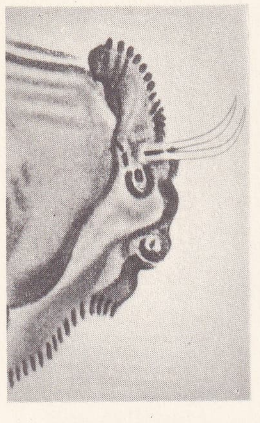

ALTAMİRA mağaraları resimlerinden bir detay (Musée de l'Homme)

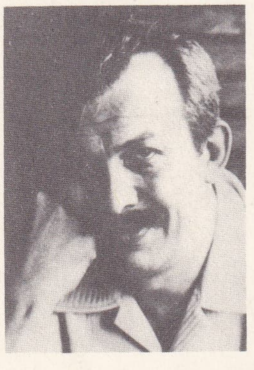

Çetin **ALTAN**

Fahrettin **ALTAY**

ALTAMİRA mağaraları, Kuzey İspanya'da (Santander eyaleti) Santillana del Mar köyü yakınında tarih öncesi devirlere ait resimler bulunan mağaralardan ilki. 1875'te Marcelino de Sautuola tarafından bulundu, fakat önemi ancak yirmi yıl sonra anlaşıldı. Fresklerin en güzelleri büyük bölmenin tavanındaki fresklerdir. Resimlerin çoğu kırmızıya boyanmış, siyahla çerçevelenmiş Magdeleniyen'e ait yaban öküzü tasvirleridir. (L)

ALTAMİRANO (İgnacio Manuel), meksikalı politikacı ve yazar (Tuxla 1834-San Remo 1893). Kızılderili soyundandı. Liberal partinin mücadelelerinde etkili bir rol oynadı ve Meksika savaşı sırasında Fransız ordusuna karşı döğüştü. (L)

ALTAMİRA Y CREVEA (Rafael), İspanyol tarihçisi (Alicante 1866 - Mexico 1951). *Historia de Espana y de la Civilizacion Espanola* (İspanya ve İspanyol Kültürü Tarihi) [1900-1911] adlı eserin yazarı. (L)

ALTAMURA, Güney İtalya'nın Puglia bölgesinde (Bari eyaleti) şehir; 43 200 nüf. XIII. yy. da Friedrich II tarafından kurulan bu şehirde, Charles de Bourbon'un yaptırdığı bir üniversite vardı, bir de sonradan tamir görmüş XIII. yy. kilisesi. (L)

ALTAN (Çetin), türk fıkra ve piyes yazarı, siyaset adamı (İstanbul 1926). Galatasaray lisesi ve Hukuk fakültesi mezunu. Avukatlık stajını yaptı. *Ulus* gazetesinde muhabir ve sekreter yardımcısı olarak gazeteciliğe başladı. *Milliyet* gazetesinde önce «Taş» adlı küçük fıkraları, sonra aynı başlıkla iç sayfada günlük büyük fıkralarıyle şöhret yaptı. Oradan *Akşam* gazetesine geçti. 1965 Seçimlerinde, Türkiye İşçi partisinden İstanbul milletvekili seçildi. Türkiye'nin en tanınmış sosyalist yazar ve politikacılarındandır. Şiirler, portre, mektup, kitap tenkitleri, fıkra ve oyunlar yazmaktadır. Şiirleri, İstanbul ve Ankara'nın çeşitli dergilerinde yayımlanmıştır.

Şiirlerinden ve nesirlerinden bir kısmını, *Üçüncü Mevki* (1946); seçme fıkralarını, *Taş* (1964); *Sömürücülerle Savaş* (1965); *Onlar Uyanırken* (1967) adlı kitaplarda topladı. Tiyatro oyunları da yazmaktadır: *Çemberler* (1964); *Mor Defter* (1965); *Suçlular* (1965); *Dilekçe ve Tahtıravelli* (2 oyun, 1966). Oynanmış, fakat basılmamış oyunları: *Beybaba* (1960-1961); *Trapez; Küçük Hayatlar; Yedinci Köpek* (1964). Avrupa, Amerika ve Asya'nın bazı ülkelerini dolaştı, buralara ait fıkralar, röportajlar yazdı: *Bir Uçtan Bir Uca* (gezi notları, 1965). *Atatürk'ün Sosyal Görüşleri* (1965); *Hükûmet Kapitalist Bir Hükûmettir* (1966); *Demir ve Çimento Karaborsasının İçyüzü* (1966) gibi tezli inceleme yazıları vardır. Guy de Maupassant'dan *Küçük Fıçı* (1946); Marcel Achard'dan *Aptal Kız*'ı (1962) türkçeye çevirmiştir. (→ Bibliyo.) [M]

ALTAN (Özdemir), türk ressamı (doğ. 1931). Güzel Sanatlar akademisinden mezun olduktan sonra (1956), serbest ressam ve matbaacı olarak çalıştı. 1962'de Akademiye asistan oldu. Akademi öğretim kadrosuna girdikten sonra sanat çalışmaları hızlanan Altan, Devlet Resim ve Heykel sergilerine, kurucularından olduğu Çağdaş Ressamlar cemiyeti sergilerine katıldı. Paris Genç Ressamlar Bienaline (1963) ve çeşitli yabancı memleketlerde açılan sergilere katıldı. Çağdaş Ressamlar cemiyetinin 1966 sergisinde «Yılın Genç Ressamı» ödülünü kazandı.

1965'te İstanbul ve Ankara Türk-Alman Kültür cemiyetleri galerilerinde özel sergiler açan Özdemir Altan, 1966'da Paris'e giderek sanatını geliştirdi. Romantik ve lirik bir sanatçı mizacına sahip olan Özdemir Altan, canlandırmak istediği konuya bağlılığı, serbest ve coşkun tekniği, zengin paleti ile dikkati çekti.

Başlıca eserleri: *Ağaç Kökü, Kuşlar* serisi *Kral* ve *Kraliçe* serileri. İstanbul Resim ve Heykel müzesiyle özel koleksiyonlarda eserleri vardır. (M)

ALTANA-TOPLARDAMAR bls. i. Bk. ANA TOPLARDAMAR.

ALTAR i. Bk. SUNAK.

ALTARE. Bk. CADİBONE *geçidi.*

ALTA VERAPAZ, Guatemala'da İzabal gölü batısındaki dağlar. Dağınık kıvrımlar ve yüksek yaylalardan meydana gelen bu bölgelerde, özellikle batıya doğru, Coban çevresinde kahve ekilen geniş sahalar bulunur. — *Alta Verapaz* idarî bölgesinin nüf. 260 000. Merkezi Coban. (L)

ALTAY (batı dillerinde *Altaï, Altai, Altaj*), Asya'da Batı Sibirya (S.S.C.B.) ile Moğolistan Halk cumhuriyeti topraklarını ayıran dağlık bölge. Muhtar bir millî arazidir. Altay dağları, Obi ırmağı kaynaklarındaki Biyeluha tepesinde 4 506 m. yükseltiye ulaşır. Altay kütlesi hersinyen kıvrımlarıyle meydana gelmiş eski bir temel parçasıdır; Üçüncü zamanda yükselerek gençleşmiştir. Yüzey şekillerinin iyi işlenmemiş som bir kütle manzarası vardır. Bu yörede çeşitli maden ocakları bulunur. Altaylar'ın eteklerinde, Sibirya'nın Kuzbas ve Minusinsk kömür havzaları uzanır. Dağlarda çobanlık, avcılık ve oduncululukla geçinen moğol tipinden insanlar yaşar (Oyrot'lar). Altay dağlarının doğusunda, bu dağların Sayan dağlarıyle birleştikleri kesimde muhtar Tuva cumhuriyeti toprakları bulunur.

— Tar. *Altay ırkı*, bazen, beşiği Altay bölgesi olan veya öyle sayılan bir ırk (insan, hayvan ırkı veya bitki türü) için kullanılır. (Altaylılar veya moğol Türkleri yukarı Asya'nın büyük bir kısmına yerleşmişlerdir.) [Bk. ALTAY TÜRKLERİ.] (M)

ALTAY (Fahrettin), [İşkodra 1880] türk general ve milletvekili. 1889 Yılında Harp okulunu, 1902'de Harp akademisini bitirdi. Birinci Dünya savaşında Çanakkale, Romanya ve Filistin cephelerinde görev aldı. Kurtuluş savaşı başında, Konya'da XII. kolordu kumandanı idi. Eskişehir-Kütahya savaşından sonra kurulan süvari kolordusu (V. kolordu) kumandanı oldu ve generalliğe yükseldi. Bu süvari birliği 26 Ağustos 1922'de Büyük Taarruz başlamadan önce Ahır dağının sarp ve dar geçitlerinden düşman hatlarının gerisine inerek yunan çekilmesinin bozguna dönmesinde etkili oldu. Başkumandanlık Meydan muharebesinden sonra da yunan ordusundan arta kalan birliklerin batıya doğru kovalanmasında aynı kolordu büyük hizmetler gördü ve 9 Eylül 1922'de İzmire ilk giren birlikler V. kolordu süvarileri oldu.

Fahrettin Altay, Türkiye Büyük Millet meclisinin birinci döneminde Mersin, ikinci döneminde de İzmir milletvekilliğine seçildi; fakat Atatürk'ün, kumandanların milletvekilliğinden çekilmelerini istemesi üzerine 31 ekim 1924'te milletvekilliğinden çekilerek ikinci ordu müfettişliğine tayin edildi. 1933-1943 Yılları arasında da Birinci ordu müfettişi oldu. Eserleri: *Türkiye İstiklâl Muharebatında Süvari Kolordusunun Harekâtı* (1925, birçok yabancı dile çevrildi); *İstiklâl Harbimizde Süvari Kolordusu* (1949); *İslâm Dini* (1959). [M]

ALTAY dilleri blş. i. Leng. Dil toplulukları arasında Ural - Altay dil ailesinin (Bk. URAL - ALTAY *dilleri*), adından da anlaşılacağı üzere iki büyük kolundan biridir; Türkçenin de bu koldan olduğu kabul edilir. Bu bölüme giren diğer diller Moğolca, Tunguzca, Mançuca ve bazı bilginlere göre de kore ve japon dilleridir. Ancak kore ve japon dillerini bu aileden olup olmadığı henüz şüpheli olduğu gibi, dil ailesinin tamamını veya Türkçenin bu grubun içinde yani bu dillerle akraba bir dil olduğunu da tereddütle karşılayan dilciler vardır. Altay dil birliğini bir gerçek olarak kabul edip, mukayeseli bir altay grameri üzerindeki çalışmalara karşılık, bazı dil bilginleri tarafından da türk lehçe ve şivelerinin başlı başına bir dil ailesi meydana getirdiği ve *Ana Türkçe* denilen tek bir dilden türemiş olduğu ileri sürülmektedir.

Dil birliğine ad olan «*Altay*» kelimesi dağ silsilesinin adıdır. Kaynak bakımından türkçe *altun*, moğolca *altan* kelimeleriyle açıklanır ve «*altın dağları*» anlamına gelir. Terim olarak filolojiye girişi nispeten yenidir. Bu grup veya bu gruba giren türk lehçe ve şiveleri önceleri Fin - Tatar, Türk - Tatar ve Turanî gibi terimlerle de adlandırılmışlardır.

Coğrafî bölge olarak asıl Altay toprakları belli bir sahayı kaplamaktaysa da, zamanla bu dilleri konuşan milletler, özellikle Türkler Orta ve Doğu Asya'dan Doğu Avrupa ve Kuzey Afrika'ya kadar yayılmışlardır. Nüfus bakımından elde sağlam istatistikler olmadığı için bu topluluğa giren milletlerin sayısı hakkında verilen rakamlar daima tahminî olmuştur. Bugün bu sayı 60 ilâ 100 milyon arasında tahmin edilmektedir. En büyük ve kalabalık grubu Türkler teşkil eder. Moğollar ve Mançu-Tunguzlar (Tunguz veya Tonguz aynı dil ve milletin kuzey, Mançu güney koludur) birkaç lehçe ve şiveyi nüfusça da 5 - 10 milyonu geçmez. altay dilerinin menşei ve tarih öncesi de aydınlık değildir. Altayistik görüşüne göre bu gruba giren dillerin, tarihin karanlık devrelerine giden nazarî bir ortak altay dilinden geldiği kabul edilir. Ancak Türkçe, Moğolca ve bu gruba giren diğer dillerin aralarında görülen bazı benzerliklerin ortak bir kaynaktan gelişle mi, yoksa yakın komşuluk münasebetleri sonunda meydana gelen tesirlerle mi ilgili bulunduğu henüz kesinlikle tayin edilememektedir.

Kelime benzerliklerinden başka, altay dillerinin ortak karakteristiği olarak başlıca şu dil özellikleri görülür: fonetik bakımdan bu dillerde ses uyumu vardır; morfoloji bakımından kelimelerde cinsiyet ayırımı yapılmaz; sayı sıfatlarından sonra gelen isimlere çokluk eki getirilmez; kelime yapımı ve çekimi son eklerle olur; isim çekiminde yalın hal eksizdir; sentaks bakımından belirten unsur, belirtilenden (msl. sıfat isimden) önce gelir ve şekil değiştirmez; yüklem (predikat) durumundaki sıfat ise sondadır ve yine şekil olarak değişmez; cümle kuruluşunda fail (özne) fiilden önce çok zaman başta, fiil de genellikle sonda bulunur.

Bununla beraber bütün bu hususları dil akrabalığı için yeterli görmeyen ve benzeşme yoluyle bir akrabalık kurulduğunu iddia eden dilciler ana kültür kelimelerinden çoğunun bu dillerde ayrı olduğunu belirtmişlerdir. Bu dilleri konuşan eski topluluların kaynağının karanlık oluşu, bu milletlerin çok yer değiştirmiş ve komşu dillerden çok etkilenmiş bulunuşu altay dilleri mukayeseli gramerinin yazılmasını da güçleştirmiş ve geciktirmiş, nihayet son senelerde bazı ciddî denemeler yapılabilmiştir. (M)

Altay Gençlik kulübü, spor kulübü, 1914'te İzmir'de «Hilâl» adıyle kuruldu. Eski Millî Eğitim bakanlarından Mustafa Necati, İzmir milletvekillerinden Vasıf Çınar ve Enver Esat kurucuları arasındadır. Kulübün ilk lokali, o zaman Alsancak'taki Şark idadisinin müdürü bulunan Mustafa Necati Beyin evidir. Çok geçmeden «Altay» adını alan kulüp, İzmir'in işgali sırasında düşman kuvvetleri tarafından kapatıldı. Kurtuluştan sonra Vasıf Çınar'ın gayretiyle tekrar faaliyete geçti. 1923'te bu klüpten ayrılan bir grup üye Altınordu kulübünü, 1925'te ayrılan bir diğer grup da Göztepe kulübünü kurdu. Siyah-beyaz renkleri taşıyan kulüp, en büyük başarısını futbol dalında gösterdi ve 14 kere İzmir şampiyonluğunu kazanmakla, bölgede rekor kırdı. Ayrıca Almanya, Bulgaristan ve Yunanistan'da başarılı turneler yaptı; Avrupa Fuar Şehirleri kupası ve Avrupa Kupa Galipleri turnuvası maçlarında Türkiye'yi temsil etti.

Futbolun dışında atletizm, basketbol, boks, güreş ve voleybol dallarında da faaliyet göstermektedir. (M)

ALTAYİSTİK i. Leng. Altay grubuna giren milletlerin dilleri, tarih, kültür ve edebiyatları ile uğraşan ilim dalı, Altay filolojisi. Oldukça yeni bir filoloji şubesidir. Avrupa'da ve son zamanlarda Amerika'da gelişmektedir. Önceleri batı üniversitelerinde türk dili ve edebiyatı Orientalistik (Şarkiyat) içerisinde kabul edilirken, bugün Altayistik çerçevesinde ele alınmaktadır. Son yıllarda ciddî mukayeseli gramer denemeleri yapılmakta ve 1958'den beri de her yıl bir Altayistik kongresi toplanmaktadır. Halen Almanya'da Handbook der Orientalistik (V. Altayistik) adlı şarkiyat elkitabı serisinin V. cildi Altayistik'e ayrılmış olup, ayrıca «Ural-Altayische Jahrbücher» adlı, yılda iki sayı çıkan bir ilmî dergi, Amerika'da ise «Uralic - Altaic Series» adı altında Ural-Altay filolojisi ile ilgili bir seri kitap yayımlanmaktadır. (→ Bibliyo.) [M]

ALTAY şiveleri blş. i. Leng. Altay dağları bölgesinde oturan Türklerin (Bk. ALTAY TÜRKLERİ) konuştuğu şivelerin genel adı. Türk şivelerinin sınıflandırılmasında, çeşitli tasnif denemelerine göre coğrafî bakımdan doğu, kuzeydoğu veya kuzey şiveleri olarak kabul edilmiştir. Bu grubun başlıca dil özellikleri (Abakan grubu ile müşterek olarak) şunlardır: 1. Normal ünlüle-

Foto. H. Breuil (LAROUSSE), Ara Güler, Meydan arşivi (MEYDAN)

rin yanında uzun ünlülerin de bulunması, 2. Ünlü uyumunun, bilhassa dudak uyumunun çok gelişmiş olması, 3. Kelime başında daha çok sadasız ünsüzlerin bulunması (hece ortalarında yani iki ünlü arasında ise sadalılaşır), 4. Eski Türkçe ile müşterek birçok gramer şeklinin bulunması, 5. Şahıs eklerinin kısaltılması temayülü v.b.

1948'e kadar Oyrotça diye anılan bugünkü yeni Altay yazı dili ise, Altay şivelerinden asıl Altay (Altay kiji) şivesine dayanmaktadır. Son zamanlarda Kumandı şivesinin de yazı dili yapma denemeleri vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ALTAY TÜRKLERİ, Orta Asya ve türk tarihinde önemli bir yeri olan ve bugün S.S.C.B. sınırları içinde kalan Altay dağları bölgesindeki Türklerin genel adı: Türkoloji tahkiklerine 1856 yılında Altay Türkleri arasında başlamıştır. Sibirya'da Türkler arasında yıllarca yaşamış ünlü türkolog W. Radloff, Altay Türklerini, özellikle dil bakımından iki grupta toplar: 1. Kuzey Altay Tatarları «Türkleri» (*Kumandılar, Lebed Tatarları ve Karaorman Tatarları* -Tubalar-), 2. Asıl Altay Tatarları (*Altaylılar* ve *Teleütler*).
Bugün Altay Türkleri üç güney ve üç kuzey boy ve şiveye ayrılmaktadır:

● *Güney Altaylılar.* 1. Asıl Altaylılar (*Altay kiji* «Altay kişi»). Rusların *Altayskiye Kalmukıy* «Altay Kalmukları» dedikleri bu kavim kendisine, Altay-kiji veya bir zaman tabi oldukları Oyrot devletine ait bir hatıra olan *Oyrot* adını verir. Konup göçtükleri saha Katunya ile Çarış ırmakları havzasıdır. Asıl Altaylılar yirmiden fazla oymağa ayrılmaktaydılar; bunlar arasında Kırgız, Kıpçak, Merkit, Nayman v.b. gibi tarihte siyasî birlik veya devlet kurmuş türk kavimlerinin adını taşıyanlar da vardır. 2. Tölöslerle Telengitler. Vaktiyle hem Ruslara hem Çinlilere vergi ödemek zorunda kaldıkları için Rusça «iki vergi vermekle mükellef» mânâsında Dvoyedan diye de anılırlar. Çuy ırmağı boyunda oturanlara Telengit, Çalışman nehri boyunda oturanlara da Tölös denir. 3. Teleütler. Bunlar kendilerine Telenget veya Karakalmuk da derler. Çeşitli oymaklara ayrılırlar ve kuzeyde (Tomsk çevresi), güneyde (Biy ve Katun ırmakları) olmak üzere iki bölgede otururlar.

● *Kuzey Altaylılar:* 1. Tubalar veya Karaorman Türkleri. Bunlar kendilerine *Yış-kişi* derler. Yış «orman» demektir. Hakikaten bunlar sık ormanlarla kaplı dağlarda otururlar. Rusça aynı mânâda Çernoviye tatarıye diye anılırlar. Altaylılar ise bunlara Tuba derler. 2. Kumandılar. Kendilerine Kumandı-kişi derler ve Aşağı Kumandı, Yukarı Kumandı diye iki kola ayrılırlar. 3. Lebedler. Lebed ırmağı boyunda oturduklarından bu adla anılmaktadırlar. Kendilerine Ku-kişi derler (Ku «kuğu» demektir). Rusça bir kelime olan Lebed de aynı mânâya gelir. Altay Türklerinin sayıları hakkında bugün elde sağlam istatistikler yoktur. En son tetkiklerde bile çok zaman 1926 yılına ait rakamlar kullanılmaktadır. Bugün bunun hiç değilse bir misli artmış olacağı tahmin edilir. Eski istatistiklere göre sayıları şöyledir: 1. Asıl Altaylılar 35 600 kişi; 2. Telengitler 3 000 - 5 000; 3. Teleütler 2 000 - 3 000; 4. Tubalar 1897'de 6 342; 5. Kumandılar 6 350 kadar; 6. Lebedler (Ku-kişi) 2 000 kadar.
Altay Türkleri İslâmiyet ve Budizmden önceki türk dinini muhafaza ederler, yani şamanisttirler. Şamanlığın da en ilkel şekline bağlıdırlar. Bunun sebebi dağlık ve ormanlık bölgelerde tecrit edilmiş bir şekilde yaşamakta olmaları olup, geniş türk kitlelerinden çok eskiden kopup, ayrılmış olmalarıdır. Bu husus Eski türk dini ve yaşayışının araştırılması hattâ dil tetkikleri bakımından çok önemlidir. (→ Bibliyo.) [M]

ALTAZİMUT i. (lat. *altus*, yüksek ve *azimut*). Bir gök cisminin aynı zamanda yüksekliğini ve azimutunu ölçen âlet. Bk. TEODOLİT. (L)

ALTBİLİNÇ bls. i. Psikol. Bk. BİLİNÇALTI. (M)

ALTCİNS bls. i. Tab. ilimler. Bir cins içindeki ikinci derece cins. (M)

ALTCİSİM bls. i. Mat. Bir cismin aynı işlemlerle kendisi de cisim kuruluşunda olan alt cümlesi. (L)

ALTCÜMLE bls. i. Mat. *Bir* E *cümlesinin altcümlesi*, sadece E nin elemanlarıyle kurulan E' cümlesi. (E' ⊂ E şeklinde yazılır.) [*Eşanl.* PARÇA. Bk. CÜMLE.] (L)

ALTÇENE i. Zool. Bazı böceklerde, hemen hareket edebilen, yiyecekleri yakalamağa ve parçalamağa yarayan, sırt kitinden yapılmış, simetrik ağız parçalarından her biri. ‖ Yosun-hayvanlarının avikülerlerine bağlı, kitin üçgenimsi veya yuvarlak, hareketli organcık.

— ANSİKL. Böceklerde altçeneler aynı yatay planda karşılıklıdırlar. Kıskaç veya makas işi görürler. Normal olarak boynuzsu, sert ve kesici olan altçeneler silâh olarak kullanıldığı gibi dokunma duyusu da verirler. Eşinen böceklerde eşme işini de görürler. Kabuklularla çok ayaklılarda da aynıdır. (L)

ALTDERİ bls. i. Tab. Deriyi meydana getiren iki tabakadan içte olanı.

— Anat. *Altderi*, derinin iç tabakası. (Rengi beyazımsı olan altderi, derinin başlıca ve alt kısmıdır. Birbirine sarılmış beyaz ve sarı tellerden meydana gelmiş bir keçe görünüşündedir. Bu teller yığışır ve bazen hissedilmeyecek şekilde üstderinin altına geçer.) Bk. ANSİKL.

— Bot. Bazı gövde ve yaprakların üstderileri (epiderma) altında bulunan, çok defa hücre zarları kalınlaşmış özel doku.

— Zool. Özellikle eklem bacaklılarda bulunan, salgıladığı kitin tabakanın altında yer alan veya kitin örtüsü olmayan hayvanların üst derisine tekabül eden hücre tabakası. (*Eşanl.* HİPODERMA.)

— ANSİKL. Anat. Üstderinin altında yer alan ve bağlaşkan esnek tellerden meydana gelen altderi, anamadde içindedir. Adale telleri, kıl keseciklerinde toplaştığı zaman kasılır ve ürperme meydana gelir. Altderinin üst kısmında, içlerinde kan damarları ve dokunun cisimcikleri bulunan küçük çıkıntılar vardır. Dayanıklığı, esnekliği ve duyganlığı ile altderi, yırtılmalar ve örselenmelere karşı çok etkili bir korunma organıdır. (M)

ALTDORF, İsviçre'de şehir; Reuss vâdisinde Uri kantonunun merkezi; 7 500 nüf. Ticaret ve turizm. Eski evler. Tarihî müze. (L)

ALTDORF, Batı Almanya'da (Bavyera) şehir; Frankonya jurası eteğinde, Nürnberg'in doğusunda; 5 500 nüf. 1623 ile 1809 arasında burada bir üniversite vardı. (L)

ALTDORFER (Albrecht), alman ressamı, gravürcüsü ve mimarı (Regensburg 1480'e doğr.-ay.y. 1538'e doğr.). Tuna okulunun en önemli temsilcisi; eserlerindeki şiir dolu fantazileri derin tabiat duygusu ve ışıklandırmadaki ustalığıyle ün saldı. Gayet ince işlenmiş, çoğu küçük boy olan dinî veya mitolojik tablolarında peyzaja büyük bir yer ayırdı. Başlıca tabloları: *İsa'nın Doğumu* (1507), Bremen; *Dinlenme* (Mısır'a Kaçarken) [1510]; *İsa'nın Doğumu*, Berlin; *Aziz Florian'ın Hayatından Sahneler*, Nürnberg ve Floransa; *Meryem'in Doğuşu; Peyzaj; Susanna Hamamda* (1526), Münih; iki tane *Çarmıha Gerilme* (1526), Nürnberg ve Berlin; *İskender'in Savaşı* (1529), Münih; en ünlü tablosudur. (Bk. *Almanya renkli sayfaları.*) Gravürcü olarak yaptığı küçücük bakırdan eserlerde, yağlı boya tablolarının uyandırdığı etkiyi verebilmiştir. — Kardeşi ERHARD (Regensburg 1485'e doğr.-Schwerin 1561'e doğr.), ağabeyisi gibi ressam, gravürcü ve mimar. 1512'den itibaren Schwerin'de bulundu. (L)

ALTDUDAK. Böceklerin ağız sisteminde tek olarak bulunan alt parça: ikinci çift maksilaların kaynaşmasından meydana gelmiştir. Bu organın çok defa ya dudak palpaları veya yaprakcık şeklinde bir uzantısı vardır. Alt dudak, sokucu böceklerde iğneye destek vazifesi görür: bögelek, sivrisinek, çeçe sineği, ağustos böceği. (İlmî adı: *Labium.*) [M]

ALTEN veya **ALTA,** kuzey Norveç'te (Finnmark) bir ırmak. *Altafjord*'da denize dökülür. (L)

ALTENA, Batı Almanya'da (Nordrhein-Westfalen) şehir. Ruhr havzası güneyinde; 20 100 nüf. XII. yy. dan kalma şato. Nikel tasfiyehanesi. (L)

ALTENBERG (Richard ENGLÄNDER, *Peter* de denir), avusturyalı şair (Viyana 1859-ay. y. 1919). XX. yy. başındaki Viyana'nın bohem hayatını bütün inceliği ve alaycılığıyle yansıtan orijinal, lirik şiirler yazdı. İlk ve belki de en güzel eseri: *Wie Ich es Sehe* (Gördüğüm Gibi) 1896. (L)

ALTENBURG, Doğu Almanya'da (Leipzig idarî bölgesi), Leipzig'in güneyinde şehir; 48 300 nüf. Eski Sachsen-Altenburg dükalığının merkezi. Dokuma, makineleri ve gıda sanayii. X. veya XI. yy. da kurulan ve 1134'te imparatorluğun başkenti olan Altenburg, 1146'da burgrav'ların merkezi oldu. 1445'te Saksonya hanedanına geçti ve bu hanedanın bir kolu Sachsen-Altenburg adını aldı. (L)

ALTENBURG (Johann Ernst), alman trompet virtüözü, besteci ve nazariyecisi (Weissenfels 1734-Bitterfeld 1801). Bir trompet ve timpani metodu (Halle, 1795), yedi trompet ve timpani için bir *konçerto*, bir *menuet* ve bir *marş* yazdı. (L)

ALTERMANN (Nathan), israilli şair (Polonya 1910). 1920'den beri İsrail'de yaşamaktadır. Birçok lirik şiir kitabından başka, İsrail basınında, halk arasında çok rağbet gören, türlü olaylarla ilgili sayısız mısraları yayımlandı. *Phèdre*'i, *Othello*'yu ve Rabelais'nin eserlerini İbraniceye çevirdi. Yeni eserlerinde İsrail milletinin yeni hayat düzenini dile getirir (*Müzik Kutusu*, 1958). [L]

ALTERNAN sıf. (fr. *alternant*). Tıp. *Alternan nabız*, normal veya kuvvetli bir atış ile zayıf bir atışın düzgün olarak art arda gelmesi. (L)

ALTERNANS i. (fr. *alternance*). Fiz. Bir alternatif olayın yarı devri; bu devir süresince yön değişmesi yoktur. (L)

ALTERNANTHERA i. Dünyanın çeşitli tropik bölgelerinde bulunan bir ot veya çok dallı bir ağaçsı.

— ANSİKL. *Alternanthera sessilis*, Güney Asya'dan karın ve mide ağrılarına karşı, Molok adalarında ise zerzavat olarak kullanılır. Çok renkli yaprakları, bu bitkinin bahçelerde kenar süsü veya mozaik halinde yetiştirilmesine yol açmıştır. Bu cins 20 türü kapsar (Horozibiğigiller'den). [L]

ALTERNARİA i. Bot. Zincir halinde kahverengi sporları ve boylamasına, enlemesine bölmeleri olan tam gelişmemiş mantar.

— ANSİKL. *Alternaria*'lar türlü süprüntülerde yaşayan çürükçüller veya bitki asalaklarıdır; mantar hastalıkları testlerinde sık sık kullanılır. *Alternaria solani* patatese musallat olur, yumrucukları çürütür, yapraklarda da kahverengi lekeler yapar. (L)

ALTERNATİF veya **ALTERNATİV** i. (fr. *alternative*). Az çok düzenli bir şekilde tekrarlanan şeylerin ve durumların art arda gelmesi: *alternatif cereyan.* ‖ Karar sırasında iki şıktan birini seçme mecburiyeti. (*Eşanl.* ALMAŞ.)

— Elektr. *Alternatif akımlar*, bir devreden bazen bir yönde, bazen de ters yönde geçen akımlar. Bk. ALTERNATÖR.

— Huk. *Alternatif borç.* Bk. BORÇ. ‖ *Alternatif illiyet.* Bk. İLLİYET.

— Mekan. *Alternatif hareket*, bazen bir yönde, bazen ters yönde gelişen düzenli hareket (buhar makinesinin silindirindeki pistonun veya çubuğa perçinlendiği nokta etrafında sallanan bir sarkacın hareketi). [L]

ALTERNATÖR i. (fr. *alternateur*). Elektr. Alternatif gerilim ve akım meydana getiren üreteç.

— ANSİKL. Elektr. *Alternatörler*, hızı frekansı ile orantılı bir alternatif akım meydana getirirler. Alternatörleri genellikle bir doğru akım harekete geçirir. Doğru akımlı bir dinamoda, indüklenen'e, toplayıcının doğrulttuğu alternatif akım girer. Bir dinamoda alternatif akım elde etmek için, yalıtılmış iki bileziği olan bir dinamonun indüklenen sargısının iki ucunu birleştirmek yeterlidir. Ama modern alternatörler yapılış bakımından dinamolardan farklıdır: zayıf gücü olan bazı makineler dışında, gerilim ve akımlar, indüklenen veya *stator* denilen sabit bir magnetik devrenin oluklarına yerleştirilmiş bobinlerde ortaya çıkar. Statorun içinde, *indükleç* veya *rotor* denilen ve indükleç bobinlerini taşıyan bir magnetik devre dönmektedir. *Kutupları çıkıntılı indükleçli alternatörler*'in bir statoru vardır ve bu statorda, indüklenen'in faal parçalarını kapsayan bir oluk serisi yer alır. Rotor, çelikten bir düzentekerinden ibarettir ve bu düzen-

Altay Gençlik kulübü amblemi

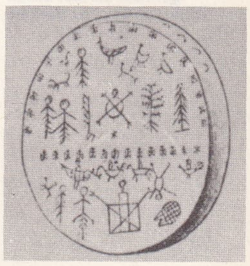

ALTAY TÜRKLERİ
altay şamanlarının davulu.
(W. Radloff'un kitabından)

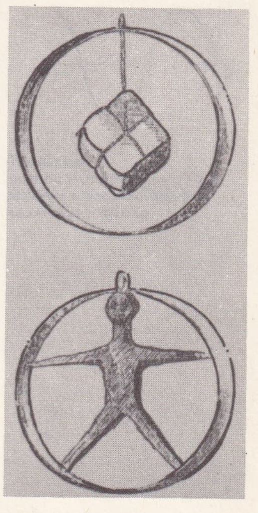

ALTAY TÜRKLERİ
Altaylıların putları
(W. Radloff'un kitabından)

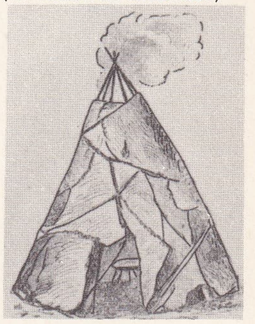

ALTAY TÜRKLERİ
Keçe ile örtülü sivriyurt
(W. Radloff'un kitabından)

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

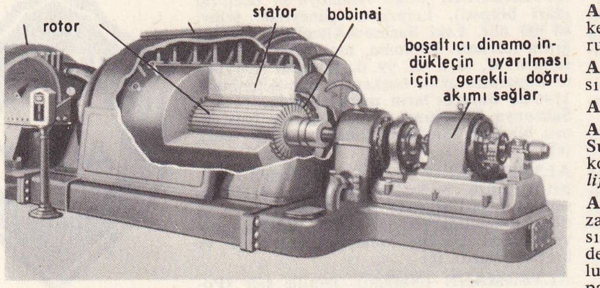

alternatör kesiti
İndiktörün uyarılması için gereken sürekli akımı sağlayan uyarıcı dinamo

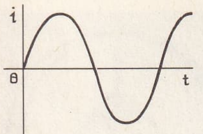

alternatif
i akım şiddetinin t zaman değişikliklerine uyarak azalıp çoğalması

tekeri üzerine kutuplar vidalanmıştır. Kutuplar genellikle kütle halindedir, geçen akım sabittir. Bu tip alternatörler sürati az hidrolik türbinler tarafından çevrilir. *Düzgün rotorlu alternatörler*'in hiçbir çıkıntısı olmayan silindir şeklinde bir indükleci vardır, sargısı da çubuk halindedir; genellikle buharla çevrilen bu tip alternatöre *türbo alternatör* denir.

Alternatörler elektrik akımı üreten ilk makinelerdir. Gramme'ın toplayıcı'yı keşfinden sonra doğru akımlı makineler yapılabildiği için alternatör bir süre terk edildi ama alternatif akımın enerjinin uzun mesafeye naklinde daha iktisadî olduğu görülünce alternatör yapımı yeniden hızlandı. 1900'de büyük çapta (6 m. ve daha fazla) 3 000 Kw. gücünde, buhar türbinleri tarafından çevrilen alternatörler yapılıyordu. Bugün, çok pahalıya mal olan büyük çaptaki alternatörler yerine, yüksek devir süratli (3 000 devir /dakika), nispeten daha küçük çapta uzun boylu alternatörler yapılmaktadır. Termik santralları besleyen bazı alternatörler kosinüsü 0,8'e eşit 125 000 Kw. lık bir güç üretirler: yaklaşık olarak dakikada 3 500 devirlik 155 000 Kw. Bu alternatörler hidrojenle soğutulur. 250 000 Kw. gücü olan ve dakikada 3 000 devir yapan buhar türbinli turbo alternatörler yakında gerçekleştirilecektir. Ürettikleri akımın safhalarına göre alternatörler, bir, iki veya üç fazlı olarak adlandırılır.

— Radyotek. Güçlü emisyon lambaları bulunmadan önce, devamlı dalgalar veren yüksek frekanslı alternatif akımlar (radyofoni*de seslerin nakli için gereklidir), yüksek frekanslı alternatörlerce üretilmekteydi. Sınaî akımı meydana getiren modellerden çok farklı olan bu alternatörler, bir indüklenen'den ve sabit bir indükleçten ibarettir. İndüklenen ile indükleç arasında yüksek devirli bir disk (veya bir dişli çark) döner. En tanınmış yüksek frekanslı alternatörler, Goldschmidt, Alexanderson ve Bethenod-Latour alternatörleridir.

ALTERNE sıf. (fr. *alterné*). Mat. *Alterne çok çizgisel şekil* (mültilineer form), vektörel bir uzayda, iki vektör değiştiğinde değeri işaret değiştiren şekil. ‖ *Alterne fonksiyon*, herhangi iki değişken birbiriyle değiştirildiğinde, mutlak değeri değişmeden işareti değişen fonksiyon. ‖ *Alterne grup*, birim sübstitüsyon ile bundan çift sayıda bir dönüşümle türeyen sübstitüsyonları kapsayan n eşyanın sübstitüsyonlarının altgrubu. (Alterne grubu meydana getiren sübstitüsyonlara «çift» adı verilir; bunlar sayıca tek sübstitüsyonlara eşittir. Simetrik grubu teşkil eden sübstitüsyonların toplam sayısı 2^{n}'dir, öyle ki alterne grup 2^{n-1} sübstitüsyon kapsar: alterne grup An ile gösterilir.) ‖ *Alterne seri*, terimleri belli bir sıradan başlayarak, art arda pozitif ve negatif olan sayı serisi. (L)

ALTERNOMOTOR i. (fr. *alternomoteur*). Elektr. Alternatif akımlı motor. (L)

ALTES i. (ital. *altezza*'dan). Prens ve prenseslere verilen şeref payesi. ‖ Bu unvanı taşıyan kimse.

— ANSİKL. *Altes* unvanı, XVI. yy. a kadar türlü ülkelerin krallarına verilen bir unvandı. Bugün, bazı istisnalar dışında, bir kral veya imparator sülâlesinden doğrudan doğruya gelen bütün prenslere *altes* denir. Ayrıca kral olmadan hüküm süren prensler de (Monako, Lüksemburg) altes unvanını taşır. (L)

ALTFAMİLYA Tab. Bir familyanın içindeki ikinci derecede familya. (M)

ALTGRUP blş. i. Mat. Bir G grubunda kendisi de aynı bileşim kanunu için grup kuruluşunda olan altcümle. (L)

ALTHAİA. Yun. mit. Meleagros'un anası. (L)

ALTHEA. Bk. HATMİ.

ALTHENİA i. (özel i. *Althen*'den). Bot. Suların dip çamurunda bulunan, sürünen kollu, ender görülen bir bitki. (*Althenia filiformis.* Yabanteresigiller'den.) [L]

ALTHUSSER (Louis), fransız filozofu (Cezayir'de Birmandreis 1918). Öğrenimini Fransız Yüksek Öğretmen okulunda yaptı, 1948'de felsefe agrejesi oldu. Fransa'nın Kurtuluş savaşı sıralarında (1943-1945) Komünist partisine girdi. Parti içinde ideolojiyi yenileştirmeğe çalıştı. Marx'ın gençlik eserleriyle *Kapital*'i arasında bir ayırım yapmağa, gençlik eserlerinin doğrudan doğruya Hegel'in etkisi altında yazıldıklarını belirtmeğe çalıştı: Althusser'e göre gerçek marksizm *Kapital* ile başlar. Ayrıca, Marxcı diyalektik, tekrar ayakları üzerine dikilmiş bir Hegelci diyalektik değildir; Marxcılıkla Hegelcilik arasında tam bir kopuş vardır. Althusser'in başlıca eserleri: *Pour Marx* (Marx İçin) 1965; *Lire «le Capital»* (Kapitali Nasıl Okumalı) 1965. (L)

ALTI sayı sıf. Beş artı bir. *Altı kadın. Altı lira. Altı yıl.* ‖ Altıncı: *Sayfa altıya bakınız. Mehmed altı* (VI diye yazılır). ‖ İ. Beş artı bir birim: *Altı'nın üç ile çarpımı on sekiz eder.* ‖ [Gün için] Altıncı: *Ayın altısı.* ‖ [Saat için] Sabah veya akşam yediden evvel, beşten sonraki vakit, 24 saatin altıncı ve onsekizinci saatleri: *Sabahın altısı. Saatin altısı. Saat altıda. Altıya beş var.* ‖ Altı sayısını gösteren rakamın kendisi: *Altmış altı iki altı ile yazılır.*

— ÇEŞ. DEY. [Çok kısa boylu kimseler için] *Altı karış beberuhi*, alay ve küçümseme için kullanılır. ‖ [Bir kimseyi] *Altı okka etmek*, kollarından ve bacaklarından tutup kaldırarak sallamak veya götürmek. ‖ *Altıdan*, hastahanelerde perhizi olmayan hastalara verilen, çorbası, eti, tatlısı tam yemek.

— Dokumc. *Altı parmak. Esk.* Yol yol sırma işlemeli veya dokumalı ipek kumaş. Sırmalar düz çizgiler halinde veya çiçek dizileri şeklinde işlenir veya dokunur. Bu kumaştan yapılan gelin elbisesi (Genellikle üçetek biçiminde dikilir. İçine düz ipekli kumaştan şalvar ve bürümcek cinsi dokumadan da gömlek giyilir). ‖ *Altıyol*, eski bir türk kumaşının adı. Kumaş yol yol çubuklu dokunur ve çubuklar altı değişik renkte olurdu. (Bu gibi kumaşlara *alaca* veya *kitabî* de denilirdi. Şam dokumalarını taklit edenlere *şam alacası* adı verilirdi.)

— Gizli ilimler. *Altı*, kâinatın yaratılışını temsil eden sayı. Birbirine geçmiş iki üçgen ile gösterilir; üçgenlerden birinin tepesi yukarıda, ötekinin tepesi aşağıdadır. Bu şekilde meydana gelen altı kollu yıldıza *«Süleyman'ın mührü»* denir. (İlk üçgen gökyüzü ile ışığı, ikincisi yeryüzü ve karanlığı temsil eder.)

— Mat. *Altı köşe*, altı köşesi olan, altı köşeli. Bk. ALTIGEN.

— Mim. *Altı bölümlü*, altı bölümden meydana gelen ve aralarında iki küçük ayak bulunan, dört ana ayağa oturmuş bir çeşit gotik tonoz: *Paris, Bourgens, Laon, Sens'daki büyük sahınların tonozları altı bölümlüdür.*

— Müz. *Altılama*, basit bir ölçü içinde ve üzerine 6 rakamı yazılı bir eğri ile gösterilen dört notanın yerini alma amacıyle altı eşit notadan meydana gelmiş ritm figürü. (Altılamayı birleşik bir zaman olarak değil, iki üçleme halinde uygulamak gerekir.) ‖ *Altılı*, eşlik edenin dışında altı icracının meydana getirdiği ses veya çalgı topluluğu. Altı ses veya altı çalgıya göre yazılmış beste. (En tanınmış altılılar, Mozart'ın Don Giovanni operasındaki ses altılısı ve Brahms'ın, Boccherini'nin, Beethoven'in v.d. yaylı çalgılar için besteledikleri altılılardır.) *Eşanl* SEKSTUOR. ‖ *Altı-dörtlük*, zaman birimi noktalı bir beyaz olan, iki zamanlı bir ölçünün adı. (Anahtara 6/4 kesiriyle işaretlenir.) Ölçüsü altı-dörtlük olan müzik parçası. ‖ *Altı-onaltılık*, zaman birimi bir noktalı çengelli olan iki zamanlı ölçünün adı; çok az kullanılır. (Anahtara 6/16 kesiri konarak işaretlenir.) Ölçüsü altı-onaltılık olan müzik parçası. ‖ *Altı-sekizlik*, zaman birimi noktalı siyah olan iki zamanlı ölçünün adı. (Anahtara 6/8 kesiri konarak işaretlenir.) Ölçüsü altı sekizlik olan müzik parçası.

— Oyun. *Altı kol iskambil*, altı kişi tarafından üçer kişilik iki grup halinde oynanan ve her grubun kendi aralarından seçtiği birer kaptanla idare edilen iskambil oyununa verilen ad: *Mahalle kahvesinde yirmi lira maaşlı posta müvezzileri, balıkçılar, dostsuz mütekaitler, zebun ve sessiz kahvecilerle altı kol iskambil oynadım* (S. F. Abasıyanık).

— Spor. *Altı pas*, futbolda kale önündeki beş metre elli santimlik çizgilerle sınırlandırılan bölgenin adı. (Burası kalecinin özel bir dokunulmazlığa sahip olduğu bölgeyi gösterdiği gibi, avut atışı sırasında topun konulması gereken yeri de işaret eder. *Kale sahası* da denir.)

— Vet. *Altı ay hastalığı*, köpeklerin doğduktan sonraki ilk altı ay içinde yakalandıkları ve öldürücü olabilen bir hastalık.

◆ **Altılı** veya **Altılık** sıf. Altı taneden meydana gelmiş, altısı bir arada (yarım düzine) demet, sıra, dizi: *Altılık saflar halinde sıralandılar. Altılı kalem kutusu.*

— Ed. *Altılı*, altı mısralı kıta. ‖*Altılık*, şiirde beş-altılık, altı-altılık şeklinde kullanılan ve hece sayısını belirten bir ölçü: *Racine'den, Hugo'dan, Baudelaire'den, Verlaine'den sonra Mallarmé Fransızcanın alexandrin'inin altı-altılık ölçüsünü bırakmış, yepyeni bir Mallarmé alexandrin'i yaratmıştır* (N. Ataç).

— Matbaac. *Altılık*, mürettiplikte kullanılan altı puntoluk garnitür.

◆ **Altıncı** sıf. Altı sıfatının sıradaki yeri; beşinciden sonra gelen; beşinci ile yedinci arasındakinin sıra sayısı: *Dünyanın altıncı kıtasında kaybeder ruhumu / Ağaçları geçmiş günlerimden bir orman* (F. H. Dağlarca). *Yarışmada altıncı geldi. Sınıfın altıncısı.*

— Müz. *Altıncı* veya *altıncı aralık*, diatonik basamakta altıncı derece.

— ANSİKL. Müz. *Altıncı*, altı dereceli basit bir aralık; ters çevrilişi üç perde aralığını verir. Altıncı aralıklar şöyle sıralanır: *majör altıncı* (*ut-la*), 4 ton ile 1 diatonik yarım tondan meydana gelir; *minör altıncı* (*ut-la* bemol), 3 ton ile 2 diatonik yarım tondan meydana gelir; *küçültülmüş altıncı* (*ut-la* çift bemol), 2 ton ile 3 diatonik yarım ton; *büyütülmüş altıncı* (*ut-la* diyez), 4 ton ile 1 diatonik yarım ton ve 1 kromatik yarım tondan meydana gelir. Majör altıncı ile minör altıncı tam olmayan uyumlar olarak kabul edilir. Diğer altıncı aralıklar kakışmalı aralıklardır. Altıncı aralık akortu tam uyumun ilk çevrilişidir. Eklenmiş altıncı aralık eklenmiş nota kavramı ile ilgilidir. Bu durumda temel notanın altıncı aralığı, kuruluşunu ve niteliğini değiştirmeden akort'a eklenir.

◆ **Altışar** sıf. Altı sıfatının paylaşma şekli; herbirine altı adet, altısı bir arada: *Altışar lira aldılar.* ‖ Zf. *Altışar altışar*, altı adetlik gruplar halinde: *Altışar altışar gelin. Altışar altışar paylaşın.* (ML)

ALTIATAR blş. i. Bk. ALTIPATLAR.

ALTIDEĞERLİ sıf. Birleşme değeri (valans) altı olan bir atom, bir kök veya bir iyon için kullanılır. (L)

ALTIGEN blş. sıf. ve i. (türk. *altı*, yun. *gon*, açı'dan *altıgen*). Altı açısı olan [şekil]. *Esk.* Müseddes.

— Kim. *Kekule altıgeni*, kimyacı Kekule'nin, benzen'in bileşimini göstermek için teklif ettiği şema.

— Mat. Altı açısı, dolayısıyle altı kenarı olan çokgen. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Mat. Bir daire içine çizilmiş bir altıgenin kenarı dairenin yarıçapıdır. AOB merkez açısı çemberin altıda birinin karşılığı olduğuna göre 60°dir: öyleyse, ikizkenar olan AOB üçgeni eşkenardır.

Düzgün altıgenin iç yarıçapı $\frac{R\sqrt{3}}{2}$, dir.

AOB eşkenar üçgeninin alanı $\frac{R^2\sqrt{3}}{4}$, ile

verildiğine göre, düzgün altıgenin alanı $\frac{3R^2\sqrt{3}}{2}$, olur.

Pascal altıgeni. Bir konik içine çizilmiş her altıgende, karşılıklı kenarların üç kesim

noktası daima bir doğru üzerindedir. (LM)

ALTIK i. Yeni k. Açıktan açığa değil de dolayısıyle anlatılan. || Bir şeye, bir başkasına bağlı; ikinci derecede.

— Leng. *Altık cümle*, bazen özne, fiil ve yüklemin tek bir terim halinde kullanıldığı bir cümleye denir.

— Mant. Aynı terimlerden kurulu biri tikel (cüzî), öteki tümel (küllî) iki önerme için birden söylenir. *Esk.* Mütedahil. || Tek önermeden söz ederken tümele nispetle tikel için kullanılır.

— Mat. *Altık fonksiyon.* Bk. FONKSİYON. (ML)

ALTIKARDEŞ blş. i. Astron. Kuzey yarım küresinde büyükayı takımı karşısında bulunan takım yıldız. Bk. CASSIOPEİA. (M)

ALTI KEMERLİ TATU. Bk. TATU.

Altılar grubu, genç fransız müzikçilerinin 1918'de kurdukları topluluk. (*Altılar grubu* adı, Rusların «Beşler grubu» örnek alınarak konmuştur.) Topluluğa katılanlar şunlardı: Milhaud, Honnegger, Auric, Poulenc, Durey ve Germaine Tailleferre; Debussy anlayışına karşı çıkan ve sadelikten yana olan topluluk, kendine önder olarak Erik Satie'yi seçmişti. Sözcüleri Jean Cocteau idi (özellikle *le Coq et l'Arlequin* [Horoz ve Arlequin] adlı eserinde); fakat her birinin kendine göre bir sanat anlayışı da vardı. Toplu olarak iki eser verdiler: *les Mariés de la Tour Eiffel* (Eyfel Kulesi Evlileri) [1921] ve *Album des Six* (Altılar Albümü). *Satie'ye Saygı* adlı tablosunda, Jacques Emile Blanche toplu olarak portrelerini yaptı. (L)

ALTILIK i. Astron. Bk. SEKSTANT.

Altılık i. Nümism. Mahmud II devrinde (1808-1839) çıkarılan bir gümüş sikkenin adı (1833). Bu karışık *altılık* ve *beşlik*'i çıkarmak o zamanki darphane emini Kazzaz Artin Çelebi'nin buluşlarındandır. *Altılık*'lar beşliklerden az «magşuş» tu. Maliyeti, yani gerçek değeri 206.5 paraydı. Buna 33.5 itibarî değer ekleniyor ve kıymeti 240 paraya yani 6 kuruşa yükseliyordu. Bu değer, eski zolota*ların sekiz misline eşitti. Altılık'ın kısımları *üçlük* (3 kuruş), *altmışlık*'tı (1,5 kuruş). Ağırlıkları beşlikler'den biraz az; noktasız beşlikler'in iki misli idi ve 0.435-0.440 ayarındaydı. Bu sikkeler, Mahmud II'nin tahta çıkışının 26. yılından 32. yılına kadar, yani yedi yıl kesildi. İhracatının toplamı 137 775 369 kuruştur. (→ Bibliyo.) [M]

ALTIN i. Parlak sarı renkte, yoğun, telleşen, havadan, sudan etkilenmeyen ve ticarî değeri çok yüksek olan maden. Bk. ANSİKL.

◆ Sıf. Altından yapılmış: *Kâmran'a ince bir altın kordonla boynuna bağlı bir madalyon uzattı* (R. N. Güntekin). || *Esk.* Lira: *Hanendelere üçer, sazendelere ikişer altın verilmesi âdetti* (A. Ş. Hisar). || *Mec.* Parlak, parlaklık: *Gelse altın ışıklı bir yaz* (O. V. Kanık). *Mehtabın altınlarına dalarak* (A. Ş. Hisar). || [Renk için] Sarı, altın sarısı: *Sapsarı, altın renkli, kırmızı damarlı yapraklar* (Yahya Kemal). *Altın saçlı boşnak güzeli* (Y. Z. Ortaç). || [Ses için] Güzel, net, pürüzsüz: *Cercle d'Orient'ın altın sesli bülbülü* (Y. K. Karaosmanoğlu).

— ÇEŞ. DEY. *Altın adını bakır (pul) etmek*, iyi ve temiz şöhretini kirleterek değerini düşürmek. || *Altın babası*, çok miktarda altına sahip, zengin, altın biriktiren. || *Altın bilezik*, para getiren meslek, sanat, hüner: *Sanat, altın bileziktir* (Atasözü). || *Altın çağ (devir)*, tabiatın, insanın mutlu yaşaması için hiç bir şeyi esirgemediği efsanevî veya mitolojik devir, mutluluk devri. || *Altın kafes*, çok güzel, varlıklı, zengin bir ortamda olmasına rağmen hürriyetlerin kısıtlandığı, esir ve hapis hayatına benzer bir hayat tarzı: *Rabia'nın zihninde saray derhal bir altın kafes oldu* (H. E. Adıvar). || *Altın kesmek*, altın para basarcasına bol ve rahat para kazanmak. || *Altın küpü*, altın para biriktiren, parası çok olan: *Bizim büyükanne altın küpüdür, benim bir sözümü iki etmez* (Sabahattin Ali). || *Altın leğene kan kusmak*, varlık içinde olduğu halde hastalık ve üzüntülerle yaşamak. || *Altın sarısı*, altının kendine has kızıl sarı renginde olan şeyler için. || [Sağlıklı, güzel bebekler için] *Altın topu*, övgü anlamında kullanılır: *Altın topu gibi çocukları üstüne bu işi nasıl tuttuğunu bir türlü akıllarına aldıramıyorlardı* (R. N. Güntekin). || *Altın tutsa bakır (pul, toprak) kesilir*, elinin değdiği her ümitli iş başarısızlıkla sonuçlanır, kısmetsiz, talihsiz. *Zıddı*: *Neye değse altın olur.* || *Altına batmış*, çok zengin, çok altını olan. Görgüsüzce altın takıp takıştıran kadın: *Elmaslara, altınlara batmış bir şişman kadın* (R. N. Güntekin). || [Kusursuz, mükemmel kimseler için] *Ağırlığınca altın etmek*, «değeri, kıymeti kendi ağırlığı kadar altın ile ölçülebilir veya ölçülemeyecek kadar çok» anlamına. || *Neye değse altın olur*, her el attığı iş para getirir, kıymetlenir. || [Saklanacak, sığınacak yer için] *Sıçan (fare) deliği bir altına*, yokluğu, imkânsızlığı, güçlüğü ifade eder. || *Tuttuğun altın olsun!*: «her işten para kazan, her el attığın iş değerlensin» anlamında dua ve dilek: *Allah hemşehrilerimizin her tuttuğunu altın etsin!*

— Avc. *Altın yağmurcun*, bir çeşit yağmurcun (Clevialis apricarius, cheradrius morinellus veya leschenaultii).

— Dil bil. Eskiden «altun» şeklinde olan *altın* kelimesindeki *u* sesi ünlü uyumu tesiriyle düzlerek, *ı* olmuş ve kelime de bugün kullanılan *altın* şeklini almıştır: *Açılmış meyvanın dalını eğer / Güzelin kıymeti bin altun değer* (Karacaoğlan).

— Dişçilik. *Altın dolgusu*, oyuk bir dişin, silindir biçiminde yuvarlanmış altın yaprakcıkları ile doldurulması. (Bu teknik, günümüzde, ancak küçük oyuklar için kullanılır; yerini, *inlays** veya *onlays** denilen altın kakmaya bırakmıştır.)

— Ecz. *Koloidal altın*, radyoaktif altın. Bk. ANSİKL.

— Folk. *Altın yüzük*, bir halk oyununun adı. Bk. HOŞBİLEZİK.

— G. santl. *Altın varak ve altın yaldız*, sıcak mermer üzerinde çekiçlerle döğülerek sigara kâğıdı inceliğine ve tabaka haline getirilen altın ve bununla yapılan yaldızlı süslemeler. Bk. ANSİKL.

— Huk. *Altın şartı* (*Altın kaydı* da denir). Borçlunun borcunu altın para ile ödemesini veya ödeme sırasında altın rayicine göre yeniden hesaplanmasını öngören hüküm. || *Altın kıymeti şartı*, altın para değerinde meydana gelecek fark gözönünde tutularak ödeme yapacağına dair sözleşme şartları.

— İkt. *Ayar.* Bk. PARA, DEĞER. || *Altın kambiyo sistemi* (ing. *gold exchange standard*), banknotların, sadece dış ticaret ihtiyaçları için, altına tahvil kabiliyeti olan yabancı paralarla mübadele edilebildiği para rejimi. || *Altın külçe sistemi* (ing. *gold bullion standard*), hiç bir altın paranın tedavülde bulunmadığı, fakat banknotların, belli bir asgarî ağırlıkta külçe altınla mübadele edilebildiği para rejimi: *Altın külçe sistemi Fransa'da 1928 ile 1936 yılları arasında ve İngiltere'de iki dünya savaşı arasında uygulanmıştır.* || *Altın sikke sistemi* veya *altın standardı* (ing. *gold specie standard* veya *gold standard*), banknotların her an altınla mübadele edilebildiği para rejimi. Bu rejimde herkes, para basan kurumdan, külçe altın karşılığında altın sikke basmasını isteyebilir; altın ithalâtı ve ihracatı da serbesttir. İngiltere'de 1821 yılından itibaren uygulanmıştır.

— Kim. *Altın.* Bk. ANSİKL. || *Altın suyu*, altını ve platini çözündüren nitrik ve klorhidrik asitler karışımı. || *İçilebilir altın*, eskiden kalp yetersizliklerine iyi geldiği söylenen koloidal altın çözeltisi. || *Mozaik yaldızı altını* veya *filistin altını*, rengi altını andıran ve boyacılıkta kullanılan stanik sülfür. || *Patlayıcı altın*, bir altın oksitinin patlayıcı özellikleri olan amonyaklı türevi.

— Mal. *Altın noktaları* veya *gold-point*, altının bir ülkeye girmek veya bu ülkeden çıkmak eğilimi gösterdiği kambiyo haddi. (Tabiatıyle, altın noktaları, altın fiyatlarının bağımsız olduğu serbest kambiyo rejimine bağlıdır.)

— Matbaac. *Altın kesit*, bir çizgi bölündüğü zaman küçük parçanın büyüğe nispeti, büyük parçanın bütüne nispeti gibi olursa altın kesit denir. Bk. ANSİKL.

— Metal. *Altın kakma*, tahta, kumaş, maden v.b. herhangi bir madde üzerine altın parçaları veya altın tel gömerek yapılan süsleme. || *Altın kaplama*, altının birçok kimyevî etkenlere karşı dayanıklılığı dolayısıyle, çevrenin hava şartları altında veya sıcakta oksitlenmesi istenmeyen veya aşındırıcı maddelerin etkisinden korunmak istenen parçalar için uygulanan bir işlem. Bk. ANSİKL. || *Altın sırma*, kumaş üzerine işlemede kullanılan altın (veya bakır) tel. || *Akaltın*, eskiden platine verilen ad. || *Arıtılmış altın*, bazı işlemler sonucu bu karışımdaki yabancı maddelerden ayrılan altın. *Esmer altın*, miskala ile parlatılmış altın. || *İngiliz altını*, kuyumculukta kullanılan altın, gümüş ve bakır alaşımı. || *Kırmızı altın*, altın ve bakır alaşımı. || *Kurşunî altın*, altın, demir, gümüş ve bakır alaşımı. || *Öğütülmüş altın*, eskiden, maden üzerine yaldızlamada kullanılan toz altın. || *Saf altın*, içinde yabancı madde olmayan altın. || *Sarı altın*, rengi açık olan altın türü.

— Meyvc. *Altın ayvası*, daha çok çalı halinde yetişen bir ayva çeşidi. En çok Ankara ve dolaylarında yetişir; verimlidir, meyvesi yuvarlak ve altın sarısı rengindedir. Olgunlaştıkça yumuşar, tadı tatlımayhoş ve kokuludur.

— Mim. *Altın sayı.* Bk. SAYI.

— Miner. *Argental altını*, Sibirya madenlerinde bulunmuş tabiî altın ve gümüş alaşımı. || *Kedi altını*, şerit biçimindeki mikaya verilen ad.

— Sırmacılık. *Sahte altın*, sadece sarı bakırdır. || *Som altın*, bir elektroliz işlemiyle yaldızlanmış gümüşten meydana gelir. || *Yarı som altın*, yaldızlanmış veya gümüşlenmiş bakır. (Her üç çeşit sırmacılıkta kullanılan değişik kaliteli altınlardır.)

— Tar. *Altın* Bk. ANSİKL. || *Altın tarım*, yalnız Efrasiyab soyundan yani büyük türk hakanı Alp-Er-Tunga sülâlesinden gelen hatunlara verilen ad veya unvan. Bu hatunlar aynı zamanda hanedan kadınlarının ongunu sayılırdı. Bu unvanın *Tarım* ve *Altun tarım* şekli de vardır. || *Altın kozak.* Bk. KOZAK. || *Altın tuğra.* Bk. TUĞRA.

— Tıp. *Altın tedavisi*, altın tuzlarının tedavide kullanılması. (*Eşanl.* KRİZOTERAPİ ve OROTERAPİ.) [Altın tedavisi uzun zaman tüberküloza karşı kullanıldı, bazı olumlu sonuçlar da alındı; ama streptomisin ve isoniazit çıkalı beri, bu tedavi sadece romatizmaya uygulanmaktadır. Bazı iyi etkileri bulunmakla beraber, çeşitli sakıncalarından dolayı altın tedavisi yerine, fizik tedaviye ve iltihap önleyici ilâçlara baş vurulmaktadır.] Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. İşletilen iki tip altın madeni vardır. Bunlardan birinci tip madenlerde, içlerinde altın olan kayalar, genellikle damarlar, bulundukları bölgede işletilir; ikinci tip madenlerde de altın zerreleri bulunan alüvyonlar işletilir. Birinci tip madenlerde, cevherlerin altın oranı ton başına 6-12 gr. a ulaşır ve damarlar çok derin olduğundan, işletme de derinlemesine yapılır (madenlerin 3 500 m. derinlikte bulunduğu Güney Afrika [Transvaal], Hindistan, Brezilya yatakları). Altınlı alüvyonların işletilmesi çok daha kolaydır: bu alüvyonlar taraça biçimindeyseler monitorlar vasıtasıyle (yani, toprağın yumuşak kısımlarını sürükleyip, altınlı kısmın ortaya çıkması için basınçlı su püskürtülmesi), akarsu yataklarında iseler taranarak işlenebilirler ve kayalara kıyasla içlerinde daha az altın olsa bile, yine de kazanç sağlarlar.

Başka metallerin arıtımından kalan yan ürünlerden de bazen altın elde edilir. Meselâ, altın çok defa bakırla birleşmiştir ve birçok bakır madeninde içinde az miktarda altın bulunan cevherlere rastlanır; bu altın, daha sonraki işlemlerde, meselâ ham bakırın elektrolizinde, «schlamm» (çamur) şeklinde ayrılan kısımlarda birikir ve bazı usullerle bunlardan çıkarılır.

● *Üretim.* Kaya halindeki cevherlerden altının çıkarılması için bu cevherler, metal parçacıklarının serbest hale gelebilmelerini sağlamak amacıyle önce parçalanır, sonra ince toz haline getirilir. Eskiden bu işlemler (özellikle Amerika'da) altın havanlarında yapılırdı; bu gün altın cevherleri kürekli döner değirmenlerde (tube-mili, boru değirmeni) öğütülmektedir. Böylece elde edilen hamur, yıkama masalarında (sarsıntılı masalar) ve yüzdürme hücrelerinde işlenir ve geriye kalan altının da çıkarılması için malgama yoluna gidilir, yani öğütme ürünü hamur ince bir tabaka halinde, civa sürülmüş bakır levhalar üzerinde yavaş yavaş geçirilir, civa altını çözündürerek tutar; meydana gelen malgama alınarak damıtılır, civası kurtarılır ve geriye altın kalır. Çoğu zaman öğütme hamurundaki altının çıkarılması, siyanürle-

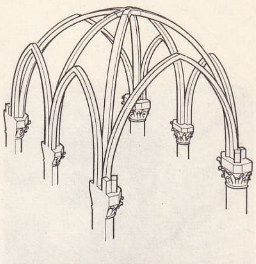

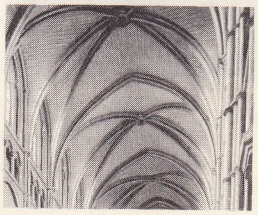

altı bölümlü tonoz Krokisi (üstte)
Laon katedralinde altı bölümlü tonoz (altta)

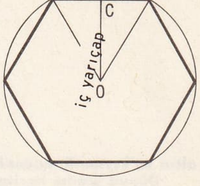

altıgen

Foto. (LAROUSSE)

altın
Wonga Park'ta altın arayıcıları (Avustralya), 1920'ye doğr.

altın
Batı Afrika'da su kabağı ile altınlı toprağın yıkanması

Altın
Avustralya'da atlınlı kumun yıkanması

me ile sağlanır: bunun için hamur, büyük hava karıştırıcılarında (*Brown* veya *Pachuka* tankları), sodyum siyanürle muamele edilir, hava etkisiyle meydana gelen sodyum orasiyanür süzülür ve altın, ya çinko ya alüminyumlu çökeltme veya elektroliz ile açığa çıkarılır. Bazen de aynı amaç için klorlamaya baş vurulur, yani klor etkisiyle meydana gelen altın klorür, kalsiyum sülfürik ile çöktürülür.

Altınlı alüvyonlarla çalışmak, öğütmeğe ihtiyaç olmadığından daha kolaydır. Büyük çakıllar kalburlarla elenip ayrılır, ince kısımlar da, *sluice* adı verilen kanallardan geçerek altınlarını bunların civalı oyuklarına bırakır; bununla birlikte alüvyonlarla da sarsıntılı masalara ve gereğinde yüzdürme usullerine baş vurulabilir ve işlemler hemen her zaman malgama ile sonuçlanır.

● *Arıtma.* Yukarıda anlatılan usullerle elde edilen altın, gümüş, bakır, kurşun gibi yabancı maddeler taşıdığından, bunun ya eritme (*Kal işlemi*), ya kimyevî yollarla (klorun veya sülfürik asitin etkisi) veya elektrolize baş vurularak arıtılması yoluna gidilir.

● *Dünya altın üretimi.* XIX. yy. ın başından beri dünya altın üretiminde, yeni madenlerin keşfi ve iktisadî, siyasî sebepler dolayısıyle önemli dalgalanmalar oldu. 1800 Yılına doğru 20 ton kadar olan üretim, XIX. yy. ın ortalarında 200 tona yükseldi; 1890'da 490-500 tonu buldu ve Birinci Dünya savaşından önce 700 t. a yakın iken, İkinci Dünya savaşına kadar 1 000 t. u geçti; fakat üretim, bir defa 1929 büyük iktisadî buhranında, ikinci defa da İkinci Dünya savaşından hemen sonra, 1945'te kayda değer bir duraklama gösterdi. Bugün, dünya altın üretimi, ortalama olarak gene 1 000 tonu bulmuştur.

Üretimin dağılımı, yüz yıldan beri önemli bir değişikliğe uğradı. Avrupalı üreticilerin rolü pek önemli değildir: meselâ Fransa, yılda ancak 1,4 t. altın çıkarmaktadır. Buna karşılık Güney Afrika cumhuriyeti, Witwatersrand madenleri sayesinde, dünya üretiminin yarısından fazlasını sağlayarak önemli bir rol oynamaktadır. Fakat bu konuda en önemli yeri, herhalde 1930'dan beri önemli bir üretici niteliğini kazanan S.S.C.B. tutmaktadır. Amerika kıtası öteden beri hatırı sayılır bir üretici oldu; fakat Güney Amerika'nın, dünya üretiminin yüzde 4'ünü aşmayan hissesi, XVIII. yy. dan bu yana, üçüncü ve dördüncü üreticiler olan Kanada ve A.B.D. yararına azaldı. Avustralya, 1850 ve 1886'daki keşiflerden sonra, başlıca üretici ülkeler arasında yer aldı: bugün sağladığı 30 t. kadar altınla, ancak beşinci sırayı tutabilmektedir. Altın, uzun yıllardan beri Güney Rodezya'da ve Gana'da çıkarılmaktadır; 1903'te altın madenleri keşfedilen Kongo ile birlikte, bu üreticiler aşağı yukarı 60 t. altın sağlamaktadır. Japonya ile Filipinler de 20 t. altın çıkarır. 1966'da, dünya altın üretimi 1 300 t. u buldu (S.S.C.B. hariç); bu ülkelerin üretimi 400 t. olarak tahmin edilmektedir); bu toplamın yüzde 70'ten fazlasını Güney Afrika çıkarır.

● *Altın alaşımlarının kullanılması.* Saf altının çekme gücü ve sertliği düşük olduğundan, kullanılışı da sınırlıdır: elektrik ve termik iletkenliği, sıcakta oksitlenmeye uğramaması ve bazı ortamların aşındırıcı etkisinden zarar görmemesi dolayısıyle, kimyevî işlemlere yarayan bazı cihazlarda, laboratuvar çalışmalarında ve bazı elektrik tesisatında kullanılmaktadır. Gerçekte altın, özellikle bakır, gümüş, platin ve nikel ile alaşım halinde işe yarar. Bakırla altın, gerek sıvı halinde, gerek katı halde, birbirinde her oranda çözünebilir: bakır, altını sertleştirirse de aşağı yukarı yüzde 10 oranına kadar yumuşaklığını azaltmaz. Bu alaşımlar para basımında (geçerli ayar: binde 900) ve kuyumculukta kullanılmaktadır (fransız ayarları binde 920 ile 750 arasında değişir ve dış ülkelere satılan bazı mallar için binde 583'ü bulur; türk altını: 83 1/3 Cu, 916 2/3 Au). Ham döküm ürünü halinde gösterdikleri kimyevî heterojenlik dolayısıyle bu alaşımlar, özellikle bakır oranları yüzde 10'u aştığı zaman, haddeleme, dövme ve çekmede kullanılabilmek için bir termik işlemden geçirilmelidir. Altın-gümüş alaşımları da, mekanik özellikleri (dayanıklılık, sertlik), müşekkil metallerinkine kıyasla daha yüksek olan bir tek katı çözelti verirler. Altına gümüş katılarak rengi değiştirilir ve çeşitli altın tipleri meydana getirilebilir: az ölçüde gümüşle sarı altın, yüzde 25-40 gümüşle yeşil altın, yüzde 50 gümüşle beyaz altın. Daha iktisadî olan ve asitik aşındırmaya karşı saf altın kadar dayanan bu alaşımlar, kuyumculukta kullanıldığı kadar, sıcakta iyi bir yüzeysel görünüş ve temas noktalarında asgarî bir yıpranma ile birlikte, gerektiği kadar yüksek bir iletkenlik kazanması istenen bazı elektrik tesisatı parçalarının yapımında da kullanılmaktadır. Altın-gümüş-bakır üçlü alaşımları, *ingiliz altını* adı altında kuyumculukta işe yarar. Beyaz renkte olan ve çok değişik bileşimler (yüzde 25-50 altın, yüzde 12-20 gümüş ve yüzde 40'a kadar bakır) gösteren bu alaşımlar, lehimleme işlerinde de kullanılır (yüzde 50 altın, yüzde 30 gümüş, yüzde 20 bakır). Renkleri dolayısıyle çok defa kurşunî altın adı verilen diğer bazı altın alaşımları arasında, oksitleşmemeleri dolayısıyle kuyumculukta ve fizikte kullanılan bazı cihazların yapımında, saatçılıkta platinin yerini alan karmaşık alaşımlara da rastlanmaktadır; geçerli metal katkılar: bakır, gümüş, palladyum, nikel, çinko ve magnezyumdur.

— Ecz. *Radyoaktif altın* (Au 108), karaciğerin sentigrafisi için kullanılır ve karaciğer özek dokusunun çalışan bölgeleriyle çalışmayan bölgelerinin belirlenmesine yarar.

— G. santl. *Altın varak*, kitap kapaklarının ve sırtlarının yazı ve süslemesinde, yan ve başlarının yaldızlanmasında, resimlenmesinde, yazı ve tezhiplerde, fantezi ambalaj ve tebrik kartlarının baskısında kullanılır. Eskiden resimleme ve tezhipte elle kullanılan altın varak, bugün daha çok cilt ve baskı presleri vasıtasiyle kullanılmaktadır. Altın varak, önce elle parşömen parçaları arasında, sonra öküzlerin körbağırsaklarından yapılan deriler arasında çekiçlenmek suretiyle elde edilirdi. İyi döğülerek hazırlanmış varakların 7 000 tanesi 1 mm. eder. Bir altın varak 0.00011 mm. kalınlığındadır. Bu altın varakı elde etmek için haddeden geçirilmiş altın, 4 mm. eninde kesilerek 3X12 boyutunda hazırlanmış tirşelerin (derinin alt, tüysüz tarafı) arasına, 8 yaprakta bir konur. Böylece avadanlık denilen bir istif yapılır. Bu istif 25 sm.² büyüklüğünde bir mermer üzerinde 4 kiloluk bir çekiç ile dövülür; dövme esnasında mermer daima sıcak tutulur. 1-kinci istif 1 kiloluk çekiçle dövülür; avadanlık kenarından taşan altınlar sıyrılır, levha büyüyüp inceldikçe daha ince avadanlığa alınır ve tavşan ayağıyle temizlenir. Üçüncü avadanlıktan sonra, 6,5X12,5 boyutunda ince kâğıtlara alınır ve 11 kâğıt içinde 10 altın varak deste yapılarak satılır. Böyle hazırlanmış 20 desteye bir «tefe» denir. Altın varak, binaların iç süslemelerinde, eşyalarda, minyatür ve ciltcilikte, hat sanatında v.b. kullanılmıştır. XIX. Yüzyıl sonlarına kadar İstanbul'da Beyazıt'ta altın varakçılar çarşısı vardı. Selçuklularda altın varaklar yapıştırma şeklinde, Osmanlılarda ise arap zamkı (*hayut balla*) ezildikten sonra fırça ile sürülerek kullanılırdı. Sarı ve yeşil olmak üzere iki cinsi olurdu. Sürülüp kurutulduktan sonra mühre ile parlatılırdı. Bugün çok az kullanılmaktadır.

● *Altın yaldız.* Mısır el yazmaları ve mumya kutularında, *altın yaldız*'ı dökülmemiş süslemelere rastlanır. Yunanlılar ve Romalılar da bazı heykelleri yaldızlamışlardır. Kullanılan altın varakların kalınlıkları azdı (*bracteae*). İstampayle elde edilmiş madalyalara verilen «brakteat-gonca yaprakçığı» adı buradan gelir. Bu altın levhacıklarI aynı zamanda mobilyacılıkta, kakma olarak kullanıyorlardı. Altın tozu veya sıva üstüne altın ile yapılan gerçek yaldızlama ilk olarak Romalılarca uygulandı: Romalılar, Ortaçağda tahta üstüne, heykelcilik ve döşemecilikte uygulanan civa usulünü bilirlerdi. Araplar da bunu uygulamışlardır. Boyalı ve yaldızlı figürlü mihrap arkalıkları, XV. ve XVI. yüzyıllarda çok modaydı. Aynı devirde İtalya'da, mobilyalar yaldızlanırdı. Pesaro'lu italyan Giacomo Lanfranco «Fayans üstüne altın» (1567) beratını almadan yüzyıl önce Delfi'de seramik dekorlarında altın yaldız kullanılmıştı. Louis XIV ve Louis XV zamanında döşeme işlerinde, tahta üstüne altın yaldız ağır basıyor ve Louis XVI zamanında boyalı tahtayle ciddî bir şekilde rekabet ediyordu. XVIII. Yüzyılın sonunda mo-

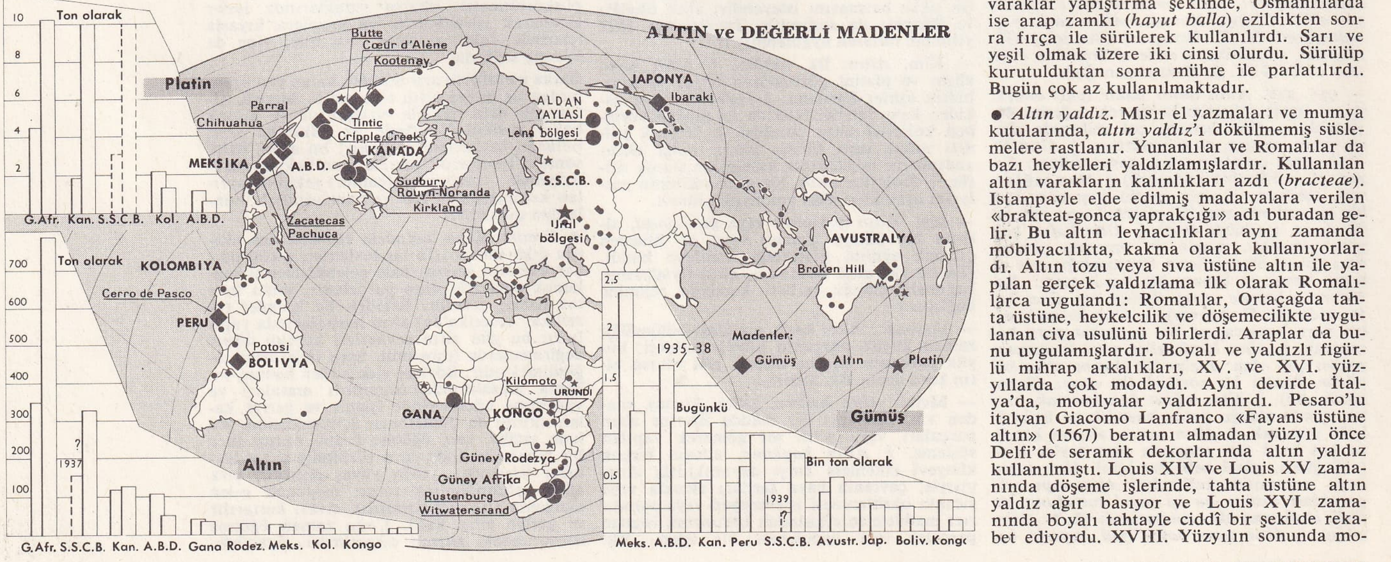

altın ve kıymetli madenler
Dünya üretim haritası

Foto. X, W. W., Le Roy (LAROUSSE)

bilyaların bronz parçaları, aplikler ve rakkaslar mat olarak yaldızlanırdı.

XVIII. yy. da maden üstünde civa ile çalışan yaldızcılar (Jacques Cloquemain, Pitoin, Claude Harlau, Quentin-Claude, Benoît) bu çeşit çalışmayı en yüksek noktasına eriştirdiler. Madenin diğer yaldızlama usulleri, varak altınla sıcak yaldızlama, elle ve soğuk yaldızlama, tavlamayle yaldızlama ve galvanik yaldızlamadır. Tahtanın, alçının, kartonun yaldızlanması yağlı veya suluboyayle yapılır. XVI. yy. dan itibaren altından başka bir madenden elde edilen varaklarla yaldızlama denendi: gümüş varaklar, kalay varaklar, boyalar, vernikler.

Deri üzerine yaldız, duvar kaplamalarında, kitap ciltlerinde, deri kaplı mobilyalarda kullanılır. XVI. yy. da ciltçiler «deri yaldızcıları» adını taşırdı. Ciltçilikteki altın yaldızlı süsler kabartma olarak küçük demirlerle elde edilirdi. Porselen veya çini üzerine altın yaldız, süslenecek parçaya (fırında iyice muamele gördükten sonra) bir fırça ile altın tozu macun haline getirilerek veya bir altın bileşiği tatbik edilerek yapılır: mineyi yumuşatan ve altının ona iyice karışmasını sağlayan, bir pota ateşi buna yardımcı olur.

Öğütülmüş altın ile yaldızlamak deyimi XVII. yy. ın sonlarında ve bütün XVIII. yy. boyunca pek yaygındır ve *civalı yaldızlama* ile eşanlamlıdır. *Cam yaldızlı* deyimi, yarısı altın yaldızlı, yarısı gümüş beyazı olan nesneler için kullanılır.

— Kim. *Altın,* atom numarası 79 ve atom ağırlığı Au = 197'5 olan kimyevî bir elemandır. Metallerin en eskiden beri tanınanıdır; eski uygarlıklarda sürekli olarak kullanılmıştır. M.Ö. V. bin yılda bile kullanıldığını gösteren belgeler vardır. Elde edilmesindeki kolaylık, parlak rengi, aşınmazlığı, rahat işlenmesi yanında az bulunur olması, altını en değerli metaller arasına sokmuştur.

Altının rengi parlak sarıdır, özgül ağırlığı 19,5 gr/sm^3. tür; 1 064°C'de erir ve daha yüksek ısıda mor buharlar çıkarır. Bütün metallerin en dövülgeni ve en kolay çekilenidir: yeşil ışığı geçiren, 1/10 000 mm. kalınlığında yapraklar haline getirilebilir. Fakat yumuşaklığı dolayısıyle, bakırla karıştırılarak kullanılabilir. Havada her türlü sıcaklıktan etkilenmediği halde klor ve bromdan etkilenir ve civada çözünür. Herhangi bir asit altında etkilenmezse de, bir klorhidrik asit ve nitrik karışımı olan altın suyunda çözünür.

● *Altın bileşikleri. Altın,* altın III bileşiklerinde üç değerli ve daha az önemli olan altın I bileşiklerinde tek değerlidir. Sentez yoluyle elde edilen altın III klorür ($AuCl_3$) kırmızı prizmatik billûrlar meydana getirir. Bu billûrların sulu çözeltisi sarı renktedir. Bu çözeltiler ferro tuzları, kükürt dioksit, organik maddeler üzerine yükseltgen bir etki yaparak kırmızı renkte bir metalik altın çökeltisi verir. Porselen boyamak için kullanılan Kassius kırmızısı, kalay II ve kalay IV tuzları karışımı ile elde edilir. Altın klorür, klorhidrik asitle, bir katılma bileşiği olan oriklorhidrik asidi ($HAuCl_4$) verir. Oriklorürler, fotoğraf banyolarında kullanılır. Isıtılmakla, triklorür, klor ve altın I klorür verir; bu sarı bir tozdur ve altın I klorür, potasyum oroklorür $KAuCl_2$ gibi çift tuzlar da meydana getirebilir.

Altın III oksit (Au_2O_3) ısı ve ışık etkisiyle ayrışabilen siyah bir maddedir. Altın III oksit, kendisinden tuz (orat) elde edilen orikasidin ($HAuO_2$) anhidrididir. Amonyak etkisi altında, altın III oksit, *patlayıcı altın*'ı verir: kurşunî bir tozdur ve sarsıntıyle patlayabilir; Altın I oksit (Au_2O) suda çözünmeyen, mor bir katıdır.

Altın III oksite potasyum siyanürle işlem yapılırsa altın I siyanür (Au CN) elde edilir. Sarı bir tozdur ve bir reaktif fazlasında potasyum orosiyanür $KAu(CN)_2$ vererek çözünür. Altın III siyanür, yalnız potasyum siyanürle birlikte $KAu(CN)_4$ şeklinde bulunur.

Altın tuzlarının özellikleri. Bunlar kükürtlü hidrojen etkisiyle alkali sülfürlerde çözünebilen esmer bir çökelti, demir II sülfatla da kırmızı renkte bir koloidal altın çökeltisi verirler.

— Matbaac. Altın kesit, yaklaşık olarak 5'in 8'e veya tam karenin bir kenarının köşegenine (7 ile 10) olan nispetidir. Kâğıt ve kitap boylarında, klişe kalıpları işlerinde, dizgi sayfası işlerinde bu güzellik kuralına uyulur. Tam nispet 1: 1,618'dir. Tipografi ve grafik işlerinde kolayca bulmak için, altın kesit esasına göre hazırlanmış bir tabela veriyoruz. Punto veya santimetre olarak kullanılabilir. Meselâ, bir sayfanın bir kenarı 10 sm. ise, eni 6,2 sm. olacaktır. Eğer genişlik 10 ise, yükseklik 10+6,2=16,2 olur. (Tabela kitaptan alınır.)

— Metal. *Altın kaplama,* altının birçok kimyevî etkenlere karşı dayanıklılığı dolayısıyle, çevrenin hava şartları altında veya sıcakta oksitlenmesi istenmeyen aşındırıcı maddelerin etkisinden korunmak istenen parçalar için uygulanan bir işlemdir; altın kolayca donuklaşmaz ve parlaklığını korur. Bunun için kuyumculukta, saatçılıkta, kimya malzemelerinde, elektrik kontak parçalarında, dolma kalem uçlarında v.b. altın kaplama kullanılır. Elektro-kimya tekniği ile altın kaplama bulunmadan önce, altın kaplama iki usulle yapılırdı: *civalı altın kaplama* ve *levha ile altın kaplama.* Yalnız madenlerde uygulanan birinci usulde, kaplanacak malzeme üstüne bir malgama konur, ateş malgama'daki civayı buharlaştırır ve altını tespit ederdi. İkinci usul soğuk olarak yapılır, altın levha, kaplanacak malzemeye önceden sürülmüş bir sıva üstüne konurdu. Tahta eşyanın kaplanmasında, içinde erimemiş altın bulunan hamur halinde bir maddeden yararlanılır. Sanayide altın kaplama artık yalniz elektrikle yapılmaktadır. Bakır, gümüş, nikel üzerinde altın kaplama doğrudan doğruya yapılabilir. Buna karşılık, içinde demir bulunan metalleri altın kaplamadan önce bakırla kaplamak gerekir. İki tip banyo vardır: altın klorürü esasına dayanan *asit banyosu;* çift altın ve potasyum veya sodyum siyanürlü (en çok bu banyo kullanılır ve altın bakımından 2-10 gr/l. arasında bir koyulaştırma ile yapılır) *alkalin banyosu.* Elde edilmek istenen altın çökeltinin rengine göre, banyoya gerekli madenler katılır (yeşil kaplama için kadmiyum, pembe kaplama için bakır). Altın kaplama, yalnız süs değil koruma amacıyle yapılıyorsa, iki banyo ile kalınlık fazlalaştırılır. Yani önce bir *şarj banyosu,* sonra istenen renge göre de bir *renk banyosu* yapılır. Anotlar platinden, grafitten ve gerektiğinde 18-8 tipinde paslanmaz çeliktendir. Altınla kaplamanın koyuluğu çoğu zaman ayar olarak ifade edilir. En saf altın çökeltisi 24 ayardır.

— Tar. *Altın,* tabiî halde bulunduğu ve dövülgen olduğu için insanın kullandığı ilk madendir. Neolitik çağda kuyumculuk doğmuş, arkeologların Uz'da, Truva'da Miken'de buldukları mücevherler, heykelcikler, vazolar bu çağda yapılmıştır. M.Ö. II. bin yılında, değer ölçüsü olarak altın, daha kolay rastlanan bakır ve gümüşle yarışmağa başlar: bazı markalı külçe ve levhalar (diskler) paranın öncüsü oldu; tüccarların, sonra da İyon şehirlerinin çıkardıkları altın ve gümüş alaşımı sikkelerle M.Ö. VII. yüzyılda para ortaya çıktı. Madenlerini işleten krallıklar (Lidya, İran, Makedonya) dışında altın para basımı uzun süre yaygınlaşamadı. Roma imparatorluğunun büyük bir iktisadî birlik haline gelmesi üzerine, ortaya altın madenleri diye bir mesele çıktı: gerçekten de, eski uygarlıkların faydalandığı kum veya madenler (Mısırlılar Nubye'de, Babilliler ve Persler Kafkasya'da) artık tükendi veya ulaşılmaz oldu. Dacia (II. yüzyıl) ticaret açığı dolayısıyle gittikçe zayıflayan metal stokunu ancak geçici bir süre için arttırabildi. Roma altını Uzakdoğuya aktı. Bizansın ve Arapların hâlâ altın para basmalarına karşılık, Batı hıristiyan dünyası, altın sıkıntısı yüzünden Doğu ile alışverişe girişemiyordu. İtalyan limanlarının iktisadî gidişi ters yüz eden işleyişi, XIII. yüzyılda Sudan altınından faydalanılarak altın para (düka, florin) basımına yeniden yol açtı. Simyacıların araştırma isteğini kamçılayan altın kıtlığı Cenevizlileri ve Portekizlileri Gine'de altın aramağa zorladı (XV. yüzyıl); daha sonra da, Amerika'nın keşfine yol açtı. Çünkü, Kolomb öncesi uygarlıkların hazineleri artık Eldorado'yu arayan serüvencilere yetmiyordu. Bununla birlikte, Avrupa madenlerinin yılda 75 kg. altın vermesine karşılık İspanyollar 1521 ile 1660 arasında, Amerika'dan 200 t. altın getirdiler. Korsanların göz diktiği bu altın ve gümüş akını Avrupa ekonomisini altüst etti ve altın bir politika aracı haline geldi. Avrupa ekonomisinin XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki gelişmesi metal stoklarının çoğalmasını gerektiriyordu: bu ihtiyaç, altın arayanların hücumuna uğrayan ve henüz sanayinin işletmediği yeni altın madenlerinin keşfiyle (Kaliforniya, 1848; Avustralya, 1851; Transvaal, 1886; Klondike, 1896) sağlandı. Bundan sonra yıllık üretim gittikçe arttı. Para sisteminde altının üstünlüğü tek maden usulünün (monometalizm) kabulü ile (XIX. yüzyılın ikinci yarısı) sağlandı. Fakat Birinci Dünya savaşı yüzünden bu sistemin uygulanmasına ara verildi ve ölçü ayarı olarak altından bir süre için vaz geçildi. 1929 İktisadî buhranı, *gold bullion standard* (kâğıt paranın ancak külçelerle değiştirilebilmesi) ve *gold exchange standard*'ın (altın ayarın ancak milletlerarası mübadelelerde kullanılması) kabul edilmesine yol açtı. Altının fiyatı 1934'te A.B.D. tarafından dondurulunca, 1939'dan beri görülen genel fiyat artışını altın izleyemez oldu, dolayısıyle de para biriktirmedeki rolü zayıfladı.

Altın külçeleri
sağda, ingiliz külçesi,
ortada, iki fransız külçesi
solda, amerikan külçesi

— Tıp. *Altın tedavisi,* vereme karşı kullanılmıştır; bugün romatizmaya karşı adaleden zerk edilmek suretiyle veya çeşitli bileşiklerden meydana gelen fitiller şeklinde kullanılmaktadır. Bu bileşikler özellikle altın ve sodyum çift hiposülfat (sodyum oritiyosülfat), sodyum orotiyopropanolsülfat, sodyum orotiyomalat'tan ibarettir. (LM)

Altın veya **Altınnık** i. (tatarca *altı*'dan). 1704 ile 1721 arası Büyük Petro tarafından bastırılan ve üzerinde Aziz Georgios'un resmi bulunan 3 kopek değerinde gümüş para. (L)

Altına Hücum, Charlie Chaplin'in tasarladığı, sahneye koyduğu ve oynadığı amerikan filmi (1925). Charlie Chaplin'in en başarılı filimlerinden biridir. Senaryo, 1898'de Klondike'deki altına hücum sırasında karlar

altın'ın arıtılması

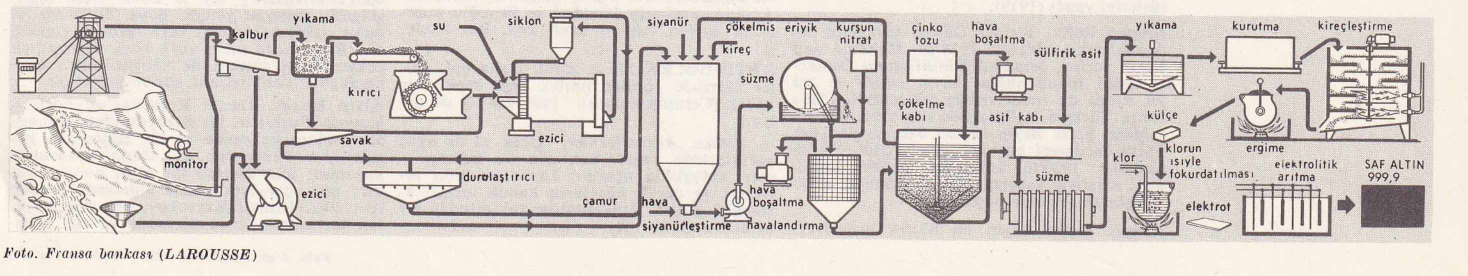

Foto. Fransa bankası (LAROUSSE)

Altına Hücum
Charlie Chaplin'in filmi
(1925)

içinde sefil bir hayat sürerken milyoner olan Şarlo adlı bir kahramanın başından geçenleri anlatır. İnsan karakterinin gözlemi bakımından, Chaplin'in dram ile soytarılığı en iyi şekilde birbirine kattığı eserlerden biridir. Sinemanın gerçek şaheserlerinden olan bu sessiz filim, 1942'de Charlie Chaplin tarafından seslendirildi. (L)

ALTINARIGİLLER çoğl. i. Zool. İğneli ve zarkanatlı böcekler familyası. Orta veya ufak boylu türleri kapsar. Madenî parlak renkleri vardır. Genellikle yuvarlanıp topak haline gelebilir.

— ANSİKL. *Altın arıgiller,* tırtılken, yuvacıl değişik-zarkanatlılarda ve ara sıra da pulkanatlılar ve tenthedra denen bıçkılı sineklerde asalak olarak yaşarlar. Bu böceklere her yerde rastlanır. (L)

Altınapa han, Konya-Beyşehir üzerinde küçük bir yapı. Selçuk devrinde yapılan ilk hanların güzel örneklerindendir. (M)

Ahmed Refik **ALTINAY**

ALTINAY (Ahmed Refik), tarihçi ve yazar (İstanbul 1880-ay.y. 1937). Ürgüp ilçesinin, Gürlükçüoğulları ailesinden Ahmed Ağanın oğlu. Askerî okullarda tahsilini yaptı ve Harbiye'yi bitirdi, piyade teğmeni olarak orduya katıldı (1898). Askerî okullarda coğrafya, daha sonra Fransızca öğretmenliği yaptı. *İrtika, Malûmat, Hazine-i Fünun, Mecmua-i Ebüzziya*'ya yazılar yazdı. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi başyazarlığında bulundu. İkinci Meşrutiyet'ten sonra Harp okulu tarih öğretmenliğine getirildi. *Millet* gazetesi başyazarı oldu. *Lâle Devri, Köprülüler, Tarihî Simalar, Felâket Seneleri, Kadınlar Saltanatı* gibi eserleri çeşitli gazetelerde tefrika edildi. Genelkurmay yayın şubesinde görevlendirildi. Askerî Mecmua'nın yayımını idare etti (1909). Tarihi Osmanî encümenine daimî üye seçildi, bir heyetle Fransa'ya gönderildi. Askerî Sansür müfettişliğine tayin edildi (1912). Balkan harbi sonunda emekliye ayrıldı. Kütüphaneler ve devlet arşivinde çalışarak tarihî eserlerini tamamladı. Yüzbaşı rütbesiyle tekrar orduya çağrıldı. Sansür Genel müfettişliği vazifesi verildi. Rusya'ya dair yazdığı bir seri makalede Kavalalı Mehmed Ali Paşayı tenkit ettiğinden sadrazam Sait Halim Paşa tarafından Ulukışla'ya arpa ve saman memuru olarak gönderildi. Bu vazife ona, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa hakkında araştırmalar yapmak imkânı verdi. Eskişehir Sevk komisyonu başkanlığı sırasında hastalanarak İstanbul'a geldi. Harbiye nazırı Enver Paşanın aracılığı ile İstanbul'da oturmasına izin verildi. *Tarihte Osmanlı Neferi, Yirmi Beş Sene Siper Kavgası gibi* tamamen asker lere ait risaleler çıkardı. Birinci Dünya savaşı sonunda Ermenilerin Türklere karşı yaptıkları eziyetleri yerinde incelemek maksadıyle, yabancı gazetecilerden kurulu bir heyetin başında olarak, Batum, Kars, Ardahan, Artvin, Erzurum, Erzincan ve Trabzon havalisini gezdi. *İki Komite-İki Kıtâl* ve *Kafkas Yollarında* adlı iki eserinde görüşlerini yazdı (1919).

Ahmed Refik, Birinci Dünya savaşının sonunda terhis edilerek, 1918'de, Mehmed Arif Beyin yerine, İstanbul Dârülfünunu Osmanlı tarihi muallimliğine tayin edildi ve bir yıl sonra da müderrisliğe yükseltildi. Daha sonra Türkiye tarihi müderrisi oldu. Abdurrahman Şeref Beyin ölümü üzerine de Türk Tarih encümeni başkanlığına seçildi. Dârülfünunun 1933'te üniversite haline getirilmesi suretiyle yapılan ıslahat sonunda, açıkta kalarak zarurete düştü.

Ahmed Refik Beyin en büyük hususiyeti, halka tarih zevkini aşılamış olmasıdır. Yüz elliye yakın eserinin bir kısmı etraflı araştırmalara dayanmakla beraber, büyük bir kısmı, hakikatleri tahrif etmeden, tarihî roman tarzında yazılmıştır. Birçok manzume ve şarkısı vardı. Şarkılarının çoğu bestelendi. Şiirleri, *Gönül* adlı bir kitapta yayımlandı. Tercüme ettiği dört eser vardır. Kendisi çok neşeli ve içkiye fazlaca düşkün bir insandı. *Demirbaş Şarl* adlı eserinden dolayı, İsveç hükûmeti kendisine 1918'de bir nişan vermiştir. (M)

ALTINBAŞ kavunu bİş. i. Bot. Daha çok Trakya (başlıca Uzunköprü) ve Ege bölgelerinde yetişen bir kavun çeşidi. Ege bölgesinde en çok yetiştirildiği yer Akhisar'ın Süleymanlı köyü ve Kırkağaç kazasıdır. Bu adı taşıyan kavunlar üç çeşittir ve piyasada yetiştikleri yerin adıyle satılırlar. Şekillerine göre de 3 gruba ayrılırlar: a) Yassı altınbaş, düz kabuklu; b) Yuvarlak altınbaş, buruşuk kabuklu; c) Uzun altınbaş, buruşuk kabuklu. Bu çeşitlerin hepsine «Altınbaş» adı verilmesi ortak renklerinden ileri gelir; hepsinin rengi sarıdır ve bu sarı kabuk muntazam bir şekilde yayılmış, siyaha çalan koyu yeşil renklere bulanmıştır. Meyvelerin sap tarafı sivri olur. Buruşuk kabuklularda kabuklar daha kalın ve sap kısmı daha buruşuktur. Ağırlıkları yetiştirildikleri şartlara göre ortalama 4-9 kilodur. Kabuğa yakın kısmında meyvenin rengi yeşilimtırak, iç kısmı beyaz, bazen hafif turuncudur. Lezzeti tatlı, sulu ve kokuludur. (M)

ALTINBAŞ kefal bİş. i. Zool. Kefal cinsinden bir balık. Balıkçılar tatlı su kefalı derler. Pek seyrek yakalanır. Altınbaş denilmesi kulak dipleriyle yanaklarına yaldız sürülmüş gibi parlamasından ötürüdür. Eti hakikî kefal kadar lezzetli, fakat fazla kılçıklıdır. Haşlamağa elverişlidir; mayonezlisi, pilakisi, fırınlısı, buğusu, tavası ve çorbası yapılır. (M)

ALTINBEZER (İsmail Hakkı), son devir hattatlarından (İstanbul 1869-ay.y. 1946). *Tuğrakeş* unvanıyle de tanınır. Hattat İlmî Efendinin oğlu. Fatih rüştiyesini bitirdikten sonra yeni açılan Sanayi-i Nefise mektebi resim şubesine devama başladı. Hat çalışmalarında ilk hocası babasıdır. 1890'da Divanı Hümayun kalemine girdi; oranın müdürü meşhur hattat Sami Efendiden celî, sülüs ve tuğra yazı üslûplarını öğrendi; iki yıl sonra birinci tuğrakeş oldu. Ayrıca Sanayi-i Nefise mektebinin hakkâklık şubesine dört sene devam etti ve tezhip de çalıştı; bu sanatı da önce babasından, sonra meşhur müzehhip Bahaeddin Efendiden öğrendi. Önce Üsküdar idadîsinde yazı ve Topkapı rüştiyesinde resim hocası; sonra Galatasaray sultanîsi ve Dârülmuallimînde yazı hocası olarak çalıştı. Birinci Dünya savaşı sırasında Medresetülhattatin kurulduğu zaman, orada tuğra ve celî-sülüs yazı hocası oldu. Cumhuriyet devrinde Güzel Sanatlar Akademisi Şark Süsleme sanatları şubesi müdürlüğüne getirildi ve hastalığına kadar burada tezhip konusunda birçok talebe yetiştirdi. Bu yüzden son talebeleri onu «Müzehhip Hakkı Bey» olarak tanırlar. Yazıda devrimizin meşhur hattatlarından Halim Özyazıcı ile Mecid Bey kendisinden faydalanan ve feyzalanların başında gelir. Selimiye, Edirnekapı, Zeyneb Sultan, Abdi Subaşı ve Ağa camilerindeki yazılar ünlü eserleri arasındadır. Ayrıca Kâbe'ye yollanan örtünün yazıları da bir süre, Hakkı Bey tarafından yazıldı. Yazıdaki asıl şöhreti, celî-sülüstedir. Tuğrada ise çağımızın son resmî tuğrakeşiydi. Tezhipte önceleri Ata yolunda giden Hakkı Bey, sonraları bu sanatı kendisine mahsus bir üslûp ile işledi ve bu üslûbu Güzel Sanatlar akademisinde de öğretti. Resimde klasik yolda çalıştı. (M)

ALTINBOYNUZ bİş. i. İstanbul boğazının Avrupa tarafında İstanbul ve Beyoğlu semtlerini ayıran dar ve uzun koy. Bk. HALİÇ. (L)

ALTINBÖCEK bİş. i. Zool. Daha çok güller üzerinde görülen parlak yeşil renkli bir böcek (Cetonia aurata). [GÜL BÖCEĞİ de denir.]

— ANSİKL. *Altınböcekler,* çiçek ya da ağaç yarıklarında yaşar, bunların öz suyunu emer, kolaylıkla uçarlar. Larvaları bitki artıkları ve çürük ağaçların kabuk tozları arasında gelişir. Kınkanatlılar takımından bir eklembacaklıdır. (L)

Altın Çadırlı ordugâh, François I ve İngiltere kralı Henry VIII'in, 7-24 haziran 1520 arasında, Guines ile Ardres arasında buluştukları yere verilen ad. Her iki hükümdar birbirinin gözünü kamaştırmak için büyük bir gösterişe girişmişlerdi; özellikle François I, astarı mavi kadifeden altın işlemeli bir çadır kurdurmuştu. Karl V'e karşı birleşmeyi arzulayan Fransa kralı, İngiltere kralını etkilemek istiyordu. Halk huzurunda her iki kralın birbirine karşı gösterdiği çeşitli dostluk belirtilerine rağmen, Henry VIII, François I'in etkisi altında kalmak şöyle dursun, onun yanında huzursuzluk duymuştu, Gravelines'de Karl V ile buluştu ve Calais antlaşmasıyle onu desteklemeyi kabul etti (14 temmuz 1520). [L]

Altın Çağ (*l'Âge d'or*), 1930'da ispanyol rejisörü Luis Bunuel tarafından çevrilen ve gerçek üstücü sinemanın bildirisi sayılan fransız filmi. (L)

ALTINÇAM bİş. i. Bot. Bahçelerde sık rastlanan Kuzey Çin menşeli bir kozalaklı çam. Altın sarısı güzel yapraklarından dolayı bu ad verilmiştir. Melez'den (Larix), erkek çiçekleri ve pulları dökülen kozalakları ile ayırt edilir. (Kozalaklar familyasından.) [L]

Altın Çaylak nişanı, 1891'de ihdas edilmiş japon askerî nişanı (Japon geleneğine göre ilk japon imparatoru bir çaylak yardımı ile zafere ulaşmıştır). Yedi rütbesi vardır; kenarları beyaz mavi bir şerit ile takılır. (L)

ALTINDAĞ, Ankara şehrinin bir semti. (Bk. ANKARA). Altındağ ilçesi (369 km². 229 200 nüf.), Merkez, Bağlum, Keçiören ve Yenidoğan bucaklarına ayrılmıştır. Son iki bucağın merkezleri de Altındağ gibi Ankara şehrinin birer kısmını meydana getirir. Bunların dışında, ilçeye bağlı 18 köy vardır. (M)

ALTINDAĞ (çince *A-öl-in şan*), Tibet'in kuzey kenarında billûru kayalardan meydana gelmiş dağ kütleleri. Yüksekliği 4 000-5 500 m. olan bu dağlar Lop-Nor ve Çaydam havzalarını birbirinden ayırır. (L)

ALTINGÖZ bİş. i. Zool. Eski ve yeni dünyanın kuzey kısımlarında bulunan göçücü bir ördek türüdür (*Bucephala dangula*). Bir geçit kuşu olarak yurdumuzun Karadeniz boğazı ve İzmir bölgelerinde görülür. Kışları Finlandiya gibi kuzey memleketlerde geçirir. Akdeniz'in batısında, Balkanlar'da, Fransa'da, Polonya, Rusya, Orta Asya, Çin ve Japonya'ya kadar uzanan yerlerde de dolaşır. Dalıcıdır; daha çok tatlı sularda yaşamayı tercih eder. Bu bakımdan denizlerde ender rastlanır. Uçarken çok hızlı kanat vurmasından kesin ve berrak bir ses duyulur. (M)

ALTINGUGUK bİş. i. Afrika'da yaşayan küçük guguk kuşu. Vücudu madenî pırıltılı altın yaldız, karnı kükürt sarısı renktedir. (İlmî adı: chrysococcyx cupreus.) [L]

ALTIN HAN (Altun Han, Altan Han da denir), Türklerin Hıtay (Çin) hükümdarlarına verdikleri unvan. XIV. yy.ın ortalarına kadar Çin'de hüküm süren Moğolların Yuan sülâlesi, Çinlilerin millî hanedanı Ming sülâlesi tarafından kovulunca, Moğolistan'daki moğol kabilelerini ve Uyguristan diye bilinen Doğu Türkistan'ı hâkimiyetleri altında topladılar. Bu Kalmuk-Moğol devletinin hanları, Çin üzerine daima baskı yaparak, Çin'i nüfuzları altında tutmağa çalıştılar. Bunun belirtisi olmak üzere, Kalmuk hanları, Altın Han veya Altun Han unvanının Moğolca söyleniş şekli olan Altan Han namını taşıdılar ve benimsediler.

Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgat-it-Türk*'te belirttiğine göre, Altın Han, aynı zamanda Tarım havzası'nda Lop gölünün güneyinde bulunan Altındağın adıdır. (M)

ALTINHAŞHAŞ bİş. i. Zool. Otsu bitki; gölgelik yerlerde yetişir, boyu 20-50 sm. yi bulur, tabiî halde sarı veya turuncu çiçeklidir. Bahçelerde mavi veya koyu kırmızı çiçekleri olan cinsleri de yetiştirilmiştir (Gelincikgiller'den). [*Eşanl.* MECONOPSİS.] (L)

Altın Horoz Rimski Korsakov'un operası. Konusu Puşkin'in bir hikâyesinden alınmış, bir prolog, üç perde ve bir epilog'dan kurulmuştur. Müneccim, çar Dodon'a hayatını koruması için tılsımlı bir altın horoz bırakır; ama çar müneccimi aldatmak istediği için ölür. Rimski Korsakov, son operası olan bu eserde, kromatizmden ve rus müzi-

Foto. Lieure (LAROUSSE), MEYDAN arşivi

ğine has doğu renklerinden tam olarak faydalanmak istemiştir.

Bu opera baleye de çevrildi. Sergei Diaghilev'in 1914 düzenlemesinde, şarkıcılar sahnede yer aldı. M. Fokin ve albay Vassili'nin düzenlemesinde ise şarkıcılar sahneden kaldırıldı. Sergei Diaghilev'in kullandığı dekorları Natalia Gonçarova yaptı. (L)

ALTINİPLİK blş. i. Bot. Kuzey bölgelerinde yetişen bir bitki; içinde sarı bir boyar madde vardır: deri ve yünleri boyamada kullanılır. (Düğünçiçeğigiller'den.) [İlmî adı COPTİS.] (L)

Altın Kalem, Bulgaristan'da Rahova şehrinde, on beş günde bir yayımlanmış, «talebenin, gençlerin ve halkın uyanmasına çalışır» dergi (1924). Ahali yurdu tarafından çıkarıldı. 7. sayısı armağan sayısıdır. Eksik bir koleksiyonu, Hakkı Tarık Us kitaplığındadır. (M)

ALTIN KARTAL. Bk. KARTAL.

ALTINKEFAL blş. i. Bk. ALTINBAŞ *kefal.*

ALTINKELEBEK blş. i. Zool. Meyve ağaçlarına, özellikle elma, armut ve ayvaya musallat olan bir böcek (*Euproctis crysorrehea*). Tırtılı 30-35 mm. boyunda, tüylü, kahverengi; kelebeğinin karın ucunda altın gibi sarı tüyleri vardır. (M)

Altın kemer, özellikle yağlı güreşte başpehlivanlar için ortaya konulan, altından yapılmış işlemeli ve madenî bir kemerdir. Üç yıl arka arkaya kazanan pehlivanın malı olur. Bugüne kadar Kırkpınar'da, güreşçilerimizden Tekirdağlı Hüseyin Alkaya ile Ordulu Mustafa altın kemere sahip olmuşlardır. (M)

ALTINKESİT i. Bk. SAYI.

ALTINKÖPRÜ, Kuzey Irak'ta, Küçük Zap suyu üzerinde bir kasaba. Kerkük-Erbil yolu buradan geçer ve dar bir demiryolu Bağdat-Kerkük'ten buraya kadar gelir. Kasaba Hacar deresinin Küçük Zap'a karıştığı yerde bir konglomera adası üzerine kurulmuş tek kemerli iki taşköprüyle her iki kıyıya da bağlanır. Öteden beri Bağdat-Musul arasında canlı bir ulaşım merkezi olan Altınköprü'nün nüfusu, geçmiş yıllarda uygulanan yoğun araplaştırma faaliyetine rağmen genellikle türktür. (M)

ALTIN köstebek blş. i. Zool. Bk. KÖSTEBEK.

Altınkum plajı, İstanbul'un Rumeli yakasında ünlü bir plajın adı 1929'da açıldı. Şirketi Hayriye, İstanbul halkının kadınlı erkekli denize girmesini sağlamak amacıyle yaptırdı ve vapur seferleri düzenledi. Ancak plaj çok uzak olduğundan, halk buraya fazla rağbet göstermedi. Altınkum adı bir süre sonra unutuldu ve İkinci Dünya savaşı başlarında plajın yeri Millî Savunma bakanlığına verildi ve yasak bölge içine alındı. Bugün plaj olarak halka açıktır. (M)

Altınnık i. Bk. ALTIN (veya *altınnık*).

Altın madalya, spor armağanı. Olimpiyat ve benzeri oyunlarda şampiyonluk kazanan sporculara verilen sarı renkli madenden yapılmış madalyalardır. Milletlerarası amatörlük nizamları, amatör bir sporcuya verilecek armağanın maddî değerini kısıtladığından bu madalyalar altından yapılamaz, sadece sarı renginden ötürü bu adı alır.

Spor dünyasının en büyük armağanı, altın olimpiyat madalyasıdır. Ayrıca büyük şampiyonalarda birincilik kazanan sporculara da aynı şekilde altın madalyalar verilir.

Türkiye'de, Futbol federasyonu tarafından, millî futbol takımında 50 defa yer alan futbolculara «altın madalya» verilir. Bu madalyalar profesyonel futbolculara hatıra olarak verildiği zaman altından yapılır. Şimdiye kadar sadece Lefter Küçükandoniyadis* ile Turgay Şeren* altın madalya aldı. (M)

Altın Mısralar, İlkçağ insanlarının Phythagoras'a mal ettikleri hikmet derlemesi. İçinde yunanca yetmiş bir mısra bulunan bu eser, Pythagoros kurallarına göre yaşamayı öğreten bir çeşit el kitabıdır. Eserin Pythagoras tarafından yazıldığı ileri sürülemez, fakat yakın devirlerde çok değiştirilmiş olmasına rağmen, esası bakımından eski olduğu bellidir. (L)

Altın Mühürlü ferman veya **Altın yasası,** imparator Karl IV tarafından 25 aralık 1356'da Kutsal Roma Germen imparatorluğunda, seçimleri düzene sokmak için çıkarılan ve üzerinde imparatorluğun altın mührü bulunan otuz bir maddelik ferman. Bu ferman gereğince taç giyme töreni Roma'da değil, Aachen'de yapılıyor, dolayısıyle de imparatorluk seçiminde papalığa söz hakkı tanımıyordu. Ne var ki, prenslik topraklarının bölünmezliğini onaylamak ve Seçici'lere çeşitli imtiyazlar tanımakla, bu ferman, papalığın baskısından kurtardığı imparatorluğu gerçekte Seçici prenslerin etkisi altına sokuyordu. (L)

ALTINOK (İsmail), türk ressamı (Bursa 1920). İlk öğrenimini Bursa'da, sonra Balıkesir Necatibey Öğretmen okulunda, meslekî öğrenimini de Ankara Gazi Eğitim enstitüsünde yaptı. 1954 ve 1960 Devlet sergilerinde mükâfatlar kazanan Altınok, Fransa ve Roma'da inceleme gezilerinde bulundu. Çağdaş akımlara uygun olmakla beraber, tabiatla ilgisi olan duygulu resimler yaptı. Anadolu'yu işlediği figürlü manzaralar en başarılı eserleri arasındadır. (M)

ALTINOK (Nuri), türk tiyatro oyuncusu ve rejisör (doğ. 1921). Devlet konservatuvarının en eski mezunlarından. Kuruluşundan beri Devlet tiyatrosunda oyuncu ve rejisör olarak çalışmaktadır. Steinbeck'in *Fareler ve İnsanlar* adlı oyunundaki Lennie rolü en başarılısı ve unutulmazı oldu. (M)

ALTINOLUK blş. i. El santl. İşlemeli kadın şalvarı. ‖ Ustufa cinsinden altın sırma veya kalıptanla işlenmiş çizgili ipek kumaş ve bu cins kumaşların üzerinde bulunan sırma işlemeli yollar. ‖ Kâbe'nin damında sularını akması için yapılmış ve üstüne altın kaplanmış oluk. Bk. ANSİKL. ‖ Sarıkların üstüne sarılan sırma şerit. (*Eşanl.* SARIK TELİ.)

— ANSİKL. *Altınoluk,* Osmanlılar tarafından Kâbe'ye gönderilen oluğa verilen ad. Geleneğe göre altınoluk her yıl Emirülhac tarafından Kâbe'ye götürülür, eskisi de geri getirilirdi. Bu gelenek ilk defa Kanunî Sultan Süleyman zamanında başladı. Altınoluk'un yapılması için büyük camilerden birinin iç harem avlusu ayrılır, bu iş için İstanbul'un en namuslu ve dindar marangozuyle kuyumcusu görevlendirildi. İlk altınoluk Süleymaniye camiinde, ikincisi ise, Ahmed I zamanında Şehzadebaşı camiinde yapıldı. (→ Bibliyo.) [M]

ALTINOLUK, Ege bölgesinde Balıkesir ilinin Edremit ilçesine bağlı bucak merkezi (Eski adı *Papazlı*). Edremit-Çanakkale yolu, Edremit körfezi kıyısı yakınında zeytin bahçeleri içine yayılmış Altınoluk önünden geçer ve bucak merkezini 26 km. uzaktaki Edremit'e bağlar. Altınoluk'un ürün (zeytin) yüklenen bir iskelesi ve plajı vardır. Altınoluk bucağının 4 100 nüfusu ve 6 köyü vardır. (M)

ALTINORDU DEVLETİ (Altınorda devleti de denir), Doğu Avrupa'da Aşağı İdil (Volga) boyunda kurulmuş Türk-Moğol devleti (1241-1502). Bu devlet, Cengiz Hanın başlattığı seferler sonucu kuruldu. Ügeday (1227-1241) zamanında batıya yapılacak büyük seferin kumandası Cuci'nin oğlu Batu'ya verildi. Batu, İdil Bulgarlarını yendi, Rus yurdu ile Kıpçak bozkırlarını (Kumanların ili) aldı, 1241'de Macaristan ve Balkanlar'ın bir kısmına da girdi. Ügeday'ın ölümü üzerine, kendisine ait geniş ülkeleri yönetmek için Aşağı İdil'i merkez seçti ve kurulan Saray şehri başkent oldu.

Cengiz Han, ölümünden (1227) önce İrtiş ırmağı ile Balkaş gölünün batısındaki yerleri büyük oğlu Cuci'ye verdiğinden, Batu tarafından alınan yerlere «Cuci ulusu» adı verildi. Bu ulus, az sonra ikiye bölünerek Balkaş ve Aral gölleri arası ve İrtiş'in güneyi, Batu'nun büyük kardeşi Orda'ya verildi ve «Akordu» adını aldı. Batu Hana ait olan yerler ise, «Cuci ulusu» veya «Gökordu», az sonra da «Altınordu» (Altınorda) adını aldı. Hukukî bakımdan Karakurum'daki Kağana bağlı olmakla beraber, içişlerinde serbest olan Batu Han, Sayın Han diye anılmıştır. Zamanında Kıpçak bozkırları, Orta ve Aşağı İdil, İrtiş'ten İdil ırmağına kadar Aral gölü dolayları, Harizm ve Azerbaycan'a kadar bütün Kafkasları, rus knezlikleri, Lehistan ile Litvanya'yı da alarak Altınordu devletinin sınırlarını genişletti.

Batu Hanın ölümünden sonra yerine Berke Han geçti (1257-1266). Bağımsızlığını ilân eden (1257) Galiçya kralını yendi; Mısır sultanı Baybars ile anlaşarak, Cuci ulusunun menfaatlerini tehdit eden Hülâgu üzerine yürüdü ve onu mağlup etti. İlhanlı hakanı Abaka üzerine yaptığı seferde öldü.

Mengü Timur (1266-1280) devrinde devlet bağımsız sayılabilir. İlk defa para bastıran bu hakandır. Cuci'nin torunlarından Nogay, Batı Kıpçak alanında nüfuz kazanmış Tuda Mengü Han zamanında (1280-1287) bağımsız bir hale geldi.

Özbek Han (1313-1341) Azerbaycan'ı zaptetti ve rus prensliklerinden alınan vergi sisteminde değişiklik yaptı. Özbek ve Canibek (1342-1357) devrinde devlet çok kuvvenlendi. Berdibek Hanın (1357-1359) ölümünden sonra ise karışıklıklar başladı. 1360-1380 Yılları arasında 14 han tahta çıktı; Litvanya kalkındı, Podolya egemenliğini kazandı; Deşti Kıpçak batısında tatar beylikleri ortaya çıktı. Mamay Mirza, bazı prenslerin ayaklanması üzerine, İdil'in batısında Özbek Hanın oğullarından Abdullah'ı tahta çıkkararak İdil ve Özü (Dinyeper) arasını egemenliği altına aldı. Böylece, Altınordu ikiye ayrıldı. Litvanya Büyük dükalığı, Özü'nün doğusuna kadar olan yerleri aldı; Dimitri Donskoy idaresindeki rus ordusu Mamay Mirza'yı yendi (1380). Az sonra, Aksak Timur'un yardımıyle Toktamış Han, Altınordu birliğini yeniden kurdu. Fakat, Aksak Timur'un 1391 ve 1395'te Toktamış üzerine yaptığı seferler devleti sarstı; Saray şehri yıkıldı; ileri gelen aileler öldürüldü. Timur'un tahta geçirdiği Timur Kutluk zamanında Toktamış, yeniden Saray şehrine girdiyse de (1398) yenilerek Litvanya'ya sığınmak zorunda kaldı. Karışıklık devresinden sonra, nüfuz kazanan Edike Mirza, Timur Kutluk'un ölümünden yönetimi eline alarak 1419'a kadar devleti idare etti. 1419'da Uluğ Muhammed adına basılmış sikkeden, bu hakanın başa geçtiği anlaşılmaktadır. 1424'te Akordu hükümdarlarından, Urus Hanın torunlarından Burak (Barak), Maveraünnehir hâkimi Uluğ Beyin yardımıyle, Muhammed Hanı Saray'dan sürdü ve tahta geçti. Uluğ Bey ile arası açılınca, Muhammed tahtı tekrar ele geçirdi (1427). Son günlerinde Edike Mirza'nın oğlu, Gıyaseddin ve Küçük Muhammed Han ile mücadele ederek Kırım'a çekildi. 1428'den beri Gıyaseddin'in oğlu Hacı Giray, Kırım'da bir hanlık kurmuştu. Bu yüzden, Muhammed Han da Kazan hanlığını kurdu (1437-1552). 1429'dan sonra durumunu sağlamlaştıran Küçük Muhammed Han 1445'e kadar Altınordu hanı oldu. Onun yerine geçen Seyid Ahmed Han (1445-1481) Kırım hanlığı ve Moskova knezliği ile mücadele etti. Bu arada Moskova knezi ile Hacı Giray anlaştı. Daha sonra Moskova knezliği, İvan III ve Hacı Giray'ın ardası Mengli Giray anlaştılar. Buna karşılık, Seyid Ahmed, Lehistan-Litvanya ile neticesiz bir anlaşma yaptı. 1475'te Gedik Ahmed Paşa idaresindeki türk donanması Kefe'yi alarak Kırım'ın büyük bir kısmını zaptetti: Mengli Giray, Osmanlılara bağlı olarak yerinde bırakıldı. 1476'da Saray'ı almak istedi, başaramadı. Osmanlı toplarını gören Seyid Ahmed de geri çekildi ve Osmanlılarla dost geçinmek istedi. Leh kralı Kazimir IV ile anlaşarak Moskova üzerine yürüdü (1480). Kırımlıların Lehistan üzerine yürümeleriyle beklenen yardım gelmeyince Seyid Ahmed çekildi, kaçan Rusları da takip etmedi. Bu, rus beyliğinin bağımsızlığının başlangıcı sayılabilir. Seyid Ahmed'in öldürülmesiyle (1481) Ruslar, Altınordu hâkimiyetinden tamamen çıktılar. Bu hakandan sonra dev-

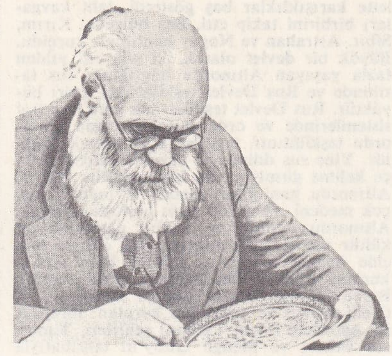

İsmail Hakkı **ALTINBEZER**

ALTINBEZER'in çift istifli, ünlü bir yazısı

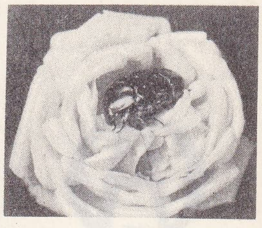

altınböcek

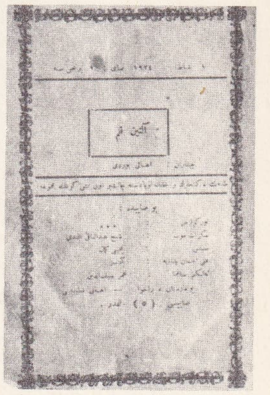

Altın Kalem gazetesi (1924)

ALTINORDU DEVLETİ'nin parası

Altınordu Gençlik kulübü amblemi

lette karışıklıklar baş gösterdi, taht kavgaları birbirini takip etti. Beş bölgede, Kırım, Sibir, Astrahan ve Nogay hanlıkları kuruldu. Büyük bir devlet olarak iki yüz elli yıldan fazla yaşayan Altınordu hanlığının rus tarihinde ve Rus Devlet teşkilâtında tesiri büyüktür. Rus Devlet teşkilâtında para ve vergi sistemlerinde ve ordu kuruluşlarında Altınordu teşkilâtının tesirleri açık olarak görülür. Yine rus diline, bu devrede birçok türkçe kelime girmiştir. Bir bakıma Rus devleti, Altınordu hanlığının maddî ve manevî birçok medenî unsuruna vâris olmuştur. Bugün Altınordu hanlığının, hanlık devresine ait kültür merkezleri tamamen yok olduğu için elde önemli kalıntılar yoktur. Batu Hanın kurmuş olduğu Batu sarayı (Eski saray), Berke Hanın kurmuş olduğu Berke sarayı (Yeni saray) ve sonradan kurulan Saraycık ile Astrahan (Hacı Tarhan) şehirleri, Timur, rus istilası ve Mengli Giray'ın tahribatıyle tarihten silinmiştir.

XIII-XIV. yüzyıllarda siyaset, iktisat ve hattâ kültür bakımından Doğu Avrupa'nın en büyük devleti olan Altınordu'nun «Orduyu Muazzam», «Büyük ordu» (rusçada *Bolşaya Orda*) ve İslâm-Arap kaynaklarında ise «Kıpçak hanlığı» adlarıyle de anılmaktadır. Hanlığın, birçok ticaret merkezlerine sahip oluşu Altınordu hanlığına zengin bir ticaret ülkesi havasını da vermekteydi. Meselâ Kırım vilâyetinde Kefe, Kerç ve Suğdak limanları deniz yoluyle yapılan ithalât ve ihracatın merkezleri durumundaydı. Bulgar ve Kasan şehirleri kürk ticareti ve buğday ambarı olmak bakımından önemli merkezlerdi. İbni Battuta'nın anlattığına göre Saray şehri, Özbek Han zamanında yüz bin nüfuslu bir kültür ve sanayi şehriydi. Saraycık ve Astrahan ise Asya'dan gelen ticaret kervanlarının uğradığı ve alışveriş yapılan ticaret merkezleriydi.

Altınordu hanlığında, Berke Han zamanında başlayan, Özbek Han zamanında kuvvetlenen Müslümanlık dolayısıyle Sadeddin Teftazanî ve Kutbeddin Razî gibi din bilginleri Saray şehrinde oturdular. Bu şehirde kurulan Ortodoks patrikliği dinî bir müsamahanın bulunduğunu gösterir.

Altınordu hanları: — **Cuci Han** (1223-1227), Cengiz Hanın büyük oğlu ve Cuci ulusunun kurucusu. — **Batu Han** (*Sayın Han*) [1237-1256], Altınordu hanlığının asıl kurucusu ve Cuci Hanın ikinci oğlu. — **Sertak Han** (1256-1257), Batu Hanın oğlu. — **Ulakçı Han** (1257), Batu Hanın diğer oğlu. — **Berke Han** (1257-1267), Cuci Hanın küçük oğlu, Batu Hanın kardeşi. İlk müslüman Altınordu hanı. — **Mengü-Timur Han** (1267-1280), Batu Hanın torunu ve Togan'ın oğlu. —**Tuda-Mengü Han** (1280-1287), Batu Hanın torunu ve Togan'ın oğlu. — **Tula-Buka Han** (1287-1291). Tuda-Mengü Han ve Mengü-Timur Hanın yeğeni. —**Tohta (Tohtu) Han** [1291-1313], Mengü-Timur Hanın oğlu. — **Özbek Han** (1313-1340), Tohta Hanın yeğeni. Hem kendisi müslüman olmuş, hem de bütün Cuci ulusunun müslüman olmasını sağlamıştır. — **Canı-Bek Han** (1340-1357), Özbek Hanın oğlu. — **Berdi-Bek Han** (1357-1360), Canı-Bek Hanın oğlu. Bu han ile birlikte Sayın Han sülâlesi sona erdi.

Fetret devri hanları (1360-1369): —**Hızır Han** (1360-1361), Şiban Han soyundan. — **Timur Hoca** (1361 yılı içinde). — **Bazarcı Han** (1361 yılı içinde). — **Murid Han** (1360-1363). — **Ordu-Melik Han** (1360-1362). — **Abdullah Han** (1362-1366). — **Keldi-Bek** (1362-1364). — **Pulat Hoca** (1362-1364). — **Aziz Han** (1362-1367). **Novay Han** (1365-1369).

Bu devre hanlarının hiç birisi, listeden anlaşılacağı üzere Deşti Kıpçak'ta hâkimiyet kuramadılar ve her birisi çok kısa aralarla bulundukları bölgede hüküm sürmeğe çalıştılar. Bunlardan başkaları da hanlığını ilân etti. Bu karışık devre hanlarının soyları dahi belli değildir: — **Urus Han** (1369-1379), Togay Timur soyundan olan bu han fetrete son vererek Deşti Kıpçak'ta hâkimiyeti kuran ilk handır. — **Toktamış Han** (1379-1396), Urus Hanın yeğeni. — **Timur Kutluk Han** (1396-1400), Toktamış Hanın amcazadesi. — **Şadi-Bek Han** (1400-1410), Timur Kutluk Hanın amcazadesi. — **Polat Han** (1407-1410), Timur Kutluk Hanın oğlu. — **Timur Han** (1410-1412), Timur Kutluk Hanın oğlu. — **Celâleddin Han** (1412-1414), Toktamış Hanın büyük oğlu. — **Kebek Han** (1414-1415), Toktamış Hanın diğer oldu. — **Cebbar-Berdi Han** (1415-1417), Toktamış Hanın diğer oğlu. — **Kadir-Berdi Han** (1417-1419), Toktamışın diğer bir oğlu. — **Uluğ Muhammed Han** (1419-1422), İçkili Hasan oğlu. — **Gıyaseddin Han** (1422-1424), Şadi-Bek Hanın oğlu. — **Küçük Muhammed Han** (1424-1425), [I. defa.] Timur Hanın oğlu. — **Barak Han** (1425-1427), Urus Hanın torunu. — **Küçük Muhammed Han** (1427-1440), [II. defa.] — **Seyid Ahmed Han** (1440-1465), Toktamış Hanın torunu ve Cebbar-Berdi Hanın oğlu. **Ahmed Han** (1465-1481), Küçük Muhammed Hanın oğlu. — **Şeyh Ahmed Han** (1481-1502), Ahmed Hanın oğlu. (M)

Altınordu Gençlik kulübü, Altay kulübünde çıkan bir anlaşmazlık sonucu ayrılan atlet ve futbolcular tarafından kuruldu (1923). Kurucuları arasında Ahmet Şerafettin, Numanzade Ali Rıza, Dr. Hacı Hasanzade Ethem, Süleyman Ferit Eczacıbaşı, M. Kemal Aktaş, eczacı Sermet ve Edip Berkan vardır. Kırmızı-lâcivert renkler altında kurulan kulüp, futbol ve basketbol dallarında büyük varlık gösterdi. Futbol takımı 7 kere İzmir şampiyonluğunu, basketbol takımı da 11 yıl arka arkaya İzmir ve bir kere de Türkiye şampiyonluğunu kazandı. (M)

Altınordu İdman yurdu, spor kulübü. Aydınoğlu Raşid Bey tarafından 1911'de kurulan Progress kulübünün 1914 yılında ad değiştirmesiyle meydana çıktı. Fenerbahçe'den aldığı ünlü futbolcularla kuvvetli bir takım olarak sahalarda görülmeğe başladı. Kırmızı-lâcivert formalı futbol takımı 1915-1919 yılları arasında arka arkaya İstanbul şampiyonu oldu. Bu arada Millî futbol takımına, Futbolcu Bekir*, Otomobil Nuri, Baron Fevzi, Kelle İbrahim, Refik Osman gibi birçok eleman kazandırdı. 1924 Yılından sonra kuvvetini kaybetti ve 1926'da kapandı. (M)

ALTINOVA, Ege bölgesinde Balıkesir ilinin Ayvalık ilçesi içinde bucak merkezi kasaba (eski adı *Ayazment*). Kasaba, Ege denizi kıyısı boyunda uzanan verimli bir ova içinde, Çanakkale-İzmir yolu üzerinde, Ayvalık'ın 16 km. güneyinde bulunur; 6 368 nüf. Çeşitli tarım ürünlerinin alışveriş yeridir. Bu ürünler arasında zeytin, üzüm, tütün, tahıl, pamuk, çeşitli sebze ve meyve sayılabilir. Kasabada zeytinyağı ve un fabrikalarıyle değirmen, tuğla ve kiremit atelyeleri vardır. Yakınlarında işletilebilir demir yatakları bulunur. Altınova bucağının 9 600 nüfusu ve 10 köyü vardır. (M)

ALTINÖZÜ, Akdeniz bölgesinde Hatay ilinin bir ilçe merkezi; 3 312 nüf. Baverde suyu vâdisinde, Antakya'nın güneydoğusunda, il merkezine 23 km. uzaklıktadır. Çevrenin çeşitli ürünleri arasında zeytin başta gelir. Altınözü ilçesinin (357 km^2. 32 800 nüf.) merkez, Babatorun ve Karbeyaz (Yiğityolu) bucakları içinde 43 köyü vardır. (M)

ALTINPENGUEN blş. i. Antarktika'da yaşayan küçük penguen. Gözlerinin üzerindeki sarı tüylü tepeliği ile dikkati çeker. (İlmî adı: eudyptes.) [L]

Altın post. Mit. Üvey anneleri İno'dan kaçan Phriksos ve Helle'yi göklere uçuran kanatlı ve kutsal koçun postu. Kolkhis'e varınca Phriksos, koçu Zeus'a kurban etti ve postunu kral Aietes'e sundu. O da postu bir meşe ağacına astı ve başına bir ejderha dikti. İolkos kralı Pelias, yeğeni İason'a postu bulup getirmesini emretti, ünlü Argonautlar seferi de böylece başladı. (L)

ALTIN SAHİLİ (ing. *Gold Coast*), Batı Afrika'da, Gine körfezi kıyısında, şimdi bağımsız devlet olmuş bulunan Britanya kolonisinin eski adı. (Bk. GANA.) [L]

ALTINSİNEK blş. i. Zool. Altın renkli etsineğinin adı. (Bu cins, sikloraf kısa kanatlı, iki kanatlıların etsineğigiller içinde yer alır (Lucilie).

— ANSİKL. *Altınsinek,* parlak metalsi rengi ile dikkati çeken iki kanatlı bir böcektir. Dünya üzerine yayılmış çok sayıda türleri bilinir. En yaygın olanı, yeşil altın sarısı, renkte, yazın pek bollaşan, *Lucilia Caesar*'dır. Bu sineklerin bazıları (*sarcophaga* ve *caliphora*) uyuyan insanların gözleri ve burun delikleri içerisine yumurtlar ve myiasis* denilen hastalığa sebep olur. Bundan başka tropik bir Amerika türü (*L. hominivora*) daha ağır arızalar meydana getirir. Avrupa'nın başka bir altın sineği (*L. bufonivora*) kurbağaların üzerine yumurtlar ve larvaları hayvanın başını yer. (L)

ALTINTAŞ, İçbatı Anadolu'da Kütahya ilinin bir ilçe merkezi. Kütahya'nın 52 km. güneydoğusunda bulunur; 2 361 nüf. Halkın geçimi, tahıl (buğday, arpa, mısır), baklagiller üretimine ve küçük baş hayvan beslemeğe dayanır.

Altıntaş ovası, Porsuk çayı yukarı çığırı üzerindedir; buradaki bataklıklar kurutulmuştur. Altıntaş ilçesinin (1 210 km^2. 32 300 nüf.) merkez ve Dumlupınar bucakları içinde 48 köyü vardır. Dumlupınar savaş alanı, çevresiyle beraber ilçe sınırları içinde bulunur. (M)

ALTINTAŞ blş. i. Meyvc. Erdek dolaylarında yetişen bir üzüm çeşidi. Asması dayanıklı ve verimli; salkımı orta büyüklükte ve seyrek taneli; taneleri uzun, oval ve beyazdır. Daha çok şaraplık üzüm olarak kullanılır; alkolü yüzde 11-12 arasındadır. (M)

ALTINTAVUK blş. i. Zool. Kısa kuyruklu sülün. (Erkeğinin tüyleri genellikle koyu siyahtır; yeşil, mor, mavi madenî ışıltılar saçar; tepesinde bir sorguç vardır. Dişisi kestane renginde olur. Altıntavuğun bilinen türleri üç tanedir; Himalaya ormanlarında ve Çin dağlarında, çok yükseklerde yaşarlar.) [L]

ALTINTEPE, Otrar'a yakın oğuz şehirlerinden. Bugün adı ancak tarihî coğrafyada geçen şehirler arasındadır. (M)

ALTINTOP blş. i. Bot. Sedefotugiller'den bir meyve ağacı (*Citrus grandis*). Meyvelerine altıntop, greypfrut*, kızmemesi adı verilir. İri olan meyvaları kanarya sarısı renginde, hafif acımsıdır. Sıcak ülkelerde ve özellikle Kaliforniya'da yetişir. Türkiye'de üretimine, birçok denemelerden sonra, 1962'den itibaren girişildi. Bugün önem sırasıyle İçel, Adana, Antalya, Hatay ve Muğla illerimizde üretilmektedir. (ML)

ALTIN YAPRAK blş. i. Bot. Özsuyu sütlü olan bir ağaç. Tropikal Amerika'da yetişir, meyveleri yenilebilir. (*Sapotacea* familyası.) [L]

Altın yasası. Bk. ALTIN MÜHÜRLÜ FERMAN.

ALTINYAYLA (veya **TONUS),** Sıvas ilinin Şarkışla ilçesinde bir bucak; 11 200 nüf. 17 köy. — Bucak merkezi Şarkışla'nın doğusunda ve ilçeye 45 km. lik bir yolla bağlı Altınyayla (Tonus) köyü; 1 628 nüf. Eski adı *Tonosa*. (M)

Altıok, Cumhuriyet Halk partisinin 6 prensibini gösteren sembolü: cumhuriyetçilik, laiklik, devletçilik, devrimcilik, halkçılık, milliyetçilik. Tek parti devrinde Cumhuriyet Halk partisinin bu altı prensibi Anayasaya girmişti. Çok partili döneme geçilince ve 27 Mayıs devriminden sonra 1961 Anayasasında bu prensipler Anayasadan çıkarıldı. Bugün yalnız C.H.P. nin alâmeti olarak kullanılmaktadır. (M)

ALTIOK (Akın), türk atleti (Bursa 1932). Atletizme 1949 yılında Ankara'da başladı. Üçadım atlama dalında kendisini gösterdi. 1951'de Millî Atletizm takımına seçildi. Aynı yıl İskenderiye'de yapılan ilk Akdeniz* oyunlarında 14 m. 15 sm. lik derecesiyle Akdeniz şampiyonu oldu. Birçok defa Millî Atletizm takımında yer aldı; yurt içinde yaptığı müsabakalarda birçok şampiyonluk kazandı. (M)

Altı ölü Var, Lütfü Ö. Akad'ın çevirdiği türk filmi (1953). Konusu gerçek bir olaydan alınmıştır. 1937'de İpsala'da işlenen zincirleme bir cinayet hikâyesine dayanan bu filmin ikinci adı bu sebeple *İpsala Cinayeti*'dir. Akad'ın sinema dilini kurma yolundaki çabalarının en iyi örneklerinden biridir. (M)

ALTIPARMAK blş. i. Ellerinde veya ayaklarında altı parmağı olan kimse. ‖ Böylelerine verilen lakap.

— Balıkç. İstanbul balıkhanesinde pek nadir görülen balık cinsi. Palamut balığı ailesinin Sivri'den ayrı bir cinsidir.

— Zool. *Altıparmaklı,* ön veya art ayaklarında altı parmağı olan. (Bu anormallik ferdîdir, nesilden nesle geçmez.) [ML]

Altıparmak kirazı blş. i. Meyvc. İstanbul ve Bursa dolaylarında yetişen yerli bir kiraz

Foto. LAROUSSE, MEYDAN arşivi

çeşidi. Meyvesi ufak, koyu kırmızı ve suludur. Ağacı verimlidir. (M)

ALTIPATLAR blş. i. Sil. Toplu tabanca. (M)

ALTISIRALI arpa blş. i. Bot. Sonbaharda ekilen ve vaktinden önce yetişen arpa çeşidi.

— ANSİKL. *Altı sıralı arpa*'nın (*Hordeum hexasticum*) özelliği, başakçıklarının altı sıra üzerinde bulunması ve hepsinin birer kılçıkla bitmesidir. Yerine göre bu arpalara erkenci veya kış arpası adı verilir. Taneleri âdi arpanınkinden daha küçüktür; bununla beraber, erkenciliği ve verimliliği yüzünden, kimi ülkelerde tercih edilir. Bitki çok defa yeşil ot diye ekilir, fakat başakların tam olgunlaşmasından önce biçilmelidir, yoksa kılçıkları hayvanların damağını yaralayabilir. (L)

ALTIŞAR (*Altı şehir*'den), Doğu Türkistan'ın Kuça, Aksu, Turfan, Kaşgar, Yarkent ve Hotan vilâyetlerini içine alan bölgesinin adı. Bölgeye bu adın verilmesi hayli eski olmakla beraber, kesin tarihi bilinmemektedir. Daha sonra, Kaşgar ile Yarkent arasındaki Yangı Hisar (Yeni Hisar) ilâve edildi ve bölge mahallî Türkçe ile «Citi Şar» veya «Yiti Şar» (Yedi Şehir) adını aldı. Bu ad XX. yy. başına kadar kullanıldı. (M)

ALTIYARIKLI balık blş. i. Zool. Akdeniz sahillerinde yaşayan, 6 m. boyunda ve altı çift solungaç yarığına sahip bir cins köpekbalığı. Derisi marokencilikte kullanılır. (*Notidanidae* familyası.) [L]

ALTIYARIKLIGİLLER çoğl. i. Zool. Balık familyası, çift omurlular takımından. Solungaçları 6-7 çifttir. Çoğu fosildir. (İlmî adı *Hexanchidae*). [M]

ALTIYÜZLÜ sıf. Mat. Altı düzlem yüzü olan: *Altıyüzlü prizma.* ‖ 1. Altı düzlem yüzü olan katı cisim: *Küp düzgün bir altıyüzlüdür.* (L)

ALTİCHİERD, italyan ressamı (Verona yakınında Zevio ?- 1350'den sonra). Verona okulunun kurucusu sayılır. Scaliger sarayında, daha sonra da Padova sarayında çalıştı. Geniş ölçüde Giotto'nun etkisinde kaldı; bununla birlikte, daha kıvrak bir tarzda ve güney zevkini yansıtan bir gerçekçiliğe yöneldi. (L)

ALTİĞNE blş. i. Fiz. Bir güneş saatının miline dik olan ve mil ile saat kadranı düzlemine dik bir düzlem belirleyen doğru. (L)

ALTİMETRE i. (fr. *altimètre*). Uçaklarda yüksekliği gösteren âlet. (L)

Alting, İzlanda parlamentosunun adı. (L)

ALTİNG (Johann Hendrik), hollandalı ilâhiyatçı (Emden 1583-Gröningen 1644). Katı Calvin mezhebinin önderlerinden biriydi; Heidelberg'de ve hayatının sonuna doğru, Gröningen üniversitesinde ders verdi. — Oğlu JACOB (Heidelberg 1618-Gröningen 1679), Gröningen'de profesör, ünlü bir İbranice uzmanıydı; Samuel Desmarets'ye (Maresius) karşı sert polemiklere girişti. (L)

ALTİNGA i. (Doğu Hint valisi *Alting*'in adından). Reçineli ve belsemimsi büyük ağaç. Bu ağacın Hint Malezya türü (*Altingia excelsa.*) Birmanya günlük ağacını verir; başka bir türü de Çin'de görülür. (*Amamalisgiller*'den.) [L]

ALTİNUM. Esk. coğ. İtalya'nın kuzeydoğusunda (Venezia), Adriya denizi kenarındaki göller kıyısında şehir. Romalılar zamanında önemli bir ticaret merkeziydi ve buranın halkı Attilâ'nın istilâsı sırasında, şimdi Venedik şehrinin kurulduğu kıyı göllerine sığındı. (L)

ALTİPLANASYON i. (fr. *altiplanation*). Jeomorfoloji. Yeryüzü şekillerinin, buzul öncesi etkilerle bir düzleşme yüzeyi haline gelmesi. (Bu terim Alaska'da yapılan incelemeler sonucunda amerikalı Eakin tarafından yaratıldı.) [*Eşanl.* YÜKSEKTE DÜZLEŞME.]

— ANSİKL. *Altiplanasyon* aracılığıyle vâdi yamaçlarında meydana gelen düzleşme yüzeylerine *altiplanasyon taraçaları* veya *replatları* adı verilir. Bu düzleşme yüzeylerinin genişlemesi, yamacın yüksek kısmının jelivasyon* etkisiyle gerilemesi ve molozların soliflüksiyon* ile yerel taşınması ve bazen de yaygın sel sularının yardımıyle olur; molozlar, aşınma bölgesinin eteğinde bir taraça şeklinde birikir. Bu yerel düzleşme yüzeyleri herhangi bir genel taban seviyesine bağlanmaz. (L)

ALTİPLANO, Güney Amerika'da, And dağları bölgesi. Özellikle Bolivya'da Batı ve Doğu Cordillera'ları arasında yüksek bir ova (4 000 m. den fazla) meydana getirir. (L)

ALTİS. Yun. mit. Olympia'da kutsal Zeus ormanı. (L)

ALTKARIN blş. i. Anat. Karnın, bağırsakların bulunduğu alt kısım. (M)

ALTKARŞIT blş. i. Mant. Aynı terimlerden kurulu, biri olumlu, diğeri olumsuz tikel iki önermeye denir. (L)

ALTKLORÜR blş. i. Kim. Normal klorürlerden daha az klor kapsayan klorlu bileşiklere verilen genel ad. (L)

ALTKOL blş. i. Bir hayvan veya bitki kolunun içindeki ikinci derecede kol. (İlmî adı: *Subfilum.*) [L]

ALTKÖŞE blş. i. Spor. Futbol sahasında kalenin alana dikey durumdaki direklerinin toprağa girdiği nokta ile zemin arasında meydana gelen 90 derecelik açıdan ibaret köşelere denir. Biri kalenin sağında, diğeri solunda olmak üzere, her kalede iki altköşe bulunur. (M)

ALTKRİCH, Kuzeydoğu Fransa'da (Alsace) Yukarı Ren idarî bölgesinde, Sundgau kesim merkezi; 4 396 nüf. XVIII. yy. a ait belediye binası. Sundgau müzesi (mahallî arkeoloji, Henner'in resimleri). Elektrik cihazları. Kireç ve çimento. Dokuma sanayii (pamuklu iç çamaşırı). Demir eşya. — İdarî bölgenin 4 kantonu, 110 köyü ve 47 200 nüf.u vardır. (L)

ALTLAMAK f. (yeni). Fels. Bir bireyi, bir türe veya bir türü bir cinse bağlamak. Bk. ANSİKL.

— Mant. Özel olarak kabul edilen bir şeye, genel bir kavramın altında yer vermek.

— ANSİKL. Fels. Kant'ın felsefesinde *altlamak*, anlığın kavramlarından veya genel kategorilerinden birini özel duygusal bir seziye uygulamak. Bu uygulama yapılmazsa, sezi birliğe kavuşamaz, dolayısıyle ne bilgi ne de yargı olabilir. Altlamak, «içi boş» düşünce ile hayal gücünün «kör» sezgisi arasında yer alan bir yeti'nin (meleke) eseridir. (ML)

ALTLIK i. (yeni k.) Bir şeyin altına herhangi bir maksatla konulan nesne. ‖ *Mah.* Üzeri ve üç yanı kapalı, önü açık, içinde ocak, tandır ve yakılacak şeyler de bulunan dam (Bor, Niğde). ‖ Dayanak, kaide, dalav denilen tahtaravallinin dikey direği (Bor, Niğde).

— Ciltc. Eskiden sumen yerine kullanılan üzeri meşinle kaplı özel bir mukavva. (Sanat eseri olarak kabul edilen, türlü nakışlarla süslü olanları da vardı. Ünlü ciltçibaşı Salih Efendi, bir altlığı sultan Abdülaziz'e kırk altına satmıştı.)

— El santl. Yün veya kalın iplikten örülen, yalnız taban ve parmakları örten konçsuz çorap.

— Marang. Bir marangoz işinde üzerine başka bir parça oturtulan kısım.

— Matbaac. Ağaçtan, kurşun, çelik veya hafif maden karışımından yapılmış tabla. Basılacak klişeler, uygun yüksekliğe erdirilmek üzere bunun üzerine konur.

— Mim. ve heyk. Bir sütunun, bir dikili taşın, bir heykelin, bir vazonun üzerine yerleştirildiği som duvar. ‖ *Devamlı altlık*, bir dizi sütunun silmeli ve tabanlı altlığı. Bk. ANSİKL.

— Ormanc. Orman altındaki gevşek organik madde örtüsü.

— Terz. *Altlık* (*astar* da denir), kadın elbiselerinde ana kumaştan ayrı olarak, onun altına konulan ince astar. ‖ *Bulüz altlığı*, dantela ile yapılmış bulüzlerde çamaşırın görünmemesi için kullanılan ve aynı zamanda ona renkli ve parlak bir fon veren ince kumaş dublür. ‖ *Etek altlığı*, etek altında ve ona sadece belden tutturulmuş ikinci eteklik.

— ANSİKL. Mim. ve heyk. Klasik bir sütun altlığı üç kısımdır: *taban, gövde* ve *silme.* Her üç kısım, türlerine göre, değişik özellik ve boyutlarda silmelerden meydana gelir. Yunan, toskan ve roma-dor tarzında 24 kısma, iyonya, korint tarzında ve karma düzende ise 36 kısma bölünmüş bir sütunun yarıçapını oran ölçüsü olarak alırsak, sütunun ekseni üzerinde gövdenin çıkıntısı olarak: yunan-dor tarzında 1 oran ölçüsü 2 kısım 73; toskan tarzında 1 oran ölçüsü 9 kısım; roma-dor tarzında 1 oran ölçüsü 10 kısım; iyonya, korint tarzında ve karma düzende 1 oran ölçüsü 14 kısım elde edilir. Gövdenin çıplak kısmındaki çıkıntılarda ve altlıkların değişik kısımlarının yüksekliklerinde yukarıdaki oranlar geçerlidir.

Gotik tarzda, altlık çok köşelidir ve küçük sütun demetleriyle süslüdür. En güzel heykel altlıkları arasında, Michelangelo'nun Marcus-Aurelius için yaptığı altlık sayılabilir (Kapital meydanı, Roma). [ML]

ALTMANN (Wilhelm), alman müzik bilgini (Adelnau 1862-Hildesheim 1951). Berlin Devlet kitaplığı müzik bölümü müdürü (1915-1927). Wagner'in, Brahms'ın mektuplarını ve Max Reger hakkında çeşitli bibliyografya eserleri, orkestra, keman, oda müziği v.b. üzerine yapılan birçok inceleme yayımladı. (L)

ALTMARK. Bk. NORDMARK.

ALTMEYER (Jean-Jacques), belçikalı bilgin (Lüksemburg 1804-Brüksel 1877). Brüksel üniversitesinde tarih, yunan ve roma eskiçağları, iktisat, ticaret tarihi dersleri verdi. Demokrat, din konusunda serbest düşünce taraftarı ve Proudhon'un dostuydu. (L)

ALTMIŞ say. sıf. Altı kere on. Ellidokuz ile altmış bir arasındaki sayı. ‖ *Altmışıncı*, numarası altmış olan: *Altmışıncı koğuşta yine hâdise var.* ‖ 1. Elli dokuzdan sonra gelen sayının adı. *On'un altı ile çarpımı altmış eder.* ‖ Altmış sayısını gösteren rakam: *Altmış yazmak için altının yanına bir sıfır konur.*

— ÇEŞ. DEY. *Altmış altıya bağlamak. Argo.* Bir işin sonucu hakkında katî karar alamamak, şüpheli durumda bırakmak. ‖ *Altmış paralık*, değersiz, kıymeti düşük: *Altmış paralık şey için on kuruş veremem* (Ömer Seyfeddin).

— Ask. tar. *Altmışdörtlüler*, yeniçeri ortalarından birine verilen ad. Bu orta, özellikle Galata'nın korunması ve asayişiyle görevliydi. Yeniçerilerin devletin başına büyük işler açtığı devirlerde bu orta, düzeni sağlayacağı yerde, işlerin daha da çok bozulmasına sebep oldu. Zira o zamanlarda bu ortanın Yeniçerileri vurucu, kırıcı, elleri bıçaklı birer kabadayı kesilmişlerdi.

— Müz. *Altmış-dörtlük*, bir siyahın on altıda biri ve bir yuvarlağın altmış dörtte bir değerinde olan nota şekli; ağır parçalarda kullanılır.

— Oyun. *Altmış altı*, en az altmış altı sayı almak suretiyle kazanılan bir iskambil oyunu. Yirmi dört kâğıtla oynanır: *Arkadaşlarıma bıçak çekmekte zevk bulamamış, altmış altı ve tavla oynamayı bir türlü öğrenememişti* (Sabahattin Ali).

◆ **Altmışar** sıf. Altmış sıfatının paylaşma şekli; her birine altmış tane, altmışı bir arada.

◆ **Altmışar altmışar** zf. Altmış adetlik gruplar halinde.

◆ **Altmışıncı** sıf. Altmış sayısının sıra bildiren şekli; elli dokuzuncudan sonra, altmış birinciden evvel olan.

◆ **Altmışlık** sıf. Altmış yaşına yakın, altmış yaşında görünen: *Mangal başından ayrılmayan altmışlık büyük anası kalmıştı* (Mehmed Rauf).

— Tar. *Altmışlık tütün. Esk.* Bir zamanlar kullanılan bir tütün çeşidi. Abdülhamid II'nin son zamanlarında 20 sigara sarılabilecek bir paket altmışlık tütün, altmış paraya alınabilirdi. Ucuzluğundan ötürü İstanbul halkının orta sınıfı bu tütünü içerdi. (M)

Altmışlık i. (*Çifte Zolota* da denir). Nümism. Mustafa III (1757-1774) devrinde altmış para değerinde basılmış gümüş bir sikkenin adı. Çapı 43 mm. dir. Altmışlık'ların Mahmud II (1808-1839) zamanında ağırlıkları hafifletilerek yeniden çıkarılan altılık üçlük kuruşların parçasından sayıldı. Sultan Abdülmecid (1839-1861) devrinde «tashih-i ayar» maddesine başlamadan önce Darphanei Âmire nezaretine bir ferman gönderilerek yeni sikke basılıncaya kadar, halkın elinde bulunan gümüş paralardan *altılık**, *üçlük** ve *altmışlık*'ın her dirhemi on üç para ve bir kuruşa alınıp verilmesi ve fiatından fazlasına sürmek isteyenlerin ceza görecekleri ve bu suretle «mağşuş» maden pa-

altın post
(Toison d'or)
madalyası

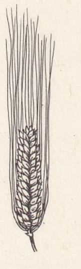

altısıralı arpa

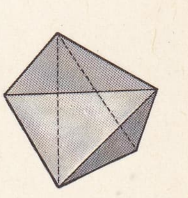

altıyüzlü

Foto. U.S.I.S. (LAROUSSE)

yukarıda **altokümülüs,** yukarıda sağda **altostratus** bulutları

raların yavaş yavaş ortadan kaldırılacağı ilân edildi. (→ Bibliyo.) [M]

ALTMÜHL, Bavyera'da, Tuna'nın sol taraftan aldığı kollardan bir çay; 195 km. Schwab Jurası'nın (Rauhe Alb) dik yamacı üzerindeki yayladan çıkar, dar ve derin bir boğazdan geçer. Çayın eski kollarından bazıları Ren nehrine akan çaylar tarafından çevrilip kapsanmıştır. XIX. yy. da, Regnitz ile Altmühl çayının orta çığırı arasında kazılmış su yolu (Ludwigskanal) bir yerinde, bu kapsama yüzünden terk edilmiş bir vâdi parçasından geçiyordu. Kanal ve çayın derinlik ve genişliği bugünkü ulaşım bakımından yetersiz olduğu için, üzerinde kayda değer bir faaliyet görülmez. (L)

ALTNİKOL (Johann Christoph), alman bestecisi ve orgcusu (Silezya'da Berna 1720-Naumburg 1759). Leipzig'te (1744) Bach'ın talebesiydi, daha sonra damadı oldu (1749). Özellikle bir *kantat*'ı ve bir *motet*'iyle tanındı. Kendisine son koral'ini yazdıran kayınbabasının birçok notasını temize çekti. (L)

ALTO i. Kadın seslerinin en kalını. (Daha çok KONTRALTO denir.) ‖ Keman ailesinden, fakat ondan bir beşli pes akort edilen ve boyu daha büyük olan çalgı. (VİOLA da denir.) ‖ Nefesli ve pistonlu bakır çalgı. Bk. SAKSHORN.

◆ **Altocu** i. Alto çalan icracı. (Gossec ve Mozart'tan sonra, altocuların da teknik bakımdan kemancıların seviyesine ulaşmaları şart koşuldu.) [L]

ALTOBAS i. ve sıf. (italyanca *alto-basso*'dan). XVI. Yüzyılda yapılan ve üzerine traşlama veya sıcak baskı yoluyle kabartmalar yapılan bir cins italyan kadifesi. (Zamanımızda yapılan bu tip kabartma kadifeler altobas kadifesinin taklitleridir.) [L]

ALTO DOURO, Kuzey Portekiz'de, Douro ırmağının iki tarafında yer alan bölge. Irmak burada boğazlar yaparak Meseta yaylalarını geçer. Şistli arazi içindeki dik yamaçlı vâdiler, küçük havzalarla art arda uzanır. Buradaki ünlü bağların şarabı Porto şehri depolarına gönderilir. (L)

ALTOKSİT blş. i. Kim. Normal oksitte olduğundan daha az oksijen kapsayan oksitlere verilen ad: Karbon-altoksit C_3O_2. (L)

ALTOKÜMÜLÜS (fr. *altocumulus*). Meteorol. Az çok aralıklı iri yumaklar görünüşünde, orta yükseltide (4 000 metreye doğru) bulunan bulutların tümüne verilen ad.

— ANSİKL. *Altokümülüsler*, az çok yoğun veya tomurcuklu olur. Sirrokümülüslerden, irilikleri ve tersine dönmüş şemsiyeyi andırmalarıyle ayrılır. En alçaktaki altokümülüsün stratokümülüslerden farkı, bu sonuncuların daha iri parçalı ve daha düz oluşudur. Tomurcuklu altokümülüsler (*altocumulus castellanus*) ve mercimek şekilli altokümülüsler (yaprak sigarası görünüşünde) atmosferde düşey doğrultuda büyük bir kararsızlığa işaret eder. (L)

ALTOMONTE (Martino) [**Martin Hohenberg** denir], italyan ressamı (Napoli 1657-Aşağı Avusturya'da Heiligenkreuz manastırı, 1745). Carlo Maratta'nın talebesi; Polonya kralı Jan Sobieski'nin ressamlığını yaptı. (L)

ALTON, A.B.D.'de (İllinois) şehir; Mississippi nehri kenarında, Saint-Louis şehrinin kuzeyinde; 43 000 nüf. Tarım âletleri, petrol rafinerisi. (L)

ALTONA, Almanya'da önceleri ayrı bir şehir iken, 1937'de Hamburg şehri hudutları içine alındı.

— Tar. 1547'den beri adı geçen Altona, 1640'ta Danimarkalıların oldu ve Hamburg ile rekabet edecek derecede gelişti. 1713'te İsveçliler tarafından yakıldı. 1866'da Prusya toprakları içinde yer aldı. (L)

ALTOONA, A.B.D.'de (Pennsylvania), Apalaş dağlarının kuzeyinde şehir; 70 000 nüf. Dokuma sanayii. Demiryolu malzemesi. (L)

ALTOS CUCHUMATANES, Guatemala'da, Motagua vâdisinin kuzeybatısında dağ kütleleri; zirveleri, 3 800 m. ye varır, fakat sırtları üzerinde masa biçiminde düz alanlar da geniş yer tutar. (L)

ALTOSTRATUS i. Meteorol. Orta yükseklikte (2 000-6 000 m. arası), iplikli örtü şeklinde, gri renkli bulut. (Altostratus güneş ve ay istikametinde daha parlaktır; ay ve güneş bir buzlu camın arkasındaymış gibi görünürler. Sirrostratus'dan farkı, arasından güneş ve ayın şeklinin seçilememesidir.) [*Eşanl.* KATMANBULUT.] (L)

ALTRANSTÄDT, Doğu Almanya'da (Leipzig bölümü), Leipzig batısında kasaba. 24 Eylül 1706'da İsveç kralı Karl XII'nin burada imzaladığı antlaşmaya göre, Saksonya seçicisi August, Polonya tahtını bırakmayı kabul ediyordu. 1707 Eylülünde yine burada İsveç ile Kutsal imparatorluk arasında bir antlaşma yapıldı. (L)

ALTRİNGHAM veya **ALTRİNCHAM,** İngiltere'de (Cheshire) şehir; Manchester'in güneybatısında; 41 000 nüf. Makine sanayii (matbaa makineleri). [L]

ALTOYUK blş. i. G. santl. Saat camları v.b. gibi altı oyuk şeylere verilen ad (*Mücef* de denir). Bazı kıymetli taşların daha iyi parlaması için altı oyularak mücef yapılır.

— İnş. *Altoyuk*, hamamın külhandan gelen sıcaklıkla ısınması için duvarların arasında bırakılan boşluk. (M)

ALTROZ i. (fr. *altrose*). Kim. Bk. OZ.

ALTRÜİZM i. (fr. *altruisme*). 1830 Yılında Auguste Comte tarafından ortaya atıldı. Başkasının iyiliğiyle çıkar gözetmeden ilgilenme. (*Eşanl.* ÖZGECİLİK. *Zt.* EGOİZM, BENCİLLİK.)

◆ **Altrüist** i. (fr. *alruiste*). Başkasının iyiliğiyle çıkar gözetmeden ilgilenen. ‖ Sıf. Altrüizm'e ait. (L)

ALT SATIR. Bk. ALT.

ALTSARKIT blş. i. Jeofiz. Bir deprem sırasında meydana gelen düşey sarkıtlara verilen ad. (L)

ALTSINIF blş. i. Tab. Bir hayvan veya bitki sınıfının içindeki ikinci derece sınıf.

— Mat. Bölümlemede sınıftan hemen sonra gelen sistematik bölünme. (L)

ALTSTÄTTEN, İsviçre'de (Sankt-Gallen kantonu), Ren vâdisinde kasaba; 8 750 nüf. Eski evler. Bağlar. Muslin ve işleme sanayii. Tahta işleri. (L)

ALTŞUBE blş. i. Tab. ilimler. Bir hayvan veya bitki şubesinin içindeki ikinci derece şube, altbölüm. (L)

ALTTABAKA blş. i. Atom fiz. Bir tabakanın, içinde bulunan elektronun azimutal kuanta sayısı değerine tekabül eden bölümü. Bk. ATOM.

— Leng. Bir dilde değişimlere yol açan eski bir ağzın kalıntısı. (Meselâ Fransızca'da *u*, galya dilinin etkisiyle damaksılaşarak *ü*'ye dönüşmüştür.) ‖ Alttabaka etkisine yol açan dilin kendisi.

— ANSİKL. *Alttabaka* kavramı, bir dilin bir başka dilin alanına girdiği (genellikle fetih yoluyle) ve bir süre sonra da onun yerini aldığı durumlarda söz konusu olur. Bu yoldan yeni bir alana yerleşerek, yeni topluluklar tarafından konuşulmağa başlanan dilde eski dilden kalan çeşitli özellikler bir alttabaka meydana getirir. Alttabakalar, istilâcı dilin kendini kabul ettirdiği alanda geçirdiği evrimin özel görünüşlerini kısmen izah eder. Bu olay, istilâcılarla eski halkların sıkı bağlar kurarak birlikte yaşadıkları içtimaî çevrede oldukça geniş ve sürekli bir ikidillilliğin varlığıyle bağıntılıdır. Alanını genişleten bir dilin evriminde alttabakaların oynadığı rolü belirlemek güçtür. Ama başka bölgelere aktarılan diller, bu yeni alanlarında eski alanlarına oranla daha hızlı ve daha önemli değişimlere uğrarlar (İtalyanca, öbür roman dillerine oranla Latinceye daha yakın kalmıştır). Kelime aktarmaları çok defa alttabaka olaylarıyle açıklanır; ama istilâcılar üstün bir uygarlığın temsilcisi olduklarında kelimeler konusunda alttabaka çok sınırlı kalır (İngilizceye Keltçeden, Fransızcaya gâlya dilinden çok az kelime aktarılmıştır). Ses ve gramer olgularını alttabaka ile açıklamak daha güçtür. Bu türlü olgular hakkında gözlem yoluyle elde edilmiş veriler yoktur. (L)

ALTTAKIM blş. i. Tab. Bir hayvan veya bitki takımının içindeki ikinci derece takım. (L)

ALTTÜR blş. i. Tab. Bir türün içindeki ikinci derece tür. (L)

ALTUNCUZADE, Fatih Sultan Mehmed devri bilgin ve hekimlerinden. Daha çok botanik ve zooloji ile uğraştı. Bitkilerin hekimlikte faydalarını inceledi. İdrar zorluğuna karşı sonda kullanmak suretiyle hastalarını tedavi ettiği söylenir. (→ Bibliyo.) [M]

Altun Işık, Ziya Gökalp'ın çocuklar için yazdığı mensur ve manzum masallar; Cumhuriyetin ilân edildiği yıl, Millî Eğitim bakanlığı tarafından bastırıldı (1923). Bir kısmı 1917'de *Yeni Mecmua*'da, bir kısmı da *Küçük Mecmua*'da yayımlanmıştır. Bu masalların özelliği, dil bakımından son derece sade olmalarıdır. Mensur masalların büyük bir kısmı, Anadolu halk masallarıdır. Gökalp bunlarda büyük bir değişiklik yapmamıştır. Manzum masalların bir kısmının konusunu yazar, Dede Korkut kitabından alır; bir kısmını kendi muhayyilesinden icat eder. Cumhuriyetten önce yazılmış olan manzum masallara kendi Türkçülük ideolojisini karıştırır. Eserde Malazgirt savaşını canlandıran kısa bir piyes de vardır. Altun Işık, Ziya Gökalp'ın diğer şiirleriyle beraber Türk Tarih kurumu tarafından *Ziya Gökalp Külliyatı I Şiirler ve Halk Masalları* adı altında ilmî bir şekilde basıldı (1952). [→ Bibliyo.] (M)

ALTUNÎ sıf. Ormanc. Atlas sediri, Himalaya sediri, lâdin, mazı ve sedir gibi ağaçların bir çeşidinin adı: *altunî Atlas sediri* gibi. (M)

Altunîzade camii, İstanbul'un Altunîzade semtindeki ünlü cami. Bu semt, Kısıklı ile Küçükçamlıca arasındadır. Camii, semte de adını veren Altunîzade İsmail Efendi yaptırdı (1866). Kârgirdir, bir kubbeli ve kare planlıdır. Minberinde görülen sancak, 1876-1877 Osmanlı-Rus savaşına katılan Altunîzade taburuna aittir. (M)

Altunîzade mescidi, Şehzadebaşı'nda Onseki Sekbanlar sokağında eskiden var olan mescit. Mescidi ilk yaptıran Kanunî devri bilginlerinden Akhüsameddin Efendidir. Çamaşırcı adıyle de anılırdı. Altunîzade yeniden yaptırınca bu adla anıldı, zamanla yıkıldı. (M)

ALTUNLU AK blş. i. El santl. *Mah.* Kenarına altın dikilmiş örtü, tülbent (Divriği). [M]

ALTUNTAŞ Hâcib, Gazne devleti hükümdarlarından Sevük Tigin ve Sultan Mahmud'un hassa ordusu kumandanı (hâcibi) [öl. 1032]. Sultan Mahmud'un Karahanlılar üzerine yaptığı seferde ordu kumanda heyetindeydi. Herat valisi olarak Gur bölgesini zaptetti (1011). Sultan Mahmud, Memun'un oğullarından aldığı Harizm'e Harizmşah unvanıyle, Harizm ve Curcaniye valiliği de kendisinde kalmak üzere Altuntaş'ı tayin etmişti (1017). Altuntaş, Sultan Mahmud'un Maveraünnehir hükümdarı Ali Tigin'e karşı yaptığı seferde de bulundu. Sultan Mesud zamanında, Ali* Tigin'in terkettiği Buhara'yı kolaylıkla aldıysa da, Debusiye savaşında kesin sonuç sağlayamadı. Ancak ağır yaralı olmasına rağmen, Ali Tigin'e durumunu hissettirmeden barış yapmağı başardı (1032). Bir süre sonra aldığı yaranın tesiriyle öldü. Harizmşahlığı zamanında bölgesini çok iyi idare etmesi, önce Sultan Mahmud, daha sonra da Sultan Mesud'da bağımsızlık için çalıştığı şüphesini uyandırdı. Kendisinden sonra oğlu Harun, harizmşah olarak görevlendirildi. (M)

Altun Yaruk (Altın Işık), Buddha dinini benimsemiş olan Uygur Türklerinin kutsal kitabı. Buddha dininin esaslarını ve Buddha'nın hayatına dair menkıbeleri anlatır. Dilinden VIII-IX. yy. a ait olduğu tahmin ediliyor. Asıl adı Hintçe *Suvarnaprabhasa*'-

Foto. O.N.M. (LAROUSSE)

dır. Çince tercümesinden Uygurcaya Singku Seli Tudun adlı bir uygur bahçısı tarafından Beş Balık şehrinde çevrilmiştir. Kitabı ilk defa 1910 yılında rus âlimlerinden Moloff, Çin'in Kansu eyaletinde, dağlar arasında bir mağara tapınağında dağınık kâğıtlar arasında buldu, 1913-1917 yılları arasında Radloff ile beraber yayımladı. On kitap ve otuz bir bölümlük büyük bir eser olan Altun Yaruk'un birinci kitabı ile onuncu kitabındaki *Üç Prensle Pars Hikâyesi*, Dr. Saadet Çağatay tarafından, Uygurca aslı ve Türkiye Türkçesine tercümesiyle birlikte yayımlandı (1945 Ankara). [→ Bibliyo.] (M)

Altun yol, Topkapı Sarayı Harem dairesinde bir koridora verilen ad. İki tarafı güzel çinilerle süslü olan koridora bu adın neden verildiği bugün kesin olarak bilinmiyor.

Kabakçı Mustafa isyanı sırasında öldürülen Selim III'ün yerine geçirilen Mustafa IV, tahtta kalabilmek için şehzade Mahmud'un öldürülmesini emretti. Fakat bu sırada şehzadeyi sevenler, onu bu yol üzerinde bulunan Cevrî kalfanın odasına kaçırarak, hayatını kurtardılar. (M)

ALTÜST bls. sıf. Altı üstüne, üstü altına gelecek şekilde değişmiş, karışmış, karma karışık: *Bütün servisler altüstü* (F. R. Atay).

— ÇEŞ. DEY. *Altüst etmek,* alt tarafını üst tarafına getirmek: *yatağı, böreği* v.b. *altüst etmek.* ‖ Karıştırmak, normal giden her şeyi bozmak: *Müthiş bir rüzgâr ortalığı altüst ediyordu* (Yaşar Kemal). 1766 *da İstanbul'u altüst eden korkunç zelzelede yıkılmıştır* (Yahya Kemal). İnsanda psikolojik bakımdan karışıklık, değişiklik meydana getirme: *... şimdi onların insanı altüst eden havalar çalarken piyanonun üstünde uçuşunu görüyor gibi...* (H. E. Adıvar). *... kendiliğinden güler yüzlü, tebessümü saf, bir erkek için altüst edici, bir kadın için zarif...* (Ahmed Rasim) ‖ *Altüst olmak,* altı üstüne gelmek. Karışmak, düzeni bozulmak, birbirine girmek: *... balyalar altüst oluyordu* (H. R. Gürpınar). *Bilmiyoruz ki bu lûgatleri altüst olduğu dil devrinde herkes kendi vocabulaire'inde ne değişiklikler yaptı?* (F.R. Atay). Bir olay karşısında heyecanlanmak: *Bir an içinde içim altüst oldu, yerin dibine geçtim* (A. K. Tecer). ‖ *Altı üstüne gelmek,* çok karışmak: *Köyün altı üstüne geldi. Bütün yürekleri sıtma nöbetine benzeyen kavurucu bir vecd sardı* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ *Altını üstüne getirmek,* karıştırmak, düzenini bozmak: *Zaten biraz yaramaz olan Muazzez, Yusuf olmasa evin altını üstüne getirebilirdi* (Sabahattin Ali). *... misafir çocuklarını peşime takıyor, köşkün altını üstüne getiriyordum* (R. N. Güntekin).

— Mutf. *Altüst böreği,* peynirli, ıspanaklı veya kıymalı olarak hazırlanan içlerle yapılan börek. Tepsinin altına ve üstüne birer kat yufka döşenir.

— Zır. *Altüst etme,* malt fabrikalarında çimlenen arpa yığınlarını havalandırmak ve soğutmak için yapılan karıştırma.

◆ **Altlı üstlü** bls. sıf. Alt alta, alt ve üst olarak: *Aynı evde altlı üstlü oturuyoruz.* ‖ İki yüzü olan, çift taraflı: *Altlı üstlü dokunmuş kumaş.* (M)

ALTYAPI bls. i. Sosyol. Toplumun iktisadî yapısı. (Marksçı nazariyeye göre altyapı, üretim ilişkilerinin bütününden meydana gelir. Üstyapı da, yani siyasî, hukukî, estetik v.b. düşünceler de altyapıya bağlıdır. Sosyal evrim sırasında, üstyapının da altyapıyı etkilediği, altyapıya tepki gösterdiği olur. Bu bakımdan altyapı ile üstyapı arasında *karşılıklı tepkime diyalektiği* denilen bir ilişki vardır.) [*Zt.* ÜSTYAPI.] (L)

ALTYAZI bls. i. Sine. Bir filmin orijinal kopyasında, görüntülerin altına konan ve filmdeki konuşmaları özetleyen tercüme yazı. (L)

ALÛ i. (fars. *alu,* erik). Dil. bil. *Esk.* Türkçede şeftali (*şeft-âlû,* tüylü erik), zerdali (*zerd-âlû,* sarı erik) gibi birleşik isimlerde kullanılan bu kelime halk dilinde fonetik değişmeğe uğradı.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Âlû-bâlû,* vişne (*albâlû* da denir).‖*Âlûçe,* küçük erik, vişne, çakal eriği, güvem, kuş üzümü, frenk üzümü. ‖ *Âlû-gürde,* caneriği. ‖ *Âlû-yı Buhara,* Türkistan eriği. Tuğla fırını. (M)

ALUCRA (eski adı, *Mesudiye*), Doğu Karadeniz bölümünde, Giresun ilinde ilçe merkezi; 2 289 nüf. Dağlık bir kesim içinde bir vâdi kenarındadır (yüksl. 1 430 m.). Alucra, Karadeniz dağlarını Eğribel'de aşan bir yol ile Giresun'a bağlanır (121 km.). Çevrede çeşitli madenler bulunursa da işletilmez. Halkın geçimi tahıl ekimine dayanır. — Alucra ilçesi'nin (1 618 km². 26 200 nüf.) Merkez ve Çamoluk bucakları içinde 75 köyü vardır. (M)

ÂLÛD sıf. (fars. *âlûden,* bulaşmak'tan *âlûd*). *Esk.* Bulaşmış, bulaşan. [Kelime, Osmanlıcada tek başına kullanılmaz, birleşik sıfatlar teşkilinde bu mânâyı alır.]

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Berf-âlûd,* kara bulaşmış, batmış: *Çığların zirveden sukutundan / Akseder bir sadâ-yı berf-âlûd* (A. Hâmid). ‖ *Esrar-âlûd,* esrarlı: *Kalemde küçüklerin yanında hep kendine «Esrar-âlûd bir Jön Türk» süsü verir...* (Ömer Seyfeddin). ‖ *Sükûn-âlûd,* sükûn dolu: *Çok sıcak bir yaz gecesiydi. Sükûn-âlûd ve siyah bir gece yarısı* (Y. K. Karaosmanoğlu). [M]

ALUDDA veya **ALYDDA.** Esk. coğ. Anadolu'da Frigya bölgesinde bir şehir. Bugün, Alaşehir'den (Philadelphia) Ahatköy'e (Akmonia) giden yol üzerinde ve Uşak'ın 24 km. güneydoğusundaki Hacımlar köyünün yerinde kurulmuş olması muhtemeldir. (M)

ÂLÛDE sıf. (fars. *âlûden,* bulaşmak'tan *âlûde*). *Esk.* Bulaşmış, bulaşan: *Âlûde-i zehr-i ye's olanlar* (Recaizade Ekrem). ‖ Dolu: *Belki cennet kadar taravetkâr / Fakat âlûde-i kelâl ü kesel* (T. Fikret). ‖ Kirli: *Öyle günler vardır ki hayatımızda pek miskin, pek âlûde, pek hâr ve sefil bir hatırayla yaşarlar* (Ş. Süleyman).

— ÇEŞ. DEY. *Âlûde-dâmân, âlûde-dâmen,* eteği bulaşmış, iffetsiz, günahkâr (kadın). ‖ *Âlûde-dâmânî, alûde-dâmenî,* günahkârlık, iffetsizlik.

◆ **Âlûdegâh** çoğl. i. Bulaşmış olanlar, suçlular.

◆ **Âlûdegî** i. Kirlilik, düşkünlük, bulaşıcılık.

◆ **Âlûdelik** i. Kirlilik, pislik: *Câme âlûdeliği ziynetidir bakkalın* (Sâbit). [M]

ALUDEL i. (ar. *alutal*'dan, yun. *aithalu*). Birbirine eklenerek boru haline getirilen çanak parçaları. (Aludeller eskiden kimya laboratuvarlarında çeşitli uçunma işlemleri için kullanılırdı; bugün de civa metalürjisinde, zincifrenin kavrulmasıyle elde edilen buharların yoğunlaşmasında işe yarar.) [L]

ALUDUR i. (tes. edil. ad). Elektrik iletkenleri için yapılan ve içinde yüzde 1 silisyum, yüzde 0,27 demir, yüzde 0,43 manganez bulunan alüminyum alaşımı. (L)

ALUMAG i. (tes. edil. ad. *alü* [*minyum*] ve *mag* [*nezyum*]'dan). Mekanik özellikleri (kopmağa ve uzamalara dayanma), yarı yumuşak çeliğinkilere yakın olmakla beraber büyük bir yoğunluk (2,65-2,70) ve nemli, tuzlu hava tesiriyle aşınmaya karşı iyi bir direnç gösteren, yüzde 5-7 magnezyumlu hafif alüminyum alaşımı.

— ANSİKL. Haddelenmiş levha ve çubuk şeklindeki *Alumag,* gerek uçak gerek taşıt araçları sanayiinde çeşitli uygulama alanları buldu. İkinci Dünya savaşı sırasında, patlamaya dayanma gücünü arttırmak için açık telle çemberlenmiş Alumag gövdeli gaz şişeleri yapıldı. (Bk. MAGNALİUM, DURALİNOX.) [L]

ALUMBRADOS çoğl. i. (isp. k.). 1509 Yılına doğru İspanya'da ortaya çıkan bir mistik hıristiyan tarikatının üyeleri. (Engizisyon bunlar hakkında sürekli olarak koğuşturma açardı. Nitekim, İnigo de Loyola'yı da, alumbradolardan sanarak, yargılamağa kalkıştı.) [L]

ALUMEL i. (tes. edil. ad). Hava tesiriyle aşınmağa 1 200°ye kadar dayanan ve içinde yüzde 2 alüminyum, yüzde 2 manganez, yüzde 1 silisyum bulunan nikel alaşımı: *Alumel özellikle tellerinden biri nikel-krom alaşımı olan termo-elementlerde, ikinci teli meydana getirir.* (L)

ALUMNİT i. (fr. *alumnite*) [tes. edil. ad]. Ateşe dayanan, alüminyum esaslı, kap kacak yapımında kullanılan toprak. (L)

ALUMYAN i. (fr. *alumiane*). Miner. Tabiî sodyum şapı. (L)

ALUNDUM i. (tes. edil. ad). Boksitin elektrik fırınında eritilmesiyle elde edilen ve zımpara (metalürji, cam sanayii) veya refrakter madde (keramik sanayii) olarak kullanılan billûrlaşmış alümin. (L)

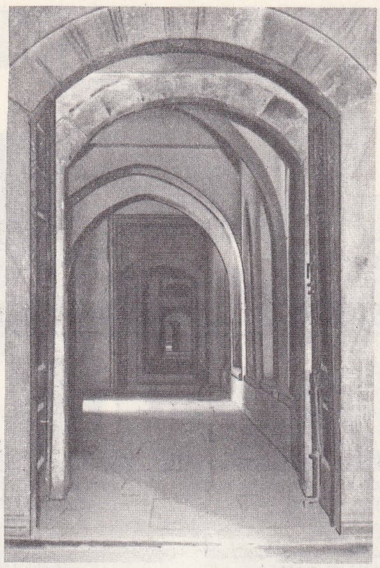

Altun yol
Topkapı Sarayı Müzesi
Harem dairesi, İst.

ALUPKA, Kırım'da (Sovyetler birliği - Ukrayna) Yalta'nın güneybatısında kasaba. Dinlenme yeri. Bağlar. Bizans devrine ait sur kalıntıları. (L)

ALUR'LAR veya **LURİ'LER,** Kongo'nun (Kinşasa [Léopoldville]) doğusunda ve Uganda'da yaşayan zenci kavmi. (L)

ALUŞTA, Kırım'ın (Sovyetler birliği-Ukrayna) güney kıyısında, Yalta'nın kuzeydoğusunda bir kasaba. Puşkin burada oturdu. Dinlenme ve yazlık tesisleri. Turunçgil bahçeleri ve bağlar. (L)

ALUT (*Damlacık* da denir), Güneydoğu Anadolu'da Adıyaman ilinin Kâhta ilçesinde bir bucak; 7 100 nüf., 10 köy; — Bucak merkezi Kâhta'nın kuzeyinde, ona 34 km. lik toprak bir yolla bağlı Alut (Damlacık) köyü; 868 nüf. (M)

ALÛFTE i. ve sıf. (fars. *âlüften,* alışmak'tan *âlüfte*). *Esk.* Alışmış, alışkan. ‖ İffetsiz, düşkün kadın, fahişe, aşk delisi (kadın): *Birinde eski bir âlüfte halidir manzur* (Tevfik Fikret). *Âlüfte bir kadın hedef-i bûse-i âdem* (A. Hâmid).

— DEY. *Âlüfte etmek. Esk.* Alıştırmak: *Seni âlüfte etti ülfetine / Bakma o âfetin letafetine* (A. Hâmid).

◆ **Âlüftegân** çoğl. i. Namussuz, iffetsiz kadınlar.

◆ **Âlüftegî** i. Düşkünlük, iffetsizlik, namussuzluk. (M)

ALÜMANİ (fr. *aluman*). Kim. Atmosferdeki aşındırıcı gazlara iyi dayanan ve dam kaplamalarıyle yağmur olukları yapımında kullanılan, hafif bir alüminyum ve manganez alaşımı. (L)

ALÜMİN i. (lat. *alumen,* şap). Kim. Alüminyum oksit (Al_2O_3) veya hidroksit [Al $(OH)_3$]. ‖ *Aktifleşmiş alümin,* pek yüksek gözenekliği dolayısıyle çok büyük bir iç yüzeyi olan, çok saf, amorf alüminyum oksit.

— ANSİKL. Kim. 1754'te Marggraf tarafından keşfedilen *alümin* Al_2O_3 suda çözünmeyen, 2050°C'de eriyen beyaz bir tozdur. Hidratlı alümin, asit ve alkalilerde çözünebilen jelâtinsi renksiz bir çökeltidir. Sıcaklık etkisiyle bozunmayan alümin, elektrik fırınında kömür ile indirgenerek alüminyum karbür verir; klor, bu bileşiğe ancak karbonla birlikte ve yüksek sıcaklıklarda tesir eder. Alümin, amfoter bir oksittir; asitlerle alüminyum tuzları, bazlarla da alüminatlar verir. Jelatinsi alümin, boyar maddeleri kuvvetle tutarak lâklar meydana getirir; bu özellikten boyacılıkta, renk kaptırma işleminde faydalanılır.

— Miner. *Alümin,* gerek susuz Al_2O_3 olarak, gerek çeşitli hidratlar şeklinde bulunur. Susuz olduğu zaman eşkenar paralel yüzlü sistemde billûrlaşır ve korindonu meydana ge-

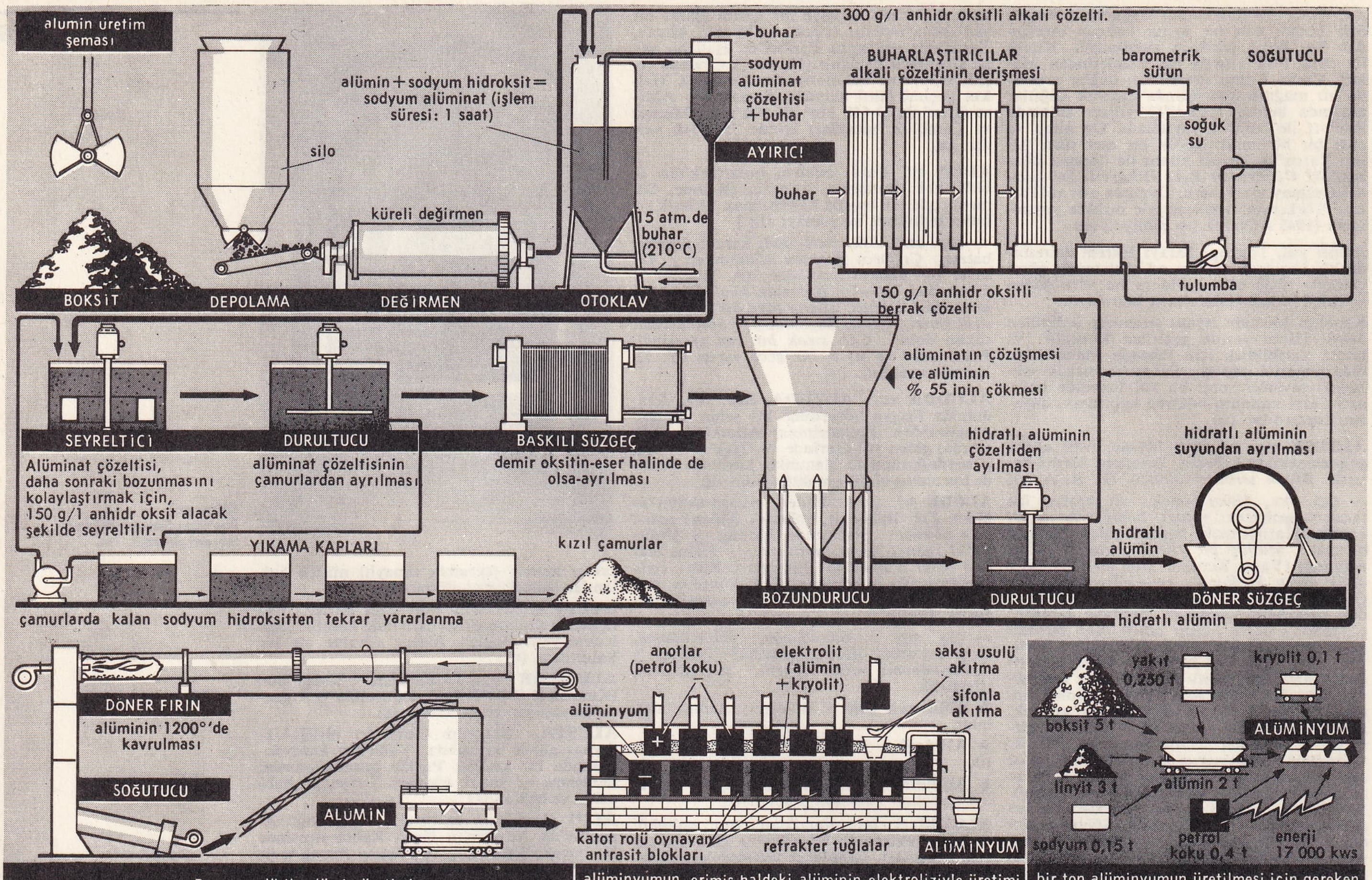

Bayer usulü ile alümin üretimi

alüminyumun, erimiş haldeki alüminin elektroliziyle üretimi (Çok sayıda, önceden pişirilmiş anotlu bır kap şeması)

bir ton alüminyumun üretilmesi için gereken ilkel maddeler ve elektrik enerjisi.

tirir. Yoğunluğu 4'e yakındır, sertliği ise elmasınkinden biraz düşüktür (9). Saydam halde, özellikle Seylan'da rastlanan kıymetli bir taştır. Renksizine, *beyaz yakut* denir; çeşitli metal oksitleriyle renklendiği zaman değişik isimler alır: *yakut* (kırmızı), *sarı yakut* (sarı), *gök yakut* (mavi), *ametist* (mor). İçlerinde magnetit de bulunan çeşitli minerallerle karışık halde de zımparayı meydana getirir.

Boksit, içinde az veya çok miktarda demir bulunan, toprak kütleler halinde amorf bir hidrattır.

Billûrlaşmış alümin veya *korindon,* bugün Verneuil usulü ile sentetik olarak, alümin tozu, oksidrik üfleç sıcaklığında eritilerek elde edilir. Soğurken, saydam, yontulabilen ve bazı oksitlerin katılmasıyle renklenebilen bir tek billûr verir. Sunî yakutta, tabiî yakutun özellikleri vardır; sanayide kullanılır (ölçme cihazları, saat).

— Metal. Alüminyum metalürjisinin ana maddesi olmak bakımından *alümin*'in sanayide apayrı bir önemi vardır. Bu madde içinde ortalama yüzde 55 susuz alümin bulunan kırmızı boksitten çıkarılır. Bayer usulünde, boksit kırılır, kurutulur ve öğütülür. Sonra bir otoklavda, 230°C'de, basınç altında 40°C'lik bir sodyum hidroksit çözeltisinin etkisinde bırakılır. Böylelikle, çözeltide kalan alüminat ile çözünmeyen ve bir durulmayle ayrılan *kızıl çamurlar* meydana gelir; süzüldükten sonra, sodyum alüminat çözeltisi sulandırılarak, hidroliz etkisiyle billûrî alüminyum hidroksit Al_2O_3, $3H_2O$ ayrılır. Yeni bir süzmeden ve yıkamadan sonra, bu alümin 1200°C'de kurutularak nem kapmayan korindon şekline getirilir. İçinde sodyum hidroksit bulunan süzüntü de buharlaştırılır ve uygun bir derişmeye gelince tekrar boksitin çözündürülmesinde kullanılır.

Killerin, yani alüminyum silikatların da esası alümindir; bütün seramiklerin bileşiminde yüzde 15-40 oranında bulunur. Porselen parçaları pişirmek için kullanılan refrakter ayaklara ve temas eden porselen yüzeylerine, pişme esnasında bazı yapışmalara engel olmak için, sıva halinde sürülür. Saf alümin, optik camlarının ve metallerinin parlatılmasında işe yarar.

Aktifleştirilmiş alümin, elektrik malzemesi için, atmosfer neminin kötü etkilerini gidermek için çok kullanılan bir soğurucu maddedir.

◆ **Alüminat** i. Kim. *Alümin*'in asit anhidriti rolünü oynadığı tuz. Bk. ANSİKL.

— Miner. Bileşimlerinde alümin bulunan bazı maddelere (simofan, spinel yakut, hersinit v.b.) verilen cins ismi.

— ANSİKL. Kim. Jelatinsi alüminyum hidroksit çökeltisi alkalilerle çözünerek *alüminatlar* verir (meselâ *sodyum alüminat* $NaAlO_2$). Fakat alümin, başka oksitlerle çözünmeyen alüminatlar da verebilir: Bunların örneği spinel yakut Al_2O_3, MgO'dur. Zayıf bir asidin tuzları olan alüminatlar, kuvvetli bir şekilde hidrolize uğrayarak alümin verirler. Sodyum alüminatın oluşması ve hidrolizi, sanayide, boksitten itibaren alümin üretilmesine yarar; bu madde boyacılıkta kaptırıcı olarak da kullanılır.

— Malzeme. *Kalsiyum alüminatlar,* erimiş alüminli çimentoların temelidir.

— Seram. *Renkli alüminatlar* bazı seramik renklerinde pigment olarak kullanılır. Kobalt alüminatlar mavi, krom alüminatlar yeşil veya pembedir. Bu alüminatların, renkleri çinko oksit, kireç, manyezi, silis gibi renksiz oksitlerle değiştirilebilir. Genellikle alüminatlar, iyice karıştırılmış alümin ve oksidin kavrulmasıyle elde edilir.

◆ **Alüminifer** sıf. (fr. *aluminifère*). Alümin ihtiva eden.

◆ **Alüminik** sıf. (fr. *aluminique*). Kim. Alüminyum tuzlarına ve alümini anhidrit olan asitlere verilen ad. (Bk. ORGANOALÜMİNİK.)

◆ **Alüminit** i. (fr. *aluminite*). Miner. Tabiî alüminyum sülfat Al_2SO_4 $(OH)_4$, $7H_2O$ (*Eşanl.* VEBSTERİT).

◆ **Alüminli** i. ve sıf. (fransızcası *alumineux*). İçinde alümin veya başka bir alüminyum bileşiği bulunan: *Alüminli tortumsu kaya.*

◆ **Alümino-** (fr. *alumino*). Kim. Bir bileşikte alüminyumun varlığını gösteren önek. (L)

ALÜMİNLEME i. (fransızcası *calorisation*). Metal. Bir metal veya alaşıma yayınma yoluyle alüminyum emdirerek yüzeyinde alüminyumca zengin bir tabakanın meydana gelmesi için yapılan işlem. (L)

ALÜMİNOFLÜORÜR i. (fr. *aluminofluorure*). Kim. M_3AlF_6 formüllü tuzların genel adı; bu formülde, M monovalan bir metalin sembolüdür. (L)

ALÜMİNOKLORÜR i. (fr. *aluminochlorure*). Kim. $MAlCl_4$ formülündeki tuzların genel adı; bu formülde, M monovalan bir metalin sembolüdür. (L)

ALÜMİNOSİLİKAT i. (fr. *aluminosilicate*). Kim. Silisle aluminin asit rolü oynadığı tuzlar: *Kaolin ile feldispat alkali alüminosilikatlardır.* (L)

ALÜMİNOTERMİ i. (fr. *aluminothermie*). Alüminyumun, yüksek sıcaklıklar elde etmek ve bazı metalleri hazırlamak için kullanılması.

— ANSİKL. Alüminyum birçok metal oksidini indirgemeğe uğratır, fakat indirgenecek oksidi toz halinde alüminyumla karıştırarak ve tepkimenin başlamasını, kolayca ateşlenen ve yüksek ısı çıkaran bir kartuşla sağlayarak bu işlemi pratik hale getiren ilk bilgin Gold-

schmidt oldu (1900). Tepkime ürünü metal, erimiş halde ayrılır ve üzerinde bir alümin cürufu yüzer. Alüminotermi, bir alüminyum tozu ve demir oksit karışımıyle demir yollarına kaynak yapmak için kullanılır. Alüminyumun, demir oksitteki oksijenle birleşmesi (bu birleşmeyi başlatan bir magnezyum kapsülünün yanmasıdır) çok yüksek miktarda ısı salar ve demiri sıvı halinde açığa çıkarır. Yangın bombalarında da aynı prensibe baş vurulur. (L)

ALÜMİNYUM i. (fr. *aluminium*). Demirden sonra en çok kullanılan, beyaz, hafif metal.

Kimya

— ANSİKL. Atom numarası 13 ve atom kütlesi Al=26,97 olan *alüminyum*, ilk defa alman Wöhler tarafından, alüminyum klorür üzerine potasyum tesir ettirerek açığa çıkarıldı (1827). Sınaî üretimi, Sainte-Claire Deville sayesinde 1854'te başladı; elektroliz yoluyle metalürjisi de 1886'da fransız Héroult ve amerikalı Hall tarafından aynı zamanda fakat ayrı olarak geliştirildi.

Alüminyum, 2,7 yoğunluğunda, 660°C'de eriyen, 2 056°C'de kaynayan parlak, beyaz bir metaldir. Elektrik direnci 2,63 $\mu\Omega$ sm²/sm. dir. Saf halde, yumuşaktır (kopma yükü=8 kg/mm²) ve kolayca levha haline getirilebilir. Oksijene karşı büyük bir ilgisi olmakla beraber, ince bir amorf alümin tabakası ile (0,1 μ) korunursa havadan müteessir olmaz, suyu da bozundurmaz. Oksijende ve klorda yanar. Sodyum ve potasyum hisroksitlerinde alüminat vererek çözünür. Hidrasitler (HC1, HF) bu metale hızla, oksijenli asitler (H_2SO_4) yavaş yavaş tesir eder. Fakat alüminyum derişik nitrik asitten müteessir olmadığı gibi organik maddelerin çoğuna da dayanır.

● *Alüminyum bileşikleri.* En önemli oksidi alümindir (Al_2O_3). Halojenürlerine gelince, alüminyum flüorür (AlF_3), suda çözünmeyen renksiz bir çift tuz olan kryolit (AlF_3, 3NaF) şeklinde bulunur. Alüminyum klorür ($AlCl_3$), alümin ve kömür karışımlarına 800°C'ye doğru klor tesir ettirilerek meydana getirilir; suda çok kolay çözünen bu bileşik, 200°C'ye doğru süblimleşen renksiz ve nem kapan billûrlar şeklindedir. Havada bırakılırsa hidrolize uğrayarak alümin dumanları çıkarır. Organik kimyada katalizör olarak kullanılır. Bu metalin bromür ($AlBr_3$) ve iyodüründe (AlI_3) aynı özellikler vardır. Alüminyum sülfat $Al_2(SO_4)_3$, sülfürik asidin alümin, boksit veya kaolin üzerine etkisiyle elde edilir. Hidratla kristaller veren bu madde suda çok kolay çözünür, potasyum sülfatla birleşerek şap meydana getirir ve kâğıt sanayiinde yapıştırıcı olarak, derilerin sepilenmesinde ve tekstil sanayiinde renk kaptırma işlemlerinde kullanılır. Alüminyum silikatlar, genellikle alkalin oksitle veya kireçle birleşmiş olarak veya alüminosilikatlar şeklinde tabiatta çok boldur (feldispat, mika, kil, zeolit, ültramarin v.b.) ve yer kabuğu ağırlığının yüzde 8,5'i tutarındadır.

● *Alüminyum tuzlarının özellikleri.* Alüminyum tuzlarının önce tatlı gelen, sonra buruklaşan bir tadı vardır. Kükürtlü hidrojenle herhangi bir çökelti vermez, fakat amonyak veya bir alkali karbonat etkisiyle jelatinsi bir alümin çökeltisi meydana getirir; sodyum veya potasyum hidroksitler etkisiyle de elde edilen bu çökelti, adı geçen reaktiflerin fazlasında tekrar çözünür. Bu tuzlardan birinin derişik çözeltisine potasyum sülfat katılırsa, soğutularak sekiz yüzlü şap billûrları elde edilir.

Metalürji

Bugünkü alüminyum metalürjisi, boksitten itibaren elde edilen alüminin elektrolitik indirgenmesine dayanır. Eritilmiş kryolitte (AlF_3, 3NaF) çözündürülen alümin, yüksek bir sıcaklıkta, sürekli bir elektrik akımının etkisinde bırakılır ve alüminyum ile oksijene ayrılır. Pratik olarak, kabın alt kısmında (katot) erimiş bir alüminyum tabakası birikir ve kömürden yapılan anotta da bunu yakan oksijen çıkar, serbest kalan gazlar, bu yanma dolayısıyle karbon dioksit ve karbon monoksit karışımı gazlardır. İşlem, iç çeperleri, ön pişirimden geçmiş karbon (antrasit) tuğlalarıyle döşeli dik dörtgen tabanlı bir demir kapta yapılır. Akım, katot ödevi gören tabandaki tuğlalara tutturulmuş demir çubuklarla gönderilir. Anot olarak, ziftle bağlanmış ve preslenerek 1 200°C'de pişirilmiş petrol kok'undan bloklar veya cihaz başına bir adet olmak üzere, sürekli Söderberg elektrotları da kullanılabilir. (Bk. ELEKTROT.) Akım şiddeti genellikle 4,9 voltluk ortalama bir gerilim altında, 100 000 A kadardır. Sıcaklık, Joule olayı etkisiyle 950 ile 1 000°C arasında kalır. Bir ton alüminyum elde etmek için, 2 ton alümin, 17 000 kw/s, 450 kg petrol kok'u ve 100 kg. kadar flüorlü madde gerekir. Bu şekilde üretilen alüminyum, yüzde 99,5-99,8 safiyetindedir. Eritme yolu ile yapılan bir elektrolitik tasfiye ile en az yüzde 99,99'luk bir *tasfiye edilmiş alüminyum* da elde edilmektedir.

Üretim

1900'de 7 000 ton olan dünya alüminyum üretimi 1939'da 688 000 tona, 1958'de de 3 590 000 tona yükselmek suretiyle, demir hariç öteki bütün metallerin üretimini aştı. 1960'ta başlıca üretici memleketler şunlardı: *A.B.D.* (1 827 000 t.), *S.S.C.B.* (600 000 t.), *Kanada* (574 000 t.), *Fransa* (235 000 t.), *Batı Almanya* (169 000 t.) ve *Norveç* (165 000 t.).

1958'den 1965'e kadar, dünya *yeni alüminyum* (birinci erime) üretimi 2,5 Mt. dan [milyon-ton] 6,6 Mt. a yükselerek iki mislinden fazla arttı. Buna, 1965'te 6 Mt. u aşan toplanmış alüminyum (ikinci erime) üretimini de katmak gerekir. Bu sürekli gelişme, pahalı olmayan alüminyumun makina ve elektrik sanayiinde, inşaatlarda v.b. gittikçe daha fazla kullanılmasından ve boksit üretiminin alüminyuma paralel şekilde artışından ileri gelir. (Aynı süre içinde 19,4 Mt. dan 34,3 Mt. a.) Boksit üreten başlıca memleketler Karaibler bölgesi (Jamaika, Surinam ve Guyana) ile S.S.C.B.'dir. Amerika Birleşik devletleri, 1965'te, dünya alüminyum üretiminin aşağı yukarı yüzde 40'ını sağlayarak (3 Mt. dan fazla), S.S.C.B. (1,2 Mt.) ve Kanada'yı (0,76 Mt.) çok geride bıraktı. Batı Almanya (0,44 Mt.), Fransa (0,39 Mt.), Norveç (0,27 Mt.) ve Büyük Britanya (0,25 Mt.) da büyük üreticiler arasında yer alır ama, 1958 ile 1965 arasında üretimini hemen de dört misline çıkaran Japonya bunları geride bırakmak üzeredir (0.41 Mt.). Yunanistan, Surinam, Gana'daki (Kamerun'daki Edea'dan sonra gelir) işletmelere rağmen, boksit üretimiyle alüminyum üretimi yapılan yerler bugün de coğrafî bakımdan birbirine sapa düşmektedir. Bunun sebebi, ihtiyaçların ve bu metalürji için gerekli elektrik enerjisinin mahallî kalmasıdır.

Alaşımlar

Alüminyumun yumuşaklığı birçok uygulama alanında saf olarak kullanılmasına imkân vermez; bu bakımdan, genellikle *hafif alaşımlar* adı verilen çeşitli alüminyum alaşımları yapılır.

● *Döküm alaşımları.* Bunların başlıcası mekanik direnci pek yüksek olmamakla beraber (18 kg/mm²), çok kolay bir döküm sağlayan *yüzde 13 silisyumlu alüminyum-silisyum alaşımı*, yani Alpaks'tır. Deniz suyuna dayanıklı malzemeye ihtiyaç gösteren denizcilikte, dökümü daha güç olan ve yüzde 3 veya yüzde 6 magnezyumlu *alüminyum-magnezyum alaşımları* kullanılır. Daha yüksek bir mekanik direnç istenirse, sulama ve menevişleme ile sertleşen alaşımlara baş vurmak gerekir; bunların başlıcaları, dökümü kolay olan ve aşınmaya iyi dayanan, yüzde 10 silisyumlu ve yüzde 0,25 magnezyumlu bir alaşım (26 kg/mm²) ile, bir döküm alaşımı olarak en yüksek direnci gösteren, fakat dökümü ve sırlanması ayrı bir özen isteyen yüzde 4,7 bakırlı, yüzde 0,25 magnezyumlu ve yüzde 0,20 titanlı alaşımdır (34 kg/mm²). [Bileşimindeki bakır dolayısıyle bu ikinci ürün atmosfer aşındırmasına karşı da hassastır.]

● *Haddeleme alaşımları.* Bunların en çok kullanılanı, alüminyum kadar kolay şekillendirilen, lehimlenen ve aşındırmaya da bu metal kadar dayanan yüzde 3 magnezyumlu *alüminyum-magnezyum* alaşımıdır (21 kg/mm²). İçinde yüzde 4 magnezyum bulunan alüminyum-magnezyum alaşımı (28 kg/mm²) daha yüksek bir mekanik dirence ihtiyaç gösteren bünyeler için kullanılır. *Alüminyum-silisyum-magnezyum* alaşımı (yüzde 1,2 Si, yüzde 1 Mg) aynı özelliklere sahip olmak için, sulamayı izleyen bir menevişe lüzum gösterir; buna karşılık presleme ile daha kolay şekillendirilebilir. En düşük ağırlığa karşılık en yüksek mekanik direncin şart olduğu havacılıkta ise *Duralümin** adı verilen bir *alüminyum-bakır-magnezyum* alaşımı (yüzde 4 Cu, yüzde 1,4 Mg, yüzde 0,5 Si ve yüzde 1,2 Mn) kullanılır; bunun 490°C'de sulanmasından ve âdi sıcaklıkta olgunlaşmasından sonra, mekanik direnci 44 kg/mm². yi bulur. Mekanik direnci 57 kg/mm². kadar olan bir özel alaşımı (yüzde 8 Zn, yüzde 2 Mg ve yüzde 1,5 Cu) da bu arada sayabiliriz. Bir termik işlem gerektirmelerinden başka, bu iki alaşımın, otojen lehimlemeye elverişli olmamak ve bakırsız alaşımlara göre aşındırmağa daha az dayanmak gibi sakıncaları da vardır.

Düşük erime noktaları dolayısıyle (570-600 °C) hafif alaşımlar, oksitlenmeye ve hidrojenin soğurulmasına karşı gerekli tedbirler alındığı takdirde kolayca eritilebilir ve basınç altında olsun olmasın, her türlü kalıplamaya elverişlidir.

Önce 3 tona kadar olan düz parçaların yassılaştırılması sıcakta (500°C) dört silindirli haddelerde, sonra soğukta ve dört silindirli cihazlarda seri halinde sağlanır. Böylelikle 0,009 mm. inceliğinde yapraklar elde edilebilir. Profiller, sıcakta hidrolik preslerle yapılır. Sıcakta (400°C) yapılan dövme ve istampa işlemleriyle birçok şekillendirilmiş parça elde edilebilir. Soğukta kolayca sağlanan bükme, darbe ve eğirme işlemleri kutu, mahfaza, boru yapımında kullanılır.

Termik işlemden geçmemiş alüminyum ve alaşımları otojen kaynağına çok elverişlidir; bu iş için ya koruyucu bir eriyik yardımıyle oksiasetilenik ya da refrakter veya eriyebilen bir elektrot ile argon atmosferinde elde edilen elektrik yayına baş vurulabilir. Noktalı elektrik kaynağı, termik işlemlerden geçenler dahil, bütün alaşımlara uygulanabilir (Bunlar esasen perçinlenerek de bir araya getirilebilir). Hafif alaşımların yüzeysel kısımlarına güzelleştirmek veya hava etkisinden korumak amacıyle bazı işlemler yapılabilir: kumlama, yüzeysel temizleme, tamponlu cilâlama, bilyeli cilâlama, elektrolitik parlatma, kimyevî parlatma, kimyevî oksitlenme ve özellikle anotik oksitlenme. Bu son işlem şöyle yapılır: oksitlenecek parçalar, içinde yüzde 20'lik soğuk bir sülfürik asit çözeltisi bulunan bir kurşun kaba anot olarak yerleştirilir. Katot kurşundandır. 10-15 Voltluk bir gerilim kullanarak metalin yüzeyinde, anorganik veya organik pigmentleri kolayca yiye soğuran, 10-20 m. kalınlığında, gözenekli anhidr bir alümin tabakasının oluşması sağlanır. Kaynar suda yapılan bir tıkama işlemiyle de anhidr alümin (Al_2O_3), monohidratlı alümin ($Al_2O_3 H_2O$) haline getirilerek, tabakadaki gözenekler, boyar maddeyi beraberinde sürükleyen bu bileşikle doldurulur.

Kullanılma alanları

Uçak sanayii gelişmesini, yer yer kullanılan titan ve bazı özel çeliklere rağmen, ses ve ses üstü uçaklarının yapımında esas rolü oynayan hafif alaşımlarla borçludur. Bununla beraber, alüminyum sanayiindeki gelişmelerin büyük bir kısmı da, havacılık meselelerinin çözülmesi için harcanan çabalarla sağlanmıştır.

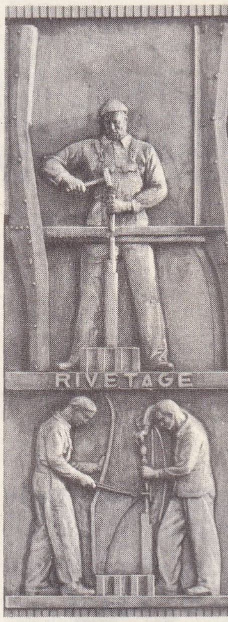

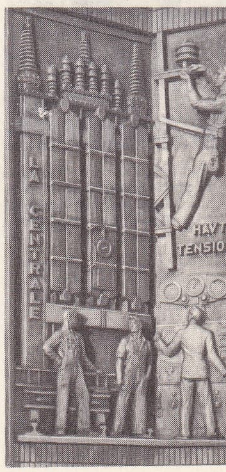

alüminyum
Paris'te Alüminyum Teknik merkezi (Yukarıda). Binanın cephesini süsleyen, Riolo tarafından yapılmış alçak kabartmalar

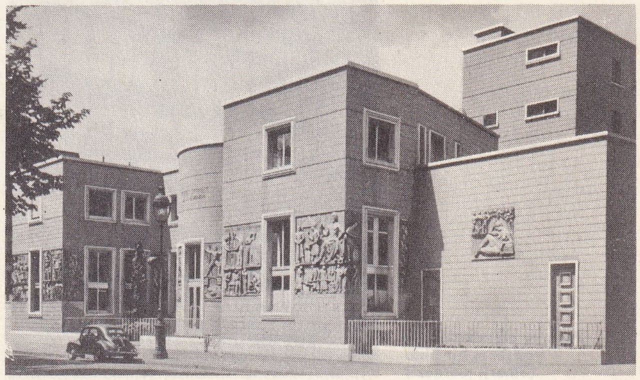

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

Bordeaux istasyonunda **alüminyum** ile yapılmış bina

alüminyum'dan heykel: «Zafer» Lugano'da Tessin kütüphanesinin cephesi Remo Rossi'nin eseri

Alüminyum, en çok otomobil sanayiinde kullanılır; bunun sebebi de hafifliği (pistonlar, çeşitli karterler, defransiyel köprüsü, karoseri), iyi termik iletkenliği (bloksilindirler, üst kapaklar), süsleme imkânları (far çemberleri, ayna çerçeveleri, kapı kolları v.b.) gibi özellikleridir. Elektrik sanayii, yoğunluğu bakırınkinden üç defa daha düşük olmakla beraber, iletkenliği bu metalinkinin yüzde 62'sine erişen alüminyum için geniş bir uygulama alanıdır: alüminyum bir iletken aynı nitelikte bir bakır iletkenden iki defa daha hafif olduğu gibi, daha ucuza da mal edilir. Bütün hava hatları (alüminyum-çelik kablolar veya alüminyum-magnezyum-silisyum alaşımından yapılmış homojen kablolar), bağlama çubukları, izole kablolar, makara sarımları v.b. bugün alüminyumdan yapılmaktadır. Bu metal, arma kablolarının kılıflandırılmasında da kurşunun yerini aldı. Alüminyum, zararsız olması, su geçirmemesi ve ültraviyole ışınımlarını durdurması dolayısıyle mükemmel bir ambalaj malzemesidir (çikolata, çay, tütün için ince yapraklar; tereyağ için alüminyum-kükürtlenmiş kâğıt kompleksi; çeşitli torbalar için alüminyum-plastik kompleksi; diş macunları, domates salçası, kundura boyası, şekerli yoğunlaştırılmış süt, hardal için yumuşak tüpler; kutu ve mahfazalar; şarap, süt, maden suyu şişeleri için kapaklar; süt şişeleri, basınçlı gaz kapları v.b.). Yapı işlerinde alüminyum, bugün gittikçe hızlanan bir tempo ile damlarda, bina cephelerinin kaplanmasında, metal doğramacılığında ve süsleme parçaları yapımında yer almaktadır. Alüminyum ayrıca kimya ve gıda sanayiinde, mutfak takımlarında ve ev için elektrikli cihazlarda; sınaî araçlar yapımında (tanklar, kamyon ve treyler şasileri, ufak vagonlar, karoseri); demir yollarında (vagonlar, işaret levhası v.b.); maden ocaklarında (payandalar, payanda kolları, kömür arabaları); denizcilikte (üst yapılar, bölmeler, cankurtaran filikaları); tekstil sanayiinde (makaralar, çulha silindirleri) de kullanılır.

Anotik oksitlenmeden sonra da iyice parlatılabilen, inceltilmiş alüminyum aydınlatma reflektörleri yapımında, kuyumculukta ve fantazi süs eşyası yapımında kullanılmaktadır.

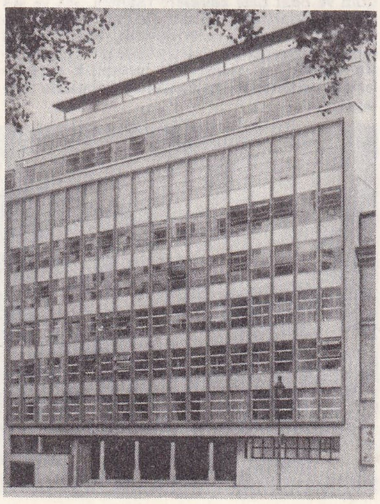

Paris'te **alüminyum** ile yapılmış bir bina (Sinerji merkezi)

Bazı sanat eserleri, alüminyumun plastik imkânları hakkında bir fikir verebilir; bu eserler arasında, özellikle Londra'da Picadilly Circus'daki Shaftesbury Memorial'i süsleyen, dökme saf alüminyumdan Eros'u, Lugano'daki Ticino kitaplığının alüminyumdan yapılmış Zafer'ini, Paris'deki Alüminyum teknik merkezinin cephesini kaplayan ve alüminyumun üretimini gösteren T. Riolo'nun eseri ve seri halindeki kabartmalar sayılabilir. Eczacılıkta, toz veya yaprak halinde alüminyum, varis ülserleri gibi bazı yaraların kapanması için lokal olarak kullanılmaktadır. Çok ince taneli alüminyum tozu propergollerin katı veya sıvı yakıtlarına karıştırılarak yanma ısısını ve fırlatılan gazların itiş gücünü arttırmak için kullanılır. (L)

ALÜMİNYUMLAMA i. (fr. *aluminiage*). Metal. Demir gibi ucuz bir metali, ince bir alüminyum tabakası ile kaplayarak gerek sulu ortamda, gerek yüksek sıcaklıklarda aşınmağa karşı koruma usulü. (L)

ALÜMOKALSİT i. (lat. *alumen*, şap ve *calx, calcis*, kireç'ten, fr *alumocalcite*). Miner. Opal'in bir çeşidi. (L)

ALÜNİT i. (fr. *alunite*). Miner. Piyasada kullanılan şapın büyük bir kısmını elde etmek için kullanılan, formülü $KAl_3(SO_4)_2(OH)_6$ olan tabiî potasyum ve alüminyum sülfat. (Rengi beyaz, kurşunî veya kırmızımtraktır. Donmuş bir bünyesi vardır. Eski volkanlar civarında, Montedoro dağ kütlesinde, Civitavecchia'da bulunur, fakat yatakları tükendi. Buna karşılık Türkiye'de henüz işlenmemiş zengin alünit yatakları vardır. [Şebinkarahisar-Gedehor, Kütahya-Şaphane köyü İzmir-Şaphane dağı].) [L]

ALÜNOJEN i. (fr. *alunogène*). Miner. Hidratlı tabiî alüminyum sülfat $Al_2(SO_4)_3$, 16 H_2O. (L)

ALÜODİT i. (fr. *alluaudite*). Miner. Manganez ve demir tabiî fosfatı. (L)

ALÜRJİT i. (fr. *alurgite*). Miner. Manganezi bol mika cinsi. (L)

ALÜVYON i. (lat. *alluvio, ad*, e hali ve *luere*, yıkamak, sulamak'tan fr. *alluvion*). Coğ. Akarsuların taşımasından meydana gelen maddeler: *Alüvyonlar akarsuların bir yerden taşıyıp getirerek biriktirdikleri maddelerdir.* (Yaygın sel sularının ince taneli maddeleri birkaç yüz metre içinde yerinden oynatmasıyle *kolüvyonlar** meydana gelir. Akarsuların etkisi altında, kolüvyonlardan alüvyonlara ilerleyici bir geçiş olur.) [Bk. ANSİKL.]

— Jeol. *Eski alüvyonlar,* pleistosen çağında Dördüncü zaman alüvyonları. (Bunların bulundukları yere yığılmalarından sonra vâdi kazılmış olduğundan eski alüvyonlar artık ırmak suyunun yetişemeyeceği bir taraça durumuna geçmiştir. Batı Avrupa ovalarında eski alüvyonlar şimdikilere göre genellikle daha kaba tanelidir. Çoğu, bugünkünden daha soğuk olan devirlerde, eriyen karların suyu ile sürüklenip çökertilmiştir. İçlerinde ancak paleolitik eşyaya rastlanır.)

— Mad. oc. İçlerinde kıymetli veya pahalı mineraller bulunan eski veya yeni alüvyon yatakları işletilebilir. Billûrî kayaçlardan kopmuş kumların akarsular tarafından taşınması sırasında, ağır mineral parçaları, eğer bozulmağa karşı dayanıklı iseler belli yerlerde birikebilirler. Mineralin çok dağınık olması yüzünden işletmeğe elverişli gelmeyen ana kayaya karşılık, alüvyonlar mineral bakımından yer yer çok yüklüdür; bu yüzden, tarak veya el araçları kullanarak işletilebilirler. Altın, elmas ve kalay yüklü alüvyonlardan bu şekilde yararlanılır.

— ANSİKL. Coğ. *Alüvyonlar,* yerli kayadan türemiş, fakat akarsular tarafından taşındıkları için az çok önemli değişikliklere uğramış tanelerden meydana gelir. Bu değişiklikler, en başta tanelerin petografik yapısıyle ilgilidir; bu yapı, havza kayaçlarının yapısına uymaz: alüvyonları meydana getiren çeşitli elemanların oranı, her elemanın taşınma sırasında aşınma ve erime gibi etkenlere karşı gösterdiği dirence göre değişir. Dar bir alanda yüzeye çıkan ve bitki örtüsü tarafından yeterince korunmayan gevşek taneli kayaçlar, bir akarsu alüvyonlarının en büyük kısmını meydana getirebilir (meselâ, Durance havzasında şiddetle yarılıp süpürülen siyah killer). Eski alüvyonların uğradığı bozulma, doğrudan doğruya iklime ve bitkilerin meydana getirdiği organik asitlere bağlıdır: tropikleraraası nemli bölgede kireçtaşı ve granitlerden türemiş yassı çakıllara hiç rastlanmaz; ancak kuars ve kuarsit elemanlar, o da seyrek olarak bulunur.

Alüvyonları oluşturan kayaç elemanları, şekil bakımından da değişikliğe uğrar. Suyun taşıdığı parçalar, aşındırıcı ve eritici mekanik ve kimyevî etkenler demetinin etkisiyle şekillenir; bu parçaların istatistik metodu ile incelenmesi, işleniş tarzları üzerinde değerli bilgiler sağlar. Böylelikle şimdiki akarsuların dinamiği üzerinde fikir edinerek eski alüvyon yaygılarının oluşum süresini kestirmek bakımından büyük önemi vardır.

Alüvyonların konuşları bakımından da özelliği vardır. Su akıntısı, taşıdığı maddeleri gelişi güzel çökertmez: çakıllar çoğunlukla akıntıya dikey olarak çökeldikleri için, herhangi bir alüvyon tabakası yerini aldığı sırada akıntı doğrultusunun ne olduğunu ortaya çıkarmak mümkün olur. Kum ve çakıllar« mercimek» şekilli yığınlar halinde birikir; akarsuyun seviye alçalması sırasında akış yollarının dolmasını yansıtır; bunlar, akıntı doğrultusunda eğimli, birbirini izleyen yataklar halindedir: mercimeklerin boyutları ile kum ve çakıl yataklarının eğimi, bunları çökelten akarsuların rejimi hakkında bilgi verir.

Bundan başka alüvyonları meydana getiren tanelerin boyut ve şeklinde de *granülometri* bakımından özellikler görülür: akarsuyun, taşıdığı parçalar üzerinde, aşındırmadan daha etkili bir ayırma gücü vardır. Çökertilen tanelerin büyüklüğü akıntının hızına bağlı olduğundan, alüvyonlarda tane iriliği bakımından birbirinden farklı yataklar meydana gelir. Taşmalar sırasında akarsu yatağı içinde akıntı daha kuvvetli olur ve burada geniş yataklar halinde iri taneli maddeler birikir (kum, kabakum ve çakıl). Taşma ovasının çayırlarında ve bataklık ormanlarında, su tabakası daha az kalın olması ve bitkilerin engellemesi yüzünden akıntı daha yavaştır: bu kesimlerde çok ince taneli kum ve killerden meydana gelen ve *taşma çamurları* adı verilen maddeler çökelir. Alüvyonların özellikleri, akarsu taşma ve yığmalarının tarzlarına sıkı şekilde bağlıdır. Bunların jeomorfologlar tarafından sistemli şekilde incelenmesi (küçültülmüş modeller üzerinde ırmak etütlerini tamamlamak suretiyle) hidrologlara ve ırmaklar üzerinde baraj veya sulama tesisleri kurmakla görevli mühendislere çok büyük faydalar sağlayabilir.

◆ **Alüvyonlama** i. (fr. *alluvionnement*). Alüvyonların oluşması. (*Eşanl. Kolmataj, doldurulma. Zt. Kazılma, süpürülme, aşınım.*)

— ANSİKL. *Alüvyonlanma,* akarsuyun, eğim veya akım azalması yüzünden gücünü kaybetmesinden doğar: akarsuyun taşıdığı yük, akıntı gücüne göre fazla gelir ve çökelme olur.

◆ **Alüvyonlamak** f. (fr. *alluvionner*). Alüvyon bırakmak. (L)

ALVA (Luigi), Perulu tenor (Lima 1927). Memleketindeki ilk başarılarından sonra 1954'te İtalya'ya gitti; Avrupa festivallerinde, özellikle Mozart'ın operalarında klasik üslûbuyle dikkati çekti (Aix-en-Provence 1960). [L]

ALVALA blş. i. El. santl. *Mah.* İnce ipekten dokunmuş tülbent, gelin başörtüsü (Artvin, Yusufeli). [M]

ALVAR, Hindistan'da (Rajasthan), Jaipur'un kuzeydoğusunda şehir; 72 700 nüf. Zıraî

Foto. Aluminium français, Tessin kütüphanesi (LAROUSSE)

pazar yeri. Besin sanayii, dokuma tezgâhları. (L)

ALVAR i. Ormanc. *Mah.* Lata, 24x12x400 büyüklüğünde biçilmiş kereste (Konya). [M]

ALVARADO (Pedro DE), ispanyol askeri (Badajoz 1485 - Meksika'da Guadalajara, 1541). Küba'nın fethine katıldı (1511), 1518'de Yucatan kıyılarını araştırdı, 1519'da Cortes ile Meksika'ya gitti. Cortes, ayrılırken, Mexico'nun komutanlığını ona verdi. 1523'te, 750 ispanyol ve 3 000 yerliden kurulu bir ordu ile Guatemala'yı ve şimdiki Salvador'u ele geçirmek için sefere çıktı, Xelahuh'da Tekum-Uman'ın Kişe'lerini yendi, küçük yerli krallar arasındaki çekişmelerden yararlanarak bütün ülkeye hâkim oldu ve buraya Xequiquel («Kan içinde») adı verildi. 25 Temmuz 1524'te Santiago de los Caballeros de Guatemala'yı kurdu. Kızılderililere karşı bir sefer sırasında öldü. (L)

ALVARES (Alfonso), portekizli Rönesans mimarı. Bilinen eserleri, 1550 ile 1575 arasında yaptıklarıdır. Leiria (1551) ve Porto Alegre katedralleriyle Alemtezo'daki birçok kilise onun eseridir. (L)

ALVARES (Baltasar), portekizli mimar (1575 -1624). Şaheseri Grillos de Porto kilisesidir. (L)

ALVARES (rahip Francisco), portekizli seyyah (Coimbra 1465-1541). Altı yıl kaldığı Habeşistan hakkında ilk kesin bilgileri ona borçluyuz. (L)

ALVARES DE AZEVEDO (Manuel), brezilyalı yazar (Sao Paulo 1831-Rio de Janeiro 1855). Şiirlerinde romantik bir hüzün vardır. (L)

ALVAREZ (Juan), meksikalı general (1790-1867). Santa Anna'ya ilk o karşı çıktı (1854) ve onun bozguna uğramasında rol oynadı (1855). Cumhurbaşkanlığına vekâlet etti, fakat liberal idaresi yüzünden eski muhafazakârlarla arası açıldı. Bunun üzerine, iktidarı yardımcısı İgnacio Comonfort'a bıraktı (1855). (L)

ALVAREZ (Manuel), ispanyol heykeltraşı (Salamanca 1727-Madrid 1797). Akademi üyesi (1757), sonra akademi müdürü (1784), Saray heykeltraşlığına tayin edildi (1794) ve yeni krallık sarayının süslenmesine yardım etti. Eserleri arasında, Madrid'de Prado gezisindeki *Apollon Çeşmesi* için hazırladığı *Dört Mevsim* grubunu sayabiliriz. (L)

ALVAREZ DE CİENFUEGOS (Nicasio), ispanyol şairi (Madrid 1764-Orthez 1809). Fransız istilâsı sırasında akademi üyesi ve *Resmî Gazete*'nin müdürü idi. Jaseph Bonaparte'a ve Murat'ya çattığı için ölüme mahkûm edildi, fakat cezası sürgüne çevrildi. Şiirlerinde romantizmin ilk belirtileri görülür. (L)

ALVAREZ MENDİZABEL (Juan), ispanyol devlet adamı (Cadiz 1790-Madrid 1853). 1823'teki mutlakiyetçi hareket sırasında Londra'ya sığındı. 1835'te ilerici bir Maliye nazırı, daha sonraları başbakan oldu. Kilise mallarını satışa çıkararak devlet borçlarını ödemeğe çalıştı. 1843 Mayısında tekrar Maliye bakanı oldu; fakat hâkimiyet Narvaez'e geçince İspanya'dan ayrılmak zorunda kaldı, ancak 1847'de memleketine dönebildi. (L)

ALVAREZ QUİNTERO (Serafin ve Joaquin kardeşler), ispanyol tiyatro yazarları, Utrera'da (Sevilla eyaleti) doğdular, Madrid'de öldüler (Serafin, 1871-1938; Joaquin, 1873-1944). Endülüs toplumunun yaşayışını ele alan yüze yakın sevimli komedi yazdılar: *Los Galeotes* (Kürek Mahkûmları) [1900]; *El Patio* (Avlu) [1900]; *Pepita Reyes* (1903); *Malvaloca* (1912). [L]

ALVARO (Corrado), italyan romancısı (Calabria'da San Luca 1895-Roma 1956). Önce natüralist eğilimli kitaplar yazdı. Bunlarda, doğup büyüdüğü yerlerin anıları yoğun ve kişisel bir şiir havasına bürünür. Daha sonra, psikolojik gözlemlerin gittikçe daha derinleştiği bir sanata yöneldi. En iyi eserleri: *Gente in Aspromonte* (Aspromonte İnsanları) [1930]; *L'eta Breve* (Kısa Çocukluk) [1946]; *Quasi una Vita* (Nerdeyse Bir Ömür) [1950]. (L)

ALVAR TAHTASI blş. i. Ormanc. *Mah.* Mezarlarda kullanılan yaklaşık olarak 20 sm. eninde ve 1 m. boyunda ardıç tahtası (Muğla). [M]

ALVASTRA, İsveç'te (Östergötland) eski sistersiyen manastırı; 1143'te, Omberg dağının eteğinde, Vatteren gölü kenarında kuruldu; bugün harabe halindedir. (L)

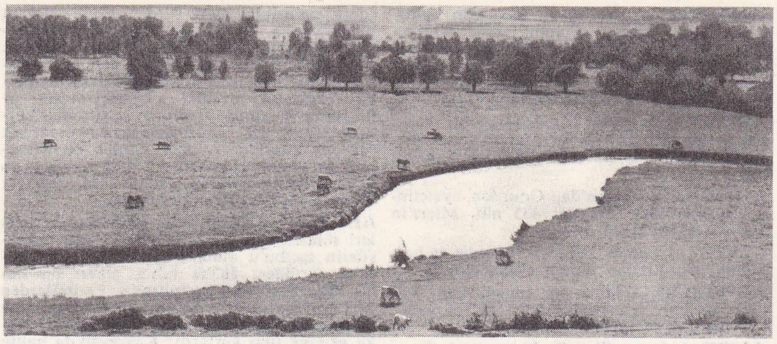

bir **alüvyon** ovası
(Pacy-sur-Eure, Fransa)

ALVAYE, Hindistan'da (Kerala) kasaba; 9 700 nüf. Periyar çayı kıyısında kaplıca. Alüminyum fabrikası ve kimyevî gübre; toryum maden sanayii; camcılık. (L)

ALVEAR (Carlos Maria DE), arjantinli general, bağımsızlık savaşının önderlerinden (Misiones Orientales'da Santo Angel 1788-Washington 1852). Montevideo'yu İspanyollardan alarak kendini gösterdi (1814). 1816'da, Posadas'dan boşalan Rio de la Plata Birleşik eyaletleri yüce başkanlığına geçti. Diktatörlük eğilimi yüzünden halkın sevgisini kaybetti. Arjantin'e yardım sağlamak için Brezilya'ya gitti, sonra Brezilya aleyhine döndü, İtuzaingo'da onları bozguna uğrattı. Amerika Birleşik devletlerinde orta elçi iken öldü.

— *Alvear anıtı,* 1923'te Buenos Aires'de Antoine Bourdelle tarafından yapılan anıt (yüksk. 20 m.). Generali at üzerinde gösteren dörtgen anıtın kaidesinde, *Kuvvet, Hürriyet, Hitabet* ve *Zafer* heykelleri yükselir. (L)

ALVEAR (Marcelo Torcuato DE), arjantinli devlet adamı (Buenos Aires 1868-ay.y. 1942). Cumhurbaşkanı (1922-1928). İrigoyen'in ölümünden sonra (1932), üyesi bulunduğu Radikal partinin herkesçe kabul edilen başkanı oldu. (L)

ALVENSLEBEN (Albrecht VON), prusyalı devlet adamı (Halberstadt 1794-Berlin 1858). Sırasıyle askerlik, yargıçlık, danıştay üyeliği (1832), devlet bakanlığı, sanayi genel müdürlüğü yaptı, Zollverein'i hazırladı. (L)

ALVENSLEBEN (Gustav VON), prusyalı general (Saksonya'da Eichenbarleben 1803-Harz'da Gernrode 1881). Bismarck'ın teşebbüsüyle, 6 şubat 1863'te Petersburg'da kendi adını taşıyan antlaşmayı imzaladı: bu antlaşma gereğince, Rusya ile Prusya, Polonya ayaklanmasını birlikte bastırmayı üzerlerine almış oluyorlardı. (L)

ALVENSLEBEN (Konstantin VON), prusyalı general (Saksonya'da Eichenbarleben 1809-Berlin 1892). Gustav von Alverleben'in kardeşi. Danimarka (1864), Avusturya (1866) ve Fransa'ya (1870) karşı savaşlara katıldı. Özellikle Metz savaşında, Fransızların batıya çekilmelerini önlemesiyle, teşebbüs gücünü ve taktikçiliğini ortaya koydu. (L)

ALVEOGRAF i. (fr. *alvéographe*). Buğday ve unlarının plastik kalitesini belirlemeğe yarayan cihaz.

— ANSİKL. 1921'de fransız mühendisi Chopin'in bulduğu *alveograf,* lamel üzerine konan un ve su ile hazırlanmış hamur tabakasının baskı altındaki durumunu incelemeğe yarar. Bu lamel'e, iyice belirli şartlar altında, bir hava basıncı uygulanır ve bu işlem bir hava kabarcığının meydana gelmesine ve şişip patlamasına kadar devam ettirilir. Bir manometre ile işlem süresince kabarcıkta meydana gelen baskı değişiklikleri tespit edilir. Diyagram şu konularda bilgi verir: hamurun uygulanan hava basıncı ile orantılı olan yapışkanlığı; hamurun özleşmesiyle orantılı olan ve üflenen hava miktarına göre değişen kabarma; bir gram hamurun yaptığı işi ve hamurun plastik niteliğinde önemli bir özelliği gösteren W (20 -450 arasında değişir). Sert buğdayların W'si 300-450 arasındadır; ekmekçilikte kullanılan bir unun W'si ise 100-200 arasında oynar. (L)

ALVEOL i. (fr. *alvéole*). Diş cerr. Diş yuvası. Diş köklerinin gömülü bulundukları kemik yuvası.

◆ **Alveolektomi** i. (fr. *alvéolectomie*). Bir dişi çıkarmak için diş çukurunun kemik kısmının kesilip çıkarılması. (Özellikle ön kısımlarda protez yapmadan önce böyle sivri veya kabarık alveoller bazen estetik, bazen de teknik sebeplerle kesilip düzeltilir.)

◆ **Alveolit** i. (fr. *alvéolite*). Diş yuvası iltihabı. (Ağızda herhangi bir enfeksiyon neticesinde olduğu gibi bazen diş çekiminden sonra da hasıl olarak hastaya dayanılmaz ağrılar verir. Tedavisi için bazı ılık antiseptik eriyiklerle lavajlar yapılırsa da, en iyisi öjenollü pamuk veya iyodoformlu gaz tamponlarıdır. Bu tamponlar için bazen anestezi yapmak gerekir.)

— TIP. Akciğer hava keseciklerinin iltihablanması. (Birçok akciğer hastalığının ilk lezyonudur; bu hastalıkların her birinin kendine has tepkime özelliklerini sonradan alır.)

◆ **Alveoliz** i. (fr. *alvéolyse*). Diş çukuru dokularının fizyolojik veya patolojik bakımdan tahrip olması.

◆ **Alveoloklazya** i. (ing. *alveoloclasia*). Özellikle alveol kemiğinin ve sırtının harap lığıyle vasıflı Piyore tipine Amerikalıların verdiği ad. (LM)

ALVEOLİN i. (fr. *alvéoline*). Jeol. Bazı topraklarda, özellikle eosen çağı topraklarında küresel veya iğsi kabuklarına çok rastlanan, hem fosil, hem de canlı olarak görülen bir delikli. (L)

ALVEOLİT i. (fr. *alvéolite*). Jeol. Silur ve Devon sistemi topraklarda pek yaygın olan *tabulae* grubu polip öbeği. (L)

ALVES (Francisco de Paula RODRİGUES), brezilyalı devlet adamı (Sao Paulo devleti

general **ALVEAR**
Bourdelle'in eseri

Foto. Rod-Rieder-Atlas, Noailles (LAROUSSE)

1848-Rio de Janeiro 1919). Köleliğin kaldırılması için uğraştı. Cumhuriyetin ilânında Sao Paulo valisiydi, yeni yönetimi hemen benimsedi. Mareşal Peixoto zamanında Maliye bakanlığı yaptı. Cumhurbaşkanı oldu (1902-1906); 1918'de yeniden seçildi. (L)

ALVESTA, İsveç'te (Kronoberg) bir kasaba; 9 100 nüf. Stockholm-Malmö hattı üzerinde demiryolu kavşağı. Makine sanayii. (L)

ALVİGNAC, Fransa'da, Gourdon eyaletinde, Lot'un idarî bölgesi; 435 nüf. Miers'in kaplıca merkezi. (L)

ALVİT i. (fr. *alvite*). Maden. Toryum ve hafniyum bakımından zengin zirkon çeşidi. (L)

ALVSBORG, İsveç'te bir eyalet (län), Vänern gölünün güneybatısında; 12 746 km^2., 390 100 nüf. Merkezi *Vanersborg*. (L)

ALVYL i. (tes. edil. ad). Plast. mad. Esası polivinilalkol olan kalıplama maddesi. (L)

ALVYLOL i. (tes. edil. ad). Plast. mad. Esası polivinilalkol olan kalıplama maddesi. (L)

ALYAN, Güneydoğu Anadolu'da, Mardin ilinin İdil ilçesinde bucak; 5 400 nüf., 18 köy.

— Bucak merkezi İdil'in 22 km. güneyinde Oyalı köyü; 598 nüf. (M)

ALYANS i. (fr. *alliance*). Nişan* yüzüğü. (L)

Alyans Fransez (fr. *Alliance Française*), 1883'te, Paul Cambon'un başkanlığı altında, seçkin bir fransız grubunun kurduğu kamu yararına çalışan özel bir dernek. Amacı, Fransızcanın bütün dünyaya yayılmasına ve yaşamasına çalışmaktır. İlhamını iki düşünceden alır: önce fransız dilini ve medeniyetini her türlü politika ve inanç kaygısı dışında yaymak; sonra Fransızcayı yayma işini yalnız Fransızlara değil, yabancı ülkelerdeki Fransızlarla işbirliği yapacak olan fransız dostlarına bırakmak. Alyans Fransez, yabancı ülkelerde kendini zorla kabul ettirmeğe kalkışmaz, bir «dost çevresi» kurmak ister. Bu liberal ilkeler sayesinde 1957'de üye sayısı 350 000'i, bütün dünyada okuttuğu öğrenci sayısı da 74 000'i bulmuştur. Alyans Fransez'in çalışma alanları şunlardır: Paris'te 1919'dan beri öğrenim yapan yabancılar için pratik dil okulu; yabancı ülkelerde Fransızcanın yayılması için işbirliği yapmak isteyen fransız dostlarıyle Fransızları bir araya getirmek; Fransızca öğretimi yapmak.
Bu öğretim, çeşitli yollarla yapılır. Bazı memleketlerde Alyans Fransez tam kadrolu ilk ve ortaokullar kurdu. Fakat daha çok, her seviye ve yaştaki öğrenciler için Fransızca kursları açmaktadır. Bu kursları bitirenlere, kursların bulunduğu yerlerde veya Paris'te diploma verilir. Birçok memlekette (özellikle Avustalya'da) Alyans Fransez okullararası Fransızca yarışmaları düzenler, kitap, filim ve plak sağlar, konferanslar tertipler (her yıl 60'ı aşkın konferans ekipleri çalışmakta, sergiler ve radyofonik yayınlar yapılmaktadır). [L]

Alyans İsrailit, dünya musevî cemiyeti (kuruluşu 1860, Paris). Birinci Dünya savaşı içinde Amerika cumhurbaşkanı Wilson, «her millet, kendi kaderini bizzat kendisi tayin eder» prensibini ileri sürdü. İngiliz Avam kamarasında, 18 kasım 1918 tarihli oturumda, hükûmetin Kürt, Yahudi, Arap, Ermeni ve Rumların türk hâkimiyetinden kurtarılacağı şeklindeki ifadesi, Türkiye'deki azınlıkları bağımsız devletler kurmağa teşvik etti. Bunun sonunda, azınlıklar tarafından kurtuluş hareketleri düzenlemek üzere birçok cemiyet kuruldu. Alyans İsrailit de Museviler tarafından kurulan bu çeşit cemiyetlerden biriydi. Merkezi İstanbul'da, faaliyet sahası Ürdün ve İsrail'deydi. (M)

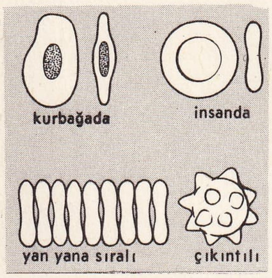

alyuvar'lar

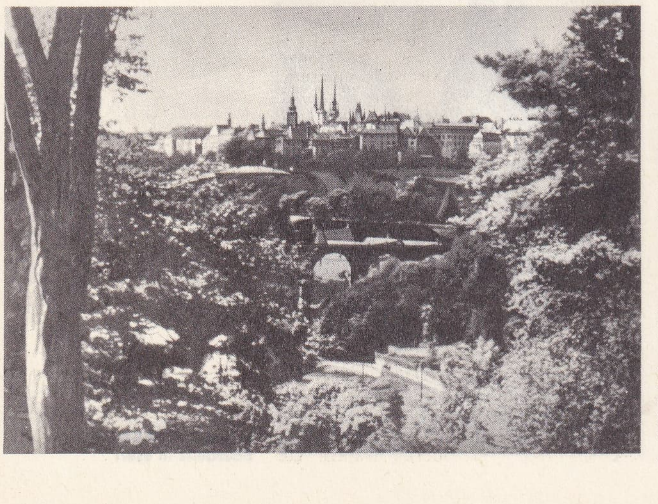

Alzette çayının derin bir şekilde yardığı yayla üzerinde Lüksemburg şehri

ALYASA ibn MİDRAR, Midrariye berberleri sülâlesinden iki hükümdarın adı; Abbasîlerin metbu'u oldular ve Sicilmasa'da hüküm sürdüler. 883'te tahta çıkan bu hükümdarlardan biri zamanında, Fatimîlerden Mehdi Ubeydullah, Sicilmasa'ya sığındı ve taraftarlarından Ebu Abdullah 909'da oraya gelerek onu kurtardı; Kayrevan'da halife ilân etti. Şehir alındıktan sonra Alyasa öldürüldü. (L)

ALYATTES, Lidya kralı (M.Ö. 618-562). Korisos'un babası. Kimmerleri Asya'dan kovdu, Media devletine karşı koydu ve 585'te kral Kyaksares ile yaptığı bir antlaşma gereğince Halys'i (Kızılırmak) iki krallık arasında sınır olarak kabul etti. (L)

ALYDDA. Bk. ALUDDA.

ALYENİST i. (fr. *aliéniste*). Tıp. Akıl hastalıkları doktoru. (L)

ALYON i. Çok zengin, varlıklı. Tanzimat devrinde yaşamış «Alyon» adlı bir ecnebinin zenginliği kastedilerek, «karun» kelimesinde olduğu gibi bu anlamda kullanıldı: *Son zamanlarda komisyonculukta öyle para kazandı, öyle para kazandı ki «alyon» a döndü* (H. R. Gürpınar). [M]

ALYOS veya **ALİOS** i. (fr. *alios*), Pedoloji. Toprak tabakası içinde, özellikle Land'ın podzol toprakları arasında yapışık kum tanelerinin meydana getirdiği seviye.

— ANSİKL. *Alyos*, toprak tabakaları içinde demir oksiti ve hümüs kolitleri ile birbirine yapışmış kumlardan meydana gelme katı bir birikme seviyesidir. B seviyesinin, üst seviyenin yıkanan hümüs ve demiri ile zenginleşmesi sonucunda oluşur. Alyos'a kabuk görünüşünü veren demir oksiti, alttaki bir kuyu yatağından yukarıya doğru bir göçme sonucunda da meydana gelebilir. (L)

ALYPİUS, yunanlı müzik nazariyecisi (M. S. 360 yıllarında yaşadı). Eski yunan müziğinde kullanılan makam ve gamlar üzerine yazdığı eser ve diğer incelemeleri, Mark Meibomius (1630-1711) tarafından, *Antiquae Musical Auctores Septem* (1652) adıyle yayımlandı. (L)

Alyscamps. Bk. ELYSOEİ CAMPİ.

ALYTES i. (yun. *alytos*, çözülemeyen). Avrupa'nın ebe kurbağa (*Alytes obstetricans*) tipinin cins ismi. (Kuyruksuz ikiyaşayışlılar altsınıfından tekerdilli kurbağagilleri.)

— ANSİKL. Boyu 5 sm. den küçük bir hayvan olan *alytes* özellikle çoğalma tarzı ile dikkati çeker. Erkek, dişiyi yumurtlamağa kışkırtır ve ona yardımcı olur; yumurta dizilerini ayaklarına sarar ve açılmalarına kadar bunları muhafaza eder. Nemli kalmalarını sağlamak için yumurtaları zaman zaman ıslatır. (L)

ALYUVAR blş. i. (fransızcası, *érythrocyte*). Biyol. Kırmızı renkte kan hücresi.

— ANSİKL. İnsan kanındaki *alyuvarlar* yuvarlak ve yassıdır. Ortası hafifce çukurdur. Çapı 7 mikronu geçmez. Kalınlığı bundan üç dört defa daha azdır. Develerde, kuşlarda, sürüngenlerde ve balıklarda eliptik biçimdedir. İnsan kanında bir milimetreküpte 5 milyon alyuvar vardır. Fakat bu miktar yüksek yerlerde oturanlarda artar. Bazı hastalıklar ve zehirlenmeler alyuvar sayısını azaltır. Tehlikeli anemilerde bu miktar milimetreküpte 1 milyona düşebilir.

Alyuvarlar sarımtraktır. Bu renk, hemoglobin denilen demirli bir boyadan ileri gelir. Alyuvarların görevi, akciğerden dokulara oksijen ve dokulardan akciğere karbon dioksit taşımaktır.

Alyuvarların ömrü yüz yirmi gündür. Kemiklerdeki kırmızı ilikten doğarlar. Karaciğer ve dalakta tasfiye edilirler. Alyuvarın yarı geçirgen ince bir zarı vardır. Dış ortamla gaz alışverişine elverişlidir. (L)

ALZAS. Bk. ALSACE.

ALZAS-LOREN. Bk. ALSACE-LORRAİNE.

ALZATE (Antonio DE), meksikalı bilgin ve din adamı (Ozumba 1738-?, 1799). Tabiat ilimleri üzerindeki çalışmaları dolayısıyle Paris İlimler akademisi muhabir üyeliğine seçildi. (L)

ALZETTE, Lüksemburg topraklarında, Moselle ırmağına dökülen ve tabiî La Sure'ün kollarından olan bir akarsu, 65 km. Fransa'dan doğarak batı-doğu yönlü bir çığır ile büyük dükalığa girer, sonra güney-kuzey yönünü alır ve Lüksemburg şehrini sular. Güneyde, vâdisinin aklanlarında demir yatakları işlenir (Esch ve Dommeldange). Burası hem demir cevherini Belçika'ya götüren demiryolu için tabiî bir geçit, hem de büyük bir maden sanayii bölgesidir. (L)

Alzheimer hastalığı, daha çok kırk ve altmış yaşları arasında görülen ve beslenme yetersizliğinden ileri gelen akıl hastalığı. Adını, tanımını yapan psikiatri uzmanı Alois Alzheimer'den (Marktbreit 1864- Breslau 1917) alır. Hızla gelişan tam ve derin bir zihin bozukluğuyle ortaya çıkar: özellikle başlangıçta, yön bulma ve hafıza bozukluğu daha ağır basar. Hastalık anatomi yönünden incelendiği zaman, yaygın bir beyin körelmesi görülür. Körelmeyle birlikte ortaya çıkan dokusal lezyonların bu hastalıkla ilgisi bulunup bulunmadığı hâlâ tartışma konusudur. (L)

AM i. (İnsanlarda) Dişilerin tenasül uzvu, ferç.

— Zool. *Ambiti*, phthirus pubis. Bk. KILBİTİ. (M)

AM i. (ar. *ᶜâm*). *Esk.* Yıl, sene.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Âm-ı kabil* veya *âm-ı mukbil*, önümüzdeki yıl, gelecek sene. ‖ *Âm-ül-fil*, fil yılı (Habeş imparatoru, Yemen valisi Ebrehe'nin, Mekke üzerine Kâbe'yi almak ve yıkmak kastıyle tertip ettiği seferin yapıldığı yıl. Tarihçiler bunu 570 miladî olarak kabul ederler).

◆ **Âmî** sıf. *Esk.* Yıllık, aynı yıl içinde, bir senelik. (M)

Am, amerikyum'un kimyadaki sembolü. ‖ Kimyada bazen amonyum radikali NH_4 yerine kullanılır. (L)

AMA veya **AMMA** edat (ar. *ammâ*). Çelişmeli ve tutarsız iki ibareyi birbirine bağlamağa yarar: *parmak kadar görünür amma, içi cevherlidir maşallah* (R. N. Güntekin). *Dizi dizime değer bir tazenin, / Çarşaflı, ama hafifmeşrep* (O. V. Kanık); —Uyarma, hatırlatma, ikaz: — *Yarın gidelim diyorsun ama trenlerde yer yok. Ne olursa olsun diyorsun ama son pişmanlık fayda vermez;* — Kesinleştirme ve kuvvetlendirmek için: *Çok affedersiniz, ama pek çok affedersiniz...* (B. Felek). *Kim görmüş, ama kim, / Eleni'yi öptüğümü* (O. V. Kanık); — Cümle sonunda, dikkati çekmek için: *Pek rahatsız olacaksınız ama...* (Kemal Tahir); — Düzeltme, tashih etme: *Vezin bozulmaz ama şiir sırra kadem basar* (C. S. Tarancı); —İtiraz: *Ama pek çıplak bir otel, burası!* (R. H. Karay). — Lâkin, fakat: — *Amma siz geliniz, kuzum paşa baba... diye yalvarıyordu* (H. E. Adıvar); —Buna rağmen, yine de: *Bu zorlukları bilelim, ama eski şiirimizi okuyalım* (N. Ataç); —(amma!) Hayret: —*Amma tuhaf iş ha...* (R. N. Güntekin); — Bir fikri tamamlama: *«Üslûp» diyorum, ama hiç sevmiyorum bu kelimeyi* (N. Ataç); —Kim bilir, ne kadar çok: *Bu hindileri yiyen oradaki fakir fıkara da müşteşar beye amma dua etmiştir* (B. Felek). *Bakın, polis de yetişti, amma eğlenceli iş ha...* (Güngör Dilmen).

— ÇEŞ. DEY. *Amma(da) yaptın*: Olmayacak bir şey: — *Hah, hah, hah. Amma da yaptın. Onun Rabiadan ödü patlar* (H. E. Adıvar). — *Amma yaptın? Daha ne dedi?* (B. Felek). ‖ *Ama ne*, ne türlü, ne hoş, ne büyük: *Ama ne kadınsın, biliyor musun* (O. V. Kanık). *Ama ne!* tasdik: *ama ne çare (fayda)*, lâkin fakat: *Ama ne çare? Başa gelen çekilir* (B. Felek). *Köylü ömerden yana amma ne fayda* (Orhan Kemal). ‖ *Aması var*, yanlış, kusur ve noksanı var. ‖ *Aması maması yok*, itiraz istemez, bu iş katîdir anlamına gelir. ‖ *Evet amma*, tasdik ederek itiraz: *Evet amma, bu mükâfat ne zaman, ne gün, ne saatte verilecek?* (N. Araz). [M]

ÂMA sıf. (ar. *ᶜamâ*, körlük'ten *aᶜmâ*). Kör.

Foto. Lüksemburg Turizm ofisi (LAROUSSE)

|| *Mec.* Manevî kör, bilmez, cahil. || **1.** Kör olan kimse: *Önce yorgun bir âmâ çıktı yolun ucundan / Değneğiyle tutarak toprağın avucundan* (F. N. Çamlıbel). *Bu yeşil musikinin menbaı bir âmânın üflediği bakır borudur* (Ahmed Hâşim).

— Huk. *Âmâlar,* imzaları usulüne uygun şekilde tasdik edilmedikçe, yahut imza ettikleri zaman muamelenin metnini bildikleri sabit olmadıkça, böyle bir belge ile borçlandırılmazlar. (Borçlar kn. md. 14).

◆ **Âmâlık** i. Körlük. (M)

—AMA— ve **—EME—,** ek. Dil bil. [Olumsuz, iktidarî eki]. Aslı *u-* muktedir olmak yardımcı fiilinin olumsuz şekli uma-, zamanla esas fiili yardımcı fiile bağlayan -a, -e zarf-fiil eki ile kaynaşarak -ama-, -emeşeklinde bir ek haline geldi: *yap-a u-madım* >*yapamadım, gel-e u-madım*> *gelemedim.* (M)

AMÂ i. (ar. *ᶜamā*). *Esk.* Körlük: *Feleğin uyûn-ı bî-hisâbına amâ mı târi oldu* (Abdülhak Hâmid). || *Mec.* Manevî körlük, bilmezlik, cahillik.

— Fels. *Amâ-yı idrak. Esk. Felsefede* lâedri, agnosia. *Yeni.* Bilinemeyen. Bk. AGNOSTİSİZM.

— Tıp. *Amâ-yı cibillî. Esk.* Doğuştan körlük. || *Amâ-yı elvan,* renk körlüğü.

◆ **Amî** sıf. Kör. || *Mec.* Cahil. (M)

AMA i. Japonya'da, Buddha rahiplerine verilen ad. (Ama'lar, toplu halde, bir keşişler manastırının yanındaki küçük manastırlarda yaşarlar. Sert kurallara boyun eğer, saçlarını dibinden kazıtırlar.) [L]

AMABİLE zf. (ital. k., sevimlice anlamında). Bir müzik parçasının başına konulmuşsa: **1.** Parçanın tatlı, hoş ve okşayıcı şekilde çalınması gerektiğini; **2.** Hızın *andante* ile *adagio* arasında olacağını gösterir. (L)

ÂMÂC i. (fars. *āmāc*). *Esk.* Nişan alırken hedef olarak kullanılan yer, nişan tahtası: *Seni görmekle işte âmâcım / Yine birçok teessürata...* (Tevfik Fikret). || Saban demiri.

◆ **Âmâcgâh** veya **âmâcgeh** blş. i. Nişan tahtasının konduğu yer, nişan yeri: *Sanki âfâk bir memat âmâc-gâhı olmuş...* (H. Z. Uşaklıgil). || Tasav. Kaderin oklarına hedef olan insanların yaşadığı yer, dünya. (M)

AMACURO, Güney Amerika'da bir çay çığırının bir kısmı; Venezuela ile Guyana (eski İngiliz Guyanası) arasında sınır teşkil eder; 180 km. Orinoco nehri deltasında (*Boca Grande*) Antil denizine dökülür ve adı Venezuela'da bu deltanın bütünü için kullanılır; *Delta Amacuro federal arazisi*'nin nüfusu 34 100 kadardır; merkezi: *Tucupita.* (L)

AMAÇ i. (fars. *āmāc*, nişan yeri'nden türk. *amaç*). Maksat, gaye, ulaşılmak istenilen hedef: *... vatan kurmak emelini amaç edinmiş bir milletiz* (R. N. Güntekin). *Hayatta en yüksek amaç olan erdem, tabiata uygun yaşamadır* (M. Gökberk). || *Esk.* Nişan alırken hedef olarak kullanılan yer, nişan tahtası.

— Dil bil. Amaç kelimesi, *Divanü Lûgat-it-Türk*'te bulunduğu için, Türkçeye mi Farsçadan, yoksa Farsçaya mı Türkçeden geçtiği tereddütlüdür. Osmanlıcada *āmāc* olarak okunur. Bk. ÂMÂC.

— Nükl. Bir parçacık demetiyle bombardıman edilen madde. (Bu bombardıman, amacı meydana getiren çekirdeklere gelen parçacıkların çarpması karşısında oluşan nükleer tepkimeleri incelemek için yapılır.) [L]

Amadas ile Ydoine, fransız macera romanı (aşağı yukarı 8 000 mısra); XII. yy. sonlarında İngiltere'de yazıldı, Picardie'de tekrar gözden geçirildi. Aşk acısıyle çıldıran kahraman teması ilk defa bu romanda işlendi. (L)

ÂMÂDE sıf. (fars. *āmāden*, hazır olmak'tan *āmāde*). *Esk.* Hazır: *... sönmeğe âmâde bir zaafla yanan yeşil bir fanusun renkleri...* (H. Z. Uşaklıgil). *Paşamızın vereceği kararı, şeriat hükmü gibi kabule âmâdeyim* (H. E. Adıvar).

— DEY. *Emre âmâde*, hazır: *Yağ, limon bulunmaması mümkündür ama rakının hangi çeşidini isterseniz emrinize âmâdedir* (R. N. Güntekin).

◆ **Âmâdegî** i. Hazır olma, hazırlık. (M)

AMADE (Albert D'), fransız generali (Toulouse 1856-Fronsac 1941). Özellikle Fas'ta ün kazandı, 1908'de Drude'ün yerine geçerek Kazablanka işgal ordusunun kumandanı oldu. 1913'e kadar Chaouia bölgesindeki (Bk. FAS) karışıklıklara son verdi. Birinci Dünya savaşında, yedek tümenlerden kurulu birliğin başında denize ulaşma planını uyguladı, Arras yakınlarında savaşa girdi (1914). 1915'-te ingiliz yönetiminde Çanakkale*ye sevk edilen fransız birliklerinin kumandanı oldu ve burada uğranılan başarısızlığı sınırlamağa çalıştı. (L)

AMADE (Laszlo), macar şairi (Bös 1703-Fölbar 1764). Askerdi, 1750'de emekliye ayrıldı. İlhamını bazen dinden, bazen din dışı konulardan alan ve zamanında büyük bir ilgi gören bir şiir kitabı bıraktı. (L)

AMADEİ veya **AMADEO** (Giovanni Antonio), lombardiyalı heykeltraş ve mimar (Milano 1447-ay.y. 1522). En ünlü eseri, Bergamo'da Santa Maria Maggiore'deki Colleoni kilisesidir (1476). 1481'de Pavia manastırı inşaatını yönetmeğe başladı. Benedetto Briosco (1491-1498) ile birlikte yapının cephesini süsledi. (L)

AMADEO (Giovanni Antonio). Bk. AMADEİ.

AMADESSOS. Esk. coğ. Anadolu'da Phirigia Salutaris*te bir topluluk. (M)

AMADEUS, Avustralya'nın ortalarında (Kuzey kesimi) bir göl: James Ranges ve Petermann Range denilen dağ sıraları arasında yer alır. (L)

Amadis, librettosunu Quinault'nun, prologunu Lully'nin hazırladığı beş perdelik lirik trajedi. 1684'te Paris operasında temsil edildi ve seksen yedi yıl repertuarda kaldı. (L)

Amadis de Gaula, ispanyolca asıl metni 1508'de Zaragoza'da basılan bir şövalye romanının kahramanı. Castilla dilindeki metni yayımlayan Garcia Rodriguez (veya Ordonez) de Montalvo'nun, XIII. yy. sonunda yaşamış olan portekizli Vasco de Lobeira'ya maledilen daha eski bir metin üzerinde bazı düzeltmelerden başka bir şey yapmadığı anlaşılıyor. Eseri 1540'ta Fransızcaya çeviren Nicolas d'Herberay des Essarts, Picard lehçesinde yazılmış daha da eski bir metin bulunduğunu ileri sürdü. Bununla birlikte, Amadis hikâyesinin daha XII. yy. da İspanya'da yaygın olduğu söylenebilir; öte yandan, büyük ölçüde Bretagne grubu romanlarına bağlandığı da bir gerçektir. Zaten kahramanın uyrukluğu açıkça belli değildir. Bazen fransız, bazen de Gall ülkesindenmiş gibi gözükür. Romanın kronolojisi de daha az karışık değildir. Tek sevgiliye bağlı şövalye ve gezgin şövalyelik örneği olan Amadis, Fransa'nın efsanevî kralı Perion ile Küçük-Bretagne kralı Garinter'in kızı güzel Elisène'in oğludur. Amadis'in gönlünde yaşattığı kadın da, Danimarka kralının kızı Oriane'dır. Onunla evlenebilmek için zaferden zafere koşar; yiğitliği ve yılmazlığı bütün güçlükleri yener ve sonunda Oriane'la evlenir.

Montalvo, 1510'da romana bir ek yazarak, Amadis'in oğlu Esplandian*'ı yarattı. Eserin bütünü Avrupa'nın her yanında büyük ilgi gördü. Fransa'da Henri IV döneminde «la Bible du Roy» (Kralın Kutsal Kitabı) diye anılırdı. (L)

AMADO (Jorge), brezilyalı yazar (Bahia'-da Pirangi 1912). Gazeteci, sonra milletvekili; ilerici fikirleri yüzünden yurt dışına sürüldü (1948-1952); Fransa ve Çekoslovakya'-da yaşadı. Roman ve hikâyelerinde kullandığı sert üslûp, hem gerçekçidir, hem de bir şiir havası taşır. Son hikâyelerindeki mizah, insanları ve günlük hayatı anlatışına yeni bir boyut kazandırır. (L)

AMAGASAKİ, Japonya'nın Honshu adasında, Hyogo idarî bölümünde (*ken*), Osaka koyunda bir şehir; 484 000 nüf. Canlı bir sanayi merkezi: makina sanayii, kimyevî ürünler, cam, iplik. (L)

AMAGAT (Emile Hilaire), fransız fizikçisi (Saint-Satur, Cher 1841-ay.y. 1915). Lyon bağımsız Fen fakültesinde fizik profesörü (1877), Polytechnique okulunda okutman (1883), İlimler akademisi üyesi (1902). Akışkanlar statiği konusunda önemli çalışmalar yanında (sıvı ve gazların sıkıştırılma ve genleşmeleri, doyuran sıvı ve buharların yoğunluğunun tayini), kuvvetli basınç altındaki ergime sıcaklığının değişimleri üzerine bir inceleme de yaptı. (L)

Amadis de Gaula adlı romanın resimlerinden (1508)

AMAGER, Danimarka'da, Ore Sund'da bir ada; iki köprü ile Sjaelland'a bağlanır; 65 km²; 1 160 000 nüf. Ada üzerinde başlıca merkez, Kopenhag'ın güneydoğu banliyösü olan Sundby'dır. (L)

AMAİN dağları, Normandiya ile Perche sınırındadır; en yüksek tepesi 309 m. İçinde çakmaktaşı bulunan kille kaplı bu tepelerdeki büyük su birikintisinden, Loire'a karışan Sarthe, Seine'e karışan İton ve Risle ve Manş denizine dökülen Touques, Dives ve Orne ırmakları çıkar. (L)

AMÂİR veya **AMÂYİR** çoğl. i. (ar. *ᶜimāret* bayındır olmak, mamurluk'tan *ᶜamāir*). *Esk.* Bakılmış, mamur edilmiş yerler. || İmaretler, yoksullara ve özellikle medrese talebelerine yiyecek pişirilen ve dağıtılan yerler, aş evleri. Bk. İMARET.

— DEY. *Amâir-i hayriye. Esk.* Hayır kuruluşları. Yoksullara bakan müesseseler. (M)

ÂMAK i. (ar. *ᶜumk*, derinlik'ten *aᶜmāk*). *Esk.* Derinlikler: *Öyle bir mueneka düşünüyordu ki, onu ta hüviyetinin âmâkına kadar titretsin, hırpalasın ezsin* (H. Z. Uşaklıgil). *Handan birden bire ta âmâk-ı maziden gelen bir sesle* (H. E. Adıvar).

◆ **Âmâkat** i. *Esk.* Derinlik. (M)

AM'AK, Buhara asıllı iranlı şair (öl. 1148). Özellikle mersiye türünde başarı gösterdi; daha çok Maveraünnehir hükümdarı Hıdır ibn İbrahim'in sarayında yaşadı. Firdevsi'-den sonra, Yusuf ile Züleyha efsanesini manzum hale sokan ilk şairdir. (L)

AMAKO, İzumo eyaletinde, Toda'da oturan bir daimyo ailesi (XIV. XVI. yy.). XVI. yy. da Aki Morileri ile devamlı savaş halindeydi. (L)

AMAKSA. Esk. coğ. Anadolu'da Bithynia* bölgesinde bir yer. (M)

AMAKUSA, Japonya'da, Doğu Çin denizinde, Kiusiu adasının batısına düşen adalar grubu: 260 850 nüf. (L)

AMAKUSA TOKİSADA, Shimabara yarımadasındaki hıristiyan âsilerin başı; Japonya'nın Hizen eyaletinden geldi; 1638'de, Arima şatosunun zaptı sırasında öldürüldü. (L)

ÂMÂL çoğl. i. (ar. *emel*, istek'ten *âmâl*). *Esk.* İstekler: *Âmâlinize hizmet, ef'alinize iştirak ediyorum* (Abdülhak Hâmid). || Ümitler: *Benim bütün âmâlim sendedir, avâlimin vahdaniyeti* (P. Safa). [M]

A'MÂL i. (ar. *ᶜamel*, işten *aᶜmāl*). *Esk.* İşler, işlemler: *A'mâl-i süfliyede kullanılan Anadolu ve Rumeli ahalisi bile...* (Ahmed Midhat).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. A'mâl-i erbaa,* matematikteki dört işlem: *A'mâl-i erbaayı öğretmek maarif programının ilk hedefidir* (Atatürk). || *A'mâl-i rüsul,* havarilerin hareketleri. || *A'mâl-i sâliha,* ahirette rahata ermek, sevap kazanmak için yapılan hayırlı işler. || *Defter-i a'mâl.* Bk. DEFTER. || *Kâtib-i a'mâl.* Bk. KÂTİP. || *Taksim-i a'mâl,* iş bölümü: *Avrupa medeniyetinin temeli taksim-i a'mâldir* (Z. Gökalp). [M]

AMAL, İsveç'te (Älvsborg), Vänern gölü

Res. LAROUSSE arşivi

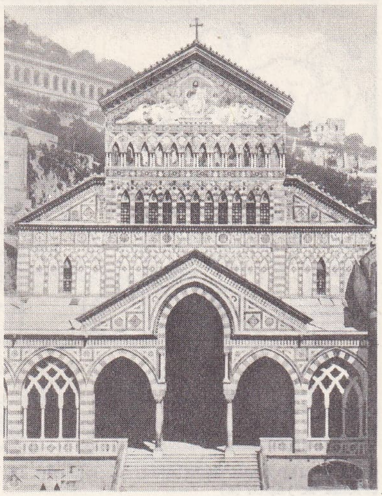

AMALFİ katedralinin cephesi IX. yy.

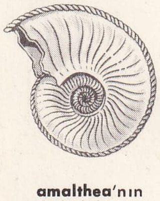

amalthea'nın kabuk kesiti

kıyısında şehir; 9 300 nüf. Eski Dalsland eyaletinin merkezi: Makina yapım atelyeleri. Elektrik fabrikaları. (L)

AMALARİCH, İspanya ve Septimania Vizigotlarının kralı (507-531). Clovis'in kızı Clotilde ile evlendi ve ona zorla aryus dinini kabul ettirmek istedi. Clotilde, kardeşi Childebert'i yardıma çağırdı. Amalarich Narbonne'da yenildi ve Barcelona'da öldürüldü. (L)

AMALARİUS (Metz 770'e doğr.-ay.y. 850'e doğr.), Trier piskoposu (811) ve dinî tören uzmanı. 813'te İstanbul'da büyükelçi; Aachen konsülünce (816-817) kabul edilen kilise kurallarının başlıca hazırlayıcısı. (L)

AMALAKA i. (*Emblica myrobolan* meyvasının sanskritçe adı). Hindistan'da, eğri-çatılı tapınakların (*çikhara*) çatılarına konulan yastık taşı biçiminde bir süs. (Aynı zamanda yerli kuyumculukta da kullanılır.) [L]

AMALASONTE, Büyük Theodorich'in kızı ve Athalarich'in annesi; Athalarich'in küçüklüğü sırasında onun yerine naiplik etti (526-534). Romalı Cassiodorus'u başbakanlığa getirdi, sanat ve edebiyatı korudu. Kocası ve kuzeni Theodahad tarafından tahttan indirildi ve 535'te Bolsena'da boğduruldu. (L)

AMALAT i. Fas'ta idarî bölüm; bir amel* tarafından yönetilir. (L)

AMÂLE i. (ar. *ᶜamel,* iş'ten *ᶜamâle*). *Esk.* İşçilere, ırgatlara ödenen gündelik ücret. (M)

AMALES, Got'ların en soylu ailesinin adı; Büyük Theodorich de bu ailedendi. (L)

AMALFİ, İtalya'da, Napoli Campainası'nda (Salerno eyaleti), Salerno körfezi kıyısında kasaba; 7 200 nüf. IX. yy. da amfiteatr şeklinde kurulmuş olan kasabanın yukarısında, norman üslûbundaki büyük katedral yükselir; bronz kapıları 1066'da Bizans'tan getirildi; Giulio di Stefano manastırı (1103).

● *Tarih.* Amalfi, VI. yy. da Ostrogotlardan kaçan mülteciler sayesinde canlı bir şehir haline geldi. Bizans'a bağlı olan şehir, Güney İtalya ile Bizans imparatorluğu arasında başlıca alışveriş merkezi oldu. Lombardlar Amalfi'ye saldırdılarsa da sonuç alamadılar; daha sonra Salerno limanını kurarak karşısına tehlikeli bir rakip çıkarttılar. Püskürtülen Lombardlar, Sicard dükasının kumandasında tekrar geldiler ve şehri yağma ettiler (836). Amalfi intikamını 839'da aldı: Lombardların zayıf düşmesinden ve Bizans'ın uzaklığından faydalanarak bağımsız bir cumhuriyet oldu. Müslüman Araplara karşı erkenden (IX. yy.) harekete geçti ve Bizans imparatorunun yardımından faydalandı. Fakat deniz ticareti gereklerine uyarak Müslümanlarla «dine aykırı» bir anlaşma yaptıysa da sonunda papanın isteği üzerine bundan vaz geçti. X. yy. da Amalfi'nin Doğu Akdeniz'deki ticareti çok büyük bir gelişme gösterdi. Şehir önemli bir medeniyet merkezi haline geldi; gemicileri mıknatıslı pusulayı mükemmelleştirdiler. Deniz ticaret hukukuyle ilgili kanunları da sonraları başka milletler tarafından benimsendi; Hospitaliers tarikatı ile Saint-Jean şövalyeleri tarikatını da Amalfililer kurdular. Amalfi en parlak devrine XI. yy. başında ulaştı. Fakat bu yüzyıl ortasında, Normanlara boyun eğmek zorunda kaldı. Şehir için gerileme devri başladı. Bundan sonra Bizans ve onun venedikli müttefikleriyle didişmeğe başladı, imtiyazlarını kaybetti. 1131'de Sicilya krallığına katıldı. 1135 ve 1137'de Pisa tarafından tahrip edildi. (L)

AMALGAM i. (lat. *amalgama*'dan fr. *amalgame*). Kim. Civa ile bir başka metalin alaşımı. ‖ *Mec.* Ayrı cinsten unsurların karışımı.

— ANSİKL. Dişçilik. *Amalgam,* diş hekimliğinde civa ve bakır veya civa, gümüş ve kalay bileşiği halinde dolgu maddesi olarak kullanılır. Eskiden üçlü bileşiğin içinde yüzde 5 altın karıştırılarak dörtlü bileşiği kullanılırdı. Altın amalgamı yaldızcılıkta, bismutunki sırcılıkta ve kalayınki de aynacılıkta kullanılır. (M)

AMALİAS, Yunanistan'da, Mora'nın kuzeybatısında (Elide nomos'u) şehir; 15 200 nüf. (L)

Amalienborg, Kopenhag'da, kralın oturduğu rokoko üslûbunda saray. (L)

AMALİKA (Amalık, Amalek, İmlik de denir), Sina yarımadasının Medyan, Mısır, Kızıldeniz ve Juda ile sınırlanmış bölgesinde yaşamış göçebe ve yarı efsanevî bir kabile. Bunlar, Mısır'dan göç etmiş olan İsraillileri devamlı baskınlarla rahatsız ettiklerinden, düşmanlık sembolü olarak gösterilir. Bu yüzden Juda kavmi, Amalikalılara soydan düşmanlık beslediler. M.Ö. 1000 Yıllarında kral Saul devrinde, bu kavme karşı seferler düzenlendi. Kral Davud (M.Ö. 1000'den sonra) zamanında da savaşlar devam etti. Ancak kral Hiskia (M.Ö. 700) onları yok etmeği başardı. Arap tarihçilerinden Temim, Cedis, Tasm, Amelikalıları, Âd ve Semud gibi Birinci devir arapları, yani Arab-ı Baide (soyu tükenmiş) sınıfına koyarlar. İncil'de de bu kabile hakkında bilgi vardır.

◆ **Amalikî** sıf. Amalika kavmine mensup olan. (M)

AMALRİCUS II, Kıbrıs ve Kudüs kralı (1197-1205) [1144'e doğr.-Akra 1205]. Enerjik ve becerikli bir yöneticiydi. Kıbrıs beyliği, kardeşi Gui'den miras kaldı (1194); krallık tacını giydi, Conrad de Montferrat ve Henri de Champagne II'nin dul karısı İsabella I ile evlenerek Kudüs tahtını da elde etti. Beyrut'u Müslümanlardan geri aldı, Mısır'ın eyyubî sultanı El-Malik el-Âdil ile yapılmış mütarekeyi yeniledi. Ölümünde, Kudüs tahtı, Conrad'la İsabella'nın kızları Marie de Montferrat'ya, Kıbrıs tahtı ise ilk karısı İsabella d'İbelin'den olan oğlu Hugues I'e kaldı. (L)

AMALRİCUS I (1135-1174), Kudüs kralı (1163-1174), Anjou kontu ve Kudüs kralı Fulk V ile Kudüs kraliçesi Melisinda'nın ikinci oğlu. Kardeşi Baudoin III'ün yerine geçti. Halep ve Şam atabeyi Nureddin'e karşı yılmadan savaştı ve Mısır'a müdahale etti (1167). İlk evliliğinden sonra, imparator Manuil I'in torunu Maria Komnena'yı aldı, böylece Bizans'la olan ilişkilerini kuvvetlendirdi ve imparatorla Türklere karşı bir antlaşma imzaladı. (L)

AMALTEİ, Friuli asıllı bir italyan ailesinin adı. XV. ve XVI. yy. da birçok şair ve bir hekim yetiştirdi. (L)

AMALTHEA i. Zool. Antiller'de yaşayan bir deniz yumuşakçası. Koni biçiminde, kalın ve pürtüklü olan kabuğu bir kapakçıkla kapanmıştır. Kireçli bir yapışkanla bir yere tutunarak veya boş bir kabuğun oyuğuna saklanarak yaşar. (Amaltheidae familyasının örnek hayvanı.) [L]

AMALTHEİA. Yun. mit. Girit'te bir mağarada Zeus'u emziren keçi. İki yavrusu ile birlikte yıldız mertebesine yükseltildi, boynuzlarından biri bereket boynuzu oldu. (L)

AMAMİ GUNTO, Japonya'da, Ryu kyu adalarının kuzeyinde bulunan adalar grubu; 219 000 nüf. (L)

AMAMİ OŞİMA, Ryu kyu adalarının kuzeyinde bulunan adalar grubu; 108 000 nüf. Ton balığı avcılığı. (L)

AMAN i. (ar. *emn,* emniyette olma'dan *emân* veya *amân*). *Esk.* Korkusuz olma, kendini emniyette hissetme. ‖ Affetme, bağışlama.

— ÇEŞ. DEY. *Aman aman,* bir şeyden çok şikâyet edildiği zaman: *İstemem, aman aman bırak!.* Fazla üzüntüde, of of! anlamında: *Yar üstüne yar sevmek aman aman / Ateşten gömleğimiş* (Orhan Veli). Alay maksadıyle: *Ne kadar kızardın aman aman / Neden öyle başına çıktı kan* (Muallim Naci). Çok güzel anlamında: *Pek aman aman bir şey mi?* ‖ *Aman aralık vermemek,* rahat nefes aldırmamak: *... durup dinlenmek bilmeyen aman aralık vermeyen, kafa, yürek demeyip dişleriyle kemirip ezip geçen çarh...* (H. E. Adıvar). ‖ *Aman bırakmamak,* kurtuluş imkânını ortadan kaldırmak: *Hastalık aman bırakmadı* (K. Tahir). ‖ *Aman bulmak,* kurtulma imkânı elde etmek, kaçmak: *Zavallının deşilen karnı sağlam altı çeki odun yutar da biraz sancıdan bulurdu aman* (Mehmed Akif). ‖ *Aman derim,* bir işin yapılmasından önce üzerinde düşünülmesini öğütleyen bir deyim. ‖ *Aman dilemek* (*taleb etmek, istemek*), teslim olmak, affedilmeği istemek: *Son günü Urum Hakan aman diledi* (Salahattin Batu). *Aman taleb edip onu imanda buldum* (Z. Gökalp). ‖ *Aman diletmek,* aman dileyecek bir vaziyete getirmek, mağlup etmek: *Saltuk bey Osman beyi Edirne'ye davet edip beline gayret kemerini kuşatırken, mağlub edip aman dilettiği bir tekfuru...* (N. Araz). ‖ *Aman vermek. Esk.* Müslümanların dinleri dışındakilere bazı haklar tanıması. Bk. ANSİKL. ‖ *Aman (zaman) vermemek,* müsaade etmemek, müsamaha göstermemek: *Mutfağın havası, Rabia'nın yakınlığı, içindeki aman vermeden çarpışan zıt kuvvetler...* (H. E. Adıvar). *Yunanlıların kafasını bir kabus gibi saran «megalo fikir» aman zaman vermeyen cehennemi bir neşriyat hareketinden doğdu* (Yahya Kemal). ‖ *Amana düşmek,* teslim olmak, hayatından endişe edip af istemek: *Yunan'ı bugün Anadolu'da cephe önünde aciz, cephe arkasında korkak, amana düşmüş görüp te...* (Yahya Kemal). *Bir işaret etsem amana düşecek* (Ahmed Midhat). ‖ *Amana getirmek,* boyun eğdirmek: *Tutkunluk, kıskançlık, dargınlık, amana getirme fikri...* (Ahmed Rasim). ‖ *[Birinin] Amanında olmak,* nüfuzlu bir kimsenin koruyuculuğu altında bulunmak, korunduğu için zarar görmemek. ‖ *Aman-name,* aman verildiğini bildiren kâğıt: *Berkuk ona bir aman-name ile 50 000 dirhem göndermişti* (Ş. Tekindağ). Bk. ANSİKL.

— Ask. tar. *Aman-name,* bir kimseye aman verildiğini belirten kâğıt. ‖ Sefere çıkan osmanlı padişahlarına teslim olan kale ve şehir halkına dokunulmayacağına dair verilen söz veya yemin. (Örnek: «Ben ulu padişah ve ulu Şehinşah Sultan Mehmed Han bin Sultan Murad Hanım. Yemin ederim ki yeri ve göğü yaratan perverdigâr hakkıyçün ve Hazret-i Resul aleyhisselatü vesselâmın pâk ve münevver ve mutahhar ruhiyçün ve yedi mushaf hakkıyçün ve benim başım içün ve oğlancıklarım başıyçün ve kuşandığım kılıç hakkıyçün...»)

— Denizc. XVI. ve XVII. yy. Avrupası'nda, yelkenli gemilerin palanga iplerine verilen ad.

— Din tar. *Aman töreni,* Askerlerin gözü önünde yapılan bu törende şefin ayakları dibine silâhlar konur ve bir boğa art ayakları kesilerek kurban edilir, teslim olma şartları bundan sonra görüşülürdü. ‖ *Aman vermek,* müslümanların idareleri altındaki müslüman dininin dışında kalan herkese (o günün deyimiyle kâfirlere) verdikleri güvenlik ve hayat hakkı. Aman verilmiş reaya resmî makamlar tarafından korunurdu. Kadınlar ve esirler de dahil, her müslüman bir kafire aman verebilirdi. Hz. Muhammed'in «en hakir bir müslüman tarafından aman verilmiş bir kafirin korunması bütün müslümanlara borçtur» dediği rivayet olunur. İslamî bir inanışa göre harpte aman dileyen düşmanın hayatı bağışlanır.

— Esk. huk. *Amân* veya *eman,* düşmana emniyet altında olduğuna dair verilen söz veya yapılan işaret. Aman çeşitli şekillerde olur: *Amân bil kinâye,* işaret veya davet gibi şekillerde. ‖ *Amân bil kitâbe,* yazılı olarak. ‖ *Amân-ı âm,* genel olarak. ‖ *Amân-ı hâs,* düşmandan bir veya birkaç kişiye. ‖ *Amân-ı muvakkat,* belli bir süre için. ‖ *Amân-ı müebbed,* devamlı olarak sulh yapmak anlamına gelir. ‖ *Amân-ı sarih,* açık bir tabirle aman vermek: *Siz emninsiniz, sana amân verdim.*

Foto. Sommer (LAROUSSE)

— Folk. *Aman değirmenci,* Trakya'da (Kırklareli, Lüleburgaz), düğünlerde, kına gecelerinde genç kızlar ve özellikle kadınlar tarafından oynanan türkülü bir halk oyunu. İki kadın tarafından oynanır. Kadınlardan biri değirmenci olur, diğeri buğdayını öğütmek için değirmene gelmiş bir kadını temsil eder. Oyuncular söyledikleri türkünün ritmine uyarak taklitli bazı hareketler yaparlar. ‖ *Aman madam hoşgeldin,* Konya ilinde kaşıklarla oynanan bir halk oyunu.

— Tekst. Özellikle Halep'te dokunan bir pamuklu kumaş.

◆ Ünl. (*Aman* kelimesi, Türkçede ünlem olarak çeşitli anlamlarda kullanılır.) Yardım isteme: *Aman beyefendi, ne olursa senden olur bize bu iyiliği yap!..* (B. Felek); — *Korku: ... yolcu telaş gösterir «aman evlâd yavaş dikkat»* (R. N. Güntekin). *İçeriden Türkçe, Fransızca «ay aman! O nedir? Ne oluyoruz?» gibi dehşet ve hayret ifade eden...* (H. R. Gürpınar); — Telaş: — *Aman görmesin beni, tanır, çabuk geçelim* (R. H. Karay). *Aman çabuk olun, ayak sesi var!* (Namık Kemal); — Rica, yalvarma: *Rakım, Penbe'nin eteğini yakaladı: — Aman gitme Rakım'ın şekerparesi ... Cücenin karabiberi diyordu* (H. E. Adıvar). *Aman Hocam canım hocam! Mollalarını al da gel* (N. Araz); — Özür dileme: *Etin kemiği bıçakları kayıp, bizim sigortacının göğsüne fırlamaz mı — Aman kaza! Affedersin!* (B. Felek); — Öfke: *Ayol itmesene! Sen de... Aman bu erkekler* (B. Felek); — Beğenme: — *Aman sen bu gün ne kadar tatlısın yahu! deyince — Çeşnim helâldir!.. diye...* (B. Felek); — Beğenmeme: *Aman ne aç gözlü adam! Tam saatinde geldi, daha fazla gecikmeğe tahammül edemedi* (B. Felek); — Usanç: — *Hadisene, aman ne ağır kanlı adamsın...* (B. Felek). *Şeyhinin onu kırk gün kazanlarda kaynatıp sonra «Aman! Hâlâ dünya kokuyorsun» dediği demler...* (N. Araz); — Nazlanma: *Nasılsın kız? diye yanağını makasladım. «Amaaannn» diye çekildi* (K. Tahir).

◆ **Aman Allah (Yarabbi)** ünl. (Türkçede *aman* kelimesi Allah ve Yarabbi kelimeleriyle birleşip çeşitli anlamlar kazanır.) Şaşma: *Ya define meselesi? Aman Yarabbi! Ne hikâyeler bunlar nasıl da icat etmiş...* (R. H. Karay). *Hele tramvaylar... Aman Yarabbi!.. Bunlar nasıl şeylerdi?* (Ömer Seyfeddin); — Üzülme, acı duyma: *Toprağa gömüldüğü gün... Aman Yarabbi ne acı, ne yaban bir tesadüf...* (Y. Z. Ortaç); — Beğenmeme: — *Aman Allah. Kadın sen ne kötü şeysin!* (B. Felek); — Korku: *O kapı çat kapanır. O pencere küt örtülür. Herkes, aman Allah! Gizli birşey dönüyor* (A. K. Tecer). *Aman Yarabbi! Demek saadeti bu kadar küçük bir şeye merbuttu* (H. Z. Uşaklıgil); — Usanç: *Aman Allah al başımdan sevdayı / Genç yaşımda zindan ettin dünyayı* (Türkü). *Aman Allah'ım, ne çok bilmiş şey!* (H. R. Gürpınar).

◆ **Amanın** ünl. (Türkçede ünlem olarak çeşitli haller ifade eder). Telaş: *Hoca daha sözünü bitirmeden ninemiz «Amanın dostlar»...* (N. Araz); — Şaşma: *«Amanın, ben bu hikayı nasıl da sezemiyorum diye tasalanıp duruyorum* (B. Felek); — Şikâyet: *Amanın efendim, güveyi olacak şu herif, isteye dileye aldığı hanımı şimdi istemiyor* (Şinasi); — Korku: *... kalkarken bir feryat: — Amanın beni çıkarın! Gidemem, vallahi gidemem... Ölüm gider ayol* (B. Felek). *Amanın bu kız deli mi oldu, nedir?* (Sabahattin Ali).

◆ **Amansız** sıf. Öldürücü: *En kuvvetliler bile bir iki sene dayanabildikten sonra bu amansız mikroptan yakalarını kurtaramazlar...* (Sabahattin Ali). ‖ Müsamaha göstermeyen, affetmez: *Tecrübesizliğimin amansız olduğu bir yaştaydım* (A. Ş. Hisar). ‖ Rahat vermeyen, uğraştırıcı: *Bir taraftan iki amansız rakibini kandırmak için...* (H. R. Gürpınar). *... ne siyasî partilerin sinsi ve amansız didişmeleri, ne tarih...* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Mahveden, bozan: *Ahlâk bozukluğu [...] amansız bir hastalık imiş* (H. R. Gürpınar). ‖ Çok şiddetli, şifasız: *İkisi de beni amansız bir ateşle seviyorlar* (H. R. Gürpınar). *... doğudaki kale kapısından küffar üstüne amansız huruçlar yapıyorlar...* (N. Araz). *Amansız bir karayel esiyordu* (Y. K. Karaosmanoğlu).

◆ **Amansızca** zf. Müsamaha etmeden: 1908 *Meşrutiyetinin ilk günlerinde Paris'te, İttihad ve Terakki'yi amansızca tenkid eden bir vatandaş...* (F. R. Atay). [M]

AMAN i. (fr. *amant,* eski fr. ismi fail *amer'*den, sevmek). Evli olmadığı bir kadının dostluğuna mazhar olmuş kimse. (Bu kimse kadın olunca aman yerine metres kelimesi kullanılır.) [L]

A-MAN, II. yy. çin kaynaklarında İran bölgesine, özellikle İran Azerbaycanı'na verilen ad. (M)

AMAN (Theodor), romanyalı ressam (Craiova 1831-Bükreş 1891). 1855'te Paris'e gitti, Thomas Couture ve Courbet'in etkisinde kaldı, memleketinde modern sanatın öncüsü oldu. (L)

AMANA, A.B.D.'de (Iowa), Des Moines'ın doğusunda bir köy. 1855'te Almanya'da ortaya çıkan bir mezhep mensuplarının kurduğu topluluğun merkezi. (L)

AMANCE, Doğu Fransa'da nehir. Bassigny'de doğar ve Jussey'de Saône'a (sağ kıyı) dökülür; 40 km. Paris'ten Belfort'a kadar tren yolu. Amance vâdisini takip eder. Aube'un bir kolu da bu ismi taşır. (L)

AMAND (Henri), XVIII. yy. fransız mobilya ustası; 1749'da ustalığa yükseldi. Yaptığı sandalye ve koltuklar, çizgilerinin inceliği ve nispetlerinin güzelliği ile dikkati çeker. (L)

AMAND (Jacques François), fransız ressam ve gravürcüsü (Paris 1730-ay.y. 1769). Roma armağanını aldı (1756), Kraliyet akademisi üyesi oldu (1767). *Elma Satıcısı* tablosuyle tanındı. (L)

AMANDUS (Aeneus Salvius), Diocletianus'un generali. 285'te Galya'da imparator unvanını aldı ve memleketi yakıp yıkan galyalı köylülerin (Romalılar bunlara bacaudae derlerdi) başına geçti. 286'da, Maximianus hepsini (bu arada Amandus'u da) kılıçtan geçirdi. (L)

Amani i. Folk. Zonguldak ilinin Safranbolu ilçesinde oynanan bir halk oyunu. (M)

AMAN-JEAN (Edmond), fransız ressamı (Chevry-Cossigny 1860-Paris 1936). Georges Seurat'nın dostuydu, ılımlı bir divizyonizm (yeni empresyonizm) uyguladı. Kadın portreleri (*Mlle Poncet, Mme de la Baume*), günlük hayattan sahneler (*Sır, Bekleyiş*) ve süsleme resimleri (Sorbonne'da *Element'ler*) yaptı. Fransız Modern Sanat müzesinde eserleri vardır. (L)

AMA NO HAŞİDATE, Japonya'da, Hondo adasında (Kyoto ili), çamlık bir dil. Japonya'nın üç «ünlü manzara» sından (*sankei*) biridir. (L)

AMA NO İVA, erkek kardeşi Susanoo'dan hakaret gören Japon Güneş tanrıçası Amoterasu'nun çekildiği mağara. (L)

AMANOS dağları, Güney Anadolu'da bir dağ sırası. Domuz burnu ile Âsi ırmağı ağzı arasında Akdeniz kıyısı üzerinden yükselerek kuzey-kuzeydoğu yönünde Maraş yakınına (Aksu yarma vâdisi) kadar uzanır. Amanos dağları, güneyde Âsi aşağı çığırı ile Akra dağından ayrılır, Antakya ile Maraş arasında uzanan oluk şeklindeki çukurun batısında dik yamaçlarla birden yükselir. Batıda ise İskenderun körfezi kıyılarına yüksekten bakar, daha kuzeye doğru da, Dörtyol-Toprakkale arasındaki dar bir oluk ile Misis tepelerinin uzantısından ve nihayet Ceyhan vâdisiyle Orta Toroslardan ve öncülerinden ayrılır. Amanos dağları uzun (180 km.), fakat oldukça dar (kuzeyde 30, güneyde 20 km.), orta yükseklikte olmakla beraber çok devamlı; geçitleri az bir duvar gibidir. 2 000 m. yi aşan tepelere kuzey yarısında rastlanır (en yüksek doruk Dörtyol doğusunda Mığır tepesi, 2 262 m.); güney yarısında ise 1 800 metreyi geçmez (İskenderun doğusunda Daz dağı ve Alma [Elma] dağı ile Antakya batısında Kızıldağ). Başlıca geçitleri İskenderun-Antakya caddesinde Belen geçidi (bunun Amik ovasına açılan doğu kesimine Top boğazı denir) ile Adana-Gaziantep yolunda Gâvur dağı geçididir; Gâvur dağı geçidinin biraz kuzeyinde Osmaniye-Fevzipaşa demiryolunu Bahçe tüneli keser. Amanos dağlarında, bu yolların takip ettiği geçitlerden başka, birtakım patikaların aştığı yüksek beller de vardır.

Bir yandan, Akra dağı ile beraber, Kıbrıs'taki relyef çizgilerine, öte yandan da, Torosların dış çizgilerine (Güneydoğu Toroslar) bağlanan Amanos dağlarının yapısını, kuzey kesiminde daha çok paleozoik kayaçlar (permokarbon şistleri, kısmen Trias ile örtülü), orta kesimde Kretase-Eosen kalker ve flişleri, güneyde ve kısmen de kuzeyde yeşil kayaçlar (serpantin, gabbro v.b.) teşkil eder. Her iki kenarda da miyosen deniz kalker ve marn'ları uzanır, birkaç yerde ise bazalt lavları görüntülerine rastlanmaktadır. Amanoslar özellikle Akdeniz'e bakan yamaçlarda (900 m. ye kadar) kışın yapraklarını dökmeyen çalılar (maki) ve bunlar arasında yabanî zeytin ağaçları, yükseklerde yer yer sıklığını koruyan kızılçam, meşe, gürgen ve daha yukarılarda kayın ormanları ile kaplıdır; içeriye bakan yamaçlarda bitki örtüsü yer yer ortadan kalkmış bulunmaktadır. Amanos dağlarında krom, demir ve manganez gibi maden damarlarına rastlanır. Bu dağlar, eteklerinde tarla ve bahçeler için önemli su deposu teşkil ederler. Amanos adı çivi yazıtlarında Khamanu şeklinde geçer. Bugün halk arasında genel ad yerine mahallî adlar kullanılır: Gâvur dağı, Akma dağı (Süryanice'de «kara» anlamına gelen ukkâma adından bozma Lûkkâm dağı adıyle bağlantılı), Karadağ, Alma dağı, Kızıldağ gibi. Amanosların bütününe verilmek istenmiş olan Nur dağları adının, Misis güneyindeki aynı adı taşıyan dağ ile karışma tehlikesi vardır. Amanos dağlarının kuzey kısmı, Adana, Maraş ve Gaziantep illeri arasında bölünmüştür; güney yarısı ise, bütünüyle, Hatay ili topraklarında yer alır. (M)

AMANOS kapıları (*Amanides Pylai* veya *Portae Amani montis*). Esk. coğ. Hatay'da Amanos dağlarındaki geçitlerin adı. Bunların en tanınmışı, ilkçağ yazarlarının «*Suriye kapıları*» dedikleri ve bugün İskenderun-Antakya yolundaki Beylan geçididir. *Demirkapı* ve *Karakapı* da bu geçitlerdendir. Anadolu, Suriye ve Mezopotamya arasında en önemli ulaştırma yolları bu boğazlardan geçerdi. Tarihte de İskender'in ve Haçlılar'ın büyük istilâ orduları Suriye'ye gitmek için buradan faydalandılar. (L)

AMAN PEHLİVAN, Timur'un yakın adamlarından (XIV. yy.). Timur onu Arlat Beyi Turmuş Arlat üzerine gönderdi. Aman Pehlivan, Turmuş'u Batı Türkmenistan'a kovaladı. Orada yakalayarak başını kesti ve Timur'a götürdü. (M)

AMENTEA, İtalya'da, Kalabriya bölgesinde Cosenza eyaleti. Tireniyen denizi üzerinde küçük liman; 12 000 nüf. (L)

AMANULLAH HAN, Afganistan emîri (öl. Zurich 1960). 1919'da ölen afganistanlı Habibullah Hanın oğlu. Habibullah'ın yerine geçen kardeşi Nasrullah'a karşı ayaklandı, onu hapsetti ve iktidara geçti. İngiltere'nin Ravalpindi antlaşması (8 ağustos 1919) ile Afganistan'ın bağımsızlığını tanımasını sağladı, Avrupa devletleri ile ilişkiler kurdu ve 1923'te kral unvanını aldı. 1923'te bir Anayasa ve 1924'te bir idare kanunu kabul etti. Afganistan, Türkiye ve İran gibi Avrupa'ya, özellikle Fransa'ya öğrenciler yolladı, askerlik yoklamalarını bir düzene soktu, eğitimi yaymak için tedbirler aldı, birden fazla kadınla evlenmeyi kaldırmak istedi, kıyafetleri değiştirdi. Bu reformcu çabalar birçok isyanlara yol açtı. 1929'daki bir isyan sonucu, Amanullah Han tahtını bırakmak zorunda kaldı. Yerine isyan hareketlerini düzenleyen yeğeni Nadir Han geçti. (L)

AMANUS. Bk. KIZILDAĞ.

AMAPA toprağı, Brezilya'da, Amazon ırmağı ağzının kuzeyinde yer alan bölge; 140 276 km²; 97 000 nüf. Merkezi *Macapa.* 1946'da Serra do Navio'da bulunan ve üretiminin üçte biri A.B.D.'ye ihraç olunan manganez yataklarının işletilmesi, nüfusun buraya yığılmasına, hayvancılığın gelişmesine ve kauçuk, kahve, kakao, biber üretiminin yayılmasına yol açtı. Amazon deltasındaki Porto Santana'dan bu bölgeye bir demiryolu döşendi. Burada ayrıca önemli demir yatakları da bulundu. Amapa ve Guyana arasındaki sınır, Brezilya ile Fransa arasında bir anlaşmazlık konusu oldu. (L)

ÂMAR veya **ÂMARE** i. (fars. *āmār*). *Esk.* Hesap, tahmin ‖ Dikkatle bakma, araştırma, tetkik, teftiş.

◆ **Âmaregir** i. Hesap yapan kimse, muhasebeci, sayman. (M)

A'MÂR çoğl. i. (ar. *ʿömr,* yaşanılan müddet'ten *aʿmār*). *Esk.* Yaşanılan zamanlar, hayatlar. ‖ Hakkıyle geçirilen ömürler. ‖ Yaşlar.

— DEY. *A'mâr-ı beşer. Esk.* İnsan ömrü:

Edmond **AMAN-JEAN**
Seurat'nın eseri
Clarck koleksiyonu,
New York

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

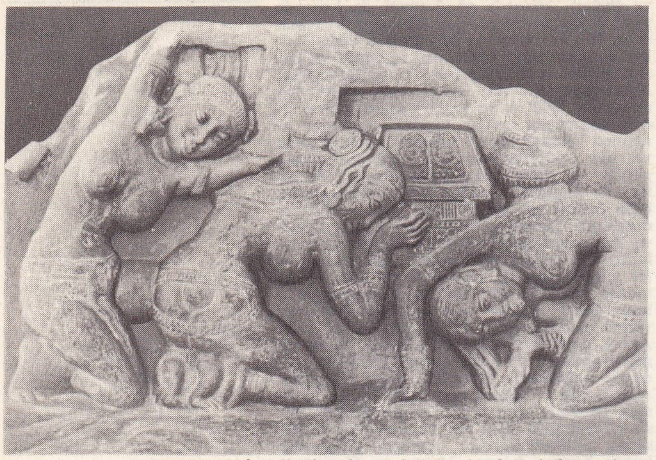

AMARAVATİ
Buddhapada tapınağından parça (Madras müzesi), Hindistan

A'mâr-ı beşer hergün herdem bulur noksan (Recaizade Ekrem). [M]

AMARA, Irakta, Dicle üzerinde şehir: 53 300 nüf. Tarım ürünleri pazarı (hurma, pirinç, darı, susam. — *Amara livası* 18 377 km²; 346 700 nüf. (L)

AMARAK çiçeği. Bk. ORİGANUM.

Amarakoşa, Amarasinha'nın hazırladığı sanskrit sözlüğü. (L)

AMARAKUS i. (fr. *amaracus*). Bot. Yuvarlak, bütün ve küçük çiçekli ağaçcık; eskiden süs ağacı olarak dikilirdi. (L)

AMARAL (Tarsila DO), brezilyalı kadın ressam (Sao Paulo 1897). Paris'te Fernand Léger'in öğrencisi oldu, yurdunda uluslararası öncü fikirlerin yayılması için çalıştı. Desen bakımından senteze daha çok yer veren, renk bakımından açık ve canlı olan folklordan ilham almakla birlikte gerçekçilikten de ayrılmayan tabloları *Pau Brasil* ve *Antropofagia* adlarını taşıyan bir dizi meydana getirir (Sao Paulo müzeleri; Grenoble müzesi). [L]

AMARANTHACEAE çoğl. i. Bot. Bk. HOROZİBİĞİLLER.

AMARANTİT i. (fr. *amarantite*). Hidratlı tabiî demir sülfat. (L)

AMARANTUS i. Bot. Bk. HOROZİBİĞİ.

— Kim. Yün boyamada kırmızı boya olarak kullanılan, pamuğu koruyan ucuz bir azoik boya. (Bazı besin maddelerinin boyanmasında kullanılmasına da izin verildi.) [L]

AMARAPURA, Birmanya'da, Irrawaddy ırmağı kenarında, Mandalay'ın güneyinde bir kasaba; 8 000 nüf. İpek dokumacılığı. 1783'te kral Bodopaya tarafından kurulan şehir, 1856'ya kadar Birmanya krallığının merkezi oldu, bu tarihten sonra, kral Mindon, Mandalay'a yerleşti. (L)

AMARASİNHA, IV. yy. sonunda yaşamış hint şairi, sözlükçü ve devlet adamı. *Amarakoşa*'nın yazarı. (L)

AMARAVATİ (Tanrı İndra'nın oturduğu yerin adı), Hindistan'ın güneydoğusunda, arkeolojik bir Buddha bölgesi. Andhra'lar krallığı içindeydi (M.Ö. I. yy. M.S. III. yy. sonu veya IV. yy. başı arasında). Burgess tarafından kazısı yapılan ve incelenen büyük bir stûpa'da, çok sayıda yapılmış kabartmalar bulundu. Bunlar bugün Madras müzesinde ve British museum'dadır. Birçok devirlere ayrılan, Karli ve Kanheri kabartmalarıyle yakınlığı görülen çok güzel bir üslûbun örnekleri buraya komşu olan Ghantaçala, Jaggayyapeta, Nagarjunakonda ve Goli bölgelerine de yayılmıştır. (L)

AMASİS'in, üzerinde Athena ve Poseidon'un resimleri olan bir vazosu, Bibliothèque nationale, Paris

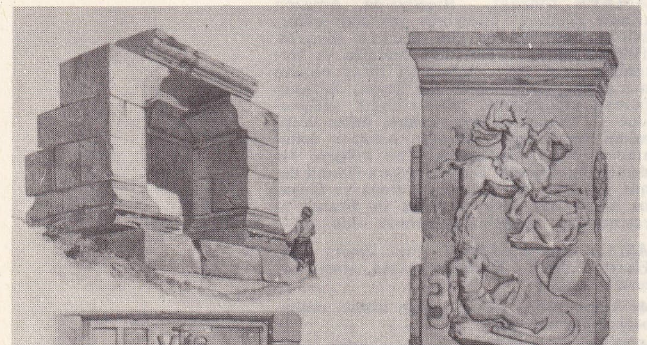

AMASRA
Amastris sarayından kalıntılar. Cenovalı armaları heykel altlığı. (Xavier Hommoire de Hell'den.)

AMARE, Irak devletinin Basra iline bağlı bir sancak ve merkez şehri. Dicle nehri kıyısında ve XIX. yy. da kuruldu. Şehrin 10 000 ve livanın 300 000 kadar nüfusu vardı. Osmanlı imparatorluğu zamanında mutasarrıflık iken 1918'de kaybedildi. (M)

AMARE i. Bk. ÂMÂR.

AMARELO i. Ormanc. Brezilya menşeli Euxylophora paraensis'in tahtası. (Sedefotugiller.) [*Eşanl.* BREZİLYA ŞİMŞİRİ.] (L)

AMARİ (Michele), italyan şarkiyatçısı ve siyaset adamı (Palermo 1806-Roma 1889). Birçok defalar İtalya'da Burbonlar ile mücadele ederek Fransa'ya kaçtı. Arapça öğrendi, Sicilya'daki arap devri tarihini inceledi ve Pisa, Floransa şehirlerinde Arapça profesörlüğü yaptı (1859). Sonradan Eğitim bakanı da oldu (1862-1864). *Storia dei Musulmani di Sicilia* (Sicilya'daki Müslümanlar Tarihi, 4 cilt 1854-1873), Sicilya'nın coğrafya, tarih ve bibliyografyası hakkında yazılmış arapça metinleri toplayan *Biblioteca Arabo-sicula* (3 cilt 1857-1877), *I Diplomati Arabi del Archivio Florentino* (Floransa Arşivindeki Arapça Yarlıklar, 1863) ve İdrisî coğrafyasına dayanarak C. Schiaparelli ile çıkarttığı *L'Italia Descritta* (İtalya'nın Tasviri, 1883) en önemli eserlerindendir. (M)

AMARİL sıf. (isp. *amarillo,* sarı). Sarı humma virüsü için kullanılır. (L)

AMARİLLİT i. (fr. *amarillite*). Tabiî demir ve sodyum hidrat. (L)

AMARİLLO, A.B.D.'de Texas'ın kuzeyinde şehir; 138 000 nüf. Demiryolu ve sanayi merkezi (Petrol rafinerisi, çinko metalürjisi). [L]

AMARİN i. (lat. *amarus,* acı'dan fr. *amarine*). Hidramidin izomeri olan ve bu maddenin 130°C'de ısıtılmasıyle elde edilen, 133°C'de eriyen, formülü $C_{21}H_{18}N_2$ olan bileşik. (*Eşanl.* TRİFENİLDİHİDROGLİYOKSALİN.) [L]

AMARNA (Tell al-), Nil nehrinin doğu kıyısında, Yüksek Mısır'da bir harabe (Assiout eyaleti). Akhetaton kalıntılarının bulunduğu yerdedir; firavun Akhenaton zamanında Teb yerine Akhetaton şehri kurulmuştu.

Akhenaton bu şehirde, Mısır'da yapmayı düşündüğü reformlara uygun bir şekilde, çevresine seçkin adamlarını toplayarak yaşamayı düşünüyordu. Saltanatının altıncı yılından itibaren, M.Ö. 1366 civarında, buraya yerleştiği sanılmaktadır. Şehir, Nil'in sağ kıyısında 10 km. kadar devam ediyordu. İngiliz Eski Mısır Bilimi okulu, Almanlar (1913'e kadar) ve iki savaş arasında yine ingiliz okulu tarafından burada kazılar yapıldı. Merkez mahalle, birçok saray, resmî binalar ve Amara kralları ile Doğu hükümdarları (Suriye, Babil, Minati, Kıbrıs v.b.) arasındaki mektuplaşma ile ilgili arşivler bulundu. Çivi yazısı ile yazılmış bu mektuplar sayesinde M.Ö. XIV. yy. ın ilk yarısında bütün Yakındoğu'daki diplomatik ilişkilerin anlaşılması mümkün oldu. Üç tanesi gün ışığına çıkarılan beş tapınağın resimleri yüksek memurların mezar duvarlarına yapılmıştır; bu resimler, Mısırlıların tapınaklarına yaptıkları resimlerin aslına ne kadar uygun olduğunu gösterir. Ünlü heykeltraş Tutmes'in atelyesinde, bugün Kahire ve Berlin müzelerindeki şaheserler bulundu. Kral ailesinin oturduğu başka birçok binada, çok ince bir zevkle yapılmış ve çok orijinal duvar veya yer dekorasyon örneklerine rastlandı. Kuzey tarafta bir sınır karakolu, kraliçe Nefertiti'nin bir sarayı, bir hayvanat ve bir bitki bahçesi de ortaya çıktı; bunun yanı sıra din, medeniyet, gündelik hayat ve işçilerin hangi şartlar altında çalıştığını gösteren, büyük bir belge değeri taşıyan ve prenslere ait gömültülerin bir kısmı da bulundu. (L)

AMAROS limanı, Sinop'un 8 km. kuzeybatısında, Bahî burnu ile Sinop burnu arasında bir liman; kuzeybatı ve kuzey rüzgârlarından korunursa da küçük, dar ve gerisi dağlık olduğundan ulaşıma elverişli değildir. (M)

Amar sirki, gezici bir hayvanat bahçesinin Birinci Dünya savaşından sonra «Dört Amar Kardeşin Hayvanat bahçesi» adını alarak gitgide gelişmesinden doğan bir fransız sirki. Amar kardeşlerin anneleri (Mlle Bonnefaus), Fransa'nın orta bölgelerinde dolaşan bir vahşî hayvan terbiyecisi ailesinden geliyordu. Cezayirli Ahmet Amar ile evlendi ve dört oğlu oldu. Amar (1888), Mustafa (1896), Ali (1900) ve Şerif (1902) babalarının yerine geçtiler. Aslında Mustafa tarafından yönetilen Amar Fransız sirkinin bugünkü sahipleri bu dört kardeştir. (L)

Amaru Çataka (*Amaru Kıtaları*), Sanskritçe yazılmış lirik şiir derlemesi (VII.-VIII. yy.). İçinde yüze yakın şehvet şiiri vardır. (L)

Amaryllis, Vergilius'un *Bucolica*'sında bir çoban kızına verdiği ad. (L)

AMARYLLİS i. Bot. Bk. GÜZELHATUNÇİÇEĞİ.

AMARYLLİDACEAE çoğl. i. Bot. Bk. GÜZELHATUNÇİÇEĞİGİLLER.

AMASA, Davud'un yeğeni ve âsi Absalon'un generali; Joab'a yenildi. Joab, Absalon'u öldürünce, Davud onu görevden uzaklaştırarak yerine Amasa'yı getirdi. Joab da rakibini haince öldürdü. (L)

AMASEİA. Esk. coğ. Anadolu'da Karadeniz bölgesinin Yeşilırmak vâdisinde bulunan, bugünkü Amasya şehrinin adı. (M)

AMASİAS, Yahuda'nın 9. kralı (M.Ö. 796-781). Babası Joas öldürülünce yerine geçti ve onun öcünü aldı. Edomi'leri yenerek Sela'yı (Petra) ele geçirdi. Fakat İsrail kralı Joas'a hücum edince esir düştü. Kısa bir zaman sonra da Lakiş'te öldürüldü. (L)

AMASİS, atinalı çömlekçi (M.Ö. 555-525'e doğr.). Vazolarını süsleyen ressam («Amasis'in ressamı») siyah figür ustalarından biridir: *Dionysos ve Mainad'lar* (Paris, Bibliotheque nationale), *Apollon ve Herakles* (Boston), *Silenos'lar Bağbozumunda* (Würzburg). [L]

AMASRA, Türkiye'nin Batı Karadeniz bölümünde (Zonguldak ilinin Bartın ilçesi içinde) bucak merkezi; 1900 nüf. Amasra'nın esas kısmı dar bir berzahla karaya bağlı bir yarımada üzerinde bulunur. Ananeye göre M.Ö. VI. yy. da, Megara göçmenleri tarafından, Sesamos adıyle, belki daha eski bir yerleşme noktası üzerinde kurulmuş ve daha sonra Herakleis (Ereğli) prensi Dionysos'un eşi Amastris tarafından tahkim edilerek onun adını almıştı. Sonra Roma hâkimiyetine girdi ve gelişti. Ortaçağda Doğu Roma imparatorluğundan Cenevizlilere geçen şehir, İstanbul'un fethinden bir süre sonra, 1459'da, Mehmed II (Fatih) tarafından barış yoluyle Osmanlı devletine katıldı. Amasra'nın, eski bir mendirekten başka yeni yapılmış bir dalgakıranla korunan küçük bir limanı vardır. Manzarasının güzelliği, önemli eskiçağ kalıntıları ve güzel plajları ile Amasra, Karadeniz kıyılarının yazın en çok rağbet gören turistik merkezlerinden birini meydana getirir. Amasra bucağının 27 köyü ve 11 479 nüfusu vardır.

— Mim. Amasra'da Eskiçağın göz kamaştıran şehrinden bugüne pek az şey kalmıştır. Amastris sarayının kalıntıları bunların en eskisi sayılabilir. Denize doğru uzanan yarımadanın üzerindeki Amasra kalesinin Bizans devrinden kaldığı sanılmaktadır. Günümüze ancak yıkıntıları kalan bu kalenin dörtgen bir planı var: kenarlarının uzunluğu 500 ilâ 600 metre arasında değişir; büyük kesme taşlardan yapılmış olan surlarının üzerine yirmi dört burç yerleştirilmiş. Burçların yüksekliği 15 ilâ 20 metre arasında değişir. Başka Anadolu kalelerine kıyasla küçük olan kalenin zaptı çok zordur, içinde basit planlı iki kilise vardır; bunlar narteksi bir sahnı, bir de silindir biçiminde absisi olan sade yapılardır. Kiliselerin içinde ince bir sıva tabakasının altından Hristiyanlığa ait freskler görülür. Bundan başka, İlkçağdan kalma su kemeri ile Romalılar devrinden kaldığı sanılan, tuğladan yapılmış büyük bedesten de önemlidir.

Amasra dolaylarında, İlkçağlardan birçok eserin kalıntıları vardır; Kuşyakası denilen yerde, bir mağarada başsız bir heykelle, yarım bir sütun üzerinde yine başsız bir kartal figürü bulunmaktadır. Çevredeki kayalar ü-

Foto. Auboyer, Harvard koleji (A.B.D.) [LAROUSSE]; Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

zerinde birçok Cenova ailesine ait armalar, özellikle Doria ailesinin bir arması değerli eserlerdendir. (M)

Amasra müzesi, 1945 yılında önce bir müze deposu kurularak çevredeki müzelik eserler bu depoda muhafaza altına alınmıştı. Bu depo, 1959 yılında Müze memurluğu haline getirildi ve küçük bir müze kuruldu. (M)

AMASTRİDAE i. Zool. Akciğerli yer salyangozları familyası; yalnız Havai adalarında bulunur. Başlıca türleri (*carelia, amastra, leptachatina*) Takımadaların kuzeydoğusunda daha boldur. Herhalde bütün amastridaelerin ve akanitagillerin eski ortak soyları bu bölgelerde gelişmiştir. (L)

AMASTRİS. Esk. coğ. Anadolu'da Karadeniz sahillerinde bulunan, bugünkü Amasra şehrinin adı. (M)

AMASTRİS. Esk. coğ. Anadolu'da Paphlagonia* bölgesinde ve Karadeniz'e dökülen, bugünkü Amasra çayı. (M)

AMASTRİS, Dara Kodoman'ın kardeşi Oxathres'in kızı. M.Ö. IV. yy. da yaşadı. Karadeniz Ereğlisi tiranı Dionysos ile evlendi. Bir süre naiplik yaptı, 300 yılına doğru, Paphlagonia kıyısında bir yarımadada, kendi adını taşıyan bir şehir kurdu (bugün Amasra). Oğulları tarafından öldürüldü. (L)

AMASYA, Orta Karadeniz bölümünün iç kesiminde, Yeşilırmak boyunda il merkezi şehir; 34 168 nüf. İskelesi olan Samsun'a kara yolu ile 128, demiryolu ile 140 km. uzaklıktadır; yüksl. 400 m. Amasya Yeşilırmak'ın İkinci zaman sert kireç taşları arasında çatığı uzun ve derin boğazın en dar yerinde, ırmağın iki yakasında yer alır. Bu kesimde batıdan doğuya doğru akan Yeşilırmak'ın sol (kuzey) yakasında boğazın yamacı hemen hemen dikine yükselir. Bu yamaçta «kral mezarları» denilen birçok mağaralar vardır. Tepesinde de eski kale kalıntısı bulunur. Şehir bu yamaçla ırmağın yatağı arasında dar bir sahaya sıkışır ve yer yer kesintiye uğrar; hükûmet konağı, belediye, saat kulesi ve istasyon bu yakadadır. Irmağın sağ (güney) yakasında, Ferhat dağının dik yamaçları önündeki oldukça geniş düzlükte asıl gelişme alanını bulur; selçuk ve osmanlı devrinden kalma başlıca anıtlar, çarşı, lise, hastahane, oteller v.b. gibi büyük yapılar ve yamaçtaki park buradadır. 1915'teki büyük yangının bıraktığı boşluk son yıllarda doldurulmuştur. Amasya'nın iki yakası, bazıları eski devirlerden kalma köprülerle birbirine bağlanır.

Cumhuriyet kurulduktan sonra, 1930'da demiryoluna kavuştu, daha yakın yıllarda da iyi kara yollarıyle çevresine bağlandı. 1927'de 12 500'ü geçmeyen nüfusu, 1960'ta 28 500'ü, 1965'te 34 000'i aştı, şehir yeni yapılarla süslendi. Amasya çevresinde tabiat güzelliği, bahçelerinin zenginliği (ünlü elmaları, ihraç konusu olan başka meyvaları ve sebzeleri) kaydedilmeğe değer.

Bulunduğu yer sebebiyle her devirde önemli olan şehir, Selçuklular zamanında ilim merkezi haline geldi. Osmanlı imparatorluğu zamanında, Sıvas, Tokat, Doğu Karahisar, Çorum ve Canik sancaklarının teşkil ettiği Rumiye-i Sugra eyaletinin Paşasancağı iken, 1518 yılından sonra dinî-siyasî sebeplerle merkez Sıvas'a aktarılınca, Amasya da on katlı bir sancak haline geldi. Paşasancağı olduğu devrede beylerbeyinin 530 bin akçe hâsı vardı. Hazinenin geliri 557 bin akçe idi. 17 Zeamet ve 429 tımara sahipti. Osmanlı kanunlarına göre, «reaya» ürünlerinden, önceden belirtilmiş olan «rüsum» dan fazla sâlârlık ve yemlik ile bu miktarı iki defa alanlar her sene tımar evine birer gün kulluk ederlerdi. Ayrıca harman resmi olarak her sene birer kile arpa, birer tavuk ve hisar erenlerinin birer yük saman ve birer yük odun almaları «bidat» sayılıyor ve yasaklanıyordu. Bir köy veya bir «mezraa» başka bir tımara katılamazdı. Ayrıca Amasya ve Sıvas'ta, bir çiftlikten 57 akçe ve yarısından da 28 akçe olarak alınan «harac-ı muvazzaf» tan başka, tahıl v.b. den iki öşür daha alınırdı. Sipahilerin aldığı «öşr-i divanî» ile emlâk sahipleri ve Evkaf'ın aldığı «öşr-i malikâne» bunlar arasındadır. Amasya, sancakbeyliği olunca, zeamet ve tımarlar değişmedi, yalnız sancakbeyine 450 bin akçe verilmeğe başlandı. Osmanlı devrinde de kültür merkezlerinden biri olan şehirde, birçok şehzade tahsillerini vali bulundukları sırada yaptılar. XV. ve XVI. yüzyılda şehir, tarihçi Şükrullah, hattat Şeyhzade Hamdullah, Edip Taci Bey, Cafer ve Abdurrahman Çelebiler, şair Mihrî Hatun, bilgin Müeyyedzade Abdurrahman Çelebi, Zembilli Ali Efendi, hekim Sabuncuzade Şerefeddin gibi ünlü kişiler yetiştirdi. Ayrıca bilgin Hüseyin Hüsameddin Vasar da buralıdır.

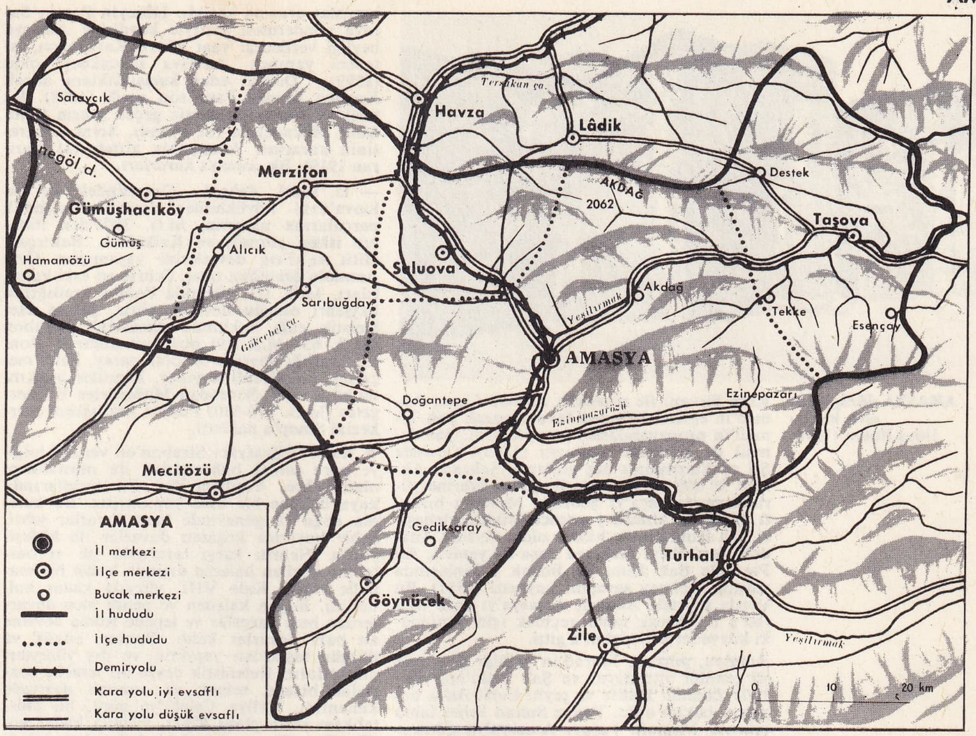

AMASYA il haritası

● *Tarih.* İlkçağda *Amaseia* adını taşıyan şehrin, Büyük İskender zamanında adı geçmektedir. Fakat asıl Pontos krallığı zamanında önem kazandı ve kral Mithridates I burayı merkez yaptı. Şehir, Mithridates V'in Sinop'a nakletmesine kadar 200 yıl merkez olarak kaldı. Roma generali Pompeius Amaseia'yı serbest şehir haline getirdi. Burada M.Ö. 63 yılına kadar tunç paralar ele geçti. Bizans devrinde Konstantinus zamanında (323-337), Pontos eyaletinin metropolisi oldu ve Hıristiyanlığın yayılmasında rol oynadı. İmparator Phokas (602-610) ise şehirde kaldığı sırada kral sarayı ve kızı Eleni için bir kilise (bugün *Fethiye camii*) yaptırdı. Sonradan Sasanîlerden Hüsrev Perviz'in eline geçtiyse de az sonra Heraklius (610-641) burayı geri aldı. İmparator Leon'un zamanında da arap hâkimiyetine girdi. Dânişmendname'den edindiğimiz bilgiye göre, Melik Dânişmend Gazi bu şehri kuşattı ve aldı. XI. yy. sonundan itibaren Dânişmendlilerin eline geçmiş olduğu bilinmektedir. Haçlı seferleri sırasında Raimond de Toulouse, şehre yürüdü ise de Türklere yenildi. Kılıç Arslan II'nin (1156-1192) burayı almasıyle şehir Dânişmendlilerden Selçuklulara geçti. Selçuklu devleti Kılıç Arslan II'nin oğulları arasında paylaşılırken (1193), Amasya, Nizameddin Argun Şah'a düştü. Fakat bütün selçuklu topraklarını alan Tokat beyi Rükneddin, burayı da ele geçirdi. Bir depremden sonra Alâeddin Keykubad I (1219-1236) şehri yeniden yaptırdı. Moğollara karşı Harizmşahlar ile birleşen Selçuklular, Amasya'yı Harizmlerden Emîr Bereket'e tımar olarak verdiler (1231).

İlhanlı hâkimiyeti sırasında Anadolu'nun önemli merkezlerinden olan şehri rum vali naipleri yönetti. İlhan Ebu Sait Bahadır Han ölünce karışıklık baş gösterdi. Sıvas naibi Ertena zamanında geçici bir sükûna kavuştuktan sonra oğullarına geçince tekrar karıştı. Bu durumdan faydalanan ve kendisini Ertena'nın mirasçısı sayan Hacı Şadgeldi Paşa burayı merkez yaptı. Bu arada Amasya'yı almak isteyen Kadı Burhaneddin ile mücadele eden Şadgeldi sonunda öldürüldü (1380), şehir de oğlu Ahmed'in elinde kaldı. Fakat Emîr Ahmed, Kadı Burhaneddin ile yaptığı mücadelede yenilince, Murad I (1362-1389) zamanında osmanlı şehzadesi Yıldırım Bayezid, Kadı Burhaneddin'i yendi ve Amasya ile çevresini osmanlı topraklarına kattı (1389). Eyalet merkezi olan şehrin ilk valisi tayin edildi. Buranın güvenliğini sağlayan Bayezid, Kosova savaşına katıldığı için, şehrin idaresini «Beylerbeyi» unvanını vererek Şadgeldioğlu Ahmed Beye bıraktı. Amasya'yı almak için her an fırsat bekleyen ve birçok defalar mücadeleyi gerektiren Kadı Burhaneddin, Temurtaş Paşa kumandasındaki ordunun karşısında tutunamadı ve Malatya'ya doğru çekildi. Timur'un yayılma siyaseti sırasında, Osmanlılar doğu sınırlarına giren Amasya'ya Şehzade Çelebi Mehmed'i gönderdiler (1398). Fakat Ankara'ya doğru ilerleyen Timur'a karşı koymak için topladığı asker ile Çelebi Mehmed harekete geçti (1401) ve yerine Yakup Paşayı bıraktı. Timur, osmanlı topraklarını kendisine bağlı olan beylere paylaştırdı, Amasya'yı da Kara Devletşah'a bıraktı. Onun çok zalim olduğunu bilen ve kendisini istemeyen halk Yakup Paşayı tutmakta direnince, Amasya'nın biri şehre ve kaleye, diğeri de şehrin dışına ve dolaylarına bakan iki valisi oldu. Halkın Timur'a şikâyetleri devam edince şehre Ahmed Paşanın oğlu Şadgeldi II bey tayin edildi. Devletşah'ın zulümleri devam edince emîr Şadgeldi başkanlığında toplanan meclis, Bolu'daki Çelebi Mehmed'in çağrılmasına karar verdi. Çelebi Mehmed, Amasya emîrliğine getirildi ve şehir 1413'e kadar çevrenin merkezi haline gelerek Çelebi Mehmed'in faaliyetlerinde önemli rol oynadı.

Osmanlı tahtına geçen Çelebi Mehmed, Amasya beylerbeyliğine Yürgüç Paşayı getirdi. Amasya'daki büyük depremden (1415) faydalanan Karatatarlar ve Kastamonu Beyinin karışıklık çıkarmağa kalkması üzerine, Sultan Çelebi Mehmed, Amasya'ya gelerek onları Rumeli'ye sürdü (1418). Şehzade Mehmed (Fatih Mehmed II) Amasya valiliğine getirildiği sırada (1437) sekiz yaşında olduğu için ilk tahsilini burada yaptı. Amasya beylerbeyi Hızır Paşa ve diğer Amasya beyleri İstanbul'un alınmasına katılınca (1453), Ertena oğlu Ali Bey, Amasya valiliğine atandı. İstanbul alınınca Fatih, şehzadesi Bayezid'i Amasya valisi yaptı. Fatih Sultan Mehmed II ölünce (1481), yerine Amasya valisi Bayezid geçti. O da şehzadesi Ahmed'i Amasya valiliğine bıraktı. Ahmed iranlı bilginlere çok kıymet veriyordu. Hekimi iranlı

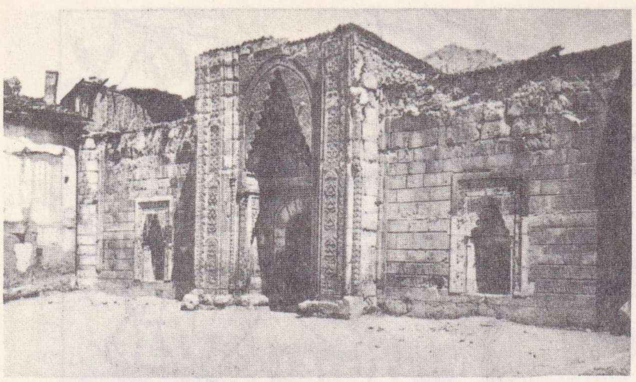

AMASYA dârüşşifası giriş kapısı İlduş Hatun (1290)

Kutb Şirvanî ile nişancısı Ahmed Cami, Ahmed'in eğlencelerinden faydalanarak Şah İsmail'in propagandasını yapıyorlardı. Şah İsmail de Erzincan'ı almıştı (1502). Çevrede Şiî ayaklanmaları baş gösterdi. Şehzade Ahmed 20 000 kişilik ordu ile Şiîler üzerine yürüdü ve Amasya'yı Şehzade Murad'a bıraktı. Şehzade Ahmed yenilince Şiîlerin elebaşısı Şah Kulu civara hâkim oldu. Ayrıca Anadolu beylerbeyi Mehmed Paşa da yenildi. Ali Paşa da Şah Kulu ile Bozok yakınlarında yaptığı Gökçay savaşını kaybetti (1511). Bu sırada şehzade Ahmed, Amasya'yı oğlu Murad'a bırakarak tahta geçmek için yanındaki kuvvetlerle İstanbul'a gitti.

Amasya, şehzade Murad'ın valiliği sırasında şiî tehdidi altındaydı ve Şah Kulu'nun emriyle Zünnun Halife ve şeyhi Celâl Baba buralara hâkim oldu. Yavuz Sultan Selim tahta çıkınca Mustafa Paşayı Amasya'ya gönderdi; o da Ahmed Paşanın yardımı ile şehri aldı. Taht iddiasında bulunan Ahmed, bu sırada Amasya'ya baskın yaparak saltanatını ilân ettiyse de, bir hile ile İstanbul'a çağırıldı. Harekete geçtiği sırada Yenişehir'de Yavuz Sultan Selim ile karşılaştı ve yenilerek öldürüldü. Amasya beyliği de Şadi Paşaya verildi. Nihayet gene ayaklanmış Şiîleri bastıran Murad taraftarları, eyaletin merkezini Sıvas'a naklettiler ve Amasya da oraya bağlı sancak merkezi haline getirilerek Rüstem Beye verildi (1518).

Kanunî Sultan Süleyman I (1520-1566) saltanatı sırasında, zaman zaman şiî saldırıları oldu ise de nihaî güvenliği sancakbeyi Veli Paşa sağladı (1534). Bir ara Sıvas ile ilgisini kesip bağımsızlaşan Amasya, Mehmed Çelebiye verilerek tekrar Sıvas'a bağlandı. 1557'de şehrin valiliğine kardeşi Selim ile mücadele eden ve nihayet İran'a kaçan şehzade Bayezid tayin edildi. Onu takiben de Sinan Paşa vali oldu. XVI. yüzyılda çevrede ayaklanmalar artınca Hüseyin Paşa Amasya müfettişi ve mutasarrıfı oldu; fakat onun mücadeleleri saraya yanlış aksedince geri çağırıldı. Buna kızan Hüseyin Paşa da ayaklananlar arasına katıldı. Hüseyin Paşayı Saraya göndermesi şartıyle kendisine Amasya beyliği verileceği vaat edilen Karayazıcı, isteneni yapınca Amasya sancakbeyi oldu (1599). Devam eden karışıklıklara ancak Kuyucu Murad Paşa son verdi (1608). Bu tarihten sonra hareketsiz geçen şehrin tarihi Millî Mücadelede rol oynadı. Sıvas kongresinin kararları Amasya'da alındı (21 haziran 1919). Bk. AMASYA *kararları*.

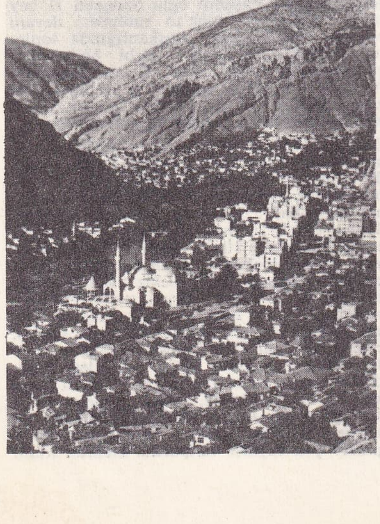

AMASYA genel görünüş

— G. santl. *Arkeol.* Çevresindeki ve Suluova'daki höyüklerden toplanan seramik parçalarına nazaran, M.Ö. 3000'den itibaren iskân görmüş ve Kalkolitik, Bakırçağ, Hitit ve Frig devrelerini yaşamıştır. Orta Anadolu özelliğini taşır. Şehrin en eski kalıntıları, M.Ö. III. yüzyılda Pontos krallığının başşehri olduğu devreye aittir. Şehrin Helenistik çağı hakkında Amaseia'lı Strabon (M.Ö. 63—M.S. 19) bizi aydınlatarak, Pontos krallığı devrine ait olan saray, kale, mezarlar, merdivenli kuyular, köprüler hakkında bilgi verir. Sonradan Mithridates V Euergetes (M.Ö. 170-150) Pontos krallığının merkezini Sinop'a nakletti.

● *Kale.* Coğrafyacı Strabon'un verdiği bilgiye göre tabiat bakımından da müstahkem olan şehre, Yeşilırmak'ın üst taraflarında kaya üzerine bir kale yapılmıştır. Bu kalenin doğu ve güneyinde inen duvarlar şehri, nehir boyunca kuşatan duvarlar ile birleşiyordu. Nehrin karşı tarafında ise «proasteion» denilen kalenin dışında kalan bir mahalle vardı. Kale VIII. yüzyıla kadar kullanıldı. Bugün kaleden ve nehre inen duvarlardan bazı parçalar ve tepede Roma devrine ait bazı duvarlar kaldı. Bunlar, büyük ve düzgün taşlardan yapılmış ve dış yüzeyleri çıkıntılıdır. Helenistik devre ait temelle sonradan bizans, selçuk ve osmanlı devrinde kullanıldı. Evliya Çelebi'ye göre, bu müstahkem yerin planı XVII. yüzyıla kadar görülebiliyordu ve tepedeki kale, beş köşeli bir yapıydı. Kalenin içersinde de saray, barut depoları ve sarnıçlar vardı. Strabon'a göre kale surlarının içinde kalan sarayın, bugün sadece üzerinde yer aldığı teras ve destek duvarları mevcuttur. Dernschwam adlı gezginin notlarına göre, bu yapı XVI. yüzyıla kadar ayakta kaldı ve Osmanlılar askerî depo ve çadır dokuma yeri olarak kullandılar. Sarayın dış kısmı taştan, iç kısmı taş, tuğla ve ağaçtan yapılmıştı.

● *Kral mezarları.* Yerli yerinde duran mezarlardan sarayın arkasındaki taraçada yer alanlar, M.Ö. III. yüzyıla ait olan kral mezarlarıdır. Civarda ayrıca dağınık vaziyette 17 mezar daha vardır. Bir de şehrin dışında, Rahip Tes'e ait olan ve «Aynalı mağara» adıyle bilinen, cephesi düz mezar çok güzeldir. XI. Yüzyılda keşişlerin kullandığı, iç ve dışının resimlerle süslü olduğunu bildiğimiz mezarın kapısında bir de kitabe vardır. Bu bölge mezarlarının özelliği, kayadan bir galeri ile ayrılmalarıdır. Mezarların dış görünüşü, üstü bazen alınlık şeklinde olan, kayadan ayrılmış bir mihrap şeklindedir. Pencere şeklinde kapalı bir kapının bulunduğu ve yerden yüksek olan mezar odası, lahit ve ölü hediyelerinin konabileceği mihraplar ihtiva eder. Tavan kemer şeklindedir. Bazılarına Bizanslılar zamanında renkli resimler yapılmıştır.

● *Merdivenli kaya tüneli.* Tepesinden su bulunan yere kadar uzanan ve kayaya oyulmuş dik merdivenlerin yer aldığı kuyular, belki de askerî önemi olan gizli yollardı. Bir tanesi kalenin tepesinden 70 m. aşağısındaki suyun bulunduğu kısma, diğer ikisi de kral mezarlarından, sarayın bulunduğu taraçaya kadar devam eder. Osmanlılar, bu merdivenli kuyuları cezaevi olarak kullandılar. Bunların askerî gayelerle M.Ö. III.-I. yüzyıllarda yapılmış olması muhtemeldir.

● *Köprüler.* Strabon'un bahsettiği köprülerden, doğudan batıya sıra ile, *Kuş köprüsü;* ağaçtan yapılan *Hükûmet köprüsü;* taş direkleri suyun içindeki toparlak kemerlere dayanan *Alçakköprü;* ağaçtan yapılmış *Maydanos köprüsü;* yıkılmış olan *Sultan köprüsü;* taştan yapılmış *Meydan köprüsü.*

Diğer eserler. Yazılı eserlerden şehirde bir stadyum ve tiyatronun mevcut olduğu anlaşılıyorsa da yeri belli değildir. Roma devrine ait kanatlı Eros figürlerinin taşıdığı girlantlar ve meduz başları ile süslü olan lahit, Halifet Gazi türbesinde kullanılmaktadır. Roma devrine ait kemer kalıntılarına nazaran, eski Amasya 6-7 m. daha aşağı seviyedeydi.

● *Selçuklu devri eserleri. Burmalı cami,* kale içerisindedir ve Evliya Çelebi Mahkeme camii olarak adlandırılmıştır. Ortada üç sahına bölünür. Yanlarda karşılıklı duran kalın ayakların araları kemerlerle bağlanmış, üstleri de tonoz ve köşe bingilerine oturan küçük kubbelerle örtülmüştür. Bu yapı, düz tavanlı yapı tarzından tonoz ve kubbeli yapı tarzına geçişi gösterir. Giriş kapısının solunda bir türbe, sağında da bir minare vardır. Kapısındaki kitabeye nazaran, Gıyaseddin Keyhüsrev II (1237-1247) zamanında yapılmıştır. Yangın ve depremden zarar görerek tamir edilmiştir. Diğer selçuk eserlerinden, hem medrese hem de cami olarak kullanılan *Gökmedrese* ve yanındaki türbe de kayda değer. Cami, beş sıralı üçer kubbe ve tonozla örtülmüştür. Sade ve silindir şeklinde bir niş, mihrabı teşkil eder. Camiyi ve iki katlı türbeyi, Amasya valisi Turumtay, 1266-1267 yıllarında yaptırmıştır. Bunun yakınında, aynı yıl Gıyaseddin Keyhüsrev III zamanında, gene Turumtay'ın yaptırdığı *Turumtay türbesi* yer alır. Cephesinde arabesk bitki motifi süsü vardır. Ayrıca, sekiz köşeli ve yıkılmış durumda olan *Halifet Gazi türbesi* de arabesk süsler taşır. Bir de Sultan Mesud'a ait olduğu söylenilen, fakat tarihi bilinmeyen bir türbe vardı.

● *Osmanlı devri eserleri*: *Bayezidpaşa camii,* bu devrenin en eski yapısıdır. Üstü iki kubbe ile örtülen caminin, son cemaat yeri öndedir. Yanlarda da ikişer kubbeli medreseler yer alır. Kitabesine göre, emîr Vezir Bayezid Paşa, mimar Yakup bin Abdullah'a yaptırmıştır (1414). Gene osmanlı devrine ait *Yürgüçpaşa camii* de iki kubbe ile örtülüdür ve yanlarda ikişer kubbeli medreseleri vardır. Sağlam ve sade olan bu camiyi, Murad II zamanında vezir Yürgüç Paşa yaptırmıştır (1428). Osmanlı devrinin en tipik yapısı, Bayezid II'nin kurduğu külliyenin camiidir. İki kubbe ile örtülüdür. Son cemaat yeri önde ve beş kubbelidir. Yan nefler üçer küçük kubbeye sahip ve ana eksene simetriktir. Kitabesine göre 1486'da yapılmıştır. Bu külliye içindeki *Kapıağası medresesi* sekizgen planı ile osmanlı medreseleri arasında istisna teşkil eder. Sekizgenin kıble tarafında, dışa çıkıntılı, yukarı kısımlarında pencere olan ve büyük bir kubbe ile örtülü, ders okunan ve namaz kılınan sahın kısmı yer alır. Sekizgenin diğer kenarında, kubbeli üçer talebe hücresi ve bunların önünde de üçer kubbeli birer revak yer alır. Kuzeybatı kenarının ortasındaki kapıdan ve bir dehlizden geçilince, sekizgen şeklindeki avluya girilir. Medrese bugün haraptır. *Mehmedpaşa camii* (1486) ve *Pazar camii* (XV. yüzyıl) pek önemli eser sayılmaz. Türbeler arasında *Şadgeldipaşa* (1381), *Şehzade, Şehzadeler, Halkalı Dede* (1474) ve *Şehzade türbeleri* (1513) sayılabilir. Şehzadeler türbesinde bir kubbenin altında dört sanduka vardır ve kitabesine nazaran bunu, Çelebi Sultan Mehmed yaptırmıştır (1410). Şehzadelerin yaptırdığı *Beyler sarayı* denilen sarayın kalıntılarına göre, bu yapıda bir harem dairesi, bir selâmlık, üç ağalar dairesi, ikişer hamam ve mutbak ve mermer havuzları olan iki bahçe de vardı. 1698-1699 Yılları arasında yapılan iki katlı *Taşhan* ise deprem sebebiyle bugün harap haldedir.

— *Amasya ili,* Orta Karadeniz bölümünde yer alan il; 5 520 km²; 285 729 nüf.; km².ye 51 kişi. Amasya ilinin toprakları Yeşilırmak havzasının orta kesiminde yer alır; Samsun, Çorum, Yozgat ve Tokat illeriyle çevrilir. Yeşilırmak, Amasya ili topraklarını boydan boya keser. Güneybatıda Çekerek çayı, Amasya şehrini geçer geçmez Tersakan çayı ve kuzeydoğuda da Kelkit suyu ile birleşir. Gerek Yeşilırmak'ın, gerek başlıca kollarının vâdileri boyunda alüvyon tabanlı ovalarla dar boğazlar sıralanır; düzlükler Merzifon önünde genişler. Başlıca dağlar Amasya ilinin kuzey kesiminde yer alır ve Akdağ (2 062 m.) dışında hiç bir yerde yükselti 2 000 metreye varmaz. İl topraklarının, Karadeniz'e yakınlığı sebebiyle hiç değilse dağlık kesimlerde yağışlar bol dur ve bu yüzden yer yer tahrip edilmemiş sık ormanlara rastlanır. Buna karşılık dağların siperinde kalan ovalarda yağışlar az (Merzifon 373, Amasya 398 mm.), tabiî bitki örtüsü step görünüşündedir; bununla beraber kışlar, İç Anadolu'daki kadar soğuk

Foto. Gültekin Çizgen (MEYDAN)

A M A S Y A

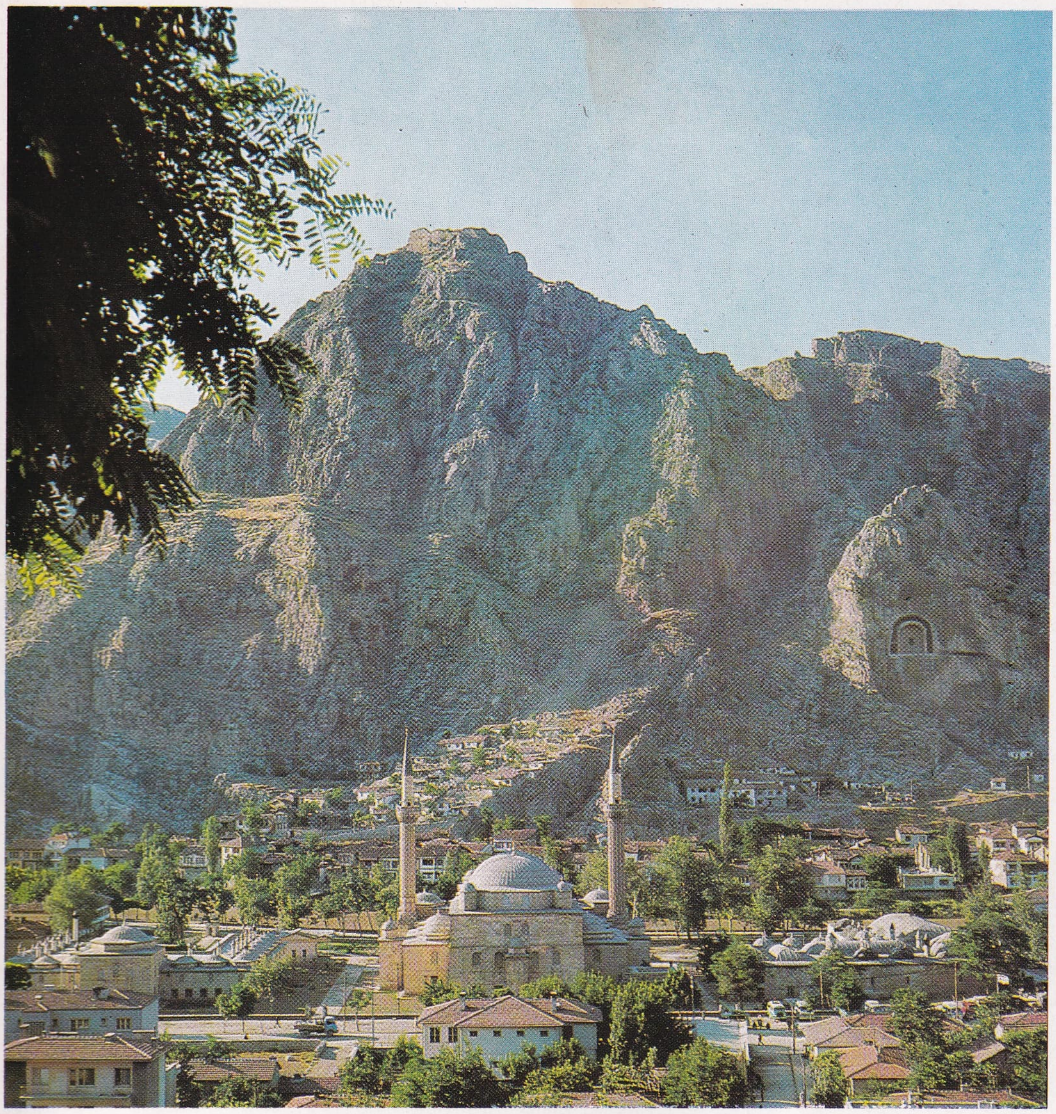

Şehrin genel görünüşü

Gök medrese (kapı)

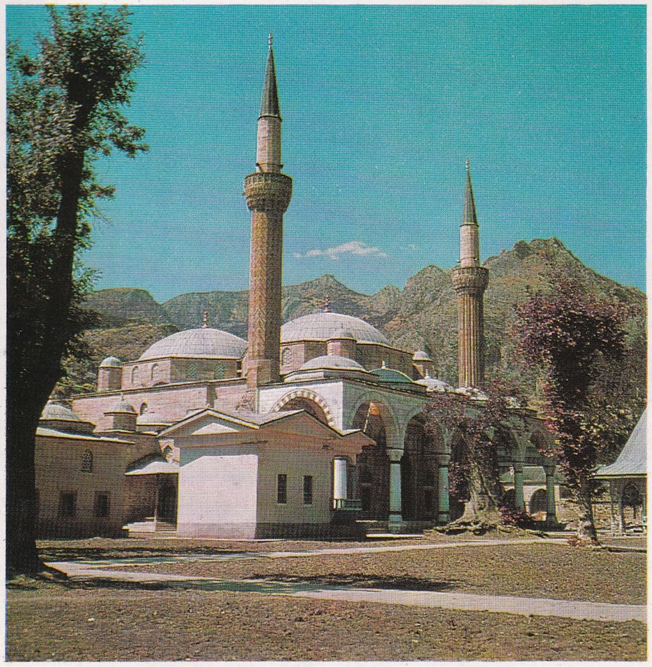

Beyazıtpaşa camii

Roma kaya mezarları

Foto. Gültekin Çizgen (MEYDAN) ; Turizm - Tanıtma

AĞRI

Ağrı dağı,
zirve yakınında dağcılar

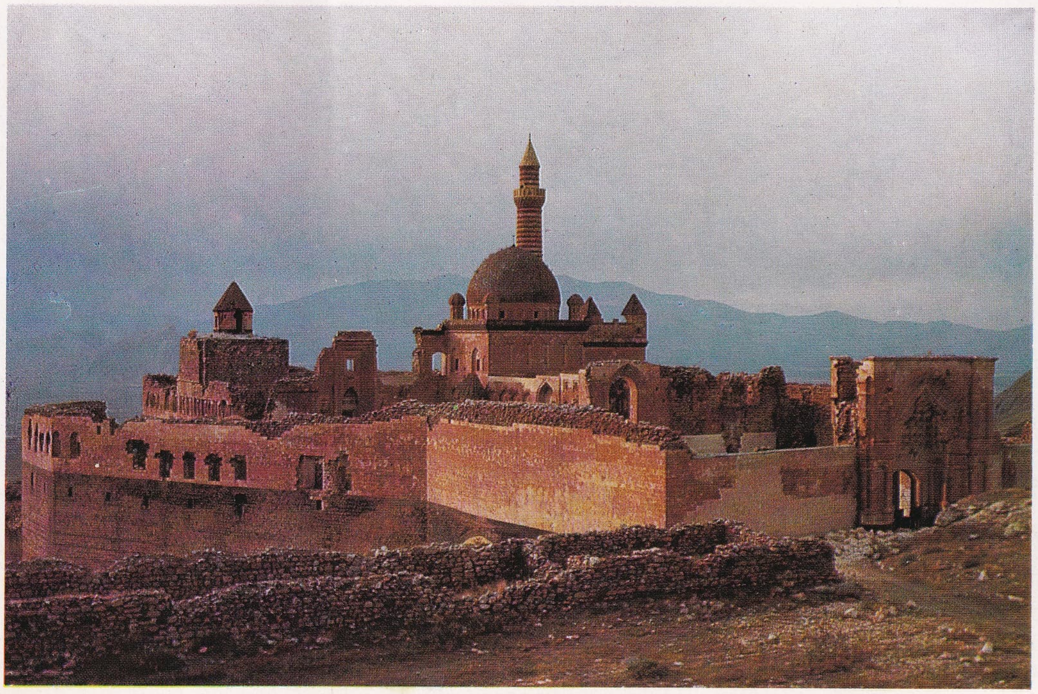

İshakpaşa camii

Foto. Turizm - Tanıtma

olmadığından, sulama yardımıyle kıyı kesimlerini aratmayacak kadar çeşitli tarım ürünleri (her türlü meyva ve sebze) yetişir. İlin toprak ürünleri arasında buğday (150 000 t.), arpa (70 000 t.), mısır (8 000 t.), çeşitli baklagiller, patates, kavun, karpuz, şeker pancarı (280 000-360 000 t.), tütün, haşhaş (afyon sakızı 1 500-3 700 kg.), çeşitli meyvalar (elma, şeftali, kayısı v.b.) başta gelir. Küçükbaş (270 000 koyun, 200 000 keçi, 20 000 Ankara keçisi) ve büyükbaş (170 000 sığır, 35 000 manda) hayvan beslenir. Koşum hayvanlarından eşek sayısı atlardan fazladır (16 000'e karşı 34 000). İpekböceği yetiştirilmesine devam edilmektedir (2 500 kg. yaş koza üretimi). İlin birçok yerlerinde el tezgâhlarında bez dokunur, halı ve kilim yapılır. Suluova'da Amasya Şeker fabrikası kurulmuştur. Çeltek'te linyit kömürü işletmesi bulunur. Amasya, demiryolu ve kara yolu ile Samsun'a, kara yolu ile Ankara'ya bağlanır.

İlin şehir nüfusu oranı (yüzde 20) Türkiye ortalamasına (yüzde 36) göre düşüktür. İki şehir nüfusu 20 000'i geçer: Amasya (34 200), Merzifon (23 400); ayrıca nüfusu 10 000 etrafında iki (Gümüşhacıköy ve Suluova), 10 000'den aşağı bir (Taşova) kasaba vardır. Geri kalan nüfus, evleri çoğunlukla toplu olan orta ve küçük boyutlu köylerde yaşar. İlin çeşitli gezi yerleri (Borabay gölü v.b.), kaplıcaları vardır. Amasya ilinin, merkez ilçesinden başka Göynücek, Gümüşhacıköy, Merzifon, Suluova ve Taşova ilçeleri ve teşkilâtı muhtarlık olan 361 köyü vardır. Amasya merkez ilçesinin (1 718 km²., 93 718 nüf.) dört bucak (Amasya, Akdağ, Ezinepazarı, Doğantepe) içinde 96 köyü vardır. (M)

Amasya antlaşması (1555), Osmanlı devleti ile İran arasında yazılı şekilde yapılan ilk barış (29 mayıs 1555). 28 Ağustos 1553'te yeni bir İran (Nahcıvan) seferine çıkan Kanunî Sultan Süleyman, Nahcıvan, Revan (Erivan) ve Karabağ taraflarını zaptettikten sonra geri döndü, Erzurum'a vardı; Safevî elçisi Şah Kulu Ağa, Erzurum'a gelerek Padişaha anlaşma teklifinde bulundu. Osmanlı devleti, şartlarını tespit edecek bir sulh antlaşması yapılıncaya kadar, mütarekeye muvafakat edildiğini bildirince, Şah Tahmasb I'in diğer bir elçisi, Kemâleddin Ferruhzâde Bey, bu sırada Amasya'ya gelen Kanunî Sultan Süleyman'ın yanına gitti. Türk vezirleri ve devlet adamları ile temasa geçti. Nihayet iki taraf arasında yapılan görüşmeler sonunda, 29 mayıs 1555 çarşamba günü, kırk yıldan beri aralıklı olarak Osmanlılar ile Safevîler arasında devam eden mücadelelere son veren Amasya antlaşması imzalandı. Bu antlaşmanın esasları dört noktada toplanabilir: **1.** Osmanlıların son olarak elde ettiği Ardahan, Göle, Zarşat (Arpaçay) ve dolayları türk sınırları içinde kalacak. **2.** Bu antlaşma, İranlılar tarafından bozulmadığı sürece, Osmanlı devletinin sınır kumandanları da barış şartlarına uyacaklar ve anlaşmazlığa sebep olan herhangi bir hâdise yaratmayacaklar. **3.** İran hacılarına, Mekke, Medine, Bağdat, Kerbelâ ve Necef v.b. şehirlerdeki mukaddes yerleri ziyaret için türk makamları izin verecek. **4.** Sünnîlik ile Şiîlik arasındaki dinî taassubu ortadan kaldırmak gayesiyle Safevîler, bütün halifelere karşı hürmetkâr olacaklar. (→ Bibliyo.) [M]

Amasya bamyası. Bk. ÇİÇEK *bamyası.*

Amasya dârüşşifası, Amasya'da, Yakutiye mahallesinde bulunan binanın Milâttan önceki devirlerde yapıldığı ve puthane olarak kullanıldığı; sonradan Selçuklular tarafından tamir edildiği rivayet edilir. Fakat kapısının üzerindeki kitabesine göre, İlhanlılardan Sultan Olcaytu Mehmed Hudabende'nin zevcesi İlduş Hatun, burayı hastahane olarak harem ağalarından Anber bin Abdullah'a yaptırtmıştır (1290). Vakfiyesini Alâeddin Pervane yaptırdığı için onun adı ile de anılır. Osmanlılar da burayı vakfiye gereğince hastahane olarak kullandılar. Selçuklu devletinin son zamanlarına ve Beylikler devrinin başlangıcına ait olan bina, klasik selçuklu yapılarından pek az farklıdır. Tıp medresesi olarak da kullanılan hastahane, üstü açık, avlulu bir selçuk medresesi tarzındadır, 34 m. uzunluk ve 24,30 m. genişlikte olan dikdörtgen planı vardır.

Cephedeki Tac kapıdan aralığa, oradan da 17,10 m. X 7,15 m. ölçülerinde üstü açık dikdörtgen avluya girilir. Avlunun sağ ve sol tarafında üçer sütunlu ve dörder sivri kemerli birer revak, ayrıca buraya açılan üçer kapılı ve kemer tonozla örtülmüş birer koğuş vardır. Cephe kapısının iki tarafında, kemer tonozla örtülü ve avludan kapı ile girilen birer oda mevcuttur. Odaların cephelerinde süslü ve mihrap şeklinde pencereler vardır. Bu odalar ile koğuşlar arasında başka odalar da yapılmıştır. Tac kapıdan girince, avlunun karşısında önü açık eyvan, onun iki tarafında da üstü tonozla örtülü ve ne için kullanıldığı bilinmeyen birer büyük koğuş vardır. Penceresiz olan oda ve koğuşlar mazgal pencereleri vasıtasıyle aydınlanır.

Muntazam kesme taşlardan örülen ve iki köşesinde de silindir şeklinde destekler olan cephe süslüdür. Tac kapının yüzü ve kemerin köşe tablalarında, oyma dal motifleri yer alır. Tac kapının içinde basık kemerli bir giriş kapısı daha vardır. Dârüşşifa bugün müze halindedir. (M)

Amasya elması, daha çok Amasya dolaylarında yetişen ve yaygın şöhreti olan yerli bir elma çeşidi. Meyvesi orta irilikte, rengi kırmızı, eti beyaz, tatlı, kokulu ve serttir. Saklamağa çok elverişlidir. Ağacı, meyveye geç yatar. (M)

Amasya genelgesi, 22 haziran 1919 tarihinde Mustafa Kemal (Atatürk) ve arkadaşlarının Amasya'da almış oldukları kararlardan sonra, bunları askerî ve mülkî makamlara bildirmek için gönderdiği tamim. Bk. AMASYA *kararları.* (M)

Amasya kararları, Samsun'dan sonra Amasya'ya gelen Atatürk, Saray-düzü kışlasında sivil ve askerlerle görüştü (12 haziran 1919); bunun üzerine Amasyalılar da, hürriyetleri için Mustafa Kemal (Atatürk) ile birleştiklerini telgrafla saraya duyurdular. Daha sonra Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey, Ali Fuad Paşa (Cebesoy), Albay Re'fet Bey (Bele) ile birlikte ve Kâzım Karabekir Paşa ile Konya'daki II. Ordu müfettişi Cemal Paşanın da telgrafla muvafakatını alarak, tarihimizde Amasya mukarreratı denilen altı maddelik bir kararname imzaladılar: **1.** Vatanın bütünlüğü ve milletin istiklâli tehlikededir. İtilâf devletlerinin tesir ve murakabesinde olan Merkezî hükûmet vazifesini yapamamaktadır. Milletin istiklâlini, yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır. Bu sebeple bağımsız bir Millî heyetin varlığı elzemdir. Bunun temini için Sıvas'ta toplanmasına karar verilen millî bir kongreye katılmak üzere, osmanlı vilâyetlerinin her sancağından, milletin güvenini kazanmış üç kişinin hemen gönderilmesi gerekmektedir. Şimdilik bu faaliyet, tehlikeden korunmak gayesiyle sır olarak kalacaktır. **2.** Doğu vilâyetleri adına 10 temmuzda Erzurum'da toplanması kararlaştırılan kongre için, vilâyetlerin «Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye» ve «Redd-i İlhak» cemiyetlerinden seçilen üyeler Erzurum'da toplandıktan sonra, diğer vilâyet üyelerine katılmak üzere Sıvas'a gelecеklerdir. **3.** Temsilcileri, Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak cemiyetleri ve Belediyeler seçeceklerdir. **4.** Bu kararlar içlerinde, III. Ordu müfettişi Mustafa Kemal Paşa, Onbeşinci kolordu kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Bahriye nazırı Hüseyin Rauf Bey v.b. kişilerin de bulunduğu bir heyet tarafından uygulanmağa çalışılacaktı. **5.** Redd-i İlhak ve Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye cemiyetlerinin vereceği telgraf v.b. gibi muhabereler serbestçe yapılacaktı. **6.** Askerî ve mülkî teşkilât asla ilga edilmeyecektir. Kumanda hiç bir suretle terk ve başkasına devrolunmayacaktır. Herhangi bir düşman işgali karşısında savunmağa geçilecek; silâh ve mühimmat katiyen elden çıkarılmayacaktır. (M)

AMASYALI ŞEYH HAMDULLAH, türk hattatı. Bk. ŞEYH HAMDULLAH.

Amasya mülâkatı, İstanbul hükûmeti temsilcileriyle Anadolu Müdafaa-i Hukuk cemiyeti Heyeti Temsiliyesi arasında Amasya'da yapılan görüşme (20-23 ekim 1919). Bu görüşmede Osmanlı hükûmetini Bahriye nazırı Salih Paşa (Kezrak) ve yaver albay Naci (Eldeniz); Anadolu Müdafaa-i Hukuk cemiyetini de Mustafa Kemal Paşa (Atatürk), Hüseyin Rauf (Orbay) ve Bekir Sami temsil ediyorlardı.

Bu görüşmeler sonunda alınan kararlara ise Amasya protokolleri denir: a) Açık kararlar: **1.** Türk vatanının bütünlüğünün ve istiklâlinin korunması; **2.** Müslüman olmayan unsurlara türk memleketlerinin siyasî ve sosyal düzenini bozacak imtiyazlar verilmemesi; **3.** Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk cemiyetinin İstanbul hükûmetince tanınması; **4.** İtilâf devletleri ile Osmanlı devleti arasında yapılacak konferansa Heyeti Temsiliye (Sıvas Kongresi Heyeti Temsiliyesi) tarafından tasvip edilen kimselerin gönderilmesi; **5.** Osmanlı Meclisi Mebusanının İstanbul'da toplanmasının sakıncalı olacağı. b) Gizli kararlar: **1.** İzmir'in Yunanlılar tarafından boşaltılması için hükûmetçe teşebbüsler yapılması; **2.** Gerektiğinde gizli talimat ile halka mitingler yaptırılması; **3.** Zararlı cemiyetlerin faaliyetlerinin kontrol altına alınması; **4.** Zararlı faaliyet ve neşriyatın hükûmetçe men edilmesine çalışılması. (M)

Amasya müzesi, şehrin tarihî yapılarından Bayezid medresesinde önce bir müze deposu kuruldu (1926). Amasya ve çevresinden derlenen tarihî eserler burada derlendi. Depo 1942'de Müze memurluğu haline getirildi. Bayezid II tarafından 1486'da yaptırılan medrese açık avluludur. Geniş salonunda islâmî ve islâm dışı çeşitli eserler, vitrinlerde Selçuklular devrine ait mumyalar teşhir edilmektedir. (M)

Amasya Tarihi. Amasyalı Hüseyin Hüsameddin Efendinin yazdığı yedi ciltlik tarih (İstanbul 1913-1928). Özellikle çevrenin Ortaçağ tarihi üzerinde zengin kaynaklarından faydalanılarak hazırlanan eser, 1935'te yeni harflerle ve sekiz cilt olarak yine İstanbul'da yayımlandı. (M)

AMAT i. Cakarta'da (Cava) kullanılan 123,5 kg. lık ağırlık. (L)

AMATERASU, Japonların şinto dininde Güneşi temsil eden tanrıça (*Amaterasu* «Gökyüzünü aydınlatan» anlamına gelir) ve

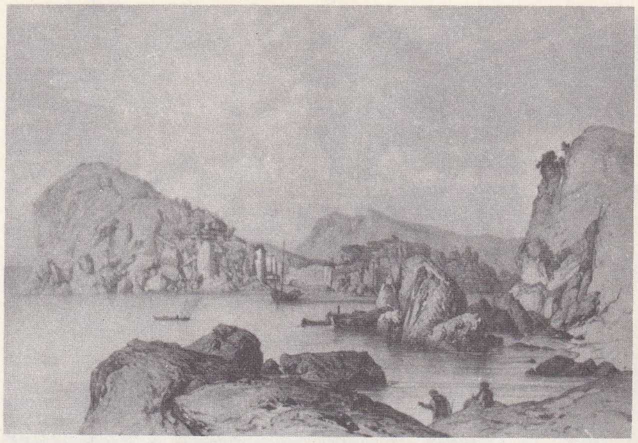

Eski **AMASRA**'dan bir görünüş (Xavier Hommaire de Hell'den) [md. 398. sayfada]

AMASYA
Burmalı minare ve türbe

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

«AMATERASU güneş tanrıçası, mağarasından çıkıyor» Kumisada Toyokumi II'nin eseri olan üç kanatlı bir estampın üçüncü kanadı (1850 yılları)

imparatorluk hanedanının koruyucusu. Japonya'nın kurucu atası İzanagi'nin sol gözünden doğdu, Fırtına tanrısı olan kardeşi Susanoo ile anlaşmazlığa düştü; o zaman bir mağaraya çekildi ve dünyayı da karanlığa boğdu. Düşmanını yendikten sonra, torunu Ninigi no Mikoto'yu Japon adaları üzerinde düzeni kurmak üzere yeryüzüne indirdi; ilk japon imparatoru Jimmu Tenno, bu sonuncu ata-tanrının, yani Ninigi no Mikoto'nun soyundandır. Şintoi tapınaklarının en eskisi olarak bilinen Naiku tapınağı (İse eyaleti) Amaterasu adına yapılmıştır. (L)

AMATHUS. Esk. coğ. Kıbrıs adasında şehir. M.Ö. IX. yy. sonlarında Fenikeliler tarafından işgal edildi. Samîler bu ticaret üssünden başlayarak egemenlik sahalarını Kition'a kadar uzatarak adanın hemen bütün güney kıyılarına hâkim oldular ve yunan ticaret üsleriyle çatıştılar. Amathus'un Afrodit ve Adonis'e (Fenike etkisi) adanmış ünlü bir tapınağı vardı. Bugünkü yeri: *Paloco-Limisso* (Limasol yakını). (L)

Amathus vazosu, Kıbrıs'ta bulunan, kireç taşından yapılmış büyük Fenike küpü (1,85 m. yüksk., 2,20 m. çap) 1866'da Louvre müzesine götürüldü. Her birinin altına bir boğa resmi çizilen diklemesine dört yalancı kulpu vardır. 14 Ton ağırlığındadır. (L)

AMATİ, çalgı yapıcıları yetiştiren Cremona'lı bir aile: ANDREA (1535'e doğr.-1611'den sonra), sarayının kilisesi için Charles IX'a çalgılar yaptı; — ANTONİO (1555'e doğr. -1638'den sonra) ve GİROLAMO (1556'ya doğr.-1630), babalarının kurduğu geleneği sürdürdüler; Girolamo'nun oğlu NİCCOLO (Cremona 1596-1684) bu sanatı en yüksek seviyesine ulaştırdı. A. Guarnerius ile Stradivarius'u yetiştirdi; — GİROLAMO II (1649-1740), Niccolo'nun oğlu, o da ünlü bir çalgı yapıcısıydı. (L)

AMATİDAE i. Bk. SYNTOMİS.

AMATOL i. (fr. *amatol*). Piroteknik. Amonyum nitrat ve tolitten yapılan patlayıcı madde. (L)

AMATÖR sıf. ve i. (lat. *amator*, seven kimse'den). Bir şeye hevesi tam olan ve onu hararetle arayan. || Sade zevki için ve bilerek bir sanat veya ilim ile uğraşan kimse: *...ailesi zengin olduğu için, mesleğinde para kazanmak kaygusuyle değil amatör gibi çalışırdı* (Vâlâ Nurettin). || Mesleği olmamakla beraber kendini güzel sanatlara veren kimse. || *Teşm. yol.* Gayret gösteremeyen, yetkili olmayan, heveskâr.

— Foto. ve sine. *Amatör fotoğrafçılık* ve *sinemacılık*. Bk. ANSİKL.

— G. santl. *Sanat amatörü*. Bk. ANSİKL.

— Spor. Maddî karşılık beklemeden spor yapan kimse. Bk. ANSİKL. || *Amatör küme*, amatör takımların teşkil ettikleri kümelere denir. Bu kümelere bağlı takımlar kendi aralarında lig maçları yaparlar ve amatör kümenin şampiyonunu ortaya çıkarırlar.

— ANSİKL. Foto ve sine. *Amatör* fotoğrafçılık ve sinemacılık, her türlü şartlar altında çekimi mümkün kılan sayısız teknik buluşlar sayesinde (çok hassas filimler, kâğıt üzerine renkli baskı, minyatür flaş'lar v.b.) ve bu buluşlarla beraber durmadan gelişmektedir. Bu alanlarda yapılan sanat ve kültür çalışmaları, yeryüzünün her bölgesinde açılan fotoğraf ve sinema kulüpleri sayesinde iyice yayıldı; Avrupa'nın birçok memleketinde millî federasyonlar halinde birleşen bu kulüpler, milletlerarası iki teşkilâta bağlıdır: Milletlerarası Fotoğraf Sanatı federasyonu (kuruluşu: 1950, merkezi Bern) ve Milletlerarası Amatör Sineması birliği (kuruluşu: 1933, merkezi Zürich).

— G. santl. Koleksiyoncu daha çok, az bulunan şeylere ve tam serilere sahip olmak ister. Sanat amatöründe ise zevk ve seçme önde gelir. Eski çağlardan zamanımıza ancak birkaç amatör adı gelmiştir: LUCULLUŞ, VERRES, CAİUS PLİNUS. XVII. Yüzyılda «amatör» yerine «meraklı» kelimesi kullanılırdı. O zamanın ince zevkli meraklıları, topladıkları değerli parçaları *kabine* adı verilen, küçük özel müzelerde saklarlardı. Bu meraklılar sonradan kamulaştırılan Krallık koleksiyonlarının temeli oldu (Jabach, Michel de Marolles).

XVIII. Yüzyılda amatörler çoğaldı. Krallık Resim ve Heykel akademisinde «Fahrî amatörler» sınıfını meydana getirdiler. Wattean ile kont de Caylus İtalya okullarına ait çok güzel desenlere (bugün Louvre'da) sahip olan maliyeci Crozat'ın evinde desen çizdiler. La Live de Jully'nin, Mme. Doublet'nin, Mme. Geoffrin'in evlerinde desen, resim, gravürler yapıldı. Kimileri Abecedario'sunu notlarla dolduran Mariette gibi yazılar yazdılar, kimileri de rahip Saint-Non gibi pitoresk yolculukları resimledi. XVIII. Yüzyılın büyük amatörleri arasında Jean de Jullienne'i de saymak gerekir. İhtilâl sıralarında Alexandre Lenoir, pekçok eseri Fransız anıtları müzesine alarak adını ölümsüzleştirdi. Vivant Denon imparatorluk çağının büyük amatörüydü. Daha yakın zamanların amatörleri arasında şunlar sayılabilir. La Caze, Goncourt'lar. Duthuit, Moreau-Melaton, Camondo, Pellerin, Gachet, David-Weill, Girardin v.d.

— Spor. Amatör sporculara uygulanan kurallar, ülkelere ve spor dallarına göre değişir. Karşılık olarak para, maddî değeri bulunan bir eşya, maaş veya herhangi bir ödenek almadan spor yapan kişi amatördür. Maddî çıkar sağlamağa çalışmak veya amatör olmayanlarla yarışmalara katılmak, amatörlük niteliğinin kaybedilmesine yol açar. Özellikle büyük yarışmalarda, yorucu çalışmalar ve yapılması gerekli uzun yolculuklar yüzünden, gerçek amatör sporcular gittikçe azalmaktadır. Sporcunun spor yaptığı sürece başka işlerde kazanabileceği paranın verilmesi veya kendisine çalışma sürelerini karşılayacak bir ödenek sağlanması hâlâ yaşar olmakla beraber, bugün amatörlere genellikle daha yumuşak davranılması kabul edilmiştir; yol ve otel paraları ödenmekte, amatör sporcuların çalıştığı yerlerin müdürleri, çalışma ve yolculuklarında bu sporculara kolaylıklar sağlamaktadır. Kulüpler de, amatör sporcularına, borç vermiş görünerek yardımda bulunurlar. (L)

AMAURİ Chartres'lı, filozof ve ilâhiyatçı (Chartres yakınlarında Bène - Paris 1206 veya 1207). Paris'te profesör oldu, sapkınlıkla suçlandırıldı ve papa İnnocentius III tarafından mahkûm edildi. Öğrencilerinden on kişi, 1210'da yakıldı: bir çeşit panteizm anlayışını yaymağa çalışıyorlardı. (L)

AMAUROBİUS i. Zool. Esmer, kızılımtrak, kısa ayaklı bir örümcek. (*Amaurobius ferox*, içki mahzeni, eski dolaplar gibi yerlerde bulunur. Birçok türü vardır.) [L]

AMAURY-DUVAL (Eugène Emmanuel PİNEUX-DUVAL da denir), fransız ressamı (Paris 1808-ay.y. 1885). İngres'in öğrencisi. İlk fransız ressamlarını inceledi ve Puvis de Chavannes'ı müjdeleyen bir tarz yarattı. Rachel'in ve dayısı Alexandre Dumas'nın portrelerini, Saint-Germain-l'Auxerrois'da bulunan *Meryem'in Taç Giymesi* adlı tabloyu yaptı. Bir de anı kitabı vardır: *l'Atelier d'İngres* (İngres'in Atelyesi) [1878]. (L)

AMAY, Belçika'da komün (Liège eyaleti, Huy idarî bölgesi). Nüf. 7 300. Kömürcülük. Çinko dökümhaneleri. Seramik. (L)

AMAYA (Carmen) [**La Capitana** da denir], çigan dansözü (Barcelona veya Granada 1909-1913-Barcelona yakınında Bagur 1963). Çok genç yaşta halk önüne çıktı, *Cuadro flamenco*'su ile daha 1933 yılında Barcelona'da ilgi uyandırdı. 1936'da akrabalarıyle kendi topluluğunu kurdu ve İspanya'dan ayrılarak Güney Amerika'ya gitti, orada çabucak büyük bir başarı sağladı. Halk ritimlerine dayanan, başdöndürücü danslarıyle 1941'de Amerika Birleşik devletlerinde, özellikle de 1948, 1951 ve 1959 yıllarında Avrupa'da (Paris, Londra) ün kazandı. (L)

AMÂYİR çoğl. i. Bk. AMÂİR.

AMAZON (isp. **AMAZONA**), Güney Amerika'da, Atlas okyanusuna dökülen büyük ırmak. Taşıdığı su kütlesi bakımından dünyada başta gelir; uzunluğu 6 500 km. kadar. Amazon'un ağzı 1500'de Vicente Yanez Pinzon tarafından bulunduysa da, ırmağın kaynakları ancak 1941'de, Bertrand Flornoy'nın yönettiği bir heyet tarafından meydana çıkarılabildi. Bugün birtakım coğrafyacılar Amazon'un gerçek ana kolunun Apurimac olduğunu ileri sürer, dolayısıyle ırmağın uzunluğunu 7 025 km. olarak kabul ederler. Irmak üzerinde akış aşağı ilk inen Orellana oldu (1547); uzun saçlı Yerlilerin saldırısına uğrayan arkadaşları ırmağın Atlas okyanusu ile Manaus arasındaki kesimine *Amazon'lar ırmağı* adını verdiler. Manaus ile Maranon ve Ukayali kollarının kavşak yeri arasındaki kesime de *Solimoes* denildi. Irmağın *Amazonya* adı verilebilecek havzası 7 000 000 km^2. yi kaplar. Bu havza çoğunlukla Brezilya topraklarında, fakat ayrıca Bolivya, Peru, Ekvator, Kolombiya, Venezüela ve Guyana üzerinde yayılır. Bu çok büyük bölge özellikle Ekvator yakınlarında ve daha çok güney yarımküresinde yer alır.

● *Amazon havzası*. And dağları arasında, ırmağı meydana getiren vâdiler (Apurimac, Ucayali, Huallaga, Maranon v.b.) ve yüksek yaylalar içine derin şekilde gömülmüştür; bununla birlikte, Andlar arasından çıkılır çıkılmaz ırmak üzerinde gemi ile ulaşım mümkün olur. Ova, ırmağın ağzından çok uzaklarda başlar: Atlas okyanusundan 4 379 km. uzakta olan Manseriche'nin yükseltisi ancak 160 m. dir. Ova, son derece kalın (4 000 m. kadar) tortul tabakaların biriktiği bir devamlı çukurlaşma «subsidans» havzasıdır. Ovanın kenarını Guyana ve orta Brezilya yaylaları sınırlar. Amazon'un kolları üzerindeki irili ufaklı çağlayanlar, akarsuların eski sert yereylerden çıktıkları veya sertliği eşit olmayan kayaların arasından geçtikleri yerlere rastlar. Bu kolların sıralanışı simetrik değildir; güneydeki kollar (Madeira, Tapajos, Xingu, Tocantins), kuzeydekilerden (Rio Branco, Trompetas ve Peru'yu alarak büyüyen Rio Negro) çok daha uzundur.

Manaus şehri ile Andlar arasında Amazon havzası, kenarından Madeira ve Rio Negro'nun geçtiği 200 km. genişliğinde bir çeşit huni çizer. Eğimin azlığı, yatak kenarlarının yandan aşındırılmasını ve mendereslerin, terk edilmiş çığır parçalarının yer değiştiren alüvyon sırtlarının oluşumunu kolaylaştırır. Birbirinine komşu vâdiler arasındaki sırtların yükseltisi 500 m. yi bulur. Manaus'un aşağısında Guyana ve Brezilya yaylaları birbirine yaklaşır; üçüncü zaman tortullarının doldurduğu vâdi darlaşır (200 km.) ve ırmak, diplerinden kemirilen yarların eteğinde akar. Irmağın en derin olduğu yer, bu Amazon oluğu kesimidir; başka yerlerde 20-25 m. olduğu halde, Obidos'ta derinlik 80 m. yi bulur. 350 km. lik bir alanı kaplayan son kesimde ırmak, alçak adaları birbirinden ayıran dallanmış kollara (furos) bölünür. Tocantins ırmağı Amazon'a güneyde, Rio Para kolunda katılır. Açıkta bir denizaltı deltası uzanırsa da Amazon ağızlarının meydana getirdiği alan, deniz seviyesindeki yakın yükselmelerle parçalara bölünmüş eski bir deltadır. Yılda 1 milyar tona vardığı tahmin edilen alüvyonlar kütlesi

Foto. X (LAROUSSE)

yavaş yavaş yeni bir delta meydana getirmektedir. Denizin med akıntısı dar furo'larda ırmağın akıntısı ile karşılaşarak *Pororoca* adı verilen tehlikeli bir anafor meydana getirir. Amazon havzasında en çok görülen manzara, su taşmaları altında kalabilen ovalardır; (Varzeas) bu ovalardaki menderesler, yer değiştirerek yan alüvyon setlerinin ve yalancı kolların meydana gelmesine sebep olur. Sözü geçen setler, yatağın yan kollarına (*paranas*) ve mecralara (*igarapés*) açılan furo'larla kesilir. Bitkiler ve «Victoria regia» nilüferleri bu mecraları tıkar. Akarsuların birbirine kavuştuğu yerler çok defa birçok dallara ayrılmış su alanları, gerçek ırmak ria'ları görünüşündedir; ve deniz seviyesinin yükselmesiyle meydana gelmiştir. Bununla birlikte, su ve alüvyonlar alanı, havzanın ancak küçük bir kısmını kaplar. Varzeas'ı sınırlayan dik kenarlar aşılınca, taşmalar seviyesinin üstüne, sağlam toprağa (*terra firma*) ulaşılır; burası ırmağa yakın yerlerde tortul tabakalardan, içeriye doğru da billûrlu kayalardan oluşmuş alçak bir yayladır. Havzanın en büyük kısmını meydana getiren bu kesimler, varzeas'tan daha az bilinir: orman ile kaplı, çok defa «lateritleşmiş» geçirimli topraklarla örtülüdür.

● *İklim.* Amazon havzasının iklimi, yüksek Andlar kesimi dışında sıcak ve nemlidir. 28°C ve 28°C arasında olan aylık ortalama sıcaklık mevsimlere göre az değişir; buna karşılık gece ile gündüz sıcaklıkları arasında büyük farklar vardır. Yıllık yağış tutarı 2 ve 3 metre arasında değişir. Bütünü bakımından, yağış rejiminde kurak bir mevsimde yer alır. Guyama yaylaları üzerinde ve Orta Brezilya yakınlarında kurak mevsim oldukça uzun sürer ve bu devrede hava daha serin olur. Guyana kütlelerinin meydana getirdiği siper, rio Branco bölgesinde savanların ortaya çıkmasında rol oynayan Föhn tipinde bir rüzgâra sebep olur. Güney yazı sırasında kuzey yarımküresinin rüzgârları kuzeybatıda Amazon havzasına sıcak ve nemli bir muson rüzgârı halinde girer. Güneyden gelen soğuk baskınları (friagens) sıcaklığı birden düşürür.

● *Irmağın rejimi.* Amazon'un akımı bu bakımdan ırmak ağzında saniyede 150 000 m³.ü bulur, bütün akarsularınkini geride bırakır. Özgül modula saniyede 23-25 litredir. Hafif olan eğim, suların akış hızını frenler, yayılmalarını kolaylaştırır ve akış süresini uzatır. Bununla birlikte, hareket halindeki suların kütlesi o kadar büyüktür ki, saatta 2-7 km. arasında değişen bu hız, Obidos'ta kabarmalar sırasında 11 km. yi bulur. Amazon'un rejimi üzerinde güney kollarının etkisi hâkimdir; Amazon nehri yılda bir kere kabarır, bu kabarma da, sözü geçen kolların yükünü arttıran güney yağmurlarının kesilmesinden az sonra, haziran ortasında olur. En fazla yağmuru nisan sonlarında almağa başlayan soldaki kollar, güneyde alçalma belirdiği sırada taşarlar. Bu alçalma, Mato Grosso kesimine düşen şiddetli yağmurlar yüzünden gecikirse, her iki yarımkürede birden meydana gelen kabarma felâket halini alır, taşmalara yol açar, fakat bu taşmalar seyrek olur. Kil ve çamur yükü fazla olan *rios brancos* tipi akarsular, hümüsten yana zengin *rios negros* tiplerine göre daha fazla yapıcı veya yıkıcıdır. Okyanus'tan giren med dalgası 1 000 km. içerilere kadar sokulur: suların akışını güçleştirir, seviyelerini yükseltir ve bu suları yan kollara ve ırmak kollarına doğru geri bastırır; bu olay, doğrultusu değişen akıntıların etkilediği varzeas topografyasında sürekli değişikliklere sebep olur.

● *Bitki örtüsü ve hayvanlar.* Amazon havzası, su ülkesi olduğu kadar daima yeşil kalan bir orman ülkesidir de. Savanların otluk alanları ancak lekeler halinde, ya daha kurak olan rio Branco kesiminde, ya da Marajo adasında, taşma sularının kapladığı çayırlarda görülür. Sürekli olarak sular altında kalan alüvyonlu yerlerde, sarmaşık konik bitki ve yüksekliği 20 metreye varan palmiyelerle kaplı *igapo* ormanlarına kolay kolay girilemez. Mevsimlik taşmalara uğrayan kesimlerde ormanın ağaçları daha boylu, daha seyrektir; iktisadî bakımdan en faydalı ağaçlar da buradadır: kakao, kauçuk (*Hevea brasiliensis*). Gerçek orman, taşma seviyesi üstündeki *terra firma* kesiminde uzanır: ormanaltı daha seyrektir, Para kestanesi gibi dev ağaçların boyu 70 metreyi bulur. Bu kesimde hayvanlar da çok çeşitli ve kalabalıktır: yerde böcekler (karınca), ağaçlar üzerinde maymunlar, yapraklanma mevsiminde renkli kuşlar, sularda kayman tipinden timsahlar, torpil ve zehirli kedibalıkları, kaplumbağalar, eti lezzetli öküzbalıkları ve daha birtakım dev balıklar sayılabilir. Bölgenin insan sağlığına zararlı olduğu, sarı humma, pian, leishmanioz, ankilostomiyaz ve özellikle sıtmadan ileri gelen ölüm oranının yüksekliğinden anlaşılır. Bununla birlikte, burada sıtmanın zararı Afrika'daki kadar ağır değildir.

Ayrıca yaşama seviyesindeki yükselme ve tıp alanındaki gelişmeler de durumu değiştirmeğe başlamış, çocuklar arasında ölüm oranı azalmağa yüz tutmuştur.

● *İnsanlar ve iktisadî durum.* Bu kesimde, Andlardakiyle kıyaslanabilecek bir yerli medeniyeti yoktur; kaldı ki Avrupalılar bölgedeki Kızılderilileri yok etmişlerdir. Balıkçılık, avcılık ve manyok ekimine dayanan göçebe tarımla geçinen saf gruplar (*Chavantes*) ıssız bölgelere çekilmişlerdir. Nüfus, akarsu kenarlarına serpiştirilmiş küçük topluluklar halindedir. Geçimlerini topraktan çok sulara bağlamışlardır; kullandıkları kayıklar çok çeşitlidir. Deniz gemileri, Amazon üzerinde, Peru topraklarında İquitos'a kadar çıkar; montaria denilen kayıklarla, en dar *igarapé*'lerde yol almak mümkündür. Akarsu ulaşımı 1866'dan beri milletlerarası hale getirilmiştir. Amazon havzasının ekonomisi, işletmeciliğe değil, geleneksel devşirmeciliğe dayanır. Bu ilkel ekonominin esası av ve orman ürünleri, «ilâç» ların yani baharat, boya bitkileri ve tıbbî bitkilerin toplanmasıdır. Amazon havzasının altın çağı, XX. yy. başında kauçuk devşirme devrine rastlar: *hevea* ağacından kauçuk elde etmek için, Ceara'dan ve Portekiz'den gelen Seringuerio'lar işe canla başla sarılmışlardı. Çetin bir hayat sürüyor ve kendilerinden çok Manaus ve Belem ihracatçılarını zengin ediyorlardı. Fakat Güneydoğu Asya'da çiftliklerde yetiştirilen hevea ürününün rekabeti yüzünden 1912 yılında patlak veren buhran, bunlara ağır bir darbe indirdi. Tapajos kesiminde yapılan yetiştirme denemeleri bugüne kadar iyi sonuç vermemiştir (Ford'un arazisine Brezilya hükûmeti tarafından tekrar el konuldu). Brezilya, Bolivya ve Peru'da devşirme kauçuk ürünü ihtiyacı karşılıyamamaktadır. Ayrıca, tarım alanında, bölgenin beslenmesi için yeterli bir ilerleme sağlanamamış, kazanç ümidi, tarımdan çok (manyok, pirinç, patates, mısır, şekerkamışı) devşirmeciliğe bağlanmıştır. Avcılık ve balıkçılık ürünleri ancak mahallî ihtiyacı karşılar. Belém ve Bragança arasında uzanan en az ıssız kesimde, toprakların fakirleşmesi ve «lateritleşmesi» yüzünden, nüfus azalmaktadır. Marajo'da ve rio Branco taraflarında, çok defa akarsu kıyılarında yapılan hayvancılık, şehirleri besler; Beni yöresinin ürünleri de uçakla Lapaz'a gönderilir. Amazon üzerindeki iki büyük şehir Belém ve Manaus limanlarıdır. And bölgesindeki devletler Amazon havzasındaki topraklarının nüfuslanmağa teşvik etmektedirler. Brezilya, kaynağı federal bütçeden sağlanan bir teşkilât (Amazon havzasını iktisadî bakımdan değerlendirme planı yüksek idaresi) kurmuştur. Bu kuruluş ilmî araştırmalar yapmakta, besin (pirinç) ve sanayi (jüt, kauçuk) maddeleri ekimini teşvik etmektedir. Maden araştırmaları, Xingu'da boksit ve kömür, Madeira üzerinde Nova Olinda'da petrol bulunduğunu ortaya koymuş, Amapa'da da manganez yatakları işletmeye açılmıştır. (L)

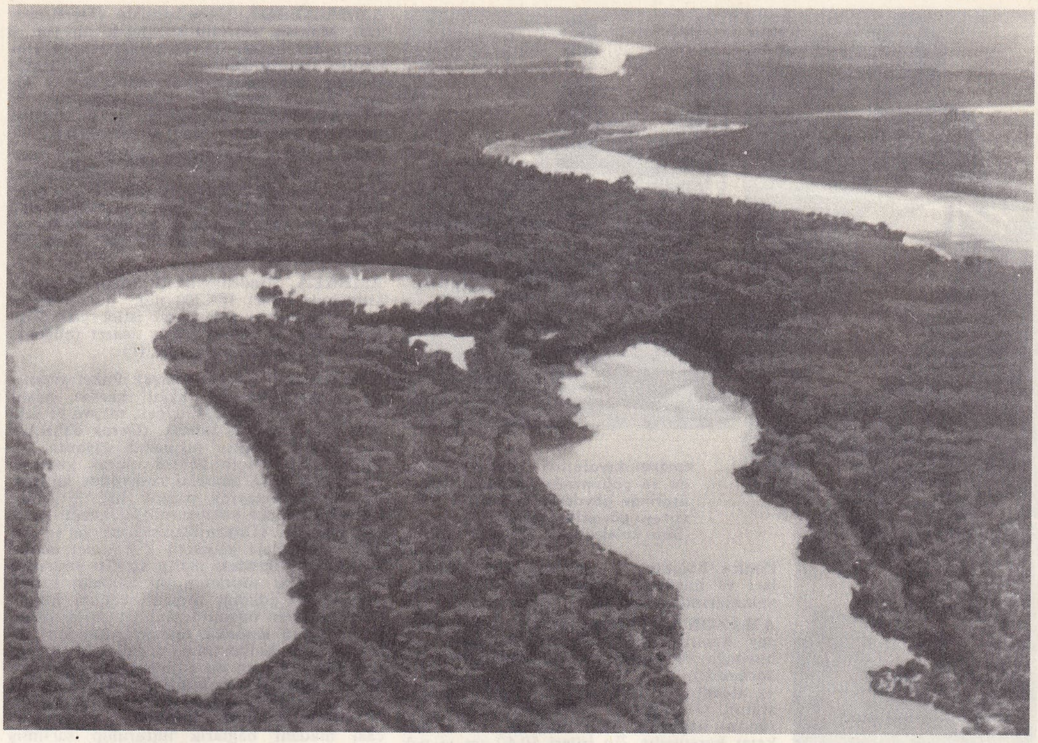

AMAZON nehrinin kollarından biri

AMAZON i. Zool. Bir amerikan papağanı; Arjantin'den Meksika'ya kadar uzanan geniş bir alanda yaşar. (Papağangillerden.)

— ANSİKL. *Amazonlar,* oldukça iri, aralarına kırmızı ve sarı tüylerin de karıştığı yeşil ve mavi tüylü, kafesi yadırgamayan ve oldukça kolay konuşan papağanlardır. (L)

AMAZONAS, Güney Amerika'da, Kolombiya cumhuriyetinin bir idarî bölümü (Comisaria); 121 240 km².; 13 000 nüf. Merkezi *Leticia.* (L)

AMAZONAS, Güney Amerika'da, Peru'nun idarî bölümü; And dağlarının doğu kenarı boyunca uzanır. Yüzölç. 41 300 km²; 117 700 nüf. Merkezi *Chachapoyas.* (L)

AMAZONAS, Güney Amerika'da, Venezuela'da federal toprak; yüzölç. 175 750 km².; 12 100 nüf. Merkezi *Puerto Ayacucho.* (L)

AMAZONAS, Brezilya federasyonu içinde yer alan devlet: memleketin hemen bütün batı kesimini kaplar; federasyonun en büyük, fakat en az nüfuslu devletidir. Yüzölçümü 1 565 00 km².; 898.000 nüf. Merkezi *Manaus.* (L)

AMAZONEİON. Esk. coğ. Anadolu'da Pontos* bölgesinde bir şehir. (M)

AMAZONİT i. (fr. *amazonite*). Miner. Yeşil mikroklin çeşidi. (L)

AMAZONİUS MONS. Esk. coğ. Anadolu'da

«Yaralı **Amazon**» Capitolino müzesi, Roma

Foto. Verger-Adep, Anderson-Giraudon (LAROUSSE)

amazon kıyafetleri (1880 yıllarında ve çağımızda). Krokide eğer üzerinde gövdenin ve bacakların duruşu gösterilmektedir. (Sirot koleksiyonu, Paris)

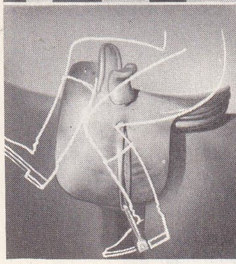

Pontos bölgesinde, Amazonların yaşadıkları ve bugünkü Terme* (Termodon) çayı yakınlarındaki dağ. (M)

AMAZON kaplumbağası blş. i. Zool. Güney Amerika tatlı sularında yaşayan kaplumbağa türlerinin en büyüklerinden (*Podochemis*).

— ANSİKL. Eti lezzetlidir ve yerlilerce çok aranır. O kadar ki yerlilerin avlaması yüzünden hayvanın nesli tükenme tehlikesiyle karşı karşıyadır. En irileri 50-60 sm. yi pek geçmez. Yumurtalarından çıkarılan besleyici yağ çok makbuldür. (L)

AMAZONLAR, Eskiçağın efsanevî kadın cengâverleri. Karadeniz kıyılarında yaşadıkları söylenir. Yunan mitolojisinde adı geçen Amazonlar, anaerkilliğin savaşçı bir şeklini gerçekleştirmişlerdi. Bunların toplumunda erkeğe, ancak neslin sürdürülmesi için yer veriliyordu; erkek çocuklar öldürülür, bazen de babalarına gönderilirdi. Amazonlar okla ve at üzerinde savaşırlardı. Bazılarına göre, ok atmayı kolaylaştırmak üzere, kızlarının sağ memelerini yakarlardı. Adlarının bir izahı da buradan gelse gerektir (*a-madsos*, «memesiz»). Yunanlıların kadın sandığı savaşçılar belki de uzun saçlı İskitlerdi. Amazonların Akalılara karşı açtıkları savaşlar hakkında hitit belgelerinde bilgi vardır. Yunan efsanesi de, Herakles, Bellerophontes v.b. vesilesiyle bu savaşlardan söz açar.

— G. santl. Bassai'de (Phigalia) Apollon tapınağındaki friz ile Halikarnas türbesindeki friz ve Mikon tarafından Theseion'da, Panainos tarafından Olympia'da Jupiter tahtını kuşatan set üzerine çizilmiş resimler Amazonlar efsanesine bağlanır. M.Ö. V. yy. da bir Amazon heykeli dikilmesi için Efes'te bir yarışma açılmıştı; yarışmaya katılanların hazırladıkları bu kopyalar zamanımıza kadar gelmiştir. En önemlileri Berlin'deki *Yaralı Amazon* (Rolykletos'a ait olduğu sanılan eserin kopyası), Capitolino'daki *Yaralı Amazon* ile Vatikan'daki *Amazone Mattei*'dir. Dorlar gibi giyinen Amazonlar yunan miğferi taşırlar, sağ omuz üstünden inen hafif bir gömlek kalça etrafında bir şeritle bağlanırdı. Kol, bacak, ayak çıplaktı. Bindikleri atın bir örtüsü olurdu. Asyalılar gibi giyindikleri zaman, vücutlarını boyuna kadar sıkı sıkıya örterlerdi. Bacakları bir çeşit mayo içindeydi, bele geniş bir kemer takılırdı. En üste bir manto giyer, başlarına bir Frigya başlığı oturturlardı. Ata çıplak binerlerdi. Bu efsanenin ilham ettiği en önemli modern eser, Rubens'in *Amazonlar Savaşı*'dır (1619) [Münih, Pinakotek]. (L)

amazon papağanı

AMAZONYA, Güney Amerika'nın bir bölgesi, Amazon ırmağının yukarı havzasında. (L)

AMAZYGH i. Leng. Eski Berberî halklarının isimlerinde bulunan (örnek: *mazices*) ve bugün hâlâ Tuareg'ler arasındaki bazı gruplar belirleyen *mzg* kökü: Amazigh'ler, İmazeghan'lar, İmoshagh'lar v.b. (L)

AMBA-ALAGİ, Habeşistan'da (Tigré eyaleti), Makalle şehrinin kuzeyinde bir yer. 7 Aralık 1895'te bir italyan birliği burada Habeşliler tarafından yok edildi. 18 Mayıs 1941'de, Habeşistan kral naibi Aosta dükası burada İngilizlere teslim oldu, ülke üzerindeki italyan egemenliği de bu tarihte sona erdi. (Bk. HABEŞİSTAN *seferleri.*) [L]

AMBACTE i. Tar. Galya toplumunda, başkanın çevresine bağlı kişi. Ambacte'ları birleştiren bağlar, karşılıklı görevlerden meydana gelir. Polybios, bunların başkanla olan ilişkilerini *hetaireia* (gizli birlik) olarak niteler. Cermenlerdeki Geselle'lere benzerliği dikkate değer. (L)

AMBALA, Hindistan'da (Pencap) Delhi'nin kuzeyinde şehir; 181 700 nüf. Hindistan'ın kuzeydoğusunda geleneksel istilâ yolu üzerinde olan bu askerî şehir, ticaret (buğday) ve sanayi (kâğıt) merkezidir. (L)

AMBALAJ i. (fr. *emballage*). Paket yapmağa yarayan her şey (kâğıt, karton, hasır, sandık v.b.). ‖ Özellikle çiçek, meyva ve sebzeler için yapılmış sandık. (Gerek daha hafif olması, gerekse taşınacak eşyanın havalandırılması için kafesli olarak yapılır.) ‖ *Ambalaj bezi,* ambalaj sanayiinde kullanılan bir cins seyrek pamuk bez. ‖ *Deniz ambalajı,* deniz yoluyle nakledilmeğe mahsus ambalaj. (Dayanıklı, sağlam ve su geçirmez olmaları gerekir.) ‖ *Emanet ambalajı,* parası, içindeki malın satılışı sırasında alınan, fakat satıcının, bu ambalajı kendisine teslim edildiği zaman bedelini toptan ya da kısmen ödemeyi taahhüt ettiği ambalaj. ‖ *Kayıp ambalaj,* teknik bakımdan yalnız bir defa kullanılması düşünülmüş ambalaj. Buna rağmen bu ambalaj varacağı yere kadar sağlam kalacak bir şekilde yapılır. ‖ *Tahta iskeletli ambalaj,* rendeli, biçilmiş veya aralıklı tahtadan yapılmış, her bir parçası madenî bağlarla tutturulup sarılmış tahta ambalaj. ‖ *Ticarî ambalaj,* ürün ve malları koymak için yapılan ve müşteriye içindekiyle beraber verilen ambalaj. ‖ *Tropikal ambalaj,* malların tropikal ülkelere gönderilmesine uygun şekilde hazırlanmış ambalaj. (Bu ambalaj, içindeki eşyanın gideceği yere istenen şekilde varması için dayanıklı, su geçirmez ve sıcağa karşı tecrit edilmiş olması gerekir.) Bk. PAKET.

— Huk. Ambalajlı olarak satılan gıda maddelerinin ambalajları üstünde, imalâtçının ismi, adresi ve tanıtıcı işaretleri ile maddenin cinsi, nevi ve asgarî net miktarının yazılması, ambalajların temiz olması mecburîdir. Ambalajları dolayısıyle tehlikeli olabilecek (patlayıcı maddeler v.b.) ve diğer posta eşyasını kirletecek paketleri P.T.T. idaresi kontrole mecbur değildir. Ambalajlı olarak eşya gönderen nakliyeci, ambalajın ne suretle yapıldığını bildirmeğe mecburdur. Bildirmediği takdirde doğacak zarar göndérene ait olur. (Umumî Hıfzıssıhha kanunu, Posta kn. md. 41, Borçlar kn. md. 432, 433.)

— ANSİKL. Yiyecek maddelerinin ve moda eşyalarının piyasaya sunuluşu modern ambalajların daha çok kullanılmasıyle büsbütün değişti. Alışıla gelen ambalaj (tahta, cam) hafifledi, birçok alanda yerini plastiğe bıraktı. Ana mesele, ambalajın taşınmağa, depolanmağa ve eşyanın göze çarpmasını sağlamağa elverişli olmasıdır. Plastik ambalaj, yiyeceklerin muhafazası bakımından en uygun ambalajdır; bir yandan yiyecek maddesini havaya karşı korur (taze krema, peynir, sebzeler), öte yandan da perakende kullanışlara (küçük kaplarda reçel, yoğurt, tüp içinde hardal) elverişlidir. Plastik ambalaj sıvılar (ayran, süt) için de daha kullanışlıdır. Ambalaj sanayii her alanda yenilik peşindedir.

◆ **Ambalajcı** i. Tahta sandık veya ambalaj yapımında ve gönderilecek malların düzenli biçimde yerleştirilmesi işinde ustalaşmış işçi.

◆ **Ambalajlamak** geçl. f. Bir eşyayı kâğıt, tahta, teneke v.b. gibi ambalaj işinde kullanılacak maddelerle sarmak. Bk. PAKETLEMEK.

— Bahç. *Kökü ambalajlamak,* başka yere dikmek üzere sökülen bir ağacın topraklı köklerini dağılmayacak biçimde sarmak. (LM)

AMBALE olmak blş. f. (fr. *emballement,* coşkunlukla, hayranlıkla sürüklenen) [Türkçede daima *olmak* ve *etmek* yardımcı fiilleriyle birlikte kullanılır]. Bıktıracak, şaşırtacak kadar fazla olan, aşırı halde yüklenen bir şeyden bunalmak, düşünemez, iş göremez bir hale gelmek.

— Mekan. Bir makinanın veya bir cihazın anormal bir şekilde çalışması. Bu durumda maksimum hız aşılmış olduğundan, makinanın güvenliği tehlikeye düşer. Bunu önlemek için, regülatörden ayrı bir hız tahditçisi kullanılır; böylelikle makina regülatörün kontrolundan kurtulduğu zaman, bu hız tahditçisi akaryakıt girişini kapatarak makinanın durmasını sağlar. ‖ *Ambale etmek,* motoru aşırı bir hızla döndürmek. Bir makina veya cihazı herhangi bir etki altında, aşırı bir hızla çalıştığı zaman motörün emniyetini tehlikeye düşürmek. (M)

AMBAPALİ i. Mit. Budist efsanelerine göre, Hindistan'da Mankiye adlı büyük bir ağaçtan doğmuş genç kız. Budizme göre, insanlar birçok defa çeşitli şekillerde dünyaya gelirler. Bu kız da Buddha Sakyamuni devrindeki dünyaya gelişinde çok güzel olduğu için Vaysali şehrine birçok tanınmış kimsenin yerleşmesine sebep olmuş, Buddha Sakyamuni de onun davetlileri arasındaymış. Bu suretle Ambapali, budizm dinini kabul etmiş. (M)

AMBAR veya **ANBAR** i. (fars. *enbardan* ve *enbaştan,* doldurmak, yığmak, kümelendirmek'ten *enbar,* dolu yığın, küme). Bir binanın içine erzak, tahıl, kuru ot v.b. koymağa yarayan bölümü. (Bk. ANSİKL.): *Anadolu köylüsünün zahire ambarları bomboş, fakat Türk entellektüeli yedi düvele harp açmıştır* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Buğday ambarı.* ‖ *Teşm. yol.* Genellikle yiyecek olmak üzere her çeşit eşya konulan ve saklanan yer, depo, sandık: *Erzak ambarından iki ölçek un getir* (N. Araz) ‖ Kum ve çakıl gibi maddeleri ölçmekte kullanılan ve kenarları 75'er sm. olan küp ölçek. ‖ *Mec.* Bol buğday elde edilen memleket, verimli bölge: *Orta Anadolu'nun en büyük buğday ambarlarından biri Konya'dır.*

— Ask. *Ambarlı konak,* ordunun geri sahalarında nokta komutanlıkları emrinde olan ve gelen geçen subay ve er kafilelerine giyecek, içecek veren ve kalacak yer gösteren bir tesis. (Sadece kalacak yer sağlayan ve iaşe ile görevli olmayanlarına *ambarsız konak* denir.)

Konaklar, kaynakları bol meskûn yerlerde önemli kara ve demiryolu kavşaklarında, iskele ve limanlara kurulurlar.

— Denizc. *Ambar,* üst güverte altında ve sintine üzerinde, malzeme, cephane ve erzak koymak için yapılmış kapalı yer. Bk. ANSİKL. *Yelken ambarı, barut ambarı, kömürlük ambarı.* (Ticaret gemilerinde kömür ambarları baş tarafta ve kazanların iki yanındadır; bunlara *baş kömür ambarı* ve *borda kömür ambarı* denir.) ‖ Ticaret gemilerinin tek güvertelilerinde, gemi dibindeki sofra sarnıçlarının üstü ile güverte, çift güvertelilerinde ikinci güverte arasında kalan kısım. ‖ Ticaret gemilerinde genellikle su sızdırmaz bölmelerle ayrılmış kısımlar: *Modern şilepler de dört-altı ambar vardır.* ‖ *Ambar buğusu.* Bk. BUĞU. ‖ *Ambar işçisi,* ambar işlerinde yetişmiş uzman işçi veya gemici. ‖ *Ambar kapağı* veya *ağzı,* ambar ağızlarına yatay biçimde yerleştirilerek ambarı kapayan tahta veya saç kapaklar: *Ambar kapakları ambar ağızlarındaki pervazlar üzerine oturur.* ‖ *Ambar kâtibi,* bir gemiye yüklenen veya gemiden boşaltılan yükü kaydetmekle görevli kişi. (*Eşanl.* PUVANTÖR.) ‖ *Ambar sintine döşemesi,* yük ambarlarının dibinde, postaların sintineye doğru kıvrıldığı kısım ile bordaya yükselmeğe başladığı kısımdaki köşebentler arasında, sintinenin iki tarafına döşenen ve gerektiği zaman kaldırılan tahta veya ağaç döşeme (bunlar yük batyalarının sintineye kaymasını önler). ‖ *Ambar sintine kapağı. Eşanl.* SİNTİNE DÖŞEMESİ. ‖ *Ambar sintine örtüsü,* hububat yüklenecek geminin ambar dibine serilen branda örtü.

— Dil bil. Aslında Farsça olan bu kelime arapçalaşmış, *enabil, enabile* şeklinde çoğul da yapılmıştır. Türkçede dudak ünsüzü benzeşmesi sonucu ambar şekline girmiştir.

— Etnogr. Bk. ANSİKL.

— Huk. Ticarî veya şahsî eşyaların saklanmak, sahibine verilmek veya bir yere nakledilmek üzere bırakıldığı yer. Depo. ‖ *Nakliyat ambarı,* bırakılan eşyayı bildirilen yere nakleden, teslim eden müessese. ‖ *Umumî ambar,* saklanmak veya sahibine teslim etmek üzere mal kabul eden müessese. Bk. ANSİKL.

Foto. Nadar, Waugh-Rapho (LAROUSSE)

— Köy ekonom. *Yığın halinde ambarlamak,* sapları demet demet ayırmadan ambara yığmak.

— Mad. oc. *Ambar,* yer altında veya yer üstünde, yukarı taraflarından maden cevheri veya kömür doldurulan ve alt tarafındaki kapaklar vasıtasıyle boşaltılan büyük ada. (*Eşanl.* MADEN FİLİZ SİLOSU.) || *Ambarlı ayak,* işletmeden meydana gelen boşluğun kırılmış cevher ile doldurulması suretiyle yapılan bir maden işletme metodu. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Denizc. Modern şileplerde *dört-altı ambar* ağzı vardır: boyutları geminin gördüğü işlere, taşıdığı yüke göre değişir, ama beş metreden daha küçüğüne pek rastlanmaz; lokomotif, vagon gibi ağır ve özel yük taşıyan gemilerde ise 25 m. yi bulur. Otomatik yükleme boşaltma tertibatı (*self trimmer*) bulunan kömür şileplerinde kömürün istif edilme süresini asgarîye indirmek için, ambar ağızları çok büyüktür. Ambarların kapanması, uzun bir süre, enlemesine konulan madenî putreller üzerine yerleştirilen ağaç kapak tahtaları ile sağlanırdı. Kapakların üstünden ambara su sızması da, katranlı bırandaların kapak üzerine geçirilmesiyle önlenirdi. Bu usul yavaş yavaş bırakılmakta, madenî kapaklar kullanılmaktadır; bunlar hem daha pratik, hem daha az insan gücüne ihtiyaç gösterir.

— Etnogr. *Ambarlar,* bazen yer seviyesinde yapılırsa da daha çok besi maddelerini hayvanlardan ve ıslaklıktan korumak için yükseğe kurulur. Topraktan yapılmış büyük küpler (kabil akufileri) veya arı kovanlarına benzeyen sepetler biçiminde (Doğu Afrika) veya evin üstünde bir kule biçiminde de (Dogon) olabilir. Kazıklar üzerine oturtulmuş, tahta veya topraktan, tek başına yapılan ambarlar en yaygın ambar biçimidir (Kuzey Avrupa, Zenci Afrikası, İndonezya, Güney Amerika).

— Huk. Deniz Ticaret hukukunda, gönderilen malın alınmasında gecikilirse, kaptan malı bir umumî ambara tevdi edebilir. (Türk Tic. kn. md. 1057. Konşimentonun birden fazla hâmili aynı zamanda müracaat ederse, kaptan malı bir umumî ambara bırakmağa mecburdur (md. 1103). Ambarlara bırakılan mallar üzerinde, taşıma ücretinden doğan rehin hakkı devam eder (md. 1123).

— Mad. oc. Cevher, ayağın altından sürülmüş bir galeriden çekilerek alınır. Bu metodun uygulanabilmesi için damar eğiminin fazla, damar tavası ve tabanının sağlam, cevherin sert olması ve taban üzerinden kayması gerekir. Birçok demir ocağı bu şekilde işletilir.

◆ **Ambarcı** i. Malzeme, ürün ve yedek parçanın stok edilmesinden ve dağıtımından sorumlu görevli.

— Denizc. Büyük ticaret gemilerinde, çeşitli küçük işler için gerekli malzemeyi korumak ve dağıtmakla görevli gemici. (*Eşanl.* MAĞAZACI.) [LM]

AMBARÇIK, Sovyetler birliğinde (Rusya F.S.S.C.) bir liman ve kasaba. Doğu Sibirya'da Kuzey Buz denizi kıyısında, Kolima ırmağı ağzındadır. Kuzey deniz yolu üzerinde üs noktası; hava meydanı; radyometeoroloji istasyonu. (L)

AMBARD (Léon), fransız hekimi (Marsilya 1876-Paris 1962). Böbreğin ilmî olarak incelenmesinin (nefroloji) öncülerindendir. Birinci Dünya savaşından az önce Necker hastahanesinin İdrar yolları kliniğinde idrar boşaltımının ana kurallarını ortaya attı. Eşiği olmayan maddelerle (hepsi de organizma için zararlı olan üre, kreatinin, kreatin v.b. gibi), eşiği olanlar (organizma tarafından tutulanlar; glikoz gibi) arasında bir ayırım yaptı. Kendi adını taşıyan üre boşaltım değişmesini (Ambard konstantı) buldu. 1917'de Ambard, Strasburg fakültesi klinik kürsüsüne atandı; orada S. Troutmann ile beraber enzimlerin etki mekanizmaları ve iyonlarla olan ilişkileri üzerinde araştırmalar yaptı. Daha sonra selofan zarlarından basınç altında süzülme olayları ile iyonların seçici süzülmeleri hakkında araştırmaları oldu. Yayımladığı eserler arasında *Physiologie Normale et Pathologique des Reins* (Böbreklerin Normal ve Patolojik Fizyolojisi) [1920]; Trautmann ile birlikte yazdığı, *Mécanisme des Réactions Fermentaires,* (Mayalaşma Tepkilerinin Mekanizması) [1939] ve *Ultrafiltration* (Basınç Altında Süzülme) [1961] hakkında ingilizce bir eseri sayabiliriz. (L)

Ambard konstantı, kandaki üre miktarıyle idrardaki üre verdisi arasındaki oran.

— ANSİKL. *Ambard konstantı,* U kanda litre başına üre miktarı, D yirmi dört saatte çıkarılan üre miktarı, C idrarda litre başına üre miktarı, P hastanın ağırlığı olmak üzere

$$\frac{U}{\sqrt{D \times \frac{70}{P} \times \sqrt{\frac{C}{25}}}}$$

e eşittir. Bu denkleme konstant, yani değişmez nicelik denmesinin sebebi, normal insanda çok az bir değişiklik (0,06'dan, 0,08'e kadar) göstermesidir. Buna karşılık, böbrek yetersizliğinde yükselir. (L)

AMBARGO i. (isp. *embargo,* müsadere'den). Bir geminin, bulunduğu limandan çıkmasını geçici olarak yasaklamak. || *Teşm. yol.* Bir malın serbest sürümünü engellemek için konan tedbir, müsadere: *Kitaplara, gazetelere ambargo koymak.* Bk. ANSİKL.

— Denizc. Seferberlikte veya savaş zamanı, devlet otoriteleri tarafından özel şirketlere veya şahıslara ait her türlü deniz vasıtasına el konması. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Devl. huk. *Ambargo* millî filoya uygulanabildiği gibi (*sivil ambargo*), bir devlet tarafından kendi limanlarında bulunan yabancı gemilere de uygulanabilir (*milletlerarası ambargo* veya *asıl ambargo*). XVIII. yy. da İngiltere'nin çok baş vurduğu bu tedbir, bir savaştan sonra, hattâ savaş ihtimali belirince, savaş öncesinde uygulanıyordu. Yüz yıldan beri artık bu yola baş vurulmamakta, gemilere düşman sularını terk etmeleri için bir mühlet verilmektedir. Ama yabancı bir devletin yetkisini kötüye kullanması halinde misilleme olarak ambargoya baş vurulduğu olur.

Türk Deniz Ticaret hukukunda, ambargo, konulması halinde kaptan, ücretinin tamamını alır (T. Tic. huk. md. 1007), taraflar taşıma sözleşmesinden cayabilirler (md. 1083), sigortalı, sigorta edilen şey üzerindeki haklarını devrederek, sigorta bedelinin tamamının ödenmesini isteyebilir (md. 1420). [LM]

AMBAR güvesi blş. i. Zool. Pulkanatlılardan (*Tinea granella*) bir kelebek, boy 6 mm.; gövde ve arka kanatlar esmer, ön kanatlar sarımsı. Ambarlarda tahıllara zarar verir. (*Buğday böceği* de denir.) [M]

AMBARİS, Asurlular devrinde, Kappadokia Komana'sındaki (Tabal ve Hilakku) Bît-Burutaş devletinin kralı. Asur kralı Sargon II (720-705), bütün bu bölgeyi kız kardeşleriyle beraber Ambaris'e vermişti. Fakat Ambaris'in Phrygia ve Urartu devletleriyle anlaşması üzerine, Sargon Tabal'ı geri aldı. *Annaller*'de Ambaris'i ailesi ve yakınlarıyle esir alarak Asur'a getirdiği anlatılır. Bît-Burutaş devleti, Frigya ve Asur'un baskılarına uzun zaman dayanamadı. (M)

AMBARRİ. Esk. coğ. Galya'da Relt asıllı bir kavim. Sezar zamanında Saône ve Rhône ırmakları arasında yerleşmişlerdi. (L)

AMBARVALİA i. Esk. çağ. Roma'da ve İtalya'da çiftçilerin tarlalarını arıtmak ve korumak için bir domuz, bir boğa veya bir koyun kurban ederek kutladıkları bayram (19 mayıs). [L]

AMBARZUMYAN (Viktor Amazaspoviç), sovyet astrofizikçisi (Ermenistan 1908). Yıldız sistemlerinin dinamiği ve yıldızların oluşumu üzerinde araştırmalar yaptı. (L)

Ambassadors (*The*) [*Büyükelçiler*], Henry James'in romanı (1903). Konu, Lambert Strether'in etrafında döner. Massachusetts'li zengin bir dul, Strether'i, oğlunu Paris'in cazibesinden kurtarıp getirmekle görevlendirir. Fakat bu elçilik başarısızlığa uğrar, Strether de Paris'in büyüsüne kapılır. Romancı, püritanizmin etkisi altında yaşayan gerçek incelikten yoksun bir toplumun karşısında yüksek bir medeniyetin değerini incelikle belirtir. Yazarın sanatı, eşsiz kıvraklığı ile çoğu kere Proust'un tahlillerini hatırlatır.

— *Ambassadeurs de Hollande konağı,* Paris'te, 1665'ten kalma bir konak. Beaumarchais *Figaro'nun Düğünü*'nü (le Mariage de Figaro) burada yazdı. (L)

AMBATO, Güney Amerika'da Ekvator cumhuriyetinde şehir; And dağlarında, Chimborazo dağı kuzeydoğusunda, Guayaquil-Quito demiryolu üzerinde; Tunguragua eyaletinin merkezi. 53 800 nüf. Ticaret merkezi; besin ve dokuma sanayii. (L)

AMBATOLAMPY, Madagaskar adasında bir kasaba (Tananarive eyaleti); Tananarive şehrinin güneyinde idarî bölüm merkezi; 4 750 nüf. (180 Avrupalı). 1 500 m. yükseltide sayfiye yeri. Hipodrom. (L)

AMBAZAC, Fransa'da Limousin bölgesinde (Haute-Vienne idarî bölgesi, Limoges idarî çevresi). *Ambazac dağları* yakınında bir kasaba; 3 655 nüf. XII. ve XV. yy. dan kalma kilise; konfeksiyon, sınaî porselen. — Yakınlarında uranyum yatakları. (L)

AMBER veya **ANBER** i. (ar. *anber*), amber* balığının barsaklarından çıkarılan veya dışkısı ile denize dökülen, kül renkli güzel kokulu madde. (Bk. ANSİKL.): *Amber, Peygamberimizin mübarek nefesi* (R. N. Güntekin). || Himena adlı ağaçtan alınan güzel kokulu reçine. || Has isim (erkeklerde özellikle harem ağalarına, habeş hizmetkârlara verilirdi). || *Amber ruhu.* Bk. AMBEREİN.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Anberâbad,* divan edebiyatında geçen bir efsane şehrinin adı. || *Anberagin,* amber kokulu. || *Anberbar,* amber saçan. || *Anberbu* veya *Anberbuy,* amber kokulu. Güzel kokulu bir pirinç türü. || *Anberefşan,* amber kokusu saçan. || *Anberî,* amberden yapılan bir çeşit koku. Amber satan kimse. Ambere benzeyen madde. || *Anberîn,* amber kokulu. Amberden yapılmış bir madde. || *Anbersâ,* ambere benzer bir madde. || *Amberşemîm,* ambere benzer güzel koku. || *Amber-i eşheb,* beyaz amber.

— Ed. Divan edebiyatında, kokusunun güzelliği dolayısıyle sevgilinin kokusu anbere benzetilir (msl: *Boyun arar, bûyun anber, tenin gevher, saçın hindu* [Şeyhî]).

— ANSİKL. *Akamber,* bazı balinagillerin (özellikle amber balıklarının) bağırsak katılaşmasından ve balinagillerin beslendiği baştan ayaklı yumuşakçaların saldığı siyah maddeden meydana gelir. Amber balıklarının dışkıyısıyle çıkan, tıkışık, mumlu, kurşun rengi yığınlar halinde su üstünde bulunur. Hafiftir, bükülgendir. Japon ve hint denizleri kıyılarından toplanır. Miske benzeyen bir kokusu vardır; bu yüzden, özellikle tentür veya haşlama halinde parfüm sanayiinde kullanılır. (Fiyatı yüksek olduğundan genellikle mum ve reçine katılarak hileye sapılır.) [M]

AMBER, Hindistan'da (Rācāsthan), Caypur yakınında kasaba; 5 100 nüf. Caypur şehri kurulmadan önce Racput'ların XII.-XVIII. yy. lar arasında başkenti idi; o devirden kalma güzel sarayları vardır. (L)

AMBER, arap kabilelerinden. Yamame'de otururlardı. Hz. Muhammed hayatta iken bunlar üzerine kuvvet gönderdi. 632'deki yalancı peygamberler isyanına katılmadılar. Sonraki devirlerde kaynaklarda adına rastlanmaz. (M)

AMBER ağacı blş. i. Bot. Mimozaya benzeyen baklagillerden bir ağaç. Kabuğu yarılırsa koyu bir reçine akar. Bu madde kaynatılıp süzülür. Koku sanayiinde ve eczacılıkta kullanılır. Süs bitkisi olarak da yetiştirilir. || *Amber çiçeği,* amber ağacının yaz aylarında açan hoş ve baygın kokulu çiçeği. (M)

AMBER balığı blş. i. (fransızcası *cachalot*). Etçil balinagillerden; bütün tropikal ve astropikal denizlerde rastlanır. (Dişli balinaların alt sınıfı, ispermeçet balinagiller familyası.) [*Eşanl.* ADABALIĞI.]

— ANSİKL. *Kocakafalı amber balığı*'nın (physeter macrocephalus) boyu çok büyüktür. erkeğinin uzunluğu 20 m. yi, dişisinin 10-13 m. yi bulur. Ağırlığı 100 tonu geçebilir. Başı düşey ve basık, ön tarafı şişkindir; kafası, vücut uzunluğunun üçte biri kadardır. Yağı (ispermeçet) için avlanır; bu üstün nitelikli yağ, kafa kısmındadır. Bazı amber balıklarından 5 tona kadar yağ elde edildiği olur. Alt çene dişleri çok kuvvetlidir, üstekiler ise hiç gelişmemiştir. Göğüs yüzgeçleri küçüktür, sırt yüzgeci yoktur, buna karşılık kuyruk yüzgecinin genişliği 4.50 m. kadar olabilir. Amber balıkları kalabalık sürüler halinde yaşar; her sürüde yaşlı bir erkek ve 30-80 dişi bulunur. Yavru doğduğunda 4 m. boyundadır. Amber balığı, siyah bir sıvı çıkaran mürekkep balığını yer; bu siyah sıvı, amber balığının bağırsağında gri amber* denilen

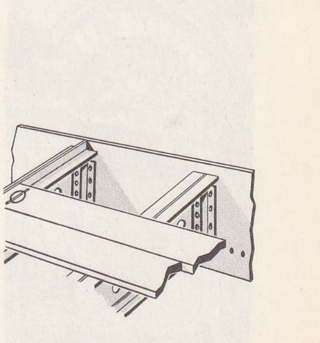

yük ambar'ı kapağı

The Ambassadors
(fotoğraf 406. sayfada)

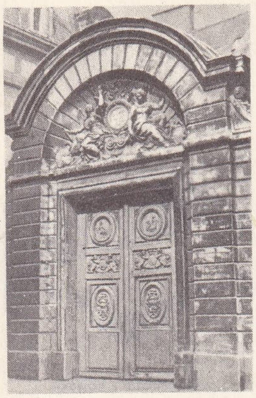

The Ambassadors adlı romana konu olan Paris'te, Hollanda elçileri konağının cümle kapısı

ve parfümeride kullanılan katı bir cisim halini alır.

Amber balığı, çoktan beri, özellikle XVII. yy. dan bu yana avlanmaktadır. Amber balığı kendini büyük bir şiddetle koruduğu ve kuyruk vuruşları gemileri devirebilecek güçte olduğu için, balina avına benzeyen avlanışı tehlikelidir. (L)

AMBERBERİS i. Bot. «Kadın tuzluluğu» veya «sarıcak» adı verilen bir ağaççıktır. Küçük salkım şeklindeki meyvelerinin hafif, hoş ekşimsi lezzeti vardır. Güzel bir bitkidir, bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilir.

— ANSİKL. Buğday ve arpada, çok büyük tahribat yapan karapas (puecicia graminis) mantar hastalığının telentosorlarının *amberberis* bitkisinde kışladığı tespit edildiğinden, hastalığın yayılmasının önlenmesi maksadıyle Danimarka gibi bazı ülkelerde amberberis bitkisinin yetiştirilmesi yasaklanmış, mevcutların yok edilmesi içinde çalışmalar yapılmıştır. (M)

AMBER burnu, Madagaskar'ın kuzey ucunda bulunan yarımada ve burun. Mozambik kanalı kuzeydoğuda buradan başlar. Yarımada 1 473 m. ye yükselen yeni volkanik araziden meydana gelmiştir. (L)

AMBERG, Batı Almanya'da (Bavyera) şehir. Vils çayı kenarında, Regensburg kuzeyinde; 41 900 nüf. Yukarı Palatina'nın (Oberpfalz) başkenti; XV. yy. gotik kilisesi. Önemli demir yatakları 1283'ten beri işletilir; demir sanayii, makine, cam sanayii; Arişdük Karl'ın general Jourdan'ı yendiği yer (24 ağustos 1796). [L]

AMBERG (George H.), alman dans araştırıcısı ve empresaryosu (doğ. 1901). 1930'da, Heidelberg'te öncü bir tiyatro kurdu. 1933'ten 1941'e kadar Paris'te kaldı, sonra Amerika Birleşik devletlerine gitti; hâlen New York'ta Dance Archives ve Museum of Modern Arts'ın müdürüdür. Orada dans ve tiyatro dekorları bölümünü kurdu. Eserleri: *Catalogue of Dance Motion Picture* (Dans Hareketleri Resimleri Kataloğu) [1945], *Art in Modern Ballet* (Modern Balede Sanat) [1946]; *Ballet in America* (Amerika'da Bale) [1949]. (L)

AMBERGER (Christoph), alman ressamı (1500'e doğr.-Augsburg 1561). Kesin çizgili ve inceden inceye işlenmiş portreler bıraktı. Berlin müzesindeki *Coğrafyacı Sebastian Münster* (1552), şaheseri olarak kabul edilir. (L)

AMBÉRİEU-EN-BUGEY, Fransa'da (Ain idarî bölgesi), Belley'de kasaba; 8 200 nüf. Bugey yöresinde, Albarine çayı kenarında. Elektrik sanayii, ipek dokumacılığı, matbaa, tahta işleri. Hava üssü. (L)

AMBER kabuğu blş. i. Bot. Kabuğunda kaskarillin, aterik yağ, enphorbon ve tanen bulunan bitkiler (croton eluteria). Sürgünü önlemek için ve tütsü olarak kullanılır. (L)

AMBERPARİS. Bk. BERBERİS.

AMBERT, Fransa'nın Auvergne yöresinde kasaba (Puy-de-Dôme), Livradois (veya Ambert) havzası içinde, Dore çayı kenarında. 7 600 nüf. Saint-Jean kilisesi; eski evler. Livradois'nin eski merkezi. Canlı bir sanayi merkezi (tesbih, lüks kâğıt, elbise, ipekli, kordela v.b.). [L]

AMBES, Fransa'da Gironde'da bir kasaba (Bordeaux idarî çevresi), Dordogne çayı kenarında Entre-deux-Mers'de; 2 046 nüf. Garonne ve Dordogne ırmaklarının kavşak yerinde *Bec d'Ambès* adı verilen uzun dil üzerinde kurulmuştur. Burada Bordeaux limanının eki olan bir limanın ithal ettiği ham petrol büyük rafinerilerde işlenir; arıtma artığı gaz ve ağır yağ kullanan büyük bir elektrik santralı da bulunur. Dolaylarında bağlar vardır. (L)

AMBET'LER veya **OBAMBA'LAR,** Afrika'da, Gabon cumhuriyetinin Okondja Franceville kesiminde yaşayan zenci kavim. (L)

AMBİANİ. Esk. coğ. Belçika'da, Somme vâdisinde yaşamış, galyalı bir kavim. M.Ö. 57'de Sezar'ın hâkimiyeti altına girdiler. Merkezleri Samarobriva idi; burası daha sonra Ambianum (Amiens) oldu. (L)

AMBİGAT, M.Ö. VI. yy. sonunuda yaşamış galyalı önder. Bellovesus ve Sigovesus'un amcası; bu sonuncular, onun devrinde İtalya ve Germanya'ya yapılan göçleri yönetmişlerdi. Söylentiye göre Ambigat, Biturige'lere ve Galya ile birlikte Tuna vâdisinin büyük kısmını kaplayan geniş bir Kelt imparatorluğuna hükmetti. (L)

AMBİL ANAK i. (Malezya dilinden kelime). Sosyol. Sumatra ve civar adalarda sık görülen bir çeşit evlilik. Bu evlilikte, koca doğup büyüdüğü topluluktan ayrılarak karısının topluluğuna girer, çocukları da bu yeni topluluktan sayılır. (L)

AMBİORİX, Eburon'ların kralı. Sezar'ın Bretanya seferinde Galya'yı esaretten kurtarmağa çalıştı. Sezar'ın kumandanlarından Sabinus ve Cotta'yı bozguna uğrattı, ama 54 yılında Eburon'lara ağır bir misillemede bulunan Sezar'a yenildi. Kaçmayı başardıysa da ölünceye kadar bir kaçak hayatı sürdü. (L)

AMBİSYON i. (lat. *ambitio, ambire,* araştırmak'tan fr. *ambition*). Genellikle yükseklerde olan herşeye, şan ve şerefe, üne karşı duyulan şiddetli arzu. ‖ *Teşm. yol.* Arzu, bir şeyin peşinde olma. (L)

AMBİTUS i. (lat. k. *devir* anlamında). Müz. Bir melodinin en net sesi ile en tiz sesi arasındaki genişlik. (Bu terim özellikle kilise makamlarında geçer ve kullanılan ıskala'yı gösterir.) [L]

AMBİTUTLAR. Etnogr. Anadolu'da Batı Galatia* bölgesinde yaşamış bir Kelt* kabilesi. (M)

AMBİYANS i. (fr. *ambiance*). Bir topluluğun, bir şahsın içinde bulunduğu maddî veya manevî hava. (L)

AMBLADA (Amlada). Esk. coğ. Anadolu'da Beyşehir gölü ile Seydişehir arasındaki Kızılca'nın güneyinde yer alan Asar dağında bir şehir. Çevrede, Bergama kralı Attalos II'nin oğluna ait mektuplarını da içine alan yazıtlar bulundu. Burası, M.Ö. 188'den itibaren Bergama devletine aitti. Sonraları ise Amyntas'ın Galat devletine, Romalıların Galatia ve Lycaonia illerine bağlı kaldı. Hekimlikte kullanılan şarabı meşhurdu. (M)

AMBLEM i. (yun. *emblema,* değerli vazolar üzerindeki kabartma süs'ten; fr. *Emblème*). Bir soyut nesneyi, bir fikri belirten hikmet şeklinde bir uzlaşmalı işaret. (Bazen bu işarete, hikmet şeklinde bir yazı da eklenir): *Bir amblemi açıklamak.* ‖ Bir niteliğin, bir soyut nesnenin sembolü olan varlık veya eşya: *Öküz kuvvetin, güvercin temiz yürekliliğin amblemidir.* (L)

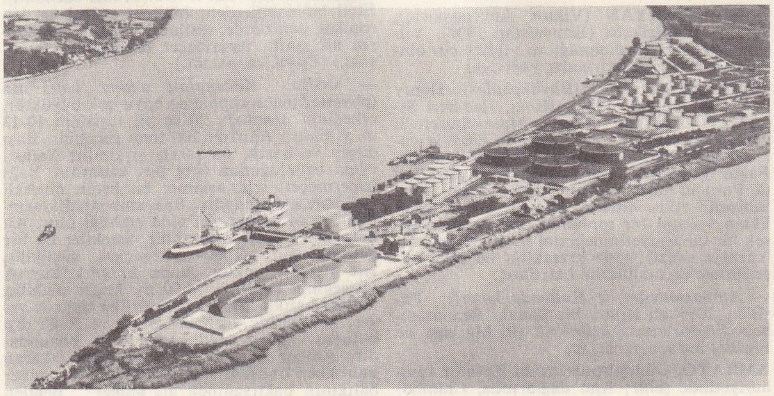

AMBES'da petrol tesisleri

AMBLETEUSE, Fransa'da Pas-de-Calais'de köy (Boulogne-sur-Mer idarî çevresi), Boulonnais'nin Manş denizi kıyısında, Boulogne şehrinin kuzeyinde; 1 230 nüf. Plajlar.

— Tar. Normanların tarhip ettiği Ambleteuse, Philippe le Bel'in ünlü rakibi Renaud de Boulogne tarafından tekrar inşa edildi. XVI. yy. da İngiltere kralı Henry VIII. burayı bir ingiliz limanı haline getirmeğe çalıştı, fakat Fransa kralı Henri II şehri geri aldı. Tahtından indirilen James II Stuart, 1688'de buradan Fransa'ya sığındı. Ambleteuse, Vauban tarafından tahkim edildi ve Napolyon I 1804'te Boulogne kampını kurarken buradan faydalandı. Şehir, İkinci Dünya savaşında çok zarar gördü. (L)

AMBLÈVE, Belçika'da Ardenne yaylası kuzey kısmının sularını boşaltan çay; Stavelot'dan geçerek Ourthe ırmağına sağdan karışır; 85 km. Stavelot'nun aşağısında Amblève, sert kuvarsit kaya bloklarının ortaya çıktığı bir boğazdan geçer. (L)

AMBLİGONİT i. (fr. *amblygonite*). Kim. Yeşilimsi beyaz ve pembemsi beyaz lameller şeklinde bulunan, triklinik simetride alüminyum ve lifyum flüofosfatı [Li Al (PO_4) (F, OH)]. (Bir lityum cevheridir.) [L]

AMBLİYOPİ i. (yun. *amblys,* körleşmiş ve *ops, opos,* göz'den fr. *amblyopie*). Görüş keskinliğinin azalması.

— ANSİKL. *Ambliyopi* doğuştan olabilir, fakat genellikle zehirlenmelerden ileri gelir: kurşun, alkol, fazla tütün zehirlenmesi, azotemi, diyabet v.b. Nevropatik durumlarda da rastlanır; bazen, hastalıktan önce veya aynı zamanda skotom*lar da görülür. (L)

AMBLYCERA çoğl. i. (yun. *amblys,* körelmiş'ten). Zool. Kuş bitleri altsınıfı. Antenleri dolgunlaşmış, dokunaçları kalınlaşmış bitler bu sınıfa girer (Bu altsınıf on kadar belli başlı familyayı kapsar. Kuşların ve ufak memelilerin dış parazitleri bu familyalardandır). [Bk. İSCHNOCERA.] (L)

AMBLYORNİS i. Zool. Yeni Gine'de yaşayan bir kuş; ibiği portakal renginde, kendisi esmerdir.

— ANSİKL. Erkekleri bir çeşit kulübe yapıp önüne çiçek ve renk renk eşya dizer, orada dişiye gösteriş yapar; bu alışkanlıkları yüzünden onlara «bahçıvan kuşlar» adı verilir. Yuva, bu kulübeden başka yerdedir (Pulkanatlılar familyası). [L]

AMBLYPODOS sıf. (yun. *amblys,* körelmiş ve *podos,* ayak). Zool. Her ayağında beş kısa parmak ve her parmağında küt ve düz tabanlı tırnaklar bulunan fosilleşmiş memeliler için söylenir. (L)

AMBLYPODOSLAR çoğl. i. Amblypodosların meydana getirdiği sınıf.

— ANSİKL. Avrupa'da coryphodon cinsi bulunan *amblypodoslar* özellikle Amerika'da boldur. Orada birçok cinsi vardır (meselâ üç çift boynuzu ve iri köpek dişleri olan dinoceras*). Hepsi de eosen devrindendir. Bazılarına Moğolistan'da da rastlanır. (L)

AMBLYPYGY çoğl. i. (yun. *amblys,* körelmiş ve *pyge,* arka). Zool. Soluk renkli, yassı vücutlu, baş ile karın kısımları birbirinden ayrı, örümceğe epeyce yakın ve örümceklere dahil hayvancıklardan meydana gelen bir takım.

— ANSİKL. *Amblypygy*'lerin çene ayakları kuvvetli iğneler ve hareketli bir çengelle sonuçlanır. Yer örümcekleri gibi bu hayvanların da iki çift akciğeri vardır, fakat zehir bezleri yoktur. Ekvator'un bol yağışlı tropikal bölgelerinde, taş ve devrilmiş kütükler altında veya kaya çatlaklarında yaşarlar. Çeşitli böceklerle beslenirler. Amblypygy'ler, herbirinin altmış kadar türü bulunan on sekiz cinsi kapsar. (L)

AMBLYSTOMA i. (yun. *amblys,* köleşmiş, ve *stoma,* ağız). Zool. 20 sm. uzunluğunda, Meksika göllerinde bulunan kuyruklu kurbağagillerden bir cins. (Bu hayvan, yanları çizgili, kısa boylu, kuyruğu az veya çok ufak bir çeşit semenderdir. İlmî bakımdan özelliği, larva (kurtçuk) halindeki beyaz derisini ve dış solungaçlarını muhafaza ederek çoğalabilmesidir. Bu durumda *Axolotl* adını alır.) [L]

AMBLYSTRMİDAE çoğl. i. Zool. Solungaçları düşen, göz kapaklı, fakat ergin hal-

Foto. Roubier, Ray-Delvert (LAROUSSE)

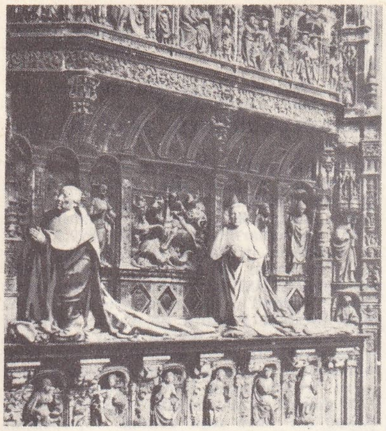

Amboise kardinallerinin mezarı
(Rouen katedrali)

de boynunun kenarlarında solunum açıklıkları bulunmayan bir kuyruklu kurbağa familyası. (Damak dişleri enlemesine veya V şeklinde dizilmiştir. Örnek hayvanı *Amblystoma*'dır.) [L]

AMBOİNA, Batı dillerinde *Amboina* ve *Amboine,* indonezya dilinde *Ambon,* İndonezya'da Molük adaları içinde küçük bir ada; nüfusu 80 000'i geçer. Melezler, Malezyalı ve Portekizliler çoktur. Adanın ticarî önemi azaldığı halde, Amboina şehri (56 000 nüf.) gene de Molük adalarının merkezidir.

— Tar. 1512'de portekiz gemicisi Antonio de Abreu tarafından keşfedilen *Ambon* adası, 1521'de Portekizlilerin Hint adaları ülkesinde başlıca merkez oldu. Fakat baharat ticaretindeki kazanç Hollandalıları buraya çekti: 1605'te adayı ele geçirdiler, 1619'da Batavia kuruluncaya kadar da ticaret merkezi olarak kullandılar. Baharat tekelini burada teşkilâtlandırıp şiddetle savundular, bu arada küçük bir ingiliz kolonisini de imha ettiler (1623). 1683'te öteki Molük adalarıyle beraber burayı da ilhak ettiler. 1796-1802 ve 1810-1817 arasında İngilizler, 1942-1945 arasında Japonlar tarafından işgal edilen ada, 1949'da İndonezya cumhuriyetine katılıncaya kadar Hollanda'nın elinde kaldı. Bununla beraber İndonezya hükûmeti, henüz buraya tam mânâsıyle hâkim değildir. (L)

AMBOİNE i. Malezya'da özellikle Amboine adasında (Molük adaları) yetişen bir pterocarpus ağacının tahtası.

— ANSİKL. «Adalar ağacı» tipinden olan *amboine* sarı veya kırmızıdır. İnce marangozlukta, bazen ur halinde kullanılır. Bu sonuncu şekle *maydu* denir. (L)

AMBOİSE, Fransa'nın Touraine bölgesinde İndre-et-Loire kantonunda, Tours idarî bölgesinde bir kasaba; Mosse çayının Loire ile birleştiği yerde kurulmuştur; 8 192 nüf. Çeşitli sanayi: ayarlı âletler, ayakkabı, spor ve foto malzemesi, değirmentaşı, ecza, radyo, çimento, dövmecilik; daha ziyade güzel sanatlar şehridir. Başlıca yapıları Saint-Denis kilisesi (XII, XV, XVI ve XVII. yy. lar), Saint-Jean kilisesi (XII. yy.), Notre-Dame-du-Bout-des-Ponts (XVI. yy.), Saint-Florentin (XV. yy. değişmiş) kiliseleri, Belediye binası (XVI. yy., restore edilmiş), Leonardo da Vinci'nin öldüğü Clos-Lucé (XV. yy.), Saat «Horloge» kapısı (XIV. ve XVI. yy.), Joyeuse evi (XVI. yy.) ve özellikle şato. (L)

AMBOİSE (Georges I, kardinal D'), fransız rahibi ve Louis XII'in nazırı (Chaumont-sur-Loire 1460-Lyon 1510). 1498'de kardinal oldu. Louis XII'nin ağır başlı ve halk tarafından desteklenen idaresinde büyük payı oldu. (L)

Amboise fesat'ı, Kalvencilerin, Fransa kralı François II'yi Guise'lerin etkisi altında kalmaktan kurtarmak ve Condé prensini iktidara getirmek için 1560 martında hazırladıkları darbe. Bu fesat, zamanında haber alındı ve fesatçıların çoğu idam edildi. (L)

Amboise kardinallerinin mezarı. Rouen katedralindedir. Kardinal George I'in mezarı 1515-1525 arasında Roland Leroux'nun idaresinde Pierre Desaubeaulx tarafından yapılmıştır. (L)

Amboise şatosu, şehre hâkim bir kaya kütlesi üzerine inşa edilmiş olan bugünkü şato 1492-1498 arasında Charles VII tarafından yaptırıldı. Kral, burayı başlıca ikamet yeri, aynı zamanda da İtalya'dan gelen yeni sanatı Fransa'ya yayacak bir sanat merkezi yapmak için kurmuştu. (L)

AMBOLALİ i. (fr. *embolalie*). Psikopatoloji. Bir konuşma sırasında, söylenenlerle hiçbir bağıntısı olmayan kelimelerin sık sık araya katılıp tekrarlanması. (L)

AMBOLEKTOMİ i. (fr. *emboli* ve yun. *ektome,* çıkarma'dan fr. *ambolectomie*). Acil bir ameliyat sırasında, bir atardamarı açıp içinde yeni duraklamış olan ambolusu çıkarma. (Ambolektomi özellikle çevre atardamarları üzerinde, nadiren de akciğer atardamarı üzerinde yapılır.) [L]

AMBOLİ i. (fr. *embolie,* yun. *embole*'den, tıkama). Yabancı bir cismin, bir damarın içinden geçerken herhangi bir noktada kalıp o damarı tıkaması.

— Obstetrik. *Amniyos ambolisi,* annenin kan dolaşımına amniyos sıvısının girmesiyle meydana gelen doğum sırasındaki had ve seyrek görülen olay. Doğum yapan kadının ölümüne sebep olabilir. (Amniyos ambolisinin iki şekli vardır: çok ağır olan şekil derhal ölüme sebep olur; ikinci şekilde ise sağ kalp yetersizliğiyle kanda fibrinojen yokluğu görülür.)

— ANSİKL. Damarlarda dolaşan cismin nevi değişik olabilir. Bazen durduğu noktada, doku bozukluğuyle ilgili bir bölge meydana gelir; bu bölge cismin nevine göre değişir: bu mekanizma içinde yeni bir organla kaynaşan bir mikrop veya kanser ambolisi ise, buna mikroplu veya kanserli amboli denir. Pratikte amboli, özellikle damar sisteminde dolaşırken veya durdukları sırada, kan pıhtılarının meydana getirdiği bozukluklara verilen isimdir. İçinde pıhtı bulunan toplardamarlardan yola çıkan pıhtılar akciğerde durur; sol kalpten veya bir anevrizmadan yola çıkan pıhtılar ise beyinde, başka bir organda veya bir azada tıkanıklık yaparak, duruma göre anî ölüme, enfarktüse, kangrene veya beyin yumuşamasına (ramollissement) yol açar. Bazen bunun hiç bir kötü sonucu olmaz; bu, damarların durumuna ve uyma özelliklerine bağlıdır. Pıhtılaşmaya mâni olan ilâçlarla ambolinin önüne geçilebilir. (L)

AMBOLUS i. (fr. *embole*). Yer değiştirmesi ve durmasıyle amboliye yol açan yabancı cisim. (L)

AMBON i. (yun. k., «çıkıntı»). Eski kiliselerde koro bölümü yanında İncil'in okunduğu ve vaızların verildiği yüksek kürsü.

— ANSİKL. *Ambonlar* koro bölümünün girişinde, koro *maksaure si* denilen alçak bölmenin iki ucunda simetrik olarak yükselirdi. İstanbul'daki Ayasofya ambonunun anıt büyüklüğünü, zenginliğini bir çağdaşı olan Paul le Silentiaire'in yazılarından öğreniyoruz. İstanbul müzesinde Selânikten getirilmiş bir ambon vardır: genellikle ambonların üzeri çizgiler ya da hayvan resimleri ile süslenirken (Ravenna katedralinde Agnellus ambonu), bunun üzerinde insan resimleri ile yapılmış bir süsleme görülür. Venedik'teki San Marco'nun ambonu (XI. yy.) iki katı ve üzerini örten küçük kubbesi ile doğu bazilikalarının âbidevî düzenlemelerinden esinlenmiştir. XII. yy. da güney İtalya'da, örneği Monte Cassini manastırında görülen, gene Bizans'ın zengin ve renkli süslemesine bağlı ambonlar ya geometrik biçimlerle (Salerno, Troja) ya da Rovello'nunkinde (1131) olduğu gibi büyük, simetrik motiflerle süslenirdi. Pisa'da heykeltraş Gublielmo 1160'a doğru, mozaik zeminli, konulu motifleri taş sandukalardan esinlenmiş bir ambon yapmıştır. Burada lombardiyalı heykelcilerin etkisi kendini gösterir ve bu, Pisa'nın XIII. yüzyıldaki büyük vaız kürsülerinin öncüsüdür. XIII. yüzyıldan sonra ambonların yerine mimber ve vaız kürsüsü yapılmağa başlandı. (L)

AMBONGO i. Madagaskar adasında yetişen tespihağacıgillerden bir ağacın tahtası; akaju'ya benzer. (L)

AMBOS. Bk. OVAMBOS.

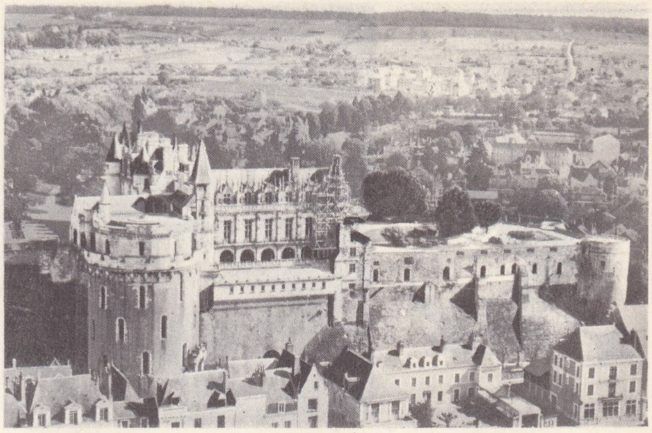

Amboise şatosu

AMBOSEPTÖR i. (lat. *ambo,* iki, ve *capere,* almak'tan fr. *ambocepteur*). Mikrobiyol. Bazı antikorlara ve özellikle frengi antikorlarına verilen ad. (*Eşanl.* REAGİN, DUYGUNLAŞTIRICI.) [L]

ambon . (fotoğraf 408. sayfada)

AMBOSİTRA, Madagaskar adasında (Fianarantsoa eyaleti) idarî bölüm merkezi; Tananarive yolu üzerinde: 6 000 nüf. (350 Avrupalı). El sanatları meşhurdur (mobilya, örtüler, gerdanlıklar v.b.). Bölgede grafit yatakları işletilir. (L)

AMBOSS Funken i. Çiçekç. Büyükdere Bahçe Kültürleri istasyonunun yetiştirdiği bir bodur veya baston gül çeşidi. Sarı, kırmızı renktedir. (M)

amblyornis

Ambras veya **Ambras şatosu,** XI. yy. başlarında İnnsbruck yakınında bir Roma kalesi kalıntıları üzerinde inşa edilen bu şato, önceleri Andechs kontlarına aitti. 1563'te imparator Ferdinand I, bunu oğlu arşidük Ferdinand von Tyrol'a verdi. O da burada, Augsburg'lu zengin bankacılar ailesinden olan karısı Philippine Welser'in canlılık ve renk kattığı şatafatlı bir saray hayatı yaşadı. Şatoda toplanan meşhur sanat eserleri 1806'da Viyana'ya taşındı. (L)

AMBREİN i. (fr. *ambréine*). Akamberde bulunan ve parfümeride kullanılan triterpenik aklol $C_{35}H_{52}O$. (*Eşanl.* AMBER RUHU.) [L]

AMBRİM, Yeni Hebrides takımadalarının kuzeydoğusunda, Mollicolo'nun doğusunda ada. (L)

AMBRİ-PİOTTA, İsviçre'de (Ticino kantonu) sayfiye ve kış sporları merkezi. Ticino vâdisinde Airolo'nun aşağısında. Yükselti: 1 012-1 800 m. Hidroelektrik santralı. (L)

Amboise fesatçılarının idamı (XVII. yy. gravürü)

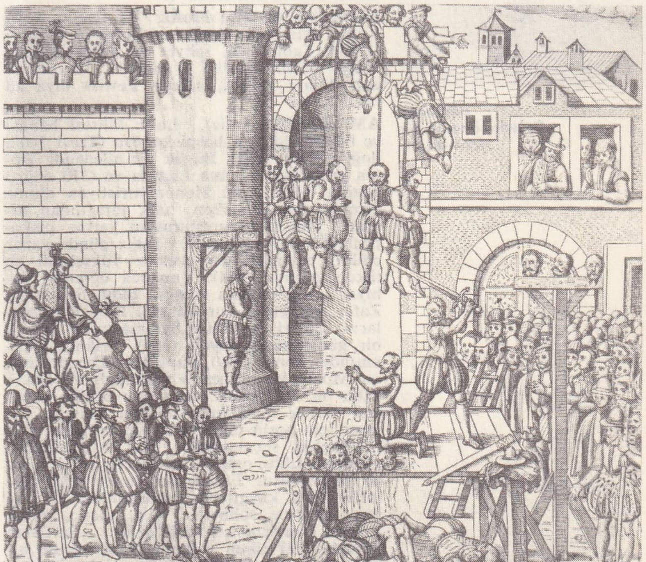

Foto. Alinari-Giraudon, Lapie (LAROUSSE)

Cemal Nadir'in çizdiği **Amcabey** tipi

Amcabey mizah gazetesi ve Cemal N. Güler'in ünlü **ambacey** tipi

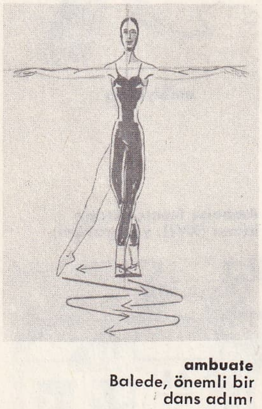

ambuate
Balede, önemli bir dans adımı

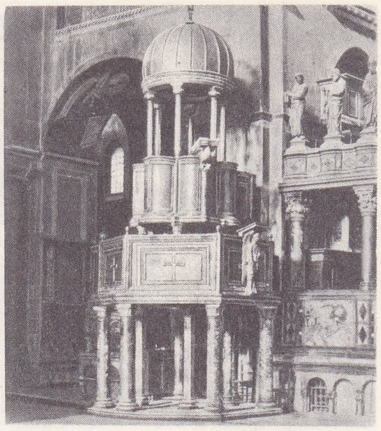

Venedik'te San Marco bazilikasının **ambon**'u (XI. yy.)

AMBRİT i. (*amber*'den). Yeni Zelanda'da rastlanan gri-sarı renkli fosil reçine. (L)

AMBROGİO İOSSANO. Bk. BERGOGNONE.

AMBROİSE, Üçüncü Haçlı seferi hakkında sekiz heceli 12 000 mısralık bir vakayinamenin normandiyalı yazarı. Olaylara doğrudan doğruya katılmış (1187-1192) biri tarafından yazılan bu vakayiname, birinci derecede bir tarihî kaynaktır. (L)

AMBRON'LAR (lat. **Ambrones**). Esk. coğ. Alp ötesi Galya kavmi. Marius tarafından Töronlarla beraber Aix-en-Provence yakınında yok edildiler (M.Ö. 102). [L]

AMBROS (August Wilhelm), avusturyalı müzikolog (Mauth 1816-Viyana 1876). Prag ve Viyana üniversitelerinde ders verdi. Eserleri: *Die Grenzen der Poesie und Musik* (Müzik ve Şiirin Sınırları) [1856] ve *Geschichte der Musik* (Müzik Tarihi) [4 cilt, 1862-1878]. (L)

AMBROSİA i. (yun. *ambrosios*, ölümsüz'den fr. k.). Eski yunanlılara göre, tanrıları ölümsüzleştiren gıda.

— Bot. Ağaç yiyen böceklerin yuvalarını kaplayan mantar. ‖ Sarımtırak çiçekli, yıllarca yaşayan bitki (turpgiller). [L]

AMBROSİNİA i. Bot. Maki'de rastlanan, oval yapraklı, meyvası yeşil kapsül halinde küçük bitki (*Araceae familyası*). [L]

AMBRİSİO cumhuriyeti, 1447'de, Visconti'lere hedef olmak isteyen taliplerden kurtulmak için, Milanoluların kurduğu hükümet. 1450'de, kuşatılan şehir F. Sforza'ya teslim olunca son buldu. (L)

Ambrosio or The Monk (*Ambrosio veya Keşiş*), Matthew Gregory Lewis'in romanı (1796). Tabiatüstü, şehvet ve dehşet sahneleriyle büyük bir ilgi uyandırdı. Bu romandan dolayı yazara, «Keşiş Lewis» diye ad takıldı. (L)

AMBROSİUS (aziz), Latin kilisesi babası ve bilgini, Milano başpiskoposu (Trevi 340'a doğr.-Milano 397). Büyük bir ailedendi. Roma imparatorluğunun Liguria ve (370 doğr.) Emilia valisi oldu. Henüz hıristiyan dinine girmeğe hazırlanırken, halk tarafından aryuscu piskopos Auxentius'un yerine piskoposluğa aday gösterildi. Sekiz günde vaftiz edildi, papazlık mertebesine yükseltildi ve takdis olundu (374). Yunanca öğrendi, ilâhiyat ve edebiyatla meşgul oldu. Senato'da Zafer sunağının kurulmasını isteyen paganların önderi Aurelius Symmachus'a büyük bir güçle karşı koydu (384). Selânik katliamından sonra (390), imparator Theodosius'un Milano'ya girmesini yasakladı ve ancak uzun bir kefaretten sonra onu birliğe kabul etti. Ortak ilişkilerde devletin kiliseye uyması için zorlu müdahalelerde bulundu. Hıristiyanlığı seçmesinde aziz Augustinus'a yardımcı oldu, onu vaftiz etti. Herşeyden önce piskopostu. Eserlerinin hepsi piskoposlukla ilgili kaygıların mahsulüdür: din ve İncil üzerine sohbetler, çile, inanç, ahlâk üzerine incelemeler, mektuplar. Şartların zoruyle dinî tören uzmanı oldu; yerine bir aryuscu'yu geçirmek isteyen Valentinianus II'nin askerleri tarafından kendisiyle birlikte kiliseye kapatılan halkı oyalamak için, onlara sürekli şarkıyı, kendi yazdığı ilâhileri ve Doğu'nun nakaratlı mezmurlarını öğretti. Eserleri: *De Officiis Ministrorum* (3 cilt), hıristiyan ahlâkı üzerine ilk sistematik inceleme; Aryusculara karşı Oğul'un tanrılığını savunan *De Fide ad Gratianum* (5 cilt) v.d. hıristiyanlık tarihi hakkında değerli bir kaynaktır. (L)

Ambrosius kitaplığı (*Biblioteca Ambrosiana*), 1602'de, Milano'da, kardinal Federico Borromeo tarafından kurulan ve 1609'da açılan kitaplık. Aralarında, Petrarca tarafında şerhedilmiş bir Vergilius'un da bulunduğu nadir kitap ve el yazmaları bakımından zengindir (15 000). Ayrıca kitaplığa bir resim ve sanat eserleri galerisi eklenmiştir. (L)

AMBUATE i. (fr. *emboîté*). Koregrafi, *Passepied* (paspiye) denilen eski bir danstan gelme, çoğu zaman ayak ucunda icra edilen bir dans adımı. (İlerlemek ya da gerilemek için, topukla ayak ucu yanlamasına bitiştirilerek ayaklar birbirinin önüne geçer.) [L]

AMBULAKRAL sıf. (lat. *ambulare*, gezinmek'ten fr. *ambulacre*'ın [yapışıcı vantuz] sıfatı *ambulacral*). Zool. Yapışıcı vantuz'la ilgili. ‖ *Ambulakral ayakçık*, deniz kestanelerine, deniz yıldızlarına ve diğer derisidikenlilere has, onların kayalık yüzeylere tutunmalarına yarayan, içeri çekilebilen, yapışıcı vantuz. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Ambulakral bölge*, derisidikenli hayvanların vücudunda ayakçıkların veya ambulakral tüplerin bulunduğu kısım. ‖ *Ambulakral kanal*, zarlı esnek kanal.

— ANSİKL. Sonu çekmenli veya çekmensizdir. Birçok derisi dikenlinin, özellikle deniz kestaneleri, deniz hıyarları ve deniz yıldızlarının hareket organıdır. Ambulakral kanallar çoğunlukla tegumentlerin «ambulakral bölgeler» denen bazı noktalarına sıralar halinde dizilmişlerdir. Hayvan, kanallara ambulakral sıvı basar, kanal şişer; basınç kesilir kesilmez ambulakral kanal boşalır ve pörsür; bu, bir itiş sağlar. Meselâ, deniz kestanesinde, ambulakral bölge veya yanlış olarak ambulakrum denen beş boylam boyunca dizilmiş ambulakral delikler vasıtasıyle kabuktan çıkan yüzlerce ambulakral ayakçık vardır. (L)

AMBÜLANS i. (fr. *ambulance*). Bk. CANKURTARAN.

AMCA i. (ar. *ʿamm*, amca'dan). Babanın erkek kardeşi: *Allahtan bir kat lacivert elbisem vardı. Amcam Paris'ten göndermişti* (R. N. Güntekin). ‖ Akraba olmadığı halde saygı duyulan ve baba yaşındaki erkek dostlar için kullanılan bir hitap: *Oğlum öp amcanın elini!...* (B. Felek).

— ÇEŞ. DEY. *Amca baba yarısı*, «babanın hakkı ve görevi kadar amcanın da hakkı ve görevi vardır» anlamında. ‖ *Amcam dayım, hepsinden aldım payım*, «akrabalık münasebetlerinde en yakınlarımdan bile haksızlık gördüm, hakkımı alamadım» anlamında.

◆ **Amcalık** i. Amca olma durumu: *Amcalık kolay değil, tabiî yardım edeceksin.*

— DEY. *Amcalık etmek*, amca gibi davranmak.

◆ **Amcazade** veya **Amcaoğlu** i. Amcanın oğluna verilen ad: *Amcazade ve süt kardeşim İhsanı size takdim etmemde bir mahzur görmezsiniz değil mi?* (R. N. Güntekin). [M]

Amcabey, haftalık Türkçe siyasî mizah dergisi. Karikatürist Cemal Nadir Güler tarafından kuruldu. İstanbul'da 6 aralık 1942'den, 25 mart 1944'e kadar 69 sayı yayımlandı. İlk 33 sayısı gazete, daha sonrakiler dergi biçimindedir. Sahibi Sermet Muhtar Alus, genel yayın müdürü Rıza Yücer idi. Cemal Nadir'in «Ak'la Kara» başlıklı seri karikatürleri, Mahmut Yesari'nin küçük hikâyeleri, Burhan Felek ile Hikmet Feridun Es'in fıkralarını yayımladığı gibi, genç istidatları da teşvik etti. (M)

Amcabey, ünlü türk karikatürcüsü Cemal Nadir Güler*in çizdiği bir tipe verdiği ad. Amcabey ilk defa *Akşam** gazetesinde yayımlandı (1929). Az zamanda çizicisi kadar ün kazandı. Melon şapkası, reye pantalonu, şemsiyesi ve ceket atayı ile halkın arasında yaşamakla beraber Karagöz ve Nasreddin Hoca geleneğine bağlı, iyimser, çelebi, millî bir mizah tipiydi. Yaşadığı günlerin çizgi yorumunu Amcabey'e yaptıran sanatçı, ona yalnız günün olaylarını karikatürize ettirmekle kalmıyor, bir halk filozofu olarak hüküm söyletiyor ve yol gösteriyordu. (→ Bibliyo.) [M]

Amca Hüseyin Paşa kütüphanesi. Bk. SÜLEYMANİYE KÜTÜPHANESİ.

AMCAZADE HÜSEYİN PAŞA. Bk. HÜSEYİN PAŞA.

Amcazade yalısı (*Meşrute yalı* da denir), İstanbul'da, Boğaziçi'nde, Anadolu Hisarı ile Kanlıca arasındaki sahil üzerindedir. Sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa tarafından, XVII. yy. sonlarında yaptırıldı. 1699 Karlofça antlaşması ile ilgili bazı görüşmelerin burada yapılması ve Pasarofça antlaşmasından sonra (1718) İstanbul'a gelen Avusturya elçisi Virmond'a, sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşanın bu yalıda mükellef bir ziyafet vermesi, binaya sanat değeri dışında tarihî bir önem kazandırdı. Türk sivil mimarîsinin günümüze kadar ayakta kalmış sayılı örneklerinden biridir. Yapı vakfiyesi 1700 yılında düzenlendiğine göre, bu tarihten birkaç yıl önce inşa edildiği söylenebilir. Yapının bütününden, bugün ancak çökmeğe yüz tutmuş divanhane bölümü kaldı. Rumeli bozgununda (1874) göçmenler buraya yerleştirildi, asıl yalı ve harem kısmı kısa bir süre içinde çöktü ve yıktırıldı. Binanın planı «T» biçimindedir; bu, büyük çapta kirişler kullanmadan oldukça geniş sahaların örtülmesi ve salonun çevresine aralıksız pencere açılmasını sağlamıştır. Bu pencerelerden Boğaziçi başlangıcından sonuna kadar kesintisiz olarak görülür. Bu «T» biçimi bir plan üç ayrı mekânın birbiri ile kolayca bağlanmasını sağlar. «T» nin üç ayağının birleştiği orta bölüm, «T» nin uçlarında daha alçaktır; böylelikle uçlar hem ortadan hem de birbirlerinden ayrılmıştır. Kare şeklinde küçük bir altlığa oturan kubbe biçimindeki fıskıye, «T» planının üç ucunu mekân bakımından birbirine bağlayan ortak noktadır. Yalının içi zengin, göz alıcı ve eşsiz bezemelerle donatılmış; gerek plan düzenlenişi, gerek dış görünüşü bakımından çağdaş türk mimarlığına uzun süre tesir etmiştir. Bundan yirmi yıl kadar önce yıkılma tehlikesi gösteren ve Türkiye Turing ve Otomobil kurumu tarafından onarılan yalı, bugün bakımsız ve çökmeğe bırakılmış durumdadır. (→ Bibliyo.) [M]

AMD i. (ar. *ʿamd*, niyet etmek). *Esk.* Bir işi bilerek, önünü sonunu düşünerek yapma. ‖ Kasıt, karar, niyet.

— Esk. huk. Bk. TAAMMÜT.

◆ **Amden** zf. Bilerek ve önceden tasarlayarak kasıtlı olarak.

◆ **Amid** sıf. ve i. Bir işi isteyerek, bilerek yapan [kimse]. (M)

AMDEN, İsviçre'de (Sankt Gallen kantonu) bir köy; Wallenstadt gölü yukarısında bulunur; 1 270 nüf. Turistik merkez. Yükseltisi 800-1 300 m. (L)

AMDO, Kansu (Çin) eyaletinde bir bölge. Kingho ve Hoang-ho ırmaklarının yukarı bölümünde, Kunlun ile Kuku-nor dağları arasında, Tibet'in kuzeydoğusundadır. Halkı, örf ve âdetleri, fizikî yapıları bakımından Tibetlileri andırır. İyi binicidirler. Kadınları birkaç erkekle evlenebilir. (M)

Am-Duat kitabı veya *Öbür Âlemde Olan Şeylerin Kitabı*, Mısır yeni imparatorluğunun büyük dinî kompozisyonlarından biri; Yukarı Mısır ve Delta'nın kutsal şehirlerinden, geceleyin güneşin nasıl geçtiğini anlatır. Krallar vâdisindeki mezarların içindedir; papirüs üzerine yazılmıştır. (L)

ÂMED i. (fars. *âmeden*, gelmek'ten *âmed*). *Esk.* Geliş, gelme. ‖ Gelen, giren. ‖ Devlet dairelerinden gelen evraka «geldi» anlamında konulan kayıt. ‖ Devlet merkezinde bulunan il memuru.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Âmeden-i laklak*, leyleklerin gelişi (yaklaşık olarak 28 şubat). ‖ *Âmedreft* veya *âmed ü reft*, geliş gidiş. ‖ *Âmedşüd* veya *âmed ü şüd*, gidiş geliş: *Beraber koşup oynadıkları arkadaşlarının âmed-şüd-i lâkaydı önünde alîl vücudunu sürüklerken...* (Süleyman Nazif). *Haydarpaşa'ya âmed ü şüd eden Kalamış vapuru...* (Ahmed Rasim). ‖ *Hoşâmedî*, bir kimseyi karşılarken veya uğurlarken kullanılan «hoş geldin» ve «güle güle» anlamlarını veren söz.

◆ **Âmedçi** veya **âmetçi** i. Teşk. tar. Diva-

Foto. Alinari-Giraudon (LAROUSSE) ; Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

nı hümayunun çeşitli kalemlerinde görev alan başkâtiplere verilen ad. Bk. ANSİKL.

◆ **Âmedengâh** i. Herkesin girebildiği umumî yer.

◆ **Âmedenî** sıf. Gelen. || Bir işi meydana getiren, yapan.

◆ **Âmedî** i. Teşk. tar. Osmanlı imparatorluğundaki kalemlerden biri. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Teşk. tar. *Âmedî kalemi,* Tanzimat'tan önce, Reisülküttaplık ile ilgili bütün yazışmaları yürüten özel kalem. Sadrazamın padişaha yazılacak telhis ve takrirleri, mektup müsveddeleri, ayrıca da reisülküttabın yabancı devlet elçileriyle yaptığı görüşmelere ait tutanakları, barış ve her türlü antlaşmaları, protokolleri, yabancı tüccarlara ait evrakı kaleme alır ve dışardaki elçilerden gelen şifreleri çözerdi. Ancak Divan muameleleri Paşakapısı'na geçince, saray ile sadaret arasındaki ilgiyi bu kalem sağladı ve Paşakapısı kalemlerinden biri haline geldi. Yeni verilen timar ve zeametler için harçları alarak, evraka farsça «âmed» (geldi, alındı) şeklinde işaret koyması sebebiyle bu kaleme *Âmedî kalemi,* dairenin başındaki şefe *âmedci* veya *âmedî efendi* dendi. Tanzimat'tan sonra önemi artarak «Âmedî-i Divanı Hümayun» daha sonra da «Ricali Babıâli» adlarını aldı. Tanzimat'tan İkinci Meşrutiyet'e kadar (1839-1908) saray isteklerini yazmak, sadaret değişiklikleri sırasında Babıâli'ye gelen hattı hümayunları okumak, vekiller heyetinin zabıtlarını tutmak, kararları mazbata haline getirmek gibi işleri yaparak sadrazamın başta gelen daireleri arasına girdi. Bu direnin kâtiplerine de «Âmedî-i Divanı Hümayun kalemi hülefası» denirdi. Önceleri 8 olan kâtip sayısı, sonradan 30'a çıktı. Âmedî kalemi, Paşakapısı kalemlerinden biri haline gelince âmedci de «Hademe-i bab-ı âsafi» addedildi. Bu daire, İkinci Meşrutiyet'in ilânından (1908) sonra kurulan İttihad ve Terakki hükûmeti azmanında «Meclisi Vükelâ ve Maruzat Kalemi başkâtipliği» adını aldı ise de 1912'de tekrar eski adıyle 1922'ye kadar devam etti.

◆ **Âmediye** i. Esk. huk. Osmanlı devrinde bir vilâyetten diğerine geçen mallardan alınan resim (vergi). [M]

AMEDEO, dokuz Savoia kontunun adı. En ünlüleri şunlardır: **Amedeo II** (öl. 1080), 1060'dan 1072'ye kadar Savoia kontu. Anası Adelaide'den miras olarak Piemonte kaldı. Böylelikle Savoia hanedanı, Alplerin muhafızı durumuna geçmiş oluyordu; —**Amedeo III** (1095-1148), 1102'den 1148'e kadar Savoia kontu, Louis VI'nın (1115) kayınbiraderi; İkinci Haçlı seferinde öldü; — **Amedeo V,** 1285'ten 1323'e kadar Savoia kontu. Sibylle de Bage'la evlenmesi sayesinde Bresse'i ülkesine kattı ve aşağı Faucigny'yi işgal etti (1308). İmparatorluk ile İngiltere ve Fransa'nın antlaşmasını sağlamayı becerdi, fakat Piemonte'yi, yeğeni Akhaia prensi Filippe di Savoia'ya vermek hatasında bulundu; — **Amedeo VI,** *Yeşil kont* (Chambéry 1334-San Stefano'da koleradan öldü; 1383). 1343'ten 1383'e kadar Savoia kontu, Dauphiné'nin Fransa'ya katılması üzerine, iki komşu arasında paylaşılamayan Faucigny'nin ve birçok Viennois bölgesinin kesinlikle kendisine bırakılmasına Jean II'yi razı etti (1354-1355 Paris antlaşmaları). 1366'da Yohannes V Palaiogos'un yardımına koştu, Gelibolu'yu aldı, fakat koruyamadı. Napoli seferinde öldü. — **Amedeo VII,** *Kızıl kont* (Chambéry 1360-Ripaille şatosu 1391). 1383'ten 1391'e kadar Savoia kontu, Amedeo VI'nın oğlu. 1388'de Nice kontluğunu ülkesine katarak denize çıkışı sağladı; —**Amedeo VIII** (Chambéry 1383-Ripaille 1451), 1391'den 1440'a kadar Savoia kontu, Savoia devletinin gerçek kurucusudur. 1401'de Cenevre ve Annecy'yi tekrar satın aldı; 1419'da Akhaia'lı Louis'nin vâris bırakmadan ölümü üzerine, Piemonte'yi kesinlikle ülkesine kattı. Fakat daha 1416'da imparator Sigmund'dan, Savoia kontluğunu dükalığa yükselten beratı kopardı; 1430'da, çeşitli kanun ve âdetleri birleştiren, idarî ve adlî organları merkezileştiren, hükûmeti teşkilâtlandıran ve yeni Devletin gerçek Anayasası olan «Savoia Kuruluş kanunları» nı ilân etti. 1434'te, birdenbire Ripaille manastırına çekildi, 1439'da, Basla konsülü kilise büyüklerinden kurulu bir heyet tarafından Félix V adıyle papalığa seçildi, Valdo tarikatçılarının canını yaktı. 1449'da Lozan'da feragat etmek zorunda kaldı, fakat kardinal unvanını ve Savoia'da papalık yetkilerini ölümüne kadar elden bırakmadı. Kilisece tanınmamış papaların sonuncusudur. — **Amedeo IX** (Thonon 1435-Vercelli 1472), 1465'ten 1472'ye kadar Savoia dükü, 1477'de kilisece cennetlik ilân edildi. Louis XI'in kız kardeşi Yolande de France ile evlendi. Kardeşlerine de, iktidar kavgası yapan Savoia ve Piemonte partilerine de söz geçiremedi. Saralı olduğu için hapsedildi, naipliğe karısı getirildi. Bu sayede de, Louis XI, Savoia'ya vasiliğini yavaş yavaş kabul ettirebildi. (L)

Amedeo i. Nümism. 1633'te Vittorio-Amedeo I tarafından çıkarılan on ekü değerinde altın para. (L)

AMEDEO Savoia'lı (Torino 1845-ay.y. 1890), Aosta dükü ve İspanya kralı (1870-1873), İtalya kralı Vittorio Emanuele II'nin oğlu. İspanya krallığına adaylığını koyan Hohenzollern'lerin başarısızlığından sonra 1870'te Cortes tarafından kral ilân edildi. 1873'te, don Carloscuların isyanı karşısında feragat etti, İtalya'ya döndü, eski Aosta dükü unvanını ve vakfını geri aldı. (L)

AMEGHİNO (Florentino), arjantinli jeoloji ve paleontoloji bilgini (Lujan 1845-ay.y. 1911). Paris yakınındaki Chelles Dördüncü zaman tabakalarını inceledi. Güney Amerika'da memelilerin ve insanın gelişmesi hakkında ileri sürdüğü görüşlerin büyük bir kısmı hatalıdır. (L)

AMEİVA i. (Brezilya'daki bir yerli dilden alınma kelime). Orta Amerika ve Antiller'de yaşayan büyük kertenkele; varan'a benzer, karnı büyük pullarla kaplıdır. (Teyugiller.) [L]

AMEL i. (ar. *ʿamel*). *Esk.* Bir maksatla yapılan iş, hareket, çalışma: *Mâhiyeti isbat eden asar-ı ameldir* (Şinasi). || Eser, mahsul: *Bu kılıç hangi ustanın amelidir* (Şemseddin Sami). || Uygulama; *Âlim midir ol ilmine lâyık ameli yok* (Yunus Emre). || Sürgün, iç sürmesi, ishal.

— ÇEŞ. DEY. *Amel-mande* veya *ameliman-da. Esk.* İşten kalmış, işlemez bir hale gelmiş: *İnziva yerim bazen bir amel-mande bir şileptir, bazen bir ada...* (R. H. Karay). || *Amel olunmak,* tatbik edilmek, uygulanmak: *Bugün Ankara'da amel olunan bu program...* (Yahya Kemal). || *Amele gelmek,* tesirini göstermek, işlemek, zorlamak, mecbur etmek. || *Amele getirmek,* bir şeyi sözde bırakmayıp uygulamak. || *Amelehu,* bir sanat eserinde, yapanın imzasından önce konulan «tarafından yapıldı» anlamında bir işaret. || *Amel-i Kayserî,* sezaryan ameliyatı. || *Düstûr-ül-amel,* gereği gibi uygulanması lâzım gelen kanun. || *İlm ü amel,* bilgi ile iş, teorik ile pratik. || *Sa'y ü amel,* çalışma ve iş: *Sevda-yı sa'y ü amel medeniyeti tezyin etmektedir* (Ahmed Midhat). || *Sû-yi amel,* kötü iş, kötü hareket.

— Ask. tar. *Amel-mande* (bugün *ameliman-da*), yaşlı ve sakat yeniçeri emeklisi. Bk. ANSİKL.

— Din. *Amel,* din bakımından yapılması sevap kazandıran fiil, iş, hareket: *Bir amelin yoktur Allah'a lâyık* (Yunus Emre). || *Amel-i bâtıl,* dinî inançlara uymayan hareket. || *Amel-i sâlih,* din bakımından hayırlı sayılan hareket. Bk. ANSİKL.

— Fels. *Amel.* Bk. ANSİKL.

— Fizyol. *Amel-nüvis. Esk.* Kasların hareketlerini kaydeden âlet. Bk. ERGOGRAF.

— Mat. *Amel-i erbaa. Esk.* Matematikte toplama, çıkarma, çarpma ve bölmeden ibaret olan dört işlem.

— Teşk. tar. *Amel,* zekât ve sadaka olarak toplanan para. || Eskiden *Âmil* diye adlandırılan bir vali veya mutasarrıfın idaresinde bulunan yer. (Zekât ve sadakayı toplamak bu âmillerin göreviydi.) Bk. ÂMİL. || *Ameldâr,* vergi toplayan memur, tahsildar. Bk. ÂMİL. || *Amelname,* mutlak salâhiyet belgesi, berat. || *Amel oluna,* «öyle yapılsın» anlamına gelen bu söz, padişahlar tarafından sadrazamların takdim ettiği kâğıtların üzerine yazılır ve kanun hükmünde sayılırdı.

— ANSİKL. Ask. tar. *Amelimanda,* Arapça *amel* «iş» ve farsça *mande* «kalmış» kelimelerinden, işten kalmış, işe yaramaz anlamında yapılmıştır. Kapıkulu askerlerinden ihtiyarlık veya maluliyet yüzünden işe yaramaz hale gelenlere denir. Bunlara emeklilik maaşı verilmesine Selim II zamanında başlandı. Bu gibiler evlenebilirler, çocukları kuloğlu* adıyle acemi* oğlanı yazılır, babaları gibi yeniçeri olurlardı.

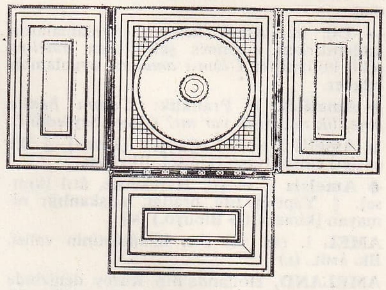

Amcazade yalısı ve yanda ahşap tavan süslemeleri planı Boğaziçi, İstanbul

AMADEO VIII
Savoia dükü

Savoia'lı AMEDEO
İspanya kralı

— Din. *Amel,* fiil'den daha dar anlamlıdır. Süre (imtidâd), fikir ve etraflıca düşünme (teemmül) unsurlarına sahip olduğu için ondan ayrılır. Bu anlamıyle de ilim'e yaklaşır; Es-Sağânî, «fiil, bir şeyin meydana getirilmesine delâlet ettiği için amele de şâmildir. Bu bakımdan amel fiillerde asıl, isimlerde ve harflerde ikinci derecede önemli (fer') dir» der. Şu halde isimlerle ve harflerle ilgili âmillerin ne gibi ameller yaptıklarına bakmak gerekir. Bunda da dikkat edilecek husus, bir şeyle bağlantılı olan diğer bir şeyin onun parçası haline gelmemiş olmasıdır. Bu takdirde amel hükmünü icrâ eder. Kur'an-ı Kerîm'de bu kelime çok defa hem kötü işler (seyyiat) ve hem iyi işlerle (sâlihat) birlikte gelmektedir. (II. 25, 82, 272-III. 57-IV. 109, 122, 123—XI. 46.) Genel kanaata göre amel, bedenle (cevarih), kalb ve sözle işlenen bütün fiillerdir. Ayrıca bedenî, kalbî ve kalbî-bedenî olmak üzere ameli üç grupta toplayanlar da vardır.

Hz. Muhammed'den nakledilen «innema'l-a'mâlı bi'n-niyyât» (ameller ancak niyetlere göredir) hadisi, amelin terim bakımından tarifine tesir etmiştir. Bütün amellerde *niyet* şart değildir. Meselâ, Kur'an okumak, zikretmek, izan v.b. gibi sözle ilgili (kavlî) ameller niyetsiz de yapılabilir. Gazâlî, niyetsiz yapılan yüksek sesli (cehrî) zikir ile-gaflet halinde de olsa-sevap kazanılacağına kanidir.

Bu itibarla amel: 1. Niyet şart olmayan bütün işlere (*magrûb* malın, *emanet* ve *âriyetin* sahiplerine iadesi); 2. İtikatlara (Allah sevgisi, Allah için başkasına kızmak v.d.) ve 3. İbadetlere (Niyet şart olan, namaz, oruç, abdest v.d.) şamildir. Amelin bu geniş hududu karşısında iman ile münasebetinin tayini konusu birçok tartışmalara yol açtı. Bk. İMAN.

— Fels. *Esk.* Gerek eski yunan, gerek eski islâm filozofları amel ve icra ile iman, ilim ve nazariyeyi birbirinden ayırmışlardır. Eski yunan filozofları felsefeyi, «eşyanın mahiyetinin bilgisi ve hayrın icrası» diye tarif ederler. İslâm mütefekkirleri de bu iki gayenin birleştirilmesini zarurî bulurlar. Fakat, ahlâkta bile zihniyeci olan yunan filozofları, ilim ve nazariyeyi amelden daha üstün tutarlar. Çünkü amel ilme tabidir. Aristo nazarî

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN), Viollet (LAROUSSE)

fazilete (dianeotik), ahlâkî faziletten daha çok değer verirdi. İnsan ruhunun, amellerle değil, ancak bilgi yoluyle manevî âleme yükselebileceğine inanmıştı. İslâm âlimleri ilim ile amel arasındaki münasebete dair çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Fârabî, insan ruhunun üç amelî ve iki nazarî melekesi olduğunu söyler. Bunlardan amelîler üzerinde fazla durmaz, nazarî melekeleri amelîlerden üstün görür. Nazarî akıl, duyular yoluyle edinilen bilgi'yi (nefs-i hayvanî) aşarak, manevî âleme yükselir. Amelî aklı yöneten nazarî akıldır. Filozoflar, Aristo'dan beri ilimleri nazarî ve amelî olarak ikiye ayırırlar. Ahlâk, iktisat (*ilm-i tedbir-i menzil,* ev ve aile idaresi ilmi) ve siyaset amelî ilimler sahasına girer.

◆ **Amelen** zf. *Esk.* Fiilen, işleyerek, çalışarak.

◆ **Amelî** sıf. *Esk.* Pratik: *Amelî zaruretler o kadar artmıştı ki amelî zekânın seziş aleyhine...* (P. Safa). ‖ İşce, iş bakımından: *Bunun amelî bir değeri yoktur.* ‖ Elverişli, kolay, uygun: — *Pekâlâ bunların amelî bir cevabını verin bakayım* (Ömer Seyfeddin).

— Dil. bil. *Amelî* kelimesi tamlamalarda kullanılırken müennes şekli olan *ameliye* şekli kullanılır: *Ulûm-ı ameliye,* uygulamalı bilgiler.

◆ **Amelîlik** i. Pratiklik: *Canım bunda amelîlik nazarîlik var mı?* (Ömer Seyfeddin).

◆ **Amelli** i. ve sıf. Çalışan [kimse]. ‖ Bir eyaleti elinde tutan [kimse]. Bk. ÂMİL.

◆ **Amelsiz** i. ve sıf. Hareketsiz, âtıl [kimse]. ‖ Yaptığı işte pratiği, alışkanlığı olmayan [kimse]. (→ Bibliyo.) [M]

AMEL i. (ar. k.) Fas hükûmetinin valisi. Bk. ÂMİL. (L)

AMELAND, Hollanda'nın Kuzey denizinde Frizon kıyısı açıklarında bir ada; 2 250 nüf. Bu ada 1878'de sunî bir set ile karaya bağlanmıştı; fakat 1881'de bu set fırtınadan harap oldu. Kumullardan meydana gelen ada, dalgaların şiddetli saldırısına uğrar. Plajlar. (L)

AMELE i. (ar. ᶜ*amel,* iş'ten ᶜ*amele*). [Kelime aslında çoğul olduğu halde Türkçede tekil olarak kullanılır.] Beden gücüne dayanan işlerde gündelikle çalışan kimse, ırgat, rençber: *Üstünden başından amele olduğu anlaşılan bir adamla...* (S. F. Abasıyanık). *Hacı Ahmet geçende çiftliği için amele arayan birine rastlar* (R. N. Güntekin). ‖ Fabrika işçisi: *İhtilâlci amele fabrikaları basıyor, fakat çalışmıyor, bozgun ve yağma peşinde koşuyordu* (P. Safa).

— ÇEŞ. DEY. *Amele başı* (*çavuşu*), işçilerinin başında duran ve onları kontrol eden şahıs: *Salih amele başı mevkiinde olan Karahisarlının komşusuydu* (S. F. Abasıyanık). ‖ *Amele çadırı,* yol yapan amelenin içinde barındığı küçük çadır: ... *amele çadırlarına tesadüf edilmeyen zaman yok gibidir* (R. N. Güntekin). ‖ *Amele sınıfı,* fabrika ve imalât yerlerinde çalışan işçilerin bütünü: *Gerek milet efradı gerek idare adamları-biçare amele sınıfı dahil olmamak üzere- iş gördükleri kadar istirahat ederler...* (Yahya Kemal). *Bu fikir bulunmadığı için, o zaman memleketimizde bir amele sınıfı da yoktu* (Z. Gökalp). Bk. İŞÇİ *sınıfı.* ‖ *Esk. Amele-i mükellefe,* kanun zoruyle bir işi yapmağa mecbur tutulan işçi: *Amele-i mükellefeden olan gazete muharrirleri* (Ahmed Rasim).

— Huk. *Amele.* Bk. İŞÇİ. ‖ *Amele hukuku.* Bk. İŞ HUKUKU.

◆ **Amelelik** i. İşçi olma, gündelikle bir yerde ırgatlık yapma: ...*otomobile binmiş İzmir'e ameleliğe gidiyordu* (Sabahattin Ali). [M]

AMELETOS. Esk. coğ. Anadolu'da Pontos* bölgesinde bir liman şehri. (M)

AMELİA, İtalya'da (Ombria-Terni eyaleti) kasaba; 12 000 nüf. Önemli bağlar. Burası Latinlerin *Ameria* dedikleri yerdir. (L)

AMELİA, Saksonya-Weimar düşesi (Wolfenbüttel 1739-Weimar 1807). Braunschweig-Wolfenbüttel dükü Karl'ın kızı ve prusyalı Friedrich II'nin kız kardeşi. 1756'da Saksonya-Weimar dükü Ernst August Konstantin ile evlendi. İki yıl sonra dul kaldı ve 1175'e kadar oğlu Karl August adına naiplik etti. Wieland'ı oğluna eğitmen olarak tuttu, Goethe'yi Weimar sarayına çağırdı ve böylelikle Weimar'ın alman fikir hayatının merkezi haline gelmesinde büyük bir rol oynadı. (L)

AMÉLİE-LES-BAİNS-PALALDA, Güney Fransa'da bir köy (Pyrénées-Orientales idarî bölgesi, Céret idarî çevresi); 3 032 nüf. Roma devrinden beri tanınan kükürtlü suları göğüs hastalıklarına ve müzmin romatizmaya iyi gelir. (L)

AMELİYAT i. (ar. ᶜ*amel,* iş'ten ᶜ*ameliyat*). Cerr. Bir cerrahın canlı bir beden üzerindeki müdahalesi. (Bk. ANSİKL.): *Bendeniz böyle bir ameliyatın ölümle neticelendiğini bilirim de* (Burhan Felek).

— ANSİKL. Cerr. *Ameliyat*'ın çok çeşitli cepheleri vardır: zorluğu, karmaşıklığı, süresi, ağırlığı bir hastadan ötekine değişir. Vakaya göre, bir şekil bozukluğunu düzeltmek (plastik cerrahî); yaralı bir organı normal hale getirmek (onarıcı cerrahî); yabancı bir cismi, bir uru, hasta bir organı çıkartmak; bir doku parçasını almak (biopsi); bir organı normal çalışır hale getirmek v.b. Modern cerrahî, organizmanın tümü üzerinde çalışır; fakat bazı cerrahlar belirli organların ameliyatında uzmanlaşmışlardır: sinir cerrahîsi (nöroşirürji), sindirim sistemi cerrahîsi, idrar yolları cerrahîsi, jinekoloji, kemik, çocuk, plastik cerrahî gibi. Fakat cerrahların çoğu genel cerrahî ile uğraşır, yani çeşitli organlar üzerinde alışılagelen bütün ameliyatları yaparlar.

Her ne kadar hastalığın cinsi, hastanın genel durumu, ameliyat tekniğinin mükemmelliği bir cerrahî müdahalenin sonucu bakımından temel unsurlar ise de, ameliyat öncesi muayeneler ve bakım hastaya en iyi şartlar altında ameliyat olma imkânlarını hazırlar. Önce genel bir muayene yapılır, hastalığın, genel durum, dolaşım, solunum, sindirim ve sinir sistemleri üzerinde yapmış olabileceği etkiler araştırılır. Çeşitli laboratuvar muayeneleri (kanama ve pıhtılaşma süresi, üre, şeker, kan elektrolitleri ve proteinleri), kan grubunun tayini v.b. ameliyat olacak hastanın biyolojik dengesinde yapılması gereken düzeltmeleri gösterir. Ameliyat öncesi bilanço ameliyat sırasında ortaya çıkabilecek tehlikelerin, ameliyattan cayıldığı takdirde hastalığın doğuracağı tehlikelerle kıyaslanmasına, ameliyatın faydaları ve tehlikeleri hakkında hastaya bilgi verilmesine yarar.

Bütün ameliyatlar anestezi altında yapılır (lokal, bölgesel ve en çok genel). Ameliyattan sonra, yapılan müdahaleye, hastalığa ve hastanın genel durumuna göre az çok önemli bir bakım uygulanır. Bu bakım, dolaşım dengesinin yerine getirilmesini, enfeksiyonlara karşı antibiyotik tedavisini, ameliyat şokunu, kansızlığı ve su kaybını önlemek için damar yolu ile sıvı verilmesini (kan veya serum) öngörür. Bununla beraber, bazı özel tekniklere de ihtiyaç olabilir: emerek boşaltma, alçılama, arasız çekme, sonda ile beslenme gibi... Bugün flebitleri önlemek amacıyle, hemen bütün hastalar müdahalenin ertesi günü ayağa kaldırılmaktadır.

Her ameliyat, cinsi ne olursa olsun, birtakım karmaşık tesislere ihtiyaç gösterir. Bu tesislerin tümüne *ameliyathane blokları* denir. Bunların başlıcaları ameliyathaneler ve sterilizasyon odalarıdır; ek olarak da anestezi ve reanimasyon odaları bulunur. Ameliyathane çok değişik boy ve şekilde olabilir; içinde hastaya ameliyatın gereğine göre her çeşit duruşu sağlayabilecek oynak bir masa vardır. Masanın iki yanında, cerrah ve yardımcılarının kullanacağı âletleri koymak için iki küçük masa bulunur. Hastanın başı ucunda anesteziye yarayacak bütün cihazlar toplanır. Ameliyathanede bundan başka elektrikle çalışan bir aspiratör ve bisturi vardır. Ameliyat alanı *siyalitik* denilen özel bir cihazla aydınlatılır; bazı modern ameliyathanelerde, aydınlatma sistemi, kubbe şeklindeki tavana gömülüdür. Bazı ameliyatlar elektrik motörü ve röntgen makinelerine ihtiyaç gösterir. El yıkamak için ameliyathanelerin yanına lavabolar eklenmiştir; akan su steril olmalıdır. Sterilizasyon odalarında ameliyat âletlerinin yıkanması ve sterilizasyonu için gereken cihazlar, özellikle otoklavlar ve Poupinel cihazları bulunur.

Başlarına bir takke giyip ayaklarına çizmelerini geçirdikten sonra operatör ve yardımcıları ellerini sabun ve steril su ile yıkarlar. Bundan sonra üstlerine steril bir gömlek giyer, ağız ve burundan gelebilecek kirlenmeleri önlemek üzere de bir maske takarlar. Operatör kendi başına giyinemez, bir hastabakıcının yardımını istemek zorundadır. Sonra da ellerine steril eldivenler geçirir. Ameliyat edilecek kısmın derisine antiseptik sıvılar sürülür, sonra da *ameliyat alanı* denilen bölge steril bezlerle sınırlanır; âletlerin konulacağı masalar da steril bezlerle örtülür. Ameliyata ancak bundan sonra başlanabilir. Ameliyat sırasında hastanın bakımı anestezi ve reanimsyon uzmanının sorumluluğundadır. (Bk. ANESTEZİ, REANİMASYON.) [L]

AMELİYAT çoğl. i. (ar. ᶜ*amel,* iş'ten ᶜ*ameliyyat*). İşler, faaliyetler: *Nisan ayı ameliyât-ı mühimme-i zirâiyeye mahsus bir mevsimdir* (A. Rasim). ‖ Bir işin uygulama alanına konulma, uygulanma şekli: *Orada nazariyat biter ameliyat ve tatbikat başlar* (Atatürk). *Söyledikleriniz hep nazariye mahsulatı, hiç ameliyatla münasebeti yok* (Ö. Seyfeddin). [M]

AMELİYE i. (ar. ᶜ*amel* iş'ten ᶜ*ameliyye*). Bir iş hareket ve faaliyetin belli bir sıra ve usule göre cereyan etmesi, proses, eylem: *Cümlenin hangi zihin ameliyesinden sonra ağzından çıktığının farkında değildi* (Peyami Safa). *Bu ameliyenin ta nihayetine kadar beklediler* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Faaliyet işi, işlem: *Duvarları yıkmak ameliyesi tatil olunmuştur* (Ö. Seyfeddin). [M]

ÂMEN sıf. (ar. *emn,* emniyette olma'dan *āmen*). *Esk.* Çok güvenilir, en emin. (M)

Amenemope'nin Bilgeliği, British museum'un 10 474 nu.lı papirus'unda muhafaza edilen Mısır bilgelik eseri. Budge tarafından çözüldü, 1923'te fotokopi olarak yayımlandı. Paleografi bilgilerine göre bu papirus M.Ö. IX-VI. yy. lardan kalmadır. Bütün bu çeşit eserler gibi, bu da bir görgü ve ahlâk kitabıdır. Özelliği, İbranice *Meseller* kitabının XXII, 17-XXIII bölümüne, kelimesi kelimesine denecek kadar benzemesidir. (L)

AMENEMHAT. Bk. AMMENEMES.

AMENHOTEP. Bk. AMENOFİS.

AMENİRDİS, Mısır'da Aşağı Devirde yaşamış birçok prensesin adı: **Amenirdis I,** kral Kasta'nın kızı ve Teb'deki Amon'un Tanrısal Tapınıcısı. Yeğeni Şepenupet'i evlât edindi, o da sırasıyle Taharka'nın kızı *Genç Amenirdis*'i, sonra da Sais sülâlesinden kral Psammetik I'in kızı Nitokris'i evlât edindi. (L)

AMENNA ünl. (ar. *emn* ve *imān,* emin olma'dan *āmennā,* inandık). «Bu söylediğiniz doğrudur, öyledir, diyecek yok» anlamında, doğrulama ve kuvvetlendirme bildirir: *Para ile muhabbet olmaz: Amenna! Fakat parasız muhabbet te sürmez* (Cenab Şahabeddin). *Herşey mukadderdir. Amenna, akacak kan damarda durmaz derler* (M. Ş. Esendal).

— DEY. *Amenna ve saddakna. Esk.* İnandık ve tasdik ettik anlamında Kur'an sözleri için kullanılır. (M)

AMENOFİS veya **AMENOTES,** mısırlı adı *Amenhotep*'in («Tanrı Amon hoşnut ola») Yunancası. XVIII. sülâleden dört firavunun adı. — **Amenofis I** (yaklş. ol. M.Ö. 1558-1530). Ahmes I ve kraliçe Ahmes Nefertari'nin oğlu; ölümünden sonra, Teb yeraltı mezarlarının azizi olarak tapınıldı. — **Amenofis II** (yaklş. ol. 1450-1425). Tutmes III'ün oğlu, zorlu tedbirlerle Mısır imparatorluğunun bütünlüğünü korudu ve Mitanni ile, zor kullanarak ittifak kurdu. Yaptığı zulümlerle öğünen tek firavundur. 1898'de bulunan Krallar Vâdisindeki mezarı, XVIII. sülâlenin yeraltı kral mezarlarının klasik bir örneğidir. Çok zarif çizgili resim ve işlek metin yazılarıyle süslüdür. M.Ö. IX. yy. da birçok kralın mumyası bu mezara saklanmıştır. — **Amenofis III** (yaklş. ol. 1408-1372). Tutmes Tutmosis IV'ün oğlu (Yunanlılar, onunla Memnon'u tek bir kişi sayarlardı). Gösteriş

AMENOFİS IV
Mısır kralı
Louvre müzesi, Paris

amentü kayığı
Malik Aksel koleksiyonu

Foto. Searl (LAROUSSE), Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

meraklısı bir imarcıydı. Güneş kursuna (Aton) tapma âdetini yerleştirmeğe başlayan odur. Amenofis III devrinde, klasik mısır sanatı inceliği, doruğuna ulaştı: Luksor tapınağının en güzel kısımları, Amenofium'u süsleyen Memnon Dev heykelleri ve Ramos teb mezarı. — **Amenofis IV**, Amenofis III'ün oğlu olan sapkın hükümdar Akhenaton'un iktidarının dördüncü yılına kadar taşıdığı isim (Amenofis III ile birlikte hüküm sürdüğü dönem). Bu isim, sülâle tanrısı Amon'un himayesindeydi. Amenofis IV, hem Teb'de (M.Ö. 1372) hem de Amenofis III'ün Teb'in doğusunda kurduğu Malgatta şehrinde oturdu. Hükümdarlığının bu ilk devresinde, tanrı Amon rahiplerine uzlaşmayı kabul ettirmek için çalıştı. Fakat başlıca amacı olan din reformunu da ihmal etmedi. Siyasî ve dinî direnmeler yüzünden reformun baltalanacağını anlayınca, sarayını, bakanlıklarını ve tanrı Aton rahiplerini Tellel-Amarna'ya yerleştirmeyi kararlaştırdı. (L)

AMENOFİUM, Amenofis III'ün Teb'de, Nil'in sol kıyısında yaptırdığı cenaze tapınağı (Yeni imparatorluk tapınaklarının belki de en büyüğü). Bugün sadece büyük ve pembe kumtaşından yapılmış iki dev heykel kalmıştır. Klasik Eskiçağda bunlara «Memnon Dev heykelleri» denirdi. (L)

AME NO FUTOTAMA NO MİKOTO, japon şinto tanrılarından biri. Güney tanrıçası Amaterasu'nun maiyetindeydi. İmibe klanının atası sayılır. Tapınağı Tokaido'da, İçino-miya'dadır. (L)

AMENOKAL i. Berberî dilinde sultan anlamına gelen isim. Tuareg'lerin ırk ve din bakımından en soylusu olan İmanân ailesinin reisine verilen ad. (XVII. yy. da Tuareg'lerin kralına verilen bu ad, bugün sadece bir şeref unvanıdır.) [L]

AME NO MİNAKA NUŞİ NO KAMİ, («Gök ortasının hâkim Tanrısı») veya **KUNİ TOKO TAŞİ,** Japonya'nın şinto tanrısı, 16. kuşakta İzanagi ve İzanami ondan gelir. (L)

Ame No Murakumo No Tsurugi, Susanoo'nun sekiz başlı Yılanın kuyruğunda bulduğu ve Japonya'yı istilâya giden Ninigi no Mikoto'ya verilen kılıcın adı. Ayna ve Mücevher'le beraber, imparator ailesinin hazinesini meydana getirir. (L)

AMENOTES. Bk. AMENOFİS.

AMENTA (Niccolo), italyan yazarı (Napoli 1659-ay.y. 1719), ispanyol taklidi tiyatro modasına tepki sayılan komediler yazdı. (L)

AMENTİ («Gizli bölge»), ölümden sonra ruhların gittikleri yere Mısırlılarca verilen isim; Nil nehrinin batısına düşer. (L)

AMENTÜ i. (ar. *emn* ve *îmân,* inanma'dan *âmentü,* inandım). Din. İslâm dininin temel inançları: Bunlar Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe ve kadere inanmaktır. Bk. İMAN. ‖ *Mec.* Bir şeyin esasını teşkil eden veya bildiren hükümler: *Aşkın amentüsünü düşünüyordum* (H. E. Adıvar). *Sanatın bir çeşit «Amentü» sü olan «Yol Düşüncesi»...* (A. H. Tanpınar). [M]

AMER (beni), eskiden Cezayir'in batısında Mekerra vâdisinde oturan bir arap boyu. XI. yy. da Arabistan'dan gelerek Mekkerra vâdisine yerleşen, Merkezî Magrıp hükümdarlarının hizmetinde bulunmuş olan boy, Fransızların Cezayir'i almalarına kadar burada yaşadı. 1843'te fransız generali Bedeau'nun bölgeyi kontrol altında tutabilmek amacıyle yaptırdığı istihkâmlardan bunalan Amer boyu, 25 000 kişilik bir topluluk halinde Fas'a göç etti. Boş kalan verimli vâdiye avrupalı sömürgeciler yerleştirildi. İstihkâmların bulunduğu bölgede Sidibel-Abbas şehri kuruldu. (M)

amerikan usulü bisiklet yarışları

Foto. Presse-sport, A.P. (LAROUSSE)

AMERBACH (Bonifacius), hukuk bilgini (Basel 1495-ay.y. 1562). Holbein tarafından 1519'da portresi yapıldı (Basel müzesi). [L]

AMERİA. Esk. coğ. Anadolu'da Pontos bölgesinde bir şehir. Burada Men Pharnekes tanrısının kutsal yeri vardı. (M)

America, goelet tipi iki direkli ünlü amerikan yatı. 1851'de Cowes'da demirliyken, sahibi Wight adası çevresinde yelkenli bir yarış için ingiliz yat sahiplerine meydan okumuştu. Kraliçe Victoria'nın ortaya koyduğu kupayı, 22 ağustos günü America kolaylıkla kazandı. *Amerika kupası* diye adlandırılan bu kupa, New York yat kulübünde durur ve amerikan sularında yapılan yarışmalarda ortaya konur. İngilizlerin kupayı İngiltere'ye getirmek için gösterdikleri çabalar hep boşa çıktı. Dünyanın en meşhur yat yarışı bu kupa için yapılır. (L)

American Airlines incorporated (A.A.İ.), 1930'da kurulan ve 1934'te bugünkü adı ile teşkilâtlanan amerikan hava şirketi. İç hava şebekesi (Kanada ve Meksika'ya seferleri vardır); kullanılan uçak sayısı ve tonajı, aynı zamanda da ton-kilometre olarak sağladığı trafik bakımından, dünyada birinci gelir. Merkezi New York'tadır. (L)

American Cyanamid company, amerikan kimyevî maddeler işletmesi. 1908'de Niyagara Falls'da meşhur şelâlelerin muharrik kuvvetini kullanarak kalsiyum siyanamit imal etmek için kuruldu; 1916'dan sonra, asitler ve kalori maddeleri yapmak için yeni bir kuruluş meydana getirdi. Çeşitli malî kombinezonlar sayesinde güçlü bir sınaî bütün halini aldı: başka işletmelerle birleşme veya onların bir kısmını kendi bünyesi içine alma (Calco Chemical, Kalbfleish Corporation), diğerleriyle iştirakler (Lederle laboratuvarları, David and Geck Chemical Comtruction Corporation), bazı gruplarla ortak şubelerin kurulması (Souther Alcali Corporation, yüzde 51'i Pittsburgh Plate Glass tarafından kontrol edilir). [L]

American Express company, dünyanın en önemli amerikan hizmet şirketi, 1841'de bir Amerikalı, Birleşik devletlerin Batıdaki bir iş adamı grubuna bir torba içinde para ve vesikalar taşır. 1850'de iki rakibiyle American Express Company'yi kurarak ortak olur. 1891'de, ilk defa para işlemlerini kökünden değiştiren «traveller's cheque»lerini (seyahat çeki) çıkardı. Birinci Dünya savaşı sırasında, Avrupa'da döğüşen ingiliz ve amerikan askerlerine ait paketleri bir merkezde toplayıp dağıttı. 1915'te kurduğu seyahat servisi bütün dünyada muazzam bir gelişme gösterdi. Bugün dünyada 344 şubesi vardır ve iş hacmi Ford Motor Co.'nin iş hacmine eşittir. (L)

American Federation of Labour (A.F.L.), Trade Union modeline göre kurulmuş amerikan işçi sendikaları federasyonu. 1886'da, Samuel Gompers tarafından kuruldu, 1914'te 2 000 000 üyesi vardı. A.F.L.'nin 1935'te bölünmesinden doğan ve 4 milyon işçi üyesi olan C.İ.O. ile 1956'da bir anlaşmaya vardı: o tarihte üye sayısı 9 000 000'u buluyordu. (L)

American Geographical society, 1852'de New York'ta kurulan Amerika'nın en eski coğrafya cemiyeti. Yayınları: *The Geographical Review, Research Series* ve aylık bir bülten: *Focus.* Muazzam bir harita eseri de vardır (*Map of Hispanic America,* 1: 1 000 000; *Map of the Americas,* 1: 500 000 v.d.). [L]

American Legion, 1917-1918 ve 1941-1945 Dünya savaşları eski muharipleri cemiyeti, 1919'da Paris'te, seferî ordu üyeleri tarafından kuruldu. Merkezi Washington'dur. Gayesi, Birleşik devletler anayasasını korumak, savaşta ölen amerikan askerlerini anmak ve millî duyguları geliştirmektir. (L)

ameliyathane
Salpêtrière hastahanesi
Fransa

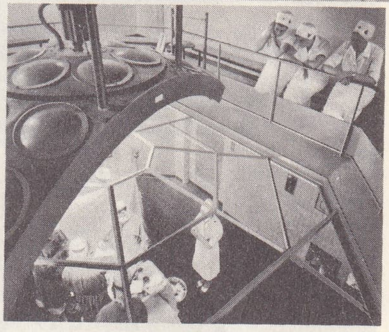

ameliyat gözlem yeri
Cochin hastahanesi
Fransa

American National Ballet Theatre. Bk. BALE.

American Oriental society, 1842'de kurulmuş, Şarkiyat ile uğraşan bir amerikan derneği. *Journal of the American Society* (Amemerikan Derneği dergisi) adlı bir dergi çıkarmaktadır. (M)

American Tobacco, 1885'te, Durham'da kurulan amerikan şirketi. Daha XX. yy. başında kudretli bir tekeldi. Yalnız başına Birleşik devletlerin sigara ihtiyacının yüzde 82'sini, pipo tütününün yüzde 71'ini ve enfiyenin yüzde 92'sini karşılar. 1911'de tröstlere karşı çıkarılan kanun yüzünden işlerinin önemli bir kısmını tasfiye etti ve ana şirkete rakip, bağımsız şirketlerin doğmasına yol açtı: R. J. Reynolds Tobacco Co., Ligget and Myers, P. Lorillard Co., United Cigar Stores, British-American Tobacco v.b. Bugünkü şirket, tütün sanayiinin her kolunda faaliyet gösterir. Gelirinin üçte ikisini «Lucky Strike» sigarası sağlar. (L)

AMERİGHİ (Michelangelo). Bk. CARAVAGGIO.

AMERİGO VESPUCCİ. Bk. VESPUCCİ.

AMERİKA, batı yarımküresindeki kıta: 75° kuzey ve 56° güney enlemleri arasında uzar, batıda Büyük okyanus, doğuda Atlas okyanusuyle sınırlanır; 42 milyon km².; 448 milyon nüf.

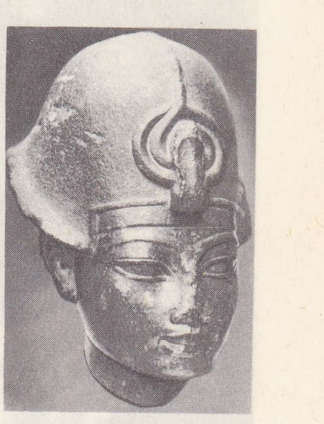

AMENOFIS III
Mısır kralı
Louvre müzesi, Paris

COĞRAFYA

Fizikî coğrafya

● *Yüzey şekilleri.* Amerika'nın yüzey şekilleri eski kalkanlar, çoğunlukla eski tortullaşma ovaları ve batıda, Alaska'dan Ateş arazisine kadar uzanarak kıtanın belkemiğini kuran İkinci ve Üçüncü zamanda oluşmuş dağlardan (Kayalık dağlar ve And'lar) meydana gelir.

1. *Kalkanlar.* Kalkan'lar doğu tarafında yer alır: Kuzey Amerika'da Kanada kalkanı, Güney Amerika'da Brezilya temeli ve Patagonya yaylası. Hepsi de billûrî ve prekambriyum yaşındaki arazidendir. Kanada kalkanı, Hudson körfezine doğru alçalan yaylalardan meydana gelir. A.B.D.'de bu kalkan, kıvrılmamış Birinci zaman arazisi altında derinlerde kalır; bu arazi, Büyük göller bölgesinde, bir tarafa doğru düzenli eğimi olan tabakaların bulunduğu yerlerde yaylalar (*cuerta*'lar) meydana getirir. Bununla beraber, daha doğuda yer alan derin Birinci za-

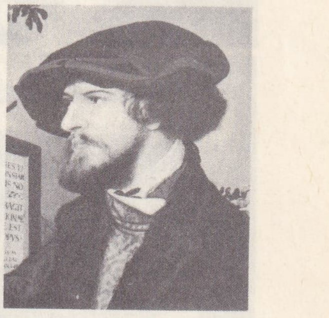

Bonifacius **AMERBACH**
Holbein'ın eseri
Basel müzesi

AMERİKA Kuzey Kutbu: Doğu Groenland'ın kıyı bölgesi; ön planda açık kanal

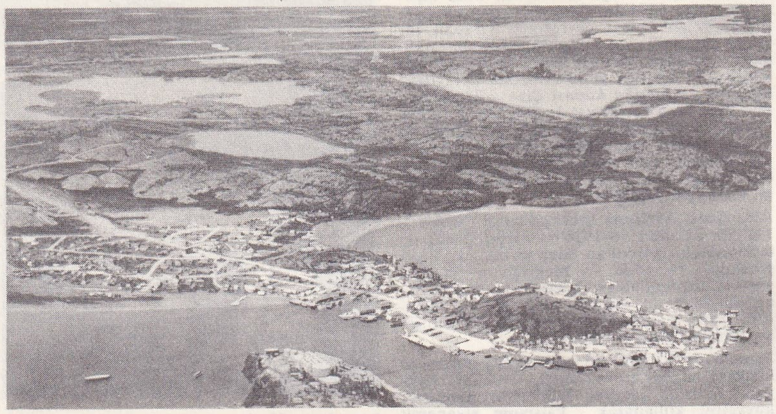

Kuzey Kanada: Yellowknife. Büyük Esclave gölü kıyısında, altınlı toprak arama merkezi ▶

AMERİKA
solda yukarıda, Kuzey kayalıkları: Yellowstone millî parkında Yellowstone nehrinin oluşu
◀ solda aşağıda, Colorado yaylasının karakteristik görünüşü

man çukurları Hersinya devrinde (Birinci zamanın ikinci yarısı) güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda kıvrılmışlardır. Daha İkinci zaman başlarında aşınmış olan bu Hersinya dağ sıraları, sonradan geniş yarıçaplı yer hareketleriyle tekrar yükselmiş ve aşınım sonucunda sert kayaların ortaya çıkmasıyle gençleşmiştir; bunlar Apalaş dağlarıdır.

Brezilya kalkanı da prekambriyum temelinden meydana gelmiş, çok geniş hareketlere veya kırılmalara (doğu kesiminde) uğramış ve güneybatıdan kuzeydoğuya yönelen dik yamaçlar da bu kırılmalardan doğmuştur. Başka kesimlerde, arazi sertliği yüzünden yer yer yüksek kalmış inselberg'lerle engebelenen veya yaylaların ucundaki *cuerta* yamaçları önünde yer alan aşınım ovaları görülür. Amazon havzasının tortullaşma alanı altında saklanan bu kalkan, Guyana kütlesinde tekrar meydana çıkar.

Nihayet, *Patagonya yaylası* Rio de la Plata güneyinde, And dağları eteğinde yer alır: dağların eteğinde 2 000 metreye yükselir ve derin vâdilerle yarılmış basamaklar halinde alçalır.

2. *Ovalar.* Ovalar iki kara kütlesinin ortasındadır: Kuzey Amerika'da, Mackenzie ve Mississippi nehirlerinin izlediği geniş bir oluk meydana getirir. Kayalık dağlar eteğine kadar yükselirler: Kanada'da, Alberta ve Saskatahewan ovaları ve A.B.D. batısındaki Dakota'lardan Teksas'a kadar uzanan yüksek ovalar. Mississippi oluğu güneye doğru genişler ve doğuda Florida'yı içine alan büyük bir yalı ovası meydana getirir.

Güney Amerika'da büyük ovaları, batıdan doğuya yönelmiş Orinoco ve Amazon havzaları ile kuzeyden güneye uzanan Paraguay-Parana havzası meydana getirir.

3. *Dağlar.* Amerika'nın batısında kesintisiz bir dağ sırası uzanır. Nispeten yeni olmakla beraber, daha Jura devrinde ortaya çıktığına göre, Alplerden daha yaşlı demektir. Kıtanın en az yerine oturmuş kısmı olan bu dağlar üzerinde güçlü volkanlar sıralanır. En önemlileri Alarko'da, Meksika'da, Orta Amerika'da ve And Cordillerası'nın çeşitli bölgelerinde toplanmıştır. Orta Amerika, çoğu ada dizileri (Antiller) halindeki sıralardan meydana gelir. Bu adalar, Yucatan ve Venezuela sıralarını devam ettirirler; Panama berzahı ise, çok defa yıkıcı deprem ve volkan faaliyetlerine sahne olan ince ve dayanıksız bir şerit halindedir.

● *İklim.* Amerika kıtasının büyük kısmı Kuzey yarımküresindedir: Ekvator aşağı yukarı Amazon nehrinin çığırını izler. Bundan başka, Güney Amerika Oğlak dönencesinden itibaren gitgide incelir ve iklim etkileri, karalarla denizlerin yayılışı ile değişikliğe uğrar. Nihayet batıdaki dağ sıraları, Büyük okyanus tarafından içeriye doğru deniz tesirlerinin girmesini önler. Bu genel şartlar iki kara kütlesinin iklim özelliklerini belirtmeğe yardım eder: büyük kısmı orta iklim kuşağında bulunan Kuzey Amerika'da, atmosfer hareketleri, yüzey şekillerinin meridyen doğrultusunda uzanışı ile ilgilidir: yaz aylarını serinleten, kış mevsimlerini de ılıklaştıran gerçek okyanus iklimi, ancak Büyük okyanus boyunca uzanan bir kıyı şeridini etkiler. Akdeniz iklim bölgesi de yalnız Kaliforniya'da görülür. İklim kıtasaldır: kışın Kuzey Amerika istikrarlı kutup hava kütlesinin istilâsına uğrar, bu durum sert ve kurak bir kış mevsimi getirir; kutupsal cephenin geçişlerine bağlı olan anî ve kütle halindeki kar yağışları pek sık görülmez. Yazın Meksika'nın Atlas okyanusu kesiminde sıcak ve nemli bir iklim görüldüğü halde, tropikal menşeli sıcak hava kütlesi, kıtaya A.B.D.'nin güneyinden girer: mevsimin sıcaklığı ve A.B.D.'nin orta ovalarında mısır ekimine imkân veren sağanaklar bunun eseridir. Güney Amerika'da, tropikler arası cephenin zahirî güneş hareketine bağlı olarak geçişi, tropikal bölgede kurak bir mevsimle yağışlı bir mevsimin birbirini nöbetleşe izlemelerine sebep olur. Orta iklim bölgesinde (Rio de la Plata bölgesi), yazları serin, kışları ılık bir okyanus iklimi vardır. Fakat deniz üzerindeki astropikal antisiklonlar ile soğuk su akıntıları Büyük okyanus kıyısında Guayaquil körfezinden, Patagonya yaylasına kadar uzanan kurak bir bölge yaratır. İklimlerin bölgelere göre sıralanışı diye bir şey kalmaz. Sao Paulo ile aynı enlemde olan Şili'de bir çöl iklimi görüldüğü halde, Rio de le Plata enleminde Şili iklimi Akdeniz ikliminin özelliklerini taşır.

● *Tabiî bitki örtüsü.* Kuzey Amerika'da, kuzeyde tundra ile büyük çam ormanları bölgesel bir sıralanma gösterirse de, bu ormanların güneyinde tabiî bitki örtüsünün yayılma tarzı karasallık olayının etkisi altındadır. Büyük okyanus boyunca uzanan nemli şeridin yerini, Kayalık dağların, kuzeyde güzel ormanlar, güneyde çamlıklar ve bozkırlarla kaplı dağlık kesimi alır. Kıtanın ortası çayır ve stepler alanıdır. Mississipi nehrinin doğusunda, kuzeybatının büyük ormanı yerini, kışın yaprak döken ağaçların hâkim olduğu ormanlara bırakır.

Güney Amerika'da, yoğun tropikal orman Amazon havzasında uzanır, sonra yerini savan'a bırakır; Brezilya'nın güneyinde ve Arjantin'de bu oluşumlardan çayırlara, daha sonra da Patagonya'da çalılıklara ve steplere geçilir. Şili'ye gelince, kuzeyde çöller, orta kesimde Akdeniz tipinde bitki örtüsü, güneyde Ateş arazisine kadar uzanan çam ormanları görülür.

● *Sular.* Amerika'da yüzey şekillerinin sıralanışı, hidrografyanın ana çizgilerini, özellikle kuzeyde Mackenzie'den güneyde Paranaya kadar suların büyük nehir sistemleri halinde kıtanın orta kesiminde toplanmasını izah eder. Nehirlerin çoğunun Atlas okyanusuna veya onun kollarına doğru yönelmeleri de yüzey şekillerinden ileri gelir. Buna sebep, doğudaki dağların batıdakilere göre daha az yüksek, daha az geniş ve daha kesintili bir duvar meydana getirmesidir.

Nihayet buzul aşınımı, Kuzey Amerika'nın kuzey yarısı üzerinde, «buzul aşırı oyması» veya moren birikim setleri yüzünden göllerin çok genişlemesine sebep olmuştur (Büyük Esir gölü, Athabaska gölü, özellikle Kanada ve A.B.D. arasındaki beş büyük göl: bu sonuncular 220 000 km². yer kaplar ve gemilerin Atlas okyanusundan 3 000 km. içeri girmesine imkân verirler).

Beşerî ve iktisadî coğrafya

Amerika'nın nüfuslanması, Asya'dan Bering boğazı yoluyle gelen moğol asıllı kavimlerin birbirini takip eden ve birbirini güneye doğru iten göç dalgalarıyle izah edilir. Beyazlar ve Zenciler gibi sonradan gelmiş nüfus elemanları dışında, Amerika'da sarı ırktan iki soy vardır: *eskimo soyu* ve *amerindiyen soyu* (Amerika hintlisi, yani yerlisi). Çok homojen olan (ve ayrıca Asya'nın doğu ucunda ve Grönland'da bulunan) Eskimo'lar, Amerika'nın kuzey kıyılarına yerleşmişlerdir. Her iki Amerika'nın bütün geri kalan kısımları amerindiyen soyunun yayılma alanıdır. Oldukça heterojen olan bu soy, hafiflemiş moğol karakterlerinin meydana getirdiği ortak bir zemin üzerinde, birtakım altsoylardan söz edilmesine imkân verecek çeşitlilikler göste-

Foto. Expéditions polaires françaises, R. Kirschner, Conadian Pacific Railway, U.S.i.S. (LAROUSSE)

rir: *paleoamerindiyen* altsoyu Ateş arazisinde (Fuego'lular Yahgan'lar, Alakaluf'lar); *pampa* veya *patagon* altsoyu, Arjantin'in güneyinde Andlar ile Atlas okyanusu arasında (Patagon'lar veya Tehuelche'ler ve Ona'lar); *güney atlantik* altsoyu, öncekilerin kuzeyinde, Andlar ve Atlas okyanusu arasında; *güney pasifik* altsoyu, Güney Amerika'nın bütün batısında ve kısmen Orta Amerika'nın Alaska, Kayalık dağlar ve Atlas okyanusu arasındaki topraklarda; *kuzey pasifik* altsoyu, Kayalık dağlar ve Atlas okyanusu arasındaki topraklarda; *kuzey pasifik* altsoyu, Kayalık dağlar batısında, Kaliforniya'dan Alaska'ya kadar uzanan alanda bulunur.

Kilometre kareye düşen ortalama nüfus sayısı (10,6) bakımından Afrika'dan (10,1) hemen sonra gelen Amerika, Asya (42) ve hele Avrupa'nın (60) çok gerisinde kalır. Hemen de ıssız sayılabilecek iki büyük bölgesi vardır: 55° kuzey paralel dairesinin kuzeyi ile Amazon havzası. Güney Andlar ile A.B.D.'nin güneybatısındaki geniş alanlar da hemen hemen ıssızdır. Bu bölgelerdeki şartlar, insanın barınması bakımından elverişli değildir. Soğuk yüksek dağlar, insan ayağı basmamış ekvator ormanları, kurak kesimler, büyük kuzey çam ormanları ve tundra. Fakat Amerika'nın başka bölgelerinde de nüfus yoğunluğu azdır ve Avrupa'nın kuzeybatısında görülen kalabalık bölgelere ancak A.B.D.'nin doğu kıyıları boyunda rastlanır. Amerika'nın keşfinden önceki devirde de Amerika, öteki kıtalara göre çok az nüfuslu idi (belki 10 milyon kadar). Aradaki fark hâlâ kapatılamamıştır. Bugün Amerika'nın nüfusu, Avrupa'dan gelenlerin özelliklerini yansıtır. Yerlilerden birçoğunun, özellikle Karaib'lerin kökü kazınmış, veya bunlar beyaz insanın yaşamasına en elverişli bölgelerden uzaklaşarak, yerlerini istilâcılara bırakmışlardır. A.B.D.'de sınırları günden güne darlaşan «reserve» lere yerleştirilen Hintliler ya «melting pot» da erimiş, veya folklor figüranları rolüne düşmüşlerdir. Buna karşılık asıl kuzey kesiminde, Avrupalılarla ilk temas Eskimoların büyük çapta kırılmasıyle sonuçlanmış, fakat çok orijinal olan bu kavim, çağdaş dünyaya uymakla beraber, geleneksel yaşama tarzlarının bazı unsurlarını koruyabilecek gibi görünmektedir. Nüfusun, A.B.D.'den Brezilya'ya kadar büyük bir rol oynayan başka bir unsuru daha vardır: vaktiyle Afrika'dan esir olarak getirilen Zenciler, her tarafta önemli topluluklar kurmuşlardır. Her ne kadar A. B.D.'de ırk ayırımı federasyonunun en ağır meselesiyse de, Zenciler, yönetim kadrolarındaki beyaz sayısının az olduğu bazı memleketlerde tam bir özgürlüğe kavuşmuşlardır (Haiti cumh.). Bazı yerlerde ise, (Guyana) Afrika'daki yaşayışlarını hatırlatan bir kabile teşkilâtına dönmüşlerdir. Fakat Zencilere uygun görülen hayat seviyesi her ne kadar genel olarak düşükse de, gerçekte durum, zenci sayısına göre memleketten memlekete değişir.

Orta ve Güney Amerika'nın Beyazlar tarafından nüfuslanması, Kuzey Amerika'nın nüfuslanmasıyle tam bir tezat halindedir: Kuzeyde, fransız Kanadalılar dışında, nüfuslanma kuvveti bir iskandinav ve cermen azınlığa rağmen her şeyden önce anglosakson ve protestandır; buna karşılık Latin Amerika'nın beyazları, ispanyol ve portekiz asıllı katoliklerdir. Bunların yerlilere karşı davranışları, bazen Anglosaksonlarınki kadar insafsızca olsa bile, yerlilerin büsbütün ortadan kalkmasına yol açmamış (cizvit papazlarının koruyucu rolü) ve en önemlisi, ırk karışımına şiddetle karşı çıkmamıştır. Dolayısıyle Orta ve Güney Amerika'da, hiç bir kıtada eşine rastlanmayan bir melezleşme görülür. Beyazların kitle halinde bulunmadığı yerlerde, yerli nüfus ağır basar ve hattâ orijinal bir medeniyet kurabilir (Paraguay). İktisadî planda da, Amerika kıtasının çeşitli bölgeleri arasında belirli zıtlıklar görülür: son derecede gelişmiş iktisatları ile A.B.D. ve Kanada, çoğu az gelişmiş durumda olan öteki Amerika memleketlerinden iyice ayrılırlar. Dünyanın başta gelen sanayi ülkesi olan A.B.D., gelişmesi sırasında son derece elverişli tabiî ve beşerî şartlardan faydalanmıştır. Bugün, dev ölçüsündeki iç pazar ihtiyaçlarının karşılanması, A.B.D.'nin gelişmesinde büyük bir rol oynar. Bu gelişme tabiî kesintisiz değildir: arada gerilemeler, duraklamalar ve buhranlar da olur. Fakat A.B.D.'nin, bazen gerçek bir vasilik halini alan iktisadî ve siyasî etkileri, bütün Amerika devletlerini farklı derecelerde de olsa ilgilendirir ve bazen şiddetli silkinmelere yol açar.

Karaib âlemi, büyük amerikan federasyonu ile şiddetli tezat halindedir; burada bütün iktisat, çok defa tek yetiştirime göre ayarlanmış tropikal ürünlerin satışına bağlanmıştır: bu yüzden tehlikeli fiyat iniş çıkışlarının sarsıntısı içindedir (şekerkamışı, kahve, muz, turunçgiller, v.b.): çok sık olan nüfusun yaşama seviyesi genellikle pek düşüktür ve bazen cennet gibi gösterilen bu adalar, çok ciddî sosyal problemlerle karşı karşıyadır. Adam başına düşen yıllık gelirin çok düşük olduğu küçük Orta Amerika devletlerinde de durum hemen hemen aynı derecede kötüdür. Bütün iktisat her şeyden önce kahve ve muz üretimine dayanır.

Latin Amerika'da eski iktisat, üç tip işletme üzerine kurulmuştur: Meksika ve Andlardaki madenler, tropikal ihracat tarımı, Arjantin ve Brezilya ovalarındaki *ekstansif* hayvancılık. Maden işletmeleri Meksika'da (çinko, kurşun, gümüş, bakır), Şili'de (bakır), Peru'da (bakır, kurşun) ve Bolivya'da (kalay, kurşun) büyük bir rol oynar. Venezuela iktisadının temeli olan petrol, Meksika'da da önemli bir yer tutar. Hayvancılığın, Arjantin'de önemini kaybetmemesi, hayvan soylarının ıslahı ve yem bitkileri ekiminin gelişmesi yüzünden olmuştur; fakat Brezilya'da hâlâ ekstansif bir karakter taşır. Nihayet tropikal ihracat tarımı, Ekvator'da (kakao, muz), Kolombiya'da (kahve), özellikle dünya kahve üretiminin hemen de yarısını sağlayan ve büyük ölçüde kakao ile şeker kamışı yetiştiren Brezilya'da hâlâ önemli rol oynar. Fakat çok büyük alanlar üzerinde hemen daima tek yetiştirim çerçevesinde ele alınan bu ürünler, zamanla toprağı zayıf düşürmek ve aşınmayı hızlandırmak gibi kötü sonuçlar vermiştir. Bu sebeple, küçük toprak sahipleri tarafından girişilen çok yetiştirimin bazen teşvik edildiği olur (Brezilya'nın güneyi, Arjantin). Arjantin hariç, her yerde tarım faal nüfusun, yarıdan fazlasını çeker; böyle olmakla beraber bu faaliyet, ihtiyacı karşılayacak kadar besin maddesi sağlamağa yetmez ve birçok memlekette, bu arada Bolivya, Ekvator,

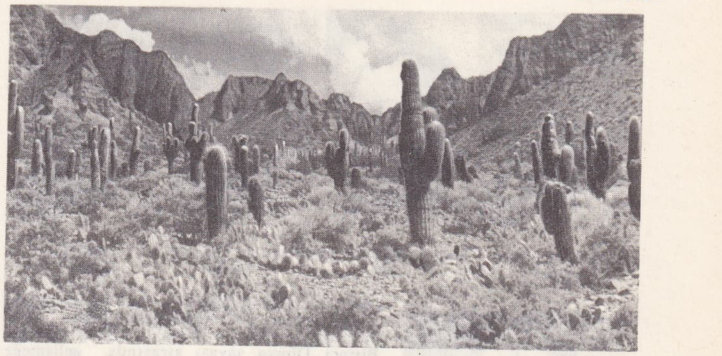

AMERİKA
Arjantin'in kuzeyindeki And dağlarından bir görünüş (Jujuy eyaleti)

Kuzeydoğu Brezilya'da şekerkamışı ekimi (Ceara eyaleti)

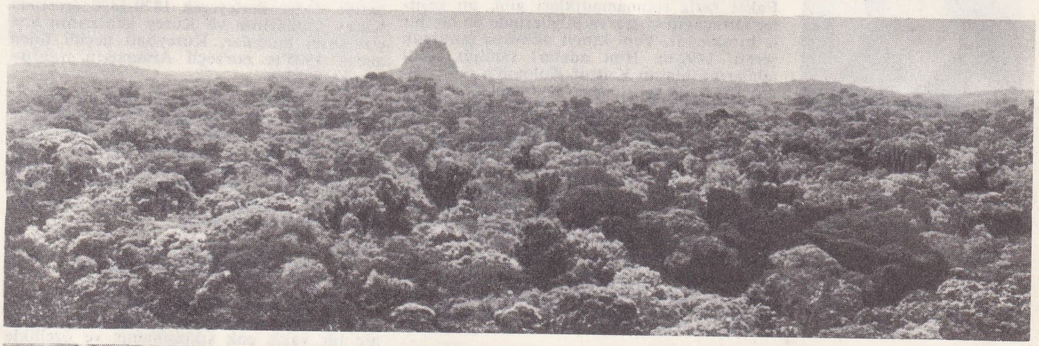

Fransız Guyanası'ndan manzara: dayanıklı kayalardan meydana gelen çok sert ve meyilli bir tepenin hâkim olduğu büyük ekvatoryal orman

AMERİKA
Andlarda Volkanlar vâdisi: sağ uçta hâkim olan bir volkandan gelen yeni bir lav akıntısı vâdiyi kapamıştır

Patagonya'dan ıssız bir manzara ▶

Foto. Almasy, Aubert de la Rüe, Gisèle Freund (*LAROUSSE*)

Vancouver adası yerlisi

Bolivya'da Aymara yerlisi

Tierra de Fuego'lu kadın

Eskimo kadını

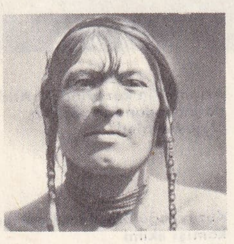

Güneydoğu Ekvator'un Jivaro yerlisi

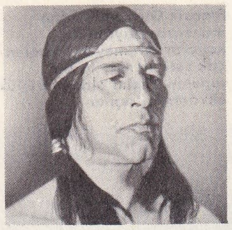

Kuzey Amerika'nın Chippeway yerlisi

Meksika ve Kolombiya'da, fert başına düşen kalori miktarı pek düşük kalır (günde 2 000'den az; A.B.D.'de 3 300). İmalât sanayii Birinci Dünya savaşı sırasında gelişmeğe başlamışsa da, bu sanayiinin gerçek kalkınması bazı devletlerde, ancak İkinci Dünya savaşında olabilmiştir; meselâ Arjantin'de bir ağır sanayi ve transformasyon sanayii nüvesi kurulmuştur; Brezilya'nın Minas Gerais devletinde önemli metalürji tesisleri (çelik, alüminyum) bulunur, Şili'nin (Huachipato'da) bir demir sanayi merkezi vardır. Böyle olmakla beraber, bütün devletlerde sanayi, mahallî tüketim konusu olan dokumacılığa veya tarım ve hayvan ürünlerini işleyen gıda sanayiine yönelmiştir. Fakat Latin Amerika'nın en gelişmiş memleketlere yetişebilmek için daha büyük bir çaba göstermesi gerekir.

Keşif seferleri

Norveçliler ve İzlandalılar Grönland'ı X. yy. da buldular ve büyük bir ihtimalle Kuzey Amerika'nın *Vinland* adını verdikleri doğu kıyılarında bazı noktalara da yerleştiler. Fakat fazla tutunamadıkları gibi, bu keşifler Ortaçağın coğrafya bilgilerinde de hiç bir iz bırakmadı. Yeni kıtayı dünyaya tanıtmak şerefi, 1492'de Hint adaları sandığı Antil adalarına ulaşan Kristof Kolomb'a nasip oldu. Bu keşfi geliştirmek ve tamamlamak da yol arkadaşlarına düştü. Floransalı Amerigo Vespucci'nin Güney Amerika kıyıları yolculuğu, keşiş Martin Waldseemüller'e, 1507'de Saint Dié'de yayımladığı *Batlamyus Atlası*'nda *Amerika* (America) adını ilk defa kullanmayı ilham etti. Jean Cabot'nun Kuzey Amerika kıyıları (1489), Cabral'ın Brezilya (1500), Solis'in Rio de la Palata (1516) ve daha sonra Magellan (1520) ve Sebastian Cabot'nun (1526) yolculukları, Yeni Dünya'nın doğu kıyılarını ana çizgileriyle ortaya çıkardı. Fakat bütün bu araştırmaların amacı, Hindistan'a doğru bir deniz yolu bulmaktı. Öte yandan, Balboa'nın Panama'ya (1513), Cortés'in Meksika'ya (1520), Pizarro'nun Peru'ya (1533), Jacques Cartier'nin Kanada'ya ve Almagro'nun Şili'ye (1536), Orellana'nın Amazon nehri üzerinde, Soto'nun Florida ve aşağı Mississippi havzasında (1541) yaptıkları yolculuklar kıtanın şekli üzerindeki bilgileri arttırdı. XVI. yy. ın ikinci yarısı ile XVII. yy., bir taraftan Yeni Dünya'nın maden zenginliklerini işletmekle, bir taraftan da Baffin ve Hudson'un kuzeydoğu kıyıları üzerindeki bilgiyi tamamlamalarıyle geçti. XVII. yy. sonlarında keşif seyahatleri, Mississippi yukarı çığırının Marquette ve Joliet tarafından bulunması (1673) ile tekrar başladı. O sırada Kuzey Amerika'nın iç kısımları hemen tamamıyle meçhuldü. 1682'de Cavelier de la Salle, Mississippi ağızlarını buldu ve nehrin havzasına Fransa adına el koydu. Bir süre sonra, XVIII. yy. başlarında hidrografya mühendisleri ve coğrafyacılar, Hindistan şirketi adına Louisiana kıyılarının ve Mississippi aşağı çığırının ayrıntılı haritasını çıkartmağa başladılar. Nihayet 1743'te, La Vérendrye ve iki oğlu, Louisiana'nın sınırlarını Mississippi kaynaklarına doğru götürüyor ve Kayalık dağları buluyorlardı. Kanada'nın zaptından sonra kıta içinde arayıp tarama teşebbüsü İngilizlere geçti: Mackenzie, 1789-1793 arasında kendi adını verdiği toprakların durumunu inceledi ve Mackenzie nehrini buldu.

Öte yandan gemiciler de kıtanın kuzeyinde, Atlas okyanusunu Büyük okyanusa birleştiren bir geçit arıyorlardı. XVIII. yy. başında Sibirya'dan gelen Bering ve Çirikof, Alaska kıyılarını dolaştılar ve buraya, 1728'de, çar adına el koydular. Bu alana da, İngilizler Kanada'nın işgalinden ve Cook'un seyahatlerinden sonra uzanabildiler. 1791-1795 Arasında Vancouver, Kanada'nın Büyük okyanus kıyılarını inceledi ve doğru bir haritasını çıkarttı. Atlas okyanusundan hareket eden Franklin, daha sonra da Ross, kuzeybatıya doğru ilerleyerek 1820-1830 arasında Kuzey kıyılarının ve Kuzey adalarının ana çizgilerini buldular. Kuzeybatı geçidi fiilen ancak 1905'te norveçli Amundsen tarafından keşfedildi.

XIX. yy. da Humboldt'un Meksika seyahatleri (1799-1804) ile açılan ilmî araştırma gezileri Güney Amerika'ya yöneltildi (Castelnau, Crevaux, Nordenskjöld v.d.). Öte yandan, A.B.D., Kanada ve Arjantin, kendi topraklarının büyük ölçekli topografya haritalarını almağa başladılar (bu haritalar XX. yy da tamamlandı).

TARİH
Keşiften önceki Amerika

Amerika kıtasına insanların gelişi nispeten yeni bir olaydır (15 000-20 000 yıl). Nüfus hiç bir vakit çok sıklaşmamış ve özellikle belirli bir alanda toplanmıştır; şimdiki Meksika, Orta Amerika ve Antiller, And dağlarının kuzey ve orta kısımları. Avrupalı fatihler tarafından yok edildikleri sırada altın çağlarını yaşayan en parlak medeniyetler de yalnız bu bölgelerde yer almışlardı: Meksika yüksek yaylalarındaki Toltek ve Aztek'ler (XII.-XVI. yy.); Yucatan'da Maya'lar (Eski imparatorluk, Yucatan yarımadasının güneyinde, IV.-X. yy.; yeni imparatorluk, kuzeyde XI.-XV. yy.); Antiller'de Karaib'ler; Kolimbiya'da Chibcha'lar; Peru ve Bolivya Andları'nda İnka'lar (XIII.-XIV. yy.). Bunlar arasında en önemlileri ve en iyi bilinenleri olan Aztek ve İnka imparatorlukları, fetih yoluyle birçok kavmin yerini almış ve bu çeşitli medeniyetleri birleştirerek parlak bir medeniyet kurmuşlardı. Fakat bu medeniyetin tam mânâsıyle oturmadığı da bir gerçekti: nitekim, avrupalı fatihlerin iç geçimsizliklerden yararlanarak bunları birbirlerine düşürmeleri çok kolay oldu. Bu medeniyetler, azametli yapılarına, güçlü sanatlarına, karmaşık ve bazen şaşırtıcı denecek kadar modern siyasî ve içtimaî bünyelerine ve bazı alanlarda çok ileri sayılabilecek bilgilere rağmen, bu medeniyetlerin dolduramadıkları boşlukları vardır. Kubbe sanatını, parayı, tekerleği, And lamaları dışında binek ve koşum hayvanlarını bilmiyor, ilkel tarım metotlarıyle yetiniyor (yakılan alanlar üzerinde tarım yapılması, tohumun bir değnekle açılan deliğe konulması), gerçek bir metalürjiden habersiz yaşıyorlardı. Kıtanın başka bölgelerindeyse, bu safhaya bile erişilmemişti: Kuzey Amerika'da çöl Pueblo'ları ile birçok çayır ve orman kabileleri (İroquois, Huron'lar, Sioux'lar v.b.), Güney Amerika'da Amazon havzasının ilkel insanları, pampa ve yüksek yaylaların «İndios Bravos» ları, kıtanın güney ucunda göçebe veya yarı göçebe halde yaşayan Araucan'lar ile Ateş arazisi halkı (Fueguinos). Yalnız Kuzey Amerika'nın büyük gölleri çevresinde bazı kabile konfederasyonlarının sağlam bir yapısı vardı ve Beyazlara karşı ciddî bir engel sayılabilirlerdi.

Sömürge Amerikası

● *Fetih ve işgal.* Amerika'nın Avrupalılar eline geçmesi iki şekilde oldu: biri, şartların elverişsizliği bakımından yorucu olan, fakat insan bulunmadığı için de büyük güçlükler çıkartmayan alabildiğine geniş bölgelerin aşamalı olarak işgal edilmesi; öteki, insanın tabiata hükmettiği, fakat direnmeye de niyetli göründüğü güçlü medeniyet bölgelerinin fethedilmesi. Böyle olmakla beraber, ilk ele geçirilenler de bunlar oldu. Gerçekten de Avrupalılar, Amerika'nın keşfine yol açan Doğu Hindistan seferlerinden umdukları her şeyi, bütün o masal hazineleri, o imparatorluklarda bulacaklarına inanmışlardı.

Başlangıçta, milletlerarası rekabetler Roma tarafından düzene sokuldu. Papa Alexander VI, İspanya ve Portekiz toprakları arasında sınır olarak 1493'te, Yeşilburun adalarının 100 fersah batısından geçen meridyeni seçmişti. Tordesillas antlaşması (7 haziran 1494) bu mesafeyi 370 fersaha çıkarttı. Keş-

aşağıda solda; İspanyolların «Yeni Dünya»nın güneyine çıkışları, aşağıda sağda, Fransızların Jacques Cartier rehberliğinde «Yeni Toprakalar»ın kuzeyine çıkışları

Foto. Aubert de la Rüe, H.N., Musée de l'Homme, Canadian National Railway, Wide World, Viollet(LAROUSSE)

fedilecek topraklar ve bunların şekli üzerindeki bilgisizlik, İspanya'yı Brezilya'yı kaybetmesiyle sonuçlandı: Alvares Claral 1500'de, Alvares Correia 1509'da, Baia yakınında, Joao Ramalho Sao Paulo civarında, Christovao Jacques, 1526'da Pernambuco'da, 25 yıl içinde bu Brezilya'nın temelini attılar. Fakat daha uzun bir zaman sadece kıyının yer işgaliyle yetinildi.

Nihayet İspanya, Kolomb'un keşfettiği Hint'in, asıl hedefinden çok uzakta olduğunu, fakat ele geçirdiği Antillerin ötesinde yeni kıtanın da kendi zenginlikleri olduğunu anladı; birtakım denemelerden sonra (1517-1519) Montezuma II'nin Aztek imparatorluğuna ve ardından da Cuauhtemoc'a boyun eğdirmek için Hernan Cortés'e iki yıllık bir süre yetti (1519-1521); sonra da, altı yıl içinde Orta ve Güney Meksika'nın fethini tamamladı (1521-1527). Yalnız Maya'ların Yucatan'ı uzun zaman direndi.

İnka imparatorluğunun gerçekten egemenlik altına alınması on iki yıl sürdü (1531-1543); fakat bu gecikmenin sebebini, İnkaların direnmesinden çok, conquistador'ların, özellikle de Francisco Pizarro ile Diego de Almagro arasındaki ölüm kalım mücadelelerinde aramalıdır. İspanyol Amerikası'nın başka kesimlerini Meksiko ve And üslerinden ve Pedro de Mendoza'nın ilk bir Buenos Aires kurduğu Rio de la Plata'dan hareket ederek İspanyol Amerikası'nın öteki kesimlerini ele geçirmek çok zaman almadı. Portekizlilerin Brezilya'yı işgali daha yavaş oldu. İspanyolların kayıtsızlığından yararlanan Portekizliler, kıyıdaki kolonilerinin hinterlandını 1494'te kararlaştırılan sınırların çok ötesine, şimdiki hudutlara kadar uzattılar. Bununla beraber, 1550'ye doğru, Latin Amerika'nın modern çehresi çizilmiş bulunuyordu; henüz fiilen işgal edilmemiş topraklar ya kenarda sapa kalan toprakları (kuzeyde Florida, Kaliforniya, Yeni Meksika, güneyde Patagonya ve Pampa) veya yaşamağa elverişli olmayan bölgelerdi (Brezilya'nın Amazon arazisi). Kıtanın geri kalan kısımlarına Avrupalıların el koyması daha sonra ve daha ağır oldu. Buna özellikle Fransızlar ve İngilizler teşebbüs ettiler. İngilizler Kuzey Amerika'nın doğu kıyısına ayrı gruplar halinde yerleştiler. Bunlar krallığın emrinde fatihler olmaktan ziyade, Britanya'daki siyasî ve dinî hayatın değişkenliğinden kaçan göçmenlerdi. Bir Walter Raleigh'in Virginia'daki başarısızlığından (1587) sonra, James I'in baskısından kaçan muteziller 1607'de Jamestown'u kurdular, 1619'dan itibaren de zenci esirleri buraya soktular. Daha önce Hollanda'ya sığınmış olan 102 isokçyalı protestan, 1620'de *Mayflower* gemisiyle Yeni İngiltere'ye geldiler. Çok geçmeden bu dolaylarda daha başka cumhuriyetçikler kuruldu. Delaware suyu boyunda bir avuç isveçlinin yerini William Penn'in Quaker'leri aldı. Katolik İngilizler Maryland'ı kurdular. Hudson ırmağı halicinde Hollandalıların Nieuw Amsterdam'ı, ötekilerden ayrı olarak gelişiyordu. Fakat İngilizler 1667'de burayı ele geçirdiler ve New York yaptılar. Virginia güneyinde Carolina kolonileri gelişti. «On üç koloni» XVIII. yy. a kadar, Ohio ırmağı ile Apalaş dağlarının sınırladığı topraklarından dışarı çıkmadılar ve Kanada Fransızlarının daha ötelere yayılmasına ses çıkarmadılar.

Fransızlar Yeniyer'e ve «Yeni Fransa» ya ancak XVII. yy. başında kesin olarak yerleştiler. Nüfuslanmanın yavaş ve seyrek olmasına rağmen, Kanadalılar mülklerini Anglosaksonlardan daha uzaklara kadar ve daha çabuk genişlettiler. Kanada kalkanının Büyük Göller bölgesinde, daha sonra Çayırlar bölgesinde ve şimdiki A.B.D.'nin batısında kurdukları alışveriş merkezleri, Fransa'nın bütün bu bölgelerde büyük bir üstünlük kurmasını sağladı. Tek rakipleri, Hudson körfezi ingiliz şirketinin, bu körfez çevresinde kurduğu iskelelerdi. XVIII. yy., bütün Kuzey Amerika toprakları üzerinde, Fransızlarla Anglosaksonların giriştikleri mücadelelerle geçti. Batıda ve «Büyük Kuzey» de galip gelmelerine rağmen sayıları çok daha az olan Fransızlar, Yeniyer'i ve Acadie'yi (Cap-Breton adası hariç) İspanya Mirası savaşı sırasında kaybettiler (Utrecht barışı, 1713). Yedi Yıl savaşı ise Saint-Pierre ve Miquelon adacıkları dışında, Fransa'nın bütün Kuzey Amerika topraklarını kaybetmesiyle sonuçlandı. Paris antlaşması, 1763'te Kanada'nın elden gittiğini kabul ediyordu. Florida'yı Amerika'daki ingiliz kolonilerine terk eden İspanya, Fransa Mississippi batısında Louisiana'yı Fransa'dan alarak zararını gidermiş oluyordu. Ohio ve Mississippi arasındaki topraklar, on üç koloni zararına İngiliz Kanadası'na bağlandı; kıyı boyuna sıkışıp kalan bu koloniler, 1783 zaferinden faydalanarak sözü geçen toprakları ülkelerine kattılar. Fransa Basel antlaşmasıyla (1795) Louisiana'yı tekrar sahip oldu, fakat egemenliği kuramadığı için, A.B.D. 1803'te burayı Bonaparte'tan 80 milyona satın aladı.

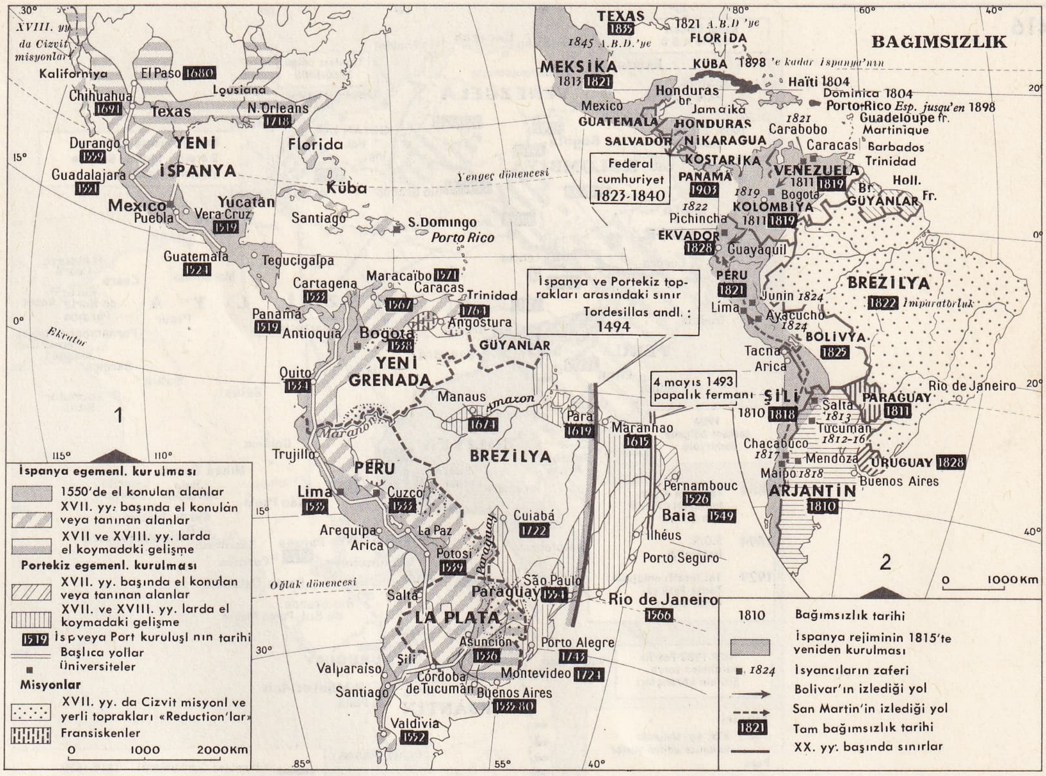

1. İspanyol ve Portekiz sömürgeleri.
2. Latin Amerika'nın bağımsızlığı

● *Koloni teşkilâtı.* XVI. yy. dan XVIII. yy. a kadar birtakım coğrafî çalkantılara sahne olan Amerika kıtası, koloni imparatorluklarına bölündü.

İspanyol ve Portekiz imparatorlukları, teşkilât bakımından birbirine oldukça benziyordu.

Castilla Hindistanı, doğrudan doğruya anavatana bağlıydı; İspanya'daki Hindistan kurulu tarafından yönetiliyor, siyasî olmaktan çok iktisadî, teknik ve malî bir kuruluş olan Casa de Contratacion (önce Sevilla'da, 1717'den sonra Cadiz'de) koloniler ile ilişkileri düzenliyordu. Kolonilerde ise, piramit biçimindeki teşkilâtın en başında Yeni İspanya (Meksika ve Orta Amerika), Terre-Ferme (daha sonra Yeni Granada, Kolombiya ve Venezüela), Peru (Şili ile beraber), La Plata'nın (Arjantin, Uruguay, Paraguay ve Bolivya) dört kral naibi geliyor, bunlar adlî ve idarî konularda *audiencia* denilen meclisin (yalnız merkezdeki Hindistan konseyine bağlılığı vardı) yardımını görürlerdi. Sapa düşen bazı bölgelerinde, ayrı bir *audiencia*'sı vardı ve kral naipleri, o bölgelerde bir genel kumandan tarafından temsil edilirlerdi. Daha aşağı kademede *corregidores* denilen memurlar, *alcalde*'lerin yardımıyle *corregimiento*'ları yönetirlerdi. Temelde de birtakım mahallî teşkilât yer alırdı: belediyeler (ayuntamientos ve cabildos); yerlilere ait kömünal araziyi (ejidos) yöneten partido'lar (bunlar genellikle bir yerli şefin emrindeydi). XVI. yy. dan itibaren krallığın yıkmağa çalıştığı en güçlü kuruluş *encomienda*'lardı; geniş bir arazi, üzerinde yaşayan insanlarla beraber bir Beyaz encomendero'nun emrine verilir, yerlileri korumak ve hıristiyanlaştırmak şartıyle (fakat bu şartı yerine getirmediğini kim kontrol edecekti?) bu araziden dilediği gibi yararlanmakta serbest bırakılırdı. Repartimiento uygulaması(nazarî olarak ücretli sayılan işçilerin toplanması) ile birlikte yürütülen *encomienda*'lar, geniş sömürge tarım işletmelerinin (*haciendas*) veya hayvan yetiştirme çiftliklerinin (*estancias*) kurulmasına, maden yataklarının değerlendirilmesine ve yerli halkın da süratle azalmasına yol açtı. XVIII. yy. da, İspanya Bourbon'ları, «Hindistan» idaresinde ıslahat yaptılar. Fransızlarınkine benzer, kendi aralarında da astemsilciliklere bölünen idare memurlukları kurdular. Brezilya da, 1580'de Portekiz'in İspanya ile birleşmesinden sonra, ispanyol sistemine çok benzeyen bir idare sistemi uyguladı ve bu sistem, iki devletin 1640-1641'de ayrılmasından sonra da devam etti. Lizbon'da, *Consejo de İndia* denilen ve başında genel kumandanların ve ouvidore'lerin bulunduğu mahallî kumandanlıklar, encomendero'ların yetkilerini taşıyan *donatorio*'ların yönettiği ve hacienda'lardan pek farklı olmayan *fazenda*'lar kuruldu.

Nihayet Brezilya'da da, İspanyol Amerikası'nda da katolik kilisesinin oynadığı rolü belirtmek gerekir: kilise görevlilerini tayin etmek, kilisenin kadrolarını yerleştirmek, misyonlar kurmak (fransisken, dominiken, cizvit), kilise vergilerini toplamak krala düşerdi; kolonilerin dinî kadrolarını kurmak bağımsız papazların, yerlileri hıristiyanlaştırmak ise kilise papazlarının göreviydi. İspanya topraklarında engizisyon hüküm sürmekle beraber, kilise ve özellikle cizvitler Hintlileri hıristiyanlaştırmakla kalmıyor, misyonerliğin temel prensiplerine dayanarak onları encomendero'lara ve idareye karşı koruyorlardı. Bu temel prensipler, Hintli ile

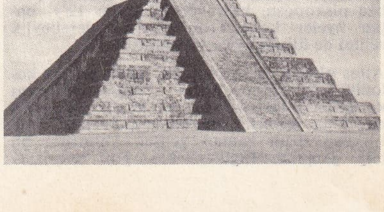

AMERİKA
Chichen İtza'da (Meksika) «el Castillo» ehramı (Maya mimarîsi)

Foto. Viollet (*LAROUSSE*)

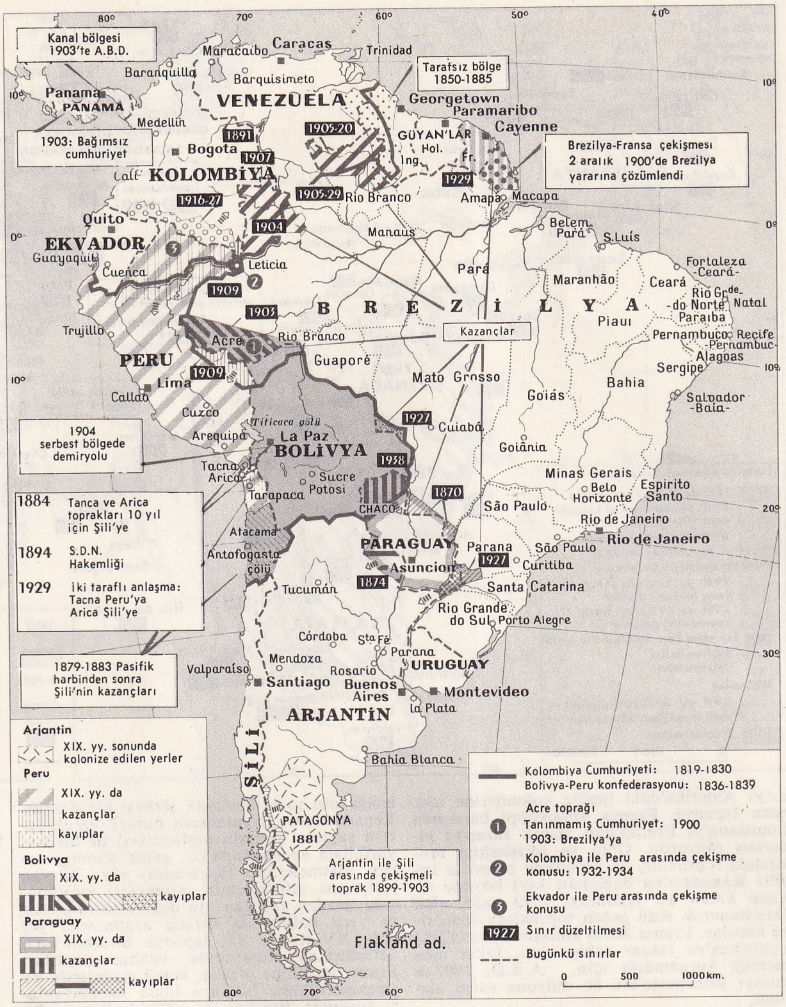

Güney Amerika'da devletlerin kuruluşu

Perulu kadın (Cuzco bölgesi)

İspanyolu manevî bakımdan eşit saymak, koloni kurmayı Hıristiyanlığı yayma maksadına dayandırmak, Hintlinin, ölçülü olmak şartıyle, zorla çalıştırılmasını uygun görmekti. Hıristiyanlaşan yerliler, dinî birlikler (*doctrinas*) veya ayrı köyler halinde toplanıyor, buralara İspanyollar ayak basamıyordu. İlk portekiz ve ispanyol dinî kurumları, anavatandaki dinî teşkilâta dayanıyordu. Fakat, 1511'den itibaren Antiller'de (*Santo Domingo* ve *la Connecion de la Vega*), 1513'te kıtadaki İspanya topraklarında (Panama) ve 1550'de Brezilya'da (Bahia) ilk amerikan piskoposlukları kuruldu. XVIII. yy. sonunda Brezilya'da sekiz, İspanyol Amerikası'nda ise otuza yakın piskoposluk vardı: bu sonuncu bölgenin dinî teşkilâtları 1524'ten itibaren bir Batı Hindistan patrikliği halinde toplanmıştı.

Kilise'nin Kanada'da da buna benzer bir rol oynadığını hesaba katmazsak, Yeni Fransa'nın teşkilâtlanması, hem daha istikrarsız, hem çok farklı oldu ve son şeklini ancak 1674'te aldı; o zamana kadar bu teşkilât krallık idaresi ile ayrıcalıklı veya tekelci şirketler arasında bölünüyordu; bu durum, 1663'te Yeni Fransa'nın krallık mülküne katılmasına rağmen değişmemişti. Sonunda, oldukça kendine has bir teşkilât kuruldu. Bir vali ve bir idare memuru Yeni Fransa yüksek kuruluna başkanlık ediyor, bu kurula Québec piskoposu, başsavcı ve sayısı 12'yi bulan üyeler katılıyordu. Ayrıca derebeylik rejimi de ülkeye iyice yerleşmişti.

Atlas okyanusu kıyısındaki on üç ingiliz kolonisi, birbirlerine karşı bağımsızlıklarını korumak için çırpınan 13 küçük devletten meydana gelmişti. Bunların anavatana bağlılıkları uzun zaman gevşek kalmıştı; bu bağ, gerçekte İngiltere krallığını temsil eden valinin şahsında toplanıyordu; vali ise çok defa sömürgelerde oturan eski aileler arasından seçiliyordu. Anavatanla ilişkiler, «sömürge ajanları» ve *Board of Trade* aracılığıyle oluyordu. Her sömürgenin teşkilâtı, sömürge statüsü çerçevesinde (mülk sahipleri sömürgesi, fermanlı sömürge, krallık sömürgesi), anavatanın teşkilâtına uygun bir şekilde kurulmuştu. Geleceğin bu on üç devleti arasında işbirliği, menfaat ve hedef birliği, görüş ve duyuş birliği, komşu fransız sömürgelerine karşı girişilen savaş sayesinde doğdu ve gelişti. Öte yandan, İngiltere krallığı XVIII. yy. da, sömürge statülerini eş biçime sokmak istiyordu; bunların sekizi, yüzyılın ortalarına doğru krallık sömürgesi oldu. Fakat, bu eş biçimlilik anavatan ile sömürgeler arasındaki bağların kuvvetlenmesine yol açtı. Bu ise, her iki taraf temsilcileri arasındaki uyuşmazlıkların açığa vurulmasıyle sonuçlandı. Özellikle iktisadî alanda iyice beliren bu aykırılıklardan, ayaklanmalar ve bağımsızlık savaşları doğdu.

● *Amerika sömürgelerinin nüfuslanması.* Genel olarak, Beyazların Amerika'ya yerleşmeleri yerli halk için bir yıkım oldu ve Yerlilerin katılmadığı, hiç değilse az ölçüde katıldığı yeni bir nüfus kitlesinin doğmasına yol açtı. Bu kitle, Amerika'ya birbirinden çok farklı şartlar altında yerleşerek, her yerde güçlü bir gelişme gösterdi.

İspanyol Amerikası'nda, sömürgede doğmuş Beyazların meydana getirdiği kreol'lerden mahallî bir ağalar sınıfı doğdu: XVIII. yy. sonlarında sayıları 1,5-2 milyona varıyordu. Bunların karşısında siyasî, idarî ve dinî iktidarı ellerinde tutan, sayısı 150 000 civarındaki avrupalı İspanyollar (*gachupines*) vardı: kreol'ler bunlardan nefret ederlerdi. Fakat en orijinal olay, yerli, ispanyol ve zenci asıllı nüfus elemanlarının birbirine karışmasından meydana gelen ve hemen de saf Yerlilere yakın bir sayıya erişen bir melezler topluluğunun ortaya çıkması oldu; bunlar, Avrupalılar ile Kreol'ler arasında bir ara sınıf meydana getiriyorlardı. Brezilya'da da durum hemen hemen buydu; şu farkla ki, Hintliler oldum olası daha az sayıdaydı, Zenciler çok daha kalabalıktı; melezleşme ve ırk kaynaşması çok daha yoğundu ve «medenîleşmiş»lerin artışı çok daha büyük ölçüdeydi (1580'de 50 000, 1640'ta 175 000, 1700'de 750 000, 1800'de 3 milyon, yüzde 50'si zenci); bunların karşısında «vahşî» yerli nüfus 300 000'i geçmiyordu. Anglosakson Amerika'nın durumu bambaşkaydı: ırklar arası karışım söz konusu olmadı. Yerliler, ta başlangıçtan beri uzaklaştırılmış ve belirli bölgelere sürülmüştü; bunların sayısı günden güne azalmaktadır. «Abanoz tahtası» denilen Zencilere gelince, günümüze kadar nasıl bir ırk ayırımının güdüldüğü meydandadır. Bu ayırım dolayısıyle, Beyazlar ve Siyahlar ayrı ayrı geliştiler. Beyazlar XVII. yy. ortasından bu yana, göçler ve üreme ile yoğun bir nüfus kütlesi meydana getirdiler: o sırada sayıları 50 000 kadardı; bir buçuk yüzyılda 1,5 milyon oldular. Buna karşılık özellikle güney bölgelerinde, sayısı yüzbinlere varan zenci esirler, nüfusun üçte birinden fazlasını temsil ediyorlardı. Yeni Fransa, XVIII. yy. sonuna kadar, çok az nüfuslu bir memleket olarak kaldı. 1624'te kanadalı Fransız sayısı yirmiydi; 1668'de 6 282 oldu ve bir yüzyıl sonra, ingiliz egemenliğinin kesin olarak yerleştiği sırada 70 000'i buldu. Bu egemenlik, Kanada'da nüfus hareketlerini birdenbire değiştirdi. Atlantik sömürgelerindeki ihtilâl üzerine, oldukça büyük bir kalabalık Kanada'ya geldi; İngiltere'ye bağlı kalan bu 40 000 kişi, Yeni İskoçya'ya, doğu bölgelerine, yukarı Saint Lawrence kesimine ve Niyagara yarımadasına yerleşti. 1791'de nüfusu İngiliz olan Yukarı Kanada ile nüfusu Fransız olan Aşağı Kanada birbirinden ayrıldı.

● *Sömürgelerde iktisadî hayat.* Amerika'nın sömürgeleştirilmesi baharat ve altın elde etme amacıyle başlamıştı. Gerçi gelenler pek baharat bulamadılar ama, Kanada'nın kürkünden pampa'nın derisine, Virginia tütününe ve Brezilya şekerine kadar birçok şeye kavuştular. Altın da bol değildi; fakat devrilen imparatorlukların hazineleri yağma edildikten sonra, Peru'nun (Potosi) ve Meksika'nın (Santo Luis Potosi) gümüş madenleri altını pek aratmadı. Sömürgeci ülkeler için sömürgeciliğin bir tek anlamı vardır: toprak ve insan bakımından ne dereceye kadar zararlı aşırılıklara yol açarsa açsın, eldeki servet kaynaklarını alabildiğine işletmek, bunların satışını ve dolayısıyle bütün kârlı alışverişleri kendi tekeline almak. Bu aşırılıkların sonuçları pampa hayvanlarının akılsızca israf edilmesi, orman açma, bitki örtüsünü yakma yolu ile meydana getirilen şeker kamışı tarlalarındaki toprakların verimsizleşmesi, işletmelerin yer değiştirmesiyle geride adeta ıssız çöllerin kalması, zorla çalıştırmadaki aşırılık yüzünden yerli nüfusun kırılması ve kilisenin geliştirdiği insanî davranışa karşı son derecede zalimce yürütülen zenci ticareti oldu. Bu ticaret, önceleri özel teşebbüs durumunda iken, çok geçmeden resmî bir mahiyet aldı. Kendisine yeter bir işçi sağlamak isteyen İspanya, 1517'den itibaren ecnebî işletmecilere kendi imparatorluğu ile esir ticareti tekeli verdi. Böylelikle Cenova, Portekiz, Holланda zaman zaman *asiento** antlaşmasından faydalandılar; Utrecht antlaşmasından (1713) sonra bu tekel İngilizlere geçti ve 1759'da İspanya tarafından kaldırılıncaya kadar sürdü. Şu da var ki, İspanya bu ticareti kendi hesabına pek yürütememişti; zenci alışverişinin ustaları, işi sonuna kadar ellerinde tutan İngilizlerdi. Her ne hal ise, bu üretim çabasının sonucu, sömürgelerin gelişmesi, Boston'dan Lima'ya kadar her yerde ince zevkli bir aristokrasinin kurulması ve güçlü düşünce merkezlerinin doğması oldu. Avrupa ekonomisinin gelişmesi bakımından da önemli sonuçlar sağlandı: amerika gümüşünün bolluğu, XVI. yy. ortasında fiyatların fırlamasına sebep oldu ve ancak XVII. yy. ın ilk üçte biri sonunda bu artış, Avrupa'ya gelen gümüş miktarının azalmasıyle gerilemeğe yüz tuttu.

Tabiî kaynakların bütün ürünlerini ana vatana akıtmak, Amerika'daki sömürgeci e-

Foto. Dahlberg-Rapho (LAROUSSE)

AMERİKA
FİZİKÎ VE SİYASÎ
KUZEY BUZ DENİZİ
ASYA
AVRUPA
GRÖNLAND
ISLANDA
KANADA
A. B. D.
MEKSİKA
ATLAS
OKYANUSU
BÜYÜK
OKYANUS
BREZİLYA
BOLİVYA
PERU
KOLOMBİYA
VENEZUELA
EKVADOR
ARJANTİN
URUGUAY
PARAGUAY
GUYANA
KUBA
HAİTİ
DOMİNİKAN CUMH
GUATEMALA
HONDURAS
EL SALVADOR
NİKARAGUA
KOSTARİKA
PANAMA
BELİZE
ALASKA
Yengeç dönencesi
Oğlak dönencesi
Ekvator
MEKSİKA KÖRFEZİ
KARAYİB DENİZİ
BEAUFORT DENİZİ
BERİNG DENİZİ
Hudson körfezi
Baffin denizi
MATO GROSSO
VANCOUVER
SEATTLE
SANFRANCİSKO
LOS ANGELES
San Diego
Salt Lake City
Denver
Chicago
Milwaukee
Detroit
Toronto
Ottawa
Montreal
Boston
New York
Philadelphia
Baltimore
Washington
Cleveland
Pittsb.
Cincinnati
St. Louis
Memphis
Atlanta
Dallas
Houston
New Orleans
Miami
Havana
Mexico
Monterrey
Merida
Bogota
Caracas
Quito
Guayaquil
Lima
La Paz
Manaus
Belem
Recife
Salvador
Brasilia
Rio de Janeiro
Sao Paulo
Porto Alegre
Asuncion
Montevideo
Buenos Aires
Rosario
Santiago
Valparaiso
Georgetown
Paramaribo
Cayenne
Galapagos ad.
Falkland ad.
Ateş arazisi

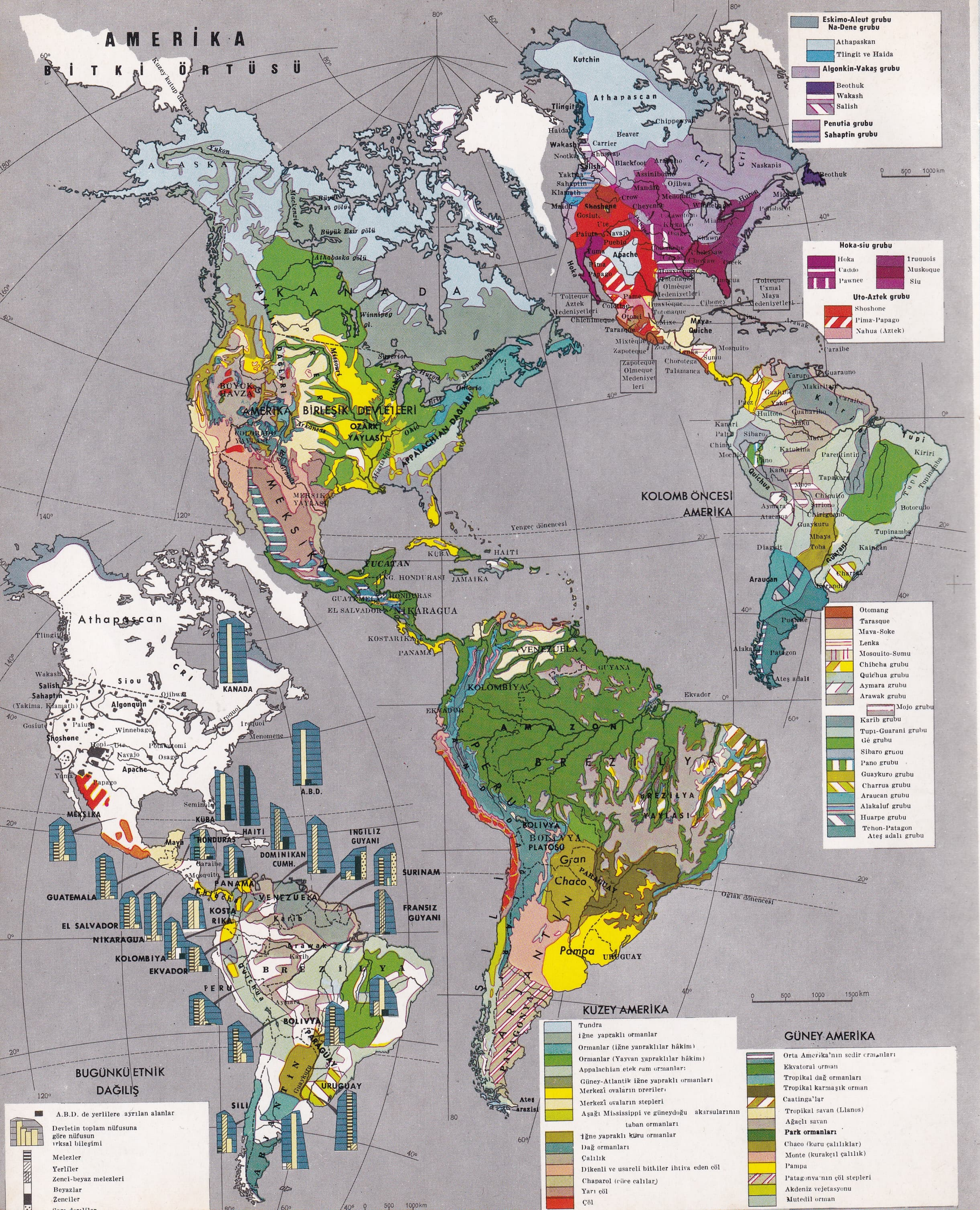

AMERİKA
BİTKİ ÖRTÜSÜ
Eskimo-Aleut grubu
Na-Dene grubu
Athapaskan
Tlingit ve Haida
Algonkin-Vakaş grubu
Beothuk
Wakash
Salish
Penutia grubu
Sahaptin grubu
Hoka-siu grubu
Hoka
Caddo
Pawnee
Iruquois
Muskoque
Siu
Uto-Aztek grubu
Shoshone
Pima-Papago
Nahua (Aztek)
Toltegue Aztek Medeniyetleri
Tolteque Uxmal Maya Medeniyetleri
Zapoteque Olmeque Medeniyet leri
KOLOMB ÖNCESİ AMERİKA
Otomang
Tarasque
Maya-Soke
Lenka
Mosquito-Sumu
Chibcha grubu
Quichua grubu
Aymara grubu
Arawak grubu
Mojo grubu
Karib grubu
Tupi-Guarani grubu
Gê grubu
Sibaro grubu
Pano grubu
Guaykuro grubu
Charrua grubu
Araucan grubu
Alakaluf grubu
Huarpe grubu
Tehon-Patagon Ateş adalı grubu
ALASKA
KANADA
AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ
BÜYÜK HAVZA
OZARK YAYLASI
APPALACHIAN DAĞLARI
MEKSİKA YAYLASI
MEKSİKA
YUCATAN
KÜBA
HAİTİ
JAMAİKA
HONDURAS
GUATEMALA
EL SALVADOR
NİKARAGUA
KOSTARİKA
PANAMA
Yengeç dönencesi
VENEZUELA
GUYANA
KOLOMBİYA
EKVADOR
AMAZON
BREZİLYA
BREZİLYA YAYLASI
PERU
BOLİVYA
BOLİVYA PLATOSU
Gran Chaco
PARAGUAY
Pampa
URUGUAY
ŞİLİ
ARJANTİN
PATAGONYA
Ateş Arazisi
Oğlak dönencesi
Ekvador
KUZEY AMERİKA
Tundra
İğne yapraklı ormanlar
Ormanlar (iğne yapraklılar hâkim)
Ormanlar (Yayvan yapraklılar hâkim)
Appalachian etek çam ormanları
Güney-Atlantik iğne yapraklı ormanları
Merkezî ovaların çayırları
Merkezî ovaların stepleri
Aşağı Mississippi ve güneydoğu akarsularının taban ormanları
İğne yapraklı kuru ormanlar
Dağ ormanları
Çalılık
Dikenli ve usareli bitkiler ihtiva eden çöl
Chaparol (cüce çalılar)
Yarı çöl
Çöl
GÜNEY AMERİKA
Orta Amerika'nın sedir ormanları
Ekvatoral orman
Tropikal dağ ormanları
Tropikal karmaşık orman
Caatinga'lar
Tropikal savan (Llanos)
Ağaçlı savan
Park ormanları
Chaco (kuru çalılıklar)
Monte (kurakçıl çalılık)
Pampa
Patagonya'nın çöl stepleri
Akdeniz vejetasyonu
Mutedil orman
BUGÜNKÜ ETNİK DAĞILIŞ
A.B.D. de yerlilere ayrılan alanlar
Devletin toplam nüfusuna göre nüfusun ırksal bileşimi
Melezler
Yerliler
Zenci-beyaz melezleri
Beyazlar
Zenciler
Athapascan
KANADA
A.B.D.
MEKSİKA
KÜBA
HAİTİ
DOMİNİKAN CUMH.
İNGİLİZ GUYANİ
SURİNAM
FRANSIZ GUYANİ
GUATEMALA
EL SALVADOR
NİKARAGUA
KOSTA RİKA
PANAMA
KOLOMBİYA
EKVADOR
VENEZUELA
PERU
BOLİVYA
BREZİLYA
PARAGUAY
URUGUAY
ŞİLİ
ARJANTİN

konominin ikinci amacıdır: bu amaç «tekelci» ve «sömürge paktı» kavramları ile ifade edilir. Prensibi basittir: yalnız anavatanın, kendi sömürgelerinin her biri ile ticarette bulunma hakkı vardır; sömürgeler, açıkça belirtilmiş sınırlar dışında, kendi aralarında da ticaret yapamazlar. Bu tekelcilik yalnız anavatana fayda sağlar. Her yerde ve herkes tarafından uygulanır ve Amerika'daki dört imparatorluktan hiç biri bunun dışında kalamaz. Sömürge halkının anavatana karşı baş kaldırmasının, hiç değilse ondan kopmasının sebeplerinden biri de, hiç şüphesiz, bu tutumun yarattığı tepkidir. Zaten «tekelcilik», kendine karşı birtakım tedbirlerin alınmasına da yol açmıştı: bir yandan donanmanın ve kalyonların (galeones) yıllık seferlerini kollayan korsanlık, bir yandan da, *interlope*, yani her şekli ile kaçakçılık. Bu interlope, bazen «tekelcilik»e istisnalar tanımak şeklinde resmîleşiyordu (1713'te İngilizlerin yüklemesine izin verilen asiento ile ilgili izin gemisi). XVIII. yy.ın büyük bir döneminde denizlerin hâkimi olan İngilizler, ticaretlerini yalnız kendi sömürgelerine değil, bütün kıtaya kabul ettirmişlerdi. En verimli ticaret usulü de, XVII. yy. sonundan itibaren son şeklini alan üçgen sistemiydi: Avrupa'nın boncuk ve öteberisine karşılık Gine kıyılarından «abanoz tahtası» yani zenci almak, bunları Amerika'nın sömürge zahiresiyle değiştirmek ve bu zahireyi başlangıçta konulan sermaye ile kıyaslanamayacak bir paraya satmak.

Bununla beraber, anavatanlar için sömürgelerden elde edilen en temiz gelir, çeşitli şekillerde toplanan vergi ve resimler idi. Bu alanda galiba en mükemmel düzenlenmiş sömürgeyi ispanyol Amerikası tatmıştır: hintli vergisi, *donativos, averia* (malların Okyanusta taşınması ve korunma vergisi); tekel maddelerinden (tütün, barut v.b.) alınan *alcabala* (satışlar üzerinden yüzde 2'den 6'ya kadar alınan vergi) ve özellikle *quinto** (maden ocakları ürünlerinin beşte biri). Devlet, XVIII. yy. da, gelirinin yüzde 80'ini «Hint ülkelerinden» sağlamanın yolunu bulmuştu. Öteki sömürge imparatorluklarında bu kadar aşırılığa gidilmiyordu ama, gene aynı tutum vardı: Antil şekerinden alınan giriş vergisinin arttırılması, 1761 *Stamp Act*'ı, Hindistan şirketine verilen buğday tekeli, Amerika'nın 1776 ayaklanmasıyle sonuçlanan gelişmenin merhaleleridir.

Çağdaş Amerika

● *Amerika Amerikalılarındır.* 1764 ile 1774 arasındaki yıllarda, Amerika'nın en gelişmiş, görünüş ve yaşayış bakımından en avrupalılaşmış on üç ingiliz-amerikan sömürgesinde, hoşnutsuzluk belirtileri çoğalmağa başladı. Bu sömürgelerde yaşayanlar, anavatan ile sömürgeler arasında sürdürülen ayrıcalığın şuuruna varmışlardı; beceriksiz Londra hükûmetinin birtakım vergilerle ve gümrük resimlerini arttırarak bu sömürgelerden 350 000 sterlin almak istemesi ve daha birtakım yersiz tedbirlere baş vurması amerikalı iş adamlarını ve halkı çileden çıkartı. Sonunda, eşitlik dilekleriyle bağımsızlık isteğini birbirinden ayıramaz oldular. 1773'te Boston olayları, 1774'te on iki sömürgeyi bir araya getiren ilk kongre, mayıs 1775'te Ticonderoga savaşı ve bunun ardından patlak veren iç savaş, nihayet ocak 1776'da bağımsızlığın ilânı bu gelişmenin başlıca aşamalarıdır. Bir anglosakson çatışması olarak başlayan savaş, Fransa ve İspanya'nın katılmasıyle milletlerarası bir çarpışma halini aldı. Çeşitli değişmelerden sonra, Washington, Rochambeau ve Grasse arasındaki işbirliği, İngilizleri Yorktown'da teslim olmağa zorladı (17 ekim 1781). Donanmanın da uğradığı başarısızlıklar üzerine İngilizler, önce âsilerle (kasım 1782), sonra da Fransız ve İspanyollarla müzakereye oturdular (Versailles antlaşması, 3 eylül 1783). Amerika Birleşik devletleri bağımsızlığa kavuşmuştu; uzun çabalardan sonra Batıdaki yeni toprakları bir statüye bağladılar ve 1787 federal anayasasını hazırladılar.

Kuzey Amerika'nın verdiği misal, Fransız ihtilâli ve imparatorluğun sebep olduğu milletlerarası savaşlardan faydalanan latin Amerika da, Kuzey Amerika'nın verdiği örneğe uydu: sömürgeciliğin kurbanı olan, idareyi ellerinde tutan, Avrupalıları kıskanan kreol aristokrasisi Kuzey Amerika savaşını yakından görmüş ve İspanya'nın âsilere yardımı dolayısıyle bu savaşa az çok da katılmıştı. 1795 Basel antlaşmasından ve özellikle 1808'den sonra anavatandan kesilmiş olmak, ayrılmağa elverişli bir ortam yarattı. Joseph'i Mexico'ya ve Lima'ya kabul ettirme çabası boşa çıkan Napolyon bile, Güney Amerika memleketlerinin bağımsızlığı lehine bütün «ihtilâlci» propagandasını harekete geçirmişti. Böylece 1808'deki Bourbonlara bağlılık propagandası, yerini ilk ayrılma hareketlerine bıraktı: 1810'da La Plata kral naipliği; 1811'de Venezüela, Miranda ile; 1811'de Şili; (1811'deki bozgun ile) Hidalgo rahiplerinin arkasında Meksika'daki muhtelif kımıldanmalar ve (1813'teki başarısı ile) Morelos. Fakat bu teşebbüsler birer birer başarısızlığa uğradı: Miranda'nın 1811'de düşmesi; 1814'te Venezüela'da Simon Bolivar'ın katıldığı ikinci bir cumhuriyet teşebbüsünün suya düşmesi; 1815'te Morelos'un ezilmesi; Şili'nin geri alınması. Yalnız La Plata memleketleri işgalden kurtuldu.

Brezilya'da, kahve tohumlarının kurutulması için toprağın tırmıkla düzeltilmesi

1815'te tekrar tahta çıkan Fernando VII'nin hataları, tepki politikası, mahallî ayaklanmalara A.B.D.'nin ve İngilizlerin yardımı, Yeni Granada'da mücadeleyi tekrar canlandırdı. Bolivar 1819'da Kolombiya Birleşik devletlerini kurdu, Venezüela cumhuriyetini 1821'de tekrar diriltti, sonra güneye doğru yürüyerek Ekvator'u Büyük Kolombiya'ya kattı. Öte yandan da José de San Martin 1816'da La Plata'nın bağımsızlığını ilân ettirdi ve And dağlarını 4 700 metreden aşarak 1817'de Şili'yi kurtardı, amiral Cochrane'in ingiliz filosu yardımıyle Peru'yu ele geçirip bağımsızlığını ilân etti. Bolivar ve San Martin, nihayet temmuz 1822'de buluştular: San Martin, meydanı rakibine bırakarak çekildi. Bolivar, 1824'te İspanyolların son karşı hücumunu da püskürttü.

Öte yandan Meksika'yı ayaklandıran general İturbide, 1822'de imparatorluğunu ilân etmişti; bu haris asker 1823'te koğularak memleket federal bir cumhuriyet oldu, 1824'te de Guatemala cumhuriyeti doğdu. 1826'da Callao limanı da ele geçirilince, bir zamanlar İspanyolların egemenliği altında bulunan bütün kıta bağımsızlığa kavuşmuş oldu.

Bağımsızlık konusunda, Brezilya başka bir yol izledi; Braganza hanedanı 1808'de Brezilya'ya sığınmıştı. Kral Joao VI 1820'ye kadar kaldı. İhtilâlciler tarafından Portekiz'e çağırılınca naip olarak küçük oğlunu bıraktı; o da eylül 1822'de memleketin bağımsızlığını ilân etti ve kendisi de imparator oldu. Bu rejim, 1889'a kadar sürdü; o tarihte, bir pronunciamiento ile «cumhuriyetçi» rejim kuruldu. 1825'e doğru, Kanada ve birkaç toprak parçası dışında bütün Amerika bağımsızlaşmıştı. Bu yeni devletlerin en eskisi ve kuruluş bakımından en sağlamı olan Birleşik devletler, üstünlüklerini ortaya koymak, hiç değilse gelecekteki tutumlarını bir doktrine bağlamak istediler. Genç ibero-amerikan devletlerini ilk onlar tanımıştı; çok geçmeden, bütün Amerika'nın bağımsızlığını korumayı üzerlerine almış olarak ortaya çıktılar. Söz konusu doktrin, 2 aralık 1823'te cumhurbaşkanı Monroe tarafından senatoda *Amerika Amerikalılarındır* şeklinde açıklandı: Avrupalıların Amerika işlerine herhangi bir şekilde karışmasını Birleşik devletlerin önlemeğe hazır olduğu anlaşılıyordu. Bununla beraber, kıtanın son büyük siyasî bütünü olan Kanada'nın, tam değilse bile tam sayılabilecek bir bağımsızlığa kavuşması için 1867'yi beklemek gerekti; memleketin bölünmesi konusunda birtakım denemelere ve yoklamalara girişen İngiltere, yeni bir siyasî düzen kurmak üzere 1864 ve 1866'da, eyaletlerarası konferanslar topladı. Bu konferansların toplanmasında, eyaletlerin A.B.D.'ye katılma korkusu da vardı. Sonuç olarak 1867'de, yalnız Yukarı Kanada (Ontario), Aşağı Kanada (Québec), Yeni İskoçya ve Yeni Brunswick'i içine alan bir Kanada konfederasyonu kuruldu. 1870 ile 1873 arasında dominyona Manitoba (1870) İngiliz Kolombiyası (1871), Prens Edward adası (1873) katıldı. 1905'te Saskatchewan ve Alberta da konfederasyona girdi: böylelikle, konfederasyonun alanı, Atlas okyanusu ile Büyük okyanus arasındaki geniş bir toprağı kapsamış oluyordu.

● *XIX. yy. ın değişik yolları.* XVIII. yy. sömürge imparatorluklarının parçalanmasından çıkan bu çeşitli memleketler, XIX. yy. boyunca ve XX. yy. başında birbirinden çok ayrı doğrultularda geliştiler: bir yanda iç savaşlardan (ayrılık savaşı) sıyrılan ve iktisadî sınırlarını kısan (Kanada ve Birleşik devletler arasındaki bağlar), nüfus ve iktisat alanında eşsiz bir gelişmeden sonra dünyada birinci sıraya yükselen güçlü ve bağlantılı bir Kuzey Amerika bloku, öte yanda siyasî, iktisadî dengesini bir türlü bulamamış, hudutlarında çekişme ve iç ihtilâllerle aralıksız sarsılan, nüfus gelişmesi kuzeydeki komşularından çok geri kalan ve ancak bazıları XX. yy. da büyük devletler sırasına girebilen, azçok anarşik durumda bir sürü latin devleti.

Kuzeyde, önce anglosakscn devletler, bir

Panama'da, ince hasırdan şapka yapımı

yandan iki Okyanusu birleştirerek, bir yandan da içerideki boş araziyi işgal ederek bütünlüklerine eriştiler; ayrıca A.B.D. 1819-1848 arasında, komşu ispanyol veya rus topraklarını ilhak ederek (1867'de Alaska'nın Ruslardan satın alınması) ve 1898 ile 1915 arasında Büyük okyanusta ve Antillerde önemli stratejik mevkileri elde ederek (1903'ten itibaren Panama kanalı ağzının kontrolü) alanını genişletti ve gücünü arttırdı. (Bk. AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ.)

Kölelik taraftarları ile kölelik düşmanlarından çok, tarım ve serbest mübadeleci Güney ile sanayici ve himayeci Kuzey arasında patlak veren Ayrılık savaşının (1861-1865) bir aralık duraklattığı kalkınma, A.B.D.'de, Kanada'dakine benzemekle beraber, daha bü-

Barborema yaylasında yetiştirilen sisal'ler

Foto. Manzon-Match, Scherl-Rapho, Aubert de la Rüe (LAROUSSE)

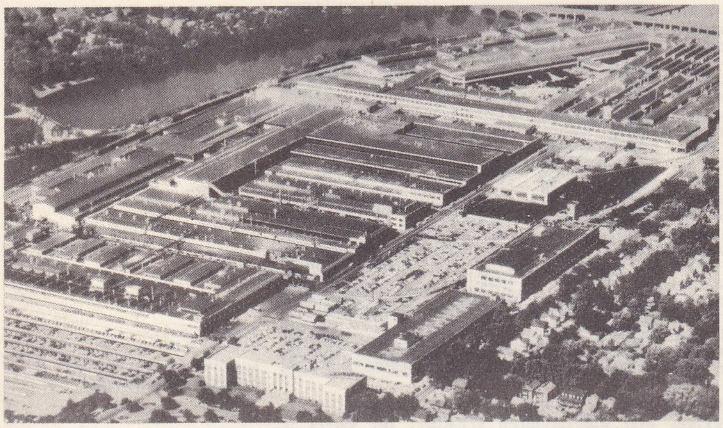

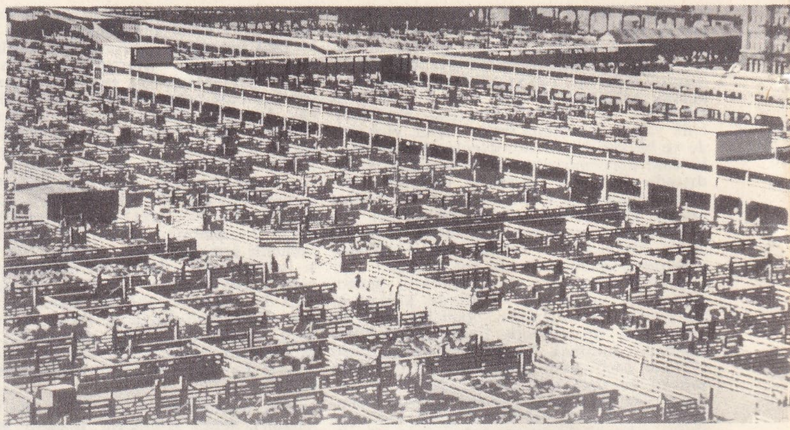

Lansing'de (A.B.D. Michigan) otomobil fabrikaları; sağda, Chicago'da mezbahalar

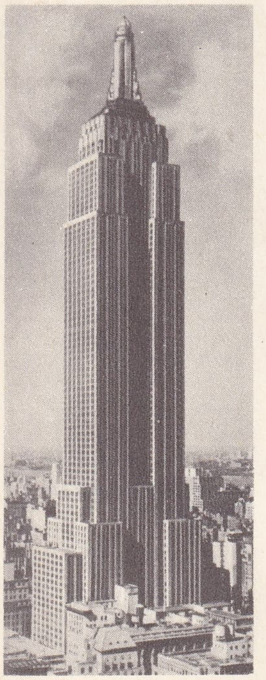

Empire State gökdeleni (New York)

yük bir hızla gelişti. Bu kalkınma, demiryollarının çoğalması (Okyanuslar arasında A.B.D.'de dört, Kanada'da iki demiryolu) ve tabiî artıştan çok Avrupa asıllı göçmen sayısının yükselmesine (1913'te 1 milyondan fazla) bağlı nüfus artmasıyle desteklendi. Batı Amerika ile Kanada'nın nüfuslanması bu göçler sayesinde olmuştur. Sonuç olarak, Amerika Birleşik devletlerinin nüfusu 13 milyon'dan (1830) 31 (1860), 76 (1900), 92 (1914) milyona, Kanada'nınki de 1850'ye doğru 2 milyondan 3,5 (1871) ve 7 (1911) milyona çıktı. Her iki memlekette de tarım ürünlerinin (Çayır bölgesinde buğday, güneyde mısır, pamuk) hızla artışı, ham madde kaynakları bakımından çok zengin olan amerikan sanayiinin, geçici buhranlara (1873, 1884, 1893) rağmen, dünyanın en büyük tröst'lerini kurabilmesi, Kuzey Amerika'nın dünya ekonomisinde üstün bir mevkiye erişmesine ve A.B.D.'nin bütün milletlerarası konferanslara (Berlin 1884-1885, Algesiras 1906, La Haye 1907) katılmasına yol açtı. Böylelikle, XX. yy. ın eşiğinde Kuzey Amerika'nın gücü, bütün dünyada ağır basan bir gerçek olmuştu. Latin Amerika'nın durumu ise büsbütün farklıydı: sömürge çağında birer koz sayılabilecek unsurların, bağımsızlık devresinde köstekleyici bir yol oynadıkları görüldü. İklimi, coğrafî bakımdan parçalı oluşu, yerli, melez ve zenci nüfusunun çokluğu, bu geri kalmış veya az gelişmiş nüfusun meydana getirdiği ağır yük, A.B.D.'den bol miktarda bulunan ve XIX. yy. sanayiini yaratan kömürün yokluğu, Güney Amerika'yı, politik çerçeve dışında, yine yarı sömürge safhasında yaşamağa zorladı. Franklin'in daha 1787'de yaptığını, 1826'da Bolivar beceremedi; bir zamanların İspanyol Amerikası'nı Panama'da birliğe kavuşturma teşebbüsü suya düştü. Ekvator çok geçmeden Kolombiya'dan ayrıldı, onu Panama takip etti. Guatemala bölündü, Rio de La Plata Birleşmiş eyaletleri parçalandı. Bütün bu devletler, yüzyıl boyunca birbirleriyle çarpıştılar: Arjantin ile Brezilya arasında, Bolivya ile Büyük okyanusa ulaşmasını engelleyen Şili arasında çatışmalar, sekiz yıl (1863-1871) içinde nüfusunun beşte dördünü kaybeden Paraguay'ın giriştiği savaşlar. Memleketlerin içinde de sürekli bir dengesizlik vardı: ihtilâllerin, hükûmet darbelerinin, pronunciamiento'ların sayısı düzineleri buluyordu. Çoğu, tek bir partinin, tek bir zümrenin veya bir diktatörün çıkarına göre hazırlandıkları için hiçbir anlam taşımayan anayasaların biri gidiyor, biri geliyordu. Ayrıca bu devletler iç savaş veya rekabet masraflarını karşılayabilmek için Avrupa'dan veya Kuzey Amerika'dan borç para alıyor ve Monroe doktrinine uyan A.B.D.'nin bütün dikkatine rağmen yabancı devletlere müdahale fırsatı veriyorlardı. A.B.D.'nin Ayrılık savaşıyle uğraşmasından faydalanan Fransa, önceleri İspanya ve İngiltere'nin desteğiyle, sonraları tek başına alacaklarını ödetmek için Meksika'ya saldırdı (1861) ve protestan yankee devletine karşı bir ağırlık olmak üzere orada katolik bir imparatorluk kurmağa kalkıştı. A.B.D. kendine gelip müdahale gücüne kavuşunca, Fransa bu canavarca ve şerefsiz savaştan çekildi.

Latin Amerika'nın iktisadî güçsüzlüğü, siyasî iktidarsızlığıyle atbaşı gidiyordu: üretim, sağlam bir temele dayanmayan Brezilya'daki gibi spekülatif ve bazen de devrî bir üretimdi; dolayısıyle, aldatıcı bir bolluğun ardından, başka giderme yolları olmadığı için en umutsuz darlıklar baş gösteriverirdi. Arjantin'in derisi ve eti, Brezilya'nın şekeri ve kahvesi, Orta Amerika'nın ve Kolombiya'nın kahvesi ve muzu, Venezüela'nın ve Meksika'nın petrolü, büyük devletlerin (A.B.D.) malî ve ticarî etkisi altındaydı. Demiryolları, yol ve köprü inşaatı, maden ocakları, bazen ekim sahaları bile yabancıların elinde veya kontrolündeydi. Bununla beraber, Latin Amerika içinde de zamanla bir ayrılık belirmeğe başladı: kıtanın bir kısmı Kuzey Amerika şartlarına daha yakındı (Arjantin'i, Uruguay'ı, Brezilya'nın güney kesimini, Orta Şili'yi içine alan orta iklim şeridi). Çok kalabalık bir avrupalı göçmen kitlesi (Latinler, özellikle İtalyanlar, ayrıca Almanlar, Fransızlar, Bask'lar) buraya akın etti. Göç hareketi XIX. yy. sonunda başladı ve bu bölgedeki memleketlerin son gelişmesinde önemli bir rol oynadı.

● *Bugünkü dünyanın merkezindeki Amerika.* Birinci Dünya savaşıyle beraber genç Amerika ön plana geçti; A.B.D.'nin 1917'de savaşa girmesi zaferi kesinleştiren unsur oldu. Bu zaferle A.B.D. dünyanın en büyük sanayi devleti ve dünya siyasetinin hakemi durumuna geçti; Versailles antlaşmasını onaylamak istemeyerek kendi kabuğuna çekilmesi, yirmi iki yıl Avrupa'dan uzak durması da bu üstünlüğün ters yönden ispatı oldu. 1929 Buhranı patlak verince, A.B.D. bütün dünyayı da beraberinde sürükledi. İkinci Dünya savaşına tekrar ve istemeyerek müdahale etmesi, bir kere daha savaşın kaderini etkiledi. Bu savaş sonunda, yüzyılın öteki devi olan Sovyetler birliği ile A.B.D. baş başa kalmış oldular. Fakat A.B.D.'nin üstünlüğü bir yana, bugün bütün Amerika kıtası dünyanın temel direklerinden biri haline gelmiştir. Kanada, 20 milyonluk nüfusundan çok, maden, enerji ve tarım kaynakları ile, büyük sanayi gelişmesiyle bu temel direğin vaz geçilmez tamamlayıcı unsurudur.

Latin Amerika'nın kendisi de yeni bir kalkınma hamlesi içindedir. 1900'de Anglosakson Amerikası'nın ancak üçte ikisi kadar nüfusu varken (81 milyona karşı 50 milyon), bugün onu geçmiştir (210 milyona karşı 225 milyon). Yakın devir göçleri, tarımın düzene sokulması ve sanayileşme politikası sayesinde, özellikle Arjantin ve Brezilya büyük devletler arasında yerlerini aldılar. Meksika ve Venezüela, petrol sayesinde önemli bir iktisadî baskı aracına sahip olmuşlardır. Buna karşılık siyasî denge pek kurulmuş sayılmaz. Arjantin'de Rosas'tan Peron'a, Meksika'da Santa Ana'dan Porfirio Dias'a ve Cardenas'a kadar, *Caudillo*'lar ve pronunciamiento'lar devri kapanmadı; Latin Amerika memleketleri hâlâ entrikalar, ihtilâller ve iç savaşlardan yana zengindir. 1948'de panamerikan konferansı sırasında Bogota'da patlayan ihtilâlden Brezilya'da başkan Vargas'ın ölümüne, Guatemala'da United Fruit savaşından 1958'de Venezüela'lı Jimenez'in devrilmesine ve 1959'da Fidel Castro'nun Küba'daki zaferine kadar, darbe hareketleri hep günün konusudur ve hepsinin arkasında da yabancı büyük devletlerin parmağı sezilir.

Fakat bütün bu olaylara rağmen, bugünkü Amerika'nın iki kütlesi arasında, bundan yarım yüzyıl önceki kadar dengesizlik yoktur. Buna bakarak, Amerika'nın birleşme yolunda olduğunu söyleyebilir miyiz? Monroe doktrini ötesinde, A.B.D.'nin, kendi yöntemi altında bir panamerikan kavramını geliştirmek istediği bilinen bir gerçektir. 1889 Washington toplantısından bu yana, panamerikan konferansları kıtanın birçok başkentinde birbirini takip etti. Uzun bir süre, önemli sayılabilecek sonuçlar elde edilemedi. Fakat hiç değilse, A.B.D.'ye, Amerika devletlerinin hemen hepsini kendi ardından 1-kinci Dünya savaşına sürüklemek imkânını sağladı. Savaştan sonra 1945'te Mexico (Chapultepec paktı), 1947'de Rio ve 1948'de Bogota konferansları ile kıta ölçüsünde gerçek bir ittifak sistemi kuruldu. Fakat bu ittifakın asıl sebebi, Birleşmiş Milletler teşkilâtındaki oylamalar sırasında Amerika devletlerinin dayanışmasıyle ispatlanan bu siyasî bağlardan çok, amerikan «dayanışması»nın gerçek çimentosu olan dolardır. İki dünya savaşı sırasında iki defa Latin Amerika Avrupa'dan kopmuş ve A.B.D. eski mal verici, müşteri, kredi sağlayıcı ve bankacı rolünü oynamıştı. Latin Amerika'nın iktisadî bakımdan sömürgeleştirilmesi, kurtulmak için gösterdiği büyük çabaya rağmen, gerçekte kıtanın bütününü ve 300 milyonu aşan nüfusunu tek bir büyük devletin etkisi altına koymuş ve böylelikle A.B.D. XX. yüzyıl ortasında, en şaşırtıcı başarılardan birini elde etmiştir. (L)

AMERİKA (GÜNEY—), Amerika kıtasının Panama berzahından Magellan boğazına ve Horn burnuna kadar uzanan kısmına verilen ad. Bk. AMERİKA. (L)

AMERİKA (İSPANYOL—*'sı*), Amerika'daki eski ispanyol sömürgelerinin bütünü, yani dört «kral naipliği» (Yeni İspanya, Terre-Ferme, Peru ve La Plata) ve beş «genel kumandanlık» (Guatemala, Şili, Caracas, Porto Rico ve Havana). Bu koloniler anavatandan çoğunlukla XIX. yy. başında istiklâl savaşlarıyle, ayrıca aynı yüzyılın sonunda İspanya-A.B.D. savaşı sonunda ayrıldı. Küba, Meksika, Guatemala, Honduras, Salvador,

A.B.D. batısındaki geniş ovalarda tahıl hasadı

Foto. General Motors, U.S.İ.S. (LAROUSSE)

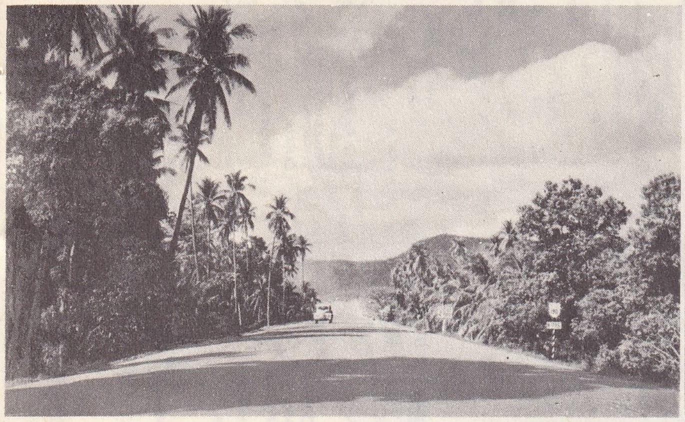

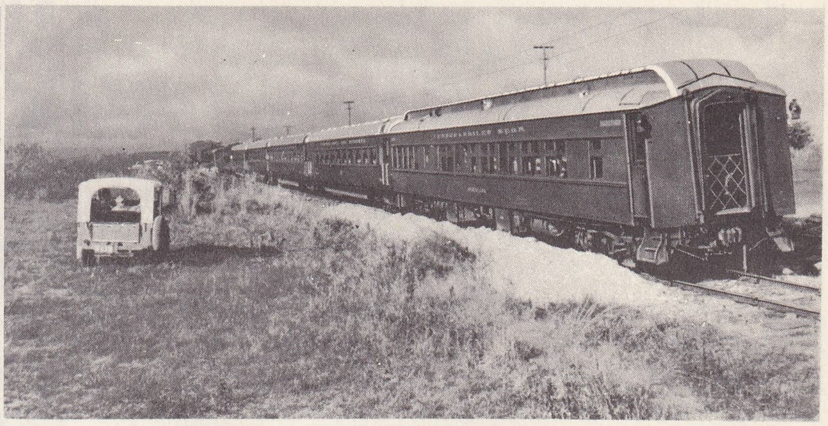

solda, Panamerikan yolu (Alaska); sağda, Meksika-Yucatan arasından geçen tek demiryolu

Nikaragua, Kosta Rika, Panama, Kolombiya, Venezüela, Ekvator, Peru, Bolivya, Şili, Arjantin, Paraguay ve Uruguay şimdi ayrı ayrı bağımsız cumhuriyetlerdir. Porto Rico adası ise Amerika Birleşik devletlerinin dış topraklarından biri sayılır. (Bk. AMERİKA.) [L]

AMERİKA (KUZEY—), Amerika kıtasının kuzey kısmına verilen ad. Bu kısım Meksika, A.B.D. (Alaska ile beraber) ve Kanada'yı içine alır. Bk. AMERİKA. (L)

AMERİKA (LATİN—), Amerika kıtasının Orta ve Güney Amerika'da İspanyollar ve Portekizliler tarafından işgal ve iskân edilmiş topraklarına verilen ad. Bk. AMERİKA.

TARİH

Latin Amerika'nın yakın tarihinde en önemli mesele, bu büyük bölgeye has iktisadî ve sosyal meseleleri çözecek yolların araştırılmasıdır. Nitekim, sanayileşmiş ülkelerin günden güne hızlanan iktisadî gelişimi ve kuzeydeki büyük komşunun alabildiğine güçlenmesi, Latin Amerika'nın az gelişmişliğini bütün ciddiyetiyle ortaya koymaktadır. Bu az gelişmişlik, genel olmakla beraber, coğrafî düzlemde bir eşitsizlik gösterir; bu bakımdan da, Latin Amerika, bütün bölgeleri ve hemen de bütün halk tabakaları koyu bir yoksulluk içinde olan Afrika ve Asya memleketlerinden ayrılır. Latin Amerika'da yoksulluk dereceleri devletlere göre çok değişir: bazıları, Venezüela gibi, nüfus başına yılda ortalama 800 dolar gelirle oldukça zengin bir ülke sayılırken, bazıları (meselâ, Bolivya'da 100 dolardan daha az) Afrika ve Asya ülkeleri kadar yoksulluk içindedir.

Az gelişmişlik, devletlerin kendi sınırları içinde bile bölgeler arasında eşitsizliklere yol açmıştır: Brezilya'da, «açlık ülkesi» denilen bölge, en uç güneyindeki köylere hiç benzemeyen Kuzeydoğunun çorak topraklarından meydana gelmiştir; Venezüela'nın kıyı bölgeleriyle, iç tarafın «llanos»ları arasında da aynı eşitsizlik vardır.

Daha iyi hayat şartları için mücadele, Latin Amerika'nın yirmi devletiyle, eski sömürge iktidarlarının son kalıntıları olan toprakların karşılaştıkları siyasî meselelerin başında gelir. Bu mücadelenin bir cephesi de, hiç bir durumda ölçülü davranamayacak kadar güçlü olan A.B.D. ile ilişkilerin sürdürülmesi meselesiydi. J.F. Kennedy'nin teşebbüsüyle büyük bir iktisadî antlaşma tasarlanmıştı: 1961'de Punta del Este'de imzalanan kalkınma antlaşması. Bu antlaşma, Washington'un yardımına, iktisadî ve sosyal reformların değerlendirilmesine bağlıdır, Latin Amerika'yı, ihtilâlci nazariyecinin cazibesinden koruyarak demokrat yönetimin zihninde kalkınma düşüncesinin yerleşmesine çalışıyordu. A.B.D.'nin oynadığı koruyuculuk ve vasilik rolü böylelikle devam edecek ve iyi maksatlara dayanır görünecekti. Ama, antlaşmanın hayal kırıklığı yaratan sonuçları Washington'un Amerika devletleri teşkilâtı aracılığıyla baskıyı arttırmasına yol açtı; 1948'de kurulan bu teşkilât asıl siyasî meseleleri ele alır, özellikle «ayartıcı» ve «kışkırtıcı» faaliyetler üstünde durururdu. İktisadî ve sosyal gelişmeleri bakımından, Latin Amerika'da yakın tarihin anahatlarına uyan iki devlet grubu düşünülebilir.

Muhafazakârlığı iyice benimseyen bir kısım devletler eski durumu olduğu gibi sürdürmek isterler. İktidarda bulunan oligarşiler, toplumu zamanın şartlarına aykırı düşen bir gelişme seviyesinde tutmak için çoğunlukla işi diktatörlüğe bindirmek zorundadır. Meselâ, «kaydı hayat şartıyle başkan» olan doktor Duvalier (1964), iktidarda kalabilmek için milis kuvvetlerine dayanır; Nikaragua'da iktidar hâlâ «Somoza takımı»nın elindedir; Paraguay'ın başında general Stroessner vardır. Muhafazakâr devletlerin birçoğunda Kuzey Amerika'nın etkisi duyulmakla beraber, bu etki doğrudan doğruya Washington aracılığıyle kendini hissettirmiyebilir; bazen federal hükûmetle anlaşmazlığa düşen bu devletleri hizaya sokacak olan baskı aracı kuvvetli özel teşebbüslerdir: meselâ Orta Amerika'nın «muzcu cumhuriyetler»inde büyük bir yeri olan *United Fruit* işletmesi. Her nekadar, Latinlerin *gringos* dedikleri kuzey Amerikalıların baskısı koyu muhafazakâr devletler üzerinde açıktan açığa kendini belli etmezse de, ikinci gruba giren memleketlerde, yani iktisadî ve siyasî liberalizm peşinde koşan ülkelerde bütün çıplaklığıyle ortaya çıkar. Bu ikinci gruba giren devletlere en iyi örnek olarak Şili gösterilebilir: 1965 yılında başkanlığa seçilen Eduardo Frei, «özgürlük içinde devrim»i gerçekleştirmeğe çalışmaktadır; toprak reformu konusunda ilk adımları atmış ve bakır maden ocaklarının işletilmesinde devlet iştirakini kabul ettirmiştir. Meksika'da da, İhtilâlci partinin kurduğu rejim, reformları süratle geliştirmekte, bazı sanayi dallarını millîleştirmekte ve tarım reformunu da ihtiyatla uygulamağa çalışmaktadır.

Latin Amerika'nın en büyük devleti olan Brezilya da, J. Quadros'un (1960-1961) ve J. Goulart'ın (1962-1964) başkanlığında bir sosyal «reformizm» politikasına yönelmişti. Bu teşebbüslerin doğurduğu kargaşalıklar ve muhafazakâr çevrelerde uyandırdığı korkular nisan 1964 ihtilâlinin patlak vermesine sebep oldu. Altkıtanın ikinci büyük devleti olan Arjantin'de de sosyal reformlar alanında aynı yavaşlama görülür; iktisadî zorluklar ve sürekli enflasyon en başta dar gelirlilerin canını yakmakta ve Peron devrinin özlenmesine yol açmaktadır.

J. F. Kennedy zamanında çok gelişmiş olan «liberal rejimlere Kuzey Amerika yardımı», her yerde ve her zaman kesin bir sonuç vermemiştir: meselâ Honduras'ta albay Arellano, Washington'un desteklediği liberal Villeda Morales'i devirmiştir (1963). Amerika Birleşik devletleri, demokrasi kurallarının en iyi uygulayan devletleri desteklemekle kalmaz, bu politika ile yeraltı faaliyetlerinin kolaylıkla bağdaşabileceklerine inanır: meselâ, bu faaliyetlerin en önemlisi, Fidel Castro rejimini devirmek için Küba'ya çıkan kübalı mültecileri el altından desteklemesidir (nisan 1961). İhtilâl salgını korkusu «Küba buhranı»na yol açmış, Amerika'yı karşısında bulan S.S.C.B. geri çekilmek zorunda kalmıştır (ekim 1962).

L. B. Johnson'un başkanlığı sırasında Latin Amerika'ya karşı güdülen siyasetin en önemli noktası, kıtanın ortasında ve güneyindeki devletlere karşı Birleşik Amerika'nın güttüğü siyasette incelik ve ayrıntılara dikkat edilmemesiydi: Vietnam savaşı yüzünden «yıkıcı» faaliyetlere karşı girişilen mücadele ön plana geçmiş ve Birleşik devletler bu konuda Amerika Devletleri teşkilâtını seferber etmek için ellerinden geleni yapmağa başlamışlardı. Buna bir örnek olarak, Dominik cumhuriyetinde siyasî gelişmenin Castro tipi bir rejimle sonuçlanmaması için gönderilen paraşütçü ve denizci birlikleri bu teşkilâtın desteklemesini gösterebiliriz (nisan 1965). Bu faaliyetin yanı sıra, bazı çevrelerce çok engelleyici ve rahatsız edici sayılan bu vasiliğe karşı birtakım tepkiler belirdi. Bazı memleketlerde bu tepkiler, kanlı da olsa, birtakım sokak gösterilerinden öteye gidemedi: meselâ, Kanal kesiminde millî bayrağın dalgalanmasıyle ilgili alınganlıklar yüzünden 1964 ocak ayında Panama cumhuriyeti ciddî kargaşalıklara sahne oldu. Başka memleketlerde, kurulu rejime (bu rejim ister muhafazakâr, ister reformcu olsun) karşı girişilen mücadele asıl hedef olarak «amerikan emperyalizmi»ni seçti. Havana konferansından sonra (ocak 1966), bölge çapında bir koordinasyon kuruldu. Bu çatışmaların en önemlisi hiç şüphesiz Venezüela'daki çatışmadır; liberal Romula Betancourt'un yerine geçen onun gibi liberal Raul Leoni'nin rejimi (1963), karşısında, Millî Kurtuluş cephesinin «guerillo»larını buldu. Kolombiya'da, Guatemala'da, Bolivya'da da direnme hareketleri başladı; bunlar, toprak ve tarım reformlarının henüz nimetlerini görmeyen köylüler tarafından destekleniyordu.

Bu ihtilâlci hareketlerin Küba tarafından kışkırtıldığını günden güne daha kesin bir dille açıklayan Amerika Birleşik devletleri, modern savaş araçları ve askerî danışmanlar göndererek tehdit edilen hükûmetleri etkili bir şekilde destekledi, hattâ guerillo'lara karşı birliklerin kurulmasına önayak oldu. Ayrıca, Birleşik devletler, sırasında her yıkıcı faaliyeti zamanında ve kesinlikle bastı-

Mexico'da Ulaştırma bakanlığı

Meksikalı kadın

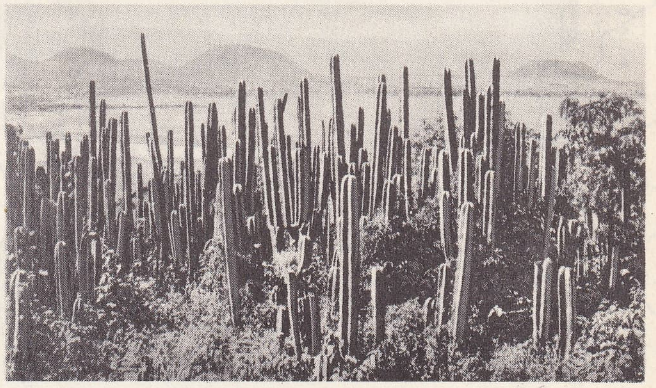

Meksika yüksek yaylalarında «kilise mumları» adı verilen kaktüsler, uzakta bir volkan zinciri

Foto. Viollet, Ferlet, Aubert de la Rüe (LAROUSSE)

ORTA AMERİKA VE ANTİLLER
0 100 200 300 km
A. B. D.
TEXAS
LOUISIANA
MISSISSIPPI
ALABAMA
GEORGIA
Montgomery
Savannah
Houston
Baton Rouge
Mobile
NEW ORLEANS
Pensacola
Tallahassee
Jacksonville
pt Arthur
Galveston
Orlando
Caneveral bur.
Tampa
St Petersburg
Okeechobee gl.
W. Palm Beach
Miami
Sable burnu
Key West
FLORIDA BOĞAZI
Bermuda adl.
ATLAS
OKYANUSU
MEKSİKA
KÖRFEZİ
Yengeç Dönencesi
24°
Bahama
B. Abaco
B. Bahama
Andros
Nassau
New Providence
Eleuthera
Exuma adl.
Cat
San Salvador
Rum Cay
Crooked I.
Acklin
Mayaguana
Caicos adl.
HAVANA
Marianao
Guanabacoa
Matanzas
Cárdenas
Artemisa
Pinar del Rio
Güines
Colón
Sagua
Sta Clara
Caibarién
Cienfuegos
Trinidad
St Spiritus
Ciego de Avila
Morón
Camagüey
Camagüey adl.
Nuevitas
Holguín
Banes
Victoria de las Tunas
Bayamo
Manzanillo
Guantánamo
Santiago de Cuba
Pinos ad.
B. Cayman
B.B.
C. Cruz
Jamaika
Montego Bay
pt Antonio
Kingston
Spanish Town
Savanna la Mar
Haiti
la Tortue
pt de Paix
Gonaives
St Marc
Les Cayes
PT-AU-PRINCE
Santiago
La Vega
Moca
S. Francisco de Macoris
pto Plata
DOMINIKEN CUMHURİYETİ
S. Juan
Barahona
Azua
S. DOMINGUE
S. Pedro de Macoris
La Romana
3140
Mona
Mayagüez
Ponce
Aguadilla
Arecibo
SAN JUAN
Rio Piedras
Fajardo
Porto Rico
A.B.D.
Vieques
Guayama
St Thomas
Charlotte Amalie
Tortola
I. Ste Croix
Anguilla
St Barthélémy
St Martin
Barbude
St Christophe
St. John
Antigua
Nevis
Montserrat
Guadeloupe
Pointe-a-Pitre
Basse-Terre
Marie-Galante
Dominica
Roseau
Martinique
Ft-de-France
Castries
St. Lucia
Barbados
St Vincent
Kingstown
Bridgetown
Grenade
St Georges
Tobago
Port of Spain
Trinidad
Fernando
Fr.
HO.
BÜYÜK ANTİLLER
KÜÇÜK ANTİLLER
ANTİL VEYA KARAİB DENİZİ
Aruba
Curaçao
Bonaire
Willemstad
Blanquilla ad.
Rüzgârattı adl.
Margarita
Tortuga
La Asuncion
Carupano
CHAGUARAMAS
Cumana
Caripito
Maturin
Tucupita
Orinoko
Ciudad Bolivar
El Tigre
Barcelona
La Guaira
CARACAS
Maracay
Valencia
S. Juan de los Morros
Barquisimeto
Acarigua
San Carlos
Guanare
Barinas
S. Fernando de Apure
Apure
Pto Cabello
Coro
Venezuela körf.
Amuay
Guajira y. ad.
Maracaibo
Cabimas
Maracaibo gl.
Trujillo
Valera
Seiba
Encontrados
Las Cruces
Merida
5002
P. Bolivar
San Cristobal
Cucuta
Petrolea
VENEZUELA
KOLOMBİYA
Sta Marta
BARRANQUILLA
Ciénaga
Cartegena
Sincelejo
Monteria
Magdalena
Barrancabermeja
Bucaramanga
4440
Medellin
4080
Puerto Berrio
Darien körfezi
2280
PANAMA
Kanal blg.
Balboa
Colón
Panama körfezi
Azuern yarımadası
2133
Chitré
Santiago
David
A.B.D.
Osa yarımadası
pto Armuelles
S. JOSÉ
Cartago
3837
Alajuela
3452
Puntarenas
Limón
KOSTARİKA
4750
S. Juan del Norte
Nikaragua gl.
Granada
MANAGUA
Masaya
Jinotepe
Rivas
León
Chinandega
NİKARAGUA
Matagalpa
Boako
da Libertad
Juigalpa
Bluefields
Albuquerque
St Andrés
Providencia
Jinotega
Choluteca
El Sauce
Bonanza
Pto Cabezas
Gracias a Dios
TEGUCIGALPA
Juticalpa
Comayagua
HONDURAS
Pedro Sula
Yoro
Saba
Trujillo
Irigua
S. Vicente
Nacaome
Ocotal
Yuscarán
EL SALVADOR
S. Ana
SAN SALVADOR
San Miguel
Sonsonate
Ahuachapán
Acajutla
La Libertad
Zacatecoluca
Usulután
GUATEMALA
Quezaltenango
Mazatenango
Escuintla
S. José
Antigua
Huehuetenango
Tajumulco
4211
Cobán
Totonicapán
Quirigua
Chiquimula
Copán
Potrerillos
Livingston
Panzos
Sto Tomás
3918
ING. HONDURASI
Belize
Middlesex
Stann Creek
Honduras körfezi
Tikal
Uaxactum
PETEN
Flores
Comitan
Tonala
4222
Tuxtla Gutierrez
Tenosique
Ciudad El Progreso
TABASCO
MEKSİKA
CAMPECHE
Campeche
Champotón
Pital
Matamoros
Chetumal
Corozal
QUINTANA ROO
Vigia Chico
Cozumel ad.
Tulum
Peto
Chichen Itza
Ticul
Uxmal
YUCATAN
Mérida
Progreso
Tizimin
Temax
Valladolid
Pto de Morelos
YUCATAN BOĞAZI
Campeche körfezi
BÜYÜK
OKYANUS
88°
80°
16°

ORTA AMERİKA VE ANTİLLER'İN EKONOMİSİ

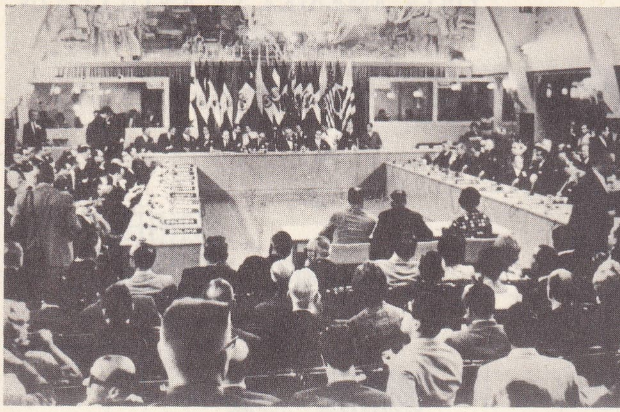

Punta del Este'de **AMERİKA** Devletleri organizasyonu konferansı (1961)

Havana'da Üç Kıta konferansı (Afrika, Asya, **Latin Amerika**) (1966)

Panama (1964) Belediye meclisi tarafından, kanalın yakınında bayrak çekiliyor

racak bir «Amerika içi barış gücü»nü kurmağa da çalıştı. Fakat bu tasarı, Birleşik devletlerin teşebbüsünü iki tarafı keskin bir kılıç olarak gören ve ileride başlarına işler açabileceğini düşünen Latin devletleri tarafından sürekli bir direnmeyle karşılandı. Latin Amerika'daki son gelişmelerin can alıcı noktası, bu geniş bölgenin kendine has gerçekleriyle memleketi tam bir bağımsızlığa ulaştırabilecek çeşitli politikalar arasında bir denge kurma çabasıdır. (L)

AMERİKA (ORTA—). Amerika'nın kuzey ve güney kara kütlesini birbirine bağlayan topraklar. Tehuantepec berzahında başlar, Panama ve Darien berzahlarında sona erer. Burası Amerika'nın en dar kesimidir. İngiliz Hondurası'ndan başka altı cumhuriyete bölünür: Guatemala, Salvador, Honduras, Nikaragua, Kosta Rika ve Panama.

Fizikî Coğrafya

Orta Amerika esas bakımından dağlık bir ülkedir; ova ve alçak yaylalar ancak Nikaragua ve Honduras'ın Antil denizi kesiminde önem kazanır. Bölgenin en yüksek yerlerini, Büyük okyanus kenarını boylayan dar kıyı ovalarının yanında yükselen ve Guatemala'dan Kosta Rika'ya kadar uzanan kudretli volkanik kütleler meydana getirir. Yüzey şekillerinin geri kalan unsurları yüksek yaylalar ve yakın zamanda ortaya çıkan billûrî kaya kütleleridir. Derin çukurlar, «boyuna» akarsular (rio Lempa), göller (Nikaragua) ve derin körfezlerle (Nicoya) kaplıdır. İklim, tropikal iklimidir: yağışlı mevsim, mayıstan ekime kadar sürer. Fakat alize rüzgârlarının geldiği Antil denizine dönük olan kıyılar Büyük okyanus kıyısından daha yağışlıdır. Bundan başka iklim çeşitlerinin yayılışında yüzey şekilleri önemli rol oynar: 600 m. yükseltiye kadar, sıcaklık derecesi yüksek (ortalama 23°C ile 26°C arasında), nemlilik de fazladır: buraya *tierra caliente* (sıcak bölge) denir; orman, çalılık, savan ve tropikal tarım (muz, kakao, kahve, 300 m. den yukarılarda) topraklarıyle kaplıdır. Daha yukarıda *tierra templada* (ılık bölge) yağış artar, ormanlar sıklaşır, fakat hava bir dereceye kadar serinler: 1 600 m. ye doğru tropikal tarım sona erer. *Tierras frias* (serin bölgeler) kesiminde meşe ve daha ötede çam türleri hâkim duruma geçer: yıllık sıcaklık ortalaması 10°C'ye kadar inebilir. Nihayet 3 700 m. ye doğru ağaçlar ortadan kalkar, yerlerini Alp seviyesi çayırları alır.

İktisadî gelişme ve yaşama seviyeleri

● *Fizikî şartlar ve ulaşım.* İklim tarıma elverişli ise de, engebeli yüzey şekilleri nüfusun dağılmasına ve siyasî ayrılıklara yol açmıştır. Orta Amerika memleketleri ekonomisinin tabiî çerçevesi, her memleketi -hattâ bazen bir memleket içinde belli bir kesimi- siyasî ve iktisadî bir bütün kurmak üzere öteki memleketlerle birleşecek yerde, iktisatını dış âleme doğru yöneltmeğe çalışmıştır. Aynı zamanda, olgun bir tarım ile mahallî demografik basıncın birleştiği nispeten çok nüfuslu bölgeler meydana gelmiştir. Bu bölgelerin yanında, nüfuslanmış olsa verimli duruma geçebilecek geniş alanlar kalmıştır. Ulaşım araçlarının yetersizliği de, devletlerin ve nüfusun dağınıklığına sebep olmuştur. Guatemala ve Salvador dışında, başkentler birbirine ihtiyacı karşılayacak ölçüde karayolları ve demiryolları ile bağlanmamıştır. Esasen demiryolu ağının sıklığı çok azdır; yarısından fazlası muz şirketlerine aittir ve yalnız onların işinde kullanılır.

● *Tarihî etkenler.* Sömürgeleştirmenin ilk yıllarında, sömürgeliler ancak küçük çiftlik sahipleriydi. Fakat ticarî tarım çeşitlerinin, özellikle çivit ve pamuğun yetiştirilmesiyle daha önceden yerleşmiş sömürgeli aileler veya krallığın teveccühünü kazanmış İspanyollar tarafından geniş topraklar elde edildi. Toprağa tasarruf ve zenginlik üzerine kurulan siyasî egemenlik böylece büyük ailelerin eline geçti. Bu durum, bağımsızlığa kavuştuktan sonra da sürdü. Her memleketin iktisadî siyaseti bu suretle bir azınlığın veya bir ordu kumandanının isteklerine bağlanmış oldu ve bu hal ayrılığı teşvik etti.

● *İktisadî etkenler.* İnsan başına yıllık gelir ortalaması 300 dolar olan Orta Amerika (Kosta Rika, Guatemala, Honduras, Nikaragua, Panama ve Salvador) az gelişmişliğin bütün özelliklerini taşır. Gerçi bölgeler arasında birtakım benzeşmezlikler vardır -Kosta Rika ile Panama (bu sonuncusu kanaldan elde ettiği gelirlerle) nispeten daha iyi durumdadır- fakat bütün bu memleketlerde köy iktisatı hâkim olduğu gibi, yıllık nüfus artış oranı da yüzde 2,5'i aşar Ayrıca hepsinin ticaret bilançosu açık verir; hepsinde, Kosta Rika müstesna, yaşama seviyeleri çok farklı olup, iki, üç sınıf bir araya gelmiştir. Bu mahallî özellikleri dışında hepsinin ortak yönü, iktisadî bakımdan Birleşik devletlere az veya çok bağlı olmalarıdır (bu bağlılık, mübadele coğrafyasında kısmen görünür).

Faal nüfusun yarıdan fazlası zıraat alanında çalışır (Salvador'da 100'de 60, Honduras'da yüzde 70, Guatemala'da yüzde 75); yarıcılık şeklinde işletmecilik azalmamıştır (Salvador'da, toprağını kendi işletenlerin oranı 1950'de yüzde 60 iken, bugün bu oran yüzde 40'a düşmüştür). Doğum oranı her yerde yüzde 40'ı aşmıştır (1965'te Salvador'da binde 46,7 ve Panama'da binde 40,7). Bugün ölüm oranları binde 15'ten düşük olduğuna göre, yıllık nüfus artışı yüzde 3'ü buluyor demektir (özellikle Kosta Rika ve Salvador'da). İthalâttan (sanayi ürünleri) her zaman daha düşük olan ihracat, bir veya iki çeşit tarım ürününe dayanır. Salvador'da ihracatın yüzde 50'si, Kosta Rika ve Guatemala'da yüzde 40'ı, Honduras ve Nikaragua'da yüzde 20'si kahvedir. Honduras ihracatının yüzde 40'ını, Kosta Rika ve Panama ise yüzde 20'sini muz'a borçludur. Nikaragua'da pamuk apayrı bir önem taşır (ihracatın yüzde 45'i). Ticaretin, yılına göre değişen, fakat genellikle büyük sayılabilecek bir kısmı Birleşik devletlere bağlıdır: Honduras ve Salvador'da yüzde 25-30, Nikaragua, Kosta Rika ve Guatemala'da yüzde 40-60, Panama'da yüzde 75. Ayrıca, birçok amerikan şirketi bu memleketlerde önemli çiftlikler ve işletmeler kurmuştur (United Fruit Company, özellikle Honduras'ta ve Kosta Rika'da). Millî gelirin dağılımında da, Kosta Rika müstesna, büyük bir eşitsizlik vardır. Genellikle millî gelirin dörtte biri nüfusun yüzde 1 veya 2'sine gider. Salvador'da millî gelirin yarısından fazlası, nüfusun yüzde 8'inin elindedir; buna karşılık, nüfusun beşte üçünde, insan başına düşen yıllık gelir 60 dolardan aşağıdır. Memleket ekonomisi üzerinde asıl etkisi olan özellik, malların pazarlanması veya gönderildikleri yerler değil, doğrudan doğruya ihracatın cinsidir. Bu bakımdan, memleket ekonomisi dış pazarların talepleriyle bağlıdır ve iç fiyatlar da talebin artışına veya azalmasına göre sürekli olarak oynar. İktisatın bir tek ürüne bağlanmayıp çeşitlenmeğe yönelmesi birçok engelle karşılaşır: millî sermaye hem çok güçsüzdür hem de dışarıya akmak eğilimindedir; nüfusun çok çabuk artması, doğrudan doğruya verimli olabilecek yatırımları daha da sınırlamıştır; eğitim seviyesi çok düşüktür (Kosta Rika hariç, nüfusun üçte ikisi okuma yazma bilmez); iç pazarlar çok dardır. Bu sonuncu engel, alınan yeni tedbirlerle kalkmak üzeredir: gerçekten de, Guatemala, Honduras ve Salvador 1960 şubatında, Orta Amerika Ortak pazarını kurmuşlar, buna 1960 aralığında Nikaragua, 1963 kasımında da Kosta Rika katılmıştır (iktisadı Kanal'a göre ayarlandığı için Panama'nın bu pazara girmesi kolay değildir). Beş devlet arasındaki alışverişler 1960-1965 yılları arasında üçte bir artmış ve 1964 ile 1965 yıllarında on bin kişinin sanayi alanında iş bulması sağlanmıştır. Fakat bütün millî iktisatların temeli olan zıraat, Birleştirme bankasının verdiği fonlardan istifade edemez (Orta Amerika bankasına bağlı olan bu kuruluş, gerçekte sanayileşmenin yönünü tayin eden Birleşik devletlerin denetimi altındadır).

Orta Amerika'nın kalkınması (Ortak pazar belki de Orta Amerika devletlerinin siyasî bakımdan tekrar birleşmeleri yolunda atılmış bir adımdır) her şeyden önce, devletler çerçevesinde kalmayacak ve bütün bölgeyi kapsayacak bir toprak reformuna bağlıdır. Tabiî, bunun yanı sıra nüfus artışı ve eğitim meselelerine de bir çözüm yolu bulmak şarttır. (L)

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ (ing. *United States of America* [**U.S.A.**]), en büyük kısmı Kuzey Amerika'da bulunan Federal cumhuriyet; 9 363 488 km². yüzölç.; 199 118 000 nüf. Başlıca şehirleri: Washington, New York; Chicago, Los Angeles, Philadelphia, Detroit. Birleşik devletler, kırk dokuz kıta eyaletini, Columbia Federal yönetim çevresinden Alaska'yı, Havai adaları eyaletini ve birçok tabiliği kapsar: Samoa takımadaları, Guam adası, Panama kanalı kesimi; vesayet altındaki birçok ada (Marshall, Karolina, Mariane) bu kapsamın içine girer; ayrıca Ruku, Bonin ve Volcano adalarını da yönetir.

COĞRAFYA

Amerika Birleşik devletlerini meydana getiren bölgelerin birçok yadırgatıcı özellikleri vardır; bu geniş coğrafî alanda dağlardan ve çok az nüfuslu geniş tarım ovalarından meydana gelen yeni memleketler, gerek eskiden kurulmuş, sanayi bakımından gelişmiş kuzeybatı memleketleriyle, gerekse köy iktisatını sürdüren ve nispeten geri kalmış sayılabilecek eski güney memleketleriyle tam bir tezat halindedir.

Fizikî coğrafya

YÜZEY ŞEKİLLERİ

Ülke, yüzey şekilleri bakımından, doğudan batıya doğru, meridyenlere paralel dört bölgeye ayrılır.

● *Kıyı ovası*, kuzeyde dar olarak başlar, New York güneyinde genişler ve Florida yarımadasında sona erer. Yakın jeolojik zamanlardaki bir deniz yükselmesi sonucu olarak, Hatteras burnuna kadar çok girintili çıkıntılı olan kıyı, güneyde alçak ve bataklıktır. Ova, batıda Apalaş sıradağlarına kavuşan aşınmış bir kıyı duvarı ile sınırlanmıştır.

Foto Keystone, Almasy (LAROUSSE)

● *Apalaş sıradağları,* yakın jeolojik zamanlardaki bir yükselmeyle gençleşmiş ihtiyar dağlardır. Doğuda, en yüksek tepelerin bulunduğu kristalleşmiş masifler basamaklar halinde uzanır. Orta bölgelerde, ilkel çağlarda kıvrılarak sivrilmiş ihtiyar dağlar, zamanla aşınma sonucu düzleşmiş ve özellikle Büyük vâdi çevresinde, ince uzun yayla şeritleri ve bu şeritlere paralel tepelerle yer yer kesilmiştir. Batıda, ihtiyar tortullaşma tepeleri arasında yüksek Cumberland yaylası yer alır.

● *Büyük ovalar,* 1 000 km. genişliğinde engebesiz bir düzlük halinde Büyük Göller bölgesinden Meksika körfezine kadar yayılır. Geniş düzlük üzerindeki en yüksek noktalar 800 m. yi bulmayan Ozark ve Ouachita tepeleridir. Kuzeyde, Yukarı Missouri ve Yukarı Mississippi, daimî buzlar bölgesinin güney sınırına paralel uzanır. Bu sınırın kuzeyinde arazi buz örtüsünün altında kaybolur. Buzullar sınırında morenler, Wisconsin bölgesinde tepelik bir arazi meydana getirir. Güneyde ova, Meksika körfezinde alçak, kumlu ve batak bir sahilde sona erer. Kıyının tek önemli çıkıntısı, Florida batısında Mississippi deltasının yaptığı burundur.

Ovaların manzarası, doğudan batıya doğru da değişir: Mississippi'nin sağ kıyısında, Kayalık dağların eteklerine kadar 500 m. den 1 500 m. ye yükselir. İkinci ve Üçüncü jeolojik zamanlarda oluşmuş, fakat kıvrılmamış tortullaşma kütleleri, derin yataklarda akan hırçın nehirlerin dar vâdileriyle oyulmuştur. İklimin kuraklığı, «badlands» denilen, hareket halindeki kum tepeleriyle örtülü bozkırların meydana gelmesine sebep olmuştur. Arazinin jeolojik yapısı gereği, aşınmağa dayanıklı kütlelerin, dayanıksız kütleleri izlediği bölgelerde kıyı, girinti çıkıntılarla oyulmuştur. Mississippi ovası, 40. paralelden deltaya kadar uzanan geniş bir alüvyon ovasıdır. Tortullaşma kütlelerinin birikme şekli, nehir yatağının hafifçe dışbükey bir profil çizmesine yol açmıştır. Bu hafif meyil yüzünden, nehrin sağ kıyısındaki kaynaklardan gelen kollar, ancak yüzlerce kilometrelik bir yol boyunca Mississippi'ye paralel aktıktan sonra nehre kavuşabilir.

● *Kayalık dağlar,* Amerika Birleşik devletleri topraklarının üçte birini kaplar ve kıtanın bütün yüzey şekilleri gibi, meridyenlere paralel uzanır. Belli başlı kolları Kanada sınırında birkaç yöne dağılır: iç plato ve çukurların diğer bölgelerden kesin sınırlarla ayırarak, geniş bir kavis çizer ve Meksika'da yeniden birleşir.

Doğuda asıl Kayalık dağlar, 4 000 m. ye yükselir. Arazi, İkinci jeolojik zamanda oluşmuş tebeşirli kütlelerin yükselip kıvrılarak meydana getirdiği tepelerle yer yer engebelenmiş geniş bir kaidedir. Bu yüksek tepelerin zirveleri daimî karlarla örtülüdür ve kristalleşmiş dağların kuzey yamaçları hâlâ alp tipi bir buzullaşmanın izlerini taşır. Ortada, derin çatlaklarla bölünmüş kaide parçalarının ve çatlaklı bir toprak örtüsünün meydana getirdiği yüksek platolar, birbiri ardı sıra uzanır; platolar, volkanik tortullarla kaplanmıştır. Columbia'yı çevreleyen az yüksek (500 m.) ve dar platolar, derin boğazlarla yer yer kesilmiş bir lav birikintisidir. Great Basin'in kurak platosunda, (1 200 m. -1 500 m.) bölge iç sularını dışarı akıtacak bir oluk yoktur; bu yüzden, alçak noktalarda, yılın belli zamanlarında tamamen kuruyan tuz gölleri (Büyük Tuzgölü) meydana gelir. Arizona'nın, Yeni Meksika ve Colorado'nun yükseltileri 2 000 m. yi aşan platolarını Great Basin'den, Wasatch dağlarının teşkil ettiği duvar ayırır.

Batıda, yüksek dağlar sıralanır; kuzeyde Şelâle dağları, güneyde Sierra Nevada. Bu dağlar, Kayalık dağlar kaidesinin, üzerindeki tortullaşma örtüsüyle birlikte yükselmiş sivrilikleridir ve tortu tabakaları arasına granit kayalar da sokulmuştur. Bol yağış alan bu dağlar, geniş orman örtüsü ve erimeyen karları ile Kaliforniya bölgesinin su haznesini teşkil eder.

Pasifik kıyısını takip eden kıyı dağları, Coast Range, Üçüncü jeolojik zamanın ikinci yarısında çöken doğu dağlarının kıvrılmasıyle meydana gelmiş, genç ve az yüksek dağlardır. Bir ucu Şelâle dağlarına kavuşan dağlar, güneyde bir sıra derin çatlakla (Büyük Sacramento ve San Joaquin çukurları) sona erer. Gösterişli bir manzarası olan bu Kayalık dağlarda kuraklık hüküm sürer. En yüksekteki zirveler, buzulların aşındırmasıyle şekil değiştirirken, alçak düzlükler de çakıltaşlarının örtüsü altında kaybolur. Güney bölgeleri ise gerçek çöllerden farksızdır: çıplak tepeler, tuz tortullanmaları ve jeolojik yapının tabiata hükmettiğini gösteren topografik şekiller.

İKLİM VE BİTKİ ÖRTÜSÜ

Birleşik Amerika topraklarının esas karakteri bakımından karasal olan iklimi, dağların oluş ve dağılışları ile yakından ilgilidir. Kuzey yarımküresinin orta paralelleri üzerinde yer alan bu topraklar, genellikle batıdan doğuya akan bir atmosfer akımına açıktır. Fakat Kayalık dağlar duvarı, Pasifik'ten gelecek okyanus tesirinin doğuya sokulmasına engel olur. Tersine, ülkenin ortasındaki geniş ovalar çukuru, kuzeyde kutuplardan inen, güneyde Ekvator'dan akan hava kütlelerinin rahatça yer değiştirmesine elverişli bir bölge yaratır. Yazın, Meksika körfezinden sıcak dalgaları ve yağmurlar, kış mevsiminde ise Kanada'dan buzlu rüzgârlar ve kar bu ovalara hücum eder. Atlantik iklimi yumuşatıcı tesirini ancak Hatteras burnunun güneyinde, Gulf Stream akıntısının henüz Amerika sahilinden ayrılmamış olduğu noktalarda kendini hissettirir. 100. Meridyenin iki yanında, ayrı iki iklim bölgesi meydana gelmiştir: Batı, genellikle kurak, doğu ise yağışlıdır. Her iki bölge, bu farklı yağış durumuna göre adlandırılmıştır.

● *Kurak Amerika* (Birleşik devletlerin kurak bölgesi), Kayalık dağların doğu sınırları ile kıyı dağları yani Coast Range arasında uzanan geniş ve step görünüşündeki toprakları içine alır. Yağış nispeti her yerde düşük seviyededir. Özellikle güneyde sonbahar ve kuzeyde ilkbahar en kurak mevsimler olarak görünür (yağış ortalaması 250 mm. ile 500 mm. arasında).

Bu genel görünüş yanında bazı istisnalar, bölgesel değişikliklere yol açar: daha iyi yağış alan dağ sıraları (yağış ortalaması 500 mm. ile 1 000 mm. arasında) geniş ormanlar ve daimî karlarla örtülüdür. Pasifik'in güney kıyısı ılıman ve yağışlıdır (yağış ortalaması 1 500 mm.). Columbia bölgesinde geniş çam ormanları vardır. Orta Kaliforniya'nın kıyı dağları ise, iç yaylada sert bir step ikliminin yerleşmesine sebep olmuştur. Dağlar arasındaki çukurlar, kurak bölgelerin damgasını taşıyan bitki çeşitleriyle gerçek bir çöl manzarası gösterir. Misk otları, yuka ve kaktüs kümeleri, sıradağların doğusundaki yüksek yaylalara kadar olan bölgede, Birleşik devletler topraklarının bu bölgesine has değişik bir bitki örtüsü meydana getirmektedir.

● *Yağışlı Amerika* (Birleşik devletlerin yağışlı bölgesi), paralellere (enlem dairelerine) uyan birkaç kuşağa ayrılır. Güneyde Florida, yılda 2 m. yi geçen yağış ortalaması ve zengin yaz yağmurları ile «yağışlı tropikal iklim» bölgesidir. Meksika körfezi, tropikal bir bitki örtüsü ile kaplıdır. Batıda ise bitkiler, step bitkisi karakterini alır. Meksika körfezinden Ohio vâdisine kadar uzanan bölgede yağışlı bir kara iklimi hüküm sürer (yaz yağışları; yıllık yağış ortalaması 1 ilâ 2 m). Burada bitki örtüsü, çoğunlukla çok geniş alanlara yayılmış çayırlar halindedir. Ohio'dan Büyük Göller'e doğru iklim, tropikal karakterini kaybederek değişir, fakat yağışların karakteri değişmez (yaz yağışları; yıllık yağış ortalaması 1 m.). Buna karşılık, yıllık sıcak ve soğuk ortalamaları arasındaki fark çoğalır. Kutup kuşağının etkisinde kalan kuzey bölgeler, Kanada iklimine uymuştur; yıllık yağış ortalaması bölgenin hiç bir yerinde 500 mm. yi geçmez; buna karşılık yıllık sıcak ve soğuk ortalamaları arasındaki fark yüksektir. Bu iki karakter, iklimin kara iklimi olma vasfını göstermektedir. Doğuya doğru gittikçe, sıcak ve soğuk ortalamaları arasındaki fark artar (New York'ta + 24°C ile — 2°C arası). Bölgede Apalaş sıradağları özel bir iklim şekli gösterir; bol yağış alan bu dağlar, Washington paralelinin güneyinde, yapraklarını döken ağaçların meydana getirdiği geniş ormanlar, kuzeyinde yaz kış yeşil kalan iğne yapraklı ağaç ormanlarıyle kaplıdır. Orman örtüsü Okyanus kıyısına, Yeni İngiltere bölgesine kadar uzanır.

A.B.D.
New York'ta Manhattan dili

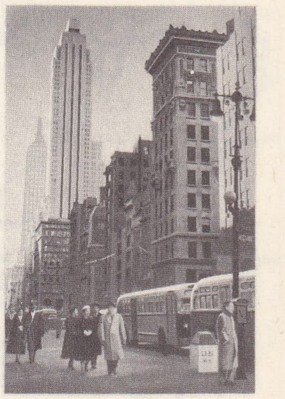

AB.D.
New York'ta 5. cadde. Arka planda Empire State gökdeleni

A.B.D. Maine eyâletinde Fort Kent'in ana caddesi

A.B.D. Ohio'da biçerdöğerler

Foto. Viollet, U.S.I.S. (LAROUSSE)

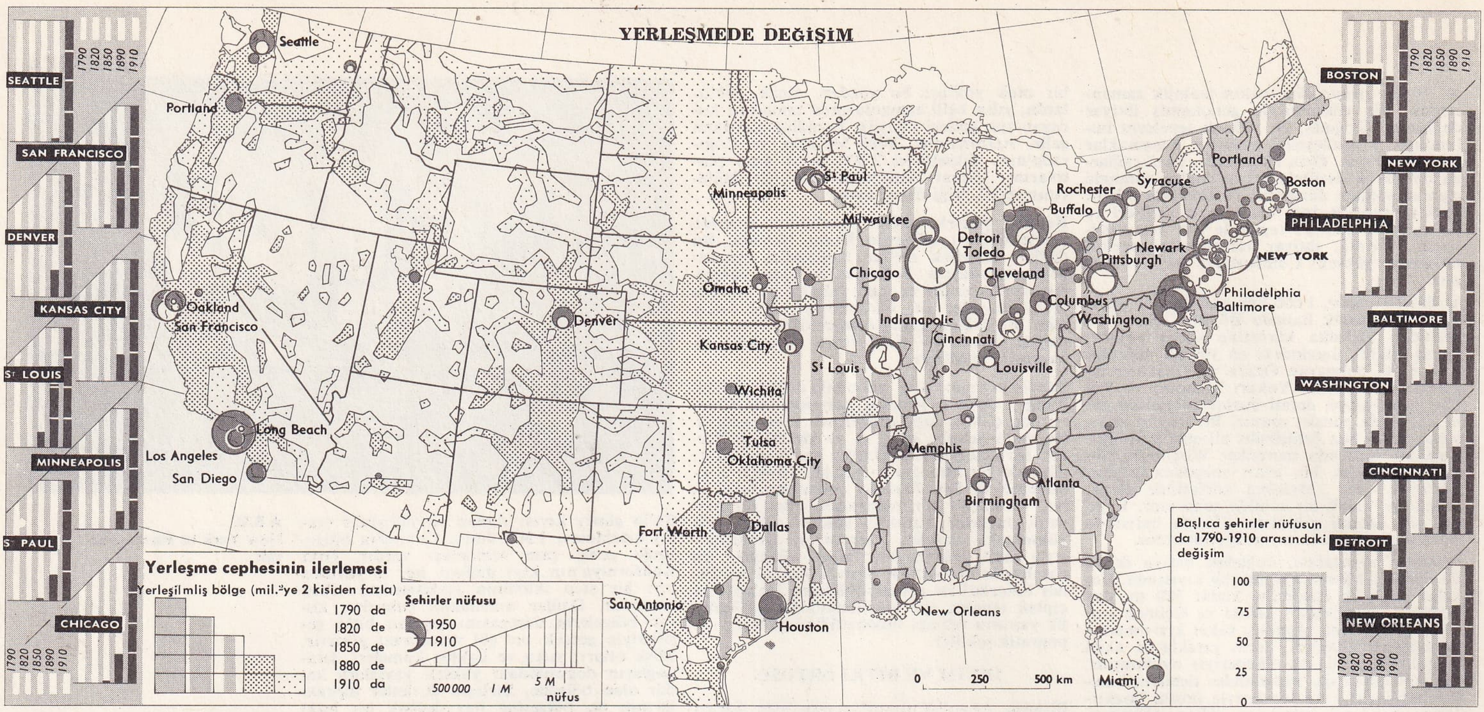
YERLEŞMEDE DEĞİŞİM
SEATTLE
SAN FRANCISCO
DENVER
KANSAS CITY
St LOUIS
MINNEAPOLIS
St PAUL
CHICAGO
1790 1820 1850 1880 1910
BOSTON
NEW YORK
PHILADELPHIA
BALTIMORE
WASHINGTON
CINCINNATI
DETROIT
NEW ORLEANS
Seattle
Portland
Oakland
San Francisco
Los Angeles
Long Beach
San Diego
Denver
Minneapolis
St Paul
Milwaukee
Omaha
Kansas City
Wichita
Tulsa
Oklahoma City
Fort Worth
Dallas
San Antonio
Houston
Chicago
St Louis
Memphis
Indianapolis
Cincinnati
Louisville
Detroit
Toledo
Cleveland
Columbus
Rochester
Buffalo
Syracuse
Pittsburgh
Newark
New York
Portland
Boston
Philadelphia
Baltimore
Washington
Atlanta
Birmingham
New Orleans
Miami
Yerleşme cephesinin ilerlemesi
Yerleşilmiş bölge (mil.²ye 2 kisiden fazla)
1790 da
1820 de
1850 de
1880 de
1910 da
Şehirler nüfusu
1950
1910
500 000
1 M
5 M
nüfus
0 250 500 km
Başlıca şehirler nüfusun da 1790-1910 arasındaki değişim
100
75
50
25
0

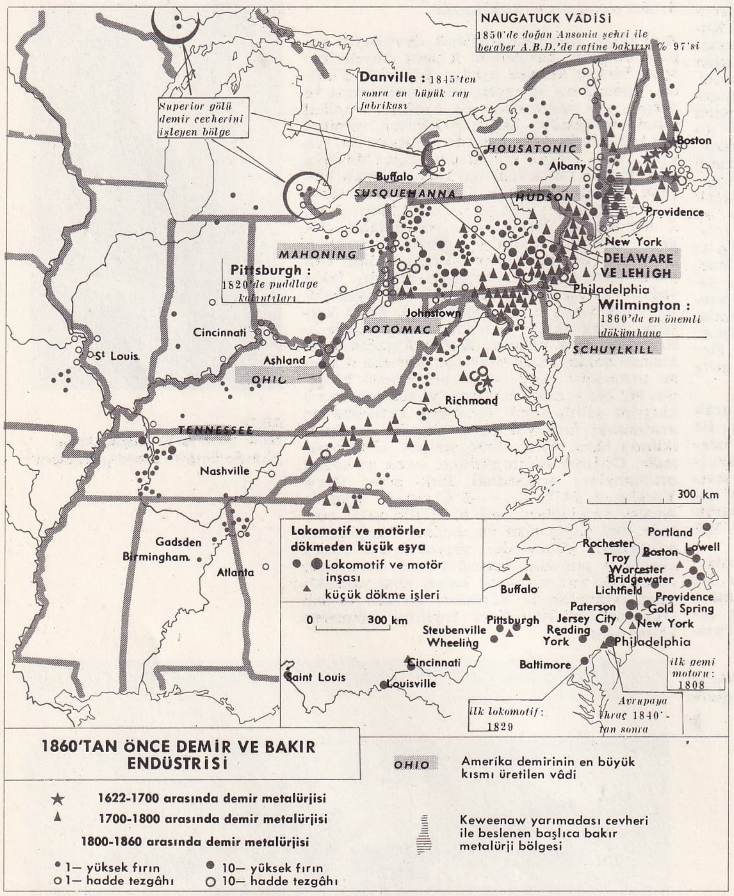
NAUGATUCK VÂDİSİ
1850'de doğan Ansonia şehri ile beraber A.B.D.'de rafine bakırın % 97'si
Danville : 1845'ten sonra en büyük ray fabrikası
Superior gölü demir cevherini işleyen bölge
Buffalo
SUSQUEHANNA
HOUSATONIC
HUDSON
Albany
Boston
Providence
New York
DELAWARE VE LEHIGH
Philadelphia
MAHONING
Pittsburgh : 1820'de puddlage kaynakları
Wilmington : 1860'da en önemli dökümhane
Johnstown
POTOMAC
SCHUYLKILL
Cincinnati
St Louis
Ashland
OHIO
Richmond
TENNESSEE
Nashville
Gadsden
Birmingham
Atlanta
300 km
Lokomotif ve motörler dökmeden küçük eşya
Lokomotif ve motör inşası
küçük dökme işleri
0 300 km
Portland
Rochester
Boston
Lowell
Troy
Worcester
Bridgewater
Lichfield
Providence
Buffalo
Gold Spring
Paterson
Jersey City
New York
Pittsburgh
Reading
Steubenville
Wheeling
York
Philadelphia
Cincinnati
Baltimore
ilk gemi motoru : 1808
Saint Louis
Louisville
ilk lokomotif : 1829
Avrupaya ihraç 1840'-tan sonra
1860'TAN ÖNCE DEMİR VE BAKIR ENDÜSTRİSİ
OHIO
Amerika demirinin en büyük kısmı üretilen vâdi
1622-1700 arasında demir metalürjisi
1700-1800 arasında demir metalürjisi
Keweenaw yarımadası cevheri ile beslenen başlıca bakır metalürji bölgesi
1800-1860 arasında demir metalürjisi
1— yüksek fırın
1— hadde tezgâhı
10— yüksek fırın
10— hadde tezgâhı

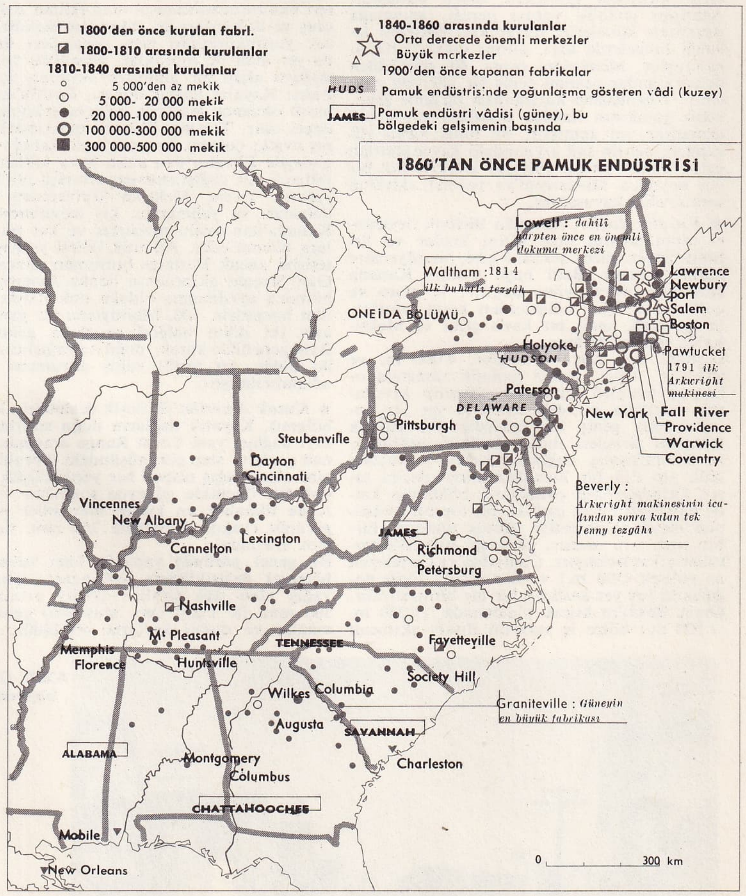
1800'den önce kurulan fabrl.
1800-1810 arasında kurulanlar
1810-1840 arasında kurulanlar
5 000'den az mekik
5 000- 20 000 mekik
20 000-100 000 mekik
100 000-300 000 mekik
300 000-500 000 mekik
1840-1860 arasında kurulanlar
Orta derecede önemli merkezler
Büyük merkezler
1900'den önce kapanan fabrikalar
HUDS
Pamuk endüstrisinde yoğunlaşma gösteren vâdi (kuzey)
JAMES
Pamuk endüstri vâdisi (güney), bu bölgedeki gelşimenin başında
1860'TAN ÖNCE PAMUK ENDÜSTRİSİ
Lowell : dakili harpten önce en önemli dokuma merkezi
Waltham : 1814 ilk buharlı tezgâh
ONEIDA BÖLÜMÜ
Lawrence
Newburyport
Salem
Boston
Holyoke
HUDSON
Pawtucket 1791 ilk Arkwright makinesi
Paterson
DELAWARE
Pittsburgh
Fall River
New York
Providence
Warwick
Coventry
Steubenville
Dayton
Cincinnati
Beverly : Arkwright makinesinin icadından sonra kalan tek Jenny tezgâhı
Vincennes
New Albany
Cannelton
Lexington
JAMES
Richmond
Petersburg
Nashville
Mt Pleasant
Fayetteville
Memphis
Florence
Huntsville
TENNESSEE
Society Hill
Wilkes
Columbia
Graniteville : Güneyin en büyük fabrikası
Augusta
SAVANNAH
ALABAMA
Montgomery
Columbus
Charleston
CHATTAHOOCHEE
Mobile
New Orleans
0 300 km

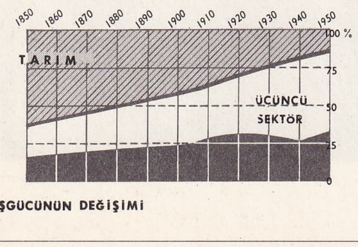
1850 1860 1870 1880 1890 1900 1910 1920 1930 1940 1950
TARIM
ÜÇÜNCÜ SEKTÖR
100 %
75
50
25
İŞGÜCÜNÜN DEĞİŞİMİ

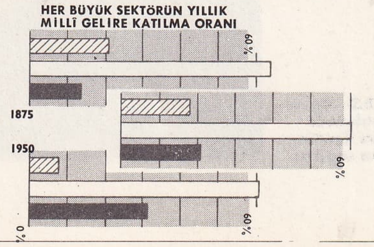
HER BÜYÜK SEKTÖRÜN YILLIK MİLLÎ GELİRE KATILMA ORANI
60 %
1875
1950

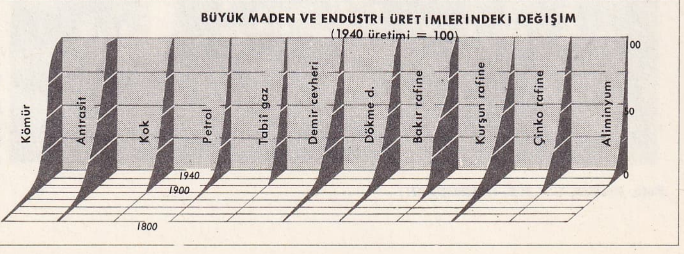
BÜYÜK MADEN VE ENDÜSTRİ ÜRETİMLERİNDEKİ DEĞİŞİM
(1940 üretimi = 100)
Kömür
Antrasit
Kok
Petrol
Tabii gaz
Demir cevheri
Dökme d.
Bakır rafine
Kurşun rafine
Çinko rafine
Alüminyum
100
50
1940
1900
1800

XIX. yy.ın ortasında demiryolları Yeni İngiltere'de sık bir ağ teşkil ediyordu. Bir hat Chicago'ya ve Büyük Göller bölgesine ulaşıyordu. Gerçi Atlas okyanusu kıyılarını boylayan ovaların ulaşımı Kuzey Carolina'ya kadar sağlanıyorsa da Güney henüz sadece birkaç parça hatta sahip bulunuyordu. On yıl daha sonra «Middle East» ın endüstrileşmiş bölgeleri ve Appalachian dağlarının batısında yer alan bölgelerde çok sayıda demiryolu bulunuyordu, fakat Güney belirli bir şekilde gecikmişti. 1860-1870 Arasındaki on yıllık devre, bilhassa kıtayı baştanbaşa geçen ilk demiryolunun gerçekleşmesiyle dikkati çeker: «Central Pasific Railway» 1869 da açılıyor. 1880'de Büyük okyanus'a komşu olan bölgelerle irtibat Arizona tarafından güven altına alınıyor ve ulaşım Texas'ta gelişiyor. İleride Kuzey'in kıtayı baştanbaşa geçen demiryolunu meydana getirecek olan parça halinde hatlar inşa edildiği sırada, nihayet gerçek bir şebeke Kaliforniya'daki Büyük vâdi'de inşa ediliyor.

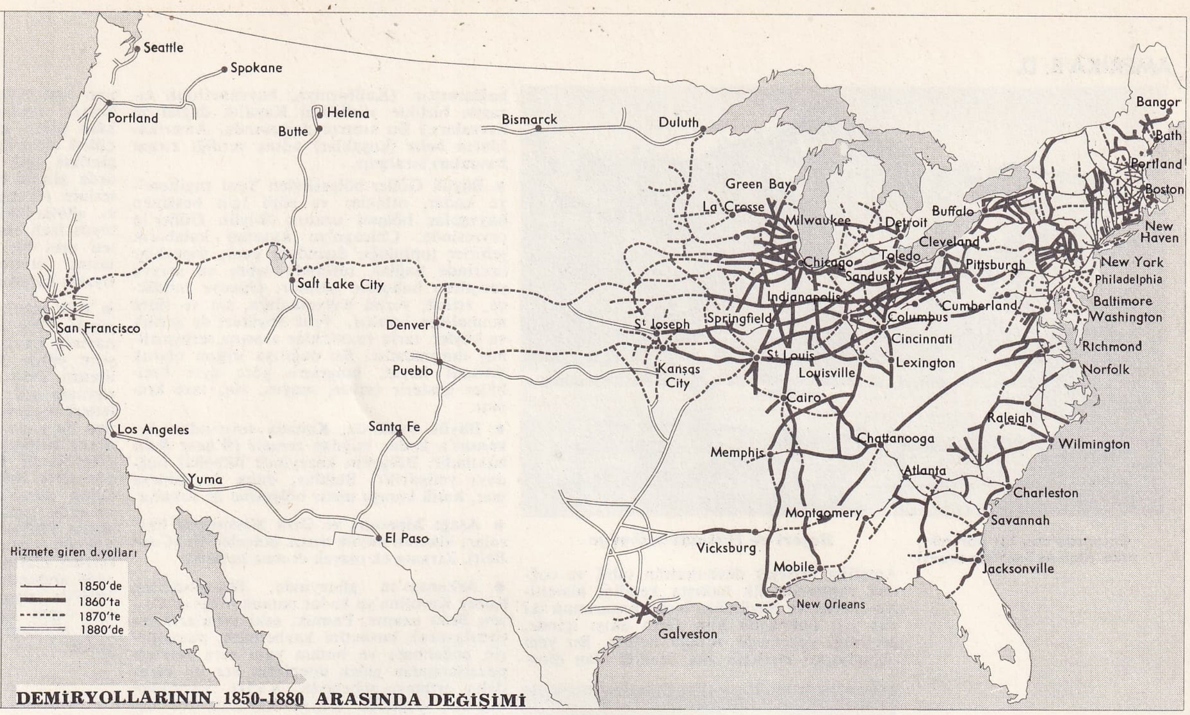

DEMİRYOLLARININ 1850-1880 ARASINDA DEĞİŞİMİ

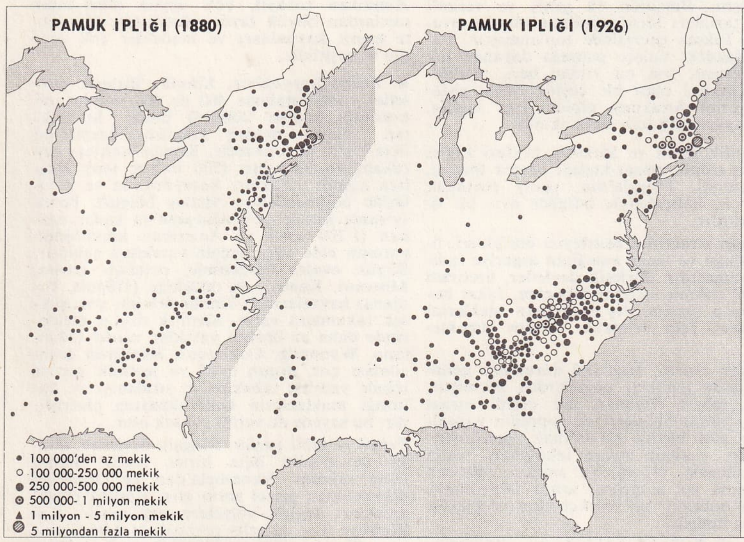

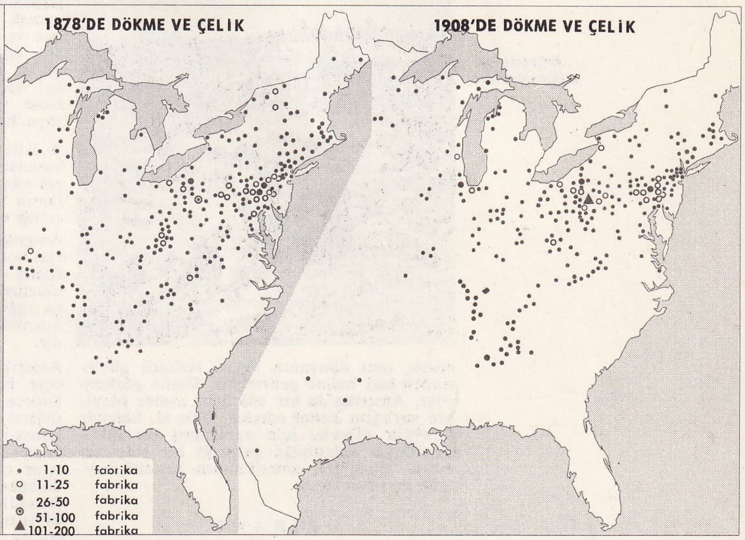

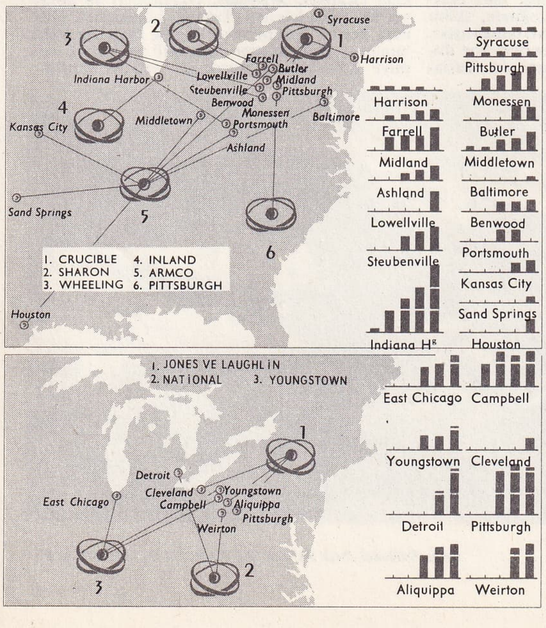

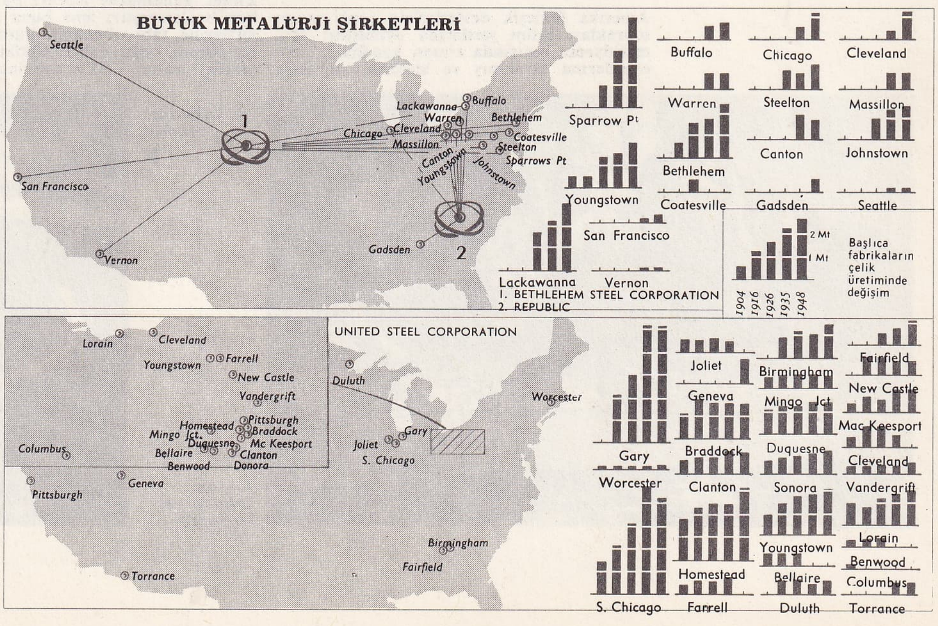

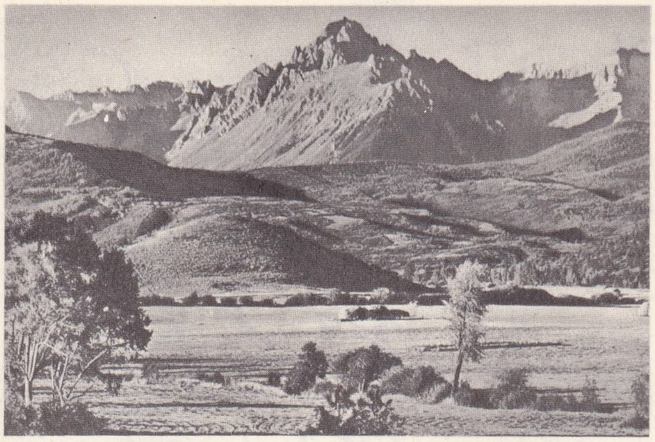

Colorado'dan bir görünüş; arka planda Sneffels tepesi

Beşerî ve İktisadî coğrafya

Amerika Birleşik devletlerinin tabiî ve coğrafî yapısında ilk bakışta kendini hissettiren ululuk ve büyüklük, insan unsurunun iki yüz yılı bulmayan kısa tarih akışı içinde, geçirdiği gelişmede açıkça belirir. Bu yeni olgunlaşmış devletin ana özelliği olan dina-

Arizona'da sığır sürüleri

mizm, onu dünyanın sayılı iktisadî güçlerinden biri haline getirmiştir. Bütün gözlemciler, Amerika'da bir «ölçüleri aşma» olayının varlığını kabul ederler. Öyle ki, Sinclair Lewis'in «Devler için yaratılmış bir ülke» cümlesiyle anlatmağa çalıştığı bu «ölçüleri aşma» gerçeğini, amerikalının kendisi hayretle seyretmektedir.

ZIRAAT

Amerika Birleşik devletlerinin geniş zıraat toprakları iklim şartlarına uymuştur; 100. meridyenin batısında zıraat, kendini iklimin oyunlarına bırakmış ve kaderini yağışlara bağlamıştır. (Kaliforniya, hayvancılığın zıraatle birlikte yürüdüğü Kayalık dağlar iç havzaları.) Bu sınırın doğusunda, Amerikalıların *belts* (kuşaklar) adını verdiği zıraat havzaları sıralanır.

● Büyük Göller bölgesinden Yeni İngiltere'ye kadar, otlaklar ve sütü için beslenen hayvanlar bölgesi uzanır. Büyük Göller'in çevresinde, Chicago'yu kuşatan kalabalık şehirler topluluğu dışındaki geniş topraklar üzerinde bağlar, turfanda sebze ve meyva yetiştiren bahçeler görülür. Güneye inildikçe, zıraat, yerini hayvancılığa, süt ve sütlü mamullere bırakır. Yeni İngiltere'de çiftlik ve köyler, tarla ve otlaklar arasına serpiştirilmiş durumdadır. Bu dağılışa uygun olarak iktisadî hayat, bölgelere göre ayrı özellikler gösterir (sebze, meyva, süt, taze krema).

● Büyük ovalarda, Kanada sınırından Arkansas'a kadar buğday zıraatı (*Wheat Belt*) hâkimdir. Bölgenin kuzeyinde ilkbahar buğdayı yetiştirilir. Buğday, daha da güneye iner, hattâ komşu mısır bölgesine de sokulur.

● Aşağı Missouri ve Orta Mississippi havzaları ülkenin büyük mısır bölgeleridir (*Corn Belt*). Zıraata ek olarak domuz beslenir.

● Arkansas'ın güneyinde, Tennessee'den Kuzey Karolina'ya kadar pamuk bölgesi (*Cotton Belt*) uzanır. Pamuk, eski tarlaların ihtiyarlayarak kuvvetini kaybetmesi, parazitlerin çoğalması ve bunun yanı sıra Avrupa pazarlarından gelen talepler her yıl biraz daha artması sebebiyle, XVIII. yüzyıldan bugüne, doğudan batıya kayarak yer değiştirmiştir. Bugünün en geniş ve verimli pamuk tarlaları Mississippi'nin alüvyon ovaları ve Teksas çevresinde toplanmıştır. Fakat, bölgedeki sadece pamuğa dayanan tek çeşitli zıraat, son on yıldan beri, astropikal özellikleri olan bir çeşitli zıraat sistemine yerini bırakmış gibidir (yer fıstığı, soya, hayvancılık için otlak ekimi).

● Atlantik sahili ve Meksika körfezi kıyısı boyunca tropik zıraat kuşağı uzanır (pirinç, şekerkamışı). Florida'nın, geniş portakal, limon v.b. bahçeleriyle bölgede ayrı bir özelliği vardır.

Amerikan zıraatının belirleyici özellikleri, ürün bolluğu ve insan emeğinin asgarîye indirilmiş olmasıdır. Birleşik devletler, üretimin tüketimi çoktan aştığını bilmekte, fakat buna rağmen üretim, dış pazarların isteklerini karşılamak için artmakta devam etmektedir.

Amerikan zıraatı, bugünkü durumuna gelinceye kadar tehlikeli devrelerden geçmiştir. Sadece tahıla dayanan tek çeşitli zıraat sistemi, zıraat bölgelerinde toprağın yoksullaşması gibi büyük bir tehlike yaratmıştır. Güneyde, eskimiş zıraat tekniğinde inatla ısrar edilmesi, bir toprak emekçi sınıfının doğmasına yol açmıştır; sonra 1929 dünya iktisadî buhranı, bu emekçi sınıfını Pasifik kıyısına itmiştir.

Zıraat, günümüzde modernleşmiş, ilmî esaslara bağlanmıştır; ama buna rağmen, iklim şartlarına tabi olmaktan kurtarılamamıştır. Bu durum, çoğu zaman hükûmetleri zor durumda bırakır. 1933'te uygulanmasına başlanan ilmî tedbirler, zıraatı tehdit eden rizikoları ortadan kaldıramamış, güneyde hüküm süren sefalete çare bulamamıştır. Ölçüleri aşan üretim, her zaman istenilen zenginlikte açık pazarlar bulamamaktadır. Art arda alınan bol ürünler, başka zıraat ülkelerinin rekabeti yüzünden ihracatın azalması, silolardaki stokların kronik artışını kolayca izah eden sebeplerdir. Bu durum, devleti yeni bir formül bulmağa ve ürün fazlasını üreticiden özel bir «destekleme fiyatı» karşılığında almağa zorlamıştır.

● Brüt millî üretimde tarımın payı, 1958'in yüzde 5'ine oranla 1966'da yüzde 3,7; sanayinin payı ise 1958'in yüzde 34'üne karşılık yüzde 37,3'tür. Bununla birlikte zıraî üretim, 1958-1965 döneminde yüzde 12-15 oranında arttı. Birleşik devletler, dünya devletleri arasında mısır, pamuk, tütün (1958'den bu yana üretimleri yüzde 20'yi aşan bir oranı bulmuştur) bakımından birinci sırada gelmektedir. Büyükbaş hayvan sayısı 10 milyon arttı, buğday üretimi ise 25-31 Mt. arasında duraksladı. Yapısal bakımdan, işletmelerde toplaşmalar sürüp gitti. Bunların sayısı 1967'de 3 200 000'den aşağı idi (yılda 130 000 azalmaktadır). Oysa çiftliklerin ortalama olarak yüzey ölçüsü artmış, 1959 ile 1966 arasında 105'ten 143 h. a yükselmiştir. 1966'da tarım kesiminde yalnız 4 milyon insan (aynı yılda, sayısı 75 milyonu geçen faal nüfusun hiç değilse 15'te biri) çalışıyordu.

SANAYİ

Amerikan sanayii, çok uygun olan tabiî şartlardan büyük fayda görmüştür. Gerçekte enerji kaynakları ve madenler çok zengin ve çeşitlidir.

● *Enerji kaynakları. Kömür.* Birleşik devletler yılda ortalama 400 ile 600 milyon ton arasında maden kömürü üretir. Bu miktar, dünya maden kömürü üretiminin üçte birini geçmektedir. Kömür stokları dev rakamlara varmıştır (200 milyar ton). Başlıca kömür yatakları kuzeydoğuda ve Apalaşlar bölgesindedir. Apalaş bölgesi, Pennsylvania kuzeyinden Alabama'ya kadar uzanan (1 200 km.) ve Amerikan kömürünün yarısını elde eden zengin yataklara sahiptir. Büyük ovalar bölgesinde, ortabatı (Iowa, Missouri, Kansas) ve ortadoğu (Illinois, İndiana) havzalarında kömür üretimi çok yüksek rakamlara varır. Kayalık dağlar eteklerinde daha az önemli yataklar vardır (Montana, Wyoming, Colorado). Kömürün çıkarılması çok uygun tabiî ve jeolojik şartlar içinde yapılır; tabakaların sıralanışı ve kalınlığı makinelerin kullanılmasına elverişlidir; bu sayede de verim yüksek olur.

Petrol ve tabiî gazlar. Birleşik devletler, dünya petrolünün üçte birini üretir. Fakat buna rağmen, Venezüela'dan ve Ortadoğu ülkelerinden petrol satın alır. Başlıca petrol yatakları değişik bölgelere serpilmiştir: Kaliforniya (Los Angeles çevresi), Middle Continent (Kansas, Missouri, Oklahoma) ve nihayet Meksika körfezi (Teksas, Louisiana). Güney, petrol üretiminden büyük faydalar sağlamıştır. Şehirleşme hareketi ve büyük sanayi bölgelerinin kuruluşu petrol üretimi-

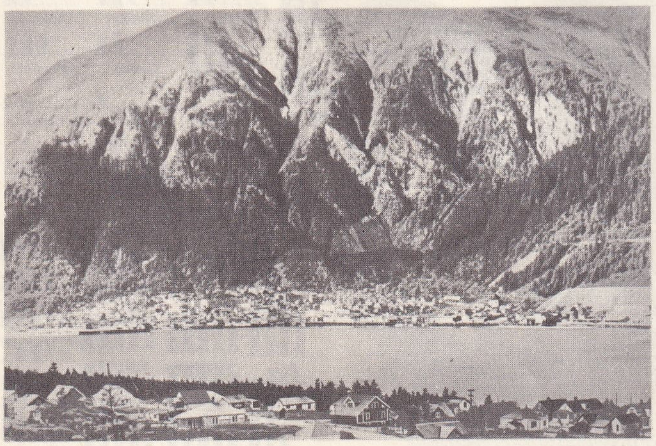

Juneau (Alaska'nın başkenti)

Colarado vâdisi

Foto. National Park Service; U.S.İ.S.; A.I. (LAROUSSE)

Chicago

ne ve petrole bağlı yan sanayilerin gelişmesine ayak uydurmuştur. Meksika körfezinden Kansas'a kadar, nüfusları 200 000'i aşan mantar-şehir'ler sıralanır: *Fort Worth, Dallas, San Antonio, Tulsa.* Bu petrol havzasının merkezi Houston bölgesidir. Meksika sınırından New Orleans'a kadar, Meksika körfezi kıyısında petrol rafinerileri yer alır. Geniş bir pipe-line örgüsü ve bütün bir tanker filosu bu petrolü kuzeydoğunun sanayi merkezlerine taşır. Petrol üretimi ölçüsünde elde edilen tabiî gazlar da sanayi bölgelerine pipe-line'larla gönderilir ve özellikle kimya sanayiinin ham maddesini teşkil eder.

Elektrik enerjisi. Amerika Birleşik devletleri, yılda ortalama 900 milyar kw. ile, dünya elektrik üretiminin yarısını elde etmektedir. Üretimin üçte ikisini sanayi bölgeleri, limanlar ve kömür havzalarındaki termik santrallar verir. Birleşik devletler, sahip olduğu hidroelektrik potansiyelin pek az bir kısmını kullanmaktadır. Özellikle değerlendirilen iki bölge vardır: Tennessee vâdisi ve Kayalık dağlar bölgesi (Colorado, Sacramento, Columbia).

Nükleer enerji. Durmadan devam eden bir gelişme halinde, özellikle iki bölgede, Tennessee (Oak Ridge) ve Ohio çevresinde dev bir sanayi olarak yerleşmiştir.

● *Madenler.* Birleşik devletlerin demir üretimi, dünya demir üretiminin yarısını bulur. Başlıca demir yatakları Superior gölü çevresinde toplanmıştır (Vermillion, Mesabi, Marquette, Fillmore v.d.). Bu yataklarda çok değerli ve kalın maden damarları rahatlıkla işlenmektedir. Diğer demir havzaları, Missouri'de (İron Mountain), Apalaş dağlarının kuzey ve güney eteklerinde, Teksas'ta (Red River kıyısı), Kayalık dağlarda (Hartwille, [Wyoming], İron Springs [Utah], Eagle Mountain [Kaliforniya]). bulunmaktadır. Birleşik devletler, dünyada en çok bakır üreten memlekettir (Montana, Arizona, Utah). Çinko, kurşun, kükürt, magnezyum ve molibden üretiminde de dünya rekoru Birleşik devletlere aittir. Bunların yanı sıra, önemli miktarlarda fosfat, boksit, altın ve gümüş de elde edilir.

● *Sanayi.* Amerika Birleşik devletleri sanayiinin belirleyici özellikleri, üretimin dev rakamlara ulaşması ve sanayi dallarının çok çeşitliliğidir. 300 000'i bulan sanayi, dünya çeliğinin üçte birini aşan bir üretim sağlamıştır. Makine, kimya, tekstil ve besin sanayii, bütün dünya devletlerindeki rakamları geride bırakan çok büyük verim sınırlarına varmıştır. Sanayi merkezleri özellikle birkaç bölgede toplanır.

Kuzeydoğu. Kuruluşundan bu yana sanayi ile yaşayan bu bölge, çevresindeki kömür ve demirden çok faydalanmıştır.

Güney. Geçen yüzyılda sadece zıraat ile yaşayan güney ülkeleri, yirmi yıldan beri sanayii çeşitli merkezlere dağıtmak politikası, insan emeğinin öteki bölgelere göre daha ucuz olması, Tennessee bölgesindeki sanayileşme ve nihayet petrolün işlenmesi sayesinde çok değişmiştir. Hızla gelişen tekstil sanayii pamuk bölgelerine, kimya sanayii ise petrol havzalarına sokulmaktadır.

Pasifik kıyısı. Bu bölge de çeşitli merkezlere yayılmayı hedef tutan bir gayretle sanayileşmiştir.

Amerikan sanayiinin dünya sanayiindeki payı gittikçe artmaktadır. Yapı bakımından sanayi, üç önemli alanda (petrol, kimya; elektrik; otomobil) işletmelerin son derece büyüklüğü ile kendini gösterir. 1966'da iş hacmine göre sınıflanan ve dünyanın başta gelen yirmi şirketi arasında yalnız *Royal Dutch Shell* (4. sıra) ile *Unilever* (7. sıra) amerikan işletmeleri değildir. (Bu ölçüye göre, ilk fransız şirketi *Fransız Petrol kumpanyası,* 88. sırayı doldurmaktadır). Amerikan işletmelerinin büyüklüğü, araştırmalara ayrılan masrafları (ve rantabiliteyi) karşılamada etkili olmaktadır. Büyük ölçüde, devletin paraca desteklediği araştırmalar, 1963-1964 arasında, brüt millî ürünün yüzde 3,4'ünü (adam başına 110 dolardan fazla) kendine çekiyordu. Brüt millî ürünün bu işe yatırılan yüzdesi, Ortak pazar devletlerinde 2'den aşağı idi (memleketlere göre adam başına 6-27 dolar). Aradaki fark, amerikan ve avrupa sanayilerini birbirinden ayıran teknolojik (*technological gap*) farkı açıklamaktadır. Bu fark, iki iktisat arasında daha önceden yer alan ayrılığı arttırmakta, amerikan sanayiinin avrupa sanayii üzerine el koymasını kolaylaştırmaktadır. Sanayi ürünlerinin toplamı, 1958 ile 1966 arasında üçte iki oranında toptan bir artış gösterdi. İlerleme, özellikle çok geniş bir enerji temeline dayanan kimya, elektrik ve metalürji alanında hızlı oldu. Kömür üretimi 390 milyon tondan 487'ye, tabiî gaz üretimi 312'den 485'e, petrol üretimi ise 331'den 411 milyon tona (ayrıca 100 Mt. dış ülkelere, özellikle, Venezuela'ya ihraç edildi) yükseldi. Ürün artışı ile birlikte, enerji bilançosunun terkibi de değişti: bu bilançoda, 1966'da petrol yaklaşık olarak yüzde 43,5; tabiî gaz yüzde 34,5; katı yakıtlar yüzde 20 oranındadır. Hidroelektriğin payı çok azdır (yüzde 1,7); nükleer kaynaklı elektriğin payı da şimdilik önemsizdir (yüzde 0,1). Elektrik üretimi, 725 Twh. tan 1 248'e çıktı (dünya üretiminin üçte birinden fazla). Modern iktisadın temeli olan enerji alanında, A.B.D.'nin üstünlüğü ezicidir. Dünya nüfusunun ancak yüzde 6'sını bir araya getiren Birleşik Amerika, 1965'te dünya enerjisinin yüzde 31'ini üretmekte, yüzde 34'ünü tüketmekte idi.

Diğer madenler sanayiinde de, 1958'den bu yana iktisadî ilerleme, çoğu zaman gösterişli oldu. Bakır üretimi yüzde 50, çinko yaklaşık olarak yüzde 50 (550 000 t.) oranında arttı. Bu madenlerle ilgili metalürji, daha az ölçüde olmakla birlikte, bu gelişmeyi takip etti. Boksit üretimi 2 milyar tonda dondu, ama ihracat, alüminyum üretiminin (ilk ergime) 1,4'ten 2,7 Mt. a yükselmesini sağladı. Demir maden filizlerinin işletilmesi (içindeki demir bakımından) 37'den 48 Mt. a yükseldi. Bu da çelik sanayiinin bir başka planda (askerî istekler planında) gelişmesine yol açtı. Çelik üretimi 1958 ile 1963 arasında 100 Mt. nun altında (1956 ve 1957 de aşılan seviye) kaldı.

Transformasyon metalürjisinde, otomobil yapımı hep önde gelmektedir. Üretim, 1958 ile 1965 arasında (1966'da hafif bir alçalma göstermeden önce) binek arabaları bakımından olduğu kadar (1965'te 9,3 milyondu), yük taşıma araçları bakımından da (1,8 milyon) iki misline yükseldi. Kimya sanayiinde, plastik madde üretimi yarıdan fazla bir artış gösterdi; büyük asitlerin üretimi (asit sülfürik, klorhidrik, nitrik) en az yüzde 50 arttı. Sentetik kauçuk için de durum aynıdır. Sentetik elyafa gelince (bunları kimya sanayiine bağlamak daha akla uygundur), 1965'te sunî elyaf üretimini geçerek, 1966'da hemen de beş misline çıktı. Hepsinin tutarı (yün ipliği gibi üretimi fiilen durgunlaşan) pamuk ipliğininkine yaklaştı. Şeker üretiminin gelişmesi de dikkate değer: Küba olaylarına bağlı olarak, 2,5'ten 4 Mt. a çıktı. Sınaî üretminin gelişmesi, memleketin iktisadî coğrafyasıyle atbaşı gitmedi. Buna sebep, yeni ünitelerin kurulmasına yer bırakmayacak kadar büyük çapta bir üretim gücünün kullanılması oldu.

Detroit'de bir otomobil fabrikasında montaj zinciri

NÜFUS

Amerika Birleşik devletlerinin nüfusu, haziran 1967 seçimine göre 199 118 000'dir. Bu sayı, her yıl ortalama 3 milyonluk bir artış gösterir. Nüfus artışının sebebi, yıllık doğum ortalamasının yüksekliğidir; muhaceret, amerikan nüfus siyaseti için bir mesele olmaktan çıkmıştır.

Bugün Birleşik devletler nüfusunun yüzde

Lake Charles'da petrol rafinerisi (Luisiana)

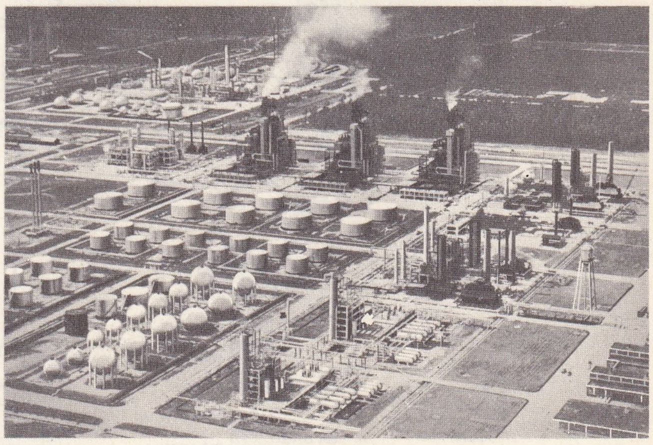

Foto. Fairchild Aerial Surveys, U.S.I.S. (LAROUSSE)

AMERİKAN EKONOMİSİ

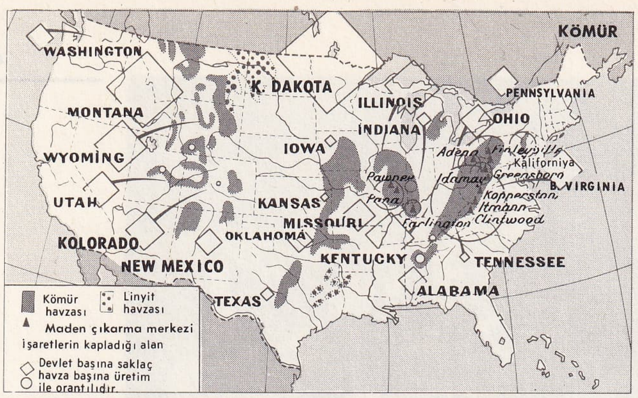

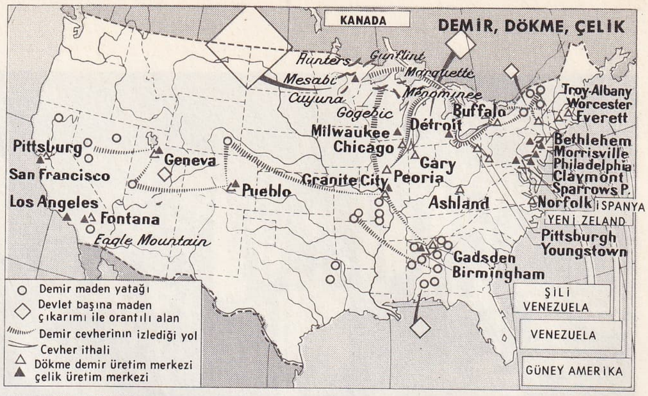

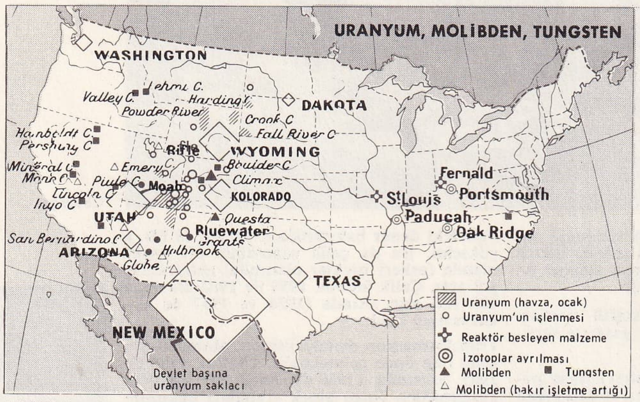

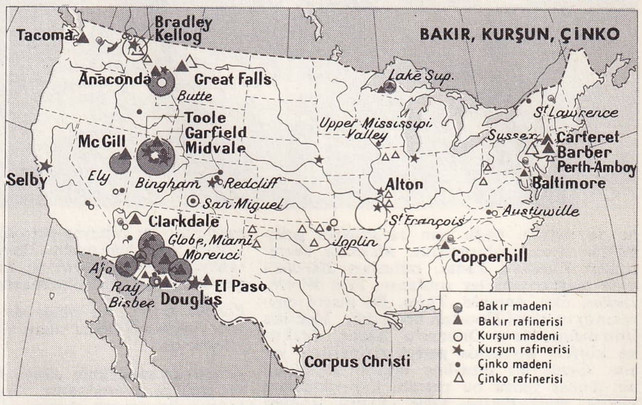

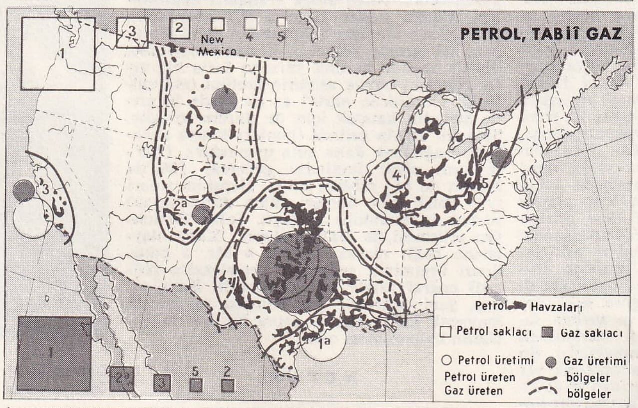

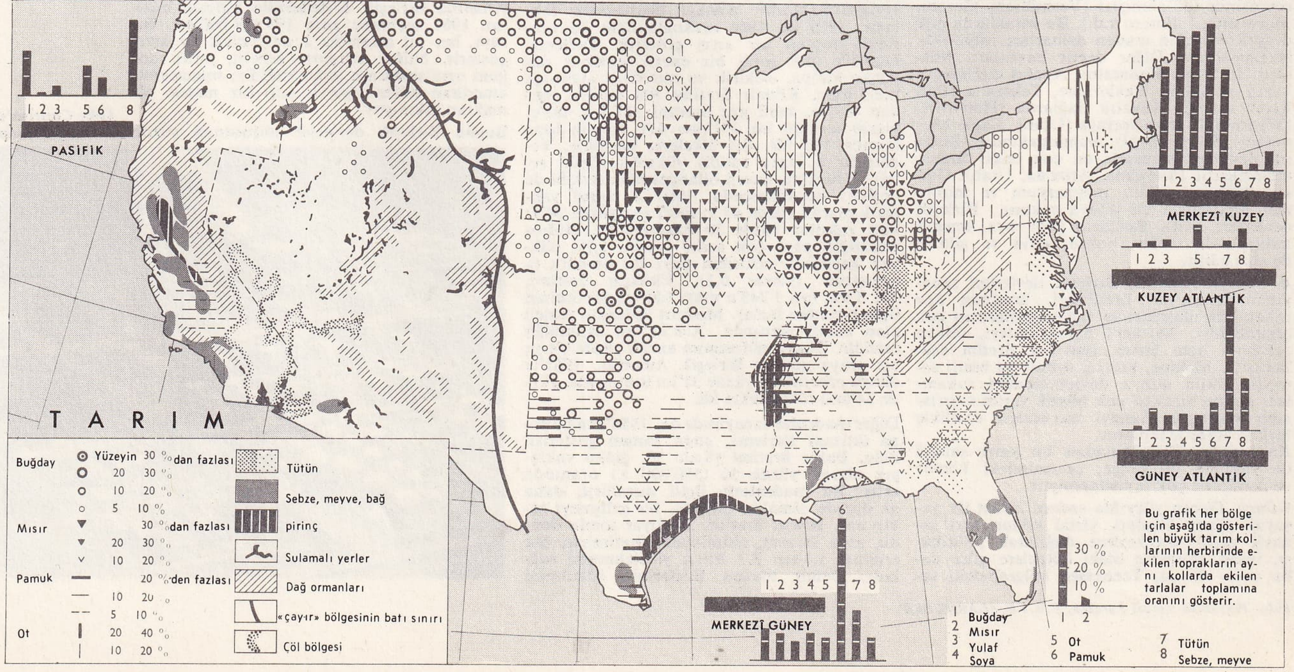

A. B. D.
ENDÜSTRİ DALLARININ BUGÜNKÜ DAĞILIMI

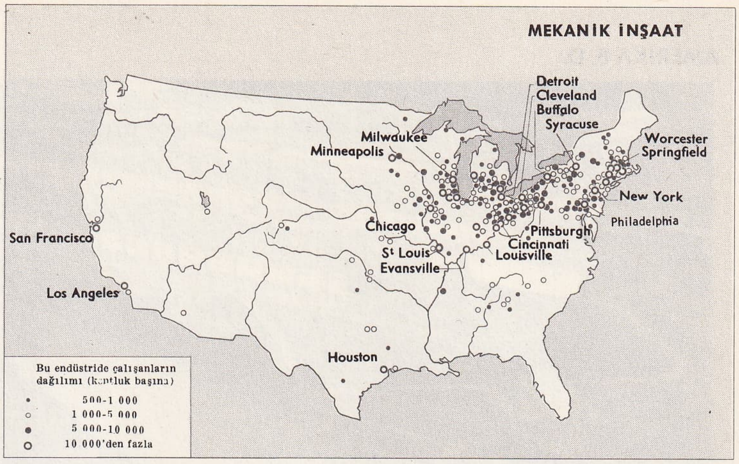

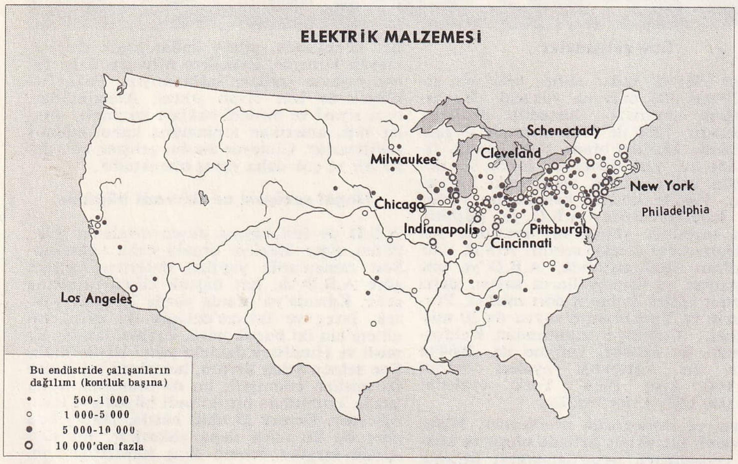

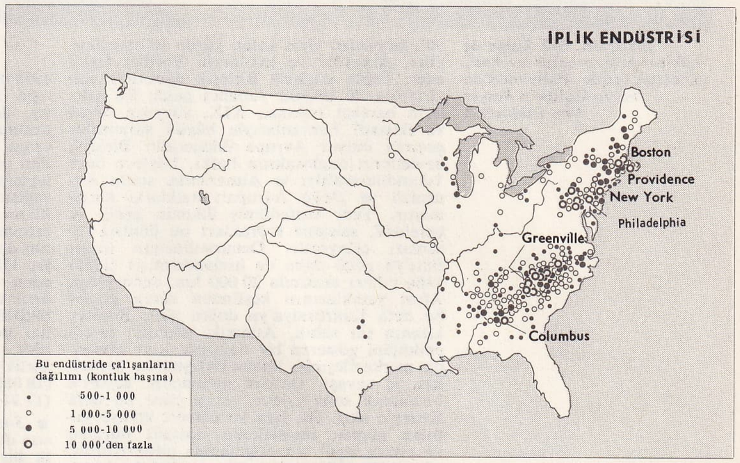

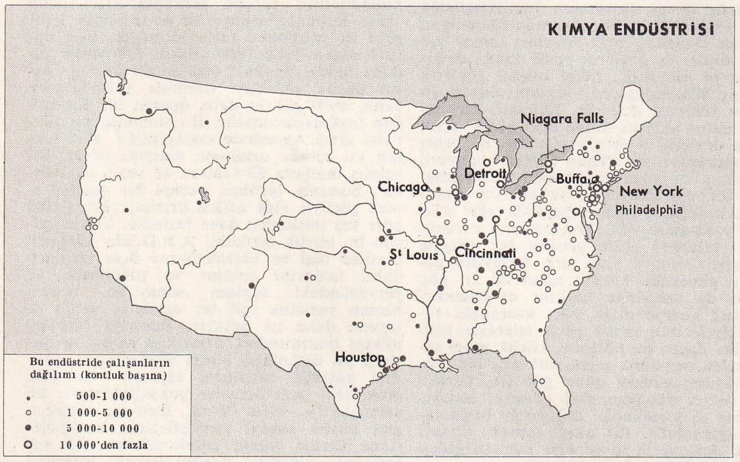

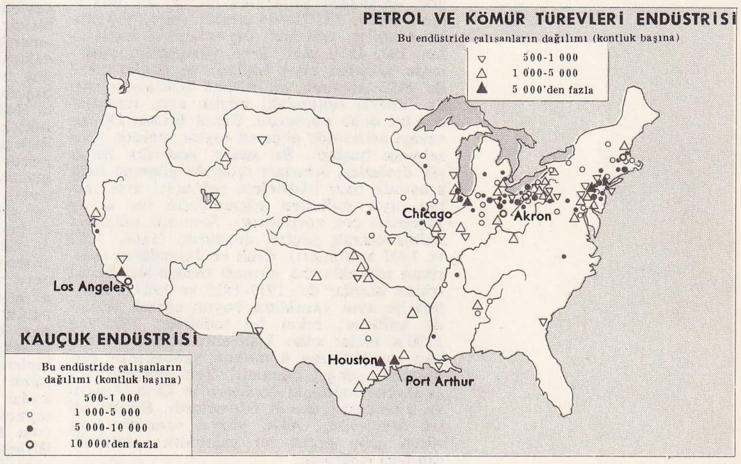

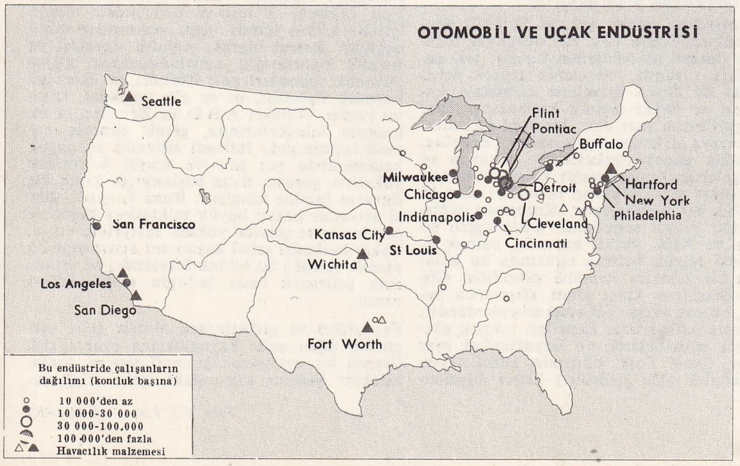

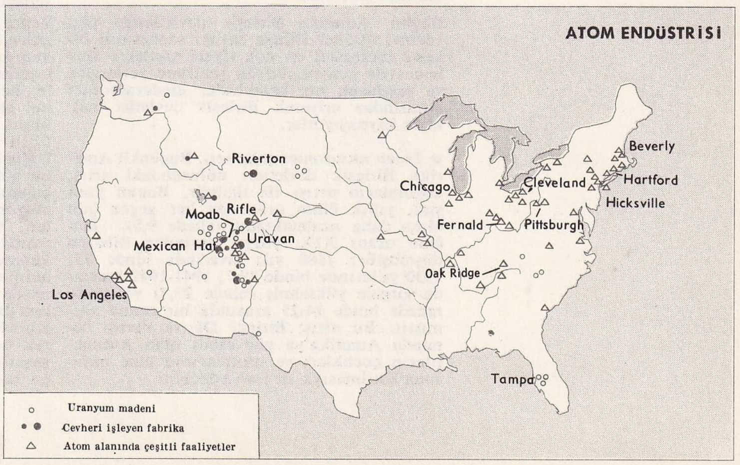

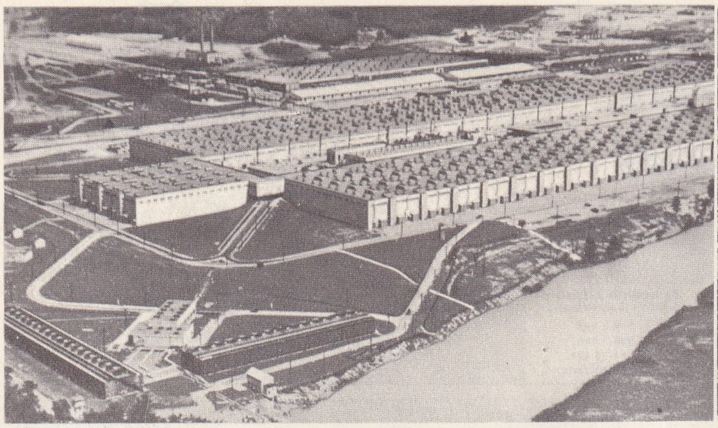

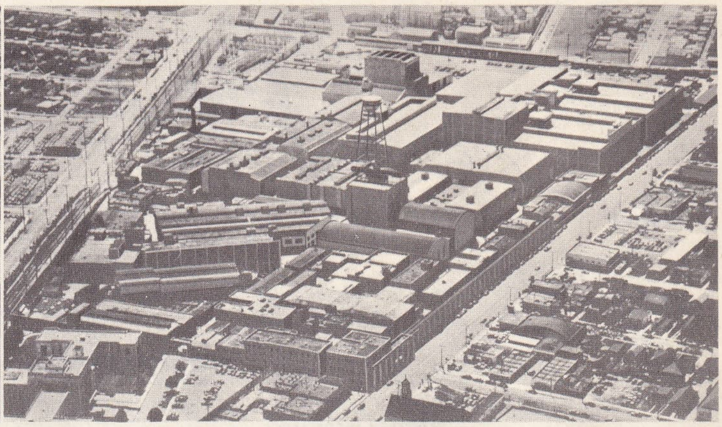

yukarıda, Oak Ridge'de nükleer araştırmalar merkezi, yukarıda sağda, Hollywood'da Metro Goldwin Mayer film stüdyoları

90'ı beyazdır. Geri kalan yüzde 10'unu Zenciler, Asyalılar ve kızılderili Yerliler teşkil eder. Toplu göçlerle Birleşik devletlere son yüzyılda 40 milyon yabancı geldi. Bu göçlerin hareket noktası, XIX. yüzyılın siyasî ve iktisadî buhranlarıyle büyük sarsıntılar geçiren ihtiyar Avrupa ülkeleridir. Birleşik devletlerin anglosakson halkı, böylece önce İskandinavyalılar ve Almanlarla, sonra Akdenizli ve Doğu Avrupalı halklarla karışmıştır. Yeni keşfedilmiş ülkenin geniş ve bereketli, sahipsiz toprakları bu ümitsiz insanları çekiyordu. Demiryollarının inşası Batı'ya göçü daha da hızlandırmıştı (1850-1860 yılları arasında 20 000 km. demiryolu). Altın yataklarının keşfinden sonra göçler bu defa Kaliforniya'ya doğru aktı. Böylece kıtanın iki sahili, Atlantik sahilinin tercih edildiğini gösteren bir dağılışla kısa zamanda merkezîleşmiş, kalabalıklaşmıştı. Amerikan iç savaşı, savaşın ganimetini Kuzey'e bırakarak sona erince, insan gücü bu defa Kuzey'e aktı. Bu yeni ve cömert ülkeye yapılan göçler, memleketin iktisadî durumu ile sıkıca ilgili bir dalgalanma gösteriyordu; göç, 1870-1871 yıllarında en yüksek noktasına vardı, 1879'larda azaldı (Süveyş kanalının açılışı gibi bazı dış sebeplere bağlı olan 1873-1879 malî krizi yüzünden). 1880'lerde yeniden artış başladı ve göçler 1887 ile 1893 arasında en yüksek noktasına vardı. Yüzyıl sonundaki büyük kriz, muhacereti bir daha durdurdu. Fakat Birinci Dünya savaşı arifesinde göçmen sayısı yeniden yükselmeğe başladı. Bu savaş, Amerika Birleşik devletleri sınırları içindeki göçmen halk arasında bazı hâdiselere yol açtı; ayrı ırktan, ayrı milletten göçmenlerin bir arada yaşaması çok zorlaşmıştı. Sonunda hükûmet tedbir olarak göçleri durdurdu (1868, 1882 ve 1907 kanunları). Çinli ve Japonların amerikan topraklarına girmesi menedildi. Beyaz ırktan olanlar da, 1917-1921 ve 1924 kanunları ile aynı yasaklara boyun eğmek zorunda kaldılar; fakat bu tedbirler, 1921'den 1930'a kadar olan kısa süre içinde amerikan topraklarına 4 milyon yabancının yerleşmesine engel olamadı. Yeni gelenler çoğunlukla doğudaki şehirleri ve Orta Amerika yaylalarını tercih ediyorlardı. Batıda altın arayıcılığı, XIX. yüzyıl sonunda kısa süren gelip geçici bir kalabalık yaratmaktan ileri gidemedi.

Bugün, Amerika Birleşik devletlerine göç edenler (İkinci Dünya savaşı sonrasının ülkesiz insanları) en çok siyasî şartların zorlamasıyle geliyor, büyük şehirlere yerleşiyor ve şaşılacak bir kolaylıkla, «federasyonun potasında» eriyerek Birleşik devletler halkıyle kaynaşıyorlar.

● *İnsan unsurunun gelişmesi.* Bugünkü Amerika Birleşik devletleri nüfusundaki artış, doğumların artışı ile ilgilidir. Bunun yanı sıra, yıllık ölüm oranı da her geçen gün biraz daha azalmaktadır (yüzde 9,5). Doğum oranı XIX. yüzyıl başından itibaren düşmüştür: 1880 yılı civarında binde 35; 1930 yıllarında binde 19,7; 1941-1947 arasında gitgide yükselmiş (binde 25,7) ve günümüzde binde 24-25 arasında bir orana varmıştır. Bu artış, Birinci Dünya savaşı sonunda Amerika'ya göç etmiş olan Avrupalıların çocukları ve torunlarının ülke nüfusuna katılmasıyle de izah edilebilir.

Son gelişmeler

1958'den 1967'ye kadar nüfus, tabiî bir artışla 170'ten 200 milyona yükseldi. Bu artış, doğum oranında hissedilir derecede azalmaktadır. 1958 ile 1966 arasında doğum oranı, binde 24,3'ten binde 18,8'e düştü. Ölüm oranı ise, aynı dönemde, binde 9,5 dolaylarında kaldı. Nüfus artışındaki bu yavaşlama, 1965'te kotalar kanununun yürürlükten kaldırılmasıyle A.B.D.'ye göçlerin artması sayesinde (1962-1965 arasında 300 bin dolaylarında) dengelenebilir. Aralık 1965 ile Haziran 1966 arasında, A.B.D.'ye göç eden İtalyan ve İspanyolların sayısı, daha önce tespit edilen kotanın dört mislini, Portekizlilerin ve Yunanlıların sayısı da 20 mislini buldu. Coğrafya bakımından Kaliforniya, hızlı bir iktisadî gelişme ile, 1964'te Birlik'in en kalabalık eyaleti olarak (18 080 000 kişi) New York eyaletini (17 914 000 kişi) geride bıraktı.

● *Sosyal ve demografik problemler.* Nüfusun devamlı bir akıntı halinde oluşu ve köklü bir yerleşmenin başarılamaması Birleşik devletlerde insan unsurunun özelliklerinden biridir. 1940-1947 Yılları arasında 100 milyon amerikan vatandaşı yurt sınırları içinde yer değiştirmiştir. İç göçlerin yönü daima doğudan batıya olmuştur; fakat bugün göçlerin başlangıç bölgesi, geçen yüzyılda olduğu gibi doğu şehirleri değildir. Devamlı bir harekette nüfus akışına sahne olan bölge, artık Birleşik devletlerin orta ovalarıdır. Bu geniş ziraat topraklarında dünün toprak sahipleri, mahsulün alıcı pazar ve yüksek fiyat bulamaması, stokların birikmesi ve nihayet ziraatın makineleşmesi gibi sebeplerle ağır ağır erimiş, yoksullaşmıştır. Son yüzyılın yarısında batı şehirleri gözle görülür bir gelişme göstermiştir. Bunun yanı sıra, kuzeyden güneye ve güneyden kuzeye akan iki zıt göç akıntısı da amerikan halkını dalgalandırmaktadır; kuzeye akan göç, kuzeydeki sanayi bölgelerinin insan gücü talebiyle izah edilebilir. Zaten bu bölgede, küçük arazi sahiplerinden meydana gelen istikrarlı bir topluluk vardır; güneye akan göç ise, kuzeye kadar çekici olmayan eski güneyin sanayileşmesine ve temelinden değişmeğe başlamasına bağlanabilir. Bu akış, toprak işçisini Birleşik devletlerin iç ve orta eyaletlerinden sanayi bölgelerine götürmektedir.

Zenci meselesi, şüphe yok ki Birleşik devletler hükûmetlerini çok zor durumda bırakan en önemli meselelerden biridir. Irk anlaşmazlığı yanında, meselenin gerçek sebebi, belki de düşük ücretlerle çalışmayı kabul eden ve beyaz işçinin katlanamayacağı hayat şartlarına razı olan bir yeni işçi sınıfının ortaya çıkması korkusudur. Zenciler, çoğunlukla güney eyaletlerinde yaşayan ve bu bölgelerde toprağa bağlı köleler sıfatıyle çalıştırılmış zenci esirlerin torunları olan 15 milyonluk bir kalabalıktır. Kuzeybatı şehirleri, XIX. yüzyıl sonundaki sanayileşme sırasında ve XIX. yüzyıl başında, pamuk ekimindeki büyük buhran sırasında bu kalabalığın bir kısmını kendine çekmiştir. Güneyde Zencilere karşı olan düşmanca tutum da, kuzeye akışa yol açan sebeplerdendir. Kuzeybatı şehirlerinde Zenciler, sıkışık olarak bazı mahallelerde ve Beyazlardan ayrı yaşarlar. (New York, dünyada, zenci sayısı en kalabalık olan şehirdir.) Zenci düşmanlığı konusunda, güney kadar haşin davranmayan kuzeyde, Zencilere nispeten daha rahat yaşama şartları sağlanmıştır. Fakat bu bölgelerde bile siyah ırktan Amerikalılar, bazı siyasî ve medenî hakları kazanmış olsalar bile, amerikan toplumuna kabul edilmiş sayılmazlar. Güneyde ise bu gelişme çok daha zor ve çok daha yavaş olmaktadır.

Hayat seviyesi ve iktisadî büyüme

A.B.D.'de fert başına düşen ortalama gelir, bütün diğer ülkelere oranla daha yüksektir. Son zamanlarda yapılan değerlendirmelere göre A.B.D.'de fert başına düşen ortalama gelir, Kanada'ya oranla yüzde 20 daha yüksek, İsveç ve İsviçre'dekinin iki misli, İngiltere'nin iki buçuk misli, Fransa'dakinin üç misli ve Hindistan'dakinin yirmi beş mislidir. Son seksen yılda üretim, her yirmi yıl içinde iki misline çıkmıştır; bu da ortalama, yılda yüzde 3 oranında bir iktisadî büyümeye tekabül eder. Demek ki millî hâsıla, 1880 yılına göre on üç misli daha yüksektir. Bu süre içinde vergiler önemli artış kaydettiği için, kullanılabilir gerçek gelirdeki artış daha azdır. Bununla birlikte, bu devre içinde ferdî gelir üç mislinden fazla artmıştır. Fert başına düşen gelir 1880 yılında 530 dolar olduğu halde, bugün 2 000 doları aşar. Nihayet düşük gelirliler, özellikle 1929'dan bu yana, millî gelirin daha önemli bir kısmından faydalanmaktadır. Bu sonuçlar prodüktivite artışı sayesinde sağlanmıştır. Son seksen yıl içinde ortalama çalışma süresi kısalmış, haftada 63 saattan 42 saata düşmüştür; bununla birlikte, bunun bir saatlık emek gücüyle elde edilen üretim, 1880 yılına göre beş mislinden daha fazladır. Üretici gücün bu büyük birikimi, A.B.D.'nin dünyada üretilen mal ve «hizmetlerin» üçte birinden daha fazlasını üretim ve tüketimini ve yeryüzündeki toplam sanayinin hemen hemen yarısına eşit bir sanayiye sahip oluşunu daha iyi açıklar. Bununla birlikte, miktar bakımından, amerikan hayat seviyesinin bu üstünlüğü bütün yoksulluğun ortadan kalktığı anlamını taşımaz. Özellikle güneydeki bazı bölgeler yoksulluklarıyle ün salmışlardır. New York, Detroit, Chicago gibi büyük sanayi merkezlerinin banliyölerinde derme çatma gecekondulara sık sık rastlanır; aldıkları önemli işsizlik tazminatına rağmen, 3 milyon civarındaki daimî işsizler kitlesi içinde çoğu yarınından emin değildir. Resmî olarak, yaşlılık sigortası ve işsizlik sigortasıyle sınırlandırılmış sosyal güvenlik tedbirleri pek ilkeldir; ne mecburî hastalık sigortası, ne de aile tazminatı sistemi vardır. Nihayet A.B.D.'de Zenciler, gerek kuzeyin fabrikalarında, gerek güneyin pamuk tarlalarında iktisadî sistemin en düşük kademesinde yer alır ve sosyal bakımdan yükselme şansını daha başlangıçta kıran bir duvarın ötesine itilmiştir. Buna karşılık, şahsî servetler bazen büyük miktarları bulur ve gelirler aşırı şekilde yüksek seviyelere erişir. Fakat herkesin şahsî kazancını arttırmayı ön planda tuttuğu bu bolluk ülkesinde, bu muazzam gelirlerin fazla tedirgin edici etkileri olmaz.

Fertlerden ve şirketlerden alınan gelir vergisinin diğer gelir kaynaklarına oranla çok önemli bir rol oynadığı malî sistem, kullanılabilir gelirler arasındaki farkı etkin şe-

Foto. U.S.İ.S. (LAROUSSE)

kilde gidermeğe yardım eder. İkinci Dünya savaşı ve Büyük buhrandan önceki verilere dayanan bir inanışın tersine, bugün A.B.D., muhakkak ki gelirlerin en az dağılım gösterdiği ülkelerden biridir; gelirin dağılış istatistikleri ortalama gelirler civarında bir birikme göstermektedir. Bir yabancı gözüyle bakıldığı zaman, yaşayış tarzlarında büyük bir benzerlik seçilir; bu da servetteki genel artışın bir belirtisidir. Amerikalıların çoğunda, aynı yaşayış şekli, aynı tip ev, aynı elbiseler, aynı konfor unsurları (otomobil, buzdolabı, televizyon) görülür; aynı eğlencelere gider, aynı şeyleri okurlar. Amerikan hayat seviyesinin üstünlüğü, çeşitli elverişli şartların bir araya gelmesiyle açıklanabilir. Bu şartlar arasında, herşeyden önce tabiî etkenleri sayabiliriz: arazinin büyüklüğü, kaynakların çeşitliliği ve bolluğu. İkinci olarak nüfusla ilgili etkenler gelir; başlangıçta yaratıcı gayretin gerekliliğine ve iktisadî gelişmenin önceliğine inanmış, çeşitli meslek sahiplerinden kurulu göçmen akımı, ülkenin artan bir hızla büyümesine yardım etti. Nüfusun çabuk çoğalması, iç piyasanın gelişmesine yol açtı ve sanayiye büyük mahreçler sağladı; bu da, üretim ve dağıtım maliyetlerinin düşmesine ve maddî yaşama şartları arasındaki farkın gitgide kapanmasına imkân verdi. 1964 Yılından itibaren doğum hadlerinin yükselmesi, ele mahreçler açmak suretiyle ilerlemeyi yeniden hızlandırdı; bu da, bir faaliyet kaynağı ve amerikan üreticileri için bir iyimserlik etkeni oldu. Amerika'da doğum haddi (binde 25) Rusya'dakiyle eşit, Avrupa'dakinden biraz üstün ve savaştan önceki seviyesinden de yüksektir. Nihayet toplumsal ve kurumsal etkenler de gelişmeğe yardımcı olmuştur. Amerikalıların iş konusundaki zihniyetine, herkesin şahsının eşit olduğu inancı hâkimdir; göç, iktisadî gelişme, iş çevrelerince tanınan yükselme imkânları, herkese daha yüksek mevkilere göz dikme hakkını verir. Bununla birlikte, bu zihniyet toplumsal farkları azaltmaktan çok, toplumsal akıcılığın artmasına yardım etmiştir; Amerikalı, durumunu düzelteceğini umuyorsa, işini ve evini seve seve değiştirir: her yıl beş aileden biri yeni bir eve yerleşir. Bu toplumsal akıcılık, şahsî teşebbüsü destekler ve böylece iktisadî hayatın dinamizmini arttırır. Devlet yetkililerinin müdahaleleri (bunlar iktisadî alanda hayli yaygındır) genellikle şahsî teşebbüsü ürkütmeyecek şekillerde gerçekleşir. Malî siyaset (vergi muafiyetleri, hızlandırılmış amortisman v.b.) tasarruf ve yatırımları teşvik eder. Para siyaseti bir dereceye kadar, gerek devlet adamlarının, gerek sanayici ve iş adamlarının önemle gözettiği sanayi faaliyetindeki dalgalanmaları düzenlemeğe imkân verir. Antitröst kanunları, amerikan ekonomisinin geleneksel temeli olan rekabetçi serbest teşebbüsü korur. Tabiat, nüfus ve toplumla ilgili etkenler, karşılıklı olarak tesirlerini pekiştirmiştir. Bakir bölgelere doğru sürekli gelişme imkânları (öncü cephenin rolü) nüfusun devamlı akımını kolaylaştırmıştır. Eskiden, doğdukları şehirde başarı gösteremeyenler batıya doğru giderlerdi; bu da, en eski sanayi bölgelerinde bir şehir proletaryası kurulmasını önlerdi. Toprak kıtlığı değil, emek gücü kıtlığı çekiliyordu. Bu yüzden daha başlangıçta, ücretler yüksekti; dolayısıyle işin verimli şekilde teşkilâtlanması, tarımın makineleşmesi, araştırma laboratuvarlarının kurulması ve sanayide gitgide artan miktarda sermaye kullanılması gerekti. Bu da, A.B.D.'de kitle üretimine imkân veren ve üretim gücünün artmasını sağlayan sermaye birikimini kolaylaştırmak ve yeni yatırımlara imkân vermek suretiyle, üretim gücünün yeniden artmasına yol açtı. Öte yandan, gelirlerinin artmasından ve kredi kolaylıklarından cesaretlenen tüketiciler, durmadan yeni mallar peşinde koşuyorlardı; bu durum karşısında amerikan üreticileri, yalnız fiyat konusunda değil, malların kalitesi konusunda da pek titiz olan talebin gelişimine göre ayarlanmak zorunda kaldılar. Nihayet iç piyasanın boyutları ve amerikan ekonomisinin dinamik karakteri zihniyet ve kurumlara da aksetti. İş adamı önüne açılan geniş ufuklar ve büyük toplumsal akıcılık, antitröst kanunlara uyulmamasına rağmen hâlâ canlılığını koruyan şahsî teşebbüs, piyasa ekonomisi, serbest teşebbüs ve serbest rekabet imkânını yaratmıştır. «Daha fazla üretim» hâkim etken olduğu halde, gelirin daha âdil şekilde bölüşümü meselesi ikinci planda kalır. Aslına bakılırsa, gelişme halindeki millî gelirden herkesin aldığı nispî pay aşağı yukarı sabittir; hayat seviyesinde olacak yükselme, pay eşitsizliğinin ayarlanmasından daha önemli görülür. Amerikalılar, genel servet devamlı şekilde artınca, yanılma paylarının daha kolaylıkla hoş görüleceği fikrini kabul ederler; bu yüzden, sübvansiyon ve yardım tedbirlerinin yol açtığı israfa, toplumsal etkinsizliğe, toplum grupları arasındaki gerginliklere, hattâ hükûmetin kötü bir politika izlemesine (bu Avrupa ekonomileri için büyük tehlikedir) ikinci derecede meseleler gözüyle bakarlar, çünkü bütün bunların etkisi gelirlerdeki genel artış içinde önemini kaybetmektedir.

Son gelişmeler

● *İktisadî ve siyasî gelişme.* 1958 ile 1967 arasında iktisat, daha önceki yıllarda kaydedilen gelişme temposunu çok aştı. 1958 de millî brüt ürün endeksi, 1967'de, yüz üzerinden 150'ye yükseldi. Yılda yüzde 4'e yakın bir orana ulaşan bu gelişme, hiç değilse 1965'e kadar dikkate değer bir durgunluk gösteren fiyatlarla atbaşı bir artış gösterdi. Gerçekte millî ürün artışı, 1958 ile 1961 arasında yılda yüzde 4'ten aşağıdır; oysa 1962 ile 1965 arasında yüzde 6'yı bulmuş, sonra da yavaşlamıştır. Gelişme hızı, demokratların 1961'de yeniden iktidara geçtiklerinde uyguladıkları yeni para ve bütçe siyasetine (federal giderlerin artması, vergilerin indirilmesi) bağlı kaldı. 1962'de, yatırımlar için konan vergi kredileri (yüzde 7) ve amortisman şartları yatırımları destekledi ve 1964'te, şirketlerden ve özel kişilerden alınan vasıtalı vergilerde yine indirim yapıldı. Nihayet 1965'te, vasıtalı vergilerin indirilmesiyle ilgili bir plan uygulandı. Fiyatların değişmemesi, iktisadî durumun sürekli gelişmesi ve ona bağlı olarak üretim güçlerinin gittikçe artan bir tempoda kullanılmasıyle açıklanabilir. Üretim güçlerinin kullanılması (bu güçler sürekli olarak ve toptan kullanılmıştır), işsizlik oranını 1962 ile 1965 arasında yüzde 5,6'dan yüzde 4'e ve hattâ daha aşağıya indirdi. Fiyatların değişmemesinde, üretim artışıyle birlikte ücretleri arttırmayan bir gelir siyasetinin de rolü oldu. Bununla birlikte, 1965'ten bu yana durum bozuldu. Talep artışı çok hızlı oldu. Bazı üretim sektörlerinde (özellikle Vietnam savaşının yararlandığı savunma sanayiinde) gerilim arttı. Bir enflasyon eğilimi baş gösterdi: tüketim fiyatları 1965'te yüzde 2 (toptancı fiyatlarında yüzde 3,4), 1966'da yüzde 4 (toptancı fiyatlarında yüzde 3) oranında arttı. İthalât, 1965'te, ihracattan daha çabuk gelişti (yüzde 4'ten aza karşılık, yaklaşık olarak yüzde 15). Bununla birlikte, ticaret dengesi lehte bir gelişme göstermişse de, ödeme dengesi 1964'ten sonra bozuldu.
Bütçe ve para siyasetinde yapılan bu kısıntı ile durum düzeltilmek istenmiştir. 1966'da vergilerin yükseltilmesi özel tüketimi azaltmakla birlikte, federal giderleri yaklaşık olarak 8 milyar dolar arttırmıştır. İskonto haddi aralık 1965'te yüzde 4'ten yüzde 4,5'e yükseltildi. 1965'te, bu yoldan, ödeme dengesi açığı (1964'te yüzde 50) azaltılabildi. Gelişmedeki bu yavaşlama şu tedbirlerden doğdu: brüt millî üretim artışı 1966'da yüzde 4'ü aşmadı ve 1967'de ancak yüzde 2,5'i buldu. Bununla birlikte, sterlinin kasım ayındaki devalüasyonu iskonto hadlerini yüzde 4,5'e çıkardı (bu had, rölans'ı kolaylaştırmak için yüzde 4'e indirildi). Ödeme dengesi açığının durmadan artışı, başkan Johnson'u, 1968 ocak ayında yeni kısıntı tedbirleri almağa zorladı: Temsilciler meclisinden çıkarılması çok güç olan vergilerin yüzde 10 oranında artışı, yabancı ülkelere yapılan yatırımların hızlanması, Avrupa'ya giden turist masraflarının azaltılması, yönetim giderlerinin kısılması.
Dolarla ilgili güçlükler ve altının 1934'ten beri değişmeyen bir fiyata serbestçe değiştirilmesi, A.B.D.'nin değerli maden stoklarında gitgide büyük bir azalmağa yol açtı: Birleşik Amerika, 1968 martında sadece 10,5 milyar dolara sahipti; 1957'de ise bu miktar 22,8 milyardı. Azalan bu stoku yabancı ülkelere ayırarak doları korumak için, 1968'de, doların iç piyasada altına tahvili usulü kaldırıldı. Bu tedbir, altın fiyatının büyük ölçüde yükselmesini önleyemedi (14 mart 1968) ve iki ayrı piyasanın doğmasına yol açtı: yalnız, merkez bankalarının çoğu, 35 dolar karşılığında bir ons saf altın alabilecekti. Bu karar, bir çeşit gizli devalüasyona uğrayan Birleşik Amerika devletlerinin para ile ilgili güçlüklerini arttırmaktan öteye gidemedi.

● *Hayat seviyesi.* İktisadî gelişme ile birlikte, 1967'de, hayat seviyesinde, birtakım şatafatlı rakamlarla gösterilen bir yükselme olmuştur. Yılda insan başına düşen ortalama gelir 3 500 doları aşmaktadır. 2,4 Kişiye bir binek arabası, 2,6 kişiye bir televizyon, 2 kişiye de bir telefon düşmektedir. Aile bütçesinde besin maddelerine ayrılan gider payı yüzde 30'dan aşağıdır. Tek oda bakımından iskân yoğunluğu yalnız 0,7'dir ve meskenlerin yüzde 90'ında (köy meskenlerinin üçte ikisinden fazla) bir banyo vardır. Kişi başına düşen enerji tüketimi on ton kömüre eşittir; elektrik tüketimi 6 000 Kw., çelik tüketimi de 600 Kg. ı bulmaktadır. Tüketim kredileri, tüketicilerin masraflarının büyük kısmını finanse etmektedir. Toplam tutarı, aşağı yukarı 60'tan, 80 milyar dolara kadar çıkmıştır (1965'te yalnız otomobil satın alabilmek için aşağı yukarı 30 milyar dolar). İktisadî gelişme, gelirlerdeki toplumsal (gerçekte, büyük çaptaki ırk ayırımlarını) ve coğrafî ayrılıkları azaltmadı. 1965'te Amerikalıların yüzde 20'si, millî gelirin yüzde 40'ından fazlasına sahip iken, aynı sayıdaki insanlar yalnız yüzde 20'sini elde edebilmekte idiler. Hayat seviyesi, kuzeydoğunun sanayileşmiş eyaletlerinde ve Kaliforniya'da, güney ve güneydoğunun, özellikle taşra eyaletlerindekinden daha yüksektir. Ortalama gelir, meselâ Connecticut ile Massachussetts arasında iki misli bir farklılık göstermektedir. Bir beyaz amerikan ailesinin yıllık ortalama ücreti 1966'da 7 700 doları aşıyordu (beyaz amerikan ailelerinin aşağı yukarı üçte ikisi 10 000 dolardan fazla kazanmaktadır), bir zenci ailesinin ortalama geliri ise 4 300 dolardı (zenci ailelerin yalnız sekizde biri 10 000 dolardan fazla kazanmaktadır). Bu eşitsizliklerin azalması, 1964 tarihli *Opportunity Act*'tan beklenmekteydi. Ne var ki askerî masrafların artması, bu kanunun uygulanmasını fiilen hiçe indirmiştir.

● *Ulaştırma araçları.* Ulaştırma işi, sınaî üretim ayarındadır. Demiryolu alanında, 1960 ile 1965 arasında yolcu sayısı yüzde 20 oranında azaldıysa da, ticarî mal taşımı aynı dönemde 480'den 1 030 milyar tona çıktı. 1965'te dünya üçüncüsü olan ticaret filosu, 20 milyar tonilatoyu buldu. Havacılık alanında, amerikan kumpanyalarının içeride ve dışarıda sağladığı yolcu ve eşya nakliyatı, dünya hava filoları nakliyatının yarısını temsil etmektedir. Nihayet, otomobil bakımından Birleşik Devletler, dünya binek arabaları kontenjanının yarısına sahiptir (yük taşıt araçları kontenjanının yüzde 40'ı). 1956'dan beri A.B.D.'de, çok hızlı bir tempo ile, dünya çapında büyük bir otomobil yol şebekesi kurma işine girişilmişti (bugün 40 000 km. yi bulmuştur). Bu şebeke 1972'de 64 000 km. yi bulacak ve 50 000 den fazla nüfuslu bütün şehirleri birbirine bağlayacaktır.

● *Ticaret.* 1958 ile 1965 arasında dış ticaret hacmi yüzde 55 oranında artmıştır. 1965'te brüt millî ürünün yüzde 10,1'ini temsil eden ticaret dengesi, 1958'den bu yana hep lehte işledi (gerçekte, 1937'den beri hep böyle kalmıştır). 1965'te mâmul ürünler (donatım ve taşıt malzemesi, kimyevî ürünler v.b.) ihracatın yüzde 47,5'ini, besin maddeleri yüzde 15,5'ini ve diğer ham maddeler de yüzde 14,7'sini temsil etmektedir. İthalâtta, mamul maddelerden sonra (yüzde 40) ham mad-

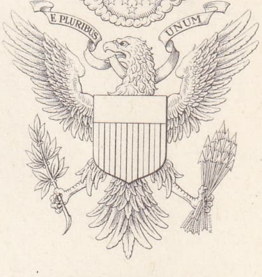

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'nin arması

A.B.D. William Penn, Yerliler ile anlaşıyor

Foto. U.S.İ.S. (LAROUSSE)

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'nin bağımsızlık beyannamesinin imzalanışı; 4 ağustos 1776 (J. Trumbull'un gravürüne göre) Capitole, Washington

deler (yüzde 24,6) ağır basmaktadır. Küba ile olan ticaretin birden kesilmesi bir yana bırakılırsa (1960-1961), mübadelenin yönü hiç değişmedi. Japonya, Kanada'dan önce ve İngiltere'den sonra, ticaret alanında ikinci derecede iş ortağı olarak yer almaktadır. 1965'te mübadelelerin beşte biri Japonya ile yapıldı (Kanada için, toplam ticaretin yüzde 60'ı söz konusudur).

● *Amerika'nın yayılması.* Amerikan hayat seviyesi dünyanın en yüksek hayat seviyesidir ve Birleşik devletler dünyanın birinci derecede iktisadî gücü olmakta devam etmektedir. Çoğu zaman üretemediği veya yeterince üretemediği ham madde sağlama kaygısı yanında, ürettiği mallara dış piyasa bulma kaygısı, durmadan gelişen iktisadî kalkınmanın ve dolayısıyle iç piyasadaki doymuşluğun sonucudur. Birleşik devletler, böylelikle, yabancı ülkelerde yatırım yapmak zorunda kalmıştır. 1966 Sonlarında yabancı ülkelere yapılan yatırımların toplamı 55 milyar dolardı. Bu paranın yarısı Amerika kıtasına yatırılmıştır (Kanada'ya 17 milyar kadar); 15 milyar kadar da Avrupa'ya yatırıldı: bunun 5,6 milyarı İngiltere'ye, 6 milyardan fazlası da Ortak pazara (3,1 milyar Batı Almanya'ya, 1,8 milyar Fransa'ya). Buna karşılık, aynı sene, yabancı ülkelerin Amerika'ya yaptıkları yatırım 9 milyar dolardan aşağı idi (2,9 milyar ingiliz sermayesi; 2,4 Kanada'nın; 1,4 Hollanda'nın; 0,2 milyarı da Fransa'nın). Aradaki fark çok büyüktür ve 1966 yılına kadar, özellikle Birleşik Amerika ile Ortak pazar arasında daha da artar olmuştur (Ortak pazara yapılan amerikan yatırımlarının artışı 1965 yılına kıyasla, 1966'da yüzde 40'ı buldu). Amerikan sermayesinin Batı Avrupa üzerinde devamlı olarak baskı yaptığı açıktır (bu baskı Amerika kıtasının geri kalan ülkelerindeki baskıdan sonra gelir). Birleşik devletler ekonomisindeki dalgalanmalar (en başta buhranlar), amerikan sermayesinin istilâsına uğramış memleketlere sirayet ettiği ölçüde bu baskı tehlikeli olmaktadır. Bu sermayeler, petrol sanayii dışında (15 milyar dolardan fazla), metalürji sanayiine, yani gelişmiş iktisatların en önemli kesimlerine (20 milyar dolar) yatırılmıştır.

TARİH

Sömürgeler dönemi ve 1783'e kadar süren Kurtuluş savaşı

Ülkenin keşfi. Önce güney bölgeleri keşfedildi. Buraları keşfedenler, gerek Meksika körfezinde seyreden gemiciler (Ponce de Léon Florida'da [1513]; Hernando de Soto da 1541'de Mississippi'de), gerek Meksika'dan kalkıp uçsuz bucaksız ovalara (Francisco Vasquez de Coronado Arkansas'a [1540-1542], Francisco de Ulloa da aşağı Kaliforniya'ya [1539] ulaştılar) ve Pasifik kıyısına kadar uzanan seyyahlardır. Doğu kıyısını ise önce Fransızlar (Verazzano 1523-1525 yıllarında Main burnu boyunca ilerledi; Ribaut Florida'da konaklamayı denedi [1562-1565]), sonra da İngilizler buldu (Hawkins [1564], Barlow [1584] ve kısa bir süre Virginia'da konaklayan sir Walter Raleigh [1585-1589]). Kanada'da Fransızların konakladığı yerle, Florida'da İspanyolların bulunduğu yer arasına düşen ve aradıkları zenginliklerden yoksun görünen bölgede, XVI. yy. da hemen de hiçbir avrupalı yoktu.

XVII. yy. da Avrupalılar doğu kıyısına yerleşirken, kürk elde etme hırsı, merak ve din çabasıyle Fransız Kanadası'ndan birtakım seferlere çıkıldı: Nicolet, Michigan gölüne (1634); P. Alvarez, Superior gölüne (1666); Louis Jolliet, Mississippi ile Arkansas'ın birleştiği noktaya; Cavelier de la Salle, Mississippi'nin ağzına ulaştılar (1682). Fransız Louisianası böyle doğdu. XVIII. yy. da ülkenin keşfi Mississippi'nin doğusuna doğru gelişti: La Harpe, Red River ile Arkansas'a (1719-1722), Du Tisné ile Bourmont, Palata ırmağı ile aşağı Missouri'ye, Verendrye ile oğulları da kuzeyden kalkarak, bu nehrin yukarı kısmını bugünkü Güney Dakota topraklarıyle birleştiren bölgeye vardılar (1742-1743). Aynı tarihlerde, İspanyollar da Pasifik kıyısını dolaşarak, San Francisco (kuruluşu 1776) ile, İngilizlerin boşaltılmasını istedikleri (1791) Vancouver bölgesine uzandılar. XIX. yy. sonunda Amerika ülkesi, Kayalık dağlar bölgesi dışında, hemen de tanınmış bulunuyordu.

On üç ingiliz sömürgesinin kuruluşu. XVII. yy. da İngiltere'de, iktisadî ve sosyal gelişimle siyaset ve din alanındaki kargaşalıklar yüzünden göçmen sayısı arttı (göç eden Avrupalıların sayısı 250 000'i buluyordu); bunlar, anglikanizmden gelen tepkiyle, «yuvarlak başlar» ın sürdüğü «cavalier» ler, Charles II'nin kovduğu püritenler ve «gasıp» William III'ün yurt dışı ettiği James II taraftarlarıydı. Düşünce, teknik ve din bakımından gelişmiş olan insanlar, 1607-1733 yılları arasında kurulan on üç ingiliz sömürgesine, geleceğin amerikan düşünüşünde ağır basacak olan etkinliği ve ağırbaşlılığı daha ilk günden getirmiştir.

Bu sömürgelerden bazılarını ticaret kumpanyaları kurdu: Londra kumpanyası, 105 sömürgelinin James ırmağının yukarı kısmında Jamestown'ı (1607) kurmasından hemen sonra Virginia'yı; Plymouth kumpanyası da, 102 göçmenin (32'si Kod burnundan gelen papazlardı) karaya çıkmasından sonra, Massachusetts'i kurdu. Bu sebepten, bu sömürgeleri, kumpanyaları temsil eden valiler yönetiyordu. Başka sömürgeler de 1664'te Hollandalıların elindeki toprakların parçalanmasıyle kuruldu. Böylece, 1623'ten beri Hollandalıların oturduğu Nieuw Amsterdam'dan New York sömürgesi doğdu; sonra sırasıyle, 1638'de İsveçlilerden Hollandalılara geçen Delaware ve New Jersey (1664) sömürgeleri kuruldu. Bunlardan bazılarının imtiyazı birtakım toprak sahiplerine verildi. Özellikle İngilizlerin 1623'te ilk yerleştiği New Hampshire, J. Mason'a; Maryland, Katolik Calvert'e (1632); Kuzey ve Güney Karolina, kral fermanı ile Charles II'nin sekiz gözdesine (1663); Pennsylvania, bir para borcu karşılığında ve sayısı kabaran Quaker'lerden kurtulmak amacıyle Charles II tarafından William Penn'e (1681); Georgia (1733'te Savannah burda kuruldu), George III tarafından Lord Egmont ile Y. Oglettorpe'a verildi. Nihayet öbür sömürgeleri, Boston'daki zorba teokrasiden kurtulmak için Massachusetts'ten ayrılan ve konformist olmayan kimseler kurdu. Bunlar, 1635'te Thomas Hooker ile birlikte Connecticut'u (kral fermanı, 1662), 1636'da da Roger Williams ile birlikte Rhode İsland'ı (kral fermanı, 1663) kurdular.

Fakat politik gelişim her yerde aynı idi. Bir yandan Londra'da bir imparatorluk doktrini işlenirken (1660, 1663, 1672, 1696 tarihli deniz seyrüsefer kanunları), kral otoritesi kendini göstermeğe çalışıyordu; sömürgeler ya doğrudan doğruya saraya bağlanıyor (New Hampsire 1655'te; Maryland 1688 devriminden sonra; New Jersey 1702'de; Güney Karolina 1719'da) ya bölgesel meclislerin kararları kralın vetosuyle karşılanıyor (bazı sömürgelere ait fermanların feshedilmesi) veya sağlam bir maliye ve gümrük örgütü kuruluyordu. Buna karşılık, merkezden kopma eğilimi gelişerek sömürgelere, ilkin kendiliğinden oluşan, sonra kral fermanıyle desteklenen veya birdenbire saray tarafından tanınan birtakım politik muafiyetler tanıyordu: Virginia'nın «Burjuvalar meclisi» (1619), Massachusetts'in «General Court» u, Connecticut'ün «Ana maddeler» i, Rhode İsland'ın (Ferman» ı, New Hampshire'in «Christian Laws» ı, New Jersey'in «İmtiyaz» ı, Pennsylvania'nın «Frame of Government» ı gibi.

Sömürgelerin yönetimi şu iki eğilim arasında bir uzlaşma niteliğinde görünmektedir: Kralı temsil eden, bir danışma kurulundan faydalanan (çoğu zaman sömürge meclisi tarafından maaşı verilen ve bazen de tayin olunan) valinin karşısında, sömürgelilerin seçtiği meclis, bütçe için oy verir ve kurulun tasarılarını onaylardı. Sömürgesine göre, bazen bu makamlardan biri, bazen öteki ağır basmakta, meclis ise az çok bir temsilciler meclisi niteliğini taşımakta (Virginia'da censitaire nitelikte, Pennsylvania'da ise daha demokratik idi), iktidardaki ikilik de çatışmalara yol açmaktaydı.

● *Bağımsızlığa kadar olan gelişim*: 1. *Üç sömürge grubu.* Fizikî şartlar, hayat tarzı, toplum ve hükûmet biçimlerindeki çeşitlilik, XVIII. yüzyıldan itibaren sömürgeleri üç gruba ayırmayı mümkün kıldı. Kuzeyde, New England'ın (New Hampshire, Massachusetts, Rhode İsland, Connecticut) nüfusu 1700'de 94 000 iken, 1763'te (19 000'i köle) 495 000'e yükseldi. Hemen hemen Avrupayı andıran bir çerçeve içinde çeşitli ve karmaşık işler birbirinin yanında, ahenk içinde yer alıyordu; küçük topraklarda çeşitli ürün ve hayvan yetiştirme, şelâleler boyunca ormancılık, gemi yapımı, Portsmouth ve New Port'un geçim kaynağı olan (Fransız Antilleri ile) odun, rom ve melas kaçakçılığı. Büyük şehirler, üniversiteler ülkesi, koyu püriten, burjuva ve kapitalist olan Kuzey, her çeşit düşünce etkisine açıktı. Güneyde (Maryland, Virginia, Kuzey ve Güney Karolina, Georgia) nüfus 1700'de 108 000 iken, 1763'te (281 000'i köle olmak üzere) 735 000'e yükseldi. Sadece Virginia'da 550 000 nüfus vardı. Köleler (Virginia'da 2 000'den 70 000 hektara kadar çıkan) büyük topraklarda (Maryland ve Virginia'da) tütün, (Güney Karolina ve Georgia'da) pirinç ve indigo, (Kuzey Karolina'da) tütün ve pirinç yetiştiriyordu. Liman ve sanayi şehri pek az olan güneyde, kamu görevlerini ele geçiren ve birçok bakımdan Avrupa'daki benzerlerinden farksız, zengin ve kültürlü toprak sahibi soylular ağır basıyordu.

Merkezde (New York, New Jersey, Delaware, Pennsylvania) nüfus 1700'de 53 000 iken, 1763'te (23 000'i köle olmak üzere) 410 000'e yükselmiş, ırk karışımı özellikler göstermeğe başlamıştı: nüfusun üçte ikisini Fransız (Kalvenciler) Alman ve İsveçliler meydana getiriyordu. Philadelphia gibi büyük şehirleri içine alan bu grup, öteki iki grup arasında bir bağ kurmaktadır. Nitekim, bağımsızlık savaşı bunu açıkça göstermiş, şehirleri konvansiyonlara bağlı kalmıştı.

2. *Yerlilerle Fransız ve İspanyolların tehditlerine karşı ortak direnme.* XVII. yy. daki sistemli tahrip çabalarına rağmen (1636-1637 de Pequot yerlilerine karşı Connecticut ve Massachusetts savaşı ile, 1675'teki kral Philippe'e karşı savaş) yerli tehdidi (New England'a yapılan baskınlar) sürüp gidiyor ve bu, İroquois yerlilerinden kürk satın alan ingiliz tüccarlarının rekabetini kırmak isteyen Kanadalılarca destekleniyordu. Genel olarak sömürgeliler, sosyal hayattaki Avrupa âdetlerini benimsemeyen halkın kendilerine dış bilediğini biliyorlardı.

İspanya'daki taht kavgaları sırasında, Küba'dan başlayarak Kuzey ve Güney Karolina'ya Fransız ve İspanyolların açtığı seferler ile New England'a Fransızlarla yerlilerin yaptığı baskınlar (1704-1708) arasında sıkışmış durumda bulunan sömürgeler, direnmeğe devam ediyordu. Ama Utrecht antlaşması, Allegheny'nin ötesine uzanmak isteyen ingiliz tüccarları ile, topraklarını ve Louisiana'ya serbestçe gidip hakkını koru-

A.B.D. general Burgoyne'un 1777'de Saratoga'da teslim oluşu

Foto. U.S.I.S. (LAROUSSE)

New York: Manhattan semti. Ön planda, B. Milletler binasının bulunduğu East River. Geri planda Empire State (375 m.) ve Chrysler gökdeleni (318 m.). Daha geride Hudson nehri.

A. B. D.

◀ sömürge üslûbunda ev, Williamsburg (Virginia)

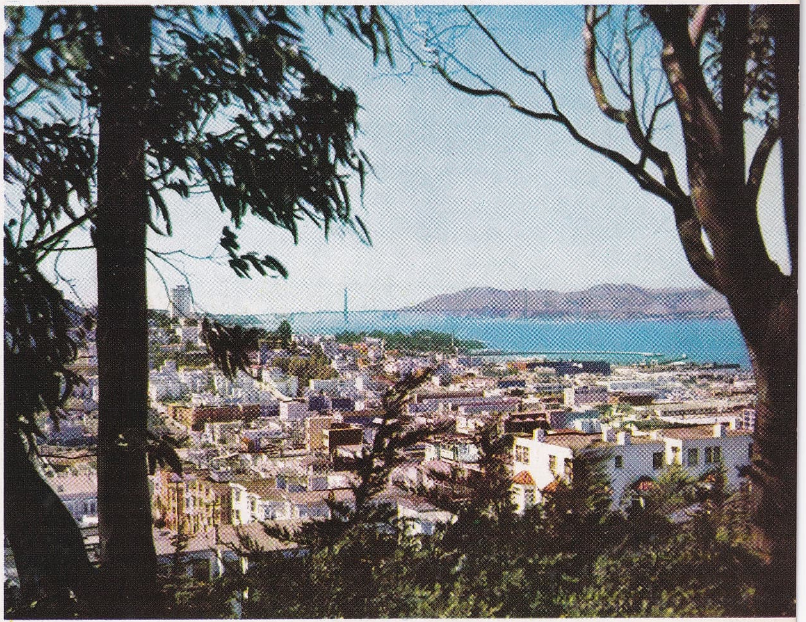

San Francisco körfezinin genel görünüşü; geride, Golden Gate köprüsü (1 965 m.)

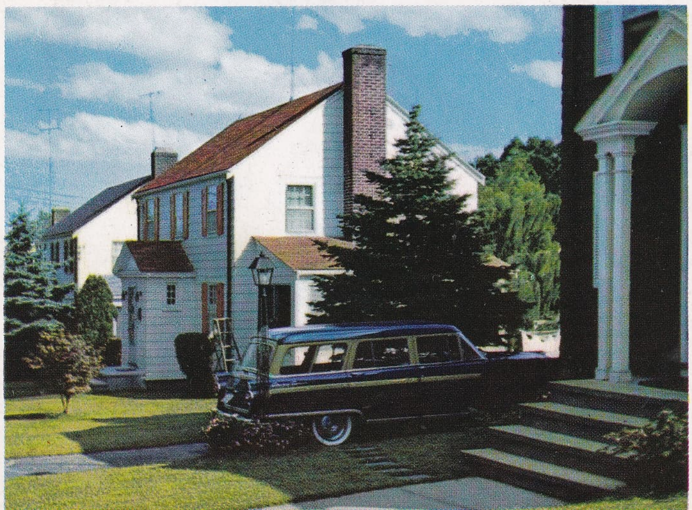

◀ A.B.D. de küçük bir köşk örneği

Foto. Camera-Press, Michel Hétier-Rapho, Vergé (LAROUSSE)

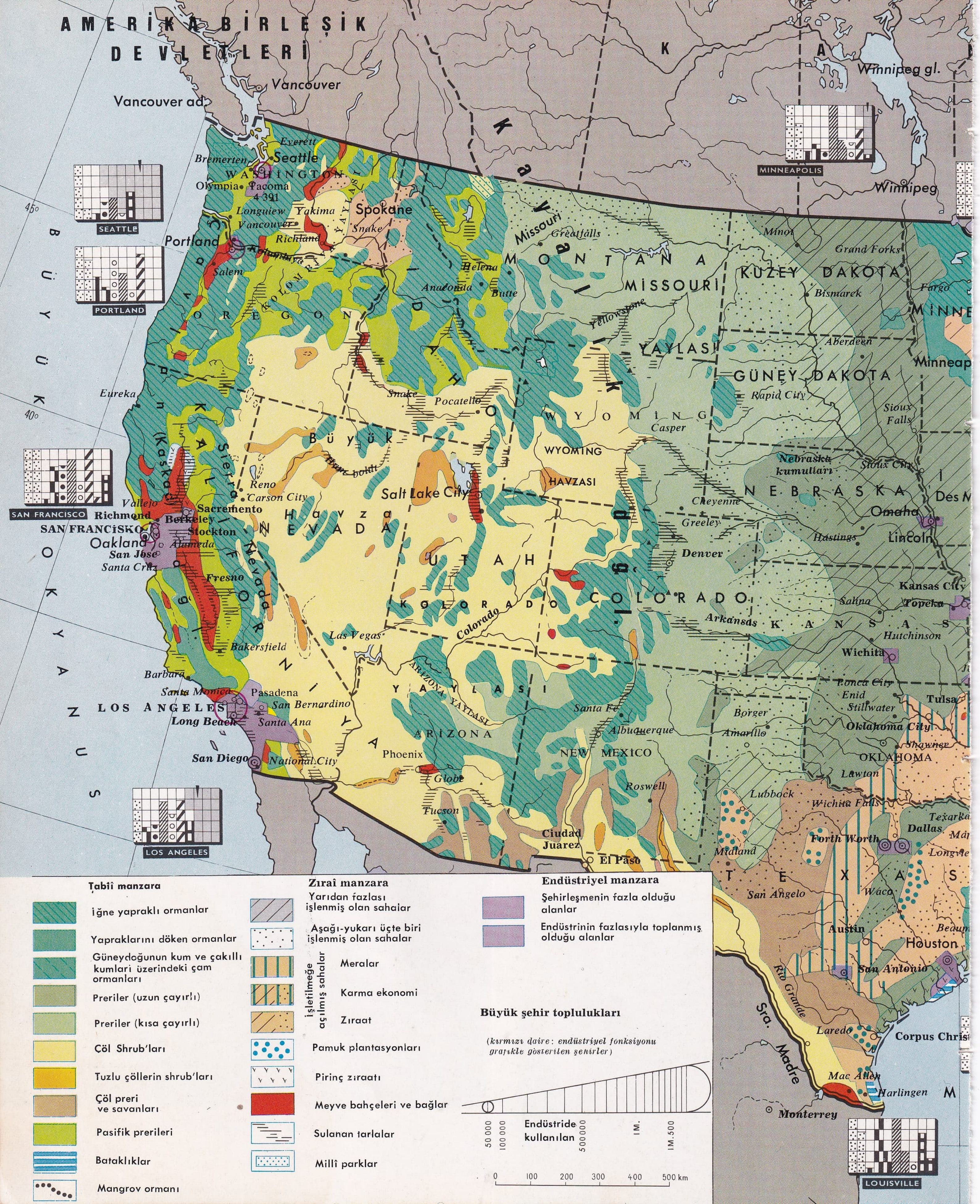
AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ
BÜYÜK OKYANUS
Vancouver ad.
Vancouver
Seattle
SEATTLE
Portland
PORTLAND
SAN FRANCISCO
LOS ANGELES
MINNEAPOLIS
LOUISVILLE
WASHINGTON
OREGON
IDAHO
MONTANA
MISSOURI YAYLASI
KUZEY DAKOTA
GÜNEY DAKOTA
WYOMING
WYOMING HAVZASI
NEBRASKA
Nebraska kumulları
KALİFORNİYA
NEVADA
Büyük Havza
UTAH
COLORADO
KOLORADO YAYLASI
ARİZONA
ARİZONA YAYLASI
NEW MEXICO
KANSAS
OKLAHOMA
TEXAS
Kayalık dağ.
Spokane
Salt Lake City
Denver
Omaha
Lincoln
Kansas City
Topeka
Wichita
Tulsa
Oklahoma City
Dallas
Fort Worth
Austin
San Antonio
Houston
Corpus Christi
Laredo
El Paso
Ciudad Juarez
Monterrey
Sra. Madre
Rio Grande
Sacramento
Oakland
San Diego
Long Beach
Phoenix
Winnipeg
Winnipeg gl.
Tabii manzara
İğne yapraklı ormanlar
Yapraklarını döken ormanlar
Güneydoğunun kum ve çakıllı kumları üzerindeki çam ormanları
Preriler (uzun çayırlı)
Preriler (kısa çayırlı)
Çöl Shrub'ları
Tuzlu çöllerin shrub'ları
Çöl preri ve savanları
Pasifik prerileri
Bataklıklar
Mangrov ormanı
Zirai manzara
Yarıdan fazlası işlenmiş olan sahalar
Aşağı-yukarı üçte biri işlenmiş olan sahalar
İşletilmeğe açılmış sahalar
Meralar
Karma ekonomi
Ziraat
Pamuk plantasyonları
Pirinç ziraatı
Meyve bahçeleri ve bağlar
Sulanan tarlalar
Millî parklar
Endüstriyel manzara
Şehirleşmenin fazla olduğu alanlar
Endüstrinin fazlasıyla toplanmış olduğu alanlar
Büyük şehir toplulukları
(kırmızı daire: endüstriyel fonksiyonu grafikle gösterilen şehirler)
Endüstride kullanılan
50 000
100 000
500 000
1M.
1M.500
0 100 200 300 400 500 km

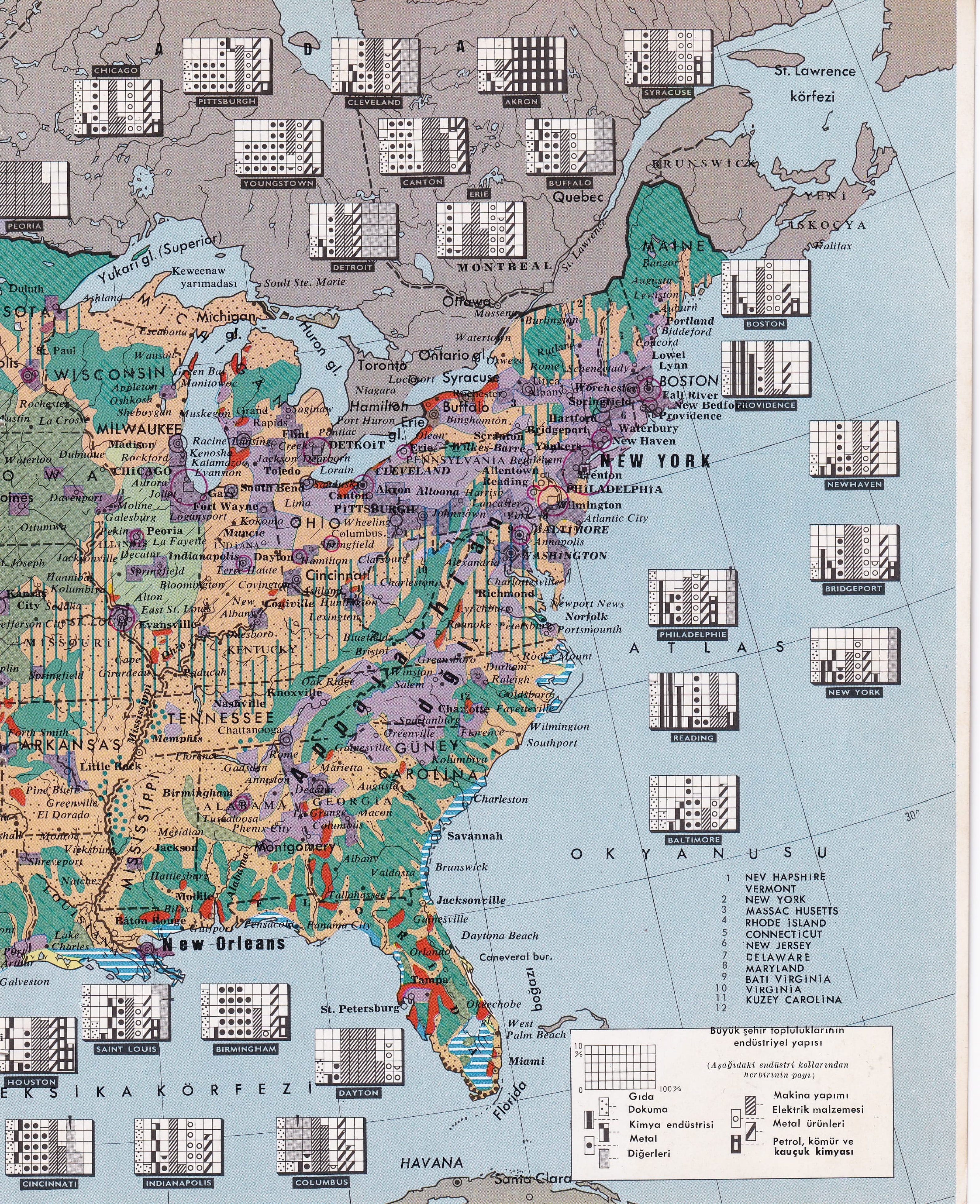

CHICAGO
PITTSBURGH
CLEVELAND
AKRON
SYRACUSE
YOUNGSTOWN
CANTON
ERIE
BUFFALO
PEORIA
DETROIT
MONTREAL
BOSTON
PROVIDENCE
NEWHAVEN
BRIDGEPORT
PHILADELPHIE
NEW YORK
READING
BALTIMORE
SAINT LOUIS
BIRMINGHAM
HOUSTON
DAYTON
CINCINNATI
INDIANAPOLIS
COLUMBUS
St. Lawrence körfezi
Quebec
BRUNSWICK
YENİ İSKOÇYA
Halifax
MAINE
Yukarı gl. (Superior)
Keweenaw yarımadası
Soult Ste. Marie
Michigan gl.
Huron gl.
Ontario gl.
Erie gl.
Ottawa
Toronto
Hamilton
WISCONSIN
MILWAUKEE
MICHIGAN
OHIO
INDIANA
ILLINOIS
IOWA
MISSOURI
KENTUCKY
TENNESSEE
ARKANSAS
MISSISSIPPI
ALABAMA
GEORGIA
GÜNEY CAROLINA
FLORIDA
LOUISIANA
PENNSYLVANIA
Appalachian dağları
Buffalo
Syracuse
Rochester
Albany
Springfield
Worchester
Hartford
Bridgeport
New Haven
Providence
Portland
Lowell
Lynn
BOSTON
Fall River
New Bedford
Waterbury
Yonkers
NEW YORK
Trenton
PHILADELPHIA
Wilmington
Atlantic City
BALTIMORE
Annapolis
WASHINGTON
Richmond
Norfolk
Newport News
Portsmouth
Scranton
Wilkes-Barre
Allentown
Bethlehem
Reading
Lancaster
York
Harrisburg
Altoona
Johnstown
PITTSBURGH
CLEVELAND
Akron
Canton
Youngstown
Toledo
DETROIT
Flint
Saginaw
Pontiac
Dearborn
Lansing
Jackson
Grand Rapids
Kalamazoo
South Bend
Gary
CHICAGO
Fort Wayne
Lima
Muncie
Kokomo
Indianapolis
Dayton
Springfield
Columbus
Cincinnati
Hamilton
Wheeling
Louisville
Lexington
Huntington
Charleston
Evansville
Terre Haute
Peoria
Decatur
Springfield
Bloomington
St. Louis
East St. Louis
Alton
Memphis
Nashville
Knoxville
Chattanooga
Oak Ridge
Greensboro
Winston Salem
Durham
Raleigh
Charlotte
Rocky Mount
Goldsboro
Fayetteville
Wilmington
Southport
Spartanburg
Greenville
Florence
Kolumbiya
Charleston
Savannah
Augusta
Macon
Atlanta
Marietta
Rome
Gainesville
Birmingham
Gadsden
Anniston
Decatur
Tuscaloosa
Montgomery
Columbus
Mobile
Hattiesburg
Jackson
Meridian
Vicksburg
Natchez
Baton Rouge
New Orleans
Biloxi
Gulfport
Pensacola
Panama City
Tallahassee
Albany
Valdosta
Jacksonville
Gainesville
Brunswick
Daytona Beach
Orlando
Tampa
St. Petersburg
Okeechobe
West Palm Beach
Miami
Caneveral bur.
Florida boğazı
Little Rock
Fort Smith
Pine Bluff
El Dorado
Shreveport
Lake Charles
Port Arthur
Galveston
Duluth
Ashland
Escanaba
Wausau
Green Bay
Manitowoc
Appleton
Oshkosh
Sheboygan
Racine
Kenosha
Madison
Rockford
Aurora
Joliet
Dubuque
Davenport
Moline
Galesburg
Waterloo
La Crosse
St. Paul
HAVANA
Santa Clara
MEKSİKA KÖRFEZİ
ATLAS OKYANUSU
30°
1 NEV HAPSHIRE
VERMONT
2 NEW YORK
3 MASSAC HUSETTS
4 RHODE ISLAND
5 CONNECTICUT
6 NEW JERSEY
7 DELAWARE
8 MARYLAND
9 BATI VIRGINIA
10 VIRGINIA
11 KUZEY CAROLINA
12
Büyük şehir topluluklarının endüstriyel yapısı
(Aşağıdaki endüstri kollarından herbirinin payı)
10 %
0
100 %
Gıda
Dokuma
Kimya endüstrisi
Metal
Diğerleri
Makina yapımı
Elektrik malzemesi
Metal ürünleri
Petrol, kömür ve kauçuk kimyası

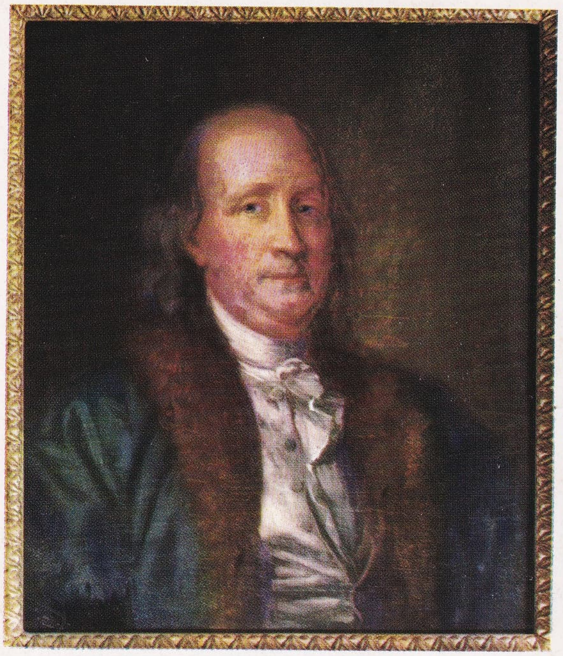

B. Franklin'in
portresi,
(ressamı bilinmiyor).
Versailles, Paris

C. W. PEALE:
Washington'un
portresi.
Versailles, Paris

Mary CASSATT:
«Ana ve Çocuk» (parça).
Louvre müzesi, Paris

Van BLARENBERGHE: 1781 Yorktown
(Virginia) kuşatması. Versailles, Paris ▼

mak isteyen Montréal ormancıları arasındaki çatışmayı herhangi bir biçimde çözmüş değildi. 1744'e kadar iki taraf arasında sessiz bir çatışma sürüp gitti, bu arada Büyük Göller ve Ohio bölgesinde birtakım rakip kaleler kuruldu, Yerliler, karşılıklı yakıp yıkmalara âlet edildi. Avusturya taht kavgaları sırasında, henüz belli bir bölgenin dışına çıkmayan asker saldırısı 1748 barışından sonra devam etti (Duquesne kalesi karşısındaki Nécessité kalesinde George Washington ile Virginia millî birliklerinin teslim oluşu). İngilizlerin lehine sonuçlanan (1763 Paris antlaşması) Yedi Sene savaşı, Kuzey Amerika'daki ingiliz sömürgelerinin, Apalaşlar hattının ötesine, Ohio ve (sağ kıyısı, Florida'nın İngiltere'ye terkini karşılamak üzere o sırada Fransa tarafından İspanya'ya verilmiş bulunan) Mississippi'ye kadar uzanmalarını sağladı. Üzerlerinden Fransızların ipoteği kaldırılınca malî yardımlarını büyük rol oynadığı bir çatışmadan, dövüşmeğe alışık olarak çıkan sömürgeler, anavatanla çatışmağa başlayacaktı; anavatan ise otoriter George III'ün etkisiyle, 1763 zaferini kendi yararına kullanacak, 1696'dan beri Board of Trade'in elinde bulunan tekelci sömürge siyasetini daha da ileri götürerek, onlara karşı gücünü arttıracaktı. Bu bakımdan türlü tedbirlere baş vuruldu: gümrük memurlarının kaçakçılık üstünde gittikçe artan baskısı; noter muamelelerine, ticarî senetlere ve gazetelere uygulanan yeni bir iç vergi; 10 000 kişilik bir ordunun beslenmesi; meclislerin keyfine bağlı olmaktan kurtarmak için valilere belli bir maaş bağlanması. Birinci tedbir, amerikan sömürgelilerine zarar veriyor ama kralın haklarına dokunmuyordu. Ötekilerse, nazarî bakımdan İmparatorluğu temsil eden, ama içinde hiç bir amerikalının bulunmadığı bir parlamentonun sözde kanunî onayı içinde, sömürgelerin vergiye rıza göstermesi konusundaki temel ilkeyi hiçe sayıyordu.

Bu tarihte, çeşitli ırklardan meydana gelen, ama ingiliz halkından ayrı bir amerikan halkı vardı. Demokrasi bilinci ve ayrı inançta mezheplerin çokluğu, Amerikalıları anavatanın düşünce seviyesini hor görmeğe götürüyordu; anavatan ise, Amerika'daki «uyruklarıyle» alay etmekteydi. Bu «uyruklar», George III'ün tedbirlerine karşı haklarının tanınmasını istiyor (30 mayıs 1765 Virginia meclisinin «kararları»), ingiliz mallarını boykot ediyor, noter senetlerini yakıyordu (New York, Philadelphia, Boston). Krala bir dilekçe sunmak üzere New York'ta bir kongre toplandı; Grenville kanunu ile Damga kanunu (mart 1766) kaldırıldıysa da, ingiliz hükûmeti *Declaratory act* ile sömürgelerde yasama konusunda tam yetki sahibi olduğunu belirtti. Townsend kanunları (mayıs 1767) birtakım ürünler üstündeki vergileri arttırdıysa da, şiddetli bir karşıkoyma sonunda (5 mart 1770 Boston kıyımı) yürürlükten kaldırıldı. Doğu Hindistan şirketi, Amerika'da çay satış tekeline sahip olunca (1773) New England'daki kaçakçı tüccarlar çay yüklü taşıtların yolunu kesmeğe veya onları yok etmeğe başladı. İngiltere sarayı, bu gibi hareketleri bastırmak için, özellikle Boston ve Massachusetts'i ilgilendiren beş kanun çıkardı (*The Intolerable acts*); ayrıca, Kanada'lı Katoliklerin haklarını, New England'ın zararına olarak (Québec kanunu), Ohio bölgesine de tanıyordu. Philadelphia'da kıtanın ilk kongresi (5 eylül-26 ekim 1774) toplanıp, Krala ve Kanada halkına seslenen birtakım dilekçelerle, vergi ödeyen amerikalının haklarını dile getiren bir bildiri kaleme alırken, radikal muhalefet de sömürgelerde milisler ve silâhlı birlikler kurdu. Lexington'da general Bage'in yönetimindeki ingiliz birliğinin kılıçtan geçirilmesi, Boston'un (20 nisan 1775'te) 16 000 milis askeri tarafından kuşatılması, Bağımsızlık savaşına yol açtı (1775-1783), 4 temmuz 1776 tarihli Bağımsızlık bildirisi de buna kesin bir anlam kazandırdı.

Birliğin kurulma çabaları ve 1865'e kadarki buhranlar

Versailles antlaşması (1783), Amerika Birleşik devletlerinin varlığını onaylamıştı: Avrupa bu zaferin geçici olduğunu düşünüyordu.

● *Siyasî düzen araştırmaları ve amerikan Anayasası.* Kıta içi ikinci kongrenin (10 mayıs 1775) çağrısına karşılık olarak, çoğu devletler kendi kurumlarında daha demokratik devrimler yaptılar; her yerde, seçimle başa gelmiş olmalarına rağmen, valilere karşı gösterilen güvensizlik, meclislerin yetkisini arttırıyor, bu da yönetimi felce uğratıyordu. Savaş içinde 15 kasım 1777'de oyla kabul edilen «Konfederasyon maddeleri» ile bir konfederal hükûmet tecrübesi yapıldı, fakat oybirliği kuralı yüzünden çalışamaz olan kongre, egemen ve bağımsız olarak tanınan devletlere karşı (savaş, dışişleri, para ile ilgili) imtiyazlarını yürürlüğe koyacak güçten yoksundu.

Bununla birlikte, bu tarihte sayısız güçlükler vardı: asker maaşının ödenmesi; bazı devletlerde kâğıt para enflasyonu; borç almak için Jefferson'un Paris'e, Jay'ın da Madrid'e gönderdiği heyetlerin başarısızlıkları; gümrük tarifeleri koyarak, kongreye biraz gelir sağlamağa devletlerin sistemli olarak yanaşmaması.

1763'ten beri, Ohio ötesindeki vâdiye sömürgelilerin yerleştirilmesi devam ederken (Louisville 1773'te, Cincinnati 1789-1790'da kuruldu), Allegheny'lerin batısındaki topraklara hangi rejim uygulanacaktı, bu topraklar devletlerin (yani bazı oligarşilerin) yetkisine mi bırakılacaktı, yoksa Kongre'nin yetkisinde kalarak, savaşın yoksul düşürdüğü kuzeydoğudaki küçük halk topluluğuna açık mı bırakılacaktı? Sonunda, 1785 buyrultusundan sonra 13 temmuz 1787 buyrultusu, Batı'nın federal topraklara ait olduğunu ilân ediyor, köleliği yasaklıyor, açık arttırma ile satılan toprakları parselliyor ve nüfusu 60 000'i bulunca devlet niteliğini kazanacak olan toprakların sınırlarını çiziyordu. Ama bu gelişmeler, bir yandan Cherokee'li (1774-1776) ve İroquois'li (1778-1779) yerliler, bir yandan da Mississippi üstünde serbest seyrüsefer konusunda İspanyollar ile çatışmalara da yol açtı. Bir an önce yeni kurumlara kavuşma zorunluğu, Philadelphia konvansiyonunun seçimine karar veren Annapolis konferansının toplanmasını gerektirdi (eylül 1786). Devletlerin yasama meclislerince seçilen 65 delegeden 55'i, bugün de yürürlükte olan Birleşik devletlerin yeni federal Anayasasını hazırladı. Washington, Hamilton ve Franklin'in mahareti sayesinde elde edilen bu uzlaşma eseri, bağımsız ama egemen olmayan devletlerden meydana gelen bir Amerika milletinin varlığını ortaya koyuyordu. Bu anayasanın amacı, bağımsızlara saygı göstermek şartıyle, ortak savunmayı sağlamak, ve genel yararı korumaktı. Kuvvetlerin ayrılığı kesindi, ama sağlam bir yürütme yetkisine sahip bir cumhurbaşkanlığı bu güçler arasında işbirliği ve kararlı bir siyaset sağlayacaktı.

On üç devletten ikisinin (Kuzey Karolina ve Rhode Island) yıllar boyunca karşı durduğu anayasanın onaylanmasından sonra George Washington, oybirliği ile A.Birleşik devletlerinin başkanlığına getirildi, 4 mart 1789'da görevine başladı. Bunun hemen ardından, federalistlerle cumhuriyetçiler arasında anayasanın yorumu konusunda zorluklar baş gösterdi. 1789'dan 1801'e kadar iktidarda kalanlar, güçlü bir federal hükûmetten yana idiler ve başlarında, George Washington'un Maliye bakanı Alexander Hamilton vardı.

İngiliz oligarşi sisteminden yana olan ve kuzeydoğunun tüccar ve armatörlerine dayanan bu kimseler, merkezî iktidarı desteklemekteydi: bir Devlet bankasının kurulması (1790); sabit bir paranın, doların çıkarılması; gümrükler sayesinde muntazam gelir kaynakları sağlanması. İlkin tarafsız olan federalistler (Tarafsızlık bildirisi [22 nisan 1793]; kendine yöneltilen tenkitlerden tedirgin olarak adaylığını koymayan George Washington'un «Veda söylevi» [1796]), Londra ile bir ticaret antlaşması imzaladıktan sonra (Jay antlaşması, 1794) direktuvar ile ilişkilerini kestiler (1794). Fransız devrimine karşı düşmanlıkları, Birleşik devletlerin bağımsızlığında payı olan Louis XVI'nın idamından sonra daha da arttı. Bu siyasetin karşısında, imtiyazlarına sıkı sıkıya bağlı olan küçük toprak sahipleri veya küçük devletlerin halkı ile cumhuriyetçilerin siyaseti vardı. İdeoloji ve kelime bakımından Jacobin olan bu kimseler, federalistlerden ve John Adams'dan başkanlığı alarak, yerine (1794'te istifa etmiş olan) George Washington'un eski bakanlarından ve konfederasyonun kurucularından Thomas Jefferson'u getirdiler (1801). Cumhuriyetçiler, iktidara geçtikten sonra büyük bir ilerleme kaydettiler. Siyasetleri, ister istemez merkezî hükûmeti güçlendirmeğe yöneldi. Böylece federalistlerle çatışmalarına yol açan ayrılıklar ortadan kalktı. Zaten İkinci Bağımsızlık savaşına girişen Amerikalıların, Jefferson'a rağmen (İngiltere ve Fransa ile her türlü alışverişi yasak eden *Non Intercourse* kanunu) bununla uğraşacak vakitleri yoktu. Bu savaş, İndiana'da İngilizlerin para ile satın aldıkları Yerlilerin şefi Tecumsen'in ayaklanmasıyle başladı. İngiltere Bahriye nezareti, öte yandan, zorla asker toplama ve gemileri yoklama hakkını ileri sürerek, amerikan gemilerini kontrol etmek gibi bir hataya düştü (Napolyon I'e karşı konan abluka çerçevesi içinde savaş kaçakçılığıyle mücadele). Bu çatışma, Washington'un zaptı ve ateşe verilmesi ile doğan (1814) korkular, Gand antlaşması ile sağlanan son zafer (1814) ve general Jackson'un New Orleans'daki parlak başarısı (ocak 1815) millî gururu parti kavgalarına rağmen, güçlendirdi. Böylece, Jefferson'un halef ve çömezleri olan ve onunla birlikte Virginia sülâlesini meydana getiren, James Madison (1809-1817) ve James Monroe (1817-1825) ile «İyi duygular çağ» ı (*Era of good feelings*) başlamış oldu. Bu elverişli şartlardan faydalanan, İkinci Bağımsızlık savaşından aldıkları dersi unutmayan, yeni kurulmuş İspanyol-Amerikan devletlerine bağlı bakmakla birlikte, Amerika kıtasının siyasî ve iktisadî durumunu kendi başına kontrol etmek isteyen, kendilerine karşı bir kutsal Avrupa ittifakı kurulmasından çekinen Birleşik devletler, Monroe'nun «Amerika Amerikalılarındır» (2 aralık 1823) yollu kesin formülüyle hem tarafsız kalmak istediklerini, hem de Avrupa'nın, özellikle de, İngiltere'nin kıta içindeki her türlü müdahalesine karşı olduklarını belirttiler.

Gerçekte siyaset kavgalarının yatıştığı bu dönemde, bütün amerikan enerjisi batıya yöneldi. Kuzeyde İngiliz Kanadası'nın, batıda Louisiana'nın, güneyde de Florida'nın varlığı, 1803'e kadar Batı ile uğraşmağa engel olmuştu. İspanya'nın Louisiana'yı Fransa'ya geri vermesinden (San Ildefonso antlaşması, 1 kasım 1800), Fransa'nın da onu elinde tutma imkânına sahip olmayışından faydalanan Jefferson, bu toprağı Napolyon'dan 15 milyon dolara satın aldı (30 nisan 1803). Birliğin yüzölçümü böylelikle iki katına çıkmış oldu. Elde edilen bu topraklar on üç yeni devletin kurulmasını sağlayacaktı. Bunlarla, Kanada arasındaki sınır 49. paralelde Superior gölü ile Kayalık dağlar bölgesi arasında tespit edilecekti (İngiliz-Amerikan sözleşmesi, 1818). Öte yandan, Batı

Washington ile Rochambeau (solda) Yorktown savaşından önce emir verirken
Lafayette College kütüphanesi

A.B.D. başkanı Washington batı ordusunu teftiş ederken

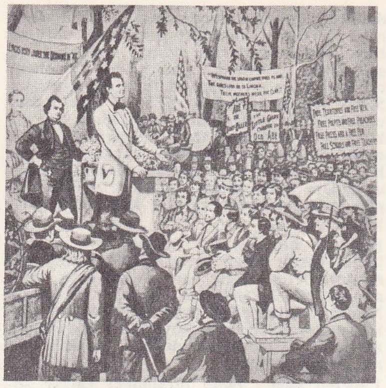

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'nde 1852'ye doğru köle pazarı (Taylor tarafından); sağda Lincoln, 1858'de, seçim kampanyasında konuşurken

Florida'yı (1810) zaten elinde bulunduran Birleşik devletler, Alabama ve Georgia sınırlarında Seminol'lere karşı general Jackson'un kazandığı savaştan sonra (1818), İspanya kralı Fernando VII'yi kendilerine Florida'nın geri kalan parçasını vermeğe (durumu 1846'ya kadar tartışma konusu olan), Oregon'dan vaz geçmeğe ve Meksika'nın kuzey sınırını tespit etmeğe zorladı. En sonunda, Meksika körfezine ve Mississippi'nin ağzına varan Birleşik devletler, İspanya sömürge gücünün mirasına konan Meksika'nın zararına, topraklarını genişletmeğe devam edecekti: 1829 tarihli köleliği yasaklayan Meksika kanunlarını hiçe sayan sömürgelilerin 1835-1836'da kurduğu Texas cumhuriyetinin tanınması (1837), sonra da ilhakı (1845); kölelikten yana olan devletlerin Birliğe katılmasıyle çıkabilecek kargaşalık ihtimali karşı-

Kaliforniya'da altın madenleri (fransız halk resmi; 1849) (Bibliothèque nationale, Paris)

sında ölçülü davranan kongreye rağmen, aşırı derecede atak ilhakçılarca açtırdığı Meksika savaşı (1846-1848); nihayet, 15 milyon karşılığında Texas'ın, New Mexico'nun (Arizona ve Colorado dahil olmak üzere) ve Kaliforniya'nın (Guadalupe Hidalgo antlaşması, 2 şubat 1848) elden çıkması. New Mexico'nun güneyindeki bir sınır ayarlaması, Birleşik devletlerin, güney sınırlarını kesin olarak belirtecekti (Gadsden konvansiyonu, 1853). Güneye ve güneybatıya doğru topraklarını genişletirken A. Birleşik devletleri, Kanada ile olan sınırın, önce Atlas okyanusu ile Saint-Laurent (1842), sonra da Kayalık dağlarla Pasifik okyanusu arasında (1846) tespit edilmesine muvaffak oldular. Bu da, Oregon'un federal topraklar üstünde

A.B.D. 1861'de Bull Run'ın birinci savaşı

kurulmasını sağladı (1848). Şüphesiz, böylece sınırlandırılmış olan topraklar henüz boştu. Bununla birlikte, Utah bölgesinin kurulması (1850), Birliğin orta yerinde ve en ulaşılmaz bölgelerinden birinde bir iskân çekirdeği yaratabilmişti.

● *Toprakların iskânı ve değerlendirilmesi.* Bu askerî ve diplomatik fetihlerin yanı sıra, Atlas okyanusundan ve Apalaşlardan başlayarak, amerikan toprakları iskân edilmekteydi. Tabiî bir şekilde artan nüfus (1789'da 4 milyon; 1810'da 7 300 000; 1820'de 9 600 000; 1840'ta 17 milyon; 1850'de 24 milyon), göçlerle çok çabuk çoğaldı. 1817'de Avrupa'daki iktisadî buhrandan sonra başlayan büyük göç, yüzyılın ortalarında Amerika'ya, yılda en az 250 000 (1860'da 31 milyon) kişi sağladı. Batıya gidenler daha çok Anglosaksonlar, İskandinavyalılar veya Hollandalılardı. Özellikle servetleri, teknik yetkileri (zıraatçılar), kabarık sayıları ve ahlâkları (Texas'ın Furiyerci topluluklarıyle Champ d'Asile'nin Bonapartçıları) ile önde gelen bu kimseler, meskûn topraklardan uzaklarda sömürgecilik macerasına girişmekten çekinmiyorlar, daha yoksul göçmenler ise şehirlerde hemen iş peşine düşüyorlardı.

Bu sömürge hareketi iki aşamada olmaktaydı. Ayrı kaynak ve ırktan dalgalar halinde gelen yeni göçmenler, büyük sayıda Atlantik kıyısı devletlerinde, daha alacalı bir kütle olarak yerleşiyorlardı: 1845'e kadar Anglosaksonlar ve Hollandalılar; (çok geçmeden Chicago dolaylarında kümeleşen) Almanlar; New York'ta toplaşarak dünyanın ilk İrlanda şehrini meydana getiren İrlandalılar ve daha çok Prairie'de yerleşen İskandinavyalılar; 1890-1914'te büyük kitleler halinde, 1919-1920 arasında da (1921 kota kanunun uygulanmasından önce) daha az sayıda latin ve islav ırkından insanlar. Ama bunlar, topraklarını bırakıp daha batıya giderek, bazen aynı toprakları birkaç defa denemekten yılmayan (Lincoln'un babası gibi) ilk sömürgelilerin yerini alan göçmenlerdi.

Tehlikeli saldırılarını durdurmak için Mississippi'nin batısına gönderilmesine karar verilen (1826) Yerlileri geri pürkürten öncüler (avcı, hayvan yetiştirici, toprak sürücü ve çiftçiler), birbirini izleyen dalgalar halinde, Prairie'nin fethine atıldılar ve yüzyılın sonunda, 1865'te 98. meridyene ulaşmış bulunan öncü cephesinin gittikçe genişleyen hattı Pasifik kıyılarında limanlar çevresindeki meskûn bölgelere vardılar. Bu ilerleyiş, tabiatın tespit ettiği bazı eksenlere göre oluşmaktaydı; bunlar Apalaşlar geçidi; tahtaları sonradan kulübelerin yapımında kullanılan, altları düz gemilerle (*flatboats*) Mississippi'ye kadar inilen Ohio vâdisi; öküz ve atlarla çekilen üstleri bez kaplı arabaların izlediği avcı veya yaban öküzlerinin ayak izleri. İzlerin kesiştiği, ırmakların geçit verdiği yerlerde, ilk gelenlerin ağaçları keserek meydana getirdiği ağaçsız alanlarda kendiliğinden küçük topluluklar doğmaktaydı. Bunların her biri toprağa bağlı birer zıraat yuvası ve batıya doğru yeni bir ilerlemenin başlangıç noktası olacaktı.

Bu ilerlemenin çerçevesi zaten kuzeybatı buyrultusu ile (1787) belirlenmiş bulunuyordu; bu buyrultuya göre, Versailles antlaşmasıyle İngiltere'nin elden çıkardığı ve aşağı yukarı 100 000 amerikalı sömürgelinin oturduğu, Mississippi'nin batısındaki topraklar federal arazi sayılacak ve (geometrik olarak) parsellenip ilkin federal, sonra da özerk topraklar haline getirilecek, 60 000 kişilik nüfusa erişince de devlet mertebesine kavuşabileceklerdi. Bu durumdan faydalanan ilk toprak Kentucky (1792), sonuncusu da Hawaii (1959) oldu. Bu topraklar başlangıçta federasyonun malı olduğundan, devlet bunları bedava dağıtmayarak, kadastrolarını yaptırıp parsellettikten sonra 52 ar'ını bir dolardan sattı. Amerikan köylerine has geometrik görünüşü veren budur. Ancak, ilk işgal edene toprağı satın alması için bir öncelik hakkı tanındı. Kendisi alacak durumda değilse, o zaman, toprağa sahip olacak kimseden bir değerlendirme tazminatı isteyebilecekti. Ama öncüler oldukça ilkel ve tabiî yollardan ilerliyorlardı. Bu yollar, malzeme ve azık sağlamağa, yeni topraklar veya devletlerle Federasyon arasında sağlam bağlar kurup sürdürmeğe elverişli değildi. Birliğin kaderi, bunların kaynaşmasına bağlıydı. Bu da modern ulaştırma yollarının gelişmesine dayanıyordu. Batıya doğru ilerlemeyi kontrol altına almak isteyen doğu devletlerince, ta başlangıçtan duyulan bu ihtiyaç, Fulton'un elde ettiği tekel sayesinde buharlı gemi seferlerinin (Hudson 1807; Ohio ve Mississippi 1811), kanalların (1825'te açılan Erie kanalı), kara ve demiryollarının (1840'ta 7 000 km., 1860'ta 48 000 km., 1874'te 127 000 km.) gelişmesine yol açtı. Bütün ulaştırma yolları üç rakip şehirden, Baltimore, Philadelphia, özellikle de (Erie kanalının rağbet sağladığı) New York'tan, doğudan batıya doğru uzanıyordu.

Bu iç genişleme üç sonuç doğurdu. Bir kere Güney-Kuzey ikiliği üstüne dayanan A. Birleşik devletlerinin geleneksel siyasî dengesini değiştirdi. «Eski güney» in etkisi Birliğin çerçevesi içinde azaldı (1810'da nüfusun yüzde 37,5'i, 1840'ta yüzde 23'ü), zıraat üstünlüğünü kaybeden (sadece hayvancılıkta ön safta) Kuzey, Birliğin en kalabalık bölgesi haline geldi (1840'ta yüzde 39) ve çabuk gelişen sanayi sayesinde (New England'da dokumacılık, New York ve Pennsylvania devletlerinde metalürji [1850'den sonra]) bir işçi sınıfının ortaya çıkardığı meselelere rağmen, yeni bir güç kaynağına kavuştu. Birliğin, bütün alanlarda birbirine karşıt olan bu iki «bölüm»ü arasında Batı ortaya çıkıyor (1840'ta nüfusun yüzde 37'si) ve 1833'ten sonra McCormick hasat makineleri sayesinde, 1860'ta büyük ölçüde buğday (yüzde 60), mısır (yüzde 48), öküz (Lowa, Illinois), domuz (Illinois) yetiştiren ve viski (Cincinnati) imal eden bir bölge oluyordu. Chicago (nüf. 1837'de 800; 1860'ta 110 000) bu dinamik bölgenin başkentiydi. Bununla birlikte, bu bölgenin iktisadî dengesi kararsızdı ve çoğu zaman borç içinde olan çiftçiler, oylarıyle geleneksel çoğunluğu devirmekte etkili rol oynuyordu. 1850-1860'ta altına hücum dolayısıyle nüfusu 400 000'e yükselmiş olmasına rağmen, yalnız «Farwest» (Uzakbatı), ülkenin siyasî hayatının dışında bulunmaktaydı. Devlet bankasından borç alıp kuzeydoğuya ödünç veren batı öncülerinin seçme gücü, yeni Demokrat partinin başkanı Jackson'un seçilmesinde kendini gösterdi. Bu partiyi Cumhuriyetçi partinin sol kanadının en dinamik üyeleri kurmuştu. Bunlar, federalistlerle cumhuriyetçilerin programları arasında olayların ortaya çıkardığı benzerlikten hayal kırıklığına uğramışlardı. Mutlak çoğunluk elde edemediklerinden (1825-1829'da başkan John Quincy Adams idi) adaylarını Beyaz Saray'a sokamayan Batılılar, 1828'deki seçimde başarı kazanarak Andrew Jackson'a sekiz yıllık süre için (1829-1837) başkanlığı, Demokrat partiye de 1841-1845 arası seçimi kazanan Whig'ler (William Henry Harrison ve John Tyler bir yana bırakılırsa) kırk yıllık süre için iktidarı sağladı. Caucus usulü kaldırıldı, *spoils system* (mevkilerin, iktidara gelen partinin üyelerine verilmesi) her yerde uygulandı, federal banka kapatıldı (1836). Böylece, kurumlar hızla demokratlaşmaktaydı. Batıya doğru genişlemenin en son neticesi, Güney ile Kuzey arasındaki yarışmanın artması oldu. Güney, zıraatçı, büyük pamuk üreticisi, dolayısıyle de kölelikten ve serbest mübadeleden yana idi. Sanayileşmekte olan Kuzey ise, gümrük tarifelerinden (1816-1824 tarifeleri), içki yasağından yana ama köleliğe karşı, püritenliği dolayısıyle de feministti; sonunda, Henry Clay'in çabasıyle, zıraî üretimi henüz çok düşük olan ve gümrük tarifesinden vaz geç-

Foto. U.S.I.S. (LAROUSSE)

meyen Batı'nın desteğini kazandı. Oysa batıya doğru yayılma hareketi, yeni devletlerin kurulmasına yol açarken, 1787 tarihli kuzeybatı kanunu kabul edilmese ve esir ticareti (1808) yasaklanmasaydı, Güney, Birliğin içinde tek başına kalmak tehlikesine düşebilirdi. Henry Clay, A. Birleşik devletlerini iki defa parçalanmaktan kurtardı. Birinci defa bu, Missouri antlaşmasıyle oldu: kölelikten yana olan Missouri ile köleliğe karşı olan Main, aynı zamanda Birliğe alındı. Kölelik, Mississippi'nin batısıyle, 36° 35′ paralelin kuzeyinde yasak edildi (1820). İkinci kurtarış 1850'de oldu: Kaliforniya hür devlet olarak tanındı. Utah'la Mexico'ya seçim serbestliği verildi. Fakat bu imtiyaz, Güney'i memnun etmedi; senatör Douglas'ın kölelik konusunda devletleri serbest bırakan son bir uzlaşma teklifine rağmen, Jackson'un eski başkan yardımcısı Colhun, barış içinde birlikten ayrılmayı öngörüyordu. Bu çözüm yolu bir dramla sonuçlandı: Kansas'ta, Güneylilerle Kuzeyliler, birbiri ardından daha yeni devlet haline gelmiş olan bu ülkeye, önce kölelikten yana, sonra da köleliğe karşı bir anayasa sağlamağa çalıştılar. Durum iç savaşa yol açtı (1854-1856) ve kesinlikle köleliğe karşı yeni bir Cumhuriyetçi partinin kolayca kurulmasını sağladı (1854). Partinin adayı olan Abraham Lincoln'un cumhurbaşkanlığına seçilmesi (1860), Birliğin ikiye bölünmesiyle sonuçlandı.

● *A. Birleşik devletleri ve iç savaş.* Kurumların yerine oturması ve Batı'nın fethi, elli yılı aşkın bir süre Amerikalıların bütün güçlerini tüketmiş ve Kuzey'le Güney'i ekonomik ve sosyal alanda birbiriyle çatıştıran meselelerin ciddîliğini saklamıştı. Güney, iktidar üstünde siyasî kontrol kurarak, özellikle kendi adamlarından ikisini, önce Franklin Pierce'i (1853-1857), sonra da James Buchanan'ı (1857-1861) başkan seçtirerek, sayıca aşağı durumunu gidermeyi başardı: onun için, Missouri antlaşması (1820) ve onu izleyen 1850 antlaşmasıyle köleci devletlerin çoğalmasına karşı konan tedbirlerden kaygılanmaktaydı. Ama, yavaş yavaş bölünmeğe elverişli bir hava meydana geliyordu. Siyasî düşünce ayrılıklarının ötesinde, Bağımsızlık savaşı günlerinde kurulan bağların artık birleştiremez olduğu bir yeni neslin siyaset sahnesinde görünmesi, bu havayı daha da elverişli kılıyordu. Güneylilerin başkanlıktan uzak tutulması halinde köleliğin ve bölünmenin yaygınlaşmasını isteyen ve Jefferson Davis'in çevresinde gruplaşan «ateş yiyiciler» e Sumner, Seward, Chase v.s. gibi *Free-Soilers*'ler karşı koymaktaydı. Bunlar, kuvvete baş vurarak da olsa, Birliğin devamını istemekte idiler. Bu gergin hava içinde, iç savaşa götürecek oluşumu hızlandıran türlü olaylar yer aldı: Kansas'taki kanlı olaylar (1854), özellikle tren şirketlerini etkileyen ve gümrük tedbirlerinin arttırılmasını gerektiren 1857 malî buhranı, son olarak da Dred Scott (Kuzeye sığınan ve Danıştay kararıyle [1857] yeniden köleliğe geçirilen zenci) meselesi ile John Brown (Kansas'taki Zencileri silâhlandırmağa kalkıştı diye Kuzeylilerin astığı kuzeyli evangelist) meselesi. 1845'te oyla kabul ettirdiği antlaşma sonucu, Güneylilerin Kansas'ta uyguladığı cezaları desteklemeyen başkan Douglas'ın teşvikiyle Demokrat parti ikiye bölündü. 1854'te *Free-Soilers* ile Whig partisinin kaynaşmasından doğan yeni Cumhuriyetçi partinin kamuoyuna sesini duyurabilmesi ve A. Birleşik devletlerinin başkanlığına, ülkenin batısından ustaca seçtiği tanınmamış, ama hitabet kuvveti ve siyasî ciddiyeti ile çok geçmeden üin kazanan Abraham Lincoln'u seçtirmeyi başardığı bir sırada, bu bölünme Güneyliler için daha tehlikeli bir hal aldı. Lincoln, oyların ancak yüzde kırkını almıştı; ama bunun sebebi, iki aday gösteren demokratların ikiye bölünmesi idi. Bu durumdan memnun olmayan Güneyliler, Güney Karolina'nın çağrısına uymadılar (20 aralık 1860) ve çok geçmeden Jefferson Davis'in başkanlık edeceği ve başkenti Richmond (Virginia) olan amerikan konfedere devletlerini meydana getirdi (8 şubat 1861). Sayı bakımından az olan Güneyliler, kendi aralarında kaynaşarak onları yeneceklerini ummaktaydılar. Gerçekte, bir yandan büyük ve küçük toprak sahipleri arasında, öte yandan da «Yoksul Beyazlar» arasında bir çıkar dayanışması vardı. Birinciler köle sahibiydiler. İkincilerse zencilere düşmandılar. Çünkü, köle çalıştırarak servet sahibi olamadıkları gibi köleler yüzünden

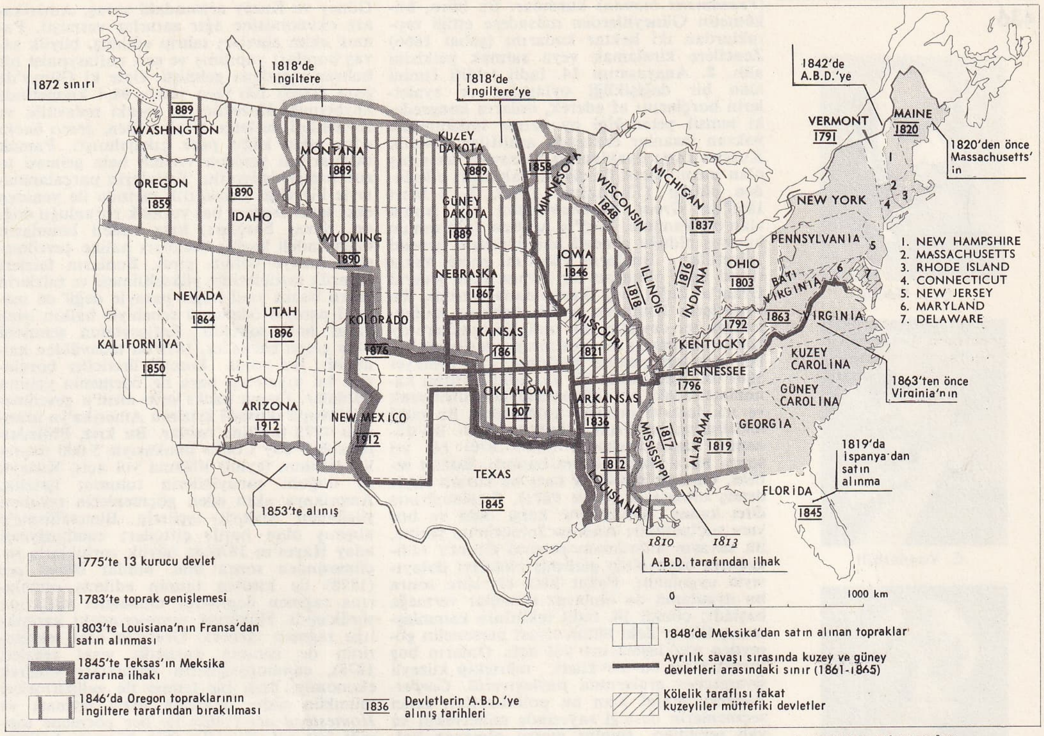

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'nin tarihî gelişimi

ücretleri, dolayısiyle kazançları düşük oluyordu. Ayrıca kumandanların değeri (ordu subaylarının büyük çoğunluğu, özellikle de, başkumandan Lee, Birlikten ayrılmak istiyordu), Güneylilere kısa zamanda başarıya ulaşmak ümidini veriyordu. Oysa çatışmanın uzaması Kuzeylilerin lehindeydi, çünkü böylelikle büyük bir ordu toplayabilecekler (850 000'e karşı 2 milyon insan), oldukça değersiz şeflerin yerine Grant ve Sherman gibi büyük yetenek sahibi kimseleri geçirecekler ve kuzeydoğunun büyük iktisadî ve malî kaynaklarını kullanacaklardı. Kuzeylilerin, özellikle de Güneylilerin engel olmayı umdukları savaş, sonunda küçük rütbeli subayların Charleston önündeki Sumter kalesinden açtıkları top ateşi ile (12 nisan 1861) başladı. Dört yıl sürecek olan bu iç savaş, dünyada ilk defa kuvvetleri milyona yaklaşan veya milyonu aşan orduları birbiriyle çatıştıran çok kanlı bir savaş oldu. Başlangıçtaki başarısızlıklardan sonra Kuzeyliler, sanayi, para ve sayı bakımından üstünlükleri sayesinde, 1863'ten sonra savaşı kazanmağa başladılar. 1865'teyse güneyli kumandan Lee, mütareke istedi (9 nisan). Bu savaş, Birliğe 617 000 kişiye mal oldu, Güney'i harap etmekle kalmadı, onu tehlikeli bir enflasyona sürükledi. Geçici bir süre, Birleşik devletlerin uluslararası fonksiyonunu diplomatik ve iktisadî bakımdan zayıflattı, Napolyon III'ün bir latin ve katolik imparatorluğu kurma denemesini mümkün kıldı. Pamuk üreticisi olan imparatorluk, güya Orta Amerika'daki Kuzey Amerika'lı anglosakson ve protestan güçlere karşı bir denge sağlayacak ve Avrupa'yı A.B.D. nin pamuk tekelinden kurtaracaktı (Meksika savaşı [1861-1867]). Oysa, güneyli pamuk işletmecileri, bu tekeli tam olarak hiç bir zaman sağlayamayacaklardı; ham madde kaynaklarından yoksun kalan Avrupa dokuma sanayiinin, başka üretici ülkelere (Hindistan) baş vurması birtakım alışkanlıklar doğurmuştu. Amerika pamuğunun yeniden dünya piyasasında görünmesi, bu alışkanlıkları yok etmeğe yeterli değildi.

1865-1914 yılları arasında Amerika Birleşik devletleri, Güneylilerin tepkileri

● *Yeniden kurulma* (1865-1874). Kuzey-Güney savaşının ilk sonucu, Lincoln'un tereddütlerine, bakır başlılar *(cooper heads)* denilen kuzeyli bazı demokratların muhalefetine rağmen köleliğin kalkması oldu. Bu konuda 22 eylül 1862'den beri yapılan hazırlıklar, 1 ocak 1863'te uygulanmağa başlandı. Anayasada yapılan 13 değişikliğin kabulü ile de esaret, 31 ocak 1865'te bir kanunla kaldırıldı. Lincoln, 14 nisan 1865 zaferinden beş gün sonra katledilmemiş, yerine kişiliğini ordu ve kongreye kabul ettirememiş olan zayıf mizaçlı güneyli bir demokrat olan Andrew-Johnson başkanlığa gelmemiş olsaydı (1865-1869), esaretin ilgasının kabulü ve Siyahların Amerika birliğine katılmaları belki yeni çatışmalara yol açmadan mümkün olabilirdi. Lincoln, 3 aralık 1863 tarihli bildirisinde, «anayasaya ve esirlerin hürriyete kavuşmaları konusundaki kararlara saygı göstermeğe yemin edecek olan bütün Güneylilerin hakkında genel af çıkaracağını ve Güneylilerin sadece yüzde 10'u bu yeminlerini yerine getirdikleri takdirde kendilerine kendi hükûmetlerini seçme hakkı verileceğini» vaat etmişti. Aralık 1865'ten sonra yalnız Texas bu teklifi reddetti, buna karşılık on güney eyaleti teklifi kabul ederek hükûmetlerini kurdular. Bunun üzerine cumhuriyetçilerin müfrit ve çetin mizaçlı mensuplarından Thaddens Stevens ile Philadelphia bankacılarından Jay Cooke ve bunlar tarafından yönetilen radikaller, Güneylilere daha ileri teklifleri (mutlak ırk eşitliği gibi) kabul ettirmek istediler; çünkü bunlar bir gün Güneyin ve Batının Kuzey ve Doğuya karşı birleşmesinden çekiniyorlar, tarımcı Güney ve Batının çıkarlarına karşı Kuzey ve Doğunun sınaî gelişimi için kendilerine gümrük himayesi istiyorlardı. Bu radikaller kongreye hâkimdiler, onun için Güney'in durumu ile ilgili ve Güney'in aleyhinde dört yeni kanun çıkardılar: 1. Bir Hürriyete Kavuşanlar bürosu

Cleveland

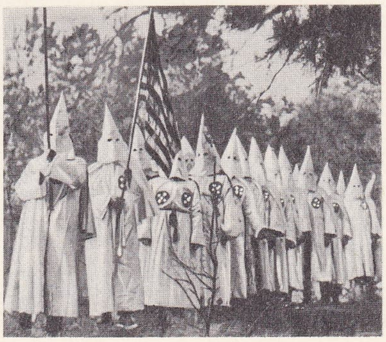

bir «Ku-Klux-Klan» toplantısı

Foto. Sarony, W.W. (LAROUSSE)

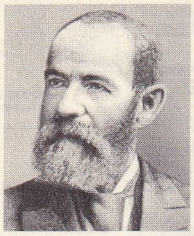

G. J. Gould

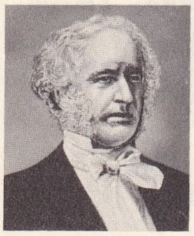

C. Vanderbilt

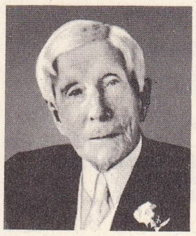

J. Rockefeller

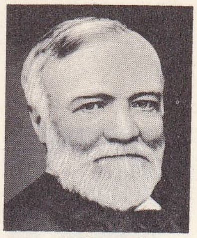

A. Carnegie

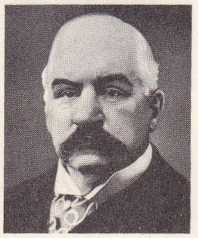

P. Morgan

(*Freedmens bureau*) kurdular. Bu büro, hükûmetin Güneylilerden müsadere ettiği topraklardan iki hektar kadarını (şubat 1866) Zencilere kiralamak veya satmak yetkisini aldı. **2.** Anayasanın 14. tadil teklifi ismini alan bir değişikliği oylattılar ve eyaletlerin borçlarını af ederek, onların kongredeki temsil yeteneğini oy verme imkânından yoksun insanlar oranında azalttılar. Üstelik Kuzeye karşı ayaklanmış ve savaşa katılmış olan memurların da siyasî haklarını ellerinden aldılar (13 haziran 1866). **3.** 2 Mart 1866'da *Great Reconstruction act* ismini alan bir kanunla, 1865'te Andrew Johnson'un kurmuş olduğu güneyli hükûmetlerin hepsini lağvettiler. Bunların yönetimi geçici fakat süresi belli olmayan bir zaman için general Grant'a bağlı beş kumandana verildi, bu devletlerin kongrede temsil hakkını kullanmaları her devletin, 14. tadil ile zencilere oy hakkı tanınması meselesinin peşin olarak kabul etmeleri şartına bağlandı. **4.** Nihayet 1869'da, Anayasada bir 15. tadil teklifini kanunlaştırarak, oy kullanmada her türlü renk ve ırk farkını ortadan kaldırdılar. Bu tadil teklifini yalnız Georgia kabul etmedi. Bu dönemin kapanmasından (1869-1870) bir yıl sonra bir üçüncü dönem başladı. Bunun sebebi, Georgia'nın daha önce bu karara hayır demiş olmasıydı (ocak 1871). Sıraladığımız dört kanun, kendilerine karşı olan ve boş yere suçladıkları Andrew Johnson'un yerine, ilk savaşın kahramanı general Grant'ı radikallerin başkanlığa getirmiş olmaları dolayısıyle uygulandı. Fakat kısa bir süre sonra bu uygulama da olumsuz sonuçlar vermeğe başladı; çünkü 14. tadil teklifinin kanunlaşması, Güney'deki bütün siyasî personelin görevden uzaklaşmasına yol açtı. Onların boş bıraktıkları bu mevkileri, mürtekip kuzeyli siyasetçiler aralarında paylaşıverdi. *Carpet-Baggers* ismini alan bu politikacılar, zenci seçmenlerin desteği sayesinde milletvekili ve vali seçildiler. Bunlar meşru olmayan yollarla kısa zamanda zenginleştiler ve çoğunluğu okuma yazma bile bilmeyen radikallerin desteğini kaybetmemek amacıyle millete çok pahalıya mal olan bir siyaset güttüler. Buna karşılık Demokrat partili üreticiler, bu tutuma tepki göstererek beyaz kamelya şövalyeleri (Ku-Klux-Klan) gibi birtakım gizli dernekler kurarak muhalefete geçtiler (1866). Bu derneklerin üyeleri Carpet-Baggers denilen kuzeyli siyasetçilerle, bu konuda kendileriyle beraberken sözlerinden dönmüş olan Scalawags'lara yani döneklere saldırmağa başladı. Zencileri oya katılmaktan alıkoymak için korkutma, yıldırma, hattâ linç çarelerine baş vurdular. Bu tedhiş usulleriyle ve Ku-Klux-Klan gizli derneğinin 1871'de resmen kapatılmış olmasına rağmen, 1872 kanunuyle büyük ölçüde affa uğramış olan Güneyliler, 1874 tarihinden sonra kendi meclislerinde çoğunluğu ve kontrolu yeniden elde etmeğe başladılar. Kazandıkları iktidarı ellerinden kaçırmamak için de 1885-1890 arasında, tedbir olarak olağanüstü kanunlar çıkarmağa başladılar. Anayasa ve onun tadillerine önem vermeden Zencileri oy hakkından yoksun bırakmanın yolunu aradılar (Anayasa ve onun tadillerinde ırk farkı gözetilmeksizin herkese eşit oy verme hakkı tanınıyor, yine oy vermek için Amerika vatandaşı bir büyükbabaya veya 1861 tarihinden önce oy hakkı olan bir babaya sahip olmak, okuyup yazma bilmek veya anayasayı anlamak yetiyordu. Taşıt araçlarında, okul ve tiyatrolarda, ırk ayırımı başladı. Böylece Güney yeniden eski hale dönmüş oldu.

● *Amerika'nın iç gelişmeleri* (1874-1914). Güney ve Kuzey arasındaki savaş, Amerikanın ekonomisine ağır zararlar vermişti. Pamuk ekim alanları tahrip edilmiş, büyük savaş borçları yapılmış ve sert enflasyonist bir buhran meydana gelmişti. Öyle ki Güney'de para (1865) 100 iken yüzde 98,4 kıymetinde kaybetmiş, Kuzeyde ise zoraki tedavüllü ve kıymetleri devletçe tespit edilen, *green backs* adını alan kâğıt para çıkarılmıştı. Pamuk tarlalarının yeniden verimli hale gelmesi uzun zaman istiyordu. Tarlaların parçalanmasıyle bir çeşit ortakçılık metodu ile yeniden eski zenci esirlere baş vurmak zorunluğu doğdu. Savaş borçları, kısa vadeli bonoların uzun vadeli hazine bonoları haline çevrilmesiyle tasfiye yoluna girdi. Bunların faizleri gümrük tarifelerinin yükseltilmesi ve faizlerin green backs yani kâğıt parayle değil de madenî parayle ödenmesi sebebiyle halkın işine yarar hale sokuldu. Enflasyonun sembolü olan green backs'ler, 1879'da tedavülden kaldırıldı. Bu arada kuzeyli üreticiler borçlarını bu kıymetsiz para ile ödemenin yolunu buldular. Green backs'lerin altın'a çevrilmesi, Avrupa iktisadî krizinin Amerika'ya uzandığı 1873 tarihine rastlar. Bu kriz, Philedelphia'daki Jay Cooke bankasıyle 5 000 ticaret kurumunun (eylül) iflâsına yol açtı. Kuzeyli ve doğulu sanayicilerin tutumu; işsizlik, Amerikaya akın eden göçmenlerin rekabeti yüzünden kuzeyli işçilerle Bimetallisme'e alışmış olan batılı çiftçiler; cumhuriyetçi aday Hayes'in 1876'da büyük zorluklarla seçilmesinden sonra bile, bunlar *Bland act* (1878) ile kısmen tatmin edilmiş olmalarına rağmen demokrat muhalefet saflarına sürüklendi. Hükûmet çevrelerindeki karışıklığa rağmen (general Grant'ın özel sekreterinin de isminin karıştığı viski rezaleti 1878), cumhuriyeçilerin zorlukları yenerek ekonomiyi hızlı bir tempo ile geliştirmeleri mümkün oldu. Nüfusun hızla artması ve *Homestead act* (1862) ile her göçmene toprağı beş yıl süre ile ekip biçmesi halinde yaklaşık olarak 8 hektar toprak verilmesi de bu gelişmede etkili olur. 1870-1880 Arasında 3 milyon, 1880-1890 arasında 5 milyon, 1890-1900 arasında 8 milyon, 1900-1910 arasında 8 milyon 800 bin, 1910-1914 arasında da 4 milyon 200 bin muhacir Amerika'ya geldi ve yerleşti. Bunların onda dokuzu avrupalıydı. 1905'ten sonra göç temposu yılda bir milyona yükseldi. Böylece Birleşik devletlerin nüfusu 1870'te 38 milyon iken 1880'de 50, 1890'da 76 ve 1914'te de 95 milyon oldu. Ekonomik gelişmenin bir başka sebebi de kuzey ve doğudaki sanayinin iç savaş esnasında üretimini çok arttırmış olmasıydı.

Theodore Roosevelt (ortada), «Rough Riders» lerinin arasında

Madenciliğin ve ağır metalürji sanayiinin gelişmesi, demiryolu şebekesinin genişlemesine yol açtı. 1869-1872 Arasında 40 bin kilometre demiryolu yapıldı, 1887 yılına kadar Amerika kıtasını Atlantik'ten Pasifik'e bağlayan 3 demiryolu daha inşa edildi. 30 Bin kilometrelik nehir nakliyatı şebekesinin teçhizatı tamamlandı. Böylece Amerika Birleşik devletlerinin iskân meselesi de hız kazandı. Hattâ kıymetli madenlerin kaynağı Kayalık dağlarda bile yeni eyaletler kuruldu. Sınırlar kalktı ve imhadan kurtulmuş olan bazı kızılderili kabileler Oklahoma'ya yerleştirildi. Zıraat, iç fethin sona ermesinden pek faydalandı. 1870-1880'de 800 000 km^2.ye yakın toprak, tarıma elverişli hale getirildi ve yüzyılın sonunda 4 milyon hektardan fazla arazi sulanarak ekildi. Federal hükûmetin veya eyaletlerin hükûmetlerince desteklenen zıraatçılar, ayrıca sınaî teknik ilerlemelerden de faydalandı (özellikle 1880'den sonra geniş çapta makineleşme; 1882'den itibaren gemi inşasına, 1890'dan sonra da soğutma vagonlarının yapımına başlanması, böylece hayvancılıktan elde edilen ürünlerin değerlendirilmesi); bundan sonra tahıl üretiminde dünya rekoltesinin yüzde 30'unu (1880), pamukta da yüzde 60'ını (1890) sağlayan amerikan zıraatı, maliyet fiyatlarının yükseldiğini, kârının çoğaldığını gördü. Bununla birlikte hem milletlerarası (üretim fazlası ve Avrupa iktisadî buhranları) hem de iç konjonktüre karşı hassas kaldı; (bankaların ve demiryolu şirketlerinin oynadığı önemli rol; bunlar, *İnterstate Commerce act* (1887) ile yasaklanmışsa da kredi oyunlarıyle, özellikle de ayırımcı vergi tarifeleriyle tarım dünyası üstünde tehlikeli bir baskı yaratmaktaydı. Grangers'lerin hareketi, bundan doğan hoşnutsuzluktan ortaya çıktı. Çabuk çoğalma hızına rağmen, sınaî üretim zıraat üretimini 1890'dan sonra değer bakımından geride bıraktı; sınaî üretimin artmasına sebep, enerji kaynağı olan ham maddelerin (1880'de 63 milyon ton, 1890'da ise 269 milyon ton kömür; 1880'de 26 milyon, 1900'de ise 63 milyon varil petrol) veya madenlerin (Lake Superior'un demir ve bakır madenleri) bolluğuydu. İleri derecede bir makineleşmeyle işçilik maliyetini büyük çapta düşüren metotların uygulaması (standardizasyon*, taylorizasyon*) Amerikalıların keşif dehasiyle birleşerek (1860-1890 arası 440 000 berat), bu ham maddelerin tüketim malları haline çabucak tahvilini kolaylaştırdı. Bazı sanayî dalları alabildiğine gelişti; telefon, fotoğrafçılık, otomobil sayesinde Bell, Eastmann, Ford gibi adlar ün kazandı, nüfusun hızlı çoğalışı da artmakta olan bir üretime yeni piyasalar sağladı. Yine de bu gibi sonuçlan ancak sanayinin bölgesel ihtisaslaşması ile elde edilebilirdi (metalürjinin % 50'si Pennsylvania'da; kadın hazır elbise yapımının % 70'i New York devletinde gelişti); en ünlüleri, demiryollarından (George Jay Gould [1876], Cornelius Vanderbilt) petrol alanından (Rockefeller'in Standard Oil (1882), çelik sanayiinden (Andrew Carnegie ve United States Steel Corporation tröst*ünün [1901] kurucusu bankacı Pierpont Morgan) v.b. olan, kendi kendilerini yetiştirmiş adamların kurduğu tröstlerde sermaye birikmesi gerekti. Siyasî ve iktisadî hayata (küçük serbest firmaları iflâsa sürüklemek için iç piyasada damping'in uygulanması) hâkim olan kapitalist çevrelerin bu kudreti, 1870'ten itibaren, önce işçilerin birleşmesine yol açtı. Bu büyük sendikalardan birisi Knights of Labour (İş Şövalyeleri kurumu) idi. Gizli bir dernek olarak 1868'de kurulan bu birlik, teşkilâtın büyük başkanı Powderly ile 1878'de gizlilikten çıkıp açık kimliğine kavuştu. İkinci ve daha önemli olan sendika, Samuel Gompers'in American Federation of Labour'u (A.F.L.) idi. Bu, 1881'de kurulan, Federation of Organized Trade and Labor Unions of America and Canada'nın yerine geçmişti (1886). Her türlü siyasî ideolojiye düşman olan A.F.L. üyelerinin sayısı (1882'de) 50 000 iken, (1900'de) 1 milyona, sonra da pratik bir programın uygulanmasıyle (sekiz saatlik günlük mesai, sendika hakkının tanınması ile) 2 milyona çıktı.

● *İktidarın kullanılması* (1874-1896). Bütün bu devir boyunca, Cumhuriyetçi parti, çoğunluğun azalmasına ve başkanların kuvvetli kişiliği olmamasına rağmen iktidarda kaldı. Beyaz saraya yerleşen, ama birkaç ay sonra öldürülen Garfield bunun bir istismarıdır denebilir (1881 yazı). Bu parti sıkı bir gümrük tarifesi uyguladı. (1883 Tarifesine göre giyim eşyası, yünlü ve pamuklu kumaşlar üstündeki yüzde 40 gümrük vergisi, 1890 tarihli McKinley tarifesiyle yüzde 50'ye yükseldi. 1897 tarihli Dingley tarifesi ise bunu yüzde 55'e çıkardı; 1894'te demokratlarca yüzde 40 olarak tespit edilen brüt şeker üstündeki gümrük ise iki misline çıktı.) Öte yandan, tek maden usulüne, monometalizme sımsıkı bağlanan cumhuriyetçiler, batının desteğini kaybetmemek için, her ay biriktirmek üzere külçe halinde gümüş satın almağa karar verdiler (14 temmuz 1890 tarihli kanun). Ayrıca, elinde büyük bir bütçe artığı olan başkan Harrison, seçmenleri kazanmak için kuzeyli eski savaşçılara veya ölüm sebepleri ne olursa olsun onların dul kalan eşlerine yüksek maaş bağlayan bir kanunu onaylattı (haziran 1890). *Spoils system*'in uygulanmasının yıkıcı sonuçlarına ve tröstlerin takviyesinin yol açtığı tenkitlere karşılık, cumhuriyetçi kongre üyeleri, yarışma ile seçilecek olan bir sivil görevin yavaş yavaş kurulmasına (ocak 1883) ve tröstleri devletlerarası ticareti kösteklemekten alıkoymağa (temmuz 1890 tarihli, senatör Sherman'ın *Anti-Trust act*'ı) karar verdi. Durumun gerektirdiği tedbirler, Demokrat partinin faydalanacağı seçmenler topluluğunun duyabileceği ilgisizliği önlemek için alınmıştı. Güneylilerin yenilgisi (1865) ve sonra 1871'de ortaya çıkan Tammany Hall skandalıyle (suistimal, nüfuz kullanma v.d.) tehlikeye düşen Demokrat parti, iktidarı ele geçiremeyecek kadar bölünmüştü; ancak güneyli ve kölelik taraftarı zengin çiftlik sahiplerinin, düşük ücret veya Kuzeyin işsizlikten şikâyetçi işçi ve sendikacılarının ve batılı çiftçilerin oylarını sağladığı takdirde iktidara gelebilirdi. Batılı çiftçiler, kendilerini normal olarak demokratlardan ayıran uçurumun farkında olduklarından, Gran-

Foto. U.S.İ.S.; X; Harlingue (LAROUSSE)

gers'lerin, *Knights of Labour* ile anlaşması sonucu, halkçı partiyi meydana getirdiler; bu parti 1892'de başkanlığa bir aday gösterdi, 1896'da başkan vekilliğine sadece bir aday çıkardı; bu sırada demokratlar, Halkçı partinin programının (serbest para basma, tröstlerin kontrolu, dereceli gelir vergisi gibi) bir kısmını kendileri uygulamağa başlamıştı. Sonunda Cleveland, cumhuriyetçilerin yıpranmasından faydalanarak iki defa başkanlığa seçildiğinde, bu istisnaî durumlar bir araya gelmiş oldu. Ama Cleveland devlet adamı olarak başa geldiğinden, taraf tutan bir politika gütmedi; sosyal alanda, üç üyeden meydana gelen federal bir komisyon kurarak 1884-1885 grevlerine bir çözüm yolu aradı ve Chicago'daki Pullman fabrikalarının grevini de kuvvete baş vurarak bastırdı; bu iki karar da demokrat doktrine karşıydı. Malî alanda enflasyonu durdurmak için, tereddüt etmeden para satın alınışıyle ilgili 1890 tarihli kanunu yürürlükten kaldırttı, bankalara başvurdu (1895) ve 4 000 doların üstündeki gelirlerden yüzde 2 vergi alarak (bu vergi yüksek mahkeme tarafından reddolunmuştu) altın yedeğini arttırdı, demiryollarında uygulanan ayrı ayrı tarifeler üstünde genel bir soruşturma yaptırdı, ama Demokrat kongrenin Wilson tarifesini onaylamasını (1893) engelleyemedi. Bu tarife, bir taraftan gümrük vergilerini indirirken, öte taraftan güneyli çiftçileri memnun etmek için şekere yeni gümrük vergisi koyuyordu; bu vergi, Cleveland'ın zeki, ama halkça tutulmayan siyaseti yüzünden zaten büyük sayıda destek kaybeden Demokrat partiyi gözden düşürdü.

Amerikan emperyalizmi

Birleşik devletlerin, mamul mal ihracatçısı haline geldiği çağda, J. Fiske'nin kitabının (*Manifest Destiny*) [Kader Bildirisi, 1885], Josiah Strong ve J. Burgess'in seferlerinin (1890) ve tarihte deniz gücünün oynadığı rolü savunan Mahan'ın önemli yankıları oldu. Nazarî olarak emperyalizme aleyhtar olan Birleşik devletler, demokrat Wilson zamanında bile iktisadî emperyalizme (dolar diplomasisi'ne) baş vurdu. İç savaştan önce geçen bazı olaylar, amerikan emperyalizminin bu özel karakterini açığa çıkarır. Çin'de imtiyaz sahibi olma (Wanghia antlaşması, 1844); Yedo koyunda kuvvet gösterisi; Birleşik devletlerin ticaretine japon limanlarını açan Japon-Amerikan antlaşmasının Komodor Perry tarafından imzalanması (1854). Ostende beyannamesiyle tespit olunan Küba için vize tanınması (1854); Alaska'nın Rusya'dan satın alınması ve önce 1889'da İngiltere ve Almanya ile sonra da sadece Almanya ile (1898) bölüşülen Samoa adalarına 1878'de yerleşme, 1867'den itibaren toprak genişletme arzusunu açıkça belirtti. McKinley'in Bahriye nezaretinde bakan yardımcısı Theodore Roosevelt'in teşvikiyle, 1897'den itibaren iç genişleme yerine, toprak genişletme politikası uygulandı. İspanya-Amerika savaşı sonucu Küba bağımsız oldu. Guam ve Porto Rico ile Filipin'ler 20 milyon dolar karşılığı (Paris antlaşması 10 aralık 1898) ilhak edildi. Küba'ya zorla vesayet kabul ettirildi. (Platt tadilâtının onaylanması, haziran 1901), Santo Domingo'nun iktisadî kontrolu ele geçirildi (1905), Haiti işgal edildi (1916), Antillerdeki Virgin İslands (adaları) Danimarka'dan satın alındı; bu, A.B.D.'ye Meksika körfezinin mutlak kontrolunu sağlayacaktı; kanal bölgesini ele geçirmek için Amerika Birleşik devletleri (bu kanal 1914'te sefere açılacaktı) Panama'nın Kolombiya'dan ayrılmasını destekledi, Meksika'ya askerî müdahalede bulundu (1914), Pasifik'teki yeni Amerikan topraklarını kabul ettirmek maksadıyle Japonya üstüne baskı yaptı ve Mançurya'daki zaferinden sonra (Portsmouth antlaşması, 1905) onu itidale davet etti; Fas meselesi ile ilgilendi (Algesiras konferansı 1906) ve La Haye barış konferansına katıldı. Bu emperyalist politika ve artan iktisadî refah, 1907 buhranına rağmen iç politikayı arka plana attı. 1882'den beri Çinlilerin göçü yasaklanmıştı, Japonların göçüne ise henüz göz yumulmaktaydı. Kısa süre sonra Kaliforniya'da Japon göçüne karşı da gösteriler başladı. Ama başkan Theodore Roosevelt'in dinamik şahsiyetinin hâkim olduğu bu devrenin en önemli olayı zıraat konusunda (gelecekteki sulama tertibatı karşısında orman ve su ihtiyatlarının teşekkülü 1902), sosyal alanda (askerî makamların 1902 grevi sırasında kömür madenlerini üstüne alışı) ve iktisadî meselelerde (yirmi beş tröste karşı alınan hukukî tedbirler) müdahalede bulunan, Federal hükûmetin imtiyazlarının kendisi tarafından desteklenmesidir. Ne var ki gümrük himayesini destekleyen Aldrich tarifesini (1909) tasvip eden halefi Taft, senatör La Follette tarafından yönetilen cumhuriyetçi azınlık ile çatıştı; Theodore Roosevelt yönetimi ele alarak 5 ağustos 1912'de yeni bir ilerici parti kurdu; bu partinin özel bir devrimci programı vardı (senatörlerin halk tarafından seçimi, kadınlara oy hakkının tanınması, önemli bir sosyal kanun külliyatının kabulü); bu Taft'ınkine üstün birkaç oy sağladıysa da Roosevelt'i başkanlığa yeniden geçiremedi. Cumhuriyetçilerin istifasından faydalanan ve gelir vergisinin konması, senatörlerin genel oyla seçilmesini ve kadınlara oy hakkının tanınmasını mümkün kılan on altıncı (1913) on yedinci (1913) ve on dokuzuncu tadilâtları onaylatacak olan demokrat Wilson başkan oldu; böylece ilerici program gerçekleştirilmiş oluyordu.

● 1913'*te A.B.D.* Bu sırada Amerika Birleşik devletleri dünyanın başta gelen iktisadî kuvvetlerinden biri durumuna yükseldi. Bununla birlikte, ticaretinin önemli bir kısmını yaptığı ve amerikan topraklarına sayısız sermaye yatırmış olan Avrupa'dan birinciliği alamamıştı. Nüfusu öyle hızlı artmaktaydı ki kongre, melting pot'un (potanın) bütün bu nüfusu sindiremeyeceğinden korkarak özellikle varlıkları ülkenin birliğini bozma tehlikesi gösteren, Latin ve Slavları tasfiye etmek için, okuma yazma bilmeyenlerin Birliğe alınmasını yasak etti. Bu güçlükten başka, Federal hükûmetin karşısına hiç bir ciddî mesele çıkmadı. Birinci Dünya savaşı patlayınca (ağustos 1914) hükûmet Monroe'nun tanımladığı eski tarafsızlık geleneğine sadık kalarak savaşa katılmayı düşünmedi.

Birinci Dünya savaşından İkinci Dünya savaşına kadar olan devre (1914-1941)

● *Birinci Dünya savaşında A. Birleşik devletleri.* Bununla birlikte uzun sürecek bir savaş belirtisi bazı yeni gelen göçmenleri birtakım şıklar arasında bırakıyor, Avrupa sermayelerinin geri çekilmesi ve satın almaların kısılması (abluka) kaygı yaratıyordu. Amerikan bankalarına kredi açma yetkisi verildi (24 ekim 1914). Birlik, tek bir tarafın ikmalcisi ve alacaklısı haline geldiğinden Amerika tarafsızlığını kaybetti; 1914-1916 arasında ihraç ettiği malların değeri hemen de iki misline çıktı, ticarî bilanço artığı ise dört misline yükseldi. Bu, Avrupa'nın çöküşünü haber veren görülmemiş bir «boom»du. Bu şartlar altında başkanlığa yeniden seçilir seçilmez Wilson, bir alman notası aldı (31 ocak 1917); bu notada müttefik kıyılarının abluka edildiği ve Almanların denizaltı savaşını sürdürmek niyetinde oldukları belirtilmekteydi. Birlik diplomatik ilişkileri keserek ve ticaret filosunu silâhlandırarak, bu hareketi tarafsızlık haklarının ihlâli kabul ettiğini bildiren sert bir cevap verdi (26 şubat). Zimmermann telgrafı (16 ocak 1917) ve *Vigilentia* gemisinin torpillenmesi üzerine (19 mart 1917) kongre, Almanya'ya savaş açtı (6 nisan). Denizaltı savaşıyle bitkin düşen Almanya aleyhtarı koalisyon, donanmanın paha biçilmez yardımını, sonra da mecburi askerî hizmet sayesinde (18 mayıs 1918'de) tahminen bir milyon askerin katılacağı Amerika Birleşik devletleri ordularının desteğini gördü. Bk. *Birinci* DÜNYA SAVAŞI.

● *Yalnızlığa dönüş* (1919). Eylül 1914 tarihli Londra antlaşmasına katılmayan A. Birleşik devletleri savaşta müttefiklerinden ayrı bir amaç güttüklerini gösterdi. İstedikleri liberal bir Almanya'nın değil, Prusya militarizminin yok olmasıydı. Wilson'un «on dört maddesi» (8 Ocak 1918) gizli diplomasiyi, silâhlanmayı, iktisadî engelleri mahkûm ederek, vatandaşlık haklarını ve bir Milletler cemiyetinin güven altına alacağı devletler arasında eşitlik prensibini ortaya koyarak, dünyaya Amerika'nın barış istediğini belirtti. Mütareke imzalandıktan sonra (11 kasım 1917), barış konferansı Wilsoncu prensiplere dayanarak çalışmalarına başladı, ama bir yanda Wilson, öte yanda Lloyd George ile Clemenceau'nun anlaşmazlıkları çoğaldı.

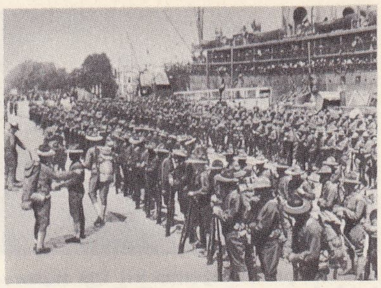

1917'de Amerikalıların Nantes'a çıkışı

Başkan, altmış dördüncü cumhuriyetçi kongreye, S.D.N.'nin «Covenant»ının da içine sokulmuş olduğu Versailles antlaşmasını onaylamasını teklif ettiğinde, cumhuriyetçi ve izolasyonist muhalefet, S.D.N.'nin paktının 10. maddesine, siyasî bağımsızlığın ve üye devletlerin toprak egemenliğinin güvenliğine karşı büyük tepki göstererek, antlaşmanın senatoda geri çevrilmesini sağladı (20 kasım 1919). S.D.N.'nin dışında kalan A. Birleşik devletleri savaş sonrası büyük milletlerarası konferanslara (Washington 1921, Londra 1930) müşahitler göndermekle yetindi ve Almanya ile ayrı bir barış antlaşması imzalamak zorunda kaldı (1921).

● *Refah içindeki yalnızlık* (1919-1929). Hayal kırıklığına uğrayan Birleşik devletler, kasvetli, ama refah dolu bir yalnızlık içine kapandı. Şoven, yabancıları sevmeyen çevrelerin baskısı altında, Avrupa göçmenlerine, (1924 kotalarıyle daha da ağırlaşan 1921 tarihli kanun) hem anarşizmden (Sacco ve Vanzetti'nin idamı 1927) hem de komünizmden kuşkulanarak, Avrupa düşüncesine bile düşmanlık belirdi. Katolik düşmanlığı ve aşırı muhafazakârlık birlikte gelişti (1919 tarihli içki yasağı kanunu); gümrük himayesi alabildiğine kuvvetlendi. «Great Old party» (Cumhuriyetçi) 1921-1933 sıralarında, Beyaz sarayı korudu; Amerika memnundu. 1920-1929 Arası çelik üretimi yüzde 70, kimyevî maddeler üretimi yüzde 94, petrol yüzde 56, otomobil yüzde 255 arttı. Millî gelir 56.5 milyon dolardan 87 milyona yükseldi. Bir yandan Santo Domingo'da 1924'e, Nikaragua'da 1923'e kadar silâhlı kuvvet bulundurulması, öte yandan Güney Amerika'daki anlaşmazlıkları halledecek olan amerikan devletleri arası bir kurulun meydana getirdiği «Gondra antlaşması»nın maddeleri (1923) resmî izolasyonizmin sadece Avrupa meselelerini ilgilendirdiğini ispat etmekteydi.

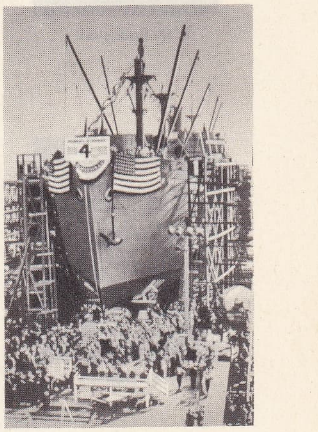

bir «Liberty Ship» in denize indirilişi

● 1929 *Buhranı ve sonuçları.* 1929 Sonunda, eşi görülmemiş iktisadî bir buhran baş gösterdi. Buna sebep, piyasayı doygun hale getiren aşırı üretim, sunî olarak kurları yükselten borsa oyunlarındaki suistimaldi (kote edilen değerler 1925-1929'da yüzde 110 kazanırken iş hareketi sadece yüzde 15 ilerlemekteydi). Wall Street'teki iflâs (24 ekim 1929), kurların düşmesi yüzünden meydana gelen buhranın başlangıcı oldu. Bunun zıraatta ve sanayide yankıları duyuldu (satın alışlarda azalma); sanayi üretim oranı 1929-1932 arası 120 iken 57'ye düştü, tarım üretimde ise 1930 rekoltesinde açık oldu. İşsizliğin çoğalması (1933'te 15 milyon işsiz), küçük senet sahiplerinin iflâsı ve kargaşalık devrelerindeki aşırı hareketler, ik-

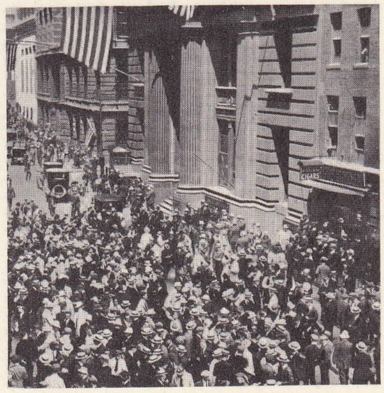

Wall Street'te serbest piyasa

Foto. Daily Mirror ; U.S.I.S. ; W.W. (LAROUSSE)

Pearl Harbor'a japon saldırısı

tidardaki partiyi değiştirmeleri için seçmenleri kışkırttı ve demokrat F. D. Roosevelt'e 7 milyon kadar bir çoğunluk sağladı (8 kasım 1932). [Dışişleri bakanlığında Cordell Hull, İçişlerinde Harold İckes, Zıraatta Henry Wallace, Hazinede Morğenthau olmak üzere] *Brain Trust* gibi genç aydın elemanları ve maliyeci Bernard Baruch'un müşavirliğiyle Roosevelt, iktisatı yeniden düzenlemeğe kalktı, böylece *«New Deal»* çağı başlamış oldu. Millî bir moratoryum ilân edildi; bu, bankaların yeniden faaliyete geçmesini mümkün kıldı (mart 1933), ölçü olarak altın ayarından vaz geçildi (nisan 1933), para satın alındı, doların değeri yüzde kırk düşürüldü. Böylece Roosevelt tedbirleriyle iktisadî durumu düzeltti ve tüketim akınını önledi. Devlet tarafından düzenlenen bir çalışma programının, işsizliği de gidermesi gerekti. *Federal Emergency Relief act* ile işsizlere resmî bir tahsisat bağlandı.

F. D. Roosevelt

Bundan başka, *Agricultural Adjustment act* (A.A.A., 12 mayıs) tarım kredisini düzenledi, buğday tarlalarının azaltılmasıyle tarım fiyatlarının yeniden ayarlanmasını mümkün kıldı. *National İndustrial Recovery act* ise (16 haziran) bir şirket disiplinini zorla kabul ettirmek amacıyle patronları, işçi ücretlerini artırmak ve azamî bir çalışma saati süresi tespitiyle iş çeşitlerini çoğaltmak üzere işçinin durumunu düzeltmeğe davet etti. İşçilerin, iş merkezlerinin, sonra da Anayasa mahkemesinin muhalefetine rağmen (Anayasa mahkemesi, New Deal'ın tedbirlerini Anayasanın güven altına aldığı hürriyetlere karşı diye, asılsız ilân etmişti) (1935-1936) Roosevelt, boyun eğmeyip kendisini 1936'da yeniden başkanlığa getiren memleketini ardından sürükledi.

H. S. Truman

● *İnfiratçılık'tan İkinci Dünya savaşına kadar* (1933-1941). A.B.D., dünya meselelerinde gittikçe daha büyük rol oynamağa başladı; dolar ve «büyük değnek» (big stick) diplomasisinden vaz geçti, Haiti (1933-1934) ile Nikaragua'yı boşalttı, Filipinlere bağımsızlık vaat etti (1934) ve Küba'ya devamlı müdahale hakkını kaldırdı. Mutlakiyetçilik ile tehdit edilen Avrupa'ya karşı (*Neutrality act,* ağustos 1935) izolasyonist siyasetine sığındı; bununla birlikte peşin para ile ve nakliyatı alıcıya ait olmak üzere (*Cash and carry*) silâh satmağa karar verdi (30 nisan 1937). Roosevelt, diktatörlük tutkusunu mahkûm etmişse de (Chicago demeci, ekim 1937) bu, demokrasileri kayıran bir tedbirdi.

D. D. Eisenhower

● *İkinci Dünya savaşı.* Atlantik paktını meydana getirecek olan Roosevelt-Churchill buluşmasına sebep olan (14 ağustos 1941) parlak Alman zaferinden sonra, özellikle de Pearl Harbor gibi (7 aralık 1941) Pasifik'teki amerikan üslerine Japonların yaptığı akından sonra ancak, A. Birleşik devletleri uykudan uyandı. İngiltere'ye 50 muhrip teslim ettikten sonra, *ödünç verme-kiralama kanunu*'nu yürürlüğe koydular (mart 1941) ve Hitler aleyhtarı koalisyonun mühimmat deposu haline geldiler. Üçüncü defa, geçici olarak başa getirilen (kasım 1940) Roosevelt, bütün diktatörlere karşı savaşmak niyetindeydi. İngiltere'nin talebi üzerine, Avrupa'da harekâtın yer aldığı sahneyle öncelikle ilgilenmeğe karar verdi. Amerikan savaş makinesi, gittikçe artan bir hızla A.Birleşik devletleri ordularını ve müttefik ordularını teşkilâtlandırmağa başladı (İngiltere'ye ve Rusya'nın Murmansk limanına doğru şilep kafileleri yola çıktı); kurulan yüzlerce fabrika, günde 24 saat çalışarak Kuzey Afrika'da (kasım 1942 çıkarması), İtalya'da (1943), sonra da Fransa'da (Normandiya çıkarması, 6 haziran 1944) düşman kayıtsız şartsız teslim oluncaya kadar (8 mayıs 1945) zaferler kazanarak savaşan askerlere malzeme ikmali yaptı. Çan Kay Şek ve Churchill ile Kahire'de, Churchill, general de Gaulle ve general Giraud ile Casablanca'da (ocak 1943), Stalin ve Churchill ile Tahran'da (kasım, aralık 1943) sonra da Yalta'da (şubat 1945) buluşan, askerî harekâtı koordine eden ve Avrupa'nın siyasî bakımdan yeniden teşkilâtlanmasının temellerini atan Roosevelt, zaferlerinden sonra istisnaî bir şekilde dördüncü defa başkan seçildi ve Almanya'nın kayıtsız şartsız tesliminden birkaç hafta ve Hiroşima (150 000 ölü) ile Nagasaki bombardımanından ve Japonya'nın tesliminden birkaç ay önce 15 ağustos 1945'te öldü.

● *Dünyaya hükmeden A. Birleşik devletleri* (1945-1950). F. D. Roosevelt'in halefi başkan yardımcısı Truman, savaşa son vermek (atom bombasının kullanılması ve 9 milyon insanın acele terhisi) ve Mihver kuvvetlerinin çöküşünün çıkardığı problemleri halletmek üzere ağır sorumluluklar yüklenmeğe çağrıldı; maksat, Almanya ve Japonya'nın işgali; demokrasi prensiplerine göre dünyanın yeniden düzenlenmesi (Birleşmiş milletlerin temellerini atacak olan San Francisco beyannamesi 26 haziran 1945); refaha dönerek liberal demokrasiyi kuvvetlendirmek ve milletlerarası komünizmin yayılışını önlemek için devletler (müttefikler de dahil) ekonomisinin yeniden düzenlenmesi idi. Başkan Truman'ın vaat ettiği (12 mart 1947 tarihli demeç) ve banka istikrazlarıyle «İmport Export», özellikle de Marshall planı ile gerçekleştirilen (5 haziran 1947 Harvard demeci) Batı Avrupa'nın, barış zamanındaki iktisata dönmesi kolaylaştı. Ama A. Birleşik devletleri soğuk harbi durduramadığından ve yeni halkçı demokrasi rejimlerinin doğmasını engelleyemediğinden (Prag darbesi, 1948; Berlin'in ablukası, 1948) komünist olmayan dünyanın savunmasını, başlıca elemanı kendisinin olduğu bir askerî antlaşmalar sistemi yaratarak (Avrupa'ya askerî birlikler göndererek destekledikleri 4 nisan 1949 tarihli NATO, Atlantik paktı) teşkilâtlandırmak istedi. Asya'da uğranılan başarısızlıklar (yapılan iktisadî yardıma rağmen, 1949'da Çin'de komünist rejimin zaferi; Kore savaşı, 1950-1953) Amerika'yı Avusturya ve Yeni Zelanda ile (eylül 1951 Güvenlik paktı ve ağustos 1952 A.N.Z.U.S.) Güneydoğu Asya ile (O.T.A.S.E., 19 şubat 1955) ve Doğu ile (8 eylül 1951 tarihli barış antlaşmasını izleyen Amerika-Japon Güvenlik paktı) yeni antlaşmalar imzalamağa, hattâ Bağdat paktını devam ettirmeğe zorladı (1957). Komünist dünyasını saran antlaşmalar zinciri böyle meydana geldi; bunun çevresinde yaratılan (yüzden fazla) askerî üs; birçoğu günde 24 saat durmadan dolaşan *Strategic Air command*'ın atom bombaları yüklü, havaları koruyan uçakları Altıncı filonun (Akdeniz'de) Yedinci filonun (Formoza boğazında) devamlı mevcudiyeti ve nazik noktaları korumağa başladı. Bu pahalı savaş âleti iç kargaşalıkların yarattığı tehlikeleri yatıştıramadığından, A. Birleşik devletleri, oldukça büyük çapta (1945-1948 arası 47 milyar dolar) bir malî yardım yapmak zorunda da kaldı; yardım, bundan faydalanan ülkelerle (Latin Amerika'daki bazı ülkeler ve özellikle Yakındoğu ülkeleriyle) anlaşma güçlüklerinden ötürü her zaman dostluk yaratmadı ise de, sovyet etkisini dengelemek için devam etmek zorunda kaldı. A. Birleşik devletleri ayrıca, barış zamanındaki iktisadî şartlara birdenbire dönmenin sonuçlarına da göğüs germek zorunda kaldı; bu güçlükler şöyle sıralanabilir: muhafazakâr sendika kanunu Taft-Hartley (1947) ile amerikan vatandaşlarının şahsî güvenliğini temin amacı güden (sağlık ve eğitim sonucunda devletin müdahalesi v.s.) Fair Deal programının (20 ocak 1949 tarihli Truman'ın demeci) kabulünü gerektiren işsizlerin, sonra da grevcilerin artması (1946'da 4 600 000): nihayet, Avrupa'daki (yeniden kurulan ülkeler) hattâ Amerika'daki satın almaların azalması (1949). Bu durum, Kore savaşıyle birden değişti (25 haziran 1950); bu savaş amerikan ekonomisine yeni bir ileri atılış sağladı (1951'de 105 milyon ton çelik), ama uzun sürüşü Amerikalılar tarafından tenkit edildi. 22. değişiklik, başkanlığa üçüncü defa aynı kimsenin geçmesini yasakladığından, Truman'ın seçilmesinin imkânsızlığı ile bu gibi güçlükler, Nazi Almanyası'nı yenen ünlü general Eisenhower'in (kasım 1952'de) kolayca seçilişinin sebebi oldu. Birtakım önemli iç olayların yer almasına altı güney devleti tarafından kanuna aykırı kabul edilen (1956), Zencilerin okula alınması (1954) ve Çelik grevine (1959) rağmen Eisenhower'in iki başkanlığı sırasında hâkim olan şey milletlerarası durumun iyiye gitmesiydi. Komünizm korkusunun, McCarthy'cilik ve göçmenlerin incelenip sık dokunmasına (McCarran-Walter İmmigration act. 1952) meydan verdiği, A.Birleşik devletler statüko siyasetinden vaz geçti ve Devlet bakanı John Foster Dulles'in istediği daha cüretli «roll back» geri yuvarlanış siyasetini benimsedi; ne var ki; A. Birleşik devletleri, Kore'nin (1953), Vietnam'ın (1954) paylaşılmasını kabul etmek zorunda kaldığından ve Irak buhranı (temmuz 1958) sırasında Lübnan'a pek anî «Deniz piyadesi» çıkarmakla yetindiğinden, başarıya ulaşamadı; S.S.C.B. ile olan çatışmalar azaldı ve Stalin'in ölümünden sonra (1953) kurulmasına başlanan, «birlikte, barış içinde yaşama» siyaseti, nispeten bir gevşemeğe yol açtı (Kruşçev'in Amerika'yı ziyareti, 1959); bununla birlikte siyasî alanda (dolaylı veya dolaysız S.S.C.B.'nin Yakındoğu'ya hattâ Karaib adalarına müdahalesi) özellikle de uzayı kontrol altına almak için gösterdikleri çabalar ve Amerikalıları bu alanda geçmeleri, 1957'den beri gittikçe beliren teknik ve askerî alandaki rekabeti açığa çıkardı. Böylece, iktisadî alanda henüz rakibi olmayan (dünya servetinin yüzde ellisine sahip), Birleşik devletler, Paris konferansının (mayıs 1960) başarısızlığının «birlikte, barış içinde yaşama» siyasetinin sağlam olmadığını belirterek, tehlikede olduğunu gösteriyordu. Bunun taraftarı olan demokrat J. F. Kennedy, 1960 seçimlerinde cumhuriyetçileri yendi.

● *Demokratların iktidara dönüşü.* Demokrat adayı John Fitzgerald Kennedy'nin başkanlığa seçilmesiyle çekişmeli fakat kesin bir zafere ulaşan Demokrat parti, bu başarısını her şeyden önce Cumhuriyetçi parti adayı için hiç de elverişli olmayan birtakım şartların bir araya gelmesine borçluydu. Bu şartları, genel hatlarıyle şu dört noktada toplayabiliriz: iktisadî şartlar (1960-1961 iktisadî duraklaması), siyasî şartlar (Güney'de ırk ayırımı, daha 1956'da patlak veren Süveyş meselesinin de kısmen sebep olduğu Batı blokundaki buhran), askerî şartlar (amerikan uzay sanayiinin sovyet uzay sanayiine nazaran geri kalması) ve kuruluşlarla ilgili şartlar (general Eisenhower'in tekrar başkanlığa adaylığını koymasını engelleyen 1951 tadili).

Ayrıca, Demokrat adayın televizyon konuşmalarında, hasmı başkan yardımcısı Richard Nixon'a nazaran kendini daha iyi değerlendirmeyi bilmesi de oyların Demokrat partiye kaymasında büyük bir rol oynamıştı. Başkan yardımcısı adaylığına texaslı Lyndon Baines Johnson'u seçmesi ve katolik oluşu da Kennedy'nin lehine bir sonuç verdi; bu sayede gerek dindaşları, gerek Güneylilerin büyük çoğunluğu, gerekse Demokrat partinin bütün kademeleri tarafından desteklenerek bu oyların yüzde 80'ini topladı.

Buna rağmen çok az bir çoğunluk elde eden Kennedy (113 000 oy, yani seçime katılan 68 832 000 seçmenin yüzde 0,15'i), otoritesini kurabilmek için, üniversiteli genç idarecilerden kurduğu kadronun yardımıyle cüretli teşebbüslere girişmek ihtiyacını duydu.

Bu teşebbüslerin yer aldığı programın esası, Amerikalılara ilk kurucuların ve öncülerin zihniyetini aşılamaktı. Kennedy, Demokrat parti tarafından başkanlığı onaylandıktan sonra, 13 temmuz 1960 günü verdiği nutukta bu programın anahatlarını belirtti. Ortaya attığı fikir, «Yeni Sınır» diye adlandırdığı bir kavramdı. Buna göre, açlık, cehalet, adaletsizlik ve bunların tabiî sonucu olan savaş bu söz konusu Sınır'ın ötesine atılacaktı. Başkanın herkesten istediği şey, bu programın başarılması için A. Birleşik devletlerinin içinde de dışında da toplu bir mücadeleye girişmekti. Ancak bu şekilde A. Birleşik devletleri sınırları içinde hüküm süren nispî yoksulluk ve sefalet önlenebilir (25 milyon amerikalı normale uygun saymayacak evlerde yaşamaktadır) ve üçte ikisi yarı aç yaşayan Amerika dışındaki insanlara yardım edilebilirdi.

Yeni Sınır'ın (sefaletle savaş, dolayısıyle de, A. Birleşik devletlerindeki ırkçılık ayırımıyle mücadele), ilerleme için antlaşmanın (bu gelişmiş ülkelerin görmekte olduğu yardımı batı Amerika'nın yararına genişletmiştir) taraftarı olan yeni başkan, ne Küba'daki Castro rejimini sarsabildi, ne de Güney Vietnam'-

Foto. U.S.İ.S. (LAROUSSE)

daki Vietkong'un kuvvetini kırabildi. Bununla birlikte, Küba buhranı sırasında sovyet güdümlü mermilerini geri çektirerek, önemli bir başarı kazandı (ekim, kasım 1962), bu da Moskova ile olan ilişkilerini düzeltmesine yardım etti. Moskova-Washington arası kırmızı teletip, atmosferde nükleer denemelerine son verilmesi için Moskova antlaşmaları.

John Fitzgerald Kennedy'nin Dallas'ta öldürülmesinden sonra 22 kasim 1963'te başkanlığa geçen Lyndon Baines Johnson'un «Büyük Toplum» deyimiyle adlandırdığı programın ana temaları da aşağı yukarı bu fikirlerdi. L.B. Johnson, 3 kasım 1964 başkanlık seçimlerini büyük bir çoğunlukla kazandı (Cumhuriyetçi aday Barry Goldwater'in yüzde 38,5 oyuna karşılık, oyların yüzde 61,5'i), fakat başarısı politikanın Güney Vietnam'da (Vietkong faaliyetinin artan hızi) ve Avrupa'da (çok yönlü nükleer kuvvet meselesi) güçlüklerle karşılaşması sebebiyle gölgelendi.

Nitekim 23 ocakta Kuzey Koreliler tarafından kara sularını ihlâl ettiği gerekçesiyle el konulan «Pueblo» harp gemisinin yarattığı siyasî tartışmaların hemen ardından 30 ocak 1968'de başlayan ve 30 şehri içine alan Tet taarruzunun psikolojik başarıyle bitmesi, A.B.D. dış siyaseti üzerinde büyük etkiler yaptı. Şubatın son haftasında B. M. genel sekreteri U-Thant, Asya ve Avrupa'ya yaptığı geziden sonra, Kuzey Vietnam'daki bombalama durduğu takdirde «çok kimsenin tahmin ettiğinden daha erken bir tarihte verimli temasların yapılabileceğini» ileri sürdü. Taarruzdan tam iki ay sonra A.B.D. Başkanı Johnson, Kuzey Vietnam topraklarının yüzde 90'ının bombalanmasını «tek taraflı» bir kararla durdurduğunu açıkladı (31 mart 1968). A.B.D. hükûmeti, bu kararı barış yolunda atılmış bir adım olarak niteledi ve Hanoi'den bir karşılık beklediğini belirtti. Johnson, yine 31 mart 1968'de yaptığı konuşmada ön seçimlerde adaylığını koymayacağını kesinlikle ilân etti.

Kuzey Vietnam ile A.B.D. arasında barış için ön görüşmeler 10 mayıs 1968'de, Paris'te başladı. 1968 yılı süresince A.B.D., Vietnam'da silâhlı kuvvetler idaresinde ve savaş taktiklerinde değişiklikler yaparken ve iki taraftan insan kaybı sayıları açıklanırken, Johnson'un Kuzey Vietnamlıların ileri sürdüğü şartı («bombardıman durursa barış görüşmeleri başlayabilir») kabul ederek 31 ekim 1968'de Kuzey Vietnam'ın A.B.D. hava, deniz ve topçu kuvvetlerince bombalanmasını durdurması, Paris barış görüşmelerine katılan taraf ülkelerin sayısını ikiden dörde çıkardı. Önce Vietkong'un siyasî kolu Millî Kurtuluş cephesinin, sonra da Güney Vietnam hükûmetinin toplantılara katılmasıyle barış görüşmeleri başladı.

● *Seçimler.* 1968 Seçimleri için Robert Kennedy'nin ismi, kardeşinin öldürüldüğü zamandan beri ileri sürülmekteydi. Fakat kendisi adaylığını koyacağını, Johnson sahneden çekilinceye kadar sakladı. Az çok aynı fikirleri benimseyen Eugene McCarthy ile beraber Demokrat partinin önde gelen üç liderinden biri idi. Üçüncü aday Humphrey'nin parti teşkilâtı ve başkan Johnson tarafından desteklendiği ileri sürülüyordu. Eugene McCarthy'nin mayıs sonuna kadar birkaç eyalette kazandığı parti içi ön seçimlere rağmen, Kennedy'nin 4 haziran'da kazandığı Kaliforniya ön seçimleri, hem Kennedy'yi kesinlikle McCarthy'nin önüne geçirdi, hem de teşkilât adayı Humphrey'nin Demokrat parti kurultayında başarı kazanamayacağı ihtimallerini ortaya koydu. Hemen bir gün sonra R. Kennedy'nin öldürülmesi ise, sonunda Demokrat parti adaylığını Humphrey'nin kazanmasına yol açtı. Eisenhower'in büyük bir çoğunlukla başkanlığa seçildiği 1952 ve 1956 iktidar yıllarında başkan yardımcısı olan Richard Nixon, 1960 Başkanlık seçimlerinde Kennedy'ye karşı yenilmesine rağmen partisinin yine de en önde gelen adaylarından biri idi.

Cumhuriyetçi partinin liberal çevrelerince yıllardan beri kendisine parti adayı gözüyle bakılan Nelson Rockefeller, 1968 seçim kampanyasında Nixon karşısında başarılı bir sonuç alamadı ve böylece seçim mücadelesi iki büyük partinin adayları olan Humphrey ile Nixon arasında geçti.

Nixon'un seçimleri kazanmasıyle Cumhuriyetçi parti 1960'tan beri ilk ve 1933'ten beri de ikinci defa iktidara gelmiş oldu. 1968 Seçimlerinde Zencilere hak tanınmasına, dar gelirli ve avrupalı olmayan ırklara mensup kitlelerin şehirlerde yerleşip yayılmasına karşı olan tabakaların desteklediği «ırkçı» Alabama eyaleti valisi George Wallace'ın, Amerikan İç savaşından beri gücünü oldukça yitirmiş bulunan ırkçı bir siyaset vaat ederek «Güney» eyaletlerince de destekleneceği düşünülmüştü; bu yüzden A.B.D. tarihinde en yüksek üçüncü parti oyunu alabileceği ileri sürülüyordu. Oysa üçüncü parti tahminlerden çok az oy aldı (yüzde 13,5). Nixon, genel oyun 43,4'ünü alarak başkan seçildi. Humphrey ise yüzde 43 oranında oy aldı. Ancak Demokrat parti, Temsilciler meclisinde 192 cumhuryietçiye karşı 243, Senatoda ise 42 cumhuriyetçiye karşı 58 sandalye ile kongreye hâkim oldu.

● *Demokrat programının uygulanması.* Programın yürütülmesi her şeyden önce iktisadî duraklamanın son bulmasına ve yerini yayılmağa ve genişlemeğe bırakmasına bağlıydı. Kennedy, yatırımları ve tüketimi hızlandırmak için, cumhuriyetçilerin aksine, çareyi para işlemlerinde değil, vergi ve bütçe ayarlanmasında görüyordu.

Duraklamayı gidermek için alınan ilk tedbir, «Revenue act» (1962) adıyle şubat 1964'te çıkarılan ek kanun oldu: bu kanunla, amortismanlarda, yatırımlarda, ilmî ve deneysel araştırmalarda birtakım vergi indirimleri yapılıyordu. Yayılma konusunda ise, kongrenin karşı koyması yüzünden, Kennedy'nin ancak 1963'te meclise getirebildiği ve Johnson'un ancak 1964'te kabul ettirebildiği kanunla, şahıs vergilerinde (1964'te 6,7 milyar dolar; 1965'te 11 milyar dolar) ve işletme vergilerinde (1964'te 1,7 milyar dolar ve 1965'te 3 milyar dolar) indirim yapılabildi. Bunun üzerine, daha 1964 aralık ayında tüketim masrafları 13 milyar dolar, şahıs yatırımları da 5 milyar dolar arttı.

Öte yandan, federal hükûmetin masraflarını arttırarak tüketimi geliştirmek için bütçede de ayarlamalar yapıldı ve önceleri sadece askerî ve klasik silâhlanma alanında, sonraları NASA'nın teşvikiyle uzay araştırmalarında büyük yatırımlara girişildi. Millî savunma masraflarına, 1965'ten itibaren önemli sosyal masraflar eklendi; daha ilk yılda, mahallî ortaklaşmalara bir buçuk milyar ödünç verildi ve üç buçuk milyarlık para yardımı yapıldı.

Nihayet, para siyasetinin ayarlanması sayesinde sermayenin dışarıya akması yavaşladı (üç aylık hazine tahvillerinde kısa vadeli faiz haddinin 1961'de yüzde 2,3; 1964'te yüzde 3,5 artması); bu siyaset uyarınca, banka rezerve hadleri indirilerek bu sermayeler amerikan işletmecilerinin istifadesine sunuluyordu (vadeli mevduatta eylül 1960'ta yüzde 5, ekim 1962'de yüzde 4); ayrıca hükûmet, eldeki likidite'yi arttırmak için Open Market sistemini uygulayarak Federal Reserve Board'a, 1960 yılında 1 850 milyar dolarlık, 1961 ve 1964 (dahil) yıllarında da 8 milyar dolarlık Devlet fonu satın aldırdı.

Gayri safî millî gelirin artışından da anlaşılacağı üzere, ustalıkla yürütülen bu siyaset, memleketin istikrarlı bir şekilde kalkınmasını sağladı.

İktisadî alanda olumlu sonuçlar veren bu vergi ve bütçe siyaseti, askerlik ve uzay havacılığı alanında da yararlı oldu; gerçekten de kıtalararası füze alanında ve «Gemini» programının gerçekleşmesiyle (1965-1966) uzay yolculukları alanında Amerika Birleşik devletleri Rusya ile arasındaki mesafeyi kapatmış oldu (1967'de «Apollo» programının geri kalması, Rusya'nın da kendi hesabına birtakım güçlüklerle karşılaşması sayesinde aranın açılmasına meydan vermemiştir). Özel laboratuvarların yüzde 50'sini ve üniversite laboratuvarlarının yüzde 56'sını seferber eden, hemen de bütün amerikan firmalarına siparişler veren (yalnız NASA 3 000 şirketle iş görmektedir), mühendislerine ve işçilerine alışılmamış derecede yüksek seviyeli bir çalışma niteliğini şart koşan hükûmet, güttüğü bütçe siyaseti sayesinde hem amerikan sanayiinin teknoloji bakımından gelişmesini hızlandırmış, hem yeni iş kadroları yaratmış (6 700 000 Amerikalı, yani faal nüfusun yüzde 9'u Millî savunma hesabına çalışır), hem de dolayısıyle işsizliği azaltmıştır (1961'de 4 800 000 işsiz; 1965'te sadece 3 500 000).

● *Demokratların sosyal siyaseti.* Genel hatları, demokrat idarenin, bütçe ve vergi alanında aldığı tedbirlerle ortaya çıkan bu siyaset, özellikle tarımcılar, ücretliler ve Zenciler gibi, nispeten elverişsiz durumda olan bazı toplum sınıflarının dertlerini halledecek birtakım tedbirlerin uygulanmasıyle kesinleşti.

Hayvancılık ve zıraat alanında verimin artması üzerine zıraatçılar, aşırı üretim felâketiyle karşılaştılar (1954-1964 arasında, ette yüzde 20, sütte yüzde 28; 1946-1950 ile 1963-1964 arasında, buğdayda yüzde 50, pamukta yüzde 90). Bununla baş etmek için, Demokrat hükûmetten, Credit Commodity corporation (Emtia Kredi korporasyonu) aracılığıyle ve amerikalı vergi mükellefinin zararına birtakım tedbirler almasını istediler: bu fiyatların düşürülmemesi (pirinç ve şeker), arzın talebe uydurulması ve ihracata yardımı. Arzın talebe uydurulması konusunda başarı şöyle elde edildi: tazminat ödemesi karşılığında ekim azaltıldı, ticarîleştirilmiş ürünler tahdit edildi (1965'te yer fıstığı, pirinç, uzun elyaflı pamuk ve tütün), toprağın ekilmeden muhafazası için anlaşmalar yapıldı: bu anlaşmalar, yıllık rekolte değerinin azamî yüzde 40'ına eşit bir tazminat karşılığında topraklarını beş veya on yıl ekmemeyi kabul eden tarımcılarla Tarım bakanlığı arasında imzalandı. Kennedy ve Johnson, ihracata yardım konusunda, genellikle talep edilen dolar ve sterlin gibi sağlam döviz yerine (1963'te 1 163 000 000 dolar; 1964'te 1 182 000 000 dolar), Hint rupisi gibi mahallî yabancı döviz karşılığında peşin satışlara müsaade ettiler (1954 tarih ve 480 sayılı kanun hükümlerine dayanarak); dolar karşılığı kredili satışları (1963'te 51 milyon, 1964'te 94 milyon), trampa, yardım veya düpedüz hibeleri (Hindistan'a 1963'te 417 milyon dolar, 1964'te 301 milyon dolar) kanuna uydurmak için de bu hükümlerden faydalandılar. 1962'de 1, 280 milyon dolar tutarındaki amerikan ihracatının yüzde 20'sini bu şekilde finanse eden amerikan hükûmeti, *farmer*'lerin (çiftçilerin) tarım gelirini güven altına aldı, küçük ve orta seviyedeki işletmeleri iflâstan kurtardı ve dış yardım yoluyle birçok yabancı memlekette sağlam bir iktisadî ve siyasî mevki kazandı. Yararlanmakta oldukları sosyal himayeyi 1961 ocak ayından itibaren arttırmağa çalışan bu siyasetin faydasını gören sınıflardan biri de ücretliler oldu. Bu siyaset, ek krediler dağıtarak işsizlik sigortasının yetersizliğini giderdi ve geri kalmış bölgelere ocak 1961'de 900 milyon dolarlık bir yardım fonu ayırdı; sonra da (tamamıyle federal olan), ihtiyarlık, sakatlık, ölüm sigorta sistemini daha iyi bir duruma getirdi: bağımsız veya ücretli işçilerin yüzde 91'i 1962'den itibaren bundan faydalandı (emeklilik ödeneğinin artması); en sonunda, tıp çevrelerinin karşı koymasına rağmen *medicare* denen bir hastalık sigortası sistemi dereceli olarak uygulanmağa başladı; bundan ilk faydalananlar 65'ini geçkin kimseler, muhtaç durumda olanlar, sakatlar, körlerdi (1 temmuz 1966'da yürürlüğe giren, temmuz 1965 tarihli kanun); muhafazakâr çevrelerin yanaşmak istemediği «medicare» Johnson'un fikrince, gelecekteki yeni bir «sosyal güvenlik» sisteminin başlangıcı idi ve 1964 başkanlık seçimi arifesinde tarif ettiği o «Büyük Toplum»un gerçekleştirilmesi yolunda ilk ve kesin adımdı. Aslında bunun taslağı 1961-1963 yılları arasında Kennedy tarafından yapılmış, Johnson'a ise işi kesinleştirmek kalmıştı. Başlıca unsurları şunlardı: 1961 tarihli Asgarî Saat Ücreti kanunu (1 dolardan 1,25'e yükseltilmesi); 1961 tarihli İskân kanunu (blok apartmanların inşaı için şehirlere verilen ödünç paralar ve para yardımları); 1965 tarihli, Johnson'un «Housing bill» İskân kanunu (dar gelirli kiracı

sağda general Marshall, solda **A.B.D.** genelkurmay başkanı amiral W. D. Leahy (1942)

A.B.D.'nin ilk atom denizaltısı «Nautilus»
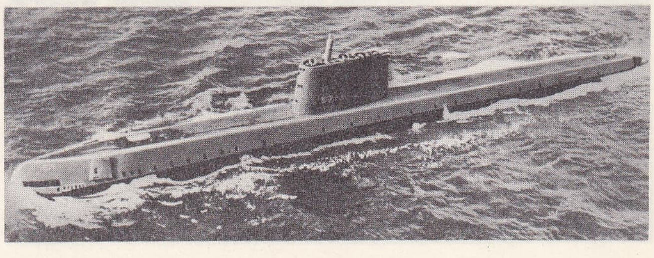

Foto. U.S.İ.S. (LAROUSSE)

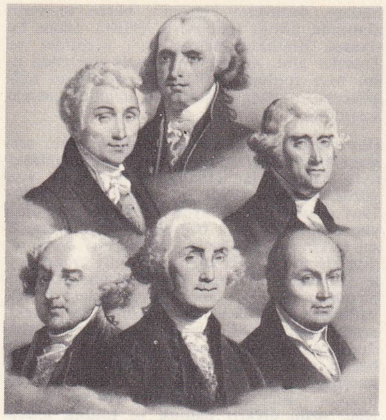

J. Madison (1751-1836)
J. Monroe (1759-1831) — Th. Jefferson (1743-1826)
G. Washington (1732-1799)
J. Adams (1735-1826) — J. Q. Adams (1767-1848)

A.B.D.'nin ilk altı başkanı

A.B.D. Başkanları
(göreve başlama tarihleriyle)

1789-1817: federalistler ve cumhuriyetçiler

Federalistler	*Cumhuriyetçiler*
Washington (1879)	Jefferson (1801)
Washington (1793)	Jefferson (1805)
J. Adams (1797)	Madison (1809)
	Madison (1813)

1817-1829: «İyi duygular çağı»

Monroe (1817) — Monroe (1821)

J. Q. Adams (1825)

1829-1861: vig'ler ve demokratlar

Vig'ler	*Demokratlar*
Harrison (1841)	Jackson (1829)
Tyler (1841)	Jackson (1833)
Taylor (1849)	Van Buren (1837)
Fillmore (1850)	Polk (1845)
	Pierce (1853)
	Buchanan (1857)

1861-1969: cumhuriyetçiler ve demokratlar

Cumhuriyetçiler	*Demokratlar*
Lincoln (1861)	A. Johnson (1865)
Lincoln (1865)	Cleveland (1885)
Grant (1869)	Cleveland (1893)
Grant (1873)	Wilson (1913)
Hayes (1877)	Wilson (1917)
Gorfield (1881)	F. D. Roosevelt (1933)
Arthur (1881)	F. D. Roosevelt (1937)
Harrison (1889)	F. D. Roosevelt (1941)
McKinley (1897)	F. D. Roosevelt (1945)
McKinley (1901)	Truman (1945)
Th. Roosevelt (1901)	Truman (1949)
Th. Roosevelt (1905)	Kennedy (1961)
Taft (1909)	L. B. Johnson (1963)
Harding (1921)	L. B. Johnson (1965)
Coolidge (1923)	
Coolidge (1925)	
Hoover (1929)	
Eisenhower (1953)	
Eisenhower (1957)	
Nixon (1969)	

John. F. Kennedy

L. B. Johnson

A.B.D. başkanlık binası: «Beyaz Saray» Washington

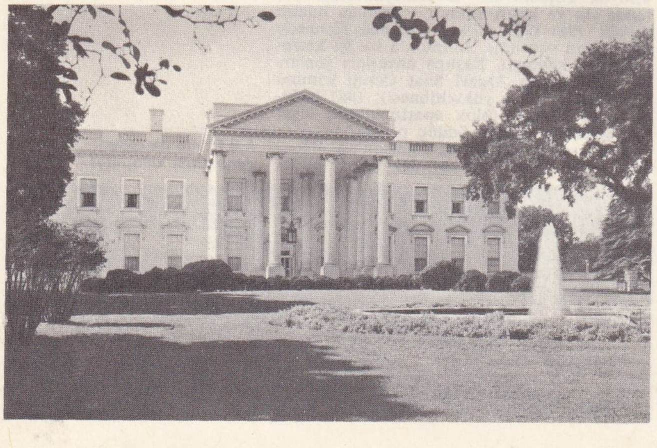

ailelerine para yardımı: yılda 2 500-5 000 dolar); geri kalmış bölgeleri (Apalaşlar) bir idarî sisteme bağlayan 1961 tarihli Bölgesel Kalkınma kanunu (*Area Redevelopment act*); üretim gücünün (mensucat, kömür, otomobil, uçak sanayii) artıştan en çok zarar gören kesimlerde insan gücünü yeni meslek şartlarına uydurmak için (*Manpower Development and Training act*, 1962); öğrenciler veya sakatlar için 1963 tarihli Meslekî Eğitim ve Oryantasyon kanunu (*Vocational Education act*).

En son olarak da, «Yoksulluğa karşı kanun» diye bilinen 11 ağustos 1964 tarihli *Economic Opportunity act* sayılabilir. İki amerikan partisinin muhafazakârlarıyle (bunlardan biri de Barry Goldwater idi) beş ay süren mücadeleden sonra onaylanan bu kanunda beş program yer almıştır (gençlik, köylü ve şehirli toplulukları, köy bölgeleri, küçük teşebbüsler, yardım gören şahıslar ve aileleri). Bu beş program, federal bütçenin yardımıyle. Kennedy'nin kayınbiraderi Robert Sargent Shriver'in başkanlığındaki «*Office of Economic Opportunity*» (İktisadî İmkânlar bürosu) kontrolu altında, büronun müdürünün nezaret edeceği bir «Millî Danışma kurulu» sayesinde gerçekleştirilecekti; bu üç bünyeye özel bir gönüllü topluluk yardımda bulunacaktı; VİSTA (*Volunteers in Service to America*) [Amerika'ya Hizmet gönüllüleri] denen bu topluluk, kanundan faydalanacak olan kimselere öğütler verecek, onları eğitecek ve yönetecekti. Muhafazakâr çevrelerin ve amacı doğru bulmakla beraber uygulanmasını devlet makamlarına bırakmak isteyen sayısız iş adamının muhalefetine rağmen, kanun, özellikle AFL-CİO'nun ve *National Farmer union*'un (Millî Çiftçiler birliği) desteği sayesinde kabul edilme şansı büyüktür.

● *Cumhuriyetçi partinin programı*. Cumhuriyetçi partinin 1968 seçimlerinde A.B.D. halkına sunduğu programa göre, iç siyasetteki başlıca vaatleri şunlardı: iç huzur ve güvenliğin sağlanması için, ateşli silâhların ayırım gözetmeden kontrolunu mümkün kılacak bir kanun çıkarılacak; amerikan tarımını koruyan bir ihracat-ithalât siyaseti güdülecek; fakirleşmiş bölgelerde ticaret teşvik edilecek; işçilere daha âdil bir asgarî ücret fikri desteklenecek; kırk sekiz saatlik çalışma haftası konusu incelenecek.

Dış siyasette «A.B.D.'yi bir dünya polisi haline getirmekten» kaçınılacak; ama saldırılar ve «sözde millî kurtuluş savaşları» affedilmeyecek; Moskova ile Pekin'in devam eden tehditleri saflıkla karşılanmayacak; NATO kuvvetlendirilecek.

Cumhuriyetçi parti programında kabul edilen esaslara göre, dış yardımlara devam edilecek, ancak Kuzey Vietnam'a yardım edenlere yardım yapılmayacaktır. Latin Amerika'da iktisadî bütünlüğün gelişmesi teşvik edilecektir. Vietnam savaşı konusunda tutulacağı bildirilen yol şudur: Güney Vietnamlılara daha fazla sorumluluk yüklenmeleri için imkân sağlamak; barış görüşmelerine devam etmek ve buna imkân hazırlamak.

Programda A.B.D.'nin ödeme dengesindeki bozukluğa da önem verilmektedir. Bu durumu düzeltmek için, Amerikalıların dış seyahatlerini kısıtlamak, federal harcamalarda kısıntı, gerçekçi bir para siyaseti, ihracatı hızlandırmak gibi tedbirler öngörülmüştür. Programda, Cumhuriyetçi partinin, hür dünya ülkeleri arasında serbest ticareti geliştirmeğe önem vereceği de belirtilmektedir.

● *Zenci meselesi*. Zenci meselesine bir çözüm yolu bulmak çok güç ve çetindir. Bu mesele, görünürde tamamıyle ırk ve siyaset ile ilgiliydi: Cumhuriyetçi partinin muhafazakâr kanadı ve Demokrat partinin güney taraftarları ardında toplanan pek kalabalık bir amerikan topluluğu, ırk ayırımının kaldırılmasına karşı çıktılar. Bu karşı çıkış, okullarda ırk ayırımını kaldıran 1954 tarihli kanunun ve seçim konusunda her türlü ırk ayırımını yasaklayan 1957 tarihli kanunun uygulanmasını dizginledi. Ama aslında, zenci meselesi bir yoksulluk meselesiydi. Meslekî nitelikleri olmadığından, Zenciler, en az gelir getiren, en istikrarsız işlerde çalışmak zorunda kalıyor, beyaz nüfusa nazaran iki misli daha fazla işsizlik çekiyorlardı (1963'te yüzde 13). Bu işsizlik ise, zenci topluluğunun, özellikle en genç elemanlarını etkiliyordu. İş güvenliğinden yoksun, dar gelirli (Harlem'deki bir ailenin geliri, aynı toplum seviyesindeki bir beyaz aileninkinden 2 000 dolar eksikti), kirası yüksek ve üstelik kötü evlerde oturan, çoğunlukla entellektüel seviyesi düşük okullarda okuyabilen zenci nüfus, sosyal alanda zor ilerleyebiliyordu. İlkin bu sefil duruma pasif olarak katlanan Zenciler, yavaş yavaş teşkilâtlandılar, problemlerinin çözüm yolunu kademeli bir şekilde aramağa koyuldular. Bu çözüm yolu, 1909'da kurulan NAACP (*National Association for Advancement of Colored people*) [Renkli Halkın Kalkınması İçin Millî Kurtuluş birliği] ile 1911'de amerikalı insanseverlerin kurduğu Şehir birliğinin seçtiği yoldu. İkinci Dünya savaşından sonra Zencilerin en genç mücadelecileri, iki yeni teşkilâtın ileri sürdüğü daha köklü bir hal çaresi olan acele birleşmeyi seçtiler. 1942'de George Houser'in kurduğu *Congress of Racial Equality*, pasif direnme yoluyle ayırımcı teşebbüslere boykotu tavsiye ediyordu. 1964'te Barış Nobel'ini kazanan baptist rahip Martin Luther King'in 1956'da kurduğu *The Southern Christian Leadership Conference* (S.C.L.C.), Gandhi'den ilham alarak, etkin sonuçlu, şiddete baş vurmayan bir faaliyet çerçevesi içinde ırk ayırımını kaldırma yoluna gitti; Greensboro'da 1 şubat 1960'ta başlayan «Sit-ins» lerin hareketi lokantalardan ırk ayırımı kalkmasını sağladı ve bu devrim Yüce divanın bir kararıyle kasım 1961'de kesinleşti; çok geçmeden plajlara, yüzme havuzlarına, kiliselere yayılan bu harekete, beyazlarla siyahların doluştuğu otobüslerin Washington'dan Güney'e hareketiyle (4 mayıs 1961 de) başlayan «Hürriyet Yolcuları» hareketi katıldı; bunun üzerine Devletlerarası Ticaret kurulu kara yolları ulaştırmasında ırk ayırımını yasak etti. Hareket, kargaşalıklara rağmen üniversiteye de yayıldı (1961'de Athens'deki Georgia üniversitesine iki zenci öğrencinin, 1962'de de Mississippi'deki Oxford üniversitesine James Meredith'in yazılması). 1963'ten itibaren Zenciler iş sahasını da ırk ayırımından bir an önce kurtarmağa çalıştılar. Birmingham'da başlayan hareket, Kongrede hep vaat edilen, ama durmadan ertelenen yurttaşlık hakları kanununu onaylatmak için A. Philip Randolph tarafından 28 ağustos 1963'te düzenlenen Washington'a yürüyüş ile millî bir boyut kazandı. Zencilerin birliği ve disiplininden etkilenen ve kargaşalığın genişlemesinden çekinen (1964'te Mississippi'de Philadelphia yakınında Hürriyet Yolcularından üç kişinin öldürülmesi) Kongre 2 temmuz 1964'te yurttaşlık hakları kanununu onayladı, başkan da bunu imzaladı; bu kanun, seçim konusunda (*Yüce divana baş vurma*), kamu kuruluşlarında (Federal Adalet bakanına sunulan davalar) ve iş alanında (kabul etmeyen devletler otomatik olarak kredilerden mahrum kalıyordu) bütün ırk ayırımını yasaklıyordu. Bu kanun, ırk ayırımının kaldırılmasını hızlandırdıysa da, Zencilerin, Elijah Muhammed'in «Siyah Müslümanlar» i!e, öldürülmesinden (21 şubat 1965) az önce Malcolm X tarafından 1964'te kurulan Afrika-Amerika birliği teşkilâtı üyelerince savunulan ayrılık prensibini gittikçe daha çok benimsemelerini önleyemedi. Bu ayrılık hareketleri, yoksul Zenciler tarafından desteklendi. ve 1960'ta kurulan şiddet taraftarı olmayan öğrenci koordinasyon komitesi SNCC'nin eski başkanı Stokely Carmichael tarafından ortaya atılan «Black Power» (Kara Kuvvet) parolasıyle şiddete yöneldi. Oldukça hızlı ama ırk ayırımı engellerinin artık geriye dönüşü olmayacak bir şekilde yıkılmasına rağmen, beyaz ve siyah topluluklar arasında her an patlak verebilecek bu gerilimin doğması da gene yoksullukla izah edilebilir. Harlem'deki temmuz 1964 ayaklanması ve ağustos 1965'te Los Angeles'teki Watts ayaklanmasından 1967 tammuzundaki Detroit ve Michigan Zencilerinin baş kaldırmasına kadar, günden güne ciddîleşen olayların doğurduğu bu gerilim, bir kere daha millî birliği sarsacak gibidir; Newark konferansında alınan ayırımcı kararlar (temmuz 1967), özellikle de, 1 ağustos 1967'de Havana konferasında Stokely Carmichael'in Zencileri ayaklanmağa ve katliama çağırması tehlikelerin ne kadar büyük olduğunu gösteren belirtilerdir. Nihayet, Martin Luther King'in Memphis'te öldürülmesi (nisan 1968) birçok amerikan şehrinde şiddet hareketlerine yol açmıştır. Fakat bu olay, mesken konusunda ırk ayırımını kaldıran yeni bir kanunun kabul edilmesini sağladı.

Foto. X, Harris et Ewing, Black Star-Rapho (LAROUSSE)

(1967'de nüfus 199 118 000)

EYALETLER	NÜFUS	BAŞKENTLER	NÜFUS
Alabama	3 407 000	*Montgomery*	145 000
Alaska	250 000	*Juneau*	7 000
Arizona	1 582 000	*Phoenix*	515 000
Arkansas	1 933 000	*Little Rock*	132 000
Batı Virgina	1 797 000	*Charleston*	85 000
Colorado	1 967 000	*Denver*	520 000
Columbia (ida. bölüm)	808 000	*Washington*	798 000
Connecticut	2 766 000	*Hartford*	158 000
Delaware	491 000	*Dover*	13 000
Filorida	5 705 000	*Tallahassee*	51 000
Georgia	4 294 000	*Atlanta*	487 500
Güney Dakota	715 000	*Pierre*	10 200
Güney Karolina	2 555 000	*Columbia*	98 500
Hawaii	701 000	*Honolulu*	335 000
İdaho	692 000	*Boise*	53 500
İllinois	10 489 000	*Springfield*	85 500
İndiana	4 825 000	*İndianapolis*	510 000
İowa	2 756 000	*Des Moines*	215 000
Kaliforniya	18 085 000	*Sacramento*	227 000
Kansas	2 225 000	*Topeka*	128 000
Kentucky	3 159 000	*Frankfurt*	20 000
Kuzey Dakota	645 000	*Bismarck*	30 500
Kuzey Karolina	4 852 000	*Raleigh*	105 000
Louisiana	3 468 000	*Baton Rouge*	164 000
Maine	989 000	*Augusta*	22 000
Maryland	3 432 000	*Annapolis*	26 500
Massachusetts	5 338 000	*Boston*	665 000
Michigan	8 098 000	*Lansing*	118 000
Minnesota	3 521 000	*Saint Paul*	310 000
Mississippi	2 314 000	*Jackson*	155 000
Missouri	4 409 000	*Jefferson City*	29 000
Montana	705 000	*Helena*	21 000
Nebraska	1 480 000	*Lincoln*	141 000
Nevada	408 000	*Carson City*	5 300
New Hampshire	654 000	*Concord*	29 200
New Jersey	6 682 000	*Trenton*	108 000
New Mexico	1 0008 000	*Santa Fe*	37 000
New York	17·914 000	*Albany*	127 000
Ohio	10 100 000	*Columbus*	495 000
Oklahoma	2 465 000	*Ohlahoma City*	365 000
Oregon	1 871 000	*Salem*	51 000
Pennsylvania	11 459 000	*Harrisburg*	76 000
Rhode İsland	914 000	*Providence*	194 000
Tennessee	3 798 000	*Nachville*	262 000
Texas	10 397 000	*Austin*	212 000
Utah	992 000	*Salt Lake City*	192 000
Vermont	409 000	*Montpelier*	9 000
Virginia	4 378 000	*Richmond*	218 000
Washington	2 984 000	*Olimpia*	18 900
Wisconsin	4 107 000	*Madison*	149 000
Wyoming	343 000	*Cheyenne*	49 000

Nüfusu 100 000'i aşan şehirler

Akron	290 400	*Lubbock*	128 700
Albuquerque	129 700	*Memphis*	497 500
Alexandria	104 000	*Miami*	335 000
Allentown	108 300	*Milwaukee*	760 000
Amarillo	138 000	*Minneapolis*	470 000
Anaheim	104 000	*Mobile*	202 800
Baltimore	942 000	*Newark*	392 000
Beaumont	119 200	*New Bedford*	102 500
Berkeley	111 300	*New Haven*	152 000
Birmingham	340 900	*New Orleans*	648 000
Bridgeport	156 700	*Newport News*	113 700
Buffalo	515 000	*New York*	7 989 000
Cambridge	107 700	*Niyagara Falls*	102 400
Camden	117 200	*Norfolk*	304 900
Canton	113 600	*Oakland*	367 500
Cedar Rapids	103 500	*Omaha*	301 600
Charlotte	201 600	*Pasadena*	116 400
Chattanooga	130 000	*Paterson*	143 700
Chicago	3 575 000	*Peoria*	103 200
Cincinnati	495 000	*Philadelphia*	2 047 000
Cleveland	810 900	*Pittsburgh*	575 000
Columbus (Georgia)	116 800	*Portland* (Oregon)	368 000
Corpus Christi	167 700	*Portsmouth*	114 800
Dallas	750 000	*Rochester*	305 800
Dayton	262 000	*Rockford*	132 100
Dearborn	112 000	*Saint Louis*	700 000
Denver	495 000	*Saint Petersburg*	181 300
Detroit	1 610 000	*San Antonio*	627 000
Duluth	106 900	*San Diego*	640 000
Elizabeth	107 700	*San Francisco*	731 000
El Paso	276 700	*San Jose*	204 200
Eria	138 400	*Santa Ana*	100 300
Evansville	141 500	*Savannah*	149 200
Flint	196 900	*Scranton*	111 400
Fort Wayne	144 900	*Seattle*	565 000
Fort Worth	356 300	*Shreveport*	164 400
Fresno	133 900	*South Bend*	132 400
Gary	178 300	*Spokane*	181 600
Glendale	119 400	*Syracuse*	216 000
Grand Rapids	177 300	*Tacoma*	148 000
Greensboro	119 600	*Tampa*	302 000
Hammond	116 700	*Toledo*	318 000
Houston	1 045 000	*Torrance*	101 000
Huntsville	123 500	*Tucson*	236 900
Jacksonvile	201 000	*Tulsa*	261 700
Jersey City	276 100	*Utica*	100 400
Kansas City (Kansas)	121 900	*Waterbury*	107 100
Kansas City (Missouri)	525 000	*Wichita*	254 700
Knoxville	111 800	*Wichita Falls*	101 700
Lincoln	128 500	*Winston-Salem*	11 100
Long Beach	344 168	*Worcester*	186 600
Los Angeles	2 660 000	*Yonkers*	190 600
Louisville	389 000	*Youngstown*	166 700

● *Uluslararası komünizm ile mücadele.* Gittikçe artan bir askerî güce dayanan amerikan diplomasisi, barış içinde birlikte yaşamayı bozmadan uluslararası komünizmin yayılmasını engellemeğe çalıştı; Kennedy ile Kruşçev'in 1961 haziranında Viyana'da buluşmaları sırasında anlaştıkları tek nokta herhalde barış içinde birlikte yaşamayı bozmamaktı. Demokrat yönetim, kendi tasvibiyle Fidel Castro rejimini devirmek isteyen 2 000 kübalı mülteciyi kurtaramadığından (17-18 nisan 1961 Domuzlar Koyu çıkarması) büyük başarısızlığa uğramıştı. Ama, kararının artık kesin olduğunu belirten başkan Kennedy'nin etkisi altında, Kruşçev'in nükleer silâhlarla meydan okumasına rağmen, dünya kuvvet dengesinin herhangi bir şekilde bozulmasına karşı olduğunu gösterdi (Sovyet denemelerinin 31 ağustos 1961'de, amerikan nükleer denemelerinin mayıs 1962'de başlaması). S.S.C.B., Doğu Almanya'nın sınırını kapamasına müsaade etmeğe (13 ağustos 1961), hemen sonra da Berlin duvarının inşaına başlanmasına karar verince, Batılıların Nazi Almanyası'nın eski başkentine girme serbestliğini, Kennedy, bu her an patlak verebilecek hava içinde devam ettirmeyi başardı. Ama ekim 1962'de S.S.C.B.'yi daha büyük bir başarısızlığa uğrattı. A. B.D. topraklarına yöneltilmiş olan Sovyetlerin nükleer başlı güdümlü mermi üssünün Küba'ya kurulmasıyle ortaya çıkan buhranın son anında (temmuz, ekim 1962), Kennedy, 23 ekimde NATO'ca onaylanan ve O.E.A. tarafından uygulanan silâhlı bir ablukanın baskısıyle Kruşçev'in büyük tahrip silâhlarını 27 ekimde adadan geri çekmeğe zorladı. Siyasî statüko tehlikeye düşer gibi olunca, A.B.D.'nin doğrudan doğruya müdahalede bulunmaktan çekinmediği Latin Amerika'da darbe yiyen (1965'te Dominik cumhuriyetine «deniz piyadelerinin» çıkarma yapması) komünizm yayılması, A.B.D.'nin dolaylı müdahalesiyle Asya'da da kısmen durduruldu; A.B.D., Hindistan'a gönderdiği silâhlarla, Hintlilerin, kasım 1962'de North East Frontier agency (N.E.F.A.) [Kuzeydoğu Sınır bürosu] yoluyle Kalküta'ya doğru yapılan çin istilâsına karşı koymalarına yardım etti.

Washington hükûmetinin, dünyanın türlü noktalarında, rakiplerinin silâhlı veya diplomatik faaliyetleriyle baş etme yeteneği ve hayatî çıkarları tehlikeye düştüğünde nükleer bir savaşı göze almak konusunda gösterdiği kararlılık, S.S.C.B.'nin atmosferdeki nükleer denemelerine son veren Moskova antlaşmasını imzalamasına sebep oldu ve barış içinde birlikte yaşama siyasetini yeniden canlandırdı (5 ağustos 1963). Bu antlaşma, ideoloji ayrılıkları, şartlar, siyasî ve askerî teşebbüsler ne olursa olsun, sonuçları kendileri için veya dünya için karanlık olabilecek doğrudan doğruya bir çatışmaya yol açılmasını önlemek için, bu iki üstün kuvvet arasında zımnî bir uzlaşmayı sağlamaştırmaktaydı. İki ülke arasında ilim, teknik ve kültür mübadelesi konusundaki antlaşmaların 19 mart 1966'da yeniden imzalanması ve 1963'ten beri Vietnam'da, 1967'de de Yakındoğu'da, biri Güney Vietnam ile İsrail'i, öteki Kuzey-Vietnam ile Arapları tutmasına rağmen, S.S.C.B.'nin ve Amerikalıların, şahsen ve doğrudan doğruya karşılaşmamak için gösterdikleri dikkat bunun delilidir. 1967 Haziranındaki Glassboro görüşmesinin doğruladığı gibi, bu iki iktidarın barış isteği, bir Çin nükleer gücünün kuruluşuyle desteklenmiş ve her iki devlet de, stratejik düzenlenişlerini değiştirip Çin'e doğru yönelmişlerdir (Atlantik'teki amerikan kuvvetlerinin ağırlık merkezinin Pasifik'e, Avrupa'daki sayısız sovyet tümeninin Orta Asya'ya aktarılması).

● *Hâkim durumda olan ve hâkimiyet altında bulunan iktisatlar.* Yoksulluk ve az gelişmişlik ile savaşarak uluslararası komünizmin yayılmasını önlemek arzusu A.B.D.'nin dünya iktisat siyasetinin iki temel unsurundan biridir; ikinci unsur ise, aşırı üretim ve işsizlik felâketini önleyebilecek tek şey olan dış piyasa ihtiyacının karşılanmasıdır. Bu siyaset üç esas temel üzerine kurulmuştur: dış yardım, ticarî ihracatın gelişimi ve yabancı ülkelerde yatırımların çoğaltılması. 1961'den itibaren dış yardımın niteliği değişmeğe başlamış, iktisadî yardım yeniden askerî yardımın yerini almıştır (13 mart 1961'de), Latin Amerika'nın iktisadî gelişimini kolaylaştırmak için ve çok geçmeden (kasım 1961) daha geniş bir organizmanın kontrolu altına giren İlerleme antlaşmasının yapılması: adı *Agency for International Development* [AID, Uluslararası Gelişme

başkan Kennedy 1961'de başkanlık yemininden sonra konuşmasını yaparken

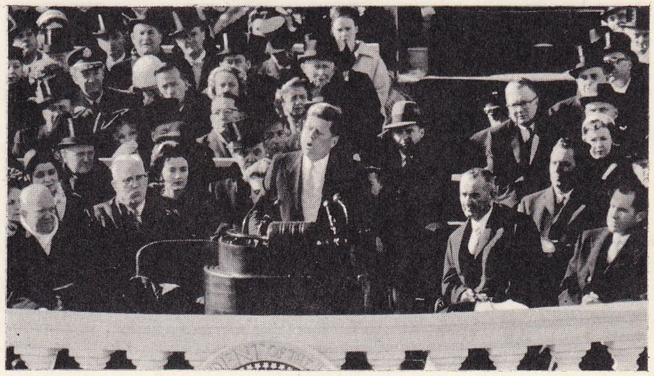

Foto. Parimage (LAROUSSE)

1965 kasımında Beyaz Saray önünde Vietnam savaşı alehindeki gösteri

otomobil yapımı, Detroit atelyelerinden birinde montaj zinciri

Vietkong'a karşı amerikan helikopter birliklerinin harekâtı

bürosu] olan bu örgüt Amerika'nın iktisadî dış yardımının bütününü yönetmekle görevlidir [bu yardım 1967'de 3 200 000 000 dolara çıktı]; bu yardımda hibelerin payı 1964'te yüzde 36 iken, 1966'da yüzde 34'e düşmüş, orta ve uzun vadeli ve pek düşük faiz oranlı (10 yıl için yüzde 0,75; öteki on yıl için yüzde 2) istikrazlar artmıştır; bu istikrazlar, amerikan yardımının tam yerini bulması için önceden düzenlenmiş bir planı olan ülkelere yapılmaktadır. AİD'nin faaliyeti yanında başka ek bürolar da vardır: *Food for Peace* (Barış için Gıda) bürosu, 1954 tarih ve 480 sayılı kanun çerçevesi içinde tarım işletmelerinden sorumludur; 1961'de kurulan Robert Sargent Shriver'in *Peace corps*'u (Barış heyeti) iki yıl için az gelişmiş ülkelere, üretim metotlarını düzeltmek ve yerli kadrolar meydana getirmek için gönüllü teknisyenler gönderdi.

Bu amerikan yardımından büyük çapta yararlananlar artık Avrupa devletleri değil, Güneydoğu Asya'da ve Yakındoğu'daki az gelişmiş ülkelerdir; amerikan hibe ve istikrazlarının yüzde 40'ını bu ülkeler alır; bu yüzde 40'ın büyük kısmı öncelik sırasıyle Güney Vietnam, Hindistan, Tayland ve Pakistan'a yapılmaktadır. Latin Amerika (Kolombiya, Şili, Brezilya ve Peru), Uzakdoğu (Tayland) ve Afrika (Kongo-Kinşasa, Habeşistan, Nijerya, Fas ve Tunus) ülkelerine gelince, bunlar A.B.D.'nin sağladığı bolluktan sırasıyle yüzde 30, 17 ve 13 oranında yardım aldılar. Aslında A.B.D.'nin yabancı ülkelere yaptığı bu yardım, çıkar gözetmeyen bir yardım değildir; çünkü yardım tutarının yüzde 80-85'inin, amerikan ihracatının finansmanında payı vardır. Ama bu finansman eninde sonunda amerikan vergi mükelleflerinin ve A.B.D.'nin bilanço dengesinin zararına olduğu için, A.B.D.'nin büyük problemi, komünist ülkelerden bile olsa, borcunu ödeyebilecek alıcılar bulmaktır (Doğu Avrupa ülkeleriyle olan mübadeleleri serbest kılmak için 1966 ekimde alınan tedbirler). Satın alıcı ülkeler genellikle Batı Avrupa'da, özellikle de Altılar Avrupası içinde bulunmaktadır; demokrat yönetimin büyük kaygılarından biri C.E.E.'nin ortak dış tarifesinin indirilmesini sağlamaktır. *Dillon Round* denen ilk görüşme'nin (1960-1961), sadece otomobil ve viskide Avrupa ortak dışı tarifesini indirmeyi başarması üzerine, Kennedy, Kongre'ye *Trade Expansion act*'i (4 ekim 1962) [Ticaret Genişletme kanunu] onaylattı; bu kanuna göre, A.B.D. başkanı, gelecek beş yıl içinde, yüzde 50'ye kadar yükselebilen gümrük vergisini indirmeyi, hem A.B.D., hem de Ortak pazar tarafından yapılan mamullere binen vergilerin karşılıklı olarak toptan kaldırılmasını müzakere edebilecekti. Kennedy Round adı altında mayıs 1963'te Cenevre'de yer alan bu müzakerelerde büyük bir sonuç elde edilemedi; buna sebep de, Avrupa'nın Atlantik serbest mübadele bölgesinin geniş çerçevesi içinde Ortak pazarın yayılıp dağılmasına karşı çıkması (bunu A.B.D. isterdi) ve C.E.E.'yi özellikle kimyevî ürünleri konusunda *American Selling price*'tan (A.E.P. [Amerikan Satış fiyatı] vaz geçirtmekte zorluklarla karşılaşılması ve *contingentements* pay ayırma siyasetleriyle (*Tariff Quotas* veya *Absolute Quotas*) tarifesiz ayırım yapma alışkanlıklarını (pek sıkı sağlık kontrolu, amerikan ithalâtçıları için fazla tedirgin edici usuller v.b.) bırakmalarını sağlamakta güçlük çekilmesidir.

Karşısında Avrupa çıkarlarını bulan, az gelişmiş ülkelerin fiyatlarda aşırı derecede sert düşme ve yükselmelerin kurbanı olmasını önlemek için ham madde fiyatlarında asgarî bir rayiç tespit edilmesini reddeden ve *Kennedy Round*'un başarısızlığa uğrayacağını önceden sezinleyen A.B.D., Avrupa ülkelerinin gümrük engellerini aşmak için, özel veya kamu yatırımları yoluyle bu ülkelere yerleşmekten başka çıkar yol olmadığını çoktan anlamıştı.

Bu hareket gerçi yeni değildi ama, İkinci Dünya savaşından bu yana, biri dolaysız (amerikan sermayelerinin kontrolu altındaki bir mahallî firma veya şube aracılığıyle yabancı servetleri işletme), biri dolaylı (hükûmet veya amerikalı vatandaşlar tarafından hisse senedi ve tahvillerin iştirak taahhüdü) iki türlü yatırım halinde büyük boyutlar kazandı. Sonunda A.B.D., bazı ülkelerin ekonomisini veya dünya seviyesinde bazı imalât kollarının faaliyetlerini kontrolu altına aldı. Su götürmez bir siyasî emperyalizm isteğinden ve üretimi millî piyasanın sindirim kapasitesini aşan amerikan teşebbüslerinin dinamizminden doğan bu yatırım siyaseti Kuzey Amerikalılara büyük gelirler sağlamakla beraber, bazen de kötü sonuçlar verdi. Gerçekten bu siyaset, ticarî bilançoları daima müspet olan A.B.D.'nin ödeme bilançosundaki açığı daha çok ortaya koymuş, yabancı ülkelere olumlu gibi gelen bazı yardımlara rağmen (teknik yardım, berat, mamul ve dolar yardımı) bazı ülkelerde uyandırdığı tepkiler bakımından amerikan hazinesine zararlı olmuştur. Bu siyaset sayesinde A.B.D., kendi ülkesinde sıkıntısını çektiği enflasyonu ve işsizliği yabancı memleketlere aktarmaktadır; gerçekten de, dolar olarak yaptıkları yatırımları karşılayabilmek için, yatırım gören memleketler, kendi para tedavüllerini kabartarak ve dengesizliğe sürükleyecek şekilde millî döviz çıkarmak zorunda kalmaktadır; buna karşılık, yabancı ülkelerde, doğrudan doğruya amerikan şirketleri tarafından işletilen fabrikalar, bu memleketlerde çıkabilecek herhangi bir buhranın ilk kurbanları olmağa mahkûmdur (buhran dolayısıyle yabancı işçilere yol verilmesi). A.B.D.'nin toprakları dışında yeni üretim ünitelerinin kurulmasına yardım eden amerikan yatırımları millî planların amaçlarını etkileyebilir ve dengesini bozabilir. İşte bu son sebepler yüzünden amerikan firmaları, yabancı ülkelerdeki fabrikalarının başına bağımsız ve millî bir yönetim kurulunu getirmekte, amerikan hükûmeti de, bir karşılık olmak üzere A.B.D.'nin sınırları içinde yabancı firmaların yerleşmesini kolaylaştırmaktadır.

● *A.B.D.'nin günümüzde karşılaştığı güçlükler.* Fransa'nın, A.B.D.'nin para politikasına karşı çıkması, aslında A.B.D.'nin dünya siyasetini tehlikeye düşüren unsurlardan biridir. Fransa'nın bağımsız bir nükleer güç yaratmasına karşı olan, 1962'den sonra bu alanda hiç bir teknik yardımda bulunmayan ve 1963'te, Avrupa'ya, kullanılması sadece Washington'a bağlı kalacak çok yönlü bir nükleer gücün kurulması teklifinde bulunan başkan Kennedy, aslında, tamamıyle fransız olan bir vurucu kuvvetin kurulmasını ve askerlerini NATO birleşik askerî sisteminden çekerek Atlantik paktının yeniden düzenlenmesini isteyen general de Gaulle'ün istemeyerek işini kolaylaştırmıştır. Fransa'yı amerikan ittifakından kurtarma isteği, A.B.D.'nin dünyanın öteki bölgelerdeki siyasetinin (iktisadî nüfuz, az gelişmiş devletlerin içişlerine karışma) ancak tam bir başarısızlıkla sona erebileceği, Vietnam'da da, bir Üçüncü Dünya savaşının başlangıcı olacak genel bir çatışma çıkacağı kanısı ile açıklanabilir. Zaten dünyanın her yerinde Amerika düşmanlığı sürekli olarak artmaktadır. Bu düşmanlık, Japonya'da 1960 güvenlik antlaşmasının yenilenmesi sırasında belirmiş, önce Latin Amerika'ya (Nixon'un 1958'de pek güçlükle yaptığı yolculuk), daha sonra da Avrupa'ya yayılmış, başkan yardımcısı Humphrey, nisan 1967'deki yolculuğunda düşmanca gösterilerle karşılanmıştı. Bunun baş sebeplerinden biri Vietnam'dır; burada 1963'e kadar 16 000 personel bulunduran Amerika, 1967'de bu miktarı 400 000 kişiye yükseltmiştir (1 temmuz 1968 için 525 000 kişi ön görülmüştür); yine Vietnam'da 7 şubat 1965'te başlayan hava hücumları, Çin ve hattâ S.S.C.B. ile bir çatışmaya sebep olabilecek duruma girdi. Uzakdoğu savunma sistemlerinin temel unsuru olarak saydığı Vietnam'da yapışmış kalmış olan A.B.D. (*güvercinler** ve *şahinler** muharebeleri) yeni büyük düşmanı Çin'in genişlemesini daha iyi önlemek için bütün güneydoğu ülkelerinde gittikçe açığa vurulan bir müdahaleciliğe girişmiştir (Tayland'da 30 000 asker; oldukça gizli bir şekilde sağcı Laos kuvvetlerine yardım). Bundan dolayı Amerika, Avrupa'daki asker sayısını azaltmak zorunda kaldı (160 askerî üssün kapanması), S.S.C.B.'nin haziran 1967'deki üçüncü İsrail-Arap savaşından sonra Yakındoğu'ya yerleşmesini önleyemedi, Atlantik paktında ve batı dünyasındaki «önderliği», Vietnam savaşına (1967 ekimde Pentagon önünde Washington'daki protesto gösterileri) ve zenci ayaklanmasına karşı halk arasında gittikçe artan hoşnutsuzluk yüzünden iç çözülme tehlikesiyle karşı karşıya kaldı ve bütün bu iç ve dış meseleler yüzünden zayıf düştü.

Askerî tarih

● *Ordu ve Savunma.* Amerika'ya yerleşmiş ve ilerde Amerika Birleşik devletlerini meydana getirecek olan sömürgecilerin güvenliği, Amerikan İstiklâl savaşına kadar ingiliz garnizonları tarafından sağlandı. Ayrıca on üç devlet de, kurulur kurulmaz, her biri kendi güvenliğini sağlayacak mahallî milis kıtaları meydana getirdi. Bu birliklerin çekirdeğini teşkil eden elemanlar (*minute men*) devamlı olarak alarm durumundaydı. 3 Temmuz 1775'te Washington, bu on üç devlet milislerinin başkomutanlığını ele aldı. İşte bu kuvvet ilk amerikan ordusunu teşkil eder. Genel müfettişliğe atanan Prusya generali von Steuben'in de yardımıyle 1776'da 26 000 kişilik daimî bir ordu kuruldu, daha sonra bütün milislerin silâh altına alınmasıyle büyüyen bu kuvvet İstiklâl savaşında zaferi sağladı (1781). 1783'te yapılan Versailles barış antlaşmasından sonra, ordu tamamıyle terhis edildi. 1791'de üç alaya inen bu kuvvetin, İngiltere ile yapılan savaşın başlangıcında (1812-1815) mevcudu 60 000 kişiydi ve 1847 Meksika savaşı arifesinde 5 000 kişiyi geçmiyordu. Bu savaş dolayısıyle 20 000 kişilik bir kuvvet silâh altına alındı ve barışla birlikte terhis edildi: Ayrılık savaşı (1861-1865) dolayısıyle iki büyük ordu meydana geldi: Kuzey devletlerinin kurduğu 2 000 000 kişilik ordu ve Güneylilerin teşkil ettiği 850 000 kişilik ordu. Bu iç savaştan sonra 1866 antlaşmasıyle federal daimî ordu mevcudu 54 000 kişi olarak tespit edildi ve 1898'de İspanya ile yapılan savaş esnasındaki değişiklik müstesna, 1914 yılına kadar aşağı yukarı değişmedi. Bu ordu, 1865-1898 arasında Kaliforniya'da, Nevada'da ve Colorado'da amerikalı Yerlilere karşı (Siyular, Apaşlar, Utlar v.s.) uzun süreli güvenlik savaşlarına girişti ve bu devrede 900'den fazla çarpışma oldu. 1881'de Fort Leavenworth Askerî okulu kuruldu ve 1902'de Kurmay okulu oldu; 1903'te ordunun kurmay heyeti meydana geldi.

1914'te amerikan kara kuvvetlerinde şu birlikler vardı: mevcudu Kongre tarafından tespit edilen *daimî gönüllü ordusu;* kura usulüyle silâh altına alınan erlerden kurulu 250 000 kişilik *millî muhafız* (bu kuvvet devletlerin emrindedir, onlar tarafından beslenir); ve nihayet prensip olarak eli silâh tutan herkesi içine alan *milisler* (Monroe

Foto. Keystone, U.S.I.S., Camera-Press (LAROUSSE)

doktrinine bağlı kalan kanun bu milislerin millî topraklar dışında hizmetine engel oluyordu). 18 Mayıs 1917 tarihli, *seçim usulüyle mecburî askerlik kararnamesi* ile Millî muhafızdan, general Pershing emrinde bir seferî kuvvet kuruldu. 1918 Mütarekesinde amerikan ordusunun cephede 30 tümeni bulunuyordu. Birinci Dünya savaşındaki kayıpları 500 000 kişiye varmış ve bu savaş sırasında 3 700 000 kişi seferber edilmişti.

Tekrar kendi kabuğuna çekilen ve Avrupa işlerine müdahaleye karşı olan Amerika Birleşik devletleri, 1920'de kendi askerî geleneklerine uygun sistemi yeniden kurdu. 1939'da amerikan ordusu sadece 500 000 kişilikti; bunun 170 000'i cumhurbaşkanı emrinde *Daimî ordu*, 200 000'i Birleşik devletlere ait *Millî muhafız* ve nihayet 100 000'i de *Teşkilâtlı ihtiyatlar*'dı. Amerika toprakları, her biri bir muvazzaf tümeni, iki millî muhafızı ve üç teşkilâtlı ihtiyatı içinde bulunduran dokuz bölgeye ayrılmıştı.

Gerçi kara kuvvetlerinin zayıf oluşu ve kamu oyunda *ayrı yaşama* isteğinin bulunuşu gibi sebepler, Amerika'nın 1940'ta Müttefiklere yardımına engel olduysa da, fransız ordusunun yenilgisi üzerine Amerika, büyük bir askerî hazırlığa girişti ve böylece 1945 zaferinin birinci derecedeki galipleri arasına girdi. 1802'den beri, West Point Askerî okulundan yetişen muvazzaf subayların işgal ettikleri yüksek kumanda mevkileri hariç, modern ordunun bütün unsurları yeni baştan ve aynı zamanda meydana getirildi. 16 Eylül 1940'ta ortaya konan mecburî hizmet sistemiyle beslenen kara ordusu, aralık 1941'de 1 400 000 kişiye, 1942'de 5 milyona, 1945'te 8 milyona yükseldi. Bu kuvvetin denizaşırı bölgelerde 90 tümeni bulunuyordu. 1939'da 15 000 olan subay mevcudu 1942'de 127 000'e ve 1945'te 880 000'e çıkarıldı. İşleri pratik yoldan ve sonuç alacak şekilde çözmesini bilen ve sanayi alanında başarıya ulaşan teşkilâtçı Amerikalılar, potansiyellerinin bitmez tükenmez zenginliğini modern savaşa da uydurmayı bildiler. Bu sebeple savaş sanayii yapımı, gerek kendi kuvvetlerinin ve gerekse müttefikleri olan ingiliz ve sovyet kuvvetlerinin çıkarlarına uygun olarak «Kiralama ve ödünç verme» sistemiyle en yüksek dereceye çıkarıldı (1941). Bu arada 1943'te özellikle fransız Kuzey Afrika ordusunun yeniden donatımı da mümkün oldu. İkinci Dünya savaşı esnasında amerikan fabrikalarından 80 000 top, 130 000 zırhlı araç ve 1 300 000 kamyon çıktı.

Bu kuvvetlerin kurulma ve ardından denizaşırı bölgelerde kullanılma şartları, bunların bol malzemeye sahip olması ve özellikle hava kuvvetleriyle desteklenmesi, 1945-1950 arasında yalnız Amerika'nın tekelinde kalmış olan atom gücü gibi faktörler, amerikan yüksek komutanlığının manevra kabiliyetinden çok malzeme gücüne, sayıca üstünlükten çok lojistik tekniğe dayanan yeni bir savaş doktrini meydana getirmesine yol açtı. Siyasetine sadık olan Amerika Birleşik devletleri, 1945'ten itibaren kara, deniz ve hava ordularını 1 milyon 500 bin kişiye indirecek şekilde terhisler yaptı (1948). Fakat milletlerarası durumun ağırlığı dolayısıyle, 1947 Millî Güvenlik kararnamesine göre Millî savunmada yeniden teşkilât yapıldı. Bu kararname, gönüllülerin yetmediğini göz önünde tutarak gerekli celplere müsaade ediyor, bir *Millî Güvenlik konseyi* ve bir *Ortak Kurmay Başkanları heyeti* kurulmasını sağlıyordu. Bu iki kurul memleketin askerî siyasetini tayin ve uygulamakla görevli bulunuyor ve nihayet nükleer silâhları hazırlayan ve meydana getiren *Atom Enerjisi komisyonu*'nu teşkil ediyordu. Bu sayede Amerika Birleşik devletleri Batı dünyasında on yıl içinde birinci derecede bir mevki kazandı. Öte yandan, kiralama ve ödünç verme kanununu tekrar ele alan Amerika, 1948 ve 1949'da dost veya müttefik memleketler yararına olarak geniş bir «Askerî Yardım programı» nı gerçekleştirdi.

1948'deki Sovyet-Amerikan gerginliği, 1949'da Kuzey Atlantik Paktı teşkilâtı, 1950'de Kore savaşı başladığı zaman amerikan kuvvetlerinin kararsız durumu, Japonya'da amerikan kıtalarının bulundurulmasını öngören 1952 Japon-Amerikan antlaşmaları gibi olaylar, Amerika Birleşik devletlerini kudretli ve dolgun mevcutlu bir orduyu yeniden teşkilâtlandırmağa sevketti ve 1955'te ordu mevcudu 1 300 000'i buldu. 1956'dan beri bu ordu yeni silâhlara (atom silâhları ve özel silâhlar) bünyesinde yer vermek için modernleşme yolunda büyük çabalar harcadı. Bu silâhlar, 1957-1958'den beri ordu içinde hizmete girmiş durumdadır; ateş kudretleri iki veya üç kata çıkarılmış olan bütün amerikan tümenleri, 1959'da pentomik sisteme göre düzenlendi. Bu ordu, hava kuvvetleri içinde toplanan kendi hava taşıt araçlarına sahiptir (1959'da 3 000 uçak ve 2 500 helikopter). 1960'ta mevcut 870 000'e ulaştı: bunun çoğunluğu meslekten yetişme, çok kuvvetli eğitim görmüş ve ordunun teknik ihtiyaçlarını ve karma teşkilâtını uygulayacak nitelikteki elemanlardır; 1963-1964'te Millî savunmaya ayrılan 55 milyar dolarlık bütçede kara ordusuna düşen para 12 milyar dolardır. Bu bütçede kara ordusu üçüncü yeri işgal eder: bütçenin yüzde 36'sı hava kuvvetlerine, yüzde 27'si deniz kuvvetlerine ve yüzde 22'si de kara ordusuna ayrılmıştır. Bununla beraber hükûmet ve yüksek komutanlık, klasik tümenlerin artık geçerli olmadıklarını ileri sürdüklerinden, amerikan askerî kuvvetleri «Ordulararası» bir plana yöneltilmiştir. 1959'daki bir kanun, Ordu, Hava ve Deniz dairelerinin zararına olarak Millî Savunma bakanının gücünü ve yetkilerini azamîye çıkarmıştır.

1955'te Foster Dulles tarafından ileri sürülen genel misilleme doktrini, 1960 yılları başında yerini, tepkinin şiddetini saldırının şiddetine göre ayarlama formülüyle belirtilen kademeli tepki doktrinine bıraktı. Savunma bakanı McNamara'nın uyguladığı bu siyaset, amerikan askerî imkânlarının her sınıftan kuvvet demetleri halinde çeşitlenmesini hızlandırdı ve amerikan ordusuna, klasik veya ihtilâlci silâhlarla, atom silâhlarıyle yapılacak her türlü bölgesel veya genel saldırıyı karşılayacak bir güç kazandırdı. 1967-1968 Bütçesinde millî savunmaya ayrılan pay 72,3 milyar doları buldu; oysa 1964-1965 yılı bütçesinde bu rakam 50,2 milyar dolardı. Bu artış, Vietnam savaşıyle izah edilebilir; aynı hal Kore savaşı sırasında da görülmüştü (1950 bütçesindeki 13 milyar dolara karşılık, 1953'te 50,4 milyar dolar). 1964-1965 Bütçesinde Vietnam'a ayrılan pay 103 milyon dolardan ibaret olduğu halde, 1967-1968 bütçesinde 21,9 milyar doları buldu. Bu miktar, genel millî savunma masraflarının yüzde 30'u ve amerikan millî gelirinin yüzde 3'ü demektir. Aynı sebeple, amerikan ordusunun insan gücü oranı da arttı: 1961'de silâh altındaki asker mevcudu 2 480 000, 1965'te 2 650 000, 30 haziran 1967'de 2 400 000'di. Bununla birlikte, Vietnam savaşı için yedekler silâh altına çağırılmadı; bugün 19 ilâ 26 yaşları arasında 10 milyon amerikalı erkek her an orduya çağırılmayı beklerken, 1966'da askere alınanların sayısı 400 000'i geçmemiştir. (1953'te, Kore savaşının en şiddetli günlerinde amerikan ordusunun mevcudu 3 500 000'i aşmıştı.)

Amerikan silâhlı kuvvetlerinin tümü, 1967'de, Kurmay Başkanları komitesine bağlı büyük stratejik kumanda gruplarına ayrıldı: merkezi Omaha olan «Strategic Air command» veya Hava Kuvvetleri kumandanlığı; «Strike command» veya Hava Müdahale ve Ulaştırma kumandanlığı, «Alaska command»; Amerika kıtasının savunmasıyle görevli «Continental command»; Atlantik'teki amerikan filosunun bağlı bulunduğu «Atlantic command»; Avrupa'daki amerikan askerî birlikleri ve Atlantik paktı üyeleri askerî kuvvetleriyle sıkı ilişkisi olan «European command» (Akdeniz'deki VI. filo bu kumandanlığa bağlıdır); merkezi Hawaii adalarında bulunan «Pacific command» (VII. filoya dayanan bu kumandanlık Vietnam'daki amerikan askerî birlikleri kumandanlığına bağlı değildir).

Amerikan askerî gücü bugün, her zamandan çok *Strategic Air command* çerçevesi içinde veya kara, deniz ve hava kuvvetlerine dağılmış olarak, A.B.D. nükleer silâhlanma gücü tarafından idare edilir.

● *Kara ordusu.* Amerikan kara ordusunun (*U. S. Army*) mevcudu 1960'da 870 000 ve 1965'te 968 000 iken, 1967'de 1 300 000'i bulmuştur. Savaşa hazır seferî tümen sayısı 11'den (iki tümen hava yoluyle nakledilmeğe hazır ve bir tümen bindirilmiş olmak üzere) 17 tümene çıkarılmıştır (Marine corps'un U. S. Navy'ye bağlı dört tümeni bu sayının dışındadır). Bu büyük birliklerin altısı, Stricom'un (*Strike command*) emrinde, yarı mevcudu hava yoluyle nakledilebilen bir genel müdahale yedeğidir ve sırasında öteki birleşik büyük kumandanlıklardan birini desteklemekle görevlidir; aynı şekilde görevlendirilen Marine corps'tan farkı, Marine corps'un ancak denizden itibaren müdahale etmesidir. Pentagon, A.Birleşik devletleri sınırı içinde kara kuvvetlerinin ana unsurlarıyle yığınak yapmış, ayrıca, dev C-5A uçakları ve saatte 20 mil yapabilen özel sürat kargolarıyle taşınabilecek büyük birliklerini acele bir müdahaleyi gerçekleştirebilecek şekilde düzenlemiştir. 1950'de C-124 uçaklarıyle 1, 1965'te C-141 uçaklarıyle 4 değerinde olan havadan taşıma gücü, 1969'da C-5A uçaklarının hizmete girmesiyle 20'ye yükseldi. Bugün bir tümeni (25 000 asker ve 35 000 ton savaş malzemesi) C-141 uçaklarıyle Avrupa'ya nakletmek için on üç güne, Güneydoğu Asya'ya nakletmek için otuz güne ihtiyaç vardır; buna karşılık, 1975'de, 100 adet C-5A ağır nakliye uçağı programı tamamlandığı zaman, aynı tümen Avrupa'ya üç günde, Güneydoğu Asya'ya yedi günde sevkedilebilecektir. Vietnam'da yeni bir askerî birliğin, tümü helikopterler ile nakledilebilen bir tümenin denemesi yapılmış ve bu ulaştırma kolaylığı savaş harekâtında büyük bir esneklik sağlamıştır. Modern bir savaş birliği, İkinci Dünya savaşı birliklerinin kat kat üstünde bir ateş gücüne sahip olduğu halde (atom silâhları dışında), ulaştırma gücü sadece yüzde 25 oranında gelişmiştir. Helikopter ile ulaştırma sayesinde bu oran da yükselmektedir. Bugün havadan taşınan bir amerikan birliği, klasik bir askerî birliğin kara ulaştırma araçlarının ancak yarısına sahip olduğu halde, emrindeki hava ulaştırma araçları klasik birlikteki hava araçlarının dört katıdır (434 uçak ve helikopter).

Bu klasik tümenlere, birliği meydana getiren üç alaya ek olarak, havadan taşınan bir alay eklenmiştir. Bunun yanı sıra, birliklerin nükleer bomba atma imkânları da geliş-

Chicago oditoryumu (mimarı Louis H. Sullivan)

New York'ta Guggenheim müzesi (mimarı F. L. Wright)

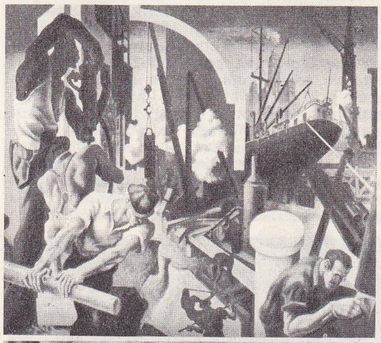

Thomas Benton: «Amerika'da Hayat» (detay)

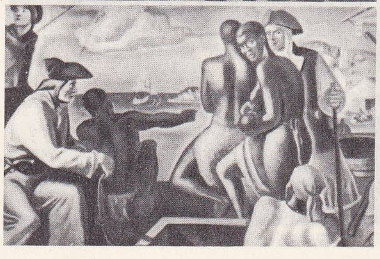

Boardman Robinson «Amerika'da Ticaret Tarihi» (detay)

Foto. U.S.I.S., P.A., Juley and son (LAROUSSE)

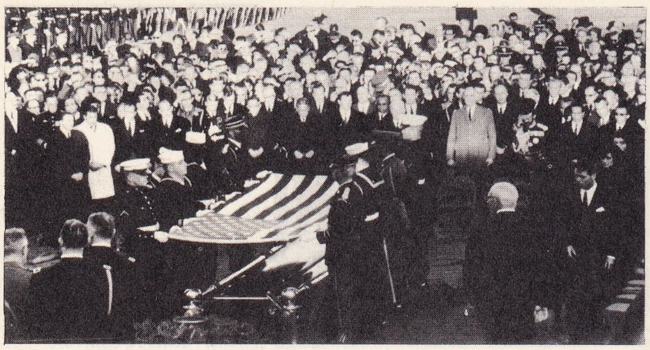

Arlington mezarlığında Kennedy'nin cenaze töreni

Barry Goldwater'in seçim kampanyası

başkan Nixon yemin merasiminde eski başkan Johnson ile

miş, 1964'te sadece 8 iken (203'lük toplar ve «Honest John» rampaları), 1966'da bu oran piyade birliklerinde 28'i, zırhlı birliklerde 80'i aşmıştır (155'lik toplar, Pershing, Sergeant ve Lance rampaları). Gelecekte Amerika'nın en hızlı karşılık silâhı olması beklenen Pershing'ler üzerinde önemli çalışmalar yapılmaktadır. 1967'de Almanya ve Pasifik'teki amerikan birlikleri bu füzelerle donatılmıştır.

● *Hava kuvvetleri.* İlk amerikan havacılık merkezi 1914'te Annapolis'te kuruldu. Bunun pilotları Fransa okullarında yetiştirildi. 1917'de gönüllü birlikleriyle (La Fayette filosu) muharebe meydanında hazır bulunan amerikalı havacılar, fransız uçaklarından kurulu filolarla savaşlara katıldılar. 1918'den 1939'a kadar *amerikan hava kuvvetlerinde,* «Genel Karargâh Hava kuvvetleri» adı verilen bombardıman, av ve keşif uçakları yer aldı; öte yandan, gözetleme uçakları ile balonculuk tamamıyle Kara kuvvetleri kumandanlığı emrindeydi. Bundan başka bir de *Deniz ve Sömürge havacılığı* vardır. 1939'da amerikan hava kuvvetlerinin elinde 2 000 savaş uçağı bulunuyordu. Bu tarihten itibaren amerikan malzemesi havacılık tekniği bakımından birinci dereceye yükseldi. «Uçar kale» adı verilen Boeing'ler, 1938'den itibaren kıtalararası hava seferleri yaparak, Amerika'nın Pasifik'teki üslerine karşı duyduğu ilgiyi açığa vurdu. Askerî uçaklar (B-17) muharebe düzeni halinde bir hamlede Pasifik okyanusunu geçiyorlardı. Avcı uçakları (Curtiss P-27) saatte 650 km. yi aşan bir hızla uçuyor ve deniz kuvvetlerine ait Catalina uçakları hiç iniş yapmadan 8 000 km. lik uçuşlar yapıyorlardı. Amerika Birleşik devletleri bu sürekli gelişmelerle havacılık alanında birinci derecede bir yer kazanmağa başlamıştı.

Amerika, 1942'de önemli bir hava kuvvetiyle savaşa girdi. Bu hava kuvvetini destekleyen amerikan sanayii yalnız kendi hava kuvvetlerini değil, aynı zamanda İngiltere, Çin, Fransa, S.S.C.B. gibi müttefiklerine ait hava kuvvetlerini de besledi. 1943'te savaş bölgelerinde 273 hava grubu bulunuyordu (100 ağır bombardıman grubu, B-29 ve B-17; 34 orta ve hafif bombardıman grubu; 87 avcı grubu; 27 nakliye grubu). Mükemmel hale getirilmiş bir bakım sistemi hava kuvvetleri mevcudunun muhafaza ve devamını sağladı. İkinci Dünya savaşının sonunda amerikan hava kuvvetlerinin elinde 2 300 000 kişilik bir kuvvet ve 45 000 muharebe uçağı bulunuyordu. Uçak yapımı alanında başa geçen Amerikalılar (İkinci Dünya savaşı esnasında Amerika'da 296 000 uçak yapılmıştır), stratejik hava kuvvetlerinin kullanılması konusunda, doktrin bakımından da üstünlük kurmayı bildiler ve hava kuvvetlerini, gerek Avrupa'da, gerekse Uzakdoğu'da, savaşın kesin sonucunu sağlayan bir unsur haline getirdiler; Amerika'nın zaferi, esasında amerikan bombardıman uçaklarının zaferiydi. Savaştan sonra Amerika Birleşik devletleri, hava kuvvetleriyle pek ilgilenmedi (1946'da imal edilen 37 000 uçağın 35 000'i sivil havacılığa ayrılmıştır); ancak, 1950'de Kore'de çin kuvvetleri tarafından gafil avlanan Amerikalılar, hava kuvvetleri sayesinde bozgundan kurtuldular. O tarihten itibaren hava kuvvetleri sürekli olarak arttırıldı: 1960'ta uçak mevcudu 20 000'e yükselmişti. Bunların yüzde 70'i, çoğu nükleer silâh taşımağa elverişli tepkili uçaklardı.

Amerika Birleşik devletleri hava kuvvetleri, gerçekten amerikan stratejisinin temelidir: vurucu kuvveti «Stratejik Hava komutanlığı» meydana getirir; 1964'te bu komutanlık emrinde 1 000 bombardıman uçağı (B-52, B-58) ve 1 000 misil (İ.C.B.M.) vardı. Bu uçak ve silâhlar, Omaha'daki komuta merkezi vasıtasıyle sürekli alarm durumundadır. Öteki hava birlikleri yaklaşık olarak 200 üsse dağıtılmış ve balistik özel silâhlarla donatılmıştır. 1964'te bu birliklerde, yer-hava silâhlarıyle desteklenen 40 önleme grubu, 55 nakliye grubu ve 113 müdahale grubu vardı. Amerikan hava ordusu 1958'de, kıtalararası ilk özel silâh olan «Atlas» ın ve sonra da «Minute man» ın deneylerini yaptı (bu sonuncusu 1962'den beri operasyonel silâh olmuştur). Bu tarihten beri hava kuvvetleri, amerikan orduları hiyerarşisi içinde deniz kuvvetlerinin yerini almış, hava generallerinin de yüksek emir ve komuta çerçevesi içinde önemli bir yeri olmuştur. 1964'te hava kuvvetleri bütçesi 19 milyar dolara yakındı, personeli de 880 000 kişiyi buluyordu. Şunu da belirtmek gerektir ki, başlıca amerikan şehirlerinin havaya karşı korunması «Nike-Ajax» tipi özel yer-hava silâhlarıyle sağlanmaktadır.

1960 Yılları, amerikan hava ordusu için kararsız bir geçiş devresi olmuştur. Hava kuvvetlerinin bütünüyle, uzun menzilli kıtalararası misillere tam bir üstünlük tanımak isteyen görüş ile, uçaklara stratejik bir değer tanıyan muhafazakâr görüş arasında bir seçme yapmak gerekiyordu. Bu seçme yapılamadığı için, bir yandan klasikleşmiş uçakların imkânları geliştiriliyor ve A.B.D.'nin yeni savunma siyasetine uygun düşecek malzemeyi bulmak için çeşitli projeler, taslaklar üzerinde duruluyordu.

Bombardıman uçakları alanında FB-111'lerin gelişmesi beklenirken, en son B-52 ve B-58 uçakları hizmete girdi (yeni bir mach 3 süper bombardıman uçağının [XB-70] yapımı, deneme sırasında uçağın artık ihtiyaca cevap vermediği anlaşıldığından, durdurulmuştu).

Taktik alanda birliklere, F-105 D «Thunderchief», «Phantom II» ve 1967'den itibaren F-111 A (değişken geometrili mach 2,5) uçakları verildi. Fakat bu arada Vietnam savaşı, modern savaş uçağının kendinden beklenileni vermediğini ispat edince (1940'tan kalma eski Douglas B-26'ların tekrar hizmete alınması), COİN programı (Counter İnsurgency: hafif gerilla uçakları) büyük bir süratle uygulandı.

Buna karşılık ulaştırma araçları engele rastlamadan gelişti: nakledilecek tonaj, uçuş hızı ve aşılacak mesafe, 1960'ta «Herkül» C-13 ve 1968'de Lockheed C-A5 ile büyük gelişme gösterdi. 1967'de Vietnam savaşına rağmen bütçe daraltılarak 11 milyar dolara indirildi, amerikan hava ordusu mevcudu 889 000 olarak kaldı ve emrindeki uçak mevcudu 13 800'e düştü(ortalama uçuş hızının ve taşınacak ağırlık miktarının artması 1960'taki tüm potansiyeli değiştirmemiştir). Hava kuvvetlerinin tümü aşağıdaki kumanda birliklerine bağlı kaldı: «Strategic Air command» (670 uçak, 944 «Titan» ve «Minute man» tipi, 1 ilâ 10 megatonluk nükleer yük taşıyan kıtalararası misil); «Tactical Air command»; «Air Defence command» (Hava Savunma kumandanlığı) bir kısmı, Kuzey Amerika'nın hava savunmasıyle görevli NORAD'ı (North American Air Defence) meydana getirmek üzere Kanada hava kuvvetleri emrine verilmiştir; «Military Airlift command» (1960'tan bu yana «Military Air Transport service» in yerini almıştır) v.d. Bu büyük kumandanlıkların tümü «hava kuvveti» tipinden büyük birlikleri ve misil tümenlerini içine alabilir.

Birleşik devletler havacılık savaş gücü artık sadece hava kuvvetlerinin (U. S. Air Force) emrinde değildir, 1967'den bu yana kara ordusu emrine 9 300 uçak (Army Aviation) ve deniz kuvvetleri emrine 8 300 uçak verilmiştir.

● *Deniz kuvvetleri.* Amerika Birleşik devletleri deniz subaylarını yetiştirmekte olan Annapolis Deniz Harp okulu 1845'te kuruldu. Monitor ile Merrimac'ın meşhur düellosu, amiral Farragut'ın Mississippi nehri ağzındaki harekâtı, Kuzey Bahriyesi tarafından yapılan abluka, güneyli korsanların bu ablukayı zorlamak üzere giriştikleri hareketler, amerikan deniz kuvvetlerinin kahramanlık menkıbelerini teşkil eder. 1884'te bir Deniz Harb okulu kuruldu. Bu okulda öğretilen stratejik doktrin, okulun kumandanı olan deniz albayı Mahan'ın düşüncelerine dayanır; sonraları Bahriye nazırı ve daha sonra da Cumhurbaşkanı olan Th. Roosevelt tarafından da bu düşünceler benimsenmiştir. Bu doktrin, Birinci Dünya savaşına kadar amerikan deniz kuvvetlerinin ilham kaynağı oldu. 1897-1898 İspanyol-Amerikan savaşı, genç amerikan bahriyesi için şöhret kazanma bakımından büyük bir fırsattı. Küba'nın ablukasına katılmak üzere Pasifik'ten Atlas okyanusuna gönderilen bir zırhlının Magellan boğazından geçerek altmış iki günlük bir zaman kaybetmesi, Panama berzahında bir kanal açmak düşüncesini doğurdu. Küba, Filipinler, Porto Rico gibi yerler çeşitli sıfatlarla Amerika'ya bağlı topraklar haline girdi; buraların korunması ve anavatan topraklarıyle bağlantısı gerekiyordu. Bu yeni sorumluluklar, güçlü bir donanmanın doğmasına yol açtı. Hedefleri şunlardı: anavatan ve sömürge kıyılarının savunması; millî toprakların tamamlayıcı bir parçası sayılan Panama kanalının mutlak kontrolu (bu kanal 1914'te açıldı); Monroe doktrinin desteklenmesi. Birinci Dünya savaşının arifesinde amerikan deniz kuvvetleri, ingiliz donanmasının aşağı yukarı üçte biri kadardı. O zaman amerikan bahriyesinde şu gemiler bulunuyordu: 35 zırhlı (10 tanesi dretnot), 32 kruvazör, 50 muhrip, 23 torpito, 39 denizaltı; ayrıca dört gemi de inşa halindeydi. Birinci Dünya savaşı sırasında amerikan bahriyesi önemli kuvvetlerle denizaltı savaşına katıldı, sonra büyük kayıplara uğramadan 2 milyon kişilik bir orduyu Fransa'ya nakletti. Bu gayretler, amerikan bahriyesinin gelişmesine yol açtı ve o zaman Bahriye nazırı ve daha sonra Cummurhaşkanı olan Franklin Delano Roosevelt'in teşvikiyle tamamladı. 1922'deki Washington antlaşmasıyle amerikan bahriyesi, harp ve uçak gemileri bakımından ingiliz donanmasıyle eşit duruma geldi. 1939'da hizmette olan amerikan gemileri toplam olarak 1 213 790 tona ulaşıyor, ayrıca 205 545 tonluk gemi de inşa halinde bulunuyordu; bu tonaj aşağı yukarı ingiliz donanmasının yüzde 80'i demekti; öte yandan, amerikan deniz-hava kuvvetlerinin (Air Navy) elinde 1 500 uçak vardı (Enterprise veya Saratoga gibi bazı uçak gemilerinin güvertelerinde 100'er uçak durur). 1940'ta Fransa'nın yenilgisinden sonra amerikan bahriyesi, henüz savaşa girmediği sırada, amerikan kara sularında ingiliz donanmasına yarı resmî bir yardımda bulundu. 7 Aralık 1941'de Pearl Harbor'da Japonların baskınına uğrayan amerikan deniz kuvvetleri kısa zamanda tekrar toparlandı; alman denizaltılarının bozguna uğratılmasında büyük bir rol oynadıktan sonra Kuzey Afrika'ya, Avrupa'ya ve amiral Nimitz kumandasında Pasifik adalarına yapılan çıkarmalara büyük ölçüde katıldı. 1945'te amerikan deniz kuvvetlerinin mevcudu 3 300 000 kişiye ulaştı. İkinci Dünya savaşı esnasında amerikan deniz tezgâhlarında 8 milyon ton harp gemisi inşa edildi. 1950'den beri Deniz kuvvetleri genelkurmayı tarafından, gerek denizüstü gemilerinden özel silâhlar alanında («Terrier» özel silâhı) veya denizaltılardan (*Polaris* ve *Regulus*) atılan özel silâhlar alanında ve gerekse atomla tahrik alanında (1954'teki ilk atom denizaltısı olan *Nautilus*) modernleşme teşebbüslerine girişildi. Amerikan stratejisinin Atlantik'te, Akdeniz'de (VI. filo) ve Pasifik'te (VII. filo) hâkim unsurunu teşkil eden amerikan deniz kuvvetleri 1955'te, tonaj bakı-

Foto. U.S.İ.S., Camera-Press (LAROUSSE), Haber ajansı (MEYDAN)

mından ingiliz donanmasından dört kat üstündü ve 1963'te yine tonaj bakımından öteki bütün donanmalar toplamının iki katına ulaştı. 1964'te amerikan deniz kuvvetlerinin hizmette 862 savaş gemisi vardı; bunların 504'ü 1945'ten sonra inşa edildi: 28 uçak gemisi, 9 helikopter gemisi, 15 kruvazör, 290 muhrip, 162 denizaltı (25'i atom denizaltısı). Toplam olarak 4 160 000 ton, 525 000 kişilik personel. Bu toplama ayrıca denizhava kuvvetlerini de eklemek yerinde olur.

Amerikan deniz kuvvetleri, Deniz Genelkurmay başkanlığına bağlı olan deniz piyade teşkilâtıyle sıkı bir işbirliği halindedir. 10 Kasım 1775'te, gemilerin muhafazasını sağlamak üzere dört bölük halinde kurulan, sonra da daimî kuvvet haline gelen deniz piyade birliklerinin mevcudu 1945'te 483 000 kişiye çıktı. Bu birlikler İkinci Dünya savaşı esnasında bütün harekât alanlarında ün kazandılar. Hal ve şartlara uygun bir «deniz-hava kuvveti», seçme usulüyle alınan personel ve çok özel bir birlik ve beraberlik anlayışı, amerikan deniz piyadesini, silâhlı kuvvetler içinde seçkin bir zümre haline getirmişti. 1958 ilâ 1967 yılları arasında amerikan deniz kuvvetleri (U. S. Navy) gücünü üç alanda toplamıştır: ağır hücum uçak gemileri, atomla çalışan denizaltılar ve denizaltılara karşı savaş.

Ağır uçak gemisi *Forrestal* (59 600 t.) ıslah edildi, atomla çalışan uçak gemisi *Enterprise* 1961'de hizmete girdi; aynı tipte ikinci bir uçak gemisi (*J. F. Kennedy*) 1967'de denize indirildi. 15 Hücum uçak gemisinin bakımı 1967-1968 bütçesine konuldu, bunların bir kısmı Atlantik'te, bir kısmı Pasifik'tedir. Atomla çalışan denizaltı programı büyük başarıyle uygulandı: 30 haziran 1967'de, denizaltı savunma misilleriyle silâhlanmış 41 hücum denizaltısı (1961'de 13, 1965'te 21) ve dalışta stratejik «Polaris» misilleri atan 41 denizaltı vardı (1961'de 5, 1965'de 29). 8 Denizaltı savunma gemisi ve 30 ihtisas hava filotillası denizaltı mücadelesine ayrıldı. Amerikan deniz kuvvetleri, bunlar dışında 303 savaş ve yardımcı savaş gemisine (kruvazör, destroyer, çıkarma gemisi, klasik denizaltı v.b.) ve deniz piyadesine ait 158 gemiye sahiptir. Millî savunma bütçesinde deniz kuvvetlerine ayrılan pay 1958'de 10 940 000 iken, 1967'de 15 300 000 doları bulmuş, silâh altındaki asker mevcudu 780 000'den 970 000'e yükselmiştir. Son yıllarda uçak gemileri amerikan donanmasının vurucu gücü olmaktan çıkmıştır. Bu rolü bugün, 16 Polaris füzesi atabilen nükleer denizaltılar almıştır: her füzenin 0,6 megatonluk nükleer yükü vardır. (2 500 deniz mili yol alabilen Polaris A3'ler, yavaş yavaş 1 500 deniz mili giden A2'lerin yerini almaktadır; daha da gelişmiş olan «Poseidon» füzeleri henüz deneme safhasındadır.)

Marine corps adı verilen birlikler *U. S. Navy* içinde önemli yer işgal eder. 1960'ta asker mevcudu 170 621 iken, 1965'te bu sayı 190 000'e yükselmiş ve 1967'de 278 000'i bulmuştur (Kore savaşı sonunda 250 000). 1965'te üç tümen iken, bugün dört tümen'e çıkmış ve 3 hava filosunu da içine almıştır.

Hukuk kurumları

Kuzey Amerika Birleşik devletleri federal kurumları ile mahallî kurumların bir arada yaşadığı bir federal devlettir.

● *Federal kurumlar.* Birleşik Amerika anayasası bugün yürürlükte olan yazılı anayasaların, tarih bakımından en eskisidir. 1787 Yılında, Montesquieu'nün kuvvetler ayrılığı prensiplerinden ilham alınarak ve bir dereceye kadar da Britanya'nın örfe dayanan anayasası örnek tutularak hazırlandı, 1789'da kabul edildi. O tarihten beri yirmi üç defa değişikliğe uğradı; ilk değişiklikler, Birliğin üye devletler üzerindeki otoritesini azaltmak amacını gütmüşken, sonraki değişikliklerin çoğu federal iktidarın kuvvetlendirilmesine yöneltilmişti.

Başkan. Başkan dört yıl süreyle ve ancak bir defa yenilenmek üzere seçilir ve hem devlet başkanlığı, hem hükûmet başkanlığı görevlerini şahsında toplar. (Başlangıçta hiç bir kısıtlama yoktu, ama ilk Cumhurbaşkanı George Washington adaylığını ancak iki kere koyduğundan, böyle bir âdet yerleşti; Franklin Roosevelt'in bu âdeti bozup dört defa kendini seçtirmesi üzerine, 1947'de kabul edilen yirmi ikinci değişiklik ile, bir cumhurbaşkanının iki defadan fazla seçilmesi yasaklandı.) Cumhurbaşkanını «başkanlık seçmenleri» seçer; her eyalet, Washington'daki Kongre'de bulundurduğu temsilcileri ve senatörleri oranında başkan seçmeni gönderir; başlangıçta her eyalet kendi seçmenlerini keyfince tayin ediyordu. XIX. yy. boyunca bütün eyaletler aynı usulü uygulamağa başladı: başkan seçmenlerini genel oy ile vatandaşlar seçiyor ve onlara tam yetki tanıyordu (bu sadece bir âdettir ve ancak altı eyalet tarafından mecburiyet haline getirilmiştir). Cumhurbaşkanlığı seçimleri hemen de bütün bir yıl sürer ve üç safhada gelişir: **1.** Her partinin millî konvansiyonu tarafından, genellikle temmuz ayında, adayların seçilmesi (konvansiyon delegeleri her eyalette başka türlü seçilir; on iki eyalette «ön seçimler» ile seçilir; bunlara bazen başka bir partinin üyeleri de katılabilir); **2.** Kasım ayının ikinci pazartesi günü, «başkanlık seçmenleri» nin tayini; **3.** Ertesi yılın ocak ayının ikinci pazartesi günü cumhurbaşkanı seçimi. Hiçbir aday mutlak çoğunluğu sağlayamazsa Temsilciler meclisi, en fazla oy almış üç aday arasından başkanı seçer ve Senato da en fazla iki oy alan aday arasından başkan yardımcısını seçer; fakat bu hüküm hiç bir zaman uygulanmadı; çünkü birçok defa üç aday çarpışmış olmasına rağmen, federal alanda yeterli bir teşkilâta sahip ancak iki parti vardır. Gerçekte başkan da, başkan yardımcısı da doğrudan doğruya genel seçim ile seçilmektedir, ama «başkan seçmenleri» sayısı vatandaşların sayısıyle orantılı olmadığından, bu seçmenlerin çoğunluğunun en az oy alan adayı başkanlığa seçtikleri de görülmüştür.

Anayasa, başkan görev süresi içinde ölür, istifa eder veya görevini yapamayacak duruma gelirse, yerine sırasıyle kimlerin geçeceğini öngörmüştür; önce başkan yardımcısı başkan olur, sonra, 1947 değişikliğiyle, Temsilciler meclisinin «sözcüsü», sonra da çeşitli yüksek devlet adamları başkanlığa gelir. Böylece başkanın yerini alan, onun süresini tamamlar ve sonra kendisi başkanlığa adaylığını koyabilir. Başkanın yerini almadıkça, başkan yardımcısının oldukça silik bir rolü vardır; Senato'ya başkanlık edebilir, ama ancak oylar dağıldığı takdirde oy kullanabilir; fakat 1953'ten beri başkan yardımcısı daha önemli bir rol oynamağa başlamıştır; buna sebep, başkanın gerek iç siyasette, gerekse dış ilişkiler alanında yardımcısına gittikçe daha çok ödev vermesidir. Anayasada yapılan ve 38 devletin onayından geçtikten sonra 1967'de uygulanmağa başlayan bir değişiklik, başkanın yetersizliği halinde, yerine başkan yardımcısının geçmesini öngörmektedir.

Başkan, Birliğin siyasetini kendi yönetir. Bu iş için yardımcıları, kendi seçtiği ve dilediğince uzaklaştırdığı devlet sekreterlerinden meydana gelen kabinesi (bu sekreterlerin her biri, bir veya birkaç yardımcıyle, bir bakanlığı yönetir) ve Roosevelt zamanından beri sayıları ve önemleri oldukça artmış bulunan doğrudan doğruya yardımcılarından, danışmanlarından meydana gelmiş *Executive Office of the President*'dır (Başkanın Yürütme kurulu). Devlet sekreterleri ve danışmanlar, siyasetçi (bu görev, Kongre üyelerinden çok eyalet valileri veya eski valilerine verilir) veya teknik adam (memurlar veya devlet hizmetine girmek için özel işlerini terk eden iş adamları) olabilir. Kanunları yürütmekle görevli olan başkanın elinde geniş bir düzenleyici yetki vardır; federal idarenin şefi olarak bütün federal memurları o tayin eder (eskiden başkanlığı kazanan parti değişince memurların da hemen hepsi değişiyordu; birkaç yıldan beri, memurların elde ettiği garantiler «temizlik sistemi» adı verilen bu sistemi kısıtlamıştır); aynı zamanda, orduların başkumandanıdır ve Senato'nun, bazen önemini kaybeden denetlemesi altında, Birliğin dış politikasını da yönetir. Kongrenin kabul ettiği kanunları veto hakkına sahiptir (kanun metninin yürürlüğe girmesi için her meclisin yeniden, fakat üçte iki çoğunlukla bunu onaylaması gerekir). «Birliğin durumu hakkındaki mesaj» ını her yıllık çalışma dönemi başında okuyarak bununla Kongre çalışmalarının programını çizer.

Kongre. Yasama yetkisi iki meclise verilmiştir: Temsilciler meclisi ve Senato. Temsilciler her iki yılda bir, her eyaletin nüfusuyle orantılı olarak seçilir. Senatörler ise altı yıl süreyle seçilir ve her iki yılda bir üçte biri

A.B.D.
Superfortress B-29 uçakları

değişir; eyalet başına iki senatör düşer (bu eşitlik Birliğin federasyondan çok konfederasyon olduğu devirden kalmadır). Meclisler ayrı ayrı toplanır ve daimî uzman komisyonları sistemi uygulanır. Prensip olarak iki meclis birbirine eşittir; bununla beraber, vergi meselelerinde Temsilciler meclisine öncelik tanınmıştır; iki meclis arasındaki anlaşmazlıkların çözümüne imkân sağlamak üzere *Committee of Conference* adı verilen bir karma komisyon tarafından hazırlanan özel bir usul öngörülmüştür. Gerçekte ise Senato daha üstün bir rol oynar, çünkü, hem senatörler daha seçkin kişilerdir, hem de başkanın gerek memur tayinlerini (bu, gerçek bir denetlemeden çok bir formalitedir; ancak diplomatların seçimi denetlenir), gerekse dış politika konusundaki kararlarını (Wilson'un da hazırlanmasına katılmış olduğu Versailles antlaşmasını onaylamayışı, Senato'nun kendi rolüne verdiği önemin bir örneğidir.) Senato onaylayacaktır. Anayasada yapılacak değişiklikler iki mecliste de üçte iki çoğunlukla kabul edilir, sonra da Birliğe üye olan eyaletlerin yasama meclislerinin dörtte üçü tarafından onaylanır. Yüksek Adalet divanının 1937 yılında aldığı bir karardan beri, Kongre yasama yetkisini başkana vekâleten devredemez.

Yüksek Adalet divanı. İki görevi vardır (başkan tarafından kaydı hayat şartıyle seçilmiş ve Senato tarafından onaylanmış sekiz üyeden meydana gelir): **1.** Adlî görev (bir elçinin, bir konsolosun, bir devlet sekreterinin, bir Birlik eyaletinin veya bir yabancı devletin karıştığı davalara doğrudan doğruya bakar); **2.** Adlî-siyasî görev (federal kanunların ve eyalet kanunlarının anayasaya uygun olup olmadığını denetler).

● *Mahallî kurumlar.* Birliğe üye olan her devlet, kendi anayasasını serbestçe hazırlar. *Seçilmiş bir vali* (çok zaman tek dereceli genel seçimle) başkanın federal ölçüde oynadığı rolü, mahallî ölçüde oynar. Hemen de her eyalette yasama yetkisi iki meclise verilmiştir: Senato ile Temsilciler meclisi. Bunlar ya yasama meclisi, ya genel meclis adını alır. Eyaletlerin çoğunda, çeşitli yüksek memurlar ve hâkimiyetlerin çoğu seçim yoluyle iş başına getirilir. Bazı eyaletler referandum veya halk oyu usullerini uygular. Bazılarında yüksek memurların ve temsilcilerin seçmenleri tarafından iş başından uzaklaştırılmaları demek olan *recall* sistemi yürürlüktedir (valiliğin amerikan siyasî hayatında çok önemli bir yeri vardır. Bir valinin mahallî yetkileri önemlidir ve ona kendisini gösterebilme imkânını sağlayacak niteliktedir; Birlik başkanlarının pekçoğu siyasî hayata eyalet valisi olarak atılmışlardır.

Eyaletler idarî bakımdan illere bölünmüştür.

GÜZEL SANATLAR

Mimarî

Başlangıçta, yapıların çoğu sömürgecilerin mimarlık geleneklerini yansıtıyordu. XVII. yy. da «sömürge stili» diye nitelendirilen ve başlıca unsuru tahta olan faydacı bir mimarlık anlayışını ortaya koyan anglosakson özelliği üstün geldi. Bu anlayış 1830'a kadar sürdü. Bu ilk dönem boyunca, sırasıyle, Amerika'nın yeni başkenti Washington'un kuruluşunda kullanılan neo-grek stil, gotik stil, rönesans stili, XVIII. yy. fransız stili moda oldu. Önceleri A.B.D.'nin millî mimarları pek azdı. 1840 Civarında bir kısım mimar yetişti; bunlar bilgilerini arttırmak için Paris'e gittiler (yapılarında Fransız Rönesan-

Foto. U.S.I.S. (LAROUSSE)

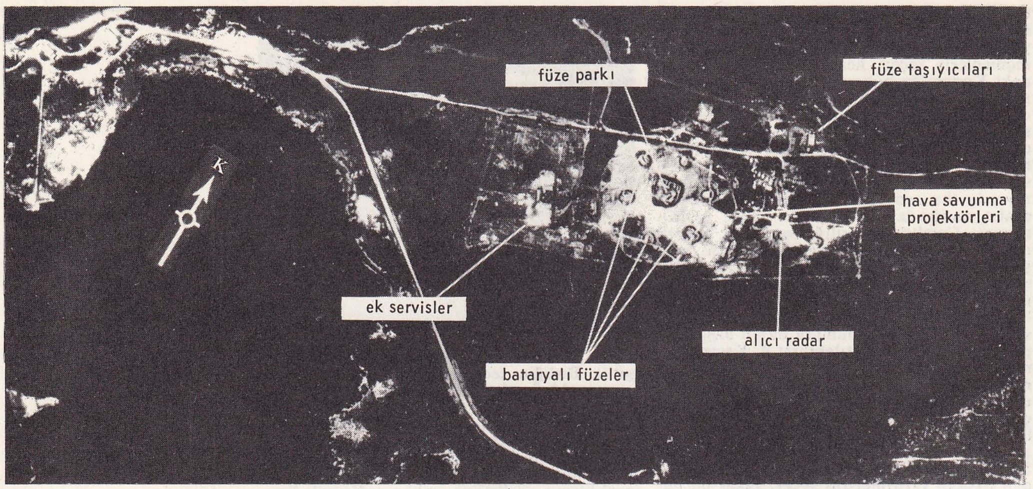

1962 yılında Küba'daki sovyet füzelerinin havadan görünüşü

sından ilham alan Richard Hunt, roman tarzını tercih eden ve Boston «Trinity» kilisesini inşa eden Henry Hobson Richardson). Hem opera salonu, hem otel, hem iş hanı olan, 18 katlı ve bini aşkın penceresi bulunan Chicago oditoryumu, A.B.D.'de, modern mimarînin başlangıcını teşkil eder. Bu yapı, Paris'teki *École Nationale Supérieure des Beaux-Arts* öğrencisi Louis H. Sullivan'ın eseridir. Bu mimarî en dikkate değer ifadesini, ilk örnekleri 1883'e kadar uzanan gökdelenlerde* bulmuştur.

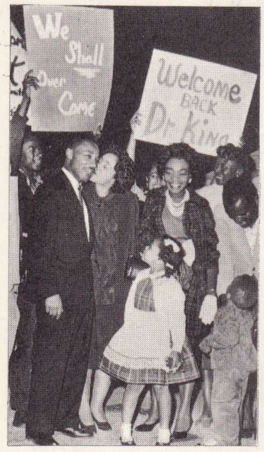

1960'ta Martin Luther King'in hapisten çıkışı

XX. yy. da A.B.D.'de yapı sanatı sanılabileceği kadar derin değişikliklere uğramadı. Köylerde çoğunlukla geleneksel usullere ve bölgesel malzemeye baş vuruldu; şehirlerde, Le Corbusier ve (Bauhaus'un kapanışından sonra gelip Amerika'ya yerleşen) Walter Gropius'un çatıştığı gruplar ve rakipleri olduysa da, mimarların büyük çoğunluğu gotik veya neo-klasik zevke sadık kaldı. Henry Hofmeister, Harvey Wiley Corbett ve Raymond Hood'un yaptıkları Rockefeller merkezi, etkileyici bir gökdelen bütünüdür. Fakat bunun gerçek bir yenilik getirdiği söylenemez. Bir çağlayan üstüne kurulmuş olan «Kaufmann evi» (1936) ile 6 400 m².lik bir alan içinde 1 400 ailenin, maddî rahatlığın bütün unsurlarını bulacağı örnek şehir Broodacre-City projesi ile, New York'taki Guggenheim müzesi ile Frank Lloyed Wright, yaratıcı niteliğini daha iyi gösterdi. Devlet, Carl Mackley'in Juniata Park'taki (Philadelphia) ilgi çekici gerçekleştirmeleri için yatırım yaptı; şehirlerin içinde bahçeli sitelerin düzenlenmesini destekledi (Brooklyn'deki yoksul mahallelerin ortasında bir vahaya benzetilen Lescaze'nin eseri Williamsburg gibi). Richard J. Neutra, Los Angeles deneme okulunun dikkate değer yapıcısıdır. Her yerde olduğu gibi, pahalı özel evler birer sanat eseri haline gelirken, ortalama mesken niteliğinin gitgide düştüğü görüldü. İkinci Dünya savaşının bitişinden bu yana bütün Birleşik devletler içinde her yıl bir milyon yeni yapının gerekli olduğu ortaya çıkınca, ihtiyaçlara uyma ve hazır yapım malzemesi meseleleriyle daha çok ilgilenildi: Cambridge'de (Massachusetts), Philip Johnson tarafından bu amaçla kurulmuş olan ilk hazır ev örnekleri büyük ilgi görmekte ve parlak bir geleceğe aday görünmektedir.

İkinci Dünya savaşından bu yana Amerika Birleşik devletlerinde bina yapımı, özel evlere verilen önemin tesiri altındadır. Amerikan çiftlik evlerinden ilham alan üslûp, muhafazakârdır, fakat inşaatta fabrika malı hazır malzeme tercih edilir (tahta iskelet; taşı, tuğlayı ve kiremiti taklit eden plastik maddeden, çatı, iç ve dış duvarlar). Evler, çoğunlukla büyük merkezlerden oldukça uzakta, siteler halinde yapılır, her sitede okul, çarşı, golf sahası, yüzme havuzu bulunur. Alıcılara, inşaata elverişli bir arsa gösterilir, bu arsa üzerinde, müteşebbisin sunduğu üç dört örnekten biri seçilerek inşaata başlanır. Lewis Mumford gibi bazı şehirciler, birbirinden uzak ve müstakil parsellere inşa edilen, dolayısıyle de ortak bir şehir hayatına imkân vermeyen bu küçük evleri tenkit ettiler. «Salkım tipi» (*cluster plan*) denilen bazı yeni projelerde, evleri tekrar gruplandırarak bu mahzur ortadan kaldırılmaktadır. Fakat bu evlere rağbet azdır, çünkü amerikan evi, Los Angeles veya San Francisco'daki gibi, geleneklere bağlı kalmıştır.

Buna karşılık gökdelen inşaatında büyük değişiklikler oldu. İkinci Dünya savaşına kadar iskeletler çelikten yapılıyor, fakat iç ve dış duvarlarda taş ve seramik kullanılıyordu. Kepenk-duvarların icadı ve hele camlarda tecrit gücünün azalmasıyle, hava ayarlama tesisatının vaz geçilmez hale gelişi, 1950'den bu yana gökdelen mimarîsinde esaslı değişmelere yol açtı (o yıl W. K. Harrison ve yetmiş mimar ile mühendis, Le Corbusier'nin planı üzerinde, New York'ta *Birleşmiş Milletler teşkilâtı* binasını yapmışlardı). Bu gelişme, Chicago'da Mies Van der Rohe'un 1951'de tamamen camdan yaptığı *Lake Shore Drive* binası ve Gordon Bunshaft'ın 1952'de tamamladığı, ısı geçirmez isli camdan yapılmış *Lever House* binasıyle devam etti. Mies Van der Rohe'un ve Ph. Johnson'un 1958'de New York'ta yaptıkları *Seagram gökdeleni* ile Skidmore, Owings ve Merrill'in 1961'de yaptıkları ünlü *Chase Manhattan Bank binası* (cepheleri ışıl ışıl yanan cam ve paslanmaz çeliktendir) aynı üslûbun başarılı örnekleridir.

Bu «yalın» üslûp kısa zamanda gözden düştü. Llyod Wright (Guggenheim museum, 1945-1959) ve Eero Saarinen'in (*İdlewild havaalanı,* 1961; bugün *Kennedy havaalanı*) tesiriyle amerikan mimarları, cam ve çeliğe kıyasla, işlenmeğe daha elverişli olan betonu tercih etmeğe başladılar. Dökme ve hazır parçalar halinde bulundurulabilmesi, betonu, kolayca kullanılan, hazır bir sanayi malzemesi haline getirdi. 1965'te Gordon Bunshaft, Owings ve Merrill tarafından Chicago Belediye sarayının yeniden ele alınan kesiminde inşa edilen meskenler, bu yeni üslûbu belirten örneklerdir. Çağdaş akım, tekniğin çeşitli gelişmelerinden faydalanarak, mimara, ustalığını serbestçe göstermesine elverişli iç mekânı hazırlamağa, günden güne daha çok önem vermektedir. 1967 Montreal sergisinde A.B.D. pavyonunun yapımı işinin Richard Buckminster Fuller'e verilmesi, yeni anlayışın iyice yerleştiğini gösterir. Boston şehrinin tamamıyle yenilenmesi ve Washington'daki Pennsylvania Avenue'nün elden geçirilmesi sırasında da bu üslûp tercih edilmiştir.

Heykeltraşlık ve resim

Amerikan sanatı, XVIII. yy. başında ilk uyanışını iki iskoçyalıya borçludur: portre ressamı olarak 1715'te Perth Amboy'a yerleşen John Watson ile, Boston'a yerleşen ve 1751'de orada ölen John Smibert. Pennsylvania'da öncülüğü Benjamin West yaptı. Roma'ya gitti ve orada dinî resim alanında çalıştı.

XVIII. yy. boyunca bu öncülerden sonra şu isimleri belirtmek yerinde olur: portre ressamı Copley; pişmiş toprak ve balmumuyle çalışan ve Washington ile Franklin'den teşvik gören Patience Wright; Willson Peale; ihtilâl kahramanlarıyle devlet adamlarının resmini yapan binbaşı Trumbull; Washington'un bir portresini yapan Gilbert Stuart; Fulton, Dunlap, J. Wright, Jarvis, Vanderlyn, Wilson, minyatürcü Malbone ve nihayet «Amerika Tiziano» su diye anılan ve bütün kollarda çalışmış olan Allston.

Fransız ihtilâli, amerikan sanatına yeni bir hız verdi. Çok sayıda fransız ressam ve heykeltraşı yeni dünyaya göç etti ve orada fransız etkisini yerleştirdi. Bu etki, özellikle bütün XIX. yy. boyunca canlı kalacaktır. Puvis de Chavannes, Boston kütüphanesini dekore etmekle görevlendirildi. Amerikalı usta Whistler, Avrupa'da başlıbaşına bir akım yarattı. Amerikan sanatının en tanınmış temsilcileri arasında Mary Cassatt, Sargent, Harrison'lar, İnness'ler, Smith Lewis, Tanner, Alexander, Walter Gay, Dannat gibi ressamlar; Saint-Gaudens, Macmonnies, Barlett (Carrousel meydanında la Fayette'in atlı heykeli) gibi heykeltraşlar sayılır. XX. yy. da «New* Deal» dönemi, duvar resimciliğinin yeniden canlanmasıyle kendini gösterir: Boardman Robinson'un Pittsburgh'da Kaufmann mağazaları için yaptığı *Ticaret Tarihi*'ni, New York'ta yeni toplumsal araştırmalar okulu için Thomas Benton tarafından yapılmış *Amerika'nın Faaliyetleri*'ni, Arshile Gorky'nin Newark havaalanı için yaptığı büyük soyut süslemeleri analım. Meksikalıların (Diego Rivera, Siqueiros, Orozco) etkisiyle fresk sanatı, dikkate değer bir şekilde Edgar Britton, Karl Kepe, William C. Palmer, Michaël Newd v.b. tarafından işlendi. Toplumsal düşünceler ve günlük siyaset, özellikle William Gropper (*Ölüm, Fırtına*), Ben Shahn, Philip Evergood, Peter Blume'yi etkiledi; Peter Blume'nin *Ebedî Kent*'i ilgi çekici bir şekilde gerçeküstücülükle antifaşizmi bağdaştırdı. Başka ressamlar, peyzajların güzelliğiyle aile hayatı sahnelerine ilgi göstermeğe devam ettiler: Marsden Hartler, Walt Kuhn, Grant Wood, Ralston Crawford; seyircinin sürekli nefreti yüzünden çıplak tabloları son derece azdır. Walter Quit, gerçeküstücülüğün toplumsal ilerlemeye yardım edebileceğini ve etmesi gerektiğini ıspatlamağa çalıştı; deneyüstücülerin başlıca temsilcileri Dane Rudhyar, Raymond Johnson, Bill Lampkin, George L. K. Morris, İrene Rice Pereira ve «Radio City» için geniş freskler yapmış olan Stuart Davis'dir. Nihayet primitivizm'in iki değişik simasını kaydedelim: Horace Pippin ve 78 yaşında ressam olan köylü kadın Grandma Moses. Heykeltraşlar birliklerini 1937'de kurdular; William Zorach, Jose de Creeft, Theodore Roszak en dikkate değer «figüratif»ler arasındadırlar; deneyüstücü eğilim, David Smith,

Zencilerin Chicago'ya yürüyüşü (1967)

Foto. Camera-Press, A.P. (LAROUSSE)

Mary Cassatt: «Menekşe Rengi Şapkalı Genç Kız», Chicago

Whistler: «Yaldızlı Paravana», bütünü ve detayı
Freer müzesi, Washington

La Fayette'in heykeli
Bartlett'in eseri
(Carrousel meydanı, Paris)

İsamu Noguchi, Emma L. Davis ve özellikle devingenleri (mobiller) icat eden Alexander Calder tarafından temsil edilir. Whitney müzesi tamamen millî sanata ayrılmış ilk kurumdur. New York'ta 1929'da kurulan Modern Sanat müzesi ise hemen öncü sergiler düzenledi (Miro, Tanguy, Pierre Roy, Max Ernst, Dali v.b.) ve her milletten yenilikçilerin hâkim olduğu bir koleksiyon meydana getirdi. Öte yandan iktisadî alanda ortaya çıkan olaylar, 1929'da Amerikan Profesyonel Sanatçılar birliğini kurmuş olan sanatçıları, halka hizmet gayesiyle, devletin desteğini elde etmek için teşkilâtlanmağa yöneltti (Sanatçılar kongresi, New York, 1936 ve 1937); bunun sonucu olarak, biçimden çok öze yönelen bir genel ilgi doğdu; federal sanat projeleri sayesinde pekçok duvar resimleri yapıldı; gezici sergiler sanat zevkini yaydı; en küçük kasabalarda bile müzeler kuruldu; kabiliyetler elverişli bir ortam buldu. 1939'da, heveskârlar dışında, 48 eyalete dağılmış 5 000 sanatçı tespit edildi. Buna karşılık, aynı sıralarda, soyut sanat daha dar, ama en güçlü amatörleri toplayan bir çevrede taraftar kazanıyordu. Solomon R. Guggenheim, dünyada bu türün ilk örneği olan Nesnel (objektif) olmayan sanat müzesini kurdu (New York). 1939'da uluslararası San Francisco sergisi, «mütevazı ve hoş» olarak, New York sergisi ise «saldırgan bir şekilde modern» diye nitelendirildi.

İkinci Dünya savaşı sırasında, federal sanat projelerinin yerini daha acele ve daha önemli mecburiyetler aldı. 1942'de Emergency Management bürosunun, milletin savaş çabasını resimle belirtmek çağrısına 1 100 sanatçı cevap verdi ve kırk kadar sanat birliği bu çabaya daha iyi katılabilmek için birleşti. 1944'ten beri, devletin para yardımı yaptığı federal sanat projelerinin yerini, sanatçıları desteklemek için büyük sanayi ve ticaret teşebbüsleriyle meslek sendikalarının düzenlediği yarışmalar aldı (eser satın alınması ve bol röprodüksiyon hakları ödenmesi). İkinci derecede önemli müzelerde ve halk toplantı mahallerinde renkli resim, orijinal eserlerin yerini almaktadır. Meslek sendikaları da amatörlerin yaptığı pekçok resim ve heykeli sergilemektedir. Resim yapma zevki, bu alanda bile tüketim imkânlarını çok aşan bir üretim problemi ortaya çıkaracak kadar yayılmıştır. Birleşik devletlerde 1952'de 50 000 sanatçı vardı. Bunların çoğu gerçekçi güzellik ölçülerine bağlı kalmışlardır. Sanatın demokratlaşmasına tepki olarak, deneyüstü kavramların ifadesinde aşırı bir incelik ihtiyacı ortaya çıktı. Bu akımı benimseyen ince zevkli kişiler, akıl ve kültür denetiminden geçmeyen estetik içgüdü belirtilerine en yüksek değeri verirler (çocukların yaptığı resimler, paralojik sanat, Okyanusya, Afrika ve Kolomb öncesi ilkel sanatları, olağanüstü kabiliyetleri olan, kendi kendilerini yetiştirmiş kişilerin resimleri ve çalışmaları).

Çağdaş amerikan sanatının en önemli olayı, İkinci Dünya savaşı sırasında Avrupa'nın Amerika'dan tamamen kopması üzerine, muhafazakâr ve akademik sanat anlayışının bırakılarak, ileri eğilimlere ve tipik bir amerikan okuluna geçiştir. Bu çağda ayrıca iki sanat hareketi görülür: 1914'te Paris okuluna rakip olarak ortaya çıkan bu iki akım, *New York school* (New York okulu) ve *New York International movement*'dır (New York Milletlerarası hareketi). O tarihten bu yana, halk ve özellikle aydınlar arasında, sanata karşı, özel kurumların ve müzelerin kuruluşuna yol açan bir ilgi uyandı. Parke Bernet'te yapılan açık arttırmalı satışlarda çok büyük paralar dönmektedir (1966'da Rembrandt'ın «Titüs'ün Portresi» adlı tablosu 2 234 000 dolara alıcı buldu).

Non-figüratif sanat oldukça ilgi görmektedir; Fritz Glarner'in (doğ. 1899) geometrik soyutlamaları, De Kooning'in (doğ. 1904), Motherwell'in (doğ. 1915) ve Kline'ın (doğ. 1910) soyut ekspresyonizmi. Tobey'in (doğ. 1890) önderlik ettiği Pasifik okulu ilhamını doğu hattatlarından almakta, hareket resmini ise (*action painting*) Jackson Pollock (1912 -1956) temsil etmektedir. Soyut izlenimciliğin (empresyonizm) temsilcileri Rothko (doğ. 1903), Guston (doğ. 1916) ve Sam Francis'tir (doğ. 1923). 1960 tarihlerinde yeni bir sanat akımı, *pop'art* meydana çıktı, hemen ardından bunu *op'art* takip etti.

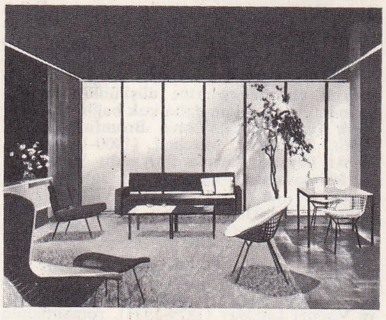

dekoratör Knoll'un bir salonu

Figüratif heykel, birçok anıt vermeğe devam etmektedir: Marshall Fredericks'in Washington'daki *İnsan ve Büyüyen Evren* (1963) adlı eseri, Albert Stewart'ın *Avrupa ve Boğa* (1960) adlı çeşmesi. Gabo (doğ. 1890), Roszak (doğ. 1907) ve R. Lippold'un (doğ. 1915) sürdürdükleri soyut heykel sanatının başlıca temsilcisi, önce devingenleri (mobilleri) ve sonra dev stabilleriyle ün yapan Calder'dir (doğ. 1898). Bu arada, özellikle demiri işleyen Fred Farr'ı (doğ. 1914), Bernard Reder'i (doğ. 1897), Herbert Ferber'i (doğ. 1906), David Smith'i (1906-1965), ayrıca da Seymour Lipton'u (doğ. 1903) sayabiliriz. Bazı heykeltraşlar eserlerinde, hurdalara, günlük hayatımıza karışmış eşyaya yer vermekte (Randell [doğ. 1929]), bazıları da (msl. Leonard Baskin [doğ. 1922]) heykeltraşlığın geleneksel kurallarına bağlı kalmaktadır.

Süsleme sanatları

Boyalı cam, mobilya, dokuma ürünleri, halıcılık, ciltleme, mozaik, çömlekçilik ve ev cam eşyası alanında A.B.D., Avrupa'dan esinlenmiş olmakla beraber, orijinal eserler yarattı. Kuyumculuğun başlangıcı XIX. yy. ın ilk yıllarına rastlar. «Modern style» (Modern üslûp) krizini geçirdikten sonra, Amerika, akla daha uygun ilkeler benimsedi. Bu arada, Rookwood fayans fabrikasını (Cincinnati), John La Farge (New York'taki Ascension kilisesinin nakışlı camları) ile Louis Tiffany'nin vitraylarını ve döşeme mimarı Samuel Coleman'ı da sayabiliriz.

EDEBİYAT

Sömürge devrinde (1607-1774), ilk edebiyat eserleri, özellikle göçmen İngilizler (John Smith [1579-1631], Roger Williams [1603'e doğr.-1683], John Eliot [1604-1690]) tarafından kaleme alınan sömürge anıları ve hikâyeleridir.

1640'a kadar hiç bir kitap basılmadı; o yıl *Bay Psalm Book* (Körfez Mezmur Kitabı) çıktı; kadın şair Ann Dudley Bradstreet (1612-1672) ve *Day of Doom* (Kıyamet Günü [1662], yazarı Michael Wigglesworth'un eserlerinde de dinî konular işleniyordu. Amerika toprağında dünyaya gelen ilk kuşağın yazarları (Cotton Mather [1663-1728], Jonathan Edwards [1703-1758], John Wise [1652-1725]), genellikle ingiliz protestanlığının etkisinde kalan ahlâkçılar ve düşünürlerdi. Benjamin Franklin (1706-1790), eserlerinden çok, kişisel etkisiyle millî şuurun uyanmasında ve düşünce alanının genişlemesinde rol oynadı.

Bağımsızlık savaşının sürdüğü bütün dönem boyunca (1764-1788) ağırlık, siyasî edebiyattaydı: politika muhabirleri, hatipler, hicivciler, gerek gazetelerde gerekse günlük konuların doğurduğu eserlerde kamu oyunu harekete geçirmeğe ve vatan sevgisini uyandırmağa çalıştılar. Bu konuda, James Otis (1725-1783), Samuel Adams (1722-1803) ve John Adams (1735-1826), Thomas Paine (1737-1809), Philip Freneau (1752-1832) ile birlikte, amerikan bağımsızlığının büyük yaratıcıları George Washington ile Thomas Jefferson'u, Alexander Hamilton ile James Madison'u da saymak yerinde olur. 1787'de, Joel Barlow (1754-1812), Amerika kıtası hakkındaki ilk destan olan *The Columbiad*'ı kaleme aldı. İlk millî şarkı da (*Hail Columbia* [Merhaba, Columbia]) 1788'de Joseph Hopkinson (1770-1842) tarafından yazıldı. Bütün bu dönem hakkında en değerli bilgiyi Franklin'in *Anılar*'ında (1771'de yayımlandı) ve John Woolman'ın (1720-1772) *Günce*'sinde bulabiliriz.

Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, ingiliz edebiyatının etkisinden büsbütün sıyrılmak

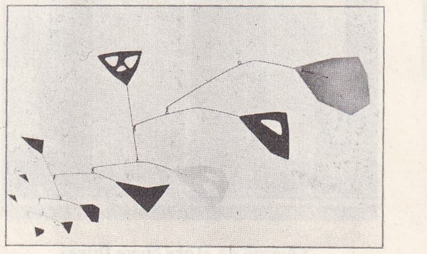

Alexander Calder'in bir devingeni (mobil)

E. Varèse

A. Copland

S. Barber

G. Gershwin

Foto. Freuler, Giraudon, A.P., U.S.İ.S., Knoll (LAROUSSE)

edebiyat

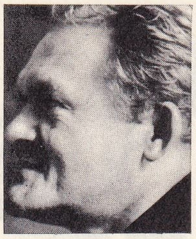

James Jones

John Updike

Jack Kerouac

Edward Albee

Bernard Malamud

isteyen millî bir edebiyat oluştu. Gerçi Washington İrving'in (1783-1859) avrupa etkisinden tam mânâsıyla kurtulduğu söylenemez ama, Fenimore Cooper (1789-1851) anlattığı maceralara dekor olarak Amerika kıtasını seçen ilk romancıdır. Adı gerçekten anılmağa değer ilk şairler de William Cullen Bryant (1794-1878) ile Richard Henry Dana'dır (1787-1879).

İkinci kuşak, yani 1850 yıllarına doğru meslek hayatının doruğuna varan yazarların kuşağı, amerikan edebiyatına apayrı bir ruh veren orijinal görüşlü yazarların kuşağıdır. Bu alanda, Ralf Waldo Emerson'un (1803-1882) pratik idealizmi belirtici bir etki yaptı ve bir felsefe doktrininden çok tinselciliğe (spiritüalizm) geleneksel ingiliz protestancılığı dışında bir yol aramak anlamına gelen «deneyüstücülük» ün ilk hareket noktası oldu. Yalnız seçkin aydınların ilgilendiği bu düşünce akımının temsilcileri arasında James Russel Lowell'in (1819-1891) apayrı bir yeri vardır. Buna karşılık, *Walden* (1854) yazarı Henry David Thoreau'nun (1817-1862) biraz utopiya'ya kaçan bireyciliği büyük okuyucu kitlesine daha çok tesir etti. Bu kuşağın başlıca şairleri olan H. W. Longfellow'un (1807-1882), John Greenleaf Whittier'in (1807-1892), Oliver Wendell Holmes'un (1809-1894) eserlerinde öğütleyici ve duygulu bir hava görülür; Emerson'un ve ömrü boyunca şiirde güzele varmanın sırlarını araştıran, Karga (*The Raven*) yazarı E. A. Poe'nun (1809-1849) şiirleri daha orijinaldir; fakat Poe asıl şöhretini, avrupalı hayranlarının, özellikle fransız şairleri Baudelaire ile Mallarmé'nin Amerika sınırlarının çok ötelerindeki ülkelerde tanıttıkları hikâyelerine borçludur. Kızıl Damga (*The Scarlet Letter*) [1850] yazarı Nathaniel Hawthorne (1804-1864) ve *Moby Dick* (1851) yazarı Herman Melville (1819-1891) romanlarında, daha sonraları amerikan edebiyatının nice eserlerinde ağır basacak olan karamsarlığın ilk örneklerini verdiler, fakat üslûplarını alışılagelen süslemelerin ağırlığından kurtaramadılar.

Amerikan edebiyatının kendine has özelliklere kavuştuğunu gösteren yazarlara, XIX. yüzyılın ikinci yarısında rastlıyoruz. Walt Whitman (1818-1892), Çimen Yaprakları (*Leaves of Grass*) [1855] ile bütün kafiye ve ahenk geleneklerini bir yana bırakan bir şiir yarattı. Daha sonraları Emily Dickinson (1830-1886), kesin ve tadına doyum olmaz çizgilerle işlediği kısa manzumelerinde «imajizm» in öncülüğünü yaptı. Roman alanı daha da zengindir: Mrs. H. Beecher Stowe'un (1812-1896) Tom Amcanın Kulübesi (*Uncle Tom's Cabin*) adlı eseri her yerde tutunmasını savunduğu haklı davaya borçludur; Bret Harte (1836-1902) öncülerin ve mahallî renklerin romancısıdır. Mark Twain'e (1835-1910) gelince, gerçekçiliği sürekli olarak mizah ile atbaşı götüren ilk büyük yazardır. Bu arada, iki değerli tarihçi, William Hickling Prescott (1796-1859) ve George Bancroft (1800-1891) eserlerinde millî tarihi incelediler.

1880'den itibaren amerikan edebiyatı daha çok romanda gelişmeğe başladı: bu gelişme gerçi başka memleketlerin edebiyatlarında da görülür ama, fransız natüralizmine ve Zola'ya çok şey borçlu olan amerikan romancılarının gerçekçiliği, güçlü ve orijinal eserler meydana getirmiş, bu eserler de, daha sonra avrupa romanını etkilemiştir. Hayatın bütün karmaşıklığını yansıtmağa çalışan çok yüklü romanların yanı sıra, insanoğlunun en umutsuz yönlerine ışık tutan kısa, yalın hikâyeler çıktı. Amerikan romanının bu yeni çağını haber verenler W. D. Howells (1837-1920) ve özellikle Ambrose Bierce (1842-1913), Stephen Crane (1871-1900) ve Frank Norris'dir (1870-1902). Henry James (1843-1916) kendi zamanının toplumunu keskin bir gözle tenkit etti, fakat, psikoloji inceliklerine kaçması, yaşlandıkça gerçekçilikten daha da uzaklaşmasına yol açtı. Gerçekçi eğilimin önderi, *An American Tragedy* (Bir Amerikan Trajedisi)ile birçok romancı kuşağının ustası olan Theodore Dreiser idi (1871-1945). Birinci Dünya savaşı sonrası, gerçekçiliğin gelişmesi için çok elverişli bir ortam yaratmıştı: Birleşik devletlerin kısa bir süre içinde oluşan iktisadî ve siyasî gelişmesi, yazarlarda tam aksi bir tepki uyandırıyor, onları karamsarlığa, nihilizme, yerleşmiş değerleri buruk bir dille yermeğe, şiddet ve sertliğe sürüklüyordu. Sherwood Anderson (1876-1941) *Winesburg Ohio'da*'sıyle (1919), Upton Sinclair (doğ. 1878), *Babbitt*'iyle (1922) Sinclair Lewis (1885-1951), «caz çağı»nın romancısı Scott Fitzgerald (1896-1940) devirlerinin amansız ve acımasız tanıklarıdır. Gertrude Stein'in (1874-1946) «kaybolmuş kuşak» dediği bir sonraki kuşak, nedensiz bir saçmalığa adanan insan varlığının umutsuz yönlerini daha bir belirtmeğe çalıştı. Bu «kara edebiyat»ın en seçkin yazarları, her biri o edebiyata kendine has bir hava getiren John Dos Passos (doğ. 1896), William Faulkner (1897-1962) ve Ernest Hemingway'dir (1898-1961). Onların yanı sıra, daha genç birtakım yazarlar da roman alanını zenginleştirmekte rol oynadılar: Thornton Wilder (doğ. 1897), Thomas Wolfe (1900-1938), John Steinbeck (1902-1968), Erskine Caldwell (doğ. 1903), James T. Farrell (doğ. 1904), William Saroyan (doğ. 1908), Carson McCullers (doğ. 1917), Truman Capote (doğ. 1924). Fakat, amerikan romancılığı bu anlayışın dışında da eserler vermiştir: üç kadın romancı, Edith Wharton (1862-1937), Ellen Glasgow (1874-1945), Willa Cather (1876-1937), gerçi çevrelerindeki topluma karamsar bir gözle bakmışlardır, ama romanları, kuruluş, üslûp ve ruh çözümlemelerine düşkünlük bakımlarından geleneklere daha çok bağlıdır. Pearl Buck (doğ. 1892), Louis Bromfield (1896-1956), Margaret Mitchell (1900-1949), romansı hayaller kurma ihtiyacını karşılayan eserleriyle dünya çapında ün saldılar. Nihayet, en tanınmışı Richard Wright (1909-1960) olan birtakım zenci yazarlar, Güney devletlerindeki ırk meseleleri üzerinde durdular.

Amerikan şiiri alanında da, XX. yy. da, orijinal yaratıcılar çıktı: E. A. Robinson (1869-1935), Edgar Lee Masters (1869-1950) ve Vachel Lindsay (1879-1931), romantizmin coşkunluğuna karşı çıkarak aldatmacasız ve yapmacıksız bir şiir anlayışını sürdürdüler; bu yeni eğilimin en büyük temsilcisi Robert Frost'tur (1875-1963); Carl Sandburg ise (doğ. 1878) daha çok Whitman'ın yolundadır. «İmajistler», yani *görüntücüler* denen gruba gelince, önceleri bu topluluğun önderliğini yapan Ezra Pound (doğ. 1885), daha sonraları, Hart Crane (1899-1932) gibi, daha bilgiçce işlenmiş biçimlere döndü. Robinson Jeffers (1887-1962) çağdaş amerikan şairleri arasında, yalnızlığı ve trajik dünya görüşüyle ayrılır. T. S. Eliot (1888-1965) düşünceye öncelik tanıyan bir şairdir: ingiliz yurttaşlığına geçmiş ve genç amerikan şiiri ile ingiliz edebiyatının geleneklerini bağdaştırmıştır.

Tiyatroya gelince, XIX. yy. da verdiği eserler pek orijinal sayılamaz. Buna karşılık, Birinci Dünya savaşından sonra kendini kabul ettiren Eugene O'Neill (1888-1953), ortaya attığı meseleler bakımından amerikan medeniyetine ve bu medeniyetin yarattığı insana derinden bağlı olan çağdaş trajediler yazdı. 1945'ten sonraki tiyatro yazarları arasında, iki kişinin adını saymak gerekir: Tennessee Williams (doğ. 1914) ve Arthur Miller (doğ. 1915).

● *Çağdaş edebiyat.* Bugünün amerikan yazarları, yazı hayatına amerikan romanının altın çağı sona ererken atılmışlardır. Hepsinin, amerikan edebiyatı ve günlük hayatın mit'leri karşısında ortak bir tutumu vardır: gerçeği apaçık görmek, insan olarak ve millet olarak kendi kişiliklerini çözümlemek isteği. Fakat günlük hayatın ve edebiyatın verileri karşısında gösterdikleri tepkiler bakımından birbirlerinden ayrılırlar.

En kesin tutum, amansız ve hayal kırıcı kanunlarını savaşın daha da belirli hale getirdiği topluma karşı isyandır; imtiyazlı subayı basit askerin karşısına çıkaran, siyah derili adama savaşma hakkını veren ve sonra da onu, eskisinden daha yıkıcı bir öfkeyle geri tepen bu kademeli toplum, James Jones'un (doğ. 1921) ve Norman Mailer'in (doğ. 1923) romanlarında suçlandırılır. Fakat savaş makinesinin ezdiği bu insan, aslında, barış çağının sürekli olarak lüzumsuz eşyalar çıkaran çarkları arasında ezilmiş insanının bir görüntüsüdür. Arthur Miller'in (doğ. 1915) tiyatrosu, bu toplumun, çalışmağa ve işe tapınma üzerine kurulu ahlâk anlayışını eleştirir. Bu bolluk medeniyetinin bayağılığı, James Agee (1909-1955), Kenneth Patchen (doğ. 1911), Karl Shapiro (doğ. 1913), Randall Jarrell (doğ. 1914) ve Peter Viereck (doğ. 1916) gibi şairleri de isyana zorlar. Toplumun reddi, öteki yazarlarda, mücadeleye girişmek şeklinde değil, eleştirici bir gözle seyrettikleri fakat varlığını da inkâr edemedikleri bu toplumdan uzak durmak şeklinde belirir. Bu tutum, güzelliği enerjiyle bağdaştırmak isteyen bir şiir anlayışını benimseyen Richard Eberhart'ın (doğ. 1904), Robert Lowell'in (doğ. 1917) ve Richard Wilbur'ın (doğ. 1921) tutumudur. Bu tutum ile atbaşı giden kendine dönüklük ve estetizm Frederick Buechner'in (doğ. 1926) «üniversiteli» romanlarında, Philip Roth'un (doğ. 1933) özlemli hikâyelerinde açıkça belirir. Aynı anlayış, *New Yorker* gibi tutunmuş magazinlerde çalışan hikâyecilerin zarif hicivlerinde de görülür: Irwin Shaw (doğ. 1913), J. D. Salinger (doğ. 1919), John Updike (doğ. 1932). Bu zarif sanat, William Inge'nin (doğ. 1913), Robert Anderson'un (doğ. 1917), Raddy Chayefsky'nin (doğ. 1923) duygulu ve yavan piyeslerinde de devam eder. Fakat yazarlar içinde, kendileriyle dünya arasına böyle bir mesafe koyabilenler çok azdır; bu gibiler, saçma bir dünya ile barışık bir yaşayış hayali arasındaki çatışmayı kendi benliklerinde duyarlar. Dış dünyanın dramlarını bilmezlikten gelmeyen ve aynı zamanda da ikide bir kesilen insan ilişkilerini tekrar kurmağa çalışan birçok yazar, çocukluk ve saflık âlemini diriltmeğe çalışır. Fakat bu âlemin kaypak bir sığınak olduğu da meydandadır; gerçekten de, günlük meselelerin bunalımından sıyrılan insan, dolayısıyle öteki insanlardan ve o insanların tecrübelerinden de habersiz kalmış olur. Bu dünya görüşü, William Goyen'in (doğ. 1915), J. F. Powers'in (doğ. 1917), James Purdy'nin (doğ. 1923), Flannery O'Connor'un (1925-1964), William Styron'un (doğ. 1925), James Leo Herlihy'nin (doğ. 1927) trajik ve gülünç kahramanlarını doğurmuştu. Ne var ki bu cesaretli fakat

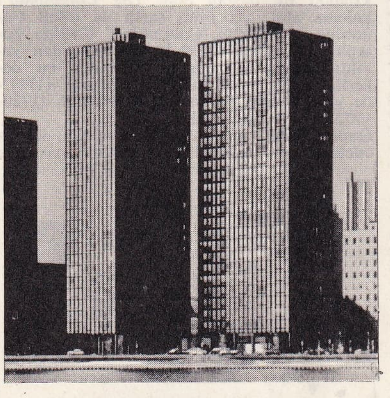

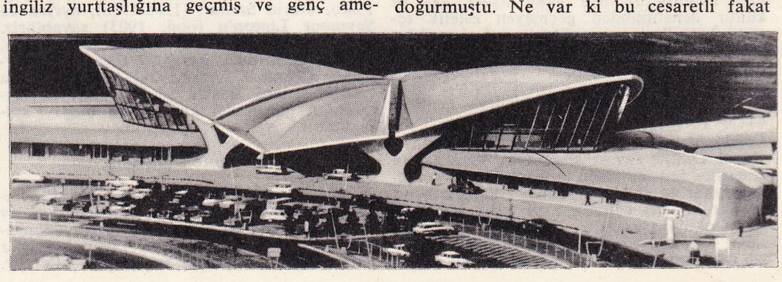

Chicago'da «Lake Shore Drive» binaları; sağda New York'ta Kennedy havaalanı

Foto. Parimage, Camera-Press, U.S.I.S. (LAROUSSE)

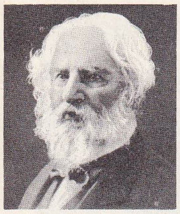
H. W. Longfellow

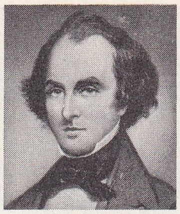
N. Hawthorne

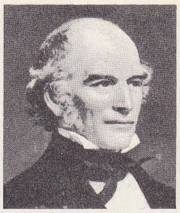
W. C. Bryant

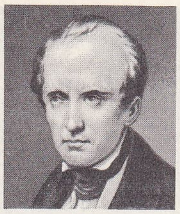
F. Cooper

Washington Irving

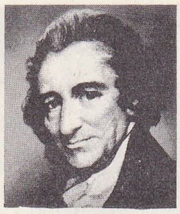
Thomas Paine

B. Franklin

boynu eğik tutum, yeni amerikan kuşağını tatmin etmedi: toplumun ortaya koyduğu meselelerden çok, kendi kişiliklerinin gelişmesine ilgi gösteren genç yazarlar, gerek fizik bakımından, gerek edebiyat bakımından, İngilizcede *beatitude* kelimesiyle anlatılan bir üstün mutluluğun peşine düştüler. «Beat*» kuşağı, seyahatlerde, esrarda, doğu felsefelerinde, yeni bir kişi mistiğinin unsurlarını aramağa koyuldu: bu konu, C. Olson'un (doğ. 1910) «projektif» şiirinde, William Burroughs'un (doğ. 1914), Lawrence Ferlinghetti'nin (doğ. 1919), Allen Ginsberg'in (doğ. 1926) gönül gözüyle varılan gerçeklere yönelmiş sert mısralarında işlendi; Jack Kerouac'ın (doğ. 1922) kahramanları da hep bu amaca varmak için çırpınırlar. Dünya ve amerikan gerçekleri karşısında yer alan bu çeşitli tutumlar, birer okul veya akımdan çok, her amerikalı yazarın gelişmesi sırasında geçirdiği birtakım anlar, birtakım aşamalardır. Sosyal gerçek duygusu ile insanoğlunun o kapalı ve göz kamaştırıcı iç dünyasına karşı besledikleri ilgiyi bağdaştıran, dünyayı tanımağa ve biçimsel araştırmaya önem veren günümüz yazarları, insanoğlunun çelişmeli fakat seçme yapabilecek bir yaratık olduğunu gösteren bir bireşime yönelmişlerdir. Bu eğilim, John Logan (doğ. 1923), W. D. Snodgrass (doğ. 1926), James Spicer (doğ. 1929) gibi şairlerin eserlerinde pek açığa vurulmaz; fakat Murray Schisgal'in (doğ. 1929), Jack Gelber'in (doğ. 1932), Jack Richardson'un (doğ. 1935), Arthur Kopit'nin (doğ. 1938) ve özellikle Edward Albee'nin (doğ. 1928) piyeslerinde olanca gücüyle ortaya çıkar. John Cheever'in (doğ. 1912), Herbert Gold'un (doğ. 1924), Joseph Heller'in (doğ. 1925), J. P. Donleavy'nin (doğ. 1926), Bruce Jay Friedman'ın (doğ. 1930) güldürücü veya alaycı hikâyelerinde de görülür. Ayrıca bu bireşim, Wright Morris'in (doğ. 1910), Ralph Ellison'un (doğ. 1914), Bernard Malamud'un (doğ. 1914), James Baldwin'in (doğ. 1924) ortaya koydukları trajik durumların ana malzemesidir ve en belirtici ifadesini, açık görürlülük ile insan sevgisini, saçma duygusu ile hürriyet özlemini birbirine karan Saul Bellow'un (doğ. 1915) eserinde bulur.

● *Çağdaş felsefe.* Birleşik devletlerde çağdaş felsefe, bazı göçmen filozofların, özellikle alman filozoflarının katkısıyle değişti ve canlandı. Bunların en önemlileri Viyana Derneğini* kuran olgucu (pozitivist) mantıkçılardır: Ph. Franck, R. Carnap, H. Reichenbach v.d. Profesör Marwin Farber'in 1940 yılında kurduğu *Philosophy and Phenomenological Research* gibi dergiler ve çeşitli eserler yoluyle, ingiliz yeni gerçekçiliğinin (Bertrand Russell) ve alman fenomenolojisinin de (Husserl) amerikan düşünürleri üzerinde etkisi oldu. Bu arada, W. James'in ve pragmacılığının* etkisi eski canlılığıyle sürmektedir; Amerika'nın sözü en çok geçen düşünürlerinden biri olan J. Dewey, James'in fikirlerine dayanırdı. Ayrıca, hem maddeci hem de şüpheci olan George Santayana'yı da hatırlatmak gerekir.

Felsefeye ek olarak Amerikada birçok sosyoloji, psikoloji, psikanaliz, etnoloji ve ilâhiyat araştırmaları gelişmiştir. Freud, Jung ve Adler psikanalizinin artık amerikanın günlük yaşayışında yer aldığını söyliyebiliriz. Genellikle felsefe araştırmaları, hele bilim ve ahlâkla ilişkileri bakımından, büyük bir ilgiyle karşılanmaktadır.

MÜZİK

Mezmurlar, müzikte XVII. yy. ın ilk yarısına kadar canlı kaldı, fakat bu tarihten sonra gözden düştü ve yüzyıl biterken ortadan kayboldu; yerini, XVIII. yy. da Watts'ın ilâhileri aldı. Güney'de din dışı müzik desteklendi, sömürgelerde bilinen ilk opera temsili 1735'te verildi. Yerli bestecilerin ilki bir siyaset adamı olan Francis Hopkinson'dur (1737-1791). William Billings de önde gelenler arasındadır (1746-1800). XIX. yy. da yabancı müzik ve yabancı besteciler baskın çıktı: Jenny Lind, Ole Bull, Henriette Sontag, S. Thalberg ve Henri Herz gibi avrupalı virtüözler, Amerika'da şöhret ve servete kavuştular. Zamanla orada doğup yetişen Avrupa asılı müzikçiler, koro, orkestra, opera toplulukları kurmağa başladılar. Grieg ve Dvorak (1892'den 1895'e kadar Amerika'da kaldılar), bu yeni ülkede müzik duygusunun uyanmasına sebep oldular: bunun sonucu gençler, ciddî bir müzik eğitimi görmek için yabancı konservatuvar ve üniversitelere, özellikle Münih'e, Rheinberger'in yanına gitmeğe başladılar. John Knowles Paine (1839-1906) ve Edward Mac Dowell (1861-1908) gibi besteciler bu devrin göze çarpan simalarıdır. 1880'den sonra, Amerika yerlilerinin müziğini derleme işi ciddî olarak ele alındı ve bu yolda hayli gayret sarfedildi. Öte yandan komşu Meksika, müziğinin neşeli ve senkoplu ritmiyle, A.B.D.'ye yeni bir unsur sağladı. Bundan başka zenci esirler, göçleri sırasında bazı Afrika hatıralarıyle, doğuştan ihtiyaç duydukları ve onlar için bir heyecan kaynağı olan müzikleriyle beraber kendinden geçme alışkanlıklarını da getirmişlerdi. Büyük tarım işletmelerinde yeni tarz bir dinî şarkı doğdu: *negro spiritual. Minstrel song*'lar da yine XIX. yy. da meydana çıktı; bu tarzın en yetkili bestecisi Stephen Collins Foster'dır (1826-1864). Sonuç olarak XIX. yy., caz müziğinin başarı çağı oldu ve klasik üslûptaki amerikan müziğinin gelişmesinde önemli bir rol oynadı. (Bk. CAZ.)

İlk gerçek çağdaş besteci Charles Martin Loeffler'dir (1861-1935); Alsas'ta doğdu, fakat ömrünün çoğunu germano - amerikan romantizminin yuvası Boston'da geçirdi. George Gershwin (1898-1937), halk temaları kullandı ve müziğine caz unsurlarını aktardı. Empresyonist akımın patlak vermesi ve onun müzik alanındaki tamamlayıcısı «onikitonculuk», bu tarzda yazılmış eserlere düşkün bir meraklı topluluğu meydana getirmesine rağmen, amerikalı bestecileri son zamanlara kadar pek az etkiledi. Şahsî etki bakımından Nadia Boulanger kadar ağır basan bir şahsiyet çıkmadı. Yol göstermesi için kendisine baş vuranlar arasında müzikte öncü durumunda olan birçok sanatçı vardı: Copland, Harris, Piston, Thompson, Finney, Chanler, Blitztein, Diamond, Bauer, Moore v.d. Ernest Bloch'un (1880-1959) öğretimi de etkili oldu; öğrencileri arasında Antheil, R. Thompson, Sessions, Moore, Porter ve Chanler'i sayabiliriz.

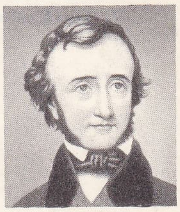
E. A. Poe

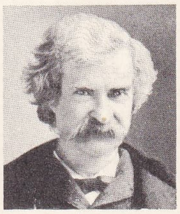
Mark Twain

Amerika Birleşik devletlerine temelli veya geçici olarak yerleşen avrupalı bestecilerin de rolleri büyük oldu (E. Varèse, Stravinski, Bela Bartok, Darius Milhaud v.d.). Avrupalı çağdaşlarından daha çeşitli ve daha şahsî bir müzik dilleri olan amerikalı besteciler, makineye dönük amerikan yaşayışının canlı ritmini ortaya koymak, Avrupa'dakinden apayrı bir armoni diline varmak, biçim ve çerçeveleri yenilemek, anlatımda kendilerine göre bir duyguya yer vermek isterler. Günlük hayatı yansıtmak için büyük bir ataklıkla bazı müzik denemelerine girişmişlerdir; Charles Ives, G. Antheil, H. Cowell ve J. Cage'ın eserlerinde bu konuda örnekler bulunabilir. İkinci Dünya savaşı ile olgunluk çağına erişen neslin, kendinden önce gelenlerin müziğini sağlamlaştırma yolundaki gayretleri bir çeşit yeni romantizme gelip dayandı; bu çığırı, S. Barber, L. Bernstein, P. Creston ve W. Schuman temsil ederler.

Amerikan müzik dünyası, gerek yaratma alanında, gerek müzikoloji alanında, her zaman zengin ve hareketli oldu.

Yaratma alanında geleneklere bağlı akım, güçlü istidatlar ortaya koymadı; fakat alabildiğine gelişmeye devam etti. Gerek bir «amerikan müziği» yaratmak amacıyle folklor müziğinden alınmış unsurları değerlen-

Th. Dreiser

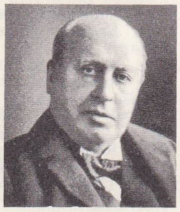
H. James

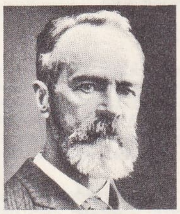
W. James

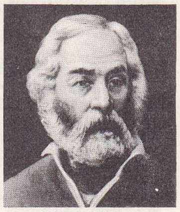
W. Whitman

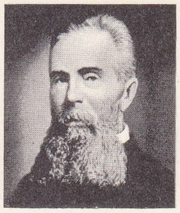
H. Melville

R. Frost

Gertrude Stein

Tennessee Williams

J. Steinbeck

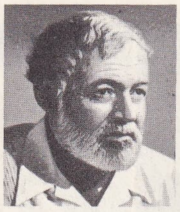
E. Hemingway

W. Faulkner

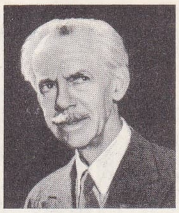
E. O'Neill

S. Lewis

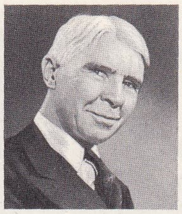
C. Sandburg

Foto. *U.S.I.S., Giraudon, Brentano's, Petit, Keystone, Notman, X. (LAROUSSE)*

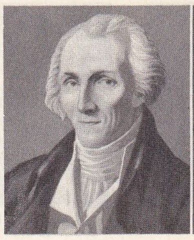
Kont Rumford

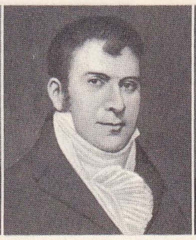
R. Fulton

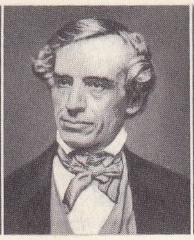
S. Morse

J. Henry

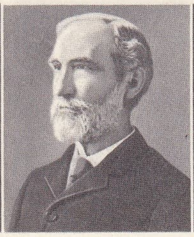
W. Gibbs

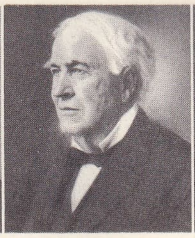
Th. Edison

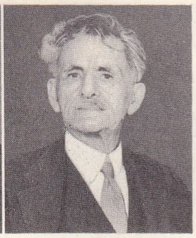
A. Michelson

diren bilgili müzik alanında, gerekse Rachmaninov, Prokofiev, Bartok ve Stravinski gibi sanatçıların açtığı çığırda ilerleyenlerin safında, en iyileri bile sadece bir ustalık değeri taşıyan eserler çıkmıştır.

Modern müzik anlayışı da, ya Viyana seriyel müziğinin (bu müzik de artık akademikleşmiş sayılır) veya yeni ses imkânları araştıran Varèse ve Cage'ın izindedir. Bazı nispeten güçlü sanatçılar sivrildi, müzikte elde edilen yeni buluşların sentezini yaptılar, hattâ müzik tekniğine plastik teknikleri de kattılar (msl. Jackson Pollock'un rastlantı resmi ve Calder'in devingenleri). Ortaya çıkan eserlerden anlaşıldığına göre, müzik ile plastik sanatlar arasındaki bu alışverişten, gerçek bir yeniliği müjdeleyen ilgi çekici ve alışılmamış sonuçlar doğacağa benzer.

Müzikoloji alanında ise, eski Avrupa memleketlerinin hiç bir zaman elde edemedikleri malî imkânlardan faydalanan son amerikan çalışmaları, çok zengin ve canlıdır. Bu arada A.B.D.'nin, Amerika'ya göç eden avrupalı müzik bilginlerinden çok faydalandıklarını da belirtmek yerinde olur.

SİNEMA

Filim yapımı A.B.D.'de, İkinci Dünya savaşı sonunda tam gelişme halindedir: eski rekorların kırıldığı 1946'da çevrilen filim sayısı 358 (satılan bilet sayısı 5 milyarı aşkın), 1947'de çevrilen filim sayısı 404, ertesi yıl 393'tür. (1946 öncesi amerikan sineması için bk. SİNEMA.)

Savaş öncesinin ünlü rejisörlerinden bir kısmı filim yapımına devam etmekte, ama pekçoğunda da bir yetersizliğin belirtileri hissedilmektedir: Michael Curtiz, Lewis Milestone, Henry Hathaway, hattâ King Vidor gibi. Frank Capra tarzı iyimser komediler devri kapanmıştır.

Önemli isimler olarak yine de şunlar sayılabilir: western'lere (*Kanun Harici* [My Darling Clementine] 1946, *Vahşiler Hücum Ediyor* [Wagonmaster] 1950) ve irlanda ört-âdet komedilerine (*Kadın Satılmaz* [The Quiet Man] 1951) bağlı kalan John Ford; şuurlu, ne yaptığını bilir bir uyarlayıcı olan (*The Best Years of Our Life* [Hayatımızın En Güzel Yılları] 1946, *The Heiress* [Miras] 1949) William Wyler; ısırıcı hicviyle (*Adam's Rib* [Hazreti Âdem'in Kaburga Kemiği] 1949, *Born Yesterday* [Dün Doğmuştu] 1950) George Cukor; seçici ve büyüleyici Howard Hawks (*Birleşen Kalpler* [The Big Sleep] 1946, *Kızıl Irmak* [Red River] 1948); «korku filimleri ustası» şöhreti haklı olarak yayılan Alfred Hitchcock (*Ölüm Kararı* [Rope] 1948, *Trendeki Yabancı* [Strangers on a Train] 1951); Fritz Lang, Otto Preminger, Joseph Mankiewicz, Billy Wilder. 1948'de Robert Flaherty son filmi *Louisiana Hikâyesi*'ni (Louisiana Story) çevirdi. *Mösyö Verdu*'su (Monsieur Verdoux, 1947), umumî bir anlaşılmazlıkla karşılanan Charlie Chaplin, *Sahne Işıkları*'nın (Limelight, 1952) New York'ta gösterilişinden sonra A.B.D.'den ayrıldı. Orson Welles, *Şanghay'lı Kadın* (The Lady from Shanghai, 1946), sonra *Macbeth* (1947) ve *Othello* (1952) gibi filimleriyle genel akımın kenarında kaldı. Bunların yanı sıra daha çok Broadway'den yetişen New York dökümanter okulunun (Paul Strand, Leo Hurwitz, Sidney Myers) ve dolaylı olarak italyan yeni-gerçekçiliğinin etkisinde kalan yepyeni bir nesil ortaya çıktı. Bu akımın temsilcileri, «karamsar» bir görüşle, filimlerine hoş görmezlik, ırkçılık, paranın gücü, zorbalık, iş âleminin iç yüzü, spor, siyaset gibi konular seçtiler ve hırçın, öfkeli birçok filim çevirdiler. Başlıcaları şunlardır: Jules Dassin (*Vahşî Kuvvet* [Brute Force] 1947, *New York Esrarı* [The Naked City] 1948, *Uçurum Yolcuları* [Tieves Highway] 1949, *Gece ve Şehir* [Night and the City] 1950); Joseph Losey (*Yeşil Saçlı Çocuk* [The Boy with Green Hair] 1948, *Kanun Tanımaz* [The Lawless] 1949); Elia Kazan (*Geri Tepen Silâh* [Boomerang] 1946, *Caniler Sokağı* [Panic in the Street] 1950); Robert Rossen (*Saltanat Hırsı* [All the King's Men] 1949); Fred Zinnemann (*Araştırma* [The Search] 1949, *Erkekler* [The Men] 1950); Edward Dmytryk (*Crossfire* [Çapraz Ateş] 1947). John Huston'un filmleri (*Altın Hazineleri* [The Treasure of Sierra Madre] 1947, *Ölüm Gemisi* [Key Largo] 1948, *Elmas Hırsızları* [Asphalt Jungle] 1950) ve dağınık filimler: Mark Robson'un *Şampiyon*'u (Champion, 1948), Robert Wise'in *Demir Yumruk*'u (The Set up 1949), Billy Wilder'in *Big Carnival*'ı (1951). Ne var ki 1947 yılının sonundan itibaren, A.B.D. Aleyhinde Faaliyetleri Araştırma komisyonu pekçok sinema sanatçısını tedirgin ederek, bazılarını memleketten ayrılmak (Dassin, Losey), diğer bir kısmını tavizler vermek, hattâ itibarlarını harcamak, jurnalcılık etmek zorunda bıraktı. McCarthy'ciliğin ahlâk buhranı yanı sıra iktisadî bir buhran da Hollywood'u kırıp geçirdi: işsizlik başladı, stüdyolar kapandı. Televizyonun gelişmesi, gittikçe artan otomobil merakı («drive-in» denilen, otomobil sahipleri için açık hava sinemalarının sayısı bu yüzden arttırıldı) karanlık salonların seyircilerini sinemadan gittikçe uzaklaştırıyordu. Filim yapımı sayısı birkaç yıl daha dayandı (1951'de 369 filim, 1952'de 317 filim); 1954'ten başlayarak (232 filim) o da geriledi. Filimleri standartlaştırma siyaseti bir hezimet oldu. Televizyonun rekabetine karşı durmak için teknikte bir yenilik ihtiyacı kendini hissettiriyordu. 1962 Kasımında bir «3 D» filmi ilk defa gösterilince (Arch Oboler'in *Ormanlar Şeytanı* [Bwana Devil]) çarenin bulunduğu sanıldı. Ne var ki üç boyutlu filmin başarısı bir saman alevinden ibaretti. Yine bu sırada Fred Waller, *Sinerama*'yı gerçekleştirdi; başarı daha inandırıcıydı. Ne kadar hoşa gitmiş olsa da, bu ilgi çekici gösteri halka yayılamayacak kadar pahalıydı. En parlak çözüm yolu olarak, (1925'te profesör Chrétien tarafından icat, sonra da günün zevklerine göre tashih edilmiş olan) *Sinemaskop* göründü: Henry Koster'in *La Tunique* (Entari) adlı filmi 28 nisan 1963'te halka gösterildi. Bunun yanı sıra, filmlerde renge de gittikçe artan bir yer verildi. Nihayet 1955'te, «Todd* AO» ortaya atıldı.

Amerikan sinemasının geleneksel tarzı yine de tutuluyordu: polisiye filimler (Fritz Lang: *Ölüm Korkusu* [The Big Heat] 1953; Robert Aldrich: *Öp Beni Öldüresiye* [Kiss Me Deadly] 1955; Stanley Kubrick: *Kanundan Kaçılmaz* [The Killing] 1956), müzikli komediler (S. Donen ile G. Kelly: *Yağmur Altında* [Sing in the Rain] 1951; Vincente Minnelli: *Paris'te Bir Amerikalı* [An American in Paris] 1951; George Cukor: *Les Girls*, 1957); western'ler (Fred Zinnemann: *Kahraman Şerif* [High Noon] 1952; Anthony Mann: *İdam Mahkûmu* [The Naked Spur] 1952; George Stevens: *Shane*, 1953; Nicholas Ray: *Dişi Kartal* [Johnny Guitar] 1954; Delmer Daves: *Saat* 3.10 *da Yuma'ya* [3.10 to Yumo] 1957; Howard Hawks: *Rio Bravo*, 1959). Başarılı filimlerin tanıttığı üç sanatçı, kısa sürede yıldızlarının parladığını gördüler ve bir devrin temsilcileri haline geldiler: Elia Kazan'ın *Cennet Yolunda* (East of Eden, 1955), Nicholas Ray'in *Âsi Gençlik* (Rebel Without A Cause 1955) filmlerinde James Dean; Elia Kazan'ın *İhtiras Tramvayı* (A. Streetcar Named Desire, 1951) ve L. Benedek'in *Kanlı Hücum* (The Wild One, 1953) filimlerinde Marlon Brando; H. Hawks'ın *Sarışın Bomba* (Gentlemen Prefer Blondes, 1953) ve B. Wilder'in *Bazıları Sıcak Sever* (Some Like it Hot, 1959) filimlerinde Marilyn Monroe. Ağır basmağa başlayan, yıldızlara dayanan filim düzeniyle mücadele etmek üzere televizyondan gelme bazı senaryocular ve yapımcılar, Hollywood alışkanlıklarında değişiklikler yapmayı denediler: günlük gerçeklere dönüş, az tanınmış aktörler, ayrı ayrı kişilerden fazla insanlığın tümüne önem vermek gibi. Konusunu Paddy Chayefsky'nin bir eserinden alan, Delbert Mann'ın *Marty* (1955) adlı filmi başarı kazandıysa da, diğer bazı yapımcıların da (J. Garfein, J. Frankenheimer, S. Lumet) desteklemelerine rağmen, hareket yayılmadı ve bu yapımcıların çoğu kısa zamanda geleneğe boyun eğdiler. Aynı şekilde, eserleri kişiliklerini aksettiren pekçok sinema adamı, Cecil B. De Mille tarzı (*On Emir* [The Ten Commandments] ikinci çevirim, 1956), büyük masraflı filimlerin cazibesinden kurtulamadı: William Wyler (*Ben Hur*, 1959); Stanley Kubrick (*Spartacus*, 1960); Anthony Mann (İspanya'da çevrilen *El Cid*, 1960); Nicholas Ray (*King of Kings* [Krallar Kralı] 1961); Joseph Mankiewicz (*Kleopatra*, 1963) gibi.

1960'tan itibaren, amerikan yıllık filim yapımı sayısı 150 ile 200 arasında oturdu (1960'ta 156 filim; 1966'da 180 filim); ama seyirci sayısındaki azalma gittikçe daha fazla hissedilir oldu. Ford, Wyler, Hawks, Cukor, Preminger, Minnelli, Rossen, Huston, Stevens, Hitchcock, Wilder, Zinnemann,

The H. Morgan

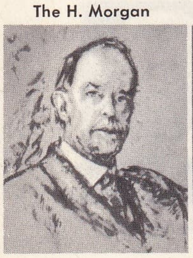

H. Swan Leavitt

R. A. Millikan

H. W. Cushing

İ. Langmuir

Waksman

E. P. Hubble

E. O. Lawrence

Foto. Boyer, X, Daguerre, Keystone, W.W., U.S.İ.S., Manuel, Holt (LAROUSSE)

Dmytryk, Aldrich, Donen, J. Sturges ve özellikle Richard Brooks (*Elmer Gantry* 1961; *Profesyoneller* [The Professionals] 1966) ve Elia Kazan (*Splendor in the Grass,* 1961; *America America,* 1963) gibi yerleşmiş yapımcılar yanında, yeni kabiliyetler keşfedildi; Richard Quine, Samuel Fuller, Budd Boetticher, John Frankenheimer, Martin Ritt, Blake Edwards, Robert Mulligan, hem yönetmen, hem oyuncu olan Jerry Lewis, en gençlerden ise Sam Peckinpah ve Arthur Penn.

Robert Wise'e gelince, (Jerome Robbins'in etkili yardımıyle) *Batı Yakasının Hikâyesi*'nde (West Side Story) müzikli komediye yenilik getirdi ve amerikan filim piyasasının en güvenilir değerlerinden biri oldu.

Shirley Clarke, Frank Perry, John Cassavates gibi bazı yapımcılar, bir başka yönde (gerçek sinema) ve Sydney Myers, Lionel Rogosin ve Richard Leadock'tan doğrudan doğruya aldıkları ilhamla, düşüncelerini daha bağımsızca açıklama imkânı veren, az masraflı filimler çevirdiler. Nihayet özellikle New York'ta («Underground» sineması) Mekas kardeşlerin etrafında ve ticarî sinema dışında araştırmalar yapan amatörler ile yarı profesyonellerin bir araya geldiği birçok üniversitede varlığını sürdürmekte olan bir deneme sinemasını da kaydetmek gerekir.

İLİMLER

İlk amerikan ilim adamları tabiiyeciydi. Raleigh'in seferine katılmış olan ingiliz Harriot (1560-1621), 1588'de Kuzey Amerika hayvan ve bitkilerini tasvir eden bir kitap yayımlamıştı; Clayton, Banister, Michell, özellikle de Bartram (1699-1777) ve Logan (1564-1751) gibi yerli botanikçiler bu yolda çalışmağa devam ettiler. İlk üniversite Harvard tarafından 1636'da kuruldu; burada Galile, Harvey, Boyle ve Newton'un eserleri ingiliz Ch. Marton tarafından yayıldı. Bizzat püriten Cotton Mather'in çiçek aşısını öğütlemesi (1721), ilmin ne kadar iyi karşılandığını gösterir. Harvard'da 1659'dan beri öğretilen Kopernik sisteminin benimsenmesi de buna bir delildir.

XVIII. yy. da kurulan büyük üniversiteler (Yale üniversitesi 1701'de kuruldu), Londra'daki Royal society aracılığıyle temasta bulundukları avrupa ilmini yayıyorlardı. Deneyci fizik âlimi Winthrop (1714-1779), Amerika'nın ilk devamlı rasathanesini kuran astronom Rittenhouse (1732-1796), özellikle de Franklin (1706-1796) bu çağın ilim adamlarıdır. Franklin, yalnız elektrik konusundaki araştırmalarıyle değil (1747'den itibaren), aynı zamanda ilk büyük amerikan ilim kurulu olan Philadelphia'daki *American Philosophical society*'yi (Amerikan Felsefe kurumu) [1769] kurmasıyle de ün kazandı; bu kuruma 1780'de Boston'daki *American Academy of Arts and Sciences* (Amerikan Sanat ve İlim akademisi) rakip olacaktı. İlk tabiat tarihi müzesi (1785), ilk kimya kurumu (1792) ve ilk ilim gazetesi (1797) yine bu çağda kuruldu. İlim öylesine etkiliydi ki, özellikle geleceğin başkanı Jefferson sayesinde, amerikan Anayasası yazılırken ilham kaynağı oldu.

Bağımsızlık savaşı sırasında, ilim adamları İngiltere'ye bağlı kaldılar: meselâ botanikçi Colden (1688-1776) ve Garden (1730-1792) ile fizikçi B. Thompson (1753-1814). B. Thompson, 1792'de kont Aumford oldu ve 1798'de ilk defa hareket enerjisinin ısıya dönüştürülebileceği görüşünü ortaya attı. Buna karşılık yeni cumhuriyet, büyük Priestley (1794'te), kimyacı Cooper (1759-1839), botanikçi Rafinesque (1783-1840), jeolog Maclure (1765 -1840) ve zoolog L. Agassiz (1807-1873) gibi göçmen âlimleri kabul etti; antomolog Say (1787-1834), *American Journal of Sciences and Arts*'ın kurucusu kimyacı Silliman (1779-1864), anesteziyi bulan (1846) Wells (1815-1848) ve Morton (1819-1868), Faraday'dan iki yıl önce (1832) öz indüklemeyi bulan Joseph Henry (1797-1878), astronom J. W. Draper (1811-1882), H. Draper (1837-1882) ve G. P. Bond (1825-1865), deniz uzmanı Maury (1806-1873), jeosenklinaller kuramını ilk ortaya atan Hall (1811-1898) ve J. O. Dana (1813-1895), jeolog Gilbert (1843-1919), fizikî coğrafyanın yaratıcılarından Davis (1850-1934), paleontolog Marsh (1831-1899), Cope (1840-1897) ve Leidy (1823-

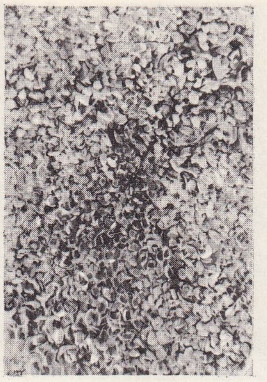

Tobey «Messengers» (1965) Jeanne-Bucher galerisi, Paris

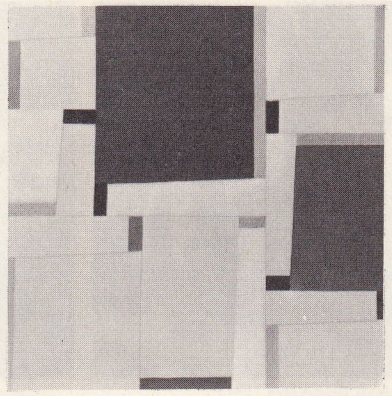

Glarner «Relational Painting 64» (1953)

1891), sonra da ilk dinozorları topraktan çıkaran Osborn (1857-1935) gibi ilim adamları yetiştirdi.

Smithsonian Institution (1846) ve *National Academy of Sciences*'ın (1863) kurulmasına rağmen, XIX. yy. da Amerika Birleşik devletlerindeki ilmî ilerleme, teknik ilerleyişe göre nicelik bakımından yine de çok geriydi.

Fulton, Morse, Graham Bell, daha sonra da Edison ile boy ölçüşebilecek bir ilim adamı yoktu. İlmî araştırmanın faydası, ancak XX. yy. da ortaya çıktı ve ister devlet tarafından olsun, ister ilim ve sanat koruyucuları veya özel firmalar tarafından olsun, büyük ilmî araştırma enstitüleri (Rockefeller, Carnegie, Mellon, Guggenheim, Kaliforniya teknoloji enstitüleri, Du Pont de Nemours, Bell, Kodak laboratuvarları v.b.) kuruldu. İşte ancak o zaman, Amerika ilime büyük katkılarda bulunmağa başladı.

Mark Rothko: «N° 5 A» (Betty Parsons galerisi, New York)

Matematikçi Newcomb (1835-1909) ay hareketinin kuramını geliştirdi, Lowell (1855-1916) kendini Merih gezegenini incelemeğe verdi, Langley (1834-1906) bolometreyi icat etti ve ilmî olarak uçan bir makine tasarladı. Rowland (1848-1901) ağlarıyle son derece ayrıntılı tayflar elde etti (1881). Michelson (1852-1931) bir enterferometre yarattı ve ışığın hızını ölçtü (1881); bu deney rölativite kuramının çıkış noktası oldu; Gibbs (1839-1903) fizikî kimyanın temellerini attı (safhalar kanunu, 1876); Loeb (1859-1924) tropizmler kuramını kurdu ve sunî partenojenez'i gerçekleştirdi (1901). 1933'ten sonra A.B.D.'de ilim, Nobel ödülleri sayısının da gösterdiği gibi baş döndürücü bir hızla ilerledi: 1901-1932 arasında verilen Nobel ödülü 5 iken, 1933-1958 döneminde bu sayı 47'ye yükseldi. Bu çıkış, sanayinin, büyük üniversitelerin geniş çapta gelişmeleri, özellikle de yabancı ilim adamlarının (Baekeland, Einstein, Fermi, Zworykin, Gamow, Kuiper, Zwicky, Teller ve Nobel ödülü kazananların çoğu: Waksman, Lipmann, Du Vigneaud, Cournand, Tsung Dao-Lee, Chen Nig-yang v.d.) Amerika'ya göç etmesini büyük ölçüde desteklemeleri sayesinde gerçekleşti. Astronomiye A.B.D. kadar katkıda bulunmuş bir memleket yoktur. Hale (1868-1938) spektrohelyograf'ı icat etti (1891) ve Palomar'daki 5 m. lik teleskopu tasarladı; Harvard üniversitesi, Ed. Ch. Pickering (1846-1919) ile yıldızların spektral katoloğunu yayımladı (1890); Miss Leavitt (1868-1921) sefeleri keşfetti (1912), E. W. Brown (1866-1939) yeryüzünün kendi ekseni çevresinde dönüşündeki değişmeleri inceledi. Özel bağışlar sayesinde meydana gelen dev rasathaneler (Wilson tepesi [1904], Palomar tepesi [1948], galaksiler dışı araştırmayı genişletme imkânını verdi; Russell (1877-1957) tayfışıklılık diyagramını çizdi (1913); W. S. Adams (1876-1956) paralaksları spektroskopik yoldan ölçme metodunu kurdu (1914); Michelson enterferometre ile bazı yıldızların çapını ölçtü (1920), Barnard ise (1857-1923) galaksi karabulutsularının sayımını yaptı.

Shapley (doğ. 1885) galaksinin yapısını keşfetti (1918); Hubble (1884-1953) helezonî bulutsuların galaksiler olduğunu söyledi (1924), Humason ise (doğ. 1891) 1930'da, U. M. Slipher'in (doğ. 1875) 1912'de bulduğu bir olguya dayanan uzaklaşma kanununu ortaya attı; genişleyen evren kuramı bu kanun üzerine kurulacaktı. Tombaugh (doğ. 1906) Plüton gezegenini buldu; Kuiper (doğ.1905) gezegenleri inceledi; Trumpler (1886-1956), Baade (1893-1960), O. Struce (doğ. 1897) ve Zwicky (doğ. 1898) yıldızlar astronomisine önemli katkılarda bulundular. Kozmogoniyi inceleyenler arasında Bok (doğ. 1906) ile kozmolojiyi inceleyenler arasında Tolman (1881-1948) vardır.

Yeryüzünün elipsoidi için genellikle kabul edilmiş olan ölçülerin yine Bowie'nin (1872 -1940) çalışmalarına dayandığını, yüksek atmosferin araştırılmasında füze kullanılmasının daha 1915'te Goddard (1882-1945) tarafından incelendiğini ve ilk amerikan sunî uydusunun 1958'de atıldığını hatırlatalım. Nihayet radyo-astronomi, 1931'de Janoky ile 1937'de Reber'in buluşlarından meydana geldi.

Askerî makamların, sanayinin gösterdiği ilgi dolayısıyle, bütün ilimler içinde en çok fiziğe önem verilmektedir. Atom üstüne çalışmalar savaşa, 1907'de triod fikrinin ortaya atılışı (Lee de Forest, 1873-1961) ve 1913'te gazlı atmosfer lambası düşüncesinin çıkışı (Langmuir, 1881-1957) sanayiye yararlı oldu. Aynı doğrultuda transistorun icadını (Shockley, Bardeen, Brattain, 1948); salt fizikte hidrojen tayfının ince yapısının incelenmesini (Lamb ve Retberford, 1947) ve yüksek basınçta, Bridgman'ın (doğ. 1882) araştırmalarını da sayabiliriz.

Atom fiziğinde amerikan ilminin ilk başarısı, 1909'da Millikan tarafından elektron yükünün tayini oldu (1868-1953). Bunu şu buluş ve çalışmalar takip etti: 1923'te Compton (doğ. 1892) tarafından *Compton etkisi*'nin bulunuşu; 1927'de Davisson (1881-1958) ve Germer (doğ. 1896) tarafından elektronların kırınımının tecrübî doğrulanması; 1932'de Urey (doğ. 1893) tarafından ağır hidrojenin (*deuterium*) bulunuşu; 1933'te Anderson (doğ. 1905) tarafından positon'un keşfi, yine Anderson'un 1938'de bir meson'un ilk fotoğrafını çekişi. Bu devirde Pauling (doğ. 1901), kuanta (quanta) mekaniğini kimyaya uyguladı.

Amerika'daki nükleer fizik çağı 1929'da, Lawrence tarafından (1901-1958) siklotron'un icadıyle başladı. 1939'dan sonra Bohr ve Wheeler, uranyumun parçalanmasını incelemeğe başladılar; Fermi 1942'de ilk pili

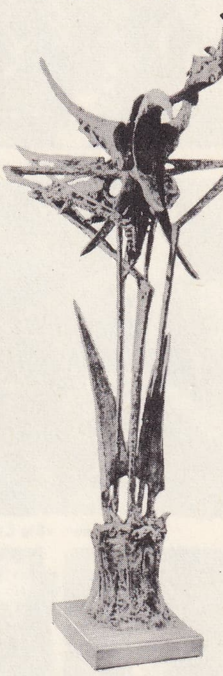

Theodors Roszak «Sea Sentinel» (Whitney Amerikan Sanat müzesi)

Foto. John D. Schiff, Luc Joubert, U.S.I.S., Oliver Baker (LAROUSSE)

Howard Hawks: «Alevli Dudaklar» (1945).

Mankiewicz: «Perde Açılıyor» (1950).

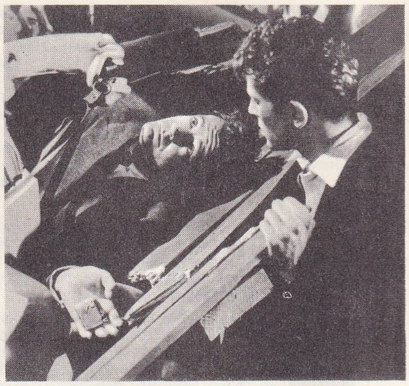

Hitchcock: «Trendeki Yabancı» (1951).

Billy Wilder: «Big Carnival» (1951).

Delbert Mann: «Marty» (1955).

Elia Kazan: «Cennet Yolu» (1955).

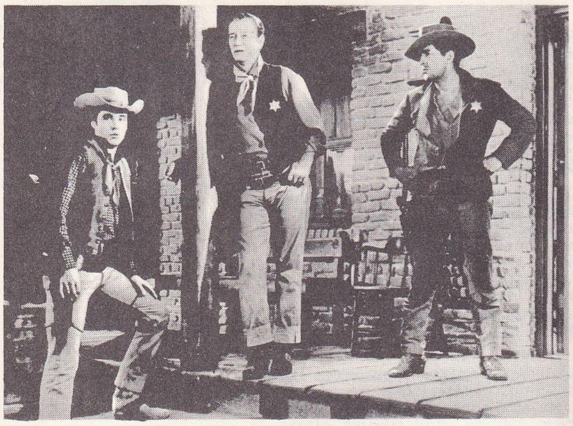

Howard Hawks: «Rio Bravo» (1958).

Wise ve Robbins: «Batı Yakasının Hikâyesi» (1961).

Frank Perry: «David and Lisa» (1962).

Anthony Mann:
«Roma İmparatorluğunun Çöküşü» (1963).

Jerry Lewis:
«Koltukta Üç Kişi» (1966).

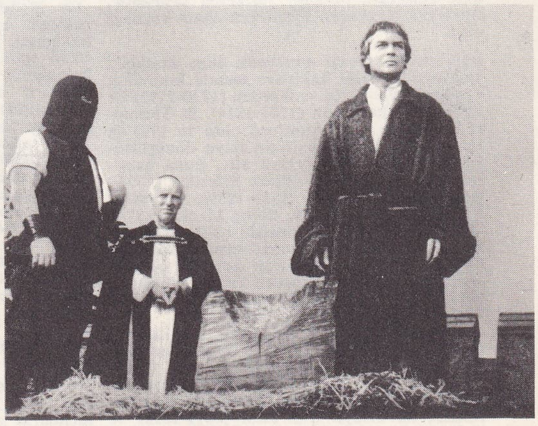

Fred Zinneman:
«Her Devrin Adamı» (1966).

Foto. Warner Bros, 20 th Century Fox, Warner Bros, Paramount, United Artists, Warner Bros (2), Carlton Film Export, Rank, Paramount, Columbia (LAROUSSE)

yaptı. 1940'tan sonra Seaborg (doğ. 1912) ve McMillan (doğ. 1907) ilk transuranyum'ları buldular, Oppenheimer (1904-1967) atom bombasını meydana getiren ekibi yönetti. Aynı zamanda gittikçe kuvvetli akseleratör'ler icat edildi: Berkeley'in *bevatron*'u (1954) 6,2 milyon elektron volt çıkarmaktadır. Bu cihaz sayesinde antiproton ve antinötron elde edildi. 1954'te Teller (doğ. 1908) ilk termonükleer bombayı attı. Amerikan kimyası, 1914'te Almanya'dan ithalât durduktan sonra gelişti. Sanayi, büyük çapta laboratuvarlara yardım etmeğe başladı; bu da, Lewis'in (1875-1946) moleküller arası ilişkileri üzerine araştırmaları gibi bazı çalışmalar dışında, hemen de bütün gayretin kimya sanayiine yöneltilişini açıklar. 1908'de Baekeland (1863-1944) tarafından bakalitin icadını, Carothers'in (1896-1937) 1928'de naylonu, 1930'da da sentetik kauçuğun bulunuşunu, yüksek oktanlı benzin, dondurulmuş ve vitaminli besin maddeleri, sunî gübre v.s. gibi buluşları da saymak gerekir.

Amerikan biyolojisine, genetik'in kurucusu Morgan (1866-1945) hâkimdir. Öğrencileri arasında Muller'i (doğ. 1890), Bridges'i (1889-1938), Beadle'i (doğ. 1904), Lederberg'i (doğ. 1925) sayabiliriz. Fizyolojide, hayvan dokularının geliştirilmesi (1912) alanında Carrel'in (1873-1944) anılması gerekir. Kan gruplarının (1900-1940) bulunuşunu Landsteiner'e (1863-1943), sonda yoluyle kalp damarlarının araştırılmasını v.b. Cournand ile Richards'a borçluyuz. Patolojide poliomiyelit'i inceleyen Enders, Weller ve Robins vardır.

Hormonların ilmi Abel ile (adrenalin'in bulunuşu, 1897) Amerika'da doğdu. 1914'te tiroksin, 1936'da kortizon, Kendall (doğ. 1886) tarafından bulundu; vitaminleri bulanlar MacCollum (doğ. 1879), Doisy (doğ. 1893), Evans (doğ. 1882) ve Du Vigneaud'dur (doğ. 1901). 1935'te Stanley (doğ. 1904) tarafından virüslerin billûrlaşmasının bulunuşunu, Summer (1887-1955) ile Northrop'un (doğ. 1891) enzimler (1926) üstüne yaptığı incelemeleri, Waksman'ın (doğ. 1888) streptomisin'i buluşunu, karbonhidrat devrinin bulunmasına yol açan Cori'lerin (karı-kocadır) incelemesini ve Lipmann'ın çalışmalarını da (Koenzim A'yı bulmuştur) unutmamak gerekir. Cerrahîde, sinir cerrahîsini kuran Cushing (1869-1939) ile Mayo kardeşlerle öğrencilerinin kliniğinin önemini de hatırlatalım.

Hayvan psikolojisine 1888'de Thorndike (1874-1949), 1904'te ise Jennings (1868-1947) büyük katkıda bulundular; sosyo-psikolojiye katkıda bulunanlar 1924'te Griddings (1855-1931), 1934'te Moreno (doğ. 1892); psikolojiye yardım edenler ise 1899'da Sharp, 1916'da Terman'dır (doğ. 1877). En son olarak da 1948'de Wiener (doğ. 1894) sibernetik'i kurdu.

● *Amerikan ilim siyaseti.* XX.yy. ın başından itibaren ilim alanında gerçekleşen güçlü gelişme, 1943 ile 1967 arası verilen 130 Nobel ilim ödülünden 59'unu amerikan ilim adamlarının kazanmış olmasından da anlaşılacağı gibi bugüne kadar devam etti. A.B.D.'nin ilim siyaseti şu anlayış üzerine kurulmuştur: temel araştırma hem kültür değerini korur, hem de teknik ilerlemeyi yaratır. Teknik, boyuna artan bir şekilde, iktisadî kalkınmayı besler. Bu durum, ilim alanındaki temel araştırmanın, federal hükümetin yanı sıra, gelişmeyle ilgili araştırmaların büyük payını yüklenen sanayi kesimince de benimsendiğini gösterir. Meselâ, 1965 yılında çeşitli araştırma alanlarında yapılan çalışmaların birbirine oranı, temel araştırmalarda 1, uygulama araştırmalarında 5 ve gelişmeyle ilgili araştırmalarda 20 idi; gelişmeyle ilgili araştırmalar bütçesi, brüt millî üretimin yüzde 3,2 sini aşarak 21,5 milyar dolara yükseliyordu ve bu toplam içinde federal yatırım payı 1955'te yüzde 55 iken, yüzde 70'e yükselmişti.

Ne var ki para tek başına yeterli değildir: insan unsuru da gereklidir; oysa 1960'larda, 400 000'i araştırmacı olmak üzere ilimle uğraşanların sayısı 1 milyondu. Artış oranı yüzde 5 olmasına rağmen bu sayı yeterli görülmedi ve A.B.D. yoğun bir «beyin avı» na girişti. 1949'dan 1964'e kadar, çoğu ingiliz olmak üzere ithal edilen ilim adamlarının ve teknisyenlerin sayısı 84 919'u buldu. Öte yandan öğretim alanında da büyük bir gayret gösterildi. A.B.D.'nin araştırma alanındaki gayretleriyle, S.S.C.B. hariç, bütün öbür ülkeler arasındaki mesafe, sadece sayı bakımından değil, oran bakımından da gitgide açılmaktadır. A.B.D.'nin araştırma harcamaları, Ortak pazar ülkelerinin bu alandaki toplam harcamalarının beş katıdır.

● *Bir itibar yarışı: uzay araştırmaları.* Uluslararası jeofizik yılı ilân edilen 1955'te A. B.D., jeofizik araştırmaları yapmak üzere sunî uydular gönderme niyetini açıkladı. Uyduların ilki (15 kg.), 370 ve 2 500 kilometreler arası yükseklikte dönmek üzere 31 ocak 1958'de yörüngesine oturtuldu. Daha sonraki uydular, uzaya gönderme tekniği geliştiği ölçüde çeşitlendi: haberalma («Midas»), meteoroloji («Tiros»), telekomünikasyon («Telstar») ve radyonavigasyon («Transit») uyduları gibi. Füzeler gittikçe büyüdü («Saturne 1-B» nin boyu 66 m. idi), sonra sıra, bir yolcu alan «Mercury» serisi uydulara (Glenn, 1962), daha sonra iki yolculu «Gemini» serisine geldi; arkadan «Apollo» Ay'a iniş tasarısı üzerinde duruldu. Bu arada diğer uzay araçları Ay'a ulaşmış («Ranger VII», ağustos 1964), Venüs («Mariner II», 1962) ve Merih («Mariner IV», 1965) ile de temas kurulmuştu. Uzay çalışmalarıyle görevli olan NASA*nın 1966 bütçesi 5,3 milyar dolardı; uzay çalışmalarıyle ilgili ve görevli olanların sayısı 420 000'i bulmuştu.

● *Askerî bir faaliyet: nükleer araştırmalar.* Büyük kısmıyle askerî uygulamaya yönelmiş olan başka bir ilmî çalışma da nükleer araştırmalardır. Bu alandaki temel araştırmalar, çok geniş malî imkânlar ve Einstein ile Fermi'den bu yana Avrupa'dan gelmiş çok sayıda ilim adamı sayesinde, son derece verimli olmaktadır. Bu araştırmalar arasında şunları saymakla yetinebiliriz: çekirdeğin iç yapı kuramı ve bakışımın (simetri) temel kuralının bulunuşu (Wigner), nükleon'ların ve özellikle proton'un incelenmesi (Hofstadter), yüksek enerji tanecikleri fiziği ve kuanta (quanta) elektrodinamiği (Feynman ve Schwinger), transistorun (Bardeen, Shockley ve Brattain), maser'in ve hava kabarcıkları odasının keşfi (Glaser).

Tam anlamıyle nükleer araştırma daha çok askerî uygulamaya dönüktür (barış için yapılan araştırmaların yüzde 43 oranına karşılık yüzde 57). A.B.D. nükleer santrallar kurmakta oldukça gecikti; ama 1966'dan beri 13 529 MW. lık nükleer elektrik tesislerine sahiptir.

Nükleer fiziğin kullanılış alanları arasında radyokarbon yoluyle tarihlendirme usulü de sayılabilir.

● *Dev bir ilmî-iktisadî faaliyet: otomatlaştırma.* Amerikalı teknisyen ve iktisatçılar, yüzyılın sonuna varmadan, bütün çalışma alanlarına ordinatörlerin hükmedeceğini sezmek başarısını gösterdiler. Ordinatörlerin sayısı 1966'da 30 000'di. Etkileri durmaksızın arttı. Zaten elektronik, A.B.D.'de bütün öbür ilim alanlarına hâkim durumdadır ve son zamanlarda, *enformatik** şekline bürünerek sanayi ve ticareti yönetmeğe başlamıştır.

● *Evren, madde ve hayat ilimleri.* Amerika'da ilim, uygulama imkânı geniş alanlarla yetinmedi. Uzay çalışmaları, gezegenler astronomisinin de yeniden gözden geçirilmesine yol açtı; yaklaşan yolculuğa hazırlık olarak, Ay'ın ayrıntılı bir haritası çizildi ve toprağının yapısı açıklığa kavuşturuldu; Merih'in Ay gibi kraterlerle kaplı olduğu ve hiç bir kanal izi bulunmadığı görüldü; atmosferinde çok yüksek bir ısı hüküm sürdüğü doğrulanmakla beraber Venüs'ün sırrı çözülemedi.

Yıldız ve samanyolu astronomisinde, dev teleskoplar ve özellikle radyoteleskoplar (bunların en büyüğü Porto Rico'da bir dağ çöküntüsündedir; çapı 300 m.) sayesinde keşifler devam etmektedir. Böylece gökyüzünün nüfusu kuasar ve mavi samanyolu gibi yıldızlarla artmaktadır. 1966'da Friedmann, X ışınlı yıldızlar bile keşfetmiştir.

Kimya alanında en dikkate değer gelişmeler, kinin ve striknin gibi organik maddelerin sentezi (Woodward) ve özellikle fotosentezle (M. Calvin) ilgilidir.

Nükleik'lerin helezon biçimindeki yapısının keşfi, nükleik asidin sentezi ve kalıtım alanındaki incelemelerle, genetik ilmi de amerikan başarıları arasında yer alır. Tıp araştırmalarında da dünyanın en ileri ülkesi durumunda olan A.B.D.'de sağlık işleri yüzde 63 oranında federal hükûmetçe yürütülür. 1963'te tıp araştırmalarına harcanan para 1 470 milyon dolar, bu alanda çalışan araştırmacı sayısı ise 77 000 kişiydi. Bu dal, sondalar aracılığıyle yapılan kalp-damar araştırmaları (Forssman ve Cournand) ve özellikle de kanser araştırmalarında ortaya atılan yeni görüşlerle (1966'da Rous ile Huggins'e Nobel mükâfatı kazandıran çalışmalar) dikkati üzerinde topladı.

A.B.D.'nin önderlik ettiği başka bir ilim dalı, okyanus araştırmalarıdır (3 000 ilim adamı, 100'den fazla gemi). Amerikalılar, okyanus incelemelerine de yalnız temel araştırma bakımından değil, aynı zamanda okyanusların kaynak ve imkânlarını değerlendirme yönünden de sürekli katkıda bulunmaktadırlar.

ÖĞRETİM

Amerika Birleşik devletlerinde öğretim sistemi tek değildir. Parasız devlet kurumları, paralı veya parasız din okulları ve özel kuruluşlar vardır. Küçük kolejler gibi büyük üniversiteler de bu çerçeveye girer. Amerikan hayatını yöneten seçme özgürlüğü, okulların gelişmesine de önayak olmuştur. Her devletin kendine has eğitim kanunları vardır. Bütün özel ve dinî okullar, bağlı oldukları eyaletin Eğitim bakanlığınca düzenlenen ders programlarına uymak zorundadır. Meselâ, öğrenim mecburiyetiyle ilgili konular eyaletten eyalete değişir. Bazılarında altı ilâ on altı, bazılarında ise altı ilâ on sekiz yaşları arasında okula devam mecburîdir. İdare, program, sertifika ve diplomalarla ilgili yönetmeliklerde de aynı farklar görülür.

Genel olarak dört öğretim derecesi vardır: ilkokul (*grammar school*), ortaokul (*high school*), kolej (*college*) ve yükseköğretim (*graduate school*). Çocuklar okul çağına beş veya altı yaşında erişirler: o zaman ilkokula girer, orada altı yıl geçirir, sonra altı yıl süreyle ortaokula devam ederler. Nihayet kolej ve üniversite gelir.

İlkokulda temel ders programları herkes için aynıdır. Fakat ortaokulda öğrenci ya kendisini ilerdeki mesleğine hazırlayacak teknik öğretim (*professional school*) ya da kolej veya üniversitedeki yükseköğretime götürecek klasik öğretimi seçer.

Kolejde ilk iki yılda öğrenci mecburî olan genel bilgi programını takip eder. Diğer iki yıl, hazırladığı ilim dalına göre seçtiği konulara ayrılmıştır. Bu dört öğrenim yılı *bachelor of arts* veya *bachelor of science* diplomasıyle değerlendirilir. Kolejler üniversitenin çekirdeğidir. Küçük kolejlerde bazen sadece iki disiplin vadır: «Liberal sanatlar» ve fen. Büyük bir üniversitede birçok kolej bulunur: liberal sanatlar, tatbikî sanatlar, ticaret ve bir öğretmen okulu.

Bachelor's degree'yi elde eden öğrenci, bir yüksekokulun veya fakültenin derslerini takip edebilir (*graduate school*). Her yüksekokul veya fakülte, bir kolejin devamıdır. Yükseköğrenim fakülteleri öğretmenlik (*master's degree*) ve doktora payesi verir (*doctor of philosophy* veya *PhD.*). Bu adlandırma, ister edebiyat, ister fen olsun, bütün öğretim dallarında geçerlidir. Bazı fakültelerde ilâhiyat, hukuk ve tıp okutulur. Şu halde, üniversite kolejleri, yükseköğrenim fakültelerini ve yüksek teknik okullarını içine alan bir bütündür.

Birleşik Amerika'daki en büyük özel üniversiteler arasında şunlar sayılabilir: Harvard, Yale, Princeton, Leland, Stanford ve Columbia. Bir devlet tarafından yardım gören üniversiteler arasında en önemlileri Michigan, Wisconsin, Kuzey Karolina, Kaliforniya üniversiteleridir.

HABERLEŞME

● *Basın.* XVI. yy. Britanya kolonilerine hiç bir söz veya ifade hürriyeti tanınmamıştı. Bugünkü Birleşik devletler toprakları üzerinde ilk gazetenin çıktığını görmek için 25 eylül 1690 tarihini beklemek gerekti. Bu gazete Boston'da Benjamin Harris'in yayımladığı *Public Occurrences both Foreign and Domestic* idi. Yayımcısı derhal hapse atıldığı için, bu aylık gazetenin yalnız bir sayısı çıkabildi. Bundan ancak 14 yıl sonra, 1704'te yeni bir gazete kuruldu; bu da Boston posta yöneticisi John Campbell tarafından

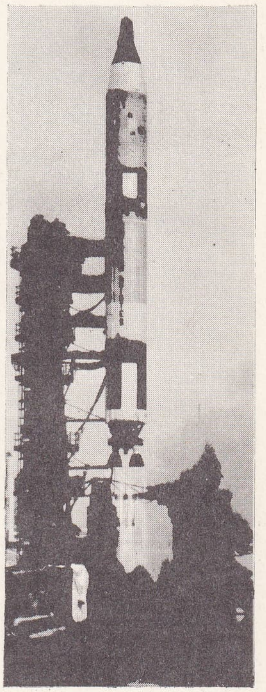

8 nisan 1964'te Cap Kennedy'de «Gemini» kapsülünün fırlatılışı

Foto. Parimage (LAROUSSE)

çıkarılan *Boston News-Letter* idi. Sonra, yine Boston'da başka bir posta yöneticisi William Brooker, 1719'da *Boston Gazette*'i kurdu. Bu gazete 1798'de kapandı. 1719'da Philadelphia'nın ilk gazetesi olan *The American Weekly Mercury* çıktı. 1721'de Boston'da üçüncü bir gazete doğdu: *The New England Courant;* bunu, James Franklin kurmuştu. James'in kardeşi Benjamin Franklin burada gazeteciliğe başladı. Bütün bu gazeteler haftalıktı. 1728'de Philadephia'da Samuel Keimer tarafından kurulan *The Pennsylvania Gazette* haftada bir çıkardı (1729'da Benjamin Franklin'in eline geçti). 1725'te William Bradford'un kurduğu, New York'un gazetesi olan *The New York Gazette* de haftalıktı.

Bağımsızlık savaşı patlak verdiği zaman Kuzey Amerika'daki Britanya sömürgelerinin çoğunda kendi haftalık gazeteleri vardı ve bunlar bugünkü basının özelliklerini taşırdı: doğru haber, başyazılar, ilân. En önemlileri olan *Boston Gazette*'in tirajı 2 000 idi. Bağımsızlık savaşının sonunda Birleşik devletlerde 35 gazete çıkıyordu. Ondan sonra, elde edilen hürriyetin heyecanı içinde 400 yeni gazete doğdu. 1783'te Philadelphia'da üç haftada bir çıkan *Pennsylvania Evening Post* gazetesi, *Pennsylvania Evening Post and Daily Advertiser* adıyle A. Birleşik devletlerinin ilk günlük gazetesi oldu. 1784'te Charleston'da iki haftada bir çıkan *South Carolina Gazette and General Advertiser,* bünyesinde bir değişiklik yaparak Amerika'nın ikinci günlük gazetesi haline geldi. Sonra, 1785'te New York'un ilk günlük gazetesi doğdu: *The New York Daily Advertiser.* Bugün A.B.D.'de günlük gazetelerin en başta geleni *New York Evening Post,* 1801'de kuruldu. Bugünkü *Hartford Courant* ise Connecticut'un günlük gazetesidir ve 1764'te haftalık olarak çıkmağa başladı.

XIX. yy. ın büyük kısmında amerikan basını, esası bakımından siyasîdir; fakat satış fiyatlarının düşmesi sayesinde, aynı zamanda halka inen bir basın olma eğilimini de gösterir. İlk hamleyi 1833'te, fiyatı 1 sent olan günlük *Sun* gazetesini, kurucusu Benjamin Henry Day sokakta sattırmakla yaptı. Bunun tirajı ocak 1834'te 5 000'e, aralıkta 10 000'e, 1835 ortalarında da 15 000'e çıktı; bu rakamı dünyada o zamana kadar sadece iki Londra gazetesi aşmıştı. Bu hamle, sonraki yıllarda, bugünün büyük günlük gazetelerinin kurulmasına yol açtı: 1835'te *New York Herald,* 1841'de *New York Tribune,* 1847'de *Chicago Tribune,* 1851'de *New York Times.* 1833'ten 1861'e kadar gazetelerin sayısı 1 200'den 3 000'e çıktı. İç savaşa rağmen bu rakam 1870'te 4 500'ü, 1880'de 7 000'i buldu.

XIX. yy. ın sonunda Pulitzer ile Hearst'lerden birinin teşebbüsleri, amerikan basınına bugünkü şeklini verdi: basın kampanyaları, çeşitli konular, bol resim ve günlük olay.

Fakat, Birleşik devletler gazetelerinin çoğunda hâkim olan unsur ticarî gayedir. Zaten bu tür gazeteler zincirleme olarak birbirine bağlanır. En önemlileri *Hearst Newspapers, Gannett Newspapers* ve *Scripps - Howard Newspapers*'dır. A.Birleşik devletlerinde, 1957 yılı sonunda 1 755 günlük gazete, 8 000 haftalık ve yaklaşık 6 500 çeşitli dergi vardı.

Amerikan günlük gazetelerinin bir özelliği de hacimleridir: hergün 20-40, pazar günleri ise 100'den fazla sayfa. En çok basan gazeteler bazı sabah gazeteleridir; fakat günlük amerikan gazetelerinin beşte dördü akşam gazetesi olarak çıkar. Tirajının önemi bakımından 1920'de kurulan *New York Daily News* rahatça başta gelir: 1957 yılında hafta içinde 2 milyon, pazarları 3,5 milyon baskı. Fakat diğer günlük gazeteler çok daha düşük tirajlıdır. New York'ta, *Daily Mirror, American Journal, New York Times, World Telegram and Sun, New York Post;* Chicago'da, *Chicago Tribune, American,* ve *Herald Tribune* en önemli gazetelerdir.

Sun Times ve *Chicago Daily News* gazetelerinin önemli bir rol oynadıklarını da belirtmek gerekir. Önemli günlük gazeteler arasında şunları da sayabiliriz: Philadelphia'da *Bulletin* ve *Inquirer,* Los Angeles'ta *Times, Examiner* ve *Herald and Express,* Saint Louis'de, Pulitzer'in gazetesi olan *Post Dispatch,* Millwaukee'de *Journal,* Detroit'te *Free Press, News* ve *Times,* Kansas City'de *Star* ve nihayet Washington'da *Post and Times Herald.*

Bu çok sayıdaki günlük gazetelerin yanında, haftalık basında, özellikle magazinler ve «özetleme» ler önemli bir yer tutar. Çoğunun tirajları birkaç milyonu bulan bu haftalıkların en önemlileri: *Time, Life, Newsweek, Reader's Digest, Saturday Evening Post.*

● *Basın ajansları.* Dünyadaki büyük basın ajanslarından ikisi Birleşik devletlerdedir ve ikisi de özel işletmedir: *Associated Press* ve *United Press International.* Associated Press'in (A.P.) temeli 1848'de New York'ta kurulan *Harbour Press association*'dır. United Press International ise, 1958'de dünya çapında iki ajansın birleşmesinden doğdu; bunların biri *United Press* (kuruluşu 1897) öteki de *International News service*'dir (kuruluşu 1909).

● *Radyo istasyonları.* Ticarî değil de öğretici nitelikte olan 120 radyo yayın postası (*World Wide, Broadcasting Corporation*) ve «Amerika'nın Sesi» (hükûmetin radyosu) bir yana bırakılırsa, amerikan radyo yayınları özel teşebbüsün elindedir; bütün istasyonların (3 000'den fazla) yüzde 97'si özel teşebbüsündür. Bununla beraber, bir radyo verici istasyonunun işletilmesi, bir hükûmet kuruluşu olan «Federal Communications commission» un iznine bağlıdır. İstasyonların çoğu bir şebeke halinde gruplaşmıştır. Bunların dördü millî bir önem taşır: N.B.C. (*National Broadcasting Corporation*), C.B.S. (*Columbia Broadcasting System*), A.B.C. (*American Broadcasting Company*) ve M.B.S. (*Mutual Broadcasting System*).

● *Televizyon.* Sayıları son yıllarda hatırı sayılır derecede artan vericilerin hepsi özel teşebbüsün elindedir ve reklamcılıkla yaşarlar. (L)

AMERİKA antilobu blş. i. Zool. Kızıl veya sarımsı renkli bir çeşit ceylan. Diğer antiloplarda olduğu gibi boynuzumsu bir kemiğin üzerinde küçük boynuzları vardır; bu boynuzlar geyikgillerdeki gibi çatallıdır; bu özellik, amerika antilobunun iki grup arasında yer alması sonucunu doğurur. (L)

AMERİKA bıldırcını blş. i. Zool. Tavukgillerden kısa boylu bir kuş; keklik veya bıldırcına benzer ve Amerika'da onların yerini tutar. (Birçok türü vardır. *Kaliforniya bıldırcını* [*Lophortyx California*]. Siyah veya beyaz benekli, gri veya kahverengidir; öne doğru düşen bir tepeliği vardır. Daha çok kuşhanelerde yetiştirilir. Sülüngiller.) [L]

AMERİKA bizonu blş. i. Zool. Bk. BİZON.

AMERİKA çınarı blş. i. Bot. Bk. ÇINAR.

AMERİKA devekuşu blş. i. (fr. *nandou*). Zool. Çok büyük bir kuş (1,65 m. boyunda); kahverengiye çalan gri tüyleri, çok uzun ayakları, uzun ve tüysüz bir boynu vardır; körelmiş kanatları tüylerin altında kaybolur.

— ANSİKL. *Amerika devekuşu* (*rhea*), devekuşuna çok benzer ama boyu daha kısadır ve ayağında iki yerine üç parmağı vardır. Güney Amerika'daki geniş alanlarda yaşayan bu kuş çok hızlı koşar. Devekuşu gibi poligamdır. İki türü bilinmektedir: Brezilya ve Arjantin pampalarında Amerika devekuşu (Rhea Americana), Patagonya'da ve And dağlarının yüksek kısımlarında Darwin devekuşu (R. Pennata). [L]

AMERİKA doymazı blş. i. Zool. İri bir leylek cinsi. Gagası iri ve eğricedir. Arjantin'den Güney Amerika'ya kadar uzanan bölgede yaşar. (*Mycteria Americana.*) [L]

AMERİKA gürgeni blş. i. Bot. Bk. GÜRGEN.

AMERİKA karaağacı blş. i. Bot. Bk. GUAZUMA.

AMERİKALI sıf. ve i. Amerika asıllı olan veya Amerika'da oturan. (Yalnız Amerika Birleşik devletlerinde oturanlar için kullanılır. Şili'de, Brezilya'da oturan biri söz konusu ise *Güney Amerikalı* denir.) *Amerikalı kadın. Amerikalıların alışkanlıkları* gibi. (M)

AMERİKAN sıf. (ingilizcesi *american*). Amerika ile veya Amerikalılarla ilgili: *Amerikan filmi. Amerikan yardımı.* (Kelime, yalnız Amerika Birleşik devletleri ile veya bu ülkede oturanlarla ilgili anlamında kullanılır.) ‖ Amerikan kaynaklı, Amerika usulünce: *Amerikan fıstığı. Amerikan sistemi eğitim.*

— Dekors. *Amerikan bar,* otel, lokanta gibi umuma açık yerlerde veya evlerde bulunan, önündeki yüksek taburelere oturarak veya ayakta içki içmek üzere yapılmış küçük bar.

— Mutf. *Amerikan servis,* servis arabalarıyle getirilen veya daha önce bir servis masası üzerinde bulunduran meze ve yemeklerin, bir masa etrafında toplanmamış davetlilere ayrı ayrı tepsiler veya tabaklar içinde dağıtılması; bu servis usulünde herkesin yemeğini bizzat alması da istenebilir; yemek ayakta veya bir yere ilişerek yenir. ‖ Yemek masasında büyük bir örtü yerine, herkesin tabağının altına ayrı olarak konulan küçük örtü.

— Tekst. *Amerikan bezi* (veya *amerikan* [i. ol.]; «kaput bezi» de denir), pamuktan yapılmış bir çeşit dokuma. (Genellikle çözgüsü 12, atkısı 12 numaralı iplikten yapılır. Dokunduktan sonra ayrıca ağartılmaz. Ucuz ve dayanıklıdır, az kazançlı halkça, iç ve dış giyim eşyası olarak kullanılır. Basma haline de getirilebilir. Türkiye'de, fabrikalarda ve el tezgâhlarında en çok dokunan ve kullanılan pamukludur [İmâlatın yüzde 80'i]. Ekonomisi gelişmiş ülkelerde ambalaj ve döşemelik astarı olarak kullanılır.) [M]

AMERİKAN amberağacı blş. i. Bot. Yibargillerden bir ağaç türü; çınara benzer, gövdesinden eczacılık ve kokuculukta kullanılan bir reçine (sığala yağı) çıkarılır. (M)

AMERİKAN baklası blş. i. Bot. Bk. ADENANTHERA.

AMERİKANCA i. Leng. Amerika Birleşik devletlerinin ingiliz ağzı.

— ANSİKL. Leng. İngilizlerin Kuzey Amerika kıtasını sömürgeleştirdiği ilk yıllarda, sömürgelilerin diliyle Büyük Britanya'daki İngilizlerin dili arasında hiç bir ayrılık yoktu. Fakat ulaşımın güç ve geç sağlanabilmesi, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda mahallî ağızlarda birtakım özelliklerin doğmasına yol açtı. Bu gelişme hızlanarak devam etti. XIX. ve XX. yy. larda ise ulaşımın daha çabuk sağlanmasıyle temaslar sıklaştı ve bu dil ayrılıkları silinmeğe yüz tuttu. Gerçekten de, *amerikan ağzı*'nın en belirgin özelliği ülke çapında gösterdiği birlik ve tekbiçimliliktir. Daha yerinde bir deyişle, lehçelere pek rastlanmaz, hiç değilse bunlar uzak veya yeni gelen göçmenlerin oturduğu bölgelerde bulunur. Bununla birlikte, amerikan dilinde ana çizgileriyle üç grup belirlenebilmiştir: Doğu lehçesi (20 000 000 kişi tarafından konuşulur), Güney lehçesi (30 milyon) ve bunları yutan Middle West, yani Orta Batı lehçesi veya *general american* (genel amerikanca, 90 000 000).

Bazı dilbilimciler veya fonetikçiler bu gruplar içinde yirmi dört ağız ayırt etmişlerdir. Ama bu ağızlarda görülen özellikler yalnız kelime ve telaffuz ayrılıklarıyle ilgilidir ve İngiltere'deki çeşitli lehçeleri birbirinden ayıran özellikler kadar belirgin olmaktan da çok uzaktır.

Başlangıçtaki kızılderili diliyle göçmenlerin konuştuğu yabancı dillerin (Felemenkçe, Almanca, Fransızca, Polca, İsveçce, Çince v.b.) etkileri sanıldığı kadar güçlü olmamıştır. Kızılderili dilleri çok az kelime bırakmış ve gramer veya telaffuz üzerinde hiç bir etki yapmamıştır. Diğer dillerin etkileriyse bölgesel kalmış ve varlıklarını sürdürebildikleri gibi amerikan sızmasına karşı da dayanabilmiş ufak toplulukların sınırlarını aşmamıştır. Bunun en açık örneği Louisiana'da kreol fransızcasının, Kanada sınırı yakınlarında Kanada fransızcasının, Güneybatıda ve Batıda Meksika ispanyolcasının, Pennsylvania ve Middle West'te Almancanın, İskandinavcanın, İtalyancanın, Yidişin v.b. yaşamağa devam etmesidir. Zenciler, Güney'de, Georgia ile iki Karolina'nın kıyı bölgelerinde «gullah» adında bir dil yaratmışlardır. Bu dil, bozulmuş İngilizceyle Zencilerin eskiden Afrika'da konuştukları dilden meydana gelmiştir.

Görülüyor ki amerikan dili, bir ingiliz dili olarak kalmaktadır. Gramer bakımından ana dilden az ayrılırsa da, kelime hazinesi yönünden esneklik ve özümleme gücü gösterir. Bu nitelikler, yeni kelimeleri, argoyu, yabancı kelimeleri benimsemesini, daha önceden bilinen veya kullanılan kelimelerin anlamlarını genişletmesini veya değiştirmesini sağlar. Oysa İngiltere İngilizcesi daha sabit ve daha tutucudur.

Bütünüyle ele alındığında, amerikan telaffuzunun ingiliz telaffuzundan şu hususlarda ayrıldığı görülür: ingiliz söyleyişi daha bas-

kın, daha açık ve daha kesintilidir; İngilizcede tını daha oynaktır, ses perdesi de daha çeşitlidir. Amerikan kelimelerinin yüzde 28'i, İngilizcedeki aynı kelimelerden değişik söylenir. Demek ki bazı dilbilimcilerin tersini ispat etmeğe çalışmasına rağmen, Birleşik devletlerin başlıca dili amerikanca adını hak eden bağımsız bir dil değildir. Bir ingiliz ağzı olarak kalmaktadır. (L)

AMERİKANCILIK. Din. tar. XIX. yy. sonlarında Birleşik Amerika'da Prof. Th. Hecker'in etrafında toplanmış bazı din çevrelerine mal edilen, eylem hayatını manevî hayat ve incelemelerden üstün tutma eğilimi.

— ANSİKL. Din tar. *Amerikancılık,* dogmayı modern hayata uydurmak amacıyle yumuşatmaktan ibaretti; özellikle 1897'de *P. Hecker'in Hayatı* adlı eserin çevirisi sayesinde Avrupa'da yayıldı. Leone XIII, 21 ocak 1899'da kardinal Gibbons'a gönderdiği mektupta (*Testem benevolentiae*) Amerikalıların pek önem vermedikleri manevî hayatın üstünlüğünü hatırlattı. Mektuptaki dileklere herkesin katılmasıyle amerikancılık ortadan kalktı. (L)

AMERİKAN çayı blş. i. Bot. Ağaç ve ağaçcık biçiminde bitki. Asya, Afrika ve Amerika'nın sıcak bölgelerinde bulunur. (Bil. adı: *Symplocos.*) Yaprakları kuruyunca sararır; ağacın kabuğunda da, yapraklarında da boyacılıkta kullanılan sarı bir madde bulunur. Karolina'da *symplocos tinctoria*'ya *sweet leaf* adı verilir. (L)

AMERİKAN faytonu, dört tekerlekli fayton veya araba; iki oturacak yeri vardır (biri körüklü); bunlar yer değiştirilebilir. (L)

AMERİKAN geyiği (*Alces americana*), geyikgillerden, bütün Kuzey Kanada'da ve Alaska'da yaygın bir hayvan. Amerikalılar moosedeer derler. (L)

AMERİKAN sarıasmasıgiller. Bk. SARIASMASIGİLLER.

AMERİKAN sarmaşığı blş. i. Bot. Tırmanıcı süs bitkisi (*Ampelopsis*); yaprakları zarif, yeşil veya alacalıdır. Dökülceğine yakın kızarır. Pergole ve duvarların yeşillendirilmesinde kullanılır. (M)

AMERİKAN sediri (*Su sediri* de denir) blş. i. Bot. Sedir cinsinden bir ağaç [*libocedrus, pinaceae* familyasından]. Özelliği, Kozalak meyvalarının açmamasıdır. Amerika'da 8 türü bilinir. (L)

AMERİKAN sıtma ağacı blş. i. Bot. Bk. SITMA AĞACI.

AMERİKAN sumağı blş. i. (*Caesalpinia*) [1519-1603'te yaşamış italyan botanikçisi A. Cesalpino'nun adına izafeten]. Bot. Baklagillerden bir ağaç veya ağaçcık; tropiklerde birçok türü süs bitkisi olarak yetiştirilir. (Birçok amerikan türünden mükemmel ticarî kereste elde edilir [*coehenille, pernambouc*]. *Caesalpinia japonica* türü Paris bölgesinde açık havada yetiştirilir; diğer türleri ise ancak limonluklarda büyütülür. Bu cins *caesalpinaceae* familyasındandır.) [L]

Amerikan tiyatrosu, XIX. yy. da tiyatro olarak kullanılan Amerikan Alkazarı adlı çalgılı gazino. Galata'da Büyük caddede 216 numarada bulunuyordu. XX. yy. da Galata'da Doğruyolda Amerikan tiyatrosu adıyle bir başka tiyatro yaptırılmış, burada tuluat topluluklarıı temsiller vermiştir. (M)

AMERİKAN yerelması blş. i. Bot. Baklagiller (*Papilionatae*) alt familyasından bir süs bitkisi (*Apios*). Kökü yumru halinde, parlak, kurşunî renkte ve zeytin tanesi iriliğindedir; yenir. Anavatanı Kuzey Amerika'dır. Sarmaşığı dört metreye kadar yükselir. Bol çiçek verir. Temmuz ve ağustosta açan çiçekleri hoş kokuludur. (M)

AMERİKAN zerdali ağacı blş. i. Bot. İri meyvalı ağaç (*mammea*). [*Guttifere* familyasından.]

— ANSİKL. *Mammea,* karşılıklı yapraklı bir ağaçtır. Dökülmeyen yaprakları yumurta biçiminde, bazen çok iridir. İri ve beyaz olan çiçekleri güzel kokar ve küçük dalları kaplar. Meyveleri erik biçimindedir. Tropik memleketlerde bunun 5 türü bilinir: *Mammea amerikan, Santo Domingo* veya *Antil kayısıgilleri,* piramit biçimindedir; yüksekliği 20 m. yi bulur. Çapı 20 sm. yi bulan meyvelerin rengi sarımtıraktır, komposto yapmağa elverişlidir. Bu ağaç sıcak limonluklarda yetiştirilir. (L)

AMERİKAN zeytin ağacı blş. i. (fr. *osmanthus*). Bot. Zeytingillerden kokulu çiçekleri olan ağaç.

— ANSİKL. *Osmanthus*'lar oval veya sivri, meşin gibi, kışın dökülmeyen yapraklı bir ağaçtır. Güzel kokulu çiçekleri küçük ve beyazdır; bu çiçekler yaprakların dibinde, dalların ucunda açar. Bu cinsin Asya, Amerika ve Okyanusya'da on kadar türü bilinmektedir. Çinliler bunun çiçeklerini çaylarına hoş bir koku vermek için kullanırlar. Fransa'da, *Osmanthus aquifolium* bahçelerde, diğer türleri ise camekânlarda yetiştirilir. (L)

AMERİKA sarıasması blş. i. Zool. Tüyleri sarı veya parlak turuncuyla karışık siyah renkte, gagası oldukça uzun ve sivri ötücü kuş. (Dişilerin rengi daha donuk yeşilimtıraktır.) [Amerikan sarıasmasıgillerin örnek kuşu.] ‖ *Teşm. yol.* Amerikan sarıasmasıgillerin çeşitli türlerine verilen ad.

— ANSİKL. *Amerika sarıasması* (icterus), daha çok Amerika'da yaşar. Koru ve bahçelerde rastlanan, sürü halinde uçan kuşlardır. Yuvaları, sarıasmanın yuvasını andıran açılmış bir tas görünüşündedir; bu özellik ve tüylerinin siyah ve sarı renkte olması, bu kuşlara Amerika'da sarı asma denilmesine yol açtı. Baltimor kuşu (İcterus galbulus), Amerika'da halkın çok sevdiği kuşlardan biridir. (L)

AMERİKA tavşanı blş. i. Zool. Küçük kemirici memeli hayvan; boyu bir tavşanınki kadardır, kulakları ve kuyruğu kısadır; arka ayakları üzerinde durur; arka ayaklarında yalnız üç parmağı vardır.

— ANSİKL. *Amerika tavşanı* (*dasyprocta*) Antil adalarında ve Güney Amerika'da yaşar; toprağın altına yuva yapar. Yirmi kadar türü vardır; bunlardan *altın sarısı tavşan*'ın (*lièvre doré*) eti yenir; boyu 50 sm. dir. (Guyana, Brezilya, Peru.) [L]

AMERİKA yabanördeği blş. i. Zool. *Aix sponsa, Aix galericulata* (Çin ördeği) için kullanılan ad. (L)

AMERİKYUM i. (*Amerika*'dan, homolog element olan *europyum*'la benzerliği dolayısıyle). Transuranyum anamaddeleri serisinde plutonyum'u izleyen 95 atom numaralı kimyevî elemente verilen isim.

— ANSİKL. Tabiatta bulunmayan *amerikyum,* çekirdek enerjisi üzerindeki çalışmalar esnasında, uranyum'un alfa tanecikleriyle bombardımanı neticesinde 1945'te Seaborg ve yardımcıları tarafından elde edilmiştir. Bu element ve hidroksiti, tartılabilecek miktarda, Cunningham tarafından tecrit edilmiştir. Kütle adedi 241 olan atom, beş yüz sene kadar peryotlu bir radyo aktiflik gösterir. Kimyevî özellikleri daha önce belirtilen elementlerinkine çok benzer. Başka birtakım izotoplar da hazırlanmıştır. (L)

AMERLİNG (Friedrich VON), avusturyalı ressam (Viyana 1803-ay.y. 1887). Sarayın tuttuğu ressam; binden fazla portre (Viyana müzesi), tarihî kompozisyonlar ve çeşitli tablolar yaptı. (L)

AMERLİNG (Karel Slavoj), çek pedagog ve filozofu (1807-1884). İlmî konuları herkesin anlayacağı bir şekilde işleyerek yayımlaması ve Prag'daki Çek Yüksek okulundaki müdürlüğüyle memleketine eğitim alanında büyük hizmetlerde bulundu. Çeşitli felsefe eserleri yazdı. (L)

AMERONGEN, Hollanda'da (Utrecht eyaleti). Utrecht şehrinin güneydoğusunda bir köy. 1918'de Almanya'dan kaçan Wilhelm II, buradaki şatoya çekilmişti. (L)

AMEROSPOR i. (fr. *amérospore*). Bot. Tekhücreli spor.

◆ **Amerosporlu** sıf. Bot. Amerosporları bulunan mantarlara denir. (L)

AMERSFOORT, Hollanda'da (Utrecht eyaleti) bir şehir. Eem mecraı kenarında, İjselmeer'in güneyinde; 73 965 nüf. Ormanlarla çevrili yazlık oturma yeri. Gotik kule ve kilise (XV. yy.). Surlarla çevrili ortaçağ evleri. XIV. yy. dan kalma eklüzler. Deri işleri. Kimya ve gıda sanayii. Makina, gemi ve maden sanayii. (L)

AMERSHAM, İngiltere'de (Buckinghamshire), High Wycombe'un doğukuzeydoğusunda şehir; 6 100 nüf. Özellikle radyo elementlerinin üretilip incelendiği ingiliz atom fiziği merkezi. (L)

AMESBURY, İngiltere'de (Wiltshire) şehir, Salisbury kuzeyinde; 22 600 nüf. — Yakınlarında Stonehenge'nin iri taşlı anıtları yer alır. Bir manastır kalıntısı. (L)

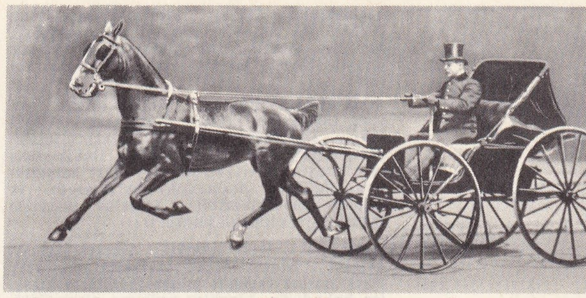

amerikan tarzı fayton

AMESTERİ, Amasra'ya Latinlerin verdiği ad. Rumlar Amasris derlerdi. (M)

A'MEŞ (Süleyman bin Mihran), hadis ve kıraat bilgini (Kûfe 679-?, 765). Benî Kâhil boyuna molla oldu. Zührî'den, Hicaz'da hadis ilmini öğrendi. Kur'an'ı Abdullah bin Mesud'un rivayet ettiği şekilde ezberlemişti ve halkın elinde bulunan Kur'an'lardaki yanlışları düzeltirirdi.

Çok şakacı olduğu söylenir. Aynı zamanda Hz. Ali'nin menkıbelerini iyi bilirdi. Es-Seyyid-ül-Himyerî, onun anlattığı menkıbeleri nazma çevirmiştir. (M)

AMEŞASPEND (fars. *amesha spenta*'dan, ölümsüz azizler). Zerdüşt dininde, *Ahûrâ Mezdâ*'nın başkanlık ettiği altı soyut ruh. Adları: *Behmen* «iyi düşünme», *Erdibihişt* «en iyi fazilet», *Şehrîver* «özlenen imparatorluk», *Sipendârmidh* «cömert bakış», *Hurdâd* «sağlık», *Murdâd* «ölümsüzlük» tür ve bu altı soyut ruh sıra ile faydalı hayvanları, ateşi, madenleri, toprağı, suları ve bitkileri korurlar. Bazı aylar, haftanın bazı günleri ve bazı çiçekler onlara ayrılmıştır. (L)

AMETAL i. Kim. Metal olmayan cisim: *Oksijen bir ametaldir.*

— ANSİKL. *Ametaller,* metallerden önce fizikî ve mekanik özellikleriyle ayrılırlar: muhakkak katı olmaları gerekmez, metalik parlaklıkları yoktur, ısı ve elektrik iletkenlikleri iyi değildir; katı ametaller yaprak veya tel haline getirilemez ve dayanıklıkları düşüktür. Kimyevî bakımdan ametaller, elektrolizlerde hiç bir zaman katyon rolü oynamayan, elektronegatif elementlerdir. Oksitler bazik değil, fakat asit veya yansızdır. Ametaller, birleşme değerlerine göre sınıflandırılır:

1. *grup.* Tek değerli ametaler: çok elektronegatiftirler; hidrojenle birleşince kuvvetli asitler verirler. Bunlar birbirlerine çok benzeyen tuzverenlerdir (halojen): flüor, klor, brom ve iyot.

2. *grup.* Daha az elektronegatif olan çift değerli ametaller: oksijen, kükürt, selenyum, tellür.

3. *grup.* Hidrojenli bileşikleri artık asit olmayan üç değerli ametaller: azot, fosfor, arsenik.

4. *grup.* *Dört* değerli ametaller: karbon ve silisyum. Bunlara, aynı birleşme değeri olmamakla beraber, bor da katılabilir. Havadaki nadir gazlar (helyum, neon, argon, kripton ve ksenon) birleşme değeri sıfır olan başka bir grup teşkil ederler; bunlar tek atomlu gazlardır.

Nihayet, ayrı olarak nazara alınan hidrojen, elektropozitif özelliklerine rağmen, gaz halinde olması dolayısıyle, genellikle bir ametal sayılmaktadır.

◆ **Ametalik** sıf. Kim. Ametallere ilişkin. (L)

AMETAMORFOZ i. Tam bir başkalaşma geçirmeyen bazı hayvanlara has bir olay. (L)

AMETÇİ i. Bk. ÂMED.

AMETİST. Din. tar. Musevilerin büyük Hahamının göğüslüğündeki on iki taştan birinin *ametist* olduğu anlaşılmıştır. (L)

AMETROP sıf. (*a,* bulzl. eki yun. *metron,* ölçü, ve *ôps, ôpos,* göz). Görmesi normal olmayanlar için kullanılır. (L)

AMETROPİ i. Miyopluğu, hipermetropluğu ve astigmatlığı içine alan gözdeki kırılma kusuru. (*Zt.* EMETROPİ) [L]

AMETTE (Léon Adolphe), fransız kilise büyüğü (Deauville 1850-Antony 1920). Paris

Foto. Delton (LAROUSSE)

başpiskoposu (1908), sonra kardinal oldu (1911); çok muhafazakâr bir piskoposlukta, papazlık metotlarının modernleştirilmesine çalıştı. Siyasî hayatta, uzlaştırıcı bir yol tuttu. (L)

AMEUİLLE (Pierre), fransız hekim (Nevers 1880-Paris 1947). Hastahane hekimi (1920), Tıp akademisi üyesi (1942). Kliniğe, röntgenciliğe ve özellikle doku ilmine dair ince araştırmalarıyle, nefes yolları hastalıkları bilgisinde (pnömoloji) ün kazandı ve sağlam anatomi-klinik temeller üzerinde bronşlar patolojisini kurdu. (L)

AMEZİT i. (yun. *ametos,* aracısız'dan fr. *amésite*). Miner. Sedef parlaklığında, açık yeşil, parlak façetalı mineral; billûrlu kütleler halindedir, kloritler grubuna girer (Hidratlı magnezyum ve demir alüminosilikat). [L]

AMFARİSTER sıf. (yun. *amphi,* iki yandan ve *aristeros,* sakar'dan fr. *ampharistère*). Tıp. Her iki eli de sakar. (L)

AMFETAMİN i. (fr. *amphétamine*). Uyanma aminleri de denen ve efedrin'e yakın ilâçlar sınıfı. (L)

AMFİ veya **ANFİ** i. (fr. *amphithéâtre*'dan kısaltılarak). Pozitif ilim öğretmenlerinin uygulamalarını ve genellikle de üniversite hocalarının derslerini yaptıkları, geriye veya ortadan kenarlara doğru yükselen sıraları olan salon: *bir fakültenin fizik amfisi.* (L)

AMFİARTROZ i. (fr. *amphiarthrose*). Anat. Yarı oynak eklem; kıkırdakla kaplı düz veya içbükey eklemlerin yüzeyleri, kemikler arası bir bağ, bir lif veya bir kıkırdaklı lifle ve kemikler arası bağın etrafını kaplayan bağlar aracılığıyle birleşir. (L)

AMFİBİ sıf. ve i. (yun. *amphi,* her ikisi ve *bios,* hayat'tan fr. *amphibie*). Hem havada hem suda yaşayabilen.

— Ask. *Amfibi harekât,* kara ve deniz orduları birlikleri tarafından, çok kere hava kuvvetlerinin de yardımıyle sevk ve idare edilen harekât: *Çıkarma harekâtı amfibi harekâttır.* (Bk. ÇIKARMA) ‖ *Amfibi istihkâm.* Bk. ANSİKL.

— Havc. *Amfibi* veya *amfibi uçak,* karaya ve denize inme düzeni olan hava aracı. (Altında kolayca saklanan ve meydana çıkan iniş takımı ve yüzmesini sağlayan filikaları, bu uçağın gerek yere ve gerek suya inmesini, yerden ve sudan kalkmasını sağlar.)

— ANSİKL. Ask. *Amfibi istihkâm* veya *kıyı istihkâmı,* İkinci Dünya savaşında ortaya çıkmıştır. Kıtaların karaya çıkarılmasından sonra kıyıların tahkimi ve savunmasıyle ilgilidir. Bu birlik küçük kanalların işaretlenmesi, mayın ve engellerin kaldırılması, yol şebekesinde kavşak pistlerinin inşaı v.b. işleri yapar. ‖ *Amfibi malzeme,* bir yandan çıkarma gemileri, öte yandan amfibi otoları, kamyonları ve tankları olmak üzere iki çeşit aracı kapsar. Bunlar özellikle amerikan ordusu tarafından İkinci Dünya savaşı sıralarında sık sık kullanıldı (topların getirilmesine imkân veren uskurlu G.M.C. kamyonları, piyadenin nakli için toplarla, roketlerle ve alev makineleriyle mücehhez *tırtıllı çıkarma araçları* v.b.). 1945'ten beri bu malzeme geliştirildi: 200 kişi veya 100 ton malzeme taşıyabilen, denizde 7 mil veya karada saatte 20 km. süratle giden 98 tonluk BARC gemi-kamyon (1954); 106 mm. lik geri tepmesiz 6 topla mücehhez amerikan ONTOS amfibi tankları (1955); tekerlekli ve uskurlu taşıt araçları (8-16 tonluk Geor tipi); hareketi küçük kanatlarla mücehhez tırtıllarla yapılan ve alüminyum levhalarla zırhlı araçlar (9 tonluk amerikan M 113 tipi). Önceleri askerî malzeme içinde seyrek görülen amfibi, bugün artık yaygın hale gelmektedir.

— Biyol. Hiç olmazsa erişkin çağda tamamıyle suyun içinde veya tamamıyle suyun yüzünde günlerce yaşayabilen canlı varlıklar. Bunlar arasında kurbağaları, karada yaşayan yengeçleri, tırmaşıkbalığını, bazı akciğerli yumuşakçaları v.b. sayabiliriz. Anlamı genişletilerek bu kelime, kısmen suyun içinde yaşayan bitkiler (su oku), genellikle su üstünde yaşayan kara hayvanları (fok balığı) ve suda kurt halinde, su dışında erişkin halde yaşayanlar (karakınboğa) için de kullanılır. (L)

AMFİBOL i. (yun. *amphibolos,* karışık'tan fr. *amphibole*). Piroksenlere yakın bütün bir silikat grubuna verilen ad. Kimyevî bileşimi şu formülle verilebilir: $X_7Si_8O_{22}$ $(OH)_2$; X, Mg ve Fe gibi iki değerli bir elementtir. (Genellikle çok uzundur, kendi aralarında 120°'ye yakın bir açı yapan iki dilinimleri vardır. Amfiboller arasında şunları sayabiliriz: *tremolit, aktinot, hornblent* v.b.).

◆ **Amfibolifer** sıf. Miner. Bir amfibol ihtiva eder.

◆ **Amfibolik** sıf. Miner. Amfibol'ün şekilli olarak bulunduğu mineraller için kullanılır.

◆ **Amfibolit** i. Jeol. İçinde fazlaca amfibol bulunan, plajiyoklaz'lı veya plajiyoklaz'sız metamorfik kayaç.

◆ **Amfiboloit** sıf. Amfibol görünüşünde olan.

◆ **Amfibololit** i. Jeol. Tamamen veya çok büyük ölçüde amfibol'den meydana gelen kayaç. (L)

AMFİBOL veya **AMFİBOLİK** sıf. Patol. Hastalığın başlangıcı ile iyileşme safhası arasındaki devre için kullanılır. (L)

AMFİBOLİA i. (yun. *amphibolia,* karışık, kaypaklık'tan fr. *amphibolie*). Kant tarafından ikirciliğin (iki anlama gelebilme) özel bir şekline verilen ad. Amfibolia, iki ayrı yetinin konusu olan nesneleri aynı yetiye bağlamakla olur. Meselâ anlık ilkelerinin deney verilerine ve kendinde varlıklara uygulanışını ayırt edememek Kant'a göre aşkın bir amfibolia hatasına düşmektir. (*Eşanl.* AMFİSOLOJİ.) [L]

AMFİBOLİK sıf. Bk. AMFİBOL.

AMFİBYUMLAR çoğl. i. Bk. KURBAĞAGİLLER.

AMFİDROMİK sıf. (fr. *amphidromique*). Çevresinde eşit zamanlı gelgit çizgilerinin belli yönde döndükleri bir sıfır noktası. Eğer bu nokta Kuzey yarımküresinde ise hareket saat yelkovanının yönünde, Güney yarımküresinde ise bunun tersine olur. (Amfidromik noktalar, iki gelgit dalgasının rastlaştığı okyanuslarda ve denizlerde, meselâ Kuzey denizinde ve Atlas okyanusunda v.b. bulunur.) [L]

AMFİJEN i. (fr. *amphigène*). Miner. Volkanik kayalarda kübik yamuk kenarlar şeklinde bulunan, KAl Si_2O_6 kimyevî terkibindeki feldspatoit.

◆ **Amfijenik** sıf. fr. *amphigénique*). Miner. Şuraya buraya dağılmış amfijen billûrları ihtiva eden mineraller için kullanılır. (L)

AMFİKARP sıf. (fr. *amphicarpe*). Biçimi veya olgunlaşma zamanı bakımından iki türlü meyvesi olan. (L)

AMFİLOK'LAR (yun. k. *Amphilokhoi*). Esk. coğ. Yunanistan'da Akarnania'da, Amprakia körfezi doğusunda yaşamış bir kavim. Başkenti *Amphilokhikon Argos* idi. (L)

AMFİMİKSİ i. (fr. *amphimixie*). Bk. *Karışmalı* CÜCÜKLENME.

AMFİNOME. Yun. mit. Aison'un karısı ve Iason'un anası. Oğlunun soyunu ortadan kaldırmağa hazırlanan Pelias'ı lânetler, sonra bir hançerle kendini öldürür. (L)

AMFİON i. (fr. *amphion*). Kim. Aksi işaretli iki mevzii yük taşıyan organik iyon. (*Eşanl.* ZWİTTERİON.)

— ANSİKL. Bir aminoasit, meselâ genellikle $H_2NCH_2—CO_2H$ şeklinde gösterilen glikokol, gerçekte bir amfiondur:

$$H_3N^+ \ , CH_2CO_2^-$$ (L)

AMFİSEL sıf. (yun. *amphi,* iki taraftan ve *koilos,* çukur'dan fr. *amphicoele*). Anat. Eklemli, iki yüzü içbükey olan omurgaya veya omurları bu biçimdeki hayvanlara denir. (Balıklarda olduğu gibi.) [L]

AMFİTEATR i. (fr. *amphithéâtre*). Tiyat. Geleneksel tarzda yapılmış tiyatrolarda, sahnenin karşısında, locaların ve salonun üstünde sıra sıra yükselen bölüm. (*Paradi* de denir.) Genellikle rahat olmayan *anfiteatr,* yeni yapılan tiyatrolarda artık pek görülmemektedir. (Bk. AMPHİTHEATRON). [L]

Amfi tiyatrosu, İstanbul'da Tepebaşı'nda kışlık bahçedeki tiyatro (1911). Yöneticisi J. Nahanson, zemindeki locaları bırakarak salonun geri kalan kısımlarını yıktırmış, tam bir amfiteatr biçimine koyduğu salona bu sebeple Amfi tiyatrosu adı verilmişti. Daha sonraları Şehir tiyatrosunun Komedi bölümü olarak kullanılan bina yakın tarihlerde yıktırılmıştır. (M)

AMFİYOKSUS i. (fr. *amphioxus*). Bk. BATRAK.

AMFİZEM i. (fr. *emphysème*). Tıp. Gözeli dokularda, ya dışardan hava girmesi, ya da bu havanın orada teşekkülü sonucu ortaya çıkan şişme. ‖ Akciğer dokusunun hastalığı.

— ANSİKL. *Akciğer amfizemi,* akciğer hava keseciklerinin ve lobüllerinin, bazen yırtılıp havanın gözeli dokuya yayılmasına sebep olabilecek kadar anormal genişlemeleridir. Akciğer amfizemi akut veya kronik olur. Akut olduğu zaman (veziküler amfizem) amfizem, hava yollarının bir tıkanmasına veya şiddetli öksürüğe bağlıdır; geçicidir. Kronik amfizem, sık sık bronşit, konjestiyon veya tüberküloz geçirmiş kişilerde görülür. Başlıca belirtileri şunlardır: şişkin bir göğüs, gittikçe devamlı olmağa yönelen bir nefes darlığı, öksürük, güçlükle balgam çıkarma Amfizem çok zaman akciğerin sklerotik veya dejeneratif nedbeleşmelerine eşlik eder.

Keseciklerin yırtılmasından doğan akciğer amfizemi, yerleşmiş ve etkili bir tedavisi olmayan bir hastalıktır; bununla beraber amfizemin sık rastlanan komplikasyonları (bronşit, astma, kalp yetersizliği) tedavi edildiği takdirde hasta için hayatı yaşanır bir hale getirmek mümkündür.

Gözeli doku amfizemi (mediastinal veya deri altı), yapısı gözeli olan her vücut parçasında görülebilir. Genel olarak kabul edilen sebep, hava yollarında bir sızıntıdan ötürü havanın gözeli doku içine yayılmasıdır. Bu hallerde amfizem az veya çok büyük, esnek ve ağrısız bir şişlik şeklinde ortaya çıkar. Bastırılan bölgeler kendilerine has bir çıtırdı hissi verirler. Amfizem genelleşip hava yollarını tazyike uğrattığı zaman tehlikeli bir durum alır. En basit vakalarda, istirahat ve şişen bölgelere basınç uygulanmasıyle kolayca geçer.

— Vet. Hayvanlarda da, insanlarda olduğu gibi, akciğer amfizemi ve deri altı amfizemi vardır.

Akciğer amfizemi, had veya kronik olur. Çabuk gelişen ve ölümle sonuçlanan had amfizem, bazen, mer'aya çıktıktan birkaç gün sonra, özellikle yeni çayırlarda otlayan sığırlarda görülür; *taze çayır amfizemi* ismi buradan gelir. Had amfizem, nefes darlığı yapar, solumayı güçleştirir. Kronik akciğer amfizemi, yaşlı atlarda çok görülür; kesik, kuru, sürekli öksürük ve düzensiz soluma hastalığın başlıca belirtileridir. Sığırlarda, kilâi hümmasının sonucunda ortaya çıkabilir.

Deri altı amfizemi, daha çok göğüste, bronşlarda, akciğer veya soluk borusundaki bir lezyondan ileri gelir ve had akciğer amfizemine yol açar. (→ Bibliyo.) [L]

AMFOFİLLER çoğl. sıf. (fr. *amphophilers*). Sitoloji. Hücre protoplazmasının, hem asit, hem baz boyar-maddeleri bağlayan tanecik-lerine verilen ad. (Demek ki bunlar amfoter taneciklerdir.) [L]

AMFOLİT i. (fr. *amphotère* ve *électrolyte*'-ten *ampholyte*). Kim. Bir asit veya bir baz rolü oynayarak, aynı anda, farklı tipte iki elektrolitik ayrışmaya uğrayan madde: *Aminoasitler amfolittir.* (L)

AMFORA i. Bk. AMPHORA.

AMFORİK sıf. (fr. *amphorique*). Tıp. Akciğer oskültasyonunda, ucu dar, kendi kalın bir kavanoz içine üflenince çıkan gürültüye benzeyen bir üfürümün duyulması. (Amforik üfürümün boğuk bir tınısı vardır ve tam pnömotoraks ile büyük akciğer kavernlerinin belirtisidir.) [L]

AMFOTER sıf. (fr. *amphotère*). Kim. Gerek asitlerle, gerek bazlarla birleşebilen maddeler için kullanılır.

— ANSİKL. *Amfoter oksit,* temas ettiği cisimlerin cinsine göre bir asit veya baz gibi hareket eden oksit. Alüminyum oksit, yani alümin, *amfoter* bir oksittir; bir baz gibi hareket ederek, kloridrik asit ile birleşir ve alüminyum klorür verir; bir asit gibi hareket ederek, sodyum hidroksit ile birleşir ve sodyum alüminat verir. Başka birçok madde de, bu amfoter özelliğine sahiptir. Meselâ aminoasitler, çözelti halinde, pH'ye göre anionlar, kationlar ve hattâ izoelektrik nokta adı verilen özel bir pH kıymeti için toplam olarak nötral bipol-iyonlar meydan getirir. Amfoter terimi, aynı sebepler dolayısıyle,

koloidal hale de uygulanır: meselâ, bir elektrik alanında bulunan ve proteik maddelerden ibaret koloidal çözeltilerde, tanecikler, miseller arası sıvının cinsine göre, anoda veya katoda doğru bir harekete tabi olurlar. (L)

AMFOTERİSİN B i. (fr. *amphotéricine B*). Antifonjik ilaç; *Streptomyces nodosus* kültüründen elde edilir.

— ANSİKL. *Amfoterisin B*, yalnız antifonjik'tir, bakterilere karşı etkisi yoktur. Hem fonjistatik, hem de fonjisit sayılır. Etki imkânları geniştir: *Candida albicans, Coccidiodes immitis, C. sporotrichum, Cryptococcus neoformans C. histoplasma, C. blastomyces, Rhizopus orizae.*

Mikro billûrlu asıltı halinde yerel uygulamalar veya ağızdan alınmak için kullanılır; sulu koloidal asıltı halinde, damara şırınga edilmeğe yarar (doktor denetiminde). [L]

AMFOTONİ i. (fr. *amphotonie*). Patol. Aşırı tonus durumu. Her iki nörovejetatif sistemi de (sempatik ve pnömogastrik) kapsayan hipertoni. (L)

AMHARA, Habeşistan'ın kuzeyinde eski eyalet. Atbara ırmağı ve Tana gölü havzasını içine alırdı. (L)

AMHARCA i. Leng. Habeş yüksek yaylasının merkez kısmında (Pegamder, Şoa, Gocam) konuşulan dil.

— ANSİKL. *Amharca,* caaz'a (Eski Habeşçe) yakın bir ağzın gelişmesiyle meydana geldi ve kuşi dilinin kuvvetli etkisi altında kaldı. XIII. yy. da Yeni imparatorluğun kuruluşundan sonra yönetim dili olan Amharca bugün de yayılmağa devam ediyor. XIV. yy. dan Amharca yazılmış birkaç şiir ve XVI.-XVII. yy. lardan dinî kitap yorumları kalmıştır. Son zamanlarda özellikle öğretici bir edebiyat gelişmektedir. Amharcanın fonetiği, gırtlak seslerinin kaybolması ve diş-damak sesleriyle akıcıların ıslanmasından doğan öndamaksılların belirmesiyle caaz'dan ayrılır. Çoğul takım -oc dışında isim değişmez. Fiillerin çoğunda üç ünsüz bulunur, ama dört ünsüzden oluşan kökler caaz'dakinden daha çoktur. Fonetik değişmeler (gırtlaksıların yarı ünlülerin kaybolması), kısaltılmış fiiller yarattı. Ayrıca Amharcada anlatımlı birleşik kuruluşlar vardır; bunlarda değişmeyen kök yardımcı bir fiille çekilir. Zamanları ve kipleri belirtmek için caaz'dan gelen biçimler dışında sona getirilen yardımcıyla kurulan biçimler vardır. Yalın gövde yanında, iç tekrarlamalı bir gövde olur (*nagaggara,* çok, sık konuştu...). Eylemin öbür kiplikleri (öze dönüşlü-edilgen, faktitif [yaptırıcı], işbirliği v.b.), önekli gövdelerle belirtilir. Kelimelerin sırası ve cümlenin düzeni bugün hiçbir samî özellik taşımaz. Cümle çok defa uzundur; yardımcı ve ara cümleler esas cümleden önce, esas fiil sonda gelir. (L)

AMHERST, Kanada'da (Yeni İskoçya) Cumberland koyunda şehir ve liman; 10 000 nüf. Ticaret ve sanayi merkezi. (L)

AMHERST (Jeffrey, baron), ingiliz mareşali (Kent'te Riverhead 1717-Kent'te Montreal 1797). Avusturya Veraset savaşı sırasında ve Yedi Yıl harbinin başlangıcında, Almanya ve Hollanda'da savaştı. 1758'de, Kuzey Amerika'daki ingiliz kuvvetlerine kumanda etti. Montréal'i alarak Kanada'nın işgalini tamamladı (1760). Kuzey Amerika genel valiliğine atandı. Pontiac'ın yönettiği kızılderili isyanını bastıramadı. 1763'te İngiltere'ye döndü ve ordunun başkumandanı oldu. (L)

AMHERSTİA i. (lady Amherst adına izafeten). Bot. Bir hint ağacıdır. Dünyanın en güzel ağaçlarından sayılır. Bunun erguvan renkli çiçekleri ve bir metre uzunluğundaki salkımları çok ilgi çekicidir. Buddhistler dinî merasimlerde bunu tanrıya sunarlar. (İlmî adı: *Amherstia nobilis.* Baklagiller sınıfı, cesalpinaceae familyası.) [L]

AMHERST OF ARAKAN (William PITT AMHERST, kont), ingiliz idare adamı (1773-Kent'te, Knole Park 1857). Jeffrey Amherst'in yeğeni ve vârisi. Birinci Birmanya savaşı sırasında (1824) Hindistan genel valisi (1823-1828). Sömürgeye, Arakan ve Tenasserim bölgelerini kattı. (L)

AMİATA (MONTE [dağı]), İtalya'da Apenin dağlarında kısmen volkanik olan kütle; 1 734 m. Burada bazı ocaklardan Siena toprağı çıkartılır. Cıva madenleri. (L)

AMİATUS calvus i. Bk. KEL TURNA *balığı.*

AMİBİAZ i. Amiplerin sebep olduğu hastalık. (*Eşanl.* AMİBOZ)

— ANSİKL. *Amibiaz,* uzun süre egzotik bir hastalıktı. Birinci Dünya savaşında Avrupa'ya girdi ve Avrupa'dan hiç ayrılmamış kimselerde de görülmeğe başladı. (Bu vakalara otokton adı verilir.) Dışkının parazitolojik muayenesinde amipler veya kistleri görülebilir, fakat «negatif devreler» de amiplerin kistleşmesi durur ve teşhis imkânsızlaşır. Kalın barsak üzerine nekroz yapıcı bir tesirleri vardır, bu sebeple hastalık özellikle dizanteriyle kendini gösterir (Amipli dizanteri). Karaciğer ve nadiren de diğer organlarda apseler teşekkül edebilir. Kendi haline bırakılırsa kronikleşir. Amibiazın klasik ilâcı emetindir. Yeni birçok kimyevî ilâçlar (iyot türevleri) iyi neticeler vermiştir; bazı antibiyotikler (teramisin) ilerisi için çok ümit vericidir. (L)

AMİBOİZM i. (fr. *amiboïsme*). Tek hücrelilerin bir dayanak üstünde sürünerek yer değiştirme yeteneği.

— ANSİKL. Amip cinsindeki tek hücreli hayvanların hareketlerine atfen bu niteliğe bu ad verilmiştir: *Amiboizm,* yalnız tek hücreli hayvanlarda değil, mantarların plazmodlarında ve kanın akyuvarlarında da görülür. Amiboizm sayesinde hücreler, geçici sitoplazma uzantıları olan yalancı ayaklarla hareket eder. Dayanağa yapışan yalancı ayağın ucu, hücrenin geri kalan gövdesini çeken sabit nokta haline gelir. Bir veya birçok yeni ayak uzanır, biraz daha öteye yapışarak hücreyi çeker götürür ve hareket bu şekilde ileriye doğru devam eder. Böylece amiboizm, yalancı ayakların yapışabileceği yüzeysel gerilim şartları sağlayan bir dayanak gerektirir. Ayrıca yalancı ayağın yapışkanlık özellikleri, sitoplazmanın lokalize bir bölgesinde yer alan fizikî ve kimyevî bir değişimden ileri gelir. İlerleme hızı ısı derecesine göre değişir; ısı derecesinin her 10 santigrat yükselişinde bu hız iki misline çıkar. Amiboizm canlı varlıkların hareketindeki en ilkel belirtilerden biridir. Ayrıca amiboizm niteliğindeki hücreler yabancı maddeleri ve avları kendi içlerine alabilirler: amiboizm böylece hücre yutarlığına zemin hazırlar. (L)

AMİBOYİT sıf. (fr. *amiboïde*). Amiplere ait. Özellikle amiplerinkine benzeyen hareketler için kullanılır.

— ANSİKL. *Amiboyit* hareketler çeşitli şartların gerçekleşmesini gerektirir: Hücre sitoplazmasının yapışabileceği bir dayanağın bulunması, ortamda sitoplazmanın şeklini değiştirebilecek ve hücrenin hareketini sağlayacak psödopodları (yalancı-ayak) husule getirecek bazı etkenlerin varlığı gibi. Bu amiboyit hareketler incelenmiş ve gözlenmiştir. Kandaki akyuvarların amiboyit hareketleriyle ilgili değişim dizisi ortaya çıkarılmış ve hızları ölçülmüştür. (L)

AMİCİ (Giovanni Battista), italyan astronomu ve optik uzmanı (Modena 1786-Floransa 1863). Modena'da matematik profesörü (1815), sonra Floransa Rasathanesi müdürü (1831). Optik cihazlar üzerindeki çalışmasıyle ün yapmıştır. Direkt görüşlü prizmalı bir spertroskopun, ekvator ve meridyen dürbinlerin, tesviye âletlerinin mucididir. Küresel dioptr stigmatiklerinin ve mikroskop objektifinin sıvıya batırılmasını ilk o denedi, böylelikle 1844'te, madenlerde küçük kristallerin yön durumunu inceleyebildi. (L)

AMİCTUS i. (lat. k.). Âyin sırasında, papazın boyun ve omzunu örten takdis edilmiş çamaşır.

— ANSİKL. *Amictus,* öbür tören süslerinin altında kalır. İnce kumaştan yapılmıştır; dikdörtgen biçimindedir. Ortasına bir haç işlenmiştir, kordonlar bunu bağlamağa yarar. Başlangıçta bir ucu, halen keşişlerin yaptığı gibi, kukuleta şeklinde başın üzerine kadar çekilirdi. Amictus'un kukuletası, mihraba çıkarken indirilir. (L)

AMİD sıf. (ar. ʿ*amd,* zahmet vermek'ten ʿ*amîd*). *Esk.* Hasta. ‖ Aşk derdinden hasta ve düşkün bir hale gelen.

— Dil bil. Arapçada ʿ*amd* kökü birçok anlama gelir. Bu yüzden aynı kökten çeşitli kelimeler türetilmiştir, meselâ «sütun koyma» sağlamlaştırma anlamında bir topluluğa önder olan, en çok sayılan [kimse]. ‖ Başlıca, önemli nokta gibi.

— Tar. *Amîd,* Ortaçağ islâm devletlerinde bazı unvanlarda ve memuriyet isimlerinde rastlanan bir terimdir. Önce Samanoğulları, malî ve idarî işlerle uğraşan yüksek memurlara bu unvanı verdiler. *Amîd el-mülk, amîd el-cuyuş* gibi tabirler yüksek kademede bulunan memuriyet adlarıdır. Daha sonraları vezirlere de *amîd el-devle, amîd el-din* unvanları verildi. (M)

Âmid, Diyarbakır'da on beş günde bir yayımlanmış «ilmî, fennî, içtimaî, edebî gazete» (7 şubat 1908). İmtiyaz sahibi ve müdürü Şükrü Amedî idi. 1. Sayısı Millî kütüphanede, 1918-1919 yıllarına ait 6 sayısı İstanbul İl Halk kütüphanesindedir. (M)

AMİDA veya **ÂMİD.** Bk. DİYARBAKIR.

AMİDA (Amitabha'nın Japoncalaştırılmış adı). [«Sonsuz ışık»] beş istiğrak Buddhası'ndan biri. Kaynağı karanlık olan ibadeti, 400'den sonra Çin'de yayılır, 650'den sonra Japonya'ya Jodo tarikatı tarafından sokulur. Amidaizm (Amida'ya tapma), diğer tarikatların ibadetlerinden bireyci ve halkçı yapısı ve ahret mutluluğuna ancak imanla varılacağı konusundaki diretmesi ile ayrılır: Vecde geldiğinde «Namu Amida Butsu» formülünü tekrarlayan mümin, Amida'nın aşkına dalmakla yetinir ve Batı Cenneti'ne (Jodo) gideceğine inanır. Kamakura, ahret mutluluğunu imana bağlayan bu sade ve avutucu doktrin (1192-1333) devrindeki karışıklıklar sırasında Hieizan'daki (ortodoks Budizminin dinî merkezi) kıyıma rağmen büyük çapta etkili olmuştur. (L)

AMİDAİZM i. Amida'ya tapma. (L)

A'MİDE çoğl. i. (ar. ʿ*amûd* sütun'dan *aʿmide*). *Esk.* Direkler, sütunlar. ‖ Ulular. Bk. AMİD. (M)

Ami de la Religion (L'), 1814'te M.J.P. Picot tarafından kurulan fransız katolik dergisi; ilk yazarlar arasında La Mennais ile Bonald da vardı. Ama bu derginin katolik eğilimi, *Avenir*'in saldırılarını üstüne çekti ve 1840'tan sonra sarsıntı geçirdi. 1848'de Montalembert ve Dupanloup tarafından yenilenen dergi, 1862'ye kadar devam etti. (L)

Ami des Hommes (L'), Riqueti de Mirabeau'nun eseri (1755). Zamanında büyük tartışmalara yol açan ve biraz karışık olan bu kitapta yazar şu tezleri sazunur: 1º Gerçek zenginlik nüfustur; 2° Nüfus beslenmeye bağlıdır; 3° Beslenme sadece topraktan elde edilir. (Dolayısıyle, fizyokratların öğretilerinde belirttikleri gibi her şey toprağa bağlıdır.) [L]

AMİDÎ (Ebul-Hasan Ali), fakih ve felsefeci (1156-Şam 1233). Bağdat'ta devrin üstatlarından hadis ve fıkıh okudu. Felsefe ile meşgul olması muhitinde iyi karşılanmadığı için Şam'a, oradan da 1198'de Mısır'a gitmek zorunda kaldı. Burada da tutanamayan Amidî, Hama'ya gelip Eyyubîler'den Melik ül-Mansur'un hizmetine girdi. 1220'de Şam'daki Aziziye medresesine müderris oldu. On yıllık hizmetten sonra bu vazifeden de azledildi. Amidî ömrünün son yıllarını evine kapanarak geçirdi. Felsefe, fıkıh, kelâm ve mantığa dair yirmiden fazla eseri vardır. (M)

AMİDÎ (Hasan bin Bişr), arap dilcilerinden (Diyarbakır, ?-Basra 981). Öğrenimini Bağdat'ta yaptı. Hayatını resmî dairelerde ve çeşitli şahısların yanında kâtiplik ederek kazandı. Son yıllarında edebî çalışmalar yaptı. Birçok eser yazdıysa da elimizde ancak ikisi vardır: *Kitab-ül-Muvazene Beyne't-Taiyeyn ebi Tammam ve'l-Buhterî fi'ş-şiir* (Şiirde Ebu Tammam ve Buhterî Arasındaki Muvazene Kitabı). [M]

AMİDÎ (Rükneddin Muhammed bin Muhammed), Hanefî mezhebinin fakih ve mutasavvıfı (Semerkant, ?-Buhara 1218). Öğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra Bengal'de kadılık yaptı. Yazdığı eserlerden ancak ikisi elimizdedir. *Kitab-ül-İrşad-il-Tarîkat-il-Amidiyye fi'l-Hilâf ve'l-Cedel* (Hilâf ve Cedelde Amidiye Tarikatının Kitabı); *Kitab-ı Mir'ât-il-Ma'ânî fi İdrâk-il-Âlem-il İnsânî* (İnsanlık Âleminin İdrâkinde Mânâların Aynası Olan Kitap). [M]

AMİDİN i. (fr. *amidine*). Amitlerden, oksijen yerine iki değerli iminojen radikale NH'nin geçmesiyle türeyen bileşiklerin grup adı.

— ANSİKL. *Amidin*'ler R—C (=NH) NH_2 formülüne tekabül ederler ve amonyağın nitrillere veya iminoeterlere tesiriyle elde edilirler. Çok labil olduklarından, ancak klorhidrat şeklinde muhafaza edilebilirler. Kolayca

Jeffrey AMHERST

Amictus ve Amida (fotoğraflar 456. sayfada)

Foto. X. (LAROUSSE)

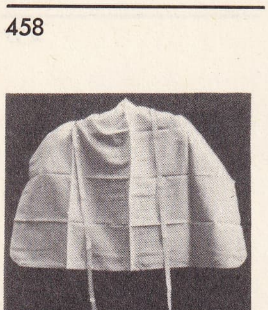

amictus

AMIDA, (yaldızlı ağaçtan) XIV. yy. sonu (Guimet müzesi, Paris)

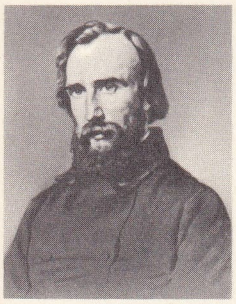

Henri Frédéric **AMIEL** J. Hormung'un eseri

hidrolize uğrayarak amit ve amonyak verirler. Genellikle daha sabit olan, azotta ornatmaya uğramış amidinler de vardır. (L)

AMİDO—, kimya terimlerinde *amino* yerine, yanlış olarak kullanılan önek. (Bk. AMİDOJEN.) *Amino* ile başlayan isimler arasında, yanlış olarak *amido* öneki taşıyan madde adlarına rastlanacaktır. (L)

AMİDOFENOL i. (fr. *amidophenol*). Bk. AMİNOFENOL.

AMİDOJEN i. (fr. *amidogène*). NH_2 formülünde tek değerli radikal. (*Eşanl.* AMİNOJEN.)

— ANSİKL. *Amido* önekini doğuran *amidojen* adı, doğru olmayan bir terim meydana getirmiştir. Karbonlu bir radikale bağlanan —NH_2 radikali bir amin verir; Onun için bu tip maddelere *amino* türevleri adı verilmelidir. Bir asit grubunun hidroksilinde sübstitüsyona uğrayan —NH_2 radikali, CH_3 —$CONH_2$ tipinde bir amit meydana getirir; —NH_2 radikali o zaman gerçekten amidojendir. (L)

AMİDOKSİM i. (fr. *amidoxime*). Hidroksilamin'in nitriller, amidinler veya tiyoamidler üzerine tesiriyle meydana gelen maddelere verilen ad. (D, karbonlu bir radikal olmak üzere genel formülleri:

$$R — C (NH_2) = NOH.$$

Bu maddeler sabit değildir.) [L]

AMİDOL i. (fr. k.) Fotoğrafçılıkta revelatör olarak kullanılan diaminofenol 1-2-4'e verilen ad. (78°C'de erir ve alkali katılmaksızın vazife görür.) [L]

AMİDOPİRİN i. (fr. *amidopyrine*). 0,3 gr. lık dozlarla ağızdan verilen antipiretik ve analjizik femil-dimetil-dimetilamina-pirazolon'un alışılmış adı. (Amidopirinin sürekli bir şekilde alınması deri hastalarına ve agranülositoz'a sebebiyet verebilir.) [L]

AMİDOSTOM i. (fr. *amidostome*). Kazlardaki katının ve yemek borusunun mukozasında yaşayan, çok defa palazlarda ölümle sonuçlanan bir hastalığa (*amidostonuaz*) yol açan ipliksi bir kurt (Nematot). [L]

Ami du peuple (L'), Fransa'da, aynı zamanda le Gaulois ve Figaro'nun da sahibi olan François Coty tarafından 1928 kasımında kurulan günlük gazete; geniş halk yığınlarına ulaşmak amacıyle 10 santime satılmıştı. Akşam yayınına 1933'te, sabah yayınına da 1937'de son vermek zorunda kaldı. (L)

AMİDÜR i. (fr. *amidure*). Bir metalin, bir hidrojen atomunun yerine geçmesiyle, amonyaktan türeyen madde.

— ANSİKL. Sodyum amidür (veya sodyum amit) NH_2Na, doğrudan doğruya amonyağın ısıtılmış sodyum'a tesiriyle elde edilir. Hidrojen çıkar. Hava temasında alevlenebilen beyaz bir cisimdir. Sodyum gibi, fakat amonyak çıkararak reaksiyonlara girer. Aminlerle amitlerin üretilmesinde ve indigo sentezinde işe yarar. (L)

AMİEL (Denys), fransız dram yazarı (Aude'de Villegailhenc 1884). İnsancıl ve gerçek duygusu canlı bir üslûpla yazılmış olan oyunları, aile ve toplumu ele alan birer psikolojik araştırmadır: *La Souriante Madame Beudet* (Güleryüzlü Madame Beudet) [1921 André Obey'le birlikte]; *Le Couple* (Çift) [1923]; *Monsieur et Madame Un Tel* (Bay ve Bayan Falanca) [1925]; *L'Image* (Görüntü) [1927]; *Trois et Une* (Üç ve Bir) [1932]; *L'Homme* (Erkek) [1932]; *La Femme en Fleur* (Çiçek Açmış Kadın) [1935]; *La Maison Monestier* (Monestier'ler) [1939]; *Le Mouton Noir* (Kara Koyun) [1945]. (L)

AMİEL (Henri Frédéric), isviçreli yazar, dili Fransızcadır (Cenevre 1821-ay.y. 1881). Fransız asıllı protestan bir aileden. Berlin'de bir süre kaldıktan sonra Cenevre üniversitesinde 1849'da estetik, 1853'te de felsefe okuttu. *Du Mouvement Littéraire dans la Suisse Romande et son Avenir* (Roman İsviçresi'nde Edebiyat Hareketi ve Geleceği 1849) adlı eserinden başka şiirleri, özellikle de yabancı şiirlerden yaptığı başarılı tercümeleri yayımlandı. Fakat bugün, (1883'te yayımlanan) *Fragments d'un Journal İntime*'den (Hatıra Defterinden Parçalar) başka eseri pek okunmuyor. Bu kitap, Bernard Bouvier'nin 1923'te yayımladığı ve bütünü 17 000 sayfayı bulan kocaman bir eserin yalnız bir parçasıdır ve Amiel'in günü gününe not ettiği izlenimleridir. İşlek zekâsı, sınırsız merakı olan Amiel, hayat karşısında sürekli bir kaygı ve hastalığa varan bir çekingenlik içinde kalmıştır. Tahlillerinde bazen acı, ama dokunaklı ve insanı kapıp kavrayan bir hayat felsefesini dile getirdi. Romantiklerinkinden daha derin ve ince bir «çağ bunalımı» nı temsil etti. (L)

AMİÉNOİS (lat. *pagus Ambianensis*), Karolenj Galya içinde, Picardie'de sonradan Amiens kontluğu olan memleket. Fransa krallık tacına 1185'te Philippe Auguste tarafından bağlanan Amiénois, 1435'te Bourgogne dükasına terk edildi ve İnatçı Charles'in ölümünde, 1477'de tekrar Fransa'ya geçti. Somme ve Oise vilâyetlerinin bir kısmını meydana getirdi. (L)

AMİENS, Fransa'nın Picardie bölgesinde, Somme idarî bölümünün merkezi; 109 900 nüf. Şehir Somme ırmağı kenarındadır; Paris'ten uzaklığı 130 km. Dokumacılık, Amiens'in iktisadî hayatında hâkim durumunu muhafaza eder: pamuk ve yün dokumaları, elbise ve tuhafiye. Bununla beraber daha başka sanayi kolları da gelişmiştir: otomobil lâstiği, maden sanayii (kazan, dişliler, madenî mobilya, çelik boru, çeşitli makine ve araçlar), gıda sanayii (bisküvit, konserve, çikolata, bira...), tahta (mobilya) ve deri işleri (ayakkabı), elektrik araçları, kuyumculuk, yapı malzemesi, aynacılık v.b. Amiens, aynı zamanda civardaki yaylaların ürünleri için büyük bir zıraî pazar yeri ve bölgesel bir ticaret merkezidir. Uzun zaman katedralin yanında sıkışıp kalmış olan şehir, sonraları ırmak boyunca 6 km. den fazla bir uzunluk kazanmıştır. Kurtuluş'tan sonra önemli yapım faaliyetine sahne olan Amiens'de Auguste Peret, 104 m. yüksekliğinde bir kule (30 katlı) yaptırmıştır. Burası Pierre l'Ermite, Du Cange, Dom Bouquet, Noël François de Wailly, Voiture, Gresset, Delambre, Dejeau, Branly, Paul Bourget'nin doğduğu yerdir.

— G. santl. Notre-Dame, Fransa'nın en büyük katedralidir; orta kubbesinin yüksekliği 42,30 m. ye varır. Büyük kısmı 1220-1270 arasında, Robert de Luzarches, Thomas de Cormont ve oğlu Renaud tarafından yaptırılan katedral, Violet-le-Duc tarafından onarıldı. Birbirine eşit olmayan iki kule ancak XIV. yy. sonunda ve XV. yy. da tamamlandı. Orta revakta, ahret günü temsili üstünde meşhur «Beau Dieu» bulunur. Yan kapılar Meryem'e ve Amiens'in ilk piskoposu olan Saint-Firmin'e ayrılmıştır. Üç kapı üstündeki ikinci dehliz, Fransa krallarına ait 22 heykel ile doludur. *Yaldızlı Meryem* heykeli, âbidevî kapının pencere arası duvarını, transept'in güney haç şeklindeki pervazlarını süsler; piskopos Saint-Honoré'nin hayatı, korniş aralığı üzerinde temsil edilmiştir. Sıralar 1508-1519'da yapılmıştır. Ayrıca kütüphane, Saint-Germain (XV. yy.) ve Saint-Leu (XVI. yy.) kiliseleri, çan kulesi (XV. ve XVIII. yy.) eski evler, görülmeğe değer kale içi mahallesi de sayılabilir.

● *Tarih.* Eski *Samarobriva*, «Samara üzerinde köprü», Ambiani'lerin merkezi idi. Galya savaşları sırasında Sezar, 54'te burada bir meclis topladı. Kazılar, galya-roma şehrinin kesişen sokaklarını, büyük bir hamamı, alçak kabartmaları, özel barınakları, bir amfiteatr kalıntısını ortaya koydu. İmparatorluk devrinde Amiens askerî bir şehirdi. Ortaçağda, yün dokumacılığı yardımıyle burada bir tacirler oligarşisi gelişti. Amiens kontluğunun bağlı olduğu Flandre kontuna karşı şehir XII. yy. da Fransa kralının desteğini elde etti. 1185'te Philippe Auguste, kontluğu krallık mülküne kattı ve şehre komün imtiyazı verdi. 1264'te Saint Louis (Mise d'Amiens» ile metbu olarak İngiltere kralı Henry III tarafını âsi baronlara karşı tuttu. 1435'te, Arras antlaşmasıyle Charles VII Amiens'i Somme havzasındaki başka şehirlerle beraber, Bourgogne dükü Philippe le Bon'a bırakmağa razı olmuştu. Bunları geri almak için 400 000 ekü ödemesi gerekiyordu. 1463'te Louis XI bu maddeden kendi yararına faydalanarak şehri tekrar ele geçirdiyse de, Bien public birliği sonucunda burayı İnatçı Charles'e karşılıksız geri vermek zorunda kaldı (Conflan ve Saint-Maur-des-Fosses antlaşmaları 1465). Bununla beraber, 1471'de şehri baskınla ele geçirdi ve burası, bundan böyle Paris'in kuzeyden korunmasına hizmet etti. 1597 Martında İspanyollar tarafından ele geçirilen şehir, eylülde Henri IV tarafından geri alındı ve uzun zaman kale şehri hizmetini gördü. 1598'de Jean Erard'ın inşa ettiği iç kalesi hâlâ durur. 25 Mart 1802'de İngiltere ile Amiens barışı burada sonuçlandı. 1918'de ingiliz genel karargâhı olan şehir, Ludendorff'un 1918 nisan, ağustos ayları arasındaki taarruzları sırasında tekrar tehdit edildi ve şiddetle bombalandı. İkinci Dünya savaşında Amiens, 20 mayıs 1940'ta Wehrmacht tarafından işgal edildi, 1944 mayısında Müttefikler tarafından bombalandı ve 1 eylül 1944'te İngilizler tarafından kurtarıldı.

— *Amiens müzesi, Musée de Picardie* de denilen bu sınıflandırılmış müzede çok önemli italyan (Tiepolo, Guardi), ispanyol (Greco) ve XVIII. yy. fransız (Fragonard, Vanloo, Pater, Boucher) resim koleksiyonları bulunur. Ayrı bir pavyonda Maignan koleksiyonu (sanat ve arkeoloji eserleri) saklanır. Puvis de Chavannes'ın süsleme resimleri. (L)

AMİNES (Nicolas D'), XVI. yy. fransız ressamı. Bk. NİCOLAS D'YPRES.

Amiens barışı, 25 mart 1802'de, Fransa ile İngiltere arasındaki barış antlaşmasını (9 şubat 1801) imzalamış olan Avusturya'nın yalnız bıraktığı İngiltere, Bonaparte ile müzakerelere girişti, Londra ön müzakereleriyle (1 ekim 1801) Mısır her iki milletin kuvvetleri tarafından boşaltılarak Osmanlı devletine geri verilmişti; İngiltere, Fransa'ya ve müttefikleri İspanya ve Hollanda'ya ele geçirdiği sömürgeleri, Trinidad ve Seylân hariç geri veriyordu ve Malta adasını da Saint-Jean şövalyelerine iade etmesi gerekiyordu; fakat adanın boşaltılması birtakım nazarî şartlara bağlıydı: karşılık olarak Fransızların Napoli'ye ait Taranto, Otranto ve Brindizi limanlarını boşaltması gerekmekteydi. Ne Fransa'nın onaylanmasını istediği Avrupa'nın siyasî durumundan, ne de İngilizlerin tekrar başlamasını ümit ettikleri ticarî münasebetlerden bahis yoktu. Böyle olmakla beraber, Lord Cornwallis ve Joseph Bonaparte'ın imzaladıkları antlaşma sevinçle karşılandı: on yıldan beri ilk defa Avrupa barışa kavuşuyordu. Bununla beraber barış ancak bir yıl sürdü. (L)

AMİET (Cuno), isviçreli ressam (Soleure 1868-Bern'de Oschwand 1961). Bretagne'da Gauguin'in dostlarıyle çalıştı (1892) ve memleketine yeni düşünceler getirdi. Manzara resimlerinden duvar süslemesine kadar resim sanatının her çeşidini denedi. Yurdunun müzelerinde ve millî Modern Sanatlar müzesinde tabloları vardır (*le Buisson Jaune*). [L]

Ami Fritz, Erckmann-Chatrian'ın romanı (1864). Zengin bir toprak sahibinin hikâyesi. Kurnaz ve iyi yürekli haham David Sichel'in ustalığı sonucu evlenen eski bir bekârın, Fritz Kobus'un hikâyesini anlatan bu romanda daha çok Alsace hayatından parçalar verilmektedir. 1876'da bu romandan üç perdelik bir komedi yapılmıştır. Ayrıca Mascagni'nin müziğiyle aynı konuyu işleyen bir lirik komedi de vardır (1893). [L]

AMİGDALEKTOMİ i. (fr. *amygdalectomie*). Bademciklerin ameliyatla alınması. Kronik enfeksiyonlarda, sık akut iltihaplanmalarda tavsiye edilir. Basit hipertrofi tek başına ameliyat gerektiğini göstermez. (L)

AMİGDALİN i. (fr. *amygdaline*). Acı bademde ve diğer bazı meyva çekirdeklerinde bulunan ve kimyevî formülü

$$C_6H_5—CH(CN)—OC_6H_{10}O_4$$
$$—OC_6H_{11}O_5, 3H_2O$$

olan heterosit. (*Eşanl.* AMİRDALOSİT.)

— ANSİKL. *Amigdalin,* suda (sıcakta daha fazla olmak üzere) ve alkolde çözünür, kokusuz, acı, prizmatik iğneler şeklinde billûrlaşır. Kendiliğinden toksik değildir, fakat acı bademde beraberinde bulunan *emülsin*'in etkisiyle, su temasında *glikoz, benzaldehid* ve *siyanhidrik* asit vererek, çok toksik bir hale gelir.

Aralarında sıkı ilişkiler bulunan beş siyanojenetik, glikozit'ten meydana gelen bir gruba aittir. *Amigdalin, izoamgdalin, adigdalonitril-glikozit, prulorazin* ve *sambunigrin.* Bütün bu glikozitler levojir'dir; derişik klorhidrik asit etkisiyle sıcakta parçalanarak *d-glikoz, mandelik asit* ve *amonyak* verirler. (L)

AMİGDALOTOM i. (fr. *amygdalotome*). Bademciklerin çıkarılmasına yarayan âlet. (L)

AMİGONİ (Iacopo), İtalyan ressamı (Venedik 1675-Madrid 1752). Madrid'e çağrıl-

Foto. X. (LAROUSSE)

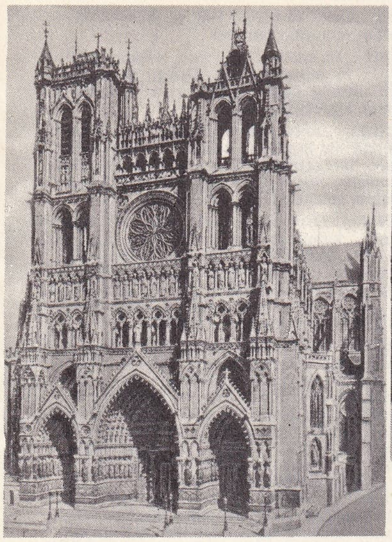

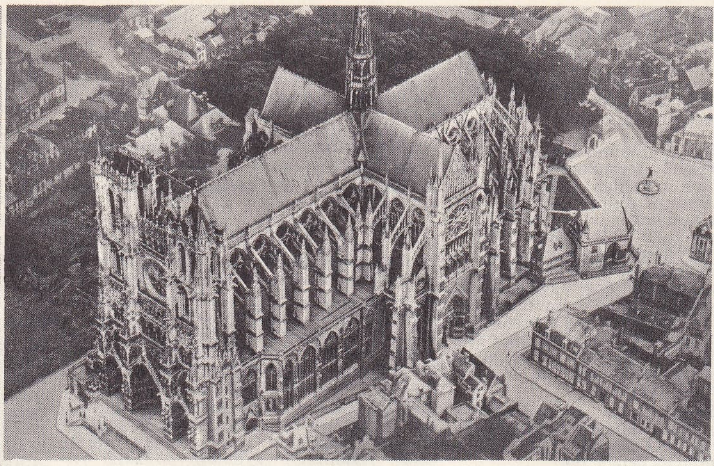

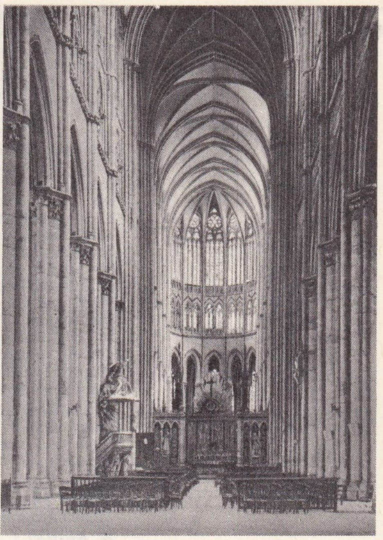

AMIENS katedrali (1220-1720): fransız katedrallerinin en büyüğüdür
solda, batı cephesi; sağda, koro yeri

dı, orada «saray ressamı» unvanını aldı (1747), Aranjuez ve Retiro saraylarının süslemesinde çalıştı. (L)

ÂMİHTE sıf. (fars. *amihten*, bulaşmak, karışmak'tan *âmihte*). *Esk.* Karışmış, bulaşmış: *Âmihtedir biri birine nig ü bed-i kevm* (Nabi).

◆ **Âmihtegî** i. Karıştırma, karışmış olma. (M)

AMİK sıf. (ar. *ʿumk*, derinlik'ten *ʿamîk*). *Esk.* Derin: *Attığımız hatve* [...] *amîk düşüncelere müsteniddir* (Atatürk). *İki âşığın buseleri ormanın sükût-ı amîki içinde aks-endaz olmakta* (Nabizade Nâzım). [M]

AMİK, Akdeniz bölgesinde Hatay ili topraklarında geniş bir ova ve bunun en çukur yerini kaplayan gölün adı.

Amik (*ʿAmk. Amuk*) veya *Hatay ovası*, gerçekte Maraş-Antakya oluğunun genişlemiş bir parçasıdır. Batıda Amanos dağlarının dik duvarı, güneyde Akra dağını kuzeyden kuşatan Kuseyr yaylası ile sınırlanır. Bu yayla ile kuzeydoğudaki Kurt dağı arasında doğuya doğru genişler, kuzeyde ise, Karasu'nun koyladığı vâdi oluğuna birleşir. Ova, kenarlarında yer yer kırıklar bulunan, zaman zaman depremlerle sarsılan bir çöküntü alanıdır ve dağlardan inen sellerin, vâdileri boylayan akarsuların getirdiği kalın alüvyon yığınlarıyle dolmuştur. Bu alüvyonların yeteri kadar dolduramadığı çukur kısımda sığ bir göl bulunur. Ovaya güneyden dar bir boğaz biçiminde açılan Âsi ırmağı vâdisi, Amik ovasını Suriye'nin Gab çukuruna bağlar. Âsi ırmağı, Kuseyr yaylasının eteğini takip ederek ovanın güney kenarından akar, güneybatıda Amik gölünün ayağını ve onun aracılığıyla ovaya gelen bütün suları toplayarak Antakya önünde Akdeniz'e dökülmeden önce dar bir boğaza girer.

Kışları fazla soğuk olmayan Amik ovası, orta kesimlere doğru yer yer bataklıklarla kaplı olmakla beraber, sıcak ve kurak yaz aylarında sulamanın sağlanması şartıyle, ekime çok elverişlidir. Çeşitli tahıl (buğday, arpa, yulaf, darı, pirinç), baklagiller (fasulye, mercimek, nohut), iyi kaliteli pamuk, yer fıstığı, kavun-karpuz v.b. yetişir. Son yıllara kadar tarıma elverişli toprakları az olan Amik ovası, evcil hayvanlara kışlık olmakta idi; şimdi Türkiye'nin en zengin tarım topraklarından olma yolundadır.

Amik ovası tarih öncelerinden beri yerleşme yeridir. Chicago Üniversitesi Şarkiyat enstitüsünün gönderdiği McEwans heyeti, (1933'ten itibaren) bu ovada 178 höyük tespit etmiş ve bunlardan birisinde (Tel el-Cudeyde) yapılan kazıda Neolitik ile M.Ö. VII. yy. arasında tarihlenen 14 arkeoloji katı tespit etmiştir. Daha sonra (1936-1939, 1947) L. Woolley başkanlığındaki British museum heyeti de Açana'da (Mukiş krallığının merkezi olan Alalah) kazılar yaparak saray, devlet arşivi, tapınaklar v.b. meydana çıkarmıştır. Bugünkü yerleşme de ovanın kenarındadır (Antakya, Kırıkhan ve Reyhanlı şehirleri ile birtakım kasaba ve köyler); başlıca yollar da bu yerleşme noktalarını birleştiren bir halka meydana getirmektedir.

— *Amik gölü* (halk arasında bir zamanlar kullanılan adıyle *Akdeniz*), Amik ovasının Amanos dağları eteklerine yakın güneybatı kesiminde az derin bir tatlı su gölüdür. Yüzölçümü 92 km². (şimdi küçülmüştür); yükseltisi 85 m. (eski iştikşaf haritalarında ve bunlara dayanan harita ve atlaslarda görülen 140 m. yanlıştır). Gölün yeri, buraya doğudan dökülen başlıca akarsu durumundaki Afrin çayının getirdiği alüvyon birikintisiyle izah edilebilir. Gerek Afrin, gerek kuzeyden gelen Karasu, kurak yaz mevsiminde göle kadar ulaşamaz. Akarsulardan ve yamaçlardan çıkan kaynakların getirdiği bol su ile, özellikle yağış mevsimlerinde (kış-ilkbahar) göl kabararak çevresinde geniş alanlar kaplar. Yakın zamana kadar gölün çevresi sıtma kaynağı olan bataklıklar halindeydi; gölün güneybatıdan çıkan ayağının (Karasu veya Küçük Âsi) çıkış yerinde, balık tutmak için yapılan ilkel setler de bataklıkların uzun süre kalmasına sebep oluyordu. Bu bölgede, sağlığı korumak ve verimli topraklar kazanmak için devlet tarafından büyük çaba harcandı ve Antakya'nın aşağılarında Âsi ırmağından başlayarak gölün ayağı derinleştirilmek suretiyle gölün alanı büyük ölçüde darlaştırıldı. Böylelikle elde edilen topraklar sulama kanallarıyle değerlendirildi ve taşkınlardan korundu. Amik gölü şimdilik eski gölün en çukur yerini kaplayan bir düzenleme deposu halindedir. (M)

Amikdüzü. Folk. Gaziantep dolaylarında davul-zurna eşliğinde ve halay biçiminde oynanan bir halk oyunu. *Amikkabası* da denilir. (M)

AMİKÎ, XVII. yy. divan şairi. Mevzuları dinîdir. Şiirlerine mecmualarda rastlanır. (M)

AMİKSİ i. (*a, bulzl.* eki ve yun. *mixis*, karışmak'tan fr. *amixie*). Biyol. İki tür arasında çaprazlanma imkânsızlığı. (Amiksi, fizyolojik, morfolojik, coğrafî veya ahlâkî olabilir. Botanikçiler bazen herkogami kelimesini kullanırlar.) [L]

AMİKSİ i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *muxa*, mukoza'dan fr. *amyxie* Patol. Normal mukoza salgısının yokluğu. (L)

AMİKTİK sıf. (fr. *amictique*). Hidrografya. Yüzeyi her zaman donmuş göller için kullanılır. (L)

ÂMİL sıf. ve i. (ar. *ʿamel*, iş'ten *ʿâmil*). Bir işi yapan, işleyen, üzerine alan [kimse]: *Milletimiz* [...] *çok büyük bir inkılâbın âmili olmuştur* (Atatürk). *Ahmet Cemil gûya halkı oraya biriktiren bu vakada âmil değilmişcesine sükûnla ilerliyordu* (H. Z. Uşaklıgil). || Bir işin bir olayın meydana gelmesine sebep olan: *...Peçeneklerin ve Oğuzların Alp Arslan'la anlaşmaları ve o muzafferiyetin kazanılmasında âmil olmaları, iki taraf Türklüğünün o ovada birbirlerini bulmalarındandır* (Yahya Kemal). *Her sahada geri kalmamızın yegane âmil ve sâiki bu olmuştur* (Atatürk). || Tesir: *Garplılaşma fikrinde hâdiselerin tazyikine başka bir âmil, zaman denen yapıcı da karışmıştı* (A. H. Tanpınar). *Büyük fikir meselelerini siyasî ve iktisadî âmillerle izah etmek isteyen metodun...* (P. Safa).

— DEY. *Âmil-i bizzat. Esk.* Doğrudan doğruya tesir edici, tesir eden.

— Huk. *Âmil,* hukukî bir olayın gelişmesine, doğmasına yardım eden «etken», kudret.

— Teşk. tar. *Âmil* kelimesi, «bir işi yapan» anlamıyle hem vergi tahsildarı, hem de vali yerine kullanılmıştır. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Âmil.* Kur'an'da geçen (Âl-i İmran suresi III) bu tabir, ilk islâm devletlerinden başlayarak Osmanlılar, Safevîler dahil bütün İslâm-Türk devletlerinde bazı idarî makamlarda bulunan memurlara verilen isimdir: **1.** Umumiyetle geçici veya daimî bir vazifenin yapılmasına memur edilen kimseye; **2.** Belirli bir bölgede vergilerin tahsilini yapan maliye memuruna; **3.** Bir bölgenin idaresine memur edilen valiye ve vergi tahsildarına da «âmil» unvanı verilmiştir. Abbasî teşkilâtında, sultanla başvezir, âmilleri kontrol etmekle görevliydiler. Yetkileri geniş olan âmillerin köle olmamaları ve müslüman olmaları şartı vardı. Küçük âmiller için böyle bir şart aranmadı. Vali mevkiindeki âmiller, emîrlerden bir rütbe aşağı tutulurdu. Üzerine emîrliği de alan âmil, emîr sıfatını kullanırdı. Âmil kelimesi Farsça kullanışlarda «amel-dâr» şeklinde karşılanır. (M)

ÂMİL sıf. (ar. *emel*, ümit'ten *āmil*). *Esk.* İsteyen, ümit eden. (M)

AMİL i. (fr. *amyle*). Kim. C_5H_{11} formülünde, tek değerli hidrokarbon radikali.

— ANSİKL. *Amil alkol* miktarı kadar çeşitli radikal mevcuttur. En çok rastlanan radikal *izoamil* $(CH_3)_2CH—CH_2—CH_2$'dir. *Üçüncül amil* de mevcuttur: $(CH_3)_2—C—C_2H_5$ (Örnek: *amilfenol*).

Amil nitrik, azot peroksit buharlarının amilik alkole tesiriyle elde edilen, $NO—OC_5H_{11}$ formülünde bir nitroesteridir. 148°C'de kaynayan bir sıvıdır ve diazotasyon işlemlerinde kullanılır.

$CH_3—CO_2C_5H_{11}$ formülündeki *amil asetat*, 139°C'de kaynayan, armut kokusunda bir sıvıdır. (Şekercilikte, parfüm sanayiinde ve özellikle sellülozun türevleri sanayiinde eritici olarak kullanılır.)

— Eczc. *Amil nitrit,* damarları açıcı bir tesir yapar; çok uçucudur ve göğüs anjini nöbetlerinde, bir ampul muhteviyatının bir mendile dökülerek koklanmasıyle tesir eder.

◆ **Amilen** i. (fr. *amylène*). Amil alkolün, gerek sülfürik asit, gerek çinko klorür tesiriyle su kaybetmesi sonucu elde edilen hidrokarbon. (Bu madde hakikatte C_5H_{10} formülünde en az üç izomer etilenik hidrokarbonun karışımıdır.)

◆ **Amilik** sıf. (fr. *amylique*). $C_5H_{11}OH$ formülünde alkollerin herhangi birine verilen ad.

AMIENS katedralinde «Vierge dorée» (altın yaldızlı Meryem [parça])

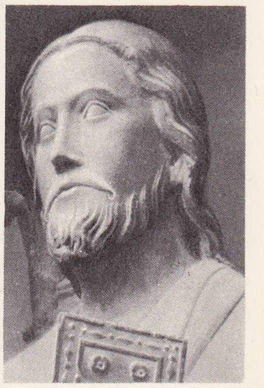

AMIENS katedralinde «Beau Dieu» den parça

Foto. Pothier, Durandaud, Roubier, Foucault (LAROUSSE)

— ANSİKL. Sekiz tane izomer *amilik alkol* (veya *amilalkol*) vardır: bunların dördü birincil, üçü ikincil, biri üçüncüldür. Bu sekiz izomerden üçü bakışımsız bir karbon atomuna sahiptir ve polarize ışığı aktif değişikliklere uğratabilir. Bu izomerlerin hepsi biliniyor. Bu alkollerin en önemlileri iki tanedir:

İzoamil alkol veya *izobutilkarbinol*, $(CH_3)_2$ CH—CH_2—CH_2OH formülünde olan bu madde, fusel'den çıkarılan amilalkolün esas kısmını meydana getirir. 131°C'de kaynayan, renksiz, keskin kokulu bir sıvıdır.

Aktif amilalkol, C_2H_5—CH (CH_3)—CH_2OH formülündeki bu birleşik de polarize ışığı sola saptırır ve mayalanma yoluyle elde edilen amilalkolde bulunur. 128°C'de kaynar. Bu iki alkol, baryum amilsüfatına dönüştürülmek ve fraksyonlu bir billûrlaşmaya baş vurulmak suretiyle birbirinden ayrılabilir. Aynı amaç için değişik olan esterleşme hızlarından da faydalanılabilir. Diğer amilalkoller, özel bir önem taşımayan sentetik ürünlerdir.

◆ **Amilsülfürik** sıf. (fr. *amylsulfurique*). Amil alkolün, $SO_4HC_5H_{11}$ formülündeki sülfürik asit esteri için kullanılır (*Sülfamilik asit, amil asit sülfat* da denir). [L]

AMİL (O) —, Yunanca *amulon* (nişasta) kelimesinden gelen ve birçok kelimenin teşkilinde kullanılan önek (fr. *amyl* [o]).

◆ **Amiloz** i. (fr. *amylose*). Nişasta tanesinin iç kısmı.

◆ **Amilodekstrin** i. (fr. *amylodextrine*). Biyo-kim. Nişastanın amilaz* etkisiyle bozunmasında geçici olarak meydana gelen madde: amilodekstrinler iyot etkisiyle morumsu kırmızı bir renk alır.

— Kim. *Eşanl.* ÇÖZÜNÜR NİŞASTA.

◆ **Amiloliz** i. (fr. *amylolyse*). Biyo-kim. Son ürün glikoz olmak üzere, nişastanın ve glikojenin degradasyon seyri. (Deneyde bu bölünme, sular, sulandırılmış asitler ve alkaliler, fermentler gibi hidrolize uğratıcı maddeler tarafından sağlanabilir. Canlılarda ise, meselâ sindirim esnasında *amilaz* adı verilen fermentlerin diyastazik etkisiyle meydana gelir.)

◆ **Amilomis** i. (fr. *amylomyces*). Nişastayı, şeker, sonra alkol haline getiren mükorase. Çin Hindi'nde, pirinç alkolünün ve *şum-şum* veya *arak* adıyle anılan içkinin hazırlanmasında kullanılan çin mayasında önemli bir rol oynar (Dr. Calmette tarafından incelenen bu mükor, Collette ve Boidin'in pratik şekle soktukları bir usulle (*amilo usulü*), alkolün sınaî üretiminde kullanılır).

◆ **Amilopektin** i. (fr. *amylopectine*). Biyo-kim. Nişastanın iyotla reaksiyon vermeyen, fakat kolanın donmasını sağlayan ikinci müşekkili. (Çiğ nişasta seyreltik bir alkali [yüzde 1'lik sodyum hidroksit] ile muamele edilirse, tanecik kabarır; zarı yarılır; içindekiler dışarıya çıkar; dış kısım *amilopektin*, iç kısım *amiloz* adını alır.)

◆ **Amiloplast** i. (fr. *amyloplaste*). Bot. Bitkisel hücrenin stoplazma kısmı. Daha çok nişasta taneciği adıyle tanınır. (*Eşanl.* AMİLOLÖSİT, LÖKOPLAST.)

— ANSİKL. Plast* kavramı, nişasta klorofil ve pigment (boya maddesi) tanecikleri arasındaki biçim ve boyut benzerliğinden doğmuştur. Belki mitokondriyumların değişik bir şekli olan *amiloplastlar*, özellikle bitkinin yeraltı kısımlarında (msl. patateste) oluşmuş özsuyunun getirdiği şekerden meydana gelir. Bunlar bitkinin organik besin maddesidir.

◆ **Amiloselüloz** i. (fr. *amylocellulose*). Biyo-kim. Nişastanın müşekkillerinden. İyot reaksiyonunu yalnız o verir. (L)

AMİLAKVARİ (prens Dimitri), fransız yabancı lejyonunda subay (Gürcistan 1906-El-Alameyn 1942). Soylu bir gürcü ailesindendir. Saint-Cyr'e girdi, Fas'ta lejyon'da, sonra 1940'ta Norveç'te bulundu. Serbest Fransa kuvvetlerine katıldı, Massaua koyunda birçok italyan destroyerini baskınla ele geçirdi ve yarbaylığa yükseldi. Bir-Hakeim'de döğüştü, El-Alameyn'de öldü. (L)

AMİLALKOL i. Kim. Bk. AMİL.

AMİLASETAT i. (fr. *amylacétate*). Deri ve diğer sanayide selülolik örtü boyalarının eritilmesine ve inceltilmesinde kullanılan güzel kokulu organik kimyevî bir sıvıdır. Kaynama noktası: 100°-150°C. (L)

AMİLAZ i. (fr. *amylase*). Biyo-kim. Glüsitlerin (glucides) hidrolizini doğuran enzim grubu. (Bk. ANSİKL.)

— Eczc. Bk. DİASTAZ.

— ANSİKL. Biyo-kim. Çeşitli *amilazlar*'ın ortak özelliği, yansız bir duruma (neutralité) yakın bir ortamda etkin olmaları ve nişasta*ları, dekstrin* aracılığıyle maltoz*a çevirmeleridir. Amilazlara tabiatta sık rastlanır (tükürük, pankreas özsuyu, bira mayası).

◆ **Amilasemi** i. (fr. *Amylasémie*). Biyo-kim. Kandaki amilaz oranı.

— ANSİKL. *Amilasemi*, had şekildeki pankreas hastalıklarında (özellikle şiddetli hemorajik pankreatit'te) ve delinmiş mide ülseri ile bağırsak tıkanmalarında yükselir.

◆ **Amilolitik** sıf. (fr. *amylolytique*). Biyo-kim. Amilaz'ın özelliklerine sahip olan: *amilolitik ferment*. ‖ *Amilolitik güç*: bir diyastazın belli bir miktarının, 1 gr. nişastayı bir zaman birimi zarfında ikiye ayırma ve hidratasyona uğratma kabiliyeti. (L)

AMİLE, Güney Araplarına mensup bir kabile. Hıra civarında yaşadıkları ve meşhur melîke Zenobia'nın tebası olduğu rivayet edilir. İslâmiyetin yayılmağa başladığı yıllarda Lût gölünün güneydoğusunda yerleşmiş bulunuyordu. Bir ara bizans imparatoru Heraklios'un tarafına geçtiği bilinmektedir. Daha sonraları Kuzey Filistin'e yerleşen Amileliler, uzun müddet burada yaşadılar ve Cuzam kabilesi arasına karıştılar. Amile kabilesinin adı son devir kaynaklarında yoktur. (M)

ÂMİLÎ (Muhammed bin Hüseyin), Safevîler devrinin bilgin ve mutasavvıfı (Baalbek 1541-Isfahan 1621). Öğrenimini Erdebil ve Isfahan'da tamamladı. Dinî bilgilerin yanında fizik, matematik ve astronomi okudu. Safevî hükümdarı Şah Abbas'ın himayesine mazhar oldu ve şeyhülislâmlığa tayin edildi. Bu vazifesinden kısa bir zaman sonra ayrılan Âmilî, uzun seyahatlerden sonra tekrar Isfahan'a döndü. Ömrünün son yıllarını bu şehirde geçirdi ve ölümünde Şah Abbas'ın emri üzerine Şiîlerin mukaddes şehri Meşhed'e defnedildi. Âmilî'nin şiî fıkhına dair yazdığı *Câmi-i Abbasî* adlı eserinden başka matematik ve astronomiye ait *Hülâsat-ül-Hisâb* (Hesap Özetleri), *Risâle-i Usturlâbiye* (Usturlap Elkitabı) ve daha başka kitapları vardır. Özellikle Hülâsat-ül-Hisâb osmanlı ve iran medreselerinde ders kitabı olarak okutuldu. (M)

AMİLOBAKTER i. (fr. *amylobacter*). Havasız yerde yetişebilen bakteri çeşidi. Çok yaygın olan bu bakteri, özellikle memelilerin sindirim borusunda bulunur. (Asit bütirik çıkararak karbon hidratları yok eden şiddetli bir mayalayıcı etkisi vardır [bütirik mayalanma]). [L]

AMİLOPEKTİN i. Biyo-kim. Bk. AMİL (O)—.

AMİLOPLAST i. Bot. Bk. AMİL (O)—.

AMİLOZ i. (fr. *amylose*). Patol. Dokuların özel bir maddeyle dolmasından doğan hastalık (*Eşanl.* AMİLOİT *hastalığı*).

— ANSİKL. *Amiloz* hastalığında, anormal bir protein olarak amiloit madde iç organlarda ve en çok da karın içi organlarında (karaciğer ve böbreklerde) toplanır. Özellikle bunların damarları çevresinde yerleşir ve tıkanmalarına yol açar. Dolaşım büyük bir akım gerektiriyorsa (böbrek) organların çalışması bozulur. Böbrek büyür ve belirtiler hastalığın ciddiyetini gösterir. Bu hastalık, çok defa göğüsteki bir cerahat akmasından doğar. Tedavi edilmezse öldürücüdür. Fakat sebebi erkenden ortadan kaldırılırsa geçebilir. Bazen de iltihapsız kronik hastalıklardan (ilerleyen kronik poliartrit gibi) sonra ortaya çıkar.

◆ **Amiloit** i. ve sıf. (fr. *amyloïde*). Biyo-kim. Amiloz* esnasında konjonktif dokuya sızan [madde]. ‖ İyotlu bir çözelti tesiriyle renk değiştiren [maddeler].

— Patol. *Amiloit hastalık. Eşanl.* AMİLOZ.

— ANSİKL. Amiloit maddeye adını akaju esmerliği (iyot etkisiyle) verir. Aynı renk nişastaması maddelerde de görülür. Kimyevî bakımdan bir karbonhidrat değildir. Serik globulinlere çok yakın, kükürtlü bir nüve ile birleşmiş bir proteindir (kondroitin sülfürik asit). Karaciğerin, böbreğin, dalağın katılgan dokusu amiloz esnasında eleme yoluyle amiloit madde sızıntısına uğrar. (L)

AMİM sıf. (ar. *ʿumūm*, herkes'ten *ʿamîm*). *Esk.* Genel. ‖ Bol, bereketli.

— DEY. *Amîm-ül-ihsan*, bağışı, bahşişi herkese olan, umumî olan. (M)

AMİMİ i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *mimos*, taklit eden'den fr. *amimie*). Tıp. Duygu ve düşüncelerin simgesi olan hareketleri az çok veya tamamen kaybetme.

— ANSİKL. *Alma amimisi*'nde, hareketleri anlamada bir bozukluk vardır; *hareket amimisinde* hareketler ya bozulur veya kaybolur; *müzik amimisi*'nde ise bir müzik âletini çalma yeteneksizliği görülür. (L)

ÂMİN ünl. (*Esk.* ibraniceden *āmîn*). «Kabul eyle, kabul olsun» anlamında duadan sonra söylenen söz: — *Ellerini aç* [...] *dua edeceğim* [...] *âmin dersin! dedi* (B. Felek). *Bu soy, şanda dâim olsun Âmin!* (Z. Gökalp). ‖ 1. *Duayı edin, biz âmini burdan deriz, dedi* (R. N. Güntekin). Bk. ANSİKL.

— Dil. bil. *Âmin* kelimesinin kaynağı hakkında çeşitli fikirler vardır. Fakat ibranî asıllı olduğu en yaygın görüştür. Arap gramerinde fiil hükmünde sayılan isimlerdendir (*Asma-ül-ef'al*). *Âmîn* ve *amîn* olmak üzere iki şekli vardır. Üçüncü bir şekli olan *ammin* kelimesi El-Cevherî'ye göre hatadır. Hasan el-Basri ve Cafer es-Sıddık'tan bu son şekilde rivayet edilmiştir. (*amma=kasada*, kast etti fiilinden *âmmina = kâsıdına*, isteğimizi kabul edeceğini umarak duadayız.) Arap edebiyatında âmîn ve amîn diye her ikisi de kullanılmakla beraber fiil ismi olan uzatılmış şekli âmîn yaygındır.

— Folk. *Âmin alayı*. Eskiden çocuklar okula başlarken yapılan tören. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Din. Şeyh Razi'ye göre *âmin*, Süryanice bir kelimedir. Hicaz diyaleğinde «emin» şeklindedir. Samî dillerde «amin», Hıristiyan ve İbranilerde «amen» olarak kullanılır. Cümle başında (Âmen, dico vobis) bir doğrulamayı, tasdiki belirtir ve «gerçekten öyle, tabiî» anlamına gelir. Art arda iki kere tekrarlandı mı obartıcı bir nitelik kazanır. Arapçada «Tanrım duamızı kabul et» anlamına gelir. Ebu Ali el-Fasavî, bu kelimeyi Allah'a ait bir zamir olarak kabul eder.

Âmin kelimesinin Kur'an'ın ilk suresi olan Fâtiha'nın sonuna yazılmasına rağmen Kur'an'a ait bir kelime olmadığı Beyzâvî tarafından iddia edilmiştir. Zira Halife Osman'ın derlettiği Kur'an'da âmin kelimesinin bulunduğuna dair herhangi bir rivayet yoktur.

İslâmî eserlerde ve İslâm düşünürleri arasında ileri sürülen iddiaya göre, Hz. Muhammed Fâtiha suresini okurken «*ve leddâlîn*» dediği sırada Cebrâil kendisini «âmin de!» diye ikaz etmiş ve Hz. Peygamber de «âmin kelimesini bana Cebrâil öğretti» diye bildirmiştir. Cemaatle kılınan namazlarda âmin'in yüksek sesle söylenip söylenmemesi konusunda mezhepler arasında fikir ayrılıkları vardır. İmam Ebu Hanife çok yavaş sesle âmin denmesi gerektiğine kanidir. Zira bu bir *zikr* ise de diğer zikirler gibi yüksek sesle yapılmaz. İmam Şafiî ve imam Hanbeli, âmin'in yüksek sesle söylenmesi icap ettiği fikrindedirler. Ebu Hureyre'nin naklettiği bir hadiste Hz. Peygamber, imam âmin deyince cemaatin de âmin demesini emretmiştir. Bu sırada âmin diyenlerle, bu isteğe katılacak meleklerin sesleri birbirine uyuşursa, Allah da geçmiş günahları affeder. Ancak bu bağışlanmağa ulaşmak için şu şartların yerine getirilmiş olması şarttır: **1.** İmam âmin diyecektir; **2.** Cemaat âmin diyecektir; **3.** Melekler âmin diyeceklerdir; **4.** Sesler aynı zamanda yükselecektir.

— Folk. *Âmin alayı*, eskiden çocukların mahalle mektebine başladıkları gün yapılan dinî tören. Mübarek sayılan bir günde (msl. perşembe) çocuğa yeni elbiseler giydirilir, fesine nazarlık, dal, omuzundan beline kadar hamayıl şal kuşatılırdı. Bazen çocuk ata da bindirilirdi. Alayı teşkil eden davetli çocuklar, ilâhiler okuyarak, mektepten çocuğun evine gider, evin kapısında kısa dua ederdi. Sonra alay, yeni talebeyi de alıp mektebe dönerken arada bir, bir ağızdan «âmin!» diye bağırırdı. Çocuk törenle hocaya teslim edilirdi. Âmin alayı çeşitli yazarlar tarafından tasvir edilmiştir. Âmin alayı yerine «Bed'i Besmele cemiyeti» de denirdi.

◆ **Âminhan** bls. i. ve sıf. (ar. *āmîn*+fars. *-hān*, söyleyen'den). *Esk.* Âmin diyen [kimse]: *Okumak bilmeyenlerin ekseri istimâ ederken başka lisanda yazılmış bir dua zan-*

nıyla âminhan olageldikleri edebiyât-ı kadîme... (N. Kemal). [M]

ÂMİN sıf. (ar. *emn,* emniyette olma'dan *âmin*). *Esk.* İçinde korku olmayan, kendini emniyette hisseden, emin olan, korkusuz [kimse].

◆ **Âminen** zf. Korkusuzca, emin olarak: *Eller asılı olduğu halde, sâlimen ve âminen evine muvasalat eyledi...* (Ahmed Rasim). [M]

AMİN i. (fr. *amine*). Kim. Amonyaktaki hidrojen yerine tek değerli hidrkarbonlu köklerin geçmesiyle meydana gelen ürünlerin genel adı.

— Psikiyatr. *Psikotonik amin,* uyanıklığı uyarıcı etkisi olan amin. (Psikotonik aminlere PSİKAMİN ve UYANDIRICI AMİN de denilmiştir.) Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Kim. *Aminler,* 1849'da Wurtz tarafından keşfedildi ve ertesi yıl Hofmann tarafından incelendi. Bunlar üç gruba ayrılır: bir tek ornatan olan *birincil aminler,* meselâ CH_3NH_2; iki defa ornatmaya uğramış, $CH_3NHC_2H_5$ gibi *ikincil aminler* ve üç defa ornatmaya uğramış $C_6H_5N(CH_3)_2$ gibi *üçüncül aminler.* Bununla beraber hidrokarbonların hidroksilli türevleri için alkol, enol, fenol adlarının kullanılmasına karşılık, ornatmaya uğrayan kök *alkoylik, vinilik* veya *fenilik* olsun, her üç şıkta da amin kelimesi kullanılır. *Vinilli aminler* (msl. $R{-}CH{=}CHNH_2$) önemsiz olduklarından, aşağıda yalnız alkoylik ve aromatik aminler üzerinde durulacaktır. *Alkoylik* veya *alifatik* aminlerde, azottaki bütün ornatanlar alkoyliktir [msl. $(C_2H_5)_2NCH_3$]; aromatik aminlerde (bunlara arilamin de denir) azottaki ornatanların en az biri nükleer bir aromatik köktür (msl. $C_6H_5NHCH_3$); siklanlardan türeyen aminlerin, alifatik aminlerinkine yakın nitelikleri vardır.

Alifatik aminler. Genel üretim usullerinden biri, bir kalohidrik (tercihan iyodhidrik) esterin amonyağa etkisidir; önce birincil bir amonyum tuzu (RNH_3I) meydana gelecek şekilde bir katılma tepkimesi görülür; fakat amonyak fazlası, bundan kısmen RNH_2 aminini serbest hale getirir; bu birincil amin de ikinci bir iyodür molekülü ile birleşerek ikincil bir amonyum iyodür $[(R)_2NH_2I]$ meydana getirir; aynı işleme devam edilerek, neticede amonyak, kısmen serbest, kısmen iyodhidrat halinde birincil amin (RNH_2), ikincil amin $[(R)_2NH]$, üçüncül amin $[(R)_3N]$ ve dördüncül amonyumiyodürü $[(R)_4NI]$ içine alan bir karışıma varılır (Hoffmann tepkimesi). Karışımlar veren bu usul az kullanılır. Tepkimenin başında, amonyak yerine bir birincil veya ikincil amin kullanmakla değişik kökler taşıyan, daha fazla ornatma'ya uğramış aminler elde etmek mümkündür.

Saf birincil aminler, kalohidrik esterlerin heksametilen veya potaslı ftalimit üzerine etkisi, potasyum hidroksidin izosiyanik türevlere etkisi, birincil aminlerin brom ve sodyum hidroksitle *oksitlenmesi* ve oksimlerin, hidrazonların, nitrillerin, nitro türevlerinin hidrojenasyonu ile elde edilirler. *İkincil aminler,* sodyum hidroksidin, bir kere para mitroso aromatik *üçüncül aminlere* etkisiyle meydana gelir; üçüncül aminler de dördüncül amonyum klorürlerin bozulmasından doğar.

Alifatik aminler, ilk mümessilleri suda çok çözünen, fena kokulu gazlar veya sıvılardır; bunların hepsi tuzlar meydana getirebilir; ortalama olarak, birincil ve üçüncül aminler, amonyaktan on defa; ikincil aminler de yüz defa daha baziktir. Üçüncül olmayan aminler, asit klorürleriyle aminler meydana getirir, sodyumlu türevler verir; yalnız birincil aminler, kloroform ve potasyum hidroksit beraberinde karbilaminler ve karbon sülfürle de seneyoller verir. Üçüncül olmayan aminler fenilizosiyanatla, bir katılma tepkimesi sonucunda, teşhislerde işe yarayan billûrlaşmış üreler meydana getirir ve aldehitlerle çeşitli ürünler verir; nitroz asit üçüncül aminleri etkilemekle beraber, ikincil aminleri nitozamin, birincil aminleri de alkol haline getirir.

Aromatik aminler. Bk. ANİLİN.

— Psikiyatr. En tanınmış *psikotonik amin* amfetamin'dir (fenil-1-amino-2-propan). Amfetamin ve izomerlerinin etkisi özellikle arabeynin sinir merkezleri üzerinedir. Başlıca etkileri:

1— kas hareketini uyarıcı etki, ajitasyon ve aşırı hareketlilikle kendini belli eder;

2— asabî gerilimi uyarıcı etki (heyecan, yürek darlığı, irkilme istidadı);

3— öğrenmeyi kolaylaştırıcı etki. Deneyim sırasında hayvanın şartlara uyarlanmasını kolaylaştırır. İnsanda ezberleme çabasını rahatlaştırır, kafa çalışmasını uyarır, çalışma gücünü arttırır;

4— uyku kaçırıcı etki, uyku ihtiyacını azaltır veya yok eder (bu maddeye önceleri «uyandırıcı amin» denilmesi bu yüzdendir). Bu aminlerin başka ikincil fizik etkileri de vardır: iştah kesici etki, sempatik sisteminkine benzer etki (taşikardi, tansiyon yüksekliği) ve solunumu kuvvetlendirici etki.

Ağızdan amfetamin alan kimse, az sonra kendini iyi ve güçlü hisseder, hareket isteği ve çalışma zevki artar; uyanıklık, etkinlik, kolaylık edindiği duygusuna kapılır. Bu etkileri sayesinde amfetaminler, sefer halindeki ordular, sürmenaj geçiren iş, siyaset ve sahne adamları, sınav döneminde öğrenciler, yarışma zamanında atlerler veya «ezelî yorgunlar», «zihin çalışamlarında verimli olamayanlar» tarafından yaygınlıkla kullanılır; fakat aşırılığa kaçınca, aklî ve fizik tehlikeleriyle birlikte tam bir toksikomani'ye yol açar. Bu toksikomani, özellikle dönem dönem veya sürekli olarak amfetamin alan öğrencilerin, akıl sağlığını tehlikeye koyacak şekilde aşırı kullanıma yöneldiklerini belirten ruh doktorlarınca ortaya çıkarıldı.

Dünya Sağlık Teşkilâtı Uyuşturucu Maddeler komisyonu, bu toksikomaninin özellikle Japonya'da sebep olduğu zararları inceledi.

Psikotonik aminler zehirli oldukları için psikiyatride az kullanılır. Eskiden barbitürik zehirlenmesinin tedavisinde kullanılırken, bugün yalnız bazı halsizliklere karşı tavsiye edilir.

◆ **Amin giderme** blş. i. (fransızcası, *désamination*). Kim. Bir organik bileşikten amonyak veya bir amin çıkarmak. ||Amino asitlerin NH_2 grubunu kaybetmesi.

— ANSİKL. Bazı fermentlerin etkisiyle proteinler sıra ile peptitlere ve aminoasitlere ayrılır. Yeni bir ferment olan *dezaminaz* etkisiyle, aminoit NH_2 grubunu amonyak şeklinde kaybeder. Önceleri fermentin, aminoasite tekabül eden asit- alkolü meydana getirerek hidroliz yolu ile etkiledigi kabul edilmiştir; fakat bu reaksiyon organizmada gerçekleşebilirse de *amin giderme*'nin bir oksidasyon sonunda meydana geldiği ve buna tekabül eden *a-* ketonik asitin de aynı zamanda teşekkül ettiği kabul edilir. Bu amin giderme, özellikle karaciğerde ve ikinci derecede bağırsak mükozasında meydana gelir. Özellikle et yiyen hayvanlarda, asit-baz dengesinin korunmasında önemli bir rol oynar.

◆ **Aminoksit** blş. i. (fr. *aminoxide*). Kim. Genel formülleri R_3NO olan azotlu organik bileşiklerin cins adı. (Oksijenli su gibi bazı yükseltgenlerin üçüncü derecede aminler üzerinde yaptığı etkiyle meydana gelen bu cisimler, amonyom tuzuna benzer tuzlar verebilen kuvvetli bazlardır.) [L]

AMİNA. Süleyman peygamberin karısı. Süleyman, kudret ve bilgisinin tılsımı olan yüzüğünü ona emanet etmişti. O, bu yüzüğü Süleyman'ın kıyafetine giren bir cine verdi bu yüzden Süleyman mucize gücünü ve peygamberlik niteliğini kaybetti; ama birçok maceradan sonra yüzüğüne yeniden kavuştu. Bk. SÜLEYMAN. (M)

AMİNAS. Esk. coğ. Anadolu'da Paflagonya bölgesinde, Kastamonu şehri içinden geçerek Kızılırmak'a dökülen Gökırmak'ın adı. (M)

AMİNASYON i. (fr. *amination*). Organik bir cismin molekülüne NH_3 radikalinin sokulması. (L)

ÂMİNE HATUN Hz. Muhammed'in annesi (?-Medine, Ebu vahası 577). Gerek ana soyu, gerek baba soyu Mekke'nin asil ailelerindendi. Abdülmuttalib*, oğlu Abdullah'ın, zekâ ve soyluluk bakımından seçkin bir yeri olan bu kızla evlenmesini çok istedi ve onları evlendirdi. Fakat bu mutlu evlilik çok sürmedi ve Âmine Hatun'un eşi, kendisi hamileyken öldü. Genç kadın, 20 nisan 571 pazartesi günü bir oğlan çocuk dünyaya getirdi. Bu çocuk, gelecekte büyük islâm peygamberi olacaktı. Altı yıl sonra, genç kadın oğluyle beraber Medine'ye yaptığı bir ziyaretten dönerken yolda hastalandı ve Ebua vahasında vefat etti. Kabri oradadır. İslâm geleneği, oğlunun peygamberliğinden sonra onu kutsallaştırdı ve Müslümanlığın mübarek ve efsanevî kahramanları arasında kendisine özel bir yer verdi. Faziletin, temizliğin, vefanın ve çeşitli güzelliklerin temsilcisi olarak islâmî edebiyatta daima işlenmiş bir temadır. (→ Bibliyo.) [M]

AMİNO—, organik bileşiklerde bir amin görevi bulunduğunu gösteren önek.

◆ **Aminoalkol** blş. i. (fr. *aminoalcool*). Aynı zaman da amin ve alkol gruplarına sahip bileşiklere verilen genel ad. (Bunların en basitleri etanolaminlerdir.)

◆ **Aminoazobenzen** blş. i. (fr. *aminoazobenzène*). $C_6H_5{-}N{=}N{-}C_6H_4{-}NH_2$ formülündeki üç bileşikten herhangi birine verilen ad. (*Eşanl.* ANİLİN SARISI).

— ANSİKL. Bunların en önemlisi, 127°C'de eriyen ve sınaî olarak, diazoamino-benzenin transpozisyonu ile elde edilen *para* izomeri'dir. Azoik boyar madde tipi olan bu bileşik, ancak sulfonlu türev şeklinde kullanılmaktadır. Diazoiklerin ve indülinlerin üretimine yarar.

◆ **Aminoazoik** sıf. (fr. *aminoazoïque*). Bir diazo bileşiğinin bir anilinle kopülasyonundan doğan bileşikler için kullanılır: *Aminoazoik boyar madde.*

◆ **Aminobenzoik** sıf. (fr. *aminobenzoïque*). Benzenden çift ornatma ile türeyen, $NH_2{-}C_6H_4{-}CO_2H$ formülündeki üç izomer asitten herhangi biri için kullanılır (*orta* izomeri *antranilik* asittir.)

◆ **Aminofit** i. (fr. *aminoffite*). Miner. Kuadratik sistemde billûrlaşan tabiî beliryum ve kalsiyum alüminosilikat.

◆ **Aminoguanidin** blş. i. (fr. *aminoguanidin*). Nitroguanidin'in veya nitrosoguanidin'in indirgenmesiyle elde edilen $NH{=}C(NH_2)NH{-}NH_2$ formülündeki baz. (Bu madde aldehitlerle, ketonlarla, şekerlerle birleşerek billûrlaşmış ürünler verir.)

◆ **Aminojen** i. (fr. *aminogène*). Bk. AMİDOJEN.

◆ **Aminopiridin** blş. i (fr. *aminopyridine*). Piridin çekirdeğine bir aminojen katmakla meydana gelen bazlara verilen ad. [Genel formülleri $(C_5H_4N)NH_2$ dir; sürenleri arilaminlere benzer özelliklere sahiptir ve boyar maddeler üretimini sağlayabilir.]

◆ **Aminoplast** blş. i. (fr. *aminoplaste*). Plast. mad. Sıcakta sertleşen, bir sertlikte tecrid özellikleri taşıyan ve amin veya amidlerin (üre) formaldehidle yoğunlaşması sonunda meydana gelen reçinelerin genel adı: *Aminoplastların sınaî bir şekilde imaline 1929'da başlanmıştır.*

◆ **Aminosalisilik** sıf. (fr. *aminosalicylique*). Bk. P.A.S. (L)

AMİNOASETİK asit blş. i. (fr. *acide aminoacétique*). Bk. GLİKOKOL.

AMİNOASİT blş. i. (fr. *aminoacide*). Amin ve asit gruplarına sahip olan ve canlı maddelerin esas unsurlarını teşkil eden maddelerin genel adı (*Eşanl.* AMİNLİ ASİT).

— ANSİKL. Alifatik seride, karboksil ve aminojen 1,2,3.. karbon atomu ile ayrıldığına göre, iki grubun nispî yeri α β harfleriyle gösterilir. *Aminoasit*'ler pozisyona göre değişen dezidratasyon ürünleriyle kendini gösterir. α türevleri *diketopiperazin*'ler, γ türevleri *pirrolidon*'lar, δ türevleri de *piperidon*'lar verir; bu iki tip madde asit alkollerin meydana getirdiği *laktonlar*'a benzer: bunlara *laktam* adı verilmektedir. β aminoasitler de bir molekül amonyak kaybederek *etilenik asitler*'i meydana getirirler. Bu grubun en önemli maddeleri α aminoasitlerdir. Birçoğu proteinlerin ikiye ayrılmasıyle meydana gelir. Bunlar arasında klikokol, sarkozin, alanin, valin, leusin v.b. ve fenilli olarak, fenilalanin, tirozin sayılabilir. Bunların varlığı beslenmede şarttır. Aminoasitlerin bazı ornatım ürünlerine *peptit* adı verilmektedir. *Arilaminli* asitlerin en önemlisi *antranilik,* yani ortoaminobenzoik asittir.
1955'ten sonra, amerikalı Stanley Miller'in bulduğu bir yöntemle, hiç bir biyolojik eleman aracılığı olmadan, yirmi kadar aminoasidin sentezi gerçekleştirildi. Bu sistemde; için-

de hidrojen, su buharı, metan gazı ve amonyak bulunan bir balon, birkaç gün süreyle yüksek elektrik deşarjından geçirilir. Pekçok biyokimyacı tarafından yeniden ele alınan bu sentez yöntemi, serbest oksijenin bulunduğu durumlarda sonuç vermez. İlk canlı moleküllerin bu olay sırasında doğduğu tahmin edilmektedir.

◆ **aminoasidemi** blş. i. (fr. *aminoacidémie*). Kandaki aminli asitler miktarı.

◆ **aminoasidüri** blş. i. (fr. *aminoacidurie*). İdrarda fazla miktarda aminli asitler bulunması. Ciddî bir karaciğer yetersizliğinin belirtisidir. (L)

AMİNOFENOL blş. i. (fr. *aminophénol*). *Amin* ve *fenol* gruplarına sahip bileşiklerin genel adı.

— ANSİKL. Birincil amin gruplu üç *aminofenol*, benzenden türemekte ve $H_2NC_6H_4OH$ formülüne tekabül etmektedir. (*Orto, meta* ve *para* şekilleri.) *Orto* türevi, ortonitrofenolun indirgemesiyle elde edilir ve 170°C'de erir. Şiddetli bir indirgendir; birçok siklizasyon tepkimeleri verir: asitlerle *bezoksazoller*, pirokateşin veya α diketonlarla *fenoksazinler* meydana gelir. *Meta* türevi, amonyağın rezorsine tesiriyle elde edilir ve 122°C'de erir. Azotta tamamen ornatmaya uğramış türevleri, ftalik anhidritle yoğunlaşmaya uğrayarak *rodamin* adındaki kırmızı boyar maddeleri verir. *Para* türevi, genellikle nitrobenzenin elektrolitik indirgenmesiyle elde edilir ve 184°C'de erir. Kuvvetli bir indirgen olduğundan, fotoğrafçılıkta revelatör olarak kullanılabilir; oksidasyon tesiriyle *benzokinon* haline geçer. Çok kullanılan bir revelatör olan metol, N metil paraaminofenol sülfattır. Aminofenollerin metil esterleri *anisidin*, etil esterleri de *genetidin*'lerdir.

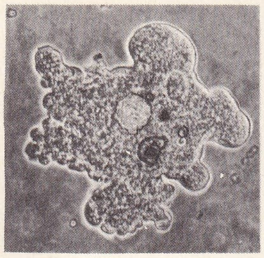

amip

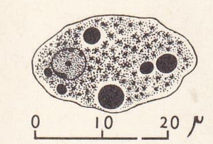

◆ **Aminofenolik** sıf. (fr. *aminophénolique*). Aminofenollerle ilgili. (L)

AMİNOJEN i. Bk. AMİDOJEN.

AMİNONAFTALİN blş. i. (fr. *aminonaphtaline*). Bk. NAFTİLAMİN.

AMİNOPROPYONİK asit blş. i. (fr. *acide aminopropionique*). Bk. ALANİN.

AMİNOPTERİN i. (fr. *aminoptérine*). 4-aminopteroylglütamik asidinin yaygın adı. Had lösemi vakalarında kullanılır. (Aminopterin, antifolik tipinde antimetabolik bir ilâçtır; folik asidin [veya pteroylglütomik asidin] bir benzeridir ve bu asidi, nükleik asidin metabolizmasında oynadığı önemli rolünde nötralleştirme özelliğine sahiptir; dolayısıyle, hücrelerin görevleri üzerinde frenleyici bir tesir yapar.) [L]

AMİNOTİAZOL i. (fr. *aminothiazole*). Hipertiroidilerin tedavisinde kullanılan ve sentetik anti-tiroidler grubuna bağlı olan tiazor türevi ilâç. (L)

Aminta, Torquato Tasso'nun pastoral komedisi. 1573'te, Ferrara saray şenliğinde oynanmıştır. Çoban Aminta, kendisine yüz vermeyen Silvia'ya tutkundur. Onun bir avda öldüğünü sanır ve umutsuzluk içinde kendisini bir uçuruma atar. Ama ikisi de ölmemiştir. Sonunda Silvia'nın kalbi Aminta için çarpmağa başlar. Konusu ile birlikte pastoral türün klasik örneği sayılan bu komedi, bütün Avrupa edebiyatında bu türün gelişmesine yol açmıştır. (L)

AMİOT (Jean Joseph Marie), fransız cizviti (Toulon 1718-Pekin 1793). Pekin'deki eski fransız misyonunun son temsilcilerinden biridir. Uzakdoğu'nun tarihi, örfleri ve dilleri hakkındaki incelemeleri *Mémoires Concernant les Chinois* (Çinlilerle İlgili Anılar) adlı eserin birçok cildini kaplar. (L)

AMİP i. (yun. *amoibe*, yer değiştirme'den fr. *amibe*). Tatlı ve tuzlu sularda yaşayan tek hücreli canlı yaratık. Vücudunun şekil değiştirmesiyle meydana gelen geçici kollar veya yalancı ayaklar üzerinde sürünerek yer değiştirir.

— ANSİKL. En basit canlı yaratıklardan biri olduğu herkesce kabul edilen *amip*, kendisi için hayatî bir organ olan belirli şekilde sınırlanmış bir çekirdeğe sahip bulunması bakımından bakterilerden üstündür. İç sitoplazması (*endoplazma*) taneciklidir ve camsı bir dış sitoplazma (*ektoplazma*) ile çevrilidir. Amip, yüzeye, özellikle çevreye göre çok değişen, oldukça ayrımlı bir zar içinde kılıflanmıştır. Bu zar, dayanak durumundaki yerlere yapışabilir; amibi, *kemotaksi** ile kendine çeken maddelere doğru sürükler, uzanabilir, büzülebilir, çatlayabilir ve derhal yeniden ilk kuruluşuna dönebilir; avları saran kollar (*yalancı ayaklar*) meydana getirebilir ve onları uçlarının yaptığı kaynaştırma ile yutabilir, nihayet şartlar uygunsuz olduğu zaman yoğunlaşabilir ve bir *kist* yapacak şekilde düzenli olarak kıvrım kıvrım büzülebilir. Bu çeşitli özellikler amibi, yüksek hayvanların fagositoz* sırasında amip gibi hareket eden serbest hücrelerine (akyuvarlar) yaklaştırır; fakat öteki hayvanların, hattâ devamlı bir ağzı ve ilkel bir cinsiyeti olan *paramesi*'ler gibi hücrelilerin bile altına düşürür. Bazı amip türleri insanda asalak olarak yaşar: dört çekirdekli kistler meydana getirebilen dizanteri amibi (*Entamoeba hystolytica*) ağır ve tehlikeli bir hastalığa sebep olur. *E. Coli* (sekiz çekirdekli kistler) kadar tehlikeli sayılmaz. Amip, bir hücreli hayvanlar kolundan kökayaklılar sınıfı, amipler alt sınıfı, *gymnamoebidae* takımının örnek hayvanıdır.

◆ **Amipli** sıf. (fr. *amibien*). Amiplerin yol açtığı bir hastalık için söylenir: *Amipli dizanteri.* (L)

AMİPLER çoğl. i. (fr. *amibiens*). Loblu yalancı ayaklı türleri kapsayan kökayaklılar altsınıfı; iki takım halinde toplanırlar: çıplak amipler (*amip*) ve kabuklu amipler (*difflugia*). [L]

ÂMİR sıf. (ar. *emr*'den *âmir*). Emreden, sözünü geçiren: ... *âmir bir tavırla yürüdü* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ İ. Bir işte, yanında çalışanlara emretme yetkisine sahip olan en yüksek rütbedeki görevli kimse: *Bir memurun borcu, kanun dairesinde âmirine itaatten ibarettir* (Muallim Naci). *Vehbi bey bir âmir sıfatı takınmıştı* (H. Z. Uşaklıgil). *İdare âmiri. Daire âmiri.*

— Huk. *Âmir*, bir işin yapılmasını veya yapılmamasını kesinlikle istemek veya beyan etmek yetkisine sahip olan kimse. ‖ *Âmir hükümler*, tarafların arzu ve iradeleriyle bertaraf edemeyecekleri ve hiç bir suretle değiştiremeyecekleri, emredici hukuk kuralları: muamelelerin belli bir şekilde yapılmasının şart edilmesi veya ahlâka, âdâba, umumî intizama aykırı muamelelerin geçersiz sayılmaları gibi. (Borçlar kn. md. 16, 19/2, 20, 21, 155, 163; Med. kn. md. 13, 159, 192, 200, 256, 763, 765, 771, 853 v.d.) [Kanun koyucu, bu kurallarla amme düzenini veya iktisadî, sosyal yönden zayıf olanları korumaktadır.] ‖ *Âmire itaatsizlik*, âmire ve üste fiilen taarruz, hakaret (Askerî Ceza kn. md. 82, 85, 91 ile suç sayılmıştır). ‖ *Âmir-i itâ.* Bk. İTÂ ÂMİRİ. ‖ *Âmir-i mücbir*, bir kimseyi tehdit ederek bir fiili yapmağa veya yapmamağa zorlayan kimse.

◆ **Âmirane** zf. Âmirlere yakışan bir tavırla emrederek: *Amcazademde öyle âmirane bir tavır vardı ki az daha itaat ediyordum* (R. N. Güntekin). *Bir seyf-i âmirane parıldar: Selâm dur!* (T. Fikret).

◆ **Âmiriyet** i. Âmirlik: *Makam-ı âmiriyette pekçok aceze, maiyette pekçok ukalâ bulunuyor* (A. Hâmid). ... *cepheye şikâyette bulunması şime-i âmiriyetle kaabil-i telif değildir* (Atatürk).

◆ **Âmirlik** i. Âmir olma durumu. ‖ Bir sosyal kuruluşun merkezi: *Emniyet âmirliğinde ifade verirken...* (M)

ÂMİR veya **ÂMİRE** sıf. (ar. *ʿumran*, gelişme, mamur olma'dan *ʿâmir*). *Esk.* Bir yeri mamur, bakımlı bir hale getiren. ‖ İ. İmar olunmuş, bayındır yer. ‖ İnsanların yaşadığı hareketli yer. ‖ *Esk.* Müslümanlara ait verimli toprak. ‖ Devlete ait arazi.

— ÇEŞ. DEY. (Devlete ait tesisleri ifade eden terkiplerde *âmir* kelimesi daima müennes şekilde, *âmire* olarak kullanılır.) *Esk. Arazi-yi âmire*, daima çalıştırılan, iyi verim alınan toprak. Bk. ARAZİ. ‖ *Bilâd-ı âmire*, mamur beldeler, bakımlı şehirler. Bk. BİLÂD. ‖ *Darphane-i âmire*, devlet darphanesi. Osmanlılarda para basılan yer. Bk. DARPHANE. ‖ *Hazine-i âmire*, devlet hazinesi. Bk. HAZİNE. ‖ *Istabl-ı âmire*, padişah sarayının ahırı. Bk. ISTABL. ‖ *Matbaa-yı âmire*, devlet matbaası: ... *bu son sene Beyoğlu matbaalarında o kadar Rusça kitap bastırdı ki* [...] *bizim* [...] *Matbaa-yı âmire'de bastırdığımız kitaplara faiktir* (Yahya Kemal). Bk. MATBAA. ‖ *Matbah-ı âmire*, padişah sarayının mutfağı. Bk. MATBAH. ‖ *Tersane-i âmire*, devlet tersanesi, devlete ait gemi yapım yeri: ... *Donanma-yı Hümâyun bu sene Rûz-ı Hızr'a bir ay var iken Tersane-i Âmire'den çıktı* (Cevdet Paşa). Bk. TERSANE. ‖ *Tophane-i âmire*, devlet top döküm yeri. Bk. TOPHANE. (M)

ÂMİR I Melik ül-Zafir (?-1466), Yemen'de Beni Tahir hanedanının kurucusu. Resulî hanedanının yıkılması üzerine kardeşi Şemseddin Ali ile birlikte harekete geçerek Aden'i aldı ve bir yıl sonra 1451'de de Tahirîler devletini kurdu. Âmir I 1455'te Zebid'i alarak başşehir yaptı. San'a'yı almak için giriştiği savaşta öldü. (M)

ÂMİR II (?-1517), Yemen'deki Tahirîlerin son hükümdarı. 1488'de tahta geçen Âmir II, 1516'da Portekiz'le mücadele eden Mısır donanmasına erzak vermeyince donanma kumandanı Hüseyin, Zebid'i işgal etti; Âmir kaçtı. Ertesi yıl, Zebid'i elinde bulunduran Hüseyin'in kardeşi Baybars ile yaptığı savaşta öldü. (M)

AMİRAL i. (ar. *emir-ül-mā*, deniz emîri'nden fr. *amiral*). Denizc. Harp gemileri birliklerine ve karadaki büyük deniz tesislerine kumanda eden yüksek rütbeli deniz subayı.

— ANSİKL. Kanunî Sultan Süleyman devrine kadar (1520-1566) gemi kumandanlarına *reis*, donanma kumandanına da *donanma başbuğu* denirdi. Bu tarihten sonra İtalyanca capitano kelimesinden alınarak gemi kumandanlarına *kaptan*, donanma başbuğuna *kaptanıderya* veya *derya kaptanı* denildi; yine aynı devirde derya kaptanı unvanı kaptanpaşa olarak değiştirildi. İlk kaptanpaşa Barbaros Hayreddin'dir. Avcı Sultan Mehmed devrinde (1648-1687), kaptanpaşalıktan sonra bugünkü koramiral karşılığı *patrona* ve tümamiral karşılığı *riyala* terimleri kullanıldı. Daha sonra müşir, birinci ferik, ferik ve mirliva (liva) rütbeleri konuldu. Filodan küçük birliklere kumanda edenlere, eğer amiral değilse mirmiran unvanı verildi (bu, ingiliz bahriyesinde komodor [Comodor] deyimi karşılığı idi). Bu unvan, sonraları rütbe oldu ve Balkan savaşı sonuna kadar kullanıldı. Kaptanpaşalık 1867'de kaldırıldı, yerine Bahriye nezareti konuldu. Kara ve hava kuvvetlerindeki general rütbelerine karşılık, deniz kuvvetlerinde bugün yürürlükte olan amiral rütbeleri şunlardır: mareşal karşılığı *büyükamiral* ve sırasıyle *oramiral, koramiral, tümamiral, tuğamiral*'dir. Büyükamirallik de Mareşallık gibi her ne kadar bir rütbeyse de kıdem ile ulaşılamaz. Bir deniz muharebesini fiilen idare edip, düşmanı yok eden amirale Büyük Millet meclisi tarafından bir şeref unvanı olarak verilir. Amiraller rütbelerine göre beş, dört, üç, iki ve bir yıldızlı birer fors sahibidirler. Forslarından dolayı kendilerine *Sancak subayı* da denir. Bulundukları gemi direğine veya makam dairesi önündeki bir direğe rütbesini gösteren «Amiral forsu» çekilir. (Bk. FORS.) [M]

AMİRALLİK adaları (ing. *Admiralty Islands;* fr. *Iles de l'Amirauté*), Okyanusya'nın Melanezya bölümünde, Yeni Gine kuzeyinde, Avustralya'nın vasiliği altında bulunan adalar. 2 000 km².; bunun 1 600 km².den fazlası, başlıca ada olan *Manus*'a aittir; 17 000 nüf. Başlıca ürün hindistancevizi (kopra). Adalar, 1616'da Le Maire ve Schouten tarafından bulundu ve 1885-1914 arasında Almanlar tarafından işgal edildi; daha sonra Avustralya mandası altına girdi. 1942'de Japonlar tarafından işgal edilerek, 1944'te Amerikalılar tarafından geri alındı. 1945'te yeniden Avustralya konfederasyonu içindeki yerini aldı. (L)

AMİRANTES adaları, Hint okyanusunda, Seychelles adalarına bağlı mercan adaları; 200 nüf. Başlıca ürün hindistan cevizidir (kopra). 1502'de Vasco de Gama'nın bulmuş olduğu bu adalar, 1814'ten beri İngiltere'ye aittir. (L)

AMİRAUTÉ (ÎLE DE L'). Bk. SALTSPRİNG *adası*.

ÂMİR BİAHKAMİLLAH, onuncu fatımî halifesi (1096-1130). Beş yaşındayken babası ölünce vezir El-Efdal tarafından halife ilân edildi (1101). Çocuk halife yerine, devletin idaresini El-Efdal eline alarak güvenliği sağladı. Fakat Haçlılar Suriye ve Filistin'e yerleşince Fatımîlerle mücadele başladı. Uzun müddet vezirinin vesayetinde yaşayan Âmir, bundan kurtulmak için El-Efdal'ı öldürttü (1121). El-Efdal'dan sonra vezir olanlar da aynı akibete uğruyorlardı. Âmir'in keyfî hareketleri, zulmü ve dış düşmanların baskı-

ları halkı galeyana getirdi. Müstebit halife, sokak ortasında halk tarafından öldürüldü. (M)

ÂMİR bin el-TUFEYL, Beni Âmir bin Sa'saa kabilesinin reisi (553-632). Peygamber'e düşmanlığıyle tanınan Âmir, onun kendisine gönderdiği adamları Mauna kuyuları dolaylarında öldürttü. Peygamber ile bizzat görüştüğü halde İslâmiyeti kabul etmeyen Âmir'in, bundan dolayı boynunda çıkan bir çıban yüzünden öldüğü söylenir. Şair Labid ile kardeş çocuğuydu. Elde önemli bir eseri olmamakla beraber, devrinde şair olarak büyük şöhreti vardı. (M)

ÂMİR bin SA'SAA, bazı arap kabilelerinin adı; aralarında en meşhuru Beni Âmir'dir. 632'de Müslümanlığı kabul ettiler. Yalancı peygamberler hareketine katılmadılar. Emevî hanedanına karşı isyan eden ve Mekke'de halife olan Abdullah bin Zübeyr safında savaştılar. Son siyasî ve askerî faaliyetleri, Karmatî savaşlarındadır. (M)

AMİRE sıf. Bk. ÂMİR.

ÂMİRÎLER (Benî Âmir), İspanya'da son emevî halifeleri zamanında, büyük naip olan El-Mansur bin Ebu Âmir'in oğulları veya yerine geçenler, yardımcıları ve azat edilmiş köleleri. El-Mansur, Tarık ile beraber İspanya'ya geçen Abdülmelik el-Mâfirî ailesindendi. Âmirîlerden El-Mansur'un oğulları, Abdülmelik ve Abdürrahman ilk hükümdarlardır. Abdürrahman'ın oğlu Abdülaziz el-Mansur, Valencia'da Benî Âmir hanedanını kurarak 1021-1061 yılları arasında hüküm sürdü. Bundan sonra Abdülmelik el-Muzaffer (1061-1065), on sene kadar da Tuleytula hükümdarı El-Memun Ebu Bekir bin Abdülaziz tahtta bulundular (1705-1085). Şehir 1085'te Tuleytula'nın eski hükümdarı El-Kadir'in eline geçti. (M)

ÂMİR ÖMER, divan şairi, vakanüvis (İstanbul ?-ay.y. 1814). Defterhane kesedarı Himmetî Efendinin oğlu. Selim III zamanında çeşitli resmî görevler aldı. Hacegân oldu. Vakanüvis Pertev Efendinin ölümü üzerine amedî ve vakanüvis tayin edildi. Tarih notları *Asım* Tarihi*'ne kaynak olmuştur. (M)

AMİS (Kingsley), ingiliz yazarı (Londra 1922). Hicivli veya karamsar şiirler yazdı: *A Frame of Mind* (Kafa Tutumu) [1953]; *A Case of Samples* (Örnek Çantası) [1956]. Romanları (*Lucky Jim* [Şanslı Jim] 1954, *One Fat English Man* [Tombul Bir İngiliz] 1963) ve denemeleriyle edebî ve sosyal her türlü geleneğe baş kaldıran «öfkeli gençler» (*Angry Young Men*) kuşağının en önemli temsilcilerinden biridir. [L]

AMİSH i. Ağırbaşlılığı ve modern medeniyete karşı koymasıyle dikkati çeken bir amerikan mennonit tarikatının üyesi. İlk olarak Almanya'da kurulan bu hıristiyan tarikatı, XVII. yy. da kurulmuş ve XX. yy. da 4 000 kadar aile tarafından benimsenmiştir. (L)

AMİSOS veya **AMİSUS.** Esk. coğ. Samsun'un yerinde kurulmuş ilk ve ortaçağ şehrinin adı. Bk. SAMSUN. (M)

AMİT i. (fr. *amide*). Eczc. Nikotin amit, a-sit pridin -3- karbonik amit. (Nikotinamit, PP denilen pellagrayı iyileştirici bir vitamindir. Buna vitamin etkisini kazandıran öğe, herhalde nikotin grubudur.) Bk. ANSİKL. || Prokayin amit, yürek içi sinir akımını yavaşlatıcı bir ilâç. Bk. ANSİKL.

— Kim. Hidrojen yerine asil radikaller geçmek suretiyle amonyaktan, bir birincil veya bir ikincil aminden türeyen bileşiklerin grup adı. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Eczc. *Nikotin amit,* bütün canlı varlıkların hücre solunumunda esaslı bir rol oynayan iki ortak fermentin oluşumunu sağlar. Bu ortak fermentler hidrojenin etkin alt maddeden alınıp hidrojen alıcısına iletilmesini sağlar. Bu tepkime esnasında ortak enzimlerin kısmen yok edildikleri için, PP vitaminiyle günlük bir desteklemeğe ihtiyaç vardır.

Nikotin amit en çok karaciğerde vardır (100 gr. da 17 mgr.). Taze mayada (100 gr. da 10 mgr.), memeli hayvanların kaslarında ve balıkta (100 gr. da 4,5 mgr.), enginarda (100 gr. da 1,5 mgr), ekmekte (100 gr. da 1 mgr.) bulunur.

— *Prokayin amit,* ester grubu yerine amit grubu taşımasıyle prokayinden ayrılır. Temel özelliği kinidin'in özelliğini andırır. Tıpta, kalp karıncıklarındaki had taşikardi tedavisinde kullanılır.

— Kim. Birçok *amit* tipi vardır: 1830'da J. B. Dumas tarafından keşfedilen *monoasilamitler*: $R-CONH_2$ (bunlara genellikle birincil amitler adı verilir) ve azottaki ornatma türevleri: $R-CONHR'$, $R-CON(R')R''$; *diasilamitler*: $R-CONHCO-R'$ ve azottaki ornatma türevleri: $R-CON(R'')CO-R'$; nihayet *triasilamitler*: $R-CON(CO-R')CO-R''$. Bundan başka azotta bir atom hidrojen taşıyan her cins amit, denge halinde sıvı veya çözelti şeklinde, iki şekil gösterebilir: $R-CO-NHR' \rightleftarrows R-C(OH)=NR'$. Pratik bakımından, ornatmaya uğramış olsun veya olmasın, önemli amitler yalnız monoasilamitlerdir. Ornatmaya uğramayan amitler ($R-CONH_2$) amonyum tuzlarının ($R-CO_2NH_4$) sıcaklık tesiriyle dehidratasyonu veya tercihan karboksilik asitler klorürlerinin amonyak fazlasının tesiriyle elde edilir. Üçüncül olmayan bir aminin amonyağı ornatması azotta ornatmaya uğrayan monoasilamitlerin üretimi imkânını verir.

Ornatmaya uğramamış amitler (sıvı olan formiamit dışında) yüksek sıcaklıklarda eriyen katı maddelerdir, azotta ornatmaya uğrayan amitler sıvı veya katı haldedir. Erime noktaları bunları meydana getiren asidi veya amini tanımağa yarar. Özellikle azotta tam bir ornatma yoksa kaynama noktaları yükselebilir. Formiamit için sonsuz olan sudaki çözünürlük, homologlar için yine yüksektir. Hidrokarbonlardaki çözünürlük zayıftır.

Amitler renkli göstergelere karşı nötrdür; bununla birlikte, kuvvetli asitlerle birleşerek hidrolizden çok müteessir olan tuzlar verir, öte yandan azot hidrojen taşıyorsa, sodyum, hidroksitli şekle atfedilen metalik türevler meydana getirir; meselâ: $CH_3-C(ONa)=NH$. Bu alkolik türevler kuvvetli bir şekilde hidrolize uğrar; buna karşılık gümüşlü türevler, su beraberinde stabildir.

Bütün amitler kuvvetli asit ortamında olsun, bazik ortamda olsun, (sabunlaşma) sıcakta hidrolize uğrayarak asit ile amin (veya amonyak) verir. Yalnız $R-CONH_2$ tipindeki amitler, sıcaklık veya fosfor pentoksit tesiriyle, su neşrederek nitril haline geçer; yine yalnız bu amitler, brom ile sodyum hidroksitin müşterek tesiriyle, RNH_2 aminleri, mitroz asit etkisiyle de asit verir.

Esas itibariyle bütün amitler, organomagnezyum bileşikleriyle yoğunlaşmaya uğrayarak, hidroliz yoluyle ketonlar (formiamitler ile aldehitler) meydana getirir, bununla beraber, reaksiyon, ancak $R-CON(CH_3)_2$ gibi iki defa ornatmaya uğramış amitlerle pratik bir şekilde sağlanabilir. (L)

AMİTABHA («Sonsuz ışık»), Mahayana Budizminin yarattığı ferdiyetçi ve en çok başarı kazanmış beş «istiğrak Buddhası»ndan dördüncüsü (dhyani-Buddha). Kızıl renktedir, vecd halinde oturur, Batı cenneti'ne (*sukhavati*) hükmeder. Gözde hayvanları kuğu veya tavus kuşudur; bu seriye ait ikonografik şemada, «yeryüzü Buddhası» sakyamuni'ye tekabül eder, Nurlanma (*bodhi*) sırasında onun tecellisidir. Bütün canlıların kurtuluşunu isteyen, en merhametli Buddha'dır. İki bodisatva *Avalokiteçvara* ve *Mahasthanmaprapta* onun yardımcılarıdır. İbadeti, M.S. II. yy. a doğru Hindistan'da doğar, uzun süre silik kalır: Orta Asya'da ise, Çin ve özellikle Japonya'da çok yayılır. (Bk. AMİDA.) [L]

AMİTAYUS («Sonsuz hayat»), *Amitabha*'nın öteki adı. Amitayus özellikle Tibet'te saygı görür. (L)

AMİTERNUM. Esk. coğ. İtalya'nın Sabina kesiminde eski şehir. Sallustius'un doğum yeri. Bugün Aquila yakınında *San Vittorino.* (L)

AMİTOZ i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *mitos,* iplik'ten fr. *amitose*). Hücrelerin, bir ipliksi yapı meydana gelmeden doğrudan doğruya boğulma veya tomurcukları ile bölünmeleri.

— ANSİKL. *Amitoz,* en basit hücre bölünmesi olayıdır. Pekçok hücrede gözlenmiştir. Fakat hücrelerin, canlı varlıkların büyümelerini ve cinsiyet maddeleri meydana getirmelerini sağlayamaz. Çünkü hücrelerdeki gücü eşit olarak bölmez. Yerini dolaylı bölünmeye veya mitoz'a bırakır. (L)

AMİURUS i. (*amiurus nebulosus*). Bk. KÖPEK *yayını.*

Ami ve Amile, XII. yy. da yazılmış kahramanlık destanı, derebeylik ve ermişlerle ilgili efsane. Raoul Le Tourtier (XI. yy.) tarafından manzum olarak yazılmış latince bir mektupta ve bu iki ermişin (XII. yy.) hayat hikâyesini veren latince bir eserde de anlatılır. İki kahramanın hayatı, birtakım mucizeler serisiyle doludur. Aynı günde doğmuş, ergenlik yaşında birbirlerine dostlukla bağlanmışlardır. Şaşırtıcı derecede benzeşmeleri Ami'nin, yargıç önünde yapılan bir düelloda Amile'nin yerine döğüşüp ona bir kral kızı kazandırmasına yol açar. Daha sonra, Ami cüzzama yakalanır, Amile ona bakar. Gökten gelen bir sese göre, hastayı ancak iki çocuğun kanı iyi edebilecektir. Amile tereddüt etmeden çocukları öldürür. Ami iyileşir, çocuklar da dirilirler. İki arkadaş aynı günde ölürler. Lombardiya ve Mortarada bulunan iki ayrı kiliseye gömüldükleri halde naaşları bir mucizeyle birleşir. (L)

ÂMİY sıf. (ar. *ᶜamm* ve *ᶜumūm,* herkes'ten *ᶜāmiyy*). *Esk.* Avama, halka mahsus.

◆ **Âmiyane** zf. Avam tarzında, bayağı, âdi: *Nazeninler, bu iki erkeğin gerek âmiyane tavırlarını ve gerek sade ifadelerini beğenmedikleri için...* (H. R. Gürpınar). *Osmanlı havası, bedene taalluk eden, yahut el vasıtasıyle yapılan bu işleri âmiyâne telakki ettiği için, avama bırakmıştır* (Z. Gökalp).

— DEY. *Âmiyane tabirle,* halkın deyişiyle, halk ağzıyle, kabaca bir söyleyişle: *Âmiyane tâbirle ben onun ifadesini ertesi günü veya akşamı alacaktım* (Ahmed Rasim).

◆ **Âmiyanelik** i. Alelâdelik, bayağılık, iptidaîlik: *Âmiyanelik ve demagogluk, bu memlekete bir ittihatçı importationu değil midir?* (Y. K. Karaosmanoğlu). [M]

AMİYATİT i. Miner. *Eşanl.* HİYALİT.

ÂMİZ sıf. (fars. *āmīḫten,* karışmak'tan *āmīz*). *Esk.* Karışık, kaynaşık, karışmış.

— DEY. *Hakaretâmîz,* hakaret eder gibi, küçük görerek: *O kadar hakaretâmiz bir şekilde konuşuyordu ki, sonunu dinleyemeden çıktım.*

— Klas. dil. (Osmanlıcada *âmîz* kelimesi, bazı arapça ve farsça kelimelerin sonuna gelerek «... le karışık» anlamında birleşik sıfatlar yapar.) *Esk. İftiraâmîz,* iftirayla karışık: *O tozlu çerçevelerde, o iftira-âmîz / Muhit içinde görünmekte kirli, şermende* (Z. Gökalp). *Küfrâmîz,* küfürle karışık: *Manav peştemalını toplamış, küfr-âmîz çehre ve tehditkâr adımlarla takip etmekteydi* (Ahmed Rasim). v.d.

◆ **Âmîze** Karışmış, karışık.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Âmîze-mû,* Saçı sakalı kırlaşmış adam. || *Âmîzemûyi,* kır saçlı, kır sakallı olma.

◆ **Âmîzgâr** veya **âmizkâr** sıf. *Esk.* Uygun, yakışmış.

◆ **Âmîziş** i. *Esk.* Geçinme, kaynaşma, karışma: *Âmîzişini seyrederek kahr ile lutfun* (Recaizade Ekrem).

— DEY. *Âmîziş-i şir ü şeker. Esk.* Sütle şekerin kaynaşması, birbirinde erimesi. || *Mec.* İyi geçiniş, uyuşma. (M)

AMK i. (ar. *ᶜamk*). *Esk.* Bk. UMK.

AMLAŞ. Bk. ALMAŞ.

AMM veya **ÂM** sıf. (ar. *ᶜumūm* herkes'ten *ᶜāmm*). *Esk.* Genel, umuma ait: *Keremin âmmdır, olur sana dildâde avâm* (Ziya Paşa). || Âdi, bayağı.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Âmm-ül-menâfi,* herkesin yararına olan, umumun menfaatine. || *Ders-i âmm,* mektep hocasının herkesin dinleyebileceği açık dersi. || *Harc-ı âmm,* herkesin elde edebileceği kadar çok ve ucuz. *Eşanl.* HARC-I ÂLEM. || *Has ü âmm,* halkın seçkin tabakası ve avam tabakası: *Has ü âmm muti asi / Dost kuludur cümlesi* (Yunus Emre). || *İsm-i âmm,* cins ismi. || *Katl-i âmm,* bir isyan hareketi veya işgalde bütün halkı öldürme. || *Nefir-i âmm,* acele olarak halktan toplanan başıbozuk asker. || *Tarîk-i âmm,* herkesin serbestçe geçebileceği sokak.

◆ **Ammeten** zf. *Esk.* Genel olarak, umumî.

◆ **Ammî** sıf. Herkese ait. Avamın malı. (M)

AMM i. (ar. *ᶜamm*). *Esk.* Babanın erkek kardeşi, amca: *Zevce-i amm* (yenge), *ibn-i amm* (amca oğlu), *bint-i amm* (amca kızı). Bk. AMCA.

◆ **A'mam** veya **ammat** çoğl. i. Amcalar.

◆ **Ammi** i. Amca. *Deraliyyede yeni türeyen ammim oğlu İrecep* (Ahmed Rasim). [Bugün halk ağızında *emmi* şeklinde söylenir.]

AMİTAYUS
Tibet'lilerin şistten yapılmış adak plakası
(Guimet müzesi, Paris)

amitoz

Foto. LAROUSSE

Jost AMMAN: «Balıkçı» (tahta gravür)

◆ **Ammizade** veya **amzade** i. Amca oğlu: *Memleketten henüz gelmiş olan ammizadesini alarak kıra çıkmış* (Ahmed Rasim). [M]

AMMA edat. Bk. AMA.

AMMAH i. *Esk.* İbranilerde uzunluk ölçüsü 0,528 m. değerindedir. (L)

AMMÂL çoğl. i. (ar. *ᶜamel,* iş'ten *ᶜammâl*). *Esk.* Yapanlar, işleyenler. ‖ İleri gelen devlet adamları. Bk. ÂMİL. (M)

AMMAN, Ürdün krallığının başkenti ve eyalet merkezi; Vâdi Zerka üzerinde bulunur; 275 000 nüf. Şehir kısmen Filistin'den gelen arap göçmenlerin yerleşmesi sonucunda çok büyümüştür. Aynı zamanda Ürdün devletinin başlıca ticarî ve sınaî merkezidir: dokuma, tütün, deri işleri, gıda sanayii ve çimento. Amman, Ammonluların başkenti olan *Rabbath Ammon*'dur, sonradan Helenistik devir Philadelphiası'nın yerini almıştır (M.Ö. III. yy.). [L]

AMMAN (Jost), isviçreli ressam ve gravürcü (Zürich 1539-Nürnberg 1591). *Bir Bilginin Portresi* bilinen tek resmidir (Basel müzesi). 1560'ta Nürnberg'e yerleşmeden önce, doğduğu şehirde vitraylar yaptı. Tahta ve bakır üzerine 600 kadar gravürü vardır. Amiral de Coligny ve Luther'in portrelerini yapmıştır. İncil'i, latin yazarların eserlerini ve Roman de Renart'ı resimledi. Halk kostüm ve zanaatlar tarihi bakımından değerli olan küçük tahta oymaları çok beğenilir. (L)

AMMANNATİ. Pistoia'lı banker ailesi. 1300'e doğru iflâsı, Avrupa'da, floransalı kapitalistlerin malî nüfuzunu sağladı. (L)

AMMANNATİ (Bartolomeo), italyan heykeltraş ve mimarı (Settignano 1511-Floransa 1592). Özellikle Roma'da, Vignola'un yanında yetişti. Cosmos I zamanında, Floransa'ya yerleşti, orada Pitti sarayının avlusunu (1568-1570), Santa Trinita köprüsünün Neptuna çeşmesini, Roma'ya dönünce de orada Cizvitlerin Roma kolejini yaptı (1578) ve yapmacıklık mimarîsinin tipik bir temsilcisi oldu. (L)

AMMÂR sıf. (ar. *ᶜumran,* mamur olmak'tan *ᶜammâr*). *Esk.* Bir yeri bakımlı, mamur hale getiren. ‖ İ. Mimar. (M)

AMMAR bin ALİ el-MAVSİLÎ (latincesi, *canamusali*), XI. yy. arap göz doktorlarının en meşhurlarından biri. Aslen Musulludur. Gençlik yıllarını Irak'ta geçirdi ve mesleğine burada başladı. Daha sonraları seyahatlere çıkarak Horasan, Filistin ve Mısır'ı dolaştı; uğradığı yerlerde mesleğiyle ilgili çalışmalar yaptı. Mısır'a yerleşen Ammar, burada meşhur eseri *«Kitab-ül-Müntehab fi İlâc-il-Ayn*'ı (Gözün Tedavisi Hakkında Seçilmiş Kitap) yazdı. Ammar, eserinde gözün anatomisinden, çeşitli hastalıklarından ve tedavi şekillerinden bahseder. Kendisinin icadı olan içi boş madenî bir iğne ile emerek yumuşak katarakttın tedavisini uygulamış olması tıp tarihi bakımından önemli bir hâdisedir. Bu kitap, XIII. yy. da İbraniceye, XV. yy.da Latinceye ve XX. yy. başlarında da Almancaya tercüme edildi. (M)

AMMAR bin YÂSİR, Sahabe'den (563-657). Annesi ve babasıyle birlikte İslâmlığı ilk kabul edenlerden. Müslüman olduğu için yapılan işkencelerde annesi öldürüldü ve ilk din kurbanı oldu. Ammar, Kureyş'in baskısı üzerine Habeşistan'a göç eden Müslümanlar arasındaydı. Hz. Muhammed ile beraber Medine'ye hicret etti ve Bedir*, Uhud*, Hendek* ve hemen de bütün muharebelere katıldı. Ebu Bekir'in halifeliği sırasında patlak veren yalancı peygamberler isyanına karşı savaştı. Halife Ömer tarafından Kûfe valiliğine tayin edildi. Huzistan'ı fethetti. Osman'ın halifeliğini kabul etmedi, muhalefette kalarak aleyhtarlarını kışkırttı. Ali taraftarı olan Ammar, Cemel vakasında Ayşe'nin esir alınmasına ve Medine'ye götürülmesine yardım etti. Sıffîn muharebesine, Ali safında ve 93 yaşında olduğu halde Kûfe piyadelerinin kumandanı olarak katıldı ve bu savaşta öldü. Ammar bin Yâsir, hâdisleri doğru bilmekle, dürüstlüğü ve sadakatı ile ün salmıştı. Daha sonraki devirlerde kendisi hakkında hadisler rivayet edildi ve Kur'an'da ona dair telmihler bulunduğu ileri sürüldü. (M)

AMMARİYE veya **AMMARİYA,** adını, 1712'de doğmuş olan Ammar bin Senna'dan alan, Cezayir'de bir tarikat. Ammar'ın mezarı ve tarikatının merkezi Konstantin eyaletindeki Hammam'dadır. Gerçekte bu tarikatı, El-Hac Embarek el-Magribî el-Buharî kurdu (1822). [M]

AMMAROĞULLARI, 1324-1400 yılları arasında Trablusgarp'ta hüküm sürmüş bir hanedanın adı. Emîrlerinin adları, aileleri ve birbirlerini takip sıraları belli değildir. Bunlardan Muhammed bin Sabit Ebu Bekir zamanında Cenevizliler Trablusgarb'ı basarak yağma ettiler (1355). Hafsî'lerden Ebu Faris Abdülaziz (1394-1432) hâkimiyetlerine son verdi. (M)

AMMAS i. Mit. Eski Anadolu tanrıçası. Yunan mitolojisinde bazen Artemis'in sütninesi, bazen Ana, Rhea veya Demeterin aynı olarak rastlanır. Bu ad, eski Anadolu için önemli nitelik taşır ve eski bir geçmişe işaret eder. (M)

AMME i. (ar. *ᶜumûm,* herkes, bütün'den *ᶜamme*). Halk, umum, umuma ait: *Mel'unun elinden kurtulmak için insan, amme feryad ediyor* (Namık Kemal). ... *zaman-ı cahiliyette dahi kemal-i iffet ve istikamet ile maruf olup, ammenin ona emniyeti var idi* (Cevdet Paşa).

— ÇEŞ. DEY. *Amme efkârı* (veya *efkar-ı amme*), herkesin düşüncesi, kamuoyu: *Amme efkârı bunların birinde hakikat ihtiyacını, ötekinde aşk ihtiyacını tatmin ettiğine inanır* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ *Esk. Amme-i enâm,* bütün yaratılmış olan mahlukların hepsi. ‖ *Hidemât-ı amme,* herkesin menfaatinin icap ettiği gibi çalışmak, halkın hizmetinde olmak. ‖ *Umûr-ı amme,* genel işler, herkesin işi. ‖ *Velâyet-i amme,* umumî velilik: ... *babasının velâyet-i hassasından çıkarak, hakanın velâyet-i ammesi altına girerdi* (Z. Gökalp).

— Huk. *Amme,* bir memleketteki halkın bütünü. Kamu*. ‖ *Amme alacağı,* amme idare ve kurumlarının hakikî ve hükmî şahıslardaki alacakları. Bk. ANSİKL. ‖ *Amme arazisi,* devletin hüküm ve tasarrufu altında bulunan ve herkesin faydalanabileceği (akarsular, çekek mahalleri, harman yerleri, kara suları, kışlak, kömür havzası, mera, mezarlık, muhtelif mütadele komisyonu, mütegayyip şahıslar, osmanlı padişahlarının malları, taş ocağı, tuğla harmanı, vakıf, yaylak, yeniden teşekkül eden arazî, yeraltı suları v.b.) yerler. ‖ *Amme davası,* toplumun düzenini bozan ve suç işleyenler hakkında, ceza mahkemelerinde açılan dava. (Amme davalarını açmak yetkisi savcılara verilmiştir.) ‖ *Amme efkârı* veya *efkâr-ı amme.* Bk. KAMUOYU. ‖ *Amme hizmeti,* toplumun düzenini korumak, menfaatını sağlamak, ihtiyaçlarını gidermek amacıyle ve diğer kamu kuruluşlarının yaptığı teşebbüslerle devamlı ve düzenli hizmetlerin tümü. Bk. ANSİKL. ‖ *Amme hukuku,* devlet hukuku. Bk. ANSİKL. ‖ *Amme hükmî şahısları* (Kamu tüzel kişileri), kamu hizmetleri görmek üzere ve devlet hukuku usulleri dairesinde kurulmuş hükmî şahıslar: *amme idareleri, amme müesseseleri.* Bk. ANSİKL. ‖ *Amme idaresi,* kamu hizmetlerini görmekle yükümlü, faaliyet sahası belli veya sınırlı amme hükmî şahsı: *Devlet, vilâyet (il), belediye, köy.* ‖ *Amme iktidarı* veya *amme kudreti,* egemenlik, hâkimiyet. Bağlayıcı ve emredici kaide koyma yetkilerinin tümü. Bk. EGEMENLİK. ‖ *Amme intizamı* veya *amme nizamı,* kamu düzeni. Bk. ANSİKL. Devletler Hususî hukukunda, her devletin, yabancı devlet kanununa karşı öncelikle uygulayacağı kurallarının tümü. (Suç işlemeyi tahrik ve suç işlemek için emniyet teşkili amme nizamı aleyhine cürüm sayılmıştır.) [Türk Cz. kn. md. 311-313]. ‖ *Amme itimadı,* kamu güveni. Bk. ANSİKL. ‖ *Amme menfaatı,* kamu yararı. (Bir toplumda, tek tek ayrılamayan ve bilinemeyen kimselerin topluca yararları. Kural olarak kamu yararı, şahısların yararlarına üstün tutulur.) ‖ *Amme müesseseleri,* kamu kurumları. (Belli bir kamu hizmetini görmek üzere kurulmuş amme hükmî şahsı; hükmî şahsiyete [tüzel kişiliğe] sahip kamu hizmeti teşkilâtı.) ‖ *Amme sigortası,* devlet veya bir kamu tüzel kişisinin sigortacı sıfatıyle yaptığı sigorta: Sosyal sigortalar gibi. (Amme sigortası, belli bir vazife veya meslek sahiplerinin kendilerini sigorta ettirmeğe mecbur tutulmaları şeklinde de olur.) ‖ *Ammenin selâmeti,* kamu esenliği, ammenin tehlikeden korunması. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Amme alacağı,* genel olarak kanundan doğar (vergi, harç, resim gibi). Devlet veya kamu kuruluşları adına talep ve takip edilebilen bütün alacaklar amme alacağı niteliğindedir. Amme alacaklarından vergi, resim, ceza, soruşturma ve yargılama giderleri, vergi cezaları, gecikme zamları amme alacaklarının tahsili usulü hakkındaki kanuna göre takip ve tahsil olunur.

● Dar anlamda, kamu idare ve kurumlarının amme hukukuna has usullerle ve bu hukuktan doğan yetki ve imtiyazlara dayanarak gösterdiği faaliyet ve hizmetler *amme hizmeti* sayılır. Her Türk, kamu hizmetlerini görme hakkına sahiptir (Anayasa md. 58). *Amme hizmetinden memnuiyet,* amme hizmetine girme ve amme hizmetlerinden yararlanmanın yasaklanmasıdır. Beş seneden fazla ağır hapse mahkûmiyet devamlı olarak, üç seneden beş seneye kadar ağır hapse mahkûmiyet, cezaya eşit bir süreyle, amme hizmetlerinden mahrumiyet sonucu doğurur. (Türk Cz. kn. md. 20-31, Med. kn. 368-483)

● *Amme hukuku,* devletin teşkilâtını, sahip olduğu yetkileri, teşkilâtın kurulması ve faaliyetlerin ifasından dolayı devletle şahıslar arasında meydana gelen ilişkileri düzenleyen ve şahsın devlet karşısında sahip olduğu hak ve yetkileri belirten hukuk dalı. Anayasa, idare, ceza, maliye, devletlerarası hukukları ve usul hukuklarının bir kısmı amme hukuku içine girerler.

● *Amme hükmî şahısları* mallarının bir kısmı umumun istifadesine ayrılmıştır. Diğer bir kısmı, şahısların sahip oldukları mülkiyet hakkına benzer bir rejime tabidir. Umumun istifadesine ayrılmış mallara (kamu tüzel kişilerinin) umumî mallar, diğerlerine hususî mallar denir. Umumî mallar, başkasına devredilemez, satılamaz ve zaman aşımı ile kazanılamaz.

● Bir memlekette kamu hizmetlerinin iyi yapılmasını, devletin emniyet ve asayişini ve kişiler arasındaki ilişkilerde huzur ve ahlâk kurallarına uygunluk sağlayan müessese ve kuralların tümü *amme intizamı* içine girer. Bu kural ve müesseseleri kişiler aralarında yaptıkları anlaşmalarla ihlâl edemezler. Selâhiyettar mercilerin emirlerine itaatsizlik, cürmü haber vermede zühûl, meskûkâta müteallik kabahatlar, matbaacılık sanatının icraına ve matbu evrak neşir ve tevziine (basılı kâğıtların yayın ve dağıtımı) ve ilânlar talihine müteallik kabahatlar, ruhsatsız temaşa yerleri vesair umuma mahsus yerler açmak, dilencilik, halkı rahatsız eden hareketler, ammenin nizamına müteallik kabahatler sayılır ve cezalandırılır (Türk Cz. kn. md. 526-548).

● Paralarda, *itibarı amme* kâğıtlarında veya kıymetli damgalarda sahtekârlık, devlete ait mühürler ve damgalarla sair alâmetlerin taklidi, evrakta sahtekârlık, hüviyet cüzdanı, nüfus tezkeresi, pasaport, ruhsatname ilmühaber, şahadetname ve beyannamelerde sahtekârlık, ticaret ve sanayie ve müzayedeye hile ve fesat karıştırmak, *ammenin itimadı aleyhine* cürümlerdir (Türk Cz. kn. md. 316-368).

● Silâh ve eczayı nâriyeye (patlayıcı maddeler) ait kabahatlar, bina yıkılması ve tamiratta ihmal, ammenin hizmetine taallûk

Foto. LAROUSSE

eden işaretler ve âletlere dair kabahatlar, öteberi atma, delillerin muhafazasında ihmal, araba ve hayvanların idare ve muhafazasında kusur, halkı tehlikeye maruz bırakacak sair kabahatlar, doğurabilecekleri umumî tehlike bakımından *amme selâmetine müteallik kabahat* sayılmıştır. (Türk Cz. kn. md. 549-566). [M]

AMMENEMES (Eski Mısır dilinde *Amenemhat*'ın yunanca transkripsiyonu) [«tanrı Amon ileride»]. Bu ad XII. sülâlenin dört firavunu tarafından taşınmıştır (M.Ö. XX.-XIX. yy.). En ünlüsü Ammenemes III (efsanelerin *Moeris* veya *Lamares*'i), Fayum'da önemli su işlerini ve Labirenti yaptı. Firavun Ammenemes I'in, doğruluğu şüpheli bir çeşit siyasî vasiyetnamesi *Ammenemes'in talimatı* diye adlandırılır. (L)

AMMERSEE, Almanya'da göl. Bavyera yaylasında, Münih'in güneybatısında; derinliği 83 m. Gölü, Avusturya Alplerinden doğan *Ammer* çayı besler; İsar'ın soldan aldığı kollardan *Amper,* gölün fazla suyunu boşaltır. (L)

Amme suresi, Kur'an'ın 78. suresi. Asıl adı «*En-nebe*» dir. İlk kelimesi *amme* olduğu için, «*amme suresi*» de denilir. Mekke'de inmiştir, 40 ayettir. ‖ *Amme cüzü,* amme suresi ve Kur'an'da ondan sonraki kısa surelerin birleşmesinden meydana gelen küçük kitap. (Eski mekteplerde Kur'an öğrenenler elifba denilen Kur'an alfabesinden sonra amme cüzünü okurlardı.) [M]

AMMİANUS MARCELLİNUS, yunan asıllı latin tarihçisi (Antakya 330'a doğr.-?, 400'e doğr.). İmparator Constantius devrinde hizmet etmiş ve Partlara karşı Julianus ile birlikte savaşa katılmıştır. Tacitus'un eserini devam ettirmiştir. Eseri (*Rerum Gestarum Libri* XXXI), Nerva'dan Valens'in ölümüne kadar olayları kapsar. İlk on üç kitabı kayıptır. Sağlam bilgilere dayanan, son derece tarafsız, bazen dağınık ama canlı olan Ammianus Marcellinus'un eseri ilgi çekici hikâyelerle doludur. (L)

AMMİDİTANA, birinci Babilonya sülâlesinin (Amurru* hanedanı) dokuzuncu kralı. 1739'dan 1703'e kadar hüküm sürdüğü sanılır. (L)

AMMİN i. (fr. *ammine*). Bir iyonda, bir metal ile birlikte bulunan amonyak veya ornatmaya uğramış bir amini içine alan karmaşık bileşim (msl. bir *kobaltiammin*). [L]

AMMİRAT (Scipione), italyan tarihçisi (Lecce 1531-Floransa 1601). Büyük dük Cosmos'tan, 1574'e kadar uzanan bir Floransa Tarihi'ni (*Storia Fiorentina*) yazmakla görevlendirildi. Eser 1600-1641 arasında yayımlandı. (L)

AMMİZADUGA, birinci Babilonya sülâlesinin (Amurru hanedanı) onuncu ve sondan bir evvelki kralı. M.Ö. 1702'den 1682'ye kadar hüküm sürdüğü sanılıyor. (L)

AMMOBİUM i. (yun. *ammos,* kum ve *bios,* hayat). Bot. Bu bitkiler uzun ömürlü, gonca yaprakları sedefimsi beyaz, diski önce sarı, sonraları siyahımsıdır. (Bileşikgiller'den. Kaynağı Avustralya'dır. Süs bitkisi olarak yetiştirilir.) [L]

AMMOCOETES i. (yun. *ammos,* kum ve *koite,* barınak). Zool. Bufa balığı kurtçuğu.

— ANSİKL. 10 ilâ 20 sm boya erişen *Ammocoetes,* ergin bufa balığından çok farklıdır. En aşağı iki yılı kurtçuk halinde geçirir ve ancak dördüncü yılın sonunda başkalaşması tamamlanır. Kumluk veya çamurlu diplerde yaşar ve taşların altına saklanır. Turna balığı avı için iyi bir canlı yemdir. (L)

AMMODORKAS i. Somali'de yaşayan bir antilop. Boynu uzun, ayakları ince, boynuzlarının ucu son derece öne kıvrıktır. (L)

AMMOKHOSTOS. Bk. FAMAGUSTA.

AMMON, Lût'un oğlu. Ammonit'ler, adlarını ondan aldılar. İsrail inanışına göre, Lût ile kızları arasındaki yasak birleşmeden doğduğu rivayet edilir. (L)

AMMON. Bk. AMON.

AMMON i. Mit. Teb tanrısı, çok geçmeden güneş tanrısı Re olur ve *Amon-Re* adını alır. Nübye'de, inananlara koç olarak görünürdü. XII. Sülâle zamanında ona bir tapınak yapıldı, bu tapınak daha sonra büyütüldü ve bugün Karnak'ta muazzam harabeleri görülen bir bütün haline geldi. Bu tapınağa, her iki yanında sıra sıra koçlar bulunan bir ana yoldan girilir. Amon ve Teb'de koç kutsaldı. Tanrının canlı bir timsali sayılan bir koç beslenirdi. Ammon'un alâmetleri, güneşin sembolü olan bir kurs, boynuzlar ve iki tüydür. Ammon, bazen bir koç başı, bazen de kulakların üstünden çıkan boynuzlu bir insan yüzü ile temsil edilir. Bazen bu başın üstünde bir kurs ile iki uzun tüy bulunur. Yunanlılar, Ammon'da kendi Zeus'larını görmüşlerdir. (L)

AMMON veya **RABBATH AMMON** veya **AMMONİT'LERİN RABBA'SI.** Esk. coğ. Taşlık Arabistan'da şehir, Ammonit'lerin başkenti. Ptolemaeus Philadelphos zamanında Philadelphia adını aldı. Burası, bugün Ürdün devletinin başkenti olan *Amman*'dır. (L)

AMMONİOS, yunan filozofu. Bir zamanlar hamallık yaptığı için kendisine Sakkas adı takılmış, M.S. II. yy. sonu ile III. yy. başında yaşamıştır. Hıristiyan bir aileden olmasına rağmen, paganlığa döndü, felsefe okudu, İskenderiye'de başarıyle ders verdi. Yeni Eflâtuncu okulunun kurucusu sayılır. Yazılı eser bırakmadı. Başlıca çömezleri: Platinos, Longinus ve Origenes'tir. (L)

AMMONİOS, Hermias ile Aedesia'nın oğlu, M.S. V. yy. yunan filozofu. Hermias'ın İskenderiye okulunda onun yerine geçti. Aristoteles'in eserleri üzerinde açıklamalar yazdı, astronom ve matematikçi olarak ün yaptı. (L)

AMMONİT i. (fr. *ammonite*). Ammonit diye İkinci zaman topraklarında pek bol olarak bulunan ve kıvrımlı şekli eski çağlar sanatçılarınca Jupiter Ammon'un (Amon) alnını süslemekte kullanılmış koç boynuzlarını hatırlatan fosil kabuklara denir. (Ammonitler fosil kafadanayaklı yumuşakçaların özel bir takımını meydana getirir. İlk gerçek ammonitler, monofillitler cinsi ile Trias tabakasında meydana çıkmıştır. Bu grup, İkinci zaman sonunda tamamen kaybolmuştur.) ‖ *Teşm. yol.* «Ceratite», «gonyatit» ve «kilenit» ler gibi daha eski şekillere verilmiş olan ad. (L)

AMMONİTGİLLER çoğl. i. Zool. Gonyatit ve ammonitleri içine alan fosil kafadanayaklı yumuşakçalar takımı. (İlmî adı: *ammonitidae.*)

— ANSİKL. *Ammonitgiller*'in, aynı düzlemde veya pervane şeklinde sarılmış veya kıvrımları açılmış, eğri veya düz birtakım kafescikler taşıyan sarmal bir kabuğu vardır. Çevresel bir sifon genellikle kabuğun dış kenarı boyunca uzanır ve iç odacıklara ait bölmeler, kabuğun dış yüzey rastlantısında, az çok karışık loplar ve yollardan meydana gelme bir derz çizgisi şeklini alır. Loplar, basit dişli veya dağınık dallı olur. Baştaki odacık küresel veya yumurta biçimindedir; en dıştaki, hayvanın bulunduğu yerleşme odasıdır; öteki bölmeciklerin bir gazla dolu oldukları ve yüzdürücü bir görev taşıdıkları düşünülebilir. Kabuğun ağzı basit veya kulakçıkları meydana getiren eklentilerle donanmıştır; genellikle daralmış bir durumdadır: buna bakarak, hayvanın tamamıyle kabuğu içine girdiği ileri sürülebilir.

Yerleşme odasında, bazen kalker veya boynuzlaşmış, yassı solungaçlıların kapakçıklarını andıran bir veya iki cisim bulunur; bunlar solungaç kapağı görevini yapan *aptychus*'lardır. Erkeklerin dişilerden daha küçük olması, eşey ayrılığı fikrini uyandırmıştır.

Ammonitgillerin büyük bir kısmının, familya ve cinsler halinde gruplanmış binlerce türü vardır. Bunlar, Birinci zaman ve özellikle de İkinci zaman topraklarında çok yaygındır; çok geniş bir alana yayıldıkları ve kısa ömürlü oldukları için, jeologlara toprakların çağını tayin etmekte çok yararlı olurlar. Boyları birkaç milimetreden bir metreye kadar değişir. Yüzeyleri binbir tarzda çıkıntılar, oluklar, yumrular ve dikenlerle donanmıştır. Ammonitgiller, Birinci zamanda gonyatit şekli ile başlar, *Trias* sırasında gelişir ve gitgide sayıları artarak İkinci zaman süresince çeşitli şekillere bürünür ve Üçüncü zaman başlangıcından önce yavaş yavaş kaybolurlar. (L)

AMMONİTLER çoğl. i. (lat. *ammonites*). Zool. Kafadanbacaklılardan (Cephalopoda) dört solungaçlılar (Tetra-branchiata) grubuna bağlı ve Ammonitler (Ammonoidae) takımından omurgasız deniz hayvanları. Kavkıları zemberek şeklinde kıvrımlı halkalardan ibarettir ve iç kısımda çeşitli odacıklara bölünmüştür. Ön bölüm oturma, arkalar ise hava hücrelerini teşkil eder. Bu bölmelerden geçen ve sifon adı verilen boru, kan dolaşımını sağlar. Yüzeydeki çeşitli kıvrım ve şekiller, değişik ammonit türlerinin tanınmasında rol oynar. Bu takımdan Clymenialar Devon devrinde, Goniatitler ise Devon ile Trias arasında yaşamıştır. Jura devrinde değişik şekiller gösteren Ammonitler sayesinde Jura arazisi birçok katlara ayrılır. 500 Kadar Ammonit türü, Kretaşe (Tebeşir) devrinde yaşamış ve çok sayıda fosil bırakarak, Üçüncü zamanda kaybolmuşlardır. (L)

AMMONOİDAE çoğl. i. Kafadanayaklı fosiller altsınıfı. İki takıma ayrılır: *clymeniidae* (iç sifonlular) ve *ammonitidae* (dış sifonlular). [L]

AMMONLULAR, Lût peygamberin oğlu Ammon'dan türemiş kavim. Ürdün ırmağının doğusunda Jabbok ile Lût gölü arasında yerleşmiş samî aşiretlerden kurulmuştu. Bunlar, Benî İsrail'e Hâkimler devrinde zulmettilerse de sonunda Davud'a boyun eğdiler. (L)

AMMOPHİLA i. (yun. *ammos,* kum, ve *philos,* dost). Beyazımsı yeşil, salkımı sarımsı beyaz, uzun rizomlu, deniz kumsalında yaşayan bir bitki (Buğdaygillerden). [L]

AMMUAAŞ, Hitit kralı. M.Ö. 1600'den önce yaşamış olduğu sanılmaktadır. Zamanında Hatti ülkesi istilâ edildi. (M)

AMNESTİK sıf. ve i. (fr. *amnestique*). Hafıza kaybına sebep olan zehirli maddelere veya beyine tesir eden travmalara denir. (L)

AMNÉVİLLE. Kuzeydoğu Fransa'da bir kasaba (Moselle idarî bölümü, Metz-Campagne idarî bölgesi.) Orne çayının Moselle ırmağına kavuştuğu yer yakınında; 8 200 nüf. Çimento, maden sanayii, bronz dökmeciliği. (L)

AMNEZİ i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *mnesis,* hafıza'dan fr. *amnésie*). Hafızanın azalması veya kaybolması.

— ANSİKL. *Amnezi*'nin değişik klinik görünümleri vardır: *anterograd* olursa, belirli bir olayı takip eden olaylarla ilgilidir; *retrograd* olursa tersine, o olaydan önceki olayları ilgilendirir. Kısmî olur (belirli bazı anı kategorilerini ilgilendirir) veya bütün olur.

Psikoloji mekanizmasına göre amneziler şöyle ayrılır: *tespit amnezisi,* yaşanan olaylar hafızada herhangi bir iz bırakmamışa benzer; *hatırlama amnezisi,* normal olarak hafızaya yerleşen hatıra, istendiği zaman akla gelmez; *koruma amnezisi,* hatıralar, zamanla geri gelmeyecek şekilde silinir. Amnezi psikiyatrik hastalıkların çoğunun seyrinde görülebilir. Başlıca üç grupta toplanabilir: **1.** Geri zekâlılık; **2.** Başlıcaları saraya, karışıklık hallerine (Bk. KORSAKOV *psikozu*), histeriye (psikojen amnezi) bağlı paroksistik amneziler; **3.** Süregen akıl hastalıklarında, erken bunama, inme, ihtiyarlık bunaması gibi bunamalarda, beyinin dolaşımı veya traumaya bağlı hastalıklarında görülen amneziler. (L)

AMNİORRHEA i. (yun. *amnion,* zar ve *rhein,* akmak). Tıp. Amniyotik sıvısının akması. (L)

AMNİSOS, Girit adasının kuzey kıyısında, Knossos şehrinin limanı. Burada bir villa (orta minoen safhasından «Zambaklar villası») ile stalagmit'li bir mağara araştırıldı: mağaradaki konkresyonlardan biri kollarında çocuk tutan bir kadına benzemektedir ve belki bir ibadete konu olmuştur. Bunun Odysseus (XIX, 168) şairince de bilinen doğum tanrıçası İlithyia tapınağı olması gerekir. Bulunan eşyaya bakılırsa bu ibadet, Neolotik devirden bizans devrine kadar kesintisiz sürüp gitmiştir. (L)

AMNİYOGRAFİ i. (yun. *amnion,* ve *graphein,* tasvir'den fr. *amniographie*). Tıp. Amniyon suyuna opak madde verildikten sonra yapılan radyografi; bu usulle başka türlü görülemeyen dölüt'ün bazı yapı bozuklukları ortaya çıkarılabilir. (L)

AMNİYONLU'LAR çoğl. i. (fr. *amniotes*). Embriyonu bir alantoit taşıyan hayvanlar (sürüngenler, kuşlar, memeliler).

◆ **Amniyonsuz** i. ve sıf. Embriyonlarında amniyon zarı olmayan hayvanlara (balıklar, amfibiyumlar) denir. (L)

AMNİYOS i. (yun. *amnios,* kuzu, kuzu za-

AMMON
Tutankamon'u koruyan
Teb tanrısı
(Louvre müzesi, Paris)

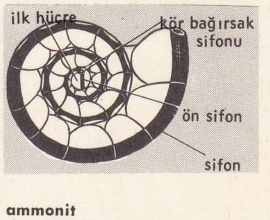

ammonit
dış görünüş ve
bölmelerini
gösteren kesit

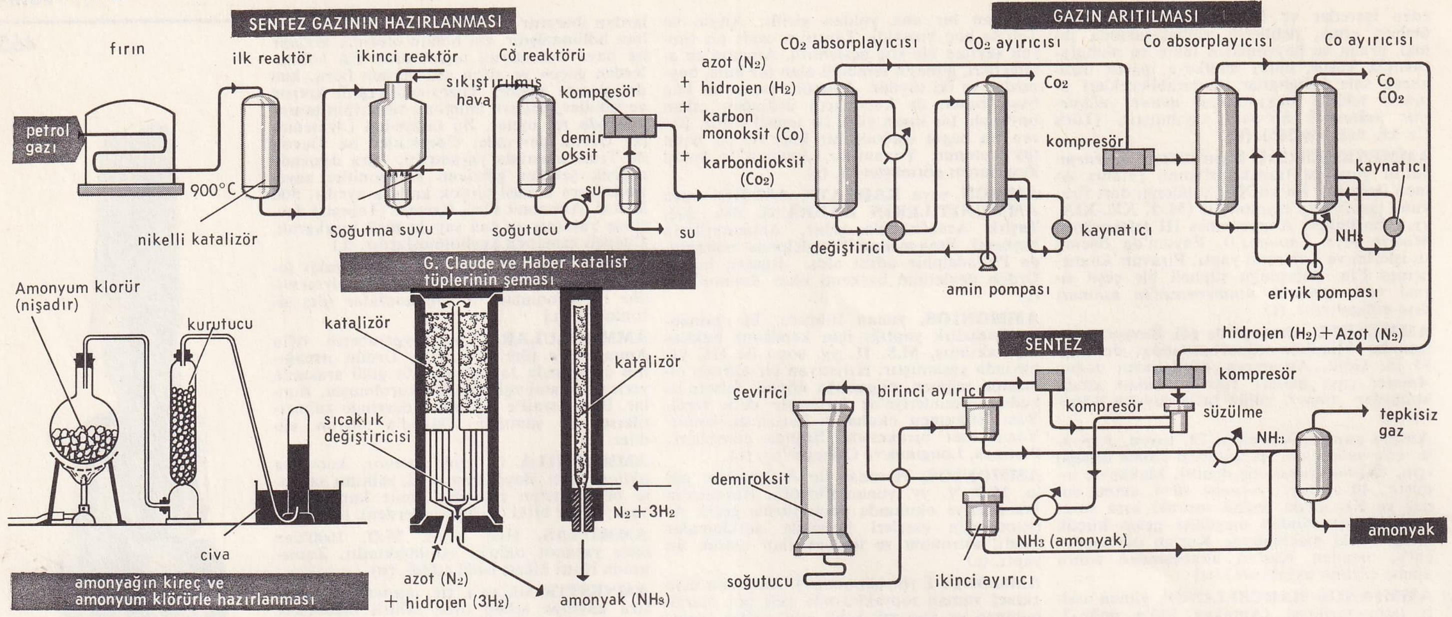

AMONYAK
elde edilme şeması

rı'ndan; bu ad yumuşaklığından dolayı verilmiş olsa gerektir). Dölüt'ü kaplayan zarların en iç taraftaki: *amniyos sadece memelilerde, kuşlarda ve sürüngenlerde vardır.* (Amniyos, blastodermin dış yaprağından meydana gelir ve bir sıvı ile [amniyos suyu] dolu tam bir kesedir. Cenin bunun içinde yüzer.)

— Anat. *Amniyos suyu,* amniyos'un içini dolduran ve dölütü saran sıvı. Rengi gebeliğin devresine göre değişir: sonuna doğru beyazımtıraktır. Bu sıvının miktarı gebeliğin sonunda 500 ilâ 600 gram arasındadır. İçinde eriyik şeklinde albümin, üre, kalsiyum, potasyum ve sodyum tuzları bulunur. Menşei halen tartışma konusudur. Dölütü basınç ve darbelerden korur. Genellikle doğumdan az önce *zarların* veya *su kesesi*'nin delinmesiyle akar. (L)

AMNİYOSKOPİ i. (fr. *amnioscopie*). Yumurtanın alt kutbunda zarları arkadan aydınlatmak suretiyle amniyos sıvısının incelenmesi.

— ANSİKL. Gebeliğin son zamanlarında dölütün durumunu gözetmek için yeni bir metot olarak *amniyoskopi*'yi ilk defa 1962'de Saling ortaya atmıştı. Gebeliğin otuz dördüncü haftasından itibaren yapılabilen bu inceleme, rahmin boynuna özel bir andoskop sokarak, dölütün acı çektiğini gösteren dışkı salgısını (mekonyum) ve amniyos sıvısının çeşitli renk değişikliklerini görmek mümkündür: bu sıvı, kan uyuşmazlıklarında bilirubinle sarıya boyanmış olabilir; kırmızımtrak rengi, rahim içinde dölütün öldüğünü ve orada kaldığını akla getirir. Gebeliğin son zamanlarında, dölütün acı çektiği şüphesini uyandıran her çeşit doğum arazında amniyoskopiye baş vurulur: gebelik zehirlenmesi, ananın hastalığı (diyabet, damar-böbrek sendromu), ana-dölüt kan uyuşmazlığı, gebelik süresinin geçmiş olması ihtimali gibi. Bu metotla dölütün durumu düzenli olarak gözetilebilir ve gereğinde gebeliğe son verilebilir. Amniyoskopinin sakıncaları pek önemli değildir: mikrop kapma ihtimali pek az, zarların kazara yırtılma tehlikesi ise 100'de 1 ilâ 2 arasındadır.

Bu incelemede bazen, amniyos sıvısı anormal olduğu zaman, zarlar kendiliğinden yırtılır. Dölütün geliş yerinden alınan kanın mikro analizi ile oksijen yoğunluğu, karbon gazı basıncı ve dölütün kanı incelenebilir. (L)

AMNON, Davud'un büyük oğlu. Kız kardeşi Tamara'yı tahkir etti diye Absalon tarafından öldürüldü. (L)

AMOBARBİTAL i. (fr. k.). Dozu 0,02-0,05 gr olunca ağrı kesici, 0,1-0,2 gr olunca hipotonik olan madde. (Bk. BARBİTAL.) [*Eşanl.* İZOAMİLETİLMALONİLÜRE.] (L)

AMOGHASİDDHİ, beş «İstiğrak Buddhası» ndan beşincisi (*dhyânibuddha*). «Yeryüzü Buddhası» *Maitreya*'ya tekabül eder; yeşil renklidir. Korkusu olmadığını belli eden bir duruş içinde kuzeyde oturur; gözde hayvanı, efsanevî *garuda*'dır. (L)

AMOİBAİOS sıf. (yun. k., «almaşıklı»). İki kişinin, genellikle aynı uzunlukta kıtalarla birbirlerine karşılık verdikleri bir konuşma veya türkü için kullanılır. (L)

AMOK i. Malezya halkında rastlanan, bir çeşit öldürücü delilik. ‖ Sıf. ve i. Bu deliliğe yakalanmış olan [kimse]. (Afyon, bunama veya aşırı taassup gibi tesirler altında, hayalî veya hakikî bir hakaretin, haksızlığın kuruntusuna kapılan *amok,* çılgınca sokaklarda koşup durur.) [L]

AMOMUM i. Bot. Sıcak ülkelerin kokulu bir otu. Derine giden bir ana kökü (rizom) vardır. (Bu cins [50 tür] zencefilgilleri meydana getirir.) [L]

AMON, Mısır'da vaha. Burada bir kâhin İskender'in ilâhî kaynaktan geldiğini ileri sürmüştü. Şimdi *Siwa* vahası. (L)

AMON, Yuda'nın on beşinci kralı (M.Ö. 642-640), Manasse'nin oğlu ve halefi. Onun dinî senkretizmini devam ettirdi. Bir saray entrikası sonunda öldürüldü. (L)

AMONAL i. (fr. *ammonal*). Bileşiminde amonyum nitrat, alüminyum tozu ve üçüncü madde olarak genellikle tolit bulunan patlayıcı. (L)

AMONALUN i. (*amon-[yak]* ve *alun,* şap'tan fr. *ammonalun*). Amonyum şapı. (L)

AMON D'ABY (François Joseph), fildişi sahilli yazar (Aby. 1913). Eserlerini Fransızca olarak yazmıştır. Dakar'daki William Ponty öğretmen okulunda okudu. Sonra Fransa'da 1938'den 1929'a kadar Fildişi sahili arşivlerini yönetti. 1965'ten beri müfettişlik, millî arşivde müdürlük yapmaktadır. Önceleri gençlerin kurduğu gruplar için piyesler yazarak *La Canversion des Habitats de Yabi,* (Yabi'lilerin Din Değiştirmesi) 1938; *Wodje, le Karamoko* 1940; sonra Fildişi sahili'nin yerli tiyatrosu için eserler vererek ülkesinde tiyatronun gelişmesinde büyük bir rol oynadı. *La Mort de la Princesse Alloua* (Prenses Alloua'nın Ölümü) 1941. Bir ara ülkesinin sosyal, iktisadî ve kültürel problemleriyle uğraştı. *Le Problemè des Chefferies Traditionnelles en Côte d'Ivoire* (Fildişi sahili'ndeki Eski Reislikler Problemi) 1957; *Attitude de l'Animiste Face à l'Islam et au Christianisme* (İslâmiyet ve Hıristiyanlık Karşısında Animistin Davranışı) 1959 adlı araştırmaları yazdı. Sonra yine tiyatroya döndü. Onun için tiyatro, günümüz Afrikası'ndaki değişiklikleri daha iyi anlamağa yarayan bir vasıtadır. *Kwao Adjoba,* 1955; *La Couronne aux Enchères* (Mezada Çıkarılan Taç) 1956; *La Sorcière* (Büyücü Kadın) 1957. [L]

AMONİ sıf. (*Amon*'dan). Sanşoniaton'un *Fenike Tarihi*'ni yazmak için Mısır topraklarında baş vurduğu kitapların yazısına verdiği ad. (L)

AMONİTRAT i. (fr. *ammonitrate*). Esası amonyum nitrat olan (yarısı amonyak azotu, yarısı nitrat azotu), kalsiyum karbonatla karışık olarak *Ammonitre, Nitrammo, Calcama* v.d. gibi çeşitli patentli adlarla satılan azotlu gübre. (L)

AMONPULVER i. (*amon-[yak]* ve alm. *pulver,* toz'dan). Amonyum nitrat ve odun kömüründen yapılmış, çok ucuz fakat düşük nitelikte sürücü barut. (L)

AMONTİLLADO i. Bk. JEREZ.

AMONTONS (Guillaume), fransız fizikçisi (Paris 1663-ay.y. 1705). Çocukluğunda sağır oldu ve kendini araştırmalara verdi: *Remarques et Expériences Physiques sur la Construction d'une Nouvelle Clepsydre, sur les Baromètres, Thermomètres et Hygromètres* (Yeni Bir Su Saati, Barometre, Termometre ve Higrometreler Üzerine Fizikî Gözlem ve Deneyler) [1695] adlı eseri ona İlimler akademisinin kapılarını açtı (1699). Bir ateşli makina (1699), hava ve civalı termometreler, bir pirometre, bir rotatif tulumba v.b. icad etti. Havalı ve civalı termometrelerde, suyun hal değiştirmesinden doğan ısıları değişmez noktalar olarak ilk defa o kullandı. Bir de sürtünme nazariyesi kurdu (1699). [L]

AMONİÜRİ i. (*amon-[yak]* ve yun. *uron,* idrar'dan fr. *ammoniurie*). Fizyol. İdrarda amonyak bulunması. ‖ *Amoniüri deneyi,* karaciğer hücresinin işleyişini araştırmağa yarayan deney.

— ANSİKL. Bayatlama veya bir mikrobun etkisiyle ürenin mayalanmasından ileri gelen amonyak'tan başka, idrarda böbrek tarafından imal edilen ve atılması alkali yedeğinin korunmasında rol oynayan az miktarda amonyak vardır. (L)

AMONİYEMİ i. (*amon-[yak]* ve yun. *haima,* kan'dan fr. *ammoniémie*). Kanda amonyak bulunması. (Kanda, normal olarak, böbreklerin aminli asitlerden itibaren vücuda getirdiği az miktarda amonyak bulunur.) [L]

AMONYAK i. (Mısır tanrısı Ammon'dan, [çünkü eskiden bu madde, Libya'da Ammon tapınağı civarında hazırlanırdı] lat. *ammoniacum* > fr. *ammoniac*). *Amonyak gazı,* NH_3 formulünde, gaz halinde azot ve hidrojen bileşiği. (Amonyak, gerek gaz, gerek sulu çözelti halinde aynı adı taşır.)

— ANSİKL. Çözeltisi XV. yüzyıldan beri bilinen *amonyak gazı,* bu halde Priestley tarafından 1774'te yalıtıldı. Tam bileşimini 1785'te Bertholler açıkladı.

● *Özellikleri.* Renksiz, keskin kokulu, göz-

leri yaşartan, yakıcı lezzetli bir gazdır. Havadan daha hafiftir (yoğunluğu 0,60). Atmosfer basıncı altında —33°C'de kolayca sıvılaşır ve bu halde soğutucu ve eritici olarak kullanılır. Suda çok kolay çözünür: 1 hacim su, 0 derecede 1 000 hacim amonyak çözündürür. Yoğunluğu 0,92 olan ticarî çözeltide, yüzde 20 amonyak bulunur ve soğutulunca birkaç hidrat terk eder, ısıtılınca çözünen amonyak uçar.

Amonyak gazı (NH_3) ısıtılınca, azot ve hidrojen vererek bozunur. Bir ödyometrede, elektrik kıvılcımlarıyle sağlanan aynı bozunma, bileşimini tayine yarar. Saf oksijende fazla ışık vermeyen bir alevle yanarak, su buharıyle azot çıkarır. Hafifçe ısıtılmış platin süngerinden geçirilen bir amonyak gazı ve hava karışımı, nitrik asit üretimine yarayan azot bioksit meydana getirir. Toprakta, amonyaklı bileşikler buna benzer bir oksitlenmeye uğrayarak nitrat haline geçer; bu olaya *nitratlaşma* adı verilir.

Klor ve brom, amonyağı soğukta bozundurur; iyot etkisiyle kararsız bu katı cisim, azot iyodür meydana gelir. Amonyak, asitlerle birleşerek, tuz niteliğinde katılma ürünleri verir. (Bk. AMONYUM.) Esasen amonyak çözeltilerinin bazik özellikleri vardır ve tahminlere göre, içinde henüz yalıtılmamış halde amonyum hidroksit (NH_4OH) bulunur. Birçok tuz, amonyak gazını soğutarak, amonyakat adı verilen ve kolayca ayrışabilen bileşikler meydana getirir (msl. amonyaklı gümüş klorürler). Nihayet amonyak, amidürler (amitler), nitrürler, aminler gibi birçok ornatma türevleri verir.

● *Tabiî hali ve üretimi.* Azotlu organik maddeler, bazı mayalar etkisiyle bozunarak amonyak verir; bu yüzden lağım suları eskiden önemli bir amonyak kaynağı olarak kullanılırdı. Maden kömürünün kuru damıtılması, hava gazı tasfiye sularından çıkarılan amonyak verir. Fakat en önemli sınaî üretim usulü, amonyağın direkt bireşimidir: $N_2+3H_2 \rightleftarrows 2NH_3$ tepkimesiyle temsil edilen bu bireşim, 1913'te Almanya'da Haber ve Bosch tarafından sağlandı. Bu oluşum tepkimesi tersinir ve yüksek verimler elde etmek için esası demir olan bir katalizör ile, oldukça düşük bir sıcaklıkta (550 derece) ve özellikle kullanılan usule göre değişen, fakat genellikle 200-1 000 atmosferlik yüksek basınçlarda çalışmak gerekir.

Tepkimenin gerektirdiği hidrojen, su gazından veya kok fırınlarından çıkarılır; azot da sıvılaştırılmış havanın damıtılması veya kömürün yanma gazları sayesinde elde edilir. Oluşan amonyak gazı, basınç etkisiyle sıvıştırılır veya suda yahut bir asitte çözündürülür (bu son işlemde bir amonyum tuzu verir). Bugün elde edilen bireşim amonyağının en büyük kısmı tabiî gazlardan veya tasfiyehane artık gazlarından sağlanmaktadır. Direkt olmayan çeşitli bireşim usulleri de kullanılmış, fakat bugün artık hepsi terkedilmiştir. Bu usullerde, kalsiyum siyanamitten, alkali siyanürlerden veya alüminyum nitrürden faydalanılırdı.

Tepkime, bazen 500 bar'ı bulan çok yüksek basınçlarda, 500°C'ye yakın bir sıcaklıkta ve demirli bir katalizörü bulunan, adına *değiştirgeç* denen borulu özel bir reaktörde sağlanır.

Su buharıyle kraking yerine, bir hava sıvılaştırma tesisine ihtiyaç gösteren oksijenle krakinge de baş vurulabilir. Bu usulün faydası, ilkel madde olarak ağır fuel-oil'lerin kullanılmasına imkân vermesidir. Hidrokarbonlar, oksijen eşliğinde, basıncın ve sıcaklığın ortak etkisiyle çözünmeye uğrar. Elde edilen gaz halindeki ürünlere de, daha sonra katalitik bir oksijenlenme uygulanır ve yabancı maddelerin (CO_2) yok edilmesi ve N_2+3H_2 sentez karışımında azot oranının ayarlanması için sıvı azotta yıkanır. Bu tesisler, bazen, amonyağın karbon monokside etkisiyle üretilen sentetik üre $(NH_2)_2CO$ üniteleriyle tamamlanır. Elde edilen üre de iki kalitededir; biri gübre yapımında, diğeri plastik maddeler üretiminde kullanılır. Amonyak üretimi hızla gelişmektedir ve başlıca sanayi ülkeleri, yılda birkaç milyon ton üretebilecek duruma gelmişlerdir. En yeni sentez reaktörleri günde 1 500 tonu bulan bir üretim gücüne sahiptir. Şurasını da belirtmek gerekir ki, sanayi, büyük miktarda amonyağı nitrik asit, nitrat ve nitrit haline getirmekte ve bu bileşikten ayrıca Solvey usulü ile sodyum karbonat üretiminde ve üretim bileşiminde faydalanmaktadır.

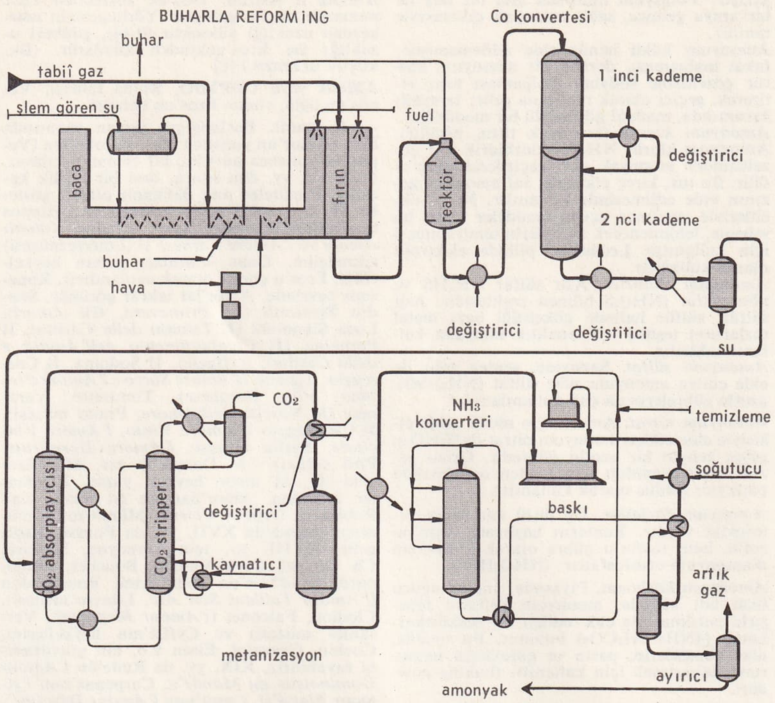

Kellog usulüne göre **amonyak** elde edilme şeması

● *Amonyağın kullanılma alanları.* Amonyak son derece önemli bir maddedir. Sanayide tarım gübrelerine olan ihtiyaç dolayısıyle gittikçe artan miktarda amonyak elde edilmektedir; bunun aşağı yukarı tümü, petrol tasfiyehanelerinin veya tabiî gaz işleyen fabrikaların birer parçası olan ünitelerde, petrol menşeli hidrojenle, atmosfer azotundan itibaren petro-kimya sentezleri yoluyle sağlanmaktadır. Bu hususta üç kademeli bir usule göre hareket edilir (Kellog metodu).

— 1° Birinci kademede, tabiî gazın, tasfiyehane gazlarının veya ağır yakıtların buharla krakingine (steam-reforming) dayanılarak hidrojen elde edilir:

CH_4	+	H_2O	→	CO	+	$3H_2$
metan		su buharı		karbon monoksit		hidrojen

Hidrokarbonların bozunması 800 ilâ 1 000°C arasında, aşağı yukarı 25 bar'lık bir basınç altında ve nikelli bir katalizör eşliğinde sağlanır.

— 2° İşlemin ikinci safhası, bir azot ve hidrojen karışımının üretilmesi esasına dayanır. Sıvı oksijen çok pahalı bir ürün olduğundan ve özellikle demir ve çelik sanayiinde kullanıldığından, azot ya doğrudan doğruya ya da sıvılaştırma ile havadan elde edilir. Önceki tepkime ile sağlanan gazlar da, hava eşliğinde, 400°C'ye doğru bir reforming işleminden geçirilerek, karbon monoksit, ortamdan kolayca çıkarılan karbon dioksit haline getirilir, hidrojen ile azot oranları da gereken değere ayarlanır.

— 3° Son kademe, amonyağın

N_2	+	$3H_2$	→	$2NH_3$
azot		hidrojen		Amonyak

denklemi uyarınca sentezidir.

Amonyak çözeltisi, kimyada en çok kullanılan reaktiflerden biridir: bunlar gümüş takımların temizlenmesine, kumaş lekelerinin çıkarılmasına yarar; tababette yakıcı olarak kullanılır; bir bardak suda birkaç damla amonyak sarhoşluğu giderir. Nihayet, sıvılaştırılmış amonyak, soğutma tesislerinde işe yarar.

◆ **Amonyako-** (fr. *ammoniaco-*). Bir bileşikte amonyağın varlığını gösteren önek. ‖ *Amonyako magnezyen reaktif* (amonyum, magnezyumlu reaktif), ortofosfatlar ile bir amonyum magnezyum çökeltisi (NH_4MgPO_4, $6H_2O$) veren ve ortofosforik asidin teşhisi ve belirlenmesi için kullanılan bir magnezyum tuzu, amonyum klorür ve amonyak karışımı.

◆ **Amonyakat** i. (fr. *ammoniacate*). Amonyağın birçok tuzla verdiği, hidratlı tuzlara benzer katılma ürünlerinin genel adı: *Gümüş klorürün amonyakta çözünmesi, çözünebilir amonyakatların meydana gelmesine bağlanır.*

◆ **Amonyaklaşma** i. Bitkisel maddelerde, tabiî gübrede v.b. bulunan azotlu organik maddenin, topraktaki mikroorganizmalar etkisiyle amonyum türevleri vermesi; özellikle ürenin, su bağlamak suretiyle amonyum karbonat haline geçmesi: *Amonyaklaşma, nitratlaşmanın ilk safhasıdır.*

◆ **Amonyak zamkı** bls. i. (fransızcası, *gomme-ammoniaque*). Maydanozgillerde meydana gelen ve amonyakta kısmen çözünebilen reçine zamkı: *Amonyak zamkı bazı macunların yapımında kullanılır.*

◆ **Amonyo-** (fr. *ammonio-*), bazı bileşiklerde amonyağın varlığını bildirmek üzere bazı kelimelerle birlikte kullanılan önek: *Amonyokuprik bileşik.*

◆ **Amonyoliz** i. (fr. *ammoniolyse*). Kim. Bir maddenin, hidroliz olayını andıran bir şekilde, amonyak etkisiyle kimyevî bozunması.

◆ **Amonyür** i. (fr. *ammoniure*). Amonyağın çeşitli metal oksitleriyle birleşmesinden doğan ürünlere verilen ad. (L)

AMONYUM i. Kim. *Amoyum tuzları*'nda alkali metal ödevini gören tek değerli NH_4 radikalin adı.

— ANSİKL. Kim. Amonyak gazı, asitlerle birleşerek, alkalik tuzların bütün özelliklerini taşıyan billûrlaşmış maddeler verir. Bu benzerliği belirtmek için Ampère, 1816'da amonyum tuzlarında metal tepkisi gösteren NH_4 atom grubunun varlığını kabul etti ve Berzelius da bu gruba *amonyum* adını verdi. Buna göre, NH_4Cl (amonyum klorür), NH_4HSO_4 ve $(NH_4)_2SO_4$ (amonyum sülfatlar) v.b. tuzlar, türedikleri asitlerin, potasyum tuzlarına benzerler: KCl, KHS_4 v.d. Aynı şekilde, amonyak çözeltisinin bazik özellikleri, potasyum hidroksidin benzeri olan amonyum hidroksidin varlığıyle açıklanabilir.

Amonyum tuzları, potasyum tuzlarıyle izomorftur. Oldukça uçucudur ve ısıtılmakla

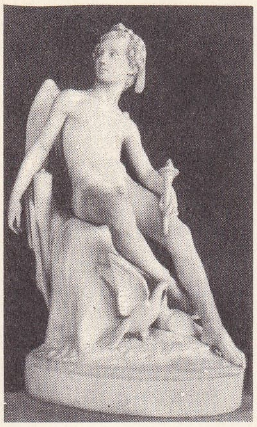

«Dünya hâkimi Amor»
Rude'ün eseri
(Rude müzesi, Dijon)

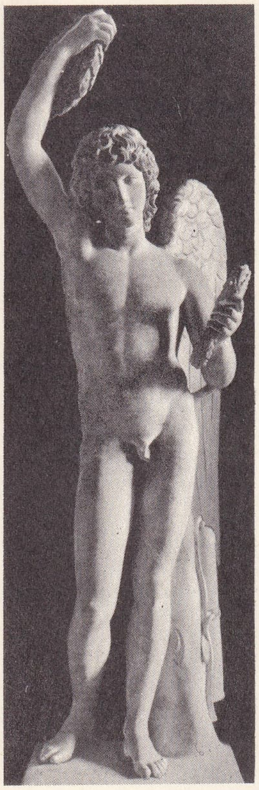

«Amore Farnese»
(Louvre müzesi, Paris)

ayrışır: Potasyum hidroksit gibi bir baz ile bir araya gelince, sabit amonyak çıkmasıyle tanınır.

Amonyum kökü henüz elde edilememiştir; fakat malgaması, derişik bir amonyum klorür çözeltisine sodyum malgaması tesir ettirerek, geçici olarak meydana gelir: tereyağı kıvamında, madenî görünüşlü bir maddedir.

Amonyum klorür (amonyak tuzu, nişadır). Amonyum klorür NH_4Cl, klorhidrik asit çözeltisinden amonyak gazı geçirilerek elde edilir. Bu tuz, kireç etkisiyle, saf amonyak gazının elde edilmesinde kullanılır. Metal oksitleriyle ısıtılınca uçucu maddeler verir; bu sebeple, lehimlenecek metallerin temizlenmesi için kullanılır. Leclanché pilinde elektrolit olarak kullanılır.

Amonyum sülfürler. Asit sülfür NH_4HS ve nötr sülfür $(NH_4)_2S$ bilinen çeşitleridir. Asit sülfür, sülfür halinde çökeltiği bazı metal tuzlarının teşhisi için analitik kimyada kullanılmaktadır.

Amonyum sülfat. Sanayide, sentez yolu ile elde edilen amonyum nötr sülfat $(NH_4)_2SO_4$, azotlu gübrelerin en çok kullanılanıdır.

Amonyum nitrat. Amonyağın nitrik aside etkisiyle elde edilen amonyum nitrat (NH_4NO_3), gayet zengin bir azotlu gübredir. Grizu gazını tutuşturmadığı için maden ocaklarında patlayıcı madde olarak kullanılır.

Amonyum fosfatlar. Üç türlü amonyum ortofosfat vardır. Bunların başlıcası, hem azotlu, hem fosforlu gübre olarak kullanılan diamonyum ortofosfattır: $(NH_4)_2HPO_4$.

Amonyum karbonat. Piyasada, İngiliz uçucu tuzu adı altında, amonyum sülfatın tebeşirle ısıtılmasıyle elde edilen bir seskiürkarbonat ($4NH_3\ 3H_2CO_3$) bulunur. Bu madde, lüks ekmeklerin, pasta ve çöreklerin hamurunu kabartmak için kullanılır (baking powder).

Amonyum'un ornatma tuzları. Aminler de, amonyak gibi, asitlerle tuzlar verir. Bu tuzlar, amonyum tuzlarından (NH_4), oton grubunun bir veya birkaç hidrojen atomunun hidrokarbon kökleriyle yer değiştirmesiyle ayrılır. Meselâ amonyum iyodür'e (NH_4I), CH_3NH_3I, $(CH_3)_2NH_2I$, $(CH_3)_3NHI$ ve $(CH_3)_4NI$ türevleri tekabül eder. Bunlarda mono-, di-, tri- ve tetrametilamonyum iyodürlerdir. Sonuncusu, nemli gümüş oksitle işlem görerek, serbest halde bulunan ve amonyak NH_4OH'dan daha kuvvetli bir baz niteliğinde olan bir tetra amonyum hidroksit [$(CH_3)_4NOH$] verir.

— Eczc. 24 Saatte 3-3 gr dozunda *amonyum klorür* ve 8-12 gr dozunda amonyum mandelat (sol fenilglikolat), kolibasillozda, idrarı asitleştirici olarak kullanılır. Suda, yağlarda ve alkolde çözünebilen tetra amonyum tuzları, pek az tahriş edici, bakterisit, bakteriostatik ve ıslatıcı özellikleri dolayısıyle, özellikle deri iltihaplarına karşı kullanılır.

— Matbaac. *Amonyum bikromat* [$(NH_4)_2Cr_2O_7$] koyu portakal renkli, billûr yapılıdır; ışığa ve havaya dayanır. 15°C'de, 1:4 oranında suda erir. Röprodüksiyon işlemlerinde kullanılması için saf olması gerekir. Tutkal, jelatin, zamk gibi koloitlerle birleştirilerek ışığa hassas kopya malzemesi yapımında kullanılır. Bu bileşimin ışık gören yerleri sertleşir, suda erimez, çinkoya yapışık kalır. Ofset, çukur baskı ve klişecilikte de kullanılır. Amonyum bikromat zehirli bir maddedir. Korunmak gerekir. (L)

AMOR i. Astron. 1932'de keşfedilen 1221 numaralı küçük gezegen. Yörüngesinin merkezden uzaklığı yüksektir (0,44), günberi uzaklığı ise Eros'unkinden küçüktür. (Bk. KÜÇÜK GEZEGEN.) [L]

AMOR veya **CUPİDO**, Roma tanrısı, Venüs'ün oğlu, yunan Eros'un benzeri.

— G. santl. Başlangıçta yunan sanatında Eros (Amor'un yunanca adı), Afrodit'ten (Venüs'ün yunanca adı) hiç bir zaman ayrılmaz. M.Ö. IV. yy. dan sonra, özel bir kişilik kazanır. Praxiteles onu delikanlı olarak gösterir. Bu tip, ondan sonra gelenler ve Lysippos tarafından benimsenmiştir; *Ayakta Kanatlı Amore* ve *l'Amore Farnese*'yi (Louvre müzesi) zikredelim. Daha sonraları yunan heykelciliği, Eros'u çocuk olarak canlandırır. Rönesans devrinde, Amor'lar tekrar görünür. Sandro Botticelli (*La Primavera, Gli Amori*), Luca Signorelli (*Il Trionfo della Castita*), Il Perugino (*Il Combattimento dell'Amore e della Castita*), Raffaello, Il Sodoma, Il Correggio, Tiziano (*l'Amore Sacro e l'Amore Profano*, Villa Borghese), Tintoretto, Veronese (*la Nascita dell'Amore*, Prado müzesi), Il Caravaggio (*l'Amore Vinto, l'Amore Vincitore*, Berlin müzesi; *l'Amore Dormiente*, Pitti sarayı) v.b. Donatello bir, Michelangelo da iki amor heykeli yaptı. Flamanlar arasında, Amor'dan en iyi ilham alan Rubens'tir (*Aşk ve Çelenk*, Münih resim müzesi). Fransa'da XVII. yy. da Poussin başta gelir. XVIII. yy. için Lemoyne, Natoire, Ch. Coypel, Carle Vanloo, Boucher, Fragonard, Prud'hon'un resimlerini, Bouchardon (*l'Amour Taillant Son Arc*, Louvre müzesi), Clodion, Falconet (*l'Amour Menaçant*, Versailles müzesi) ve Cyfflé'nin heykellerini, Cochin, Gravelot, Eisen v.b. nin gravürlerini sayabiliriz. XIX. yy. da Rude'ün *l'Amour Dominateur du Monde*'u, Carpeaux'nun *l'Amour Blessé*'si, Corot'nun *l'Amour Désarmé*'si (Louvre). [L]

AMORALİZM i. (fr. *amoralisme*). Bk. AHLÂK (*Ahlâkdışıcılık*).

AMORA yakası bls. i. Denizc. Direk bedenlerine sarılı ve yana açılan yelkenlerin (yan yelkeni) direğe bağlanan alt köşesi. (M)

Amores (Aşklar), Ovidius'un içli şiirlerini bir araya getiren derlemelerden biri. Önce M.Ö. 15 yılına doğru beş kitap olarak yayımlandı, sonra sayısı üçe indirildi; bunlarda şair muhtemelen hayalî bir Corinna'ya seslenmektedir. (L)

AMORETTO i. (ital. k.). Küçük kupidon veya kanatlı peri. (L)

AMOREUX (Pierre Joseph), fransız hekim ve tabiîyecisi (Beaucaire 1741-Montpellier 1824). Montpellier fakültesinin kütüphanecisi. Eserleri şunlardır: *Tratié de l'Olivier* (Zeytin Ağacı Üzerine İnceleme) 1784, *Recherches et Expériences Sur les Divers Lichens Dont on Peut Faire Usage en Médecine et Dans les Arts* (Çeşitli Sanat Kollarında ve Hekimlikte Kullanılabilecek Likenler Üzerine Araştırma ve Deneyler) 1787, *Notice sur les Insectes de France Réputés Venimeux* (Fransa'da Bilinen Zehirli Böcekler Hakkında Bilgiler) 1789, *Etat de la Vêgêtation sous le Climat de Montpellier* (Montpellier ikliminde Bitkilerin Gelişmesi) 1809. [L]

AMORF sıf. (*a*, bulzl. eki ve yun. morphe, biçim'den fr. *amorphe*). Kendilerine has billûr şekilleri olmayan maddeler için kullanılır.

— Tıp. *Amorf maddeler*, türlü organik dokuların yapısına ek elemanlar olarak giren ama doldurdukları aralıklardan başka özel biçimleri olmayan maddelere denir.

— ANSİKL. Kim. ve Miner. Maddenin *amorf hali*, molekül, atom veya iyon gibi onu teşkil eden parçacıkların dağılışında düzen yokluğu ile nitelenir; böylece billûrlaşmış hale karşıttır. Amorf halin örneği akışkan haldir; meselâ gazlar, tamamıyle gelişigüzel dağılmış ve yönelmiş moleküllerden meydana gelmiştir, zaten devamlı hareket halindedir. Aralarında bazıları için hiç olmazsa kısmî bir molekül düzeni tespit edilmişse de, sıvılar için de durum aynıdır. (Bk. MEZAMORF *hal*). Katı maddeler arasında cam gibi amorf hal gösterenler de vardır, bunlar, aşırı ergimiş sıvılardan başka bir şey değildir. (L)

AMORFOGNOZİ i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *morphe*, şekil ve *gnosis, -eos*, bilgi'den fr. *amorphognosie*). Şekil ve hacimlerin dokunma yoluyle tanınmasında meydana gelen bozukluk. (Delay tarafından tanımı yapılan bu bozukluk, ihtiyarlık öncesi bunamalarda görülür.) [L]

AMORGOS, yerinde kullanılışı ile *Morgho*, Ege denizinde Yunanistan'a ait Siklat adalarından biri. Boksit yatakları. (L)

AMORİM (Enrique), uruguaylı yazar (Salto 1900-Montevideo 1960). Sosyal gerçeklerin meraklı gözlemcisi. Çok seyahat etmiştir. Romanlarını (*Tangarupa* [1925]; *La Carreta* [Araba] 1933; *El Caballo y su Sombra* [At ve Gölgesi] 1941) ve köy hayatından esinlenen hikâyelerini kuvvetli bir gerçekçilikle kaleme almıştır. *Visitas al Cielo* (Gökyüzünü Ziyaret) [1930] adlı bir şiir kitabı olan yazar, son hikâyelerinde Güney Amerika'nın sosyal problemlerini daha ayrıntılı bir yorumla ele almıştır (*La Luna se Hizo con Agua* [Ay Sudan Doğdu] 1944; *Corral Abierto* [Açık Avlu] 1956; *La Desembocadura* [Irmak Ağzı] 1958). [L]

AMORİM (Francisco GOMES DE). Bk. GOMES DE AMORİM.

AMORİON (lat. *Amorium*). Bk. AMURİYE.

AMORİST'LER çoğl. i. (fr. *amoristes*). İngiliz Rönasans şairlerinden, özellikle aşk şiirleriyle tanınan bir grubun adı.

— ANSİKL. *Amoristler*'in şiirleri, derlemelerde yayımlandı. Bunların ilki ve en önemlisi, ölen iki şairin, Th. Wyatt ve kont Surrey'in şiirlerini bir araya getiren *Tottel's Miscellany*'dir (1557). Petrarca hayranı olan bu iki şair, onda buldukları ince ve ihtiraslı aşk dilini ingiliz şiirine getirdiler ve millî şiire sone tarzını soktular. Bununla birlikte, böyle bir şiir ancak bir nesil sonra beğenildi. *The Paradise of Dainty Devises* (Güzel Deyişler Cenneti) [1576] ve *A Gorgeous Gallery of Gallant Inventions*'un (Görkemli Bir Sevdalı Buluşlar Galerisi) [1578] başarıları böyle açıklanabilir. Daha sonra başka «derlemeler yayımladı; *A Handfull of Pleasant Delites* (Bir Avuç Tatlı Şey) [1584], *The Phoenix Nest* (Anka Yuvası) [1593], *The Passionate Pilgrim* (Tutkulu Hacı) [1599], *England's Helicon* (İngiliz Sanat Dağı) [1600], *A Poetical Rhapsody* (Ozansı Rapsodi) [1602]. (L)

AMOROS (Francisco), ispanyol siyaset adamı, albay (Valencia 1769-Paris 1848). Devrinde İspanya'da olmayan İçişleri bakanlığını kurdurdu, askerî okullarda Pestalozzi metodunu uygulattı. Emniyet genel müdürü, İçişleri bakanı ve Joseph Bonaparte zamanında birçok eyaletlerin valisi oldu. 1814'te Fransa'ya yerleşti ve orada sivil ve askerî beden terbiyesi öğretimini ilk defa uyguladı: *Manuel d'Education Physique, Gymnastique*, (Beden Eğitimi, Jimnastik Elkitabı) adlı bir eser yayımladı (1830). [L]

AMOROSO zf. (ital. k.). Müz. Yumuşak, baygın bir biçimde: *Bir şarkıyı amoroso söylemek.* (L)

AMOROSO (Luigi), italyan iktisatçı ve matematikçisi (Napoli 1886-Roma 1965). Bari, Napoli ve Roma'da profesörlük yaptı. Daha çok matematiğin iktisadî ilimlere uygulanmasıyle ilgilendi. (L)

AMOROZ i. (fr. *amaurose*). Bk. BAKAR *körlük*.

AMORPHA i. Yalancı (melez) çivit otu. Kuzey Amerika'da biten bir çalı. Bunun bir

«l'Amore Sacro e l'Amore Profano»
Tiziano'nun eseri
(Villa Borghese, Roma)

Foto. Rémy, Giraudon, Anderson-Giraudon (LAROUSSE)

türü Güney Fransa'da Rhône nehri deltasında yabanî olarak yetişir, buna «bahçıvanların yalancı çividi» denir. 15 Türü bulunan bu cins, baklagillerin (*papilionaceae* familyası) bir bölümünü meydana getirir. (L)

AMORPHOCEPHALUS i. Zool. Güney Avrupa'da karınca yuvalarının içinde yaşayan, başı acayip bir şekilde oluşmuş bir böcek (*A. coronatus*). Bu cins, kınkanatlıların *brenthidae* familyasındandır. (L)

AMORPHOPHALLUS i. Bot. Afrika ve Asya tropik bölgeleri ile Malezya adalarının dev soğanlı bitkisi; büyük yaprakları çok süsleyicidir.

— ANSİKL. Bu bitkilerin birçok türü serlerde yetiştirilir: *Amorphophallus Rivieri, companulatus* v.d. Bunlar yapraklanmadan önce çiçek açar ve o sırada kötü bir koku çıkarır. 50'den fazla türü bilinir; yılanyastığıgillerdendir. (L)

AMORS i. (lat. *admordere*, ısırmak'tan fr. *amorce*, yem, balık yemi). Elektr. *Bir Magnetik bandın amorsu*, magnetik bir tabakası olmayan ve magnetik bant ile aynı ende bulunan, uzun veya kısa bir şerittir: *Bir magnetik bandın amorsu genellikle bandın başına ve sonuna yapıştırılır.*

— Teknol. *Amors musluğu*, bir tulumba gövdesine yerleştirilen ve bunun amorsajına yarayan, hunili ufak musluk.

◆ **Amorsaj** i. (fr. *amorçage*, yemleme). Elektr. Bazı olayların, daimî rejimden önceki değişken rejimi. || *Bir dinamonun amorsajı*, indükleyici devrenin ilerleyici bir şekilde uyarılması için, durgunluk sırasında magnetik devrede kalan magnetizmadan yararlanma.

— Mekan. *Bir tulumbanın amorsajı*, bir tulumbayı ve emme borusunu su ile doldurma işlemi. (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. Mekan. *Amorsaj*, tulumbayı doldurmakla, yani bunu gövdesinin üst tarafı, emilecek suyun en düşük seviyesinin altında bulunacak bir şekilde yerleştirmekle sağlanır. Bu çeşit amorsaj, yoğunlaşma suyunun boşaltılması için her zaman kullanılır (msl. bir buhar türbini kondansörün en az 1 m altında yer alır).
Bu mümkün olmadığı zaman, sunî amorsaj'a başvurmak gerekir; emme borusu bir supap ve bir tutma kapağıyle donanmışsa, tulumba ile boru, meselâ bir çekme işlemiyle doldurulur, aksi takdirde emme boru, bir enjektör veya bir vakum tulumbası yardımıyle vakum yapmak gerekir; fakat o zaman da tulumbanın basma kısmına bir tutma kapağı yerleştirmek gerekir.

◆ **Amorse etmek** geçl. f. (fr. *amorcer*, yemlemek'ten). Fiz. Amorse etmek, aşırı ergimiş bir sıvı veya aşırı doymuş eriyik içine, billûrlaşmasını belirlemek için başlatıcı billûrî bir cisim koymak.

— Mekan. *Amorse etmek*, bir buharlı makinede çekmecelerin almaşık boşluğunu kolaylaştırmak için, biyel vasıtasıyle, pistona hareket ileten düzenteki elle manevra ettirmek. || Bir sifonda, sıvının yükselişini belirlemek için, sifonda boşluk yapmak veya suyla doldurmak. || Bir tulumbaya ilk hareketi vermek, işleyebilmesi için bir tulumbanın gövdesine su doldurmak. (L)

AMORTİ i. (fr. *amortir*, tesirini azaltmak, yatıştırmak'tan). Piyangoda en küçük ikramiye: *Biletime amorti bile çıkmadı.* || Bir tahvil tutarının bir elde ödenmesi yoluyle faiz işlemesinin durdurulması. || *Teşm. yol.* Razı olunan pek küçük pay: *Her seçim sonunda aynı amorti avuntusu...* (Bediî Faik).

— Muhas. ve mal. *Amorti etmek*, amorti edilebilir aktiflerin kıymetindeki kaybı tayin etmek ve bunları ya maliyet fiyatına veya kâr ve zarar hesabına sokmak. || Bir borcun ana parasını önceden tespit edilen yıllık ödemelerle geri vermek. (ML)

AMORTİSMAN i. (fr. *amortissement*). Bir borcun azar azar ödenmesi. || Bir tesise yatırılan paranın, belli süre içinde kazançtan ayrılan parayle geri alınması: *Hattâ bunlardan bir tanesinin amortisman ve faizini tesviye mümkün olmadı...* (P. Safa).

— İkt. Bir malın değerinin, yıpranma, eskime veya modası geçme gibi sebeplerden biri veya birkaçı yüzünden düşmesi. (Bk. ANSİKL.) || *Hızlandırılmış amortisman*, sebepleri ne olursa olsun alışıla gelmemiş bir değer kaybı. || *Müeccel amortisman*, gerçek ama uygulanmamış bir amortisman verisi. || *Yıllık amortisman tahsisatı*, amortismanı mümkün aktif unsurların amortismanı için gereken yıllık masraf. || *Amortisman tabloları*, belirli bir zaman içinde bir borcun yıllık amortismanını gösteren cetveller.

— Fiz. Bk. SÖNÜM.

— Mal. huk. *Vergi amortismanı*, yeni veya daha yüksek oranda vergilemeye tabi tutulan bir malın fiyatının düşmesi. (Fiyat düşmesi alıcıya, hiç olmazsa kısmen, yeni vergiden kurtulma imkânı sağlar.) || *Borcun amortismanı*, borç miktarını indirmek için ya borcu yatırma veya borsadan geri satın alma. Bk. ANSİKL.

— Muhas. Bazı aktif unsurlarda aşınma payının muhasebece kaydı.

— ANSİKL. İkt. İki çeşit *amortisman* vardır: *sınaî amortisman* ve *malî amortisman.* Sınaî amortisman, aktif bir unsurun kıymetinin düşmesine tekabül eder. Bu, işletme için bir kayıptır ve işletmenin zarara girmemesi için hiç olmazsa amortisman payına eşdeğer kazanç gerektirir. Çoğu zaman, hesaplama güçlüğü yüzünden kıymet kaybının doğrudan doğruya tahmini yerine, kıymet kaybı, amortisman kanunu yardımıyle tespit edilir. Kıymet kaybının ilk kıymetin sabit bir yüzdesine eşit olduğu tahmin edilirse, amortisman sabittir. Azalan amortisman, genellikle kalan kıymetin sabit yüzdesine eşittir. A priori bir kurala göre tayin edilmiş artan amortisman kullanılmaz. Amortisman, genel bir şekilde, kullanma şartlarını ve teknik ilerlemeyi göz önünde tutmalıdır. Amortisman bir işletmenin kârını etkiler, ama buna bağlı değildir. Bazı faaliyet dallarına kolaylık sağlamak için, Hazine, çoğu zaman teknik bakımdan yetersiz ve bazen de aşırı amortismanları kabul eder. Analitik işletme muhasebesinde amortisman maliyet fiyatının bir unsurudur.
Malî amortismanın amacı, bir borcu zaman içinde ödemektir. İkraz, normal vadeyle değil, yıllık taksitlerle ödenir. Ödenen faizlerden başka, ana paranın sabit bir kısmı o zaman «amorti» edilir.

— Mal. huk. *Borcun amortismanı*, birçok amortisman şekilleri mümkündür: önce, vaktinin ve öneminin tayini devlete kalmış *ihtiyarî amortisman;* bu usul ancak bütçe fazlalığı olduğu zaman kullanılır. Sonra, *mukaveleli amortisman;* bu ikinci ya hamilin isteği üzerine (ikraz senetleri vergi borcuna karşılık kabul edilirse veya senetlerin vadeleri tercihliyse) veya otomatik bir şekilde (taraflara hiç bir hareket serbestisi bırakmadan, ödeme tarihi mukavelede belirli veya belirsiz bir şekilde tayin edilmişse) yapılır. Çeşitli sistemler kullanılır. Bir borcun ödenmesi için tek bir vade tanıyan götürü vadeler formülü pek seyrek kullanılır. *Terminal yıllık taksitler* denilen usul, borç verenlere her yıl bir kısmı faiz ve bir kısmı amortisman teşkil eden taksit ödemektir. Mukaveleli amortisman için kullanılan mekanizmalar kura çekilmesi veya borsada geri satın almadır. Genellikle mukavele, borç alana bu iki işlem arasında seçme hakkı tanır.
Nihayet *kanunî amortisman*, XIX. yy. da Fransa ve İngiltere'de uygulanmıştır. Bu usulde, bütçe her yıl bir amortisman fonuna tahsisat ödemekte ve amortisman fonu da, borcun tamamını ödemeğe yeterli sermayenin kuruluş için nakit varlıklarını ortak faizle işletmekteydi. (ML)

AMORTİSÖR i. (fr. *amortisseur*). Teknol. Bir çarpmanın, bir sesin veya gürültünün, bir makinenin sarsıntı salınımının şiddetini azaltmağa, yumuşatmağa yarayan cihaz.

— Elektr. Bir senkron motörün kutup parçaları üzerine sarılan genellikle sincap kafesi şeklinde sargı.

— Havc. Uçak ile iniş takımı arasında bulunan cihaz. Rolü, iniş anında veya uçak kötü bir pist üzerinde yürüdüğü zaman sarsıntıları hafifletmektir: eskiden yaylı olan amortisörler, modern uçaklarda hidrolik (suyla işler) veya oleopnömatik (yağla işler) cihazlarla yapılır. || *Paraşüt amortisörü*, paraşütün açılmasıyle meydana gelen sarsıntıyı hafifletmek üzere paraşütçü ile paraşütü arasına konulan cihaz.

— Oto. Bazı parçaları çabucak hareketsizleştirmek için, bir motorun salınımlarını, tekerleklerin hareketini, sarsıntıları v.b. azaltan cihaz.

— ANSİKL. Oto. Arabaların veya motosikletlerin askılaması yaylarla sağlanır. Bir dış etkiyle harekete getirilince yaylar, sönümlenmesi (amortisman) pek uzun süren bir salınıma başlar (bükülmeler ve genleşmeler). Oturanların rahatını ve özellikle taşıtın yol düzenini bozmamak için, bu salınımlar, askı amortisörleri (sönümleyicileri) denilen özel cihazlarla frenlenir.
Hidrolik veya geçmeli amortisör, özel bir sıvıyle doldurulmuş bir silindirden meydana gelir (bu sıvının ağdalığı çalışma sıcaklığına görünür derecede bağlı değildir). Silindir içinde, sürgülenen bir kolla tekerleğin füze desteğine bağlı bir piston hareket eder. İşlerken, füzeye göre hareketli olan arabanın karoserisi sürgülü kolu etkiler, piston ile mastarlanmış ve klapelerle donatılmış eklem borularına yağ basar, bu da az veya çok bir güçle askılamanın salınımlarını durdurur. Başka çeşit amortisörler askılama yaylarına birleştirilmiştir. (Bk. [*Hava basınçlı*] ASKILAMA.) [LM]

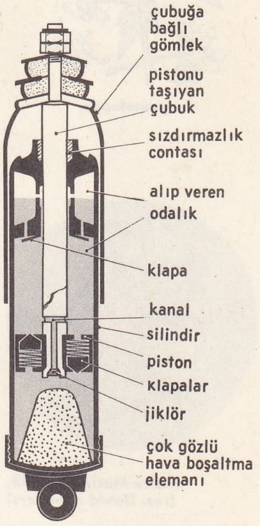

otomobil amortisör'ü

AMOS, on iki küçük peygamberden biri. M. Ö. 750 civarında, İsrail krallığında yaşadı ve inancını yaymağa çalıştı. Bilgili olmamakla beraber, gerçek din konusunda derin bir duyguya sahipti. Çok sert bildirisi, Musa'nın tek tanrı anlayışını hatırlatır; tapınmada şekilciliğe ve gösterişe karşıdır. Kehânetleri, İsrail'de ilk edebî derlemeyi teşkil eder. (L)

AMOUR veya **AMOUS ülkesi** (lat. *Amausensis pagus*), Karolenj'ler devrinde bir memleket adı: Doubs ve Saône ırmakları arasında bugünkü Gray ve Dole toprakları üzerinde bulunuyordu. (L)

Amour (DE L'), Stendhal'in eseri (1822). Condillac, Helvétius ve Destutt de Tracy'den esinlenerek tasarladığı, matematik denilebilecek bir ideoloji özgüsü içinde, dört çeşit aşkın (*tutku-aşk, zevk-aşk, fizik aşk, öğünme aşkı*) ve seven bir kimsede beliren ilk yedi ruh halinin tam bir dökümünü ve açıklamasını yapar. Aşığın, sevdiğini her türlü yetkinlikle, çeşitli niteliklerle süslediği hayal çalışması, yani *billûrlaşma* burada belirir. Stendhal «Fransa'da çok az rastlanır» dediği, ama İtalya'da uzun uzun gözlediği bu bir çeşit deliliğin bütün türlerini, gelişmeleri ve aldıkları biçimler (mizaçlara ve uluslara göre değişik) bakımından inceler. Duygu alanının en akıl ermez meselelerini çok açık mantıkla çözdüğünü ileri sürer. Fakat, aslında, bu «aşk fizyolojisi» nin ardında acı bir itiraf vardır. Lisio Visconti veya Salviati adı altında Beyle, bize kendisinden ve Milano'da kaldığı sırada (1820) tutkun olduğu Matilde'den söz eder. (L)

Amour au Théâtre Français (L') [Fransız Tiyatrosunda Aşk], Watteau'nun tablosu, fransız tiyatro oyuncularını gösterir (Berlin müzesi). Bu eser, *l'Amour au Théâtre İtalien* (Berlin müzesi; 0,37X0,48) gibi, düzenleme, ışık oyunları, incelik ve anlam bakımından bir şaheserdir. (L)

AMOUROUX (Charles), fransız ihtilâlcisi. (Aude'da Chalabre 1843-Paris 1885). Şapka işçisi, halk hatibi, Paris komününün en aşırı üyelerinden biri oldu. Yeni Kaledonya'ya sürüldü, 1880'de affedildi ve siyasî hayata döndü. (L)

Amours (LES), Ronsard'ın şiirleri. Şair birinci kısımda (1552-1553) Cassandre Salviati'yi Petrarca üslûbuyle, ama çok zaman galya söyleyişine kaçarak över; bol bol mitolojiye ve felsefî telmihlere yer verir. 1555'teki *la Continuation des «Amours»* da ve 1556'daki *la Nouvelle Continuation*'da, Bourgueil'lü bir hancının kızı Marie Dupin'i, daha fazla içtenlik ve çoşkunluk ile, daha sade ve tabiî bir üslûpla dile getirir; derlemenin başka bir yeniliği, on iki heceli nazım tarzının kullanılmasıdır. *Amours*'un son derlemesi (1578), Caterine de'Medici'nin manevî kızı Hélène de Surgères'e ayrılmıştır. Şair Quattrocento* akımına uyar, son yılların hüzün ve tevekkülünü haber veren bir melankoliyle, Petrarca'ya has yapmacıklara yeniden döner. (L)

AMOUS ülkesi. Bk. AMOUR.

AMOY. Bk. HİA-MEN.

AMPANGABEİT i. (Madagaskar'daki bir kasabanın adından [*Ampangabe*] fr. *ampangabéite*). Miner. Bir samarskit, uranyum niobotitanat cinsi. (L)

AMPELİDACEAE. Bot. Bk. ASMAGİLLER.

AMPELİT i. (yun. *ampelos*, üzüm asması'ndan fr. *ampélite*). Jeol. Kömürlü madenlerden yana zengin olan ve içinde çoğunlukla pirit bulunan kara şist; bozularak demir sül-

«Les Amours» Ronsard ile Cassandre'ın portreleri (fotoğraf 470. sayfada)

ampelopsis

André Marie AMPÈRE, (res. David d'Angers)

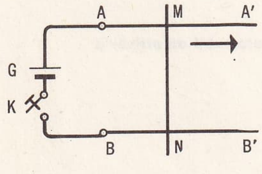

Amper deneyi

«Les Amours» Ronsard ile Cassandre'ın portreleri. 1552 baskısı desenlerin N. Denisot'ya ait olduğu söylenir

fatı verir. (Bu şistler bağ topraklarını iyileştirmek için kullanılmıştır.) [L]

AMPELOCİSSUS i. Bot. Önceleri asmagillerden sayılan ve tropikler arası bölgelerde altmıştan fazla türü bulunan bir bitki cinsi. (Asmagillerden.) [L]

AMPELODESMOS i. Bot. Mor salkımlı tüysüz bitki; kurak bölgelerde yetişir ve asmaları bağlamak için kullanılır. (Buğdaygillerden.) [L]

AMPELOPSİS i. Sarmaşık gibi, duvarların süslenmesinde kullanılan tırmanıcı ağaççık. (Asmagillerden.) *Eşanl.* YABANÎ ASMA.

AMPELOS. Yun. mit. Bir satir ile bir su perisinin oğlu, Dionysos'un gözdesi. Ölümünden sonra, Dionysos onu bağ haline getirdi. (L)

AMPELUSİA, Spartel burnunun Eskiçağdaki adı. (L)

AMPER i. (fizikçi *Ampère*'in adından). Elektrik akımı şiddeti birimi (sembolü; *A*). Bu birim, boşlukta birbirinden 1 metre uzaklığa konulan, paralel, doğrusal, sonsuz uzunlukta, dairesel kesitleri önemsiz iki iletkenden geçtiği zaman, bu iletkenler arasında 2.10^{-7} newton'luk bir kuvvet meydana getiren sabit bir akım şiddetine eşdeğerdir.

— ANSİKL. *Amper,* «milletlerarası sistemi» denilen metrik ölçülü ondalık bir birim sisteminin altı temel biriminden biridir. Bu birim, saniyede bir kulonluk elektrik miktarı akıtan sabit bir akımın şiddetidir. C.G.S. elektromagnetik akım şiddeti birimi *dekaamper*'dir (sembolü daA).

◆ **Amperaj** i. (fr. *ampérage*). Bir elektrik akımının şiddetini göstermek için yanlış olarak kullanılan terim.

◆ **Amper deneyi,** bir akımın kendi üzerine olan elektromagnetik etkisini gösteren deney (Bk. ELEKTRO MAGNETİZMA).
Bir G üreteciyle (jeneratör) birleştirilmiş paralel, yatay, iki AA′ ile BB′ iletkeni göz önüne alınır. Hafif madenden bir MN borusu devreyi tamamlar ve bu iletkenler üzerinde yuvarlanabilir. K anahtarı kapanır kapanmaz, MN sağa doğru fırlar: GAMNBKG devresinin yüzeyi, akımın yönü ne olursa olsun, artmağa çalışır, MN üzerine tesir eden Laplace kuvveti ise akım şiddetinin karesiyle orantılıdır.

◆ **Amperdevir** i. (fransızcası, *ampèretour*). Magnetik kuvvetin M.K.S.A. sistemi (sembolü: At). ‖ Magnetik potansiyel farkı. ‖ Metrede amperdevir, magnetik alanın M.K. S.A. birimi (sembolü: At/m): *Yer magnetik alanının şiddeti yaklaşık olarak metrede* 40 *amperdevirdir.*

— ANSİKL. Elektr. Mıknatıslayıcı bir makaranın elektromotor kuvveti, sarımların sayısıyle, bu sarımlardan geçen akımın şiddetinin (amper olarak) çarpımına eşittir.

◆ **Ampersaat** bls. i. Şiddeti 1 amper olan bir elektrik akımının 1 saatte akıttığı elektrik miktarı (sembolü: Asa). 1 Amper-saat: 3 600 kulan*dır.

◆ **Amper teoremi.** Elektromagnetik. Bir **I** akımının geçtiği bir devrede meydana gelen **B** indükleme vektörünü hesaplamağa yarayan teorem: **B** vektörünün bir Γ kapalı eğrisi boyunca dolanımı $\mu_0(n - n')$ **I** değerindedir (μ_0 boşluğun magnetik geçirimliliğini, *n* harfi Γ eğrisinin devreden pozitif yönde kaç kere geçtiğini [güney yüzden kuzey yüze doğru], *n* de Γ eğrisinin devreden negatif yönde kaç kere geçtiğini gösterir). [L]

AMPÈRE (André Marie), fransız fizik ve matematikçisi (Lyon 1775-Marsilya 1836). İhtilâl sırasında Lyon sulh yargıcı olan ve 1793'te giyotinle başı kesilen eski bir tacirin oğlu. Kendi kendisine öğrenerek ve edebiyat, felsefe, tabiî ilimler ve matematikle ilgili ne varsa hepsini büyük bir susuzlukla hemen de tek başına okuyarak, Rousseau'nun Emile'i gibi yetişti.

Genç yaştan başlayarak, matematiğe karşı olağanüstü bir eğilim gösterdi, on üç yaşında tıpkı Pascal gibi koni kesitleri üzerine bir kitap yazdı. Heyecan ve tutkuyle kendini botaniğe, şiire, müziğe verdi. Lyon'da bir süre hususî öğretmenlik yaptıktan sonra, 1801'de Bourg'a fizik öğretmeni tayin edildi ve orada 1802'de *Considérations Sur la Théorie Mathématique du Jeu* (Oyunun Matematik Teorisi Üzerine İncelemeler) adlı, ihtimaller hesabına ustaca uygulanmasını gösteren eserini yazdı; bu da ona, Lyon kolejinde bir kürsü, daha sonra 1805'te Ecole Polytechnique'te matematik analiz müzakereciliği görevini sağladı. O tarihten itibaren Paris'te oturdu, önce profesör, sonra da 1808'de üniversite genel müfettişi oldu; 1809 Ecole Polytechnique'te bir mekanik kürsüsü elde etti, 1824'te Collège de France'da fizik okuttu, Edebiyat fakültesinde felsefe dersi bile verdi. 1814'te Fen akademisi onu matematik bölümüne seçti. Bununla birlikte, kimyanın büyük problemleriyle de ilgilendi; 1814'te Berthollet'ye yazdığı bir mektupta, bütün gazların eşit hacimde, aynı sayıda molekül bulunduracağına dair (bir yıl önce kendisinin haberi olmadan Avogadro tarafından belirtilen) ünlü faraziyeyi geliştirdi. Ama asıl önemli buluşlarını fizikte yaptı. 1820'de Fen akademisinin bir oturumunda, Arago tarafından Oersted deneyinin (bir mıknatıs ibresinin, bir elektrik akımıyle sapması) tekrarlanmasında bulundu, birkaç günde hareket halinde bulunan elektrikteki magnetik etkilerin kaynağını gösteren teoriyi kurdu. Akımlarla mıknatısların karşılıklı etkilerini inceleyerek, akım yönünde yere yatmış bir gözlemciye göre bu sapmanın kuralını verdi. Kapalı iki akımın birbiri üzerine etkide bulunduğunu ispatlayarak, bir kelimeyle, bütün elektrodinamiği yarattı. Daha 1821'de cisimlerin moleküllerinin «parçacık akımlarının» konusu olduğu, mıktatıslanmanın bunu güdümlediği faraziyesini ortaya koydu; böylece maddenin elektronik nazariyesinin öncülüğünü yapmış oldu. Bütün buluşları, 1827'deki ünlü inceleme yazısında anlatılmıştır: *Sur la Théorie Mathématique des Phénomènes Electrodynamiques Uniquement Déduite de l'Expérience* (Yalnız Deneyden Elde Edilen Elektrodinamik Olayların Matematik Teorisi Üzerine).

Burada elektriğin sözlüğünü bile, özellikle *courant* (akım) [o zamanlar akıma «Conflit» (çatışma) deniyordu] ve *tension* (gerilim) kelimelerini yarattı. Galvanometreyi tasarladı, ilk elektrikli telgrafı ve Arago ile birlikte elektro-mıktanısı keşfetti. Hayatının sonuna doğru, çok büyük bir çalışma içinde, bütün insan bilgilerinin bir sınıflanmasına şu başlıkla girişti: *Essai sur la Philosophie des Sciences* (İlimler Felsefesi Denemesi); eserin sonunu getiremedi. Utangaç, çıkarına bakmaz, sakar, toplum kurallarını bilmez, inanılmayacak kadar dalgındı; ama eşine az rastlanır derecede iyi ve duygulu bir insandı. Öldüğü zaman hemen de unutulmuştu. (L)

AMPÈRE (Jean-Jacques), fransız yazar ve tarihçisi (Lyon 1800-Pau 1864), André Marie Ampère'in oğlu. Collège de France'da profesör, Académie des İnscriptions (1842) ve Fransız akademisi üyesi (1846). Avrupa'nın büyük bir kısmını, Anadolu'yu, Amerika'yı gezdi. Avrupa dil ve edebiyatının çoğunu inceledi. Mektupları arasında, dostu ve hayranı olduğu Madam Récamier'ye yazdıkları özellikle ilgi çekicidir. Başlıca eserleri: *Histoire Littéraire de la France Avant le XII. Siècle* (XII. yy. öncesi Fransız Edebiyat Tarihi, 1839), *İntroduction à l'Histoire de la Littérature Française au Moyen Age* (Ortaçağ Fransız Edebiyatı Tarihine Giriş, 1841), *la Grèce, Rome et Dante* (1848), *Histoire Romaine à Rome* (Roma'da Roma Tarihi, 1858). [L]

Molière'in **Amphitryon** adlı eserinin kapağı (1682)

AMPERÖLÇER bls. i. (fransızcası, *ampèremètre*). Bir elektrik akımının şiddetini ölçmeğe yarayan ölçü âleti; amper veya kiloamper olarak derecelenmiştir.

— ANSİKL. İşlemelerinde ortaya çıkan olaylar bakımından *amperölçerler* şöyle sınıflandırılabilir: döner çerçeveli ve sabit mıknatıslı elektromagnetik, sabit makaralı ve döner demirli, sabit makaralı ve döner makaralı elektrodinamik, indüklemeli, termik (ısısal), termoelektrik çiftli. Ancak zayıf akımlara dayanabilen amperölçerler, daima uçları arasına paralel bağlı şöntlerle eşlik ettirilir. Bu şöntler sayesinde âlete gelen akım epeyce azalmış olur. (L)

AMPEX, bir magnetoskop markası. Bu magnetoskop, televizyon istasyonlarında görüntülerin magnetik kaydı için kullanılır. (L)

AMPFİNG, Batı Almanya'da (Bavyera) bir köy. İnn ırmağı kollarından İsen suyu kenarındadır. Bavyera imparatoru Ludwig V, 1322'de burada Avusturya hükümdarı Friedrich'i yendi («Mühldorf muharebesi»). [L]

AMPHARETİDAE çoğl. i. (yun. *ampheres,* iki yandan tutturulmuş). Çok kıllı, bulunduğu yere yapışan halkalıkurtlar familyası. Başın iki yanında, solungaç keselerinin önünde bulunan ipliğimsi iri kıllarıyle tanınır. (L)

AMPHİARAİON, Boiotia ve Attika sınırlarında, Oropos yakınında ve kutsal bir kaynak civarında bulunan kâhin Amphiaraos tapınağı. Kazılar sonunda ortaya çıkmıştır. Bu tapınak (IV. yy.), uzun bir portik, küçük bir tiyatro ve kaplıcaları içine alır. (L)

AMPHİARAOS, yunan kâhini, Argos krallarından birinin damadı. Savaşta öleceğini hissettiği için Thebai'lilere karşı kralının ardından gitmeyi reddetti. Fakat karısı Eriphyle bunu yedi Şeften biri olan Polyneikes'e haber verdi. Sonunda Amphiaraos, yola çıkmak zorunda kaldı, savaşa katıldı ve bir uçurumda kayboldu. Tanrılaştırılarak, adına biri Argos'ta, öbürü Attika'da iki tapınak yapıldı. (Bk. AMPHİARAİON). Aslında bu, Katavotrların uydurduğu bir varlıktır. (L)

AMPHİBOLA i. Boynuzsu solungaç kapakları olan, kabukları ufak bir ampullaria'nınkine benzeyen bir yumuşakça. (Bu hayvanlar Yeni Zelanda, Avusturalya ve Hint okyanusunda nehir ağızlarında ve koylardaki acı veya tuzlu sularda, çamura az çok saplanmış olarak yaşar.) [L]

AMPHİCTENİDAE çoğl. i. Çok kıllı sedenter halkalı kurtların bir familyası. Bunlar ince kum tanelerinden yapılmış düz veya kıvrık tüplerde yaşar ve özellikle ikinci bölütlerinde taşıdıkları ve başlarını koruyan büyük sarı tüyleriyle tanımlanır. (En bilinen

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

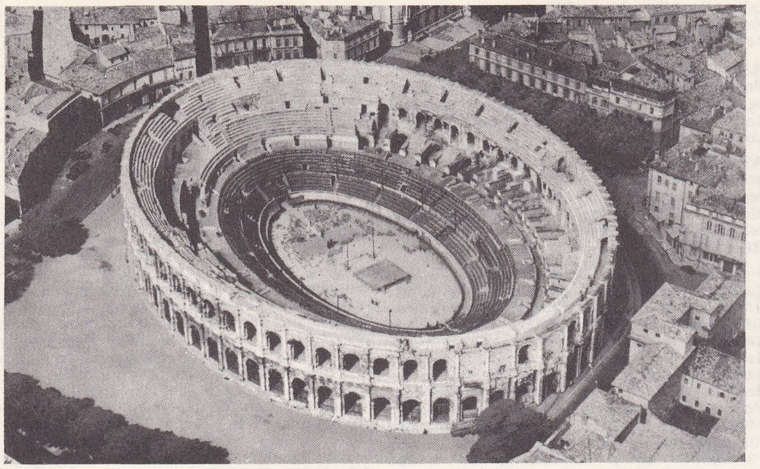

◀ Nîmes arenası denilen Roma **amphitheatron**'u

Verona arenası denilen Roma **amphitheatron**'u

cinsleri, Akdeniz'de de yaşayan *pectinaria*'dır.) [L]

AMPHiCYON i. Köpekgillerle yakınlığı olan ve oligosen, miyosen devirlerinde yaşamış bir etçil fosil memeli. (L)

AMPHiDASiS i. Kayın ağacında yaşayan bir gece kelebeğinin ilmî adı. Tırtılı çeşitli orman ağaçlarında yaşar. (Pulkanatlılardan geometridae [mühendis böcekleri] familyası). [L]

AMPHiDiSCOPHORAE çoğl. i. Hayvanı çamura saplı tutan büyük iğneli heksaktinelit süngerlerin altsınıfı (ana iskeletin iğneleri birbirlerine bağlı değildir). [L]

AMPHiDROMiA i. Esk. yun. Doğan çocuğun babasınca tanınması şerefine, doğumdan beş gün sonra yapılan tören. (Bir dadı, çocuğu Hestia*ya takdim ederek ocağın etrafını dolanırdı.) [L]

AMPHiDROMUS i. Pleurontidae familyasından akciğerli yumuşakça. (Kavkı, aynı türde sağa veya sola kıvrık olabilir; kestane ile açık sarı arasında değişen parlak renklerle süslüdür. Amphidromuslar Güney Asya'da, Malezya'da, Moluk adalarında ve Filipinler'de bulunur.) [L]

AMPHiKTYON, Deukalion ile Pyrrha'nın oğlu. Amphiktuonia'yı onun kurduğu söylenir. (L)

AMPHiKTYON i. Eks. yun. Amphiktonia meclisinde milletvekili. (L)

AMPHiKTYONiA i. Eski Yunanistan'da, civar kasaba halkını ortak bir Sunak çevresinde toplayan meclis.

— ANSİKL. Kalauria adası, Onkhestos, Delos ve özellikle başlıca merkezi Delphoi olan, Thermopylai yakınında kurulan konfederasyonun amphiktyonia'larını zikredebiliriz. Delphoi'deki, her yıl iki dönem, Orta Yunanistan'ın on iki kavmini bir araya getirirdi. Toplantılar ilk ve sonbaharda, muhtemelen Thermopylai ve Delphoi'de, sırayla yapılırdı. İki oya sahip her *ethnos*, meclise iki temsilci yollardı.

Meclis, Delphoi'deki tanrı ülkesini yönetir, her dört yılda bir yapılan Pytho oyunlarına başkanlık eder, kutsal mütarekeyi uygulardı. Fakat Amphiktyonia'nın görevleri zamanla genişledi. Meclis, konfedere şehirler arasında bir hakem mahkemesi halini aldı; ama kararları çoğu zaman kutsal savaşlara yol açtı. (L)

AMPHiKTYONiS. Amphiktyon'ların koruyucusu Demeter'in lakabı. (L)

AMPHiLOKHiOS Aziz, İkonion (Konya) piskoposu, Kapadokya'da doğdu. IV. yy. sonunda hayatta idi. Mektuplar gönderdiği ve bir elkitabını ithaf ettiği aziz Basileios, hocasıydı. Devrine büyük etkisi oldu. (L)

AMPHiLOKHOS. Yun. mit. Amphiaraos ile Eriphyle'nin oğulları. Babası gibi kâhindi, Truva kuşatmasında Epigonoi'lerin savaşına katıldı. Kilikya'da Mallos'u kurdu, orada çok ünlü bir kehanette bulundu. Hayatının bazı eylemleri, yeğeni Amphilokhos'a mal edilir. (L)

AMPHiNOME. Bk. AMFİNOME.

AMPHiON. Yun. mit. Zeus ile Antiope'nin oğlu. Büyük amcası Lykos onu doğar doğmaz dağa bırakır. Müzisyen olur. Kendisiyle birlikte terkedilen kardeşi Zethos ile, Lykos ve karısı Dirke'nin tutsağı olan anasını kurtarır, sonra da onları öldürür. Tantalos'un kızı Niobe ile evlenir ve delirerek Apollon tapınağını yıkmağa kalkışırsa da, Apollon onu oklarıyle delik deşik eder. (Bk. ZETHOS) [L]

AMPHiON Knossos'lu, M.Ö. V. yy. ortalarında yaşamış yunan heykeltraşı. Eserlerini Delphoi'de yapmıştır. (L)

AMPHiPODA i. İlkel kabuklular takımı. (Bu takım ile eşayaklılar [*isopoda*] takımının yakın bir akrabalığı vardır).

— ANSİKL. Bu grup, vücudu yandan sıkıştırılmış, göğüs ayaklarında lameller veya solunum torbaları bulunan, kalbi vücudun ön kısmında yer alan türleri kapsar. Hemen hepsi sularda (genellikle tuzlu sularda) yaşar ve hızlı yüzer. Bazıları ise kıyı kumsallarında ve hattâ karaların içlerinde de bulunur; hepsi etçildir. (Örnekler: *gammarus* veya su tespih böceği *caprella; cyamus* veya balina biti.) [L]

AMPHiPOLiS. Esk. coğ. Makedonya'da şehir. M.Ö. 436 ilkbaharında Nikias'ın oğlu Hagnon tarafından Strymon (İstruma) çayı ağzına yakın bir tepe üzerinde kuruldu. Pangaios altın madenlerine yakın olan bu şehir civarından Atina'nın odunu sağlanıyordu. Şehir, strateji ve ticaret bakımından birinci derecede önem kazandı, Thukydides burayı Isparta'lı Brasidas'a karşı koruyamadı (M. Ö. 424); M.Ö. 357'de de Makedonya kralı Philippos II tarafından hücumla alındı. Tenkitçi Zoilos'un vatanı; bugünkü *Neokhori*. (L)

AMPHiPRiON i. Birbirinden kesin çizgilerle ayrılmış kırmızı, mavi ve kızıl renkli parlak benekleri, siyah çizgileriyle dikkati çeken, Hint okyanusunda yaşayan bir balık türü. (L)

AMPHiPROSTYLOS i. ve sıf. (yun. *amphi*, iki yanından, *pro*, önünde ve *stylos*, sütun). Ön ve arka yüzü revakla süslü olan [tapınak]. (L)

AMPHiPYRA i. Tırtılları meşe, fındık ve kayın ağaçları üzerinde yaşayan bir kelebek türü. (İlmî adı: *amphipyra pyramidea*. Pulkanatlılar sınıfından.) [L]

AMPHiSBAENiDAE çoğl. i. Uzuvlarının ve bele benzer hiçbir yerinin olmayışıyle dikkati çeken, kertenkeleye benzer sürüngenler familyası. (Vücut tamamen yılan biçimindedir. Bu sürüngenler Amerika ve Afrika'nın sıcak bölgelerinde yaygındır. Başlıca cinsleri: *beyaz amphisbena, monopeltis, lepidosternon*.) [L]

AMPHiSiLA i. Kemikli balık. Deniziğnesigillere benzer. Vücudu uzundur ve plaklarla kaplıdır. Uzun bir çenesi ve küçük bir ağzı vardır. (Bu balıklar Hint okyanusunda yaşar ve düşey doğrultuda yüzer.) [L]

AMPHiSSA, Yunanistan'da (Phokis *nom*'unda) kasaba; Parnas'ın batısında; 5 600 nüf. Boksit yatakları. XIII. ve XIV. yy. kalesi. M.Ö. 338 Yılında burası amphictyon'ların bir kararı üzerine Makedonya kralı Philippos II tarafından işgal ve tahrip edildi. Sonra tekrar canlanarak 278'de Galyalılara karşı açılan savaşa katıldı. (L)

AMPHiSTOMUM. i. Bazı memelilerin (özellikle boynuzlugillerde) karaciğer, işkembe veya börkeneğinde asalak (parazit) olarak yaşayan ve özel bir kaşeksi (anfistomoz) meydana getiren yassı kurt. (L)

AMPHiTHEATRON i. (yun. k.). Daire şeklinde, basamaklı geniş yapı, amfiteatr.

— ANSİKL. Roma sanatı. Eski Yunan'da bilinmez. Romalıların bir buluşudur. Önce Roma'da (Pompei) görülür. Genellikle millî zevki ve kullanışı karşılar; gladyatörlerin dövüşü gibi.

Ortada, dövüşçülere ayrılan, çevresini *podyom* denilen bir duvarın kuşattığı arena bulunur. Podyomda, tepeye kadar her biri bir kapıya açılan (*Vomitoryom*) küçük merdivenlerin kestiği basamak sıralar yükselir. En üstte, çepe çevre dışa kapalı içe açık, üzeri örtülü sıra sütunlar meydana getiren bir revak bulunur. Arenaya açılan iki kapıdan biri gladyatörlerin girişi, öbürü ölülerin çıkışı için kullanılır. Küçük mahzenler içinde yırtıcı hayvanlar saklanır. Direklere asılmış çok büyük bir ağ seyircileri korur. Roma'da Coliseum, Nimes'deki arenalar amphitheatronlardır. İtalya'da, Yunanistan'da, Fransa'da, İspanya'da, Türkiye'de günümüze kadar kalmış başka örnekler de vardır. Mimarlar bir dağıtım ve bir de dayanıklılık meselesini çözümleme zorunda kalmışlardır. Kavea'nın ağır kitlesini, çıkış merdivenlerini ve basamaklı sıraları taşımak için merkezden çevreye uzanan, ikişer ikişer tonozlu (beşik veya köşelitonoz) geçitlerle birleştirilen bir ışınsal duvarlar dizisi kullanmışlardır. Coliseum'un çabuk dolup boşalması, giriş katındaki gerçek birer kapı olan sıra kemerlerle localara (*kunei*) ve oturma yerlerine bağlanan geçitlere açılan merdivenlerle sağlanmıştır. Yapıya bazı eklentiler bağlanır: Ludi veya gladyatör okulu, Spolarium, ölen gladyatörler için bir çeşit morgvivaryom (ahır), summum, choragium (dekor deposu). [L]

AMPHiTERiUM i. Stonesfield'de (İngiltere), batoniyen tabakada fosilleşmiş keseli küçük hayvan. (L)

AMPHiTRiTE (yun. «dünyayı saran kadın»), deniz tanrıçası. Poseidon ile evlenir. Bu evlenmeden Trion ile birçok su perisi dünyaya gelir. Onu, su üstünde, yunus balıklarının veya deniz atlarının çektiği bir arabada gösterirler, her iki yanında Triton'larla Nereid'ler bulunur. (L)

AMPHiTRiTE i. *Edwards amphitritesi*'nin cins adı. Hayvanın vücudu tatlı açık sarı, solungaç keseleri de kırmızı renktedir. (Uzunluğu 30 sm. Dünyaya yayılmış olan bu cins, çok kıllı halkalıkurtlar sınıfındandır.) [L]

AMPHiTRYON, Tiryns kralı Alkaios'un oğlu ve Perseus'un torunu. Mykenai krallarından birinin kızı Alkmene ile evlenir. Zeus, Alkmene'nin kocasına bağlılığını yanıltmak için Amphitryon'un kılığına girerek ondan Herakles'i peydahlar.

Amphitryon'un başından geçenler, Avrupa edebiyat tarihi boyunca, kaynağını Platus'un Amphitryon'undan olan birçok komediye ilham kaynağı olmuştur. Bu latin komedisi-

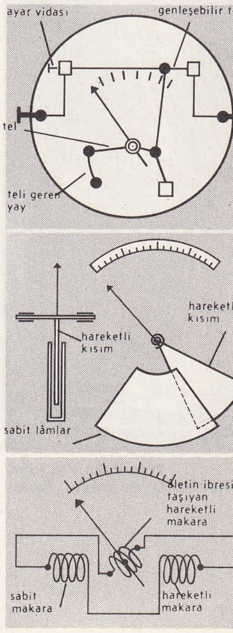

amperölçerler

«Amphitrite'in zaferi» (fotoğraf 472. sayfada)

Foto. Alinari, Henrard (LAROUSSE)

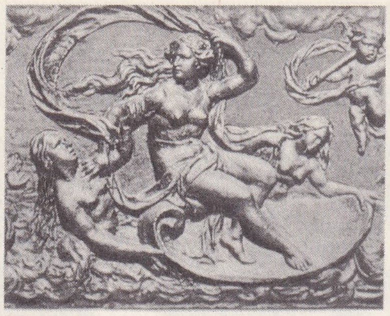

«Amphitrite'in zaferi» Pierre Puget'nin eseri (Toulon müzesi, Fransa)

arkaik **amphora** Halikarnas işi, hendesî süslemeli (Louvre müzesi, Paris)

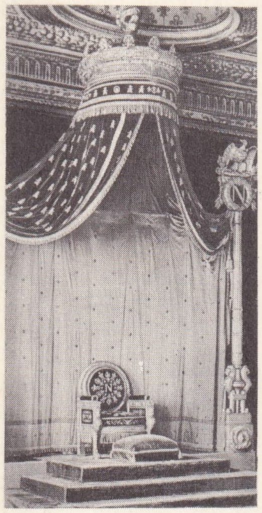

Napolyon I'in tahtı (Fontainebleau şatosu, Paris)

nin, bugün elimizde bulunmayan bir yunan örneği herhalde vardı. Platus'tan ilham alan başlıca modern komediler şunlardır: Rotrou'nun *les Sosies*'si (1636), Molière'in *Amphitryon**'u (1668), Dryden'in *Amphitryon ou Les Deux Sosies*'si (1690), H. von Kleist'in *Amphitryon*'u (1807). Son olarak, 1929'da, J. Giraudoux kendisinden önce aynı konuyu işleyen otuz yedi piyesi inceledikten sonra, *Amphitryon* 38 adlı bir piyes yazdı. (L)

Amphitryon, Molière'in, üç perdelik serbest vezinli komedisi (2 ocak 1668). Tebailerin generali Amphitryon, düşmanla savaşa gittiği zaman, Amphitryon'un karısı Alcmène'e tutkun olan Jupiter, kocasının kılığına girer ve bu sayede kadını elde eder. Bu macerada, sadık Mercure'ü de yanına alır. Mercure de Amphitryon'un uşağı Sosie'nin kılığına girer ve böylelikle birçok karışıklıklar doğar. Efendisi tarafından gönderilen Sosie, kendi bedeni içinde onun kılığına girmekle yetinmeyen Mercure'ü görür, yüzünü çalmakla yetinmeyen Mercure, adını da çalar ve üstelik onu döver. Sonra Amphitryon, Alcmène'in ağzından, bir önceki gece rakibinin kendisi zannedildiğini duyunca şaşkına döner. Sonunda iki Amphitryon karşılaşır. Jupiter esrarı aydınlatır, bütün şefleri bir şölene çağırır ve Sosie'nin de, *asıl Amphytryon yemek yenen yerdeki Amphytryon'dur* diye bağırmasını ister. (L)

AMPHiUMA i. Zool. Solungaçları düşen bir kuyruklu kurbağa cinsi. *Amphiumidae* familyasının tipik hayvanıdır. Amerika Birleşik devletlerinin güneydoğusundaki göllerde ve bataklıklarda yaşar. Tek bir türü vardır (*Amphiuma tridactylum*). Boynun her iki tarafında bir solunum açıklığı kalıntısı bulunur. (L)

AMPHORA, Kova takım yıldızının ve aynı adla anılan burcun eski latince adı. Bugün Saka (*aquarius*) denir. (L)

AMPHORA veya **AMFORA** i. Esk. çağ. İki kulplu, yumurta biçiminde, dibi, çoğunlukla sivri veya bir ayakla biten vazo. (Hem sıvıları ve hububatı korumak ve taşımak, hem de ölülerin küllerini saklamak için kullanılırdı.)

— Metrol. Sıvı ve hububat için hacim ölçeği. Yunanistan'da 19,7, Roma'da 26,16 litre.

— ANSİKL. Esk. çağ. Özel dayanağına yerleştirilebilmesi veya kuma oturtulabilmesi için amphora'nın dibi sivri olurdu. (Örnek olarak bir amphora, Capitolium'da saklanırdı.) Sanat değeri olan Panatnenaia Amphora'sı, Panatnenaia şenliklerinde kutsal zeytin ağaçlarının yağı ile birlikte ödül olarak verilirdi. (L)

AMPHRYSAS. Esk. coğ. Güney Tesalya'da Pagasae (Golos) körfezine dökülen bir akarsu. Mitoloji'ye göre Apollon, suyun kenarında Admetos'un sürülerini gütmüştü. Bugünkü adı, *Kserias.* (L)

AMPİR i. (fr. *empire,* imparatorluk). Napolyon devrinde Fransa'da başlamış ve Avrupa'ya yayılmış olan mimarî, mobilya, giyim vb. üslûbu, tarzı: *Sanat tarihinde ampir tarzının nefis şekillerididir* (S. F. Abasıyanık). Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. G. santl. Eskiçağ tarz ve üslûplarının yorumlanması, daha Louis XVI. stilinde beliren bir eğilimdi. Üslûp, ihtilâl sırasında Louis David'in etkisiyle, ağır basacak kadar gelişti. Napolyon zamanında sürüp giden savaş hali, dekoratif unsurları savaşçı amblemler haline soktu. Merkezî idareyi de değişmeyen biçimlerde görmek mümkündür. Percier ile Fontaine, sanatları yönettiler; 1812 yılında Fontaine, döşemeyle ilgili bütün eşyayı içine alan bir iç süsleme dergisi yayımladı: fildişi iskemleler, üç bodur ayak üzerinde yükselen sapın taşıdığı yunan feneri lambalar, revak görünüşlü âbidevî yatak hücreleri. Bakır silmeler iskarpelaya iyi gelmeyen akaju ağacı ile bağdaştırıldı. Sütunların süsü sert (kaide ve başlıkta bazen yaldızlı bronzdan bindirilmiş yumurta veya defne şeklinde bir gerdanlık bulunur, gövde oluksuzdur). Tıkanık ve ağırca olan marketri limon ve akaju ağacının dışına pek çıkmaz.

Ampir mobilyası kübik ve masiftir (buna rağmen aynı çağa ait ve Jacob ailesinden gelen pek güzel parçalar vardır). Yaldızlı bronz parlak veya mat, bazen mat zemin üzerinde parlaktır; yine de imparatorluk çağının yaldızları sıcak yumuşaklıkları ve dokularıyle beğenildi; eskiçağ yeşili bronz, koyu renkli mermerle birleştirildi (granit, doğu somakisi); bakırdan parmaklık, baklava şeklinde geometrik kafes oymaları yapıldı, bunlar küçük masaların etrafında kemer veya üstünde galeri meydana getiriyordu. Kabul edilen tek eğri, daire formuydu. Çalışma masaları zafer taklarına benzetildi. Rakkaslı saatlerin süslemesinde Eskiçağ hâkim durumdaydı: *Horatius'ların Yemini, Marius Minturnes'de* v.b.; eskiçağ vâzoları sık sık ortaya çıkıyor, yeşil ve siyah mermer rafların üzerinde, çoğu zaman Napolyon'un büstü veya heykeli bulunuyordu. Roma miğferi, kılıcı, konsül alâmeti, subay asası, kudret timsali balta, defne tac, kartallar, kanatlı zaferler, borazan üfleyen kenomee'ler, sfenksler süsleme konularının repertuvarını meydana getiriyordu. Kumaşlar çok zarif ve saf renkliydi. Kırmızı, sarı, yeşil renkler hâkimdi. Bütün Avrupa'da ağır basan ampir üslûbu, Rusya'da *Aleksandrin üslûbu* adını aldı.

● *Türk ampir stili.* Barok üslûbunun ardından Türkiye'ye giren ampir üslûbu, 1854-1874 yılları arasında 20 yıl yaşamış, özellikle İstanbul'da çeşitli sahalarda kullanılmıştır. Çok yaygın olmamakla beraber bazı Anadolu yapılarında da özel görünüşler halinde ortaya çıkmıştır.

Fransa'dan Türkiye'ye gelen bazı sanat eşyası ve oradaki yapıları inceleme fırsatı bulan yabancı ve yerli hıristiyan mimarlar yoluyle yeni bir akım olarak beliren türk ampir üslûbu, kısa bir süre içinde hayli yaygın hale gelmesine rağmen Avrupa'daki uygulamadan birçok noktada farklılıklar göstermiştir.

Uzun bir mimarî geleneğin hâkim olduğu bir ülkede ampir üslûbun Avrupa'dakinden ifade bulması ve yeni denemelerle karşımıza çıkması tabiidir. Bu yüzden Türkiye'deki uygulamaya *türk ampir üslûbu* denmiştir. İnsan ve hayvan figürlerinin zengin bir şekilde ve çeşitli biçimlerde kompoze edilmesine ve bunların bitkisel motiflerle bağlanmasına dayanan bu üslûp, yalnız mimarîde kalmamış, resim, heykel, süsleme, seramik ve mobilya gibi çeşitli sanat kollarında da denenmiştir. İnsan ve hayvan figürlerinin ağır bastığı böyle bir üslûbun aktarılışı sırasında dinî gelenekler göz önüne alınarak daha çok çiçek ve yaprak gibi bitkisel süslemeler esas alınmış, mümkün olduğu kadar insan ve hayvan figürlerinden kaçınılmıştır. En önemli örneklerin toplandığı İstanbul'da özellikle Tophane'de *Nusretiye camii,* baroktan ampire geçişi gösterir; 1853'te Hacı Emin Paşa ve Serkis Balyan tarafından yapılan, Barok ve Ampir üslûplarının karışmasından doğan *Dolmabahçe sarayı* ve 1854 tarihli *Ortaköy camii* örnekleri Nusretiye'den sonra gelir. Ayrıca *Mahmud II türbesi,* Sultanahmet'te Divanyolu üzerinde *Cevri Kalfa mektebi,* Topkapı sarayı içinde bazı binalar ve *Alayköşkü* bu devrin eserleri arasına girmektedir.

Mimarînin yanısıra çeşitli süsleme alanlarında da bu devrin karakteristik belirtileri, ahşap evlerin kapı, pencere, dolap ve tavan süslemelerinde, resim ve yazı çerçevelerinde, dokuma ve işlemelerde, mezar taşlarında görülmektedir.

Anadolu'da ve Osmanlı imparatorluğunun başka çevrelerinde Ampir üslûp oradaki yerli geleneklerle birleşerek biraz daha değişik şekiller meydana getirmiştir. (ML)

AMPİRİZM i. (yun. *empeirikos*> lat. *empiricus*'tan fr. *empirique*> *empirisme*). Yalnız deneye dayanmak iddiasında olan yöntem. ‖ Düşüncelerin tamamen deney ürünü olduğunu savunan felsefî öğreti. (*Eşanl.* DENEYCİLİK. *Zt.* RASYONALİZM.)

— Tıp. Yalnız deney ve görgüye dayanan hekimlik. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Fels. *Ampirizm, klasik* ve *ineist* rasyonalizmin karşıtıdır. Bu iki tez arasındaki tartışma, bütün felsefe tarihi boyunca sürmüştür. Bazı filozoflar bunları uzlaştırmağa çalıştılar. Eflâtun'a göre, ilmin ilkeleri insan ruhunda doğuştan bulunur; Aristoteles'e göre bunlar deney ile akıl arasındaki işbirliğinin ürünüdür; Epikurosçular ise mutlak bir ampirizmden yanaydılar. XVII. yy. da, Descartes'ın *doğuştan gelme düşünceler* kuramına karşı çıkan Locke, bütün bilgilerimizin iç veya dış deneyden geldiklerini savundu. Leibniz'e göre ilkeler, «küçük algılar», yani bilinçsiz ve gücül yargılar şeklinde doğuştan vardır; ama «tam algı», yani açık bir şekilde kavranan ve bilinçli olarak uygulanan yargılar biçimine girebilmeleri için deney şarttır.

Ampirizm, David Hume ile Stuart Mill'in felsefelerinde *çağrışımcılık* şeklini aldı. Bu filozoflara göre bireyin deneyinden doğan çağrışımlar, ilkeleri kavramamızı, onları zorunlu ve evrensel saymamızı açıklamağa yeter. Herbert Spencer'e göre ilkeler, bireyde

Malmaison'da imparatoriçe Joséphine'in yatak odası

Moliere'in Amphitryon adlı eserinin kapağı (fotoğraf 470. sayfada)

Jacob Desmelter'in eseri (Fransa Dışişleri bakanlığı)

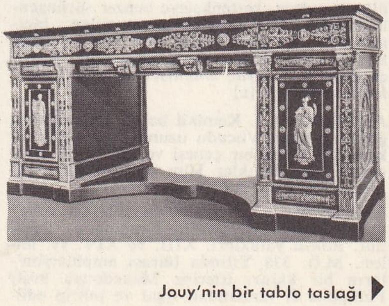

Jouy'nin bir tablo taslağı

Foto. Giraudon, Neurdein, Gérard, Giraudon (LAROUSSE)

doğuştan vardır; ama birbirini destekleyen deneylerin üst üste yığılması ve bu yığılmadan ileri gelen kaçınılmaz çağrışımlar, insan nesilleri boyunca ağır ağır oluşmuşlardır. Evrim ve katılım ipotezlerine dayanan Spencer, Leibniz'in Descartes ile Locke'u uzlaştırdığı gibi, Kant ve Stuart Mill'i uzlaştırmıştır.

Viyana okulunun öğretisi de denilen mantıksal ampirizm, yeni bir öğretidir. Bilgi edinmeye, edimli önermelere ve bunların totoloji yöntemleriyle birleştirilmesini indirgemeye çalışır. Bu görüşler, araştırmadaki deney dönemi ile teori dönemi arasındaki gel-git üzerinde duran açık bilgi öğretisi tarafından rededdilmiştir.

Ampirizm, maddeci (Bacon, Hobbes, Locke) ve idealist (Berkeley, Hume, Mach, Avenarius) diye ikiye ayrılır.

— Tıp. Eski ampirikler, Kos'lu Philinus, İskenderiye'li Serapion ve halefleri, mesleklerinin uygulanmasında rastlantıya, tabiatı gözlemeye ve örneksemeye dayanır hiç bir yorumlayıcı öğretiyi kabul etmezlerdi. Ampirizm, Galenos ile kayboldu; ama ilkeleri pozitif bilginin tek temeli olarak kaldı. Tıp, ilerlemesini engelleyen metafizikten, olguların gözlemi ve karşılaştırılması sayesinde yavaş yavaş sıyrıldı. Gerçek anlamıyle ampirizm (bu anlamı şarlatanlıkla karıştırmamak gerekir), bugün bile, tıp alanında yapılacak hemen hemen bütün buluşların unsurlarını verir. Gerçi bu buluşlarda rastlantının her zaman bir dereceye kadar rolü vardır; fakat, günümüzde elde edilen en büyük kazanç, ampirizmin gözlemek ve kaydetmekle yetinerek mekanizmalarını ve bağıntılarını açıklamağa çalışmadığı olguları pozitif yollarla kontrol etmek ve deneyleme ile meydana getirmek imkânıdır.

◆ **Ampirik** sıf. (fr. *empirique*). Görgü yolu ile bilen veya bildiğini sanan. ‖ İlmî bir kesinlik aramadan deney ve görgüden yararlanmağa kalkan: *Ampirik usullere ancak bir yere kadar güvenilebilir.*

— Fiz. *Ampirik formül,* teori veya hesaba değil de deneye dayanan formül.

— Mant. *Ampirik düşünce,* deney ve görgünün telkin ettiği düşünce. ‖ *Ampirik tanım,* gözlem, karşılaştırma ve soyutlamaya dayanan tanım.

◆ Sıf. ve i. Yalnız deney ve görgü verilerine dayanarak hastaları tedavi eden bir hekim için kullanılır ve daha çok şarlatan anlamına gelir.

◆ Ampirist i. (fr. *empiriste*). Ampirizmden yana olan filozof veya hekim: *Ampiristler bilgi konusunda tek otorite tanırlar: gözler ve eller.* (*Eşanl.* DENEYCİ.) [L]

AMPİYEM i. (yun. *empyema;* en, iç; *pyon,* irin'den fr. *empyème*). Tabiî bir boşlukta ve özellikle plevrada toplanan cerahat (cerahatlı plörezi). ‖ *Atıcı ampiyem,* kalp atımlarıyle aynı zamanda oynayan sol anpiyem.

— Cerr. Plevra'da toplanmış cerahatı boşaltma ameliyatı. (*Eşanl.* TORASANTEZ.)

— Vet. Alın ve çene sinuslarında toplanan cerahatlı sıvı. (L)

AMPLEKSİKOD sıf. (lat. *amplexus,* saran ve *cauda,* kuyruk'dan, fr. *amplexicaude*). Zool. Kuyruğu, arka bacakların üst tarafları arasında bulunan bir zar ile sarılmış olan. (Yarasalar için kullanılır). [L]

AMPLEKTON i. (yun. *amplekton*). Esk. yun. Kesme taştan iki duvar örüp, arasına harç ve daha ufak taş parçaları doldurarak yapılan kalın taş duvar. (Bk. DUVAR örgüsü.) [L]

AMPLİDİN i. (fr. *amplidyne*). Aynı faydalı elektrik gücüne karşılık besleme akımı paralel bir dinamoya nazaran çok küçük olan bir doğru akım üreticisi.

— ANSİKL. *Amplidin,* çekilen yükün değişmesine rağmen dönme hızını otomatik olarak sabit tutabilir veya çalışırken belirli bir programa göre hızını değiştirebilir yahut istenilen anda durup istenildiği zaman dönme yönünü değiştirebilir. Amplidin, aynı zamanda beslediği bir motora sağladığı akım şiddetini belirli bir sınırda tutabilir. (L)

AMPLİFİKATÖR i. ve sıf. (fr. *amplificateur*). Bk. YÜKSELTEÇ.

◆ Amplifikasyon i. (fr. *amplification*). Bk. YÜKSELMEK (*yükseltme*). [L]

AMPLİOMETRE i. (fr. k.). Fizyol. Solunum hareketlerinin ve nefes alma ile nefes verme sırasında göğüs çevresinin genliğini ölçmeğe yarayan âlet. (L)

AMPLİTHERMİC, seramikten bir ateşleme bujisi bekinin ticarî markası; motor kulasının ısı değişmelerine tam olarak uyar. (L)

AMPLİVİZÖR i. (fr. *ampliviseur*). Teknol. Sanayide kullanılan görme yükselteci. Montaj ve ince ayarlama işlerine yarar. (Bu cihazda, çok geniş alanlı bir optik düzenek vardır: iki gözle aynı anda görmeyi sağlar; üzerindeki flüorışıl tüpleri, her noktanın aynı derecede, gölge düşürmeden aydınlanmasını sağlar.) [L]

AMPRAKİA. Esk. coğ. Yunanistan'da şehir. Epir'de Arachtos çayı kenarında, Amprakia koyunun kuzeyindedir. Epir kralı Pyrrhos'un başkenti. Bk. ARTA (Osmanlı tarihindeki adıyle *Narda*).

Amprakia körfezi; Arta körfezinin eski çağdaki adı. (L)

AMPSAGA. Esk. coğ. Kuzey Afrika'da bir ırmak. İki Numidya'yı birbirinden ayırır ve Cirta'yı sulardı. Bugünkü *Rummel.* (L)

AMPSANCTUS gölü. Esk. çağ. Güney İtalya'da küçük bir göl. Hirpin'ler memleketinde (Samnium), Aeclanum güneyindedir. Burada, tanrıça Mephitis'e âyin yapılırdı; kendisine sunulan kurbanlar, gölden çıkan karbon gazıyle boğulurlardı. Şimdiki *Mofette* gölü. (L)

AMPSİVARİER. Esk. coğ. Aşağı Ren kıyılarında yerleşmiş alman halkı. (L)

AMPUL i. (lat. *ampulla*'dan fr. *ampoule*). Elektr. Havası alınmış veya çok alçak basınç ile doldurulmuş, içinde akkor lambaların filamanı veya elektronik lambaların elektrotları bulunan cam küre. ‖ *Teşm yol.* Elektrik lambası: *Neden sonra buldum, ama galiba sarsıntıdan ampulün teli kopmuş... Yanmıyor* (R. H. Karay). ‖ İçinde çoğu zaman zerk edilecek, sıvı halde ilâç bulunan küçük veya büyük cam tüp. (Bk. ANSİKL.)

— Kim. ve fiz. İçi boş kürecik, küçük cam şişe, genellikle boynu uzunca, karnı şiş, türlü işlerde kullanılan her türlü kap.

— ANSİKL. *Ampul,* bir veya iki ucu sivri bir tüptür. İçindeki ilâcın kullanılışına göre 1 sm^3 ile 500 sm^3 arasında sıvı alır. Ampul yapımında kullanılan ve *nötr* denen camın bileşimi kodekste tarif edilmiştir: içindeki eriyen maddelere herhangi bir alkali veya ağumetal salmaması şarttır. Ampuller, genellikle, zerk edilecek eriyen maddeleri mikropsuzlaştırdıktan sonra muhafazaya yarar; içine *per os* verilen ilaçlar konarak bunları havadan korumak da alışkanlık halini almağa başlamıştır. (LM)

Ampul (*Kutsal Ampul*), 496 ile 1825 arası Fransa krallarının takdisinde kullanılan ve içinde kutsal yağ bulunan kap. Hinemar'ın anlattığına göre, 496'da, güya bir güvercin şeklini alan bir melek, onu Clovis'in vaftizi için gökten indirmiştir. 1793'te Konvansiyon üyelerinden Ruhl, Reims şehrinin büyük meydanında onu kırar. Saint-Remi papazı Seraine'in bulup sakladığı bir pelesenk parçası Charles X'un takdisinde kullanıldı. (L)

AMPULEX i. Hamam böceğinin peşinden ayrılmayan ve onu yiyerek beslenen bir zarkanatlı böcek. (İlmî adı, *Ampulex compressa.* Özellikle tropikal olan bu cins, *ampulicidae* familyasının tipidir.) [L]

AMPULLARİA i. Zool. Önden solungaçlı, karından ayaklı yumuşakçalardan, sıcak memleketlerin göl ve ırmaklarında yaşayan ve Pila da denen bir hayvan. (Bilinen türlerin en büyüğü *Ampullaria gigas,* tropikal Afrika'da yaşar; *Pila ampullaceus*'a Madagaskar'da ve Malezya'dan Filipinler'e kadar Güney Asya'da rastlanır.) [L]

AMPULLARİDAE çoğl. i. Önden solungaçlı, kafadan bacaklı yumuşakçaların, ampullaria, pila gibi cinsleri kapsayan familyası. (L)

AMPURDAN, İspanya'nın Katalonya bölgesi kuzeyinde bir yöre. Burası kuzeyde Albores dağları ve güneyde Katalonya kıyı dağlarının bir ucuyle sınırlanmıştır. Ampurdan'ın çok verimli tarlaları kısmen sulanır: tahıl, çayır bitkileri, bağlar ve zeytinlikler. Denize yakın kesimlerde büyük pirinç tarlaları bulunur. Yörenin başlıca ticaret merkezi Figueras'tır. (L)

AMPURİAS, İspanya'nın Katalonya bölgesinde (Gerona eyaleti), Rosas körfezi kıyısında bir kasaba. Burası M.Ö. VI. yy. da Massalia'lılar (eski Marsilya) tarafından kurulan ve M.S. I. yy. a kadar faal kalmış bulunan Emporium veya Emporion'dur. Önemli kazılar harçsız iri taşlarla yapılmış surların kalıntılarını, limanın bir kısmını, tapınak izlerini, bir roma surunu, ev ve sarnıçlarla beraber sokakları v.b. ortaya koydu. Burada bir müze kurulmuştur. Ampurias'tan çıkan hıristiyan lahitleri, Gerona ve Barcelona müzelerindedir. (L)

AMPÜLOM i. (fr. *ampulome*). Cerr. *Vater ampülomi,* Vater* ampulu seviyesinde meydana gelen ur. (L)

AMPÜTASYON i. (fr. *amputation*) Cerr. Kesici âletlerle bir organı, bir uzvu, uzvun bir parçasını veya bir doku grubunu v.b. çıkarmak. Bk. ANSİKL.

— Dişçilik. *Pulpa ampütasyonu,* diş çürüğü ihtilâtlarında diş ve pulpasının çıkarılması (Bk. PÜLPOTOMİ ve PÜLPEKTOMİ.)

— ANSİKL. Cerr. *Uzuv ampütasyonları.* İki çeşit ampütasyon vardır: bir kısmı eklemler hizasında yapılır, bunlara *ekleminden kesme* denir; ötekiler, esas ampütasyonlardır, kemik kesilerek yapılır (Farabeuf). Kesilmiş uzuvdan kalan kısım ileride ya doğrudan doğruya veya protez ile kullanılabilecek şekilde olmalıdır, yani sağlam kalmalı ve acı vermemelidir.

Ampütasyonlar ayrıca, yarmanın şekli ve yerine, anesteziye, hemostaz'a, yumuşak yerlerin yarılmasına, uzuv ucunun dikilişine, akaçlamaya göre tiplere ayrılır. Cerrahî, muhafazadan yana olmağa başladığı için, günümüzde ampütasyon gözden düşmüştür. Yalnız, çok önemli travmalar ve uzuvlarda beliren habis urlar söz konusu olunca ampütasyona baş vurulur.

● *Organ ampütasyonları.* Ampütasyon kelimesi bir organın ve özellikle rektum'un çıkarılması için de kullanılır. Rektum ampütasyonunda rektum tamamen çıkarılır ve başka yerde kalan bağırsaktan bir anüs yapılır; rektum kesip çıkarmasında ise organ kısmen çıkarılır, ya hemen veya kısa bir süre sonra suni bir makat yapılır ve sonradan bağırsağın devamı sağlanır.

● *Doğuştan ampütasyonlar.* Ya bir uzvun tamamının veya bir parçasının yokluğu (el veya ayak parmağı) veya derin bir çentik halinde kalan eksik bir kesim şeklindeki oluşum bozukluklarıdır.

— Vet. İnsan cerrahîsinde bu kadar önemli bir yer tutan uzuv ampütasyonları, veterinerlikte aynı önemi taşımaz. Vakaların büyük çoğunluğunda bu ameliyatlardan faydalı bir sonuç almak imkânı yoktur. Uzuvlarının ucu bölünmüş olan cinslerde (geviş getirenler, domuzlar, yırtıcılar, tavuklar), iyileşemeyen hastalıklara tutulmuş parmak ve tırnakların ampütasyonu yapılabilir.

Bazı köpek cinslerinde, birtakım yersiz estetik endişelerle kuyruk ve kulakların, atlarda kısmen kuyruğun ampütasyonu yapılır. Boyunduruğa kolay konulabilmesi veya hayvanlar arasındaki döğüş tehlikesini azaltmak için öküzgillerde boynuzlar kesilebilir.

ampir üslûbu
kırmızı ibrik
Claude Odiot'nun eseri

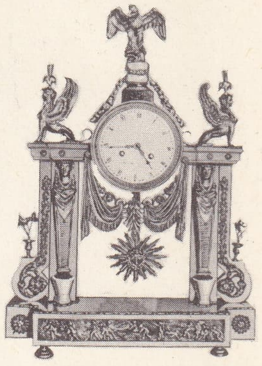

ampir üslûbu
«Mısır dönüşü» tarzı saat

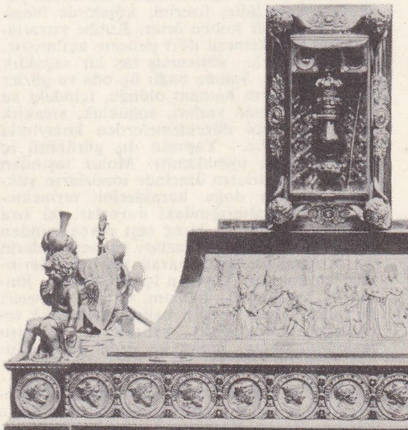

Kutsal Ampul'ün kalıntısı (Reims Katedrali hazinesi, Fransa)

Foto. Gérard, Giraudon (LAROUSSE)

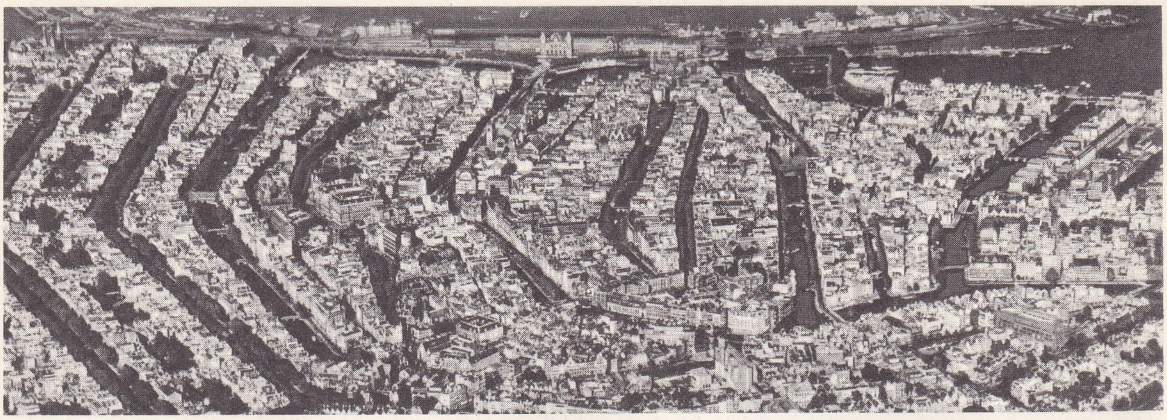

AMSTERDAM
şehrin havadan görünüşü

● *Kollum ampütasyonu.* Uterus'ta yapılır ve kesit vajina ile bulaştığı yerin altında vajina içi veya vajina üstü ampütasyonu diye ikiye ayrılır.

● *Spontan ampütasyonlar.* Bk. OTOTOMİ. (L)

AMR i. (ar. ʿ*amr*). *Esk.* Arap dil bilgisinde misal verirken kullanılan ve Türkçedeki Ahmet-Mehmet'te Ahmet'i yahut Ali-Veli'de Ali'yi karşılayan bir özel isim. Daima misallerdeki kullanılışında Zeyd ile beraber *Amr u Zeyd* diye geçer: *Ne Amr Zeyd'in esîri, ne Zeyd Amr'a velî* (Sadullah Paşa). [M]

AMR (Muhammed Abdulhakîm, **Âmir** de denir), mısırlı subay ve siyaset adamı (Minîeh iline bağlı Astal 1919-Kahire 1967). 1940'tan itibaren Nâsır'ın arkadaşı. Kral Faruk'a karşı girişilen darbe sırasında (1952) Nâsır ile beraberdi. İhtilâl konseyine katıldı. General Necib'in yerini alarak (1953) Silâhlı kuvvetler başkumandanı, Mısır Savunma ve Bahriye bakanı (1953-1958) oldu ve 1958'de mareşalliğe yükseldi. Birleşik Arap cumhuriyeti Savunma bakanı (1958-1962) ve Nâsır'ın Suriye temsilcisi olduysa da, Mısır ile birliği muhafaza edemedi. Suriyeli âsiler tarafından hapse atıldı (eylül 1961) ve Kahire'ye dönmek zorunda kaldı. 1964'te Birleşik Arap cumhuriyeti birinci başkan yardımcısı ve Arap Birliği Birleşik Silâhlı kuvvetleri başkumandanı oldu. Haziran 1967'de mısır ordusunun israil kuvvetleri karşısında bozulması üzerine görevlerinden istifa etti. Ağustosta Nâsır'a karşı bir komploya adı karıştı ve eylülde intihar etti. (L)

AMRA veya **AMRE** (*Kusayr Amra*) [Küçük Amra kasrı], Lût gölünün doğusunda bulunan Kasr kalıntısı. Alois Musif tarafından 1898'de bulundu ve 1900-1901 yılları arasında incelendi. Yapılış tarihi kesin olarak bilinmez. Musil'e göre halife Velid I, M. van Brechem'e göre Velid II zamanında yapılmıştır (712-715).

Orta büyüklükte bir yapıdır. İçinde üç büyük salon ve bunlara bağlı küçük odalar vardır. Kare planlı üçüncü salon mimarlık yönünden değerlidir; üzerini, köşelerde *bingiler*'e oturan bir kubbe örter. Kubbe yuvarlağı içine tam kemerli dört pencere açılmıştır. Kırık çizgilerle süslenmiş taş bir saçaklık kubbeyi sarar. Salona bağlı üç oda ve gözler vardır. Yapının hamam olduğu, içindeki su yolları, soyunma yerleri, soğukluk, sıcaklık ve külhan gibi düzenlemelerden kolaylıkla anlaşılmaktadır. Yapının dış görünüşü iç düzenlemesine uymaktadır. Moloz taşından yapılmış duvarların üzerinde tonozların yükselişi, yapıya doğu karakterini vermektedir. 85 sm kalınlığındaki duvarlar, iki sıra dizilmiş kırmızımsı kireç taşı parçalarından örülmüştür. Kapı pervazları ve pencerelerin üst kirişleri ise siyah bazalt taşı parçalarından yapılmıştır. Yapının iç duvarlarını, jimnastik hareketleri, hamam ve av sahneleri ile tarih, felsefe ve şiiri belirten sembolik resimlerle, kadın, çiçek, yaprak ve çöl kuşu resimleri süsler. Biçim ve özde Suriye-Yunan geleneği açık olarak görülür. (M)

AMRAFEL, Sinear kralı. İbrahim zamanında, yeğeni Lût'un zarar gördüğü bir çapula katılır. Bazen Hammurabi ile karıştırılırsa da tarihler birbirine uymaz. (L)

AMRAH sıf ve i. Mısır'ın eneolitik medeniyeti olan ilk Nagador medeniyetiyle ilgili; en karakteristik yeri, Abidos yakınındaki El-Amrah nekropolü'dür.

— ANSİKL. Taş âletler dışında, *amrah medeniyeti*'ne has mamuller, beyaz benekli kırmızı vazolar, beyaz inkrüstasyonlu siyah vazolar, şistten dikdörtgen veya eşkenar paralel biçimde far çubukları, şistten ay biçiminde, uçları stilize bir kuşun baş ve kuyruğu ile süslü sihirli çubuklar, fildişi veya kemikten iğneler, stilize dörtayaklılar ve kuşlarla süslü uzun dişli taraklardır. Sert taştan bir kaç vazo da bulunmuştur. (L)

AMRAVATİ veya **AMRAOTİ,** Hindistan'da (Maharashtra Federe devleti) Nagpur'un batısında şehir; 138 000 nüf. Berar'ın bazalt kaynaklı kara topraklar bölgesinin ortasında, pamuk ticaret merkezi. (L)

AMR bin HİND, Hira'daki Lahmi devleti emîrlerinden Munzır'ın oğlu (?-570). Babasının ölümü üzerine emîr oldu (554-570), zulmüyle şöhret yaptı. Hınaa kabilesinden 100 kişiyi yakalatıp yaktırdığı için Muharrik (yakan) adını aldı. Şair Amr bin Kulsun tarafından bir ziyafette öldürüldü. (M)

AMR bin KULSUN, Tağlıb kabilesinin reisi. İslâmiyetten önceki arap şairlerin en meşhurlarından. Şiirleri muallakat'a girmiştir. Annesine yapılan bir hakaretin intikamını almak için Lahmi emîri Amr bin Hind'i öldürdü. (M)

AMR Bin LEYS el-SAFFAR, Saffarî emîrlerinden (?-902). Gençliğini işçilikle geçirdi, sonra kardeşi Yakub ile beraber çalıştı ve ordu tarafından emîr ilân edilen Yakub'un ölümü üzerine onun yerine geçti (879). Halifeye biat etti ve kendisine Horasan, Fars, Isfahan, Sistar, Kirman ve Sind eyaletleri tımar olarak verildi. Amr, düşmanlarıyle yaptığı çetin mücadelelerden sonra 892'de katî olarak valiliği elde etti. Daha sonra Maveraünnehir emîrliği de kendisine verilince Samanoğullarından İsmail bin Ahmed ile mücadeleye girişti. 900 Yılında İsmail tarafından esir edilen Amr, Bağdat'a gönderildi ve orada idam edildi. Zamanında Horasan'da asayiş temin edilmişti; halk tarafından sevilmemesine rağmen birçok hayır müessesesi kurmuştur. (M)

AMR bin LUHAYY, Huzaa kabilesinin ünlü reisi. Mekke'de hüküm sürdü. İslâm tarihçilerine göre, İbrahim Peygamber'in dinini reddederek Mekke'de putperestliği hâkim kıldı ve Kâbe'yi putlarla doldurdu, meşhur Hubel putunu Kâbe'ye o koydu. Tarihlerin verdiği efsanevî bilgilerden Amr'ın devrini çıkartmak mümkün olmamakla beraber III. yüzyılda yaşadığı tahmin edilmektedir. (M)

AMR bin MADİKERB, arap kabile reisi ve şair (530-643). Yemen'in Benî Zubeyd kabilesine mensup asil bir aileden gelmektedir. Peygamber ile hususî bir görüşmeden sonra müslüman oldu. 100 Yaşını geçtiği halde Kadisiye muharebesinde büyük yararlıklar gösterdi. Çok kuvvetli olduğu rivayet edilir. Yazdığı şiirler ele geçmemiştir. (M)

AMR bin SAİD, Emevî hanedanına mensup vali (?-690). Halife Muaviye tarafından Mekke valisi tayin edildi, Yezid halife olunca Medine valiliği de kendisine verildi. Rakip halife Abdullah bin Zubeyr'i ortadan kaldırmak için Yezid'in emriyle Mekke üzerine bir ordu gönderdi fakat başarı sağlayamadığından azledildi. Halife Mervan'ın Mısır seferine katıldı, ancak halifenin yokluğundan istifade ederek Abdullah bin Zübeyr'in kardeşi Musab'ın Filistin üzerine yürümesiyle Mervan tarafından Musab'a karşı gönderildi. Amr, Musab'ı geri çekilmeğe mecbur etti. Suriye'de çok sevildiği için halife Yezid'in ölümünde, yeni halifenin kim olacağı düşünülürken onun da adı geçti. Abdülmelik halife olunca Amr'dan çekinmeğe başladı. Halife Irak üzerine yürüdüğü zaman Amr 689'da Şam'da isyan etti. Abdülmelik geri dönmek zorunda kaldı. Amr'ı önce affettiyse de sonradan öldürttü. (M)

AMRE. Bk. AMRA.

AMRİ. Bk. OMRİ.

AMRÎ (Âmir), divan şairi (?-Vize 1523). Kadılıklarda bulundu. Yunus tarzında ilâhiler de yazdı. *Divançe*'si (küçük divan) vardır. (M)

AMR ibnül ÂS, Hz. Muhammed'in sahabelerinden ve Mısır fatihi (573-663). Mekke fethinden az önce müslüman oldu. Peygamber'in ölümünden sonra Filistin fethine gönderildi. Asıl başarısı Mısır fethindedir. Sonradan Kahire adını alan Fustat şehrini kurdu. Osman halife olunca Mısır valiliğinden azledildi, siyasî faaliyetlerden çekildi. Ali ile Muaviye mücadelesinde Muaviye'nin tarafına geçti. Sıffin muharebesinde Muaviye'nin süvarilerine kumanda ediyordu. Ali kuvvetlerinin üstün gelmeğe başlaması üzerine Kur'an sayfalarını mızraklar ucuna taktırıp harbi durdurmak kurnazlığı Amr'ın eseridir. Hakemler toplantısına Muaviye tarafından katılıp, Ali'nin hakemi Ebu Musa el-Eşari'yi aldatarak Ali'yi halifelikten azlettirdi. Ölünceye kadar Mısır valisi olarak kaldı. Amr ibnül Âs, zamanının en kurnaz siyasetçisiydi; aynı zamanda iyi bir kumandan ve idareciydi. Müslümanlığın yayılmasında ve Emevîlerin hilafeti ele geçirmesinde büyük başarıları oldu. (M)

AMRİT, Fenike şehri. Hemen de hiç bozulmamış tek Fenike tapınağı buradadır. Bu tapınak, Mısır tapınaklarının taklidi gibi görünür. Tesviye edilmiş bir kayadan meydana gelen avlu ortasındaki binanın sade bir üslûbu vardır. (L)

AMRİTA i. Mit. Hint mitolojisinde, hayat veya ölümsüzlük sağlayan içki veya cennet taamı.

— ANSİKL. Bu kelime daha önce *Rig-Veda*'da, *Soma* ile eş anlamda yer almıştır. Bu mayalanmış içkiyi adak sahipleri, canlandırmak için ateşin üzerine dökerler. Tanrılarla cinler de *amrita*'ya düşkündür. Tanrılar arasındaki kavgaların çoğu bu Ölümsüzlük hazinesini ele geçirme yüzünden çıkmaktadır. Bu içkiyi, çalkalaya çalkalaya *Süt denizi*'nden çıkarmak için birleştikleri gün, tanrılar, *Vişnu*'nun hilesi sayesinde onu elde etmişlerdi. (L)

AMRİTSAR, Hindistan'da (Pencap), Lahor'un doğusunda, Pakistan hududuna yakın bir şehir; 393 000 nüf. Burası Sih'lerin dinî başkentidir. XVI. yy. da «Ölmezlik gölü» üzerinde ünlü Altın tapınak inşa edildi. Amritsar, öteden beri Keşmir, Afganistan, Belucistan, Tibet ve Doğu Türkistan ile sıkı ilişkilerde bulunan çok canlı bir ticaret merkeziydi. Faaliyeti gerçekten büyüktür: dinî ziyaretler vesilesiyle kurulan büyük panayırlar, ince tezgâh işleri (halı, şallar,

Foto. K.L.M. (LAROUSSE)

altın ve gümüş yaldızlı işlemeler, Himalaya yaban keçisinin tüyünden dokunmuş ince yünlüler, fildişi üzerine heykelcikler). Modern pamuk ve yün sanayii, birçok uzman işçinin Pakistan'a göç etmesi yüzünden sıkıntı çekmiştir. Şehirde kimya sanayii de vardır. (L)

AMS, Nusayrîler tarafından kullanılan ve Ali, Muhammed ve Selman el-Farisî'nin ilk harflerinden meydana gelen sembolik bir kelime. Mânâ, isim ve bab üçlüsünün peygamber devrindeki karşılığıdır. Ali mânâ, Muhammed isim ve Selman da bab'ın sembolüdür. Bu kelime tarikata kabul merasiminde büyük bir rol oynar ve buna *ams sırrı* denir; anlamı, tarikata girene yavaş yavaş açıklanır. (M)

AMSDEN şeftalisi blş. i. Bot. Bursa'ya önce bir bulgar köylüsü tarafından sokulan bir et şeftali çeşidi. Erkenci, fakat hastalıklara ve ilâçlamalara dayanıksızdır. Meyvesi orta irilikte ve menekşe kırmızısı renginde, eti beyaz, tatlı ve suludur. Sevkiyata elverişli değildir. (M)

AMSDORF (Nikolaus VON), Lüterci ilâhiyatçı (Torgau 1482-Eisenach 1565). İlâhiyat profesörü ve Wittenberg katedrali rahibi. Schmalkalden birliğinde önemli faaliyetlerde bulundu; vekilliklere ve Nelanchton'a karşı koydu, İena üniversitesinin kuruluşuna yardım etti. (L)

AMSİNCKİA i. (fr. k.). Bot. Çanağı derinlemesine dilimli ve küçük sarı çiçekli otsu bitki. Bunlara yol kenarları ve ziraat yapılmayan dalgalı yerlerde rastlanır. *Boraginaceae* familyasından. (L)

AMSLER (Jacob), isviçreli matematikçi (Argovie'de Schinznach 1823-Schaffhouse 1912). Zürich üniversitesinde, sonra da Schaffhosue kolejinde matematik okuttu; düz alanların mekanik değerlendirmesine yarayan «kutup planimetre» sini ve bir alanın kendi mihverine orantılı olarak statik zamanının ve etkisizlik zamanının hesaplanmasına yarayan «integrator» u icat etti. (L)

AMSTEL, Hollanda'da (Kuzey Hollanda eyaleti), kanal haline getirilmiş akarsu. Eski Ren'den, Alphen yakınında *Aar* adını alarak ayrılır, Amsterdam'da İJ körfezinin dibinde sona erer. (L)

AMSTERDAM, Hollanda'nın başkenti. Kuzey Hollanda eyaletinde, İJ ve Amstel'in İJselmeer'e döküldüğü yerde; 871 000 nüf. (Kral sarayı Den Haag'dadır [La Haye].)

● *Coğrafya.* Amsterdam limanı, şehrin kuzeyinde İJ ırmağı ile burada kazılmış havuzlardan meydana gelir. İJselmeer tarafında bir set ile kapatılmış olan liman, gelgitin engelleyemeyeceği şekilde her an girilip çıkılabilen bir limandır. Amsterdam, daha XVII. yy. da sömürgeler ticaretinden zenginleşmiştir. Servetini özellikle Hollanda Hindistanı'na (İndonezya) borçludur.
Liman olması da tam anlamıyle millî bir trafiğin gelişmesine yol açmıştır: ithalât arasında ham madenler, kömür, tahıllar, kereste, dokuma maddeleri, ihracatta tarım ürünleri ve yapılmış eşya yer alır. Hem bir tropik maddeler (baharat, tütün, kahve, çay) deposu, hem de bir sanayi merkezidir. İlk sanayi grubu, eski bir merkez olan ve vaktiyle işletici gücü yel değirmenlerinden alan Zaandam kesiminde toplanır (tahta ve besin ürünleri sanayii). Başka bir sanayi kolu uçak ve makina inşaına, dokumacılığa (elbise) v.b. yönelmişse de, Amsterdam'ın en orijinal özelliği elmas yontmacılığıdır. Liman ile şehir arasında gerçekten bir ortak yaşayış vardır: Amsterdam su üzerine kurulmuştur ve bileşik merkezli kanallara dayanan genişlemesi, suya karşı sürekli bir mücadelenin eseridir. Limana doğru yönelmiş ikinci derecede kanallar, birtakım adaları sınırlayan labirentler meydana getirirler. 1906'da şehir, Kuzey denizi kanalının altından geçen bir kara yoluyle Zaandam'a bağlanmış, Yeni Sckiphol alanı tesisleri ise 1967'de işletmeye açılmıştır. Şehrin ticaret merkezi, barok cepheli yüksek evleri ile, Büyük Petro'ya Petersburg şehrini kurmayı ilham eden tutarlı bir mimarî bütündür. Başlıca anıtlar buradadır: Dam (Set) etrafında kral sarayı (XVII. yy.) ve Yeni kilise veya Nieuwe Kerk (XV.-XVII. yy.); Eski kilise veya Oude Kerk (gotik ve rönesans), Belediye sarayı (XVI. yy.), Batı kilisesi (XVIII. yy.). Nihayet Amsterdam, birçok yayınevi, matbaa, özellikle XVII. yy. başında kurulan ve kütüphanesinde nadir el yazmaları ve 50 000 haritalık koleksiyon bulunan üniversitesi ile Hollanda fikir hayatının merkezidir. Şehirde birçok müze vardır; bunlar arasında şehir müzesi ile şehrin eski merkezinin güneyindeki meşhur Rijksmuseum* başta gelir.

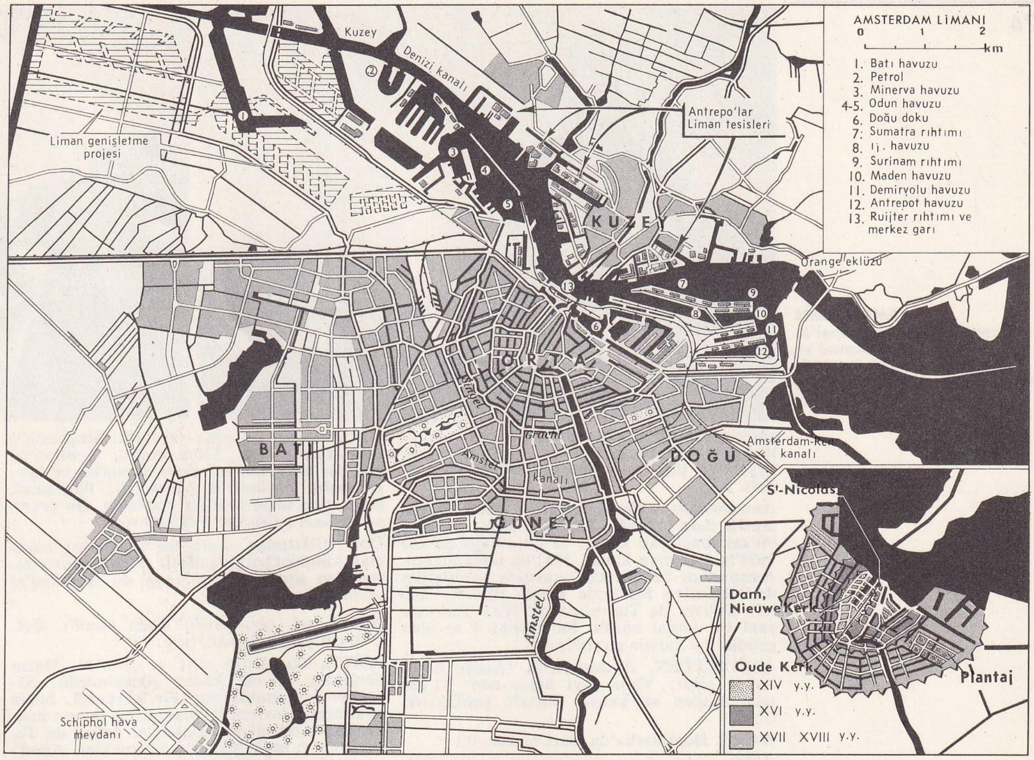

AMSTERDAM
şehir planı

● *Tarih.* XII. yy. da Amsterdam, İJselmeer kenarında sıralanan küçük balıkçı limanlarından farklı görünmüyordu. Burası Amstel suyunun önünü kesen bir set üzerine kurulmuş bir köydü (şehrin «Amstel üzerindeki set» anlamındaki adı bundan gelir). XIII. yy. da Utrecht piskoposlarına tabi olan Amsterdam'ın sahne olduğu bazı ticarî ilişkiler, kendisine topraklarî üzerinde alınıp verilen malların gümrükten muaf tutulması hakkını sağlamıştı. 1358'de Hanse birliğine üye olan Amsterdam, XV. yy. da artık önemli bir ticaret merkezi haline gelmişti: ringa balığı avının erkenden Baltık denizine sürüklemiş olduğu Amsterdam gemicileri, Hanse ile mücadele zorunda kalmışlar, onunla 1441'de bir mütareke imzalamışlar, bu mütareke daha sonra devamlı olarak yenilenmiştir. Amsterdam gemicileri, XVI. yy. da Baltık ve Kuzey denizleri arasında deniz nakliyeciliğini üzerlerine aldılar. Hollandalılar bir taraftan da Doğu memleketlerinden gelen baharatı almak üzere Lizbon'a gidiyor ve bunu Batı ve Kuzey Avrupa memleketlerine dağıtıyorlardı. Hollanda'nın İspanya'ya karşı ayaklanması ve Anvers'in Felipe II'nin askerleri tarafından yağma edilmesi, onların Lizbon ile ticaretlerinin daha da artması sonucunu verdi. İhtiyatlı hareket ederek, İspanya'ya karşı isyan etmek için 1578 yılını beklediler. Lizbon'un 1580'de Felipe II tarafından işgal edilmesi, Hollandalılar ve Zelandalıları Afrika güneyinden dolaşıp bizzat Hindistan yoluna atılmağa zorladı. Daha önce oraya kuzeydeki Karadeniz ve Spitzberg yolu ile gitmeyi boşuna denemişlerdi (1594). Amsterdam gemileri 1597'de Malabar'a ulaştılar, oradan Malaka'ya ve Molük adalarına doğru yollarına devam ettiler. Zenci Afrikası'nda Portekiz'in iktisadî başkenti olan Sao Tome adasına ve daha 1597'de Antil adalarına sokuldular. Bununla beraber bu cesur Amsterdam gemicileri, belki de kendileri için en kolay yol olan korsanlığa girişerek, Cadiz limanına giden yüklü kalyonları Fas kıyıları açığında karşılayıp yağma ediyorlardı.

Hollanda ticaret şirketlerinin çoğu bu sırada doğdu: 1602'de *Doğu Hindistan şirketi,* 1614'te *Kuzey şirketi* ve *Yakındoğu* (Levant) *şirketi,* 1621'de *Batı Hindistan şirketi.* Böylece, uzak ülkelerden değerli malları alıp bütün Avrupa'ya satmağa kalkan Amsterdam gemicileri, «deniz nakliyecileri» rolü oynuyorlardı. Bu canlı ticaret, örneği Venedik'ten alınan sağlam bir banka teşkilâtı üzerine oturtulmuştu: 1609'da Amsterdam bankası kuruldu. Şöhreti o derece artmıştı ki dışarıda her yerde florin, kıymetinden fazla para ediyordu ve XVII. yy. ın ilk yarısında Amsterdam kıymetli taşlar ve madenler bakımından milletlerarası büyük bir merkez olmuştur; Amsterdam, para üzerinde iş görenleri de kendine çekiyordu: İspanya'dan ve İspanya Hollandası'ndan kovulan Yahudiler ile her memleketten gelen protestan mültecilerine memleketin kapıları açılmıştı. 1648'de Westfalya antlaşmaları, Escaut ırmağı ağzını Birleşmiş eyaletlere vermek suretiyle Anvers'in rekabetini ortadan kaldırıyordu. 1685'te Nantes fermanının kaldırılması ve fransız protestanlarının çok sayıda gelmesi, şehrin zenginliğini arttırdı. Böylece kozmopolitleşmiş olan Amsterdam, XVII. yy. da çok canlı bir merkez haline geldi. Fakat baş mevkilerde büyük tacirler aristokrasisi yer almakta devam ediyordu. Bunlar, bağımsızlıklarını korumak için iki kere, 1650'de Stathouder Wilhelm II'ye ve 1672'de Louis XIV'e karşı setleri yarmaktan çekinmemişlerdi. Bundan sonra da Wilhelm III'ün sadık müttefikleri olarak Fransa'ya karşı mücadeleye devam ettiler. Bununla beraber, Amsterdam'ın karşısına ingiliz rekabeti çıktı ve XVIII. yy. da Londra öne geçti. Gene de, 1780'e doğru ticareti, doğrudan doğruya veya vasıtalı olarak, parlak durumunu muhafaza ediyordu. 1780 ilâ 1790 arasında, malî güçlükler ve daha sonra siyasî ilişkilerdeki gerginlikler yüzünden Fransa ile olan alışverişler azaldı: ithalâtta, İngiltere ve Hanse, Amsterdam ticaretinde baş sırayı aldılar; ihracatta ise İspanya, Hanse şehirlerinin önüne geçmiş bulunuyordu.

Napolyon I zamanında Amsterdam, Hollanda krallığının başkenti oldu ve 1810'da İmparatorluğa bağlanarak Zuyderzee idarî bölümünün merkezi ve İmparatorluğun üçüncü şehri oldu. Kıta Ablukası ve İJselmeer'in zamanla kumla dolması yüzünden yıkılan ticareti daha sonra önem kazandı.

Amsterdam okulu veya *Hollanda okulu.* İktisatçılar okulu. Profesör Limberg'in gö-

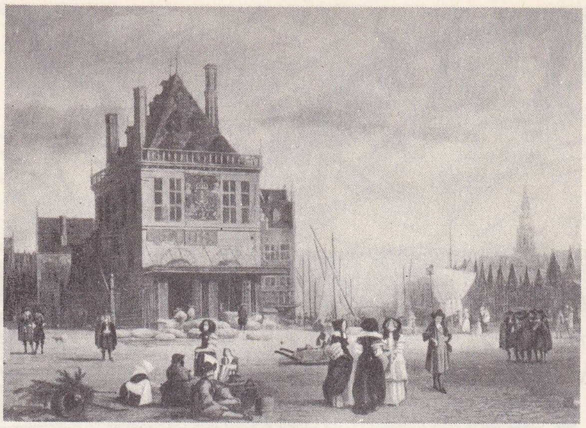

AMSTERDAM
Dam meydanı (Ruysdael'in eseri). Sağda, Kanal ve Montalban kulesi üzerinde Saint- Antoine tesviye havuzu

rüşüne uyarak iktisat ilmini iki kola ayırırlar: teşebbüs ekonomisi ve sosyal ekonomi (teşebbüs dışındaki iktisadî olayların analizi). [L]

Amsterdam - Ren kanalı, Hollanda'da, Amsterdam'ı aşağı Ren'in başlıca koluna (Waal) bağlayan kanal; 72 km. Yapılmasına 1933'te başlanan kanal, 1952'de tamamlandı. Amsterdam ile Utrecht arasında genişletilip derinleştirilen Merwede kanalı ulaşımı sağlar. Utrecht ile Tiel arasında Waal üzerinde yeni bir kanal açıldı. Su kesimi 4 m olan gemiler bu kanala girebilir. (L)

AMSTETTEN, Avusturya'da (Aşağı Avusturya) şehir; Ybbs çayı kenarında; 11 300 nüf. Maden ve kimya sanayii, şapkacılık. (L)

AMT i. Danimarka'da idarî bölüm. (L)

AMÛ i. (ar. ᶜ*amm*, amca'dan ᶜ*amū*). *Esk.* Babanın erkek kardeşi, amca. Bk. AMCA, AMM. (M)

AMÛD. Bk. AMUT.

ÂMÛDE i. ve sıf. (fars. *āmūden*, dizilmek'ten *āmūde*). *Esk.* Dizilmiş, dizi. (M)

AMUDERYA, (Eskiçağda *Oxus*, eski Araplarda *Ceyhun*). Batı Türkistan'da ırmak; 2 620 km Pamir yaylasının güneyinden doğar, sırasıyle *Pamir* ve *Piyanc* adlarını ve Vahş kolunun katılmasından sonra ise Amuderya ismini alır. Tacikistan ve Afganistan topraklarını ayırır. Termez'den aşağıda Türkmen çölüne girer ve geniş bir delta ile Aral gölünde sona erer. Anlaşıldığına göre ırmağın çığırı, oldukça yakın bir zamana kadar Sarıkamış çukurunu ve şimdiki Özboy ölü vâdisini takip ederek Hazar denizine ulaşıyordu. Amuderya'nın rejimi buzullar ile beslenme tipindedir; suların kabarması yaza rastlar (10 000 m³/sn'ye kadar) ve kışın 200 m³/sn altına iner. Irmak çok fazla çamur taşır (yılda 302 milyon m³). Geniş vâdisinde yer yer bataklıklar yayılır, özellikle aşağı çığırı üzerinde büyük sulama alanları bulunur. (L)

AMUDERYA kolu, Çarlık zamanında Türkistan Umumî valiliği, «Yedisu, Fergana, Semerkant, Hazar ötesi ve Siriderya» olmak üzere beş vilâyete bölünmüştü. Amuderya kıyılarında merkezi Törtkül (rusçası *Petro-Aleksandrefski*) olan Karakalpak ülkesi, Siriderya vilâyetine tabi ayrı bir Amuderya kolu diye adlandırılıyordu. Sovyetler devrinde yapılan idarî bölümde, Karakalpaklılarla meskûn Amuderya kolu Kazakistan'a bağlandı. (M)

ÂMÛHTE sıf. (fars *āmūhten*, öğrenmek'ten *āmūhte*). *Esk.* Öğrenmiş, bilgili, okumuş.

◆ **Âmûhtegân** çoğl. i. Okumuşlar, öğretmenler.

— DEY. *Esk. Âmuhtegân-ı ezel* (ezelî), evvelden, eskiden okumuş, öğrenmiş kimseler, peygamberler ve ermişler. (M)

AMUKLAİ. Esk. coğ. Mora'da bir şehir; Isparta yakınında, Eurotas suyunun sağ kıyısındadır, buradan bütün ovayı gözler. M.Ö. XVIII. yy. dan itibaren burada bağımsız bir hanedan hüküm sürdü, bunların şefleri krallara mahsus Vaphio mezarlığına gömüldüler. Apollon'un talihsiz âşıkı olan ve burada kendisine adanmış bir tapınak bulunan *Hyacinthos*'un mezarını ihtiva ettiği için *Amuklai* kutsal bir şehir sayılırdı. Magnesia'lı Bathykles*, M.Ö. 530'a doğru, Apollon'un eski bir heykelini birtakım mimarlık ve heykeltraşlık eserleri ile çevreledi; Pausanias, bunlardan uzun uzadıya bahseder. Bu çevreye ait bazı kalıntılar bulunmuştur.

Dor istilâsından sonra bu toprakları korumak Amuklai halkına düştü; Ispartalıların zaferinden sonra onlara karşı da Amuklai'yi savundular. (L)

AMÛL sıf. (ar. ᶜ*amel*, iş'ten ᶜ*amūl*). *Esk.* Çok çalışan, çalışkan. (M)

AMUL, iki şehrin adı: 1. İran'da, Hazar denizinin 12 mil kadar güneyindedir. Sasanîler zamanında dinî bir merkezdi. İslâm hâkimiyeti devresinde önemli bir ticaret merkezi ve Abbasîlerin sonlarına doğru da Taberistan'ın başkenti oldu. Kaynaklar, Amul'un XIII. yy. da faal bir sanayi ve ilim çevresi olduğunu bildirmektedir. Büyük tarihçi Taberi, burada doğdu. Şehir, Timur tarafından tahrip edildi. Bugün bir bölgenin merkezidir. Eski şehrin harabeleri meydandadır. 2. Buhara'nın güneybatısında, Amuderya'nın sol sahilinden 5 km mesafede bulunan bir kasaba. Çöllerin ortasında olmasına rağmen Ortaçağda, Horasan'dan Maverünnehir'e giden ticaret yollarının birleşme noktasında bulunduğu için ticarette önemli bir yeri vardır. Şehrin şimdiki ismi Çehar-cuy'dur (Dört ırmak). [L]

AMULİUS, Alba'nın efsanevî kralı. Kardeşi Numitor'u tahtından indirtir, yeğeni Rhea Silvia'nın kendisini Vesta'ya adamasını ister. Mors ile Rhea Silvia'nın oğulları Romulus ve Romus tarafından öldürülür. Numitor'a tahtı geri verilir. (L)

AMUNATEGUİ (Miguel Luis), şilili profesör ve tarihçi (Santiago 1828-ay.y. 1888). Kardeşi GREGORİO VİCTOR (1830-1899) ile birlikte, tarih, biyografi ve lûgatla ilgili birçok değerli eser yayımladı. (L)

AMUNDSEN (Roald), norveçli kâşif (Ostfold'da Borge 1872-Arktika 1928). Küçük bir armatörün oğlu. Tıp öğrenimine başlamışken anasının ölümü üzerine yirmi bir yaşında bir fok avlanma gemisine girdi. Üç seferde işini kavradı ve hemen kuzeybatı geçidini keşfetmeyi tasarladı. 1897'de De Gerlache'nin Antarktika seferine ikinci kaptan olarak katıldı, bir yıla yakın kutup dairesinin güneyinde kaldı. Dönüşünde, Nansen'in teşvikiyle, 22 m'lik bir kotra (Gjoa) satın aldı; 1903'te Oslo'dan kalkarak, Lancaster boğazını aştı ve iki kış Wilhelm IV toprağında kaldı. Amundsen orada özellikle magnetik kutbu inceledi, devamlı yer değişimini ispatladı. 1905'te Gjoa Herschel adası yakınında demirledi, üçüncü kışı geçirdi ve bu arada Amundsen, kıta üzerinde 800 km'lik bir uçuş yaptı. 30 Ağustosta gemi Nome'ye (Alaska) vardı. Kuzeybatı geçidi keşfedildi. 1910'da Amundsen, *Fram* gemisiyle Antarktika'yı buldu; 1911 başında gemi büyük bir buz dolaşıklığı içine yanaştı ve kâşif, Güney kutbuna doğru uçuşunu hazırladı. 19 Ekimde yola çıktı. İşi çabuk bitirmek niyetindeydi, çünkü ingiliz Robert Falcon Scott da aynı tasarıyı gerçekleştirmeğe çalışıyordu. 14 Aralıkta, yanına dört kişi alarak hedefine erişti ve Scott'tan bir ay önce güney kutbuna Norveç bayrağını dikti. Fakat, Arktika'da üç kış geçirdikten sonra, Mand gemisiyle kuzey kutbuna varma projesini, kuzeybatı geçidine saparak başaramadı. 11 Mayıs 1926'da *Norge* balonu ile kutbu aştı. 1928'de, fransız havacısı Guibaud'un yönettiği Latham ile italyan Nobile'nin tertiplediği kutup seferinin yardımına koşarken kayboldu. (L)

AMUR (Mançularda *Sahalin*, Moğollarda *Karamuren*, Çinlilerde *Hay-Lang-Kiang*). Uzakdoğu'da ırmak; 4 350 km. Moğolistan cumhuriyeti topraklarından Argun adıyle çıkar, Çin-Sovyet sınırını Kabarovsk'a kadar takip eder, geri kalan 1 000 km de Sovyet topraklarında akar ve Sahalin adasını karadan ayıran Tatar boğazının kuzey kesiminde denize dökülür. Yaz başında suları karların erimesiyle yükselir. Başlıca kolları soldan aldığı Şilka (Transbaykal'ın Çita bölgesindeki yaylaların sularını boşaltır), Zeya, Bureya, sağdan aldığı Sungari (Çin topraklarında akar) ve Ussuri'dir. Amur'un orta çığır havzaları maden kömürü ve demir sayesinde sanayileşmekte olan tarım alanlarıdır. Buraları Güney Sibirya'daki doğu-batı yolunun önemli konaklama yerleri rolünü oynar. (L)

AMUR (CEBEL [*dağı*]), Güney Cezayir'de, Sahra Atlasları içinde yer alan dağ kütlesi; Ksur ve Avlad Nail dağları arasında bulunur ve Tavilet Makna tepesinde 1 977 m'ye varır. Geniş Sinklinal çukurları ile birbirinden ayrılmış sıralardan meydana gelen Cebel Amur oldukça yağışlıdır (yılda 300-500 mm); tepelerinde bazı mazı ve yeşil meşe ağaçlıkları görülür. Nüfus, tahkim edilmiş köylerde (*Ksur*) yaşayan çiftçiler ve yarı göçebelerden (şimdi yerleşme halinde) meydana gelir. Hayvancılık çok defa hâkim durumda olmakla beraber, kuru tahıl zıraatı, koyun sürülerinin çok defa azalması yüzünden gelişmektedir. Aflu ve El-Bayaz (Géryville), buranın ticaret ve idare merkezleridir. (L)

AMURİYE (lat. *Amorium*, ar. ᶜ*Ammūriyye*), İç Anadolu'da Frigya-Galatya sınırlarında eski bir şehir ve önemli kale. Pessinus'un güneybatısında, bu şehirden Tiyana ve Laodikeia'ya giden yolların kavşak yerinde bulunuyordu. Şehir müslüman orduları tarafından birçok defa kuşatılmış, 838'de halife El-Mutasım tarafından alınmış ve tahrip edilmiş, daha sonraları büsbütün terk edilerek ortadan kalkmıştır. Kalıntıları şimdiki Emirdağ (Aziziye) kasabasının 12 km doğusunda Hisar köyü yakınlarındadır.

◆ **Amuriyeli** sıf. Amuriye veya Frigya şehriyle ilgili, bu şehirde oturan. ‖ Amuriyeli veya Frigyalı sülâle, Bizans'a üç imparator verdi. Mihail II (820-829), Teofilos (829-842) ve Mihail III (842-867). [L]

Amuriye seferi, Abbasîler devrinde Bizans imparatorluğuna karşı yapılan büyük sefer. Mutasım halife olduktan sonra, Memun zamanında isyan edip Azerbaycan'ın büyük bir kısmını ele geçiren Babek el-Hurremî'ye karşı harekete geçti. Ordularının büyük bir kısmını isyanın bastırılması için Azerbaycan'a sevkettiği için bizans sınırında yeteri kadar kuvveti kalmamıştı. Babek'in teşvikiyle bunu fırsat bilen İmparator Teofilos, 837 yazında islâm ülkelerine hücum etti. Zibatra şehrini tahrip etti ve halkını kılıçtan geçirdi. İmparator aynı hareketi Malatya ve Samsat'ta da tekrarlayıp İstanbul'a döndü. 838 Kı-

Foto. Giraudon, Hollanda Turizm bürosu (LAROUSSE)

şında Babek isyanının bastırılması üzerine, halife Mutasım Bizans'a karşı sefer hazırlıklarına başladı. Aynı yılın ilkbaharında yüzbin civarındaki bir orduyle Samarra'dan hareket etti. Ordunun büyük kısmıyle Mutasım Gülek boğazından, başkumandanı Afşın Suruç üzerinden bizans topraklarına girdiler. Afşın, bugünkü Kazova'da düşman kuvvetlerinin bir kısmını hezimete uğrattıktan sonra halife ile Ankara'da birleşti. Ordunun hedefi Amuriye idi. İslâm ordusu Ankara'dan hareketle Amuriye'ye gelerek 1 ağustos'ta şehri kuşattı. On iki gün süren kanlı çarpışmalardan sonra şehir ele geçirilerek yağma ve tahrip edildi. Halife Mutasım, bundan sonra İstanbul üzerine yürümeyi düşündüğü halde ordusu arasında şahsına karşı bazı tertiplerin sezilmesi üzerine Samarra'ya dönmek mecburiyetinde kaldı. (M)

AMURRU. Esk. coğ. Eskiden Yukarı Suriye çölüne verilen ad. Burada yaşayan yarı göçebe samî aşiretler M.Ö. II. binyıl başlarında Mezopotamya'ya sızarak orada Babil'in ilk hükümdar sülâlesini kurdular: bunların en ünlüsü Hammurabi'dir. (M)

AMURRU'LAR, III. binyıldan sonra Suriye'nin kuzeyinde Babilonya'da Palmira vahasında yerleşmiş bir samî kavim. XV.-XIV. yy. larda Amurru'lara, Suriye'nin güneyinde Kenan diyarından Arnon'a kadar, Ürdün ırmağının doğu kıyıları boyunca rastlanır. İbraniler çölde kaldıktan sonra onlarla burada temasa geçmişlerdi. Amurru'ların sanatı Batı Mezopotamya Samîlerinin sanat grubuna girer. Onların eseri sayılabilecek anıtlar, II. binyıl başlangıcında görülür. En tipikleri, daha çok Batı ve Fırtına tanrısı Amurru'yu temsil eden *silindir*'lerdir. Louvre'daki, diz çökmüş bir insanla başı altın yaldızlı yabanî tekeler grubu şeklindeki adak bu tanrıya adanmıştır. Dönüm noktası sayılabilecek bir eser de, kral Hammurabi'nin kanununu süsleyen dikilitaştır. Bu taş *Babilonya sanatı*'na yol açar, Mezopotamya'daki daha eski devirlerin sanat niteliklerini toparlar.

— Leng. *Amurru dili.* Akkad metinlerindeki birtakım küçük özellikleri veya özel isimleri açıklamak için bazı dil bilginlerinin var saydıkları bir dil. Amurru kelimesi Akkadcadır ve aşağı yukarı M.Ö. 1950'den 1651'e kadar Babil'e kral yetiştiren batılı bir topluluğa verilen addır.

— *Amurru sülâlesi,* Batı'nın bir samî sülâlesi. M.Ö. II. binyıl süresince Akkad diyarına hükmetmiştir. Babilonya'nın on bir hükümdarından en ünlüsü Hammurabi olan bu ilk hanedanın başlangıç ve çöküş tarihleri M.Ö. 1950 ve 1651'dir. (L)

AMURSANA HAN, kalmuk hanıdır (XVII. yy.). XVII. yy. ın sonlarına doğru toparlanan Kalmuklar, Çin'deki karışıklıktan faydalanarak Tibet'e kadar uzanmışlardı. Fakat XVIII. yy. ın başında Çin'de asayiş sağlayan imparator Kansi, Kalmuklara karşı ciddî tedbirler aldı. Tehlikeyi gören Kalmuklar, Cungarya ve Yulduz-Köl yaylalarından İle havzalarına, İle Kalmukları'ı da bu ırmağın ayaklarına indiler. 1739 Antlaşması sonunda Kalmuklar, ülkelerinin yarısını Çin'e bırakmak zorunda kaldılar. İşte bu sırada Amursana, yaylalarından inen Kalmukların yardımıyle Kalmuk hanı oldu. 1754 Yılında Çinliler'e boyun eğmek zorunda kaldı, bir süre sonra çin hâkimiyetine isyan etti. Ülkesindeki çin memurlarını öldürttü. Fakat üzerine gelen çin kuvvetlerine yenildi. Orta Yüz Kazaklarına iltica etti. Sonra Sibirya'ya geçti, Ruslara sığındı. (M)

AMURTAİOS (Mısır hiyeroglifiyle yazılışı herhalde *Amunertaius* [*Amon verdi*] idi). Kendi başına Maneton'un XXVIII. sülâlesini temsil eden Mısır kralı. Sais kral ailesinden gelir. Dara II ile altı yıl savaştıktan sonra, hiç bir muhalefet görmeden atlı yıl Mısır'a hükmetti (404-398). [L]

AMUSSAT (Jean Zuléma), fransız cerrahı (Saint-Maixent 1796-Paris 1856). Mesanedeki taşları öğütmek için Civiale et Leroy d'Etioles cihazlarının kullanılmasını sağlayan düz sondayı ve hemoroid şişkinliklerinin dağlanması usulünü buldu. (L)

AMUT veya **AMÛD** i. (ar. ʿ*amd,* sütun dikmek'ten ʿ*amûd*). *Esk.* Direk, sütun: *Tezer amûdun altına gidip, ibadet-i tabiiye ile meşgul olur* (Abdülhak Hâmid). ‖ Hükümdarların resmî törenlerde ellerinde tuttukları asa. ‖ Değnek, sopa, çomak: *Kûfe'ye girip, elindeki amûd ile kasr-ı hükûmet kapısına vurdu* (Kısas-ı Enbiya). ‖ Terazinin kolu. ‖ Tüfeğin veya yayın tahta kısmı. ‖ Kumandan.

— ÇEŞ. DEY. *Amuda kalkmak,* ellerinin üstüne dayanarak bacaklarını yukarı kaldırmak ve yere, baş aşağı dikey durmak: *Amuda kalktık.* ‖ *Esk. Amûd-ül-âsâr,* kasırganın kaldırdığı kum. ‖ *Amûd-üs-salîb,* haçın üzerindeki tahta. ‖ *Amûd-üs-subh,* sabah güneşinin ışınları: *Amûd-üs-subhdan masnû' olan fevvare-i billûr* (Midhat Cemal).

— Anat. *Esk. Amûd-ı fıkarî,* omurga kemiği, bel kemiği. ‖ *Amûd-ül-batn,* göğüsten karına doğru inen damar. ‖ *Amûd-ül-kalb,* kalbe giren büyük damar, aort.

◆ Sıf. ve zf. Dik duran, dik, dikey: *Bacakları doğrudan doğruya zemine amûd bir köpek...* (Ahmed Rasim). *Asfalta amûd / Akasyaya muvazi* (C. S. Tarancı).

◆ **Amûden** zf. Diklemesine.

◆ **Amûdî** sıf. Dikine, yukarıdan aşağıya. (M)

ÂMÛT i. (fars. *âmût*). *Esk.* Yüksek yerlerde, kayalarda bulunan kuş yuvası. (M)

ÂMÛZ sıf. (fars. *âmûhten,* öğrenmek'ten *âmûz*). *Esk.* Öğreten, öğrenmiş.

— Klas. dil. (Osmanlıcada *âmûz* kelimesi bazı arapça ve farsça kelimelerle birlikte, birleşik sıfatlar yapar.) *Esk. Edeb-âmûz,* terbiye veren, edep öğreten. ‖ *İbret-âmûz,* ibret veren, ondan ders alınmasını sağlayan: *Ne kadar ibret-âmûz, ne kadar hâtır-sûz idi* (Ahmed Rasim).

◆ **Âmûzende** i. Öğretmen. ‖ Öğrenci.

◆ **Âmûz-gâr** veya **âmûz-kâr** bls. i. Öğretmen, öğretici.

◆ **Âmûz-gârî** veya **âmûz-kârî** bls. i. Öğretmenlik,

◆ **Âmûzî** i. Öğretmenlik mesleği.

◆ **Âmûziş** i. Öğrenme. ‖ Öğretme. ‖ Öğretim. (M)

AMÜZET i. (fr. *amusette*). XVIII. yy. da mareşal De Saxe tarafından icat edilen, kundak üzerine oturtulmuş büyük siper tüfeği. (Bu cins tüfekler namlu dibinden doldurulur ve aşağı yukarı 250 gr ağırlığındaki bir mermiyi 3 900 m uzağa atarlardı.) [L]

AMUZİ i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *musa,* müzik'ten fr. *amusie*). Nörol. Müzik yeteneklerinde bozukluk.

— ANSİKL. *Amuzi* motris olabilir (şarkı söyleyememek), duyumsal olur (müzik seslerini ve herhangi bir şarkıyı tanıyamama). Genellikle işitme görevlerinin tümünde bir bozukluk ve bir afazi ile birlikte görünür. (L)

AMVAS, Filistin'in ova kısmında, dağların eteğinde bir şehir. Kuruluş tarihi oldukça eskidir. III. yy. da Nikopoluis adını aldı. Amvas, Amr İbnül As tarafından fethedildi. Müslümanların hâkimiyetine geçmeden önce ve islâm hâkimiyet devresinde vilâyet merkeziydi. Bugün fakir bir kasabadır. 639'da çıkan veba salgınının merkezi olduğundan salgın, şehrin adıyle anıldı. Amvas salgınında ölenlerin sayısının 25 000 olduğu rivayet edilir. (M)

AMY (Gilbert), fransız bestecisi ve orkestra şefi (Paris 1936). Paris konservatuvarında Darius Milhaud'nun ve Olivier Messiaen'in öğrencisi oldu, orkestra yönetme kurslarına devam ettiği Pierre Boulez ile beraber çalıştı. 1967'de Pierre Boulez tarafından «*Domaine musical*» konserleri müdürlüğüne tayin edildi. Bestelerinde (*Mouvements, Improvisation I,* piyano için *Epigrammes* ve *Cahier d'Epigrammes,* on iki çalgılı iki grup için *Diaphonies, Alpha-Beth,* kitap I ve II) öncü sanatın kalburüstü şahsiyetlerinden biri olarak görülür. Güçlü, ince mizaçlı usta bir teknikçidir. (L)

AMYANT i. (yun. *amiantos,* bozulmaz'dan fr. *amiante*). Hidratlı bir kalsiyum ve magnezyum silikattan meydana gelen, tabiî olarak lifli bir bünye gösteren mineral.

— ANSİKL. *Amyant* terimi, özellikle beyaz ve parlak lifli ürünler için kullanılır; yabancı maddeler (alümin veya demir oksit) tesiriyle hafifçe yeşilimtrak veya kurşunî olanlara *asberk* adı verilir. Ocak ateşlerinden etkilenmeyen bu elyaf, ancak hamlaçla eritilebilir. Cevherden, forttan yapılmış değirmen taşları arasında ezilmek ve parçalanmak suretiyle çıkarılır. Ondan sonra, yapağı tarama işlemlerini andıran bir teknikle dövülür, taranır ve eğirilir. Elyafın birbirine bağlanmasını önleyen sertliği dolayısıyle ancak kalınca ipler meydana getirilebilir. Dayanıklılığın arttırılması için çok defa amyant kaplı metaller (bakır veya pirinç) ile elde edilen arme ipler imal edilir. Amyant iplikler yanmaz kumaşların dokunması için kullanılır (koruyucu elbiseler, tiyatro dekorları imali v.b.). Arme ipler de, sentetik reçinelerle sıvandıktan sonra, otomobil fren garnitürleri yapımına yarayan kumaşların imaline yarar. İp veya örgü şeklindeki kalın amyant ürünler, ısı tutma donanımlarında kullanılır. Başlıca üretici memleketler Kanada, Güney Afrika cumhuriyeti ve Güney Rodezya'dır. (L)

AMYANTİNİT i. (fr. *amiantinite*). Aktinot'un bir türü. (L)

AMYGDALUS i. (lat. k.). Badem ağacının ilmî adı. (L)

AMYKOS. Esk. coğ. İstanbul boğazında bugünkü Beykoz'un yerinde kurulmuş bir liman şehri. Kral Amykos'un üzerinde defne yaprağı bulunan mezarı buradaydı. Gillius'a göre Amykos, Amya veya Ameae olarak adlandırılabilir. (M)

AMYKOS. Yun. mit. Dev Poseidon'nun oğlu ve Bebrykler'in kralı. Öfkeli ve güçlü idi. Bithynia'da önüne gelen her yabancıyı yumrukla öldürürdü. Argonautlar'dan biri, Polydeukes onu yendi ve yabancıların çıkmasına bir daha engel olmayacağına dair ondan söz aldı. (L)

AMYMONE. Yun. mit. Danaidler'den biri. Europa'nın kızı. Amymone su aramağa gider, bir satir onu baştan çıkarmağa yeltenir, Poseidon satiri üç dişli yaba ile kovar. Yaba kayaya çarpar ve kayadan üç kaynak fışkırır. (L)

AMYNTAS. Makedonya'nın üç kralının adı: **—Amyntas I,** M.Ö. 540 ile 498 arasında saltanat sürer, fakat Dara I'in tabiliğini kabullenmek zorunda kalır; **—Amyntas III,** muhtemelen M.Ö. 389 ile 369 arasında hüküm sürer ve Olynthos'a karşı Ispartalılarca korunur. Bir İlliryalı ile, Eyridike ile evlenir, ondan oğlu Philippos II dünyaya gelir. (L)

AMYNTAS. Galatia'nın son kralı. M.Ö. 36'da, Antonius'tan Galatia'yı ve sınırdaki birçok yerleri aldı. Augustus, krallığını ona bıraktı. Ölümünde, Galatia, Roma'nın bir eyaleti haline geldi (M.Ö. 25). [L]

AMYNTAS, makedonyalı maceracı. M.Ö. 330'a doğru ölen Antiokhos'un oğlu. Dara'nın hizmetine girdi. İssos (*Eski Ayas*) savaşında (M.Ö. 333) Perslerin yanında döğüştü ve Mısır'da öldü. (L)

AMYNTAS, Büyük İskender'in generali. Sur kuşatmasında kendini gösterdi ve Asya'da şan ve şerefle öldü. (L)

AMYNTOR, Phoiniks'in babası, Peleus eteklerinde Orminion kralı. Ülkesinden geçmesini istemediği veya kızı Astidamia'yı vermediği için Herakles tarafından öldürüldü. (L)

AMYOLİT i. (yun. *ammion,* zincifre ve *litos,* taş'tan fr. *ammiolite*). İçinde bakır ve civa antimonyat bulunan, fakat kesinlikle tanımmayan kırmızı mineral. (L)

AMYOSTENİ i. (*a,* bulzl. eki, yun. *myon,* kas ve *sthenos,* kuvvet'ten fr. *amyosthénie*). Tıp. İradeli hareketlerde enerji yokluğu. (L)

AMYOT (Jacques), fransız yazar ve hümanisti (Melun 1513-Auxerre 1593). Ailesi zengin olmamakla birlikte, ciddî bir eğitim gördü. Paris'te Cardinal-Lemoine kolejini bitirdi (1532). Bourges üniversitesine yunanca okutmanı oldu ve orada on yıl ders verdi (1536-1546). 1547'de, François I, Plutarkhos'u Fransızcaya çevirsin diye kendisine Bellozane manastırını verdi. Tournon kardinalinin koruması, mesleğine faydalı oldu: 1557'de Kral çocuklarına, müstakbel Charles IX ve Henri III'e mürebbi oldu; 1560'ta Fransa Büyük omoniyeliğine, sonra 1570'te Auxerre piskoposluğuna getirildi. Henri III onu Saint-Esprit tarikatına kabul etti. Edebî eserleri, daha çok tercümeleridir: (Heliodoros'un *l'Histoire Ethiopique*'i, 1548; Longus'un *Daphnis et Chloé*'si, 1559; Plutarkhos'un *Les Vies Parallèles*'i, 1559 ve kendi (*Oeuvres Morales*'i, 1572).

Amyot on yedi yıl Plutarkhos'un tercümesi üzerinde çalıştı. Venedik ve Roma kütüphanelerinde yazmalardaki farklı parçaları

Jacques AMYOT
Léonard Gaultier'nin gravürü
(Bibliothèque nationale, Paris)

Roald AMUNDSEN

Foto. Viollet (LAROUSSE)

Chardin: «Hamarat Ana» (Louvre müzesi, Paris)

topladı (Roma'da 1547'den 1552'ye kadar bulundu), ters anlamları ve yanlışları düzeltti. Yunancadaki derin bilgisi ve metodu, bu çalışmaya ilmî bir değer verdi. Bununla beraber onun Plutarkhos'u, asıl Plutarkhos değildir. Hayalleri aktararak üslûbunun renk ve genel gidişiyle, tercümelerine Plutarkhos'un değil, kendi ruhunu koydu, onu «iyi» bir Plutarkhos, erdeme ve büyük değerlere hayran «safdil» bir hikâyeci haline getirdi. Bu tercümelerde, Rönasans, renkli ve canlı bir şekilde sunulan Eskiçağın bilgelik hazinesini buldu. Montaigne bu tercüme için «Bu bizim her gün okuyacağımız kitaptır» demiştir.

Bu Amyot Plutarkhos tercümesinin itibarı, XVIII. yy. ın sonuna kadar sürdü (J. J. Rousseau'da bu açıkça görülür). Bu büyük hümanistin, aynı zamanda fransız diline de hatırı sayılır hizmetleri dokundu. Üslûbu, çağdaşları için açıklık, kesinlik ve «babacanlık» örneği oldu: Kıvrak ve sağlam cümleleri, klasik nesrin kuruluşuna yardım etti. (L)

AMYOTROFİ i. (*a*, bulzl. eki, yun. *myon*, kas ve *trophe*, besin'den fr. *amyotrophie*). Patol. Çizgili hareket adalelerini ilgilendiren kas atrofisi. (L)

AN i. (ar. *ān*). Bölünmeyecek kadar kısa bir zaman parçası, göz açıp kapayıncaya kadar geçen zaman, lahza: *En güzel an'a «dur» demek ve onu uzatmak, işte saadetin yegâne sırrı* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Bir an duraklamak.* ‖ Gerçek süresi ne olursa olsun, nispet edilince çok kısa zaman: *Yeryüzünde kalışımız, evrenin sonsuzluğu içinde ancak bir andır.*

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Ân-be-an*, gittikçe, derece derece: *Keskin bir ürperişle kımıldandı ân be ân* (Yahya Kemal). ‖ *Ân-ı daim*, mutlak zaman, ebedî ve ezelî olması bakımından Allah. ‖ *Ân-ı vahid*, bir an, çok kısa bir süre: *Saniyenin yüzde biri kadar bir ân-ı vahidde* (Ahmed Rasim). ‖ *El-ân*, şimdiki halde, içinde bulunduğumuz zamanda, hâlâ. ‖ *Il-el-ân*, şimdiye kadar. ‖ *Min-el-ân*, bundan sonra.

— Klas. dil. Osmanlıcada «zaman» anlamında, *an* ile bazı arapça ve farsça terkipler yapılmıştır: *ân-ı hoşgüzeşte*, güzel geçen zaman; *ân-ı maglubiyet*, yenilme, mağlup olma anı; *ân-ı visal*, kavuşma, birleşme anı v.b.

Whistler'den portre: «Sanatçının **Anne**'si» (Louvre müzesi, Paris)

◆ **Ânât** çoğl. i. *Esk.* Anlar, zamanlar. ‖ İnce farklar, değişiklikler, nüanslar (bu kelime, edebî Türkçede, Fransızca nüans karşılığı olarak kullanılmıştır): *Bir lisanda bir mânâya kullanılan iki kelime arasında mutlak bir nüans=ânât vardır* (Ziya Gökalp). *Onbeş metrelik bir mesafeden en ince ânâtını gördüğüm canlı heykel* (Ömer Seyfeddin).

◆ **Ânen** zf. Bir anda.

— DEY. *Esk. Ânen fe ânen.* Devamlı olarak, gitgide: *Hal-i civani açar açmaz kurur bir çiçek gibi ânen fe ânen mütegayyir olup* (Yusuf Kâmil Paşa).

◆ **Anî** sıf. Bir an içinde oluveren, hemen, derhal: *En anî ve güzel kararlar kalbden çıkmaz mı?* (C. S. Tarancı). *İnanıyorum ki, tarihin dramatik ve anî değişmeleri, çok zaman, dinamik fertlerin eseridir* (H. E. Adıvar). ‖ Zf. ... *Yusuf'un hayatına girdikleri kadar anî olarak oradan çekilip gitmişlerdi* (Sabahattin Ali).

— Elektr. *Anî etkili cihaz*, karakteristik bir büyüklük (akım, gerilim v.b.) önceden belirlenen bir değere erişip erişmez anî olarak işlemeğe başlayan otomatik şalter (disjonktör), deklanşör ve röleler. ‖ *Anî sapma*, devingen bir teçhizatın anî olarak sapması.

— Fiz. *Anî değer*, değişken bir büyüklüğün verilen bir andaki değeri.

— Mekan. *Anî dönme ve kayma ekseni*, uzaydaki bir yer değiştirme için, noktaları kendi doğrultusunda olan doğru. (Bu ortak hız sıfırsa sadece bir anî dönme ekseni vardır.) ‖ *Anî dönme merkezi*, hareketli bir düzlemin sabit bir düzlem üzerinde kaymasında, hızı sıfır olan nokta.

◆ **Anîde** zf. Bir an içinde, derhal: *Onun hep böyle işi çıkar, anîde giderdi* (Necati Cumalı).

— Dil bil. Dilimizde bu kelime, Arapça *tenvinle* yapılan zarflara benzetilerek *«anîden»* şeklinde de kullanılır.

◆ **Anîlik** i. Birden oluş: *Beklenmeyen bir mucize bütün anîliği ile bizim de gözlerimizin önünde canlanıyor* (M. Ş. İpşiroğlu).

◆ **Anlık** sıf. Ancak bir an süren. *Bir anlık gaflet.*

— Leng. Gelişiminin bir anında veya varış noktasında ele alınan bir eylemi ifade eder.

◆ **Ansızın** zf. Birdenbire, beklenmedik sırada, anî olarak: ... *Ansızın vuku bulacak bir Macar müdahalesinden endişe edenlerin...* (Yahya Kemal). *Gece yarısı ansızın kompartımanı istilâ eden buz gibi soğuk...* (Ahmed Hâşim). [M]

ÂN i. (fars. *ān*). *Esk.* Güzelliğin cazibesi, çekiciliği, alım: *Bilmem bana ân mı ... Şan mı lâzım* (Abdülhak Hâmid).

— DEY. *Hüsn ü ân. Esk.* Güzellik: *Kadında cidden sehhar olan bir hüsn ü ân vardı* (Ahmed Rasim).

◆ **Ânlı** sıf. Güzel, yakışıklı: *Beni istemekte olan yiğit daha şanlıdır, daha ânlıdır* (Muallim Naci).

— DEY. *Ânlı şanlı* veya *ânlı sanlı*, çok gösterişli, debdebeli: *Dediler siz geçerken ânlı şanlı / Sevdiğin bir güzel gence nişanlı* (F. N Çamlıbel). *Bütün eserlerimiz, halkımız ve askerlerimiz, birer birer görünen ânlı şanlı cedlerimiz...* (Yahya Kemal). [M]

AN edat. (ar. *ʿan*, ...dan, ...den). *Esk.* Osmanlıcada çeşitli deyimlerde kullanılır ve bağlı olduğu kelimeyi çok defa zarf yapar: *Bu sözüm masûn-ı an-itirazdır* (Ahmed Rasim).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. An-asl*, aslından, kökü, soyu bakımından: *An-asl asker bir millet olduğumuz için ecnebi bir devlete topuyla tüfeğiyle teslim olmuş bir ceneralin alkışlanışını çirkin görüyorduk* (Yahya Kemal). ‖ *An-cânibi*, bir yandan, bir taraftan. ‖ *Ancehlin*, cahillikle, bilmeyerek: *Verdiği reyin an-cehlin yahut bil-iltizam cerh edilmesine adeta çıldırdı* (İbnül Emin M. Kemal İnal). ‖ *An-gafletin*, istemeyerek, bilmeyerek. ‖ *Anha minha*, şundan bundan. Bk. ANH. ‖ *Anil-gıyab*, gıyaben, hazır olmaksızın, görmeksizin. ‖ *An-il-merkez*, merkezden çıkan, santrifüj: *Kuvvet-i an-il-merkez ile önümde giden bir zatın gözüne isabet eden...* (Ahmed Rasim). Bk. MERKEZKAÇ. ‖ *An-karib*, çok geçmeden, pek yakında: *Kassab-ı felek adû-yı candır / Eyler seni an-karîb ma'dûm* (Muallim Naci). ‖ *An-karib-üz-zaman*, çok yakın bir vakitte. ‖ *An-kasdin*, bile bile, isteyerek. ‖ *An-mim amed*, «mim» den geldi. Bk. ANSİKL. ‖ *An-nakdin*, nakit para olarak. ‖ *An-samim*, içten, gönülden: *Fikret için şüphe ve tereddüt yoktu. Ya an-samim tasdik eder, ya an-samim inkâr ederdi* (Cenab Şahabeddin). ‖ *An-samim-ül-fuad, an-samim-il-hal, an-samim-il-kalb*, can ü yürekten, kalpten. ‖ *An-tı amed*, «tı» dan geldi. Bk. ANSİKL. ‖ *An-veled*, ölümden sonra zürriyet bırakma. ‖ *An-yedin*, elden. ‖ *An-zeâmet*, hisseden ibaret. Bk. ANSİKL.

— Dil bil. Arapça gramerde *an* edatı ikinci ve üçüncü şahıs zamirleriyle birleşerek, şahıs zamirlerinin çıkma (ablatif) hallerini yapar: *anh* (ondan), *anha* (ondan), *anhüm* (onlardan), *anhüma* (o ikisinden), *anküm* (sizden), *ankûma* (ikinizden). Bk. ANH.

— ANSİKL. Ask. tar. *An-mim amed* ve *An-tı amed*, Anadolu'dan ve Rumeli'den devşirme suretiyle toplanan hıristiyan çocukları türk köylülerinin yanına verilir, Türkçeyi ve İslâm dinini öğrenmeleri sağlanırdı. Acemi* oğlanı denilen bu çocuklar belirli süreyi doldurduktan sonra, Rumeli'den gelenler Rumeli ağasının, tezkerelerine koyduğu *«an-mim amed»* işareti ve Anadolu'dan gelenler de Anadolu ağasının koyduğu *«an-tı amed»* işaretiyle ulufeye yazılırlardı.

— Teşk. tar. *An-zeâmet*, bir bölgeye ait takrirde, orada bulunan tımardan başka, diğer bir sancakta da tımarı olan kimsenin bu ikinci tımarına verilen ad. (M)

AN i. Şuurun, irade ve heyecan karışmamış düşünme ve anlama kuvveti. *Esk.* Zihin. ‖ Akılda tutabilme yeteneği. *Esk.* Hafıza. Bk. İDRAK, ZİHİN. (M)

ÂN sıf. (fars. *ān*). *Esk.* «Şu» anlamına gelen işaret sıfatı.

— DEY. *Esk. İn ü ân* (*ân ü în*); bu, şu: *Çobanın haline haset ki odur / Fârig-i în ü ân ü bûd ü nebûd* (Recaizade Ekrem).

◆ **Ânî** sıf. Tasav. Tanrı'dan başkası. (M)

ÂN i. (fars. *ān*). *Esk.* Tarlalar arasındaki sınır çizgisi olarak kullanılan ekilmemiş kısım. (M)

— **ÂN**, ek (fars. *-ān*), fiilden isim, sıfat ve zarf yapan ek). *Esk.* İsm-i fâil olarak bütün mastarlara gelmez, kıyasîdir: *Hand-ân* (gülen), *pûy-ân* (koşan) v.d. ‖ Sıfat-ı müşebbehe: *Naz-ân* (nazlı), *nümay-ân* (görünen) v.d. ‖ Zarf fiil (gerundium): *Üftân hizân* (düşe kalka) v.d. (M)

— **ÂN**, ek (fars. *-ān*, isimden isim yapan çokluk eki). *Esk.* Osmanlıcada, Farsça ve Arapça asıllı birçok kelimede çoğul edatı olarak kullanılır: *Zen-ân* (kadınlar), *bahar-ân* (baharlar), *mebus-ân* (mebuslar) v.d. (M)

— **AN**, — **EN**, ek (Esk. türk. *-ġan, -ġen*'den). Bugün Türkiye Türkçesinde çok kullanılan ve daha ziyade geniş zaman ifade eden bir isim-fiil (partisip) ekidir. Eski Türkçede *-ġan, -gen* şeklinde ve geçmiş zaman partip'i idi. Türkiye Türkçesinde yapım ve çekim eklerinin başındaki *-ġ* ve *-g* seslerinin düşmesiyle *-an, -en* (ünlü ile biten kelimelerde araya giren yardımcı *y* sesi ile *-y-an, -y-en*) şeklinde gelişmiş ve geçmiş zaman anlamı genişleyerek genel bir yapan, eden (*Esk.* ism-i fâil) anlamı kazanmıştır: *Arzu dolu, yaşamak dolu, / Bu eller miydi resimleri tutarken uyu-y-an* (F. H. Dağlarca). [M]

—**AN** ve —**EN** zf. (ar. Tenvin işareti. Elif üzerinde harekeyle gösterilir). *Esk.* «Olarak ve bakımından» anlamında hal zarfları yapar: *Mahsus-an* (hususî surette), *râbi-an* (dördüncü olarak), *fiil-en* (yaparak), *şekl-en* (şekil olarak). [M]

AN (—) zam. Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesinde tekil üçüncü şahıs ve işaret zamiri *ol*'un, çekim sırasında, kök değiştirmesi neticesi aldığı şekil. Yalın olarak bulunmaz, ancak çekimli şekillerde rastlanır. Bk. O, OL, ZAMİR.

◆ **Ana** (datif). Ona.

◆ **Anca** (ekvatif). O kadar. Bk. ANCA.

◆ **Ancılayın** (enstrümental). Onun gibi, öyle: *Olmadı ancılayın ragıb-ı irfan* (Şinasi).

◆ **Anda** (lokatif). Onda: *Kıymetini bilir idi sadıkın / Eğer anda akl ü firaset olsa* (Gevheri). ‖ Orada.

◆ **Andan** (ablatif). Ondan. ‖ Oradan.

◆ **Anı** (akkuzatif). Onu.

Foto. Giraudon (*LAROUSSE*)

◆ **Anın** (genetif). Onun. ‖ *Anınçün*, onun için, ondan dolayı: *Anınçün derim ki*... (Ahmed Rasim).

◆ **Anlar** (çoğul). Onlar: *Pir Sultan Abdal'ım kırklar yediler / Bu yolu erkânı anlar kodular* (Pir Sultan Abdal). *Çünki anlar da bahara benzer* (Abdülhak Hâmid). [M]

ANA i. Çocuğu olan kadın, anne: *Ana hasreti dudaklarını kurutmuş.. yüreklerini yakıyor*... (H. R. Gürpınar). *Esaret çok çirkin şey... bir anayı evlâdından koparır gibi ayırmak*... (H. E. Adıvar). ‖ Yavrusu olan dişi hayvan: *Kedilerin anası yavrularını korumak için köpeğin üzerine atıldı*. ‖ Din bakımından mübarek ve muhterem sayılan kadın: *Fatma anamız, Meryem ana*. Bk. ANSİKL. ‖ Anne gibi şefkat gösteren kadın: *Öğretmen bütün çocukların anası gibiydi... Yoksullar anası*. ‖ Kök, kaynak, çıkış yeri, sebep: *Tasarruf, kâr ve kisplerin anasıdır* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Hürmet ifadesi olarak yaşlı kadınlara verilen unvan: *Sultan ana. Kadın ana. Ana kadın*.

— ÇEŞ. DEY *Ana*, ata sofrasında büyümüş, aile terbiyesi almış, görgülü, usul erkân bilen. ‖ *Ana avrat düz gitmek* (*sövmek*). *Argo*. Bir kimsenin soyuna sopuna küfür etmek, sövmek: *Üdebanız ana avrat sövüyor birbirine* (M. A. Ersoy). ‖ *Ana baba bir*, aynı ana ve babadan doğmuş. ‖ *Ana baba duası almış*, anasını babasını memnun etmiş, onların manevî desteğini sağlamış. ‖ *Ana baba günü*, kalabalık, telâşlı, herkesin ayakta, herkesin kendi derdine düştüğü bir zaman: *Ana baba günü, vitrinler taşlanıyor, camlar kırılıyor* (Y. Z. Ortaç). *Sokaklarda imamlarla papazların sarılıp öpüştüğü, mızıka ve nutuk gürültüsünden ürken atların dükkânlara girdiği o ana baba günlerinden birinde*... (R. N. Güntekin). ‖ *Ana bir*, aynı anadan doğmuş kardeşler için söylenir. ‖ *Ana evi*, bir kimsenin doğduğu ve annesiyle babasıyle birlikte büyüdüğü ev: *Gülsüm hanım, evlâtlarının sözüne kanmış, bu yaştan sonra içinde doğduğu, içinde büyüdüğü, içinde gelin olduğu, içinde doğurduğu ana evini, müslüman mahallesini bırakıp yalılara gitmişti* (Ömer Seyfeddin). ‖ *Ana ile kız, helva ile koz* (*anne ile kızın, helva ile kozun*), genellikle birbirleriyle ilgili nesnelerin, birbirine her bakımdan yakınlığını belirtmek için kullanılır. ‖ *Ana karnına* (*rahmine*) *düşmek*, hayatın, bir bakıma kaderin başladığı ilk an: *Ana rahmine düştüğüm günden beri*.. ‖ *Ana kucağı*, annenin şefkat ve sevgi dolu çevresi: *İlk terbiye verilen yerin ana kucağı olduğu düşünülürse*... (Atatürk). *Çocukluk çağı, baba ocağı, ana kucağı hep orada bulunuyordu* (Z. Gökalp). ‖ *Ana* (*anasının*) *kuzusu*, toy, tecrübesiz, mahçup, aile çevresinin dışını tanımayan, anasının dizi dibinden ayrılmamış. Annenin, evlâdına karşı «annenin canı, sevdiği» anlamında kullandığı bir sevgi ve şefkat seslenmesi. ‖ *Ana tarafı* (*tarafından*), ana soyu, (ana soyundan). ‖ *Ana yarısı*, teyze: *Melâhat, ana yarısı saydığı teyzesini şunun bunun eline bırakmıyarak, kadıncağıza ihtimamla baktı*... (H. R. Gürpınar). ‖ *Anadan doğma*, çırılçıplak: *Anadan doğma soyuyorlarmış* (Yaşar Kemal). Doğuştan: *Hazreti İsa Aleyhisselâm, bir ölüyü diriltti, anadan doğma körlerin gözünü açtı* (Cevdet Paşa). *Ne karakter, ne karakter, sanki anadan doğma bir İngiliz*... (Ömer Seyfeddin). ‖ *Anadan doğmuşa dönmek*, günahlarından sıyrılmak, pîr ü pâk olmak. Eski sıhhatini kazanmak, yeni doğmuş gibi zinde olmak. ‖ *Anadan üryan*, çırılçıplak: *Anadan üryan dışarı fırladı* (Kemal Tahir). ‖ *Anaları ne ki danaları ne olsun*, kötü özellikleri olan bir annenin çocuklarının da kendisine benzeyeceğini belirtmek için kullanılır. ‖ *Anam anam dediği hamam anası kel Fatma değil mi*, methedilenin aslında değersiz olduğunu belirtmek için kullanılır. ‖ *Anam avradım olsun*, bir şeyi yapacağına karşısındakini kesin olarak inandırmak için kullanılan yeminlerden biri: *O kızı karı diye alıp evime götürmezsem anam avradım olsun*... (Sabahattin Ali). ‖ *Anam babam*, teklifsizce bir seslenış. ‖ *Anamın aşı tandırın başı*, yemeklerin en güzeli annenin pişirdiği, evde oturulacak yerlerin en güzeli tandırın başı olduğunu belirtmek için kullanılır. ‖ *Anan yahşi baban yahşi*, bir kimseyi herhangi bir işe razı etmek için anasını babasını araya koyarak yumuşatmak üzere kullanılır. ‖ *Ananın ak sütü gibi helâl etmek*, karşılıksız olarak bağışlamak. ‖ *Ananın bahtı kızına*, kızların talihi annelerine benzer anlamında kullanılır. ‖ *Ananın körü* (*elinin, ebenin*) *Teklz*. Bk. EL'*inin körü*. ‖ *Ananın örekesi*, *Argo*. Bir sözün saçmalığını, münasebetsizliğini belirtmek için verilen karşılık: *Dünya yuvarlakmış! Yok ananın örekesi!* (H. R. Gürpınar). ‖ *Anası ağlamak. Teklz*. Zorluklarla karşılaşmak, sıkıntı çekmek, yorulmak, tükenmek: *«Ah cancağazım, satır başı yapmaktan anam ağlıyor»* *diye kıkır kıkır gülerdi*... (Y. Z. Ortaç). ‖ *Anası danası*, soyu sopu; bir aileye mensup olanların hepsi. ‖ *Anası kılıklı*, görünüş ve huy bakımından annesine benzeyen. ‖ *Anası turp, babası şalgam*, soyu sopu belli ve iyi olmayan kimselerin çocuğu, aşağı tabakadan. ‖ *Anasından doğduğu gibi*, kız oğlan kız, bâkire. ‖ *Anasından doğduğuna pişman etmek* (*olmak*), birini bıktırmak, bezgin bir hale getirmek (gelmek). ‖ *Anasından emdiği süt burnundan fitil fitil gelmek*, çok sıkıntı çekmek, eziyet görmek. ‖ *Anasını ağlatmak*, sıkıntı ve eziyet çektirmek, bezdirmek, bıktırmak: *Paşa hiç de senin dediğin gibi öyle herkesin anasını ağlatan, âleme sopa çeken bir adam değil* (H. E. Adıvar). ‖ *Anasını bellemek* (*fallamak*). *Argo*. Anasının ırzına geçmek anlamında küfür olarak kullanılır. ‖ *Anasını satmak. Argo*. Bir şeye anasını bile satacak kadar önem vermek, umursamamak: *Düşündüm taşındım... Anasını satayım... Ta Haydarpaşaya kadar kompartımandan çıkmam* (B. Felek). ‖ *Anasının gözü. Teklz*. Kurnaz, işini bilir, açıkgöz. ‖ *Anasının kızı*, huyu annesine benzeyen, annesine çeken kızlar için söylenir. ‖ *Anasının nikâhını istemek. Teklz*. Bir şeyin asıl değerinden çok fazlasını istemek. ‖ *Dev anası*, çok iri kadınlar için kullanılan, günlük konuşmaya, masallardaki dişi dev tipinden geçmiş bir söz. ‖ *Hamam anası*, hamamda yanaşma ihtiyar kadın.

— Dil bil. *Ana* kelimesi, muhtemelen çocuk dilinde Türkçede çok nadir olan ünsüz ikizleşmesi ve ikinci ünlünün incelmesiyle *anne* olmuştur.

— Eğ. *Anababa okulu*, anababa'ya eğitim sorumluluğunu aşılayan ve çocukların daha iyi yetişmelerine yarayacak bilgileri veren okul.

— ANSİKL. Eğ. Eski uygarlıklarda anababa okulu kavramı düşünülemezdi. Çünkü bu uygarlıklarda otorite, bütün aileyi yöneten aile reisindeydi. Çocukların eğitimine önce aile, disiplini ile, dinî veya sosyal ahlâk kuralları uygulanarak başlanır, sonra da bazı toplum sınıflarında bu eğitim meslekten eğiticilerin aracılığıyle devam ederdi. Eğitim bilimi anababanın değil, öğretmenlerin işiydi. Rousseau, *Emil*'de yeni bir eğitimin temellerini attı. Bu eğitimin amacı çocuğa toplumsal kuralları zorla kabul ettirmek değil, onun doğal yeteneklerini geliştirmekti ve çocuk psikolojisinin gözlenmesine dayanıyordu. Zaman zaman bir anarşi halini alan bu demokrasi anlayışına uygun aile örneği ilk olarak anglosakson ülkelerinde özellikle Amerika'da gerçekleştirildi. Bu yeni aile anlayışı içinde anababanın rolünü kesinlikle belirlemek için 1880'den bu yana Anababa okullarına benzer kurumlar açıldı. Bu kurumlar, Birinci Dünya savaşından sonra oldukça gelişti ve günümüzde büyük özel şirketler elinde iyice yayıldı. Aile eğitimi, Rusya'da 1930'a doğru eğitici Makarenko'nun etkisiyle ortaya çıktı ve Millî Eğitim'in sorumluluğu altında gelişti. İkinci Dünya savaşının sonundan bu yana Fransa'nın çeşitli bölgelerinde, Batı Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde, daha yakın zamanda da Güney Amerika'da Anababa okulları açıldı.

◆ Sıf. Çocuk doğurmuş kadın; yavrulamış hayvan: *Yavrularını tehlikede gören bir ana kuş hırçınlığıyle*... (R. N. Güntekin). ‖ Var eden, besleyen, geçim sağlayan: *Ana toprak*. ‖ Aslî, esas, hâkim: *Yağmurlu günlerde ana yola kadar yayan gitmek, otomobile oradan binmek icap etmektedir* (R. H. Karay). *İnhitatımızın bu ana sebebini şu nokta teşkil ediyor* (Atatürk).

— ÇEŞ. DEY. *Ana direk*, bir topluluğu etrafında tutan, onun dağılmasını ve çökmesini önleyen esas şahsiyet: *Bu iki karikatürist, iki temel taşı, iki ana direği idi Türk mizahının* (Y. Z. Ortaç). ‖ *Ana kadın*, bir ailede veya bir toplulukta en çok sayılan kadın. Kadınlar hamamında müşteriyi karşılayan kadın: *Hacivat-Bunlar hamam kapısından içeri girer girmez*... ‖ *Ana kara* Bk. KARA. ‖ *Ana kraliçe*. Bk. KRALİÇE. ‖ *Analı kızlı*, annesi ve kızı birlikte ‖ *Analı kuzu kınalı kuzu*, annesinin yanında rahat ve mesut yaşayan evlâtlar için kullanılan bir söz.

— Ask. tar. *Ana defteri*, devşirme usulüyle toplanan acemi oğlanlar için İstanbul'da tutulan defterin adı (*Eşkâl* defteri de denirdi). Bk. ANSİKL.

— Denizc. *Ana*, aynı işi gören şeylerden, daha ağır işi yapan, daha büyük veya daha ağır olan: *Ana direk, ana civadıra, ana çarmık*. ‖ *Ana arma donanımı*, oynar arma donanımının (selviçeler) tersine, direğe bağlanmış her türlü durağan donanım (*sabit donanım* da denir): *Çarmık, patrisa, dil ve tornolar sabit donanımdır*. ‖ *Ana direk*, gemilerde çubuklarla (parça direklerle) uzatılmış olan direğin bu çubukların dayandığı ve tekneye bağlı olan sabit alt kısmı. ‖ *Ana gemisi*, mayın arama tarama gemileri, hücum ve avcı botları, torpidobot, muhrip ve denizaltılar gibi hafif deniz kuvvetlerine ayrılmış gemiler. (Bu küçük muharebe araçlarının her türlü ikmallerinin ve küçük ölçüdeki onarımlarının yapılmasına ve harekât dışında personelin ikametine yararlar. Tahsis edildikleri harp gemisinin sınıfı ile birlikte anılan [denizaltı ana gemisi gibi] bu gemilerden başka bir de Birinci Dünya savaşında meydana çıkanlar [uçak ana gemileri] vardır; bunlar belli sayıda deniz uçağı taşırlardı; bugün yerlerini uçak gemileri aldı.) ‖ *Ana omurga*, geminin dibini teşkil etmek üzere içerde ve dışarda, baştan kıça kadar uzayan ağaç veya demir köşk. Dıştakine *ana*, içtekine *iç omurga* denir. (Ana omurganın zedelenmemesi için, altına, yani denizle temas eden kısmına, baştan kıça kadar eklenen parçaya *kontra omurga* denir.) ‖ *Ana rüzgâr*, yıldız (kuzey), doğu (güneydoğu), kıble (güney) ve batı rüzgârları. ‖ *Ana seren*, direklere dikey olarak çekilen fakat deniz yüzüne paralel olan düzey küçük çubuklardan (bir direkte altı tane kadar bulunabilir) en alttaki. ‖ *Ana trısa*, ana sereni, direk boyunca aşağı yukarı indirip kaldırmakta kullanılan zincir veya kalın telden yapılmış bilezik.

— Din tar. *Ana kilise*, başka kiliseleri kuran kilise. ‖ *Ana rahibe*, rahibelerle manastır başrahibelerine verilen unvan: *Agnès Ana*. ‖ *İlk ana*, bütün insanların anası; Havva Ana.

— Dokubilim. *Ana madde*, hücrelerarası ortam. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Ana zar*, tıkanık salgı bezlerinin veya boşaltıcı kanalları olmayan salgı bezlerindeki kapalı keselerin çeperini meydana getiren şekilsiz bir madde tabakası.

— Dokumc. *Ana yün*, tam gelişmiş dişi koyunlardan kırkılan normal tulup yünü. (Bu yünler, koç yünlerine nazaran daha yumuşak ve ince elyaflıdır.)

— Fiz. *Ana ses*. Bk. ARMONİK.

— Fizyol. *Ana atardamar*. Bk. AORT.

Cemal Tollu: «Ana Toprak» (Resim ve Heykel müzesi, İstanbul)

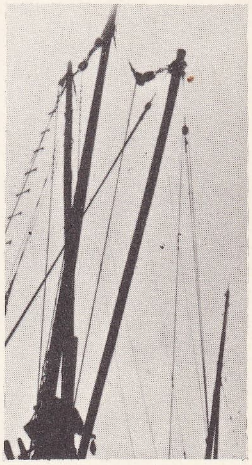

Ana direk (denizc.)

Foto. Nurettin Erkılıç, Gültekin Çizgen (*MEYDAN*)

«Ana» Pudovkin'in 1926'da çevirdiği filimden

— Huk. *Ana,* belli bir çocuğu doğuran belli bir kadın. Bk. ANSİKL. ‖ *Ana akça,* ödünç verilen veya ödenmesi gereken paranın aslı. ‖ *Ana borç,* para borçlarında faiz; vergilerde gecikme zammı katılmamış asıl borç. (*Eşanl.* ANA PARA, SERMAYE. *Esk. Resülmal.*) ‖ *Ana nizamname,* tüzel kişilerin ehliyet ve salâhiyetlerini, kuruluş amaçlarıyle gelir kaynaklarını ve örgütlerini gösteren sözleşmeler. (*Eşanl.* ANA SÖZLEŞME, ESAS NİZAMNAME, ESAS MUKAVELE.) Bk. DERNEK.

— İnş. *Ana alçı,* bir duvara vurulan alçı mastar (daha sonra sürülecek sıva kalınlığını ayarlamak için yapılır). ‖ *Ana boru,* su, buhar, lağım tesislerinde, ikinci derecedeki boruların bağlandığı asıl boru. (*Eşanl.* KOLEKTÖR.). ‖ *Ana kiriş,* bir yapı kafesinin esas kirişi. ‖ *Ana musluk,* büyük su dağıtım borularında kullanılan bir vida ile bir çark sayesinde işletilen, büyük çaptaki musluk.

— Kim. *Ana su.* Bk. SU.

— Leng. *Ana Türkçe,* türk dilinin bugünkü ve tarihî lehçe ve şivelerinin kendisinden türemiş olduğu, eski ve müşterek devresi, menşeinden Eski Türkçeye kadar geçen nazarî devir. Bk. ANSİKL.

— Mad. oc. *Ana lağım,* damarların yatay kesim yönüne dik olarak taş içinde süzülmüş ana üretim yolu. (*Eşanl.* ANA GALERİ, TRAVERBAN.)

— Mim. *Ana kubbe,* bir yapının üzerini örten kubbelerden en önemlisi. Camilerde ana sahının üzerini örten kubbe. Bk. KUBBE. ‖ *Ana yapı,* kanat ve müştemilâttan ayrı olarak bir yapının esas bölümü (bir çıkıntı yaptığı zaman, *ön yapı* adını alır).

— Mus. *Ana dizi.* Bk. ÇÂRGÂH.

— Müz. *Ana motif.* Bk. LEİTMOTİV.

— Okçuluk. *Ana taşı,* menzil atışlarında, atış yönünü gösteren ilk nişan taşı. Bk. ANSİKL.

— Ormanc. *Ana kök,* kökleşmesi başlıca ana kök gücüyle, toprağa dik olarak saplanan ağaç cinsi.

— Radyotek. *Ana titreşim üreteci,* yüksek frekanslı alternatif gerilimler üreteci, radyoelektrik vericilerde, yüksek frekans zincirinin ilk katı olarak kullanılır. (Bu üreteçlerin frekansı, frekans çoğaltıcılarıyle yükseltilebilir.)

— Res. *Ana renkler,* kendi aralarında birleşerek öteki renkleri verebilen renkler: kırmızı, sarı, mavi, beyaz ve siyah. Bk. ANSİKL.

— Tıp. *Ana ve dölüt uyuşmazlığı,* ana ve dölüt arasında (özellikle kan grupları alanında) beliren yapı farkı: ağır veya hafif birçok patolojik belirtilere yol açabilir.

— Zır. *Ana makinesi.* Bk. KULUÇKA *makinesi.* ‖ *Ana sulama kanalı,* çevirme noktasından veya depolama rezervarından aldığı suyu, bir grup sulu zıraat tarlalarına veya yan kollara, tali kanallara gönderen kanal.

— ANSİKL. Ask. tar. *Ana defterine,* oğlanların memleketlerindeki adlarıyle anababalarının, sürücülerin ve sürücübaşılarının köy, ilçe ve sancak adları yazılır, yüzlerinde ben v.b. gibi seçilir alâmeti bulunanlar da ayrıca kayıt ve işaret edilirdi.
Acemi oğlanların, türk aileleri yanında kaldıkları süreler ve Acemi ocağındaki hizmetlerini bitirip de ulufeye (maaşa) yazılacak olanların durumu, bu defterdeki kayıtlarla kontrol edilir ve durumu uygun olanlar maaşa geçirilirdi.

— Dokubilim. *Ana madde* (*ara madde* de denir), dokularda hücrelerin arasını dolduran maddelerdir. Ana madde, bazı dokularda (karaciğer, deri) çok az, bazılarında ise (kıkırdak, kemik) pekçoktur. Kan dokusunun ana maddesi (*plazma*) sıvıdır. Katılgan dokunun ana maddesi, elektronik mikroskopta çeşitli biçimlerde görülür. (Embriyonda telciksiz, gelişmiş katılgan dokuda telsel, damarların iç zarlarında ağcık şeklinde) Kıkırdak dokusunun ana maddesi *kondrin,* kemik dokusunun ana maddesi *osein* oldukça farklılaşmış ana maddelerdir.

— Huk. *Ana,* baba ile birlikte küçük çocukları üzerinde velâyet hakkını haizdir. Velâyet hakkının kullanılmasında anlaşamazlarsa, babanın reyi geçerlidir. Ancak bu hakkın kötü kullanılması halinde ana, hâkimin müdahalesini isteyebilir. Babanın evlilik sırasında ölümü halinde velâyet anaya kalır. Boşanma halinde ana, velâyet hakkı kendisine verilmemişse, küçük çocuklarıyle şahsî ilişkiler kurabilir. (Med. kn. 148 161/3, 263, 264.) Bk. ÇOCUK, NAFAKA, NESEP, MİRAS, VELÂYET.

— Leng. *Ana Türkçe,* Türkçenin bu devirdeki durumu ve özellikleri hakkında elde bu devre ait dil yadigârları bulunmadığı için yalnız mukayeseli dilbilgisi yoluyle bazı hükümlere varılabilir. Ana Türkçe hakkındaki görüşler çok kere, Türkçenin de türemiş olduğu kabul edilen Ana altay dili nazariyeleriyle karışmaktadır. Ana Türkçe devresi, türk dili tarihine ait bazı tasniflerde Proto Türkçe ve İlk Türkçe devresi diye adlandırılmaktadır. Bk. TÜRKÇE.

— Okçuluk. Bir okçu, meydan Şeyhi ve ihtiyarlarından izin almak ve okunu 900 gez'den (584 m) aşırı atmak şartıyle yeni bir menzil açabilirdi. Bu durumda, okun düştüğü yere nişan taşı, durup attığı yere de ayak taşı diktirirdi. Bu menzilde daha sonra yapılacak atışların yönü, bu iki taş doğrultusunda olur ve ilk nişan taşı, *ana taşı* adını alırdı. Bir menzilde rekor kırabilmek için, okun daha önceki nişan taşlarını geçmesi yetmez, ana taşı doğrultusundan sağa veya sola 40 gez'lik (26,5 m) bir alan içine düşmesi de gerekirdi. Sapmanın daha fazla olması halinde atış makbul sayılmazdı.

— Res. Eskiçağ sanatında *ana* kokusunu ele alan eserlerden biri *Eirene* ve *Plutos* grubudur (M. Ö. IV. yy., Münih). Hıristiyan medeniyetinin etkisiyle sanatçılar ana sevgisini, Meryem Ana ile çocuk İsa grubunu işleyerek şekillendirmeğe başladılar; fakat genellikle denilebilir ki, XVII. yy. a kadar kadın, ana olarak pek ele alınmamıştır; ancak o çağda, hollandalı ressamlar, ana ve çocuklar tema'sını işlemeğe başlamışlardır: Pieter de Hooghe'un *Kilerci*'si (Amsterdam); G. Metsu'nun *Hasta Çocuk*'u (Amsterdam); Gérard Dou, J. Steen, Van Mieris, Netscher ve Teniers'nin *Aile Hayatı* resimleri ve Fabritius'un (Amsterdam), Cornelis de Vos'un (Viyana) veya Rubens'in *Hélene Fouiment ve Çocukları* (Louvre müzesi) aile portreleri. XVIII. yy. fransız ressamları ana ve ana ile ilgili konular üzerinde özellikle durdular: Greuze, Chardin (*Hamarat Ana*), Fragonard, Wille (gravürler), Pud'kon (*Mutlu Ana,* Londra ve Paris, Jacquemart-André müzesi), Constance Mayer (*Mutlu Ana ve Mutsuz Ana*), Tassaert, Elisabeth Vigee-Lebrun (*Marie Antoinette ve Çocukları,* Versailles); ingiliz ressamlarından Reynoldo da birçok aile portresi çizdi (*Mrs. Hartley ve Bir Çocuk, Lady Cockburn ve Çocukları,* Londra).
XIX. yy. da, aile hayatını ele alanlardan Carrière'i Berthe Morisot'yu (*Beşik,* Louvre), izlenimci ressam grubundan Degas'ı (*Bellelli Ailesi,* Louvre), Renoir'ı (*Madame Charpentier ve Çocukları,* New York) ve nihayet Picasso'nun eserlerini (*Ana ve Çocuk,* San Francisco) sayabiliriz. Bazı sanatçılar da kendi analarının portresini yaptılar: Rigault (Paris), Rembrandt (Amsterdam), Whistler (Louvre, Paris).

◆ Ünl. Hayret verici beklenmedik durumlarda: *Hay anasını! Bu havadis gerçek çıkarsa...* (Recaizade Ekrem). *Vay anasını! Olacak iş değil* (Yaşar Kemal). — Telâş: *Vay anasını, dedi beni ya Hintli ya Çerkes sanacaklar...* (Ömer Seyfeddin). *Anaaam! Gecikme var gene* (Necati Cumalı); — Acı duyma, şikâyet etme: *Vay anam vay! Ölüyom anam ölüyom!* (M. Ş. Esendal). *Vay bre anam! Ayağımı çiğnedin* (B. Felek); — Kızgınlık, *Mesai saatinde Resul efendi dışarıda ha! Vay anasını* (Yaşar Kemal).

◆ **Analık** i. Anne olma hali: *Onu birdenbire benden uzaklaştıran bir analık özleyişi duyup duymadığını merak ediyordum* (P. Safa). ‖ Üvey ana: *Analığı da vaktiyle kayınpederin kapatması imiş* (Ahmed Rasim).

— DEY. *Analık etmek,* bir kimseye ana gibi yakınlık göstermek, ana gibi bakmak, sevmek.

— Huk. *Analık,* genel olarak çocuğu doğuran kadının, çocuğuna karşı hukukî durumu. Özel anlamda, ana yerine kaim olan kadın, evlât edinen kadın. (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. Huk. *Analık sigortası,* ana olma hali sebebiyle yapılan sosyal yardım. Sosyal Sigortalar kanununa göre, sigortalı kadın veya erkeğin sigortalı olmayan karısının analığı halinde, gebelik muayenesi yaptırılır, gerekli sağlık yardımı sağlanır, emzirme yardım parası, doğum sebebiyle işten kalınan günler için ödenek verilir (md. 43). Sigortalının ölümü halinde, belli şartlar varsa geçimi sigortalı tarafından sağlanan ana ve babasına gelir bağlanır (md. 69). [ML]

ANÂ i. (ar. ʿanā). *Esk.* Yorgunluk, zahmet, meşakkat, güçlük: *Olmuş kimi tuvanger-i devran iken zelil / Olmuş kimine devleti sermaye-i anâ* (Ziya Paşa). [M]

ANA, Irak'ta (Duleym livası) bir şehir; Fırat'ın batı kıyısında, Suriye sınırına yüz kilometre uzaklıkta; 1 500 nüf. Bu çok eski şehir, Suriye çölünün batı kenarındaki ülkelerle ilişki halinde büyük bir kervan konak yeriydi. Hurmalıklar. (L)

ANA. Tıp. Bk. ÂÂ

ANA— Kim. Naftalen türevlerinde 1-5 durumunu göstermek için organik kimyada kullanılan öntakı. (L)

Ana (*Mat*), M. Gorki'nin romanı (1907-1908). Kahramanı yaşlı bir halk kadını olan Pelagie Vlassova'dır. Oğlunun bağlandığı ihtilâlci ülkünün yavaş yavaş şuuruna varır; oğlu sürgüne gönderilince, ihtilâlci hareket çerçevesinde onun yerini alır. Bu eser, rus proletaryasının siyasî savaşı hakkında bilgi veren önemli kitaplardan biridir; aynı zamanda, lirik çoşkunluğu bakımından, ihtilâlci düşüncelerin zaferine duyulan inancı dile getirmiştir. 1905 Çatışmalarından az sonra yayımlanan Ana, Gorki'yi sovyet edebiyatının öncüsü yapan eserlerden biridir. Vsevolod Pudovkin, Vera Baranovskâya ve Nikola Balatov ile 1926'da bu romanı sinemaya aktardı. Kendi sinema anlayışına bağlı kalan, Griffith'den etkilenen, Vertov'un teorileriyle beslenen Pudovkin'in bu dokunaklı filmi, «Potemkin Zırhlısı» ile beraber, sovyet sessiz sinemasının en önemli eseridir. (L)

Ana, Pearl Buck'ın romanı (1934). Bir çin köylü ailesinin yaşantısı. Gelenek ve göreneklerin baskısı ve ıstırap duygusunun hâkim olduğu bir eserdir. Ana, ailenin her türlü yükünü çeken kocasının, çocuklarının ve gizli günahının ağırlığı ve azabı içinde, yine de sorumluluklarından kaçmayan fedakâr, çalışkan, dürüst bir kadındır. Bir gün kocası evi terkeder, böylece fakirliklerine bir de gururunu korumak, çocuklarına bakmak mecburiyeti eklenir. Kocasının başka bir yere, daha çok kazanmak için gittiğini söyleyerek terkedilmişliğini gizler. Yıllarca süren bu yalana yine kendisi son verir; bir gün kocasının öldüğüne dair eliyle bir mektup yazar. Bu sırada cinsî arzularına bir defa yenilir ve hamile kalır. Yaşlanmak, bir işe yaramamak duygularının yanısıra, kızının körlüğü, daha sonra ölümü, kocasına çok benzettiği için sevdiği, sorumsuz, serseri mizaçlı küçük oğlunun idamı, gelininin yıllar süren kısırlığı, ona hep tek günahının cezasıymış gibi gelir. Kendisini mabuduna hatırlatmaktan korkarak tövbe bile edemez. Günahlarının bağışlandığına, ancak, torununu kucağına aldığı zaman inanır. (M)

ANAARI bls. i. Arıc. Kovan'ın tek doğurgan dişisi. (*Arıbeyi* veya *kraliçe arı* da denir.) Bk. ANSİKL. ‖ *Anaarı kafesi,* bir kovana anaarı verileceği zaman kullanılan kafes. (Bir kibrit kutusu da bu işi görebilir.) ‖ *Ana ızgarası,* bembeyaz gümeç balları elde etmek için kovanda 4,2 mm aralıkla dizilen tel veya saç levha. (Bu ızgaralardan ana ve erkek arılar geçmez, ancak işçi arılar geçebilir.)

— ANSİKL. Arıc. *Anaarı,* normal olarak her arı ailesinde bir tane bulunur. Dişilik vasıflarını tam olarak taşır. Diğer arılara nazaran daha olgun, irice, uzun ve zarif endamlıdır. İğnesini, kendisine rakip diğer anaarıları öldürmek için kullanır. 4-5 Yıl yaşar. Bu süre içinde kovanda durmadan yumurtlar. Genellikle 24 saat içinde 3 000-3 500 kadar yumurta yapar, bunların ağırlığı kendi ağırlığından fazladır. Anaarı doğduktan 4-5 gün sonra; havalar elverişli değilse, 10-15 gün sonra, çiftleşme veya zifaf uçuşu için kovandan çıkar. Erkek arılardan biri anayı havada yakalar ve çiftleşir. Anaarı kovana döner ve 3-5 gün sonra yumurtlamağa başlar. Fennî arıcılıkta 2-3 yaşından büyük anaarılar kovanlarda bulundurulmaz ve genç ana ile değiştirilir. Aksi takdirde yaşlı ana yorgun düşer, yumurta miktarı azalır ve çok zaman tohumsuz olur. Bu da işçi arı yerine arıların çoğalmasına yol açar. (Bk. ARI.) [M]

Foto. Sovyet Haberler bürosu (LAROUSSE)

ANABANTİDAE i. Zool. Bk. CENNETBALIĞIGİLLER.

ANABAR, Orta Sibirya'da nehir; 897 km. Sibirya temelinin en eski kısmını meydana getiren ve jeologlarca *Anabar kalkanı* diye adlandırılan yaylalardan çıkar, Hatanga halici ve kuzey limanı Nordvik yakınında Laptev denizine (Kuzey Buz denizi) dökülür. (L)

ANABAS i. Zool. Küçük kemikli balık. Çin Hindi'nde yaşar. Dikensi solungaç kapaklarıyle akarsu kenarlarındaki çalı ve ağaçlara tırmanır. (Brankia odacıklarında kıvrımlı şeritleri [labirent şekilli organlar] vardır. Hayvan bu sayede atmosferdeki havayı solunur ve böceklerle beslenerek günlerce ağaç üstünde kalabilir.) [L]

ANABAS i. Eskiden Normandiya'da, bugün Hollanda'da dokunan, mavi ve beyaz çizgili bir cins pamuk örtü. (L)

ANABASİS i. (yun. k., yükselmek anlamında). Bot. Eski Dünyanın soğuk ve ılımlı bölgelerinde yetişen ağaççık. Bu cinsin takriben 15 türü vardır. Bazıları, İran'da sofra örtülerinin ve yatak çarşaflarının beyazlatılmasında kullanılır. (*Salsolaceae* familyasından). [L]

Anabasis Arrhianos'un, İskender'in seferi hakkındaki eseri; kahramanın bazı yoldaşları tarafından anlatılanlara dayanılarak yazılmıştır. (L)

Anabasis (*İçerilere Sefer*), yunanlı tarihçi Ksenophon'un eseri; genç Keyhüsrev'in Ardüşir II'ye (Artakserkses) karşı giriştiği savaşı ve bizzat yazarın kumanda ettiği *On Bin*'lerin çekilmesini hikâye eder (M.Ö. 401-400). Eser, üslûbunun açıklığı ve kesinliği bakımından örnek sayılabilecek bir niteliktedir ve birçok sahnesi meşhur olmuştur: Kunaksa savaşı, Klearkhos'un öldürülüşü v.b. (L)

ANABATİK sıf. (yun. *anabainein*, yükselmek'ten, fr. *anabatique*). Meteorol. Yükselici bir bileşeni olan rüzgâr, meselâ çok güneşli bir yamaç boyunca yükselen hava. (*Zt.* KATABATİK.) [L]

ANABATİST sıf. ve i. (yun. *ana*, yeniden ve *baptizein*, vaftiz etmek'ten fr. *anabaptiste*). Anabatizm'den yana olan.

— ANSİKL. *Anabatist*'ler küçük çocuklara yapılan vaftizlerin değerini inkâr eder ve derin dinî tecrübesi olduğunu ileri süren büyüklerin de yeniden vaftiz edilmelerini şart koşarlardı. Bir kısmı, nazariyelerini daha da ileri götürdüler ve o çağlardaki halk tabakalarının aşırı yoksulluğuna dayanarak, siyasî ve sosyal düzenin ihtilâlci değişmesini de kendi görüşlerine bağladılar. Onlarca Luther, yalnız dinde reform yapmıştı; bu reformu topluma da uygulamak ve İncil'de sözü geçen dinî komünizmi gerçekleştirmek lâzımdı. Bu fikirlerin etkisiyle, 1521'de, Zwickau'da, eski bir Lüterci papaz olan Thomas Münzer'in önderliğinde anabatist köylülerin ayaklanması başladı. Luther vaizlarında onlara karşı cephe aldı ve 1525'te, «köylüler savaşı» korkunç bir şekilde bastırıldı. 1532'de Münster'de (Westfalya) Johann Bockhold adında bir terzi ikinci defa halkı ayaklandırdı. Şehri üç yıl ellerinde tutan isyancılar, mal ve mülk ortaklığı kurdular. Sonunda isyan kanla bastırıldı (1535). Bugün, anabatistlerin görüşlerinde yalnız dinî reform söz konusudur. (Bk. BATİSTLER ve MEMNONCULAR.)

◆ **Anabatizm** i. (fr. *anabaptisme*). Anabatistlerin doktrin ve amelleri. (L)

ANABİYOZ i. (yun. *anabiosis*, dirilme'den. Alman fizyologu Preyer'in terimi). Biyol. Bazı canlı varlıkların, tohumların ve sporların, kuruduktarı halde, kaybetmiş oldukları suya kavuşunca dirilmelerini sağlayan nitelik. (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. Biyol. Özellikle rotatarlarda ve tardigradlarda *anabiyoz*'un varlığını ilk ortaya koyan Leeuwenhoek'tir (1704). O zamandan bu yana, aynı oluşum daha başka hayvanlarda (sirke-iplik solucanı, gordius, haşlamlılar, amipler v.b.), bazı bitkilerde (bakteriler, yosunlar) ve genellikle tohum ve sporların çoğunda görülmüştür.

Anabiyoz iki karşıt doktrine göre açıklanmıştır. Spallanzani ile Deyère'in doktrinine göre, anabiyoz gerçek bir diriliştir; ıslaklık, ölü organizmayı hayata kavuşturur. Leeuwenhoek ve Pouchet'nin ileri sürdükleri doktrine göre, anabiyozla yeniden canlanan hayvanlar ölü görünüşlerine rağmen yaşamağa devam ederler. Bu tartışmaların sonu gelmemiş, birçok araştırmacı bu meseleyle ilgilenmiştir. Rahm'a göre (1923-1927) bu olay, susuz bir yaşama'dan sonra hayata dönüş değil, organizma görevlerinin kesinlikle durakladığı oldukça uzun süreli belirtisiz bir yaşama'dan sonra dirilme anlamına gelir. Demek ki, kurumuş halde metabolizma duraklar, böylece de hayatî fenomenlerde bir kesinti olur. Kurumuş hücrenin tetkiki, metabolizmayı altüst edecek büyük değişiklikler göstermektedir. (L)

ANABOENA i. Bot. Tatlısu planktonunda yayılmış mavi-yeşil suyosunu. (L)

ANABOLİZAN i. ve sıf. (fr. *anabolisant*). Biyol. Anabolizmayı kolaylaştıran madde. *Proteinsel anabolizan*, proteinlerin sentezisini kolaylaştıran anabolizanlara denir.

— ANSİKL. *Proteinsel anabolizanlar*, sentez steroidlerdir, ilk elde edilenlerin formülü testoteron'unkine benzemektedir. Kadın ve çocukta, metabolik etkiyi sağlamakla beraber, erkekleştirici etkiden sakınılacak dozda kullanılmalıdır. Onun için anabolizan steroidlerin seçiminde, anabolizan etkinlik ile içsalgısal etkinlik arasındaki ilişki önemli rol oynar. Bu ilişki en yüksek derecede olmalıdır. Tedavi alanında kullanılanları çoktur:

— *Testosteron türevleri.* Formülü testosterondan pek az farklı olan 17-metiltestosteron, androstenediol ve metilandrostenediol, androstanolon, 17-metilandrostanolon;

— *Norsteroidler.* 19-nor-testosteron, 19-norandrostenolon, noretandrolon;

— *Pirazol-steroidler.* Androstanazol;

— *Dezokso-3-steroidler* veya *estrenoller*. Bunların tümü muntazam tıbbî gözetim altında kullanılmalıdır. Hatırı sayılır derecede kilo aldırır ve kuvvet kazandırırlar. (L)

ANABOLİZMA i. (yun. *ana*, üstte *bolos*, atma). Fizyol. Özümleme olaylarının bütünü. (Katabolizmaya karşıttır. Anabolizma ve katabolizma, metabolizmanın iki büyük bölümünü meydana getirir.) [L]

ANABURA. Esk. coğ. Anadolu'da iki yerin adı: **1.** Phrygia bölgesinde bir yer. Roma konsülü *Manlius Vulso*, Galat'lara karşı yaptığı savaşta buraya uğradı (M.Ö. 189). Bugün Akarçay'ın kuzeyinde, Hamidiye veya Mandıraköyü'ne yakın bir yerdedir. **2.** Pisidia bölgesinde bir şehir. Kalıntıları Beyşehir gölünün 11 km kubeybatısındaki bugünkü Enevre'dedir. (M)

ANACAMPTİS i. Bot. Ekilmemiş arazide rastlanan, lâl renginde güzel çiçekli, çok yıllık bitki (*Orfchidaceae* familyası). [L]

ANACAPRİ, İtalya'nın Capri adasında (Napoli ili) bir dinlenme yeri, 3 100 nüf. (L)

ANACARDİACEAE i. Bot. Bk. SAKIZAĞACIGİLLER.

ANACARDİUM i. Bot. Tropikler arası Amerika'da yetişen, meyvası yenilen bir ağaç (*Akaju ağacı* da denir).

— ANSİKL. *Anacardium*'un almaşık, saplı, yalın, tüm yaprakları ve salkım halinde bileşik, uçta bulunan çiçekleri vardır. Meyvası böbrek biçiminde bir kapçık meyvasıdır. İrileşmiş, etli sapı Brezilya'da *akaju elması* veya *kaju* adıyle anılır ve yenilir. Asıl meyvası *kaju cevizi* diye adlandırılır, fındık yerine geçer; kofullarında siğilleri yok etmekte kullanılan yakıcı bir yağ vardır. Kabuğu iyi bir pekiştiricidir, *akaju zamkı* denilen bir zamk verir. Anacardiaceae familyasının örnek türüdür. (L)

ANACHOROPTERİS i. Bot. Karbon devrinin fosil yaprak sapı. (Bu sapın damarcık demeti karakteristik bir şekilde çevrelenmiştir.) [L]

ANACONDA, A.B.D.'de (Montana) Kayalık dağlar kuzeyinde şehir; 11 300 nüf. Çok önemli bakır madenleri. Bakır ve çinko eritme sanayii. (L)

ANACYCLUS i. Bot. İri, sarı kömeçli yıllık bitki. Genellikle, kıyı bölgelerinin ekilmemiş ve kumlu kesimlerinde yetişir (Bileşikgillerden). [L]

ANAÇ sıf. Büyüyerek yavru veya yemiş verecek duruma gelen (hayvan veya ağaç). || İri, kart. || *Mec.* Tecrübeli, kurnaz.

— Bağc. Kök üzerine kalemin aşılandığı bağ çubuğu. (Anaç olarak kullanılan başlıca amerika asmaları *riparia, rupestris, berlandieri, monticola* v.d. Daha çok bunların ve bunlarla *Vitis vinifera*'nın melezleri kullanılır.) Bk. AŞI.

◆ **Anaçlamak** geçz. f. Büyümek, anaç olmak.

◆ **Anaçlaşmak** dönşl. f. Büyümek, yetişmek, anaç bir hale gelmek.

◆ **Anaçlık** i. Büyüklük, anaç olmak hali. (ML)

ANAÇİZGİ i. Mat. Bk. ANADOĞRU.

ANADAT, ANADUT veya **ANDUT** i. Zır. *Mah.* Harmanlarda sap, deste, demet atmak için kullanılan üç parmaklı âlet (Bor, Burdur, Giresun, Isparta, Konya v.d.). [M]

ANADIR, Sibirya'nın Kuzeydoğusundan geçen ırmak; 1 145 km Aldan dağlarından çıkar, Bering denizinde *Anadır körfezi*'ne dökülür. — Irmağın ağzına yakın olan *Anadır* kasabasında bir hava üssü vardır: 5 000 nüf. (L)

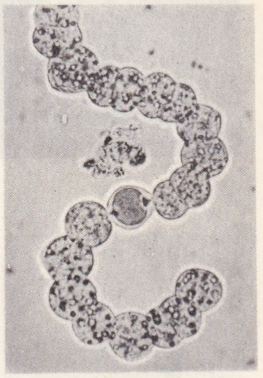

anaboena

ANADİL i. Leng. Bir başka dile veya dillere kaynaklık eden dil anlamında kullanılır.

— ANSİKL. *Anadil*, belli dil grupları içinde toplanan ve akraba oldukları kabul edilen dillerin esasını teşkil eden ve teşekkülleri çok eski kabul edilen nazarî bir ortak dildir. Meselâ altay* dili Türkçenin, Moğolcanın, Mançu-Tunguzcanın (bazı altayistlere göre kore ve japon dillerinin) anadili kabul edilir veya Latince için İtalyanca, İspanyolca, Fransızca, Rumence v.b. nin anadili denilir. Yeryüzündeki bütün dillerin başlangıçta, Hamî, Samî, Hint-Avrupa, Ural-Altay v.b. gibi dil ailelerine bağlı olarak, bir anadilden ayrılmak ve parçalanmak suretiyle türeyip geliştiği kabul edilir. Ancak buna karşı çıkan *Yafetidoloji* teorisine göre, bugünkü dillerin parçalanma ve ayrılma suretiyle değil, aksine, esas dört anadilin karışması ve kaynaşmasından meydana geldiği de ileri sürülmüştür. Dilbilimciler, bugün bu deyimi, diller arasındaki ilişki bakımından insanı yanıltabilir gerekçesiyle, kullanmaktan kaçınıyorlar. Fransızca Latincenin «kızı» değil; belli bir alanda özel bir gelişme aşamasına varmış Latincenin kendisidir, diyorlar.

Anadil, daha geniş anlamıyle dil türeyişi, nazariyelerinden bazılarına göre, bütün insanlığın ilk ve tek kaynak dilidir. Dünyadaki üç bine yakın dilin tek bir kaynaktan türediğini ileri süren *monojenez* teorisine göre, başlangıçta yeryüzünde tek bir anadil vardı. Tarihte çeşitli milletlere mensup bazı âlim ve düşünürler bu anadilin ekseriya kendi dilleri veya mukaddes sayılan bazı diller olduğunu ileri sürdüler. Tevrat'tan dolayı da uzun zaman İbranice anadil sayıldı. *Yafetidoloji* mektebine göre, başlangıçta tek bir anadil değil, esas bakımdan aynı olan dört oğul dil vardı. Şimdiki dillerin hepsi bu dört dilin karışma ve kaynaşmasından meydana gelmiştir. Modern dilcilik artık klasik dilciliğin bu nazariyeleri ile uğraşmamakta; dillerin, teşekküllerinden sonraki durumlarıyle ilgilenmektedir.

◆ **Anadili** i. İnsanın doğduğu evin, memleketin ve soyca bağlı olduğu topluluğun dili. (ML)

ANÂDİL çoğl. i. (ar. *ʿandelib*, bülbül'den *ʿanâdil*). *Esk.* Bülbüller. (M)

ANADOĞRU i. Mat. Düzgün (*regle*) bir yüzey meydana getiren hareketli doğru. (*Eşanl.* ANAÇİZGİ, DOĞURAN, MÜVELLİT.) || Bir yüzeyin anadoğrusu, hareketiyle bir yüzey meydana getiren, genellikle değişken eğri. (L)

ANADOLU, Türkiye'nin Asya kıtasında bulunan topraklarına verilen ad. Türkiye'nin birtakım coğrafî bölgelerinin adları da bundan türer: *İç* (veya *Orta*) *Anadolu, Doğu Anadolu* ve *Güneydoğu Anadolu*. Ege bölgesinin iç bölümüne de *İçbatı Anadolu* denilir. Memleketin kuzey kenarı boyunda uzanan dağ sıralarına da *Kuzey Anadolu dağları* adı verilir. İstanbul boğazının doğusunda kalan topraklara *Anadolu yakası* denilir; bu kesimde Anadoluhisarı ve Anadolufeneri gibi semtler bulunur. Bu adın, Selçuklu imparatorluğunda (*Anadolu Selçukluları*) ve sonra onun yerinde kurulmuş devletler için (*Anadolu Beylikleri*) kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca bu ad, Osmanlı devrinde birtakım görev ve unvanlara da girmiştir: *Anadolu kazaskerliği, Anadolu payesi* v.b. gibi.

Strabon, Cydnus (Tarsus çayı) ile Amisus (Samsun) arasındaki hattın batısında kalan yere *Asya yarımadası* demektedir. Romalılar,

Foto. Lami (LAROUSSE)

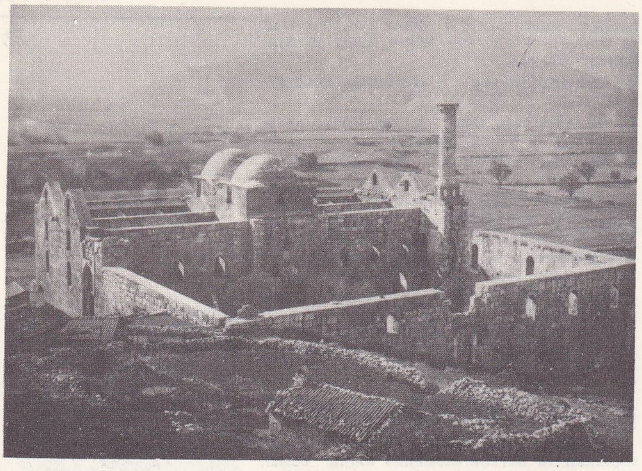

ANADOLU Beylikler devri sanatı eserlerinden İsabey camii (Selçuk)

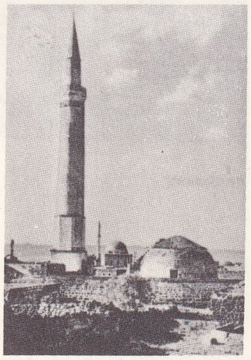

Ulucami, Kayseri (Gabriel'den)

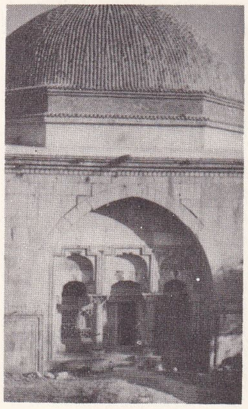

İlyasbey camii, Söke (Gabriel'den)

Bergamalılardan, önce Batı Anadolu'yu alarak bu kısma, sonra da doğuya doğru genişleyerek bütün Anadolu'ya *Asya eyaleti* adını verdiler. Hattâ bu devrede *Aşağı Asya, Yukarı Asya,* Torosların berisinde kalan yerler için *Toros ardı Asya* gibi adlar da kullandılar. Doğu Roma imparatoru Konstantin VII Porphyrogenetos (913-959) Asya topraklarını 14 idarî bölgeye (*thema*) ayırdığı zaman, bugünkü Batı Anadolu kısmı, Bizans imparatorluğuna nazaran doğuda kaldığı için buraya *Thema Anatolica* (yun. *Anatolia,* güneşin doğduğu taraf) adı verildi. Bu isim Batı dillerine, çeşitli devrelerde *Anatolie, Anatolien, Natolia* şekillerinde girdi. Anadolu kelimesi, İbn Hordazbeh'de *al-Natolus,* İdrisî'de ise *Natos* şeklinde kullanıldı ve zamanla Türkler arasında *Anadolu* şeklinde kökleşti. Bununla birlikte Anadolu kelimesinin *Anatolos*'tan ayrı ve çok daha eski bir kelimeden türetilmiş olduğu da ileri sürülmüştür. (P. de Tehihatehett. Asie Mineure I. 9.)

Selçuklular, Doğu Roma imparatorluğunun Asya toprakları üzerine yerleşince, öncekilerin kullanmış olduklarından farklı idarî bölümler uyguladılar. Bununla birlikte *Anadolu* adı unutulmadı ve coğrafî bir terim, bir memleket adı gibi kaldı: XIV. yy. ın ilk yarısında seyyah İbn Batuta *Anadolu* adını Küçük Asya yarımadasının ortabatı kısmı için kullanır.

Osmanlı idaresi, Kanunî Sultan Süleyman devrinde eyalet teşkilâtını kurarken, memleketi Rumeli ve Anadolu eyaletleri olmak üzere ikiye ayırdı ve yarımadanın hemen bütün batı yarısı, eski *Thema Anatolica*'ya göre çok daha geniş bir yer kaplayan Anadolu eyaletine alındı. XVII. yy. sonunda 14 livaya (sancak) ayrılan ve başında bir beylerbeyi bulunan eyaletin merkezi önce Ankara'da iken sonra Kütahya'ya taşındı. XIX. yy. başında bu büyük idarî bölüm birkaç eyalete bölündü ve 1864'te sancaklar kaldırılarak vilâyetler kuruldu. Böylelikle Anadolu adı idarî bir anlam taşımaktan çıktı, coğrafî bir anlam kazandı ve XIX. yy. sonunda yarımadanın bütününe bu ad verildi.

Millî birliğe sahip bir devlet olarak, Türkiye cumhuriyeti kurulduktan sonra *Anadolu* adı, yarımadayı Asya'nın gövdesine bağlayan geçit alanından yeni devletin sınırlarına kadar dayandı; asıl bundan sonradır ki, alanı genişlemiş olan memleketin bölgelerini adlandırmak üzere Anadolu adı çeşitli yön terimleriyle beraber kullanılmağa başladı: *Doğu Anadolu, Kuzey Anadolu* v.b. gibi. Bundan da şimdiki coğrafî bölge adlarına geçildi (1941 Türk Coğrafya kongresi kararları). Anadolu'nun coğrafya ve tarihi için bk. TÜRKİYE. (M)

Ulucami, Diyarbakır (Gabriel'den)

Anadolu, İzmir'de günlük olarak yayımlanmış gazete (1912-1954). Sahibi ve başyazarı Haydar Rüştü. Türkçülük akımını ön plana alan gazete, İttihad ve Terakki fırkasının sözcülüğünü yapıyordu. Gazetenin ilk sahibi ve başyazarı Âkil Koyuncu idi. Haydar Rüştü ile Mustafa Necati, gazetenin yazı kadrosunda çalışıyorlardı. Bir süre sonra Haydar Rüştü, gazeteye hâkim oldu. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali sırasında, gazete ve basımevinin bir kısmı yerli Rumlarca tahrip edildi. Gazete kapanmak zorunda kaldı. Sahibi, basımevinin geri kalan kısmını Antalya'ya taşıdı. 1921 Yılının ilk günlerinde Antalya'da *Anadolu* adıyle yeniden yayımlanmağa başladı. Bütün yayımlarında Millî Mücadele hareketini destekledi. İzmir düşman işgalinden kurtulunca basımevi tekrar İzmir'e taşındı, yayımına yine orada devam etti. Sahibinin ölümü üzerine kapandı. 1912, 1923, 1924 Yıllarına ait üç sayısı ile 1934 yılından sonraki bütün sayıları Millî kütüphanede vardır. (M)

Anadolu, Mısır'da süresi belirsiz olarak yayımlanmış, «avama hafî olan mesail ile esbab-ı mezalimden bahseder» türkçe gazete (24 nisan 1902). Sahibi ve yazarı Adanalı Süleyman Vâhid idi. İlk sayısı Millî kütüphanede vardır. (M)

ANADOLU ağızları, bugünkü işleniş durumu ve mevcut malzemeye göre Anadolu ağızları, kaba taslak şöyle bir tasnife tabi tutulabilir: 1— Güneybatı ağızları (Bandırma'dan başlayarak Antalya dolaylarına kadar), 2— Orta Anadolu ağızları (Afyonkarahisar'dan Erzurum'a ve Malatya'ya kadar), 3— Doğu ağızları (Erzurum ve Malatya'nın doğusundan, sınıra kadar, azerî tesiri altında kalan ağızlar), 4— Karadeniz ağızları (Rize'den başlayarak Samsun'a kadar), 5— Güneydoğu ağızları (buraya Gaziantep, Adana, Antalya havalisi ağızları girmektedir.), 6— Kastamonu ağzı (bu ağız kendi başına bir özellik taşıdığından, ayrı bir grup teşkil eder mahiyettedir.), 7— Karaman ağızları (bu ağız da tamamıyle ayrı bir grup halindedir). Bütün bu ağızlar, yüzyıllar boyunca Anadolu'da yerleşerek ağız hususiyetlerini muhafaza eden türk boylarının dil yapılarına uygun çeşitli gramer ayrılıkları göstermektedir. Şimdiye kadar bu ağızların gelişme ve özellikleri başlıca fin bilginlerinden M. Räsänen, leh bilginlerinden Kowalski ve bizden Ahmet Caferoğlu tarafından incelenerek yayımlanmıştır: (M. Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen,* Helsinki 1949; T. Kowalski, *Osmanisch - Türkische Dialekte,* Encycl. de l'Islam, IV, s. 991-1011 ve A. Caferoğlu, *Die Anatolische und Rumelische Dialekte,* Philologiae Turcicae Fundamenta, II, Wiesbaden 1959, s. 239-260). Bu toplu araştırmalar dışında, bazı münferit araştırmalar da vardır.

Malzeme yayını ise, nispeten bol ve verimlidir. A. Caferoğlu'nun dokuz ciltlik çeşitli ağızlara ait malzeme yığını, Ömer Asım Aksoy, Zeynep Korkmaz, Sadettin Buluç, Salahaddin Olcay'ın bazı ağızlara ait derlemeleri, Anadolu ağız araştırmaları için büyük değer taşımaktadır. Avrupa bilginlerinin de bu yolda malzeme yayınları ayrı bir önem taşır.

DİL ÖZELLİKLERİ

● *Ünlüler.* **1.** Anadolu ağızlarındaki ünlü değişmeleri, bölgelere göre farklıdır. Birçok ağızda, genellikle *-e̤-*'ler *-e-*'ye (kapalı e) doğru kaymaktadır: *be̤sleme>besleme* gibi. Erzurum ve Malatya'nın bazı yörelerinde, özellikle *g* etkisiyle *-a-*'lar *-o-* telaffuzunu almaktadır: *gardaş>gordeş* gibi. Bu özellik kendini bilhassa Akçakoca ağzında hissettirmektedir.

2. Eski osmanlı metinlerindeki son hece yuvarlaklaşması, Anadolu'nun orta bölgesinde, Ankara, Amasya ve yöresinde görülmektedir: *galsun, değül, benüm* gibi.

3. Ünlü yuvarlaklaşması, ekseriyetle dudak ünsüzlerinin etkisiyle olmaktadır: *buba, boba, pobus, böbek, bucah* v.b. Bu fonetik olay, genellikle bütün ağızlarda, dağınık olarak görülmektedir.

4. Dar ve geniş ünlüler arasındaki değişmeler, özellikle *o>u* ve *ö>ü* kayması nispeten bolcadır: *dodah, özengi, şo, gömüş* v.b.

5. Az da olsa monoftonglaşma hâdiselerine rastlamaktadır: *begir<beygir, güye<güvey, sölemek<söylemek* gibi.

6. Bazen de, dağınık bir halde, özellikle Ankara vilâyeti çevresinde diftonglaşma olayı kendini hissettirmektedir: *şiondi, vuar, geldii* (Erzurum), *güördi, kaldıular*'da görüldüğü gibi.

7. Ünlü düşmesi bol ve çeşitlidir. Vurgu etkisiyle olanları tabiîdir. En karakteristik olanları kelime başında düşen ünlülerde göze çarpar: *girmi<igirmi<yigirmi, çeri<içeri, yanna<yanına, ellaltı<elli+altı.*

8. Ünlü türemesindeyse, başa ekleme durumunda ortaya çıkan ünlüler, eklendiği kelimelerin fonetik yapısına uymak eğilimindedir. Bu, ekseriyetle *l* ve *r* ile başlayan kelimelerde çoktur: *İriza, Erehim, ilimon, oroman* «roman», *örfet, uruba.* Çok olmamakla beraber, diğer ünsüzlerde de aynı hâdise görülür: *imirze, izyaret, itabii, ikitap, uvanı.*

9. Kelime başı dışında kelime ortası ve kelime sonuna da ünlü eklenebilir: *dılısım, edirat, abula, dümüdüz* gibi. Yahut da: *bu seferi, oluyoru, şükrü etmek, çıkarkana.*

10. Ağızlardaki uzun ünlüler, ekseriyetle kelime ortasında *ğ, g, ng, y,* gibi ünsüzlerin düşmesiyle belirmektedir. Bu, oldukça bol rastlanan ağız olaylarından sayılır: *aaç<ağaç, aa<ağa, bön<bugün.* Özellikle Güneybatı ağızlarında, kelime ortasında *r, l* düşmesiyle kendilerinden önceki ünlüler uzar.

11. Ünlülerin sıra değiştirmesi hâdisesine bütün ağızlarda rastlanır. Özellikle Doğu illerimiz bu değişmeyi benimsemiş durumdadır. Kalından inceye, inceden kalına geçme, bütün ağızların çevrelerinde görülmektedir: *dişeri<dışarı, donum<dönüm* gibi.

12. Ünlü benzeşmesi, başlıca iki cepheden olmaktadır. İlerleyici halinde, ön ünlü kendinden sonra geleni kendine benzetir: *acala <acele* gibi. Tersine, gerileyici halinde arkadan gelen ünlü, kendinden öncekini kendine benzetir: *hesret<hasret, ajdaha<ejderha* gibi.

13. Ünlüler arasındaki aykırılaşma hâdisesi, tıpkı benzeşmede görüldüğü gibi hem ilerleyici hem de gerileyici olabilir: *çökelik<çökelek* yahut *merefet<marifet* kelimelerinde olduğu gibi.

14. Kısa ünlüler daha fazla vurguların etkisinde gelişmekte sayılabilir. Bunda sentaks yapısının da önemi vardır. Genellikle azdır.

● *Ünsüzler.* **15.** Dudak ünsüzlerinden *b>p* değişmesi dağınık da olsa çeşitli ağızlarda bulunmaktadır. Kelime başında, ortasında ve sonunda bulunur: *palta, cepren, gelip* gibi.

16. Aynı değişme, *b>m* arasında da vardır. Ancak bu fonetik hâdise Doğu illerimiz ağızlarında, kelime ortası bir «n», «ng» etkisiyle ortaya çıkmaktadır: *men<ben, munu< bunu, muncuk<boncuk, minmek<binmek* v.b. gibi.

17. *b,* bazen de *v* ile değişmektedir. Özellikle Doğu illerimizde Terekeme uruğu ağzında yayılmıştır.

18. Diğer dudak ünsüzlerinden *p>f, p>m* ve *p<b* değişmeleri de dağınık bir halde gelişmeğe çalışmıştır: *ferde, mencere, bara* gibi.

19. Diş ünsüzlerinden *d* ve *t* sesleri kelime başında her iki şekilde bulunur. Ancak Anadolu'nun özellikle Trabzon yöresinde, Eski Türk dili kuralına uyularak kelime başı *t* kendisini sıkı sıkıya muhafaza etmiştir: *tahta, tolu, talmak, tağ* v.b.

20. Tek tük olarak kelime başı ve ortası *d*'ler *c, z* gibi değişikliklere uğramıştır.

21. Aynı kuralla *t* de kelime başı, ortası ve sonunda çeşitli değişikliklere uğramıştır. Bu değişmeler *t>ç, t>d, t>k* arasında kendini gösterecek bir durumdadır.

22. *t* sesi bazı hallerde tamamıyle düşmektedir: *dos, ras, serbes* gibi.

23. Katı ünsüzlerden *k* sesi, esasında Orta Anadolu ile Doğu illerimizde kelime başında *ğ*'ya çevrilmektedir. Kelime ortası ve sonunda ise *h* olur. Bu, nispeten yerleşmiş bir kural olarak da kabul edilebilir.

Foto. Turgut Kut, Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

24. *ğ* sesi kelime başında Konya ve yöresi ağızlarında çok görülür. Diğer ağızlarda ise pek az kelimede rastlanır. Konya içinde bile yavaş yavaş azalmaktadır.

25. *k* sesinin değişmeleri o kadar karakteristik değildir. Serpinti halinde şu veya bu ağızda bulunur.

26. Ancak Karadeniz ağızları ile Erzurum'da, kelime başında *k>ç* değişmesine bolca rastlanır. Bu olay, bu ağızların âdeta tipik bir karakteri hüviyetini almış sayılabilir: *çemençe, çendi, dediçi, çes* v.b.

27. *h* sesi özellikle kuzeybatı illerimizde daha derin bir gırtlak sesi sayılır. Diğer illerde ise İstanbul ağzındakinin aynıdır. Ancak Anadolu'da çeşitli telaffuz değişikliklerine uğramıştır. Nadiren kelime başında düşer. Buna mukabil, bütün Anadolu ağızlarında kelime başına ek bir ses olarak da getirilmektedir. Terekeme ağzında boldur. Doğu illeri de bu kuraldan ayrılmaz: *hayva, haravaya* gibi.

28. Yarım vokal değerini taşıyan *y* sesi, çok az değişikliklere uğramıştır.

29. Asıl geniş değişme gösteren dudak-diş sesleri olmuştur. Bunlardan *v*, yerine göre *f*, yerine göre de «*h, m, y*» gibi seslerle yer değiştirmiştir. Aynı ses grubundan olan *f* de « *h, m, g, y, k*» gibi değişikliklere uğramıştır.

30. Sibilant ses kümesine giren «*s, ş, j, z*» sesleri, bütün ağızlar çerçevesi içerisinde türlü değişmelere maruz kalmıştır. Fakat bu değişme, çeşitliliği nispetinde inkişaf merhaleleri geçirmemiştir. Dağınık olarak birbirinden uzak iller ağzında şu veya bu değişime tabi olmuştur.

31. Africat sesleri olan *c, ç* değişmeleri o kadar bol ve zengin değildir. Çeşitli seslere yerini terk etmiştir. Bunlar arasında *c>ç, c>ş, c>d, c>g, c>j* ile *ç>c, ç>ş, ç>d, ç>k* değişmeleri de yer almaktadır.

32. Burun (nazal) sesleri olan «*m, n, ng*» daha geniş değişme türlerini yaşamışlardır. Bu sesler, Türkçede kelime başında kullanılmaz. Fakat ağızlarda kelime başı, ortası ve sonunda çeşitli fonetik değişikliklere uğramıştır: *geliyon, nekteb, sünsük* gibi.

33. *n>h, n>l, n>m, n>ğ, n>t, n>r, n>v, n>y* değişiklikleri de görülür.

34. Gerek *m* gerek *n* sesi bazen düşmektedir.

35. Derin geniz sesi olan *ng*, İstanbul ağzında tamamıyle kaybolduğu halde Anadolu'da kendini sağlamca muhafaza etmiş durumdadır: *bilmeng, donguz, yengi* kelimelerinde görüldüğü gibi. Bununla birlikte Anadolu için karakteristik bir fonetik hâdise olarak *ng* ünsüzünün ikiye, *n* ve *g*'ye parçalandığı görülmektedir. Meselâ: *yalıngız*, bazı ağızlarda *yalınız*, bazı ağızlarda ise *yalgız*'dır.

36. Akıcı ünsüzlerden *l, r*, tıpkı yazı dilinde olduğu gibi kelimenin yapısına göre ayarlanmaktadır. Yani kelimenin kalın ve ince yapılarına bağlıdır. Türkçe kelime başında bulunmazlar. Her iki ses de çeşitli değişikliklere uğramıştır: *l>m, l>n, l>r, r>d, r>l, r>n, r>s* gibi.

37. *r* sesi kelime sonunda, özellikle tek heceli kelimelerde düşer. Bu, az da olsa kelime ortasında kendini gösterir. Aynı hâdise *l* için de geçerlidir. Genellikle Bandırma'dan Antalya'ya kadar uzayan bu geniş sahada, İzmir de dahil olmak üzere, telaffuz edilmez.

38. İçses ünsüz benzeşmesi oldukça bol ve çeşitlidir. Tıpkı ünlülerde olduğu gibi, burada da benzeşme ilerleyici ve gerileyici olmuştur. Ayrıca ünsüz benzeşmesi hem bitişik, hem de ayrı ünsüzler arasında olmaktadır.

39. Metatez, yani bitişik ünsüzlerin aralarında yer değiştirmesi keyfiyetinin, dilimizde büyük bir önemi vardır. Bu daha çok fizyolojik bir hâdise olarak ileri sürülebilir: *körpü, amrud, surfa, sorna, dervan, devriş* v.b.

40. Zamirler, ana hattıyle İstanbul ağzındakilerden o kadar ayrılık göstermez. Ancak ağızlara göre *ben-men, bana-bene, sana-sene,* gibi değişiklikleri görülmektedir. Ayrıca dikkati çeken şekiller arasında «*ben bene*», «*sen sene*» gibi ifadelere rastlanmaktadır. Bu büyük bir ihtimalle bizim «*kendi kendine*» yahut «*özü özüne*» deyimlerinden analoji yoluyle alınmıştır. İfadeye kuvvet katmak için söylenmektedir. Ayrıca 1. çoğul şahıs eki Anadolu'da, özellikle Doğuda *-z-* yerine *ik, ıḫ* kullanılır: *gelirik, galırıḫ* gibi.

41. Anadolu ağızlarının en karakteristik belirtilerini özellikle fiil çekimleri teşkil etmektedir. Bunlardan, en büyük ayrılıkları «şimdiki zaman» ekleri göstermektedir. İstanbul'un *-yorum*'u, Batı illerimizde *-yom, -yon, -yong* olduğu halde, Doğu'da *-rem, -ram,* Kilis ve yöresinde *-orun, -orum,* Malatya ve yöresi *-in, -im* v.b. şekillerde söylenir. Hele Niğde'de *-yorur* yardımcı fiilinin kullanılışı çok mühimdir: *geleyorur, gelemeyorur* gibi.

42. Ayrıca yerli ağızlar sınırları içerisinde, yerli halk ağzı mahsullerindeki, Denizli yöresinde *gelipbatı*, Muğla'da *gelip-yatırı, soruptıru, geliyoru, geliman, geliyomaz,* Akhisar, Cihanbeyli ağızlarındaki *oturupduru,* şekilleri dikkati çeker.

43. Bunun dışında Iğdır civarı *-uben, -üben, -iben, -ıban;* Orta Anadolu'da *-ışın* ve *-işin;* Bolu yöresinde *-ıncası* ve *-incesi;* Terekeme ağzındaki *-mamaca* ve *-memece* (Isparta); *-cas* ve *-ces* gerundiumları Anadolu ağızlarının dikkati çeken hususlarındandır.

44. Hele ablatif eki yerine Eski Türkçede olduğu gibi, lokatif eki kullanmak arkaik bir husustur: *evde<evden*.

45. Aydın ve yöresinde, dağınık olarak da bazı illerimizde akkuzatif eki yerine bazen datif eki kullanılır: *seni* yerine *sana; a kı sana sevdim <a kız seni sevdim* gibi. (→ Bibliyo.) [M]

Anadolu ajansı (A.A.), Türkiye cumhuriyetinin yarı resmî haber ajansı. Türkiye'de haber ajanscılığında ilk deneme 1911'de yapılmıştı. Bazı yabancı ajanslarca meydana getirilen Osmanlı Telgraf ajansı, yurt basınına hiç bir yarar sağlayamadan kısa zamanda tarihe karıştı. Birinci Dünya savaşı sırasında bunun yerini alan Millî ajans da aynı şekilde başarısızlığa uğradı, ciddî bir varlık gösteremedi. A.A., 6 nisan 1920'de, Millî Mücadele davasını yurda ve dünyaya duyurup yaymak amacıyle Atatürk tarafından Ankara'da kuruldu. Yurt içinde ve dışında kamuoyunun aydınlatılması bakımından böyle bir kuruluşa o sırada şiddetle ihtiyaç vardı. Yabancı ajanslar, Millî Kurtuluş hareketine yararlı olamıyordu. Dış kaynaklı haberler, yurt içinde zararlı sonuçlar veriyor, millî menfaatlere uygun düşmüyordu. Başlangıçta yalnız bir tek teksir makinesiyle çalışan A.A., Kurtuluş savaşı yıllarında büyük başarı elde etti. 1 Mart 1925'te Devletin yüzde 49 hissedarı olduğu bir anonim ortaklık haline getirildi. Havas ve Reuter ajanslarının Türkiye'deki haber yayınlarına, kısa bir süre sonra da yine bu ajanslarca yayımlanan malî-iktisadî haberlere son verildi. Teşkilâtını genişlettiği gibi, yabancı ajanslarla da anlaşmalar yaparak haber alıp verme kaynaklarını geliştirdi. A.A. nın genel merkezi Ankara'dadır. İstanbul, İzmir ve Adana'da şubeleri, Atina, Brüksel, Bonn ve Beyrut'ta özel muhabirleri, illerde 500 mahallî muhabiri vardır. Dış haberleri milletlerarası ajanslardan sağlar. Merkezle şubeler ve gazete idarehaneleri teleks şebekesiyle bağlıdır. 5 Kilovatlık bir *rtt* verici istasyonu vasıtasiyle fransızca ve türkçe haber yayınları yapar. Bütçesi 9 000 000 türk lirasıdır, bunun önemli kısmı devlet tarafından karşılanır. (M)

Anadolu-Bağdat demiryolu. Akdeniz ve çevresini Basra körfezi ve Hindistan'a bağlayan demiryolu. Avrupalılar ve özellikle sömürgesi olan Hindistan'a ulaşmak isteyen İngilizler, Paris Barış antlaşmasından (1856) sonra bu işle ilgilendiler. İngiliz albayı Chesney, 1830-1862 arasında bu işle meşgul olarak, Osmanlı devletinden 1856-1862 yılları arasında iki demiryolu imtiyazı aldı, fakat bir sonuç elde edilemedi. Osmanlı devleti de geniş ve dağınık olan topraklarındaki askerî ulaşımı sağlayabilmek için geniş planlar yaptı (1870); hattâ avusturyalı mühendis Wilhelm von Pressel'i İstanbul'a getirtti (1872). İstanbul-İzmit hattı kısa zamanda tamamlandıysa da, devletin maruz kaldığı maddî ve savaş sıkıntıları sebebiyle bu iş ancak 1888 yılına kadar devam etti. Daha sonra «Düyûnu Umumiye-i Osmaniye idaresi» kurulunca İngiliz ve Fransızlar Anadolu'ya kolayca hâkim olabilmek niyetiyle, Akdeniz'de bir liman verilmesi şartıyle Osmanlılar'a yardım teklif ettiler. Osmanlı devleti ancak İstanbul'dan başlayan bir demiryolunu kabul edeceğini bildirerek, imtiyaz vermedi. Abdülhamid'in ısrarı üzerine, Almanlar ile 4 ekim 1888'de İstanbul-İzmit hattını Ankara'ya kadar bağlayacak bir demiryolu için sözleşme imzalandı. «Ankara Demiryolları Osmanlı Şirketi» kurularak (1889), işe başlandı (1872). Osmanlı Bayındırlık bakanı Rauf Paşa, İzmit-Adapazarı hattını açış konuşmasında, bu yolun Basra'ya kadar uzatılmasında kârlı olduğunu ilân ederek, Almanlar ile müzakere başlayınca ingiliz, fransız ve rus elçileri Türkiye'deki alman nüfuzuna karşı cephe aldılar. Böylece siyasî bir çatışma başladı. Fakat İngiltere, Mısır'daki askerini çoğaltmak için Almanya'nın siyasî desteğine ihtiyacı olduğundan bu işten çekildi. Fransa'ya da ellerindeki İzmir-Kasaba demiryolunun Alaşehir'den Afyon'a uzatılması imtiyazı verilince, onlar da ses çıkartmadılar. Böylece Alman hükûmeti adına M. Kaulla ile Anadolu-Kayseri ve Eskişehir-Konya hatlarının inşa ve işletmesi verildiğine dair bir sözleşme imzalandı (1893). Almanlar ilk önce Eskişehir-Konya hattını alarak Afyon'a Fransızlardan önce geldiler. Emperyalist siyaset takip eden Almanlar, bu işe çok önem verdiler ve İstanbul'daki elçileri Marschall von Biberstein büyük çaba gösterdi. Bu arada İngilizler, Avrupa-Hindistan arasındaki yolun alman nüfuzuna girmesinden korktular. Fransızlar, Yakındoğu'daki iktisadî ve siyasî gücün Almanlara geçmesinden korkuyorlardı. Ruslar ise Almanların Türkiye'deki nüfuzlarından ve Osmanlı devletinin iktisadî yönden kuvvetlenmesinden endişe ediyorlardı. Bu durum karşısında Almanlar, bu yolu yalnız yapacak maddî ve siyasî güce sahip olmadıklarını anladılar. Alman ve Fransızların yaptıkları Berlin görüşmelerine (1898) göre, Almanlar yüzde 60, Fransızlar yüzde 40 sermaye ile işe giriştiler. İngilizlerin bu işe yanaşmamaları üzerine Osmanlı hükûmeti, Marschall ile geçici bir sözleşme yaptı (1899) ve Anadolu demiryolunun Konya'dan Bağdat'a uzatılması ve işletilmesi hakkı geçici olarak Almanlara verildi.

İngilizler bu sözleşmeye karşı gelmediler, fakat hattın Basra körfezindeki son ucu olan Kuveyt limanını, şeyh Mübarek ile bir antlaşma imzalayarak kendilerine sağladılar. Ruslar da doğuda demiryolu inşa imtiyazları aldılar. Bu rekabet karşısında, Almanlarla önceden yapılan geçici sözleşme kesin bir şekle sokuldu (1902); böylece «Anadolu Demiryolları Osmanlı şirketi» Konya-Karaman - Ereğli - Adana - Hamidiye - Kilis - Telhabeş - Nusaybin - Musul - Tekrit - Saidiye - Bağdat - Kerbelâ - Basra anayolu ile bunlara bağlı talî yolların inşa ve işletme imtiyazını elde etti. Fakat bu da bir işe yaramadı. Bazen alman-fransız, bazen de ingiliz, rus ve fransız sermayecileri gruplar teşkil ettiler. Almanlar da tek başlarına bu işi yapamayacaklarını görerek, diğer devletleri bu işe sokmağa çalıştılar. Nihayet Birinci Dünya savaşından az önce Almanya, Fransa ve İngiltere anlaşmaya vardılarsa da (1911) savaş başlayınca bu iş de kaldı.

Osmanlı hükûmeti, Konya-Bağdat hattı için şirkete kilometre başına, her yıl belli bir miktar gelir garanti etti. «Bağdat Demiryolları Osmanlı şirketi» kurulunca (1903), Konya-Bağdat hattının 250 km uzunluğunda olan ilk kısmının inşaına başlandı ve savaş sırasında da çalışmalara devam edildi. Aslında imtiyazlar 99 yıl süre için verilmişse de hükûmet, 30 yıldan sonra demiryollarını satın alabilecekti. Ancak Türkiye Cumhuriyeti hükûmeti, demiryollarını bu işle ilgili şirketlerden, 30 748 472 İsviçre frangı karşılığında taksitle satın aldı (1928) ve millîleştirdi. Taksitler sırayle 1929, 1932, 1957 yıllarında ödendi ve 1984, 1992 ve nihayet 2002 tarihinde bitmiş olacaktır. (M)

ANADOLU beylikleri (Eski adı *Tevâif-i mülûk*), XIII. yy. sonunda Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde kurulan küçük türk beyliklerine verilen ad (kuruluşları 1250 ile 1358 yılları arası). Bu beylikler şunlardır: *Alaiye* beyliği, *Artukoğulları* beyliği, *Aydınoğulları, Candaroğulları, Danişmendoğulları, Dulkadiroğulları, Ertenaoğulları, Hamidoğulları, Hüsameddinoğulları, İnançoğulları, İzmiroğulları, Karamanoğulları, Karesioğulları, Kadıburhaneddinoğulları, Mengüçoğulları, Menteşeoğulları, Osmanoğulları, Pervaneoğulları, Ramazanoğulları, Sahipatâoğulları, Saltukoğulları, Saruhanoğulları.*

Selçuklu fetihleri sonucu, Anadolu'ya Oğuz boylarının yoğun akını başladı. Selçuklu devleti bu boyları, güvenliğini sağlamak için Bizans imparatorluğuyle kendi sınırı arasında

«*uç*» adı verilen sınır bölgelerine yerleştirdi. Bu «uç»lar, Selçuklu devletine yaptıkları hizmetler karşılığı *yurtluk, ulufe* ve *askerî yardım alırlar,* devletin güçlü zamanında tam bir tabi olarak otururlardı. Alâeddin* Keykubad I'in son zamanlarında durum değişti. Özellikle moğol istilâları selçuklu gücünü zayıflattı, İlhanlıların Anadolu'ya gönderdikleri ordu kumandanları, selçuklu sultanlarından daha nüfuzlu duruma geçtiler; bunun üzerine uç beyleri bir bir bağımsızlıklarını ilân ettiler. Birçoğu, dağılan Selçuklu devletinin önemli şahsiyetleriyle birleşti. Moğol istilâcılarının önünde İran ve Türkistan'dan Anadolu'ya kaçan ve dinî lider sayılan şeyhler ve mücahit dervişler de, uçlarda çok iyi karşılandılar. Bizans topraklarına yöneltilen yeni hücumlar bu mücahit dervişlerin tesiriyle ayrı bir anlam kazandı ve tesir sahası büyüdü. Bizans'ın zayıflaması, taht kavgaları, kargaşalıklar sonunda Bizans idaresindeki şehirler uzun süre bu mücahitlerin akınlarına karşı koyamadılar ve türk kitleleri büyük bir hızla Küçük Asya'nın batı bölgesine yerleşti ve Anadolu beyliklerinin birçoğu bu şartlar altında fethedilen bölgelerde kuruldu. Fakat kuruluşlarından az sonra, beylikler arasında çekişmeler ve buhranlar baş gösterdi. Önce İlhanlıların Anadolu valisi Emîr Çobanoğlu Timurtaş, İlhanlılara karşı isyan etti. Bu mücadele, ilhanlı hâkimiyetinin sonuna kadar çeşitli şekilde sürdü. İlhanlı hâkimiyeti ortadan kalkınca beylikler rahat nefes alır gibi oldular.

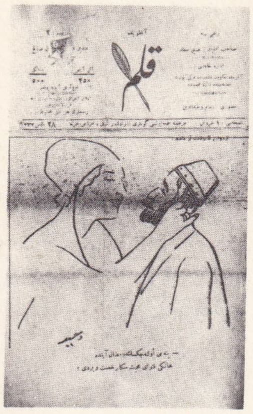

Anadolu'da Kalem (Hakkı Tarık Us kitaplığı, İstanbul)

Başlangıçta, en kuvvetlileri Karamanoğulları ile Germiyanoğullarıydı. Osmanoğulları bunlara göre çok güçsüzdü. Kıyı beylikleri kurulunca, Germiyanoğulları da zayıfladı ve bir iç beylik haline düştü. Boş kalan Anadolu tahtının tek mirasçısı olarak Karamanoğulları görülüyordu. Osmanlılar, Marmara kıyılarını alarak Karasioğullarını ortadan kaldırdılar ve Rumeli'ye geçtiler. Böylece de iktidarın en güçlü iddiacısı olarak ortaya atılmış oluyorlardı. Bu yüzden iki rakip arasında şiddetli bir çatışma başladı. Osmanoğulları beyliklerin bazı şehirlerini satın alarak, bazılarını da akrabalık yoluyle ele geçirerek Anadolu kesiminde çok güçlendi. Karamanoğulları, Osmanlıları yok etmek için Anadolu beyleri, Memlûklar, Akkoyunlular, Bizanslılar, Rumlar ve Macarlarla birleştiler. Fakat her defasında Osmanlılara yenilerek biraz daha güçten düştüler. Orhan Bey, Murad I, Yıldırım Bayezid, beyliklerin önemli bir kısmını ortadan kaldırdılar. Fakat Ankara yenilgisinden sonra Timur tekrar beylikleri kurdu.

Çelebi Mehmed, Anadolu birliğini kurmak için harekete geçti, ondan sonra Murad II babasının yolunda devam etti. Fatih Sultan Mehmed, Karamanoğulları beyliğini yıkarak, Anadolu birliğinin kurulmasında en büyük adımı atmış oldu. Yavuz Sultan Selim de Ramazanoğulları ve Dulkadiroğulları beyliklerini kaldırarak Anadolu birliğini kurdu (1515). Birliğin kurulması ve beyliklerin kaldırılması yolunda çok kan döküldü, memleket harap oldu. Beylikler kurulurken Anadolu'nun doğusuna, İç Anadolu'ya, Marmara, Ege denizi kıyıları ve Güney Anadolu'ya türk göçmenlerini yerleştirerek buralardaki halkı kısa süre içinde türk ve islâm yaptılar. Mimarî eserlerle şehirlerin yüzlerini değiştirdiler. Kültür ve ticareti geliştirdiler.

● *Anadolu Beylikler devri sanatı.* Beylikler devri boyunca Anadolu türk sanatı tutarlı bir yol gütmüş ve beyliklerin dar imkânlarına rağmen sanatın bütün kollarında yeni denemelerle kendini göstermiştir. Bir bakıma bu yeni denemeler, osmanlı sanatının gelişmesini hazırladı. Selçuklu sanatından osmanlı sanatına bir geçiş olan bu devrin mimarî eserleri, bulundukları yerin iklim şartları ve sanat geleneklerine bağlı olmakla beraber, çağın yeniliklerini de benliğine katmıştır. Bir beylikten diğerine iş buldukça geçen gezginci usta ve mimarlar, bulundukları yörenin özelliklerini ve kendi geleneklerine bağlı alışkanlıklarını, beyliğin iktisadî gücüyle birleştirerek çok defa orjinal denemeler yaptılar. Selçuklu sanatının taş, çini ve diğer zengin süsleme tarzı bu devirde de devam etmekle beraber, yeni bir mekân anlayışı ve arayıcılığı bu devir sanatının özelliği oldu. Bu arayıcılık, diğer sanat kollarında da tesirini göseteriyordu.

Beylikler devrinden kalan mimarî eserlerin en tanınmışları gözden geçirilirse özellikle şu yapıların hemen her birinde bir yenilik göze çarpar. Balat (Milet) *İlyasbey camii* (1404), tek kubbeli bir yapı olmasına rağmen benzeri olmayan bir çalışmadır. Ön cephesinde, son cemaat yerini hatırlatan hazırlayıcı bölüm, tamamen mermerden kaplamalarıyle ilk bakışta yeni arayışları işaret eder. Zengin bir süslemecilik sanatı burada mimarîyi desteklemektedir ve bu tip ön cephe anlayışı selçuklu sanatına oldukça yabancıdır.

Selçuk'taki *İsabey camii* de yine aynı yörede mermer cepheli başka bir yapı örneğidir. Aydınoğulları devrinde yapılan bu cami (1375), çok eski bir geleneği sürdürür ve plan örneği Şam'daki ünlü Emeviye camiine kadar uzanır. Anadolu'da, özellikle Diyarbakır *Ulucamii*'nde ve aynı yörede daha birçok yapıda denenen bir şema burada tekrar ele alınmış, fakat avlunun biçimlenmesi ve minarelerin yapıya uygun yerlere konmasıyle kendinden sonraki birçok yapıya örnek olmuştur. Bu yapının mermerden batı cephesi de süslemecilik sanatı ve mermere şekil veriliş bakımından ayrıca üzerinde durulmağa değer. Aydınoğulları beyliğinin önemli bir merkezi olan Birgi'deki *Ulucami* de (1312), mimarîyi destekleyici unsurlar olarak beliren zengin bezemeli çini mihrap, ahşap minber ve pencere kapakları süslemecilik sanatının ulaştığı seviyeyi gösterir. Aydınoğulları eserleri yanında, Karamanoğullarının Orta Anadolu'nun birçok yerine dağılmış olan yapıları, beylikler sanatında önemli bir yer alır. Bunlardan *Ermenek Ulucamii* (1302), bu konuda seçilmiş bir örnektir. Karaman'daki *Hatuniye medresesi* (1382), *İbrahimbey imareti* (1432) ve *medrese*'si, Niğde'de *Akmedrese* (1409), Karamanoğullarının ilme ve kültüre verdiği değeri ortaya koyan yapıların başında gelir. Selçuklu medrese mimarîsinin örnek alarak açık ve kapalı medrese planlarını uygulamakla beraber, bu yapılarda yeni bir anlayış açıkça görülmektedir. Özellikle Niğde'deki *Akmedrese*'de aynı plan anlayışı bambaşka şekilde yorumlanmış, dışarıya kapalı cephe mimarîsini geliştiren selçuklu medreselerinden ayrılarak dışa açık bir cephe uygulanmıştır.

Osmanlı devri mimarlarının mekânı bir birlik altında toplama, anıtsal bir mimarî yaratma yolunda kubbeyi çeşitli biçimlerde kullanma çabasının ilk büyük belirtisi olan Manisa *Ulucamii* (1374) beylikler devri yapılarının en önemlilerinden biridir. Saruhanoğulları devrinden kalan bu yapı, yanındaki iki katlı medresesi, revaklı avlusu ve altısı bağımsız, ikisi duvarda sekiz ayak üzerine oturan merkezî kubbesiyle, kendisinden sonra gelen mimar ve ustalara yeni bir mekân denemesinin ipuçlarını verir. Daha sonra, özellikle XVI. yüzyılda Mimar Sinan, böyle bir anlayışı geliştirerek doruk noktasına ulaştıracaktır.

Bütün bu örneklerin yanısıra Antalya'da *Yivli Minare camii* (1373), Karaman'da *Hacıbeyler camii* (1358), *Arapzade camii* (1374), Niğde Aksarayı'nda *Ulucami* (1424-1463), Niğde'de *Sungurbey camii* (1335), Ermenek'te *Tol medrese* (1339), Konya'da *Hasbeg dârülhuffazı* (1421), Tokat'ta *Nureddin İbn-i Sentimur türbesi* (1314), daha birçok han, hamam, türbe ve medrese çeşitli yönleriyle ortaya çıkmakta, Anadolu sanatının birçok özelliklerini içinde toplayan denemelerle dolu bir devir olarak belirmektedir. (→ Bibliyo.) [M]

Anadolu'da Kalem, Ankara'da yayımlanmış haftalık edebî, mizahî gazete (1921). İmtiyaz sahibi Hüseyin Suad, sorumlu müdürü Kemal Salih (Sel), ressamı Vahideddin idi. 2. ve 3. sayıları Hakkı Tarık Us kitaplığındadır. (M)

Anadolu'da Yeni Gün, Ankara'da yayımlanmış günlük siyasî gazete (30 ocak 1919-18 kasım 1925). İmtiyaz sahibi ve başyazarı Yunus Nadi (Abalıoğlu). Altı yılda 563 sayı çıktı. Gazete, önce İstanbul'da çıkarılıyor, işgal kuvvetlerine rağmen, Millî Mücadele hareketini destekliyordu. Bu yayınlar üzerine, ingiliz askerleri matbaayı bastılar. Yunus Nadi de Ankara'ya kaçtı ve Mustafa Kemal'in ihtilâl hareketine katıldı. Basımevinin önemli bir kısmı Ankara'ya taşındı. Bu surette, Ankara'da ilk günlük gazete yayımlanmağa başladı (10 ağustos 1920). Bir süre sonra İstanbul'daki baskı makinesi de Ankara'ya getirilerek, gazete kendi basımevinde basıldı. Başyazarı Yunus Nadi, yazıişleri müdürü Kemal Salih (Sel) idi; yazı kadrosunda Aka Gündüz, Ziya Gökalp, Enver Behnan (Şapolyo) vardı. Sakarya savaşı sırasında gazete Kayseri'ye taşındı. Zaferden sonra gene Ankara'ya dönerek yayımını sürdürdü. Yunus Nadi İstanbul'a döndü ve Cumhuriyet gazetesini kurdu. Millî kütüphane ile Türkiye Büyük Millet Meclisi kütüphanesinde muntazam olmayan koleksiyonları vardır. (M)

ANADOLU eyaleti. Teşk. tar. Osmanlı imparatorluğunun Asya'daki eyaletlerinden biri, Osmanlı devletinin kuruluş devresinde şehzadeler ve beyler tarafından idare edilen yerler, Yıldırım Bayezid devrinde Ankara'da oturan bir beylerbeyi tarafından yönetilmeğe başlandı. Murad II devrinde resmen Anadolu eyaleti teessüs etti. Eyaletin merkezi 1451 yılından itibaren Kütahya oldu. Kanunî Sultan Süleyman devrinde kesin şeklini alan eyalet, XIX. yy. a kadar pek değişikliğe uğramadı. Anadolu eyaleti, Saruhan, Aydın, Hüdavendigâr, Kastamonu, Menteşe, Bolu, Ankara, Karahisarı Sahip, Teke ili, Çankırı, Hamideli, Sultanönü ve Karesi sancaklarını içine almaktaydı.

Osmanlı imparatorluğunun dayandığı iki mühim eyaletten biri olan Anadolu eyaleti, imparatorluk ordusuna 17 000 asker verirdi. Anadolu ordusu muharebelerde, Anadolu'da ise sağ, Rumeli'de ise sol kanatta yer alırdı. Selim II zamanında başlayan ıslahat hareketlerinde değişikliğe uğrayan eyalet, Mahmud II devrinde müşirliklere ve 1864 yılında da vilâyetlere ayrılarak eyalet idaresi lağvedildi.

Anadolu beylerbeyi, Anadolu eyaletinin en büyük idarî âmiri. İlk defa Sultan Murad II zamanında *Anadolu beylerbeyi* unvanıyle bir şahsın, adı geçen eyaletin başına geçtiği bilinmektedir. Beylerbeyi, eyaletin askerî ve idarî işlerini yönetir, seferlere eyalet askerleriyle beraber katılırdı. Teşrifat bakımından Rumeli beylerbeyinden sonra gelirdi. Zamanla önemi azalarak Mısır, Bağdat ve Budin beylerbeylerinin de aşağısında yer almağa başladı. (Bk. BEYLERBEYİ.)

Anadolu defterdarı, Anadolu eyaletinin malî işlerinin âmiri, Divan üyesi. XVIII. yy. başlarında *şıkkı sâni* unvanını aldı. (Bk. DEFTERDAR.)

Anadolu kazaskeri, Anadolu adalet işlerinin âmiri, Divan üyesi (Rumeli ve Anadolu kazaskerlerine *sadrayn efendiler* de denir). Protokol bakımından Rumeli kazaskerinden sonra gelir. ‖ *Anadolu kazaskeri divanı,* Anadolu kazaskerinin evinde açtığı divanın adı. Bk. KAZASKER. (→ Bibliyo.) [M]

ANADOLUFENERİ, İstanbul boğazının kuzey tarafında, Anadolu kıyısında bir köy. Burası, Çakaldere ile Kapados koyları arasındaki küçük bir yarımada üzerinde kurulmuştur. (M)

ANADOLUHİSARI, İstanbul'da Boğaziçi'nin Anadolu kesiminde, Beykoz ilçesi sınırları içinde bir semt. Adını Yıldırım Bayezid'in yaptırdığı, bir adı da *Güzelcehisar* olan Anadoluhisarı'ndan alır. Hisar, Göksu deresi ağzıyle Boğaz arasındaki dar toprağa kurulmuştur. Yerleşme sahası buradan kuzeye doğru kıyı boyuna, yamaçlara, Göksu'ya, daha güneyde Küçüksu ve Göksu çayırındaki sırtlara yayılır. Anadoluhisarı güneyinde Kandilli, kuzeyinde Kanlıca ile bir yerleşme bütünü meydana getirir. Nüf. 13 959. (M)

Anadoluhisarı. İstanbul boğazının en dar yerinde (780 m), Yıldırım Bayezid'in yaptırdığı hisar (yaklş. ol. 1391 veya 1399 yıllarında). Anadolu kıyısında, Göksu deresinin (eski adı *Aretas*) denize döküldüğü yerde, dere ile deniz arasında yükselir.

Burada toprak, dere yatağına paralel şist ve kireç katlarından meydana gelmiştir. Hisarın çeşitli bölümleri, bu toprak parçası üzerinde yükselir. Kalenin çok kenarlı dış duvarlarının bazı bölümlerinin, zamanında deniz kıyısında olduğu ve bu bölgelerin sonradan dere ve denizin getirdiği topraklarla dolduğu sanılmaktadır.

Eski kaynaklarda, Anadoluhisarı'nın adı *Güzelhisar, Güzelcehisar, Yenihisar, Yenicehisar, Akhisar* diye geçer. Kalenin, Boğaz suları üzerinde çevresine uygun olarak yükselişi Güzelhisar denmesine sebep olmuştur. Tursun Bey Anadoluhisarı'na Yenihisar demiş, hıristiyan kaynakları bu adı Neo-Castrum diye çevirmişler ve bu bazı yazarlarda daha önce burada bir bizans kalesi bulun-

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

duğu zannını uyandırmıştır. Anadoluhisarı'nı Yıldırım Bayezid'in Bizans'a gelecek gemileri kontrol için yaptırdığı bilinmektedir; ancak, yapım yılı tartışmalıdır. Âşıkpaşazade 1390-1391, Nişancı Mehmed Paşa 1395'te yapıldığını söyler; 1399 yılındaki ikinci ablukadan önce yapıldığı söylenebilir. Hisarın, osmanlı tarihinde önemli bir rolü vardır; bu rol, İstanbul'un Türkler tarafından ele geçirilmesinden önceye uzanır: Yıldırım Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebi, babasının Ankara savaşındaki yenilgisinden sonra bir süre burada saklanmış, Murad II devrinde Varna dolaylarına gelen Haçlılarla Macarların saldırısını önlemek için osmanlı ordusunun Rumeli kıyısına geçirilmesinde kaleden yararlanılmıştır. Murad II, Yalova üzerinden Anadoluhisarı'na gelmiş, karşı kıyıyı da Candarlı Halil Paşa, geçidi topları ile korumuş ve böylelikle osmanlı ordusu Boğaz'da dolaşan papalık ve venedik donanmasının saldırısına uğramadan Boğaz'ı geçebilmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in Rumelihisarı'nı yapmasından kuşkulanan bizans imparatorunun elçisine Sultan, bu olayı anlatarak yeni kalenin yapılma amacını belirtmiştir.

İstanbul'un ele geçirilmesinden (1453) sonra şehre Karadeniz'den gelecek saldırıların karşılanmasında Anadoluhisarı'ndan faydalanıldı. Karadeniz çevresinin Osmanlıların emri altına girmesi sonucunda askerlik yönünden önemi kalmamış (XVI. yy.) olan Hisar, surlarına dayanan ahşap evlerle romantik bir görünüş aldı. Ancak XVII. ve XVIII. yy. da Kara Kazakların Boğaz'a doğru uzayan akınlarının karşılanmasında, gene Anadoluhisarı'ndan yararlanıldı. Kale dolaylarının ikamet bölgesi olarak kullanılmasına Fatih Sultan Mehmed zamanında başlandı. Önce askerler oturdu. Fatih burada, içinde sultan mahfili de bulunan bir cami yaptırdı. Böylelikle kalenin çevresinde bir bucak kurulmuş oluyordu. Anadoluhisarı, asıl kale, iç kale duvarı, dış kale duvarları ve üç kuleden meydana gelir.

● *Asıl kale,* dikdörtgen bir plan üzerine yükselen kuledir. Bu kule üzeri beş metre kadar kalınlığı olan toprak örtülü bir kayaya oturtulmuştur. Temelin üzerinde dört köşe planlı, kemerli, örtülü bir kat vardır. Bu kule dört katlıdır. Bugün kuleye güneybatıda bulunan bir kapıdan girilir; bu kapı sonradan açılmıştır. XV. yy. a kadar süren geleneğe uyarak kulelerin alt katlarının kapısı yoktur. Kuleye birinci kat hizasında ve kuleyi iç kale duvarına bağlayan bir asma köprüden girilir; alt kata da batı duvarının içine açılmış bir merdivenle inilirdi, ikinci kata ise kuzey duvarı içine yerleştirilmiş bir merdivenle çıkılırdı. Üçüncü katla teras katına, kuzeybatı duvarı içinde bulunan ahşap bir merdivenle çıkıldığı sanılmaktadır. Bugün harap olmuş teras katını mazgalların koruduğu bir devriye yolu kuşatır. Zamanında üst açıklığın üzeri kurşun kaplı ahşap bir çatıyla örtülüymüş.

● *İç kale duvarı,* 2-3 metre kalınlığında, asıl kalenin kuzeybatı-kuzeydoğu köşelerini birleştiren bir duvardır. İç çevre duvarını kaleden ayıran setin genişliği değişiktir ve iç kale duvarını yalnız üst taraftan sarar. Köşelerden dördünün yanına yuvarlak kuleler yerleştirilmiştir; bu kulelerin üzerleri XV. yy. dan sonra kurşun kaplı ahşap çatılarla örtülmüştür. Yollar, kaleye saldıran düşman kuvvetine engel olacak biçimdedir. İç kale duvarını aşan düşmanın asıl kaleye varabilmek için iç kale duvarının güneyindeki merdivenden çıkarak doğudaki duvarın kuzey ucuna yakın asma köprüden geçmesi gerekir; ancak bu süre içinde asma köprü kalkmış olur. Bundan başka gerek güneydeki merdiven, gerekse buradan asma köprüye varan yol, asıl kaledeki askerlerin okları altında bulunmaktadır. Bu düzenlemeden XV. yy. da büyük topların yapımına kadar çok faydalanıldı.

İç kale duvarı üzerindeki kapı, kuzeydoğu köşesindeki kulenin kuzeyindedir. Bu yer kalenin korunması bakımından büyük bir ustalıkla seçilmiştir. Batıdan gelen düşmanın bu kapıyı görmesi hemen hemen imkânsızdır.

● *Dış kale duvarları,* çok kemerli çokgen bir surdur. Güneydoğu ve kuzeybatıda iç kale duvarıyla birleşir, üzerine yerleştirilmiş üç kule ile korunur. Kuzeyden güneye boyu 80 m, doğudan batıya en 65 m'dir. Duvarın güneyde bir bölümü yıkılmıştır. Dış çevre duvarının ortalama kalınlığı 2 m'dir, kuzeydeki kayalık çıkıntıya doğru yükselir.

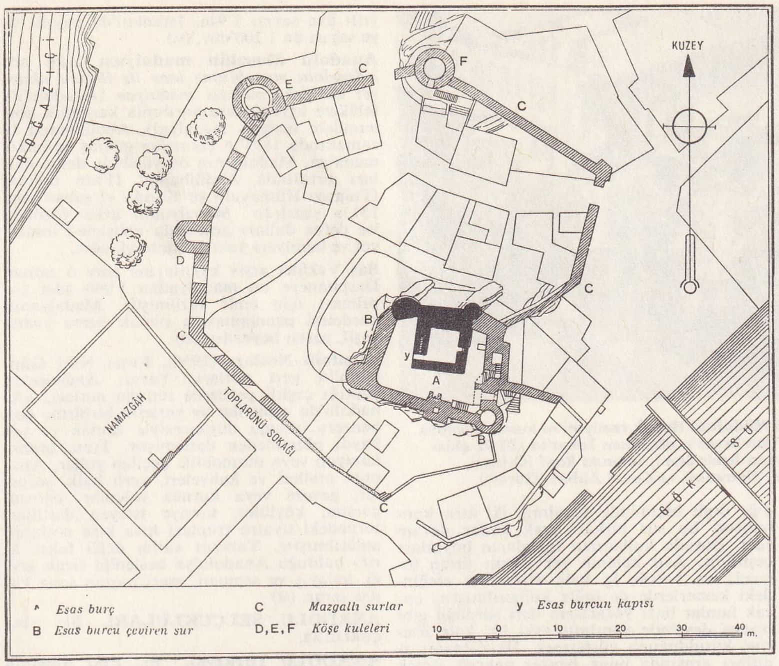

Anadoluhisarı planı

● *Kuleler.* Üzerlerinde mazgallar bulunan duvarlar kuzeyde, kuzeybatıda ve batıda silindir biçiminde, çevrelerine hâkim, yolları kesen üç kule tarafından korunur.

Batıdaki kulenin çapı 4,75 m, duvarının kalınlığı 2 m'dir. İç tarafında üst üste konmuş iki delik vardır; bunların, kulenin ahşap katlarını gösterdiği sanılmaktadır. Kulenin tepesindeki yol dört metre yüksekliktedir ve sur üzerindeki yollara hâkimdir.

Kuzeybatıdaki kulenin planı batıdaki kuleninkine benzer. Çapı 7,5 m'dir. Batıda 12, doğuda 9,5 metrelik bir alana hâkimdir. Kulenin içinde ahşap sütunların taşıdığı dört kat varmış. Katları güney köşesine yerleştirilmiş bir ahşap döner merdiven birbirine bağlarmış. Birinci katın bir ocağı bulunmaktadır. Katlarda, dışarı mazgal, içeri dikdörtgen biçiminde açılan delikler vardır.

Kuzeydeki kulenin çapı 6 metredir. Tam bir silindir biçimindedir. İçi, üç kata bölünmüştür. Zemin katı kayalardan oyulmuş bir merdivenle bağlanır. Üzerinde mazgallar vardır. Surun kuzeybatı köşesine prizma biçiminde basit bir koruyucu yerleştirilmiştir. Doğuda ve güneyde surun ek koruyucuları yoktur, bu duvarlar ve kapılar bütün bütüne yıkılıp yok olmuştur. Evliya Çelebi, surun yalnız batıda bir kapısı olduğunu söyler; ancak mahallî geleneklerden, biri kuzeybatıda öbürü doğuda iki kapısı daha olduğu çıkarılabilir. Bu kapıların Rumelihisarı'nın kuzey ve güney kapıları gibi mazgalsız, basit, sağlam ve asma parmaklıklı olması gerekir. Surun denize bakan duvarları üzerinde bazıları düz, bazıları şevli delikler vardır. (Bunlar top delikleridir.)

● *Kalenin yapımı.* Kalenin çeşitli bölümleri çabuk ve basit usullerle fakat çok sağlam olarak yapılmıştır. Kalenin ana duvarları blok taşlardan örülmüştür, bazen tuğla da kullanılmıştır. Aynı teknik iç kale duvarlarında da görülür; ancak buradaki tuğla sıraları daha çoktur. Güneybatı kulesinin eteğinde düz tuğla sıraları arasında, balık kıl-

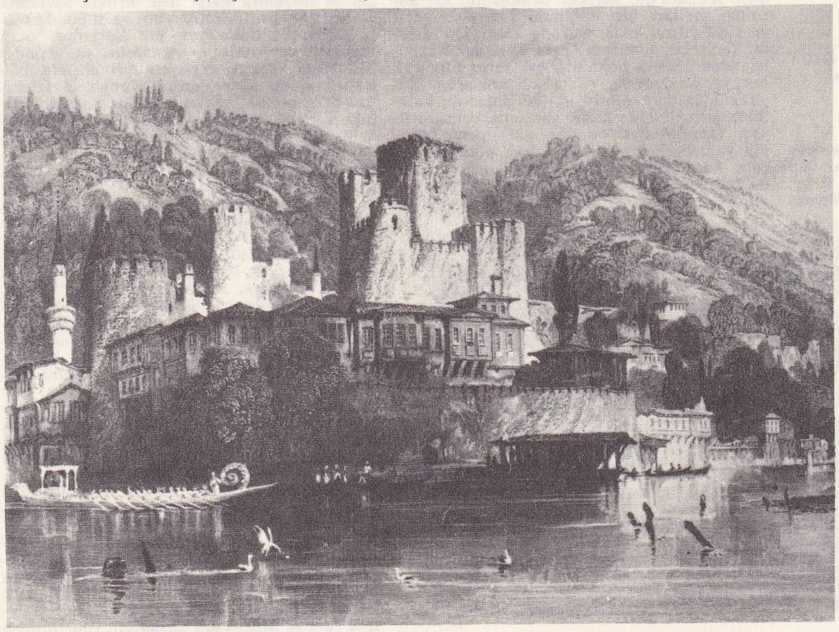

Anadoluhisarı, eski hali

Foto. Turgut Kut (MEYDAN)

Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk cemiyeti'ni kuran Mustafa Kemal, Amasya'dan Sıvas'a dönerken Tokat'ta (20-22 ekim 1919). [Sağında Bekir Sami, solunda Rauf (Orbay), Ruşen Eşref (Ünaydın) ve Cevat Abbas (Gürer)]

Anadolu Musabîn madalyası ön yüz. «Tuğrayı Hümayun» 1 Şaban, sene 1313

arka yüz. (Abdülhamid II) «Nişane-i insaniyet ve hamiyet»

Venüs **Anadyomene** Ludovisi tahtının mermer kabartmaları. M.Ö. V. yy. (Terme müzesi, Roma)

çığı örgü biçiminde yapılmış iki sıra konmuştur, bu süs birkaç ayak kadar devam eder. Burada kullanılan tuğlaların boyutları çeşitlidir. Asıl kalenin yer katını örten tonozda ve batıda iç kale duvarının eteğindeki kemerlerde de tuğla kullanılmıştır, ancak bunlar bazı yazarların ileri sürdüğü gibi bizans devrinde yapılmış eski bir kale üzerine kurulduğunu göstermez. İlk osmanlı anıtları arasında buna benzer pekçok örnek vardır. Ayrıca yapının bir bizans kalesi üzerine kurulduğunu belirtecek hiç bir işaret de yoktur.

Asıl kaleden surlara geçildiğinde, buradaki duvarların biraz daha değişik olduğu görülür. Büyük taş dizileri arasındaki küçük taşlar daha aralıklı konmuştur; ahşap batıllarin sayısı daha çoktur ve tuğla sıralarına rastlanmaz. Top deliklerinin üzerini örten kemerler tuğla ve kesme taştan yapılmıştır. Bu tekniği Rumelihisarı'nın dış surlarında da görürüz. Bütün bunlar, dış kale duvarlarını Fatih'in hisarı bir saldırı üssü olarak kullanma amacıyle yaptırdığını göstermektedir. (M)

ANADOLUKAVAĞI, İstanbul boğazının kuzey tarafında, Anadolu kıyısında bir köy ve iskele. Rumelikavağının karşısına düşer ve Beykoz ilçesine bağlıdır. (M)

Anadolu kulübü, Cumhuriyet'in ilk yıllarında daha çok parlamento üyelerini bir araya toplamak ve bunlara bir buluşma yeri sağlamak amacıyle, Atatürk'ün direktifi üzerine kurulan dernek (kuruluşu 1926). Dernek önce Ankara'da, Merkez bankasının üst katında ayrılan bir bölümde faaliyete geçti ve 1952 yılına kadar burada kaldı. Bu tarihte Yenişehir semtinde, eski Dışişleri bakanlarından Hasan Saka'nın evi satın alınarak buraya nakledildi; ayrıca İstanbul'da Büyükada'da da bir şube açıldı. Anadolu kulübüne girebilmenin temel şartı, parlamento üyesi olmak veya evvelce parlamento üyeliği yapmış bulunmaktı. Ancak yönetim kurulu kararıyle yüksek dereceli memurların da buraya girebilmesi kabul edildi. 1968 kayıtlarına göre Ankara'daki merkez kayıtlı üye sayısı 1 946, İstanbul'da kayıtlı üye sayısı da 1 200'dür. (M)

Anadolu Musabîn madalyası (tam adı *«Anadolu musabînine iane ile ibraz-ı uhuvvet edenlere mahsus madalya»* [Anadolu'da felâkete uğramışlara yardımla kardeşlik gösterenlere mahsus madalya]), Abdülhamid II zamanında 1895'te çıkarılan gümüş ve bakır madalya. Madalyanın ön yüzünde defne dalları ortasında Abdülhamid II'nin tuğrası (Tuğrayı Hümayun) ve altında «1 şaban sene 1313» yazılıdır. Madalyanın arka yüzünde ise defne dalları ortasında «Nişane-i insaniyet ve hamiyet» yazısı okunmaktadır.

Baş Vekâlet arşiv kayıtlarına göre o zaman Darphaneye bu madalyadan 1 000 adet yapılması için emir verilmiştir. Madalyanın kurdelesi uzunlamasına olmak üzere yazısı yeşil, yarısı beyazdır. (M)

Anadolu Notları (1936), Reşat Nuri Güntekin'in gezi notları. Yazar, Anadolu'da yaptığı çeşitli gezilerde tuttuğu notları, «Anadolu'da zamanlar ve yerlerin birbirine çok benzer» olduğu düşüncesiyle zaman ve yer kaydı gözetmeden derlemiştir. Tren, araba, kamyon veya otomobille geçilen yollar, Anadolu otelleri ve kahveleri, yerli halk, şoförler, geveze veya kurnaz yolcular, patron, garson, köylüler, tavsiye isteyen dertliler, turnedeki tiyatro trupları kısa kısa notlarda anlatılmıştır. Yazarın «âlim değil fakat ârif» bulduğu Anadolu'ya beslediği sıcak sevgi, anlayış ve sempati, eseri baştan sona kadar sarar. (M)

ANADOLU SELÇUKLULARI. Bk. SELÇUKLULAR.

ANADOLU Türkçesi. Bk. *Eski Anadolu* TÜRKÇE*si*.

ANADOLU türk lehçeleri. Bk. ANADOLU AĞIZLARI.

Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk cemiyeti, Mondros mütarekesi hükümlerini bozarak Türkiye'yi parçalamak ve Türk milletini yok etmek istekleri karşısında yurdun her yanında «Müdafaai Hukuk» ve «Reddi İlhak» gibi adlar altında kurulan mahallî cemiyetlerin birleşmesiyle 7 eylül 1919'da Sıvas'ta kurulan siyasî dernek. Vilâyatı Şarkiye Müdafaai Hukuku Milliye cemiyeti Erzurum şubesinin teşebbüsüyle 10-20 temmuz 1919 tarihinde Erzurum'da toplanan kongre, kabul ettiği tüzüğün birinci maddesiyle Trabzon, Canik (Samsun), Erzurum, Sıvas, Diyarbakır, Mamuretülaziz (Elazığ), Van ve Bitlis illerinin birbirinden ayrılmaz bir bütün ve bu illerde yaşayan islâm ahalinin de öz kardeş olduklarını ilân etti. Atatürk'ün çağrısı ile toplanan Sıvas kongresi ise (4-12 eylül 1919), Erzurum kongresi kararlarını yayımladığı beyannameyle millî hâkimiyet, işgal ve ilhaklara karşı hep birlikte savunma ve direnme ilkelerini ilân etti ve sonunda türlü isimler altında yer yer kurulmuş olan mahallî cemiyetlerin Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk cemiyeti adı altında birleştirilmesine karar verdi. Kongre dağılmadan önce bir de «heyeti temsiliye» seçti. Mustafa Kemal Paşanın (Atatürk) imzasıyle 11 eylül 1919'da Sıvas valiliğine verilen dilekçeye göre cemiyetin temsil heyeti şu kimselerden kurulmuştu: Mustafa Kemal Paşa, eski Bahriye nazırı Hüseyin Rauf (Orbay*), 3. Kolordu komutanlığından ve askerlikten ayrılmış albay Refet (Bele*), eski Erzurum milletvekili Raif (Dinç*), eski Trabzon milletvekili Eyüpzade İzzet, eski Trabzon milletvekili Servet, Erzincan Nakşî şeyhlerinden Hacı Fevzi, eski Beyrut valisi Bekir* Sami, eski Bitlis milletvekili Sadullah (Eren), Mutki aşiret reislerinden Hacı Musa, emekli kurmay albay Vasıf* (Kara Vasıf), eski Bitlis valisi Mazhar Müfit (Kansu*), eski Ankara milletvekili Ömer Mümtaz, Hüsrev Sami (Kızıldoğan*), Niğdeli Ratipzade Mustafa, eski mutasarrıflardan Hakkı Behiç (Bayiç*). Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk cemiyeti temsil heyeti, Türkiye Büyük Millet meclisinin (23 Nisan 1920) devletin yönetimini bilfiil üzerine alıncaya kadar görev başında kaldı. Son Osmanlı Mebusan meclisi için 1919 yılı sonlarında yapılan seçimlerde, cemiyetin adayları büyük çoğunlukla milletvekili seçildiler. Mebusan meclisinin dağılmasıyle Ankara'da toplanan Türkiye Büyük Millet meclisinin başkanlığına Mustafa Kemal Paşa getirildi; ayrıca hükûmet işlerini yürütmek üzere geçici bir icra encümeni seçildi. Böylece yeni ve Millî Türk devletinin yönetiminde hâkim duruma gelen Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk cemiyeti de bir iktidar partisi niteliğini kazandı. Nitekim Mecliste fikir ayrılıkları baş gösterince Mustafa Kemal Paşanın etrafında toplanan bir kısım milletvekilleri 10 mayıs 1921 günü Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk grubu adıyle Mecliste bir grup kurdular. Daha sonra grup tüzügünde değişiklik yapılarak grup idare heyetine bütün Müdafaai Hukuk teşkilâtının genel merkez görev ve yetkisi verildi. Zaferden sonra Halk fırkası adıyle bir siyasî parti kurmağa karar veren Mustafa Kemal Paşa, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk cemiyeti teşkilâtını bu partiye temel yaptı. 20 Kasım 1923 tarihli genelgeyle, cemiyet idare heyetlerinin bu tarihten itibaren her yerde Halk fırkası idare heyetleri olarak görevlerine devam edecekleri bildirildi. Böylece bütün yurda yaygın teşkilâtı ve üyeleriyle millet bütünlüğünün korunmasında ve bu yolla Kurtuluş savaşının zaferle sonuçlanmasında büyük payı bulunan Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk cemiyeti de tarihe karıştı. (→ Bibliyo.) [M]

ANADROM sıf. (yun. *ana*, aşağıdan yukarıya ve *dromos*, koşu). Zool. Çoğalmak için denizden nehirlere çıkan balıklar için söylenir (som balığı, çiga balığı v.b.). [*Eşanl.* POTAMOTOK. *Zt.* KATADROM.] (L)

ANADYNATA. Esk. coğ. Anadolu'da Nikomedia'dan (İzmit) Gangra'ya (Çankırı) giden yol üzerinde bir yer. Bugün nerede olduğu bilinmiyorsa da Karacaviran civarında olmalıdır. (M)

ANADYOMENE (yun. *anadiyomai*, sudan çıkıyorum'dan). Yun. mit. Afrodit'e, Kronos tarafından sakatlanan Uranos'un denize dökülen kanından meydana geldiği için takılan ad. Afrodit «dalgalardan doğan ve köpükten çıkan kadın» dır. Praksiteles (Knidos Afrodit'i), Botticelli, Raffaello ve İngres bu konuyu eserlerinde işlemişlerdir. (L)

ANAERKİ i. Kadına üstün bir siyasî rol tanıyan toplum düzeni. *Esk.* Maderşahî.

— ANSİKL. *Anaerki*, uzun süre döl yatağına dayanan soy üzerine kurulmuş aile düzeniyle karıştırılmıştır. Oysa bazı anaerkil toplumlarda, kadının hiç değilse görünüşte erkekten daha üstün bir resmî rol oynadığı ileri sürülebilir. Meselâ Assam'da (Hindistan), «khasi» li kadınlar yüksek dinî mevkilere geçer, ayrıca menkul ve gayrimenkul mal edinebilirlerdi. Siyasî yetki, ana veya baba bir kardeşlere geçerse de, yalnız erkekler bu yetkiyi kullanabilir. Ayrıca kocanın, zina yapan karısını öldürmek hakkı vardır. Amerika'da, anaerki rejimi uzun süre İroquoi'lara mal edildi: kadınlar din törenlerini yönetir ve şeflerin seçimine katılırlardı ama, siyasî yetkileri yoktu. Pueblo'larda, kadın evin sahibidir, ama hiç bir siyasî yetkisi yoktur. Gerçekte, döl yatağına dayanan soy üzerine kurulmuş bazı toplum tiplerinde kadın önemli bir rol oynamaz. Başlıca yetkiler erkeklerin elinde olmakla birlikte, akrabalık kadından geçer. Dayı önemli bir rol oynar ve kız kardeşinin çocuklarına gözkulak olur; koca hep kendi ailesiyle birlikte yaşar ve karısına ancak kısa ziyaretler yapabilir. Erkekliğin sembolü olan silâhlar, amcadan yeğene geçer. İsimler, unvanlar ise ananın babasından torunlara geçer. Kadınların yaşça büyüğünün rolü yalnız ev içinde önemlidir: en yaşlı kadın öbürlerine hükmeder ve yiyecek içeceğin yerinde kullanılmasına dikkat eder. Kadınlar politik işlere doğrudan doğruya karıştırılmaz, fakat sık sık fikirlerine baş vurulur. Bu toplumlarda, kadının sosyal mevkiinde rol oynayan başka özellikler de vardır: kadınların dili erkeklerinkinden farklı olabilir; karı koca çoğu zaman gece avluda buluşup tanışırlar (Tibet, Kafkasya); doğuran kadının yerine erkek tebrikleri kabul eder; damat, bazen karısının ailesi tarafından evin büyüğü olarak kabul edilir. Buna karşılık bazen önemli bir rol oynayan gizli erkek dernekleri de vardır.

◆ **Anaerkil** sıf. Anaerkiyle ilgili. ‖ *Anaerkil ad*, ana'nın soyadından meydana gelen aile adı. (L)

ANAEROBİ sıf. ve i. (*an*, fr. bulzl. öntakısı, yun. *aer*, hava ve *bios*, hayat'dan, fr. *anaérobie*). Mikrobiyol. Hava veya serbest oksijen olmadan gelişen mikro-organizmalara denir. ‖ Geniş anlamıyle, havasız yerde oluşabilen mayalaşma için kullanılır. (*Zt.* AEROBİ.)

— Havc. Atmosferin sınırları dışında işle-

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN) ; Boudot-Lamotte (LAROUSSE)

yebilen her türlü yürütücüye denir. Sadece kimyevî füzelerde kullanılan anaerobi yürütücüler, hem bir karbüran haznesini, hem de bir kombüran* gerektirir; bu kombüran, karbüranı yakmak için gereken oksijeni sağlar.

— ANSİKL. Mikrobiyol. Zorunlu *anaerobiler*, hayat için gerekli oksijeni, içinde geliştikleri (aldehit, pirüvik asit v.b.) ortamda bulunan oksijenli moleküllerden alırlar. Atmosferin oksijeni, bu mikro-organizmalar için toksiktir. İstemli anaerobiler, az miktarda serbest oksijeni kaldırabilir, fakat onu kullanmazlar. Anaerobilerde katalaz bulunmaz. Bunlar çok aktif mayalaştırma ve çürütme etkenleridir; keten ve kenevirin suya bastırılmasında (Clostridium felsineum), bütirik mayalaşmada (Cl. butyricum), botülizmde (Cl. botulinum), şarbon ve kangrende rol oynayan etkenler ve insan sindirim sisteminde bulunan bakterilerin büyük bir kısmı hastalık yapıcıdır. Alkol ve laktik mayalaşma, anaerobi mayalaşmalardır. (L)

ANAEROBİYOZ i. (fr. *anaérobiose*). Mikrobiyol. Serbest oksijene ihtiyacı olmayan organizmaların yaşayışı.

— ANSİKL. Son zamanlarda, çok genç bazı besi bitkileri (çavdar, arpa, yer fıstığı), içinde serbest oksijen bulunmayan azot veya karbon dioksit atmosferinde yetiştirilmiştir. Bitkiler, anaerobiyoz halinde yaşamağa devam eder, soğuğa karşı dayanıklıkları da bir hayli artar; bazen, metabolizmalarında bir aykırılık görülür, hidrojen ve karbon dioksit çıkarırlar; bitkiler aydınlatılır ve sulanır. (L)

ANAFARTALAR, Gelibolu yarımadasının batısında Eceabat ilçesi içinde yer alan iki köy: *Büyük Anafarta* (602 nüf.) ve bunun biraz kuzeyinde *Küçük Anafarta* (563 nüf.). Bu köyler, Ege denizi kıyısında Suvla koyu da denilen *Anafarta limanı*'ndan 8 km kadar içeride, tepelik bir alanda bulunur. Anafartaların ünü, 1915 yazında Çanakkale savaşlarının önemli bir safhasına ad vermiş olmalarından doğar. (M)

Anafartalar savaşı. Çanakkale muharebelerinin ilk safhalarında Müttefikler başarı sağlayamayınca, İngilizler buraya büyük kuvvetler getirdiler; bir yandan Arıburnu cephesinden yarımadanın kilit noktası olan Kocaçimen tepesine saldırırken, Türkleri arkadan çevirmek için daha kuzeyde Suvla (Anafarta) limanı kıyılarına çıkartma yaptılar. Bu çıkartma 6-7 ağustos gecesi, general Stopford komutasındaki ingiliz 9. Kolordusu tarafından yapıldı. 6 Ağustosta başlayan Kocaçimen saldırısı 4 gün süren çarpışmadan sonra Conk Bayırı önünde durduruldu ve 10 ağustosta albay Mustafa Kemal Bey idaresindeki kuvvetler aynı günün sabahı İngilizleri geri attı. Anafartalar önüne çıkan 20 ingiliz taburuna karşı burayı tutan 2,5 taburluk türk kuvveti adım adım geri çekilerek yardımcı kuvvetler gelinceye kadar vakit kazandı, bu arada 8-9 ağustos gecesi Mustafa Kemal bütün *Anafartalar grubu* kumandanlığına getirildi; 10 ağustosta karşı harekete geçerek İngilizleri oldukları yere mıhladı. Başarısızlığa uğrayan general Stopford kumandanlıktan azledildi. Anafartalar cephesinde İngilizler en fazla 4 km içeri girebilmişlerdi. Bundan sonra bu cephede de siper savaşları başlamıştır. İngilizler, Anafartalar cephesini 19-20 aralık 1915 gecesi Arıburnu cephesiyle beraber boşaltıp çekildiler. (→ Bibliyo.) [M]

ANAFAZ i. (yun. *ana*, yükselerek ve fr. *phase*, bölüm). Biyol. Sentromerlerin ayırımı ve her kromozomdan iki kromatidin kutuplaşarak yükselmesiyle nitelendirilen üçüncü eşeyli* bölünme (hücre bölünmesi). [L]

ANAFİLAKSİ i. (yun. *ana*, karşıt yönde ve *phylaxis*, koruma). Fizyol. Organizmasına giren bir madde yüzünden duyarlaşan bir canlı varlık bir süre sonra aynı maddeyi çok az miktarda da olsa, yeniden alınca, bu maddeye karşı çok şiddetli bir tepki gösterir, canlı varlığın bu durumuna anafilaksi denir. (*Eşanl.* AŞIRI *duyarlık*.) Bk. ANSİKL.

— Psikopatol. *Ruhî anafilaksi*, bazı kimselerin bir durum karşısında, bundan önce kendilerini etkileyen başka bir durumu yaşıyormuşcasına gösterdikleri aşırı duyarlık tepkilerinin tümü. (*Ruh alerjisi* de denir.)

— ANSİKL. Fizyol. Belli bir protein şırınga edilerek hazırlanmış bir hayvanda, o proteine karşı bir duyarlığın belirdiğini 1902'de Richet ve Portier ispat etti. Bir köpek, kendisine 0,10 sm³ denizşakayığı dokumacı hulâsası şırınga edilince herhangi bir tepki göstermez; fakat, üç hafta sonra, bu hulâsa aynı dozda veya 20 kere daha hafif bir dozda şırınga edilirse, hayvanda çok şaşırtıcı şok belirtileri başlar, kısa zamanda da bu şoklar ölüme sebep olur.
Bu olay, o zamana kadar kabul edilegelen bağışıklık fikirlerine aykırı düşüyordu. Üzerinde deneyin yapıldığı köpek, üç hafta önceki doz sayesinde bağışıklık kazanacağına, aşırı bir duyarlık edinmiş oluyordu. Richet ile Portier bu olayı, korunmanın karşıtı anlamına gelen *anafilaksi* terimiyle belirttiler.
Aşırı duyarlık verebilecek maddeler çeşitlidir. Duyarlık da tamamıyle özgüldür. Her hayvan cinsi ayrı bir şekilde tepki gösterir. Anafilaksi hali, antijenin içeri girişi yüzünden organizmada oluşan antikorlardan meydana gelir. İkinci şırıngayı takip eden anafilaktik şok, antijen ile meydana getirdiği antikorlar arasında bir tepkiden doğmaktadır. İnsan da, hayvan gibi, bir maddenin (meselâ at serumu) önceden şırınga edilmesiyle duyarlık kazanmışsa, organizmasına giren bu madde karşısında anafilaksi şokuna uğrayabilir. İnsanda anafilaksi şoku, tansiyon düşmesine, çoğu zaman ürtiker ve solunum güçlüğü belirtileriyle birlikte lipotimik bir duruma yol açabilir. (L)

ANAFOR i. (yun. *anaphora*, geri getirmek'ten). Bir engelle karşılaşan su veya hava akıntısının dönerek ve çukurlaşarak yaptığı çevrinti, ters akıntıların meydana getirdiği dönme. *Esk.* Girdab: *Başlar kovadaki süt anafor gibi dönmeğe kendi kendine dalgalanıp köpürmeğe* (H. Taner). ... *köpürerek gelen çamurlu sular bu rıhtımın önünde gürültülü bir anafor yapıyordu* (Sabahattin Ali). ‖ *Teşm. yol.* Anafor gibi dönen, karışan şey: ... *gösterdiği mukavemet* [...] *bellibaşlı münakaşaların anaforu içinde yakından gösterilmezse de...* (P. Safa). ‖ *Argo.* Emek ve zahmet çekmeden, bedavadan kazanılan şey: *Amma kaynanam bu anaforlardan bana artık zırnık sezdirmiyordu* (H. R. Gürpınar). *Anafordan çıplağın resmini çekip, el altından satabilmek için karanlıkta bekliyordu* P. Safa). ‖ Haraç: *Biz onun anaforunu verdik.*

— ÇEŞ. DEY. *Anafora kaptırmak*, suyun veya havanın dönen, çevrilen, anaforlanan kısmına takılmak: *Kendini anafora kaptırmış, kıyı kıyı giden saman çöpleri...* (Orhan Veli). Anafor içinde kaybolur gibi harcanıp gitmek: *Hiçbir şeyi anafora kaptırmaz ve evinde yenilen dutun acısını cumaları yapılan gezintilere hiçbir şey götürmeyip diğerlerinden geçinerek çıkartırdı* (Sabahattin Ali). ‖ *Anafora konmak. Argo.* Bedavadan, emeksizce elde etmek. ‖ *Anafordan gelmek. Argo.* Zahmetsizce, bedavadan elde etmiş olmak.

— Havc. *Anafor bölgesi*, bir kanadın veya kuyruk takımının gerisinde meydana gelen anaforlu bölge.

◆ **Anaforcu** i. *Argo.* Başkalarının yanında beslenen, emeksizce, bedavadan bir şeyi elde etmeğe çalışan [kimse]: *Ne anaforcu heriflere kaldık* (Y. K. Karaosmanoğlu). ... *kocası her akşam güya sarhoş gelmeğe, evde patırtı yapıp anaforcuları tedirgin etmeğe karar verdi* (B. Felek).

◆ **Anaforlamak** geçl. f. *Argo.* Emek vermeden bedavadan bir şeyi kazanmak, aşırmak, çalmak: *Şimdilik birşey anaforlamadığımız için değirmenci de memnundu* (Sabahattin Ali). [ML]

ANAFOREZ (yun. *anaphoresis*, yukarıya taşıma'dan fr. *anaphorèse*). Kim. Bir sıvıda asıltı halinde bulunan koloidal taneciklerin, bir elektrik alanı etkisiyle anota gitmesi şeklinde beliren göçme olayı (katota doğru olan göçmeye *kataforez* denir). [L]

Anafor Tepe veya **Rüzgârlı Tepe** (*Wuthering Heights*), Emily Brontë'nin «Ellis Bell» takma adıyle yazdığı roman (1847). Eserde, Earnshaw ve Linton ailelerinin iki kuşak boyunca süren hikâyesi, çok buruk bir dille anlatılır. Romanda yer alan heyecanlı olayların özeti, insanda karanlık bir melodram tesiri bırakır. Eserin büyüleyici bir şahser sayılması, Heathcliff'in Catherine Earnshaw'a beslediği karşılıksız ve çılgınlığa varan tutkunluğundan ve Yorkshire fundalıklarının şiir dolu havasından ileri gelir. (L)

ANAFRODİZYA i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *Aphrodite*, Afrodit). Tıp. Cinsî arzu veya orgazm yokluğu.

Mısır valisi Mehmed Ali Paşa tarafından yaptırılan ve Pertevniyal Valide Sultan türbesinden Türk İslâm Eserleri müzesine getirilen **anahtar** (solda)

Deriden yapılmış ve üzeri yaldızla tezhiplenmiş **anahtarlık**, (Türk İslâm Eserleri müzesi) [ortada]

Yeşil atlas üzerine sırma işlemeli ve birinci satırda Mevlânâ Sultan El-megazi Abdülmecit Han yazılı **anahtar** kılıfı (Türk İslâm Eserleri müzesi) [sağda]

— ANSİKL. *Anafrodizya* veya *soğukluğa* özellikle kadınlarda sık rastlanır (Kinsey raporu). Orgazm yokluğu birçok sebebe bağlanabilir: çiftleşme sırasında ağrıya yol açan bir mikroplu hastalık veya doğuştan kusur, ruhî bir tutukluk veya çiftler arasında anlaşmazlık. Arzu yokluğu ise genellikle bir zihnî dayanaktan ileri gelir.

◆ **Anafrodizyak** sıf. ve i. (fr. *anaphrodisiaque*). Tıp. *Anafrodizyak madde*, anafrodizya'ya sebep olan veya olduğu sanılan madde: meselâ kâfuru, nilüfer çiçeği ve genellikle bütün damar daraltanlar. (Amfetaminler de, cinsî arzuda tutukluk yapar.) [L]

ANAFRONT i. (yun. *ana*, yukarı ve *front*, cephe alın). Meteorol. Aktif havanın pasif havadan daha hızlı olduğu cephe yüzeyi. (*Zt.* KATAFRONT.)

— ANSİKL. Bir *anafront* yerleşmesinin sonucu soğuk havanın alçalması ve kesintinin kuvvetlenmesidir; bu sonuncusu yere kadar açıkça belli olur (her iki hava kütlesi birdenbire karşılaşır). Soğuk anafrontlarda sıcak cephenin birden yükselmesi şiddetli sağnaklara yol açar. (L)

ANAGALLİS i. (fr. k.). Çeşitli renkli ve küçük çiçekli bitki. Ekinler arasında veya yol kenarlarında yetişir; bazıları kuşlara zararlıdır. *Farekulağı* veya *yabancı kanarya otu* da denir. (Çuhaçiçeğigillerden.) [L]

ANAGLİF i. (yun. *anaglyphos*'dan fr. *anaglyphe*). Foto. Stereoskop fotoğrafların özel bir kullanım şekli.

— G. santl. Kabartmalarla süslü vazo veya oyma eser. (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. Foto. *Anaglif*, iki resimli bir stereoskoptur. Resimlerden biri kırmızı, biri mavi-yeşil olarak çekilir ve fotoğraf kâğıdına üst üste basılırken iki resim hafifce kaydırılır. Bir tarafında mavi-yeşil, öte tarafında kırmızı bir filtre bulunan bir gözlükle sağ ve soldaki resme uygun bir açıdan bakılınca resim kabartma olarak görülür ve renkler kaybolur. Anagliflerin üstünlüğü, stereoskop resimlere bakmak için özel bir gözlükten başka bir araç gerektirmemesidir. (Bk. STEREOSKOPİ.)

— G. santl. Hiyerogliflerin Champollion tarafından okunmasından önce *anaglif* terimi, kabartmalar veya hiyeroglif yazıları gibi resimli tasvirler anlamına geliyordu. Bugün özellikle frizlerdeki süs yazıtlarında kullanılır: bu yazıtlarda hiyeroglif işaretleri, yazıtın okunması bakımından geçerli olan fonetik anlamlarıyle beraber, yazıtla ilgisi olmayan başka bir konuyu da belirtecek şekilde düzenlenebilir. (L)

ANAGLİPTİK sıf. ve i. (fr. *anaglyptique*).

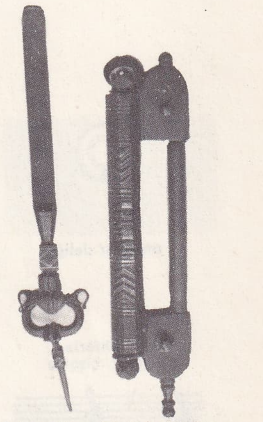

Sultan Murad I türbesinden gelen (Bursa) kakma teknikli **anahtar ve kilit** (1360-1389), [Türk İslâm Eserleri müzesi, İst.]

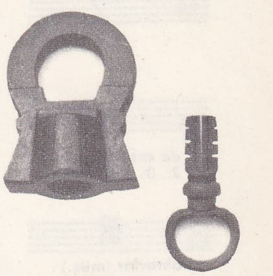

Yale sistemiyle yapılmış olan ilk **anahtar ve kilit** (yaklaşık olarak XVI. yy.) [Türk İslâm Eserleri müzesi, İst.]

anafront

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

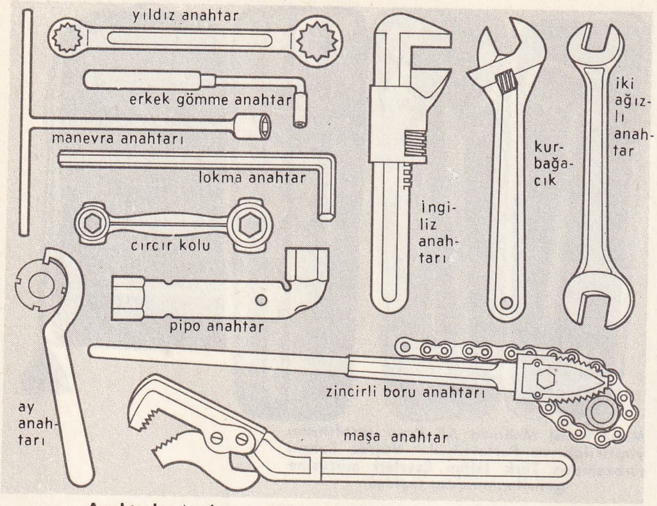

Anahtarlar (mekan.)

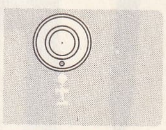

anahtar deliği

sol anahtarları:
1. ve 2. çizgide

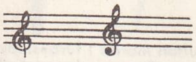

fa anahtarları:
3. ve 4. çizgide

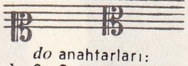

do anahtarları:
1., 2., 3. ve 4. çizgide

anahtarlar (müz.)

Körler için yapılan bir çeşit kabartmalı baskı usulü.

— ANSİKL. *Anagliptik yazı*'da kalın bir tabaka kâğıt kullanılır. Bu kâğıt, oynak bir çerçeveye yerleştirilir. Çerçevenin tabanı, kabartmalı çizgileri olan madenî bir levhadır. Kör, bir çelik kalem sayesinde ve sağdan sola doğru yazar. Yazısını bitirince kâğıdı çerçeveden çıkarır, çevirir ve bu defa çelik kaleminin çizdiği noktaları soldan sağa okur. *Anagliptik baskı*, aslında bir kalıp çıkarma işidir. 1889'da dökümcü Peignot'nun yaptığı matris harfler kullanılırdı. Şekiller için kullanılan klişeler çinkodandır. Bunların üstündeki kabartmalı çizgiler damga veya oyma ile elde edilir. Mühür tekniğine dayanan yeni bir usul daha vardır: bu baskı tekniğinde, mürekkep kabartma olarak kâğıda geçer ve kuruyunca sertleşir. (L)

ANAGNİ, İtalya'nın Lazio bölgesinde kasaba (Frosinone eyaleti); 15 500 nüf. V. yy. dan kalma piskoposluk. XI. yy. roman katedrali. Roma'nın güneydoğusunda Hernici'lerin eski ülkesi olan Anagni, Papa Bonifatius VIII'in vatanıydı. Papa, Philippe le Bel'in gönderdiği Nogaret ve Scierra Colonna tarafından burada tutuklandı ve hakarete uğradı. (L)

ANAGOJİ i. (yun. k., yukarı götürme, çıkarma eylemi'nden fr. *anagogie*). Din. Ruhun semavî âleme doğru yükselmesi.

— Esk. çağ. Yunanistan'da, mutlu bir deniz yolculuğu yapabilmek için tanrılara sunulan kurban.

— Mant. Tümevarım'ın bir şekli: bir ilk sebebe varmağa çalışan düşünme yolu. (L)

ANAGRAM i. (aşağı lat. *anagramma*, harf devirmesi'nden fr. *anagramme*). Bir kelimedeki harflerin yerini değiştirerek elde edilen kelime: *paça kelimesinin anagram'ı çapa'dır; bakla kelimesininki ablak'tır.* (L)

ANAHEİM, A.B.D.'de (Kaliforniya) şehir; Los Angeles'in güneydoğusunda; 104 200 nüf. Turunçgiller. (L)

ANAHİTA veya **ANAİTİS** (*Tertemiz*). Eski İran dininde Aşk ve Doğurganlık tanrıçası. Birbirine karşıt iki şahsiyeti vardı: bazen tertemiz bir bakire, bazen azgın bir fahişe gibi görünürdü. *Büyük tanrıça*'nın bu iki kişiliğinden birine eski doğu dinlerinin hepsinde rastlanır. Artakserkses II, Anahita adına Susa, Ekbatana ve Babil'de birçok tapınaklar yaptırdı. Bu tanrıçaya yapılan din törenleriyle Mithra'ya yapılan törenler birleştirildi. Yunanlılar, onu *Kybele* ve *Afrodit* ile aynı sayarlar. (L)

ANAHTAR i. (yun. *naoikter*'den). Bir kilidi açmağa yarayan, ucu dişli, sapı çeşitli biçimde madenî âlet: *Tekrar cebinden anahtarı çıkarır kilidi açar, gözü çeker* (Y. Z. Ortaç). *Zindanın anahtarlarını dışardakilere bırak* (Namık Kemal). ‖ Bir makinayı kurarak çalıştırmağa yarayan âlet: *Oyuncak otomobilin anahtarı kaybolduğu için, bütün uğraşmalarımıza rağmen çalıştıramadık.* ‖ *Mec.* Bir meseleyi çözmeğe, bir fikri açıklamağa yardım eden vasıta: *Tecessüs her bilginin anahtarı ilk sahibi ve bize ilk veren de şeytandır* (H. E. Adıvar). ‖ Şifre yazmak veya çözmek için kullanılan kod.

— ÇEŞ. DEY. *Anahtar deliğinden bakmak*, bir kimseyi gizlice gözetlemek: *Fakat hissediyorum; anahtar deliğinden içeriye bakan biri var* (R. H. Karay). ‖ *Anahtar uydurmak*, bir kilidi açmak için kendi anahtarından başka bir anahtar kullanmak: *Ben ona anahtar uydururum* (P. Safa). ‖ *Anahtarı beline takmak*, evde bağımsız ve kendi başına buyruk olarak hareket ettiğini belirtmek, öyle hareket etmek. ‖ *Şehrin anahtarını vermek*, çoğu zaman devlet büyüklerine ve yabancı resmî misafirlere sembolik olarak yaptırılmış bir anahtar hediye ederek şehrin sahibi veya çok yakını olduğunu belirtmek.

— Ask. Şifre çözme ve şifreleme işlemleri için gerekli yazılı veya sözlü anlaşma.

— Dy. *Bern anahtarı*, 10 mayıs 1886'da Bern konferansında yolcu vagonlarının çeşitli kısımlarının (kilitler, yataklar ve ısıtma tertibatı) manevrasında kullanılması öngörülen anahtar. Sapı kare şeklinde ve dişili erkeklidir.

— Elektr. Bir devreyi isteğe göre açıp kapamağa yarayan âlet. Bk. ANSİKL. ‖ *Bıçaklı anahtar*, hareketli kontağı veya kontakları bıçak şeklindeki anahtar. ‖ *Cıvalı anahtar*, içinde bulunduğu devrenin kesilmesi bir cıva sızıntısına bağlı olan anahtar. ‖ *Çok kutuplu* veya *yollu anahtar*, elektrik bakımından yalıtılmış, fakat birlikte çalışacak şekilde mekanik olarak birbirine bağlı çok kutuplu anahtar. (İki kutuplu, üç kutuplu v.d.) ‖ *Döner anahtar*, hareketli kontakları, tespit düzlemine dik bir eksen etrafında daire şeklinde yer değiştiren anahtar. ‖ *Saat anahtarı*, kontakları bir saatle çalıştırılan anahtar. ‖ *Şamandıralı anahtar*, bir şamandıra belirli bir düzeyi gösterince kontağı çalışmağa başlayan anahtar. ‖ *Yol sonu anahtarı*, normal yolunun sonuna geldiğinde bir hareketlinin durmasını sağlayan anahtar.

— Huk. *Anahtar uydurmak*, ceza kanununa göre, taklit edilmiş, değiştirilmiş, kopyası çıkartılmış ve mal sahibi, kiracı, han veya otel sahibi tarafından verilmediği halde, kilit, asma kilit veya başka şeyleri açmak için anahtar, çengel, maymuncuk v.b. âletleri kullanmak suçtur. Bk. ANSİKL.

— İnş. *Anahtar ağızlığı*, bir kapıya veya bir kilidin önüne yerleştirilen ve üzerinde anahtarın geçmesi için bir delik bulunan madenî levha. ‖ *Anahtar altı yüksekliği*, kemer eyiminin tepe noktasından, kemerin başladığı yerden geçen yatay düzleme olan uzaklık. ‖ *Anahtar deliği*, anahtarları kilide sokmağa yarayan kapı, dolap, sandık gibi şeylerin yüzüne açılan anahtar ucu şeklinde olan delik. ‖ *Anahtar deliği kapağı*, genellikle yuvarlak bir eklem ekseni etrafında dönen ve anahtar çıkarıldığında, anahtar deliğini örten madenî parça. ‖ *Anahtar dili*, anahtarın uç kısmında bulunan ve kilit sürgüsünü çalıştıran çıkıntı. ‖ *Anahtar dili yarığı*, bir kilitte, silindir biçimindeki yarık parça; anahtar ağzında kilit tablasının kalınlığını arttırmağa ve anahtar çubuğuna destek olmağa yarar. Anahtardaki yarıkların her biri. ‖ *Anahtar dişi*, bir anahtarın ana kısmı; çok değişik şekillerde olabilir; görevi, mekanizmanın çalışması için gerekli hareketleri, özellikle de kilit dilinin oynamasını sağlamaktır. ‖ *Anahtar kovanı*, oyuk silindir veya koni gövdesi; anahtar dişinin geçebileceği şekilde yarılmıştır. Bir anahtarın oyuk kısmı. ‖ *Anahtar memesi*, anahtar millerinin kilide giren yuvarlak uç kısmı. ‖ *Anahtar taşı*. Bk. KİLİT.

— Mekan. Somunları veya vidaları sıkıştırıp gevşetmeğe, bir mekanizmanın yaylarını, müzik âletinin tellerini gerip gevşetmeğe v.b. işlere yarayan türlü el âletlerine verilen ad. Bk. ANSİKL.

— Müz. Seslerin adlarını ve müzik dizisindeki yüksekliklerini belirtmesi için portenin başına konan işaret. Bk. ANSİKL. ‖ Tahta veya bakır çalgıların hava hacmini değiştiren, deliklerini isteğe göre kapatıp açmağa yarayan mekanizma.

— Telekom. *Çağrı anahtarı*, dinleme anahtarı, telefon santralları bürolarında standart olan ve olmayan cihazlarda kullanılan yaylı komütatörlerin adı.

— Teşk. tar. *Anahtar ağası*, sarayda, hasodanın altı ağasından sonuncusu; derecesi tülbent gulamından sonra gelir. Bir adı da *miftah gulamı*'dır. Hasodalıların inzibatından sorumludur. Bu memuriyet 1833 yılında kaldırılmıştır.

— Tiyat. *Anahtar vermek*, tuluat tiyatrosu argosunda baş komiğe nükte yapmak imkânı vermek anlamındadır. Buna «dişi konuşmak» da denir.

— ANSİKL. Elektr. Bir *anahtar*'ın, biri devrenin açılışına, öbürü kapanışına karşılık olan iki dinlenme konumu vardır. Bunlar «durma» ve «başlama» konumudur. Böyle bir âlet, nominal gerilimi, nominal şiddeti, üzerinde kullanıldığı akımın türü (doğru veya alternatif) ve kesme gücüyle belirlenir. Bir iletkenden hiç akım geçmiyorsa ve havada görünür bir kesiği varsa bu iletkenin sürekliliğini kesmeğe yarayan anahtara ayırma anahtarı (seksiyonör) denir. Bunun hiç kesme gücü yoktur. Bir anahtarda devrenin kapanmasına tekabül eden bir tek dinginlik konumu varsa, buna devre kesici (rüptör) denir. Yüksek gerilim anahtarlarında, nominal gerilimler ve normal akımlar bakımından, bir ayarlama yapılmıştır. Bunların parçaları bağlantıyı kapanış konumunda sağlar; sabit ve hareketli kontakları vardır; bu kontakların, cins ve şekil bakımından farklı madenî parçalardır. Katı madenden kontaklar bıçaklı, yapraklı süpürgeli, kuvvetli basınçlı veya düzenlenir basınçlı ve parmaklıdır. Cıvalı anahtarlarda katı madenî iki elektrot arasındaki bağlantıyı kuran veya kesen hareketli parça cıvadır.

— Huk. Demirci ve çilingir vesair sanat sahiplerinin her rast geldiğine maymuncuk satması veya vermesi veya balmumu kalıbı vesair basılmış ve ölçüsü alınmış örnekler üzerine bunların kullanılacağı yerin veya eşyanın kendisince bilinen sahiplerinden başkası için her cins ve nevi anahtarlar yapması yine suçtur (Türk Cz. kn. md. 582). Bir şahsın isteği üzerine kilit veya buna benzer bir şey açmağa çağırılanlar, açtırmak isteyen kimsenin o yerin veya o şeyin sahibi veya sahibinin yetkilisi olduğunu araştırmak zorundadırlar (Türk. Cz. kn. md. 583).

— Mekan. *Anahtarlar* birinci veya ikinci tür kaldıraçlardır. Kaldıraç kolunun uzunluğu, vida somununun çapı ve vidanın adımıyle orantılı olmalıdır. Çeşitli biçimleri olan bu anahtarlar iki tipe indirgenebilir: sabit ağızlı anahtarlar, bir cıvata somununu sadece sıkabilirler (bu tipe kare veya altıgen kesitli bir duydan meydana gelen saat ve sarkaç anahtarları, akort anahtarları, tavan askı anahtarları, basit çatallı, düz veya *S* şeklindeki anahtarlar girer); değişken ağızlı anahtarlar (ingiliz anahtarları, kurbağacıklar v.b.). Biçimlerine göre bir de, duylu, dayanaklı, mahmuzlu v.b. anahtarlar ayrımı yapılır.

— Müz. Müzikte üç *anahtar* şekli vardır: *fa, sol* ve *do*; bunların her biri bulundukları çizginin üstündeki notaya adını verir, böylece öteki seslerin adlarını belirtir. Zamanımızda en çok kullanılan anahtarlar 2. çizgi *sol*, 4. çizgi *fa*, 3. ve 4. çizgi de *do* anahtarlarıdır. Armoni veya kontrpuan alıştırmalarının her bir sesini ayrı bir anahtardan yazma âdeti muhafaza edilmiştir.

◆ **Anahtarlık** i. Anahtarların kaybolmasını önlemek ve kolay kullanılmasını sağlamak için takıldığı maden, deri v.b. malzemeden yapılan halka veya kılıf. (ML)

ANAHUAC, Amerika'da Mexico yakınlarındaki volkanik yayla. Bütünü ile *terras frias* (soğuk yerler) bölgesi içine girer. Amerika'nın bulunmasından önce burası Tenochtitlan'ların memleketiydi; daha sonraları Anahuac adı, bazen bütün Meksika yaylası için yerli yersiz kullanıldı. (L)

ANAİA. Esk. coğ. İyonya bölgesinde, Efes'in güneyinde bir şehir. Kalıntıları bugün Kuşadası'nın 9 km güneyinde, bir dağın üzerindedir. Peleponnes savaşında Samoslu'lar buraya kaçtılar, bu sebeple de şehir Atina düşmanları tarafını tuttu. (M)

ANAJENEZ i. (fr. *anagenèse*). Biyol. Canlı varlıkların, gerek kamyayle ve iş bölümüyle dereceli evrimi. (Bk. KATAJENEZ.) [L]

ANAJENİT i. (fr. *anagénite*). Miner. *Eşanl.* KROMOKR.

A'NÂK çoğl. i. (ar. ʿunk, boyun'dan *a'nāk*). *Esk.* Boyunlar. ‖ Yaprak sapları. ‖ Rüzgârla kalkan toz bulutu.

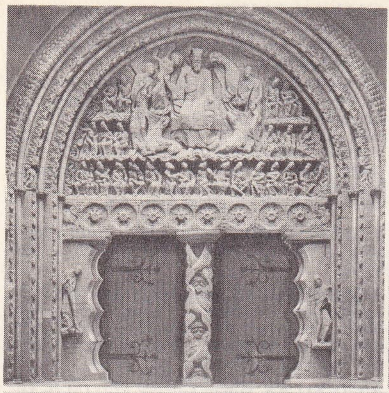

Roman üsl0bunda **anakapı**: Moissac kilisesi ((XII. yy.), Fransa

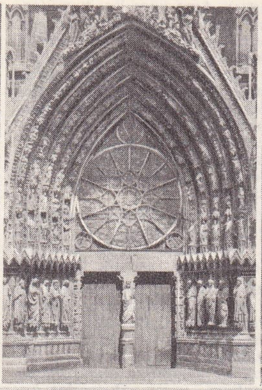

Gotik üslûbunda **anakapı**: Reims katedrali, Fransa

Klasik üslûpta **anakapı**: Saint-Gervais kilisesi, Paris

Bir **anakapı**'nın ayrıntıları: Bourges katedrali, Fransa

◆ **A'nâk** sıf. Boynu uzun. ‖ [Hayvanlar için] Boynu beyaz damgalı. (M)

ANAKAMPSİS i. Tırtılı, baklagillerin üzerinde yaşayan bir çeşit ağaç güvesi (lepidoptera cinsinin tineidde familyasından). [L]

ANAKAMPTİK sıf. (yun. *anakamptein*, eğmek'ten fr. *anacamptique*). *Anakamptik eğri*, gözün belirli durumuna göre, bir yüzeyde yansıyan ışının meydana getirdiği eğri. (L)

ANAKAPI blş. i. (fr. *portail*). G. santl. Bir kilisenin başlıca kapısı; bu kapının bulunduğu cephe veya büyük katedrallerde, büyük kapı ile yan kapıların tümü.

— ANSİKL. *Anakapı* boşluğunun üzerinde bir atkı ile alın tablası bulunur; bunlar, heykeller ve yontulmuş madalyonlarla süslü ışık şevlerinin üzerine düşen derin bir kemeriçi'nin kordonlarıyle korunur. İki kapı arasında yer alan, genellikle kaplamalı bir sütun, üzerindeki alınlık tablasını ve atkıyı orta yerinden destekler. Roman üslûbu çağında, körkemer dizilerinin kapladığı cephede anakapının pek önemli bir rolü yoktu (Aulnay). Hattâ, bazen sahın'ın yan cephelerinden birine açılırdı (Moissac). Gotik mimarîde durum değişti; dinî konulu heykeller kilisenin içinden çıkarıldı ve yalnız ön cephedeki anakapıyı süslemek için kullanıldı; heykeller, dinî sahneler, yapraklar, resimler hep anakapıda toplandı. XIII. yy. da daha sadeleşen süsleme düzeni, basit bir fikrin etrafında toplanıyordu. Alın tablası, büyük alçak kabartmalarla süslendi (roman mimarîsi devrinde Languedoc ve Bourgogne'da) veya kemer taşları, heykellerle donatılmış kemer kovanlarıyle çerçevelendi (Saintonge ve Poitou). Işık şevleri art arda gelen çıkıntılarla eklemlenen kapı aralarına ve düz ayaklara heykeller yaslandı (Daurade ve Toulouse'da). XII. yy. ın ikinci yarısında, Chartres ve Saint-Denis kiliselerinde, daha sonra da bunlar örnek alınarak yapılan bütün anakapılarda, sütunların taşına oyulan, sütunlar gibi dik ve uzun sütun-heykeller, gotik anakapıların temel unsurları haline geldi. XIII. yy. ın başlarında bu heykellerin. üslûbunda bir yumuşama, bir akıcılık belirdi (Senlis, Laon, Bourges, Chartres kilisesinin transepti, Amiens, Reims). Işık şevleri, alın tablaları ve kemer içleri, üçgen biçiminde tepeliklerle korundu; kemer içine yerleştirilen bu tepeliklerin kimi daha belirli, kimi daha az yontulmuş, kimi de az veya çok heykellerle süslenmişti. XIV. ve XV. yüzyıllarda, bu tepelikler çok büyüdü. Gotik sanatının üçüncü döneminde, anakapı boşlukları, bazen üzerinde atkı taşına yontulmuş bir basık kemer eğrisi bulunan kaşlarla kesildi; süsleme alabildiğine gelişmişti; eğriler ve karşıteğrilerden meydana gelen bir demet alın tablasını ve sivri tepelikleri kaplıyordu. Rönesans devrinde, geleneksel anakapı düzeni önceleri olduğu gibi kaldı; italyan zevkine uygun süsleme motifleri ortaya çıktı: madalyonlar, frizler, arabeskler, kıvrıkdallar (Dijon'da Saint-Michel, Caen'de Saint-Pierre); fakat çok geçmeden, yarım daire şeklinde kemer halini alan anakapı boşluğunun üzerine bir alınlık yerleştirildi, iki yanında da sütunlar yükseldi.
Klasik çağda anakapı, üst üste gelen antik düzenlerin (Dor, İyon ve Korint üslûpları) arasında yer aldı (Saint-Gervais [Paris], Nancy ve Montauban katedralleri); XVIII. yy. ın sonunda, önünde bir sütunlu giriş bulunan kiliselerde kullanılmaz oldu. (L)

ANAKHARSİS, iskit filozofu (M.Ö. VI. yy.). Efsaneye göre, Solon ve Korint'li Periandros'un dostu. Medeniyetin bozmadığı tabiat adamı sembolü olarak gösterilir. Siniklerin öncülerinden biri olduğu, yunan gerçeklerini sert ve bağımsız bir dille yargıladığı söylenir. Yunanlıların onu bazen Yedi Bilge arasına koyduğu olmuştur. Memleketine dönüşünde, Demeter dinini yaymak istedi. Bu yüzden, kendi kardeşi olan kral Saulius tarafından öldürüldü. «Diline, midene ve duygularına hâkim ol» sözünü bir ilke olarak benimsediği söylenir. (L)

ANÂKİB çoğl. i. (ar. *ʿankebūt*'tan *ʿanākib*). *Esk.* Örümcekler: *Bî-cürm iken gıda-yı anâkib olur mâkes / Masum iken kebuteri şahin eder şikâr* (Ziya Paşa). Bk. ANKEBUT. (M)

ANAKLASİS i. (yun. k., kırma eylemi). Eski yunan şiirinde ritim ölçüsü. Bir ritim öğesinde, uzun veya kısa bir hecenin yer değiştirmesine denir. Böylece hem değişik hem de eşdeğerde bir ölçü elde edilir. (İlk iki hecenin sırasını değiştirince anaklasis yoluyle üç ayaklı iambos'tan [◡ — ◡ — ◡ —] «Aristofanes mısraı» [— ◡◡ — ◡ —] denilen mısraya geçilir.) [L]

ANAKLORHİDRİ i. (yun. *ana,* çıkarak ve *klorhidrik*'ten fr. *anachlorhydrie*). Patol. Mide suyunda hidroklorik asidin tamamen kaybolması. (Anaklorhidriye bazı dispepsilerde ve mide kanserinde rastlanır. Kesin teşhis, ancak mide suyunun analizi ile yapılır.) [L]

ANAKLORHİDROPEPSİ i. (fr. *anachlorhydropepsie*). Patol. Mide suyunda hidroklorik asit ve pepsin yokluğu. (*Eşanl.* AKİLİ, APEPSİ.) [L]

ANAKOLÜT i. (yun. *an* bulzl. eki, *akoluthos,* yoldaş'tan fr. *anacoluthe*). Dil bil. Bir cümlenin kuruluşunda kesiklik. (L)

ANAKONDA i. Zool. Zehirsiz yılan türü. Güney Amerika'da, suda ve karada yaşar. Sarıp sıkıcıdır. (L)

ANAKORET i. (yun. *ana,* uzakta, bir kenarda ve *khorein,* çekilmek'ten fr. *anachorète*). Keşiş veya ermit. Toplulukta yaşayan koinobios'ların tersine, insanlardan uzakta yaşarlar. ‖ *Teşm. yol.* Dünyadan elini eteğini çekmiş kimse.

— ANSİKL. *Anakoret*'ler, kendilerini tamamıyle ibadete vermek veya bazen romalı imparatorların zulmünden kaçmak için çöle (Mısır'da veya Asya'da) çekilirlerdi. İlk hıristiyan anakoreti, Decius'un tazyikinden kaçan (250) ve yüz yaşından sonra çölde ölen Tebli («Yukarı Mısır'dan») Paulus'dur. Onlara bazen ermit de denirdi. Bugün dahi bazı dinlerde, özellikle hint dininde ve Budizmde anakoret'ler vardır.

◆ **Anakoretizm** i. (fr. *anachorétisme*). İnzivaya çekilmiş anakoret'lerin yaşayışı. (L)

ANA-KOUEİ, Asya Juan-Juan (*Cücen, Ju-Ju,* Avrupa'da *Avar* gibi çeşitli adları vardır) imparatorluğunun son büyük hükümdarı (522-552). *Ana-kouei,* hükümdarın adının Çince söylenişi olabilir. Bu ismin türkçe *Onabey* olması gerekir. 522 Yılına doğru Juan-Juan ülkesindeki karışıklıklarda isyancı-

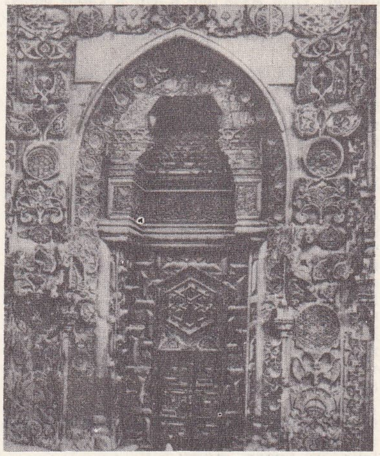

Divriği camii **anakapı**'sı

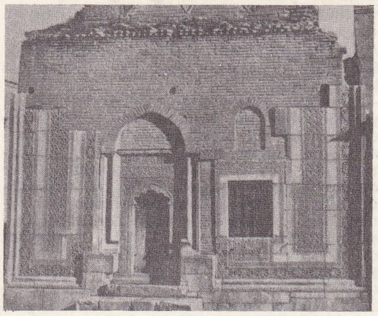

Konya Dârülhüffazı **anakapı**'sı

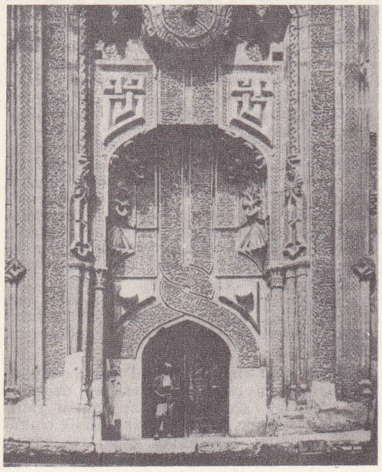

İnceminare'nin **anakapı**'sı, Konya

Foto. Neurdein (LAROUSSE), Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

lar hükümdar ailesinden Ana-kouei'yi kağan ilân etmek istediler. Fakat başka bir âsi grubu, başlarında Şi-Fa olduğu halde Ana-kouei ve taraftarlarını bertaraf etti. Ana-kouei Çin'e sığındı ve Çin'den aldığı yardımla P'o-lo-men'in üzerine yürüdü, fakat başaramadı. Sonunda Juan-Juan ülkesi Kao-çeler'in başbuğu ile Ana-kouei arasında ikiye bölündü. Memleketin doğu tarafı Ana-kouei'nin idaresi altına girdi.

Bir süre sonra Ana-kouei, kıtlık yüzünden zengin Çin ülkesine akınlar tertip etti. Bu yıllarda Çin'de Weiler'in de ikiye ayrılması Ana-kouei'nin işini kolaylaştırdı. Göktürklerin başbuğu olan Bumin Han da siyasî durumunu kuvvetlendirmek için bu sırada Anakouei'nin kızını istedi. Ana-kouei, bu isteği reddetti. Bundan gururu kırılan Bumin Han ve Göktürk ileri gelenleri, Ana-kouei üzerine sefere karar verdiler. 551 veya 552 yılında yapılan bu savaşta Juan-Juan ordusu perişan ve yok oldu. Bu yenilgiye dayanamayan Ana-kouei, savaş meydanında intihar etti. Bu olay, Juan-Juanların Avrupa'ya kaçmalarına, daha doğrusu Göktürkler tarafından kovalanmalarına sebep oldu. Göktürk imparatorluğu, Orta Asya'dan Kırım'a kadar genişledi; Avrupa'ya kaçan Juan-Juanlar ise Avrupa'da Avrupa-Avar imparatorluğunu kurdular. (M)

ANAKÖK i. Bot. Kökün dik ve düz kısmı. || Mantarların ayak kısmına da yersiz olarak bu ad verilir. || Demet şeklindeki kök sisteminin tersine, toprağa dikine giren merkezî köklere denir. (L)

ANAKREON, lirik yunan şairi; aslen Lidya'nın Teos kasabasındandır (M.Ö. VI. yy. ın ikinci yarısı). Hayatı hakkında kesinlikle bilinen tek şey, Sisam tiranı Polykrates'in sarayında ve Atina'da Hipparkhos'un yanında yaşadığıdır. Kendi eseri olarak bilinen birkaç kısa parçada, şaraptan, yemek zevklerinden ve özellikle aşktan söz eder. Henri Estienne'in *Odes d'Anacréon* (Anakreon'un Odları) [1554] adı altında yayımladığı ve Rönesans çağında anakreon şiiri denilen türün doğmasına yol açan şiirler, belki de gerileme devrindeki adı bilinmeyen yunanlı şairlerin eserleridir. (L)

Anakreon mısraı, özellikle Anakreon tarafından kullanılmış çeşitli mısralara verilen ad. (En çok rastlanılanı iki ölçülü katalektik latin ve yunan mısraı [◡ — ◡ — | ◡ — —] ve anaklasisli iki ölçülü iyon mısraıdır [◡◡ — ◡ | — ◡ — —].) [L]

ANAKREONTİZM i. (fr. *anacréontisme*). Ed. Şair Anakreon'a maledilen odların üslûbunu taklit.

— ANSİKL. *Anakreontizm* terimi, bir edebiyat türünden çok, belli bir hayat felsefesine dayanan bir şiir üslûbunu ve biçimini anlatmak için kullanılır; bu görüşe göre, yeryüzünde her şey geçicidir ve insanoğlu yalnız en güzel, en hoş şeylere karşı ilgi duymalıdır. Bu bakımdan, anakreontizmin bir yunanlı tiran'ın sarayında doğmasını tabiî karşılamak gerekir (M.Ö. VI. yy.). Gerçekten de, nispeten basit zevkleri dile getiren bu şiir, boş ve sathî bir hayat süren prensler tarafından beğenilecek ve korunacak bir şiirdi. Ayrıca, anakreontizmin özentili şehvet düşkünlüğü ve zarif mitolojisi, gerçekten bir tutkudan çok, yapmacığa ve aşk oyunlarına merak saran devirlerde tutunmuştur. Nitekim Latinlerde Catullus'un birçok şiirinde anakreon şiirinin taklit edildiği görülür. Fransız Rönesansında, italyan şairlerine özenen H. Estienne'in çıkardığı *Anacréon* (1554) baskısıyle yunan şiiri moda oldu, Rémy Belleau bu modayı benimsedi, Ronsard da *Bocage* ve *Meslanges*'da (1554) da bu örneklerin etkisinde kaldı. Fakat asıl XVIII. yy. şiirinin küçük üstatları anakreontizmi işlediler. Fakat André Chénier *Bucoliques*'inde yunan örneğinin deyişini ve havasını başarıyle canlandırmayı bildi. Parnasçıların yunan antikitesine yeniden yönelmelerine ve Leconte de Lisle'in *Odes Anacréontiques* (1861) tercümesine rağmen anakreontizm, çok yapmacıklı olduğundan, artık XIX. yy. da terk edildi. Bununla beraber Pierre Louys'nin şiirlerinde bu akımın yankılarına rastlanır. (L)

Anakreon'un Odları, bu ad altında anılan küçük odların çoğu Anakreon'un değildir. M.Ö. VI. yy. da yaşayan bu yunan şairi, İyonya lehçesiyle, beş cilt tutan değişik ritimli şiirler yazmıştı. Bunlardan, çoğu aşk şarkıları veya meyhane türküleri olan yüz kadar kısa parça kalmıştır. Ama yüzyıllar boyunca, manzume meraklıları Anakreon'u sık sık taklit etmiştir. Anakreon şiirleri adı verilen bütünü Konstantinos Kephalas'ın *Antoloji'*sinde yer alır. İçinde atmış kadar parça vardır. *Anakreonta* denilen derlemlerin ilki aleksandren çağında düzenlenmiş, sonra yüzyıllar boyunca buna yeni eklemeler yapılmıştır. Bunlar Rönesanstan beri çoğu zaman taklit edilen veya çevrilen, *Dokunaklı Aşk, Karşılıksız Aşk, Kumru* gibi, birtakım hoş, özentili parçalardır. (L)

ANAKROMATİK sıf. (fr. *anachromatique*). Foto. Renk hatası düzeltilmemiş bir objektife verilen ad. (Bu kusur bazen fotoğraf estetiği sebebiyle arttırılır [artistik flu].) [L]

ANAKRONİZM i. (yun. *ana,* geride ve *khronos,* zaman'dan fr. *anachronisme*). Bir olayın tarihi veya çağıyle ilgili yanılma, değişik çağları birbirine karıştırma: *Latin ve Yunan dilini kullanan Hıristiyanlık bu dillerde yaşayan eserler sayesinde anakronizmden çabuk kurtulmuş, mazi şahsiyetini kazanmış ve tarih fikri teşekkül etmişti* (A. H. Tanpınar). || Çağdaş alışkanlıklara ayak uyduramama; eskilik. || Modası geçmiş töreler.

◆ **Anakronik** sıf. (fr. *anachronique*). Anakronizmle dolu, devri geçmiş, eski: *...devir, gittikçe bir ortaçağ şartlarını hatırlatmakta ve memleketin siyasî panoraması anakronik bir cemiyet manzarası göstermektedir* (Y. K. Karaosmanoğlu.) [LM]

ANAKROTİZM i. (yun. *ana,* yukarıda ve *krotos,* vurma'dan fr. *anacrotisme*). Tıp. Aort yetmezliğinde ortaya çıkan ve sfigmografik eğrinin aşırı büyümesiyle meydana gelen durum.

◆ **Anakrotik** sıf. (fr. *anacrotique*). Anakrotizm gösteren nabıza denir. (L)

ANAKRUZ i. (yun. *ana,* ön ve *krusis,* vurma eylemi'nden fr. *anacrouse*). Esk. vezin. Birinci tam ayağın ilk hecesinden önce gelen yarım ayağı belirtmek için kullanılan terim.

— Müz. Eski yunan ritim düzeninde, bir kolon'un başında bulunan ve ilk kuvvetli zaman'dan önce gelen zayıf nota grubu. (Vincent d'Indy'ye göre *anakruz,* bir ritim grubunda, vurguyu hazırlayan öğedir.) [L]

ANAKS i. (yun. k., kral). İyi uçan, etobur büyük kızböceği. Dişisi yumurtalarını su bitkilerinin saplarına bırakır. (Kızböcekleri takımından.) [L]

ANAKSAGORAS, yunan filozofu (Klazomenai M.Ö. 500-Lampsakos 428). Sanıldığına göre, Anaksimenes ile Hermotimos'tan ders aldı. Atina'ya gelerek bir felsefe okulu açtı. Öğrencileri arasında Perikles, Euripides, Arkhelaos, belki de Sokrates vardı. Bazı parçaları günümüze kadar kalan, *Tabiat Üzerine* adlı bir eser yazdı. Anaksagoras, maddenin birbirine benzer, sayısız ilkel parçalardan meydana geldiğini, çeşitli cisimlerin bunların karışımından çıktığını ileri sürdü. «Her şey her şeydedir» derdi. En hafif, en ince madde saydığı, hareket ettirici bir güce ve bilgiye sahip olduğunu düşündüğü *zekâ*'yı (*noûs*) bu sonsuz çokluğun, bu dağınıklığın üstünde görüyordu; yıldızların hareketini, evrenin dönüşünü ve dünyayı bu zekâ yönetiyordu. Anaksagoras «Başlangıçta kaos vardı, sonra zekâ geldi, her şeyi düzene soktu», diye yazar. Ama *noûs*'un ancak mekanik sebepler olmayınca rol oynadığını söyler. Bu bakımdan *mekanist maddeci* filozoflar arasında sayılabilir. Tanrısızlıkla suçlandırılıp ölüme mahkûm edilince. Atina'ya kaçmak zorunda kaldı. Eflâtun'un *Phaidon*'unda Sokrates onun dersinden söz açar. Anaksagoras'ın ilmî buluşları da önemlidir. Ayın ışığını güneşten aldığını farzeder, güneş ve ay tutulmalarını bununla açıklar. Hayvanları teşrih ederek beyin anatomisini incelemiş, balıkların solungaçlarıyle nefes aldıklarını keşfetmişti. (L)

ANAKSANDRİDES, Isparta kralı (M.Ö. VI. yy.). Yeğeni ile evlendi, ondan çocuğu olmayınca, Eurystenes soyunun sönmemesi için, Ephoros'ların öğüdü üzerine, ilk karısından ayrılmamakla birlikte, ikinci defa evlendi. Bu ikinci evlenmeden, kendi yerine geçen Kleomenes doğdu. Fakat az sonra, ilk karısından üç oğlu dünyaya geldi. Eski Yunanistan'da bu iki evlilik meşhurdu. Anaksandrides, 550 yılına doğru Tegea'ya karşı açılan savaşa son verdi. (L)

ANAKSANDRİDES, yunanlı manzum komedi yazarı (M.Ö. IV. yy.). Suidas'ın Leksikon'una göre, sapık sevgileri ilk olarak sahneye o koymuştur. (L)

ANAKSARKHOS, Abdera'lı filozof (M.Ö. IV. yy.), İskender'in dostu. Demokritos'un öğrencilerinden Sakız'lı Metrodoros'un çömezi olan İzmir'li Diogenes'in öğrencisi. Vaktini Demokritos'un atom teorisini yaymağa sarfetti, özellikle ahlâk kuramlarını benimsedi ve uygulamağa çalıştı. Pyrrhon üzerinde büyük bir etkisi oldu. (L)

ANAKSİDAMOS, Isparta kralı. İkinci Messenia savaşı sıralarında yaşadı. (M.Ö. 685-668). [L]

ANAKSİLAS, Reggio tiranı (M.Ö. 494-476). Zankle'den Sisamlıları kovduktan sonra (486), bu şehre çoğunluğu Messina'lı olan ahali yerleştirdi. Eski Zankle'ye Messina denmesi buradandır. (L)

ANAKSİLAS, yunan komedi şairi (M.Ö. IV. yy.). Ara komedya temsilcilerinden biri. (L)

ANAKSİMANDROS, yunan filozofu, İyonya okulundan (Miletos M.Ö. 610'a doğr.-M.Ö. 574'e doğr.). Çömezi olduğu Thales'in yerine Miletos okulunun başına geçti, Karadeniz kıyılarında, Apolonya'da bir koloni kurdu. Güneş ekseninin eğriliği, özellikle güneş saati gibi birçok keşifler ona maledilir. Eserlerinden önemsiz parçalar kaldı. Bilinen ilk dünya haritasını onun yaptığı, göklerin kutupyıldızı etrafında döndüğünü onun belirttiği söylenir. Anaksimandros evreni açıklamağa çalıştı; onu *sonsuz* (*apeiron*) diye tanımladı. Anaksimandros'un sonsuzu belirsiz bir maddedir; içinde çeşitli karşıtlar bulunur (soğuk ve sıcak, kuru ve yaş gibi). Bu karşıtlar, ancak ortaya çıktıktan sonra birbirlerinden ayrılırlar. Her doğum, karşıtların ayrılışı, her ölüm, zıtlıkların sonsuzda yeniden birleşmesidir. Bu görüşler, Heakleitos'un görüşlerini haber verir. Anaksimandros'a göre, insan balıktan gelir; çünkü balığın kökeni insanlarınkinden daha kolay açıklanabilmektedir. Bu bakımdan Anaksimandros evrim kuramlarının öncülerinden sayılabilir. (L)

ANAKSİMENES Lampsakos'lu, yunan filozofu, Diogenes'in öğrencisi, İskender'in hocası. İskender'in Asya seferine katıldı. İskender'den onun hatırı için, Dara'nın müttefiki olan Lampsakos şehrine dokunmadı. (L)

ANAKSİMENES Miletos'lu, iyonyalı filozof, Anaksimandros'un öğrencisi (M.Ö. 550-480'e doğr.). Miletos okulunun son temsilcisi. Eserlerinden hiç biri kalmadı. Düşüncelerini ancak Diogenes Leartios'un bir açıklamasından öğreniyoruz. Bu açıklama da, Theophrastos'un Anaksimenes üstüne yazdığı bir incelemeye dayanmaktadır. Ona göre, her şeyin esası, Thales'in düşündüğü gibi su değildir (su çok kaba bir maddedir ve bir birleşimden meydana gelir); Anaksimandros'un söylediği gibi bir sonsuzluk da değildir (sonsuzluk belirsiz bir ilkedir); fakat, sudan daha etkili ve daha belirli olan *hava*'dır. Herşey havadan gelir, havaya döner. Nitelikleri de genişliği, sonsuzluğu ve hareketliliğidir. Onun genişleyip veya yoğunlaşmasıyle ateş, su ve toprak meydana gelir: tek varlık odur. Anaksimenes'in, Anaksimandros'un bulduğu güneş saatini geliştirdiği söylenir. (L)

ANAKSİRİDOS i. (yun. *anaxyris-idos*). Kıyf. Eskiçağda, Medler, İranlılar, Frigyalılar ve bazı Galya ve Germanya halkları tarafından giyilen potur. (L)

ANAKSO, Alkaios'un kızı ve Alkmene'in annesi, Troizen'in genç karısı. Theseus tarafından kaçırıldı. (L)

ANAKTORİON. Esk. coğ. Yunanistan'ın Akarnania bölgesinde Amprakia körfezi (İyon denizi) ağzında, Actium'un doğusunda şehir. Korintliler tarafından M.Ö. 630'a doğru tiran Kypselos'un emriyle kuruldu. Önemli bir ticaret merkeziydi. (L)

Anakuru i. Folk. Tokat dolaylarında oynanan bir halk oyunu. (M)

ANAL sıf. (fr. *anal*). Anat. Anusla ilgili. Göden bağırsağının son kısmını büzen ve dışkı maddelerinin tutulmasını sağlayan dairesel kas'a *anal büzgen* veya *anal kanal* denir.

— Vet. *Anal bezler,* etle beslenen hayvanlarda anus'un kenarlarında bulunan, nohut iriliğinde, yuvarlak salgı bezleri: pis kokulu

hayvanlarda (msl. kokarca) iğrenç kokulu pek koyu pıhtı gibi bir madde salgılarlar.

— ANSİKL. Vet. *Anal bezler,* çoğu zaman, anus çevresinde abse ve fistüllere yol açan ağrılı iltihapların yatağıdır. Bu bezlerin tek faydası, etoburlarını tiksindirerek yaklaştırmamasıdır. (L)

ANAL i. (fr. k.). Bk. YILLIK.

ANALAGMATİK i. ve sıf. (*an,* bulzl. eki ve yun. *allagma,* değişme'den fr. *anallagmatique*). Kendi akisinin aynı olan veya karşıt ışın vektörlerle dönüşmüş bulunan geometrik bir şekil için kullanılır: *Bir analagmatik. Analagmatik konik.* ‖ *Analagmatik geometri,* açıları muhafaza eden uzay dönüşümleriyle değişmeyen âdi geometrinin teoremler cümlesi. (L)

ANALATİK sıf. (*an,* bulzl. eki ve yun. *allatein,* değiştirmek'ten fr. *anallatique*). Foto. Odak mesafesi değişebilen bir fotoğraf objektifi hakkında yanlış olarak kullanılır. (1848'de Porro tarafından tasarlanan ve sonraları çok geliştirilmiş olan analatik objektif, bugün sinemada ve televizyonda kullanılır.) [L]

ANALATİZM i. (*an* bulzl. eki ve yun. *allatein,* değişmek'ten fr. *anallatisme*). Stadimetre* ve takometre*nin optik özelliği. Bu özellik uyarınca, ek hesaplara lüzum kalmadan, cihazın merkeziyle nişan noktası arasındaki mesafe doğrudan doğruya okunabilir. (Analatik olmayan takometrelerde, okunan mesafeye bir *değişmez* eklemek gerekir.) [L]

ANALEKTA çoğl. i. (yun. *analectos,* derlenmiş'ten fr. *analecta* veya *analectes*). Ed. Bir veya birkaç yazarın eserlerinden seçilmiş şiir veya nesir derlemesi. (L)

ANALEM i. (yun. *ana,* yukarıda ve *lemma,* alma'dan fr. *analemme*). Astron. Belli bir anda bir yıldızın yüksekliğini ve meridyenden geçiş saatini v.b. bulmayı sağlayan meridyen düzlemi üzerine küre dairelerinin dik (ortografik) izdüşümü. (Bu kelime hemen hemen DÜZLEMKÜRE ile aynı anlamdadır.) [Bk. İZDÜŞÜM.] (L)

ANALEPSİ i. (fr. *analepsie*). Tıp. Nekahet, hastalıktan yeni kalkmış olma hali. (L)

ANALEPTİK sıf. ve i. (fr. *analeptique*). Farmakoloji. Beslenmeyi uyarıcı maddelere ve genel olarak solunum ve dolaşım fonksiyonlarını yeniden düzenleyen ilâçlara verilen ad.

—ANSİKL. *Solunum analeptikleri,* solunum hareketlerinin âhenk ve genliğini normal hale getirebilen ilâçlardır. Bunların başlıcaları karbojen, efedrin, kafein, lobelin v.b. dir. *Kalb analeptikleri,* zayıflayan bir kalbe normal büzülme gücü verirler. En çok kullanılanları kafein, nisetamid ve sparteindir. (L)

ANALFABETİZM i. (fr. *analphabétisme*). Bk. OKURYAZAR.

ANALGES i. Kuşlarda yaşayan uyuz böceği. (*Analges chelopus* serçelerde yaşar. Uyuz böcekleri takımındandır. *Analgesidae* familyasının örnek hayvanı.) [L]

ANALGESİDAE çoğl. i. Zool. Örümceğimsiler takımından, keneler familyası. Örneği analges'tir.

— ANSİKL. Keneler, uyuz böcekleri gibi derinin altına girmez. Kuşların tüyleri arasında yağ bezlerinin çıkardığı yağlı maddeleri yiyerek beslenir. Genellikle kaşıntı yapmadıkları için kuşlar da rahatsız olmaz. Zaten bunlara *analgesidae* (acı vermez) denmesi de bundandır. (L)

ANALİBA veya **ANALİBLA.** Esk. coğ. Anadolu'da Armenia Minor bölgesinde bir kohort üssü. Melitene (Malatya) ile Satala'yı (Sadak) bağlayan yol üzerindedir. Bugün, Zimara'dan 24 km kadar uzakta olan Analiba, Kuruçay'a yakın veya o civardadır. (M)

Analitikler (BİRİNCİ ve İKİNCİ), Aristoteles'in *Organon* adlı eserinin bölümlerinden biri. Aristoteles, ilk defa *Analytica*'da tümdengelimli düşünme düzenine, bugüne kadar süregelen kesin biçimini verdi. (L)

ANALİZ i. (yun. *analysis,* ayrıştırmak'tan fr. *analyse*). Bir cismin bileşkenlerine ayrılması: *Kan analizi.* ‖ *Mec.* Bir bütünün unsurlarını seçmek için yapılan inceleme. (*Eşanl.* TAHLİL.)

— Ask. *Hedef analizi,* nükleer atış yapılacak bir hedef üzerinde, komutanın karar alması-nı sağlayacak şekilde derinlemesine yapılan inceleme.

Hedef analizinde şu noktalar üzerinde durulur: hedef'in konumu ve özellikleri, elde edilmek istenen etki veya hasar derecesi (insan ve malzeme kaybı), kaçınılacak etkiler (şu veya bu bölgede belirecek radyoaktiflik), atışın taktik şartları (dost kuvvetlere zarar ihtimali, saat ayarlaması, mümkün atış yerlerinin belirlenmesi), eldeki silâh ve araçların dökümü. Hedef analizi sayesinde, atış araç ve imkânlarıyle yapılabilecek ayarlamalar, bu araç ve imkânların teknik atış şartları (sıfır noktası, patlama yüksekliği, icra mühleti), beklenen taktik sonuçlar (patlamadan sonraki hedef kesiminin alacağı durum).

— Dil bil. *Kelime analizi,* bir cümlecikte gramer öğelerinin ayrılması: her kelime ayrı olarak ele alınır ve her birinin cinsi ve cümlecikteki öteki kelimelere göre yerine getirdiği görev belirtilir. ‖ *Cümle analizi,* cümlenin cümleciklere ayrılması: cümleciklerin karşılıklı ilişkileri bakımından cinslerini ve görevlerini inceler.

— Enformatik. Bir kompüter üzerinde yapılacak işlemin programlanmasındaki birinci safha. Bu safhada bir analizci, işlenecek problemi inceler ve bunu işlenebilir bir bütün şekline sokar; bu bütünün programı, doğrudan doğruya bir programcı tarafından değiştirilebilir. Bk. ANSİKL. ‖ *Belge analizi.* Bk. BELGE. ‖ *Sayısal analiz,* matematik analiz problemlerinin sayısal çözümünü sağlamak için kullanılan algoritmaların incelenmesi.

— Fels. Bileşikten yalına giden yöntem. (Bk. ANSİKL.) [*Eşanl.* ÇÖZÜMLEME.]

— Fiz. *Boyut analizi.* Bk. BOYUT.

— İkt. *İktisadî analiz,* her iktisadî olayın meydana gelmesinde rol oynayan etki ve tepkilerin incelenmesi. Bk. ANSİKL.

— İstat. *Faktöriyel analiz,* gözlem veya ölçü serilerinin sonuçlarını, *faktör* veya *etmen* denilen aynı terimlerin aşağı yukarı bir toplamı olarak yorumlamağa imkân veren metotların tümü. Bu faktörler ikiye ayrılır: her seriye has olan faktörlerle, ölçülmesi tasarlanan bir veya birkaç ortak faktör. (Psikometri testlerinin sonuçlarını tahlil etmek için tasarlanan faktöriyel analiz, Spearman [1904], Kelley ve Thurstone tarafından uygulamalı matematiğin ayrı bir dalı olarak ortaya atılmıştı. Gerçekte ise, bağlılaşma (korrelasyon) teorisine ve Gauss kanununun [Darmois, 1934] özelliklerine dayanır. Hotelling, 1933'te, faktöriyel analize ekonometri'de de geçerli olan metotlar getirdi.) ‖ *İstatistik analiz,* istatistiklerin doğru olarak yorumlanmasıyle ilgili metotları kapsayan istatistik dalı. (Bu dal, istatistiklerin yapılması ve çizelgeler halinde sunulmasıyle ilgili metotları içine almaz.) ‖ *Varyans, kovaryans analizi,* varyansı bir terimler bütününe ayıran hesapların metotla yürütülmesi; bunların her biri bir gözlemler veya deneyler bütününden gelen verilerin değişmesine yol açan etkiyi gösterir. (Metot, ancak analizi yapılacak olan veriler uygun olduğu ölçüde değişkendir; çünkü çok kesin matematik varsayımlara dayanır. Kovaryansın da analizi yapıldığı olur.) ‖ Analiz sonuçlarının bir tablo halinde gösterilmesi: Tablonun her satırı verilerdeki değişimlerin belli bir sebebini gösterir ve sütunlarda, yukarıdan aşağıya serbestlik dereceleri, karelerin toplamı, ortalama kareler, ortalama sonuçlar (kovaryanslarda olduğu gibi) yer alır. ‖ Yukarıda anlatılan işlemlerin, bunların teorik doğrulanmalarının analizden sonra yapılan testlerin (Student, Fisher, Snedecor) tümü: testlerin amacı, varsayılan değişkenlik sebeplerinin şu veya bu etkisi veya karşı etkisinin gerçekliği üstüne geçerli yargılarda bulunmaktır.

— Kim. *Kimyevî analiz.* Bk. ANSİKL. ‖ *Elektronik* veya *nötronik analiz,* bir elektron veya nötron demetinin kırınmasıyle katı cisimlerin yapısını inceleme. Bk. ANSİKL. ‖ *Tayf analizi.* Bk. TAYF. ‖ *Termik analiz.* Bk. ANSİKL.

— Mat. Aranan nicelikleri biliniyor sayıp, sonra da bu varsayımın sonuçlarını geliştirerek daha önceden ispatlanmış matematik olgulara uygun veya aykırı düşen bazı matematik olgulara varmağa yarayan problem çözme yolu. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Armonik analiz,* matematiksel veya deneysel bir fonksiyonun Fourier trigonometrik serisine açılımı: *Armonik analiz, periyodik fonksiyonların incelenmesinde esaslı bir rol oynar.* ‖ *Kombinatuar analiz,* ihtimaller hesabının permütasyonlar,* aranjmanlar* (varyasyon) ve kombinezonlar* (kombinasyon) teorisini inceleyen kısmı. ‖ *Belirsiz analiz* (*Diophante analizi* de denir), bilinmeyenler tam sayı olmak üzere, denklem sistemini çözme hedefi güden analiz. ‖ *Sonsuz küçükler analizi,* diferansiyel ve integral hesap. ‖ *Matris analizi,* matrisyel büyüklükler üzerinde yapılan işlemlerin tümü. ‖ *Sembolik analiz,* Laplace dönüşümünün özelliklerine dayanan, diferansiyel ve kısmî türevli bazı denklem tiplerinin çözülüş metodu. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Tansörel analiz,* tansörel büyüklükler üzerinde yapılan işlemlerin tümü. (Bk. TANSÖR). ‖ *Vektörel analiz,* vektörel büyüklükler üzerinde yapılan işlemlerin tümü. (Bk. VEKTÖR.)

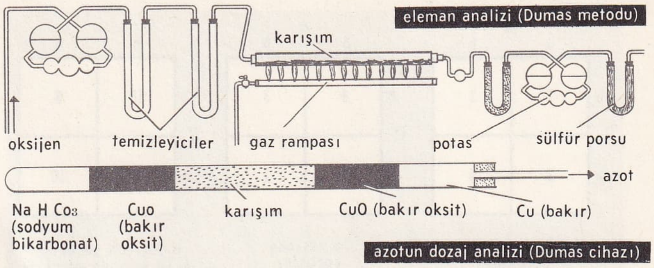

organik analiz şeması

— Psikopatol. *Varoluşcu analiz,* en çok germen memleketlerinde yaygınlaşan psikoterapi türü. Temsilcileri: Almanya'da Binswanger, Fransa'da Minkowski. (Nazarî dayanağı Heidegger'in varoluşcu felsefesidir.) [Bk. ANSİKL.]

— Radyotek. Televizyonla iletilecek bir görüntünün, genellikle yatay şeritler şeklinde sıralanarak ayrı ayrı elemanlara ayrışması. *Eşanl.* TARAMA.

— Teşk. *Görevler analizi,* bir görevin bileşkenlerini ve bu görevde çalışacak kimsede aranacak nitelikleri tespit etmek için, o görevle ilgili olayları önce ayrıştırmak, sonra da elde edilen bilgilere pratik ve kullanışlı bir şekil vermek.

— Tıp. Teşhis maksadıyle dokular veya salgılar üzerinde yapılan kimya, bakteriyoloji, sitoloji, seroloji ve histolojiyle ilgili çeşitli incelemeler: *Analiz laboratuvarı.*

— ANSİKL.

Felsefede analiz ve sentez.

— *Analiz ve sentez,* birbirinin tersi iki harekettir. Biri tek'ten çok'a, öbürü çok'tan tek'e gider. Bu «hareketler» maddî veya zihnî olabilir, dolayısıyle hem varlığa hem de düşünceye uygulanabilir; demek ki, hem varlığı, hem de düşünceyi ilgilendirdikleri için alanları sınırsızdır. Birbirinin tersi olan bu iki hareket aynı zamanda birbirini tamamlar. Birçok yöntemde analiz ve sentez bir arada kullanılır: çünkü biri öbürünü doğrular veya bütünler. Diyalektikçi fizolozoflara göre, bu iki hareket bir birlik meydana getirir: varlık ile düşüncenin, birbirine diyalektik olarak bağlı iki görünüşüdür.

● *Maddesel nesnelerin analiz* ve *sentezi,* meselâ deneylerle veya doğrudan doğruya tabiat tarafından gerçekleştirilen (radyoaktiflik, organik parçalanma, başka cisimlerin tekrar meydana gelmesi) kimyevî analiz veya sentezdir; bu son halde analiz ve sentez boyuna tekrarlanan tabiî bir çevrimin parçası veya daha geniş anlamda, doğrudan doğruya tabiata hayat veren öz olarak görülürler (Heraklitos ve Lucretius bunu çok açık bir şekilde düşünmüşlerdir) veya varlığın gelişme «anları» ya da nesnelerin «diyalektiği» olarak kabul edilirler (Hegel'de ve diyalektik maddecilikte bu görüş vardır). Bu durumda, tekin çok (analiz) ve çokun tek haline gelmediği (sentez), canlı bir bütünlük içinde tekin çok ve çokun tek olduğu söylenecektir.Onun için analiz, kesintisiz ve doğrudan doğruya sentezdir ve sentez, kesintisiz ve doğrudan doğruya analizdir.

● *Zihnî analiz* ve *sentezler,* zihinde bir kavramı bir yargıya veya bir düşünceyi öğelerine ayırmağa ve sonra bunların hepsini tekrar birleştirmeğe dayanan «düşüncenin genel

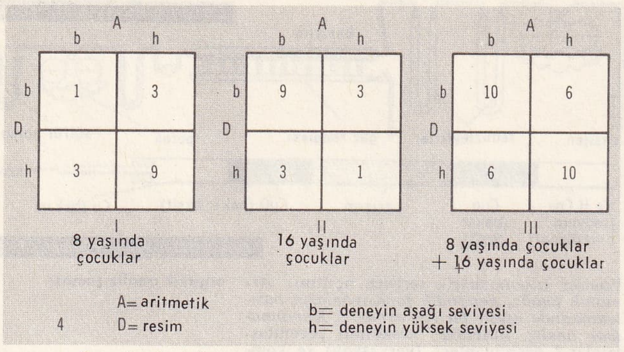

Sosyal psikolojide analiz. Bk. ÇÖZÜMLEME.

işemeri»dir. Bunlar Descartes'in metodunun ikinci ve üçüncü ilkelerinde öğütlediği işlemlerdir (*Discours de la Méthode* [Metot Üzerine Deneme], II): «güçlüklerin her birini, daha iyi çözebilmek için mümkün olduğu ve gerektiği kadar çok sayıda bölümlere ayırmak, [...] önce en basit ve tanınması en kolay nesnelerden başlayarak yavaş yavaş, adeta dereceli bir şekilde, en bileşik olanlara kadar düşüncelerimi düzenle yöneltmeliyim». Bu zihin analiz ve sentezine her metotlu düşüncede, özellikle de ilimlerde rastlanır. Her kavramda bir analiz (soyutlama) ve bir sentez (genelleştirme) vardır. Her yargı bir bağıntı, yani bir kavramlar sentezidir. Her düşünme çabası yargıların analiz ve sentezidir. Madde alanında olduğu gibi zihin alanında da analiz ve sentez birbirini bütünler; her ilmî yasanın kurulmasında analitik işlemler olan gözlem ve deneyden hareket edilir ve sentetik bir işlem olan tümevarıma ulaşılır; çünkü özelden genele gitmek söz konusudur. Aynı şekilde, bütün ilimler ve bunların ilerlemeleri, geniş ölçüde bilinmeyeni bilinene özdeş kılma işlemi olarak düşünülebilir. Diyalektikçiler için zihnî analiz ve sentez, düşüncenin diyalektik birimini meydana getirir; burada da aynı diyalektik metodun içinde analiz, sentez, sentez de analizdir. Daha özel olarak, diyalektik maddecilerin gözünde bu zihnî analiz ve sentez birimi maddî analiz ve sentez birimi gibidir, çünkü «düşüncelerin diyalektiği nesnelerin diyalektiğini aynen yansıtır.»

Psikopatolojide analiz

Varoluşcu analiz. Asıl üzerinde durulan nokta, ruh hastalıkları uzmanının tutumu'dur: uzman hastasını «dünya içinde bir varlık» ve bir «oluş» olarak ele alır: içinde bulunduğumuz zaman geçmişe indirgenemez. Ayrıca uzman, hastasıyle kurduğu ilişkiye tam mânâsıyle katılmak, bu ilişkiyi «yüklenmek» zorundadır. Varoluşcu analizde amaç, hastanın kendini bir «seçme yeteneği» olarak ele alması ve hayatının apayrılığını denemesidir. Tedavi sürecinin temeli ve ruhu olarak varoluşcu bunalım ve bu bunalımın yüklenilmesi gösterilebilir. Varoluşcu analiz, bazı bakımlardan, Rogers'in «yönerge dışı» psikoterapisine benzer.

Matematik ve istatistikte analiz ve sentez

— Matematikte, iki karşıt kelime olan *analiz* ve *sentez,* izlenen metotla ilgilidir. *Sentez,* daha önce aksiyom olarak veya ispatlarla kurulmuş matematiksel bir gerçekten hareket edip bir sonuçtan diğerine giderek, yeni bir teorik veya teknik gerçeğe varmaktır. *Analiz,* tersine, aranan gerçeği kurulmuş saymakla işe başlar, sonra bu varsayımın sonuçlarını, daha önce ispatlanmış matematik olgularına uygun veya karşıt bir matematik olguya varacak şekilde geliştirir. Sentetik metot, geometride kullanılan ilk metottur ve geometrinin temeli olarak kalmıştır. Senteze karşıt olan etimolojik anlamı dışında *analiz* terimi (*matematik analizi* de denir), özellikle diferansiyel ve integral hesabın, varyasyon hesabının, ayrıca da bu hesapların en değişik uygulama ve uzatmalarının tümünü göstermekte kullanılır. Son zamanlarda analiz bir evrim geçirmiş, alışılmış cebir işlemleri ve sayı dizilerinde yapılan limite geçiş üzerine dayanan *sayı analizi* şeklinden, daha geniş bir cebirin işlemleri ve Euklides geometrisine uyan veya uymayan bir uzayda şekillerde yapılan limite geçiş üzerine dayanan *geometrik analiz* şekline doğru gelişmiştir.

Sembolik analiz, bazı diferansiyel denklem ve kısmî türevli denklem tiplerini, $y(x)$ bilinmeyen fonksiyonu üzerinde işleyerek değil de,

$$\varphi(s) = \int_0^{\infty} e^{-sx}\, y(x)\, dx,$$

Laplace dönüşümünden çıkarılan $\varphi(s)$ fonksiyonu üzerinde işleyerek çözmeyi sağlar; bu formülde s reel veya kompleks bir parametredir; $y(x)$'e *ilk fonksiyon* adı verilir; $\varphi(s)$'ye de $y(x)$'in *dönüşmüşü* (veya *görüntüsü*) denir.

Sembolik analiz, bazı elektroteknik problemlerini çözmek için O. Heaviside tarafından tasarlanan ve *operasyonel hesap* diye adlandırılan hesap metodunu doğrulamayı ve genişletmeyi sağlamıştır.

— İstatistikte, yalnızca temel cebire baş vuran, fakat yukarıda gördüğümüz şekilde, sayı verilerini en iyi bir şekilde gösterebilecek bir katsayının ustalıkla ve objektif olarak seçilmesini gerekli kılan sırf tasvir edici analize, İtalya'da Corrado Gini ve okulu en mükemmel şeklini vermişlerdir.

Fakat anglosakson okulunda analiz, veriler, şema veya modellerle, özellikle de verilerin değişkenliği *torba şeması* veya *rastgele değişken* aracılığıyle yorumlanarak, bambaşka bir doğrultuda gelişmiştir; böylece ihtimaller hesabının yeni katkılarından yararlanılmakta, tasvir edici analize çeşitli *ortalama değerler* ve *merkez değerler*'den başka *dağılma* göstergeleri, *kovaryans* katsayıları v.b. bağlanmaktadır. Buna karşılık, *örneğe göre yargılar, değer takdiri* (estimasyon). ihtimaller hesabına bağlanır.

Kimyevî analiz

— *Kimyevî analiz,* bir maddedeki cisimlerin cins veya oranlarının araştırılmasına göre, *madde analizi* (nitel analiz) ve *miktar analizi* (nicel analiz) diye ikiye ayrılır. Bir karışımın bileşkenlerini ayırmağa *asal analiz,* bir bileşiğin elemanlarını araştırmağa veya dozunu belirtmeğe *eleman analizi* denir. İncelenen maddelerin cinsine göre analiz, *mineral* veya *organik* olabilir.

● MİNERAL ANALİZ. Bir mineral veya alaşımdaki metal veya metalsilerin, bir tuz karışımındaki anyon (asit kökleri) ve katyonların (metaller) araştırılmasına ve dozlarını belirtmeğe yönelebileceği gibi, bir maddenin oksitleme veya indirgeme gücünü, asit derecesini, alkali derecesini v.b. belirtmeğe de çalışabilir. Gazların analizi asal bir analizdir. Madde analizinin daima miktar analizinden önce yapılması gerekir.

Madde analizi. Şu yollarla olabilir:

1 — *Kuru yolla.* Bu işlem metotlu bir şekilde sonuca götüremezse de, değerli belirtiler verir. Alt yanı kapalı veya açık tüplerde ısıtma denemeleri yapılır. Uçucu maddelerle, oksitleşme ürünleri tespit edilir. Üfleçte, bir odun kömürü parçası üstünde, uçucu oksit sıvıları ve metal koncalar verebilecek olan madde indirgenir. Bir platin tel kıvrımı üstünde erimiş boraks taneleri meydana getirilir; bunlar üfleçte, bazı metal oksitleri karşısında özel renkler alırlar.

2 — *Mikrokimya yoluyle.* Az madde miktarları üzerinde işlem yapılır, billûrlaşmış tepkime ürünleri mikroskopta incelenir.

3 — *Islak yolla.* Sistemli bir araştırma metodudur. Bunu gerçekleştirmek için, maddeye asit, altınsuyu gibi kimyevî ayıraçlarla saldırmak veya maddeyi sodyum karbonatta eriterek sulu bir ortamda tamamıyle çözündürmek gerekir; sonra da metaller veya katyonlar, daha sonra da asit kökleri ve anyonlar araştırılır. Klorür, sülfür hidroksit ve karbonatlarının eriyebilir veya eriyemez oluşlarına göre katyonlar, uygun kimyevî ayıraçlarla (klorhidrik asit, sülfürlü hidrojen, amonyum sülfür, amonyak v.b.) altı gruba ayrılır; ayrıca, her grupta metalleri ayırmak için de metotlar vardır. Aynı şekilde asitler, baryum ve gümüş tuzlarının eriyebilme derecesine, uçucu ürünler meydana getirme yetilerine göre türlü gruplara ayrılırlar.

Son zamanlarda analitik kimyada bir gelişme olmuş ve şu sonuca varılmıştır: elemanların veya iyonların karakteristiklerini çabuk belirten, genellikle organik cinsten oldukça has kimyevî ayıraçlardan yararlanma ve bir maden yaprak veya kalın bir flitre kâğıdı üstünde *damla tepkimeleri*'ne (*stillireaksiyon*) ve *dokunma tepkimeleri*'ne imkân veren küçük bir materyalin (*mikroanaliz*) ve az miktarda maddenin kullanılması.

Miktar analizi. İki türlü olur: dozu belirtilecek elemanın belli bileşikleri tartılır: buna *tartı analizi* denir; dozu belirtilecek elemanla belirli bir tepkime meydana getirmesi için, kimyevî bir ayıraçla titre edilmiş bir eriyiğin *hacmi* tespit edilir; buna da *hacim analizi* denir. Çoğu zaman, tartı analizi, dozu belirtilecek elemanı ortamda erimeyen bir tuz halinde *çökelterek,* çökeltiyi kurutarak, bazen de kireçleyerek, sonra da hassas bir terazide tartarak yapılır. Hacim analizi, tepkimenin sona vardığı anı haber verecek bir yöntem gerektirir. Genellikle renkli tepkimelere baş vurulur; bunun için de, ya bir *gösterge* (ayıraç biraz fazla gelince renk değiştiren bir madde) katılır veya kimyevî ayıracın kendisi (potasyum permanganat, iyot) renklidir ve tepkime sürdükçe renk değiştirir. Örnek olarak asitölçeri, alkolölçeri ve sodyum hiposülfitle iyodun doz belirtimini sayabiliriz. Ayrıca, çökelme başlangıcı, elektrik iletkenliğinde anî değişim v.b. de hareket noktası olarak ele alınabilir.

Gazların analizi. Karışımın cinsine göre, ya soğurucu maddelerle işlem yaparak ve geri kalan hacmi ölçerek *soğurma* yoluyle; veya aşırı oksijen katarak, karışımın alevlenmesinden ve başlangıçtaki ısı derecesine dönüşten sonraki kasılmayı hesaplayarak *yanma* yoluyle yapılabilir.

● ORGANİK ANALİZ. Asal analiz oldukça ince bir işlemdir. Her durum için en uygun metodu kestirmek gerekir. Kesimler halinde damıtma, billûrlaştırma, diyaliz, kromatografi gibi fizik yollara veya asitlerde, alkalilerde v.b. eriyebilme, bazı kurucu elemanların ayıraçlarla tahribi ve değişime uğratılması gibi kimyevî yollara baş vurulur. *Eleman analizi,* saf kimyevî maddeler üzerinde yapılır. Maksat, cismin brüt formülünü tayindir. İlkin *elemanlar* aranır: 1. Tortuyu kireçleştirerek ve inceleyerek, metaller bulunur; 2. Erimiş sodyum üstüne maddenin birazını atarak, azot, halojenler ve kükürt bulunur; azot siyanüre, kükürt sülfüre, halojenler de sodyum halojenürlere dönüşür. Bu cisimler araştırılır. Eleman analizinin amaçları şunlardır: a) *Karbon*'un ve aynı zamanda *hidrojen*'in dozunu belirtme (içinden bir saf oksijen akımının geçtiği kızgın bir tüpte maddenin yanması sağlanır; çıkan buharlar, tüpün yarısını işgal eden bir bakır oksit sütunundan geçer; hidrojen suya, karbon da karbonik gaza dönüşür; ilki, bir sülfürlü ponza tüpünde, öteki bir potas barbotöründe soğurulur); b) *Azot*'un doz belirtiminde, madde bakır oksitle yakılır ve çıkan azotun hacmi ölçülür. Azottan karbonik gaz geçirilir. Dumas'nın bulduğu bu metot, genel bir metottur. Her zaman uygulanamayan Kjeldahl'ın metodunda ise, madde oleum ile işlenir. Azot, amonyum sülfata dönüşür. Madde, kapalı tüp içinde, nitrik asit ve gümüş nitratla işlenerek halojenler gümüş halojenürlere dönüştürülür. Halojen, saf kireç kaymağı ile kireçlenerek veya sülfokromik ile oksitlenerek mineral hale getirilebilir.

Kapalı tüp içinde duman çıkaran nitrik asit etkisiyle kükürt ve fosfor, tamamıyle sülfürik asit ile fosforik asit verirler. Metallerin dozu, derişik olan ve organik madde üzerinde kaynayan sülfürik asitin uzun süreli etkisinden meydana gelen sülfatın ağırlığı ölçülerek belirtilir.

Oksijenin dozu, karbon oksiti halinde belirtilir; bunun için, maddenin ısı etkisiyle meydana gelen kimyevî tepkimesinden çıkan gazları 1000°C'deki saf karbon üstüne aktarmak gerekir; ayrışmadan çıkan su ile karbon gazı karbon oksite dönüşür.

● *Organik eleman analizi.* Bazılarının bir yüzyılı aşkın bir geçmişi olan eski miktar analizi usulleri günümüzde hâlâ kullanılmaktadır. Bunlara örnek olarak Liebig'in karbonla hidrojenin aynı zamanda tayini usulü ve Dumas'nın azot tayini usulü gösterilebilir. Bununla beraber, adı geçen metotlar, daha çabuk, daha güvenilir sonuçlar verecek şekilde geliştirilmiştir; meselâ Liebig usulünde organik maddenin oksitlenmesini sağlayan bakır oksit, yerini, kısmen de olsa, daha az nem kapıcı olan kurşun kromata bırakmıştır. (İçinde kükürt veya fosfor bulunan

maddelerin analizinde bu şarttır.) Bakır oksit toz halinde gümüş gibi bir oksitleme katalizörü tesiriyle de aktifleştirilebilir. Yanma borusu, cama nazaran çok daha güç eriyen silisten yapılmıştır ve elektrikle ısıtılır; soğurma borularının biri, suyu tutan magnezyum perklorat (anhidron), diğeri karbon dioksiti tutan sodyum hidroksitli amyant (askarit) ile doldurulmuştur.

● *İndirgemeye dayanan organik analiz.* Klasik organik analiz metotlarının birçoğu oksitlenme esasına dayanır; bu konuda C ve H tayinlerinde kullanılan Liebig usulü, N tayininde işe yarayan Dumas usulü, halojenler veya kükürt tayininde baş vurulan ve «Carius» adı verilen nitrik oksitlenme metodu sayılabilir. Bununla beraber, bazı elemanların ve özellikle oksijenin doğrudan doğruya tayini için indirgeme usulleri de kullanılmaktadır; meselâ oksijen genellikle diğer elemanlarla elde edilen sonuç farklarına dayanarak tayin edilirdi, bu da ister istemez önemli hatalara yol açardı. Oksijenin indirgemeyle doğrudan doğruya tayini, maddenin bir hidrojen akımında ısıtılarak bozunması esasına dayanan Ter Meulen usulüyle sağlanır: bu işlem esnasında, organik maddenin oksijeni H_2O, CO, CO_2 haline geçer ve son olarak, gazların indirgenmiş nikel üzerinden geçirilmesiyle, yalnız H_2O verir, bu H_2O da tartılır. İndirgeme esasına dayanan tayinler, azot, kükürt, arsenik ve hattâ bazı metaller için de kullanılmaktadır.

● *Mikroanaliz* ve *yarı mikroanaliz.* Klasik şekilde organik miktar analizi 2-3 kg maddeye ihtiyaç gösterir: soğurma borularının nispeten önemli olan kütlesi hesaba katılınca, Liebig metodu ile ürünlerin (meselâ H_2O ile CO_2) tayininde gereken kesinliği sağlamak için, bu miktarda numune kullanmak şarttır. Fakat çok defa, özellikle biyokimyada, elde bulunan veya analiz için kullanılabilen madde miktarı desigramdan çok az, bazen sadece birkaç miligram olabilir (hormonlar, vitaminler v.b.). Bu yüzden özellikle Pregl'in çalışmalarıyle, 2 veya 3 mg maddeden faydalanılarak, eski «makrometotlar»ın sağladığı kesinlik ayarında sonuçlar veren ve «mikroanaliz» diye adlandırılan analiz metotları geliştirilmiştir. Prensipleri bakımından âdi metotlardan pek farklı olmayan bu mikrometotlar teknikleri bakımından ayrılır. Özellikleri şunlardır: Yanma boruları ve soğurmayle ürünlerin toplanması için kullanılan borular dahil, cihaz boyutlarında bir ufalma: meselâ, azotun Dumas usulü ilk tayininde (mikro-Dumas), azotometre, santimetre küpün yüzde biri olarak ayarlanmış, 1 sm^3 iç hacimli bir kılcal borudan meydana gelmiştir.

Çeşitli hata sebeplerine karşı tedbirlerin artması: meselâ karbon ile hidrojenin aynı zamanda tayininde (mikro-Liebig), oluşabilecek azot oksitlerinin yok edilmesi için yanma borusunun çıkış kısmına yerleştirilen kurşun bioksit, tutabileceği çok az miktarda su buharı hacminin değişmesi için sabit bir sıcaklıkta bulundurulur. Ve nihayet, özellikle mikrogram hassaslığında bir teraziye (mikroterazi) baş vurulması: mikrometotların nazik noktası da aslında budur, çünkü bir mikroterazinin iyi çalışması için, sarsıntılardan kaçınmak, tekdüzenli ve değişmez bir sıcaklık sağlamak gerekir; kullanılmada otomatikliğe mümkün olduğu kadar önem verilir; özellikle, santigramdan düşük kıymette ağırlıkların ellenmemesi, dengenin uzaktan kontrol edilmesi şarttır. Bununla beraber, mikroanaliz metotlarının öğrenilmesi güçtür ve uzun sürer; bu yüzden, mikroanaliz işlemleri, kimyagerler tarafından uzman teknisyenlere aktarılır.

Mikroanaliz metotlarının uygulama alanları bugün çok genişlemiştir; mikro-Liebig ve mikro-Dumas yanında, azot tayini için mikro-Kjeldahl da uygulanır; ayrıca kükürt, halojen elemanlar, metaller mikro-tayinlerine de baş vurulmaktadır.

Pregl metotları birçok bakımdan geliştirilmiştir; bu yeniliklerden maksat, analizi hızlandırmak, kesinliği veya hassasiyeti arttırmak, ya da cihazın şeklini esaslı bir şekilde değiştirmeden seri halinde tayinler yapmaktır.

Mikroanalizde rastlanan güçlükler ve mikroterazilerin yüksek fiyatı dolayısıyle şimdi yarı-mikroanaliz metotlarına da baş vurulmaktadır; burada tayin için gereken madde kütlesi birkaç (4-8) santigramdır; çeşitli tartımlar klasik bir hassas teraziyle sağlanabilir; miligramın onda biri hassasiyetinde olan bu terazilerin kullanılması özel bir uzmanlığı gerektirmez; bununla beraber, Liebig metodundaki H_2O ve CO_2 gibi ürünlerin tayin usulleri değiştirilmelidir, çünkü soğurma borularının çok yüksek olan ağırlığı dolayısıyle, klasik soğurma usulleri burada kullanılamaz.

● ELEKTRONİK ANALİZ. Bilindiği gibi elektron akımı dalgalıdır ve billûrlar tarafından kırınabilir. Bir flüorışıl ekran veya bir fotoğraf plakası üzerinde beliren bir billûrun kırınma diyagramı billûrdaki atomların düzeni ve mesafeleri hakkında bilgi verir; emare halinde bile olsa billûrun tanınmasını sağlar. *Elektronik analiz,* aynı zamanda, türlü etkiler altında billûr düğümlerin bozulmasını gösterir; bu etkiler mekanik veya termik işlemler, aşınma, gazların derişmesi v.b. dir. X ışınlarının spektrografisi daha çok billûrun iç yapısını verir, elektron diyagramı ise daha çok yüzey tabakalarını ilgilendirir. *Nötron analizi* de aynı olgular üstüne kurulmuştur. Ama nötron, *magnetik moment*'li yüksüz ağır bir parçacık olduğundan, nötron diyagramları hafif atomların yeri (meselâ; organik moleküllerdeki H) ve magnetik demir cisimler hakkında bilgi verir.

● TERMİK ANALİZ. Bir alaşımın zamana göre soğuma eğrisi (bir değişim olmadıkça bir eğri düzenlidir), değişim ısılarından geçerken yer yer kırılır; buna sebep, alaşımda meydana gelen ekzotermik olaylardır. *Termik analiz,* soğuma eğrilerinin çizilmesiyle bu değişim ısılarını belirtir.

Soğuma düzensizliklerinin etkisini hafifletmek için Austen «diferansiyel» denen metodu bulmuştur. Bu metot uyarınca, incelenen alaşım ile değişim noktası olmayan başka bir alaşım arasındaki ısı farkı ölçülür (iki alaşım da aynı şartlar altında soğutulmuştur): ilk alaşımdaki her değişim noktası, bu farkı zamana göre eğride belirten bir aykırılık sayesinde anlaşılır.

İktisadî analiz

— *İktisadî analiz,* bir iktisadî olayı belirleyen görev ilişkilerini, sebep sonuç ilişkilerini, zaman ve uzay açısından ele alınan ilişkileri aydılatmaya çalışır. İktisadî analizin konusu olan iktisadî olayın karmaşık ve değişken özellikleri vardır. Bu konuyu çeşitli yönleriyle kavrayabilmek için, iktisadî analiz meseleye çeşitli ve tamamlayıcı açılardan bakar ve değişik metotlar kullanılır.

Analiz nitel veya *nicel olur.* Nitel analiz, iktisadın psikolojik ve sosyal belirtileriyle, davranışlarla, bu davranışların sübjektif etkenleriyle ilgilenir. Nicel analiz ise ölçülebilecek veriler üzerinde durur, iktisat olaylarını istatistik halinde ortaya koymağa çalışır.

İncelenen olayın kapsamına göre analiz, ya *mikroekonomik* veya *makroekonomik*'tir. İlkinde, iktisadî hayat bir bir incelenmesi gereken bireysel faaliyetlerin toplamı sayılır ve dolayısıyle bireysel olaylar üzerinde durulur; ikincisinde ise, özellikle cümleler, «toptan nicelikler» ele alınır (millî gelir, millî tüketim, millî tasarruf v.b.). İktisadî hayat, toptan nicelikler veya miktarlar arasında bir etki ve tepki demeti olarak görünür; bu duurmda yapılacak iş, bu ilişkileri ortaya koymak ve açıklamaktır.

Zamanın etkisi hesaba katılınca analiz *dinamik* bir karakter alır; buna karşılık, iktisadî olay belli bir an'da incelenirse, analiz *statik* olur. Nihayet, aldığı biçime göre, iktisadî analiz *edebî* veya *matematiksel* diye nitelendirilir. Matematiksel iktisatta, meselelerin ve çözümlerin matematiksel olarak ortaya konması araştırmada kolaylıklar sağlar. Gerçekten de, matematik sayesinde karışık ilişkiler belirtilebilir ve daha kolaylıkla kullanılır; özellikle istatistik metotlarda matematik şarttır.

Görevler analizi

— *Görev analizi*'nin önemli uygulamalarından biri «çalışmanın değerlendirilmesi»dir. Bu uygulamada, bir meslek dalı veya bir işletme çerçevesinde yer alan çeşitli görevlerin değerlendirilmesine ve her görev için yerinde bir ücretin kararlaştırılmasına çalışılır. Görev analizinin diğer uygulamaları şunlardır: seçme, yetiştirme, yükseltme, güvenlik, yöneltme.

● *İdarî çalışma* veya *büro çalışması analizi.* Bir işletmenin, bir servisin veya bir görevin işleyişini öğrenmek için yapılan analiz. Bu analizin yerinde ve iki safhada yapılması gerekir. Önce «statik» denilen analiz yapılır, yani bir memurun yaptığı bütün işler ayrıntılarıyle ve objektif olarak araştırılır ve her iş için şu soruların karşılıkları aranır: ne, niçin, ne zaman, nasıl, ne kadar, ne kadar zamanda? Genellikle her memur bir işin ancak bir kısmını yapar. Aynı idarî çevrim içinde çalışan bütün memurların analizi yapıldıktan sonra, bu analizlere dayanarak bir çevrim analizi veya «dinamik analiz» meydana getirilir: bu sayede de, bir belgenin, yazılışından imhasına kadar gördüğü bütün işlemler aydınlığa çıkartılmış olur. Dinamik analizle birlikte bir de şema yapılır: Planus, Hijmans v.b. grafikleri.

● *Teknik çalışma analizleri.* Bu analizlerin kurallarını, çalışmayı sadeleştirme tekniği koymuştur. Teknik çalışma analizlerinin konusu, maddelerin dolanışı, yapım devreleri, elle veya makineyle yapılan işlemlerin ayrıntılarıdır. Benimsenen kurallar, bir yandan işlemleri, beklemeleri, taşımaları ve denetlemeleri kapsar, bir yandan da, yürürlükteki sürecin aksaklıkları üzerine dikkati çeker ve giderme çarelerinin ilkesini araştırır. Çeşitli teknik çalışma analizlerini şöyle sıralayabiliriz: bir imalât devresinin genel analizi, el işi imalâtı için bireysel analiz, el-makine işi analizi, bir ekip üyeleri arasındaki işbirliğinin analizi.

Enformatikte analiz

Çok defa, teknisyen, bir problemin çözümünü hemen kullanılabilecek bir şekilde, yani sayısal bir biçimde elde etmek ister; hiç değilse yaklaşık bir çözüme ulaşabilmek için, bu durumda aritmetiğin yalnızca ilk dört işlemine baş vuran hesap usulleri ortaya koymak gereklidir.

— *Sayısal analiz,* bu kurucu yöntemleri veya algoritmaları inceler; öncelikle de bunların tutarlılığını doğrular. Çünkü yanlış anlamalara yol açılmaması gerekir; meselâ, yeteri kadar küçük rakam sözünden ne anlaşıldığını kesinlikle tanımlamak gerekir; algoritmalar, sıfıra bölmek gibi anlamsız işlemlere de yol açmamalıdır. Bütün safhalar mekanik olarak birbirini izlemeli, ön seziye ve tecrübeye yer verilmemelidir. Bir problem çok karmaşıksa, buna dayanılarak yaklaşık bir problem ortaya konur ve bu ikinci problemin çözümüne dayanılarak aranan çözümün yaklaşık bir biçimi elde edilir. Böylece, öbürlerine oranla zayıf olan bazı parametreler hesaba katılmaz ve daha basit bir problem elde edilir; harekette de yaklaşık bir çözüme varılır. Analitik ifade bilinmezse, bazı matematik operatörler yerine yaklaşık operatörler kullanılabilir; meselâ türev için fonksiyondaki artışın değişkendeki artışa olan oranı alınır.

Gerçek veya yaklaşık problemleri çözmek için, mümkün olduğu kadar dolaysız yöntemler, yani sınırlı sayıda işlemle sonucu veren yöntemler kullanılır. Tekrarlamalı yöntemler kullanmak zorunda kalındığı da olur: algoritma, yaklaşık bir çözümden daha iyi olduğu umulan başka bir yaklaşık çözüme geçilmesini sağlar; teorik bakımdan çözüme sayısız işlemlerden sonra ulaşılabilir. Her zaman, hatanın veya yaklaşılan çözümle, doğru çözüm arasındaki farkın, keyfî olarak küçük kılınabileceğini, algoritmanın yakınsamasını doğrulamak gerekir. Hatanın ve çok defa da bunun daha yüksek bir sınırının ifadesi, aynı problemin çözümünü veren birçok algoritmayı karşılaştırma imkânını sağlar. Aynı sayıda işlemden sonra, hata payı en düşük algoritmanın yakınsama hızının öbürlerinin yakınsama hızından yüksek olduğu söylenebilir. Birbirini izleyen iki yaklaşım arasındaki hata oranı sürekli olursa çizgisel yakınsamadan, karelerin oranı sürekli olursa da kuadratik yakınsamadan v.b. söz edilir. Çok defa kuadratik bir yakınsama çizgisel bir yakınsamaya tercih edilir. Genellikle yakınsamayı ispatlamak güçtür. Onun için de, bazen deneysel bir ispatlama ile yetinilir, çözümü bilinen örnekler arasında yakınsama bulunduğu ispatlanır; veya algoritma yakınsamadığı zaman, bunun farkına varılabileceğini göstermek gerekir; böylece sahte çözümler elenmiş olur.

Bugüne kadar aritmetik işlemlerin, ideal olarak yapıldığı kabul edilmiştir. Gerçekte ise, bir sayıyı göstermek için ancak sonlu sayıda rakam kullanılabilir. Demek ki, hemen de bütün işlemlerde rakamın yuvarlaklaştırılmasından doğan bir hata bulunur. Sonuçları birbirine bağlı bir hesapta, bu hatalar birbirine eklenebilir, üst üste yığılabilir. Bu yığılmanın sonuçlar üzerinde önemli bir etkisi yoksa, o zaman algoritmanın sayıca kararlı olduğu söylenebilir; algoritmanın kararlılığı ile problemin kararlılığını birbirinden iyice ayırmak gerekir. Verilerdeki ufak değişiklikler çözümde büyük değişikliklere yol açmadığı zaman, problemin «kararlı» veya «iyi konulmuş» olduğu söylenir. Onun için her safhada hesabın sonucuyle teorik sonuç arasındaki mesafe inceleneceğine (mesafe, problemin kararlılığına bağlı olabilir), çok defa hesaplanan çözümün, verileri az değiştirilmiş bir problem için varılacak teorik sonuç olduğunu göstermek tercih edilir. Bu değişmeler ne kadar az olursa, algoritma da o kadar kararlı olur. Bu kararlılığın incelenmesi çok güç ve yorucudur, onun için de bazen ihmal edilir; ne var ki bazı durumlarda algoritmaların niçin sapkın sonuçlar verdiğini anlamamızı yalnız bu inceleme sağlamıştır. Bir algoritmayı tasvir etmek için genellikle formüller ve bazı açıklamalar yeterlidir, ama bir grafiğe de baş vurulabilir: böylece bir «organigram» elde edilir. Algol gibi bazı özel diller de hazırlanmıştır. Bunların kesinlikle belirlenmiş lûgat ve sentaksı hem algoritmanın hiç bir yanlışlığa yol açmayacak biçimde tasvirini sağlar, hem de bir elektronik beyin tarafından anlaşılabilir. XIX. yy. başlarına kadar matematikçilere göre bir problemi çözmek, çözümü hesaplama yolunu göstermek, hiç değilse tatmin edici bir yaklaşım sunmak demekti. Daha sonra çözümü hazırlamak yerine, çözümün bulunduğunu ispat etmeğe çok daha fazla önem verildi. Onun için de hesap tekniklerini hemen de yalnız astronomlar ve fizikçiler incelemeğe başladı. Elektronik cihazların ortaya çıkması üzerine, geleneksel sayısal analiz altüst oldu. O güne kadar hiç bir şekilde çözümlenemeyecek problemler ele alındı. Bütün dallarda yeni yeni yöntemler denendi, yeni yeni yöntemler ortaya atıldı. Eski yöntemler yeniden ele alındı ve geliştirildi; meselâ, atom reaktörlerinin hesapları, kısmî türevli denklemlerin çözüm tekniklerine ve dolaylı olarak da, birinci dereceden denklem sistemlerinin tekrarlı çözümlerine büyük ilerlemeler yaptırdı; öte yandan, birkaç milyon temel işlemden sonra (yakında bu rakam milyara varacak), verilerden birtakım sonuçlar çıkarıldı. Böylece sayıca kararlı algoritmaların sorumluluğu açıkça ortaya kondu. Bu alanda diferansiyel denklemler ile ilgili olarak Lalquist ile Henrici'nin çalışmalarını ve çizgi sistemlerinin çözümü, özgül değer, vektörlerin hesapları ile ilgili olarak da Wilkinson'un incelemelerini anmalıyız.

◆ **Analitik** sıf. (fr. *analytique*). Analiz ile ilgili.

— Fels. *Analitik yargı* diye Kant'tan beri, özne kavramının mantıkça ve zorunlulukla yüklemi kapsadığı yargılara denir. Demek ki bir terimden öbürünü çıkarmak için, bunlardan birini çözümlemek yeterlidir. (*Eşanl.* ÇÖZÜMLÜ.) ‖ *1. İlkelerin analitiği*, Kant'ta anlık ilkeleri ve bu ilkelerin olaylara uygulanma kuramı. ‖ *Pratik aklın, güzelin, yücenin analitiği*, ödev, güzel, yüce kavramlarını belirlemeğe yarayacak ilkelerin açıklanması. ‖ *Aşkın analitik, Salt Aklın Eleştirisi*-nde Kant'ın bir bölüme verdiği ad. Bu bölümün konusu, bütün bilgimizin, anlığın bilgiye getirdiği ve kattığı salt veya önsel (a priori) unsurlara ayrılmasıdır.

— Kim. *Analitik kimya*, asal analiz ve eleman analizi ile uğraşan kimya dalı.

— Leng. *Analitik diller*, analize dayanan, yani çeşitli fikirleri ve bu fikirler arasındaki bağlantıları ayrı ayrı kelimelerle karşılayan diller: *Fransızca analitik bir dildir*. (Analitik dillerin başlıca özellikleri şöyle sıralanabilir: hallerin yokluğu veya çok az oluşu, cins ve sayı gösteren bükünlerin önemli bir yer tutması, öntakıların, tanım edatlarının, belirleme sıfatlarının, yardımcı fiillerin sık kıllanılması, cümle yapısının, her kelimeyi belirli bir yerde tutan kalıplara uyması.) [*Zt.* SENTETİK DİLLER.]

— Mat. *Analitik fonksiyon*, bir dizi türevleri olan bir $f(x)$ fonksiyonu: bu türevlerle Maclaurin serisi kurulduğunda, bu serinin toplamı yine $f(x)$'e eşit bulunur. (Bu halde ilk n toplamı alınıp sınırlanan açılımın R_n kalanı sıfıra yaklaşır; bu hale tekabül eden Maclaurin serisine *analitik seri* denir. Bazı fonksiyonlar analitik değildir ve Maclaurin seri x'in her değeri için ya ıraksak veya yakınsak fakat toplamı $f(x)$'ten farklı olur ve bu halde R_n kalanı sıfıra yaklaşmaz.) ‖ *Analitik geometri*, cebirin geometriye uygulanması. ‖ *Analitik uzatma* (*analitik temdit* veya *devam* da denir), bir nokta yakınında belirli, karmaşık değişkenli bir fonksiyonun varlık bölgesini bir Taylor açılımıyle genişletme işlemi.

◆ **Analizci** i. (fransızcası, *analyste*). Analizde, özellikle matematik analizde uzmanlaşmış kimse: *Newton büyük bir analizciydi*. ‖ Analizle uğraşan kimse. ‖ Özellikle analizler yapan kimyacı. ‖ Enformatik uzmanı: hem programlamanın genel hatları, hem de, meselelerini incelediği iktisadî ve ilmî sektörlerin alışkanlıkları ve metotları hakkında bilgisi vardır.

◆ **Analizleyen** i. (fransızcası *analyseur*). Analiz yapan cihaz, aygıt veya organ. (*Analiz edici* de denir.)

— Elektroakustik. *Ses analizleyeni*, bir sesin spektral yapısını yani bileşiminde hangi frekansların bulunduğunu tayin etmeğe yarayan aygıt. ‖ *Titreşim analizleyeni*, bir mekanik titreşimin bileşiminde hangi frekansların bulunduğunu tayin etmeğe yarayan aygıt.

— Fiz. Bir ışığın polarılmasını belirlemeğe yarayan optik sistem. (Nikol, Glazebrook prizmaları, «polaroit» filimler, turmalinler doğrusal analizleyenlerdir.)

— Kim. Kimya ve petrol sanayiinde kullanılan ve bir ürünün özelliklerinden birini belirtmek için kullanılan cihaz. (Petrol rafinerilerinde ağdalık, yoğunluk, renk, kükürt, tutuşkanlık, oktan endisi analizleyenleri kullanılır. Bunlarla yakıtların ve yağların nitelikleri ölçülür, bazen de imalât usulleri otomatik olarak ayarlanır.)

— Psikol. Dış dünyayı analiz eden organ. (Ağ tabaka ve kulak sinir sistemine bağlı *analizleyen*'lerdir. Sinir sistemininatl bölütleri, alt analizleyenleri uyarır [ısıl, mekanik analizleyenler, basit refleksler] üst bölütler ise [büyük beyin yarımküreleri] üst analizi sağlar [şartlı refleksler, üstün sinirsel etkenlik]. Ayrıca, organizmanın kendisinden gelen izlenimleri çözümleyen iç analizleyenler de vardır [denge duyusu, kinestezi].)

— Sibern. *Diferansiyel analizleyen*, analoji tekniğine göre kurulmuş ilk elektronik hesap makinelerine verilen ad. Varnevar Bush'un icat ettiği bir cihaz örnek alınarak yapılan bu makine, diferansiyel denklemleri çözmek için tasarlanmıştı. (Makinenin ilkesi, indüktans'lı, sığa'lı bir elektrik devresini, çözülecek denkleme göre kurmaktı. Bu durumda, denklemin çözülmesi demek, devrenin çeşitli elemanlarında akımın okunması demektir.) [L]

ANALJEZİ i. (*an*, bulzl. eki ve yun. *algos*, ağrı'dan fr. *analgésie*). Tıp. Ağrı hissinin kendiliğinden veya tedavi sonucu kaybolması.

— ANSİKL. Anestezi. *Lokal analjezi*'de ağrı hissinin kaynağı çevrel'dir. Lokal analjezik madde, lokal olarak doğrudan doğruya vücuda sokulur. Genel analjezide ise bütün organizmada ağrı hissi kaybolmuştur. Analjezik madde hangi yoldan verilirse verilsin kan tarafından taşınır. Prokain ile her iki analjezi şekli de elde edilebilir: deri altından (lokal), damar yoluyle (genel). Analjezi, anesteziden bu iki noktada da ayrılır, yani anestezinin az veya çok bir sürat ve şiddetle kaybolan ilk safhasıdır.

— Nöroloji. Spontan analjezi patolojiktir ve *tabes*'te, sirengomiyeli'de ve bazı ruhî hastalıklarda rastlanır.

◆ **Analjezlik** i. ve sıf. (fr. *analgésique*). Tıp. Duyumsuzluğu, hissizliği meydana getiren.

— ANSİKL. Tıp. *Analjezik*'ler aslında ağrı veren olayları yok eden veya bastıran, fakat gerçekte ancak ağrıyı yatıştıran ilâçlardır. Morfin, merkezî analjeziklerin örneği sayılır: korteks'teki ağrı merkezi üzerinde çökertici bir etkisi vardır; beyin ağrı duyumunu almaz olur. Morfinin yanında, onun yerini tutan petidin, dihidron v.b. vardır. Bütün bu maddeler alışkanlığa götürür. Diğer analjezikler daha az etkilidir: antipirin, asetilsalisil asit ve fenasetin kortikal merkezleri değil, ağrıyı nakleden yolları etkiler (dienkefal). [L]

ANALOJİ i. (lat. *analogia* [yun. dan alınma], oran'dan, fr. *analogie*). Bazı ortak yönleri olan iki şey arasındaki benzeşme. ‖ *Analoji yoluyle*, birtakım şeyler arasındaki oranlara dayanarak: *Analoji yoluyle düşünmek*.

— Biyol. Menşeleri apayrı organlar, üyeler arasındaki görev benzerliği.

— Huk. Belli bir hukukî dayanağı olmayan hâdisenin, niteliği bakımından, benzer hâdiselerin tabi olduğu kesin kurallarla değerlendirilmesi. Bk. KIYAS.

— Leng. Bk. ÖRNEKSEME.

— Mant. Bk. ANSİKL. (*Eşanl.* ANDIRMA, ANDIRIŞMA.)

— Mat. *Eşanl.* ORANTI. ‖ *Napier* (veya *Néper*) *analojileri*, bu matematikçi tarafından, küresel üçgenleri çözmek için bulunan ve birer orantı olan formüllerdir. (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. Mant. «*Analoji*, daha derin benzeşmelere veya gerektiğinde özdeşliğe varmak için, belirli, bilinegelen benzeşmelere dayanır» (Hamelin). Analoji, davranışlarımızda önemli bir yer tutar; birçok düşünce düzeninin temelindedir. İlimlerde bütün varsayımların, dolayısıyle de varsayımlara dayanan deney ve araştırmaların çıkış noktasıdır. Özellikle başlangıçları araştıran ilimlerde (gezegenlerin başlangıcı, kayaların, dağların, kıtaların v.b. oluşumu, türlerin doğuşu v.b.), en verimli mantık araçlarından biridir. Kant, «deneyin analojileri» terimini *sürerlik, art arda geliş* ve *zamandaşlık* kuralları için kullanılır. Bu kurallar, deneyin tümünü birliğe kavuşturacak biçimde algıları birbirine bağlar.

— Mat. Deneysel matematikte *analoji* kelimesi, başka cinsten büyüklükler arasında bir uygunluğu gösterir ve bazı fizik alanlarındaki gizligüç ile elektrik gizligücü arasındaki uygunluk gibi iki ayrı olayı niteler; bu son şekliyle analoji, birtakım hidrodinamik ve aerodinamik meselelerinin elektrik işlemleriyle çözülmesini sağlamıştır. (LM)

ANALSİT veya **ANALSİM** i. (fr. *analcite, analcime*). Miner. Tirol tüflerinde büyük billûrlar halinde bulunan

$$NaAlSi_2O_6, H_2O,$$

formülünde sodyumlu zeolit. (Küp simetrisinde trapezoedre'ler şeklinde billûrlaşır. *Leusit*'ten hafifliği ile ayırtedilir.) [L]

Analysis of Beauty (*Güzelliğin Analizi*), Hogarth'ın eseri (1753). Yazar, zerafeti veya güzelliği meydana getiren başlıca ilkeleri tanımladıktan sonra *yılansı çizgi*'nin *düz çizgi*'den üstün olduğunu ispatlamağa çalışır. (L)

Analysis of Mind (*Zihnin Analizi*), lord Bertrand Russell'in eseri (1921). Bu kitapta psikolojiyle ilgili düşüncelerini anlatır, özellikle *duyuların verileri* üstünde durur: ona göre ruh olayları fizyolojik olaylara sıkı sıkıya bağlıdır. Russell, bu incelemeler sonunda maddeciliğe yanaşır gibi olursa da, delil yetersizliğinden bu görüşü benimsemez. (L)

Analysis situs (*Konum analizi*). Mat. Bk. TOPOLOJİ.

ANAMAL blş. i. Bk. SERMAYE.

ANAMAS, Isparta ilinin Eğridir ilçesine bağlı bucak (eski adı *Aksu*). Merkezi olan Kayabağ köyüne de şimdi *Yenice* adı verilmiştir (1 782 nüf.). Bucağın (11 193 nüf.) 17 köyü vardır. (M)

ANAMAS dağı, Akdeniz bölgesinin Göller yöresinde bir dağ, yüksk. 2 374 m. Geniş bir kütle meydana getiren Anamas, Eğridir ve Beyşehir gölleri arasında yer alır; yapısında kretase devrine ait olması muhtemel ikinci zaman kalkeri geniş yer tutar; bununla birlikte çevresinde eski temel (Devon) ve yeşil kayaçlarla beraber Jura-Kretase flişi de görülür. Dağın yüksek kesimleri ormanlıktır. Isparta'yı Yalvaç ve Akşehir'e bağlayan yol, Anamas dağının kuzey kenarını boylayan oluk biçimli çukur alandan geçer. (M)

ANAMELEK, Sefarvaim*lilerin bir tanrısı. Anamelek güneşin dişilik ilkesini, Adramelek ise erkeklik ilkesini temsil eder. (L)

ANAMEZİT i. (fr. *anamésite*). Petrografi. 1 mm den ufak mineralli dolerit. (L)

ANAMNEZ i. (yun. *anamnesis*, anma'dan fr. *anamnèse*). Tıp. Hekimin bugünkü durum-

dan önceki olaylar hakkında hastadan ve çevresindekilerden edindiği bilgiler. || *Anamnez belirtileri,* bir hastalığın ortaya çıkmasından önceki bütün eski durumlar. (L)

ANAMORF sıf. (fr. *anamorphe*). Zool. Yumurtadan çıkan, henüz eklemleri ve ayakları tamamlanmamış olan bazı çokayaklılar (çift ayaklılar) için söylenir. Bunlarda vücudun arka kısmı sonraları farklılaşır. (*Zt.* EPİMORF.) [L]

ANAMORFOZ i. (yun. *ana,* bir yere doğru dönen ve *morphe,* şekil'den fr. *anamorphose*). Opt. Bir cisim görüntüsünün görünen büyüklüğü yatay ve düşey olarak aynı olmadığı zaman meydana gelen olay. (Sinemaskopta yararlanılan bu olay özellikle, silindir veya tor [simit] şeklinde ayna veya merceklerle elde edilir.) || *Teşm. yol.* Bir cismin, eğri bir ayna tarafından verilen kaba, biçimsiz görüntüsü.

— Mat. Bir şeklin, apsis ve ordinatları değişik çarpanlarla çarpılarak yapılan dönüşümü. (L)

ANAMOTRATA veya **ANAMOTRA** i. Ba.-lıkç. Rüzgâr kuvvetinden yararlanarak sürütülen trata ağı. || Karadeniz sahillerinde trav ve trata ağlarına veya avcılığına verilen ad. (M)

ANAMUR, Anadolu'nun Akdeniz kıyısında bir burun; eski bir şehir kalıntısı; İçel ilinde ilçe merkezi kasaba; 11 246 nüf. Anamur burnu (Esk. coğ. *Anemurium Prom.*), Anadolu yarımadasının en güney noktası (36° 03′ kuzey enlemi). Birinci zamanın kireçli kayaçlarından meydana gelmiş, kaya döküntüleriyle denize uzanan yüksek bir çıkıntıdır. Kıyı burada yön değiştirir (doğu-batıdan güneydoğu-kuzeybatıya).

Bugünkü Anamur, *Anamur ovası*'nın kuzey kenarındaki yamaçlara dayanmıştır. Kıyıdaki iskeleye 3 km; güneybatısındaki Eski Anamur'a 6 ve Mamuriye kalesine 8 km uzaklıktadır. Cumhuriyet'ten önce de Anamur ilçesinin merkezi olan bu yere Çorak köyü deniliyordu. 1927'de Anamur'un nüfusu 1 751'di. 1945'te 2 mahallesi ve 2 620 nüfusu vardı; son yıllarda şehir çok gelişti ve nüfusu 10 000'i aştı. Kasaba yamaçlardan ovaya doğru yayılan seyrek evli mahallelerle büyümektedir. Bu gelişmede, turunçgiller ve muz üretiminin artması ve Silifke (138 km), Antalya (248 km) kıyı yolunun tamamlanması rol oynar. Eskiden Anamurlular Kıbrıs ve Alanya'dan gelenlerle beraber kuzeydeki ormanlık yaylalara çıkarlardı. Şimdi yaz aylarında Anamur'a deniz sporları için gelinir.

Anamur ilçesi, Akdeniz kıyılarıyle Taşeli yaylasının 1 800 m'yi aşan ormanlık sırtları arasında uzanır (2 005 km²; 41 953 nüf., 54 köy).

— Mim. *Anamur kalesi.* Anamur'da çeşitli devirlerden kalan mimarî eserlerin başında Anamur kalesi ve surları gelir. Eskiçağın Anemurium kentini ve Akropolisi kuşatan bu kale ve surları İlçe merkezinden 6 km uzaktadır. Kıyıda düz bir alan üzerine İsa'dan önceki yüzyıllarda yapılmış olan kalenin kuleleri, burçları, mazgalları sağlamdır. Kalenin ikinci suru Torosların sırtından, doğu-batı doğrultusunda deniz kıyısına kadar iner. Kalenin içinde bir tiyatro, bir odeion ve ne olduğu kesinlikle bilinemeyen bir yapı daha bulunmaktadır. Bunlardan başka bazı yapı kalıntıları da vardır. Sur, Selçuklular ve Karamanoğulları devrinde önemli onarımlar görmüştür. *Mamuriye kalesi* diye adlandırılan yapının kitabelerinde özellikle Karamanoğulları devrinde, 1450 tarihinde, İbrahim Bey II zamanında tamamen onarıldığı yazılıdır. Kasabanın ve surların dışında geniş bir alana yayılan nekropol (mezarlık) dikkati çeker. Buradaki mezarların bazılarında duvarları süsleyen resimlerden parçalar kalmıştır.

Türk devrinin en önemli yapısı *Kale camii*'dir. Yer yer onarım gördüğü anlaşılan bu yapının Karamanoğlu Alâeddin Bey devrinden kaldığı söylenir. Tek kubbeli, sade görünüşlü bir yapıdır, yanında bir çeşme vardır. 1261-1262 Yılında Alâeddin Keykubad tarafından yaptırıldığı ileri sürülen tek kubbeli yapı *Ak* veya *Alâeddin camii* olarak bilinir. Aynı yol üzerindeki iki yapıdan birinin hamam, diğerinin han olduğu genel görünüşlerinden anlaşılmaktadır. Üzerinde tarihini ve yaptıranın adını belirten bir kitabe bulunmamasına rağmen Karamanoğlu Alâeddin Bey zamanından kaldığı söylenilebilir. Şimdi depo olarak kullanılan bu yapının üstü beşik tonozla örtülüdür ve yer yer tamir görmüştür.

Bütün bu yapılar Anamur'daki anıtların birçoğunun Selçuklular ve Karamanoğulları devrinden kaldığını göstermekte, fakat kitabelerinin kaybolmuş bulunmasından kesinlikle tarihlendirmek mümkün olmamaktadır. (M)

ÂNÂN çoğl. zam. (fars. *ān,* o'dan *ānān*). *Esk.* Onlar. (M)

ANANABAZİ i. (*an,* bulzl. öneki, ve yun. *anabasis,* geri geri getirmek'ten fr. *ananabasie*). Nöroloji. Zaman zaman beliren yürüme imkânsızlığı; bu durum, çoğu zaman bir saplantıdan ileri gelir. (L)

ANANAS i. (isp. aracılığıyle guarani lehçesinden gelme kelime). Bot. Kısa boylu bitki. Anayurdu Amerika'dır. Enfes bir meyvası vardır. || Ananas'ın meyvası.

— ANSİKL. Tarımı yapılan *ananas* uzun ömürlüdür. Yaprakları dikenlidir. Meyvası bir yaprak demetinin üstündedir. 1555'te Jean de Léry tarafından Brezilya'da keşfedildi. Oradan önce İngiltere'ye götürüldü sonra, Fransa'da yetiştirildi. Türkiye'de de denemeleri son defa Maltepe Tütün enstitüsünde yapıldı. Ananas dilim dilim kesilir, üzerine şeker ekilir, yahut biraz kirş (vişne rakısı) veya rom dökülür, çiğ olarak veya konserve halinde yenir. Bu nefis meyva tatlıcılıkta da kullanılır. Reçeli ve konservesi yapılır. (Ananasgillerden olan bu cinsin yedi türü vardır. İlmî adı: *Ananassa comosus.*) [L]

ANANASGİLLER çoğl. i. Ananas, *billbergia, tillandsia* gibi bitkileri içine alan tekçenekli bitki familyası.

— ANSİKL. *Ananasgiller,* küçük otsu ve odunsu bitkilerdir. Bitki üstünde yaşar. Elli kadar cinsi, iki bin türü vardır. Hemen hemen yalnız Amerika'nın ekvator bölgelerinde yetişir. Bazen sıcak serlerde de yetiştirilir.

Ananasgiller, bitki üstünde yaşamalarına rağmen kendilerine sadece desteklik eden ağaçlardan hiç bir besin almaz. Nemli mevsimlerde bol su toplayıp depo eden özel dokuları vardır. Madenî tuz ihtiyacını havadaki tozlardan, azot ihtiyacını da belki, kendileriyle bir arada yaşayan bakterilerin ölü kabuklarından sağlar. (L)

ANANASTAZİ i. (yun. *ana,* tekrar, yeniden ve *astasis, ayakta duramama*'dan fr. *ananastasie*). Nöroloji. Aralıklı astazi, çoğu zaman bir saplantıdan ileri gelir. Bk. ASTAZİ. (L)

ANANDA, Buddha Çakyamuni'nin yeğeni ve öğrencisi. Rajagriha'da keşiş oldu ve Buddha'yı kadın keşişler için manastırlar kurdurmağa razı etti. M. Ö. 504'e doğru Buddha'nın hizmetini gören çömezi sıfatıyle *nirvana*'ya erişinceye kadar (478) onun yanından ayrılmadı. Sonraki din meclisleri tarafından kovulduysa da, Buddha topluluğuna tekrar alındı. Bu topluluğun en önemli keşişi oldu ve Buddha'nın izinde yürüdü.

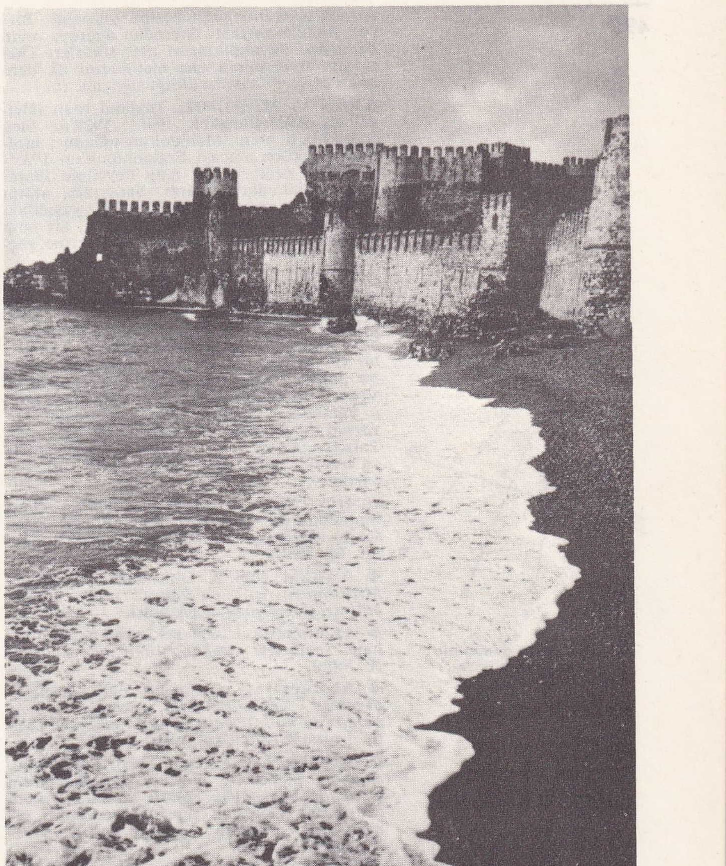

ANAMUR kalesi

ANAMUR, uzaktan görünüş

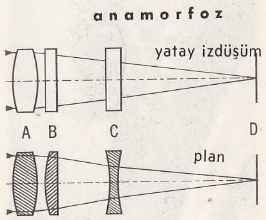

A. objektif
B. düzlem-tümsek silindirik mercek
C. iki taraflı çukur silindirik mercek
D. görüntü-düzlem

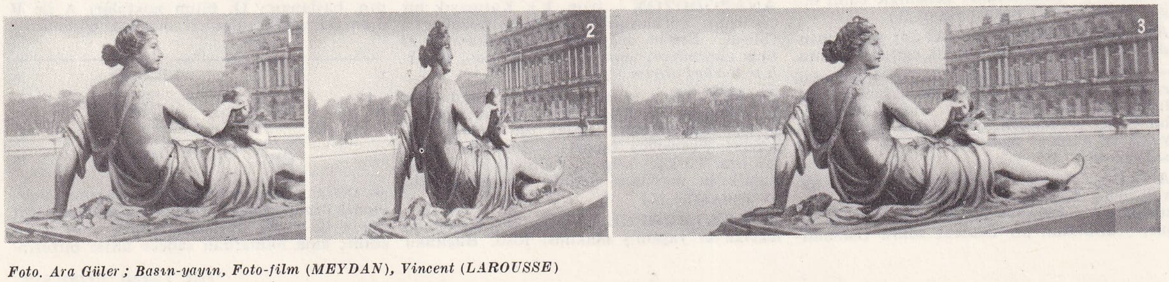

1. normal bir objektifle görünüş
2. Chrétien'in hipergonar objektifiyle anamorfoz'a uğramış görünüşü
3 aynı görüntünün projeksiyon cihazıyle görünüşü (aynı bir uzaklık için alan büyütülmüştür)

Foto. Ara Güler ; Basın-yayın, Foto-film (MEYDAN), Vincent (LAROUSSE)

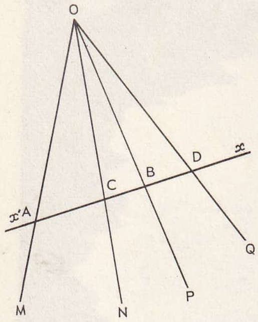

dört doğru demetinin **anarmonik** oranı

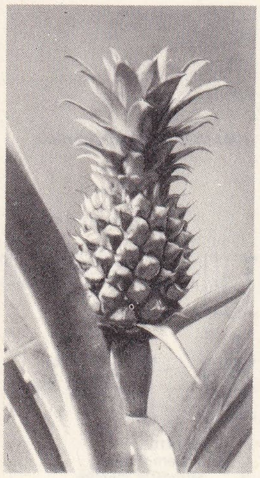

ananas
(madde 495. sayfada)

Azizlik (*arhant*) mertebesine yükseldi. Birçok Buddha tarikatı doğrudan doğruya onun öğretisine dayandıklarını ileri sürerler. Theravada Budizminin ana metinlerini ilk defa onun derleyip kaleme aldığı söylenir. (L)

ANANDA MAHİDOL, Tayland kralı (Heidelberg 1925-Bangkok 1946). 1929'da ölen Songkhla'lı prens Mahidol'un oğludur; krallıktan çekilen amcası Prajadhipok'un 1935'te yerine geçti ve bir naip heyetinin idaresinde hükümdarlık yaptı. Sarayında aldığı bir kurşun yarasıyle öldü. On sekiz yaşındaki erkek kardeşi Bhumipol Adulyadet, bir naip meclisinin vesayeti altında, onun yerine geçti. (L)

AN'ANE i. (ar. ᶜ*an*, ...dan, ...den > ᶜ*an* ᶜ*ane*). Sözlü olarak, nesilden nesle aktarılan efsane, türkü, bilgi, kanaat, örf ve âdet, gelenek: *İslâm iskolastiği Yunan an'anesinden bilhassa yeni Eflâtunculuktan doğmuştur* (P. Safa). *An'ane, şiiri nazım dediğimiz bir çerçeve içinde muhafaza etmiş...* (Orhan Veli). ‖ Alışkanlık: *Bütün o cinayetleri bağlı bulunduğu ailenin kötü an'anelerine veriyorum* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ *Teşm. yol.* Tafsilât: *Konu komşu Suphi'ye bu macerayı an'anesiyle anlattılar* (Nabizade Nâzım). Bk. GELENEK.

— Huk. Belli bir hüviyeti muhafaza etmiş toplulukların, nesilden nesle intikal eden sosyal davranışı. Hukukun kaynaklarındandır. Bk. ÖRF.

◆ **An'anât** çoğl. i. Gelenekler, an'aneler: *Milletimizin* [...] *an'anâtını sâlim, dürüst bir nazarla görmeliyiz* (Atatürk).

◆ **An'anecilik** i. Geleneklerine bağlı olma hali: *İngilizleri terakki ettiren an'anecilikti*r (P. Safa).

◆ **An'anevî** sıf. Gelenekle ilgili, geleneğe dayanan: *Karagözle orta oyununa gelince, bunlar da halk temaşaşı, yani, an'anevî Türk tiyatrosudur* (Z. Gökalp). [M]

ANANGİOPLAZİ i. (*an*, bulzl. öneki, yun. *angeion*, damar ve *plassein* oluşturmak'tan fr. *anangioplasie*). Teratoloji. Vasküler sistem gelişiminin doğuştan yetersizliğine bağlı genel gelişim noksanlığı geri kalmışlık ve bazen de cücelik. (L)

ANANGULA adası, Aleut adalarından biri. 1963'te burada, Kuzey Kutup bölgesinin 8 425 yıl kadar önceye çıkan, tarihi tespit edilmiş en eski yerleşme noktası bulundu. (L)

ANANİAS (Yohannan da denir), Yahudilerin başhahamı. Hıristiyanlara zulmetti. Yahudilerin Büyük meclisine kendini savunmağa giden havari Paulus'u tokatlattırdı. (L)

ANANİNO medeniyeti, Fatianovo medeniyetinin yerine geçen ve M.Ö. II. yy. a kadar süren medeniyet. Sibirya'da doğmuştur. P. Kovalevski'ye göre Rusya'nın kuzeyinde tarih öncesi medeniyetin en yüksek noktası sayılabilir. (L)

ANANKHYTES i. Tebeşirlerde gayet bol rastlanan deniz kestanesi fosili. (Kretase'nin sonunda yaşayan bu cins, iki yanlı simetri gösteren *spatangua* grubundandır.) [L]

ANANKİT i. (yun. *anankein*, sıkmak'tan fr. *ananchyte*). Sihirbazların billûr veya aynalarla kehanette kullandıkları taş. (L)

ANANOS, büyük yahudi başhahamı. M.S. 6. yılda göreve başladı, 15 yılında görevinden uzaklaştırıldı, fakat büyük etkisi devam etti. İsa'nın yargılanmasında damadı yeni başhaham Kayafa ile birlikte adı geçer. (L)

ANANSEFAL i. (fr. *anencéphale*). Beyni bulunmayan ucube.

— ANSİKL. *Ananse faller*'de kafatasının üst kısmı çok açıktır ve baş sadece yüzden meydana gelir. Bu bozuk oluşuma hemen daima, omurga kanalında anormal bir açıklıkla ve omuriliğin tam veya kısmî yokluğuyle birlikte rastlanır. Anansefaller genellikle canlı doğar ve bazen birkaç saat yaşar. (L)

ANAOKULU blş. i. Eğ. İki-altı yaş arasındaki çocuklar için, karma ilk eğitim kurumu.

— ANSİKL. *Anaokulları*'nda, özel pedagoji eğitimi görmüş bir eğitici, çocuklara ilk çalışmalarında yol gösterir. Amaç, herhangi bir baskı yapmadan, çocukların bedenî, duyusal ve manevî bakımlardan gelişmelerini sağlamaktır. (L)

ANAPA, Kuzey Kafkasya'da, Kuban havalisinde, Karadeniz kıyısında liman. Venedikliler zamanında Napa adını taşıyan şehir, yıkıldıktan bir müddet sonra Osmanlılar tarafından yeniden kuruldu (1784). Bağcılık, bahçıvanlık ve balıkçılık; aynı zamanda bölgenin ihraç limanıdır.

— Tar. Osmanlılar Karadeniz'de bir liman kurmak ve Çerkezistan'da devlet otoritesini sağlamlaştırmak için Ferruh Ali Paşayı Kafkasya'ya gönderdiler (1780). Ali Paşa, coğrafî ve askerî durumu uygun olan Anapa kalesini kurdu (1782). Kırım ve Taman'dan gelen göçmenlerle iskân edilen kale yakınlarına cami, hamam ve türbe gibi eserler yapılarak burası bir Türk-İslâm şehri haline getirildi. Ruslar'ın Kafkasya'da ilerlemelerine engel olan şehir, 1787 ve 1788'deki rus saldırısına karşı koyamadı ve yardım istemek için Kütayisli Mehmed Beyi merkeze gönderdi, ama sonuç alınamadı. Sadece kale içerisindeki askerlerin ve dışardan gelen yerli kabilelerin yardımıyle Ruslara karşı konuldu. İkinci kuşatmada, askerleriyle buraya gelen Battal Paşa, kaleyi Ruslara karşı savundu (1790). «Anapa muharebesi» adıyle bilinen bu savaşa Mustafa Paşa da katıldı, fakat her ikisi de yenildi. Battal Paşa yerine Anapa seraskerliğine, Abdullah Paşa tayin edildi, fakat görevine gitmekte gecikti. Bunu fırsat bilen Ruslar üçüncü defa şehre saldırarak, 13 günlük çetin bir savaştan sonra kaleyi aldılar ve halkı da Kırım'a yolladılar. Birkaç defa el değiştiren şehir, sonunda Edirne barış antlaşmasıyle Rusların elinde kaldı (1829). [M]

ANAPAİSTOS i. (yun. k.). Esk. vezin. İki kısa bir uzundan kurulu ayak [—◡—◡—]. ‖ *Teşm. yol. Anapaistos,* yunan komedisinde, kullanılan ritim dolayısıyle *parabasis*'in ana bölümünü gösterir. (Bu bölümde koro başı halka seslenerek bir çeşit konuşma yapardı.)

— ANSİKL. *Anapaistos*'un ritmi bir yürüyüş ritmidir. «Yürüyüş anapaistos'ları» dor üslûbu askerî marşlarda, sonra da trajedi ve komedide kullanıldı. Daha serbest bir kuruluşu olan «lirik» anapaistos, yakınma veya tören türkülerinde kullanılırdı. (Bunlar cenaze marşlarına benzetilebilir.) [L]

ANAPEİRATİK sıf. (yun. *anapeiran*, tekrar denemek'ten fr. *anapeiratique*). Nöroloji. Bazı hareketlerin uzun uzadıya tekrarlanmasından ileri gelen felç. (L)

ANAPERA i. Zool. Pupipar sinek. Kısa ve dar kanatlıdır. Kırlangıçlar ve keçisağanlar üzerinde asalak olarak yaşar. (Hippoboscidae familyası kısa duyargalı çiftkanatlılar takımından.) [L]

ANAPLASMOZ i. (fr. *anaplasmose*). Vet. Anaplasma cinsinden kan parazitlerinin meydana getirdiği intanî ve aşısı olan hastalık; kene ile geçer. (Sığırlarda, koyunlarda ve keçilerde rastlanır; hastalık, hayvanları kaşeksiye götüren şiddetli bir kansızlıkla kendini belli eder.) [L]

ANAPLASTİ i. (yun. *anaplassein*, yeniden yapma'dan fr. *anaplastie*). Cerr. Sakatlanmış bir kısmı otogrefle düzeltme. (L)

ANAPLAZİ i. (yun. *ana*, tersine ve *plassein*, oluşmak'tan fr. *anaplasie*). Patol. Hücre karakterlerinde bozulma; bu bozulma sonucunda, hücrelerde embriyon'a dönme eğilimi belirir: *Anaplazi lökoz ve habis tümörlerde görülür.* (L)

ANAPLİ. Bk. NAUPLİA.

ANAPLUS. Esk. coğ. Boğaziçindeki Akıntıburnu veya Arnavutköy'ün adı. Burası İustinianos'un yaptırdığı Melek Mikhael'e ait kiliseden dolayı *Mikhaelion* adını da taşıyordu. (M)

ANAPNOGRAF i. (yun. *anapnoe*, nefes alma ve *graphein*, çizmek'ten fr. *anapnographe*). Solunum esnasında çekilen ve verilen gaz hacimlerini bir kâğıt şerit üzerine kaydeden *spirometre**. (L)

ANAPODOTON i. (yun. k.). Karmaşık bir cümlenin kuruluşunda dengenin bozulması. (Misal: *Benim teklifimi reddederseniz, ki öyle görünüyor, -son sözünüz bu ise-, gerekli tedbirleri alırım.*) [L]

ANAPTİKS i. (yun. *anaptyksis*, üreme'den fr. *anaptyxe*). Dil bil. Bir kelimenin söylenmesini kolaylaştıran asalak bir ünlünün türemesi: Fransızca «sport» kelimesiyle kıyaslanınca Türkçe «sipor» kelimesinde bir anaptiks'in meydana geldiği görülür. (Bk. SVARBHAKTİ.) [L]

ANAPTOMORPHUS i. Eosen'de Kuzey Amerika'da yaşamış makimsi fosil. Bugünkü cadı makiye benzer. Vücuduna göre gayet hacimli ve yuvarlak kafatasıyle dikkati çeker. (L)

ANARHYNCHUS i. (yun. *ana*, yukarıda ve *rugkhos*, gaga). Zool. Gri ve beyaz kuş. Yağmur kuşlarına benzer. Yeni Zelanda'da yaşar. (Yağmurkuşugillerden.)

— ANSİKL. Beyaz alınlı *Anarhynchus* (*Anarhynchus frontalis*) gagasının şeklinden dolayı belki de bütün kuşların en tuhafıdır. Gagasının ucu iyice sağa eğrilmiştir. (L)

ANARMONİ i. (fr. *enharmonie*). Yunanlılarda tetrakort'un, altta, toplamı diesis'e eşit iki aralık bulunan iki ses (ton) aralığına bölünmesi. ‖ Sonraları 125: 128 orantısına verilen ad (*comma magne*).

— ANSİKL. Modern müzikte *anarmoni* daha çok dengeli sistemde kullanılır. Bu takdirde homofoni kelimesini kullanmak daha doğru olur, zira anarmoni sadece dengeli sistemde (piyanocuların gamında) homofondur. Burada *do* diyez ve *re* bemol'ün çıkardığı ses aynıdır, çünkü bu iki sesi aynı tuş

anarmonik notalar

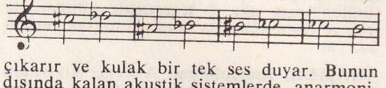

çıkarır ve kulak bir tek ses duyar. Bunun dışında kalan akustik sistemlerde, anarmoninin, baş vurulan sistemlere göre değişen bir koma farkı vardır.

Dengeli sistemde anarmoni, pratik müzik alanında eşit olan, fakat iki ayrı ad taşıyan sesler arasındaki ilişkiye denir. Demek oluyor ki, bu iki nota aynı sesi gösterir ve eşanlamlıdır.

Anarmoni meydana getiren notalara *anarmonik notalar* denir. İki gamın dereceleri

do diyez majör gamı

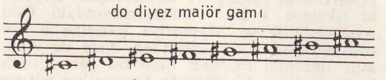

si bemol majör gamı

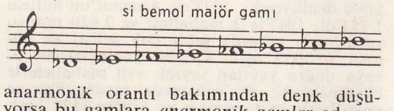

anarmonik orantı bakımından denk düşüyorsa bu gamlara *anarmonik gamlar* adı verilir. Anarmonik gamlar göz önünde tutularak majör ve minör gamların sayısı 15'ten 12'ye indirilmiştir. Anarmonik yazı usulü, içinde çok sayıda arıza bulunan tonları okumada kolaylık sağlar. Meselâ bemollü olarak yazılmış notaları bu yolla diezliymiş gibi okumak mümkün olur. Akorttaki anarmonik bir değişiklik kimi zaman armonik kuruluşu bozabilir veya değiştirebilir. Bu aynı anlama gelişin yarattığı belirsizlikten faydalanarak anarmonik değişiklik bir modülasyon niteliğine sokulabilir. Böylece de anarmoni ton sistemine bağlanmış olur. Anarmoni aslında değişik olan iki notayı eşanlamlı kılar. Bu dengelemenin doldurduğu ayrılığı yeniden ortaya çıkarmak için birçok deneme yapılmışsa da, pratik alanda herhangi bir sonuç elde edilememiştir.

◆ **Anarmonik** sıf. (fr. *enharmonique*). Ya bir notaya veya bir türe uygulanan bir nitelik için kullanılır. (Antik çağlardaki Yunanlıların «anarmonik tür» ü, tonun sürekli olarak artması ve eksilmesine dayanırdı. Terk edilmiş olan bu tür hakkında elimizde hiç bir kesin bilgi yoktur. Bilinen tek şey, *diatonik* tür ile birlikte kullanılan *kromatik tür*'den ayrı olarak kullanıldığıdır. (L)

ANARMONİK sıf. (fr. *anharmonique*). Mat. *Yönlü bir x'x ekseni üzerinde alınan A,B,C,D gibi dört noktanın anarmonik veya iki kat oranı*, başlangıç C, bitim noktaları A ile B olan iki vektör ölçüleri oranının, başlangıcı D, bitim noktaları A ile B olan iki vektör ölçüleri oranına bölümü:

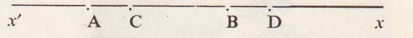

$$\frac{\overline{CA}}{\overline{CB}} : \frac{\overline{DA}}{\overline{DB}}$$

— ANSİKL. Dört A,B,C,D noktalarının *anarmonik oranı* (ABCD) şeklinde gösterilir. Dört nokta ile yirmi dört anarmonik oran teşkil edilir; ama bunlardan sadece altısı birbirin-

Foto. Vincent (LAROUSSE)

den farklıdır. Dört noktanın anarmonik oranı — 1'e eşit olduğunda, bu dört nokta bir *harmonik bölme* teşkil ederler. (Bk. ARMONİK.)

Dört doğrulu bir O.MNPQ demeti, herhangi bir (D) eksenini o şekilde ayırır ki, dört A,B, C,D noktasının anarmonik oranı seçilen eksene bağlı değildir; bu anarmonik orana *demetin anarmonik oranı* denir; bu (O.ABCD) şeklinde gösterilir.

x' ——•——•——•——•—— x
A C B D

Dört düzlem aynı bir doğrudan geçer ve bu doğru herhangi bir düzlemle kesilirse, arakesit doğruların anarmonik oranı seçilmiş olan kesen düzleme bağlı değildir; buna, *dört düzlem demetinin anarmonik oranı* denir. (L)

ANARRHİCHAS i. (yun. *anarrikhan*, tırmanmak'tan lat. k.). Zool. Kemikli balık. Horozbina balığını andırır. Köpek ve azı dişleri çok kuvvetlidir.

— ANSİKL. Zool. *Anarrhichas lupus* (kurt anarrhichas), Kuzey denizinde yaygındır. Eti ve marokencilikte çok aranan sağlam ve pütürlü derisi için avlanır. Son derece yırtıcı ve saldırgan bir balıktır. Fırsatını bulursa insana da saldırır ve şiddetli ısırır. (L)

ANARRHİNUM i. Bot. Otsu bitki. 20-28 sm yükseklikte olur. Külrengimsi mavi çiçekleri vardır. Taşlık yerlerde yetişir. (Aslanağzıgillerden.) [L]

ANARŞİ i. (yun. *anarkhia*, kumanda yokluğu'ndan fr. *anarchie*). Hükûmeti kalmamış veya hükûmeti, siyasî, iktisadî, sosyal anlaşmazlıklara hakem olmak veya bir grubun ötekilere hâkim olmasını sağlamak için gereken otoriteyi yitirmiş bir milletin durumu: *Bozguncu, yalnız harp yahut dahilî anarşi zamanlarında tesadüf edilen bir insandır* (R. N. Güntekin). *İktisadî refahlanmanın her türlü anarşi tehlikelerini önlemeye yardım edeceğinden kim şüphe edebilir* (F. R. Atay). ‖ Ferdin, her türlü hükûmet vesayetinden uzak kalmasını isteyen siyasî ve sosyal sistem. ‖ *Teşm. yol.* Karışıklık, kargaşalık, düzensizlik: *Birkaç zabit İtilâf kuvvetlerini böyle anarşiye elverişli bulunmalarına hayretlerini gösterdiler* (H. E. Adıvar). *... tereddüdün rakkas hareketi, zihnindeki anarşiye biraz düzen verdiği için...* (P. Safa). ‖ Kuralsızlaşma: *...bugünki serbest nazım daha ziyade hecenin bir anarşiye uğramasından doğmuştur* (C. S. Tarancı). Bk. ANARŞİZM.

— Huk. *Anarşi*, Türk Cz. kn. md. 141/2'ye göre suç sayılır. Adı geçen maddeyle devletin siyasî ve hukukî temel nizamlarını topyekûn yok etmek gayesini güden cemiyetleri, her ne ad altında olursa olsun kurmağa teşebbüs edenler veya kuranlar veya bunların faaliyetlerini tanzim, sevk ve idare edenler veya bu hususlarda yol gösterenler de bu gaye için her ne suretle olursa olsun propoganda yapanlar cezalandırılırlar.

◆ **Anarşik** sıf. (fr. *anarchique*). Anarşi ile ilgili. ‖ Anarşi yaratan, karışık, karışmış: *...sürrealistlerin hiçbir disiplin tanımayan anarşik kompozisyon tarzları...* (Mehmet Kaplan). *... ve her türlü anarşik zorlama vasıtalarıyla, Babıâli'yi tazyike başlamışlardı* (Y. K. Karaosmanoğlu). [ML]

ANARŞİST i. ve sıf. (fr. *anarchiste*). Her türlü otoriteye karşı olan, anarşi taraftarı [kimse]: *... çünkü Arjantin'de anarşistler kuvvetlidir diyor* (F. R. Atay). *Bomba koymağa gelmiş bir anarşist nazarıyle bakıyorlar* (Sabahattin Ali).

— ANSİKL. Huk. *Anarşist*'ler tarafından girişilen şiddet hareketleri, bu hareketlerin övgüsü, askerleri itaatsizliğe kışkırtmak gibi hareketler anarşist davranışlardır. Fransa'da XIX. yy. sonlarına doğru 1892-1894 arasında, anarşistler ve kışkırtıcı ajanlar tarafından girişilen sayısız suikastlere son verdirmek üzere bir seri kanun yapılmıştı. Bazı anarşistlere göre, meşru usullere baş vurmak, haklarından vaz geçmek demekti; modern toplumla ancak tedhiş ve şiddet yollarıyla mücadele edilebilirdi (1893'te Meclis'e Vaillant'ın yaptığı suikast, 1894'te Cumhurbaşkanı Carnot'nun öldürülmesi).

Anarşist parti, çeşitli devirlerde ve çeşitli ülkelerde, hükûmetler tarafından aşırı sol rakiplerin belirtmekte kullanılan deyim. Bu, aynı zamanda, Bakunin tarafından, alman sosyalistlerinden ayrıldıktan sonra, La Haye kongresinin akabinde (1872) kurulan siyasî teşekkülün resmî adı olmuştur. O tarihten beri Fransa'da, Sébastien Faure'un, Jean Grave'ın, Lecoin'ın tezlerinden etkilenen pekçok grup bu adı taşıdı. *Le Libertaire* gazetesi bu hareketin başlıca organıdır. (Bk. ANARŞİZM.) İspanya'da, İberik Anarşist federasyonunun bir kolu olan Katalonya anarşistleri, 1936 yılında milliyetçi ihtilâle karşı koyanların başına geçtiler ve sendikaları da mücadeleye sürüklediler. P.O.U.M. (Marksist Birleşmiş İşçi partisi) Stalin'e şiddetle aleyhtar ve Troçki ile ilişkisi bulunmayan komünist muhalefet teşkilâtının desteğiyle Katalonya'da ve Aragon'da liberal kolektivizmde ilk ve pek aşırı teşebbüsü gerçekleştirdiler: ücretlerde eşitliği kabul ettirdiler, toprak reformu yaptılar, birçok komünü, kolektivist açıdan yeniden teşkilâtlandırdılar ve fabrikaların işçi kurullarının ellerine geçmesini sağladılar. Anarşist ihtilâlinin eserleri, Aragon'da komünist birliklerinin şiddetli müdahalesiyle ve Katalonya'da milliyetçilerin zaferiyle ortadan kaldırıldı. (Bk. NİHİLİST.) [LM]

ANARŞİZM i. (fr. *anarchisme*). Tarihî şartlar ne olursa olsun, devletin ortadan kaldırılmasını savunan ideoloji, doktrin.

— Teşk. *Sendikacı anarşizm*, hak elde etme mücadelesinde birinci rolü sendikalara tanıyan anarşizm. Bk. SENDİKACILIK.

— ANSİKL. *Anarşizm*, mutlak hürriyet ve yerleşmiş iktidarın sistemli bir şekilde reddedilmesi doktrinidir. Çeşitli görünüşleri vardır. Bazı sofistler ve sinikler anarşizmi savunmuşlardır. Eflâtun, *Cumhuriyet* adlı eserinde ondan söz eder. Rousseau, anarşizme, yaradılış itibariyle iyi ve hür, fakat toplum tarafından bozulmuş insan anlayışını getirir. Anarşizmin incelenmesinden üç ideolojik akım çıkar: özellikle Fransa dışında gelişmiş *hıristiyan anarşizmi* (Tolstoy); *ferdiyetçi anarşizm* (Lorulot); *komünist anarşizm;* bu, Fransa'da başarı kazanmıştır. Nazariyatçılar arasında Proudhon, anarşizmin babası olarak görünmektedir. Baskı kaynağı olan özel mülkiyetin ve baskı vasıtası olan hükûmetin ortadan kaldırılmasıyle insanları eşit ve özgür kılmak, işte hedef budur. Onun peşinden iki rus, Bakunin ile Kropotkin ve iki fransız, Elisée Reclus ile Jean Grave her türlü engelden sıyrılmış olarak, ferdin bütün sorumluluklarını serbestçe yükleneceği bir baskısız toplumun temellerini atarlar. Anarşist toplum, «hür teşekküller federasyonu» olacak, herkes anlaşmayle kendisini istediği gibi bağlayabilecek ve aynı şekilde çözebilecek, ferdî ahlâk ve karşılıklı yardımlaşma ruhu, böyle bir toplumun dengesini sağlayacaktır. Bakunin, «Özgürlüğüm veya aynı şey demek olan insan gururum başka hiç bir insana boyun eğmemek, hareketlerimi ancak kendi inançlarıma göre ayarlamak demektir.» diye yazar. Daha yakın bir zamanda bir neo-anarşizm türemiştir. Bunun anaçizgileri, Anarşist federasyonun programında belirtilmiştir: üretim araçlarının sosyalizasyonu, üretim kooperatifleri kurulması, esnaf birlikleri kurulması, servetlerin eşit olarak dağıtılması, herkesin üretim fazlasına doğrudan doğruya sahip olabilmesi, geri kalanların dağıtımının da para ve vesikaya bağlama usulüyle sağlanması. Genel hedefler gene federatif kalıyor. Toplumun şimdiki durumundan arzu edilen duruma geçişi, şiddet kullanarak olacaktır; Bakunin, «Bugünkü kuşak herşeyi körü körüne ve hiç bir ayırım gözetmeden yıkmalı, sade bir tek şey düşünmelidir: mümkün olduğu kadar fazla ve mümkün olduğu kadar çabuk» der. Fakat sonunda, anarşist toplum kavramı kendi kendisiyle çelişmeye düşüyor. Bazı militanlar, ancak kendilerinin gerçek anarşist olduklarını ileri sürerek ve bu yönden nazariyatçılara karşı çıkarak bir toplum kavramını bile tanımıyorlar ve federatif anarşist toplumu bile reddediyorlar. O zaman tek amaç olarak ihtilâl kalıyor. Bazı modern felsefelerde anarşist ahlâk tohumları vardır: Nietzsche'nin felsefesinde, Schopenhauer'in felsefesinde, varoluşçuluk'ta v.b. (L)

ANATRA i. Zool. Küçük gece kelebeği. Avrupa'da yaşar. Parlak renklerle süslü kanatları vardır. Tırtıl, yabanî mersin ve süpürgeotu üzerinde yaşar. (Gecekelebekleri familyasının pulkanatlılar takımından.) [L]

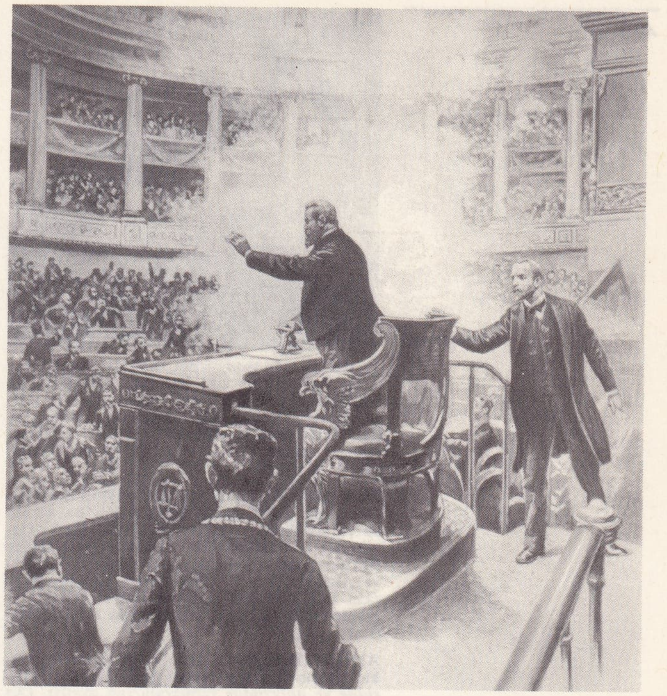

9 Aralık 1893'te Paris'te, anarşist Vaillant, Millet meclisine bomba attığı zaman büyük gürültü koptu, duman ve yaralılar arasından başkan Dupuy «Baylar, toplantı devam ediyor» diye bağırdı. Olayın, Amato tarafından «Illustration dergisi» için yapılan resmi.

ANARTRİ i. (*an*, bulzl. eki ve yun. *arthron*, telaffuz'dan fr. *anarthrie*). Nöroloji. Sesleri telaffuz etme imkânsızlığı şeklinde ortaya çıkan konuşma bozukluğu.

— ANSİKL. Dar ve alışılagelen anlamıyle *anartri*, seslenme organlarının hareket yeteneğinde herhangi bir aksama olmadan konuşmada beliren bir bozukluk demektir. Bu şekliyle hemen her zaman, az veya çok bir duyum afazisiyle görülür ve buna *Braca tipi afazi* denir. Nadir olarak anartri'ye tek başına da rastlanır. Klasik olarak, üçüncü alın kıvrımının kökündeki bir lezyon'dan ileri gelir, fakat merkezî merceksi bölgede bulunan çok daha geniş bir kesimde de ortaya çıkabilir. Bu bozukluk, hiç değilse solak olmayanlarda, her zaman sol yarımkürenin bir lezyonundan ileri gelir. (L)

ANAS. Esk. çoğ. İspanya'da bir nehrin greko-romen adı. Arapça *vâd* (akarsu, vâdi) önekiyle, Vâdi Anas adını alan bu nehre bugün *Guadiana* denilmektedir. (L)

ANAS i. Zool. Ördeğin ilmî adı. (L)

ANAS ACUTA i. (fransızcası *pilet*). Zool. Tüyleri beyaz, gri ve siyah karışımı ördek. İnce vücutlu, uzun ve sivri kuyrukludur. (Kuzey yarıküresinin büyük bir kısmında ürer. Güney Amerika'da da benzer türleri vardır.) [L]

anas acuta

ANÂSIR çoğl. i. (ar. *ᶜunṣur*, eleman'dan *ᶜanâṣır*). *Esk.* Bir terkibin içinden ayrılabilen kısımlar ve parçalar. ‖ Karışık bir topluluğu teşkil eden, birbirinden farklı zümreler: *Anâsır-ı gayr-i müslimeye* [...] *imtiyâzât itasının kabul edilemeyeceğine dair olan fıkra...* (Atatürk). *Ondan sonra da meşrûtiyet, itilâf-ı anâsır gibi hulyâlara kapıldı* (Yahya Kemal). ‖ Vücut: *Takayyüdât-ı anâsır nedir bu âlemde* (Hersekli Ârif Hikmet).

DEY. *Anâsır-ı erbaa*, dört unsur (ateş, su, toprak ve hava). [Eski yunan, Doğu ve Batı Ortaçağ medeniyetlerinde, tabiat ve insan vücudunun bu dört unsurdan ibaret olduğuna inanılırdı. Mizaç, karakter ve hastalıkları bunlar tayin ederdi.] (M)

ANASON i. (yun. *anison*). Birçok ıtırlı ve şifalı bitkinin ortak adı. (*Vosges anasonu*, *karaman kimyonu* veya *kummel* denilen türün adı *Carum carvi*'dir; Türkiye'de (Burdur, İzmir, Balıkesir) yetişen türe *Pimpinella anisum* denir; Çin anasonu diye bilinen *Illicium verum*, Çin'de ve Tonkin'de yetişir. Bu bitkilerin bir kısmı maydanozgillerden, bir kısmı ise düğünçiçeğigillerdendir.

Foto. Boisnard (LAROUSSE)

anastomus

— ANSİKL. *Anason,* tıpta, kokulu alkol, haşlama, toz, şurup v.b. halinde, diyaspepsi'ye (sindirim bozukluğu) ve bağırsak gazına karşı, uyarıcı ve yel atıcı olarak kullanılır; şekercilikte anason drajeleri yapılır. *Anason esansı,* estagrol ile 100'de 80-90 anetol'dan meydana gelir.

Türkiye'de anason ekimi çok yaygın değildir. Ortalama yıllık ekim alanı 2 266 ha ve elde edilen ürün 1 615 tondur (1963-1965 ortalaması). Başlıca dört ilimizde yetiştirilir: Burdur (800 t), Denizli (283 t), İzmir (274 t) ve Antalya (130 t). Elde edilen ürünün çoğu rakı imalinde kullanılmak üzere Tekel idaresince satın alınır. Az miktarda ihraç edilir. (LM)

ANASPİDACEA i. Zool. Arttansolungaçlı, karındanbacaklı yumuşakçalar takımı. *Aceridae* ve *aplysiidae* familyalarına ayrılır. (Az gelişmiş ince kavkıları, ayak kısmında yüzmesine yarayan yan çıkıntıları vardır. Baş siperinden yoksundurlar.) [L]

ANASPİDAE i. Zool. Pulderili ilkel balık takımı. Gözleri, dişleri, yüzgeçleri yoktur. Üst Silüryen devirde yaşamıştır. (Başlıca türleri: *anaspis, birkenia.*) [L]

ANASPİDECEAE çoğl. i. (*an,* bulzl. öneki ve yun. *aspis, -idos,* siper). Zool. Çok ilkel karakterli yüksek eklembacaklılardan bir kabuklular sınıfı. Karbonifer ve Permiyen'in bazı fosilleriyle büyük benzerlikler gösterirler. Üstleri kapsızdır. Gövdenin bütün parçaları birbirinden ayrıdır. Göğüs ayaklarının her birinde birer uzantı bulunur. Bugün bunlara ancak Avustralya ve Tasmanya'nın tatlı sularında ve Orta Avrupa'nın yeraltı sularında rastlanır. (Orta Avrupa'daki türüne *bathynella* denir.) [L]

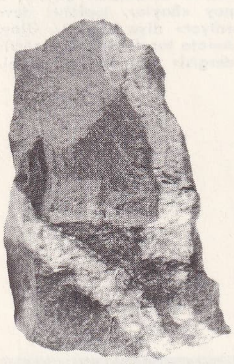

anateksi

ANASPİS i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *aspis,* kalkan). Zool. Koruluklarda, şemsiyemsi çiçekler üzerinde yaşayan ufak bir böcek. (Kınkanatlılar takımının mordellidae familyasındandır.) [L]

ANASTASİA, Constantinus'un kız kardeşi. IV. yy. ın başında Bassianus ile evlendi. Kayınbiraderi Bassianus'u imparator yapmak istiyordu; Fakat Bassianus, Licinius ile birlikte komplo kurduğu için idam edildi. (L)

ANASTASİOS, İstanbul patriği (730-753). Kendisini bu göreve getiren imparator Leon III'ün ikona düşmanlığını benimsedi. Fakat 741'de, Konstantinos V'e karşı, zorba Artabasdos'un tarafını tuttu. İmparator kendisini onur kırıcı bir cezaya çarptırdıysa da patriklikten uzaklaştırmadı. (L)

ANASTASİOS I (Dıraç 430 [?]-İstanbul [?] 518). 491'den 518'e kadar Doğu Roma imparatoru. Aslen Epir'lidir. İmparatoriçe Ariadne ile evlenerek tahta çıktı. Ateşli bir monofisitti. Ortodokslara eziyet etti ve Roma ile ilgisini kesti. Hükümdarlığı zamanında İmparatorluk, Vitalian'ın isyanı üzerine karıştı, İranlılar ve Bulgarlara karşı savaşamayacak hale düştü. İstanbul'un önüne kendi adını taşıyan surları yaptırdı. (L)

anatifera

ANASTASİOS II (asıl adı **Artemios**), Doğu Roma imparatoru (713-715). Philippikos Bardane'nin yerine geçirildi, fakat ona karşı Theodosius III'ü tutan askerin ayaklanmasıyle tahttan indirildi ve bir manastıra kapatıldı. Daha sonra (720) Leon III'e karşı bir komplo hazırladıysa da başaramadı ve idam edildi. (L)

ANASTASİUS I Aziz, 309'dan 401'e kadar papa. Origenes ve Donatcıların öğretilerini suçladı. — **Anastasius II,** 496'da papa oldu, 19 ekim 498'de öldü. Arianizm'e karşıydı. — **Anastasius III,** 911'den 913'e kadar papa. — **Anastasius IV,** 1153'den 1154'e kadar papa. Kudüs'lü Aziz Yahya'nın kurduğu tarikatı korudu. (L)

ANASTASİUS Bibliothecarius, dinî eserler yazarı (Roma 815'e doğr. - ay.y. 878'e doğr.). Orte piskoposu Arsen'in oğlu, Roma kilisesinin kütüphanecisi. Haris ve kurnaz bir adamdı. İmparator Ludovicus II'nin desteğiyle 855'te zorla, papa Benedectus III'ün yerine geçmek istedi. Sonra Nicolaus I, Adrianus II ve Joannes VIII'in güvenini kazandı. İstanbul ruhanî meclisinde hazır bulundu (869) ve tutanakları Latinceye çevirdi. Büyük bir kısmı daha önce yazılmış olan *Liber Pontificalis* (Âyin Kitabı) uzun süre onun eseri sayılmıştır. (L)

ANASTAS Sina'lı, Aziz, VII. yy. ın ikinci yarısında yaşamış bizanslı kilise büyüğü. Önce Sina rahibi, sonra Antakya patriği oldu; monofisitlerle savaştı, din tarihi bakımından önemli olan, din öğrenimiyle ilgili eserler yazdı: *Odegos* (Kılavuz) [Sapkınlara karşı]; *De Sacra Synaxi* (Kutsal Toplantı); *Quaestiones et Responsiones* (Sorular ve Karşılıklar). [L]

ANASTASYA, Romanof'lar ailesinden moskovalı prenses (öl. 1560). 1547'de evlendiği Çar Müthiş İvan ona çok bağlıydı. Çar üzerinde yatıştırıcı etkisi oldu. İvan, Anastasya'nın ölümünden danışmanları Silvestr ile Adaşev'i sorumlu tuttu ve onları sürgüne gönderdi. (L)

ANASTATİCA i. (yun. *anastasis,* derilme'den). Bot. Meryemçiçeğinin ilmî adı. Dalları kurak yerde büzülüp küçülür ve nemli toprakta yeniden düzelip canlanır. (Bk. MERYEMÇİÇEĞİ.) [L]

ANASTATİK baskı, eski basılmış litografi, gravür ve tahta oymalardan yeni baskı kalıpları hazırlama usulü. XIX. yy. ın ilk yarısında gelişmiştir. İstenilen baskılı resim, içine soda, amonyak, zamk, kola ve asit nitrik katılmış an ile yumuşatılır, temiz süzgeç kâğıtları arasında tuz ile suyu alınır, merdane ile lito boyası verilir. Bu şekilde hazırlanan resim, bir taş veya çinko üzerine yüzükoyun kapatılarak bir çıkartma yapılır. (M)

ANASTİGMAT sıf. (fr. k.). Opt. Astigmatizmi olmayan: *Anastigmat objektif* ‖ İ. Astigmatizmi olmayan fotoğraf objektifi.

◆ **Anastigmatizm** i. (fr. *anastigmatisme*). Bazı optik sistemlerin astigmatizmi önleme özelliği (L)

ANASTOMOZ i. (fr. *anastomose*). Cerr. *Anastomoz ağzı,* içi boş iki organı (meselâ mide ve bağırsağı) birleştiren yapma delik. ‖ *Kapı ana toplardamar anastomozu,* kapı toplardamarında yüksek basınç görüldüğü zaman, bu damarı ana toplardamarına ağızlaştırma ameliyatı. (Bk. AĞIZLAMAK.) [L]

ANASTOMUS i. (yun. *ana,* yüksekte ve *stoma,* ağız). Zool. Leyleğe çok benzeyen bir kuş; yalnız gaga biçimi farklıdır. Kapalı iken alt ve üst gagalar uç kısımlarına kadar birbirine değmez, aralıklı durur. (Anastomus'un Hindistan'da ve Afrika'da yaşayan iki türü vardır.) [L]

ANASTROF i. (yun. *anastrophe,* devriklik). Leng. Bir cümlede alışılagelmiş kelime sırasının tersine çevrilmesi. (L)

ANAT, asyalı tanrıça. Hyksos'lar zamanında M.Ö. XVII. yy. da Mısır deltasına getirildi. Ona en çok Rames'ler devrinde (M.Ö. XIV-XII. yy.), özellikle Tanis'te ve Kuzeydoğu şehirlerinde tapıldı. Savaşçıların ve silâhların tanrıçası sayılır. Kendisi de silâh taşırdı. Anat, samî tanrıçası *Astart*'ın mahallî bir suretidir. (L)

ANATAZ i. (fr. *anatase*). Kim. Tabiî titan oksit. (OYNASİT ve OKTAEDRİT de denir.)

— ANSİKL. Bu mineral, rutil ve brockit ile aynı bileşimdedir (TiO_2). Rutil gibi kuadratik olmakla birlikte, billûrî şebekedeki titan ve oksijen atomlarının farklı konumları bakımından ondan ayrılır. Rengi indigo mavisi, sarı veya esmerdir. (L)

ANATEKSİ i. (fr. *anatexie*). Derin bir magmanın sağlamlaşma şekli; bu sağlamlaşma sırasında magma, yakınındaki migmatitleri etkiler veya anateksitlerin, veya saf sağlamlaşma granitlerine daha yakın olan kayaların oluşmasına yol açar. *Anateksi granitleri* denilen bu kayaların özelliği, çeşitli kesimlerinde dokunuş farklarının bulunmasıdır.

◆ **Anateksit** i. (fr. *anatexite*). Mineral yatakları dolambaçlı, çarpık veya az belirli olan gnays. (Bu durum, migmatitlerin gelişiminde son sınırdır; bu sınırın ötesinde, migmatitler granite dönüşür.) [L]

ANATHEMA i. (yun. k. tanrılara sunulan kurban; tapınağın duvarına asılan sungu). İlk Hıristiyanlarda, Tanrı'ya adanan, bugün *adak* adı verilen şey. ‖ Katoliklerde, aforoz eden, kiliseyle olan ilişkileri kesen yargı. ‖ *Teşm. yol.* Beddua. ‖ Lânetleme.

— ANSİKL. *Anathema,* genel olarak, kilisenin dogmalarına veya otoritesine karşı çıkan sapkınlara uygulanırdı. İnanç meseleleri üstüne karar vermek amacıyle toplanan din meclislerinin yargıları, yürürlükteki kuralları hiçe sayanlara veya suç sayılan düşünceleri destekleyenlere karşı birtakım *anathema*'larla biterdi. Yahudilerde, «anathema» demek olan *herem* terimi, Yahova'nın lânetlemesine havale anlamına gelmekteydi. Tevrat'ta görüldüğü üzere Musa, bütün Kenan ülkesine bu çeşit bir bedduada bulunmuştur. (L)

ANATİDAE çoğl. i. (lat. *anas, anatis,* ördek'ten). Zool. Kısa, palmiye ayaklı kuşlar familyası. Şeritli gagaları vardır, suyu severler. (Bk. ÖRDEKGİLLER.)

— ANSİKL. *Anatidae*'nin belli başlı temsilcileri: ördekler (anas), kuğular, kazlar. *Anseriformae* takımının bu familyası, *anatinae* ve *anserinae* diye ikiye bölünür. (L)

ANATİFERA i. (lat. *anas,* ördek ve *fero,* taşıyorum). Zool. Kabuklular takımı. Pedonküllü ve sülük ayaklıdırlar. Denizde yüzen cisimlere asılırlar. (İsimleri bir efsaneden gelir. Bu efsaneye göre ördekler anatifera'lardan doğmuştur.) [L]

ANATİNAE çoğl. i. *Anatidae* familyasındaki perdeayaklı kuşların altfamilyası. Erkeklerinin dişilerinin tüyleri farklıdır ve mevsime göre değişir. Bu altfamilyaya ördekler, dalıcı ördekler ve testere gagalı ördekler girer. (L)

ANATOKSİN i. (yun. *ana,* karşıt ve fr. *toxine,* mikrop zehiri'nden fr. *anatoxine*). Isı ve gormol ile değişikliğe uğrayan, böylece bağışıklık yaratabilen, zararsız antijen niteliğini muhafaza etmesine rağmen toksik kuvvetini kaybeden mikrop zehiri.

— ANSİKL. Kuşpalazında Ramon tarafından keşfolunan ve incelenen *difteri anatoksini,* ilk olarak kuşpalazına yakalanmağa yatkın, yani Schick tepkimesi müspet çocukları aşılamak için kullanıldı. ‖ Difteri ve tetanos anatoksinleriyle aşılanmak bütün çocuklar için mecburîdir; emin ve sürekli bir bağışıklık sağlar. (L)

ANATOLİOS, 449'dan 458'e kadar İstanbul patriği. 451'de Kalkedonya ruhanî meclisine başkanlık etti. Eutykhes bu mecliste mahkûm edilmişti. (L)

ANATOM adası, Yeni Hebrides takımadalarının güneyinde ada; 204 nüf. (L)

ANATOMİ i. (*anatemnein,* açmak'tan veya *ana,* boylu boyunca ve *tome,* kesit'ten fr.*anatomie*). Organlı varlıkların yapısıyle şeklini ve bu yapıyı meydana getiren çeşitli organlar arasındaki ilişkileri inceleyen ilim; teşrih: *İnsan anatomisi. Bitki anatomisi.* ‖ Bu yapının kendisi: *Denizkestanesinin anatomisi çok karmaşıktır.* ‖ Anatomiyle ilgili eser: *Cuvier'nin «Karşılaştırmalı Anatomisi».* ‖ *Anatomi amfisi,* teşrihin ve pratik anatomi çalışmalarının yapıldığı yer. ‖ *Anatomi salonu,* tabiî veya yapma anatomi parçalarının saklandığı yer.

Foto. Dragesco, Dragesco-Rapho (LAROUSSE)

— ANSİKL. *Anatomi*, biyolojinin iki ana bölümünden biridir (öbürü fizyoloji). Anatomi, olayları statik yönden, fizyoloji dinamik yönden inceler. Bununla birlikte son zamanlarda «fonksiyonel anatomi», şekille fonksiyon arasında bazı ilişkiler kurmak çabasındadır. Kelimenin kaynağına bakarak anatominin teşrihten başka faydalanabileceği bir metot olmadığı düşünülmemelidir; çoğu zaman disseksiyon'un büyük bir önemi varsa da, onun yanında başka usullere de baş vurulur: *makroskobik anatomi*'de, tespit edildikten sonra dondurulmuş kesitler, saydamsız veya sertleştirici maddelerin damar içine şırınga edilmesi, çift gözlü mikroskop altında ayrışma, sık sık kullanılan usullerdendir; *mikroskobik anatomi* veya *histoloji*'de, mikroskobun sağladığı bütün imkânlardan yararlanılır; nihayet *radyolojik anatomi*, radyoloji yöntemlerinden faydalanır; bu yöntemler yoluyle önceki tekniklerin sağlayamadığı organların şekli ve ilişkileriyle ilgili bilgiler elde edilir. Bu çeşitli araştırma usullerinin verdikleri bilgilerin bütünü göz önünde tutularak anatomi, *genel anatomi*, *tasvirî anatomi*, *topografik anatomi*, *mukayeseli anatomi*, *patolojik anatomi*, *radyolojik anatomi* v.b. birbirinden ayırt edilebilir. Tıp ve cerrahîdeki uygulamaları dışında anatomi, plastik sanatların da temelidir (*plastik anatomi*).

Anatominin bölümleri

● *Genel anatomi.* Konusu, birbirine benzeyen vücut kısımlarını bir araya toplayıp, «sistem» denilen tabiî gruplar meydana getirmektir. Bu sistemleri, biçim, yapı ve gelişmeleri içinde inceler; böylece de organları meydana getiren temel kısımları yani dokuları incelemiş olur. Genel mikroskobik anatominin veya histolojinin ortaya attığı yapı problemlerinin çözümü için, genel anatomi, mikroskobik, kimyevî ve fizikî analizlerin verilerinden yararlanır.

Bichat, mikroskop kullanmadığı halde, dokuların ve suyukların bileşimine giren kısımları, anatomik elemanları veya temel prensipleri ayırt etmesini bilmiştir. Ona göre, her dokunun vücudun bütünü içinde ele alındığında bir sistem meydana getirdiği görülür. Çeşitli sistemler, aralarında değişik miktar ve oranlarda birleşerek organları oluşturur. Tek bir organın görevinden daha genel bir fonksiyonu olan birleşmiş organlar bütünü bir aygıttır. Demek ki anatomi ile fizyoloji bir arada yürür.

● *Tasvirî anatomi.* Organlı bir varlığın yapısı hakkında gerçek bilgi sahibi olabilmek için, anatomist, sırasıyle çeşitli aygıtların ve bu aygıtları meydana getiren organların her birinin durumunu göz önüne almalıdır. Organların durum, şekil, ağırlık, yön ve hacmini, ilişkilerini, kısacası dış özelliklerini ele alan bu analitik inceleme, tasvirî anatominin işidir. *Kemikbilim* (osteoloji*), iskelet ve kemikleri; *eklembilim* (artroloji*), eklemleri; *bağbilim* (sindezmoloji*) bağları; *kasbilim* (miyoloji*), kasları; *damarbilim* (angioloji*), damarları; *sinirbilim* (nevroloji*), sinirleri; *iç organlar bahsi* (splanknoloji*), iç organları inceler.

● *Topografik anatomi.* Organların bağlantı ve karşılıklı ilişkilerinin anatomisidir. Tasvirî anatominin iyice bilinmesini gerektirir; onu tamamlar ama yerini alamaz. Tasvirî anatomiyi bölge bölge anlatmak topografik anatomi yapmak değildir. Bölgeyi, Velpeau ile birlikte, başlı başına bir yapılışı, özel görevleri ve hattâ özel hastalıkları olan bir bütün olarak kabul etmek gerekir. Bu bölgenin incelenmesine de *tıbbî-cerrahî anatomi* veya *uygulamalı anatomi* denir; zira bu inceleme sonunda, hekim veya cerrah semiyoloji ve teşhis bakımından olduğu kadar tedavi için gerekli müdahaleler bakımından da bütün bilgi ve verileri elde etmiş olur.

● *Karşılaştırmalı anatomi.* Bu bilimin konusu, bir organ veya aygıtın aynı grup varlıklar dizisi içinde, ya sınıflandırma amacıyle ya bir ortam veya hayat tarzına uyma izlerini araştırmak (Bk. YAKINSAMA); ya anatomik karakterlerin karşılıklı bağlantı kanunlarını ortaya çıkarmak (Cuvier bu alanda büyük başarı sağlamıştır) veya bir hayvan, bitki dizisinde herhangi bir organın mümkün olan evrimini yeni baştan bulmak amacıyle karşılaştırmasını yapmaktır. Bu inceleme, çok değişik gelişme dereceleri gösteren türlerin, bugünkü tabiat şartları altında bulunmasından veya hiç olmazsa göz, kalp, çiçeğin dişi organı v.b. gibi belirli bir organın gelişme merhalelerinin ortaya çıkarılmasından faydalanır. Ancak paleobotanik* ve paleozooloji*nin sonuçlarıyle karşılaştırmalı anatominin sonuçlarının karşılaştırılması sayesinde, bugünkü bazı varlıkların «ilkel» yani çok eski türlere az çok yakın oldukları söylenebilir; bu türlerin bugün çok daha gelişmiş şekillerinin o ilkel türlerden geldiği düşünülebilir. Karşılaştırmalı anatomiden bu gibi sonuçlara varan araştırıcıların, paleontolojinin boşluklarını göz önünde bulundurarak çok ihtiyatlı davranmaları gerekir; ama varılan sonuçlar hemen her zaman yapılan kazılarla doğrulanmaktadır; o kadar ki «fosiller, yapılan hesaplarla buluşuyor» denilebilmiştir (P. de Saint-Seine). Karşılaştırmalı anatomide şu tanınmış isimleri sayabiliriz: zooloji ile uğraşanlar arasında Cuvier, Owen, Lamarck, Th. Huxley, Hackel, botanikçiler arasında Hofmeister ve Bonnier.

● *Patolojik anatomi.* Organizmada hastalık hali sonucu ortaya çıkan maddî değişikliklerin incelenmesidir. Çok eski zamanlardan beri hekimler klinik gözlemlerini anatomik bilgilere bağlamak istemişlerdir: otopsinin yasak olması uzun zaman bunu engellemiştir. XVI. yy. da Padova'lı hekim Morgagni, klinik anatomisi metodunu kurdu. Fakat Fransa'da Dupuytren, Bichat, Laennec'in sayesinde bu metodun gelişebilmesi için XIX. yy. ı beklemek gerekti. Mikroskop önceden gözle görülüp tarif edilen lezyonların niteliğini ortaya koydu. Otopsi süresinde veya ameliyat sırasında çıkarılan bir parçanın incelenmesi olan *makroskobik patolojik anatomi* ile çeşitli kesme ve boyama metotlarıyle dokuların incelenmesi olan *mikroskobik patolojik anatomi* birbirinden ayrılmalıdır. (İncelenen doku, otopsi veya ameliyatla ya da yaşayan bir organizmadan biyopsi yoluyle alınmış olabilir.) Patolojik anatomide elde edilen sonuçlar çeşitlidir. Bu sonuçlar teşhise yarar (biyopsi); ilmîdir; adlî tıbba yardımcı olur; hattâ tedavi (kornea grefi) için de patolojik sonuçlardan faydalanılır. Patolojik anatomi iki büyük bölümden meydana gelir: *genel patolojik anatomi*, patolojik olayları genel olarak inceler (enflamasyon, tümörler, şekil bozuklukları) ve *özel patolojik anatomi*, bu olayları ayrı ayrı her organ açısından ele alır.

● *Radyolojik anatomi.* Hastalıkların, yaralanmaların ve eklem rahatsızlıklarının teşhisinde X ışınlarının kullanılmasından beri radyolojik anatomi çok ilerlemiştir. Radyolojik anatomi, radyografi sonucu elde edilen şekil ve durumları inceler. Organ ve aygıtların belli yönlerden (önden, yandan, yarı yandan, dikey ve yatay olarak v.b.) muayenesini, kemiklerin iç yapısının, eklemlerin ve bazı iç organların incelenmesini kapsar. Gerçek veya muhtemel organik boşlukların iç yapısı, saydamsız bir madde (yemek borusu, idrar yolları, kanallar veya damarlara) veya gaz (pnömoseröz, gazlı ansefalografi) şırınga edilerek meydana çıkarılır. Teşrihle elde edilen sonuçlarla yapılan kıyaslama, ışığın, kişinin ve ekranın bulunduğu yerler göz önünde tutularak klişeler üzerinde anamorfozları değerlendirmeğe yarar. Bu değişiklikler bazen belirli bir planın görünümünü tespit, bir planı büyütebilmek, başka türlü görülemeyen bir ayrıntıyı ortaya çıkarabilmek bakımından önemlidir. Radyolojik anatomi, canlıda normal ve patolojik şekilleri görmeğe, patolojik durumları tespitle tıbbî ve cerrahî teşhise yardımcı olur.

● *Taklitçi anatomi.* Çeşitli organları veya bunların tutuldukları hastalıkları gösterebilmek üzere kolaylıkla şırınga edilebilen, özellikle plastik maddeler veya balmumunu kullanan anatomi. (Bk. MODEL, MULAJ.)

● *Artistik anatomi.* Dış şekillerin anatomisidir. Vücudun çeşitli kısımlarını yerlerine yerleştirmeyi, organların izdüşümlerini, bölme planlarının kullanılmasını, hareketin meydana getirdiği değişiklikleri öğretir. Gerdy, artistik anatominin güzel bir incelemesini yaptı. Mathias Duval, artistik anatomi okuttu ve bu konuda önemli bir eser yazan Richer'den beri de güzel sanatlar okullarında artistik anatomi okutulmaktadır.

Şekillerin dıştan incelenmesi, bir orantı incelemesini gerektirir; bu da bir ideal insan vücudu anlayışı doğurur. Vitruvius'a göre, yunan heykeltraşları, başın uzunluğunun vücudun sekizde biri olduğunu kabul ederlerdi; bu, Doryphoros'un temsil ettiği Polykleitos'un kabul ettiği ölçüdür. Lysippos'un kabul ettiği ölçülere göre insan vücudu daha uzun, daha az tıknazdı. Rönesans sanatçıları iki kol açımını boya eşit kabul ederlerdi; bu Leonardo da Vinci'nin kare kavramıdır. Sonraları bu ölçülerin mutlaka doğru olmadığı ispat edildi.

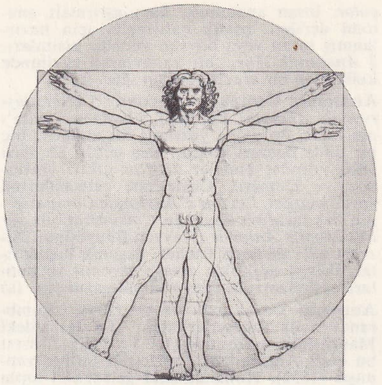

anatomi'de (İnsanın Vücut Ölçüleri». Leonardo da Vinci'nin taslağı (Venedik akademisi)

Foto. Anderson (LAROUSSE)

● *Bitki anatomisi.* Bitkilerin çeşitli organlarının şekil ve yapı incelenmesi olan bitki anatomisi, birçok durumda özellikle fosil bitkilerde, bitkilerin sınıflandırılması amacıyle dış morfolojinin verilerini desteklemeğe yarar.

Anatomi tarihi

Riolan'a göre, İbraniler 40 kemik ve 360 kiriş ve damar tanırlardı; Yunanlıların anatomi alanındaki bilgilerinin ise çok daha gelişmiş olduğu söylenir. Haller'e göre, Hippokrates insan kadavralarının teşrihini yapmıştır; ama bunu ispatlayan bir belge yoktur. Aristoteles'in eserlerinde, Hippokratesci yazarlara göre, anatominin durumunu bildiren belgeler hem çok zayıf hem de hatalı gözlemlerle doludur. İnsan anatomisinin gerçek temelleri M.Ö. IV. yy. da İskenderiye okulu tarafından atılmıştır. Koslu Praksagoras ve öğrencileri Herophilos ve Erasistratos (bu sonuncusu belki de Aristoteles'in torunudur) insan kadavrası teşrihi yapmışlardır. Galenos, M.S. II. yy. da maymun ve domuz yavrusu teşrihi yaptı. Ondan sonra dinî inançlar ve ön yargılar yüzünden anatominin tamamen ihmal edildiği on iki yüzyıllık bir karanlık devre gelir. Anatominin yeniden bir hamle yapabilmesi için 1215'te imparator Friedrich II'nin emirnamesini ve 1300 tarihinde papa Bonifacio VIII'in iznini beklemek gerekir. 1315'te Mundinus, Bologna'da öğrencileri önünde, iki kadavra teşrihi yapar.

XVI. yy. da anatominin öncüleri, Bérenger de Carpi, Sylvius denilen Jacques Dubois, Gonthier d'Andernach, Charles Estienne ve bilhassa Galenos'un hatalarını belirten ve ispatlayan belçikalı genç André Vésale oldu. Modern çağlar anatomisinin kurucusu odur. XVII. yy. çok sayıdaki verimli buluşlarıyle XVI. yüzyılın eserine devam eder. Michel Servet kan dolaşımının varlığını belirtti, Cesalpino kanın toplardamarlardan kalbe gittiğini ispatladı, Fabrice d'Acquapendente toplardamar kapakcıklarını tarif etti; ama Harvey, Riolan'ın tersine, kalbin rolünü ve kanın atardamarlar içinde ilerleyişini ispatladı, Riolan'ın da önemi azımsanamaz. Bundan sonra gelen Aselli, lenf damarlarının varlığını gösterir. Malpighi, mikroskobik anatomiyi kurar. Lirik çağdan sonra, Eustachi ve Aranzius'ların devresinde anatomi büyük ilerlemeler gösterir, Wirsung Willis, Winslow, Dionis, Duverney, Antoine Petit ile bütün Avrupa'ya yayılır. XIX. yy. başlarında Richat genel anatomiye yeni bir yol çizer ve çağdaş dönemi açar.

◆ **Anatomici** i. (fr. *anatomiste*). Anatomiyle uğraşan kimse.

◆ **Anatomik** sıf. (fr. *anatomique*). Anatomiyle ilgili: *Anatomik tasvirlerin kavranmasını kolaylaştırmak için yazdığı konulara açıklamalı resimler koyarak anatomik ikonografiyi kuran Aristoteles'tir.* || *Anatomik par-*

çalar, insan anatomisi, karşılaştırmalı anatomi dersleri, pratik çalışmalar için hazırlanmış insan veya hayvan vücudu kısımları. ‖ *Anatomik iğne,* bir kadavranın teşrihinde kullanılan bir araçla yapılan iğne. (L)

Anatomie Comparée (LEÇONS D') [*Karşılaştırmalı Anatomi Dersleri*], Georges Cuvier'nin eseri. Bu dalda yazılmış ilk kitaptır; hiç bir dilde benzeri yoktur. Beş cilttir, ilk ikisi 1800 yılında, ötekiler 1805'te çıktı. Duvernoy ve Duméril, Cuvier'nin çalışmalarına yardım ettiler. *Leçons d'Anatomie Comparée'*nin baş tarafına koyduğu *Considérations sur l'Économie Animale* (Hayvan Bünyesinin Düzeni) adlı kısımda Cuvier, organik bağlantılar ilkesini açıklıkla ortaya koymuş ve bunları organizmanın esas kanunu saymıştır. (L)

Anatomi Dersi (DOKTOR TULP'UN), Rembrandt'ın ilk şaheserlerinden; La Haye'deki Mauritshuis müzesinde (162,5 x 216,51); üstat bu eseri Amsterdam'a yerleştiği tarihte yapmıştı (1632). Hollanda'daki geleneksel toplu resim türünü yenileyen bir eserdir. Çok gerçekçi bir aydınlatma altında kişiler tabiî büyüklükte ve canlı gibi görünür. (L)

Anatomy of Melancholy (THE) [*Melankoli'nin Anatomisi*], Robert Burton'un eseri (1621). [1621'den 1651'e kadar gittikçe genişletilmiş altı baskısı yapıldı.] Yunan ve latin yazarlarından büyük bir emekle toplanmış ve orijinal, nükteli üslûpla yazılmış bir «melankoli» incelemesi. Bu kitap, romantik bir ruh bunalımını değil, karamsar bir mizacın değişik türlerini, sebeplerini, sonuçlarını, tedavi yollarını inceler. İnceleme, birçok konu dışı geliştirmelerle sık sık kesilir. Nevrasteniye tutulmuş bir Rabelais tarafından yazılmış hissini veren bu büyük eserden L. Stern çok yararlanmış, S. Johnson ve Ch. Lamb da ona büyük değer vermişlerdir. Milton, *Il Penseroso*'da bu kitaptan ilham almıştır. (L)

ANATOPİZM i. (yun. *ana,* aşağıdan yukarıya, yeniden ve *topos,* yer'den fr. *anatopisme*). Psikopatoloji, *Zihnî anatopizm,* bazı göçmenlerde, yer değiştirmekten ileri gelen zihnî bozukluklar (özellikle paranoya ve çökme tepkileri). [Normal durumda gizli kalacak birtakım patolojik süreçler, yeni yaşama şartlarına uymada beliren zorluklar yüzünden ortaya çıkar.] (L)

ANATOPLARDAMAR bls. i. Kirli kanın tümünü yüreğin sağ kulakcığına boşaltan iki büyük toplardamardan her biri.

— ANSİKL. Anat. *Üst anatoplardamar,* diyaframın üst kısmındaki toplardamarların birleştiği *anatoplardamar*'dır. Sağ ve sol kafakol toplardamarlarının birleşmesinden meydana gelir. Üst anatoplardamarın 7 sm'lik kısmı hemen dik iner, sağ kulakçığın üst çeperini kapatır. Bu kısımda yalnız bir yan toplardamarla (büyük azigos toplardamar) birleşir.

Alt anatoplardamar, diyaframın alt kısmındaki büyük kirli kanın toplandığı anatoplardamardır. Beşinci bel omuru hizasında, iki kalça toplardamarının birleştiği yerden başlar. Omurganın önünden aort'un sağ tarafından yukarı çıkar. Özel bir delikten diyaframı geçer, 3 sm ilerledikten sonra sağ kulakçığın alt çeperine birleşir. Uzunluğu ortalama 22 sm'dir. Boylu boyunca, bel, böbrek, böbreküstü bezi, erbezi veya yumurtalık, karaciğer toplardamarları ile diyaframın alt yüzünden gelen toplardamarı alır.

— Patol. *Anatoplardamar*'ın rahatsızlıkları, tehlikesi bakımından diğer toplardamarlarınkinden farksızdır. Üstanatoplardamar iltihabı (flebit) göğüs içindeki iltihaplı yaralardan ileri gelir. Altanatoplardamar iltihabı ise daha az görülür ve vücudun alt kısmındaki toplardamar iltihaplarının yayılmasından ileri gelir. (L)

ANATOT. Esk. coğ. Filistin'de Kudüs'ün kuzeyinde Bünyamin kabilesine ait eski şehir. Süleyman, Abiatar'ı buraya sürmüştü. Eremya'nın vatanı. (L)

ANATRİ i. Leng. Çuvaş Türkçesinin güney şivesi. Anatri şivesi, Çuvaş yazı diline esas olarak alınmıştır. Kuzeyde konuşulan Viryal şivesine göre, bu şivenin başlıca farkı *o* yerine *u* kullanılması, yani *o* ünlüsünün daralmasıdır. (L)

ANAV. Arkeol. Orta Asya'da Askâbâd civarında eski bir şehir. Burada, Amerikan Carnegie enstitüsü adına Pumpelly kazılar yaptı. Şartların zor olmasına rağmen tam bir stratigrafi veren Anav'da biri kuzeye ve diğeri güneye birbirinin devamı olan, dört kültürü gösteren iki kurgan bulundu: 1. Kültür. Kerpiçten, dört köşe planlı evlerin yer aldığı bir köy kültürüdür. Elde yapılmış ve boyalı çanak-çömlek kullanılmıştır. Buğday ve arpa ekimi yapılmış, hayvanlar ehlileştirilmiştir. Bulunan bakır ve kurşun eşya, bu devrenin kalkolitik kültüre ait olduğunu belirtir. Ölüler şehir içine gömülmüştür. Bu kültür yangın ile son bulur. 2. Kültür. Yine dörtgen planlı ve kerpiç evler yer alır. Ölüler evlerin altındadır. Bakır ve kurşun kullanılmasına devam edilmiştir. Elde yapılan çanak çömlek polikrom olmuştur. 3. Kültür. Evler yine kerpiçtendir. Çocuklar evlerin altına gömülüdür. Kaplar artık çarkla yapılmağa başlanmıştır. 4. Kültür. Bu devrede ilk defa demir kullanılmıştır. Pumpelly, kültür tabakalarının yığılma oranları vasıtasıyle bazı tarihlemeler yapmıştır. Pumpelly'ye göre 1. Kültür M.Ö. IX. binyıla, Hubert Schmidt'e göre M.Ö. III. bine rastlar; McCown'a göre ise Ön Asya'nın en eski kültürleriyle çağdaştır. (M)

ANAVATA i. İşl. Gergef işlemelerinden bir tarzın adı. Dival* nakışındaki sırma yerine anavata'da ipek iplik kullanılır. (M)

ANAVATAN. Bk. VATAN.

ANAUA. Esk. coğ. Bugünkü Acıgöl ve onun kuzeyindeki bir şehrin adı. Herodotos'a göre, İran kralı Kserkses, Yunanistan seferinde buradan geçti. Bulunan yazıt ve sikkelere göre, bugünkü Sarıkavak'ın yerindeydi. (M)

ANAVUL i. *Mah.* Suyun taksim yeri (Niğde). [M]

ANAYASA bls. i. Devletin temel kuruluşunu ve fertlerin hak ve hürriyetlerini düzenleyen temel kanun. *Esk.* Teşkilâtı Esasiye kanunu. ‖ *Anayasa başlangıçları,* Anayasaların baş tarafına konan ve söz konusu Anayasanın yapılış sebeplerini, ona hâkim siyasî felsefeyi, siyasî iktidarın uymak zorunda olacağı genel hedefleri gösteren metin. ‖ *Anayasaya uygunluk,* Kanunların ve diğer hukuk kurallarının Anayasaya uygun olması hali. (Bk. ANSİKL.)

— Cz. huk. *Anayasayı* [*zorla*] *değiştirmek,* ortadan *kaldırmak*'a teşebbüs, ölüm cezasını gerektiren bir suçtur. (T. Cz. kn. md. 146.)

— ANSİKL. *Anayasa* teriminin yabancı dillerdeki karşılığı (*constitution-constituzione*) daha geniş anlamlıdır ve bir toplumun siyasî ve hukukî ana kuruluşuyle ilgili, yazılı-yazısız bütün temel hukuk kurallarının toplamını ifade eder. Bu anlamda bir Anayasadan söz edebilmek için, bütün bu kuralların belli bir tek kanunda toplanmış olması gerekmez. Bunlar, ülkenin siyasî ve hukukî ana kuruluşunu meydana getiren değişik kanunlarda yer alabileceği gibi, kanunlar halinde derlenmemiş de olabilir, birtakım örf ve âdetlerden, teamüller ibaret bulunabilir. Bu durumda, söz konusu ülkenin, yazılı ve tek metinden ibaret bir Anayasası olmasa bile, birçok yazılı hukuk metninden ve teamüllerden meydana gelen bir *ana kuruluş*'u, veya geniş anlamda bir Anayasası var demektir.

● *Yazılı Anayasaların doğuşu.* Yabancı hukuk sistemlerinde, terime böylesine geniş bir anlam verilmesinin sebebi, Anayasa veya ana kuruluş kavramının geçirmiş olduğu tarihî gelişimle ilgilidir. XVIII. Yüzyıl sonlarına kadar, devlet düzeninin temel yapısını kuran yazılı hukuk kaynakları yetersiz ve dağınıktı. Ana kuruluşu düzenleyen belli bir kanun bulunmayışından doğan boşluğu, yazısız hukuk kaynaklarından olan örf ve âdetler, teamüller dolduruyordu. XVIII. Yüzyıl sonlarından itibaren, önce A.B.D.'de (1787), sonra Fransa'da (1791) yazılı Anayasalar görülmeğe başlandı. Amaç, devletin temel kuruluşuyle ilgili yazılı-yazısız bütün kuralları dağınıklıktan kurtararak tek metin halinde kaynaştırmak, ahenkli ve tutarlı bir bütün meydana getirmekti. Bu eğilim, köklerini akılcılık (rasyonalizm) anlayışında buluyordu. O çağın insanları, Anayasayı, toplumla kendileri arasında yapılan ve karşılıklı hak ve ödevleri belirleyen bir sözleşme olarak görmekteydiler. Kanunlara ve tüzüklere üstün bir hukuk belgesi olarak Anayasanın, kamu yetkililerini bağlayacağı ve fertlere de bir teminat getireceği düşünülüyordu. Günümüzde artık «Anayasa» denince, bundan yazılı bir temel kanun anlaşılır. Tek istisna olarak İngiltere'de yazılı Anayasa düzenine geçilmemiş, teamüllerden ve bazı temel kanunların bütününden meydana gelen bir *teamül Anayasa* sistemine sadık kalınmıştır.

● *Anayasaların özellikleri.* Anayasaların, maddî bakımdan diğer hukuk kurallarından ayırıcı niteliği, devletin kuruluş ve işleyişi ve fert hak ve hürriyetleriyle ilgili ana kuralları koymasıdır: Devletin şekli, nitelikleri, yasama, yürütme ve yargı organlarının kuruluşu, görev ve yetkileri, fertlerin ne gibi hak ve hürriyetlere sahip oldukları, bunların ne gibi durumlarda ve ne gibi ölçülerle sınırlanabileceği gibi. Ayrıntıların düzenlenmesi ise, ikinci derecede kurallara, kanunlara, tüzüklere kalır. Fakat, Anayasalarda yer alan kuralların, bazen ana kurallar olmadığı, ikinci derecedeki konularla ilgili kaldığı görülür: A.B.D. Anayasasında içki kaçakçılığıyle, 1961 Türk Anayasasında da ormanlarla ilgili teferruat hükümleri. Bunun sebebi, günümüzde toplum meselelerinin gittikçe karmaşık bir hal alması, bunların kesin ve bağlayıcı şekillerde Anayasalarda düzenlenmesi gereğinin duyulmasıdır. Bu yüzden modern Anayasalarda, devletin temel kuruluşu dışında kalan teknik ve talî konularda bile, ayrıntılı hükümlere yer verildiği görülür. Dolayısıyle, hangi konuların gerçekten birer Anayasa konusu olduğu, hangilerinin ise kanun alanını ilgilendirdiği konusunda kesin bir ölçü koymak gittikçe güçleşmektedir. Mesele, ülkeden ülkeye ve devirden devire değişen bir ölçü içersinde ele alınmaktadır.

İkinci özellik şeklî bakımdandır. Anayasalar, genellikle âdi kanunlardan farklı şekil ve usullere uyularak yapılmaktadır. Bu farklılık, Anayasaların muhtevaları yönünden üstün önem taşımasından ileri gelir. Bu şeklî özellik, Anayasaların yapılışında ortaya çıkar. Anayasalar, çok defa esas görevi bir Anayasa hazırlamak olan özel meclisler (*Kurucu meclis*) tarafından yapılır ve kabulü için de bazen halkın oyuna (*referandum*) baş vurulur: 1961 Türk Anayasası. Farklılık, Anayasanın değiştirilmesinde de belirebilir. Âdi kanunlar âdi yasama meclisleri tarafından âdi oy çokluğuyle değiştirilebildiği halde, Anayasaların değiştirilmesinde şu usullerden birine baş vurulabilir: değişikliğin yeniden toplanacak bir yasama meclisine bırakılması; yapılan değişikliğin halkın oyuna da sunulması; değişiklik âdi yasama meclisi tarafından yapılsa bile, âdi kanunlar için uygulanandan farklı teklif ve kabul nisaplarının uygulanması (1961 Türk Anayasası, değiştirme teklifinin T.B.M.M. üye tam sayısının en az üçte biri tarafından yazılı olarak yapılmasını, bu tekliflerin öncelikle görüşülemeyeceğini, tekliflin kabulü için ise meclislerin ayrı ayrı üye tam sayılarının üçte iki çoğunluğunu öngörür [md. 155]). Ne var ki, bu şeklî özelliklere bütün Anayasalarda da rastlanmaz. Nitekim eski İtalya Anayasası (1848), âdi kanunlar gibi değiştirilebilir bir Anayasaydı.

● *Anayasa çeşitleri.* Anayasalar genel olarak, *yazılı* Anayasalar ve *teamülî* Anayasalar (İngiltere'de) olmak üzere ikiye ayrılır. Asıl Anayasa kavramına giren yazılı Anayasalar da, tarihî ve siyasî köklerine göre ikiye ayrılır: hâkimiyeti tek başına kullanan bir hükümdarın iradesi mahsulü olan *monarşik Anayasalar* (1848 İtalyan, 1876 Osmanlı Anayasaları) ve hâkimiyetin biricik sahibi olan millet veya halk tarafından, ya da temsilcileri eliyle yapılan *demokratik Anayasalar* (1921, 1924 ve 1961 Türk Anayasaları).

Anayasalar, ayrıca, onları yapan veya değiştirecek olan organların mahiyetine veya yapılmalarında ve değiştirilmelerinde uygulanan usul ve şekillere göre de ikiye ayrılır: âdi meclisler tarafından farklı usul ve şekillere uyulmaksızın yapılan veya değiştirilebilen *yumuşak Anayasalar;* özel meclisler (Kurucu meclis) tarafından yapılan veya değiştirilen veya âdi meclisler tarafından olsa bile, ancak farklı usul ve şekillere uyularak değiştirilebilen *katı Anayasalar.*

TÜRK ANAYASALARI

Fert hak ve hürriyetlerini tespit ve ilân etme yolunda, birtakım çabalara girişilmiş, 1808'de Senedi* İttifak ve 1839'da Gülhane* hattı hümayunu, diğer adıyle *Tanzimat fermanı* ilân edilmişti. Ancak her iki belge de, devletin temel kuruluş ve işleyişiyle ilgili hükümlere yer vermemeleri sebebiyle, gerçek anlamda bir anayasa sayılamazdı. Bunlar birer *Hak* bildirisi* niteliğindeydi.

1876 Kanunu Esasîsi

Gerçek anlamda ilk Anayasadır.
XIX. Yüzyılda Osmanlı devleti, gerileyişinin son haddine varmıştı; devrin aydınlarında beliren genel kanaat, bu çöküşün, mutlakıyetçi yönetim şeklinden doğduğu ve ancak anayasalı bir rejimle önlenebileceğiydi. Hattâ bu yolda, Sultan Abdülmecid'i devirmek için bir gizli dernek de kurulmuş, fakat teşebbüs başarısızlıkla sonuçlanmıştı. (Bk. KULELİ VAKASI.) Abdülmecid'in ölümünden (1861) sonra tahta geçen Sultan Abdülaziz devrinde de, aynı amaçla *Genç* Osmanlılar cemiyeti* kuruldu (1865). Bunların yurt içinden ve dışından yaptıkları kuvvetli baskı sonucu, ülkede hürriyetçi bir halkoyu doğdu. Bu etkilerle Abdülaziz, 1868'de, *Şûrayı* Devlet*'i kurdu. Devlet şûrasının en önemli yetkileri, kanun tasarılarını hazırlamak, hükûmetle fertler arasında çıkacak davaları görmek, memurları yargılamak, vilâyet meclislerinin her yıl yapmak isteyeceği ıslahat hakkında, her vilâyetten gelecek temsilcilerin de katılmasıyle karar vermekti. Devlet şûrasının böylece, sınırlı bir konuda da olsa vilâyet temsilcilerinden kurulu bir meclis haline gelmesi, onun gelecekteki bir «Heyeti Mebusan»ın ilk çekirdeği olması fikrini doğurdu. 30 Mayıs 1876'da mutlakçı rejimin baş temsilcisi sayılan Abdülaziz tahttan indirildi. Yerine veliaht Murad Efendi getirildi. Murat V unvanıyle anılan hükümdarın aklî dengesi yerinde değildi. Bu arada, Abdülaziz'in şüpheli bir şekilde ölümü üzerine iyice serbestlik kazanan ıslahatçılar, başta Midhat Paşa olmak üzere, veliaht Abdülhamid Efendiyle anlaşmak ihtiyacını duydular. Abdülhamid, Midhat Paşaya haber göndererek meşrutî bir rejime taraftar olduğunu ve anayasayı ilân edeceğini bildirerek tahta geçirilmesini istedi. Bunun üzerine Murat V tahttan indirilerek yerine Abdülhamid II'nin getirilmesi kararı alındı (31 ağustos 1876).
Bir yandan iç huzursuzluk, öte yandan dış baskılar, yeni anayasanın süratle hazırlanmasını gerektiriyordu. Yabancı devletlerin kışkırtmasıyle Balkanlarda çıkan olayları önlemek, uyuşmazlıkları çözümlemek amacıyle 1876 yılında İstanbul'da yabancı devletlerin katıldığı bir konferans (Bk. TERSANE KONFERANSI) toplandı. Yabancı devletler, Osmanlı ülkesindeki bazı gayrimüslim uyrukların hak ve hürriyetlerinin teminat altına alınmasını isteyince, Osmanlı heyeti bu talebe, bir Anayasa ile meşrutî rejimin ilân edileceğini bildirmek suretiyle cevap verdi.

● *Kanunu Esasînin hazırlanışı.* Abdülhamid II tahta geçince, Anayasayı hazırlamakla görevli 28 kişilik bir komisyon kurdurdu. *Cemiyeti* Mahsusa* adını taşıyan bu kurul, çalışmalarında ana metin olarak, daha önce Midhat Paşa tarafından (1831) Belçika Anayasası örnek alınarak hazırlanan bir tasarıyı kabul etti. Çalışmalar sonucu meydana getirilen metni inceleyen Abdülhamid II, kendi yetkilerini sınırlayan birtakım maddelerin çıkarılması ve polis soruşturmasıyle istediği kimseyi yurt dışına sürme yetkisi veren bir maddenin benimsenmesi halinde Anayasayı kabul ve ilân edeceğini bildirdi. Midhat Paşanın, Anayasanın bir an önce çıkarılmasını sağlamak amacıyle, Padişahın tekliflerinin kabulü gerektiği yolundaki ısrarlı konuşmaları sonucu Komisyon, tasarıya yeni bir biçim verdi ve istenen değişiklikleri yaptı. Ortaya çıkan metin, 7 zilhicce 1293 (23 aralık 1876) tarihinde bir hattı hümayunla kabul ve ilân edilerek yürürlüğe kondu.

● *Esasları.* Padişah tarafından kurulan ve onun sürekli baskısı altında çalışan Cemiyeti Mahsusa'nın hazırladığı Anayasa metni, Padişahın hak ve imtiyazlarına ciddî sınırlar getirmedi. Aksine, Kanunu Esasî, yasama ve yürütme yetkilerinin Padişahın elinde toplanışını hukukîleştirdi. Bütün bu yetkili ve imtiyazlı durumuna karşılık, Padişahın «kutsal ve sorumsuz» olduğu kabul edildi (md. 5). Yürütmenin başı olan Padişah, Bakanlar kurulunu (*Heyeti Vükelâ*) tayin ve azil yetkisine sahiptir (md. 7). Bakanlar kurulunun önemli kararlarının uygulanması, ancak Padişahın izniyle mümkündür (md. 29).

Yasama kuvveti, her ikisine birden *Meclisi* Umumî* adı verilen iki ayrı meclisten kuruludur: *Heyeti Âyan* ve *Heyeti Mebusan* (md. 42). Heyeti Âyan, Heyeti Mebusan'ın üye tam sayısının üçte birini geçmemek şartıyle, doğrudan doğruya Padişah tarafından (md. 60) ömür boyunca seçilir. Heyeti Mebusan ise, osmanlı uyruklarından her elli bin erkeğe bir temsilci esasına göre, dört yıl için seçilir (md. 65, 69). Heyeti Âyanın görevi, kanun tasarılarının dinî kurallara, Padişahın hukukuna, hürriyete, Kanunu Esasî hükümlerine, devletin bütünlüğüne, memleketin iç güvenliğine, vatanın savunma ve korunmasına ve genel âdaba uygunluğunu denetlemektir. Yasamanın kanun koyma yetkisi, Padişah lehine sınırlanmıştır. Kanun teklif etme hakkı Bakanlar kuruluna, Heyeti Âyan ve Heyeti Mebusan'a aittir. Bakanlar kurulu her konuda, Heyeti Âyan ve Heyeti Mebusan ise sadece «vazifei muayyeneleri dairesinde» kanun teklif edebilirler (md. 53). Ancak bu alanda da, yapılan teklifin görüşülebilmesi Padişahın iznine bağlıdır. Görüşülüp kabul edilen bir metin Padişahın onaylamasıyle kanunlaşır (md. 64). Meclisi Umumîyi toplantıya çağırmak veya yeniden seçim yapmak şartıyle Heyeti Mebusan'ı feshetmek Padişahın yetkilerindendir (md. 73, 35). Anayasa yasama organının, Bakanlar kurulunu denetlemesine imkân vermemiştir. Bakanlar, meclislere değil, Padişaha karşı sorumludur. Sadece, belki kanunlarda, Heyeti Mebusan üçte iki çoğunlukla bir bakanı Yüce divana (*Divanı Âli*) sevk edebilir. Fakat bunun için de Padişahın onayı gereklidir (md. 31).
Yargı kuvveti, Şer'iye ve Nizamiye mahkemeleri olarak ikiye ayrılmıştır. Yargı bağımsızlığı konusunda hâkimlerin azlolunamayacağı ilkesi konmuştur (md. 81). Kanunu Esasî, basın, eğitim, mülkiyet, ticaret ve sanat hak ve hürriyetlerini tanır; eşitlik, kamu hizmetlerine girme, yasama organına baş vurma haklarını, mesken dokunulmazlığı, vergilerin kanun dairesinde alınması ilkelerini ilân eder; müsadere ve angaryayı, işkence ve eziyeti yasaklar; toplanma ve dernek kurma haklarına ise yer vermez. Kişi güvenliği bakımından en önemli hüküm 113. maddededir: Padişah, hükûmetin güvenliğini sarstıkları bir zabıta soruşturması sonucu belli olanları yurt dışına sürebilme yetkisine sahiptir.

● *Uygulanışı.* Kanunu Esasî'nin yürürlüğe girmesinden sonra, Meclisi Umumî sadece iki devre toplanabildi. 20 Mart 1877'de ilk toplantısını yaptıktan sonra, 28 haziran 1877'de Padişah tarafından fesholundu. Aynı yıl içinde ikinci seçimler yapıldı ve 13 aralık 1877'de toplanan Meclisi Umumî, 14 şubat 1878'de tatile girdi. Bir daha da toplantıya çağrılmadı. Bundan sonra Abdülhamid II'nin mutlakiyetçi idaresi başladı. Başta Ziya Paşa, Namık Kemal, Midhat Paşa gibi aydınlar olmak üzere, birçok kimse 113. madde yoluyle sürgüne gönderildi. Midhat Paşa 1883'te Taif'te boğduruldu.
● *İkinci Meşrutiyet.* Abdülhamid II'nin mutlakiyetçi rejimi baskısını arttırdıkça, buna karşı direnme de yoğunlaştı. Abdülhamid II saltanatının ilk yıllarında, Murad V'i yeniden tahta geçirmek yolunda iki başarısız teşebbüse de girişildi: *Ali Süavi* ve *Kleanti Skalyeri* olayları. Hürriyetçi akım, özellikle Tıbbiye ve Harbiye'den yetişen genç aydınlar arasında gelişti. İstibdadı devirmek, Kanunu Esasî'yi yeniden yürürlüğe koymak amacını güden birçok gizli dernek kuruldu. Bunların en önemlisi olan *İttihat* ve Terakki* cemiyeti, şiddet yollarına da baş vurdu. Padişah taraflısı bazı yüksek memurlar öldürüldü. Bu ortam içinde, özellikle Selânik'teki ordu çevrelerinden gelen sürekli baskılar sonucu, Abdülhamid II, bir «İradei Seniye» ile Kanunu Esasî'nin zaten yürürlükte olduğunu ve meclislerin derhal toplantıya çağrılması ile seçimlerin yapılmasını bildirdi. Böylece 23 temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilân edildi. Seçimleri İttihad ve Terakkî fırkası kazandı. 1909'da, mevcut Anayasa, bir yenisi yapılıyormuşçasına, temelli değişikliklere konu oldu.

● 1909 *Değişikliği.* Padişahın, Bakanlar kurulunun kuruluşuyle ilgili yetkileri sınırlandı. Padişah, artık sadece başbakan (*sadrazam*) tayin eder, bakanları ise başbakan seçer ve padişahın onayına sunar (md. 7). Bakanlar kurulu artık padişaha değil, yasamaya karşı sorumludur (md. 30); padişahtan bağımsız bir siyaset güdebilir. Ayrıca padişahın, Heyeti Mebusanı fesih yetkisi de, işlemesi imkânsız hale gelecek bir şekilde kesildi. Her iki meclise de, padişah iradesine bağlı olmadan kanun teklif edebilme yetkisi verildi. Padişahın kanunları vetolama yetkisi sınırlandı. Kişi güvenliğini zedeleyen 113. madde kaldırıldı. Toplantı ve dernek kurma hakları tanındı (md. 120). Basına sansür konamayacağı hükmü getirildi (md. 12). Bununla birlikte, umulan hürriyetçi düzen kurulamadı. Bir yandan sürekli dış savaşlar, öte yandan iç çalkantılar, hükûmet darbeleri ve nihayet İttihad ve Terakki'nin otoriter tutumu, anayasa hükümleri dışında fiilî bir tek parti rejimi yarattı.

1908 **Anayasa**'sının ilânı sırasında umumî yerlere asılan bu tablo «Devleti Âli Osmaniye'nin ihyası» adını taşıyordu, (Malik Aksel koleksiyonu)

1921 Teşkilâtı Esasiye kanunu

20 Kânunusani 1337 (20 ocak 1921) gün ve 85 sayılı bu kanun Millî devleti, Türkiye devletini (md. 3) kuran bir ihtilâl Anayasasıdır. Hazırlanış şekli ve yapısı, Kurtuluş savaşının olağanüstü şartlarını yansıtır. Ankara'da toplanan Büyük Millet meclisi tarafından süratle hazırlandı. Diğer anayasalara oranla çok kısadır (23 madde ve bir «maddei münferide»). Kısa ve eksik oluşundan doğan boşluklar, herbiri Anayasa hükmü değerinde yirmi kadar kanun, kararname ve kararla doldurulmağa çalışılmıştır. Hattâ, M. Kemal'in sadrazam Tevfik Paşaya yolladığı ve Kanunu Esasî'nin 1921 Anayasası ile çatışmayan hükümlerinin yürürlükte olduğunu bildiren telgrafı, bu dönemde iki Anayasanın varlığını gösterir.
Teşkilâtı Esasîye kanunu, Kurtuluş savaşının, demokratik, halkçı ve millîci karakterine uygun olarak, *millî hâkimiyet* prensibini ilân eder. Hâkimiyetin kayıtsız ve şartsız millete ait olduğunu, yönetim usulünün, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayandığını bildirir (md. 1). Fakat içinde bulunulan nazik durum sebebiyle ve Millî Kurtuluş savaşına zarar vermemek amacıyle, millî hâkimiyet anlayışının tabiî sonucu olan *cumhuriyet* devlet şekli terimine yer vermez, rejimin isminin konmasını geleceğe bırakır.
Bu Anayasa ile, Millî Kurtuluş savaşının, millîci güçlerin bölünmesine meydan verilmeden bir an önce kazanılmasını sağlamak amacıyle, yasama ve yürütme kuvvetleri tek elde, Büyük Millet meclisinde toplandı (md. 2). Saf bir *meclis hükûmeti* sistemi kuruldu. B.M.M. yasama yetkisini bizzat, yürütme yetkisini ise kendi içinden seçtiği Büyük Millet Meclisi hükûmeti eliyle kullanır. B.M.M.'nin reisi, hükûmetin de reisidir. Hükûmet üyeleri, Meclisin adeta memurları durumundadır. Görevleri, Meclisin aldığı kararları uygulamaktan ibarettir.

● *Uygulanışı.* Teşkilâtı Esasiye kanununun ilk şeklinde, Devlet başkanlığı makamı yoktur. 29 Ekim 1923 gün ve 364 sayılı Teşkilât kanununun bazı maddelerinin tevzihan tâdiline dair kanun ile, Cumhuriyet ilân edildi ve Cumhurbaşkanlığı makamı kondu. Cumhurbaşkanı, Meclis tarafından ve kendi üyeleri arasından 4 yıl için seçilir. Başbakanı tayin eder ve onun seçeceği bakanları B.M.M.'nin onayına sunar. 1921 Anayasası, getirmiş olduğu kuvvetler birliği sistemiyle, Millî mücadelenin birlik ve beraberlik içinde, gereksiz çekişmelere düşülmeden kazanılmasında olumlu bir rol oynadı.

1924 Teşkilâtı Esasiye kanunu

1921 Anayasası ancak olağanüstü şartlarda

Foto. (*MEYDAN*)

uygulanabilecek kısa bir Anayasaydı. Kurtuluş savaşı sonrasının yeni ihtiyaçları, daha teferruatlı bir Anayasayı gerektirdi. B.M.M. tarafından bu amaçla bir komisyon kuruldu: *Kanunu Esasî encümeni.* Komisyonun, Fransa III. Cumhuriyet ve Polonya Anayasalarından yararlanarak hazırladığı tasarı Mecliste görüşüldü; bazı maddeleri değiştirilerek 20 nisan 1340 (1920) tarih ve 491 sayılı kanunla kabul edildi.

● *Esasları.* 1924 Anayasası, devletin ruhunu temsil eden millî hâkimiyet prensibiyle (md. 3), kuvvetler birliğini gerçekleştiren meclis hükûmeti sistemini muhafaza eder. Yasama ve yürütme yetkileri, «Milletin yegâne ve hakikî mümessili olup Millet adına hakkı hâkimiyeti istimal» eder (md. 4). B.M.M.'de «tecelli ve temerküz» eder (md. 5). Ancak, yasama yetkisini bizzat kullanan Meclis, yürütme yetkisini kendi seçtiği «İcra Vekilleri heyeti» eliyle kullanır. Onu her zaman denetleyebilir ve düşürebilir.
Yasama organı tek meclisten kuruludur (T.B.M.M). Üyeleri 4 yıl için seçilir. Yürütme kuvvetini cumhurbaşkanı ve bakanlar teşkil eder. Cumhurbaşkanı 4 yıl için B.M.M. tarafından ve kendi üyeleri arasından seçilir. Bakanların göreve başlaması için, eskiden olduğu gibi meclisin onayı gerekmez, Cumhurbaşkanının onayı yeter. Bu, meclis üstünlüğünden ve kuvvetler birliğinden az da olsa uzaklaşıldığını gösterir. İhtiyaçlar yürütmeye, eskisine oranla daha çok serbestlik tanınmasını gerektirmiştir.
Yargı hakkı, millet adına bağımsız mahkemelerce kullanılır (md. 8). Anayasa, «Türklerin Hukuku Ammesi» başlığı altında sadece klasik ve ferdî hak ve hürriyetleri tanır. Sosyal haklara yer vermez. Tanınan haklar da yeterli teminattan yoksundur. Başta, meclis keyfîliğine karşı tedbir yoktur. Anayasaya aykırı kanunların iptali mümkün değildir. Nitekim tatbikatta, bu anayasaya aykırı kanunlar bir rejim buhranı da yaratmış, 27 Mayıs 1960 müdahalesinin sebepleri arasında yer almıştır.

● *Uygulanışı.* 1924-1960 Yılları arası yürürlükte kalan 1924 Teşkilâtı Esasiye kanunu döneminde, fiilî siyasî rejim, Anayasanın öngördüğü meclis hâkimiyeti sisteminden farklı oldu. 1945'e kadar tek parti rejimi hâkimdi. Siyasî kuvvet Meclis'te değil, Parti'de, özellikle onun yöneticilerinde ve hükûmetteydi. Parti disiplini, Meclise, hükûmet icraatını denetleme yetkisi vermiyordu. Böylece tatbikatta, Anayasa hâkimiyeti yerine tek parti hâkimiyeti, meclis üstünlüğü yerine de hükûmet üstünlüğü görüldü. Çok partili bir hayatı öngörüp düzenleme amacı gütmeyen Anayasa da, böyle bir uygulamaya engel olabilecek kesinlikte değildi. Hedef, bir an önce demokratik düzene geçmek ve siyasî iktidarı da buna göre sınırlamak değildi; amaç, gerekli reformları yapmaktı. Bu sebeple, devrim hareketleri içerisinde, Anayasa bir belge olarak ortaya çıkmadı. Gerektiği anlarda da Anayasa, yeni devrim prensiplerine göre değiştirildi. 1928'de 2. md. de yapılan değişiklikle «Türkiye devletinin dini, dini islâmdır» hükmü Anayasadan çıkarıldı. 1937'de aynı maddeye «Türkiye devleti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılâpçıdır» hükmü eklendi.
1945'ten sonra girişilen çok partili hayat denemesinde ise «Anayasa meselesi» temel bir mesele olarak ortaya çıktı. Mevcut Anayasa, çok partili, demokratik bir siyasî hayatın gereklerine uygun hükümlerden yoksundu. Boşluk ve eksiklikler, özellikle siyasî partiler, muhalefet hakları ve yargı teminatı konusundaydı. (1945-1960 Yılları arasında, gerek siyasî gerek ilmî çevrelerde, Anayasanın yeni ihtiyaçlara göre yeniden düzenlenmesi lüzumundan sık sık söz edildi, fakat bunlar gerçekleşmedi.) 1950-1960 Arasında D.P. iktidarı zamanında, Anayasanın bu boşluklarının antidemokratik ve keyfî uygulamaya ve ciddî bir rejim buhranına yol açtığı kabul edildi. 27 Mayıs 1960 hareketi de bu gerekçeye bağlandı.

anayönler

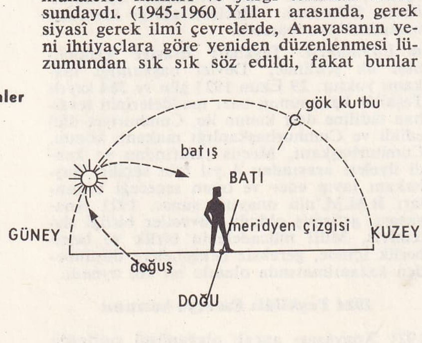

27 Mayıs ve Geçici Anayasa düzeni

27 Mayıs 1960 olayı, «Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyle meşruluğunu kaybetmiş bir iktidarı» iş başından uzaklaştırmak ve demokratik düzeni yeniden kurmak nedeniyle yapıldı. Hareket başarıya ulaştıktan sonra geriye somut bir hedef kalıyordu: yeniden düzenlenecek demokratik rejimin anayasasını yapmak ve genel seçimlere gitmek. Genel kanaate göre 27 Mayıs öncesi huzursuzluğunun temel sebebi siyasî idi; demokratik rejimin tam olarak yerleştirilememiş olmasıydı. Bu ise, öncelikle, ayrıntılı ve teminatlı bir anayasanın yokluğundan ileri gelmekteydi. Modern ve demokratik bir anayasa, rejim buhranını da giderecekti. Ancak, bu yapılana kadar sürecek olan geçiş rejiminin de bir anayasası bulunmak gerekirdi. 1 Sayılı «1934 tarih ve 495 sayılı Teşkilâtı Esasiye kanununun bazı hükümlerinin kaldırılması ve bazı hükümlerinin değiştirilmesi hakkında geçici kanun» bu amaçla çıkarıldı. Böylece, 1924 Anayasasının yürürlükten kaldırılmayan maddeleri ile, 1 sayılı kanun hükümleri, geçici dönemin Anayasasını meydana getirdi. Bu kanunla, müdahaleyi gerçekleştiren Millî Birlik komitesi de, fiilî iktidarını hukukîleştirmiş oldu.
1 Sayılı kanun, 1924 Anayasasınınkine benzer bir ana kuruluş getirdi. B.M.M.'nin yetkilerini başta yasama yetkisi olmak üzere, M.B.K.'ye verdi. Ancak, hâkimiyet yetkisi, hareketin gayesi olarak kabul edilen demokratik Anayasanın ve seçim kanununun kabul edilip, iktidarın en kısa zamanda yapılacak genel seçimlerle kurulacak B.M.M.'ye devredilmesi amacıyle kayıtlıdır (md. 1). M.B.K. üyeleri bu amaca bağlı kalacaklarına yemin ederler (md. 2). Komite, yasama yetkisini bizzat, yürütme yetkisini ise Devlet başkanınca tayin ve Komitece tasvip edilen Bakanlar kurulu eliyle kullanır (md. 3). M.B.K.'nin başkanı, aynı zamanda Devletin ve Bakanlar kurulunun başkanı, Silâhlı kuvvetlerin de başkumandanıdır (md. 17). Başkanın kanunları vetolama yetkisi vardır. Geri çevirdiği bir kanun ancak M.B.K.'nin beşte dördünün oyuyle tekrar kabul edilirse, Devlet başkanı da buna uymak zorundadır. Bakanlar, M.B.K. üyelerinden veya 27 Mayıs 1960 tarihinde herhangi bir siyasî partiye kayıtlı olmayan vatandaşlardan seçilir.
Bu kanunla ayrıca, eski iktidar mensuplarını ve onlarla birlikte suçlu görülenleri yargılamak üzere bir Yüksek Adalet divanı kuruldu. 13 Aralık 1960 gün ve 157 sayılı «1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilâtı Esasiye kanununun bazı hükümlerinin değiştirilmesi hakkındaki 12 haziran 1960 tarihli ve 1 sayılı kanuna ek Kurucu Meclis teşkili hakkındaki kanun» ile, geçiş rejiminin ikinci dönemi başladı. Bu kanunla «mevcut şartlara uygun olarak milletin en geniş mânâsıyle temsili gayesini gözeten (md. 1) bir *Temsilciler meclisi* kuruldu. Bu meclis, M.B.K. ile beraber, *Kurucu meclis* adı altında yeni Anayasayı hazırladı.

1961 Anayasası

● *Hazırlanışı.* 6 Ocak 1961'de çalışmağa başlayan Kurucu meclis, bir Anayasa komisyonu seçti. Komisyon, hazırlık çalışmalarında iki tasarıyı esas aldı: 27 Mayıs'tan hemen sonra M.B.K. tarafından görevlendirilen 10 kişilik bir ilim heyetinin hazırladığı anayasa ön tasarısı ile S.B.F. İdarî İlimler enstitüsünün kendi isteğiyle hazırladığı «Gerekçeli tasarı». Birinci tasarı, siyasî partilere ve siyasî iktidara karşı duyulan aşırı güvensizliği yansıtıyordu. Siyasî partilere mümkün olduğu kadar sınırlı bir alan bırakmış, ikinci meclise üye göndermek hakkını da partilere değil korporasyonlara (meslek birlikleri, sendikalar vb.) tanımıştı. Siyasî iktidarın tek elde toplanmasını önlemek amacıyle, iktidarı çeşitli organ ve kurumlar arasında bölüyordu. Tasarı, birçok kuruluşa özerklik vermişti (Opera, Millî kütüphane, Konservatuvar). «Gerekçeli tasarı» ise, siyasî iktidara aynı ürkeklikle bakmıyor, yürütmeye faal olabilme imkânlarını veriyordu.
Komisyon, ilim heyetinin tasarısını «etüd metni», öteki tasarıyı da «yardımcı metin» olarak seçti. Yabancı devlet Anayasaları ve siyasî partilerin Anayasa tasarılarından da yararlanarak çalışmalarını tamamladı. 27 Mayıs 1961 günü Kurucu meclis tarafından bazı değişikliklerle kabul edilen metin, 9 temmuz 1961'de referandumla kabul edilerek yürürlüğe girdi.

● *Esasları.* 9 Temmuz 1961 tarih ve 334 sayılı Anayasa, eski Anayasalarımıza oranla daha uzun, dünya Anayasalarına oranla ise normal uzunluktadır (157 asıl, 11 geçici madde). Eski Anayasalarımızda bulunmayan bir *Başlangıç* bölümüne sahiptir. Anayasa metnine dahil bulunan başlangıçta, Anayasanın metnine hâkim felsefî ve siyasî esaslar belirtilir. Başlangıç'tan çıkan anlama göre Anayasa, demokratik ve sosyal karakterli bir anayasadır. Yine bir yenilik olarak, maddelerin konusunu ve aralarındaki bağlantıyı açıklayan «kenar başlıkları»na yer verilmiştir. Bunlar metne dahil değildir.

● *Devletin ana kuruluşu.* Devlet şekli Cumhuriyettir (md. 1). Bu hüküm değiştirilemez. Değiştirilmesi teklif dahi edilemez (md. 9). «Türkiye cumhuriyeti, insan haklarına ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan millî, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir» (md. 2). Hâkimiyet kayıtsız ve şartsız millete aittir, Millet hâkimiyetini yetkili organlar eliyle kullanır (md. 4). Böylece, temsilî bir demokrasi şekli öngörülmüştür.
Yasama yetkisi, *Millet meclisi* ve *Cumhuriyet senatosu* adında iki meclisten kurulu Türkiye Büyük Millet meclisinindir. Bu yetki devredilemez (md. 5). Her iki meclis üyeleri de genel oyla seçilir. Cumhuriyet senatosunun bir denge ve itidal unsuru olabilmesi için, üyelerinde yüksek tahsil şartı aranmıştır. Ayrıca bu mecliste, tabiî üyeler de vardır (eski Cumhurbaşkanları, eski Millî Birlik komitesi üyeleri). Kanunların yapımında son söz Millet meclisinindir. Bakanlar kurulunun denetlenmesinde de Millet meclisinin yetkileri ağır basar. Hükûmeti düşürme yetkisi sadece onundur.
Cumhurbaşkanı ve Bakanlar kurulundan meydana gelen Yürütme organı, eski Anayasalardakine oranla daha serbest ve bağımsızdır. Artık yürütme yetkisi Mecliste değildir. Yürütme organı bu yetkiyi doğrudan doğruya Anayasadan alır. Böylece, meclis üstünlüğü ve meclis hükûmeti sisteminden, kuvvetlerin eşitliği ve dengesine dayanan parlamento sistemine geçilmiştir. Amaç, yasama veya yürütmeden herhangi birinin istibdadına engel olmaktır. Yasamanın yürütmeyi düşürebilme yetkisine karşılık, yürütmenin de Millet meclisinin yenilenmesine karar verme yetkisi vardır.
Yargı yetkisi, Türk milleti adına bağımsız mahkemelerce kullanılır (md. 7). Hâkimlerin bağımsızlığı teminat altına alınmıştır. Hâkimlerin özlük işlerine bakmakla görevli Yüksek Hâkimler kurulu meydana getirilmiştir. Asıl önemli yargı mercii ise, ilk defa bu Anayasa ile kurulan, kanunların ve meclis içtüzüklerinin Anayasaya uygunluklarını denetlemekle görevli *Anayasa mahkemesi*'dir.

● *Temel hak ve hürriyetler.* Anayasa, klasik ve sosyal hakların uzun bir listesini verir (ikinci kısım). Her hak ve hürriyetin ne gibi unsurlardan kurulu olduğunu, ancak ne gibi sebeplerle sınırlanabileceğini ayrıntılarıyle gösterir. Ayrıca, temel hak ve hürriyetlerin özüne dokunulmayacağını belirtir (md. 11/2). Bu özen, 1924 Anayasasının hürriyetler konusundaki yetersiz tutumuna ve bundan doğan antidemokratik gidişe karşı bir tepkidir. Anayasa ilk defa olarak sosyal haklara geniş yer verir. Mülkiyet hakkının, özel teşebbüs hakkının kamu yararı amacıyle sınırlanabileceğini kabul eder (md. 36 ve 41). Zıraî üretimi düşürmeksizin çiftçiye toprak dağıtımını öngörür (md. 38, 39). Ancak, devlet bu bölümde belirtilen sosyal ödevlerini, iktisadî gelişme ve malî kaynaklarının yeterliği ölçüsünde yerine getirmekle yükümlüdür (md. 53).
Siyasî haklara da etraflıca yer veren Anayasa, siyasî partilerin uyacakları esasları da düzenler. Tüzük, program ve faaliyetleri, insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve laik cumhuriyet ilkelerine, Devletin, ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne aykırı düşen partilerin Anayasa mahkemesince temelli kapatılacağını bildirir (md. 57).

Temel hak ve hürriyetlerin yargı organlarınca teminat altına alınmasına itina eden Anayasa, yasamadan gelebilecek tehlikelere karşı da Anayasa mahkemesini kurmuştur. İdarenin de hiç bir eylem ve işlemi hiç bir halde yargı denetimi dışında bırakılamaz (md. 114). 1950-1960 Döneminin hukuk ve Anayasa dışı işlemlerine karşı bir tepki olarak, hürriyetler konusunda büyük bir titizlik gösteren Anayasa, asıl teminatını, vatandaşların hürriyete ve fazilete olan bağlılıklarında ve uyanıklıklarında bulur (Başlangıç, son paragraf).

BAŞLANGIÇ

Anayasa başlangıçları'na, bilhassa bağımsızlıklarına yeni kavuşmuş veya bir ihtilâlden veya buhrandan çıkmış olup da, yeni bir düzen kurmak amacını güden yeni devletlerin anayasalarında rastlanmaktadır. Birinci Dünya savaşından sonraki 1919 tarihli Alman Anayasası, 1918 ve 1923 Sovyet Anayasaları başlangıç bölümleri ihtiva etmekteydi. Bugün de hemen bütün modern Anayasalarda bir başlangıç vardır: 1948 İtalya, 1949 Batı Almanya, 1958 Fransa ve 1961 Türk Anayasaları.

Başlangıçta yer alan hükümlerin gerçek birer hukuk kuralı olmaktan çok, siyasî ve felsefî bir nitelik taşımaları, başlangıçların hukukî değeri hakkında tereddütlere yol açmış, Anayasa metninde yer alan hükümlerle eşdeğerde olup olmadıkları tartışılmıştır. 1961 Türk Anayasası ise, başlangıcın Anayasa metnine dahil bulunduğunu açıkça belirtmiştir (md. 156). Anayasa mahkemesi de bazı kararlarında, kanunların Anayasaya uygunluğunun denetiminde, başlangıç hükümlerini ölçü olarak kullanmıştır.

1961 *Anayasasının başlangıcı*: «Tarihi boyunca bağımsız yaşamış, hak ve hürriyetleri için savaşmış olan;

«Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyle meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 devrimini yapan Türk milleti;

«Bütün fertlerini, kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde, millî şuur ve ülküler etrafında toplayan ve milletimizi, dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak millî birlik ruhu içinde daima yüceltmeyi amaç bilen Türk Milliyetçiliğinden hız ve ilham alarak ve;

«Yurtta Sulh, Cihanda Sulh» ilkesinin, Millî Mücadele ruhunun, millet egemenliğinin, Atatürk devrimlerine bağlılığın tam şuuruna sahip olarak;

«İnsan hak ve hürriyetlerini, millî dayanışmayı, sosyal adaleti, ferdin ve toplumun huzur ve refahını gerçekleştirmeyi ve teminat atlına almayı mümkün kılacak demokratik hukuk devletini bütün hukukî ve sosyal temelleriyle kurmak için;

«Türkiye Cumhuriyeti Kurucu meclisi tarafından hazırlanan bu Anayasayı kabul ve ilân ve onu, asıl teminatın vatandaşların gönüllerinde ve iradelerinde yer aldığı inancı ile, hürriyete, adalete ve fazilete âşık evlâtlarının uyanık bekçiliğine emanet eder.»

ANAYASAYA UYGUNLUK

Genellikle yasama iktidarlarının, çiğnenmesi halk vicdanı tarafından tepkiyle karşılanacak, birtakım üstün hukuk kurallarıyle sınırlı olduğu kabul edilir. Yazılı ve katı bir Anayasaya sahip ülkelerle de, Anayasa metni daima, âdi kanunlara üstün sayılır. Bu durumda mesele, üstün hukuk kuralları ve Anayasa hâkimiyetinin nasıl sağlanacağıdır. Kanunların Anayasaya uygunluklarının denetlenmesi müessesesinin anlam ve amacı da budur.

Bu denetim konusunda başlıca iki sistem vardır: **1.** *Adlî denetim*. Kanunların Anayasaya uygunluklarının denetlenmesi bir mahkemeye bırakılmıştır. Bu da iki yoldan gerçekleşebilir: a) *Defi yoluyle denetim*. Genel olarak «adlî denetim», özel olarak da «defi yoluyle denetim» sistemlerinin tarihî kökü, A.B.D.'dedir. Daha XVIII. yy. sömürge devrinde, bağımsızlığın kazanılmasından sonra ise bazı eyaletlerde bu denetim uygulanmaktaydı. Fakat gerçek anlamda adlî denetim ve bunun özel bir şekli olarak defi yoluyle denetim, 1803 tarihinde *Marbury v. Madison* davasında *Yüksek mahkeme* başkanı John Marshall tarafından verilen kararla başladı. O tarihten beri uygulanan sisteme göre, mahkemelerde taraflardan biri, kendine uygulanacak kanun hükmünün Anayasaya aykırılığını ileri sürebilir. Her derecedeki mahkeme, bu konuda bir karar verebilir. Ancak, temyiz mercii sıfatıyle *Yüksek mahkeme* son kararı verme yetkisine sahiptir. Bu yolla verilen Anayasaya aykırılık kararları, kanunun genel olarak yürürlükten kaldırılması sonucunu doğurmaz; karar, sadece olaydaki tarafları bağlar.

A.B.D.'de hâkimlerin bu yolla yasama yetkisinin kullanılışına müdahaleleri, fert haklarının korunması yolunda önemli bir destek oldu. Ancak bu denetleme eğilimi, Başkan Roosevelt'in iktidarı zamanında, bilhassa 1935-1937 yılları arasında çıkarılan reform kanunlarının (*New Deal* [Yeni Düzen] reformları) denetlenmesinde aşırı bir noktaya vardı. Hattâ, reform kanunlarını Anayasaya aykırı bulmakta direnen muhafazakâr hâkimlerin tutumu, A.B.D.'de bir «hâkimler hükûmeti» nin varlığından söz edilmesine yol açtı. Adliye ile yasama arasındaki bu uyuşmazlık, bazı hâkimlerin Yüksek mahkemedeki görevlerinden çekilmeleriyle yatıştı. Bugünkü durumda, Yüksek mahkeme hâkimleri, Anayasa maddelerini dar bir çerçevede yorumlayarak sık sık aykırılık kararı verme yoluna gitmektense, Anayasayı geliştirici bir yorumla değerlendirerek, kanun maddelerini muhafaza etmeyi tercih eder durumdadırlar. Mahkemenin günümüzdeki en etkili denetimi, ırk ayırımını öngören kanunları Anayasaya aykırı ilân etme şeklinde kendini göstermektedir. Ülkedeki siyasî teamüller, bu damgayı yiyen bir kanun maddesinin, yasama organı tarafından kaldırılması sonucunu vermektedir.

b) *Dava yoluyle denetim*. Anayasaya aykırı olduğu ileri sürülen kanun hakkında iptal davası açılarak, aykırı hükümlerin iptali istenir. Yetkili mahkeme, özellikle bu denetim için kurulmuş bir Anayasa mahkemesi olabileceği gibi, herhangi bir yüksek mahkeme de olabilir (Yargıtay gibi). 1948 İtalya, 1949 Batı Almanya Anayasaları bu denetim şeklini öngörmüş ve bu ülkelerde Anayasa mahkemeleri kurulmuştur. Genel olarak, iptal davası açma yetkisi, özel kişilere değil, bazı resmî organ, kişi veya kurumlara tanınır.

2. *Siyasî denetim*. Kanunların Anayasaya uygunluğunun bir siyasî organ tarafından denetlenmesi yoludur. Genel olarak, yasama organının millî iradeyi temsile yetkili biricik organ olduğu, bu sebeple de, yasama işlemlerinin yargı mercilerince denetlenmesine imkân olmadığı görüşünü benimseyenler bu denetim şeklini savunurlar. Sistem ilk olarak Fransız ihtilâli sonrasında Siéyes tarafından öne sürüldü ve bir *Anayasa jürisi* kurulması teklif edildi. Teklif kabul edilmedi, ama etkili oldu. VIII. Yıl Anayasası ile 1852 Anayasaları, bu denetimi yapacak bir *koruyucu senato* kurdu. Fakat bu kurulun denetimi etkili olmadı. Üyeler, Napolyon I ve III'ün kanunlarına karşı çıkmaktan dikkatle kaçındılar. Daha sonra, 1946 Anayasası ile bir *Anayasa komitesi* meydana getirildi. Fakat, bu komitenin de bir minyatür parlamento özelliği taşıması dolayısıyle, parlamentodan farklı yönlerde karar vermesi beklenemezdi. Bu denemenin de başarılı olamaması üzerine, 1958 Anayasası ile bu defa bir *Anayasa şûrası* kuruldu. Bugün de görevine devam etmekte olan Şûra, kanunların çıkmasından önce bunları, Anayasaya uygunlukları açısından denetlemekte, bir önleyici denetim yapmaktadır.

Türkiye'de

Memleketimizde, 1876 Kanunu Esasîsinden 1961 Anayasasına kadar geçen dönemde, siyasî denetim hâkimdi. 1876 Anayasası döneminde Heyeti Âyan, daha sonraki dönemde ise B.M.M., kanunların Anayasaya uygunluğunu bizzat veya yetkili komisyonlar vasıtasıyle denetlerdi. Ancak, yasamanın kendi kendini denetlemesi anlamına gelen bu usul, yeterli bir teminat sayılmadı. Nitekim, 1950-1960 yılları arasında bu denetimin hiç işlemediği, Anayasaya aykırı pekçok kanun çıktığı öne sürüldü. Ana gayesini, demokratik bir rejimi bütün hukukî gerekleriyle yeniden kurmak ve düzenlemek olarak ilân eden 27 Mayıs hareketinin programında, yasama organının aşırılıklarına karşı tedbirler almak amacı da vardı. Bu gaye ile 1961 Anayasasında, Türkiye'de ilk defa olarak, kanunların Anayasaya uygunluklarının denetiminde «yargı yoluyle denetim» esası kabul edildi; özel bir mahkeme kuruldu. Bk. ANAYASA MAHKEMESİ. (M)

ANAZARBA kalıntıları

Anayasa mahkemesi, kanunların ve T.B.M.M. içtüzüklerinin Anayasaya uygunluğunu denetlemek üzere kurulmuş yüksek mahkeme. (Anayasa md. 145-152.)

— ANSİKL. *Anayasa mahkemesi,* Anayasanın 148. maddesi uyarınca, 25 nisan 1962 günü yürürlüğe giren, 44 sayılı kanunla kurulmuştur. On beş asil, beş yedek üyeden kuruludur. Asil üyelerden dördü Yargıtay, üçü Danıştay genel kurullarınca, kendi başkan ve üyeleri, başsavcı ve başkanun sözcüsü arasından, gizli oyla seçilir. Bir üye, Sayıştay genel kurulunca kendi başkan ve üyeleri arasından aynı usulle seçilir. Millet meclisi üç, Cumhuriyet senatosu iki üye seçer. Cumhurbaşkanınca da iki üye seçilir. Cumhurbaşkanı, bu üyelerden birini, Askerî Yargıtay genel kurulunun göstereceği üç aday arasından seçer. Anayasa mahkemesi, kendi üyeleri arasından bir başkan, bir başkanvekili seçer. Yasama meclislerince seçilecek üyelerin T.B.M.M. üyeleri dışında ve bu üyelerden birer kişinin, üniversitelerin hukuk, iktisat ve siyasal bilimler öğretim üyelerinin birlikte toplanarak gösterecekleri adaylar arasından olması gereklidir. Anayasa mahkemesine üye olabilmek için kırk yaşını doldurmuş bulunmak ve Yargıtay, Danıştay, Askerî Yargıtay veya Sayıştay başkanlık, üyelik, başsavcılık, başkanın sözcülüğü veya üniversitelerde hukuk, siyasî ilimler ve iktisat alanlarında en az beş yıl öğretim üyeliği veya onbeş yıl avukatlık yapmış olmak şarttır.

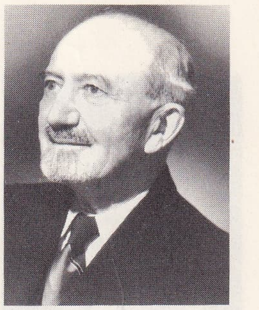

Paul ANCEL

Anaytasa mahkemesi, yetkili kurul, kurum, makam ve şahıslar tarafından, kanunlar ve Yasama meclislerinin içtüzükleri hakkında Anayasaya aykırılık iddiasıyle açılan iptal davalarına, mahkemelerce kendisine intikal ettirilen işlere bakar; cumhurbaşkanı, Bakanlar kurulu üyeleri, Yargıtay, Danıştay, Askerî Yargıtay, Yüksek Hâkimler kurulu ve üyeleriyle Cumhuriyet başsavcısı, başkanın sözcüsü, Askerî Yargıtay başsavcısı, kendi başkan ve üyelerini, görevleriyle ilgili suçlarını Yüce Divan sıfatıyle yargılar. Ayrıca siyasî partilerin kapatılması hakkındaki davalara bakar, siyasî partilerin gelir kaynakları ve giderleri hakkında verecekleri hesapları denetler. T.B.M.M. üyelerinin yasama dokunulmazlığının kaldırılmasına veya üyeliğin düşmesine kendi meclislerince ve T.B.M.M. üyesi olmayan bakanların dokunulmazlığının kaldırılmasına Millet meclisince karar verilmesi hallerinde, Anayasaya aykırılık iddialarını ve iptal istemelerini karara bağlar, Danıştay başkan ve üyelerini ve başkanın sözcüsünü, kendi asil ve yedek üyeleri arasından Uyuşmazlık mahkemesine başkanlık edecek üyeyi seçer.

Anayasa mahkemesinde doğrudan doğruya cumhurbaşkanı, son milletvekili genel seçimlerinde geçerli oy sayısının en az yüzde onunu alan siyasî partiler, T.B.M.M.'de temsilcisi bulunan siyasî partiler, siyasî partilerin T.B.M.M. grupları, Millet meclisi veya Cumhuriyet senatosunun üye tamsayısının en az altıda biri tutarındaki üyeleri, Yüksek Hâkimler kurulu, Yargıtay, Danıştay,

Foto. Nurettin Erkılıç ; A.F.P. (LAROUSSE)

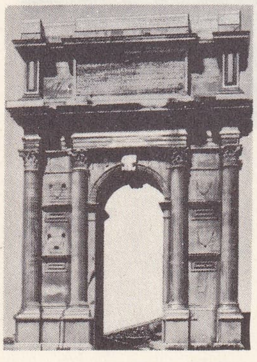

ANCONA şehrinde Trajanus kemeri

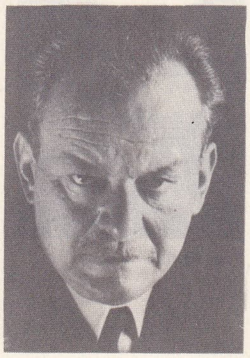

Melih Cevdet ANDAY

Anayönler (desen 502. sayfada) Anazarba (fotoğraf 503. sayfada) Paul Ancel (fotoğraf 503. sayfada)

Askerî Yargıtay, üniversiteler Anayasaya aykırılık iddiasıyle iptali istenen kanun veya içtüzüğün Resmî gazetede yayımlanmasından itibaren 90 gün içinde iptal davası açabilirler. Mahkemeler, kendiliklerinden o dava sebebiyle uygulanacak kanun hükümlerinin Anayasaya aykırı olduğunu görürlerse veya taraflardan birinin ileri sürdüğü aykırılık iddiasının ciddî olduğu kanısına varırlarsa, Anayasa mahkemesinin bu konuda vereceği karara kadar davayı geri bırakırlar. Anayasa mahkemesi üç ay içinde bir karar vermelidir. Yoksa mahkeme aykırılık iddiasını kendi kanısına göre çözümler ve davaya devam eder; ancak esas hakkındaki karar kesinleşinceye kadar, Anayasa mahkemesi karar verirse mahkeme buna uymak zorundadır.

Anayasa mahkemesi kararları kesindir. Gerekli gördüğü takdirde Anayasa mahkemesi, iptal hükmünün yürürlük tarihini ayrıca kararlaştırabilir. İptal kararları geriye yürümez. Anayasa mahkemesi kararları Resmî gazetede yayımlanır. (M)

ANAYÖNLER çoğl. i. Astron. Bir yerin ufkundaki yönler; gök küresinin dönme eksenini veya kutuplar çizgisini içine alan düşey düzleme göre yön bulmağa yarar. (Bk. ANSİKL.)

— Coğ. Kuzey, güney, doğu ve batı yönlerinden her biri.

— ANSİKL. *Anayönler.* Gök küresinin dönme ekseni, aşağı yukarı kutupyıldızından geçer. Bu eksenin Kuzey kutbunu bulmak için, eksen üzerinde duran ve yukarıya bakan bir gözlemci yıldızları, saat yelkovanlarının aksi yönünde döndüklerini görmelidir. Bundan Kuzey doğrultusu elde edilir. Güney doğrultusu 180° karşısındadır. Doğu doğrultusu, Kuzey-Güney doğrultusuna dikeydir (saat yelkovanlarının aksi yönünde açılan 90° lik yatay bir açıya göre). Batı doğrultusu ise bunun 180° karşısındadır. (L)

ANAYURT. Bk. YURT.

ANAYZA veya **UNAYZA,** Suudî Arabistan'da, Necit emîrliğinde Kaşim eyaletinin merkezi olan şehir; Vâdi Sarhan'ın bir vahasında, Bureida'nın yukarısındadır; 20 000 nüf. Irak ve Mısır yollarının kesişme noktası olan bu şehir, hurma ve at ticareti bakımından önemli bir pazardır. (L)

ANAZARBA, Adana yöresinde ünlü bir ortaçağ şehir kalıntısı. Şehir, Adana ovasının yukarı kesiminde, düzlükler içinde kuzey güney yönlü uzun bir ada gibi yükselen tepe (250 m) üzerindedir. Ceyhan'ın kolu olan Sombaz çayı, tepenin dik inen doğu yamacından geçer. Anazarba, daha İlkçağda *Anazarbus* adıyle mevcuttu. Müslümanların eline geçince Araplar, şehrin adının ilk hecesini *'ayn* (kaynak) şeklinde aldılar (*'Ayn Zarba*). Halife Harun ür-Reşid tarafından tahkim edilen şehir, Hamdanî hükümdarı Seyf üd-Devle zamanında çok gelişti. Ortaçağda Araplarla Haçlılar ve Bizanslılar arasında elden ele geçti; depremler ve yağmalardan zarar gördü; 1130'da Antakya prensi Bohemond II, burada Türkler tarafından yenilgiye uğratıldı ve öldürüldü. Ovada oda gibi yükselen dik yamaçlı uzun bir tepe üzerinde kurulmuş olan Anazarba surlarının dört kapısı, 35 m aralıkla 56 kulesi ve tepenin güneyinde bir de iç kalesi bulunmaktaydı. Ayrıca kuzeyden gelen bir su kemerinin izleri de görülmektedir. Eski şehrin adı şimdi ufak bir değişiklikle, tepenin kuzey ucundaki Anavarza köyünde (606 nüf.; şimdiki adı *Dilekkaya*) kalmıştır. Aynı tepenin güney ucunda da Akdam köyü bulunur (1 239 nüf.). [ML]

ANAZARK i. (yun. *ana,* arasından ve *sarks, sarkos,* et'ten fr. *anasarque*). Patol. Bütün vücutta şişkinlik meydana getiren deri altı gözeli dokusuna yaygın sıvı sızması (ödem). — Tıp. *Schridde'nin fetoplasenter anasarkı,* ölü doğan veya birkaç saat yaşayan vakitsiz fetüslerde görülen muazzam anazark. Karında su toplanması, karaciğer ve dalak büyümesiyle bir arada bulunur. Plasentada ödemle birlikte görülen bu durumun, halen eritroblastozla ilgili olduğu kabul edilir.

— ANSİKL. *Anazark*'ta deri parlak, gergin ve solgundur. Başlangıçta sızma en eğik ve gözeli dokunun en bol ve en gevşek olduğu yerlerde toplanır (maleoller, göz kapakları, genital organlar). Deri, parmağın ve çıkıntıların izini muhafaza eder (çarşaf kıvrımları v.b.). Anazark en çok bir böbrek hastalığına (Bright hastalığı), siroz'a veya kaşeksi'ye bağlıdır.

Anazark'ın tedavi yolu, ona yol açan hastalıkların iyileştirilmesidir. Tedavide tuzsuz rejim başta gelir. Bazen ponksiyon veya yarmalar ile sıvının bir kısmı boşaltılarak hasta rahat ettirilir.

— Vet. *Beygir*'lerde hastalık, mukozalarda hemorajik lekelerle başlar; ödem, bacaklara, gövdeye ve başa yayılır. Çok defa ruam'da görülür ve alerjik olduğu kabul edilir. *Öküz* anazarkı'nda önce ayaklarda ve vücudun eğik yerlerinde büyük bir ödem meydana gelir, sonra deri kalınlaşır ve bazen ülserleşir. Nihayet hayvan kaşeksiden ölür. Sebebi henüz iyi bilinmemektedir. (L)

ANBAR i. Bk. AMBAR.

ANBARLI, İstanbul ili içinde Küçükçekmece batısında, Marmara denizi kıyısında bir köy. Plaj ve moteller. İstanbul'un elektrik ihtiyacını tamamlamağa hizmet eden büyük bir termik santral burada kuruldu (1967). [M]

ANBER i. Bk. AMBER.

ANCA' edat. Yalnız o kadar: *Herkes ağzına bir iki lokma anca atıyor* (N. Araz). ‖ En çok: *Hadi bakalım, biz de anca o vakte kadar hazırlanabiliriz* (Recaizade Ekrem). ‖ Sonunda, o zaman: *Anca bi patlama oldu efendi* (O. Kemal).

— Dil bil. *Anca* kelimesi, *ol* işaret sözünün eşitlik halinden edat olarak kalıplaşmıştır.

— DEY. *Anca beraber kanca beraber,* iyi veya kötü sonuçlanabilecek bir işte, ayrılmamağa söz verilirken kullanılan bir deyim: *Anca beraber kanca beraber!...* (Ahmed Rasim). [M]

ANCACHS, Peru'da Büyük okyanus kenarında, Batı Andlar üzerinde uzanan idarî bölüm; 684 000 nüf. Merkez, *Huaraz.* (L)

ANCAK edat. (esk türk. *anca+ok,* kuvvetlendirme edatının birleşmesinden). Sadece, yalnız: *...İstanbul Çarşısını ancak ecnebi malı satar bir hale getirmesi...* (Yahya Kemal). *Bizim hakikî cennetimiz ancak kaybetmiş olduklarımızdır* (A. Ş. Hisar). *Ancak sen tazelikte bir gül yaraşır pencere* (C. S. Tarancı). ‖ Olsa olsa: *... başka dillerden girip te türkçeleşen kelimelerin Türkçeyi ancak zenginleştirdiğine inanıyoruz* (F. R. Atay). *Bedrin arslanları ancak, bu kadar şanlı idi* (M. A. Ersoy). ‖ En fazla: *Kısa, ancak bir lahza süren bir görüştü bu...* (A. H. Tanpınar). ‖ En sonunda: *İşte ancak o zaman kendilerine gelen üç arkadaş kafa kafaya verdiler* (Orhan Kemal). *Ancak o zaman eşikte dikilen gölgenin Mlle. de Courton olduğuna vakıf olabildi* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ Ne var ki, fakat, amma: *Ancak ne de olsa çocuktum* (R. N. Güntekin). *Ancak evdeki pazar çarşıya uymadı.* ‖ Kıt kanaat: *Üç metre kumaş ancak yeter* (B. Felek). [M]

ANCEL (Paul), fransız biyoloji bilgini (Nancy 1873-Paris 1961). 1919'dan itibaren Strasburg Tıp fakültesinde, kendisi için kurulan kürsüde embriyoloji okuttu. Tecrübî embriyolojinin kurucularından biri oldu: henüz segmantasyona uğramamış yumurtanın simetri planının tespiti; embriyon üzerinde etki yapan *ésérine* veya sülfamitlerin sebep olduğu *achondroplasie; colchicine*'in X ışınlarının *tératogène* etkisi v.b. Bundan başka P. Bouin ile birlikte husye ile yumurta sarısının endokrin fonksiyonunu ortaya koydu ve *progestérone*'ün döl yatağı sümüksü maddesi üzerindeki etkisini açıkladı. (L)

ANCELA Foligno'lu, Azize (Foligno 1248-1309). Görüş ve sezişleriyle ünlüdür; bunları, *Arbor Vitae Crucifixae Iesu* (Çilekeş İsa'nın Hayat Ağacı) adlı kitabında nakletmiştir. (L)

ANCHİETA i. (P. Jose *Anchieta*'nın adından). Bot. Brezilya menşeli sarmaşık gibi tırmanan bir ağaçcık: çiçekleri bizim menekşelere benzer. (*Anchieta salutaris*'in kökleri, çoğunlukla sürgün (müshil) ilâcı olarak bilinir. Menekşegillerden.) [L]

ANCHİETA (Juan DE), ispanyol rahibi ve kompozitörü (San Sebastian yakınında Azpeitia, 1450'ye doğr.-ay.y. 1523). Flandre'da dolaştı; 1489'da, önce kral Fernando ile İsabel'in, sonra da prens don Juan'ın sarayına rahip ve ilâhici olarak girdi. 1504'ten ölümüne kadar, saraydaki görevi yanında, Azpeitia rahipliğini üstüne aldı. İgnacio de Loyola'nın akrabasıydı. Bazıları dinî olan eserlerinde, sık sık halk melodilerinden yararlandı. (L)

ANCHİSE. Bk. ANHİSES.

ANCHORAGE, Alaska'da, Cook İnlet üzerinde şehir; 44 200 nüf. Fairbanks demir yolunun ulaştığı balıkçı limanı. İkinci Dünya savaşı sırasında burası büyük bir askerî üs idi. Havameydanı. (L)

ANCHUSA i. Bot. Tarla kenarlarında, moloz ve yıkıntılarda yetişen mavi çiçekli bitki. Halk arasında *sığır dili* diye bilinir. (*Borraginaceae* familyasından.) [L]

ANCİSTRODON i. Kuzey Amerika engereği. (En önemli türü *kızıl başlı mokasen* veya *su engereği*'dir. (*Ancistrodon mokasen*). Bataklık bölgeler halkı için, çıngıraklı yılan gibi en tehlikeli yılanlardan biridir.) Uzunluğu 1,20 m'yi bulanları vardır. Daha çok su hayvanlarıyle beslenir. Engerekgillerden. [L]

ANCKARSTRÖM (Jacob Johan), isveçli soylu kişi (Lindö 1762-Stockholm 1792). Gustave III'e karşı hazırlanan suikaste katıldı ve 19 mart 1792'de bir maskeli baloda, kralı bir tabancayle öldürdü. Ölüm hükmü giydi ve kafası kesildi. (L)

ANCKARSVARD (Carl Henric, kont), isveçli siyaset adamı (Sveaborg 1782-Stockholm 1865). 1809 Devrimine katıldı. Bernadotte'un kurmay heyetine dahildi. Kralın, Fransa'ya karşı kurulan birliğe katılmasını kınadığı için gözden düştü. 1817'de Diyet üyeliğine seçildi ve orada muhalefet önderlerinden biri oldu. (L)

ANCON, Peru'da (Lima idarî bölümü) liman; Callan kuzeyinde. Demir madenleri. 1883'te Peru ile Şili arasında savaşa son veren antlaşma burada imzalandı. Bu antlaşmaya göre Peru, Tarapaca ilini Şili'ye bırakıyor, Tacna ve Arica illerini de, 10 yıl süreyle Şili'ye bağlıyordu (bu süre sonunda, bu illerin milliyeti bir plebisitle tespit edilecekti). 1929'da Şili, Tacna'yı Peru'ya verdiyse de Arica'yı kendinde alıkoydu. (L)

ANCONA, İtalya'da şehir; Marche bölgesinin ve kendi adını taşıyan eyaletin merkezi; Adriya denizi kıyısında; 106 900 nüf. Başpiskoposluk merkezi. Trajanus kemeri, poligonal kubbeli katedral (XIII. yy.), Gesu kilisesi ve XVIII. yy. hastahanesi; roman kilisesi (Santa Maria della Piazza). Liman mahalleleri yenidir. Ancona'nın Monte Conero çıkıntısına dayanan iyi bir tabiî limanı varsa da, faaliyeti çok önemli sayılmaz. Deniz inşaat tezgâhları. Dantelacılık. — *Ancona eyaleti*'nin 411 400 nüfusu vardır. Bu eyalet, Apennin dağlarından Adriya denizine doğru, Esino vâdisi boyunca uzanır.

— Tar. Siracusa'nın yunan kolonisi olan, M.Ö. 268'de Romalılara geçen Ancona, İmparatorlar devrinde gelişti, Bizanslılar zamanında Ravenna egzarklığının bir parçası oldu. Lombard'lar kralı Agilulf tarafından bir sınır bölgesine merkez seçildi. Papalık devletinin vasiliği altında serbest şehir durumunda iken, Clemens VII zamanında Papalık'a katıldı (1532). 1797'de Fransızların eline geçtiyse de, 1799'da Ruslar tarafından geri alındı. Fransızlar tarafından 1805'te tekrar işgal edilerek Metauro idarî bölgesinin merkezi oldu ve 1815'te Papa'ya geri verildi. Papalık devletinde patlak veren karışıklıklar ve Avusturya'nın Bologna'ya müdahalesi üzerine fransız kuvvetleri burayı 1832'den 1838'e kadar tekrar işgal ettiler. 1869'da, Ancona, Piemonte-Sardinya krallığına katıldı. (L)

ANCONA (Alessandro D'). Bk. D'ANCONA.

ANCRE. Bk. CONCİNİ *ve* GALİGAİ.

ANCUD, Güney Şili'de şehir ve liman. Chiloe eyaletinin merkezi. Chiloe adasının kuzey kıyısında kurulmuş ticaret merkezi; 22 300 nüf. (L)

ANCUS MARTİUS, Roma'nın dördüncü efsanevî kralı (M.Ö. 640-616). Dinî âyinlerin formüllerini yazdı; Roma'yı büyüttü; birçok latin şehrini, halkıyle birlikte Roma'ya bağladı; Ostia limanını kurdu, Sublicius köprüsünü ve Aqua-Martia su kemerini inşa etti; Kapitol'ün altında, ilk Roma hapishanesini kazdırdı. (L)

ANÇUEZ veya **ANÇUVEZ** i. Mutf. Genellikle hamsi, bazen çaça, sardalya veya tirsi balıklarından yapılan tuzlu ve yağlı balık ezmesi. *Ansuva* da denir. ‖ Hamsiye verilen diğer bir ad. Bk. HAMSİ. (M)

ANCYLUS i. Tatlı suda yaşayan akciğer-

Foto. X (LAROUSSE), Ara Güler (MEYDAN)

li yumuşakça. Külâh biçiminde ince ve saydam bir kavkısı vardır.

— ANSİKL. *Ancylus*, koni kabuklu salyangozları andırır, fakat daha küçüktür. Onlara benzer şekilde su içindeki taşlara ve bitkilere yapışarak yaşar. Her yerde görülür. özellikle akarsuları sever. Yaygın türleri *Ancylus fluviatilis* ve *A. lacustris*'dir. Miyosen, Pliyosen ve Dördüncü zamanda fosilleşmiş türleri bilinir. Dördüncü zamanın bir devresinde Baltık bölgesini kaplayan göle «*ancylus gölü*» adı verilmiştir. (L)

AND i. Bk. ANT.

AND (Metin), tiyatro tenkitçisi ve Ankara Üniversitesi Tiyatro kürsüsü öğretim görevlisi (İstanbul 1927). Başlıca eserleri: *Gönlü Yüce Türk* (1958); 40 *Gün* 40 *Gece* (1959); *Dances of Anatolian Turkey* (Türkiye Anadolu Dansları) [New York, 1959]; *Dionisos ve Anadolu Köylüsü* (1962); *Bizans Tiyatrosu* (1962); *Kavuklu Hamdi'den Üç Orta Oyunu* (1962); *Ataç Tiyatroda* (1963); *Türk Köylü Dansları* (1963); *A History of Theatre and Popular Entertainmen in Turkey* (Türkiye'de Halk Eğlence ve Tiyatro Tarihi) [1963-1964]; André Antione'ın Türkiye hatıralarını toplayan ve bir önsöz eklenmiş olan *Chez les Turcs* (Türklerde) [1965]; *Geleneksel Türk Tiyatrosu (Kukla, Karagöz ve Orta Oyunu)* [1969]; Oxford tiyatro ansiklopedisinin *Bizans ve Türk Tiyatro Bölümü*. (M)

AND dağları'nda yabanî at sürüsü

ANDA i. (sanskritçe k. *yumurta* anlamında). Buddhacılık terimi: stupa'yı meydana getiren yarımküre kapağı. (L)

ANDA (Géza), İsviçre uyruklu, macar asıllı piyanist (Budapeşte 1921). Budapeşte akademisinde okudu, Dohnany'nin yönetimi altında çalıştı. Zürich'e yerleştikten sonra uluslararası bir ün kazandı. Lucerne festivali yüksek piyano kursunu yönetti ve aynı şehirde Clara-Haskil piyano yarışmalarını düzenledi. Romantik eserlerin yorumunda ve Bela Bartok'un konçertolarında uzmandır. (L)

ANDAÇ i. (*anmak*'tan). Bir kimseyi veya olayı hatırlamak için yadigâr olarak verilen yahut saklanan şey: *Bu andaçı ona ver emi* (N. Araz). ‖ Önemli olayların günü gününe veya sonradan yazıya geçirilmişi, hatırat: *Andaçlarını yazan kimselere bayılırım: yaşadığımız bir günü düşümüzde bir daha yaşamak, ne güzel şey* (N. Ataç). [M]

ANDALUCİA. Bk. ENDÜLÜS.

ANDALUZİT i. (*Andaluzya*'dan). Kim. Ortorombik sistemde billûrlaşan, 3,15 yoğunluğunda, pembe veya esmer renkte susuz alüminyum silikat Al_2SiO_5. (L)

ANDAMAN i. Leng. Yalnız Andaman adaları yerlilerinin konuştuğu ve ortadan kalkmağa yüz tutmuş olan ağız. (L)

ANDAMAN adaları, Bengal körfezinde ve Nicobar adalarıyla beraber Hindistan birliği içindeki takımadalar; 31 000 nüf. Merkezi *Port Blair*. 10° ve 14° kuzey enlemleri arasında 400 km'ye yakın bir mesafe üzerinde uzanan, 200'den fazla adadan meydana gelir. Arakan yarımadasının uzantısı olan bu adalar, dağlarla kaplıdır; ormanlarında balıkçılık ve avcılıkla geçinen birkaç düzine çok ikel Negrito yaşar. Hindistancevizi içi ihracı.

— Tar. 1789'da İngilizler tarafından işgal edilen bu takımadalar, sürgün yeri ve deniz üssü olarak kullanıldı. 1796-1858 Arasında terk edildi. Japonlar, İkinci Dünya savaşı sırasında, güneybatı yönünde ilerlemelerinin en son safhasında Andaman adalarına kadar geldiler. (L)

ANDANİA. Esk. coğ. Peloponnes'de Megalopolis ile Messene arasında bulunan ve Messenia krallarına başkent olan şehir. Harabeleri Philia yakınında bulunur. Aristomenes'in vatanı. (L)

ANDANTE zf. (ital. *andare*, gitmek'ten). Müz. Orta derecede, yürük hızda. (Sonradan aşırı derecede ağırlaştırılmış, Beethoven bu eğilime karşı koymuştur.) ‖ 1. Sonat senfoni v.b. de bu tempo ile çalınan bölüm. (L)

ANDANTİNO zf. (ital. *andante*'nin küçültmeli'si). Müz. Andante'ye göre biraz daha hızlı olarak. (Bu terim, genellikle andante'den biraz daha canlı olan *andante con moto*'yu göstermek için kullanılır.) [L]

ANDATE i. Mit. Armorik keltlerin, kutsal bir ormanda, adına insan kurban ettikleri Zafer tanrıçası. (L)

ANDARTERİT i. (yun. *endo*, iç ve fr. *artérite*'ten fr. *endartérite*). Patol. Atardamar çeperini kalınlaştıran ve bu şekilde çapını daraltan doku uzantısı (*daraltıcı* veya *tıkayıcı* andarterit). Yapı bozucu (*ateroskleroz*) veya iltihaplandırıcı (*asıl arterit*) olabilir. (L)

ANDAVAL (İlkçağdaki adı *Andabalis*, bugün **Aktaş**), Niğde'nin 12 km kuzeydoğusunda, Merkez ilçesi içinde bir köy; 1 222 nüf. Burada M.Ö. VIII. yy. a ait olduğu sanılan taşta hitit çivi yazısıyle adı geçen Nahita şehrinin şimdiki Niğde olduğu düşünülürse, yazıtın oradan buraya getirildiği anlaşılır. Roma devrinde Andabalis'te yarış atı yetiştiren bir hara vardı. (M)

ANDAVALLI i. *Argo*. Aptal, bön, görgüsü kıt kimse: *Andavallıyı bir kafese koyabilsem, masumiyetime ve toyluğuma bir inandırabilsem* (M. Seyda). *Hey andavallı!* (B. Felek).

— TAR. TELM. ***Andavallı*** kelimesinin Kayseri ile Niğde arasındaki Andaval kasabasından geldiğine dair bir hikâye vardır. Son derece misafirperver olan Andavallılar, şehirlerinden geçen yolculara ikramda kusur etmezler, yedirir, içirir, ağırlarlarmış. Önce kayserili yolcular, sonra Niğdeliler Andaval'dan geçerken hastalandıklarını söyleyerek Andaval'da kalırlar, kendilerini kasaba halkına baktırırlarmış. Nihayet «büyük bir imarethaneye» dönen Andaval'da daha fazla yaşayamayacaklarını anlayan kasaba halkı, bir bir şehri terk etmek zorunda kalmış. O gündür bugündür saf, bön ve herşeye çabuk kananlara andavallı demek âdet olmuş (R. N. Güntekin: *Anadolu Notları*). [M]

ANDAY (Melih Cevdet), şair ve yazar (İstanbul 1915). Ankara Gazi lisesini bitirdi, öğretmenlik yaptı. Orhan Veli Kanık ve Oktay Rifat ile birlikte, 1936'da başlayan «yeni şiir» akımının üç öncüsünden biridir. Eserleri: *Garip* (şiirler 1941), *Rahatı Kaçan Ağaç* (şiirler, 1946), *Telgrafhane* (şiirler, 1952), *Yan Yana* (şiirler, 1956), *Kolları Bağlı Odysseus* (şiirler 1962); *Doğu - Batı* (deneme, 1961), *İngiliz Edebiyatından Denemeler* (1964), *İçerdekiler* (tiyatro, 1964), *Aylaklar* (roman, 1965), *Mikado'nun Çöpleri* (tiyatro, 1967). [M]

AND dağları (ispanyolcası *Cordillera de los Andes*), Güney Amerika'nın batı kenarı boyunca uzanan büyük dağ sırası.

● *Yüzey şekilleri*. Venezüela ile Ateş adası arasında And dağlarının uzunluğu 7 506 km'yi bulur. Bu dağların özellikleri, genellikle fazla yükseltili olmaları, Bolivya kesiminde geniş ve som bir yapı göstermeleri, batıda Büyük okyanus ve doğuda Güney Amerika merkezî ovaları üzerinde birden dikleşmeleridir. Birbirinden ayrı görünüşte dört kesime ayrılır: **1.** Kuzeyde, Kolombiya topraklarında Andlar yelpaze gibi açılır. Birbirinden uzaklaşan dallar, çöküntü ovalarıyle ayrılır ve batıdan doğuya doğru şu adları alır: Baudo Kıyı Sierrası (1 810 m), Anrato çukuru. Batı Cordillerası (3 900 m), Cauca çukuru, üzerinde Tolima (5 620 m) gibi volkanlar yükselen Orta Cordillera, rio Magdalena çukuru, Cocuy Sierrası'nda 5 300 m'ye ulaşan ve *llanos* ovaları üzerinde yükselen Doğu Cordillerası. Kolombiya'daki Doğu Cordillerası Venezüela'da devam eder. **2.** Ekvator'da Doğu ve Orta Cordilleralar birleşerek Ekvator Doğu Cordillerası'nı (yahut, Cordillera Real) meydana getirirler. Az belirmiş çöküntü havzaları bu dağ sırasını Batı Cordillerası'ndan güç ayırır. Zaten bu çukurlar, dağ sıraları üzerinde yükselen Chimborazo (6 272 m), Cotopaxi (5 897 m), Sangay (5 325 m) gibi volkanların püskürmeleriyle kısmen dolmuşlardır. **3.** Peru'da, özellikle Bolivya'da, Arjantin'in kuzeybatısına kadar, Andların yapısı genişlik kazanır. Dağların ortasında ortalama yükseltileri 4 000 m etrafında oynayan yüksek ovalar yer alır: Peru'daki *puna*'lar Amazon ovasına inen ırmakların (Maranon, Huallaga, Apurimac) geçtikleri derin boğazlarla yarılmıştır; Bolivya'daki *Altiplano*'da (yüksek ova) Titicaca ve Poopa göllerinin, *Salar de Uyuni* (Tuz alanı) ve göllerin, akışı kesintili kollarının bulunduğu bir çukurluk yer alır. Bu yüksek ovaları, batıda önemli dağlar çevirir: Catamarca Andları, güzel buzulları olan Cordillera Blanca, Huayhuash Cordillerası, Misti, Tacora ve Sajama gibi volkanlar. Bu volkanların yükseltileri 6 000 metreyi bulur, hattâ aşar. Altiplano'yu doğudan sınırlayan Doğu Cordillerası'nda, Amerika'nın en yüksek noktalarından biri olan İllampu dağı (6 550 m) bulunur. 26° Kuzey paraleline doğru Andların görünüşü değişir. Batıda Şili'nin Sierraları Peru'nunkileri devam ettirirse de doğuda Cordillera Real, Salta vâdisi gibi boyuna çukurların birbirinden ayırdığı dağ sıralarına bölünür.

Altiplano'nun uzantısı olan Atacama puna'sı, içinde dağ sıracıklarının (Catamarca ve la Rioja Sierraları) serpildiği çukur alanlara (*bolsones*) bölünür. **4.** Şili ve Arjantin'de, And Cordillerası'nın Peru'dan itibaren izlenen bir tek kesimi vardır. Birbirine az çok paralel, aralarına volkanlar karışmış, güçlü bir buzul etkisiyle işlenmiş, boyuna oluklarla ayrılmış sıralar halindedir. Başlıca dağ sırası, 42° paraleli kuzeyinde aralarına birtakım volkanlar girmiş kıvrımlı ikinci zaman yereylerinden oluşmuştur. Sözü geçen volkanların en önemlileri, Llullaillaco ve uzun sire 7 000 metreden yüksek sanılan Aconcagua'dır (6 959 m). Güneyde billûrlu kayalardan oluşmuş Patagonya Andları önce alçalarak güneydoğuya kıvrılır: Fitz Roy (3 440 m) ile tekrar yükselerek Ateş adasında devam eder. Bu dağ sırası, batıda kesintili çökmüş alanlar üzerinde yükselir, bu alanlar kuzeyde Atacama çölleri, Tamarugal *salar* ve *pampa*'larıdır. Daha güneyde Santiago ve Chiloe arasında Şili'nin merkez ovası yer yer genişler ve daralır. Chiloe güneyinde buzul tarafından işlenmiş vâdileri deniz istilâ etmiş, özel görünüşlü körfez ve boğazlar meydana gelmiştir; nihayet, Güney

Foto. Almasy (LAROUSSE), Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

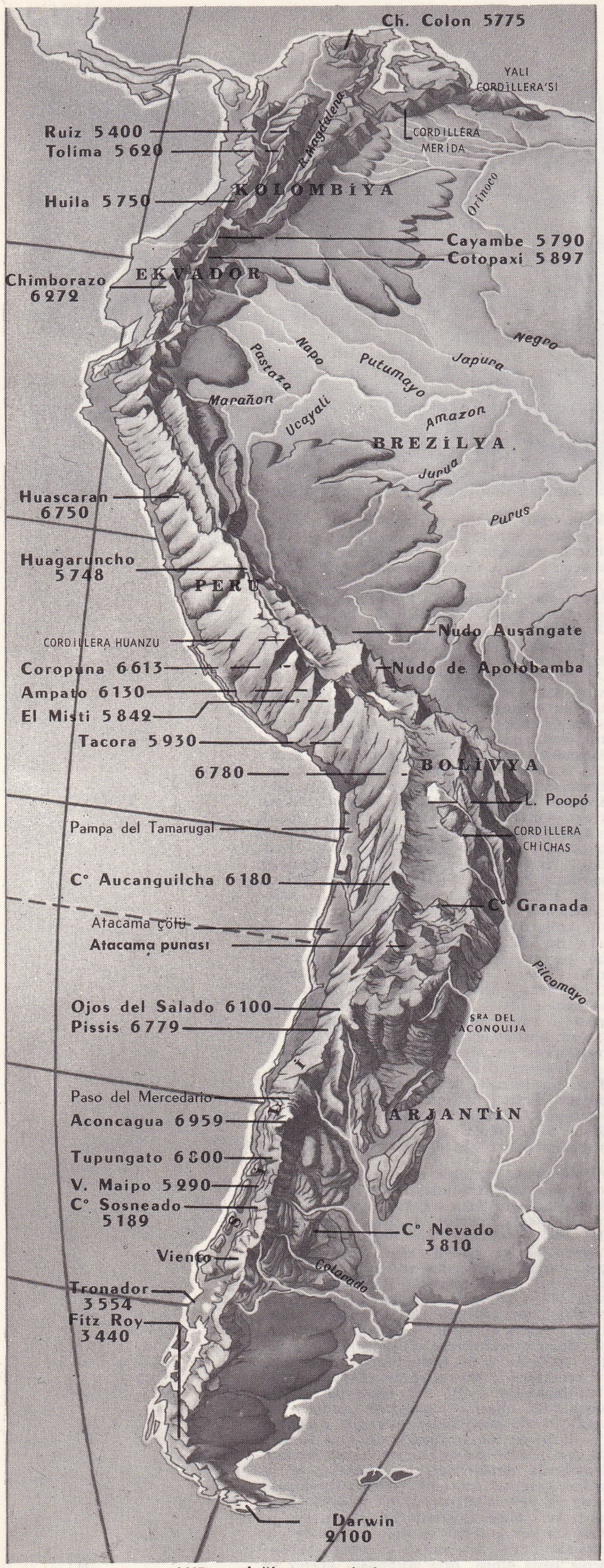

AND sıradağları perspektif şeması

Andların en batıdaki unsurunu kıyı kütleleri meydana getirir. Bunların billûrlu temelleri Üçüncü zaman kum taşlarıyle örtülüdür.

● *İklimler, tabiî bitki örtüsü tipleri ve insanın iktisadî etkinliği.* Dağlar, enlemler üzerinde uzandığından And iklimi diye tek bir iklim yoktur; yaşama şartları hem kuzeyden güneye, hem doğudan batıya değişir. **1.** Kuzey Andlar: Ekvator ve özellikle Kolombiya'da. Batı bölgesinin iklimi sıcak ve nemlidir; gür ormanlıdır. Oysa Venezüela'da, daha belirli bir kuraklık içinde kurakçıl çalıların bulunduğu bir bitki örtüsü yer alır. Andların bu kesimi bitki peyzajlarının ve ekim şekillerinin yükseltiye göre sıralanmasıyle kendini belli eder: 900 m'ye kadar, *tierra caliente* (sıcak yer) kesiminde tropikal orman ve ekimler (kakao) bulunur, *tierra templada* (ılımlı yer), kahve ağaçları ve mısır ile 2 000 m'ye kadar çıkar, *tierra fria* (soğuk yer), tahıl (buğday, arpa) ve otlaklar alanıdır, 3 000 m'ye kadar yükselir. Daha yükseklerde *paramos* denilen buğdaygil çayırları ve daha kurakçıl bitkilerden oluşan *fraylejon* toplulukları 4 600 m'ye varan sırtlar üzerinde toktağan karların alt sınırına kadar uzanır. **2.** Orta Andlar: Peru'nun puna'larında, Bolivya'nın Altiplano'su üzerinde, Kuzeybatı Arjantin ve Kuzey Şili Andlarında kuraklık hüküm sürer. Yüksek düzlükler üzerinde ağaç bulunmaz; reçineli çalılardan, *lloreta* kümelerinden, sert saplı *ichu*'lardan (stipa) başka tabiî bitki topluluğu yoktur. Lama'lar ve guanako'lar, bu cılız otlaklarla yetinirler. Kalınlığı az olan toprak kurak mevsimde gece donlarıyle sertleşir ve çok defa çakıllarla örtülü bulunur. Vâdilerdeki yerliler, Kolomb'dan önceki ataları gibi ustalıklı bir sulama yaparak Peru vâdilerinin en alçak yerlerine şekerkamışı, daha yüksek yerlerine mısır, buğday ve patates ekerler. Puna'da yaşayan Quichua'lar ve Aymara'lar hayvan yetiştirirler (lama ve koyun), biraz da çiftçilik yaparlar. Özellikle Titicaca gölü kenarında yükselen yamaçlarda, eğimli alanları taraça basamakları şeklinde düzenlemişlerdir. Kurak Andlar, İnka imparatorluğunun gelişme alanı olmuştu; İmparatorluk sınırları kuru iklimli dağların sınırlarına uymaktaydı. Önce İspanyolların memlekete hâkim olmaları, sonra XIX. yy. kanun düzeni, Yüksek And yaylalarında tutunmuş olan kır uygarlığının bozulmasına yol açtı. Bunun sebepleri arasında kır topluluklarının (ayllus) yok edilmesi, toprağa bağlı köylüler (serf) rejimine uyan büyük mülkler meydana gelmesi, yerlilerin öldürücü maden işçiliğine gönderilmeleri sayılabilir. Madenciliğe paralel olarak şehirler meydana geldi (Potosi, Oruro, La Paz). XIX. yy. sonunda ve XX. yy. da, toprakaltı kaynakları, Şili kıyılarında, And eteklerinde nitratlar veya bakır madenleriyle yeni toplu yerleşmeler meydana getirdi (Chuquicamata, Petrillos, El Teniente). Orta Andların doğu yamaçları daha nemlidir. Yüksek çöllerden, birdenbire orman bitki örtüsüne geçilir. Ekvator'un Oriente'sinde ve Peru'da, Montana denilen daima yeşil orman 3 400 m'ye çıkar. Bolivya'da, dağların ön sıralarında yağmurlar daha azdır, yaprak döken ağaçlardan meydana gelen ve kaktüsü bol olan bir orman uzanır gider. Yağmur getiren rüzgârları daha fazla alan bazı vâdilerde, kınakına ağaçlarıyle, eğrelti otlarının bol bulunduğu gür bir bitki örtüsüne rastlanır. Bu Yungalarda koka, kahve, portakal, üzüm ve 2 000 m'ye kadar muz yetişir. Nemli ormandan yüksek steplere geçiş, üstü epifit yüklü ağaçlar ve bambu fidanlıklarıyle kendini belli eder: burası, hemen her zaman sis içinde bulunan *Ceja de montana* katıdır. Andların Büyük okyanus aklanındaki kuraklık ile iç aklanın nemliliği arasındaki bakışımsızlık, dönence hizasına kadar sürer.

25° Güney enlemine doğru kurak alan, Şili kıyılarındaki nitrat çöllerinden, Chaco'ya uzanmak ve Arjantin'in kuzey ucundan geçmek üzere Cordillera'nın öte tarafına da atlar. **3.** Güney Andlar: Santiago ile Mendoza arasında, Andların bakışımsızlığı tersine dönmeğe başlar. Arjantin tarafında kuraklık devam ettiği halde, Şili'nin büyük merkezî vâdisinde Akdeniz iklimi hüküm sürer (tahıl ve sulamalı ağaç tarımı). Bu kesim, güneye doğru daha nemli olduğu için yakın bir geçmişte Avrupa menşeli bir nüfusun Araucan yerlilerinin çevresine yerleşmesine imkân vermiştir. 40° Güney enleminde Patagonya'nın kuru olmasına karşılık, Güney Şili Andları yılda 2 m'ye kadar yağış alır; sıcaklık derecesi düşerse de mevsimler arasında büyük farklar yoktur. Orman, bu sefer orta iklim ormanı şeklinde, fakat orijinal karakteriyle ve gür bir yapı göstererek tekrar ortaya çıkar; içinde bambu'lar, arokarya'lar ve büyük kayın ağaçları yer alır; toktağan karların sınırı olan 1 500 m'ye kadar tırmanır. Burada Norveç'e benzer bir hal alan Şili'de, buzullar fyord'lar içinde denize inerler. Nihayet kıtanın Güney ucunda, iklimin sertliği yüzünden cüce kayın topluluklarından başka bitki örtüsü yoktur.

● *Ulaşım.* Bütünüyle And Cordillerası, içinden hızlı sellerin indiği dar boğazlı yüksek dik yamaçlarla sınırlanan som yapısı ile, içine kolay sokulunamayan bir dağdır. İspanyollar daha çok boydan boya, sıralar arasındaki oluklardan yararlanarak bir yerden bir yere gitmişler ve yüksek ovalardan Arjantin'deki eteklere dar boğazlarla inmişlerdir. Katırlar, madenleri yahut çeşitli bitki katlarının ürününü, kendilerine göre çelimsiz kalan lamalardan daha uygun bir şekilde taşımayı sağlamışlardır. Bu usul, bugün bile büsbütün ortadan kalkmamıştır. Güneyde daha sık olan enine vâdiler, Şili'den Arjantin'e geçişi oldukça kolaylaştırmıştır.

Çağdaş taşıtlar, eski duruma henüz son verebilmiş değildir. Andları aşan demiryolları hem az sayıdadır, hem de büyük bir trafik sağlayamaz. Yollar çok bozuktur, ama gene de iş görür ve arabayle uzak mesafelere gidilebilir. Amerikalararası bir kara yolunun parçaları şimdilik Kolombiya, Ekvator ve Peru'da bulunmaktadır; tamamlanırsa memleketlerarası bir yol bağlılığı sağlayan eksen rolünü oynayacaktır. And şehirlerinin dağınıklığına son veren, memleketlerarasında ulaşımı sağlayan, her memlekette dağlık kesimleri bağlayan, tek araç uçaktır.

● *Dağcılık.* Andlar, hiç şüphesiz dünyanın en çeşitli dağlarıdır. Bu yüzden dağ meraklılarını çabucak kendine çekmiş, fransız La Condamine ve Bouguer, ispanyol Ulloa ve Juan Jorge ilmî sefer heyeti Quito çevresinde araştırma yapmıştır (1735). Heyetin gezi notlarında, Cotopaxi ve Chimborazo söz konusu ediliyordu. 1802'de alman tabiat bilgini Alexander von Humboldt, And volkanlarına çıkmayı denedi. Jeolog Wilhelm Reid ve A. M. Escobar 1872'de Cotopaxi'nin tepesine ulaştılar. 1880'de Chimborazo, Ed. Whymper ve J. A. Carrel tarafından fethedildi: artık zirvelerin fethi devrine girilmişti. Andlarda 25'ten fazla tepe 6 000 m'yi aşar. 6 750 m'ye ulaşarak Peru'nun en yüksek tepesini meydana getiren Huascaran'a 1908'de miss A. Peck çıktı. Bolivya'da İllimani'ye (6 405 m) çıkmayı 1877'de denediler, 1898'de ingiliz dağcısı W. M. Conway bu işi başardı. Coropuna (6 613 m) 1911'de amerikalı Bingham'ın zaferine şahit oldu. Uzun süre her iki Amerika'nın en yüksek tepesi sayılmış olan Aconcagua'ya (6 959 m) yorucu denemelerden sonra isviçreli bir dağ rehberi olan Mattias Zurbriggen 14 ocak 1897'de ulaştı. Zamanımızda da Andlar birçok dağcının dikkatini çekti. Alpamayo'ya (1958), Huantsan ve Fitz Roy'ya (1952), Aconcagua'nın güney yüzüne (1954), Chacaraju ve Sarmiento'ya (1956) tırmanışlar milletlerarası dağcılığın parlak başarıları arasında sayılmaktadır.

— *And kıvrımları,* İkinci zamanın yukarı Jura devrinde oluşmuş kıvrımlar. Özellikle Güney Amerika'da bulunurlar. (L)

ANDECAVİ. Esk. coğ. Galya'lı bir kavim; Sezar zamanında Loire ırmağı ve Maine çayı kavşak kesiminde (bugün Anjou) yaşıyorlardı. (L)

ANDEDA. Esk. coğ. Pisidia bölgesinde bir şehir. Kestel gölünün 20 km güneybatısında bulunuyordu. (M)

ANDEİRA. Esk. coğ. Troas bölgesinde bir şehir. Adramyttium'un (Edremit) 35 km doğusunda olması muhtemeldir. Strabon'a göre, 130 stadium uzaklıktaki Palaia'ya yeraltı yolu ile bağlıydı. Burada Meter Andeirene'nin tapınağı vardı. (M)

ANDELİB i. (ar. ᶜ*andelib*). *Esk.* Bülbül: *Güller güler figanla geçer ömrü andelib* (Ziya Paşa). [M]

ANDELİB (Fâik Esad), divan şairi (İstan-

bul 1873-1902). Asıl adı Mehmed Esad. Çağının türk edebiyatındaki eski-yeni mücadelesinde, eskiyi korudu, ruh ve şekil bakımından eski tarz şiirler söyledi. *Sabah-ı Hayatım* (Hayatımın Sabahı), *Gül Demetleri, Bir Demet Çiçek* ve *Arapların Hikâyat-ı Şairanesi* (Arapların Şairane Hikâyeleri) adlı kitapları yazdı. (M)

ANDELY (Henri D'). Bk. HENRİ *d'Andely*.

ANDELYS [li] (LES). Eure idarî bölümünde bölge merkezi. Seine ve Gambon'un birleştiği yerdedir; 6 640 nüf. Andely'ler (Büyük ve Küçük Andely), aralarında 1,5 km aralık bulunan iki yerleşmedir. *Le Petit-Andely* üzerinde Château-Gaillard kalesi yükselir. *Le Grand-Andely* 1940'ta savaştan çok zarar gördü. Cam, içki, ipek, deri ve elektrik sanayii. Fransız ressamı Nicolas Poussin'in doğduğu yer. — Les Andelys yakınında yapılan Brémule savaşında Louis VI (Şişman), İngiltere kralı Henry I'e yenildi (1119). [L]

ANDEMİ i. (yun. *endemon, nosema,* bir memlekette karar kılan hastalık'tan fr. *endémie*). Tıp. Bir bölgeye has ve orada sık görülen hastalık.

— ANSİKL. İki türlü *andemi* vardır: *diskrazik andemiler,* guatr, pellegra veya beriberi gibi. Bu tür andemiler, topluluklardaki beslenme şartlarına bağlı olarak ortaya çıkar; *intanî andemiler,* Hindistan'da kolera, Güney Amerika'da sarı humma, Afrika'da uyku hastalığı gibi. Bu tür andemiler, çevre şartlarının, o hastalığa ait mikropların üremesine elverişli olmasına bağlıdır. Dolayısıyle, diskrazik andemilerin tanımına giren hastalıklar kendiliklerinden yayılmaz ve hiç bir zaman salgın halini almaz. İntanî andemilerin tanımına girenlerse, tam tersine bulaşıcıdır ve çıkış noktalarından uzaklara yayılmağa yatkındır. Büyük kolera ve veba salgınları bu hastalığın andemik olarak bulunduğu bölgelerdeki bir anlık alevlenmelerle meydana gelmiştir. Bir intanî hastalığın andemik olarak bulunduğu bölgedeki insanlar, o hastalığa tutulmamış olsalar bile, sonradan kazanılmış bir bağışıklık elde ederler (bunlar hastalığı belirtisiz geçirmişler demektir). Bu durum, normal şartlarda, andeminin yayılmasını sınırlar. Buna karşılık başka bölgelerden gelen sağlam kişiler, kolaylıkla, ya da çok şiddetli bir şekilde bu hastalığa yakalanabilirler.

◆ **Andemik** sıf. (fr. *endémique*). Aynı bölgede devir devir ortaya çıkan hastalığa denir. (L)

ANDENNE, Belçika'da (Namur eyaleti ve idarî bölümü), Meuse ırmağı üzerinde kasaba; 7 900 nüf. Maden kömürü, kireç ocak ve fırınları. Ateş tuğlası. Biracılık. Çinko ve kurşun dökümü. Kasaba Liège'liler tarafından 1151'de alınıp yakıldı. Alman süvarileri 1914 ağustosunda Andenne halkından 260 kişiyi öldürdüler. (L)

ANDER, Zerdüşt dininde Ameşaspand Aşavahista'nın karşıtı olan Darvand. Günah tohumlarını saçar ve ölümden sonra lânetlenmiş ruhları uçuruma sürükler. (L)

ANDEREGG (Melchior), isviçreli kılavuz (Meiringen yakınlarında Zaun 1827-Meiringen yakınlarında Husen 1914). Birçok dağa ilk olarak tırmandı: Bosses yarından klasik Mont-Blanc yolunu açtı (1859), Brevna çıkıntısını (1865), Rimfischorn, Alphubel, Rothorn, Herens dişini ve Grandes-Jorasses'in Walker tepesini aştı. Oberland'ın ilk büyük kılavuzlarından sayılır. (L)

ANDERLECHT, Belçika'da (Brabant eyaleti, Bruxelles-Capitale idarî bölgesi), Brüksel'in güneybatı banliyösünde, Senne suyu kenarında kasaba; 96 500 nüf. Erasmus müzesi. Besin, kimya, dokuma, maden, tahta, deri ve kauçuk sanayii. Dumouriez'nin Avusturyalıları yenmesi (1792). [L]

ANDERLEUS, Belçika'da (Hainaut eyaleti, Thuin idarî bölümü) kömür havzası içinde bir kasaba; 13 100 nüf. Ağır maden sanayii. Biracılık. (L)

ANDERMATT, İsviçre'de (Uri kantonu) Reuss vâdisinin bir havzası içinde Gothard kütlesinin kuzey eteğinde bir köy; 1 500 nüf. Kış sporları. (L)

ANDERNACH, Batı Almanya'da (Rheinland-Pfalz), Ren ırmağının sol kıyısında, Koblenz'in aşağısında şehir; 13 900 nüf. Kimya ve kâğıt sanayii, taş ocakları. — G. santl. Bu eski müstahkem mevkiin tahkimatı hâlâ ayakta durmakla beraber, en önemli anıtı Pfarrkirche adı verilen dört kuleli roman kilisesidir. Andernach'ın batısında, Eifel kütlesinde ve Laachersee yakınında bulunan bir benediktin abeyi'si Ren bölgesinin en güzel kiliselerinden birine sahiptir.

— Tar. Andernach'ın başlangıcı M.Ö. 12 yılında Drusus'un kurduğu bir Roma kampına bağlanır. 876'da Kel Charles burada «Alman» Ludwig'in oğullarına yenildi. Otto I, Lorraine dükü Giselbert'i burada yendi (939). 1474'te imparator Friedrich ve Seçici prensler ile Fransa kralı arasında bir birleşme imzaladı. Burası, 1795-1814 arasında Rhin-et-Moselle idarî bölgesinde yer aldı. (L)

ANDERNOS-LES-BAİNS, Fransa'nın Gironde idarî bölgesinde köy; Arcachon havzasının kuzeydoğusunda; 3 730 nüf. Bir Galya-Roma kilise harabesi. İstiridye yetiştirimi. Plaj yeri. (L)

ANDERS (Wladislav), polonyalı general (Varşova yakınında Blonie, 1892). Birinci Dünya savaşında Çar ordularında bulundu; sonra 1919-1920'de Bolşeviklere karşı savaştı. 1936'da general oldu ve 1939 savaşına katıldı, Ruslara esir düştü, Moskova'da göz hapsine alındı. 1941 Ağustosunda yapılan Polonya-Rusya antlaşmasından sonra serbest bırakıldı ve 1941-1942'de Rusya'da kurulan Polonya kıtalarının kumandanı oldu. 1942'de emrindeki birliklerle (60 000 kişi) Afrika'ya geçti ve Rommel'e karşı savaştı. 1943'te İtalya'ya çıkarak Cassino ve Bologna'da parlak başarılar elde etti; 1945'te batı cephesi Polonya kuvvetlerinin başına getirildi. Bu kuvvetlerin yalnız yüzde yirmisi barıştan sonra Polonya'ya dönmeyi kabul etti. 1946'da Müttefikler Londra'daki Polonya hükûmetini tanımaktan vaz geçince Anders emrindeki Polonya tümenlerini İtalya'dan İngiltere'ye götürdü. (L)

ANDERSCH (Alfred), alman yazarı (Münih 1914). On sekiz yaşında komünist partisine üye oldu, 1933'te Dachau şehrinde oturmağa mecbur edildi. İkinci Dünya savaşından sonra arkadaşlarıyle «47'ler grubu» nun ve birtakım edebiyat dergilerinin (*Texte und Zeichen* [Metinler ve Belirtiler], 1954-1957) kurulmasına katıldı. Hikâye ve romanlarında, ideoloji çilesiyle büyük bir biçim ve üslûp kaygısı iç içedir (*Die Kirchen der Freiheit* [Özgürlüğün Kirazları, 1952]; *Zanzibar* [1957]; *Die Rothe* [Kızıl, 1960]). [L]

Andersch gangliyonu, dil-yutak siniri (glossopahryngeus) başlangıcında bulunan gangliyon. (L)

ANDERSEN (Hans Christian), danimarkalı yazar (Odense 1805-Kopenhag 1875). Bir ayakkabıcının oğluydu. 1819'da tiyatro mesleğine girmek ümidiyle Kopenhag'a gitti. Bu konudaki bilgisizliği, diretmesine engel olmadı. Tasarılarını gerçekleştiremediyse de, güçlü koruyucular bularak 1822'de okula döndü, 1828'de liseyi bitirdi. Bu ara, *Can Çekişen Çocuk* (1827) adlı şiiriyle biraz tanındı. Almanya, Fransa, İtalya, Yunanistan, Türkiye, İspanya ve İngiltere'ye birçok gezi yaptı. İngiltere'de Dickens'le tanışıp dost oldu. Bu yolculuklar, ona birçok gezi kitabına yetecek malzeme sağladı. Art arda, Faaborg'lu Riborg Voigt adında bir kıza, sonra koruyucusunun kızı Louise Collin'e ve Jenny Lind adında isveçli bir şarkıcıya âşık oldu; hiç biriyle evlenmedi, fakat mutsuz aşkları eserlerine bir ortam sağladı. Andersen, tasarladığı gibi, tiyatro alanında ün kazanamadı; bir iki geçici başarı dışında hayal kırıklığından öte bir şey elde edemedi, şiirleri pek önemli değildir; romanlarıysa ilgi çekicidir: *İmprovisatoren* (1835); *O. T.* (1836); *Kun eu Spillemand* (Basit Bir Çalgıcı) [1837]; *De to Baronnesser* (İki Barones) [1847]; *At Vaere Eller İkke Vaere* (Olmak veya Olmamak [1847].

Fakat Andersen asıl başarısını ve dünya çapındaki ününü, başlangıçta çocuklar için yazdığı, dünya edebiyatının ana eserlerinden biri olan *Masallar* (1835-1872) ile kazandı. Bu masallarda, özentiden uzak çocuksu ruhunu, şakacılığını, yüreğinin temizliğini buruk bir hüzünle besleyerek, eşsiz bir şiir havası içinde dile getirmiştir. (L)

Andersen Masalları, 1835-1872 arası türlü derlemeler halinde yayımlandı. Andersen bu masallarda bir yandan folklor temaları, çocukluğunda duyduğu efsaneleri işledi, öte yandan da, dünya edebiyatının şaheserleri arasına katılan yeni masallar yarattı. Ördekler topluluğundan atılan, derken günün birinde güzel beyaz bir kuğu olduğunu fark edince hayretten dona kalan *Çirkin Ördek,* sevdiği genç prensin ardından gitmek için kendini öldüren *Küçük Siren* gibi, az çok kendi hayatını anlatan masallar hatırlardadır. Dokunaklı masallarından biri de *Kibritçi Kız*'dır. Bu, bir noel akşamı gelip geçenlere yalvarıp duran, birbiri ardından yaktığı kibritlerin ışığında hayalinde beslediği şeyleri gören, sonra soğuktan donarak ölen küçük bir kızın hikâyesidir. Bu masalların en orijinalleri, Andersen'in cansız nesneleri sahneye koyduğu masallardır: *Çaydanlık, Yiğit Kurşun Asker, Yama İğnesi* v.b. En şairce masallarından biri *Bülbül*'dür. Bu masalda, güçlü Çin imparatoru cana can katan harika bülbülü yeniden elde etmeğe çalışırsa da çabaları boşa gider. İnce alaylı masallardan da *İmparatorun Yeni Elbiseleri* anılabilir. Burada da imparator ve bütün saraylılar bir dolandırıcının eline düşmüşlerdir; bu adam onları son moda görünmeyen elbiseler diktiğine inandırır; oysa dolandırıcı imparatoru çırılçıplak soymuştur. Bunu da saf bir çocuk fark eder. Geniş bir hayal gücü, çoğu zaman derin bir hüzün taşıyan o sevgi ve güler yüzlü alayı, Andersen'i eşsiz bir masalcı yapmaktadır. (L)

ANDERSON, A.B.D.'de (İndiana) İndianopolis'in kuzeydoğusunda şehir; 49 100 nüf. Dokuma, makina sanayii, dökmecilik. (L)

ANDERSON (Carl David), amerikalı fizikçi (New York 1905). İsveçli bir ailedendir. 1939'da California İnstitute of Technology'de profesör oldu. X ışınları etkisiyle çeşitli gazlardan boşalan elektronların uzayda dağılışını inceleyerek, ışımanın tamamıyle elektriğe dönüşebileceğini gösterdi. Stratosfer araştırmalarına katılarak, kozmik ışınlar üstünde yaptığı incelemeleri, 1932'de pozitif elektronun bulunmasına yardım etti. Bu buluşu, Driac'ın teorisini doğruladı ve ona, 31 yaşında Nobel ödülünü kazandırdı (1936). Yoğun manyetik alanlı ve büyük çaplı Wilson odalarını kullanmakta uzman olan Anderson, 1937'de keskin kozmik ışınlarda mezonların varlığını keşfetti. (L)

ANDERSON (James), iskoçyalı çiftçi ve iktisatçı (Edimburg yakınında Herminston 1739-Middlesex'de İsleworth 1808). *Observations on the Means of Exciting a Spirit of National İndustry* (Millî Sanayi Ruhunu Canlandırmanın Anlamı Üzerinde Görüşler) [1777] adlı eserinde ilk defa toprak geliri meselesini inceledi. (L)

ANDERSON (Marian) amerikalı zenci kadın şarkıcı (Philadelphia 1902). Önceleri zenci ilâhileri (negro spirituals) söyleyerek tanındı, alman bestecilerinden (Bach, Schubert, Schumann) okuduğu parçalarda kontralto sesiyle, eşine az rastlanan bir duyarlığa sahip olduğunu gösterdi. Toscanini'nin «eşsiz» diye nitelediği New York Metropoliten operasına ilk zenci primadonna olarak alındı (Verdi'nin *Maskeli Balo*'su, 1955). Anılarını yazdı. (L)

ANDERSON (Maxwell), amerikalı oyun yazarı (Pennsylvania'da Atlantic 1888-Connecticut'ta Stamford 1959). Oyunlarıyle şairane tiyatroyu yeniden canlandırmağa çalıştı: *Elizabeth the Queen* (Kraliçe Elizabeth) 1930; konusunu Sacco ve Vanzetti davasından alan *Winterset* (1935); Mayerling facîasını canlandıran *The Masque of Kings* (Kralların Maskesi) 1939; İspanya iç savaşına gönüllü olarak katılan bir amerikalının hikâyesini anlatan *Key Largo* (1939) ve *Joan of Lorraine* (1946) Anderson, birçok müzikli komedinin libretto'sunu da yazdı: *Both Your Houses* (Evleriniz) 1933; *Knickerbocker Holiday* (Knickerbocker Tatili)1938 v.b. Oyunlarının çoğu filme alındı (*Winterset,* 1936; *Joan of Arc,* 1947). [L]

ANDERSON (Sherwood), amerikan romancısı (Ohio'da Comden 1876-Panama'da Calon 1941). Gençliği başıboş geçti. Sıkıntılı bir hayattan sonra, kırk yaşında gazeteciliğe ve edebiyata atıldı. Başlıca eserleri *Winesburg, Ohio* (1919); *Poor White* (Yoksul Beyazlar) [1920] adlı hikâye kitaplarıyle *Many Marriages* (Evlilikler) [1923]; *Dark Laughter* (Acı Gülüş) [1925] ve *Tar* (1926) adlı romanlarıdır. Modern amerikan hikâyesinin yaratıcılarından biri olan Anderson, kendinden sonraki yazarlar üzerinde (özellikle Hemingway) önemli etkide bulundu; onları alı-

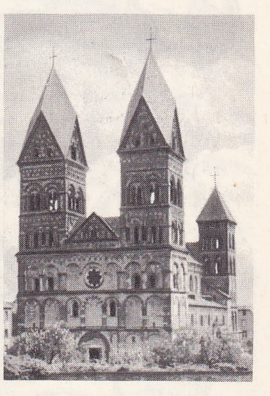

ANDERNACH şehrinde Pfarrkirche (Rahipler kilisesi)

Hans Christian ANDERSEN

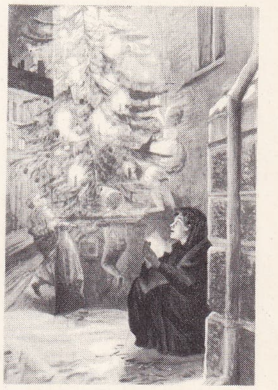

Andersen Masalları'ndan «Kibritçi Kız» Hans Tigner'in eseri

Marian ANDERSON

Foto. Alman Turizm bürosu; A.D.P.; A.F.P. (LAROUSSE)

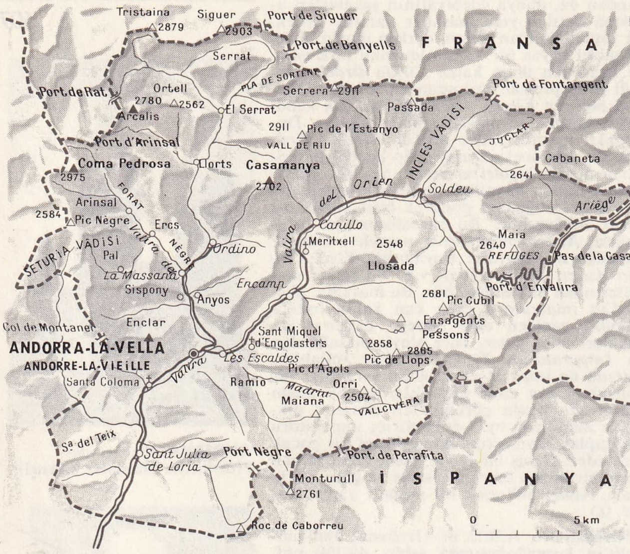

ANDORRA prensliği haritası

şıla gelen hikâye kalıplarının baskısından kurtardı. Yalın, özentisiz, hesaplı bir saflığa bürünmüş olan üslûbunu, dostu Gertrude Stein'in biçimci deneylerine borçludur. (L)

ANDERSON (sir Kenneth Arthur), ingiliz generali (Hindistan'da Bombay 1891-Cebelitarık 1959). 1916'da fransız cephesinde yaralandı, Ortadoğu'da ve Hindistan'da görevlerde bulundu. 1942'de Kuzey Afrika'da I. ingiliz ordusunun kumandanı olarak, Tunus savaşında önemli rol oynadı (1942-1944). 1947'den 1952'ye kadar Cebelitarık valisi oldu. (L)

ANDERSON NEXO (Martin). Bk. NEXO.

ANDERSONVİLLE, A.B.D.'de (Georgia) Macon güneybatısında köy; 300 nüf. Burada federal (kuzey) ordudan alınan 30 000'e yakın esir için bir kamp kurulmuştu. Kasım 1863'ten itibaren savaşın sonuna kadar buraya 49 485 esir getirildi. Bunların 13 000'i öldü. (L)

ANDERSSON (Dan), isveçli şair (Dalecarlie'de Skattlösberg 1888-Stockholm 1920). Önce tarım işçiliği ve kömürcülük yaptı. Brunsvik'te yüksek halk okuluna giderek edebiyata yöneldi (1914-1915). İşçi edebiyatının öncülerinden sayılır; halkın çok tuttuğu bir yazardır. En iyi eserleri: *Kolarhistorier* (Kömürcü Hikâyeleri) 1914; *Svarta Ballader* (Siyah Baladlar) 1917. (L)

ANDERSSON (Johan Gunnar), isveçli jeolog (Knista 1874). Falkland adalarında, donma ve çözülme etkisiyle su çekmiş toprakların yavaş yavaş kaymasını, çamur ve kütlelerin akmasını ilk olarak açıkladı (1906). [L]

ANDERSSON (Nils Johan), isveçli botanikçi (1821-Stockholm 1880). Stockholm'de botanik okuttu ve 1851'den 1853'e kadar dünyayı dolaştı; bu yolculuktan değerli malzemeyle döndü. Lund'de, Stockholm'de profesör ve İlimler akademisinin botanik koleksiyonları muhafızı oldu. Söğüt ağaçları, Laponya flor'u v.b. hakkında incelemeleri vardır. (L)

ANDORRA prensliğinde Santa Julia de Loria'nın genel görünüşü

ANDEZİN i. (fr. *andésine* [*Andes*'den]). Kim. Plajiyoklaz adı verilen triklinik feldspatlar ailesinden, labrador ile oligoklaz arasında yer alan tabiî sodyum ve kalsiyum alüminosilikat. (Andezinporfirlerde ve trakitlerde bulunur.) [L]

ANDEZİT i. (fr. *andésite* [*Andes*'den]). Jeol. Kara veya gri, içinde plajiyoklaz bulunan ve orta feldspat'ı andezin olan volkanik kaya. (Andezit, diorit'lerin yeryüzeyine yayılmış şeklidir.) [L]

ANDHRA, Hindistan krallığı. Kuruluşu hakkında *Purana* adı verilen eserlerde bilgi vardır. Toprağı Telugu ülkesinde, aşağı Godavari ile aşağı Kistna arasında yer alırdı. Bu krallığın II. ve III. yüzyıllarda ulaştığı seviye hakkında en iyi fikir verebilecek eser, Amaravati denilen arkeolojik mevkidir. (Bk. CATAKARNI.) [L]

ANDHRA i. Güney Hindistan'da yaklaşık olarak 30 milyon kişinin konuştuğu dravit dilleri grubu. (L)

ANDHRA PRADEŞ, Hindistan'ın güneydoğusunda devlet; 275 000 km²; 35 000 nüf., merkezi *Haydarâbâd*. Dekkan yarım adasının Haydarâbâd çevresindeki kısmında, Doğu Gat dağları ve Koromandel kıyılarını boylayan ovalar üzerinde, Godavari ve Kistna deltalarının etrafında yer alır. Başlıca geçim kaynağı pirinçtir; ticaret amacıyle yer fıstığı, pamuk ve özellikle tütün ekilir. Hint tütünlerinin dörtte üçünden fazlası burada yetişir. (L)

ANDIK. Bk. ANGIT.

ANDIRIN, Akdeniz bölgesinde, Maraş ilinin güneybatı kesiminde ilçe merkezi kasaba; 3 695 nüf. Ceyhan ırmağına sağdan karışan bir dere kenarında, engebeli yereyde kurulmuştur ve kasaba, düşük vasıflı Kadirli şosesiyle dışarıya bağlanır. Eski Andırın, daha güneyde Ceyhan'a açılan bir ova kenarında yer alıyordu. Çevrede ormanlar vardır; düzlüklerde tahıl ve baklagiller v.b. ekilir. — Andırın ilçesinin (1 178 km²; 33 169 nüf.) Merkez ve Çokak bucakları içinde 49 köyü vardır. (M)

Andırın i. Folk. Maraş dolaylarında oynanan bir halk oyunu. Adını, Andırın ilçesinden alır. (M)

ANDIRMAK ettrg. f. Hatırlatmak, bir şeyi hatıra getirmek: *Ben ne yaza hasretim ne bahara düşkünüm / Bunları sevdiren şey hep seni andırması* (F. N. Çamlıbel). *Beyt-i meşhurunu andıracak bir hâdise* (Ahmed Rasim). ‖ [Bir şeyle] Benzer tarafları bulunmak: *Rüya âlemi üzerine açılmış sihirli bir pencereyi andıran beyaz perde...* (Ahmed Hâşim). *Bu meşe kötüğünü andıran kalın bir kadındır* (Y. K. Karaosmanoğlu).

◆ **Andıran** sıf. Hatırlatan, benzeyen: *Biz bugünün Türkleri bilakis Şişli, Nişantaşı, Kadıköy, Moda gibi küçücük bir şehri andıran yerlere yerleştik...* (Yahya Kemal). *... sefalı sulara atılmış nurdan bir örtüyü andıran gümüş sunanın ...* (A. Ş. Hisar).

◆ **Andırma, andırış** veya **andırışma** i. Mant. *Yeni*. İki şey arasındaki benzerlik hali: *İnsan Tanrı'nın ne olduğunu da, özünü de Tanrı örneğine göre yapılmış olan kendi ruhundaki bir andırış ile en iyi kavrayabilir* (M. Gökberk). Bk. ANALOJİ. (M)

ANDIZ i. Bot. Doğu Akdeniz'de yetişen, yemişleri yenen, servigillerden bir dağ bitkisi. ‖ Âdi servi (Antalya ve dolayları). ‖ Göknar (Çanakkale). ‖ *Andız çamı* (Edremit). ‖ *Andız otu*, uzun ömürlü otsu bitki. (Parlak sarı veya turuncu sarı çiçekleri vardır. Her mevsime dayanıklı olduğu için çit bitkisi olarak kullanılır [bir türü de *İnula Helenium*'dur. Bileşikgillerden]). [ML]

ANDİ i. Leng. Kuzey Kafkasya'da unutulmak üzere olan bir dil; aşağı Andi'nin Koysu vâdisinde 25 000 kadar dağlı tarafından konuşulur. (L)

ANDİCAN, S.S.C.B.'de şehir (Özbekistan cumh.); Fergana vâdisinde, yüksek verimli bir tarım alanının (pamuk) merkezi; 129 000 nüf. Yakınında petrol havzası vardır. Şehir, 1902'de bir depremle harap oldu. (L)

ANDİFİLO. Bk. ANDİFLİ.

ANDİFLİ, Güneybatı Anadolu'da Teke yarımadasının güneyinde ve Meis adasının karşısında, çapı 5 km olan yarım daire şeklinde girintili bir liman. (M)

ANDİFLİ veya **ANDİFİLO**, Teke yöresinde Antalya ilindeki Kaş* ilçesinin merkezine eskiden verilen ad. (M)

ANDİGENA i. (fr. *andigène*). Zool. Andlarda yaşayan Güney Amerika tukanı. Karnının renginden dolayı *mavi tukan* da denir. (L)

ANDİRA i. (portekizce yolu ile tupi dilinden). Bot. Amerika'da yetişen ağaç cinsi. Kerestesinden faydalanılır.

— ANSİKL. *Andira inermis*'ten kırmızı renkte bir kereste elde edilir. Kerestesi doğramacılıkta ve kaplamacılıkta kullanılır. *A. coriacea* (yahut *A. wachenheimii*) gene ticarî değeri olan ve *kızıl saint-martin* denilen bir kereste verir. Andiranın kerestesi, çoğu zaman *vouacapouas* (*wacapous*) kerestesinden ayırt edilemez. Baklagillerden olan *andira* cinsinin 20 türü vardır. (L)

ANDİROBA i. (portekizce yoluyle tupi dilinden). Bot. Amerika boncuk ağacının (*Carapa guianensis*) kerestesi. Ticarî değeri vardır. (Biraz yumuşak ve oldukça zarif olan bu kereste, doğramacılıkta ve kaplamacılıkta kullanılır.) [L]

ANDİROS. Esk. coğ. Anadolu'da Troas bölgesindeki nehirlerden biri. Kiepert ve Leaf'e göre bu, Skamandros (Küçük Menderes) ile birleşen bugünkü·Kurşak çayıdır. (M)

ANDİV i. Bk. HİNDİBA.

ANDKHUY, Afganistan'da şehir (Maymana eyaleti); Türkistan'da, sovyet sınırının yakınlarında; 25 000 nüf. (çoğu Türkmen). Kervan değiştirme merkezi ve karakul koyunu pazarı. Yünlü dokuma. (L)

ANDLAU, Fransa'nın Alsace bölgesinde komün (Bas-Rhin idarî bölümü, Sélestat idarî çevresi). IX. yy. dan kalma manastır; tarihî kiliseler, roman üslûbunda heykeller, granit ocağı. (L)

ANDLAU (Joseph, kont), fransız generali ve siyaset adamı (Nancy 1824-Buenos Aires 1894). 1870'te Rhin ordusunun kurmay heyeti üyesi. *Metz, Campagne et Négociations* (Metz, Sefer ve Müzakere) adlı imzasız eserin yazarı. Bazaine davasında aleyhte tanıklık etti; 1876'da Oise senatörü oldu; 1883'te açığa alındı, bir «rüşvet karşılığında nişan dağıtma» işine adı karıştı, 1887'de Arjantin'e sığındı. (L)

ANDLER (Charles), fransız germanist'i (Strasburg 1866-Malesherbes 1933). Sorbonne'da (1901) ve Collège de France'da (1926) ders verdi. *Les Origines du Socialisme d'Etat en Allemagne* (Almanyada Devlet Sosyalizminin Başlangıcı) [1897] adlı tezinden başka, Bismarck ve pangermanizm üzerine birçok eser yazdı, Marx ve Engels'in *Komünizm Beyannamesi*'nin bir baskısını hazırladı ve çeşitli incelemelerinde, alman sosyalizminin milliyetçiliğe dönük bir sosyalizm olduğunu gösterdi. *la Décomposition du Socialisme Allemand* (Alman Sosyalizminin Çözülmesi) [1914-1918]. Nietzsche hakkındaki önemli araştırmaları, 1920-1931 yılları arasında, *Nietzsche, sa Vie et sa Pensée* (Nietzsche. Hayatı ve Düşüncesi) başlığı altında yayımladı. (L)

ANDOKİDES, atinalı hatip (M.Ö. 440'a doğr.). Hermes heykellerini kıranlar ve Eleusis'in sırlarına saygısızlık edenler arasında bulunduğu halde suçu başkalarına yükledi, fakat gene de Atina'yı terk etmek zorunda kaldı. Şehre dönünce, tekrar Otuzlar tarafından kovuldu. Thrasybulos ile geri döndü. Dinsizlikle suçlandırıldığı zaman, *tanrı sırları* hakkındaki nutkunda kendini başarıyle savundu (399). Bu nutuktan sonra *«Dönüş»* ve *«Barış Hakkında Nutuklar»*ı da elimizdedir. (L)

ANDOKRİN sıf. (fr. *endocrine*). Bk. ENDOKRİN.

ANDOMETRİOZ i. (fr. *endométriose*). Jinekoloji. Kadınlarda, cinsel hayat devrelerinde beliren, sebebi belirsiz rahatsızlık. Döl yatağı iç zarında beliren tümörlerle kendini gösterir. (L)

ANDOMETRİT i. (fr. *endométrite*). Tıp. Döl yatağının içderi iltihabı.

— ANSİKL. *Andometrit*, daha çok düşük sonrasında veya doğum sonrasında görülür. Her aybaşı döneminden sonra döl yatağının içderisi yenilendiğinden başka zaman pek gö-

Foto. Viollet (LAROUSSE)

rülmez. Andometrit anî düşüklere sebep olur. (L)

ANDON Lavtacı, Udî, Batrik, rum asıllı bestekâr ve piyasa sazendesi (öl. 1925-?). Cıvan* ve Hristo*'nun ortanca kardeşidir. Eserlerinden 7 parçası elimizdedir (3 peşrev, 2 saz semaisi, birer şarkı ve oyun havası). Hafif hüseynî peşrevi ile saz semaisi çok tanınmıştır. (M)

ANDORADYOTERAPİ i. (fr. *endoradiothérapie*). Tabiî boşlukların (rektum, vagina, gırtlak v.b.) mukozalarındaki hastalıkların tedavisinde Röntgen ışınlarını kullanan tedavi metodu.

— ANSİKL. Bugün temas radyoterapisi (kontaktoterapi) veya boşluk içi teleradyoterapisi kullanılır; bu sonuncuda küçük bir seçici tabiî boşluğun içine sokulur ve ışınlandırılacak lezyonun üzerine ışın demeti yöneltilir. (L)

ANDORİT i. (fr. *andorite*). Kim. Tabiî gümüş, kurşun ve antimon sülfür. (L)

ANDORRA, Pirene dağlarında Fransa ile İspanya arasında prenslik. 453 km^2, 11 000 nüf. Başkenti *Andorra la Vella.* Andorra toprakları, Valira del Norte ve Valira del Orien adlı iki vâdinin yukarı kısmı boyunca uzanır. İki vâdi Andorra'da birleşir, Gran Valira'yı meydana getirir. Prenslik, hayvan yetiştirme ve daha çok da turizmle geçinir: gümrüksüz ithal edilen birçok malın çok ucuza satılması turizmi teşvik etmektedir.

40 küçük köyü 6 komüne veya kilise bölümüne ayrılan Andorra, bugün de kuruluş bakımından bir derebeyliktir. Fransa Cumhurbaşkanı ile Urgel (İspanya'da) piskoposu, Devletin ortak metbuudur. Urgel kontları, bu şehrin piskoposları ve Castelbon vikontları (XIII. yy. da bunların yerini Foix kontları aldı) arasında çekişme konusu olan ve bir türlü paylaşılamayan Andorra, 1278'de teşkilâtlandırıldı. Buna göre memleket Urgel piskoposuyle Foix kontunun ortak metbuluğu altına girdi ve kontların hukuku 1607'de Fransa krallarına geçti. 1806'da Napolyon I, Fransa ile Andorra arasındaki ilişkileri düzene koydu; Fransa hükûmetinin daimî bir delegesi vardır (şimdi Pyrénées-Orientales idarî bölgesinin valisi). 1278'den bu yana ortak metbuların hakları herhangi bir hükme bağlanmamış olduğu için, zaman zaman birtakım güçlükler doğmuştur.

Andorra'nın altı komününden her birinin bir kurulu vardır. Bu kurul, aile reislerinin seçtiği iki konsül ile dört danışmandan meydana gelir. Genel kurul ise, bir başsavcı ve yardımcısını seçer. Başsavcı, yürütme gücüne sahiptir.

Ortak metbuların her biri şu iki memuru tayin eder: 1. Adalet işlerine bakan ve metbu ile başsavcı arasında aracı durumunda bulunan bir yargıç (*viguier*). 2. Hukuk işleri görevlisi (*baile*). Bu görevli, davalara ilk kademe olarak bakar. İkinci kademede, davalar her metbu tarafından sıra ile tayin edilen ve hayatının sonuna kadar görevde kalan bir istinaf yargıcı önüne gelir. İlk baş vuran tarafın seçeceği metbulardan biri önünde, davayı ikinci bir istinaf safhasından geçirmek mümkündür. Ceza işlerine *corts* denilen divan bakar. Bu divan, iki yargıçtan, hayat boyunca seçilmiş istinaf yargıcından ve iki *enrahonador*'dan meydana gelir ve yılda iki kere toplanır. Mahkûmlar cezalarını Fransa'da çekerler. Her yıl Andorra delegeleri, Fransız hükûmetinin daimî delegesine ve Urgen piskoposuna, törenle bir vergi öderler. Andorra'da konuşulan dil katalonya (katalon) dilidir. (L)

ANDOSKOP veya **ENDOSKOP** i. (yun. *endon,* içten ve *skopein,* muayene'den fr. *endoscope*). Tıp. İnsan vücudunun herhangi bir boşluğunu, muayeneyi kolaylaştırmak için aydınlatıp görünür hale getiren âlet.

— ANSİKL. Tıp. Ulaşılabilen her boşluk için ayrı *andoskoplar* vardır: sindirim sistemi için özofagoskop, gastroskop, rektoskop; solunum sistemi için larengoskop ve bronkoskop; mesane için sistoskop; perituan için selioskop. Bütün bu âletler, bir aydınlatma tertibatı, teleskopik bir optik, normal yollardan bazı müdahaleler yapmağa elverişli tertibatla donatılmış tüplerdir.

Aydınlatma ya tüpün ucundaki küçük bir lamba ile (içten ışıklandırma) veya hastanın dışında bulunan ve ışınları süzüldükten sonra güçlü bir kuartz lambasıyle istenilen noktaya yöneltilen bir lamba ile yapılır (dış ışıklandırma). Dış ışıklandırma, hem daha parlaktır, andoskopik resim ve filim çekmeğe elverişlidir, hem de çıkabilecek ısı hastayı rahatsız etmez. Optik sistemde, görüş alanlarını az veya çok genişleten, açıları değiştirebilen (direkt, yan, geri) çeşitli mercek ve aynalar vardır. Birçok mercekten meydana gelen bazı optik sistemler sayesinde, bükülgen cihazlar yapılır; bu cihazların içinde aydınlatıcı ışınlar art arda kırılmalarla yöneltilir (gastroskop).

Müdahale sistemlerinde, manivelalar, sonda yol göstericileri, tırmık veya pensler, koterler veya koagülasyon elektrotları, hava veya su akımları vardır.

◆ **Andoskopi** veya **endoskopi** i. (fr. *endoscopie*). İnsan vücudunda, organ veya kovuk içlerinin andoskopla muayenesi.

— Psikol. *andoskopi sanrısı,* bu sanrıda hasta kendi bedeninin içini gördüğünü sanır.

— ANSİKL. *Andoskopi,* bir teşhis aracıdır: ayrıca, görerek ve uygun araçlarla andoskopik denilen bazı müdahaleleri yapmağa da yarar. Ulaşılabilen organlar şunlardır: gırtlak, nefes borusu, yemek borusu, bronşlar, mide, rektum, mesane, perituan ve göğüs zarı. Yapılabilen müdahaleler ise şunlardır: yabancı cisimlerin çıkarılması (bronşlar), taşların parçalanması (mesane), bridler ve yapışıklıkların kesilmesi (göğüs zarı), urların elektrokoagülasyonu veya yakılması (mesane, siyek), özel sondaların ithali ve yerine yerleştirilmesi (sidik boruları), teker teker organların çalışma araştırmaları (böbrek, akciğer).

Andoskoplarla yapılan çeşitli incelemeler, son yıllarda muayene edilen iç organların daha uzun süreli ve daha net olarak görülmesini sağlayan teknik ilerlemelere dayanır. Andoskopi alanında elde edilen en önemli başarılardan biri, optik sistem dışında bir ışık kaynağı bulunan cihazların «soğuk ışık» ilkesine uygun olarak, tel kıvrık olduğu zaman bile ışığı «götürebilen» ince kuartz ağlarıyle donatılmasıdır. Bu yöntemlerin, muayene sırasında ışık kaynağının çalışmasını kontrol etmek ve istenilen anda ışık gücünü arttırabilmek üstünlüğü vardır. Bu ilerlemelerden faydalanan en yeni teknikler beyin karıncıklarının (*ventriküloskopi*) ve deri altının (*hipodermik mikroskop*) muayenesidir.

1 — *Ventriküloskopi* veya *beyin karıncıklarının andoskopik muayenesinde,* şakak bölgesinde çok küçük bir delik açılır ve çeşitli yetenekleri olan 9 mm çapında özel bir andoskop ile tümörler, baskılar, karıncıklar çevresi oluşumlar, damar bozuklukları teşhis edilir. Bundan başka, ventriküloskopi, hidrosefaliye engel olmak için 3. karıncığın göz kontrolü altında delinmesine de imkân verir.

2 — *Deri altı mikroskobu,* bir deri altı şırınga iğnesi içine yerleştirilmiş ve kuartz tellerinden yapılı iki küçük ışın demetinden (her biri 10 000 tel) meydana gelen bir cihazdır. Bu demetlerden biri ışığı yollar, öbürü ise dışarıda bulunan bir mikroskoba doğrudan doğruya izlenebilen bir görüntü gönderir. Bu yolla, yalnızca «andoskop» iğnesini batırarak dokular ve özellikle çok küçük damarların iç muayene edilebilir. (L)

ANDOVER, A.B.D.'de (Maine), Rumford kuzeybatısında bir yer. Feza yoluyle kıtalararası önemli haberleşme merkezi. 11 Temmuz 1962'de buradan yayımlanan televizyon görüntüleri, ilk defa sun'î peyk «Telstar» aracılığıyle Avrupa'ya ulaştırıldı. (L)

ANDOYER (Henri), fransız matematikçisi ve astronomu (Paris 1862-ay.y. 1929). Paris Fen fakültesinde astronomi hocası (1903). Gökyüzü mekaniği üzerine çalıştı. Trigonometri doğrularının tabiî değerlerini ve logaritmalarını gösteren trigonometri cetvellerini hazırladı. (Paris İlimler akademisi, 1919.) [L]

ANDRAKHNE i. (yun. k.). Bot. Odunsu tüysüz bitki. Kırlarda rastlanır. (Sütleğengiller.) [L]

ANDRADA E SİLVA (Jose Bonifacio DE), brezilyalı bilgin ve siyaset adamı (Santos 1763-Niteroi 1838). Lizbon Fen akademisinin daimî sekreteri oldu (1812). 1819 Yılında Brezilya'ya döndü ve Pedro I'i kabul ettirdiği mason localarının desteğiyle memleketinin bağımsızlığa kavuşmasına yardım etti. Bir süre sonra hükûmdarla bozuşarak Fransa'ya göç etmek zorunda kaldı (1823-1829). Pedro I krallıktan çekilirken (1831), küçük yaştaki oğlu imparator Pedro II'ye onu vasi tayin etti. (L)

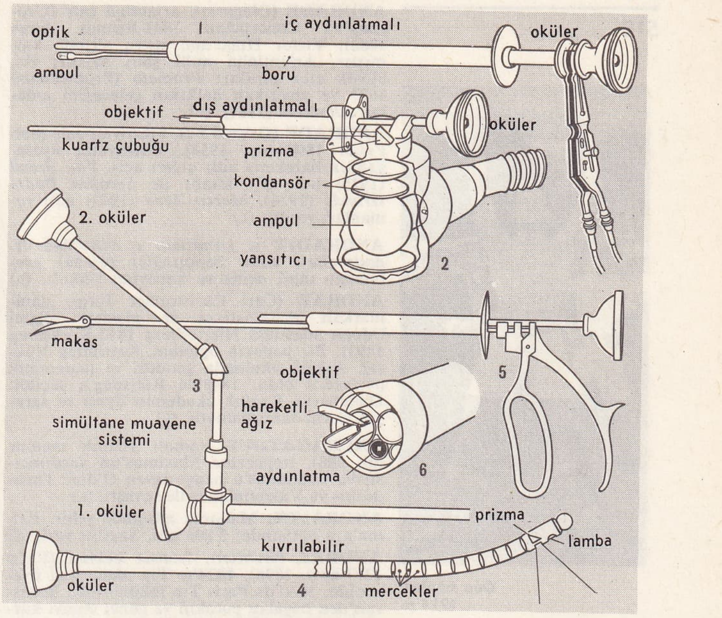

1, 2, 3, 4. Araştırma **andoskop**'ları; **5.** Değişebilen âletlerle müdahale kolu; **6.** Bir müdahale **andoskop**'unun ucu; **7.** Değişik optik sistemlerinin görme açıları; **8.** Sanayide kullanılışı.

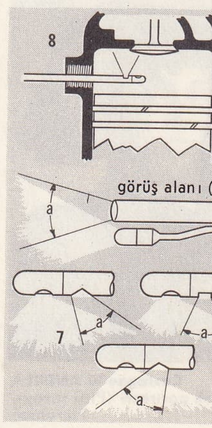

andoskop

ANDRADE (Antonio DE), portekizli cizvit papazı (Alentejo'da Oleiros, 1580'e doğr.-Goa 1634). XVII. yy. ın en büyük misyonerlerinden biridir. Hindistan'a gönderildi, Keşmir ve Tibet'e iki defa girebildi, ora halkını hıristiyanlaştırmağa çalıştı. (L)

ANDRADE (Domingo Antonio DE), ispanyol mimarı (Galiçya'da Cee 1639-Santiago de Compostela 1712). Galiçya'ya barok üslûbunu sokanlardan biridir. Santiago de Compostela katedralinin baş ustası oldu, orada *O Berenguela* denen saat kulesini (1678) ve rahip Vega y Verdugo'nun tasarladığı mihrap arkalığının büyük bir kısmını yaptı. (L)

ANDRADE (Edward Neville DA COSTA), ingiliz fizikçisi (Londra, 1887). Londra'da, Heidelberg'de ve Cambridge üniversitelerinde öğrenimini yaptıktan sonra, Londra üniversitesinde profesör ve Büyük Britanya Kraliyet enstitüsüne müdür oldu. Gamma ışınlarının tayfları üzerindeki araştırmalarında Rutherford'a yardım etti, alevlerin iletkenliğini inceledi; nükleer fizik ve yapışkan maddelerin mekaniği üzerinde çalıştı. (L)

ANDRADE (Francisco DE), portekizli tarihçi (Lizbon 1540-ay.y. 1614). Tarih ve din konusunda çeşitli kitapları vardır. Bu arada Vasco de Gama'nın biyografisi ile Juan III devrine ait bir kronik'ini (1613) sayabiliriz. (L)

ANDRADE (Jules), fransız bilgini (Paris 1857-Somme'da Brighton-Plage 1933). Besançon fakültesinde rasyonel ve uygulamalı mekanik profesörü (1902); önceleri, analiz, geometri ve fizikî mekanikle ilgili çeşitli konular üzerinde çalıştı; fakat 1902'den sonra saatçilik ve kronometreyle ilgili mekaniğe ve özellikle, tam eşit zamanlı titreşim hareketlerini düzenleyen parçaların incelenmesine yöneldi. Besançon Kronometri okulunun kurucusudur. (L)

Mario de ANDRADE

ANDRADE (Mario DE), brezilyalı melez şair (Sao Paulo 1893-ay.y. 1945). Modern Brezilya edebiyatının öncüsü; akademik ve parnasyen sanat anlayışına karşı savaştı. Memleketinin folkloruna dayanarak yazdığı *Macunaima* adlı bir şiir rapsodisi (1928), Brezilya müziği üzerine bir denemesi ve birçok şiir kitabı vardır. (L)

ANDRADE (Mario DE), angolalı şair ve siyaset adamı (Angola'da Galungo Alto, 1928). Portekizce yazılmış zenci şiirlerinden bir antoloji hazırladı. Angola kurtuluş hareketinin kurucularındandır. 1956'da başlayan bu hareket, 1961'de bir silâhlı ayaklanmaya sebep oldu. (L)

Foto. Ruiz Vernacci (LAROUSSE)

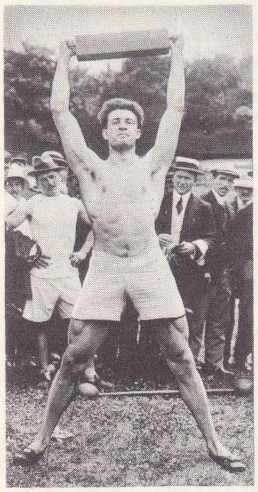

Géo ANDRÉ 1914'te

Castagno'lu ANDREA «Erkek portresi» (Pitti sarayı, Floransa)

Salomon August ANDRÉE

ANDRADE (Olegario), arjantinli şair (Uruguay'da Concepcion 1841-Buenos Aires 1882). Victor Hugo'nun etkisi altında kalmıştır. Arjantin'in millî şairi sayılır; iki, büyük eser bıraktı: *Prometo* (Prometheus) 1877 ve amerikan halkının geleceğini anlatan *Atlantida* (1881). [L]

ANDRADE (Oswald DE), brezilyalı şair (Sao Paulo 1890-ay.y. 1954). Edebiyatta «yamyamlık hareketi» adlı çığırı açtı. *Pau Brasil* (1925) adlı şiir kitabı ile *Serafim Ponte Grande* (1934), *Marco Zero* (1943) adlı romanları vardır. (L)

ANDRADİT i. (*Andrada e Silva*'dan fr. *andradite*).. Kim. Sepçırağlar (grena) grubundan tabiî deniz ve kalsiyum silikatı. (L)

ANDRAE (Carl Christopher Jorg), danimarkalı matematikçi ve geodezi bilgini (Moen adasında Hjerterberg 1812-Kopenhag 1893). Bir papazın oğludur. Kopenhag Yüksek Askerî okulunda geodezi ve matematik profesörü oldu. 1848'de Rikjsdag'a seçildi. Danimarka Krallık akademisi üyesi ve sarayın yakın danışmanıydı. (L)

ANDRAGATHUS, romalı yüksek memur (öl. 388), imparator Maximus'un yardımcısıydı. Gratianus'u hançerleyen O'dur. Theodosius ve Valentinianus ile savaştı. (L)

ANDRAİTX, Mallorca adasında şehir. Palma'nın batısında; 3 800 nüf. Sayfiye yeri. (L)

ANDRAL (Gabriel), fransız hekimi (Paris 1797-ay.y. 1876). 1824'te Tıp akademisi üyesi oldu, 1830'da Paris Tıp fakültesinde Broussais'den boşalan patoloji ve genel tedavi kürsüsüne geçti. 1843'te İlimler akademisine üye oldu. *Clinique Médicale* (Tıbbî Klinik) [1823-1856], *Précis Eléméntaire d'Anatomie Pathologique* (Patolojik Anatomi Temel Kitabı) [1829] adlı eserleri vardır. (L)

ANDRAPA. Esk. coğ. Anadolu'da Doğu Paphlagonia bölgesinde bir şehir (bugün *Vezirköprü*). Andrapa, imparator Claudius zamanından itibaren Neoklaudiopolis adını taşıdıysa da IV. yüzyılda tekrar eski adını aldı. Bu civarda, içlerinde M.Ö. III. yüzyılda Paphlagonia ve Phazimon sakinlerinin Augustus'a içtikleri bağlılık andını gösteren metin de dahil, yazıtlar bulundu. Bizans devrinde burası, Helenopontos iline ait bir piskoposluk merkezi oldu. (M)

ANDRAS I, Macar kralı (öl. 1060). 1047'de taç giydi. Arpad sülâlesi prenslerindendi, vatanını terk etmek zorunda kaldı. Kral olunca, krallıkta hak iddia eden kardeşi Bela'ya karşı kendini savundu, yenildi ve Tisza kıyılarında yaralanıp öldü. (L)

ANDRAS II (1175-1235), Macar kralı (1205-1235). Babası tarafından Halicz (veya Doğu Galiçya) tahtına geçirildi, 1206'da «Galiçya ve Lodomirya kralı» unvanını aldı; o tarihten itibaren bu ad macar krallarının diğer unvanlarına eklendi. Maria Theresia bu geleneğe dayanarak, Polonya'nın taksimi sırasında Galiçya üzerinde hak iddiasında bulundu. Andras, gençliğinde kardeşi İmre'ye karşı isyan etti ve onun oğlu Laszlo III'ten sonra kral oldu. İlk karısı Merano'lu Gentrud yabancıları koruduğu iddiasıyle macar beyleri tarafından 1213'te öldürüldü. Andras II, 1217'de bir haçlı ordusuyle Filistin'e gitti. Krallığı sırasında başlıca eseri, macar Anayasasının temeli olan *Altın Mühür*'dür (Bulla Aurea) 1222. Bu Anayasa, 1224 ve 1231 yıllarında tamamlandı. (L)

ANDRAS III (Venedik 1250'ye doğr.-1301), Macaristan kralı (1290-1301), İstvan'ın oğlu ve Andras II'nin torunu. Laszlo IV, macar geleneğine göre onu kendine halef seçti. Saltanatı, mağlup edip kızıyle evlendiği Habsburg'lu Albrecht'e, Laszlo IV'ün yeğeni Anjou'lu Charles Martel'e karşı aralıksız savaşlarla geçti. Andras III, Arpad hanedanının son kralıdır. Ölümünden sonraki karışıklıklar Charles Martel'in oğlu Charles Robert'in (Karoyl Robert I) tahta çıkışıyle sona erdi. (L)

ANDRASSY (Gyula, kont) [**Büyük** diye anılır], macar siyaset adamı (Kassa 1823-Volosca 1890). Macar Kurtuluş savaşına katıldı. Gıyabında ölüm cezası verilince, Paris'e sığındı, 1858'de Macaristan'a döndü, macar yurtseverleriyle Habsburg'ları uzlaştırmağa çalıştı. Macar meclisinin başkanı olarak «ikicilik» adı verilen sistemin kurucuları arasında önemli bir yer aldı. Fransız-Alman savaşında, Avusturya'nın tarafsızlığını savundu. 1871'de Avusturya-Macaristan imparatorluğunun Dışişleri bakanlığına gelince, 1872-1873'te Bismarck ile Gorçakov arasında bir birlik antlaşması yapılmasını sağladı ve 1878 Berlin kongresinde Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgal hakkını elde etti. (L)

ANDRASSY (Gyula, kont), macar siyaset adamı (Töketerebes 1860-Budapeşte 1929), Büyük Andrassy'nin ikinci oğlu. Avusturya-Macaristan'ın İstanbul elçiliğinde görevli olarak bulundu. Wekerle kabinesinde Dışişleri müsteşarı (1893), 1894'te bakan, 1906-1910 arası da İçişleri bakanı oldu. 1918 Ekiminde Avusturya-Macaristan Dışişleri bakanlığına getirildi ve Birinci Dünya savaşından sonra macar siyasî hayatında ateşli bir kralcı olarak tanındı. (L)

ANDRÉ, Volhinya prensi (öl. 1323). Galiçya ve Lodomerya'da (kızıl Rusya) hüküm süren Romanoviç ailesi prenslerinden Yuri I'in oğlu. Rus memleketlerini baskı altında tutan Altınordu Tatarlarının boyunduruğunu sarsmağa çalıştı ise de yenilgiye uğradı ve kardeşi Galiçya prensi ile birlikte öldürüldü ve böylece Romanoviç ailesi sona erdi. (L)

ANDRÉ (Albert), fransız ressamı (Lyon 1869-Avignon 1954). 1893'te Bağımsızlar (İndépendants) sergisine katılarak mesleğe başladı. Eserleri: *Taşra'da* (1907) [Lyon müzesi], *Yıkanan Kadın* (1910), *Öğle Yemeği* (Musée National d'Art Moderne). Etkisi altında kaldığı Renoir üstüne bir eser yayımladı. Bagnols-sur-Cèze müzesi müdürü olarak (1918), özellikle Renoir, Monet, Bonnard ve Matisse'in küçük tablolarından önemli bir koleksiyon meydana getirdi. (L)

ANDRÉ (Edouard), fransız bahçe uzmanı (Bourges 1840-İndre-et-Loire'da La Croix, 1911). Decaisne'in yönetiminde, Muséum'da botanik okuduktan sonra, Paris şehri baş bahçıvanlığına getirildi. Bahçe ve park yapmak veya düzenlemek için sık sık yabancı memleketlere çağrıldı. Bahçecilikle ilgili birçok eser bıraktı. (L)

ANDRÉ (Etienne), **Arcole trampetçisi** (Cadenet 1777-Paris 1838). Arcole savaşında nehri yüzerek geçti, karşı kıyıya varınca trampetiyle hücum havası çaldı, düşman iki ateş arasında kaldığını sanarak köprüyü Fransızlara bıraktı (1796). Légion d'honneur şövalyelerinin ilk listesinde adı vardır. David d'Angers, Panthéon'un cephesindeki kabartmada ona da yer verdi. (L)

ANDRÉ (Franz), belçikalı orkestra şefi. (Brüksel 1893). Brüksel konservatuvarı ve Berlin Musikhochschule'ünde (Müzik yüksekokulu) okudu. Brüksel konservatuvarında profesörlüğe tayin edildi, sonra Belçika Millî Radyo Yayın enstitüsü orkestra şefliğine getirildi. Özellikle çağdaş müziği yayma yolundaki sürekli çabasıyle tanınmıştır. (L)

ANDRÉ (frère Jean), fransız ressamı (Paris 1662-ay.y. 1753). Dominiken rahibi. Üstleri tarafından Roma'ya gönderildi. Dönüşünde kendi manastırının küçük kilisesini resimleriyle süsledi (bugün, Paris'te Saint-Thomas-d'Aquin kilisesi). Rodez katedralindeki *Sainte Thérèse à Genoux Devant un Crucifix* (Bir Haç Önünde Diz Çöken Sainte Thérèse) onun eseridir. Kendi yaptığı portresi Louvre müzesindedir. Dumont le Romain'in Chasle'ın ve Taravel'in hocasıdır. (L)

ANDRÉ (Gaspard), fransız mimarı (Lyon 1840-Cannes 1896). Eserleri, Lyon'da Célestin'ler tiyatrosu, Jacobin'ler çeşmesi, Guillotière rıhtımındaki tapınak. (L)

ANDRÉ (Géo), fransız atletizm şampiyonu (Paris 1889-Tunus 1943). Géo André, 1908 Londra Olimpiyat oyunlarından, 1924 Paris Olimpiyat oyunlarına kadar 110 m ve 400 m manialı koşularda ve yüksek atlamada şampiyonluk kazandı. Savaşta öldü. (L)

ANDRÉ (Gustave), fransız kimyacısı (Paris 1856-ay.y. 1927). M. Berthelot'nun asistanı (1879), Paris Tıp fakültesinde (1892), sonra Tarım Bilgisi enstitüsünde profesör (1897). Özellikle, bitkilerin beslenmesini ve bitkisel gübrelerin oluşumunu araştırdı. *Chimie Végétale* (Bitki Kimyası) [1909] ve *Chimie du Sol* (Toprak Kimyası) [1913] adlı kitapları vardır. (Paris İlimler akademisi, 1925.) [L]

ANDRÉ (Yves Marie, **le Père** denir), fransız cizviti (Châteaulin 1675-Caen 1764). Caen'da matematik hocası. Skolastik geleneğe karşı, Descartes ve Malebranche'ın idealist öğretilerini benimsedi. Özellikle, *Essai Sur le Beau* (Güzel Üstüne Deneme) [1741] adlı eseriyle tanınmıştır. (L)

ANDREA i. Bot. Karayosunu takımı. Kısa çiçek sapçığını bir yalancı ayak taşır ve kapsülü, tepeden birbirine kaynaşmış dört veya sekiz çenekle açılır. Spor kesesi, kapsül ekseninin üzerinde bir kubbe biçimini alır. (L)

ANDREA (Jakob), alman Lutherci ilâhiyat bilgini (Waiblingen 1528-Tübingen 1590). Özellikle *Formula Concordiae*'nin (Uzlaşma Yolu) hazırlanmasında başlıca rolü oynadı. 1586'da Montbéliard'da Luthercilerle Kalvenciler arasında tartışma konusu olan noktalar üzerinde Théodore de Bèze ile bir görüşme yaptı. (L)

ANDREA (Johann Valentin), alman protestan rahibi ve ilâhiyat bilgini (Herrenberg 1587-Stuttgart 1654). Jakob Andrea'nın torunu. Sofu bir protestan tarikatı olan *pietisme*'in öncülerinden biridir. Çoğu Strasburg'da yayımlanmış birçok eser bıraktı. *Die Chymische Hochzeit Christiani Rosenkreutz, Anno* 1459 (eski tarihli) adlı kitabında ilk defa «Gül-Haç» adı geçer. (L)

ANDREA Avellino, Aziz, italyan teateni (Castro Nicovo 1521-Napoli 1608). Lombardiya'da ve Napoli'de reformcu misyoner. 1712'de azizler arasına alındı. (L)

ANDREA Barberino'lu, italyan yazarı (Barberino 1370'e doğr.-1431'den sonra). Fransız kahramanlık romanlarının çeviricisi ve derleyicisi olarak *Reali de Francia*'yı (Fransa Kralcıları) yazdı (1491); monoton bir eser olmakla beraber, İtalya'da şövalye edebiyatının gelişmesi bakımından tarihî önemi vardır. *Guerrin Meschino* (1473) adlı romanı, İtalya'da, bugün bile halkın çok okuduğu bir eserdir. (L)

ANDREA Bobola, Aziz, polonyalı cizvit (Sandomierz 1591-Janow 1657). Litvanya'da Ortodoksları katolik birliğine kazandırmağa çalışan ateşli misyoner. Kazaklar tarafından öldürüldü. 1938'de azizler arasına alındı. (L)

ANDREA Castagno'lu (Andrea Dİ BARTOLO Dİ BARGİLLA, — denir), italyan ressamı (Floransa yakınında, Corella 1423-Floransa 1457). Venedik'te bir süre kaldı ve orada, San Zaccaria'da, San Tarasio kilisesini süsledi (1442), sonra Floransa'da yerleşti (1444) ve San Apollonia'nın yemekhanesine, bütün Floransa sanatının en âbidevî, en kesinlikle düzenlenmiş fresklerini yaptı (*Haçlı Tepe, Son Yemek*, 1445-1450). Aynı şekillendirme gücünü, renklerinin sertliğine ve kuruluğuna rağmen, Legnaia'daki Carducci villasında yer alan Ünlü Erkekler ve Kadınlar (1450'ye doğru) serisinde, Floransa katedralindeki *Niccolo da Tolentino*'nun altı heykelinde ve Pitti sarayındaki *Erkek Portresi* tablosunda da gösterdi. (L)

ANDREA Corsini, Aziz, Karm tarikatından, floransalı tanınmış Corsini ailesindendir (Floransa 1301-Fiesole 1373). 1349'da Fiesole piskoposu oldu, kendi piskoposluğunda dinî reform için çalıştı. 1368'de Papa'nın elçisi sıfatıyle, Bologna'ya giderek hizipleri uzlaştırdı ve 1629'da azizler arasına alındı. (L)

ANDREA DEL SARTO. Bk. DEL SARTO.

ANDREA Floransa'lı veya **ANDREA Ciccione,** italyan heykelcisi (Floransa 1388-öl. 1459'dan önce). On altı metre yüksekliğinde ve dev heykellerle süslü olan kral Ladislas'ın mezarını yaptı (1414). Carracciolo'nun mezarı (Carbonara'da San Giovanni kilisesi) da onun eseridir. (L)

ANDRE Anjou'lu, Macaristan'ın capet soyundan prens (1327-1345). Macar kralı Karoyl Robert'in dördüncü oğlu. Sicilya kralı oldu (1343-1345). Akrabası olan Sicilya kraliçesi Giovanna I ile evlenerek, Anjou ailesinin Macaristan ve Sicilya kollarını uzlaştırdı. Fakat, kuzeni Louis d'Anjou-Tarente tarafından öldürülünce, krallığı, Macaristan kralı olan kardeşi Lojos I istilâ etti. (L)

ANDREANOR adaları, Aleut adalarının orta kısmında bir adalar grubu. Başlıcaları (batıdan doğuya), Tanaga, Ganaga, Adak, Atka ve Amlia. (L)

ANDREA Perugia'lı, italyan fransisken rahibi (öl. 1330'a doğr.). Çin'e misyoner olarak gitti ve anılarını yazdı. (L)

ANDREA Pisano veya **Pontedera'lı,** italyan mimarı ve heykelcisi (Pisa yakınında Pontedera 1295'e doğr.-Orvieto 1349). Pisa'-

Foto. Monde et Caméra, Alinari, Florman (*LAROUSSE*)

da yetişti, Vaftiz kilisesinin cümle kapısını yapmak için Floransa'ya gitti (1330); 1336'da tamamladığı bu kapı, âbidevî olmaktan çok, sevimli bir eserdir. Giotto'nun ölümü üzerine, çan kulesinin ikinci ve üçüncü katlarını çıktı ve süsledi (1337-1343). Maitani'den sonra, Orvieto katedralinin cephesi üzerinde çalıştı. (L)

ANDREAS Aziz, Beytsayda asıllı on iki havariden biri, Aziz Petros'un kardeşi. Şüpheli söylentilere göre, Aka'lar ülkesinde Patros'da Hıristiyanlığı yaydı ve orada X biçiminde bir çarmıha gerildi. İskoçyalıların Piri. (L)

ANDREASBERG. Bk. SANKT ANDREASBERG.

ANDREASBERGİT i. (fr. *andréasbergite*). Miner. *Harmotom* da denilen baritli zeolit türü. (Almanya'da Sankt Andreasberg yakınlarında bulunduğu için bu adı almıştır.) [*Eşanl.* ANDREOLİT.] (L)

ANDREAS Giritli, Aziz (Şam 660'a doğru-?, 740). Arap fethi zamanında Filistin'de yaşadı ve Girit başpiskoposu oldu, Dinî şiirler, Meryem üstüne *Vaızlar* ve ilâhiler yazdı. Bu ilâhilerin ünlüsü zamanımıza kadar gelen, içinde yer yer hıristiyan akidelerine dair meseller bulunan 250 bentlik bir çeşit ilâhi olan, *Büyük «Canon»* dur. (L)

ANDREAS-SALOME (Lou), alman kadın edebiyatçısı (Saint-Petersburg 1861-Göttingen 1937). Nietzsche ve Rilke ile kurduğu ilişkilerle tanınmıştır. İnce bir psikoloji mahsulü olan romanları: *Im Kampf um Gott* (Tanrı Uğrunda Savaş) 1885; *Ruth* (1895), *Im Zwischenland* (Ara Memlekette) 1902; *R. M. Rilke* (1928). [L]

ANDREAU (Jean Edouard), fransız mühendisi (Basses Pyrénées'de Pontack 1890-Paris 1953). Otomobil biçimleri üzerinde uzman olan Andreau önce çekişli Citroën arabalarının karoserisini çizdi (1932) ve üç tekerlekli bir otomobil tipi düşündü. Mathis bu tipin birkaç modelini yaptı. Andreau, bir de, uzun menzilli sevk tertibatı olan ve başarıyle kullanılan profilli bir mermi buldu. (L)

ANDRÉ Coutances'lı, normandiyalı şair (XII. yy.). Normandiya'nın Fransa'ya katılmasından önce (1202) yazdığı tek kafiyeli ve 99 dörtlükten meydana gelen *Roman des Français* (Fransızların Hikâyesi) adlı manzum eserinde, seviyece ingiliz soylularından çok aşağı gördüğü fransız baronlarının gösteriş merakı, cimriliği ve kabalığıyla alay etti. Bu manzume, o zamanlar iki memleket halkını birbirinden ayıran kin ve nefretin ilgili çekici bir belgesidir. (L)

ANDREE (Karl), alman coğrafyacısı (Braunschweig 1808-Wildungen 1875). Çeşitli coğrafya kitapları yazdı ve 1862'de *Globus* adlı coğrafya gazetesini çıkarmağa başladı; — oğlu RİCHARD (Braunschweig 1835-Münih 1912), *Globus*'u yayımlamağa devam etti ve etnografya ile ilgili eserler bıraktı. (L)

ANDRÉE (Salomon August), isveçli kâşif ve mühendis (Gränna 1854-Kvitya adası, Svalbard 1897). Bir balonla kuzey kutbuna gitmeyi tasarladı. Nils Strindberg ve Knut Fränkel ile birlikte 11 temmuz 1897'de *Oernen* adlı balonla Danimarka (Svalbard) adasından yola çıktı: altmış beş saat sonra balon kutuptan 800 km uzakta, 82°55′ 7″ enleminde bir yere indi. Balondaki üç yolcu, büyük zorluklarla Kvitya'ya (Beyaz Ada) vardılar. Kalıntıları, fok balığı gemisinin tayfası tarafından orada bulundu (1930). [L]

ANDREESCU (Ion), romanyalı ressam (Bükreş yakınında 1850-ay.y. 1882). 1878 Yılında Paris'e giderek Courbet'nin eserlerini, Barbizon'lu manzara ressamlarını, empresyonistleri inceledi. Resimleri, Sisley'inkileri andırır (eserleri Bükreş müzesinde). [L]

ANDREİNİ, italyan tiyatrocu ailesi: FRANCESCO (Pistoia 1548'e doğr.-Mantova 1624), farfara kabadayı rollerinde ün kazandı; karısı İSABELLA (Padua 1562-Lyon 1604), fransız ve italyan sahnelerinde üne ulaştı; oğulları GİOVAN BATTİSTA (Floransa 1579-Reggio Emilia 1654), hem *Lelio* adıyle aktörlük yaptı, piyesler yazdı; ayrıca, dinle ilgili birtakım yazılar da bıraktı. (L)

ANDRÉ Longjumeau'lu, fransız dominiken rahibi (Longjumeau-öl. 1270'e doğru). XIII. yy. ın büyük katolik misyonerlerinden. 1244-1247 yıllarında, nesturîlerle jakobinlerin Roma kilisesine katılmaları için Küçük Asya'da ve Orta Asya'da faaliyet gösterdi. Louis IX tarafından görevli olarak moğol hanına (1249-1251), sonra da Tunus'a gönderildi. (L)

ANDRENA i. Bot. Toprak arısının ilmî adı.
— ANSİKL. Bot. Bu arılar, toprak altında genellikle salkım şeklinde yuvalar açar ve yuvanın her hücresine, larvalarını beslemek üzere polen doldururlar. Bu cinsin pekçok türü vardır. (Zarkanatlılar, asıl arılar familyası.) [L]

ANDREOLİ (Giorgio), italyan seramikçisi. 1498-1552 Yılları arasında, Gubbio'da bir çini fabrikasını yönetti ve bir sır keşfetti. (L)

ANDREOSSY (Antoine François, kont), fransız generali ve diplomatı (Castelnaudary 1761-Montauban 1828). 18 Brumaire'de Bonapart'ı destekledi, Londra, Viyana ve İstanbul'da büyükelçi olarak bulundu ve 1827'de Aude milletvekili oldu. *Histoire du Canal du Midi* (Güney Kanalının Tarihi) adlı bir eser bıraktı (1800). [L]

Andrepernet gülü bls. i. Çiçekç. Büyükdere Bahçe Kültürleri istasyonunun yetiştirdiği bir bodur gül çeşidi. Kırmızıdan pembeye doğru çeşitli renkleri vardır. (M)

ANDRES (Stefan), alman yazarı (Breitwies, Trier civarı 1906). Roman ve hikâyelerinde, zaman zaman hıristiyan mistisizmine bürünen bir idealizm görülür: *der Mann von Asteri* (Aster'li Adam) 1938; *Wir Sind Utopia* (Biz Utopyayız) 1942; *Ritter der Gerechtigkeit* (Adalet Şövalyesi) 1948. Özellikle *Die Sintflut* (Tufan) 1949-1959 ve *Der Taubentrum* (Güvencinlerin Saldırısı) 1966 adlı son romanları ile dramlarında *Sperrzonen* (Yasak Bölgeler) 1957; tarih ve toplum verilerinden, insan ilişkilerinin gerçek yüzünü çıkarmağa çalışmaktadır. (L)

ANDREWES (Lancelot), ingiliz rahibi, Winchester piskoposu ve James I'in özel danışmanı (Londra 1555-Winchester 1626). Ağırbaşlılığı, şevki, kültürü ve inançlarına bağlılığı ile zamanında, anglikan kilisesinin en önde gelen din adamı oldu. Başlıca eseri, ölümünden sonra yayımlanan *Manual of Priyate Devotions*'dır (Sofuların Elkitabı) [1642]. (L)

ANDREWS (Roy Chapman), amerikalı kâşif ve tabiat ilimleri uzmanı (Beloit, Wisconsin 1884-Carmel, Kaliforniya 1860). 1908-1913 Yılları arasında, Alaska, İndonezya ve Kore'de çeşitli araştırmalara katıldı ve balinagiller konusunda uzman oldu. 1914'te American museum'un Asya keşif heyeti başkanı olarak Çin'de, Moğolistan'da ve Kore'de bulundu. Orta Asya'da (Gobi çölünde) yaptığı araştırmalarda faydalı sonuçlar elde etti. Bilinen en eski ve en iri memelilerin fosillerinden zengin bir koleksiyon meydana getirdi. 1935'te American museum'a müdür oldu. 1941'de, kendini tamamıyle yazılarına verebilmek için görevinden ayrıldı. (L)

ANDREWS (Thomas), irlandalı fizikçi (Belfast 1813-ay.y. 1885). 1845-1879 Arasında Belfast'ta kimya profesörü. Kimyevî tepkimelerde meydana gelen ısı üstünde incelemeler yaptı, sıcak hava ve alevlerde elektrik iletkenliğini araştırdı ve yeni bir hava pompası yaptı. En önemli buluşu kritik sıcaklıktır (1869). Andrews, gaz ve sıvı hallerinin devamlılığını da ortaya koydu. (L)

ANDREYANOVA, rus dansözü (Petersburg 1819-Paris 1857). İmparatorluk Bale okulunda yetişerek 1837'de sahneye çıktı, fakat Maria Taglioni tarafından şöhreti gölgede bırakıldı. Paris operasında, Milano'nun Scala'sında, Rusya'da, Londra'da, tekrar Rusya'da ve nihayet Paris'te dansetti. En güzel oyunları: *la Gitane* (Çingene Kız), *le Lac Enchanté* (Büyülü Göl) ve özellikle Coralli ve Burgmuller'in *Peri*'sidir. (L)

ANDREYEV III, Alexandr Nevski'nin ikinci oğlu olan rus prensi (öl. 1304). Tatarların yardımı ile büyük kardeşi Dimitri'yi (Demetrius) tahtından indirdi. Tatar hanı kendisine Rusya büyük dükü unvanını verdi. Beraberinde bulunan tatar kuvvetleri birçok illeri yakıp yıktı. Dimitri'nin 1294'te ölümünden sonra Andreyev yeğenleri ile savaşa tutuştu. Prens Daniil'in 1302'de ölmesi üzerine, boşuna Moskova'yı ele geçirmeğe çalıştı. Sonunda rahip oldu. (L)

ANDREYEV (Nikolay Andreyeviç), rus heykelcisi (Moskova 1873-ay.y. 1932). 1909'da Moskova'da Gogol anıtını, 1918'den sonra da propaganda amacı güden birçok heykel (*Danton, Hürriyet Heykeli*) ile birlikte devrim şeflerinin füzenle çizilmiş portrelerini ve Lenin'in bir seri heykelini (*Leniniana* [1918-1932]) yaptı. (L)

ANDREYEV veya **ANDREYEF** (Leonid Nikolayeviç), rus yazarı (Orel 1871-Finlandiya'da Mustamäggi 1919). Hikâyelerinin sıkıntılı ve acılı havası rus gençliğinin duyarlığını büyük ölçüde etkiledi: *Bezdna* (Uçurum) [1902], Mançurya savaşından esinlenerek yazdığı *Krasniy Smeh* (Kızıl Gülüş) [1905], 1905 devriminin etkisiyle kaleme aldığı *Rasskaz o Semi Provesennıh* (Asılan Yedi Kişinin Hikâyesi) [1908]. Soyut bir felsefeye dayanan piyesleriyle, tiyatro sanatında rus sembolizminin örnek bir temsilcisi oldu: *Jizn Çeloveka* (İnsan Yaşantısı) [1906], *«Lânet»* (1910). *«İblisin Anıları»* adlı eseri, ölümünden sonra, 1921'de basıldı. (L)

ANDRE ZAMOMETİK, hırvat asıllı dominiken rahibi, Cranea başpiskoposu (1476). Sixtus IV tarafından imparator Friedrich III'ün yanında görevlendirildi. Kardinalliği elde edemediği için Papa'ya ve kilise büyüklerine dil uzattı. 1484'te tutuklandı ve kendisini astı. (L)

ANDRÉZİEUX, Ortadoğu Fransa'da bir kasaba (Loire idarî bölgesi, Montbrison bölümü). Forez ovası güneyinde, Loire ile Furens suyunun birleştiği yerdedir; 2 575 nüf. Eskiden Andrézieux, Saint-Etienne'in Loire ırmağı kenarındaki iskelesiydi ve Fransa'da ilk demiryolu (18 km) bu şehir ile Andrézieux arasında 1828'de sefere açılmıştı. Maden sanayii: cıvata, araç ve silâhlar, ateş tuğlası. 1964'te Andrézieux komşu Boutheon komünüyle birleşti. Yeni komüne *Andrézieux-Bouthéon* adı verildi. (L)

ANDRİA, İtalya'nın Puglia bölgesinde (Bari eyaleti) bir yerleşme yöresi; 71 000 nüf. Burası Güney İtalya'nın en büyük kır komünüdür. Bağlar, zeytinlikler, badem ağaçları. Gıda sanayii. Yunan asıllı olan bu yöre, XI. yy. da Trani kontları tarafından genişletildi ve tahkim edildi, imparator Friedrich II'nin en beğendiği bölge oldu. (L)

Andria, Terentius'un Menandros'u örnek alarak yazdığı komedi. M.Ö. 166'da oynandı. (L)

ANDRİA (Nicolo), italyan hekimi (Massafra 1748-Napoli 1814). 1777'de Napoli üniversitesi zıraat profesörlüğüne tayin edildi ve 1801'de fizyoloji kürsüsüne getirildi. Tatbikî hekimlik üzerine bir kitap yazmıştır (1790). [L]

ANDRİAKE. Esk. coğ. Anadolu'da Lykia bölgesinde bir şehir. Kalıntıları Dümre dağı yaylasının doğu köşesinde olan Andriake, Myra şehrinin limanıydı. Myra'da halkın Augustus, karısı Livia, Agrippa, Drusus, Tiberius, Germanicus ve Titus şerefine diktiği yazıtlar bulundu. Civarda da Hadrianus'un yaptırdığı yedi kısımlı buğday ambarı yer alır. Bu liman, çevrede yetişen buğdayı ihraç ediyordu. (M)

ANDRİANAMPOİNİMERİNA, İmerina kralı (1740'a doğr.-1810). Orta Madagaskar'ın kutsal şehri Ambohimanga'nın hükümdarıydı; 1787'de, Yayla'yı ele geçirdi, orada sağlam bir devlet kurdu, pirinç ekimini geliştirmek için vâdi aklanlarını düzleştirdi ve sulama tesisleri kurdu. Madagaskar devletinin kurucusudur. (L)

ANDRİAS i. (yun. *andrias, heykel*'den). Zool. Kurbağagillerden hayvan fosili. İsviçre'de Oeningen'de bulunmuştur. Miyosen çağında yaşamıştır. (Scheuchzer [1726] bunu fosil bir insanın iskeleti sanmış ve *Homo Diluvii Testis* ismi altında tarif etmiştir. Aslında, Japonya'daki *Sieboldia Maxima*'ya benzeyen dev bir semender'dir.) [L]

ANDRİC (İvo), yugoslav yazarı (Dolac, Travnik yakınında [Bosna] 1892). Birinci Dünya savaşında Yugoslav millî hareketine katıldı, Avusturya makamları tarafından hapse atıldı. Tutuklu olduğu günlere ait düşüncelerini *Ex Ponto* (Denizden) [1919] adlı eserinde lirik bir ifadeyle dile getirdi. İkinci Dünya savaşında diplomatlık yaptı, ilhamını memleketi Bosna'dan alan üç hikâye derlemesi yayımladı; (*Bosna Hikâyeleri* [Propovijetke], 1924). İkinci Dünya savaşından sonra üç roman yazdı: *Gün Batarken* (Travnickta Kronika) [1945], *Dirina Köprüsü* [Na Drini Euprija] [1945], *Uğursuz Avlu* (Prokleta Avlija) [1960]. Andric, eserlerinde kişilerin ruh durumlarını açık ve temiz bir dille derinlemesine incelemekten hoşlanır. (Nobel Edebiyat ödülü: 1961). [L]

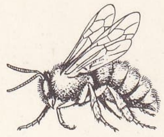

andrena
(toprak arısı)

Leonid N. ANDREYEV

İvo ANDRİC

Foto. Yugoslav Haber ajansı (LAROUSSE)

Andromakhe
Girodet'nin tablosu (Bibliothèque nationale, Paris)

ANDRiESSEN (Hendrik), hollandalı besteci, piyanist ve orgcu (Haarlem 1892-Amsterdam 1964). Önce Utrecht, sonra Den Haag (La Haye) [1949] konservatuvarlarında müdür; 1952'den itibaren de Nimwegen üniversitesinde profesör. Eserleri: dinî müzik (*Mes'*ler) ve senfonik müzik (*Ricercare, Sinfonietta Concertante* v.b.) parçaları ve bir opera (*Philomela* 1950). [L]

ANDRiESSEN (Marius), hollandalı heykelci (Haarlem 1897). Öğrenimini önce Amsterdam, sonra Münih Güzel Sanatlar akademisinde yaptı. Başlıca eseri, Enschede'deki *Savaş Kurbanları Anıtı*'dır. (L)

ANDRiEU (Jean- François D'), fransız bestecisi ve orgçusu (Paris 1682-ay.y. 1738). Bir dahi çocuktu; Madame'ın önünde çaldı ve ömrü boyunca onun tarafından korundu. 1705'te Saint-Merry kilisesine orgcu tayin edildi, üçlü sonatlar yazdı. 1721'de krallık kilisesinin orgcusu oldu, «süit» tipini andıran keman sonatlarını Delalande'a sundu. Başlıca eserleri: orkestra için *Les Caractères de la Guerre* (Savaşın Karakterleri) [1718], *Principes de l'Accompagnement du Clavecin* (Klavsen Eşliğinin İlkeleri) [1718], üç ciltlik *Pièces de Clavecin* (Klavsen Parçaları) [1724-1734], birkaç *Airs Sérieux ou à Boire* (Ağırbaşlı veya Meyhane Havaları) [Ballard, 1718-1719] ve *Premier Livre de Pièces d'Orgue* (Org Parçaları, Birinci Kitap) [1739]. Bavyera seçicisi tarafından kabul edildi. Ölümünden sonra eserleri Berlin'de basıldı; bu yüzden ALHAN ORGCUSU diye de anılır. *Noel İlâhileri*, Saint-Barthélemy'nin orgcusu olan ve 1733'te yerine geçtiği amcası Pierre Andrieu'nun ilâhilerinin kısmen devamıdır. (L)

ANDRiEUX (François), fransız yazarı

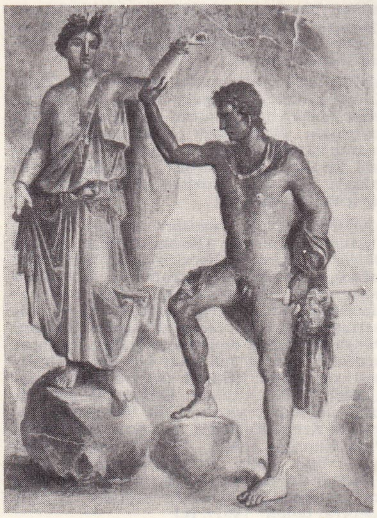

Perseus **ANDROMEDE**'yi kurtarıyor. Pompei freski, (Napoli müzesi)

(Strasburg 1759-Paris 1833). 1795'te İnstitut üyesi oldu; 1798'de Beş Yüzler meclisine, 1800'de Tribunat'ya katıldı ve bu sonuncunun başkanlığına seçildi. Bağımsızlığa çok önem verirdi. Tribunat'nın ufak tefek diretmelerine sinirlenen Napolyon'a «ancak direnen şeye yaslanılır» diyerek karşı koydu. Politeknik Okulu'nda, sonra Collège de France'da profesörlük yaptı ve 1829'da Fransız akademisinin daimî sekreteri oldu. Hoş komedileri vardır: *Les Etourdis* (Şaşkınlar) 1788; *Helvétius* (1802); *Molière Avec ses Amis ou la Soirée d'Auteuil* (Molière Dostları ile veya Auteuil'de Gece Toplantısı) 1804; *le Vieux Fat* (Kendini Beğenmiş İhtiyar) 1810; *la Comédienne* (1806). En ünlüsü *Le Meunier Sans-souci* (Kaygısız Değirmenci) 1797 olan manzum hikâyeleri, Voltaire'in iğneleyici üslûbunu andırır. (L)

ANDRiNGiTRA, Madagaskar adasında, Fianarantsoa güneyinde, Boby dağında yüksek yayla (2 666 m). Hayvanların üremesi için ayrılmış tabiî bölge. (L)

ANDRiSKOS, M.Ö. II. yy. da yaşamış bir yunanlı. Perseus'un oğlu olduğunu ileri sürerek Makedonya tahtına oturmak istedi. Trakya'nın desteğiyle 149'da Makedonya'yı istilâ etti, kendini kabul ettirdi, 148 yılında Tesalya'ya girdi, bir roma ordusunu bozguna uğrattı; fakat Q. Caecilius Metellus'a yenilerek Roma'ya götürüldü ve orada idam edildi. Makedonya da bir Roma vilâyeti oldu (148). [L]

ANDROFOR i. (fr. *androphore*). Bot. Çiçekte erkek organ ipciklerinin birleşmesiyle meydana gelen demete Mirbel tarafından verilen ad. (L)

ANDROGEOS. Mit. Minos'la Pasiphae'nin oğulları. Panathenaion yarışmalarında o kadar büyük bir başarı gösterdi ki, kıskanç kral Aigeus tarafından öldürtüldü. Minos, intikamını almak için Atina'ya büyük bir ceza verdi: her yıl, atinalı yedi delikanlı ve yedi genç kız Girit'e gönderilecek ve orada Minotauras tarafından parçalanacaktı. (L)

ANDROGRAPHiS i. (fr. k.). Bot. Asya'da yetişen otsu ve çalı bitkileri cinsi. Birçok türü Avrupa'da serlerde yetiştirilir. (Acanthaceae familyası.) [L]

ANDROJEN i. (fr. *androgène*). Her iki cinste de bulunan ve büyük kısmı böbreküstü bezi tarafından sağlanan erkeklik hormonu maddesi.

— ANSiKL. İlk dişilik hormonu olan folikülinin keşfi, bu maddenin erkekliğe ait hormologlarının araştırılmasına yol açtı. Östrojenler gibi sentez yolu ile hazırlanmış androjenler (androsteron, testosteron ve türevleri) erkeklere olduğu kadar kadınlara da çeşitli şekiller altında uygulanmaktadır. Androjen, erkekte ikinci derece cinsî karakterleri düzenler. Kısırlaşmış (hadım edilmiş, v.b.) erkeklerde etkisi pek belirlidir. Kadında, androjenlerle tedavi, bir östrojen aşırılığını (kanama istidadı, fibromlar ve özellikle aybaşı kesilmesinden önce görülen göğüs kanseri belirtileri) gidermek gerektiği zaman uygulanır. Androjenler sarı cisimciğin oluşumunu önler ve aybaşı halini durdurabilir. Pek yüksek miktarda verilirse erkekleşme belirtilerine yol açar (kılların artması gibi). [L]

ANDROJENEZ i. (fr. *androgenèse*). Yumurtanın veya döllenmiş yumurtanın yalnız sperma çekirdeğiyle gelişmesi. (Bazen ERKEK PARTENOJENEZ de denir.)

— ANSiKL. Normal olarak döllenen bir yumurta, annenin yumurta çekirdeği ile babanın sperma çekirdeğinin birleşmesi ile meydana gelen bir çift çekirdekle gelişir. Bazı hallerde yumurta, anababanın birinden gelen tek çekirdekle gelişir. *Androjenez*'de, bütün hücre çekirdekleri babadan gelen tek çekirdekten türer; ama yumurta da, sitoplazmasıyle gelişime katıldığından şu soru ortaya çıkar: androjenez ürünü karma mıdır, yoksa yalnız babadan mı gelir. Androjenez, hayvanlar dünyasında doğal olarak görülmez. Çeşitli usullerle laboratuvarda elde edilir: döllenmeden önce veya sonra yumurta çekirdeğinin tahrip edilmesi, döllenmeden sonra yumurtaya yüksek ısı verilmesi. Androjenez kurbağagillerle kelebeklerde kolay gerçekleşir. Androjenetik bireylerin hücrelerinde sadece haploit sayıda kromozom vardır, bu yüzden *n* kromozomlu varlıklarda görülen dayanıksızlık onlarda da görülür. Bazı istisnaî durumlarda kromozomların kendi kendilerini ayarladıkları olur: hayvanlar, böylece diploit sayıda kromozom edinirler ve normal hayvanlar kadar sağlam ve ömürlü olurlar. Andramerogoni esas androjenez'le ilgilidir. (L)

ANDROJiNER sıf. (fr. *androgyndire*). Bot. Çanağı ve tacı değişikliğe uğramadığı halde erkek ve dişi organları değişikliğe uğramış katmerli çiçeklere *de Candolle* tarafından verilen ad. (L)

ANDROKLES, Atina'da M.Ö. 415 ilâ 410 arasında, Demagoji partisinin şefi; Alkibiades'in sürgüne gönderilmesinde ilk sorumludur. Oligarşi partisinin zaferinden sonra, 410'da öldürüldü. (L)

ANDROKLES, romalı köle. Aulus Gellius ve Seneca'nın anlattığına göre Afrika'ya kaçmış, orada bir arslanın yarasını sarmış, onunla arkadaş olmuş. Tekrar yakalanınca, Roma'da hayvanların önüne atılmış, fakat üzerine gelen arslan, karşısındakinin eski arkadaşı olduğunu görünce, kölenin ayakları dibine yatıvermiş. Bunun üzerine de imparator Androkles'i affetmiş. (L)

ANDROKLOS, Atina kralı Kodros'un oğlu. Dorların istilâsından kaçarak, M.Ö. XI. yüzyılın ortalarına doğru, İyonya'lı bir kafileyi Anadolu'ya götürdü ve Efes'e yerleştirdi. Sisam adasını da ele geçirdi. (L)

ANDROKONi i. (fr. *androconie*). Zool. Özel biçimi olan tüycük veya pul; bazı pulkanatlı böceklerde erkeklerin kanatlarında bulunur. (Diplerinde koku çıkaran bezler vardır.) [L]

ANDROKOS. Esk. coğ. Anamur'un güneybatısında yer alan ve Anamur burnunu teşkil eden Karagedik dağı. (M)

ANDROKTONUS i. (yun. *androktonos*, insan öldüren'den). Zool. Kuzey Afrika akrebi. Sokması çoğu zaman öldürücüdür. (L)

ANDROMAKHE, Hektor'un karısı. Kocasının, oğlu Astyanaks'ın ve bütün ailesinin öldürülmesinden sonra, Akhilleus'un oğlu Pyrrhos'un (Neoptolemos) cariyesi oldu, ondan erkek çocuklar dünyaya getirdi; fakat sonra Pyrrhos tarafından kovuldu ve Hektor'un kardeşi Helenos'la evlendirildi. (L)

Andromakhe, Euripides'in trajedisi (M.Ö. 426'ya doğr.). Akhilleus'un oğlu Pyrrhos'un elinde esir bulunan Andromakhe, efendisinden Molossos adında bir erkek çocuk dünyaya getirir. Pyrrhos'un meşrû karısı Hermione, Andromakhe'ye karşı müthiş bir kıskançlık duyar. Babası Menelaos'un yardımıyle, Pyrrhos'un bulunmadığı bir sırada, Andromakhe ile oğlunu öldürtmeğe kalkar. fakat ihtiyar Peleus onları kurtarır. Hermione, biraz önce Pyrrhos'u öldürten eski nişanlısı Orestes'le birlikte kaçar. (L)

ANDROMAKHOS, M.Ö. 358'e doğru, Sicilya'da, Tauromenion'un kurucusu. Dionysios'un yakıp yıktığı Naksos şehrinin halkını burada topladı. Timoleon'la birleşti ve onu canla başla destekledi. Demokrasi devriminden sonra, iktidarda kalan tek tiranıdır. Tarihçi Timaios'un babası. (L)

Andromaque, Racine'in trajedisi (Hôtel de Bourgogne tiyatrosu, 17 kasım 1667). Konusu, Vergilius'un *Aeneis*'inden alınmıştır. Hector'un dul karısı ve Pyrrhus'un tutsağı Andromaque, zor bir seçme yapmak durumundadır: ya Hermione ile nişanlı olduğu halde kendisiyle evlenmek isteyen Pyrrhus'a varacak, ya da oğlu Astyanax'tan olacaktır; zira Oreste, Yunanlılar adına bu çocuğu teslim etmelerini istemektedir. Oyunun bütün konusu Andromaque'ın geçirdiği tereddütler üzerine kurulmuştur: Andromaque Pyrrhus'u reddedince, Pyrrhus tekrar Hermione'a döner, Hermione de Oreste'den yüz çevirir; fakat, Andromaque, sırf oğlu Astyanax'ı kurtarmak için, Pyrrhus'un evlenme teklifini kabul ediyormuş gibi yapınca kıskançlıktan çılgına dönen Hermione, bu sefer Oreste'e yanaşır ve onun Pyrrhus'u öldürmekle görevlendirir. Ne var ki, cinayet işlendikten sonra, Hermione, kendi emrettiği bu cinayetin suçunu katile yükler ve intihar eder. Oreste delirir. Racine'in *Andromaque*'ı, Subligny tarafından *Folle Querelle* adıyle parodi haline sokulmuştur. (L)

ANDROMEDA (fr. *Andromède*), kuzey yarı gök küresinin takımyıldızı. Andromeda'nın en parlak üç yıldızı, *Pegasus* Karesi*'nin köşegen uzantısında, hemen hemen aynı doğru üzerinde ve eşit uzaklıktadır. α Andromeda, Pegasus Karesi'nin sol üst açısında yer alır. En parlak yıldızlarına Sirrah* (α), Mirak* (β) ve Almak (γ) adları verilmiştir.

Foto. Brogi (LAROUSSE)

Açık bir gecede, çıplak gözle veya herhangi bir arazi dürbünüyle görülebilen en uzak gök cismi bu takımyıldızında bulunur: bu gök cismi, β yıldızının 6°C kadar kuzeyinde, iki milyon ışık senesi uzaklıkta, galaksi dışı nebülözlerin en yetkin örneği olan *Andromeda Büyük Nebülözü* M 31'dir. (L)

ANDROMEDA i. Bot. Anayurdu Kuzey Amerika ve Asya'dır. Yapraklarının dayanıklılığı ve çiçekleri için yetiştirilir. (*Andromeda polifolia* türü çakıllık yerlerde gelişir.) [L]

ANDROMEDE, Habeşistan kralı Kepheus ile Kassiopeia'nın kızı. Kassiopeia, Nereidlerle güzellik yarışına çıkmak cüretini gösterince, Poseidon, onların öcünü almak için bir canavar yaratır, bu canavar da memleketi kırıp geçirir. Canavarı yatıştırmak için Andromede feda edilir. Bir kayaya bağlı olan Andromede'yi canavar parçalayacağı sırada, Pegasus'a binmiş olarak yetişen Perseus, canavarı öldürerek onu kurtarır ve kendisiyle evlenir. O çağlarda, korsanların kaçırdığı bir genç kızı nişanlısının kurtarması her halde sık sık görülen olaylardandı. Andromede masalı da, bu günlük olayı alıp büyütmüştür. Eskiçağ sanatçılarının birçoğu bu konuyu işlemiştir (Capitolina müzesindeki alçak kabartma, Pompei'deki resimler). Modernler arasında Rubens (Berlin müzesi ve Puget müzesi) sayılabilir. (L)

Andromède, Pierre Corneille'in trajedi-operası (Petit-Bourbon tiyatrosu, 1650). Yer yer değişmelerle gelişen büyük temaşa eseri. Corneille bu piyesiyle, Quinault'ya ve modern operaya öncülük etti. Racine'in de *İphigénie* adlı eserinde bu piyesten esinlendiği söylenebilir; çünkü *Andromède*'de de, kâhinin sözünden dışarı çıkmamak için ana babası tarafından feda edilen bir kız vardır. (L)

ANDROMEROGONİ i. (fr. *andromérogonie*). Biyol. Bir çeşit androjenez.

— ANSİKL. *Andromerogonide,* androjenezde olduğu gibi bütün yavrular tek baba çekirdeğinden gelir. Ama ana çekirdeğini yok etmek için, yumurtanın bir kısmı ya kesilip alınır, ya da bağlanıp dikilme yoluyle dışta bırakılır. Andromerogoni suda yaşayan çeşitli omurgasızlar üzerinde (deniz yıldızı, dişli yumuşakça, halkalı solucan) ve kuyruklu kurbağalarda (tritonlar) gerçekleştirilmiştir. (L)

ANDRON i. (yun. k.; *aner, andros,* erkek'ten). Esk. çağ. Yunanlıların evlerinde erkeklere ayrılan bölüm, selâmlık. (Gynai Keion'un karşıtıdır.) ‖ Yunan katoliklerinde, kilisede erkeklere ayrılan kısım. (L)

ANDRONİCUS (Livius). Bk. LIVIUS ANDRONICUS.

ANDRONİKOS I Gidos, Trabzon imparatoru (1222-1235). Aleksios I Komnenos'un ölümünde, oğlu İoannes Aksuk henüz çocuk denilecek yaştaydı. Bu yaşın doğurabileceği sakıncaları önlemek için, sarayın ileri gelenleri Aleksios I'in damadı Andronikos Gidos'u tahta getirdiler. Andronikos Gidos, Sinop'taki Türk valisini yendi, fakat Selçuklulara tabi olmaktan kendisini kurtaramadı. Bundan başka, 1230'a doğru Gürcistan ve İberya, Bizans imparatorluğuna bağlı kalmaktan vaz geçtiler. Bununla birlikte Andronikos I, Trabzon'un bağımsızlığını Selçuklularla Moğollar arasında sürdürmeyi başardı. (L)

ANDRONİKOS I Komnenos (1122-1185). Bizans imparatoru (1183-1185). İsaak Komnenos'un oğlu ve Aleksios I'in torunu. Sarayda ve orduda pekçok hayranı vardı; kuzeni imparator Manuel I ile mücadeleye girişti, birçok defa hapse atıldı; hapisten kaçtı, Doğu'yu dolaştı, sonra Karadeniz üzerinde Oinaion'a (bugün *Ünye*) çekildi. Manuel I, oğlu Aleksios II henüz on iki yaşında iken ölünce (1180), Andronikos I, naip olan ana kraliçeye karşı cephe aldı; ordu ve donanma onunla birleşti, Latinleri kılıçtan geçirtti ve İstanbul'a girdi (1182). Naip, ana kraliçeyi öldürttü, kendini tahta ortak ilân ettirdi, taç giydi (1183), Aleksios II'yi uzaklaştırdı ve tek başına hüküm sürdü. Aristokratları hiç acımadan kırıp geçirdi. Latinlerin öcünü almak isteyen Macarlar ve Sicilya'daki Normandiyalılar, Dıraç'a çıkarma yaptılar. İsyan çıktı, imparator idam edildi ve yerine İsaakios II (Melek) getirildi. Andronikos I'in büyük oğlu Manuel, Trabzon imparatorlarının atası oldu. (L)

ANDRONİKOS II Komnenos, Trabzon imparatoru (1263-1267), Manuel I'in oğlu. (L)

ANDRONİKOS II Palaiologos (İznik 1258-İstanbul 1332). Bizans imparatoru (1283-1328), Mihail VIII'in oğlu. Babası zamanında başlayan kalkınma, onun devrinde durakladı ve tehlikeye girdi. Avrupa bölgesinde, Sırplar, Bulgarlar, Latinler, Epir ve Tesalya Yunanlıları, Eflâk despotluğunun ilhakına rağmen (1318), onu, çoğu zaman savunma durumuna geçmeğe zorlamaktaydılar. Asya bölgesinde ise, Türkleri durdurabilmek için, Katalonyalı çapulcu Almugavares'leri yardıma çağırdı (1303-1311) ise de müttefikleriyle arası açıldı; bunlar İmparatorluğu yakıp yıktılar ve Atina'daki Latin dukalığına yerleştiler; Türkler ise Bizanslılara Anadolu'da ancak birkaç yer bıraktı. Andronikos II, içerde yönetimi nazırlarına (Muzalon, Metohites) bıraktı, ikinci karısı İrène de Monferrat, oğulları için İmparatorluktan bazı yerleri elde etmek istedi ama çabası boşa gitti. Andronikos'un din sorunlarını halletmeğe gücü yetmiyordu, babasının kurduğu din birliğini bozdu ve «Arsen'lilerin» yol açtıkları bölünmeyi önleyemedi. Fakat adalet alanında reform yaptı ve Palaiologos'lar sülâlesinin edebiyat ve sanat alanında başladığı rönesansı devam ettirdi. Uzun bir iç savaştan sonra (1318-1328), Andronikos III tarafından yenilince, tahttan vaz geçerek (1328) bir manastıra çekildi. (L)

ANDRONİKOS III Komnenos, Trabzon imparatoru (1330-1332), Aleksi II'nin büyük oğlu. Tahta çıkar çıkmaz, durumunu sağlamlaştırmak için kardeşlerini öldürttü. (L)

ANDRONİKOS III Palaiologos (İstanbul 1295-ay. y. 1341). Bizans imparatoru (1328-1341), Mihail IX'un oğlu, Andronikos II'nin torunu. Kuzeni İoannes Kantakuzenos'tan yardım gördü ve İstanbul'u kaybettikten sonra (1328) tahttan vaz geçen büyük babasıyle uzun süre savaştı. Andronikos III imparator olunca, İoannis Kantakuzenos'un yardımıyle, imparatorluğu kalkındırmağa çalıştı. Avrupa bölgesindeki topraklarını Bulgarlara ve Sırplara karşı savunmak zorunda kaldığından, Asya kıtasında Türklerin ilerlemesini durduramadı. Gemi yapımına yeni bir hız verdi, türk korsanlarıyle savaştı, Sakız adasını «Zakkaria»lardan geri aldı (1329) ve Phokis ile (Foça) Lesbos'ta da egemenliğini sağladı. Türklere karşı bir din birliği siyaseti tasarladı ise de «Hesikast»ların bölücülüğü yüzünden başarıya ulaşamadı (1333-1339). [L]

ANDRONİKOS IV Palaiologos (1348-1385), Bizans imparatoru (1376-1379), İoannes V ile Helena Kantakuzenos'un oğlu. Babası tarafından tahta geçme hakkı elinden alınınca (1374), Sultan Murad I'in oğlu Savcı Bey ile birlikte, babasını tahttan indirmek üzere bir komplo hazırladı. Her ikisi de yakalandı ve gözleri oyuldu. Gerçekte Andronikos yalnız bir gözünü kaybetti. Cenevizlilerin yardımıyle kaçarak, İstanbul'a gitti (1376), babasını hapse attırdı, kendini imparator ilân ederek taç giydi ve oğlu İoannes VII'yi de tahta iştirak ettirdi. Devri felâketlerle geçti: Andronikos IV, Gelibolu'yu Türklere, Tenedos'u Cenovalılara bıraktı, daha sonra da bu adayı Venediklilerin ele geçirmesine engel olamadı. Venedikliler İoannes V'i tahta oturtunca (1379), Andronikos Galata'ya çekildi, sonunda babası tarafından affedildi ve Selymbria'yı da has olarak elde etti. (L)

ANDRONİKOS KALLİSTOS, yunanlı bilgin (Selânik 1420'ye doğr.-İngiltere 1478'e doğr.). İstanbul'un Türkler tarafından fethinden sonra, İtalya'ya sığındı, daha sonra Paris'e geçti; orada bir süre üniversitede grekçe dersleri verdi, sonra İngiltere'ye gitti. (L)

ANDRONİKOS Kyrrhos'lu, yunan mimarı. M.Ö. I. yy. da, «Rüzgâr Kulesi» denilen ve hâlâ yerli yerinde duran, Atina su saatini yaptı. Bu, sekiz köşeli bir yapıdır, saçaklarında sekiz rüzgârın kanatlı kabartma resimleri vardır. Bir silindirin içinde yükselen su, saatleri gösterirdi. Bu su, Vitruvius'un anlattığına göre, Akropolis yamaçlarında bulunan ve 50 m yükseğe fışkıran Klepsydra kaynağından gelirdi. (L)

ANDRONİKOS Olynthos'lu, M.Ö. IV. yüzyılda yunanlı kumandan. İskender'in Asya seferine katıldı, Antigonos'un oğlu Demetrios'u, Ptolemaios'a (Batlamyus) karşı destekledi (314) ve Gaza savaşına katıldı. Ptolemaios onu yanına aldı. (L)

ANDRONİKOS Rodos'lu, Aristotelesci filozof. Cicero zamanında Roma'da yaşadı. Romalılar, Aristoteles'le Theophrastos'un Apellikon kitaplığında bulunan eserlerini onun sayesinde tanıdılar. (L)

ANDRONOVO, Sibirya'da, Minusinsk'in kuzeyinde, Açinsk yakınında bir köy. Adı, o bölgedeki ikinci bronz devrinde (M.Ö. II. bin yıl) verilmiştir. Hayvancılık konusundaki geniş bilgisi, bütün güney Sibirya'ya kadar yayılmış ve Volga ırmağına kadar uzanmıştı. (L)

ANDROPOGON i. Bot. Dünyanın bütün sıcak ve ılıman bölgelerinde yetişen kokulu bir saz çeşididir. Mekke sazı da denir. (Buğdaygillerden.)

— ANSİKL. *Andropogon schoenanthus,* uzun ömürlü ve bir metre kadar boylanan bir sazdır. Yaprakları uzun ve sivri uçludur. Başakçığı yeşilimsidir. Yaprakları ve köksapları hoş kokuludur. Andropogon'a en çok Arabistan'da, Reunion'da, Yeni-Kaledonya'da, Çin Hindi'nde rastlanır. Bundan «Deve otu» denen bir esans elde edilir ki, kozmatik yapımında kullanılır ve arap tıp ilminde önemli bir yer tutar. Esansı baldıran soyundandır. Koca darı, süpürge darısı, şeker darısı gibi birçok türü Türkiye'de yetiştirilir. (LM)

Kyrrhos'lu ANDRONİKOS'un M.Ö. I. yy. da Atina'da yaptığı ve hâlâ ayakta duran Rüzgâr kulesi

ANDROPOZ i. (fr. *andropause*). Erkeklerdeki yaş dönümünü adlandırmak için «menopoz»dan kıyas yoluyle yapılan kelime.

— ANSİKL. Erkekte cinsel etkinlik, 50 ilâ 70 yaş arasında hızla azaldığı için *andropoz*'u, bütün organizmanın yaşlanmasından ayırt etmek güçtür. Bununla birlikte, bazı vakalarda, 17 ketostroit'in azalması, buna paralel olarak folikülina stimülant hormonun (F.S. H.) çoğalması gibi biyolojik belirtiler, yaşlı insana maddî bir dayanak vermeğe yarayabilir. (L)

ANDROS, yaygın şekliyle **Andhro,** Ege denizinde, Yunanistan'ın kuzey Kiklad adalarından biri; 14 700 nüf. Merkezi: *Andros* (2200 nüf.). Şarap ve turunçgiller. Balıkçılık. (L)

ANDROS adaları, Amerika'da Bahama takımadalarından bir batı grubu; 7 100 nüf. 1966'da, Amerika Birleşik devletleri, bu adaların en büyüğünde, denizaltılarına karşı hazırlanan silâhlar için bir deneme merkezi kurdu. (L)

ANDROSEFAL sıf. (fr. *androcéphale*). İnsan başlı bileşik varlıklara denir: Asur saraylarındaki kanatlı büyük boğalar androsefal cinlerdir. (L)

ANDROSFENKS i. (fr. *androsphinx*). Erkek başlı sfenks.

— ANSİKL. Arkeologlar, koç başlı (kriosefal); şahin başlı (hilrakosefal) v.b. sfenkslere, hattâ, dişilik belirtilerini taşıyan yunan sfenkslerinden ayırt edebilmek için bütün erkek sfenkslere bu adı verirler. En ünlüsü Gize'deki *androsfenks,* karanlıklar içinde güneşin doğmasını bekleyen güneş tanrısının sembolü olabilir. (L)

ANDROSİA. Esk. coğ. Anadolu'da Galat kavmi olan Trokmen'lerin topraklarında bir şehir. Halys (Kızılırmak) nehri doğusunda olması gerekir. (M)

ANDROSPOR i. (fr. *androspore*). Zool. Eşeysiz küçük zoospor. Oedosgoniaceae familyasındandır. Erkek eşeylik hücresine dönüşebilir. (L)

ANDROSTHENES, yunanlı heykelci. Praksias'ın ölümünden sonra M. Ö. 330'a doğru, Delphoi'deki Apollon tapınağının alınlığını tamamladı. (L)

ANDROSTERON i. (fr. k.). Erkek cinsiyet hormonu. (1931'de, Butenandt'ın erkek idrarında billûr halde ayırmış olduğu bu madde, Ruzicka tarafından kolesterinden sentetik olarak elde edilmiştir.) [L]

ANDROSTHENES Thasos'lu, İskender'in amirallerinden biri. Nearkhos zamanında Basra körfezinin keşfine katıldı ve oradan, bitkiler ve hayvanlar hakkında değerli bilgiler getirdi. (L)

ANDROTİON, atinalı hatip, Demosthenes'in rakiplerinden İsokrates'in öğrencisi (M.Ö. IV. yüzyılın ortası). Nutuklarından ve *Atthis*'inden (Atlika Tarihi) bazı parçalar kalmıştır. (L)

ANDROUSSOV (Vadim), rus asıllı fransız

Foto. Alinari-Giraudon (LAROUSSE)

anelas
XV. yy.
(Ordu müzesi, Paris)

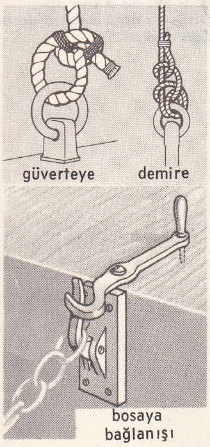

anele bağları

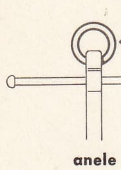

anele

heykelcisi (Petersburg 1895). Bourdelle'in öğrencisi, pişmiş topraktan çok güzel çıplak kadın heykelleri ve bronzdan ev eşyaları yaptı. (L)

ANDROY, Madagaskar adasının güneybatısında zemini kireçli yayla (Tuléar eyaleti). Halkı göçebe çobanlık yapar ve çok defa, kuraklıktan kaçmak veya gündelikçilik yapmak için sürüleriyle beraber kuzeye göçederler. (L)

ANDROYİT i. (fr. *androïde*). İnsan şeklinde otomat.

— ANSİKL. Androyit sınıf, eski çağlardaki hareketli heykelcilerden bazı modern reklam robotlarına kadar, dış görünüş bakımından insanı andıran çeşitli makineleri kapsar. Ne var ki, bunların insanla benzerlikleri görünüşten öteye geçemez; çünkü sibernetik bilimi, insan davranışlarını sunî olarak tekrarlayabilse bile, bu işin gerektireceği cihaz topluluğu bir insan vücudunun hacmine sığamayacak kadar büyük bir yer tutar. Bu bakımdan androyit, sanayi ve ilim açısından pek önemli değildir. (L)

ANDROZAS i. (fr. *androsace*). Bot. Çuha çiçeğine benzer bir bitki. Uzun ömürlü veya yıllık pekçok türü vardır. Memleketimizde en yaygın olan *A. maxima*'dır. Androzasların yaprakları sapın dibine yıldız biçiminde veya karşılıklı olarak dizilmiştir; öyle ki sap tersine dönmüş bir kozalağı andırır. Çiçekleri beyaz veya pembedir. Çuhagillerden. (L)

ANDRUSOV (Nikolay İvanoviç), rus jeoloji ve paleontoloji bilgini (Odesa 1861-1924). 1896'da Yuryev (Dorpat) üniversitesinde, 1904-1912 arasında Kiev üniversitesinde öğretim üyesi; 1914'te Akademi üyesi. Özellikle III. zaman sonu ve IV. zaman deniz tortulları ve fosilleri (Dreissensia'lar v.b.) üzerinde çalıştı ve Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan boğazların Marmara «gölüne» dökülen ayrı ayrı iki akarsuya ait vâdi parçaları olduğunu ileri sürdü. (M)

ANDRUSSOVO, Rusya'da Smolensk batısında, Dnieper'in sol kıyısında köy. Smolensk ile beraber Biyelorusya'nın ve Ukrayna'nın Rusya'ya geri verilmesini sağlayan Polonya-Rusya antlaşmasının (1667) yapıldığı yer. (L)

ANDRY (Nicolas), fransız hekimi (Lyon 1658-Paris 1742). Paris Tıp fakültesi dekanıydı; bağırsak kurtları, ortopedi v.b. üzerine eserleri vardır. (L)

ANDRYALA i. (fr. k.). Bot. Yıllık veya iki yıllık bitki. Çiçekleri kükürt sarısı rengindedir. Orta Fransa'da yetişir. (Bileşikgillerden.) [L]

ANDRYANE (Alexandre), fransız «carbonaro» su (Paris 1797-Oise'da Coye 1863). İtalya'da Avusturya'ya karşı isyan hazırladı ve idam hükmü giydi (1824). Cezası hafifletilince, Silvio Pellico ile zindan arkadaşlığı yaptı ve 1832'de serbest bırakıldı. İtalya savaşı süresince Napolyon III onu genel komiserliğe getirdi. *Mémoires d'un Prisonnier d'Etat* (Bir Mahpusun Anıları, 1832) adıyle anılarını yazdı. (L)

AND TAPİRİ. Bk. PİNCHACUS.

ANDUEZA PALACİO (Raimundo), Venezüela'lı siyaset adamı (1851-Caracas 1900). Birçok defa bakan, 1890'da Cumhurbaşkanı oldu; önemli malî reformlar yapmağa kalkıştı, bu yüzden isyan çıkınca, yerini general Jáuregui Andrade'ye bırakarak kaçmak zorunda kaldı (1892). [L]

ANDUJAR, İspanya'da (Endülüs, Jaen eyaleti), Guadalquivir kıyısında şehir; 32 000 nüf. Eski evler. Gotik kilise. Seramikler. Radyoaktif cevherler.

— Tar. Kıtlıktan doğan, fakat cizvitlere yüklenen *Andujar ayaklanmaları* (1766), cizvit papazlarının İspanya'dan kovulmalarına ve Papalık ile münasebetlerinde had bir gerginliğe yol açtı. (L)

ANDUNG i. Bot. Bir kereste adı. Baklagillerden *Monopetalanthus heitzii* ağacından elde edilir. Koyu pembe, yumuşak ve lifli olan bu kereste, gemi inşaatında kullanılır ve daha çok Gabon'da üretilir. (L)

ANDUZE, Fransa'nın güneydoğusunda (Gard idarî bölgesi, Alès idarî bölümü) bir kanton merkezi olan ve *Gardon d'Anduze* denilen güzel bir boğazın çıkış yerinde kurulmuştur; 3 066 nüf. Çinko dökümü. Dokumacılık, ham ipek işletmesi, konfeksiyon. Dolomi ocakları. (L)

— ANE edat. ek. (fars. *-āne*, hem sıfat hem zarf anlamı ifade eder). *Esk.* Yakışır şekilde, ... cesine: *merd-ane* (mertçe, erkeğe yakışır şekilde), *fakir-ane* (fakirce), *şah-ane* (şaha yakışır şekilde, fevkalade, muhteşem). ‖ Özel isimlere takıldığı zaman o şahsın üslûbunu belirtir: *Hamidane, Bakiyane, Nedimane.* (M)

ÂNE i. (ar. *ʿāne*). *Esk.* Yabanî dişi eşek, ve sürüsü. ‖ Oğlak* burcundaki yıldızlar kümesi. (M)

ÂNE, Irak'ta Fırat nehri üzerinde küçük bir kasaba. Çivi yazılı metinler ve yunanca eserlerde adı geçen Âne, eski devirlerde büyük bir önem taşımaktaydı. Tedmur krallığı zamanında müstahkem mevki olduğu bildirilmektedir. Aynı zamanda bölgenin meyva bahçeleri ve hurmasıyle ünlü bir pazar yeridir. (M)

ANE veya **ASNE** (VAL DE L'), Doğu Fransa'nın Lorraine bölgesinde, Toul'ün batısında bir çukur alan; Marne-Rhin kanalı buradan geçer. *Val de l'Ane,* Meuse ırmağının eski bir kolu tarafından kazılmıştır; bu kolun yukarı çığırı Moselle ırmağının yukarı çığırını meydana getirmekteydi. Bir kapsama olayı, bu çığırı eski yönünden çevirerek şimdiki Moselle'i oluşturmuştur. (L)

ANECHO, eskiden **Petit-Popo,** Afrika'da Togo cumhuriyetinde, Gine körfezi kıyısında kasaba; 8 000 nüf. Tapyoka fabrikaları. Doğu demiryolunun bitim noktası. (L)

ANEDE çoğl. i. (ar. *ʿinād,* bir şeyi kabul etmeme>*ʿanūd,* inatçı'dan *ʿanede*). *Esk.* Çok inatçılar: *Lâkin cemiyyet-i anede-i Kureyş saf-beste-i mümânaat oldukları takdirde...* (Naima). [M]

ANEKDOT i. (fr. *anecdote*). Bir olayın başlıbaşına bir bütünlük gösteren küçük parçası, kısa hikâye: *...bir tarif şaheseri olan bu anekdotu* [...]*diye bitirirdi* (A. H. Tanpınar). Bk. FIKRA. (M)

ANEKTAZİ i. (*an,* bulzl. eki ve yun. *ektasis,* genişleme'den fr. *anectasie*). Bir organın normal genişlemeden yoksunluğu. (L)

ANEL (Dominique), fransız cerrahı (Toulouse 1679'a doğr.-Paris 1730'a doğr.) Tümör'ün üzerindeki atardamarı bağlayarak «anevrizm» ameliyatında yeni bir usul buldu (Anel -Hunter ameliyatı). [L]

ANELAS i. (fr. *anelace*). Ortaçağda, namlusu sağlam ve iki tarafı keskin kısa kılıç. (L)

ANELE i. Denizc. Demir (çapa) bedeninin tepesine açılmış yuvarlak deliğe takılan özel biçimde bir halka. (Zincir veya halat, demir kilidiyle bu halkaya bağlanır.) ‖ Babalar üzerinde, rıhtımlarda ve benzeri yerlerde bulunan sağlam madenî halka. ‖ *Anele bağı,* iki halatı birbirine veya bir halatı bir aneleye bağlamak için kullanılan ve baskı arttıkça daha fazla sıkışacak şekilde yapılan bağ. ‖ *Anele baklası,* bir zincirin demirin anelesine takmak için kullanılan özel biçimdeki zincir halkası. ‖ *Aneleye bağlamak,* bir zincir veya halatı bir aneleye tutturmak. (Zincir, bir kilit veya bosayle, halat ise, halatın ucu (çıma) aneleden geçirilerek anele bağıyle volta edilir.) [L]

ANELEKTROTONUS i. (fr. *anélectrotonus*). Sabit doğru bir akımın geçtiği bir sinir veya kasın uyarılganlığındaki değişim. (Doğru akımı getiren pozitif elektrot civarında düşük, negatif elektrot civarındaysa aşırı bir uyarılganlık vardır [katelektronus].) [L]

ANELLİ (rahip Luigi), italyan yazarı ve siyaset adamı (Lodi 1813-Milano 1890). Lodi'de hocaydı, Milano geçici hükûmetinin sekreteri oldu (1848); Lombardiya'nın Piemonte ile birleşmesinden sonra, Lodi'den radikal parti milletvekili seçildi. *Storia d'Italia* (*dal* 1815 *al* 1867) [İtalya Tarihi (1815'ten 1867'ye kadar)] adlı bir eseri vardır. (L)

Anemas kulesi, İstanbul'daki bizans surlarının koruyucu kulelerinden biri; Eğrikapı'dan Haliç'e inen yolun sağındaki iki kuleden Haliç tarafında olanıdır. (Diğer kuleye *Angelos kulesi* denir.) Bizans imparatoru Aleksios Komnenos'a karşı ayaklanan Girit kralının birinci oğlu Mikhael Anemas, yakalandığı zaman buraya kapatıldığından kuleye Anemas adı verildi. (*Anamas* da denir.) Bundan sonra da kule, yüksek rütbeli subaylar ve memurların tutuklandığı bir ceza evi oldu. Esas giriş yeri toprak altında kaldığı için, günümüzde kulenin içine girmek çok zordur: içerdeki mahzenin dikdörtgen bir planı vardır (9,5 x 3,75 m); köşeleri hafifçe yuvarlatılmıştır. Mahzenin, sonraları sarnıç olarak kullanıldığı, boru kalıntıları ve izlerinden anlaşılmaktadır. (M)

ANEMİ i. (*an,* bulzl. eki ve yun. *haima,* kan'dan fr. *anémie*). Bk. KANSIZLIK.

ANEMOFİLİ i. (fr. *anémophilie*). Bot. Rüzgârla tozlaşan bitkilerin tozlaşma tarzı.

— ANSİKL. Çiçektozları, çiçekten çiçeğe yalnız rüzgârla dağılan bitkiler, genellikle erkek organ ipciklerinin bükülgenliği, uzunluğu ve başçıklarının hareketliliği ile tanınır. Rüzgârla tozlaşan bitkilerin karakteristik fizyolojik özelliği, çiçektozlarının çok bol oluşudur. (*Eşanl.* ANEMOGAMİ.)

◆ **Anemofil** sıf. (fr. *anémophile*). Bot. Çiçektozları rüzgârla yayılan bitkiler için kullanılır. (Bu gibi bitkilerde çiçeğin korun tabakası çok küçülmüş, erkek organlar sarkık veya sallantılı bir durum almış, dişilik tepesi çiçektozlarını kolayca tutabilecek bir biçim kazanmıştır: buğdaygiller, orman ağaçları.) [*Eşanl.* ANEMOGAM.] (L)

ANEMOGAM. Bk. ANEMOFİL.

ANEMOGRAF i. (fr. *anémographe*). Yazıcı anemometre. Bk. ANEMOMETRE. (L)

ANEMOGRAM i. (fr. *anémogramme*). Anemograf'ın çizdiği eğri. Rüzgâr hızının sürekli değişikliklerini gösterir. (L)

ANEMOKOR sıf. (fr. *anémochore*). Bot. Esas itibarıyle rüzgârla dağılan tohumlar için kullanılır (yabanî hindiba v.b.).

— ANSİKL. *Anemokor* tohumlar çok hafif olur. Büyük kayıplar verdikleri için sayıları çoktur. Rüzgârla kolayca taşınabilmeleri için özel organları vardır: yabanî hindiba ve filbahar tohumlarının tüycükleri, çam ve akçaağaç tohumlarının kanatçıkları v.b. (L)

ANEMOMETRE i. (fr. *anémomètre*). Gaz halindeki bir akışkanın, özellikle rüzgârın akış hızını ölçmeğe yarayan âlet. (*Eşanl.* YELÖLÇER.)

— ANSİKL. Teknol. *Sıcak telli anemometre*'nin bir elektrik akımıyle ısıtılmış platin veya nikel bir teli vardır. Üzerinden hava akıntısı geçirilince tel soğur, elektrik direnci ve üzerinden geçen akım değişir. Bu akım ölçülür, ayarlama yapılır ve bundan hava akıntısının hızı çıkartılır. «Dinginliği çok az olduğu için, sıcak telli anemometre, süratli hız değişimlerinin incelenmesine imkân verir. Özellikle türbülans'tan ileri gelen hız çalkantılarını ölçmekte kullanılır.

Badin tipindeki anemometre, bir uçağın kendi dışındaki havaya göre hızını ölçmeğe yarar. *Prandtl sondası,* deneme körüklerindeki hava hızını ölçmede kullanılır.

— Meteorol. Meteorolojide, badin tipi âletler, deneme körüklerinde sıcak telli anemometreler ve en çok da dönen anemometreler kullanılır.

Dönen veya *kepçeli anemometre,* uçlarına dört kepçe takılmış haç şeklinde iki çubuktan meydana gelir. Dönme hızı rüzgâr hızıyle artar. Dönmeler bir sayaçla sayılır ve âlet deneme körüğünde saniye/metre üzerinden ayarlanır. Meteoroloji istasyonları, bugün

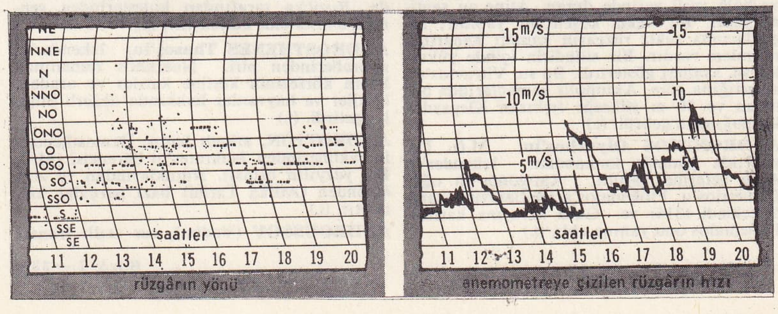

anemometre ile kaydedilmiş anemogramlar

Foto. LAROUSSE

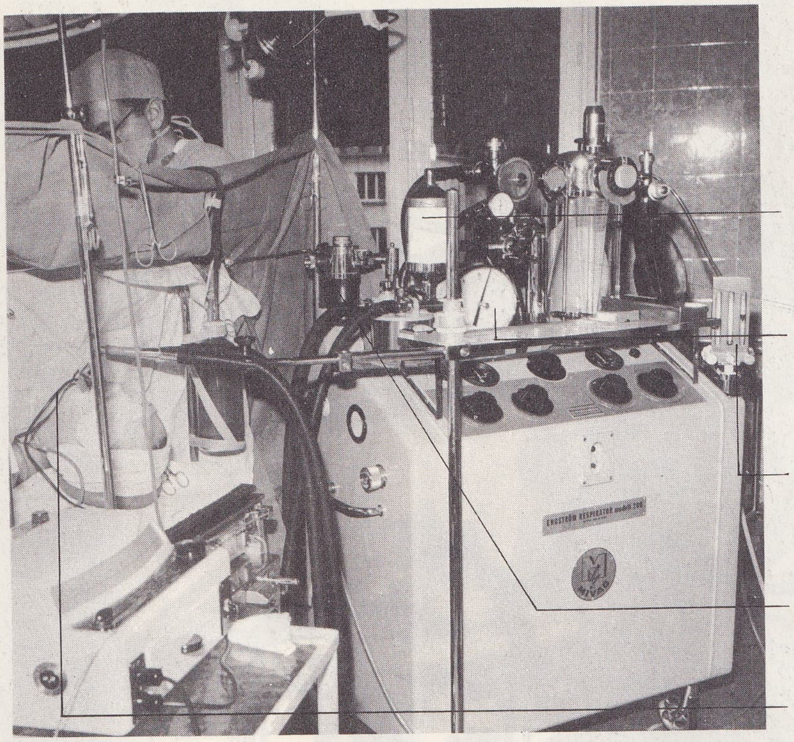

anestezi ve sunî teneffüs âletleri: Paris'te Saint-Michel hastahanesinde bir kalp ameliyatı (ekim 1967)

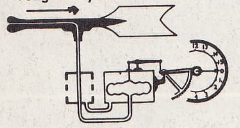

basınçlı anemometre

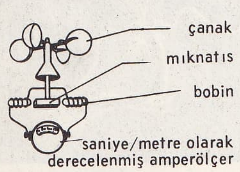

döner anemometre

elektrikli ulaştırıcı kullanır. Dönen kepçelere bağlı olan ve bobinler arasında hareket eden mıknatısın meydana getirdiği indükleme akımı ölçülür. Deneme körüğünde ayarlama yapıldıktan sonra, amperölçer metre/saniye olarak derecelenir ve rüzgâr hızı doğrudan doğruya okunur. Eğer amperölçer yazıcı ise, âlete anemograf veya *yelyazar* adı verilir. (L)

ANEMONİA i. Zool. Bk. DENİZŞAKAYIKI.

ANEMOTROPİZMA i. (fr. *anémotropisme*). Uçucu hayvanların rüzgâra göre yönelmesi. (L)

ANERGATES i. (*an,* bulzl eki ve yun. *ergates,* işçi). Zool. Avrupa'da başka karıncaların yuvasında asalak yaşayan karınca. (*Anergates atratulus*: zarkanatlıların karıncagillerinden.)

— ANSİKL. *Anergates*'lerin işçileri yoktur. Fakat *tetramorium coespitum* türünün işçileriyle bir arada yaşarlar. Bu hayvanlar, biyolojik bir alçalmayı gerçekleştirmekte, insanların vaktiyle köle kullandıkları gibi başka karıncaları işçi olarak kullanmaktadırlar. (L)

ANERİO (Felice), italyan bestecisi (Roma 1560-Graz 1630). Santa-Maria-Maggiore'de, G. M. Nanino'nun öğrencisi ve kilisedeki çocuk korosunda şarkıcıydı. Palestrina zamanında Julia kilisesinde, Soriano zamanında ise Saint-Louis-des-Français'de şarkı söyledi, «Papa kilisesi bestecisi» sıfatıyle Palestrina'nın yerine geçti. Motetlerinde ve dualarında, Palestrina'yı örnek alır; *cantione*'lerindeyse, Floransa'nın moda haline soktuğu eski Yunanın etkisi altında kalmıştır. — GİOVANNİ FRANCESCO (Roma 1567'ye doğr.-1624), papaz, öncekinin kardeşi. Laterano kilisesi müzik öğretmeni. 1600'de Polonya kralı Sigmund III'ün sarayına gitti. Memleketine dönünce önce Verona katedralinde, sonra Roma'da çalıştı (1611). Eserlerinde, geleneksel ve monodik üslûpları aynı zamanda kullanmıştır (*Sacri concentus, Selva armonica, il Teatro armonica spirituale*). [L]

ANERİTROPSİ i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *erytros,* kırmızı ve *blepsis,* görüş'ten fr. *anérythropsie*). Kırmızı rengin seçilmesini engelleyen görme bozukluğu; bu durumda, kırmızı renk griyle karışır. (Bk. DALTONİZM.) [L]

ANERJİ i. (*an,* bulzl. eki ve yun. *ergon,* tepki'den fr. *anergie*). Alerji yokluğu veya daha önce bir antijene karşı edinilen duyarlığın kaybolması. (Meselâ, alerji durumunda bir tüberkülozlu hasta, kızamık gibi bir mikroplu hastalık sonucunda anerji durumuna geçebilir ve hastalık geçince tekrar alerji durumuna dönebilir. Bu garip ve sebebi bilinmeyen olay, tüberkülin tepkisiyle ispat edilir [deri veya deri içi tepkisi].) [L]

ANEROİT sıf. (*a,* bulzl. eki ve yun. *neros,* nem, sıvı'dan fr. *anéroïde*). *Aneroit barometre,* madenlerin esnekliğiyle çalışan barometre. (L)

ANEROTİZM i. (*an,* bulzl. eki ve fr. *érotisme*'den). Psikopatoloji. Cinsel tutukluk; erkekte ve kadında, cinsî münasebet sırasında zevk almamak şeklinde belirir. (Anerotizm'in sebebi çoğunlukla ruhsaldır.) [L]

ANESTEZİ i. (yun. *anaisthesia,* duyumsuzluk'tan fr. *anesthésie*). Anestezik bir madde veya bir hastalık sonucu vücudun bütününde veya belirli bir bölgesinde duyuların az veya çok kaybolması. || *Anestezi yapmak,* bir anestezik aracıyle uyutmak ve ağrı duyumunu ortadan kaldırmak. || *Anestezinin yola konması,* narkozu başlatacak ilâçların verilmesinden, tam anestezinin yerleşmesine kadar geçen bütün evreleri kapsar. Kısa süreli (bir barbitüriğin damara şırıngası, etkisi çabuk olan bir gazın solunması) veya ilerleyici (rektum yoluyle anestezi veya uyutucu bir kokteylin damara şırınga edilmesi) olabilir. Tam anestezi ya sadece yola koyma maddesiyle, ya da tamamlayıcı anesteziklerin verilmesiyle gerçekleşir.

— Cerr. *Genel anestezi,* giriş yolu ne olursa olsun, bütün sinir sistemini etkileyen ve kişinin kendini kaybetmesiyle sonuçlanan sunî anestezi. || *Bölgesel anestezi*'de, anestezik madde, uyuşturulacak olan sinir sisteminde, ya sinir uçlarına (*yerel anestezi*) ya sinir kökleri hizasına (*kök anestezisi*) veya omurga kanalı içinde omurilikten çıkan kökler hizasına (*anestezi raşidiyen* veya *raşianestezi*) doğrudan doğruya gönderilir.

— Nörol. *Ağrılı anestezi,* deride duyarlığın bölünmesi: derinin acıya karşı duyarlığı çok artarken aynı sinir bölgesinde dokunma duyusu yok olur. (Bu olay, derideki çeşitli duyarlıkların bağımsızlığını gösteren bir delildir.) || *Kendiliğinden anestezi,* belirli bir sinir bölgesinde bir sinir veya sinir merkezleri hastalığına bağlı duyu kaybı. (*Sirengomiyeli* ve *tabes,* kendiliğinden anestezi sebepleridir.)

— ANSİKL. Eskiler ağrıyı yok edebilmek için posyon veya sarhoş edici dumanlardan faydalanırlar veya bölgesel ovmalara baş vururlardı. Bu amaçla kullanılan çeşitli maddeler haşhaş, afyon, adamotu, hint keneviri v.b. idi. Sonraları meşhur olan beyaz su veya tatlı zaç yağı XIII. yüzyılda bulundu. XVII. yüzyılda Valverdi ve XVIII. yüzyılda James Moore damar ve sinirleri sıkıştırarak bölgesel bir anestezi elde etmişlerdi. XVIII. yüzyıl ortalarında isviçreli Mesmer, hastalarına anestezi yapmak için hipnotizmadan faydalandı. 1772'de Joseph Priestley azot protoksidi buldu ve Humphrey Davy kendi üzerinde bu gazın güldürücü özelliğini tespit etti. Morfin, 1802'de Friedrich Sertürner tarafından bulundu. 1840'a doğru Amerika'da modern anestezinin dört yaratıcısı ortaya çıktı. Bir doktor olan Crawford Long «eter partileri» sırasında eter buharlarıyle sarhoş olan birisinin vurulan darbeleri hissetmediğini görmüştü. Bu usulle, arkadaşları üzerinde küçük ameliyatlar yaptı. 1844'te bir diş doktoru olan Horace Wells azot protoksit etkisi altında bir dişini çektirdi. 1846'da kimyacı Jackson'un tavsiyesi üzerine yine bir diş doktoru olan William Morton eter etkisi altında acı duymadan bir dişini çektirdi. Bundan sonra Morton, Boston'da General Hospital'da bir genel cerrahî müdahalesi sırasında metodunun değerini ispatladı. 1847'de Edinburg'da Simpson, kloroform ile ilk anesteziyi yaptı ve kraliçe Victoria 1852'de bundan yararlandı; 1885'te kokainle uyuşturulan kesimlerde ilk yerel ve bölgesel anestezi denendi. 1894'te Carlson bir tesadüf eseri, etil klorürün de genel bir anestezik olduğunu buldu. 1898'de Bier ilk raşianesteziyi yaptı. Ertesi yıl skopolaminin kullanılmasıyle yarım uyku hali elde edildi. 1905'te prokain, Eichhorn ve Braun tarafından bulundu. Bundan sonra en çok kullanılan anestezi maddelerinin verilmesine yarayan âletlerin mükemmelleştirilmesine (Ombredanne [eter], Ricard [kloroform]) çalışıldı. Rektum anestezisi 1917'de Almanya'da geliştirildi. Bundan sonra birkaç anestezi maddesini birden verebilecek âletler araştırıldı (protoksit-oksijeneter). 1930'da siklopropan ilk defa Waters tarafından kullanıldı. 1932 ile 1934 yılları arasında damar içine şırınga edilebilecek *barbütirik* anesteziklerin (Reinhoff) meydana çıkması, 1935'ten itibaren trikloretilenin kullanılması, anestezi maddelerinin sayısını çoğaltı, bu maddelerin kullanılma alanları genişledi ve farklılaştı. Bu devreden sonra ilerlemeler özellikle anestezi maddelerinin kullanılma usullerine (kapalı devre, intübasyon) ve anestezinin yardımcılarına (kürar, kontrollu hipotansiyon, sunî soğutma) yöneldi.

Genel anestezi

● Narkozun iç mekanizması çeşitli kuramlara yol açmıştır: anestezi maddelerinin yağlarda çok erimesine dayanan lipitler kuramı (Meyer-Overton); Claude Bernard'ın koloidal kuramı; yüzeysel basınç kuramı; oksitlenme kuramı; elektrik kutupsallık kuramı. Hepsinin birleştikleri nokta sinir hücresinin tersinir felci gibi görünmektedir.

● Ameliyat öncesi tedavi, anestezinin ilk basamağıdır. Bu tedavinin önemi, şu iki rolü oynamasından ileri gelir: biri *fizik,* bazal metabolizmanın düşmesine yarar; ikincisi *ruhsal*'dır (hazırlanmış hastalar durgun, ilgisiz ve bunalımsızdır). Aşağıdaki belli başlı gruplara giren ilâçlar kullanılır: afyonlu ilâçlardan özellikle morfin; atropin ve skopolamin; barbütirikler; bireşim antihistaminikleri.

● *Devreleri.* Guedel'e göre anestezi, kabataslak dört devreye ayrılabilir:

I. devre, aneljezi devresidir. Başlangıçtan, bilincin kaybolmasına kadar uzar; sadece duyum fonksiyonları yok olmuştur; solunum çok zaman düzensizdir, hasta soluğunu tutabilir.

II. devre, delirium veya *uyarma* devresidir. Bilincin kaybolmasıyle birlikte görülür. Solunum önce düzensizdir, gözler kayar, yüze kan çıkar. Düzenli ve otomatik solunumun yerleşmesiyle bitecek olan bu devrede ameliyata başlamaktan kaçınmak çok önemlidir.

III. devre veya *ameliyat devresi,* omuriliğin çöküntü devresidir; bu cerrahî devre de dört döneme ayrılır:

I. dönem'de göz yuvarları oynar, solunum genişler ve düzenlenir. Yavaş yavaş refleksler yok olur. II. *dönem*'de göz hareketleri durur, gözbebeği küçülür, sonra da kaslar gevşer. III. *dönem*'de solunum daha yüzeyseldir; gözbebeği genişler, nabız hızlanır, tansiyon düşmeğe başlar. IV. *dönem*'de ise gözbebeği çok genişler, nabız hızlı, tansiyon düşüktür.

Bütün cerrahî müdahaleler, bu devrenin birinci dönemiyle üçüncü döneminin ilk yarısı arasında yapılır.

Foto. *LAROUSSE*

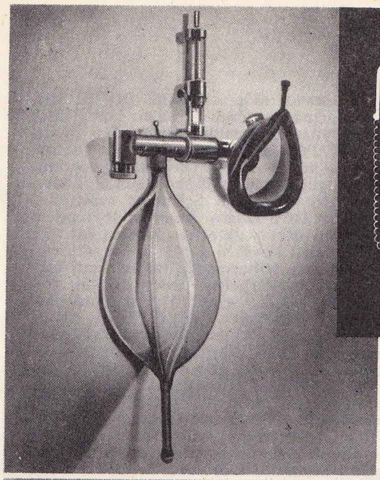

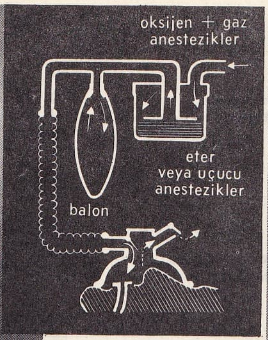

açık devre anestezi için maske

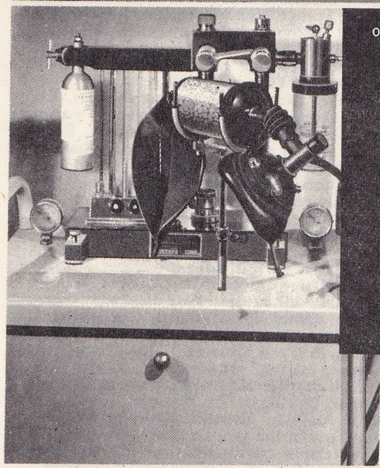

git-gel devre içinde anestezi için âletin kullanılışı

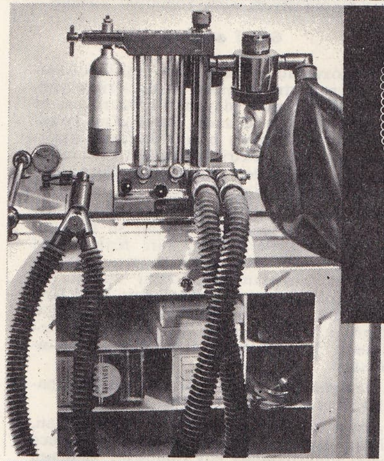

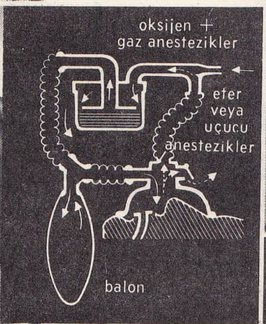

ilgili supapların açılış yönü ve gaz akım süratine göre yarı kapalı veya yarı açık devre içinde anestezi yapmak üzere ayarlanmış âlet

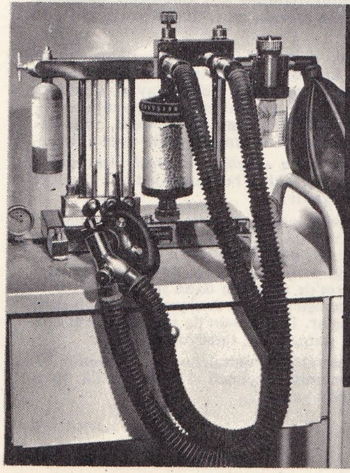

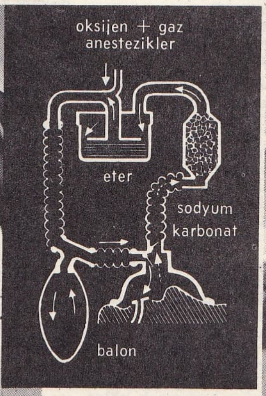

Âlet burada süzgeçli kapalı devre içinde anestezi için kullanılmaktadır

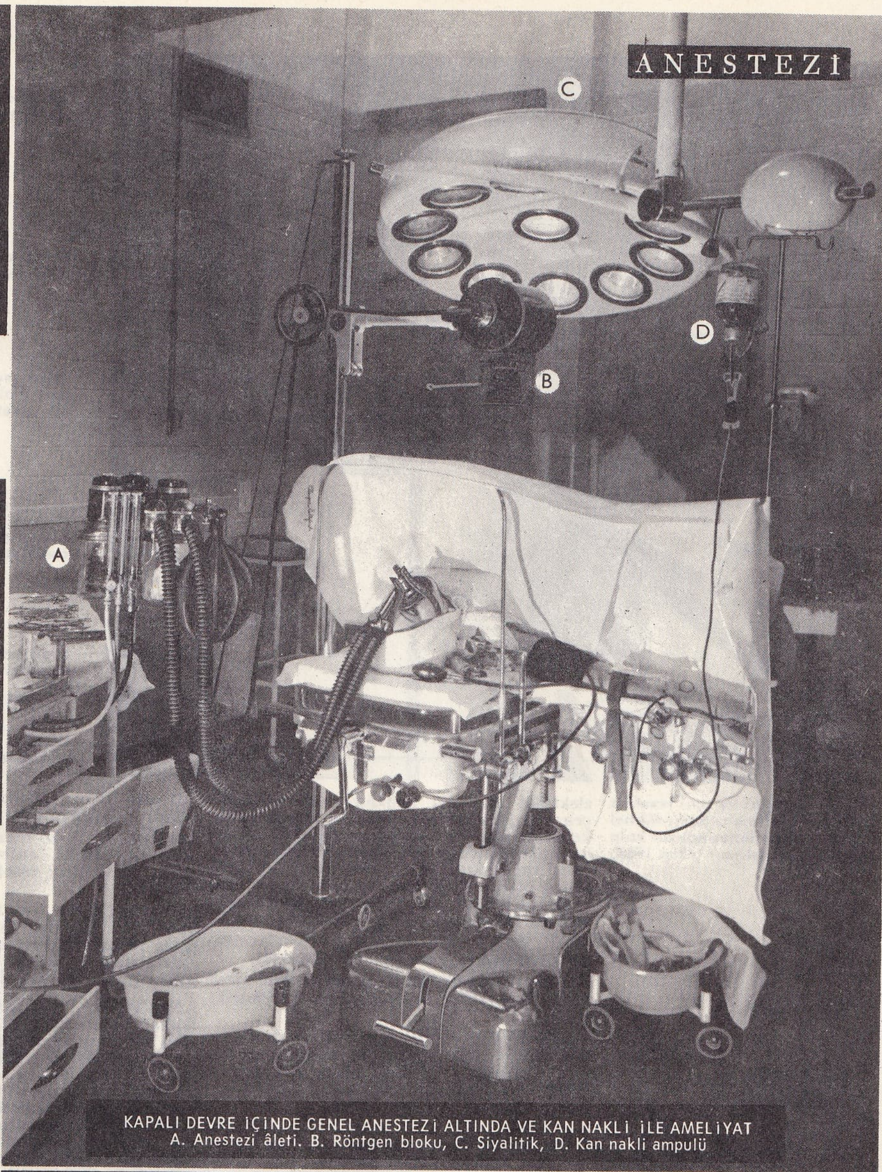

KAPALI DEVRE IÇINDE GENEL ANESTEZİ ALTINDA VE KAN NAKLİ İLE AMELİYAT
A. Anestezi âleti. B. Röntgen bloku, C. Siyalitik, D. Kan nakli ampulü

NEFES BORUSUNA TÜP SALMA
laringoskobun yerine konması ve sondanın sokuluşu, sondanın nefes borusuna konuşu, bunun anestezi devresine bağlanışı

IV. devre, son devredir: solunum durur, bunun hemen ardından bulbustaki kalp merkezinin felci gelir. Anesteziden çıkan hasta tersine olarak aynı devrelerden geçer.

● *Olaylar ve kazalar.* Çok iyi yapılmış bir anesteziye bile bazı olaylar ve kazaların karışması mümkündür. Başlıcaları:

kusmalar, başlangıçta görülür (I. ve II. devreler);

aşırı salgılar, en çok eterle olur; ameliyat öncesi atropin şırıngasıyle önlenir, sümüksü maddelerin emilmesiyle giderilir;

öksürük, tahriş öksürüğüdür; anestezik madde (eter) buharlarının aşırı yoğunluğundan olur; yoğunluk azaltılır, oksijen verme çoğaltılır;

solunum tıkanmaları, dilin düşerek gırtlağı tıkamasından olur; çeneyi ileri iterek veya bir kanül yerleştirerek önlenir; gırtlak spazmından da ileri gelebilir; bu spazmların, ses tellerinin kanla, sümüksü salgılarla, anestezik buharların aşırı yoğunluğuyle veya uzaktan etkilenerek irkiltilmesi gibi çeşitli sebepleri vardır. Genellikle bir kürar şırıngası veya basınçlı oksijen verilerek önlenebilir; trakeotomiye nadiren baş vurulur;

çırpınmalar, seyrektir;

baygınlıklar, çeşitlidir: ya solunumun durmasıyle (bu durumda sunî teneffüs veya bir kapalı devre balonuna basınç yaparak oksijen göndermeyle ciğerlere ritmik olarak oksijen salmak şarttır) veya kalbin durmasıyle olur. (Bu durumda ise dolaşım yetersizliğini gidermek [diyafram yoluyle masaj] ve çeşitli kalb içi şırıngalar veya elektrik uyarmalarıyle kalbin yeniden çarpmasını sağlamak gerekir.) [Bk. DEFİBRİLASYON.];

patlamalar, yanıcı maddeler kullanılırken gerekli tedbirler alınmadığı zaman meydana gelebilir.

● *Verilme yolları.* Anestezik maddeler ya solunum yoluyle veya damara şırınga edilerek verilir.

I. *Solunumla.* Çeşitli metotlarla gazlar verilir.

a) *Açık metot*, en eskisidir; kullanılan cihaz basit ve ilkeldir: madenî bir kasnak üzerine gerilmiş bir bez parçası veya bir bez külâh. Uçucu maddelerin hepsi bu usulle verilebilir; sıvı, maskenin üzerine damla damla akıtılır. Basitliğinden başka bu metodun bir üstünlüğü de soluk alıp vermenin hiç bir engelle karşılaşmamasına, normal hava basıncı altında olmasına imkân vermesidir; gerek oksijen ihtiyacının sağlanması, gerekse karbon gazının çıkarılması normaldir. Açık sistemde ilk modern metoda baş vurulabilir. Bu metotların uygulanmasındaysa iki çeşit cihaz kullanılır: 1. Basit ısıda eter buharı veren özgül bir cihaz (bu ısı kalsiyum klorür üzerine suyun etkisiyle elde edilir [Oxford vaporizer]); 2. Her türlü uçucu anesteziğin verilmesinde kullanılabilen «Boyle» cihazı. Başlıca parçaları şunlardır: basınç altında gaz (oksijen, azot protoksidi) çıkaran bir sistem; uçucu anesteziklerin buharlaştığı bir bölme (gazlar bu bölmeden geçerken anestezik buharları yüklenir); hem karıştırıcı hem de hazne vazifesi gören bir solunum balonu; üzerinde soluk vermek için supabı bulunan bir maske.

b) *Yarı açık ve yarı kapalı metotlar*, «tekrar soluma» anlamına gelen *rebreathing* olayına dayanır, yani daha önce kullanılan gazı, hastanın tekrar soluması sağlanır. Bu metotlar, Ombredanne denilen cihaz sayesinde çok gelişmiştir (bugün Ombredanne'ın yerine başka cihazlar kullanılır: Boyle, Magill, v.b.). Gerçekten de, «tekrar soluma»nın bir dereceye kadar gaz tasarrufunu sağlaması yanında, solunabilir oksijen yoğunluğunu düşürmek (anoksi) ve karbon gazı yoğunluğunu yükseltmek (hiperkapni) gibi sakıncaları vardır. Bu sakınca, maskeye dışarıdan ayrıca oksijen göndermekle bir dereceye kadar giderilebilir; fakat o zaman da açık metoda az çok yaklaşılmış olur.

c) *Kapalı metotta*, hiç kaçak vermeyen tamamen kapalı bir cihaz kullanılır. Anestezik gazlar basınç altındadır ve verdileri, verdiölçerlerle ayarlanabilir. Anestezi bir defa denkleştikten sonra gaz tüketimi azalır. Anestezik maddeler organizma tarafından tahrip edilmediklerinden, sadece ameliyat yarası seviyesindeki kaçakların ve eksilmelerin yerini doldurmağa yarar. Devre içinde buharlaşan uçucu anestezikler için de durum aynıdır. Basınç altında verilen oksijen de akciğer tarafından kullanıldıkça yerine yenisi gelir. Oksijen metabolizmasının ürünü olan karbon gazı, iyotlu veya baritli bir karışım tarafından emilir. Bu yeni buluş, kapalı sistemin doğmasına imkân vermiştir.

Kapalı sistemle çalışan iki tip cihaz vardır. *Git-gel* (*to and fro*) tipinde solunum gazları bir maskeden bir balona aktarılır ve gidiş gelişte de, içinde sodyum karbonat bulunan bir kaptan geçer.

Diğer bir tip, *filtreli devre*'dir, git-gel tipindeki bütün elemanları kapsamakla beraber maskenin çıkış yerinde soluk alma ve verme için iki ayrı supabı vardır; bu supaplar gaz akımına belirli bir yön verir. Uçucu anestezik buharlaştırıcısı bu devrelere bağlanabilir. Kapalı devrenin başlıca üstünlükleri şunlardır: bol miktarda oksijeni, istendiği kadar soğurulabilen karbon gazını, uçucu anestezik gazları, katkısız veya çeşitli karışımlar halindeki gazları kullanma kolaylığı, bütün bu ürünlerde sağlanan tasarruf, hastanın üşütmesini ve su kaybını önleme, baronarkoz yapma ve solunumu kontrol altına alma veya solunuma yardımcı olma imkânı. Bu amaçla yapılan soluk borusuna tüp salma işlemi (*intübasyon*), sağladığı kolaylıklar bakımından bu metodun büyük bir yardımcısıdır.

II. *Damar yoluyle.* Damar yoluyle yapılan anestezi, barbitüriklerin keşfiyle büyük bir hamle yapmıştır. Çok çabuk etkili sutlu evipan'ın ve pentotal'in bulunması, bunu günlük uygulama alanına sokmuştur. Çok daha kuvvetli ve daha toksik olan pentotal, daha sık kullanılır. Barbitüriklerin dozlarına göre, sinir sistemi üzerinde uyuşturucu, uyutucu, ağrı kesici veya anestezik etkileri vardır.

Ayrıca, solunum genliğini azaltarak ve ritmini yavaşlatarak çökertici bir etki de yaparlar. Böylelikle solunum merkezi, bu merkezin tabiî uyarıcısı olan karbon gazının etkisinden kurtarılmış olur. Vejetatif sistemde pentiyobarbital'in akciğer ve mide üzerinde çok belirli uyarıcı bir etkisi vardır; ameliyat öncesi atropin şırıngasının önemi bundan ileri gelir. Barbitüriklerin dışarıya atılması böbrekler yoluyle olur; fakat daha önce karaciğerde, kas dokusunda ve kanda kısmen tahribe uğrarlar.

Damar içi yoluyle yapılan anestezinin üstünlükleri şunlardır: anesteziye çabuk başlayabilme, solunum yollarının tahriş edilmemesi, uyarmasız ve kusmasız sakin bir uyanış.

Buna karşılık damara şırınga yoluyle yapılan anestezi, tek başına kullanıldığı zaman, solunumun özelliği dışında hiç bir belirti vermediği için, uygulamada birtakım güçlüklere yol açar; derin anestezide solunum çöküntüsü çok belirlidir ve derin veya uzun anestezilerden sonra hasta oldukça geç ayılır.

Başlıca komplikasyonları şunlardır: basınçla oksijen vermeyi gerektiren solunum durması; solunum çökmesi (aynı tedaviyi gerektirir); engellerin emilmesiyle giderilebilecek olan solunum tıkanıklığı.

III. *Rektum yoluyle.* Bu yol, günümüzde, telâşlı, sıkıntılı hastalarda temel anestezi olarak kullanılmaktadır. Uygulanması Tribromoetanol'un keşfiyle başlar. Amilen hidrat içinde eritilerek kullanılır. Ne var ki bu madde, ileri derecede bir solunum çöküntüsüne, atardamar basıncının iyice düşmesine, ve bazen de karaciğer fonksiyonlarının bozulmasına yol açabilir. Rektum yoluyle kullanılan diğer anestezikler arasında eter'i, paraldehid'i ve bazı barbitürikleri sayabiliriz. Rektum yoluyle anestezide dozun titizlikle ayarlanması gerekir.

● *Anestezi sonrası komplikasyonlar.* Kısa süreli ameliyatlardan sonra seyrek olarak rastlanır. Uzun süreli ameliyatlardan sonraki komplikasyonlar, hem ameliyatın, hem de anestezinin etkilerinden ileri gelir.

Yerel (mevzii), bölgesel ve raşidiyen anesteziler

Bu anesteziler, bazı maddeleri dokulara (yerel anestezi), sinir gövdesine (yerel anestezi) veya omurga köklerine (omurga anestezisi veya raşidiyen anestezi) doğrudan doğruya değdirerek sinir iletkenliğinin kaldırılmasıyle sağlanır.

Kullanılan başlıca maddeler *kokain* ve *prokain* familyasının bireşim türevleridir.

Değdirme yoluyle yerel anestezide, damlatma'ya, tampon vurma'ya, atuşman'a veya püskürtme'ye baş vurulur; en çok sümüksü maddeler seviyesinde etkili olan yüzeysel bir anestezi sağlar.

Sızmalar ile (iğneyle veya trokart ile şırınga), dokuların veya daha derindeki sinir uçlarının kısa bir süre için uyuşması elde edilir.

Bölgesel anestezi'de, madde iri bir sinir gövdesine değecek şekilde doğrudan doğruya şırınga edilir ve o sinir gövdesine bağlı bütün bölgenin duyumsuzlaşmasına ve geçici bir felce uğramasına yol açar.

Raşianestezi veya *sertzar dışı* (ekstradural) anestezide (epidural, peridural ve paradural) amaç, raşidyen köklerin, omur iliğinden itibaren kemikli kanaldan çıkışlarına kadar, çeşitli geçiş kesimlerinde uyuşturulmasıdır.

— *Diş cerrahisi*'nde uyuşturma için şu yollara baş vurulur: az kullanılan *genel anestezi;* çok kısa müdahalelerde uygulanan *aneljezi;* yerel veya bölgesel sızmalarla veya diş pulpası üzerine doğrudan doğruya *ilâç bastırarak* yapılan anesteziler; soğuk kurutma, elektrik akımları gibi çeşitli fizik etkenlerle sağlanan anestezi.

— Bot. Bitkilerin de anestezik maddelere karşı duyarlığı vardır: kloroformun etkisi altında yeşil bitkiler havanın karbon dioksit gazını özümlemez olur, fakat solumaya da devam ederler. Bu özellik, Bonnier ve Mangin tarafından bu iki olayı birbirinden ayırmak ve bazı bitkilerin solunum yoğunluğunu ölçmek için kullanılmıştır.

Yeni cihazlar

Geliştirilen ve genelleştirilen yeni cihazlarla meydana çıkan yeni ilâçlar sayesinde son yıllarda anesteziyoloji metot ve teknikleri çok değişmiştir:

● *Sunî soluk aldırıcılar.* Göğüs ameliyatlarının sıklığı ve anestezide solunum gücünü düşürücü ilâçların kullanılması, çift kanallı soluk aldırıcı ve anestezi cihazlarının kullanılmasını yaygınlaştırmıştır. 1934 Yılında yapılan bu cihazlar, elektroniğin gelişmesi daha mükemmel cihazların yapılmasına imkân verince, 1940 yılından itibaren piyasaya sürülmüştür. Anesteziyolojide, sadece iç yoldan yani soluk borusu içinden çalışan cihazlar ilgi çekicidir; bu bakımdan soluk borusuna tüp salmak gerekir. Soluk aldırıcılar dört gruba ayrılır:

— *Manometreli soluk aldırıcılar.* Bunlar en basit cihazlardır. Gazların genleşmesinden doğan enerjiyle çalışır;

— *Sabit hacimli ve değişik frekanslı soluk aldırıcılar.* En çok bunlar kullanılır;

— *Değişik hacim ve sabit frekanslı soluk aldırıcılar.* Bu cihazların ayarlama imkânları çeşitlidir, fakat kullanılmaları çok titizlik ister;

— *Hacimölçerli soluk aldırıcılar.* En mükemmelleri bunlardır. Bu cihazlar, ister anestezik gazı, ister havayı, ister ikisinin karışımını çeşitli değişken parametrelere göre verebilir. Bu cihazlarda soluk alma çevrimi dört zamana bölünür:

1. zaman, doldurma; 2. zaman, doldurma sonrası duraklama; 3. zaman, boşalma; 4. zaman, boşalma sonrası duraklama.

Dakikada solunum devrimi sayısı kişinin ihtiyacına göre değişir, spirometreyle ölçülür ve müdahale sırasında istenirse değiştirilebilir. Enerji kaynağı elektriktir: bir akümülâtör sistemi, cihaza saatlerce kendi kendine çalışma imkânını sağlar.

● *Ameliyat öncesi ve sonrası gözetme cihazları.* Bu cihazlar, maliyet fiyatları yüksek olduğundan ancak kalb ve akciğer ameliyatlarında kullanılmaktadır. Otomatik tansiyon ölçme ve nabız sayma âleti, bir veya birçok ossiloskopu bulunan cihazlar üzerinde, elektrokardiyogram ve elektroansefalogramın kayıt sistemine bağlanmıştır. Son zamanlarda bir tek merkezde toplanan gözetme cihazları kullanılmaktadır: bu cihazlar sayesinde birçok hastanın kalp atışları, solunum frekansları, tansiyonları, elektrokardiyogramları denetlenebilir.

Yeni anestezik maddeler

● *Kürarizanlar.* Anestezik özgülükleri olmayan bu ilâçlar kas gevşeticidir. Anestezik

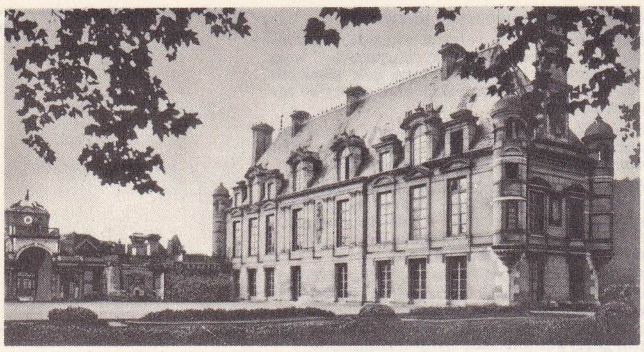

Fransa'da Eure-et-Loir'ın kanton merkezi **ANET**'de ünlü Anet şatosu.

maddelerle beraber kullanıldıkları zaman hem uzun ve derin bir norkoz, hem de kaslarda bir gevşeme meydana getirir. Kürar Avrupa'da XVI. yy. sonunda tanınmıştı. Claude Bernard başlıca özelliklerini inceledi ve 1844 ile 1865 arasında yaptığı deneyler büyük yankılar uyandırdı. 1941'de Amerika'da Wright, daha iyi bir kas gevşemesi elde etmek amacıyle kürarın anestezilerde kullanılmasını teklif etti. Bugün, birçok kas gevşetici ilâç sentez yoluyle yapılır. Bu maddelerin bir kısmı «kürara benzer» maddelerdir, bir kısmı ise asetilkolinin etkisine benzer etkileri olan kutup değiştiricilerdir. En çok kullanılan kürarizan ilâçlar şunlardır:

— *Gallamin.* «Kürara benzer» cinstendir. Erişkin bir kişide, 80 ilâ 100 mg'lık bir dozun etkisi aşağı yukarı otuz dakika sürer. Neostigminle ezerin, etkili antidotlardır.

— *Süksinil-kolin*, asetilkolin benzerlerindendir. Erişkinde 20 ilâ 60 mg'lık dozunun etkisi çabuktur (aşağı yukarı iki ilâ on dakika). Nazarî antidot yoktur, oksijen fizyolojik antidottur.

ANET'de küçük kilise

● *Yatıştırıcılar.* Bunlar, anestezi öncesinde çok geniş ölçüde kullanılır. Prometazin, klorpromazin, dietazin gibi belli başlı yatıştırıcılar genel anestezinin yardımcılarıdır.

● *Uçucu anestezikler.* Bu alanda iki yeni müstahzarı sayabiliriz:

— *Bromo-kloro-trifluoro-etan*, patlamayan, yanmayan, tatlımsı, uçucu bir sıvıdır. Anestezi gücü eterinkinin dört katıdır.

Uyanma, ilâç kesilir kesilmez olur. Çok kolaylıkla ayarlanabilen bu anestezik, karın cerrahîsinde tek başına yeterli kas gevşemesini sağlayamaz; süksinil-kolin, petidin ve pentiyobarbital perfüzyonlarıyle bir arada verilmelidir.

Bromo-kloro-trifluoro-etan, kloroformla beraber, gaz anestezikler arasında tek patlamayanıdır. Yoğunluğunu tam olarak gösteren cihazlarla verilmesi şarttır.

— *Metoksifluoran*, berrak, renksiz, meyva kokulu, normal ısı derecelerinde yanmayan ve patlamayan bir sıvıdır. Açık veya kapalı devre içinde verilebilir, ayarlı buharlandırıcıya ihtiyaç göstermez. Etki başlangıcı yavaştır, analjezik etkisi de istenildiği kadar uzatılabilir. Ayılma, koklatılmanın bitiminden on ilâ yirmi dakika sonra olur. Bu anestezik, etere çok benzer, fakat yanmaz; bu bakımdan kıvılcımla çalışan cerrahî âletlerle kullanılmağa elverişlidir.

● *Damar içine verilen ve barbitürik olmayan anestezikler.* Kullanılanlardan başka, henüz denenmekte olan birçok çeşidi vardır:

— *Sodyum hidroksibutirat.* Erişkinde kilo başına 50 ilâ 70 mgr olarak damar içine verilen bu ilâç, fizyolojik uykuya çok benzer bir uyku verir. Uyuma, gitgide derinleşerek, on ilâ onbeş dakikada tamamlanır ve önemli bir kas gevşemesi, hafif bir solunum çökmesiyle beraber iki saat kadar sürer. Bu anestezik, solunum yetersizliği olanlara uygun düşer.

— *Sodyum hidroksidyon suksinat.* 1954'te bulunan bu ilâç, damar içine ya damla damla veya birden verilen uyutucu bir analjiziktir. Hafif bir solunum çökmesine yol açar, gırtlak reflekslerini büsbütün kaldırmamakla beraber azaltır, öksürük refleksini bozmaz: ağır solunum yetersizliği çekenlere ve şişmanlara göredir.

— *S. C. T. Z.*, anörin yarı molekülünün türevidir. Kuvvetli bir uyutucudur, anestezide yeni yeni uygulanmağa başlamıştır; oldukça önemli bir solunum çökmesine yol açar.

◆ **Anestezik** sıf. ve i. (fr. *anesthésique*). Kloroform, eter v.b. gibi anestezi yapan maddeler için kullanılır. ‖ *Yerel* (mevziî) *anestezik*, organizmanın sınırlı bir parçasında sinir liflerinin ucuyle temas ederek duyumsuzluk doğurabilen madde. (Kısa zamanlı ve geri gelebilecek olan etkisi yerel kalmalıdır.)

— ANSİKL. Eczc. Genel anesteziklerin başlıcaları arasında şunlar sayılabilir: Asetilen, kloral, kloroform, etil klorür, metil klorür, siklopropon, kranhidrok eter, divinilik eter, sülfürik eter, etilen, azot protoksit. Yerel ve bölgesel anestezikler, bazı cisimlerin geçici etkilerini kullanırlar (yerel anestezikler). Kokain'in çok kuvvetli bir yerel anestezik etkisi vardır; fakat bazı aksaklıklar ortaya çıkarabilir, bundan dolayı çok daha az toksik olan sentetik serinin müstahzarlarına baş vurulur. Kalabalık bir anestezik türevler (tetrakain, desktrokain, butakain) grubunun önde gelen maddesi prokain, en sık kullanılan ilâçtır. Uçucu sıvıların soğutma etkisi ile de günümüzde anestezi yapılmağa devam edilmektedir.

◆ **Anesteziyoloji** i. (fr. *anesthésiologie*). Anestezi ve anesteziye bağlı tamamlayıcı faaliyetler ilmi. ‖ *Anesteziyoloji uzmanı*, çeşitli anesteziyoloji tekniklerinin uygulanmasında uzmanlaşmış hekim.

— ANSİKL. Anesteziyoloji terimi, klasik anestezi anlayışını genişletmek ve anestezi incelemelerine anesteziden önceki ve sonraki evreleri de katmak için çıkarılmıştır. Ana konusu gene de narkozdur; fakat hastanın ameliyata hazırlanması, müdahale sırasında ve sonrasında biyolojik dengenin sürdürülmesi, reanimasyon ve ameliyat sonrası muhtemel komplikasyonların önlenmesi de bu terimin kapsamına girer. Bu sorumlulukları yüklenen anesteziyoloji uzmanı, basit vakalarda görevini yüklenebileceği *hemobiyoloji* uzmanı ve şefi olan *cerrah* ile, ameliyat ekibinin esas unsurlarından biridir. (L)

ANESTEKİNEZİ i. (*an*, bulzl. eki ve yun. *estezis*, duyarlık ve *kinezis*, hareket'ten fr. *anesthécinésie*). Hareket ve duyarlıktan yoksun bir organın durumu. (L)

ANET, Fransa'da, Eure-et-Loir'ın kanton merkezi, Dreux ormanının kuzeyinde; nüfusu 1 349'dur.

Anet şatosu, 1548'de yapılan, Fransa ihtilâli sırasında yağma edilen şato. Vitraylarındaki fırça ile çekilmiş siyah çizgili resimler «Anet kabartma taklitleri» diye bilinir. «Su perisi»ni Benvenuto Cellini, yağlıboya resimlerini ise Victor Cousin yapmıştır. Şato, büyük merdiveni, mermer büstleri, portokallığı, parkı, arkları ve aşk adasıyle Rönesans'ın şaheserlerindendir. Küçük kilisesi, boyutları bakımından, Bramante'nin Roma'daki *Tempietto*'sunu hatırlatır. (L)

ANET I (Jean-Baptiste), fransız kemancısı, 1710'da öldü. Lully'nin öğrencisiydi, Orléans dükünün müzik topluluğunda çalıştı. 1699'da Grande Bande'ın kemancısı oldu. — JEAN-BAPTİSTE II, fransız kemancısı, öncekinin oğlu; 1660'a doğru doğdu, 1755'te Luneville'de öldü. Corelli'nin öğrencisiydi (?). Krallık dairesinde ve Saray kilisesinde müzikçi olarak çalıştı; devrinin en büyük keman üstatlarından biri sayılırdı. Keman için iki sonat kitabı ve gayda için üç derleme bıraktı. (L)

ANET (Jean SCHOPFER, **Claude** denir), fransız uyruklu yazar (İsviçre'de Morges 1868-Paris 1931). Gil Blas ve Petit Parisien'in muhabiri olarak rus ihtilâlinde bulundu. Döndükten sonra iki roman yayımladı: *Genç Rus Kızı Ariane* (Ariane, Jeune Fille Russe) [1920], *Quand la Terre Trembla* (Yer Titrediği Zaman) [1921]. Bir denemesi (*l'Amour en Russie* [Rusya'da Aşk], 1922) ve iki piyesi (*Mademoiselle Bourrat* [1923] ve *la Fille Perdue* [Düşkün Kız], 1924) vardır. (L)

ANETHAN (Jules, baron D'), belçikalı yargıç ve devlet adamı (Brüksel 1803-ay.y. 1888). Birçok defa bakan oldu, 1870'te Meclis başkanı ve Dışişleri bakanlığına getirildi. Faal bir katolikti, iktidara gelen liberallere karşı cephe aldı, Senato'da, sağcıların lideri oldu ve 1844'ten 1886'ya kadar Senato başkanlığında bulundu. (L)

ANETO dağı veya **NETHOU**, ispanyol Pirenelerinde bir dağ (3 404 m); Maladetta granit kütlesinde, sıradağların en yüksek noktası. Bu dağa ilk olarak Albert de Franqueville kontuyle Platon de Tshihatcheff, rehberleriyle birlikte, kuzeybatı aklanından tırmanmışlardı (1842). [L]

ANETOL i. (fr. *anéthole*). Parapropenilfenol'ün, anason esansının esas kısmı olan metil eteri: $CH_3—CH=CH—C_6H_4—OCH_3$.

— ANSİKL. *Anetol*, çin anasonu, rezene, tarhun otu esanslarında da bulunur. Kuvvetli anason kokulu, 20°C'de eriyen ve 233°C'de kaynayan beyaz pullar meydana getirir. Bireşimi, etilmagnezyum klorürü anizik aldehitle yoğunlaştırarak sağlanır. Oksitlenmeyle, kullanılan etkenlere göre, *anizik asit* veya *aldehit*, *anizilpropilenglikol* veya *metoksidratopik aldehit* elde edilebilir. Brom, 65°C'de eriyen bir *anetoldibromür* verir. Anetol, likörcülükte, parfümeride, eczacılıkta, fotoğrafçılıkta kullanılır. (L)

ANEURİN, Gal'li şair (VII. yy. ın başı). Şiirlerinden kalan en uzun bölüm (kendisine ait olduğu tartışma konusudur) *Gododin** destanının bir parçasıdır. (L)

ANEVRİZMA i. (yun. *anevrizma*, genişleme). Patol. Bir atardamarın bozulmuş çeperlerinden meydana gelen ve ona az veya çok ulaşan şişlik.

— Vet. *Kurtlu anevrizma*, bağırsak atardamarıyle yan dallarında meydana gelen anevrizma. Atlarda *strongilos* denilen kurtların kurtçuklarından ileri gelir ve şiddetli karın sancılarına, bağırsak kanamalarına yol açar.

— ANSİKL. *Atardamar anevrizması*, mutlaka atardamar çeperlerinin bozulmasından ileri gelir. Bu bozukluk, doğuştan olabileceği gibi sonradan da olabilir. Sonradan olanlar ya travmadan (yara, ezilme) ya bozulmadan (arterioskleroz) veya enfeksiyondan (sifilis) ileri gelebilir. Doğuştansa, damar bozukluğu şeklinde (aort boğazının daralması gibi) veya atardamarların kötü oluşması şeklinde belirir (beyin damarlarında olduğu gibi).

Morfolojik olarak anevrizma, kese veya iğ biçiminde olabilir. Gittikçe büyüyerek, basınç veya tromboza, yani bir organın ölümüne veya kaybına yol açar. Tek tedavi yolu ameliyattır. Duruma göre anevrizma kesilip çıkarılır, yeri dikilir, kanı durdurulur, sentetik veya daha önce hazırlanmış maddelerle damar yaması da yapılabilir. Klinik ve arteriografik muayenelerin sonucuna göre müdahale şekli seçilir. *Atardamar-toplardamar anevrizması*, bir atardamarla bir toplardamarın birbirine bir torba ile bitişmesi şeklinde olur. Bu durumda basit anevrizmadan başka bir de kısa devre kan dolaşımı ve toplardamara aşırı kan yığılması tehlikesi belirir. (L)

ANEVRİZMORAFİ i. (fr. *anévrismorraphie*). Cerr. tekniği. Atardamar veya atardamar-toplardamar anevrizmalarında, anevrizma kesesinin dikilmesine dayanan tedavi metodu. (L)

ANEZE i. Esk. sil. Kısa mızrak. İslâm geleneğinde Aneze, ilk defa 624 yılında görüldü. Ramazan bayramını kutlamak için namazgâha giden Peygamber'in önünde Bilâli Habeşî, bir mızrak (aneze) taşıyordu. Bu mızrak namaz sırasında yere dikildi ve mimber vazifesini gördü. Aynı hal daha sonraki devirlerde de devam etti ve âdet halini aldı. Cuma hutbesine çıkan hatibin elinde asa, kılıç veya yay bulunması bunun bir devamıdır. Asa ve mimber, eski Arabistan'da hâkim ve hatibin özel alâmetiydi. (M)

ANEZE'LER, Suriye-Arabistan çölü bedevî aşiretlerinin meydana getirdiği büyük topluluk. Kasim'den türeyen ve orada hâlâ birçok şehri bulunan Aneze kabilesi, XVII. yy. dan beri Semmer'ler zararına etrafa yayıldılar ve onları ikiye böldüler. XIX. yy. başından beri Aneze'ler Ruala aşiretinin hâkimiyeti altında bulunuyorlar. Bu aşiret, Veled Ali Seba'larla beraber Doğu Suriye ve Ku-

ANETO dağı
İspanyol Pirenelerinde

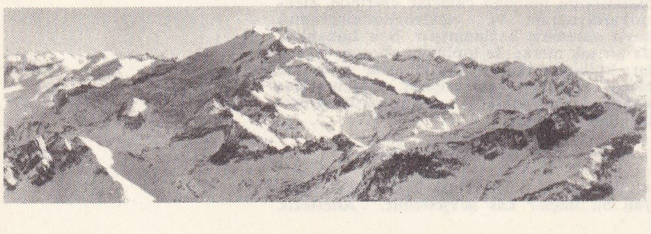

Foto. Bulloz, Roubier, Henrard (LAROUSSE)

zeydoğu Ürdün'de göçebe olarak dolaşır. Elcezire Fedan'larıyle Irak Amara ve Zubeyd'leri de bunlardandır. Deve, koyun ve arap atı besleyen bu aşiretler ilkbahardan itibaren çöl'ün kenarına gelir, ekimde içeriye doğru çekilirler. (L)

ANF i. (ar. *ᶜanf*). *Esk.* Bk. UNF.

ANFİ i. Bk. AMFİ.

ANFİSİ i. (fr. *emphytie*). Bir bölgedeki sürekli bitki hastalığı. Normal şartlarda büyük bir yayılma göstermez ve genellikle büyük ölçüde zarara yol açmaz. (L)

ANFOR i. Bk. AMPHORA.

ANFOSSİ (Pasquale), italyan bestecisi (Napoli'de Taggia 1727-Roma 1797). Piccinni ve Sacchini'nin öğrencisi. Yetmiş beş opera, yedi oratoryo, dualar, motetler ve mezmurlar yazdı. (L)

Anfu grubu, çinli bir grup asker. Yuan Şih K'ai'nin ölümünden sonra, 1918'den 1920'ye kadar Çin'in iç siyasetine hâkim oldu. Japonya'ya bazı iktisadî çıkarlar sağlayarak onunla işbirliği yapmayı destekledi. (L)

ANG i. Zır. *Mah.* Tarla arasındaki sınır (Aydın, Bursa, Bilecik, Ankara, Denizli, Isparta, Çankırı, İzmir, Konya, Eskişehir, Seyhan v.d.): *Bizim tarlanın angı kaybolmuş.* (*Eşanl.* AN.) ‖ Mafsal (Ordu). ‖ Yer damarı (Seyhan). [M]

ANGAD ovası, Fas'ın doğu kesiminde bir bölge. İçinden Isly vâdisi geçer. Üzerinde yeni volkan tepeleri serpili olan bu yüksek ova, Cezayir'in Tafna ovalarına doğru önemli bir ulaşım yolu meydana getirir. Yarı göçebelik bir yer olan ova, kuraklığına rağmen önemli bir tahıl üretim alanı olmuş; sulanabilen kesimlerinde turunçgiller, zeytinlikler ve üzüm bağları yetiştirilmiştir. İktisadî merkezi Oujda'dır. Göçebe Angad'lar, kışın sürüleriyle Cezayir'in Şot-el-Garbi kesimine kadar uzanırlar. (L)

ANGAGU (**Angugu** da denir), Oğuzcada bir şeyi hatırlatan resim veya şekil anlamındadır. Oğuzname'de (Oğuz Kağan Destanı) resimlerin altında «işbu kuş veya hayvanın angagusudur (resmidir)» diye yazılıdır. Eserin yayımlayıcıları (Bang ve Arat) bu kelimeye başka bir yerde rastlanmadığını belirterek, *anlamak* fiiliyle aynı köke bağlamak istemişlerdir. (M)

ANGAJE sıf. (fr. *engagé*, bir ideolojiye bağlı olarak siyasî ve sosyal mücadeleye katılan). Bağımlı; sözle veya yazılı olarak bir vaatte bulunan, kendini bir taahhüt altına sokan; belli zaman için, ekseriya geçici bir işe alınmış olan. [Türkçede *etmek* ve *olmak* yardımcı fiilleriyle kullanılır: *Beni angaje eden müessese açılmadı* (R. H. Karay). *Kendi zıddına hiç bir telakkiye angaje olmadı* (P. Safa).] (LM)

ANGAJMAN i. (fr. *engagement*). Angaje* etmek (olmak) eylemi, bir bağlılık veya taahhüt ifade eden söz veya akit. ‖ *Teşm. yol.* İş bağlılığı: *Her profesörün yedi sekiz yerde angajmanı var* (Y. K. Karaosmanoğlu).

— DEY. *Angajman yapmak* veya *angajmana girmek*, bir iş konusunda karşılıklı bağlanmak, taahhüt altına girmek: *...on güne kadar kontratının biteceğini ve yeni bir angajmana girmediğini anlatmıştı* (R. H. Karay). *Plak müessesesiyle üç yıllık bir angajman yapmış olduğunu söyledi.* [ML]

ANGARA, S.S.C.B.'nin Sibirya topraklarında akarsu. Yenisey ırmağına katılır; 1 826 km. Baykal gölünün ayağı olan Angara, Sovyetler birliğinin doğu kısmındaki en büyük hidroelektrik enerji kaynaklarından birini meydana getirir. Yukarı çığırındaki dağlar 60 milyar kilovat-saat üretebilecek bir dizi hidroelektrik santral kurulmasına elverişlidir. Daha şimdiden Bratsk santralı yılda 22 milyar kilovat-saat üretmektedir. Angara vâdisi, maliyet fiyatı düşük elektrik akımı üreten bir bölge durumuna girmektedir. İrkutsk ve Bratsk fabrikalarının aşağısında, Angara ve İlim'in kavşağında, Ust-İlimsk'de üçüncü bir santral inşaat halindedir; dördüncü santral da Boguçani'de, Yenisey kavşağının berisinde kurulmaktadır. Bu kuruluşların hepsinden, yılda 60 milyar kilovat saatlik enerji elde edilecektir. Elektrometalürji (alüminyum) ve elektrokimya fabrikaları daha şimdiden büyük çapta üretim yapmaktadır. (L)

Angara kalkanı. Jeol. Sibirya'nın ortadoğu kesiminde granit-gnays'ten yapılı bölge. Prekambriyum sonundan beri kıvrım hareketlerine uğramamış, devamlı olarak su üstünde kalmış, yalnız gotlandiyen sırasında, bir süre sığ deniz sularıyle kaplanmıştır. (L)

ANGARİA i. Zool. Karındanbacaklı, önden solungaçlı yumuşakça. (Trochidae familyası.)

— ANSİKL. *Angarialar*, ayakları çok gelişmiş hayvanlardır. Koni veya yassı teker biçiminde, sedefli, dikenli, kalın kavkıları vardır. Kavkının göbek kısmı geniştir ve kapakçığı olan bir solungaç deliği taşır. Angarialar, Hint okyanusu, Filipinler ve Avusturalya sahilleri gibi sıcak denizlerde yaşarlar. Jura çağından itibaren, bugünkülere benzeyen fosil türleri vardır. (L)

ANGAROS. Esk. coğ. Anadolu'da Bithynia bölgesinde, İzmit körfezinin güney kıyısında bir şehir. Helenupolis (Hersek) yakınındadır. Novatianus'un tarikatına bağlı piskoposlar, 391 yılında burada toplantı yapmışlardı. (M)

ANGARSK, S.S.C.B.'de (Rusya), Angara çayı kıyısında, İrkutsk'un güneybatısında şehir: 134 000 nüf. 1951'de nüfusu 10 000'i aşmıyordu. Elektrometalürji. (L)

ANGARYA veya **ANGARİYE** i. (yun. *angareia*, hizmet'ten). Bir şahıs veya insan topluluğuna, zorla, ücret vermeden yaptırılan iş: *Angarya yasaktır* (Anayasa). ‖ Vazifesi olmadığı halde birine hatır için yaptırılan iş: *Allah eksikliğini vermesin, mahallenin bütün angaryası onlarda* (A. K. Tecer). ‖ Devlet tarafından fevkalade durumlarda vatandaşa ait araba, hayvan v.b. gibi taşıt araçlarının ücretsiz olarak kullanılması: *Girit'e angaryaya gitmeğe zorlanan İngiliz tüccarları gemilerini...* (F. R. Atay). ‖ *Mec.* Usandırıcı, sıkıcı mecburiyetler, yükler: *Elhasıl efendim sayfiye bizde bir nevi alışılmış işkence, masraflı bir angariyedir* (Burhan Felek).

— DEY. *Angaryaya koşmak*, birini mecbur olmadığı bir işte zorla çalıştırmak.

— Huk. Devletler umumî hukukunda, bir gemiyi bir yükü almağa zorlamak, gemiyi alıkoymak. ‖ Harp halindeki devletin, kendi sularındaki yabancı devlet gemilerine asker, silâh, yiyecek maddeleri nakli gibi amme hizmetleri için el koyması. ‖ Özel hukukta, bir kimsenin hizmetinden veya bir malın menfaatından, zor kullanarak ve bedava yararlanma. (Bk. ANSİKL.)

— Tar. Derebeyi tarafından istenen kolektif hizmet; kölenin, köylünün ve toprak sahibinin derebeyi hesabına ücretsiz çalışmağa mecbur olduğu günler.

— ANSİKL. Huk. Bir devlet tarafından yabancı gemilere, o devletin menfaatına uygun olarak seyretmesi için konulan mecburiyettir. Ticaret hürriyetinin ihlâli ve devletlerarası elkoyma şekli olan *angarya*, bugün ortadan kalkmağa yüz tutmuştur. Ancak savaş sırasında, savaşan devletlerden biri tarafından bir gemi angaryaya zorlanabilir, bu durum da bir tazminatın ödenmesini gerektirir. (ML)

ANG DUONG, Kamboç kralı (öl. 1859). 1794-1796 arası kral olan Ang Eng'in oğlu. Ağabeyi Ang Şan'ın (1806-1834) Vietnam tahtına çıkan kızı prenses Ang Mei'yi uzaklaştırarak ağabeyinin yerine geçti (1845). Siam'ın ve Vietnam'ın metbuluğunu kabul etti (1846), bu devlet temsilcileri tarafından 1847'de tahta çıkarıldı, fakat bir yandan da Singapur'daki fransız konsolosluğuna baş vurarak, onlardan gelecek herhangi bir saldırıya karşı yardım isteğinde bulundu (1854). Fransa'nın 1855'te gönderdiği heyet, heyet başkanı konsolos Montigny'nin beceriksizliği yüzünden başarısızlığa uğradı. Bunun üzerine aynı yıl, sonunun geldiğini anlayan Ang Duong, Siam'a baş vurarak 1851 yılında oraya sığınmış olan büyük oğlunu geri istedi. 1859 Yılında oğlu, Norodom adıyle Kamboçya tahtına oturdu. (L)

Ange i. Nümism. Fransa kralı Philippe VI tarafından 1341'de bastırılan bir altın sikke. (L)

ANGEH zf. (fars. *ān* ve *-geh*'ten *āngeh*). *Esk.* O sırada, o esnada, o zamanda. (M)

ANGELES (LOS), Şili'de şehir. Bio-Bio eyaletinin merkezi, rio Bio-Bio adlı akarsuyun kenarında; 19 000 nüf. Ticaret merkezi. (L)

ANGELHOLM, İsveç'te (Kristianstad), Kattegat'ın bir koyu üzerinde kasaba; 10 100 nüf. Yazlık dinlenme yeri. Makina sanayii. (L)

Angelica, Ariosto'nun *Orlando Furioso* (Kızgın Orlando) adlı eserinin kadın kahramanı. Cathay (Çin) kraliçesi olan Angelica, Orlando tarafından Fransa'ya getirilir. Renaud de Montauban, Ferragus, Sacripant kadını paylaşamazlar. Korsanlar Angelica'yı kaçırır ve bir canavara yem olarak verirler; ama uçan ata binen Ruggiero onu kurtarır. Angelica, Medoro adında müslüman bir arap delikanlıyle sevişir ve onu kral yapmak üzere Asya'ya götürür, Orlando da hırsından deliye döner. (L)

Fra ANGELİCO
«Annunciazione»
Cortona Piskoposluk müzesi

ANGELİCO (Guido veya Guidolino DI PIETRO, rahiplik adıyle **Fra Giovanni da Fiesole. il Beato,** genellikle de **Fra — denir**), italyan ressamı (Vicchio 1387-Roma 1455). 1407'de Fiesole'deki benediktin papazlarının manastırına girdi. İlk ustası her halde gotik üslûbunda çalışan tezhipçi bir keşişti. Bilinen ilk eseri, 1420 yılında, Santa Maria Novella manastırı için yaptığı üç sanduka'dır. Floransa'da çizdiği bütün resimler gibi, bu sandukalar da, onun freskleriyle kaplı olan (1437-1445) ve müze haline getirilen San Marco manastırındadır. Sanatının özellikleri burada bütün açıklığıyle belirir: önceleri bir çeşit kuyumcu işlemeciliğini andıran ustalığı, zamanla gerçek hayatın gözlemine yönelmiş, fakat renklerindeki arılık ve tazelikten, düzenlenmelerdeki ritimden, dinî sırların şekillendirilmesindeki inanç ve hayal gücünden hiçbir şey kaybetmemiştir. 1445 Yılında Fra Angelico, Roma'ya çağrıldı; Vatikan'da küçük Niccolo V kilisesindeki freskleri (Aziz Stephanus'un hayatı) bozulmamış, buna karşılık, San Sacramento kilisesindekiler yok olmuştur. 1447'de, Orvieto katedralinin tonozlarına, yeni bir konu dizisini işlemeğe başladı (bunu, ancak elli yıl sonra Luca Signorelli tamamlamıştır). 1449 Yılında Fiesole'ye geri çağırıldı, San Domenico manastırının baş keşişi oldu. 1453'ten ölümüne kadar Roma'da kaldı. Üzerine portresinin kazıldığı mezar taşı, orada, Santa Maria sopra Minerva kilisesindedir. Başka bir portresi de, Luca Signorelli'nin tamamladığı Orvieto fresklerindedir; Raffaello da, *San Sacramento Kavgası*'nın kutsal kişilerinden birinde onu resmetmiştir. Fra Angelico'nun yalnız kendi fırçasından çıkan resimlerini teşhis etmek zor olmuştur. Fra Angelico, genellikle eserlerinin konusunu ve çeşitli oylaların sırasını tasarlar, deseni çizer, renk şemalarını hazırlar, eserin doğrudan doğruya işlenmesini ise çömezlerine bırakırdı. Bunların en tanınmışları Benozzo Gozzoli ile Fra Filippo Lippi idi. Bıraktığı eserlerin hacmi göz önünde bulundurulursa, Francesco Pesellino, Alesio Baldovinetti, Zanobi Strozzi, Domenico Michelino gibi ressamlardan başka daha birçok adı sanı bilinmeyen çömezi çalıştırmış olduğunu muhakkaktır.

Fra Angelico her şeyden önce bir keşişti. Asıl amacı, dinî anıtları ve manastır hücrelerini bildiğimiz anlamda süslemek değil, Kutsal Kitaplardaki öğretileri göz önüne serecek resimler çizmek, insanları duaya ve dinî düşüncelere yöneltmekti; nitekim bu resimlerin bazıları ters ışıklı, hattâ yarı karanlık duvarlara yapılmıştır. Tabiî, keşişliği

Foto. Alinari-Giraudon (LAROUSSE)

J. F. Millet'nin **Angelus** adlı tablosu (Louvre müzesi, Paris)

böylesine ağır basan bir sanatçının, eserlerini imzalayarak kendine ün sağlamak gibi bir düşüncesi olamazdı.

Fra Angelico, yakın iş arkadaşlarından başka Floransa Rönesansını, dolayısıyle de bütün batı resmini etkilemiştir. Hıristiyan ikonografisi tarihinde en büyük yaratıcılardan biri sayılır. Fra Angelico'nun doğrudan doğruya kendisine maledilen şaheserler arasında, San Marco müzesindeki eserler dışında şunlar sayılabilir: *Madonna* (1420-1425, Vatikan), *Meryem'in Taç Giymesi* (1425'e doğru, Louvre müzesi, Paris), *Bildirme, Yoklama, Müneccimlerin Tapınması, Düğün* (1425-1430, Gesu kilisesi, Cortone), *Herodus'un Şöleni* (1435'e doğru, Louvre müzesi), *Triptik* (1440'a doğru, Peruggia'da, Vannuci), *Çarmıha Gerilmiş İsa ve Azizler* (1445'e doğru, Fogg museum, Cambridge), *İsa* (1450'ye doğru, San Domenico manastırı, Fiesole'de). [L]

Angeli denemesi. Piroteknik. Patlayıcı maddelerin denge sağlamlığını anlamak için yapılan denemelerden biri.

ANGELİK sıf. (fr. *angélique*). Kim. *Angelik asit,* birçok melek otu türünün kökünde bulunan asit. ‖ *Sodyum angelatı*, sülfürik asit ve alkol karışımıyle damıtarak elde edilen eter.

— ANSİKL. Kim. *Angelik asit,* tiglik asidin geometrik izomeri olan

$$CH_3—CH=C(CH_3)—CO_2H$$

formüllü bir etil asittir. Tabiî halde melek otunun kökünde, amilik ester halinde, romen papatyası esansında tiglat'ın yanında bulunur. İki izomer asidi, kalsiyum tuzları karışımının kısım kısım billûrlaştırılmasıyle ayırmak mümkündür. Angelik asit suda eriyebilen, erime derecesi 45°C, kaynama derecesi 185°C olan bir katı maddedir. Soda veya sülfürik asitle ısıtıldığında tiglik asit olur. (L)

ANGERS'de Angers şatosu

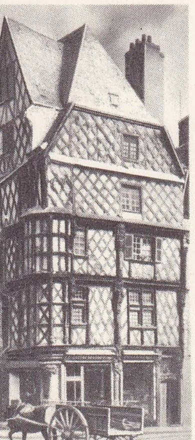

ANGERS'in ve Adem'in evi'nin uçaktan görünüşü (XVI. yy.)

ANGELL (sir Norman), ingiliz gazetecisi (Lincolnshire'da Holbeach 1874-Croydon 1967). 1910'da, *The Great Illusion* (Büyük Hayal) adında bir kitap yazarak, savaşın sağladığı yararların bir hayalden başka bir şey olmadığını göstermeğe çalıştı. Milletler cemiyetinin coşkun taraftarı, ateşli bir idealistti. 1933'te Nobel barış ödülünü aldı. (L)

ANGELLİER (Auguste), fransız profesörü ve şairi (Dunkerque 1848-Boulogne-sur-Mer 1911). *La Vie et les Ouvrages de Robert Burns* (Robert Burns'un Hayatı ve Eserleri) [1893] adlı eserinde, Taine'in görüşlerine cephe aldı. Birçok şiir-kitabı vardır: *A l'amie Perdue* (Kayıp Dosta) [1896], *Dans la Lumière Antique* (Eskiçağın Aydınlığında) [1905-1911]. (L)

ANGELONİ (Francesco), italyan yazarı, kitapseveri, sikke ve madalya uzmanı (Terni 1559-Roma 1650). Kardinal Aldobrandini'nin sekreteri ve Papalığın başkâtibi oldu. Roma müzesi adıyle tanınan bir koleksiyon meydana getirdi. *Roma İmparatorlarının Madalyaları* (1641) ve *Terni Tarihi* üzerine yazdığı eserlerden başka komedileri ve hikâyeleri de vardır. (L)

ANGELONİA i. Bot. Amerika'nın sıcak bölgelerinde yetişen ot veya küçük ağaçcık. Çiçeklerinin güzelliğinden dolayı Avrupa'da sıcak limonluklarda yetiştirilir. (30 Türü olan bu cins sıracaotugillerdendir.) [L]

ANGELOS, büyük bizans ailesi. XII. Yüzyılın başında, Konstantinos Angelos'un, Aleksios I'in kızı Theodora Komnenos'dan dört oğlu oldu. — Bunlardan ikincisi, ANDRONİKOS, imparator İsaak II'nin (1185-1195 ve 1203-1204) ve ALEKSİOS III'ün (1195-1203) babasıydı. — Yeğeni İsaak II tarafından «sebastokratoros» yapılan üçüncüsü İoannes Zoe Dukas ile evlendi. — İoannes'in kanun dışı oğlu Mikhael, Latinlerden Epir ve Tesalya'yı aldı ve Epir despotu oldu (1205,?-1214). — Kardeşi THEODOROS, onun yerine geçti (1214-1230) ve kendisini Selanik'te imparator ilân ettirdi (1224-1230); fakat Bulgar kralı İoannes II Asen tarafından mağlup edilince, gözlerini kör ettiler; iktidarı kardeşi MANUİL'e (1230-1237/1238), daha sonra oğlu İoannes'e terk etti ve 1252'de öldü. — Theodoros'un iki oğlu, İoannes (1238'e doğr.-1244) ve DEMETRİOS (1244-1246), despot unvanıyle Tesalya'ya gönderildiler, sonra devletleri Mikhael'in oğlu olan ve babadan kalma toprakları birleştiren ve Epir despotu unvanını tekrar elde eden (1236?-1271?) Mikhael II'nin eline geçti. Kızlarından biri ANNA (1284'e doğru öl.), Aka'lar memleketi prensi Guillaume de Villehardouin ile (1259) ve sonra Thebai ortak senyörü Saint-Omer'li Nikolas II ile evlendi (1278). Bir diğeri HELENA da, Sicilya kralı Manfred von Schwaben'in ikinci karısı oldu. Mikhael II ölürken devletlerini taksim etti; oğullarının büyüğü Nikephoros I Epir despotu (1271,?-1296,?) ve kanun dışı oğlu İoannes I Eflâk-Buğdan despotu oldu. NİKEPHOROS I, Anjou-Sicilya prensleriyle kapıştı. Önce, imparator Theodoros II'nin kızı Maria Laskaris ile evlendi, ondan Kefalonya kontu İoannes I Orsini'nin karısı olan MARİA adında bir kızı oldu. İkinci defa, imparator Mikhael VIII Palaiologos'un yeğeni Anna Kantakuzenos ile evlendi ve üç çocuğu oldu; kızı THAMARA (öl. 1311), drahoma olarak, Rum despotluğu adı altında, adaları ve Epir sahillerini elde etti ve 1294'te, Taranto prensi Anjou-Sicilya'lı Philippe I ile evlendi, fakat prens onu 1309'da boşadı; oğlu, Epir despotu (1296 ?-1318) THOMAS (1294-1318), yerine geçen Kefalonya kontu yeğeni Nikola Orsini tarafından öldürüldü. Eflâk despotu (1271-1295) İoannes I (1296'da öl.), Latinlerle birleşti; sonuncu kızı HELENA, Atina dükü Guillaume de la Roche ile (1275), sonra Brienne ve Lecce kontu Hugues I ile evlendi; ikinci oğlu, Eflâk despotu (1295-1302) KONSTANTİNOS'un yerine oğlu İOANNES II geçti (1302-1318), onun ölümünden sonra ise, Bizans imparatoru Andronikos II Tesalya'yı topraklarına kattı. (L)

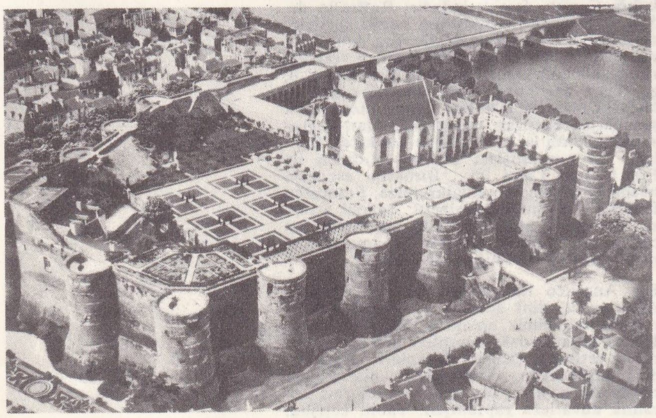

Angelos kulesi, İstanbul'daki bizans surlarının koruyucu kulelerinden biri. Eğrikapı'dan Haliç'e inen yolun sağındaki iki kuleden Eğrikapı tarafında olandır. (öbür kuleye *Anemas* kulesi* denir.) Kuleyi imparator İsaak Angelos, yakında bulunan Blakhernai sarayını korumak amacıyle yaptırmıştır. Eskiden sarayın içinden bir yolla kuleye girilmiş. Kule, hem sarayın ceza evi, hem de saray muhafızlarının barınağı olarak kullanılmıştır. Yapılışı bakımından öbür kuleleden ayrılır; bir yüzünde üç, diğer yüzünde birer pencere vardır. Güneye bakan duvarlardaki pencereden surun üzerindeki devriye yoluna çıkılır; Haliç'e bakan pencereden ise Anemas kulesinin üzerine geçilir. Sonradan bu iki kule birleştirilmiştir. (M)

ANGELOV. Bk. ANGUELOV.

ANGELUCCİ (Liborio), italyan hekimi ve siyaset adamı (Roma 1746-Milano 1811). Fransız devriminin etkisinde kalarak, Roma'da demokrasinin önderi oldu. Önce 1793'te, sonra da 1796'da tutuklandıysa da Bonapart sayesinde serbest bırakıldı. Papa iktidardan düştükten sonra, Cumhuriyeti yönetmekle görevlendirilen beş konsülden biri oldu. 1799'da Fransızlar Roma'yı boşalttıkları zaman Angelucci de bu şehirden ayrılarak Paris'e çekildi, sonra İtalya genel valisinin hizmetine girdi. (L)

Angélus, J.—F. Millet'nin tablosu (Paris, Louvre müzesi). Gün batarken, kırlarda ayakta dua eden bir köylü erkekle köylü kadını canlandıran bu tablo, sade ve derin bir şiir havası taşır (1858-1859; 0,55 X 0,66). [L]

ANGELUS SİLESİUS (Johannes SCHEFFLER, —denir), alman mistiği (Breslau 1624-ay.y. 1677). Hekimdi, Rosenkreutz'ların etkisi altında kaldı, Katolikliği kabul etti ve cizvit oldu. En önemli eseri; *Der Cherubinischer Wandersmann* (1675). [L]

ANGERAN, S.S.C.B.'de (Özbekistan) bir çay. Çatkal dağlarından çıkarak Taşkent güneyinde Sir Derya'ya dökülür; aynı adı taşıyan şehir (55 000 nüf.) yakınında, önemli bir linyit havzasından geçer. (L)

ANGERBODA i. (*Acılar habercisi*). Mit. İskandinav mitolojisinde devanası. Kötülük tanrısı Loke ile birleşmesinden kurt Fenris, yılan İoermungandr ve bağlarını koparıp Odin'i öldürmeyi başaran ölüm tanrıçası Hel dünyaya geldi. (L)

ANGERBURG. Bk. WEGORZEWO.

ANGERMAİR (Chirstof), fildişi üstünde çalışan heykelci (Bavyera'da Weilheim,?-Münih 1632), Maximilian'ın emriyle yaptığı madalyon mahfazası Münih müzesi madalyon dairesindedir. (L)

ANGERMAN, Kuzey İsveç'ten Botni körfezine dökülen ırmak; 450 km. Yer yer çağlayanlarla kesilen çığırında, tomruk yüzdürülür. Solleftea ve Kramfors'u sular. Som balığı avcılığı. Norrland'ın eski eyaleti olan *Angermanland*, adını bu ırmaktan almıştır. (L)

ANGERONA i. Zool. Avrupa gece kelebeği; tırtılı çeşitli ağaçlar ve çalılar üzerinde yaşar. (İlmî adı, *Angerona pruharia;* pulkanatlılar takımından.) [L]

ANGERS, Batı Fransa'da Maine-et-Loire idarî bölgesinin merkezi, Maine çayı kenarında, Anjou bölgesinin eski başkenti; 150 000 nüf. Özerk Batı fakültesi, Güzel Sanatlar, Tıp, Sanat v.b. okulları. Şehir, Paris, Bretagne, Poitou, Normandiya ve Touraine yollarının kesiştiği yerde kurulmuştur. Galyalıların *Andecaves* yerleşme merkezi, Roma devrinin varlıklı *Juliomagus* ülkesi olan Angers, Plantagenet'ler zamanında büyük bir feodal devlet merkezi oldu. (Bk. ANJOU.) Fransa'ya bağlandıktan sonra, Bretagne'ın kapılarında yer alması dolayısıyle önemli bir stratejik rol oynadı. XVII. ve XVIII. yy. larda, akarsu trafiği sayesinde birçok sanayi dalı bu şehre yerleşti; XIX. ve XX. yy. larda, yeni ulaşım yollarının yapılması şehrin önemini arttırdı ve yeni mahalleler kuruldu.

Bugün Angers, çevresinin tarım ürünleri için bir pazarlama merkezi olmakla beraber, Anjou'ya bağlı başka şehirlerin (Cholet, Saumur) ticarî rekabetine göğüs germek zorundadır. Burası özellikle işlek bir sanayi şehridir: maden sanayii (hadde işleri, kazancılık, traktör, çocuk arabası), radyo ve televizyon araçları, fotoğraf malzemesi, dokuma ve giyim sanayii, likör, cam ve kâğıt sanayii, matbaacılık v.b.; şehrin çok yakınında Fransa'nın en büyük arduvaz işletmeleri (Trélazé) bulunur. Yakın zamanlarda önemli bir elektronik makina fabrikası da kurulmuştur.

Eski şehir, Maine'in sol kıyısında, Saint-Louis'nin yaptırdığı eski Foulgues Nerra kalesinin bulunduğu tepenin eteklerinde kurulmuştur. Bu şatoda zengin bir duvar halıları müzesi vardır ve ayrıca Apocalypsis'i

Foto. Giraudon, Photothèque fr. (LAROUSSE)

temsil eden muhteşem duvar kaplamaları için bir bina yapılmıştır (1376). XII. ve XIII. yy. larda yapılmış olan tek nef'li Saint-Maurice katedralinin vitrayları çok güzeldir. Şehirde, XV. ve XVI. yy. ların varlıklı döneminden kalma birtakım eski ev de bulunur. 2 km ötede, değerli bir ağaç ve fidan koleksiyonu olan Gaston Allard Arboretum'u vardır. (L)

ANGERS (François Albert), kanadalı iktisatçı (Montréal 1909). Montréal Yüksek Ticaret Okulu Uygulamalı İktisat enstitüsü müdürü. *Initiation à l'Économie Politique* (İktisada Giriş) adlı eseri yazdı. (L)

Angers müzeleri, Logis Marrault'da bulunan GÜZEL SANATLAR MÜZESİ (XV. yy. sonu). Bu müze, David-d'Angers müzesiyle, bir güzel sanatlar bölümünden meydana gelir. David müzesinde, heykel ustası David'in bine yakın eseriyle koleksiyonundan bazı parçalar vardır (Pajou, Hudon). Güzel Sanatlar bölümündeyse, XVII. ve XVIII. yy. italyan ressamlarının, flaman ve fransız ressamlarının (Rubens, Watteau, Fragonard, Pater, Coypel, Greuze, Ingres, Corot v.b.) tabloları yer alır. Angers şehrinin ayrıca şu müzeleri vardır: Mısır ve yunan eserlerinin bulunduğu TURPİN-DE-CRİSSÉ MÜZESİ; içinde bir folklor bölümü ve Anjou şarap müzesi bulunan SAİNT-JEAN MÜZESİ. (L)

ANGHEL (Dimitrie), rumen şairi (Cornești 1872-Buciumeni 1914). İtalya'yı dolaştı, Paris'te edebiyatçıların toplandığı kahvelere devam etti, sonra Romanya'da Güzel Sanatlar bakanlığında müfettişlik yaptı. *In Gratina* (Bahçede) adlı ilk şiir kitabını 1903'te, *Fantezii* (Fanteziler) adlı derlemeyi 1910'da yayımladı. Şair Iosif ile beraber *Coleidoscopul lui A. Mirea* (A. Mirea'nın Kaleydoskopu) [1908] adlı hicvi yazdı. Anghel'in nesirleri de vardır: *Fantome* (Hayaletler), *Oglinda Fermecata* (Büyük Ayna). Sembolizmin etkisinde kalan Anghel, şiirlerinde berrak bir dünya yaratmış, en ince, en kaypak duyguları yakalamayı bilmiştir. (L)

ANGHİERA (Pietro Martine DI), italyan bilgini (Arona 1459-Granada 1526). Eserleri: 1487'de yerleştiği İspanya'nın tarihi bakımından bir kaynak sayılan *Opus Epistolarum* (Mektuplar); Kahire'deki elçiliğinin hikâyesi olan *Legatio Babylonica* (Babil Elçiliği) ve Amerika üstüne yazdığı *De Orbe Novo Decades Octo* (Yeni Dünyadan On Yıl). [L]

ANGI i. (yeni k.). Psikol. Yaşanmış olaylardan zihinde kalanlar, hatıra: *Bir Türk hatıra yerine angı kelimesini kullanırsa, ona kelime uyduruyorsun, diyemeyiz* (F. R. Atay). *Bizim içimizde değişmeden, yahut değiştiklerini sezdirmeden angının zenginliklerine eren izlenimlerin hep tabiatın dileği olduğunu anlayacak yaşa erişmemiş* (N. Ataç). [M]

ANGIÇ i. Zır. *Mah.* Çift arabalarında demet taşımak için arabaların iki tarafına takılan parmaklıklar (Balıkesir). [M]

ANGIT veya **ANGUT** i. Zool. Akkuşaklı ördek cinsinden birçok ördek türünün adı. Soluk kırmızı başlı bir türü Kuzey Afrika'da, Avrupa ve Asya'nın bir kısmında yaşar. Evcilleştirilebilir (ilmî adı Casarga ferruginea). ‖ *Mec.* Budala, ahmak.

— Avc. Türkiye'nin daha çok Orta ve Doğu Anadolu ve kısmen de batı ve güney bölgelerinde bulunan ve *andık* da denen bu yaban ördeği çeşidi, çift veya küçük gruplar halinde dolaşır. Göçücü ve gezicidir, eti makbul değildir.

◆ **Angıdî, angıtî, angudî, ankudî** sıf. Angıt kuşunun renginde, soluk kırmızı kiremit rengi. (ML)

AN GİANG eyaleti, Güney Vietnam eyaleti, Koşinşin'in kuzeybatısında; 715 300 nüf. Merkezi *Long Ksuyen.* (L)

ANGİOLİERİ (Cecco), italyan şairi (Siena 1258'e doğr.-?, 1312'ye doğr.). Gerçekçi, yerici ve alaycı bir dille yazdığı sonelerinde, biçim sağlamlığı ve alışılagelen değerleri hiçe saymasıyle dikkati çeker. Angiolieri'nin alaycılığı ardında, acı ve buruk bir umutsuzluk saklıdır. (L)

ANGİOLİNİ (Gasparo), italyan dansçı, koreograf ve bestecisi (Floransa 1731-Milano 1803). İlk çalışmalarını 1757'de Torino'da yaptı. Viyana'da ilk defa pantomim veya aksiyon balesini gerçekleştiren avusturyalı besteci Hilferding'e rastladı. Viyana saray tiyatrosu dans uzmanı olan Angiolini, 1761'de Gluck'un *Don Juan* veya *Taşheykelin Şöleni* adlı balesinin bir çeşit bale pantomim bildirisi sayılan koreografisini hazırladı, yine Gluck'un *Kuşatılan Kythera* ile *Orpheus* adlı eserlerinin danslarını düzenledi. Angiolini koreografi alanındaki çalışmalarını Viyana'da da sürdürdü ve burada, 1763-1765 arasında, konusunu destan kahramanlığından alan balelerini sahneye koydu: *Kleopatra, Tetis ve Pelaas, İphigenia.* Daha sonraları, *Semiramis* adlı balesini (Gluck'un müziği) oynattı. 1766'da, ustası Hilfending'in yerine Petrograd'a gitti, orada *Terkedilmiş Didon*'un koreografisini ve müziğini düzenledi. Çalışmaları *Çinliler Avrupa'da,* sonra bir rus folklor balesiyle devam etti. Kısa bir süre için İtalya'ya döndü, 1772'ye kadar Venedik'te, sonra Milano'da dükalık tiyatrosunda çalıştı. 1788'de Rusya'dan kesin olarak ayrıldı. (L)

ANGİOPTERİS i. Bot. Ağaç görünüşünde eğrelti türünden bitki. Tropikal Asya'da ve İnsulinde adalarında yetişir. (L)

ANGİOSPERMAE i. Bot. Bk. KAPALI TOHUMLULAR.

ANGİRAS, eski Hindistan'ın büyük bilgelerinden. *Rigveda*'nın sekizinci *mandala*'sı ona ve ailesine mal edilir. (L)

ANGİULLİ (Andrea), italyan filozofu ve eğitimcisi (Bari eyaletinde Castellana 1837-Roma 1890). Pozitivist düşünür olarak, metafizik problemlere ilmî metotları uygulamağa çalıştı. Devletin ilmî pedagojiyi gerçekleştirmesini, erkek ve kadın eğitiminde aynı ilkelerin uygulanmasını istedi. *Rassegna Critica* adlı bir felsefe ve edebiyat dergisi kurdu, çağdaş felsefe, pozitivizm, pedagoji, devlet ve aile konularında eserler verdi. (L)

ANGKOR, dinî ülke ve Khmer krallarının eski başkenti; Yaçovarman (889-900) tarafından kuruldu, Siyamlılar tarafından zaptedildi (1431), zamanla cengelin istilâsına uğradı ve Mouhot'nun *le Tour du Monde*'unda (Dünya Yolculuğu, 1861) coşkun bir dille anlatılıncaya kadar unutuldu. XIX. yy. sonlarına doğru birçok fransız heyeti (Louis, Delaporte, Fournereau, Raffegeaud v.d.) burasını daha etraflıca tanıttılar. Uzakdoğu'daki «fransız okulu» için, XX. yy. başından itibaren, Angkor, bir inceleme merkezi oldu. 1907'de Siyam tarafından Kamboç'a terk edildi; tekrar Tayland'a verildi (9 mayıs 1941 antlaşması), 17 kasım 1946'da yine Kamboç'a bağlandı. 1898'den beri, Uzakdoğu'daki fransız okulu Angkor'un meydana çıkarılmasını, restorasyonunu ve muhafazasını üzerine almış, anıtların incelenmesi, taşlar üzerindeki yazıların tasnifi ve tercümesi, bu sitenin tarihini ve sanat gelişmesini aydınlatmağa yardım etmiştir. Daha önceleri, modern Kompong Thom şehri dolaylarında (Sambor Prei Kuk arkeolojik mevkii, VII. yy.), Tonle Sap gölü doğusunda bulunan Khmer krallığı başkenti, Jayavarnam tarafından, IX. yy. başında, Büyük Göl'ün Kuzeyine nakledildi. Buraya Vişnu-Çiva'nın konutu Hariharalaya adı verilmişti; bu şehrin kalıntıları (en önemlileri Bakong, Preah Ko ve Lolei tapınakları) İndravarman I, 889'da ölünce, oğlu Yaçovarman başkenti 15 km kuzeybatıya nakletti (şimdiki Siemreap şehrinin 8 km kuzeyinde). Kurucusunun adına uyularak Yaçodharapura adı verilen «onuru koruyan şehir», her yanı 5 km uzunluğunda, topraktan iki set arasında uzanan geniş bir çukurla çevrili büyük bir arazi üzerinde yayılıyordu. Ortasında Phnom Bakhêng tepesi vardı, bu tepenin üzerine tanrılaştırılan kralın adına bir tapınak yapıldı. Siemreap çayı, muhtemelen yatağı değiştirilmiş olarak, bugün Doğu Baray denilen ve kurutulmuş bulunan, 7 km uzunluğunda, 1 800 m genişliğinde büyük bir bendi besledikten sonra, doğu cephesi boyunca akıp gidiyordu. Bu ilk şehir, 921'e kadar Kamboç'un başkenti olarak kaldı, bu tarihte ise kral Jayavarman IV krallığın hükûmet merkezini Şok Grakyar'a (Koh Ker yıkıntıları) memleketin kuzeyine nakletti. İkinci halefi Rajendravarman, 944'te tahta çıkınca Yaçodharapura'ya döndü, şehri yeniden kalkındırdı, çabalarını şehrin doğusundaki bölgede yoğunlaştırdı (Mebon, Pre Rup tapınakları). Onun haleflerinden itibaren, şehrin merkezi artık, Fimeanakas piramidinin olduğu yerde bulunuyordu, XI. yy. da kral Udayadityavarman II devrinde, şehir büyütüldü ve bir kanal şebekesi kuruldu: merkezinde büyük Bafuon piramidi vardı ve IX. yy. dakinden daha büyük bir bend (8 km uzunluk, 2,2 km genişlik) güneybatıda meydana getirildi; doğudaki bu barajın batı kısmı bugün hâlâ su ile doludur. 1177'de Şamlıların yıktığı şehir sonra yeniden kuruldu, çevresi, XII. yy. sonunda, kral Jayavarman zamanında ilk defa olarak taştan ve 12 km uzunluğunda bir surla çevrildi, ortasına Bayon tapınağı yapıldı. Siyamlılar tarafından işgal olununcaya kadar (1431) burada Khmer kralları oturdu. Angkor* Vat, Angkor topluluğunu meydana getiren anıtlardan sadece bir tanesidir. (L)

Angkor Vat, Angkor Thom surlarının güneydoğusunda inşa edilen ve Khmer mimarîsinin şaheseri olan, ölülere ait büyük tapınak. Kral Sûryavarmann II (1113-1150'ye doğr.) tarafından türbe olarak kullanılsın diye yaptırıldı ve burada Vişnu'nun bir heykeli ile tanrılaştırıldı. Ölçülü bir şekilde inşa edilen bu muazzam tapınak ortak bir merkez etrafında yükselen geniş surlarla ve sunî bataklıklarla çevrilidir; ortada, yüksek bir piramit, birbirlerine galerilerle bağlanan, kozalak şeklindeki beş kuleye destek vazifesi görür. Dış surları meydana getiren bu galerinin duvarı baştan başa nefis kabartmalarla süslüdür. (L)

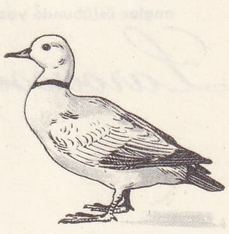

angıt

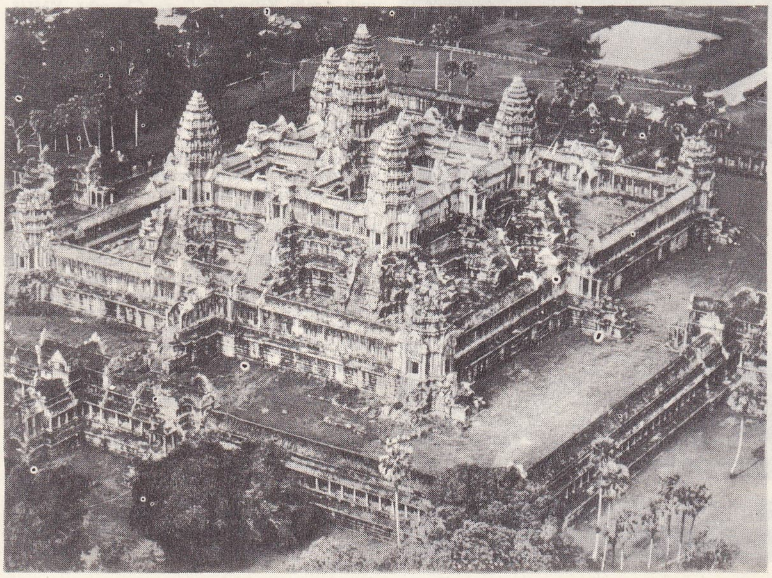

Angkor Vat tapınağı

Foto. Cie. aérienne française (LAROUSSE)

anglez üslûbunda yazı

ANGLE ve **ANGLEZ** sıf. ve i. (fr. *anglais, anglaise*, İngiltere veya İngilizlerle ilgili, ingiliz erkeği, kadını). Türkçede, ingiliz tarzında anlamıyle *alangle* (Bk. ALA), *sup* anglez, dantel* anglez* gibi deyimlerde kullanılır. [İngiliz erkeği veya kadını anlamında kullanıldığı da olmuştur: *Anlardı ne derse bir fransez / Eylerdi bir anglez'le sohbet* (A. Hâmid)]. (M)

ANGLEBERT (Jean Henri D'), Louis XIV'ün klavsencisi (Paris 1628-ay.y. 1691). Chambonnières'in öğrencisi ve ilk fransız klavsen okulunun ustalarından biri. 1664'te «kralın özel klavsencisi» oldu. 1689'da, *Soixante Pièces de Clavecin*'i (Altmış Klavsen Parçası) yayımladı ve bunu *Marques des Agréments et leur Signification* (Süslemelerin İşaretleri ve Anlamları), *Principes de l'Accompagnement* (Eşlik İlkeleri), *Cinq Fugues Pour l'Orgue* (Org İçin Beş Füg) adlı eserler izledi. (L)

ANGLÈS (Higinio), ispanyol papazı ve müzikoloğu (Maspujols (1888). «Instituto Espanol de Musicologia» nın ve Roma'daki «Pontificio Instituto di Musica Sacra»nın müdürü. Brudieu, Cabanillés (3 cilt 1921-1936), Pujol, Giraut Ruquiler, Alfonso X'un *cantigas*'ları, Las Huelgas'ın el yazması, XV. yy. sonu polifonik eserlerden seçmeler üzerindeki incelemelerini ve hazırladığı baskıları belirtmek yerinde olur. J. Subira ile birlikte, Madrid Millî kütüphanesinin müzik kataloğunu yazdı. Morales'in eserlerini yayımladı (5 cilt 1952-1957). İspanya Müzikoloji enstitüsünün dergisi *Anuario Musical*'in (Müzik Yıllığı) ve *Monumentes de la Musica Espanola*'nın (İspanyol Müziğinin Anıtları) yöneticisidir. (L)

ANGLES (Angl) lehçesi i. Leng. Vaktiyle İngiltere'nin kuzeyinde konuşulan eski ingiliz lehçesi. Bk. SAKSON. (L)

ANGLESEY, Büyük Britanya'da (Gal memleketi) İrlanda denizi kıyısında ada; 715 km²; 51 700 nüfuslu bir kontluk. Merkezi *Llangefni*. Ortaçağdan beri topraklarının verimliliğiyle tanınan bu adada şimdi sığır yetiştirilmektedir. Geniş ölçüde süt elde edilir. Gal dilindeki adı *Môn* olan bu ada, Gwynedd krallığının hayatî kısmını meydana getiriyordu: «baş yer» Aberffraw (Holyhead yakınında) buradaydı. (L)

ANGLES - SUR - L'ANGLİN, Güneybatı Fransa'da bir köy (Vienne idarî bölgesinde Montmorillon idarî bölümü); 689 nüf. Le Poitou ve La Touraine bölgeleri sınırında, Gartempe çayının kolu olan Anglin suyu kıyısındadır. Yüz metre kadar uzunlukta bir kaya altı sığınağında 1949 yılında, alçak kabartma halinde bir friz bulundu; bunda, bizonlar, yaban atları, yaban keçileri ve yan yana üç kadın gövdesi görülür. Bu yontmalar, nitelikleri bakımından, eski magdaleniyenin (M.Ö. 15 000 yılına doğru) en iyi eserlerine benzetilmiştir. (L)

ANGLET, Aşağı Pirene komünü (Bayonne idarî bölgesi), Bayonne ile Biarritz arasında; 16 676 nüf. Aeronotik yapılar. Pamuk iplikçiliği. Tıpa v.b. mantarı. (L)

ANGLEUR, Belçika'da kasaba (Liège eyaleti ve idarî bölümü), Ourthe kanalı kenarında; 12 650 nüf. Ağır maden sanayii (demir, çinko). Matbaacılık. (L)

ANGLEZ i. (fr. *anglaise*). Çizgileri sağdan sola yatık, işlek ve eğik yazı.

— Matbaac. Bu isimdeki yazıya uygun baskı harfleri. (XVIII. yy. sonunda Firmin Didot «bağdaşımlı» adı verilen ve harflerin birbirinden ayrı parçalardan meydana geldiği bir *anglez* çizdi. Sonra eğik zemin üzerine dökme anglezler yapıldı. Deberny düz zemin üzerinde bir anglez yaptı.) [L]

Anglez i. (fr. *anglaise*). Müz. Tek bir erkek tarafından oynanan çok canlı bir dans. (L)

ANGLEZİT i. (fr. *anglésite*). Miner. Anglesey adasında bulunan tabiî kurşun sülfat $PbSO_4$. (Ortorombik sisteme girer.) [L]

ANGLİKANLIK i. (fr. *anglicanisme*). İngiltere'nin resmî kilisesi olan Anglikan kilisesine has ilke, doktrin ve kurumlar.

— ANSİKL. *Anglikan* (veya *İngiliz kilisesi*), Aragon'lu Henry VIII'in Catherine'den boşanmasına engel olan Papa Clemens VII ile arasının açılması üzerine, kendi başına buyruk oldu. Ama Kral, Papalığın imtiyazlarını kaldırarak, kendini İngiliz kilisesinin büyüğü olarak ilân ettirmekle yetindi (1534 hükümranlık beyannamesi); katolik hiyerarşisini ve dogma'larını değiştirmedi (*Altı Madde kanunu*, 1539) ve Protestanlara baskı yapmağa başladı. Edward VI devrinde, Altı Madde kanunu yürürlükten kaldırılınca Kalvenci ilkelerden meydana gelen 42 maddelik bir inanç belgesiyle ingilizce olarak bir ibadet tüzüğü meydana getirildi. Katolik bir prenses olan Mary Tudor, İngiliz kilisesini Roma ile barıştırdı; ama bu yüzden akıtığı kan, kurduğu eseri yıktı; Elisabeth tahta çıkınca, uyruklarını Anglikanlığı kabule hazır durumda buldu, çünkü bu din, Protestanlık ile Katoliklik arasında bir orta yol durumunda idi. İnanç belgesini yeni baştan yazdırdı ve 39 maddeye indirerek (*The Articles of Religion*, 1563), ona mutedil bir «Kalvencilik» havası verdi. *Common Prayer Book* adlı litürji yarı yarıya katoliktir (ruhanîler hiyerarşisi, din esrarındaki gerçekçilik, aziz yortuları, oruç günleri ve riyazet). Kilise, kuruluş bakımından Ortaçağ geleneklerini devam ettirdi ve hiyerarşi değişmedi.

XVI. yy. sonlarında, Anglikanlığı iki akım destekledi: bunlardan biri, piskoposluk hiyerarşisine ve ibadete bağlı kalan Yüksek Kilise (High Church), öbürü ise Kalvenciliğe eğilimli Aşağı Kilise'dir (Low Church). XVIII. yy. dan sonra, üçüncü bir eğilim belirdi: kişi ahlâkını ön plana alarak ve doktrin meselelerinin önemini azaltarak, Protestan birliğini sağlamağa çalışan Geniş Kilise (Broad Church). XIX. yy. da «Oxford akımı» diye tanınan ve «Ritualisme» in kaynağını meydana getiren «puseysme» veya «tractarien» akımı, Yüksek Kilise'den doğmuştur. 1960'ta, Anglikan kilisesinde vaftiz edilmiş İngilizlerin sayısı 27 milyon olarak tahmin edilmektedir. Anglikan rahiplerinin sayısı o tarihte 18 996 idi. Anglikanlık, Dünya Ruhanî meclisi çalışmalarına katılmaktadır. Canterbury başpiskoposu Dr. Ficher'in Papa Johannes XXIII'ü (1960), halefi Dr. Ramsey'in de Paulus VI'yı (1966) görmeğe gitmeleri; ikinci Vatikan kuruluna anglikan gözlemcilerin gönderilmesi (1961-1965) Anglikan kilisesi ile Roma arasında başlayan yakınlaşmanın gösterişli birer belirtisi oldu.

● **Anglikan** sıf. ve i. Anglikanlığı benimsemiş, kabul etmiş [kimse]: *Kısa burnu anglikan bir mizah ifade ediyordu* (H. E. Adıvar). [LM]

Anglikan kilisesi. Bk. İNGİLTERE *kilisesi*.

ANGLİSİZM i. (fr. *anglicisme*). İngilizceye has konuşma şekli. (Örnek: *How do you do?* [Nasılsınız?], yani kelimesi kelimesine «Nasıl yapıyorsunuz?».) ‖ İngilizceye has olan ve başka bir dile aktarılan deyim. (Örnek: *Balayı*, ingilizce *honeymoon* kelimesinin tercümesidir.)

◆ **Anglisizan** veya **anglisist** sıf. ve i. (fr. *anglicisant* veya *angliciste*). İngiliz diline ve medeniyetini inceleyen [kimse]. (L)

ANGL'LAR, bir germen kavmi. Anayurdu bugünkü Schleswig olan bu kavim, V. yy. ın ortasından veya sonundan itibaren Britanya adasının kuzeyini ve merkezini istilâ ederek orada yerleşti. Ele geçirdiği bütün ülkeye kendi adını verdi (İngiltere, yani *angl ülkesi*). [Bk. ANGLOSAKSON.] (L)

Angloarap bls. i. (fr. *anglo-arabe*). Atçılık. Bk. İNGİLİZ-ARAP.

ANGLOFİL sıf. ve i. (fr. *anglophile*). İngilizleri seven, öven, savunan ve örnek edinen [kimse]. (L)

ANGLOFOB sıf. ve i. (fr. *anglophobe*). İngilizlerden hoşlanmayan, genellikle onlara karşı olan [kimse]. (L)

Anglo İranian Oil company. Bk. BRİTİSH PETROLEUM COMPANY.

ANGLONORMAN sıf. ve i. 1066'dan sonra, İngiltere'ye yerleşen fransız kültüründen gelme unsurlara verilen ad. (Bu terim, çoğu zaman, Ortaçağ İngilteresi'nde fransız etkisinin bütün belirtileri için kullanılır. Norman etkisinin önemli olmasına rağmen, bu konuda aşırılığa kaçılmaktadır: çünkü, Anjou gibi öbür fransız bölgelerinin de, Plantagenet'ler tahta çıktıktan sonra [1154] bir hayli etkisi olmuştur.)

— Leng. Eskiden* Manş'ın iki kıyısında konuşulan Oil* dili lehçesi. (L)

ANGLONORMAN adaları. Bk. CHANNEL *adaları*.

Anglo Persian Oil company. Bk. BRİTİSH PETROLEUM COMPANY.

ANGLOSAKSON sıf. ve i. (fr. *anglo-saxon*). İngiliz medeniyetine bağlı halklarla ilgili [kimse]: *Latin idealizmi ve anglosakson pratiği düsturumuz olmalıdır, diyordu* (F. R. Atay). *Şimal insanlarını ve Anglosaksonları hatırlatan...* (R. H. Karay). ‖ *Teşm. yol.* İngiliz, İngilizlere has: *Dik ve kuru alnında anglosakson gururunu gezdirir* (P. Safa).

— Leng. Büyük Britanya'yı V. ve VI. yy. da istilâ eden Angl'ların, Sakson'ların ve Jut'ların kullandıkları dil. (Bk. İNGİLİZCE.)

— Paleografi. *Anglosakson yazısı*, «yarım dirhem» adı verilen ilk küçük harften türeyen ve İngiltere'de VII. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar kullanılan minüskül yazı. (İrlanda yazısını taklit eden bu yazının tıpkı İrlanda yazısı gibi, başlıca iki biçimi vardır: yuvarlak bir «yarım dirhem» ve sivri bir minüskül.) [L]

ANGLOSAKSON'LAR, Schleswig ve Frizon kıyılarından geldikleri sanılan ve V. yy. ortalarında Britanya adasını ele geçirerek orada yerleşen germen topluluklara (Jut'lar, Sakson'lar ve Angl'lar) verilen ad. Kurdukları birçok krallıktan yedisi, VI. ve VII. yy. larda oldukça önem kazandı. (L)

Anklosaksonlar vakayinamesi, dört anglosakson vakayinamesine verilen ad. Kral Alfred'in emri üzerine 892'de yazılan millî vakayinameden çıkarılmıştır. Anglosaksonların tarihî geleneklerini toplayan başlıca derlemedir. Bütün anglosakson dönemini kapsar. Hattâ son ikisi, anglonorman döneminin başına kadar uzanır. (L)

ANGMAGSSALİK, Grönland'ın doğu kıyısında başlıca yerleşme bölgesi, 1 300 nüf. (L)

ANGO-ANGO, Kongo-Kinşasa cumhuriyetinde (Orta Kongo eyaleti) bir köy, Kongo ırmağının sol kıyısında, Matadi'den 7 km uzaklıkta. Burası Kongo halicindeki akıntıyı geçemeyen yük vapurları için iskele, özellikle bir petrol limanıdır: Akaryakıt depolarıyle Kinşasa'ya (Léopoldville) giden ve her biri günde 300 000 ve 1 500 000 litre petrol taşıyan 370 km'lik iki boru hattı vardır. (L)

ANGOB i. (fr. *engobe*). Tabiî rengini gizlemek amacıyle çinilerin üzerine sürülen beyaz sır.

— ANSİKL. *Angoblar*, genellikle ya saf halde, ya oksit boyaları veya eriticileriyle birlikte sulandırılarak kullanılır. Angoblar çoğu zaman pişmemiş, bazen de pişmiş çini hamuruna sürülür.

◆ **Angoblama** i. (fransızcası *engobage*). Eski Yunanlılarca bilinen bir usuldü. Yer yer sırları kazıyarak çömlek hamuru yüzeyine re-

ANGOLA'nın başkenti Luanda; şehre XV. yy. sonunda yapılan San Miguel kalesi hâkimdir. Kale bugün etnografya müzesi olarak kullanılıyor.

Foto. Offenberg (LAROUSSE)

simler yaparlardı. — «Demi-majolique» denilen Endülüs çinisi, üzerinde kurşunlu sır bulunan bir çeşit çinidir. (L)

ANGOFRAZİ i. (yun. *ankhein,* boğmak ve *phrasis,* söyleyiş'ten fr. *angophrasie*). Nöroloji. Cümleler arasına *aa, ee* gibi uzatılmış ünlüler katılması şeklinde beliren dil bozukluğu. (L)

ANGOL, Şili'de şehir; Malleco eyaletinin merkezi; 32 800 nüf. (L)

ANGOLA i. Yarı sert fosil kopal. Afrika'da Angola kıyısından ihraç edilir ve cilâ yapımında kullanılır. (L)

ANGOLA veya **PORTEKİZ BATI AFRİKASI,** Ekvator Afrikası'nda Portekiz hâkimiyetindeki topraklar; batıda Atlas okyanusu, kuzey ve kuzeydoğuda Kongo Halk cumhuriyeti, doğuda Zambezi, güneyde Güneybatı Afrika ile çevrilidir (Kongo ırmağı ağzının kuzeyinde bulunan Cabinde toprakları da Angola'ya bağlıdır); 1 246 700 km²; 110 000'i avrupalı olmak üzere 5 154 000 nüf.; başkent *Luanda.*

COĞRAFYA

● *Fizikî coğrafya.* Kuzeyde (100 km kadar), güneydekinden (35 km. kadar) daha geniş bataklık bir kıyı ovası, Namib çölü boyunca devam eder. Bu ova doğuya doğru, zemini billûrlu kayalardan meydana gelen bir yayla ile sınırlanır; yaylanın, ormanla kaplı yüksek kısımlarından başka her yeri savanla kaplıdır. Bie adını alan yayla, Nova Lisboa kuzeyinde Moco'da 2 620 m'ye erişir; ortalama yükseltisi 1 200 metreye varır; yaylanın Atlas okyanusu aklanı diktir, birçok küçük akarsu tarafından yarılmıştır; yavaş yavaş alçalan doğu aklanının bütün sularını (Cuango, Cuila, Kassai) ve Zambezi'nin kollarını (Luena, Lungue, Bungo, Kwando, Cuito, Cubango) toplar. Bu yayla, Ekvatoral Afrika'nın en önemli su depolarından biridir. Ülkenin kuzeydoğusundaki savanların yerini ortada ve güneybatıda, seyrek ağaçlı geniş ormanlar alır.

● *Beşerî ve iktisadî coğrafya.* Nüfus, esas olarak, Bantu'lardan ve güneydoğuda bazı Boşiman gruplarından meydana gelir; avrupalı sayısı, 1940'tan bu yana bir misli artmış olmakla beraber, 110 000'i geçmez. Yerlilerin geçimi kuzey, orta ve güneydoğu kesimlerinde yetişen manyok ile, orta kesimde ekilen mısıra dayanır. Tahıl türleri daha kuru olan güneybatı kesiminde ekilir; yalnız pirinç kuzeyde ve Cuanza'nın orta çığırında yetiştirilir. Hayvancılık güneyde ve özellikle güneybatıda önemlidir (1 300 000 sığır).

Angola, çeşitli toprak ürünlerinden önemli kazanç sağlar: bunların başında gelen kahve, 1940-1960 arasında eskisinin üç katını bulmuş, şimdi daha da artarak Angola'yı dünyanın beşinci veya altıncı kahve üreticisi haline sokmuştur (yıllık üretim 1958'de 88 000 ton iken bugün 200 000 ton); avrupalı ve yerli işletmelerce yapılan kahve tarımı özellikle Cuanza vâdisinde kümelenmiştir. Sisal ekimi kuzeybatıda toplanır (Kongo, Cuanza); mısır, Malanje ve Nova Lisboa çevresindeki büyük modern çiftliklerde üretilir; yağ veren palmiye, Benguela kuzeyindeki kıyıları kaplar; sadece Yerlilerin çalıştığı pamuk tarlaları, Malanje ve Luanda arasında uzanır; şekerkamışı ve tütün üretimi önemli bir yer tutar.

Çok geniş olduğu sanılan maden yatakları, bakır (Mavoio), manganez (Malanje) ve elmas (kuzeydoğuda Lunda yöresi; işletme, bir şirketin tekelindedir) dışında henüz pek işletilmemektedir. Bütün kıyı bölgelerinde petrol bulunduğu anlaşılmış, Luanda yakınında da petrol çıkarılmağa başlanmıştır. Sanayi alanında enerji üretimi, bir kısmı Luanda'da tasfiye edilen petrolün çıkarılmasıyle (1 Mt) ve yılda 3 TWs'dan fazla enerji sağlayacak olan Cuanza üzerindeki Cambambe hidrolik santralının yapılmasıyle bir hayli gelişmiştir. Benguela çevresinde tuz çıkartılır. Cassinga demirleri Moçamedes'ten ihraç edilir. Sanayi nispeten az gelişmiştir: en önemli dalları şeker fabrikaları (Luanda, Lobito, Benguela), balıkçılık, tuzlama ve konserveciliktir (güney kıyısı). Luanda'da küçük bir pamuk sanayii de vardır.

Ulaşım yolları henüz pek önemsizdir. Yolların azlığı memleketin değerlendirilmesini engeller. Kıyıda Lobito'dan başlayarak

angola haritası, kıyı boyu Cuanza ırmağı ağzının kuzeyinde dağlık, güneyinde ise ekseri düzdür. Çorak kıyı ovası 30-100 mil kadar içerilere uzanır.

Kongo'nun Katanga bölgesine uzanan demiryolu başlıca ulaşım eksenidir. Ayrıca kıyıdan başlayıp içeriye sokulan iki demiryolu daha vardır: Luanda-Malanje ve Moçamedes-Chibema demiryolları. Lobito ve Luanda, Angola'nın en önemli iki limanıdır: modernleştirilmiş ve ihracatın gelişmesine imkân verecek hale gelmişlerdir.

TARİH

1482'de Diogo Cam, Angola kıyısına gelerek Zaire'nin güneyine Sao Jorge'nin «hâkimiyet taşı»nı (*Padrao*) ve Santa Maria burnuna da Sao Agostinho hâkimiyet taşını dikti (1483). 1529'da portekizli misyonerler Zaire'de karaya çıkarak Zencileri hıristiyanlaştırmağa başladılar. Kongo hükümdarı, kendini vaftiz ettirecek Portekiz kralının metbuluğunu tanıdı. 1574'te P. Dias, Lizbon'dan kalkıp zenci kral N'gola'yı görmeğe geldi. Portekizlilerin idare ettikleri topraklar, Angola adını bu zenci kralın isminden aldı. Dias'ın o sırada kurduğu birkaç yerleşme ve ticaret merkezinin en önemlisi Sao Paulo de Luanda idi. XVII. yy. da Angola, Gine ile birlikte, Güney Amerika'ya yapılan esir ihracatının en büyük merkezi oldu; buradan gönderilen Bantu'lar, Amerika'daki şekerkamışı işletmelerinde çok aranıyordu. Bu ticaretten elde edilen büyük kazanç, Portekizlileri, Angola'yı elde tutmak için 1640 ile 1648 arasında Hollandalılarla savaşmak zorunda bıraktı. 1830'da yasaklanan esir ticareti, XIX. yy. sonuna kadar sürdü. Bundan sonra Angola ekonomisi tarım kaynaklarının işletilmesine yöneldi. Önceleri sadece kıyıda oturan portekizli halk, içerilere doğru yayıldı ve Bantu kabilelerini birer birer emri altına aldı. Fransa ve Almanya ile (1886), İngiltere ile (1891) ve Belçika Kongosu ile (1927) yapılan çeşitli antlaşmalarla Angola sınırları tespit edildi; ancak kuzeydoğuda, Doğu Rodezya sınırı İngiltere-Portekiz antlaşmasıyle (1891) ve İtalya kralının hakemliğiyle (1905) kesinleşebildi. 1955'te Angola, Portekiz eyaleti ilân edildi. Angola'da ilk milliyetçi hareket, 1956'da, Agostinho Neto, Lucio Lara ve Mario de Andrade'nin yönetiminde luandalı genç aydınları toplayan Angola Kurtuluş Halk hareketi (A.K.H.H.) ile ortaya çıktı. Özellikle Kinşasa Kongosu ve Kuzey halklarının meydana getirdiği Anglo Halkları birliği (A.H.B.) 1958'de doğdu; birliğin lideri Roberto Holden'dir.

Afrika devletlerinin ve özellikle 1960'ta Belçika Kongosu'nun bağımsızlığa kavuşması, Birleşmiş Milletler teşkilâtında Afrika-Asya ülkelerinin desteğini de bulan milliyetçi hareketi kuvvetlendirdi. 4 Şubat 1961'de A.K.H.H. ayaklanmaya karar verdi. Luanda'daki (4-5 şubat) kanlı savaşlar, 15-16 martta ülkenin kuzeyinde tekrarlandı ve milliyetçi bir yeraltı hareketi halinde genişledi. Portekiz, polis ve askerî birliklerini takviye ederek bu harekete karşı koyarken Birleşmiş Milletler teşkilâtı reformların hemen uygulan-

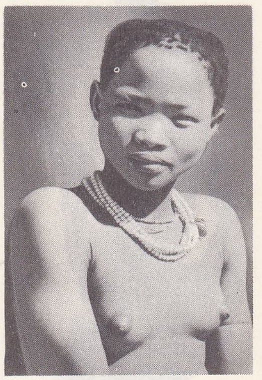

Güney **ANGOLA** boşimanlarından genç kız

ANGOLA'da (Malanje) manganez madenlerinde çalışan yerli işçiler

Foto. Offenberg (LAROUSSE)

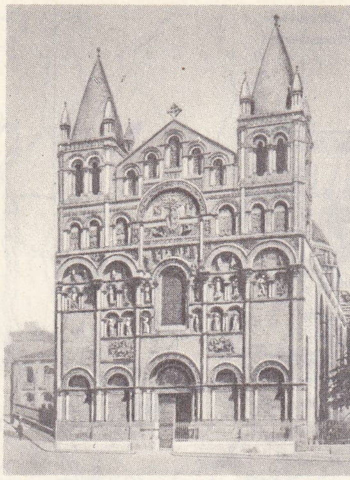

Batı Fransa'da **ANGOULÊME** katedralinin önyüzü

ANGOULÊME dükü Louis Antoine de Bourbon, Belliard'ın gravürü

Michel **ANGUIER**'nin ünlü Amphitrite heykeli (Louvre müzesi, Paris)

masını istedi. Az zaman sonra kabul edilen tedbirler (yerlilik sisteminin kaldırılması ve Yerlilere oy hakkının verilmesi) âsileri silâhlarını bırakmağa razı edemedi. Mart 1962'de A.H.B.'nin katıldığı bir Angola Millî Kurtuluş cephesi (A.M.K.C.) kuruldu; Roberto Holden, Kinşasa'da, sürgündeki Angola İhtilâlci hükûmetini (S.A.İ.H.) ilân etti (nisan 1962). Böylece, daha önce silâhlı karşılaşmalarla ortaya çıkan iki milliyetçi hareket arasındaki ayrılık giderilmiş oldu. Haziran 1963'te Kinşasa Kongosu, sonra da gizli veya açık bir şekilde birçok Afrika devleti tarafından tanınan S.Ö.İ.H., resmen Afrika Birliği teşkilâtının (1964) ve bazen kararsızlık gösteren Amerika Birleşik devletlerinin desteğini kazandı. Bu arada A.K.H. H.'nin durumu 1964 yılında kuvvetlendi. Darüsselâm konferansı, Cabinda iç toprağında ve özellikle Angola'nın kuzeyinde çarpışan A.K.H.H. birliklerini desteklemeğe karar verdi. R. Holden hükûmeti git gide yalnız kalırken, A.K.H.H. dördüncü Havana konferansında tek başına Angola'yı temsil etti (1966). [L]

Angolar i. Portekiz'in «escudo» suyle eşdeğer Angola parası. (L)

ANGORA. Bk. ANKARA.

ANGORA gülü i. Çiçekç. Büyükdere Bahçe Kültürleri istasyonunun yetiştirdiği bir bodur gül çeşidi. Açık portakal ve krem rengindedir. (M)

ANGORD i. (fars. k. *Angara* da denir). İran Akamanış krallarının postacısı. Yardımına ihtiyaç duyduğu kimseleri zorla çalıştırma yetkisine sahipti. (Türkçedeki *angarya* sözünün bununla ilgili olduğuna dair bir iddia vardır.) [LM]

ANGOSTURA. Bk. CIUDAD BOLIVAR.

ANGOT (Charles Alfred), fransız meteoroloji uzmanı (Paris 1848-ay.y. 1924). College de France'da Mascaret'nin yanında çalıştı (1872); Fransa Millî Tarım enstitüsü profesörlüğünde (1878), Fransa Meteoroloji Merkez bürosu müdürlüğünde bulundu. Venüs ve Merkür gezegenlerinin Güneş çevresindeki dolaşımını gözlemek amacıyle yapılan çeşitli inceleme gezilerine katıldıktan sonra, Fransa ve Avrupa iklimlerini incelemeğe koyuldu; özellikle yağmur ve güneş ışınlarının dağılımını araştırdı. Çeşitli eserleri vardır: *Les Aurores Polaires* (Kutup Kızıllığı) [1895], *Traité Élémentaire de Météorologie* (Meteorolojiye Başlangıç) [1899]. (L)

ANGOULÊME, Batı Fransa'da Charente idarî bölümünün merkezi, *Angoumois* bölgesinin başkenti. Charente vâdisine hâkim bir kara çıkıntısı üzerinde kurulmuştur; 51 223 nüf. Önceleri iç suları ve deniz limanı iken, faaliyetini demiryolu sayesinde sürdürdü (bakır dökümcülüğü, elektrik motorları, bisiklet, sabun, kâğıtçılık). Angoulême, yukarı ve aşağı şehir kesimlerine ayrılır: sanayi aşağı kesimde toplanmıştır. Ünlü katedral'in (Saint-Pierre) yapısı, Périgueux roman üslûbundadır, yalnız binanın yüzü Poitou üslûbunda güzel heykellerle süslüdür. 1110'da yapımına başlanan katedral, XIX. yy. ın ikinci yarısında iyice onarıldı. *Angoulême müzesi,* roman üslûbunda kısmen XVI. yy. da yapılmıştır. Çok önemli Afrika ve Okyanusya koleksiyonları ve bölgenin tarih öncesi kalıntıları, XIX. yy. resimleri. (L)

ANGOULÊME hanedanı, Angoulême kontluğuna sahip olan aileler. İlki, IX. yüzyılda Angoulême kontu BOUGRIN I'in ailesidir. XII. yüzyılın sonunda, kont AIMAR III, İngiltere kralları Arslan Yürekli Richard ve Yurtsuz John tarafından tehdit edildi. Hugues de Lusignan ile evlenecek olan kızı ISABELLE, evlenme töreninden birkaç saniye önce, İngiltere kralı Yurtsuz John tarafından kaçırıldı ve onunla evlendi (1200). Senyörlerden kurulu bir birliğin başına geçen Lusignan'lar, Philippe Auguste'e baş vurdular, o da John'ı prenslerden kurulu bir adalet divanına şikâyet etti (1202). Savaş çıktı ve Yurtsuz John, Aquitaine hariç kıtadaki bütün topraklarını kaybetti. Ölümünden biraz sonra (1216), Isabelle eski nişanlısı Marche kontu Hugues X de Lusignan ile evlendi (1220) ve büyük oğulları HUGUES XI Marche ve Angoulême kontluklarına tevarüs etti.

İkinci Angoulême hanedanı, Dük Louis I d'Orléans'ın oğlu JEAN D'ORLÉANS (1399-1467) dolayısıyle Valois-Orléans'lardan gelen, Capet soyunun bir dalıdır. Marguerita de Rohan'dan, Jean'ın üç çocuğu oldu: bunlardan biri, Louise de Savoie'nın kocası ve Marguerite d'Angoulême ile François I'in babaları olan CHARLES I idi (1460-1496). François I, 1515'te, Angoulême kontluğunu, annesi adına dukalığa yükseltti. Ölümünden sonra François I'in üçüncü oğlu CHARLES II DE FRANCE (1522-1545), Angoulême dükü unvanını taşıdı, fakat 1536'da bu unvanı, Orleans dükü unvanıyle değiştirdi. Charles IX ile Marie Touchet'nin evlilik dışı oğulları olan CHARLES DE VALOIS (1573-1650), 1619'da Angoulême dükü oldu. Yerine, ikinci oğlu LOUIS EMMANUEL (1596-1663) geçti, bunun kızı MARIE-FRANÇOISE (1630-1696) da, 1649'da, Joyeuse dükü Louis de Lorraine ile evlendi. Oğulları ve torunları, 1671 ve 1675'te öldüler, fakat kendilerine miras kalan dükalık, anneleri Marie Françoise da ölünce (1686), Louis XIV'e kaldı. Bunlardan başka, daha iki *Angoulême şövalyesi* vardır: Fransa kralı Henri II ile, Marie Stuart'ın nedimesi Mlle Flemming'in evlilik dışı oğulları olan ve din savaşlarına katılan HENRI (1550'ye doğr.-1586-1587'ye doğr.); Angoulême dükü Louis-Emmanuel'in evlilik dışı oğlu ANTOINE-CHARLES (öl. 1701). [L]

ANGOUMOIS, Fransa'nın eski eyaleti. Aşağı yukarı, bugünkü Charente idarî bölgesine tekabül eder. Angoulême'in merkeziydi. (L)

ANGRA DO HEROISMO, Atlas okyanusunda, Portekiz Asor adalarından Terceira'nın güney kıyısında şehir; 13 850 nüf. 1534'te kurulan bu şehir, bir zamanlar, takımadaların başkentiydi. XVII. yy. dan kalma hisar. Şarap ve ananas ihracatı. (L)

ANGRAECUM i. (Malezya dilinde *angark*). Bot. Salepgillerden konuk bitki. Madagaskar'da, Réunion'da, Cap'da ve tropikal Afrika'nın batı kıyılarında yetişir.

— ANSIKL. *Angraecum* türlerinden, *Burbon çayı, faam* veya *faham* adlarıyle de anılan *angraecum fragrans*'ın yaprakları çok ıtırlıdır; çin çayı gibi kullanılır; diğer bir türün *A. carinatum*'un yaprakları iç sürdürücü ve solucan düşürücüdür. Bu cinsin birçok türü, özellikle *A. superbum,* sıcak limonluklarda yetiştirilir. (L)

ANGRAM i. (fr. *engramme*). Psikol. Sinir sisteminin işleyiş (fonksiyonel) bakımdan değişikliğe uğraması; bu değişiklik izinin, hatıranın yerleşmesini sağladığı ileri sürülür. (L)

ANGRAND (Charles), fransız ressamı (Criquetot-sur-Ouville 1854-Rouen 1926). Georges Seurat ve Paul Signac'ın dostu, bölmecilik veya noktacılığın (divizyonizm) en ateşli taraftarlarından. Daha çok pasteller yaptı: *Beyaz Ev* (Millî «Art Moderne» müzesi, Fransa). [L]

ANGRA PEQUENA. Bk. LÜDERITZ.

ANGRI, İtalya'da şehir (Campania bölgesi, Salerno eyaleti); 20 800 nüf. Ticaret merkezi. Dokuma (pamuk) sanayii. (L)

ANGRIA'LILAR (lat. Angrivari), Weser kıyılarında yerleşen, eski germen kavmi. Ortaçağda *Angria* adı verilen toprakları, Ems ve Oder ırmakları arasındaydı. Angria'lılar Charlemagne'a şiddetle karşı koyduktan sonra onun hâkimiyeti altına girdiler ve hıristiyan oldular. (L)

ANGRIT i. Miner. Titanlı kırmızı ojit ve biraz olivin'den meydana gelen, üstü tanecikli bir göktaşı. (L)

ANGSTER i. (alm. *Angesicht,* para üzerindeki insan resmi). XV. yy. da Zürich'te ve Luzern'de basılan ve «keutzer» in dörtte biri değerinde olan para. (L)

ANGSTRÖM i. Uzunluk ölçü birimi (sembolü Å). Dalga uzunlukları ve atom boyutlarının ölçümünde kullanılır, metrenin on milyonda biri değerinde, yani 10^{-10} metredir. (Eskiden kadmiyum kızıl ışın dalgalarının uzunluğuna bağlanan bu ölçü biriminin tanımı, 1960'ta metrenin yeni bir tanımından sonra değişti.) [L]

ANGSTRÖM (Anders Jonas), isveçli fizikçi (Lödgö 1814-Uppsala 1874). Önce astronomi gözlemcisiyken, sonradan fizik profesörü ve Uppsala üniversitesi rektörü oldu. Magnetizma ve optik billûrları üstündeki araştırmaları dışında, çalışmalarını, tayf incelemelerine yöneltti; özellikle güneş tayfında manganez, alüminyum ve titan vatozlarını ortaya koydu. İlk defa dalga uzunluğunu ölçtü ve görülen tayfın sınırlarını belirledi. Fransızca olarak yazdığı başlıca eserleri: *Recherches sur le Spectre Solaire* (Güneş Tayfı Üstünde Araştırmalar) [1869], *Sur les Spectres des Gaz, Simples* (Basit Gazların Tayfları Üstüne) [1871]. (L)

ANGUELOV veya **ANGELOV** (Dimitar Stojanov), bulgar yazarı. (Radomir bölgesinde Blatechnista, 1904). Felsefe tahsili yaptı ve profesör oldu, bir yandan da hikâyeler yayımladı (*Emilie,* 1927). Siyasî düşünceleri dolayısıyle görevinden uzaklaştırılınca, 1944'te senaryo ve oyun yazarı olarak radyo yayınlarında, daha sonra da gazete ve yayınevlerinde çalıştı. 1941'de «Daha Dünya'da İnsan Yokken» adlı hayalî bir roman yazdı; 1953'te bunun devamı olan «Gözüpek Çu-Ang» adlı romanı yayımladı. Aynı romanı, 1956'da «Dünya Tehlikede» adı altında yeniden yazdı. Anguelov, daha çok 1kinci Dünya savaşında Bulgarların hayat ve savaşmalarını canlandıran tarihî bir hikâye ile tanınır: «Hayata, Ölüme» (1953). [L]

ANGUERRAND'LAR, Parisli ciltçiler (XVII.-XVIII. yy.). PIERRE, 1746'da kralın ciltçiliğine getirildi, özellikle rahip Rothelin'in kitaplarını ciltledi. —ETIENNE, 1767'de, babasının görevini devam ettirme yetkisini elde etti. — PIERRE, Etienne'in oğlu. 1770'ten 1794'e kadar kralın ciltcibaşısıydı. (L)

ANGUIDAE. Bk. KÖRYILANSIGİLLER.

ANGUIER'LER, fransız sanatçılar ailesi. FRANÇOIS (Eu 1604-Paris 1669). Simon Guillain'in öğrencisi. Roma'da iki yıl kaldıktan sonra Paris'e dönünce (1643), Louvre'un düzenlenmesinde görev aldı. 1561'de, Moulins'de Ursin'ler prensesinin kocası Henri II de Montmorency adına bir anıtkabir yaptı; en ünlü eseri, J. de Tou'nun mezar taşında Thou'nun karısı Gaspare de la Châtre'ın kabartma resmidir (Louvre). — MICHEL, heykeltraş (Eu 1614-Paris 1686), François'nın kardeşi. Algarde'ın öğrencisi. Roma'da on yıl kaldı. Fransa'ya dönünce Louvre müzesinin iç dekorasyonunda çalıştı. Fouquet tarafından Vaux ve Sant-Mandé'de kraliçe tarafından da Val-de-Grâce'da görevlendirildi. 1674'te Le Brun'un desenlerine dayanarak Saint-Denis kapısının dekorlarını yonttu. Versailles'daki Dômes korusundan Louvre'a getirilen *Amphitrite* heykeli en ünlü eseridir. — GUILLAUME (Eu 1628'e doğr.-Paris 1708), öncekilerin kardeşi, yapı ve süsleme ressamı. Gobelins duvar halıları yapımında çalıştı. (L)

ANGUILLA, Britanya Küçük Antilleri'nden (Leeward Islands) bir ada. Virgin adalarıyle Saint Kitts (St. Christopher) arasında 5 600 nüf. Pamuk ziraatı. Bu ada, 1666'dan beri ingiliz hâkimiyeti altında kaldı. Anguilla, 1967'de İngiltere ile işbirliğini kabul eden St. Kitts ve Nevis adalarından ayrılarak, aynı yıl yapılan bir referandum sonunda bağımsızlığını ilân etti. (L)

ANGUILLARA (Giovanni Andrea DELL), italyan hümanisti (Sutri 1517'ye doğr.-Roma ?-1572'den sonra). *Edipo* (Oidipus) adlı bir

Foto. Auclair, Giraudon (LAROUSSE)

trajedisi vardır (1556); fakat Anguillara, daha çok Ovidius'tan *Le Metamorfosi* (Değişmeler) adıyle yaptığı çevirinin yazarı olarak anılır. (L)

ANGUİSSOLA (Sofonisba), italyan kadın ressam (Cremona 1528'e doğr.-Palermo 1624'ten sonra). Portrecidir; üstadı Bernardino Gatti'yi gölgede bıraktı, Felipe II'nin portresini yaptı, sonra Palermo'da ünlü atölyesini açtı. Eserlerini bulmak güçtür. Birkaçı Madrid'de (Prado müzesi) ve Floransa'dadır (Pitti sarayı). [L]

ANGULARİS i. (lat. *angulus*, açı'dan; fransızcası *angulaire*). Anat. ve Tıp. *Angularis atardamarları*, burun kökü hizasında gözün açısı yanından geçen atardamarlar. ‖ *Angularis toplardamarları*, aynı adı taşıyan atardamarlara eşlik eden toplardamarlar. ‖ *Nervus angularis*, alt çene sinirinden gelen ve gözün büyük açısı yanından geçen sinir. (L)

ANGULOA i. Bot. Tropik Amerika orkidesi. Bu cinsin bazı türleri soğuk veya ılık sularda yetiştirilir. (L)

ANGUS (esk. **Forfarshire**), Büyük Britanya'da İskoçya'nın doğusunda, Kuzey denizi kıyısında kontluk; 276 000 nüf. Merkezi, *Forfar*.

— Angus kontu unvanını taşıyan kelt asıllı ilk soy, XIII. yy. ın ortasında tükendi. Unvan 1389'da Douglas'ların gayri meşru bir dalına geçti. (L)

ANGUS sıf. ve i. (İskoçya kontluğu *Angus*'dan). Sığır ırkı. İngiltere'de kasaplık olarak çok beğenilir. (Bu ırka *Abardeen-Angus* da denir.) [L]

ANGUS (Arhibald DOUGLAS, 6. kont) [1480'e doğr.-1557]. 1514'te ikinci ana kraliçe Margaret'i aldı ve bu yüzden İskoçya saray çevrelerinin kıskançlığına yol açtı. Sefih bir hayat sürdüğü için, çok geçmeden karı kocanın arası açıldı: karısı naip Albany ile birleşerek ona karşı cephe aldı. 1522'de kovuldu, 1525'te kayınbiraderi Henry VIII'in yardımıyle tekrar saraya dönerek genç kral James V'in vasisi oldu ve eski gücünü yeniden elde etti. 1528'de Margaret'in boşanması üzerine sarsılan egemenliği, James V'in kaçışından sonra büsbütün yıkıldı. Angus, 1529'da İngiltere'ye sığındı ve İskoçya'ya ancak James V'in ölümünden sonra döndü (1542). Genç kraliçe Mary ile Galya prensi Edward'ın evlenmesini ayarlamakla görevlendirildi. 1544'te Güney İskoçya valiliğine getirildi ve orada İngilizlere karşı savaşmak zorunda kaldı. (L)

ANGUS (Archibald DOUGLAS, 8. kont) [1555-1588], 6. Angus kontunun yeğen oğlu. 1574'te İskoçya genel valisiydi, 1581'de kral James VI ile arası açıldı. Amcası Marton'u desteklediği için ihanetle suçlandı ve İngiltere'ye sığındı. Kraliçe Elisabeth'in kışkırtığı presbiteryenlerin isyan ve suikastlerine katıldı. Başka âsilerle birlikte, 1586'da kendini görevine yeniden tayin ettirmenin yolunu buldu, fakat krala presbiteryen bir hükûmet kurduramadı. (L)

ANGUS MAC FERGUS, Pict'lerin kralı (731-761), önce Dalriada, sonra da Strathclyde krallıklarını dize getirdi, böylece hâkimiyetini bütün İskoçya'ya yaydı. (L)

ANH veya **ANHA** zf. (ar. *ᶜan*, ... dan, ... den ve *-hu*, o'dan *ᶜanh*). *Esk.* Ondan: *Radiyallahü anh*, Allah ondan razı olsun.

— DEY. *Anha minha. Esk.* Aşağı yukarı, neticede: *Anha minha tam dokuz yüz sekseniki kuruş kazancım vardı* (Halikarnas Balıkçısı). *Fakat bütün memleketin ağzında, bu evlerin anha minha 5 000 liradan fazlaya çıkamayacağı* ... (S. F. Abasıyanık). ‖ Şöyle, böyle: *Kendi baharı da anha minha geçecek* (Vâlâ Nurettin). [M]

ANHALT, Germen imparatorluğunun prenslik hanedanı; Ayı Albrecht'in torunu Heinrich (öl. 1244), bu hanedanın başıdır. Hanedan, 1251 ile 1570 arasında birçok kollara ayrıldı; sonra, 1603'te şu dört kol meydana geldi: hâlâ devam eden *Anhalt-Dessau;* 1793'te sona eren *Anhalt-Zerbst;* 1847'de sona eren *Anhalt-Köthen*, 1863'te sona eren *Anhalt-Bernburg*. (L)

ANHALT, Orta Almanya'nın eski bağımsız dükalığı. Prusya'nın Brandenburg, Saksonya ve Braunschweig eyaletleri içinde kalan kısımlardan meydana geliyordu. 1863'ten önce iki dükalıktı: ANHALT-BERNBURG ve ANHALTDESSAU-KÖTHEN. O tarihte ikisi bir tek dükalık halinde birleştirildi. 1918 İhtilâlinden sonra, Anhalt serbest bir devlet oldu, hâkimiyeti 1933'te Reich'a geçti. Eski başkenti *Dessau*. (L)

ANHEMATOKROMİ i. (yun. *an*, bulzl. eki, *haima*, kan ve *khroma*, renk'ten fr. *anhématochromie*). Hematoloji. İçlerindeki hemoglobin miktarına bağlı olarak alyuvarların renginde meydana gelen önemli değişme.

— ANSİKL. *Anhematokromi*, kromatik kansızlıklardaki başlıca bozukluktur. Kandaki alyuvar miktarı (normal şahsın hemoglobini yüzde yüz olarak kabul edilir) ile hastadaki alyuvar miktarı arasındaki oranla ölçülür (normal rakam mm³'te 5 milyon). [L]

ANHEPATİ i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *hepar, hepatos*, karaciğer'den fr. *anhépatie*). Karaciğer fonksiyonlarının büyük ölçüde azalması veya durması. (L)

ANHİDR sıf. (*an*, bulzl. eki ve yun. *hydor*, su'dan, fr. *anhydre*). Susuz maddelere verilen ad: *anhidr alkol* (susuz alkol, mutlak alkol). [L]

ANHİDRİT i. (fr. *anhydride*). Kim. Asit OH'lerden su atılmasıyle formülü bir okzasit formülünden çıkarılan her türlü kimyevî madde.

— ANSİKL. Kim. Anorganik *asit anhidritleri*, aynı zamanda ametallerin veya metallerin oksitleridir. (Misal: CO_2 karbonik anhidrit. CrO_3 kromik anhidrit.) Bunlar asit oksitleridir. Na_2O, CaO gibi baz oksitleri de vardır; formülleri, tekabül ettikleri hidroksit (baz) formülünde, baz OH'lerden su elde edilir. Bu baz oksitlerini nitelemek için, daha az kullanılmakla birlikte, *baz anhidridi* terimi doğmuştur. Birçok asit anhidridi suya etki yaparak asit meydana getirir; tepkime bazen çok şiddetli olur: sülfürik asit (H_2SO_4) veren sülfürik anhidrit (SO_3) veya fosforik asit veren fosforik anhidrit tepkimleri gibi. Bunun yanısıra, Na_2O, CaO,... gibi baz anhidritleri, bazen şiddetli bir şekilde suya etki yaparak tekabül ettikleri baz'ı (sodyum hidroksit kireç) verirler. Asetik asit, benzoik asit gibi organik asitlerin de anhidritleri vardır: asetik anhidrit CH_3-CO-O-CO-CH_3, benzoik anhidrit C_6H_5-CO-O-CO-C_6H_5; formik anhidrit yoktur. Organik diasitlerin anhidritleri ancak γ ve δ diasitleri şıkkında kolayca meydana gelebilirler; bunlar o zaman iç anhidritlerdir. (Misal: süksinik anhidrit.) Süksinik asidin

($HOOC—CH_2—CH_2—COOH$.)

anhidridi:

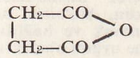

Anhidritler, tekabül ettikleri asitlerin veya bazların bazı özelliklerini gösterirler. Meselâ, asit anhidritleri alkolleri etkileyerek ilgili esteri verirler. (L)

ANHİDRİT i. (fr. *anhydrite*). Miner. Ortorombik simetrili, genellikle kaya tuzu ve alçı taşıyle birlikte bulunan tabiî, susuz kalsiyum sülfat $CaSO_4$. (L)

ANHİDR (O)—. Kim. Bir bileşiğin, molekülünde bir su kaybına uğradığını gösteren önek. (L)

ANHİDROBİYOZ i. (*an*, bulzl. eki ve yun. *hydor* su ve *bios* hayat'tan fr. *anhydrobiose*). Fizyol. Hayat belirtisi olmadan yaşama hali. Sudan büsbütün yoksun kalmaktan ve dokuların kurumasından ileri gelir: Anhidrobiyoz durumundaki canlı organizmalar, yoksun bulundukları suya kavuşur kavuşmaz yeniden canlılık kazanır. (Bk. CANLANMA.) [L]

ANHİDROMİYELİ i. (*an*, bulzl. eki, yun. *hydor*, su ve *myelos*, ilik'ten fr. *anhydromyélie*). Nöroloji. Murdarilik boşluğunda su yokluğu; beyin-murdarilik sıvısının yokluğu. (L)

ANHİDRON i. (fr. *anhydrone*). Kim. Organik analizde su giderici olarak kullanılan magnezyum perklorat'a verilen ad. (L)

ANHİDROZ i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *hidros*, ter'den fr. *anhidrose*). Terlemenin anormal bir şekilde kesilmesi veya azalması. (L)

ANHİLOGNOZİ i. (*an*, bulzl. eki, yun. *hyle*, madde ve *gnosis*, bilgi'den fr. *anhylognosie*). Psikopatoloji. Dokunma duygusunda bozukluk (dokunma agnoziga'sı); dokunmadan, ısıdan veya ağrıdan doğan uyarmaların yoğunlukları arasındaki farklarla, ağırlık ve dokular arasındaki farkların anlaşılmasında ortaya çıkan bozukluk. (Anhilognozi, özellikle Delay tarafından incelenmiştir.) [L]

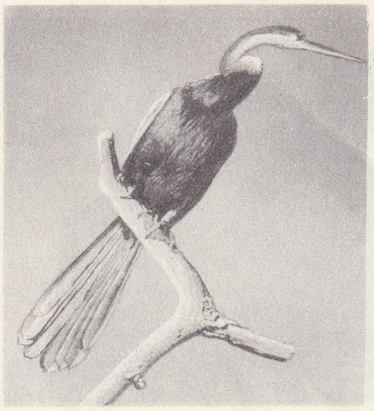

anhinga

ANHİNGA i. Zool. (Brezilya yerli dilinden alınma kelime). Perde ayaklı, iri gövdeli kuş. Kahverengi tüylü, ince ve uzun gagalıdır. Tropikal bölgelerde, tatlısu kenarlarında yaşar. (Uzun ve esnek boynunu ancak yüzerken ortaya çıkarır, bundan dolayı *yılan-kuş* adı verilmiştir. Karabatakgillerden.) [L]

ANHİSES veya **ANKHİSES,** Truva prensi, Afrodit'in kocası ve ondan olan Aineias'ın babası. Truva ateşe verildiği zaman, oğlu Aineias kendisini omuzlarına alarak gemilere kadar götürdü. (L)

ANHİST sıf. (*an*, bulzl. eki ve yun. *histos*, doku'dan fr. *anhiste*). Belirli bir örgüsü bulunmayan anatomik kısımlar veya *teşmil yoluyle*, hücreden yoksun bir doku için kullanılır. (L)

ANHİSTER i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *husterein*, geciktirme'den fr. *anhyster*). Magnetik özellikleri dolayısıyle bazen permalloy'e tercih edilen ve aşağı yukarı yüzde 50 nikeli olan çelik alaşımı. (L)

ANI i. (*anmak*'tan yeni k.). Geçmiş bir şeyi veya kimseyi yeniden hatırlama, hatıra: *Geçmiş alışılmış düşünüşler anılarda daha uzun zaman yaşamakta devam ederler* (M. Gökberk). *Anı defterimize Matmazel Lulu'yu da yazacağız* (G. Dilmen). *Bunalıyor, kaçıp gitmek istiyor / Yollar ya da anılar boyunca* (B. Necatigil). [M]

Nihat ANILMIŞ

ANIKLAMAK geçl. f. (esk. türk. *anuk*, hazır'dan yeni k.). Kim. Bk. HAZIRLAMAK.

◆ **Anıklama** i. Bk. HAZIRLAMA.

ANILMIŞ (Nihat), asker (Filibe 1878). 1899 Yılında Harp akademisinden çıktı. Manastır Harp okulunda tabiye öğretmenliği ve 31 Mart irtica olayından sonra İstanbul'da Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'da (Topçu Harp okulu) müdürlük yaptı. Balkan savaşında Pınarhisar muharebelerinde yaralanarak Bulgarlara esir düştü. Birinci Dünya savaşında kolordu kurmay başkanı, İkinci ko-

Anıtkabir'in genel görünüşü

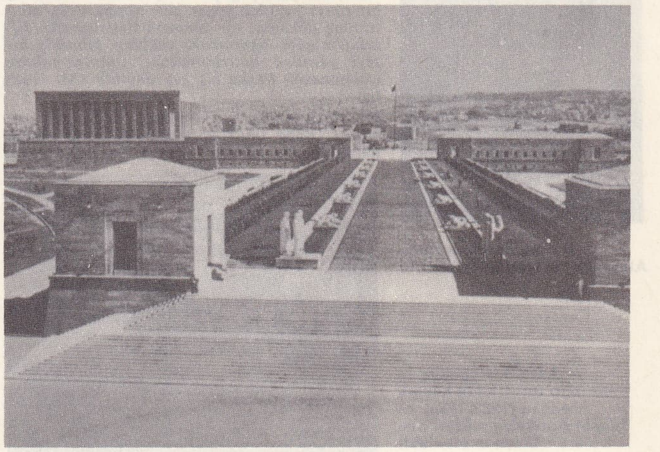

Foto. Baufle (LAROUSSE), Foto-Film (MEYDAN)

Ortaçağın en önemli kale şehirlerinden biri olan ve bugün Kars ili toprakları içine düşen **ANI**'deki kalıntılardan

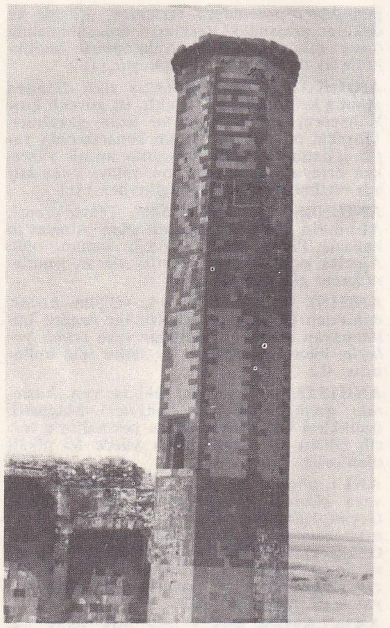

Süryani, iran, ermeni, arap, türk etkilerinin dikkat çekici izlerini taşıyan **ANI** kalıntılarından bir minare

lordu ve Çanakkale Müstahkem mevki kumandanı olarak Çanakkale boğazı savaşlarına katıldı. 1918'de Yedinci ordu kumandan vekâletine getirildi. Az sonra bu görevi Mustafa Kemal Paşaya (Atatürk) devrederek Konya'da kurulmakta olan İkinci Ordu müfettişliğine tayin edildi. 1920-1922 Yıllarında Elcezire cephesi kumandanı oldu. 1922'de Askerî Temyiz mahkemesi başkanlığına getirilerek yirmi yıl bu görevde kaldı. 1942-1946 Arasında Ankara milletvekilliği yaptı. (M)

ANIMSAMAK geçl. f. (yeni k.). Geçmiş bir olayı yeniden yaşar gibi olmak veya unutulmuş görünen bir kimseyi hatırlamak: *Eflâtun'a göre öğrenmek, eskiden bilinmiş bir şeyi yeniden hatırlamaktan, anımsamaktan* (anamnesis) *başka bir şey değildir* (M. Gökberk).

◆ **Anımsama** i. (yeni k.). Bilinçsiz anı, hatıra; daha önce görülmüş bir şeye bağlanamayan bir hayalin zihinde tekrar canlanması: *Anımsama, bir anının tekrarlanmasıdır, fakat bu tekrarda tanıma yoktur. Anımsama, anı'nın gölgesi gibidir.* ‖ Bulanık veya eksik anı.

Anıtkabir müzesi'nde, Atatürk'e ait telefonlardan biri

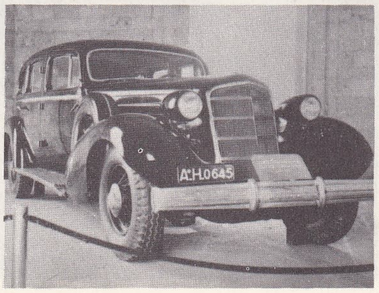

Atatürk'e Türkiye İş bankası tarafından hediye edilen (1932-1934) ve bugün Anıtkabir müzesi'nde bulunan otomobil

— Ed. ve G. santl. Anıların, aşırma maksadı olmadan aktarılması: *Edebiyatçıların, ressamların ve müzikçilerin çoğunda anımsamalar görülür.*

— Fels. *Anımsama teorisi,* önce Sokrates'in, sonra da Eflâtun'un ortaya attığı teori. Bu teoriye göre, bütün temel matematik oranlar bilgisi, vicdanımızın bütün verileri, insanda doğuştan vardır. Bunları tanımak için ruhumuzun yapacağı tek şey, dışarıdan gelecek her türlü öğretimden bağımsız olarak, kendi üzerine katlanmasıdır. (Anımsama olayı, Sokrates için, ruhumuzun daha önce anlaşılır bir dünyada yaşadığını gösteren delildir.) [L]

ANIRMAK edilg. f. [Eşek için] Bağırmak: *Akşamdan beri öküz gibi içtik, eşek gibi anırdık* (Şevket Arı).

◆ **Anırtı** i. Eşeklerin çıkardığı ses: *Uzaktan, arada bir eşek anırtısı duyulur.* (M)

ANIT i. (*anmak*'tan). Değerli bir şahıs veya önemli bir hâdisenin hatırasını devam ettirmek amacıyle dikilen heykel veya yapılan mimarî eser: *Anıtları yok, bize eskiyi anlatan yapıları yok* (N. Ataç). ‖ Eskiden kalan, tarih ve sanat bakımından değerli olan mimarî eser: *Devlet, tarih ve kültür değeri olan eser ve anıtların korunmasını sağlar* (Anayasa). ‖ *Mec.* Değerli bir şahsın hatırasını yaşatan yazılı eser: *Eserleriyle Platon, hocasına bugüne kadar bütün canlılığı ile ayakta kalan anıt dikmiştir* (M. Gökberk). Bk. ÂBİDE. (M)

ANITKABİR bīş. i. (yeni k.). Tarihî şahsiyetlerin mezarı olarak yapılan âbide niteliğinde bina (Atatürk'ün mezarı için kullanılmaktadır).

Anıtkabir, Atatürk'ün anıt niteliğindeki mezarı. Ölümünden onbeş yıl sonra tamamlandı ve Ata'nın na'şı, 10 Kasım 1953 tarihinde buraya taşındı. Na'ş, geçici olarak Etnografya müzesine konmuştu. Anıtkabir için, Kale'den sonra şehrin en hâkim yerinde olması, Ankara istasyonu, Bakanlıklar, Bahçelievler ve Gazi Eğitim enstitüsü gibi Ankara'nın dört esas noktasının tam ortasında bulunması, aynı zamanda şehrin gelecekteki gelişme bölgesi içinde olması bakımından Rasattepe uygun bulundu. Sonra milletlerarası mimarî proje yarışması açıldı. Yarışmaya katılacak projelerden istenen esaslar şunlardı:

«Anıt bir ziyaretgâh olacaktır. Bu ziyaretgâha büyük bir şeref methalinden girilecek, yüzbinlerce Türkün, Ata'sının önünde eğilerek, tazimini sunarak ve bağlılığını tekrarlayarak geçmesine uygun olacaktır.

«Bu âbide, Ata'nın asker Mustafa Kemal, devlet reisi Gazi Mustafa Kemal, büyük siyasetçi, ilim adamı, yapıcı ve yaratıcı büyük dehasının vasıflarının, kuvvet ve kabiliyetinin timsali olacak ve O'nun şahsiyetiyle mütenasip bulunacaktır.

«Anıtkabir'in yakından görüldüğü kadar uzaktan da görünmesi gerektiği için azametli bir silueti olmalıdır. Mimarî motifler âbidenin uzaktan tesirini kaybetmeyecek küçük detaylardan ziyade, azamet ve kudretini ifade edecek büyük unsurlar olmalıdır. Atatürk'ün ismi ve şahsiyeti altında Türk devleti sembolize edilmiş olduğu için, Türk milletine hürmet ve tazimini göstermek isteyenler, Büyük Atatürk'ün katafalkı önünde eğilerek bu duygularını göstereceklerdir. «Anıtkabir'in bir esas Şeref girişi bulunacaktır. Ziyaretler bu methal üzerinden yapılacaktır. Atanın lahti Şeref holünde bulunacaktır. Bu hol en az 250 ziyaretçi alacak büyüklükte olacaktır.»

Yarışma 2 mart 1942'de sona erdi ve Türkiye'den 25, Almanya'dan 11, İtalya'dan 81 ve çeşitli ülkelerden 49 proje katıldı. İçinde Prof. Bonate'nin da bulunduğu milletlerarası bir seçici heyet Ankara'da toplanarak elemelerini yaptı ve 23 mart 1942'de, sırasıyle Ord. Prof. *Emin Onat* ile Doç. *Orhan Arda*'nın, alman Prof. *Johannes Kruger*'in ve italyan Prof. *Anoldo Feschini*'nin projelerini birinciliğe seçti ve bunlardan Prof. *Emin Onat* ile Doç. *Orhan Arda*'nın projesinin uygulanmasına karar verildi.

Anıtkabir'in yapılmasına 9 ekim 1944 yılında başlandı. Yapımında kullanılacak malzeme büyük bir titizlikle seçildi. Yapıda, sağlam ve güzel görünüşü olan Çankırı'nın açık gri ve açık sarı traveni kullanıldı. Tek parça mermerden yapılan Şeref holündeki lahtin taşı Adana'nın Osmaniye ilçesinden getirildi. Ağırlığı 42 ton olan bu mermer blokun uzunluğu 4,20 m, genişliği 1,60 metredir. Ayrıca Şeref holünün duvarlarında Bilecik mermerleri kullanıldı. Projenin Rasattepe üzerine yerleştirilmesinde, biri Ankara kalesinden, diğeri Çankaya'dan geçen birbirine dik iki eksen alındı, tepe, eteklerine kadar ağaçlandırıldı.

Anıt, *Giriş yolu, Zafer alanı ve Şeref holü* denilen üç ana bölüme ayrılır:

● *Giriş yolu.* Nevzat Tandoğan meydanında başlayan tatlı meyilli bir yoldan gelinir, geniş bir merdivenle çıkılır, bu yolun başında, birine *Hürriyet,* diğerine *İstiklâl* kulesi denilen iki kule vardır. Bunların içinde Atatürk'ün «Hürriyet» ve «İstiklâl» ile ilgili vecizeleri altın yaldızla yazılıdır. Kulelerin ön tarafında üç ayrı heykel topluluğu yerleştirilmiş, giriş yolunun iki yanında aslan heykelleri ve meşaleler sıralanmıştır.

● *Zafer alanı.* Şeref girişinden sonra uzanan yolun bitiminde bir basamak, basamaktan sonra Zafer alanı gelir, döşemesi taştır. Alanın genişliği 80, uzunluğu 130 metredir. Zafer alanının solunda, kale yönünde, esas yapının platformuna çıkılan geniş merdivenler başlar. Bu merdivenlerin üst tarafına Atatürk'ün «*Ordular ilk hedefiniz Akdenizdir ileri*» emrini verirken gösteren bir kabartma işlenmiştir.

● *Şeref holü.* Şeref holüne, 33 basamaklı bir merdivenin sonunda varılır. 60 m boyu, 32 m eni, 20 m yüksekliği olan bu göz kamaştırıcı salon, yapının esas bölümünün içindedir. Esas bölümün çevresinde, sütunlu ve taşla kaplanmış bir galeri bulunur. Şeref holünün tavanı altın mozaikler, duvarları çok güzel taşlarla kaplıdır. Anıtkabir'i ziyaret edecek devlet adamlarının ve yabancı devlet heyetlerinin imzalayacakları defterlerin konulduğu altın kitap salonundan lahit görülebilir; buradan bir merdivenle alttaki mezar dairesine inilir. Şeref holünün içinde lahit bir saygı köşesine konmuştur. Lahtin gerisindeki duvarda, salonun tek penceresi olan dar ve uzun bir pencere vardır. Bu pencereden Ankara kalesi görünür ve bu pencerenin alın duvarına altın yaldızla Atatürk'ün ünlü «*Benim naçiz vücudum elbet bir gün toprak olacaktır, fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebed payidar kalacaktır*» ve «*Ne mutlu Türküm diyene*» vecizeleri yazılıdır. Anıtkabir'in çeşitli bölümlerini süsleyen heykelleri *Hadi Bora, Şadi Çalık, İlhan Koman, Zühtü Müridoğlu* gibi tanınmış heykelcilerimiz yaptılar.

Anıtkabir'in kuzeydoğuya bakan meydanında özel olarak hazırlanan bir yere 28 Nisan ve 27 Mayıs olaylarında ölen teğmen Ali İhsan Kalmaz, Turhan Emeksiz, Gültekin Sökmen, Nedim Özpulat ve Ersan Öcey adındaki beş gencin na'şı konulmuş, cumhurbaşkanı Cemal Gürsel* de buraya defnedilmiştir. (M)

Anıtkabir müzesi, Anıtkabir'de Misak-ı Millî kulesiyle İnkılâp müzesi arasındaki geniş salonda, 1960 yılında, «Atatürk müzesi» ziyarete açılmıştır. Modern bir şekilde teşhir ve tanzim edilen müzede, Atatürk'e ait giyim eşyaları, çeşitli hediyeler ve hatıralar vardır. Bu eserlere, 1964 yılına kadar Ziraat Bankası kasasında muhafaza edilen Atatürk'e hediye edilmiş eserler de ilâve edilmiş, bunlar özel vitrinlerde teşhire konmuştur.

Atatürk'ün sağlığında okuduğu, araştırmalar yaptığı Çankaya'daki özel kütüphanesi de Anıtkabir müzesine devredildi, 3 113 kitabın bulunduğu bu kütüphane, İnkılâp kulesindeki vitrinlerde teşhir edildi ve Atatürk kütüphanesi adıyle 1967 yılında ziyarete açıldı. Ayrıca, Anıtkabir de, Atatürk ile ilgili yerli yabancı yayınları bir arada toplayan bir «İhtisas kütüphanesi ve Arşivi» nin kurulması için çalışmalar yapılmaktadır. (M)

Anıtlar kurulu. Bk. GAYRİ MENKUL ESKİ ESERLER VE ANITLAR YÜKSEK KURULU.

ANIZ i. Zır. Ekin biçildikten sonra toprakta kalan köklü sap. Bk. ANSİKL. ‖ Ekin biçildikten sonra sürülmemiş tarla. ‖ *Anız bozma,* toprağın yüzden sürülmesi. Bk. ANSİKL. ‖ *Anıza ekim,* anız tarlanın tohum ekildikten sonra sürülmesi.

— ANSİKL. *Anız*'ın boyu genellikle birkaç santimdir. Ekin saplarına yem olarak değer

Foto. Aziz Albek, Işık Bekman (MEYDAN)

verilmeyen veya biçerdöğerle hasat yapılan yerlerde, ekin çok yukarıdan biçildiği için anız daha uzun olur. || *Anız bozma,* nadas pulluğu veya sapanıyle yapılır. Tarlada kalan anızı veya zararlı otları yok etmek için toprak altüst edilir, böylece zararlı otların tohumları çabuk çimlenir ve ekim için yapılan sürmede bu tohumlardan hasıl olan bitkiler yok edilmiş olur. Anız bozulduktan sonra sürgü çekilir, kopan otlar bir yere toplanır ve orada kurumaya bırakılır veya yakılır.

◆ **Anızlık** i. Zır. Anızı sökülmemiş tarla. (M)

ANIZ böceği i. Zool. Kınkanatlılar takımının hareketli duyargalılar türünden bir böcek. Yazın, akşam üzeri ağaçların çevresinde uçuşur. Avrupa ve Akdeniz çevresinde çok kıllı türleri vardır. (*Amphimallus solstitialis*) [*Eşanl.* HAZİRAN BÖCEĞİ.] (L)

ÂNÎ sıf. (ar. *ānī*). *Esk.* Olgunlaşmış, olmuş. — DEY. *Esmâr-ı ânîye. Esk.* Olgun meyvalar. (M)

A'NÎ edat. (ar. *a'nī*). Esk. «Yâni, bundan anlaşılan şudur» anlamında kullanılır: *Pes bu dünyayı dahi a'nî yeryüzünü hem envâ-i mahlûkundan...* (Marifetname). [M]

ANİ. Esk. coğ. Doğu Anadolu'da Kars ili topraklarında, ünlü bir harabe yeri. Kars'ın 50 km doğusunda, sovyet topraklarını ayıran Arpaçayı vâdisine yakın bir yerdedir. Harabelerin yanında, Arpaçay ilçesinin Başgedik bucağı toprağında Ani adlı bir köy; 740 nüf. Arpaçay'ın doğu yakasında, Sovyetlerin yine bu adı taşıyan bir demiryolu istasyonu bulunur.

Millâttan önce Ani çevresine yerleşilmişti; fakat bir kale şehri olarak önem kazanması Ortaçağa rastlar. Kale, Arpaçay'ın geniş tabanlı vadisine inen dar bir boğazda savunmaya elverişli bir yerde kurulmuştu. Önce Kamsarakan'lar, sonra Bagrati ailesi Ani'yi ellerinde bulunduruyordu. VII. yy. dan itibaren bunlar islâm halifelerinin hâkimiyetini kabul ettiler ve geniş bir alanı kontrolları altına aldılar. X. yy. ın ikinci yarısında Ani, Bagrati'lerin başkenti oldu ve çok gelişti. Fakat bu parlak devir çok sürmedi, şehir 1044'te bizans hâkimiyeti altına girdi, 1064'te sultan Alp Arslan burayı zapt ve tahrip etti ve müslüman Şiddadî'lere bağışladı; 1124'te Ani, Gürcüler tarafından ele geçirildi ve bir ermeni ailesine tımar olarak verildi; 1239'da Moğollara geçti; 1319'da bir deprem yüzünden altüst oldu. Daha sonra da bir daha kalkınamadı. XIX. yy. sonlarında ve XX. yy. başlarında birtakım kazılara konu olan ve bazı yayınlarda tasvir edilen Ani harabeleri (kilise, mezar ve kitabeler, kümbetler,...), süryani, iran, ermeni, arap, türk etkilerinin dikkat çekici izlerini taşımakta, hıristiyan ve müslüman tarihi ve sanatının karşılıklı etkilerini ortaya koymaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki, Ani harabeleri üzerinde son söz söylenmiş değildir ve henüz yeteri kadar araştırma yapılmamıştır. (M)

ANİ i. Zool. Tamamen siyah bir kuş. Uzun kuyruğu, kalkık ve basık gagası vardır. Amerika'nın tropikal bölgelerinde bulunur. (Aniler [*crotophaga*] zararsız guguk kuşlarıdır. Sürü halinde yaşar. Gugukgiller.) [L]

ANİAN boğazı, danimarkalı Bering'in araştırmalarından önce, Asya ile Amerika arasında, Büyük okyanus kuzeyinde bulunan boğaza verilen ad. (L)

ANİANE, Fransa'nın güneydoğusunda (Herault idarî bölgesi; Montpellier idarî bölümü), Herault ovasında kanton merkezi; 1 794 nüf. 780 Yılına doğru, Maguelonne kontu Aigulf'un oğlu Benoît (sonradan Aniane'li aziz Benoit) tarafından Karolenj Avrupası'nın en önemli manastırlarından biri Aniane'da kurulmuştu. (L)

ANİANUS, XV. yy. latin şairi ve astronomu. Burç isimlerini belletmek için yazdığı mısralar çok ünlüdür:

Sunt Aries, Taurus, Gemini, Cancer,
Leo, Virgo,
Libraque, Scorpius, Arcitenens, Caper,
Amphora, Pisces.

Bazı yazarlar bunları latin şairi Ausonius*a atfederler. Anianus'un, güneş ve ayın devreleriyle, günü değişen bayramları bildiren bir de *Computus Manualis* (Takvim El Kitabı) adlı astronomi şiiri vardır. (L)

ANİANUS. Vizigot kralı, Alarik II'nin maliyecisi; Alarik Kanunu'nun (*Liber Aniani*) resmî nüshalarını imzalayıp onayladı. [L]

ANİANUS LACUS. Esk. coğ. İtalya'da göl; Campania'da, Cuma yakınlarında. Dolaylarında, Romalıların *Antanae thermae*'si (San Germana kükürtlü hamam halveti) ve ünlü *Köpek mağarası* bulunuyordu. Romalı şairler, Cehennem kapısının *Anianus lacus* yakınında olduğunu söylerlerdi. (Bugün *Agnamo.*) [L]

ANİBA i. Bot. Defne türü. Fransız Guyanası'nda yetişen iki türünden (*Aniba rosae odora* ve *Aniba duckei*) dişi gül ağacı denen kıymetli bir kereste elde edilir. (L)

ANİCET-BOURGEOİS (Auguste), fransız tiyatro yazarı (Paris 1806-ay.y. 1871). Birçok vodvil ve özellikle dramlar yazdı; hemen hemen hepsi de başka yazarlarla birlikte hazırlanmış eserlerdir. En tanınmışları: *Latude* (1834), *La Nonne Sanglante* (Kanlı Rahibe) [1835], *Le Bossu* (Kambur), *Rocambole* (1862). [L]

ANİCETUS, azatlı köle. Neron'un eski mürebbisi. Miseno filosuna kumanda etti (59). Tacitus, onun, Agripina'yı denizde boğabilmek için supaplı gemiyi icad ettiğini söyler. Sardinya'da sürgünde öldü. (L)

ANİCETUS Aziz, 155'ten 166'ya kadar papa. Marcus Aurelius devrinde din uğrunda öldü. (L)

ANİCHE, Fransa'nın Nord idarî bölgesinde kasaba; 10 419 nüf. Maden kömürü. Cam ve aynacılık; kimya ürünleri. — 1773'te kurulan *Compagnie d'Aniche,* Fransa'nın ilk büyük sanayi teşebbüslerindendir. (L)

ANİCHİNİ (Francesco), italyan kıymetli taş gravürcüsü (Venedik ?-Ferrare 1526'ya doğr.). Mikroskobik nesnelerin gravürünü yapmaktaki ustalığıyle ün salmıştı. Oğlu LUIGI (Venedik 1520'ye doğr.) de en az babası kadar büyük bir şöhrete ulaştı. (L)

ANİCİLLO i. (isp. k.). Güney Amerika'da yetişen biber ağacı. (*Piper anisatum* veya anason kokulu biber.) [L]

ANİD sıf. (ar. *ʿinād,* bir şeyi kabul etmemek'ten *ʿanīd*). *Esk.* Çok inatçı: *Aksine devretmeden âsûdedir; çarh-ı anîd* (Fehim).

◆ **Ânid** i. ve sıf. İnatçı [kimse]. (M)

ANİENE veya **TEVERONE,** Orta İtalya'da bir çay; Tevere'ye soldan ve Roma yukarısında karışır; 99 km. Apenninlerin Viglio dağından çıkarak Tivoli'de, villa Gregoriana'da *Büyük çağlayan'ı* (yüksk. 108 m) meydana getirir. Çevrede, bu akarsu bir hidroelektrik santralını besler. (L)

ANİE tepesi (bask dilinde **Ahunmendi** [*Yaban keçisi dağı*]), Batı Pirene'lerde Aspe vâdisine hâkim tepe; 2 504 m. (L)

ANİF sıf. (ar. *ʿunf,* sert olmak'tan *ʿanīf*). *Esk.* Sert, şiddetli, hatı, kaba: *...birçok hakikatlerin anîf bir sadmesi ile ona çarpmasından yaralanmış gibiydi* (H. Z. Uşaklıgil). *Kim kurtulur hücûm-ı anîfinden ey ölüm* (Celâl Sahir). [M]

ÂNİF sıf. (ar. *enf,* burun'dan *ānif*). *Esk.* Pek yakında, az önce cereyan eden, geçen. || Yukarıdaki, önceki (tamlamalarda müennes [dişi] şekliyle de kullanılır): *Madde-i ânife, ifâdât-ı ânife.*
— ÇEŞ. DEY. *Esk. Ânif-ül-beyan,* az önce beyan olunan, bildirilen. || *Ânif-üz-zikr,* az önce bildirilen, geçen.

◆ **Ânife** i. Gençlik çağının başlangıcı.

◆ **Ânifen** zf. Az yukarıda, demincek, biraz evvel. (M)

ANÎ KADIN (Fatma) [*Hâce-i Zenân* da denir], divan şairi ve hattat (?-Yenişehir 1710). Tâcüttevârîh sahibi Hoca Saadeddin Efendi sülâlesindendir. Yazma *Divan*'ı bulunamamıştır, şiirlerine tezkirelerde rastlanır. (M)

ANİKETOS (lat. **Anicetus).** Ülkesini Neron'a terk eden Pontos kralı Polemon'un azatlı kölesi Anitekos, Vitellius adına, halkı Vespasianus'a karşı ayaklandırdı (69). Yenilince Lazlara sığındı, fakat bunların kralı onu Romalılara teslim etti, onlar da Aniketos'u öldürdüler. (L)

ANİKO, Nepal'li mimar ve dökümcü (XIII. yy.). Çok genç yaşta, Tibet'te bir pagoda inşa etmek üzere görevlendirildi ve 1274'ten itibaren o zamanlar güneyli Song hanedanının başşehri olan Hang-Çeu'da madenî eşya sanatçılarının başına resmî bir sıfatla geçti. (L)

ANİKTERİK sıf. (fr. *anictérique*). Patol. İkterisiz seyreden: *Anikterik hepatit.* (L)

ANİL i. (fr. *anile*). Kim. Anilin ve bir aldehit etkisiyle meydana gelen C_6H_5—N=CH—R formülündeki imin. (*Eşanl.* SCHİFF BAZI.) [L]

ANİLARSONİK veya **ANİLARSİNİK** sıf. (fr. *anilarsonique, anilarsinique*). Kim. *Anilarsonik asit,* anilinin arsenik aside etkisiyle elde edilen $NH_2C_6H_4AsO_3H_2$ formülündeki ürün. (Az toksik olduğundan *atoksil* adı altında, dermatozların, kansızlığın ve uyku hastalığının tedavisinde kullanılır.) [L]

ANİLEİN i. (fr. *aniléine*). Kim. Seyreltik sülfürik asitte çözünmüş bulunan anilinin potasyum bikromat etkisiyle oksitlenmesinden elde edilen mor renkte boyar madde. (L)

ANİLİN i. (portekizce *anil, indigo*'dan fr. *aniline*). Benzenden, hidrojen yerine aminojen bir radikal geçmesiyle türeyen amin. Bk. ANSİKL. (*Eşanl.* AMİNOBENZEN, FENİLAMİN.)

— Boya sanay. *Anilin boyalar,* anilin, organik kimyanın en önemli maddelerinden biridir. (Boya sanayiinde kullanılan ilk boyaya, maddeler anilinden elde edildiği için bu ad verilmiştir. Anilin baz maddelerinden ilk kimyevî boyanın icadı, diğer bütün sunî boyaların bu adla anılmasına sebep olmuştur. Deri sanayiinde kullanılan boyalar: asit boyalar, bazik boyalar, direkt boyalar, alizarin boyalardır.)

— Foto. *Anilin boyalar,* taş kömürü eterinden elde edilen organik boya cevheri, fotoğrafçılıkta ve repredüksiyon tekniğinde, boyaların imalinde çok kullanılır. Emülsiyonların terkibine girer. Anilin boyaların bir kısmı ışığa dayanıklı, bir kısmıysa değildir. Bir kısmı suda, bir kısmı da alkol veya eterde erir.

— Matbaac. *Anilin usulü,* alkol esaslı bir eriten'de çözündürülen anilin boyalarından yapılma mürekkeplerle sağlanan tipografik baskı usulüdür. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Formülü C_6H_5—NH_2 olan *anilin,* NH_2 grubunun doğrudan doğruya çekirdeğe bağlı bulunduğu *arilamin* adındaki bazların bir çeşididir. İndigonun kuru kuruya damıtılmasından elde edilerek, 1826'da Unverdorben tarafından keşfedilmiştir. Nitrobenzenin demir talaşı ve sulu klorhidrik asit etkisiyle indirgenmesi sonucunda elde edilir. Tepkime kaynama sıcaklığında sağlanır, sonra ortam'a kireç katılır ve meydana gelen anilin, su buharıyle sürüklenerek, düşük basınçta arıtılır. Taze damıtma ürünü anilin renksizdir, fakat ışık etkisiyle hızla esmerleşir. Yoğunluğu 1,025'tir, 184°C'de kaynar, düşük sıcaklıklarda donar ve o zaman 6°C'de erir. Hiç de hoş olmayan, yavan bir kokusu vardır. Çok şiddetli bir zehirdir. Kimya bakımından anilin, turnusol'u etkilemeyen ve tuzları kolayca hidrolize uğrayan çok zayıf bir bazdır. NH_2 radikalinin hidrojen atomları alkali metallerle yer değiştirebilir. Halojenler çekirdekte orto ve para mevkilerinde «yerine geçme» ye uğrayabilir, *nitrik asit*'le özellikle *paranitranilin,* sülfonasyonla ise, *parasülfanilik asit* elde edilir; genellikle nitrolamaya uğratılan baz değil, asetanilid'dir. Anilin, birincil alifatik aminlerin tepkimelerine katılır (karbon oksiklorürle bir üre oluşması, kloroformla karbilamin hazırlanması v.b.). Asit klorür veya anhidridleriyle amidler verir. Anilinin ve birincil arilaminlerin esas tepkimelerinden biri, doğal haldeki nitroz asidin etkisiyle, bir *diazonyum tuzu*'nun ($C_6H_5N_2Cl$) oluşmasıdır. Bu bileşikler, bir arilaminden, bu arilamine tekabül eden fenole, hidrokarbona, halojenli türeve, aside geçiş imkânını verirler. Bundan başka, hidrazinlerin ve sanayide büyük önemi olan *azoik* adındaki boyar maddelerin üretimini sağlarlar. Anilinle arilaminler gene boyar maddeler vermek üzere, aldehidler ve başka aminlerle önemli yoğunlaşma tepkimelerine katılırlar. Gliserinin anilin üzerine etkisiyle *kinolein* elde edilir. Anilinin oksitlenmesi ya nitrobenzen, ya benzokinon, ya da boyacılıkta kullanılan «anilin siyahı» verir.

Anilin, $C_6H_5NHCH_3$ veya $C_6H_5NHC_6H_5$ tipindeki ikincil bazların ve $C_6H_5N(CH_3)_2$ tipindeki üçüncül bazların üretimine imkân verir. Bu bazlar, aynı zamanda alkoyilli ve arilli iseler, *karma* adını alırlar. Bu sonuncular, alkollerin, otoklavda ve sülfürik asit beraberinde aniline etkisiyle elde edilir ve

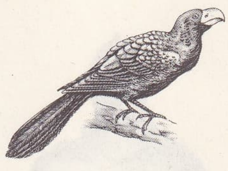
ani

Foto. Baufle (LAROUSSE)

nitroz asit yardımıyle, *azinik* ve *oksazinik* boyar maddelerin üretiminde ilkel madde rolü oynayan, ON—$C_6H_4N(CH_3)_2$ tipindeki *paranitrozo* türevlerine yol açar. *Para* mevkiinde birçok yoğunlaşma tepkimelerine imkân verirler.

— Matbaac. *Anilin usulünde,* silindir biçiminde veya bir silindir üzerinde toplanmış kesik veya oyuk veya kalıplanmış ve kükürtle işlenmiş kauçuk klişelerden faydalanılır. Mürekkepleme düzeni, bir mürekkep kabında dönen ve klişeleri mürekkepleyen bir silindirle, bu silindiri muntazam bir mürekkep tabakasıyle kaplayan bir merdaneden meydana gelir. Eriten'in buharlaşması dolayısıyle mürekkep çabuk kurur. Basit ve ucuz olan bu usul kâğıt, metal ve plastikler üzerine renkli baskılar yapılmasına elverişlidir.

Anilin baskı makinelerinde kullanılan boyalar, ispirtoda eritilmiş boyalardır. Baskı için kâğıt, mukavva, metal, şeffaf kâğıt ve transparanlar, plastik kâğıtlar da kullanıldığı için boyaların özelliği bu malzemeye göre ayarlanır. Boya cevheri bakımından iki farklı grup vardır: Pigmentli olanlar ve pigmentsizler. Pigmentli boyalar ekseriya alkollüdür yahut glikol veya eterde eritilmiştir. Bunlar biraz çukurbaskı boyalarına benzer, bu bakımdan çukurbaskı makinelerinde de kullanılabilir; fakat ne benzin, ne de tolüol ile karışmamalıdır, çünkü hem lastikleri bozar, hem de fena bir koku yapar. Pigmentsiz boyaların boya cevherleri de ispirto ve alkolde iyi erir; renkler parlak ve şeffaftır, temizdir, artımlıdır. Tek mahzurları ışığa dayanıklı olmayışlarıdır. Anilin boyaları, ispirto hızla uçtuğundan, çok çabuk kurur ve makinelerin süratli çalışmasına, üst üste birkaç rengin tehlikesizce basılmasına imkân verir.

◆ **Anilizm** i. (fr. *anilisme*). Toksikoloji. Anilin ve anilin boyalarıyle zehirlenme.

— ANSİKL. *Anilizm,* özellikle bol terleme, baş dönmesi, baş ağrısı, siyanoz ile kendini gösterir; solunumu felce uğratarak ölüme yol açar. Had zehirlenme hallerinde, bol havalandırma, oksijen tedavisi, sunî teneffüs, münebbihler salık verilir. Eskiden ilâç olarak kullanılan anilinden ve bunun birçok türevinden, toksiklikleri dolayısıyle vaz geçilmesi, tedavi kazası sayılabilecek zehirlenme olaylarını önlemiştir. Kumaşların siyaha boyanmasında anilinin kullanılması birçok ağır, hattâ ölümle sonuçlanan zehirlenmelere yol açmıştır; özellikle işçilerde görülen bu zehirlenmeler, anilinin buhar basıncının normal sıcaklıkta hayli yüksek olmasından ileri gelir. (L)

XV. yy. a ait bir anim (Ordu müzesi, Paris)

ANİLİT i. (fr. *anilide*). Kim. Anilin ile elde edilen amitlere verilen ad. (Örnek: *asetanilit, benzanilit*). [L]

ANİM i. (fr. *anime*). Sil. İstakoz kuyruğu şeklinde, birbirine geçme çelik dilimlerden meydana gelen zırh. (Romalıların «yürekkoruyan» zırhına benzeyen bu zırh, XVI. yy. da piyadeler ve denizciler tarafından kullanılırdı. İtalya'da ise, XVII. yy. a kadar kullanılmıştır.) [L]

ANİMALİZM i. (fr. *animalisme*). Embriyoloji. Hayvan embriyonunun çok gelişmiş bir sperma hayvancığından başka bir şey olmadığını savunan yanlış bir sistem. (L)

ANİMATO zf. (ital. k. «canlı»). Bir müzik parçasının başında, parçanın ateşli, canlı bir şekilde çalınacağını gösterir. (L)

ANİMATÖR sıf. ve i. (fr. *animateur*, canlandırıcı, harekete getirici). Bk. TAKDİM (*takdimci*). [L]

Animaux (TRAİTÉ DES) [*Hayvanlar Üstüne İnceleme*], Condillac'ın eseri (1755). İlk kısmında, önce hayvanların otomatizmi hakkındaki Descartes teorisi reddedilir. Sonra, Condillac, hayvanlarda doğuştandır denilen alışkanlıkların deneylerle, sonradan edinildiğini ispata çalışır; bundan da, içgüdünün zekâya benzetilebileceği sonucuna varır. Kitapta bir de *Dissertation Sur l'Existence de Dieu* (Tanrının Varlığı Üzerine İnceleme) adında, daha önce Berlin akademisi için yazılmış bir bölüm vardır. (L)

Animaux modèles (LES) [*Örnek Hayvanlar*], Francis Poulenc'in bir perdelik balesi (bir prolog, altı sahne ve bir epilog). Koreografi: Serge Lifar; dekor ve kostümler: M. Brianchon. 1942'de Paris operasında temsil edildi. La Fontaine'den alınan altı masalın müzikli ve danslı bir biçimde serbestçe sahneye uygulanmasıdır. (L)

Animi tranquillitate (DE) [*Ruh Huzuru*], Seneca'nın on incelemesinden (Dialogi) biri; yazarın, muhtemelen Korsika'daki sürgünden döndükten sonra kaleme aldığı bu inceleme, Serenus'a ithaf edilmiştir. Eserin başında Serenus'un gerçek veya hayalî bir mektubu vardır; Serenus bu mektupta içindeki çekişmeleri anlatır: bir yanda kendisini iyiliğe çağıran vicdanının sesi, öte yanda dünya nimetlerine ve ihtiraslara bağlı kalan ten'inin baskısı. Filozof, ona, insan ruhunu huzura kavuşturacak birtakım öğütlerle cevap verir. Meraklı fıkralar ve portreler sayesinde bu incelemenin çekiciliği daha da artmıştır. (L)

ANİMİZM i. (lat. *anima*, ruh, hayvan hayatının ilkesi'nden fr. *animizme*). Fels. Her nesnenin bir ruhî varlık veya ruh tarafından yönetildiğini kabul eden sistem. (*Eşanl.* CANLICILIK.) Bk. ANSİKL.

— Psikol. Psikolojik olaylarda olduğu gibi hayatla ilgili olayları da düşünen bir ruhun yönettiğine inanan sistem (Stahl doktrini). Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Fels. Elde edilen bilgiler, insanlığın başlangıç çağlarında, animizm belirtilerine yer yer rastlanabileceğini göstermektedir. Comte ve sonra gelen sosyologların belirttikleri gibi, ilkel insan, işleyişini kavrayamadığı olaylar karşısında, bu olayların muğlak ve karanlık güçler tarafından yönetildiği ve istendiği hissine kapılıyordu. Bu güçlere kendi iradesinin niteliklerini atfediyordu.

İyi ve kötü «ruhlar», «büyü», «kader» veya «mana» gibi ilkel kavramlar bu tutum ve inançtan gelir. İlkel animizm zamanla büyücülüğe, sihre (sihirin amacı, bu esrarlı güçlere hükmedebilmek veya yön değiştirtmektir), batıl inançlara, tabulara v.b. dönüşür. Gittikçe kuvvetlenen bir kişilikleştirme süreci yoluyle fetişizme varır ve daha sonra çok tanrıcılıktan geçerek çeşitli dinlerin doğumuna yol açar. Gelişen ilimler, tabiatı insanlara tanıtarak, tabiata hükmetmeyi imkân içine soktuğu gibi ilkel animizmin kalıntılarına da karşı çıkmaktadır. Bununla birlikte günümüzde, başlıca Asya'da, Orta Afrika'da ve Pasifik okyanusunun bazı adalarında, 135 milyon kadar insan hâlâ animist sayılabilir. Ancak animizmle ilgili istatistikleri ihtiyatla incelemek gerekir: ilkel insanlar nesnelerde bir ruh değil, bir kişilik görürler.

— Psikol. Stahlın *animizm*'i hem *mekanizm*'e hem de *vitalizm*'e karşıdır; mekanizm, hayat olaylarını yalnız fizik-kimya olgularından ibaret sayar; vitalizm ise hayat olaylarını, yarı maddî yarı manevî olan, hem fizik-kimya olaylarından, hem de düşünen ruhtan ayrı bir hayat ilkesiyle açıklar. Şuur ve bitkisel hayat gibi iki ayrı ilkeyi varsayan vitalistlerin çifte dinamizminin (düodinamizm) aksine, animistler hem hayatla ilgili olayları, hem de psikolojik olayları tek bir sebebe, düşünen veya «akıllı» bir ruha bağlarlar.

◆ **Animist** sıf. (fr. *animiste*). Animizmle ilgili olan: *Animist doktrin.* ‖ İ. Animizm taraftarı. (L)

ANİMOGRAF i. (fr. *animographe*) [tes. edil. ad.]. 1963'te gerçekleştirilen ve bir hareketi grafik olarak yaratan cihaz. (Sürekli ve sarsıntısız bir hareket izlenimini değiştirmeden, resimlerin sayısını büyük çapta azaltabilen bu cihazın basitleştirilmesi, klasik animasyon filminde, tasarlamayle elde edilen sonuç arasındaki gerekli geçişleri ortadan kaldırmak imkânını verir.) [L]

ANİMUCCİA (Giovanni), italyan bestecisi (Floransa 1500'den sonra-Roma 1571). Aziz Filippo Neri'nin dostuydu; dinî çevrelerde görev alan ilk müzisyendir. Rahipler birliğinin repertuvarını meydana getirmeğe çalıştı. Dört sesten altı sese kadar âyinler yahut dinî olmayan madrigal'ler yayımladı; bu eserlerde kelimeler, zengin polifoni içinde kaybolup gitmez. *Lauidi Sipirituali* (1563-1570), Oratorium toplantıları için bestelenmiş italyanca ilâhiler derlemesidir. — PAOLO (Floransa 1500'e doğr.-Roma 1563), öncekinin kardeşi. San Giovanni in Laterano kilisesinde 1550'de Rubino'nun yerine geçti. Motet'ler ve madrigal'ler besteledi; bunlar 1555 ile 1600 arasında çeşitli derlemeler halinde yayımlandı. (L)

ANİNA, Romanya'da (Banat) şehir. Reşita'nın güneyinde; 88 000 nüf. Kömür madeni. Metalürji. (L)

ANİNETA. Esk. coğ. Anadolu'nun Karia bölgesinde bir şehir. Bugün Menderes'in kuzeyinde, Kestel çayı ovasındaki Buğdaylık yakınındadır. (M)

ANİO. Esk. coğ. Antik İtalya'da bir akarsu; Tibur'dan geçer ve *Antemnae* yakınında Tevere'ye karışırdı. Suları, birçok kemerle Roma'ya getirildi. Bugünkü *Aniene* veya *Teverone*. (L)

ANİONOTROPİ i. (fr. *anionotropie*). Kim. Bir anion'un (Cl, Br, I, OH v.b.) bir organik molekül içinde yer değiştirmesiyle gerçekleşen transpozisyon. (L)

ANİRA, japon folkloruna göre, saatleri idare eden on iki cinden biri. Türkiye'de öğleden sonra saat üçü karşılayan sekizinci saat, Koç Anira veya Hitsuji'nin himayesindedir. Anira, sanatçılar tarafından, üzerinde bir çeşit koç başı bulunan sırıtkan bir çehre şeklinde canlandırılır. (L)

ANİRİDİ i. (*an*, bulzl. eki ve yun. *iris, iridos*, iris'den fr. *aniridie*). Oftalmoloji. Doğuştan iris yokluğu. Gelişimin duraklamasından ileri gelir. (L)

ANİSA. Esk. coğ. Anadolu'da Kappadokia bölgesinde şehir. Berlin müzesinde bulunan ve M.Ö. II. yüzyıla ait bir bronz levhada, bu şehre ait yunanca bir kitabe vardır. Buradaki kanuna göre, şehir her yıl bir Demiurgos idaresine veriliyor ve bu yıla onun adı konuyordu. Ayrıca Arkhontlar kurulu, bule (meclis) vardı ve demos'un (halk) sözü de geçerdi. Bu idareyi muhtemelen Ariarathes V koymuştu (M.Ö. 130). Burada Zeus, Zeus Soter, Herakles ve Astarte'ye ait tapınaklar vardı. M.Ö. I. yy. da artık sönen bu şehir, Mitridat savaşlarında yıkılmış olmalıdır. Kitabeye göre burası, Kappadokia'nın merkezi olan Mazaka'ya (bugün Kayseri) yakın, belki de Kayseri yakınındaki Kültepe'nin yerindeydi. M.Ö. II. bin yılda Kaneş adını alan bu yerin gerçek adının Hanisa olması muhtemeldir. (M)

ANİSODACTYLUS i. (lat. k.). Zool. Ağılı böcek. Taş altında, nemli yerlerde yaşar. (Kınkanatlıların Carabidae familyasından.) [L]

ANİSOMYARİA çoğl. i. Yumuşakçalar takımı. Çift kavkılıdır. Birçok familyayı kapsar: Midyeler, taraksal midyeler, istiridyeler, vulsellidae v.b. Kavkıları, ayrı büyüklükte iki kasla birbirine bağlıdır. (L)

ANİSONEMİDAE çoğl. i. Zool. Kamçılı birhücreliler familyası. Vücutları basıktır; genellikle bir yutak organları vardır. Kamçıları eşit büyüklükte değildir. Kamçılarının önü ince, arkası kalın ve uzundur. (Başlıca cinsleri: *anisonema, entosiphon.*) [L]

ANİSOPLİA i. Zool. Pislik böcekleri takımı.

— ANSİKL. Avrupa'da, tarıma zararlı birçok türü bilinen *anisoplia*'nın en çok tanınan türleri şunlardır: *Çavdar anisopliası* (Anisoplia segetum), başı ve göğsü yeşildir; *sebze anisopliası* (Anisoplia norticola); *buğday anisopliası* (Anisoplia tempestiva). Anisoplia'nın küçük beyaz kurtcukları bitkilerin köklerini yer. Yüzde beş amonyaklı su ile larvalar yok edilir. (L)

ANİSOPTERİKS i. (fr. *anisoptéryx*). Zool. Avrupa ormanlarında yaşayan gece kelebeği. (Dişisi genellikle kanatsızdır. Tırtılı meşe ve akçaağaç üzerinde yaşar. Pulkanatlılar, mühendisböceğigillerden.) [L]

ANİSORHYNCHUS i. Zool. Bitki biti. Avrupa'da ve Akdeniz çevresi bölgelerde, toprak üstünde yaşayan yaygın bir böcektir. (Kınkanatlılar, *curculionidae* familyasından.) [L]

ANİSOSFİGMİ i. (fr. *anisosphygmie*). Kardioloji. Nabız bozukluğu. Vurumların aralıkları eşit, fakat genlikleri eşit değildir. (L)

ANİSOTOMA i. Zool. Bir böcek; genellikle, mantar emeçleriyle kaplı yerleri sever. (*Anisotoma humeralis*, Avrupa'da taş mantarlarında yaşar. Kınkanatlılar, kalkanböcegigillerden.) [L]

ANİT i. (fr. *anite*). Patol. Anus iltihabı. (L)

ANİTTA, hint-avrupalı hükümdar. II. bin yılda, Hititlerin ülkesini fethetti; sonradan başkent olacak olan Hattusa'yı yıktı ve Hitit imparatorluğunu kurdu. (L)

ANİYONİK sıf. (fr. *anionique*). Anyon tu-

Foto. LAROUSSE

tucu bir sentetik reçineye verilen ad. (Bk. REÇİNE.) [L]

ANİZEİKONİ i. (*an*, bulzl. eki, yun. *isos*, eşit ve *eikon, eikonos*, görüntü'den fr. *aniséiconie*). Tıp. Görme kusuru. Her iki gözde beliren hayalin büyüklüğü ve biçimi birbirinden farklıdır. (Değme camların kullanılması, anizeikonlu hastalara, her zaman olmamakla beraber büyük bir rahatlık verir.)

— ANSİKL. Fizyolojik denen *anizeikoni*, pek rahatsız edici değildir. Hastalığın asıl sebebi optiktir: buña anizometropi denir. En belirli şekli *afaki*'dir. Göz merceğinin çıkarılmasından sonra kullanılan doğrultucu cam, görüntüyü ameliyat öncesine göre yüzde 25-30 büyütür. Ameliyat tek taraflı yapıldığında iki görüntü arasındaki fark o kadar büyüktür ki, normal bir görüş elde edilemez.

Bütün anizometropiler anizeikoniye yol açabilir, doğrultucu camların meydana getirdiği anizeikoni, eksen ametropilerindekine göre (miyopi, hipermetropi), eğri ametropilerinde (astigmatizm) çok daha önemlidir. Anizeikoni bir stereo-aynoskopla ölçülebilir. Bazı hallerde izeikonik camlarla düzeltilir. (L)

ANİZET i. (fr. *anisette*). Alkol, su, şeker ve yeşil anason esansının karışımıyle elde edilen likör. (L)

ANİZİDİN i. (fr. *anisidine*). Kim. Bir aminofenolün metil eterine verilen ad.

— ANSİKL. Formülleri $CH_3OC_6H_4NH_2$ olan üç izomer *anizidin* vardır; 218°C'de kaynayan *orto-anizidin*, azoik boyar maddelerin üretimine yarar. 56°C'de eriyen *para-anizidin* bazı ilâçların yapımında kullanılır. (L)

ANİZİK i. (fr. *anisique*). Fenolik bir eter grubu içine alan asit, aldenit veya alkollere verilen ad.

— ANSİKL. Formülü $CH_3OC_6H_4$—CO_2H (*para*) olan *anizik* veya *parametoksi benzoik asit*, anetolun veya içinde bu bileşiğin bulunduğu esansların kromik oksitlenmesiyle elde edilir. 185°C'de eriyen ve 280°C'de kaynayan beyaz bir cisimdir. Kireç eşliğinde damıtmakla, karbon dioksit kaybederek anizol verir. *Anizik aldehit*, $CH_3OC_6H_4$—CHO (*para*) az miktarda anason esansında bulunur ve bundan bisülfit yardımıyle çıkarılabilir. Anetolün nitrik oksitlenmesiyle elde edilmektedir. Parfümeride *ak diken* adı altında kullanılan, hoş kokulu, 248°C'de kaynayan bir sıvıdır. *Anizik alkol*, $CH_3OC_6H_4$—CH_2OH (*para*) alkollü potasyum hidroksidin anizik aldehite etkisiyle anizik asitle birlikte meydana gelir. Bu bileşik 45°C'de erir ve 259°C'de kaynar. (L)

ANİZİL i. (fr. *anisyle*). Kim. $CH_3OC_6H_4$— formülünde tek değerli kök. (L)

ANİZİL i. (fr. *anisile*). Kim. Anizoinden itibaren oksitlenme yoluyle de elde edilen

$$CH_3OC_6H_4—CO—CO—C_6H_4OCH_3$$

formülündeki diketon. (L)

ANİZİLİK sıf. (fr. *anisilique*). Anizilin'in «benzilik» transpozisyonuyle elde edilen

$$(CH_3OC_6H_4)_2COH—CO_2H$$

formülündeki aside verilen ad. (L)

ANİZOGAMİ i. (fr. *anisogamie*). Biyol. Morfolojik bakımdan birbirine benzemeyen eşeylik hücrelerinin durumu. (Anizogami, izogamiden daha yaygındır.) [L]

ANİZOİN i. (fr. *anisoïne*). Kim. Anizik aldehidin potasyum siyanür eşliğinde dimerizasyonuyle elde edilen fenolik ketonalkol. (Formülü:

$CH_3OC_6H_4$—CO—CHOH—$C_6H_4OCH_3$'tür, 113°C'de erir. *Diparadimetoksibenzoin*'den ibarettir.) [L]

ANİZOKORİ i. (fr. *anisocorie*). Tıp. Gözbebeklerindeki eşitsizlik. (L)

ANİZOKROMİ i. (fr. *anisochromie*). Tıp. Ciddî kansızlıklarda, alyuvarlarda beliren renk eşitsizliği. (Bu eşitsizlik, alyuvarlarda hemoglobin miktarının eşit olmamasından ileri gelir.) [L]

ANİZOL i. (fr. *anisole*). Kim. Fenolun $C_6H_5OCH_3$ formülündeki metilik eteri.

— ANSİKL. *Anizol*, 152°C'de kaynayan, fena kokulu bir sıvıdır. Fenolun, metil sülfat yardımıyle metilasyonundan elde edilir. Anizik asidin kireç eşliğinde damıtılmasıyle de oluşur. Nitrik asidi etkileyecek nitranizoller şekline geçer, bunlar da, indirgenerek anizidinleri verir. (L)

ANİZOMETROPİ i. (fr. *anisométropie*). Oftalmoloji. İki göz arasında görme gücü farkı. (Meselâ bir göz normal, diğeri hipermetrop veya miyoptur.) [L]

ANİZOPTERA i. Zool. Odonatların alttakımı. *Aeschnidae* ve *kızböcekleri* familyaları bu alttakıma girer.

— ANSİKL. *Anizopteralar*'ın çok hızlı ve güçlü bir uçuşu vardır. Uçarken çoğu zaman anî dönüşler yaparlar. Dinlenme halinde kanatlar kalkık değildir; ama vücut eksenine dikey-yatay durumda açık bulunurlar. Anizopteralar doğrudan doğruya suya yumurtlar. Bitkilere yumurtlamaları nadirdir. Uzunlamasına çukurlu bir kabuğu olan kaba yapılı kurtçukları vardır. Karın kısmı, yapraksı uzantıları olmayan kapaklı bir organla son bulur. (L)

ANİZOPTERA i. Bot. Asya'da ve Malezya adalarında yetişen ağaç. Birçok türünden kereste ve reçine yağı elde edilir. (Çiftkarpellilerden olan bu cinsin 12 türü vardır.) [L]

ANİZOSİTOZ i. (fr. *anisocytose*). Tıp. Aynı çapta (7 μ) olması gereken alyuvarların, bazı hastalıklarda değişik büyüklükte olması. (L)

ANİZOSTENİ i. (fr. *anisosthénie*). Beyincik bozukluklarından ileri gelen, bazı kasların hipostenisi ve çelişiklerinin hipersteni'si. (Anizosteni'den çıkarılan sonuç, beyincikte, kasların ve çelişiklerinin âhenkli ve karşılıklı etkilerini ayarlayan merkezlerin varlığıdır.) [L]

ANİZOTONİ i. (fr. *anisotonie*). Bk. İZOTONİ.

ANİZOTONİK sıf. (fr. *anisotonique*). Fiz. ve Biyol. İçinde bulunduğu ortam ile moleküler dengeye ulaşmamış olan eriyikler için kullanılır. (Bir eriyiğin geçişme basıncı, başka bir eriyiğin geçişme basıncından büyük ise birinci eriyik hipertoniktir; aksi halde hipotoniktir.) [L]

ANİZOTROP sıf. (fr. *anisotrope*). Histoloji. Çizgili kasların telcikleri arasındaki koyu bölge gibi, ışığın çifte kırılmasına elverişli organik maddeler için kullanılır.

— Biyol. *Anizotrop bölge*, çizgili kas telciklerinin arasında bulunan ve ışığı çifte kıran bölge.

— Fiz. Yönelmesine göre özellikleri değişen kristal maddeler için kullanılır. Maddenin değeri bu yönelmeye göre ölçülür.

◆ **Anizotropi** i. (fr. *anisotropie*). Fiz. Anizotrop bir maddenin niteliği. (L)

ANİZÜRİ i. (fr. *anisurie*). Semeiyoloji. Bazı hastalıklarda görülen, idrar verdi'sinin günden güne değişmesi. (L)

ANJANANJANAT i. Bir Madagaskar kerestesi, Chlaenaceae familyasından; *leptolaena pauciflora* ve *multiflora* ağaçlarından elde edilir. (L)

ANJERO-SUDJENSK, S.S.C.B.'nin (Rusya cumh.) Sibirya bölümünde şehir; Kuzbass kömür havzasında, Kemerovo'nun kuzeyinde ve Tomsk'un güneybatısında. Maden havzası; kok fabrikaları ve kimya sanayii. (L)

ANJİEKTAZİ i. (fr. *angiectasie*). Patol. Damar genişlemelerine verilen cinsil ad. (Bu terim anevrizma, varis gibi belirli lezyonlar için kullanılmaz.) [L]

ANJİN i. (yun. *ankhein*, boğmak'tan fr. *angine*). Boğaz mukozalarının şişmesi. ‖ *Göğüs anjini*, kalp bölgesinde ağrılı belirtilerin tümü.

— ANSİKL. *Anjin*, çoğu zaman mikropludur. Bazen başka hastalıkların (döküntülü hummalar) tek başına görülen bir belirtisidir. Soğuk ve tahriş anjine sebep olabilir.

Anjinleri, *kırmızı anjinler* ve *beyaz anjinler* olmak üzere ikiye ayırabiliriz.

Kırmızı anjinler, had nezleli anjin şeklinde görülür ve genellikle bademciklere kadar iner (bk. BADEMCİK *iltihabı*). Bu tür anjin, titreme, ateş, kırıklık, başağrısı, iştahsızlık ile başlar. Ağrı yutkunmayı zorlaştırır, hattâ imkânsızlaştırabilir; ses burundan gelir, nefes fena kokar. Boğaz mukozası kırmızı, parlak ve yer yer kurudur. Sümüksü maddeler, lâpası ifrazat vardır. Bu ifrazat az yapışkan oluşuyla yalancı zarlardan ayrılır. Boğazın sıcak asitborikli suyla yıkanması, hatmi kökü ve haşhaşla yapılan yumuşatıcı gargaralar başlangıçta faydalıdır; limon suyu, rezorsin, salisilik asit gibi hafif antiseptiklerle gargaraya devam edilir.

Beyaz anjinler, kabarcıkların bulunması ve kuvvetli bir ateşle kendini gösteren uçuksal anjin veya difteri (bk. DİFTERİ) anjininde olduğu gibi yalancı zarlı anjin; bir de Vincent'in ülserli zarlı anjini şeklinde ortaya çıkar. Uçuksal anjinin özel bir tedavisi yoktur. Vincent anjinini iyileştirmek için arsenikli maddelerle ağız çalkalanır.

Genellikle, sırf kırmızı olmayan her anjinde, boğazı yalancı zarlar, lâpası ifrazat v.b. den temizlemek gerekir; böylece, teşhis edilemeyen bir difterinin tedavisi de geciktirilmemiş olur.

Ayrıca, gangrenli, balgamlı (flegmon), frengili anjinler de vardır.

Ne kadar hafif olursa olsun her anjin, böbrek ile ilgili bir *yan etkiye* yol açabilir; onun için, anjin geçtikten hemen sonraki günlerde sistemli bir şekilde albümine bakılması gerekir. Ludwig anjini ağız damağındaki gözeli dokunun gangrenli iltihabıdır; dili yukarı çeker ve gırtlak ile nefes borusuna doğru yayılır.

● *Göğüs anjini*, sternumun arkasında kalbi sıkıştıran, sol kol ve omuza kadar yayılan ağrı ile belirlenen bir sendromdur. Bu anjinde hasta yürek darlığı hisseder. Göğüs anjini kalb veya aorttaki bir organik lezyondan veya kalb damarları örgüsünün kötü teşekkülünden ileri gelir. Çoğu zaman sonu tehlikelidir. Tedavisi için amil nitrit koklamak, morfin şırınga ettirmek veya trinitrin almak gerekir. (L)

ANJİ (O)- yunanca *angeion*, damar, kelimesinden alınmış ve birçok tıp terimine girmiştir. (L)

ANJİOGRAFİ i. (fr. *angiographie*). Damarların içine opak madde verildikten sonra elde edilen radyografi. (Bk. ARTERİOGRAFİ ve FLEBOGRAFİ.)

ANJİOKARDİOGRAFİ i. (fr. *angiocardiographie*). Işınlarını geçirmeyen bir maddenin damara şırınga edilmesiyle elde edilen kalp boşlukları ve kalp tabanındaki büyük damarlar radyografisi.

— ANSİKL. *Anjiokardiografi* ile hem sağ, hem de sol kalp hastalıkları hakkında bilgiler elde edilebilir. İlâcın akciğerde sulanması sonucu kalbin sol tarafı, ana atardamar ve kolları, sağ kalp ve akciğer atardamarı kadar iyi görülmez. Bu metotla akciğer veya mediastenal lezyonların damarlardan ileri gelip gelmedikleri anlaşılır. (L)

ANJİOKERATOM i. (fr. *angiokératome*). Patol. Derisi soğuğa dayanmayan kimselerin, özellikle ellerinde görülen kırmızı, pütürlü, kılcal damar genişlemesinden ileri gelen lekelere verilen ad. (L)

ANJİOKOLESİSTİT i. (fr. *angiocholécystite*). Safra kesesi ve safra yollarının bir arada iltihaplanması.

— ANSİKL. *Anjiokolesistit* safra yollarının iltihabıdır: safra taşlarının sık görülen bir komplikasyonudur. Hastalığın had şekilleri basit bir iltihaptan safra kesesinin kangrenleşmesine kadar değişebilir. Bütün mikrop yuvaları temizlenmeli, taşlar çıkarılmalıdır. Bazen kolesistektomi'ye baş vurmak gerekir. Kronik anjiokolesistit'ler genellikle koli basilinden ileri gelir ve safra yollarını mikroplardan temizleyecek ilâçlara ihtiyaç gösterir. (L)

ANJİOKOLİT i. (fr. *angiocholite*). Patol. Safra yolları iltihabı (safra kesesi iltihabına kolesistit* denir).

— ANSİKL. *Anjiokolit* genellikle safra taşının bir komplikasyonudur. Tifo gibi büyük iltihaplı hastalıkların seyrinde de görülür. Kattaral veya cerahatli olabilir.

ANJİOLOJİ i. (fr. *angiologie*). Anatominin dolaşım organlarını inceleyen bölümü.

— ANSİKL. *Anjioloji* kalbin (kardioloji), atardamarların (arterioloji), toplardamarların (fleboloji, lenf damarlarının (anjiolökoloji) incelenmesini kapsar. (L)

ANJİOLÖKOLOJİ i. (fr. *angioleucologie*). Anat. Lenf damarları incelemesi. (L)

ANJİOM i. (yun. *angeion*, damar'dan fr. *angiome*). Patol. Damarlarda yeni veya bozuk oluşumların toplanmasıyle meydana gelen ur.

— ANSİKL. *Anjiomlar*'ın çoğu doğuştandır. Bazıları sade leke şeklinde (düz anjiom), bir kısmı çıkıntılı (yumrulu anjiom), bir kısmı

anjiokardiografi

Foto. X (LAROUSSE)

ANJOU'da Serrant şatosu (Maine-et-Loire)

da dallıdır (yıldızlı anjiomlar). Halk arasında bunlara *şarap lekeleri* denir. Renkleri parlak kırmızıdan kahverengiye kadar değişir.

Genellikle selim bir ur olan anjiom, bazen büyüme istidadı gösterir, bazen de bir travma yüzünden ağır kanamalara sebep olur. Çok derinde bulunan veya çok yaygın ve çıkıntılı anjiomlar bisturi ile çıkarılır, ama vakaların çoğunda x veya radyum ışınlarıyle, daha çok da soğuğun etkisiyle (bk. KRİYOTERAPİ) giderilebilir. İç organlardaki anjiomlarda, iç kanamaya yol açma ihtimali vardır. (Nöromenenjlerde yerleşen anjiomların sık sık kanaması gibi.) [L]

ANJİONÖROTİK sıf. (fr. *angioneurotique*). Patol. *Anjionörotik ödem*, derinin akut bir ödemi; vazomotör sinirlerin bozukluğuna bağlıdır; bazen alerjiden bazen histaminin serbest kalmasından ileri gelir. (L)

ANJİONÖROZ i. (fr. *angioneurose*). Patol. Nöro-vejetatif sistemin fonksiyon bozukluklarına bağlı damar rahatsızlıkları. (L)

ANJİORAFİ i. (fr. *angiorraphie*). Tıp. Bir damar dikişi yapmak veya iki damarı birleştirmek için yapılan cerrahî müdahale. (L)

ANJİOSKOP i. (fr. *angioscope*). Tıp. Kılcal damarların yakından incelenmesini sağlayan âlet.

◆ **Anjioskopi** i. (fr. *angioscopie*). Tıp. Özel bir mikroskopla kılcal damarların incelenmesi. (L)

ANJİOSPAZM i. (fr. *angiospasme*). Patol. Bir kan damarının, özellikle bir atardamarın spazmlı kasınması.

— ANSİKL. *Anjiospazm* vücudun çeşitli bölgelerinde görülebilir, çok değişik belirtileri vardır, birçok hastalığın sebebi anjiospazm'a bağlanmıştır. Anjiospazmların hareket noktası olarak, genellikle, sempati sinirlerinin bozulması gösterilir; bu bozukluk da fizik yorgunluktan, iç salgı veya nöro-vejetatif sistemin dengesizliğinden ileri gelir.

◆ **Anjiospazmodik** sıf. (fr. *angiospasmodique*). Patol. Anjiospazma ait. (*Anjiospazmodik sendrom* diye aynı şahısta çok çeşitli sebeplerle ortaya çıkan ve birbirlerinin yerine geçebilen değişik anjiospazmlara denir.) [L]

ANJİOTENSİN i. (fr. *angiotensine*). Tıp. Büyük bir damar daraltıcı gücü olan oktapeptid. (*Eşanl.* HİPERTENSİN.)

— ANSİKL. *Anjiotensin*, kansız kalmış bir böbrekte renin'in açığa çıkmasından sonra plazmada meydana gelir. Kana karışan renin, plazmada bulunan karaciğer kökenli bir alpha-2-globülin olan hipertensinogen ile temas eder; hipertensinogen, reninle temas edince önce etkisiz bir dekapeptid olan hipertensin I veya antiotensin I haline geçer. Sonra bu dekapeptid, etkili bir oktapeptid olan hipertensin II veya anjiotensin II haline geçer. Bu madde, düz kas telciklerini kuvvetle kastığından onun etkisi altında kalan atardamarların çeperleri kasılır, çeper direnci artar ve damar basıncı yükselir. Bundan başka, anjiotensinin böbrek tübleri hizasında bir sodyum tutturma etkisi vardır. Anjiotensin böbreküstü bezi kabuğunu etkileyerek, aldosteron salgısına yol açar. Anjiotensinin plazmada ancak renin'in enzimatik etkisi sonucunda meydana çıkan etkili bir madde olduğu anlaşılmaktadır. (L)

ANJİOTRİB i. (fr. *angiotribe*). Tıp. Kanı dindirmek için damarları sıkıştıran cerrahî âlet. (L)

ANJİOTRİPSİ i. (fr. *angiotripsie*). Tıp. Dokuları sıkıştıran sert bir penslc kanı dindirme usulü. (L)

ANJOS (Augusto DOS), brezilyalı şair (Paraiba'da Engenho Pau d'Arco 1884-Minas Gerais'de Leopoldina 1914). Önceleri sembolistti, sonra yeni-parnascı oldu: *Eu* (Ben) [1912] adlı şiir kitabıyle tanınır. (L)

ANJOU, Fransa'nın eski eyaleti, Andécave'ların Galya ülkesine tekabül etmekteydi; merkezi *Angers*. Anjou daha sonraları Maine-et-Loire idarî bölgesini, İndre-et-Loire, Mayenne ile Sarthe'ın bir kısmını meydana getirdi. (Halkı: *Angevin'ler*.)

Coğrafya

Coğrafî olmaktan çok siyasî bir birlik olan Anjou armoricain Massif'i (Kara Anjou) ile Paris havzasında (Beyaz Anjou) yer almakta ve değişik manzaralı bölgeleri bir araya toplamaktadır. Kuzeybatıda, *Segréen* veya *Craonnais* bölgesinde, toprağı şistli ve dalgalı bir yayla uzanır. Koru manzarası gösteren bu yaylada, meskûn yerler dağınık bir durumdadır ve büyük toprak mülkiyeti ağır basar. Ortaçağda tarla haline getirilen eski orman, yerini otlaklara bırakmıştır: bugün Segréen'in başlıca gelir kaynağı hayvancılıktır. Burada, ayrıca (eskiden işletilen) demir madeni filizleri de vardır. Güneybatıda Mauge'lar, Vendée koruluğuna varır, yeraltı şistleri ve vâdi biçimindeki manzarasıyle koruluğu andırır. Burası, Anjou'nun en gelenekçi kısmıdır; 1793 ayaklanmasının merkezi oldu. Bugün de hâlâ büyük toprak sahiplerinin, köy beylerinin elindedir. Hayvancılık her yerde ağır basar. Ama, *Mauge*'larda aynı zamanda eski zanaatlar, özellikle, keten ve pamuk iplik ve dokumacılığı (cholet) da faaliyet halindedir. Kuzeydoğuda, eyaletin en yoksul bölgesi olan *Baugeois* uzanır: geniş kum tabakaları üzerinde ormanlar veya fundalıklar yer alır; memleket hayvancılık ve ormancılıkla geçinir. Zengin otlaklarla kaplı vâdiler (Loire, Sarthe ve Mayenne) komşu yayla ile tam bir karşıtlık halindedirler. Güneydoğuda *Saumurois*'da çeşitli manzaralar yan yanadır: daha verimli topraklarda (kum, marn ve kumtaşı) yer alan orman ve korular (Gennes kütlesi, Fontevrault ormanı); Saumur'ün, küçük arazilerin ve zengin ekimlerin ağır bastığı güney bölgesinde örtüsüz kalker ovaları; güzel bağları olan Loire, Layon, Aubance ve Thouet tepecikleri. *Vallée* veya *Val d'Anjou*, Candes'dan Ponts-de-Cé'ye uzanır: burası zengin, iklimi elverişli bir bölgedir; küçük toprak sahiplerinden meydana gelen halkı, büyük kasabalarda toplanmıştır. Zengin çayırları, büyük bostanları, meyva ve çiçek bahçeleri vardır; burada elde edilen ürünler Paris'e ve yabancı ülkelere gönderilir. Eyaletin merkezi olan *Angers*, bu bölgeleri birbirine birleştirir.

Tarih

Neolitik devrede meskûn olan Anjou, Sezar ile birlikte tarihe girer. Ande'ların veya Andécaves'ın başşehri o dönemde, sonradan Angers olan *Juliomagus* idi. Anjou kontluğu IX. yy. ikinci yarısında meydana çıktı. Robert ile Fort burasını Normanlara karşı savundu, sonra oğlu Robert'e bıraktı. Geçici bir süre Fransa kralı olan Robert, ilk Angevin sülâlesinin kurucusu vikont Enjuger'yi buraya yerleştirdi. Kontluk çok geçmeden Fransa'nın en önemli fief'lerinden biri oldu. 987 Yılında metbu'u Hugues Capet, Fransa tahtına çıkarken atılgan ve korkusuz Foulques Nerra (Kara Foulques) kontluk tacını giydi. Bu kont, oğlu Geoffroi ile Anjou'yu genişletti. Bununla beraber, değersiz bir başbuğ olan Foulques IV zamanında tabi derebeyi ailelerinin kendi başlarına hareket etmeleri karışıklıklara yol açtı. Ancak Foulques V ve Geoffroi Plantagenêt devrinde, isyancı derebeyler yola getirildi. Fransa krallarına bağlı kalan bu derebeylerin kendi saraylarında yargıçlık etme hakları vardı. Kendilerine yardımcı olarak bir Anjou connétable (komutan) ve sénéchal'i (adalet başkanı) vardı. Bu sonuncusu, XII. yy. da yargı yetkisine sahip oldu.

İngiltere kralı Henry Plantagenêt zamanında Anjou büyük bir imparatorluğun içinde yer aldı. Bu imparatorluk, İngiltere dışında Normandiya, daha sonra Bretanya, Akitanya ve Gaskonya bölgelerini de içine alıyordu. Önce Anjou'yu doğrudan doğruya Henry yönetiyordu, 1175'ten sonra sénéchal'i kendi yerine devlet işleriyle sürekli ve irsî olarak yetkili kıldı. Fransa kralı Philippe Auguste 1205'te Anjou'yu ele geçirince sénéchal Guillaume des Roches'u yerinde bıraktı ve onunla adeta bir antlaşma yaptı. Louis VIII'in vasiyetnamesiyle Anjou ve Maine, Saint Louis'nin küçük kardeşi Charles d'Anjou yararına 1246'da tekrar krallıktan ayrıldı. Fakat Charles I daha çok İtalya'da birtakım maceralara atılmıştı. Oğlu Charles II de, Anjou ve Maine'i, kızı Marguerite'in çeyizi olarak, kocası Charles de Valois'ya bıraktı. Philippe VI da Valois'nın tahta çıkmasıyle Fransa krallığına bağlanan Anjou, 1360'ta İyi Jean tarafından, küçük oğlu Louis I d'Anjou yararına bir dükalık haline getirilerek krallıktan tekrar ayrıldı. Kral René (1480) ile Charles du Maine'in (1481) ölümlerine kadar bu hanedanın elinde kaldı. Bu sonuncusu Anjou'yu öteki mülkleriyle beraber kral Louis XI'e bıraktı. Anjou böylece, kesin olarak krallığa bağlanmış oldu. Valois-Anjou hanedanı da Napoli maceralarına dalmış olmakla beraber, Anjou mülküne gerçek bir canlılık vermekten geri kalmadı: ünlü *Apokolypsic* duvar halıları serisi 1376'da tamamlandı. Louis II'nin eşi Yolande d'Aragon, şatonun parlak üslûplu küçük kilisesini yaptırdı. Oğlu René de Provence, Angers'de oturmaktan hoşlanırdı. XV. ve XVI. yy. lar Angers'in en parlak dönemi oldu.

ANJOU Saumur'de Loire nehri

Foto. Evers, Yvon (*LAROUSSE*)

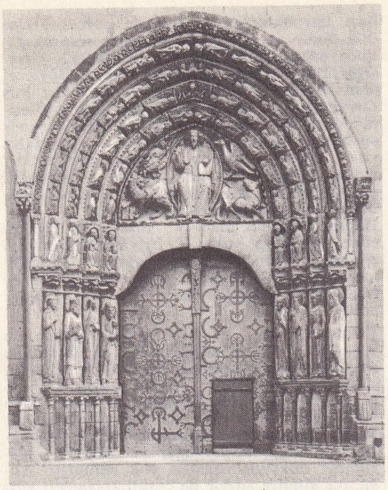

ANJOU'da Angers katedralinin anakapısı

Fakat mezhep kavgaları 1560 ile 1598 arasında Anjou'yu altüst etti: Anjou'nun yeniden kalkınması, Mazarin'e karşı yöneltilen 1652'de «la Fronde» ayaklanması yüzünden geri kaldı. XVII. yy. ın ikinci yarısında ve XVIII. yy. da dirlik ve bolluğa kavuşan Anjou, Tours «généralité»si ile kader birliği kurdu. Vendée savaşları 1793'te Anjou'da gelişti. 12 Marttan itibaren Mauges ayaklanması, temmuzda Saumur'un alınması; Bonchamps kuvvetlerinin «Anjou ordusu» adını alması. Kléber, Vendée'lileri Cholet'de yendi. Granville macerasından sonra, Angers önünde bozguna uğrayanlar. Le Mans'da yeniden ezildiler ve sonunda Savenay'de yok edildiler. Bununla birlikte kaynaşmalar d'Andigné ve Bourmont gibi şeflerle Konsüllük devrine kadar sürüp gitti. Maine idarî bölgesi haline konulan, fakat kuzeyi Mayenne'e, güneyi Vienne'e verilen Anjou 1870-1871'de, Tours hükûmetinin yanıbaşında, millî savunma üslerinden biri oldu.

1940 Haziran seferinde Saumer Harp okulu öğrencilerinin Loire köprüsündeki direnmeleri ünlüdür.

Güzel sanatlar ve Edebiyat

● *Mimarî.* Anjou'da yaratıcı bir hareket ancak, IV. yy. dan itibaren manastırların kurulmasıyle başlar. Bu dönem taş yapıların ortaya çıktığı dönemdir. Ama Anjou'nun büyük mimarî çağı, XII. yy. da, özellikle Cunault kilisesi ve Fontevrault manastırı ile başladı. Elde edilen tecrübeler, 1130'da, Angers'deki Saint-Aubin kulesinin yapılmasıyle kendini gösterdi. Bu yapının kütlesi kalın taş duvarlara gömülü sivri kemerlere dayanmaktadır: yeni yapı usulü. Anjou gotik mimarîsinin bir başka özeliği daha vardır: Mimarî artık, pervaz kemer anahtarları ile köşegen kemerlerin eşit olmayan yüksekliklerini dengelemeğe çalışmayarak kendi çözüm yollarını uyguladı: Saint-Jean (1178'e doğr.) hastahanesinin üç sahınlı iç alanı ve eski piskoposluğun sinodal salonunda (1135'e doğr.) olduğu gibi. XIII. yy. da özellikle kilise dışı mimarî gelişti: Angers şatosu artık ışığa kapalı bir kütle değil, 17 kulesi olan mazgallı bir yapıdır. *Très Riches Heures du Duc de Berry* adlı minyatürde görülen Saumur şatosu (XIV. yy.) aynı zamanda bir kale ve bir prens konutu idi. Bu, Louis XIII'e kadar süren devamlı bir gelenekti. Büyüklerin isteği ile olsa gerek, daha önceki yapılara büyük ve küçük kiliseler eklendi: Saumur'da Notre-Dame-de-Nantilly, Béhouard kilisesi. Fakat dinî olmayan yapı mimarîsi orijinal denemelere yol açtı: Plessis-Bourré, Lude ve Montreuil-Bellay şatoları; Angers'de Jean de l'Espine'in şaheseri olan Pincé konağı (1552); Barrault evi v.b. Modern zamanlarda da değerli eserler yapıldı: Serrant şatosu ile Brissac şatosu, XVII. yy. ı, geçmişe göz kamaştırıcı bir parlaklıkla bağlamaktadır.

● *Heykelcilik.* Heykelcilik Anjou'da mimarî kadar yüksek noktalara ulaşmış değildir. Bununla birlikte Angers katedralinin roman üslûbundaki heykellerinin özel bir değeri vardır. Bu heykellerde, Suger tarafından Saint-Denis'ye çağrılan Toulouse atelyesinin Fransa dükalığına getirdiği formül uygulandı. Anjou, modern çağlarda Paris'in çekiciliğinden artık kendini kurtaramayacaktır. Güçlü bir sanatçının meydana çıkması için romantik dönemi beklemek gerekecektir: Angers'li heykelci David.

● *Resim.* Önemli izlerine Saint-Aubin manastırında rastladığımız Duvar ressamlığı Poitier ve Bourguignon fresklerinin önemine ulaşamamıştır. Bununla birlikte hatırı sayılır bir özelliği vardır. Düz resim figürleri, kabartma insan resimleri ile kaynaşmıştır. Cam ustaları daha ilk günlerden, Anjou'da fırınlar kurmuşlardır. Bazı kiliselerde, özellikle Angers'deki Sainte-Maurille kilisesinde XII. yy. dan kalma çok güzel vitraylar vardır.

● *Dekoratif sanatlar.* Anjou'nun en övündüğü sanat dalı halıcılığıdır: Louis I d'Anjou 1377'de ünlü *Apocalypsis* panolarını parisli halı ustası Nicolas Bataille'a ördürttü. Bu şaheserle boy ölçüşebilecek birçok eser Anjou bölgesindeki işliklerde yapılmıştır: *La vie de Saint-Maurille* (XV. yy.) ile Loire kıyılarında örülen *La Vie Seigneuriale et Profane*.

● *Müzik.* Anjou, aynı zamanda bir müzik merkezidir. Bu merkezin XI. yy. da katedralin çocuk korosu okulunda başladığı sanılmaktadır. 1449'da kral René'nin emrinde çocuk korosu ve çeşitli müzik âletleri vardır. XVI. yy. noel ve kilise ilâhileri bestecileri (Guillaume Frappin, Lucasle Moine, Jean Daniel, özellikle de Clément Janequin ve Chardavoine) ile sayısız şarkıcılar, müziği Bretanya şatolarına kadar yaydılar.

● *Edebiyat.* Angers, XI. yy. ın başından beri çok hareketli bir piskoposluk okulunun merkezi idi ve bu okuldan 1364'te bir üniversite doğdu. Anjou'da ise, edebî hayat ancak XIV. yy. da gelişmeğe başladı: Geoffroy de la Tour-Landry'nin *le Livre des Enseignements* (Öğretiler Kitabı) [1372] adlı ahlâkî eseri Fransa'da ve Fransa dışında ün kazandı. Fakat asıl René d'Anjou zamanında, selefleri zamanındakinden daha büyük ölçüde Angers'de sanat ve edebiyat gelişti: sanatçı ve yazarların koruyucusu olan René d'Anjou'nun kendisi de yalnız balladlar ve türküler yazmakla kalmadı, aynı zamanda *le Livre de Coeur d'Amour* adlı allegorik bir romanla *Regnault et Jeanneton* adlı bir pastoral yazdı. Bunlar, derin bir ilhamla birlikte, düşünce ve üslûp inceliği taşıyan eserlerdir. XV. yy. dan kalan *Mystères de la Passion*'lardan (İsa'nın Çilesi Üstüne *Mystère*) biri de Angers'de yazıldı. 1486'da oynanan bu eserin yazarı Jean Michel'dir. XVI. yy. da, edebî hayata, eyaletlerde Ortaçağdaki kadar önem verilmedi. Bununla birlikte, Rabelais ve Ronsard adlarının Anjou'ya çok yakın bölgelere bağlı olduğunu unutmak mümkün değildir. *Regrets*'lerinde anayurdu Anjou havasının tatlılığını ve şiir dolu manzarasını dile getiren Joachim du Bellay adı da kolay kolay unutulamaz.

ANJOU hanedanı, X. yy. dan XV. yy. a kadar üç hanedana verilen unvan.

● *Birinci Anjou hanedanı.* Angers Vikontlarından gelmektedir. Kral Eudes'in kardeşi Robert, onları, kontluğu Kapet'lere ait olan Angers'ye yerleştirmişti. Kont unvanı 929'da ortaya çıktı ve Foulques (veya Foulque) I Le Roux için kullanıldı. Bu ailenin en ünlü kontu, birçok kale zapteden, birçok kale, kilise ve manastır yaptıran, günahlarını temizlemek için de beş defa Kudüs'e giden Foulques III Nerra'dır. Kral Baudouin II'nin kızı Mélisende ile evlendikten sonra Kudüs kralı olan Foulques V'in iki evliliğinden iki sülâle türedi: Kudüs'e son krallarını sağlayan birinci sülâlenin unvanı, Foulques V'in kızı Sibylle'in ikinci kocası kanalıyle Lusignan'a ve Sibylle'in kız kardeşi İsabelle ile de Hohenstaufen hanedanından Friedrich II'ye geçti; ikinci sülâle de, «Plantagenêt» Geoffroi V'in, İngiltere kralı Henry I'in kızı Mahaut ile evlenmesi üzerine Plantagenêt'lerin Anglo-Anjou hanedanının soy kökü olacaktı.

● *İkinci Anjou hanedanı,* bir Capet sülâlesidir. Philippe Auguste'ün Jean sans Terre'den 1205'te geri aldığı Anjou, 1246'da Saint-Louis tarafından, kardeşi Charles I'e «has» olarak verildi ve kontluk (comté-pairie) haline getirildi. Yeni hanedanın kurucusu olan Charles I'in şaşırtıcı bir kişiliği vardı: «has» olarak Maine ve Anjou'yu, karısı Béatrice'in (Raimond-Bérenger'in kızı) çeyizi olarak da Provence'ı elde etti; İtalya'ya saldırarak Sicilya'yı fethetti, bir süre Akdeniz'e hâkim oldu, fakat Aragon'un kalkınması ve Sicilya'nın ayaklanması (1282) gibi güçlüklerle karşılaştı. Çevirdiği siyasî entrikalar ve kurduğu birtakım evlilik ilişkileri, sayısız torunlarından birçok sülâlenin doğmasına yol açtı: *Macaristan kolu; Napoli kolu; Durazzo kolu;* İstanbul Latin imparatorluğuna vâris olan *Toranto kolu.*

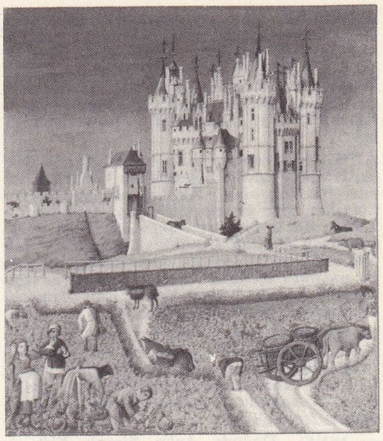

ANJOU'da Saumur şatosu (Eski bir minyatür) (Condé müzesi, Chantilly)

● *Üçüncü Anjou hanedanı.* Philippe IV ile Bel'in kardeşi ve Philippe VI'nın babası Charles de Valois'dan gelmektedir. Charles de Valois, Charles I d'Anjou'nun küçük kızı Marguerite ile evlendi ve çeyiz olarak Anjou ile Maine'i elde etti. Küçük oğlu Jean II Le Bon, buraları «has» olarak ikinci oğlu Louis I d'Anjou'ya dük sıfatı ile birlikte verdi. Jeanne I de Naples'ın Louis I d'Anjou'yu, sonra da Jeanne II'nin Louis I'in oğlu Louis II'yi ve onun torunu René'yi evlât edinmeleri üzerine Üçüncü Anjou hanedanı da Napoli'ye el attı: Durazzo'ların önce mal mülklerinden ettiği, sonra benimsediği ve Alphonse V d'Aragon'un bertaraf ettiği Valois-Anjou'lar İtalya savaşlarını başlattılar: bu hanedanın hayatta kalan tek temsilcisi Charles V d'Anjou bütün haklarını malı mülkü ile birlikte Louis XI'e miras bıraktı. Louis XI bu hakları kullanmadı. Charles VIII bu hakları kullanabilmek için İtalya savaşlarına yol açtı.

● *Anjou unvanı,* bu eyaletin 1481'de krallık mülküne alınmasından sonra XVI. yy. da yeniden kullanılmağa başlandı: önce Henri III, sonra da onun Polonya ve Fransa tahtlarına çıkmasıyle, kardeşi (Alençon dükü ve 1576 Anjou dükü) François tarafından kullanıldı. Louis XIV bu unvanı torunu Anjou dükü ve geleceğin İspanya kralı Philippe V'e verdi. Philippe, İspanya Bourbonlarının ve onlar kanalıyle Napoli ve Parma Burbonlarının soy kökü oldu. (Bk. BOURBON'LAR.) [L]

«Bağbozumu Töreni» Apokalypsis örtüsü (Angers şatosu, Anjou)

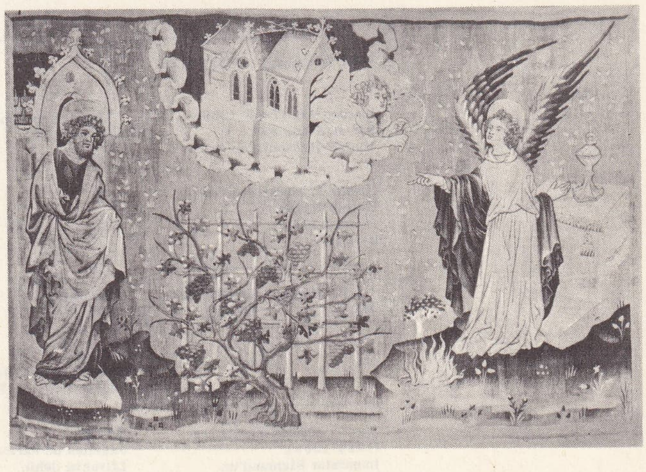

Foto. Giraudon, Neurdein, Foucauld (LAROUSSE)

ANJOUAN, Hint okyanusunda fransız adası; Komor (Comores) takımadalarından, 424 km²; 67 000 nüf.; özellikle Araplar ve az çok Sakalav melezi «Oimatsaha»lar (Melanezyalı-İndonezyalı karışımı). Başlıca şehri *Mutsamudu.* Bu volkanik adanın yükseltisi 1 570 m'yi bulur. (Bk. KOMOR *adaları.*) [L]

ANKA i. (ibranice *ᶜanak*, uzun boyunlu dev, gerdanlık takmak, boğmak'tan *ᶜankā*). Efsanevî bir dağ olan Kafdağı'nda yaşadığına inanılan, yine efsanevî bir kuş: ***Şehirlerin o Kûh-ı Kaf'a benzeyen burcuna anka sürüleri gelip konduk*** (Abdülhak Hâmid). *Aslı yok Anka gibi meçhulü olma herkesin / İlm ile malûm-ı âlem ol da kesb-i şöhret et* (Enderunlu Vasıf). ‖ *Mec.* Yalnız ismi olan, cismi olmayan nesne. Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Esk.* *Anka bezirgân,* çok zengin tüccar. ‖ *Anka gibi,* mevcut olmayan, ismi olup, cismi olmayan ‖ *Anka tabiat* (*meşrep*), kanaat sahibi kimseler için kullanılır. ‖ *Anka-yı lâ-mekân.* Tasav. Yeri olmayan Anka; Tanrı.

— ANSİKL. Doğuda *Anka,* Sirenk, Sîmürg, Zümrüd, Zümrüdüanka, Tuğrul, Anka-yı mugrib, Hüma kuşu, Devlet kuşu, Batıda Phoenix adlarıyle anılan masal kuşu. Adı, uzun boynu veya boynundaki beyaz halkadan gelir. Her hayvandan bir iz taşıyan, rengârenk tüylü, yüzü insana benzeyen ve Kafdağı'nda yaşayan bir kuş olarak tasavvur edilir.
Kırmızı ve altın renkli uzun tüyleri vardır; bazı kaynaklara göre sesi de güzeldir. Daima tektir ve erkektir. Ömrünün sonuna gelince bahar ağacı dallarından yaptığı yuvasını ateşe vererek kendisini yakar. Böylece, yeni bir anka dünyaya gelir. Bu genç kuş kuvvetlenince, babasının cesedi veya küllerini Mısır'daki Heliopolis'e götürerek güneş sunağına bırakır. Bu efsanenin teferruatta çok çeşitlilik gösteren sayısız varyantları vardır. Anka'nın ölmek için Mısır'a geldiği de söylenir. Hattâ Mısır'da ara sıra görüldüğüne dair söylentiler vardır.
Batıda milâttan önce V. yüzyıldan itibaren edebiyata giren Anka, Hıristiyanlıkta yeniden dirilmenin sembolü haline gelmiştir. Araplar arasında anka hikâyesi semender ile karıştırılır. Semender de bazen kuş olarak tasvir edilir.

Efsaneye göre, evvelce insanlar arasında yaşarken bir gün bir gelini kapıp götürmüş, halk, devrin peygamberi Hanzele'ye Anka'yı şikâyet etmişti. Onun bedduası üzerine Tanrı, Anka'yı ekvator ötesinde bir ıssız adaya sürdü. Başka bir rivayete göre de Ankalar, Musa Peygamber zamanında çoğalıp çocukları kapmağa başlamışlar ve yine bir peygamber duasıyle nesilleri yok edilmişti. Anka'nın Sîmürg adıyle de çeşitli efsaneleri vardır. İran mitolojisinde Sîmürg'ün yeri Kafdağı'dır. İran Şehnamesinde ise uzun hikâyeleri nakledilir. Attar'ın *Mantık-ut-Tayr*'ında, Mevlâna'nın *Mesnevî*'sinde bu hikâyeler Sîmürg'e verilen ilâhî vazifelerle birleştirilerek anlatılır. Bazı masallarda kız ve erkek

BİRİNCİ ANJOU HANEDANI

Enjeuger (veya İngelger)

Foulques I Angers vikontu (898-929)
1. Anjcu kontu (929-941 veya 942)

Foulques II (941-942-958)

Geoffroi I Grisegonelle (960-987'ye doğr.)

Foulques III Nerra (987-1040)

Geoffroi II (1040-1060)

Ermengeard
karısı
Gâtinais kontu
Geoffroi IV Ferreol

Geoffroi III (1060-1068)

Foulques IV (1067-1109)

Geoffroi IV Martel II (1103-1106)

Foulques V
Anjcu kontu
(1109-1131)
Kudüs kralı
(1131-1143)
karıları

1° Eremhourg
Maine kontesi

2° Mélisende
Kudüs'lü Baudouin II'nin kızı

ANJOU

Geoffroi V Plantagenet
Anjou kontu (1131-1151)
Normandiya dükü (1135-1144-1150)
karısı Mahaut

Henri Plantagenet
(Henry II 1151-1189)
karısı Aliénor d'Aquitaine

Geoffroi
Angers'de «has»ını
kardeşi Henri'ye bıraktı (1156)

Aslan Yürekli Richard (öl. 1199)

Yurtsuz John (öl. 1216) Anjou'yu 1205'te kaybetti

Geoffroi VI. Anjou kontu (1158-1186) ve Bretagne'lı (Geoffroi II)

KUDÜS

Baudouin III (1143-1163)

Amaury I (1163-1174)

Baudouin IV (1174-1185)

Sibylle
(1186-1190)
karıları:
1° Guillaume de Montferrat
2 Gui de Lusignan (1186-1192)

Baudouin V (1185-1186)

İsabelle
(1192-1205//1206)
karıları:
1° Conrad de Montferrat (öl. 1192)
2° Henri II de Champagne (1192-1197)

Kudüslü Marie
(1205/1206-1212)
karısı Jean de Brienne

İsabelle de Brienne
(1212-1228)
Friedrich II'nin karısı

İKİNCİ ANJOU HANEDANI
Capetler

Louis VIII. Fransa kralı (1223-1226)

Louis IX
(Saint Louis)
Fransa kralı
(1226-1270)

Charles I d'Anjou (1246-1285)
Sicilya kralı (1266-1285)
karısı Beatrice de Provence

Charles II (1285-1289-1309)
Charles de Valois'ya Maine ve
Anjou'yu bıraktı (3. Anjou hanedanı)
karısı Macaristanlı Marie (öl. 1323)

MACARİSTAN - POLONYA

Karoly Martel (öl. 1295)
karısı Klemencia.
Rudolf Habsburg'un kızı

Karoly I. Macaristan kralı
Karoly Robert
(1308-1342)
karıları:
1° Polonyalı Maria
2 Lüksemburglu Beatrice
3° Polonyalı Elisabeth

Nagy Lajos
Macaristan kralı (1342-1382)
ve Polonya kralı (1370-1382)

Maria, Macaristan kraliçesi
(1382-1395)
imparator Sigmund'un
karısı (1361-1437),

Hedvig
Jagellon'un karısı
Litvanya dükü.
Polonya kralı

Toulouse piskoposu
Louis

NAPOLİ

Robert (1309-1343)
karısı Aragonlu Yolanda

1° Avusturyalı Katharina

Carlo (öl. 1328)
karıları:
2 Marie de Valois

Napolili Giovanna I
(1343-1382)
karıları:
1° Macaristanlı Andras (öl. 1345)
2° Tarantolu Luigi
3 Aragonlu Jacque (1362-1375)
4 Brunswick'li Otto (1376-1395)

TARANTO

Taranto ve Akhaya prensi
Filippo
(1294-1332)
karıları:
1° Thamar. Nikephoros Angelos'un kızı
2° Catherine II de Valois

Robert.
Taranto ve Akhaia
prensi
(1332-1364)
karısı
Marie de Bourbon
(öl. 1387)

Taranto'lu Luigi
Napoli kralı.
(1348-1352-1362)
karısı
Napolili Giavanna I

Toronto ve
Akhaia prensi
Filippo
(1364-1373)

3. ANJOU hanedanı

Margherita
Charles de Valois'nın
karısı

çocukları yutan bir kuş olarak tanıtıldığı için, bu kuşa yutucu, yok edici anlamında *Anka-yı mugrib* denildiği de olmuştur.

Görünen vücudu yok olmakla beraber, Anka'nın bazı manevî kuvvetlere sahip, görünmeyen bir kuş olarak hâlâ yaşadığı ve talihli insanların başına konarak onları büyük devlete ulaştırdığı da yaşayan bir halk inanışıdır. Anka'ya *Devlet kuşu* denilmesi bundandır.

Yüzyıllarca yaşayan ve hep yüksekten uçtuğuna inanılan bu kuş, divan edebiyatında sık sık geçer. Halk hikâye ve masallarında da çok kullanılan bir motiftir. Masal kahramanları, Anka'nın büyük kanatları üzerinde çok uzak diyarlara uçarlar.

Tasavvufta, gözle görülmediği için Anka kuşu, vücut ve dünyanın maddî ağırlığından kurtulmuş ruhu ifade eder.

Çin mitolojisinde ise dans ve musikinin icadıyle ilgili bir kuş olarak tasavvur edilir. (→ Bibliyo.) [M]

ANKA KUŞU. Astron. — Boğa veya *Tauri* takımyıldızının η yıldızına verilen ad. Kadiri 3,0. Spektral sınıfı B5. (Bk. YILDIZ.) Yedi Süreyya grubunun en parlak yıldızıdır (lat. *Alcyon*). — Güney galaktik kutbu civarında bulunan ve bu bakımdan güney gökküresinin, parlak yıldızları pek az olan, küçük takımyıldızı (lat. *Phoenix*). [L]

ANKARA, Türkiye cumhuriyetinin başkenti, ikinci büyük şehri ve İç Anadolu'nun Yukarı Sakarya bölümünde il merkezi; 905 660 nüf. Şehir, içinden Engürü suyunun (Ankara çayı) geçtiği ovanın bir kenarında kurulmuştur. Ovanın şehir yakınında en alçak yeri 835 m, İstasyon'da 851 m'dir ve üzerinde Ankara kalesinin kurulduğu tepe ova üzerinde 120-130 m yükselir (978); çevrede daha yüksek tepeler de vardır. Şehrin İstanbul'a uzaklığı kara yoluyle (Bolu üzerinden) 438 km, demiryoluyle Haydarpaşa'ya 578 km, Karadeniz kıyısının en yakın yerineyse, doğru çizgiyle, 185 km'dir.

● *Tarih.* Ankara çevresinin, Anadolu'nun en eski yerleşme alanlarından biri olduğu, burada paleolitik'e ait buluntulara rastlanmasından anlaşılıyor. İlk tahkim edilmiş şehrin M.Ö. XX.-VIII. yy. lar arasında Anadolu'nun büyük kısmını ellerinde tutan Hititler tarafından kurulmuş olması akla yakın görülmektedir. Daha önce ovada höyüklere yerleşmiş insanların, şimdiki Ankara kalesinin bulunduğu tepede, kabaca düzleştirilmiş kaya blokları üzerine oturttukları kerpiç duvarlarla şehirlerini kurdukları da söylenebilir. Aynı yerde sonradan daha önemli yapılar kurulduğundan bunların izi kalmamıştır. Ankara adının nereden geldiğine dair çeşitli söylentiler vardır: Hititlerde *Ankulla* ve *Ankuva* gibi iki şehir adları bulunduğuna göre, şimdiki Halep, Malatya ve Maraş'ın eski hitit adlarını (*Halab, Melitas, Maraş*) sürdürmeleri gibi, Ankara'nın da yukarıdaki adlardan veya benzerlerinden türemiş olması pek mümkündür. Bu düşünceye hak verilecek olursa, Ankara adını birtakım halk türetmelerine bağlamağa lüzum kalmaz. Bu türetmeler arasında *anker* (gemi çapası: Frigya kralı Gordios'un oğlu kral Midas'ın toprak içinde bir çapa bulduğu yerde tapınak ve kent kurma efsanesi); *ankas* (Frigya dilinin türediği varsayılmış olan Sanskritçede karışık, engebeli anlamında); *engür* (fars. «üzüm» den, Müslümanlarca türetilmiş ad); *aghuridha* (yunanca «koruk») adı da hatırlatılabilir. Buna rağmen Ankara'nın tarihe geçmiş adı İlkçağdan zamanımıza kadar hemen hemen hiç değişmemiş gibidir: *Ankyra* (*Ancyra*), *Angora*, *Engürü* ve şimdi uluslararası yerleşmiş şekliyle *Ankara*. Tarih devirleri boyunca Ankara, sürekli olarak bir kale-şehir rolünü oynamış, Engürü suyunun bir kolu olan Bentderesi tarafında yayla kenarında dar bir boğazla ayrılan eski lav tepesi kale yapımına ve savunmaya elverişli olduğu için şehrin burada kurulmasına imkân verilmiştir. Şehrin kuruluşu hakkında ilkçağ yazarlarında kesin bir bilgi yoktur, bazı efsaneler nakledilir.

masal ve efsanelerin **Anka kuşu** (Malik Aksel koleksiyonu)

Afrodisias'lı Apollonios'a dayanarak Stephanos Byzantinos'un verdiği bilgiye göre Galatlar, Pontos kralı Mithridates ve Ariobarzanes ile anlaşarak Ptolemaios'un kuvvetlerini yenerek denize sürer ve gemilerinin çapalarını zaptederler. Bu yardımlarından dolayı kendilerine toprak verilir ve Ankara bu toprakta kurulur. Fakat Galatların Anadolu'ya gelmelerinden (M.Ö. 278) önce de Ankara şehri vardı. İskender tarihçileri Arrianos ve Curtius, İskender'in M.Ö. 33'te buradan geçtiğini bildirirler ki bu da Apollonios'un fikrini çürütür.

Tarihçi Pausanias da Ankara'nın frig kralı Midas tarafından kurulduğunu ve Galatlar tarafından zaptedildiğini yazar. Romalılar zamanında şehir, «kültür bakımından birlik

ANKARA'nın yeni yapılarından Emek işhanı

ÜÇÜNCÜ ANJOU HANEDANI
Valois'lar

Charles de Vlois, Anjou ve Maine kontu (1290-1325)
- Philippe VI de Valois, Fransa kralı (1328-1350)
  - Jean II, Fransa kralı (1350-1364)
    - Charles V, Fransa kralı (1364-1380)
    - Louis I, Anjou dükü (1360-1384), Napolili Giovanna tarafından çağırıldı ve Sicilya kralı oldu (1383-1384). Marie de Blois ile evlendi (öl. 1404)
      - Louis II d'Anjou, Sicilya (1384-1417) ve Aragon kralı (1410-1417). Yolande d'Aragon'la evlendi.
        - Louis III (öl. 1434), Anjou dükü, Sicilya kralı (1417-1434), Marguerite de Savoio (öl. 1468)
        - Rene d'Anjou (öl. 1480) [ismen Sicilya kralı: 1434-1480] İsabelle de Lorraine ile evlendi.
          - Jean (öl. 1470) karısı Marie de Bourbon
          - Yolande de Lorraine
          - Marguerite (öl. 1482)
        - Charles IV du Maine (öl. 1472) karısı İsabelle de Lüksemburg
          - Charles V (öl. 1481) Jeanne de Lorraine ile evlendi. Louis XI'i tahtına vâris yapar.
    - Berri dükü Jean (1360-1416)
    - Bourgogne dükü Philippe (1363-1404)

DURAZZO

- Giovanni, Mora'yı aldı, Durazzo dükü (1333-1355), karıları: 1° Mathilde (öl. 1324) 2° Agnes (öl. 1345)
  - Carlo, Durazzo ve Akhaia prensi (1335-1348), Napolili Marie ile evlendi
    - Margherita (öl. 1412) Durazze'lu Carlo III ile evlendi. Napoli kralı (1381-1386) Macaristan kralı (1385-1386)
      - Laszlo, Napoli kralı (1386-1399-1414), karıları: 1° Clermont'lu Constance 2° Kıbrıslı Maria 3° Enghien'li Maria
      - Napolili Giovanna, Sicilya kraliçesi (1414-1435), kocaları: 1° Avusturyalı Wilhelm 2° Jacquesde la Marihe; şunları evlat edindi:
        - Aragonlu Alfonso
        - Louis d'Anjou
        - René d'Anjou
  - Luigi (öl. 1362) karısı Margherita

ANKARA Devlet operası, Türkocağı ve Etnografya müzesi

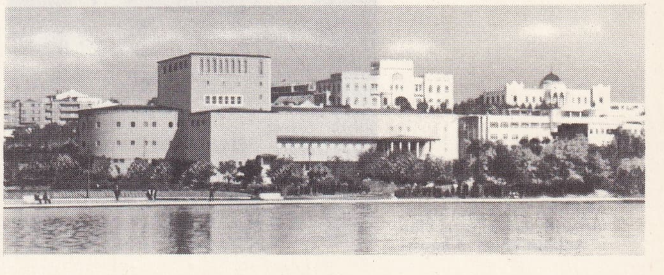

Foto. Nurettin Erkılıç, Işık Bekman, Turizm Tanıtma

ANKARA, Kızılay meydanı ve Güven parkı

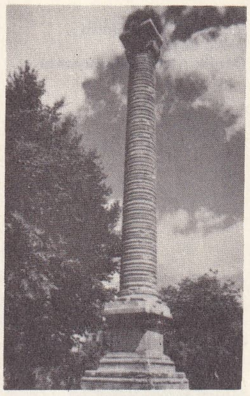

ANKARA, bizans devri kalıntılarından Julianus sütunu (M.S. IV. yy.)

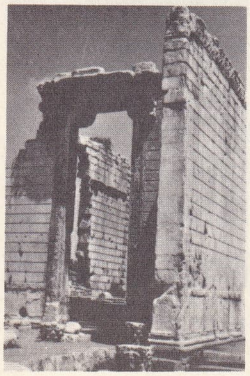

ANKARA'da Augustus tapınağı (M.S. I. y.)

ANKARA'nın yakın siyasî tarihinde önemli yeri olan Ankara Palas'ın kapısı

gösteren başşehir» anlamında *Metropolis* ve «imparator Augustus'un şehri» anlamında *Sebaste* ve *Tektosagen*, ayrıca da «imparator adına tapınak kuran ve ona bakan» anlamında *Neokoros* ve «ünlü, büyük» anlamında da *Lamprotate* unvanlarını alır.

Paleolitik çağ, antropolojik ve arkeolojik belgeler, Ankara çevresinde avcılık ve toplayıcılıkla geçinen bir yerleşme olduğunu ortaya koymuştur. Prof. R. O. Arık, Ankara kalesi eteklerinde neolitik bir el baltası bulmuştur. Prof. Ş. A. Kansu ise, Çubuk çayı kenarında bazı âletler ele geçirdi. Prof. Kurt Bittel de 1931'de Ankara'nın güneybatısında Havagazı fabrikası dolaylarında araştırmalar yaptı. Ayrıca Orman çiftliği yakınında Şellen bir el baltası, Maltepe, Ziraat ve Gazi Eğitim enstitüleri yakınlarında, Ergazi, Bağlum, Güdül ve Gâvurkale'de de toprakūstü paleolitik âlet ve istasyonlar bulundu.

Kalkolitik ve Bakır çağı. Taş ve maden araçlarının bir arada kullanıldığı bu çağa ait buluntuya rastlanmaz, ancak şehrin 25 km güneyinde Karaoğlan höyüğü civarında yerleşme daha geniştir. Etiyokuşu'nda Çubuksuyu kenarında Prof. Ş. A. Kansu, Bakır çağı kültürüne ait iki küçük köy ve eşya bulmuştur. Toprak mühürler ve perdahlı pişmiş toprak kaplar ilgi çekicidir. Bunlara Karaoğlan ve Bitik'i de eklersek, Bakır çağında Ankara'nın iskân edilmiş olduğu düşünülebilir.

Hitit çağı. Arkeolojik belgelerin azlığından, filolojik belgelere dayanarak Ankara'nın bu çağda iskân edilmiş olduğu ispata çalışılmıştır. Hitit metinlerinde geçen Ankuwa'nın Ankara olduğunda E. Cavignac ve E. Forrer ısrar etmişlerse de bunun Alişar olabileceği üzerinde durulmuştur. Hititlerin, Bitik'te bir hitit vazosuyle «Ankara kabartmaları» adı verilen arkeolojik belgeler ele geçmiştir. O çağın çok önemli bir yol kavşağında bulunan bir müstahkem yerin iskân edilmiş olması düşünülebilir. Güneydeki Gâvurkale de önemli bir eti tapınağıdır.

Frig çağı. Hitit imparatorluğunun yıkılmasından sonra Ankara çevresinde frig hâkimiyeti görülüyor. Şehrin iki yerinde yapılan sistemli kazıların sonucunda elde edilen buluntular, Pausanias'ın ileri sürdüğü Ankara'yı Midas'ın kurduğu rivayetini doğrulamaktadır. Augustus tapınağı temellerinde, kalınlığı 4 m'yi bulan bir frig tabakası ve bir frig evinin duvarları bulunmuştur. Anatoprağa yakın kısımlarda boyasız çanak çömlek ve kabartmalı, parlak siyah renkli frig keramiği ele geçmiştir, üst kısma doğru da boyalı çanakların çoğaldığı görülür.

Ayrıca Hacıbayram tepesi de bir frig yerleşme yeridir. Çankırıkapı hamamı kazısında da Augustus tapınağı ve Gordion'dakilere benzeyen seramikler bulunmuştur. Bunlar, M.Ö. I. binin ilk yarısına aittir. Ayrıca, büyük taşlarla örülmüş ve çamur harçlı ev temelleri de ortaya çıkarılmış, Anıttepe yöresinde frig Nekropolü olduğu meydana çıkartılmış, buradaki tümülüsler açılmıştır. İstasyon'da bulunan kül küpleriyse, frig halkının ölülerine aittir. Ankara'nın 40 km kuzeybatısındaki Bitik'te de üç safha gösteren bir frig iskânına rastlanmıştır.

Helenistik çağ. Frig devleti ortadan kalkınca, Ankara'ya sıra ile Lidyalılar, Medler ve Persler hâkim olmuşlarsa da bu devir karanlıktır. İskender'in M.Ö. 333'te büyük Kral yolundan geçtiğini ve Ankara'ya uğradığını Arrianos'un Anabasis adlı eserinden öğreniyoruz. Ankara, bu devirde Frigya satraplığının şehirlerinden biriydi. İskender'in ölümünden sonra (M.Ö. 323) Frigya satraplığı, İpsos savaşından sonra Lysimakhos'un eline geçti. Fakat Selefkoslar Lysimakhos'u yenerek Frigya ve bu arada Ankara'yı da aldılar. Galatların Anadolu'ya geldikleri sırada (M.Ö. 278), Bythinia kralı Nikomedes'in kardeşine karşı yaptığı savaşta, onlardan yardım istediğini ve buna karşılık da onların Frigya bölgesine yerleşmelerine izin verdiğini biliyoruz. Galatların üç büyük kabilesinden biri olan Tektosaglar, Ankara yakınlarına yerleştiler. Gerek Bythinia kralı Nikomedes I ve gerekse Pontos kralları onları hem Selefkoslara bir engel ve hem de devamlı yardım alabilecekleri bir kuvvet olarak gördüklerinden, Galatların buralara yerleşmelerini uygun buldular. Ayrıca, Pontos kralı Mithridates I'in de Mısırlılara karşı yaptığı savaşta onlardan yardım istediğini (M.Ö. 266) Apollonios'dan öğreniyoruz.

Ankara'nın Galatların eline geçtiği devrelere ait bilgi azdır. Yalnız M.Ö. 237'den önce Antiokhos Hiyeraks ile kardeşi Seleukos II Kallinikos arasında yapılan savaşta, Galatların yardımıyle Antiokhos Hiyeraks, kardeşi Seleukos II'yi yenilgiye uğrattı.

Roma çağı. Roma konsülü Manlius Vulso, Anadolu'ya bir sefer yaparak, merkezleri olan Ankara'dan kaçıp Magaba'ya sığınan Galatları burada yendi (M.Ö. 188). Yapılan anlaşmaya göre, Galatlar yağmacılıktan vaz geçerek kendi topraklarında kalabileceklerdi. Fakat M.Ö. 183'te de Bergama kralı Eumenes Galatları yenerek Bergama krallığına bağladı. Galatlar da Romalılara gönderdikleri elçilerle kendi sınırları içinde bağımsız kalmayı sağladılar. Bergama kralı Attalos III ölünce, vasiyetnamesi gereğince yurdunu Roma'ya bıraktı. Galatlar Pontusluiar ile mücadeleye giriştiklerinde başlarında Tetrarh unvanını taşıyan Deiotarus adlı biri vardı ve zamanla kral olarak tanındı. Böylece Galatlar, Roma idaresinde bir otonomiye sahiptiler. Kral ölünce (M. Ö. 41) oğlu Kastor başa geçti. Daha sonraları (M.Ö. 25) Augustus Galatya'yı Roma'ya bağlayınca, burası Roma'nın bir ili haline geldi. Galatlar da Sebastenoi (Augustus taraftarları) şeref unvanını aldılar. Ankara da eyaletin merkezi olduğundan onun da Sebaste şeref unvanıyle anıldığı sikke ve kitabelerden anlaşılıyor. Augustus, burada 12 phyl (kabile) teşkilâtı kurdu ve İmparatorun kült merkezi olan Monumentum Ancyranum adıyle tanınan Augustus tapınağını yaptırdı. Bu tapınağın dış duvarlarındaki grekçe ve latince yazıt Augustus'un yaptığı işleri belirtir. Şehir, özellikle I. ve II. yüzyıllarda gelişti ve daha sonra da etrafı bir surla çevrildi. Roma, gittikçe zayıflayınca (M.S. 22-235) da Severus Alexander zamanında, Persler imparator Valerianus'u savaş sonunda esir edince (257) Roma hâkimiyeti de son buldu.

Ortaçağda durum değişmekle beraber Ankyra, Doğu Roma imparatorluğunun önemli bir şehri durumunda kaldı. VII. yy. da Ankara İran Sasanîleri tarafından (Şapur ve sonra Hüsrev III, 620) işgal ve tahrip edildi. Çok geçmeden onların yerini Müslümanlar aldı. Araplar 654'te kısa bir süre için şehri ele geçirdiler. IX. yy. başında (Harun ür-Reşid, 806) ve daha sonra halife Mutasım tarafından zapt ve yağma edildi. Bu akınlar X. yy. ortalarına (imparator Nikephoros Phokas'ın devlet hudutlarını doğu ve güneydoğuya doğru ilerletmesine) kadar sürdü. Bu sırada şehir, Bukellarion thema'sının merkezi idi. XI. yy. ikinci yarısında selçuklu sultanı Alparslan'ın Bizanslıları yenmesi (Malazgirt savaşı, 1071), Anadolu'yu Türklere açtı. Savaştan kısa bir süre sonra Ankara belki Danişmentliler tarafından fethedildi. 1101'de haçlı ordusu Ankara'yı düşürüp küçük garnizonu kılıçtan geçirdi ve şehir bir süre tekrar Bizanslılarda kaldı; sonra Danişmentlilerin (1172'ye doğr.) ve Selçukluların (1143 Konya selçuklu sultanı Mes'ud I zamanında) hâkimiyeti altına girdi. Hâlâ sağlam duran Akköprü, sultan Alâeddin Keykubad I zamanında vali Kızıl Bey tarafından yaptırıldı (1222). Selçuklular, Ankara'yı askerlikten yana önemli on yer arasında saymakla beraber, Konya, Sıvas ve Kayseri gibi anıtlarla süsleyip zenginleştirmediler. Daha sonra Anadolu moğol hâkimiyeti altına girince, birçok Anadolu şehri selçuklu sultanlarını tanır görünmekle beraber, gerçekte yerli başbuğların elinde kaldı. Ankara'da bu rol Ahi tarikatı reislerine düşmekteydi. Ankara, İlhanlıların yerini almış olan Alâeddin Eretna'nın (Erdana) oğlu zamanında (Orhan Gazi devri), oğlu Süleyman Paşa tarafından osmanlı topraklarına katıldı (1354). 20 Temmuz 1402'de Ankara savaşı oldu ve Yıldırım Bayezid, Timur'a esir düştü; az sonra Ankara, Çelebi Sultan Mehmed'in eline geçti; önceleri koca Anadolu eyaletine, sonra bu eyalet içinde bir sancağa merkez oldu. XVII. yy. da Celâlî hareketlerinden zarar gördü. Bu sırada şehrin hisar içinde 600, dışında da 6 000 kadar kerpiç evi vardı; şehir, tahıl ve meyva yetiştiren, koyun ve özellikle Ankara keçisi beslenen bir yörenin alımsatım merkeziydi. Sözü geçen keçilerin yumuşak ve parlak tüyünden, sof ve şâli denilen kumaşlar dokunur, bunlar İstanbul'a gönderilir, Mısır ve Avrupa'ya ihraç olunurdu. XIX.

Foto. Basın-Yayın Foto-Film; Işık Bekman (MEYDAN)

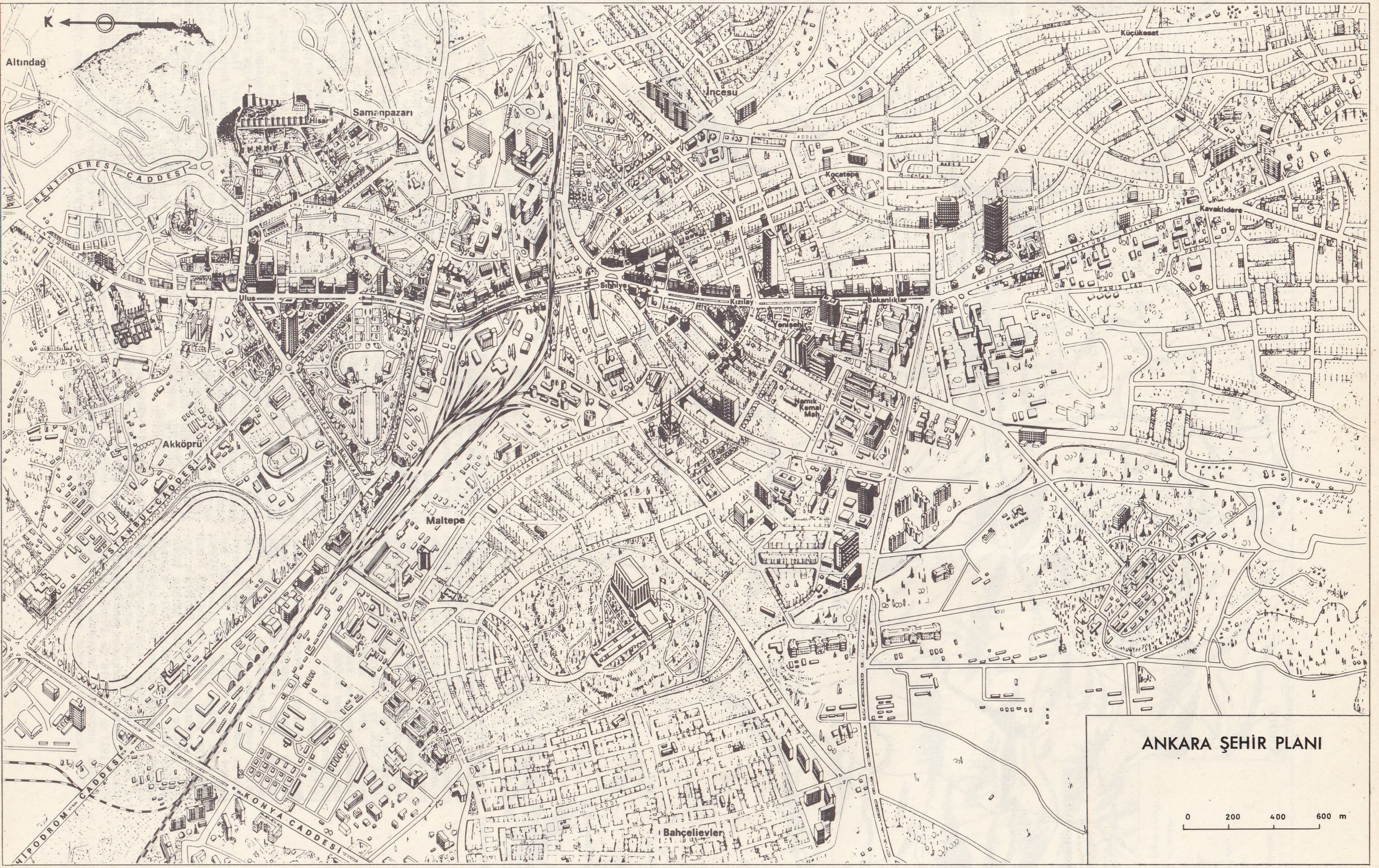
ANKARA ŞEHİR PLANI
0 200 400 600 m
K
Altındağ
Hisar
Samanpazarı
BENT DERESİ CADDESİ
Ulus
Akköprü
İSTANBUL CADDESİ
Maltepe
HİPODROM CADDESİ
KONYA CADDESİ
İncesu
Sıhhiye
Kızılay
Yenişehir
Bakanlıklar
Kocatepe
Namık Kemal Mah.
Küçükesat
Kavaklıdere
Bahçelievler

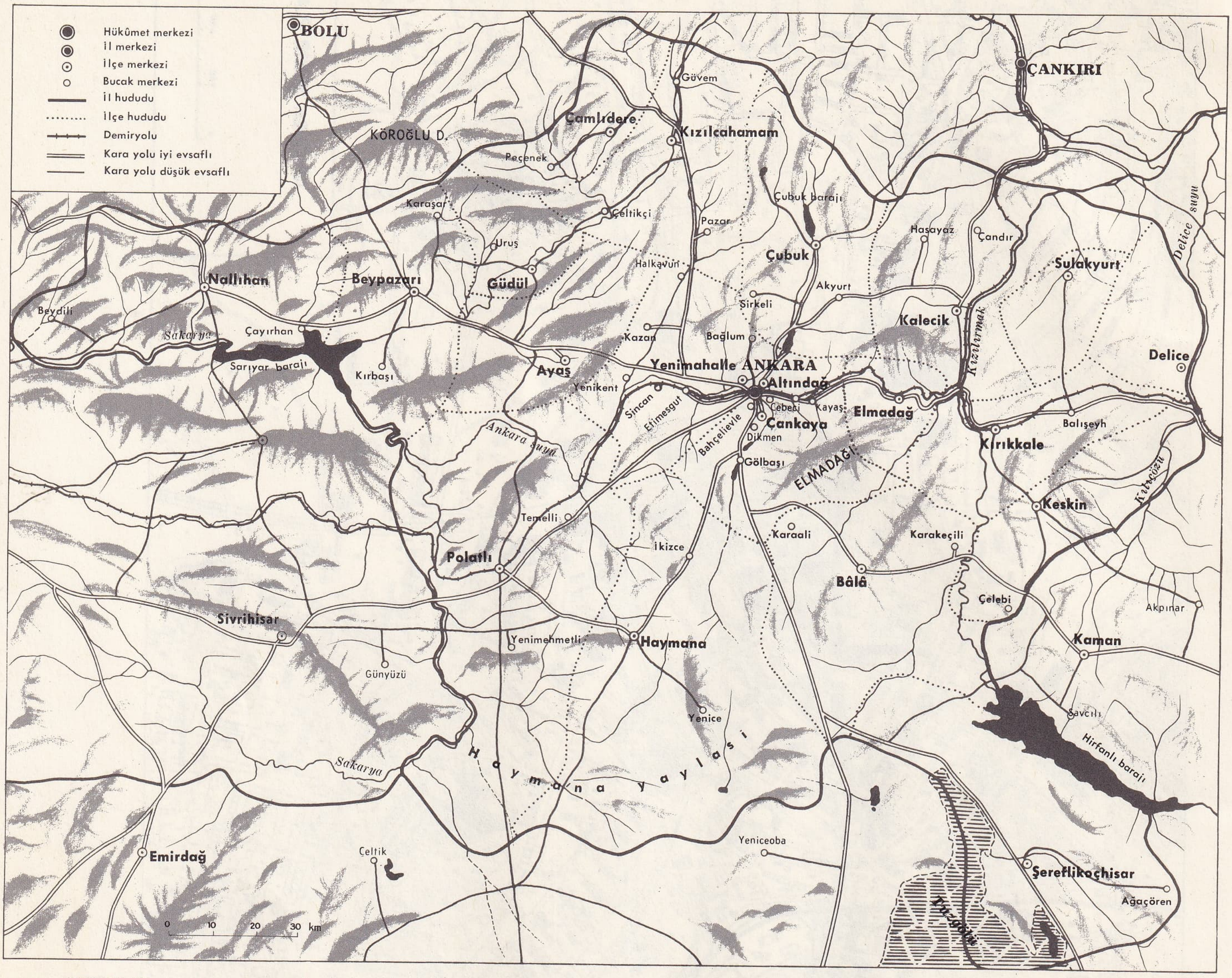

ANKARA il haritası

yy. başlarında Ankara'da hâlâ 10 000 kadar dokumacı çalışıyordu. Bundan sonra iktisadî durum geriledi. Dokumacılık ve boyacılık (cehri) önemini kaybetti. Bu yüzyılda şehrin o zamanki nüfusu 30 000-45 000 olarak tahmin edilmektedir. Nüfusun dörtte bir kadarı hıristiyandı (çoğu ermeni). Daha önceleri havasının sağlamlığından bahsedilen Ankara, çevresinde bataklıkların genişlemesine bağlı olarak XIX. yy. sonlarında sıtma yatağı haline geldi. 1892'de demiryoluyle İstanbul'a bağlandı ama yine kalkınamadı. XX. yy. başlarında nüfusu 30 000 olarak tahmin edilen şehrin, 1917'de çıkan bir yangında büyük bir kısmı yandı.

Birinci Dünya savaşı yenilgiyle sona erince, Mustafa Kemal Paşanın etrafında birleşen kuvvetler, ekim 1919'da düşünüldüğü gibi, İstanbul'a ve Batı illerine yakın olan Ankara'yı yeni devlete merkez seçtiler. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i temsiliyesi, başlarında Mustafa Kemal Paşa olduğu halde 27 aralık 1919'da Ankara'ya geldi. Millet meclisi, 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplandı. Böylelikle Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin fiilî merkezi oldu. 1921 Yazında Sakarya'yı aşarak Ankara'nın güneybatısına inen yunan kuvvetleri, kanlı savaşlardan sonra bozguna uğratıldı. (Bk. ATATÜRK, MİLLÎ MÜCADELE, SAKARYA *Meydan muharebesi*.) 20 Ekim 1921'de Türkiye ile Fransa arasında Ankara antlaşması imzalandı. 13 Ekim 1923'te Ankara'nın devlet merkezi olduğu bir kanunla tespit edildi ve iki hafta sonra da (29 Ekim 1923) Cumhuriyet ilân olundu. İngilizlerle, Irak hududunu tespit eden Ankara antlaşması 1926'da imzalandı.

Bugünkü Ankara. Ankara'nın başkent olması üzerinde şehir, son yüzyıllardan beri içinde bulunduğu gerilikten kurtuldu, hızla gelişti. İlk yıllarda, bu konu üzerinde düzenli bir plan bulunmadığından şehir gelişigüzel büyüdü; bir yandan, öteden beri şehir dışında dağınık evlerin bulunduğu «Ankara bağları» şehirleşti, bir yandan da aradaki boş alanlarda yeni mahalle çekirdekleri meydana gelmeğe başladı. Şehrin ilk planı 1928'de, H. Jansen tarafından yapıldı. Gerçekte bu plan şehri bugünkü durumuna göre ancak dörtte biri oranında kalan bir nüfus sayısını hedef almıştı. Şehrin 12 km kuzeyinde 1929-1936'da yapılan Çubuk barajı (birinci baraj) da ancak 200 000 nüfuslu bir şehrin ihtiyaçlarını karşılayacak durumdaydı. Şehrin 1950'den sonraki çok hızlı büyümesi düzenli bir planla karşılanamadı. Bu yüzden bir yandan gerçekten modern tesislerle donanırken, bazı kesimlerde, şimdi nüfusun üçte birinden fazlasının sığındığı gecekonduların meydana gelmesi önlenemedi.

Ankara şehri yüzyıllar boyunca hemen hiç değişmemiş eski bir çekirdekle, bunu çepeçevre kuşatan ve hepsi de Cumhuriyet devrinde yapılmış bulunan yeni mahallelerden meydana gelir. Eskiden kalan veya sonradan kurulmuş bazı semtlerse, şehrin etrafında gelişmiş bir banliyö meydana getirmektedir.

Eski Ankara. Hisar tepesinin yüksek kısmı (kale içi) ve bu tepenin orta yamaçlarından başlayarak ovaya doğru yayılan mahallelerden meydana gelir ve son yıllarda bu kısımda açılmış geniş cadde ve meydanlarla beraber, yine de dar ve dönemeçli yolları vardır. Aşağı yukarı 1950'ye kadar şehrin nüfus bakımından ağırlık merkezi burasıydı, şehir nüfusunun beşte üçü bu kesimde yaşıyordu. Şimdi bu durum değişmiş, önemli bazı iş yerleri hâlâ burada yer almakla beraber, Ankara'nın yerleşme çekirdeği olmaktan çıkmıştır. Bununla birlikte, Ankara'nın tarihî değer taşıyan bütün anıt ve yapıları bu kesimdedir. Ankara kalesi, tepenin yüksek kısmını kaplayan iç kaleyle bunu kuzeybatı ve güneyden kuşatan dış kaleden meydana gelir (İç kalenin doğu yamacı Bentderesine doğru dik iner). Dış kalenin 20 kulesinden 15'i ve aradaki surlar zamanımıza kadar ayakta kalmıştır. Bu surların kuşattığı dikdörtgen şekilli, eğimli yüzey üzerinde eski tip evlerden meydana gelmiş mahalleler yer alır. 1917 Yangınında tahrip olan kesim yeşil saha haline konulmuştur. Eski Ankara'nın kale dışı kesimi en üstte hisarın bulunduğu tepenin eteğine kadar uzanmakta ve ova surları (dış surlar) tarafından kuşatılmaktaydı; bugün bunlar ortadan kalkmış, yalnız bazı kapılarının adları kalmıştır (İstanbul ve Çankırı kapıları gibi).
Ankara'nın en önemli düğüm yerlerinden

A N K A R A

Anıt Kabir (Arslanlı yol)

Marmara köşkü (Çiftlik)

Ulus meydanı (Atatürk anıtı)

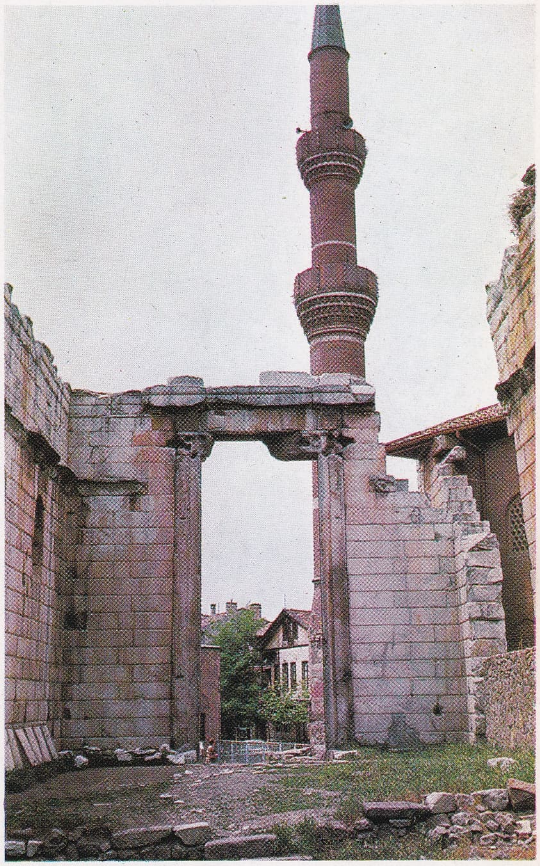
Augustus tapınağı ▶

Dil ve Tarih Coğrafya fakültesi

Ankara kalesi

A N K A R A

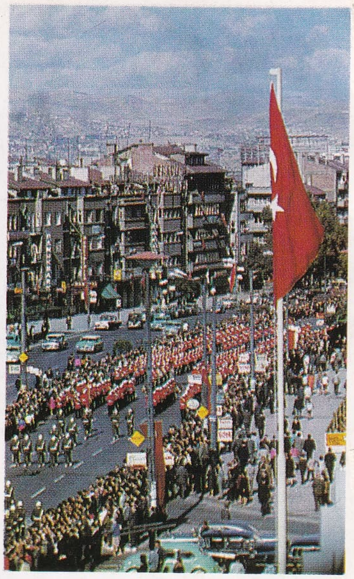

Kızılay'da geçit töreni

Şehrin genel görünüşü

Maltepe camii

Hitit güneşi (Arkeoloji müzesi)

Atatürk Orman çiftliği

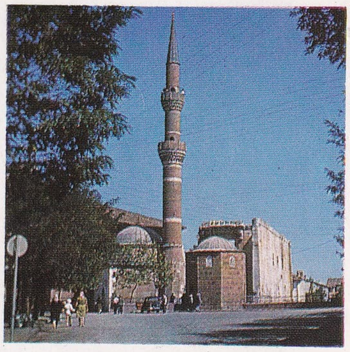

Hacıbayram camii

Foto. Işık Bekman (MEYDAN) ; Turizm - Tanıtma

biri olan Ulus meydanı, Eski Ankara'nın batısında, İstanbul kapısı yakınında yer alır. Burada başlıca dört büyük cadde düğümlenir: batıda İstasyon'a inen Cumhuriyet caddesi (bir yanında Eski Büyük Millet meclisi binası), kuzeyde Çankırı caddesi, doğuda Anafartalar caddesi (eski bir semt olan Samanpazarı'na ulaşır) ve nihayet güneye doğru yönelen, şehrin en önemli ulaşım damarı olan Atatürk bulvarı. Romalılardan (*Augustus tapınağı, Caracalla hamamı, «direkli yol»*), bizans devrinden (*Belkıs minaresi* denilen sütun, *Klemens kilisesi*) kalan yapı kalıntıları; islâm çağında Osmanlılardan evvel yapılan eserler (*Alâeddin* ve *Ahi Şerefeddin camileri* gibi) eski ve yeni osmanlı devri eserleri (*Hacıbayram camii,* Yenicami de denilen *Cenabî Ahmedpaşa camii, Mahmutpaşa bedesteni,* medrese, türbe ve çeşmeler,...) hepsi de Ankara'nın ova surlarıyle kuşatılmış olan bu kesiminde bulunur. Şehir Türkiye'ye merkez olarak seçildikten sonra, bir süre bütün hükûmet binaları, malî ve ticarî kurumlar, mağaza ve oteller de bu kesimde toplanmıştı. Sonradan bunların çoğu Ankara'nın yeni kurulan mahallelerinde daha büyük ölçülerde baştan kuruldu.

Yeni Ankara, eski şehir çevresinde gelişerek ona sonradan eklenmiş olan semtlerden meydana gelir. Bunların başlıcaları: Yenişehir (yukarıda adı geçen Atatürk bulvarı boyunca güneye doğru uzanır, Devlet operası, Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi,. Bakanlıklar, Türkiye Büyük Millet meclisi binası bu kesimdedir. Yenişehir, güneyde Kavaklıdere üzerinden Atatürk köşkü, Cumhurbaşkanlığı tesislerinin bulunduğu Çankaya tepesine dayanır), Cebeci (Eski Ankara'nın güneydoğusunda yer alır; Hacettepe üniversitesi, Hukuk ve Siyasal Bilgiler fakültesi v.b. Bu semt, daha doğuda demiryolu ve Bentderesi vâdisi boyunca Ankara doğu banliyösüne [Mamak, Kayaş...] birleşir), Bahçelievler (batıda yer alır; Atatürk'ün Anıtkabiri bu kesimdedir. Büyük akademik kuruluşlar bu semtin kuzeyinde ve batısında yer almıştır: Ortadoğu Teknik üniversitesi, Fen fakültesi, Atatürk Eğitim enstitüsü v.b.; daha batıda Gazi Orman çiftliği), Akköprü, Yenimahalle (Ankara'nın kuzeybatısında ve Gençlik parkı batısında 19 Mayıs stadyumu, Hipodrom kuzeyinde küçük sanatlar semti, daha ötede Varlık mahallesi ve Yeni mahalle); bunların ötesinde de Etlik ve Keçiören banliyöleri. Bu tabloyu tamamlamak için özellikle Bentderesi (üzeri örtülmüş) kuzeyinde yükselen Altındağ semtinde plansız ve nizamsız şekilde yapılmış ilkel meskenlerden meydana gelme gecekondu semtlerini de hatırlamak gerekir. Ankara'nın yoğun bir sanayi semti yoktur ve sanayi oldukça yavaş bir gelişme gösterir. Buna karşılık kültür bakımından, üniversiteleri, yüksek okulları, müzeleriyle, Ankara gerçekten önemli bir merkez olmuştur. İdarî alana gelince, merkeziyetçi bir devletin bütün kurumları büyük ölçülerde meydana getirilmiştir.

Ankara'nın nüfusu. Birinci Dünya savaşı sonlarında şehirde nüfusun daha önce varabildiği sayının yarı kadarını kaybederek 30 000'in altına düştüğü tahmin ediliyordu. Bununla birlikte, Türkiye devletine merkez seçildikten sonra bu nüfusun hızla arttığı, 1926'da yapılan bir deneme sayımı sonuçlarından anlaşılmaktadır (57 850). Ertesi yıl yapılan ilk resmî sayım, şehrin nüfusunu 74 553, 1935'teyse 122 720 olarak tespit etmişti. 1950'de nüfus 226 536 olmuş, 1955'te 451 241'e, 1960'ta - beş yıl içinde 200 000 artışla - 651 241'e yükselmiş, 1965'teyse 905 000'i aşmıştır. Bu nüfusun şimdi ancak yedide bir kadarı (130 500) eski Ankara'yı içine alan kesimde yaşamakta, buna karşılık, Cebeci (204 600), Çankaya-merkez (161 800), Altındağ (merkez)-Yenidoğan (169 900), Yenimahalle (66 100), Bahçelievler (57 900), Keçiören, Dikmen, Etimesgut, Kayaş bölümlerinde yaşamaktadır. Eski Ankara'nın büyük ve küçük ölçüde iş semtleri durumuna geçen çevre kısmının şehir nüfusuna has önemini kaybetmesi, görünüşe bakılırsa devam etmektedir.

— G. santl. Ankara dolaylarında bulunan eski eserler, çeşitli devirlerde bu bölgede gelişmiş olan medeniyetleri tanıtır. Kuruluşundan bu yana şehir barış içinde bulunduğu devirlerde yapı ve anıtlarla donatılmış, büyük savaşların alanı olduğu süreler içindeyse yıkılıp yakılmıştır. Ancak sık sık savaş alanı olduğundan böylesine eski olmasına rağmen, eski yapılar bakımından hayli yoksuldur. Günümüze kadar yapılan araştırmalar sonunda elde edilen eserleri tarihlerine uygun olarak şöyle sıralanabilir: Tarih öncesi çağlarda bu bölgede insanların yaşadığı bilinmektedir. Ancak bu devirden yapı sanatıyle ilgili eserler bulunamamıştır.

● *Hitit çağı.* George Sprro, Kalaba köyünde (Ankara'dan 2 km uzaklıkta) bir çeşme üzerinde Hititlerden kalma bir aslan kabartması buldu (1861). Etimesgut'ta bir höyük üzerinde ikinci bir aslan heykeli (1928); Haymana ilçesinde bulunan taş parçaları üzerinde işlenmiş heykeller ve Ahi Yakup camii yakınında bulunan Kanatlı Sfenks (1932), Ankara müzesine kaldırıldı. Hitit alçak kabartma sanatının önemli bir örneği Ankara'nın 60 km güneyindeki Gâvurkale'de bulundu; bu kabartmada oturan bir tanrıçaya doğru yürüyen iki tanrı figürü işlenmiştir. Kuzeyde, mezar olduğu sanılan dikdörtgen planlı odanın üzeri bindirme tekniğinde yapılmış yalancı tonozla örtülmüştür. Karaoğlan höyüğünde bulunan kalın yapı katları, burada gelişmiş bir hitit medeniyetinin varlığını gösterir. Höyükte, Hititlere ait aşağı yukarı 5 m kalınlığındaki katta din ve ev eşyasıyle büyüklü küçüklü yapı izleri vardır.

Hitit medeniyetine giren Bitik'te bulunan pişmiş topraktan yapılmış üzerinde insan kabartması bulunan kap, hitit küçük sanatlarının önemli parçalarından biridir.

● *Frigya çağı.* Yapılan araştırmalar, Frigyalılar çağında bu bölgede önemli bir yerleşmenin bulunduğunu gösterir. Ankara'nın güneyindeki Karaoğlan, Hacılar höyüklerinde ve Gâvurkale'de yapılan kazılar bu çağa ait eserleri gün ışığına çıkarır. Batısında ise Etimesgut ile Sincanköy höyüklerinde bu devre ait keramik parçaları ve Bitik'teki kazıda üç safhası olan Frigya yerleşme kalıntıları bulunmuştur. Ancak Ankara ilinin içinde bulunan kalıntılar, çevresindekilerden çok önemlidir. Augustus tapınağı dolaylarında, Çankırıkapı'da ve Belediye binası yanında yapılan kazılarda, Frigya devrinden kalma eserler bulunmuştur. Gene değişik tarihlerde Ankara'nın çeşitli yerlerinde «Ankara kabartmaları» denilen Ankara taşından (kırmızı andezit) yapılmış, sekiz parça kabartma bulunmuştur. Bu eserlerin gerek uslûp, gerek işleniş, gerekse boyutlarından, bunların il çevresinde bulunması gereken bir yapının kalıntıları olduğu anlaşılmaktadır. Pencerelerden üçünün üzerine aslan, öbürlerinin üzerlerine ise sırasıyle sfenks, grifon, boğa, at ve yarısı kırılmış bir yaratığın arkası işlenmiştir. Gene Ankara'nın batısında Anıtkabir ile Orman çiftliği arasında 20 kadar höyük vardır. Bunlar daha önce define arayıcıları tarafından kazıldığından, yapılan araştırmalar sonunda işe yarar eserler bulunamamıştır; ancak Frigya çağında, Ankara'da bu höyüklere gömülecek kadar önemli kişilerin yaşadığını göstermesi bakımından önemlidir. Galatlar devrinden günümüze kadar gelen bir eser yoktur. Ancak Ankara kalesinin bazı bölümlerinde galat işçiliğinin izleri bulunduğu ileri sürülmüştür.

● *Roma çağı.* İlin özellikle eski Ankara bölümünde, Roma çağına ait önemli eserler bulunmaktadır. Romalılar, Ankara'yı Galatlardan aldıktan sonra ili değerli eserlerle donatmışlardır. Ancak günümüze bunlardan bazı kalıntılar gelmiştir. Bunlar arasında Augustus* tapınağı, Julien sütunu, Çankırıkapıdaki hamam, su yolları ve bazı yazıt parçaları sayılabilir.

Julien sütunu, halk arasında *Belkıs minaresi* diye de anılır. Sütunun altında bir genç kız bulunduğuna inananlar da vardır. Roma imparatoru Julien'in 362 yılında Ankara'dan geçişini anmak için dikildiği sanılmaktadır. Yüksekliği 14,5 metredir; birbirine ekli ve çevrelerinde yatay yivler bulunan 15 yuvarlak taştan yapılmıştır; taşlar üst üste konurken birbirlerine demir çivilerle bağlanmıştır; ek yerleri yivler içinde kaldığından, sütun tek parça taştan yapılmış gibi görünür. Sütunun, üzerinde oturduğu dört köşe altlıkla bir ilgisi yoktur; sütunun, bu altlık üzerine sonradan oturtulduğu sanılmaktadır; başlığında, dikenli kenger yaprakları köşeleri süsler. Anıtın üzerine zamanında Julien adına başka bir eser konduğu, ancak Hıristiyanlık devrinde kaldırıldığı sanılmaktadır.

ANKARA, Kızılay meydanı'nda gece

Hamam, Türk Tarih kurumunun 1939'da başladığı kazının sonunda ortaya çıkarılmıştır. M.S. II. yüzyılın sonuyle III. yüzyılın başında yapıldığı sanılan hamam bir Frigya kabası üzerine kurulmuştur. Hamamda insan elinden daha büyük ve yılan tutan bir elin bulunması hamamın sembolü yılan olan sağlık tanrısı Asklepios adına yapıldığı kanısını verir. Caracalla çağında Asklepios kültürünün Ankara'ya girdiği bilindiğinden, hamamın bu devirde yapıldığı anlaşılmıştır. Kazılarda bulunan sikkelerin Caracalla'nın annesi Julia Domna'nın sikkeleri olması bu fikri destekler. Gene sikkelerin incelenmesi hamamın M.S. III. yüzyıl ile VIII. yüzyıllar arasında 500 yıllık bir süre içinde kullanıldığını göstermektedir. Bu süre içinde birçok onarım görmüş ve eklemeler yapılmıştır. Caracalla çağında yapılan hamamın giderlerini Tiberius Julius Justus Julianus adında bir zenginin verdiğini yazıtlardan öğreniyoruz. Hamamın ön yüzü 133 metredir. Bir duvar, hamamı, yıkanma ve oyun yeri olmak üzere ikiye böler.

Yıkanma yeri hamamın ana bölümüdür; sıcak ve soğuk olmak üzere ikiye ayrılır; sıcak bölüm de ılık ve çok sıcak suyu olan bölümlere ayrılırdı. Soğuk bölüme frigidarium, ılık bölüme tepidarium, sıcak bölüme caldarium denilirdi. Hamamın 12 külhanı vardır, bu da yapının ne büyüklükte olduğunu gösterir. Yıkanma yerinin altında yuvarlak tuğlalardan yapılmış birçok direk vardır; bu tuğlalar 130 sm büyüklüğündedir ve üzerlerine yerleştirilen daha büyük tuğlalar hamamın zeminini meydana getirir; büyük tuğlaların üzerine 10-15 sm kalınlığında bir harç, bu harcın üzerine de mermer levhalar konulmuştur.

Hamamın pis sularını atmak için büyük bir kanal yapılmış; pis suların kapalı yerlerde koku yapmasını önlemek amacıyle her beş metrede bir baca konulmuştur. Hamamda ayrıca piscina denilen bir yüzme havuzu bulunduğu anlaşılmaktadır. Kuzeyindeki oyun yerinin (palastra), yazıtlarda adı geçen Polyeidas Gymnasion olduğu sanılmaktadır.

Bugün örnekleri çok azalan Eski **ANKARA** evlerinden biri

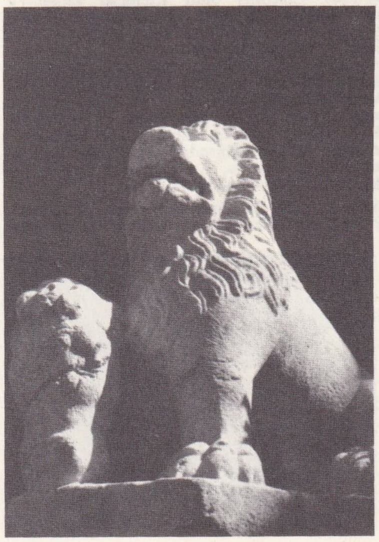

ANKARA Arkeoloji müzesinde aslanlar

Foto. Basın-Yayın Foto-Film (MEYDAN)

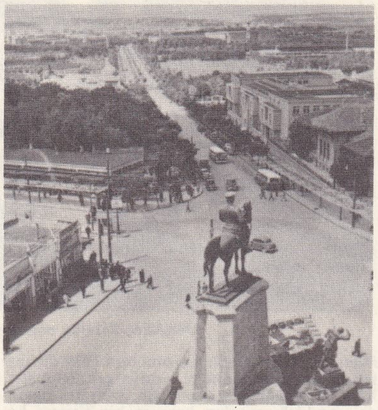

ANKARA, Ulus meydanı ve İstasyon bulvarı

Su yolları. Ankaranın ilk su döşemesi Roma çağında yapılmıştır; gerekli su Elmadağı'ndan getirilmiş ve bunun için dağın Ankara kalesinden daha yüksek bir noktası seçilmiş, buradan bir su yolu yapılmıştır. Elmadağı'ndan 1 386 metre yüksek olan Zekipınar'da pişmiş topraktan yapılmış künkler bulunmuştur. Su, vâdiden, taşlardan yapılmış borular içinden geçirilerek getirilmiştir. Kalenin doğu yamacındaki Saraç Sinan mescidi karşısında bir evin duvarlarında görülen yan yana yedi parça oyuk taşın eklenmesinden meydana gelen boru, bu su yolunun bir parçasıdır. IX. yüzyılda bozulan su yolunun taşlarının kalenin onarımında kullanıldığı sanılmaktadır.

Direkli yol. Ulus meydanından Zıraat fakültesine giden cadde açılırken, Augustus yoluyle Çankırıkapı arasındaki direkli yola ait baştaban ile beraber yapılmış büyük bir frize ait parçalar bulunmuştur. Mimarî üslûplarından Hadrianus devrinde yapıldıkları anlaşılan direkli yol ve diğer Roma eserleri üzerinde yapılan kazılarda bazen Frigya ve Roma çağına ait yazıt parçaları bulunmuştur. Ayrıca Ankara'da, Romalılar çağında bir şehir meclisi binası (buleuterion), hipodrom, agora, tiyatro ve tapınakların bulunduğu yazılardan öğreniliyorsa da yerleri ve üslûpları bilinememektedir. Kale duvarlarında görülen yazıt, friz, korniş, sütun, sütun başlığı gibi mimarlık parçalarının kaybolmuş olan bu eski yapılardan alınmış olduğu açık olarak belirmektedir.

Bizans çağı. Ankara, IV. yüzyılın ikinci yarısından sonra Bizans imparatorluğunun eline geçti. Heraklios sülâlesi devrinde «thema» teşkilâtı kurulduğunda Ankara, Bukellarion thema'sının merkezi oldu; bundan, ilin İlkçağdaki önemini Bizans çağında da biraz olsun koruduğu anlaşılmaktadır. Bu çağdan kalmış olan yapılar arasında V. yüzyıla ait ve bazilika örneğine uygun bir şekilde yapılmış olan Klemens kilisesiyle mezarlardır. İki türlü mezar vardır. Birinci tür basit mezarlardır; ikinci türün üzerleri haç biçimi tonozla örtülmüştür; içlerinde bulunan çok sayıda kemik, bunların aile mezarları olduklarını gösterir. M.S. IV. yüzyıldan kalan ve içi kuş resimli fresklerle süslenmiş ikinci türden bir mezar Çankırıkapı kazı yerine taşınıp, burada yeniden yapılmıştır. Bizans çağından günümüze kalmış eserlerden biri de, Karyağdıran türbesi yakınında bulunan lahit kapağıdır.

Selçuk çağı. Selçuk sultanları Ankara'yı, önemli bir askerî üs saydılar ve yalnız kale duvarlarının onarılması işiyle uğraştılar. Bundan ötürü Ankara selçuk eserleri bakımından Konya, Sıvas, Erzurum'dan çok daha fakirdir. *P. Vittek,* Alâeddin Keykubad devrinde kale içinde bir tek caminin bulunduğunu söyler. Ankara çayı üzerinde bulunan Ankara'nın en eski köprüsüyle Alâeddin camii ve Aslanhane camii Selçuklular devrinden kalmadır.

ANKARA'da Caracalla devrinden kalma Roma hamamı (M.S. III. yy.)

Alâeddin camii. İç kalede Alitaşı sokağındadır. *Muradiye* camii de denir. Kılıç Aslan'ın oğlu Mesud yaptırmış (1198-1199), birkaç defa onarılmıştır. Minaresi, son cemaat yerinin önündedir. Kıble tarafından kaleye bitişik olan cami taştandır; üzeri ahşap çatıyle örtülmüştür. Müezzin mahfiliyle kadınlar bölümünü, bizans devrinden kalma başlıklı sekiz sütun taşır. XII. yy. dan kalmış olan minberi cevizden yapılmış, üzerine beş köşeli yıldız oyularak süslenmiştir; imzasından Ebubekir oğlu İbrahim'in yaptığı bilinir. Ahşap tavan göbeği de altı köşeli yıldızlarla süslenmiştir.

Osmanlı çağı. Ankara'nın daha önceki bütün çağlarına kıyasla en parlak çağıdır. Osmanlı Türkleri bu çağda, çoğu günümüze kadar gelen camiler, mescitler, hanlar, kervansaraylar, çeşmeler, hamamlar ve köprüler yapmışlardır. Ankara'daki birçok cami şahıslar tarafından evlerinin yanında, kendi arsaları üzerinde yaptırılmıştır. Bu şahıslar özellikle Selçuklular ve Osmanlılar çağında yaşamış ahi büyükleridir. Üslûpları bakımından selçuk mimarîsinin tesirindedir. Ancak Konya, Sıvas, Kayseri v.b. yerlerdeki selçuk eserlerindeki süslü, göz kamaştıran taç kapılar Ankara'daki ahi camilerinde yoktur. Planları, minberleri, mihrapları aynı üslûpta yapılmıştır; kapı ve pencerelerinin üzerindeki süslemeler birbirine benzer. Camilerin yanında tekkeler, medreseler, imarethaneler ve hanlar vardır; bunların bazılarının ancak izlerine rastlanır; kalanlar ise yıkıntı halindedir. Osmanlı devrinden kalan camilerin çoğu XV. ve XVI. yüzyılda yapılmıştır; en önemlileri Hacıbayram* camii, Karacabey camii, Yenicami, Zincirli camii ve Aslanhane camiidir. Karacabey camii, Hacettepe'de Sümer mahallesindedir. Bursa'nın alınmasında büyük yararlıkları görülen Karaca Bey yaptırmıştır (1427). Mimarının Ahmed bin Ebubekir olduğu kapının üzerindeki kitabeden anlaşılır. Millî Eğitim bakanlığınca onartılmıştır. Planı Bursa üslûbuna uyar; son cemaat yerinin üzerini dört sütuna oturan beş kubbe örter; kapısı sarkıtlarla süslenmiştir; minaresi köşeli ve üzeri çinilerle süslüdür. Zamanında cami iki kubbe ile örtülüymüş ancak bunlar çökmüş, üzeri çatıyla kapatılmıştır. Camiin önünde Karaca Beyin türbesi vardır. Yanında çok büyük bir imarethanesi olduğundan İmaret camii de denir.

Yenicami. Semahane ve Cenabî Ahmedpaşa camileri de denir. Cenabî Ahmed Paşanın 1565 yılında yaptırmış olduğu cami Öncebeci'de Nazımbey mahallesindedir. Bazı tezkirelerde Mimar Sinan tarafından yapıldığı yazılıdır. Planı kare biçiminde ve büyük bir kubbe ile örtülüdür; son cemaat yerinin üzerinde de üç küçük kubbe vardır. Kubbelerin üzeri kurşunla kaplıdır; Ankara'da üzeri kurşunla örtülü iki camiden biridir. Cami kesme taştan titiz bir işçilikle yapılmıştır. Minaresinin güzelliği dikkati çeker. Türk işçiliğinin güzel örneklerinden olan kapı kemeri beyaz mermer ve somaki taşlarıyle süslenmiştir. Caminin içi esas pencerlerden başka kubbenin tamburuna açılmış pencerlerden gelen ışıkla aydınlatılmıştır; minberi, mihrabı ve müezzin mahfili mermerdendir. Son olarak Cumhuriyet devrinde onarım görmüş ve eski güzelliğini elde etmiştir.

Zincirli cami. Anafartalar caddesindedir. Fatih Sultan Mehmed devrinde şeyhülislâm Ankaravî Mehmed Efendi tarafından yaptırılmıştır. XVII. yüzyılda eklenen ahşap üzerine süslemeleri, ünlü Nakkaş Mustafa'nın imzasını taşır. Minberi, kapısı, pencerleri ve müezzin yerinin tavanı ağaç üzerine oyma çiçeklerle süslenmiştir. Mihrabı alçıdandır.

Türbeler. Hemen de her caminin yanında, o camiyi yaptıranın türbesi vardır. Bunlar arasında en önemlileri Ahi Şerefeddin türbesi (bk. ASLANHANE *camii.*), Hacıbayram türbesi (bk. HACIBAYRAM *camii*), Karacabey türbesi, Cenabî Ahmedpaşa türbesi, Karyağdı türbesi, Yürüyendede türbesidir.

Karacabey türbesi. Karacabey camiinin avlusundadır; Ahmed bin Ebubekir tarafından yaptırılmıştır. Osmanlı mimarîsinin ilk kubbeli anıtlarından biri olan türbenin her birinin bir penceresi olan sekiz yüzü vardır; pezgi taşı örgüleri arasına iki sıra tuğla örülerek yapılmıştır.

Cenabî Ahmedpaşa türbesi. Cenabî Ahmedpaşa camiinin avlusundadır. Sekizgen bir planı vardır; kubbesi, kasnaksız olarak Ankara taşından yapılmış duvarlar üzerine oturtulmuştur. Türbenin yan duvarlarında, içeriye bol ışık girmesi için, üzerlerinde küçük pencereler bulunan altı pencere açılmıştır. Türbenin içinde XVI. yüzyıldan kalma renkli süslemeler vardır.

Karyağdı türbesi. Klasik osmanlı mimarîsi üslûbundaki türbe (1577), İtfaiye meydanındadır. Yapılışı ve planı bakımından Cenabî Ahmedpaşa türbesine benzer. Ankara taşı ve tuğlayle örülmüş olan duvarlarında çeşitli zamanlarda yapılmış olan onarımların izleri görülür.

Yürüyendede türbesi. Öncebeci'de Öksüzçeşme sokağında bulunan bir evin bahçesindedir. Zamanında, yakınında bir camii bulunduğu sanılır. Ahi Şerefeddin türbesinden sonra selçuk mimarîsi özelliklerini taşıyan sivri külâhlı ikinci türbedir.

Hanlar. Ankara'nın Orta Anadolu'dan geçen ticaret yollarının uğrağı olmasından ötürü burada birçok han yapılmış, bu hanların çoğu da Ankara kalesi çevresine sıralanmıştır. Günümüze kalanlar arasında en önemlileri *Kurşunlu Han*'dır. Kalenin güneybatı ucunda ve Bedestenin kuzeybatı köşesine bitişik olan bu hanın kubbeleri kurşunla kaplı olduğu için Kurşunlu han adını almıştır. Karasu hanı da denilir; kimin tarafından ve ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmez, ancak üslûp özellikleri XV. yüzyılın sonuna doğru yapıldığını gösterir; ayrıca son onarımlar sırasında bulunan Mahmud II devrine (1421-1451) ait sikkeler, yapılış tarihi bakımından az çok bir fikir vermektedir. Han iki katlıdır; ortasında bir avlusu vardır; önünde revakları olan odaları avluya açılır. İki kat da plan düzenlenişi bakımından birbirine benzer; ilk katta 27, ikinci kattaysa 31 oda vardır; arazi eyiminden yararlanılarak hanın yarısını çevreleyen bir de bodrum yapılmıştır; hanın ikisi dışa, biri iç avluya açılan üç kapısı vardır.

Bedesten. Kale üstünde bulunan hanlar topluluğunun başında ve kalenin güneybatı ucundadır. *Düstûrname-i Enverî*'den, Fatih Sultan Mehmed'in sadrazamı Mahmud Paşa tarafından 1464-1471 yılları arasında yaptırıldığını biliyoruz. Ortasında, üzeri, ikisi sekiz köşe, sekizi yarım küre olan ve dört kuvvetli ayağa taşıtılan on kubbeyle örtülü büyük bir salon vardır; salonun genişliği 18, uzunluğu ise 49 metredir. Bu salonun çevresinde karşılıklı dükkânları olan bir çarşı yapılmıştır; orta salonla çarşı birbirine dört kapıyle bağlıdır; çarşıda dükkânların, dükkânlar arasındaki geçitlerin üzeri tonozlarla, geçitlerin köşeleriyle salon kapılarının geçide açıldığı yerlerin üzerleri de kubbelerle örtülüdür.

Ankara'nın eski osmanlı evleri. Diğer Anadolu illerinde olduğu gibi bugün Ankara'da kalan eski evlerin sayısı çok azalmıştır; bunlara çoğunlukla İç kalede, Hacıbayram ve Hacıdoğan mahallelerinde rastlanır. Tavanları ve saçaklarındaki işlemelerin büyük bir değeri vardır. Büyük sofaları, kubbeli tavanları olan ve renkli ağaç kakmalarla süslenmiş ev örneklerinden Ankara'da pek az kalmıştır. Bunlardan büyük değer taşıyan biri Samanpazarından Haymana önüne giden yolun solundadır.

— *Ankara ili.* Topraklarının büyük kısmı İç Anadolu'nun Yukarı Sakarya bölgesinde yer alan, yalnız doğuda bu bölgenin Orta Kızılırmak bölümüne, kuzeybatıda da Karadeniz bölgesinin batı bölümüne taşan Ankara ili, yüzölçümü (30 715 km^2) ile Türkiye'de Konya ilinden sonra ikinci gelir. Toprakları büyük kısmında Sakarya ve Kızılırmak'ın orta çığırları arasında yer alır ve kuzeyde Bolu ve Çankırı, doğuda Çorum, Yozgat ve Kırşehir, güneyde Niğde ve Konya, batıda Eskişehir illeriyle çevrilir. Ankara ilinin nüfusu 1 644 302'dir, bunun yüzde 66'sı şehir nüfusu (3 000'den fazla nüfuslu kasaba ve şehirlerde yaşayanlar), yüzde 34'ü kır nüfusudur. Şehir nüfusu oranındaki yükseklik,

Foto. Basın-Yayın Foto-Film (MEYDAN)

her şeyden önce, Türkiye'nin ikinci büyük şehrinin bu il içinde bulunmasıyle ilgilidir: Ankara şehrinin belediye sınırları içinde yaşayan nüfusu, il nüfusunun yüzde 55'ini meydana getirir. İl topraklarında ayrıca 20 000'-den fazla nüfuslu 2 şehir bulunur: Kırıkkale (57 669) ve Polatlı (22 558). Bunların dışında, daha az nüfuslu 21 kasaba vardır. İlin genel nüfus yoğunluğu 53, kır nüfusu yoğunluğuyse 18'dir. İl sınırları içindeki köy (muhtarlık) sayısı da 1 162'dir. Ankara ili 21 ilçeye bölünür: Ankara, Altındağ, Çankaya, Yenimahalle (bu dört ilçeden ilkinin bütün nüfusu, kalan üçünün de büyük kısmı Ankara şehri sınırları içinde yer alır), Ayaş, Balâ, Beypazarı, Çamlıdere, Çubuk, Delice, Elmadağı, Güdül, Haymana, Kalecik, Keskin, Kırıkkale, Kızılcahamam, Nallıhan, Polatlı, Sulakyurt, Şereflikoçhisar. İl toprakları kuzeyde yüksek ve engebeli olduğu halde, güneye doğru git gide alçalır ve düzleşir; böylece kuzeyin dağlık görünüşünden güneyin dalgalı yayla ve ovalarına geçilir. İlin kuzeyindeki dağlık alan Kuzey Anadolu dağlarının iç sıralarını meydana getiren Köroğlu dağlarıyle kaplanır: bunlar, gerçek dağ sıraları olmaktan çok som bir görünüşte ve hemen baştan başa, III. Zaman başlarında yüzeye gelmiş andezit lav ve volkan tüflerinden oluşmuştur. Çankırı il sınırında Işık dağı 2 015 m'ye yükselir. Yıldırım dağı 2 035 m'ye varır, Çubuk çayının kaynaklarındaki Aydos dağı 1 800 m'dir. İlin kuzey sınırındaki dağlar, Karadeniz ormanlarının kurakçıl tipleriyle hâlâ oldukça zengindir. Güneye gidildikçe dağlar seyrekleşir ve daha çok kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu sıralar halinde yaylar üzerinde dağılırlar: Ankara doğusunda yol ve demiryolunun geçtiği Lalabeli alçalmasıyle birbirinden ayrılan İdris (1 993 m) ve Elma (1 860 m) dağları, Ankara'nın batısında Ayaş sırtları (1 610 m) gibi. Bu dağlar bugün hemen büsbütün orman örtüsünden yoksundur ve yapılarında, kuzeyden Ankara'ya kadar ilerleyen andezit lavlarından çok, bunların örtemediği I. ve II. Zaman şistleri görülür. Burada sözü geçen dağ sıraları arasında, onların doğrultusuna uyan uzun ovalar dizilir; Elma dağı doğusunda Balaban deresinin geçtiği ova, Ayaş sırtlarının doğusundaki Mürted ovası böyledir. İlin güney kısmında geniş ve hafif dalgalı yaylalar (Haymana yaylası) ve bunların arasına girmiş geniş ve basık ova çanakları (Tuz gölü) yer alır. Yayla üzerinde eski temelin sert kayaçları tek tek duran birtakım tepeler meydana getirir. Tuz gölü kuzeyinde Paşa dağı (1 351 m) ve bunun batısında Karacadağ (1 724 m) gibi. Yaylaların vâdilerle yarılma oranı kuzeyde epeyce yüksek olduğu halde, güneydeki çıplak düzlükler hemen hiç yarılmamış durumdadır. Ankara ili topraklarında oldukça şiddetli bir kara iklimi hüküm sürer. Örnek olarak alabileceğimiz Ankara meteoroloji istasyonunun uzun süreli (40 yıl) gözlemlerine göre en soğuk ve en sıcak ayın ortalama sıcaklıkları —0°, 1 (ocak) ve 23°,3 (ağustos) olup şimdiye kadar kaydedilen en düşük ve en yüksek sıcaklıklar —24,9 ve 40,0'dır. Sıcaklığın 0° altında kaldığı günlerin ortalama sayısı 15'i, 0°-ye düştüğü günlerin ise 87'yi bulmaktadır. Yazın gündüzler sıcak, geceler serin olur. İlkbahardan yaza çabuk geçilir, fakat sonbaharda geceler serin olmakla birlikte yaz günlerinin güzelliğini epeyce sürdürür. Yağışlar azdır (359 mm) ve bunun mevsimlere dağılışı da düzensizdir; ortalamalara göre mevsimlerin yağış payı şöyle gösterilebilir: Kış ve ilkbahara düşen paylar eşittir (yüzde 33,5); sonbahar (yüzde 19) ve hele yazın payı (yüzde 14) çok düşüktür. Kış yağışlarının bir kısmı kar şeklindedir; kar yağışlı günlerin ortalama sayısı 15, kar örtüsü bulunan günler sayısı ise 22 gün kadardır. Ankara'da yağışlı günlerin ortalama sayısı da 70 kadardır. İlin birbirinden farklı kesimlerinde bakı şartlarına göre yağışlar daha az (meselâ Kızılırmak vâdisi; Kırıkkale 306 mm— Koçhisar'da 325 mm) veya daha çoktur (Haymana 450 mm). Kuzeydeki dağlık kesimin batı ve kuzey yamaçlarında yıllık yağış tutarının daha da fazla olması gerekir.

İklim ve relyef şartları, il topraklarının kuzey kesiminde sürekli tahriplerden arta kalmış ormanlar (Sarıçam, Karaçam v.b.) bulunmasına karşılık güney kesimlerinin cılız otsu bitkilerin yayıldığı stepler görünüşünde olmasının sebebini açıklar. İlin akarsuları çoğunlukla Sakarya ırmağına (Ankara, Kırmir ve Seben çayları), daha az bir kısmı da Kızılırmak'a (başlıca kolu olan Delice suyu ilin doğu sınırlarındadır) ve bunların aracılığıyle Karadeniz'e gider. Hirfanlı barajının Kızılırmak üzerinde meydana getirdiği sunî göl Ankara ve Kırşehir illerinin sınırında uzanır. Akarsuların akış indisi genellikle çok düşüktür. Hepsinde de en düşük seviye yaz sonuna, en yüksek seviye de karların eridiği, yağmurların yağdığı ve buharlaşmanın henüz kuvvetlenmediği ilkbahar mevsimine rastlar.

Ankara ilinde kır nüfusu, geçimini tarım ve hayvancılıktan sağlar. İl topraklarının yüzde 45 kadarı tarıma ayrılmıştır, bunların yüzde 44 kadarı nadasa bırakılmakta, yüzde 56'sı her yıl ekilmektedir. Tarım topraklarının 50 000 hektara yakını sulanır. Çayır ve otlak (çoğu cılız otlu bozkırlar üzerinde ve yamaçlarda) buna yakın yer tutar (yüzde 43); ormanlar (hemen bütünü kuzey kesiminde olmak üzere) yüzde 4 kadardır. Geri kalan ise ürün vermeyen topraklardır (özellikle dağların yüksek kesimleri, fazla eğimli yamaçlar ve toprağı sürüklenmiş yüzeyler). Tahıl tarlaları ekili alanların yüzde 90 kadarını kaplar; en çok da buğday ekilir. Ankara ili buğday üretiminde Türkiye'de Konya ilinden sonra ikinci gelir (720 000 hektarı geçen buğday tarlalarından alınan ürün 800 000-1 110 000 ton). Ankara buğdayları (özellikle Polatlı'nın sert buğdayı) çok yüksek vasıflı, bol gluten'li türlerdir. İkinci sırada arpa (230 000-250 000 t), daha geriden de yulaf (25 000-30 000 t), pirinç (7 000-9 000 t) gelir. Sakarya ve kolları (Kırmir Çayı) vâdi tabanları özellikle pirinç tarlalarıyle kaplıdır. Patates de çokça ekilir (40 000-55 000 t). Baklagiller üretimi fazla yer tutmaz (fasulye, nohut v.b.). Sanayi bitkileri arasında en önemlisi şeker pancarıdır (100 000 tona yakın). Çukur vâdilerin tabanlarında sulamayle biraz pamuk, ayçiçeği, haşhaş, susam ekilir. Kavun, karpuz ve fiğ ekimi oldukça yaygındır. Dikili alanlar geniş yer tutmamakla beraber, Ankara ilinde çeşitli meyvalar yetişir. Ankara armudu, elma, kayısı v.d. Üzüm bağları da oldukça yaygındır; kurutmalık, pekmezlik ve şaraplık türler elde edilir (100 000 ton kadar). Şehir civarında sebze ve çiçek bahçeleri de vardır. Toplam olarak ilin meyva bahçeleri 15 000 ha, sebze bahçeleri 12 000 ha'dan fazla, bağlar ise bu ikisinin toplamı kadardır (27 400 ha).

Hayvancılık bakımından dikkati çeken olay, koyun sayısının çokluğu (1 450 000), Ankara keçisinin bu tabiî ortamda koyuna yakın sayıda olması (1 100 000), buna karşılık kılkeçisinin azlığıdır (30 000). Böylelikle Ankara ilinde 2 500 tondan fazla yapağı ve tiftik elde edilir. Sayısı 430 000'i geçen sığırlar arasında iyi bakım gören soylar (Montafon v.b.) yanında cılız yerli soy da bulunur. Eşek sayısı (80 000), at sayısının iki katını geçer. Ankara balı hem kalitesiyle ünlüdür, hem de il bal üretiminde başlarda gelir (430 ton; 1967'de beşinci sırada). Fazla yumurta tüketimi il içinde tavuk yetiştirilmesine önem verdirmiştir.

Ankara ilinde varlığı tespit edilmiş madenler oldukça çeşitli olmakla beraber, iktisadî sebeplerle işletilenler sınırlıdır. Bunlar arasında Balâ ve Keskin'den çıkartılan demir, Beypazarı ve Nallıhan'da işletilen linyit, Haymana'da çıkartılan manganez, Keskin'de çıkartılan kurşun gösterilebilir; ayrıca bakır, arsenik, molibden de bulunmuştur.

Ankara'nın büyük bir şehir haline gelmesi, sanayinin gelişmesini geniş ölçüde etkilemiştir. Sanayi kuruluşları arasında ziraat (un, makarna, şeker, süt ürünleri, içkiler v.b.), taşıt ve makine (taşıt montajı, traktör, makine ve tarım araçları), harp sanayii (Ankara'da silâh, uçak, maske, kapsül, Elmadağı'nda barut, Kırıkkale'de top, tüfek, mermi v.b.), çimento ve dokuma fabrikaları başta gelir. Ankara'da sigortaya tabi iş yerleri sayısı 1960'ta 3 967'den 1966'da 11 913'e yükselmiş, işçi sayısı 38 933'ten 90 666'ya varmıştır. Sanayi, kendine gerekli enerjiyi Hirfanlı ve Sarıyar barajlarıyle Çatalağzı'ndan sağlar (ayrıca su ihtiyacını karşılamak için Çubuk I [1936], Çubuk II [1964], Bayındır ve Kurtboğazı barajları vardır).

Ulaşım bakımından Ankara, memleketin bütün bölgelerine kara ve demiryollarıyle bağlı olduğu gibi önemli bir hava ulaşımı merkezidir (uluslararası Esenboğa havaalanı). XIX. yy. sonlarında demiryolu Ankara'ya ulaşmış (1892), fakat bunun doğuya doğru uzatılması ve yoğun bir ağ meydana getirmesi için Cumhuriyet devrini beklemek gerekmiştir. İlkçağda Anadolu'yu verev olarak kesen büyük kervan yolunun önemli konak yeri olan Ankara, özellikle 1950'den sonra gelişen karayolları üzerinde faal bir ulaşım merkezi olmuş, hattâ bu gelişme, demiryolu ulaşımının zararına kendini göster-

Fatih Sultan Mehmed'in sadrazamlarından Mahmud Paşa tarafından yaptırılan ve bugün **Arkeoloji müzesi** olarak kullanılan bedesten (1461-1471)

Ankara Arkeoloji müzesi'ndeki heykellerden

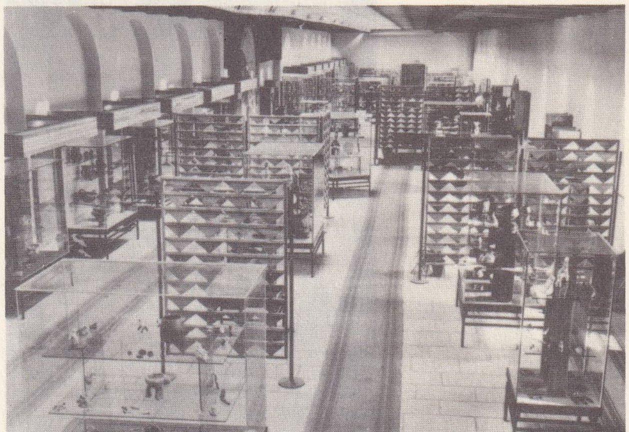

Ankara Arkeoloji müzesi teşhir salonlarından biri

Foto. Işık Bekman (MEYDAN)

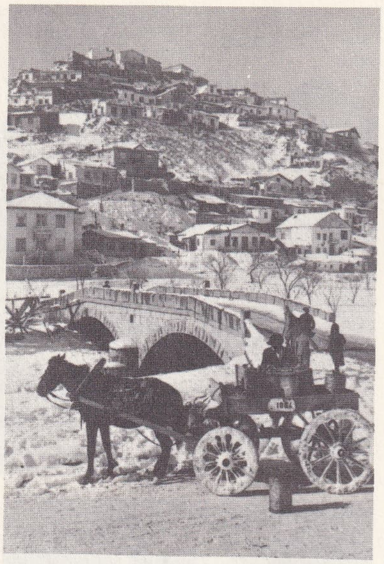

Eski **ANKARA**'dan bir görünüş

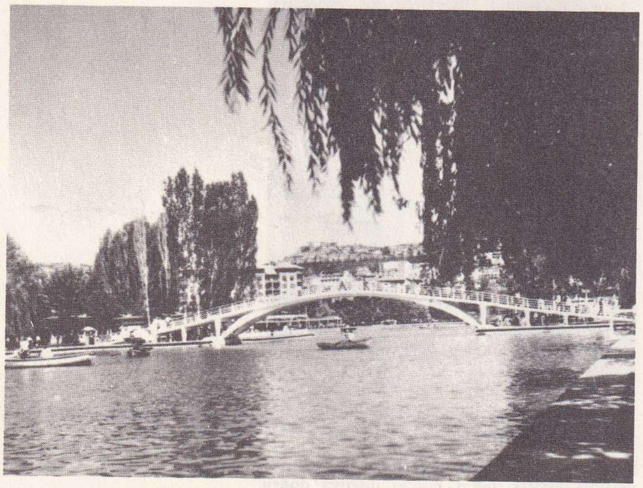

ANKARA Gençlik parkı

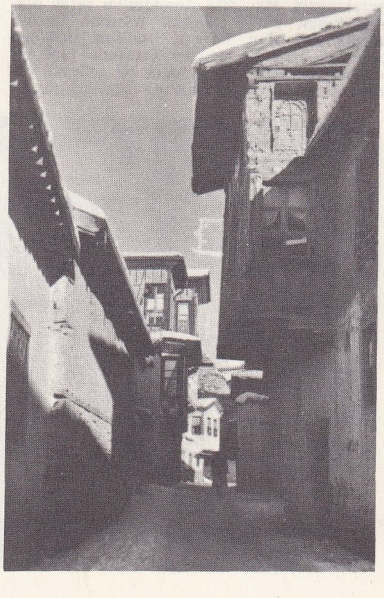

Eski **ANKARA** mahallelerinden bir sokak

miştir. Son olarak Ankara'nın turistik bir merkez olarak önemine de işaret edilebilir. Şehir ve çevresinde arkeolojik merkezler (eski Ankara, Gordion, Pessinus v.b.) bulunduğu gibi, büyük gezi alanlarına yakın bir üs olması da Ankara'nın önemini arttırır. (M)

Ankara, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun romanı (1934). Millî Mücadele, Cumhuriyet'in ilk yılları ve Türkiye'nin geleceğini işleyen sosyal bir eser. Romanın kahramanı, Türkiye'deki değişmeleri kendi hayatında yaşar: Millî kurtuluş hareketi sırasında kocasıyle beraber Ankara'ya gelir. Önce Anadolu'yu hiç sevmez, kaynaşamaz, bu arada mücadele hareketinin öncülerinden birini tanır, onun tesiri altında hastabakıcı olarak orduya hizmet eder. Savaş bitince sevdiği adamla evlenir, ama artık o da değişmiş, mücadele sırasını başkalarına vermiştir. Yeni mücadele iş sahasındadır. Romanın kahramanı ikinci kocasından da ayrılarak bu safhayı bir üçüncü erkekle paylaşır. Üçüncü mücadele kültür ve sanat sahasındadır. Romancı 1942'ye kadar olan bu devreyi ancak hayalinde yürütür. Şimdi ortada bambaşka bir nesil ve güç vardır. (M)

Ankara Arkeoloji müzesi, 1932 yılında bütün hitit plastik eserlerini bir müzede toplamak maksadıyle, Ankara kalesinin eteğindeki Mahmutpaşa bedesteni ve Mehmedpaşa hanı onarıldı. Bedesten kısmı 1461-1471 yılları arasında Fatih Sultan Mehmed'in sadrazamlarından Mahmud Paşa tarafından yaptırılmıştı. Müze, kısım kısım ziyarete açıldı.

M.Ö. 1400-1200 yıllarına giren ve Hitit imparatorluğu devrine ait Alacahöyük Kale kapısı ve bu kapının iki tarafını süsleyen kulelere ait kabartmalar; Karkamış'ın geç hitit sanatı özelliğini (M.Ö. X. yüzyıl) taşıyan kalesinin, Su kapısı adı verilen kısmdaki kabartmalar; Sakçagözü'nün (M.Ö. VIII. yüzyıl) Saray kapısı kabartmaları ve Malatya Aslantepe sarayı kabartmaları, kazılarda bulunuş durumu, ölçü ve sıralarına göre yerleştirilerek önce iç salon teşhire açıldı (1946). M.Ö. VIII. yy. başlarına ait, Ankara taşı üzerine yapılmış kabartmalar, Köylütolu yazıtı, Havuzköy arslanı ve Boğazköy Kral kapısı, savaş tanrısı da bu seri kabartmalar arasında yer aldı ve böylece Orta Anadolu'da belli başlı hitit merkezlerinde yapılan kazılarla açığa çıkarılan küçük sanat eserleri ve plastik malzeme bu müzede toplandı. M.Ö. III. binyıla ait Anadolu'nun çeşitli kültür eserleri, hitit sanatının en güzel belgeleri ve frig sanatına ait buluntular 1951'de Bedesten'in büyük salonunda teşhire başlandı. Salonun iki yan kenarını kaplayan bölümün restorasyonu tamamlanınca, kronolojik bir sıra içinde insanoğlunun mağaradan, zıraatı bilen yerleşik kültüre geçişine kadar aşağı yukarı M.Ö. VI. binden frig ve urartu devrinin sonuna ait eserler teşhire kondu. Bu teşhir şu sıraya göre yapıldı: *Tarih öncesi devirler.* Paleolitik çağ, neolitik çağ, kalkolitik çağ, eski tunç çağ. *Tarihî devirler.* Asur ticaret kolonileri çağı, eski hitit devleti ve Hitit imparatorluğu çağı, geç hitit çağı, frig çağı, urartu çağı.

Ankara Arkeoloji müzesi Türkiye'nin en modern müzesi olarak devamlı bir gelişme göstermektedir. Müzenin tanzim edilmemiş kitaplığında üç bin kitap yer alır. (M)

Ankara armudu bls. i. Meyvc. Türkiye'de ve daha çok Ankara dolaylarında yetişen kışlık bir armut çeşidi. Orta irilikte, toparlak, kirli yeşil, eti krem renginde, sulu ve tatlıdır. Ekim ayında toplanır, saklamağa elverişlidir. (M)

ANKARA çayı veya **ENGÜRÜ suyu,** İç Anadolu'da Sakarya ırmağına sağdan dökülen bir akarsu; 190 km. Ankara batısında birleşen üç koldan meydana gelir: İdris dağından doğarak Kayaş vâdisinden geçen Hatip çayı (Bentderesi); Elmadağı'ndan ve Haymana yaylasından doğan, Moğan ve Emir göllerini de alan İncesu; Aydos dağından çıkan ve en uzun kol olan Çubuk çayı (bunun üzerinde Çubuk I ve Çubuk II barajları vardır). Ankara çayı daha sonra sağdan, Sincan köyü batısında Mürted ovasından geçen Ova çayını ve soldan Malıköy yakınında Haymana suyunu alır ve Malıköy ile Ankara arasında demiryoluna paralel akar. İlk iki kolu kış ve ilkbahar kabartıları sırasında çevrelerine taşmalarla bazen zararlı olmuştur. Bazı kesimlerde ise sulama yoluyle fayda sağlar. (M)

Ankara Demirspor kulübü, 16 mart 1932'de Ankara'da Devlet demiryolları memur ve işçileri tarafından kuruldu. Kırmızı-yeşil renkleri kabul etti. Kulüp önceleri yalnız güreşle uğraştı. 1937 Yılında Çankaya kulübüyle birleşti, renkleri mavi-lâciverte çevrildi, bir de futbol şubesi açtı. Ankara'nın en popüler kulüplerinden olan Demirspor kulübü 5 defa Ankara ligi, 1 defa da Türkiye amatör ligi şampiyonluklarını kazandı (1959). Güreş ve atletizm dallarında da büyük varlık gösterdi. Futbol, güreş ve atletizm millî takımlarımıza da birçok eleman kazandırdı. Futbol takımı 1968'de Türkiye Birinci liginde yer aldı. (M)

Ankara Deneme sahnesi, Tiyatro Sevenler Gençlik derneğinin tiyatro çalışmalarını yapan kolunun adı. 1957'den beri amatör olarak çalışmaları sürdürmektedir. Üyelerini çeşitli mesleklerden ve Yükseköğrenim gençliğinden tiyatroya bağlı kişiler teşkil eder. Molière, Albert Camus, Jean Paul Sartre, İonesco, Max Frish gibi batılı yazarların yanı sıra Âli Bey, Yıldırım Keskin, Sermet Çağan, Güngör Dilmen gibi türk yazarlarının eserlerini de sahneye koymuşlardır. Ankara Deneme sahnesi Milletlerarası Kültür şenliklerine devamlı olarak katıldı, Yaşar Kemal'in «Yer Demir Gök Bakır» adlı romanından Nihat Asyalı'nın sahneye uyguladığı ve Yılmaz Güney'in yönettiği *Uzundere* adlı oyunuyle 11. Kültür şenliğinde birinci olmuş, 1966'da gene Üzündere ve Güngör Dilmen'in *Ayak Parmakları* adlı oyunlarıyle Nancy'deki Üniversitelerarası Tiyatro şenliğinde birincilik ödülünü almıştır. Dernek türk halk tiyatrosunun gelişmesine faydalı olacak araştırma ve denemeler yapmaktadır. (M)

Ankara Etnografya müzesi, eski Ankara'nın Namazgâh tepesinde 1925 yılında yapılmağa başlandı. 1927'de tamamlanarak 1930'da ziyarete açıldı. Müze 10 salon, arşiv, kütüphane, depo ve idare bürolarından ibarettir.

Giyim salonunda, mankenler üzerinde Anadolu kadın ve erkek giyimlerinden çeşitli örnekler; *İşlemeler salonunda,* Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden derlenmiş işlemeler, bohçalar, yatak örtüleri, tütün, para, saat ve mühür keseleri, yağlık ve peşkirler; *Halı ve Kumaş salonunda,* Anadolu Osmanlı devri halı ve kilimleriyle birlikte, XVII. yüzyıl kumaşları, çatma kadifeler ve dokuma kuşaklar; *Bakır Eşyalar salonunda,* Anadolu bakır işçiliğinden örnekler (sini, tas, kazan, maşrapa, sahan gibi mutfak eşyaları) teşhir edilir.

Türk odası adlı yerde, Ankara'da XVII. yüzyıla ait bir misafir odası düzenlenmiş. Tasavvuf ve tarikatlar tarihiyle ilgili koleksiyonları ihtiva eden Bektaşî, Mevlevî, Rufaî tarikatlarına ait giyimler, nefirler, keşküller, müzik âletleri, teberler v.d. *Tarikat eşyaları salonunda;* arap harfleriyle türk ve tezhip sanatını temsil eden levhalar, yazma kitaplar, ferman ve beratlar *Yazı salonunda* selçuklu ve osmanlı devri ahşap eserleri (mimberler, vaiz kürsüsü ve mezar sandukaları, ahşap mihrap ve rahleler, kapılar) *Ahşap Eserler salonunda* sergilenmiştir.

1966 yılında ölen Besim Atalay'ın, sağlığında Etnografya müzesine bağışladığı islâmî devirlere ait çini, kumaş, ahşap ve madenî eserlerden müteşekkil özel koleksiyon için bir *Besim Atalay salonu* vardır.

Müzenin girişindeki *Şeref holünde* ise Etnografya müzesinin çeşitli seçkin eserleri teşhir edilir. Şeref holünde mermer kaplamalı bir bölümde Atatürk'ün 15 yıl süreyle (1938-1953) duran katafalkının yeri bir plaketle işaretlenmiştir.

Müzenin koridorlarında da çini, cam, porselen, kesici ve ateşli silâhlar ile çeşitli sanat ve etnografya eserleri vitrinlerde sergilenmektedir. Müzenin, aynı adı taşıyan tanzim edilmemiş kitaplığında üç bin kitap yer alır. (M)

Ankaragücü kulübü, spor kulübü. 1926 Yılında Ankara'da kuruldu. En eski spor kulüplerindendir ve «Anadolu Turan Sanatkâran Gücü» bu kulübün temelini teşkil eder. 1926'da Harp sanayii işçilerinin takımı halinde ve İmalât-ı Harbiye adıyle sarı-lâcivert renkler altında çalışmalarına başlayan kulüp, bugünkü adını 1933'te aldı. Futbolda dört defa Ankara amatör ligi, bir defa da pro-

Foto. Basın-Yayın Foto-Film (MEYDAN)

fesyonel lig şampiyonluğunu, 1949'da da Türkiye futbol şampiyonluğunu kazandı.

Futbolun dışında atletizm, güreş, basketbol ve boks dallarında da faaliyet gösterir ve Başkentin en popüler kulüplerinden biridir. (M)

Ankara İl Halk kütüphanesi, Ankara'da Millî Eğitim bakanlığı Kütüphaneler Genel müdürlüğüne bağlı, Türkiye'nin en büyük beş kitaplığından biri. 1928 Yılında Ankara Umumî kütüphanesi adıyle kuruldu. Mevcut eserlerin cilt sayısı: basmalar, 310 022 türkçe, 7 191 türkçe (eski yazı), 2 809 arapça ve farsça, 11 459 başka dillerde; yazmalar, 627 türkçe, 862 arapça, 187 farsça (1957 rakamları). Kitaplık binasının yetersizliği dolayısıyle süreli yayınlardan bir kısmı Konya İl Halk kütüphanesine gönderilmiştir. 1934 Tarihli ve 2 527 sayılı Basma Yazı ve Resimleri Derleme kanunu gereğince derlenen yayınları alan kitaplıklardan biridir. Alfabetik fiş kataloğuyle Dewey sistemine göre hazırlanmış konu fiş kataloğu vardır. Okuma salonu 72 kişiliktir. Dışarıya ödünç kitap verilmez. (M)

Ankara itilâfnamesi, Türkiye ile Fransa arasında yapılan antlaşma (20 Ekim 1921). Anadolu'da kurulan yeni Türkiye hükûmeti, Sevr antlaşmasından bir iki ay önce, Adana-Maraş-Gaziantep cephesinde bulunan Fransızlarla 30 mayıs 1920'de bir antlaşma imzalamıştı. Türk-Fransız münasebetlerinde de bu siyasî temasa rağmen bir gelişme görülmedi. Ancak Ruslarla yapılan 16 mart 1921 Moskova barışından ve İtalyanların 1 haziran 1921'de Antalya'yı boşaltmağa başlamasından sonra, Fransa hükûmeti, eski bakanlarından Franklin Bouillon'u Ankara'ya gönderdi. 9 Haziran 1921'den sonra Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa (Çakmak) ve Dışişleri bakanı Yusuf Kemal Bey (Tengirşeng) ile Franklin Bouillon arasında görüşmeler başladı. Mustafa Kemal Paşanın idare ettiği bu konuşmalarda, Fransa'ya, Misâk-ı Millî'nin esasları kabul ettirilmek isteniyordu. Fransa ve onun temsilcisi olan F. Bouillon, yeni Türkiye devletinin geleceği hususunda henüz kararsız bulunduğundan, görüşmeler bir sonuç vermedi. Sakarya Meydan savaşının kazanılması endişeleri ortadan kaldırınca 20 ekim 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti adına Dışişleri bakanı Yusuf Kemal Bey ile Fransa hükûmeti adına F. Bouillon arasında bir dostluk antlaşması imzalandı. Türk tarihinde buna «Ankara itilâfnamesi» veya «Ankara muahedesi» denir. Yapılan antlaşma gereğince, taraflar arasında harp haline son veriliyor; Türkiye-Suriye sınırı çiziliyor; İskenderun ve Antakya'da, Fransa'nın özel bir idare şekli kurması sağlanıyor; Türkçenin resmî dil olarak kalması kabul ediliyordu. Bu antlaşmanın siyasî alanda meydana getirdiği en önemli tesir yeni Türkiye devleti aleyhine birleşmiş olan İtilâf devletleri cephesinde bir çöküntü yaratmış olmasıdır. (→ Bibliyo.) [M]

Ankara kalesi, Ankara'nın ortasında yalçın bir tepe üzerindeki kale. Yapıldığı tarih kesin olarak bilinmiyor. Bazı tarihler, tarih öncesi devirde kalenin bulunduğu yerde insanların yaşadığını yazar. Bazıları da kalenin Hititler tarafından yapıldığını söyler. Bir üçüncü söylentiye göre kale Ankara şehrini kuran Frigya kralı Midas tarafından yaptırılmıştır. Romalılar Galatya'yı ele geçirdikleri zaman Tektosa'lar Ankara kalesine sığınmışlardı. Bu olay bize kalenin M.Ö. II. yy. da var olduğunu gösterir.

Arapların VII. yy. ortalarında ve VIII. yy. başlarında Bizans'ı sıkıştırdıkları sırada, Harun ür-Reşid'in saldırıları ve Mutasım'ın ordularının kaleye girmesiyle yıkılan surları İsauri'li Leon III'ün onarttığı bilinmekte, bu arada üst kalenin duvarlarını da yükselttiği sanılmaktadır. Gene bizans imparatorlarından Nikefor'un 805'te, Basil'in 859'da kale duvarlarını onarttığı bilinmektedir. Selçuklular 1073'te Ankara'yı ele geçirdikleri sırada kalenin ne durumda olduğu bilinmiyor. Alâeddin I (1219-1227) kaleyi onartmış, Keykâvus II ise bazı yeni eklemeler yaptırmıştır (1249-1250).

Osmanlılar kaleyle ilgilenmişler, ancak şehrin dış duvarlarını genişletmişlerdir. Osmanlı devletine baş kaldıran Mısır valisi Mehmed Ali Paşanın oğlu İbrahim Paşa, Anadolu içlerine kadar gelmiş ve bu arada Ankara kalesini de ele geçirerek dış duvarlarını onartmıştır. Prusyalı bir subay olan Vincke'nin 1839'da yaptığı planda iç ve dış kaleden sonra şehri yürek biçiminde kuşatan bir dış sur da görülmektedir. Bu dış surun bir ucu Bentderesi'nin sarp yamaçlarından başlar, karşısındaki Hıdırlık yamacına geçer, oradan da bugün ancak kalıntılarının göründüğü *Çankırı kapısı*'na uzanır; güneye döner ve kıvrılarak Ulus meydanının yanındaki *İstanbul kapısı*'na dayanır. Kalenin başka kapıları da vardı: eski mezarlığın önünde (şimdiki Osmanlı bankası yanı) *İzmir kapısı*, Halkevi önlerinde ise *Namazgâh kapısı*, güneyde *Erzurum kapısı*, kuzeyde *Aynalı kapı* ile *Kayseri kapısı*. Bu dış sur, İç kaleye bitişerek, şehrin Türkler devrinde gelişen kesimlerinin de korunmasını sağlarmış. Çeşitli devirlerde türlü değişmelere uğrayan ve birçok ekler yapılan kale, bugünkü durumuyle, İç kale ve Dış kale olmak üzere iki kısma ayrılabilir.

Dış kale, tepenin kuzey, batı, güney yönlerini kuşatır ve İç kaleyle doğuda Şark kalesi, batıda Hatip çayı kıyısındaki yamaçta birleşir. Dış kalenin 20 kulesinden sağlam olarak kalan 15'i Cumhuriyet devrinde esaslı bir onarım görmüştür. Dış kaleye iki kapıdan girilir; bunlardan biri *Dış kapı*, diğeri daha önemli olan Saat kulesi yanındaki *Hisar kapısı*'dır.

İç kale, yüksektedir ve Dış kale gibi bizans yapı özellikleri gösterir. Aşağı yukarı 50 000 m²lik bir alanı kaplayan dikdörtgene yakın bir planı vardır. Çevresi 1 150 m'dir. Evliya Çelebi, Seyahatname'sinde «yüksek bir tepenin zirvesinde, beyaz taştan yapılmış, dört katlı, metin ve yüksek bir kaledir» der. İç kale, batıda Genç kapı, güneyde Zindan kapı ve Parmak kapı ile dışarı bağlanır. Bunlardan Genç kapı, İsmetpaşa parkına açılır. Bütünü dört katlı olan kalenin surlarının yüksekliği genellikle 14-16 m arasında oynar, doğuda ise bu yükseklik 10-12 m'ye kadar iner. Bu sur duvarları üzerinde genellikle beş köşeli 42 kule vardır. Batıdaki sur duvarı hemen hemen düz bir çizgi gibidir; doğudaki surun, ilk kalenin temelleri üzerine yapıldığı sanılmaktadır. Kuzeydoğu köşesinde kalenin en yüksek noktasını (denizden 978 m, Hatip çayından 110 m, Ankara ovasından 130 m) meydana getiren *Akkale (Ak taşı* da denir), güneydoğu köşesindeyse *Şark kalesi* denilen burç vardır.

İç ve dış kale duvarlarının alt bölümleri bizans devrinden kalmadır. Yapı malzemesi olarak çoğunlukla Roma devrinden kalan mermerler ve pek az da bazalt kullanılmıştır. Bundan başka kale duvarlarında bu devre ait mermer oluklar görülür.

Akkale'ye bitişen kuzeydeki ikinci duvar Selçuklulardan kalmadır. Selçuk sultanı Keykâvus II'nin 1249'da yaptırdığı onarımı gösteren kitabe kuzeybatıdaki kıvrımdadır. Bu kitabenin hemen altından başlayan ve dereye doğru inen bir yeraltı dehlizi vardır. Bunun hem Hatipçayı'ndan yararlanmak, hem de kaleden gizlice çıkmak için yapıldığı sanılmaktadır. Hisar kapısı üzerinde 1330 tarihinde yazılmış Farsça ikinci bir kitabe daha vardır. Bunda ilhanlı hükümdarları, yasalara uygun olmayan vergilerin alınmamasını ve ölçeklerin ayarlanmasını buyurmaktadır. (M)

Ankara kalesi, türk bestecisi Necil Kâzım Akses'in Türk Kurtuluş savaşından mülhem senfonik şiiri. Yazılmasına 1938'de başlandı, dört yılda tamamlanarak ilk defa 1942'de Ankara'da, o zamanki adıyle Riyaseticumhur Filarmoni orkestrası tarafından çalındı. Eser, ertesi yıl Almanya'da plağa alındı. Viyana'da Üniversal Müzik yayınevi tarafından basıldı. (M)

Ankara keçisi bİş. i. Zool. Tiftik keçisi. İnce, uzun, kıvırcık, ipek gibi yumuşak kılları vardır. (Boynuzlugillerden *Capra hircus angoriensis.*)

— ANSİKL. *Ankara keçisi,* ince yapılı, küçük bir hayvandır. Erkeklerinde ve bazı dişilerinde sakal vardır. Boynuzlar, tekelerde daha kalın ve dipleri birbirine yakındır. Dişilerdeyse ince ve dipleri birbirinden ayrıktır. Boynuzsuz olanları da vardır. Kulakları uzun ve sarkıktır.

Ankara keçisinin rengi beyazdır. Güneydoğu Anadolu'da yetişenler arasında gümüşî, siyah ve kahverengi olanlarına rastlanır. Ankara keçisinin kılları çok ince, parlak, kıvırcık ve lüle lüle birleşmiştir. Kıllarının uzunluğu 25-30 sm'yi bulur. Ankara keçisinin ağırlığı 35-40 kg'dır. Yalnız tiftiği için yetiştirilir. Yılda bir defa nisan ayında kırkılır. Ortlama 2-3 kg tiftik verir. Tekesinden 3-6 kg alınabilir. En iyi tiftik oğlağından elde edilir.

Sütü çoğu zaman sağılmaz, yavruya bırakılır. Eti, kıl keçisine göre daha lezzetli ve kokusuz dur.

Ankara keçisi denilen ırk Sümerler'den beri bilinmektedir. Sümer yazıtlarında sözü edilen güzel ve ince tüylü keçi, vücut yapısı, kılları ve boynuzları bakımından bugünkü Ankara keçisini andırır. İhtimal Sümerlerin Orta Asya'dan getirdikleri bu keçi türü, iklim şartlarının elverişsizliği yüzünden zamanla ortadan kalkmıştır. Buhara ve Keşmir gibi yakın ırkları da olan bu keçi M.Ö. VI-IX. yüzyıllarda Fırat'ın doğusunda yetiştirilmekteydi. Charles Texier, ancak Osmanlı Türkleri ile Anadolu'ya geldiğini söyler.

Türkiye 1838 yılına kadar tiftik ihraç eden tek ülkeydi. Tournefort ve Brehem gibi gezginlerin yazılarında, Ankara dolaylarında çalışan tezgâh ve üretilen tiftik miktarı hakkında bilgi vardır. İngilizler, ilk defa 1838'de, Güney Afrika'daki Cap sömürgesinde üretmek için damızlık keçi götürme iznini aldılar. Çeşitli yerlere götürülen damızlıklardan, yalnız Güney Afrika, Avustralya ve Amerika'ya götürülenler, elverişli iklim şartları bulunduğu için çoğalabildiler. Böylece İngiltere ve Amerika Türkiye'ye rakip duruma geldiler. Ancak Cumhuriyet'ten sonra dışarıya damızlık çıkarmak yasaklandı. Türkiye'de, Ankara çevresinden başka Mardin, Siirt, Muş gibi doğu illerinde de tiftik keçisi yetiştirilir (1966'da 5 617 000). [M]

Ankara kedisi bİş. i. Zool. Avrupa'ya Anadolu'dan yayılan *Ankara kedisi,* âdi ev kedisinin değişinimiyle meydana gelmiştir. (*Van kedisi* de denir.) [Kedigillerden *Felis domesticus angorensis.*]

— ANSİKL. *Ankara kedisi*'nin uzun ve ipek gibi olan kılları beyaz, sarı veya kurşunî renktedir; alacalı olanları da vardır. Gözleri yeşil, mavi, sarı, kırmızımsı, iri ve güzeldir. Sağ gözü başka, sol gözü başka renkte olabilir. Dudakları ve tabanları et rengi pembedir. (M)

Ankara Meydan savaşı, Yıldırım Bayezid ile Timur arasında yapılan savaş (1402).

Savaşın dış sebebi: Timur'un önünden kaçan Tebriz hükümdarı sultan Ahmed ile Azerbaycan hâkimi Kara Yusuf'un Yıldırım Bayezid'e sığınması ve Timur'un, iade edilmeleri için yaptığı müracaatlara Bayezid'in cevap vermemesidir. Savaşın gerçek ve manevî sebebi olarak genellikle her iki hükümdarın sınırsız ihtirasları gösterilir.

Yıldırım, Balkanlar'ı ve Anadolu'nun büyük bir kısmını nüfuzu altına almış cihangir bir hükümdardı; bu bakımdan kendisinden istenen mülteci hükümdarlar yerine Timur'a hakaret dolu bir cevap verdi. Timur ise yeryüzünde tek bir hükümdar olmalıdır iddiasıyle büyük fetihler yapmış ve bu inançla Anadolu'yu zapta hazırlanmıştı. Bu yaradılışta iki hükümdar arasında savaş kaçınılmaz bir sonuç oldu.

Bayezid, Timur'un ileri harekâtını işitince

Ankara kalesi gelişmekte olan yeni mahallelerle birleşen, kale içindeki eski şehir

Ankara keçisi

Foto. Basın-Yayın Foto-Film (MEYDAN) ; Guillermo (LAROUSSE)

ANKARA'nın, içinde gazinoları, tiyatro sahneleri, gezi yerleri, minyatür golf sahaları v.b. olan ve şehrin büyük bir ihtiyacını karşılayan Gençlik parkında havuzlar

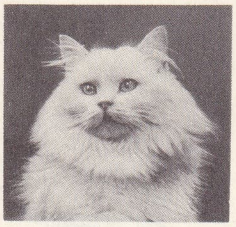

Ankara kedisi

İstanbul kuşatmasını kaldırarak kuvvetlerini Bursa'ya yığmağa başladı. 15 Haziran 1402'de osmanlı ordusu yığınağını çok az bir zaman içinde tamamlamıştı. Yanında sırp kralının da yirmi bin kadar askeri vardı. Bursa'dan hareket eden ordu iki koldan Ankara yakınına geldi, ordugâha girdi. Burada, Timur'un Sıvas dolaylarında olduğu ve Tokat yolundan hareket edeceği haberi alınınca, Yıldırım Ankara'yı kendine üs yaptı, doğuya doğru ilerlemeğe başladı. Sadrazam Çandarlı Ali Paşa ve diğer bazı kumandanlar Ankara'da bekleyerek savaşın burada kabul edilmesi teklifini ileri sürdüler; fakat Yıldırım onları dinlemedi, Kızılırmak'ı geçti, kuvvetlerini Artıkova (Artova). Akdağmadeni bölgesinde topladı; piyadesi fazla olduğundan savaşı dağlık bölgede yapmak istiyordu. Temmuzun ilk günlerinde gönderilen keşif kolları Timur'un kuvvetleriyle bağlantı kurdular. Timur, Bayezid'in geçiş yollarını tıkamış olduğunu görünce Sıvas bölgesinde ona hücum etmekten çekindi, güneye dönüp Kızılırmak vâdisini takip etti. Bayezid, Kızılırmak kavsinin ortasında dururken o, sağ kanadından çıkardığı bir kuvvetle Bayezid ordusuyle temas sağladı; fakat burada küçük kuvvetler bırakarak Ankara üzerine yürüdü. Yıldırım bunu haber alınca geri dönüp hareket üssüne geldi. Timur'un ordusu çoğu atlı olmak üzere 160 000 kişiyi geçiyordu; torunu Mehmed Sultanın kumandasında ettiği süvari birlikleri zırhlıydı; orduda ayrıca filler de vardı. 19 Temmuz 1402'de her iki ordu Ankara'da Çubuk ovasında mevzilendi. Önce her iki tarafta da sükûnet vardı, sabaha kadar karakollar ve keşif kolları arasında çarpışma oldu. Timur'un orduşu geceyi savunma tedbirleri almakla geçirdi, sıkışıklıktan kurtulmak için de bazı birlikleri ileri sürdü: bunlar o bölgenin muhafazasıyle birlikte su içilecek çeşme ve kaynaklara zehir atarak kullanılamaz hale getirdiler.

20 Temmuz 1402 sabahı Yıldırım Bayezid ordusunu düzene koydu; ordusuna kısa bir hitabede bulunarak kahramanca ve imanlı bir savaşmanın, zaferi sağlayacağını söyledi. Sağda şehzade Süleyman'ın kumanda ettiği Anadolu askeri, ortada Bayezid ve şehzadeleri, solda Sırplılar ve Rumeli askeri bulunuyordu. Önce Timur ordusundan Emirzade Ebubekir, sonra Emir Cihanşah, Kara Osman Bayındır hücuma başladılar. Bunlar osmanlı ordusunun sol cenah gerilerini bastırıyorlardı; bir müddet sonra da osmanlı ordusunun karşı hücumu başladı ve Timur ordusunun karşısına düşen kısmını kırıp bastırmağa başladı. Savaşın en kızıştığı anda osmanlı sol cenahının ikinci kanadını teşkil eden Kara Tatarların düşmana değil, aksine birinci hattaki Rumeli askerine hücum ettiği görüldü; osmanlı kuvvetleri bu durumda şaşırdılar; ihtiyat kuvvetlerini tutan Çelebi Mehmed bunu düzeltmek için derhal emrindeki kuvvetleri ateş hattına soktu ve büyük bir yiğitlikle döğüşerek durumu düzeltti. Savaşın aleyhine döndüğünü gören Timur ihtiyat kuvvetlerini toplayıp ezilen ve dağılmak üzere olan tarafa sürdü; buna rağmen buradaki osmanlı kuvvetini dağıtamadı; Anadolu askeri de gayrete gelmişti; bunun üzerine Timur ordusunda bulunan Germiyan, Saruhan, Aydın ve Menteşe beyleri Anadolu askerinin karşısında bayraklarını açarak göründüler. Bu, Anadolu askerinin maneviyatını kırdı, nitekim az sonra bir kısmı karşı tarafa geçti. Osmanlı sağ cenahı çok zayıfladı; durmadan takviye almakta olan düşman kuvveti karşısında artık gerilemekten başka çare yoktu. İkindi üzeri savaşın kaybedildiğini anlayan Süleyman Çelebi, sadrazam Çandarlı Ali Paşa, Murad Paşa ve yeniçeri ağası Hüseyin Ağa kalan kuvvetlerle geri çekilmeğe başladılar. Sol cenahta Çelebi Mehmed de ordu ileri gelenlerinden bir kısmını alarak meydanı terketti. Sırp kralı da çekilmişti. İki cenahı çöken ordunun orta kısmında Yıldırım yalnız kalmıştı. Geri çekilme tekliflerini kabul etmeyerek 3 000 yeniçeriyle Çataltepe'ye çekildi. Onu yakalamak için Timur, torunu Şahruh'u görevlendirdi. Yıldırım çok üstün kuvvetlerle yapılan hücumların çoğunu defettiyse de gün karardığı zaman osmanlı ordusunun en kesin yenilgilerinden biri sona ermiş ve Yıldırım Bayezid esir düşmüştü. (M)

Etnografya müzesinden **ANKARA**'ya bakış

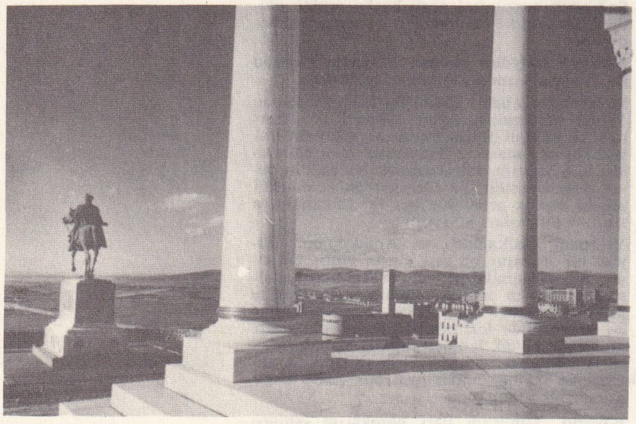

Ankara Orman çiftliği, Atatürk'ün Ankara'da kurduğu zıraî tesis. Ankara başşehir olduğu zaman 1925'te Atatürk tarafından, çevreyi güzelleştirmek ve teknik tarımı yerleştirmek amacıyle kuruldu (1925). Sonradan tesise süt, un ve bira fabrikaları da eklendi. Gazinosu, parkları ve hayvanat bahçesiyle kısa zamanda bir gezi yeri oldu. Genişliği 102 000 dekardır. Atatürk'ün millete hediye ettiği bu çiftlik, 1938'de Devlet Zıraat İşletmeleri kurumuna verildi. (M)

Ankara paktı, Türkiye, Fransa, İngiltere arasında yapılan antlaşma (19 ekim 1939). İkinci Dünya savaşından önce, Almanya'nın Orta Avrupa'da, İtalya'nın da Akdeniz'de hâkimiyet kurma istekleri karşısında, Akdeniz'de ortak çıkarları bulunan devletlerden, Türkiye, Fransa ve İngiltere arasında bir yaklaşma meydana geldi. Doğu Akdeniz'in güvenliği için adı geçen devletler, mayıs 1939'da görüşmelere başladı. 11 Eylülde Almanların Lehistan'a hücum etmeleri ve 28 eylülde Almanya ile Rusya'nın Lehistan'ı aralarında paylaşmaları üzerine, bu müzakerelere hız verildi. Sonunda 19 ekim 1939'da, Ankara'da Türkiye Cumhuriyeti hükûmetiyle Fransa ve İngiltere hükûmetleri arasında Ankara paktı denen üçlü bir antlaşma imzalandı. Yapılan antlaşmaya göre, Türkiye bir Avrupa devleti tarafından taarruza uğrarsa, diğer iki devlet ona gerekli bütün yardımlarda bulunacak; İngiltere ve Fransa'ya, Akdeniz bölgesinde herhangi bir Avrupa devleti saldıracak olursa, Türkiye bu iki devlet ile işbirliği yaparak, gerekli yardımı sağlayacak; İngiltere ve Fransa, verdikleri garanti dolayısıyle, Yunanistan veya Romanya yüzünden bir savaşa girerlerse, Türkiye de bunlara lâzım gelen yardımı yapacak; Fransa ve İngiltere, bu antlaşmanın diğer hükümleri dışında bir Avrupa devletinin taarruzuna uğrarsa, Türkiye adı geçen devletlerle anlaşarak hiç değilse tarafsız kalacaktı.

Türkiye Cumhuriyeti hükûmeti için bu antlaşma, daha çok bir savunma hazırlığı niteliğindeydi. (M)

Ankara Sanat tiyatrosu, kuruluşu temmuz 1963. Önceleri topluluğun sahipliğini Nejat İlhan, sanat yöneticiliğini de Asaf Çiğiltepe (öl 1967) yaptılar.

1964-1965 Döneminden itibaren Limited şirket olarak çalışmağa başlayan topluluğun idare yöneticisi Bülent Akkurt, sanat yönetici Asaf Çiğiltepe, dramatürgü de Güner Sümer oldu. 1967-1968 Döneminden sonra bir Anonim ortaklık biçimini alan şirket, halk arasında hisse senetleri satarak bütçesini genişletti.

Kuruluşundan itibaren Ankara'nın en iyi özel tiyatrosu olma yoluna giren A.S.T., 1963-1964 döneminde turnelerle birlikte 44 676 seyirciye; 1967-1968 döneminde ise turnelerle birlikte 205 998 seyirciye yönelmiştir.

1967 de 72. Koğuş oyununun seçimi ve oyun düzeni için Sanat Severler derneğinin büyük ödülü ile bazı kuruluşların ödüllerini kazanmıştır. Topluluk beş yıllık çalışması içinde 14'ü yabancı, 8'i yerli ve 4'ü çocuk oyunu olmak üzere 26 eser oynadı. (M)

Ankara Şeker fabrikası, Ankara'ya 24 km uzaklıkta Etimesgut demiryolu istasyonu yakınındadır. İşletmeye 1962 sonunda açıldı. Kapasitesi 1 200 ton kristal şekerdir. Yüzde 60-70 nispetinde yerli malzemeyle ilk yapılan şeker fabrikasıdır. Fabrikanın ekim bölgeleri Çankırı, Ilgaz, Beypazarı, Kurşunlu, Çerkeş, Kırıkkale, Çubuk, Polatlı ve Ankara'dır. (M)

Ankara tavşanı bļş. i. Zool. İnce, parlak ve uzun tüylü tavşan türü. Yabanî tavşanın değişinimiyle ortaya çıkmıştır.

— ANSİKL. *Ankara tavşanı*'nın tüylerinden faydalanılır. Fakat Türkiye'de bu sanayi kolu geliştirmediği için yetiştirilmesine de pek önem verilmemiştir. İlk defa Fransızların kurduğu tavşan tüyü sanayii, sonradan İngiltere'ye de geçmiş, orada da fabrikalar kurulmuştur (1920). Daha sonra İsviçre, Almanya, Hollanda, İtalya, Rusya v.d. Avrupa ülkelerinde, hattâ Japonya'da da yaygınlaşarak gelişmiştir. İngiltere'de toparlak olan bu tavşan türü, Almanya'da daha uzuncadır. Bunların başı çok tüylü olduğundan kalın ve yuvarlak görünüşlüdür. Kulaklarındaki tüyler tipiktir. Beyaz, gri, mavi ve esmer renklere olan Ankara tavşanının dişileri 2,5-3,5 kg, erkekleri ise 2,7 kg gelir. Tüyleri dipten uca doğru kalınlaşır. 5,18 Mikron kalınlığındaki ince tüyler makbuldür. En çok eylül ve şubat aylarında tüy alınır. Tüy verimi, beslenmeye ve yaşa göre değişir. İyi cins bir Ankara tavşanı iki ayda bir 350 gr tüy verir. (M)

ANKARATRA, Madagaskar'da, İmerina yaylasına hâkim dağ kütlesi. Adanın en yüksek noktalarından *Tsiafajavona* tepesi (2 638 m) [*Bulut Toplayıcı*], bu dağ kütlesinin üzerindedir. Kubbe veya kraterli tepelerden meydana gelen bu dağlar, birbiri üstüne yığılmış büyük bir volkanik tabakalar (bazalt, trakit, ankaratrir, yeni bazalt) birikintisidir (4 000 km^2). [L]

Ankara Türkocağı kütüphanesi, Başkentin en zengin ve çeşitli konularda kitabı bulunan büyük halk kitaplığı. Türkocakları.

Foto. Basın-Yayın Foto-Film (MEYDAN); Guillermo (LAROUSSE)

Eski **ANKARA**'da bir sokak

Halkevlerine çevrildiği zaman *Ankara Halkevi kütüphanesi* adını aldı. Halkevleri kapatılınca eski adına döndü. Kütüphane rumca yazma kitaplar bakımından da ayrı bir önem taşır. (M)

Ankara üniversitesi, Başkentteki üç üniversiteden biri ve en eskisi. 4 936 Sayılı kanunla kuruldu (22 haziran 1946). 1969'da on fakülte ve bunlara bağlı iki yüksek okulda 20 000 öğrenci eğitim görmekte ve 1 500 öğretim görevlisi çalışmaktadır. Üniversiteler kanununa bağlı bir kuruluş olarak üniversite ve fakülteleri bu kanunda belirtilen kurullarca yönetilir.

— ANSİKL. Ankara başkent ilân edildiği tarihte burada hiç bir yükseköğrenim kurumu yoktu. Önce Adliye Hukuk mektebi adıyle bir fakülte nüvesi kuruldu (1923) ve iki yıl sonra da kuruluş Hukuk fakültesi haline getirildi (1925). On yıl sonra klasik edebiyat fakülteleri paralelinde Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi (1935); sonra Fen fakültesi kuruldu (1943). Nihayet Tıp fakültesinin de açılmasından (1945) sonra bu dağınık müesseselerin bir üniversite bünyesinde toplanması gerekti. 1930 Yılında kurulan Zıraat enstitüsünün Zıraat ve Veteriner bölümleri fakülte seviyesine yükseltilerek *Ankara üniversitesi*'ne bağlandı (1948). Bu arada 1861'de İstanbul'da kurulmuş olan Mektebi Mülkiye Ankara'ya getirildi ve adı Siyasal Bilgiler okulu olarak değiştirildi. Devletin malî ve idarî işlerini yürütecek kadroları yetiştiren bu okul Siyasal Bilgiler fakültesi haline getirildi (1949) ve yeni açılan İlâhiyat fakültesiyle birlikte Ankara üniversitesine eklendi. Bunları Eczacılık (1960), Hacettepe Tıp ve Sağlık Bilimleri fakültesi (1963), Hukuk fakültesine bağlı Ceza Hukuku Uzmanlık Yüksek okulu (1965) ve Siyasal Bilgiler fakültesine bağlı Basın ve Yayın Yüksek okulu (1965) takip etti. Bunlardan Hacettepe Tıp ve Sağlık Bilimleri fakültesi daha sonra özel bir kanunla ayrı bir üniversite halinde teşkilâtlandı.

Ankara Üniversitesi kütüphanesi, Üniversite rektörlüğüne bağlıdır. 1933 Yılında Yüksek Zıraat Enstitüsü kütüphanesi adıyle kuruldu. 1948'de Enstitüye bağlı fakülteler Ankara Üniversitesine geçince, kitaplık da şimdiki adını aldı. Kütüphanede bulunan basma eserler: 10 000 türkçe, 700 eski harfli türkçe, 14 arapça ve farsça, 43 000 başka dillerdedir. Yazar adına göre alfabetik fiş kataloğuyle Schleiermacher sistemine göre hazırlanmış konu fiş kataloğu vardır.

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kütüphanesi, Fakülte dekanlığına bağlıdır. 1935 Yılında Evkaf apartmanında faaliyete geçti, bugün 8 personelle yönetilen zengin bir kütüphanedir, kürsü kitaplığı da kütüphaneye bağlıdır. Kütüphanede bulunan basma eserler: 20 000 türkçe, 15 000 türkçe (eski yazı), 15 000 arapça ve farsça, 130 000 başka dillerde. Yazmalar: 2 000 türkçe, 12 000 arapça, 10 000 farsça. Kütüphaneye yılda 50 000 T.L. karşılığında kitap satın alınır. Yazar ve kitap adlarına göre alfabetik fiş katalogları vardır. (M)

Foto. Turizm Tanıtma bakanlığı (MEYDAN)

Ankara Zıraî Araştırma enstitüsü, 1928'de kuruldu, Tarım bakanlığına bağlıdır. Bir taraftan bölgede ekilmekte olan mahsullerin çeşitlerini ıslah, diğer taraftan mahsulü etkileyen zıraat metotları üzerine denemeler yaparak daha rasyonel zıraat usulleri tespit etmektedir.

Enstitüde ıslahına uğraşılan bitkiler; arpa, buğday, yulaf, çavdar, hayvan yemi bitkileri, kavun, karpuz, havuç, domates ve darıdır. Nadas zamanı, nadas derinliği, tohum miktarı; ekim zamanı, gübre, ekim nöbeti, çayır ve mera bitkileri üzerinde zıraat metotları denemeleri yapılmaktadır. Enstitünün hububat, teknoloji, kimya laboratuvarları vardır. Bunlardan başka enstitü yetiştirdiği buğday ve arpayı gerek kendi tarlalarında ve gerek Malya Devlet Üretme çiftliğinde üreterek hem devlet üretme çiftliklerine, hem de çiftcilere dağıtmaktadır. Enstitüye yardımcı ve bağlı olarak Çorum ve Erzincan deneme tarlaları vardır. Bunlardan Çorum deneme tarlalarında arpa, buğday ve yem bitkileri, Erzincan'da ise yem bitkileri, buğday, mısır ve arpa üzerine denemeler yapılmaktadır. (M)

ANKEBUT i. (ar. *ʿankebût*). *Esk.* Örümcek: *Binlerce ankebut-i siyeh-mest ü gecnigâh* (Tevfik Fikret).

◆ **Ankebutî** sıf. örümceğe benzeyen.

◆ **Ankebutiye** çoğl. i. Zool. örümcekler. *Arachnides.* (M)

Ankebut suresi, *Kur'an-ı Kerim*'in XXIV. suresi. 69 Ayet olan ve Mekke'de inen Ankebut suresi, Nuh, İbrahim ve Lût Peygamberlerin kavimlerinden ve Allah'a inanmayanların düşeceği felâketlerden bahseder. Kur'an'da batıl itikatlar, puta tapıcılık, çok tanrılı dinlere inanma örümcek ağına benzetildiği için sureye bu ad verilmiştir. (M)

ANKER i. Almanya'da, Danimarka'da, Rusya'da ve İsveç'te kullanılan eski bir hacim ölçüsü. (38 Litreden 42 litreye kadar.) [L]

ANKER (Albert), isviçreli ressam (İns 1831-ay.y. 1910). Gleyre'nin öğrencisiydi; Paris'te otuz yıldan fazla çalıştı. 1891'de memleketine dönünce, köy hayatını canlandıran tablolar yaptı. Özellikle Jeramias Gotthelf'in *Erzählungen* (Masallar ve Hikâyeler) adlı kitabını resimledi. İsviçre'nin pekçok müzesinde eserleri vardır. (L)

ANKERİT i. (fr. *ankérite*). Miner. İçinde bir miktar demir karbonat bulunan ve havada esmerleşen dolomi cinsi. (L)

ANKESÖR i. (fr. *encaisser,* kasaya koymak, para almak > *encaisseur,* kasada çalışan banka memuru'ndan). Otomatik para kumbarası: *umumî yerlerde ankesörlü telefonlar bulunur.* (L)

ANKET i. (lat. *inquirere,* araştırma'dan fr. *enquête*). Bir meselenin, deneyleri ve çeşitli kimselerden alınan bilgileri bir araya getirerek incelenmesi. ‖ Aynı soruyu çeşitli kimselere sorarak bilgi toplama: *Cenup Amerikasındaki dişi tüccarlığı hakkında bir gazete muharririnin yaptığı anketi okumuştum* (F. R. Atay).

— İstat. Tamamen istatistik bir araştırma; bu araştırma bir soru listesiyle gerçekleştirilir; soruların gayesi yalnız rakamlar elde etmek değildir: anketçi bazı tasvirî bilgiler toplar, gözlemlerde bulunur. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Anketler,* soru listeleri yoluyle ayrı ayrı binlerce ferdî vakayı kaynağından toplayarak değerlendirme yapar; gözlemciler tarafsız ve iyi gözlemde bulunabilecek durumdaysalar bu anketlere dayanılarak istatistikler hazırlanabilir. Daha yakın aralıklarla (bütün bir sanayi dalında çalışanlara baş vurarak yürütülen aylık anketlerde olduğu gibi) yapılması bakımından anketler sayımlardan ayırt edilir. Anket bütün ilgilileri içine alıyorsa ve soruları azsa *tam* sayılır. Fakat genellikle *kısmî* olur, çünkü soru listeleri yalnız ilgililerin bir kısmı tarafından cevaplandırılır; bu durumda anket listelerinde çok sayıda soru bulunabilir. Kısmî anketler arasında, monografiler*, bazen «halk düşüncesi üzerine anket» adı da verilen sondaj* araştırmaları sayılabilir. Anketlerin çoğu dolaylıdır: üçüncü bir kişiye veya ilgiliden daha iyi cevap vereceği düşünülen birisine sorularak yürütülür; meselâ tarım anketleri böyledir; gerekli bilgi tarımcılardan çok belediye başkanı ve belediye komisyonlarından alınır. Anket yapmada önemli olan husus soruları cevaplandıracak temsilî kalabalığı iyi seçmek ve gerçek temsilci grubu sağlamak; bir de verilen cevapları doğruya en yakın şekilde değerlendirebilmektir. (ML)

ANKHİALE. Esk. coğ. Anadolu'da Kilikya bölgesinde, Tarsus ile Mersin arasında bir şehir. M.Ö. VIII. yüzyılda adı İngira idi (M.Ö. 705-681). Sennaherib'e ait bir silindir mührün üzerindeki metinden öğrenildiğine göre, Kue (Kilikya) valisi, Tarsus ve Ankhiale halkıyle birlikte ayaklandıysa da M.Ö. 698'de Sennaherib bunları yendi. Yunanlılara göre eski devirlerde şehir, İapetos'un kızı Ankhiale tarafından kuruldu. Şehrin tarihi hakkında bilgimiz bu kadardır. M.Ö. 333'te İskender buradan geçtiği sırada şehrin sadece dış surları görünüyordu.

Bazı yunanlı yazarlara göre Sardanapal'ın mezarı bu şehre yakındı ve burada kralın bir resmi ile asur dilinde bir de yazıt vardı. Fakat kral ve anıt hakkında kesin bir bilgi toplanamadı. (M)

ANKHİRHOE. Yun. mit. Trakya kralı Sithon'dan iki kızı olan su perisi. Bu kızlardan biri, Halkidikya'nın güneyindeki Pallene yarımadasına, diğeri de Çanakkale'deki Rhoeteum (Kumkale) burnuna adını vermiştir. (L)

ANKHİSES. Bk. ANHİSES.

ANKHNESNEFERİBRE, Sais kralı Psammetik II'nin kızı. Nitokris tarafından evlât edinilmesinden (M.Ö. 593), İranlıların Mısır'ı istilâsına kadar Teb'de tanrı Amon'un «İlâhî tapınan»ı görevini yapmaktaydı. (L)

ANKİLİT i. (fr. *ankylite*). Kim. Hidratlı tabiî stronsiyum, seryum, lantan, didim karbonat. (L)

ANKİLOBLEFARON i. (yun. *ankylos,* sıkışık ve *blepharon,* gözkapağı'ndan fr. *ankyloblépharon*). Oftalmoloji. Doğuştan veya arızî olarak gözkapaklarının kirpikler hizasında birbirine yapışması. (*Ankiloblefaron* hemen daima kısmîdir ve genellikle kronik ülserleşmeden veya yanıktan sonra kusurlu bir yara kapanmasından v.b. ileri gelir.) [L]

ANKİLOGLOSİ i. (yun. *ankylos,* sıkışık ve *glossa,* dil'den fr. *ankyloglossie*). Patol. Doğuştan veya sonradan meydana gelen bir tıkanmayle dil hareketlerinin kısmen veya tamamen azalması. (L)

ANKİLOKEİLİ i. (yun. *ankylos,* sıkışık ve *kheilas,* dudak'tan fr. *ankylocheilie*). Patol. Arızî dudak yapışıklığı. (L)

ANKİLORİNİ i. (yun. *ankylos,* sıkışık ve *rhis, rhinos,* burun'dan fr. *ankylorrhinie*). Patol. Burun deliklerinin arızî yapışıklığı. (L)

ANKİLOSERAS i. (yun. *ankylos,* kıvrık ve *keras,* boynuz'dan fr. *ancyloceras*). Zool. Alt tebeşir çağında (apsiyen) yaşamış kafadanbacaklı yumuşakça türü. (L)

ANKİLOSTOMİYAZ veya **ANKİLOSTOMOZ** i. (fr. *ankylostomiase* veya *ankylostomose*). Tıp. *Ankylostomia duodenale*'nin ve amerikan nekator'unun sebep olduğu hastalık.

— ANSİKL. *Ankilostomiyaz,* ilerleyen tehlikeli bir kansızlık halidir; zihnî çöküntü ve apatı ile birlikte mide ve bağırsak rahatsızlıkları doğurur. Bütün sıcak bölgelerde rastlanır; maden ocaklarındaki rutubet, larvaların gelişmesine elverişli bir ortam meydana getirir. Bu larvalar, deriden, nadiren ağız yoluyle, kan dolaşımıyle vücuda girer ve ince bağırsaklarda yerleşir; burada olgun kurtlar kan ve mukoza ile beslenip kansızlığa yol açan bir toksin çıkartırlar. En tesirli tedbir, sıhhî helâlar yapmaktır. En emin teşhis vasıtası dışkıda yumurtaların görülmesidir. Timol ve karbon tetraklorür ile tedavi iyi sonuçlar verir. (L)

ANKİLOTERİUM i. (yun. *ankylos,* kıvrık ve *therion,* hayvan'dan). Zool. Fosil memeli hayvan türü. Miyosen çağında yaşamıştır. Eskiden, kuvvetli tırnakları olan kıvrık parmaklı ayaklarından dolayı kesici dişi olmayan memelilerden sanılıyordu. (L)

ANKİLOTİ i. (yun. *ankylos,* sıkışık ve *ous, otos,* kulak'tan fr. *ankylotie*). K.B.B. İşitme yolunun yapışması. (L)

ANKİLOZ i. (yun. *ankylos,* sıkışık'tan fr. *ankylose*). Patol. Bir eklemdeki hareketin hemen hemen kaybolması veya azalması.

— ANSİKL. *Eklemlerin* yüzeyleri birbiriyle kaynaşmışsa, *ankiloz* tamdır. Eklemlerdeki doku bozukluğu, kemiklerin kaynaşması sonucu değil de sadece bağlayıcı tellerde bir rahatsızlık ve bir adale kısalması sonucunu

doğurmuşsa ankiloz tam değildir. Bu tür ankiloz çok uzun bir hareketsizlikten sonra meydana gelebilir.

Tam ankiloz ancak cerrahî tedaviyle düzeltilebilir. Tam olmayan ankiloz ise fizyoterapi, özellikle mekanik tedaviyle iyileştirilebilir. Bazen hekim, ağır bir arterit'in (eklem yangısı), acıyı ortadan kaldırdığı için, ankiloz ile sonuçlanmasını ister. (L)

AN-KİNG. Bk. NGAN-K'İNG.

ANKİROPTERİS i. Westfalyen'in fosil eğrelti otu. (L)

ANKİTERİUM i. (lat k.). Paleont. Fosil memeli hayvan cinsi. Atgiller grubundan. Miyosen çağında yaşamıştır (Avrupa).

— ANSİKL. *Ankiterium*, üç parmaklıydı. Fakat ilerde toynağı meydana getirecek olan orta parmak, yandaki parmaklardan daha çok gelişmişti. (L)

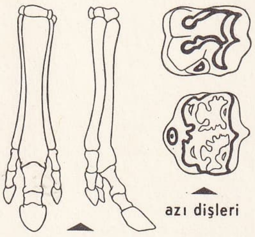

ankiterium

ANKİZ, «Truva gezegenleri» denen grubun içindeki 1173 numaralı küçük gezegen. (Bk. KÜÇÜK *gezegenler.*) [L]

ANKİZİN i. (fr. *anchusine*). Kim. Eskiden hava civa (*anchusa tinctoria*) kökünden çıkarılan, koyu kırmızı renkte, billûrî olmayan boyar madde. (Antrakinonun $C_{30}H_{36}O_9$ kapalı formülündeki «yerine geçme» ürünüdür.) [*Eşanl.* ANKİZİK ASİT.] (L)

ANKLAM (esk. **Anclam**), Doğu Almanya'da (Neubrandenburg bölümü) şehir ve liman. Peene halici kenarında, Szczecin'in (Stettin) kuzeybatısında bulunur; 25 000 nüf. Makina, şeker sanayii. (L)

ANKLAV i. (fr. *enclave*). Coğ. Bir devletin topraklarıyle çevrilmiş başka bir devlete ait arazi: *Suriye'de Türkiye'ye ait Caber anklav'ı.*

— Petrografi. Endojen bir kayaç içinde, başka terkipte bir kayaç parçası: *anklavlar,* genellikle 5-50 sm kadardır. Bunlar çok defa az çok başkalaşıma uğramışlardır. Granitlerin içinde şist ve daha başka kayaç anklavlarına rastlanır. Lav ve daha başka volkanik kayalar içinde, volkan bacasından koparılmış kaya parçaları görülür. Meselâ trakit içinde kireçtaşı parçaları bulunabilir.

◆ **Anklave** sıf. (fr. *enclavé*). Douglas çıkmazında tıkılmış kalmış küçük leğen urları için kullanılır: *Anklave bir fibrom.* ‖ *Anklave dölüt, sıkışmış kalmış dölüt.* (L)

ANKLAVMAN i. (fr. *enclavement*). Doğum sırasında havsalanın çok dar olan üst geçidinde çocuk başının ilerleyemeden takılıp kalması. (Anklavman başlıca alından gelme durumlarında görülen bir distosi* halidir.) [L]

ANKOBER, Habeşistan'da Choa bölgesinin eski başkenti. Dağlık kütlenin doğu kenarında; yaklş. ol. 3 000 nüf. (L)

ANKOLE, Afrika'da, Batı Uganda'nın step yaylaları bölgesi. Edward ve Victoria gölleri arasında yer alır. (L)

ANKON. Esk. coğ. Anadolu'da Karadeniz kıyısında bir liman. İris'in (Yeşilırmak) denize karıştığı Civa burnundadır. (M)

ANKON i. (yun. *agkon*'dan fr. *ancon*). Mim. Bir saçak silmesini destekleyen bir çeşit taş konsol veya çıkma desteği.

— Zool. Koyun çeşidi. Kısa bacaklıdır. XVII. yy. da A.B.D.'de ortaya çıktı. (L)

ANKONEUS (yun. *ankoinê*, kıvrılmış şey), Dirseğin arka yüzünde bulunan kısa ve üçgen biçimindeki kas. (Epikondilden, olekranonun dış yan kenarına gider. Ön kolun gerginleştirici kasıdır.) [L]

ANKONSİNYASYON i. Huk. Bk. EMANET.

ANKRAH (Joseph Arthur), ganalı general ve siyaset adamı (Accra 1916). İkinci Dünya savaşı sırasında assubaydı, daha çok Birmanya'da savaştı, sonra 1946'da Büyük Britanya'da askerlik eğitimi gördü. 1960'ta Kongo'ya gönderilen Birleşmiş Milletler Silâhlı kuvvetlerinin başında bulunuyordu. Bir hükûmet darbesi teşebbüsüne karıştığı için temmuz 1965'te ordudan uzaklaştırıldı. Ulusal Kurtuluş kurulunun başına geçerek 24 şubat 1966'da Nkrumah hükûmetini devirdi ve Gana'da iktidarı ele aldı. Aynı zamanda silâhlı kuvvetler başkomutanıdır. (L)

AN KSUYEN eyaleti, Vietnam'da eyalet (Güney Vietnam), Ka Mau yarımadasına doğru uzanır; 250 900 nüf. Başkenti *Ka Mau.* (L)

Ankura anıtı. Bk. ANKYRA ANITI.

ANKYLOSTOMİA DUODENALE i. Parazitoloji. Bağırsak asalağı yuvarlak kurt. «Ankylostom» veya «unsinarioz» denilen hastalığı yapar. (Bu kurta *unsiner* de denir.) [L]

ANKYRA. Esk. coğ. Anadolu'da Galatia bölgesinde bugünkü Ankara şehri. Bk. ANKARA. (M)

ANKYRA. Esk. coğ. Anadolu'da Frigya'nın Abbaitis bölgesinde bir şehir. Burası hakkında eski kaynaklardan, Neron'dan Gallienus'a kadar Roma imparatorluk paralarından ve yazıtlardan bilgi ediniliyor. Civardaki demir madeninden dolayı *Sidera* adıyle de tanınmıştır. Bugün yeri tartışma konusudur. (M)

Ankyra veya **Ankura anıtı** (lat. *Monumentun ancyranum*). Ankara'da Ankyra tapınağında «Augustus'un vasiyetnamesi» nin tercümesi olan yunan-latin yazıtı; G. Perrot tarafından okunmuş ve yorumlanmıştır. (L)

ANKYRAİON. Esk. coğ. Boğaziçi'nin Karadeniz ile birleştiği yerde ve Asya kıyısında, bugünkü Yum burnunun yerindedir. Bir yunan efsanesine göre bu ad yunanca «çapa» demek olan *ankyra*'dan gelir. (M)

ANLAK i. Bk. ZEKÂ.

ANLAM i. Bir işaretin, bir işaretler sisteminin, bir davranışın, bir olayın belirttiği, anlattığı şey, mânâ: *Çok kullanılan her söz ağızdan ağıza geçtikçe anlamında az çok değişiklik olur* (N. Ataç). *Bir sembolün anlamı.*

— DEY. *Anlama* (*anlamına*) *gelmek,* şu demektir, ondan bu anlaşılır yerine kullanılır.

— Fels. Bk. ANSİKL.

— Fonol. *Anlam ayıran ses, ben, sen fen, şen, ten* kelimelerinin son sesleri *-en,* aynı olduğu halde, ilk sesleri *b-, s-, f-, ş-, t-* birbirinden ayrıdır. Bunlar gibi kelime anlamlarını ayıran seslere fonolojide *anlam ayıran ses* veya *fonem* denir.

— İstat. *Anlam eşliği,* verilen bir bilgiye gösterilecek güven derecesi. (Bu derece, ihtimalî hesapla ifade edilir.)

— Leng. Bir kelimenin düşündürdüğü şeylerin tümü. ‖ *Anlam dereceleri.* Bk. DERECE. ‖ *Anlam değişmeleri.* Bk. SEMANTİK.

— Mant. Düşüncenin içeriği. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Fels. Fenomenolojinin tarifi, anlamların varlıklardan ayrı olarak incelenmesidir. Fenomenoloji, mantık ilişkileri bakımından sadece anlamları değil, duyguları ve heyecanları da tasvir eder; ne var ki, bu duygu ve heyecanlar, duyulacak değil de anlaşılacak birer «katıksız olay» olarak ele alınır. Aynı şekilde sosyal kurumlar, dinler v.b. de, varlık sebepleri veya değerleri hakkındaki görüşler ve hükümler dışında, birer anlama konusudur. Bu açıdan ele alınınca, fenomenolojinin ilkesi şöyle özetlenebilir: her şeyi anlamak ve hiç bir zaman hüküm vermemek.

— Mant. *Anlam* kelimesi, özellikle Husserl'in *Logisohen Undersuchungen*'de (Mantık Araştırmaları, 1900) ortaya koyduğu teori için kullanılır. Husserl, adcılık*1 tenkit eder ve mantığın konusu olarak düşüncenin «içerik» ini, yani «*anlam*» ını ileri sürer; bu anlam, özel bir alana, ideal bir düzene aittir. Bir terimin ayrı ayrı birçok görevi vardır: yaşanmış bir tecrübeyi bildirmek; bir kavramın içeriğini bildirmek; bir nesneyi göstermek gibi. Düşünce işlemleri arasında kimi sadece anlamı bildirir, kimi anlamı verir ve anlaşılırlığı mümkün kılar. Şu halde anlam verme niyeti mantıkî düşüncenin başlıca etkenidir.

◆ **Anlamdaş** sıf. Bk. EŞANLAMLI.

◆ **Anlamdaşlık** i. Bk. EŞANLAMLILIK.

◆ **Anlamlı** sıf. Belli bir anlamı olan, bir şey ifade eden: *...anlamlı kitapların bir de denemeye dayanamadıklarını...* (S. F. Abasıyanık).

◆ **Anlamsız** sıf. Hiç bir anlam ifade etmeyen, görülmesinden işitilmesinden bir şey anlaşılmayan [hareket veya söz]. (LM)

ANLAMAK geçl. f. Akıl ve zekâ ile bir şeyin ne demek olduğunu, neye işaret olduğunu, anlamını öğrenmek, kavramak: *Ulu mabed! Seni ancak bu sabah anlıyorum* (Yahya Kemal). ‖ Duygu ve düşünce yoluyle bir şeyin değer ve mahiyetini idrâk etmek, fethetmek: *Senin de başında sevda var, söylesem belki anlarsın* (Namık Kemal). *Her doğan günün bir dert olduğunu / İnsan bu yaşa gelince anlarmış* (C. S. Tarancı). ‖ Bilmek: *Evet anlamalıyım ki ölenler ölmüştür, artık onlardan hiç bir şey beklenemez* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ Bir konuda özel bilgi ve ihtisas sahibi olmak: *Elbiseden iyi anladığı söylenen Topal İsmail...* (K. Tahir). *Ben işin bu tarafından anlamam, istediğin gibi diktir* (S. Kocagöz). ‖ Sezmek: *Silâhı kılıfından çıkarıncaya kadar tehlikeyi anlayan zevcesi merdivenlerden kendini aşağı attı* (H. R. Gürpınar). *Biraz sonra sizi burada görmeyince hepsini anlamayacak mı?* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ Öğrenmek: *İster isen anlamak cihanı / Öğrenmeli Avrupa lisanı* (Ziya Paşa). *Bunu gözümüzün önünde duran bir vesikayla anlıyoruz* (Yahya Kemal). ‖ Fark etmek: *Behlûl sustu, birden hatasını anlamıştı* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ Birinin duygu ve düşüncelerine katılmak; iştirak etmek: *Ne kaldırımlar kadar seni anlayan olur / Ne senin anladığın kadar kaldırımları* (N. F. Kısakürek). *Yeşil gözleri sevmeyiniz sizi anlayan siyahlardır* (H. E. Adıvar). ‖ Müsamahalı davranmak, mazur görmek, hak vermek: *Genç kadın kocasının kendini anlamadığını, mektep arkadaşlarının yahut komşusunun kocasının ruhunun eşi olduğunu birdenbire keşfedivermişti* (H. E. Adıvar). *Kimlere doğru varayım, beni kimler anlar, kimler derdime deva bulur?* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Sorup öğrenmek: *Kim olduğunu anlamağa çalışmalı idiniz* (R. H. Karay). ‖ Öyle kabul etmek, değerlendirmek: *Onlar millî'den bütün Osmanlı tebasının haklarını anlıyorlardı* (P. Safa). *Tiziano'nun bu kelimeden anladığı şekil vuzuhdur* (M. Ş. İpşiroğlu). ‖ Bir şeyden zevk almak, tadına varmak: *Ben anlamıyorum, ötekiler anlayıp mı içiyorlar bilmem. Yalnız kızarmış sucuklar, küçük börekler, tarama falan gibi şeylerden çimleniyordum* (Burhan Felek). *Öyledir, kadından da iyi anlar* (R. H. Karay). ‖ [Olumsuz şekliyle] Doğru bulmamak: *Tenbelliğin bu kadarını da anlamam.*

— ÇEŞ. DEY. *Anladık!,* «tamam, daha fazla bir şey söylemeğe hacet yok, anlaşılıyor» anlamında kullanılır: *Anladık babam, lâkin odacı içeri koymuyor da* (Burhan Felek). *Peki anladık... Sonra ne oldu* (R. H. Karay). ‖ *Anladımsa arap olayım,* «hiçbirşey anlamadım» anlamında; bir işi, bir sözü anlamakla arap olmayı aynı derecede imkânsız gösteren bir deyim. ‖ *Anlarsın ya!,* ortaya vurulmaması gereken bir meseleyi ima için kullanılır: *...mutasarrıflık bir nevi sürgünlükmüş, miş, miş, miş, anlarsın ya iş içinde iş* (H. E. Adıvar). ‖ *Anlayıp dinlemek,* bir iş, bir kimse hakkında biraz daha bilgi sahibi olmak, üzerinde fazlaca durmak, düşünmek: *Her kapısını çalanı anlayıp dinlemeden evine sokar* (R. N. Güntekin). ‖ *Halden anlamak,* birinin içinde bulunduğu durumu, hali fark etmek, ona anlayış gösterip, müsamahalı davranmak: *Ne doğan güne hükmüm geçer / Ne halden anlayan bulunur* (C. S. Tarancı). ‖ *Meram anlamak,* karşısındakinin ne demek istediğini anlamak, anlatılan bir şeyi idrâk etmek, kavramak: *Ah, çektiğimi bilmezsin ki meramımı anlayasın* (Namık Kemal). Söz dinlemek, uslu olmak. ‖ *Senin anlayacağın,* «sonuç olarak, kısaca anlamı budur ki, yani» anlamında bir deyim: *İşte bu da ittihatçı. Senin anlayacağın Jön Türklerden* (A. K. Tecer). ‖ *Şakadan anlamak,* bir şakayı, hoş karşılamak, darılmamak; iştirak etmek. ‖ *Yanlış anlamak,* söylenilen bir sözü, yapılan bir hareketi ters yorumlamak, kırılmak: *Beni yanlış anlama, ben hep iyiliğini istedim onun* (B. Necatigil).

◆ **Anlama** i. Anlamak eylemi.

— Fels. *Anlama,* düşünme ve idrâk sahasına ait bir olayı, herhangi bir düşünme çabası sarfetmeden, doğrudan doğruya kavrama.

◆ **Anlamaklık** i. İdrâk edebilme, kavrama: *Bunun sebebini anlamaklığınız icap ederdi* (H. Z. Uşaklıgil).

◆ **Anlamazlık** veya **anlamamazlık** i. Bir şeyi idrâk edememe, kavrayamama: *...bir manzumeyi yalnız bir vezin ile söylemeğe kalkışmak yine musikiye karşı öyle bir anlamamazlıktır* (H. Z. Uşaklıgil).

— DEY. *Anlamamazlıktan gelmek,* söylenen bir sözü, yapılan bir hareketi anlamamış gibi davranmak: *Ben anlamamazlıktan gelip sordum: O da kim* (Burhan Felek). *...o susuşları anlamamazlıktan gelişleri, kaçışları, saklanışlarıyle hep savunma durumunda görünüyor* (Y. K. Karaosmanoğlu). [M]

ANLAMBİLİM i. Leng. Dil yapılarını anlam bakımından inceleme. Bk. SEMANTİK.

ANLAMLANDIRMAK ettrg. f. Anlam kazandırmak. (M)

ANLAŞILMAK edilg. f. Anlaşılır hale gelmek, belli olmak, ortaya çıkmak: *...eski Roma'yı [...] diriltmek arzusunun bir hulyadan ibaret olduğu anlaşılmıştı* (Yahya Kemal). ‖ Taraflarca bir meselede anlaşmaya varmak. ‖ Takdir edilmek, değeri kabul edilmek: *Anlamadığı için anlaşılmadığını sanır* (N. Ataç).

— DEY. *Anlaşıldı Vehbi'nin kerrakesi,* «gizlenen maksat ortaya çıktı, şimdi her şey anlaşıldı» anlamına kullanılan bir deyim.

— Dil bil. *Anlaşılmak,* hem *anlamak,* hem de *anlaşmak* fiilinin edilgenidir.

— Denizc. *Anlaşıldı sancağı,* gemiler arasında, işaret sancak ve flamalarıyle yapılan konuşmada, bir işaretin görülüp anlaşıldığını bildirmek için çekilen sancak.

◆ **Anlaşılan** sıf. Anlamı belli olan: *Anlaşılan kelimelerin üzerinde tekrar durmaya lüzum yok.* ‖ Edat. «Belli ki, görünüşe göre, her halde, galiba» anlamları ifade eder: *Herkes palto ve şapkasıyle oturuyordu. Anlaşılan vestiyer yok* (Burhan Felek). *Anlaşılan biçarenin aklından bir noksanı var* (R. N. Güntekin).

— Dil bil. *Anlaşılan, anlaşılmak* fiilinin isim fiili (partisip) olduğu halde genellikle edat olarak kullanılır.

◆ **Anlaşılır** sıf. Anlamı belli olan, açık, meydanda olan: *Anlaşılır dava değil. Sen karışık ruhlu bir adamsın...* (R. N. Güntekin).

— Akust. *Anlaşılırlık,* bir sözlü haberin, anlaşılma derecesi.

◆ **Anlaşılmaz** sıf. Belli bir anlamı olmayan: *«Deha aha» gibi anlaşılmaz bir şeyler söylüyor...* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Sırlı, bilinmeyen: *İnsan ruhu ne anlaşılmaz bir muamma* (R. N. Güntekin). *...mahiyeti anlaşılmaz bir hastalığın yürüdüğünü, ilerlediğini...* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ Karışık, belli bir şekil göstermeyen, müphem: *Kenarın zırhları ve madalyonun içleri anlaşılmaz nakışlarla süslü idi* (A. H. Müftüoğlu). *Bu odada herşey ona, bilmediği bir dinin mabedine giren bir adam gibi, anlaşılmaz ve korkunç görünüyordu* (Sabahattin Ali). [ML]

ANLAŞMA i. İki veya daha fazla insanın birbirinin duygu ve düşüncesini kavraması, bilmesi: *Peyker, kardeşlere mahsus anlaşma kolaylığı ile bu nazarın mânâsını tefsir ederek...* (H. Z. Uşaklıgil). *Dil bir anlaşma vasıtasıdır.* ‖ Belli bir konuda mutabakata varma, uyuşma olayı: *... mehtap aydınlığında buluşmalar [...] gözlerle olsa bile, anlaşmalar teşkil ediyordu* (A. Ş. Hisar). ‖ Mukavele: *Serveti Fünun matbaası ile bir anlaşma yaptık.*

— Huk. Devletlerarası siyasî uzlaşma, birlikte çalışma: *Bu bakımdan Eşref Şah ile aktolunan anlaşma tam zamanında yapılmış* (M. Aktepe). ‖ Özel hukukta, taraflar arasında belli bir konuda uyuşma. Bk. ANSİKL.

— İkt. *Mal anlaşması,* belli bir malla ilgili milletlerarası anlaşma: buğday, şeker, kauçuk, kalay gibi. Genellikle bu anlaşmanın amacı bir piyasayı istikrara kavuşturmaktır. Bk. ANSİKL. ‖ *Meslekî anlaşma.* Bk. SANAYİ *anlaşması.* ‖ *Ödeme anlaşması,* milletler arasında, mübadelelerin ödeme şartlarıyle ilgili anlaşma. Bk. TİCARET. ‖ *Ticarî anlaşma,* ticaret mukavelesi veya ticarî uzlaşma.

— Tic. *Mukaddem anlaşma,* ihracatçı, lisansın muteber olduğu süre içinde malı teslim edemezse, yetkili makamın yeni bir ithalât lisansı vereceğine dair taahhüdü.

— ANSİKL. Huk. *Anlaşmaları,* şekil ve nitelikleri bakımından antlaşmalardan tamamen ayıracak bir ölçü yoktur. Kesin bir ayrım yapmak mümkün olmamakla beraber, daha az önemli konularda anlaşma sözü kullanılmaktadır. Uzun süreli bir sözleşmeyle değiştirilecek olanlara muvakkat anlaşma denir.

● *Bölgesel anlaşmalar,* dünyada milletlerarası hukukun gerçek ve olumlu bir şekilde birliğe kavuşturulması için Birleşmiş milletler tarafından öngörülen anlaşmalar. (Bölgesel anlaşmalara Birleşmiş Milletler şartının 52. maddesinde izin verilmiştir. Brüksel'de, Benelux, Fransa ve İngiltere arasında imzalanan anlaşma ile [17 mayıs 1948] kurulan Batı birliği, 4 nisan 1949'da imzalanan Kuzey Atlantik paktı, Arap birliği, bölgesel anlaşma örnekleridir.)

— İkt. *Mal anlaşması,* Havana imtiyaz beratı, ihracatçı ve ithalâtçı ülkeler arasındaki mal anlaşmalarını destekledi. Bu gibi anlaşmalarda, bazı belli milletlerarası piyasaları istikrara kavuşturma amacı güdülür. Bu konuda, *fiyat anlaşması, kontenjan anlaşması* ve *stok anlaşması* diye bir ayrım yapmak gerekir. *Fiyat anlaşmasının* amacı, belirli mal miktarı ve fiyatında, ithalâtçı ülkelere mal ve ihracatçı ülkelere pazar bulmaktır. *Kontenjan anlaşması,* anlaşmaya katılan her ülkeye itibarî bir ihracat veya ithalât kontenjanı tayin eder. *Stok anlaşması* ise, kıtlık devreleri süresince ihtiyaçları karşılamak için, bolluk devrelerinde milletlerarası bir stok kurmak amacıyle yapılır.

● *Ticarî ve sınaî anlaşma,* amacı rekabet sonuçlarından zarar görebilecek firmaların korunmasını sağlamaktır. (Bk. KARTEL.) Bu gibi anlaşmalarda, anlaşmaya giren taraflar bağımsızlıklarından vaz geçmez ve tröstlerin özelliği olan sermaye birleştirmelerine baş vurmazlar. Devletler, bu anlaşmalara karşı belirli bir tutuma varamamışlardır. Kimine göre anlaşma bir istikrar unsurudur, kimine göre de rekabetin sağladığı olumlu sonuçları baltalama teşebbüsüdür. Birinci durumda, Devlet anlaşmayı destekler ve azınlıkta kalan işletmelerin bu anlaşmalara katılmalarını ister; ikinci durumda, Amerikalıların «Sherman act» ına az veya çok benzeyen bir antitröst kanun çıkarmağa bakar. Genellikle denilebilir ki, iktisadî gerileme dönemlerinde bu anlaşmalar olumlu bir rol oynayabilir, işletme müdürlerini kendilerine karşı koruyarak iflâs sayısını ve işsizliğin etkilerini azaltabilir. Başka bir faydası da, belli bir dönem için fiyatları dondurup üretimin daha rasyonel bir şekilde ve daha modern bir donatımla yürütülmesine imkân vermektir. Ne var ki böyle bir tedbir, birçok memlekette iktisadî gelişmeye hiç de elverişli olmayan bir «pay ayırma» ya yol açmaktan başka bir işe yaramamıştır. (LM)

ANLAŞMAK ortaklş. f. Belli bir konuda uzlaşmak, uyuşmak: *Kavga edecek bir şey yok baba... Anlaşıyoruz* (R. N. Güntekin). ‖ Duygu ve düşünceleri birbirine uymak: *Tesadüf, kader sizi benim karşıma çıkarmış, sevişiyor, anlaşıyoruz, yakında evleneceğiz* (B. Necatigil). ‖ *Mec.* Evlenmeğe karar vermek: *Bizim kız gizlice komşunun oğlu ile anlaşmış.*

◆ **Anlaşık** i. Aralarında anlaşma bulunan taraflardan, kimselerden biri. *Esk.* Mutelif.

◆ **Anlaşmazlık** i. Şahıslar ve taraflar arasında fikir ayrılığı: *Hulâsa, kumandanlar arasında anlaşmazlık vardı* (M. Aktepe).

— Huk. Daha önce, anlaşma yapılan veya yapılmamış bir konuda uyuşmazlık. *Esk.* İhtilâf.

— Psikiyatr. *Ruhsal anlaşmazlık,* birbirine karşıt içgüdü eğilimleri arasında veya bunlar ile toplum ve ahlâk kuralları arasında beliren anlaşmazlık. (Bu anlaşmazlık dışa vurulmuş olabilir; kişi, önceleri kendi dışında yer alan manevî zorlama ve baskıları içine sindirdiği zaman, bu çatışma bir iç anlaşmazlık haline dönüşür.)

◆ **Anlaştırma** i. İki tarafı bir konuda anlaşmaya vardırma eylemi.

— Ed. *Anlaştırma.* Bk. MECAZ-ı *Mürsel.* (M)

ANLATIM i. Düşüncenin, duygunun, sözle, davranışla, yüz hareketleriyle açığa vurulması, belirtilmesi: *Acının, sevincin anlatımı. Anlatım hürriyeti.* ‖ Konuşmada veya yazıda kullanılan terim veya biçim, anlatma şekli. Bk. İFADE.

— Müz. Org ve armoniyumlarda, pedalı veya kolu işleterek sesin şiddetini azaltıp çoğaltma imkânı. ‖ Besteci veya yorumcunun, bir müzik eserinin yapısında bulunan bazı fikir ve ruh hallerinin gücünü belirtme kabiliyeti. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Her çağa ve her okula has teknik, dil ve *anlatım* eğilimlerindeki gelişmeler, bestecilerin tarih boyunca benimsedikleri *anlatım* çeşit, karakter ve biçimini etkilemiştir. Gregor monodisinde ayrıntılı ses kaydırmaları dinî tören metinlerinin anlamını yalın, fakat etkili bir yolla açıklamak için yapılırdı. Hollanda okulu kontrapuntasının ritim şekilleri bakımından zengin oluşu, çeşitleri pek bol anlatım şekilleri sağlamıştı; fransız polifonicileri bu anlatım sembollerini ayıklayarak, bunları birer tasvir unsuru gibi kullandılar. Kimi besteciler bir melodinin gelişmesini, anlattığı kimsenin maddî, manevî davranışlarına bağlar; A. Pirro ve J. S. Bach'ın eserlerinde bunu gösteren pekçok örnek vardır. Kromatik dizi, italyan madrigalcilerine, özellikle acıklı, hattâ iç paralayıcı duyguların anlatımı bakımından uygun göründü. Wagner ve romantik bestecilerin çoğu, kromatik diziyi, insanın iç gerilimini ve çok zaman erişilmez bir ideale karşı duyduğu özlemi anlatmak için kullandılar. Ritim, tını, ton ve makamların yapı türü gibi, müziğin temelinde bulunan unsurlar anlatıma son şeklini veren etkenlerdir. Bir metnin (melodi veya opera) müzikle anlatımı, yüzyıllar boyunca çok değişik şekiller almıştır; gerçekten de, bazen söz ön plana geçmiş, kendi ritim ve edasını müziğe kabul ettirmiş (Monteverdi, Lully), bazen de müzik ağır basmış, günlük prozodiyi kendi kurallarına uymağa zorlamıştır (Gluck, Rameau).

Anlatım konusunda, çeşitli uygulamaları aşan felsefe, problemi daha yakından kavramıştır. A. Lalande'ın müzik sözlüğünde şu tanımlamayı buluruz: «Anlatım: genel anlamda anlatmak eylemi; yani uzak veya gizli bir gerçeğe, andırma yoluyle tekabül eden belirli bir veriyi meydana getirmek veya oluşturmak eylemi». Buna göre müzik anlatımı, andırmaya ve andırmaya has özelliklere dayanmaktadır. Bununla beraber kendinden başka bir şey anlatmayan, güzelliği sadece nota ve biçim düzenlenişinden doğan bir müzik de düşünülebilir; onikises müziği ve somut müzik türü buna örnektir.

◆ **Anlatımlı** sıf. Söylemek isteneni güçlü olarak anlatan. ‖ Duyguyu, niyeti, canlılıkla açığa vuran: *Anlatımlı bir söz.*

— Leng. Bir duyguyu veya bir değer hükmünü anlatmağa yarayan bir kelime, bir morfem veya bir yapıya denir.

— Mat. *Anlatımlı rakam,* sayma ve rakamlamada sıfırdan gayri her rakam. ‖ *Bir problemin, teorinin, bir önermenin anlatımı,* bir problemin, bir önermenin v.d. nin verileri. (L)

ANLATIMCILIK i. Yirminci yüzyılın ilk yıllarında, izlenimciliğe tepki olarak doğan sanat ve edebiyat akımı: dış dünyanın insan üzerindeki etkisini belirtmeği bir yana bırakır, dış dünya gösterimini sanatçının kendi duyarlığına uydurmağa çalışır. (*Eşanl.* EKSPRESYONİZM.)

— ANSİKL. G. santl. *Plastik sanatlar.* Romantizmin bir değişik şekli olan anlatımcılık, gerçekçi görüşün yerine sanatçının öznelliğini ön plana getiren germen asıllı bir akımdır. XIX. yy. ın sonunda, 1900 yıllarının süsleme anlayışıyle çeşitli ülkelerde sürdürülen sembolizm, anlam'a görünüşten çok yer veren bir sanat anlayışının özlemini doğurmuştu. Fakat sembolizmin kendi grafik imkânlarına, dengeli düzenlemelerine göre ayarlanmış araçları, yetersiz kalıyordu. Anlatımcılık, bu boşluğu doldurmak için ortaya çıktı ve karmaşık unsurlardan hareket ederek oluştu. Bu unsurlar arasında, Ortaçağ tahta oymacılığının ve Grünewald'ın etkisini, ilkel sanatların şekil anlayışını, Gauguin'in ve en yakın öncülerin (Munch, Van Gogh) katkılarını, bazı sanatçıların anlatımcılığa yakın sayılabilecek teknik araştırmalarını (Matisse ve fov'lar) sayabiliriz. Birbirinden çok farklı olan bu estetiklerin ortak yönü, şekillerin anlatımcı bireşimi veya renklerin telkin gücü üzerinde durmalarıdır. Kirchner, Schmidt-Rottluff, Heckel, Nolde, Pechstein, Mueller'in Dresden'de, 1905 yılında kurdukları *Die Brücke* topluluğu, anlatımcılığı son sınırlarına kadar götürdü. Aynı zamanda Avusturya'da bu akımı sürdüren Kokoschka, meseleyi daha büyük bir incelikle ele aldı. Kandinski, Klee, Marc, Macke ve Jawlensky'nin Münih'te, 1911 yılında kurdukları *Der Blaue Reiter* (Mavi Süvari) topluluğu, kısa bir süre içinde soyut sanata yöneldi.

Savaştan sonra Beckmann ile *Neue Sachlichkeit* ressamları (Dix, Grosz), gerçeğe daha yakın bir anlatımcılığı geliştirdiler. Bu akımın diğer bir öncüsü olan Ensor, denemelerinde tek başına kaldı: flaman anlatımcılığı (Servaes, De Smet, Van der Berghe, Brusselmans ve Permeke) Bruegel geleneğine

bağlanır ve hollanda döneminin Van Gogh'u gibi, kendi memleketini dile getirmeğe çalışır.

Hollandalılar arasında bir kısmı Flandra'ya (Sluyters, Chabot), diğerleri Almanya'ya (Gestel, Kruyder) daha yakındır. Fransa'da Rouault, yüzyılın başında anlatımcılığın gerçek bir temsilcisiydi. Bu akıma bir ara Gromaire, Alix, Goerg, Fautrier de katıldılar. Soutine'in de bütün eserleri anlatımcılık çerçevesine girer. Meksika'da (Rivera, Orozco, Siqueiros, Tamayo) ve Brezilya'da (Portinari) ihtilâlci ve halkçı bir anıtsal sanat anlayışı belirdi. Anlatımcılığın saldırganlığı veya dramatik yankıları başta Picasso olmak üzere birçok sanatçıda görülür: belçikalı Hecq, danimarkalı Jorn, fransız Dubuffet, hollandalı De Kooning ve Appel. Anlatımcılık, daha ilk devrelerinde alman heykelcileri Lehmbruck ve Barlach'ın, daha sonraları da belçikalı O. Jespers'in, Cantré'nin ve Zadkine gibi, Lipchitz gibi Paris okulu ressamlarının eserlerini etkiledi.

● *Tiyatro.* Anlatımcılık, tiyatro oyunlarında, sosyal düzene ve alışıla gelmiş manevî değerlere karşı girişilen kıyasıya bir hiciv şeklinde belirdi. Aynı zamanda sahneye koyuş da, yerleşmiş geleneklerden sıyrıldı: dekorların seyirciyi somut dünya gerçeklerinden koparması ve yazarın iç dünyasına sürüklemesi, canlandırdıkları kişiyi mistik ve sembolik bir düzleme aktarmak için oyuncuların hareket ve ses oyunlarına baş vurmaları. Bu anlatımcı hareket en çok Almanya'da gelişti: daha 1914'ten önce, R.J. Sorge, F. von Unruh, C. Sternheim, G. Kaiser, W. Hasenclever anlatımcı tiyatroya giden yolu açmışlardı; bu tiyatro altın çağını 1918'de, yani eski Almanya'nın siyasî çöküşü üzerine anlatımcı ideolojinin daha büyük yankılar uyandırdığı sırada yaşadı. Tiyatro'da anlatımcılığın sonunu belirten bu dönemin en karakteristik eserleri *Masse Meusch* (İnsan Kütlesi) [1921] ve *Hoppla, Wir Leben*'dir (Yaşıyoruz) [1927]. H. Walden'in yönettiği ve 1910'dan itibaren akımın en önemli dergilerinden biri olan *Der Sturm*, 1924'te kapandı. B. Brecht'in ilk denemelerinde ve F. Bruckner'de de anlatımcılığın etkileri görülür; fakat her ikisi de başka anlayışlara yönelmişlerdir.

● *Edebiyat.* Anlatımcılık, en elverişli ortamı, yazara kendi iç dünyasını dile getirme imkânını sağlaması bakımından, şiirde buldu. Çok belirli ayrıntılara rağmen G. Trahl, F. Werfel, G. Benn şiirlerinde anlatımcılığı en iyi yansıtmış şairlerdir; fakat anlatımcılığın etkisi başka yazarlarda da görülür: G. Heym, E. Lasker-Schüler, J. R. Becker ve hattâ Rilke. Nesirde anlatımcılığı değerlendirenler G. Benn, K. Edschmid, A. Döblin, M. Brod ve Heinrich Mann'dır.

● *Müzik.* Marc, Klee ve Kandiski'nin kurdukları *Der Blaue Reiter* dergisinde çalışanlar arasında üç de müzikçi vardı: A. Schönberg ve onun öğretisini sürdüren Alban Berg ile Anton von Webern. Derginin ilk sayısında da bu üç bestecinin birer eseri yer almıştı. Bu bakımdan derginin ilk sayısı, anlatımcılığın bir çeşit bildirisi sayılabileceği gibi, bu bestecilerin de hayatlarının belli bir döneminde anlatımcılığı temsil ettikleri söylenebilir. Fakat, durum yakından incelenirse, bu müzikçilerin anlatımcılığı daha çok müzik dışı alanlarda sürdürdükleri görülür. Anlatımcılık, daha çok karamsar sayılabilecek bir dünya görüşüdür ve bu görüş asıl şiir ve edebiyatta ortaya çıkar. Öncü olarak Strindberg ve Wedekind'i sayabiliriz. (Alban Berg, ikinci operasının [*Lulu*] librettosunu Wedekind'in iki dramını birleştirerek hazırlamıştır.) Bu dünya görüşünü (*Weltanschaung*) tam olarak gerçekleştirenler Kaiser, Trakl gibi şairlerdir. Schönberg bile, bu şairlerin etkisi altında kalarak iki müzikli dram bestelemiş (*Erwartung* [Bekleyiş] ile *Die Glückliche Hand* [Uğurlu El]) ve bu dramlardan ikincisinin librettosunu kendi yazmıştır. Her iki eser de, anlatımcı tutum ve düşüncenin en belirtici örnekleridir.

● *Sinema.* Filim, anlatımcılığa en uygun düşen sanat kolu olmuş, bu akıma, alışılmadık bir açık-koyuluğu, biçim ve hareket çatışmalarını, dünyanın ve insan davranışının belirli bir amaçla çarpıtılmasını getirmiştir. Bu okulun en belirtici eserleri, Robert Wiene'nin *Dr. Caligari'nin Kabinesi* (Das Kabinett des Dr. Caligari, 1919), Murnau'nun *Nosferatu*'su ve Fritz Lang'ın *Metropolis*'idir (1926). (L)

ANLATMAK geçl. f. Birinin anlamasını sağlamak için konuşmak, açıklama yapmak, bilgi vermek, izah etmek: *Çok işim olduğunu anlatmak istiyorum* (Burhan Felek). ‖ Bildirmek, açığa vurmak: *Anlatayım halimi dildâre ben* (şarkı). ‖ Nakletmek, hikâye etmek: *Yalnız korkan çocuğa / Masallar anlatırdı* (B. Necatigil) ‖ Tenbih etmek: *Evdekilere anlattık, bizi soran olursa «çıktı» desinler* (M. Ş. Esendal). ‖ İma etmek, belirtmek: *Peyker'e biraz daha sokularak bir mânâ kastettiğini anlatır bir sesle ilâve ediyordu* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ Tasvir etmek, ifade etmek: *Hiçbir tasvir Sabri'nin yürüyüşünü bundan iyi anlatamazdı* (R. N. Güntekin). ‖ Tehdit etmek: *Yap yap ben sana anlatırım.*

— ÇEŞ. DEY. *Anlata anlata bitirememek*, tekrar tekrar zevkle anlatmak, övmek: *Bu yazılar Erenköy'le Gebze arasını anlata anlata bitiremez, üstelik de resimlidir* (F. R. Atay). *Bu sene İstanbul çok güzelmiş. Suları, Ada'yı anlata anlata bitiremiyorlar* (R. N. Güntekin). ‖ *Gel de anlat*, «muktedirsen, gücün yetiyorsa, sen ikna et, kabul ettir» anlamına: *Lâkin devrimiz ileri gitme devri, gel de anlat!* (Burhan Felek).

— Mat. Bir problemi veya bir önermeyi *anlatmak*, o problemin veya önermenin verilerini göstermek ve belirmesi istenen bilinmeyenlerine işaret etmek.

◆ **Anlatılmaz** veya **anlatılamaz** sıf. Tasvir edilmesi, tarif edilmesi güç: *Bahar, ramazan gece, namaz vakti, fazla olarak yağmurdan sonra serin bir saat, bu muhite anlatılmaz bir renk vermiş* (Yahya Kemal). (M)

ANLAYIŞ i. Anlama, idrâk edebilme yeteneği, anlama tarzı, zekâ: *O da anlayışını ve aklını kaybetmiş* (Y. K. Karaosmanoğlu). *İşe başladığı günden beri bitmeyen bir şikâyeti vardı: Anlayış kıtlığı* (Y. Z. Ortaç). ‖ Görüş: *Böyle şeyler bizim şiir anlayışımıza hiç uymuyor* (N. Ataç). *Türkçülerle garpçılar millî iktisat anlayışında birleştiler* (P. Safa). ‖ Bakış, ele alış tarzı: *Yeni dinin kâinatı anlayışı, ahlâk ve akaidi eskisinin taban tabana zıddı idi* (Yahya Kemal). ‖ Hoş görme, müsamaha: *Etrafını ezen gurur silinmiş, içlerinde yeni bir anlayış, bir teslimiyet hasıl olmuştu* (H. E. Adıvar).

— DEY. *Anlayış göstermek*, müsamaha etmek, istenilen veya söylenen bir şeyi hoş görürlükle karşılamak: *Teşekkür ederim anlayış gösterdiniz* (G. Dilmen).

— Fels. *Anlayış* kelimesi, o anda algılanan şeye ait olmayan bir tasarım veya kavram için kullanılır. Genel fikirler, anılar ve yaratıcı hayal gücünün çeşitli kurguları birer anlayıştır.

◆ **Anlayışlı** sıf. Anlama yeteneği kuvvetli olan. ‖ Müsamahakâr, hoş gören: *Ona yapabildiği ancak, anlayışlı, sabırlı ve mülâyim olmaktı* (N. Araz). *Rahmetli anlayışlı adamdı* (H. Taner).

◆ **Anlayışsız** sıf. Anlayışı az olan: *Anlayışsız oldukları için, duygusuz oldukları için gülebiliyorlar* (N. Ataç). ‖ Hoş görmeyen, müsamaha göstermeyen.

◆ **Anlayışsızlık** i. Anlama yeteneğinin az olması: *Her şeyi anlarlar da kişioğlunun karşısında bir anlayışsızlıkları vardı* (N. Ataç). ‖ Müsamahasızlık, hoş görmezlik. (M)

ANLI (Ahmet Hakkı), ressam (1906). Resim öğrenimini, İstanbul Güzel Sanatlar akademisinde, İbrahim Çallı atelyesinde yaptı. Resim öğretmenliğinden sonra 1955'te Paris'e gitti ve Jean Metzinger'in yönetiminde çalıştı. Başlangıçta Picasso'nun kuvvetli etkisi altında kalan sanatçı, yavaş yavaş kişiliğini bularak soyut sanat akımına uydu. *«Réalités Nouvelles»* (Yeni Gerçekler) sergilerine, Bordeaux *Biennal*'ine, Paris'te *«Main Gauche»* (Sol El) galerisi sergilerine, İsviçre'de *«Im Erker»*, Münih'te *«Im Studio»* galerileri sergilerine katıldı. Özellikle İsviçre'de eleştiricilerin dikkatini çekti ve bu memlekette başarılar sağladı.
Türkiye'de *«D Grubu»* üyesi olan Hakkı Anlı'nın İstanbul Resim ve Heykel müzesinde *«Kompozisyon»* adıyle iki eseri vardır. (M)

ANLIK i. Duyu ve iradeden ayrı olarak düşünülen bilme yetkisi, akılla ölçme ve muhakeme etme gücü, müdrike: *Önce duyulardan geçmemiş olan hiç bir şey anlıkta bulunamaz* (M. Gökberk). *Yargı anlığın değil, iradenin işidir* (Alain). ‖ Bir kimsenin anlama yeteneği; yargı.

— Skolastik mant. *Eyleyen* veya *etkin anlık*, türleri belirten ve düşünceleri ayıran zihin yetisi. ‖ *Etkilenen* veya *edilgen anlık*, dış nesnelerin türlerini edilgin olarak alan zihin yetisi. ‖ *Anlıklar öğretisi*, Abelard'ın sisteminde anlığımızda ele alınıp düşünülen tümellerin incelenmesi.

— ANSİKL. Mant. Dekartçı filozoflar *anlığı* şu kavramlarla karşılaştırırlar: 1. *Anlık* ve irade: anlık bu durumda genel tasarımların kaynağıdır, irade ise heyecanların, tutkuların ve kararların kaynağıdır. 2. *Anlık* ile duyular ve hayal gücü: anlık, bu durumda, genel kavramlar yaratma ve onlar üzerinde düşünme yetisidir. Kimi yazarlarda anlık ve akıl, özdeş olur. Locke'un, Leibniz tarafından eleştirilen ünlü duyumcu (sansüalist) formülü bu görüşten doğmuştur: «Daha önce duyularda olmayan hiç bir şey anlıkta bulunamaz.» Kant'ın dilinde anlık, aklın karşıtıdır. Anlık yargı yetisidir: kendine özgü görüş noktalarına (kategorilere) yerleşerek duyuların getirdiği ayrık unsurları birleştirir. Akıl ise, tersine, evrensel ve koşulsuz olanın yetisidir. Mutlağa doğru çabalamak için anlığın ilkelerini benimser. Kant'a göre «Her bilgi duyularla başlar, sonra anlığa geçer ve akılda tamamlanır.».
Hegel için, anlık «sonlu düşünce»dir: sabitleşmiş, karşıtlar arasına aşılmaz bölmeler koyan çelişmezlik ilkesiyle donmuş kalmıştır; buna karşılık akıl, karşıtları birleştiren ve aşan dialektik düşüncedir.
Bütün bu ayrımlardan sonra anlık, yalnızca önermeden önermeye geçerek sonuç çıkaran zekâ (kavramlar, yargılar, akıl yürütmeler) olarak belirir. Oysa akıl, hem önermeden önermeye geçerek sonuç çıkaran, hem de aracısız çalışan zekâyı birleştirir. (L)

ANLIKÇILIK i. (fransızcası *intellectualisme*). Anlık olgularının duygular ve irade üzerinde üstünlük ve önceliği olduğunu söyleyen felsefe doktrini.

— ANSİKL. Fels. Bütün psikolojik olayları fikir, düşünce ve yargılara bağlama eğilimindeki felsefelere *anlıkçılık* denir. Bir anlıkçı için bir şeyi sevmek, o şeyi iyi olarak yargılamak; sevmemek ise kötü olarak yargılamaktır. Heyecanlar konusundaki anlıkçı öğretiye göre, bazı heyecanların hemen önce sinde birtakım hayal veya yargılar vardır; oysa fizyolojik öğretiye göre, her heyecandan hemen önce gelen organik bir tepkidir. Anlıkçı görüş, sonuna kadar götürülünce, tam bir idealizme dönüşür. Mutlak bir anlıkçı için, hayat yalnız zihin hayatından ibarettir. Anlıkçılık zekânın iradeden de önce geldiğini söyler, irade olaylarını akıl olaylarına bağlama eğilimindedir; böylece iradeciliğe karşı çıkar. Akılcı yargı öğretisi (Spinoza), anlayışı (yani zekâyı) doyuran açık bir düşüncenin hemen benimseniveceği görüşündedir. Buna karşılık, Descartes felsefesinin bazı yanlarında olduğu gibi iradeci öğreti, iradenin her zaman şüpheyi sürdürerek yargıdan kaçınabileceğini, çünkü iradenin sonsuz, anlığın ise sonlu olduğunu savunur. Yeni anlıkçılık ise evrenin anlaşılırlığı görüşüne dayanır. Böylece bilinemezciliğin (agnostisizm), akıldışıcılığın (irrasyonalizm) ve çeşitli metafizik sezgiciliklerin karşısında yer alır. (L)

AN LU-ŞAN, Çin'de devlet idaresinde önemli vazifeler almış türk asıllı bir siyaset adamı ve asker (?-757). Büyük bir ordu kumandanı ve sarayın hürmetini kazanmış bir askerken 756 yılında hükûmete karşı ayaklandı. Kısa zamanda duruma hâkim oldu. Çin'in iki başkentini de zaptederek Çin imparatorunu kaçırdı. Yeni adıyle anılan bir sülâle kurdu. Çinli kumandanlar ve idareciler An Lu-Şan'a karşı harekete geçtiler. Fakat bir şey yapamayacaklarını anlayınca Uygurlardan yardım istediler. Uygurlar işe karışınca An Lu-Şan yenildi ve 757 yılında öldürüldü. (M)

ANMA i. Bir şahsı veya bir şeyi hatırlama, yad etme: *Bu anmanın hiç bir sebebi yoktu denemez* (S. F. Abasıyanık).

— DEY. *Anma töreni*, bir şahıs veya olayı hatırlatmak için düzenlenen merasim: *Ne ölüm günlerinde bir anma töreni, ne gazetelerde bir inceleme* (Y. Z. Ortaç).

— G. santl. *Anma gösterimi*, bir sanatçının, bir okulun, bir devrin eserlerini bir araya getiren sergi: *Picasso'nun anma gösterimi.*

◆ **Anmalık** i. (yeni k.). Hatıra, hatırlanmak için bırakılan yadigâr. (M)

ANMAK geçl. f. Bir şahsı veya bir şeyi hatırlamak, yad etmek: *Bazı kimseler çocukluklarını hazla, yürekleri yumşayarak anarlar...* (N. Ataç). *Birgün hasretiyle için titrer de / Anarsın bu derin tatlı uykuyu* (N. F. Kısakürek). ‖ Bir kimseyi veya bir nesneyi hatırlayarak ondan bahsetmek, adını zikretmek: *Andım o bî-vefayı garibane ağladım* (Recaizade Ekrem). *Ben beyimi andıkça o, sabah bulutu renginde mavi gözlerinden çiğ taneleri dökerdi* (Namık Kemal). ‖ Bir büyüğün hatırası için toplanmak. ‖ Hediye ile birinin hatırını sormak.

— DEY. *Adını anmak*, bir şahıs veya bir şeyden bahsetmek, yad etmek. ‖ *Adını anmamak*, anmamak, adını ağzına almamak, kararlı şekilde bahsetmemek.

◆ **Anılmak** edilg. ve dönşl. f. Hatırlanmak, kendisinden bahsedilmek: *Anılsın mesleğimde çektiğim cevr ü meşakkatler* (Namık Kemal). *Lâkin Türklük İstanbul'da yerleşmiş olmasaydı bu hatıra yine böyle anılır mıydı* (Yahya Kemal). ‖ Hatırlanarak zikredilmek, adı dillerde gezmek: *Şöhret bulmak, edib olmak, herkesçe anılmak...* (H. Z. Uşaklıgil). *Seyranî dünyadan göçüp gidince / Anılır dillerde, adı söylenir* (Seyranî).

◆ **Anış** i. Hatırlayış, hatırlama. (M)

Anna i. Hindistan parası: rupinin on altıda biri veya dört pis değerindedir. (L)

ANNA Azize, Meryem'in anası, marangozların, tarımcıların v.b. koruyucusu. (L)

ANNABA (esk. **Bône**), Cezayir ülkesinin doğu kısmında, aynı adı taşıyan idarî bölgeye bağlı şehir ve liman. Edug (Edough) dağı eteğinde, Annaba (Bône) ovası kenarında, Seybouse suyu ağzı yakınında; 164 800 nüf. VII. yy. da tahrip edilen eski *Hippo Regius* (Hippone) ülkesi yakınında kurulan şehir (ar. *Al-Naba*). XVI. yy. da İspanyolların eline geçti, daha sonra Louis XIV zamanında ve 1832'de Fransızlar tarafından işgal edildi. Liman, Cezayir ülkesinde ikinci gelir. Zıraî ürünlerden başka Uenza demir madeniyle Kuif fosfatları ihraç edilir. Başlıca sanayi dalları: süperfosfatlar, konservecilik, demiryolu atelyeleri v.b. Demir madeninin Uenza'dan gelmesi ve enerjinin Hassi R'-Mel'den (Sahra) elde edilmesi için kurulacak tesislerle, Annaba Afrika'nın başlıca sanayi merkezi olma yolundadır. — Annaba idarî çevresi 279 200 nüf.

Annaba ovası, 100 km uzunluğunda, 50 km genişliğinde, eğimi az, denizden Edug masifi ve bir kumul şeridiyle ayrılmış çukur alan; yer yer durgun sulara rastlanır (Fetzara gölü gibi). Ova, Seybouse vâdisiyle yüksek ovalara bağlanır. Orta kısmı büyük akaçlama işlerinden sonra önemli bir tarım bölgesi olmuştur: tütün, turunçgil bahçeleri, meyva ağaçları, tahıl; pamuk yetiştirilir.

— *Annaba (Bône) idarî bölgesi*, Cezayir ülkesinin doğu kısmında yer alır; 761 200 nüf.; merkezi, *Annaba*, 6 idarî çevreyi içine alır: (*Bône, Clairfontaine, Guelma, La Calle, Souk-Akras, Tebessa*). [L]

ANNABERG-BUCHHOLZ, Doğu Almanya'da (Karl-Marx-Stadt idarî bölümü) Erzgebirge'de şehir; 31 000 nüf. Saksonya danteli, sırmacılık, kurdelecilik. Elektrik sanayii. Bakır, bizmut ve kobalt madenleri, eski gümüş maden ocakları. Kış sporları. (L)

ANNA BERGİT i. (*Annaberg*, yer adından). Çok defa nikelin ile birlikte bulunan, yeşil billûrî kütleler halindeki hidratlı nikel arseniyat. (L)

ANNA İVANOVNA (Moskova 1693-1740). Rusya imparatoriçesi (1730-1740), İvan V'in kızı ve Büyük Petro'nun yeğeni. Petro II'nin ansızın ölmesi üzerine (1730), Yüksek Gizli meclis, otokrasiyi sınırlamak amacıyle, Meclise danışmadan hiç bir şey yapmamak şartıyle onu tahta oturttu. Anna kabul etti, fakat muhafız kıtalarına dayanarak Yüksek meclisi kapattı ve baskıdan kurtuldu. Eğlenceye düşkün, zalim ve kinciydi. Devlet yönetimini gözdesi Biron ile çevresindeki Almanlara bıraktı. Ortodoks papazlarına işkence etti, mujiklere göz açtırmadı, soyluları el üstünde tuttu. Onun devrinde, Polonya Veraset savaşları (1733-1735) ile Türklere karşı bir savaş oldu (1736-1739). Kız kardeşi Yekaterina'nın torunu İvan'ı daha beşikte iken, kendi yerine geçmek üzere veliaht tayin etti, naipliği de Biron'a verdi. Fakat, muhafız kıtaları Biron'u kovdu ve naipliğe İvan'ın anası Anna Leopoldovna'yı getirdi. (L)

ANNA JAGİELLON (1503-1547), Macaristan ve Bohemya kraliçesi (1526-1547), Macaristan kralı ve Ulaszlo II adıyle Bohemya kralı olan Ulaszlo VII ile Anne ve Foix'nın kızı. 1526'da Karl V'in (Şarlken) kardeşi avusturyalı Ferdinand ile evlendi ve aynı yıl kardeşi Lajos II'nin yerine geçti. Türkler Macaristan'ın büyük bir kısmını onun elinden aldılar. (L)

ANNA JAGİELLON (1522-1596), Polonya kraliçesi (1576-1587), Polonya kralı Zygmunt I'in sonuncu kızı ve kral Zygmunt August'ün kız kardeşi; 1574'te Polonya kralı seçilen genç Henri de Valois ile ilerlemiş yaşına rağmen evlenmesi kararlaştırılmışken Henri Valois'nın Fransa'ya dönmesi üzerine Transilvanya dükü Stefan Batory ile evlendi ve onunla beraber 1576'da Krakovi'de taç giydi. Dul kalınca, yeğeni Zygmunt'u 1587'de kral seçtirmek için bütün gücüyle çalıştı. (L)

ANNAKA, Japonya'da, Honşu adasının orta kesiminde (Gumma ili) şehir; 10 600 nüf. Bakır, çinko ve kurşun sanayii. (L)

Anna Karenina, Lev Tolstoy'un romanı (1876-1877). Rusların, memleketlerini ve o devrin aristokratlarını en doğru şekilde yansıtan bir eser olarak gördükleri Anna Karenina'da ana konu, her şeyden önce rus ailesidir. Tolstoy, dürüst bir evliliğin serpintisiz mutluluğuyle evlilik dışı bir aşkın yol açtığı küçük düşmeleri ve hayal kırıklıklarını karşılaştırır. Bir büyük memurun karısı olan Anna Karenina, çapkın Vronski ile kurduğu ilişki yüzünden içine düştüğü sahte duruma daha fazla dayanamaz ve kendini bir trenin altına atarak can verir. Bu maceranın tam karşıtı olarak ele alınan Kiti ile Levin arasındaki ve sağlam temellere dayanan aşkın, hem Anna Karenina'nın kendini beğenmişliğini temsil ettiği aristokrasinin köksüzlüğünü ve hem de Vronski ve çevresinin gereksizlik ve başıboşluk içinde geçen yaşayışlarını belirtmek bakımından romanda büyük bir yeri vardır. Eser Türkçeye birçok defa çevrildi. (→ Bibliyo.) [L]

ANNA KOMNENA, bizanslı prenses (1083-1148). Bizans imparatoru Aleksios I ile Eirene Dukas'ın büyük kızı. Zekî ve haristi, 1118'de kardeşi İoannes'in yerine kocası Nikephoros Bryennios'u geçirmek için bir düzen kurdu. Başaramayınca inzivaya çekildi, *Aleksias*'ı yazarak oyalandı. (L)

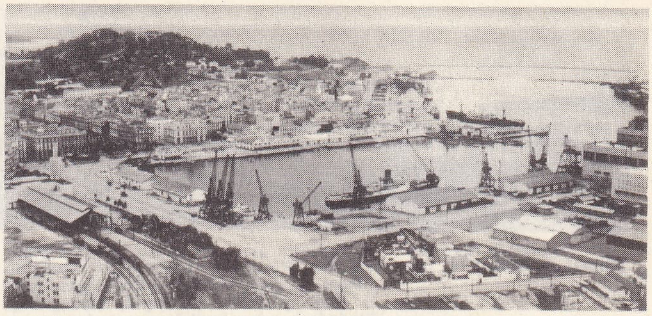

Cezayir doğusunda **ANNABA** şehri ve limanı (eski adı Bône)

ANNA LEOPOLDOVNA, alman asıllı rus prensesi (Almanya'da Rostock 1718-Rusya'da Holmogori 1746). Dük Karl-Leopold von Mecklemburg ile Yekaterina İvanovna'nın kızları, Anna İvanovna'nın ablası. Anton Ulrich von Braunschweig-Wolfenbüttel ile evlendi ve ondan bir oğlu oldu; çocuk daha beşikte iken İvan VI adıyle 1740'ta çar ilân edildi, Anna da naip oldu. 1741'de, İvan VI'yı Büyük Petro'nun kızı Yelisabeta devirdi. Anna tevkif edildi ve hapishanede öldü. (L)

Annales (*Yıllıklar*), Ennius'un, on sekiz bölümde toplanan kahramanlık şiirleri (M.Ö. III. yy. sonu). Roma tarihini, başlangıcından Scipio'ya kadar kapsar. Homeros örnek alınarak yazılan altı heceli latince ilk destan; Aineias'a kadar. Romalıların büyük millî destanıydı. (L)

Annales (*Yıllıklar*), Tacitus'un (II. yy.) en önemli tarihî eseri. Roma tarihini, Augustus'un ölümünden Neron'un ölümüne kadar kapsar. Bu eserinde Tacitus, İmparatorluk devrindeki Roma hayatını, belâgatli ve özlü bir dille, kesin çizgili bir ressam gibi, derin gözlemlere dayanarak canlandırır. *Annales* on altı kitaptı, fakat birçoğu kaybolmuştur (VII., VIII., IX., X. kitapların tümü, V., XI. ve XVI. kitapların bir kısmı). Eser, Trajanus devrinde yazılmış ve hiç değilse kısmen, 115'ten 117'ye kadar olan süre içinde yayımlanmıştı. (L)

Annales de Géographie (*Coğrafya Yıllıkları*), fransız coğrafya dergisi. 1891'de, önceleri Marcel Dubois'nın, daha sonra L. Gallois ve Emm. de Margerie'nin yardımıyle P. Vidal de La Blache tarafından kuruldu. Bu dergi yılda altı sayı çıkar, içinde meslek yazıları, notlar, eser tanıtmaları ve bir coğrafya kroniği bulunur. (L)

Annales Maximi, başlangıcından P. Mucius Scaevola devrine kadar (M.Ö. II. yy. ın sonu) resmî Roma tarihi (80 kitap halinde); herhalde, tapınaklardaki arşivlerden ve özellikle Capitolium'da duran *libri lintei*'den (Keten kitapları) derlenerek meydana getirilmişti. Bu eserden sadece birkaç parça kalmıştır. (L)

Güney **ANNAM**'lı kadın

ANNAM, Vietnam'da bir bölge. Çinhindi yarımadasının doğu kıyısı boyunca, Tonkin

solda **ANNAM**'da balıkçıların göl evleri, sağda tarım işleri

Foto. Ray-Delvert, Camera, Multiphoto (*LAROUSSE*)

Fransa'da Nord idarî bölgesinde **ANNAPPES** şehri

ile Koşinşin arasında uzanır. Başlıca şehirleri *Hué, Vinh, Da Nang* ve *Qui Nhon*'dur. *Annam* adı önce, Tonkin ile Çin'in güneyindeki bazı eyaletler (Kuang-si, Kuang-tong) üzerinde kurulan krallığa, sonra Annam imparatorluğuna (Tanam-kuo) verildi. Bu sonuncunun alanı zamanla çok değişikliğe uğradı, uzun süre Tonkin'den Koşinşin'e kadar uzanan memleketleri kapsadı. Annam teriminin yerini, 1803'te Gialong'un Tonkin'i ele geçirdiği sırada tekrar ortaya çıkan Vietnam adı almağa başladı. Annam adı özellikle imparatorların Avrupa devletleriyle olan siyasî ilişkilerinde kullanıldı. Fransa da, Vietnamın orta kısmı olan Trung Ky'ye tekabül eden Fransız Çinhindi'nin bir parçası için bu adı kullanır oldu. Cenevre konferansından beri (temmuz 1954) Annam yaklaşık olarak 17° kuzey paralelini izleyen ayırıcı bir çizgiyle bölündü ve fiilî olarak kuzey kısmı Vietnam Halk cumhuriyetine, güney kısmı da Vietnam cumhuriyetine bağlandı. Bölgenin yüzey şekillerinin eksenini Annam sıradağları meydana getirir. Bunlar, Laos ve Siyam'da genişleyen billûrlu, volkanik ve kireçli yaylalar halindedir ve Güney Çin denizi üzerine birdenbire iner. Güneyde 2 000 m'yi geçtiği halde kuzeyde Tonkin'e doğru alçalır. Kuzeyde ve Annam'ın orta kesiminde alüvyonlu uzun bir ova, dağların eteğini izler. Alçak ve düz olan kıyı çok defa kumullardan meydana gelir; elverişli limanları azdır. Fakat Hué'nin güneyinde dağlar kıyıya sokulur ve birtakım kayalık burunlar, bazı güzel koylar (Da Nang, Qui Nhon, Nha Trang, Cam Ranh) meydana getirir. Bu kısımda kıyı ovaları küçük ve kesintilidir. Vietnamlılar Annam'a Tonkin körfezinden itibaren yerleştiler, sayı çokluğuyle birlikte iyi bir idarî teşkilât sayesinde, Şam'lar zararına güneye doğru yayıldılar. Bununla birlikte, dağların arasına hemen hemen hiç sokulmadılar ve buraları Moy kabilelerinin elinde kaldı. Yalnız Annamlıların yerleştiği ovalar fazla kalabalıktır. Kuzeyde yılda iki ürün veren yoğun pirinç ekimi çok kalabalık kır nüfusunun geçimini sağlar. Yardımcı geçim kaynağı hindistancevizi, mısır, şekerkamışıyle kara sularında ve kıyıda yapılan balıkçılıktan sağlanır. El sanatları da çok işlektir ve özellikle sepetçilik ve dokumacılığa yönelmiştir. Pamuk tarlalarına ve ipek böcekçiliğini besleyen dutluklara köylerin çevresinde sık rastlanır. Güneyin kızıl toprakları üzerinde bulunan kahve (Thanh Hoa, Nghe An, Quang Tri), çay ve kauçuk işletmeleri savaştan çok zarar görmüştü. Çinhindi'ni baştan başa aşan demiryolu ve mandarin kara yolu, Tonkin'de ve Koşinşin'de yerleşen hükümetlerin ayrı yönetimleri altında olduğu için, eskisine göre daha sınırlı bir etkinlik göstermektedir. (L)

Himalaya dağlarının Nepal topraklarında yükselen **ANNAPURNA** kütlesi (8 077 m). Resimdeki noktalar 1950'de Annapurna'ya çıkış yolunu işaretler ve I, II, III, IV, V numaraları kamp yerlerini gösterir. Maurice Herzog ve Louis Lachenel'in dönüşte bir gece geçirdikleri yer IV numaralı kampın solundadır. Resim büyük setin yamaçlarından alınmıştır.

ANNAMLI i. Annam ülkesinin halkı.

— ANSİKL. Etnogr. *Annamlı* adından, yalnız eski Annam imparatorluğu halkı değil, Çinhindi yarımadasının doğu kısmında Vietnam'ın alçak topraklarında yaşayan bir kavim de anlaşılır. Annamlı kavmi bugün iki Vietnam devleti arasında bölünmüş durumdadır. (Bk. VİETNAMLI.) [L]

ANNAM sıradağları veya **ANNAM kordileri**, Doğu Çinhindi'nde, Vietnam ve Laos sınırı boyunca yer alan sıradağlar. Annam sıradağları karışık yapılı, sırtı denize çevrilmiş büyük bir yay biçimindeki kütleler dizisinden meydana gelir. Karşılıklı yamaçları bakışıksız olan bu kütlelerin dik yamaçları doğuda küçük yalı ovalarına hâkimdir; buna karşılık batıda Mekong ırmağına doğru yavaş yavaş inerler. Kuzeyde bu dağlar eski bir hersinyen sırasından, güneyde ise Üçüncü zaman sonunda ve Dördüncü zamanda kırılmış ve kısmen volkan lavlarıyle örtülmüş billûrî kütlelerden meydana gelmiştir. Dağ sırası arasında yer alan birtakım çukur ovalar, Hué enleminde (Ay Lao geçidi) ve Qui-Nhon'a doğru bir yandan öteki yana geçmeyi kolaylaştırır.

Bu dağlık bölge göçlere yön vermiştir: doğuda, dağlık bölgenin sıtmasından korkan Annamlılar dağ kütlesine hemen hemen hiç girmemişlerdir; bu kütle yaşama biçimleri çok ilkel birtakım kabilelere sığınak olmuştur: bunların çok düşük nüfus yoğunlukları komşu ovalardaki kalabalıkla tam bir zıtlık halindedir. Bu kabilelerin en önemlileri dağ Tay'ları ve Ay Lao geçidi güneyinde Moy'lardır. Bu halk, yeri sürekli olarak değişen dar alanlar üzerinde fakir bir tarımla geçinir. Memleketin yılda en çok onda biri ray sistemiyle ekilebilir. (L)

ANNAN, Büyük Britanya'nın İskoçya bölümünde kasaba (Dumfriesshire); 4 600 nüf. Termonükleer merkez. (L)

Anna Paulowna polder'i, Hollanda'da (Kuzey Hollanda) bir polder. Yüzölçümü 5 180 hektar olan bu polder, XIX. yy. ortasında denizden kazanılmış, buharlı tulumbalarla kurutulan ilk polderlerdendir. Tahıl ve çiçek soğanı ekimi. (L)

ANNA PERENNA, Roma tanrıçası. Kız kardeşi Dido'nun ölümünden sonra İtalya'ya kaçtı. Lavinia'dan kurtulmak için, kendini Numicius ırmağına attığı ve bu ırmağın, su perisi olduğu söylenir. Adına Roma'da bir tapınak yapılmıştır. Kimine göre de, Anna Perenna, Kutsal dağa çekilen halka erzak taşıyan bir kadındı. (L)

ANNA PETROVNA, rus prensesi, Büyük Petro ile Yekaterina I'in ikinci kızları (1708-1728). 1725'te, Holstein-Gottorp dükü Karl Friedrich ile evlendi. Oğlu, Çar Petro III, Yekaterina II'nin kocası oldu. (L)

ANNAPOLİS, Yeni İskoçya'da (Kanada) akarsu; Fundy koyuna dökülür; 160 km. Vâdide elma bahçeleri. (L)

ANNAPOLİS, A.B.D.'de şehir, Maryland'ın başkenti, Chesapeake koyu kenarında; 23 400 nüf. (L)

Annapolis Deniz akademisi, 1845'te Bancroft tarafından, Severn çayı batı kıyısında, Severn kalesinin yerinde kurulmuş deniz harp okulu. Dört yıllık bir öğrenim sonunda Akademiyi bitirenler deniz kuvvetlerinin çeşitli dallarında görev alırlar. (L)

Annapolis konvansiyonu, eylül 1786'da Annapolis (A.B.D.) şehrinde, Amerika devletleri arasındaki ticaret ilişkilerini düzene koymak üzere bu devletlerden beşinin temsilcileriyle yapılan toplantı. 1787 Anayasası ilkelerinin hazırlanmasında bu konvansiyondan yararlanıldı. (L)

ANNAPOLİS ROYAL, Kanada'da (Yeni İskoçya) Fundy koyu kıyısında şehir; 800 nüf. Limanın bulunduğu yeri, 1604'te Champlain gezdi. Québec'dekinden üç yıl önce orada 1605'te bir «barınak» yapıldı. Burası *Port-Royal* adı altında, Fransa'ya bağlı Acadie toprakIarının başkenti oldu. 1710'da İngilizlerin eline geçti. (L)

ANNA PORPHYROGENNETA, bizanslı prenses (963-1011). Doğu imparatoru Romanos II ve Theophano'nun küçük kızı, Kiev büyük prensi aziz Büyük Vladimir I'in karısı (980-1015). 988'de Basileios II, derebeylerinin isyanını bastırmak için Vladimir'den 6 000 ücretli asker sağladı. Vladimir buna karşılık, bizanslı bir prensesle evlenmek istedi ve imparatoru korkutmak üzere Kerson'u zaptetti. Basileios, ona hıristiyan olması şartıyle de (989) Anna'yı verdi. Anna'nın on üç çocuğu oldu. (L)

ANNAPPES, Fransa'da komün (Nord idarî bölgesi, Lille idarî çevresi); 5 542 nüf. Lille fakültesinin Fen enstitüleri. (L)

ANNAPURNA, Himalaya dağlarının, Nepal topraklarında, 8 077 metreye yükselen kütlesi. Burası, insan ayağının değdiği 8 000 metreden yüksek ilk dağdır. Nepal'in Avrupalılara açılmağa başladığı sırada bu başarıya ulaşan fransız ekibinde şu kimseler vardı: Maurice Herzog (ekip başkanı), J. Couzy, L. Lachenal, G. Rebuffat, M. Schatz, L. Terray, doktor J. Oudot, sinemacı M. Ichac, siyasî ilişkiler ataşesi Fr. de Noyelle. Buzullа kaplı olan Annapurna'nın kuzey yamacına beş kamp kuruldu. 3 Haziran 1950'de M. Herzog ile L. Lachenal 7 400 m'deki kamp V'ten çıkarak zirveye ulaştılar ve akşam kamp V'e döndüler. İlk muson fırtınaları altında yapılan iniş çok tehlikeli oldu: 7 000 metreden yüksekte bir buz çatlağında geceyi geçirmek zorunda kalan iki atlet donarak ölmekten güçlükle kurtuldular. (L)

ANNAPURNA («Karnını tıkabasa doldurmuş devanası»), Hint tanrıçası Durga'ya, bolluk ve hürriyet yaratıcısı olarak verilen ad. Çoğu zaman, sağ elinde pirinç dolu bir kaşık, sol elinde bol çanağı vardır. (L)

ANN ARBOR, A.B.D.'de (Michigan) Detroit'in batısında şehir; 76 700 nüf. Üniversite. Ağır maden ve kimya sanayii. (L)

ANNAT (François), fransız cizviti (Rodez yakınında Estaing 1590-Paris 1670). Jansenizm'in amansız düşmanı. Fransız düşünürü Pascal'ın 17. ve 18. *Provinciale*'leriyle 19. dan kalan parça Annat'a yazılmış birer açık mektuptur. (L)

ANNATO i. (lat. *annus,* yıl'dan). Kazanç sağlayan kimselerin Vatikan'a ödemek zorunda oldukları vergi. (L)

ANNE i. Çocuğu olan kadın: *Yemeklerini yediler, annesi çocuğunu yatırdı* (B. Necatigil). *Minimini bir anne! Yirmi iki yaşında iken bir genç kızın annesi olmak* (H. Z. Uşaklıgil). || *Mec.* Bir şeyin kökü, kaynak noktası: *Faraziye, hakikatin annesidir* (Ömer Seyfeddin).

— ÇEŞ. DEY. *Anne yarısı,* teyze. || *Anneler günü,* anneliğin önemini belirtmek için seçilmiş bir gün. Bk. ANSİKL. *Anneler taş yesin*

Foto. Cocinor, Cliché (LAROUSSE)

(*yarımşardan beş yesin*), annelerin çocukları için pekçok fedakârlıklar yapabileceklerini anlatan bir deyim. ‖ *Hanımanne*, kayınvalidelere hitap ederken kullanılan bir söz. ‖ *Süt anne*. Bk. SÜT. ‖ *Üvey anne*. Bk. ÜVEY.

— Dil bil. *Anne, ana* kelimesinin muhtemelen çocuk dilinde, ünsüz ikizleşmesi ve ikinci ünlünün incelmesiyle meydana gelmiştir.

— ANSİKL. *Anneler günü* olarak mayıs ayının ikinci pazarı seçilmiştir. İlk defa Philadelphia'lı Anna Jarvis 1908'de kendi annesi için bu günü anneler günü olarak seçmiştir. Washington'daki kongre bu düşünceyi benimsemiş ve 1914 mayısının ikinci pazarının anneler günü olarak tesis ve resmî tatil ilân edilmesine karar vermiştir. Bu gün, annelere ayrılmış bir gündür. Çocuklar annelerine olan sevgilerini belirtirken hediyeler de verirler. Amerika'da bu günün sembolü olarak, temizliği ve tatlılığı ifade eden beyaz karanfil kabul edilmiştir.

◆ **Annelik** i. Anne olma hali: *Bu kadının anneliğinde öyle bir yırtıcılık vardı ki Behlûl'u korkutuyordu* (H. Z. Uşaklıgil).

— DEY. *Annelik etmek*, bir kimseye annenin göstereceği şefkat ve yakınlığı göstermek: *Lâkin onu büyüten, ona bakan ta doğduğu günden beri annelik eden Şakire hanımdı* (H. Z. Uşaklıgil). [M]

ANNE (1024-1075'ten sonra), Kiev prensesi, büyük Kiev prensi İaroslav I ile isveçli İngrid'in kızı. Fransa kralı Henri I'in (doğ. 1051) ve Crépy kontu Raoul II'nin karısı (1062), Kral Philip I'in annesi. (L)

ANNEANNE blş. i. Annenin annesi: *Anneanneciğim dedem nerede* (A. K. Tecer). ...*yanımda bazan annem ve çok kere anneannem ve misafirlerimiz bulunurdu* (A. Ş. Hisar). [M]

ANNEBAUT (Claude D'), **Retz** baronu (?-La Fère 1552). Fransa mareşali, sonra amirali. Pavia savaşında esir edildi, sonra Torino'yu Karl V'e (Şarlken) karşı savundu ve Piemonte'nin bir kısmını ele geçirdi. 1543'te nazır oldu. 1545'te İngiltere'ye bir çıkarma teşebbüsü yaptı. François I'in ölümüyle gözden düştü. (L)

ANNE BOLEYN (1507'ye doğr.-Londra 1536), Henry VIII ile evlenerek İngiltere kraliçesi oldu (1533-1536), sir Thomas Boleyn'in kızıdır. Kral, Catherine of Aragon'un nedimesi olan bu entrikacı kadına âşık olarak, karısını boşadıktan az sonra onunla evlendi. Fakat bundan bir tek kızı dünyaya geldi (Kraliçe Elizabeth). Anne Boleyn'in sert karakteri, kralın ona karşı duygularının değişmesiyle sonuçlandı ve 1536'da Jane Seymour onun yerini alınca, zina ile suçlandırıldı; geçmişteki yolsuzlukları bu suçlandırmayı haklı gösterir gibiydi; ölüme mahkûm oldu ve idam edildi. (L)

ANNECY, Doğu Fransa'da Haute-Savoie idarî bölgesinin merkezi, Semnoz dağları eteğinde, Annecy gölü kıyısında; 45 700 nüf. Şehir gölün çıkış yerinde, Prealplerin dört büyük klüz'ünden birinin ağzındadır. Neolitik'e ait göl kıyısı yerleşmesinin yerini alan Roma'nın *Boutae* sitesi, ovaya yerleşmişti; istilâya uğrayınca, halk Eski Annecy tepesine göçetti. Feodal devirde şato Semnoz yamacına yapıldı ve şehir halkı onun etrafında toplandı. Annecy'de geçmişin başlıca kalıntıları şato (yapılması XII. yy., XV. ve XVI. yy. larda tamir gördü), katedral (XVI. yy.), XV.-XVIII. yy. kiliseleri ve Eski Annecy'nin kemerli evleridir. Annecy şimdi büyük bir turistik merkez olduğu gibi çeşitli sanayi kolları da buraya yerleşmiştir: maden (bıçak, traş bıçakları, otomobil levazımı, elektrometalürji, kazan), transformatörler, elektronik ölçü araçları, kuyumculuk, dokuma ve giyim, gıda sanayileri, deri, kereste işleri. (L)

ANNECY gölü, Fransa'da (Haute-Savoie), Alp kenarı gölü, yükseltisi 446 m; uzunluğu 14 km; en büyük genişliği 3 300 m, ortalama derinlik 64 m. Göl, *Eau Morte* ile birtakım selleri alır, le Thiou aracılığıyle le Fier suyuna akar. (L)

ANNECY klüz'ü, Kuzey Fransız Prealpleri'nde, güneydeki *les Bauges* ile kuzeydeki *les Bornes* arasında, bir kısmı Annecy gölüyle kaplanmış çukur alan. (L)

ANNE D'AUTRİCHE (Valladolid 1601-Paris 1666), Fransa kraliçesi, İspanya kralı Felipe III ile avusturyalı Marguerite'in kızı. Uzun boylu, güzel, İspanyollar gibi çok sofu, inatçı ve az kültürlü idi. Louis XIII ile evlendi (1615), ama ondan pek yakınlık görmedi. Madame de Chevreuse ile birlikte Richelieu aleyhine dedikodular çıkardı. Chalais ve Cinq-Mars komplolarına katılmakla suçlandırıldı. Kardeşi ispanyalı Felipe IV ile gizli gizli haberleşiyordu. Bazen aleyhinde ileri sürülen ihanet ithamlarının yerinde olmadığı sanılmaktadır. Muhakkak olan şudur ki, Richelieu onu göz altında bulunduruyor ve kralın gözünden düşürmekten çekinmiyordu. 1643'te naip oldu ve meclise naibin yetkisini sınırlayan Louis XIII'ün vasiyetini kaldırttı. Gizli ilişki kurduğu sanılan Mazarin'e âşık oldu ve Fronde ayaklanmasında bile onun sözünden çıkmadı. 1661'de Louis XIV'ün ergin olmasıyle siyasetteki rolü sona erdi. Kendi yaptırdığı Val-de-Grace'a çekildi. (L)

ANNE DE BRETAGNE (Nantes 1477-Blois 1514), Britanya düşesi (1488-1514), dük François II ile Marguerite de Foix'nın kızı. Kendisiyle evlenerek malına konmak isteyenlere karşı dükalığının bağımsızlığını korudu. Vannes meclislerinin isteğine uyarak avusturyalı Maksimilian ile vekil aracılığıyle (1490), sonra Charles VIII ile evlendi (1491) ve hepsi küçük yaşlarda ölen dört çocuğu oldu. Charles VIII ölünce (1498), Renens antlaşması gereğince Louis XII ile evlendi (1499) ve onun üzerinde büyük etkide bulundu. Bu evlenme Britanya ile Fransa'nın birleşmesini kesinleştirdi. Anne'ın Louis XII'den iki kızı oldu. Claude de France ile Renée de France. Birincisi Angoulême (geleceğin François I'i) kontu ile evlendi; bu kont Britanya'yı Fransa krallığı ile birleştirdi. (L)

ANNE DE FRANCE, Capet prensesi (?-1460 -Chantelle 1522), Louis XI ile Charlotte de Savoie'nın kızı. 1474'te, sonradan Burbonya dükü Pierre II olan sir de Beaujeu ile evlenerek kardeşi Charles VIII'in çocukluğu zamanında (1483-1491) kral naibi oldu, sağlam bir idare kurdu. Louis XI'in ölümünde yirmi üç yaşında olan Anne de Beaujeu, bir devlet adamına has özelliklere sahipti. Louis XI'in bütün inceliğini almış olmakla birlikte daha soğukkanlıydı. Değerini anlayan çağdaşları ona «Büyük Madam» adını taktılar. Kuzeni sonradan Louis XII olarak tahta çıkan, Orlean dükü Louis'nin yönettiği «Çılgın savaş» denilen şiddetli bir derebeyi ayaklanmasını kocasının yardımıyle bastırdı. Öte yandan kardeşini, dük François II'nin mirasçısı düşes Anne ile evlendirerek Bretagne'ın Fransa'ya bağlanmasına yol açtı. Böylece Anne de Beaujeu'nün naipliği, Louis XI saltanatının mutlu bir bağlantısı oldu: babasının başladığı eseri kızı tamamladı. Daha sonra François I zamanında Burbonya başkumandanı olan damadını destekleyerek ve onu Karl V (Şarlken) ile birleşme yolları aramağa zorlayarak kendi şahsî çıkarlarını korudu. Bütün mirasını damadına bıraktı. (L)

ANNE DE GONZAGUE (Pfalz'lı prenses de denir) [Paris 1616-ay.y. 1684], Nevers dükü Charles I ile Mantova'nın ikinci kızı. Charles I onu manastıra vermek istiyordu. Fakat Anne, önce kendini aşk oyunlarına kaptırdı, sonra da siyasete atıldı. O zaman Reims başpiskoposu olan Henri II de Guise ile ilişki kurdu, başpiskopos tarikattan ayrılmak iznini kopardıktan ve 1638'de yaptığı gizli evlenme için gerekli belgeyi elde ettikten sonra ondan ayrıldı. 1645'te Anne, Rhein Pfalz'lı kont Bavyera'lı Eduard ile gizlice evlendi ve ondan üç kızı oldu. 1650'de Pfalz'lı prenses siyasete atıldı, Fronde ayaklanmasında Conde ve Conti prensleriyle Lonueville dükünün serbest bırakılmasını ve Retz kardinalinin sarayla barışmasını sağladı. Mazarin'in geri dönmesinde rolü oldu. Fronde ayaklanmasından sonra hiç bir rolü kalmadı. (L)

ANNE DE SAVOİE, imparatoriçe (1310-1359). 1326'da Andronikos III ile evlenmek suretiyle Bizans imparatoriçesi oldu. Andronikos'un 1341'de ölümü üzerine küçük oğlu İoannes V Palaiologos namına hükümdarlık yaptı. İoannes, Kantakuzenos naipliğine karşı koyunca, başbakanlığa getirdiği Apokaukos adında bir maceracının öğütlerine uyarak Kantakuzenos'u bütün görevlerinden uzaklaştırdı. Kantakuzenos, İoannes VI adıyle kendini imparator ilân edince (kasım 1341) Anne de Savoie, Türklere ve Latinlere baş vurdu ve 1347'de Kantakuzenos İstanbul'u işgal edinceye kadar onunla barışmadı. (L)

Doğu Fransa'da aynı adı taşıyan göl kıyısında **ANNECY** şehri

Année Dernière a Marienbad (L') [*Geçen Yıl Marienbad'da*], Alain Resnais'nin çevirdiği fransız filmi (1961). Barok üslûpta lüks bir sarayda bir erkekle bir kadın karşılaşırlar (Giorgio Albertazzi, Delphine Seyrig). Erkek, kadına «geçen yıl» rastlamıştır; sevişmişlerdir, ama kadın, onunla birlikte kaçmadan önce, kendine bir zaman bırakmasını istemiştir. O süre artık geçmiştir. Ama kadın onu tanımaz veya tanımazlıktan gelir. Onu unutmuş gibidir. Erkek ona hafızasının bütün «kesinliği» ile karşı çıkar. Kadın unutmuşluğunda diretir. Erkek mi yalan söylüyor, kadın mı? Hiç bir şeyin doğruluğu anlaşılır gibi değildir. Hayal olanla gerçek, geçmişle gelecek birbirinin üstüne üstüne yürür, birbirine karışır.

Bu şatafatlı ve ince, aynı zamanda hem yalın hem özentili aşkın, 1920'lerin bazı fransız filmlerini hatırlatan o soğuk ve tedirgin edici anlatımın başarısını Alain Resnais ile senaryocusu Alain Robbe-Grillet sağlamışlardır. (L)

ANNEESSENS (François) [Brüksel 1660-ay. y. 1719]. Önce duvarcılar, taşyontucuları, heykeltraşlar ve arduvaz döşeyicileri loncasında arduvazcı, sonra bu mesleğin kıdemlilerinden biri oldu. 1700 Tarihli yeni yönetmenlikler bürükselli zanaatçıların hak ve imtiyazlarını geniş ölçüde kısıtlıyordu. Hoşnutsuzluk 1717'de şiddetli karışıklıklara yol açtı. Anneessens, Avusturya Hollandası valisi Priémarkisi'nin oldukça keyfî bir kara-

ANNE DE FRANCE
Maitre de Moulins tarafından (Louvre müzesi, Paris)

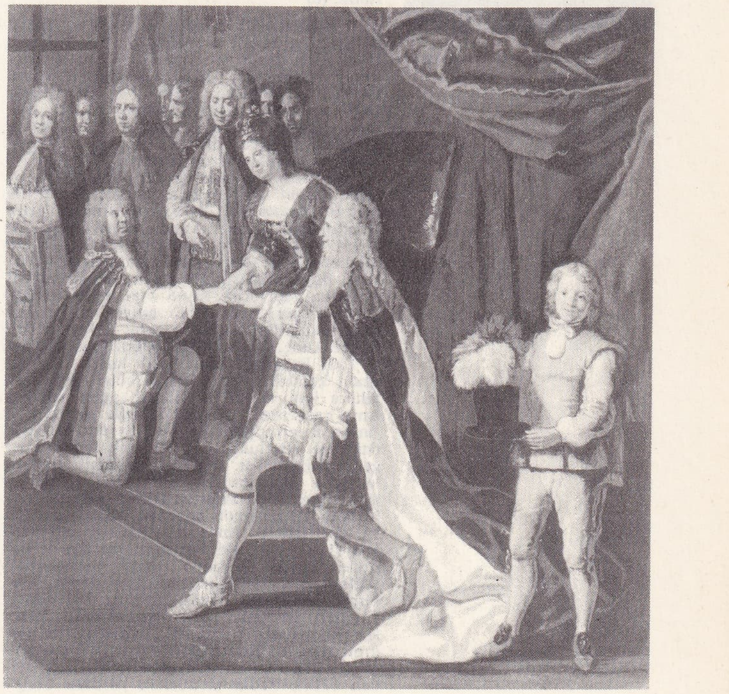

Büyük Britanya ve İrlanda kraliçesi **ANNE STUART** dizbağı nişanı verirken. Angelis'in yağlıboyası. (National Portrait gallery, Londra)

Foto. Henrard, Giraudon (LAROUSSE)

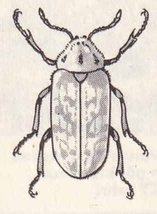

anobium

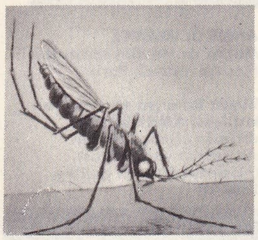

anofel

rıyle kovuşturmaya uğradı. Mahkûm edilerek başı kesildi. (L)

ANNEKSİT i. (fr. *annexite*). Tıp. Yumurtalık ve Fallop kanalı gibi döl yatağı uzantılarının iltihabı. (Bk. OVARİT ve SALPENJİT.) [L]

ANNEMASSE, Doğu Fransa'da (Haute-Savoie idarî bölgesi, S. Julien idarî çevresi) İsviçre'nin Cenevre şehrine 7 km uzaklıkta bir şehir; 14 000 nüf. Önemli yol kavşağı ve sanayi merkezi: saatçilik, dökümhaneler, yedek parçalar, peynir, çorap, mobilya, matbaacılık v.b. (L)

ANNENHEİM, Avusturya'da (Karintiya) Brava çayının sol kıyısı yakınında bir köy. Bunun yukarısında Kanzelhöhe sırtlarında kayak yapmağa elverişli alanlar bulunur. Yükseltisi 1 500 m. (L)

ANNEKOV (Georgi), rus asıllı ressam, dekoratör ve kitap ressamı (Petropavlovsk 1890). 1911'de Fransa'ya gitti ve 1913 «Bağımsız Sanatçılar» salonuna katıldı. 1914'te memleketine döndü ve orada Lenin ile Troçki'nin portrelerini, 1920'de Leningrad'da devrimin açık hava bayramları için büyük dekorasyonlar yaptı. 1924'te Fransa'ya dönerek sinema dekorlarında uzman oldu. (L)

ANNENKOV (Pavel Vasilyeviç), rus edebiyat tenkitçisi (Moskova 1813-Dresden 1887). Puşkin'in eserlerinin ilk incelemeli baskısını o yaptı. (L)

ANNE OF CLEVE (1515-Chelsea 1557), İngiltere kralı Henry VIII'in dördüncü karısı, alman protestanlarının şefi Cleve dükü John'un kızı. Almanlarla yapılacak birleşmeyi imzalamak için Cromwell, 1539'da Anne'ın kral Henry VIII ile evlenmesi için müzakereye girişti ve 1540'ta bu evlenme yapıldı. Fakat birkaç ay sonunda kral onu çok çirkin buldu ve evliliği bozdurdu. Anne İngiltere'de kaldı ve orada sakin ve mutlu bir hayat geçirerek ömrünü tamamladı. (L)

ANNEROEDİT i. (fr. *annéroedite*). Miner. Samarskit ve kolombit topluluğu. (L)

ANNESE (Gennaro), napolili halk önderi; halk önderi Masaniello'nun halefi. 1647'de Napoli'de, Cumhuriyeti ilân etti, Guise dükünü oraya çağırdı, 1648'de İspanyollara teslim oldu. Fransızların yararına ihanete yeltendi diye İspanyollar tarafından kafası kesildi. (L)

ANNİA LUCİLLA, romalı imparatoriçe, Marcus Aurelius ile Faustina'nın kızı, Lucius Verus'un karısı (147-Capri 183). Kardeşi imparator Commodus'a karşı komplo hazırladığından, Capri'ye sürüldü ve öldürüldü. (L)

ANNE STUART, Büyük Britanya ve İrlanda kraliçesi (Londra 1665-ay.y. 1714). James II ve Anne Hyde'ın ikinci kızı. Sıkı bir protestan eğitiminden çıktı, Danimarka prensi George ile evlendi (1683) ve katılmadığı 1688 devrimine kadar köşesine çekilmiş olarak yaşadı; bununla birlikte kız kardeşi Mary'nin kraliçe olmasını çok iyi karşıladı. Fakat dostlukları uzun sürmedi; William III ile prensesin arasında da düşmanlık baş gösterdi. Büyük Britanya'da en önemli mesele veraset meselesiydi. Mary ve William evlât bırakmadan öldüler. Anne, yerine kraliçe oldu (1702-1714). On yedi doğum yapmasına rağmen bir tek çocuğu dahi hayatta kalmadı. 1701 Beyannamesine göre saltanat Hannover sarayına geçiyordu. Oysa kral, üvey kardeşi Jack'ı yeğenlerine tercih ediyordu. Bu durum Jakobit'lerin entrikalarını kolaylaştırdı. Fakat Anne, Protestanlığa bağlılığı dolayısıyle 1701 beyannamesine bağlı kaldı. Etki altında kalabilen, ama inatçı olan Anne, İngiltere için mutlu bir dönem açan saltanatının başarısını, görevini bilinçle yapmasına, şartların elverişliliğine ve çevresindekilerin değerine borçludur: memleketin içinde dengenin sağlanması, İngiltere birliğinin tamamlanması, İngiltere'nin Avrupa'da ve denizaşırı ülkelerdeki zaferi. İngiltere krallıklarıyle İskoçya arasında hanedan bağları karışık ve kararsızken, Anne'ın uzlaştırıcı müdahalesi (1707) iki eski krallığın bir devlet halinde, Büyük Britanya olarak birleşmesini sağladı. Tory ve Whig adlarını alan ve birbirine karşıt iki büyük partinin bulunduğu İngiltere'de Anne, parti başkanlarının istekleri karşısında saltanatın haklarını ve bağımsızlığını sürdürmek istedi ama bunu tam olarak başaramadı. 1702'den 1705'e ve 1708'den 1714'e kadar memleketi yöneten Tory'leri tuttuysa da savaş, Jakobit'lerin entrikaları ve Marlborough'un etkisi yüzünden Whig'leri iktidardan uzaklaştıramadı (1705-1708). Marlborough'un askerî başarıları, İspanya veraset savaşlarında son zaferi sağladı; fakat sir John Bolingbroke adında bir tory 1713'te Utrecht barışını imzalayarak Büyük Britanya'yı kraliçenin ölümünden az önce Avrupa'nın en güçlü deniz devleti haline getirdi. Ölümünden sonra Stuart sülâlesinin yerine Hannover hanedanı geçti. (L)

ANNİBAL. Bk. HANNİBAL.

ANNİKERKS, M.Ö. 330 yıllarında yaşayan Kyrene'li yunan filozofu; *Annikerisçiler* mezhebini kurdu. Öğretisi Aristippos ile Epikuros öğretileri arasında bir çeşit geçiştir. (L)

ANNİKERİS Kyrene'li, M.Ö. 388'de Siracusa tiranı Dionysios'un emriyle esir olarak Aigina'ya satılan filozof Eflâtun'u bedelini ödeyerek kurtaran yunanlı. (L)

ANNİSTON, A.B.D.'de (Alabama) şehir; 31 000 nüf. Appalachian dağlarının güneyindedir. Maden ve kimya sanayii. (L)

ANNİVİERS vâdisi, İsviçre'nin Valais (Wallis) kantonunda bir vâdi. Ron'un yukarı çığırına soldan katılan Navigenze ile suyunu boşaltır. Yüksek Alp vâdilerindeki geleneksel tarım sistemi burada bozulmadan sürüp gitmektedir. Vâdi 1 000 ve 2 000 m arasında kademelenir. Vâdinin güneşli yamaçlarında köyler sıralanır; bunlar, iyice sulanan biçme çayırları sayesinde hayvancılıkla geçinir ve yaz mevsimlerinde yüksek otlaklardan da faydalanırlar. Çok çeşitli tarım uygulanır: hem tahıl ekilir, hem de köylüler bazı küçük bağlara yahut tarlalara bakmak için 20 km ötede Ron vâdisine kadar inerler. Her köy halkının, yaylalara çıkıldığı zaman konakladığı geçici yerleşme merkezleri vardır. (L)

ANNOBON, Afrika'nın Gine körfezinde İspanya'ya ait volkanik ada; 1 400 nüf. 1471'de Portekizliler tarafından bulundu, 1778'de İspanyollara devredildi. (L)

ANNONA i. (Antil adalarındaki yerli dillerin birinden). Bot. Ekvator bölgelerinde yetişen ağaç veya ağaççık cinsi. Yenebilen nefis meyvaları vardır.

— ANSİKL. *A. muricata* her iki kıtanın tropikal bölgelerinde yetişir. Armut ağacına oldukça benzeyen küçük bir ağaçtır. Her zaman yapraklıdır. Bütün yıl durmadan açan çiçekleri hoş bir koku salar. Meyvasının kabuğu sarımtrak yeşil ve yumuşak dikenlidir. Etli, lifli, beyaz ve hoş kokulu olan iri meyvasının hafif ekşi bir tadı vardır. Serinletici olarak çok sevilir. Çiğ yenildiği gibi, suda veya fırında pişirilerek de yenir. Dondurması, kreması, şurubu da yapılır. *A. reticula*'nın «sığır yüreği» denen dikenli meyvası pişirilerek yenir. *A. cherimolia,* hoş kokulu meyvası için sıcak ülkelerde, özellikle Kaliforniya, Meksika, Arjantin ve hattâ Cezayir'de yetiştirilir. *A. squamosa*'nın «tarçın elması» denen dikenli meyvası kocaman bir duta benzer. Meme gibi çıkıntıları vardır. Rengi yeşil, özü hoş kokuludur. *Annonagiller*'den olan annonanın 50 türü vardır. (L)

ANNONA i. (lat. *annus,* yıl'dan). Esk. Rom. Yıllık hasat ürünü. ‖ Devlet ambarları için buğday sağlanması. ‖ Eyaletlerde mal olarak toplanan vasıtasız vergi. ‖ Devlet ambarlarının ve parasız veya düşük fiyatla yapılan dağıtımların idaresi. ‖ Ambar bonoları karşılığında IV. yy. da Roma imparatorluğu memurlarına mal olarak ödenen ücret birimi. (Değeri aşağı yukarı 60 *modi* buğdaydı. Verilen annona sayısı memurun rütbesine göre değişirdi.) ‖ *Askerî annona,* roma ordusu erzakının parasız olarak taşınması. (M.S. III. yy. dan itibaren, devletin tazminatsız istimlâkleri sıklaştırması bu sistemi ağır bir vergi haline getirdi. IV. yy. da askerî annona servisleri, dörtte üçü mal olarak verilen ücretlerin ödenmesini üzerine almıştı.)

— ANSİK. Esk. Rom. *Annona,* buğday piyasasını düzenlemeğe yarıyordu. Gracchus'lardan itibaren yoksullara parasız veya düşük fiyatla buğday dağıtımına başlandı. Bu «devlet yardımı» çok kötü düzenlenmiştir. Sezar zamanında deftere kayıtlı 320 000 kişi vardı; Sezar bunların yarısını defterden sildirdi; fakat ondan sonra sayıları gene arttı. Sezar idaresinde emlâk memurları, Augustus zamanında *curator frumenti*'ler, daha sonraları da bir annona müdürü (M.S. 8 yılında) Roma'ya erzak sağlamakla görevlendirilmişti. Sardunya, Sicilya, Roma Afrikası, Mısır büyük ölçüde anavatana erzak yetiştiriyordu. Bu sistem birçok yolsuzluğa yol açıyordu. Trajanus bu işi düzene sokmağa çalıştı: Roma'nın buğdaylara el koymasını doğru bulmuyor, taşralıların zahirelerini Roma çarşısına serbestçe getirmelerini ve devletin de bunu satın almasını istiyordu. Diocletianus zamanında, annona bir «malla ödeme vergisi» oldu ve bu vergi ilk defa İtalya'nın bir kısmına (*Annona İtalya*'sını meydana getiren Milano piskoposluk bölgesine) uygulandı. (L)

ANNONOKSİLON i. Fosil ağaç türü. Yapısı bakımından, zamanımızda yaşayan annona*ya benzetilebilir. (L)

ANOA i. Zool. (Malezya dilinden). Celebes adasında yaşayan küçük manda. (Çatalltırnaklılar familyasından boynuzlu bir geviş-getiren). [L]

ANOBİİDAE çoğl. i. Zool. (yun. *ano,* aşağıdan yukarı ve *bios,* hayat). Eğik başları protonotum'un başlık şeklindeki bir uzantısı ile örtülü delici kınkanatlı böceklerin bir familyası. (Bu familya *anobium, dorcatoma, dryophilus, metholcus, xestobium* gibi tahta böceklerini kapsar.) [L]

ANOBİUM i. Zool. Tahta böceğinin ilmî adı.

— ANSİKL. *Anobium* türlerinin sayısı çoktur. Kesik veya ölmüş odunda yaşar ve onu çürütür. *Anobium striatum,* mobilyada ufak yuvarlak delikler açar; *xestobium rufovilolsum,* tahtaya başıyle kuvvetli darbeler indirerek elverde sık sık duyulan karakteristik bir ses çıkarır; *A. paniceum,* bitki koleksiyonlarına ve diğer kuru bitkilere zarar verir. Bu cins, kınkanatlılardandır ve *Anobiidae* familyasının tipidir. (L)

ANOD i. Bot. Ebegümeci cinsinden bitki. Anayurdu olan Meksika'da on kadar türü vardır. Birçok türü de Avrupa'da, bahçelerde yetiştirilir. (L)

ANOECTOCHİLYS i. (yun. *anoiktos,* açık ve *heilos,* dudak). Bot. Süs bitkisi. Hindistan ve Malezya'da on kadar türü vardır. (Bu bitkiler mermer'i andıran yapraklarının güzelliğinden dolayı yetiştirilir: *Anoectochilys Roksburghii, regalis* v.b.) [L]

ANOFEL i. (yun. *anofeles,* tehlikeli'den fr. *anophèle*). Zool. Sıtma sivrisineği.

— ANSİKL. Avrupa'da yaşayan birçok anofel türü vardır. Benekli kanatlı anofel (*anopheles maculipennis*), akşam karanlığında ve gece uçar, evlere girer; Avrupa'da ve Kuzey Afrika'da sıtma hastalığını yayan en önemli sivrisinektir. Larvası otlu bataklıklarda yaşar. *A. gambiae,* Afrika tropikasında çok zarar verir. *A. albimanus, argyritarsis* ve *quadrimaculatus* Amerika'da; *A. ludlowi, minimus* ve *vagus* Asya'da sıtma taşıyan ve yayan başlıca tiplerdir. Anofel, ikikanatlılar takımından, sivrisinekgillerdendir. (L)

ANOFTALMİ i. (fr. *anophtalmie*). Tıp. Doğuştan göz yokluğu. (L)

ANOHİN (Andrey Viktoroviç), rus etnografı, altayist ve bestecisi (?, 1874-Leningrad 1935). Kuzey Moğolistan'daki Abakan ve Uranha türk bölgelerinde araştırmalar yaptı; 16 türk oymağının folklor ve millî musikisini inceledi. Uranhaların «Sıgırtır» denilen türkü çeşidini tespit etti.

Materiali po Şamanstvu u Altaytsev (Altay Şamanlığına ait Malzeme) [Ülkü dergisi 1940 -1914]; *Burhanizm Zapadnom Altae* (Batı Altaylarda Burhanizm, 1927); *Han-Altay süiti; Han-Erlik* ve *Talay Han* sahne şiirleri ünlü eserleridir. (M)

ANOKSEMİ i. (*an,* bulzl. eki, yun. *oksys,* acı ve *haima,* kan'dan fr. *anoxémie*). Kanın oksijenlenmesinde beliren bozukluk.

— ANSİKL. *Anoksemi*'nin çeşitli sebepleri olabilir: hava basıncının düşmesi (dağ hastalığı), bazı gazların solunması, bazı kimyevî maddelerle zehirlenme (anilin, sülfamitler), solunum yollarının tıkanmasından ileri gelen boğulma. Ağır kansızlıklarda kan, yeterince oksijen alamayacak duruma gelir ve anoksemi'ye yol açar. Anoksemi, her durumda anoksi* ile sonuçlanır. (L)

ANOKSİ i. (*an,* bulzl. eki ve yun. *oksos,* oksijen'den fr. *anoxie*). Tıp. Canlı hücre ve dokularda oksijenin azalması veya yok olması.

— ANSİKL. İlkel hayvanlarda veya ayrılmış dokularda (doku kültürlerinde) anoksi, ortamdaki oksijen azlığından veya bir hücrenin gerekli oksijeni almasına engel olan bir bo-

Foto. U.S.I.S. (LAROUSSE)

zukluktan (zehirlenme v.b.) ileri gelir. Kan dolaşımı olan hayvanlarda anoksi hücre veya doku bozukluğundan ileri gelebilir (doku zehirlenmesi anoksisi), fakat daha çok kanın oksijensiz kalmasına (kan bütün hücreleri kapsayan bir ortam olduğu için) veya kan dolaşımının yavaşlamasına (kanla durgunluk) bağlıdır. Hücreler ne kadar değişik ve özelleşmiş olursa, anoksi de o derece hızlı ve şiddetli bir bozukluk doğurur. Meselâ sinir sistemi anoksiden çabuk zarar gördüğü halde, destek dokuları (kemikler, kirişler) ve kaslar daha dayanıklıdır. Anestezi ve ameliyat hallerinde ve çeşitli şok durumlarında (oksijensizlik, kansızlık, kan durgunluğu, doku zehirlenmesi gibi) değişik anoksilere rastlanabilir. (L)

ANOKSİA i. Zool. Kınkanatlıların domuzlangillerinden böcek.

— ANSİKL. *A. meridionalis,* meyva fidanlarının köklerini yer. Erginleri 30 mm boyundadır. Gövdesi kahverengidir. Dış kanatlarında uzunlamasına dört beyaz çizgi bulunur. Larvaları beyaz, kıvrık kurt şeklindedir. *A. villosa,* Avrupa'da yaşayan bir türdür. 18-24 mm boyunda, kırmızımsı kahverengidir. Kıvrık larvaları asma köklerini yer. (L)

ANOKSİT i. (fr. *anauxite*). Kaolinit grubundan, hidratlı tabiî alüminyum silikat. (L)

ANOLİS i. (Karaib dilinden). Yüz kadar türü olan amerikan iguanaları* cinsi. (L)

ANOLİT i. (fr. *anolyte*). Bir elektroliz kabında, elektrolidin anot yakınındaki kısmı. (L)

ANOMACOELA i. Zool. Bk. KURALSIZ OBRUKLULAR.

ANOMALA i. Zool. *Anomala Osmanlis,* domuzlangillerden böcek türü. Dünyanın her bölgesinde yaşar. 14-18 mm boyunda, madenî yeşil renktedir. Larvası 22-27 mm boyunda, beyaz ve kıvrık olur. Asmaların yaprak ve filizlerini yer. Asmalara dadanan *A. arenea* ve *A. vitis* gibi türleri vardır. (ML)

ANOMALİ i. (yun. *anomalia*'dan, fr. *anomalie*). İlkeden, düzgünlükten, alışılmıştan ve genellikten ayrılma hali.

— Astron. Gök mekaniğinde, bir gezegen doğrultusuyle, günberi doğrultusunun, gezegenin dönence (yörünge) düzleminde meydana getirdikleri açı. ‖ *Dışmerkezlilik anomalisi,* dönence elipsinin asal çemberi üzerinde bulunan ve elipsin büyük eksenine göre aynı apsisli olan noktanın hareketine tekabül eden anomali. (Bu nicelik ünlü Kepler denklemiyle, dönencenin dışmerkezliğine, toplam dönme süresine ve gezegenin günberisinden geçişinden sonra geçen zamana bağlı olarak doğrudan doğruya elde edilmiştir.) ‖ *Gerçek anomali,* gezegenin hareketinin bütün düzensizlikleri de dahil olmak üzere anomalinin tam değeri. ‖ *Ortalama anomali,* bir gezegenin dönence üzerinde dönmesini, tek şekilli ve düzgün olarak yapması halinde işgal edeceği konum. (L)

ANOMALON i. Karnı orak biçiminde böcek. İpek böceği ve gece pervanesi tırtıllarının asalağıdır. (Zarkanatlılar cinsi.) [L]

ANOMALOPS i. Malezya takımadaları sularında yaşayan kemikli balık. Gözlerinin altında birer ışık organı vardır. (L)

ANOMALURUS i. Afrika sincabı. Böğür derisinin genişlemesiyle meydana gelen bir çeşit paraşüt, hayvanın daldan dala sıçramasına imkân verir. (Kemiriciler takımı.) [L]

ANOMATEKA i. Bot. Süsengillerden bir süs bitkisi (*anomatheca*). Soğan köklüdür. Yaprakları oldukça geniştir. Yerden 15-20 sm kadar yükselir. Anayurdu Güney Afrika'dır. İlkbaharda park ve bahçelere dikilen soğanlar, temmuz, ağustos aylarında çiçek açar. (M)

ANOMİA i. Çift kavkılı yumuşakça. Kavkısı ince, düzensiz şekilli ve yarı saydamdır. Kavkının altı yuvarlak, içi sedeflicedir.

— ANSİKL. Alt kavkının köşeli yerinde bir delik vardır. Hayvan buradan çıkardığı kasla yabancı cisimlere yapışır. Deniz kabuklarından yapılan çiçeklerin ve küçük süs eşyasının çoğunda *anomia ephippium*'un kabukları kullanılır. Anomialara dünyanın bütün denizlerinde rastlanır. (Anomia, *anomiidae* familyasının örneğidir.) [L]

ANOMİA i. Çift kabuklu yumuşakça. *Anomia* (*Cavolinia*) *ephippium* denen bu hayvanlar, bazen büyük bir topluluk halinde istiridye kabukları üzerinde oluşarak onları imha eder. (L)

ANOMURA çoğl. i. Önayaklı kabuklular alttakımı (örnek hayvanı *Pagurus bernardus*). Karınları yumuşaktır ve üzerinde tespit kancalarından başka çıkıntı yoktur. Hayvan kendi karnını boş bir kabuğa, karındanayaklı bir deniz yumuşakçasının, meselâ buccinum'un kabuğuna yerleştirir. Çarçabuk kıvrılıp kabuğun şekline uyan karın, bir daha yerinden kıpırdamaz. (L)

ANON i. Dericilikte ve diğer sanayi kollarında selülozik örtü boyalarının eritilmesinde ve inceltilmesinde kullanılan organik eritici sıvı. Kaynama noktası: 150°-156°C. (M)

ANONİM sıf. (*an* bulzl. eki ve yun. *onyma,* isim'den fr. *anonyme*). Adı bilinmeyen: *Şairin müstear adlarla mektuplar yağdıran anonim dostları...* (H. R. Gürpınar). *Anonim şair.* ‖ Yazar veya sanatçı adı konmadan yayımlanan veya yaratıcısı bilinmeyen: *Bir kaç dostumuz daha size anonim kâğıtlar ile bunu ihbar etmek istediler* (A. Midhat). *Anonim mektup.* ‖ *Teşm. yol.* Özelliği, kişiliği olmayan: *Bu disiplin kadrosu içinde anonim kalmak türk gençlerinin hoşuna gitmez* (F. R. Atay). *Bu yüzün bütün çizgileri erimiş, geceleri bahçelerde görülen iri çiçekler gibi anonim olmuştur* (Y. K. Karaosmanoğlu).

— Huk. *Anonim şirket.* Bk. ŞİRKET.

— ANSİKL. Ed. Edebiyatta, yazarlarının kim olduğu bilinmeyen eserler vardır: bunlar genellikle çok eski çağlardan kalma eserlerdir. Ne var ki, bu eserlerin yaratıcılarının kimlikleri meçhul bırakan her zaman belge yokluğu da değildir: bu hal çoğu zaman, eserin sorumluluğunu belli bir yazara bağlanmayı gerekli bulmayan bir medeniyetten ileri gelmiştir. (Kutsal hint edebiyatı, Ortaçağ fransız kahramanlık destanları.) Türk halk edebiyatında da, yaratıcıları bilinmeyen halkın ortak malı sayılan masal, atasözü, mâni, türkü v.b. türlerde eserlere rastlanır. Sosyal ve ahlâkî evrimin, yazara yarattığı eserin sorumluluğunu yüklemeğe başladığı medeniyet seviyesinden itibaren ise, anonim eserler seyrekleşir. Yayını sırasında adını taşımasa da, yazarın sonradan yaptığı açıklamalar ve ilmî araştırmalar anonimliği çoğu zaman ortadan kaldırır. Fransız edebiyatında bazı büyük eserler, bazen yazarlarının soyluluk endişeleri (La Rochefoucauld'nun Özdeyişleri [*Maximes*] 1665, Mme. de La Fayette'in *la Princesse de Clèves*'i [1678]), bazen okuyucularda daha fazla bir merak uyandırma düşüncesi (Montesquieu'nün *İran Mektupları* (Les Lettres Persanes, 1721]), bazen de sadece iktidardakiların sert tutumlarına karşı bir tedbir olarak (*la Satire Ménippée,* 1954; Voltaire'in birçok eseri) anonimlik perdesi altında yayımlanmıştır. Günümüzde yazarın hak ve vazifeleri, anlayışı, anonim eser yayınını gittikçe gereksiz hale getirmektedir.

◆ **Anonimlik** i. Anonim olma, ayırıcı özelliği bulunmama hali: *Kalabalığın anonimliğinden sıyrılabilmek için ne kadar ciddî bir belirme kuvvetine ihtiyaç var* (F. R. Atay). [ML]

ANONS i. (fr. *annonce*). Halka, sözle [toplantılarda, radyoda, televizyonda] veya yazı ile [gazetelerde, ilânlarda] verilen kısa haber (Türkçede *etmek* yardımcı fiiliyle [bazen de *anonse etmek* şeklinde] kullanılır): *Radyo anonsları. Oyunu durdurup acele bir doktor arandığını anons ettiler.*

— Oyun. İskambil oyunlarında oyuncunun, elindeki kartlarla ilgili olarak verdiği haber. ‖ Briç'te oyunu yükselttiğini bildirme.

◆ **Anonsör** i. (fr. *annonceur*). Radyolarda kısa haberleri vermekle, daha çok reklam cümlelerini okumakla görevli spiker; eğlence yerlerinde programları bildiren kimse, takdimci.

— ANSİKL. Fransızcada bu kelime, eski anlamıyle, tiyatrolarda seyircilere ertesi günkü programı bildirmekle görevli aktör için kullanılırdı. Bu gelenek Fransız İhtilâli sırasında (1792'de, Comédie Française'de) kaldırıldı ve yalnız panayır tiyatrolarında devam etti. Bugün seyircilere bir anonsta bulunmak gerekirse (meselâ bir oyuncunun hastalanmış olması gibi) sahne önüne gelip konuşan genellikle sahne âmiridir. (LM)

ANOPHTALMOS i. (yun. k., «gözsüz»). Kör, ağılı böcek; Kuzey Amerika'da ve kutupsu bölgelerdeki mağaralarda yaşar.

— ANSİKL. *Anophtalmoslar,* ince uzun, kehribar renginde, yarı saydam böceklerdir. Ayakları ve antenleri çok uzundur. Alp ve Pirenelerdeki mağaralarda pekçok türüne rastlanır. Bu türler bugün *trechus, duvalites, geotrechus, aphoenops* v.b. cinslere dağılmıştır. Bu cinsler, ışıkta yaşayan ve normal gözleri olan türleri de içine alır. (L)

ANOPİSTOGRAF i. (*an,* bulzl. eki, yun. *opisthon,* arka ve *graphe,* yazı'dan fr. *anopisthographe*). Kâğıt tabakasının yalnız bir tarafına yazılmış yazı. (Ağaç üzerine yontularak yazılmış en eski kitaplar bu türdendir.) [L]

ANOPLOTERİUM i. (yun. *anoplos,* silâhsız ve *therion,* hayvan). Üst Eosende yaşamış çiftparmaklı fosil, memeli hayvan.

— ANSİKL. Montmartre'da alçı tabakası içinde bulunarak Cuvier tarafından tarifi yapılan anoploterium bir tapir boyundaydı ve karma özellikleri vardı: deve biçimi kafatası, eksiksiz diş sistemi, tırnaklı üç parmağı olan kısa, toynakla pençe arası üyeler ve kısa bir kuyruk. *Anoplotheridae* familyasının örnek hayvanıdır. (L)

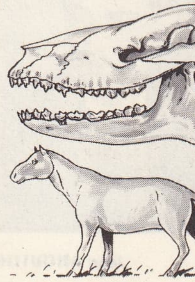

anoploterium

ANOPLURA i. (yun. *anoplos,* silâhsız, *ovra,* kuyruk). Zool. Kan emen bitleri kapsayan kanatsız böcekler takımı.

— ANSİKL. *Anoplura,* sadece memeliler üzerinde yaşar. Sirke diye bilinen yumurtaları memelinin kıllarına yapışır. Başkalaşım geçirmez. Belli başlı cinsleri: *pediculus, hematopinus, phtirius.* (Bk. BİT.) [L]

ANOPSİ i. (yun. *ana,* yukarıda; *ops,* göz'den fr. *anopsie*). Tıp. Göz küresinin yukarı kayması şeklinde beliren şaşılık. (L)

ANORAK i. (eskimoca k.; *anore,* rüzgâr'dan). Su geçirmez, kukuletalı kısa ceket; özellikle kayakçılar ve kampçılar giyer. (L)

ANOREKSİ i. (*an.* bulzl. eki ve yun. *oreksis,* iştah'tan fr. *anorexie*). İştahın kaybolması.

— ANSİKL. *Anoreksi* iştahsızlık, içi çekmemek değil, ya bir mikroplu hastalıktan (verem) ya bir kanserden veya zihnî bozukluklardan ileri gelen marazî bir haldir. Zihnî bozukluğa bağlanan anoreksiye *zihnî anoreksi* denir. En çok, on beş ile yirmi yaşlarındaki genç kızlarda görülür. Başlıca belirtileri şunlardır: önce yemeğe karşı isteksizlikle başlayan, kısa veya uzun bir süre sonra da anoreksiye dönüşen iştahsızlık, kısa zamanda ilerleyen zayıflama; bazen, bütün öteki belirtilerden daha önce dikkati çeken âdet kesilmesi. Psikosomatik bir bozukluktan ileri gelen zihnî anoreksinin bir özelliği de, üzerinde geliştiği zeminin niteliğidir. Bu hastalık en çok üzerine titrenen, zaten pek iştahlı olmayan ve kendi kendine telkin'e yatkın çocuklarda görülür. Böyle bir zemine hissî anlaşmazlıklar, hele ana baba çatışmaları eklenince, çocukta zihnî anoreksi başlar. Tedavinin kesin bir sonuç vermesi, çocuğu çevresinden uzaklaştırmağa bağlıdır.

◆ **Anoreksijen** sıf. ve i. (fr. *anorexigène*). Anoreksiye yol açabilecek, yani açlık duygusunu azaltacak maddeler için kullanılır.

— ANSİKL. *Anoreksijen*'ler, şişmanlık hastalığının tedavisinde, az kalori rejimine hastanın katlanabilmesini sağlamak için kullanılır. Bu amaçla, önceleri, psikotonik aminler, özellikle de amfetamin denenmişti. Bu maddelerin zararlı yan etkileri olduğu anlaşılınca, hem iştahı azaltıcı hem de yan etkisi olmayan bir ilâç bulabilmek için birçok benzer maddeden bireşimler yapmak yoluna gidildi.

Amfetaminlerden başka, ksantik türevler (kafein benzerleri) ve piperidin türevleri kullanılır. Bu sonuncuların yan etkileri daha azdır, fakat bazen istenilen sonucu vermedikleri de olur. İdrar söktürücüler ve tiroit özleriyle beraber veya tek başına alınan anoreksijenler, hekim kontrolünde kullanılmalıdır. Bu gibi ilâçlar alınırken, pehrizi de bırakmamak gerekir. (L)

ANORGANİK veya **İNORGANİK** sıf. (fr. *anorganique* veya *inorganique*). Tıp. Bir organın maddî doku bozukluğuna bağlanamayan olayları için kullanılır. (Kalpte, herhangi bir delik olmadığı halde işitilen sufl* gibi.)

— Kim. *Eşanl.* MİNERAL. ‖ *Anorganik* kimya. Bk. KİMYA'*nın kolları.* (L)

Jean ANOUİLH

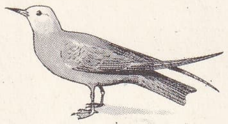

anous

ANORKİDİ i. (*an,* bulzl. eki, yun. *orkis, idos,* erbezi'den fr. *anorchidie*). Bir canlıda erbezlerinin bulunmaması hali. (L)

ANORMAL sıf. ve i. (gr. *anomalos* > lat. *anormalis*'ten fr. k.). Yerleşmiş düzene, yaygın alışkanlıklara, genel kural ve örneklere aykırı olan (böyle davranan kimse); gayri tabiî: *Cinsî zevki anormal olan bu kadın muradına erdi* (R. H. Karay). *Halk anormali sever* (P. Safa). ‖ Zihin dengesi bozuk, deli: *Karşımıza anormal olduğu besbelli bir adam çıktı.*

— Fels. Bk. ANSİKL.

— Jeol. *Anormal değme,* kırılma, kopma veya yerinden oynama sebebiyle iki kayanın biribirine değmesi. (Bu çeşit değme, tortu çökmesiyle birbiri üzerine yerleşen normal değmenin zıddıdır. Sel bırakıntısından önce [*fay arızası, binişmek, aşma* v.b. gibi] türlü olaylar, eskiden ayrı duran iki tabakayı temas ettirirse, anormal değmeler var demektir.) ‖ *Anormal değme çizgisi,* anormal değmeli bir yüzeyin, özellikle, aşma örtülerini veya aşma örtülerinin unsurlarını birbirinden ayıran arızalardan birinin, toprağın yüzeyi ile aynı düzlemde olması. (Çevrelerindeki kayalar ekseni kırılır, ezilir, ufalanır ve bir sürtünme breşi veya milonit meydana getirir.)

— Topraksu. *Anormal erozyon,* hızlanmış erozyon.

— ANSİKL. Fels. *Anormal* kelimesinin, ancak daha önceden belirlenmiş bir ölçü ve alana göre anlamı vardır. Bazı şartlar altında - ve ilimlerin belli bir ilerleme safhasında - normal olan, başka durumlarda anormal olabilir. Demek ki anormal, izafî (göreli) bir kavramdır.

◆ **Anormallik** i. Anormal olma hali: *Bu olaylar içinde normal olmak biraz da anormallik sayılmaz mı* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Zihin dengesinde bozukluk, delilik: *Biraz da kafasında anormallik vardı* (H. E. Adıvar). [ML]

ANORTİK sıf. (*an,* bulzl. eki ve yun. *artos,* doğru'dan fr. *anorthique*). Miner. Simetri düzlemi ve ekseni olmayan kristallere denir. (L)

ANORTİT (*an,* bulzl. eki ve yun. *orthos,* doğru'dan fr. *anorthite*). Triklinik sistemdeki plajiyoklaz feldispatlar ailesinden $CaAl_2Si_2O_8$ formülünde tabiî kalsiyum alüminosilikatı. (L)

ANORTOZ (*an,* bulzl eki ve yun. *orthos,* doğru'dan fr. *anorthose*). Triklinik sistemde, psödomonoklin ve ortoz'a çok yakın, feldispatlar ailesinden; (K, Na) $AlSi_3O_8$ formülünde potasyum ve sodyum tabiî alüminosilikatı. (L)

ANOSODİYAFORİ i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *nosos,* hastalık ve *diaphora,* fark'tan fr. *anosodiaphorie*). Ağır bir organik hastalık karşısında esenlik duygusunu kaybetmemek, hastalığa aldırmamak. (Meselâ bazı inmelilerde görülebilir.) [L]

ANOSOGNOZİ i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *nosos,* hastalık ve *gnosis,* bilmek). Pisikopatol. Marazî bir durumu bilmemek; tüm olursa gerçek bir zihin bozukluğu halini alır. (L)

ANOSTRACA i. (*an,* bulzl. eki ve yun. *ostrakon,* kavkı). Önden solungaçlı yumuşakçalar takımı. Kavkıları yoktur; saplı gözleri, 11-19 çift göğüs ayakları, erkeklerinin kıskaçlı duyargaları vardır. (Örneği: *Artemia,* sırtüstü yüzerek su yüzeyine yakın plankton organizmalarını yiyerek beslenir.) [L]

ANOT i. (yun. *ano,* aşağıdan yukarıya ve *hodos,* yol'dan fr. *anode*). Bir elektroliz kabında, akımın girdiği elekrot veya bir alçak basınçlı elektrik boşalma tüpünde elektron akısını toplayan elektrot.

— Radyotek. Pozitif bir potansiyel verilmiş olan ve katot'un saldığı elektronları toplamağa yarayan elektron tüpünün elektrotlarından biri.

◆ **Anotlanma** i. Metal. Bir elektrolizde, anot yerini tutan bir maden parçasının yüzeyde oksitlenmesi. (Özellikle alüminyum ve hafif alaşımlar üzerinde yapılan bu işlemin amacı, bu maddelerin parlaklığını arttırmak ve aşınmaya karşı dayanıklığını sağlamaktır.) [L]

ANOUİLH (Jean), fransız tiyatro yazarı (Bordeaux 1910). Louis Jouvet*nin sekreteri iken, pek duygulu bir eser olan *l'Hermine* ile piyes yazarlığına başladı (1932). Acı üslûbu, anarşist yanı, hayatın çirkinliklerini ortaya dökme eğilimi sonraki piyeslerinde belirdi. *Kara Piyesler* (*Pièces Noires*): *Eşyasız Yolcu* (le Voyageur sans Bagages, 1937), *Vahşi Kız* (la Sauvage, 1938), *Eurydice* (1942), *Antigone** (1944), *Médée* (1953); fantezi ve mizaha büyük yer veren *Pembe Piyesler* (*Pièces Roses*): *Hırsızlar Balosu* (le Bal des Voleurs) [1938], *Senlis'te Buluşma* (le Rendez-vous de Senlis) [1939], *Léocadia* (1939); *Parlak Piyesler* (*Pièces Brillantes*): *l'Invitation au Château* (Şatoya Davet) [1947], *la Répetition ou l'Amour Puni* (Prova veya Cezalanan Aşk) [1950], *Beyaz Güvercin* (Colombe) [1951]; *Gıcırtılı Piyesler* (*Pièces Grinçantes*): *Ardèle ou la Marguerite* (1948), *Toreadorlar Valsi* (la Valse des Toréadors) [1952], *Ornifle ou le Courant d'air* (Ornifle ve Esinti) [1955], *Pauvre Bitos ou le Dîner de Têtes* (Zavallı Bitos veya Başların Yemeği) [1956], *l'Hurluberlu* (1959), *Mağara* (la Grotte) [1961]; *Kostümlü Piyesler* (*Pièces Costumées*): *Tarlakuşu* (*l'Alouette*) [1953], *Becket* (1959), *la Foire d'Empoigne* (1962). Biraz yeknesak ve bazen aşırıya kaçan karamsarlığı yerilse de, Anouilh'un gerçek tiyatro yazarı nitelikleri, piyeslerindeki güçlü diyalog ve yapı tekniği teslim edilmek gerekir. Anouilh, ayrıca bazı filimlerin diyaloglarını yazdı; *Eşyasız Yolcu* (1943) adlı oyunundan ve *Deux Sous de Violettes* adlı senaryosundan yapılan filimlerde yönetmen olarak görev aldı. (L)

ANOUS i. Zool. Uzun gagalı, çatal kuyruklu, koyu gri renkli kuş. (Deniz kırlangıçlarını andıran anous'lar, tropikal denizlerde yaşar. Martıgillerden.) [L]

ANOVÜLASYON i. (fr. *anovulation*). Jinekoloji. Aybaşı dönemi içinde yumurta meydana gelmemesi. (L)

ANÖPLOİD sıf. (fr. *aneuploïde*). Apaçık birçok kromozomluluk (poliploidi) göstermeyen veya kromozom sayısı temel sayının tek kromozomlu katlarından ibaret olan bitki ve hayvan türleri için kullanılır. (L)

ANÖRİN i. (fr. *aneurine*). VİTAMİN B_1'in eşanlamlısı.

ANQUETİL (Jacques), fransız bisiklet yarışçısı (Mont-Saint-Aignan 1934). Saatli ve kademeli yarışlar şampiyonu olarak beş defa Fransa turunu (1957, 1961, 1962, 1963, 1964), iki defa İtalya turunu (1960 ve 1964), İspanya turunu (1963), dokuz defa Nations, altı defa Lugano, beş defa Paris-Nice, iki defa *Dauphiné Libéré* (1963 ve 1965) ve Bordeaux-Paris armağanını (1965) kazandı. 1956'da dünya saat rekorunu kırdı (46,158 km). 1967'de 47,493 km'ye ulaştı. (L)

ANQUETİL-DUPERRON (Abraham Hyacinthe), fransız müsteşriki (Paris 1731-ay.y. 1805). Eski iran dilini ve dinini incelemek, pers topluluklarını yakından tanımak ve Zerdüşt dininin kutsal kitaplarını edinmek üzere Hindistan'a gitti. 1775'te Pondichuery'ye varışında, fransız-ingiliz savaşı yüzünden büyük güçlüklerle karşılaştı; 1758'de Surat'a ulaştı, pers rahiplerinin güvenini kazandı, üstadı ve dostu Darab'ın aracılığıyla, Ateşperestliğin sırlarını öğrendi. Topladığı 180 yazma'lık koleksiyonu, 1762'de Kral kitaplığına verdi. *Avesta*'nın metnini ve tercümesini içine alan ana eseri 1771'de yayımlandı. (L)

ANQUETİN (Louis), fransız ressamı (Etrépagny 1861-Paris 1932). Degas ve Japonların etkisinde kaldı, sonra izlenimcilik ve bölmecilikle ilgilendi, Emile Bernard ve düşünce birliği yaptığı Paul Gauguin ile çalıştı; XVII. yy. Flamanlarına hayranlık duydu, Rubens'i inceledi ve modernizmin en etkili muhaliflerinden biri oldu. Çeşitli duvar halısı taslakları (Beauvais, Gobelins) ve bir portresi vardır (Rouen müzesi). [L]

ANROŞMAN i. (fr. *enrochement*). İnş. Taş ocaklarından çıkarılan çok ağır kaya blokları. Bunlar herhangi bir biçimde olabilir ve ağırlıkları birkaç yüz kilodur. Sanat eserlerinin su altında kalmış kısımlarını korumakta kullanılır.

— ANSİKL. İri ve sert kaya parçalarından veya beton bloklarından yapılan *anroşmanlar,* su altındaki yapıları suların aşındırmasından korumakta kullanılır. Limanlarda, bentlerin ve dalgakıranların korunmasında bunlardan faydalanılır. Rıhtım duvarlarının önünde, şiddetli su akıntılarına karşı kullanılır. Bu kaya veya bloklar çoğu zaman suların dibine düzensiz bir şekilde dökülür, bazen belirli bir yönde, kurulacak binaya temel olacak şekilde yanyana konur. Hattâ bazen zincirleme bir tertibatla birbirlerine bağlanır. (L)

ANS, Belçika'da (Liège eyaleti), Liège'in kuzeybatısında şehir; maden kömürü, metalürji, makinalar. Yağhaneler. Briket yapımı. (L)

Ansaldo, italyan demir-çelik sanayi şirketi. 1853'te Giovanni Ansaldo* tarafından Cenova'da kurulan şirket, ilk italyan demiryollarının yapımına katıldı: Cenova-Torino hattı. 1859'da gemi yapımı işine de girdi. 1880'den 1900'e kadar demir madeni ocakları, çelik fabrikaları ve maden sanayiinde güçlü bir merkezîleşmeyi gerçekleştirdi. Nitekim Birinci Dünya savaşı boyunca italyan ordusunun ihtiyacı olan bütün gemileri, topları, ilk tank ve uçakları Ansaldo yapmıştır. Faşizm devrinde şirketin büyük pay sahibi, devletti. 1945'ten sonra savaş sanayii atelyeleri, demiryolu malzemesi yapımı ile uğraşmaktadır; italyan ticaret filosunu yeniden kuran tersaneleri, diğer ülkelerden ve özellikle Güney Amerika'dan önemli siparişler alır. Türkiye de, Ansaldo'nun müşterileri arasındadır. (L)

ANSALDO (Giovanni), italyan mühendisi ve sanayicisi (Cenova 1819-ay. y. 1859). Teknik öğretime yönelmişken, 1853'te, sonradan Ansaldo*adıyle geniş bir sanayi kuruluşu haline gelecek olan teşebbüsü düzenledi. (L)

ANSAMBL i. (lat. *insimul*'dan fr. *ensemble,* birlik, beraberlik, bütün). Kıyf. Birbirine uygun unsurlardan meydana gelmiş, âhenkli bir bütün teşkil eden kadın elbisesi. (M)

ANSARİYE dağı (CEBEL), Kuzey Suriye'de bir dağ kütlesi. Batıda Akdeniz, Doğuda içinden Âsi ırmağının geçtiği Gab çukuru arasında uzanır. Kuzeyden ve güneyden de Nehr el-Kebir adlı iki enine vâdi ile sınırlanır; uzunluğu 110 km; genişliği 25 km; *Nebi Yunus* tepesi: 1 543 m. Ansariye dağı, kıvrımlı olmakla beraber faylarla kırılmış bir kütledir. Gab çukuru üzerinde dik yamaçlarla yükselir ve deniz ile Suriye stepleri arasında bir set meydana getirir. Üzerinde aslında sedir ve çam ormanları varken, eski devirlerden beri insanların yerleşmiş olması yüzünden çok yerde ormanın yerini gür çalılıklar (maki) almıştır. Dağ kütlesi, kendi adıyle anılan kavme (*Nusayrî'ler, Ansarî*) sığınak hizmeti görmüştür. Bununla beraber yerleşme Lübnan'daki kadar gelişmiş değildir; dağ halkı, küçük hücrelere dağılmış olarak yaşar ve ancak kendi geçimini sağlar (buğday, arpa, baklagiller, zeytin ve incir ağaçları). Pamuk ve tütünün de geçime az çok katkısı olur. Nüfusun kalabalık olması yüzünden ovalara ve kıyıya doğru göçler devam eder. (L)

ANSAY (Sabri Şakir), türk hukukçusu (İstanbul 1888). 1928-1958 Yıllarında Ankara Hukuk fakültesi profesörlüğüne getirildi; dekan oldu (1955-1957). 1951-1958 Yılları arasında Ankara İlâhiyat fakültesinde islâm hukuku okuttu.

Eserleri: *Miras Hukuku* (A. Escher ile beraber, Ankara 1953); *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku* (3. baskı, Ankara 1958); *Hukuk Yargılama Usulleri* (7. baskı, Ankara 1960); *Hukuk İcra ve İflâs Usulleri* (5. baskı, Ankara 1960); *Borçlar Kanunu Şerhi, Hukuk Bilimine Başlangıç.* (M)

ANSBACH, Batı Almanya'da, Nürnberg'in güneybatısında şehir; 33 000 nüf. Ansbach prensliğinin eski başkenti. Süslemeleri, barok tarzında XVIII. yy. şatosu. Roman, gotik ve barok tarzı dinî yapılar. Barok eski hükûmet binası ve evler. Pamuk, yün ve ipek dokumacılığı. Makina sanayii. Bach festivali burada yapılır. (L)

ANSBACH prensliği. Önce Nürnberg kale kumandanlarının (*burggraf*) mülkü olan bu eski prenslik, XII. yy. da Hohenzollern hanedanına, daha sonra Brandenburg uç beylerine (*markgraf*) geçti, Bayreuth hanedan kolunun mülkü haline geldi (1725). Miras yoluyle kendisine kalan (1791) prensliği, Prusya kralı 1806'da reddetti ve Ansbach, Napolyon tarafından, Juliers ve Berg'e karşılık olarak Bavyera'ya verildi. (L)

ANSBERT, avusturyalı din adamı ve vakanüvis (XII. yy.). Doğu seferinde, imparator Friedrich I Barbarossa'ya refakat et-

Foto. Viollet (LAROUSSE)

ANTALYA

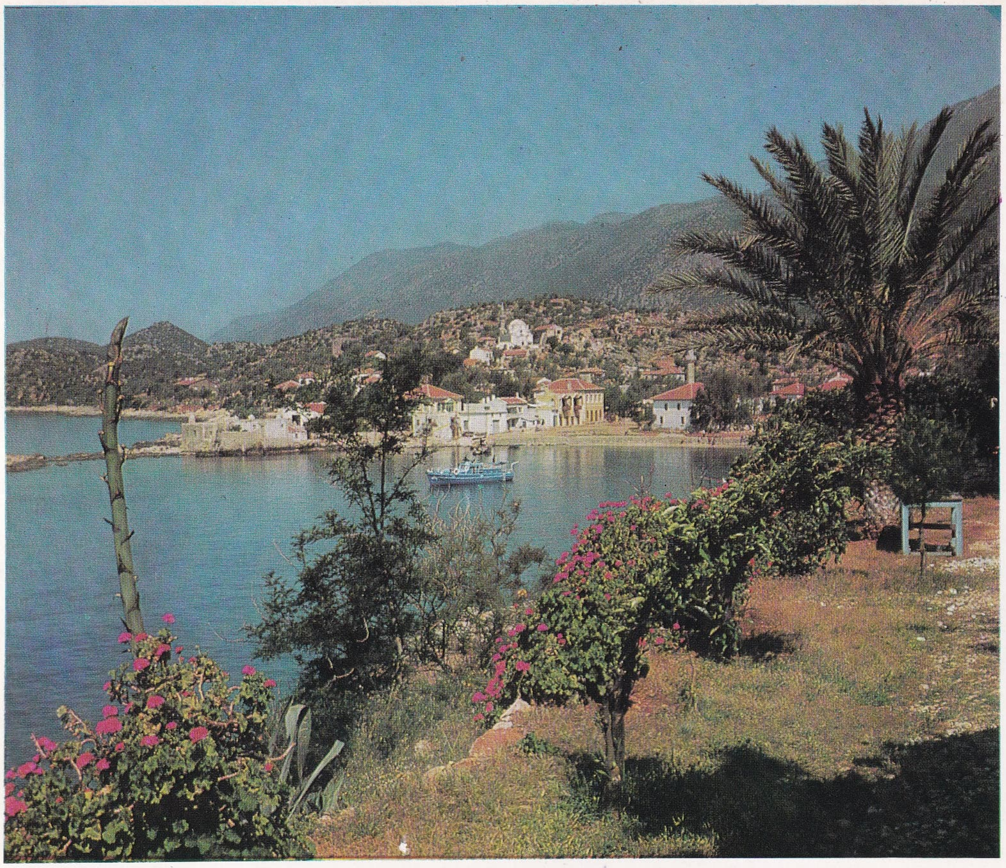

Antalya dolaylarında
Akdeniz kıyısı

Anamur kalesi

Antalya'da eski bir ev

Damlataş mağarası

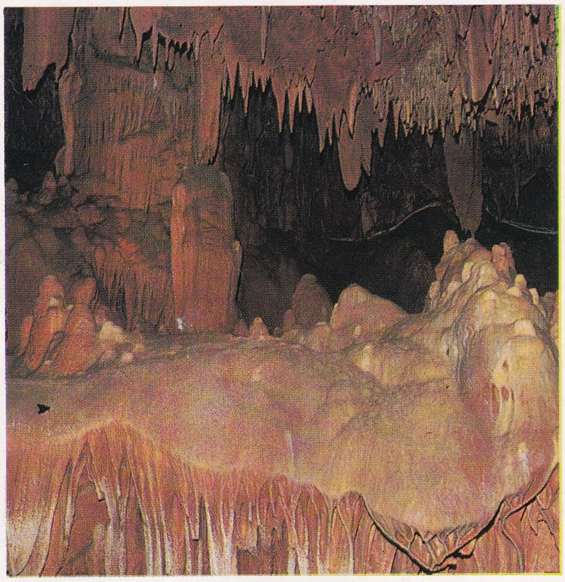

Alanya kalesi

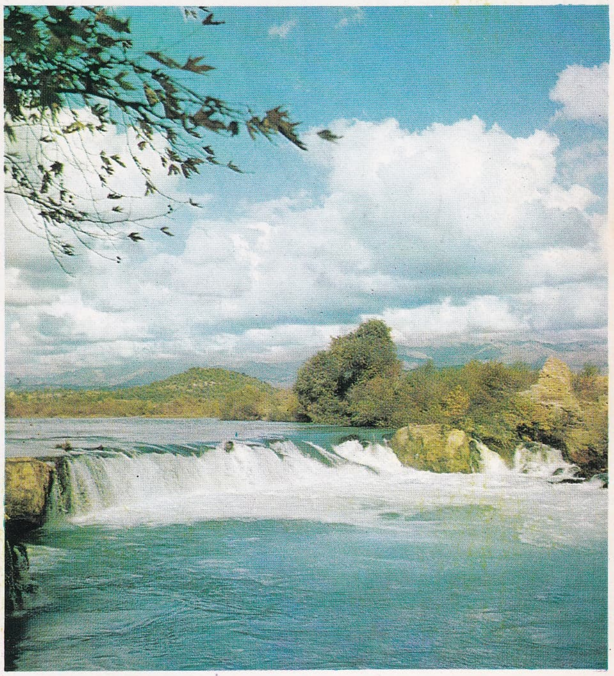

Manavgat şelâlesi

Foto. Aziz Albek, Emin Hakarar (MEYDAN) ; Turizm - Tanıtma

ANTALYA

Kızılkule, Alanya

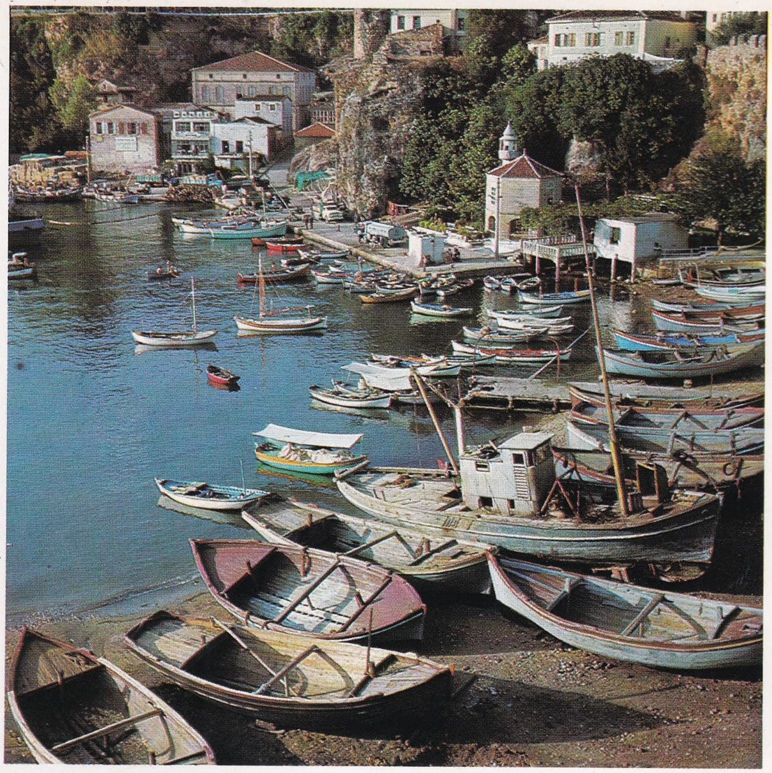

Antalya limanı

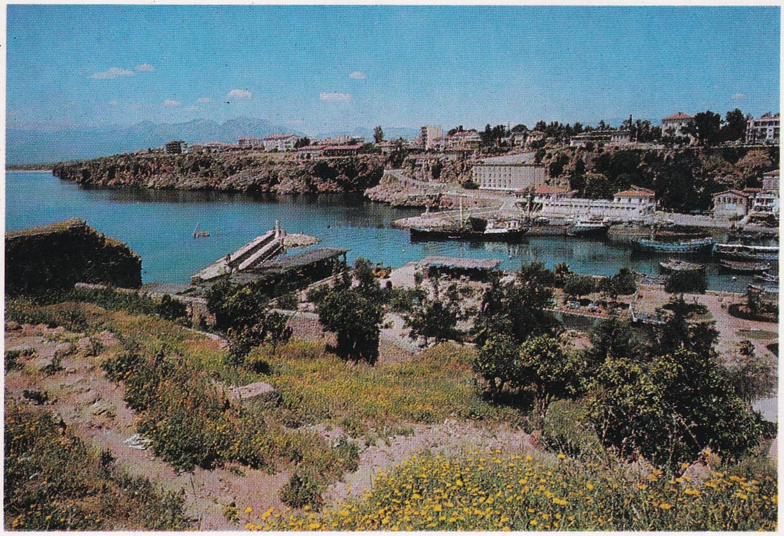

Limanın girişi ve Antalya

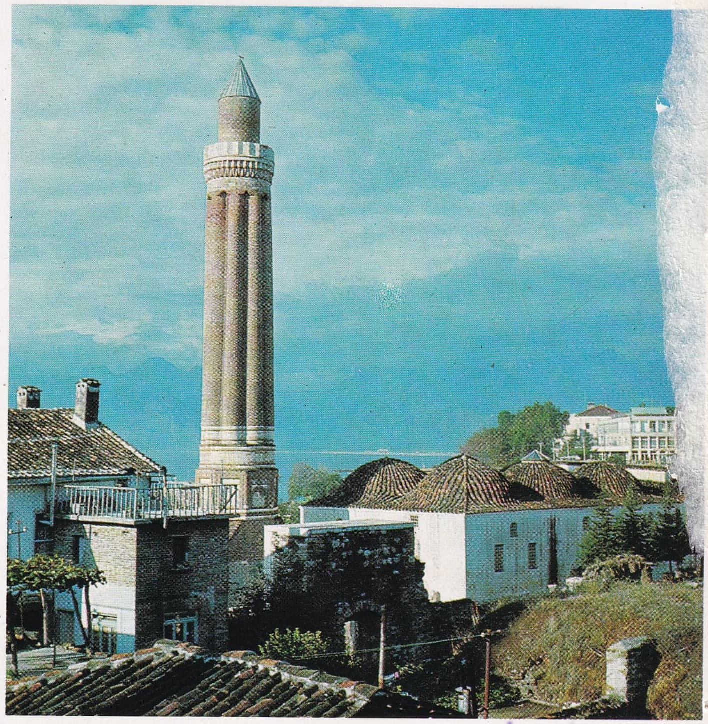

Yivli minare, Antalya

Perge'de tiyatro
yıkıntıları

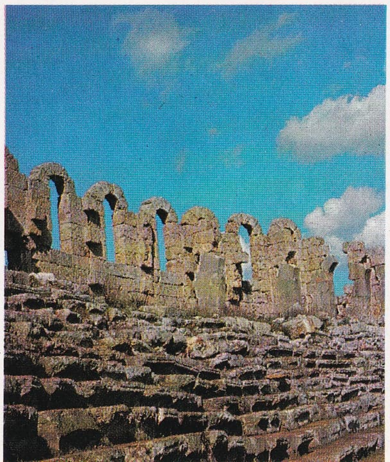

. ve Üçüncü Haçlı seferinin hikâyesini yazı. (L)

.NSCHLUSS [anşlus] i. («bağlama» anlamına gelen alm. k.). Pangermanistler tarafından eskiden beri güdülen ve 1938'de Hitler tarafından zorla kabul ettirilen, Avusturya'nın Almanya'ya bağlanması davası. (L)

.NSEELE (Edouard), belçikalı siyasetçi Gand 1856-ay. y. 1938). Belçika Sosyalist artisi kurucularındandır. 1920'de Carton de Wiart hükûmetinde bakandı; eski muharipere, üzerinde barışçı bir işaret bulunan kızıl bayrak verdiğinden istifa etmek zorunda kaldı: çekilişi, diğer sosyalist bakanların da istifasına ve yeni seçimlere gidilmesine yol açtı. 1925-1927 ve 1930'da yeniden bakan oldu. (L)

ANSEFAL i. (yun. *kephale*, baş > *egkephalos*'dan fr. *encéphale*). Kafatası içindeki beyin ve yardımcı organlarının tümü. (*Eşanl.* TÜMBEYİN)

— ANSİKL. *Ansefal* diye, omurgalılarda kafatası içinde bulunan kısımların tümüne denir. Ansefal başlıca, *beyin, beyincik* ve *ansefal berzahı* veya *beyin gövdesi*'nden meydana gelir. Beyin gövdesinde de Varolio köprüsü denilen halkamsı çıkıntı ve omurilik soğanı yer alır. Ansefal berzahı, beyine beyin saplarıyle, beyinciğe de beyincik saplarıyle bağlıdır. Ansefalin bileşiminde bozmadde (hücre kısmı) ve akmadde (sinir telleri) görülür. Yer yer boşlukları da vardır: beyin yan ve orta karıncıkları, ansefal berzahında Sylvius kanalı ve dördüncü karıncık. Bu karıncık sistemi, beyin-omurilik sıvısıyle doludur ve sistemin ansefal ile beyin-omurilik zarı arasındaki beyin çevresi bölgelerle teması Magendie deliğiyle sağlanır.

◆ **Ansefalik** sıf. (fr. *encéphalique*). Ansefal ile ilgili: *ansefalik kitle, ansefalik damarlar.*

◆ **Ansefalit** i. (fr. *encéphalite*). Nörol. Ansefaldeki iltihaplı hastalıklardan irinsiz olanların genel adı.

— ANSİKL. İltihap nevraks'ın bozmaddesini (polioansefalit) veya akmaddesini (lökoansefalit) etkiler.

● *Polio-ansefalit*'ler. Sinir hücreleri içinde yaşayan asalak virüsler birçok polio-ansefalitin sebebidir: Von Economo'nun ansefalit letarjik'i, kuduz ansefaliti, Heine-Médin hastalığı (virüsü aynı zamanda had poliomiyelit'in de sebebidir), Saint-Louis amerikan ansefaliti, japon ansefaliti v.b. Normal olarak sinir sistemine dokunmayan ve seyrek durumlarda bir ansefalite sebep olan virüsleri de saymak gerekir: Herpès virüsü, zona, kabakulak virüsleri gibi. Bazı polio-ansefalitlerin sebebi henüz bilinmemektedir.

● *Löko-ansefalit*'ler. Ortak belirtisi akmaddenin iltihabı olan çeşitli ansefalitler bu gruba girer. Bu ansefalitler ikiye ayrılır: **1.** Döküntülü hastalıklardan sonra meydana gelen, virüsün doğrudan doğruya tesir etmediği, ancak meydana getirdiği bağışıklıkla etkili olan (kızamık, su çiçeği gibi) löko-ansefalitler. **2.** Sebebi henüz hiç bilinmeyen (Schilder-Foix hastalığı gibi) löko-ansefalitler. Birinciler gibi bunlarda da alerjik bir gelişme olduğu düşünülebilir, fakat bu bakımdan kesin bir sonuca varılmış değildir.

— Vet. *Ansefalit*'e bütün hayvanlarda rastlanır. Çoğu zaman ansefalit ile menenjit (meningo ansefalit), ansefalit ile miyelit (ansefalomiyelit) bir arada olur; bunlar çeşitli bulaşıcı hastalıklardan ileri gelebilir. Bulaşıcı hastalığın bazen kendine özgü belirtileri yoktur; o zaman civardaki herhangi bir iltihabın yayılması (otit, sinüzit, göz iltihabı gibi), yaygın bir bulaşıcı hastalığın tesirleri (septisemi, piyohemi gibi) veya organizmanın herhangi bir noktasında yerleşmiş bir intanı (bronkopnömoni, plörezi, andokardit, cerahatli bir kaynak gibi) söz konusudur. Ansefalit, bazen belli bir enfeksiyonun belirtisidir. Hayvanlarda bu çeşit ansefalitler çok olur. Başlıcaları: kuduz, Aujeskry hastalığı (bütün türlerde), tektırnaklılarda, domuz, köpek ve kuşlardaki ültravirüslü ansefalitler, öküzlerde riketziya ansefaliti, gevişgetirenlerde listeriyoz ve toksoplasmoz. Ansefalitler çoğu zaman fazla uyanıklık ve durgunluk hallerinin art arda gelişi veya bu hallerden birinin ağır basışı ile meydana çıkar; duyarlık hemen her zaman artar ve gözler, görmez hale gelecek kadar zayıflayabilir. Kendiliğinden iyileşme pek seyrektir; ağır ağır gelişen hallerde hastalığın müzminleştiği de olur. Antibiyotikler, ancak hastalık başlar başlamaz kullanıldığı zaman etkilidir.

◆ **Ansefalitik** sıf. (fr. *encéphalitique*). Ansefalit ile ilgili.

◆ **Ansefalografi** i. (fr. *encéphalographie*). Ansefalin anatomik tarifi. ‖ Gazlı ansefalografi, örümceksi zar altı boşluklara hava gönderdikten sonra ansefalin, radyoloji yoluyle incelenmesi usulü.

— ANSİKL. *Gazlı ansefalografi* yapmak için, belkemiği iğnesiyle değişik miktarda (10-60 sm³) hava verilir; bu hava, beyin karıncıklarına ve beyin önü örümceksi zar altı kısımlara yayılır; röntgen filimleri bu boşlukların şekillerini gösterir ve çeşitli bozuklukların (urlar, beyin körelmeleri, hidrosefali gibi) sebep olduğu şekil bozulmalarını ortaya koyar; vantrikülografi*ye yakın bir usuldür.

Şahdamarı içine tezat yapacak bir madde şırınga edilerek de beyin damarlarının röntgeni alınabilir: buna *beyin arteriyografisi* denir.

◆ **Ansefalogram** i. (fr. *encéphalogramme*). Bk. ELEKTRO *ansefalogram.*

◆ **Ansefaloit** sıf. (fr. *encéphaloïde*). Ansefal kıvam ve görünüşünde olan: *Ansefaloit ur.*

— ANSİKL. Beyin kıvamında olan kanser urlarına (özellikle memede olanlarına) *ansefaloit ur* denir.

◆ **Ansefalolit** i. (fr. *encéphalolithe*). Beyinde taş.

◆ **Ansefalomalasi** i. (fr. *encéphalomalacie*). Bk. BEYİN *yumuşaması.*

◆ **Ansefalomiyelit** i. (fr. *encéphalomyélite*). Nörol. Ansefalin ve omuriliğin cerahatsiz iltihabı.

— ANSİKL. Virüslü bazı ansefalomiyelitler sadece bozmaddeyi (Heine-Médin hastalığı), bazıları hem akmaddeyi hem bozmaddeyi (atlarda görülen ansefalomiyelit, japon B ansefalomiyelit'i bozar. Asıl akmaddeyi bozan (bulaşıcı hastalıklar ertesi görülen, dağılmış, had) ansefalomiyelitlerin sebepleri henüz bilinmemektedir.

◆ **Ansefalopati** i. (fr. *encéphalopathie*). Ansefal, tümbeyin hastalığı.

— ANSİKL. Etimolojisi bakımından bütün beyin hastalıklarını kapsayabilen *ansefalopati* terimi, vaktiyle bu geniş anlamda kullanılmıştır. Bugün, çocuk ansefalopatileri, yüksek tansiyon, beslenme bozukluğu, alkol, arsenik, kurşun, karbondioksit zehirlenmesi ansefalopatileri gibi daha belirli hastalıklar için kullanılmaktadır.

◆ **Ansefalopatik** sıf. (fr. *encéphalopatique*). Ansefalopati ile ilgili.

◆ **Ansefalosel** i. (fr. *encéphalocèle*). Nörol. Kafatası kemiklerinin birleşim yeri açıklarında beliren beyin fıtığı.

— ANSİKL. *Ansefalosel*'de beyin, zedelenmiş olsun olmasın, çoğu zaman beyin zarları ile çevrilidir. Beyin fıtığı, kazalarda kafatası çatlamaları sonucu ortaya çıkar; bu terim, kafatasında kemikleşme bozuklukları sonucu, doğuştan gelen beyin fıtıkları için de kullanılır.

◆ **Ansefaloz** i. (fr. *encéphalose*). Vet. Gerçek bir ansefalit sanısı veren beyin hastalığı belirtileri. Ansefaloz, çeşitli iç ve dış zehirlenmelerden ileri gelir (sindirim sistemi, karaciğer, böbrekler). [L]

ANSÉGİSE Aziz (Lyon 770'e doğr. - ?, 833). Fontenelle (Saint-Wandrille) rahibi, 827'de Fransa krallarının (789-826) ilk emirnameler derlemesini yaptı. (L)

ANSER FABALİS i. Bk. EKİN KAZI.

ANSERİFORMES i. Zool. Bk. KAZSILAR.

ANSEROPODA i. Zool. Avrupa denizlerinde yaşayan deniz yıldızı. (Anseropoda'nın vücudu son derece yassıdır. Kolları o kadar kısadır ki, görünüşü beşgen biçiminde bir kâğıdı andırır.) [L]

ANSELMAN i. (fr. *ensellement*). İki yükseklik arasında yerin alçalması.

— Jeol. Tektonik bir sebeple bozulmuş bir yerey tabakasının yüzeyinde, iki yüksek kısım arasında kalan alçak bölge. (L)

ANSELME Ribemont'lu, Ostrevant ve Valenciennes kontu. Birinci Haçlı seferinde Suriye Trablusu yakınlarında ölen (1099) fransız asilzadesi. Papaya gönderdiği iki mektupta Birinci Haçlı seferi olayları anlatılmaktadır. (L)

ANSELMİ (Michelangelo), italyan ressamı (Lucca 1481'e doğr.-Parma 1555'e doğr.). Sienna'da Sodoma'nın öğrencisi. 1517'de Parma'ya gitti ve orada ressam Correggio'nun etkisi altında resim yaptı (San Giovanni Evangelista kilisesi.) Eserleri: *Meryem Ana ve Çocuk* (Louvre müzesi), *Madonna ve Azizler* (Parma akademisi). [L]

ANSELMO Aziz (Aosta 1033-Canterbury 1109), Normandiya'da benediktin başrahibi; Lantrac'tan sonra Canterbury başpiskoposu (1093). William II, sonra da Henry I, piskoposluk seçimlerinde söz sahibi olmalarını engellemek istediği için onu sürdüler. Anselmo, bir uzlaşma sonunda geri döndü. Çağının en bilgin piskoposlarından biriydi. Roscelin ve Gaunilon ile tartışmaları skolastik felsefe tarihinde önemli bir yer tutar. Felsefî düşünceyi bir inanç açıklaması olarak tanımlar (*fides quoerens intellectum*) ve anlamak için inanmanın zorunluğunu ileri sürer (*prosiogium*), ama inanılan şeyi anlamağa çalışmak için çaba sarf edilmesini de ister: «İnanca baş yeri vermemek, kendini beğenmişliktir; fakat sonra da akla başvurmamak savsaklıktır.» Düşüncelerin kaynağı konusunda eflatuncu görüşü savundu. Tanrı varlığının «varlıkbilimsel» delili bütün değerini bu gerçekçilikten alır. Aziz Anselmo bu delili *Monotogium*'da şöyle ortaya koyar: «İnsanoğlunda yetkin bir varlık düşüncesi vardır. Mutlak yetkinlik varlığı gerektirir: öyleyse yetkin varlık var demektir.» Anselmo'nun birçok eseri arasında *Cur Deus homo* kayda değer. (L)

ANSELMO Aziz (?, 1036-Mantova 1086), 1073'te Lucca piskoposu. Gregorius VII taraftarı. Kilisesinde reform yapmak istedi, dirençle karşılaşınca şehri terk etti. Daha sonra Lombardia'da Papanın murahhası, sonra Toscana kontesi Matilda'ya müşavir oldu. (L)

ANSELMUS, saksonyalı kilise büyüğü (Liège yakını 1099'a doğr.-Milano 1159). Havelberg piskoposu, imparator Lothar'ın İstanbul'da elçisi, Ravenna başpiskoposu (1155). Yunan kilise büyükleriyle tartışmalara girdi. Eseri: *Antinomiler.* (L)

ANSER (EL), Cezayir ülkesinde (Konstantin idarî bölgesi) Kollo Kabiliyesinde kasaba; 13.300 nüf. (L)

ANSERMET (Ernest), isviçreli orkestra şefi (Vevey 1883-Cenevre 1969). İsviçre'de Dénéreaz, Barblan ve E. Bloch'un, Paris'te Gédalge'in, Almanya'da Motti ve Nikisch'in öğrencisi oldu; *Gazette de Lausanne*'da müzik tenkitçiliği yaptı, Montreux'de Kursaal-Konzerte'yi (1910-1914), Avrupa ve Amerika'da rus balelerini yönetti (1915-1923). Lozan senfonik derneği, sonra, Fransız İsviçre'si orkestrası şefliğinde Stravinski, Prokofiev, Ravel, Debussy, Hindemith, Bartok, Honegger, Fr. Martin'in eserlerini tanıttı. Eserleri: Melodiler, bir senfonik şiir (*Printemps des Feuilles* [Yaprakların İlkbaharı]). Debussy'nin *Six Epigraphes Antiques*'inin (Altı Eski Yazıt) orkestralanması.

Ayrıca birçok teorik eserleri de vardır; bunların başlıcası olan *les Fondements de la Musique dans la Conscience Humaine* (İnsanın Bilincinde Müziğin Temelleri) [2 cilt, 1961] adlı eserde, ton ve makamın üstünlüğünü savundu ve seriyel metoda göre düzenlenmiş onikiton müziğine karşı cephe aldı. (L)

ANSHAN. Bk. NGAN-SAN.

ANSİKLOPEDİ i. (yun. *enkyklios paideia*, bütün ilimleri kapsayan öğretim'den fr. *encyclopédie*). Bilgilerin tümü: *İnsan bilgisinin ansiklopedisi.* ‖ — *Teşm.* yol. Bütün insan bilimlerinin ilkelerini ve sonuçlarını ortaya koyan eser. ‖ Belirli bir bilim dalının veya bir bilgi serisinin bütün bölümlerini kapsayan eser. ‖ Lûgatlerde, daha önce tanımlanan bir kelimeyle ilgili noktaların geliştirildiği kısım. ‖ *Yöntemli* (metodik) *ansiklopedi*, lûgatlere has olan alfabe sırasına göre değil, konu sırasına göre düzenlenmiş ansiklopedi. ‖ *Mec.* Çok çeşitli bilgisi olan kimse: *ayaklı ansiklopedi.*

— ANSİKL. Türkçe'ye Fransızca'dan gelen *ansiklopedi* kelimesi, Rabelais tarafından 1532 yılında Yunanca'dan Fransızca'ya çev-

Aziz ANSELMO
Luca della Robia tarafından
(Kilise galerisi, Empoli)

Ernest ANSERMET

Foto. Alinari-Giraudon; Lipnitzki (LAROUSSE)

Panckoucke ve Rey'in «Encyclopédie» için çizdikleri üç resim

tarım

silâh bakım atelyesi

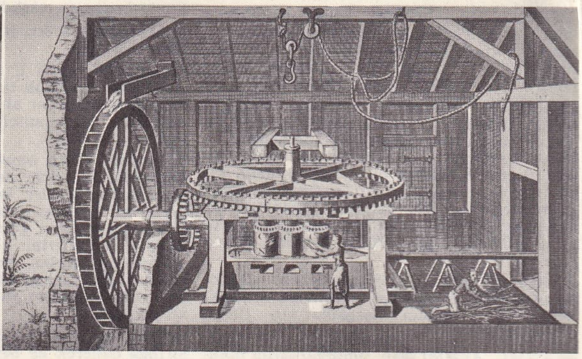

şeker fabrikası

rilmişti. Fakat o zamanki anlamıyle bu kelime, *enkyklios paideia* deyimine Plutarkhos'un verdiği anlamı taşıyordu: bütün insan bilgilerini kapsayan eğitim. Ansiklopedi kelimesinin, insan bilgisinin çeşitli dallarını ya yöntemli bir plana göre veya bir lûgatin alfabe sırasına göre ortaya koyan eserler için kullanılması daha sonraki devirlere rastlar. Fakat eski çağlarda da, «ansikolpedi» niteliğini taşıyan eserler vardı. Daha V. yy. da, Martianus Minneus Felix Capella, o zamanki bütün insan bilgisini meydana getiren yedi bilimi bir tek eserde toplamıştı: dilbilgisi, diyalektik, retorik, geometri, astroloji, aritmetik ve müzik. Piskopos İsidoro de Sevilla'nın VII. yy. da yazdığı *Etimologias*'ı nispeten daha eksiksiz bir ansiklopediydi. Konstanz piskoposu Salomon, IX. yy. da, bir «evrensel lûgat» (*Dictionarium Universale*) yazdı. Saint Louis zamanında, XIII. yy. da, dominiken papazı Vincent de Beauvais, *Bibliotheca Mundi* veya *Speculum Majus* adlı büyük bir derleme hazırladı. Bremen'li bir profesör olan Mathias Martins, 1606'da tam bir ansiklopedinin planını hazırladı; Johann Heinrich Alsted, *Encyclopaedia Septem Tomis Distincta*'yı Herborn'da bastırdı (1620); fakat ileride daha geniş teşebbüslere yol açabilecek temeli, insan bilgilerini yöntemli bir şekilde tasnif eden Francis Bacon attı (*Novum Organum*).

Pierre Larousse

1674 Yılında Moreri, hazırladığı lûgate ansiklopedik bilgiler koymak için alfabe sırasına baş vurdu. Pierre Bayle de *Dictionnaire Historique et Critique*'inde (1696-1697) aynı usulü kullandı; fakat, alfabe sırasına göre dizilmiş maddelerin ansiklopedi bilgisiyle tamamlandığı daha geniş eserler XVIII. yy. da çıkmağa başladı. Cizvit papazlarının hazırladığı *Dictionnaire de Trévoux*, bütün XVIII. yy. boyunca çıkarılan ciltlerle tamamlandı. İngiliz Ephraim Chambers'in *Cyclopaedia*'sı (Londra, 1728, 2 cilt), Fransa'da Diderot ve d'Alembert'in *Encyclopédie*'sine temel oldu. Buna karşılık, yayımcı Panckoucke'un 1781'de hazırlatmağa başladığı ansiklopedi, yöntemli (metodik) bir ansiklopediydi: her cilt ayrı bir konuya veya ilim dalına ayrılmış, Vicq-d'Azyr, Daubenton, Lamarck, Vauquelin gibi zamanın en tanınmış bilginleri eserin hazırlanmasında çalışmışlardı.

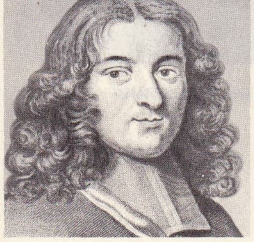

Pierre Bayle
L. Petit'nin gravürü

XIX. yy. da, Avrupa'da, insan bilgisini yöntemli olarak veya alfabe sırasına göre özetleyen çeşitli ansiklopediler çıktı: Almanya'da, Friedrich Arnold Brockhaus'un çıkardığı *Brockhaus*, Danimarka'da, İsviçre'de, Norveç'te, Rusya'da, Fransa'da, İtalya'da, İspanya'da, aynı anlayışta, yeni çeşitli konuları kapsayan kısa makaleler halinde ansiklopedilerin doğmasına yol açtı. Pierre Larousse'un *Dictonnaire Universel du XIX'e Siècle*'i, 15 cilt ve 2 ciltlik bir ek ile 1866 ile 1876 yılları arasında yayımlandı.

XX. yüzyılda, ansiklopedicilerin geleneğini Fransa'da sürdüren Larousse yayınları oldu: *Nouveau Larousse Illustré* (1896-1904, 7 cilt), *Larousse du XX'e Siècle* (1929-1933, 6 cilt, 1 cilt ek. 1953), *Grand Larousse Encyclopédique* (1960-1964, 10 cilt, 1 cilt ek. 1968). Diğer ansiklopediler arasında da şunları sayabiliriz: Amerika'da, *The New International Encyclopaedia* (2. baskı, New York, 1918-1930, 27 cilt); İngiltere'de, büyük *Encyclopaedia Britannica* (1. baskı, 1768-1771, 3 cilt; 14. baskı, Londra-New York, 1930, 24 cilt, yeni baskı, Chicago, 1947, 24 cilt) ve *Chamber's Encyclopaedia* (1. baskı, 1859-1868, 10 cilt; yeni baskısı 1959, 15 cilt); Almanya'da, alman edebiyatında bu türün en geniş eseri olan ve J. S. Ersch ile J. G. Gruber tarafından çıkarılan *Allgemeine Enzyklopädie der Wissenschaften und Künste* (1818 ve sonraki yıllar, 167 cilt); Brockhaus'ın 1796'da yayımladığı *Der Grosse Brockhaus* (1928-1937 baskısı 22 cilt; 1952-1957 baskısı 12 cilt). Almanların *Meyers Konversations-Lexikon*'u (1840-1852, 46 cilt) da bu türün en iyi örneklerinden sayılır; 7. baskısı (Leipzig, 1924-1931) 12 cilt halindedir; İspanya'da, Espasa'nın büyük *Enciclopedia Europea-Americana* (70 cilt, ayrıca 10 cilt ek, Barcelona ve Bilbao, 1905-1933; İtalya'da, Gerolamo Boccardo'nun 24 ciltlik *Nuova Enciclopedia Italiana*'sı (Torino, 1875-1888) ve Stefano Pagliani tarafından hazırlanan 5 ciltlik Ek'i (1889-1899); Giovanni Treccani'nin kurduğu 38 ciltlik *Enciclopedia Italiana di Scienze, Lettere ed Arti* (Milano-Roma, 1929-1939); Rusya'da *Bolşaya Sovyetskaya Entsiklopediya Slovar* (1926'da Moskova'da çıkmağa başladı) ve *Malaya Sovyetskaya Entsiklopediya* (Moskova 1928-1932, 10 cilt) [birincisinin kısaltılmış şeklidir]; Polonya'da S. Orgelbrand'ın *Encyklopedia Powszechna* (Varşova, 1868, 30 cilt).

Özel konuları ele alan ansiklopediler arasında en önemlilerden biri Th. Houtsma tarafından Leyden'de Fransızca olarak basılan *Encyclopédie de l'Islam* (1913-1938); ikinci baskısı 1954'te yapılan bu ansiklopedi, *İslâm Ansiklopedisi* adıyle türkçeye çevrilmiştir.

Çeşitli ülkelerde son yıllarda basılan veya yayımlanmakta olan ansiklopediler arasında şunlar sayılabilir:

— Almanya'da (Batı), *Brockhaus Enzyklopädie*, 20 cilt (1. cilt, 1966; 2. ve 3. ciltler, 1967); *Der Neue Herder*, 6 cilt (1. ve 2. ciltler, 1966);

— Almanya'da (Doğu), *Meyers neues Lexikon*, 8 cilt (1963-1964);

— Avusturya'da, *Österreich Lexikon*, 2 cilt (1966);

— Brezilya'da, *Enciclopédia Barsa*, 16 cilt (1964);

— Bulgaristan'da, *Kratka Balgarska Enciklopedija*, 5 cilt (1963 ve sonraki yıllar);

— Çekoslovakya'da, *Prirucni Slovnik Naucny*, 4 cilt (1962 ve sonraki yıllar);

— Hollanda'da, *Grote Winkler Prins*, 20 cilt (1. ve 2. ciltler, 1966; 3. cilt, 1967);

— İspanya'da, *Gran Enciclopedia Larousse*, 10 cilt (Güney Amerika baskısı 20 cilt) [1. ve 2. ciltler, 1967];

— İtalya'da, *Dizionario Enciclopedico Italiano*, İstituto della Enciclopedia Italiana yayını, 12 cilt (1955-1961) ve 1 cilt ek (1963); *Enciclopedia Universale, Rizzoli-Larousse*, 15 cilt (1. ve 2. ciltler, 1966, 3. ve 4. ciltler, 1967);

— Japonya'da, *Şoğakkan ansiklopedisi*, 8 cilt (1965 ve sonraki yıllar);

— Macaristan'da *Uj Magyar Lexikon*, 6 cilt (1961-1962);

— Polonya'da, *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, 13 cilt (1962 ve sonraki yıllar);

— Romanya'da, *Dictionar Enciclopedic Român*, 4 cilt (1962 ve sonraki yıllar);

— Türkiye'de, *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, 10 cilt (1968'den itibaren); *Hayat-Küçük Ansiklopedi*, tek cilt (1969); *Meydan-Larousse, Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, 12 cilt (1969'dan itibaren).

— Yugoslavya'da, *Mala Enciklopedija Prosveta*, 2 cilt (1959);

— Yunanistan'da, *Papyros Larous*, 12 cilt (1963-1967).

Türkiye'de ansiklopediler

Türkiye'de çağdaş ansiklopedi anlayışına uygun ilk eserler XIX. yy. sonunda meydana getirilmeğe başlandı. Ansiklopedik eserler geleneği, ikisi de türk asıllı olan, ancak eserlerini Arapça yazan Farabî (X. yy.) ile İbn Sina'nın (XI. yy.) çalışmalarına kadar uzanır. XVI. yy. da Taşköprülüzade'nin, XVII. yy. da Kâtip Çelebi'nin ve başka yazarların biyografik eserleri, şuara tezkireleri, ayrı ayrı alanlarda yapılmış çalışmalardır. Ali Suavi'nin, Paris'te yayımladığı Ulûm gazetesine ek olarak beş formasını verebildiği *Kamus-ül-Ulûm-vel-Maarif* (Maarif ve İlimler Ansiklopedisi) [1870] bizdeki ilk ansiklopedi denemesidir. Mehmed Rifat'ın *Lûgat-i Tarihiye ve Coğrafiye*'si (Tarih ve Coğrafya Lûgati) [1881-1882, 7 cilt]; Şemseddin Sami'nin, bir tarih, coğrafya, biyografya sözlüğü olarak hazırladığı, ilk tam ve Batıdaki örneklerine uygun *Kamus-ül-A'lâm* (Has İsimler Lûgati) [1889-1899, 6 cilt]; Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmanî* (Osmanlı Yazarlarının Sicilleri) [1890, 4 cilt]; Ali Cevad'ın *Memâlik-i Osmaniye'nin Musavver Tarih ve Coğrafya Lûgati* (Osmanlı Ülkelerinin Resimli Tarih ve Coğrafya Sözlüğü) [1895-1899, 4 cilt] bu alandaki ilk eserlerdir. 1902'de Emrullah Efendi'nin ilk cildini yayımlayıp (A) harfinden öteye geçiremediği *Muhit-ül-Maarif* (Maarif Ansiklopedisi) ilk genel ansiklopedimizdir. (Bu eser, 1902'de kurulan bir heyet tarafından yeniden ele alındıysa da *Yeni Muhit-ül-Maarif* adı altında öncekinin bir yeni basımı yapılmaktan öteye geçilemedi.) Salih Zeki'nin, ikisi de tamamlanamayan *Kamus-ı Riyaziyat* (Matematik Lûgati) [1897, ikinci basımı 1927], *Asar-ı Bakiye* (Kalan Eserler) [1911] adlı kitapları; Bursalı Mehmet Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* (1914, 3 cilt) adlı biyografik eseri; Ali Seydi, Ali Reşat, Mehmed İzzet ve A. Feuillet'nin birlikte hazırladıkları, ancak (A) harfinden öteye gidememiş olan *Musavver Dairet-ül-Maarif* (Resimli Maarif Ansiklopedisi) adlı ansiklopedik sözlük denemeleri; Rıza Tevfik'in tamamlanamamış olan *Mufassal Kamus-ı Felsefe*'si (Büyük Felsefe Lûgati) [1916-1918] yüzyılın başında görülen dağınık çalışmalardır. Cumhuriyetten sonra, M. Zekeriya ve Sabiha (Sertel), Faik Sabri (Duran), Salih Murat (Uzdilek), *Çocuk Ansiklopedisi*'ni yayımlamağa başladılarsa da (1927)

Foto. LAROUSSE

tamamlayamadılar (Bu eser, 1937'de Tan gazetesi tarafından *Yeni Çocuk Ansiklopedisi* adıyle bastırıldı). İbnül Emin Mahmud Kemal İnal'ın Türk Tarih encümenince başlatılıp Millî Eğitim bakanlığınca tamamlanan *Son Asır Türk Şairleri* (1930-1942, 12 cüz) türk harfleriyle basılan ilk ansiklopedik eserdir. Cumhuriyet'ten sonra ilk genel ansiklopediyi Cumhuriyet gazetesi, *Hayat Ansiklopedisi* (1932-1936, 10 cilt) adıyle yayımladı. Bu ansiklopediyi M. Zekeriya Sertel, Faik Sabri Duran, Salih Murat Uzdilek, Hamit Sadi Selen, Kâzım Nami Duru, M. Samih (M. Turhan Tan) hazırladılar. Bu arada, İbrahim Alâettin Gövsa'nın Yedigün müessesesi tarafından yayımlanan *Meşhur Adamlar* (1933-1938, 4 cilt), *Türk Meşhurları* (1945); Saadettin Nüzhet Ergun'un (F) harfine kadar getirebildiği *Türk Şairleri* (1936-1945; 96 fasikül); İbnül Emin Mahmud Kemal İnal'ın, Millî Eğitim bakanlığınca yayımlanan *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*'ı (1940-1953; 3. basımı, 1964-1965; 14 cüz) biyografya ansiklopedileri olarak anılabilir. Eşref Edip (Fergan)-İsmail Hakkı İzmirli, Kâmil Miras, Ömer Rıza Doğrul'un, (A) harfinden öteye götüremedikleri *İslâm-Türk Ansiklopedisi* (1939'da başlatıldı, sonradan *Sebilürreşad* dergisine ek olarak bir süre daha yayımlandı; 2 cilt), *İslâm Ansiklopedisi*'ni tenkit amacıyle çıkarıldı. Millî Eğitim bakanlığının 1940'tan başlayarak giriştiği ansiklopedi yayımlarının ilki, *İslâm Ansiklopedisi*'dir. Leyden basımı esas tutularak düzeltilmiş, yeniden yazılmış maddelerle değiştirilerek yayımlanan bu ansiklopedi 1968 yılı sonunda 11. cildinde ve (Ş) harfindeydi. Millî Eğitim bakanlığının 1943'-te önce *İnönü Ansiklopedisi* adıyle yayımlamağa başladığı, 4. cildinde adı *Türk Ansiklopedisi*'ne çevrilen büyük genel ansiklopedi 1968 yılı sonunda 16. cildini (F) harfinin sonuna kadar tamamladı. Millî Eğitim bakanlığının, özel konulu ansiklopedi türünde iki yayını, Celâl Esat Arseven'in *Sanat Ansiklopedisi* (1943-1954, 4 cilt) ile Mehmet Zeki Pakalın'ın *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*'dür (1946-1956, 3 cilt). Türk Hukuk kurumunun hazırladığı *Türk Hukuk Sözlüğü*'nü (1944) de Millî Eğitim bakanlığı bastırmıştır. 1940'tan sonra başlayan ansiklopedi yayınları arasında Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi* (1944-1951 arasında üç cildi yayımlanarak yarım kaldı, 1958'de yeniden yayımına başlandı. 1968 Yılı sonunda 9. cildi tamamlandı, (E) harfinin sonlarına gelindi); Server İskit'in yayımladığı, *Larousse Mensuel* temel tutularak hazırlanmış olan *Aylık Ansikiopedi* (1945-1950, 6 cilt); İsmet Alkan ile Aslan Tufan Yazman'ın yönettikleri *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi* (1946-1954, 10 cilt 1960'ta 11. ek cilt); İbrahim Alâettin Gövsa'nın (L) harfi başlarına kadar yazabildiği, sonradan bir kurulun tamamladığı, İskit yayınevince bastırılmış olan *Resimli Yeni Lûgat ve Ansiklopedi-Ansiklopedik Sözlük* (1947-1954, 5 cilt. Milliyet gazetesi, 1967-1968 yıllarında bu eserin üç ciltlik ikinci basımını yayımladı: [*Ansiklopedik Sözlük*]). Mustafa Namık Çankı'nın *Büyük Felsefe Lûgati* (1954-1959, 3 cilt); M. Ekrem Üzümeri, Selâmi Dinçer, Sadi Kazancı'nın hazırladıkları *Türkiye Ansiklopedisi* (1956-1958, 6 cilt); Nijat Özön'ün Arkın kitabevince yayımlanan *Ansiklopedik Sinema Sözlüğü* (1958); Mithat Sertoğlu'nun İskit yayınevince bastırılan *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi* (1958), özel konulu ansiklopedilerdir. *Nebioğlu Çocuk Ansiklopedisi* (1954, 3 cilt); Doğan Kardeş yayınlarının *Fen* ve *Tabiat Ansiklopedisi* (1954, 3. basımı, 1961); Baki Kurtuluş'un 1959'-dan bu yana her yıl yayımlanan *Gençlik Ansiklopedisi*, çocukların ve okulların ihtiyaçlarını karşılamak üzere hazırlanmış eserlerdir. Afşin Oktay'ın *Who's Who in Turkey* (1958, 1959), *Biyografyalar Ansiklopedisi* (1960) adlı eserleri bu türdeki ilk çalışmalardır. Millî Eğitim bakanlığı, Mahmut Ragıp Gazimihal'in *Musiki Sözlüğü* (1961), Sami Öngör'ün *Coğrafya Sözlüğü* (1961) ile, özel konulu iki ansiklopedik yayın daha verdi. Hayat Yayınları müessesesi yeni bir *Hayat Ansiklopedisi*'nde (1961-1963, 6 cilt), bir genel ansiklopedi ortaya koymuştur. Osman Nebioğlu'nun *Türkiye'de Kim Kimdir?* (1961-1962) adlı eseri, Çağatay Uluçay'ın orta dereceli okullar düzeyindeki *Tarih Ansiklopedisi* (1961; 2. basımı 1967) Doğan Kardeş yayınlarınca bastırılmıştır. İlk tek ciltlik ansiklopedi, aynı adı taşıyan yayınevinin çıkardığı *Evren Ansiklopedisi*'dir (1962). Sadi Kazancı'nın teşebbüs ettiği *Türk Hukuk Ansiklopedisi* (1962), ilk harfte kalmıştır. Bu yıllarda, çocuklar için ansiklopedik yayınlar görülmeğe ve çoğalmağa başlamıştır. Hayat Yayınları müessesesinin *Resimli Bilgi* (1964-1967, 8+2 cilt); Arkın kitabevinin *Okul Ansiklopedisi* (1965-1966), *Fen Ansiklopedisi* (1966, 2 cilt), *Gökkuşağı* (1966-1967, 8 cilt) ve başka yayınları bunlar arasındadır. Özel konulu ansiklopedilere Arif Gelen'in *Eğitim Ansiklopedisi* (1966-1967); Vural Sözer'in, Atlas kitabevince yayımlanan *Müzik ve Müzisyenler Ansiklopedisi* (1964); Mustafa Nihat Özön ile Baha Dürder'in, Remzi kitabevince yayımlanan *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi* (1967); Kâmil İşçan'ın *Ansiklopedik Matematik Sözlüğü* (1967) de eklendi. Bunların dışında, ansiklopedik nitelikte, daha küçük hacimde pek çok yayın yapıldı. Dergi sayfalarında kalan ansiklopedi denemeleri de vardır. (T. Yılmaz Öztuna'nın 1949-1955 yılları arasında *Musiki Mecmuası*'na ek olarak verilen *Türk Musikisi Lûgati* tamamlanmışsa da kitap haline getirilememiştir.)

◆ **Ansiklopedici** i. Bir ansiklopedinin hazırlanmasına katılan kimse.

— Ed. tar. *Ansiklopediciler*, Diderot'nun Ansiklopedisinde de yazan topluluğa mensub olanlar.

◆ **Ansiklopedik** sıf. (fr. *encyclopédique*). Ansiklopedi türüyle ilgili. ‖ *Teşm. yol.* Her konuda biraz bilgi sahibi olan: *ansiklopedik kültür* ‖ *Ansiklopedik bölüm*, bir lûgatte maddelerin, lûgat tarihlerinden sonra gelen bilgi kısım. ‖ *Ansiklopedik çizelge*, ... (LM)

ANSİLİT i. (fr. *ancylite*). Miner. Seryum ve strovsyum'un hidratlı tabii karbonatı. (L)

ANSİROYİT sıf. (fr. *ancyroïde*). Anat. *Ansiroyit boşluk*, beynin yan karıncıklarının art girintisi. (L)

ANSON (George, baron), ingiliz amirali (Shugborough, Staffordshire 1697-Moor Park, Hertfordshire, 1762), İspanyollara karşı girişilen bir sefer sırasında yaptığı dünya turu ile meşhurdur (1740-1744). 1745'te amiral oldu. Donanma servislerini yeniden düzenledi ve ingiliz donanmasını geliştirdi. 1747'-de fransız amirali Jonquière'i Finisterre burnunda yendi. (L)

ANSON (sir William Reynell), ingiliz hukuk bilgini ve siyasetçisi (Walberton, Sussex 1843-Londra 1914). Oxford üniversitesinde profesör, *The principles of the English Law of Contract* (İngiliz Mukavele Hukukunun İlkeleri) [1879] ile *The Law and Custom of the Constitution* (Anayasada Kanun ve Âdetler) [1886] adlı bir ciltlik klasik eserin yazarı. (L)

ANSONGO, Batı Afrika'da Mali cumhuriyetinde (Gao bölgesi), Nijer ırmağının sağ yakasında, Gao'nun aşağısında köy. Akıntılar, Nijer ırmağı üzerinde ulaşımı Kulikoro-Ansongo arasında sınırlar. Saklacı 10 milyon ton olduğu sanılan manganez damarları. (L)

ANSSEAU (Fernand), belçikalı tenor (Mons yakınında Boussu, 1890). Tok bir sesi, güçlü bir mizacı vardı. Mesleğe 1913'te Dijon'-da başladı; Brüksel, Londra, Paris ve Chicago'da, iki savaş arası devresinin en iyi temsil eden sanatçılardan biri oldu (*Samson, Werther*). [L]

ANSTEY (Christopher), ingiliz şairi (Brinkley, Cambridgeshire 1724-Chippenham 1805). 1766'da yayımlanan *New Bath Guide* (Yeni Bath Kılavuzu) adlı parlak taşlamasıyle tanındı. Smollett, *The Expedition of Humphrey Clinker* adlı romanında bu taşlamadan geniş ölçüde yararlandı. (L)

ANSTEY (Thomas ANSTEY GUTHRİE, **Francis** —, denir). İngiliz mizahçısı (Londra'da Kensington 1856-öl. 1934). *Punch*'da çalıştı ve eserlerini orada yayımladı: *Voces Populi* (Halkın Sesi), *The Brass Bottle* (Bakır Matra) [1900]. (L)

Anşa i. Folk. Kırşehir dolaylarında oynanan bir halk oyunu. Niğde ilinde bu oyuna «Anşam» denmektedir. (M)

ANŞAN. Bk. NGAN-ŞAN.

ANŞANTE sıf. (fr. *enchanter*, büyülemek, çok sevindirmek'ten *enchanté*). Türkiye'de fransızca kelimelerin fazla kullanıldığı devrede, özentili çevrelerde tanışma sırasında

«memnun oldum, tanıştığımıza sevindim» anlamında kullanılmıştır. (M)

ANŞAR, Sumer kozmogonisinde evrensel gök ilkesi. Evrensel yeryüzü ilkesi olan Kişar ile birlikte Anu'yu dünyaya getirmiştir. Daha sonra Babilliler Anşar adını Sin'e verdiler (Asurlular ise Asur'a Anşar derlerdi). [L]

AN ŞE KAO, Buddha misyoneri. M.S. 148'e doğru Çin başşehri Lo-yang'a gelen bir part kralının oğlu. Buddha kataloglarında, çok sayıda eser verdiği belirtilir. Sağlam hükümler veren, herhangi bir öğretiye bağlanıp taraf tutmayan An Şe Kao, gerek *hinayana*, gerek *mahayana* metinleri hakkında toplu bir bakış değeri taşıyan sağlam bilgi vermiştir. (L)

ANŞÖVİYMAN i. (fr. *anchevillement*). Cerr. Hastadan veya başkasından alınan bir kemik parçasını, kemik iliği boşluğuna sokarak kırılmış bir kemiğin iki parçasını oynamaz hale getirmek için yapılan ameliyat. (L)

ANT veya **AND** i. Tanrı'yı veya kutsal sayılan bir varlığı tanık tutarak verilen söz, yemin: *Ant, şart, tövbe... İki gün tuttu üçüncü günü gene eskisi gibi...* (M. Ş. Esendal).

— ÇEŞ. DEY. *Ant etmek* (*ettirmek*) veya *ant içmek* (*içirmek*), kutsal bir şeyi ortaya koyarak yemin etmek (ettirmek): *Ben kendimi öldürürüm diye ant içti* (Ahmed Rasim). *Güvenme sana ant içtiği güne / Ya bütün sözleri yalansa Ayşe* (F. N. Çamlıbel). ‖ *Ant olsun*, bir şeyi yapmağa niyet edince o niyeti kuvvetlendiren yemin: *Bir kımıldatırsan eğer bu taşı / And olsun ölüme gelmiştir sıran* (F. N. Çamlıbel). ‖ *Ant verdirmek*, bir kimseye yemin ettirmek: *Bunu bana «kimseciklere söyleme, beni asarlar ha!» diye ant verdirip öyle anlatmıştı* (Sabahattin Ali). ‖ *Ant vermek*, karşısındakince kutsal sayılan bir şeyi ortaya koyarak, onu bir şeyi söylemeğe, bir işi yapmağa veya yapmamağa zorlamak: *Ant verme, hem kendini hem beni pişman edeceksin* (S. Taşer). *Dostumun verdiği ant üzerine haber vermeğe mecbur oldum* (Ahmed Midhat). ‖ *Andını bozmak*, ettiği yeminden, verdiği sözden dönmek.

— Dil bil. Bugün Türkiye Türkçesinde *ad* gibi birkaç kelime hariç kelime sonunda *d* sesi yoktur. Eski imlâda *d* ile yazılan *ant*, bugünkü kullanılışında içmek, etmek gibi ünlüyle başlayan fiillerle birleştiği zaman iki ünlü arasında kalan *t* sedalılaşarak *d* haline girer ve *and içmek, and etmek* şeklinde de kullanılır.

— Huk. *Ant*, bir kimsenin verdiği sözün doğruluğunu tasdik için kanun veya örf gereğince belli sözleri söylemesi veya hareketleri yapması. Bk. YEMİN. ‖ *And içirmek*, yemin ettirmek. ‖ *And içmek*, yemin etmek.

◆ **Antlı** veya **andlı** sıf. Ettiği yeminle birine veya bir işe bağlı olan [kimse]. (M)

ANTAGONİZM i. (yun. *antagonisma*, karşı koyma'dan fr. *antagonisme*). Kişiler, milletler, öğretiler v.b. arasında gizliden gizliye veya açıktan açığa birbirine karşı oluş. (Bk. KARŞITLIK.) [L]

ANTAİOS, Mit. Dev; Gaia (Toprak) ve Poseidon'un oğlu. Libya'daki topraklarına girmek cesaretini gösterenleri savaşa çağırır ve öldürürdü. Herakles onu üç defa yere yıktıysa da yenemedi, çünkü Antaios gücünü topraktan alıyordu. Sonunda Herakles onu havaya kaldırdı ve boğdu. (L)

ANTAİOS ile Herakles'in boğuşmasını gösteren bu resimler Attika'daki bir vazo üzerine Euphranios tarafından yapılmıştır. (M.Ö. V. yy.) Louvre müzesi, Paris

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

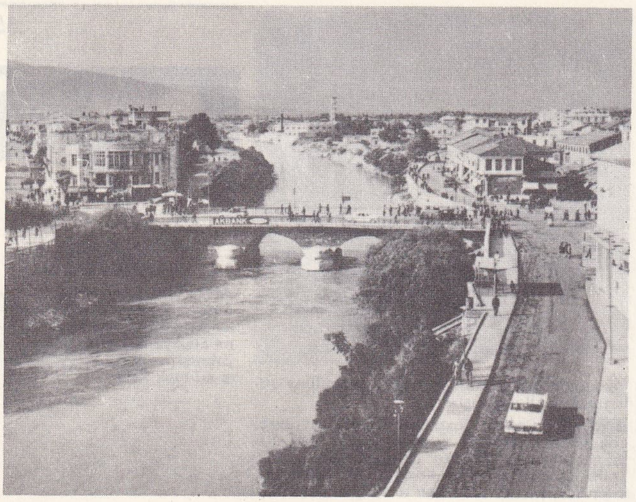

ANTAKYA'nın genel görünüşü

ANTAKYA, Akdeniz bölgesinde Hatay ilinin merkezi olan şehir; 57 855 nüf. (1965)

— Coğ. Antakya, Âsi ırmağının Hatay ovasını bırakarak Amanos ve Kaş dağları arasındaki aşağı çığır boğazına girdiği yerde, ırmağın doğu (sol) kıyısında, Habib Neccar (Silpius) dağı eteğinde 85-110 m'lik bir zemin üzerinde kurulmuştur. Gerçekte şehrin ilkçağ surları adı geçen dağın (440 m) tepesinden başlayarak, geniş bir alanı kaplamak üzere Âsi kıyısına kadar iniyordu. Bugünkü şehir her ne kadar bu büyük surun kuşattığı alanın ancak küçük bir kısmını kaplamaktaysa da, taş bir köprüyle bağlı bulunan batı (sağ) kıyısına doğru taşmış durumdadır. Antakya, Âsi ağzı yakınında Samandağı kıyısına 29 km'lik bir yolla bağlanmakla beraber, şehrin iskelesi, Belen geçidinden aşan bir yolla (58 km) bağlandığı İskenderun'dur. Başka yollar Antakya'yı Yayla dağı üzerinden Lazkiye (116 km) ve Beyrut'a, Cilvegözü üzerinden Halep'e (104 km), Hassa üzerinden Maraş ve Gaziantep'e bağlar.
1939'da Türkiye cumhuriyetine katıldıktan sonra yapılan sayımda (1940), Antakya'nın nüfusu 26 939 olarak tespit edilmişti. Bu nüfus önceleri yavaş bir artma göstermiş (1950'de 30 494), sonra artma hızlanmış (1960'ta 45 684), 1965'te ise hemen 58 000 olmuştur. Hatay'ın Türkiye'ye katılması sırasında Araplar ve Ermenilerin önemli kısmı Suriye'ye çekilmiş olduklarından Antakya'nın türk şehri karakteri daha da kuvvetlenmiştir. Şehrin büyük kısmı Âsi ırmağının doğusunda yer alır. Bu kesimde sonradan açılan caddeler dışındaki sokakların çoğu dar ve kıvrımlıdır, evler bu sokaklar boyunca Habib Neccar dağının ilk yamaçlarına kadar dayanır. İş ve sanatlara göre bölünmüş olan çarşı, geniş bir alan kaplar. Şehrin çevresinde meyva bahçeleri, limon, portakal v.b. ağaçları geniş yer tutar. Âsi ırmağına yakın bahçeler büyük çaplı bostan dolaplarıyle, uzaktakiler de (meselâ Harbiye'dekiler) bol akışlı kaynaklarla sulanır. Şehirde eskiden önemli olan ipek kozacılığı şimdi gerilemiş olmakla beraber yine de birkaç ipekli dokuma tezgâhı bulunur. Deri işleri eski bir geleneği sürdürür. Zeytinyağı üretimi, sabunculuğu geliştirmiştir. Dokuma işleri şehirde ve köylerde tutunmuştur.

ANTAKYA'da sotiris (Hac) dağı ve St. Piyer kilisesinin uzaktan görünüşü

Antakya'nın iklimi, Akdeniz ikliminin yerel topoğrafya şartlarıyle az çok değişikliğe uğramış bir şeklidir. Sıcaklık bakımından kışlar genellikle ılık (ocak ayı ortalaması 8°1) olmakla beraber termometrenin —14°6'ya kadar düştüğü kaydedilmiştir. Yazlar sıcak geçer (en sıcak ay ağustos ortalaması 27°7, şimdiye kadar kaydedilen en fazla sıcaklık 43°9). Bununla beraber yaz günlerinde şiddetle ısınan Kuzey Suriye düzlüklerinin çektiği deniz rüzgârı Âsi vâdisini boylayarak Antakya'nın yazlarını serinletir ve kolay katlanılan bir hale koyar. Yağışları pek bol değildir (yıllık ortalama 1 157 mm), yazlar kurak geçer, yağışların yüzde 80'i ekim-nisan arasındaki devrededir. Kar pek seyrek görülür ve yerde kalmaz.

Bugünkü Antakya, zengin Hatay ovasının ticaret ve iyi yollarla varılan bir turizm merkezidir. Hatay ilinin merkezi ve Suriye'ye giden işlek yolların Türkiye topraklarında son konak noktasıdır. — *Antakya ilçesi*'nin (Hatay merkez ilçesi) yüzölçümü 689 km², nüf. 128 412'dir; Antakya, Harbiye, Hıdırbey, Serinyol (Batirga) ve Şenköy bucakları içinde 77 köyü vardır.

— Tar. Antakya'nın (Antiokheia) bulunduğu yerin önemini ilk anlayan, İskender'in generallerinden Antigonos Monophtalmos'tur. M. Ö. 307'de şimdiki şehrin birkaç km kuzeyindeki Karasu üzerinde Antiokheia adını verdiği bir şehir yaptırdı. 301'de İpsos'ta Seleukos Nikator onu yenince, kuracağı şehrin kesin yerini seçti ve Antiokheia'nın yıkıntılarıyle, İskenderiye'nin planına uygun olarak Antakya'yı kurdu. Şehir, Antiokhos II devrinde (280-261) Selefkos imparatorluğunun başkenti ve helenistik dünyanın iktisadî (kervanların son uğrağı) ve fikrî merkezlerinden biri oldu. M.Ö. 64 yılında, serbest şehir statüsü ile Roma imparatorluğuna katıldı. Mezopotamya ile Akdeniz arasındaki ticarî mübadelelerle bağlı iktisadî üstünlüğünü korudu. Mimarî eserleri (tiyatrolar, circus'lar v.b.), nüfusu (M.S. IV. yy.da 150 000-200 000), Suriye valisinin ve IV. (yy. da Suriye kontunun burada oturmaları şehrin refahına işaret eder. Doğu piskoposluğunun yönetim merkezi ve aynı zamanda dinî başşehridir. Kudüs'ten göç eden, İsa'nın yahudi çömezleri, M.S. I. yy. dan itibaren burada Aziz Barnabas, sonra Aziz Paulus ve daha sonra Aziz Petrus (36-38 ? sıraları) tarafından yönetilen bir cemaat kurdular ve bunlar ilk «Hıristiyanlar» adını aldı (Havari Belgitleri, XI ve XV, fasıllar). II. yy. ın başında ünlü şehit İgnatius (127) Antakya piskoposudur. 235-476 Yılları devresinde, birçok hıristiyan meclisinin bulunduğu şehir (324, 332 ve 341), dinî tartışmalar yüzünden (IV. yy. da Aranizm, V. yy. da Nasturîlik) bölünmüştür. Bu devirde piskoposluk patrikliğe yükselmiş, fakat yeni patrikliklerin kurulması (V. yy. da Kudüs, İran, Kıbrıs ve Gürcistan'da) yahut Antakya patrikliğinin zararına olarak din veya mezhep ayrılığına dayanan kiliselerin (VI. yy. da Suriye monofisit patrikliği, VII. yy. da monothelit, maruni kiliseler v.b.) ortaya çıkması yüzünden büyük kayba uğramıştır.

Antakya'nın gerilemesi doğuda İran Sasanî devletinin gelişmesiyle ilgilidir. Bu devletin toprakları batıya doğru yayılarak Mezopotamya'yı içine alınca, Antakya'nın siyasî ve iktisadî etki alanı darlaştı. Şapur I, 260 yılında şehri ele geçirip halkın bir kısmını Huzistan bölgesine taşıdı. Husrev I Nuşirevan 538'de Antakya'yı zapt ve tahrip etti. Nüfusunun büyük bir kısmını Mezopotamya'ya götürdü ve Ktesiphon yakınında, Antakya'nın planına göre kurduğu bir şehre yerleştirdi. Bu sıralarda Antakya büyük depremlerden de çok zarar görmüş, bu arada 526 depreminde birçok yapı yıkılmış ve çok sayıda can kaybı olmuştu. Doğu Roma imparatoru Justinianus, Husrev'in yıktığı şehri, eskisine göre çevresi daha dar bir surla kuşattı ve yeni anıtlarla süsledi. Hicretin 17. yılında (638) şehir Müslümanların eline geçti. Üç yüzyıldan fazla Arapların hâkimiyeti altında kaldıktan sonra imparator Nikephoros Phokas'ın kumandanı Burtzes tarafından Hemadanî devleti elinden alındı (965 veya 968'de) ve yüzyıldan fazla bir süre boyunca bizans sınırlarını koruyan bir kale rolünü oynadı; fakat 1084'te Konya selçuklu sultanı Süleyman I, Antakya'yı fethetti. Ancak Anadolu üzerinden gelen bir haçlı ordusu, vali Yagıbasan'ın koruduğu şehri 1097 sonbaharında kuşattı ve ertesi yaz burayı zaptederek halkı kılıçtan geçirdi. Antakya bu sefer 170 yıl onların elinde kaldı ve Kudüs krallığına bağlı bir dukalık merkezi oldu. Sonunda Mısır memlûk sultanı Baybars tarafından kuşatılarak fethedildi (1268) ve şehir ateşe verildi. Bu olaydan sonra Antakya, Müslümanların Suriye'de merkez olarak geliştirdikleri Şam ile rekabet edemedi, depremlerden de zarar görerek önemini kaybetti.
Şehir, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinde osmanlı topraklarına katıldı (1515). XIX. yy. sonlarında Halep vilâyetine bağlı bir kaza merkeziydi ve nüfusu 25 000 kadar tahmin ediliyordu (başta Türkler olmak üzere müslüman çoğunluğu, 4 000 kadar hıristiyan). 1918 Sonbaharında Antakya ingiliz kuvvetlerinin eline geçti ve sonra fransız mandasına bırakılan Suriye topraklarında kaldı. Ankara antlaşması (20 ekim 1921) ile idarî muhtariyet kazanan «İskenderun sancağı» içinde yer aldı; 1938'de kurulan Hatay devletine ve 1 eylül 1939'da Türkiye cumhuriyetinin Hatay iline merkez oldu.

— G. santl. Antakya'nın en dikkat çekici eski eseri, şimdiki şehri uzaktan kuşatan surlardır. Tepeler üzerine oturtulmuş ve aşağı kısımlarında hendeklerle boylanmış duvarlar şehre zaptedilmez niteliğini kazandırmıştı. Bu surların uzunluğu 30 000 metreyi geçiyordu: Evliya Çelebi'nin surların çevresi için verdiği boy da buna uyar (44 000 adım). Her 70-80 adımda bir burç yükseliyordu. Saldırılar ve iç savaşlar sırasında sağlam tutulmasına çalışılmış olan surlar sonradan ihmale uğramış, özellikle büyük depremlerden sonra Antakyalılar tarafından taş ocağı gibi kullanılmış, büyük ölçüde ortadan kalkmış, fakat yine de eski önemini hatırlatan kalıntılar bırakmıştır. Yüksek kısımda Nikephoros Phokas'ın yaptırdığı ve Memlûkların tahrip ettiği iç kalenin kalıntısı görülür. Ayrıca şehrin suyunu sağlamış olan su kemerlerinin kalıntılarına da rastlanır. Habib Neccar dağının yamaçlarında da birtakım duvarlar ve moloz yığınları görülür. Dağın yamacında, Aziz Petros'un halkı toplayıp Hıristiyanlığa çağırdığı söylenen mağarası vardır. Müslümanlar devrinden kalma eserlerin çoğu sonradan harap olmuştur. Ulucami, Kanunî Süleyman devrinde yapılmıştır. (ML)

Antakya Halk kütüphanesi, kuruluşu 1940 Millî Eğitim Bakanlığı Kütüphaneler Genel müdürlüğüne bağlı olan kitaplıkta 6 407 türkçe, 759 eski harfli türkçe, 231 başka dillerde kitap vardır. (M)

Antakya müzesi, Antakya'nın zengin bir arkeoloji müzesi vardır: müzenin temeli 1933'te Fransızlar zamanında atılmış, Türkiye cumhuriyeti devrinde yeni baştan düzenlenmiştir. 5 Büyük salonda ve bahçede teşhir edilen eserler *neolitik, sümer, asur, önhitit, grek, roma, bizans, islâm* ve *osmanlı* devirlerine aittir. Bunlar arasında Antalya ve dolaylarından getirilmiş ünlü mozaikler önemle sayılmağa değer. (M)

ANTAKYA hanedanı, Robert Guiscard'ın büyük oğlu I. Bohémond tarafından kurulmuş bir hanedan. Birinci Haçlı seferinin başlarından biri olan Bohémond, Antakya'yı İstanbul imparatoruna vermeyi reddederek burayı bağımsız bir prenslik haline soktu. Esir düşmesi ve 1104'te Avrupa'ya dönüşü naipliğin «Galilea prensliği» ni kuran ve 1111'de Antakya prensi olan yeğeni Tancrède'e kalmasına yol açtı. Tancrède'in yeğenlerinden biri olan Roger 1112'de onun yerini aldı ve 1119'da «kan meydanı» nda öldü. Bunun üzerine Bohémond I'in torunları prensliğe el koydular. Bohémond II'nin kızı ve vârisi olan Constance, önce Raimond de Poitiers ile evlendi. Guilaume IX'un oğlu, Akitanya dükü ve Poitou kontu olan kocası Akitanyalı Aliénor'un amcasıydı. İkinci Haçlı seferi sırasında yeğeniyle arasında bir macera geçti. Aliénor'u Louis III'ten ve onun büyük mirasından yoksun bırakan boşanma,

Foto. Basın-Yayın Foto-Film, Yenisabah arşivi (MEYDAN)

bu hâdiseyle ilgilidir. Constance'ın ikinci kocası Renaud de Châtillon, Franklar'ın Selâhaddin Eyyubî karşısında bozguna uğramasına sebep oldu ve Selâhaddin Eyyubî onu 1187'de idam ettirdi. Constance'ın oğlu Bohémond III'ün yerine, küçük oğlu Bohémond IV geçti ve Trablus kontluğunu tevarüs ederek (1189) yeğeni Raimond Roupen'in haklarını zorla aldı (1201). Bohémond VI, Şam ile Halep'e karşı Moğollarla birleştikten sonra, memlûk sultanına Antakya topraklarını kaptırdı; 1268'de elinde yalnız Trablus kontluğu kalmıştı. 1287'de Bohémond VII ölünce, Giblet (Byblos) derebeyleri Trablus'ta oturanlar vasıtasıyle hanedanın çöktüğünü ilân ettirdiler. (L)

ANTALAHA, Madagaskar adasında (Tamatave eyaleti), Hint okyanusu kıyısında kasaba; 9 500 nüf. (660 avrupalı.) Ticaret merkezi. Büyük çapta vanilya üretimi. (L)

ANTA'LAR, M.S. IV. yy. dan itibaren, yunan ve latin kaynaklarında Doğu İslâvlarına verilen ad. Adın menşei ve nereden geldiği bilinmemektedir. Belki de Aşağı Karpatlar bölgesinden gelen Anta'lar, savaşçı bir millettir; ilk rus devletini kuran onlardır. Bizansın uzaktan müttefiki idiler; Bizans bazen onlardan ücretli asker isterdi. M.S. 517 yılına doğru Trakya'ya indiler. Bizans şehirlerine saldırmağa başladılar, Dobruca'yı yağma ettiler, fakat Bulgarlar tarafından durduruldular; bu sırada Justinianus da Tuna boyu sınırlarını tahkim etti. 560 Yılı civarında Avar akıncılarının saldırısına uğrayan Anta'lar ağır kayıplar verdiler ve Orta Dnieper'e doğru çekildiler. Şefleri Mezamir müzakereye girişmek istediyse de başaramadan öldürüldü ve Anta'ların bir kısmı kuzeydoğudaki ormanlara kaçtı. Orada büyük ormanlık bölgenin sınırında Volinya'dan Oskol'a kadar uzanan ikinci rus devletini kurdular. İktisadî faaliyetleri daha çok ormancılığa (odun ve kürk) dayanmaktaydı. VI. yy. sonlarından itibaren Anta'lar, Dniester'e çıktılar ve Kiev'i, sonra da Çernigov'u, Lubeç'i ve Turov'u kurtardılar. Kabilelere ayrıldılar (bunların en önemlisi Kiev tarafına yerleşen Poliane kabilesiydi ve diğer kabilelere örnek oldu. Avar imparatorluğunun yıkılmasıyle bağımsızlıklarını kazandılar. VII. yy. da güneyden Hazarların Rusya'ya gelmeleri ve barışı sürdürmeleri, Anta'ların rahatça düzenlenmelerini, Bizans ve Doğu ile sürekli ilişkiler kurmalarını sağladı. VIII. yy. da Hazarların aracılığı ile Hıristiyanlığı kabul eden Anta'lar, doğu kültürünü benimsediler. Daha kuzeyde, Hazar hâkimiyetinden hoşnut kalmayan Anta'ların yerleştikleri bölgede (Yukarı Volga bölgesi), Novgorod, Smolensk ve Rostov dolaylarında yeni bir medeniyet merkezi kuruldu. Burası, İskandinavların «Gardarik» dedikleri, uzun zaman dış tesirlerden uzak kalacak olan, kendine has ve Hıristiyanlık ile ilgisi bulunmayan bir merkezdi. *Rus* ismi daha Anta kabilelerinin bütününü gösteren bir ad olmadan ve bir bölge adı haline gelmeden ilk olarak orada, IX. yy. da kullanıldı. İşte bugünkü Rusya'nın beşiği olan Novgorod büyük dükalığını bu Kuzeydoğu Rusyası meydana getirmiştir. (L)

ANTALJİK sıf. (önek. *ant* [i] ve yun. *algos*, ağrı'dan fr. *antalgique*). Tıp. Ağrı dindirmeğe yarayan. ‖ *Antaljik duruş*, bazı hastaların ağrılarını dindirmek için aldıkları durum. (Çok defa bu duruştan ağrının nereden geldiği anlaşılabilir: mide ağrısı olanların duruşu, apandisitten sancılananların duruşu, özellikle kemik ve eklem hastalıklarında, romatizmalar v.b. de alınan duruşlar.) [L]

ANTALKİDAS, ıspartalı amiral. 387'de Artakserkses Mnemon ile, kendi adını taşıyan bir barış antlaşması yaptı. (Buna «Kral barışı» da derler.) Bu, gerçekte büyük kralın tek taraflı bir barışıydı. Kral, Sard şehri emirnamesiyle Yunanlıları, Atina sömürgesi olan Limni, Skyros ve İmroz adaları dışında, bütün Anadolu'yu ve adaları bırakmağa zorluyordu. İranlıların müttefiki olan Isparta, bölünmüş bir Yunanistan'da kolaylıkla üstünlük kuracağını hesaplamıştı. (L)

ANTALYA, Akdeniz kıyısında il merkezi şehir; 71 833 nüf. (1965).

Coğrafya

Antalya kendi adını taşıyan körfezin kuzeybatı ucunda aynı adlı ovanın Teke yöresi dağları önündeki bitimi yakınında kurulmuştur. Çubuk boğazında Batı Toroslar arasına giren bir yol (122 km), şehri göller yöresinde Burdur'a bağlar. Antalya'yı ilgilendiren başka bir yol da kendini Alanya-Anamur-Silifke üzerinden Mersin'e bağlayan turistik yoldur (487 km). Kıyı yolunun Antalya batısındaki kesimi (Antalya-Finike-Fethiye) yereyin çok engebeli olması yüzünden henüz düzenli hale konulamamıştır.

ANTALYA, dağlar ve deniz

Antalya, Türkiye'nin Akdeniz kıyılarında en güzel görünüşlü şehirlerinden biridir; denize 20-30 m yükseklikte dik yarlarla inen bir düzlük üzerinde kurulmuştur. Gerisinden doğan kısa, fakat gür Düden suyu şehrin hemen doğusunda, kollara ayrılarak sözü geçen yarlar üzerinden güzel çağlayanlar halinde denize dökülür. Bu yarlar şehrin kurulduğu düzlükten deniz düzeyine inilemeyecek kadar dik olduğu gibi, önündeki deniz de hemen kıyı yakınında 100 m'yi aşan derinliklere iner. Yalnız bir kesimde deniz, yarların içine küçük bir koy şeklinde girer ve bu koyun oldukça az eğimli yamaçlarında şehir denizle temasa geçer: burası *Antalya limanı*'dır. Liman Ortaçağdan, XX. yy. başlarına kadar küçük tonajlı gemilere iyi bir sığınak oluyordu; ama bugünün büyük gemileri için yetersizdir ve bunları barındırabilmek için denizin derin kesiminde, eski mendireğin çok önünde, yeni dalgakıranlar yapmak gerekmektedir. İki yanında iki büyük plaj (batıda şehre yakın Konyaaltı ve doğuda 11 km uzakta Lara plajları), yarların kesintiye uğratır. Ovanın ve körfezin doğu kenarında basamaksız yükselen dağlar, ova yazın sıcaktan kavrulurken, yüksek kesimlerinde güneşin pırıldattığı kar yığınlarını saklar. Şehir içinde ve çevresinde palmiyeler, limon, portakal... bahçeleri ve Türkiye'de eşi bulunmayan ihtişamlı belediye parkı (Vali Haşim İşcan tarafından yaptırıldı) Antalya'nın güzelliğini tamamlar. Şehrin hemen hemen tropik görünüşü, iklim şartlarıyle ilgilidir. Eskiden şehir halkının birçoğu yazın sıcak ve sıtmadan kurtulmak için yaylaya çıkarlardı (Elmalı, Burdur, Isparta). Şimdi sıtma tehlikesi kalkmış olduğu ve denize rağbet arttığı için bu mevsimde plajlara ve kısmen de bağlara gidilir.

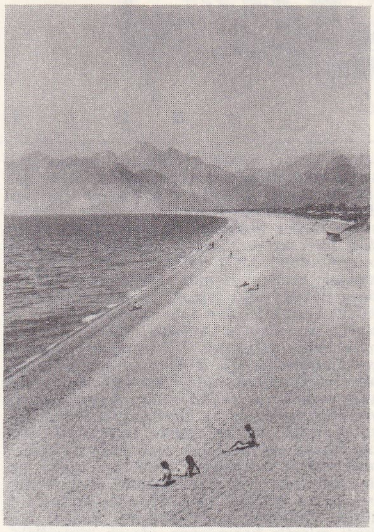

ANTALYA, Konyaaltı plajı

Şehrin eski çekirdeği, yakın yıllarda kısmen ortadan kaldırılmış olan surların kuşattığı alandadır; burada evler dar sokaklar boyunda sıralanır, başlıca eski anıtlar buradadır. Çevreye doğru, yeni gelişen kesimlerde bahçeler içinde evler sıklaşır. Daha İkinci Dünya savaşı sonlarında bile Antalya'nın şehre demir borularla gelen temiz bir içme suyu yoktu. Sarnıçlarda biriktirilen yağmur suları, hattâ arklarla şehre getirilen Düden suyu kullanılırdı. Şimdi batıdaki dağlık alandan toplanan kaynak suları ihtiyacı karşılamaktadır.

Antalya'nın nüfusu XIX. yy. ortalarında 15 000-18 000 kadar tahmin ediliyordu ve bu sayı XX. yy. başlarında 25 000-30 000 olarak gösterilmekteydi. Millî Mücadeleden sonra, şehir nüfusunun 1/5 kadarını meydana getiren Rumlar ile Yunanistan Türkleri mübadele edildiler. 1927 Sayımında şehrin nüfusu 17 635, 1940'ta 24 957 iken bu sayı 1950'den (27 515) sonra daha hızlı bir artma temposu gösterdi. 1960'ta 50 000'i geçti, 1965'te ise 72 000'e yaklaştı. Bu artış büyük bir iktisadî gelişmeye meydan vermemekle beraber Antalya'da özellikle son yıllarda bir-

ANTALYA iline bağlı Finike'de balık ağları ve günbatımı

Foto. Basın-Yayın Foto-Film (MEYDAN)

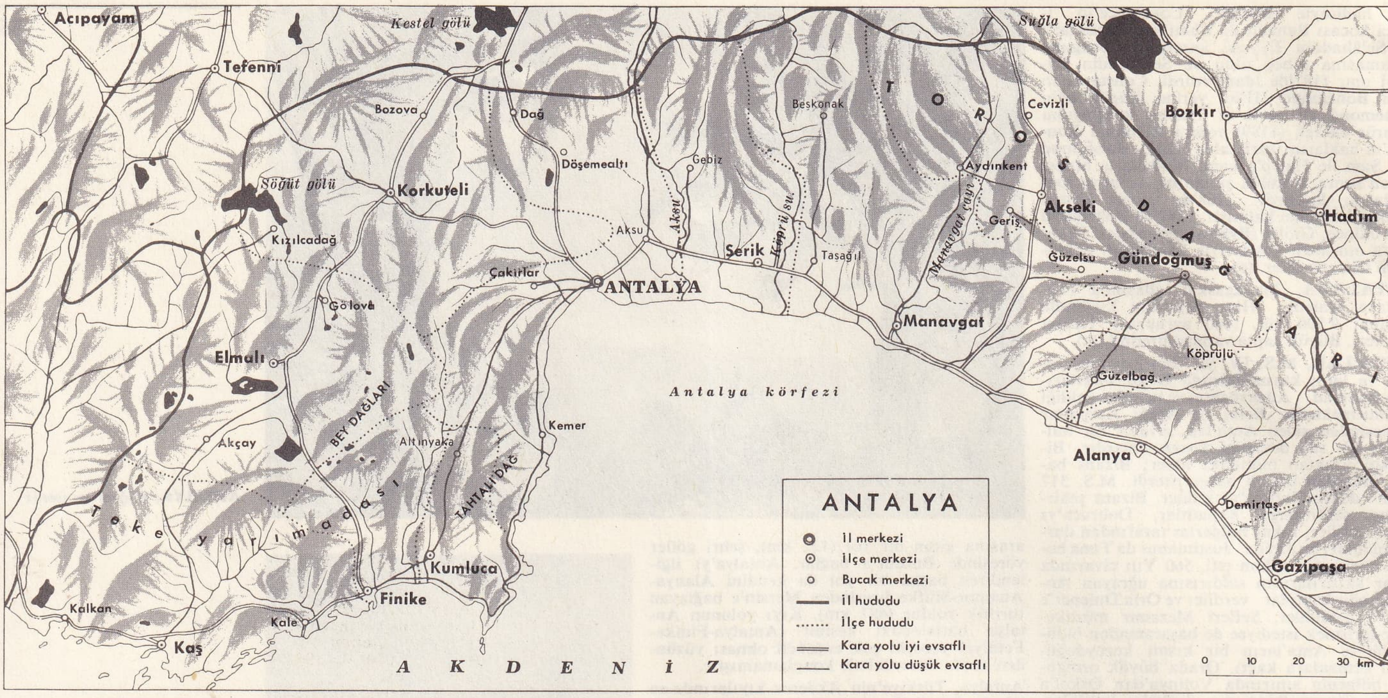

ANTALYA haritası

takım sanayi tesisleri kuruldu: bunlar arasında eskiden beri mevcut kereste, un ve çeltik fabrikalarıyla tuğla v.b. yapım atelyeleri dışında kurulmuş pamuklu dokuma fabrikası ve Kepez hidroelektrik santralının beslediği ferro-krom tesisleri sayılabilir. Ulaşım bakımından, deniz yolunun önemi turistik amaçlı geziler dışında gerilemiş, 1940'tan önce Burdur veya Isparta'yı Antalya'ya bağlaması kararlaştırılan demiryolu yapılamamış, bu şartlar altında Antalya, sadece karayoluna bağlı kalmıştır. Bu karayolu engebeli bir alandan geçtiği için, yüksek niteliğe sahip bulunmadığı halde kuvvetli bir trafik akınını kendine çekmektedir: Antalya'ya bu yol üzerinden (ayrıca daha sınırlı olarak hava yoluyle) her mevsimde memleketin her tarafından ve (özellikle plajlardan faydalanmak üzere) memleket dışından turistler gelir. Antalya, bayram günlerinde en çok rağbet edilen turistik merkezlerden biridir. Bugünkü Antalya'nın en gelişmiş iktisadî faaliyeti misafir barındırma olarak gösterilebilir.

Tarih

Antalya şehri, Bergama kralı Attalos II (M.Ö. 159-138) tarafından, Pamphylia yöresi kıyılarında, belki eski bir yerleşme noktası üzerinde kurulmuş veya geliştirilmiştir. Bugünkü adı da ondan gelir: İlkçağda burası kurucusunun adıyle Attaleia diye tanınıyordu. Peutinger «tabula» sında bu ad Atalia şeklinde sadeleştirilmiş, doğu kaynaklarında, bu arada türk eserlerinin çoğunda Adalya (Batılılarda Adalia bazen de Satalia) diye yazılmış, zamanımızda ise Antalya şeklini almıştır. Bergama krallığı toprakları M.Ö. I. yy. başlarında Romalılara geçtiği sırada kıyı şehirlerinin birçoğu gibi burası da korsanların eline geçmişti. Roma hâkimiyeti, konsül P. Servilius'un onlara karşı zaferinden sonra gerçekleştirildi (M.Ö. 79). Roma devrinde şehrin surları genişletildi, yeni binalar yapıldı. Bizans devrinde burası Doğu Akdeniz'in işlek bir limanı olmuştu. Müslümanlığın yayılması sırasında Antalya akınlara uğradı, hattâ 860'ta abbasî halifesi Mütevekkil'in kumandanı, türk asıllı Fazl bin Karin tarafından denizden hücumla bir süre için zaptedildi. Malazgirt savaşından sonra Antalya selçuklu sultanı Süleyman Şah tarafından fethedildi (1085); bundan sonra imparator Aleksios Komnenos şehri geri aldı (1103); tekrar Selçuklulara geçti, sonra imparator İoannes Komnenos Antalya'ya girdi (1120). Bizans'ın Latinler tarafından zaptedildiği sırada burası da Aldobrandini'nin eline geçmişti. Selçuklu sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev I, Antalya'yı kuşattı (1207) ve Kıbrıs kralının kumandanı Gautier de Montbéliard'ın kaleye yardıma koşmasına rağmen burası Türklerin eline geçti. Selçuklular devrinde Venedik gemici ve tacirlerine Antalya'da bazı haklar tanındı. Her ne kadar 1215'te Gautier de Montbéliard Kıbrıs'tan getirdiği kuvvetlerle şehri ele geçirip Türkleri kılıçtan geçirdiyse de Antalya, sultan İzzeddin Keykâvus I tarafından geri alındı. Selçuklular surları kuvvetlendirdiler, rıhtım ve mendirekler yaptılar ve bir de tersane kurdular. Selçukluların buradaki valilerine «sahilbeyi» denirdi; bu ad bizans kaynaklarında «salbeg» şeklinde geçer. Selçuklu devrinde Antalya yöresine Teke adlı büyük bir türk aşireti gelmişti. XIII. yy. sonunda Selçuklu devleti sona erince Isparta ve Antalya arasındaki topraklar Teke aşiretinin bir kolu olan Hamidoğullarının hâkimiyeti altına girdi. Antalya'yı ele geçiren İlyasbeyoğlu Dündar Bey, buranın idaresini kardeşi Yunus Beye bıraktı. Yunus Beyin oğulları, Antalya'da hüküm sürdüdüler, Hamidoğullarının bu ikinci kolu Tekeoğulları adıyle de tanınır. Kıbrıs kralı Pierre, 1361'de Antalya'yı ele geçirdiyse de, Tekeoğullarından Mehmed Bey 1373'te şehri geri aldı. Bunun oğlu Osman Bey zamanında Antalya, osmanlı hâkimiyetine girdi. Ankara savaşından (1402) sonra Teke ve Karamanoğullarının Antalya'yı ele geçirme teşebbüsleri boşa çıktı. Antalya, Anadolu eyaletinin Teke sancağına merkez oldu (Elmalı ile beraber). Bayezid II devri sonlarında şehzade Korkut bu sancağın başında bulunuyordu. Babası ölünce tahta çıkan kardeşi Selim'e (Yavuz) karşı burada isyan etti. XVII. yy. ın ikinci yarısında Antalya'yı gezen Evliya Çelebi, üç tarafı bahçelerle çevrili şehrin kale içinde dar sokaklı, 3 000 evli 4 mahallesi; kale dışında ise, kuzeyde 20 türk, 4 rum mahallesi bulunduğunu, çarşının surlar dışında yer aldığını, limanın 200 parça gemi alacak genişlikte olduğunu yazar. XIX. yüzyılda Osmanlı imparatorluğunun bırakmak zorunda kaldığı topraklardan gelen göçmenlerin yerleştirildiği Antalya, sözü geçen yüzyılın ikinci yarısında Konya vilâyetine bağlanan bir sancağın (Teke) merkezi oldu, Birinci Dünya savaşından önce bu sancak adı geçen vilâyetten ayrılarak bağımsız sancak haline geldi. Mütareke devrinde bir aralık italyan kuvvetlerinin işgal ettikleri şehir çok geçmeden boşaltıldı ve Cumhuriyet devri başında Antalya vilâyeti kuruldu.

Güzel sanatlar

● *Yunan ve Roma devri.* Antalya, tarihî yapıları yönünden önemli eserlere sahip bir Güney Anadolu ilidir. Eski çağlardan kalan başlıca eserler şunlardır: Kaş kasabası çevresindeki Antiphellos*, Serik kasabası çevresindeki Aspendos*, Kaş kasabasının Demre köyündeki Myra*, Manavgat kasabasının yöresindeki Side*, Antalya'nın kuzeydoğusunda Aksu (Macun) yöresindeki Perge*, Kaş kazasının Kale bucağındaki Simena, Antalya körfezinin batı kıyısında Tekirova yöresindeki Phaselis, gene körfezin batısında Tahtalı dağlardaki Chimera-Olympos-Yanartaş, Antalya-Korkuteli arasında Termessos, Elmalı-Finike yolu üzerinde Tekke köyü yöresindeki Limyra, gene Elmalı-Finike yolu yöresindeki Arycanda, Finike dolaylarında Alakır çayı üzerindeki Acalissos, Finike -Antalya arasında Kartal dağında Rhodiapolis, Avlan gölünün kuzeybatısındaki Podelia, Elmalı yöresinde Gömbe yaylasındaki Gomba. Antalya'nın güneybatısında Beldibi köyündeki Trissa, Finike'nin Gödene köyü yöresindeki Etenna, Kaş kazasının Kale bucağının doğusundaki İsinda, Söğütlügöl'ün kuzeyinde ve Korkuteli'nin batısındaki Lagos (Lagbe), Korkuteli ile Burdur arasında Ziynit köyündeki Verbe, Antalya şehrinin doğu dolaylarında Magydos, Gazipaşa kasabasındaki Sellinus, Alanya'nın batısında, kıyıda Şarapsa hanı yöresindeki Ptolemios, Kaş kazasının Kalkan bucağında Kocaçay ağzının doğusundaki Patara, Kaş kazasının Kalkan bucağında Kocaçay yatağının doğusundaki Ksanthos, Antalya şehrinde surlar, Hadrianus kapısı ve kule.

Surlar. Romalılar tarafından M.S. II. yüzyılda helenistik devirden kalan temeller üzerine yapılmıştır. 1671-1672'de Antalya'yı gören Evliya Çelebi surlar hakkında geniş bilgi verir: surların 80 burcu bulunduğunu, çevresinin 4 400 adım olduğunu ve surlar içinde 3 000'e yakın kiremit örtülü evlerin meydana getirdiği dar sokaklı dört bucağın bulunduğunu söyler. Avusturyalı Graf K. Lanckoronski, arkeolog mimar Niemann ve arkeolog E. Petersen'in 1884'te bu bölgede incelemeler yaptıkları sırada surlar sağlammış; ancak günümüze bu surlardan şehrin içindeki birkaç burçla Hadrianus kapısı ve yanındaki kuleler ile limana bakan büyük kule ve liman duvarlarının bazı parçaları kalmıştır. İki surdan biri limanı, diğeri şehri at nalı gibi kuşatır; surlar arasında şehrin iç bölümlerini meydana getiren duvarlar vardır; iki surun birleştiği noktada, uçlarında kuleleri olan dalgakıranlar uzar; bu kulelerden biri denizin üzerinde yapılmıştır.

Hadrianus kapısı. Önceleri şehrin biri doğuda, öbürü batıda iki kapısı varmış; bu kapılar

geceleri kapatılır, gündüzleri ise gerektiğinde açılırmış. Bu kapılardan doğudaki tamamen yok olmuş, Hadrianus'un Antalya'ya gelişinde yapılan (130) batıdaki Hadrianus kapısı ise yanlarındaki iki kule ile günümüze kalmıştır. Osmanlı imparatorluğunun son yıllarında onarılmış, ancak kapının üzerinde olan heykel 1844'te yerinden kaldırılmıştır. Kapı, beyaz mermerden yapılmıştır, üç gözlüdür, geniş gözlerin üzerleri ortada korint üslûbunda iki kolonun taşıdığı tonozlar ile örtülüdür. Bugün ortada bulunmayan doğudaki kapının adı «Çiçekli kapı» imiş; üzerindeki kornişte yunan harfleriyle «İmparator Hadrianus» yazılı olduğu söylenir.

Kule. Günümüzdeki adı «Hıdırlık kulesi»-dir. Deniz kıyısına yakın surların güneydoğu köşesindedir; oldukça iyi korunmuştur. Bergamalıların yaptığı söylenir; tarihçi Paribeni ise romalı bir generalin mezarı olduğunu öne sürer. Ancak limana hâkim durumu bakımından deniz feneri olarak yapıldığı sanılmaktadır. Kare bir tabana oturan gövdesi yuvarlaktır, üstünde içeriden merdivenle çıkılan bir düzlük vardır.

Akhilleus'un resmi. Yanık mahallesindeki kalenin batısında beyaz bir mermer üzerinde Truva kahramanı Akhilleus'un resmi vardır: Akhilleus bir iskemleye oturmuştur, önünde diz çökmüş olan Truva kralı Priamos savaşta ölen Hektor'un cesedini istemektedir. Gene bu taşın yanında iki taştan birinde elinde ok ve yay tutan bir yunan askeri, öbüründeyse ay biçiminde kabartma bir insan başı işlenmiştir. Gene bu taşın biraz ötesinde kaleye bitişik bir mermer üzerinde Bilos'un oğlu Mısır kralı Danaus'un kızları, kiminin elinde, kiminin omuzunda birer testi ve aralarında bir küp ile görülmektedir. Roma çağından kalma küçük ölçüde bir tiyatro da «Mermerli köşk» denilen yerdedir.

● *Selçuklu devri.* Selçuklular Antalya'yı ele geçirdikten sonra bu bölgede pekçok han, burç, cami ve köprü yapmışlardır. Antalya'-daki selçuk hanlarının birinci bölümü, Konya-Beyşehir-Eğridir-Isparta üzerinden Antalya'ya inen yolda Kırkgöz ve Evdir hanları; ikinci bölümü Konya-Beyşehir-Seydişehir üzerinden Antalya'ya inen yolda Tol, Burmahan; üçüncü bölümü ise Antalya'dan Adanaya giden kıyı yolu üzerinde Pazarcık, Kargı, Alara ve Şarapsa hanlarıdır. Selçuklular Belkıs tiyatrosunu da (Bk. ASPENDOS) han olarak kullanmışlardır.

Korkut camii veya *Cami-i Kebir* (Batı yazarları *Cumanun camii*, halk *Kesik minare* der). Meryem adına yapılmış eski bir kilisedir; Sultan Korkut tarafından camiye çevrilmiş, 1851'de yanmış ve yeniden yapılırcasına onarılmıştır, mermer sütunlarının üzerindeki çiçekli süslemeler ilgi çekicidir.

Yivli minare. Alâeddin Keykubad'ın XIII. yüzyılda kiliseden camiye çevirdiği Alâeddin camiinin minaresidir; altı taş, üstü tuğladan dilimli ve yivli olarak yapılmıştır. Tuğlaların arasına açık mavi renkte dört köşe taşlar konularak göz alıcı bir süsleme yapılmıştır.

Karatay medresesi. Selçuklular devrinde 1250 yılında yapılmıştır; günümüzde yıkık durumdadır; taç kapısıyla mihrabının üzerindeki zengin süsleme ilgi çekicidir.

Yivli cami. Kapısı üzerindeki yazıtta çatısının yandığı ve 1368'de yeniden yapıldığı yazılıdır. Halen müze olarak kullanılmaktadır.

● *Osmanlı devri.* Kuyucu Muratpaşa, Tekeli Mehmetpaşa, Bali ve Musellim Bey camileri sayılabilir. Bunlardan Kuyucu Murad Paşanın 1564'te yaptırdığı cami Anadolu'daki osmanlı mimarîsinin en güzel örneklerinden biridir.

— *Antalya ili.* Antalya körfezinin üç yanında geniş bir şerit gibi uzanan Antalya ili, Muğla, Burdur, Isparta, Konya ve İçel illeriyle kuşatılır, batıda Teke, kuzeyde Göller, doğuda Taşeli yörelerine doğru yayılır. İlin 20 591 km² toprağı üzerinde 486 910 nüfus yaşar. Bu nüfusun hemen yüzde 73,5'i, sayısı 608'i bulan köylerdedir. 3 000'den fazla nüfuslu olan kasaba ve şehir sayısı 10'dur ve burada yaşayanlar, il nüfusunun yüzde 26,5'ini meydana getirir (Türkiye ortalaması yüzde 36,5). Şehirleşen merkezler arasında yalnız birisi 50 000'den fazla nüfusludur (Antalya, 71 833); ayrıca birisinin nüfusu da 10 000'i aşar (Alanya: 12 436). Antalya ilinin 12 ilçesi vardır: Antalya, Akseki, Alanya, Elmalı, Finike, Gazipaşa, Gündoğmuş, Kaş, Korkuteli, Kumluca, Manavgat, Serik. — Antalya merkez ilçesinin yüzölçümü 2 415 km²; nüfusu 128 856, 6 bucak (Merkez, Aksu, Çakırlar, Dağ, Döşemealtı, Kemer) içinde 77 köyü vardır.

Antalya ili toprakları, Antalya körfezi dibine sokulmuş Antalya ovası ve içeri kesimlerdeki bazı yüksek düzlükler (Elmalı ovası gibi) dışında engebeli ve yüksektir. İl topraklarını engebeleyen dağ sıraları Batı Toros sistemi içinde yer alır: Göller yöresine doğru birbirine yaklaşan dağ sıraları, Antalya körfezinin iki tarafında yelpaze gibi birbirinden ayrılır. Yapısında İkinci zaman kireçli yereyin fazla yer tuttuğu Teke yöresinde Beydağları (Akdağ, 3 086 m) ve Elmalı dağları (Akdağ, 3 024 m) arasında dışarıya yüzeyden akışı olmayan ve taban yükseltisi 1 000 m'yi geçen *Elmalı* ovası* yer alır. Basamaklı bir yapı gösteren Antalya ovası kuzeyde Torosların dik yamaçları önünde sona erer. Doğuda ise Taşeli kireçli yaylası önünde sona erecek dağ sıraları 3 000 m'ye yaklaşan yükseltilere ulaşırlar (Geyik dağı gibi). Kıyılar batıda, Teke yöresinde, Kocaçay (Eşen çayı) ağzından Kırlangıç (Kilidonya) burnuna kadar küçük koylar, adalar (bu arada Yunanistan'ın elinde bulunan Meis adası), ovacıklar (Finike ovası) ile az çok girintili çıkıntılı bir görünüşe sahiptir. Kilidonya burnundan Antalya'ya kadar yalçın yarların birden yükseklere fırladığı dağlık bir yapı göze çarpar. Antalya ovasından güneydoğuya doğru gidildikçe dağlar kıyıya yaklaşır ve ilin güneydoğu sınırlarına ulaşır.

● *İklim.* İl topraklarında genellikle tipik Akdeniz iklimi karakteri göstermekle beraber, yüksek ve deniz etkisinden uzak kesimlerde az çok değişikliğe uğrar. Akdeniz iklimine örnek alabileceğimiz Antalya'da yazlar uzun sürer ve pek sıcak geçer (temmuz ortalaması 28°2 C) ve yaz günlerinde gölgede sıcaklık 40°yi aşabilir (şimdiye kadar en fazla 44°6). Kışlar kısa sürer ve ılık geçer (ocak ayı ortalaması sıcaklığı 10°0C) ve sıcaklık pek seyrek olarak 0° altına iner (40 yıla yakın bir sürede kaydedilmiş en düşük sıcaklık: —4°6); sıcaklığın 0° altına düşebildiği günler ortalaması 1,5 gün kadardır, fakat şimdiye kadar sürekli olarak 0° ve daha düşük sıcaklık kaydedilen gün görülmemiştir.—Yağışlar bol (Antalya'da yağış ortalaması 1 030 mm) olmakla beraber kış etrafında, özellikle bu mevsimde kümelenmiştir. Antalya'da yağışların mevsimlere dağılışı şöyledir (yüzde olarak): kış 66, ilkbahar 16, yaz 1,5, sonbahar 16,5. Kar, ancak birkaç yılda bir görülür ve yerde kalmaz. Kıyı kesiminde sıcaklık ve yağış şartları az çok Antalya'nınkine benzer, yalnız bakı şartlarına göre yağışlar bazı yerlerde azalır (Finike: 873 mm), dağ yamaçlarında birkaç metreye çıkabilir, iç kesimlerde ise azdır. Yine bu kesimlerde kışlar daha sürekli ve daha soğuk olur (Elmalı, ortalama sıcaklıklar: ocak 2°5, temmuz 24°1, ekstremler: —16°0 ve 40°0; yıllık yağış 514 mm). İlin akarsuları, genellikle kireçli yereyden gelen suyu bol kaynaklarla beslendikleri için yazın çok fakirleşmez; en önemlileri: Alara, Manavgat, Köprü suyu, Aksu, Düden suyu, Alakır çayıdır. Korkuteli ovasının suları Kestel gölüne gider, Elmalı ovası suları düden*lerde kaybolur.

Tarım alanında iklim Antalya yöresine geniş imkânlar hazırlar, dağlık yereyin çok geniş olması bu imkânları sınırlar. Ekili dikili alanlar, Türkiye ortalamasına göre çok düşüktür (yüzde 12). Buna karşılık ormanlık alanlar çok geniş görünür (yüzde 29) ama yüzyıllardan beri insafsız bir işletme, keçi otlatması ve yangınlar yüzünden bu ormanların çoğu bozulmuş, çalılık ve baltalıklar halini almıştır. Bununla beraber, ormanlardan kereste, meşe palamudu ve keçiboynuzu (harnup) elde edilir. Ekili alanların yüzde 70'ten fazlası tahıl ekimine ayrılmıştır, en çok buğday (150 000 t), arpa (50 000-60 000 t), yulaf (30 000-40 000 t) ve mısır (8 000-9 000 t) ekilir. Pirinç ekimi de, kendi ölçüsünde yaygındır (3 000-5 000 t). Baklagillerden en çok bakla, fasulya ve nohut ekilir. Patates üretimi 20 000-24 000 t kadardır. Sanayi bitkileri arasında en çok pamuk ekilir (32 000 t'den fazla lif, 52 000 t kadar çekirdek). Burdur fabrikası için şeker pancarı (20 000 t), susam (2 000 t), yerfıstığı (4 700 t), anason v.b. ekilir. Aşılı zeytin ağaçlarının sayısı şimdi 1 milyonu geçmiştir. Taze, özellikle turfanda sebzecilik ve meyvacılık il tarımının karakteristik öğeleridir. Prof. Baade'ye göre Antalya yöresi turunçgiller gibi soğuğa karşı hassas bitkiler yetiştirilmesi bakımından soğuk baskınlarına, meselâ A.B.D.'de Florida'dan daha az açık olduğu için çok ilgi çekici bir duruma sahiptir. Alanya, Antalya ve Finike üç önemli turunçgil merkezidir. Turunçgiller toplam üretimi 1965'te 89 000 tondan, 1966'da 101 000 ve 1967'de 162 000 tonun üstüne çıkmıştır.

ANTALYA'da Sultan Korkut tarafından camiye çevrilen ve onun adını alan Meryem Ana adına yapılmış eski bir kilise, Halk arasında adı Kesik minare'dir

ünlü ANTALYA harabeleri

Hayvancılık bakımından Antalya, Türkiye'nin en çok keçi beslenen ilidir (sayı gerilemesine rağmen yine de 1 milyondan fazla); buna karşılık koyun 415 000 kadardır. Sığır sayısı bunun yarısını biraz aşar (234 000). Türkiye'deki develerin dörtte bir kadarı (11 000) bu ilde görünmektedir. Kümes hayvanları (tavuk) sayısında da Antalya başta görünür (1 380 000). Bal üretimi önemlidir (400-500 ton). İpekböcekçiliği gerilemiş olmakla beraber yine de önem taşır. Antalya ilinde oldukça çeşitli maden yataklarına rastlanmış, bunların bazıları işletilmiş veya işletilmektedir (krom, demir v.b.). Sanayi yeni yeni gelişme göstermekte, özellikle Antalya şehrinde kümelenmiş bulunmaktadır.

Ulaşım, sınırlı olan deniz yolu bir tarafa bırakılırsa, daha çok kara yoluyle yapılmaktadır. Başlıca ulaşım kanalı Antalya-Burdur yoludur. Konya-Beyşehir-Akseki yolu buna göre az önem taşır. Antalya ilinin gelişmesinde en büyük rolün turizme düşeceği anlaşılıyor. Dağcılık ve kış sporları (Teke, Taşeli), deniz sporları ve arkeoloji hazineleri bakımından ilin kaynakları tükenmez bir zenginlikte görünmektedir. (M)

ANTALYA körfezi, Doğu Akdeniz'in Anadolu içine doğru sokulan geniş bir girintisi. Körfez batıda Teke yöresinin yalçın yarlarına dayanır ve Kilidonya burnuyle onun uzantısı durumunda olan Beşadalar tarafından sınırlanır. Kuzeybatıda Antalya ovasının yarları önünde sona erer. Ancak Aksu ve Manavgat çayı ağızları arasında kıyı, alüvyonlu düzlükler görünüşünü alır ve daha ötede yeniden dikleşerek güneydoğuya doğru, Anamur burnuna veya Kaladiran suyu ağzına kadar uzanır. Antalya körfezinde deniz derinliği kıyı yakınlarında birden artarak güneyde 2 000 m'yi geçer. Bugün körfez kıyısında ancak Alanya ve Antalya limanları gemi uğrağı durumundadır, bunlardan Antalya işlek bir kara yoluna bağlı olduğu için daha önemlidir. Başka kesimlerde yüksek dağların geçit vermemesi önemli karayolları oluşumunu önlemiştir. Buna karşılık Chimaera, Phaselis, Olbia, Side, Korakesion, Selinos gibi arkeolojik yerleşmeler pekçok tur. (M)

Antalya müzesi, 1372 yılında Hamidoğullarından Mehmed Beyin yaptırdığı Yivli minare camiinde kuruldu (1934). Daha önce 1923-1934 yılları arasında Panaya kilisesinde toplanan arkeolojik eserler buraya taşındı ve bu çevredeki mevlevihane, Mehmed Bey-Nigâr Hatun türbeleri, medreseler de müzeye dahil edildi.

Aspendos*, Side*, Perge*, Xanthos* gibi arkeolojik sahalardan ve Antalya şehri yakı-

Foto. Basın-Yayın Foto-Film ;Yeni Sabah arşivi (MEYDAN)

nındaki buluntu yerlerinden getirilen yunan, roma, bizans devri eserleri (pişmiş topraktan çeşitli eşya, mermer lahitler, steller, heykeller, mimarî parçalar) müzede teşhir edilmektedir.

Antalya ve çevresinden derlenen islâmî devir eserleri (selçuklu, beylikler ve osmanlı devirleri), mezar taşları, kitabeler, çiniler, silâh, meskûkat ve etnografya eşyası da ayrı bir bölümü doldurmaktadır.

Antalya müzesi, bina olarak yeter görülmediği için, Konyaaltı yolu üzerinde büyük bir Bölge müzesi yaptırıldı. Antalya müzesi, 1969 yılında bu müzede yeniden kurulacaktır.

— *Antalya müzesi ihtisas kitaplığı*, 3 000'den fazla mevcudu bulunan tanzim edilmemiş bir ihtisas kitaplığıdır. (M)

ANTALYA ovası, Akdeniz'de kendi adını taşıyan körfezin kuzeybatı kenarında Anadolu içine bir üçgen şeklinde sokulan düzlük. Batıda Teke dağlarının dik kenarı önünde birden sona erdiği halde, doğuda kıyıya yaklaşan dağlar yüzünden, git gide darlaşıp Alanya yakınlarında sona erer. Batıdan doğuya Karaman çayı, Düden suyu, Aksu, Köprü ve Manavgat çayları, Karpuz, Kargı, Alara suları Batı Toroslardan inip Antalya ovası içinde denize dökülür. Gerçekte alüvyon birikmesiyle oluşmuş ova görünüşü Aksu çığırının doğusunda, düzlüklerin genişliği azalmağa yüz tuttuğu kesimde görülür. Aksu batısında ise, artık alüvyonlu bir ova değil, sert kireç kayaçlarının (traverten) meydana getirdiği üç taraça (seki) basamağı halinde sıralanmış düz yüzeyler bulunur. Antalya şehrini taşıyan ve deniz kenarına 25-30 m'lik dik yarlarla inen ilk basamak kuzeybatıya doğru hafif bir eğimle yükselip 110 m'ye varır ve burada 80-90 m'lik dik bir yara dayanır. Bu yar üstünde yükseltisi 190-220 m arasında değişen orta taraça yer alır. Bundan da, 50-80 m'lik bir yar üzerinde yer alan 260-300 m yükseltiden üst taraçaya geçilir. Taraçanın düz gibi görünen yüzü gerçekte oyuklarla delik deşik olup çukurluklarını kızıl toprak tabakası kaplar. Taraça düzlükleri yoğun çalılıklarla örtülüdür, ancak sözü geçen toprak tabakasının yayıldığı kesimlerde küçük tarlalar görülür. Bu sert traverten tabakalarının kireçli sular tarafından çökeltildiği bilinmektedir. Traverten kütlesinin yüzlerce metre kalınlığı vardır. Bunların çökelmesinden sonra deniz düzeyinde meydana gelen değişiklikler sonucunda en yenisi bugünkü deniz seviyesine en yakın olanı bulunmak üzere birbiri üzerine dizili basamaklar meydana gelmiştir. Traverten kütlesinin oluşmasında Düden suyunun önemli rolü vardır. (M)

ANTAMBAHOAKA, Madagaskar'ın güneydoğusunda yaşayan bir kabilenin adı; sayıları 13 000 kadardır. Arap ve Betsimisaraka ırklarının karıştığı, İslâmlığı kabul etmiş Comores'li zencilerden gelirler. (L)

ANTANDROS. Esk. coğ. Anadolu'da İda (Kaz) dağının güney eteğinde ve Edremit körfezinin kuzeyinde bir şehir. Heinrich Kiepert'e göre, Avcılar'ın batısında yer alan 215 m yüksekliğindeki tepenin üzerindedir.

ANTARKTİKA'nın kâşifi Amundsen, 14 aralık 1911

Tepenin üst kısmında kale, batı yamacında mezarlık vardır. Antandros, Artemis ormancığı ve kaplıcalarının da dahil olduğu Astyra köyünü içine alır; batıda Gargara, doğuda da Adramytteion ile sınırlanır. Eskiden Astyra'daki ormandan kereste alınarak, bugünkü Avcılar iskelesine yakın olan ve Aspaneus adındaki çarşıda satılırdı. Efsaneye göre Paris'in hükmü de yakındaki Aleksandreia adlı dağda verilmişti. Antandros Pelasgoi'ler tarafından kuruldu, buradan Leleg ve Kilikyalıların şehri olarak da bahsedilir, bu yüzden zaman zaman her iki millete de ait olduğu düşünülebilir. Adramytteion'dan Assos'a giden yol üzerinde bulunması askerî önemini arttırdı. Bu sebeple de yakınındaki ülkeler arasında el değiştirmesi tabiîdir. İlias'da Lyrnessos olarak geçen şehrin de burası olması muhtemeldir.

Antandros VI. yüzyıl sonlarında bağımsızlığını kaybederek sıra ile Mytilene'nin (Midilli), İranlıların (M.Ö. 508), gene Mytilene'nin, Atina'nın (M.Ö. 427), tekrar İranlıların, en son olarak da Roma'nın hâkimiyetine geçti. Roma idaresinde iken Asia eyaletine katıldı ve mahkeme merkezi olan Adramytteion'a (Adramytteion Conventus) bağlı kaldı. Şehrin muhtelif devirlere ait paraları vardır. Bu sikkeler üzerinde, şehrin koruyucusu olan Artemis'in başı tasvir edilmiştir. Hıristiyanlık devrinde piskoposluk merkezi olmuştur. (M)

ANTANDROY'LAR, Madagaskar'ın güney ucunda hayvancılıkla uğraşan 257 000 kişi civarında bir halk topluluğu. Uzun boylu, çıkık elmacık kemikli ve siyah tenlidirler. (L)

ANTANKARA'LAR, Madagaskar adasının kuzey üçgeninde Nossi-Be'ye kadar uzanan bölgede yaşayan, 28 000 kişi civarında bir halk topluluğu. Zenci tipten olan Antankara'lar müslümandır: Arap, Sakalav ve Betsimisaraka ırklarının karışımından meydana gelmiştir. Sığır çobanlığı yaparlar. (L)

ANTANOSİ'LER, Fort-Dauphin çevresiyle aşağı Onilahy bölgesinde yaşayan, madagaskarlı halk topluluğu. Meriniler (*Bani Marin*) tarafından kovulunca XIX. yy. da bu bölgeye yerleşmişlerdi. (L)

ANTANT i. (lat. *intente*, -ye yönelmiş'ten fr. *entente*, anlaşma, siyasî anlaşma). Devletlerarası işbirliği, anlaşma: *Bazı haberler vardır ki, iki satırlık muhtevalarında kocaman bir ekonomik mesele, bir kabine buhranı, bir antant, bir işbirliği gizlidir* (S. F. Abasıyanık). Bk. ANSİKL. || Genel olarak anlaşma: *Aralarında bir antant hasıl olmadı.*

— DEY. *Antant kalmak*, anlaşmak. mutabakata varmak.

— ANSİKL. *Antant* kelimesi tarih boyunca bazı devletlerarası anlaşma ve birleşmelerin özel adı olarak kullanılmıştır. (Bk. BALKAN ANTANTI.)

● *Antant kurulu*, 1959'da dört Afrika devleti (Fildişi Sahili, Dahomey, Nijer ve Yukarı Volta) tarafından kurulan birlik. Fildişi sahili başkanı Houphouet-Boigny'nin etkisiyle kuruldu, ilk başkanı Nijer başbakanı Hamani Diori oldu.

● *Antant Kordiyal* (fr. *Entente Cordiale*, dostluk anlaşması). Bu terim Louis Philippe ile kraliçe Victoria ve Guizot ile Aberdeen tarafından Fransa ile İngiltere arasında kurulan dostça ilişkileri belirtmek için önce İngiltere kraliçesinin nutuklarında kullanıldı; bu ilişkiler sayesinde Fransa, 1830 ihtilâli yüzünden sürüklendiği diplomatik yalnızlıktan sıyrıldıysa da (Eu şatosu görüşmeleri 1843 ve 1845), Fransa ile İngiltere arasındaki bu anlaşma, çeşitli uyuşmazlıklar sebebiyle yüzeyde kaldı. Antant Kordiyal deyimi 1904'te, yeni ingiliz-fransız yakınlaşmasını belirtmek için kullanıldı. Daha önce Rusya ile anlaşma yapmış ve İtalya'ya yaklaşmış olan Fransa, Bismarck'ın zoruyle uzak tutulduğu Avrupa topluluğuna yeniden girebilmek için, hele Rusya, Uzakdoğu ile ilgilenerek Avrupa meselelerine sırt çevirince, İngiltere ile bir anlaşma zemini aramak zorunda kaldı. 8 Nisan 1904 tarihli üç anlaşma ile mevcut uyuşmazlıklar giderildi: Fransa, Terre-Neuve'de 1713'ten beri sahip olduğu balık avlama hakkından vaz geçti, karşılığında Konakry açıklarındaki Los adaları ona bırakıldı; Siyam'da, ingiliz ve fransız nüfuz sahaları yeniden tespit edildi; Yeni Hebrides'te ortaklaşa idarî şartlar gözden geçirildi ve özellikle Afrika'da, Mısır'ı tamamen kendi nüfuz sahasına alan İngiltere, Fransa'yı Fas'ta serbest bıraktı; bu arada Nijer-Çad sınırı yeniden düzenlendi. Bir ittifak söz konusu olmadıysa da, Algeciras* konferansında (ocak -nisan 1906) ve Agadir meselesinde İngiltere ile Fransa, Almanya'ya karşı birlikte hareket ettiler.

1904 anlaşması olmasaydı, Fransa «Üçlü Antant» adı verilen ittifak sisteminden sonuç alamayacaktı. Aralarındaki görüş ayrılıklarına rağmen denilebilir ki, bu iki devlet, Antant Kordiyal ruhunu o tarihten sonra sürdürdüler ve son iki dünya savaşında da daha kuvvetlendirdiler.

● *Küçük Antant* (fr. *Petite-Entente*), Romanya, Yugoslavya ve Çekoslovakya arasında 1920 ve 1921'de imzalanan iki taraflı anlaşmalar sonucu doğan ittifaka verilen ad; bu anlaşmanın amacı, Avusturya ve Macaristanın lehine olan bir Tuna federasyonunu önlemek ve Trianon antlaşmasıyle kurulmuş bölge düzenini sürdürmekti. Özellikle Macaristan'a ve Habsburg sülâlesinin yeniden kurulması ihtimaline karşı kurulan Küçük Antant, 1920'den itibaren Fransa tarafından desteklendi (Fransa-Çekoslovakya anlaşması [1924 ve 1925], Fransa-Romanya anlaşması [1926], Fransa-Yugoslavya anlaşması [1927]) ve 1936'ya kadar Fransa'nın Avrupa'daki diplomatik sisteminin önemli bir unsuru olarak kaldı; bu sistemin esası, Almanya'yı arkadan vurmak ve Rusya'yı tek başına ve ayrı tutmaktı. 1933'te, en faal olduğu dönemde, Küçük Antant, Cenevre'de devamlı bir iktisadî ve siyasî konsey kurdu. Rheinland'ın Almanlar tarafından yeniden işgali (mart 1936) ve 25 mart 1937'de Yugoslavya ve faşist İtalya arasında siyasî bir anlaşmanın imzalanması ile temelinden sarsılan Küçük Antant, 1939'da Çekoslovakya ile birlikte ortadan kalktı.

● *Üçlü Antant* (fr. *Triple-Entente*), 1898'den 1905'e kadar, Delcassé tarafından büyük bir sabırla hazırlanan ittifaklar sistemine verilen ad; amacı Fransa'yı, Fransa, İngiltere ve Rusya arasındaki ikili anlaşmalarla yalnızlıktan kurtarmak ve Almanya, Avusturya ve İtalya arasındaki üçlü anlaşmalara karşı bir ittifak kurmaktı. Fransa-İngiltere (Antant Kordiyal 1904) ve Rusya-İngiltere arasındaki sömürge ihtilâflarının hallinden sonra tam olarak 1907'de kurulan Üçlü Antant'ın içinde, karşılıklı yükümler arasında bir eşitsizlik vardı ve yalnız, 1891'de doğan Üçlü Antant'ın çekirdeği olan Fransa-Rusya anlaşması askerî bir savunma anlaşması halini aldı (1892); bu anlaşmanın uygulanması için Almanya'nın bir hücumu yeterliydi; taraflardan İngiltere ise sadece Antant Kordiyal'in çerçevesi içinde bir avrupa ihtilâfı halinde diplomatik bir destekte bulunacağına dair söz veriyordu. (LM)

ANTARADOS. Esk. coğ. Fenike'de şehir; *Aradus* (veya *Arados*) adasının (bugün *Ruvad*) ve şehrinin karşısına düşer; Aradus'un limanına *Antaradus*, daha sonraları da *Tortos* denmiştir. (L)

ANTARES, α akrep yıldızına verilen ad. Kadiri 1,2. Spektral sınıfı M1+A3 (bk. YILDIZ). Antares çok karakteristik ve iyi bilinen, gezegen yoldaşı olan, kırmızı, dev bir yıldızdır. Çapının, güneşinkinden 400 defa büyük ve yoğunluğunun 10^{-8} olduğu tahmin edilmiştir. Uzaklığı 250 ışık yılıdır.

Türk rasıtları için bu yıldız, haziran ayının ilk günlerinde güney ufku üzerinde gece yarısından sonra en yüksek noktasına varır (aşağı yukarı altı saat sonra görülen Fomalhaut* ile aynı yüksekliktedir). [LM]

ANTARKTİKA, hemen tamamıyle Güney Kutup dairesi içinde kalan kıta; yaklş. 13 milyon km^2.

● *Yüzey şekilleri.* Bu kıta, hacmi 20 milyon km^3 üstünde tahmin edilen ve kalınlığı 2 000 metreyi geçebilen çok büyük bir buz kütlesiyle örtülüdür. Ancak en yüksek tepeler İnlandsis (buz örtüsü) üzerinde kayalık çıkıntılar meydana getirir. Bütünüyle yükseltiler fazladır, kutup noktasında da 2 804 metreyi bulur; Ross denizi üstünde Erebus volkanının yükseltisi 4 023 m'dir. Kıtanın kıyıları oldukça düzgündür; ancak iki geniş körfez görülür: Graham toprağı doğusunda Weddell denizi ile dev ölçülü bir buz setine dayanan Ross denizi. Bu iki denizi birleştiren bir çizginin her iki tarafında iki topluluk seçilir: Do-

Foto. Hachette (LAROUSSE)

ğuda billûrlu bir temel, Birinci ve İkinci zamanın tortul tabakalarıyle örtülür; bu topluluk Ross denizi üzerinde yükselir ve ona birçok faylar ve yüce volkan kütleleriyle (Erebus) hâkim olur. İri buzullar Ross denizine iner ve buz örtüsü için bir boşalma yeri hazırlar. Daha küçük yapıda olan batı Antarktika'nın özellikle Graham toprağındaki kısmı bilinir: buranın, üç dağ sırasından meydana gelen kıvrımlı ve faylı bir jeolojik yapısı vardır.

● *İklim.* Antarktika'nın buzları oldukça yüksek basınçlar meydana getirir, fakat kıtada durgunluk görülmez: sık sık korkunç soğuk rüzgârlar eser. Rüzgârlar kıtadan etrafa yayılarak 60° enlemine doğru kutupaltı alçak basınç bölgesine ulaşır ve hemen hemen arası kesilmeyen fırtınalara yol açarak kıtaya yaklaşmayı güçleştirir.

Antarktika'nın en büyük kısmı son derecede düşük bir sıcaklık rejimi altındadır ve çok kısa süren kutup yazında, soğuğun şiddeti pek azalmaz. Kışın —60°C'den düşük sıcaklıklar görülür ve Uluslararası Jeofizik yılı içinde —92,7°C kaydedilmiştir. Yazın sıcaklık pek seyrek olarak 0°C'nin üstüne çıkar. Böyle olmakla beraber, iklimi asıl sertleştiren unsur, sıcaklık minimaları değil, anî ısı değişiklikleri ve korkunç rüzgârlardır.

Kıtanın biyolojik bakımdan son derece fakir olması (ancak tek tük liken'e rastlanır) bu fizik şartların çetinliğinden ileri gelir. Ne var ki, volkan olayları yüzünden az çok serbest (buzsuz) kalan küçük su birikintileri epeyce zengin biyolojik kesimler meydana getirir. Buna karşılık, okyanus kıyısında son derecede kalabalık bir hayvanlar topluluğu görülür; bu topluluğun bazı türleri kıtaya ve kıyı adalarına da yayılmıştır; çok bol bir plankton, çeşitli balıkları ve iktisat alanında daha önemli olan büyük deniz hayvanlarını besler: balinalar ve yüzgeçayaklılar, foklar, otariler, denizfilleri kıyı boylarında yazın büyük topluluklar meydana getirir. Güney kutbu favnası içinde kuşların da çok önemli bir yeri vardır: çeşitli deniz kuşları ve manşolar, yer yer bir araya gelerek sayısı birkaç yüzbini bulan topluluklar meydana getirirler.

● *Tarih.* Güney Kutbu bölgelerindeki araştırmalar, Kuzey Kutbu bölgelerine göre çok daha sonra başladı: ancak XIX. yy. da birtakım balina avcıları güney denizleri hakkında bilgi toplamağa başladılar. Kıtayı, 1820'de amerikalı Nathaniel Palmer ve Aleksandr I'in amirali Bellingshausen görmüşlerdi. 1832'de İngiliz John Biscoe, Graham toprağı yakınında bir adaya çıktı. İlmî araştırma seferleri arasında Dumont d'Urville'in (1837-1840), Ross'un (1839-1843), Challenger gemisiyle yola çıkan Nares'in (1874), Belgica gemisiyle giden ve bir kışlama denemesi yapan Gerlache'ın (1898-1899) teşebbüsleri sayılabilir. Scott, 1901'den 1904'e kadar süren bir sefere başkanlık etti. O. Nordenskjöld bir isveç grubunu yönetti (1901-1903) ve Charcot, Antarktika'ya ilk yolculuğunu 1908-1910'da yaptı. E. H. Shackleton kıtanın içerilerine giremediyse de Erebus'un doruğuna çıkmayı başardı (1908). Nihayet Amundsen, kral Edward VII toprağından yola çıkıp, 14 aralık 1911'de Kutup noktasına Scott'tan 34 gün önce vardı. 1929'da Byrd, Little America üssünü kurdu ve ilk defa Güney kutbu üstünden uçtu; 1933-1934'te, 1939-1940'ta ve özellikle 1946-1948'de birçok seferi yönetti (« High Jump» seferine 33 gemi katılmış, hava fotoğrafları sayesinde haritacılık alanında çok bol bilgi alınmıştı). Bunlar dışında, ingiliz John Rymill'in (1934-1937), Norveçli Lars Christensen'in (1936-1937) ve Discovery II (ingiliz) gemisinin seferlerini (1937-1939) saymak gerekir. Kıtanın daha iyi tanınmasına, o zamana kadar el atılmamış tek toprak olarak kalan bu bölge üzerinde siyasî hakların iddia edilmesi sebep oldu: 1934 Milletlerarası konferansında, Antarktika İngiltere, Yeni Zelanda, Norveç, Avustralya ve Fransa arasında bölüşüldü. Fakat ne A.B.D., ne de S.S.C.B. bu bölüşmeyi tanıdılar. Öte yandan Şili ve Arjantin, ingiliz kesiminin bir kısmı üstünde, özellikle Graham toprağında hak iddia ettiler. Yalnız Wilkes toprağının Hint okyanusu güneyinde bir parçası bölüşme dışında kaldı. 1959'da Washington'da, 12 devlet arasında imzalanan bir antlaşma ile kıtanın tam olarak askerlikten tecrit edilmesi kararlaştırıldı ve milletlerarası ilmî bir işbirliğinin temeli atıldı. Bununla beraber ilgili devletler kendilerine ayrılmış olan kesimlerden vaz geçmediler. 1950'den beri Fransa Adélie toprağında sürekli olarak bir ilim heyeti bulundurmaktadır. Nihayet 1957 ve 1958'de Milletlerarası Jeofizik yılı, katılan devletlere, Güney Kutbu kıtasına has iklim, meteoroloji ve magnetizma şartları üzerinde geniş bir ilmî araştırmaya girişmek için işbirliği kurmak fırsatını verdi. Daha önce ancak az sayıda ilim adamının uğradığı ve birkaç balıkçının ayakbastığı bu kıtaya sekiz yüzden fazla uzman yerleşti. Çalışmalara 11 devlet katıldı. En büyük çabayı, kutup noktasında büyük bir istasyon kuran A.B.D. ile istasyonlarından birini mıknatıs kutbunda kuran S.S.C.B. gösterdi. Fransa, Adélie toprağında Pointe Géologie'de bir istasyon kurduğu gibi, kıtanın 200 km içerisinde bir ileri üs meydana getirdi. İngilizler, Graham toprağı çevresinde ve Weddell denizinde incelemelere koyuldular. Yeni Zelanda'lı Hillary'den yardım gören doktor Fuchs kıtayı ilk defa bir baştan öteki başa geçti. Avustralya, Yeni Zelanda, Belçika, Norveç, Japonya, Arjantin ve Şili de, sonuçları ancak uzun yıllardan sonra alınabilecek kadar önemli ilmî araştırmalara giriştiler.

On iki ülke arasında, 1 aralık 1959'da, Washington'da, barış anlayışıyle ilmî bir işbirliği kuran *Antarktika antlaşması* imzalandı. Bunların sekizi (Güney Afrika, Belçika, A.B.D., Büyük Britanya, Japonya, Norveç, Yeni Zelanda ve S.S.C.B.) 1960'ta, diğer dördü de (Arjantin, Avustralya, Şili ve Fransa) 1961'de antlaşmayı tasdik etti.

Antlaşmanın başlıca hükümleri, Antarktika konusundaki anlaşmazlıkları durdurmak, ilmî çalışmalar için kıtadan serbestçe yararlanmayı sağlamak, karşılıklı araştırmaya imkân vermek ve burada her türlü askerî faaliyeti önlemek idi. On iki milletin çalışmalarını sürdürmeleri, şubat 1958'de kurulan özel Antarktika araştırmaları Komitesi tarafından düzenleniyordu.

● *Seferler.* Amerikalılar 1960'ta, ilk defa olarak, Bellingshausen denizine kadar sokulmayı ve Byrd arazisini geçmeyi başardılar. 1961'de kara yolu ile Güney Kutbuna vardılar. 1957-1963 arasında, Antarktika'daki

ANTARKTİKA; Ross adasında Hut Point amerikan üssü, solda, ocak 1912'de kaptan Scott'un kaldığı ahşap ev

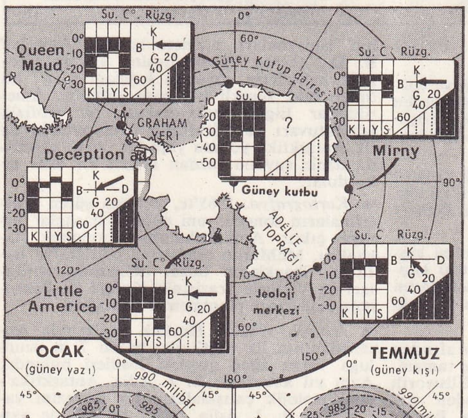

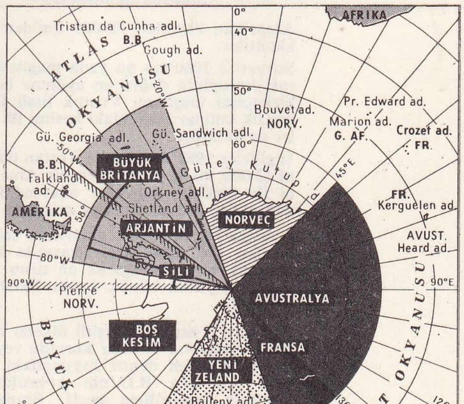

solda, **ANTARKTİKA** iklimi
sağda, toprak bölünümü

ULUSLARARASI JEOFİZİK YILI İSTASYONLARI (1957-1958)

1.	Lazareth	S.S.C.B.
2.	Roi-Baudouin	BELÇ.
3.	Syowa	JAPONYA
4.	Mawson	AVUST.
5.	Davis	AVUST.
6.	Mirny	S.S.C.B.
7.	Pionierskaïa, 2 700 m	S.S.C.B.
8.	Vostok I, 3 300 m	S.S.C.B.
9.	Komsomolskaïa, 3 540 m	S.S.C.B.
10.	Vostok II, 3 500 m	S.S.C.B.
11.	Sovietskaïa I	S.S.C.B.
12.	Sovietskaïa II, 3 700 m	S.S.C.B.
13.	Oasis Bunger	S.S.C.B.
14.	Wilkes	A.B.D.
15.	Dumont-d'Urville	FRANSA
16.	Charcot, 2 400 m	FRANSA
17.	Hallett	A.B.D. — Y.Z.
18.	MacMurdo (A.B.D.) · Scott	A.B.D. — Y.Z.
19.	Skelton	Y.Z.
20.	Mt Albert Markham	Y.Z.
21.	Amundsen-Scott,	A.B.D.
22.	Liv	A.B.D.
23.	Little America	A.B.D.
24.	Byrd	A.B.D.
25.	Bellingshausen	S.S.C.B.
26.	South Ice, 1 300 m	B.B.
27.	Shackleton	B.B.
28.	General Belgrano	ARJ.
29.	Ellsworth	A.B.D.
30.	Halley Bay	B.B.
31.	Kronprinsesse Märtha Kyst	NORV.

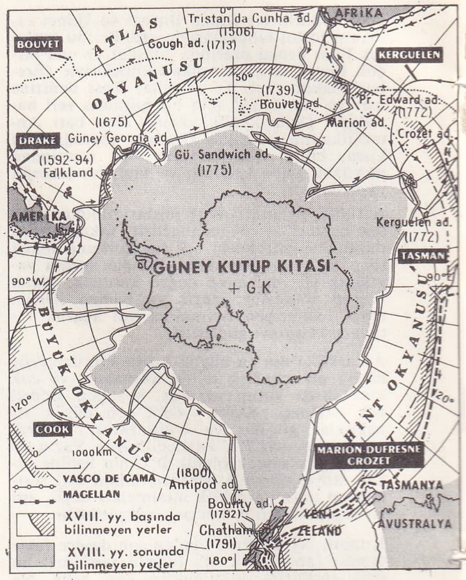

ANTARKTİKA, 1810-1845 arası

Amerikan heyetleri 20 000 km'den fazla yol katettiler.

Sovyetler 1960'tan bu yana magnetik ve coğrafî kutuplara doğru en aşılmaz bölgelerden birkaçına ulaştılar. Vostok üssü ile «erişilmezlik kutbu» arasındaki kesimi ilk keşfedenler de onlardır.

İngilizler 1962'de ilk defa Tottan dağ silsilesini (2 900 m) keşfettiler ve bir Amerikan ekibi ile birlikte, Adelaide adasındaki Gaurry dağının (2 700 m) tepesine eriştiler.

Avustralyalılar Oates arazisinin sahilini keşfettiler. 1962-1963 Kışı sırasında 3 000 kilometrelik bir yolu aşarak en uzun seferlerini yaptılar; yolun büyük kısmı 800 m yükseklikte idi.

Son on yıl zarfında çeşitli ülkeler tarafından birçok istasyon ve üsler kuruldu veya tamamlandı. Weddell denizi kıyısındaki Ellsworth üssü Amerika B.D.'nin konrolünden Arjantin'in kontrolüne geçti. Fransa Petrels adasında bir istasyon açtı ve Yeni Amsterdam sürekli bir istasyon halini aldı. S.S.C.B., Enderby arazisi kıyısında bir yaz istasyonu, Büyük Britanya da Adelaide adasında yeni bir üs kurdu Fossil Bluff üssünü tamamladı, Signy adasına, (Güney Orcade'lar) bir biyoloji laboratuvarı yerleştirdi. Bundan başka özellikle Güney Sandwich takımadalarında Chick ve Zavodovski'de, ayrıca Lewis ile Drygalski'de birçok otomatik meteoroloji istasyonları hizmete kondu. Amerika B. D., Güney yarımküresine ait meteorolojik haberlerin çoğunun kaynağı olan bu tipten dört sürekli istasyona sahiptir. Amerikalılar Eights istasyonunda bir jeofizik laboratuvarı ve McMurdo istasyonunda da ilk Antarktika yolunu yaptılar. Aynı zamanda deniz suyunu tuzdan arıtan bir tesis de kurdular.

● *Kartografya.* 1965'te, yıllarca süren araştırmaların sonucu yeni coğrafî haritalar ortaya çıktı: Antarktika'nın aeronomik haritaları, McMurdo bölgesinin topografya haritası, Shackleton buzul bölgesinin haritaları ve Victoria arazisinin Kuzeyi ile Pensacola dağlarının planimetrik haritaları.

● *Jeoloji.* 1962'de Horlick dağlarında Antarktika'nın ilk tillit'i ile, bazen 7 m uzunluğa varan ağaç gövdesi fosilleri bulundu. Aynı yıl amerikalı R. J. Adie, Antarktika'daki jeolojik çalışmaların bir sentezini yayımladı; R. J. Adie kıtayı iki bütüne ayırır: birinci bütün, Dördüncü devre ait fayların etkisinde kalmıştır; Jura devrine ait doleritlerin girdiği kıtasal permo-triasik çökeltiler Antarktika'dan uzanan paleozoik devrin deniz çökeltileriyle Afrika'nın güneyine benzer; Batı'daki ikinci bütün az bir kayalık alt yapı ile And dağlarının uzantısıdır; ama yoğun iki çökelme devrinin (paleozoik ve kretase devirleri) izlerini taşır. D. D. Hawkes'e göre Antarktika'yı Güney Amerika'ya bağlayan Scotia kemeri, iki tektonik devrin sonucudur; bunların biri (Pasifik tabanın Atlantik'e doğru bir uzantısıyle beraber) permokarbonifer devrin, diğeri Üçüncü devrin sonuna aittir. Her tektonik faaliyet devresinde çeşitli volkanik safhalar bulunur.

● *Topografya ve jeomorfoloji.* Son yıllarda bu alanda birçok buluş oldu, yeni dağ silsileleri tespit edildi: bunlardan biri Rondane dağlarının batı ucunda 60 km kadar devam eder; başka bir silsile Oates denizi kıyısında keşfedilmiştir. Nihayet bir üçüncüsü, Syowa Japon istasyonundan yaklaşık olarak 300 km uzaklıktadır. Vinson dağının yüksekliği 5 185 m olarak tahmin edilmiştir; burası Antarktika'nın bilinen en yüksek tepesidir.
Diğer taraftan Kraliçe Maud silsilesinin de dahil olduğu antarktik civarı dağlar bir tek yükselişten değil, en azından, komşu toprağın kısım kısım çökmesinden meydana gelir. Fazladan olarak, Sovyet Mirni üssü ile önemli bir düzensiz ve aşılmaz topografik kıtaya bağlı Kutup kütlesi arasında ve buzların altında, buz tabakasıyle tamamen örtülü ve 3 000 m yüksekliğe ulaşan önemli bir dağ kütlesi uzanır.
1965'te iki jeolog nunatak parçalarını tahlil etti ve bunların Ross ile Weddell denizleri arasındaki buzlar altında kalmış tepelere ait olduğunu ispatladı; böylece, «buzlar olmasa bütün Doğu Antarktika, adalarla kaplı bir okyanustan başka birşey olmazdı» diyen daha önceki teoriyi şüpheli duruma soktular. M.B. Giovinetto'ya göre, kıtanın yüzölçümü 12,38 milyon km²dir. Bunun sadece 200 000 km²si çıplak kayalardan ibarettir. Bu yüzeye adalarınki (0,14 milyon km²) ile yüzen bloklarınki (1,48 milyon km²) eklenir. Mawson yakınındaki Lambert buzulu dünyada bilinen en büyük buzuldur. Kıtadaki buzun ortalama kalınlığı 2 000-2 400 m olarak tahmin edilmiştir (ölçülebilen en büyük kalınlık 4 880 m). Bu, 25-30 milyon km³ lük bir hacim demektir. Bu buzun altındaki kaya tabakası yüzeyinin üçte birine yakın kısmı deniz seviyesinden aşağıdadır.
Yıllık buz birikimi 1 800 ilâ 2 400 milyar ton arasındadır. Bu, mevcut hacmin on binde birinden azdır. Bilginlerin çoğu, birikim ile kopup ayrılma arasında bir dengenin kurulduğunu ileri sürerler, fakat aradan on yıllar geçmeden bu noktada kesin bir sonuca varılabileceği ümit edilemez. 1967'de Amerikalılar, Byrd istasyonunda 2 400 m derinliğe inecek bir kuyu açma işine giriştiler. Bu, kütlenin yeri hakkında değerli bilgiler sağlayabilir.

● *Biyoloji.* Her yıl yeni buluşlar sayesinde, Antarktika'daki hayvanî hayatla ilgili bilgiler artmaktadır. 1959'da Syowa üssüne dönen

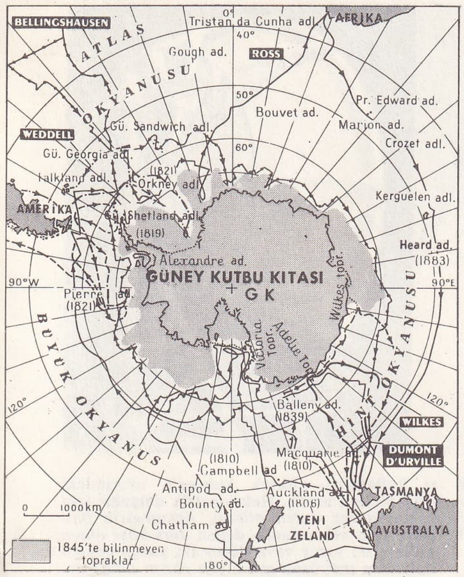

ANTARKTİKA, 1810-1845 arası

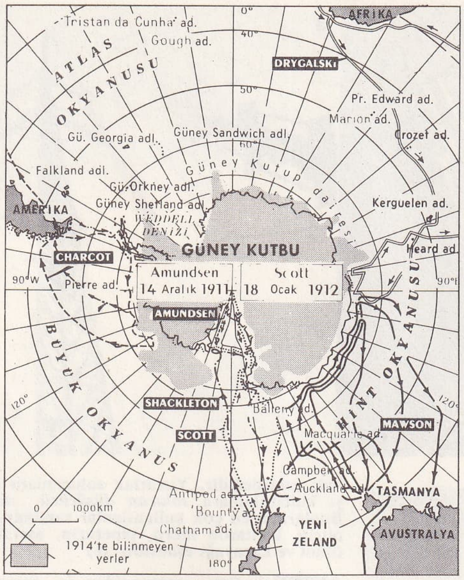

1900 - 1914 arası

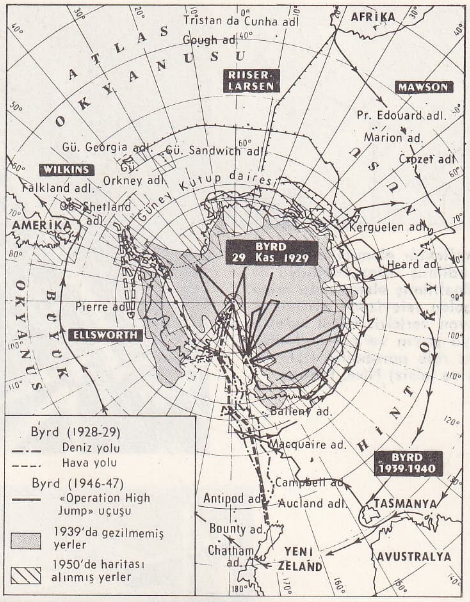

1920-1950 arası

Japonlar, bir yıl önce kapanmış olan üs'de hayatta kalmış iki köpekle karşılaştılar. Diğer taraftan, balıkçıl kuşlarının (manşo) bilinen en önemli toplanma yeri (30 000 kuş) Avustralya'nın Mawson istasyonunda bulundu. 1964'te Güney kutbundan 600 km kadar uzakta, deniz ve kara yosunları (bu kadar yüksek enlemde ilk defa rastlanılan yosunlar) ve aralarında böceklerin yaşadığı likenlerle kaplı iki yer keşfedildi. 1965'te kutuptan 490 km'den az bir uzaklıkta kâşifler küçük bir örümcek türüne rastladılar. Örümceğin sıcaklığı, likenlerle kaplı yuvasının etrafındaki buzu eritmeğe yetiyordu.

Deniz biyolojisi alanında, McMurdo boğazı içinde ot ve leş yiyen hayvanlar (yaklaşık olarak 20 sm çapındaki deniz örümcekleri gibi) ile birleşik *benthos* süngerlerinin ve deniz şeritleriyle beşpençe'lerin varlığı doğrulandı. Bu doğrulamalar kışın fitoplankton'ların yokluğu sayesinde mümkün oldu; fitoplanktonların bulunmaması, suyu olağanüstü bir şekilde berraklaştırır; suya daldırılan projektörlerle, yüzeyden, denizin 30 m'den fazla derin yerleri ayrıntılarıyla görülebilir. Bundan başka, McMurdo boğazındaki buzun iki metre altına sokulan ve hidrofon'lardan yararlanan gözetleme odaları sayesinde fokların kendi aralarında sesle ilişki kurdukları, yönlerini ve besinlerini de ses sayesinde bulabildikleri tespit edilmiştir.

● **İngiliz Antarktikası,** 1962'de kurulmuş ingiliz kolonisi. Antarktika'da, Graham toprağıyle 60° enlemin güneyindeki adalardan (Güney Shetland ile Güney Orkney) meydana gelen ingiliz kesimi.

◆ **Antarktik** sıf. (yun. *antarktikos*'dan fr. *antarctique*). Güney Kutbu ve onu çevreleyen bölgelerle ilgili. (Zt. ARKTİK).
— Tab. Güney yarım küresindeki soğuk memleketlerin yerli hayvan ve bitkileri için kullanılır. (L)

ANTARKTİT, Antarktika'nın (Güney Kutbu kıtası) eski adı. (L)

Antar-Pétroles de l'Atlantique, Fransa'da 1953'te kurulan akaryakıt tasfiye ve dağıtma şirketi. (L)

ANTARTİSİT i. (fr. *antarticite*). Miner. Antarktika'da bulunan tabiî hidratlı kalsiyum klorürü: $CaCl_2$, $6H_2O$. (L)

ANTASİS veya **ENTASİS** i. (yun. *entasis*, şişme). Mim. Bir sütun gövdesindeki şişme. (L)

ANTE—, Fransızca'ya Latince'den alınan önek; «— *den önceki*» anlamına gelir ve özellikle jeoloji'de birçok ilim teriminin üretilmesinde kullanılır. (L)

ANTECESSORES çoğl. i. (lat. *ante*, önde ve *cessor*, yürüyen). Roma imparatorluğunda, 235-476 yılları arasında, devlet mekteplerinde Roma hukuku okutanlara (hukuk bütün ilimlerden önde gelir sayıldığı için) verilen ad. ‖ Roma ordusunda, büyük birlikler önünde keşif yürüyüşüyle görevli askerler. (L)

ANTEDON i. Zool. Derisidikenlilerden hayvan türü. Beş kollu larvası bir sapla yere tutunur. Daha sonra sap kırılır ve erginleşmiş hayvan serbest kalır (o zaman dallı on kolludur). Avrupa kıyı sularında ikiye yarılmış bir türü yaşar. Denizlalelerigillerden. (L)

ANTEF, Teb'li altı firavunun adı. Üçü XI. (M.Ö. XXII. XXI. yy.), diğerleri XVII. (M. Ö. XVII. yy.) sülâledendi. — ANTEF II *Ouahankh*, XXII. yy. ın yarısına doğru, Teb devletinin gerçek kurucusu olduğu sanılır. (L)

ANTEFAZİLER, Madagaskar'ın güneydoğusunda yaşayan bir kabile (25 000 kişi kadar); arap ve Betsimisaraka ırklarının melezleştirdiği bu müslüman halkın soyu, Comores'li zencilerden gelir. (L)

ANTEFİKS i. (lat. *ante*, ön ve fr. *fixe*, sabit'ten fr. *antéfixe*). Mim. Yapıların çatılarına veya frizlerine konan mimarî motiflere verilen ad.
— ANSİKL. Eski çağ yapıları, *tegula* denilen yassı kiremitlerle örtülürdü; bunların ek yerlerini örten dışbükey kiremitlere de *imbrice* denirdi. Her imbrice sırasının ucuna, çatının tepesine, saçak uçlarına konan antefikslerden, aynı zamanda süsleyici, durdurucu ve bazen çörten* olarak da faydalanılırdı. (Bu anlamda *kiremit ağızlığı* terimi de kullanılır.) Antefikslerin bir başka türü, iç ve dış frizlerin süslenmesinde kullanılan küçük alçak kabartmalardır. (L)

ANTEFLEKSİYON i. (fr. *antéflexion*). Tıp. Dölyatağının biçiminin bozulması. Ya hazne kısmı dölyatağı boynuna doğru kıvrılır veya boyun kısmı hazne üzerine bükülür.
— ANSİKL. Normal olarak haznenin ekseniyle dölyatağı boynunun ekseni öne doğru 120° lik geniş bir açı yapar. Bu açı anormal bir biçimde daraldığı zaman dölyatağında *antefleksiyon* var denir. Antefleksiyon doğuştan olabilir, o zaman çocuklarınki gibi gelişmemiş kalır veya sonradan olabilir, o zaman da iltihaplı yaraların sonucudur. (L)

ANTEGNATİ, ünlü org yapımcıları ve virtüözleri yetiştiren italyan ailesi; XV. ve XVI. yy. larda Brescia'ya yerleştiler. En tanınmışları olan COSTANZO da (Brescia 1549-?, 1624) teoriciydi ve madrigaller, missa'lar, bir de *Arte organica* (1608) besteledi. (L)

ANTEL (Necip Celâl), besteci (1908-1957). Hukuk öğrenimi yaptı. Klasik müzikle de uğraşmasına rağmen, özellikle hafif müzik alanında çalıştı. Türk tangoculuğunun kurucusu sayılır. *Sarı Yapıncak, Mazi, Ayrılık, Miss Türki, Suna* en yaygın besteleriydi. (M)

ANTEL (Sadrettin Celâl), pedagog, profesör (İstanbul 1890-ay.y. 1954). Paris'te St. Cloud Yüksek Öğretmen okulunda ve Sorbonne'da okudu. 1936'dan ölümüne kadar İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi pedagoji kürsüsü profesörlüğünde bulundu. Eserleri, *Yeni Terbiye ve Tedris Tekniği* (1931), *Test Usulü* (1932), *Pedagoji* (3. baskı, 1936), *Maarifimiz ve Meseleleri* (1939), *Umumî Didaktik* (2. baskı 1952), *Terbiyede ölçü* (Bilgi testleri) [2. baskı, 1955]. Maarif Vekâleti Mecmuası'nda, Pedagoji Bülteni'nde inceleme ve araştırmaları; Testleri; *Oto-Didaktik Ders Materyalleri; Tarih Ders Materyali* ve *Büyük Ressamlar* adlı ders materyalleri vardır. Tercümeleri: *Decroly Usulü* (A. Hamaide'den, 1926); *Yarının Mektepleri* (Ev. ve J. Dewey'den, 1938). [M]

Sadrettin Celâl ANTEL

ANTELAMİ (Benedetto), lombardiyalı heykelci ve mimar (1150'ye doğr.-1225'e doğr.). Özellikle Parma'da çalıştı. Parma katedralinde *Çarmıhtan İndirme* (1178), Vaftiz binasının büyük kapısı (1196) ve öğrencileriyle birlikte binanın iç dekoru onun eseridir; 1223'e doğru, Vercelli'de, Sant'Andrea kilisesinin büyük kapısını yaptı. Antelami'nin ciddî ve sağlam sanatı, dolgun hacimli, keskin kabartmalı kompozisyonları, XIII. yy.

bir Roma tapınağının arkaik antefiks'i (Villa Giulia, Roma)

ANTELAMİ «İsa'nın Çarmıhtan İndirilişi» (Parma katedrali)

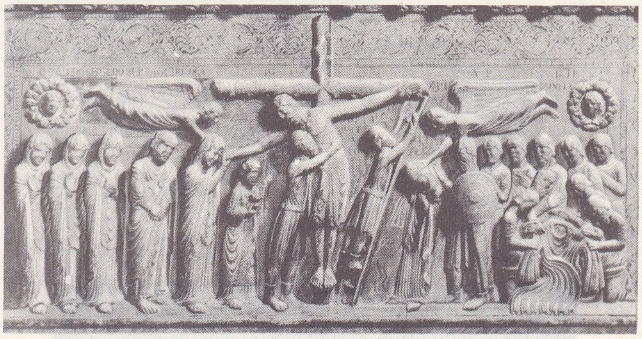

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN) ; Anderson-Giraudon (LAROUSSE)

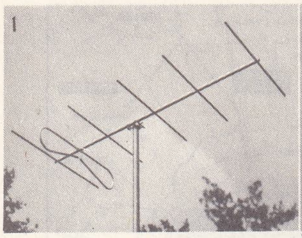

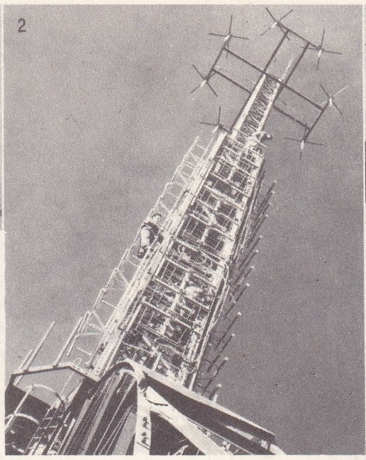

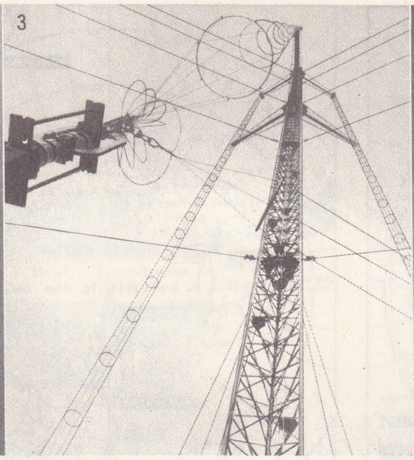

1. Bir reflektör elemanın arasına monte edilmiş esas **anten**den ve dört yöneltilmiş elemandan meydana gelen televizyon alıcısı; **2.** Televizyon vericisi (Eiffel kulesi); **3.** Radyo yayın vericisi (Allouis); **4.** Hertz röle paroboliği (televizyon ve telsiz) Nice, Fransa.

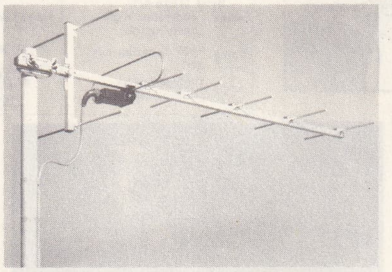

en yeni televizyon **anten**leri

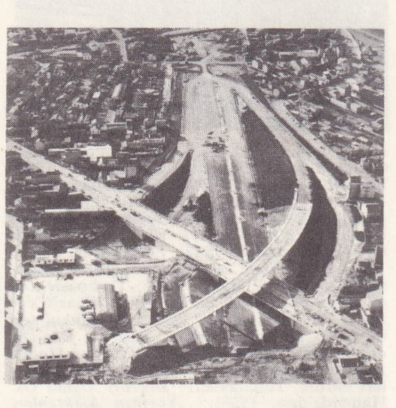

anten denilen, ana kara yoluna bağlı yan ve asma yollar

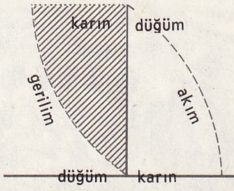

bir antende akımın ve gerilimin dağılışı

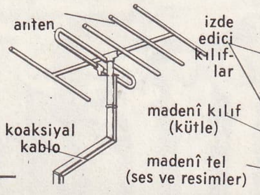

televizyon anteni

antenin inisi

antenler (radyotek.)

da gotik devri açılırken, Kuzey İtalya heykeltıraşları üzerinde kesin bir etki yapmıştır. (L)

ANTELMİNTİK sıf. ve i. (fr. *anthelmintique*). Tıp. Organizmayı kurtlardan veya solucanlardan kurtarmağa yarayan ilâç.

— ANSİKL. *Antelmintikler,* soğuk kanlı hayvanlar için ne kadar çok zehirli, insanlar ve sıcak kanlı hayvanlar için ne kadar az zehirli olurlarsa o nispette daha etkili olurlar. Bir müshil ile birlikte veya müshilden sonra alınırlarsa, solucanların dışarı atılmasını sağlayabilirler. Şeritlere karşı kullanılanlara *şerit düşürücü* denir. Bunların en çok kullanılanları eğreltiotu, nar kökü şurubu ve kabak çekirdeğidir. Yuvarlak solucanlara karşı kullanılanlara *solucan düşürücü* denir. Bunlardan en çok kullanılanlar santonin, piretrin, kantaron moru, piperazin, asetarsol, timol ve kazayağı esansıdır. (L)

ANTEN i. (lat. *antenna*'dan fr. *antenne*). Başlıca görevi elektromagnetik dalgaların ışımasını (veya alınmasını) sağlamak olan, yerden az veya çok yükseğe gerilmiş (veya kurulmuş), vericiye (veya alıcıya) bağlı madenî bir iletken veya iletkenler bütünü: *Radyo anteni. Radar anteni.* (Bk. ANSİKL.)‖ Duyarga: *Bir yanından dokunulduğu vakit sertleşir, «anten» lerini uzatır ve elinizin üstüne sümüğünü bırakır* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ *Teşm. yol.* Az çok gizli haber alma imkânı, duyarlık, sezgi: *Kendi sinirlerinin antenleriyle kendi ruhunda hissetmekteydi* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Şair cemiyet mevcelerine bağlı bir anten, içtimaî bir memur, bir haberci...* (N. F. Kısakürek).

— Balıkç. Balık olta şamandrasının alt ve üst kısmında bulunan ince uçlar. (Bunlardan altta olanına beden ve köstek bağlanır. Balık iğneye asılınca bu uçlardan birisi hemen dikey duruma geçer, bu şekilde balığın tutulduğu anlaşılır. Antenler oltaya dengeli hassaslık verir.)

— Denizc. *Antenli mayın,* denizin belirli derinliklerine demirli olarak atılan ve üzerinde bulunan uzun antenlere bir geminin karın kısmı dokununca kendi kendine patlayan mayın.

— Havc. *Anemometrik anten* veya *pilot anteni* yahut *pilot,* statik ve dinamik basıncın dış prizidir; nispî rüzgârın akış hızını belirlemek üzere tecrübe tünelinde veya bir uçakta kullanılır. ‖ *Radyogonyometrik anten,* bir uçağın üzerine konan helezon biçiminde bobin; verici bir radyogonyometri istasyonunu tespite imkân verir.

— Radyotek. *Anten direği,* çarmıklarla donanıp verici veya alıcı anteni meydana getiren iletkeni taşımağa yarar, düşey uzun direk. ‖ *Antenin etkin* (efektif) *yüksekliği,* aynı dalga uzunluğunda ve aynı akım şiddetindeki (bu şiddetin, antenin dibinden tepesine kadar sabit olduğu farzedilirse) bir antenle aynı gücü ışıyacak olan ideal bir dik antenin yüksekliği . Bk. ANSİKL.

— Televizyon. *Kolektif (toplayıcı) anten,* birçok alıcının beslenmesini sağlayan televizyon anteni. ‖ *Televizyon anteni,* televizyon yayınlarını almağa yarayan anten. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Özellikleri tersinir olduğundan, verici ve alıcı *antenler* arasında bir prensip ayrılığı yoktur. Bununla birlikte alıcı antenler, verici antenlerden daha basittir. Tecrübeler başlar başlamaz, dalgaların yönü meselesi çözümlek istendiyse de, henüz tam bir başarı elde edilememiştir.

Antenler ikiye ayrılır: radyo yayını ve gemi, uçak gibi bazı gezgin vericilerdeki *omnidireksiyonel* [tüm yönlü] antenler ile uzun ve orta dalgalara zor ayarlanabilen *direktif* [tek yönlü] antenler. Anten sistemi, kullanılan dalgalara göre değişir; kilometrik dalgalar için geniş gelişimi olan hava antenleri kullanılır; yüksek kulelerin üzerindeki örtü biçimli anten. Hektometrik dalgalar için *yarım dalga anten pilonu;* dekametrik dalgalar için «Gouriaud» denen *dört köşe anten* kullanılır; yatay veya düşey iki parça çeyrek dalgadan meydana gelen *çift yarım dalga anten*'den de sık sık yararlanılır; Chirex-Mesny anteni pilonlarla tutulan, ya *perde* veya *bayrak* halinde çalışan birtakım dört köşelerden meydana gelmiştir; bu antenlerin beslenmesi daima perdenin merkezinde veya örtü fazla önemliyse, iki noktada simetrik çift kablolu fider (feeder) ile olur. *Direktivite* (yönlülük), dalga uzunluğunun dörtte birine eşit bir mesafe ile ayrılır benzer bir anten olan bir reflektörü, elde edilecek yönün tersine koymak suretiyle çoğaltılır. Alıcılarda çok kullanılan bir anten de, *eşkenar dörtgen antendir;* bu anten, büyük eksenin uçlarından birine simetrik olarak bağlı ve karakteristik empedansında eksenin öteki ucuna kapalı bir eşkenar dörtgenin kenarlarını meydana getiren dört yatay parçadan ibarettir. Bir antenin etkin yüksekliği veya etki alanı, aynı dalga uzunluğunda verilen antenin aynı enerjiyi, söz konusu antenin içindeki efikas şiddete eşit olan ve iletken boyunca bu sabit şiddetle ışıyan ideal dikey bir antenin yüksekliğidir. Uçaklarda radyo antenleri, başlangıçta, uçak çatısı üstünde gerilmiş ve arkadaki küçük kanatların tepesine bağlanmış kablolardan meydana geliyordu veya şimdi bazı füzelerde olduğu gibi, sürüklenen antenler kullanılıyordu. Çok hızlı giden uçaklarda kabloların kopmasını ve sürüklenmenin çoğalmasını önlemek için uçağın yapısına kaynaştırılmış antenler kullanılmaktadır. Radyo yayınlarının alınması için, alıcının bulunduğu mahallin içine asılı birkaç metre uzunluğunda izole bir kablo parçası haline getirilmiştir. Modern alıcı cihazlarının büyük duyarlığı sayesinde dalga toplayıcısı olarak, alıcının kutusunun içine sokulmuş (magnetik madde olan) ferrit bir çekirdeğin etrafına sarılmış bir bobin kullanılmaktadır.

— Radyotek. Yüksek frekansta salınımda bulunan bir antenin etkin yüksekliği, dipteki akım antinodundan itibaren ölçülen havaî antenin kapasite merkezinin yüksekliğine tekabül eder. Bu yükseklik, biçim faktörüyle havaî anten sisteminin frometrik yüksekliğinin, yani havaî antenin tepesiyle yerdeki izdüşümü arasındaki uzaklığın çarpımına eşittir. Bu antenin kullanıldığı yayın dalgası uzunluğuna göre değişir, dalga uzunluğu arttıkça küçülür, bu küçülme antenin kendine has kapasitesi ne kadar zayıfsa o kadar artar. Tesirli yüksekliği, antenin tepesine, «Terminal kapasite» denen (teller örtüsü veya yatay tel parçaları) daha büyük bir kapasite koyarak, arttırılabilir. Gemilerde bir antenin etkin yüksekliği deniz seviyesinden, antenin en üst noktasına kadar ölçülmesi şartıyla, geometrik yüksekliğin bütününün yüzde 55'ine eşittir.

— Televizyon. Alıcı, televizyon vericisi yakınında bulunmadıkça televizyon anteni, doğrultucu (direktör) ve yansıtıcı (reflektör) denilen elemanlar ihtiva etmelidir, bunlar dalgaların asıl anten üzerine toplanmasını sağlar ve doğrultmayı ıslah eder; genel ola-

Foto. Portenseigne, C.S.F., R.T.F., T.R.T., Vincent, Alain Perceval (LAROUSSE)

rak, orta ve uzak mesafe anteni, antenin önüne konulmuş (verici doğrultusunda) birçok doğrultucular ve antenin arkasına konmuş bir tek yansıtıcı ihtiva eder. Yansıtıcı ve doğrultucunun boyu, keza aralarındaki uzaklık, alınacak dalganın boyuna bağlıdır. Anten, korumağa ve toprağa vermeğe yarayan madenî bir örtü içinde toplu bir iletken ihtiva eden ortak eksenli bir kablodan ibaret bir iniş anteniyle alıcıya bağlanmıştır; örtünün kendisi plastik bir kılıf ile aşınmadan korunmuştur.

Aynı yapı içinde birçok alıcı çalıştırılmak gerekirse tek tek antenler yerine bir toplayıcı anten koymak tavsiye edilir, bu antenin sonundaki bir dağıtıcı çeşitli alıcılara hizmet eder. Vericinin meydana getirdiği alan beslenecek alıcı sayısına göre nispeten zayıfsa, dağıtma başlamadan önce bir anten önyükselticisi kurmak gerekir. (L)

ANTENNARİUS i. Kemikli balık. İri kafası, kocaman ağzı ve sırt yüzgeciyle fener balığına benzer. Sırt yüzgecinin ön kısmı hareketli bir dokunaç halini almıştır. Göğüs yüzgeçleri saplıdır.

— ANSİKL. *Antennariuslar*'ın boyları küçüktür. Tropika bölgelerinde, okyanusların ortasında, özellikle yüzen suyosunlarının arasında yaşar. Ebrulî antennarius (*Antennarius marmoratus*) esmer suyosunlarını sever ve bu yosunları salgıladığı bir sıvıyle birleştirerek tam bir yuva yapar; yumurtalarını bu yuvanın içine bırakır. (L)

ANTENNULERİA çoğl. i. Zool. Mercanlar sınıfının plumularidae familyasından selentere türleri. (L)

ANTENOR, truvalı prens, ihtiyar Priamos'un danışmanı ve Homeros'a göre bilge kişi. Sonraki efsaneler onu ihanetle suçlar. Romalılarca kabul edilen bir geleneğe göre, İtalya'ya çıkmış ve Patavium'u (Padova) kurmuştur. (L)

ANTENOR, yunanlı heykeltıraş (M.Ö. VI. yy. sonu). Kserkes tarafından Asya'ya götürülen Harmodios ve Aristogeitos grubunu yapmıştır. İmzası Atina Akropolü'nün temelinin bir kore'sinde okunmaktadır ve üslûp mukayesesi ile Delphoi'de Alkmaionitler tapınağının mermer cephesi onun eseri olarak kabul edilir. (L)

ANTEP. Bk. GAZİANTEP.

Antep cephesi, Türk İstiklâl savaşında kurulan millî cephelerin en önemlilerinden biri. Antep, 1919 yılı ocak ayında İngilizler tarafından işgal edildi; ekim 1919'da da Fransızlara devredildi.

Türk polisi ve jandarmasının, fransız subaylarının kumandasına verilmesi, Fransızların Ermenileri teşkilâtlandırmaları ve şımartmaları, her cuma günü Akyol camiine çekilmesi mutat olan bayrağın çekilmesini önlemeleri ve çarşaflı türk kadınlarına saldırışları, annesini kurtarmak isteyen on iki yaşındaki bir türk çocuğunun şehit edilmesi halkı galeyana getirdi. Antep'te önce Cemiyet-i İslâmiye adlı bir mukavemet cemiyeti kuruldu. Sivas kongresinden sonra da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk cemiyetinin bir şubesi açıldı. Bu iki cemiyet el ele vererek çalışmağa başladılar. Teşkilât köylere kadar yayılarak eli silâh tutan her türk genci Antep'te harekete geçti. Bunun üzerine Fransızlar Kilis'ten Antep'e takviye kuvvetleri getirmek istediler; bu teşebbüse «Şahin» takma adıyle tanınan genç teğmen Said Bey karşı koydu. Köprüleri ve telgraf hatlarını tahrip etti. 7 Şubat 1920'de Kızılburun mevkiinde Fransızları bozguna uğrattı. 24 Martta Fransızlar, toplar ve makineli tüfeklerle taarruz ettiler. Şahin Bey tek başına kalıncaya kadar döğüştü ve şehit düştü. Bu durum halkı büsbütün coşturdu. 31 Mart 1920'de Mustafa Kemal'in emriyle Kılıç Ali Bey Antep'e gelerek Kuvayı Milliye'nin başına geçti. 1 Nisan 1920'de Antep şehri fransız istilâsına karşı tam bir cephe meydana getirdi. Fransızlar çok üstün kuvvetlerle saldırdıkları halde Antep'e giremediler. Kanlı savaşlar oldu. Antep hiç bir taraftan takviye almak imkânı bulamadı ve nihayet 9 şubat 1921'de düştü. Türkiye Büyük Millet meclisi gazi, şehit ve kahramanlar diyarı Antep'e «*Gazi*» unvanını verdi. (M)

ANTEPENDİUM i. (lat. k.). Sunak önü. Bazen değerli madenlerden (Milano'da San Ambrogio, Basel katedrali [Cluny müzesi]), bazen de oymalı taş, boyalı tahta veya nakışlı kumaştan yapılır. (ALINLIK da denilen bu sunak süslerinin yerini, XIII. yy. dan sonra, uzaktan daha iyi görülebilen *arkalıklar* veya sunak-üstleri almıştır.) [L]

ANTEPFISTIĞI i. (latincesi, *pistacium;* yunancası *pistakion*). Antep fıstığı ağacının meyvesi. *Eşanl.* (yanlış olarak) ŞAMFISTIĞI.

— ANSİKL. *Antepfıstığı*'nın kırmızı bir kabuğu vardır. Yeşil tohumu yenir. İçinde nişastalı maddeler ve çabuk acılaşan yenebilir bir yağ vardır. Tazesinin tadı hoştur; kavrulmuşu yemiş olarak yenir, tatlıcılıkta da kullanılır. Ayrıca bronşite iyi gelen bir şurubun yapımında faydalanılır. Kuru olarak uzun süre saklanabilir. Yurdumuzda yıllık üretim miktarı 8 020 tondur. Antepfıstığı üreten illerimiz, önem sırasıyle Gaziantep (5 100 t), Urfa (1 160 t), Maraş (630 t), Adıyaman (580 t), Siirt (460 t) v.d. (90 t). Üretimin bir kısmı ihraç edilir. (LM)

Antep işi bls. i. İşl. Gergef veya kasnakta yapılan bir elişlemesi çeşidi. Düz renkli, ince kumaşlar üzerine işlenir. Kumaşın nakış yapılacak kısmında, çözgü ve atkı ipliklerinden, örneğe göre iplik çekilir ve kumaşın bu kısmı kafes şeklini alır. Nakış, bu kafeslerin delikleri etrafına kumaşla aynı renk iplikle, verevine sarılarak işlenir. Sofra takımları, masa örtüleri ve çamaşır üzerine uygulanan antep işi çok bilinen ve özelliklerini koruyarak hâlâ yapılagelen küçük bir el sanatları koludur. (M)

ANTEQUERA, İspanya'nın Endülüs bölgesinde (Malaga eyaleti), Guadalhorce çayı kenarında kasaba; 43 300 nüf. Cerro de la Cruz eteğinde Cueva de la Menga adı verilen dolmen, tarih öncesi devirden kalma çok önemli bir eserdir. Dolaylarında başka önemli tarih öncesi kalıntılar da vardır. Sanayi merkezi: dokuma ve metalürji. (L)

Anter veya **Antar hikâyesi** (arapça *Sirat'-Antar*), arap kahramanlık hikâyesi; bu hikâyenin başlıca kahramanı İslâmiyetten önce yaşamış olan şair Antere*dir. Dağınık parçalardan meydana gelen eser, eski Arapların âdetlerini anlatır, fakat içinde haçlı seferleri devrine ait birçok olay da yer alır; 32 cilt halinde yayımlanmış olan bu hikâye, özellikle halk şairlerinin faydalandıkları bir kaynaktır. (L)

ANTERE bin ŞEDDAD, arap şairi (VI. yy. ın son yarısında). Zenci cariyeden doğduğu için mahrum olduğu aile hukukuna genç yaşlarında gösterdiği kahramanlık sayesinde sahip olma hakkını kazandı. Kabileler arasındaki savaşlarda büyük başarı gösterdiği bilinmektedir. Tayy kabilesiyle yapılan savaşa ihtiyarlığına rağmen katıldı, muharebe meydanında öldü. Antere, arap kahramanları arasında birinci sırayı işgal eder. Adı, *Anter* hikâyesi*'nde ve birçok yer adında yaşamaktadır. Bütün şiirleri günümüze kadar gelmemiştir. *Muallâkat**daki şiiri dışında elimize geçen diğer şiirleri eksiktir. (M)

ANTERİ i. (ar. *ʿanterî*). Arap şairi Antere'nin maceralarını anlatanlara verilen ad. Bk. ANTERE BİN ŞEDDAD. ‖ Kaftan altına giyilen kısa elbise, entari. Bk. ENTARİ. (M)

ANTERİT i. (fr. *entérite*). Patol. Bağırsağın ve özellikle ince bağırsağın müzmin veya had iltihabı. (Kalın bağırsak iltihabına *kolit* denir.)

— ANSİKL. Patol. Bazı durumlarda bağırsakta normal olarak bulunan mikroplardan veya zehirleyici maddelerin alınmasından ileri gelen *anterit*, çok çeşitli sebeplere bağlanabilir. Beslenme zehirlenmelerinde tek başına görülebilir. Genellikle, tifo ve kolera gibi hastalıklarla birlikte ortaya çıkar. En yaygın belirtileri, ishal ve karın ağrılarıdır. Anterit, küçük çocuklarda çok şiddetli olabilir (koleramsı ishal, toksikoz). İlk alınacak tedbir, yirmi dört saat süreyle sulu madde alımamaktır.

Tüberküloz anterit'i, ağır akciğer veremlerinin bir çeşit komplikasyonu olduğu için, akciğer veremine uygulanan antibiyotikler sayesinde artık pek görülmemektedir.

Mukoza zarı anterit'i, sempatik sinir sisteminin dengesizliğiyle ilgili ve çoğu zaman vitamin eksikliğine de bağlanabilen bir hastalıktır; zar salgılarının ve iç zarların dışarı atılması şeklinde belirir.

— Vet. Had veya müzmin anterit, bütün hayvan türlerinde sık rastlanan bir hastalıktır. Mikroplardan, asalaklardan (koksidiyoz, helmintoz) veya zehirlenmeden (iç ve dış zehirlenme) ileri gelebilir.

Genç hayvanlarda anterit genellikle ya yavrularda baş gösteren septisemilerden, ya da sütten kesilme sonunda ortaya çıkar. Anatomik ve klinik belirtilerine göre anteritler *basit, zarsı* ve *kanamalı* olabilir. Zarsı anterit, içinde pıhtılaşmış fibrin bulunan dışkılardan anlaşılır; daha çok boynuzlugillerde görülür ve genellikle hafif geçer. Kanlı antritin bir adı da *dizanteri*'dir.

Hayvanlarda birçok anterit şekline rastlanır: sığırlarda ultravirus anteritleri, etoburlarda ve sığırlarda tüberküloz anteriti geviş getirenlerde paratüberküloz anteriti ve bütün türlerde salmoneloz. Sığırlarda görülen tüberküloz anteriti ve domuzlardaki mikroplu anteritler (veba, salmoneloz) bulaşıcıdır. Had anteritler çoğu zaman ishal yapar. Müzmin anteritlerde ise ishal ile kabızlık birbirini takip eder.

Anteritler perhiz ve ilâçla (bağırsak antiseptikleri ve ishal ilâçları) tedavi edilir. Fakat asıl tedavi, hastalığın sebebini bulup gidermektir. (L)

ANTERLİN veya **ENTERLİN** i. (fr. *interligne*, iki satır arası boşluk). Matbaac. Dizilmiş yazıların kurşun satırlarını birbirinden ayırmakta kullanılan ve kalınlığı yarım puntodan altı puntoya kadar değişen madenî (pirinç veya kurşun) levha. (L)

ANTERNE boğazı, Fransa Prealp'lerinin Kuzey kesiminde (Haute-Savoie), Giffre kütlesi içinde bir boğaz; 2 263 m. (L)

ANTER (O) —, fransızca önek; «ön kısımda bulunan» anlamına gelir.

◆ **Anterektomi** i. (fr. *entérectomie*). Tıp. Sindirim borusunun bir kısmının kesilip çıkarılması.

◆ **Anterograf** i. (fr. *entérographe*). Tıp. Bağırsak kasılmalarını ölçmeğe yarayan âlet.

◆ **Anterokolit** i. (fr. *entérocolite*). Tıp. Bağırsak iltihabı.

— ANSİKL. *Anterokolit,* anteritlerin en çok rastlanan şeklidir. Genellikle müzmindir. Bağırsak mukoza zarında görülen anterit hemen her zaman bir anterokolit'tir.

◆ **Anterokonioz** i. (fr. *entéroconiose*). Tıp. Bağırsaklara toz dolmasından ileri gelen, daha çok bir meslek hastalığı.

◆ **Anteroplasti** i. (fr. *entéroplastie*). Tıp. Bağırsağı normal çapına indirmek için yapılan ameliyat.

◆ **Anteroptoz** i. (fr. *entéroptose*). Tıp. Sindirim borusunun anormal gevşekliği yüzünden bağırsakların karın boşluğunda aşağıya düşmesi.

— ANSİKL. *Anteroptoz,* daha çok kadınlarda görülür. Gebeliğin sebep olduğu hızlı bir zayıflama veya karın gevşekliği ile kendini gösterir. Genellikle hiç acı vermez. Ancak sinirli kimselerde belirsiz sindirim ve beslenme bozukluklarına sebep olur.

◆ **Anterorafi** i. (fr. *entérorraphie*). Tıp. Bağırsak yaralarını dikme ameliyatı.

◆ **Anterosel** i. (fr. *antérocèle*). Tıp. İncebağırsak fıtığı.

◆ **Anterostomi** i. (fr. *entérostomie*). Tıp. Bir bağırsak dirseğinin geçici veya kesin olarak karın çeperine yapışması.

◆ **Anterotomi** i. (fr. *entérotomie*). Bir bağırsak büklümünün kesilip alınması. ‖ İyi kapanabilsin diye anus çıkıntılarının kesilmesi. (L)

ANTEROGRAD sıf. (fr. *antérograde*). Amnezi'nin bir şekli. Bunda amneziye sebep olan kazadan sonraki olaylar unutulur. (Hasta, başına gelen her olayı hemen sonra unutur.) [L]

ANTEROS i. (mit. isim *Anteros*'dan). Alacalı donuk akik'e benzeyen değerli taş. (L)

ANTEROS (yun. k. «karşılıklı aşk»). Eros'un arkadaşı: onunla birleştiği zaman büyür, ayrıldığı zaman tekrar çocuklaşır (İskenderiye alegorisi). [L]

ANTEROS Aziz, 21 kasım 235'ten 3 ocak 236'ya kadar papa. (L)

ANTEROTOKSEMİ i. (fr. *entérotoxémie*). Vet. Genellikle havasız yaşar bakterilerden birinin meydana getirdiği toksinlerin bağırsakta emilmesiyle ortaya çıkan hastalık.

— ANSİKL. *Anterotoksemi*'lerin hayvanlarda ve özellikle geviş getirenlerde en sık görülen şeklini *Clostridium perfringens* meydana getirir. Hastalık, sadece bol azotlu besinle aşırı

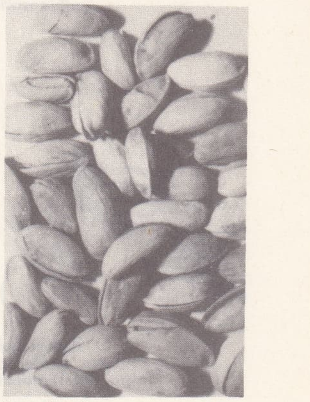

Antepfıstığı

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

bir suyosununda **anheridium** (*a*, çok büyütülmüş **antherozoit**)

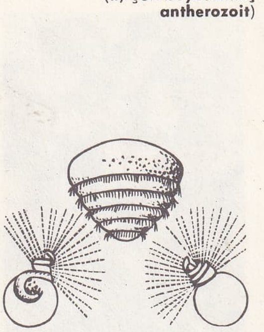

antherozoit üstte, sikalarda, altta, eğreltiotunda

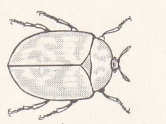

anthonomus

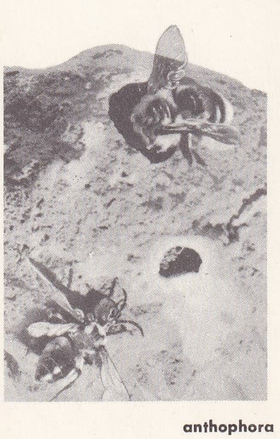

anthophora

derecede beslenenlerde ve özellikle birdenbire resim değiştirenlerde görülür. Hasta birkaç saat veya bazen üç dört gün içinde ölür. Leşin çok çabuk kokuşması, bazen bulamaç haline gelebilen böbreğin yumuşaması, hastalığın başlıca belirtileridir. (L)

ANTESEDANS i. (fr. *antécédence*). Bir akarsuyun veya akarsu parçası çığırının, geçtiği topraklara, oranın tektonik değişmelerinden önce yerleşmiş olması. Bu durumda bulunan çığıra *antesedan* denir.

— ANSİKL. *Antesedan* bir akarsuyun vâdisi, bir yükselme hareketine (antiklinal, horst) uğramış yapı içinde olduğu yere gömülmüştür; bu yüzden vâdi henüz bünyeye uymamış, genellikle bir boğaz görünüşü almıştır. Ren nehrinin Şistli yayla içindeki ünlü boğazı antesedan bir vâdidir. Ren'i boylayan taraçalardan da anlaşıldığı gibi, yayla Dördüncü zamanda yükselmiş, onun kütlesi içinde vâdisini kazarak gömülmüştür. *Antesedan*'lık olayları çok daha küçük ölçüde, meselâ basit bir kıvrımda da görülür.

◆ **Antesedan** sıf. (fr. *antécédent*). Jeomorfoloji. Çığırı tektonik değişmelerden eski olan akarsuya veya akarsu parçasına denir. (L)

ANTET i. (fr. *en-tête*). Genellikle ticarî işlemlerde kullanılan kâğıtların (ve zarfların) üst kısmına, şirketin nevi, adresi, sermayesi, posta kutusu, telefon, ticaret sicilli kayıt numaraları v.b. hakkında bilgi vermek, bazen de reklâm amacıyle bastırılan metin: *Zarfı ve kâğıdı tetkik ediyorum. Ne pek adî cinsten, ne de pahalısından... Antetsiz, kalınca, ticarethanelerde kullanılanlardan* (R. H. Karay). ‖ *Antetli kâğıt* (*zarf*), üst kısmında antet bulunan kâğıt (zarf): *Antetli bir kâğıda yazarak bize gönderiniz.* (M)

ANTEVERSİYON i. (fr. *antéversion*). Tıp. Dölyatağı haznesinin öne, boyun kısmının arkaya eğik durumu. (Dölyatağı haznesi, üreme organının hemen arkasında bulunur, dölyatağının boynu ise arkadan göden bağırsağına dayanır. Anteversiyon nadir olarak doğuştandır. Daha çok dölyatağının doğumdan sonra büzülmemesinden, bazen de dölyatağı iltihabından ileri gelir.) [L]

ANTEVERTA ve **POSTVERTA.** Lat. mit. Biri geçmişi bilen, öbürü geleceği gören iki tanrı. (L)

ANTHAXİA i. Domuzlan böceğinin küçügü. Madenî ve canlı renkleri vardır. Tırtılı, çeşitli ağaçlara zarar verir. (Tür bakımından bütün dünyada, özellikle Akdeniz ülkelerinde yaygındır. Kınkanatlılar buprestidae familyasından.) [L]

ANTHEAUME, XVIII. yy. da Paris'te yaşamış olan fransız müzikçiler ailesi: ELOİ AUGUSTİN, Sainte-Chapelle'de ilâhici; — **Büyük Antheaume,** Senlis katedralinin müzik öğretmeni, Kraliyet Müzik akademisi üyesi; dört bölümlü süitler biçiminde altı tane trio için konçerto, kırk beş orglu motet gibi eserleri vardır. (L)

ANTHEİL (George), amerikalı besteci (Trenton 1900-New York 1959). Piyanoda Arthur Schnabel'in öğrencisi. Önce virtüöz olarak yetişti. Bestecilikte C. von Sternberg'in ve Ernest Bloch'un öğrencisi. 1920'lerin *dada* akımına iyice karışan öncü bestecilerinden biri oldu. Beethoven, Brahms ve Stravinski'den esinlenen ilk senfonisi, Berlin filarmonik orkestrası tarafından çalındı. 1922'den 1930'a kadar oturduğu Paris'te *Jazz Symphony* ile *Transatlantic* adlı senfonileri besteledi. Bu eserlerde klasik müzikle caz unsurlarını kaynaştırdı. En anlatımlı eseri, on piyano, elektrikli çanlar, ksilofonlar, otomobil düdükleri, örsler, çember biçiminde testereler, uçak pervaneleriyle çalınan *Ballet Mécanique*'tir. (Mekanik Bale, 1925). Antheil, bu eserinde «soyutun en soyutuna varma amacını güden bir müzik» yarattığını ileri sürer. 1933'te A.B.D.'ye dönünce, daha az devrimci, hattâ yeni-klasik bir tarza yöneldi (altı senfoni, bazıları düpedüz romantik olan birçok sonat, filim, bale, sahne müzikleri ve *Volpone* gibi birçok opera). [L]

ANTHELA. Esk. coğ. Yunanistan'da şehir. Tesalya'da Lamia körfezi ve Thermopylae geçidi bölgesinde: Amphiktyonia'ların her yıl toplandığı Demeter tapınağı bu geçit üzerindedir. (L)

ANTHELİKS i. (*lat. ante* ön; yun. *heliks*, helezon). Kulak kepçesinin dış kıvrımının ön ve iç tarafında bulunan büklüm. (L)

ANTHEM i. (esk. ing. *antefn;* lat. *antefenayun. antiphona*'dan fr. k.). Anglikan kilisesine has ve Kutsal kitap metinlerinin serbest tercümesine dayanan dinî besteler. (XVI. yy. da polifonik motet'ler şeklinde [Tye, Tallis]; XVII. yy. da koro için *full-anthem*'ler ve âyetleri içine alan *verse-anthem*'ler şeklinde.) [L]

ANTHEMİOS, V. yy. ın başlarında devlet adamı. Saray nazırı, 405'te konsül, Doğu eyaleti valisi. Arkadios (Arcadius)'un ölümünden sonra 408'den 414'e kadar Theodosios'un naipliğini yaptı. 413'te İstanbul'un büyük surlarını yaptırttı ve Tuna'yı tahkim etti. (L)

ANTHEMİOS, Batı Roma imparatoru (467-472), devlet adamı Anthemios'un torunu ve imparator Markianos'un damadı. Doğu imparatoru Leo I'in isteği üzerine tahta çağırıldı, Suev'li Ricimer'e güvenmişti, fakat onunla arası açıldı; Roma'da kuşatıldı ve Ricimer'in emriyle öldürüldü. (L)

ANTHEMİOS Tralleis'li, Lidya'lı matematikçi ve mimar (VI. yy.). Justinianus tarafından 531'de yanan Ayasofya kilisesinin inşaatını yönetmekle görevlendirildi, planlarını yaptı, kilisenin temelini attı, fakat bitiremeden öldü; 532'de başlanan eseri 537'de Miletli İsidoros tamamladı. Hem sanatçı hem de bilgin olan Anthemios'un mekanik ve optik alanlarında derin incelemeler yaptığı anlaşılmaktadır. (L)

ANTHERİCUM i. Bot. Basit saplı bir bitki türü. Asya, Avrupa ve Afrika'da, kırlarda ve kayalıklarda çok görülen bir bitkidir. (*Falanjer örümcek otu, zambak çiçeği* adlarıyle de tanınır. Zambakgillerden.) [L]

ANTHERİDİUM i. Bot. Çeşitli bitkilerde bulunan erkek organ. İçinde erkek eşeylik hücreleri, yani antherozoit*ler bulunur.

— ANSİKL. Eğreltilerin *anteridyum*'ları önçimin üzerinde, karayosunlarınınki yapraklı sapların üzerinde, suyosunlarınınki ise talin, çeşitli yerlerinde bulunur. Yüksek yapılı bir bitkinin erkek organındaki başçık içindeki çiçektozları eşeylik hücresi (gamet) olmadığı için anteridyum değildir. (L)

ANTHEROPHAGUS i. Küçük kınkanatlı böcek. Eşekarılarının yuvasında onlarla beraber yaşar. (Crytophagidae familyası.) [L]

ANTHEROZOİT i. (yun. *antheros*, çiçeklenmiş; *zoon*, canlı varlık ve sonek *oid*). Biyol. Bitkilerdeki erkek eşeylik hücresi. (*Eşanl.* SPERMATOZOİT. [Ancak bu terim sadece hayvanlardaki erkek eşeylik hücresi için kullanılır].)

— ANSİKL. Antherozoitler erkek organların içinde meydana gelir. Damarlı çiçeksiz bitkilerde, erkek organdaki ana hücre, boylamasına ve enlemesine bölünerek küçücük hücreler meydana getirir. İri çekirdekli bu hücrelerin her biri bir antherozoit olur. Olgunlaştığı zaman, erkek organ su emer, açılır ve çok geçmeden antherozoitleri serbest bırakacak olan ana hücrelerin dışarı çıkmasına imkân verir. Bu küçük hücreler iki üç kere bir helezon çevresine bükülmüş burmal bir şerit görünüşündedir. İnce olan ön tarafta az veya çok sayıda titrek tüycükler vardır; arka tarafta ise içi renksiz tanecikrele dolu bir kese bulunur.

Yosunlardaki ve atkuyruklarındaki antherozoitler damarlı çiçeksiz bitkilerinkine benzer, suyosunlarının antherozoitleri ise tüycüklü veya tüycüksüz türlü biçimlerde olur. İki japon botanikçisi, İkeno ile Hirase 1896'da, sikalar ile ginkgolarda tüylü antherozoitler bulmuşlardır. Öte yandan, açıktohumlular ile kapalıtohumlulardaki çiçektozu borusunun iki çekirdeğini antherozoitlere benzetmek alışkanlığı vardır. Arkegonların boyun kısmına (veya kapalıtohumlular embriyon kesesine) göre antherozoitler oosfer ile birleşir. Bu birleşmeden veya döllenmeden yumurta meydana gelir. Yumurta gelişerek yeni bir canlı olur. (L)

ANTHESTERİA i. (yun. k.). Eski Yunanistan'da kutlanan dionysos bayramı.

— ANSİKL. *Anthesteria* İonyalıların Asya'ya göçlerinden önceki zamanlarda yapılan en eski şarap bayramıydı. Özellikle şubat sonlarında Atina'da kutlanır, bir aile şenliği niteliği taşırdı. İlk iki gün, bitki ve sevinç tanrısı kutlanırdı: yeni şarap tadılır, içme yarışmaları düzenlenirdi. Aynı zamanda Dionysos'un arkhon-kral'ın karısıyle evlenmesi kutlanırdı. Üçüncü günü, yani *Khytroi* günü, bir yas günüydü: tencerede buğday pişirilir, ölülere götürülür, çocukların başına yeni çiçeklerden taçlar takılır, sonra da tarla işleri başlardı. Kira anlaşmaları ve ırgat ücretlerinin ödenmesi Anthesteria bayramlarında ayarlanırdı. (L)

ANTHİCİDAE çoğl. i. Kınkanatlı heteromer böcekler familyası. Bitki kalıntıları arasında yaşayan ufak türleri kapsar. (Çoğu akarsuların kumsal kıyılarını sever. Başlıca cinsleri: *anthicus, formicomus, notoxus.*) [L]

ANTHİCUS i. Dünyanın her tarafında rastlanan bir böcek. *Anthicidae** familyasından. [L]

ANTHİDİUM i. Zool. Yalnız yaşayan bir arı. Dünyanın her tarafında rastlanır. Yuvasını ya toprağa, ya ağaç kabuklarına veya salyangoz kabuklarının içine yapar. (Bir kısmı, yuvalarını bazı bitkilerden topladığı tüycüklerle kaplar; bazıları ise yuvalarını reçine ile yapar. Zarkanatlı Angiller.) [L]

ANTHİMOS, 533'te Trabzon piskoposu, 535'ten 536'ya kadar İstanbul patriği. Monofizit eğilimli düşüncelerinden dolayı İstanbul konsili tarafından azledildi (536). [L]

ANTHOCEROS i. Bot. Küçük ciğeryosunu. Çukurlarda ve nemli yerlerde yaşayan talli bitki. Üreme bakımından eğreltiotlarına, karayosunlarına, yüksek yapılı suyosunlarına benzer. Bitki türlerinin sınıflandırılması bakımından ilgi çekici bir bitkidir. (L)

ANTHOCEROTALES i. Bot. Ciğeryosunları takımı. Talli bitkiler. Spor keseleri iki kapakçıkla açılır. (Örnek bitki: *anthoceros.*) [L]

ANTHOCHARİS i. Beyaz renkli gündüz kelebeği. Kanatlarında parlak kırmızı veya pembe benekler bulunur (Pulkanatlıların pieridae familyasından). [L]

ANTHOCORİS i. Zool. Küçücük bitki biti. Daha çok çiçeklerde yaşar. (Anthocoridae familyasından.) [L]

ANTHOİNE (Antoine İgnace), Saint-Joseph baronu (Embrun 1749-Marsilya 1826). İstanbul'a yerleşti, Fransa ile Rusya arasında bir ticaret antlaşması için görüşmelerde bulundu. (L)

ANTHOİNE (François Paul Nicolas), fransız siyasetçisi (Lorraine'de Boulay, 1720-Metz, 1793). 1789'da «Etats Généraux» milletvekili, «aşırılar» arasında yer aldı, Jakobenler kulübüne başkanlık etti, 1892'de Metz Belediye başkanı oldu; 10 Ağustos ayaklanmasının hazırlanmasında önemli bir rol oynadığı söylenir. «Convention» üyesi olarak kralın idamına oy verdi. Mutedillikle suçlandırılınca, o da birçok gayretsiz memuru, siyasetçiyi suçlayarak kendini savundu. Öldüğü zaman, Devlete bıraktığı servetini Convention reddetti. (L)

ANTHOLYZA i. (yun. *anthos*, çiçek, *lysaa*, kızma, öfkelenme). Soğan köklü süsen. Rozet şeklinde yaprakları vardır. Orta ve Güney Afrika'da yetişir. (Sarı kırmızı veya tüm kırmızı çiçekli türleri glayöl gibi yetiştirilir. Kırk kadar türü vardır. Süsengillerden.) [L]

ANTHOMİA i. (yun. *anthos*, çiçek'ten). Zool. Sinek türü. Larvası genellikle çürük maddelerle beslenir, sinek olunca çiçek üzerinde yaşar; onun için adını çiçekten almıştır. (İki kanatlılar takımı evsineğigiller.) [L]

ANTHONİSZ (Cornélis), hollandalı ressam ve gravürcü (Amsterdam, 1499'a doğr.-ay.y. 1556'dan sonra). Ressam olarak, bir kaç esnaf loncası üyelerinin topluca portrelerini yaptı. Gravürleri, özellikle harita niteliğindedir (*Amsterdam planı*, 1544). [L]

ANTHONOMUS i. Zool. Meyve ağaçlarına zararlı küçük bitki biti.

— ANSİKL. *Anthonomus pomorum*, elma çiçeğinin koncalarına, *A. pyri* armut ağacının tomurcuklarına yumurtlar. *A. grandis*, Kuzey Amerika'da pamuk tarlaları için felâkettir; çoğu zaman büyük zararlara sebep olur. Bu böcekle muntazaman savaşmak gerekir. (Kınkanatlılar cinsinden.) [L]

ANTHOPHORA i. Yalnız yaşayan arı. Çok hızlı uçar. Yuvasını toprağa yapar. (Larvası için kilden kabuklar yapar; bunu çiçek tozu hamuruyle besler. Yuvasının ağzına bir ışık bacası diker. Zarkanatlılardan arıgillere girer.) [L]

Foto. Vincent (*LAROUSSE*)

ANTHOXANTHUM i. (yun. *anthos*, çiçek, *ksanthos*, sarı). Yemlik bitki. (Buğdaygillerden.)

— ANSİKL. *Anthoxanthum*, uzun ömürlü otsu bir bitkidir; yivli, kılıflı, tüylü yaprakları vardır. İki erkek organlı çiçekleri, başakcıklardan meydana gelmiş tek salkım durumundadır. *Anthoxanthum odoratum* (kokulu anthoxanthum), Avrupa'nın bütün çayır ve ormanlarında yaygındır. Kuru ot yemine koku katar. İyi bir yem bitkisidir, ama verimi azdır. (L)

ANTHOZOA'LAR çoğl. i. Zool. Selenterelėr sınıfı.

— ANSİKL. *Anthozoalar* sınıfı, deniz hayvanlarından teşekkül eder. Bazen tek, çok kere de deniz dibinde, sabit bir şekilde, büyük sayıda koloniler halinde yaşar. Ağız, çevresindeki dokunaçları, ucu mide boşluğuna serbestçe sarkan yemek borusu ile karakteristiktir. Aynı boru, tabana kadar inen bölmelerle mide çeperine bağlanır. Bu bölmeler, mide boşluğunun orta kısmına doğru açık odacıklar meydana getirir. Odacıkların üzerinde içi delik dokunaçlar vardır. Bu hayvanlar, denizanası veya metamorfoza lüzum kalmadan, doğrudan doğruya çoğalır. Beş altsınıfa ayrılır: *actiniaria, octoactiniaria, ceriantharia, madraporlar* veya *hexactiniaria* ve *zoanthactiniania.* (L)

ANTHRACOSİA i. Karbon ve permiyen çağları yereylerinde bulunan çift kabuklu, fosil yumuşakça. (L)

ANTHRACOTERİUM i. Oligosen çağında yaşamış çifteparmaklı fosil, memeli hayvan. Anthracotharidae familyasından. (Adı, Anthracotherium iskeletlerinin linyit kömürüyle bir arada bulunmuş olmasından gelir.) [L]

ANTHRAX i. Asalak sinek. Yuva yapan çeşitli zarkanatlılar ile bazı düzkanatlıların sırtından geçinir, onların yumurtalarını yok eder. (Ikikanatlıların brachycera takımının mobyliidae familyasından.) [L]

ANTHRENUS i. Hayvanî kuru maddelerin içinde gelişen çok küçük bir böcek.

— ANSİKL. *Anthrenus*'un larvası müzelerdeki hayvan koleksiyonlarına, özellikle böcek koleksiyonlarına ve kürklere dadanır. (L)

ANTHRİBİDAE çoğl. i. Uzun duyargalı, hortumlu kınkanatlı böcekler familyası. Duyargaları uzun boynuzları andırır. (L)

ANTHRİBUS i. Kuru ağaçta, özellikle meşede yaşayan, siyah renkte ufak bir böcek. Kınkanatlıların anthribidae familyasından. (L)

ANTHROPOİDES i. Gri bir turna. Özelliği, kanat tüylerinin uzunluğudur. Güney Afrika'da rastlanan Cennet turnasında (*Anthropoides paradisea*) yere sürünecek kadardır. Asya'da yaşayan ve Afrika'ya göç eden telli turnaya (*A. Virgo*) Güney Avrupa'da da rastlandığı olur. (L)

ANTHROPOPİTHECUS, i. İnsanla maymun arasında bulunduğu varsayılan fosil hayvan türü. (L)

ANTHURİUM i. Orta Amerika'da yetişen bitki. (Yılanyastığıgillerden.) Yapraklarının ve çiçeklerinin güzelliğinden dolayı Avrupa'da ve nadir olarak Türkiye'de limonluklarda yetiştirilir. (Yüzlerce türü vardır.) [L]

ANTHYLLİS i. Otsu bitki. Pek çok türü vardır. Bazı türleri ağaçcık görünüşündedir. (Baklagillerden.) [Anthyllis vulneraria (yaraotu veya sarıyonca)] denen bir türü, genel olarak çakıllı kireçli topraklarda yetişir ve koyunların severek yediği bir bitkidir. Hayvan yemi olarak da yetiştirilir. (L)

ANTİ— (yun. *anti*, karşıt'tan). Karşıtlık, karşı koyma, bir şeye karşı korunma fikrini belirtmek üzere birçok kelimenin bileşimine girer. Meselâ, *antialkolik* «alkol ile mücadele», *antigaz* «zehirli gazlara karşı koruyan» anlamına gelir. Bu şekilde türetilen ve Türkçede de kullanılan birçok kelimeye, anlamları çok açık olduğu için, lûgatin alfabe sırasında yer verilmemiştir: *antialkolik, antidiyabetik, antifaşist, antifeminizm, antigaz, antimilitarizm, antiparlamentarizm, antisemitizm, antisosyal, antisovyetik, antitoksik* v.b. (M)

ANTİALDOSTERON i. (fr. *antialdostérone*). Aldosteron'un etkilerine karşı koyabilecek ilâç.

— ANSİKL. *Antialdosteron*'lar etkileme şekillerine göre iki kategoriye ayrılır: *aldosteron'un böbreküstü dış zarı tarafından bireşime uğratılmasını önleyiciler,* yani amfenom ile metopiron. Bu sonuncusu steroitlerin oluşmasını önleme test'i olarak kullanılır ve hipofiz-böbreküstü eksenini yoklamağa imkân verir.

Aldosteron'un çevresel önleyicileri, kimyevî bileşimleri aldosteronun bileşimine yakın olan spirolokton'lardır. Başlıca etkileri, aldosteron'un böbrekler üzerindeki etkilerini önlemektir. Aldosteron fazlalığından ileri gelen bütün ikincil durumlarda kullanılır. Sidik getirici etkileri vardır. (L)

ANTİARİS i. Dutgillerden bitki. Anayurdu, Hindistan, Cava ve Avustralya'nın sıcak bölgeleridir. Afrika'da yetişen türlerinden, *Antiaris africana* ve *Welwitschii*'den ticarî kereste elde edilir: *kirundu* (Fildişi Sahili *ako*'-su, Gabon *andum*'u) denilen beyaz, sarı veya gri renkli yumuşak kereste, kaplama ve kontrplak yapımında kullanılır.

— ANSİKL. *A. toxicaria,* Cava ve Çinhindi'nde yetişen büyük bir ağaçtır. Bu ağaç kesilerek usaresi akıtılır ve sarımtırak süt renginde çok şiddetli bir zehir elde edilir. Yerliler bu zehiri silâhlarının ucuna ve ağzına sürerler. Çinhindi'nde fakir halk, antiarisin çapraz lifli kabuğundan, kabaca işledikten sonra giyim eşyası yapar. (L)

ANTİASİT i. ve sıf. (fr. *antiacide*). Ecz. *Eşanl.* ALKALİK.

ANTİ ATLAS, Afrika'da Fas'ın güney kısmında, İfni kıyısından Tafilalet'e kadar uzanan dağ sırası. Anti Atlas'ı, Yüksek Atlas dağlarından ayıran uzun oluk, Sus ovasından Dades ve Todra vâdilerine kadar uzanır. Bu oluk orta kesiminde, üstü yeni bir volkan yapısıyle örtülü eski bir temel parçası olan Sirua masifi (3 300 m) ile sıkışır. Enine bir vâdi olan Draa, Varzazat aşağısında asıl Anti Atlas'ı (Cebel Aklim'de 2 531 m), doğudaki Sago (2 560 m) ve Ugnat (1 720 m) masiflerinden ayırır. Bütün bu dağlar, birkaç defa yerinden oynamış ve sırtı aşınımla düzleşmiş olan çok eski Sahra temelinin yükselmiş kenarından meydana gelmiştir. Üstünde bazen sivri tepeler yükselen bu ağır yapılı masifler, kendi kuzeylerindeki Atlas önü oluğu üzerinde birden dikleşir, buna karşılık güneye doğru daha hafif bir eğim gösterir ve bir sıra uzun kumtaşı sırtlarıyle (Cebel Bani) desteklenir. Draa oluğuna inen sel yatakları, bu sırtlar arasında hurmalıklarının yerleştiği dar geçitler (*fum*'lar) açmıştır. Sirua vâdisi batısında Anti Atlas'ta, Masmuda veya Şlöh grubundan berberî asıllı çiftçi ve meyveci köylüler yaşar. Sulamalı vâdilerde geçim, hayvancılıktan çok tarıma dayanır. Nüfusun oldukça sık oluşu ve bu kuru memleketin fakirliği, büyük ölçüde göçlere yol açar. Sirua'nın doğusunda vâdi tabanlarında birkaç vaha vardır, dağ ve yaylalarda berberî Sanhaca göçebelerinin sürüleri otlar. Anti Atlas'ta önemli maden yatakları bulunur; bunlar arasında, Varzazat güneyindeki Bu Azzer'de kobalt, yukarı Draa vâdisinde, İmini'de manganez, Sago'da bakır ve demir madenleri sayılabilir. (L)

ANTİATOMİK sıf. (fr. *antiatomique*). Atom ışınlarının zararlı etkisine karşı olan: *Antiatomik elbise.* ‖ *Teşm. yol.* Atom mermilerinin etkisinde kalan bir bölgeye yerleştirilecek olan bir teşkilâta, bir silâha, bir tesise verilen sıfat: *Antiatomik sığınak.*

— ANSİKL. Nükleer patlamaların etkilerine karşı alınan korunma tedbirleri, birçok bakımdan, savaş gazlarına karşı alınan tedbirlere benzer. İlk olarak şu esas kabul edilmiştir: patlama merkezinin hemen yakınında (yerde veya havada) alınacak bütün korunma tedbirlerinin uygulanması imkânsızdır. Bununla beraber, içindekilerin tamamıyle yok olacağı böyle bir alan nispeten küçüktür. (Bk. ATOMİK ve TERMONÜKLEER.) Sivil savunma teşkilâtının planına göre uygulanan ve hassas noktaların boşaltılmasıyle ilgili tedbirlerden başka, ferdî ve toplu tedbirler de vardır: bunlar atom patlama merkezinden itibaren önemli mesafelere kadar uygulanır. Tedbirler, ilgililerin moralini bozmadan, psikolojik uyarmalarla birlikte alınmalı ve bu uyarmalar, patlama ile meydana gelecek anî etkiye, korunma reflekslerinin zamanında karşılık vermesini sağlamalıdır. Toplu korunma, bir yandan dar, derin ve üzerleri yalıtkan maddeyle örtülü siperlerin, öte yandan da klasik tipteki sığınakların yapılmasını gerektirir; ancak bu sonuncularda nefes alma ve ısıya uyma bakımından özel yerleşme düzenleri sağlanmalıdır. Ferdî korunmanın amacı, vücudu toz veya damlacık halindeki radyoaktif maddelerden korumaktır. Bu maksatla kullanılmak üzere ferdî maskeler (ANP 51 tipi) ile özel korunmaya ait giyim eşyası (bulaştıktan sonra imha edilmek üzere pelerinler, şapka enselikleri, eldivenler v.b.) kabul edilmiştir. Kalıcı radyoaktivitenin teşhisi de, miktar ve kalite ölçen «debimetre» ve «dozmetre» denilen âletler vasıtasıyle yapılır. Bulaşan maddelerin temizlenmesi, özel tedbirleri gerektirir: bu işle uzman ekipler görevlidir. Antiatomik korunma, 1950-1955'ten beri gerek taktik alanda, gerek birliklerin teşkilâtında esaslı değişikliklere yol açtı. Askerî malzeme (gemilerde lumbar deliklerinin kaldırılması) ve özellikle silâhlı kuvvetlerin alt yapı üs ve tesislerini yerleştirme anlayışı üzerinde de etkisini göstердi: bugün, modern deniz üslerinde antiatomik geniş yeraltı sığınakları vardır. Üssüyle hemen hiç bir bağlantısı kalmayan ve su içinde bulunduğu için nükleer ışımalardan da etkilenmeyen atom denizaltısı, antiatomik silâhların en mükemmellerinden biridir. (L)

ANTİBARYON i. Çekirdek fiz. Bir baryon*un antipartikülü. (L)

ANTİBES, Fransa'nın güneydoğusunda (Alpes Maritimes idarî bölgesi, Grasse idarî çevresi) Côte d'Azur'de şehir; 36 000 nüf. Bahçecilik okulu, içinde bir müze bulunan Grimaldi'ler şatosu, çiçek (gül) bahçeleri, seramik. Önemli plaj şehri.

— Tar. Yunanlı göçmenler tarafından Marsilya'dan sonra temeli atılan Antibes (*Antipolis*) IX. yy. da Araplar tarafından harap edildi. Provence'ın, sonra da Fransa'nın doğu sınırında kale durumunda olan şehir, birkaç defa kuşatılıp zaptedildi. François I ve Henri IV burada hâlâ mevcut olan bir hisar (Fort Carré) yaptırdılar. Vauban'ın tamir ettirdiği bu hisar, 1746 ve 1815'te şehrin savunmasında çok işe yaradı. (L)

ANTİBİYOGRAM i. (fr. *antibiogramme*). Tıp. Antibiyotiklerden hangisinin belli bir mikrop cinsinin gelişmesini önleyebileceğini belirtmeğe yarayan biyolojik metot.

— ANSİKL. Aynı mikrobun değişik döllerinin antibiyotiklere karşı değişik tepki gösterdiği deneyle anlaşılmıştır. Bazı durumlarda belli bir mikrop dölüne karşı hangi antibiyotiklerin etkili olduğunu bilmek gereklidir. Bunun için çeşitli antibiyotik sıvıların içine aynı mikrop atılır ve mikrobun hangi sıvıda ge-

Fransa'nın güneydoğusunda, Côte d'Azur'de **ANTİBES** şehri

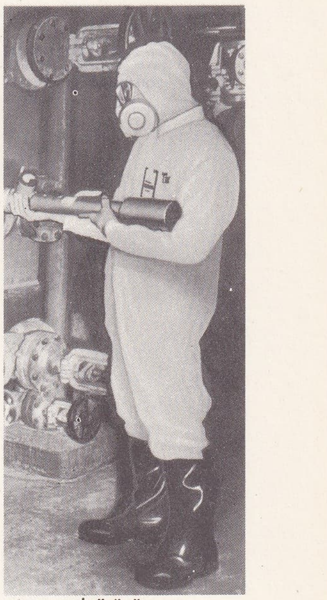

atom reaktörünün yaydığı ışınlara karşı koruyucu elbise **antiatomik**

Brookhaven nükleer atom reaktöründe uranyum çubuklarının yerleştirilmesi (A.B.D.)

Foto. Brihat-Rapho, U.S.İ.S. (LAROUSSE)

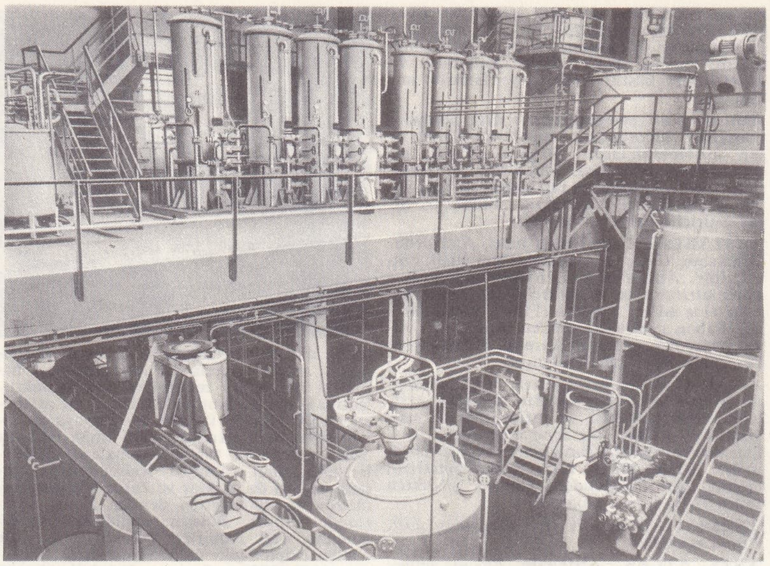

Rhône-Poulenc fabrikalarında **antibiyotik** yapımı (Fransa)

lişme gösterdiği, hangisinde gelişme göstermediği anlaşılır. Bu da uygulanacak tedavinin ne olacağını gayet iyi gösterir. Bunun için çeşitli metotlar kullanılmaktadır. En çok kullanılan «disk» metodunda mikrop, besleyici bir jelozun üstüne ekilir, bunun üzerine de çeşitli antibiyotiklere batırılmış yuvarlak kâğıt parçaları konur. Mikrop, jelozun bütün yüzeyinde gelişir, yalnız kendisine etkili antibiyotiklerin bulunduğu yuvarlak kâğıtların yakınında gelişemez. Bunların çevresinde, mikrobu üretmeyen, az veya çok geniş bir yasak bölge bulunduğu anlaşılır. Bu yasak bölgenin önemi birçok etkene bağlıdır (ortamın besince zenginliği, mikrobun üreme gücü, mikrop ekiminin iyi veya kötü yapılması). Faydalı bir sonuç alabilmek için bu etkenleri standart duruma getirmek gerekir. Bu usulle mikropları üç sınıfa ayırmak mümkündür: etkilenenler, direnç gösterenler ve ikisi ortası. (L)

ANTİBİYOTİK i. ve sıf. (*anti* öneki ve yun. *bios,* hayat'tan fr. *antibiotique*). Tıp. Nebatî veya hayvanî organizmaların (daha çok nebatî mikroorganizmaların) çıkardıkları yahut sentetik olarak yapılan, gayet ufak dozlarda, bakteri ve mikroorganizmaların gelişimini durduran, hattâ onları yok eden madde: *Şimdi yeni antibiyotiklerin kolâyca yenebileceği bir kalp iltihabından ölüverdi on yedi gün içinde* (Y. Z. Ortaç). Bk. ANSİKL.

— Ted. *Antibiyotik tedavisi,* antibiyotiklerle yapılan tedavi. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Tıp. Daha 1877'de Pasteur ve Joubert tarafından sezilen *antibiyotik* kavramı, yavaş yavaş değer kazandı. 1929'da Fleming, *Penicillium notatum*'un metabolizma ürünlerinden penisilini keşfetti. Antibiyotikler, birbirinden çok farklı organizmalarca, fakat özellikle bakteriler ve basit mantarlar tarafından meydana getirilir. Bazıları sentetik olarak elde edilir. Kimyevî yapıları da çok çeşitlidir, çok defa devrîdir. Bazı mikroplar üzerinde gösterdikleri değişik etkilerle birbirlerinden ayrılır (etki derecesi). Bu etki zamanla mikrobun bir çeşit alışmasıyle azalabilir (direnç). Direnç bazen hızlı olur (streptomisin ve tüberküloz basili), bazen de yavaş yavaş gelişir (penisilin ve stafilokok). Antibiyotikler, ağız yoluyle, enjeksiyon yoluyle ve yerel olarak uygulanır. Antibiyotik sayısı pek çoktur. Yalnız onbeş yirmi tanesi sanayide hazırlanır (penisilin, streptomisin, klortetrasiklin, kloramfenikol, tirotrisin, oksitetraksiklin, tetrasiklin, eritromisin). Bazı hekimler antibiyotik deyiminin, sentez yoluyle hazırlanan sülfamitler ve türevleri gibi ilâçlara da verilmesine taraftardırlar. Halbuki bunlar ne nebatî, ne de hayvanî ürünlerdir, hepsi tamamen insan yapısıdır.

On yıla yakın bir zamandan beri yeni antibiyotikler bulunmuş veya sentez yoluyle elde edilmiştir. Başlıcaları şunlardır: amfoterisin B, sefalosporinler, kolistin, D—sikloserin, framisetin, fusidin, gentamisin, grizeofulvin, kanamisin, linkomisin, paromomisin, rifamisin, ristosetin. Ağız yoluyle tesir eden yarı sentetik penisilinler veya penisilinaza dayanan penisilinlerin bulunması, penisilin üzerine yeniden ilgiyi çekmiştir. Yeni tetrasiklinler, klortetrasiklin (aureomisin) ve oksitetrasiklin (terrafungin) familyalarını zenginleştirmiştir. Bu tetrasiklinler şunlardır: dimetilklortetrasiklin, limesiklin, rolitetrasiklin, trikomisin, vankomisin ve virgimisin. Bütün bu yeni antibiyotikler, hemen hemen bütün mikrop ve mantar spektrumunu (virüsler müstesna) kaplamağa yaradığı gibi, mikropların ilk antibiyotiklere karşı kazandıkları direnci de önler.

— Ted. *Antibiyotik tedavisi,* bir veya birçok antibiyotiğin durdurucu veya öldürücü etkisinden faydalanır. Birinci durumda sadece bakterilerin gelişimi durdurulur; vücut, kendi savunma sistemiyle mevcut bakterilerden kurtulur. İkinci durumda bakteriler düpedüz yok edilir; fakat klinik sonuç, yani iyileşme, birincisinde olduğu kadar ikincisinde de tam olabilir.

İkinci Dünya savaşından beri, çeşitli antibiyotiklerin geniş ölçüde kullanılması bu ilâçların verilişinde bazı kuralların yerleşmesine yol açmıştır.

● Prensip olarak antibiyotik tedavisi, hasta vücut savunmasını kendi imkânlarıyle sağlayamadığı veya çok güç sağladığı zaman kullanılmalıdır. Böylece, bu ilâçların genellikle basit olan sakıncaları ve ileride hastalığa yol açacak dirençli döllerin ortaya çıkması önlenmiş olur. Aynı zamanda imkân varsa vücut o mikroba karşı bağışıklık da kazanır.

● Yerel veya genel sebeplerden dolayı antibiyotik tedavisine karar verilmişse, en etkili antibiyotik seçilir. Bunun için bazı durumlarda klinik muayene yeterlidir. Meselâ tifoda kloramfenikol, pnömonide penisilin veya eritromisin v.b. Bazen yalnız klinik muayene, antibiyotiğin etkisi hakkında yeterince fikir veremez. Şirpençe'nin stafilokok mikropları bazı antibiyotiklerden etkilenir, bazılarından etkilenmez; uygun antibiyotiğin seçimine bir antibiyogram'dan sonra karar verilir.

● Bazen belirleme imkânsızdır: ya denemek için mikrop alınamaz veya hastalığın ağırlığı antibiyogramın sonucunu beklemeğe imkân bırakmaz. O zaman birkaç antibiyotik birden veya art arda uygulanır ve «geniş spektrumlu» antibiyotiklere baş vurulur (oksitetrasiklin v.b.).

● Tedaviden elde edilen klinik ve biyolojik «tepki» ye bakılır. Mikropların direnç kazanmaması ve hastalığın yeniden belirmemesi için hastalık tamamen geçmeden tedaviye son verilmemelidir.

● Nihayet, tedavi ile ister istemez bozulmuş olan biyolojik denge yeniden kurulur, yani vitamin eksikliği ve bağırsaktaki faydalı bakteri azlığı giderilmiş olur. (LM)

Anti Corn Law League (*Buğday Vergilerine Karşı Birlik*), ithal malı buğdaylara uygulanan himayeci tarifelere karşı koymak için Manchester'de, 1838'de kurulmuş ingiliz birliği. Bu birlik, süratle serbest mübadeleyi destekleyen tesirli bir siyasî kuvvet haline geldi. 1846 ve 1849'da söz konusu tarifeler kaldırılınca birlik de dağıldı. (L)

ANTİCOSTİ, Kanada'nın (Quebec eyaleti) Saint Lawrence körfezinde ada; 8 400 km²; 700 nüf. Başlıca şehri *Port-Menier* (havaalanı).

1534'te burayı bulan J. Cartier, adaya *Assomption* adını verdi. Louis Jolliet'ye verilen, sonra 1763'te Terre-Neuve'e bağlanan ada, 1774'te Kanada'ya geçti. 1895'te, adayı satın alan Henri Menier adındaki fransız çikolatacısı, 1926'da, Anticosti'yi bir şirkete devretti. Bu şirket, adanın tabiî kaynaklarını işletir (balıkçılık, orman, kürklü hayvan avı). (L)

ANTİDEMOKRATİK sıf. (fr. *antidémocratique*). Demokrasiye karşı, aykırı olan; demokratik düzenin ve hakların yerleşmesini engelleyen: *Biz başka demokrasilere benzemeyiz, demek, antidemokratiktir* (F. R. Atay).

— ANSİKL. *Antidemokratik kanunlar* deyimi, türk siyaset diline çok partili düzenle birlikte girdi. Bunların tespiti ve yürürlükten kaldırılması davasına sırayle D.P. (1945-1950) ve C.H.P. (1950-1960) sahip çıktı. Birinci A. Menderes hükûmetinin 29 mayıs 1950'de okunan programında konuya yer verildi. O yıl bu maksatla bir ilim heyeti de kuruldu. Antidemokratik sayılan hükümler arasında T. Cz. kn. ile Cz. Muhakemeleri Us. kn. nun bazı maddeleri, Basın kn., Polis Vazife ve Selâhiyeti kn., Pasaport kn. v.d. vardı. Teşebbüs, daima bir propaganda konusu olarak kaldı ve bir sonuca bağlanamadı. (M)

ANTİDİÜRETİK sıf. (fr. *antidiurétique*). Sidik salgısını önleyen. || *Antidiüretik prensip,* arka hipofizin çıkardığı sidik salgısını azaltan ve şekersiz diyabet tedavisinde kullanılan bir polipeptit. (L)

ANTİDİYASTAZ i. (fr. *antidiastase*). Kim. ve biyol. Bk. ANTİENZİM ve DİYASTAZ.

ANTİDOGMATİZM i. (fr. *antidogmatisme*). Dogmacılığın karşısında olan görüş. || Akla dayanmayan her türlü ispatın reddi. (L)

ANTİDORCAS i. Springbok denen ve Güney Afrika'da yaşayan bir antilobun ilmî adı. Çevik bir hareketle zıplayarak koşuşu ilgi çekicidir. (L)

ANTİDOSİS i. («değiştirme» anlamında yun. k.). Esk. yun. M.Ö. V. yy. da bir vergi usulü. (Sitenin kamu işlerinde görevli bir yunanlı, kendisinden daha zengin bir yunanlının haksız olarak bazı yükümlerden bağışık [muaf] tutulduğunu gördüğü zaman, onun kendisine verilen görevi yüklenmesini isteyebilirdi. Bunun üzerine, her ikisinin gelirini karşılaştırmak amacıyle bir soruşturma yapılır, bu soruşturma sonunda da, ilgililer servetlerini değiş tokuş etmeğe zorlanabilirdi.) [L]

ANTİDOT i. (*anti* öneki ve yun. *dotos,* verilen). Tıp. Bir cismin toksik etkilerini önleyebilen, yani bu cismin canlı organizmayle fizik, kimya veya fizyoloji bakımlarından uyuşmasına engel olan, dolayısıyle de cismi etkisiz bırakan madde.

◆ **Antidotizm** i. (fr. *antidotisme*). Ted. Bir maddede bulunan, zehirin etkilerini önleyici özellik.

— ANSİKL. *Fizik antidotizm,* ya helmeli veya yağlı bir madde olarak zehirin organizma tarafından sindirilmesini geciktirme veya kömür alarak zehiri yüze soğurma şeklinde olur. *Kimyevî antidotizm* diye, genellikle, zehir daha midede veya bağırsakta iken meydana gelecek yansızlaştırma veya çökelme tepkimelerine denir: meselâ asitlerin bazlarla veya bazların asitlerle yansızlaştırılması. *Fizyolojik antidotizm*'in amacı ise, zehirin organizma üzerindeki bütün etkilerini yoketmektir: meselâ, bir pilokarpin zehirlenmesinde atropin'e başvurulması. (L)

ANTİDÖTON veya **ANTİDÖTERON** i. (fr. *antideuton* veya *antideutéron*). Nükl. Döton'un antipartikülü. (Bu antipartikül, 1965'te amerikalı Lederman tarafından, Columbia üniversitesinde, Brookhaven hızlandırıcısı sayesinde elde edildi.) [L]

Anti-Dühring (*Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft*), Friedrich Engels'in 1878'de yayımlanan eseri; yazarın

Foto. Rhône-Poulenc (LAROUSSE)

1877-1878'de reformcu filozof Eugen Dühring'e karşı yazdığı makaleleri içine alır. Engels, marksizmi uzun uzun açıklar. Felsefî olan ilk bölümde, varlıkla düşünce arasındaki ilişkiler meselesini ortaya koyar ve idealist görüşleri tenkit ederek, bu görüşlere karşı dünyanın etkin bir yansıması olarak nitelediği diyalektik maddeciliği ileri sürer. Dayandığı örnekler, biyoloji de dahil olmak üzere, çeşitli ilimlerden alınma örneklerdir. İkinci bölümde (iktisat), Marx'ın çalışma üstünde ve maddî şartların, fikirlerin ve ihtilâlci kuvvetlerin rolleri üstündeki nazariyelerini açıklar. Nihayet üçüncü bölümde (sosyalizm), ütopyacı sosyalizm ile ilmî sosyalizm arasındaki farkı belirtir, üretim ve servetin dağılması meselelerini ele alır, proletarya diktatörlüğü dönemini ve bu dönemden sonra gelen devletin zayıflamasını ve sosyalizmden komünizme geçişi anlatır. (L)

ANTİER (Benjamin), fransız tiyatro yazarı (Paris 1787-ay.y. 1870), yalnız başına veya başka yazarlarla işbirliği yaparak birçok melodram ve vodvil yazdı (*l'Auberge* des Adrets* [Adret'lerin Hanı] (1823); *Robert Macaire** [1834]). [L]

ANTİENZİM i. (fr. *antienzyme*). Biyo-kim. Belli bir enzimin etkinliğini körelten madde. (Antienzimler özgül olur, fakat köreltici etkileri ya tersinir'dir veya değildir. Pankreasın birbirinin etkisini gideren ürünleri arasında anterokinaz antienzimi vardır.) [L]

ANTİETAM-CREEK, A.B.D.'de (Maryland) bir akarsu, Potomac ırmağının kolu. Burada, kuzeyli general McClellan ile güneyli general Lee arasında kesin sonuca bağlanamayan bir savaş oldu (17 eylül 1862), ardından da Maryland güneyli kuvvetler tarafından boşaltıldı. (L)

ANTİFADİNG i. ve sıf. (*anti* ve ing. *fading*). Radyotek. Kısa ve orta dalgaların yayılmasındaki düzensizlikten ileri gelen şiddet değişmelerini önlemek için alıcı radyo postalarına eklenen düzenek. ‖ *Antifading anten,* fading olayını azaltmak için kullanılan bir verici anten tipi. (L)

ANTİFERROMAGNETİZMA i. (fr. *antiferromagnétisme*). Ferritlerde meydana gelebilen bir çeşit magnetizma.

— ANSİKL. *Ferritler* teorisinde (Bk. FERRİMAGNETİZMA) ortaya konmuş temel varsayımları değiştirmeden, sadece bu teoride ortaya çıkan antiparalel magnetik momentlerin mutlak değer bakımından eşit oldukları farz edilirse, Néel'in de tahmin ettiği gibi, paramagnetizmanın özelliklerinden daha çok ferromagnetizma'nınkilere yakın özelliklere erişilmesi gerekir. Bu bileşen momentlerin eşitliği, ferromagnetizmadaki eşitliği (ama yön değişikliği olmadan) hatırlatır; bu özelliğe verilen *antiferromagnetik* adı buradan gelir. Böyle bir şemaya uyan çeşitli bileşikler hazırlanmıştır: $CuCl_2$ bakır klorür, manganez, nikel ve kobalt oksitleri gibi basit oksitler ve bazı maden alaşımları. Bu maddelerde, mıknatıslanma gücünün düşüklüğü, onları genel olarak paramagnetik cisimlere yaklaştırmakla beraber, düzenli olarak azalan sıcaklıklar uygulanınca, bu maddelerin davranışları değişir. Etkilenmeleri, paramagnetizma halinde olduğu gibi, ısı azalmasıyle önce artar; fakat ısının, «Néel sıcaklığı» denen belirli bir değere varmasıyle bunların yapısı değişir; daha doğrusu, paramagnetik hale geçtikleri görülür, ısı tekrar düşerse, bu sefer etkilenme azalmağa başlar. Néel sıcaklığının bu maddeler üzerinde, Curie ısısının (veya *noktası*'nın) ferromagnetik cisimler üzerinde oynadığı role benzer bir rolü vardır; yalnız ikisi arasında şu ana fark görülür: ısıların azalan değişmeyle geçişi (bu her iki halde de bileşen bölgeler için mıknatıslık alışına tekabül eder ve paramagnetik halin dağılmış yönlenimlerinden itibaren olur) ferromagnetik cisimler halinde uygun yönde, antiferromagnetik cisimler için karşıt yönde olur. Teori bakımından pek ilgi çekici olan bu cisimlerin şimdilik hiç uygulama alanı yoktur. (L)

ANTİFLOJİSTİK sıf. (fr. *antiphlogistique*). Ted. *Antiflojistik tedavi*'de, yangınlara karşı, kan almak, buz, losyon gibi çarelere baş vurulur; ateşi düşürmek için de soğuk banyo yaptırılır, alkol losyonları kullanılırdı. Bugün aynı amaçlarla kullanılan salisilat ve pirazolon türevleri ile kortizon'a *yangı önleyici* denir. ‖ İ. Kim. *Antiflojistik teori, antiflojistik kimya,* Stahl'ın kurduğu flojistik teoriye karşıt olarak, Lavoisier'nin modern kimyanın temeli diye ileri sürdüğü ilkelere, o sıralarda verilen ad. (L)

ANTİFLÜKTÜATÖR i. (fr. *antifluctuateur*). Bir gaz borusuna güçlü bir motor bağlandığı zaman meydana gelen basınç değişmelerini azaltan araç. (Gerçekten de, eğer motorun pistonu kendine gerekli gazı doğrudan doğruya emerse, aynı boruya bağlı diğer araçlarda, özellikle aydınlatma araçlarında aksatıcı devirli basınç düşüklükleri meydana getirir.) [L]

ANTİFRİKSİYON i. Bir makinenin hareketli parçalarının sürtünmesini (antifriksiyon) azaltarak, zamanla aşınmasını önleyecek nitelikte maden veya alaşım.

Motorlarda en hareketli parça olan biyel başı ve krank mili yatakları devamlı sürtünmeye uğrayarak, aşınma tehlikesi gösterdiği için antifriksiyonla takviye edilir. Böylece, antifriksiyon görevi yapan maden veya alaşım, motorun hareketli parçaları aşırı ısınmaya uğradığı zaman eriyerek makinede olabilecek herhangi bir tutukluğu önler. (Bk. SÜRTÜNMESİZ.) [L]

ANTİFRİZ i. (*anti* öneki ve ing. *freeze*, donma). Bir sıvıya katıldığı zaman, o sıvının donma derecesini bir hayli düşüren madde: Antifrizler genellikle flikol'lerdir; alkol-su karışımlarına üstünlükleri, buharlaşmamalarıdır. (L)

ANTİ-G, sıf. (yun. *anti*, karşı ve *g*, yerin çekim şiddetinin fizikteki simgesi). Yer çekiminin etkilerine karşı gelen. (L)

ANTİGENES, Büyük İskender'in generali. Desteklediği general Eumenes'in bozguna uğramasından sonra Antigonos'a esir düştü ve diri diri yakıldı (M.Ö. 315). [L]

ANTİGONE, Laomedon'un kızı. Hera'dan daha güzel olmakla övündüğü için Hera tarafından leylek haline sokuldu. — Phthia kralı Eurytion'un kızı ve Peleus'un karısı. Astydamia, Peleus'u kendisini baştan çıkarmağa kalkışmakla suçlandırınca, Antigone üzüntüsünden intihar etti. — Kassandros'un kızı ve Ptolemaios'un ikinci karısı. (L)

ANTİGONE, Oidipus ve İokaste'nin kızı, Eteokles ve Polyneikes'in kız kardeşi; kör babasına kılavuzluk etmiştir. Polyneikes'in ölüsünü gömerek Thebai kralı Kreon'un emirlerine karşı geldi ve diri diri gömülmeğe mahkûm edildi, fakat hüküm yerine getirilmeden kendini astı. Onu seven, Kreon'un oğlu Haimon, üzüntüden kendini hançerledi. Sophokles, bu baba sevgisi örneğini *Oidipus Kolonos*'ta ve kardeş sevgisini de *Antigone*'de ebedîleştirdi. (L)

Antigone, Sophokles'in trajedisi, M.Ö. 442'ye doğru oynandı. Oidipus efsanesinden alınmıştır. Thebai kralı Kreon, kendi vatanına karşı savaşan Polyneikes'in gömülmesini yasaklamış ve bu yasağa karşı gelenin ölüm cezasına çarptırılacağını ilân etmiştir. Fakat Antigone bu emri dinlemez, kız kardeşi İsmene'nin öğütlerine kulak asmaz. Kendi deyişiyle «nefret etmek için değil sevmek için» doğmuştur. Yüksek bir görevin çağrısına uyarak kardeşinin cesedini gömer. Kralın karşısında da bu davranışıyle öğünür, vicdanının «yazılı olmayan sarsılmaz kanunlar» ını Devletin yüksek menfaatine ve siyasî kanuna karşı savunur. Devlet kanunlarına uyan Kreon, oğlu Haimon'un (Antigone'nin nişanlısı) şiddetli itirazlarına ve kâhin Tiresias'ın tehditlerine aldırmayarak Antigone'yi mahkûm eder. Gerçi daha sonra bu kararından vaz geçer ama, artık iş işten geçmiş, Antigone ölmüş, Haimon intihar etmiş, Kreon'un karısı Eurydike de umutsuzluğa kapılarak canına kıymıştır. Bu trajedi, kişilerin gerçekliği ve düşüncelerdeki dokunaklı yücelikle şüphesiz Sophokles'in en güzel eseridir. (→ Bibliyo.) [L]

Antigone, Jean Anouilh'un trajedisi (Atelier tiyatrosunda, 1944). Olayı ve kişileri Sophokles'in trajedisinden alan yazar, Kreon ve Antigone arasındaki sert tartışmada, devlet yönetiminin zorunlukları ile hiç taviz vermeyen bir ahlâk anlayışının kurallarını karşı karşıya getirir. Antigone kendisini fedakârlığa yönelten sebeplerin yetersizliğini kabul etmek zorunda kalırsa da, temiz kalma arzusunu zedeleyecek şekilde yaşamayı reddetmekte diretir. Gerçekten yüce olan bu esere, yazarın karamsarlığı iyice sinmiştir (piyes kahramanının gerçek dünyayı kabul edememesi dışında kaderin hiçbir etkisi görülmez). Bu eser, üslûbu ve özellikle yazarın kişilere ve konuya verdiği biçimle zaman zaman Giraudoux'nun tarzını hatırlatır (isterenek yapılmış anakronizmler, oyunla seyirci arasına giren «öndeyiş»). [→ Bibliyo.] (L)

Antigone ahlâkı. Fels. Sophokles'in ünlü eserinin kahramanı Antigone, «yazılı kanunlar» ile «yazılı olmayan kanunlar» arasında yaptığı ayırımla tanınmıştır. Antigone, dayısı Thebai tiranı Kreon'a karşı gelir ve yalnız yazılı olmayan kanunlara boyun eğeceğini söyler. Çünkü bu kanunlar tanrı adaletini temsil eden ölümsüz kanunlardır. Aynı zamanda sofist Antiphon'da, Sokrates'in ölümü dolayısıyle de Platon'da yer alan, Bergson'da da «açık ahlâk», «kapalı ahlâk» biçiminde tekrarlanan bu ayırım, birkaç türlü yorumlanabilir; ya bireyci veya anarşist nitelikte basit bir baş kaldırma; ya tarih ve toplum olaylarının pek doğrulamadığı «evrensel bir ahlâk» ın *a priori* olarak varlığı veya her türlü kanunun açık ve etkin bir yansıması olan *ahlâk bilincinin,* vicdanın sürekliliği. Disiplinin bile, ancak bir insan bilincinde serbest olarak kabul edildiği zaman bir anlamı vardır. Devletin, dinin veya partinin kendi ülkülerine bağlı olup olmadıklarını ancak onlara bağlı olan bu bilinç denetleyebilir. Bilincin kendi «bağımlılığını» sürekli olarak eleştirmesi ahlâkın öz varlığıdır. Bilinç disipline boyun eğer ama, disiplinin üstünde, ona hükmeden bir ülkü vardır. Eğer site, kilise veya parti kendi ülkülerinden ayrılırlarsa, bilinçli insanın ödevi onlardan ayrılmak, hattâ baskı yaparlarsa onlarla savaşmaktır. Antigone'nin bildirisi bu uyanıklık, bu yapıcı tenkit, bu haklı başkaldırma görevini dile getirir. Doğrudan doğruya bütün totaliter yönetimlere karşı koyar ve onlardan kaçınmağa imkân verir. Bu örnek, aynı zamanda, hem *ahlâkî ilerlemeyi* ve eskimiş değerler ile yeni değerler arasındaki savaşı ortaya koyan bir örnektir. (L)

ANTİGONEİA. Esk. coğ. 1— Suriye'de şehir. Antigonos I tarafından Âsi nehri kıyısında kuruldu. Selefkos, halkı Seleukeia'ya naklederek şehri yok etti. 2— Makedonya'nın Khalkidike (Halkidikya) bölgesinde, Antigonos Gonatas tarafından kurulan şehir. 3— Aleksandreia Troas'ın diğer adı. 4— Nikaia'nın (İznik) diğer adı. 5— Anadolu'da Kyzikos bölgesinde yeri bilinmeyen bir kale. (LM)

ANTİGONİSH, Kanada'nın doğusunda (Nova Scotia), Saint Georges koyu kenarında liman ve kasaba. Saint-François-Xavier üniversitesi. Tarım merkezi, balıkçılık, tuz yatakları. (L)

ANTİGONOS, M.Ö. 40'tan 37'ye kadar Yahudilerin kralı. Aristobulos II'nin oğlu. 61 Yılında rehin olarak Pompeius tarafından Roma'ya götürüldü. 56'da kaçmayı başardı. 40 Yılında Partt'lar ile anlaşma yaptı ve böylece Yahudilerin «büyük ruhanî reisi ve kralı» oldu. Fakat aynı yıl Herodes Roma Senatosundan kral unvanını aldı ve Antonius'un kuvvetlerinden yardım görerek yavaş yavaş bütün ülkeyi ele geçirdi. Sonunda Antigonos'un çekildiği Kudüs'ü de alarak onu öldürttü. Antigonos, İsrail'i yöneten son Makkabi'dir. (L)

ANTİGONOS I Gonatas (Tesalya'da Gonnoi, M.Ö. 320-?, 240-239), Makedonya kralı, Demetrios Poliorketes'in oğlu. Babası Asya'ya gittiği zaman (şubat 287) Hellas'ın savunulmasında ona büyük yardımı dokundu. 277-276'da Pyrrhos ve Demetrios arasındaki anlaşmazlık sonunda, büyük bir anarşi içine düşen Makedonya'yı ele geçirerek fiilen kral oldu. Memleketi, Kelt'lerin akınlarına karşı korudu (Lysimakheia zaferi 277). Pyrrhos tarafından kovulunca (274), krallığını yeniden zaptetmek zorunda kaldı. Akhaia birliğine karşı uzun süre savaştı ve Yunanistan'ın bir kısmı ile Korint'i aldı, Mısır ile

Sophokles'in **Antigone**'si
Renée Faure ve Jean Davy
Comédie-Française (1951)

Anouilh'un **Antigone**'u
Atelier tiyatrosu (Paris, 1944) sahneye koyan: André Barsacq

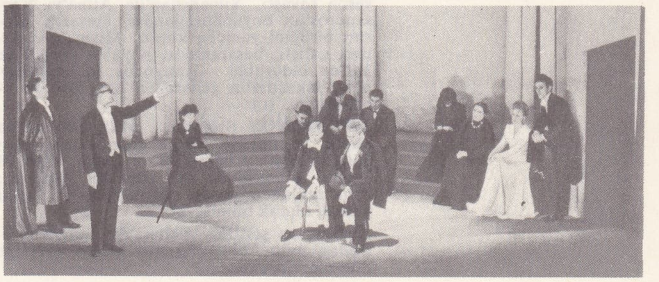

Foto. Bernand (LAROUSSE)

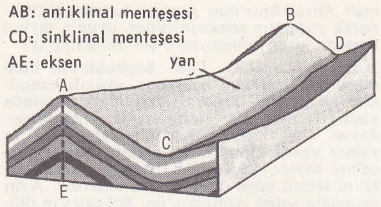

antiklinal

savaştı. (Andros ve Kos zaferleriyle Ege denizinde üstünlük sağladı.) [L]

ANTİGONOS II Doson, yakışıklı Demetrios ile Olympias'ın oğlu ve Demetrios Poliorketes'in torunu; M.Ö. 263'te doğdu; önce naip, sonra 229-221 arasında Makedonya kralı. Makedonya'da barışı sağladı. Isparta'ya karşı Akaların müttefiki olarak savaştı, kral Kleomenes'i Sellasia'da yendi (222 yazı). Yarımadada Antigonos'ları güçlendirdikten sonra İllyria'lılara karşı yaptığı bir savaşta öldü. (L)

ANTİGONOS Karystos'lu, Bergama'lı Attalos'ların sanat tarihçisi ve heykeltıraşı. *Pasquino* adlı heykel grubunu (Patrokles'in cesedini taşıyan Menelaos) onun yaptığı söylenir. (M.Ö. III. yy. ortaları.) [L]

ANTİGONOS'LAR, İskender'in generallerinden Antigonos Monophthalmos tarafından kurulan sülâle. Makedonya'da IV. yy. sonundan Romalıların istilâsına (M.Ö. 168'de

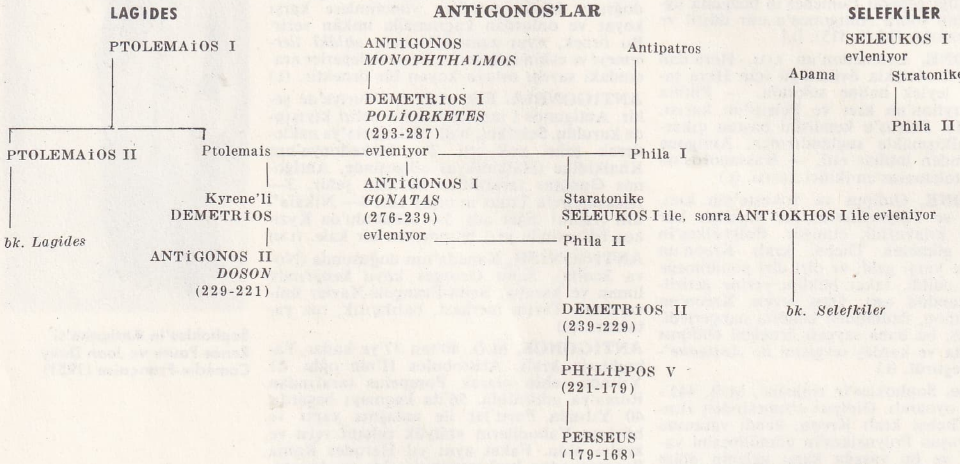

Perseus'un Pydna'da yenilgisi) kadar hüküm sürdü. (L)

ANTİGONOS Monophthalmos, Tepegöz, İskender'in kumandanlarından. Frigya idaresine memur edildi. İskender'in ölümünden sonra başka toprak alamayınca, kendini haksızlığa uğramış saydı. Bunun üzerine, Perdikkas'a ve Kardia'lı Eumenes'in idare ettiği Aleksandros IV partisine saldırdı, Eumenes'i yendi ve öldürdü. Şaşırtıcı bir zekâsı olan Antigonos, İskender imparatorluğunun yeniden kurulmasını öngören bir tasarı hazırladı. İskender'in diğer generallerinin aksine, yunan sitelerinin siyasî bağımsızlığına saygı göstererek onların güvenini kazandı. M.Ö. daha 311'de Suriye, Anadolu, Babil'e kadar Mezopotamya'nın hâkimi oldu. Oğlu Demetrios ile birlikte «kral» unvanını aldı (306). İmparatorluk için giriştiği mücadelenin son safhası 307'de başlar. Her yerde savaştı. Yunanistan'da Atina'yı Kassandros'un boyunduruğundan kurtardı, Korint birliğini yeniden kurdu; Mısır'ı da istilâya çalıştı, başaramadı; Asya'da yenildi ve 301'de öldürüldü. Antigonos Monophthalmos, İskender'in generalleri arasında en önemlisiydi. (L)

ANTİGONOS Soko'lu, M.Ö. 300 yılına doğru İsraillilerin büyük ruhanî reisi olan âdil Simeon'un öğrencisi ve halefi. Öğretisi yahudi geleneğinde yer alan ilk bilgindir; aynı zamanda yunan adı taşıyan en eski yahudi olarak bilinir. (L)

Antigonos şenliği, Akhaia'da Aratos tarafından müttefiki Antigonos Doson şerefine düzenlenen şenlik. (L)

ANTİGORİT i. (fr. *antigorite*). Miner. Yılantaşının parlak façetalı bir çeşidi. (L)

ANTİGRAPHEUS i. (yun. k.). Atina hukukunda, dava edilen kimsenin davacıya karşı ileri sürdüğü itirazları kapsayan veya dava edilenin karşı bir dava ile duruşmaları uzatmak için hazırladığı lâyiha. (L)

ANTİGRAVİFİK sıf. (fr. *antigravifique*). Fiz. Evrensel çekime, özellikle yer çekimine karşı bir engel olabileceği düşünülen, farazî maddeler için kullanılır. (L)

ANTİGUA, 1967 yılı sonlarına kadar Barbuda ve Redonda'yı içine alan Leeward İslands takımının merkezi iken 27 kasım 1967'de Büyük Britanya ile ortaklık çerçevesi içinde bağımsızlığa kavuştu. 442 km^2; 65 100 nüf. Başkent, *Saint John* (Antigue). Ada, 1493'te Kolomb tarafından bulunmuştu. Başlıca ürünleri: şekerkamışı ve pamuk. Turizm. Amerikan deniz üssü. (L)

ANTİGUA, Orta Amerika'da Guatemala cumhuriyetinde, Sacatepequez idarî bölgesinin merkezi; ülkenin eski başkenti. 1773'te bir depremde yıkıldı; 11 000 nüf. Ticaret ve turizm merkezi. Eski kiliseler. (L)

ANTİHALO sıf. (fr. k.). Foto Haleye engel olan. ‖ İ. Tabakanın kendisi.

— ANSİKL. *Antihalo*, genellikle filmin üstüne sürülen, kırmızı, yeşil veya mavi bir tabakadır. Filim kalın olduğu ölçüde önemi artar. (L)

ANTİHERMİTİYEN sıf. (fr. *antihermitien*). Mat. Asal köşegene göre simetrik olan iki elemandan her biri öbürünün eşlenik karmaşığının zıt işaretlisine eşit olan bir kare matris için kullanılır.

$$(\; a_{np} = \alpha + i\beta \quad \text{ise}$$
$$a_{pn} = -\alpha + i\beta \quad \text{olur.}$$

Asal köşegenin elemanları sırf sanal olmak zorundadır. A matrisi antihermitiyen ise, *i*A matrisi hermitiyendir; bunların çift olmayan güçleri antihermitiyendir.) [ANTİHERMİTİK de denir.] (L)

ANTİHİSTAMİNİK sıf. (fr. *antihistaminique*). Organizmada histaminin toksik etkilerini önleyen ilâçlar için kullanılır.

— ANSİKL. Hayvansal dokulardan elde edilen ve histamini yok edici bir diyastaz olan histaminazdan başka, ortak nitelikleri homojen bir grup meydana getiren birçok sentetik cisimden elde edilir. Bütün bu cisimler, deneysel olarak, histaminin düz kas lifleri üzerindeki kasıcı etkisine karşı koyar ve anafilaksi vakalarını önler. Antihistaminikler alerjik hastalıklarda (ürtiker, serum hastalığı, astma, spazmodik koriza, Quincke ödemi) kullanılır; bazıları da uyku ilâcı olarak alınır. Sentez yoluyle elde edilen antihistaminikler pekçoktur. En eskileri mepiramin, prometazin, tripelenamin, difenidramin, antazolin v.b. dir. (L)

ANTİİZOMORFİZMA i. (fr. *antiisomorphisme*). Kristalografi. Katyon ve anyonların (CaF_2 ve Li_2O'da olduğu gibi) birbiriyle durum değiştirdiği kristalleşmiş maddelerde, atom yapılarının geometri bakımından benzerliğini ortaya koyan olaya bazı bilginlerce verilen ad. (L)

ANTİJEN i. (fr. *antigène*). Biyol. Vücuda girdiğinde antikor meydana getirebilen cisim.

— Tıp. Frengi teşhisinde kullanılan ayıraçlara verilen ad. Eskiden antijenliği olan spiroket'lerden elde edilirdi. Bugün, sağlam organlardan çıkarılarak hazırlanır veya sentezle elde edilir.

— ANSİKL. Biyol. Bir hayvana, organizmasına yabancı bir protein verilince, o maddeye karşı korunmak için organizmada oluşan cisimlere antikor denir. *Antijen*'lik toksik cisimlerin çoğunda vardır. Meselâ, kan naklinde vericinin serum'u, alıcının alyuvarları ile uyuşmadığı zaman böyle bir durum ortaya çıkar.

Mikroplu antijenler. Mikropların çoğunda (bakteriler, mantarlar veya virüslar) antijenlik özelliği bulunur: zararı dokunabilecek bir organizmaya girince orada antikorların meydana gelmesine yol açarlar. *Bakteri antijenleri* iki çeşittir: 1 — *Somatik* veya *O antijeni.* Bunlar sitoplazmanın yüzeyinde bulunur; 2 — *Kamçı biçiminde antijen* veya *H antijeni*: bunlar da, bakteride tüycükler varsa onların yüzeyine yayılır. *O* antijeni sıcaklığa ve alkol etkisine karşı dayanıklıdır. *H* antijeni ise sıcağa dayanamaz ve alkolde yok olur. Teşhis ve tedavi bakımından da antijenleri tanımak çok önemlidir. (L)

ANTİK sıf. (lat. *antiquus*'dan fr. *antique*). Topluca Eski çağ adı verilen tarih devresiyle (daha çok eski yunan ve roma tarih ve medeniyetleriyle) ilgili: *Rönesans, antik dünyanın yeniden doğuşundan çok halkın uyanışı demektir* (S. Eyüboğlu). [M]

ANTİKA sıf. ve i. (ital. *antica*). Eski zamanlardan kalma nadir ve kıymetli eşya: *Evinde antika hançerler, kitap ciltleri* [...] *koleksiyonu yapardı* (H. E. Adıvar). *Fersude İran seccadeleri, sahte firuzeler, yalancı antikalar* [...] *masalar arasında gezdiriyor* (Cenap Şahabeddin). ‖ Eski, modası geçmiş: *... ve her devre sadakatle hizmet etmiş beş on antika devlet adamı idi.* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ *Mec.* Her zaman rastlanamayacak kadar tuhaf, acaip, garip: *Ne antika yolcular var. Biletin adını bilmiyor, vapura binmiş gidiyorlar* (H. R. Gürpınar).

— Huk. Bk. ÂSÂR-I ATİKA NİZAMNAMESİ.

— İşl. Mendil, çarşaf, örtü gibi kumaştan yapılmış eşyaların kenarlarını bastırmak için yapılan el işi. (*Eşanl.* SIÇANDİŞİ.) Yatay iplikler çekilir, bunlara dikey olanlar da ikişer üçer iplikle sarılarak toplanır ve böylece diş diş bir süs elde edilir. Dikey ipliklere başka şekiller de verilebilir. Buna da *ajur* denir.

◆ **Antikacı** i. Eski eşyayı toplayan ve satan kimse: *Alış veriş bittikten sonra, antikacı bize ufacık billûr kadehlerde yeşil çay ikram etti* (R. H. Karay).

◆ **Antikalık** i. Antika olma, eski ve kıymetli olma: *Bu vazoların antikalık hiçbir tarafı yok, niçin aldın?* ‖ *Mec.* Tuhaflık, gariplik: *Yine antikalık etmeğe başladı.* (M)

Antikacı (*The Antiquary*), Walter Scott'un romanı (1816'. Hikâye, bir iskoç liman kasabasında görülebilecek basit olaylardan ibarettir. Bütün ilgi, antika peşinde koşan Oldbuck'un (yani yazar'ın) üzerinde toplanır. (L)

Antikacı Dükkânı (*The Old Curiosity Shop*), Charles Dickens'in romanı (1840). Küçük Nelly Trent can sıkıcı bir antikacı dükkânında büyük babasıyle oturmakta, yaşlı adama canla başla bakmaktadır. Çirkin ve kötü ruhlu cüce Quilpo'nun açgözlülüğü yüzünden, zavallı adam dükkânını bırakmak zorunda kalır ve torunuyle birlikte kaçar. Dede ile torunun İngiltere'nin çeşitli yerlerinde dolaşması, Dickens'e halk arasından birçok ilgi çekici tipi ele alarak anlatmak fırsatını vermiştir. (L)

ANTİKATOT i. (fr. *anticathode*). Elektron. Basıncı azaltılmış bir elektrik boşalma tübünde katot ışınlarını durdurmak için tüp içerisinde katot karşısına yerleştirilmiş, genellikle madenî levha. (Crookes tübünde X ışınları antikatotta meydana gelir.) [L]

ANTİKİNAZ i. fizyol. *Kinaz*'ların etkisini önleyebilen enzim. (Antikinazlar bağırsak asalaklarının dokularında görülmüştür.) [L]

ANTİKİNOLİS. Esk. coğ. Anadolu'da Paphlagonia bölgesinde bir şehir. Bugün, Ka-

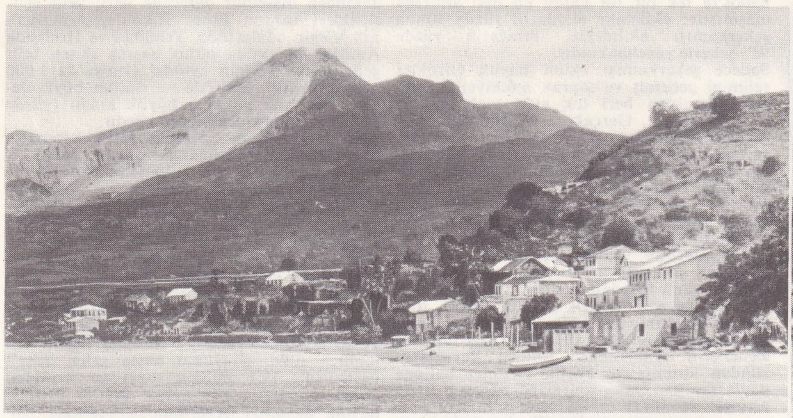

ANTİLLER Martinique'te Saint-Pierre şehri ve Pelée dağı (1900)

1929 yanardağ püskürmesinde terkedilen şehirde bir sokak

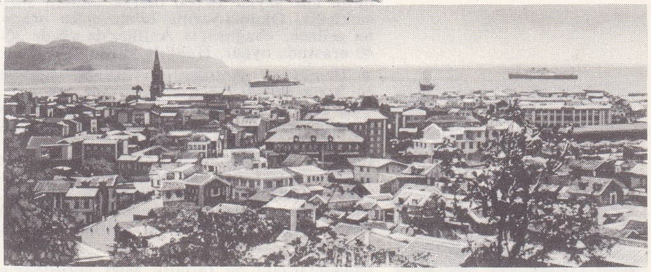

Fort-de-France, genel görünüş

radeniz kıyısındaki Çatalzeytin civarında olması muhtemeldir. (M)

ANTİKİTE i. (lat. *antiquitas*'tan fr. *antiquité*). Eski çağ, özellikle yunan ve roma medeniyeti: *İskender, Eflâtun, Aristo, Sokrat... Hulâsa antikitenin islâmca beğenilmiş bütün şahsiyetleri* (A. H. Tanpınar). Bk. ESKİ ÇAĞ. ‖ *Teşm. yol.* Eski çağlar, çok eski zamanlar: *Dante, İbni Sina'yı ve İbni Rüşd'ü antikitenin en büyük on iki dehası arasında saymıştır* (P. Safa). ‖ Eski çağ ve medeniyetlerden kalan ve onlar hakkında fikir edinilmesini sağlayan her çeşit eşya: *Polis yakaladıktan sonra* [...] *antikite mahiyetleri tamamen mahvolmuş* (S. F. Abasıyanık). Bk. ANTİKA. (M)

ANTİKLEİA, Antolykos'un kızı, Laetes'in karısı ve Odysseus'un annesi. Oğlunu uzun zaman göremediği için üzüntüden öldü. (L)

ANTİKLERİKALİZM i. (fr. *anticléricalisme*). Bk. KİLİSE *aleyhtarlığı*. (L)

ANTİKLİNAL i. ve sıf. Jeol. Tabakaları yukarıya doğru dış bükey olan kıvrım. (*Zt.* SİNKLİNAL).

— ANSİKL. *Antiklinal*'in bir ekseni, iki yanı, bir menteşesi (yanların birleştiği yer) vardır. Eksen düzlemi, antiklinalin doğrultusunu verir. Antiklinal düz (veya bakışıklı) eğik, yatık, hattâ tersine dönmüş olabildiği gibi, kökünden ayrılarak uzaklara sürülmüş de olabilir. Antiklinaller bazen pek kısa olur fakat genellikle büyük mesafelere uzanabilir; bu arada menteşeleri dalgalanarak yükselir veya alçalır. Menteşelerin yeryüzüyle kesiştiği çizgiye *antiklinal ayrıt* denir. Antiklinal dorukları petrol birikmesine elverişli alanlardır: hidrokarbürlerin aşırı akışkanlığı, üstlerinde geçirimsiz bir tabakanın olduğu yerlerde, depolayıcı kayaçların yüksek noktalarında birikmelerini sağlar. (L)

ANTİKLİNORYUM i. (fr. *anticlinorium*). Jeol. Büyük bir antiklinal şeklinde, birbirine az çok paralel kıvrımların tümü. (L)

ANTİKLOR i. (fr. *antichlore*). Ağartma işlemlerinde kullanılan kloru gidermeğe yarayan madde. (Msl: sodyum hiposülfit.) [L]

ANTİKODON i. (fr. *anticodon*). Kodon'un zıt tipi olan üç baz'lık grup. (Antikodon, transfer ribonükleik asit [t. R.N.A.] tarafından taşınır.) [L]

ANTİKOENSİDANS i. (fr. *anticoïncidence*). *Antikoensidanslı devre,* iki veya daha çok ışın detektöründen meydana gelen elektronik devre; bu detektörler, yüzeye gelen bir partikül yalnız detektörlerden biri tarafından alınacak şekilde yerleştirilmiştir: *Antikoensidanslı devre en çok kozmik ışınların incelenmesinde kullanılır.* (L)

Antikomintern antlaşması, 25 kasım 1936 da, Almanya ile Japonya arasında Komünist enternasyonaline karşı yapılan antlaşma. Sonradan, sırayle İtalya 1937'de, Mançukuo ve İspanya 1939'da, Macaristan 1940'ta ve Bulgaristan 1941'de bu antlaşmaya katıldı. (L)

ANTİKOMÜTATİF sıf. (fr. *anticommutatif*) Mat. Bileşenlerinin yer değiştirmesi, zıt bir işareti veya yön değişmesini gerektiren bir işlem hakkında kullanılır: *Reel veya sanal iki sayının farkı, vektörel çarpım, antikomütatif işlemlerdir.* (L)

ANTİKOR i. (fr. *anticorps*). Biyol. Globülin grubundan protit; vücuda yabancı bir antijen girdiği zaman ortaya çıkar. (Antijen'in vücuda girişi ya patolojik [mikroplu hastalık] veya tedavi'den [aşı] olur.)

— ANSİKL. *Antikor,* antijenlere karşı özgüldür. Kandaki normal globülinlerden çok az farklı bir globülinden meydana geldiği kabul edilir ve antijenleri ya bitişme yoluyle (aglütinin) ya çökelterek (presipitin) veya yansızlaştırarak (antitoksin) gidermeğe elverişlidir. Buna sebep, antijen + antikor bileşiminin genellikle, yalnız antijenden daha az toksik olmasıdır. Tedavi serumları, uygun antijenlerle üst üste aşılanmış hayvanlardan sunî olarak elde edilen antikorlarla yapılır. (L)

ANTİKRİPTOGAMİK sıf. (fr. *anticryptogamique*). Kriptogamik hastalıklara karşı kullanılan maddelere verilen ad. (*Eşanl.* FONJİSİT.)

— ANSİKL. Başlıca *antikriptogamik maddeler* şunlardır: kükürt, bakır (ve bileşikleri) organociva bileşikleri, çeşitli organik ürünler (ditiyo karbomatlar, benzen türevleri, kinon türevleri, ftalik asit türevleri v.b.). [L]

ANTİKYRA. Esk. coğ. Korint körfezinde bir yunan (Fokidha) şehri. Çöpleme denen bitkisiyle meşhurdur. Bugün *Aspra-Spitia.* (L)

ANTİKYTHERA (fr. *Anticythère;* ital. *Cerigotto*), Kythera ve Girit arasında bir yunan adacığı; 250 nüf. 1901'de bu ada yakınında, eski çağlarda batmış bir gemi kalıntısından büyük sanat değeri olan hazineler çıkartıldı. (L)

ANTİL adaları, Orta Amerika'da, Antil denizi ile Atlas okyanusu arasında yer alan takımadalar. Antil adaları iki gruba ayrılır: Kuzeyde Küba, Haiti, Jamaika (Jamaica) ve Porto Riko (Puerto Rico) adalarından meydana gelen *Büyük Antiller;* doğuda *Küçük Antiller*: bunların doğu dalına *Rüzgâr Adaları* (Guadeloupe, Martinique, Désirade, Marie-Galante, Barbados ve Trinidad), güney dalına da *Rüzgâraltı adaları* denir. Antil adalarında bağımsız cumhuriyetler (Küba, Haiti, Dominik cumh.) ve başka devletlere (Büyük Britanya, Fransa, Hollanda, A.B.D.) bağlı veya az çok onların etkisi altında olan bölgeler vardır.

Coğrafya

● *Fizikî coğrafya.* Antil adaları yapı bakımından birçok yaydan meydana gelir. Batıda üç kol Porto Riko'ya doğru yaklaşır: Kuzeyde, Yucatan yarımadasının uzantısı olan Kuzey Küba dalı; ortada Güney Küba dalı; Cayman adalarının ve Küba'nın güneyindeki kıyı sıradağlarının uzantısı olan bu kol, kuzey yayı ile birleşerek Haiti adasının ortasındaki sıradağları meydana getirir. Jamaika adasını içine alan üçüncü dal Haiti'nin güneyindeki sıradağlardan geçer ve öncekilerle birleşir. Deniz altındaki sıradağların arasında uzanan adalar dizisini, 6 000 metreden derine inen çukurlar birbirinden ayırır (Güney Küba ve Jamaika dizileri arasında uzanan oluk gibi). Porto Riko'nun kuzeyindeki bir çukurun derinliği 8 000 metreyi aşar.

Porto Riko'nun doğusunda deniz altı dağ sıraları bir küçük adalar dizisi biçiminde deniz yüzüne çıkar; bunlar eş merkezli iki yay üzerinde sıralanmıştır. Nihayet, Antil denizinin güneyinde, doğu-batı doğrultusunda iki dizi seçilir: Kuzeydeki dizi, Perija dağ sırasının uzantısıdır; asıl Antiller'den sayılmayan güneydeki dizi ise Venezüela kıyı sıradağlarına bağlanır.

Adalar üzerinde uzanan bu dağ sıralarının çok defa 2 000 m'yi aşan ve Haiti'de 3 000 m'yi geçen başlıca tepeleri Büyük Antiller'de yer alır. Doğu Antiller'de hiç bir yerde 1 500 m'yi geçmeyen dağların çoğu volkan yapısındadır. Antiller yengeç dönencesiyle 10° kuzey enlemi arasında uzanır: Antiller'deki tropik karakterli iklimin sebebi de bu durumdur: sıcaklık dereceleri yüksek, yıllık ısı genliği az, yağmurlar bol ve mevsimlere bağlı, bitki örtüsü gürdür. Bu genel şemayı iki etken bozar: alize rüzgârları ve yükselti. «Rüzgâra karşı» olan ve doğuya bakan yamaçlar, yoğun bir orman örtüsünü geliştiren bol yağmur alır. Bu rüzgârlardan korunan «rüzgâr altındaki» yamaçlarda *föhn* olaylarına yol açan ve yukarıdan inen rüzgârlar eser; bu kesimler savan veya kurakçıl bitki topluluklarıyle örtülüdür. İklimin başka bir özelliği de, doğudan batıya doğru yer değiştiren şiddetli siklonlar'dır (hurricane); bunlar en çok, dönenceler arası cephelerin göç devresine rastlayan yaz sonlarında görülür.

Fort-de-France'ta Martinique'li kadın

● *Yaşama seviyesi.* Yaşama seviyesini belirten istatistikler, adam başına düşen gelirin çok düşük olduğunu gösterir. Başka devletlere bağlı adalarda nüfus başına düşen gelir, sözü geçen devletlerdekinin dörtte biri ile altıda biri arasında değişir. Porto Riko'da gerçek gelirlerin ortalama oranı ötekilere göre en yüksek seviyelere ulaşmakla beraber, A.B.D.'nin en yoksul eyaletindeki gelirin yarısını geçmez. Trinidad adasındaki ortalama gelir İngiltere'deki ortalama gelirin üçte birini geçmez. İşsizlik, hiç eksik olmayan bir derttir. Her zaman görülen işsizliğe mevsim değişikliğinden doğan ayrı bir işsizlik de eklenir : başlıca geçim kaynağı olan şekerkamışı ekimi, yıl içinde ancak 175-200 iş günü sağlayabilmektedir.

Besin yetersiz ve ölçüsüz, sağlık durumu kötüdür; çocuk ölümü Jamaika'da yaklaşık olarak yüzde 10, Martinique'te yüzde 20'dir; hastalıklardan (verem, zührevî hastalıklar, malarya, ankilostomyaz, piyan) ölenler çoktur; sağlık donatımı, sürekli gelişmeler göstermekle beraber, henüz çok yetersizdir. Antillerdeki yoksulluğun elle tutulur belirtilerinden biri de konut durumudur: şehirler

Foto. A.C.A., Service inter. de documentation, Mainburg-Rapho (LAROUSSE)

Port Antonie (Jamaika adası)

çevresindeki gecekondu tipi meskenlerde oturan aile sayısı 96 000 olarak tahmin edilmektedir. Okuma-yazma bilmeyenler oranına gelince, «bağımsız» Antiller'de yüzde 30-40 arasında oynar, Haiti'de yüzde 85'i bulur.

● *Demografi.* Antiller, yeryüzünde nüfusun en hızla arttığı bölgeler arasında yer alır. Çok defa evlilik dışı doğumlar oranı, ölüm oranını çok aşar. Artma oranının en yüksek olduğu ada Porto Riko (binde 26-29 arasında) ve Trinidad'dır (binde 32). Fransız Antilleri'ndeki oranlar bundan pek az düşüktür. Haiti'de ise oran binde 18 kadardır. Bu oranlar böyle devam ederse, Antiller'in nüfusu 40-50 yıl içinde iki katına ulaşacak demektir.

Porto Riko üniversitesi

Doğumlardaki bu fazlalık aşırı nüfuslanma olayına yol açar: nüfus yoğunluğu Barbados'ta km² başına 570'i, Porto Riko'da 300'ü, Martinique'te 280'i, Trinidad'da 200'ü, Guadeloupe'ta 175'i, Jamaika'da 168'i, Haiti'de 160'ı bulur. Antil adalarının çoğunun dağlık ve volkanik oldukları ve ancak topraklarının küçük bir kısmının ekime elverişli bulunduğu da hesaba katılmalıdır. Nüfustaki bu hızlı artış, şehirlere doğru akınlara yol açmakta, kalabalıklaşan şehirlerin çevresinde de kulübe ve gecekondular uzanmaktadır. Nüfusla tabiî geçim kaynakları arasında bir denge sağlamak için hükûmetler birçok tedbire baş vururlar; bunlardan bir kısmı uzun vadeli (eğitimin geliştirilmesi, kredilerden ve vergi bağışıklığından faydalanacak yeni sanayilerin kurulması), bir kısmı da kısa vadelidir (göçler, doğum kontrolü). Göçlerin emniyet supabı eskiden açıktı (Panama kanalı kazılırken en çok Jamaikalılar çalıştırılmıştı), ama şimdi kapanmıştır. Yalnız Porto Riko'lular A.B.D.'ye serbestçe girme hakkından faydalanır ve özellikle New York'ta yerleşirler. Martinique ve Guadeloupe'lular ise orduya girerek veya kamu hizmetlerinde çalışmak üzere Fransa'ya göç edebilirler.

İktisat

Antillerde iktisat özellikle tarıma dayanır. Sadece şekerkamışı ekimine ve şekerkamışından elde edilen ürünlere (rom) önem verme eğilimi vardır. Martinique adasında şeker ve türevleriyle muz, 1956'da, ihracat değerinin yüzde 90'ını, yalnız şeker ile türevleri yüzde 66'sını sağlıyordu. Barbados'ta tek bir tür ekimi en ileri sınırına ulaşmıştır: ekilebilir alanların yüzde 90'ına şekerkamışı ekilmekte, ihracatın yüzde 98'i şekerle yapılmaktadır.

Port of Spain'de ticaretin yoğunlaştığı bir cadde

Sadece şekerkamışı ekimi büyük çiftlikler rejimini getirmiş ve toprak mülkiyetinin yarım yüzyıldan beri tek elde toplanmasını hızlandırmıştır. Gerçekten de, bu toplanma, şeker ve rom'un çok büyük işletmeler yararına kontenjana bağlanmasıyle ve küçüklerin zararına büyük şekerkamışı üreticilerinin daha bazı ayırıcı imkânlardan faydalanmasıyle artmıştır. Borçlanan ve iflâs eden küçük işletmeciler topraklarını büyük şeker şirketlerine satmak zorunda kaldılar ve tarım işçilerinin sayısını çoğaltmış oldular. Adaların çoğunda bu sosyal zümre nüfusun dörtte üçünü meydana getirir. İki adada bunun tersine eğilimler de görülür; Haiti, toprak mülkiyetinin bir elde toplanması olayının dışında kalmıştır; burada büyük mülkler Zencilerin ayaklanması sonucu Beyazların elinden alınmış ve küçük birimler halinde paylaşılmıştı. Daha sonraları, nüfusun hızla artması ve miras rejimi de toprakların parçalanmasına yol açtı. Köylülerin yüzde 70-80 kadarı 2 hektardan daha küçük toprak parçalarına sahiptir. Ekili toprakların yalnız onda biri büyük çiftlikler halindedir. Bununla beraber toprak verimini kaybetmiş veya aşınımdan zarar görmüş olduğundan ve hâlâ ilkel tarım usulleri uygulandığından Haiti köylüsü yoksulluk içinde yaşar. Bunun yanında Porto Riko'da işletmelerin yüzde 94'ü sahipleri tarafından işletilir: gerçekten, 12 ekim 1941'de yayımlanan bir kanun 200 hektardan daha büyük mülkleri satın alabilecek bir toprak idaresi kurmuştu (1900'de çıkartılmış, fakat hiç uygulanmamış bir kanuna göre bu büyüklükte toprağa sahip olmak yasaktı). Bu yolla birtakım çiftlikler satın alındı; 1948 sonuna doğru 40 000 hektardan fazla toprak, şeker üretimini elinde tutan azınlıktan geri alınmış bulunuyordu. Bu topraklar küçük parsellere bölünerek toprak sahibi olmayan ve tarımla geçinen ailelere verildi. Sadece şekerkamışı ekimi eskiden halkın beslenmesine temel olan besin maddeleri tarımının sürekli olarak gerilemesine yol açtı. Oysa sadece şekerkamışı ekimi, ancak tabiatın şekerkamışına elverişli kıldığı topraklar üzerinde gerçekten faydalı olabilirdi. Meselâ Küba'da toprak o derece zengin ve iklim o derece elverişlidir ki, tek bir kökten 10 yıl üst üste ve gübre kullanmadan yüksek verim sağlanabilir. Küba'da hektar başına verim 100 tonu aşar; buna karşılık bu miktar Barbados'ta 80, Porto Riko'da 69, Jamaika'da 65, Trinidad'da 63 ve Martinique'te 50 tondur. Kömür ve demirden yoksun olan Antiller çok az sanayileşmiştir. Bundan başka, şeker üreticilerinin çıkarı yanında, adaların bağlı bulundukları ülkelerin sanayici ve ithalâtçılarının çıkarları buralarda mamul eşya yapımına sistemli şekilde engel olmaktadır. Oysa böyle bir üretim hayat seviyesinin önemli şekilde yükselmesine yol açabilirdi: ingiliz, fransız ve amerikan şeker rafineri şirketleri Antiller'de üretilen ham şekerin orada rafine edilmesini önlemiştir. Martinique ve Guadelope'ta balıkçılığın modernleşmesini felce uğratan da morina balığı ithalâtçılarının çıkarları olmuştur.

Şüphesiz bazı adalarda, meselâ Jamaika'da, hükûmetin desteğiyle yeni yeni sanayiler kuruldu. Porto Riko'da da bu bakımdan önemli bir çaba harcandı. Fakat bu çaba birtakım donatım giderlerini gerektirmekte ve birçok engelle karşılaşmaktadır: bir kere, sanayileşme yabancı sermayenin işbirliğini gerektirir; sonra Karaib takımadalarının çeşitli bölgelerinde birbirinin eşi imalât sanayileri kurulduğu takdirde, sanayileşmenin faydadan çok zararı dokunur. Antil adalarından hiç biri, büyük bir çimento fabrikası veya dokuma fabrikaları kurmayı göze alamaz. Bu sebeple, bütün takımadaların rasyonel yoldan sanayileşmesi için temel şart, adalardaki tek tek pazarlardan çok daha geniş bir pazarın kurulmasıdır.

Kıta Orta Amerikası'nın bütününde olduğu gibi, Antil adalarının hepsinde de geri kalmışlığın belirtileri görülür. Bu adaların bir kısmı bağımsız (Barbada, Küba, Dominik, Haiti, Jamaika, Trinidad, eski britanya Antilleri [Antigua, Dominik, v.b.], bir kısmı da bağımlıdır (amerikan sömürgeleri [Porto Riko, Virgin adaları], fransız sömürgeleri [Guadeloupe, Martinique] veya hollanda sömürgeleri [Curaçao]). Burada, Orta Amerika'dakinden hissedilir derecede ileri, gelir eşitsizlikleri vardır; Porto Riko'da, Amerika'nın Virgin adalarında, Trinidad ve Hollanda Antilleri'nde yılda nüfus başına düşen brüt gelir İtalya'dakinin aynıdır (İtalya'da 1 000 dolara yakın). Haiti'de ise durum böyle değildir; burada nüfusun büyük kısmı (yüzde 90) sürekli bir yoksulluk içindedir.

Nüfusun artması, bölgenin zaten kalabalık oluşu yüzünden (Küba hariç) çok ciddî bir mesele halini almıştır. Kilometre kare başına ortalama yoğunluk Jamaika'da, Haiti'de, Guadeloupe'ta, İngiliz Antilleri'nde 150 kişiyi geçer, Hollanda Antilleri'nde 200'ü aşar ve Martinique ile Porto Riko'da 300'e yaklaşır. Yıllık nüfus artışı, her bölgede yüzde 2,5 ile 4 arasında oynar. Bunun sebebi, ölüm yüzdesinin belirli bir şekilde düşmesi, buna karşılık doğum oranının genellikle binde 40 civarında tutunmasıdır. Antiller'de iktisat, Porto Riko ile Jamaika (burada boksit bulunur; ülke, dünyanın başta gelen boksit üreticisidir [9,1 milyon ton]) ve Trinidad (yılda 8 milyon ton petrol üretir) dışında tarıma dayanır. Şekerkamışı, özellikle Küba, Jamaika, Dominik cumhuriyeti, Guadeloupe ve Martinique'te Antiller'in başta gelen ticaret ürünüdür. Haiti cumhuriyetinde şekerkamışı kahveden sonra gelir. Adalarda hayat hâlâ şeker satış fiyatlarına bağlıdır. Bu fiyat, alıcı ülkelerin (A.B.D., İngiltere ile Fransa) desteğine rağmen, azaltılması çok güç olan maliyet fiyatlarından pek de fazla olamamaktadır. İhracatın niteliği, sanayileşmiş ülkelere, özellikle de Amerika Birleşik devletlerine olan bağımlılığın ne kadar büyük olduğunu gösterir. Bu hal, egemen ülkeler için de aynıdır. Jamaika ticaretinin üçte birini, Haiti yüzde 50'sini, Dominik cumhuriyeti de yüzde 60'ını Amerika Birleşik devletleri ile yapar. Sömürgecilik döneminden miras kalan tekli tarım eğilimi, besin maddeleri tarımının azalmasını izah eder. Antiller, sınaî tüketim ve donatım ürünlerinden başka (bunların fiyatı, şeker veya tropikal meyvelerinkinden daha büyük bir hızla artmaktadır) önemli besin maddelerini de ithal etmek zorundadır. Piyasanın, hepsi de kendi ayrıcalıklarına düşkün bu adalar arasında iyice paylaşılmış olması (hemen her adanın kendi gümrük sistemi, kendi parası vardır) daha birçok engellere (genelleşmiş bir sermaye ve özellikle teknisyen yokluğu, topraklatının çoğu yerde yoksul oluşu) karşılaşan sanayileşme için elverişli değildir. Sanayileşme yalnız Porto Riko'da belirli bir gelişme göstermiş, işçi ücretlerinin A.B.D.'ye göre üç kat daha düşük olması ve Porto Riko ürünlerine amerikan pazarlarının açık tutulması bu ülkede çeşitli işletmelerin kurulmasına imkân vermiştir. Sanayi bugün, millî üretimin dörtte birini (1946'da yüzde 12 idi) sağlar. Porto Riko dışında kalan adaların hemen hepsinde görülen nüfus artışının baskısı ve iktisadî düzenin bozukluğu, Antil adalarını karanlık günlerin beklediğini gösterir.

Tarih

Kristof Kolomb yaptığı dört seyahatte (1492 ve daha sonraki yıllarda) art arda çeşitli adalar keşfetti. Bu adalara uzun süre Batı Hindistan denildi; çünkü o zamanlar bu adaların Hindistan olduğu sanılmıştı. Antil adı, Asor adaları batısında var olduğu sanılan bir kıtanın adından, *Antilia*'dan gelir. İspanyollar büyük adaları, Küba ve özellikle San Domingo'yu (*Hispaniola* «İspanyol adası») hemen sömürgeleştirdiler. Porto Riko savaşla ele geçirildi. Fransızlarla İngilizler komşu adaları (Trinidad, St. Christopher, sonra Tortuga [Kaplumbağa] adaları) yerleştiler ve İspanyolların ticarî kazançlarına ortak oldular; daha sonra da topraklarını genişlettiler. Ülkenin daha XVI. yy. başında başlayan işletilmesi zenci ticaretiyle gelişti; Afrika'dan getirilen zenci köleler şekerkamışı, bazen de tütün, pamuk, indigo çiftliklerinde çalıştırılıyordu. Köle ticareti XVIII. yy. da tam gelişme halindeydi ve San Domingo adası bu trafiğin merkezi durumundaydı. XIX. yy. da bu sistem çeşitli nedenler yüzünden bozuldu: şeker pancarı, sömürge ürünlerini vaz geçilmez olmaktan çıkardı; devletler birer birer köle ticaretini yasak ettiler. San Domingo'nun batı kısmı olan Haiti bağımsızlığını elde etti (1803). Yüzyılın sonunda ise A.B.D. Küba'ya el koydu (1898). Böylelikle adaların çoğu birer İspanyol hâkimiyetinden çıktı.

Foto. Aérofilms, U.S.I.S., Aubert de la Rüe (LAROUSSE)

XX. yy. da Büyük Antiller genellikle millî bağımsızlıklarına kavuşurlarken, Küçük Antiller Avrupa devletlerine, özellikle, İngiltere, Fransa ve Hollanda'ya bağlı kaldılar. Bu adaların Panama kanalı yolu üzerinde olmaları, adalara verilen önemi ve A.B.D.'nin Vierge (Virgin) adalarını niçin işgal ettiğini (bir kısmını 1848'de İspanya'dan, ötekilerini de 1917'de Danimarka'dan aldı) açıklar. (L)

ANTİL denizi veya **KARAİBLER denizi,** Atlas okyanusunun, Orta ve Güney Amerika kıyıları arasında kuzeyde Büyük Antiller, doğuda Küçük Antiller ile çevrelenen bir kısmı. Bu denizin yüzey sularının Yucatan boğazından geçerek Meksika körfezine yönelen kuvvetli bir akışı vardır. Denizin derinliği Venezuela kıyıları kuzeyinde 5 600 m'yi geçer; Küba ve Jamaika arasındaki bir oluğun derinliği 7 200 metreyi bulur. (L)

ANTİLOG sıf. (yun. *antilogos,* çelişik'ten fr. *antilogue*). Elektr. Piroelektrik bir cisimde, sıcaklık yükseldiği zaman negatif, düştüğü zaman pozitif olan kutup için söylenir. (L)

ANTİLOGARİTMA i. (fr. *antilogarithme*). Mat. Verilen bir logaritmaya tekabül eden sayı. (Logaritmanın ters fonksiyonudur.) [L]

ANTİLOJİ i. (yun. *antilogia; anti,* karşı ve *logos* söz'den fr. *antilogie*). İki felsefî kavram, bir kitabın çeşitli yerleri, aynı yazarın ayrı eserlerindeki düşünceleri arasındaki çelişki.

— ANSİKL. Yunanlı Septikler, Pyrrhon'cular, her iddianın, her kanıtın karşısına aynı derecede önemli karşıt bir iddianın, bir kanıtın çıktığını görüyorlardı; buna *antilogia* dediler. Dolayısıyle, antiloji kelimesi, çeşitli tezlerin insan zihninde birbiriyle dengeleşmesi ve her türlü iddianın yok olması anlamını aldı. (L)

ANTİLOKHOS, Nestor'un oğlu, Akhilleus ve Patrokles'in dostu; Hektor tarafından Truva önünde öldürüldü. (L)

ANTİLOP i. (ing. *antelope;* ortaçağ lat. *anthalopus;* yun. *antholops*). Boşboynuzlu geviş getiren memeli hayvan. Antilopgillerden. ‖ *Boz antilop,* Güney ve Orta Afrika'da yaşayan ata benzer antilop türü. ‖ *Kılıçlı antilop.* Bk. BOĞA *antilobu*: ‖ — Sıf. *Antilop keçe,* antilop derisine benzeyen her iki yüzü kısa kırpılmış kürkümsü ince keçe.

— ANSİKL. Kürkçülükte, küçük antiloplardan elde edilen kısa kıllı, açıklı koyulu deriler kullanılır. Bunlar Güney Cezayir ve Büyük Sahra'dan gelir. Daha çok küçük elbiselerin yapımında kullanılır. Sıcak ülke hayvanlarının çoğunda olduğu gibi bunların da kılları yumuşak değil serttir. (L)

ANTİLOPGİLLER çoğl. i. Geviş getiren memeli hayvanlar familyası.

— ANSİKL. *Antilopgiller,* daha çok Afrika'da ve Hindistan'da yaygındır. Boynuz biçimleri çok değişiktir. Başlıca cinsleri: ceylan, kudu, atsı antilop, gnu, inek antilobu, boğa antilobu, dört boynuzlu antilop, kaama, keseli antilop, kaya intilobu, bozkır antilobu, kara antilop, keseli antilop, cüce antilop, addaks, orongo. (L)

ANTİLÜBNAN, ar. **Cebel eş-Şarkî,** Suriye ile Lübnan cumhuriyeti arasında doruk çizgisi, çoğunlukla sınır çizgisi meydana getiren dağ sırası; Lübnan dağlarına doğudan paraleldir ve bu dağlardan el-Beka ovasıyle ayrılır; en yüksek yeri: *Talaat Musa tepesi,* 2 629 m. Antilübnan, Şam vahası ve Suriye çölü üzerinde yükselir. Yapı bakımından kireçli kayaçlardan oluşmuş bir antiklinaldir; el-Beka ovası üzerinde faylarla kırılmış basamaklar halinde yükselir. Daha güneydeki Hermon'un (*Cebel eş-Şeyh*) devamını meydana getiren bu dağlar, kuzeyde Trablusşam-Humus gediğinde alçalır. Antilübnan'dan kuzeydoğuya doğru yelpaze gibi *Cebel Kalamun, Cebel Bueyda* ve *Cebel Bişri* ayrılır. İklimin kuru, kireçli kayaların fazla geçirimli olması yüzünden nüfus çok seyrektir. Yerleşik yaşayışa ancak kaynaklar etrafında rastlanır. Koyun ve keçi sürüleri yazın Suriye ovasından dağa doğru çıkar. (Hermon ve asıl Antilübnan çok defa Antilübnan adı altında toplanır.) [L]

ANTİM I (Atanas Mihaylov), bulgar din adamı (Kırklareli 1816-Vidin 1888), siyasete de karıştı. Aynaroz keşişi ve Vidin metropolidi. Bulgar kilisesinin bağımsızlığından (1870) sonra, ilk bulgar ekzark'ı oldu (1872). Bu görevdeyken, Bâbıâli hükûmetini protestoya kalktığı için sürgüne gönderildi. Daha sonra Rusların himayesinde Bulgaristan'a döndü ve orada Kurucu meclise başkan seçildi (1879). [L]

Antimachiavell veya *Machiavelli'nin «il Principe» si Üzerine Tenkit Denemesi,* Prusya kralı Friedrich II'nin daha veliaht iken (1739) yazdığı eser. Yazar bu kitapta, «herhangi bir kimse için suç sayılan bir şey, bir hükümdar için suç sayılmaz» diyen Machiavelli'ye şiddetle karşı çıkar. (L)

ANTİMADDE i. Bk. KARŞIT *madde.*

ANTİMAKHOS, M.Ö. II. yy. sonlarına doğru Baktriane'de hüküm süren iki yunanlı kralın adı: ANTİMAKHOS ile ANTİMAKHOS NİKEPHOROS. (L)

ANTİMAKHOS Kolophon'lu, yunan şairi (M.Ö. V. yy. sonu). Elejiler ve *Thebais* adlı bir destan yazdı. (L)

ANTİMENSA i. (yun. *anti,* yerine ve lat. *mensa,* masa). Ortodoks kilisesinde mihrap yerini tutan kutsallaştırılmış örtü. (L)

ANTİMERİDYEN i. ve sıf. (fr. *antiméridien*). Kutuplar çizgisinden geçen yarım daire; herhangi bir noktadan geçen ve o noktanın meridyeni olan yarım dairenin devamını meydana getirir. ‖ *Teşm. yol.* Saatler dilimi sisteminde başlangıç olarak alınan meridyenin (Greenwich meridyeni) devamını meydana getiren yarım daire: *Greenwich antimeridyeni bazı küçük farklarla, tarih değiştirme çizgisine uyar ki, bunu batıdan doğuya doğru aşarken tarihi bir gün azaltmak, doğudan batıya aşarken de bir gün arttırmak gerekir.* (L)

ANTİMETABOLİT i. (fr. *antimétabolite*). Kimyevî bakımdan nükleik asitlerin biosentezi (anabolizması) için gerekli normal bazı metabolitlere benzer bir ilâç. (Antimetabolit yine de bu metabolitlerden farklıdır ve metabolit yerine hücre tarafından soğurulduğu zaman nükleik asitlerin biosentezine götüren tepkimeler dizisini durdurup engelleyebilir.)

— ANSİKL. Kullanılan belli başlı *antimetabolitler, folik asidin* veya pteroilglütamik asidin çelişikleridir. Antimetabolitler, nükleik asidin metabolizmasında onun yerine geçerek çok önemli bir rol oynayan bu asidi yansızlaştırabilir. Üç etken bileşik kullanılabilir: 4-aminopteroilglütamik asit veya aminopterin, 4-amino-N_{10}-metilpteroilglütamik asit veya ametopterin ve 4-aminopteroilaspartik.

6-merkaptopürin, nükleik asidi meydana getiren adeninin bir çelişiğinden ve pürik bir baz olan hipoksantinden meydana gelir.

Bu çeşitli ilâçlar had lösemilerin (akyuvar çoğalması) tedavisinde kullanılır. (L)

ANTİMİSİL sıf. (fr. *antimissile*). Ask. Düşmanın özel silâhlarının etkisine karşı koymağa yarayan silâhlara, düzeneklere ve daha genel olarak bütün tedbirlere verilen sıfat. ‖ Özel silâhları tahrip veya yok etmeğe mahsus silâh.

— ANSİKL. Özel silâhların gelişmesi ve özellikle yörüngeleri üzerinde çok büyük bir hızla (saatte 18 000-25 000 km) yol alan kıtalararası silâhların ortaya çıkması, bunların kullanılmasıyle meydana gelecek yoğun tahribatı önleyici savunma araçları aranmasına yol açtı. Bu konunun ortaya çıkardığı mesele, antimisil denilen otomatik düzenli, yol kesici bir silâh meydana getirerek o saldırıcı silâhı havadayken yok etmek, yörüngesinden saptırmak veya en iyisi işlemesine engel olmaktır. Saldırıcı silâhın çok süratli olduğu düşünülürse, onu kesin olarak tanımak, yörüngesini tayin etmek, yol kesici antimisil silâhı ateş etmek ve antimisil silâhı, yörüngesi saldırıcı silâhınkine rastlayacak şekilde yöneltmek için vakit lâzım olduğundan, önce saldırıcı silâhı mümkün olduğu kadar uzaktan radarla keşfetmek gerekir. Bu esaslar içinde Amerika Birleşik devletleri «Nike Zeus» (14 m, 10 t) antimisil silâhını imal etti: üç katlı olan bu silâh, 1962'de «Atlas» adlı kıtalararası özel silâhın yolunu, çıkış noktasından itibaren 7 250'nci kilometrede kesmeğe muvaffak oldu. (Bk. RADAR.) [L]

ANTİLOPLAR

Foto. Berridge, Dragesco, Popper-Atlas, Rapho, Rodger-Magnum, U.S.İ.S., Londra Zooloji cemiyeti (LAROUSSE)

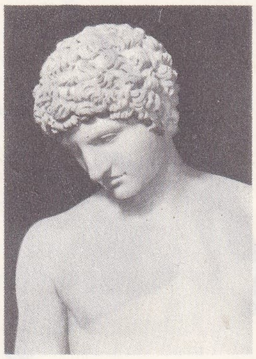

ANTİNOOS (detay)
Capitolino müzesi, Roma

ANTİMİTOTİK i. ve sıf. (fr. *antimitotique*). Hücre çoğalmasına engel olabilen ilâç.

— ANSİKL. Bazı *antimitotikler*'e «iğ zehiri» denir. Çünkü bunlar kromozomların kutuplara yönelmesine engel olur; mitoz bölünme ikinci evresinde durur. Diğer bazı antimitotikler alkil etkisi yaparak bazı protein bileşikleriyle birleşir ve dezoksiribonükleik asidin tabiatını değiştirir. Diğer bir kısmı ise antimetabolit*tir, hücrenin olgunlaşması ve çoğalması için gerekli maddelerin yok olmalarına yol açar.

İğ zehirleri arasında kolşisin vardır. Bu ilâç, mitozu ikinci evrede durdurur; aynı zamanda zehirlidir. Özellikle demetilkolşisin gibi bazı türevlerine daha iyi tahammül edilir. Üretan veya etil karbonat kan hücrelerinin çoğalmasını önler. Aktinomisin C ve D streptomis kültürlerinden elde edilen antibiyotiklerdir. Vinkalökoblastin ile lökokristin cezayir menekşesinden çıkarılan alkaloitlerdir. Alkilan etkenler, alkil denilen pekçok molekül zincirini kapsayan maddelerdir. Çok etken olan bu maddeler, proteinlerin ve nükleoproteinlerin aktif gruplarıyle birleşerek onların değişikliğe uğramasına ve çökmelerine sebep olur. Başlıca alkilan maddeler şunlardır: iperitten türeyen azotlu hardallar; etilenimin türevleri (trietilenmelanin, fosforamitler, siklofosfamit); sulfonit esterler (bisulfan). [L]

ANTİM İVİREANUL, romanyalı kilise adamı (Kafkasya'da İvir, ?-?, 1716). 1708'de, Constantin Brancoveanu zamanında Eflâk metropolidi. Constantin'in azli üzerine (1711) gözden düştü. İstanbul, onun Ruslara yakınlık göstermesinden şüpheleniyordu. Fener beylerinden Nikolas Mavrokordatos tarafından İstanbul patriğine ihbar edilerek azledildi. Patriğin daveti üzerine İstanbul'a geldiği zaman öldürülmüş olması muhtemeldir. İvir'li Antim, rumen edebiyat tarihinin başlangıcında önemli bir yer tutar: Bükreş'te kendi bastırdığı dinî eserleri (inciller, zebur, dinî tören kitapları) dağıttı ve böylece rumen dilini, kilise dili olarak kabul ettirdi; ayrıca, orijinal eserler de yazdı: *Fiore di Virtu* (1700) adlı italyan derlemesinden faydalanarak ahlakî hikmetler ve özellikle «Vaazlar» yazdı. (L)

ANTİMON i. (ing. *antimony;* fr. *antimoine*). Kim. Arseniğe çok benzeyen basit katı cisim.

— ANSİKL. Kim. Eskilerin metal *antimon*'u bilip bilmedikleri şüphelidir: Yunanlıların *stimmi*, Romalıların ise *stibium* dedikleri, herhalde antimonun sülfürüydü. Altınla kolayca alaşımlaşması, ona birtakım asil niteliklerin kondurulmasına sebep olmuştu. Nitelikleri ilk olarak Basile Valentin tarafından XVI. yy. da tarif edildi.

● *Nitelikleri.* Antimon (Sb), atom sayısı 51, atom ağırlığı Sb=121,76 olan kimyevî elemandır. En çok rastlanan şekliyle metallere benzeyen ama kırılabilir cinsten olan, kolayca toz haline getirilebilen gümüşî beyaz renkte bir katıdır. Yoğunluğu 6,7'dir, 630°C'ye doğru erir ve 1 400°C'de buharlaşır. Yavaş soğutulduğunda, arseniğin eş biçimli rombo-edr'leri halinde billûrlaşır. Alotropik başka çeşitleri arasında özellikle kurşunî ve sarı antimonlar vardır.

Kimyevî bakımdan metaller ile metalsiler arasındadır. Periyodik sınıflandırmada azot familyasına girer ve aralarında büyük benzerlikler olan arsenikten sonra gelir.
Klorda alev alır ve anhidroantimon Sb_2O_3 vererek oksijen içinde yanabilir. Derişik sülfürik ve azotik asitlerde yavaş erir. Tabiatta oksitler halinde bulunur, ama başlıca minerali Sb_2S_3 formülü sülfür olan stibindir.

● *Stibin'in işlemi.* İlkin yüzde doksandan çok sülfür elde etmek için ergime yoluyle stibin zenginleştirilir. Sonra yoğunlaştırılacak olan uçucu oksit Sb_2O_3 elde etmek için fırında kızdırılır. Sonra oksit, döner alevli izabe fırınında mangal kömürüyle indirgenir. Böylece tasfiye edilmesi gereken bazı katkılarla birlikte antimon elde edilir, uygun ergitici maddelerle (alkali karbonatlar, alkali sülfatlar ve kömür) ergitilerek arıtılır.

● *Oksitlenmiş minerallerin işlemi.* Dairevî kesitli bir suyle soğutma tertibatı içinde mineral doğrudan doğruya indirgenir, sonra elde edilen antimon arıtılır.

● *Kullanıldığı yerler.* Antimon saf halde kullanılmaz ama birçok metalle almaşarak sertleşir; kurşun ve kalayla, matbaa harflerinin bileşimine girer; sürtünmeyi önleyen türlü alaşımları da vardır ve çinkoyle birlikte «ingiliz metalini» meydana getirir.

● *Antimonun bileşikleri. Antimon hidrür'ü.* SbH_3 formülündeki bu cisim, renksiz bir gazdır; klorhidrik asidin bir antimon, çinko veya potasyuma alaşımı üstündeki etkisiyle elde edilir. Dengesi sağlam değildir; ateşte ayrışır ve kurşunî mor bir alevle yanar.

Antimon oksitleri. Üçü bilinmektedir. *Antimon trioksit* Sb_2O_3 tabiî halde ortorombik prizmalar (valentinit) veya muntazam sekizyüzlü cisimler (senarmontit) halinde bulunur; antimonun yanmasından ortaya çıkar. Alkalileri etkileyerek antimonitler meydana getirmek için asit rolü oynar ve kuvvetli asitlerle temasa geçince baz oksit gibi tepkimede bulunur. Potasyum tartarat asit içinde erir ve kusturucu olarak kullanılan *emetik*'i meydana getirir.

Antimon tetroksit. Sb_2O_4 tabiatta *servantit* adı altında bulunur; ateşte yukarıdaki oksidi veren billûr bir katıdır.

Antimonik anhidrit. Sb_2O_5 azotik asidin antimon üstündeki etkisiyle elde edilen sarı bir tozdur. Tuzları, antimoniyatlarla tanımlanan türlü asitlere tekabül eder. Antimoniyat sodyum asit $NaH_2SbO_4, 3H_2O$ erimez cinstendir, kırmızı madenî demirden *kermes* denilen karmaşık bir ilâcın bileşimine girer.

Antimon klorür. Triklorür $SbCl_3$ kloridrik asidin stibin üstündeki etkisiyle elde edilir; renksiz bir katıdır, 73°C'de erir, suda kısmen ayrışır ve beyaz bir çökelek olan bazik antimon klorür SbOCl verir.

Pentaklorür $SbCl_3$ klorun antimon üstündeki etkisiyle elde edilen sarı bir sıvıdır. Isıtıldığında triklorür ve klor olarak ayrışır; suda antimonik asitler çıkararak ayrışır.
Antimon sülfürleri. Trisülfür Sb_2S_3 stibini meydana getirir; billûr halde, kurşunîdir, kızgın ateşte uçucu bir katıdır. Bu sülfür, sülfürlü hidrojenin triklorürü etkilemesiyle amorf halde de elde edilebilir; bu durumda, portakal kırmızısı bir çökelektir: amonyakta erimez, ama alkali sülfürlerde eriyebilir.

Havayle temas ederek ısındığında oksitlenir ve oksisülfüre dönüşür. Oksitlenme derecesine göre *antimon camı, antimon safranı* veya boya olarak kullanılan *antimon kırmızısı* elde edilir.
Sülfidrik asidin pentaklorüre etkisiyle elde edilen pentasülfür Sb_2S_5, alkali sülfürlerde eriyerek sülfoantimonyatlar veren kırmızımtırak sarı bir tozdur: meselâ *Schlippe tuzu* $Na_3SbS_4, 9H_2O$.

Organik bileşikleri. Bk. STİBİN.

● *Üretim.* Dünya üretimi yıllara göre 20 000 -40 000 ton arasında oynar. Bolivya, Çin, Meksika, Güney Afrika birliği, Cezayir ve Yugoslavya gibi birçok devlet antimon üretir.

— Eczc. Antimonun bugün pek kullanılmayan mineral türevleri balgam söktürücüdür: en çok bilinenleri, ilâçlarda kullanılan kermez ve beyaz antimon oksididir. Antimonun organik türevleri tripanazon, bilarzi, iplik kurdu v.b. asalakları yok etmede kullanılır. Antimon, bu şekliyle ya beş veya emetikteki gibi üç değerlidir; bu ilâçlar şırınga yoluyle verilir.

◆ **Antimonik** sıf. (fr. *antimonique*). Formülü Sb_2O_5 olan anhidrid ve buna tekabül eden asitlere denir.

◆ **Antimonil** i. (fr. *antimonyle*). Tek değerli SbO radikale verilen ad: *Antimonil klorür*, SbOCl.

◆ **Antimonit** i. (fr. *antimonite*). Antimonyöz asidin tuzu. ‖ Miner. Bir stibin çeşidi.

◆ **Antimonlu** sıf. İçinde antimon bulunan; antimon ile bileşik halde olan: *Antimonlu gümüş*.

◆ **Antimonoksit** (fr. *antimonoxyde*). Miner. Bk. SERVANTİT, EKSİTEL, KERMESİT, SENARMONTİT, STİLBİT, VALENTİNİT.

◆ **Antimonyat** veya **Antimonat** i. (fr. *antimoniate*). Bir antimonik asidin tuzu.

◆ **Antimonyopotasik** i. (fr. *antimoniopotassique*). Kim. İçinde antimon ve potasyum bulunan maddelere verilen ad.

◆ **Antimonyosülfür** i. (fr. *antimoniosulfure*). Bir sülfür ile bir antimonyür bileşiği. (*Eşanl.* SÜLFOANTİMONYÜR.)

◆ **Antimonyöz** i. (fr. *antimonieux, se*). Formülü Sb_2O_3 olan anhidridin ve buna tekabül eden asitlerin adı.

◆ **Antimonyür** i. (fr. *antimoniure*). Antimon ile başka bir basit cismin bileşimi. (L)

ANTİNOE, Kepheys'in kızı, Tegea kralı. Mantinea şehrinin kurucusu olarak tanınırdı. (L)

ANTİNOE veya **ANTİNOUPOLİS**, Mısır'da Teb'de eski bir şehir; imparator Hadrianus tarafından, Nil sularında boğulan gözdesi Antinoüs şerefine kurulmuş ve muhtar site haline getirilmişti. Napolyon'un Mısır seferi sırasında burada birtakım anıt kalıntıları arasında Antinoos'un mezarı da duruyordu. Daha sonra önemli kazılar yapıldı. Şimdiki adı *Şeyh Abadah*. (L)

ANTİNOMİ i. (*anti*, önek ve yun. *nomos*, yasa'dan fr. *antinomie*).

— Fels. Çelişik iki önermeden meydana gelen sistem; iki düşünce, iki kavram arasındaki karşıtlık. Bk. ANSİKL.

— Huk. İki kanun arasında veya aynı kanunun iki hükmü arasındaki çelişme.

— ANSİKL. Fels. *Antinomi* kelimesini felsefe diline ilk olarak Kant sokmuştur. Rasyonel evrenbilimle ilgili temel sorunların her biri, Kant'a göre, iki karşıt biçimde çözülebilir.

● I. ANTİNOMİ. *Tez.* «Dünyanın zamanda bir başlangıcı ve uzayda sınırları vardır.» Bunun tanıtı, hem sonsuz, hem de verilmiş bir seri kavramındaki mantıkî çelişmeye dayanır. Burada verilmiş demek, zaman bakımından akıp gitmiş, uzay bakımındansa sayılabilir demektir.
Antitez. «Dünyanın ne başlangıcı, ne de sınırları vardır.» Bunun tanıtı, dünyanın sonlu zamanını ve sonlu uzayını kapsayan bir boş zaman ve boş uzay'ın olamayacağı düşüncesine dayanır.

● II. ANTİNOMİ. *Tez.* «Her bileşik cevher, yalın, basit kısımların bileşiminden meydana gelmiştir.» Bu böyle olmasaydı, bileşim bozulduğunda, yani kümenin şekli yok olduğunda geriye hiç bir şey kalmazdı.

Antitez. «Bileşik olan hiç bir nesne basit kısımların bileşiminden meydana gelmemiştir ve hiç bir yerde basit bir şey yoktur.» Gerçekten, ne kadar bölersek bölelim, uzayda var olan bir şeye varırız. Oysa, uzayda var olan nesnenin her zaman bir uzamı vardır, dolayısıyle de her zaman bölünebilir.

● III. ANTİNOMİ. *Tez.* «Dünyada olup biten her şey, yalnızca doğa yasalarına bağlı değildir. Özgür bir sebebin varlığını da kabul etmek gerektir.» Gerçekten, tabiî sebepler serisinde hiç bir zaman, şartlanmamış son bir bitim'e varamayız; bu en yüce bitim ancak özgürlük olabilir. Kendinden üstün bir başka sebebi gerektirmeyen tek sebep özgürlüktür.

Antitez. «Özgürlük yoktur: dünyada her şey doğa yasalarına uygun olarak meydana gelir.» Özgürlük düşüncesi nedensellik ilkesini sarsarak her türlü deneyi imkânsız kılar; ayrıca akıl, özgürlüğün şu veya bu yönde oluşmasını gerektiren sebebi öğrenmek ister.

● IV. ANTİNOMİ. *Tez.* «Dünyanın sebebi, kendinden zorunlu bir şey olmalıdır; bu sebep, ya dünyanın dışındadır veya dünyanın kendini meydana getiren unsurlarından biridir.» Gerçekten, her değişiklik, o değişikliği zorunlu kılan bir şarta bağlı olduğuna göre, önünde sonunda, bütün öbür değişikliklerin bağlı bulunduğu kendinden zorunlu bir şeyin var olması gerekir.

Antitez. «Hiç bir yerde, dünyada veya dünyanın dışında, dünyanın sebebi sayılacak mutlak surette zorunlu bir varlık yoktur.» Gerçekten akıl, son bir zorunluluk kabul etmeğe yanaşmaz; tekrar tekrar, bu zorunlu sayılan şeyin hangi şartlar altında zorunlu olduğunu araştırır.

Kant, bu antinomilerin çözümünü, deneyüstü idealizmde bulduğunu ileri sürer. İlk iki antinomide, kendinden bir şey olarak ele alınan dünya için, ne sınırlı, ne sınırsız, ne bir atom bileşiği, ne de sonsuz olarak bölünebilir demek doğrudur. Çünkü kendinden bir şey olarak dünya, ne zaman, ne de uzay içindedir. Üçüncü antinomide, antitez, olaysal âlem için doğrudur (her şeyin tabiî bir sebebi vardır [eğer her şey her olay anlamında alınırsa]), tez ise ancak numen âle-

Foto. Alinari-Giraudon (LAROUSSE)

mi için doğru olabilir (bilgi şartları içine girmeyen kendinden şey, mutlak kendiliğindenlik olabilir). Aynı şeyi dördüncü antinomi için de söyleyebiliriz: olaysal âlemde her şey şartlanmıştır; fakat kendinden şey üzerine hiç bir şey bilemeyeceğimiz için, bu alanda zorunlu bir varlığın bulunması mümkündür (bu varlık, bütün olaylar serisinin, deneye dayanmayan ve dolayısıyle şarta bağlı kalmayan bir şartı olarak ele alınabilir). Kant'ta metafiziği inkâra varan antinomi, Hegel için, aklın ve evrensel kanunun diyalektik bir süreçle oluşan aracıdır. Kant'ın antinomiler üzerine yaptığı açıklamaların amacı, kendinden şeyin bilinemez olduğunu tanıtlamak, yani bilinemezciliğin (agnostisizm) doğru olduğunu göstermektir.

Fakat antinomiler, her şeyde görülen değişkenliğin ve çelişmenin birer belirtisi olarak da ele alınabilir (meselâ Herakleitos meseleyi bu açıdan incelemişti). [L]

ANTİNOOS, Penelope ile evlenmek isteyenlerin şefi. (L)

ANTİNOOS, Bithynia'lı delikanlı. İmparator Hadrianus'un, güzelliği ile ün salan yunanlı gözdesi. İmparatorun hayatını uzatmak için kendisini Nil nehrine attığı söylenir. Hadrianus onu tanrılığa yüceltti, zamanının en ünlü sanatçılarına resimlerini yaptırdı ve 130 yılında onun adına Antinoupolis veya Antinoe şehrini kurdu. Çoğu zaman Bacchus ve Apollon ile karıştırılan Antinoos, birçok eski heykele konu oldu. Bu heykellerin en güzelleri Roma'da (Vatikan, Capitolino), Napoli müzesinde ve Atina Millî müzesindedir. Resimlerine çoğu zaman oyma taşlarda ve madalyalarda rastlanır. (L)

ANTİNÖTRON i. (fr. *antineutron*). Nükl. fiz. Nötronun antipartikül*ü (karşıt parçacığı). [L]

ANTİOCHİA. Esk. coğ. Antakya'nın Roma devrinde taşıdığı ad. Bk. ANTAKYA.

ANTİOKHEİA. Esk. coğ. Selefkilerden kral Seleukos Nikator veya onun hanedanı tarafından Margiana, Karia, Mezopotamya, Kilikya v.b. de kurulan veya yeniden yapılan şehirlerin adı.

1. Antakya'nın eski adı. Bk. ANTAKYA.

2. Karia bölgesinde, Maiandros'un (Büyük Menderes) güneyinde ve Vandalas (eski *Morsynos*) çayının bu nehirle birleştiği yerdedir. Burası, Antiokhos I'in Symmaithos ile Kranoos'u birleştirmesiyle kuruldu ve helenistik devirde önemli bir yer oldu. Roma konsülü, Manlius Vulso, Galat seferinde buradan geçti. Hıristiyanlık devrinde ise piskoposluk merkezi oldu.

3. (lat. *Antiochea ad Pisidiam*). Önceleri Frigya, sonradan ise Pisidia bölgesinde önemli bir şehir. Bugün Yalvaç'ın kuzeyinde yer alan kalıntılar, bu şehrin yapıları için kullanıldı. Tahminlere göre şehir, Seleukos soyundan kral Antiokhos I'in (M.Ö. 281-261) emriyle Maiandros kenarındaki Magnesia şehrinden gelen göçmenler tarafından kuruldu ve batıdan doğuya giden yolu Galatlara karşı koruyan bir merkez oldu. Şehirde daha önceden de tapınılan Men Askaios veya Askaenos kültü devam etti. Tapınağının geniş toprakları ve köleleri vardı. Şehir, Antiokhos III ile Roma arasında yapılan barıştan sonra serbest bırakıldı (M.Ö. 188). Sonradan diğer güney Frigya şehirleriyle birlikte Galat kralı Amyntas'ın idaresine girdi (M.Ö. 36); bundan böyle de Toroslar'da aşiretlerin güney Frigya'ya saldırılarını önledi. Fakat Amyntas, Homonada'lılar kavmiyle savaşırken ölünce (M.Ö. 25) burası da bütün Galatia ile birlikte Roma idaresine geçti ve «Colonia Caesarea Antiochea» adını alarak askerî koloni oldu. Şehre Ius İtalicum bağışlandı. Sonradan Caesarea adını da aldı (M.Ö. 27), fakat bu ad çok önem kazanamadı. Yazıtlardan öğrendiğimize göre, Men tapınağının toprakları koloniye verildi; şehrin mahallelerine de latince Vicus (eskiden yun. *phyle*) dendi. Koloniyi iki duoviri, bazen de Roma kibarlarının seçtiği bir praefectus yönetirdi.

Kalıntılar arasında üç taklı süs kapısı ve ona ait merdiven temelleri kayda değer. Kapı üzerinde, eşi Augustus tapınağında bulunan bir yazıt vardır ve sözü geçen tapınağın eksik kısımlarını tamamlar. Augusta platea ile Tiberia platea denilen iki meydanı bağlayan bu kapıya ait parçaları Ramsay buldu (1914-1924). Bunlar Ramsay ile Anton von Premerstein tarafından incelendi. İleriki yüzyıllarda şehri Araplar alarak, tahrip ettiler (713). Haçlılar da Dorylaeum (Eskişehir) savaşından sonra buraya geldiler.

4. Dağlık Kilikya kıyısında, Selinus ile Anemurium (Anamur) arasındaki şehir. Burası Antiokheia Lamotis adını da taşır. Bugün kalıntıları güneye yakındır.

5. Kilikya bölgesinde, Pyramos (Ceyhan) nehri kıyısındaydı. Kalıntıları bugünkü Karataş burnundadır.

6. Kommagene bölgesinde Tauros'dadır. (Toros). Bu şehrin, adına nazaran Kommagene kralı Antiokhos I tarafından kurulmuş olması mümkündür. Bugünkü yeri şüphelidir. (M)

Antiokheia tykhe'si, Seleukos Nikator'un M.Ö. 300'de Antiokheia (Antakya) şehrini kurması üzerine, şehir için yapılan, «saadet ve kaderi» temsil eden tanrıçanın heykeli. Çeşitli tykhe heykelleri arasında en ünlüsü heykeltıraş Eutykhides'e aittir ve helenistik devrin en güzel heykellerindendir. Paralar üzerinde de tasvir edilen tanrıça, kaya üzerinde oturur, ayakları Orontes (Âsi) nehrini temsil eden bir genç erkeğin omuzundadır. (M)

ANTİOKHOS veya **ANTİOKHİS,** Kommagene ülkesinin dört kralının adı. **Antiokhos I,** M.Ö. 69'da Pompeius'a karşı Tigranes ile sonra da Sezar'a karşı Pompeius ile birlik oldu; — **Antiokhos II,** cinayetle suçlandırıldı, Augustus'un emriyle 29 yılında idam edildi; — **Antiokhos III**'ün M.S. 17'de ölümüyle Kommagene ülkesi Roma eyaleti oldu. Caligula, **Antiokhos IV** *Epiphanes*'e Kommagene'yi geri verdi (38), fakat burası Antiokhos'un tahttan indirilmesiyle yeniden Roma eyaleti oldu. (L)

ANTİOKHOS I (M.Ö. 325-261). Selefkiler kralı (M.Ö. 280-261), Seleukos I Nikator'un oğlu. Krallığı Galyalıların istilâsından kurtardı. Bergama kralı Eumenes ve Ptolemaios Philadelphos'a yenildi, topraklarının birçoğunu kaybetti (Bergama, Suriye, Pamphylia, Kilikya toprakları). [L]

Antiokhos I tümülüsü, M.Ö. I. yüzyılda Nemrut dağında yaşamış Kommagene kralı Antiokhos I'in mezarı.

Burayı ilk defa 1839'da Prusya ordusu kumandanı Helmuth Von Moltke, Osmanlı-Mısır savaşı sırasında gördü. Daha sonra, onun yazdığı raporlar yolu ile ilgi duyan bazı arkeoloji mensupları da burayı ziyaret ettiler. Bu arada İstanbul Arkeoloji müzesi de konu ile ilgilendi. Fakat asıl kazılar 1951 yılında amerikalı Theresa Goell'in Nemrut dağında Antiokhos I'e ait kalıntıları, Friedrich Karl Dörner'in ise Arsameia ve Nymphes (bugün Kâhtaçay) yakınında Antiokhos I'in babasına kült yeri olarak seçtiği yere ait kalıntıları çıkartmak için çalışmalarıyle başladı.

Buranın Kommagene adını ne zaman aldığı bilinmemektedir. Yalnız Kommagene'liler Suriye Selefkilerinin karışık durumlarından faydalanarak kendi krallarının idaresinde bağımsız olarak yaşamışlardır. M.Ö. 72'de de Roma imparatorluğunun idaresine girmişlerdir. M.Ö. 69-34 Yılları arasında Kommagene'ye hâkim olan Antiokhos I hakkında bilgi yoksa da arkeolojik buluntular bazı yönlerden aydınlatıcıdır. Kendisine tanrısal bir hava vermek için ulaşılması zor bir tepeye kutsal anıtlar yaptıran kral, heykellerin sokl kısmına yazdırdığı grekçe kitabe ve ayrıca düzgün ve açık hatlarla yapılmış portreli kolosal başlar ile de bunu hissettirmiştir.

Tepenin tabiî şekline uyan tümülüs, Anadolu'dakiler gibi toprakla değil, fakat küçük taşlarla örtülmüştür. 35-80 m uzunluğunda ve konik şekilli olan tümülüs tepenin şekline uygun olarak tepeyi kaplar. Tümülüsün örtmediği kısımlar sağlamlaştırılıp düzeltilerek batı, kuzey ve doğu taraflarında teraslar yapılmıştır. Doğudaki terasta, cephesinde 9 m yüksekliğinde 6 heykelin bulunduğu bir sunak vardır. Bu heykellerin oturuş şekilleri ve hareketsizlikleri doğu sanatının özelliğini taşır. Gene aynı yönde tanrı Zeus ve Antiokhos I'in başları da bulunmuştur. Batı terasında da Antiokhos'un bazı tanrı ve insanlarla ayrı ayrı dört kabartması daha yer alır. Bu terastaki kolosal heykellerden bazıları tabiî şartlarla kırılmıştır. Mevcut kabartmaların birinde Antiokhos I ile Güneş tanrısı, karşılıklı ayakta durur ve birbirinin ellerini sıkarlar. Bu da doğu sanatı motiflerindendir. Ayrıca Antiokhos I'in annesi Laodike'ye ait güzel bir baş da bulunmuştur. Kommagene krallığı medeniyetinde İran ve helenistik kültürlerin tesirleri bir aradadır. (M)

ANTİOKHOS II Theos (M.Ö. 286-246), Selefkiler kralı (261-246), Antiokhos I'in oğlu. Mısır'da babasının kaybettiği eyaletlerin bazılarını yeniden ele geçirdi. Fakat 250-249'da Baktriane ve Part ülkesi ayaklandı. Kendisi iyi bir kumandan olmadığı için bu ayaklanmayı bastıramadı ve bu ülkelerin bağımsızlığını kabul etmek zorunda kaldı. İlk karısı tarafından zehirlenerek öldü. (L)

ANTİOKHOS III Megas (M.Ö. 223-187). Selefkiler kralı, Seleukos III'ün kardeşi ve halefi. Önce Susa'da Molon (221) ve Anadolu'da (216-215) Akhaios ayaklanmalarını bastırdı ve Batı Asya'da iktidarını kuvvetlendirdi. İskender gibi, 212'den 204'e kadar makedonyalı Fatih tarafından ele geçirilen Güney Ermenistan'ı, Partlar ülkesini ve Baktriane'yi kendi yönetimi altında toplamağa çalıştı, hattâ Hindistan'a girerek deniz yoluyle Arabistan'a döndü. Son olarak, Batı yunan krallıklarını kendi ülkesine bağlamak istedi. Eskiden Raphia'da (217) Lagus'lu Ptolemaios IV'ün karşısında uğradığı yenilgiyi 200'de (?) Panion'da telâfi etti. 198'de Çukur Suriye'yi işgal etti ve «195 antlaşması» ile Mısır'dan kesin olarak geri aldı. Bundan sonra Attalosluları hâkimiyeti altına almayı tasarladı. 196'da Hannibal'i sarayına kabul etti ve Hellespont'u (Çanakkale boğazı) geçti; 192'de Etoliler birliğinin çağrısına uyarak Yunanistan'da Romalılara karşı savaştı. 191'de Thermopylae'de yenildi ve Anadolu'da Manisa Sipylos bölgesinde (ocak 189) Lucius ve Cornelius Scipio kumandasındaki Romalılara yenilerek tam bir bozguna uğradı. Apameia antlaşması ile Anadolu'yu Romalılara bıraktı ve donanmasından vaz geçti. (L)

ANTİOKHOS IV Epiphanes, Selefkiler kralı (M.Ö. 175-164) Antiokhos III'ün oğlu ve Seleukos IV'ün halefi. Ptolemaios Philometor'un gençliğinden faydalanarak iki yıl süreyle Mısır'ı işgal ettiyse de Romalıların baskısı karşısında Mısır'ı terk etmek zorunda kaldı. Krallığını düzenli bir biçimde yunanlaştırmağa çalışarak parlak bir saltanat sürmesi Yahudileri ayaklandırdı. Bunun üzerine Kudüs'e yürüdü, yedi Makkabi'leri ve annelerini öldürdü. Mattatias ile Yuda Makkabi, Antiokhos'un ordularını birçok defa yenilgiye uğrattılar. Antiokhos, Doğuya yaptığı bir seferde öldü. (L)

ANTİOKHOS V Eupator («İyi baba evlâdı»), Selefkiler kralı (M.Ö. 164-162), Antiokhos IV'ün oğlu. Kumandan Lysias'ın naipliği altında dokuz yaşında kral oldu ise de çok geçmeden amcaoğlu Demetrios tarafından tahttan indirildi ve öldürüldü. (L)

ANTİOKHOS VI Dionysos, Selefkiler kralı (M.Ö. 144-142), zorba Aleksandros Balas'ın oğlu; Tryphon onu tahttan indirdi, öldürdü ve yerine geçti. (L)

ANTİOKHOS VII Evergetes Sidetes, Selefkiler kralı (M.Ö. 138-129). 164'te Side'de doğdu, Demetrios Soter'in oğlu Tryphon'u kovdu, fakat Part'lar memleketinde öldürüldü. (L)

ANTİOKHOS VIII Philometor Grifos («Gaga burunlu») [M.Ö. 141-96]. Selefkiler kralı (M.Ö. 125-96), Demetrios Nikator ve Kleopatra Thea'nın oğlu. Sonradan zehirlediği annesinin sayesinde tahta çıktı. Ülkesinin bir kısmını, kardeşi Kyzikos'lu (Kapıdağ) Antiokhos zaptetti. Bir karışıklıkta öldü. (L)

ANTİOKHOS IX Kyzikenos («Kyzikos'lu») [M.Ö. 135-95], Çukur Suriye ile Finike kralı (116-95). Antiokhos VIII'in ölümü üzerine bütün Suriye'yi ele geçirmek istedi. Seleukos VI tarafından öldürüldü. (L)

ANTİOKHOS X Eusabes («Sofu»), Selefkiler kralı (M.Ö. 94-83), Antiokhos IX'un oğlu. Antiokhos VIII'in oğullarına karşı durmadan savaştı. Part'lara karşı giriştiği bir savaşta öldüğü sanılmaktadır. (L)

ANTİOKHOS XI Epiphanes Philadelphos, Antiokhos VIII'in oğlu. Mopsuestia'da (Misis) diri diri yanarak ölen büyük kardeşi Seleukos VI'nın ölümünden sonra M.Ö. 94'te kardeşi Philippos ile birlikte kral oldu. Orontes (Âsi) nehrinde boğuldu. (L)

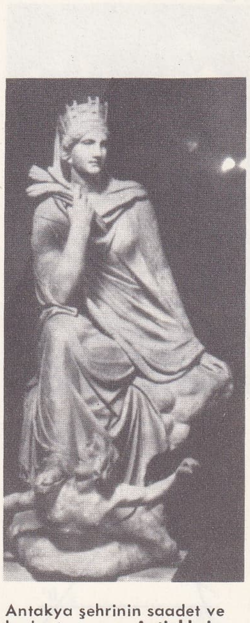

Antakya şehrinin saadet ve kader tanrıçası **Antiokheia tykhe'si** (M.Ö. III. yy.)

üzerinde **Antiokhos III**'ün resmi olan para (Bibliothèque nationale, Paris)

Antiokhos I tümülüsü (M.Ö. I. yy.)

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN); Giraudon (LAROUSSE)

«Antiope'nin uykusu» Corregio'nun eseri (Louvre müzesi, Paris)

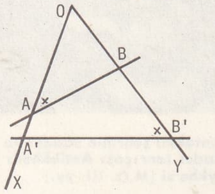

antiparalel doğrular

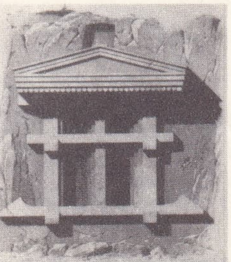

Antiphellos kaya mezarları

Finike batısında, eski bir Lykia şehri olan **Antiphellos** kalıntıları

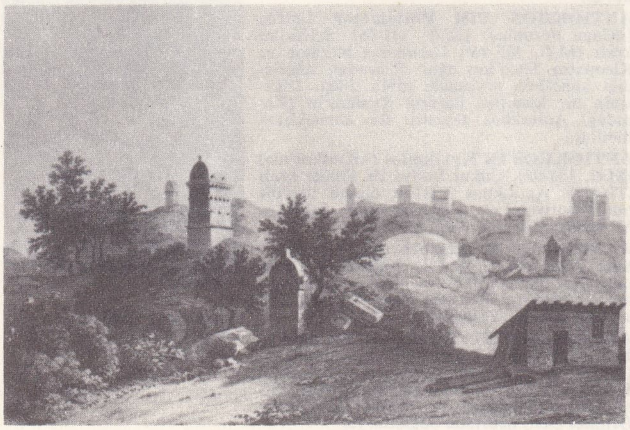

ANTİOKHOS XII Dionysos, Selefkiler kralı (M.Ö. 89-84), Antiokhos VIII'in beşinci oğlu, kardeşi Demetrios III'ün halefi. Araplara karşı bir seferde öldü. (L)

ANTİOKHOS XIII Asiatikos, Selefkiler kralı (M.Ö. 69-64), Antiokhos X'un oğlu. Suriye'yi Roma eyaleti yapan Pompeius tarafından krallığına son verildi. (L)

ANTİOKHOS Askalon'lu, önce şüpheci, sonra seçmeci filozof (öl. M.Ö. 69). Lucullus, Varro ve Cicero'nun hocası. (L)

ANTİOKHOS Hieraks, Atmaca, Antiokhos II ve Laodike'nin oğlu (M.Ö. 255-226). Kardeşi Seleukos Kallinikos'u tahtından indirmek için boş yere uğraştı ve Trakya'da yoksulluk içinde öldü. (L)

ANTİOKSİJEN i. Kim. Az bir miktarı bile, kendinden oksitlenmeyi önleyen maddelere verilen ad.

— ANSİKL. *Antioksijen etki,* hidrokinon üzerindeki incelemeleri esnasında, Moureu ve Dufraisse tarafından açıklandı. Bu çalışmalardan sonra, antioksijenlik özelliğini taşıyan ve oksitlenebilecek maddelerin muhafazasına imkân veren birçok tabiî veya sentetik bileşik keşfedildi. Antioksijenler yanmaları, yağlı maddelerin acımasını, kauçuğun sertleşmesini, metallerin oksitlenmesini önlemek için kullanılır. (L)

ANTİOPE. Yun. mit. Thebai kralı Nykteos'un kızı. Çok güzeldi; Zeus onu satir şekline girerek baştan çıkardı. Ondan iki çocuğu oldu: Amphion ve Zethos. Başına çok dert geldi, Thebai'de teyzesi Dirke tarafından esir edildi, sonra bir mucizeyle kurtuldu. Dirke'nin Amphion ve Zethos tarafından öldürülmesine kızan Dionysos, öç almak için onu çıldırttı.

— G. santl. *Farnese Boğası* (Napoli müzesi), Antiope masalını canlandıran eski heykellerin en güzellerinden biridir; resim olarak, Louvre müzesinde bulunan şu üç eser sayılır: *Jupiter ve Antiope,* Tiziano'nun; *Antiope'nin Uykusu,* Correggio'nun; *Antiope,* Antoine Watteau'nun. (L)

ANTİOQUİA, Güney Amerika'da, Kolombia cumhuriyetinde, rio Cauca kıyısında kasaba, 3 800 nüf. Burası 1541'de altın çıkartılan alüvyon yataklarında kurulmuştur; çevrede hâlâ biraz altın ve gümüş çıkartılır. — *Antioquia idarî bölgesi,* merkezi *Medellin,* 1 972 000 nüf. Antioquia ve Caldas idarî bölgelerinin meydana getirdiği coğrafî bütüne *Antioquia bölgesi* denir. Uzun süreden beri sapa kalmış olduğu halde, bu bölge gelişmesini halkının çalışkanlığına borçludur. Çeşitli göçmenlerin soyundan gelen, eskiden büyük mülklerin sahipleri olan bu becerikli insanlar bugün küçük tarlaları işletirler. Mısır, şekerkamışı ve muz üreticiliği, hayvancılık, bugün yerini kahve üretimine bırakmıştır. Yollar, demiryolları, tel üzerinde taşıma ve uçak bu bölgeyi sapalıktan kurtarmıştır. Başlıca ihraç merkezi Magdalena üzerinde *Puerto Barrio*'dur. (L)

ANTİPAKSOS veya **ANTİPAKSOİ,** halk arasında **Andipakso,** eskiden **Propaksos.** Yunanistan'ın batısında, İyon denizinde, Paksos adasının güneybatısında bir ada; 150 nüf. (L)

ANTİPARALEL sıf. (fr. *antiparallèle*). Paralel olmadan, bir üçüncüsüyle eşit açılar yapan iki doğru için kullanılır: *İkizkenar bir üçgenin eşit kenarları tabana göre antiparaleldir. İki AB ve A'B' doğruları, OBA ve O A'B' açıları eşit olduğu zaman, bir XOY açısına göre antiparaleldir.* (Bk. *Açıortay* SİMETRİK'*i*.) ‖ *Antiparalel kesitler.* Bk. *Antiparalel* DÜZLEM'*ler*.

— Fiz. Aynı şiddette paralel ve karşıt yönlü iki vektör için kullanılır: *Bir atomda, eşleşmiş iki elektronun spinleri antiparaleldir.* (L)

ANTİPARAZİT sıf. ve i. Radyo dalgaları alıcısında, tabiî veya sunî elektrik olaylarının meydana getirdiği parazit ve gürültüleri önleme amacıyle kullanılan düzenek. (L)

ANTİPARTİKÜL i. (fr. *antiparticule*). Nükl. Elemanter bir gelişim sırasında birlikte meydana geldiği bir başka partikülün bir çeşit simetriği olan partikül. (*Eşanl.* KARŞIT *parçacık.*)

— ANSİKL. Dirac tarafından düşünülen *antipartikül*'lerin varlığı, ilk olarak, negatif elektronun antipartikülü olan pozitif elektronun keşfiyle doğrulandı. 1956'da Berkeley'de (A.B.D.) ortaya çıkarılan negatif proton, pozitif protonun antipartikülüdür. Aynı şekilde, nötrondan ancak magnetik momentinin işaretiyle ayrılan bir antinötron da vardır. Bu antipartiküller bir γ ışımasının maddeleşmesi sırasında gözükebilir. Bu olay sırasında; yeterince enerjisi bulunan bir γ ışıması, meselâ bir çekirdeğin veya bir elektronun elektrik alanının etkisi altında, biri pozitif, öbürü negatif bir çift elektrona dönüşebilir. Partikül (parçacık) ve antipartikülün (karşıt parçacık) kütleleri aynı, elektrik yükleri karşıt işarettedir. Baryonik veya leptonik yükleri de aynı şekilde karşıttır. Spinleri ve spinin eksenine göre birbirine karşıt işarette bulunan magnetik momentleri de aynıdır. Kararsız oldukları zaman, partikül ve antipartikülün ortalama ömürleri birdir. Nötr π mezonu gibi baryonik ve leptonik elektrik yükleri sıfır olan bazı partiküller, kendi kendilerinin öz antipartikülleridir. (L)

ANTİPATER. Bk. ANTİPATROS.

ANTİPATİ i. (*anti* öneki ve *pathos,* duygu> *antipatheia*'dan fr. *antipathie*). Bir şeye veya kimseye karşı duyulan içgüdü halinde nefret, sevmezlik, karşıt duygu: *Bu adamın neşesine karşı anlaşılmaz bir antipati uyanmıştı* (R. N. Güntekin). ‖ Uyuşmazlık, soğukluk. tabiî karşıtlık.

◆ **Antipatik** sıf. (fr. *antipatique*). Antipati uyandıran: *Antipatik adam.* ‖ Bir başkasıyle uyuşmayan, sevimsiz, soğuk, karşıt. (M)

ANTİPATROS veya **ANTİPATER,** makedonyalı şef (M.Ö. 397-319'a doğr.), Philippos ve İskender'in muavini. İskender, sefere çıktığı zaman, Makedonya hükûmetinin yönetimini ona bıraktı. Antipatros Trakya ve Peloponnes'de barışı sağladı. İskender'in ölümünden sonraki bölüşmede, Makedonya ona kaldı. Demosthenes'in ayaklandırdığı Yunanlılarla savaştı. Lamia yakınlarında yenilgiye uğradı, bu şehirde kuşatıldı, sonra Krateros tarafından kurtarıldı. Daha sonra Krannon'da Atinalılarla müttefiklerine meydan okudu ve onlara çok ağır şartlar kabul ettirdi (322). Antipatros bundan sonra Perdikas'a karşı kurulan birliğe girdi ve Perdikas'ın yerine naip oldu. Krallığını Polyperhon'a bıraktı. (L)

ANTİPATROS veya **ANTİPATER,** M.Ö. 296'da Makedonya kralı. Kassandros'un oğlu ve general Antipatros'un torunu. 294'te Demetrios Poliokretes tarafından ülkesinden kovuldu ve kızı Eurydike'in kocası Lisimakhos tarafından öldürüldü. (L)

ANTİPATROS veya **ANTİPATER,** birçok yazarın adı. En tanınmışları şunlardır: *Sidon'lu* ANTİPATROS, M.Ö. II. yy. şairi; iğneleyici birçok kısa şiiri yunan antolojilerinde yer almıştır. — *Selânik*'li ANTİPATROS, şair; Augustus zamanında yaşadı, onun da iğneleyici şiirleri yunan antolojilerinde bulunur.

— *Tarsus'lu* ANTİPATROS, M.Ö. II. yy. ın stoacı filozofu, Khrysippos'un halefi. — *Tyr'li* ANTİPATROS, stoacı filozof Utica'lı Cato'nun hocası. (L)

ANTİPATROS veya **ANTİPATER,** Büyük Herodes ile ilk karısı Doris'in büyük oğlu. Babasına karşı komplo hazırladığından öldürüldü. (M.Ö. 4.) (L)

ANTİPATROS veya **ANTİPATER İdumea'lı,** büyük Herodes'in babası. M.Ö. 70'e doğru İdumea valisi. Aristobulos'a karşı Hyrkanos II. yi tuttu, sonra, Sezar'a bağlandı ve o da kendisini Yahudiyye «epitropos» luğuna (valilik) getirdi. M.Ö. 43'te zehirlenerek öldü. (L)

Bir antiphonarius'un süslü A harfi. XIV. yy. minyatürü (Laon kütüphanesi)

ANTİPATROS'LAR, Antipatros'un oğlu Kassandros tarafından kurulan Makedonya hanedanı. (L)

ANTİPERSONEL sıf. (fr. *antipersonnel*). Özellikle personeli, saf dışı kılmak için kullanılan savaş araçlarına veya silâhlara denir: *Antipersonel mayın.* (L)

ANTİPERTİT i. (fr. *antiperthite*). Miner. Plajyoklaz ile potaslı feldispatın birleşmişi. (L)

ANTİPHANES, yunanlı komedi şairi, orta komedinin temsilcisi (M.Ö. IV. yy.). Sayısı üç yüz elliyi aşan piyeslerinden hemen hiç bir şey kalmamıştır. (L)

ANTİPHANES Argos'lu, yunanlı heykelci (M.Ö. 415-360'a doğr.). Polykleitos okulundan. Delphoi'de birçok bronz heykel ve bronzdan çok büyük bir at yaptı. (L)

ANTİPHELLOS. Esk. coğ. Finike'nin batısında, 76 km uzaklıkta eski Lykia'nın bir kıyı şehri. Meis adasının kuzeydoğusundaki körfez kıyısında, bu körfeze ile Bucak denizi köşesinin dibindeki geçitte Andifli'nin (Kaş) batısında kalıntıları görülür. Karşısında Phellos bulunduğu için Antiphellos (yun. *phellos,* karşısı) denmiştir; eski adı Habessos'tur. Şehir, üçgen biçimindedir, doğuda yarım ay şeklindeki limandan başlayıp kıyı boyunca uzanan ve kalenin kuzeyini çevirerek limana ulaşan bir surla çevrilidir. Denizden yüksekliği 7 metreyi bulan ve kayalar üzerine düzgün sıralar halinde çok büyük taşlardan yapılmış olan sur duvarları bugüne kalmış; kapıları yıkılmıştır. Limanın batı kıyısındaki duvarlardan biri, üzerine şehrin bir bölümünün oturduğu bir sekiyi destekleyerek tiyatroya ve başka yönlere giden yolların geçmesini sağlar. Yüzü denize dönük olan, 26 basamaklı tiyatro kale tepesinin güney eteğindedir. Surlar içinde özellikle ilin doğu ve güney yönlerinde yerde görülen yuvarlak delikler şehrin silosu olan kubbeli yeraltı odalarının kalıntılarıdır. Agora, şehrin doğusundadır ve yanında bazilikası bulunur.

Limanın doğusunda, bazılarının üzerinde Lykia dilinde yazıtlar bulunan süslü mezar taşları, kuzeydoğudaki tepenin eteğindeyse kayalar içine oyulmuş mezarlar vardır. Anthiphellos'ta bulunan sikkelerin bir yüzünde Lykia'nın baştanrısı Apollon'un sola dönük başı, öbür yüzündeyse yunus balığı kabartmaları vardır. Kuzeybatıda, zirvesinde denizden 1 800 m yükseklikte bir göl bulunan Aras dağının çeşitli yerlerinde kayalara oyulmuş eski Lykia mezarları, üzerlerinde ağır kapaklar bulunan lahitler bulunmuştur. Bazı lahitlerde yazıtlar vardır. Tiyatronun kuzeyinde dış çapı 9,70 m, iç çapı 4 m olan bir lahtin üzerini el ele vermiş, 24 Musa kızının kabartması süsler; kapısının yüksekliği 1,70 m'dir. (M)

ANTİPHON, atinalı hatip (M.Ö. 479-411). Demokrasinin şiddetle karşısındaydı; oligarşinin başlıca şeflerinden biri oldu. Dörtyüz-

Foto. LAROUSSE; Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

lerin hükûmete karşı hazırladıkları komploya katıldığından ölüm cezasına çarptırıldı. Kendisinden üç *Tetralogia* ve üç nutuk kalmıştır. Thukydides'in hocası idi. (L)

ANTİPHON, M.Ö. V. yy. da yaşamış yunan filozof ve matematikçisi. Dairenin dördüllenmesini (kuadratür), bir daire içine çizilen düzgün çokgenleri kareleştirme esasına ve çokgenin kenarlarını sonsuz kere iki kat arttırmağa dayanan bir yöntemle elde etmeğe çalışmıştır. Böylelikle elde edilen dördüllenmiş geometrik şekiller, daireye çok yakın olmakla beraber hiç bir zaman tam bir daire değildir. (L)

ANTİPHONARİUS i. (lat. k.). Başlangıçta Roma kilisesi ilâhilerinin ve özellikle âyin nakaratlarının (*liber antiphonarius*) bütünü. Okumalar arasında söylenen ilâhiler (*liber gradualis* veya *cantatorium*) bunun dışında kalırdı. ‖ VIII. yy. dan itibaren, gündüz âyinleri bütünü. (L)

ANTİPHOS, Priamos ve Hekabe'nin oğullarından biri. — Kos (İstanköy adası) halkını Truva kuşatmasına sevkeden Herakles'lerden biri. (L)

ANTİPİRİN i. (fr. *antipyrine*). Fenildimetilpirazolon'un ticarî adı. (*Eşanl.* ANALJEZİK.)

— ANSİKL. *Antipirin*'in ve birçok türevinin ağrı dindirici, ateş düşürücü özelliği vardır. Suda çözünebilen bu madde ayrıca iyi bir yerel kan dindiricidir. (L)

ANTİPODER i. (fr. *antipodaire*). Verilen bir eğriyi poder* olarak kabul eden eğri: *Pascal salyangozu daire çemberinin bir poderidir; Pascal salyangozunun antipoderi bir daire çemberidir.* (L)

ANTİPODES adaları, Yeni Zelanda'nın 750 km güneybatısında ıssız adacıklar grubu; bu ad, İngiltere'deki Greenwich'in hemen hemen taban karşısında bulundukları için verilmiştir. 1800'de Kaptan Waterhouse tarafından keşfedilen *antipodes* adaları Yeni Zelanda'ya aittir. (L)

ANTİPOT i. (fr. *antipode*). Bot. Kapalı tohumluların, embriyo kesesinde, yumurta hücresinin karşısında bulunan üç hücreden biri.

— Coğ. Bk. TABAN *karşısı*.

— Kim. *Optik antipotlar*, OPTİK ZITLAR veya ENANTİYOMORFLAR'ın eşanlamlısı. (L)

ANTİPROTON i. (fr. k.). Nükl. Protonun antipartikülü (karşıt parçacığı). [L]

ANTİPTOZ i. (*anti* öneki ve yun. *ptosis*, hal> *antiptosis*'den fr. *antiptôse*). Leng. Latince ve Yunanca'da isim hallerinin gramer mantığı gereklerinden farklı şekillerde kullanılması. (L)

ANTİRADAR sıf. (fr. k.). Bir radarın askerlik alanında kullanılmasını kösteklemeğe yarayan düzenek için kullanılır.

— ANSİKL. *Antiradar* düzenek, aynı dalga frekansların meydana getirerek radarların yayınladığı dalgaları karıştırmak amacını güttüğü zaman, buna *aktif* antiradar düzenek adı verilir. Bu iş, karadaki, bir uçaktaki veya bir gemideki verici telsiz vasıtasıyle yapılır. Bu durumda, yayınladığı dalgalar karıştırılmış olan radarın flüorışıl perdesi bir dumanla örtülür, dolayısıyle de o radarın araştırdığı cisimler seçilemez. Bu gibi durumlarda, karıştırmanın önlenmesi için radarın dalga uzunluğunu değiştirmek yeterlidir. Ancak, gerek sahte yankılar meydana getirildiği zaman, gerek korunacak engel üzerinde dalgaların yankılanmasına engel olunduğu zaman antiradar düzen *pasif* de olabilir. Nitekim İkinci Dünya savaşında bu usul Müttefikler tarafından kullanıldı. Bu maksatla, mucidinin adıyle *Windows* diye anılan madenî kâğıtlardan faydalanıldı. Bunlar, karıştırılacak radarın dalga uzunluklarına uygun boyda idi ve bombardıman uçaklarının rotası üzerine, Almanları şaşırtmak için paketler halinde atılıyordu. Fakat radarlar geliştikçe, sabit yankıları hareketli yankılardan ayırmak mümkün oldu ve pasif düzen de başarısızlığa uğradı. Almanlar kendi denizaltılarındaki dalgaların yansımasına engel olmak için emici malzeme (demir tozu ve elektriği yalıtıcı plastik) kullanarak bu dalgaları örtmeğe çalıştılar. Antiradar mücadele, dalgaları karıştırma ve karıştırmayı önleme usulleriyle, dalgalar savaşının (hertz dalgalarının askerî maksatlarla kullanılması ister istemez böyle bir savaşa yol açar) en karakteristik şekillerinden biridir. (L)

ANTİREZONANS i. (fr. *antirésonance*). Elektr. Daimî rejimde, genliği bilinen bir sinüsoidal kuvvetin etkisi altındaki titreşimli mekanik bir sistemde meydana gelen olay. Bu kuvvetin frekansında ufak bir değişiklik, kuvvetin uygulama noktasında yer değiştirme süratinin veya genliğinin yükselmesine yol açar. (L)

ANTİRRHİNUM i. (*anti*, benzer ve *rhis, rhinos*, hayvan ağzı). *Aslanağzı**'nın ilmî adı. (L)

ANTİSANA, Güney Amerika'nın And dağlarında bir yanardağ (Ekvator cumh.), Quito'nun güneydoğusunda. (Yüks. 5 706 m.) [L]

ANTİSEMİTİZM i. (fr. *antisémitisme*). Yahudilere karşı düşmanca duygular besleyen ve Yahudilere karşı ayırt edici tedbirler alınmasını isteyenlerin görüşü veya tutumu.

— ANSİKL. Roma imparatorluğunda (İskenderiye'de yahudi katliamı) antisemitizm, bir cezalandırma (İsa'nın çarmıha gerilişinin intikamını almak) ve önleyici tedbir olarak tasarlanmıştı (hıristiyan inancını her türlü yahudi sızmasından koruma). Ortaçağda Yahudiler aleyhine saçma söylentiler (meselâ hıristiyan çocuklarının yahudi âyinlerinde kurban edilmesi) dolaştı: Haçlı seferleri halkın bu inançlarını körükledi. Yahudiler Fransa'dan, İngiltere'den, Almanya, İtalya ve İspanya'dan kovuldular. Batı Avrupa'da zulüm görünce Doğu Avrupa'ya sığındılar. Dinî sebeplere iktisadî sebepler eklendi. Faizle para vermek Hıristiyanlara yasaktı; Yahudiler rehin karşılığı ödünç verir oldular. Toprak sahibi olamayacakları için şehirlere akın ettiler, borçluların kinini ve başarıları ile herkesin kıskançlığını uyandırdılar. Yahudilere karşı alınan tedbirler kaldırılınca bazı yahudiler, özellikle XIX. yy. da malî, iktisadî ve siyasî alanlarda önemli mevkiler edindiler; bunun üzerine yahudi aleyhtarlığı birçok nazariyeci tarafından doktrin haline getirildi, XIX. yy. sonlarında da birçok memlekete yayıldı. Fransa'da daha çok bir doktrin çerçevesinde kaldı (Drumont, 1890'a doğru) ve Dreyfus meselesi ile doruğuna vardı. Fakat Çarlık Rusyası'nda ve Doğu Avrupa'da kanlı pogram*lara ve soygunlara yol açtı. Antisemitizmin en şiddetli şekillerinden biri 1933'ten sonra Hitler ve Nazi partisi tarafından ortaya atıldı, Almanya'da ve İkinci Dünya savaşında alman orduları tarafından işgal edilen memleketlerde uygulandı. Yahudilere karşı alınan tedbirlerin hedefi, bu maksatla hazırlanmış toplama kamplarında sistemli bir şekilde yok edilmeleri idi. 1933 ile 1945 arası en azından altı milyon avrupalı yahudi öldürüldü; en büyük katliam Polonya'da yapıldı. Bugün, sosyal planda antisemitizm bazen Yahudilerle temastan kaçınma şeklinde olur. Bu durum birçok memlekette, özellikle A.B.D.'de, hattâ en önemli yahudi cemaatinin toplu olarak bulunduğu New York'ta bile görülmektedir. (L)

ANTİSEPSİ i. (*anti* öneki ve yun. *sepsis*, kokuşma'dan fr. *antisepsie*). Yaşayan organizmaların üzerinde veya içinde bulunan ve mikroplu hastalıkları yapan mikropları yok etmekte kullanılan usullerin tümü.

— ANSİKL. *Antisepsi* çok eskidir; daha ne olduğu bilinmezken, kokuşmasın diye balıkları tuzlayan balıkçılar ve jambonları isleyen köylüler bir çeşit antisepsi yapıyorlardı. Bütün Eskiçağ boyunca hekimler, mikroplu, cerahatli yaraları dumana tutmuş, üzerlerine ıtırlı pansumanlar koymuşlardı. Ancak Pasteur'den sonra, birçok hastalığın dışarıdan gelen mikroplara bağlı olduğu ve bu mikropların her yerde, havada, suda ve toprakta, elbiselerimizde ve derimizde bulunduğu anlaşıldı. Bu temel buluş, hastalık yapan etkenlere karşı kendimizi koruma ve bunları çeşitli yollarla yok etme çarelerini araştırmağa yol açtı (ısı, kimyevî maddeler ve ışınlar). Bu usuller *korunma* ve *yok etme*'ye göre değişir. Korunma, asepsi* ameliyatlar ile doğumlarda önceden yapılan dezenfeksiyon ile ve kısmen yok etme işi doğrudan doğruya antisepsi ve antibiyoterapi ile elde edilir. Antisepsi ilk defa İngiltere'de Lister, Fransa'da ise Lucas Championnière tarafından cerrahî müdahalelerde başarıyle uygulandı. Daha yeni olan asepsi bu başarı oranını daha da yükseltti; bugün, en büyük ameliyatlar hiç bir mikrop korkusu olmadan yapılabilmektedir.

Isı, insan antisepsisinde kullanılmamakla beraber, âlet, eşya ve elbiselerin temizlenmesinde de faydalıdır; kızgın demir, dağlama, çok sınırlı cerahatli yaralardan başka yerde kullanılmaz. Buna karşılık, ateş tedavisi (piretoterapi*) gonokok gibi 38 veya 39°C'ye dayanamayan bazı mikroplara karşı, ateşin bir savunma aracı olduğu ilkesine dayanarak uygulanabilmektedir. Fakat bu usul antibiyotiklerin kullanılmasından bu yana değerini kaybetmiştir.

Işımalarda da (ültraviyole ışınlar, radyum ışınları, X ışınları) sık sık kullanılır. Ültraviyole ışınları suyu mikropsuzlaştırır. X ve radyum ışınlarının da, karaciğer ve dalak gibi derindeki organlar üzerinde iyi bir etkisi olabilir. Güneş ışınları da, ültraviyole ışınlarıyle mikropları yok eder. Doğrudan doğruya güneş ışınları altında kalan hastalık yapıcı mikroplar, kısa veya uzun bir süre içinde ölür. (L)

ANTİSEPTİK sıf. ve i. (fr. *antiseptique*). Organizmanın içinde veya yüzeyinde (dış zarlar, yaralar) mikropların çoğalmasını engelleyen maddelere denir.

— ANSİKL. En çok kullanılan *antiseptikler* potasyum permanganat, fenoller, oksijenli su, bakır sülfat, formol, hipokloritler, dörtlü amonyumun birçok türevi v.b. dir. Sindirim borusu antisepsi'si için kömür, salol, benzonaftol ve bizmut subnitrat kullanılır. (L)

ANTİSERUM i. (fr. *antisérum*). Yabancı serum şırıngalarıyle hazırlanmış bir kimsenin serumu. (Antijen olan bu yabancı serum, öbür seruma yabancı olan proteinleri çökelterek antikorların meydana gelmesini sağlar. Bu antiserumlar, seroloji* tepkimelerinde [Bordet-Wassermann v.b.] kullanılır.) [L]

ANTİSİGMA i. (*anti* öneki ve yun. *sigma*'dan fr. k.). Ters c şeklinde düzeltme işareti (ɔ). Eski müstensihler bunu yeri değişecek mısraları belirtmede kullanırlardı. (Kürsif yazının majüskül sigması da *c* harfi şeklindeydi.) ‖ Sırt sırta iki *c*'den meydana gelmiş (ɔc) bir harfe verilen ad. Alfabeye, *bs* ve *ps* ünsüz gruplarının yerine kullanılmak üzere imparator Claudius tarafından ilâve edildi; fakat sonradan kullanılmadı. (L)

ANTİSİKLOJENEZ i. (fr. *anticyclogenèse*). Meteorol. Bir antisiklonun oluşmasıyle sonuçlanan olayların tümü. (L)

ANTİSİKLON i. (fr. *anticyclone*). Yüksek basınçlı atmosfer kütlesi; bu kütle içinde hava bir yandan yavaşça alçalırken, bir yandan da bir dönme hareketiyle Kuzey yarımküresinde saat yelkovanı yönünde, Güney yarımküresinde ise bunun tersine, dışarıya doğru sürüklenir: *Antisiklonların çapı* 1 000 -3 000 *km olabilir ve bütün troposfer'i etkileyebilir* (Antisiklon'a MAKSİMUM da denilir: *Asor antisiklonu* veya *maksimumu*.)

— ANSİKL. Bir *antisiklon*'da (*şekil a*) basınç merkezden dışarıya doğru azalır ve izobarlar kapalı elipsler meydana getirir. Yatay yönde rüzgâr, yer dönmesine göre, Kuzey yarımküresinde sağa (*şekil b*), Güney yarımküresinde sola (*şekil c*) sapar. Bileşke yön, sürtmenin az olması oranında izobarlar yönüne yaklaşır. Hiç sürtme olmayan okyanuslarda ise rüzgâr izobarları takip eder ve bu yüzden antisiklonun hava kütlesi dışarı doğru akmaz. Okyanuslar üzerinde Asor ve Hawaii adalarıyle Saint Helena dolaylarında büyük antisiklon alanlarının duraklaması bundan ileri gelir. Kıtalar üzerinde hava dışarıya doğru akarsa da antisiklon, orta kesiminde, sübsidans* ile beslendiği için yüksek basınç birkaç gün daha yerinde kalır. Özetle, antisiklon, yüksek kesimde yakınsama (*konverjans*) yoluyle beslenirken, alt taraftan ıraksama (*diverjans*) ile boşalır. Olayın süresi bu iki karşıt işlem arasındaki dengeye bağlıdır.

Üç çeşit antisiklon vardır: **1)** *dinamik antisiklonlar*, genelleşmiş alçalma mekanizmasıyle meydana gelir: Jet Stream'in güney yanında sübsidans (astropikal alanları durumu), kutupsal sıcak antisiklonlar, siklon ardı soğuk kesim sübsidansı (kutupsal soğuk antisiklonlar); **2)** *termik antisiklonlar*, uzun süreli negatif bir termik anomaliden doğar. Bu durumda alçak hava tabakalarının yüksek basıncı yoğunluk etkisinden ileri gelir (soğuk ve ağır hava) ve bunun sonucu olan alçalma, yükseklerde yakınsamaya sebep olur. Buna örnek olarak, kışın kıta üzerinde oluşan antisiklonlar (Sibirya, İskandinavya, Orta Avrupa v.b.) ile hemen hemen sürekli olan, yazın Atlas okyanusunun doğu suları üzerinde, ılıman Avrupa enlemleri hizasında otur-

muş bulunan antisiklon gösterilebilir; 3) *bileşik antisiklonlar*, yukarıda anlatılan iki etkinin birleşmesinden türer. En güçlü, sürekli olanlar bunlardır, çünkü basınç bütün seviyelerde yüksektir. Msl. Asor antisiklonu yükseklerdeki sıkışmadan (bk. ATMOSFER) ve Kanarya soğuk akıntısının sebep olduğu yüzeysel etkiden doğar. Bütün antisiklonların özelliklerini, onları etkileyen sübsidanslar yaratır: 1— adiyabatik sıkışma, 1 500 veya 2 000 metreye doğru bir *sübsidans terslenmesi*'ne meydan verir (bk. SÜBSİDANS ve TERSLENME); 2— adiyabatik ısınma, su buharını yoğunlaşma noktasından uzaklaştırır: atmosfer genellikle açıktır. Bununla beraber, hava kütlesi çok nemli ise bulutlar büsbütün dağılmaz ve inme hareketi stratus bulutlarını alçak tabakalarda biriktirir; bazı antisiklonlar çok nemli bir hava yaratır; 3— eğer kalınlık yeterli ise (dinamik veya bileşik antisiklonlarda olduğu gibi) antisiklonlar siklonların hareketine engel olur: inme hareketleri, siklon yükselmesini yok eder; 4— rüzgârlar siklonlu durumdakine göre daima daha hafiftir. Bu temel özellik rüzgâr* denkleminin tartışılması ile kavranır.

Antisiklon çoğunlukla sıcaktır; soğuk antisiklonlara nadir olarak ve yalnız en alçak tabakalarda rastlanır. Çünkü antisiklon sübsidansı kütleyi ısıtır (adiyabatik etki). Bunun tersine olarak soğuk hava ile çevrili hava da bir antisiklona meydan verir; çünkü yükseldikçe, basınç, hafif sıcak kütle içinde ağır soğuk havaya nazaran daha yavaş düşer. (L)

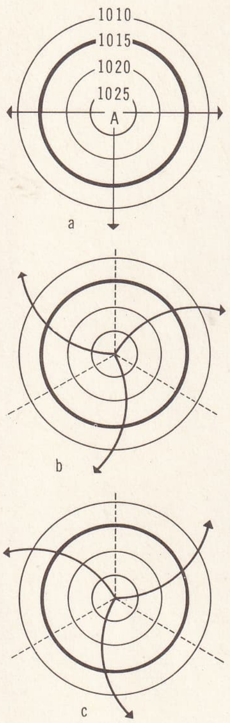

antisiklon

ANTİSİMETRİ i. (fr. *antisymétrie*). Mat. Antisimetrik bir kanunun özelliği. (Sıralanma bağıntılarını belirleyen aksiyomlar arasında *antisimetri* de yer alır.)

◆ **Antisimetrik** sıf. (fr. *antisymétrique*). Mat. Bir cümlenin elemanları arasındaki ikili bağıntı için kullanılır; meselâ bu bağıntı (*a*, *b*) çifti ve (*b*, *a*) çifti için gerçeklenirse *a* ile *b* elemanları özdeştir: b *bölenli* a (a/b *şeklinde gösterilir*) *geniş anlamıyle alınırsa antisimetriktir.* ‖ *Antisimetrik determinant*, elemanları antisimetrik bir matrisin elemanlarının bağlı olduğu kanuna aynen uyan determinant. (Böyle bir determinant tek basamaktansa sıfırdır, çift basamaktansa bir polinomun karesine eşittir.) [Bk.PFAFFİYEN.] ‖ *Antisimetrik matris*, asal köşegene göre simetrik elemanlarının işareti zıt olan kare matris. (Asal köşegen elemanları sıfır olmak zorundadır. Antisimetrik bir matris transpozesinin zıt işaretlisidir.) [L]

ANTİSİTOTOKSİK sıf. (*anti* öneki; yun. *kytos*, hücre ve *toksikon*, zehir'den fr. *anticytotoxique*). Bazı hastalıkların etkisi altında kaybolmağa yönelen şu veya bu hücrelerin yok olmasını önleyen seruma denir. (L)

ANTİSPASTOS i. («ters yöne çekilen» anlamında yun. k.). Esk. vezin. Dört heceli ayak. Bir iambos ile bir trokhaios'tan, yani iki kısa hece ve bunların arasında bulunan iki uzun heceden meydana gelir. (L)

ANTİSPAZMODİK sıf. ve i. (fr. *antispasmodique*). Çırpınma ve kasınmaları yatıştırmak için kullanılan çeşitli ilâç ve maddelere denir.

— ANSİKL. *Antispazmodikler* çabuk tesir eder, ama tesir kısa sürelidir; alışkanlık doğurur. Başlıcaları: güzelavratotu, bromürler, kediotu. (L)

ANTİSTATES, yunan mimarı (M.Ö. VI. yy. sonu). Peisistratos'un oğulları tarafından Atina'da Olympos Zeus'u tapınağının planını (üç yardımcıyle) yapmakla görevlendirildi. (Tapınak, Asya üslûbunda, çift sütunlu idi [cephede sekiz sütun]. Ancak Hadrianus zamanında bitirilebildi.) [L]

ANTİSTATİK sıf. ve i. (fr. *antistatique*). Plast. mad. Bazı plastik maddelere, yüzeylerinde statik elektriğin oluşmasını önlemek veya sınırlamak, böylelikle de tozu çekmelerini engellemek için katılan madde. (Azotlu bileşikler [uzun zincirli aminler, amitler, katerner bazlar ve tuzlar], sülfonik asitler veya sülfonatlar, fosforik asitler veya tuzları, poliglikol veya polialkol türevleri antistatik'tir.) [L]

ANTİSTEREOGRAFİK i. (fr. *antistéréographique*). Mat. Bir kürenin bir noktasını kutup ve bu kutba karşılık olan ekvator düzlemi üzerinde çizili bir eğriyi taban kabul eden bir koninin, bu kürenin yüzeyi üzerindeki iz eğrisi (küre yüzeyiyle arakesiti): *Viviani eğrisi, lemniskat ve strofoit'in antistereografiğidir.* (L)

ANTİSTHENES, yunan filozofu (Atina, M.Ö. 444'e doğr.-365'e doğr.). Kinizm okulunun kurucusu; Sokrates'in çırağı olmadan önce Gorgias'ın derslerine devam etti, dialektiği sofist düşünceye bağlı kaldı; gerçekten de, genel fikrin varlığını inkâr etti, dolayısıyle ilmî bilginin imkânsızlığını ileri sürdü. Ahlâk anlayışının ilkesini Sokrates'ten almıştır: «İnsan için mutluluk faziletin uygulanmasındadır». Erdem en yüksek iyi'dir. Erdemli insan dış varlıklar karşısında tam bir bağımsızlığa varabilen insandır. Hür insan, tanrılara en çok yaklaşmış olan insan diye, bütün tutkularını, hattâ ihtiyaçlarını bile yenebilen kimseye denir. İnsan çalışmalı ve zahmet çekmelidir; çaba ve yorgunluğu aramalıyız. Fazilet örneği Herakles'tir. Zorlu ve uzun bir çabadan sonra gerçek bilgiliğe vardığımız zaman, yanılma ve günah semtimize uğrayamaz artık. Bilge kişi, kendi kendine yeterli kişidir: toplum hayatının gerektirdiği kurallar veya görevler onu ilgilendirmez; kendi gönlünce yaşar ve faziletli olduğu için de en uygun şekilde davranır. Antisthenes'in en tanınmış çırağı Diogenes'tir. (M.Ö. 404-323.) [L]

ANTİŞAMBR i. (ital. *ante*, ön ve *camera*, oda'dan fr. *antichambre*). Bir dairede salon veya çalışma odasının hemen önünde bulunan hol, bekleme odası: *Doktor, dişçi muayenehanelerinde, vekil, müdür antişambrlarında beklemeyi hiç sevmem* (B. Felek).

— DEY. *Antişambr yapmak*, görüşmek istenilen kimse tarafından içeri alınmayı beklemek: *Bunlar kapıyı bile vurmaksızın kendi odalarına girer gibi nazırların yanına girip çıkarken, ciddî işler konuşmağa gelmiş olanlar antişambr yaparlar* (F. R. Atay).

— ANSİKL. Eskiden merasim veya yatak odalarının hemen önünde bulunan hole *antişambr* denirdi: *Sadaret makamının bir yatak odasına inkılâp eden bu antişambr'ında...* (Y. K. Karaosmanoğlu). Antişambrlar XVI. yy. da rahata önem verilmesiyle ortaya çıktı. Louvre ve Versailles saraylarında antişambrlara önem verildi ve antişambra kabul sıkı kurallara bağlandı. XIX. yy. ın başında sarayda antişambr geleneği kalktı ve odaların açıldığı bir hol olarak kaldı. (LM)

ANTİTEİZM i. (fr. *antithéisme*). Fels. Tanrısal tabiat ile insan tabiatını aslında birbirine karşıt olarak gören sistem. (L)

ANTİTEZ i. (fr. *antithèse*). Bir çatışkının (antinomi) ikinci terimini meydana getiren düşünce veya önerme. (İlk terim *tez* veya *sav*'dır, antitez bu ilk terimin reddedilmesi, sentez ise, tez ile antitezi bağdaştıran üstün düşüncedir.) [*Eşanl.* KARŞISAV]. Bk. ÇATIŞKI, DİYALEKTİK. ‖ *Teşm. yol.* Karşı görüş, karşı düşünce: *Çünkü islâm dini Hıristiyanlığın bir antitezi değil, tekâmülüdür* (P. Safa). [LM]

ANTİTİROİDYEN i. ve sıf. (fr. *antithyroïdien*). Tiroit bezinin çalışmasını ağırlaştıran bireşik cisim. (Antitiroidyenler Basedow hastalığının tedavisinde kullanılır.) [L]

ANTİTOKSİN i. (fr. *antitoxine*). Bir toksinin etkisini yansızlaştıran madde.

— ANSİKL. *Antitoksinler*, hastalık yapıcı mikropların oluşturduğu toksik salgılar, yani toksinlerin etkisi altında organizmanın meydana getirdiği antikorlardır. Bunlar da, toksinler gibi koloidal protein cisimlerdir ve toksinleri sindirerek etkisiz hale getirir. Difteri ve tetanos serumları, içlerindeki antitoksinlerle etki yapar. Antitoksik özellikleri fizyolojik olarak ölçülebilir. Antitoksinler 60°C'yi aşkın ısıya dayanır. Bunların kısmen dokulardan geldiği sanılmaktadır. (L)

ANTİTOROS dağları. Bk. TOROS *dağları*.

ANTİTROP sıf. (*anti* öneki ve yun. *trepein*, çevirmek'ten fr. *antitrope*). Bot. Ekseni dik olan bir yumurtacıkta, mikropil'i karşı kutupta bulunan embriyonlar için kullanılır. (L)

ANTİUM. Esk. coğ. Latium'da şehir; Volsci'lerin başkenti. Bağımsızlığı için uzun süre savaştı. Coriolanus buraya sığındı. Romalılar şehri alınca (M.Ö. 338) Coriolanus'un gemilerini yaktılar; bu gemilerin tunç mahmuzları şehrin nutuk tribünlerini (*Rostrum*) süsledi. Burası, İmparatorluk devrinde çok gözde bir eğlence yeriydi. Caligula ile Neron burada doğdu ve Neron bu şehirde bir liman yaptırdı. *Belvedere Apollon'u* ile *Savaşan Gladyatör* Sezar'lar sarayını süsleyen eserlerdi. (Bugün *Anzio*.) [L]

ANTİVİRUS i. (fr. k.). Biyol. Mikrop kültürlerinde beliren ve mikropların gelişmesini önleyen madde. (Bk. BAKTERİYOFAJ.) [L]

ANTİVİTAMİN i. (fr. *antivitamine*). Tıp. Bir vitaminin etkilerine karşı koyan madde. (K vitamini molekülünün çiftleşmesi karşıt etkili bir madde meydana getirir. K antivitamini denilen bu madde, karaciğerde protrombin sentezini engeller.) [L]

ANTİVUAL i. (fr. *antivoile*). Foto. Yıkanmadan ileri gelen sis'i (vual) azaltmak veya bu sis'ten kaçınmak için yıkamaç'a (revelatör) katılan madde. (L)

ANTLAŞMAK veya **ANDLAŞMAK** geçz. f. Bir işin yapılması için iki kişi veya daha çok kimse arasında karşılıklı söz vermek: *Hep bir ağızdan: — Bolşeviklere nefes bile aldırmamalıyız, diye antlaştılar* (F. R. Atay).

◆ **Antlaşma** veya **andlaşma** i. Devl. huk. İki veya daha çok hükûmet arasında imzalanan yazılı sözleşme, muahede: *Damat Ferid'in nazırı idi ve Sèvres antlaşmasının altında imzası vardır* (F. R. Atay). *Milletlerarası bir andlaşmaya dayanan uygulama andlaşmaları...* (Anayasa). Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Devl. huk. Bir *antlaşma*, iki veya daha çok devletler hukuku süjesini, düzenlenecek meselede ortak hükümlerle bağlayan ve tarafların uyarlı isteklerini kaydeden bir uyuşmadır. Devletler hukuku süjelerinin girebilecekleri bütün taahhütlere «uyuşma»; Papalık, Commonwealth üyeleri ve Birleşmiş milletler gibi devletlerarası kuruluşlar da dahil olmak üzere, devletler tarafından törenle girişilen taahhütlere «antlaşma»; törensiz uyuşmalara da «basit biçimli uyuşma» (ingiliz-amerikan hukuk dilinde *agreement*) denilmektedir.

Her türlü hukuk işlemi gibi, bir antlaşma da, iki unsurdan doğar: 1) yazılı belgelerden meydana gelen ve taahhütlerin kayıtlı bulunduğu *maddî kısım* (*instrumentum*); 2) konusu, nitelikleri değişebilen *hukukî tahhüt*. Bir antlaşma, başlıbaşına bir özelliğe sahip bir hukukî işlem olmadığı için, *instrumentum* her türlü yükümlülüğü kapsayabilir; bu bakımdan, ticaret, barış, sınır, üs, hakemlik, garanti v.b. antlaşmaları vardır. Uzun süre antlaşmalar arasında *akit-antlaşma, kanun-antlaşma* ayırımı yapılmıştır. Birinciler, iki taraf için karşılıklı yükümlülükler doğuran hukukî işlemleri içine alır; ikinciler objektif olarak geçerli birtakım hukuk kurallarının konmasını öngörür ve antlaşmayı imza eden devletlerin iradelerinin aynı olmasıyle belirlenir. Bu sınıflama bugün biraz eskimiştir.

● *Antlaşmaların hazırlanması ve yapılması.* Antlaşmaların hazırlanmasında ilk basamak görüşme evresidir, sonra metnin kaleme alınması gelir. Metin, çoğu zaman, bir önsöz (sebeplerin açıklanması) ile, uygulanış yolu ek antlaşmada gösterilen esas maddelerden meydana gelir. Metnin kesinlik kazanması iki yoldan olur: ya törensiz yapılan, geçici veya ek niteliğinde resmîlik sağlayan *paraf* ile (heyet başkanlarının parafları) veya törenle atılan imzalarla (antlaşma metnini tespite yetkili heyet başkanları adlarını yazar ve imzalarını atarlar).

● *Onaylama.* Bu, bir devletin antlaşma ile bağlanmak konusundaki iradesini bildiren formalitedir; devleti, devletler hukuku alanında taahhüt altına sokmağa yetkili iç organ, antlaşmayı onaylar; böylece, görüşmelere katılmamış bulunan organlar (genellikle siyasî meclisler) katkıda bulunmağa çağrılmış olur; her Anayasa kendi ruhuna göre bu onaylayıcı organları tespit eder: referandum yoluyle halkoyuna baş vurulması, sadece yasama meclisine veya yürütme kuvvetine yetki tanınması gibi. Onaylama reddedilebilir veya bazı kayıt ve şartlara bağlanabilir. Dış ilişkilerle görevli yürütme organı onaylamanın tamamlandığına karar verince, onaylamaların teatisi veya tevdii yoluna gider. Bir tutanak düzenlenir. Çoğu zaman bu tutanağın tarihi, antlaşmanın yürürlüğe girme tarihi olarak kabul edilir. Onaylama, Devlet'i ancak bu işlemlerden sonra bağlar. Milletler Cemiyeti misakı, sonra da Birleşmiş Milletler şart'ı, üyelerinin biri veya birkaçı tarafından yapılan devletlerarası antlaşmaların, sekreterlikçe kaydını ve yayımlanmasının öngörmüştür; antlaşmaların uygulanır hale gelmesi veya B. M. organlarından biri

önünde ileri sürülebilmesi buna bağlıdır. Git gide, kanun niteliğinde, çok taraflı uyuşmalar yapılmaktadır. Bunlar, birçok devletin tekrar tekrar uyguladığı ve birçok devlete uygulanabilen birtakım genel ve soyut kurallar koymaktadır. Bu uyuşmaların birçok özelliği vardır: prensip olarak, devletlerin eşitliği kuralı ve çoğunluk ilkesi sözleşme usulüne hâkimdir. B.M.'de Genel kurul tarafından hazırlanan antlaşma tasarıları üyelerin üçte iki çoğunluğuyle kabul edilir; bazı tasarılarda artık devletlerin imzası yoktur; bazı antlaşmalar önce görüşmelere katılmış devletler arasında yürürlük kazanır, katılmamış olanlar daha sonra antlaşmanın tarafları arasına girer. Devletler, antlaşmaların niteliğini çekince kaydıyle kısıtlayabilirler.

● *Antlaşmaların bağlayıcı niteliği.* Bir antlaşma, tarafları, anavatan toprakları ve sömürgeleri ile birlikte (sömürgeler için bir çekince kaydı olmamak şartıyle) yükümlülük altına sokar. Antlaşma aynı zamanda kaza organını da bağlar; bu organ, gerekirse, antlaşmanın yorumlanmasını bir iç organdan veya milletlerarası bir kuruluştan isteyebilir. Üçüncü şahıslar bakımından, milletlerarası bir kanunun, uygulandığı hukuk düzeni dışında birtakım yankıları olabilir: devletler hukukunun başka süjelerine de uygulanabilir. Ticaret antlaşmalarında «en çok müsaadeye mazhar millet» kaydı, milletlerarası geçiş yollarıyle ilgili antlaşmalarla bütün devletlere tanınan haberleşme özgürlükleri gibi.

● *Antlaşmaların değiştirilmesi ve yürürlükten kalkması.* Git gide çağdaş antlaşmalara, yeniden gözden geçirilmelerini öngören hükümler konmaktadır. Çoğu zaman, şartlardaki köklü bir değişikliğin yürürlükteki antlaşmaları değişikliğe uğratıp uğratamayacağı konusunun tespiti üçüncü bir şahsa bırakılır (*rebus sic stantibus* kuralı).

Antlaşmaların yürürlükten kalkması, tarafların ortak iradeleriyle veya içlerinden birinin tek taraflı iradesiyle (vaktiyle katılmış olduğu bir antlaşmayı feshetmesi veya ona aykırı bir antlaşma imzalamasıyle) olabilir. Çok taraflı antlaşmalarda ise, fesih işlemi ancak çekilen devlet için geçerli olur ve antlaşma yürürlükten kalkmaz. Antlaşmaların yürürlükten kalkması savaş v.b. gibi birtakım olayların sonucu da olabilir. Son olarak, bir devletin ortadan kalkması veya parçalanması (1914'te Avusturya-Macaristan'ın parçalanmasında olduğu gibi), bu devletin imzaladığı *akit-antlaşmalar*'ın son bulmasına yol açabilir, fakat parçalanmadan doğan devletlerin bazıları kendilerini hâlâ antlaşmayle bağlı sayabilirler (XVIII. yy. dan beri Amerika'da uygulanan sistem). Genellikle *kanun-antlaşmalar,* Osmanlı imparatorluğu ile yapılan kapitülasyonlar ve bir araziye özel bir imtiyaz tanıyan antlaşmalar, yürürlükte kalmaktadır; buna karşılık siyasî antlaşmalar hemen her zaman toprak şartlarındaki değişmeler sonucu, yürürlükten kalkmaktadır.

● *Antlaşma çeşitleri. Barış antlaşması,* bir harbe kesin olarak son vererek, savaşan devletler arasında olağan ilişkileri tekrar kuran sözleşme. ‖ *Dostluk antlaşması,* devlet ilişkilerinin dostluk hislerinden yararlanacağı ve anlaşmazlıkların barış yoluyle halledileceği konularda yapılan ve karşılıklı taahhütleri taşıyan sözleşme. ‖ *Hakem antlaşması,* iki veya daha çok devletin, aralarında çıkacak anlaşmazlıkların tamamını veya bazılarını halletmek için baş vuracaklarını kabul ettikleri sözleşme. ‖ *İkamet antlaşması,* taraf devlet vatandaşlarının, karşılıklı olarak, ikamet, ticaret ve genellikle iktisadî faaliyet şartlarını düzenleyen sözleşme. ‖ *İttifak antlaşması,* taraf devletler arasında diplomatik ve gerektiğinde askerî işbirliği yapmak amacıyle yapılan sözleşme. ‖ *Ticaret antlaşması,* taraf devletler, vatandaşları arasında ticarî muameleleri ve mal alışverişini düzenleyen sözleşme.

● *Antlaşmaların yapılışı konusunda türk sistemi.* 1961 Anayasası, antlaşma yapma yetkisini sadece yasama organına veren 1924 Anayasası sisteminden ayrılmış ve Türkiye cumhuriyeti adına devletlerle ve milletlerarası kurullarla antlaşmalar yapmak, bunları onaylamak ve yürürlüğe koymak yetkisini yasama ve yürütme organları arasında paylaştırmıştır.

Milletlerarası antlaşmaları, yürütme organının başı olan Cumhurbaşkanı onaylar ve yayımlar. (Anayasa, md. 37.) Anayasanın antlaşmalarla ilgili 65'inci maddesini tamamlayan ve açıklayan 244 sayılı kanunla (Resmî gazete, 6.VI.1963) antlaşmaların onaylanma yetkisi Bakanlar kuruluna da verilmiştir. Anayasamızın 65'inci maddesinin birinci fıkrasına göre yürütme organının onaylamasını Türkiye Büyük Millet meclisinin bir kanunla uygun bulması gerekir. Yani her antlaşma için Cumhurbaşkanına kanunla bir mezuniyet verilmesi gerekmektedir. Ancak 65'inci maddenin 2. ve 3. fıkraları, 1. fıkradaki bu kaideye bazı önemli istisnalar getirmiştir. Birinci istisnaya göre, iktisadî, ticarî ve teknik ilişkileri düzenleyen ve süresi bir yılı aşmayan antlaşmalar, devlet maliyesi bakımından bir yüklenme gerektirmemek, kişi hallerine ve Türklerin yabancı memleketlerdeki mülkiyet haklarına dokunmamak şartıyle, sadece yayımlanarak yürürlüğe konabilir. Bu takdirde, bu antlaşmalar yayımlanmalarından başlayarak iki ay içinde T.B.M.M.'nin bilgisine sunulur. İkinci istisnaya göre, önceden yapılmış bir milletlerarası antlaşmaya dayanan uygulama antlaşmalarıyle, kanunun verdiği yetkiye dayanılarak yapılan iktisadî, ticarî, teknik veya idarî antlaşmalar T.B.M. meclisince bir kanunla uygun bulunma zarureti olmadan, sadece yayımlanarak yürürlüğe girer. Usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası antlaşmalar kanun hükmündedir. (ML)

ANTLERİT i. (fr. *antlérite*). Miner. Tabiî bakır hidrosülfat. (L)

ANTLİA, Pompa takımyıldızının latince adı. (Kısaltması: Ant.) [L]

ANTOFAGASTA, Kuzey Şili'de eyalet merkezi şehir; Büyük okyanusun çorak kıyısı üzerinde; 104 600 nüf. Piskoposluk. Bakır ve nitrat ihraç limanı olan Antofagasta, Bolivya'ya ve Arjantin'e iki demir yoluyle bağlıdır. Dolaylarında uranyum yatakları vardır. — Antofagasta eyaletinin nüfusu: 255 000. (L)

ANTOFİL sıf. (fr. *anthophile*). Bot. Çiçek seven. (Birçok böcekler antofildir.) [L]

ANTOFİLİT i. (fr. *anthophyllite*). Jeol. Mineral türü. Amfibol cinsinden, kumral veya esmer renkte, telsel yapılı, ortorombik simetri gösteren bir magnezyum ve demir silikatıdır. (L)

ANTOGENEZ i. (fr. *anthogenèse*). Bot. Normal olarak çiçek vermemesi gereken bir dokudan çiçek meydana gelmesi.

— Zool. Bazı böceklerin üreme evrelerindeki bir döneme verilen ad. (Msl. filoksera.)

◆ **Antogenezik** sıf. (fr. *anthogénésique*). Antogenez ile ilgili. (Asmanın toprakürstü kısımlarına göçen ve orada yumurtlayan filokseranın döllenmesiz üreme sonucu meydana gelen kanatlı bir şekli vardır: büyük yumurtalardan dişiler, küçük yumurtalardan erkekler meydana gelir. Eşeyli bireyler veren bu üreme şekline *antogenezik* üreme denir.) [L]

ANTOİNE (André), fransız tiyatro oyuncusu ve yöneticisi (Limoges 1858-Le Pouliguen 1943). Gaz şirketinde memurdu; 1887'de Théâtre-Libre'i kurdu, genç fransız yazarlarının ve büyük yabancı yazarların eserlerini oynattı. Sahneye koyuşun gerçeğe uygun düşmesi için büyük bir titizlik gösteriyor, en ince ayrıntılara bile dikkat ediyordu. 1891'de Théâtre-Libre, Strasburg bulvarındaki Menus-Plaisirs tiyatrosunun binasına taşındı, yöneticilikten ayrılan Antoine da, Théâtre-Libre topluluğu ile çeşitli turnelere çıktı, bu arada Türkiye'ye de uğradı (1894). 1897'de, Menus-Plaisirs'in yöneticiliğine geçtikten ve bu tiyatroya, Théâtre-Antoine (Antoine tiyatrosu) adını verdikten sonra tekrar Türkiye'ye geldi ve Beyoğlu'ndaki *Odeon*'da temsiller verdi. Théâtre-Antoine'da da, sanat anlayışını uygulayarak Fr. de Curel, E. Brieux, G. Courteline gibi fransız yazarlarının eserlerini oynadı, birçok yabancı eseri sahneye koydu: Sudermann'dan *Ehre* (Şeref), G. Hauptmann'dan *Die Weber* (Dokumacılar), Shakespeare'den *Kral Lear* (King Lear), Tolstoy'dan *Karanlığın Kudreti* v.b. 1906'dan 1913'e kadar, Paris'te Odeon tiyatrosunu yönetti, olağanüstü bir faaliyet gösterdi ve birçok ilgi çekici yenilik getirdi. Fakat, bu denemeler sonunda tiyatro iflâs edince, o zamanki İstanbul Belediye başkanı Cemil Paşanın (Topuzlu) davetini kabul ederek İstanbul'da bir konservatuvar kurmak için tekrar Türkiye'ye geldi ve bugünkü Şehir tiyatrosunun temeli olan Dârülbedayii Osmanî'yi kurdu. Birinci Dünya savaşı patlak verince Fransa'ya dönmek zorunda kaldı, tiyatro tenkitçiliği yaptı (*Information*'da) ve hatıralarını yazdı (bu hatıraların Türkiye ile ilgili bölümleri *Chez les Turcs* [Ankara, 1965] adıyle yayımlanmıştır). Fransız tiyatrosu üzerinde derin bir etki bırakan Antoine'ın sanat anlayışı, J. Copeau'nun ve Cartel tiyatrolarının natüralizme karşı çıkan tepkisi baş gösterinceye kadar sürdü. (→ Bibliyo.) [L]

Andre ANTOİNE

ANTOİNE (Etienne), fransız heykelcisi (Carpentras 1737-Marsilya 1809). Doğduğu şehir hastahanesi için sanatsever başpiskopos d'Inguimbert'in mozolesini ve Montpellier'de Comédie meydanı için *Üç Güzel* grubunu yaptı. (L)

ANTOİNE (Jacques Denis), fransız mimarı (Paris 1733-ay.y. 1801). Kraliyet Mimarlık akademisine 1773'te kabul edildi. Şaheseri Paris darphanesidir (1771-1777). Guillaume Couture ve Pierre Desmaisons ile 1776'da yanan Adliye sarayını yeniden inşa etti. Ayrıca Paris'teki birçok konağın mimarıdır. (L)

ANTOİNE (Louis), belçikalı mistik (Mons-Crotteux 1846-Jemeppe-sur-Meuse 1912). Babası gibi maden işçisiydi; çalışmak üzere Almanya ve Polonya'ya gitti. Memleketine dönünce *Antoine'cılık* adı verilen yeni bir din kurdu. (L)

ANTOİNE'cılık i. (fransızcası *antoinisme*). Tanrıya ermişliği ülkü edinen din; kendinde hastaları iyi etme yeteneği olduğunu ileri süren, ispritizma meraklısı, belçikalı maden işçisi Louis Antoine tarafından kurulmuştur.

— Ansikl. Antoine'ın etrafında çömezleri toplandılar, kiliseler kurdular ve bu kiliselerin papazları için özel üniformalar kabul ettiler. Belçika'da, Fransa'nın kuzeyinde, Paris'te, Almanya ve Polonya'da Antoine'cılara rastlanır. 1905 ile 1910 arasında, Louis Antoine tarafından kaleme alınan yazılarda Antoine'cılığın ilkeleri açıklanmıştır; *Antoine'cılık* insanın tanrılaştırılmasına, maddenin ve ondan doğan hastalığın yokluğuna dayanır. Akıl yavaş yavaş kaybolup yerini bilince bırakmalıdır. İnsanın tanrıya karşı bağımsız olmasını gerektiren ahlâk, hemcinslerimizi ve düşmanlarımızı sevmemizi öğütler. İnsanlar ölünce, ruhları «bedenlerinden ayrılıp», «yeni bir bedende ortaya çıkar». Bu din, hastaların iyileştirilmesi bakımından, takdis törenine ve duaya önemli bir yer verir. (L)

Büyük Petro'nun ANTOKOLSKİ tarafından yapılan heykeli (1872), [Eretiyakov Millî galerisi, Moskova]

ANTOKOLSKİ (Mark Matveyeviç), rus heykelcisi (Vilna 1843-Homburg 1902). Büyük adamların heykellerini yaptı (Yaroslav, Korkunç İvan, Büyük Petro). Roma ve Paris'te bulunduğu sıralarda ahlakî ve felsefî konuları işledi (*Halk Karşısında İsa,* 1874), *Sokrates'in Ölümü,* 1876). Moskova'da Tretiyakov galerisinde eserleri vardır. (L)

ANTOKSANTİN i. (fr. *anthoxanthine*). Çiçeklerdeki sarı boya maddesinin esas etkeni. (L)

ANTOKU TENNO, Japonya'nın 81. imparatoru. 1181'den 1185'e kadar hüküm sürdü. Büyük babası Taira Kiyomori tarafından üç yaşında tahta çıkarıldı. Taira'lar Minamoto'lar tarafından ezilince (1183), Antoku Ten-

Jacques Denis ANTOİNE tarafından yapılan Paris darphanesinin merdivenleri

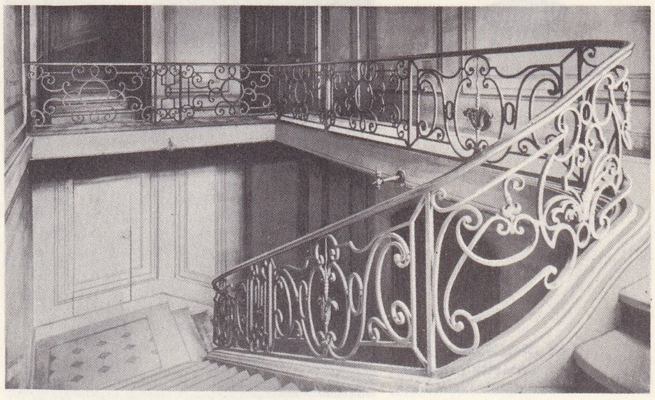

Foto. Giraudon, Bureau d'inf. soviétique Arch. phot. (LAROUSSE)

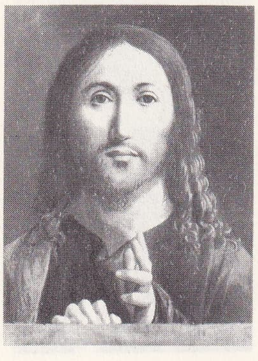

Messina'lı ANTONELLO
«Dünyanın Kurtarıcısı»
(National gallery, Londra)

İon ANTONESCU

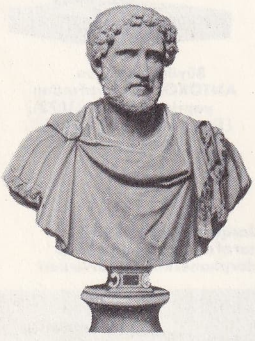

ANTONİNUS PİUS

no, yedi yaşındayken, büyükannesi tarafından Dannoura'da boğuldu (1185). [L]

ANTOLİNEZ (José), ispanyol ressamı (Madrid 1636-ay.y. 1675), günlük hayattan sahneleri ve dinî konuları işledi. Ünlü bir *Meryem* tipi yaratmıştır (Prado müzesi ve Münih pinakoteki). [L]

ANTOLOJİ i. (yun. *anthos*, çiçek ve *legein*, seçmek>*anthologia*'dan fr. *anthologie*). Şairlerin, yazarların, bestecilerin eserlerinden alınmış seçme parçalardan meydana gelen derleme: *Bir gün İstanbul antolojisi yapılacak olursa, Yahya Kemal, herhalde bu cildin en güzel sahifelerini verecektir* (A. H. Tanpınar).

Yunan antolojileri

Gadara'lı Meleagros'un (M.Ö. II. yy.), Selânikli Philippos'un, Straton'un ve Agathias'ın antolojileri kaybolmuştur; fakat bunların büyük bir kısmı Konstantinos Kephalas'ın (X. yy.), keşiş Planudes'in (XIV. yy.) antolojilerinde ve *Anthologia palatina*'da yer alır. Bu antolojilerdeki epigramların kimi adak, ölüm, tasvir, şehvet, kimi de hiciv, ahlâk v.b. üzerinedir. Aralarında, birçok yazarın esinlendiği, özentisiz ve cana yakın şaheserler vardır.

Türkiye'de antoloji

Türkiye'de antoloji niteliğindeki «*nazire mecmuaları*» nın ilki XV. yy. da ömer ibn Mezid'e aittir. Yüzyıllar boyunca nazire mecmuaları yanında seçme şiirleri bir araya toplayan «*mecmua*»lar, halk şiirlerinin bir çeşit antolojisi sayılan sayısız «*cönkler*» meydana getirilmiştir.

Bugünkü özellikleriyle ilk antolojiler Refik ile Tevfik'in *Letâif-i İnşa* (Nesir Örnekleri) [1865] adlı derlemeleri; Ziya Paşanın ünlü *Harabat*'ı [3 cilt, 1874]; Ebüzziya Tevfik'in *Nümune-i Edebiyat-ı Osmaniye*'si (Osmanlı Edebiyatı Örnekleri) [1878, 2. basımı 1911]; Bulgurluzade Rıza'nın *Bedâyi-i Edebiye*'si (Edebî Güzellikler) [3 cilt, 1909-1910]; Midhat Cemal Kuntay'ın *Nefâis-i Edebiye* (Güzel Edebî Eserler) [2 cilt, 1911] bunların belli başlılarıdır. Mustafa Reşid'in *Müntehabat-ı Cedide* (Yeni Edebiyattan Seçmeler) [2 cilt, 1885]; Mehmed Celâl'in *Osmanlı Edebiyatı Nümuneleri* (1894); Refet Avni-Süleyman Bahri'nin *Resimli Müntehabat-ı Edebiye* (Resimli Edebiyat Örnekleri) [1919] yine bu eserler arasında yer alır.

Cumhuriyet'ten sonra; Hasan Âli (Yücel) — Hıfzı Tevfik (Gönensay)—Hamamîzade İhsan (Hamamî) *Türk edebiyatı Nümuneleri* (1927) adlı, yarıda kalmış bir antoloji yayımladılar. Ali Canip'in (Yöntem) *Türk Edebiyatı Antolojisi* (1930, 2. basımı, 1934) Tanzimattan sonraki edebiyatımızdan örnekler verir. Bu antolojiden sonra Türk edebiyatının bütününü, bir dönemini veya belli bir konuyu içine alan antolojiler yanında, yabancı edebiyatlardan örnekler veren pekçok antoloji yayımlanmıştır. Bunların belli başlıları arasında şu eserler sayılabilir: M. Fuad Köprülü'nün iki antolojisi: *Eski Şiirimiz, Divan Edebiyatı Antolojisi* (1934); *Türk Saz Şairleri Antolojisi* (1940, 2. ve 3. ciltler; 2. basımı 1962-→); Necmettin Halil Onan, *İzahlı Divan Şiiri Antolojisi* (1940, 4. basımı 1946); Pertev Nailî Boratav-Halil Vedat Fıratlı, *İzahlı Halk Şiiri Antolojisi* (1943); Şükrü Kurgan, *İzahlı Eski Metinler Antolojisi* (1943); Kenan Akyüz, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi* (1953, 2. basımı 1958); Vasfi Mahir Kocatürk'ün antolojileri: *Tekke Şiiri Antolojisi* (1955, 2. basımı, 1968), *Türk Edebiyatı Antolojisi* (1961, 2. basımı 1967), *Türk Nesri Antolojisi* (1963), *Divan Şiiri Antolojisi* (1963), *Saz Şiiri Antolojisi* (1963); İlhan Başgöz'ün *İzahlı Türk Halk Edebiyatı Antolojisi* (1956, 2. basım 1968); Tahir Alangu'nun *Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman* (3 cilt 1959-1965); Fahir İz'in *Eski Türk Edebiyatında Nesir* (1964), *Eski Türk Edebiyatında Nazım* (2 cilt, 1966-1967); Cevdet Kudret'in, daha genişleterek ikinci defa işlediği, *Türk Şiirinde Hikâye ve Roman* (1965-1967, 1. ve 2. ciltleri); H. Fethi Gözler, *Yunus'tan Bugüne Türk Şiiri* (1967); Halil Erdoğan Cengiz, *Açıklamalı, Notlu Divan Şiiri Antolojisi* (1967); Asım Bezirci, *Dünden Bugüne Türk Şiiri* (1968); Yaşar Nabi (Nayır), *Başlangıcından Bugüne Türk Şiiri* (1968). Belli bir konuyu alan antolojilere örnek olarak Abdülhak Şinasi Hisar'ın *Aşk imiş Her Ne Var Âlemde* (1958); Asaf Halet Çelebi'nin *Divan Şiirinde İstanbul* (1953); İlhan Berk'in *Aşk Elçisi* (1963) verilebilir. Yabancı edebiyatlardan örnekler veren iki antoloji ise Vasfi Mahir Kocatürk'ün *Şaheserler Antolojisi* (1934, 2. cilt 3. basımı, 1967); Hüseyin Karakan'ın *Başlangıcından Bugüne Dünya Şiiri Antolojisi*'dir (1958, 3. basım, 1964, 3 cilt). [ML]

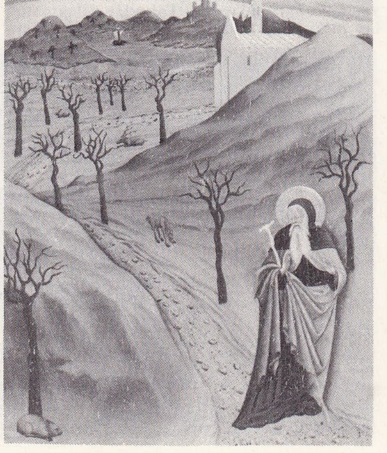

Aziz ANTONİOS çölde
Sassetta'nın eseri
(Lehman koleksiyonu, New York)

ANTOMOLOJİ veya **ENTOMOLOJİ** i. (fr. *entomologie*). Bk. BÖCEK *ilmi*.

ANTONELLİ (Alessandro), italyan mühendisi (Novara 1798-Torino 1888). Novara'da San Gaudenzio kubbesini ve Torino'da Mole Antonelliana'yı yaptı. Bu son eserinde dört cephesi çukurlaştırılmış 84 metrelik bir kubbeyi (geçme parçalardan meydana gelen külâhı 168 metreyi bulur) madenî bir kuruluşa oturtarak, çeküle uygunluk bakımından şaşırtıcı bir etki elde etmiştir. (L)

ANTONELLİ (Giacomo), kardinal ve romalı devlet adamı (Terracina yakınlarında Sonnino 1806-Roma 1876). 1847'de kardinalliğe getirilen Antonelli'nin, Pius IX üzerinde gittikçe artan bir etkisi oldu. 1848'de bakanlığa getirildi. Roma cumhuriyetinin çöküşünden sonra köklü sayılabilecek reformlardan kaçınarak, Papalık devlet yönetimini yeni bir düzene soktu. 1850'den 1870'e kadar çok önemli bir rol oynadı. İtalya krallığı ile Papalık arasında «Roma meselesi» denilen çıkmazı önleyebilecek bir uzlaşmaya varamadı. Mevkiinden faydalanarak servet sahibi oldu. (L)

ANTONELLO Messina'lı, İtalyan ressamı (Messina 1430'a doğr.-ay.y. 1479'a doğr.). Napoli'de, ressam Colantonio'nun yanında flaman ve Provence etkilerine açık bir ortamda yetişti. İlk eserlerinde Van Eyck'in etkisi açıkça görülür (Reggio di Calabria'daki *Üç Melek* ve *Aziz Hieronymus*); fakat tamamen şahsî olan *Tebşir* (Siracusa'da) tablosunun düzeninde, aydınlık ve duru bir enginliğe ulaşır. Ustaca düzenlenmiş portrelerinde (*Condottiere* [Milis Kumandanı], Louvre müzesi) ve *Takdis Eden İsa* (1465, Londra), *Aziz Gregorius Poliptiği* (1473, Messina) veya *Aziz Sebastiano* (Dresden) gibi tablolarında, kullandığı boyanın bütün güzelliğini ortaya koyma ve renk tonlarıyle yepyeni bir hava yaratma gayreti açıkça görülür. Antonello ömrünün büyük bir kısmını Napoli ve Messina'da geçirdi. 1476'da Venedik'e giderek San Cassiano kilisesinin mihrabı için bir resim yaptı (parçaları Viyana'dadır). Bu seyahat, Venedik resim tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. (Bk. BELLİNİ.) [L]

ANTONESCU (İon), romanyalı mareşal ve devlet adamı (Piteşti 1882-Jilava hapishanesi 1946). Birinci Dünya savaşında genelkurmay üyesi, Paris ve Londra'da askerî ataşe, general ve kurmay başkanı (1937). Kral Carol II'nin açıktan açığa düşmanı olduğundan, ordudan çıkarılıp tutuklandı; sonra serbest bırakıldı; savunma bakanı oldu, az sonra istifa etti. Temmuz 1940'ta yeniden tutuklandı. Eylül ayında kral Carol Antonescu'ya başbakanlık görevini verdi, o da kralın hemen tahttan çekilmesini istedi ve kendini *conducator* (şef) ilân ederek tam bir diktatörlük kurdu. Romanya'yı Mihver müttefiki olarak savaşa soktu, memleketinin hudutlarını alman kuvvetlerine açtı; Romanya birlikleri Almanların yanında savaşa katıldı ve Stalingrad'a kadar ilerledi. Almanya bozguna uğrayınca, kral Mihail 23 ağustos 1944 hükûmet darbesi esnasında Antonescu'yu tevkif ettirdi. Antonescu Ruslara teslim edildi ve yargılanarak ölüm cezasına çarptırıldı. (L)

ANTONGİL körfezi, Madagaskar'ın kuzeydoğusunda, Hint okyanusunun meydana getirdiği geniş yuvarlak girinti. Manara ile Masaola burnu arasındadır. (L)

ANTONİA, bir roma ailesinin adı. Bu aileden gelen erkekler hatip ANTONİUS ile triumvir ANTONİUS'tur; kadınlar arasında başlıcaları şunlardır: Vatinius'un eşi ANTONİA; triumvir'in karısı ANTONİA; triumvir'in kızı, Domitius Ahenobarbus'un eşi, Neron'un büyükannesi ANTONİA *major* (doğ. M.Ö. 39); öncekinin kız kardeşi, Drusus'un eşi, Germanicus, Claudius ve Livia'nın anneleri ANTONİA *minor* (M.Ö. 36-M.S. 38); Claudius'un kızı ANTONİA (sonuncusu Pison'a karşı hazırlanan komploya karıştı, Neron ile evlenmek istemediği için de öldürüldü.) [L]

ANTONİNA, Belisarios'un karısı ve imparatoriçe Theodora'nın gözdesi; Theodora onu entrikalarına ortak etti ve böylelikle Belisarios'u dilediği gibi yönetti. (L)

Antoninianus i. İmparator Caracalla (M. Aurelius Antoninus Bassianus) tarafından M.S. 215'ten itibaren bastırılan gümüş para.

— ANSİKL. Üzerinde imparatorun ve imparatoriçenin resimleri bulunan *antoninianus* bir buçuk dinar ediyordu. Değeri sürekli olarak düştü. III. yy.'ın sonunda, içindeki gümüş oranı çok azaldı ve Diocletianus tarafından kaldırıldı. (L)

ANTONİN'LER çoğl. i. Kendilerini, *St. Antonius Ateşi* de denen bulaşıcı hastalığa tutulanların tedavisine adayan tarikatçı rahipler. (XI. yy. sonunda kurulmuş, 1790'da dağıtılmıştır.) ‖ Bugün, «St. Antoninus» kanununa uyan doğulu papazlar. (L)

Antoninus Anayasası veya **Caracalla Fermanı**, M.S. 212 yılında ilân edilen ve imparatorluğun her ferdine yabancı bir siteden de olsa, Roma vatandaşlığı hakkını tanıyan emirname. XX. yy. da bulunan ve Giessen'de saklanan harap bir papirüs'te (anayasanın metni olması muhtemeldir) düşman ile anlaşmış olanların bu hüküm dışında bırakılacakları belirtilmektedir. Gerek metin, gerek yorumlanması bir tartışma konusudur. (L)

ANTONİNUS'LAR, Roma'da M.S. 96'dan 192'ye kadar hüküm süren imparator hanedanı: NERVA (96-98); TRAJANUS (98-117); HADRİANUS (117-138); ANTONİNUS PİUS (138-161); MARCUS AURELİUS (161-180); COMMODUS (180-192).

Bu hanedan zamanında, Roma imparatorluğu altın çağını yaşadı. Dacia'yı (107), Palmyra'yı (110), Ermenistan'ı (114), Selefkiler memleketi ve Ktesiphon'a kadar Mezopotamya'yı (115-116) ele geçiren Trajanus zamanında imparatorluğun sınırları alabildiğine genişledi. Marcus Aurelius'un püskürtmek zorunda kaldığı (166) Markomannen Germenlerinin Aquileia'ya kadar uzanmaları bir yana bırakılırsa, Antoninus'lar imparatorluğu bir yüzyıla yakın bir süre *pax romana*'yı sürdürdüler; şehircilikte büyük başarılar elde ettiler ve memlekete iktisadî bir refah getirdiler. İmparatorluğun hudut tahkimatı (*limes*) onların, özellikle Hadrianus'un zamanında tamamlandı.

Antoninus'lar zamanında, taşra eyaletlerinin romalılaştırılmasına büyük bir hız verildi; özellikle Batı'da sürdürülen bu romalılaştırma sayesinde, Batı eyaletleri, İmparatorluk içinde İtalya ile eşit duruma geldi: vatandaşlık hakkının geniş ölçülerde dağıtılması, eyalet vatandaşlarının senatoya seçilmesi ve yüksek memurluklara getirilmesi, Caracalla tarafından 212'de bütün imparatorluğa «roma sitesi» sıfatının teşmili, esasen Antoninus'lar devrinde yürürlükte olan bir durumun tanınması idi.

Bazı imparatorlar bile, Roma'nın taşralı ailelerindendi: Trajanus ile küçük yeğeni Hadrianus, İtalica'da (Baetica) doğmuşlardı. Antoninus, Roma civarında Lanuvium'da, Marcus Aurelius da Roma'nın içinde doğ-

Foto. Anderson-Giraudon, Monde et Caméra, Alinari-Giraudon, Giraudon (LAROUSSE)

dukları halde, birinin ailesi Nîmes'li ötekinin Soccubo'luydu; Antoninus'ların zamanında İmparatorluğa Batının İspanya ve Galya bölümleri hâkim oldu. Nerva'dan Marcus Aurelius'a kadar beş değerli imparatorun art arda tahta geçmesi, evlât edinme usulünün uygulanmasından ileri geliyordu; gerçekten de bu sayede, her imparator, devleti emanet edeceği kimsenin değeri hakkında kesin bir fikir edinebiliyordu. İlk Antoninus'ların dördü haleflerini bu usulle seçtiler. Marcus Aurelius'un, oğlu Commodus'u kayırmak için bu usulü bırakması İmparatorluğun başına kötülükten zevk alan bir zorbayı getirdi. Onun öldürülmesiyle de hanedan son buldu (31 aralık 192). [L]

ANTONİNUS PİUS (Titus Aelius) [Lanuvium 86-?, 161], romalı imparator (138-161). Senato aristokratlarından, büyük mevkilere yükselmiş, Nîmes asıllı, zengin bir ailedendir. Flavius'lar zamanında Asya vilâyeti konsülü, sonra prokonsülü oldu, Hadrianus tarafından evlât edinilerek 138'de onun yerine geçti. Namuslu ve çok tutumlu olan Antoninus, toprakları üzerinde orta halli bir hayat sürdü, bol bol yurttaşlık hakkı vererek, halkın mutluluğuna çalıştı, karısı Faustina'nın adını taşıyan yeni besin kurumları (*puellae faustinianae*) meydana getirdi, birçok emirname ile hukuk alanına el attı. Antoninus Pius, güttüğü siyaset bakımından Hadrianus ile çelişki halindedir; Hadrianus açık fikirli, yenilik sever, kozmopolit, Antoninus ise Roma'nın eski geleneklerine, dinine sıkı sıkıya bağlı ve tutucu idiler. Zamanında, İmparatorluk en yüksek noktasına ulaştı. Afrika'da Magrıplılarla ve Avrupa'da Bretagne halkı ile savaşmak zorunda kaldı. Ordu, Germanya ve doğu sınırlarında tetikte bulunmak zorunda idi. Rhétie ve Bretagne'da sınır (*limes*) denilen istihkâmları tamamlattı. Antoninus anıtları 148'de 900. yıldönümünü göz kamaştırıcı bir biçimde kutlattığı Roma'nın eski efsanelerini canlandırır. Yaptığı işlerin teferruatı, Dion Cassius'un yazılarının bir kısmı kaybolduğu için iyice bilinmemektedir. Zamanında, aydınlarla bilgisiz halk yığınlarını bir dindarlık havası sarmıştı. Yerine geçmek üzere, Marcus Aurelius Antoninus adıyle hüküm sürecek olan M. Annius Verus'u ve sonradan Lucius Verus adını alan L. Aelius Aurelius Commodus'u evlât edindi. (L)

Antoninus surları, Antoninus zamanında İngiltere'de inşa edilen savunma duvarı. Hadrianus surunun kuzeyindedir; Clyde körfezinden Forth körfezine kadar uzanır. Birçok kalıntısı vardır. (Bk. LİMES.) [L]

Antoninus'un Yol Rehberi. Bk. İTİNERARİUM ANTONİNİ.

ANTONİO (Antonio RUIZ SOLER, — denir), ispanyol dansçı ve koreografı (Sevilla, 1921). Endülüslü bir ailedendir. Sevilla'da, Realito'dan dansı öğrendi ve on beş yıl partönerliğini yapacak olan Rosario ile tanıştı. 1928'de beraber, Brüksel sergisine gittiler. İspanya iç savaşı sırasında (1936) turnede iken Güney Amerika'ya, sonra da A.B.D.'ye geçtiler (1940), orkestra şefi Arturo Toscanini sayesinde orada tutundular. Ayrılış tarihleri olan 1952'ye kadar birçok milletlerarası turnede kabiliyetlerini ispat ettiler. Antonio 1953'te kendi *İspanyol balesi*'ni kurdu. Ondan sonra *Cerca del Gudalquivir*'ini (1957) ve *Jugando al Toro*'yu (1960) hazırladı. 1966'da Londra'da, yine Rosario ile beraber sahneye çıktı. Soylu bir dansçı olan Antonio, özellikle flamenko'da (*zapateados*) başarılıdır. (L)

ANTONİO (dom), Crato manastırının baş rahibi (Lizbon 1531-Paris 1595). İspanya kralının oğlu dom Luis'in kanun dışı oğlu, Kardinal kral dom Henrique'in ölümünden sonra (1580) bir yolunu bulup Portekiz kralı oldu. İspanya kralı Felipe II Antonio'ya karşı Alba dükünü gönderdi. Alba dükü de onu Alcantara'da yendi. (L)

ANTONİO (Nicolas), ispanyol kitap bilgini (Sevilla 1617-Madrid 1684). *Bibliotheca Vetus et Nova* (İspanyol Yazarlar Kitaplığı [Roma 1672-1696]) adlı eseri İspanya edebiyat tarihi bakımından önemlidir. (L)

ANTONİO Ferrara'lı veya **BECCARİ,** itaylan şairi (Ferrara 1315-?, 1372'ye doğr.). Maceracı, kumarbaz ve seyahat meraklısıydı; ömrünü sefahat ve pişmanlık dönemleri arasında geçirdi. Kendini anlatan bir şiirinde Villon'u müjdeleyen bir dille doğumuna da hayatına da lânet eder. Petrarca ile aralarında sone'ler yoluyle yazışmalar oldu. Birkaç siyasî *canzoni*'si vardır. Sanatında, Ortaçağın gerçekçi geleneği ile ilk hümanizm eğilimleri birbiriyle kaynaşır. (L)

ANTONİO Noli'li (*Antoniotto Usodimare* adıyle de tanınır), cenevizli denizci (Cenova 1415'e doğr.-1461'e doğr.). Portekiz kralının oğlu Dom Henrique de Vizeu tarafından Batı Afrika kıyılarının keşfiyle görevlendirildi, venedikli Ca'da-Mosto ile birlikte 1455-1456'da Yeşil burun'dan Rio Grande'ye kadar Afrika kıyılarını dolaştı. (L)

ANTONİO Lebrija'lı veya **Nebrixa,** latincede **Aelius Antonius Nebrissensis,** ispanyol gramerci ve tarihçisi (Lebrija 1441-öl. 1522). Salamanca ve Alcala üniversitelerinde profesör. Latince'den İspanyolca'ya ve İspanyolca'dan Latince'ye bir sözlük yazdı (1492). [L]

ANTONİO di Vincenzo, italyan mimarı (1350'ye doğr.-1401 veya 1402). Bologna'da çalıştı, *San Petronio*'nun planlarını çizdi. (L)

ANTONİONİ (Michelangelo), italyan sinema rejisörü (Ferrara 1912). Filim tenkitçisi ve senaryocusuydu. Belgesel filimlerle rejisörlüğe başladı, 1950'de ilk uzun filmini (*Bir Aşkın Hikâyesi* [Cronaca di Un Amore]) çevirdi; onu *Yenilmişler* (İ Vinti, 1952), *Kamelyasız Kadın* (La Donna senza Camelie, 1953) ve *Amore in Citta*'nın (Şehirde Aşk, 1953) bir bölümü takip etti. Cesare Pavese'nin eserinden hazırladığı *Kadınlar Arasında* (Le Amiche, 1955) ve *Çığlık* (Il Grido, 1956) ile kendini kabul ettirdi. Fakat asıl *L'Avventura*'yı (Serüven, 1959) çevirdikten sonra milletlerarası bir ün kazandı ve birçok sinemacıyı etkiledi. Sonra, çağımızın sıkıntılarına gittikçe daha derin şekilde bağlanan bir çalışmaya girişti: kadın-erkek anlaşmazlığı, insan davranışının derinliğine incelenmesi: *Gece* (La Notte, 1960), *Batan Güneş* (L'Eclisse, 1961), *Deserto Rosso* (Kızıl Çöl, 1964), *Cinayeti Gördüm* (Blow Up, 1966). [L]

ANTONİOS Aziz, Büyük (Yukarı Mısır'da Keman 251-?, 356). Manastır hayatının kurucularından biri. Beni Suveyf'li zengin bir köylü iken, yirmi yaşlarına doğru, malını mülkünü yoksullara dağıttı. Teb çöllerine çekildi, kendisini birçok hıristiyan takip etti. Manastırlar kurdu ve uzun süre bu manastırların yönetimiyle uğraştı; sonra inzivaya çekildi, yüz beş yaşında öldü. Çölde kaldığı ilk on beş yılı, birtakım *keşif*'lerle, hıristiyan geleneğinde yer alan «şeytana karşı koyma» larla geçti. Etkisi çok büyük oldu; kendisinden sonra Mısır çölünde münzevîler, keşişler çoğaldı, Yedi *Mektup,* bir *Kaside* ve bazı *Vaızlar* yazdığı söylenir. Hayatı daha IV. yüzyılda Athanasios tarafından kaleme alınmıştır. (L)

ANTONİUS (MARCUS), romalı general (M.Ö. 83-30). Güzel konuşan bir hatip, usta bir kumandandı; fakat kaba ve sefihti. Sezar'a bağlandı. Onu Roma üzerine yürümeğe ve Pompeius ile savaşmağa kışkırttı. Pharsalos zaferinin kazanılmasında payı vardır. Sezar'ın öldürülmesinden sonra dul karısının elinden diktatörün evrakını aldı, anma nutkunu söyledi ve Forum'da toplanmış olan halka vasiyetini okudu. Octavianus'un gelişine kadar Roma'nın tek hakimiydi; Octavianus gelince onunla bozuştu, halk düşmanı ilân edildi. Fakat Octavianus ve Lepidus ile birleşerek ikinci triumvirliği kurdu (43). İlk kurbanlarından biri, özellikle *Philippicae*'sini affedemediği Cicero oldu. Antonius, Octavianus'la birlikte Philippoi'de Sezar'ın katilleri Brutus ve Cassius'u yendi. Dünya hakimi triumvirler dünyayı kendi aralarında paylaştılar: Antonius'un payına Doğu düştü (Brindisi barışı, 40). Karısı Fulvia ölünce, Octavianus'un kız kardeşi Octavia ile evlendi. Mısır kraliçesi Kleopatra'nın büyüsüne kapılan Antonius, karısını, şerefini, Roma'nın menfaatlerini unuttu, onbir yıl Mısır'da yaşadı. Kleopatra'dan olan çocuklarını tanıdı, onlara Doğu Roma topraklarında krallıklar verdi. Bu hareketler Roma'da hoşnutsuzluk uyandırdı. Octavianus ona savaş ilân etti ve onu Actium'da yendi (M.Ö. 31). İskenderiye'de kuşatılan Antonius orada intihar etti. Caius ve Lucius adlı iki kardeşi vardı: CAİUS'u Brutus yakalayıp öldürdü; LUCİUS, Octavianus'a karşı ayaklandı, Perugia'da yakalandı (M.Ö. 40). Oğullarından biri, MARCUS, Octavianus tarafından öldürüldü; öteki JULİUS, Augustus'a katıldı, sonra suikasta girişti ve idam edildi. (L)

ANTONİUS (MARCUS), hatip, triumvir Marcus Antonius'un büyük babası (M. Ö. 143-87). Kilikya'da konsül vekili, sonra müfettiş oldu. Marius'e karşı oy kullanınca, Marius onu öldürttü, başını hitabet kürsüsünde teşhir etti. Cicero, onun hitabetiyle İtalya'yı Yunanistan'ın seviyesine yükselttiğini yazar. İki oğlu oldu: Triumvir'in babası MARCUS ANTONİUS, Girit korsanlarına karşı savaşta yenildiğinden *Creticus* diye tanınmıştır; ve 82 yıllarında Sulla'nın yardımcısı olan CAİUS ANTONİUS. (L)

ANTONİUS (Primus), lakabı **Becco** (kelt dilinde *Gaga burun*), Toulouse'da doğmuş galyalı. Galba ve Othon'a hizmet etti, Cremona civarında Bedriac'da Vitellius taraftarlarını yendi. Vespasianus, İmparatorluğu bu zafere borçludur (M.S. 69). [L]

ANTONİUS GNİPHO (Marcus), latin söz sanatı öğretmeni (Galya M.Ö. 114-?, M.Ö. 64). İskenderiye'de okuduktan sonra Roma'ya gitti, öğrencileri arasında Sezar ile Cicero da vardı. (L)

Antonius ile Kleopatra (*Antony and Cleopatra*). William Shakespeare'in dramı (1606'ya doğr.). Eskiçağ tarihinin en canlı, en şiirli ve en hareketli olaylarından biri olan bu konuyu işlerken Shakespeare, Kleopatra'yı şehvet düşkünü, kibirli, hoppa ve kurnaz bir kadın olarak çizmiş, Antonius'u da, mert, fakat zaafları eksik olmayan, yaradılış bakımından cömert bir insan olarak ele almıştır. Buna karşılık Octavius, küçük hesaplar peşinde koşan, bencil, alçak ve iki yüzlüdür. Yer yer bağlantısız olmasına rağmen eser, dram olarak büyük bir ilgi uyandıracak değerdedir. (L)

Antonius kanunları (*Leges Antoniae*), Marcus Antonius'un kendi iktidarını yaymak ve sağlamlaştırmak amacıyle M.Ö. 44'te çıkarttığı kanunların bütünü. Cicero *In M. Antonium Orationes XIV*'te (M. Antonius'a Karşı XIV Nutuk) «zorbalığa elverişli ve kâhinlere karşı» diyerek bu kanunlara çattı. (L)

ANTONOMAZ i. (yun. *antonomasia*'dan fr. *antonomase*). Ed. Bir özel ismin bir cins ismi veya bir cins isminin özel isim yerine kullanılması. (Msl. *Tenkitçi* yerine *Aristarkhos; Napolyon* yerine *Fransızların İmparatoru*.) [L]

ANTONOMAZİ i. (yun. *antonomasia,* fikre aykırı ifade'den fr. *antonomasie*). Nörol. Afazi*nin bir şekli olan bu bozuklukta, hastanın asıl unuttuğu şeyler isimlerdir. (L)

ANTONOV (Aleksey İnnosentiyeviç), sovyet generali (Grodno 1896-Moskova 1962). İkinci Dünya savaşında güney cephesi harekâtını yönetti, Stalingrad'dan sonra, sovyet genelkurmay kadrosunda çalıştı ve son taarruzların hazırlanmasına katıldı. (L)

ANTONOVİÇ (Maksim Alekseyeviç), rus filozofu (1835-1918). Petersburg Ortodoks akademisinde okuduktan sonra papazlık mesleğinden vaz geçti. Kendini felsefeye ve siyasete verdi. Çernişevski ve birçok maddeci bilginle tanıştı. *Çağdaş* adlı dergide birçok makalesi çıktı, Darwin ve fizyoloji hakkında, Hegel'in ve Kant'ın felsefeleri ve estetik konularında eserler yazdı. *Felsefî Eserler*'i 1945'te kısmen yayımlandı. (L)

ANTONOVİÇ (Vladimir Bonifateviç), rus tarihçisi (1834-1908). Özellikle Ukrayna ve Rusya'nın güneybatı halkları, milletleri ve tarihiyle ilgilendi. (L)

ANTONOVO, S.S.C.B.'de (Rusya cumh. Sibirya), Kuzbas içinde, Tom suyunun sağ kıyısında şehir. 1964'te burada yeni bir çelik fabrikası kuruldu. (L)

ANTOSİDERİT i. (fr. *anthosidérite*). Kummingtonit'in kuartz ve demir oksit halindeki psödomorfozu. (L)

ANTOSİYAN i. Bk. ANTOSİYANİN.

ANTOSİYANİDİN i. (fr. *anthocyanidine*). Antosiyaninlerin hidroliziyle elde edilen maddelerin genel adı. (Bunlar benzo-pirilyum tuzlarıdır.) [L]

ANTOSİYANİN veya **ANTOSİYAN** i. (fr. *anthocyanine* veya *anthocyane*). Bot. Protoplazma içerisindeki boşluklarda bulunan, suda, alkolde, eterde eriyebilen boyar madde. (Boşlukta'ki özsuyun asidin veya bazik oluşuna göre, bu madde kırmızı, mor veya mavi renk alır.) [L]

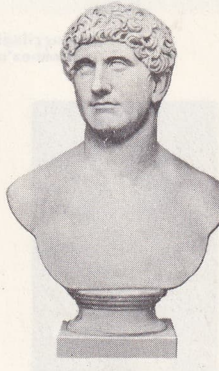

Marcus ANTONİUS (M.Ö. 83-30) Vatikan müzesi

Foto. Anderson-Giraudon (LAROUSSE)

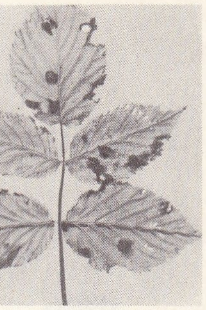

ağaççileği antraknoz'u

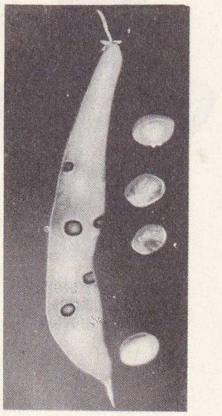

fasulye antraknoz'u

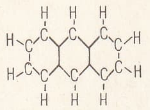

formül I

formül II

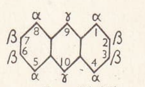

formül III

antrasen

ANTOZONİT i. (fr. *anti* ve *ozone*'dan *antozonite*). Miner. Flüorin çeşidi. (L)

ANTRAFLAVİK sıf. (*antrasen* ve lat. *flavus*, sarı'dan fr. *anthraflavique*). Antrakinon disülfonatın alkalik eritişiyle elde edilen ve antraflavik asit adı verilen 2-6 dihidroksiantrakinon. (L)

ANTRAFLAVON i. (*antrasen* ve lat. *flavus*, sarı'dan fr. *anthraflavone*). İndrantren'e benzeyen ve 3 metilantrakinon'un oksitlenmesiyle elde edilen boyar madde. (L)

ANTRAGALLOL i. (fr *anthragallol*). 1-2-3-trihidroksiantrakinon'dan meydana gelen ve gallik asidin, sülfürik asit beraberinde benzoik asit ile veya ftalik asidin pirogallol ile yoğunlaştırılması sonucunda elde edilen, kahverengi boyar madde. (L)

ANTRAGLÜKOZİT i. (fr. *anthraglucoside*). Antrasen türevi glükozitler. Kara akçaağaç, sarı salur, ravent, sinameki gibi çeşitli bitkilerde bulunur. Hepsinde müshil özelliği vardır. (L)

ANTRAİGUES kontu (Emmanuel Henri Louis Alexandre DE LAUNAY), fransız maceracısı ve yazarı (Villeneuve-de-Berg 1753-Londra civarında, Barnes Terrace 1812). Ateşli ve ihtilâlci bir gazeteci, kurucu meclis üyesiydi. 1790'da göç etti. İspanya ve Rusya'ya hizmet etti, hükümdarlara gizli ajanlık yaparak maceradan maceraya sürüklendi. 1797'de Bonapart'ın emriyle Venedik'te tutuklandı. Sonra kaçtı, tekrar Rusya'nın ve İngiltere'nin hizmetine girdi. Yanında çalıştığı kimselere ihanet etti. Opera artistlerinden Madam Saint-Huberty ile evlenmişti, siyasî sebeplerden dolayı, onunla birlikte öldürüldü. Millî Fransız kütüphanesi 1964'te şimdiye kadar bilinmeyen ve *Mes Soliloques* (Kendi Kendimle Konuşmalar) adlı 300 sayfalık bir el yazmasını satın aldı. Bu, 1782 ile 1810 arasında Antraigues kontunun yazdığı bir günce'dir ve özellikle yazarın Rousseau ve Voltaire ile olan ilişkilerini ortaya koyar. (L)

ANTRAİN, Fransa'da İlle-et- Vilaine idarî bölgesinde kanton merkezi; 1 513 nüf. Kısmen XII. yy. dan kalma kilise. Bonne-Fontaine şatosu (XVI. yy.) bu civardadır. (L)

ANTRAKİNON i. (fr. *anthraquinone*). Antrasen'in, $C_{14}H_8O_2$ formülünde, birçok boyar maddenin kaynağı olan oksitlenme ürünü.

— ANSİKL. Laurent tarafından 1835'te bulunan ve bütün antrakinonik boyar maddelerin kaynağı olan *antrakinon*, antrasen'in 80 ile 95°C arasında sülfokromik karışım etkisiyle oksitlenme veya benzenin ftalik anhidritli yoğunlaşması sonucunda oluşur.

Antrakinon, 285°C'de eriyen ve süblimleşebilen sarı iğneler şeklindedir. Oksitleyenlere karşı oldukça dayanıklıdır ve gerçek kinonların aksine, oksitlenmeye yol açmaz.

Alkalik ortamda çinko tozu ile indirgenen antrakinon oksantranol ve antranol safhalarından geçerek, antrasen verir. Dolayısız nitrasyon ile 230°C'de eriyen α 'lı nitratlanmış türev elde edilir ve buna bir miktar 1,5 dinitro türevi eşlik eder, sülfonasyon, β pozisyonunda gerçekleşir. (Bk. ANTRASEN.)

◆ **Antrakinonik** sıf. (fr. *anthraquinonique*). Antrakinondan türeyen.

— ANSİKL. *Antrakinonik boyar maddeler.* Antrakinon, oksokrom OH,NH_2,NR_2 köklerinin katılmasıyle boyar maddeler meydana gelmesine yol açan çok önemli bir kromojen rolü oynar. Antrakinonik boyar maddeler, hidroksi-antrakinonlar, aminoantrakinonlar, hidroksiaminoantrakinonlar veya bu maddelerin türevleridir.

● *Hidroksiantrakinonlar.* İki tane monohidroksiantrakinon vardır. Bunlar 190°C ve 323°C'de erir. Boyar madde değildirler. Boyar madde niteliğinde olanlar, polihidroksiantrakinonlardır. Bunların en önemlisi alizarindir. Bu bileşikler: 1° antrakinonun sülfonlu türevlerinin alkalik ergimesiyle (*alizarin*); 2° yeni hidroksillerin bağlanması için hidroksiantrakinonların oksitlenmesiyle (*purpurin*); 3° ftalik anhidritin fenollerle yoğunlaştırılmasıyle (*kinizarin*); 4° asitlerin ve asitfenollerin (*antragallol*) veya asitfenollerin kendi aralarında yoğunlaştırılmasıyle (*rufigallik asit*) elde edilir.

Dihidroksiantrakinonlar arasında şunlar anılabilir: sodyum antrakinon sülfonatın, bir oksitleme etkeni (potasyum klorat) eşliğinde sodyum hidroksitle eritilmesiyle elde edilen *alizarin.* Bu cisim, kök boya'nın boyar maddesi olan 1.2 dihidroksiantrakinondur. 290°C'de eriyen ve soğuk suda çözünmeyen ince sarı tabakalar halinde billûrlaşır. Nitratlama ile, az kullanılan, fakat kinolein'kine benzer bir sentezle alizarin mavisi (Prudhomme mavisi) yapmağa yarayan β *nitroalizarin*, yani *alizarin turuncusu* verir. Sülfonasyonla, alüminle kenetlenen, yünü boyayan *alizarin S* elde edilir. Öbür dihidroksiantrakinonlar arasında *histozarin* (2.3), *kinizarin* (1.4), *antrarufin* (1.5), *krizazin* (1.8) bulunur. En önemli *trihidroksiantrakinonlar* şunlardır: *antragallol* (1.2.3.) gibi *hidroksializarinler*, alizarinin manganez bioksitle oksitlenmesi sonunda elde edilen *purpurin* (1.2.4.), *hidroksiantrarufin* (1.2.5), *flavopurpurin* (1.2.6.), *izopurpurin* (1.2.7).

Hidroksillerin çoğalmasıyle renkleri maviye yönelen tetra, penta, hekzahidroksiantrakinonlar da vardır.

● *Aminoantrakinonlar.* Bu bileşikler nitroantrakinonların indirgenmesi veya ornatmaya uğrayan antrakinonların amonyak veya aminler ile işlemi sonunda meydana gelir. Başlıca aminoantrakinonik boyar maddeler diaminoantrakinon türevleri olan ve kinizarinden elde edilen *siyanin alizarin yeşili* ile *astrol alizarin*'dir. Tekne boyar maddeleri, önce indirgenme ve sonradan elyaf üzerinde oksitlenmeyle renklendirilir. Bu tip boyar maddeler aminoantrakinonlardan türer. Bu konuda, β aminoantrakinon'un kendisiyle yoğunlaşması sonucunda meydana gelen *indantren, flavantren*, 2.3 diaminoantrakinonun alizarinle yoğunlaşma ürünü *izoindantren*, benzoilaminoantrakinonlar olan *algol boyar maddeleri* anılabilir. Bunlar amonyak veya aminlerin hidroksiantrakinonlara etkisi veya nitroantrakinonların mutedil indirgenmesiyle elde edilir. *Alizarin sofirol* ve *alizarin irizol* bu gruptandır. (L)

ANTRAKNOZ i. (fr. *anthracnose*). Bitkilerde, çeşitli mantarların meydana getirdiği asalak hastalığı; çökük, koyu renk lekeler halinde belirir.

— ANSİKL. *Üzüm asması antraknozu*'nu *Gloeosporium ampelophagum* yapar. Lekeler filiz, yaprak ve meyvelerde görünür. Hastalık ilkbaharın ilk günlerinde belirir. Alçak yerlerdeki bağlarda, sisli iklimlerde ve nemliliğin çok olduğu yerlerde daha yaygındır. Önleyici tedbir olarak bağlara kışın yüzde 30 demir sülfatlı veya yüzde 10 sülfürik asitli eriyikler püskürtülür. Fasulye, bezelye, yonca, zambakgiller v.b. antraknozları da vardır. (L)

ANTRAKOLİT i. (fr. *anthracolite*). Macaristan'da çıkan bir çeşit antrasit. (L)

ANTRAKOLİTİK i. ve sıf. (fr. *anthracolitique*). Karbonifer ve permiyen sistemlerin tümüne verilen ad. (L)

ANTRAKOZ i. (fr. *anthracose*). Kömür tozları arasında çalışan işçilerde görülen ve bu tozların akciğer bronşçuklarında birikmesinden ileri gelen hastalık.

— ANSİKL. *Antrakoz* üç devrelidir: ilk devrede görevsel bozukluklar (solunum güçlüğü, öksürük) görülür. İkinci devrede şiddetli bronşit ve akciğer kanaması baş gösterir. Son devrede çoğu zaman tüberkülozla karışık akciğer sklerozu ve kaşeksi meydana gelir. Siyah balgam bu hastalığın tipik belirtisidir. Bunun anatomik patolojik kaynağı, ciğerde kömür biriken yerlerin etrafında beliren skleroz âfetleridir. Yegâne tedavi yolu meslekî sağlık tedbirlerinin sağlanması (nemlendirme, tozların emilmesi) ve gerekli ise meslek değiştirmedir. Herkes kömür tozlarına karşı aynı şekilde duyarlı değildir.

Şehirlerde oturanların akciğer dokularında rastlanan ve hastalık yapmayan siyahlanmalara da *antrakoz* denir. (L)

ANTRAKS i. Bk. ŞİRPENÇE.

ANTRAKT i. (fr. *entracte*, perde arası). Tiyatro ve benzeri sahne sanatlarında iki perde arasında geçen zaman: *Aktörün bir köşede dinlenmek ihtiyacını duyduğu antraktlar* (R. N. Güntekin). Bk. ARA. ‖ *Teşm. yol.* İki iş, çalışma arasındaki fasıla, dinlenme zamanı: *İspirtizmacılar bu antrakttan istifade ederek masa başında heyecanlı bir konuşmaya giriştiler* (R. N. Güntekin). [M]

ANTRAL (Robert), fransız ressamı (Châlons-sur-Marne 1896-Paris 1939). İşlediği konular, özellikle deniz ve Paris manzaralarıdır. (Paris, Modern Sanatlar Millî müzesi.) [L]

ANTRAMİN i. (fr. *anthramine*). Kim. Antrasen'den türeyen amin. (L)

ANTRANİL i. (fr. *anthranile*). Ortonitrobenzaldehit'in indirgenmesiyle elde edilen C_7H_5ON formülünde heterosiklik bileşik. (L)

ANTRANİLİK sıf. (fr. *anthranilique*). $H_2N—C_6H_4—COOH$ formülünde olan bir aminoaside (orto-aminobenzoik asit) verilen ad. (*Eşanl.* KARBANİLİK *asit.*)

— ANSİKL. Potasyum hidroksidin indigoya etkisiyle keşfedilen *antranilik asit* sınaî olarak, ftalamit'e brom ve sodyum hidroksit ile işlem yaparak elde edilir. 145°C'de eriyen bu madde, sıcaklık etkisiyle bozunarak anilin ile karbon dioksit verir. Klorasetik asit etkisiyle, indigonun bir sentezinde kullanılmıştır. *Metil antranilat*

$$H_2N—C_6H_4—COOCH_3$$

25°C'de eriyen ve düşük basınçta damıtılabilen bir maddedir. Portakal çiçeği esansının başlıca maddesi olan bu bileşik, hipokloritlerin metil alkol beraberinde ftalamit'e etkisiyle elde edilir. (L)

ANTRANOL i. (fr. *anthranol*). Kim. Antrasenin γ hidroksilli türevi. (L)

ANTRAROBİN i. (fr. *anthrarobine*). Kim. Alizarin'in indirgenmesiyle elde edilen dihidroksiantron.

— ANSİKL. *Antrarobin*, ışıktan etkilenen, suda çözünmeyen, fakat soğukta 10 kısım, sıcakta 5 kısım alkolde veya 10 kısım gliserinde çözünen, sarımtırak beyaz bir tozdur. Gliserinli eriyiklerde veya merhemler halinde herpes, pitiryazis, psoryazis gibi hastalıkların tedavisinde, krizarobin yerine kullanılır. (L)

ANTRARUFİN i. (*antrasen* ve lat. *rufus*, sarı'dan fr. *anthrarufine*). Kim. Antrakinon disülfonik 1.5 asidinin kireç sütüyle ısıtılmasından meydana gelen 1.5 dihidroksiantrakinon. (L)

ANTRASEN i. (yun. *antraks, akos*, kömür'den fr. *anthracène*). Formülü $C_{14}H_{10}$ olan polisiklik hidrokarbon.

— ANSİKL. *Antrasen*, maden kömürü katranından çıkarılır. 350°C civarında kaynayan *antrasen yağları* damıtma ile ayrılır; soğutulma ile *antrasen, fenantren, flüoren, karbazol* ve *asenaften* çöker. Sıcak baskı ve piridin gibi çeşitli eritenlerle işlem, antrasenden daha kolay eriyen veya çözünen diğer maddelerin büyük bir kısmını ortamdan ayırır, artığı süblimleştirilir ve gereğinde benzende tekrar billûrlaştırılır. Böylece içinde % 98 antrasen bulunan bir ürüne varılır. Antrasen, mavi bir flüor ışıl salan, billûrî beyaz bir cisimdir, 217°C'de erir ve 351°C'de kaynar. Anilin ve kaynar benzen müstesna, bilinen organik eriticilerde az çözünür. Sentezi çeşitli yollarla, en çok da, asetilen tetraklorür, benzen ve alüminyum beraberinde yoğunlaştırılarak elde edilir. Bunun benzenik çözeltileri, ışığa tutulunca, ısı etkisiyle antrasen vererek depolimerleşmeye uğrayan bir dimer bırakır.

Bünyesi ve kimyevî özellikleri. Altyapı, formül I ile gösterilir; antrasen, formül II ile veya atomlar numaralanarak formül III ile gösterilebilir.

Formül II, yalnız numaralı tepeleri işgal eden karbon atomlarının bir hidrojen atomu taşıdığı, yoğunlaşmaya uğramış üç benzenik çekirdeği meydana çıkarır. X ışınlarıyle yapılan incelemeler, altılı halkaların üçünün de aynı düzlemde ve gerek kendi aralarında gerek benzen altıgeniyle oldukça eşit bir durumda olduklarını göstermiştir. Fakat π elektronlarının dağılışı karmaşıktır, Kekule çifte bağlarıyle bir temsil tarzı yalnız yanlış olmakla kalmaz (*mezomeri*), imkânsızdır da. Bir yandan α , öte yandan β ve nihayet γ tepeleri sırasıyle eşdeğerdir. γ karbonları (bunlara *mezo* da denir) doymamıştır: gerek etilenik bağın bazı katılma tepkimelerini (hidrojen, klor v.b.), gerek başka katılmaları (sodyum, sodyum hidrür) da verir. Oksijen, ışık etkisiyle, ısıtılınca patlayan bir mezo oksit meydana getirir. Esasen, mezo katılma türevlerinin tümü sıcaktan etkilenir. α ve β tepeleri, γ tepeleri doymadan önce katma ürünleri vermez. γ tepeleri kolayca ornatma tepkimelerine sahne olur; buna karşılık α ve β tepeleri, bu tip tepkimeleri ancak istisnaî olarak verir: α 'da sülfonasyon, α veya β 'da alkoylasyon. γ karbonları oksitlenmeye uğrayarak (sülfokromik karışımlar) karbonil haline getirilebilir, yalıtılabilecek herhangi bir ara madde ortaya çıkmadan *antrakinon*'a varılır, bu da kolayca antrasen haline indirgenebilir. Bu sebeple

Foto. Vincent (LAROUSSE)

antrasen'in α ve β türevleri, genellikle antrakinon'un ornatmaya daha kolay uğratılan uygun türevlerinin indirgenmesiyle elde edilir. Antrasen nitratlaşmağa uğratılamaz, çünkü dumanlı ve soğuk da olsa, nitrik asit antrasen'i, oksitleme yoluyle antrakinon haline getirir. Çok iyi boyar madde veren antrakinon'un hazırlanmasında, uzun zaman, ana madde olarak kullanılan antrasen, antrakinon'un naftalen'den itibaren elde edilmeğe başlanmasından beri önemini kaybetmiştir. (L)

ANTRASİT i. (yun. *antraks, akos,* kömür'den fr. *anthracite*). İçindeki uçucu maddeler az olan (yüzde 6-8'den az) ve bu yüzden soluk, kısa bir alevle duman çıkarmadan yanan, ama büyük ısı veren kömür: *...damlardan, antrasit yığınlarının, fabrikaların arasından geçen...* (S. F. Abasıyanık).

— ANSİKL. Güç tutuşan ve çok iyi çeken bir bacayı gerektiren *antrasit* ateşi, hava ile beslenmediği zaman da uzun süre için için yanar. Evleri ısıtmada, sürekli yanan sobalarda çok elverişli bir yakıttır. Gerçek antrasit yatakları dünyada az olduğundan, fiyatı yüksektir.

Antrasitin sert oluşu iyi bir niteliktir, çünkü ufak kömürler sobada zor yanar, bunları katran tortusuyle gülleler haline getirmek gerekir, bu da is ve duman yapar. Sunî antrasit, uçucu maddesi daha bol olan kömürleri yarı damıtma yoluyle elde edilir.

En iyi antrasit, kırık siyah cam parlaklığında, keskin midye kabukları gibi kırılan homojen parçalardan meydana gelir. Âdî kömürün yoğunluğu 1,35 iken onunki 1,6 civarındadır. (LM)

ANTRASİTLER çoğl. i. (fr. *anthracides*). Karbon cinsinden olan mineral familyası. (L)

ANTRAZİN i. (fr. *anthrazine*). İndantren'in çinko tozu üzerinde damıtılmasıyle elde edilen, fenazin tipinde,

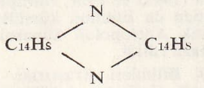

formüllü madde. (L)

ANTRE i. (fr. *entré,* giriş). Bir binaya veya daireye girmek için geçilen yer, kısım, odacık: *Loş antreye açılan koridorlar vardı* (H. E. Adıvar). ‖ Bir yere girmek için ödenen para: *Buraya girmek için antre yoktur* (H. R. Gürpınar).

— Mutf. Rölöve ile ızgara arasında sofraya gelen salçalı veya salçasız (et yahnisi, salam, sote, börek, kızartma köfte, sufle, hamur işi v.b.) yemekler. (Başlıca antreler: sığır, dana, koyun, kuzu gibi kasaplarda satılan etlerle, av eti, tavuk eti, hattâ çorba'dan sonra doğrudan doğruya antreye geçildiği zaman balıkla bile yapılabilir.)

— Tiyat. Sahneye giriş, bu girişin tarzı; aktörün veya aktrisin sahneye girdiği an: *Antresini kaçırmayı alışkanlık haline getirdi.* (ML)

ANTREME i. (fr. *entremets,* yemek arası). Eskiden ızgaralarla birlikte sunulan türlü yiyeceklere denirdi. ‖ Bugün, tatlıdan önce verilen şekerli hafif yiyecek.

— ANSİKL. En çok verilen şekerli *antremeler,* romlu ve reçelli omlet, sufleler, katı veya sulu kremalar, meyveli çörek, türlü börekler, şerbetler v.b.

Bugünkü anlamında antreme, Catherine de Médicis tarafından Fransa sarayına çağırılan italyan şekercileri tarafından yaratılmıştır. (L)

ANTRENMAN i. (fr. *entraînement*). Bir sporcunun, çeşitli fizik hareketler yaparak ve seçtiği spor dalında düzenli, fakat ölçülü bir şekilde çalışarak kendini hazırlaması: *Elbisesi koşu antrenmanına çıkmış sporcular gibi beyaz don gömlekten ibaretti* (R. N. Güntekin). Bu hazırlık tam yarışmanın veya karşılaşmanın yapılacağı anda sporcunun kıvamını, yani formunu bulmasını sağlayacak şekilde ayarlanmalıdır. İyi yürütülmedi mi, ya yetersiz kalabilir veya antrenmansızlık kadar zararlı olan sürantrenman'a yol açabilir.

Meselâ, bir boksörün antrenmanı çeşitli devrelerden geçer. Önce, koşturularak nefesi açılır, ip atlatılarak bacaklarına çeviklik verilir, «punching-ball» denen topa yumruk vurdurularak yumruklarının gücü ve hızı arttırılır, antrenmanlarda «sparring-partner» denen yardımcı boksörlerle döğüştürülerek reflekslerinin geliştirilmesine çalışılır. Antrenman için daha pekçok hareket ve sıkı bir gıda rejimi gereklidir. Antrenman usulleri spora göre değişir. (LM)

ANTRENÖR i. (fr. *entraîneur*). Atlet, yüzücü, güreşçi, boksör v.b. sporcuları veya spor takımlarını tedricî çalışmalarla yarışma veya karşılaşmalara hazırlayan kimse: *futbol antrenörü, güreş antrenörü.*

—Binic. Yarış atlarını koşulara hazırlayan, viyeceklerini düzenleyen, bakımlarıyle ilgilenen, gireceği koşuyu seçen, hara için at satın alan, bunlar yanında jokeylerin yetişmesiyle de görevli olan kimse. (Bk. SEYİS.)

◆ **Antrenörlük** i. Antrenörün işi, mesleği: *Antrenörlük kursu.* (ML)

ANTREPO i. (fr. *entrepôt*). Ticarî malların konulduğu ve muhafaza edildiği yer, ardiye: *Bu sahillerde antrepolardan evvel bir cennet vardı* (Yahya Kemal).

— Huk. *Antrepo* kelimesi, Gümrük kanunu, Denizcilik Bankası T.A.O. kanunu gibi bazı özel kanunlarda *ardiye* anlamında kullanılmıştır. ‖ *Antrepo makbuzu,* malın muhafaza için antrepoya bırakıldığına dair belge; bunda malın nevi, miktarı, alınma tarihi ve bedeli gösterilir. ‖ *Antrepo komisyoncusu,* antrepolarda malları teslim alan ve bunları gıdeceği yere gönderen tüccar temsilcisi. ‖ *Gümrük antreposu,* bir sınır garında, bir limanda, bir hava alanında, gümrük muayenesinden geçmesi veya gümrük resmi ödenmesi gereken malların konulduğu bina (Bk. ANSİKL.). ‖ *Tütün Antreposu.* Bk. TÜTÜN.

— ANSİKL. Huk. *Gümrük antreposu,* gümrük muayenesine tabi malların gümrük vergisi ödenmeden durabileceği özel veya resmî bir yerdir. Bu vergiler ancak antrepodan çıkışta ve çıkış tarihinde yürürlükte olan tarifeye göre alınır. Şöyle bir ayırım gözetilmektedir: 1. *Gerçek antrepo,* gümrüğün devamlı gözetimi altında bulunan ve bir amme idaresince yönetilen antrepo. (Mallar girişte beyan ve muayene edilir; prensip olarak antrepoda en fazla beş yıl kalabilir.) — 2. *Gerçek özel antrepo,* bulundurulması tehlikeli olan mallara ayrılmış antrepo. (Gümrük çevresi içinde tüketimine başlandığı takdirde, mal sahibinin yeniden ihraç edeceğine veya vergiyi ödeyeceğine dair kefilli bir taahhütname alınır.) — 3. *İtibarî antrepo,* mağaza veya fabrikalara, malları, İdare'nin devamlı muhafazası altında olmaksızın tutmak imkânını veren antrepo. (Prensip olarak bu süre iki yılı geçemez; mal sahibi kefilli bir taahhütname verir; malların girişinde bir beyan ve bir muayene yapılır; ara sıra anî sayımlara gidilir.) Bu rejim, bazı limanlarda, gerçek antrepoya sahip sınır noktalarında ve çeşitli gümrük bürolarında yürürlüktedir. Bazı fabrikalar, vergi ve resimden muaf hammaddelerin işlenip ürün haline getirilmesine imkân vermek üzere yetkilendirilmiş ve göz altında bulundurulur.

◆ **Antrepocu** i. Bir antrepo işleten: depolanmış malların muhafazasıyle yükümlü kimse. ‖ Devletin tekelinde olan bazı malların muhafazası ve satışıyle yükümlü memur. (ML)

ANTRİM, Kuzey İrlanda'da şehir. Lough Neagh'in kuzeydoğu ucuna yakın; 1 600 nüf. X. yy. dan kalma değişik şekilli kule, XVIII. yy. dan kalma şato. Kuzey kanalı kıyısı boyunca uzanan Antrim yaylası bazalt lavlarından oluşmuştur. Kıyılarında denizin aşındırmasından meydana gelen pitoresk yalıyarlar vardır (*Devler Yolu*). — *Antrim kontluğu,* Ulster'in kuzeydoğu ucunda, Lough Neagh'in kuzeyine ve doğusuna doğru uzanır; 297 500 nüf.; merkezi *Belfast.* (L)

ANTRİM kontu ve **markisi,** Ulster'e yerleşmiş büyük iskoç ailesi. Macdonnell'lerin bir koluna verilen unvan. Fertlerinden en ünlüsü I. Antrim markisi RANDAL MACDONNELL idi (1609-1683). 1639 Bozuşmasında katolik ve kralcı olarak, iskoçlu Covenanter'lere karşı kral Charles I'i tuttu. Fakat, tasarıları, kral aleyhine yeni düşmanlıklar uyandırmaktan başka bir işe yaramadı; zaten o da 1647'de kralı tutmaktan vaz geçti. (L)

ANTRİMOLİT i. (fr. *antrimolite*). Miner. İrlanda'da Antrim kıyısında bulunan bir çeşit mezolit. (L)

ANTRİT i. (fr. *antrite*). Midenin prepilorik bölgesinin (*antrum,* kovuk) iltihabı. (Gastridin sık görülen bir şeklidir.) [L]

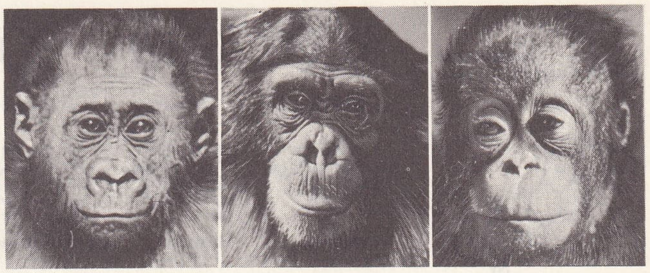

▲ orangotan ▼ ▲ şempanze ▼ ▲ goril ▼

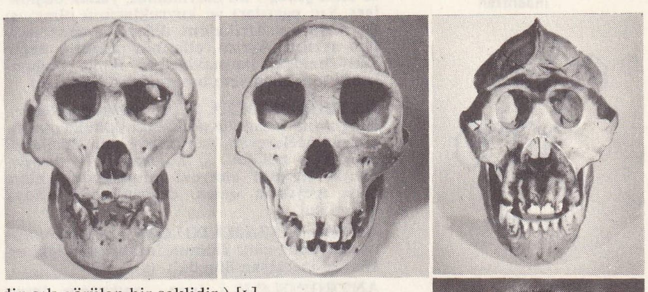

ANTRKOT i. (fr. *entrecôte*). Sığırın sırt ve boyuna yakın iki kürek arasından ve pirzolalık yerinden çıkartılan, kemiğinden sıyrılmış et dilimi. (Yüzde 50 randımanlı, besili sığırdan ancak 2 veya 2,5 kg. *antrkot* çıkar. Antrkot sığırın kontrfilesi yerine kullanılabilir. Bonfile ve kontrfileye oranla daha yağlıdır.)

— Mutf. *Antrkot ızgara,* 2 sm kalınlıkta dilimlenmiş antrkotun iki yüzü, ızgaraya konmadan önce bir kaşık zeytinyağı ile yağlanır. Kömür ateşinde veya elektrikli ızgaralarda, 8-10 dakika süreyle, iki yüzü pişirilir. Sofraya çıkarılmadan önce tuzlanır ve üzerine yarım kaşık tereyağı konur.‖*Antrkot tava,* yine 2 sm kalınlıkta dilimlenmiş antrkot, tuzlanmadan, tavada ve çok az yağ içinde 6-8 dakika süreyle, kurutmadan kızartılır. (ML)

ANTROCARYON i. Gabon'da yetişen ağaç türü. Mahun ve okume ağaçlarını andırır. Esmer gözenekli, pembemsi beyaz kerestesi kolay işlenir, doğramacılıkta ve yapı işlerinde kullanılabilir. (Kamerun'da bu ağaca *angonga* denir. Antepfıstığıgillerden). [L]

ANTROL i. (fr. *anthrol*). Kim. α veya β pozisyonlarında hidroksilli antrasen türevi. (L)

ANTRON i. (fr. *anthrone*). Kim. Antranol'un ketonik tautomer şekli. (L)

ANTROPİ i. Bk. ENTROPİ.

ANTROP (O) — (fr. *anthrop* [*o*]—), yunanca «insan» anlamına gelen *anthropos*'tan alınan ve birçok terimin bileşimine giren unsur. (L)

ANTROPOCOĞRAFYA i. (fr. *anthropogéographie*). Genel coğrafyanın, insanın yeryüzünde yayılışını inceleyen dalı. Antropocoğrafya terimi, beşerî coğrafya kavramını karşılamak üzere Ratzel tarafından ileri sürüldü: *Anthropogéographie* adlı eseri Stuttgart'ta basılmıştır (2 cilt, 1881-1891). [L]

ANTROPOFİL sıf. (fr. *anthropophile*). Bir bölgeye insan eliyle getirilen veya yaşadıkları bölgedeki şartlar insan tarafından hazırlanan bitkiler için kullanılır. (L)

ANTROPOGRAFİ i. (fr. *anthropographie*). İnsan vücudunun çeşitli ırklara göre anatomi bakımından tasviri. (L)

ANTROPOİT sıf. (fr. *anthropoïde*). İnsana benzeyen, insansı; yüzü insan yüzünü andıran. ‖ *Antropoit maymun* i. Eski dünyanın iri yapılı ve kuyruksuz maymunu. Bu maymun, anatomik (yüz biçimi, kuyruğun olmayışı) ve fizikî özellikleriyle insana en yakın hayvandır.

— ANSİKL. *Antropoitler*'in Üçüncü zaman sonu ve Dördüncü zaman başlangıcı arasındaki devrede fosilleşmiş şekilleri bilinir. Bugün ancak dört örneği gösterilebilir: *Borneo orangutanı, Gine şempanzesi, Gabon gorili*

▲ kuyruksuz şebek ▼

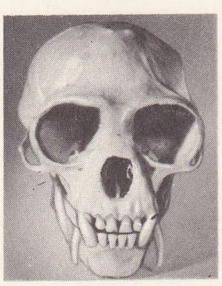

ANTROPOLOJİ

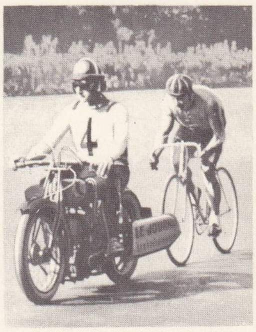

yarışçının önünde giderek onu rüzgârdan koruyan antrenör

Foto. Caméra-Presse, Goldner, Rollet, X (LAROUSSE)

antrakinonik boyar maddelerin yapısı

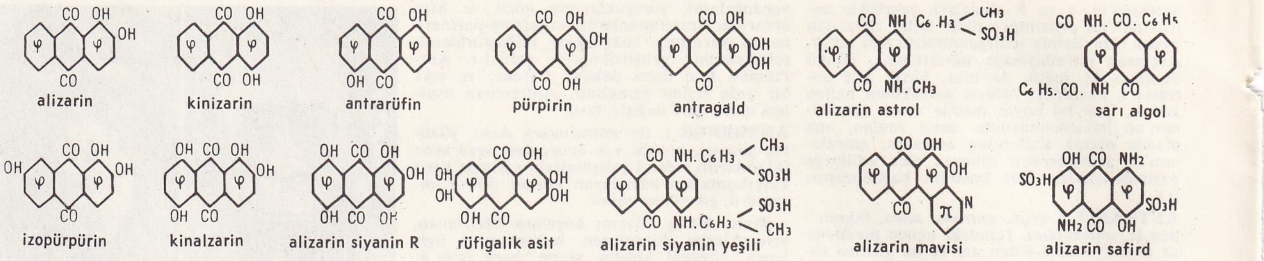

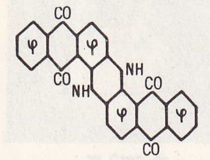
indantren

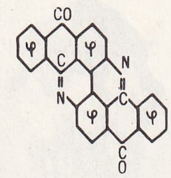
flavantren

ve *Hint şebeği.* Bu maymunlar, yanak boşlukları, kıç nasırları ve kuyruklarının olmayışı ile Asya ve Afrika'nın diğer maymunlarından ayrılır. Ayrıca, ellerinin tabanını değil, katlı haldeki parmaklarının ikinci boğumlarını tersinden yere basarak dik yürür. (L)

ANTROPOKİMYA i. (fr. *anthropochimie*). Kimyanın, insan vücudundaki dokuları ve sıvıları inceleyerek yapımızın ana ilkelerini belirleyen bölümü. || *Diferansiyel antropokimya,* insanın kimyevî bünyesinde ırklara göre meydana gelen değişiklikleri ortaya koyan dal. (L)

ANTROPOKLİMATOLOJİ i. (fr. *anthropochlimatologie*). İklimin insan üstündeki etkilerini inceleyen ilim dalı. (L)

ANTROPOLOJİ i. (yun. *anthropos,* insan ve *logos,* ilim'den fr. *anthropologie*). Hayvan serisi içinde insanın incelenmesini konu alan ilim: *Antropoloji önderleri insanın kafatasını, beden yapısını ölçerek işe başlamışlardır* (H. Z. Ülken). || *Diferansiyel antropoloji,* belli bir ırka bağlılıklarına bakılmaksızın, insanların ferdî değişikliklerinin incelenmesi. (İnceleme metodu, tek tek her insan tipini belirlemeğe çalışan biyotipoloji'ye dayanır.)

— Sosyol. ve etnol. *Kültür antropolojisi,* sosyal yapıların temeli olarak düşünülen ve kişilikle münasebetleri çerçevesinde ele alınan sosyal ve etnik bir grubun inanç ve kurumlarının (Taylor'a göre «ilim, inanç, sanat, ahlâk, kanun ve âdetler» inin) incelenmesi: *İnsan bütünlüğünü felsefe ve kültür antropolojisi ışığında görmek lâzımdır* (H. Z. Ülken). || *İktisadî antropoloji,* çeşitli iktisadî sistemlerin nazarî olarak karşılaştırılması ve çözümlenmesi. (İktisat daha çok ticarete dayanan, planlanmış modern sanayi toplumlarıyla uğraşır. Oysa iktisadî antropoloji genel olarak, etnolojinin konusu olan toplumları inceleyen bir ilim olmak amacındadır.) || *Sosyal antropoloji,* bir grupta yapıların incelenmesi. (Bu terim kültür antropolojisi ile hemen de eşanlamlıdır ve onunla birlikte kullanılır.) Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Quatrefages, *antropoloji*'yi «bir hayvan üzerinde inceleme yapan bir zoologun anladığı mânâda insanın tabiî tarihi» diye tanımlar. James Hunt'a göre «insanlığın tarihi» anlamına gelir. Broca da şöyle bir tarif verir: «İnsan türünün, bütününde, ayrıntılarında ve tabiatın geri kalan kısmıyle ilişkilerinde incelenmesi». Kısaca antropoloji, insanlığın bugünü ve geçmişiyle ilgili bütün meseleleri, son derece geniş bir program içinde ele alan ilimdir.

● *Tarihçe.* İnsan soyu üstüne güvenilir bilgiye, Eskiçağ yazarlarında pek rastlanmaz. Bu yazarlar, tek gözlü veya ayakları arkaya dönük insanlardan, başsız, gözleri omuzlarının üzerinde birtakım insan topluluklarından söz ederler. Antropolojik incelemelere ancak XVIII. yy. da rastlanır. Linné, insana, tabiat içinde verilmesi gereken yeri belirlemeğe çalıştı. Camper, yüzün öne doğru çıkıntılarının gruplara göre değiştiğine işaret etti ve yüz açısını ölçmek için bir usul düşündü. Buffon, insanın tabiî tarihini inceleme işine girişti. Blumenbach bütün insanlığı beş ırka ayırdı. 1833'te Flourens, Museum'da, anatomi ve insanın tabiî tarihi üstüne dersler vermeğe başladı. 1839'da onun yerini alan Serres, dersleri için aynı adı kullandı. Ne var ki ilkinin incelemesi sadece fizyoloji, ikincininki ise sırf anatomi alanlarıyle sınırlıydı. 1840'ta William Edwards, Paris'te Etnoloji birliğini (*Société ethnologique*) kurdu. Bu tarihten iki yıl sonra, Prichard *Histoire Naturelle de l'Homme* (İnsanın Tabiî Tarihi) adlı eserini yayımladı. 1845'te Anders Retzius, kafatası biçiminin ırklara göre değiştiğini ıspatladı. Ama bütün bunlar, henüz çok yetersiz belgelere dayanan, birtakım çekingen denemelerdi. 1855'te A. de Quatrefages ilk olarak ders programlarının başına *antropoloji* kelimesini koydu ve konuya dair düşüncesini iyice belirtmek için de «ve insanın tabiî tarihi» sözünü ekledi. Antropoloji ilmini tam bir öğrenim konusu haline getirmek şerefi onundur. Bu konuda ilk teşebbüste bulunulmuştu: 1859'da Broca, Antropoloji derneğini kurarak, insanın ve insan gruplarının içerdiği (ihtiva ettiği) çeşitli meselelerle ilgilenen ilim adamlarını biraraya getirdi. Broca'nın insanda beden yapısının niteliklerini değerlendirme konusunda en güvenilir usullerle ilgili araştırmaları, bu yeni ilmin hızla gelişmesini sağladı.

Bununla birlikte incelemeler yalnız bugünkü insanlıkla ilgiliydi. İnsanlığın bilinen tarihi içinde yapılmamış birçok taştan âlet tanınmakla beraber, efsane bunlara, fırtınalı havalarda bulutlarda oluşan «yıldırım taşı» gözüyle bakmaktaydı. XVIII. yy.da Fransızlar bu taşların aslını ortaya koydular ve XIX. yy. ın ilk yarısında danimarkalı ilim adamları insanın, çağların karanlığına gömülü bir dönemde meydana çıktığı sonucuna vardılar. İnsan soyunun çok eskiliğine dair. yine de tam bir fikir sahibi olunamıyordu. Bu eskiliği ortaya koymakta en çok yardımı olmuş bilginler arasında Boucher de Perthes ile insan paleontolojisinin gerçek kurucusu Edouard Lartet'yi hatırlamak gerekir. Demek ki, haklı olarak söylendiği gibi, antropoloji bir fransız ilmidir ve günümüzde. insanla ilgili ilimlerin önemli bir dalıdır.

● *Amaç ve usuller.* Zoolojik bir varlık olarak insan, baştan sona incelenmek gerekirse, onu yalnız anatomi ve fizyoloji çerçevesinde niteleyen özellikleriyle değil, çevreye karşı davranış ve tepkileriyle (ekoloji), kişisel ve sosyal davranışlarıyle de (etoloji) incelemek gerekir. İnsan, önceki sinir sisteminin farklılaşması dolayısıyle, öbür hayvanlara kıyasla, özel bir karmaşıklık ve değişkenlik, çevreye karşı olağanüstü ekolojik bir uyma, hattâ değiştirme yetisi gösterir. Bunların incelenmesine apayrı bir yer ayırmak gerekir: medeniyetin (insanı toprağa bağlayan: besin elde etme, ürün toplama, ekip biçme, avlanma, hayvan yetiştirme, makineli veya makinesiz teknik gibi) maddî olan veya (ailenin, toplumun yapısı, hukuk, estetik, sihir ve din olayları, dil bilgisi gibi) maddî olmayan yanlarının incelenmesi. Biyolojik temel ile davranış sonuçları arasındaki bu ayırımdan, antropoloji teriminin kavramında bir kararsızlık ve bir karışıklık doğmaktadır. XX. yy. ın ilk çeyreğinde, antropoloji, bütün bu olayları toptan incelemekteydi. İlim dalının bu geniş anlamı bugün anglosakson memleketlerinde hâlâ geçerlidir. Buna karşılık Fransa'da, terimin sözü geçen anlamı için etnoloji* kelimesi kullanılmaktadır; antropoloji ise «insanın bugünkü ırklar ve fosiller çeşitliliği içinde biyolojik bakımdan incelenmesi» gibi dar bir anlam taşımaktadır. Buna göre etnoloji, dar anlamdaki antropoloji yanında, kültürel (maddî olan veya olmayan) ve zihnî belirtilerle ilgili ilimleri içine almaktadır: etnografi, tarihöncesi, dilbilgisi gibi.

Antropoloji (dar anlamıyle) ırk kavramını tanımlamak amacındadır; burada ırk kavramı bugün «ortak ve irsî birtakım fizik ve fizyolojik nitelikler gösteren tabiî insan grubu» anlamına gelmektedir. (Medeniyet özelliklerine dayanan grup için *ethnie* kelimesi kullanılır.) Antropolojinin amacı, insan ırklarının biyolojik bir sınıflamasını yapmaktır; bu sınıflama iç ve dış anatominin, fizyolojinin ve patolojinin karşılıklı özelliklerine dayanır. Fizyoloji, git gide üstün bir yer almaktadır (karşılaştırmalı «endocrinologie», kanın serolojik özellikleri, Rhésus faktörü v.b.). Antropolojinin ilk amacına varıldığı sanılmaktadır: insan ırklarının zoolojik bakımdan sınıflanması. Antropoloji, öjenizm (insan dölünü geliştirme ilmi), toprağa uyma, ayrı ırkları çiftleştirme, halk yığınlarının yer değiştirmesi, yapma köyler kurulması, az gelişmiş ülkelerde işgücü gibi günümüzün büyük meselelerine uygulanabilir çözüm yolları bulmak zorundadır.

İnsan paleontolojisi, dar anlamda, antropolojiye bağlıdır; nitekim zoolojik antropoloji de biyolojik özelliklere göre, insanla öbür primatlar arasında bölümlenme ve evrimlenme ilişkileri kurmağa çalışmaktadır.

● *Antropoloji öğretimi ve kuruluşlar.* Türkiye'de antropoloji öğretimine ilk defa İstanbul Üniversitesi Fen fakültesinde başlanmıştı (1929). Daha sonra Atatürk'ün direktifi ile Ankara'da Dil ve Tarih Coğrafya fakültesinde, Ord. Prof. Şevket Aziz Kansu'nun yönetiminde bir Antropoloji ve Etnoloji kürsüsü kuruldu (1935). Zamanla bu ilim dalı tabiî kollarına bölündü; Ord. Prof. Muzaffer Şenyürek'in başkanlığında Paleoantropoloji (1952), Prof. Kılıç Kökten başkanlığında Prehistorya (1961) ve Prof. Nermin Erdentuğ başkanlığında da Etnoloji kürsüleri kuruldu (1961). Fizik Antropoloji kürsüsü de eskisi gibi muhafaza edildi.

Antropoloji Bilimleri Araştırma Enstitüsü: Dil ve Tarih Coğrafya fakültesindeki dört antropoloji kürsüsünün araştırmalarını teşkilâtlandırmak ve desteklemek üzere kurulmuş ilmî teşkilât (1962). Enstitü her yıl çıkan bir de Antropoloji dergisi yayımlamaktadır. Kuruluş, Milletlerarası Antropoloji ve Etnoloji Bilimleri Daimî konseyi ile de irtibatlıdır.

Antropolojinin iki ana kolundan biri olan sosyal antropoloji veya kültür antropolojisi 1959 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesinde ders olarak verilmeğe başlandı. 1960 Yılında da Sosyal Antropoloji ve Etnoloji adı altında müstakil bir bölüm olarak kuruldu. Bölümün ilk başkanı ve kurucusu amerikalı antropolog C. W. M. Hart'tır. Bölümde fizikî antropoloji, etnoloji, sosyal antropoloji, kültür değişmeleri, metodoloji, istatistik dersleri verilir.

— Sosyol. ve etnol. Klasik *etnoloji* kavramının yerine, daha geniş olan *sosyal ve kültürel antropoloji* kavramının geçmesi, bu insan ilminin çeşitli kesimlerde (özellikle genel nazariyeler ve antropologun başlıca amaçları kesiminde) derinlemesine bir evrim geçirdiğini gösterir. Bir antropolog için, kavramsal kategoriler planında olsun, grup içindeki bireyler arası ilişkiler planında olsun, «medenî insan» ile «ilkel insan» arasında artık bir ayrım yoktur. (İlkel kelimesi bile uzmanlarca pek kullanılmamıştır.) Belki de, bu sınırın gittikçe ortadan kalkmasını, «yaban» denilen düşünce hakkındaki genel nazariyeye bağlı çalışmalardan çok («yaban» düşünce, uğraştığı konular bakımından değil, davranışı [dikotomi] bakımından Batı düşüncesine yakındır [Cl. Lévi-Strauss, *la Pensée Sauvage*]), araştırma alanının genişletilmesine borçluyuz: meselâ, bazı antropologlar, sistemli olarak, birbirinin tam tersi toplumları incelemişlerdir (Warner bazı Avustralya kabilelerinin arkasından birtakım amerikan kasabalarını ele almıştı). Bütün bu olaylar, bize hem insan varlığı ve insan topluluğu tanımının, hem de etnolojik verileri gözleme ve ele alma usullerinin değiştiğini gösterir. Üzerinde çalışılan nazariyeler de, yerinde gözleme metotları da (psikoloji, pedagoji [M. Mead], psikanaliz [Kardiner], lengüistik [Lévi-Strauss] v.b.) ancak ilim dalları arasında ortaklaşa yürütülen

araştırmalar sayesinde bu kadar ilerlemiştir. Ama, sosyal ve kültürel antropoloji henüz bir ilim olmuş değildir; gittikçe yakınlaştıkları sosyoloji de aynı durumdadır: araştırıcıların ortak bir kelime hazinesinden yararlanabilecekleri kesimler çok azdır; bir bütün halinde ele alınan sosyal gerçeğe kıyasla nazarî meseleler ancak çok dar kesimlerde gelişmiştir. XIX. yy. dan bu yana hazırlanan ciddî monografilerin alabildiğine artmasına rağmen, matematik modellerin kullanılması, bugüne kadar, meselelerin şekillendirilmesini ve ilmî bir genellemeye varmayı sağlayamamıştır. Üstelik, araştırmalar arasında büyük aykırılıklar da vardır. 1965'te Unesco'nun *İnsan İlimleri* üzerindeki raporu, yalnız Fransa'da, aralarında çok gevşek ilişkiler bulunan şu beş görüşü ortaya koyar: a) karşılaştırmalı etnoloji'de *yapıcılık* (Lévi-Strauss); b) ilk defa Marcel Griaule tarafından geliştirilen, Afrika'da *tanıma sistemleri*'nin incelenmesi; c) belirtici ayrıntının araştırılması açısından sanayileşmemiş Avrupa toplumlarının incelenmesi (Halk Sanatları ve Halk Gelenekleri müzesi, Fransa); d) bir kültürün sadece teknolojik kesidine bakılarak tanımı (Leroi-Gourhan'ın tarih öncesi alanı); e) Özellikle George Balandier yönetimindeki Afrika sosyolojisi grubunun temsil ettiği *gelişme psiko-sosyolojisi.*

Belirtilen bu sınırlara rağmen, sosyal ve kültürel antropolojinin, son yıllarda, büyük ölçüde ilerlediği meydandadır. Bunun sebeplerini, günümüze kadar anlaşılmamış, faydalanılmamış eski etnologların eserlerindeki bazı görüşlerde aramak yerinde olur:

1. *Nazariye meselesi.* Farklı araştırıcılar (Malinowski, Lévi-Strauss, Kardiner gibi) kültürü tümüyle açıklamak veya genel nazariyeler kurmak istemişlerdir. Onların bu çabası, sosyolog G. Gurvitch'in 1945'te ileri sürdüğü, 1955'te yeniden ele aldığı eleştirinin kapsamına girmez. Gerçekten de, Gurvitch bu eleştirisinde şöyle diyordu: «Etnologlar ilim dallarının ilerlemesini, sosyologlarca hazırlanmış bir örnek ile şu veya bu Avustralya kabilesinin yaşayışı arasındaki değişiklikleri inceleyerek değil, kendi metotlarını etnografi araştırmalarıyla geliştirerek sağlamışlardır.» Bu nazariyeler nelerdir?

a) *Fonksiyonalizm* nazariyesi denince, akla Malinowski gelir. Malinowski, düşüncelerini ***Argonauts of the Western Pacific***'ten (Batı Pasifik'in Argonot'ları) [1922], ölümünden sonra yayımlanan *A Scientific Theory of Culture and Other Essays*'ine (İlmî bir Kültür Teorisi ve Başka Denemeler) [1944] kadar çeşitli eserlerinde belirtmiştir. Malinowski'nin fonksiyonalizmine en sert çıkışı Lowie yapmıştır. Lowie'ye göre bir kavmin kültür bütünlüğünü yapan unsurlar arasındaki sebep-sonuç bağının niteliği, rasyonel olarak ortaya konamaz. Fonksiyonalistlerden sayılan Radcliffe-Brown, daha çok, etnoloji ile sosyolojiyi birbirine yakınlaştıran, dikkati kültürelden çok sosyale çeken akıma bağlanır. Ona göre antropolojik araştırmanın temel kavramları olan *yapı* (strüktür) ve *görev* (fonksiyon) sosyal grubun çözümleme araçlarıdır. (*Structure and Function in Primitive Society* (İlkel Toplumda Yapı ve Görev) [1952];

b) *Strüktüralizm* (yapısalcılık) en verimli ifadesini Lévi-Strauss'da bulur. Lévi-Strauss tarihin bir araştırma yöntemi olduğunu inkâr etmemekle beraber, antropolojiyi tarih ve zaman dışında ele alınan tüm insanlığın ortak temelini bulma çabası olarak niteler. Bu temel, zihin yapıları arasında bir çeşit birliktir ve kolektif bir bilinçaltına benzer. Lévi-Strauss, ilim ile ilim konusunu birbirine bağlayan bu nazarî «yöntemsel tanım» örneğini strüktüral (yapısal) lengüistikten almıştır. Bu genel nazariye sayesinde, yerinde çalışan etnograflar amaçlarını (mesajların iletimi [dil], kadınların iletimi [akrabalık ve evlilik], malların ve hizmetlerin iletimi [etnoekonomi]) yenilemek yolunu bulmuşlardır. Uygulamada Lévi-Strauss birtakım tenkitlere uğramıştır: mitosların incelenmesine dayanan bir tarih, ilimlerin tümü içinde nasıl yer alabilir; yazarın, sosyal ve kültürel antropoloji tanımındaki aşırı iddiaları, hepsi arkaik topluluklardan alınma sınırlı olaylar üzerine yaptığı incelemelerle nasıl bağdaştırılabilir?. Ama bütün bu eleştiriler, Lévi-Strauss'un tanımını verdiği görüş açısını bütünleyici parçalardır.

2. Çeşitli disiplinler arasındaki ortak çalışmalardan doğan bazı nazariyeler antropolojiye birtakım *yeni temalar* kazandırdı. Meselâ, Sapir'in çalışmaları (*Language* [dil], 1921) dikkati eğitim süreçleri üstüne çekti. Dil gibi, kültürel davranışlar da hem sembolik, hem bilinçsizdir. R. Benedict Pueblo'lar ve büyük A.B.D. ovasında yaşayan Kızılderililer üzerine yaptığı bir çalışmaya dayanarak *cultural pattern* kavramını ortaya çıkardı. Bu kavram, kendi aralarında birbirine benzeyen bir sürü unsurun meydana getirdiği bir seri'yi gösterir. Bu serinin bütün unsurları, etnik grubun üyelerince tutarlı bir biçimde kullanılabilir. Her kültürün özel bir *pattern*'i vardır. Bu pattern'ler bütün kurumlara, bütün sosyal hayata, bütün kişi davranışlarına damgasını vurmuştur. Samoa'lıları inceleyen Mead'ın dikkatini en çok iki şey çekmişti: çocukluktan erginliğe geçerken bir «buluğ çağı krizi» nin olmayışı (Mead bunu bir cultural pattern'e bağlar) ve kişiliğin kuruluşu problemi. Kardiner (*The Psychological Frontiers of Society* [Toplumun Psikolojik Sınırları], 1945) ile Linton, kişiliğin kuruluşu ile ilgili bir nazariye kurmuşlardır: etnoloji, ana-babanın çocuğa farklı davrandıklarını ortaya çıkarmıştır; bu davranışlar, çocukta bütün ömür boyu sürecek birtakım «temel tutumlar» yaratır. Kardiner'in nazariyesi, çevreyle uyuşmazlığa verdiği büyük önem bakımından, antropoloğu ilgilendirir: toplum ne kadar az oturmuşsa, uyuşmazlık olayları da o kadar çoktur.

3. Bütün bu nazariyeler karşısında, zamanımız antropologlarını en çok ilgilendiren meseleler nelerdir?

a) Önce, klasik problemlerin farklı bir görüş açısından incelendiklerini söyleyebiliriz. Bugün, Radcliffe-Brown'un ve daha da çok Lévi-Strauss'un çalışmalarından biri, *totemcilik*, ilmiklerinden biri olduğu geniş bir ilintiler ağına baş vurmadan anlaşılamaz. *Mana* da, ancak merkezi olduğu dinî faaliyete bağlandığı zaman bir anlam kazanır (Marcel Griaule). *Din* ile *büyü*, birbirinin dışında kalan kavramlar değildir (Firth): R. Benedict'e göre, bu kavramlar, insan planında biri «ilişki» yi, öbürü «baskı» yı belirten iki kutuptur. Sihirbazlık ve büyücülük bugün birer tedavi aracı olarak açıklanmaktadır.

b) Başka meseleler de, bir cümle nazariyesine bağlanınca, yeni bir anlam kazanır. Bağışların karşılıklılığı olayını inceleyen Mauss, bunun en güzel örneğini kadınların alınıp-verilişinde (evlilik) bulur. Mauss'un bir «tabiat olayı» olarak gördüğü kızılbaşlık yasağı, Lévi-Strauss için ancak bir buyruğun karşıtı olarak açıklanabilir, yani «sosyal bir olay» dır. Bu «anneyle, kız kardeşle veya kız evlâtla evlenmeyi yasak eden bir kuraldan çok, anne, kız kardeş veya kız evlât vermeğe zorlayan bir kural, yani tam anlamıyle bir bağış kuralıdır».

c) haberleşme kavramından hareket eden Lévi-Strauss, yapısalcılığa dayanarak özellikle mitolojiyi incelemiş (*Le Cru et le Cuit* [Çiğ ve Pişmiş], 1964; *Du Miel aux Cendres* [Baldan Küle], 1966), dil ile mitolojiyi karşılaştırmıştır. Mitoloji bir bütündür. Bu bütünün her tema'sı ancak o bütün içindeki yerine oturtularak anlaşılabilir. Bu tema'lar birtakım temel mekanizmalara göre bir bütün haline gelir: her unsurun anlamı, bu unsurlar ile duyusal deneyler arasındaki karşılıklı bağıntıları meydana getiren şey karşıtlıklardır.

d) Bir kısım araştırıcılar da *değişim* meselesine büyük önem vermişlerdir. Meselâ M. Gluckman *çatışma* kavramına dikkati çeker (*Custom and Conflict in Africa* [Afrika'da Âdet ve Çatışma], 1960). Ona göre çatışma toplumun ilk elemanıdır. Çatışmanın olduğu toplumlar sarsıntı geçirirler ama özellikle kurumlar planında her zaman bir çözüm yolu bulunur. Demek ki, Gluckman için, grubun birliğini sağlayan ilk şey çatışmadır. G. Balandier de değişim kavramı üzerinde durur ama, Gluckman kadar diretmez. Ona göre de değişim, sosyal hayatın merkezinde yer alır (*Sociologie Actuelle de l'Afrique Noire* [Siyah Afrika'nın Bugünkü Sosyolojisi], 1955, 2. ilâveli baskı, 1963). Mesele, şu veya bu kavmin, şu veya bu grubun sosyal hayatını sömürgeciliğin etkilediğini ileri sürmekte değildir: «bir kurtarıcının geleceğine dair Bantu'ların besledikleri inanca, ayırıcı kiliselere ve bunlarla ilgili milliyetçi tepkilere bağlı anlamların, fonksiyonların tümünü kavra-

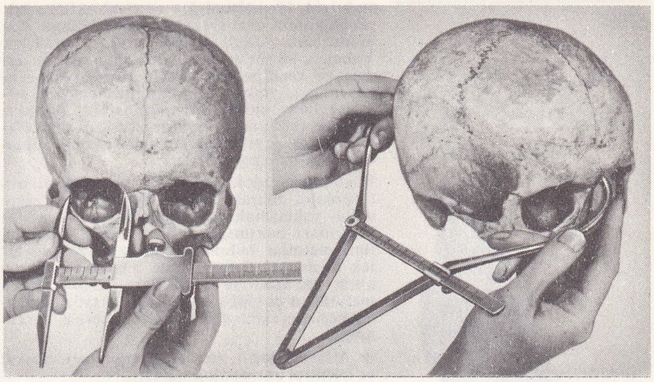

göz çukurunun enine çapının ölçülmesi

kafatasının ön-arka arası çapının ölçülmesi

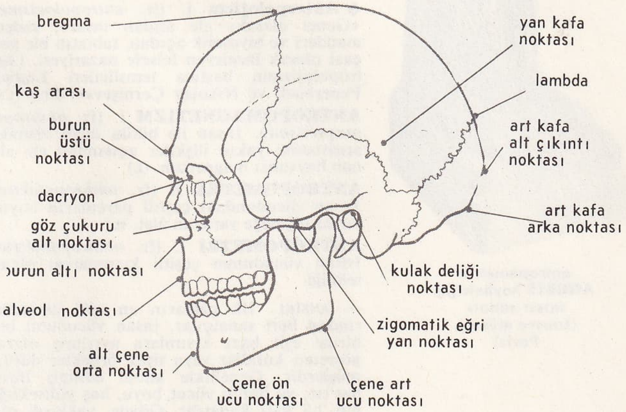

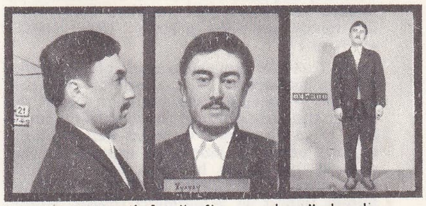

antropometrik fotoğraflar: yandan, önden, boy.

parmak izleri
A: yay
B, C: düz
D, E: dolaşı

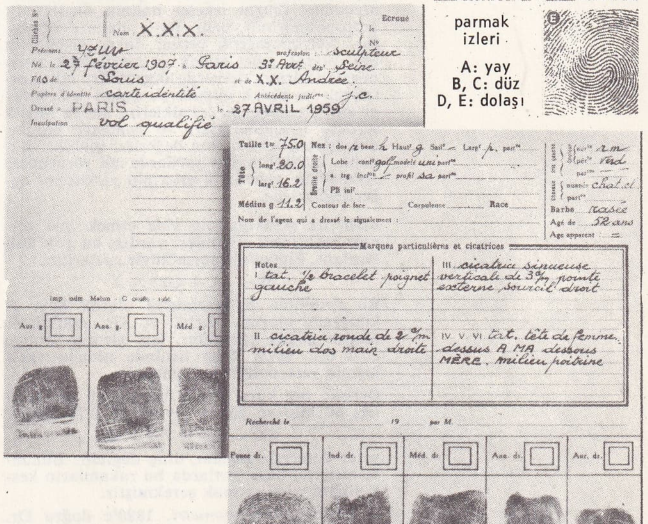

ANTROPOMETRİ

Foto. LAROUSSE

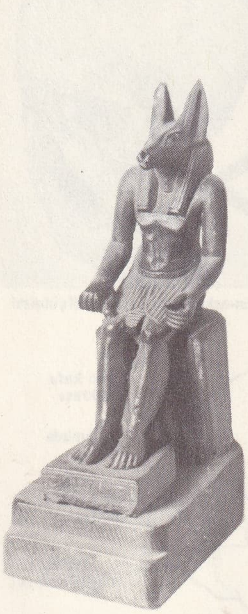

antropometrik **ANUBİS** heykelciği, mısır sanatı (Louvre müzesi, Paris)

mak için, Hıristiyanlığın ve siyah Afrika büyücülüğünün dinî törenlerini göz önünde bulundurmak yeterli midir?» (G. Balandier). Yabancı kültürler arasındaki her temas, apayrı ve kendine has şartlar altında olur. Bu bakımdan, yerinde yapılan incelemeler, nazariyecileri, *kültür kaymaşması*'nın iki ayrı yorumu (kültürlerin «yakınlaşması» veya birbiri içinde yayılması) arasında ayrılık olmadığını kabule zorlamıştır.

Böylelikle, etnoloji, «sosyal ve kültürel antropoloji» olarak sadece gerçek meselelere daha yaklaşmakla kalmamış, genelleştirme imkânları bakımından daha somut ve daha ilmî metotlar bulmuştur. Fakat, gene de bir tek memleket çerçevesinde bile baş gösteren akım ve nazariye ayrılıkları, terimlerin ve metotların çokluğu dolayısıyle ortada çözümlenmesi gereken daha birçok mesele bırakmıştır.

◆ **Antropolog** i. (fr. *anthropologue*). Sosyal ve kültürel antropoloji uzmanı.

◆ **Anropolojik** sıf. (fr. *anthropologique*). Antropoloji ile ilgili: *Anatomi, fizyoloji ve patoloji antropolojik bilimlerdir.*

◆ **Antropolojizm** i. (fr. *antropologisme*). «Genel olarak» ele alınan insanı, sadece maddeci ve biyolojik açıdan, tabiatın bir parçası olarak inceleyen felsefe nazariyesi. (Antropolojizmin başlıca temsilcileri Ludwig Feuerbach ve Nikolay Çernişevski'dir.) [LM]

ANTROPOMAGNETİZM i. (fr. *anthropomagnétisme*). İnsan ile bütün diğer cisimler arasındaki yakın ilişkiler açısından ele alınan hayvansı magnetizm. (L)

ANTROPOMETRE i. (fr. *anthropomètre*). İnsan vücudundaki çeşitli parçaların boyutlarını ölçmeğe yarayan âlet. (L)

ANTROPOMETRİ i. (fr. *anthropométrie*). İnsan vücudunun çeşitli kısımlarını ölçme tekniği.

— ANSİKL. İlk çağların en eski zamanlarından beri sanatçılar, insan vücudunu birbirine eşit bazı kısımlara ayrılmış olarak gösteren kurallar veya tipik örnekler düşünmüşlerdir. Genellikle kabul edilmiş birim baş'tır; ve bütün vücut boyu, baş yüksekliğinin 7-8 katı kadardır. Gövde, yaklaşık olarak üç baş, kol, üç baş ve bir çeyrek, bacak dört baş boyundadır. Ayrıca bu oranlar, şahıslara ve ırklara göre oldukça geniş sınırlar içinde çeşitlilik gösterir. (Bk. *Artistik* ANATOMİ.)

İnsan üzerinde alınacak yararlı ölçülerin başlıcaları şunlardır: boy, gövdenin yüksekliği, kol ve bacaklar ile bunların çeşitli kısımlarının uzunluğu, el ve ayakların boyutları, gövdenin omuz ve leğen kemikleri düzeyinde enine ve önle arka arasındaki gelişimi ve bir uçtan bir uca büyük açıklık. Baş, özel bir dikkatle incelenmeğe değer: bunun içindir ki *sefalometri* (başın, yumuşak kısımlarıyle birlikte ölçülmesi) ve *kraniyometri* (başın iskelet halinin ölçülmesi), antropometrinin belli başlı dalları olmuştur. Antropometrik veriler, insan gruplarını ilmî olarak ayırt etmek ve sınıflamak bakımından birinci derecede önemlidir; fakat ortalama ve örnek olabilecek tipleri belirlemeyi amaç edinen bu tekniklerin, ancak büyük serilere uygulandıkları ve istatistik bakımdan işlendikleri zaman değerleri olabilir. Bununla birlikte başka şartlarda da yararlıdır: Askerlikte, yeni kura erlerinin yetkilerini değerlendirmede.

«Dinçlik göstergesini» elde etmek için birçok hesaplama biçimleri vardır; en çok kullanılanı, Pignet'nin formülüyle gösterilir:

$$B - (A + G\c{c}) = X$$

Bu formülde B santimetre olarak boy, A kilogram olarak ağırlık ve Gç santimetre olarak göğüs çevresidir. Bu işlemin sonucu 30'a eşit veya 30'un üstünde olduğu vakit kişinin yetersizliğine hükmedilir.

Örnek: bir kura erinin boyu 1,80 m, ağırlığı 60 kilo ve göğüs çevresi de 0,70 m'dir:

$$180 - (60 + 70) = 50$$

yeter derecede sağlam, dinç değildir. Bununla birlikte, bazı şartlarda bu rakamların keskinliğini yumuşatmak gerekmiştir.

● *Hukukî antropometri.* 1880'e doğru Dr. Alphonse Bertillon tarafından bulunan ve suçluları meydana çıkarmak için kullanılan bir usuldür. Paris Em. müd. hüviyet ve delil tespiti masası şefi olan Dr. Bertillon, insan bedeninin bazı boyutlarının kişiden kişiye çok değiştiği, aynı kişideyse hiç olmazsa belirli bir yaştan sonra değişmediği konusunda bazı bilginlerce ve özellikle Quetelet tarafından yapılmış olan gözlemden yararlanarak, adaletin elinde bulunan kimseler üzerinde, kesinlik sağlayan âletler yardımıyle bir kemik ölçüsü (başın uzunluk ve genişliği, boy, bir uçtan bir uca vücudun açıklığı) elde etmeği düşündü. Bu ölçülerin bütünü, dar anlamda antropometrik boyutlar ve dış biçimdir.

Bu nitelik ve biçimleri fişler üzerine kaydederek ve bu fişler için, alfabe sıralaması yanında üçe bölünmüş bir plana göre düşünülmüş bir antropometrik sınıflama kabul ederek, yani onları önce, en güvenilir ölçü olmak üzere kabul edilen başın uzunluğuna göre üç gruba, sonra her grubu başın genişliğine göre üç alt gruba ve her alt grubu da sol orta parmağın uzunluğuna göre üç bölüme ve her bölümü de sol serçe parmağın uzunluğuna göre üç pakete ayırarak ve böylece devam etmek suretiyle, sabıkalıların tanınmasında çok kolaylık ve çabukluk sağladı.

Bertillon'culuk adı verilen bu usul bütün dünyaya yayılmıştı. Zamanla bu usulün yetersizlikleri fark edildi ve bunun üzerine daha geliştirilen ve parmak izlerinin sınıflandırılması esası üzerine kurulan yeni bir usul kabul edildi. (L)

ANTROPOMORF sıf. (fr. *anthropomorphe*). Bot. Kol ve bacaklarını açmış bir insana benzedikleri için, bazı orkidelerin alt taç yaprağı hakkında kullanılır. ‖ Bazen adamotu*na da antropomorf denir.

— G. santl. Bir insan başı veya gövdesi şeklindeki vazolara veya içine ölü küllerini koymaya yarayan kavanozlara denir. ‖ *Antropomorf harf*, insan yüzü şeklinde, büyük harf; genellikle ismin baş harfidir. (Antropomorf harfler özellikle VIII.-XI. yy. arasında minyatürcüler tarafından kullanılmıştır.) [L]

ANTROPOMORFİ i. (fr. *anthropomorphie*). Antropol. Zool. Bazı hayvanlarda insanı hatırlatan fizik benzerlik. (L)

ANTROPOMORFİZM i. (fr. *anthropomorphisme*). Fels. İnsan duygularını, tutkularını, düşüncelerini ve davranışlarını Tanrıya mal etme eğilimi: *Bu kanun aynı zamanda antropomorfizm imkânını ortadan kaldırıyor* (İ. Tunalı). [Antropomorfizm, animizmin doğrudan doğruya sonucudur. Bütün dinlere, insanî ve sosyal katkının damgasını vurmuştur.] (LM)

ANTROPOMORFOLOJİ i. (fr. *anthropomorphologie*). İnsan vücudunun biçimini inceleyen ilim dalı. Sigaud ve Vincent, morfolojik tipleri ve mizaçları tespit etmek için antropomorfoloji uygulamaları yaptılar. (*Eşanl.* BİYOTİPOLOJİ.) [L]

ANTROPONİMİ i. (fr. *anthroponymie*). Dil. bil. Onomastik'in bir bölümü. İnsan adlarını inceler. (L)

ANTROPONOZOLOJİ i. (fr. *anthroponosologie*). Yalnız insanda görülen hastalıklarla uğraşan ilim. (Karşılaştırmalı antroponozoloji, hastalıkların çeşitli ırklarda ne gibi değişikliklere uğradıklarını inceler.) [L]

ANTROPOSANTRİZM i. (fr. *anthropocentrisme*). İnsanı evrenin merkezi olarak ele alan ve her şeyi ona bağlayan felsefî sistem.

◆ **Antroposantrik** sıf. (fr. *anthropocentrique*). İnsanı evrenin merkezi sayan, antroposantrizm ile ilgili olan: *İdeolojiler antroposantrik mahiyetlerinden dolayı...* (P. Safa). [ML]

ANTROPOSKOPİ i. (fr. *anthroposcopie*). Bir şahsın, yüz ifadelerine bakarak eğilimlerini anlama sanatı. (L)

ANTROPOSOMATOLOJİ i. (fr. *anthroposomatologie*). İnsan vücudunun yapısını ve organik fonksiyonlarını inceleyen ilim. (L)

ANTROPOTEİZM i. (fr. *anthropotheisme*). İnsanlığın tanrılaştırılması. (L)

ANTROPOTEKNİ i. (fr. *anthropotechnie*). Sosyol. İnsana, biyolojik bakımdan, sosyolojik gelişmesine ve eğitimine uygun bir seviye sağlama sanatı. (L)

ANTROPOV (Aleksey Petroviç), rus ressamı (Petersburg 1716-ay.y. 1795). Kışlık saray (1744-1745), Yazlık saray (1748), Çarskoye-Selo (1749) ve Peterhof (1750) saraylarının dekorlarını yapanlardan biridir. Petro III'ün, gerçekçi bir portresini yaptı (1762, Leningrad müzesi) ve D. T. Levitski ile P. S. Drojjin'i yetiştirdi. (L)

ANTROPOZOİK sıf. (fr. *anthropozoïque*). Paleont. *Antropozoik devir*, insanın belirmesi ve yayılması ile nitelenen devir. (L)

ANTROPOZOOLOJİ i. (fr. *anthropozoologie*). İnsan ile öbür hayvanlar, özellikle maymunlar arasındaki anatomik, taksonomik ve filetik ilişkileri inceleyen ilim.

— ANSİKL. Antropolojinin dalı olan *antropozooloji*, insan neslinin iki ayak üzerinde durmayı ve eklemli dili konuşmayı öğrenmesi gibi önemli meseleleri çözmeğe çalışır. (L)

ANTROPYON i. (yun. *en*, içinde; *tropein* çevirmek'ten fr. *entropion*). Tıp. Göz kapaklarının içeriye kıvrılması.

— ANSİKL. Bu hastalık ya göz yuvarlağının aşırı şekilde göz çukuruna gömülmesinden, ya derinin gevşemesinden (yaşlılık antropyonu), ya iltihap veya çarpmadan meydana gelen doku bozukluklarından sonraki yara büzülmelerinden veya göz kaslarının kasınmasından ileri gelir. Hastalığın sebebine göre tedavi uygulanır. Deri gevşekliği veya yaradan ileri gelen hallerde ameliyat yapılır.

— Vet. Hayvanlarda *antropyon* hafif bir ameliyatla giderilir. Kıvrık göz kapağının kıyısından birkaç milimetre yukarıdan küçük bir deri parçası kesilerek çıkarılır. Ameliyat yarası iyileşince göz kapağı düzelir. (L)

ANTROTOMİ i. (fr. *antrotomie*). K.B.B. Mastoit oyuğunun veya Highmore oyuğunun (üst çene sinüsü) açılmasıyle gerçekleştirilen cerrahî müdahale. (L)

ANTRPARANTEZ zf. (fr. *entre parenthèses*, parantez içinde). Arada, geçerken, hatıra gelmişken, asıl konu ile, biraz önceki veya sonraki ile, doğrudan doğruya ilgili olmaksızın anlamında kullanılır. *Esk.* İstitraten: *Antrparantez, benim başıma gelen kaza* (H.R. Gürpınar). [M]

ANTRTAYÜR i. (fr. *entretailllure*). Jacquard usulüyle resim dokumasından önce, elle ve kumaş üzerine altın, gümüş tellerle renkli ipekle işlenmiş, duvar, mobilya örtü ve süslemeleri. (XVI. ve XVII. yüzyıllarda, çok parlak örneklerine rastlanır. Bunlar gerçek işleme tablolardır, çeşitli insan tiplerini belirtirler. Tiplerin elbiseleri kadife, saten veya muhtelif altın işlemelidir. Ayrıca, vücuttaki çıplak kısımlar, pembe saten işlemeyle gösterilmiştir. Tablolarda gök, gümüş yaldız; çimenler, yeşil saten, mürdüm eriği ağaçları ise altınla çerçevelenmiştir. Antrtayür'ü ancak eski kitaplardan tanımaktayız. (L)

ANTRUM i. (lat. k.). Anat. Organizmadaki bazı boşluklara verilen ad. ‖ *Mastoit antrumu*, mastoit çıkıntı içinde orta kulakla birleşen boşluk. ‖ *Highmore antrumu*, üst çene kemiğindeki boşluk. Daha çok *üst çene sinüsü* adıyle anılır. ‖*Pilor antrumu*, midenin pilordan önceki kısmı. (L)

ANTRUSTİON i. (eski alm. *trust*'ten, güven, bağlılık). Merovenjlerde krala yeminle bağlandıktan sonra maiyetine veya *trustis*'e giren hür kişi. (Kralla birlikte savaşa gider, buna karşılık onun himayesinden yararlanırdı. Bu şahsî bağ tabiliğin ilkel bir şekli idi.) (L)

ANTSİRABE, Madagaskar cumhuriyetinde bir şehir (Tananarive), ilçe merkezi, yüksek yaylalar bölgesinde; 22 000 nüf. (2 000 Avrupalı). Önemli ılıcaları (sodalı bikarbonatlı sular), sağlığa elverişli iklimi sebebiyle halkın uğrak yeri olmuştur. Bölgeden çıkan uranyum ve toryum madenlerini işleyen fabrika. Sigara yapımı. Çeltik fabrikaları. Konserve ve tuzlamalar. (L)

ANTUCO, Güney Amerika'da Şili'nin merkez sıradağlarında bir yanardağ; püskürmeleriyle Laja gölü meydana gelmiştir. Antuco boğazı, Araucan'ların Arjantin'e geçip hayvan sürülerini yağma etmeleri sırasında kullanılmıştır. (L)

ANTUN (Farah), lübnanlı filozof ve yazar (Trablus 1847-Kahire 1922). Osmanlı yönetiminin baskısına uğradığı için 1897'de Mısır'a göç etti ve İskenderiye'de *Al-Cami'a* gazetesini kurdu. Sonra, 1906'da Amerika'ya gitti. Mısır'a dönünce birçok roman, felsefe denemesi, oyun yayımladı, yeni bir gazete (*Al-Ahali*) kurdu. «Mutezilenin yeniden doğuşu» nda çok önemli bir rol oynadı ve arap düşüncesine, ilk olarak akılcılığı aşıladı. (L)

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

ANTUNG. Bk. NGAN-TONG.

ANTWERPEN, Anvers'in flaman dilindeki adı. (L)

ANU, Sümerlerde gök tanrısı. Savaş tanrısı İştar'ın kocası. Tanrıların babası ve kralı olarak bilinir. Yerin hâkimi Enlil, suların hâkimi Ea ile birlikte Babil tapınaklarında üçlü bir bütün teşkil eder ve bunların başıdır. Sümerlerin yaratılış efsanelerinde önemli rol oynar. Kültü çok eski devirlerde Der şehrinden Erek'e getirildi ve burası uzun zaman kült merkezi oldu. Hammurabi'den önce Anu'nun adı gök ile eşanlamda kullanıldı. Babil ve Asur'da yıldızlara ait teolojide Anu, Enlil ve Ea, sırasıyle tutulma düzleminin kuzey, orta ve güney bölgelerini meydana getiriyordu. (M)

ANUAK'LAR, Sobat ve Baro vâdilerinde, Gelo çayı ile Akobo çayı arasında yaşayan Nil-Hamî kavmi. (Dili, Nil öbeğine girer.) [L]

ANUBİS, Eski Mısır ölüler tanrısı. Gövdesi insan, başı çakal veya vahşî köpek şeklinde ve kuyruğu çalı biçiminde kutsal bir hayvan olarak tasvir edilir. Ölümden sonraki dünyanın yolunu Anubis açıyordu. Mezarların hâkimiydi. Mısır dilinde adı *İnpu*'dur. Sonraları İskenderiye'nin Serapis ve İsis mezhebinde Hermes ile birleştirilerek *Hermanubis* adını aldı. Eski krallığın ilk sülâlelerinde, ölülerin büyük tanrısı addediliyor ve en eski mastaba duvarlarında kendisine ibadet eder şekilde resimler yapılıyordu. Buna ait en önemli tapınak Orta Mısır'da Greklerin Kynopolis (Köpekler şehri) dediği kasabadadır. En güzeli ise Deyr-el-Bahrî'de duvarları resimlerle süslenmiş, kapılarında kocaman siyah köpekler bulunan bir tapınaktı. Daha sonra Anubis'in yerini Osiris almıştır.

Anubis'in görevi mezar kültü ve ölülerin ihtimamı ile ilgilidir. Bu yüzden mumyalama tekniğinin mucidi olarak tanınır. Tekniği ilk olarak Osiris'in vücuduna uygulanmıştır. (ML)

ANUBİS i. Bk. KELEBEK.

ANÛD sıf. (ar. *ʿinād*, bir şeyi kabul etmemekten *ʿanūd*). *Esk.* İnatçı, dik kafalı: *... o inkılâbı yapanlar, inanmak istemeyen anûd hasımlarını iknaa mecbur mudur* (Atatürk). ... *haşin, anûd fakat kuvvet karşısında her zaman mürâi bir şekil alırdı* (Ahmed Rasim). ‖ Zf. : *Ben anûd ve sakit beklerdim* (H. E. Adıvar).

◆ **Anûdane** sıf. ve zf. (ar. *ʿanūd* ve fars. *-āne*, gibi'den). *Esk.* İnatçı bir şekilde: *...bu adamın şu ısrar-ı anûdane ile...* (H. Z. Uşaklıgil). [M]

ANULUS TYMPANİCUS. Bk. TİMPAN *halkası*.

ANUND, İsveç'in efsanevî kıralı. Svear'ların hükümdarlarından biri. Uppsala'da 600 yılına doğru hüküm sürdüğü söylenir. (L)

ANUND (Jakob), İsveç kralı (öl. 1050). 1022'de, ilk hıristiyan kralı olan babası Olof Skötkonung'un yerine geçti ve Hıristiyanlığın yayılmasına yardım etti. (L)

ANUNNAKİ, Sümerlerin, onlardan sonra da Babillilerin Gökyüzü perileri (veya Rüzgârlar) *İgigi*'lere karşıt olarak Yer perilerine verdikleri ad. (L)

ANURADDHA, Birmanya kralı (1044-1077), ilk Birleşmiş Birmanya krallığının kurucusu (merkezi Pagan). İktidarı ele alan bir zorbayı öldürttükten sonra kral oldu, devletini genişletti, Mons'ların işgalindeki İrravaddi deltasını zaptetti ve ölümünde, kuzeyde Bhamo'dan Martaban körfezine kadar uzanan bir krallık bıraktı. (L)

ANURADHAPURA, Seylan'da şehir, adanın kuzey kısmındadır; 12 300 nüf. Önemli arkeolojik bölge. M.Ö. 437'de kurulan şehir, Hıristiyanlığın ilk yıllarında en parlak devrini yaşadı. Hindistan Tamullarının saldırılarına uğradı ve IX. yy. da terk edildi. XVII. yy. da Knox'un sözünü ettiği şehrin göz kamaştırıcı kalıntıları, sık bir cengel ortasında, 1833'te tekrar bulundu; burası manastırlar, dagobalar ve yapma gölcüklerin bulunduğu bir yerdir. Kutsal Mihintale dağının yakın olması burayı buddhistlerin ziyaret yeri haline getirdi. (L)

ANURELLA i. (fr. *anurelle*). Molgula'ya yakın bir tulumlu. Bazı türleri Fransa kıyılarında yaşar (*Anurella roscovita*). [L]

ANUROMEL i. (fr. *anuromèle*). Zool. Memeli hayvan. Yeni Gine'de yaşayan keselilerden. Kuyruğu yoktur. Sıçan iriliğindedir. Tüyleri kırmızıdır. Geceleyin avladığı böceklerle beslenir. (L)

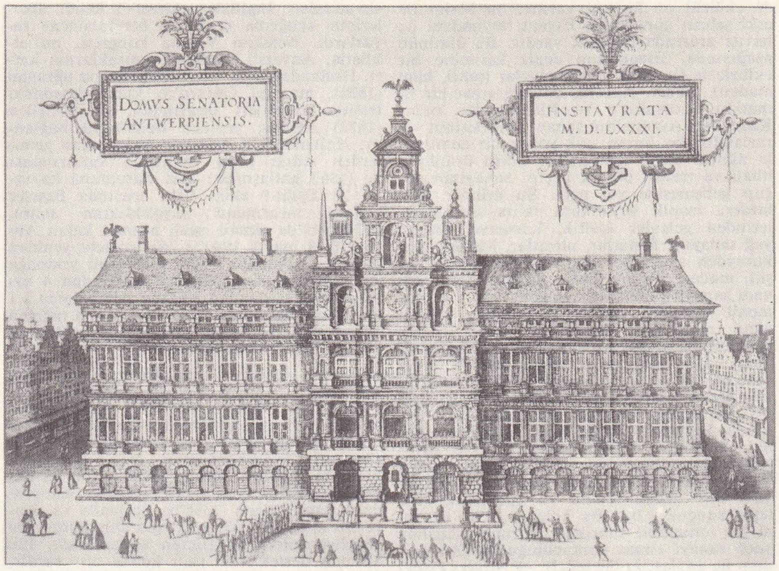

ANVERS Belediye sarayı XVI. yy. (Taşbasma resimler koleksiyonu, Bibliothèque nationale, Paris)

ANURUDHA, Buddha Çakyamuni'nin yeğeni ve çömezidir. Racagriha'da ünlü Ananda ile birlikte Buddha dinini kabul etti. Buddha'nın nirvanası sırasında hazır bulundu ve cenaze törenini yönetti. (L)

ANUS i. (lat. k.). Bk. MAKAT ve ŞERC.

ANUSKOPİ i. (fr. *anuscopie*). Tıp. Anuskop ile anus kanalının muayenesi.

◆ **Anuskop** i. (fr. *anuscope*). Tıp. Anusu muayene için kullanılan göreç (spekülom). (L)

ANUTEA Tegea'lı, İskenderiye devri yunan kadın şairi. Yunan antolojisi'ne girmiş epigramları vardır. (L)

ANÜLE etmek [türkçede yalnız *etmek* yardımcı fiili ile kullanılır]. geçl. f. (fr. *annuler*). Hükümsüz, geçersiz kılmak, böyle olduğunu bildirmek; iptal etmek: *Haberi olunca tiyatroya telefon ederek biletleri anüle ettirdim.* (ML)

ANÜRİ i. (*an*, bulzl. öneki ve yun. *uron*, sidik'ten; fr. *anurie*). Patol. İdrarın kesilmesi. — ANSİKL. *Anüri*'yi idrar tutukluğu ile karıştırmamak gerekir; idrar tutukluğu, sidik kesesinin boşaltılması imkânsızlığıdır; anüride sidik kesesi boştur. Anüriyi doğuran sebepler pekçoktur: trauma veya hastalık sonucu böbreğin tahrip olması (toksik veya mikroplu glomerülo-nefrit veya nefrozlar), böbrek taşları, ureterlerin (sidiksağan) sıkışması v.b. Anürinin ilerlemesi ciddî sonuçlar doğurur ve anüriye sebep olan rahatsızlığın teşhisiyle birlikte acele bir tedavi gerektirir. (L)

ANVAL, Doğu Fas'ta, Melilla'nın 80 km doğusunda bir yer. 1921'de Abdül-Kerim'in kumandasındaki Rif'liler burada İspanyol generali Silvestre'nin kuvvetlerini yenmişlerdi. (Bk. RİF.) [L]

ANVE i. (ar. *ʿanve*). *Esk.* Zor, zorlama, kuvvet.

◆ **Anveten** zf. Zorla, cebren: *Hazreti Halid, anveten Kınnesrin'i feth ile tahrib eyledi* (Cevdet Paşa).

— Huk. *Anveten fetih,* arazinin savaşılarak ele geçirilmesi. (M)

ANVERS, flaman dilinde **Antwerpen,** Belçika'da bir şehir ve liman. Anvers eyaletinin merkezi, Escaut ırmağı halici içinde, ırmağın sağ kıyısında: 243 400 nüf., (sayfiyeleri ile 555 800 nüf.).

● *Coğrafya.* Anvers'in yeri ticaret yolunun varlığına bağlıdır; şehir ırmağın sağ kıyısı üzerindeki bir büklümde, ırmak derinliğinin gemi yanaşmasına elverişli olduğu bir yerde kurulmuştur. XVI. yy. da surlarla çevrili olan eski şehir, bugün bir yay biçiminde uzanan duvarlarla sınırlanmıştır; Escaut bu yayın kirişi durumundadır. Burada Ortaçağ'dan kalma anıtlar yer alır. XIX. yy. da kurulan yeni şehir, doğuda bulvarlar ve kanallarla çevrilmiştir. Çevreye doğru caddeler yayılarak uzanır ve şehir, Albert parkı, dünya çapında önemli olan Hayvanat bahçesi gibi parklarla kesilir. Doğuda, sayfiye evleri yer alır. Liman tesislerinin bulunduğu Escaut boyu ise sanayileşmiştir. Liman, XIX. yy. da gelişti. Limanın kuzey-

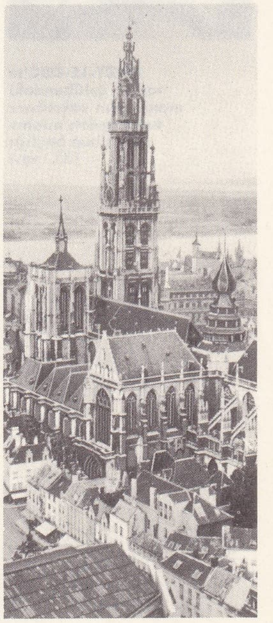

ANVERS katedralinin çan kulesi

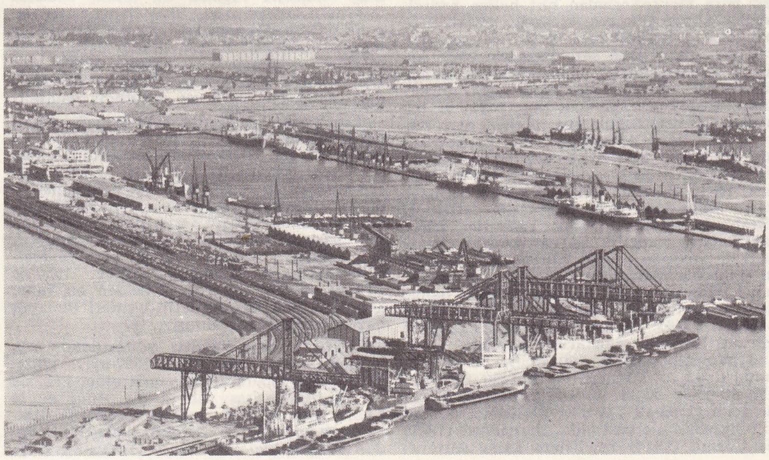

ANVERS ticaret limanında rıhtımlar

Foto. Almasy, Claes (LAROUSSE)

de eklüzlü on havuzu vardır; bu kesim ile eski şehrin güneyinde, Escaut boyundaki üç havuz arasında bağlılık vardır. Bu bütünün aşağısında, Escaut'nun deniz kesimine bir eklüzle bağlı daha yeni havuzlar (tahıl, ham maden) uzanır. Anvers, milletlerarası bir limandır. Lorraine'e ve Rheinland'a kadar Kuzeybatı Avrupa'nın sanayi bölgelerinin yararlandığı bu liman, çok yoğun bir demiryolu ağının bitim noktasıdır. Türlü ürünlerin ithali ve transit olarak geçişi, sanayinin doğup gelişmesine yol açtı. Bu ürünler şunlardır: tropik veya orta iklim memleketlerinden gelenler (çeltik, konserve, un ve yağ sanayii); fosfatlar, nitratlar, kükürt, tuz; kuzeyden gelen kereste, dokuma lifleri, çeşitli maden filizleri (bakır dökümevleri, radyum sanayii), metalürji ve gemi yapımı; otomobil montajı, petrol rafinerileri. Liman aynı zamanda, Kongo'dan gelen tropik ürünlerin piyasasıdır (kauçuk, fildişi, radyum). 1956'dan sonra liman önemli derecede büyüdü ve son olarak Zandvliet* eklüzünün hizmete girmesiyle 70 000 tonluk gemilerin geçmesine elverişli bir hal aldı. Yakında Zeeland'ı baştanbaşa geçen bir kanal ile Ren'e bağlanacaktır. 1965'te nehir trafiği 55 milyon ton civarında idi. Artan hidrokarbür ithaline bağlı olarak petrol kimyası çok gelişti (etilen ve polietilen, sentetik kauçuk v.b.). Bu bölgede, 1967'de yeni bir otomobil fabrikası kuruldu. Başlıca yerli sanayi elmas yontuculuğudur (Amsterdam ile paylaştığı bir tekel). — *Anvers eyaleti*'nin nüfusu 1 429 000'dir; eyalet üç idarî bölgeye (Anvers, Malines, Turnbout) ve üç adlî bölüme ayrılır.

ANZY-LE-DUC'te roman üslûbundaki manastırın «akrobat» veya «yılan adam» adlı sütun başlığı (XI. yy.)

● *Tarih.* IV. yy. da, Escaut'nun (Schelde) bir adası üzerinde İkinci Germanya'nın bir beldesi olarak kurulan Anvers'in adı tarihe bataklıkların kurutulması ve Saint Eloi, Saint Amond, Saint Willibrord gibi hıristiyan misyonerlerinin yerleşmesiyle, VII. yy. da (bilinen ilk belgeler) geçti. IX. yy. da *Castrum* diye anılan Anvers, stratejik değeri bakımından Normanlar tarafından ilkin yakıldı (837), sonra işgal edildi; X. yy. da kesinlikle Kutsal imparatorluğa bağlandı ve 1008'de, fransız sınırı karşısında, Brabant dükü yararına, bir imparatorluk Mark'ının merkezi oldu, daha sonra Belçika'nın Fransızlar tarafından işgaline (1792) kadar Habsburg'lara bağlandı.

XIII. yy. dan başlayarak, Anvers, bir sanayi (dokuma, balık konservesi) hattâ bir ticaret (yılda iki açık fuar) merkezi oldu. Anvers, İngiltere, Hollanda, Fransa ve Almanya sınırında, Kuzeybatı Avrupayı, Baltık denizine ve Akdeniz'e bağlayan deniz yolları kavşağında bulunmasına rağmen, Brugge'nin rekabetini yenemedi. Brugge, Anvers'in Flandre'a ilhakına yol açtı (1347-1406); bu yüzden Anvers ancak Brabant bölgesinde gelişebildi. Bununla birlikte XV. yy. da, Brugge'ün gerilemesi (Zwyn'in kumla dolması, fazla sıkı bir yönetim), Bourgogne (1406-1477) ve Habsburg düklerinin liberalizmi ve Amerika'nın keşfi sebepleriyle, şehrin ticareti milletlerarası bir genişliğe kavuştu. Her gün açılan bir ticaret borsası ve XVI. yy. da devam eden kıymetler borsası, modern bankacılık tekniğinin kullanılışı (poliçe, kredi v.b.) Anvers'i, Avrupa'nın başta gelen para merkezlerinden biri haline getirdi; ingiliz, alman (Fugger, Welser), cenevizli, ispanyol ve portekizli tacir ve bankacıların uğrak yeri oldu; uzun süre Brugge'e bağlı kalacak Hansea'lılarla Venedikliler de bunlara katıldı. Orta Avrupa için ingiliz yünlerinin, Kuzey Avrupa için şap (1491) ve baharların (1501) depolanma merkezi olan Anvers, 1520-1560 arasında, Cadiz ve Sevilla'nın denizaşırı ülkeler ve Avrupa'dan getirttiği ürünlerin en önemli antreposu ve dağıtım merkezi haline geldi. Anversli sermaye çevre bölge sanayiinin gelişmesini destekledi (Brabant kumaşçılığı, şeker rafinerisi, sabun fabrikaları, camcılık ve çanakçılık): baskı sanayii özellikle gelişti, Christophe Plantin'in ünlü basımevlerinin yayımladığı eserler, şehri hümanizmanın yayılma noktası haline getirdi. Bununla birlikte Din savaşları, 1576 yağması, 1585 kuşatması ile şehir geriledi; Escaut nehrinin ağızlarını gemilere kapayan Westfalya barış antlaşması (1648) durumu daha da kötüleştirdi: nüfusu 150 000'den 50 000'e düştü. Anvers Fransızların eline geçti (1792 ve 1794) ve Deux-Nèthes idarî bölgesinin merkezi oldu. Bernadotte (1809) ile Carnot (1814) İngilizlere karşı Anvers'i savundular. İngilizler, Anvers'i kendi ülkelerinin «bağrına çevrilmiş bir tabanca» sayarlardı. Nitekim Viyana kongresi, bu etkilerle, Anvers'i Hollanda topraklarına kattı. Hollandalıların bombardımanına uğrayan (1830), mareşal Gérard'ın kumandasındaki fransız kuvvetleri tarafından ele geçirilen (1832) Anvers, yeniden Belçika'ya bağlandı; Hollanda'nın Anvers'e girip çıkan gemilerden aldığı geçiş vergisinin kaldırılması ile (1863 antlaşması) eski durumuna kavuştu. 26 Eylül-9 ekim 1914 arasında Beseler ordusu tarafından kuşatıldıktan sonra, 1914-1918'de alman işgali altında kalan Anvers'i, 18 mayıs 1940'ta Wehrmacht yeniden zaptetti. Almanlar liman tesislerini yıkmağa vakit bulamadan İngilizler tarafından 4 eylül 1944'te kurtarılan Anvers, Almanların V1 füzeleriyle defalarca bombalanmasına rağmen 27 kasım'dan itibaren müttefik kuvvetlerinin büyük ölçüde ikmalini sağladı.

● *Güzel sanatlar.* Anvers'te dikkate değer anıtlar vardır. Belediye sarayı, 1561-1565 arası, Cornelis Floris'in planına göre kurulmuş bir çeşit floransa sarayıdır. Borsa binası (1515, Rönesans mimarisi ve gotik süsleme) yakıldıktan sonra, XIX. yy. da eskisi gibi yeniden yapıldı. Belçika'nın en büyük dinî yapısı olan Notre-Dame katedralirin yapılmasına 1395'te başlandı ve Anvers'li mimar Herman ve oğlu Dominique De Waghemaekere tarafından tamamlandı. 120 Sütunla desteklenen yedi kubbe altı vardır, bu başlığı ve saçağı olmayan bu sütunlar hep birden kubbelere doğru yükselir. Yan kısımlarda Rubens'in iki şaheseri bulunur: «*Çarmıhın Dikilişi*» ile «*Çarmıhtan İndirilişi*». Saint-Jacques kilisesi parlak bir gotik üslûpta H. ve D. de Waghemaekere tarafından yapılmıştır. Bu kilisede sayısız tablo vardır (Van Orley, Jordaens, Van Dyck). Rubens'in mezarı da buradadır. Barok üslûbundaki Aziz Augustinus kilisesi, 1615'te Wenceslas Caebergher'in planı üzerine yapıldı. Burası ünlü tablolarla süslüdür: Rubens'in «*Ermiş Catherine'in Mistik Evlenmesi*», Jordaens'in «*Azize Apolline'in Şehit Edilmesi*», Van Dyck'in «*Aziz Augustinus'un Vecdi*». Saint-Paul kilisesi 1530-1571'de D. de Waghemaekere tarafından yeniden yapıldı: bütünü ile Brabant'a has gotik üslûpta eşsiz bir anıt örneğidir. Cizvitler için yapılmış olan Saint-Charles-Barromée kilisesinin içi İtalyan barok kiliseleri havasını taşır. Rubens'in resimlediği tavanlar 1718 yangınında yanmıştır.

● *Anvers müzeleri.* Anvers'in KRALLIK GÜZEL SANATLAR MÜZESİ flaman ekolü tabloları bakımından Avrupa'nın en zengin müzelerinden biridir: 1890'da kurulan bu müzede, özellikle, Matsys'in «*Marangozlar triptiği*» ile Rubens'in «*İsa'nın Vaftizi*» ve «*Mızrak Atışı*» gibi önemli tabloları yer alır. Diğer ünlü tablolar da şunlardır: «*François I'in Bir Çocuğu*» (Clouet). *Annonciation* (Roger van der Weyden), «*Meleklerin Düşüşü*» (Frans Floris), «*Meryem'e Çocuk*» (Jehan Fouquet), «*Ermiş Antoine*» (Hieronymus Bosch), «*Doge Pesaro*» (Tiziano), «*Mezara Konuş*» (Van Dyck), «*Kıyamet Günü*» (Van Orley). — MAYER VAN DEN BERGH MÜZESİ, özel ve küçük bir konakta kurulmuş olmasına rağmen bu müze, içindeki minyatür koleksiyonu, ilkel flaman tablolarının ve önemli dokuma koleksiyonu ile dikkate değer. — STEEM MÜZESİ, antika eşyalara ve folklora ayrılmıştır. — BASMA RESİM MÜZESİ, flaman desenleri bakımından, Belçika'daki koleksiyonların en zenginine sahiptir.

— Christophe Plantin'in eski konağında ve basımevinde düzenlenmiş olan PLANTİN MORETUS MÜZESİ, hümanizmin hizmetinde çalışmış olan Plantin'in baskıları, ciltleri v.d. eserleri ile, Anvers'in XVI. yy. daki sanat ve düşünce hayatını canlandırır. — RUBENS EVİ, büyük resim ustasının anılarına, BOUCHER'LER EVİ, süsleme sanatları tarihine ayrılmıştır. İkinci Dünya savaşında altüst olan Middelheim parkının bulunduğu yerde, 1950'de HEYKEL MÜZESİ kuruldu. 1900'den bu yana, avrupalı ünlü heykelcilerin eserleri bu açık hava müzesinde yer almıştır. (L)

ANVİLLE (Jean-Baptiste BOURGUİGNON D'), fransız coğrafyacısı (Paris 1697-ay.y. 1782). 22 Yaşında kralın coğrafyacısı oldu, 1727'de bir Afrika haritası, sonra bir *Atlas de la Chine* (Çin Atlası) yayımladı. 1744'te İtalya haritasını nasıl yaptığını anlattığı *Analyse Géographique de l'Italie* (İtalya'nın Coğrafî İncelemesi) adlı eseri, papa Benedictus XIV'ün baş vurduğu üçgenlerle ölçme (triangulation) usulüyle de doğrulandı. J. -B. d'Anville XVIII. yy. ın en iyi ve en doğru harita ve planları olarak kabul edilen 211 harita ve plan ile eski veya yeni coğrafyayı konu edinen 78 eser veya muhtıranın yazarıdır. *Géographie Ancienne* (Eski Coğrafya) adlı eseri 1815 yılına kadar çeşitli dillerde basıldı. Bütün eserleri 1834'te M. de Manne tarafından yayımlandı. 10 000 Haritalık koleksiyonu Bibliothèque nationale'dedir. (Yazıtlar akademisi 1754, İlimler akademisi 1773.) [L]

ANXUR. Esk. coğ. İtalya'da Latium'un kıyı şehri. Pontia bataklıklarının güney ucunda Volsci denen halk tarafından kurulmuştu. M.Ö. 406'da Romalılar tarafından alındı ve 329'da Roma kolonisi haline getirildi, adı da Tarracina olarak değiştirildi; bugün *Terracina*. (L)

AN-YANG. Bk. NGAN-YANG.

ANYELA i. (fr. *agnella*). Kıvırcık havlı, astar veya süs olarak kullanılan bir cins yün kumaş. (L)

ANYON i. (fr. *anion*). Negatif elektrikle yüklü iyon; elektrolizde anota doğru hareket eder. Bk. KATYON. ‖ *Anyon değişmesi*, anyonların kil minerallerindeki OH gruplarının yerini alma işlemi. (LM)

ANYTOS, atinalı siyaset adamı (M.Ö. IV. yy.). Zengin bir debbağın oğlu; komutan seçilerek Pylos'un imdadına gönderildi. Fakat yolda fırtınaya tutulduğu için, Pylos'un yardımına yetişemedi ve kale teslim oldu (409). Suçlu görüldüyse de zenginliği sayesinde yargıçları elde etti. Teramenes'in dostu olan Anytos, Otuzlar tarafından malları elinden alınarak sürgün edildi. Demokratik rejimin geri gelmesi için Thrasybulos ile birlikte çok çalıştı. Ahlâkî ve siyasî düşünceleri dolayısıyle Sokrates'i itham edenlerin başlıcalarındandı. Barışa inanan biri olarak her türlü dinamik dış siyasete karşı koydu. Knidos galibi Konon'un Atina'ya gelmesiyle (M.Ö. 394) siyaset hayatından çekildi, sürgüne gönderildi ve taşlanarak öldürüldü. (L)

ANZAC veya **ANZAK** (*Australian* [*and*] *New Zealand Army Corps* baş harflerinden yapılmış remiz), Birinci Dünya savaşında İngilizlerle birlikte özellikle Çanakkale cephesinde savaşan Avustralya ve Yeni Zelanda birliklerine verilen ad. (L)

ANZAN (**Anşan** da denir). Esk. coğ. Sus'un doğusunda Elam bölgesi; M.Ö. 3000'de önemli bir rol oynamıştı. Sus'un yıkılmasından (M.Ö. 640) sonra Akamanışlardan Teispes burada bir krallık kurdu. (L)

Anzavur isyanları, İstiklâl savaşında, millî cepheleri arkadan vurmak için İstanbul hükûmetince çıkarttırılan ayaklanmalar (1 ekim 1918-25 kasım 1919 ve 16 şubat 1920-16 nisan 1920). Bu ayaklanmalar Yunanlılara karşı Ayvalık ve Edremit taraflarında kurulan millî cepheleri arkadan vurmak ve Balıkesir Millî kongresinin halk üzerindeki etkisini azaltmak ve İtilâf devletleri işgalindeki Çanakkale boğazı ile millî kuvvetler arasında bir tampon bölge meydana getirmek amacını güdüyordu ve doğrudan doğruya Vahideddin ve Damat Ferid'den talimat alarak hareket eden çerkez asıllı Ahmet Anzavur tarafından çıkartılmıştı. Anzavur, Bandırma, Biga, Gönen, Karacabey ve Kirmastı (Mustafakemalpaşa) dolaylarında halkı millî mücadeleye karşı ayaklandırmayı başardı. Âsiler birçok masum ve vatansever insanı, bu arada Akbaş cephaneliği baskınını gerçekleştiren Edremit kaymakamı Köprülülü Hamdi Bey ile 174. Alay kumandanı yarbay Rahmi Beyi de şehit ettiler. Ahmet Anzavur sonunda Çerkes Ethem kuvvetlerine yenildi ve İstanbul'a kaçtı. Kuvayı Milliye'ye karşı mücadelesinden dolayı İstanbul hükûmetince kendisine mirmiranlık ve paşalık rütbesi verildi; İzmit mutasarrıflığına getirildi. Haince teşebbüslerine Kuvayı Tedibiye kumandanı unvanıyle Adapazarı ve Geyve dolaylarında devam etti (mayıs-haziran 1920). Millî kuvvetler karşısında bu bölgede de tutunamayan Anzavur tekrar memleketi olan Biga dolaylarına geldi ve 1921 yılı mayıs ayı içinde Karabiga'nın Adliye köyü civarında Yeniçiftlik köyünden Mehmet Efe tarafından öldürüldü. (→Bibliyo.) [M]

Foto. Milsom (LAROUSSE)

ANZENGRUBER (Ludwig), avusturyalı yazar (Viyana 1839- ay.y. 1889). Daha 1870'te *Der Pfarrer von Kirchfeld* (Kirchfeld Papazı) isimli bir halk dramı ile kendini tanıttı; kahramanı, taassuba karşı çıkan ve hoşgörü ile hareket eden bir köy papazıdır. Sonra, şaheseri sayılan *Der Meineidbauer*'i (Yeminini Bozan Köylü, 1871) yazdı. Bu oyunları köylü komedileri takip etti. Birkaç başarısızlık onu roman yazmağa yöneltti; bu türde en iyi eseri, yine köyü işleyen ve kahramanı evlilik dışı bir kız olan *Der Schandfleck*'tir. (Namus Lekesi, 1876). [L]

ANZİN, Kuzey Fransa'da şehir (Valenciennes idarî çevresi); kömür havzasında (Valenciennes grubu), Escaut çayı kıyısında; 16 300 nüf. XVIII. yy.dan beri işletilen büyük maden kömürü ocakları. Demir-çelik sanayii, çelik borular, lokomotifler, makine sanayii, camcılık ve güç ergiyen kimyevî madde ürünleri. (L)

ANZİO, İtalya'da şehir; Latium bölgesinde (Roma eyaleti); 15 200 nüf. Balıkçı limanı; yazlık dinlenme yeri; ticaret merkezi. *Eski Antium.* 22 Ocak 1944'te 50 000 ingiliz ve amerikalı, Cassino ve Roma'daki alman ordularının arkasını kesmek için Anzio yakınlarına çıkarma yaptı. Ancak dört ay süren kanlı savaşlardan sonra Truscott kumandasındaki bu birlikler 22 mayıs 1944'te, kıyıda ilerleyen V. amerikan ordusuna katılabildiler. (L)

ANZİTENE. Esk. coğ. Doğu Anadolu'da bir bölge. Diyarbakır'ın (Amida) kuzeyi ve Dicle kaynaklarının bulunduğu bölgedir. Adını, yerini bilmediğimiz Anzitene şehrinden almıştır. (M)

ANZOÁTEGUİ, Venezüela Federal cumhuriyetinde devlet; Orinoco ırmağı ile Karaib denizi arasında yer alır; 450 000 nüf. Başkenti *Barcelona.* (L)

ANZY-LE-DUC, Doğu Fransa'da Saône-et-Loire idarî bölgesi. Bourbonnais ve Charolais bölgeleri sınırında; 543 nüf. Mimarîsi Charlieu kilisesinden örnek alınarak yapılan roman manastırı: sütun başlıkları, giriş kapısı, çan kulesi ile Bourgogne roman kiliselerinin en ilgi çekicilerinden biridir. (L)

A.N.Z.U.S. Bk. PASİFİK KONSEYİ.

AOKİ KON-YO, XVIII. yy. ın ilk yarısında yaşayan japon bilgini; japon takımadalarında batı ilmine karşı ilginin uyanmasında rolü oldu. 1739'da yeni bir takvim yapmakla görevlendirildi ve şogun'un kütüphanesindeki Hollanda astronomi eserlerini incelemesine izin verildi; Hollanda dilini hiç bilmediği halde bu eserleri çevirmeyi ve her bakımdan doyurucu bir takvim hazırlamayı başardı. Şogun hükûmetinin Batılılara karşı nefretine rağmen Hollanda'dan iktisat, tıp, fizikle ilgili birçok ilim kitabı getirtti ve kendini bunların tercümesine verdi. Böylelikle o zamana kadar Çin'e bağlı olan japon ilmine çok büyük bir gelişme imkânı sağladı. (L)

AOMORİ, Japonya'da bir şehir, Hondo adasının kuzeyinde il merkezi, aynı adı taşıyan körfezin kıyısında; 183 700 nüf. Hakodate'ye araba vapuru ile bağlanan liman, Hondo ile Hokkaido adaları arasında irtibatı sağlar. Balık bolluğu, Aomori'nin ihracat maddelerinden en önemlisi olan konserve sanayiine yol açmıştır. Aomori idarî bölümünün nüfusu 1 382 000. (L)

AOOS. Esk. coğ. Epir ve İllirya'dan geçip Adriya denizine dökülen yunan nehri. Bugünkü adı *Viyosa.* (L)

AORİST i. (yun. *aoristos,* belirsiz'den fr. *aoriste*). Dil bil. Yunanca fiil çekim zamanı. Bu zaman, kendi başına hareketin zaman içinde yerini belirlemez. Ancak son bulmuş (asıl veya sonuca bağlı aorist), yeni başlayan (başlangıç veya giriş aorist'i) veya genel karakterde (savlı aorist) bir hareketi belirtir. (Bk. GENİŞ ZAMAN.) [L]

AORT i. (yun. *aortê,* damar'dan fr. *aorte*). Anat. Kalbin sol karıncığından çıkan ve temiz kanı vücudun her tarafına götüren atardamarların başlangıcı, büyük atardamar. (*Eşanl.* ANAATARDAMAR.)

— Anat. *Aort deliği,* aortu sol karıncığa birleştiren delik. (Bu delikte «sigmoit» adı verilen 3 kapakçık vardır. Bunlar kalbin gevşeme hareketi sırasında kanın aorttan sol karıncığa geri dönmesine engel olur.) || *Aort sistemi,* aorttan çıkan damarların tümü. Bk. ANSİKL.

— Embriyoloji. *Aort yayları,* embriyonda beliren iki taraflı damarlardır. Kimi birleşerek, kimi kaybolarak sonunda aort sistemini meydana getirirler. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Anat. *Aort,* sol karıncıktan çıkar, yukarıya öne doğru sağa yönelir, omurgaya kadar bir yay çizerek, göğüs boşluğunun arka kısmından aşağıya doğru dik uzanır. Sonra diyaframı geçerek karın boşluğuna iner, dik olarak omurganın önünden aşağıya doğru ilerler. Sağ yanında alt anatoplardamar vardır. Dördüncü bel omuru hizasında iki dala ayrılarak son bulur; bunlar ilk kalça atardamarlarıdır. Aort kalpten kalçaya kadar başlıca şu dallara ayrılır: kalp atardamarları ve kronerler, kafa-kol anaatardamarı, sol şahdamar, sol köprücükaltı atardamarı, kaburgalar arası atardamarlar, bağırsak anaatardamarı, üstkarın zarı damarı, böbrek atardamarları, altkarın zarı damarı.

— Karşılaştırmalı anat. Aort sisteminin düzeni, hayvanlarda, önemli değişiklikler gösterir. Memeli hayvanlarda aort insandaki gibidir. Kuşlarda aort yayı soldan sağa yönelir. Sürüngenlerde iki aort vardır. Bunlar bir süre sonra birleşerek tek aort meydana getirir. Timsahların yüreğinde iki karıncık vardır, her birinden bir aort çıkar. Bunlar birbirine yaklaşır ve Panizza boğazı denilen bir delikle birbirine bitişir. Kurbağalarda aort, temiz ve kirli kanın birbirine karıştığı tek karıncıktan çıkar. Balıklarda aort yoktur, sırt atardamarı vardır, buna «orta aort» da denir. Sırt atardamarı nabız gibi atar ve solungaçlarda temizlenen kanı taşır. Yumuşakçalarda ve kabuklularda omurgalılardakine benzer aort yoktur.

— Embriyoloji. *Aort*'un meydana gelişi, evreleri bakımından, hayvanlar âlemindeki çeşitli hayvanların damar sistemi ile benzerlik gösterir. Bütün omurgalılarda, başlangıçta 5 çift *aort yayı* vardır. Sonra bunlar çeşitli sınıflara göre çeşitli değişikliklere uğrar.

— Patol. *Aort*'ta önemli hastalıklar olabilir: firengi ve atheroma sonucu *aort iltihaplanması,* göğüs veya karın aortunun *anevrizma*'sı (genişleme), *aort daralması.*

◆ **Aortektazi** i. (fr. *aortectasie*). Tıp. Aortun genleşmesi.

◆ **Aortografi** i. (fr. *aortographie*). Aort'un, radyolojide kullanılan bir madde ile saydamsızlaştırıldıktan sonra alınan radyografisi. (L)

AORTİT i. (fr. *aortite*). Tıp. Aort iltihabı. || *Teşm. yol.* Aort hastalıklarının tümü.

— ANSİKL. Bütün aort hastalıkları (hepsi intanî değildir) *aortit* adı altında toplanır. *Firengili aortit,* firengi mikrobunun etkisi ile aortun orta tabakasının hastalanmasıdır. Bu hastalık, özellikle aort yayının yukarı çıkan kısmında yerleşir. *Aort atheroması* ise aort yayının yatay ve inen kısmında olur. Aort iç zarının hemen altında yerleşir. Aortitler, aorttan çıkan anaatardamarların, özellikle koroner damarların, şah damarların ve köprücükaltı karodit damarların aortla birleştikleri yerlerde doku bozukluklarına sebep olur. Bazen de sigmoit kapakçıklara kadar ilerleyerek aort yetersizliğine yol açabilir. (L)

AORTOSTENOZ (fr. *aortosténose*). Kardiyol. Aortun daralması.

— ANSİKL. Başlıca iki tip *aortostenoz* vardır. *Sigmoit daralması,* aortun başlangıcında, sol kapakçıklar hizasında meydana gelir. *Aort boğazı daralması,* Stahel kıstağında, yani aort yayının bitiminde, tam sol köprücükaltı atardamarının çıktığı yerin hemen ardında olur. Sigmoit daralması, daha çok romatizmadan ileri gelir. Kıstak daralması ise doğuştandır ve uyluk damarlarında nabız yokluğu ile belli olur. (L)

AOSTA, İtalya'da şehir. Batı Alpler'de, Dora Baltea kıyısında muhtar Aosta vâdisi bölgesinin merkezi, 33 800 nüf. Ticaret merkezi. Roma'dan kalma bir kemer; tiyatro ve amfiteatr kalıntıları; eski surlar. XII. yy. dan kalma kilise. Maden eritme sanayii.

— Tar. Şehir, yerli halk Salassi'leri yenen Augustus tarafından 23 yılında *Augusta Praetoria* adı altında bir Roma kolonisi olarak kuruldu. Aosta önemini coğrafî durumuna borçludur; adını taşıyan vâdiye hâkim bir yerdedir ve Savoia hanedanından bir dükalığın il merkezi olmuştur. (L)

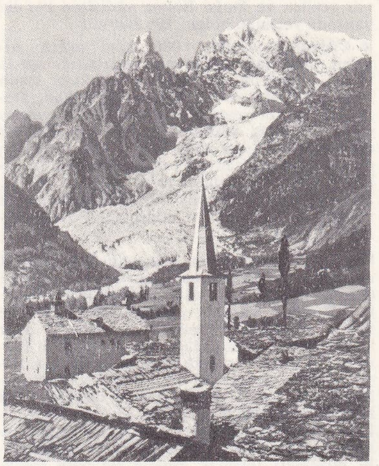

AOSTA vâdisi

AOSTA hanedanı, Savoia hanedanının küçük kolu; İtalya kralı Vittorio Emanuele II'nin ikinci oğlu, geçici İspanya kralı, Aosta dükü AMEDEO I'in (1845-1890) soyundan gelir. Amedeo I'in büyük oğlu Aosta dükü EMANUELE-FİLİBERTO (Cenova 1869-Torino 1931), Birinci Dünya savaşında Avusturya ordularına karşı başarısızca savaştı, ama 1926'da mareşalliğe yükseldi. Paris kontu Philippe'in kızı Hélène d'Orléans'dan iki oğlu oldu: Amedeo II ve Aimon. —Aosta dükü AMEDEO II (Torino 1898-Nairobi 1942). 1937'de Habeşistan kral naibi olarak Graziani'nin yerine geçti. Amba Alagi'de İngilizlere yenildi (1941), Nairobi'de esir olarak öldü. — AİMONE (1900-1948), Spoleto dükü (1904-1942), Tomislav II adı ile Hırvatistan kralı (1942-1944), Aosta dükü (1942-1948), alman taraftarı Ante Paveliç, hükûmetinin davet ettiği Hırvat tahtına hiç bir zaman oturamadı. İkinci Dünya savaşından sonra Arjantin'e göçtü, Buenos Aires'te öldü. — AMEDEO III, Aosta dükü, öncekinin oğlu (doğ. 1943). [L]

aortografi

AOSTA vâdisi, ital. **Valle d'Aosta,** İtalya'nın Batı Alpler kesiminde. Aosta vâdisi

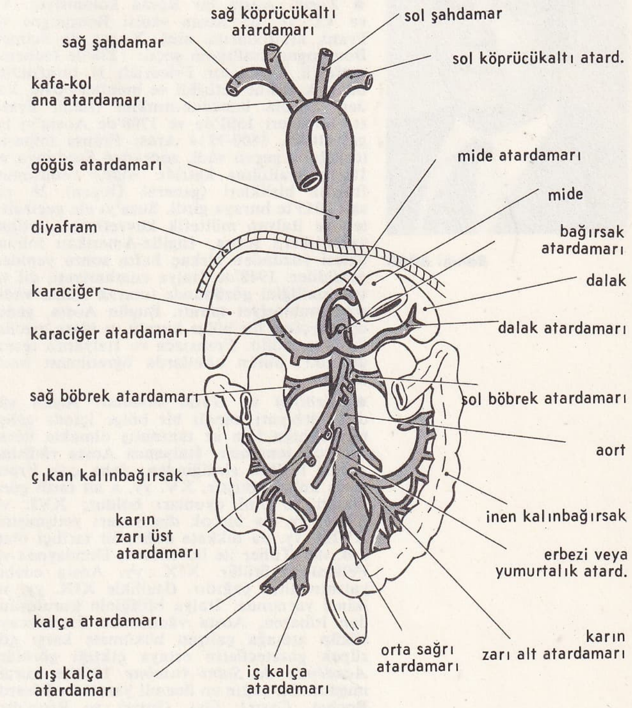

aort yan ve uç dallar

Foto. Viollet, X (LAROUSSE)

adı verilen ve Doğu Bàltea vâdisinin her iki yanında yer alan bölge; 105 800 nüf.

● *Coğrafya.* Çoğu 4 000 m'yi aşkın zirveleri olan dağ sıralarının sınırladığı Aosta vâdisi, birtakım sel sularını aldıktan sonra Pont-Saint-Martin'de Po ovasına çıkan, Dora Bàltea'nın geçtiği bir oluktan meydana gelir. Ortadaki vâdinin her iki yanında bir düzine kadar yan vâdi vardır. Bu bölgenin dışa açılan geçitleri: Fransa'ya doğru Mont-Blanc tüneli ve Küçük Saint-Bernard geçidi, İsviçre'ye doğru Büyük Saint-Bernard geçidi ve tüneli, Piemonte'ye doğru da Pont-Saint-Martin boğazıdır.

Wallis Germenlerinin oturduğu Lys vâdisi dışında, vâdililer Savoia'lılarla aynı lehçeyi (Fransızca) konuşur ve aynı soyadlarını taşırlar. Sapalığı yüzünden Aosta vâdisi 1850'ye kadar ırk birliğini muhafaza etmişti; fakat İtalya birliğinin kuruluşu üzerine buraya Piemonte'li tüccarlar geldi, faşizm sırasında, büyük çapta ve düzenli bir Venedik'li ve Calabria'lılar göçü oldu. Bunun üzerine yerli halkın bir kısmı da dışarıya gittiler. Yeni gelenler burada yerleştiler ama, Yerlilerle kaynaşmadılar, ancak faşizmden miras kalan kilit noktaları tuttular. Bugün iki halk topluluğu yanyana yaşar: biri dağlarda Fransızca konuşan topluluk, ötekiler ise şehirlerde İtalyanca konuşan halktır. Aosta vâdisi geçim kaynaklarının başında büyük baş hayvancılık ve orman ürünleri yer alır. Otlakların devamlı genişlemesine karşılık, güneye bakan yamaçlarda tahıl ve üzüm yetiştirilir. Patates ve meyve (armut ve elma) önemli bir yer tutar. Yeraltı kaynakları zengindir: La Thuile'de maden kömürü, Cogne'da demir (Aosta'da işlenir), Brusson'da altın, Ollomont'da bakır, Saint-Vincent'da amyant bulunur. Hidroelektrik donatımı pek gelişmiştir. Aosta vâdisi saatte 2 milyar kilovat üretimi ile Piemonte'ye gereken enerjinin hemen tümünü sağlar. Bölge yine de büyük çapta sanayileşmiş sayılmaz (Aosta'da metalürji, Châtillon'da sunî ipek). Turizm büyük gelişme halindedir (Saint-Vincent ve Courmayeur'de kış sporları, kaplıcalar, Cervinia'da [Breuil] kış sporları ve dinlenme yeri, Cogne'da Gran Paradiso millî parkı [dağ keçileri ve karacalar]). Turizmin gelişmesinde tabiat güzellikleri ve iklimin elverişliliği ile beraber, iktisadın bütün kesimlerde gelişmesini sağlayarak hayat şartlarını değiştiren muhtariyet de rol oynamıştır.

Mihaly APAFİ I

Rahmi APAK

● *Tarih.* Aosta bir Roma kolonisiydi. V. ve VI. yy. da Aosta vâdisi Bourgogne ve Frank krallıklarına aitti, X. yy. da üçüncü Bourgogne krallığına geçti: 1238'de Hohenstaufen'li imparator Friedrich II tarafından dükalık haline getirildi ve bundan böyle, kaderi Savoia hanedanınınkini izledi. Fransız birlikleri 1692'de ve 1708'de Aosta'yı işgal ettiler. 1800-1814 Arası Fransa imparatorluğuna geçen vâdi, sonradan Sardunya ve İtalya krallığına katıldı. Alpler ordusunun fransız birlikleri (general Doyen) 25 nisan 1945'te buraya girdi. Susa'yı ele geçirdikten ve italyan müttefik kuvvetleriyle irtibat sağladıktan sonra, İngiliz-Amerikan müdahalesi yüzünden birkaç hafta sonra yeniden çekildiler. 1948'de İtalya cumhuriyeti, dil ve ırk özelliğini gözönünde tutarak Aosta vâdisine muhtariyet tanıdı. Bugün Aosta, genel oyla seçilen bir bölge kurulu ve idare meclisi ile idare edilir. Fransızca ve İtalyanca resmî dillerdir, bütün okullarda öğretilmesi mecburîdir.

● *Edebiyat ve Güzel sanatlar.* Aosta vâdisi edebiyatı kapalı bir bölge içinde gelişmiş olduğu için az tanınmış olmakla beraber çok zengindir. İtalyanca Aosta vâdisine ancak 1860'ta girdiğinden, daha çok Fransızca kullanılmıştır. XV. yy. a ait tarih günlükleri ve dinî oyunları boldur: XVI. ve XVII. yy. da birçok din yazarı yetişmiştir. XVIII. yy. da dikkate değer bir tarihçi olan J.B. de Tillier ile iki filozof, Dondeynaz ve Pellissier görülür. XIX. yy. Aosta edebiyatının altın çağıdır. Özellikle XIX. yy. ın ikinci yarısında, İtalya birliğinin kuruluşundan itibaren, Aosta vâdisinden Fransızcayı söküp atmağa çalışan hükûmete karşı gözüpek gazetecilerin ortaya çıktığı görülür. *Académie de Saint-Anselme* 1855'te kurulmuştur. Bu çağın en önemli yazarları Bérard, Bochet, Carrel, Gal, Gorret ve Réan'dır. Cerlogne yerli lehçe ile yazmış başarılı bir şairdir. Çağımızda bir tarihçi (Mgr Duc), hikâyeciler (Joseph Henry, Antoine Chanoux), denemeciler (Maxime Duran, Aimé Berthet, Joseph Bréan ve Jules Brocherel) yetişmiştir. Vâdi edebiyatı bugün duraklama halindedir: bu duraklama, kadroların yenilenmesini engelleyen faşist baskısının sonucudur. Aosta'da fransızca yayımlanan birçok dergi vardır. Plastik sanatlarda verim azdır: XIX. yy. da bir heykeltıraş (Eugène Mus), iki ressam (Ysabellon ve Artari) yetişmiştir. Çağdaşları arasında Nex iyi bir seramikçidir; Aosta'nın tek büyük ressamı İtalo Mus, dağlıların ruhunu ve hayatını gerçekçi bir görüşle yorumlar. (L)

AOSTE, Doğu Fransa'da İsère idarî bölgesinde (La Tour-du-Pin'in idarî çevresi) aşağı Dauphiné'nin alçak topraklarında komün; 1 182 nüf. Eski bir Roma kolonisi olan Aoste'un bir eski eserler müzesi vardır. İpek dokumacılığı. Makine atelyeleri. (L)

AOTUS i. Zool. Tropikal Amerika'da yaşayan bir maymun türü. Gecegildir. Birbirine yakın iri gözleri vardır. Kulakları küçük, kuyruğu uzundur. Yumuşak ve sık tüylüdür. Nyctipithecus'a, *gece maymunu* ve yerli dilinde *durukuli* de denir. (L)

AOUK. Bk. AUK.

AP — ek. Dil bil. A ünlüsüyle başlayan bir kelimenin ilk hecesinin, mübalâğa ve kuvvetlendirme kastıyle, tekrarından meydana gelen önek. Genellikle sıfatlarla yapılan ve başa hece eklenen tekrarlarda, sıfatın ilk heceleri alınır, bu hecelerin sonuna ünlü ile bitiyorsa, doğrudan doğruya; ünsüz ile bitiyorsa, ünsüz atılarak m,p,r,s seslerinden biri getirilir. Meydana getirilen bu unsur ayrı bir kelime veya önek gibi asıl kelimenin başına getirilir, böylece hece tekrarına dayanan bir kelime grubu ortaya çıkar: *Apaçık (apaşikâr)*, hiç gizli tarafı olmayan, çok açık: *Yaptığınız gizli hareketi, ben size apaçık iade ediyor, gönderdiğiniz mektubu, eki ile, raptiyesi ile suratınıza çarpıyorum* (Y. Z. Ortaç). || *Apak*, çok beyaz: *Cennet karının saçları apaktı* (Yaşar Kemal). || *Apansız*, anî olarak, birdenbire: *... Harp okulu öğrencisiyken, apansız Taş kışlaya götürülüp...* (K. Tahir).||*Apaydınlık*, pırıl pırıl, çok ışıklı, aydınlatılmış: *Birkaç saniye içinde sofa apaydınlık kesildi* (H. R. Gürpınar). || *Apayrı*, çok başka, değişik: *Onlar daha sinemanın tiyatrodan büsbütün başka, apayrı bir sanat olduğunu bile anlayamadılar* (N. Ataç). [M]

A.P. Adalet partisinin rumuzu. Bk. ADALET PARTİSİ.

APA, İç Anadolu'da Konya ilinin Çumra ilçesi içinde bir köy; 1 005 nüf. Dinek bucağında, Çarşamba suyunun ovaya çıktığı yer yakınında bulunur. Burada sulama için toprak bir baraj yapılmıştır. (M)

APA, Güney Amerika'da Paraguay ırmağının soldan aldığı kol. Mato Grosso'dan (Brezilya) çıkar ve rio Estrella kolu ile, Paraguay'ın kuzey sınırını çizer. (L)

APACZAİ CSERİ (Janos), macar bilgini (Transilvanya'da Apaca -?, Kolozsvar 1659). Transilvanya hükûmeti tarafından Utrecht üniversitesine gönderildi, 1653'te memleketine döndü ve Descartes felsefesine uygun bir *Magyar Encyclopeadia* (Macar Ansiklopedisi, 1655) yayımladı. Ayrıca bir *Magyar Logikacska* (Küçük Macar Mantığı) adlı eseri vardır. (L)

APAÇIK sıf. Doğruluğu kolaylıkla kavranabilen ve zihinde hiç bir şüpheye yer bırakmayan. (L)

◆ **Apaçıklık** i. Apaçık olma özelliği: doğrudan zihne aydınlık görünmesi: *Bir aksiyomun apaçıklığı.*

— ANSİKL. Mant. Descartes, *apaçıklığı* doğruluğun ölçeği olarak görmüştü: Descartes'a göre ancak açık ve seçik kavramlar apaçık olabilir ve *Regulae ad Directionem Ingenii* (Aklın İdaresi için Kurallar) adlı kitabında «yalın özler» dediği bu kavramlara karmaşık kavramların çözümlenmesi ile ulaşılabilir. Bununla birlikte, Descartes'ın bu tezi tenkit edilmiştir. Meselâ Renouvier için apaçıklık hiç bir şekilde doğruluğun ölçeği olamaz. Bir önermenin çelişiğini düşünemediğimiz zaman onu apaçık sayarız veya bir önerme ile dile getirdiğimiz düşünceler, eğilim, önyargı, daha önceki bilgilerimiz ve varsayımlarımıza o kadar uygun düşer ki hiç bir çabada bulunmadan onlara tam nesnel bir değer yükleriz. Buna göre kesinlik gibi apaçıklık da doğrulukla karıştırılamaz. Öznel (sübjektif) kesinliğimize rağmen, nesnel (objektif) olarak yanılabiliriz. Hattâ sözde apaçıklıklara bile kapılabiliriz. Peki, bu durumda, doğruluğa ulaşmak ve onu elde ettiğimizi bilmek için elimizde apaçıklıktan başka ne gibi bir araç var? Şüphesiz bunun için «tanıt» a (delil), önermeden önermeye geçerek sonuç çıkarma yöntemine baş vurabiliriz. Zaten bu yöntemledir ki bilgilerimizi «sınar ve deneriz». Ama tanıtın da baş vurduğu son kaynak gene de bir apaçıklıktır. Bu da Descartes'ın «açık ve seçik kavramı» gibi, kuşku, kesinlik gibi fazla özneldir. Bununla birlikte kanıt, metotlu, anlaşılır ve etkin bir bütün olan bilimin içinde yer alırsa daha nesnel bir değer kazanır. İlmî apaçıklık bütün apaçıklıkların en nesneli, doğruya ulaşma ihtimali en çok olanıdır.

Bununla birlikte zaman zaman ilim de yanılır; bunun için, herhangi bir olayı eleştirdiğimiz gibi, geçici yanılmaları bile önceden gören bir süreç (vetire) içine yerleştirerek, ilmi de eleştirmemiz gerekir. Böylece bütünüyle nesnel bir biçimde düşünülen ilmî apaçıklık, o andaki yanılmalar arasından bile doğruya götürür. Aynı nesnel eleştiri bütün öbür apaçıklıklara da yönelip, onlara da gerçek nesnel değerlerini verebilir. (L)

APADANA i. Pers Akamanış saraylarında, Mısır tapınaklarında olduğu gibi, birçok sütun üzerine oturtulmuş taht salonu. (L)

APAFİ I Mihaly (1632-Fogaras 1690), osmanlı tarihçileri Mihal adını tercih ederler. Osmanlıların Erdel (Transilvanya) beylerindendir. Nemçe (Avusturya) imparatoru Leopold I, Erdel'i himayesi altına almak istediğinden Kemény János'u buraya kral seçtirdi. Onu tanımayan Osmanlılar, serdar Köse Ali Paşa kumandasındaki orduyu Erdel'e gönderdiler. Kaçan kralın yerine Apafi Mihaly'nin Osmanlılar tarafından tahta geçirilişi için yapılan törenlere ait bilgiyi Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinden (C. VI) öğreniyoruz (1661). Serdar Ali Paşa eski kral Kemény János'u yenince (1662) Mihaly'nin krallığı resmen tanındı. Avusturya karşısında Macarlara ve Osmanlılara yardım ettiyse de, Kara Mustafa Paşanın İkinci Viyana kuşatmasında Viyana'yı alamadan dönmesiyle Avusturya'nın himayesini tanımak zorunda kaldı ve bir antlaşma imzaladı (1687). Böylece de sözde kral halinde kaldı. Ölünce yerine oğlu Apafi II, henüz 13 yaşında iken geçti. (ML)

APAFİ II, Mihaly, son Erdel beyi ve Apafi I Mihaly'nin oğlu (1677-Viyana 1713). On üç yaşında iken Avusturyalılar tarafından vasilik altında Erdel beyliğine getirildi (1690). Fakat, Osmanlılar onu tanımayarak, Thököly'yi bey tayin ettiler. Thököly, Apafi II'nin üzerine yürüdü ve Avusturya ordusunu yenerek Hermannstadt'ı aldı; Avusturyalılar Thököly'yi yendilerse de Apafi, Avusturya'nın uygun görmediği bir evlenme yaptığı bahanesiyle Viyana'ya çağrıldı ve ölümüne kadar orada kaldı; bu arada beylik tahsisatı aldı, fakat bütün hükümranlık haklarından vaz geçti. (M)

APAGOGE i. Esk. çağ. Atina'da, her vatandaşa tanınan, bir suç işleyeni suçüstü yakalama hakkı. (L)

APAGOJİ i. (yun. *apagoge*, getirmek eylemi'nden fr. *apagogie*). Mant. Bir önermenin doğruluğunu ispat etmek için karşıt önermenin saçmalığını göstermeğe dayanan çıkarım tarzı. (L)

APA IŞBARA YABGU, Batı Göktürk hakanı (640-642). Babası Işbara Han zamanında karışıklıklar çıktı. Işbara Han bu durumu düzeltemediği gibi âsilerle yaptığı savaşı da kaybederek kaçtı. Kurultay Ye-ke-şe'yi Apa-tu-le adıyle hakan ilân etti. Işbara tekrar ortaya çıkarak yurdunun bir kısmında da o hüküm sürmeğe başladı. Fakat bir süre sonra ölünce yerine oğlu Apa Işbara Yabgu hakan ilân edildi. Çin imparatoru, kendisine davul ve bayrak gönderdi. Yeni hakan karargâhını İli ırmağının batısına kurdurdu. Leb gölünden Hazer denizinin doğusuna kadar olan bölgeye tam mânâsıyle hâkim oldu. Ye-ke-şe ise zamanla kuvvetlendi ve Apa Işbara Yabgu üzerine yürüdü. Apa Işbara Yabgu, fetihler ve Apa-tu-le meselesiyle uğraşırken kendisine bağ-

Foto. LAROUSSE ; MEYDAN

lı kabileleri hoş tutamamıştı. Bu kabilelerin isyanı sonunda kaçmağa mecbur oldu. (M)

APAK (Orhan Şeref), türk spor idarecisi, (İstanbul 1906). Çeşitli fasılalarla (1952, 1958, 1961, 1965) Futbol federasyonu başkanlığına getirilmiştir. (M)

APAK (Rahmi), türk siyaset adamı ve asker (Babaeski 1887-Ankara 1963). 1906 Yılında Harp okulunu bitirdi. Balkan savaşına Vardar ordusu ile katıldı. 1914'te kurmay oldu. Birinci Dünya savaşında Kafkas, Irak ve Filistin cephelerinde bulundu. 1917'de İngilizlere esir düşerek Malta'ya götürüldü. Kurtuluş savaşında alay ve tugay kumandanlığı yaptı. Moskova'da ataşemiliter olarak bulundu. 1934'te ordudan ayrıldı. 1935-1946 Yılları arasında Tekirdağ milletvekilliği yaptı. Lizbon elçiliğine tayini üzerine milletvekilliğinden çekildi. 1949 Yılında Bağdat elçiliğine nakledildi. 1952'de emekliye ayrıldı. Eserleri: *Rus-Leh Seferi* (1925); *Cihan Harbi Esnasında Avrupa Hükûmetleriyle Türkiye. Anadolu'nun Taksimi* (1926); *Felâkete Doğru* (1932); *Mareşal Foch'un Hatıraları* (1939); *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu* (1942); *Portekiz ve Salazar* (1949); *Yetmişlik bir Subayın Hatıraları* (1957); *Türk İstiklâl Harbinde İç Ayaklanmalar* (1964). Bunlardan başka askerlikle ilgili bazı meslek kitapları da vardır. (M)

APALAK sıf. [Süt çocuğu için] Tombul, gürbüz, iri. ‖ *Halk dili.* Meme çocuğu, bebek.

— DEY. *Apalak topalak,* tombul, sevimli, yüzü gözü temiz [küçük çocuk]. (M)

APALAŞ dağları, ing. **Appalachian Mountains.** Kuzey Amerika'da dağ sistemi. Saint-Lawrence ırmağı ağzından Alabama'ya kadar doğu kıyısına paralel olarak 2 000 km'den fazla bir uzunluk gösterir. Eskiden kıvrılmış ve peneplen haline getirildikten sonra aşınımla gençleşmiştir: sert ve yumuşak yereylerin birbirini izlemesi sonucunda dik yamaçlı sırtlarla dayanıksız kayalar alanında oluk şekilli çukurlar meydana çıkmıştır. Dağ kütlesi iki yandan yaylalarla sınırlanır. Batıda *Appalachian* yaylası. Catskills'lerle 1 261 m'ye yükselen ve güneydoğuda dik bir yamaçla (Alleghany Front ile) son bulan hemen hemen aşınımdan bozulmamış bir peneplen'dir; doğuda *Piedmont* yaylası Atlas okyanusu kıyı ovasına doğru eğilir. Bu yaylalar arasında kuzeydoğudan güneybatıya doğru yönelen birbirine paralel oluklar, peneplen'in gençleşmesinden meydana gelme yönelmiş ve aşınmış sırtlarla ayrılmıştır: bu sırtların en yükseği güneyde Mount Mitchel'dir (2 037 m). Apalaş bölgesi yeraltı kaynakları (maden kömürü, petrol) ve gelişmiş sanayii (özellikle kuzeyde Pennsylvania'daki demir, çelik ve makine sanayii) bakımından büyük bir iktisadî önem kazanır.

◆ **Apalaş** sıf. Jeomorfol. *Apalaş yüzey şekli* veya *relyefi,* birbirinden oluk biçimli uzun çukurlarla ayrılmış, pek değişmeyen yükseklikte paralel zirveleri olan engebe çeşidi.

— ANSİKL. Jeomorfol. *Apalaş yüzey şekilleri,* sert ve yumuşak tabakaların art arda geldiği, sırasıyle düzleşme ve aşınma devrelerinin hüküm sürdüğü kıvrımlı ve daha sonra aşınımın tekrar başladığı oluşumlarda gelişir. Farklılaşmış aşınmadan ileri gelen bir yüzey şeklidir. Akarsular ağı dikgen biçimindedir: bazı kollar yumuşak kayalardan meydana gelmiştir ve biçimli kesimlerin suyunu alır: bunlara dikey olan kollar ise sert kayaları boğazlardan geçerek aşar. Bu terim, genellikle, eski dağ kütlelerine ve tabakaları muntazam örtü kıvrımlarının etkisi altında kalmış kütlelere uygulanmak istendi. Daha sonra da terimin anlamı gittikçe genişledi: tabakaların yaşı ve kıvrılma şekli ne olursa olsun, yukarıda açıklanan şartlara uygun yerey şekillerine bu terim uygulanmaktadır: ancak bu şekillerin, çok dikelmiş ve dar sırtlar meydana getirebilecek durumda olmaları gerekir. Belçika Ardenne'indeki Condroz ve Montagne Noire'ın bazı kısımları böyledir. *Yalancı apalaş yüzey şekli* diye, genel görünümü apalaş yüzey şekillerini andıran, ama evrimi bir dereceye kadar değişik olan bölgelere denir: bunlarda sert kaya dorukları, düzlenme yüzeyi tarafından kesilmemiştir, bu düzlenme yüzeyi sadece üzerinde sözü geçen dorukların yükseldiği yumuşak kayaları etkilemiştir: bu yüzden sert kaya sıraları düzenli değildir. Bu durum, şistli Ren kütlesindeki Taunus, Hunsrück ile Armorik masifindeki Falaise kesiminde görülür. Bazen evrim daha karmaşıktır; düzlenme yüzeyi, kırıklarla türlü yükseltilerde kütleler halinde kesilir veya yerini basamaklı düzlenme seviyelerine bırakır. (L)

APALAŞLAR, Georgia, Mississippi dolaylarında yaşayan, sayıları çok azalmış Kuzey Amerika yerlileri. (L)

APAMA, Baktriane satraplarından birinin kızı. M.Ö. 325'te Seleukos Nikator ile evlenip birçok şehre adını verdi. Antiokhos Soter ve Stratonike'nin kızı. Kyrene kralı Magas ile evlendi. (L)

APAMEİA. Esk. coğ. Ön Asya'da bulunan birçok şehrin adı. En ünlüleri şunlardır:

1. Apameia Kibotos, Anadolu'da Frigya bölgesinde Maiandros'un (Büyük Menderes) çıkış noktasında bir şehir. Seleukos Nikator'un kurduğu ve karısının şerefine Apameia adını vermiş olduğu bu şehir Kelainai şehrine de yakındı. (Bugün Dinar.)

2. Apameia, Orontes üzerinde (bugün Âsi ırmağı). Seleukos Nikator tarafından genişletildi. Önce Pompeius, sonra 540'ta Hüsrev Anuşirvan tarafından yağma edildi. Bugün türlü kalıntıları vardır (tiyatro, Talih tapınağı). Haçlı seferlerinde *Famia* denilen bu şehir, Antakya prensliğinin başpiskoposluk şehriydi.

3. Apameia, Anadolu'da Bithynia bölgesinde bir şehir. Burada Kolophon şehrinin kolonisi olan Myrileia şehri vardı ve Makedonya kralı Philippos V burayı tahrip edince, toprakları Bithynia kralı Prusias'a geçti. Prusias karısı Apama'nın şerefine bu şehri kurdu. Mithridates savaşından zarar gören şehir, Augustus zamanında Roma'nın kolonisi oldu ve Colonia Iulia Concordia Augusta Apamea adını aldı. Kalıntıları Mudanya'nın güneydoğusundadır. (LM)

Apameia barışı, Romalıların Sipyloi Magnesia'sında, M.Ö. 189'da Antiokhos III'e karşı kazandıkları zaferden sonra, 188'de Apameia-Kibotos'da imzalanan barış antlaşması. Bu antlaşma ile Antiokhos, Romalılara 15 000, Pergamon (Bergama) kralı Eumenes'e 850 talentum ödemek, Roma'ya kurmay heyeti ile birlikte rehinelerini (bu arada kaçıp kurtulan Hannibal'i) ve gemilerini teslim etmek zorunda kaldı. Gelecekte gemilerini Sarpedon burnunun doğusunda tutmağa, Küçük Asya üzerindeki bütün haklarından vaz geçmeğe söz verdi. Roma, Küçük Asya'nın bazı şehirlerine bağımsızlık tanıyor, geri kalanlarını Pergamon'lu Eumenes'e ve Rodos'a veriyordu. Pergamon krallığının ilk Küçük Asya devleti olmasını sağlayan Apameia barışı büyük bir ustalıkla hazırlanmıştır: yunan kuvvetleri kendi aralarında karşı karşıya bırakılırken Roma hiç toprak ilhak etmiyor, gözü tok bir devlet gibi görünerek gerçekte bütün Küçük Asya'yı kesinlikle ele geçirmiş oluyordu. (L)

APANDİS i. (lat. *appendix*'ten fr. *appendice*). Anat. Körbağırsağın 4-12 sm uzunluğundaki körelmiş solucansı son kısmı. İleumun körbağırsağa açıldığı ağızdan 3 sm aşağıda bulunur.

— ANSİKL. *Apandis*'in iç oyuğu silindir biçimindedir ve körbağırsağa açılır. Genellikle kıvrımlı bir doğrultu izler ve körbağırsağın iç kenarına uzanır; fakat başka yönelimler de gösterebilir, özellikle körbağırsağın arkasına geçebilir (retroçekal apandis); ucu körbağırsağın çok uzağına yerleşebilir; bu durumda çıkarılması güçleşir (leğen içi, karaciğer altı, körbağırsak mezosu apandisleri gibi). Normal durumda apandis, kalça kemiğinin sağ kanadının ön üst dikeninden göbeğe çekilen bir çizginin orta noktasında, karnın iç yanına doğru dönüktür. Buraya *McBurney noktası* adı verilir. Körbağırsak apandisinin yangılanması sık görülür. (Bk. APANDİSİT.) [L]

APANDİS i. (fr. *appendice*). Zool. Daha iri kısımlara (bacak, mandibula, anten, palpa, solungaç kesesi v.b.) takılı ince uzun kısımlara verilen ad. ‖ *Kuyruk apandisi,* omurganın kuyruk biçimindeki uzantısı.

— ANSİKL. Zool. Kabuklularda göğüs apandisi Y şeklindedir. Y'nin dibi protopodit ile yapışıktır, çıkan kollardan birisi *iç kol* (endopodit), diğeri *dış kol*'dur (eksopodit). Dış kol hiç bulunmayabilir. Protopodit, iki parçadan meydana gelir: *koksopodit* ve *bazipodit.* Endopodit ve eksopoditi teşkil eden parçaların sayıları da şekilleri de çok değişiktir. Böceklerde göğüs apandisi veya *patea,* arka ayakların bağlandığı bir *koksa,* küçük bir uyluk yumrusu, oldukça uzun bir uyluk kemiği, tibya ve nihayet *tarsus*'tan meydana gelir. Tarsus'un ayrı şekillerde sonlanan birçok parçası vardır (çengel, yapışıcı raket v.b.). [L]

APANDİSİT i. (fr. *appendicite*). Patol. Körbağırsak apandisinin yangısı.

— ANSİKL. *Apandisit* çok değişik, bazen aldatıcı klinik tablolar şeklinde görünen ve çok sık rastlanan bir hastalıktır. İki büyük şekli vardır: had apandisit, müzmin apandisit.

Müzmin apandisit, bulantı, kabız ve sağ kalça çukuru içinde ağrı ile kendini belli eder.

Muayenede, sağ kalça çukurunda, ağrı elle tespit edilir; bu ağrının en şiddetli olduğu nokta kalça kemiğinin ön üst dikenini göbeğe bağlayan çizginin ortasındadır: bu noktaya *McBurney noktası* denir. Bununla beraber müzmin apandisit, apandise bağlanılamayacak çok aldatıcı çeşitli şekillere bürünebilir (baş ağrıları, rahatsızlıklar v.b.). Bu bozuklukların tedavi şekli, genellikle hiç bir kötü sonucu olmayan apandisit ameliyatıdır.

Had apandisit, başlangıçta kalça çukurunda şiddetli bir ağrı, ateş ve kusmalarla kendini belli eder; muayene kalça çukurunda şiddetli bir ağrı ve karın duvarında bir direnç gösterir. Bu tablo, ağır, hattâ öldürücü karmaşımların meydana gelmesini (genel peritonit, derin abse) önlemek amacıyle gecikmeden ameliyatı gerektirir. Had apandisit, apandisin anormal duruşuna (leğen içi, körbağırsak arkası, karaciğer altı), hastanın yaşına (meme çocuğunda ve ihtiyarda teşhis güçtür) ve nihayet başlangıca bağlı (had apandisit birden, genel peritonitle belirir) özel şekillere bürünür. Had apandisit derhal cerrahî müdahaleyi gerektirir, teşhis büyük ölçüde periton yangısının yaygınlığına bağlıdır; ameliyat sonrası tehlikeler özellikle bir bağırsak tıkanmasının ortaya çıkmasına bağlıdır.

◆ **Apandikosel** i. (fr. *appendicocèle*). Apandis fıtığı.

◆ **Apandikostomi** i. (fr. *appendicostomie*). Cerr. Apandisin, boşluğu açıldıktan sonra deriye ağızlaştırılması.

◆ **Apandisektomi** i. (fr. *appendicectomie*). Körbağırsak apandisinin cerrahî olarak alınması.

— ANSİKL. *Apandisektomi,* genellikle sağ iliak çukurda, *McBurney yarık çizgisi* denen eğik bir yarık çizgiyle yapılır. Kronik apandisitlerde kısa süren bir müdahaledir. Had apandisit halinde veya apandis'in anormal yerleşmeler gösterdiği durumlarda uzun ve nazik bir ameliyat olabilir. (L)

Apa Ofset basımevi, sanayi ve ticaret anonim şirketi. Resim, dekor ve klişe sahalarında çalışan Mazhar Apa tarafından 1942 yılında İstanbul'da kuruldu. Foto ofset tekniğini Türkiye'de en modern şekliyle uygulayan ilk basımevidir. Apa Ofset'te bugün 15 baskı ünitesi vardır ve Levent'teki modern tesislerinde 150 mütehassıs eleman çalışır. (M)

APAR i. (fr. *à part*'dan). Tiyatr. Tiyatro metinlerinde, oyuncunun seyircilere duyuracak kadar yüksek sesle söylemesi gereken, fakat öteki oyuncuların duymadıkları farz olunan kelime veya cümleleri belirtmek için kullanılır. (L)

APARAT i. Bk. CİHAZ.

APARECİDA, Brezilya'da şehir (Sao-Paulo eyaleti); 15 400 nüf. (L)

APARKAT veya **APARKUT** i. (ing. *uppercut*). Spor. Boksta kroşe yumruğun aşağıdan yukarıya doğru atılan şeklinin adı. Kol, dirsekten 45 derecelik bir açı teşkil eder ve yumruk mideye, karaciğere, kalbe veya çeneye atılır. (M)

APARKHE i. Esk. yun. Konfederasyon sitelerince Eleusis tanrıçalarına ödenen vergiden Atina'nın, M.Ö. yaklaşık olarak 446-445'ten itibaren almağa başladığı altmışta bir hisse. (Gerçekte maksat, İran istilâsında zarar gören *telesterion*'un yerine daha güzelini inşa edip onu tanrıçalara adamaktı.) [L]

apandis

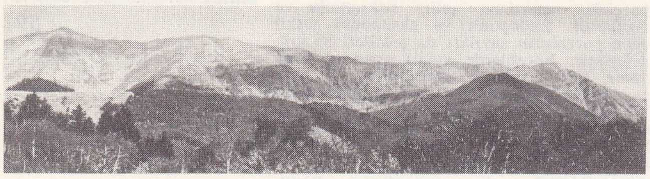

Kuzey **APENNİN dağları,** Cimone tepesi

Talip APAYDIN

APARKUT i. Bk. APARKAT.

APARMAK veya **APARTMAK** geçl. f. Alıp götürmek, kapıp kaçmak: *Geçme namert köprüsünden ko aparsın su seni* (....) ‖ *Argo.* Gizlice almak, gizlice alıp kaçmak, aşırmak.

— Dil bil. Kelime bugün Azerî Türkçesinde ve bazı Anadolu halk ağızlarında «alıp götürmek», argoda «aşırmak» anlamıyle yaşamaktadır. (M)

APARÖNİ i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *pareune* çiftleşmeden fr. *apareunie*). Kadın cinsiyet organlarının kötü oluşmasından veya yokluğundan ileri gelen çiftleşme imkânsızlığı. (L)

APARRİ, Filipin adalarında şehir, Luçon adasının kuzey kıyısındaki başlıca limanı; 25 000 nüf. Tütün ve odun ihracatı. (L)

APARTE i. (lat, *a parte*, ayrı olarak'tan fr. *aparté*). Bir tiyatro oyuncusunun yalnız seyirci tarafından duyulduğu farz olunan kendi kendine yaptığı konuşma. (L)

APARTHEİD i. (afrikaanca dilinden k.). Beyazlar tarafından, Zencilere karşı, her konuda sistemli olarak ırk ayırımının uygulanması. (*Apartheid*, Güney Afrika cumhuriyetinde milliyetçi hükûmet tarafından sürdürülmektedir.) [L]

APARTMAK geçl. f. Bk. APARMAK.

APARTMAN i. (fr. *appartement*, daire). Odaları ve diğer müştemilâtı bir kat üzerinde olan dairelerin meydana getirdiği taş veya beton bina: *Apartman merdivenlerinden koşa koşa çıktı* (S. F. Abasıyanık). *Bugün damım çökerken biraz daha başıma / Üstüne bir kat daha çıktı apartmanlar* (F.N. Çamlıbel). ‖ *Apartman dairesi,* bir apartman katında çeşitli odaları, mutfak, banyo v.b. bölümleriyle başlıbaşına müstakil bir ev sayılabilecek bölüm: *Suzy apartmanın arka tarafına giden koridorda kaybolmuştu* (P. Safa). ‖ *Apartman katı,* bir apartmanın bir veya birkaç daireyi içine alan katı. ‖ *Blok apartman* veya *apartmanlar,* aynı tip birden fazla apartmanın birbirine bitiştirilmesiyle elde edilen ve kırk, elli dairelik büyük bina (böyle yapılmış binalar topluluğu). [M]

APAR TOPAR zf. Telâş ve acele ile: *Apar topar evden fırladım.* ‖ Yaka paça: *Gençler hocayı apar topar getirdiler, teneşir tahtasına yatırdılar* (N. Araz).

— DEY. *Apar topar etmek,* kargaşalık ve gürültü içinde toparlamak, yaka paça ederek götürmek: *Dökümhane kapısına doğru akan bir kalabalığın üzerinde çırpınıyor, herifi apar topar etmişler* (Orhan Kemal). [M]

APASTAMBHA, eski çağlarda yaşamış bir hint ermişi; Güney Hindistan'da bugün de açık olan bir Veda okulunun efsanevî kurucusudur. Tapınma ve hukuk üzerine M.Ö. V. yy. dan kalma birçok *sutra*'yı onun yazdığı söylenir. (L)

APAŞ i. (Amerika'nın *Apaş* yerlilerinin adından). Her an kötülük yapmaya hazır, büyük şehir serserisi. (L)

APAŞLAR, A.B.D.'nin güneybatısında yaşayan yerliler (Athapacan'lar ailesinden). XIX. yy. sonunda batıya göçen öncülerle (Pioneers) savaştılar. O zamandan beri, bazıları Arizona, New Mexico, Teksas, Oklahoma'da Yerlilere ayrılmış bölgelerde yaşarlar. Eskiden göçebe, avcı ve savaşçıydılar. Pueblo'lar ile Beyazların etkisi altında, yavaş yavaş daha ileri bir yaşayış seviyesini benimsemişlerdir. (L)

APATELİT i. (yun. *apate*, aldatma, *lithos*, taş'tan fr. *apatélite*). Çömlekçi kilinde yuvarlak veya tozlaşma halinde bulunan demir hidrosülfat. (L)

APATİ i.(yun. *apatheia*, duygusuzluk'tan fr. *apathie*). Tam duygusuzluğa varan gevşeklik, iradesizlikten gelen sürekli cansızlık. (L)

APATURA i. Beyaz benekli, kahverengi kelebek. Yanardönerli mavi veya mor pırıltılar saçar. Daha çok ormanlarda görülür. (Tırtılı söğütgiller üzerinde yaşar. *Apatura iris,* yanar dönerli büyük gündüz kelebeği; *A. ilia,* küçük gündüz kelebeği. Bu cins, pulkanatlılar'dandır.) [L]

APATURİA i. (yun. k.). Daha eski devirlerde kurulmuş oymaklar (*phratria*) halindeki toplum düzenini hatırlatan İyonya bayramları. (Atina'da üç gün sürerdi; Pyanepsion ayında yapılır ve babalar bayramı sayılırdı: ilk gün, her *phratria*'da müşterek yemeklerle sona erer, ikinci gün kurbanlara ayrılırdı, son gün, aile reisleri o yıl doğmuş olan çocuklarını kendi phratria'larına yazdırırlardı.) [L]

APATİT i. (fr. *apatite*). Miner. Kemik dokusunda bulunan, içinde flüor veya klor olan tabiî kalsiyum fosfat.

— ANSİKL. Formülü $Ca_5(PO_4)_3(F, Cl, OH)$, yoğunluğu 3,16-3,22, sertliği ise 5 olan *apatit* ya püskürük veya başkalaşım taşlarında billûr halde veya toprak halinde bulunur. Altıgen sistemde billûrlaşır. Tarımda kullanılmak üzere çıkartılır. (L)

APATOZOR i. (yun. *apatan*, yanıltmak, *saura*, kertenkele'den fr. *apatosaure*). Dev boylu, kertenkele ayaklı dinozor. Kayalık dağlarda (Kuzey Amerika) alt Kretase devrine ait fosili bulunmuştur. (Brontozor türüne yakındır. Onun gibi iri bir gövdesi, uzun bir boynu, ufacık bir başı ve uzun bir kuyruğu vardı. İskeletinin uzunluğu 18 m'dir.) [L]

APATZİNGAN, Meksika'da şehir (Michoacan devleti), Uruapan'ın güneybatısında; 2 100 nüf. (L)

APAYDIN (Talip), türk yazarı (Polatlı 1926). Hasanoğlan Yüksek Köy enstitüsü mezunu, musiki öğretmeni. Eserleri: *Susuzluk* (şiirler, 1956); romanlar: *Sarı Traktör* (1958), *Yarbükü* (1959), *Emmioğlu* (1961), *Ortakçılar* (1964), *Toprağa Basınca* (1966); *Ateş Düşünce* (hikâyeler, 1961). [M]

APAYDIN (Zekâi), türk siyaset adamı ve Türkiye cumhuriyetinin ilk Tarım bakanı. (Graveşka, Bosna 1877-İstanbul 1947). 1903'te Mülkiye mektebinden mezun oldu, Osmanlı devleti sınırları içindeki çeşitli il ve ilçelerde idarî görevlerde bulundu. Kurtuluş savaşının başında Mersin mutasarrıfı iken Türkiye Büyük Millet meclisinin birinci döneminde Adana milletvekilliğine seçildi. Bu dönem içinde Eskişehir İstiklâl mahkemesi üyeliği, Hariciye vekili Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyetin içinde Londra konferansında Türkiye Büyük Millet meclisi hükûmeti murahhaslığı, Lozan barış konferansında murahhas heyeti müşavirliği yaptı. 1923 Seçimlerinde Aydın milletvekilliğine seçildi. 6 Mart 1924'te kurulan İnönü hükûmetinde Tarım bakanlığına getirildi. Londra elçiliğine tayini üzerine 30 ağustos 1924'te bu görevden istifa etti. Bir yıl sonra Moskova büyükelçiliğine tayin edildi (1925-1927). Türkiye Büyük Millet meclisinin üçüncü dönemi için yapılan seçimlerde Diyarbakır milletvekilliğine seçildi dördüncü ve beşinci dönemlerde de aynı ilden milletvekili oldu. Bu süre içinde önce Nafia vekilliği (1930), sonra Millî Müdafa vekilliği yaptı (1930-1935). İkinci defa Moskova büyükelçiliğine tayini üzerine milletvekilliğinden ayrıldı. 1939 Yılına kadar bu görevde kaldı, sonra kendi isteği ile emekliye ayrıldı. *İdarî Teşkilât ve Islahat Hakkında Tenkidaat ve Mütalaat* (1906) ve H. Laufenbourger'den çevirdiği *İktisadî Sahada Devlet Müdahalesi* adlı iki kitabı yayımlanmıştır. (M)

APAZ veya **HAPAZ** i. (ermenice k.). Avuç. ‖ *Argo.* Ele geçirilmiş, bahşiş olarak alınmış şey. ‖ Sıf. Avuç dolusu: *Bir apaz altın.* (M)

APAZLAMAK veya **HAPAZLAMAK** geçl. f. (ermenice *apaz*, avuç'tan). Avuçlamak, avucu doldurmak. ‖ *Argo.* Zorla elde etmek, yakalamak.

— Denizc. [Yelken için] Rüzgârdan şişmek. ‖ [Gemi için] Bordadan esen rüzgâr ile yavaş yavaş gitmek.

◆ **Apazlama** i. Denizc. Yelkenli gemilerde, gemi omurgasına 45° lik açı ile pupa ve orsa arasında esen rüzgâr.

— DEY. *Apazlama gitme, apazlama seyir,* bir yelkenlinin rüzgârı yandan (orsa ile pupa arasından) almak suretiyle seyretmesi. Buna *serbest seyir* de denir. (M)

APEGA i. M.Ö. 206'da Isparta tiranı Nabis tarafından icat edilen işkence âleti. (Karısı Apega'yı temsil eden ve her tarafından sivri uçlar çıkan bir otomat, kurbanını kolları arasına alıp sıkar ve onu delik deşik ederek öldürürdü.) [L]

APEKS i. (lat. *apex*, tepe). Rom. tar. Salien's'ler ile flamen'lerin takkesinde tepeye yerleştirilen yün sarılmış zeytin dalı.

— Astron. Bk. GÜNEREK.

— Leng. Latinlerin yazıtlarda kullandıkları ve uzun bir ünlüyü belirten vurgu işareti.

— Teknol. Bir siklonda, koyulaşan sıvının boşaldığı delik. (L)

APEL (Johann August), alman hukukçusu ve yazarı (Leipzig 1771-ay.y. 1816). Weber'in operasının librettosuna kaynak olan *Freischütz* (Avcı) adlı bir eseri olmasaydı, adı tamamıyle unutulacaktı. (L)

APEL (Willi), amerikalı müzikolog (Konitz 1893). L. Kreutzer, E. Fischer ve C. A. Martienssen'in (piyano) öğrencisi. 1936'da A.B.D.'ye yerleşti. Harvard ve İndiana üniversitelerinde profesör. Başlıca eserleri: *Historical Anthology of Music* (Tarihî Müzik Antolojisi, 1950); *French Secular Music of the Late Fourteenth Century* (XIV. yy. Sonlarında Dindışı Fransız Müziği, 1949); *Harvard Dictionary of Music* (Harvard Müzik Sözlüğü, 1953); *Gregorian Chant* (Gregorius İlâhileri, 1958) ve *Harvard Brief Dictionary of Music*'in (Kısa Harvard Müzik Sözlüğü, 1960) yeni baskısı. (L)

APELDOORN, Hollanda'da şehir (Gelderland eyaleti), IJselmeer'in güneydoğusunda IJsel'in yan kanallarından biri üstünde; 112 200 nüf. Dinlenme yeri ve sanayi şehri: kâğıtçılık, kimyevî boya ve ilâç, plastik maddeler, dokuma sanayii, makine yapımı, metalürji, besin maddeleri. — Dolaylarında kraliyet şatosu vardır. (L)

APELLA i. (yun. k.). Isparta'da halk meclisi.

— ANSİKL. *Apella,* prensip olarak otuz yaşını doldurmuş vatandaşlardan meydana gelir ve her ay toplanırdı. M.Ö. VIII. yy. ortalarına kadar gerçek ve geniş bir gücü vardı; özellikle savaş ve barış kararları alırdı. Sonraları bu mecliste vatandaşlar sembolik olarak temsil edildi ve *apella*'nın görevi krallarla *ephoros*'ların kararlarını onaylamak ve onları alkışlarla tayin etmek şeklinde sınırlandı. (L)

APELLA i. Guyana ve Brezilya'da yaşayan koyu renkli maymuna (sajou) [*Cebus fatuellus*] genel olarak verilen ad. (L)

APELLES, yunan ressamı (öl. Kos, III. yy. başları). Kolophon ve Ephesos'ta yaşadı. Sikyon'da öğrenim gördü. Philippos ve İskender'in portrelerini yaptı. Eski metinlerde, hafif meşrep kadın Lais'in modellik ettiği *Köpüklerden Doğan Afrodit,* Ephesos'ta yapılmış *Yıldırımlı İskender* ve Botticelli'nin eski bir tasvire dayanarak yeniden yaptığı *İftira* alegorisi ona atfedilir. Sanatı hakkında bir kitap yazmış, ama geriye şöhretiyle birkaç hatırasından başka bir şey kalmamıştır. (L)

APELLES, II. yy. da yaşamış sapkın tarikatçı; Markion'un çömezi. (L)

APELLİKON Teos'lu, Aristoteles'ci filozof ve kitapsever (M.Ö. I. yy.). Strabon'un anlattığına göre, Aristoteles'in yayımlanmamış metinlerini bularak bunların kopyasını çıkarmıştır. Sulla, bu metinleri Atina'dan Roma'ya getirtti. (L)

APENNİN dağları (ital. *Appennino* veya *Appennini*), İtalya yarımadasının belkemiğini meydana getiren, Tiren ve Adriya aklanlarını ayıran dağ sırası. Tevere (Tiber) ve Metauro vâdilerinin sınırladığı Kuzey Apennin dağları, killi kumlu kayaçlardan meydana gelmiştir; oldukça gevşek bir yüzey şekli gösterir; engebeli kesimler (Apuana Alpleri, 1 945 m; Apennin sırtı, 2 600 m), Serchio, Arno, Silve gibi vâdilerin meydana getirdiği çukurları kuşatır. Orta ve Güney Apenninler, ağır yapılı kıvrımlar halinde dalgalanmış kireç taşından oluşmuştur: en yüksek doruklar Abruzzi kesiminde bulunur; güneye doğru kireç taşından başka killi ve kumlu yerey de vardır. Crati'nin ötesinde Calabria Apenninleri, yüksek aşınma yaylaları olan bir granit kütlesidir. Sila (1 929 m), Serra San Bruna (1 400 m) ve Aspromonte (1 950 m) bu kütlenin başlıca elemanlarıdır.

Apenninler, kuzey ve orta bölgelerinde doğuya doğru ova ile birden temasa geçerler; ama batıya doğru geçişi, git gide alçalan te-

Foto. İtalyan Turizm müdürlüğü (LAROUSSE) ; MEYDAN

peler sağlar ve Astapennin kesimini meydana getirir; buna karşılık Calabria Apennini Messina üstüne sert, Taranto körfezine ise daha hafif bir eğimle iner. Dağ sırası, sayısız kara ve demir yoluyle kesilmiştir: Floransa'dan Bologna'ya, Roma'dan Ancona ve Pescara'ya, Napoli'den Foggia ve Taranto'ya yollar uzanır. (L)

APEPSİ i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *pepsis*, hazım). Kötü mide sindirimi.

— ANSİKL. Mide bezlerinin salgısı durunca *apepsi*'den bahsedilir. Yani artık midede sindirim durmuş demektir. Kısmî apepsiye birçok mide hastalıklarında rastlanır; fakat tam apepsi yalnız kanserde görülür. Domuz mide üsaresi ve kaşe şeklindeki mayalar (*pepsin*) gerçek apepside ancak kısmen etkili olabilir. (L)

APER (Marcus), M.S. I. yy. latin hatibi; aslen Galya'lı; Tacitus'un hocası. (L)

APEREA i. (portekizceye tupi dilinden geçen k.). Hint domuzuna (*Cavia procellus*) pek yakın olan Güney Amerika kobayının ilmî adı (*Cavia aperea*). [L]

APERİTİF i. (lat. *aperire*, açmak'tan fr. *apéritif*). Yemekten önce iştah açmak için veya bu bahane ile içilen alkollü içki: ...*denize karşı aperitiflerini alan kadınlı erkekli kalabalığa hoşlanarak bakarken*... (R. H. Karay). [ML]

APERİYODİK sıf. (fr. *apériodique*). Hareketli kısmı sarsıntısız çalışmağa başlamış bir cihaz için kullanılır: *aperiyodik galvanometre*.

— Radyotek. *Aperiyodik devre*, kendine has bir salınım periyodu olmayan devre: *Aperiyodik devreler radyotelegraf yayınlarının dinlenmesinde verici istasyonların aranmasını kolaylaştırır*. (Salınımlı bir devre, amortismanı kritik değeri aşınca, yani aşırı enerji kayıpları salınımların devamına imkân bırakmayınca *aperiyodik* olur. Belirli bir salınım periyodu için gerçekte bir rezonans etkisi vardır.) [L]

APERLAİ. Esk. coğ. Anadolu'da Lykia bölgesinde bir şehir. Aperlai, Simena, içinde Apolonia şehirlerinin de bulunduğu bir birliğin başıydı. Bugün kalıntıları, Kılıçlı (Sıcak) iskelesinin kuzeyindedir. (M)

APERTOMETRE i. Bk. AÇIKLIK ÖLÇER.

APERTURA i. Terz. Bk. YIRTMAÇ.

APET i. Eski Mısır ölçüsü. Aşağı yukarı 18 litredir. (L)

APHANOPUS i. Kemikli bir balık (*Aphanopus carbo*); Atlantik okyanusunun Madera adasını çevreleyen kesimlerinde yaşar. (L)

APHANUS i. (yun. *aphanes*, görünmez). Ilık bölgelerde yaşayan çeşitli renkte, ince vücutlu bitki biti.

— ANSİKL. *Aphanus alboacuminatus* ve *pini*, kurak ve sıcak bölgelerde çalı diplerinde yaşar. Heteroptera takımının ligidae familyasından. (L)

APHELİNUS i. Zool. Amerika menşeli böcek. Elma ağaçlarındaki çiçek bitlerini yok eder. (İlmî adı: *Aphelinus mali*.) Bu cins, zarkanatlıların chalcididae familyasına girer. (L)

APHEQ. Esk. coğ. Bk. AFEK.

APHETOHYOİDEA i. Zool. Çenesizlerle çeneliağızlılar arasında yer alan ilkel omurgalılar. İkinci bağır yayı, ardından gelen solungaç yaylarına benzer. Alt çene yayı ise çeneleri meydana getirir. (L)

APHİDİDAE çoğl. i. Yaprakbiti denilen böcekler familyası.

— ANSİKL. Bu familyadaki böcekler, bitkiler üzerinde yaşar ve onların özsuyunu emer. Üremeleri evrelidir. Başlıca cinsleri: *aphis, lachnus, schizoneura, pemphigus*. (*Eşanl.* YAPRAKBİTİGİLLER.) [L]

APHİDİUS i. Çiçek bitlerinde iç asalak halinde yaşayan çok küçük sinek kurdu. (Zarkanatlıların branconidae familyasından.) [L]

APHİS i. (yun. k.) Yaprakbiti. Birçok türü bitkilere zararlıdır.

APHODİUS i. Zool. İnsan ve hayvan dışkılarında yaşayan pislik böceği. (Türleri sayısız derecede çok ve bütün dünyada yaygındır. Bu cins, kınkanatlılar sınıfının domuzlangillerine girer.) [L]

Aphorismen zur Lebensweisheit (*Hayat Bilgeliği Üzerine Özdeyişleri*), Schopenhauer'ın 1851'de yayımladığı felsefî eser. İnsanların talih bakımından farklılıklar göstermesi üç ana şarta bağlanabilir: kişinin ne olduğu, neye sahip bulunduğu, neyi temsil ettiği. Mutluluk, özellikle kişinin ne olduğuna bağlıdır. Buna göre insan için en yüce iyilikler öznel (sübjektif) olanlar ve herşeyden önce de, neşe ile sağlıktır. Bu şartları inceledikten sonra Schopenhauer mutluluğun tek kaynağını zekâda bulur. Ona göre bütün dertlerimiz, bütün sıkıntılarımız *irade* adını verdiği şeyden, yani yaradılışımızdaki tutku unsurlarından ileri gelir. (L)

APHRODİTE. Bk. AFRODİT.

APHRODİTE i. (mitolojik i. den). Zool. Denizde yaşayan çokkıllı halkalı kurt. Geniş ve yassıdır, sırtı kalın ve yumuşak tüylerle kaplıdır. (*Aphroditidae* familyasının tipi.)

— ANSİKL. Dünyanın bütün denizlerinde çeşitli *aphrodite* türleri yaşar. *Aphrodite aculeata*'nın, diğer adıyle deniz köstebeğinin çok parlak renkleri vardır. Bu renkleri sırtındaki yanardöner yumuşak tüyler verir. Uzunluğu bazen 15 sm'yi bulur. (L)

APHRODİTOPOLİS («Afrodit'in şehri»). Esk. coğ. Yunanlıların, Afrodit ile bir tuttukları tanrıça Hathor'a tapınılan birçok Mısır sitesine verdikleri ad. Bir yönetim bölgesine adını veren başlıca *Aphroditopolis*, Orta Mısır'ın kuzeyinde idi. Bugünkü *Atfih*. (L)

APHTARTODOSET'LER (yun. *aphthartos*, bozulmaz ve *dokêtos*, görünen'den fr. *aphthartodocètes*). VI. yy. mezhep sapkınları, Halikarnas'lı Julianus'un çömezleri; monofisit*lere bağlı idiler. (L)

APHTONİOS Antakya'lı, yunanlı hatip (M.S. IV. yy. sonu ve V. yy. başı). Libanios'un öğrencisi. *Progymnasmata* (Hazırlayıcı Alıştırmalar) adlı eseri, ayrıca Aisopos uslûbunda 40 masalı vardır. (L)

APHYA i. (yun. *aphnê*, ufak balık). Kemikli balık. Vücudu pulsuz ve saydamdır. (Yenilebilen türleri vardır. Kayabalığıgillerden.) [L]

APIŞ i. Uyluğun, budun iç tarafı, iki bacak arası: *Hâkim otur deyip de oturduğu zaman, bu biçare, kasketi bu sefer de apış aralarına almış sıkıyor, sıkıyordu* (S. F. Abasıyanık).

— DEY. *Apışını açmak*, iki bacağını açmak, bacaklarını açarak oturmak.

— Spor. *Apış oturuşu*, binicinin, vücudu öne eğilmiş durumda, bütün ağırlığını apışına vererek atın üzerine oturması. (Rahatsız bir oturuş şeklidir.)

◆ **Apışlık** i. Külot veya pantalon gibi giyeceklerin ağ kısmı. (M)

APIŞARASI i. Anat. Leğen çukurunu alttan örten yumuşak kısımların tümünü kaplayan bölge.

— DEY. *Apışarasında gezmek*, birinin yanında onu rahatsız edecek şekilde bulunmak, bıktıracak kadar ayağının altında dolaşmak.

— ANSİKL. *Apışarası*, önden çatı kemiği ekleminin, arkadan kuyruk omurları ve sağrı bağlarının, yanlardan ilye kemiği çıkıntılarının meydana getirdiği telsel-kemiksel bir çerçeve ile sınırlıdır. Apışarası iki kısma ayrılır: Arka kısım, gödenbağırsağının geçtiği yerdir. Buraya *arka apışarası* veya *art* denir. Ön kısım, erkekte sidik yolunun, kadında sidik ve hazne yolunun geçtiği yerdir. Buraya da *ön apışarası* denir.

Apışarasından geçen çeşitli borular, kaslarla ve kas zarlarıyle donatılmıştır. (En önemli kaslar *anus kaldıracı, sidik borusu büzgeni* ve *anus büzgenidir*.) Bütün bu organlar leğen boşluğunun alt tarafını kapatır. Bu yüzden buraya bazen *leğen tabanı* da denir. (L)

APIŞMAK geçz. f. [Hayvan için] Bacaklarını ayırarak çökmek. ‖ Yorgunluktan ileriye gidememek, olduğu yerde kalmak. ‖ *Mec.* Yılıp, yorulup, başlanılan bir işi bitirememek, âciz kalmak, şaşırmak, ne yapacağını bilememek.

— DEY. *Apışıp kalmak*, şaşırmak, ne yapacağını bilemez bir vaziyette kalmak: *Kötümser olursun, apışıp kalırsın, ezilirsin* (A. H. Tanpınar). ...*vermeğe tenezzül etmediği haberin önemi karşısında apışıp kalır* (S. F. Abasıyanık).

◆ **Apışık** sıf. ve i. Yorulup, kuyruğunu bacaklarının arasına sıkıştırarak giden hayvan. ‖ *Mec.* Yorulup şaşırmış, âciz bir halde kalmış [kimse].

◆ **Apıştırmak** ettrg. f. Hayvanı çok yorarak, yürüyecek kuvvet bırakmamak. ‖ *Mec.* Yıldırmak, şaşırtmak.

— Denizc. Gemiyi iki ucundan halatlarla kasmak veya iki taraftan demirlemek. ‖ Baştaki iki demiri uygun bir açı teşkil edecek şekilde atmak. (Bu usul, genellikle demirleme alanının dar olduğu yerlerde, geminin rüzgâr, akıntı etkilerinden doğan hareketlerini kısıtlamak için kullanılır.)

◆ **Apşak** sıf. ve i. (*apışak*'tan). Bacakları doğuştan birbirinden açık ve eğri olan [kimse]. ‖ Bacakları açık, apışmış vaziyette duran [hayvan]. ‖ *Mec.* Yorgun, tenbel, yorgunluktan yürümeğe kuvveti olmayan. (M)

A.P.İ. (*American Petroleum İnstitute*'un baş harfleri), A.B.D.'de petrol sanayii, araştırma ve normalleştirme kurumu. Ham petrollerin yoğunluğu çoğunlukla Baumé derecesine yakın olan A.P.İ. derecesiyle ifade edilir. (L)

APİA, Upolu'nun güney sahilinde, Batı Samoa adalarının merkezi ve limanı; 10 000 nüf. Hindistancevizi fidanlıkları. (L)

APİA, Okyanusya'da Batı Samoa adalarının merkezi ve limanı, Upolu adasının kuzey kıyısında; 25 400 nüf. Hindistancevizi. (L)

APİA veya **APİA GAİA**. Esk. coğ. Peloponnes'in eski adı; adını, Argos'un efsanevî kralı *Apis*'in adından almıştır. (L)

APİANUS (Petrus VON BİENEWİTZ veya BENNEWİTZ), alman astronomu ve matematikçisi (Saksonya'da Lisening 1501-İngolstadt 1552). Boylamları belirtmek için ay hareketlerini ilk öne sürenlerden biri; —PHİLİPP, oğlu (İngolstadt 1531-Tübingen 1589). İngolstadt ve Tübingen üniversiteleri matematik kürsülerinde matematik profesörlüğü yaptı. (L)

APİCİUS, romalı dört yemek meraklısının adı. Biri Cumhuriyet devri sonlarında, MARCUS GAVİUS APİCİUS adlı, ikincisi Augustus ve Tiberius zamanında yaşadı; yeni yemekler icat etti ve sofra masraflarıyle büyük bir serveti yiyip bitirdi. Claudius'tan sonra yaşayan bir başka Apicius, bu imparator zamanındaki şölenleri anlatan *De re Coquinaria* (Aşçılık Üstüne) adlı bir kitap yazdı. Trajanus zamanındaki dördüncüsü, istiridyeleri muhafaza usulünü buldu. (L)

APİİN i. (lat. *apium*, maydanoz). Kim. Apijenin'in, maydanoz ve kerevizde rastlanan glükozoit'i. (L)

APİJENİN i. (fr. *apigénine*). Kim. Apiin'in kaynar klorhidrik asit etkisiyle ikiye ayrılmasında glükozla birlikte meydana gelen billûrlaşabilir madde (1. 3. 4. trihidroksiflavon). [L]

APİKO (ital. *a picco*, düşey olarak). Gemc. Harekete hazırlanan bir gemide demirin dipten kurtularak zincire asıldığı an. (Bu anda zincir düşey duruma gelir.) ‖ *Apiko oluncaya kadar vira etmek*, denize atılmış olan demire bağlı zincirin deniz içindeki uzunluğu tam denizin derinliğine eşit oluncaya kadar ırgadı vira etmek. ‖ *Apiko zincir*, apiko durumunda olan zincir. ‖ *Argo. Apiko beklemek*, herhangi bir işe başlamak için her an hazır bulunmak.

◆ Sıf. *Argo*. Derli toplu, düzgün kıyafetli: *Yağlıkçı Hasan Efendinin dükkânında oturmakta iken apiko bir genç gelir.* (H. R. Gürpınar). ‖ Çevik, tetik. (ML)

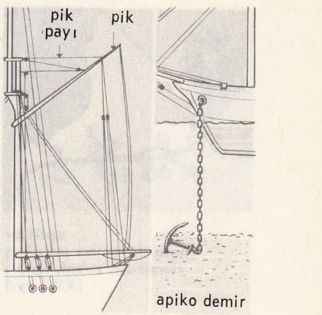

apiko (denizc.)

apios

kalkerden **APİS**
I. yerli sülâle Menfis
Serapeum'u

Foto. LAROUSSE

aplikler

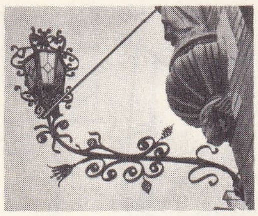

aplikler bina duvarına takılmış demirden sokak feneri (XVI. yy.)

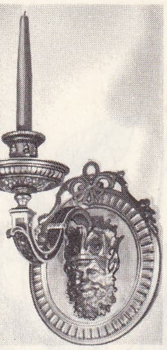

plakası üzerinde insan başı kabartmalı pirinç **aplik** (XVII. yy.)

üç kollu şamdan biçiminde **aplik** (XVIII. yy.) [her üç aplik de Paris Dekoratif Sanatlar müzesinde]

APİKOLİZ i. (lat. *apex, apicis*, uç ve yun. *lysis*, çözme, ayırma'dan fr. *apicolyse*). Akciğerin tepe kısmının çökmesi. Plevra kubbesi iç bağlarından kurtarılarak ve göğüs kafesinin çeper kasları ile plevra dış dokusu arasındaki normal yerinden uzaklaştırılarak yapılır. (L)

APİOCRİNUS i. (yun. *apios*, armut ve *krinon*, zambak). Zool. Fosilleşmiş derisidikenli hayvan. İkinci jeolojik çağda, özellikle Jura çağında yaşamıştır. (L)

APİOL i. (lat. *apium*, maydanoz'dan fr. k.). Formülleri

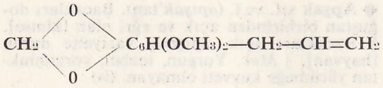

şeklinde olan bazı fenol türevlerine verilen ad. ‖ Maydanoz tohumunun faal unsuru: *Apiol nöbetlere, aybaşı sancılarına karşı ve sıtma ilâcı olarak kullanılır.*

— ANSİKL. Birkaç cins *apiol* vardır: maydanoz tohumlarında bulunan ve alilapionol türevi olan bir eterden ibaret *maydanoz apiolu*. Bu madde 30°C'de erir ve 294°C'de kaynar; apiol üzerine kaynar bir potasyum hidroksit çözeltisinin etkisiyle elde edilen ve birinci türden alil grubu yerine propenil grubunun geçmesiyle ayrılan *izoapiol;* rezene esansında rastlanan ve maydanoz apiol'undan bir eter grubunun pozisyonu ile ayrılan *rezene apiol*'u. Bu madde de, potasyum hidroksit etkisiyle izoapiol haline geçer. (L)

APİON i. (yun. *apios*, armut). Baklagiller üzerinde yaşayan ufak bit. (Bu cins, kınkanatlıların buğdaybitigiller familyasına girer.) [L]

APİON, iskenderiyeli yunan gramercisi ve bilgini (M.S. I. yy.). Devrin çatışmalarında büyük rol oynadı. Flavius İosephus'un Apion'a karşı yazdığı esere göre kendisi Philon'a ve Yahudilere düşmandı: Caligula zamanında görüşünü savunmak için Roma'ya geldi. Eseri helenizm ile yahudilik çatışmasının en ateşli dönemini canlandırır. (L)

APİONOL i. Kim. Aminopirogallol klorhidratın su ile kaynatılmasından doğan ve 161°C'de eriyen tetrafenol. Formülü: $C_6H_2(OH)_4$. (L)

APİOS i. (yun. *apios*, armut). Çiçekleri basit salkım şeklinde otsu, sarmaşıcı bitki.

— ANSİKL. En önemli türü A.B.D. kökenli *Apios tuberosa*'dır. Hoş kokulu çiçekleri dolayısıyle serlerde de yetiştirilir. Baklagillerdendir. (L)

APİREKSİ i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *pyr*, ateş'ten fr. *apyrexie*). Ateş yokluğu. (Apireksili hastalıklar vardır; bunlar özellikle dikrazili hastalıklardır: şeker, şişmanlık. Çok ateş yapan bütün hastalıklar apireksi devreleri gösterebilir.) [L]

APİRİT i. (*a*, bulzl. eki ve yun.*pyr, pyros*, ateş'ten fr. *apyrite*). Rengi, içindeki aşırı miktardaki manganezden ileri gelen bir çeşit kırmızı turmalin. (L)

APİROJEN sıf. (fr. *apirogène*). Ateş yükselmesini önleyen. ‖ Ateş yapmayan (özellikle ilâçların içinde bulunan maddelerle sıvılar için kullanılır). ‖ *Apirojen eriyikler*, şırınga edildiği kişinin ısısını yükseltebilecek bütün mikroplu maddelerden temizlenmiş izotonik serumlar. (L)

APİS i. Zool. Arının latince soy ismi. (L)

APİS, Mısırlıların Menfis'te tapındıkları öküz şeklinde güneş tanrısı. Tanrı Ftah'ın cisimleşmiş şekli olan Apis, vücudundaki lekelerin şekline göre seçilirdi: alnında beyaz bir hilâl'i, dil altında bir domuzlanı, sırtında da bir akbabayı andıran lekeler olması şarttı. Temsil edildiği anıtlarda başında güneş kursu taşır. Sağ iken bir tapınakta beslenirdi, ölünce bir *Osiris-Apis* (Osar-Api, Serapis adı buradan gelir) olurdu; mumyası yapılır, serapeum denilen özel bir mezara gömülürdü. (L)

APİS, Peloponnes'in efsanevî kralı. Bk. APİA.

APİSKİGAMİSH. Bk. BİENVİLLE *gölü.*

APİTHY (Suru Migan), Dahomey'li siyaset adamı (Porto Novo 1913). 1945 Kurucu meclisinde sosyalist milletvekili, 1946'da kurulan Afrika Demokratik topluluğuna girdi ve 1958'e kadar sürekli olarak milletvekili seçildi. Eylül 1948'de Denizaşırı Bağımsızlar grubunu kurdu ve başkan oldu. 1958'de Afrika topluluğunun Dahomey'deki partisini kurdu. Temmuz 1958'de başbakanlığa tayin edildi. Mayıs 1959'da bu görevi H. Maga'ya bıraktı ve cumhurbaşkanı yardımcısı oldu. 1963'te albay Soglo hükûmetinin Maliye bakanı seçildi. Ocak 1964'te Dahomey cumhurbaşkanı oldu. Ordunun baskısı altında, albay Soglo yararına görevinden ayrılmak zorunda kaldı (kasım 1965). [L]

APİUM i. (lat. k.). Parlak, koyu yeşil yapraklı ve yeşilimsi mavi çiçekli bir bitki. Birçok türü vardır; en önemlisi *kereviz*'dir (Maydanozgillerden). ‖ *Dağ kerevizi* (*Levisticum officinale*), bir kereviz türü.

— İkonogr. Gotik mimarîde süs unsuru olarak kereviz yaprağı çok kullanılmıştır.

— ANSİKL. *Bataklık kerevizi* (*Apium graveolens*) iki senelik bir bitkidir. Kökü kısa bir kazıkköktür. Gövdesi otsudur. İdrar ve balgam söktürücü, iltihap dağıtıcıdır; yaprak sapları ve kökleri için yetiştirilen ayrı kültür çeşitleri vardır. (L)

APHYLLANTES i. Bot. Bitki türü. Sık çalı şeklinde yetişir. Genellikle mavi çiçeklidir. Kurak yerlerde rastlanır. (Zambakgillerden.) [L]

APJOHNİT i. (*Apjohn*, özel isim'den fr. *apjohnite*). Kim. Tabiî alüminyum ve manganez hidrosülfat. (L)

APLACENTALİA çoğl. i. Zool. Bk. ETENSİZLER.

APLACOPHORA çoğl. i. Zool. İlkel yumuşakçalar sınıfından yumuşakça takımı. (L)

APLANA i. ve sıf (*a*, bulzl. eki ve yun. *plane*, hata'dan fr. *aplanat*). Fcto. Aplanetik* objektif. (L)

APLANETİK sıf. (*a*, bulzl. eki ve yun. *plane*, hata'dan fr. *aplanétique*). Âletin ekseninden küçük uzaklıklarda bulunan bir nokta cisim için geometrik sapınç göstermeyen bir optik sistemi (ayna, mercek, objektif v.b.) hakkında kullanılan, yani aynı noktadan çıkan bütün ışık ışınlarının aynı noktada birleştiklerini gösterir. (Bk. APLANETİZM.) [Aplanetik objektiflere çoğu zaman *aplana, doğru* veya *doğrusal* adları verilir. İlk aplenetik objektif Steinheil tarafından 1866'da gerçekleştirilmiştir.] (L)

APLANETİZM i. (fr. *aplanétisme*). Bir optik sistemin, hiç değilse küçük cisimlerde, basit ışınımların sapıncına yer vermeme niteliği: *Aplanetizm optik âletlerde görüntülerin netliği için gerekli bir şarttır.*

— ANSİKL. Renksemezlikten sonra, *aplanetizm*, iyi bir objektif meydana getirmek için en önemli şarttır. Gerçekte bu şart iki noktada toplanır: bir yandan âletin ekseni üzerindeki ışıklı bir noktadan çıkan ışınların eksenin tek bir noktasına yakınsamaları (eksen üzerinde stigmatizm veya küresel sapıncın kaldırılması), öbür yandan bu optik stigmatizm niteliğinin, eksene komşu bütün noktalar için muhafaza edilmesi (komanın kaldırılması), yani Abbe'nin sinüsler şartı. Bu iki şart gerçekleşince eksene dik düzlemin küçük bir parçasının görüntüsü mükemmel nitelikte olur. Mikroskop objektiflerden bu şartı özellikle yerine getirmeleri istenir. Aksine, eksenin bir noktası için stigmatik yansıtıcı veya kırıcı yüzeyler sinüsler şartını sağlamaz: bu yüzden, parabolik ayna, ekseni üzerinde bulunan bir yıldızın görüntüsünü meydana getirmek için mükemmeldir, ama yıldız eksenden biraz uzaklaşırsa görüntü hemen koma haline gelir. (L)

APLASTİK sıf. (fr. *aplastique*). Alyuvarlarda yenileşme belirtisi görünmeyen bir çeşit kansızlığa denir. (L)

APLAZİ i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *plassein*, biçim verme). Bir doku veya bir organın bulunmayışı veya gelişiminin durması. ‖ *Miyeloit* veya *medüller aplazi*, kan elemanlarını meydana getiren kemik iliğinin yok oluşu.

— ANSİKL. *Aplazi* terimi, yokluğun doğuştan olduğunu göstermek için kullanılır (bir uzvun, uzvun bir kısmının, bir kas'ın, bir bezin v.b. aplazisi). Bununla beraber bu terim sürekli olarak kendisini yenileyen dokuların, özellikle kemik iliğinin, sonradan olma anormalliklerini belirtmek için de geçerlidir: *miyeloit aplazi*. Miyeloit aplazi, kanın üç çeşit hücre dizisinin birden (alyuvarlar, akyuvarlar ve trombositler) aşırı derecede azalması ve kemik iliğinin boşalmasıyle ilgili bir hastalık halidir. İlâçların alınması veya bazı fizikî etkenlerin (X ışınları, radyoaktif cisimler) uygulanması sonucunda ortaya çıkar; bazen, menşei bilinmez. Çok ağır bir kansızlık (*aplastik anemi*), sık olarak ikincil mikroplu hastalıkların ortaya çıkışı ve iç kanamalarla kendini belli eder. Tedavisi, tam anlamıyle eksileni tamamlama tarzındadır (kan verilir). Kortikoterapinin bazen iyi sonuç verdiği görülmüştür. (L)

APLİK i. (fr. *applique*). Dekor. Duvara takılan ve genellikle tavan lambasını tamamlayan veya onun bir parçası olan, çeşitli biçimde, çeşitli malzemeyle yapılan lamba (daha çok çift olarak kullanılır.)

◆ **Aplike** i. (fr. *appliquer*, üzerine uygulamak'tan). İşl. Düz veya işlemeli bir kumaştan kesilmiş motiflerin, bir başka kumaş üzerine işlenmiş hali. (Bu işleme paris puanı, sarma, fisto v.b. usullerle yapılır.

◆ **Aplikasyon** i. (fr. *application*). İşl. Bir kumaş veya dantelanın bir başka kumaş veya tül üzerine uygulanması: *Brüksel aplikasyonu, Binche aplikasyonu*. (Bu işleme usulü, türk işlemecilik sanatına Avrupa'dan XIX. yüzyılda gelmiştir.) [ML]

APLİKATİF i. (fr. *applicatif*). Leng. Bazı dillerde, dolaylı nesne, eylemin kimin lehine veya aleyhine yapıldığını gösterdiği zaman kullanılan bir fiil biçimi. (L)

APLİT i. (fr. *aplite*). Çıplak gözle görülemeyen ve hemen hemen tamamıyle alkalik kuvars ve feldispatlardan meydana gelmiş, ince taneli granitin damarlı şekli. (L)

APLODONTİA i. (yun. *aplus*, yalın ve *odus*, diş). Kuzey Amerika'da yaşayan yalındişli kemirici.

— ANSİKL. *Aplodontia*'nın vücudu ağır, kuyruğu küt ve tüylüdür; azıdişleri diğer kemiricilerinkinden çok farklıdır. Kızıl renkli aplodontia (*Aplodontia rufa*) *dağ kunduzu* adı verilen hayvandır. (L)

APLOFAZ i. Bk. HAPLOFAZ.

APLUSTRE i. (lat, k.). Esk. rom. Gemilerin kıçına takılan ve öne doğru eğilmiş balık kuyruğu biçimindeki süs. (L)

APLYSİİDAE i. Bk. DENİZTAVŞANIGİLLER.

APNE i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *pnein*, nefes almak'tan fr. *apnée*). Fizyol ve patol. Solunumun uzun ve kısa bir süre durması.

— ANSİKL. Anestezi. Bazı cerrahî müdahalelerde (özellikle göğüs boşluğu ile ilgili olanlarda) anestezici, hastada uzun veya kısa süreli bir *apne* durumu yaratarak cerrahın bazı güç hareketleri yapmasını kolaylaştırabilir. Apne, baygın bir hastanın ameliyattan önce radyografisini almayı da sağlayabilir. (L)

APNOMİ i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *pneumôn*, akciğer'den fr. *apneumie*). Yalnız deri solunumu yapan bazı anfibyumlarda akciğer yokluğu. (L)

APNÖMON'LAR çoğl. i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *pneumon*, akciğer'den fr. *apneumones*). Denizhıyarları takımından derisidikenliler grubu. Özellikleri, su akciğerleri denilen solunum organlarının olmayışıdır. (L)

APNÖSTİK sıf. (*a*, bulzl. eki ve yun. *pneuma*, soluk'tan fr. *apneustique*). Böceklerdeki bir çeşit solunum sistemi için kullanılır. Bu sistemde solunum, herhangi bir dış organ yardımı olmaksızın ya kütikül zarı veya solungaçlar vasıtasıyle sağlanır. (Nefes deliği, soluk organı veya solungaçtan yoksun böcekte görülür.) [*Zt.* HEMİPNÖTİSTİK, HOLOPNÖSTİK.] (L)

APOAKONİTİN i. (fr. *apoaconitine*). Akonitin'in seyreltik ve kaynar asitler etkisiyle bir molekül su kaybederek uğradığı değişimden doğan bileşik. (L)

APOATROPİN i. (fr. *apoatropine*). Kim. Nitrik asidin atropin'e etkisiyle elde edilen ve 61°C'de eriyen, $C_{17}H_{21}O_2N$ formülündeki alkaloit. (L)

Apocolocynthosis (*Kabaklaşma*), filozof Seneca'ya atfedilen hiciv: imparator Claudius'un ölümü üzerine yazılmıştır. Gerek nesir ve mısra karışımı, gerekse söylenişi bakımından yunanlı Menippos'un, çok şahsî ve iğneleyici hicivlerini andırır. (L)

APOCRİTA çoğl. i. (yun. *apokritos*, farklı'dan fr. *apocrites*). Zarkanatlı böcekler alttakımı. Karınları aşağı doğru hiç bir zaman genişlemeyen ve göğüsten bir sapla veya kuv-

Foto. Ving-Rapho, Y. de Brémond d'Ars, Giraudon (LAROUSSE)

vetli bir boğumla ayrılan böcekler bu takıma girer. (Larvalar ayaksız veya solucan şekillidir; her şeyi yer ve çok defa asalak yaşar. Bu alttakım iki gruba ayrılır: *terebrantia* ve *aculeata*.) [L]

APOCYNUM i. Bot. Kokulu çiçekleri olan bir bitki. Böcekleri yakalama özelliği vardır. Böcek ölüleri çiçeğe asılı kalır. (30-60 sm yüksekliğinde olan bu bitkiler süs bitkisi olarak yetiştirilir. Zakkumgillerden.) [L]

APODA i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *podos*, ayak). Bk. AYAKSIZLAR.

APODEKTES i. (yun. k. «toplayan»). Eski Atina'da vergileri toplayan ve devlet paralarını saymanlıklar arasında bölüştüren baş tahsildar. (On kabilenin her birinde bir apodektes bulunur ve kura ile seçilirlerdi.) [L]

APODEM i. (yun. *apodema*, bağ). Böceklerin iç iskeletindeki sert, özel parça. || Bazı kasların araya girebilmesi için bir bölüt çeperinin içe doğru kıvrılması; bu olay özellikle bazı yengeçlerde çok çapraşık bir biçimde olur. (L)

APODERUS i. (yun. *apoderein*, derisini yüzmek). Boynunun uzunluğuyle dikkati çeken buğday biti. (Apoderus beslendiği bitkinin yapraklarını külâh veya puro biçiminde yuvarlar. Bu cins, kınkanatlılar familyasına girer.) [L]

APODİDAE i. Bk. SAĞANGİLLER.

APODOZ i. (yun. *apodosis*). *Protaz* denilen şartlı bir yardımcı cümleden sonra gelen sonuçlandırıcı bir ana cümle. (Msl. *Beni görmeğe gelmezseniz* [protaz], *gücenirim* [apodoz].) [L]

APOFERRİTİN i. (fr. *apoferritine*). Biyokim. Üç değerli demir ile ferritin'i meydana getiren bir protein. (L)

APOFİLLİT i. (yun. *apo*, -den uzak, *phyllon*, yaprak ve *lithos*, taş'tan fr. *apophyllite*). Kuadratik sisteme bağlı, $KCa_4(Si_4O_{10})_2$ F, 8 H_2O formülünde hidratlı kalsiyum ve potasyum flüorosilikat. (Su zeolitik cinstendir.) [Bu madde küçük yapraklar haline geçmek eğiliminde olduğundan, Haüy ona apofillit adını vermiştir.] (L)

APOFİS (yun. *Apophis*), M.Ö. 1615-1560 arasında, art arda Mısır kralı unvanını alan üç hiksos şefinin adı. Avaris'te (sonraki adı *Tanis*) ve Menfis'te otururlardı. İlk ikisi egemenliklerini Yukarı Mısır'a kadar genişletmişlerdi. Üçüncüsü, Teb kralları Kamosis ve Ahmosis tarafından Delta'dan atıldı. (L)

APOFTEGMA i. (yun. *apophthegma*, özdeyiş). Özlü ve açık olarak dile getirilen hatırlanmağa değer söz, özdeyiş. (L)

APOGAMİ (yun. *apo* -den uzak ve *gemos*, evlilik'ten fr. *apogamie*). Bir embriyonun genellikle diploit olan, yaşatkan bir hücreden doğarak gelişmesi olayı. (*Eşanl.* YUMURTASIZ CÜCÜKLENME.)

— ANSİKL. *Apogami*, partenogenez'in, yani döllenmemiş yumurtadan doğarak gelişen embriyon halinin tersidir. Apogamide üç hal görülür; *erlik yitimi* (apandri), erkek eşeylik gözeleri yoktur veya düşüktür; *dişilik yitimi* (apojini), dişi eşeylik gözeleri yoktur veya düşüktür; *dölyitimi* (apojeni), her iki göze gelişmemiş veya eksik gelişmiştir. Çok mevlezli cinslerde (gül, beşparmakotu, aslanpençesi) apogami olayına çok rastlanır; bu olay ayrıca bazı eğreltiotları ile birkaç küf mantarında da görülür. (L)

APOGON i. (yun. *apogon*, sakalsız). Sıcak denizlerde yaşayan kemikli balık. (Bir Akdeniz türü olan *Apogon imberbis*, yumurtalarını ağzına alarak kuluçka çıkarır. Levrekgiller.) [L]

A—PO HAKAN, Göktürkler'in üçüncü hükümdarı Mu-kan'ın oğlu T'a-lo-pien'in unvanı. 581 Yılında amcası T'a-po ölürken yerine T'a-lo-pien'in geçmesini istedi. Fakat T'a-lo-pien'in annesinin türk asıllı olmaması, Kurultay'ın hakanlığını tasdik etmemesine sebep oldu. Bu kurultay, T'a-lo-pien'i ülkenin doğu kısmına han olarak görevlendirdi. K'e-Po'nun oğlu Işbara unvanıyle Uluğ Hakan ilân edildi. Fakat T'a-lo-pien, ülkenin yarısının idaresi kendisine verilmesine rağmen tatmin olmadı. Kurultay kararlarına karşı gelerek Göktürk devletinin temellerini sarsacak hareketlere girişti. Kendi kendine A-po Hakan unvanını alarak bir hakan gibi hareket etmeğe başladı. Uluğ Hakan Işbara ile çatıştılar. T'a-lo-pien yenildi. Göktürk imparatorluğunun Batı yabgusu olan Tardu'ya iltica etti. Türkleri kuvvetle yenemeyeceklerini anlayan Çinliler, emellerine ulaşmak yani Göktürk baskısından kurtulmak için hanedan mensupları arasındaki anlaşmazlığı körüklemeğe başlamışlardı. Bu fırsatı kaçırmadılar. O zamana kadar Uluğ Hakan'a bağlı olan Tardu'yu da kandırarak Işbara Hakan'a karşı A-po Hakanı desteklemeğe karar verdirttiler. Bu durumu gören Işbara Hakan yanındaki diğer dört han ile birlikte Çinliler üzerine bir sefere çıktı. Türk töresine göre Uluğ Hakan'ın sefer davetine uymaları lâzım gelen Tardu ve T'a-lo-pien sefere katılmadılar. Bundan sonra Göktürk ülkesi tamamen karışıklık, isyan ve Çin entrikalarına sahne oldu. Bu karışıklıklara baş sebep olan evlilik dışı T'a-lo-pien'in sonu hakkında bilgi yoktur. Yalnız yaptığı işlerle devleti sarstığı bilinir. (M)

APOJE i. (yun. *apo*, -den uzak ve *ge*, yer'den fr. *apogée*). *Mec.* Varılabilecek en yüksek mertebe, derece: *Bir dil, apojesine büyük yazarlarla ulaşır.*

— Astron. Bk. YERÖTE. (*Esk.* Evc.) [L]

APOJOV (yun. *apo*, uzak ve lat. *Jupiter*'den kısaltma jove'den fr. *apojove*). Jüpiter uydularından her birinin, bu gezegenin eliptik yörüngesi üzerinde vardığı en uzak nokta. (Tam karşıt nokta *perijov*'dur.) [L]

APOKAFEİN i. (fr. *apocaféine*). Kafeinin oksitlenmesiyle elde edilen $C_7H_7O_5N_3$ formülündeki bileşik. (L)

APOKALYPSİS i. (yun. *apokalypsis*, vahiy). İnsanlığın alın yazısını açıklayan kitap. || Özellikle, yazarı havari Aziz Yuhanna olan Yeni Ahit'in kilise kurallarıyle ilgili sonuncu kitabı. || *Apokalypsis hayvanı*, Aziz Yuhanna'nın Apokalypsis'inde büyük rol oynayan sembolik canavar. || *Apokalypsis sayısı*, Apokalypsis'te sık sık geçen 666 veya 606 sayısı. (Bu sayı Neron'u gösterir.)

— ANSİKL. Yahudi *apokalypsis*'leri Hıristiyanlık çağının yaklaştığı günlerde, Yahudilerin, özellikle Mesih ile ilgili düşüncelerini açıklama bakımından çok değerli birer belgedir. Başlıcaları:

Hanok'un Kitabı (ibranice, M.Ö. 100'e doğru), bu peygambere mal edilen kerametlerin ve diğer yazıların tümü;

Hanok'un Sırlar Kitabı (yunanca, Hıristiyanlığın başlarında), Hanok'un, dünyanın yaradılışı ve geleceği ile ilgili kehanetleri;

Musa'nın Göğe Çıkışı (ibranice, M.S. 70). Bu eserde Musa ümmetinin Kenan iline girişinden kral Herodes IV Esdras devrine kadar başına gelenleri anlatır: Kudüs ile Tapınak'ın yıkıntıları karşısında bir yahudinin çektiği acılar.

Barukh'un Apokalypsis'i (ibranice, I. yy. sonu), Yahudilerin ahret ve Mesih ile ilgili görüşleri.

● *Hıristiyan Apokalysis*'leri şunlardır: *Petrus'un Apokalypsis'i* herhalde yunanca yazılmıştı (II. yy. ortalarına doğru) [cehennemliklerin azabı, doğruların mükâfatlandırılması]; *Paulus'un Apokalypsis'i* (yunanca, 380'e doğru) ve *Aziz Yuhanna'nın Apokalypsis'i*.

— G. santl. Bazı Ortaçağ minyatür okulları Apokalypsis'leri resimlemiştir. En ünlüsü Beatus'un açıklamalarını taşıyan Aziz *Sever Apokalypsisi*'dir. Bu eseri arap etkisinde kalan Garsia Placidus resimlemiştir. Alman okulundan Bamberg'deki (1007), ingiliz okulundan Trinity College'deki (1230) Apokalypsis'ler meşhurdur. Angers'de dokunmuş olan Apokalypsis ile Albrecht Dürer'in Apokalypsis gravürünü de (1498) saymak yerinde olur. Ağaç üzerine oyulmuş on dört gravürden meydana gelen bu sonuncu Apokalypsis, zamanında çok tanınmıştı ve Reform döneminde büyük bir etkisi oldu.

Apokalypsis: «Ayrı renkte dört at ve binicileri», Albrecht Dürer'in gravürü (Bibliothèque nationale, Paris)

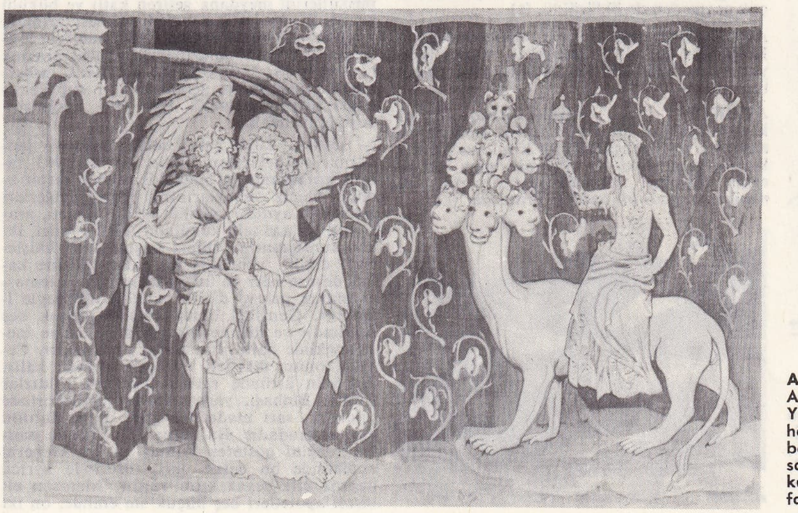

Apokalypsis örtüsü
Angers şatosu «Melek, Aziz Yuhanna'ya yedi başlı hayvanın sırtına binen ve baştan çıkardığı adamları sarhoş etmek için altın kupa ile şarap sunan fahişenin hikâyesini anlatıyor.»

Foto. *Giraudon* (*LAROUSSE*)

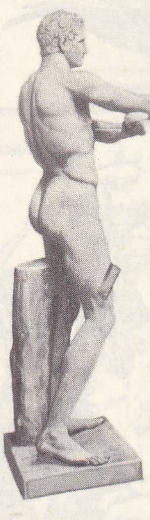

Apoksyomenos

apolet

Guillaume **APOLLİNAİRE**
Picasso'nun kaleminden («Calligrammes» in kapağı Mercure de France yayınları, 1918) ve 1913 sıralarında çekilmiş fotoğraf

— Ed. Apokalypsis türü, kehanetçilikle yakından ilgili edebiyat türü. İlk örnekleri Hazkıyal'in kehanetlerinde (M.Ö. VI. yy.), gelişmiş biçimi Danyal'in kitabında (M.Ö. 160'a doğru) ve Hıristiyanlık dönemindeki Kutsal kitap dışı yazılarda görülür. Havari Aziz Yuhanna'nın Apokalypsis'i de bu türe girer. Başlıca özellikleri şunlardır: eser geçmişte ünü olan bir yazara (Nuh, Musa) mal edilir, olaylar yazarın bildikleriyle beraber kehanetler biçiminde verilir; vahiyler, derin sembollerle yüklü (renk, rakam) birtakım hayaller biçiminde sunulur. Amaç, dünyanın sonunda da olsa, son sözün Tanrıda kalacağını göstermektir. (L)

Apokalypsis, Aziz Yuhanna'nın eseri; Yeni Ahit'in son kitabı, aynı zamanda Kilisenin Kutsal kitapta yer verdiği tek apokalypsis. 95'lere doğru, Domitianus zamanında kaleme alınan eser, Roma imparatorluğunun zorlu işkenceleri karşısında şaşıran Hıristiyanların ümitlerini tazeleme amacını güder. Kısa bir girişten sonra yazar, hayallere geçer: İsa'nın zaferi; Kilisenin uğradığı işkenceler ve kilisenin zaferi. Önderleri İsa'nın zaferine güvendikleri için Hıristiyanların korkacak bir şeyleri yoktur, çünkü İsa öbür dünyada ruhlarını kurtaracaktır; gökteki Kudüs günden güne Hıristiyanlarla dolup taşmaktadır. Eserde semboller birbirini kovalar: Kuzu, Kadın, Ejder, İhtiyarlar, Sayılar (7; 666); tasvirlerden çoğu Eski Ahit'ten alınmadır. (L)

Apokalypsis örtüsü, Angers şatosunda özel olarak düzenlenmiş bir galeride saklanan duvar halıları dizisi. Bu dizi, Aziz Yuhanna'nın metnini, aslına oldukça bağlı kalarak canlandırır. Kompozisyonlar iki el yazması kitaptan seçilmiş minyatürlerden büyütülmüştür. Eskiden Charles V'in kitaplığında duran bu yazmalardan biri bugün Cambrai kütüphanesinde, öteki de Fransız Millî kütüphanesindedir. Kral bu kitapları kardeşi Louis I d'Anjou'ya vermiş, o da, yazmalardaki minyatürleri dokuma kartonları üzerine aktarma işini ressam Hannequin de Bruges'e vermişti. İlk kartonlar 1377 nisanında, Nicolas Bataille'ın dokuma tezgâhlarında dokundu. Başlangıçta bu şaheserde 90 kompozisyon vardı. Bunlar, biri kırmızı öteki mavi zeminli iki su halinde dokunmuş ve yer yer Asya kilisesi büyüklerinin resimleriyle bölünmüştü. Dizinin bütünü 144 m uzunluğunda, 5,15 m yüksekliğindeydi. Bugün bu diziden 69 pano ile 9 parça kalmıştır. Hepsinin uzunluğu 100 m, yüksekliği de 4.30 m'dir. (L)

APOKAUKOS (Aleksios), bizans nazırı (öl. İstanbul 1345). Aşağı tabakadan bir entrikacı olan bu adam, İoannes Kantakuzenos'un yardımıyla Andronikos III'ten imparatorluğu yönetme yetkisini kopardı. Andronikos III'ün ölümünde (1341), oğlu Yani V'e vasilik eden dul imparatoriçe Savoia'lı Anna'ya Kantakuzenos'u kötüledi. Onu tahttan indirdikten sonra kendini başvekil tayin ettirdi, imparatorluğunu ilân eden İoannes VI Kantakuzenos'a karşı uzun bir savaşa girişti. Halka ağır vergiler yükledi ve Türklerden yardım istedi, fakat imparatoru öldürtmeğe kalkıştıktan sonra İstanbul'da hapsedildi ve çok geçmeden de öldürüldü. (L)

APOKOLŞİSEİN i. (fr. *apocolchicéine*). Kolşisin'e seyreltik klorhidrik asitle işlem yapılarak kolşisein ile birlikte elde edilen baz. (L)

APOKOP i. (yun. *apokope, apokoptein*, çıkartmak'tan fr. *apocope*). Leng. Fonetik bir aksaklık veya gelişigüzel bir kısaltma sonucu, kelime sonundaki bir fonemin veya bir hecenin düşmesi: *«Sinematograf» yerine «sinema» denmesi bir apokop örneğidir.* (L)

APOKREAS veya **APOKREOS** i. (yun. *apo*, bulzl. eki ve *kreas*, et). Latin kilisesinde *Septuagessimus* denilen haftaya ortodoks kilisesinde verilen ad. (L)

APOKRİF sıf. ve i. (yun. *apokryphos*, gizli tutulan). Doğru olmayan, şüpheli görünen bir metne denir.

— Din. Hıristiyanlıkta, kutsal yazılara özenilerek ilk yüzyıllarda kaleme alınmış, fakat aslı bilinmediği için kilise kanon'una girmeyen yazılar.

— ANSİKL. Din. *Apokrif* yazılar, *Eski Ahit* ve *Yeni Ahit*'teki yazılar diye ikiye ayrılır:

● Eski Ahit apokrif'leri: *Yobel* veya *Jubilaeus Kitabı* (ibranice, M.Ö. 150'ye doğru), 49 yıllık dönemler halinde anlatılan dünya tarihi; *Aristaios Mektubu* (yunanca, M.Ö. 100'e doğru), Tevrat'ın altmış altı ihtiyar tarafından altmış altı günde yapılan tercümesinin efsanevî hikâyesi; *İlk On İki Peygamberin Ahdi* (ibranice, M.Ö. 100'e doğru), Yakub'un on iki oğlunun torunlarına verdiği öğütler; *Süleyman Mezmurları* (ibranice, M. Ö. 150'ye doğru). Bu mezmurlarda Mesih'in gelip insanları kurtaracağı inancı belirtilmiştir; *Şam Belgesi* (ibranice, M.Ö. 100'e doğru), Şam'a sığınmış olan «Hıristiyan topluluğu» nun yaşayış tarzı ve programları; *Habakkuk Yorumu* (ibranice, M.Ö. 50'ye doğru), bir önceki eserin havasını taşır. Bunlara, Engaddi'nin kuzeyinde Kumran manastırında uygulandığı sanılan *Topluluk Kuralı*'nı da eklemek gerekir.

● Yeni Ahit apokrif'leri: *İbraniler İncili* (aramca, 90'a doğru); *Mısırlılar İncili* (yunanca, 150'ye doğru), gnostik eğilimli; *Yakub ön-İncili:*, Paulus ve Thekla'nın işleri (yunanca, 160'a doğr). [Bk. APOKALYPSİS.] (L)

APOKROMATİK sıf. ve i. (fr. *apochromatique*). Opt. Kromatik sapınçları en azından üç ışınım için düzeltilmiş mikroskop objektiflerine denir.

— Foto. Tayf'ın bütün ışınımları hesaba katılarak kromatik sapınçları düzeltilmiş objektife denir: *Renkli fotoğraf çekimi apokromatik objektiflerle yapılır.* (L)

Apoksyomenos, madenî bir kese ile vücudunu oğuşturan çıplak bir atlet heykelinin mermerden kopyası. Aslı Lysippos'un eseridir. Heykelcilikte «hareketli denge» örneği olarak gösterilir (Vatikan). [L]

APOLDA, Almanya'da şehir (Doğu Almanya Erfurt idarî bölümü). Erfurt'un doğusunda; 31 100 nüf. Büyük tuhafiye merkezi. Tekstil makineleri yapımı. Ayakkabıcılık. (L)

APOLER sıf. (*a*, bulzl. eki ve *pôle*, uzantı anlamın'dan fr. *apolaire*). Biyol. Uzantısı olmayan nöronlar için kullanılır: *Apoler hücreler sadece ganglionlarda bulunur.* (L)

APOLET i. (fr. *épaule*, omuz> *épaulette*'ten). Subay üniformalarının omuz kısmına takılan, yünlüden, ipekten yahut sırmadan yapılmış, saçaklı veya saçaksız kumaş parçası: *O vakit genç bir zabittim, sırmalı apoletlerim vardı* (R.N. Güntekin). Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Apolet kaytanı*, saçaklı apoletin püskülleri meydana getiren katlı ve bükülü sırma. ‖ *Apolet kazanmak*, rütbesi artmak. ‖ *Apolet köprüsü*, apoleti tutturmak için üniforma ceketinin omuzbaşıyle yakası arasına takılan şerit. ‖ *Apoletleri sökülmek*, askerlikten çıkartılmayı gerektiren bir suç karşısında rütbesi alınmak, tard veya aşağı rütbeye indirilmek.

— ANSİKL. Türk kara, deniz, hava ve jandarma subaylarının *apolet*'leri 4.I.1963 tarihli kararnameyle bugünkü şekilde tespit edildi. Deniz subaylarınınki hariç, diğerleri birbirinin aynıdır, günlük elbise apoleti, aralarına bir kat tela konulmuş, elbise rengi, iki kat kumaştandır. Omuz başına kol dikişleriyle dikilir, uzunluğu alt yaka dikişine kadar devam eder ve üst yaka kenarıyle temasta olarak cekete dikilir, motifli düğmeyle iliklenir. Genişliği omuz başında encok beş santimdir ve düğme hizasında üç sm'ye inecek şekilde daraltılır, uçları yuvarlaktır. Ceketin omuz dikişleri apoletin altında kalır. Apoletin üstünde rütbeyi gösteren yıldızlar vardır. Binbaşı, yarbay, albay apoletlerinde yıldızlar, sarı madenden çifte defne dalının üst tarafındadır. Bu defne dalı altında meslek rengini gösteren kumaş vardır. General apoletinde bu defne dalı üzerinde ayrıca çapraz çift beyaz kılıç vardır. Merasim elbisesi apoletleri beş buçuk sm eninde, on iki buçuk sm uzunluğunda, subaylarınki altı santim en ve onbeş santim uzunluktadır, omuza kavuşacak surette hafif yuvarlak ve sert bir levha üzerinde amiral apoletinde sarı sırma, diğerlerinkinde siyah kumaş kaplıdır. Amirallerde çift defne dalı ve çift çapraz kılıç vardır. Subay apoletinde ise, koldaki şeritlerin aynı bulunur. Apoletin ceket yakası hizasına gelen kısmı sivridir, vidalı küçük bir düğme ve alttaki agrafla omuza takılır. Deniz subayları yalnız beyaz elbise ile altı beyaz, palto ile altı siyah apolet takarlar. 1940 Yılına kadar deniz subaylarının omuzdan sarkan sırma kordonlu apoletleri vardı. (ML)

APOLLİNAİRE (Wilhelm Apollinaris DE KOSTROWİTSKY, **Guillaume Apollinaire** denir), fransız şair ve yazarı. 1880'de Roma'da polonyalı bir anadan dünyaya geldi. Birinci Dünya savaşında ağır yaralandı ve 1918'de Paris'te gripten öldü. Öğrenimini Fransa'da yaptı, genç yaşta sanat ve edebiyat çevrelerine girdi, önce *Festin d'Esope*, sonra *Les Soirées de Paris* adlı dergilerde çalıştı. Roman ve hikâyeler yazdı: (*L'Enchanteur Pourrissant* (Çürüyen Büyücü, 1909); *l'Hérésiarque et Cie* (Hérésiarque ve Ortakları, 1910); *Le Poète Assassiné* (Öldürülen Şair, 1916). Deneme ve eleştiriler yayımladı: *Peintres Cubistes* (Kübist Ressamlar, 1913). Ama, özellikle şiir alanında kendini gösterdi. *Bestiaire ou Cortège d'Orphée*'yi (Hayvan Hikâyeleri veya Orpheus Korteji, 1911) yayımladıktan sonra, *Alcools'u* (1913) ve *Calligrammas*'ı (1918) çıkardı. Bu son iki-eser, iyiden iyiye etkiledikleri modern şiirin temel eserleri arasında yer alır. 1917'de Apollinaire'in *Les Mamelles de Tirésias* (Tiresias'ın Memeleri) adlı piyesi P. A. Birot'nun müziğiyle oynandı. Apollinaire, ölümünden önce *Le Flaneur des Deux Rives*'i (İki Kıyının Boş Gezeni, 1918) yayımlamıştı. Meraklı, derin bilgili olmakla beraber kandırmacaya kaçmaktan çekinmeyen Apollinaire, sanat ve edebiyatta kübizm, özellikle de, habercisi olduğu gerçeküstücülük gibi bütün ileri akımların başında yer aldı. İlerici hamleleriyle XX. yy. duyarlılığını dile getirmekte büyük rol oynadı. Apollinaire'in önemi ölümünden sonra durmadan arttı ve yayımlanmamış birçok eseri sonradan kitap halinde çıktı: *La Femme Assise* (Oturan Kadın, 1920); *Contes Choisis* (Seçilmiş Hikâyeler, 1922). *Il y a* (Var, 1925); *Anecdotiques* (Fıkralar, 1926); *Les Epingles* (Topluiğneler, 1928); *La Peinture Moderne* (Modern Resim, 1939); *Lettres à sa Marraine* (Sağdıcına Mektuplar, 1915-1918); *Tendre comme le Souvenir* (Anı gibi Tatlı); *Le Guetteur Mélancolique* (İçine Kapanık Gözleyici); *Textes Inédits* (Yayımlanmamış Metinler, 1952). Hepsi de aynı önemde olmayan bu eserler, fantezileri bol ve tatlı olan bu yazarın ilgi çekici kişiliğini geniş ölçüde belirtmeğe yardım eder. Gérard de Nerval'in yürüttüğü romantizm akımından belli bir ölçüde esinlenen Apollinaire, fransız şiirine yeni ve kesin bir hamle yaptırdı. Lirizminin tazeliği, esnek, ince ve son derece değişik tonlu ifadesi, şekil bakımından getirdiği yenilikler (şiirlerinde noktalamayı kaldırmış ve bazen satırları garip bir şekilde düzenlemiş) ile olduğu kadar söyleyişindeki dolgunluk ile de çağımızın en büyük şairlerinden biridir. 1908'den ölümüne kadar yazdığı kısa tanıtma yazıları, önsözler *Les Diables Amoureux* (Âşık Şeytanlar) adıyle 1964'te yayımlandı. 1966'da bütün eserleri (Oeuvres Complètes) dört cilt halinde birçok yayımlanmamış metinle birlikte basıldı. (L)

APOLLİNARİS (lat. sıf.) Esk. rom. Bir Roma lejyonu (legio) için kullanılırdı (*XV. Apollinaris*). ‖ *Apollinaris vazoları*, Vicarello'da bulunmuş gümüş vazolar. (Dört tanedir; üzerlerinde Cadix-Roma yolundaki konak yerlerinin adları ve mesafeleri [mil olarak] yazılıdır.) ‖ *Apollinaris oyunları*, İkinci Pön savaşları sırasında Roma'da yapılan oyunlar. (L)

APOLLİNARİS, Almanya'da maden suyu kaynağı; Ahr vâdisinde; karbonik asitli su. (L)

APOLLİNARİS, IV. yy. Hıristiyanlarından yunanlı gramerci ve hitabet hocası baba ve oğul: *Eski* (veya *İskenderiye'li*) **Apollinaris** ve *Genç* (veya *Laodikeia'lı*) **Apollinaris** (Laodikeia 310'a doğr.-390'a doğr.). İmparator Julianus'un okunmasını Hıristiyanlara yasak ettiği kitaplar yerine manzum ve mensur çeşitli eserler yazdılar. Laodikeia piskoposu

Foto. Anderson-Giraudon, X, Harlinguc (LAROUSSE)

olan ikincisi «apollinarizm» tarikatını kurdu. Ona göre, İsa ruh planında insan tabiatına değil, yalnız Tanrı tabiatına bağlanır. Cisimleşme hakkında ileri sürdüğü doktrin birçok defa mahkûm edilmiştir (377-378-379-381). Laodikeia'lı Apollinaris dogmatik eserler, bir *Apologia* ve tefsirler yayımlamıştır. (L)

APOLLİNARİS (Sidonius). Bk. SIDONIUS APOLLİNARİS.

APOLLİNARİS Aziz, Frigya'daki Hierapolis piskoposu. II. yy. ın ikinci yarısı. Sapkın mezheplilere karşı yazılar yazdı ve Marcus Aurelius'a bir *Apologia* sundu. (L)

APOLLİNARİZM i. Laodikeia'lı Apollinaris ile tilmizlerinin sapkınlığı. Bu iddiaya göre İsa'da Kelâm bir insan ruhu ile değil, doğrudan doğruya bir vücut ile birleşmiştir. Tilmizlerden bazıları İsa'nın vücudunun gerçekliğini bile inkâr etmişlerdir. Tarikat daha V. yy. da ortadan kalktı. (L)

APOLLİNOPOLİS, Mısır'da üç yunan-roma şehrinin adı. Bunların en önemlisi, Mısırlıların *Ha-Hor* («Tanrı Horus'un şehri») dedikleri *Apollinopolis Magna*'dır. Ptolemaios burada, Yunanlıların Horus ile bir tuttuğu Apollo'nun şerefine hâlâ ayakta duran koca bir tapınak yapmışlardı. Bugünkü *Edfu* şehri. (L)

Apollo, Amerikalıların karma düzenli bir taşıtla Ay'a gitme projesine verilen ad. Bu projede, uzay gemisi üç unsurdan meydana gelir: üç kişilik bir kabin, kabinin Ay dolaylarına kadar yaklaşan gidiş-dönüş seyahatinde fırlatılmasını ve manevralarını sağlayan bir füze ve uzay gemisi ile Ay toprağı arasında ilişki kurulmasına yarayan, öz itme güçlü bir kapsül. Bunların hepsi bir «Saturn V» aygıtı ile atılarak Ay etrafında uydu haline sokulacaktır: o zaman, üç astronottan ikisi kapsüle geçerek gemiden ayrılacak ve geri itmeli bir frenleme sistemiyle Ay yüzeyine inecek, görevleri bitince de, bekleme yörüngesinde kalan uzay gemisine dönecekerdir. Burada kapsül terk edilecek ve üç adam Dünya'ya dönecektir. Apollo projesi, «Gemini» programlarından sonra gerçekleştirilmiştir. «Gemini» programları karma düzenli bir araç meydana getirmek üzere iki veya daha fazla uzay gemisi bölümünün kendi aralarında birleşmesini sağlar. Söz konusu «uzayda buluşma» projesi birçok defa başarıyla gerçekleştirildi. «Apollo» projesi, 27 ocak 1967'de Cape Kennedy*de çıkan bir yangın iyi yetişmiş üç amerikan astronotun (R. B. Chaffee, Virgil I. Grissom ve Edward H. White) ölümüne sebep oluncaya kadar gayet yolunda gidiyordu ve çok ümit verici idi. Kaza, projenin gerçekleşmesini geciktirdi. Füze yeryüzündeyken meydana gelen bu kazanın sebebi kapsülün saf oksijenle beslenmesidir. Çünkü saf oksijen, yangının bir anda yayılmasına son derecede elverişlidir.

Bugüne kadar en büyük aşama Apollo-8 ile oldu. 21 Aralık 1969'da Cape Kennedy'den Satürn-5 füzesiyle Apollo-8 uzaya fırlatıldı. Önce 28 000 km/saat olan hız daha sonra 40 000 km/saate yükseldi. Astronotlar (Frank Borman, James Lovell ve William Anders) uzay aracını, Güneş'in çekim alanına kaptırmadan Ay etrafında dairesel bir yörüngeye oturttular. Yörüngenin Ay'dan ortalama uzaklığı 112 km idi. Uzay aracı 38 428 km/saat hızla atmosfere girdi, atmosferde yerçekimi dolayısıyle hızı 40 000 km/saati buldu. 20 km'lik bir eğri yolla 27 aralıkta Büyük okyanusa indi.

Apollo-8 için yapılan bütün hesaplar doğru çıkmıştı: atmosferdeki sürtünmeden ötürü aracı sıcaktan koruyan zarf 2 000°C'ye çıktı ve zarfın 5,08 sm (2 inç) kalınlığındaki kısmı Büyük okyanusa inildiğinde tutuştu. Yere 7 005 m yükseklikte, koni biçiminde iki paraşüt açılmış ve âletin düşüşünü düzenlemişti.

Apollo-9, 3 mart 1969'da Cape Kennedy üssünden Satürn-5 füzesiyle fırlatıldı. Astronotlar (McDavitt, Russel L. Schweickart ve Scott) Ay'a inmek için kullanılacak ay modülünü denediler. Apollo'nun ana gövdesiyle ay modülü arasındaki bir tünelden ay modülüne geçildi, böylece ilk defa araç dışına çıkmadan bir araçtan diğerine aktarma yapılabildi. Ayrıca ay modülü tek edilip uzayda yürüme denemesi de gerçekleştirildi. Apollo-9 kabini ile kenetli bulunan ay modülü birbirinden ayrıldı, daha sonra iki araç burun buruna gelerek birbirine kenetlendi. Apolo-9 ödevini başararak 13 mart 1969'da Atlantik'te Türk adaları yakınında denize indi.

Apollo-10, 18 mayıs 1969'da Cape Kennedy üssünden Saturn-5 füzesiyle fırlatıldı, Stafford, Cernan ve Young'dan ibaret üç astronotla dünya etrafında iki dolanım yaptı, sonra motorlarını ateşliyerek 40 000 kilometre/saatlik hızla Ay'a yöneldi. Apollo-10'un kabini Saturn-3 füzesinin üçüncü katından ayırtıldı, kabin tekrar füzeyle birleşti. Apollo-10, Ay'dan 111 km uzaklıktaki ikinci yörüngesine girdi, ay modülü Örümcek, Cernan ve Young ile füzeden ayrıldı ve Ay'a 15 km yaklaştı. Bu arada Apollo-10 ile örümcek arasında çeşitli manevralar ve radar denemeleri yapıldı. Örümcek uzayda bırakıldı, 26 mayıs 1969'da Büyük okyanusa inildi. (LM)

APOLLODOROS, M.Ö. 279 tarihlerinde ücretli kelt askerleri sayesinde Kassandros (Potideia) hükûmetini ele geçiren ve dehşete boğan makedonyalı. Antigonos Gonatas bu zorbalığa son verdi. (L)

APOLLODOROS Atina'lı, yunan ressamı (M.Ö. V. yy.). *Skiagraphos* diye anılır. Gölgeler ve renk derecelendirmesiyle biçim verme yolunu bulmuş veya geliştirmiştir. (L)

APOLLODOROS Atina'lı, Atina'lı bilgin (M.Ö. II. yy.). 144'te kafiyeli bir kronoloji ile *Peri Theon* (Tanrılar Hakkında) adlı bir eser yazdı. Onun adıyle yayımlanan ve bir derleme olan *Apollodoros kitaplığı* gerçekte miladî çağın başında bilinmeyen biri tarafından düzenlenmiştir; eserde değerli mitolojik bilgi vardır. (L)

APOLLODOROS Bergama'lı, yunanlı hitabet hocası (M.Ö. 104'e doğr- 22). Roma'da ünlü bir okul kurdu, öğrencileri arasında Octavianus da vardı. Hitabeti bir sanat olarak değil, bir ilim olarak kabul ediyordu. (L)

APOLLODOROS Gela'lı, Menandros'un çağdaşı yunanlı komedi yazarı. (L)

APOLLODOROS Karystos'lu, yunanlı komedi yazarı. M.Ö. III. yy. ın birinci yarısında başarı kazandı. Terentius, özellikle *Hecyra* ve *Phormio* adlı eserlerinde onu örnek almıştır. (L)

APOLLODOROS Phaleron'lu, yunanlı tunç sanatçısı (M.Ö. IV. yy.) Sokratçı filozof; *Çılgın* diye anılırdı. Mükemmelliğe varmak isteği yüzünden eserlerini bitirir bitirmez yok ederdi. (L)

APOLLODOROS Şam'lı, Damaskenos da denir; yunanlı mimar; Roma'da M.S. I. yy. da özellikle Trajanus forumunun bütünü ile Ulpianus bazilikasına çalışmıştı. Savaş âletleri üzerine bir eser yazdı. Trajanus ile beraber, Dacia'lılara karşı savaşa gitti, Tuna üzerinde Demirkapıda bir köprü inşa etti. Hadrianus'un planlarını korkusuzca tenkid ettiği için sürüldü, sonra öldürüldü. (L)

APOLLON. Yun. mit. Tanrıların en güzeli, Gün ve Aydınlık tanrısı. Zeus ile Leto'nun oğlu, Artemis'in kardeşi. Delos'ta doğdu; kuğuların kendisini götürdükleri Hyperboreos'lar ülkesinden dönüşünde Delphoi'ye geldi ve Themis kâhininin bekçisi canavar Python'u öldürdü. Tempe vâdisinde bir kaynakta yıkanarak bu cinayetin yüklediği günahtan arındı ve Delphoi kâhinliğini aldı. Her sonbahar büyük kuzeye, göğü her zaman bulutsuz olan ülkeye gider, Yunanistan'a ancak ilkbaharda şarkılar ve şenlikler içinde dönerdi. Apollon pek çok tanrıyı şahsında toplar. Yaptığı işlerin büyük kısmı, bir güneş tanrısı olduğunu gösterir; okları, güneşin ışınları gibi öldürücü veya iyileştiricidir: Delphoi kaynağında yıkanıp kendisine dua edenlerin ruhunu ve bedenini arıtan, iyi eden çok insansever bir tanrıdır. Sürülerin koruyucusu olarak Apollon, Yunanistan'ın birçok bölgesinde *Apollon Lykeios* (kurt öldürücüsü) diye anılır; eski zaman heykellerinden birçoğu onu, Hermes gibi omuzunda bir kuzu taşıyan «iyi bir çoban» olarak gösterir. Bakışları o kadar keskindir ki, bindiği güneş arabasından etrafta olup biten herşeyi görür ve Zeus'a Olympos'da geçen olayları bildirir. Geleceği haber veren bir tanrıdır; kehanetlerinden ötürü halkın akın ettiği Delphoi tapınağındaki rahibe ilhamını ondan alır. Delphoi'nin, yüzyıllar boyunca dünyanın her tarafından gelen hazinelerle dolup taşmasına sebep, Apollon'un, insana da, siteye de neyin gerektiğini herkesten daha iyi bilmesidir. Kendi sonsuz zevki için icat ettiği müzik ve şiirin tanrısı Apollon, tapınak etrafında şarkılar söyleyen ve danslar yapan oğlan ve kız korolarının yer aldığı şenliklerden hoşlanmaz. Sevinç dolu bir milletin neşeli tanrısı Apollon, rübap çalarak Musa'lar korosunu kendi idare eder. Kâhin ve iyi edici, şair ve müzikçi Apollon, çeşitli fakat birbirine yakın bunca işin ardında, büyülü şarkıların ve sözlerin sırrına ermiş bir tanrıdır. Görünüşte insana eğlenceli ve neşeli gelen birtakım türkülerle, aslında Yunanlıları Meçhuller dünyasına sokmuştur; tanrıların en esrarlısıdır.

— G. santl. Başlangıçta konik bir direk ile temsil edilen Apollon, birçok eskiçağ heykeline de konu olmuştur: *Orkhomenos* ve *Ptoos* denilen, eski dor devrinin heykelleri (Atina müzesi); *Tenea Apollon'u* (M.Ö. VI. yy., Münih Heykel müzesi); *Piombino Apollon'u* (M. Ö. 500, Louvre müzesi); *Actium Apollon'u* (M.Ö. VI. yy.'ın ikinci yarısı, Louvre müzesi); *Sauroctonus Apollon* (kertenkele öldüren), Praksiteles'den eski bir kopya (M.Ö. 340'a doğr. Louvre müzesi); *Tiber Apollon'u* (M.Ö. 450, Roma Millî müzesi); *Citharoedus Apollon'u* (M.Ö. V. yy. Napoli müzesi); *Pheidias'a* atfedilen *Kassel Apollon'u* (Atina Millî müzesi); ayrıca *Choiseul-Gouffier Apollon'u* (Calami'ye atfedilir, British Museum); Olympia'daki Zeus tapınağı alınlığından gelen *Apollon* (Olympia müzesi) ve nihayet *Belvedere Apolon'u* (M.Ö. IV. yy. Vatikan müzesi). XV. yy. sonlarına doğru bulunan Belvedere Apollon'unun, Michelangelo ile Rönesans sanatçıları üzerinde büyük etkisi olmuştur; bu arada özellikle Dosso Dassi. *Apollon ile Daphne*'yi (Borghese galerisi); Raffaello, *Apollon ile Marsias*'ı (Vatikan Odaları) temsil etmiştir; aynı konu, Paris Bordone tarafından ele alınmıştır (Dresden müzesi). XVII. yy. dan Versailles'da kalan eserler: Girardon ve Regnaudon tarafından yapılmış *Su Perilerinin Hizmet Ettiği Apollon* (Apollon Banyosu koruluğu) ve Charles de La Fosse tarafından Apollon ile Diana salonunun dekorasyonu (Apollon arabası); J. -B. Tuby'nin yaptığı (Apollon Sudan Çıkarken) Zafer takı koruluğu; İtalya'da Domenichino *Apollonun Arabası*'nı (Costaguti menzili) ve Albani *Apollon'a Ders Veren Pan* tablolarını (National Gallery) yapmıştır; Bernini'nin en nefis heykellerinden biri *Apollon ile Daphne*'dir (Borghese villasında). XVIII. yy. resimleri içinde, François Boucher'nin *Apollon Sanatlara Taç Giydirirken*'ini (Tours müzesi) ve heykellerden J. -B. Lemoyne'in Apollon'unu, Pajou'nun *Apollon Sanatların Dehasına Hâkim Olurken* (Versailles tiyatrosu için) ve Houdon'un *Apollon'un* sayalım. XIX. yy. da *Apollon, Python Yılanını Öldürürken* teması, bu konuda şaheserlerinden birini yaratmış olan (Louvre'da Apollon galerisinin tavanı; taslağı Brüksel müzesinde) Delacroix tarafından kullanılmıştır. XX. yy. da Apollon'un Rodin, Bourdelle, Despiau tarafından yapılmış çeşitli heykelleri vardır. (L)

APOLLON, küçük gezegen (numaralanmamış); 1932'de Delporte tarafından keşfedildi; yörüngesi, dünya ve Venüs'ün yörüngesinin içine kadar uzanan tek gezegendir. Çapı 3 km'den küçüktür. (Bk. YILDIZ.) [L]

Apollon, eski İstanbul'da birkaç tiyatronun adı. Geçen yüzyılda Galata, Topçular sokağı 136 numaradaki tiyatro; bu yüzyılda ise Şişhane'de Büyük Hendek'te Karakol yakınındaki Apollon tiyatrosu; 1913'te Beşiktaş'ta açılan Apollon Tiyatrosu; bir de Kadıköy'de Mısırlıoğlu bahçesi içindeki Apollon tiyatrosu. Bu sonuncunun adı daha sonra Hale tiyatrosu olmuştur. (M)

APOLLONİA. Esk. coğ. Anadolu'da bu adı taşıyan çeşitli şehirler vardır: **1.** *Apollonia Thynias,* Karadeniz'de bugünkü Kefken adasında bir şehir. Burada, Herakleia şehrinin kurduğu bir Apollon tapınağı vardı. Argonautlar efsanesine göre de Apollon, şehir de birdenbire görününce, Orpheus tanrı için sunak yapılmasını emretti. Buradaki tapınakta bulunan Apollon'un çok büyük bir heykelini Lucullus (M.Ö. 73) Roma'ya götürdü ve Capitolium'a yerleştirdi. **2.** Mysia bölgesinde, Ryndakos (Atranos) kıyısında bir şehir, Miletos şehrinin kolonisi olan Apollonia, Roma devrinde Adramilteion mahkeme merkezine (ceventus iuridicus) bağlıydı. Şehrin kalıntıları, bugün Apolyont yakınındadır. **3.** Mysia bölgesinde şehir. Kalıntıları bugün, Soma'nın batısında ve Bakır çayının

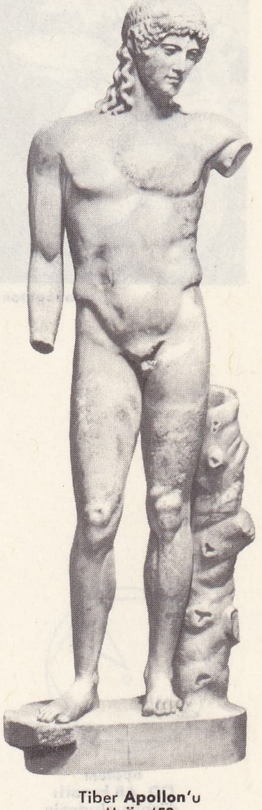

Tiber Apollon'u
M.Ö. 450
(Millî müze, Roma)

Foto. Anderson-Guaudon (LAROUSSE)

aponogeton

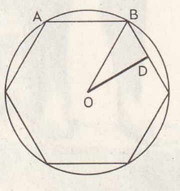

apotem
OD, AB kenarlı düzgün altıgenin apotemidir

apoyevmatini gazetesi

kuzeyinde yer alan Asar'dadır. **4.** Lydia bölgesinde şehir. **5.** Karia bölgesinde Salbakos (Babadağ) eteğinde bir şehir. Şehrin, Selefkiler hanedanından bir kral tarafından kurulmuş olması muhtemeldir. Bugün kalıntıları, Tavas ovasının güneydoğusunda ve Solmaz'ın kuzeydoğusundaki Medet köyü yakınındadır. **6.** Frigya bölgesinde Apameia ile Antiokheia arasında bir şehir. Daha önceki adı Mordiaion olan şehri, Suriye kralı Seleukos Nikator (III. yüzyıl) kurdu. Trakya ve Likia'dan gelen göçmenler muhtemelen buraya yerleştiler. Kuzeyde Hoyran gölü yakınlarını içine alan şehir, II. ve IV. yüzyılda şehre bağlı olan Tymandos, Limenai ve Sabinai köyleri bağımsız hale gelince topraklarının çoğunu kaybetti. Hıristiyanlık zamanında Sozopolis adını aldı. Bugünkü Uluborlu'da *Augustus yazıt*'ına (Monumentum Apolloniense) ait parçaların bulunması, Ankara'daki yazıtın okunması yönünden faydalı oldu. **7.** Lykia bölgesinde bir şehir. Simena ve İsinda şehirleri ile birlikte Aperlai şehrine bağlıydı. Kalıntıları bugün Kılınçlı'nın (Sıcak) güneybatısında yer alan *Avşar Harabesi* denilen yerdedir. **8.** İllyria'da, Aoos nehri ağzında şehir. Yunanlılar zamanında fikir ve ticaret merkeziydi. (M)

APOLLONİDEA. Esk. coğ. Anadolu'da Lydia bölgesinde Pergamon ile Sardes arasında bir şehir. Burayı M.Ö. 195 yılında Pergamon kralı Eumenes II kurdu ve annesi Apollonis'in şerefine Apollonidea adını verdi. 17 Depreminde harap olduysa da imparator Tiberius onardı. Bugün şehrin kalıntıları Palamut bucağının kuzeyindedir. (M)

APOLLONİDES, yunanlı coğrafyacı, Mithridates'in çağdaşı; Avrupa kıyı yolculuğu konusunda bir eseri vardır. (L)

APOLLONİDES İznikli, Tiberius zamanında yaşamış yunan gramercisi. Tiberius'a, Timon'un *Sillos* adlı eseri üzerine bir şerh ile Demosthenes'in *Elçiliğin Dalavereleri* adlı eseri üzerine bir inceleme ithaf etti. (L)

APOLLONİO (Giacomo), italyan tarih ve manzara ressamı (Bassano 1584-ay.y. 1654). Amcaları Girolamo ve Giambattista Bassano'nun talebesi. Eserleri Bassano'da ve Roma'daki Doria galerisindedir. (L)

APOLLONİOS, lakabı **Molon,** Rodos'ta ders veren hitabet hocası (M.Ö. I. yy). Cicero onun öğrencisiydi. (L)

APOLLONİOS, birçok yunan hekiminin adı: **Apollonios,** Herophilos'un talebesi olduğu için *Herophilos*'cu diye bilinir (İskenderiye M.Ö. II. yy.); — **Apollonios,** İskenderiye'de M.Ö. II. yy. da yaşadı; — *Bergama'lı* **Apollonios** M.Ö. I. yy. da yaşadı; — *Kition'lu* **Apollonios,** M.Ö. 70'e doğru. (L)

APOLLONİOS Atina'lı, Arkhias'ın oğlu, yunanlı heykelci (M.Ö. I. yy.). Polykleitos'un Doryphoros adlı heykelinin başını kopye etmiştir; tunçtan yapılan bu baş, Herculanum'da (Napoli müzesi) bulundu. (L)

APOLLONİOS Atina'lı, yunanlı heykelci. Vatikan'daki meşhur Belvedere'yi yapan Nestor'un oğlu; Augustus zamanında yaşadı. Roma'daki Terme müzesinde bulunan tunçtan boksörün zırhlı eldiveni üzerinde imzası vardır. (L)

APOLLONİOS Dyskolos («Müşkülpesent»), İskenderiyeli gramerci (M.S. II. yy.). Bugün dört gramer kitabı elimizdedir. (L)

APOLLONİOS Perge'li, yunan matematikçisi ve astronomu (Perge M.Ö. 262'ye doğr.-180'e doğr.). İskenderiye'de yaşadı. Arkhimedes'in tilmizi ve matematiğin yaratıcılarındandır; yazdığı bir kitapta koniklerin özelliklerinden birçoğunu anlatır. Özellikle iki etkili bir koni bir düzlem tarafından kesilince, yerine göre bir elips, bir parabol veya bir hiperbol elde edileceğini gösterdi. Ayrıca, konik kesitlerin odaklarının varlığını ispat etti. Öteki eserleri kaybolmuş, bazıları Pappus sayesinde yeniden meydana getirilebilmiştir.

● *Apollonios hiperbolleri, Apollonios eğrileri.* Mat. İkinci dereceden âdi hiperboller, eğriler. (L)

APOLLONİOS Rodos'lu, İskenderiye'li şair ve gramerci (M.Ö. 295'e doğr.-230'a doğr.); sonradan bozuştuğu Kallimakhos'un tilmizi ve rakibi. Rodos'ta yaşadı, *Argonautika* destanını orada yazdı. Kallimakhos'un ölümünden sonra İskenderiye'ye döndü. (L)

APOLLONİOS Sofist, İskenderiye'de doğmuş hitabet hocası (M.S. I. yy.). Tiberius zamanında Roma'da ders verdi, bir *Homeros lûgati* yazdı; bugüne kısaltılmış şekliyle intikal etmiştir. (L)

APOLLONİOS Tralleis'li veya **Aydın'lı,** yunanlı heykelci (M.Ö. I. yy.); kardeşi Tauriskos ile birlikte, Amphion ve Zethos'u, üvey anaları Dirke'yi bir boğaya bağlarken gösteren bir heykel grubu yapmışlardı. Bu gruptan alınmış *Farnese Boğası* (Napoli müzesi) aslına hayli uygun bir eserdir. (L)

APOLLONİOS Tyana'lı, yeni Pythagoras'cı filozof (Tyana, Kappadokia-Efes 97). Pythagoras'ın doktrinlerini benimsedi; uzun yolculuklar yaptı. Her gittiği yerde, ahlâkı düzeltmek ve Pythagoras'ın dogmalarını yaymak için çalıştı. Bazen sihirbaz ve şarlatan olarak kabul edilen Apollonios, derin bir ahlâk fikrine sahipti; hayatı hakkında hitabet öğretmeni Philostratos'un yazdığı olağanüstü hikâye bir masaldan ibarettir. Apollonios phythagorascı bir okul kurduğu Efes'te öldü. Kazandığı büyük şöhret zamanının en bilgin, en ahlâklı insanlarından biri olduğunu gösterir. Sonradan Porphyrios ve İamblikhos'un faydalandıkları bir *Pythagoras'ın Hayatı* ile *Kâhinlik Üstüne* adlı eserleri yazdı. III. yy. da, Hierokles, Philostratos'un yazdığı *Apollonios'un Hayatı* adlı esere dayanarak kişiliğini İsa'nınkiyle karşılaştırdı. Caracalla, onun adına bir tapınak yaptı; III. yy. sonunda birçok tapınakta resmi vardı. Efes'te kendisine bir tanrı gibi tapılıyordu. (L)

Apollonius Tyros'lu, Eskiçağdan esinlenen «courtois» roman. Yunanca aslı kaybolmuştur; fakat latince bir tercümesi IV. yy. da fransız ve provence dillerine aktarıldı. Elimizde kalan, *Jourdain de Blaire* (XIII. yy.) şarkısında bulunan kısa bir manzum parça ve daha sonra, nesir olarak hazırlanmış düzenlemelerdir. (L)

APOLLON kelebeği i. (mitolojik isim *Apollon*'dan). Zool. Avrupa ve Asya'nın dağlık bölgelerinde yaşayan, *parnassius* cinsinden gündüzcü, güzel bir kelebek türü. (Bk. PARNASSİUS.) [L]

Apollon Musagète, İ. Stravinski'nin iki tabloluk balesi; koreografi: G. Balanchine; dekor ve kostümler: A. Bauchant (Paris, 12 haziran 1928'de Sarah-Bernhardt tiyatrosunda S. Diyagilev'in Rus Bale topluluğu tarafından temsil edildi). İlk defa 1928'de, partisyonu Stravinski'ye ısmarlamış olan Washington Chamber Music Society'nin düzenlediği bir çağdaş müzik festivalinde, A.B.D.'de temsil edildi. Bale tantanalı bir largo ile açılır: Apollon, başında iki tanrıçanın koyduğu mersin dallarından bir taç, kutsal dağa doğru ilerler. Üç ilham perisi Kalliope, Polymnia ve Terpsikhora onu karşılar, toplu bir danstan sonra her peri ayrı ayrı çeşitlemeler yapar. Apollon'un ikinci çeşitlemesinden ve Terpsikhora ile yaptığı «*pas de deux*»den sonra Kalliope ile Polymnia onlara katılır ve bale, tanrının yükselmesine şahit olan tantanalı bir koral ile sona erer. (L)

APOLLONOS HİERON. Esk. coğ. Anadolu'da Lydia bölgesinde bir şehir. İsminden tanrı Apollon ile ilgili bir yerleşme bölgesi olduğu anlaşılmaktadır. Bugün şehrin kalıntıları Buldan kasabasının 5 km kuzeydoğusundaki Bozalan köyü yakınındadır. (M)

APOLOG i. (yun. *apologos,* hikâye'den fr. *apologue*). Ahlâkî bir öğütle sonuçlanan, nesir veya şiir olarak yazılmış hikâye: *Aesopos'un apolog'ları.*

— ANSİKL. *Apolog,* her şeyden önce ahlakî bir hakikatin tanıtlanmasıdır, çoğunlukla daha geniş bir bütün (nutuk, ahlakî eser v.b.) içinde yer alır; masal ise kendi kendine yeten bir edebiyat türüdür; masal'da anlatım sanatı, çıkartılan öğütten daha çok önem kazanır. (L)

Apologeticum, Tertullianus'un en önemli eseri (197). Hedef olarak Roma eyalet valilerini alır; bu bakımdan hukukî yönü ağır basar. Payen'lerin tanrılarına karşı giriştiği hücumların yanı sıra, Tertullianus, hıristiyan gerçeğini ve Hıristiyanların vatanseverliğini ispata çalışır. (L)

APOLYONT (eski adı, *Apollonia,* bugün *Gölyazı*), Apolyont (Ulubat) gölünün kuzeydoğu kenarında ince bir dil ile kıyıya bağlı küçük bir yarımada üzerinde kurulmuş köy; 1 330 nüf. Bursa ile Merkez ilçesinin Çörükle bucağı içinde yer alır. (M)

APOLYONT gölü. Bk. ULUBAT GÖLÜ.

APOMEYOZ i. (fr. *apoméiose*). Biyol. Meyoz bölünmeye uğramaksızın meydana gelen tetrasporların, sporlu bitki halinde gelişmesi. (L)

APOMİKSİS i. (*apo,* bulzl, eki ve yun. *miksis,* birleşme). Biyol. Meyoz bölünmeye uğramamış veya döllenmemiş hücrelerle üreme. Apomiksis'in, yumurtasız üreme, döllenmesiz üreme ve sporlanmaksızın üreme şekilleri vardır. (L)

APOMORFİN (fr. *apomorphine*). Kim. Morfinden bir molekül su kaybı ile türeyen $C_{17}H_{17}O_2N$ formülündeki bileşik.

— ANSİKL. Ecz. *Apomorfin,* özellikle zehirlenmelerde kusturucu olarak, klorhidrat halinde ve 1 sg'lık dozlarda, cilt altına şırınga edilerek kullanılır. Çözelti halinde sabit olmadığından, sık sık yenilenmelidir. (L)

APONEVROZ i. (yun. *aponeurosis,* kiriş halinde sertleşme'den fr. *aponévrose*). Anat. Bağ dokusu liflerinden yapılmış, beyaz, parlak ve dayanıklı zar.

— ANSİKL. 4 çeşit *aponevroz* vardır: 1. *örtücü aponevroz,* deri altında bulunur, kol ve bacaklarla bazı bölgeleri kaplar. Bazen iki üç katlı derin ve yüzeysel yapraklar halindedir. Kol, önkol, avuç içi, pelvis, uyluk, ayak, taban altı, karın, boyun, göğüs aponevrozları bilinir; 2. *adele aponevrozu,* her kası örter ve onu etrafından ayırır; 3. *yapışma aponevrozu,* üzerine kas lifleri yapışır; 4. *bölme aponevrozu,* bazı kasların lifleri boyunca bulunur.

◆ **Aponevrotik** sıf. (fr. *aponévrotique*). Aponevrozlara ait: *aponevrotik lif, zar.*

◆ **Aponevrozit** i. (fr. *aponévrosite*). Patol. Aponevroz iltihabı. (L)

APONOGETON i. Suda yaşayan uzun ömürlü bir bitki. Anayurdu Güney Afrika ve Avustralya'dır. (Bir türü, *Aponogeton distachyon,* limonluklarda ve açık havada su içerisinde yetiştirilir. Zarif beyaz çiçekli, güzel kokulu bir süs bitkisidir. *Aponogetonaceae* familyasından.) [L]

APOPLEKSİ i. (yun. *apo,* sonuç gösterir ve *plessein,* vurmak). Nörol. Başlangıcı şiddetli koma. (Bk. ANSİKL.)

—Bot. Bitkilerin (kayısı, asma) çok çabuk solması. (Yapraklar birdenbire solar, kurur ve birkaç gün içinde bitki ölür. Köklere veya sapa yapışan birçok mantar bu çeşit hastalıkları yapabilir.)

— Jinekoloji. *Dölyatağı-göbekbağı apopleksisi,* bütün karın boşluğuna yayılabilen dölyatağı ve uzantılarının enfarktüsü.

— ANSİKL. Nörol. Apopleksi genellikle beyin kanamasından ileri geldiği için çok zaman iki terim birbiri yerine kullanılır. Teşmil yoluyla bazen başlangıcı birdenbire olan başka iç organ kanamalarına da apopleksi denir: dölyatağı-göbekbağı apopleksisi, v.b. Anlamının belirsizliğinden dolayı bu terim terkedilmek üzeredir. (L)

APORETİK i. ve sıf. (yun. *aporein,* şüphe etmek'ten fr. *aporétique*). Pyrrhon'cu filozofların, her öğretinin lehinde ve aleyhinde eş

Foto. Vincent (LAROUSSE) ; Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

değerde deliller bulmaları yüzünden içine düştükleri kararsızlık durumunu nitelemek için benimsedikleri sıfat. (L)

APORİ i. (yun. *aporia*, yol, geçit yokluğu'ndan fr. *aporie*). Mant. Bir düşünce eyleminde ortaya çıkan **çözülemez çelişme.** (*Eşanl.* ÇIKMAZLIK.) [L]

APORİA i. (yun. *aporos*, erişilmez'den). Siyah benekli beyaz kelebek. (Pulkanatlılar takımından.)

— ANSİKL. *Aporia*'nın dişisinde üst kanatlar saydamdır. Tırtılı kül rengi mavi, esmer siyah çizgilidir. Yan tarafında sarı bir çizgi vardır. Akdiken, armut, erik, kiraz, çakal eriği gibi meyve ağaçlarında yaşar. Genç tırtıllar kışı ipekten bir koza içinde hep bir arada geçirir. Boyu 65 mm. (İlmî adı: *Aporia crataegi*.) [L]

APORİDOS KOME. Esk. coğ. Anadolu'da Frigya bölgesinde bir köy. Apameia (Dinar) yakınlarında olması muhtemeldir. (M)

APORT ünl. (fr. *apporte!*). Avın veya kendisine gösterilen şeyin üzerine atılması için köpeğe verilen emir: *Elimdeki ipi karşıya uzatarak haykırdım: Aport!.. bir sıçrayışta ipi ağzına aldı* (H. R. Gürpınar). [M]

APOSAFRANİN i. (önek *apo*, -den gelen ve *safranin*). Kim. Bir aminojen NH_2 kökünün kaybı ile fenosafraninden türeyen boyar madde. (*Eşanl.* BENZİNDULİN.) ‖ Aposafranin tipinde boyar maddelere (msl. rosindulinler, izorosindulinler) verilen genel ad.

◆ **Aposafranon** i. (fr. *aposafranone*). Kim. Aposafranin'e sülfürik asitle sıcak'ta işlem yaparak elde edilen bileşik. (L)

APOSERİS i. (yun. *apo*,-den gelen ve *seris*, marul). Yabanî hindibaya benzeyen sarı çiçekli bitki. Ormanlarda, dere kenarlarında rastlanır (Bileşikgillerden). [L]

APOSPORİ i. (fr. *aposporie*). Biyol. Sporla çoğalan bir bitkinin eşeyli devreden sonra, meyoz bölünmeye uğramaksızın, yani sporlanmaksızın gelişmesi.

— ANSİKL. Biyol. *Apospori* iki çeşittir: *apomeyoz*, meyoz bölünmeğe uğramaksızın meydana gelen tetrasporlardan bir sporlu bitkinin oluşması. *Asıl apospori*, sporlu bitkinin herhangi bir hücresinden eşeyli bir bitkinin gelişmesi.

— Bot. Bu olay, eğreltiotlarının olgunlaşması sırasında meydana gelir. Spor yerine, protal özelliği taşıyan küçük levhacıkların oluştuğu görülür. Kapalıtohumlularda da aposporiye rastlanır. (*Citrus aurantiacum* [protal], *Opuntia vulgaris* [frenk inciri], *Funkia ovata, Evonymus americanus*). O zaman yumurtacıktaki hücrelerden biri embriyonu meydana getirir. (L)

APOSTASİS i. (yun. k.). Bizans'ta basileus'a karşı ayaklanma. (Aynı terim, hem tanrıya, hem de imparatora karşı girişilen isyan için kullanılırdı.) [L]

APOSTEL (Hans Erich), avusturyalı besteci ve piyanocu (Karlsruhe 1901). A. Schönberg ve A. Berg'in öğrencisi. Bütün sanat hayatını Viyana'da geçirdi. Onikiton'culuğun klasik şeklini temsil edenlerden biridir. Şekilcilikte biraz aşırılığa kaçan başlıca eserleri şunlardır: bir *Requiem*, bir yaylı sazlar dörtlüsü (Berg'in Wozzeck'i üzerine tema ve çeşitlemeler), Trakl'ın şiirleri üzerine Orchestergesänge'ler, çok sayıda piyano parçası ve *Haydn'ın bir tema'sı üzerine orkestra için çeşitlemeler*. (L)

A POSTERİORİ zf. (ortaçağ lat. *a posteriori ratione quam experientia*, deneyden sonra). *« A posteriori» düşünmek*, deneye dayanarak düşünmek; deney öncesi verilere dayanan *a priori* düşüncenin karşıtı: *Her hükûmet, kanunları «a posteriori» olarak hazırlar.*

◆ **Aposteriorizm** i. (fr. *apostériorisme*). Fels. *A posteriori* düşünme yöntemi. ‖ Her türlü bilgiyi a posteriori kazanılmış kabul eden öğreti. (*Eşanl.* SONSALCILIK.) [L]

APOTESYUM i. (yun. *apotheke*, hazne'den lat. k.). Likenlerde suyosunları ile ortaklaşan mantarların üreme organı. Apotesyumlarda asklar ile parafizler karışıktır.

— ANSİKL. Bu organlar yuvarlak çekirdekli bir kurs biçimindedir. Apotesyum, genellikle tal'in üst yüzünde, nâdiren de alt yüzünde bulunur. (L)

APOSTOL (Daniil Pavloviç), Ukrayna'nın sondan bir önceki hetmanı (1654-1734). Önce Karl XII'nin ve Mazeppa'nın taraftarıydı. Poltava'dan önce ikisinden de ayrıldı (1709). Rusya onun lehine hetmanlığı yeniden kurdu ve 1727'de Kazaklar'a onu seçtirdi. İhtiyar ve aciz olduğu için Ukrayna'nın özgürlüğünü yeniden sağlayamadı. Kendisinden sonra, 1750'de son hetman Kiril Razumovski seçilinceye kadar hetmanlık boş kaldı. (L)

Apostolica partisi, 1819 ihtilâlinden sonra İspanya'da kurulmuş, aşırı katoliklerle mutlakiyet taraftarlarından meydana gelen parti. Şefleri, sırasıyle: yenildikten sonra Fransa'ya sığınan Quesada; 1822'de idam edilen Elio; 1825'te idam edilen Bessiere; Mata Florida; baron d'Eroles v.d... Molina kontu Carlos de Borbon, yeğeni İsabel II'yi devirmek isteyince Carlos'cu parti adını aldı. (L)

APOSTOLİKLER çoğl. i. (fr. *Apostoliques*). XIII. yy. da, evlenmekten, et yemekten, şarap içmekten v.b. vazgeçen sapkınlar. (Adlarını, hayatlarını taklit etmek iddiasında bulundukları havarilerden [lat. *apostolus*, yun. *apostolos*] alırlar; mezhebin kurucusu Parma'lı Gherardo Segarelli'dir.) [L]

APOSTOMLAR çoğl. i. (yun. *apo*, uzakta ve *stoma*, ağız'dan fr. *apostomes*). Zool. Kamçılı, tümkirpikli tekhücreliler takımı. Gerçek bir gelişme devresi boyunca bir sürü değişikliğe uğrarlar. Kabukluları (kavkılılar) üzerinde asalak veya üstasalak olarak yaşarlar. (Başlıca cins: *Spirophyra*.) [L]

APOSTROF i. (yun. *apostrophos*'tan fr. *apostrophe*). Dil bil. Bk. KESME *işareti*. (L)

APOTAKTİK i. (yun. *apotattomesthai*, vaz geçmek'ten fr. *apotactique*). Dünya nimetlerinden vaz geçmek iddiasında olan IV. yy. çilekeşlerine verilen ad. (L)

APOTEM i. (yun. *apotithenai*, indirmek'ten fr. *apothème*). Mat. Düzgün bir çokgenin merkezinden kenarlardan birine indirilen dikme: *Düzgün bir çokgenin alanı, çevresiyle apoteminin çarpımının yarısına eşittir.* ‖ Düzgün bir piramidin tepesinden taban çokgeninin kenarlarından birine indirilen dikme. (L)

APOTEOZ i. (fr. *apothéose*). Bir kimseye karşı gösterilen aşırı ululama. (Bk. APOTHEOSİS.) [L]

APO tepesi, Filipin adalarında Mindanao'-da, Davao körfezine hâkim yanardağ; yüksk. 2 955 m. Filipinler'in en yüksek tepesi. Yakın çevresiyle *Apo Tepesi Millî parkı*'nı meydana getirir. (L)

APOTHELOZ (Jean), isviçreli besteci (Lausanne 1900). A. Fornerod'un öğrencisi; orkestra için eserler, kantatlar ve oratoryolar besteledi: *le Pays* (Memleket); *la Douce Nuit* (Ilık Gece); *Deux Complaintes Pour les Marins* (Denizciler İçin İki Ağıt); *Calendrier* (Takvim). [L]

APOTHEKE i. (yun. k.). Eski yunan ve roma evlerinde erzak ambarı ve özellikle şarap mahzeni. (L)

APOTHEOSİS i. (tanrılaştırma anlamında yun. k.). Bir kahramanın Olympos tanrıları arasına alınması. ‖ Roma imparatorlarının tanrılaştırılması: *Augustus'un apotheosis'i.*

— ANSİKL. Tar. Yunanlılarda ve ilk Romalılarda *apotheosis*, bir şehir veya devlet kurucusuna, hizmetleriyle ikinci bir kurucu sayılan büyük bir yurttaşa, ölümünde saygı ve minnettarlık gösterisiydi. Böyle bir kişinin mezarı bir tapınak ve hayatı, şairlerin hayal gücüyle gittikçe büyüyen bir efsane olurdu. Atina, kurucuları Kekrops ile Theseus'u tanrıları arasına katmış; Roma'nın kurucusu Romulus, Senato kararı ile Quirinus adıyle tanrı ilân edilmişti. Romalılarda Augustus zamanına kadar başka bir apotheosis'e rastlanmaz. Augustus zamanından itibaren Roma imparatorluğunda, *tanrılaştırma* tamamen âdet haline gelmiş ve ölen imparatora bu şekilde ibadet usulü yerleşmişti. Bunu isteyen Senato olduğu için, kötü hatıra bırakan imparatorların tanrılaşmasına karar vermemekle, Senato, onları âdeta mahkûm etmiş oluyordu. Senato bu yola, ancak, ölen imparatorun halefi aynı sülâleden değilse ve dolayısıyle ölenin hatırasını korumayacaksa başvururdu. Augustus'un Sezar için kullandığı ve ondan sonra yerleşen tabir gereğince, ölen imparator tanrılaştırılmıyor, sadece kutsallaştırılıyordu. Rahip okulları (*Sodales augustales*) kuruldu ve *gens Julia* ibadetine tahsis olundu; ayrıca, Flavius'lara, Hadrianus'a ve Sofu Antoninus'a ibadet için başka rahip okulları da açıldı.

Antoninus ile Faustina'nın **apotheosis'i**; Vatikan'da Marcus Aurelius tarafından dikilen «Antoninus sütunu» nun kaidesindeki alçak kabartmalar

Roma imparatorlarının kutsallaştırılması, İskender'in yerine geçen generallere, Yunan Asyası'nda ve Mısır'da yapılan buna benzer törenlerin tekrarlanmasından başka bir şey değildir. Apotheosis'in başlangıcı, doğrudan doğruya tanrı sayılan firavunların halefi İskender'in, Mısır'da tanrılaştırılmasıdır. İmparatorların kutsallaştırılması, Hıristiyanlığın ilk zamanlarına kadar sürmüştür. (L)

APOTHETAİ. Esk. coğ. Doğuştan sakat Isparta'lı çocukların bırakıldığı Taighetos boğazı. (L)

APOTHİCAİRERİE mağarası, Fransa'nın Bretagne bölgesinde (Morbihan) Belle-Île'in batı kıyısında görülmeğe değer bir mağara. (L)

APOTOKSİN i. (fr. *apotoxine*). Ch. Richet'ye göre, zehirlere karşı aşırı duyarlı bir kimsenin kanında, bir zehirin ilk şırıngasından meydana gelen koruyucu madde ile yeniden şırınga edilen aynı zehirin birleşmesinden doğan zehirli madde. (Aslında bu madde sadece teorik olarak vardır. Ama, bir ilâcın şırınga edilmesinden doğan şok olayını az çok aydınlatmağa elverişlidir.) [L]

APOTR i. (fr. *apôtre*). Havari: *Apotr yaratmağa kalkışıyordum* (Atatürk). [Bk. HAVARİ.] (L)

Apoyevmatini, rumca günlük gazete, İstanbul'da 12 temmuz 1925 tarihinden beri yayımlanır. Türkiye'deki rum azınlığın en çok okuduğu yerli rumca gazetedir. Kendi basımevinde 6 000 civarında basılıp 5 000 nüsha satılır. Genel olarak dört sayfa, tek renk, az resimli, ciddî bir gazetedir. İkinci Dün-

Paul APPEL

Via Appia
M.Ö. 312'de Roma'dan Brundrisium'a giden yol

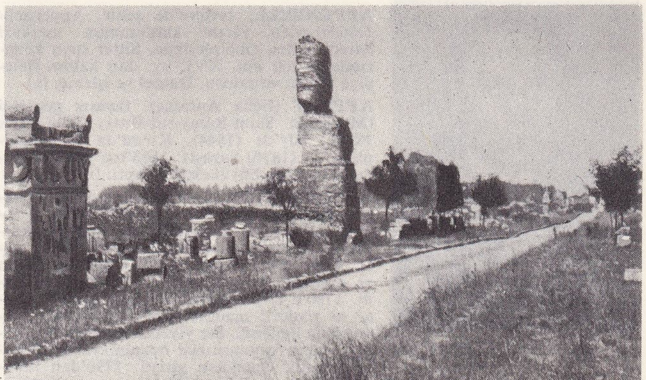

Foto. Anderson-Giraudon, Manuel, Alinari-Giraudon (LAROUSSE)

«l'Après-mide d'un Faune» Léon Bakst'ın V. Nijinski için hazırladığı maket (Arsenal kütüphanesi, Fransa)

Nikolas APPERT

sir Edward V. APPLETON

Paul Appel, Via Appia (fotoğraflar 599. sayfada)

ya savaşından sonra boyutunu büyütmüştür. Kuruluşundan beri sahibi ve müdürü Konstantin Vasilyadis, son yıllardaki sorumlu müdürü Takvor Acun, başyazarı da Ligor Yaveridis'tir. (M)

APPALACHİAN dağları. Bk. APALAŞ *dağları.*

Appassionata, Beethoven'in op. 57 *fa* minör sonatına Hamburg'lu yayımcı Cranz'ın, ikinci basımdan itibaren koymağa başladığı ad. 1804'te Viyana'da bestelenen bu ünlü eser Braunschweig kontuna ithaf edilmiştir. Beethoven, ondan, Shakespeare'in *Fırtına*'sının bir çeşit yorumlanması diye bahsederdi. (L)

Appassionato (ital. k.). Müzikte bir parçanın veya bir cümlenin coşkun, tutkulu bir şekilde çalınması gerektiğini belirtir. Appassionata şeklinde de kullanılır. (L)

APPELL (Paul), fransız matematikçisi (Strasburg 1855-Paris 1930). Fen doktoru, Paris Fen fakültesinde rasyonel mekanik profesörü; 1920'den 1925'e kadar Paris akademisinde rektör yardımcısı. 1889'da, İsveç kralı Oscar II tarafından, bütün Avrupa matematikçileri arasında açılan yarışmada ikincilik kazandı. Eserleri: *Leçons Sur l'Attraction et la Fonction Potentielle* (Çekim ve Potansiyel Fonksiyon Dersleri, 1892); *Traité de Mécanique Rationnelle* (Rasyonel Mekanik Dersleri) [Fen fakültesinde verilen mekanik dersleri, 4 cilt 1893-1896]; Goursat ile birlikte, *Théorie des Fonctions Algébriques et de leurs Intégrales* (Cebirsel İşlemler ve İntegralleri Teorisi, 1895); Lacour ile birlikte, *Principes de la Théorie des Fonctions Elliptiques* (Eliptik Fonksiyon Teorisinin İlkeleri, 1897); *Précis de la Mécanique Rationnelle* (Rasyonel Mekanik Dersleri); *Eléments de la Théorie des Vecteurs* (Vektörler Teorisinin Unsurları, 1921); *Fonctions Hypergéométriques et Hypersphériques; Polynômes d'Hermite* (Geometrik ve Dairesel Aşırılık Fonksiyonları; Fransız Hermite Çokterimlileri, 1926) v.b. [Fransız İlimler akademisi, 1892.] (L)

APPENZELL, İsviçre'de kanton. Konstanz gölünün güneyinde, etrafı Sankt-Gallen kantonunca sarılmış; 410 km^2; 63 800 nüf. Almanca konuşulur. Kanton, güneyde Santis'in hâkim olduğu doğu İsviçre Önalplerindeki vâdiler üzerinde uzanır. Dağları orta yükseklikte, toprakları fakir, havası nemli ve serin, yazları fırtınalı bir bölgedir. Tabiî şartlar tarıma pek elverişli değildir. XVIII. yy. da Appenzell, kendi halkını zorlukla besleyebiliyordu. Sankt-Gallen'in etkisiyle XIX. yy. da sanayi gelişti, evlerde veya küçük atelyelerde işlemecilik ilerledi. XIX yy. ın ikinci yarısında bir bolluk devri geçirdikten sonra, bu sanat geriledi. Hep buhran içinde yaşayan bölge, süt hayvancılığı, işlemecilikten kalan faaliyetler ve biraz da dokuma sanayii ile ancak geçinmektedir. İnnerrhoden'de buna saatçilik de eklenir. Göç yüzünden nüfus azalmakta, halk ovadaki, özellikle Sankt-Gallen'deki fabrikalarda çalışmağa gitmektedir.
— Kanton, iki yarım kantona bölünmüştür: en önemlisi *Ausserrhoden*'dir; 240 km^2; 50 300 nüf. Merkezi *Trogen* ve *Herisau; İnnerrhoden* (170 km^2; 13 500 nüf.; merkezi *Appenzell*). [L]

APPENZELL, İsviçre'de şehir. Appenzell-İnnerrhoden yarım kantonunun merkezi Sankt-Gallen Önalplerinde, Sitter suyu kenarında; 5 100 nüf. XVI. yy. dan kalma Belediye binası ve şatosu. Dantel ve işleme. (L)

APPERT (Félix Antoine), fransız generali (Marne'da Saint-Rémy-sur-Bussy 1817-Paris 1891). İsly'de (1844), Kırım'da ve Champigny'de (1870) savaştı. 1883'ten 1886'ya kadar Rusya'da büyükelçilik yaptı. (L)

APPERT (Nicolas), fransız mucidi (Châlons-sur-Marne, 1749 veya 1752-Massy, S.-et-O., 1841). Bir otelcinin oğludur; iki kardeşiyle birlikte Châlons'da bir birahane açtı. Sonra Zweibrücken dükü Christian IV'ün ve prenses Forbach'ın mutfak hizmetine girdi. 1780'e doğru Paris'te şekerlemecilik yaptı ve yiyecek maddelerinin muhafazası meseleşiyle ilgilendi. Bir yiyecek maddesinin, kapalı kapta kaynatılınca bozulmayacağını hesaplayarak deneylere girişti; 1790'dan itibaren, denemeleri ona yeni bir ticaret alanı açtı: şişelerde konserve yiyecek satışı (et, süt, sebze, meyve ve meyve suları). 1809'da, Fransa İçişleri bakanı, usulünü açıklaması şartıyle, ona on iki bin franklık bir mükâfat teklif etti. Appert teklifi kabul etti ve 1810'da, *le Livre de Tous les Ménages l'Art de Conserver Pendant Plusieurs Années Toutes les Substances Animales et Végétales* (Her Evin Kitabı veya Hayvanî ve Nebatî Maddeleri Uzun Yıllar Saklama Sanatı) adıyle yayımladığı eser birçok memlekette konserve sanayiinin doğmasına sebep oldu. 1812'den itibaren bir ingiliz firması Appert usulünü geliştirerek konserve sanayiini kurdu. Appert de cam kapların yerine teneke kutular kullanarak usulünü değiştirdi. Bundan başka Appert, mayalanmış içkileri jelâtinle süzmek, şırayı koyulatarak ve şarapları ısıtarak muhafaza etmek usullerini buldu.

◆ **Appertleme** i. Bozulabilecek besin maddelerini, sıkı kapalı kutularda ısıyle mikropsuzlaştırarak koruma usulü. (Bk. KONSERVE.) [L]

APPERT kardeşler, Fransa'da, Clichy Cam atelyesinin ustaları (XIX. yy.). Hazneye bağlı bunçlu hava makinesiyle üfleme usulünü buldular ve bu usul sayesinde çok büyük parçalar (1878) ve cam boruları yapabildiler. (L)

APPİA (Adolphe), isviçreli rejisör (Cenevre 1862-Nyon 1928). *La Mise en Scène dans le Drame Wagnerien* (Wagner Dramının Sahneye Konuşu) adlı eserinde, dekorda tarihî gerçekçiliğe karşı çıkmış, aktörün oyununa değer verilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Eserlerin sahneye konuşuyle ilgili bazı modern teoriler üzerinde etkisi büyüktür. (L)

APPİA (Edmond), isviçreli orkestra şefi (Torino 1894-Cenevre 1961). Lucien Capet'den keman dersleri aldı, Lozan konservatuvarında profesör (1931-1950) ve Cenevre radyosunda orkestra şefi oldu (1938'den sonra). Unutulmuş birçok eski değerli eserlerin, özellikle fransız müzik eserlerinin yeniden tanınmasını sağladı. (L)

Appia (Via), yapımını M.Ö. 312'de Appius Claudius'un başlattığı, Roma'dan Brundusium'a giden yol. İki yanında, beş fersahlık bir mesafe üzerinde gösterişli mezarlar vardı (bugün ancak kalıntıları görülür). Bunların en ünlüsü Caecilia Metella'nın mezarıdır. Trajanus, Benevento'dan Brundusium'a ikinci bir yol yaptırmıştı. (L)

APPİAN (Jacques- Barthélemy, *Adolphe* da denir), fransız ressam ve gravürcüsü (Lyon 1819-ay.y. 1898). Daubigny'den ve Corot'dan ders aldı, değerli manzara resimleri yaptı (Dijon, Bourges, Montpellier müzeleri). [L]

APPİANO (Giacomo I D') [1325-1398], 1392'de Pisa tiranı. Milano beyi Galeazzo ile birleşerek Floransalılara karşı girişilen her harekete katıldı. (L)

APPİANOS, yunanlı tarihçi (M.S. 95'e doğru İskenderiye'de doğdu). Genç yaşında Roma'ya geldi, Mısır maliyesini idareye memur edildi. *Roma Tarihi* adlı kitabında bütün olayları, bölgelere ve milletlere göre ayırarak anlatır. Roma'lıların yendiği milletler ve iç savaşlar hakkında tarafsız ve açık bilgiler verir, Kartaca ve limanlarını inceler. (L)

APPİUS CLAUDİUS. Bk. CLAUDİUS.

APPLEGARTH (Robert), ingiliz sendikacısı (Sheffield 1934-?, 1925). 1860-1925 Arasında, Trade-Union'ları (işçi sendikaları) merkezîleştirmek ve gelirlerini arttırmak maksadıyle yeniden teşkilâtlandıran böylece yeni sendika hareketlerine büyük bir etkinlik kazandıran «cunta» nın öncüsüdür. (L)

APPLETON, A.B.D.'de (Wisconsin) şehir, Green Bay'in güney batısında, Fox River kıyısında; 48 400 nüf. Kerestecilik, kâğıtçılık, makine yapımı. Gıda maddeleri sanayii. (L)

APPLETON (Daniel), amerikalı yayımcı (Haverhill, Massachusetts, 1785-New York 1849). Dinî denemeler gençler için kitaplar ve Güney Amerika için ispanyolca eserler yayımladı. — Oğlu WİLLİAM (Brooklyn 1845-New York 1924), onun yerine geçti ve gezici kitaplıklar fikrini ortaya attı. (L)

APPLETON (sir Edward Victor), ingiliz fizikçisi (Bradford 1892-Edinburg 1965). Bir değirmen işçisinin oğlu. Cambridge'de ilmî incelemeler yaptı, Cavendish laboratuvarında Rutherford'un asistanı oldu (1919); Londra'daki King's kolejinde (1924), sonra Cambridge'de (1936) kendisine kürsü verildi, 1939'da ilmî araştırma bakanlığına getirildi. Elektromagnetik dalgaların yansıması teorisinden sonra iyonosferi inceledi; 1924'ten itibaren, çok kısa dalgaların yansımasıyle bu tabakanın yüksekliğini ölçmeğe girişti ve ikinci bir iyonosfer tabakasının bulunduğunu keşf etti. Savaş sırasında radar üzerine çalışmalara katıldı ve radarla Ay'dan yankı elde etti (1946). Samanyolundan gelen kısa dalgaların yayınımını da incelemiştir. 1947'de Nobel fizik ödülünü kazandı. (L)

APPOLA. Esk. coğ. Anadolu'da Frigya bölgesinde bir yer. Burada bulunan yazıtlardan, Zeus Alsenos ile Men Askaenos'a tapıldığı anlaşılmıştır. Bugünkü Emirdağ ile Bolvadin arasındaki Çoğu köyünün yerinde kurulmuş olması muhtemeldir. (M)

APPOMATTOX, A.B.D.'de (Virginia) köy. 9 Nisan 1865'te general Lee kumandasındaki Güney ordusu, general Grant'ın Kuzey birliklerine burada teslim oldu ve böylece A.B.D. Kuzey ve Güney cumhuriyetleri arasındaki *Ayrılık* savaşı* sona erdi. (L)

APPONYİ (Albert, kont), György'nin oğlu, macar devlet adamı (Viyana 1846-Cenevre 1933). Ölçülü muhaliflerin lideri, 1901'den 1903'e kadar liberal parti üyesi, Meclis başkanı. Dinişleri ve Millî Eğitim bakanlığı sırasında (1906-1910; 1917-1918), 1907'de, macar ırkından olmayan öğrenci gruplarının da macarlaştırılmasını kolaylaştıran ve *Apponyi kanunu* denilen bir eğitim kanunu çıkarttı; bu kanun, yabancıların ve başka ırktan olan halkın şiddetli itirazlarına yol açtı. Habsburgların geri gelmesine taraftar olan Apponyi, birçok dili konuşan seçkin bir hatipti. Sulh konferansında macar heyetine başkanlık etti (1919-1920), Cemiyeti Akvam'da Macaristan'ın temsilcisi oldu. Transilvanyalı Macarların seçme hakkı meselesinde romanyalı Titulescu'ya şiddetle karşı koydu. (L)

APPONYİ (Antal Rudolf, kont), avusturyalı diplomat (Nitra eyaletinde Apponyi 1872-ay.y. 1852). Floransa'da ortaelçi, Roma'da, Londra'da (1824) ve 1849'a kadar kaldığı Paris'te büyükelçi. *Vingt-Cinq Ans à Paris* (Paris'te Yirmibeş Yıl) adlı günlüğünü fransızca olarak yayımladı. (L)

APPONYİ (György, kont), macar devlet adamı (Pozsony [Bratislava] 1808-Eberhard 1899), Antal Rudolf'un yeğeni. 1846'da Macaristan krallığı başbakanlığına getirilince, milliyetçilerin isteklerine karşı koyduğu için halkın nefretine uğradı. 1861'de Buda'da Diyet meclisinin açılışında, magnat (asiller) kamarası başkanı seçildi ve bir süre Ferenc Deak'ın siyasetini destekledi. (L)

APPONYİ (Rudolf, kont), macar diplomatı (1812-Venedik 1876), Antal Rudolf'un oğlu. Torino'da Avusturya elçiliği yaptı (1849), Londra'ya olağanüstü elçi olarak gönderildi (1856). Londra büyükelçiliğine (1860), daha sonra Paris büyükelçiliğine tayin edildi (1872-1876). [L]

APPOZİSYON i. (fr. *apposition*). Dil bil. Belirlediği bir isim veya edatın yanına konan ve o isim veya edat ile aynı kimseyi, aynı şeyi belirten kelime veya kelime grubu. (Msl. *Ankara, Türkiye'nin başkenti*.) (L)

APPULEİUS. Bk. APULEİUS.

APPUŞ veya **ABBUŞ,** Boğazköy kazılarında bulunan, eti diliyle yazılı bir eti-hurri efsanesinin yazıtı (Berlin Devlet müzesi). 1400-1200 Yıllarına ait olan tablette 4 sütun üzerine 122 satır yazı bulunmaktadır. (M)

APRA, Guam* adasında amerikan deniz üssü. (L)

APRAGMATİZM i. (fr. *apragmatisme*). Psikiyatr. Yararlı davranışların gerçekleştirilmesinde rolü olan kısmî eylemler bütününü kavrama ve düzenleştirme yeteneksizliği.
— ANSİKL. *Apragmatizm*'e yakalanan hasta kendiliğinden bir işe girişemez, günlük yaşayışı ilgilendiren meselelerde bile istenilen sonucu verecek davranışlarda bulunamaz. Apragmatizme genellikle şizofreni sırasında rastlanır. (L)

APRAKSİ i. (*a*, bulzl. eki ve yun *praksis*, eylem'den fr. *apraxie*). Nörol. El, kol v.b. etkinliğinde beliren bozukluk: bu etkinliği meydana getiren hareketler, kasların çalışmasında, zekâ ve duysal-duyumsal fonksiyonlarda bir rahatsızlık olmadığı halde, güdülen amaca göre ayarlanamaz.
— ANSİKL. Üç çeşit *apraksi* vardır: *fikir ve hareket apraksisi,* basit hareketlerin yapılamaması; *fikirlerin oluşma ve bağlanma apraksisi,* günlük eşyaları doğru dürüst kullanma yeteneksizliği (hasta her eşyayı tanır, ne olduğunu bilir, fakat nasıl kullanılacağını unutmuştur); *yapıcılık apraksisi,* somut ger-

Foto. Keystone (LAROUSSE)

çekleştirmede veya şekilleri, uzayda grafik olarak canlandırmada görülen bozuklukların tümü, hasta karmaşık bir şeyi, meselâ bir bisikleti doğru dürüst çizemez, yani bisiklet parçalarını yerli yerine oturtamaz. (L)

APRAKSİN (Fiodor Matveyeviç, kont), rus amirali (1671-1728), Büyük Petro'nun yakın yardımcılarından. 1713'te iki yüz gemi ile Helsingfors'u ve Abo'yu aldı, sonra Hango önünde isveç donanmasını bozguna uğrattı. 1718'de Stockholm yakınlarında, İsveç sahillerini tahrip ederek Nystadt barış antlaşmasında Ruslara bir koz kazandırmış oldu (1721). —Torunu feldmareşal, kont STEFAN FİODOROVİÇ (1702-1758), Yedi Yıl savaşına katıldı, ihanetle suçlandırıldı, davası görülürken öldü. (L)

APRE i. (fr. *apprêt*). Tekst. Daha sonra görecekleri işlemlere hazırlamak üzere veya satışı kolaylaştıracak yeni özellikler kazandırmak amacıyle, bazı sanayi mamulleri üzerinde yapılan teknik işlemler. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Apre kaldırma,* fazla miktarda aprelenmiş pamuk kumaşları, özel makinelerden geçirerek normal aprelenmiş hale getirme işlemi. ‖ *Apre maddeleri,* bu işlemlerde kullanılan kimyevî maddeler. ‖ *Apre makineleri,* bu işlemlerde kullanılan makineler. ‖ *Apre vermek,* bir kumaşa, bir deriye v.b. apre vermek. ‖ Kürk haline getirmek için derileri tabaklamak.

— Boyacılık. Ara tabaka olarak kullanılan madde (boyanacak şeyin dış yüzünü doldurmak için boya gibi sürülür): *Karoseri boyasında aprelerin çok önemli bir rolü vardır.*

— Cilt. *Apre işleri* veya *bitirme işleri,* ciltleme işinden önceki işlemlerin bütünü: okurken kalınan yeri göstermek üzere konulan kurdele veya şeridin ve şirazenin yerleştirilmesi, çift yapraklı kâğıtların, mukavvaların hazırlanması, kitap kabının çirişlenmesi (zamklanması) ve cilâlanması.

— Deric. *Deri apresi,* içinde albümin, zamk ve boyar madde bulunan sıvı. Bu sıvı fırça veya basınçlı hava ile işleyen bir tabancayle deriye püskürtülür ve perdah makinesinde parlatılır. ‖ *Selülozik apre,* nitroselüloz ile organik eriticilerden meydana gelen eriyik. ‖ *Pigmentli apre,* içinde erimez boya veya pigment bulunan apre.

— G. santl. Cam boyamasında, özellikle de XVI. yy. ortalarından itibaren vitray sanatında kullanılan renkli eriyebilir madde (*mine* de denir).

— Kürkçülük. Apreleme veya tabaklamada kullanılan karışım veya eriyik.

— ANSİKL. Tekst. *Apre* işlemlerinin amacı, kumaşın en mükemmel, zevkli ve modaya uygun bir hale getirilmesidir. Bu işlemler sonunda kumaşlar, bazı özellikler de kazanabilir. Bu işlemlerin tümü *apre sanayiini* meydana getirir ve başlıca şu gruplara ayrılır.

1. *Kumaşları temizleme işlemleri.* Ham kumaşlardaki imalât bozukluklarının, daha sonraki terbiye işlemlerini engellememesi için, bu kumaşların temizlenmesi ve düzeltilmesi. Özellikle pamuklu kumaşların basmaya hazırlanması için havlarının yakılması veya her cins kumaşın ham örgü ve cımbız işlemleri ve kısmen makaslama işleri (*hav tıraşlama*) bu gruba girer;

2. *Kumaş görünüşlerini ve tutumlarını, kullanış yerlerine göre, değiştirmeyi ön gören işlemler*: yün kumaşlarda yüzey keçeleşmeyi sağlayan *dink* işlemi; kumaş yüzlerindeki hav'ı kaldırarak onları daha tüylü ve sıcak bir hale sokan *şardon* işlemi; yine bazı kumaşlarda şardonlama işlemi ile kaldırılan hav'ın belirli bir yöne fırçalanması veya kısa makaslanarak kadife haline sokulması veya mekanik usullerle kumaş yüzeyinde bukle, frize gibi değişik şekillere sokulması (*ratin* işlemi).

3. *Bitirici işlemler*: *dekatisaj,* yün kumaşları şişiren ve onlara tutum veren ve kullanılışlarında çekmemelerini sağlayan işlem; *ütüleme,* kumaşların yüzeylerini düzelten ve buruşukluklarını gideren mekanik işlem; *parlatma,* yün ve özellikle pamuk kumaşların sıcak ve basınçlı silindirlerden geçirilerek yüzeylerinin istenilen derecede parlatılması, pamuk kumaşlara hareli veya gofreli bir görünüş veren işlemler; *ram,* kumaşların, yaş apre işlemleri sonunda onları kurutan ve enlerini normale getiren işlem; *kimyevî apre,* kumaşlar üzerine bazı kimyevî maddelerin çökertilmesi yoluyle onlara ağırlık, tutum ve parlaklık veren işlemler (bu sonuncular *Fular* adı verilen makinelerle yapılır ve kimyevî madde olarak da fekül, amidon veya dekstrin kullanılır. Bilindiği gibi, bu maddeler ölü maddelerdir ve kumaşa sadece kayganlık, sertlik ve dolgunluk sağlar).

4. *Kumaşlara mekanik özellikler veren işlemler,* meselâ buruşmazlık (bu işlem formol-üre kökünden sentetik reçinelerin sıcakta kumaş üzerinde polimerleşmesiyle elde edilir).

5. *Son ve basit işlemler,* kumaşların ölçülmesi, sarılması, katlanması, top yapılması, tartılması, işaretlenmesi ve etiketlenmesi. (L)

APREMİDİ i. (fr. *après-midi*). Günün öğle ile akşam arasındaki bölümü. (L)

APRÈS DE MANNEVİLLETTE (Jean-Baptiste D'), fransız denizcisi (Le Havre 1707-Lorient 1780). Doğu Hindistan kumpanyasında gemi kaptanı, tanınmış haritacı ve hidrograf. (L)

Après-midi d'un Faune (L') [«*Bir Kır Tanrısının Öğleden Sonrası*»], Stéphane Mallarmé'nin 1876'da yayımlanan şiiri. Hayal ile rüyanın sınırlarında dolaşan bu mısralar, kır tanrısının biri zalim, öteki çekingen iki güzel (gül, kuğu veya superisi) karşısındaki arzularını ve kararsızlıklarını anlatır. Claude Debussy, *Prélude à l'Après-midi d'un Faune* adlı, bir izlenimci müzik şaheseri olan eserinin tema'larını bu şiirden almıştır (ilk çalınışı 22 aralık 1894). V. Nijinski'nin Mallarmé'nin şiiri ve Debussy'nin müziğine dayanarak hazırladığı koreografi 29 mayıs 1912'de Châtelet'de Sergey Diyagilev'in rus baleleri kumpanyası tarafından oynandı. (Bakst'ın dekor ve kostümleriyle.) [L]

APRİES, Kutsal Kitap'ta **Hophra,** Sais hanedanından dördüncü kralın adı. Saltanatının başlangıcında Kudüs Babilliler tarafından zaptedildi ve «kölelik devri» başladı. Babillilerin istilâ tehlikesini uzaklaştırmak için Apries 13 yıl süreyle Tyr'i (Babil'in müttefiği) kuşattı. İlk yahudi kolonilerini Mısır'a kabul etti. Rakibi Ahmosis tarafından esir edilerek boğduruldu. (L)

APRİLOV (Vasil), bulgar düşünürü (Gabrovo 1789-Galati 1847). 1830'dan itibaren, rus Yuri Venelin'in etkisinde kaldı ve 1835'te Bulgarlar arafından helenizme karşı açılan mücadeleyi yürüten Gabrova okulunu kurdu, yurttaşları arasında rus kültürünü yaydı. (L)

A PRİORİ sıf. (lat. k., «önce gelen şeyden hareket ederek»). Deneyden önce gelen verilere dayanılarak kabul edilen şey için söylenir: *Fizik bilimleri salt kavramlar üzerine «a priori» olarak kurulamaz, tersine bu bilimler için olguların gözlemi gereklidir.* ‖ *Sentetik «a priori» yargı,* Kant'ta, yüklemin, özneye yeni bir fikir kattığı yargı çeşidi. ‖ *A priori kavramlar,* Kant'ın felsefesinde: 1. zaman ve mekân kavramları; 2. yargıya formu veren kategorilerin kapsadığı kavramlar; 3. aklın idea'ları (cevher, evren, Tanrı).

— Karşıtı, *a posteriori,* deneyden sonra, olgulara dayanılarak.

◆ **Apriorici** (fransızcası *aprioriste*). Sıf. ve i. *A priori* olarak düşünen [kimse]. (*Eşanl.* ÖNSELCİ.)

◆ **Aprioricilik** i. (fransızcası *apriorisme*). Mant. *A priori* düşünme yöntemi. ‖ *Duygu aprioriciliği,* filozof Max Scheler'in kendi teorisini adlandırmak için kullandığı terim. Bu teoriye göre *a priori,* yalnızca akla has bir şey değil, aynı zamanda bizim duygu hayatımızda da, yani sevme, nefret etme ve her çeşit duygulanma yeteneğimizde de geçerlidir. (Scheler, bu *duygu aprioriciliği* ile Kant'ın *akıl aprioriciliğine* karşı çıkar ve bu tutumuyle Husserl'in fenomenolojisine yaklaşır.)

◆ **Apriorilik** i. (fransızcası *apriorité*). Herhangi bir deneyden önce gelen şeyin niteliği. (*Eşanl.* ÖNSELLİK.) [L]

APRONİUS (Lucius), romalı general. M.S. 8'de konsül. Pannonia'da sivrildi. 20'de, Afrika konsül vekili sıfatıyle Tacfarinas isyanını bastırdı. — 39'da Caligula ile beraber konsül olan oğlu **Lucius Apronius Caesianus,** Nümidyalıları kovalayarak çöle sürdü. (L)

APROS. Esk. coğ. Trakya'da bugünkü Ainos (Enez) ile Gelibolu yarımadasına giden yolların kesiştiği yerde bir şehir. İmparator Claudius, burada Colonia Claudia Aprensis adlı bir koloni kurdu. Sonradan imparator Theodosios II şerefine şehir, Theodosiopolis adını aldı. Bugünkü İnecik yakınlarında bulunması muhtemeldir. (M)

Angkor Vat tapınağındaki **Apsaras**'lar kabartmasından detay (Guimet müzesi, Fransa)

APROSEKSİ i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *proseksis* dikkat'ten fr. *aprosexie*). Tıp. Bilinçli ve belli bir noktaya yönelmiş dikkatin azalmasıyle belirlenen sendrom.

— ANSİKL. Zihin karışıklıklarının sonucu olarak ele alınan *aproseksi,* bugün daha çok, bilinçli ve aklıbaşında hastalarda görülen dikkat bozukluklarını belirtmek için kullanılır. Bu, çoğu zaman bunamaların ilk işaretlerinden biridir. (L)

APROTİK sıf. (fr. *aprotique*). Kim. İçlerinde proton olmayan veya bunları yapamayan ortam veya eritenlere denir.

— ANSİKL. İçlerinde hidrojen bulunmayan eritenler (CCl_4, CS_2), hiç şüphesiz *aprotik*'tir. Fakat bazı hidrojenli eritenler (hekzan, benzen, eter) proton yapamaz ve aprotik olarak nitelendirilir. Buna karşılık başka eritenler (asitler, fenoller, su, alkoller, üçüncül olmayan aminler ve diketonlar) bu işi az çok kolaylıkla yapar. (L)

Albert APPONYİ

APSARAS, hint mitolojisinde, ikinci dereceden tanrıçalar. Süt denizinin çalkanmasından doğmuşlardır. Su perilerinin özelliklerini taşırlar. Candharva'larla birleşmişlerdir. Dansçı veya çalgıcı olarak canlandırılırlar. Bütün Asya sanatçıları bu konuyu işlemiştir; *Apsaras*'ların en ünlüleri Khmer ülkesindeki Angkor Vat tapınağındadır. (XII. yy. ın ilk yarısı.) [L]

APSE i. (lat. *abscessus,* tıp dilinde *bozulma*'dan fr. *abcès*). Patol. Bir doku içinde, o dokunun sınırlı kangrenle bozulmasından meydana gelen boşluk.

Rudolf APPONYİ

— ANSİKL. Patol. Bir *apse*'nin çeperi, dokusu bozuk ve yangılı, içi ise irinlidir. İrin, özellikle çok çekirdekli akyuvarlar ile yutarhücrelerden ve kangren ürünlerinden meydana gelir. Apseler sıcak ve soğuk olmak üzere ikiye ayrılır.

● *Sıcak apseler* her zaman bir mikroptan ileri gelir; önce flegmonlu, yangılı bir dönem baş gösterir, bölgede ağrı, ateş, kırmızılık ve şişlik olur. İrin toplandığı zaman tümör kırmızıdır, sancı yapar. Çevresi sert, ortası oynak ve yumuşaktır. Apse derinde olduğu zaman teşhis imkânsız denebilecek kadar güçtür. Araştırıcı bir fonksiyon için şırıngaya baş vurmak gerekir. Tedavi durdurucu veya iyileştirici olabilir. Durdurucu tedavi, apsesi henüz oluşmamış flegmona uygulanır, sıcak kompresler veya banyolar yapılır; mikrop öldürücü ilâçlar da bu dönemde iyileştirici olabilir. İyileştirici tedavi, irinin toplandığı cebi açıp temizlemektir. Apse bir bisturi ile açılır, temiz bir kauçuk tüp veya iyodoformlu bir gazlı bezle irin alınır. Bazen irinin akımını kolaylaştırmak için ikinci bir ameliyata ihtiyaç olabilir, gene irin temizlenir. İrinlenme az çok temizlendikten sonra, hidrofil pamukla örtülü gazlı bezle pansuman yapılır.

● *Soğuk apseler,* kemik, eklem veya bezde, Koch basilinden ileri gelen bir bozulma ile

Foto. Giraudon, Koller - Karoly (LAROUSSE)

başlar. Önce, deride ateşsiz, renk değişikliğine yol açmayan, ağrısız bir tümör belirir. Bir zaman sonra orta noktada bir yumuşama başlar, tümör gevşer, deri morlaşır, hafif bir ağrı duyulur. Cerrahî müdahale yapılmamışsa apse kendi kendine açılır. Başlıca tedavi yolu, irinin akıtılması, irin yuvasının temizlenmesi, iltihap önleyici ve antibiyotik ilâçların şırıngasıdır. Yerel tedaviye genel ve antibiyotik tedavinin eklenmesi gerekir. (L)

APSENT i. Bk. ABSENT.

Louis Claude d'AQUİN
Desrochers'in gravürü

APSEUDES i. (yun. k., «aldatmasız»). Bir çeşit tespihböceği. Az çok ince uzun ve arka kısmı dar bir vücudu ve yandan basık genişçe bir başı vardır. (L)

APSİD i. (fr. *apside*). Astron. *Apsidler çizgisi,* bir gezegenin eliptik yörüngesinin büyük ekseni. (L)

APSİDAL sıf. (fr. *apside, apsidal*'den). Geometride bir yüzeyden aşağıdaki tarzda çıkarılan bir başka yüzey: Herhangi bir O noktasından bir P kesen düzlemi, bu düzlemde de kesidin C eğrisine S yüzeyini A'da kesen OA normali çizilir; sonra, kesen düzleme O noktasından çıkılan dikme üzerinde OA normaline eşit bir OM uzunluğu alınır. M noktasının geometrik yeri, verilen yüzeyin O noktasına göre *apsidal* yüzeyidir. (Çiftkırıcı bir ortamda ışık dalgalarının yüzeyi bir elipsoidin merkezine göre bu elipsoidin apsidal yüzeyidir; *tor* [silindirik halka], uzayın herhangi bir noktasına göre kürenin apsidal yüzeyidir v.b.) [L]

APSİNES Gadara'lı, yunanlı hatip (M.S. III. yy.); Atina'da hitabet sanatı dersi verdi. Bir *Retorik* kitabı yazdı. (L)

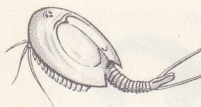

apus

APSİS i. (lat. *abscissa linea,* kesik çizgi'den fr. *abscisse*). Mat. Düzlemde bir noktayı tayine yarayan iki koordinattan biri; diğerine *ordinat* denir. (Bk. KOORDİNAT.) ‖ *Yönlü bir eksen üzerinde bir noktanın apsisi,* başlangıcı eksenin sabit bir noktası, bitimi ise gözönüne alınan nokta olan vektör. ‖ *Yönlü bir yay üzerinde bir noktanın eğrisel apsisi,* bu noktayı yay'ın başlangıcı olarak alınan bir noktadan ayıran yay parçasının uzunluğunu ölçen cebirsel sayı. (L)

APSİYEN sıf. ve i. (Vaucluse'deki *Apt* şehrinden fr. *Aptien*). Aşağı Kretase'de Barremiyen ve Albiyen arasındaki kat (tabanına Beduliyen, tavanına Gargasiyen denir. [L]

APSU, Sümerlerde evrenin erkek ilkesi: her şeyin üzerinde durduğu tatlı sular okyanusudur. (Karşıt ilkeye *Tiamat** denir.) [L]

APSUT i. *Mah.* Tatar arabasında tekerlek parmaklarının takılmış olduğu kavis veya kağnıda, değirmi tekerin ağaç kısmı. Apsut parçaları dalak, göbek ve teker gözüdür. (Tosya, Safranbolu.) Bazı yerlerde *espit* (Bolu, Kırşehir) veya *ispit* (Kayseri) de denir. (M)

AQUİLA, Santa Maria di Collemaggio kilisesinin anakapısı (XIII. yy.)

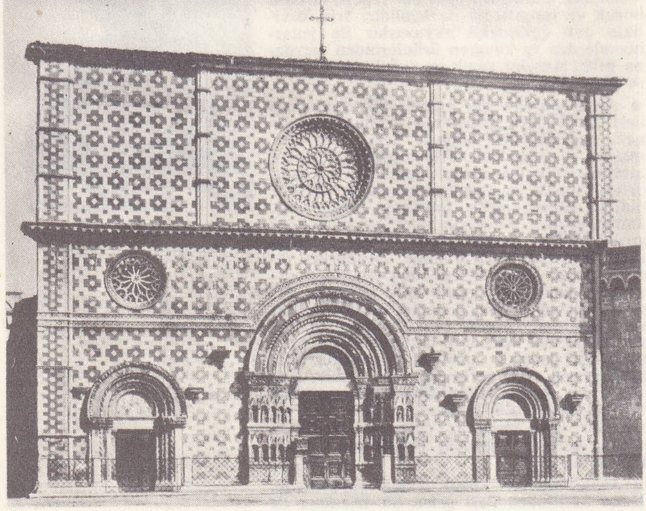

APSYRTOS. Yun. mit. Medeia'nın erkek kardeşi. İason ile kaçan kardeşinin peşine düştü. Medeia onu öldürdü, vücudunun parçalarını kendisini takip edenleri durdurmak için yola serpti. (L)

APŞERON yarımadası, S.S.C.B.'de, Hazar denizinin batı kenarında, Bakû'nun doğusunda yarımada. Kafkas dağlarının uzantısındadır. Bakû petrol yatağının önemli kısmı burada bulunur. Apşeron, Kafkas arızası önünde yer almış Üçüncü zaman kıvrımları alanıdır. Kilometrelerce kalınlıkta petrollü tortulların çökeldiği bir sürekli alçalma (sübsidans) alanı içinde yer alır. Burada birtakım brakiantiklinal yaylar seçilir. Her biri, yirmi, otuz metreden (eski kuyular bugün kurumuştur) 5 000 m'ye kadar derinlikte işletilen petrol havzaları meydana getirir. Petrol, yarımada kıyısının ötesinde kıyı platformunda deniz altından çıkarılır. (L)

APT, Güneydoğu Fransa'da Vaucluse idari çevresinin merkezi; Luberon dağı eteğinde. *Apt havzasında;* 7 800 nüf. Roman üslûbunda Saint-Anne katedrali (zengin hazine); düşkünler yurdunda XVIII. yy. ecza çanakları koleksiyonu. Kil yatakları. Eski bir Galya şehri olan Apt, roma devrinde *Apia Julia* kolonisi olmuştu. (L)

Apt [EL YAZMASI], ilâhi ve âyin parçaları derlemesi. Üslûbu, Quattrocento italyan okulunu çok etkiledi. Avignon katedrali rahipler meclisi kütüphanesinde saklıdır. (L)

APTAL sıf. ve i. (ar. *bedel, bedil*>*abdal*'dan *aptal*). Zekâsı fazla gelişmemiş, alık, bön: *İnsanın aptalından nasıl hoşlanmazsam hayvanın akıllısından da öyle hoşlanmam* (N. Ataç). *Akıllısı da yapıyor aptalı da* (B. Felek). ‖ Ünl. Küçümseme, hakaret v.b. teklifsiz bir hitap: *Aptal, hem bilmiyor, hem, gezdiği yerde söylüyor!* (M. Ş. Esendal).

— DEY. *Aptal yerine koymak* (*konmak*), bir şeyi anlamaz bilmez zannetmek (zannedilmek): *«Beni aptal yerine koyuyor ha» diye ellerini kalçalarına dayadı...* (Ö. Seyfeddin). *Altınları kaybettiğime yanmıyorum. Aptal yerine konduğuma kızıyorum* (R. H. Karay).

◆ **Aptal aptal** zf. Çok bön bir tavırla: *... hem karşımda öyle saygısız saygısız sırıtırsın! Aptal aptal suratıma bakarsın* (A. H. Tanpınar).

◆ **Aptalca** zf. Bönce, aptal gibi, ahmakça: *Kimbilir Recep bu hareketimi ne kadar aptalca bulacak* (S. Kocagöz).

◆ **Aptallık** i. Aptal olma hali, bönlük: *Delilik şüphesiz aptallıktan iyidir* (P. Safa). *Daha olmazsa kendi kendime: Feride aptallığın lüzumu yok. Biraz gayret* (R. N. Güntekin).

— ÇEŞ. DEY. *Aptallık etmek,* aptalca hareket etmek: *Sakın aptallık edeyim deme, hiç tereddüt etme, hepsini bir çuvala koy* (P. Safa). ‖ *Aptallığa vurmak,* bir şeyi anlamazmış, bilmezmiş gibi görünmek: *... sersem karı? Aptallığa vurma* (S. F. Abasıyanık). [M]

APTALLAŞMAK edilg. f. Zekâsını işletemez hale gelmek, ahmaklaşmak: *Kaymakam serseme döndü. Aptallaştı* (Yaşar Kemal).

◆ **Aptallaştırmak** ettrg. f. Ahmaklaştırmak, bir şeyi anlayamaz, bilemez hale getirmek: *— Bırak insanı aptallaştıran şu kitapları, dedim hayata bak, gez, toz...* (Ö. Seyfeddin). [M]

Aptal oyunu. Folk. Genellikle Güney Anadolu'da davul zurna eşliğinde bir halk dansı olarak oynanan Abdal havası*nın Orta Anadolu'da, tiyatro niteliğinde oynanan bir çeşidi. Bu oyunda, bir ceketin kollarına ağaç geçirilir, kollara sokulan bu ağaca dikey olarak başka bir ağaç bağlanıp üzerine bir şapka giydirilir. Böylece korkuluk biçiminde bir insan meydana getirilir. Oyuncu bu yapma insanın karşısına geçip onunla konuşur. Başka bir oyuncu ise öküz olur. Aralarında kavga çıkar ve büyür. Şahıslar boğuşmağa başlarlar. Ağaç, ceket ve şapkadan meydana gelen uydurma adam bozulunca oyun biter. (M)

APTERA çoğl. i. Zool. Böcek takımı. Artık kullanılmayan bir terimdir. Eski tabiat bilginleri bu terimi kanadı olmayan böcekler, yani thysanura, sıçrar kuyruklular, kürk yiyenler ve bitler için kullanırlardı. (L)

APTERA, Eski Girit'in güney kıyısında, helenistik devirde gelişmiş şehir. Özellikle sağlam surlardan meydana gelme önemli harabeler. Bugün *Paleocastro.* (L)

APTEROS i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *pteron,* kanat). Bazı tanrıların kanatsız olarak yapılmış heykellerine denir; meselâ Atina Akropolis'indeki Apteros zaferi. Bu aslında Athena Nike'dir. Atina'dan uçup gitmesin diye kanatları kesilmiştir. (L)

APTERYKS i. Kivi*nin ilmî adı. (L)

APTES veya **APTEST** i. Bk. ABDEST.

APTİNUS i. Zool. Ağulu böcek; siyah ve kızıl sarı rengi vardır. Avrupa'nın güneyinde, Afrika'da ve Hindistan'da yaşar. (Kınkanatlılar'dan *Carabidae* familyası.) [L]

APTİYALİZM i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *ptyalon,* tükürük'ten fr. *aptyalisme*). Tıp. Tükürük salgısının az veya çok azalması (ihtiyarlarda tükürük bezlerinin körelmeye uğraması veya kireçlenmesi) gibi tabiî sebeplerden olabildiği gibi daha çok hastalıklardan, güçten düşürücü nevrasteniden, melankoliden, zehirlenmelerden, ilâçlardan (çok fazla belladon kullanılması) ileri gelir. (L)

APTYCHUS i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *ptyx, ptykhos,* çift olan şey). Kireç veya boynuz yapılı cisimler; ammonitli arazide veya ammonitlerin içinde rastlanır; bunların midye gibi kabuklu deniz hayvanlarının solungaç kapakları olduğu sanılır. (L)

APUCARANA, Brezilya'da (Paraná) şehir, Londrina'nın güneybatısında; 5 800 nüf. (L)

APUHTİN (Aleksey Nikolayeviç), rus şairi (Orel eyaletinde Bolşov 1841 - Petersburg 1893). Hayal kırıklığını dile getiren şiirleri pek önemli sayılmaz. Bunların birçoğunu Çaykovski bestelemiştir. (L)

APUL APUL zf. *Mah.* Kazların iki tarafına sallanarak ağır ağır yürüyüşü ve tombul çocukların bacaklarını açarak badi badi yürümesi için kullanılır (Isparta, Manisa, Çanakkale): *Apul apul gidiyor.*

— Dil bil. Anadolu halk ağızlarında bu zarfın *abal abal, abıl abıl, apul apul...* şekilleri de kullanılmaktadır.

◆ Sıf. Şişman, hantal: *Manifaturacı Yervant, apul apul karısı, Yvonne de Carlo'ya benzeyen kızları ellerinde mayolar önümüzden geçtiler* (H. Taner). [M]

Apuleia (LEX). Rom. huk. Tarihi belirsiz, fakat Roma'da VI. yy. da çıktığı sanılan bu kanun, bir borçlunun *sponsore* ile *fideipromissore*'leri arasında bir ortaklık kuruyordu. Bunlardan hangisi borcun tamamını öderse, ötekilere karşı rücu hakkını kazanırdı. (L)

APULEİUS (Lucius), lakabı **Platonicus,** IV. yy. da yaşamış latin tabiat bilimleri uzmanı. *Herbarium* denilen ve bitkileri anlatan bir kitabın yazarıdır. (L)

APULEİUS (Lucius), latin yazarı (Constantine eyaletinde Madaura 125-Kartaca 180'e doğr.). Seyahatlere, felsefeye, ilme ve hattâ büyüye meraklıydı. Eflâtun'un tilmizi olmuş, yunan ve doğu dinlerine merak sarmıştı. Aynı zamanda doğuştan hikâyeciydi (*Metamorphoseon libri**). İlim konularında da eser veren parlak bir konferansçıydı (*Florida*). Büyücülükle suçlandırılınca, kendini savunmak için bir *Apologia* yazdı. (L)

APULEİUS SATURNİNUS (Lucius), romalı halk temsilcisi (öl. M.Ö. 100). Bir ihmalinden dolayı 104 yılında idare âmirliğinden çıkarıldı, iktidarı ele geçirmek için Marius ile birleşti. Halk temsilciliğine seçilince (101), bir tarım kanunu, çeşitli demagojik tedbirler ve senatörleri imparatora bağlılık yeminine zorlayan bir kanun teklif etti: Caecilius Metellus, bunu kabul etmediği için sürüldü. Asillerin konsül adayı öldürülünce, Marius, konsül sıfatıyle, halk temsilcilerine karşı harekete geçmeğe çağırıldı. O da, Capitolium'da temsilcileri kuşattı. Saturninus ve arkadaşları, bu arada Servilius Glaucia teslim olmak zorunda kaldılar ve hemen öldürüldüler. Marius, tutumunu değiştirdiği halde, Metellus'un muzaffer dönüşü üzerine Roma'dan ayrıldı. (L)

APULİA, Güney İtalya'daki Puglia'nın eski ve tarihî adı. Başlangıçta Apulia'lılar, Daunia'lılar, İapygia'lılar ile Peucetia'lıların oturduğu Apulia, batıda Lucania ve Calabria ile sınırlanmıştı. Yunanlılar, burada, aralarında Taranto'nun da bulunduğu birtakım koloniler kurdular. Pyrrhos'a ve Samnitlere karşı girişilen savaşlardan sonra Romalıların eline geçti. Augustus'un bölmesine göre İtalya'nın II. bölgesi oluyordu: coğrafî bakımdan, Monte Gargano'nun dolaylarında son bulan ilk Apulia'dan daha geniş.

— G. santl. *Apulia vazoları,* M.Ö. IV. yüz-

Foto. Alinari-Giraudon (LAROUSSE)

yıldan kalma siyah zemin üstüne kırmızı şekillerle süslenmiş, beyaz tonlarla canlandırılmış yunan üslûbunda vazolar. (Özellikleri amfora biçiminde ve uzun kulplu olmalarıdır.)

— Leng. *Apulia lehçesi,* Puglia bölgesinde konuşulan Güney İtalya lehçesi. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Leng. Emilio Consiglio'nun (1841-1905) ve Enrico Bozzi'nin (doğ. 1874) şiir ve komedileri Apulia lehçesini bir edebiyat lehçesi durumuna yükseltmiştir. XV. Yüzyıldan az önce, Apulia lehçesinde ses değiştirmeden ileri gelen ünlü harf iki sesli olmuş (*core,* italyanca, *cuore*), bunların çoğu günümüzde sadeleşmiştir (*leku,* italyanca *luogo*). *a*'nın çok açık *a*'ya, hattâ *è*'ye (yazılışı *ä*) [*äka,* italyanca *ago*] kayması, Apennin'in doğusunda konuşulan lehçelerde görülen oldukça yaygın bir eğilimdir. Latincedeki *au* ikiseslisi de İtalya'nın bütün güneyinde kalmıştır. Proparoksiton'larda, vurgudan sonra titreşimsiz kapantılıların seslenmesi genellikle bir çiftlemeyle karşılaşmıştır: (*pabbere,* italyanca *papera*). Apulia lehçesi, kelime biçimi bakımından ele alınınca, tonsuz şahıs zamirlerinin, latincenin *dativus* halinde kaldıkları görülür (*tia,* italyanca *ti,* latince *tibi*). Sözdiziminde çoğu zaman mastarın yerini tamamlayıcı bir cümlecik almıştır: (*voliu cu essu,* italyanca *voglio* essere). [L]

APURE, Güney Amerika'da (Venezuela) bir çay; Orinoco ırmağına soldan karışır, kavşağından 500 km'ye kadar gemiciliğe elverişlidir; aşağı yukarı 800 km. —*Apure eyaleti* (Venezuela federasyonunda), 76 500 km², 154 700 nüf.; başkent *San Fernando de Apure.* (L)

APURİMAC, Güney Amerika'nın Peru topraklarında bir çay; Ucayali'nin iki anakolundan en önemlisi; uzunluğu 885 km. — *Apurimac ili*'nin nüfusu 337 900. Başkent *Abancay.* (L)

APUS i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *pus,* ayak'tan fr. *apus*). Vücudu, sırtta âdeta bir kalkan meydana getiren bir kabukla kaplı hayvan. 40-60 Çift ayağı vardır. (Durgun tatlı sularda yaşar. Solungaçayaklılardan.) [L]

Aq (lat. *aqua,* su'dan). Kim. Özellikle bilûrlaştırma suyunda, bir su molekülünü gösteren kısaltma. (L)

AQUAE. Esk. coğ. Lat. «su» anlamına gelir ve ılıcaları olan birçok eski şehrin adına eklenmiştir: AQUAE BORBONİS (Bourbonne-les-Bains [Fransa], AQUAE GRANİ (Aachen [Almanya]), AQUAE SULİS (Bath [İngiltere]) v.b. (L)

AQUAE CALİDAE. Esk. coğ. Anadolu'da Kappadokia bölgesinde, Toros dağlarında bir yer. Bugünkü Ilıca'nın (Çiftehan) batısındadır. (M)

AQUAEDUCTUS i. (lat. k., *su kemeri*). Kemikler içinde veya yumuşak kısımlarda bulunan bazı kanallara verilen ad: *Aquaeductus Fallopia* (Fallopia kanalı). [L]

AQUAE SARAVENAE veya **ARAVENAE.** Esk. coğ. Anadolu'da Kappadokia bölgesinde Tavium (Büyük Nefesköy) ile Kayseri arasındaki yol üzerinde, yeri kesin olarak bilinmeyen şehir. (M)

AQUARİUS, Kova* takımyıldızının latince adı. (L)

AQUİLA, Kartal* takımyıldızının latince adı. (L)

AQUİLA (L'), İtalya'da *şehir.* Abruzzi'de, Aterno kıyısında il merkezi; 58 700 nüf. Ticaret merkezi. Şehir, XIII. yy. da imparator Friedrich II tarafından kuruldu. Cephesi mermer kakmalı Santa Maria di Collemaggio kilisesi (1288). San-Bernardino kilisesi (1452). Tekstil sanayii. — *Aquila ili*'nin nüfusu 330 700'dür. Dağlık olduğu için geçim imkânları azdır; göçenlerin sayısı yüksektir. (L)

AQUİLA, Musa dinini seçen payen. Sinop'ta doğdu, kendisini Kudüs mabedini tekrar kurmakla görevlendiren imparator Hadrianus'un akrabasıydı. Hıristiyan oldu, sonra tekrar yahudiliğe döndü ve II. yy. başında eski Ahit'i, aslına çok bağlı kalarak İbranî dilinden Yunanca'ya çevirdi. Bu tercümeden sadece bazı parçalar kalmıştır. (L)

AQUİLA, Luther taraftarı ilâhiyatçı Kaspar Adler'in latince adı (Augsburg 1488-Saalfeld 1568). Seçkin bir İbranî dili uzmanıydı, *Eski-Ahit*'in tercümesinde Luther'e yardım etti. (L)

AQUİLA (Pietro), italyan ressamı ve gravürcüsü (Palermo 1650-Alcamo 1692). Fantetti ile beraber, Raffaello'nun eserlerini bir araya getirerek *Vatikan'ın Odaları* adlı bir gravür hazırladı. Ayrıca, Annibale Carracci'nin Farnese sarayındaki süslemelerinden de gravürler yaptı. (L)

AQUİLARİA i. Ağaç veya ağaççık cinsi. Güney ve Doğu Asya'da, Malezya ve Borneo'nun tropik bölgelerinde yetişir. (Hindistan'da yetişen yalancı öd ağacından [*Aquilaria agallocha*] bayrak direği yapılır. *A. malaccensis*'den sarısabır denilen reçineli ve kokulu bir kereste elde edilir. Thymeleaceae familyasındandır.) [L]

AQUİLEGİA i. Bot. Hasekiküpesi* nin ilmî adı. (Çiçekleri genellikle mavi veya menekşe rengindedir, ama pembe ve beyaz olanlarına da rastlanır. Ormanlarda, kayalıklar arasında yetişir. Düğünçiçeğigillerden.) [L]

AQUİLEİA, İtalya'da şehir. M.Ö. 181 yılında kuruldu. Hukuken latin kolonisi, Adriyatik kıyısında liman, İtalya ve İllyria arasında ticaret antreposu, askerî konaklama ve İmparatorluğun oturma yeri. Barbarlara karşı yapılan savunmada büyük bir rol oynadı. 452'de Attila tarafından yıkıldı ve şehir halkının toptan göç etmesi Venedik'in kurulmasında rol oynadı. Bugün Udine ilinin bir komünüdür (3 600 nüf.). Yapılan kazılarda, Romalılardan kalma harabeler meydana çıkmıştır. Arkeoloji müzesi. (L)

Aquilia (LEX). Rom. huk. Tribun Aquillius'un isteği üzerine, M.Ö. III. yy. başlarında yapılan plebisit; amacı, *damnum injuria datum* veya sadece *damnum* denilen suçtan doğan zararın karşılanmasıdır. *Aquila kanunu* üç temel maddeden meydana gelmiştir. Birinci madde, başkasının kölesini veya sürüsündeki dört ayaklı bir hayvanı haklı bir sebep olmaksızın öldürmekle (*injuria*) ilgiliydi. İkinci madde, bir sözleşmenin taraflarından birine veya onun mirasçılarına, hile yoluna sapan ortaklarını dava etme yetkisi veriyordu. Üçüncüsü de, köleleri ve sürüdeki bir hayvanı yaralama, herhangi bir hayvanı öldürme veya yaralama, herhangi bir eşyayı kırma veya bozma hallerini öngörüyordu. (L)

AQUİLİUS (Manius), M.Ö. 129'da Roma konsülü. Anadolu'nun birçok şehrini hükmü altına aldı, Pontus kralı Mithridates, Frigya'yı ona bıraktı. Eyaleti teslim etmekle suçlandırıldı, fakat beraat etti. (L)

AQUİLİUS GALLUS (Caius), M.Ö. I. yy. da yaşamış romalı hukuk bilgini. Pompeius'un konsüllüğü sırasında tribun, sonra arkadaşı Cicero ile birlikte praetor oldu. Meşhur *De dolo malo* formülünü yaratmıştır.

● *Aquilius sözleşmesi.* Rom. huk. Aquilius Gallus'un koyduğu akit yenileme usulü. Hesap görme amacıyle yapılan bu usulde, bir kişi, bir başkasına karşı sahip bulunduğu bütün haklar yerine bir sözlü akdi kabul eder, bu akit de *acceptilatio* yoluyle ortadan kalkardı. (L)

AQUİLİUS NEPOS, Roma konsülü, Marius'un arkadaşı (M.Ö. 101). Sicilyalı esirlerin isyanını bastırdı. Aldığı yaraları göstermeseydi zimmetine para geçirmekten mahkûm olacaktı. Asya prokonsülü iken esir düştü: Mithridates, Romalıların paraya aşırı düşkünlüğünü onun şahsında cezalandırmak için ağzına eritilmiş altın akıttırdı. (L)

AQUİLONİA. Esk. coğ. İtalya'nın Samnium bölgesinde şehir. Diktatörün oğlu L. Papirius Cursor, Orius Paccius'un samnit'lerini burada bozguna uğrattı (M.Ö. 193). [L]

AQUİN (Louis Claude D'), fransız orgcusu ve bestecisi (Paris 1694-ay.y. 1772). Altı yaşında kral Louis XIV'ün huzurunda klavsen çaldı; on iki yaşında Sainte-Chapelle'de Marin de la Guerre'in yerine geçti ve Petit-Saint-Antoine'da orgcu oldu. 1727'de Saint-Paul kilisesi orgculuğu için açılan yarışmada Rameau'yu bastırdı; Cordeliers'de Louis Marchand'ın, Krallık kilisesinde Andrieu'nün, Notre-Dame'da (1755) Calvière'in halefi oldu. Parlak bir virtüoz, yorulmak bilmez bir besteci, XVIII. yy. zevksizliğine karşı koyan nadir orgculardan biriydi. Basılmış eserleri azdır: bir küçük kantat, *La Rose* (Gül); bir klavsen parçaları *Derleme*'si; çoğu keman, flüt ve obua ile de çalınabilen klavsen ve org için yeni *Noel Şarkıları.* Elyazmaları çoktur: iki âyin, bir *Te Deum,* büyük koro ve orkestra için birçok latince ilâhi (*Beatus vir*), trio şeklinde bir *Miserere,* senfonili birçok kantat (*Circé,* J.J. Rousseau'nun bir metni üzerine), divertimento'lar, bir *Amphion, O Filii* üzerine org için çeşitlemeler. (L)

AQUİNAS THOMAS. Bk. TOMMASO D'AQUİNO.

AQUİNCUM, özerk şehir, sonra Roma kolonisi ve nihayet aşağı Pannonia valisinin oturduğu yer. Tuna'nın sağ kıyısında, bugünkü *Buda*'nın yerindeydi ve o bölgenin savunmasında roma tahkimatının kilit noktasıydı. Kazılarda iki amfiteatr, iki Mithra tapınağı ve birçok kaplıca bulundu. Değerli eşya, taşlar v.b. orada kurulan bir müzeye yerleştirildi: M.S. I. ve II. yy. dan kalma mezar taşları; III. ve IV. yy. lahitleri; çömlekler, bronz mücevherler, iki mumya (III-IV. yüzyıllar) ve M.S. 228 yılından kalma, dört işletme düğmeli bir org'un parçaları. (L)

AQUİNO, İtalya'da şehir. Lazio'da (Frosinone eyaleti); 3 700 nüf. Juvenalis ve aziz Tommaso d'Aquino'nun vatanı. (L)

AQUİNO'LU TOMMASO. Bk. TOMMASO D'AQUİNO.

AQUİTAİNE (BASSİN D'). Bk. AKİTANYA *havzası.*

AQUİTANİA («Sular ülkesi»). Esk. coğ. Romalılar zamanında Galya'nın üç büyük bölümünden biri. Galya'nın güney kısmını içine alan Aquitania, Pirenelerden ve Atlantik'ten Loire'a kadar uzanırdı.

— Leng. *Aquitania dili,* Sezar ve Strabon, Pireneler, Garonne ve Atlas okyanusuyle sınırlanan bölgede konuşulan Aquitania dilinin, Galya'daki diğer kavimlerin dillerinden farklı olduğunu söylerler. Bu dilin örneklerine Tardets (Aşağı Pireneler), Airesur-l'Adour (Landes), Auch (Gers), Saint-Girons (Ariège) ve Aran vâdisiyle çevrelenen kesimde bilinen tanrı adlarında ve bulunan latince yazıtlarda rastlanmıştır. Bu kelimelerin çoğu, bask dilinde bir anlam taşıdığına göre, Aquitania dilinin, Bask'canın eski bir şekli olduğu söylenebilir. (Bk. ESKUARA.) [L]

AR veya **ÂR** i. (ar. *ᶜār*). Utanç, hicap: ... *muhteris bir insanlığa mensub olmak ârını biraz unutturan sizin cesaretinizdir* (Ahmed Hâşim). ‖ Utanma, haya: *Tükürün: Belki biraz duygu gelir ârımıza* (M. A. Ersoy).

— ÇEŞ. DEY. *Ar belâsı,* namus ve şerefine başkaları bir söz eder korkusu. (*Eşanl.* NAMUS BELÂSI.) ‖ [*Alnının*] *Ar damarı çatlamak,* utanma hissi kalmamak, utanılacak şeyleri kolayca yapmak, yırtık ve yüzsüz olmak. ‖ *Ar etmek* (*etmemek*), utanmak (utanmamak): *Kendin icat ettiğin yalanları gerçek gibi söylemekten âr etmiyorsun* (Namık Kemal). ‖ *Ar namus,* utanç hissi. ‖ *Ar namus tertemiz,* utanması olmayan, ayıp şeyleri kolaylıkla yapan kimseler için kullanılan bir deyim. ‖ *Arı satmış, namusu kiraya vermiş,* utanma ve namus duygularından mahrum birinden bahsederken kullanılır. ‖ *Arına dokunmak* (*gitmek*), gücüne gitmek, haysiyetine dokunmak: ... *hele meydanı hasımlarıma bırakmak ârıma dokunuyor* (R. H. Karay). *Dün sevdiklerini bugün sevmemek ârlarına gitmemiş mi?* (N. Ataç). [M]

— AR ve **— ER** ek. Dil bil. Üleştirme sayı sözü eki: bir-*er,* üç-*er,* dokuz-*ar,* on-*ar.* *İki, altı, yirmi* gibi ünlü ile biten sayılarda ek, *beşer*'e, *altışar*'a benzeşme yoluyle -*şer,* -*şar,* şeklinde eklenir: iki-*şer,* altı-*şar,* yirmi-*şer.* Bu ek sayı sıfatlarının yanında yine miktarla ilgili az, kaç, tek gibi sözlere de gelir: az-*ar,* kaç-*ar,* tek-*er.* (M)

— AR ve **— ER** ek. Dil bil. Fiil çekiminde geniş zaman (muzari, aorist) eki. Bugün Türkiye Türkçesinde tek heceli fiillerin çoğuna bu ek getirilir: aç-*ar,* bık-*ar,* tut-*ar,* iç-*er,* yüz-*er.* Ekin Azerî Türkçesinde kullanılışı daha yaygındır. (M)

— AR — ve **— ER —** ek. Dil bil. Fiilden fiil yapma eklerinden ettirgen (faktitif) eki. -*r*-, -*t*-, -*dır*-, -*dir*-, -*dur*-, -*dür*-, -*tır*-, -*tir*-, -*tur*-, -*tür*- gibi işlek faktitif eklerine nazaran nispeten daha az örneği vardır: *çıkmak*'tan, çık-*ar*-mak, *kopmak*'tan, kop-*ar*-mak, *gitmek*'ten gid-*er*-mek gibi. (M)

ara

Foto. Goldner (LAROUSSE)

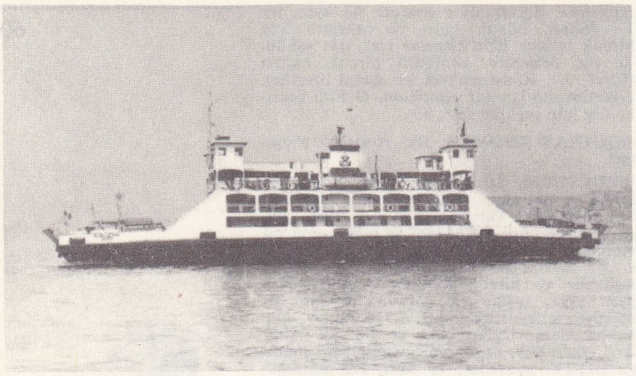

üstte «Kuruçeşme», yanda «Sahilbent» adlı **arabavapuru**

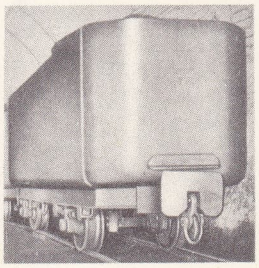

maden arabası

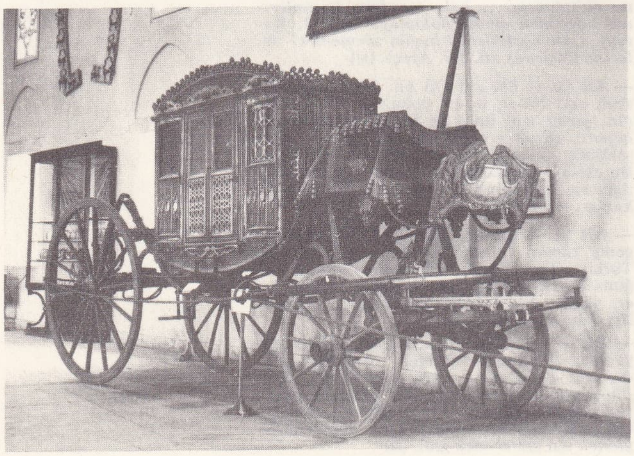

Topkapı Sarayı müzesi **araba** dairesinde Abdülaziz devri saltanat arabalarından biri

— AR — ve **— ER —, (—R—)** ek. Dil bil. İsimden fiil yapma eki. Daha çok renk adlarından fiil yapmakta kullanılır: *ak*'tan ağ-*ar*-mak, *kara*'dan kar-*ar*-mak, mor'dan mor-*ar*-mak, gök'ten, göğ-*er*-mek gibi. Renk adlarıyle yapılanların yanında baş-*ar*-mak, on-*ar*-mak, yaş-*ar*-mak, ev-*er*-mek gibi benzer fiiller de vardır. (r/l değişmesi ile halk ağızlarında *karalmak, moralmak* şeklinde de rastlanır.) [M]

Ar, organik bileşiklerin formüllerinde, bir aril kökü belirten sembol. (L)

AR i. (lat. *area,* yüzey'den fr. *are*). Tarım alanları için ölçü birimi (sembolü «a» dır): *Bir ar, yüz metrekaredir.*

— ANSİKL. *Ar,* kenarı 10 m olan bir kare veya bir dekametrekare değerindedir. Başlıca katları hektar veya hektometrekare, askatları ise *santiar* veya metrekaredir. (L)

AR (Ahmet Cezmi), türk fotoğraf yönetmeni (İstanbul 1898). Fuat Uzkınay'dan sonra ilk türk fotoğraf yönetmeni olan Ar, 1922'de Kemal Film yapımevinde; 1928'de İpek Film yapımevinde Muhsin Ertuğrul'un hemen bütün filimlerinde çalışarak sessiz filim dönemindeki türk sinemasının büyük çoğunluğuna fotoğraf yönetmeni olarak damgasını vurmuştur. *İstanbul'da bir Facia-i Aşk* (1922) ile mesleğe giren Ar'ın çalışmaları arasında ilk sesli türk filmi *İstanbul Sokaklarında* (1931), «Gevacolor» işlemiyle ilk renkli türk filmi *Halıcı Kız* (1953) gibi dönüm noktaları da bulunmaktadır. (M)

ARA i. İki yeri veya nesneyi birbirinden ayıran uzaklık, mesafe, açıklık: *Evimle mektebin arası nihayet beş dakikalık bir yer* (R. N. Güntekin). *Lakırdılarının arasında birden kızarışları vardır, sebebi bilinmez* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ Zaman farkı: *Yarım saat arayle geldiler.* ‖ Perde arası fasılası, antrakt. ‖ Şahısların birbiriyle olan ilgileri: *Bu izdivaç hakkında yeğenine pek serbest fikirlerini söyledikten sonra aralarına bir nevi yabancılık girmiş idi* (H. Ziya Uşaklıgil). ‖ Yaş farkı: *Biraderle üç yaş aramız var.* ‖ Toplu halde bulunan nesnelerin veya insan kalabalığının içi: *İkinci mevki yolcuları arasında birer yer bulup otururlar* (H. R. Gürpınar). *Mehmet bey elini, yavaşça saçları arasından geçiriyordu* (Vâ-Nû). ‖ Çevre, yakın, yan: *... büyüklerin arasında durmağa cesaret edemez, çocukların arasında kalmaktan utanır* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ *Mec.* Dostluk samimîyet: *Gediklinin karakolla arası yok mu* (K. Tahir).

— ÇEŞ. DEY. *Ara açmak* (*bozmak*), iki kişi veya iki taraf arasındaki dostluğu, münasebeti bozmak. ‖ *Ara ayı,* Şeker bayramı ile Kurban bayramı arasındaki on birinci ay Zilkadeye verilen ad. ‖ *Ara bulmak,* iki kişi veya tarafı birbirine ısındırmak, dost olmalarını sağlamak. ‖ *Ara nağme,* konuşma sırasında konuyle ilgili olmadan araya yersiz olarak söylenen söz. ‖ *Ara sıra* (*arada sırada*), bazen, zaman zaman: *Arada sırada köyde gezinirken görürdüm* (Ahmed Rasim). Yeri, sırası geldikçe: *Beşir ara sıra bir söz söylemek hevesiyle Nihal'e bakıyor...* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ *Ara vermek,* duraklamak, fasıla vermek, bir işi tekrar başlatmak üzere kesmek: *Birkaç gün yağmur ara verdi* (Yaşar Kemal). ‖ *Ara yerden kaldırmak,* ortadan kaldırmak, yok etmek: *Muhabbeti ara yerden kaldırdı* (Köroğlu). ‖ *Arada bir,* seyrek olarak, bazı bazı: *Fakat yolda arada bir rast geldikleri insanlardan, karşılarında oturan tellallardan sakınırlar* (R. N. Güntekin). ‖ *Arada kalmak,* ezilmek, bunalmak, zor duruma düşmek: *İki komşu arasında kaldım, ne yapacağımı bilemiyorum.*‖*Aradan,* geçmiş zamandan bahsederken kullanılır: *Aradan yıllar geçti, hatırlayamıyorum.* ‖ *Aradan çekilmek* (*çıkmak*), bir daha görünmemek, ilgisini kesmek: ... *hattâ fotoğrafta bile insanın aradan çekildiği iddia edilemez* (M. Ş. İpşiroğlu). ‖ *Aradan çıkarmak,* diğerleriyle daha iyi uğraşabilmek için elde bulunan işlerden birini önceden bitirmek. ‖ *Aralarına almak,* bir çevreye kabul etmek: *Yaptıkları gezilerde beni de aralarına alsalar diye can atıyordum.* ‖ *Aralarına kara çalı gibi girmek* (veya *aralarında kara çalı gibi bitmek*), iki kişinin arasına girip dostluklarını bozmak. ‖ *Aralarına karışmak,* büyümek, yetişmek: *Senin oğlan artık büyüklerin arasına karışmağa başlamış.* ‖ *Aralarında dağlar kadar fark var,* iki şeyi kıyaslarken aralarında çok fark olduğunu, belirtmek için söylenir. ‖ *Aralarında kan olmak,* arada bir kan davası bulunmak. ‖ *Aralarında karlı dağlar var,* birbirinden çok uzak kimseler veya şeyler için kullanılır. ‖ *Aralarında* (*bir*) *sır olmak,* yalnız ikisinin bildiği ortak meseleleri olmak. ‖ *Aralarından kara kedi geçmek,* kavga, münakaşa etmiş olmak. ‖ *Aralarından su sızmamak,* pek samimî dost olmak: *Ne vakit gitsem, Bilâl, Hanımefendinin burnunun dibinde, aralarından su sızmıyor* (H. E. Adıvar). ‖ *Aralarını açmak,* iki kimseyi veya tarafı birbirine düşürmek. ‖ *Aralarını düzeltmek,* iki tarafı barıştırmak, kırgınlığı ortadan kaldırmak. ‖ *Aralarını bulmak,* uzlaştırmak, anlaşmazlığı halletmek. ‖ *Arası* (*araları*) *açık olmak* (*bozuk*), dostlukları bozulmak, birbirine gücenmek: *Halkla aram bir uçurum gibi açıldı* (S.F. Abasıyanık).‖*Arası geçmeden* (*uzamadan, soğumadan*), araya çok zaman girmeden, vakit geçmeden: *Gitti fakat arası geçmeden gelecektir* (F. N. Çamlıbel). ‖ *Arası iyi* (*hoş*) *olmak,* dost olmak, dostluğu, münasebeti bozmamak. ‖ *Arası olmamak,* bir şeyden hoşlanmamak, zevk almamak. ‖ *Arası soğumak,* aradan zaman geçince önemini kaybetmek: *İşin arası soğumadan, birleşip görüşmeyi lüzumlu buluyorlardı* (H. R. Gürpınar). ‖ *Arası şeker renk olmak,* dostlukları sarsılmış olmak. ‖ *Arasını bulmak,* (*yapmak*), iki tarafı birbiriyle uyuşturmak, anlaşmalarını sağlamak, barıştırmak. ‖ *Araya almak,* bir çevreye kabul etmek. Çevirmek, etrafını kuşatmak. ‖ *Araya girmek,* iki kişi veya taraf arasında olan bir işe karışmak: *Sen sen ol karı koca arasına girme* (R. N. Güntekin). Bir iş yapılırken o işi geciktirecek başka şeyler çıkmak. Müdahale etmek: *Polisin araya girmesine hacet bırakmaksızın...* (Y. K. Karaosmanoğlu). Konuşan iki kişinin arasına bir üçüncüsünün girip mâni olması: *Santral araya girmeseydi daha konuşacaktık.* ‖ *Araya gitmek* (*kaynamak*), harcanmak, kaybolmak. Değeri anlaşılmamak. ‖ *Araya karışmak,* kalabalıkta kaybolmak, belli olmamak. ‖ *Araya laf* (*lakırdı, söz*) *karışmak,* bir konuda konuşulurken, o konu ile ilgisi olmayan söz söylemek, konuyu dağıtmak: *Avukatım Florina'nın rengi hakkında malumat vermeden araya laf karışmıştı* (R. H. Karay). ‖ *Araya soğukluk girmek,* tarafların birbirinden hoşlanmamağa başlaması. ‖ *Araya sokmak* (*koymak*), bir meselede sözü geçer bir kimseyi aracı yapmak: *Zekeriya Hoca, Seringel'i araya sokarak Osman ağadan biraz Bayram bahşişi istemiş* (K. Tahir). Bir kalabalığa bir kimseyi veya şeyi usulsüz olarak sokmak. ‖ *Arayatı,* yolculuklarda gecelenen konak yeri. *İstanbul'dan İzmit'e yaylı arabada yahut katır sırtında iki arayatı ile gittiğimiz günlerde* (R. N. Güntekin). ‖ *Arayı doğrultmak* (*bulmak*), samimîyet kurmak, münasebeti düzeltmek: *Yeni kaymakam ile hemen arayı doğrultmuşlar* (Sabahattin Ali). ‖ *Arayı soğutmak* (*açmak*), vakit geçmek, eski yakınlık, hararet kalmamak. ‖ *Bir ara,* vakit bulunca, fırsat olunca: *Onlara bir ara uğrayıver.* ‖ *Bir arada,* beraber, birlikte: *Sizi bir arada görmek beni memnun ediyor.* ‖ *Bu ara,* (*bu arada*), bu esnada, tam bu zamanda ‖ *İki arada kalmak,* iki şey arasında tereddüt etmek. ‖ *İki arada bir derede,* iki şey veya kimse arasında şaşırıp kalmak.

— Astron. *Ara çizgisi,* Ay kursunun aydınlanmış kısımlarıyle karanlık kalan kısımlarını ayıran çizgi.

— Binic. *Ara sırığı,* binicilikte kullanılan direklere denir. (At, özel bir yular ve iplerle bu direklere bağlanarak engel aşma hareketlerine alıştırılır.)

— Biyol. *Ara kalıtım,* bir özelliğin tamamıyle ağır basmadığı ve melezin, çekinik özellikle baskın özellik arasında bir ara özellik gösterdiği kalıtım biçimi: bir kırmızı «gecesefası» çiçeği beyaz bir çiçekle çaprazlanırsa, ara kalıtım yoluyle pembe bir melez meydana gelir. (Ara kalıtım hallerinde heterozigot melezler kolayca fark edilir.)

— Ciltc. *Ara dikişi,* ipliği, kitabın sol kenarındaki boşluktan geçirerek, ayrık yaprakları dikme tarzı.

— Denizc. *Ara güverte,* eskiden güverteler arasına yerleştirilen, önceleri kaldırılabilen, sonraları gemiye tespit edilen ara güverteler. (Günümüzde zırh güverte veya ana güverte altındaki güvertelere *ara alt güverte* denir. Kömür, maden v.b. gibi ağır dökme yükleri taşımak için yapılan gemiler dışında yük gemilerinde üst güverte altında bir, hattâ bazı büyük şileplerde iki ara alt güverte vardır. Bugün, daha çok, kaldırılabilir güverteli gemiler yapılır. Bu güverteler alabandalara doğru toplanarak hem dökme, hem de sandık, torba veya denk halinde çeşitli yük taşımayı sağlar.) [*Palavra güvertesi* de denir.] ‖ *Ara liman,* ana limanlar arasında kalan ve bazı mecburiyetlerle uğranılan ikinci derece limanlar.

— Ed. *Ara mısralar,* şarkı olarak söylemek için yazılan şiirlerde, nakarat gibi birkaç defa tekrarlanan mısralar.

— Fiz. *Ara ışınlar,* mor ötesinin sınırı ile en yumuşak X ışınları arasında bağlantı kuran elektromagnetik ışınımlar. (Bu ışınlar her türlü içe geçme gücünden yoksundur ve en az bir milimetre kalınlığındaki bir hava tabakası tarafından tamamen soğurulur; bu ışınları fransız bilgin Holweck incelemiştir.)

— Fizyol. *Sinir ara istasyonu,* oynatma, duygu ve duyu yollarını meydana getiren nöronların eklemleştiği yerler. *Tatamus, duygu yollarının bir ara istasyonudur.*

— Histol. *Ara doku,* organların parankima hücreleri arasındaki boşlukları dolduran hücre oluşmalarına denir. (*Ara doku* çok zaman destek dokusudur, testisler gibi karışık salgıları olan bezlerde belirli bir ödevi olan bez hücreleri ara dokuyu meydana getirirler.)

— Huk. *Ara kanunu,* (Cz. huk.) bir fiilin işlendiği tarihte yürürlükte olan kanundan sonra kabul edilen ve kendinden evvel yürürlükte olanlar kendinden sonra kabul edilecek daha yeni kanuna göre sanık yararına

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

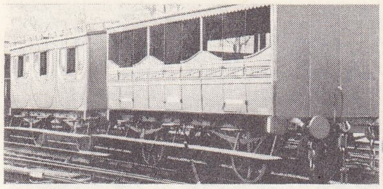
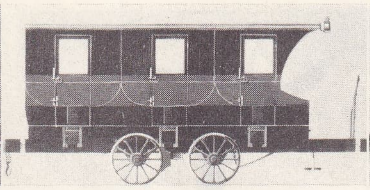
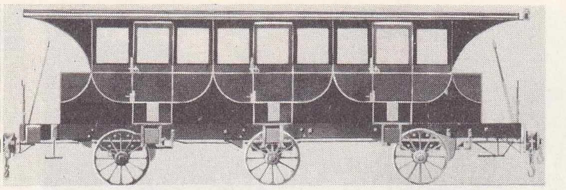

demiryolu arabaları (vagonlar)

hüküm taşıyan ve uygulanması gereken kanun. || *Ara karar*, ceza ve hukuk mahkemelerinde verilen bir yargıyı sona erdirmeden davanın yürüyüşünü kolaylaştıran veya sonucu hazırlayan ve geçici olarak alınması gereken bir tedbiri zorunlu kılan kararlara denir. Bu kararlara karşı tek başına kanun yoluna baş vurulamaz; bunlar ancak esas kararla birlikte temyiz edilebilir. (Msl. ilk itiraz üzerine verilen kararlar için bilirkişiye havale edilmesi, çabuk bozulacak eşyanın korunması, dava konusu gayrimenkulün keşfi, bir kimseye yemin ettirilmesi, ölünün muayenesi, yargıcın reddi ile ilgili kararlar ara kararlardır.) || *Ara verme*, çalışmaların bir süre ertelenmesi. Bk. ANSİKL. || *Aralı işler*, nitelikleri bakımından devamlı olarak yapılamayıp, zaman zaman yapılabilen işler.

— İnş. *Ara duvarı*, iki saha veya oda arasında bulunan duvar. (Buna *duvar ara bölmesi* de denir.) || *Ara kapı*, iki oda, iki daire veya iki bölme arasına açılan kapı.

— İşl. *Ara danteli*, bir çamaşır veya elbisenin ayrı iki parçasını birleştirmede araya dikilen, iki tarafı düz, şerit şeklindeki dantel.

— Kim. *Ara yüzeyi*, birbirine karıştırılamaz iki evreyi ayıran yüzey.

— Mad. oc. *Ara kat*, bir katın bölümü. (Bir ara katı sınırlayan yatay galeriler maden kuyusuna doğrudan doğruya değil, kat galerileriyle bağlantısı olan meyilli galeriler veya iç maden kuyuları aracılığıyla bağlanır. (*Tali kat* da denir.)

— Mat. *Ara doğru*, yer eksenine dik olan ve aynı noktanın iki izdüşümünü birleştiren doğru. || *Araya koyma*. Bk. ANSİKL.

— Müz. *Ara müziği*, edebî veya lirik bir temsilin perde aralarında, «intermezzo» olarak kullanılmak için bestelenmiş orkestra müziği. (Tiyatro oyunlarında, bir eserin sahnelerini birbirine bağlayıcı unsur olarak orkestradan yararlanma geleneği çok eski zamanlara dayanır: meselâ, Molière'in komedileri için Lully, Voltaire'in *Semiramis*'i için J. F. Agricola, *Egmont* için Beethoven veya *l'Arlésienne* için Bizet ara müziği yazmışlardır. Bunun yanı sıra, operalar da ara müziği usulünü benimsediler. Yüzyıla yakın bir zamandan beri operakomik veya opera yazarları, kendi eserleri için, ara müziklerini bestelediler: A. Thomas, *Mignon*'un, Mascagni'nin *Cavalleria Rusticana*'nın ara müziklerini yazdılar.) [Bk. İNTERLUDE, İNTERMEZZO ve SAHNE MÜZİĞİ.]

— Radyotek. *Ara frekans*, frekans değiştiriciyi izleyen amplifikatör devrelerinin ayar edildiği frekans.

— Res. ve grav. *Ara renk*, ne tam ışıkta, ne tam gölgede olan kısım; açık gölge: *Ara renkler gölgeden ışığa geçişi sağlar.*

— Sine. *Ara görüntü*. Bk. İNSERT.

— Spor. *Ara pası*, karşı takımın iki veya daha çok sayıdaki oyuncusu arasından topu geçirtip kendi takım arkadaşına iletme.

— Teknol. *Ara rondelası*, bir inşaatta veya bir arabada iki eleman arasına yerleştirilmiş bağlantı parçası. Direnci ve sertliği arttırır veya bu iki eleman arasında aynı açıklığı muhafaza eder.

— Tic. *Ara bilanço*, kanunen veya teamülen tayin edilen devrelerde bilanço tanzim eden işletmelerde bu devreler arasında işletmenin belirli zamanlardaki durumunu belirtmek için yapılan bilançoya denir.

— Tiyat. Bir tiyatronun herhangi bir sebep dolayısıyle (oyuncuların hastalanması, prova, yıllık tatil v.b.) temsillerini geçici bir süre için ertelemesi. || *Ara muhaveresi*, Karagöz'de, fasıl başlamadan önce Hacıvat ile Karagöz konuşurlarken araya başka şahıslar da girer; Karagöz'ün Hacıvat'tan başka şahıs veya şahıslarla konuşmasına ara muhaveresi denir. (Bunlardan bazıları bir çeşit fasıl şeklini alır. Meselâ cambazlar oyununda cincilik muhaveresi.) || *Ara oyunu*, çoğu zaman dans ve şarkılarla birlikte oynanan ve perde aralarında seyircileri oyalamağa yarayan gösteri. Küçük topluluklarda oynanmak üzere yazılan ufak tiyatro oyunu.

— Zır. *Ara ürünü*, toprağı organik madde ve azotça zenginleştirmek için, ürün alındıktan sonra yeni ekime kadar geçecek zamanda veya bir ürünle birlikte ekilen tarım bitkisi. || Zenginleşmek maksadıyle yetiştirilen ürün || *Araya ekmek*, bir tarlaya ekilen asıl bitkilerin arasına çabuk yetişen başka bitkiler ekmek: *Lahanaların arasına marul ekmek.*

— ANSİKL. Huk. T.B.M.M. çalışmalarında, Millet meclisi veya Cumhuriyet senatosunun çalışmasını kısa sürelerle ertelemesine ara verme denir.

— Mat. *Verilen iki* a *ve* b *sayısı arasına* m *fark ortalaması veya aritmetik ortalama koyma*, uç sayıları *a* ve *b* olan ve $(m+2)$ terimini içine alan, *aritmetik dizi* diye de adlandırılan farkla dizi meydana getirme. || *Verilen* a *ve* b *gibi iki sayı arasına* m *tane orantılı veya geometrik ortalama koyma*, uç sayıları *a* ve *b* olan ve $(m+2)$ terimi içine alan, *geometrik dizi* diye de adlandırılan bölümle dizi kurma.

● m *aritmetik ortalama koyma* problemi, dizinin ortak farkını bulmak demektir; son *b* terimi $(m+2)$ nci terim olmalıdır; şu halde ondan önce $(m+1)$ terim bulunmalıdır; böylece ortak fark *r* ise $b=a+(m+1)$ *r*'dir. Bu denklem ortak fark olarak:

$$r = \frac{b-a}{m+1}$$

verir.

● m *geometrik ortalama koyma* problemi, ortak bölümünü belirlemek demektir. Yukarıdaki açıklamaya dayanarak

$$b = aq^{m+1}$$

yazabiliriz. Bu denklem *q* için:

$$q = \sqrt[m+1]{\frac{b}{a}}$$

verir. || *Araya yerleştirme. Bir dizinin iki terimi arasına orta terimler yerleştirmek*, uç terimleri verilen iki terim olan daha sık bir dizi meydana getirmek.

◆ **Arasız** zf. Devamlı, sürekli olarak, ara vermeden. (ML)

— **ÂRÂ** sıf. (fars, *ârâsten*, süslemek'ten *-ârâ* veya *-ârây*). *Esk.* Süsleyen, donatan, güzelleştiren.

— Klas. dil. Farsça *ârâsten*, süslemek fiilinin ismi fail anlamına geniş zaman emir kökü olan *-ârâ* veya *-ârây*, Osmanlıcada arapça ve farsça kelimelerin sonlarına gelip birleşik sıfatlar yapmıştır: *Dil-ârâ*, gönlü süsleyen: *Gam diyarını dil-ârâ âbâd kılsam ayb imiş* (Fuzulî); *hafıza-ârâ*, hafızayı süsleyen: *Avni Bey merhumun hafıza-ârâ-yı tebcil olan meşhur bir kasidesi* (A. H. Müftüoğlu); *sihr-ârâ* büyüleyici: *Devletinde benim ol şair-i sihr-ârâ kim* (Namık Kemal) v.b. (M)

ÂRÂ çoğl. i. (ar. *rey*, fikir, kanaat, görüş'ten *ârâ*). *Esk.* Oylar, reyler, fikirler: *Mecliste mevki-i münazaraya vaz edilerek mesele hakkında ârâya müracaat olundu* (Cenab Şahabeddin). *Döküldü ortaya ârâ-yı encümen bir bir* (M. A. Ersoy).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Ârâ-yı umumiye*, genel oylar (*Eşanl.* REFERANDUM, PLEBİSİT, GENEL OY, HALKOYU.): *Halkın ârâ-yı umumiyesiyle vali tayini teklifi...* (Atatürk). *Türkistan halkının ârâ-yı umumiyesine müracaat olunmasını...* (Namık Kemal). || *İttifak-ı ârâ*, oy birliği: *İttifak-ı ârâ ile karar verilmiş imiş* (Ahmed Rasim). [M]

ARÂ i. (ar. *ʿüryān*, çıplak olmak'tan *ʿarā*). *Esk.* Çıplaklık. || Bozkır, çıplak arazi. (M)

ARA, Güney yarımküresinde bulunan takımyıldızının latince adı. (L)

ARA i. Çok iri gövdeli papağan. Renk renk parlak tüyleri, kıvrık ve hacimli bir gagası, uzun katmerli kuyruğu vardır. (*Ara*, tropikal Amerika ormanlarında yaşar ve çok defa kafeslerde yetiştirilmek üzere yakalanır. Papağangiller.) [L]

ara
(fotoğraf 603. sayfada)

Ara (*Entr'acte*), fransız filmi. 1924'te René Clair tarafından, İsveç balelerinde perde arasında gösterilmek üzere çevrildi. Temaları Francis Picabia'dan alınan filimde art arda gelen planlar bağlantısız ve mantık dışıdır. Bu eserde «görevi, anlatmak olan görüntü, somut bir varlık halinde oluşarak kendi başına bir anlam kazanır» (René Clair). Gerçek üstücü sinemanın başta gelen eserlerinden biri sayılan bu filim için Erik Satie aynı anlayışta bir partisyon yazmıştı. (L)

ARAB i. Bk. ARAP.

ARABA i. İnsan ve eşya taşımağa yarayan tekerlekli kara taşıtı: *İlk arabayı yapan Kanıklı Bey'dir. Türkler arabalarla seyahat etmeğe ta İskitler devrinde başlamışlardı.* (Z. Gökalp). *Atlı araba. El arabası.* || [Dar anlamıyle] Atlı araba: *Geçiyordu araba yola benzer bir sudan* (F. N. Çamlıbel). || [Bugün] Otomobil: *Senin araba eski fordlardan değil mi?* (S. F. Abasıyanık). *Her genç bir araba sahibi olmak ister.* || *Teşm. yol.* Bir taşıtın (atlı araba, kamyon v.b.) yükü: *Bir araba taş çıktı.*

— ÇEŞ. DEY. *Araba kullanmak*, otomobil sürmesini bilmek: *Kaç yıldır araba kullanıyorsunuz?*. || *Arabanın tekerine taş koymak*, bir işi zora sokmak, güçlük çıkarmak. || *Arabayı (arabasını) düze çıkartmak*, işin güç tarafını atlatmak, selâmete çıkmak. || *Arabayı koşmak*, hangi hayvan (hayvanlar) çekiyorsa onu (onları) arabaya usulünce bağlamak. || *Bir araba*, çok miktarda, bir yığın, bir dolu: *Bir araba portakal bu.. kim yiyecek?* || *Hususî araba*, özel otomobil. || *Argo. Çek arabanı*, defol, çekil git. || *Taş arabası*, budala, sersem, ağır kanlı kimse.

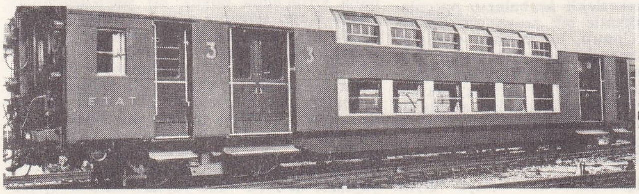

Foto. LAROUSSE

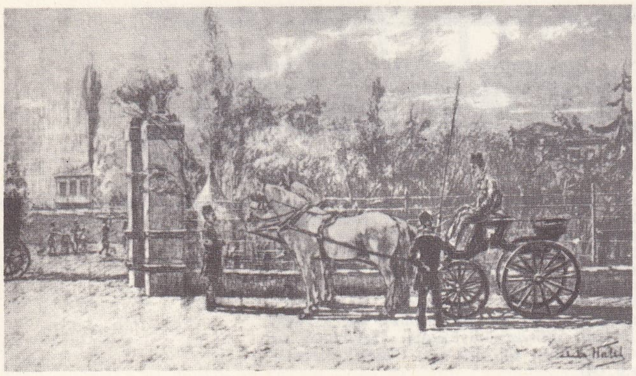

Serveti Fünun dergisinde yayımlanan **Araba Sevdası** adlı romanın resimlerinden

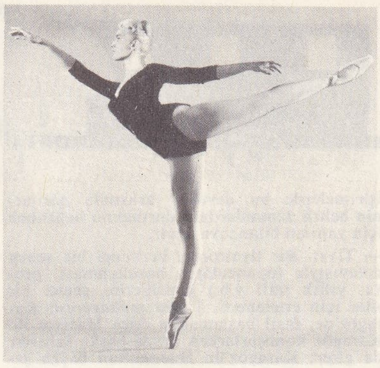

Paris operası sanatçılarından Claude Bessy'nin bir **arabesk** figürü

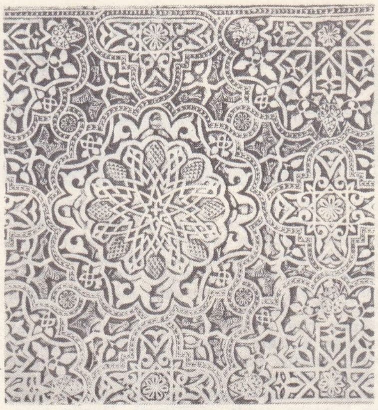

Granada'da Elhamra sarayındaki **arabesk** süslemelerden bir friz parçası (islâm sanatı)

— Arabacılık. *Araba çatalı,* kağnı ve benzeri arabaların oku. ‖ *Araba falakası,* çift atlı arabalarda okun dibinde ve yanlarında bulunan, uçlarına koşum kayışları bağlanan tahta çubuk. ‖ *Araba körüğü,* bazı arabaların istendiği zaman üzerini örtmek için kullanılan bez veya deri örtü. ‖ *Araba köstegi,* arabanın durması, yürümemesi için arka tekerleklerin birine konan köstek. ‖ *Araba oku,* hayvanların arabaya koşulduğu, boyunduruk v.b. âletlerin takıldığı uzun ağaç. (Genellikle arabanın gidiş yönünü de sağlar.) ‖ *Araba parmağı,* hayvanlar tarafından çekilen taşıt vasıtalarının tekerleklerinde merkez ile çember arasına çakılan sert ağaç. ‖ *At arabası,* atların çektiği çeşitli arabaların genel adı. Bk. AT. ‖ *Çekçek arabası.* Bk. ÇEKÇEK. ‖ *Çöp arabası.* Bk. ÇÖP. ‖ *El arabası,* taş, toprak v.b. gibi şeyleri taşımağa yarayan ve insan gücüyle çekilen tek tekerlekli araba. Bk. EL. ‖ *Eşek arabası,* tek eşeğin çektiği iki tekerlekli küçük araba. ‖ *Hasta arabası,* hastahanelerde hastayı bir yerden bir yere taşıyan dört tekerlekli araba. ‖ *İmdat arabası.* Bk. CANKURTARAN. ‖ *Muhacir arabası.* Bk. MUHACİR. ‖ *Öküz arabası.* Bk. KAĞNI. ‖ *Tatar arabası.* Bk. TATAR.

— Din. Buddha dini. *Büyük araba (mahayana), küçük araba (hinayana).* Bk. MAHAYANA ve HİNAYANA.

— Dy. *Aktarma arabası,* üzerindeki ray pençesine bir vagon veya lokomotifin yerleştirildiği arabadır. (Böylece vagon ve lokomotifleri demiryollarına dikey hareket ettirmek ve bir hattan komşu hatta aktarmak mümkün olur.) Bk. ANSİKL. ‖ *Bagaj taşıma arabası,* bir tren istasyonunda eşya ve bagajları taşımağa yarayan küçük taşıt. (Birbirine kafile halinde bağlanan bu arabalar elektrikle işleyen küçük traktörler tarafından çekilebilir.) Bk. ANSİKL.

— Mad. oc. Ocakta madenin taşındığı araç, vagonet. Bk. ANSİKL. ‖ *Araba çevirme sacı,* dar yerlerde arabaları çevirmek için kuyu diplerine konulan tesis. (Bu tesiste daire biçiminde bir saç vardır; arabaların tekerleklerine temas eder ve çekildiği zaman arabanın yön değiştirmesini sağlar.) ‖ *Araba şeytanı,* eğik düzlemdeki vinç veya varagel nakliyatında arabanın arkasına takılan ve yerde sürüklenen demir kanca. (Arabanın halatı koptuğunda yere saplanarak devrilmesini ve varagel dibine kadar düşmesini önler.)

— Matbaac. Matbaalarda forma çemberini pres makinesinin altına götürüp getiren, dişli tekerlekler veya rulmanlar (bazılarında kızak ayaklar) üstünde hareket eden özel taşıt.

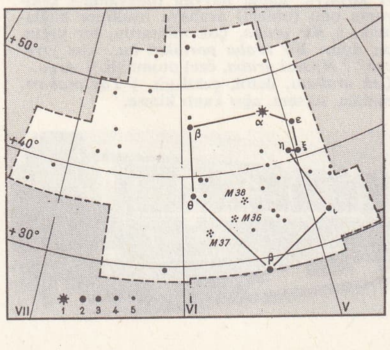

Arabacı takımyıldızı

— Saraçl. *Araba döşemeciliği,* taşıtların takım parçaları ve donatımını yapma sanatı. Bk. ANSİKL. ‖ *Araba kolu kayışı,* araba kollarını veya araba oklarını tutmağa yarayan koşum takımı parçası.

— Temş. *Araba kuklası,* oynatıcısı araba içine gizlenmiş ve kuklaları buradan oynatan kukla tiyatrosu. (Levnî'nin resimlediği 1720'deki şenliği gösteren *Sûrname*'de bunun resmi vardır. Araba kuklasına bugün Anadolu'da, özellikle Çankırı'da rastlamak mümkündür.)

— ANSİKL. *Araba*'nın ilk yurdu Asya'dır. Hayvanların evcilleştirilmesi ve tekerleğin icadı ilkin bu topraklarda gelişmiş, araba da bu iki olaya bağlı olarak meydana gelmiştir. Çin kaynaklarına göre M.Ö. 2000 yılından çok önce Asya Türkleri arabayı biliyordu. İlk arabaların yük taşımağa mahsus, öküzler tarafından çekilen ilkel taşıt vasıtaları olması mümkündür. At, arabaya öküzden sonra koşulmuştur. Savaş arabaları bu yük arabalarından sonra yapılmış ve yine çin kaynaklarına göre M.Ö. 1450 yıllarında Türkler tarafından Kuzey Çin'e sokulmuştur. Türklerin kullandığı binek arabalarına Çinliler «keçe arabası» diyorlardı. Bu araba dört tekerlek üzerine oturtulmuş bir çadırdan ibaretti. Türkler savaşlarda atlı birliklerini tercih ettiklerinden savaş arabalarını geliştirmek Çinlilere düştü. Bir savaşçı, bir sürücü, bir de yardımcının bindiği bu savaş arabaları Çinliler için iktidar ölçüsüydü. Gerek Asya Türklerinde, gerek Çinlilerde arabanın kutsal bir anlamı vardı. Çinliler için araba göğün temsilcisiydi; üzerindeki körük göğü, alt kısmı yeri temsil ediyor; gök gürültüsü de, gök tanrısının arabasından çıkan ses olarak kabul ediliyordu.

Ön Asya'da ise M.Ö. 3000'den beri araba biliniyordu. Hititlerin Kappadokia tabletleri üzerindeki mühürlerde görülen araba resmi vardır. Boğazköy kazılarında bulunan tarihî metinlerde sık sık savaş arabalarından bahsedilir. Mitannilerle Mısırlılar arasında yapılan savaşlarda savaş arabaları kullanılmıştır. III. binyılın küçük adak tasvirlerinde görülen iki tekerlekli arkası açık arabalar Sümer, Mısır, Asur ve Eski Yunan'daki savaş ve av arabalarının ilk örnekleridir; klasik eskiçağ bunları iki atlı ve dört atlı yarış ve zafer alayı arabaları olarak kullanırdı. O çağdan kalma sayısız tasvire rağmen, bu arabaların ne gibi değişiklikler geçirdiği, hattâ nasıl kullanıldığı iyi bilinmiyor. Daha sonra resim veya tasvirlerine seyrek rastlanan ve günlük işlerde kullanılan arabaların çeşitli türleri hakkında ise hemen hiç bir kesin bilgimiz yoktur: Kelt mezarlarından çıkarılan dört tekerlekli arabaların parçaları büyük bir dikkatle bir araya getirilmişse de (Kopenhag, Como), bu konuda esaslı açıklamalar yapılmasını sağlayamamıştır. Ancak eski çağlarda da araba isimlerinin modern arabalara verilen isimler gibi kaypak anlamlı olduğunu söyleyebiliriz. Bu adlandırmalar, kullanılışlara, teknik ayrıntılara, usullere göre değişik biçimlere bürünür ve durmaksızın değişikliklere uğrar.

Doğu kavimlerinin akınları batıya büyük teknik ilerlemeler, özellikle atların göğüslük veya omuz kayışıyle koşulması usulünü getirdi (VIII.-IX. yy. a doğr.). Bu yeni koşum usulleri, eskilerin bildikleri tek usul olan boyun tasmasına oranla çok daha iyi sonuçlar sağladı. Ama iki tekerlekli küçük arabalar ve dört tekerlekli yük arabaları, en basit roma modellerine uygun kaldı; dingiller üzerine oturtulmuş kasa; yolcuyu nispeten rahat ettiren saman ve yastıklar: İngilizcede bu tür arabalara *whirlicote* «yürüyen yatak» denmesi bu yüzdendir. Bu arabanın çatı örtüsü, genellikle, kemer haline getirilmiş eğri tahtalardan yapılır, sonra bunların üzerine deri veya kumaş döşenirdi. Bunlardan elde kalmış tek örnek olan Oslo'daki döşemesiz araba çok eskidir (IX. yüzyıl): güzel dekoru ve yuvarlak yapısı büyük bir teknik ustalığı gösterir; ancak, uzmanlar tarafından aslına benzetilmek için sonradan eklenen döner ön kısım pek eğreti kalmıştır. Yaklaşık olarak 1475'ten kalma ve hayranlık verici bir başka parça da Graz müzesindedir. Daha o devirde arabalarda süspansiyon'un kullanılmasıyle çok önemli bir ilerleme oldu: kasa, dingillerin üstüne doğrudan doğruya oturtulacağına tekerlek takımının dört köşesine dikilen direklere zincirler, ipler veya şahmerdan denilen deri kayışlarla asıldı. Bu «salıntılı arabalar» yanlış olarak «koçu» arabasıyle bir tutulmuş ve bu çeşit arabaların XV. yüzyılda ortaya çıktığı ileri sürülmüştür. Oysa koçu arabaların XIV. yüzyıl ortalarında kullanılmağa başlandığı, Zürich'te bulunan o zamandan kalma bir minyatür üzerinde açıkça görülür. İki tekerlekli arabaların askılı hale getirilmesi ise çok sonraları, XVIII. yüzyılda başarılmıştır.

Bununla birlikte, süspansiyonsuz arabalar, uzun bir süre daha kullanıldı: yalnız köy arabalarında değil, içinde Henri IV'ün öldürüldüğü arabada bile süspansiyon yoktu. Bu süre içinde, teknik ve toplumsal evrim, hem arabaları hem de araba tiplerini çoğalttı: Fransa kralı François I, arabasını Clouet'ye resimlerle süslettirmiş, Henri III, ilk yolcu arabalarını ortaya çıkarmıştı. XVI. yüzyıl sonunda genellikle kullanılmakta olan «döner ön kısım» ın hangi tarihte icat edildiğini bilmek mümkün değildir. Gene XVI. yüzyıl sonunda dört veya sekiz desteğe dayanan ve manzarayı kapamayan araba çatıları yaygın hale geldi; daha sonra, yarı silindir biçimindeki araba çatılarının yerini enine ve boyuna bombeli «emperyal» aldı; deriden «körükler» arabayı örtmeğe yarıyor ve körüğe yerleştirilen küçük camlardan içeriye biraz ışık girebiliyordu; XVI. yüzyıl sonlarında İtalya'da arabalara büyük camlar takılmağa başlandı. Macar yapısı arabalar daha Ortaçağda büyük bir ün kazanmıştı; Fakat Koszi şehrinin adından gelen ve XVI. yy. da ortaya çıkan *koçu* kelimesinin kesin anlamı çıkarılamamıştır. Daha sonra bu ad Fransa ve İngiltere'de kamu hizmetleri arabalarına verildi. XVII. yy. da fransız saray arabaları Avrupa saraylarına örnek oluyordu. Aynı zamanda teknik yenilikler de yapılmıştı. «Büyük çember» veya «beşinci tekerlek» ve «kuğu boynu» arabanın ön kısmının hareketini kolaylaştırıyor; «kıskaç yayları» denilen «düz yaylar» sıkı kayışların

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN) ; Lido, Garzon (LAROUSSE)

sağladığı esnekliğe kendi esnekliklerini katıyor, kapılar, sürgülü pencereler, storlu perdeler arabayı tamamen açıp kapamağa imkân veriyordu.

İngiliz maden işçiliği demirden çifte okları ortaya çıkardı ve yayları mükemmelleştirdi. XIX. yy. da süspansiyonu kaldırmayı sağlayan düz veya kıskaçlı yayları da İngilizler buldular ve kasalar dingiller üzerine yaylar aracılığıyla kondu.

Osmanlılarda, arabaya binme hakkı padişahtan başka yalnız şeyhülislâma ve kazaskere tanınmıştı. Bir de Avrupaya gönderilen elçilerin yanına devletin şerefiyle ilgili iki mükellef araba verilirdi. Bu arabalardan birincisinde elçi, hükümdarın mektubunu götürür, ikinci araba ise hediyeleri taşırdı. Tanzimat'a kadar böylece süren bu usul kaldırıldı ve Tanzimat'tan sonra vezir, vüzera ve seçkinlerin arabaları oldu. Fakat gene de erkekler ata binmeyi tercih ediyor, arabayı genellikle kadınlara bırakıyor, içinde kadın olan arabanın sürücüsü yaya gidiyordu. Meşrutiyet inkılâbına kadar İstanbul'da evli olsalar bile bir kadınla bir erkeğin aynı arabaya binmeleri yasaklanmıştı.

Bizdeki saltanat arabaları tamamen Avrupa'daki benzerleri örnek alınarak yapılıyordu. Şehirler arası taşıt vasıtası olarak ilk kira arabaları Mahmud II zamanında kullanılmağa başlandı. *Tarih-i Lûtfî* 1250 tarihli olayları anlatırken Mahmut II'nin Kartal'da yapılan posta yolunun açılış merasiminde faytona bindiği ve bu münasebetle vüzeranın binmesine de izin verdiği yazılıdır. *Fayton* İstanbul'da koçu arabalarından sonra kullanılan ilk araba çeşididir. Koçu arabaları öküzle çekilirdi, üstü örtülü, etrafı açık, yanları oymalarla ve nakışlarla süslüydü. İçi şilteler ve yastıklarla beslenir, kadınlar ve çocuklar uzun yolculukları bu arabalarla yaparlardı. Rumeli göçmenlerinin Türkiye'ye getirdiği muhacir arabası (*tatar arabası* da denir) daha çok yük taşımak için kullanılıyordu. Paris'ten getirilen ilk fayton arabasından sonra, kupa arabaları, *berlin* veya *landon* denilen kapalı binek arabası İstanbul'a yayıldı.

Kendiliğinden hareket eden araba, yani otomobil, ingiliz sanayiince bir tarafa bırakıldıysa da, Fransa ve Almanya'da sürekli bir araştırma konusu oldu, XIX. yüzyılın son on yılında büyük ilerlemeler göstererek yaygınlaştı: Almanya'da yapılan dört zamanlı motorlar 1891'de fransız sanayicileri tarafından kullanılmağa başlayınca buhar ve elektriğin yerini benzin aldı. Petrolle işleyen ilk arabalar, at arabaları biçimindeydi: faytonlar, break'ler, berlin'ler v.b. 1910'a doğru süratin artması, yeni bir estetiğin doğmasına yol açtı: yatay doğrular önce «torpedo» larda ortaya çıktı. 1914-1918 Savaşından sonra sanayileşen ve şasi ile aynı zamanda düşünülerek gerçekleştirilen karoseri, özelliğine kavuştu ve at arabalarının taklidi olmaktan çıktı. 1933-1934'te basık şasiler ve aerodinamizm, kendinden büyük sürat ve yola intibak beklenen otomobilin özelliğini daha kesin çizgilerle ortaya koydu. Bugün İstanbul'da ve Türkiye'nin birçok büyük şehrinde fayton, landon v.b. arabalar hemen de hiç kullanılmamaktadır. Ancak bazı yazlıklarda eski bir geleneğin sürdürülmesi için bırakılan çeşitli arabalar vardır. Özellikle İstanbul'un ünlü Adalarında motörlü taşıt araçları kullanmak yasaklanmış, ada içi yolculuklar sadece arabalara bırakılmıştır. (ML)

— Dy. *Aktarma arabası* çukurlu olabilir ve bu durumda demiryollarının devamı, çukur dolayısiyle kesilmiş olur veya çukursuzdur ve aktarma arabası karşıdan karşıya geçtiği rayların kızağı üzerinde hareket eder.

— Mad. oc. Eskiden 400-600 litrelik küçük arabalar kullanılırdı. Bugün modern ocaklarda 2 000-6 000 ve hattâ 12 000 litrelik büyük arabalar çalıştırılır. Büyük arabaların süspansiyon yaylısı, yaylı tampon bağlantısı ve bazen otomatik çift bağlaması vardır. Genellikle bir arabanın konik makaralı yatak üzerinde hareket eden dört tekerleği vardır. Çok büyük arabalarda 4 buji veya yan buji halinde toparlanmış 8 tekerlek bulunur.

— Saraçl. *Araba döşemeciliği,* arkalıkların, yastıkların, oturacak yerlerin, dirseklıklerin, kapıların, açılır kapanır sandalyelerin, örtülerin yapımını kapsar.

◆ **Arabacı** i. Arabayı süren kimse: *...bayırasağı olduğundan arabacı hayvanları zaptedemedi...* (C. S. Tarancı). ‖ Araba yapan veya satan kimse.

◆ **Arabacılık** i. Araba sürücülüğü ve araba yapımı mesleği.

◆ **Arabalık** i. Araba konulan yer. Garaj. ‖ Araba dolduracak miktar: *Biz zaten iki arabalıkız, sonradan gelenler nereye binecek?*

◆ **Arabat** çoğl. i. *Esk.* Arabalar. (M)

ARABAN, Gaziantep ilinde ilçe merkezi (2 303 nüf.). Öteki adı: *Altıntaş.* Fırat'a sağdan katılan Karasu yakınında kurulmuştur; yüksl. 610 m. İl merkezinin 57 km kuzeydoğusunda, Gaziantep-Besni yolu üstündedir. — 1957'de kurulmuş olan Araban ilçesi (696 km², 19 535 nüf.) basık yayla ve ovalardan meydana gelmiştir. Halk tarım ve hayvancılıkla geçinir. İlçenin 35 köyü vardır. (M)

ARABAN i. (fr. *arabanne*). Kim. Birçok akasya çeşidinden elde edilen bitkisel zamkların esas maddesi (kireç ve potasyumla birleşmiş olarak arap zamkında bulunduğu gibi, kitre zamkında da rastlanır; bu sonuncunun suda çözünen kısmıdır. Renksiz, kokusuz ve saydamdır; turnusolu kırmızıya boyar). [*Eşanl.* ARAP ASİDİ.] (L)

Araban i. Mus. Türk musikisinde şimdi kullanılmayan bir makam. Bu makamdan elimizde 20 parça vardır. Genellikle şeddi* araban makamının bir tiz sekizlide (nevâ-re) kalan şekli gibidir. Fakat dügâh (la) perdesinde de kalır. (M)

Arabankürdî bls. i. Mus. Türk musikisinde şimdi kullanılmayan bir mürekkep makam. (*Bayatî-Araban-kürdî, Şevk-i Cedid, Zevk-u Tarab* da denir.) Bu makamdan elimizde 17 parça vardır. İsmail Dede Efendi tarafından terkip edilmiştir. Bayatî-Araban makamına bir kürdî dörtlüsü eklenmesiyle yapılmıştır. Dügâh (la) perdesinde kalır. (M)

Araba Sevdası, Recaizade Mahmud Ekrem'in romanı (yazılışı 1886, yayımı 1895). Alafrangalık modasının türk hayatında yaptığı tahribatı hikâye eden Tanzimat romanlarındandır. Frenkçe kelimeler kullanmak, Frenkler gibi giyinmek ve onlar gibi görünmek isteyen bir gencin, Çamlıca'da arabalarla gezildiği bir devirde karşılaştığı uygunsuz bir kadını, kibar aileden bir kız zannederek ona vuruluşu ve bu aşkın uğradığı hayal kırıklığı alaylı bir dille ve yer yer realist tasvirler ve sosyal tenkitlerle anlatılır. (→ Bibliyo.) [M]

ARABAT-EL-MEDFUNE («Gömülü Arabat»), Eski Mısır'daki antik Abydos'un şimdiki adı. (L)

ARABA vâdisi, Yakındoğu'da geçici bir akarsu yatağı, Ürdün-İsrail sınırından geçer; 160 km. Lût gölü ile Akabe körfezi çukurları arasında tektonik bir çöküntüdedir. Lût gölüne en yakın olan bölümünde potas yatakları vardır. (L)

ARABAVAPURU bls. i. Denizc. Çeşitli kara taşıt araçlarını bir kıyıdan öbürüne geçirmek üzere düzenlenmiş gemi.

— ANSİKL. İki kıyı arasında bir köprü kurulamadığı zaman, bağlantıyı sağlamak için arabavapurundan yararlanılır. Arabavapurları, otomobil ve vagon taşımak üzere iki cinstir. Vagon taşımak için kullanılan arabavapurları, bir ucu bir kıyıda, öteki ucu karşı kıyıda bulunan bir demiryolunun devamlılığını sağlar. Bu çeşit arabavapurlarının döşemesine bir veya birkaç demiryolu yerleştirilmiştir. Bu rayların uçları, karadaki raylarla birleşebilecek şekilde ayarlanır. Yolcu ve yük vagonlarının bir karadan öteki karaya deniz yoluyle nakli, yolcu ve yüklerin aktarılmasını, dolayısiyle zaman kaybını ve çeşitli zayiatı önler. Vapur seferdeyken, sallantıdan zarar görmemeleri için vagonlar sıkıca bağlanır; modern arabavapurlarında, vagonlardan başka, otomobil nakli için de özel bir güverte yapılmıştır. Amerika'da, 8 000 tonilatoluk yüz vagon alabilen vapurlar vardır. Danimarka'da, 1939 yılında, Demiryollarının 30 arabavapuru vardı ve yılda 150 000 vagon taşınırdı.

Arabavapuru fikri ilk olarak Türkiye'de doğdu. Bu fikrin ışığı altında zamanın «Şirketi Hayriye» yöneticileri tarafından hazırlanan projenin gerçekleştirilmesi için bir yönetici ve bir teknisyen İngiltere'ye gönderildi. O devirde Londra'da dahi bu iş için karşıdan karşıya halat veya zincirlerle çekilen sallar kullanılmaktaydı.

1869 yılında İngiltere'ye ısmarlanan iki araba vapuru da («Suhulet» 1870, «Sahilbent» 1871) İstanbul'a gelerek servise girdi. Şirketi Hayriye geleneklerine uyularak «Suhulet» e 26, «Sahilbent» e 27 nu. verildi. Her iki gemi yandan çarklıydı, diagonal silindirli ve alçak basınçlı istim makinesiyle yürütülmekte idi; süratleri 8 mildi.

Şirketi Hayriye'nin 1944 yılında lağvı ile Devlet Denizyolları ve Limanları İşletmesi Genel müdürlüğüne devredilişine kadar başka araba vapuru yaptırılmadı. (Bk. DENİZCİLİK BANKASI.) 1946 Yılında bu yeni idare elinde bulunan dört çıkarma gemisinden ikisi, «Mudanya» ve «Çardak» baş ve kıç kapaklarında tadilât yapılmak suretiyle araba vapuru filosuna katıldı. Bu arada Fransa'ya dört yeni ve büyük arabavapuru ısmarlandı. Böylece 1951-1952 yılları içinde, 80 senelik bir aralıktan sonra, Kasımpaşa, Kız kulesi, Kadıköy ve Kuruçeşme vapurları servise kondu. Devlet Denizyolları ve Limanları işletmesinin özel bir kanunla Denizcilik Bankası Genel müdürlüğü haline konulduğu 1952 yılında bu yeni kuruluşun kadrosunda «Araba vapuru» bulunmaktaydı. Kabataş-Üsküdar ve Sirkeci-Üsküdar hattından başka Sirkeci-Kadıköy, Kartal-Yalova arasında yeni hatlar kurulmuştu.

Bugün Denizcilik bankası elinde 14 parça arabavapuru bulunmaktadır. (11'i yerli, 3'ü fransız yapısı.) Fransa'da yapılanlardan dördüncüsü olan Karaköy ile birlikte Çardak ve Mudanya vapurları Çanakkale ile Eceabat arasında çalışmaktadır. Bu hat Denizyolları işletmesine bağlıdır. Bunun dışında kalan Kabataş-Üsküdar, İstinye-Paşabahçe, Sirkeci-Harem, Kartal-Yalova hatları şehir hatları tarafından işletilmektedir. (ML)

ARABELLA i. Çokkıllı ve gezici halkalı solucan türü. (L)

ARABESK i. ve sıf. (fr. *arabesque*). G. santl. Arap usulünde. ‖ Süslemede kullanılan çizilmiş veya oyma süs: *Tavanın arabesk nakışlarına bakarak, eski köşkün pervazlarında inleyen rüzgârı dinledi* (K. Tahir). ‖ Bazı çevre çizgilerini birleştiren, resmedilmiş veya oyma bir düzenlemenin temel ritmini meydana getiren ideal çizgi. ‖ Daha kesin anlamıyle, bir ressamın «çizgiyi» kendisine has kullanışı: *Rubens'in, Matisse'in arabeski* gibi. Bk. ANSİKL.

— Koreografi. Akademik dansın bir pozu: bir bacak yere basar, öbür bacak kaldırılır ve arkaya doğru gerilir; vücut yana eğilir, bir veya her iki kol kalkık bacağın uzantısında, genellikle de ters yönde yer alır. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. G. santl. (ital. *arabesco,* fr. *arabesque* terimleri, eskiden *arap* sıfatının anlamını taşırdı. İsim olarak bugünkü anlamını alması 1611 yılına rastlar.) *Arabesk,* tipik örnekleri eski islâm sanatında bulunan, bir çeşit resmedilmiş veya oyma süstür. Aslında terimin anlamı, etimoloji çerçevesini aşmıştır. Helen sanatında, doğu sanatlarının, özellik-

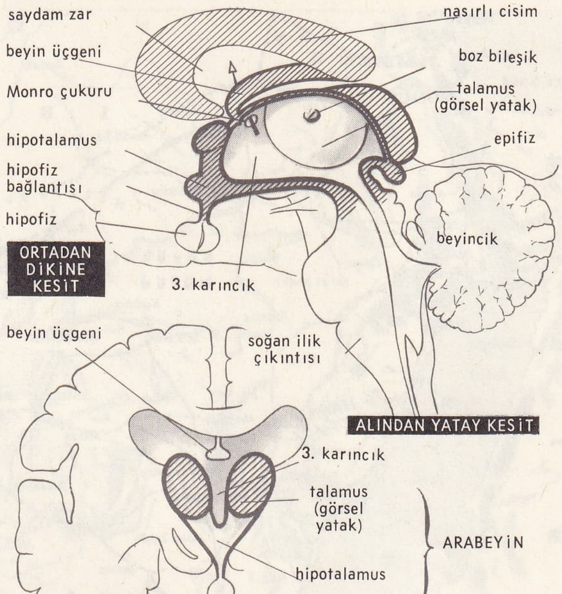

arabeyin

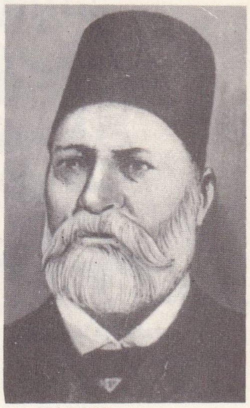

ARABÎ PAŞA
(İbnül Emin Mahmud Kemal koleksiyonu)

arabavapuru
(fotoğraflar 604. sayfada)

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

ARABİSTAN haritası

le mısır sanatının etkisiyle, arabesk'e benzer bir süsleme sık sık uygulanırdı. VII. ve VIII. yüzyıl merovenj ve irlanda sanatları, aynı devredeki islâm sanatı gibi, eski stepler sanatının birer dalı olarak kabul edilebilir. Ortak özellikleri, antropomorfik yunan, latin sanatını unutmuş olmaları veya küçümsemeleriydi. Pompeii ressamları ve heykeltıraşları, salonların panolarını ve kapılarını, dörtköşe direklerini arabesklerle işlemişlerdi. Bu süslemeler Rönesans ile birlikte İtalya'da canlandı ve kazılar sırasında ortaya çıkan mağaralarda bulunduğu için de *grotesk* (fr. *grottesque,* sonra *grotesque,* mağarasal) diye adlandırıldı. Resmedilen veya çok alçak kabartmalarla oyulan bu süs, genellikle tek bir düzlem ve çıplak bir fon üzerinde yer alır.

Çoğunlukla, dengeyi bozacak hacimler meydana getirmeden, süsleme alanındaki unsurları biribirine bağlayan sürekli çizgiler halindedir. Nesneleri bağlayan veya çevreleyen sürekli eğrilerin rolü göz önünde bulundurularak, arabesk terimi teşmil yoluyle, resmedilen nesne ne olursa olsun, bir tabloyu meydana getiren ana çizgileri belirtmek için de kullanılır. Bu bakımdan Watteau'nun *Cythère'e Yolculuk* veya İngres'in *Homeros'un Yüceltilmesi* tablolarındaki arabesklerden söz edilebilir.

İslâm süsleme sanatının hemen her örneğinde arabeskin nitelikleri görülür: çok alçak kabartmalar şeklinde işlenmiş tabiat dışı unsurlar, kesintisiz sular, girişik süsler ve yazı sanatının büyük rolü.

— Koreografi. *Arabesk,* doğu danslarındaki poz ve motiflerden esinlenerek XIII. yy. da baleye sokulduğu zannedilir. O çağın dans nazariyecileri, dansın bazı basit tabiî pozlarına arabesk adını verirlerdi. Arabesk, akademik lûgate kesin olarak Carlo Blasis zamanında girdi; şiirli ve hissî bir hamleyi, en anlamlı bir şekilde yansıtan poz durumuna romantik bale sırasında geldi ve asıl anlamını o zaman buldu. Arabesk, kaldırılan bacağa göre efase (*effacée*) veya çapraz (*croisée*); yere basan bacağa göre, fondü veya gergin; yükselmeli, dönerken sıçramalı, uzanık veya eğik olabilir. (LM)

arabeyin
(resim 607. sayfada)

ARABEYİN blş. i. Anat. Tümbeyinin altında, üçüncü beyinciğin yakınında bulunan beyin bölgesi. (Bitkisel ve ruhsal hayatın birçok merkezi buradadır. Beyin kabuğundan artkafa bölgesine giden ve gelen sinirlerin geçit yeridir.)

— ANSİKL. *Arabeyin*'in bozmadde çekirdekleri merkezdeki boz çekirdeklerin bir kısmıdır: *Talamus* («görsel yatak» da denir) duyu sinirlerinin son bulduğu yerdir (röle merkezi). Talamusun yanında, uçbeyinden çıkan çizgili cisimler bulunur. Çizgili cisimler hareket sinirlerinin başlangıç noktasıdır ve otomatik hareketlerin yapımına katılır. Talamusla çizgili cisimlerin mercimeksi çekirdekleri arasında, piramidal iplik demetlerinden yapılmış akmadde kütlesi vardır. İçkapsül denen bu kısım istemli hareket sinirlerinin geçit yeridir. *Talamusaltı* da denilen arabeyinin alt kısmı hipofizle ilişkilidir. Sümüksü bağla hipofize bağlanır. Talamusaltında, birçok bitkisel hayat merkezi, özellikle uyku merkezi bulunur; hipofiz salgısını düzenler, kendisi de hipofiz salgısının etkisinde kalır. Epifiz, arabeyinin arka kısmıdır. (L)

ARAB FAKİH (Abdülkadir bin Salim bin Osman Şıhabeddin), arap tarihçisi (XVI. yy.). Harar imamı Ahmed Gran'ın hıristiyan Habeşlere karşı 1543'te yaptığı savaşın tarihini yazdı. Kitabın adı *Tuhfet-üz-*

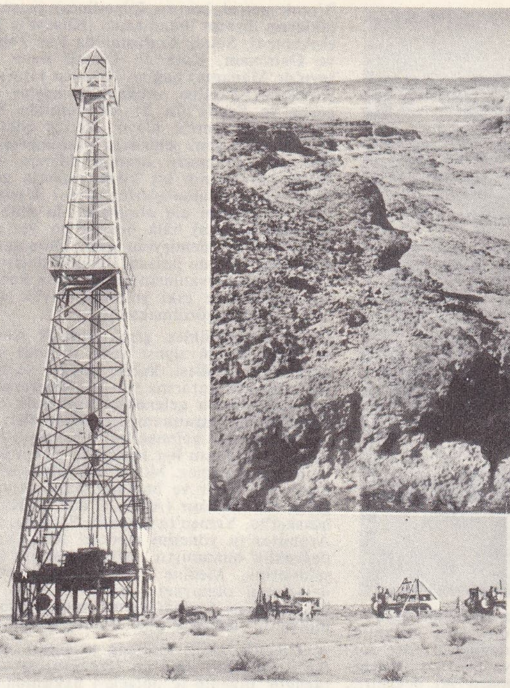

ARABİSTAN yarımadasında Kuveyt'te petrol kuyusu; Kuzey **ARABİSTAN** çölünde, Basra körfezi yanında yaylayı sınırlayan dik bayırların hâkim olduğu bir dere; Bahreyn adasının başlıca şehri Manama'da bir sokak, burada Arabistan'ın geleneksel yönleriyle modern hayatın özellikleri bir aradadır.

Zaman (Zamanın Hediyeleri) veya *Fütûh-ül-Habeşe*'dir (Habeşistan Fetihleri). Kitap, İmam Ahmed gibi olayları yaşamış kimselerin ifadelerine dayanır, Somali sahillerinde hüküm süren Saadeddin ailesinden kısaca bahsedildikten sonra 1528'den başlayarak olaylar anlatılır. Eser, R. Basset tarafından arapça metin, fransızca tercüme ve notları ile birlikte basılmıştır (Paris 1897-1901). A. d'Abbadie ve Th. Paulitschke tarafından yapılan diğer bir tercümesi daha vardır (Paris 1898). [M]

ARABÎ i. ve sıf. Bk. ARAPÇA ve ARAP.

Arabian American Oil company (kısaltması **Aramco**), Suudî Arabistan'da kurulu Ortadoğu petrol şirketi. Bu şirket, 1946'da Standard Oil of New Jersey (A.B.D.) ve Socony-Vacuum'un (A.B.D.) şubeleriyle birleşen Arabian Oil company'nin yerini aldı. (L)

Arabian Oil company, petrol şirketi. Bu şirket Arabian American Oil company'nin (Aramco) 1946'da yerini aldığı ve 1933'te Suudî Arabistan'da kurulmuş olan Caltex şirketinin (A.B.D.) bir şubesidir. (L)

ARABİDOPSİS i. İnce uzun bitki. Daruzun yaprakları, küçük mavi çiçekleri vardır. Kumlu topraklarda sık rastlanır. (Turpgillerden.) [L]

ARABİNOZ i. (fr. *arabinose*). Kim. Mayalanmayan, $CH_2OH—(CHOH)_3—CHO$ formülünde bir şeker (aldopentoz).

— ANSİKL. Bu madde, üç izomer halinde bulunur: kiraz ağacı zamkının hidroliziyle elde edilen ve 160°C'de eriyen *l-arabinoz* (levojir); glikozun enerji kaybı sonucunda elde edilen *d-arabinoz* (dekstrojir); bunların bir karışımı olan ve pentosüri vakalarında insan idrarında rastlanan *rasemik arabinoz*. Arabinozlar, indirgemeyle arabitleri, oksitlenmeyle de arabonik asitleri verir. (L)

ARABİ PAŞA (Ahmed) [**Arabî el-Mısrî** de denir], mısırlı siyaset adamı ve devrimci (?, 1839-Kahire 1911). Hıdiv Said Paşa zamanında alaydan yetişerek subay oldu; 1875'te suistimal zannıyle ve suçu ispat edilemediği halde emekliye ayrıldı. Bunun verdiği kırgınlıkla Mısır'da türk ve çerkes subaylara karşı kurulan gizli cemiyete girdi; aynı zamanda Ezher'deki derslere devam etti. Tasarruf için ordudan çıkarılan subayların katılmasıyle kuvvetlenen «Subaylar cemiyeti», bu sırada ortaya çıkan «Mısır Mısırlılarındır» sloganının yayılmasına hizmet ediyordu. Arabî Paşa kuvvetli bir hatipti ve tesadüflerin de yardımıyle bu akıma önder oldu ve *El-Mısrî* unvanını aldı. Bu hareket, 1879'da Nubar Paşa kabinesinin düşmesine sebep olarak ilk başarısını kazandı; Arabî Paşa, önceleri yabancı denetlemesinden kurtulmak isteyen hıdiv İsmail Paşanın âleti durumundaydı; az sonra İsmail Paşa onu alay kumandanlığına getirdi. Sonra, kabinede «Cihadiye nazırlığı» müsteşarı oldu. 1882'de de Cihadiye nazırı yapıldı. Arabî Paşa ve Mahmud Sami Paşa, orduda kendi partileri lehine ıslahat yapmak istediler; Hıdivi değiştirmeyi de düşündüler; aynı zamanda ingiliz ve fransız konsolosları da her ikisinin Kahire'den uzaklaştırılmasını ve yeni bir kabinenin teşkilini istediler. Kabine istifa etmiş, fakat Hıdiv, Arabî Paşayı yeni kurulan kabinede de Cihadiye nazırlığında bırakmak zorunda kalmıştı; ama yeni kabine kurulamadı ve Arabî Paşa hükûmeti tek başına temsil ederek yabancı müdahalesine karşı tedbirler almağa başladı, bu da İngilizlerin protestoları ile karşılandı. İstanbul'dan evvelce istendiği için gelen tahkik heyeti, Ragıp Paşa idaresinde bir kabinenin kurulmasını sağladı ve Arabî Paşayı aynı nazırlıkta bıraktı. Osmanlı devleti İskenderiye istihkâmlarına top konmasını yasakladığı halde bu iş durdurulamamış ve ingiliz amirali buna itiraz etmişti. İstihkâmların teslimi teklifini Nazırlar heyeti reddedince istihkâmları İngilizler topa tuttular ve 1882'de şehre girdiler. İngilizlerin Hıdiv'e yaptıkları baskı ile Arabî Paşa azledildi. Buna karşılık Arabî Paşa da Hıdiv'i vatana ihanet ile suçladı; askerini Tell ül-Kebir'de topladı; fakat İngilizlerle yapılan çarpışmada (13 eylül) yenildi ve teslim oldu. Cezaları sürgüne çevrildi. 1901'de hıdiv Abbas Hilmi Paşa tarafından affedilerek Mısır'a döndü ve 1911'de Kahire'de öldü. (M)

ARABİS i. Tiyatr. Tuluat tiyatrolarında doğu kıyafetleriyle yapılan dans. (M)

ARABİS i. Beyaz, pembe, mor veya mavi çiçekli bitki. (Genellikle kayalıklarda yetişir. *Arabis Caucasia*, süs bitkisi olarak yetiştirilir.) [L]

ARABİSTAN, arapçası **Cezīret-ül-Arab,** Asya'nın güneybatısında Kızıldeniz ile İran körfezi arasında yarımada; yüzölçümü 3 milyon km^2 ye yaklaşıktır. Arabistan, bölgenin büyük kısmını kaplayan Suudî Arabistan, Yemen, Güney Arabistan federasyonu ve Himaye idaresi, Umman ve Maskat sultanlığı, Umman denizi kıyısındaki prenslikler, Katar, Bahreyn, Kuveyt, Vafra ve Ukuba tarafsız bölgelerini kapsar. Suudî Arabistan, Umman ve Katar arasındaki sınırlar kesinlikle belli değildir. Arabistan'ın nüfusu hakkında yapılan tahminler birbirini tutmaz ve 7 ilâ 11 milyon arasında oynar (Araplar çoğunluktadır; sonra afrikalı Zenciler, limanlarda da Hintliler ve İranlılar gelir: çoğu sünnî müslüman olmakla birlikte, Yemen'de Zeydîler, Bahreyn'de Şiîler ile İsmailîler de vardır.

Coğrafya

● *Fizikî coğrafya.* Arabistan, çok geniş bir yayladır. Mezopotamya ve Suriye ovalarıyle, İran körfezinin alçak kıyılarından başlayarak birbirini izleyen basamaklar halinde Kızıldeniz'e doğru yükselir. Necid ve Hicaz sınırlarındaki kireçli *hamada* alabildiğine düzdür: yalnız Suriye çölüne veya aşağı Fırat vâdisine doğru yönelen kuru vâdilerle yarılmıştır. Kuzey-Güney doğrultulu bazı kısa, kıvrımlı dağ sıracıkları petrol antiklinallerinin varlığını gösterir. Daha ötede Sudayr, Arama ve Biyad'da geniş eğimli düzlükler güneye ve doğuya doğru yükselir: bunlar, Sina'dan Hadramut'a kadar, yarı daire şekilli, dikliği dışarıya doğru yönelmiş, kireçli ve kumtaşlı yaylalardır. Buradaki diklikler birtakım kuru vâdilerle kesilmiştir: Şattülarap çukuruna yönelen *vâdi Rumma*, Katar yarımadasıyle Umman denizi kıyısı arasında Basra körfezine yaklaşan *vâdi Sahba* ve *vâdi Devasir*. Batıya doğru yönelmiş Jura kalkerinden meydana gelen son diklik (Cebel Tuveyk). 800 km'den daha uzun bir mesafede, Afrika platformunun en kuzey kısmını meydana getiren billûrî yapıda bir «ön ülke» üzerinde yükselir. Granit ve gnayslar kütlesi içinde bir sürü yayla, dağ sıracıkları ve tepeler yer almıştır. Kuvarsit, riyolit veya porfir kütlelerinden dağ adacıkları meydana gelmiştir. Bunların bütünü, çoğu zaman, uzaktan seçilebilen, siyah renkli geniş bazalt tabakalarıyle (*ahrar*'lar) örtülüdür. Bu bazalt, yerinden oynamış kaya blokları arasındaki çatlaklardan çıkar.

Merdiven basamağı biçiminde sarp yer kırıkları Arabistan yaylasını keser ve Kızıldeniz boyunca, daha kesik olarak da Hint okyanusu kıyısı boyunca uzanan dar bir kıyı ovasına, Tihame'ye doğru dik basamaklarla alçalır. Bu dağ kenarı, Asîr'de 2 000 m'yi bulan, Yemen'de ise 3 000 m'yi geçen (Cebelü Hazur Nebi Şuayb'da 3 760 m) gerçek bir duvar meydana getirir. Yarımadanın güneydoğusunda Ras el-Hadd'dan Ras Madraka'ya kadar, billûrlu ve volkanik dağlar ortadan kalkar, bunların yerini, Umman denizi boyunca, kıvrımlı kireç ve kumtaşından meydana gelen, Cebel Ahdar'da 3 020 m'ye varan, yer yer kırıklarla kesilmiş bir genç dağ sırası alır. Bu engebeler gerçekte İran yaylasını güneyden sınırlayan dağlık arazinin bir parçasıdır. Buna karşılık Umman, Hadramut ve Asîr'in güneyini Lahsa'nın güneyine

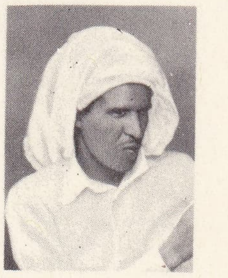

Basra körfezinden bir tip

Basra körfezinden peçeli kadın

Ürdün'lü çoban

Arabî Paşa (Fotoğraf 607. sayfada)

Foto. Fox-Phot., Air France, Popper-Atlas Photo, Atlas (LAROUSSE)

Mekke ve Kâbe'nin genel görünüşü

birleştiren çizgi arasındaki kalkerli yaylalar geniş bir iç çukura doğru alçalır: Arabistan'ın en ıssız çölü olan Rubülhali buradadır. Bu çöl, güneyde, diklikler önündeki çukurları kaplayan Nufud Dehna'nın paralel ergleri ve Hicaz'ın Büyük Nufud'u ile devam eder.

Arabistan'ın gerçek dağ engelleriyle iyice sınırlanmış olan batı ve güney yüzü üzerinde denizin pek az etkisi vardır. İran körfezi ve Kızıldeniz, girintisi çıkıntısı az, dar denizlerdir. Bu denizler, Arap yarımadasının dört köşe kütlesini sınırlar, fakat derin yarıklar açmaz. Arabistan, Afrika ve Orta Asya çöllerini birbirine bağlayan bir çöldür. Isı gündüz bazen 60°C'ye kadar yükselir. Hava şartlarının düzenli olduğu alçak basınçlı bir devre olan mayıs sonu ile eylül sonu arasında sıcaklık boğucudur (ortalama olarak Cidde ve Aden'de 31,5°C); gerçekte, ısı gölgede çoğu zaman 50°C'yi bulur. Kışın hava sürekli olarak açık ve durgun geçer ama soğuktur; çünkü Asya'nın yüksek basınçları Arabistan'ın soğuk ve kuru olan hava kütlesini destekler ve sahra basınçlarıyle birleşerek bir «sırt» meydana getirir. Buna rağmen sonbaharla ilkbahar arasında, Arabistan büsbütün susuz kalmaz: Akdeniz'den gelen alçak basınçlar yarımadayı sınırlayan deniz geçitlerinden Arabistan'a sokulabilir. Bunların geçişi, kuyu yataklarını besleyen ve step bitkilerinin yetişmesini sağlayan yağmuru getirir.

● *Beşerî ve iktisadî coğrafya.* Arabistan'ın en büyük kısmında bedevî kabileleri yaşar. Sık sık yer değiştiren ve çok dağınık olan bu halk, genellikle birbirine düşman bağımsız topluluklara bölünmüştür. Kışın, kabileler nispeten toplu halde yaşar ve küçük bir alanda yer değiştirirler: buna sebep, aralıklı ve az verimli otlakların sonbaharda yeniden yeşermesi ve bu kavimlerin beslediği deve ve koyun sürülerine yetmesidir. Ama kuraklık, ilkbahar bitmeden çöl bedevîlerini göçe zorlar. Tihame'den yüksek yaylalara veya yaylalardan doğu kıyısına doğru yer değiştirir, sürülerini beslemek için uzaklara yayılırlar. Umman'da göçler daha çok Rubülhali sınırlarından veya kıyıdaki ovalardan dağlara doğru, hayvan sürülerini otlatmak için yapılır. Zufar'ın dikenli stepleri, yazın, mürrüsafi ve günlük toplayan kabilelerin uğrak yeridir. Bununla birlikte, Arabistan'da toprağa sıkı sıkıya bağlı köylüler de vardır. Bunlar, eskilerin Mutlu Arabistan dedikleri Yemen ve Asîr dağlarında, az çok elverişli iklim şartlarından faydalandıkları Umman'da yerleşmişlerdir. Yaz ve kış muson yağmurları (600 ilâ 1 000 mm) volkanik asıllı topraklara verimlilik sağlar. İlkel barajlar ve kanallar, dağ yamaçlarında açılan sekileri sular. Moka'ya şöhretini sağlayan kahve, hint darısı, üzüm, tropikal meyve ağaçları, pamuk ve yapraklarından uyarıcı özellik bulunan *kat* yetiştirilir. Vâdiler boyunca veya çukurlarda, bazı sulak yerlerde, kuyu yatağı yüzeye çıkar, hattâ Cabrin bölgesinde, bazen bataklıklar bile meydana getirir; bazıları Hassa kıyısıyle Bahreyn arasında deniz altından kaynayan sular araziden de yer yer fışkırır. Daha derindeki yeraltı sularına kuyularla erişilir veya bu sulardan falac'larla faydalanılır. Yerleşik halkın büyük bir kısmı suyun eksik olmadığı bu bölgelerdeki güzel vahalarda yaşar. Buraları, yoğun tarım, zanaat ve ticaret merkezleridir. Hurma ve meyve ağaçları arasında tahıl (bazen Sudan'a kadar ihraç edilen buğday, pirinç ve hint darısı), şekerkamışı ve biraz da pamuk yetişir. Hurma, başta gelen tarım ürünüdür; en iyileri Medine, Bişa, Elharc ve Hufuf hurmalarıdır. Arap zanaatçılarının geleneksel ustalığı ve zevki kuyumculukta, dokumacılıkta ve deri işlerinde görünür. Bedevîler, vahalarda yün ve hayvan postu satar, karşılığında bornoz, çadır örtü ve kumaşları, tahıl ve hurma alırlar. Hufuf ile Hail, Riyad ile Mekke, iç şehirlerle limanlar arasında kervanlar gidip gelir. Limanların sayısı bol, fakat ulaşım alanları dardır. Bunlar, gemi yapı tezgâhları ve balıkçılık üsleridir; İran körfezi kıyısındaki üslerde özellikle inci istiridyeleri avlanır. Bu limanlarda nüfus çok karışıktır: köleler, tüccarlar, İndonezya, Hindistan, Pakistan veya Afrika'dan gelmiş hacılar.

Sınaî iktisat, Arabistan'da sadece petrol çıkarımına ve rafinajına yönelmiştir. Petrol imtiyazları, amerikan ve ingiliz şirketleri arasında paylaşılmıştır. Üç amerikan şirketinin kurduğu Aramco, Suudî Arabistan'ın petrolünü, İran körfezi boyunca Abkayk, Ebu Hadriya, Katif, Dammam, Ayn Dar, Osmaniye ve Safaniye'de işletmektedir. British Petroleum'un Kuveyt, Bahreyn, Katar ve Umman'da şubeleri vardır. Petrol rafinerileri Ras Tannura, Bahreyn ve Aden'de toplanmıştır.

Birçok petrol borusu (pipe-lines) petrol yataklarını ihracat limanlarına (Kuveyt'te Mina el-Ahmedî, Suudî Arabistan'da Ras Tannura ve Dammam, Katar'da Ümmü Said, Bahreyn'de Manama) bağlar. Aramco tarafından yaptırılan Tapline, Abkayk'ta başlar, çölü geçer ve Sayda'nın hemen yanında Zahareym'de Akdeniz'e ulaşır. Petrol işletmesi, Dahran gibi yeni şehirlerin kurulmasına yol açmıştır. Arabistan kralına ödenen vadeli petrol borçlarının bir kısmı tarımın geliştirilmesine ve sulama işlerine ayrılır. Ulaştırma ve taşıt konusu ele alınmışsa da mübadele işlerinde kabotaj hâlâ önemli bir yer tutar. Hicaz'ın eski demiryolu gibi, Dammam-Riyad demiryolu da iktisadî dengeyi değiştirmemiştir ama kervanların yerini artık kamyonlar almakta ve eski yollarda büyük amerikan arabaları görülmektedir.

Gerek bu yenilikler, gerek Birleşik Amerika ile İngiltere'nin siyasî veya iktisadî etkisi, peygamber sülâlesi, kabile reisleri ve büyük din adamları yararına sıkı bir hiyerarşik düzen içindeki bu geleneksel toplumda büyük değişiklikler yaratmamıştır. Bedevîler, hâlâ bazı bölgelerde yağmacılığı bırakmadıklarından yarımadanın her tarafında güvenlik sağlanmıştır denemez. Modernleştirilmiş eski şehirler pek azdır ve bunlara sadece kıyı bölgelerinde rastlanır (Aden, Cidde ve Kuveyt). Maskat'ta, Yemen'in başkenti Sana'da, Suudî Arabistan'ın yönetim merkezi Riyad'da, bir değişiklik olmamıştır. Müslümanlığın büyük şehirlerine, Medine ve özellikle Mekke'ye müslüman olmayanlar giremez. Her tarafı baştan başa keşfedilmemiş olan Arabistan, dünyanın en kapalı ülkelerinden biridir.

● *Ülkenin keşfi.* Eskiçağ insanları Arabistan'ı bilirlerdi; ama ne İlkçağın, ne de Ortaçağın, ülkenin iç bölgeleri hakkında en ufak bir fikri vardı. Modern keşifler 1762'de Carsten Niebuhr'un Yemen'e gidişiyle başladı. J. Burcköhardt 1814'te Mekke'ye uğradı. A. Von Wrede 1843'te Hadramut'u, ingiliz Doughty ise 1875'te Kuzey Arabistan'ı gezdi. J. Halevy, Glaser, H. Burckhardt, 1875-1909 arasında, Arabistan'ın tanınmasına büyük ölçüde yardım ettiler. J.B. Philby de Birinci Dünya savaşında yaptığı incelemelerle Arabistan ile ilgili bilgileri tamamladı.

Tarih

● *İslâmlıktan önceki Arabistan.* M.Ö. I. binyıla kadar, yarımada ile ilgili hiç bir bilgiye rastlanmaz. Çivi yazısı veya hiyeroglifle yazılı belgelerde çok eskiden oturulan merkezler hakkında kesin olmayan bilgiler vardır. İlk samî alfabelerinin bulunması, devenin evcilleştirilmesi ve verimli bölge kabilelerinin Arabistan'a göç etmeleri, M.Ö. II. bin yıla rastlar. Süleyman peygamberin kervanlarının Arabistan'a altın ve günlük aramaya gittiği bilinirse de, işlek bir ticaret merkezi olduğu söylenen efsane ve masal şehri Ofir'in bulunduğu yer hakkında bilgimiz yoktur. Arabistan'ın kuzeyinde oturan halk topluluklarının birçok defa Asur, Babil, sonra da Pers tarihinde rolü olmuştur.

M.Ö. ki yüzyıllarda, Arabistan'da birtakım devletler kurulmuştu. Fakat bunlar düzensiz bir ülkenin ortasında birtakım adacıklar halindeydi. Sabiîler veya Saba ülkesi ile Hadramut ülkesi (başkent Şabva), Afrika'nın doğu kıyısı ve Habeşistan, Hindistan, Mısır ile batıdaki Yunan ve İran ülkeleriyle sıkı ticaret ilişkileri kurmuştu. Kervanlar, kuzeyden, yunan ve roma sanatının etkisinde kalan güneye kadar bütün yarımadayı aşardı. Kalıntıları geniş alanlara yayılan putperest tapınakları, yeni bulunmuş olan Tamud (Egrada'daki eski bir kabile) yazıtları, kavgacı fakat büyük bir tarihi olmayan bu göçebe çobanlar ülkesinin, İslâmlıktan önceki yaşayışı hakkında daha kesin ve tamamlayıcı bilgiler edinilmesine yol açmıştır.

Kuzeyde Petra'nın arap halkı Nabatîler, çalışkan ve zengin tüccarlardı; Suriye'yi etkileri altına almışlardı; ama daha M.Ö. 60 yılında Roma'nın bağımlısı oldular. Mısır valisi Aelius Gallus, onların yardımıyle Saba'ya doğru pek başarılı olmayan bir sefere çıktı (M.Ö. 24). 105'te Nabatî devleti aleyhine Arabia Roma eyaleti kuruldu. Aila yoluyle deniz ticareti desteklendi ve bir *limes* ülkeyi bedevî baskınlarından korudu. Başka bir kervan ticaret merkezi olan Tedmir, 272'de kraliçe Zeynep (Zenobia) zamanında imparator Aurelius tarafından ele geçirildi. Gü-

bir arap kervanı XIV. yy. minyatürü (Bibliothèque nationale, Paris)

Foto. Almasy (LAROUSSE)

neyde, Yemen'de Mineenlerin yerini alan Saba krallığı, önce *mukarrib* adını taşıyan büyük rahipler, sonra da krallar tarafından yönetildi. Bu krallık, Petra'nın geliştiği çağda, iyiden iyiye çökmeğe başlamıştı. Bunun sebebi, Hindistan'a varmak için muson'dan faydalanmayı öğrenen batılı denizcilerin gittikçe artan rekabetiydi. Himyer krallığı, Saba krallığının yerini aldı. Coğrafî durumu Roma'nın egemenliği altına girmesini önlediyse de, sonradan Perslerle Bizanslılar arasındaki kavgaya karışmak zorunda kaldı. Ülkede Yahudilikle Hıristiyanlık gelişti ve Necran hıristiyan topluluğu hiç değilse halife Ömer'e kadar sürdü. Arabistan'da Hıristiyanlık, özellikle nasturîlik ve monofizitlik tarikatları yoluyle bir hayli yayıldı. Yahudi bir himyer prensi, Yemen Hıristiyanlarını çok eziyordu; bu durum, Habeşistan'daki hıristiyan krallarının işe karışmasına ve ülkeyi işgal etmesine yol açtı (VI. yy. ın başı). VI. yüzyılın sonunda, Sasanîler de buraya gelip yerleştiler. Roma'nın çöküş döneminde (IV.-V. yy.), şehir ve ticaret uygarlığı geriledi ve göçebe çobanlık yeniden yayıldı. Arap yarımadasının iç bölgelerini işletmenin biricik yolu buydu. Aşırı derecede bireyci, çok sağlam yapılı olan Bedevîler, şeyhlerin yönettiği kabileler halinde teşkilâtlanmışlardı. Kabileler arasında sık sık çatışmalar oluyordu. Her topluluğun kendine has tanrıları ve fetişleri (meselâ kabilenin belli zamanlarda çevresinde toplandığı kutsal taşlar) vardı. Daha Hz. Muhammed'in ortaya çıkmasından çok önce bu tanrılar arasında yüce bir tanrı özel bir yer tutuyordu: *Allah*.

Sasanîler ve bizans imparatorları da topraklarını göçebe Bedevîlerden korumağa çalışıyorlardı. Siyasetleri, Bedevîlerden bazılarının yardımını sağlamak amacını güdüyordu. Böylece, Suriye sınırında Gassanî Araplarının (başkent Basra), İran tarafında da Lahmîlerin (başkent el-Hira) birer küçük tampon devlet kurmasını desteklediler. Gassanî hükümdarlardan El Haris, Justinianus tarafından soyluluk payesi aldı ve kabile başkanlığına getirildi; ama Arapların Bizans'a bağlılığı sürekli olmuyordu. Monofizit hıristiyan Gassanîler, bazen Doğu imparatorluğunun din kavgalarına büyük bir hırsla katıldılar. Lahmîler oldukça güçlüydü. Bir lahmî olan İmr-ül-Kays «bütün arapların kralı» olduğunu söylüyordu. Ondan sonrakiler, bu unvana «dağların ve ovaların» sözünü eklediler. Başkentleri, iyi sulanan ve verimli bir bölgede bulunan bayındır bir şehirdi.

Hicaz ise oldukça kenarda kalmış, çorak bir ülkedir. Özellikle konaklama merkezi olan başkenti Mekke, Persler ile Bizanslılar arasında bitip tükenmek bilmeyen savaşlar yüzünden Kuzey Arabistan ticaretinin tehlikeye düşmesi üzerine önem kazanmağa başladı. Din hayatı, Kâbe'deki «haremi şerif»in çevresinde toplanmıştı: Cebrail tarafından gökten getirildiği söylenen ve Kureyşliler tarafından korunan Karataş (Haceri Esved) burada saklanıyordu. Mekke sık sık ziyaret edilen bir hac yeriydi. Hz. Muhammed 570'te orada doğdu, 612'de vahiylerini Mekkelilere yaymağa başladı. Mekkeliler önceleri bunları pek önemsemediler. İlk müslüman topluluğu Mekke'nin kuzeyindeki Medine'ye göç etti. Bu göç hicretin başlangıcı oldu (622).

● *İslâmlık ve Ortaçağ Arabistanı.* Hz. Muhammed ilk islâm devletini kurdu. Bu devletin başkenti Yesrib, sonradan Medine (Medinet-ül-Nebi) adını aldı. Hz. Muhammed, dar kabile çerçevesini kırdı, göçebelerle yerleşik halklar, Putperestler ve Yahudiler gibi karmaşık unsurları bir araya getirdi. Kur'an, yalnız Araplara değil bütün dünyaya seslenen, soy sop ayrılığı gütmeyen bir vahiy kitabıydı; ama aynı zamanda, o ana kadar kabileler veya önemsiz devletler halinde dağınık yaşayan Arapları birleşmeye çağıran bir işaretti. Hz. Muhammed 630'da Mekke'yi aldı ve onu eski putlardan temizledi. Bu, hicretin dokuzuncu yılında (630-631) bütün Arabistan kabilelerinin din bakımından birleşmesiydi. Birkaç sahte peygambere ve dönmelere rağmen Arapların hemen hepsi müslüman oldu. Peygamber'in halifeleri fetihlere giriştiler. Ebu Bekir (632-634), ordularını Umman, Yemen, Bahreyn ve Hadramut'a gönderdi: Arabistan, geçici olmakla birlikte, hemen tamamıyle birleşmiş oldu. Bundan sonra, dış fetihler başladı. Yahudilerle Hıristiyanların yarımadadan atılmasını emreden ikinci halife Ömer (634-644), fetihlere devam etti. Mekke, her taraftan getirilen ganimetlerle zenginleşti. Daha Osman'ın halifeliği zamanında (644-656) İslâmlığın ilk günlerindeki titiz sofuluk kaybolmağa yüz tutmuştu. Sonra Ali'ye, Muaviye karşı çıktı. Bir ara parçalanan islâm birliği yeniden onun zamanında kuruldu. Yezid ile İbn Zübeyr arasındaki kavgalardan sonra halifelik Abdülmelik ile Emevîlere geçti (692-750). Bunlar, Mekke ve Medine'ye valiler tayin ettiler. Bu barış döneminde, kutsal şehirler ünlerini ve bayındırlıklarını arttırdılar. Abbasîler devrinde (750-879) halifelik makamı Bağdat'a aktarıldığı için Basra başkentin limanı oldu ve böylece Basra körfezi ile onun Arabistan kıyıları işlek bir deniz ticaret bölgesi haline geldi; ama yavaş yavaş Abbasî devleti parçalandı, sayısız bölge emîrlikleri türedi. Haricîlerin bir kısmı Umman'da bağımsız bir imamlık kurdu. İktidarda durmadan hak iddia eden Ali taraftarları Abbasîlerin başına büyük işler açtılar. Bunlar kutsal şehirlerde kendilerine taraftar buluyor ve bu şehirlere Şam ve Bağdat'tan başkentliği geri almak ümidini veriyorlardı. Yemen'de, Muhammed adında bir vali Ziyadîler sülâlesini kurdu. Hadramut, türlü mahallî beylerin hâkimiyeti altında bağımsızlığa kavuştu. Hüseynî olduğunu ileri süren Ali İbn Muhammed, Doğudaki göçebe kabileleri birbirine düşürdükten sonra Güney Irak'ın zenci kölelerini ayaklandırdı. Uzun süren bu ayaklanma hareketi (868-883) Abbasîler için çok ağır bir darbe oldu. İsmailîler de boş durmuyorlardı: Basra körfezi kıyısında ve Yemen'de öğretilerini ve liderlerini benimsetmeğe çalışıyorlardı. İsmailî Karmatlar, Doğu Arabistan'da aşağı yukarı 900'den itibaren güçlü bir devlet kurdular. 930'da, Mekke'de baş gösteren bir ayaklanmada Haceri Esved'i ele geçirdiler ve birkaç yıl ellerinde tuttular. Çok geçmeden Umman'ı fethettiler. Hükümdarları El-Hasan, Şam'ı aldı ve hattâ Mısır'a da saldırdı. Sonradan bir çöküş dönemi başladı. X. yy. da Mekke'ye (Muhanna sülâlesinden) Şerifler yerleşti. XI. yy. da Selçuk Türkleri Arabistanda göründü: bunlardan Kara Arslan, Umman'ı ele geçirdi. Selçuklular Bağdat'a yerleştiler ve Melikşah zamanında güçlerinin en yüksek noktasına eriştiler. XI. ve XII. yy. da Aden'e Zurayî'ler, Yemen'e Necahî'ler gibi birçok mahallî sülâle yerleşti. Eyyubîler, Mısır'daki Fatimîlerin yerine geçince (1171) Sünnîlik, Arabistan'da ve Mısır'da Şiîliğe üstün geldi. Selâhaddin Eyyubî, Mekke'de hükümdar olarak tanındı ve Hicaz bölgesi uzun süre Mısır'ın metbuluğunda kaldı. Yemen, XIII. yy. da Resulîlerin eline geçmeden, sülâlenin yan kollarından birinin egemenliği altına girdi ve Hadramut ele geçirildi. Bu dönem, Haçlı seferleri dönemiydi. Eyyubîler Suriye'de çok güç durumda kalmışlardı. Renaud de Chatillon, Kızıldeniz'e gemiler gönderdi, hattâ Mekke'ye saldırmayı bile düşündü. Son abbasî hükümdarı 1258'de Bağdat'ta, moğol Hülâgu Han tarafından öldürülünce, Yemen hükümdarı Yusuf boş kalan islâm halifeliğini ele geçirdi. Resulîlerin elinde bulunan Yemen bu tarihlerde bolluk içindeydi. İlim ve sanata büyük önem veriliyordu. Çin'den ve daha birçok uzak ülkeden heyetler geliyordu. Hâli'ye kadar Kızıldeniz'in bütün kıyılarını ele geçiren Yemenliler (XV. yy. ın başı) deniz ticaretinde Mısırlılara rakip oldular.

● *Bugünkü Arabistan'ın kuruluşu.* XVI. yy. da, Vasco de Gama, Ümit burnu yolunu buldu, avrupalı tüccarlar da Arabistan'ı çevreleyen denizlerde görünmeğe başladılar. Portekizliler Umman körfezinin bazı limanlarını ele geçirdiler. Alfonso de Albuquerque Mekke'yi almağa kalkıştı. Kanunî Sultan Süleyman bütün Arabistan'ı hâkimiyeti altına alırken, Türklerle Portekizliler kıyı bölgelerinde savaşıyorlardı. Habeşistan'dan kahve gelmesi ve geniş ölçüde tütün kullanılması da XVI. yy. a rastlar; ama Hindistan ile Batı arasındaki kara ticareti yollarının kesilmesi, yarımada kuzeyinin iktisadî bakımdan zayıflamasına yol açtı. Türkler avrupalı düşmanlarıyle ve İranlılarla savaşıyorlardı. Kanunî Sultan Süleyman'dan sonra yavaş yavaş gerileme dönemine girdiler. XVII. yy. da, Hindistan şirketine bağlı ingiliz tüccarları ile Hollandalılar, Portekizlilerin yerini aldılar. Bedevî başkanlarından El-Hümayd, Al-Hasa'daki Osmanlı valisini devirdikten sonra Doğu Arabistan 1663'te bedevî kabilelerinin eline geçti.

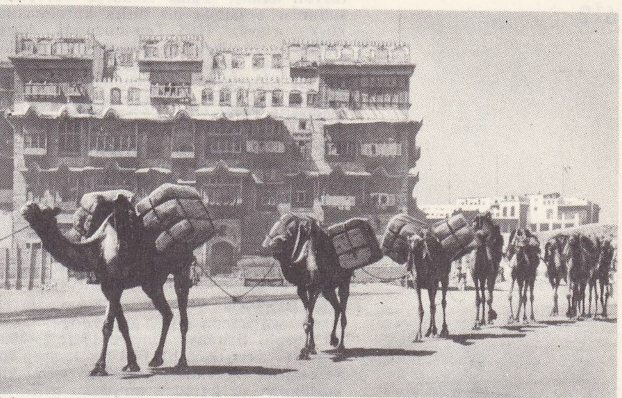

Suudî **ARABİSTAN**'ın Kızıldeniz'deki limanı Cidde'ye gelen kervanlar

Başlangıcı XIV. yy. a çıkan devrimci vehhabî hareketi, XVIII. yy. da Arabistan'ı iyice sarstı ve memleketin çehresini değiştirdi. Yeniliklerden vaz geçilmesini, gerçek Müslümanlığa dönülmesini isteyen Vehhabîler, Necid'i merkez yaparak Osmanlı devletine bağlı olmayan yeni bir islâm devleti kurdular. Bu devlet, Suudîlerin idaresinde çabucak genişledi. 1803'te, uzun süren bir savaştan sonra Mekke'yi ele geçirdiler ve Suriye ile Irak'ı tehdide başladılar. Osmanlı devleti, Mısır valisi Mehmed Ali Paşaya baş vurdu: Mehmed Ali Paşa, Suudîleri yenilgiye uğrattı (El Der'iye'nin alınışı, 1818). Askerî müdahalede bulunan İngilizler Aden'e girdiler, nüfuz alanlarını kıyıları boyunca Maskat'a doğru genişlettiler ve Umman imamlığını himayeleri altına aldılar (1891). Suud devleti ise, başkentini El Riyad'da kuran Turki İbn Abdullah ile yeniden canlandı, Abdülaziz zamanında yeni bir güç kazandı (1902). Bununla birlikte, Osmanlılar Yemen'i yeniden ele geçirdiler ve Süveyş kanalının açılmasından sonra Hicaz üzerinde daha sıkı bir kontrol kurdular. 1908'de Şam-Medine demiryolunun açılmasına rağmen Osmanlılar Arabistan'da uzun süre tutunamadılar. 1916'da Mekke'de ayaklanma oldu. Birinci Dünya savaşında Abdülaziz, Osmanlılara karşı İngilizlerle birleşti, böylece, Osmanlılar Arabistan'ı kaybetti. Hicaz, İngiltere ve Fransa'nın müttefiki olan Mekke şerifleri sayesinde bağımsızlığını kazandı. Fiilen bağımsız durumda olan Yemen Zeydî imamlığı, şeklen de bağımsızlığa kavuştu. Necid, Hâil'in başkenti Cebel Şammar prensliği ile Vehhabîlerin imamı İbn Suud arasında paylaşıldı. İbn Suud Hicaz kralı ilân olundu, sonradan Suudî Arabistan'ı kurdu. Arabistan'ın güney ve doğu kıyılarındaki prenslikler Hadramut, Katar, Bahreyn adası, Kuveyt, Aden'i elinde bulunduran İngiltere'nin egemenliği altına girdi. Fransa ise Bab-ül-Mendeb boğazında bulunan Şeyhsait üstündeki haklarından vaz geçti ve burası Yemen tarafından işgal olundu. (Bk. *Suudî* ARABİSTAN, *Güney* ARABİSTAN.) [L]

Suudî **ARABİSTAN** kralı Emîr Faysal

arap yazarlarından Muhammed Taymur

ARABİSTAN (GÜNEY — FEDERASYONU), ar. **İttihad el-Cenub el Arabî,** Güney Yemen federasyonunun kurulmasından (1968) önce, 1962'de, Büyük Britanya'nın desteği ile Arabistan'ın güneyinde meydana gelen federasyon; 1966'da Güney Arabistan himaye idaresinin 20 devletinden 16'sını içine almaktaydı; yaklş. 771 000 nüf; başşehir, *El-İttihad.*

Bu siyasî birlik, 1959'da altı güney müslüman devletinin bir araya gelmesiyle kuruldu, 1962'de Güney Arabistan federasyonu oldu; 1963'te Aden sömürgesi, 1962 ile 1966 arasında da 10 emîrlik federasyona katıldı. 1964'ten itibaren, İngilizler Aden'i de himayeleri altındaki devletlerle aynı statüye bağlamağa, daha demokratik bir anayasa hazırlamağa ve 1968 ocak ayında federasyonu bağımsızlığa kavuşturmağa karar verdiler. Bu federasyonda yürütme yetkisi Yüksek Meclis'in elindedir; her ay sırayle bir Meclis üyesi başa geçer; yasama yetkisi ise bir federal kurula verilmiştir; kurul, üye devletlerin temsilcilerinden kurulur; temsilci sayısı, her devletin önemine göre değişir (Aden için 24, diğerleri için genellikle 6). Bu federasyonun kurulması, bir yandan iktisadî (ulaşım vasıtalarının hemen hiç bulunmaması), öte yandan siyasî güçlüklerle karşılaştı; dört devlet federasyona katılmayı reddediyordu; Aden devlet idarecileri, kendilerine karşı ve fede-

arap yazarlarından Muhammed Hüseyin Heykel

Foto. Almasy, Dalmas, ambassade de la R.A.U. (*L ROUSSE*)

Arabuluculuk akdi (19 şubat 1803)

rasyon lehine, ingiliz sömürge kuvvetleriyle sultanlar arasında bir birlik kurulmasından korkuyorlardı. 1965 Temmuzunda, Aden'de şiddet hareketleri baş gösterdi ve sol kuruluşlar 1966 ocak ayında FLOSY'yi (*Front for the Liberation of Occupied South Yemen* [İşgal Altındaki Güney Yemen Kurtuluş cephesi]) kurmak için birleştiler; ama Millî Kurtuluş cephesi (*National Front Liberation* [NFL]) bu birliğe girmedi ve 1967'de Güney Arabistan devletlerinin çoğunu kontrolü altına aldı. Bu iki hareket temsilcileri birçok çarpışmadan sonra, eylül ayında Kahire'de toplandı ve 1968'de İngilizlerden iktidarı devralacak geçici bir merkezî hükûmet kurmak için anlaşmaya vardı. Fakat her iki kuruluş da, orta yolu seçen Güney Arabistan birliğinin mukavemetiyle karşılaşmaktadır. (L)

ARABİSTAN (GÜNEY — HİMAYE İDARESİ), Arap yarımadasının güneydoğu kısmında kurulu Britanya himaye idaresi (290 000 km^2 ye yaklaşık, 1 100 000 nüf.); arap sultan ve emîrler tarafından yönetilen yirmi küçük müslüman devletinden meydana gelir. Eskiden burada Doğu ve Batı Aden himaye idareleri vardı. Bu küçük devletlerden on altısı, Aden ile birlikte Güney Arabistan federasyonuna katıldı. (Bk. *Güney* ARABİSTAN *federasyonu*.) Federasyona katılmamış diğer dört devlet ise Kayti, Kaşirî, Kişn ve Yafi el-Ulya'dır. (L)

ARABİSTAN (SUUDÎ), Arabistan'da bir devlet: Arabistan yarımadasının büyük bir kısmını kaplar; 1 840 000 km^2; yaklaşık olarak 7 milyon nüf. Başkenti *Riyad*.

● *Coğrafya*. Bk. ARABİSTAN.

● *Kuruluş*. Suudî Arabistan devleti, 18 eylül 1932 tarihli kararnameyle kuruldu. Devlete kendi adını veren Abdülaziz İbn Suud, daha önce, ocak 1926'da kendini Hicaz kralı olarak ilân etmişti. Bütün yetkiler hükümdarlık hükûmetinin elindedir. 1953 Yılında kurulan bakanlar kurulu sadece krala karşı sorumludur. 1926 Yılında yayımlanan Anayasa, birçok hükûmet kurulunu öngörür: Mekke'de bir yasama meclisi, Mekke, Medine ve Cidde'de belediye meclisleri ve eyaletlerde köy ve kabile kurulları. Bu kurulların üyeleri, her bölgenin ileri gelenleri ve geleneksel önderleridir; bunları tayin eden veya kabul eden kraldır. Her yerde şeriat uygulanır, suçlar ve cinayetler dinî mahkemelerde yargılanır.

● *Tarih*. Necid emîri ve 1902'den itibaren Vehhabîlerin imamı olan Abdülaziz İbn Suud, 1913'te Türklerden Lahsa'yı, 1921'de Hâil'i, 1924'te Mekke'yi, 1925'te Cidde'yi, 1926'da Asîr'i alarak ülkesini genişletti. 1926'da Hicaz kralı oldu, 1932'de de, yukarıda adı geçen ülkelerin bir araya gelmesiyle meydana çıkan Suudî Arabistan devletinin kralı olarak ilân edildi. Devlete başkent olarak Necid'de, Riyad'ı seçti: 1902'de yeniden ele geçirdiği bu şehirde ataları hüküm sürmüştü. Ürdün'den (Akabe, Maan, Petra veya Al-Batra) ve Yemen'den (Vâdi Akim) toprak isteklerinde bulundu; fakat Yemen'den toprak ilhakından caydı ve 1948'de, Hüseynî hanedanıyle geleneksel bir husumet içinde bulunmasına rağmen Ürdün kralı Abdullah ile 1948'de barıştı. Yanbu toplantısında da Mısır ile bir ittifak kurdu (22 temmuz 1945), Arap birliğine katıldı ve Buraymî vahası meselesinde bir anlaşmazlık olduğu halde İngiltere ile de arasını bozmadı. Abdülaziz 9 kasım 1953'te ölünce yerine oğlu Suud geçti.

İbn Suud, Necid'de ataerkil ve teokratik bir idare şekli kurmuştu; fakat Hicaz'ın yönetimini üzerine alan oğlu Faysal, eyaleti bir danışma kuruluna dayanarak yönetiyordu. Fakat İbn Suud, ölümünden az önce, bir bakanlar kurulu toplamayı düşünmüş, bu kurulun statüsü 1954 martında düzenlenmişti. İkinci Dünya savaşından sonra Suudî Arabistan'da görülen en önemli olay, petrol ve maden yataklarının amerikan şirketleri tarafından işletilmesi ve amerikan yardımının ve dolayısıyle etkisinin artması oldu. Bu yüzden İbn Suud, albay Nâsır'a rağmen arap dünyasının önderliğini elden kaçırmamak için Batı düşmanı panarabizm teorilerini savunurken, bir yandan da amerikalı ve avrupalı devletlerle dostluk ilişkilerini sürdürmekten geri kalmadı.

Bir yandan düzenli bir maliye ve para sisteminin yokluğu, bir yandan da kral Suud'un masrafları yüzünden Suudî Arabistan ekonomisi gerilemeğe devam etti. Kral, 22 mart 1958'de, o sırada Meclis başkanı bulunan kardeşi Faysal'a iktidarı bırakmak ve yeni bir bakanlar kurulu statüsü ilân etmek zorunda kaldı. Bu statü, Meclis üyelerinin birkaç hükûmet görevini birden üzerlerine almalarını yasaklamakta, özellikle malî bakımdan kendi görevlerini arttırmakta ve kralın harcama yetkisini elinden almaktaydı (4 mayıs 1958).

Faysal, o zaman bir sıkılık ve deflasyon rejimini uygulamağa başladı. Bu rejimin amacı, hesap dengesini kurmak (kambiyo kontrolü, ithalâtın kontenjana bağlanması, gelir vergisinin arttırılması ve ocak 1960'ta riyal'de yüzde 20 oranında bir devalüasyonun yapılması), hastahaneler, okullar, hava alanları, yollar (6 000 km) yaptırmak ve telefon şebekeleri kurmaktı. Bu siyaset, krallık ailesinde olduğu kadar, tüccarlar arasında da hoşnutsuzluk yarattı: özel sermaye yabancı ülkelere doğru akmağa başladı. Bu durumu fırsat bilen kral, kardeşi Faysal'ı azletti ve hükûmet yönetimini tekrar üzerine aldı (22 aralık 1960). Suudî Arabistan tarihinde ilk defa olarak bakanlıkların çoğunluğuna kendi ailesinden kimseleri değil de burjuvaları getirdi. Bu tedbir, rejimin meşrutî monarşiye geçebileceğini gösteren bir aşamaydı.

Gerçekteyse Suud, bundan yararlanarak, kendi mutlak otoritesini kurdu ve Mısır ile çekişmeğe başladı; maksadı, arap âleminin önderliğini ele geçirmekti. (Kahire'nin önayak olmasıyle 1953'te kurulan İslâm kongresinin yerini almak için mayıs 1962'de Dünya İslâm birliğinin kurulması.) Nâsır'ın desteğinden yararlanan isyan halindeki Yemen cumhuriyetçilerine karşı Suud'un imam Muhammed el-Bedr'i tutmasıyle anlaşmazlık arttı. Bunun üzerine Nâsır, Suud'un, kendi kardeşi prens Tallâl de dahil olmak üzere bütün hasımlarını desteklemeğe başladı. İçeride olduğu kadar dışarıda da sert bir muhalefetle karşılaşması Suud'u, önce kısıtlı yetkilerle Faysal'ı hükûmetin başına çağırmak zorunda bıraktı (17 ekim 1962). Faysal'ın otoritesi, Mısır ile siyasî ilişkileri kesecek (6 kasım 1962) yemenli kral taraftarlarını destekleyecek, bir yandan da kalkınma ve modernleşme siyasetini yürütecek (1963'te köleliğin kaldırılması) kadar kuvvetliydi. Mart 1964'te kral tarafından kendisine tam yetki verilen Faysal, bir yıl sonra, 2 kasımda, Bakanlar kurulu ve Yasama kurulu tarafından tahttan indirilen kralın yerine geçti. Sonra da, kendine vâris olarak kardeşi prens Halit'i seçti (29 mart 1965).

Yeni kralın reformcu eğilimi, özellikle yabancı işletmelerin her türlü petrol yatağı imtiyazına karşılık memlekette yeni bir maden veya sanayi işletmesi kurmak zorunda bırakılmasıyle kendini gösterdi. Bununla beraber, memleketin modernleşmesi çok ağır ilerlemektedir; buna sebep Aramco* tarafından ödenen petrol gelirlerinin (bütçenin yüzde 90'ı) artık yararlı işlere harcanmasına rağmen sermaye sıkıntısı çekilmesidir.

Ortadoğu'nun «sosyalist» ülkeleri karşısında İslâm dünyasının muhafazakâr gücünü temsil eden Suudî Arabistan, ordusunu takviyeye çalışmaktadır. Haziran 1967'de Faysal I, İsrail ile savaşan diğer devletlere katılmış, fakat birliklerini doğrudan doğruya savaşa sokmamıştı. Ayrıca, işçi hareketlerinden dolayı petrol ihracatını da durdurmak (haziran 1967) zorunda kaldı. 13 Haziranda ihracatın yeniden başlamasını kabul etti ve Hartum konferansında (20 ağustos-1 eylül 1967) Nâsır ile Yemen'e müdahaleyi önleyen bir antlaşma imzaladı. (L)

ARABİSTAN çayı blş. i. Arabistan ve Habeşistan'da yetişen uyarıcı bitki. Yaprakları ya çay gibi haşlanarak suyu içilir veya ağızda çiğnenir. (Celastraceae familyasından.) [İlmî adı: *Catha edulis*.] (L)

ARABİSTAN defnesi blş. i. Bot. Almaşık yapraklı ağaççık. Çiçekleri saplarını ucunda talkım durumundadır. (Defnegillerden.) [İlmî adı: *Daphne gnidium*.]

— ANSİKL. *Arabistan defnesi*, Asya ve Afrika'nın sıcak bölgelerinde ve en çok Ümit burnu'nda yetişir. Tatlı yeşil ve dayanıklı yaprakları vardır. Çiçeklerinin kokusu, siğilotu çiçeklerinin güzel kokusunu andırır. Yaprakları ve çiçekleri için ılık limonluklarda yetiştirilir. Kabuğu hekimlikte kullanılır. (LM)

ARABİSTAN yasemini blş. i. Ağaççık şeklinde yasemin türü. Dalları dört köşeli, yaprakları karşılıklı, oval veya uzuncadır. Çiçekleri dalların ucunda ve yanında şemsiye halinde durur. (Zeytingillerden.) [İlmî adı: *Nyctanthes*.]

— ANSİKL. *Arabistan yasemini*'nin çiçekleri akşam üstü açılır, sabahleyin kapanır. Nefis bir kokusu vardır. Sarımtırak beyaz çiçekli yasemin (*Nyctanthes arbortristis*), Hindistan'da ve Avrupa'da limonluklarda yetiştirilir; güzelliğinden çok, hoş kokusu için aranır. Çelikleme usulüyle üretilir. (L)

ARABİT veya **ARABİTOL** i. (fr. *Arabite* ve *Arabitol*). Formülü CH_2OH—$(CHOH)_3$—CH_2OH olan pentitol. Arabinozların indirgenmesiyle elde edilen üç şekli vardır: sağ, sol ve rasemik. (L)

ARAB İZZET. Bk. AHMED İZZET PAŞA, *Âbidzade, Holo*.

ARABONİK sıf. (fr. *arabonique*). Arabinozların bromlu su ile oksitlenmesi sonucunda meydana gelen stereo-izomer asitlere verilen ad. (L)

ARABULUCU blş. i. ve sıf. Şahıslar veya devletler arasındaki anlaşmazlıkları ortadan kaldıran, uzlaşmayı sağlayan [kimse]: *Bu meselenin hallinde arabulucunun faydası çok oldu. Arabulucu bir tavır takındı*.

— Devl. huk. Milletlerarasındaki bir anlaşmazlıkta ara bulmağa çalışan milletlerarası veya özel kişi.

— İş huk. İşveren ve işçi grupları tarafından iş konusunda, işçi çoğunluğunu ilgilendiren bir anlaşmazlığı düzeltmek amacıyle seçilen kimse.

◆ **Arabuluculuk** blş. i. Devl. huk. Anlaşmazlıkları gidermek için baş vurulan barışçı ve ihtiyarî çözüm yolu: devletlerarası bir uyuşmazlıkta üçüncü şahısların (devlet, devletlerarası teşkilât, hattâ özel kişi) araya girmesiyle olur; üçüncü kişiler basit bir aracılıkla yetinmez, çatışan taraflara, zorlayıcı bir hüküm taşımayan, fakat uyuşmazlığın çözülmesine temel olabilecek çözüm yolları da teklif ederler. (Arabuluculuk birkaç devletçe de yapılabilir; 1936'da Bolivya ile Paraguay arasında çıkan Chaco anlaşmazlığında ortak arabuluculuk kurulmuştu. B. M. de İsrail ile komşuları arasındaki anlaşmazlıkta arabuluculuk yapmıştır.) [L]

Arabuluculuk akdi. Napolyon Bonapart'ın İsviçre cumhuriyetini yeniden düzenlediği 19 şubat 1803 tarihli Anayasa akdi. Paris'te toplanan Fransız-İsviçre'li bir «danışmanlar kurulu» tarafından hazırlanan akit, 1798'den önceki duruma kısmen dönerek, federalistlerle birlikçiler arasında sürüp gelen kavgaya son verdi. Aracılık akdi 29 aralık 1813'e kadar yürürlükte kaldı, müttefiklerin Basel'e girmesiyle bozuldu. (L)

ARABÜLOZ i. Kim. Bk. PENTOZ.

Arabzadeler, XVII., XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yaşayan ve Osmanlı devletinin «ilmiye» sınıfı arasında şeyhülislâmlığa kadar yükselen bazı şahısların içinde bulunduğu büyük bir ailenin adı. İlk kurucu, **Arab Abdurrahman** olarak biliniyor. Kara Halilzade, Halil Hamid Paşazade ve Tepedelenli Ali Paşa torunları ile akrabalıkları vardır. Bu aileden **Abdurrahman Bahir Efendi** (öl. 1746), **Mehmed Sadık Efendi** (öl. 1786), **Sadullah Efendi** (öl. 1843), **Mehmed Hamdullah Efendi** (öl. 1853), **Mehmed Zeki Efendi** (öl. 1866), **Mehmed Âmir Efendi** (öl. 1871), **Atâullah Mehmed Efendi** (öl. 1878) ve **Mehmed Erib Efendi**'ler (öl. 11 aralık 1878), Rumeli kazaskerliğine kadar yükselmişlerdir. Ayrıca, **Arabzade Ârif* Mehmed** ve **Atâullah* Efendi** (Şeyhülislâm). [L]

ARACAJU, Brezilya'da şehir ve liman; Sergipe devletinin merkezi; 150 000 nüf. Cotinguiba ırmağı ağzında bulunur. Dokuma sanayii. Sabunculuk ve şekercilik. Şeker, pamuk ve kereste ihracatı. (L)

ARACARİ i. Güney Amerika'da yaşayan genellikle siyah renkte papağan. Gagası ve kuyruğu uzun, karnı sarıdır. (İlmî adı: *pteroglossus*.) [L]

ARACENA, İspanya'da bir kasaba, Endülüs bölgesinde (Huelva eyaleti), *Sierra de Aracena*'nın yüksek bir vâdisinde, Odiel suyu kaynakları yakınındadır; 7 600 nüf. Muvahhidîlere ait bir kale kalıntısı; XII. ve XIII. yy. dan kalma kilise; mağaralar. (L)

ARACHNANTHE i. Orkide cinsi. Malezya'da ve Himalaya'da yetişen altı türü vardır. (*Arachnanthe Cathcartii* ve *A. Lowii* sıcak limonluklarda yetiştirilir.) [L]

Foto. *LAROUSSE*

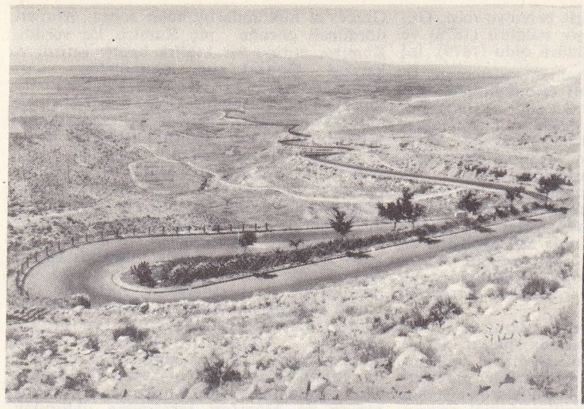

AROGON, Madrid yolunda «Muela» geçidi Pineta (Huesca) vâdisi Monte Perdido ve ova

ARACI i. Araya giren kimse veya şey; vasıta, mutavassıt, uzlaştırıcı: *Aracılar, düğün, dernek edelim, bu işi tez bitirelim diye telâşa düştüler* (N. Araz).

— Eczc. Bir formülün unsuru: kendi başlarına homojen bir karışım meydana getiremeyen iki veya daha çok maddeyi birleştirmeğe yarar (yağ ve reçineleri su ile karışabilir hale getiren yumurta sarısı veya arap zamkı gibi).

— Fels. Eflâtun'un felsefesinde hem duyulabilen, hem de kavranılabilen. Bk. ANSİKL. ‖ *Biçimlendirici aracı*, ingiliz filozofu Cudworth'un (1617-1688) madde ile Tanrı ilişkilerini açıklamak için ileri sürdüğü varsayım. (Bu varsayım, Yeni Eflâtuncuların zihin ile duyulan âlem arasında aracılık eden evrensel ruh teorilerini ve Van Helmont'un, Scaligeri'nin, Henri Morus'un benzer teorilerini andırır.)

— Fizyol. *Kimyevî aracı*, sinirlerin çalışması sırasında uçlarda meydana çıkan ve siniri alan organa uyarmayı aktaran madde. Bk. ANSİKL.

— Huk. Bir akdin tarafları arasına bir hukukî muameleyle giren. Bk. KOMİSYONCU, SİMSAR, TELLÂL.

— Leng. *Aracı dil*, ana dili ayrı olan halkların ortak anlaşma dili.

— ANSİKL. Fels. *Aracı* kavramı, eski filozoflarda, karma ve şefaatçi kavramlarına oldukça yakındır. Eflâtun'a göre aracı kavramlar hem idea'larla, hem de duygun âlemle ilgisi olan kavramlardır ve madde âleminden ruh âlemine bir geçişi veya karma bir gerceği gösterebilirler. Eflâtun felsefesinde en üstün aracı aşktır.

— Fizyol. Sinir uyarmalarının aktarılmasını sağlayan kimyevî aracıların varlığı, 1921'de Loewi tarafından ortaya çıkarıldı. Akciğer ve mide sinirinin uyarılmasıyle durdurulan tecrit edilmiş bir kalbe verilen sıvı (*perfüzyon*) başka bir kalbe verildiği zaman, o kalbin atışını yavaşlatmak veya durdurmak özelliğini gösterir. Demek ki, sinirin uyarılması, sıvı verilen kalbi etkileyici bir maddeyi serbest bırakır. Kimyevî aracılar, bütün parasempatik sistem sinirleri ile sempatik sisteminin ganglion önü ipliklerince (kolinerjik iplikler) salınan asetilkolin ve yine sempatik sistemin ganglion sonrası ipliklerince salınan (adrenerjik iplikler) adrenalinik bir maddeden (adrenalin veya noradrenalin) meydana gelir. Asetilkolinin beyin omurilik sistemi sinir iletiminde rol oynadığı da kabul edilmektedir. Birçok dokuda bulunan histamin, mide salgısını uyarır ve kan kılcal damarların genişlemesinde yerel etken olarak iş görür. Bu da bir kimyevî aracı sayılabilir.

◆ **Aracılık** i. Aracının yaptığı iş, tavassut: *Aracılığı bir belediye kavası yapıyor* (Kemal Tahir).

— DEY. *Aracılık etmek*, arada vasıta olmak, bir işin hallinde arada çalışarak yardım etmek: *Böyle pazarlıkta aracılık eden niçin asıl günahkârdan ziyade utansın* (H. R. Gürpınar).

— Fels. İki nesne arasında var olan bağ.

— Huk. Bir akdin tarafları arasına bir hukukî muameleyle girme. Bk. ACENTA.

— Psikol. Düşüncenin, duyu verilerini genelleştirmesi ve duyusal bilgiden (dolaysız bilgi) soyut ve zihnî bir bilgiye (dolaylı bilgi) varması. (ML)

Aracoeli (SANTA MARİA İN), Roma'da Capitolium tepesinde, eski kalenin yerine 574 yılında inşa edilen kilise. 1250'den sonra Fransiskenler tarafından yeniden yapılmış olan kilisede payen âbidelerinden alınma sütunlar, yaldızlı ve zengin oymalı bir tavan (1575), Aziz Bernardino'nun hayatını gösteren bir fresk (Pinturicchio'nun şaheseri) [1485] yer alır. (L)

ARACÜMLECİK blş. i. Leng. Genellikle pek uzun olmayan ve bir cümlenin içinde yer alan cümlecik. Cümlenin ya akışını keser, veya cümlenin sonuna konur. Bir başkasının sözlerini nakletmek veya bir çeşit tamamlayıcı bilgi vermek maksadıyle kullanılır: *Para, diyordu filozof, insanı mutlu kılmaz.*

— Müz. İçinde yer aldığı bütüne az çok bağlı olduğu halde gene de belirli bir bağımsızlığı olan bir ritim veya melodi parçası. (L)

ARAÇ i. (*ara-cı*'dan kural dışı yeni k.). Bir işi yapmak için kullanılması lâzım gelen âlet: *Bu arada işin içine bugünkü harbin tank, uçak, gibi araçları da karışacak* (N. Ataç). ‖ Vasıta: *Para bir araçtır yalnızca* (G. Dilmen). *... şüphe hakikate ulaşmak için bir araçtır.*

— DEY. *Taşıma (taşıt) aracı*. Bk. TAŞIT.

— Huk. Kendi tesiri olsun veya olmasın, sonucun meydana gelmesinde fiile dahil olan şey. *Esk.* Vasıta.

◆ **Araçlı** sıf. Araçla yapılan, vasıtalı.

— Fels. *Araçlı tümdengelim*, Aristoteles tarafından ortaya konulan, Ortaçağda Hıristiyanlık ve Müslümanlık tarafından benimsenen düşünce metodu. Bk. KIYAS.

◆ **Araçsız** sıf. Bir vasıta kullanmadan, doğrudan doğruya, vasıtasız. (M)

ARAÇ, Batı Karadeniz bölümünde Kastamonu ilinde bir ilçe merkezi (2 820 nüf.). Kastamonu-Safranbolu yolu üstünde, il merkezinin 50 km güneybatısında, 650 m yükseltide, kendi adını taşıyan akarsuyun kuzey kenarındadır. — *Araç ilçesinin* (1 880 km², 47 889 nüf.) Araç, Boyalı, İğdir, İhsangazi bucakları içinde 144 köyü vardır. İlçe topraklarında tahıl, çeşitli sebze ve meyveler yetişir; küçükbaş hayvan beslenir. (M)

ARAÇATUBA, Brezilya'da (Sao Paulo devletinin kuzeybatı kesimi) şehir; 53 000 nüf. Ticaret merkezi. (L)

ARAÇKIN i. Kıyf. Keçeden yapılmış bir çeşit takke. Üzerine sarık sarılırdı. ‖ Eski zamanlarda gelinlerin başına giydirerek, üzerine duvak geçirdikleri gümüşten taç gibi başlık. (M)

ARAÇ suyu, Ilgaz dağlarının kuzey yamaçlarından ve Kastamonu batısındaki tepelerden çıkan derelerin birleşmesiyle meydana gelir. Araç, ilçe merkezi önünden geçerek batıya doğru akar, Karabük şehri köprüsü önünde Soğanlı çayı ile birleşip Filyos ırmağını meydana getirir; 119 km. (M)

ARAD i. (fars. *ārād*). *Esk.* İranlılarda her güneş ayının yirmi beşinci günü. ‖ O gün yapılan işlerden sorumlu olduğu farz olunan meleğin adı. (M)

ARAD (yun. *Arados*). Esk. coğ. Fenike'de bugün Arvad adını taşıyan adada şehir. Ticaret merkezi olan şehir Sidon'lular tarafından kuruldu ve uzun süre yerli hükümdarların elinde kaldı. Fenike, Suriye ve Mısır arasında paylaşılınca, Arad'ın yerli prensleri atılarak burası cumhuriyet oldu (M.Ö. 259). Arad, kaybetmiş olduğu toprakları M.Ö. 90'dan sonra yeniden kazandıysa da Antonius tarafından ele geçirildi (M.Ö. 38) ve Arad'a bağlı şehirler bağımsızlığa kavuştu. Önemini kaybeden Arad yerine Antarados şehri önem kazandı. (M)

ARAD, güney Tunus'ta, Gabes'in güneydoğusunda, Gabes körfezi kıyısı ile Dahar yaylası arasında uzanan ova. (L)

ARAD, Romanya'da (Banat bölgesi) şehir; 115 500 nüf. Transilvanya ile macar ovalarının birleştiği yerde, Mureş çayı üzerinde. Eski kale. Çeşitli sanayi: vagon, makineler. (L)

ARAD, İsrail devletinde yeni kurulmuş şehir. Negev bölgesinde, Lût gölünün yukarısında. Önemli tabiî gaz ve fosfat yatakları bulunan bir bölgededir. (L)

Arada, Behçet Necatigil'in şiir kitabı (1958). Evli, çoluk çocuk babası, fakir bir adamın günlük sıkıntılarını anlatan şiirlerden derleme. Bazıları basit denilecek kadar sade, bazıları orijinal hayal ve telmihlerle dolu bir üslûpta yazılmıştır. Şairin en güzel şiirlerinden birisi olan ve bedbaht bir ailenin hayatını anlatan *Kilim* şiiri bu kitaptadır. (M)

ARADENİZ blş. i. Karalar arasında bulunan deniz. (L)

ARADESE. Esk. coğ. Harşit nehrinin kenarındaki bugünkü Torul şehri. Bizanslılar zamanında piskoposluk merkeziydi. (M)

ARADİYOKROİZM i. (fr. *aradiochroïsme*). Fiz. ve tıp. Bazı cisimlerde görülen, ayrı türden ışınları eşit olarak emme niteliği. (L)

ARADÖLLENME blş. i. Biyol. Döllenmemiş bir yumurtanın yabancı bir spermatozoitle kaynaşarak, üreyip çoğalabilecek ergin bir canlıyı oluşturmağa elverişli bir zigot meydana getirmesi. (L)

ARAE FLAVİAE, Yukarı Neckar vâdisinde ordugâh; Ren ve Tuna nehirleri arasındaki *limes*'in kilit noktası. 89 Yılında Domitianus tarafından, *agri decumates*'in işgalinden sonra kurulmuştur. Bugün *Ruttweil* (Almanya). [L]

ARAEOCERUS i. Tanelerle, özellikle kahve ile ılıman bölgelere taşınan böcek. (İlmî adı: *Araeocerus coffeae*. Kınkanatlılardan.) [L]

ARAEŞEYLİ sıf. i. Biyol. Gelişimine asıl cinsiyeti ile başlayan, sonunda karşıt cinsiyetle ortaya çıkan [varlık] (R.B. Goldschmidt).

◆ **Araeşeylilik** i. Biyol. Erkek durumu ile dişi durumu arasındaki ara durumlar veya bir cinsiyetten öteki cinsiyete geçme durumu.

— ANSİKL. Bir canlı varlık belli bir cinsiyetin gonadlarıyle gelişmeğe başlar ve yavaş yavaş karşı cinsiyetin niteliklerini alarak gelişmesine devam ederse bu gibi ara durumlar ortaya çıkar. Araeşeyliliğe, dişi erkekliğe doğru geliştiğinde «dişi araeşeylilik», erkek dişiliğe doğru geliştiğinde «erkek araeşeylilik» denir. R.B. Goldschmidt, kelebeklerde, Witschi ise kurbağagillerde araeşeyliliği incelemiştir. Araeşeylilik örnekleri, cin-

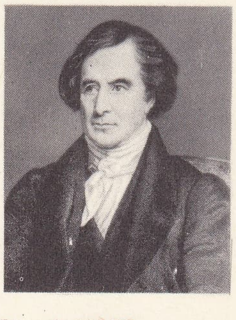

François ARAGO (Bibliothèque nationale, Paris)

Louis ARAGON

Foto. Zerkowitz (İspanya turizm genel müdürü), İzis (LAROUSSE)

siyetin tayininde heterokromozomların rolünü biraz azaltır ve asalaklığa bağlı araeşeylilik örneklerinde olduğu gibi diğer etkenlere, özellikle metabolizmaya yer vermek gerektiğini gösterir. (L)

A'RÂF çoğl. i. (ar. *ʿurf*, yüksekçe kum tepesi'nden *aʿrāf*). *Esk.* Sırt, tepe. ‖ Cennet ile cehennem arasında olduğu düşünülen bir tepe: *Bulunduğunuz yer ne hayat, ne ölüm, ne cennet, ne cehennemdir; hepiniz bir nevi a'râftasınız* (Y. K. Karaosmanoğlu). Bk. ANSİKL. ‖ *Mec.* İki şey arasında kalan kısım: *Hayatta, insanlıkla hayvanlık arasında gayet dehşetli bir a'râf vardır* (Ömer Seyfeddin). — ÇEŞ. DEY. *A'râfta kalmak*, günahı ve sevabı eşit olan ruhların cennet ile cehennem arasında kalması. İki şey arasında tereddütte kalmak. ‖ *Ashab-ül-a'râf. Esk.* A'râfta bulunan ruhlar.

— ANSİKL. *A'râf*'ın kökü olan *urf*, Arapçada yüksekçe kum tepesi anlamına geldiği gibi, horoz ibiği dahil her yüksek nokta için kullanılır. Onun çoğulu olan a'râf kelimesi de genellikle bu anlamlar için geçerlidir. Birçok islâm düşünürü a'râfı cennet ile cehennem arasında bir tepe olarak farz etmişler, sevap ve günahları eşit olan ruhların bu yerde toplandığına inanmışlardır. [Hıristiyanlık için bk. PURGATORİUS.]

◆ **A'râfiyan** çoğl. i. A'râftakiler, a'râfta bekleyenler. (M)

ARAFAT çoğl. i. (ar. *ʿarafāt*). Mekke'nin doğusunda, hacıların arife günü toplandıkları tepe: *Sardık yokuşa. Hani Arafat dağı olsa güç çıkılır* (B. Felek). *Arafatta diğer hacılarla beraber dururken* (N. Araz). Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Mekke'nin 16 km doğusunda olan *Arafat dağı*, aynı adı taşıyan ovanın tabanında 50-70 metre yüksekliktedir. Koyu yeşil renkli granit yığınlarından meydana gelmiştir. İslâm inanışlarına göre Adem ile Havva yıllarca süren ayrılıklarından sonra burada buluştular ve İbrahim peygamber Cebrail ile burada konuştu. Dağın doğu yamacına oyulmuş altmış basamaktan sonra ovaya bakan bir düzlüğe çıkılır. Burada hac zamanı hutbeler okunur. Hz. Peygamber'in de hacılara burada hitap ettiği söylenir. Arafat dağının diğer bir adı da *Cebel-ür-Rahme*'dir (Rahmet dağı). Güneyinde çorak bir düzlük olan Arafat ovası, yalnız hac mevsiminde kalabalıklaşır. Müminler hac farizasını ifa ederken Kurban bayramının arife günü sabah namazından sonra Arafat dağına çıkarlar, öğle ve ikindi namazlarını hep beraber kıldıktan sonra vakfe*ye dururlar. Bu sırada hutbe okunur. Güneşin batışından sonra Arafat'tan ayrılırlar. Bk. HAC. (M)

A'râf suresi, Kur'an-ı Kerim'in VII. suresidir. 206 Ayetten derlenmiş, Mekke'de inmiştir. Fakat bazılarına göre 163'ten 171'inci ayete kadar olan kısmı Medine'de inmiştir. Surenin bu adla tanınmasına sebep, cennetliklerle cehennemlikleri ayıran surun en yüksek noktasına *a'râf* denildiği; *a'râf* ehlinin, cennettekilerle cehennemdekileri alâmetlerinden tanıyacağını; iman etmeyeceklerin uğrayacağı felâketleri anlattığı içindir. (M)

ARAFURA denizi, Avustralya'nın kuzeyi ile Yeni Gine batısı arasında bulunan az derin, mercan kayalarıyla kaplı deniz. (L)

ARAGADZ dağı, Sovyetler birliğinde (Ermenistan cumh.), Gökçe göl batısında Alagöz volkan kütlesinin en yüksek kısmı; 4 095 m. Astro-fizik araştırmalar laboratuvarı. Bugün *Alagöz dağı*. (L)

ARAGO (Emmanuel), fransız siyaset adamı (Paris 1812-ay.y. 1896). Fizikçi François Arago'nun oğlu. Cumhuriyetçi parti üyesi; II. Cumhuriyet devrinde Berlin elçisi; Louis Napoléon cumhurbaşkanı seçilince elçilikten çekildi. 1869'da Paris milletvekili, 4 eylül 1870'ten sonra «Millî Savunma» hükûmetinde önce Adalet, sonra İçişleri bakanı; Doğu Pireneler senatörü ve 1880'den 1884'e kadar Bern büyük elçisi. (L)

ARAGO (Etienne), fransız yazarı ve siyaset adamı (Estagel 1802-Paris 1892), François, Jean ve Jacques Arago'ların kardeşi. Birçok piyesi sahneye koydurttu, 1830'dan 1840'a kadar Vaudeville'in müdürlüğünü yaptı. Siyaset adamı olarak, Cumhuriyetçi partinin bütün mücadelelerinde faal rol oynadı. 13 Haziran 1849 olaylarına karıştığı için Brüksel'e sığındı, 1859'da Fransa'ya dönerek, 4 eylül 1870'ten sonra Paris belediye reisi, Güzel Sanatlar okulu arşiv müdürü (1878) ve Lüksemburg müzesi müdürü oldu (1879). [L]

ARAGO (François), fransız astronomu, fizikçisi ve siyaset adamı (Roussillon'da Estagel 1786-Paris 1853). On yedi yaşında Politeknik okuluna girdi. Boylam dairesi sekreterliğine ve yer küresi meridyen yayı ölçümünde görevli Biot'nun yardımcılığına getirildi (1806). 1807 Ağustosunda Biot, en önemli kısmını (Balear adalarına kadar) bitirdiği çalışmalarının tamamlanmasını Arago'ya bıraktı. Dönüşünde Arago'yu İlimler akademisi yirmi üç yaşında aslî üyeliğine aldı. Politeknik okulunda analiz ve jeodezi profesörü olarak 20 yıl kaldı. Rasathane müdürlüğü sırasında orada meşhur astronomi derslerini verdi.

Doğu Pireneler milletvekili olarak aşırı solda yer aldı. 1848 Şubatında, halkın arzusu ile geçici hükûmete girdi, Deniz ve Millî Savunma bakanlıklarını yürütmekle görevlendirildi, fransız sömürgelerinde köleliğe son verdi. Kurucu Meclis milletvekilliği sırasında icra komisyonuna katıldı. Haziranda bu görevinden ayrılıp Yasama komisyonuna girdi. 1852'de yeni hükûmete bağlılık yemini etmeği reddetti.

Fizikte değişik alanlarda çalıştı. Optikte dalga teorisini kabul etti ve yaydı. Biot ile beraber havanın ve birçok gazın kırılma indisini ölçtü. 1811'de, kuartz kristallerindeki döner kutuplanma olayını ve Fresnel'in daha sonra teorisini yapacağı kromatik kutuplanmayı keşfetti. Yıldız pırıldamalarını girişimler prensibinden hareketle açıklayan da odur. Gezegenlerin çaplarını, çevrelerindeki ışın saçımı etkisini gidererek doğru olarak tayin etti. 1840'ta güneş kromosferini keşfetti. Akışkanlar statiği ile de uğraşarak, Biot ile birlikte 1806'da havanın ve çeşitli gazların kesin yoğunluğunu ilk defa ölçtü. 1825'te İlimler akademisi tarafından 30 atmosfer'den (basınç) yukarı su buharı gerilimini Dulong ile birlikte ölçmekle görevlendirildi. 1820'de bir elektrik akımı civarına konan demirin mıknatıslığını ve 1824'te, ancak indüklemenin keşfinden sonra Foucault tarafından açıklanabilen dönme mıknatıslığı adını verdiği olayı keşfetti. (L)

ARAGO (Jacques), fransız yazarı (Estagel 1790-Brezilya 1855), François ve Jean Arago'nun kardeşi. Romancı, dram yazarı ve seyyah. *Promenades Autour du Monde* (Dünya Etrafında Gezintiler, 1822); *Voyage Autour du Monde* (Dünya Etrafında Seyahat, 1838-1840); *Souvenirs d'un Aveugle* (Bir Körün Anıları, 1838) adlı eserleri yazdı. (L)

ARAGO (Jean), Meksika hizmetinde fransız generali (Estagel 1788-Mexico 1836). François Arago'nun kardeşi. Yeni Dünya'ya giderek Mina'nın ordusuna yazıldı, Meksika'nın bağımsızlık savaşına katıldı, general oldu ve yeni devletin birçok ilinde valilik yaptı. (L)

ARAGON, Kuzey İspanya'da tarihî bir bölge: Huesca, Zaragoza ve Teruel eyaletlerini içine alır; 1 110 500 nüf. Tabiat engebelerini enlemesine keserek Pirenelerden, İberik sıradağlarına uzanırdı.

● *Coğrafya.* Aragon, kuzeyde alabildiğine geniş ve güney sınırındaki dağlara inildikçe daha çoraklaşan merkezî Pirenelerin güney yamacını içine alır. Burada koyun yetiştirilir, arpa, yulaf, patates ekilir. Merkezde, Ebro havzası engebelidir ve iklimin kuruluğu yüzünden tahıl ekimine elverişli değildir; ancak üzüm ve zeytin gibi bodur ağaç veya fidanlar dikilebilir. Jipsli topraklar çöl görünümündedir. Sadece Ebro vâdisi ve Ebro kollarının suladığı yerler yeşilliktir; su sayesinde bol tahıl, kaba yonca, şeker pancarı, sebze elde edilir. Ayrıca, dağ sularından faydalanılarak Pirene piemontesi'nin sulanmasına çalışılır. Aragon, güneyde Calatayud, Teruel gibi havzalarla yer yer kesilen kalkerli dağ çemberlerinin meydana getirdiği İberik sıradağlarının doğu kesimine doğru uzanır. Yüksek engebeler hemen de ıssızdır; havzalarda zeytin, tahıl ekilir.

● *Tarih.* Aragon kontluğu IX. yy. da yüksek Pirenelerin bir vâdisinde kuruldu, adını oradan aldı ve komşu küçük devlet Pallars ile kaynaştı. Kurucusu sayılan ve aslında bir bask olan Aznar kontu, ilk başkent olarak Jaca'yı seçti. Kızını, Garcia II Sanchez I ile evlendirince, kontluk Navarra ailesinin mülkü oldu. İspanya'nın hemen hemen bütün kuzeyini birleştiren Büyük Sancho III Garces'in hükümdarlığından sonra, Aragon, dördüncü çocuğu piç Ramiro I'e verildi: Ramiro, burayı bir krallık haline getirdi ve kardeşi Gonzalo'nun ölümünden sonra (1045) Sobrarbe ve Ribagorza'daki Pirene topraklarını genişletti. Oğlu Sancho I Ramirez (1063-1094), 1076'da Navarra tahtını yeniden ele geçirdi, Monzon'u aldı ve Pedro I'in fethettiği Huesca'nın önlerinde öldü. Alfonso I «el Batallador» 1118'de aldığı Zaragoza'yı başkent yaptı, Murâbitleri yenerek bölgeye hâkim oldu, Endülüs'te, Valencia'ya doğru ilerlerken bozguna uğradı (1134). Kırk yıldır keşişlik yapan halefi ve kardeşi Ramiro II, Navarra'yı elinde tutamadı (1134). Ama kızını Barcelona kontu Raimundo-Berenguer IV ile nişanlayarak Aragon'u dört yüzyıl sürecek bir Akdeniz devleti haline getirdi (1137). İlk Katalonyalılar Fransa'ya el uzattılar: Alfonso II, Roussillon'u aldı (1172); Pedro II, Muvahhidlerle Las Navas de Tolosa'da savaştıktan sonra (1212) Muret'te, Raimond VI de Toulouse'un yanında, Simon de Montfort tarafından öldürüldü; «katolik» lakabını taşıması, Albililer uğruna (ama aslında Güney Fransa'nın bağımsızlığı için) savaşarak ölmesine engel olamamıştı. Oğlu, XIII. yy. ın ünlü kişilerinden biridir: Fatih Jaime I (1213-1276), kral Saint-Louis'ye, Montpellier hariç Provence ile Languedoc'u terk etti; güneye ve doğuya saldırdı; Balear adalarını ele geçirdi (1229-1235), Valencia'yı aldı (1238) ve oğlu Pedro'yu, Manfredi'nin kızı ve Sicilya'nın tabiî mirasçısı Costanza ile evlendirdi. Pedro III adıyle kral olan Pedro, Mallorca kralı ve Roussillon kontu olan kardeşi Jaime'i yendi ve Sicilya'yı ele geçirdi (1282): aragon filosu Akdeniz'in mutlak hâkimi oldu ve komutanı Roger de Lauria, Papa Martinus IV ve Fransızlar tarafından Anjou'lu Charles'ın öcünü almak için düzenlenen Aragon Haçlı seferini başarısızlığa uğrattı (1285). Sicilya meselesi ve Roma ile çıkardığı kavgalar, Pedro III'ün iki halefini uğraştırdı. Yine de, Jaime II Sardinya'yı ele geçirdi (1322-1325) ve Korsika'ya egemenliğini zorla kabul ettirdi. 1305'te, Roger de Flor'un yönettiği Katalonya ve Aragon maceracılarından kurulu bir ordu, Andronikhos Palaiologos tarafından Bizans'ın yardımına çağırıldı: başarıları kıskançlık yarattı, Roger de bir entrika sonucu öldürülünce bağımsızlıklarını ilân eden Aragonlular bir Atina Aragon dükalığı kurdular. XIV. yy. da bütün Batı Akdeniz, askerî ve ticarî bakımdan Aragon'un egemenliği altına girdi. Katalonyalıların ve hükümdarının zenginliği dillere destan oldu. Bu zenginlik ve bolluk, ceneviz filosunu Bizans önünde 1352'de yok eden Pedro IV'ün (1336-1387) saltanatı sırasında Barcelona ve Mallorca'da en yüksek noktasına erişti. 1410'da çocuk bırakmadan ölen Martin I'in halefi meselesini çözmek için bulunan yol Aragonluların olgunluğunu gösterir: ülkeyi iki yıl süreyle üç kişi (triumvir) yönetti; öte yandan da, ülkenin her bölgesinden (Barcelona, Zaragoza, Valencia) gelen Millet meclisi (*Cortes*) temsilcileri, adaylar arasından Castilla'lı Fernando I'i seçtiler. Fernando I, bir süre Castilla'nın naipliğini yaptı ve iki krallığın birleşmesini hazırladı. Oğulları arasında en ünlüsü, Napoli'deki Anjouluların fatihi (1442) ve Quattrocento sanatseverlerinden Alfonso V'tir. Yeğeni ve ikinci halefi Katolik Fernando, Castilla'lı İsabel ile evlendi; ama İspanya'nın birleşmesi sırasında Aragon artık ikinci plana düşmeğe başlamıştı: XV. yüzyılın sonu aynı zamanda büyük buluşlar çağıdır; Castilla ve Endülüs Atlantik'e hâkim olurken, Aragon'un elinde, sadece, gerileme devrine giren Akdeniz kalmıştı. Bundan sonraki yüzyıllarda, Barcelona kozmopolit büyük bir Akdeniz şehri olarak kaldığı ve Katalonya da sanayideki rolünü muhafaza ettiği halde, Aragon Avrupa siyaseti ve ticareti üstündeki hâkimiyetini sürdüremedi.

Demek ki Aragon tarihinde başlıca üç unsur vardı; *Toprak genişlemesi*: Aragon, yavaş yavaş Reconquista'ya katıldı; bunun sebebi, Barcelona ile denizden çok karada rekabete girişmesiydi. Castilla'nın XV. yy. da gittikçe genişlemesine karşılık Aragon'un İspanya'daki toprakları azaldı. Buna karşılık, Akdeniz'de genişleyerek yarımadaları, Batı Akdeniz adalarını, hattâ Yunanistan'ın bir kısmını kontrolu altına aldı; Toprak genişlemesine bağlı olarak *deniz ve ticarette genişleme*: Aragon'un önce iki büyük limanı

vardı: Barcelona ve Montpellier; sonra, Mallorca ve Valencia ile bunların sayısı dörde çıktı. Gerek Fransa ve İtalya'ya giden Avrupa gemileri, gerek Doğu'ya gidip gelen ticaret gemileri bu limanlara uğrardı: XII. yüzyıldan itibaren Barcelona ve Montpellier Akdeniz'in doğu ülkelerinde tecim büroları açtılar. Sicilya'yı ele geçirmeleri sayesinde XIII. yüzyılda ticaret alanları daha da genişledi. 1250-1260'tan itibaren, Barcelona'nın dikkate değer bir deniz ticaret kanunu vardı ve bu sayede XIV. yy. ın en sağlam bankacılık merkezlerinden biri oldu; *Krallığın kuruluşundaki özellikler*: başlangıçta, derebeylik ve krallık kurulları (*Cortès*), halkın çeşitli tabakalarını temsil eden birer meclis halini almıştı; bunlar, yerine göre idarî, malî ve hukukî işlere bakan, görevleri kesinlikle belirtilmemiş «Cortès»lerdi. Nüfuzları, sırasında kralı denetleyecek kadar artmıştı. Milletvekilleri kendilerini hemen hemen kralla bir tutmağa başlamışlardı. Meselâ Valencia'lı bir milletvekili, Alfonso V'in yüzüne karşı «kendileri tarafından seçilmiş, onlara hizmet etmekle görevli» bir kral olduğunu söyleyebiliyordu. XIV. yy. dan sonra Zaragoza, Barcelona ve Valencia meclisleri belirli bir teşkilâta kavuştu. Bu teşkilâtta, memleketin dört sınıfı temsil ediliyordu: asiller, şövalyeler, rahipler ve halk. Oybirliğiyle alınan kararlar birer kanun niteliği kazanıyor, devamlı temsilciler kral iktidarını kontrol ediyorlardı. Yüzyılın sonunda, üç Cortès temsilcilerinin Caspe'de yaptığı görüşmeler sonucunda, Fernando I, Martin I'in yerine geçti; bu, bildiğimiz anlamda bir seçimdi. Cortès'te örf ve âdet hukukunu belirleyen kanunlar da hazırlandı; *Fueros* denen bu metinlerde, gerek krallığın, gerek kişilerin, gerekse belediyelerin hak ve görevleri kesin bir dille belirtilir. Aragon'un ve diğer krallıkların *Fueros*'ları, İspanya'nın gerçek Anayasasını meydana getirdi: bunlardan bazıları hâlâ yürürlüktedir; ileriki yüzyıllarda, Habsburglar ile Bourbonların mutlakıyetçiliğinden Aragonluları bu hukuk kurtarmıştır. Buna rağmen derebeylik Aragonda da gücünü gösterdi; Pedro III zamanında derebeylerin ayaklanması üzerine Alfonso III, derebeylik imtiyazlarını tanımak zorunda kalmış, hattâ onlara krallığın yolsuzluklarına karşı ayaklanma hakkını bile vermişti (1287). Bununla beraber XIV. yy. da kralın ayrıcalığı yeniden arttı: Pedro IV bir «Aragon birliği»ni dize getirdi ve imtiyazlarını kaldırdı. Fakat buna rağmen Aragon, İspanya ile birleşinceye kadar, temsilci meclislerinin ve kurumlarının en ağır bastığı Avrupa ülkelerinden biri olarak kaldı.

— Leng. *Aragon lehçesi,* Aragon'da konuşulan lehçe.

— ANSİKL. Leng. *Aragon* ve *Navarra* lehçelerinin alanı Ortaçağda Murcia bölgesine kadar uzanırdı; bugün ise sadece Huesca'nın kuzeyindeki Pirene vâdilerinde yaşlılar tarafından konuşulur. Yukarı aragon lehçesi ünlülerarası titreşimsizlere yer verir (*napo*), *pl-, cl-, fl-,* gruplarını muhafaza eder (*clamar*), *r, n, l*'den sonra gelen titreşimsizleri seslendirir. (L)

ARAGON, İspanya'da ırmak; Pireneler'den çıkar, Ebro ile birleşir (sol kıyısı); 167 km. (L)

ARAGON (Giovanna D'), sicilyalı prenses (Napoli 1500'e doğr.-?, 1577). Sermoneta dükü Ferdinando'nun kızı, Tagliacozzo prensi Ascanio Colonna'nın karısı. Colonna'larla papa Paulus IV arasındaki kavgalara karıştı. Güzel ve zeki idi. Venedik'te 1558'de yayımlanan birçok şiire konu oldu: *Tempio alla Divina Signora Giovanna d'Aragona.* Raffaello, portresini yaptı (Louvre). [L]

ARAGON (Louis), fransız yazarı (Paris 1897). Gerçeküstücülüğün başlıca öncülerinden. André Breton ve Philippe Soupault ile birlikte *Littérature* adlı dergiyi kurdu (1919). *Feu de Joie* (Sevinç Ateşi, 1920) ve *Mouvement Perpétuel* (Sonsuz Devinim, 1926) adlı şiir kitapları yanında *Anicet ou le Panorama* (1921) ile, başşehrin «şaşırtıcı günlük» hayatını arayan bir adamın hikâyesi olan *Le Paysan de Paris* (Paris Köylüsü, 1926) adlı iki roman yazdı. Komünist partisine girerek bir süre S.S.C.B.'de kaldı, sonra *Les Cloches de Bâle* (Bâle Çanları, 1933) ile *Kibar Semtler* (Les Beaux Quartiers, 1936) adında iki roman yayımladı; bu eserlerde XX. yy. başlarındaki fransız toplumu savaşkan bir marksçı açısından anlatılmakta ve tarihî kişiler yanında hayalî kişiler de yer almaktadır. İkinci Dünya savaşı, Aragon'un siyasî görüşlerini doğruladı: *Les Voyageurs de l'Impériale* .(Araba Yolcuları, 1942), *Aurélien* (1945) ve *Gerçek Dünya* (Les Communistes, 1949-1950) adlı romanlarında kişisel ayaklanma, işçi sınıfının hak isteklerine dönüşür. *La Semaine Sainte* (1958) adlı roman, tarihî bir konunun geniş kapsamlı bir tablosudur. Bununla birlikte, Aragon şiiri bırakmadı: Paul Eluard ile birlikte, Fransız Dayatma Haraketinin (Résistance) başta gelen şairi oldu: *Crève-Coeur* (1941), *La Diane Française* (1945). Öbür şiir kitapları, geleneksel lirizmin büyük temalarını derin bir içtenlikle dile getirmektedir: *Les Yeux d'Elsa* (Elsa'nın Gözleri, 1942), *Les Yeux et la Mémoire* (Gözler ve Hafıza, 1954), *Elsa* (1959), *Les Poètes* (Şairler, 1960). Denemeleri: *La Lumière de Stendhal* (Stendhal'ın Işığı, 1954), *Littérature Soviétique* (Sovyet Edebiyatı, 1959), bir de A. Maurois ile birlikte hazırladığı *Amerika-Rusya* (Les Deux Géants, 1963) adlı Sovyetler birliği tarihi. Aragon, 1953'te *Les Lettres Françaises* adlı edebiyat dergisinin yönetimini üstüne aldı. Lirizmine bağlı kalmakla birlikte (*Le Fou d'Elsa* [Elsa Delisi, 1963], *Le Voyage de Hollande* [Hollanda Gezisi, 1964]) siyasî eylemle şiiri aynı şekilde değerlendirdi. *Elegie à Pablo Neruda* (Pablo Neruda'ya Ağıt, 1966). *Collages* (1965) ve *Les Aventures de Telémaque* (Telemakhos'un Serüvenleri, 1966) gibi eski ve yayımlanmamış makalelerinde vardığı sonuçları *Mise à Mort* (Öldürme, 1965) ile *Blanehe ou l'Oubli* (Blanehe veya Unutma, 1967) adlı romanlarında değerlendirdi. (L)

ARAGONA, İtalya'da şehir, Sicilya'da (Agrigento eyaleti), Maccalube çamur volkanı yakınlarında; 15 500 nüf. Ticaret merkezi. (L)

ARAGONA (Tullia D'), italyan kadın şairi (Roma 1510'a doğr.-ay.y. 1556). *Rimes* (Kafiyeler, 1547) adlı bir derlemesi ve o devirlerde moda olan Petrarca'nın etkisi altında yazdığı *Dialogo della İnfinita di Amore* (Aşkın Sonsuzluğu Hakkında Diyalog) adlı eseri vardır. (L)

ARAGON hanedanı. XVI. yy. da Castilla ile birleşinceye kadar, Aragon kontluğunda, sonra da Aragon krallığında dört aile hüküm sürdü.

● *İlk Aragon hanedanı,* bask asıllı olan bu aile kont Aznar I Galindez tarafından kuruldu (824'e doğr.). Aragon kontesi Andregoto, Navarra kralı Garcia II Sanchez I ile evlenince (994-1000), ailenin mal ve mülkü Navarra hanedanına geçti.

● *İkinci Aragon hanedanı,* yukarıda sözü geçen evlenmeden doğdu: Büyük Sancho III Garces, Castilla, Leon, Navarra, Aragon, Sobrarbe ve Ribagorza ülkelerini yeniden bir araya getirdi; mülkünü dört oğlu ara-

Navarra hanedanı

NAVARRA

Sancho I Garces I (905-925'e doğr.)
Sancho II Garces II (970-994)
Garcia II Sanchez I (925-970'e doğr.)
Garcia III Sanchez II (994-1000'e doğr.) karısı Teresa Endregoto
Büyük Sancho III Garces (1000-1035)
Garcia IV Sanchez III, Navarra kralı — Fernando I, Leon ve Castilla krali — Ramiro I, Aragon kralı (1035-1063)

ARAGON

Aznar I Galindez. Aragon kontu 824'e doğr.
Ramiro I, Aragon kralı (1035-1063)
Sancho I Ramirez (1063-1094)
Pedro I (1094-1104) — Alfonso I (1104-1134) — Ramiro II (1134-1137) [öl. 1154]
Petronila (1137-1164) kocası Faimundo Berenguer IV (1131-1162)

BARCELONA

Wilfrid I (865-898)
Wilfrid II (898-914) — Sunier (914-954)
Borrel II (954-992) — Mirrou (954-966)
Raimundo Borrel (992-1018)
Berenguer Raimundo I (1018-1035)
Raimundo Berenguer I (1035-1076)
Raimundo Berenguer II (1076-1082) — Berenguer Raimundo II (1076-1096)
Raimundo Berenguer III (1082-1131)
kocası Faimundo Berenguer IV (1131-1162)

Katalan hanedanı

Alfonso II Raimundo (1164-1196)
Pedro II (1196-1213) — Alfonso (öl. 1209) Provence kontu
Jaime I 1213-1276 — Provence'li Raimundo Berenguer IV (öl. 1245)
Pedro III (1276-1285) karısı Hohenstaufen'li Konstanza — Jaime Malherca kralı (1276-1311) Rosellon kontu
Alfonso III (1285-1291) — Jaime II (1291-1327) Sicilya kralı (1285-1296) — Federico II Sicilya kralı (1296-1337)
Alfonso IV (1327-1336)
Pedro IV (1336-1387)
Juan (1387-1395) — Leonor, kocası Castilla'lı Juan — Martin *İhtiyar* (1395-1410) Sicilya kralı (1409-1410)
Martin *Genç* Sicilya'lı Maria ile evlendi (1392) Sicilya kralı (1402-1409)

Castilla hanedanı

CASTİLLA kolu

Castilla'lı Enrique III
Castilla'lı Juan II
Castilla'lı İsabel, kocası Fernando II (1479-1516)
Juana (öl. 1555), kocası Felipe
Karl V 1516-1556 (öl. 1558)

ARAGON kolu

Aragon'lu Fernando I (1412-1416)
Juan II (1458-1479)
Fernando II (1479-1516)

SİCİLYA kolu

Aragon'lu Alfonso (1416-1458) *İki Sicilya'lı Alfonso I* (1442-1458)
Sicilya'lı Fernando I (1458-1494)
Alfonso II (1494-1495) — Federico (1496-1504)
Fernando II (1495-1496)

Habsburg

sında böldü: dördüncü oğlu Ramiro I, krallık olan Aragon'u aldı ve üçüncü kardeşinin ölümünden sonra Pirenelerdeki toprakları (Sobrarbe ve Ribagoza'yı) mülküne kattı. Oğlu Sancho I Ramirez, 1076'da Navarra krallığını elde ettiyse de bu krallık, oğlu ve mirasçısı Alfonso I'in ölümünden sonra Navarra koluna geçti. Alfonso'nun kardeşi Ramiro II, tahta geçmek için manastırdan çıktı, fakat kızı Petronila lehine tahttan vaz geçerek yine manastıra döndü. Daha önce de kızını, Barcelona kontu Raimundo Berenguer IV ile nişanlamıştı (1137).

● *Üçüncü Aragon hanedanı,* bu evlenmeden doğdu. Asıl kolun dışında, başka kollar da bu hanedandan ayrıldı: Provence kontları, Mallorca kralları, Roussillon kontları, Sicilya kralları. Prenses Maria ile prens Martin'in evlenmesinden sonra Sicilya, yine Aragon koluna geçti: prens Martin de, kralliğı babası kral Martin'e (1395-1410) bıraktı ve Üçüncü Aragon hanedanı bu kralla sona erdi. İki yıllık bir aradan sonra (üçü Aragon'lu, üçü Katalan'lı, üçü Valencia'lı) dokuz seçmen Caspe'deki toplantıda, Castilla'lı Juan I'in ikinci oğlu Fernando I'i seçti.

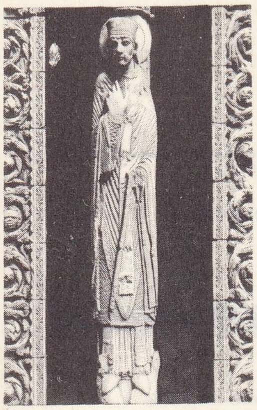

aralama duvarı
Saint-Loup-de-Naud
Batı Taç kapısı

● *Dördüncü Aragon hanedanı,* bir Aragon-Castilla hanedanıdır. İki-Sicilya krallığının bir kolu, Alfonso V'in evlilik dışı oğlu Fernando I'den gelir. Fernando I'e babasından iki krallık geçti: Martin'den beri Aragon'a geçmiş olan Sicilya krallığı ile Alfonso V'in Anjoulardan aldığı Napoli krallığı. Bu kol, Charles VIII ve Louis XII ile savaştı ve 1504'te son buldu. İki Sicilya krallığı, Katolik Fernando tarafından yeniden ele geçirildi ise de iki krallık, ancak torunu Habsburg hanedanından Karl tarafından birleştirildi. Karl, Fernando'nun ölümünden (1516) sonra Aragon'un mirasçısı oldu, Isabel'in mirasçısı annesi Çılgın Juana'nın Castilla'daki mallarına el koydu. O zamana kadar ayrı olan krallıkları ortadan kaldırarak İspanya adı altında resmen birleştirdi ve Karl V (Şarlken) adıyle imparator seçildiği zaman (1519) İspanya'yı kendi büyük imparatorluğuna kattı. (L)

ARAGONİT i. (fr. *aragonite*). Aragon'da 1775'te keşfedilen, billûrlaşmış bir kalsiyum karbonat ($CaCO_3$) cinsi.

— ANSİKL. Kalsiyum karbonat'ın dimorf billûrlaşmış iki cinsi vardır: eşkenar paralel yüzü olan *İzlanda spatı* veya *kalsit* ve ortorombik sisteme ait olan *aragonit.* Aragonit numunelerinin çok defa altıgen şeklinde haçımsı billûrları vardır. Yoğunlukları 2,93'tür. Çifte kırılışlı billûrlarında açık bir şekilde konik kırılma olayı görülür. Isıtılınca, aragonit ufak ufak kalsit billûrları haline geçer. İstiridye v.b. kabukları ya kalsit veya aragonitten meydana gelmiştir. (L)

ARAGOZ i. Temş. Geçen yüzyılda Mısır'da rastlanan bir el kuklası türü. Bu kuklanın şahısları arasında Türkler de vardır. Türk Karagöz'ünden bozularak Aragoz olduğu sanılmaktadır. (M)

ARAGUA devleti, Venezuela eyaleti, Karayib denizinde; 313 300 nüf. Başkenti *Maracay.* (L)

ARAGUAN i. Ticarî kereste. Tropik Amerika'da, *Cybistax chrysea = Tabebuia chrysea* denilen bir ağaçtan elde edilir. (Bignomiaceae familyasından.) [Gayet ince bir kerestedir. Güzel cilâ tutar. Doğramacılıkta, gemi yapımcılığında v.b. kullanılır. Kolombiya'da buna *roble amarillo* derler.] (L)

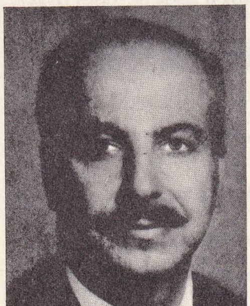

İlhan ARAKON

ARAGUAYA, Brezilya'da ırmak; Goyaz eyaletinin güneyinde bulunan Serra do Caiapo'dan çıkar ve Tocantins ile birleşir: 2 640 km. Alüvyonlarında altın ve elmas vardır. Araguaya'nın iki kolu, oldukça uygar yerlilerin oturduğu Bananal adasını meydana getirir. (L)

ARAGVİSPİRELİ (Şio DEDABRİŞVİLİ, — denir), gürcü yazar (1867-Tiflis 1926). «Minyatür» denilen çok anlatımlı bir edebiyat türünün yaratıcısı, «Argavi kıyıları» anlamına gelen *Aragvispireli* lakabını aldı. Hikâyelerinde, Gürcülerin hayatı üzerine incelemelerinde dikkate değer bir gerçekçilik görülür. (L)

ARAİ HAKUSEKİ, japon ahlâkçısı ve siyaset adamı (Tokyo 1657-1725). Konfuçyusçuluğun sıkı kurallarına göre yetiştirilmiş olmakla birlikte, tarihle ilgili yazılarında oldukça serbest fikirler ileri sürdü. Batı dünyası hakkında dikkate değer bir bilgisi vardı. (L)

ARAİNG, Ariège Pirenelerinde göl; 1 911 m yükseklikte. (L)

ARÂİS çoğl. i. (ar. *ʿarûs,* gelin'den *ʿarâis*). *Esk.* Gelinler: *Hava arâis-i gülzâra oldu çehre-güşâ* (Fuzuli). [M]

ARAİŞ (El-), Fas'ta liman şehri (Tetuan ili). Rharb ovasının kenarında, Lukkos'un ağzında. 30 800 nüf. Şehir *Lixus'daki* Pön ve Roma harabelerinin yakınındadır; efsaneye göre Hesperides'lerin bahçesi bu bölgedeydi. XV. ve XVI. yy. larda sık sık Portekizlilerin hücumuna uğrayan El-Araiş 1610-1689'da İspanyolların eline geçti. O devirden bugün bir kale kalmıştır. Fas'tan geçen yol bir zamanlar şehre ticarî bakımdan büyük bir önem sağlıyordu. Bugün Ref Fası'nın en zengin tarım ve hayvancılık (sığır) merkezidir. Pirinç tarlaları. (L)

ARÂİZ çoğl. i. (ar. *ʿarż*>*ʿarîża,* sunma'dan *ʿarâiż*). *Esk.* Sunulan, hediye edilen şeyler. ‖ Büyük bir makama yazılan yazı veya mektuplar. Bk. ARZ. ARÎZA. (M)

ARAJA (Francesco), italyan bestecisi (Napoli 1700-Bologna 1767'ye doğr.). Petersburg sarayına *opera seria*'yı tanıttı (1736) ve rusça metinli ilk operayı yazdı: *Altzesta.* (L)

ARAK i. (ar. *ʿarâķ*). *Esk.* Ter. ‖ Damıtılarak elde edilen içki, rakı. Afrika, Asya, Amerika ve Okyanusya'da kullanılan çeşitli rakılar da bu adla tanınır: *Akseyledikçe tâs-ı arakta bütün gece / Nûr-ı ruhun denizdeki mehtâbı hatırlatır* (Şinasi). Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Arak-ı cebîn,* alın teri. ‖ *Arak-ı infial,* çetin bir iş esnasında dökülen ter. ‖ *Arak-dâr,* terli. ‖ *Arak-nâk,* terlemiş, tere batmış. ‖ *Arak-nûş,* rakı içen. ‖ *Arak-rîz,* ter döken, terleyen.

— ANSİKL. *Arak,* kullanıldığı ülkelere göre, *araka, araki, ariki, arki, araz* ve kısaltılmış ol. *rak* diye yazılır. Aslında Doğu Hindistan'da yapılan bir rakıdır. Pirinç mayası ile mayalanan şekerkamışı özünün damıtılmasıyle elde edilir (Batavia rakısı). Seylan ve Malezya'da palmiye özsuyunun mayalanması ve damıtılmasıyle yapılmaktadır. Çin rakısı ise, şekerlendirilmiş ve özel bir maya (*amylomyces*) ile mayalanmış pirinçle hazırlanır, başka yerlerde arpa ve darı (Türkistan), kuru üzüm ve hurma (İran) ile yapılır.

◆ **Arakî** sıf. Terleyen. ‖ Terleten. ‖ Rakı (Anadolu halk ağızlarında bu kelime *araki, ıraki* olmuştur). [ML]

A'RÂK çoğl. i. (ar. *ʿırķ,* damar'dan *aʿrâķ*). *Esk.* Ağaç ve ot kökleri. ‖ Kök, asıl, nesil, sülâle. ‖ Bir varlığı besleyen ana damarlar. (M)

— ARAK ve **— EREK** ek. Dil bil. Çok kullanılan bir zarf-fiil (gerundium) ekidir. Eski Anadolu Türkçesinde *-ırak, -irek, -urak, -ürek* olan bu ek, Osmanlıcada zarf-fiil eki *-a, -e* ile karşılaştırma eki *-rak, -rek*'in birleşmesinden *-arak, -erek* şekliyle daha yaygın bir kullanışa sahip olmuştur: *kal-arak,* yap-*arak,* gel-*erek,* yi-y-*erek.* Bk. GERUNDİUM. (M)

ARAK, Cezayir sahrasında burç (Vahalar idarî bölgesi, Uargla idarî çevresi), Muydir'de *El-Arak deresi* boğazlarının bitiminde. Platin yatağı. (L)

ARAK, eski adı **Sultanâbâd,** İran'da şehir; Zagros'un eteğinde, Tuzlu göl yakınında; 59 000 nüf. Eskiden (1808) askerî şehirdi, sonra canlı bir ticaret merkezi oldu. Demiryolu, karayolu ve havayolu kavşağında bulunan Arak, geniş bir bölgenin tarım ürünlerini toplar ve işler (şeker fabrikası, damıtma evleri). Halıları çok ünlüdür. (L)

ARAKA i. Bot. Bezelye türü. Türkiye'de genellikle taneleri yenir. Tohumları yuvarlak veya köşeli olan Avrupa araka çeşitleri de İstanbul ve İzmir dolaylarında ekilir. Bunların meyveleri yerli araka çeşitlerinden daha uzun ve daha büyüktür. İçerisindeki tohum sayısı 9-11'e kadar yükselebilir. (M)

ARAKAN, Birmanya'da sıradağlar. Manipur havzasından Negaris burnuna kadar Bengal körfeziyle İravadi (İrrawaddy) havzası arasında kuzey-güney yönünde uzanır. Victoria tepesinde yüksekliği 3 053 m'dir. Yaz musonunun getirdiği korkunç yağmurları alır (5 000 mm). Aşılması güç ormanlarla kaplıdır. Burada pirinç tarımı ile uğraşan ve büyük ormanları bambu tarlaları haline sokan Şin'ler oturur.

— *Arakan eyaleti,* Doğu Pakistan sınırından İravadi deltasına kadar uzanır; 1 153 000 nüf. (L)

ARAKARİ i. Tukan türü. Genellikle rengi siyah, karnı sarıdır. Gagası ve kuyruğu oldukça uzundur. Güney Amerika'da yaşar. Tugangillerden. (İlmî adı: *Pteroglossus aracari.*) [L]

ARAKÇEYEV (Aleksi Andreyeviç), rus generali ve siyaset adamı (Novgorod yakını 1769-ay.y. 1834). Pavel I'in müşaviri, mutlakiyet ve orduda Prusya disiplini taraftarı. Petersburg valisi, sonra Harbiye bakanı ve Aleksandr I'in sağ kolu oldu. Katoliklik düşmanıydı: cizvitleri Saint-Petersburg'tan beklenmedik bir anda kovdurdu; mutlakiyet idaresine destek ve Rusya'nın iktisadî gelişmesine yardımcı olması için orduda reform yaptı; askerlerin tarım hizmetlerinde çalışmağa mecbur tutuldukları askerî koloniler kurdu. (L)

ARAKÇIN veya **ARAKÇİN** bls. i. (ar. *ʿarak,* ter ve *fars.-çin,* toplayan'dan *ʿarak-çin,* teri alan). Esk. kıyf. Üzerine sarık sarılan keçe külâh veya kavuğun altına giyilen takke. Bk. ANSİKL. ‖ Kumaştan, üzeri işlenmiş süslü takke: *Arakçının dar-darı / Gel başımın serdarı* (türkü). ‖ Mendil: *Arakçının bendedir ceylan* (türkü).

— ANSİKL. Kavuklu sarık devrinde, kavuk altına giyilen ve kavukla sarığın aralığı altında terleyen başın terini alan, tiftikten yapılmış küçük tip bir arakıyedir. (Bk. ARAKIYE.) Bu tip başlıkları arakıye esnafı satardı. (M)

ARA KEGETSİG («Güzel»), Ermenistan'ın efsanevî kralı, Hayg soyundan. Şamran'a (efsanevî Semiramis) ilham ettiği aşk, ermeni edebiyatının en güzel efsanelerinden biridir. (L)

Arakel kütüphanesi, kitapçı Arakel tarafından kuruldu, cep romanları yayımladı. 1308-1311/1891-1894 Yılları arasında İstanbul'da Ahmed Rasim'in *Meyl-i Dil, Tecarib-i Hayat, Mehâlik-i Hayat;* Sami Paşazade Sezai'nin *Küçük Şeyler,* Hüseyin Rahmi Gürpınar tarafından dilimize çevrilen *Paris'te bir Teehhül,* Mehmed Münecci'nin *Diyana,* Hamdi Kenan ile İsmail Safa'nın Georges Ohnet'den çevirdikleri *İstenyo Marakzi,* İsmail Safa ile Ahmed Vefa'nın çevirdikleri *Vahametli Sevdalar,* İsmail Hakkı'nın yazdığı *İki Hakikat* romanlarını bastırıp yayımladı. Daha önce de (Osmanlı kütüphanesi) adı altında 1886 yılında bir seri yayın yapmış, her biri dört formalık kitaplardan 16 tane bastırmıştır. Bunlar arasında Sırrı Paşa, Muallim Naci, Halil Edip, Ahmed Rasim, Mehmed Tevfik. Beşir Fuad, Besim Ömer Paşanın (Akalın) kitapları vardır. (M)

ARAKESİT i. Mat. Çizgilerin, yüzeylerin, katıların birbirlerine rastladıkları ve kesiştikleri yer: *İki düzlemin arakesiti bir doğrudur.* ‖ İki A ve B cümlesinde ortak kısım. (İki A ile B cümlesinin arakesiti A B olarak yazılır ve *A ile B'nin arakesiti* diye okunur.) [L]

ARAKHNE (örümcek), Lydia'lı efsanevî genç kadın. Bir boyacının kızıydı. Halıcılık sanatında Athena'ya meydan okumağa kalkıştı; buna kızan tanrıça onun elişini parçaladı. Arakhne de üzüntüsünden kendini astı ve örümcek haline geldi. (L)

ARAKHTHOS. Bk. ARTA.

ARAKIYE i. (ar. *ʿarak,* ter'den *arakıyye,* ter'lik, teri alan). *Esk.* Kıyf. Tiftikten veya yünden dövülerek yapılan ince keçe kumaş (*eşanl.* FÖTR.): *Arakıyelerle örtülü atına suvar olan Berkuk...* (Ş. Tekindağ). ‖ Arakıyeden yapılmış külâh veya takke: *Renk renk açmış o başlar biriken mahşere bak / Fes, arakıye, sarık yazma, bürümcük yaşmak* (M. A. Ersoy). *Çünki başlarında kavuk heybetinde arakıyeler var* (R. N. Güntekin). Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Kıyf. *Arakıye* (*Arak-çın* da denir), kavuğun terden kirlenip yağlanmaması için teri emmek üzere giyilen bir takkedir. Genellikle dervişler arakıye külâh giyerler ve bu külâhların biçiminden, o dervişin hangi tarikata mensup olduğu anlaşılırdı. Mevlevî dervişleri de uzun külâhlarını (*sikke*) arakıyeden yaparlardı. Arakıye kumaştan, külâhtan başka potur, yelek, cübbe ve seccade de yapılır, seccadeler sırma ve ipekle işlenirdi. ‖ *Arakıye esnafı,* arakıye yapan ve satan kimselerdi. Arakıyecilik özellikle İstanbul'da önemli bir iş koluydu. (M)

ARAKİDA REİ (Arakida TAKAKO, — denir),

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

japon kadın romancısı (1732-1806). Başlıca eserleri: *Ike no Mokuzu* (Ay Nereye Gidiyor). [L]

ARAKLAMAK geçl. f. *Argo.* Bir şeyi haber vermeden almak, çalmak: *Ulan mortocu! Ekmeğini mi arakladık* (K. Tahir).

◆ **Arakçı** i. ve sıf. *Argo.* Bir şeyi habersizce alan, hırsız.

◆ **Arakçılık** i. *Argo.* Hırsızlık: *Kodese girdi arakçılıktan* (K. Tahir). [M]

ARAKLI, Doğu Karadeniz bölümünde Trabzon ilinde ilçe merkezi kasaba (3 955 nüf.), il merkezinin 33 km doğusundadır. 1953'te ayrı bir ilçe merkezi haline gelmeden önce bağlı bulunduğu Sürmene ilçe merkezine ancak 2 km uzaklıktadır. *Araklı burnu,* kasabanın kuzeybatısında bulunur. — *Araklı ilçesi* (372 km²; 48 990 nüf.) içinde 2 bucak (Araklı ve Dağbaşı) ve 41 köy vardır. Dağlarda ormanlar bulunur, tarlalarda mısır, tütün, fasulya v.b. ekilir, fındık da yetiştirilir. (M)

ARAKON (İlhan), türk kameraman ve film yapımcısı (İstanbul 1916). Fevziye (Işık) lisesini, Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık bölümünü bitirdi, kameraman olarak otuz kadar filim çekti, birçok belge filmi hazırladı. 1956 Yılından beri A.D.S. Haberler ajansı hissedar ve müdürüdür. (M)

ARAKONAK bls. i. Zool. Bir asalağın, asalak yaşayacağı canlıya geçmeden önce bir veya birçok gelişme evresini üzerinde geçirdiği hayvan veya bitki. (Boynuzlugiller, insan bağırsağında tek yaşayan silâhsız tenyanın [taenia saginata] arakonağıdır. Bu solucanın embriyonu, arakonak olan hayvanların kaslarında gelişir. Sonra bu hayvanların etini yiyen insanın bağırsağında erginleşir. Onun için sığır etini çiğ yememek gerekir. Buna karşılık at eti çiğ yenebilir, çünkü at, tenyanın arakonağı değildir. Domuz ise silâhlı tenyanın arakonağı ve trişinin muhtemel konağı olduğu için daima pişmiş olarak yenmelidir.) [L]

ARAKSA. Esk. coğ. Anadolu'da Lykia bölgesinde bir şehir. Bugünkü Evren köyünde eski şehirden kalma bina kısımları, sütunlar mevcuttur. Evren köyünün 1,5 km kuzeyinde ise Araksa kalesi, kaya mezarı ve lahitler bulunmaktadır. Daha sonra piskoposluk merkezi oldu. (M)

ARAKSES. Esk. coğ. İlkçağda iki önemli nehir. Sonradan biri *Aras,* diğeri *Bend-Emir* (İran'da) adını aldı. (M)

ARALAMAK geçl. f. İki şey arasında biraz açıklık meydana getirmek, sonuna kadar değil de az açmak, aralık bırakmak: *Kocakarı arasıra kapıyı aralayarak...* (H.R.Gürpınar). ‖ Ayırmak, seyrekleştirmek.

— Matbaac. Dizilmiş satırları bir veya birçok enterlin ile ayırmak.

◆ **Aralama** i. Aralamak eylemi.

— Mim. *Aralama duvarı,* iki boşluk veya iki pencere arasında kalan duvar parçası. Aralamalık da denir.

— ANSİKL. Mim. *Aralama duvarı,* kilise kapılarının git gide daha geniş yapılmasından doğdu. Daha roman sanatı devrinde görülen bu çeşit duvar, ya sütun şeklindedir (Cahors katedrali) ya iç içe geçmiş hayvan heykelleriyle süslenmiştir (Moissac) veya ince uzun bir heykele zemin olmuştur (Vézelay, Saint-Loup-de-Naud). Lento'nun olmadığı yerde aralama duvarı da yoktur (Poitiers kiliseleri). Gotik sanatı, en güzel heykellerini aralama duvarına yerleştirmişti (Sens katedralinde Aziz Stephanus, Amiens'te Aziz Firminus, Paris'teki Notre-Dame'da kırmızı kapının Meryemi).

◆ **Aralanma** i. İstat. İki olay arasındaki zaman farkı. (Bu olaylardan biri, ötekini bir devirlik bir gecikmeyle izler.) [*Eşanl.* KAYMA.]

◆ **Aralanmak** dönşl. f. Biraz açılmak: *Hafifçe aralanan gözleri arasıra babasına ve Yusuf'a çevriliyor...* (Sabahattin Ali). ‖ Biraz uzaklaşmak, arayı açmak: *Şişem de devrildi demesiyle, şişedeki şeyin üstlerine sıçramaması için civardakiler aralandılar* (B. Felek). ‖ Araya fasıla girmek: *işler biraz aralandı.* ‖ Görünmek: *Bugün sevda candan aralandı gel* (Pir Sultan Abdal).

◆ **Aralaşmak** ortaklş. f. Birbirinden ayrılmak, aralık olmak. ‖ Seyrekleşmek.

◆ **Aralaştırmak** ettrg. f. Aralık bırakmak, iki şeyi birbirinden az ayırmak.

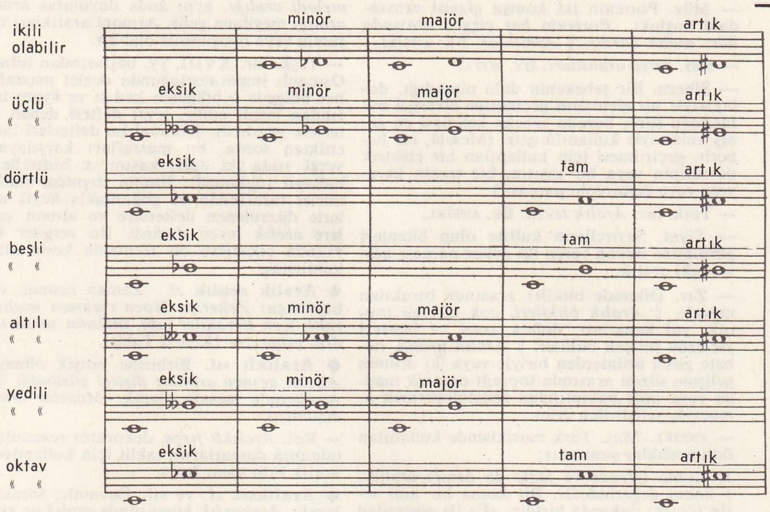

aralıklar

◆ **Aralatmak** ettrg. f. Biraz açtırmak, aralık ettirmek: *Rüzgâr girsin diye pencereyi aralattı.* (ML)

ARAL gölü, S.S.C.B.'de iç deniz, Çat gölü gibi bir çorak bölge gölünün niteliklerini taşır: yaklaşık olarak 67 000 km². Aral gölü, Sovyet Orta Asyası'nın iki büyük ırmağıyle beslenir: bunlar Siriderya ile Amuderya'dır. Tahminlere göre, yakın bir devre kadar (muhtemel olarak tarih çağları) Sarıkamış ve Uzboy çöküntüsüyle Hazar denizine bağlıydı. Hemen hemen düz bir çizgi halinde uzanan batı kıyısı oldukça sarptır ve üzerinde 20-50 metrelik yarlar vardır. Yüzölçümünün üçte birinden daha çoğunda derinlik 10 m'yi geçmez. Amuderya deltası hızla ilerlemektedir. Alüvyonlarla en çok beslenen çıkıntılar, 1943-1947 yıllarında 2 km kadar ilerlemiştir. Siriderya deltası daha yavaş ilerler: 1900-1948 yıllarında bütün delta cephesi yaklaşık olarak 100 m ilerlemiştir. Yoğun buharlaşma sonucu, Aral denizinin tuzluluk derecesi yüksektir. (L)

ARAL-HAZAR havzası veya **çukuru,** Aral deniziyle Hazar denizi hidrografik bölgesine verilen ad (3 milyon km²). [L]

ARALIK i. İki şey arasındaki açıklık, mesafe: *Şiirde bir «bütün» ün lüzumuna inananlar bile mısralar arasında birtakım aralıklar kabul ederler* (Orhan Veli). ‖ Zaman fasılası, iki zaman arasındaki bölme: *Top sesleri, belirsiz aralıklarla devam ediyor* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Sıra, fırsat, vakit. ‖ Sıf. Tam kapanmamış, yarı açık: *Aralık pencereden yağmur giriyordu.* ‖ Ayakyolu, helâ.

— ÇEŞ. DEY. [Kapı, pencere v.b. için] *Aralık bırakmak,* tam kapatmamak. ‖ *Aralık bulamamak,* fırsatı olmamak: *Karşısındaki adam gene karışacak oldu ama aralık bulamadı* (M. Ş. Esendal). ‖ *Aralık etmek,* bir şeyi tam olarak değil de biraz açmak, aralamak: *Perdeyi aralık edip sokağa bir saniye baktı* (S. F. Abasıyanık). ‖ *Aralık vermek,* duraklamak: *Aralık verecek gibi oldu, bu sefer de ben aldandım* (M. Ş. Esendal). ‖ *Bir aralık,* bir an, bir süre: *Bir bâd-ı hamûşun per-i safında uyuklar / Tarzında durur bir aralık, sonra uçarlar* (Cenab Şahabeddin). ‖ *Bu aralık,* bu esnada, bu sırada: *Azize bu aralık açılmak, kalp hikâyesini anlatmak istiyordu* (H. E. Adıvar).

— Akust. ve müz. *İki sesin aralığı,* bu seslerin frekans oranı. (İki sesin uyumu, armonisi, yalnız aralıklarına bağlı olduğu için aralık kavramı önemlidir.)

— Ask. Yürüyüş halindeki bir birliğin bölükleri arasındaki mesafe.

— Bağc. Bağ kütük sıraları arasında bırakılan mesafe. (Bu aralık iklim, toprak ve asma çeşidine göre azalır veya çoğalır. Pullukla çalışılabilecek kadar geniş olmalıdır. Kimi vakit alçak hendek biçimindedir.)

— Dy. *Hat aralığı,* paralel iki hattın iç rayları arasındaki açıklık.

— İnş. Döşeme, parke, kaplama v.b. yan yana gelen tahtalar arasındaki dar açıklık. (*Eşanl.* DÖŞEME *aralığı.*) ‖ Duvar taşlarının bitişme yerleri arasında kalan açıklık. (*Eşanl.* TAŞ *aralığı.*) ‖ Kapı, pencere, dolap v.b. kapandığı vakit kanatlar arasında kalan dar boşluk.

— İstat. *a* ve *b* kapalı aralığındaki sayıların tümü. ‖ *Bir dağılımın aralığı,* bir serinin çeşitli terimleri arasındaki fark. (*Eşanl.* DAĞILIM'*ın aralığı* veya *yayılımı.*) ‖ *Dağılım aralığı,* artan değerlerine göre sıralanan bir istatistik serisinin minimum ve maksimum değerleri arasındaki fark. ‖ *Değişim aralığı,* küçük bir örneğin, iki uç değeri arasındaki fark. ‖ *Güven aralığı,* bir örneğin verilerinin anlam eşiği. ‖ *Hata aralığı,* bir büyüklüğün örnekleme yoluyle değerlendirilmesinde karalama veya değişkenlik derecesi. ‖ *Sınıf aralığı,* bir sınıfın alt ve üst sınırları arasında bulunan aralık. ‖ *Tahmin aralığı,* bir parametrenin yaklaşık değerini belirtmeğe yarayan alt ve üst sınırlarla belirlenen aralık.

— Mad. oc. *Tabaka aralığı,* iki maden kömürü veya mineral tabakası arasındaki tabiî toprak kalınlığı.

— Mat. (*a, b*) *aralığı.*

$$a<x<b$$

eşitsizliğine uyan *x* noktalarının tümü. ‖ (*a, b*) *kapalı aralığı* veya *doğru parçası*

$$a\leqslant x\leqslant b$$

eşitsizliğine uyan *x* noktalarının tümü.

— Mim. Bk. GEÇİT. ‖ Odalarla sofalar arasında veya banyo, abdesthane, mutfak gibi yerlere geçilirken bırakılan boşluk. ‖ *Giriş aralığı,* sokak kapısı yanında bırakılan aralık. ‖ *Kapı aralığı,* karşılıklı iki odanın kapıları arasında kalan boşluk. ‖ *Mabeyn aralığı,* eski konaklarda harem ile selâmlık arasındaki boşluk. ‖ *Sütun aralığı.* Bk. SÜTUN.

— Mus. Bk. ANSİKL.

aralık ayı
«Et tuzlama»
(Amiens katedrali, Fransa)

Aralık 1851
Louis-Napolyon Notre-Dame'a giderken

Foto. Giraudon, B. N. (*LAROUSSE*)

— Müz. Portenin iki komşu çizgisi arasındaki boşluk: *Portenin beş çizgisi arasında dört aralık vardır.* || *Aralıklar.* Bk. ANSİKL.

— Res. *Boya aralıkları.* Bk. BOYA.

— Sibern. Bir şebekenin dolu olmadığı, dolayısıyle bir elemanın geçmesine elverişli bulunduğu süre; burada şebeke kelimesi en geniş anlamıyle kullanılmıştır. (Meselâ, bir haberin geçirilmesi için kullanılan bir elektrik devresinin veya bir taşıtın, bir trenin karayolu veya demiryolu parçası.)

— Teşk. tar. *Aralık tevzii.* Bk. ANSİKL.

— Tiyat. Seyircilerin kuliste olup bitenleri görmesine imkân veren iki dekor parçası arasındaki aralık.

— Zır. Dikimde bitkiler arasında bırakılan mesafe. || *Aralık bitkileri,* çok gübreli toprak, yol kenarları, dolma arazi ve benzeri yerlerde yetişen bitkiler. || *Aralık ürünü,* nöbete giren ürünlerden biriyle veya iki ürünün gelişme süresi arasında toprağı organik madde veya azot bakımından zenginleştirmek amacıyle yetiştirilen ürün.

— ANSİKL. Mus. Türk musikisinde kullanılan ikili aralıklar şunlardır:

1. *Koma* (*ziyade* ve *fazla* da denir) *aralığı,* 1 koma değerindedir. Bir koma bir tam sesin (do-re) dokuzda biridir. «F» ile gösterilen bu aralık, nazariyatta kullanılır. İcrada koma aralığı yoktur. Segâh ve buselik sesleri arasında bir koma vardır.

2. *Bakiye aralığı,* 4 koma değerindedir; acem ve evc aralığı gibi. «B» ile gösterilir.

3. *Küçük Mücenneb aralığı,* 5 koma değerindedir: acem ve mâhûr aralığı gibi. «S» ile gösterilir (eski adı: *mücenneb-i sagıyr*).

4. *Büyük Mücenneb aralığı,* 8 koma değerindedir: nevâ-dik hisar aralığı gibi. «K» ile gösterilir (eski adı: *mücenneb-i kebîr*).

5. *Tanînî aralığı,* 9 koma yani bir tam ses değerindedir: dügâh (la)—buselik (si) aralığı gibi. «T» ile gösterilir.

6. *Artık ikili aralığı,* 12 veya 13, nadiren de 14 koma değerindedir: si bemol-do diyez aralığı gibi. «A» ile gösterilir.

Yalnız musiki hesaplarında kullanılan *eksik bakiye aralığı,* 3 komadır. 4 Koma, bir bakiye; iki bakiye bir büyük mücenneb; bir bakiye ve bir koma bir küçük mücenneb; bir bakiye ve bir küçük mücenneb bir tanînî, üç bakiye veya bir tanînî bir bakiye yahut bir tanînî bir küçük mücenneb, artık ikili aralıklarını meydana getirir. Tanînî'den koma çıkarılırsa büyük mücenneb, bakiye çıkarılırsa küçük mücenneb, küçük mücenneb çıkarılırsa bakiye, büyük mücenneb çıkarılırsa koma aralıkları bulunur. (Bk. DEĞİŞTİRME *işaretleri.*)

— Müz. Birçok insan sesinin veya çalgının çıkardığı iki eş ses arasında birseslilik vardır. Ayarlı sistemde adları ayrı olan iki nota aynı sesi verirse (*sol diez* ve *la bemol* gibi) *aralık* yoktur. Bir aralık, taşıdığı derece sayısına göre adlandırılır. Aralığın birinci notası ikinci notasından daha pes olursa *çıkıcı aralık,* tiz olursa *inici aralık* denir. Aralığın yönü belirtilmemişse çıkışlı aralık olarak kabul edilir. İki bitişik dereceli aralığa ikili, üç dereceliye üçlü, dört dereceliye dörtlü, beş dereceliye beşli, altı dereceliye altılı, yedi dereceliye yedili, sekiz dereceliye *oktav* denir. Bir oktav genişliğini aşmayan aralıklar, basit aralıklar sınıfına girer; oktavı aşan aralıklar katlı olur. Katlı aralıklar ikili, üçlü v.b. diye anılır ve oktav sayısına göre kat alır. Aynı sayıda dereceleri olan aralıklar birbirleriyle daima eşit olmaz: *do-mi, do-mi bemol, do-mi diyez* aralıklarının hepsi üçlü aralıktır. Fakat nitelikleri değişiktir. İkili, üçlü, v.b. aralıkları birbirinden ayıran bu nitelik farkıdır. Aralıklar, niteliklerine göre, küçükten büyüğe şu şekilde sıralanır: *eksik, minör, majör, tam, artık.* İkili, üçlü, altılı ve yedili aralıklara *majör* ve *minör,* dörtlü ve beşlilere ise *tam* denir. Majör ve minör aralıklar *tam* olamaz; minör ikili *eksik* aralık olamaz; aynı sebeple yedili de *artık* aralık haline sokulamaz. Genişliği bir kat daha açılan aralık temeli olan basit aralığın niteliğini muhafaza eder.

Bir aralığı çevirmek, onu meydana getiren iki sesin yerlerini değiştirmektir; pes ses ince, ince ses pes duruma sokulur veya tersi yapılır. Ancak basit aralıklar çevrilebilir. Bir aralığın iki notası art arda duyulursa, *melodi aralığı,* aynı anda duyulursa *armoni aralığı* meydana gelir. Armoni aralıkları uyuşumlu veya uyuşumsuz olabilir.

— Teşk. tar. XVIII. yy. başlarından itibaren Osmanlı imparatorluğunda devlet masrafları her bölgede o bölgenin kadısı ve âyanı tarafından tespit edilir, tevzi defteri denen defterlere yazılırdı. İstanbul bu defterleri tasdik ettikten sonra, bu masrafları karşılayacak vergi yılda iki defa, kasım ve hıdırellez'de halktan toplanırdı. Bunun dışında idarî âmirler tarafından ve çoğunlukla keyfî usullerle düzenlenen defterlere ve alınan vergilere *aralık tevzii* denirdi. Bu vergiler 1830 yılında çıkarılan bir fermanla kesin olarak kaldırıldı.

◆ **Aralık aralık** zf. Zaman zaman, vakit buldukça: *Zekeriya Hoca cigarayı aralık aralık içen tiryakiler gibi, tütünün sahiden tadını çıkarıyor* (Kemal Tahir).

◆ **Aralıklı** sıf. Birbirine bitişik olmayan: *Ağzını açınca aralıklı dişleri göründü.* || Zf. Aralarında mesafe olarak: *Masalar aralıklı dizilmişti.*

— Res. *Aralıklı fırça,* dekoratör ressamların, tahtanın damarlarını taklit için kullandıkları aralık kıllı yassı fırça.

◆ **Aralıksız** zf. ve sıf. Devamlı; sürekli olarak: *Başkanlık kürsüsünde aralıksız zil çalınıyordu.* (ML)

ARALIK i. Bugünkü takvimde yılın on ikinci, son ayı; kânunuevvel, ilk (birinci) kânun: *Karargâha gittim, bulamadım. Oğlum aralık ayının yedisinde kayboldu* (H. R. Gürpınar). *Aralık ayı 31 gün çeker* || Zilkade. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. 21 veya 22 aralığa doğru, güneş Oğlak burcuna girer ve kış başlar. O gün, yılın en kısa günüdür. Gerçekte, *Ortalama güneş* ile *Gerçek güneş* arasındaki aralanma yüzünden, 13 aralıktan itibaren güneş git gide daha geç batmağa başlar.
Kamerî takvimde zilkade'ye *aralık* adı verilmişti. Romalılar ise yılı marttan başlatarak aralık'a, on anlamına *Decem* diyorlardı. Türkiye'de Hicrî takvimin yürürlükte olduğu devrede bu ay kânunuevvel diye anılırdı. 10 Ocak 1945 tarihinde T.B.M. meclisince kabul edilen ve 15 ocak 1945'te yürürlüğe giren 4 696 sayılı kanunla kânunuevvel adı aralık olarak değiştirildi. Aynı kanunla teşrinievvel ekim, teşrinisani kasım ve kânunusani ocak adını aldı. Aya bu adın verilmesinde kânun kelimesinin Arapça ateş ocağı, soba, mangal gibi anlamlara gelmesi rol oynadı ve kânun'un tam karşılığı yılın ilk ayına ad verilirken ilk kânun demek olan kânunuevvel'e de aralık denildi.

— Bahç. Ziraî faaliyet bakımından az çok ölü devre sayılabilecek olan bu ayda bazı hazırlık çalışmaları yapılır: bağlarda kirizmaya başlanır ve bağ çubukları dikime hazır bulundurulmak üzere çukurlara konur. Çelik ve daldırma da bu ay yapılması gerekli işler arasındadır. Hıyar, kavun, turp gibi sebzeler fideliğe dikilir.

— Klimatoloji. *Aralık,* Türkiye'de yılın ilk en soğuk ayıdır. Mutedil iklim şeritleri dışındaki bölgelerde genellikle kar yağar. Geceler uzun ve gündüzler kısadır. Türkiye'nin batısı itibarıyle güneş 7,05'te doğar ve 16,42'de batar. Yılın en uzun geceleri 19 aralıkta başlar ve 25 aralıkta sona erer.

— Tar. Askerî tarih bakımından *aralık,* özellikle İstiklâl savaşı öncesinde ve sonrasında bazı önemli olayların vuku bulduğu aydır: 1918 (2 *Aralık*) İzmir'de Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye cemiyeti kuruldu; (11 *Aralık*) Fransızlar Dörtyol'u işgal etti; (14 *Aralık*) İtilâf donanması İzmir limanına girdi; (21 *Aralık*) Meclisi Mebusan feshedildi. — 1919 (13 *Aralık*) yüksek komiserler İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalini onayladı; (27 *Aralık*) Mustafa Kemal Ankara'ya geldi. — 1920 (3 *Aralık*) Gümrü barış antlaşması imzalandı. — 1925 (26 *Aralık*) Milâdî takvim ve uluslararası saat sistemi kabul edildi. — 1930 (23 *Aralık*) Menemen'de Kubilay şehit edildi.
2 *Aralık* 1851 *hükûmet darbesi,* Napolyon'a (Louis Napoléon Bonaparte) fransız parlamentosunda muhalefeti ortadan kaldırmak ve krallığı yeniden kurmak imkânını veren hükûmet darbesi. (M)

ARALIK, Doğu Anadolu'da Kars ilinde bir ilçe merkezi (2 879 nüf.). Iğdır ovasının doğusunda, Iğdır'a 48 km uzaklıkta, 825 m yükseltide, Ağrı dağının kuzeydoğu eteklerinde, Sovyetler birliğini ayıran Aras vâdisine 4 km uzaklıktadır. — *Aralık ilçesinin* (611 km²; 11 692 nüf.) 21 köyü vardır. Iğdır Devlet Üretme çiftliği (tahıl, pamuk, meyve) ilçe sınırları içinde bulunduğu gibi Sovyetler birliği ve İran toprakları arasında Aras ırmağı güneyinde uzanan Türkiye'ye ait «Dil bölgesi» de Aralık ilçesinde yer alır. (M)

Aralık oyunu blş. i. Folk. Bursa dolaylarında oynanan türkülü bir halk oyunu. (M)

ARALİA i. Uzun ömürlü, otsu veya ağaçsı bitki. Asya ve Amerika'nın sıcak ve ılıman bölgelerinde yetişir. (*Aralia Cachemirica, A. Chinensis, A. Cordata* türleri ılık limonluklarda yetiştirilir. Aralia cinsi [20 tür] araliagillerin örneğidir.) [L]

ÂRÂM i. (fars. *ārāmīden,* dinlenmek'ten *ārām*). *Esk.* Durma, dinlenme: *Görüyor gözlerim meleklerle / Seyr ü ârâmını semada senin* (Recaizade Ekrem). || Kalma, karar kılma, durma: *Bir yerde dört beş aydan ziyade ârâm etmez* (Ahmed Rasim). *Ey çılgın pervane, biraz da benim alevimde ârâm et* (Y. K. Karaosmanoğlu.) || Rahat, huzur: *Hiç de ârâm vermiyorlar* (Recaizade Ekrem). ... *o gittikten sonra bizim hanımın hâb ü ârâmı kalmadı* (Abdülhak Hâmid). || Müddet: ... *yalıya inseniz, şehirde bir ârâm eğlenseniz* [...] *kapanıp kalmak size yaramaz* (R. H. Karay). || Vapurun limanlarda durduğu müddet.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Ârâm-ı can* veya *ârâm-ı dil,* gönül rahatlığı, gönlü dinlendiren sevgili: *Gönül bir yerde ey ârâm-ı can sensiz karar etmez* (Ziya Paşa). || *Ârâm-gâh-ı ebed,* ebediyen dinlenilecek yer, mezar. || *Dil-ârâm,* gönlü rahat ettiren güzel. Kadın adı.

— Klas. dil. Osmanlıcada *ârâm* kelimesiyle «dinlendiren» anlamında birleşik sıfatlar yapılmıştır: *Ârâm-bahş,* dinlendirici: *Gerçi soğukluğu ârâm-bahş-ı hatır olmuş ise de...* (Ahmed Rasim). || *Ârâm-cû,* dinlenmek isteyen: *Arar sevdiğim can-ı ârâm-cû* (Muallim Naci). || *Ârâm-dih,* huzur ve sükûn veren: *Sâkî getir ol bâdeyi kim mâye-i candır / Ârâm-dih-i akl-ı melâmet-zedegândır* (Ziya Paşa). || *Ârâm-gâh* veya *ârâm-geh,* dinlenme yeri: *Gülistan bahçesi* [...] *pek güzel bir ârâmgâh oluyor* (Ahmed Rasim). *Bir kısmının ârâm-gâhı köylerdi* (Süleyman Nazif). || *Ârâm-güzin,* rahatı seçen. || *Ârâm-kâr,* rahat yaşayan. || *Ârâm-rübâ,* rahat kaçıran || *Ârâm-saz,* oturan, yerleşen: *Acaba beyefendi ile mülâkat olunamaz mı? Nerede ârâm-saz oluyorlarmış?* (Recaizade Ekrem). || *Ârâm-şikâr,* sessizliği yakalayan.

◆ **Ârâmî** i. Rahatlık, dinlenme.

◆ **Ârâmide** sıf. Dinlendirici, sakin: *Edebiyat ile baş başa kalmak için bütün vatanda bir kûşe-i ârâmide yoktu* (Samipaşazade Sezai).

◆ **Ârâmiş** i. Huzur, rahatlık: *Birden bu sükûn ârâmişini yırtan bir ses, bir düdük sesi...* (H. Z. Uşaklıgil.) [M]

ÂRÂM çoğl. i. (ar. *irem*'den *ārām*). *Esk.* Çöllerde alâmet için dikilen taşlar. (M)

ARAM, İncil'e göre, Sam'ın oğullarından biri; Suriye ve Mezopotamya'da yerleşen Aramîler'in atası. (L)

ARAM, Ermenistan'ın efsanevî prensi, Hayk hanedanından, *Ermenistan* adı, samî dilindeki *Aram* kelimesinden alınmıştır. (L)

ARAM veya **ARAMLAR.** Bk. ARAMİLER.

ARAMA i. Bir şeyi bulma, öğrenme eylemi: *Bizce şiir, mutlak hakikatı arama işidir* (N. F. Kısakürek).

— Denizc. *Arama-tarama,* bir deniz bölgesinde gemilerin tehlikesizce yol almalarını sağlamak için mayınları toplamak veya tahrip etmek. Bk. ANSİKL.

— Huk. Suç delillerinin ele geçirilmesi, müsadere'ye (zoralım) tabi bulunan madde veya eşyaya el konulması, sanığın yakalanması için yapılan usulî işlem. || *Arama emri,* arama yapılabilmesi için yetkili organın verecegi emir. || *Arama kararı,* arama yapılabilmesi için hâkim tarafından verilmiş karar. Bk. ANSİKL. *Arama tarama,* polisin kanun müsaadesiyle şüpheli kimseleri veya yasak maddeleri bulmak için yaptığı araştırma.

— Mad. oc. ve Petr. Maden yatağını bulmak için yapılan teknik işlemlerin tümü. (Bk. ANSİKL.) || *Elektrikle arama,* maden aranacak bölge yüzeyinin dirençliliğini, birbirine bağlı olarak yaklaştırılmış noktalar arasındaki potansiyel farklarıyle ölçmek ve bu ölçülerden arazinin yapı biçimini tayin et-

mek için yüzeyde sunî bir elektrik alanı yaratmağa dayanan jeofizik arama yolu. Bk. ANSİKL.

— Petr. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Denizc. Birinci Dünya savaşında girişilen mayın *arama-tarama* işi, fransız amirali Ronarc'h tarafından 1915'te düşünülen ve deniz dibi ile yüzeyi arasında belirli bir derinlikte duran ve denizin dibindeki bir ağırlığa tel ile bağlı olan mayının telini kesecek makaslarla donatılmış tarama tellerinin, mayın tarayıcı gemilerin arka tarafından denize atılarak yedekte çekilmesi şeklinde yapılırdı. Mayını tutan tel kesilince mayın deniz yüzüne fırlar, imha edilir veya patlatıcı tertibatı (funya) çıkarılarak mayın zararsız hale getirilirdi.

İkinci Dünya savaşında kullanılan magnetik ve akustik mayınlar ise, denizin dibine yerleştirildiği için yukarıdaki usul geçerli değildir. Bununla beraber, bu durumda da arama-tarama terimi kullanılmaktadır. Magnetik mayınlar ahşap gemilerin arka taraflarından denize sallandırılan ve elektrik akımı geçirilen bir telin sağladığı magnetik alan sayesinde patlatılarak imha edilir. Akustik mayınlar ise, tarama gemilerinin baş tarafına yerleştirilen ve belli frekansta ses çıkaran âletler yardımıyle patlatılarak imha edilir. 1940-1945 Arasında İngiliz Deniz kuvvetleri 700 gemi ve 16 000 kişiyi arama-tarama görevinde kullanmıştı. Kayıp çok ağır oldu. Almanlar ise 143 arama-tarama gemisi ve 108 tane de sperrenbrecher dedikleri çok yoğun magnetik alan meydana getiren gemi kullandılar.

Avrupa sularını deniz trafiğine uygun bir hale getirmek için deniz kuvvetleri 1946-1947'de 140 000 mil karelik alanda 1 900 arama-tarama gemisi çalıştırdılar.

Tarama gemilerinin işi günden güne zorlaşmaktadır. Çeşitli tip mayınların bir arada kullanılması bu gemileri zor duruma ve dolayısıyle tehlikeye düşürebilir. Gerçi, magnetik, akustik ve çöküntü etkileriyle, günümüzde kullanılan robot-mayınları yüz metre derinlikte patlatmak mümkündür; fakat bu imkânların daha da genişleyeceğinden şüphe edilemez. Balık adamlar ve robot dalgıçlar sayesinde, denizin dibindeki mayınların yerini ve tipini tespit etmek ve bunları yerinde imha etmek her halde mümkün olacaktır.

— Huk. T. C. Anayasası'na göre, kanunun açıkca gösterdiği hallerde, usulüne uygun hâkim kararı olmadıkça, kamu düzeninin gerektirdiği hallerde de kanunla yetkili kılınan merciin emri bulunmadıkça, kimsenin üstü, özel kâğıtları ve eşyası aranamaz. Keza, usulüne uygun hâkim kararı olmadıkça, kamu düzeni bakımından gecikmede sakınca bulunan hallerde de kanunla yetkili kılınan merciin emri bulunmadıkça, konuta girilemez, arama yapılamaz ve buradaki eşyaya el konulamaz (md. 15-16). Cz. Muhakemeleri Usulü kanununa göre, aramaya karar vermek yetkisi hâkime aittir. Ancak gecikmesinde zarar umulan hallerde, Cumhuriyet savcısı ve yardımcısı sıfatıyle emirlerini icraya memur zabıta memurları arama yapabilirler. Hâkim veya Cumhuriyet savcısı hazır olmaksızın arama yapılabilmesi için yer ihtiyar heyetinden veya komşulardan iki kişinin hazır bulunması gerekir (md. 97). Suçüstü, gecikmesinde zarar görülen veya kaçak bir suçlunun ve tutuklunun tekrar yakalanabilmesi halleri dışında, meskenlerde, işyerlerinde v.b. kapalı yerlerde gece vakti arama yapılamaz (md. 96).

— Mad. oc. *Arama*'nın amacı, maden yatağını araştırmak, tam yerini tespit etmek ve ön çalışmaları yapmaktır. İlk olarak, havadan çekilecek fotoğraflarla bölgenin topografik ve jeolojik incelemeleri yapılır. Jeofizik yöntemler, belirli bölgenin sunî veya tabiî kuvvet alanlarında bulunması mümkün maden cevherinin yarattığı arazi bozukluklarını ortaya çıkarmak için kullanılır. Tabiî alan olarak, ağırlık alanı (bk. GRAVİMETRİ), magnetik alan veya toprak akımları kullanılır; sunî alan olarak da indüklenmiş elektrik alanına baş vurulur. Elde edilen ölçüler, eğrilerle harita üzerinde işlenir. Bu eğrilerin analizi, yeri ve varlığı tahminlere dayanan maden cevherinin yaklaşık olarak hangi noktada bulunabileceğini ortaya koyar. Döner sondaj makineleriyle yapılan sondaj sonucu, aranılan maden cevherinin ilk numuneleri çıkarılır ve istenilen nitelikte olup olmadıkları incelenir.

— Petr. *Petrol arama,* toprak tabakalarının yapısını inceler ve bu tabakalardaki çökmeleri tespit eder.

● *Arazi yapısının incelenmesi,* genel olarak iki dönemde yapılır: jeolojik ve jeofizik arama. Jeolojik arama, toprak tabakalarının ayrıntılı bir kopyasını çıkarma esasına dayanır. Her tabakanın yaşı titizlikle tayin edilir. Üst üste binmiş tabakaların kalınlıkları ve özellikle pandajları, elde olan imkânlar çevresinde tam olarak değerlendirilir. Böylece, incelenen arazi yapısının kesin şeklini gösteren arazi haritaları hazırlanır. Fakat bazı hallerde, incelenen arazinin büyük bir kısmı veya tamamı son devir'e ait yeni tabakalarla örtülüdür ve tabakalaşma görülemez. Havadan alınan fotoğraflarla arazinin incelenmesi, bölgenin yapı özelliğine bağlı bitki örtüsünün veya pandajların değişimlerini ortaya koyar.

Jeofizik arama, jeolojik aramanın yeterli bilgileri veremediği yerlerde yardımcı yöntem olarak kullanılır. Bu arama da çeşitli yollardan yapılır.

Nitelik yöntemi, büyük incelemelerde kullanılır. Magnetometre ile çoğu zaman havadan yapılan ölçmeler, billûrlaşmış soketlerin yapı ve derinliğini yaklaşık değerleriyle verir. Gravimetri, soketlerin hareketleriyle birlikte, önemli olan yoğunluk değişmelerini de tespit eder; eğer iki etken (birinci ve ikinci dereceden türev hesapları) dikkate alınmaz veya hiç olmazsa etkileri kısıtlanırsa, tortul (sedimanter) tabakaların yapısına bağlı ağırlık değişmeleri elde edilir.

Elektrik ve tellürik yöntemleri ise, yalnız tortul tabakaların inceler. Çoğu zaman yararları görülmüşse de bu yöntem, yukarıdaki yöntemden daha az kullanılır. Sismik yöntem, arazi üzerinde açılacak kuyunun yerini seçmede çok büyük önemi olan gerçek tabaka kesitlerini vererek, arazinin yapı şeklini en ince ayrıntılarıyle belirtmeğe yarayan bir nicelik yöntemidir. Arazi yapısının tam etkenliğini bulmak için, çeşitli jeolojik tabakaları tayin etmeğe yarayan bir nicelik yöntemidir. Arazi yapısının tam etkenliğini bulmak için çeşitli jeolojik tabakaları tayin etmeğe yarayan keşif sondajlarının yapılması ve her tabakadaki yayılma hızlarının ölçülmesi gerekir.

● *Tabaka çökmelerinin incelenmesi,* arazi yapısının incelenmesinden çok daha karışıktır. Sismik yollardan sonuca varılabilen bazı eğik tabaka incelemeleri dışında jeofizik, çoğu kere bu çalışmalarda yetersiz kalır. Çöküntü havzalarının paleocoğrafik incelemesi, yani fasiyeslerin ve tortu tabakalarının derinlemesine incelenmesi, bu çöküntü bölgelerinde yapılacak belli başlı araştırmalardan biridir. Fakat, böylesine güç ve tesadüfe bağlı bir araştırma, aramanın ancak ileri dönemlerinde yapılır. Arazi yapısı keşfedilip jeolojik ve jeofizik yöntemlerle tespit edildikten sonra sondaj işine girişilir. Arama yeni jeolojik bir yapıda yapılıyorsa ilk arama kuyusunu veya «wildcat»i elden geldiği kadar erken açmada yarar vardır. Fasiyesleri, tabakaların yapılarını ve sıralarını tanımağa yarayan bu ilk kuyu çoğu zaman stratigrafik bir kuyudur. Elde edilen sonuçlar, aramanın ne yönde geliştirileceğini ortaya çıkarır. Fakat, bu ilk kuyunun açılması şu iki kurala göre olmalıdır: stratigrafik kuyunun yerleştirilmesinde mümkün olduğu kadar dikkatli olmak gerekir, çünkü kuyu, jeolojik önemi dışında en ufak bir petrol belirtisini haber verebilmelidir. Arama kuyusunun yerleştirilmesinde yapılan jeofizik hazırlıklar açılacak kuyunun ölçüsünde olmalı, kuyu ne kadar derin olacaksa ve ne kadar pahalıya çıkacaksa hazırlıklar da o kadar geniş tutulmalıdır. Az derin havzalarda, jeofizik ön çalışmalar yapılmadan doğrudan doğruya kuyu açmak daha kolay ve daha verimli olur.

● *Petrol arama çalışmaları,* petrol yataklarının bulunabileceği yerlerin incelenmesi ile arama kuyuları açılması işlemlerini kapsar. Denizde petrol ve tabiî gaz arama teknikle rinde son yıllarda pek önemli ilerlemeler gerçekleşti; bu tekniklerle Avrupa kıtasında deniz altında kıtasal platolarda, meselâ Kuzey denizinde petrol araştırıldı. Karalarda kullanılan yapma deprem metotları, aynı zamanda denizaltı araştırmasına da uygulandı: kıtaların kıyıları boyunca uzanan tortul arazi 10 milyon kilometre kare kadar tahmin edilmektedir; bunların derinliği, bugün denizde sondaj yapma imkânlarımızın sınırı olan 200 metreyi aşmaz. Bu türlü arama çalışmalarında bir ateşleme gemisi kullanılır: bu gemi, taşıdığı patlayıcı maddelerin ateşlenmesi veya bir «gas exploder» (gaz patlatıcısı) veya bir «sparker»in sağladığı patlama ile deniz altında bir «yapma deprem» meydana getirir. Ses dalgaları önce denizin dibinde, sonra da yeraltı tabakaları üzerinde yansır ve yüzeye geri gelir; bu dalgalar özel mikrofon (*jeofon*) veya *hidrofon*'larla alınır ve laboratuvar gemisinde kaydedilir. İlk güçlük, patlama anında dalga kaynağının yerini kesinlikle bilmektir: bu güçlük, deniz seferlerinde kullanılan, çok mükemmelleştirilmiş radyo-elektrik düzenekleriyle giderilir; bunlarla, teorik olarak, 300 kilometrede bir metrelik hata ile yer tayini yapmak mümkündür. Radyo ile yer tespit etmenin prensibi, karada bulunan üç vericiden gelen işaretleri karşılaştırmaktır: deniz yüzeyindeki hareketli bir cismin yerini belirleyebilmek için iki koordinatı ölçmek gerekir.

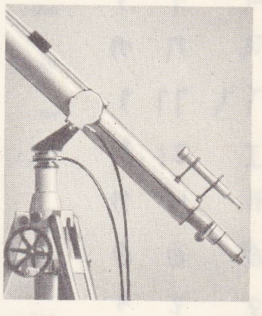

astronomi dürbünü üzerinde **arayıcı**

Her verici çiftinden bir hiperbol kolu elde edilir; gemide iki faz ölçerinin aynı zamanda okunması, iki hiperbol'un kesişme noktasında geminin yerini belirler. Geminin, kara şebekesine göre yeri tespit edildikten sonra, bir de ateşleme anında deniz dibine göre yerini bilmek gerektir. Bu bilgi de, diğer bilgilerle aynı zamanda, *asdik** tipi bir derinlik ölçme yankısıyle elde edilir. Yapma depreme arada, az derine (1 ilâ 2 m) daldırılan patlayıcı madde kullanılır ve bu işlem, normal olarak iki gemi gerektirir: kaydedici ve durum belirtici radyo-cihazlarla donatılmış bir laboratuvar gemisi (görevi, ateşleme anında jeofonları yedekte çekme ve suya daldırmaktır); bir de ateşleme gemisi (bölmeli bir cephane ambarı ve patlayıcı maddeleri kullanmak için arkada bir Faraday kafesi vardır; görevi, patlayıcı maddeleri suya daldırmak ve ateşlemektir). Hidrofonlar, yaklaşık olarak 1200 m uzunluğunda esnek bir hat boyunca sıralanır; bu hat, dayanıklı bir taşıma kablosu ile 24 iletkenli bir elektrik kablosundan ve 8'li gruplar halinde bu iletkenlere bağlanmış 192 jeofondan meydana gelir. Bunların hepsi, koruyucu bir kılıf içine yerleştirilir ve laboratuvar gemisinin arkasında bulunan büyük çapta bir çıkrık üzerine sarılabilir. Hat, her yanında aşağı yukarı 100 metrelik bir boşluk bulunan 6 bölmeye ayrılmıştır.

Ateşleme gemisi, «atış nizamında», laboratuvar gemisinin arkasında, aşağı yukarı 750 m ara ile yol alır; hattın arka tarafıyle aynı hizada bulunur ve laboratuvar gemisinden, hareket eksenine göre otuz metre kadar ayrılmıştır. Atış ve ölçme, birbiriyle aynı zamanda olmak üzere şöyle yapılır: laboratuvar gemisi yavaşlar, araştırma istasyonunda durur; hat hareketsizleşir ve hidrofonlar suya dalar. Bu süre içinde ateşleme gemisi, hat boyunca yukarıya doğru yol alır; merkezi gösteren yandan iki kırmızı şamandıranın hizasına gelinceye kadar yoluna devam eder; hizaya gelince, motorlerini durdurur; üçleme bir halata bağlı bir şamandırada bulunan patlayıcı maddeleri bırakır, kablo elli metre kadar açıldıktan sonra patlayıcı maddeleri ateşler. Normal bir seyirde, üç dakikada bir ateşleme yapılır. Bir ayda taranan kesintisiz katman kesidi sayısı 1 000'i bulabilir; oysa, bu sayı, karada, ister istemez, bölgenin elverişsizliğine göre, 50 ilâ 200 arasında oynar. Bu durumda, denizde girişilen yapma deprem araması için kilometre başına edilen masraf, karadakinden çok daha düşüktür. Buna karşılık, kayıtları inceleme güçlükleri deniz altı aramalarında önemli derecede artar, çünkü, denizlerdeki birçok parazit etkilerine, deniz ve âletlerin de gürültüsü katılır. Bu metot, önemli miktarda patlayıcı madde kullanarak şiddetli sarsıntılar meydana getirmeğe ve derin tabakalardan yansımalar elde etmeğe elverişlidir. Sakıncası, denizde canlıların yetiştiği çevreyi altüst etmesi ve balıkları öldürmesidir. «Sparker»in veya «gas exploder»in kullanılmasına dayanan yeni yöntemler, seyir sırasında devamlı kayıt prensibi üzerine kurulmuştur; fakat kullanılan enerjinin zayıflığı yüzünden inceleme alanları sınırlanmış olur. Denizde petrol arama işlemleri karadakinden daha çabuk olmakla beraber, kıyı ötesinde kuyu açmak çok da-

Foto. Ets. Secrétan (LAROUSSE)

1. VIII. yy. da: 2. VI. yy. da: 3. IV. yy. da
4. harfin adı: 5. değeri

aramî alfabesi

ha masraflıdır; pek zor çalışma şartları içinde kullanılan çok güçlü araçlara, platform veya gemilere ihtiyaç gösterir. (LM)

ARAMAK geçl. f. Birini veya bir şeyi bulmak için harekete geçmek: *Sivil polisler, inzibatlar aramağa başladılar* (Y. Z. Ortaç). *Ceplerini aradı. Bir daha aradı. Bir daha aradı* (B. Felek). ‖ Özlemek: *...yavaş yavaş kendi gençliğinde olan zamanları aramağa koyulur* (A. Ş. Hisar). *Seni çok arıyorum Ziya'cığım* (C. S. Tarancı). ‖ Ziyaret etmek, hatır sormak, meşgul olmak: *Komşularım da beni artık eskisi gibi aramıyorlar* (R. N. Güntekin). *Onu herkes sever herkes arardı* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ İstemek: *Aradıklarını bende bulamamıştı* (B. Necatigil). ‖ Bir yere, herhangi bir şeyi bulmak için gitmek, araştırıp sormak: *Doktor aramağa gitti.* ‖ Hatırlamağa çalışmak: *Sabahtan beri sokağın adını arıyorum.* ‖ Yoklamak, karıştırmak. ‖ *Mec.* Bir şeyin olması için çalışmak: *Siz galiba kavga arıyorsunuz.* ‖ [*Ne aramak şeklinde*] Bulunmak: *Madem ortak değilsin, sen burada ne arıyorsun* (Ömer Seyfeddin).
— ÇEŞ. DEY. *Arama!*, «yok, bulunmaz» anlamında: *Geceleri uyku muyku arama* (K. Tahir). ‖ *Aramakla bulunmaz*, çok nadir olan şeyleri tarif ederken kullanılan bir deyim. ‖ *Arayıp da bulamamak*, çok değerli olmak: *Balıkçı olman, kayıkçı olman, arayıp da bulamadığım şey* (S. F. Abasıyanık). ‖ *Arayıp sormamak*, hiç alâkalanmamak, ilgiyi kesmek: *Hiç arayıp sormadınız da fıkarayı* (Orhan Kemal). ‖ *Arayıp taramak*, dikkatlice, ince ince araştırmak: *... arayıp tarayıp sarhoşu bir kahvede yakalamışlar* (N. Araz). ‖ *Hakkını aramak.* Bk. HAK.

◆ **Aranılmak** edilg. f. Bir eşyanın veya bir kimsenin başkası tarafından aranması. ‖ Arzu edilmek, istenmek. ‖ Bahis konusu olmak, hesabı edilmek: *Arkadaş arasında hiç böyle şey aranılır mı?*

◆ **Aranmak** dönşl. ve edilg. f. Kaybolan bir şeyi bulma ümidiyle dört bir tarafa bakınmak: *Lokantada biraz arandıktan sonra bizimkini buldum* (B. Felek). *Hiç birisi arandıkları yerde bulunmazlar* (A. H. Tanpınar). ‖ Çok istenmek, revaçta olmak: *Yeni getirttiğimiz dergiler herkes tarafından aranıyor.* ‖ Yok olan bir şeyin eksikliğini duymak: *İyi bir dost işte böyle günlerde aranıyor.* ‖ Bir şeyi bulmak için kendi üzerini aramak veya başkası tarafından yoklanmak: *Despino'nun aklına koynundaki mektup gelip de aranmağa cesaret bulmasın diye...* (Ahmed Midhat).

◆ **Aratmak** ettrg. f. Arama işini başkasına yaptırmak. ‖ Arzu ettirmek, istetmek: *Hiç olmazsa eski günlerin arkadaşlığını aratmayacak bir şekilde davranıyordu* (S. Kocagöz).

◆ **Arattırmak** ettrg. f. [*Aramak* fiilinden ikinci defa ettirgen yapılmıştır]. Buldurtmak: *Senin için başka mürebbiye arattırayım mı Nihal* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ Özleyiş uyandırmak, arzu ettirmek: *Doğrusu kendisini arattırıyor.*

◆ **Arayıcı** i. Aramayı kendine iş edinen kimse: *Gümrük arayıcılarından Faik Efendi...* (M. Ş. Esendal). ‖ Sıf. Bir şeyi bulmak için dönüp dolaşan: *Gözleri arayıcı birer ışık gibi* (H. E. Adıvar).
— Ask. *Arayıcı fişeği*, işaret fişeği.
— Astron. Kısa odaklı ve geniş alanlı küçük dürbün. Bir teleskop veya bir astronomi dürbününe takılır ve âletin rasat edilmek istenen noktaya rahatlıkla yöneltilmesini sağlar. ‖ *Arayıcı kevkeb. Esk.* Gökte akarak giden ışık, şihâb-ı sakıb.
— Elektr. *Eşanl.* PROJEKTÖR.
— Sil. *Arayıcı baş*, bir merminin veya özel silâhın ön kısmı. (Bu kısma yerleştirilen elektronik bir düzenek mermi yolunu vurulacak hedefin yoluna denk düşürür.)
— Telekom. *Çağrı arayıcısı*, arayan bir hattı yakalamak için hatlar grubunu yoklayan rotatif komütatör.
— Teşk. tar. *Arayıcı esnafı.* Bk. ANSİKL.
— ANSİKL. Teşk. tar. İstanbul'da evleri veya hanları dolaşarak çöpleri almak suretiyle temizlik işlerini yapan ve bunların içinden çıkanları satarak geçinen bir esnaf sınıfı. Ayrıca bu iş için şehrin molozlarını, yangın yerlerini de dolaşırlardı. XVII. yy. da sayıları 500 kadar olan bu esnaf, çöplük subaşısı denilen bir başkana bağlı idi. İstanbul'un fethinden 1868'e kadar şehrin temizlik işlerini görmüşlerdir.

◆ **Arayış** i. Arama işi: *Bu arayış Hoca Alâeddin Erdebili'yi bulunca kaya kadar sürdü* (N. Araz). [ML]

ARAMBOURG (Camille), fransız paleontoloji bilgini (Paris 1885). Paris Tabiî İlimler müzesinde profesör. Balıklar, memeli hayvanlar ve özellikle Kuzey Afrika'daki insan fosilleri üstüne pekçok incelemesi vardır. (L)

ARAMBURU (Pedro E.), arjantinli general ve siyaset adamı (Cordoba'da Rio Cuarto, 1903). Ordu genelkurmay başkanı, general Peron'u deviren askerî hükûmet darbesinden (kasım 1955) sonra geçici olarak Arjantin cumhurbaşkanı. İhtilâli bastırdıktan sonra yeni kurumları işleyecek hale getirdi ve 1958 mayısında, yerini Arturo Frondizi'ye bırakarak çekildi. (L)

ARAMCA i. Batı samî lehçeleri bütünü.
— ANSİKL. *Aramca*, fenike diliyle ibranî dilinin yakın akrabası olan bir samî dildir. Arapçayı hatırlatan birtakım özellikler gösterir. Başlangıçta, M.Ö. XIV. yy. da El-Amarna'nın bir mektubunda ve bir asur metninde *Ahlama* adıyle anılan ve Dicle ile Fırat vâdilerinin sınırlarında rastlandığı söylenen göçebe kabilelerin diliydi. Yüzyıllarca kaplayan uzun tarihi boyunca yayıldığı coğrafî alanın genişlemesi ve oluşturduğu sayısız lehçe dolayısıyle Aramca, bir tek dilden çok, samî dilin büyük kollarından birini belirtir. Tevrat, ibranî diliyle karşılaştırıldığında Aramcanın çok daha belirgin bir evrimin izlerini taşıdığı anlaşılır. Ünlü ve ünsüz sisteminin zayıflamış olması bakımından da, ibranî dilinde birkaç kalıntısı bulunan isim çekimlerini tamamen kaybetmiş olması bakımından da çok açık aşınma belirtileri gösterir. Ayrıca, kelime hazinesi daha zengin, sözdizimi daha esnek, edatları daha boldur; dolaylamalı bir fiil çekimi geliştirmiş ve bağımlamaya daha sık baş vurmuştur.

Aramcanın tarihini başlıca iki döneme ayırabiliriz: IX. yy. başlarından Büyük İskender'in ölümüne kadar (M.Ö. 323) uzanan, lehçelere bölünmesinden önceki dönem, yani *Ortak Aramca* dönemi ve İskender'in ölümünden günümüze kadar gelen, çeşitli lehçelerin ortaya çıktığı ve çoğunun bir edebiyat dili niteliği kazandığı dönem. Ortak Aramca dönemi de birçok çağa ayrılır. *Eski Aramca*, özellikle M.Ö. IX. ve VIII. yy. ların yazıt dilidir: Bar-Hadad'ın Melgart'a ithafı (IX. yy.), Aslantaş (840 doğr.), Zakir yazıtı (IX. yy. sonu), Hamat'ta bulunan tuğla yazıtları (IX. ve VIII. yy.), Sefire-Sucin dikme taşları (750 doğr.) ve aram siyasî dünyasının büyük merkezlerinde (Guzana, Samal, Arpad, Şam) rastlanan başka metinler.

Bu yazıtlarda Fenike alfabesi kullanılmıştır; aradaki fark, bazı boğazsılarla yarı-ünlülerin bazen ünlüleri göstermesidir. VII. yy. da Asur ve Babil'in fethiyle Aramca yayıldı ve diplomasi dili olarak Akkadcanın yerini aldı. Akkadcanın etkilediği bu dil, Neirab dikme taşlarındaki, Tell-Halaf tabletlerindeki, Asur-Aram ostrakon*undaki, Nemrut yazıtlarındaki *Klasik Aramca*'dır. Keyhüsrev'in 539'da Babil'i ele geçirmesi ve Nil'den İndus'a kadar uzanan bir Pers imparatorluğunun kurulması üzerine Aramca, Susa şehrinden koskoca bir siyasî birliği idare eden güçlü bir yönetimin resmî dili oldu. Ticaret, siyaset ve kültür alışverişlerine aracılık etti, çeşitli satraplıklarda konuşulan dillerin yanı sıra kullanılmağa başlandı, hem birliğini her bakımdan korudu, hem de öbür dilleri ortadan kaldırmadı; bu, *İmparatorluk Aramcası*'dır. Gerçekten de, Akamanış döneminden kalma çok sayıda aramca belge, doğuda Afganistan'dan Hindistan'a, Batı'da da Mısır'a kadar Pers imparatorluğunun bütün eyaletlerinde bulunmuştur. Bunların en ünlüleri, V. yy. dan kalan ve Nil'in birinci şelâlesinin çıkışındaki granit bir adacığa yerleşmiş ve bir muhtar bir yahudi asker kolonisinden gelen Yeb (Elephantin) papirüsleridir. İmparatorluk Aramcası ses ve gramer bakımından birçok evrim belirtisi gösterir, iran dilinden idarî ve askerî terimler alır; ama Pers imparatorluğunun merkeziyetçi yapısı, İmparatorluk Aramcasının Eski ve Klasik Aramcalara tamamen benzer kalmasını sağlar. Perslerin pehlevice olarak yazdıkları kitaplarda Arsakid'ler çağının başlarına kadar (M.Ö. 247) İmparatorluk Aramcasının birçok unsuruna rastlanır; bunlar iranca metin içinde bir çeşit «ideogram» şeklinde kalıplaşırlar (metin okunurken aramca kelimenin yerine hemen pehlevice karşılığı getirilirdi). İskender Doğuyu ele geçirince resmî dil olarak Aramcanın yerini Yunanca aldı. Bunun üzerine dayanaksız kalan Aramca çeşitli lehçelere bölündü; Ortak Aramca, bu şekilde kaybolurken yazı da ayrımlaştı. VII. yy. dan itibaren fenike alfabesinden oluşan aram yazısı yeni yeni biçimler göstermeğe başladı: dörtköşeli yazı (ibranî dili tarafından benimsenecektir), Nabat, Tedmür (Palmyra), Süryan, Mande yazıları.

Aramca başlıca iki kola bölünür: *Batı Aramcası*'nı meydana getiren lehçeler ve *Doğu Aramcası*'nı meydana getiren lehçeler. Birinci öbeğin özelliği, bitmemiş zamanın üçüncü tekil-eril şahsında *y* önoluşturucusunu, ikinci öbeğin özelliği ise, aynı şahıs ve aynı zamanda *n* önoluşturucusunu kullanmasıdır. Doğu Aramcasında, «abartma hali» ni belirten ve sona eklenen tanım edatı her türlü belirleme değerini de kaybetmiştir.

Aşağıdaki lehçeler Batı Aramcasına bağlanır: 1. Kutsal Kitap Aramcası (M.Ö. III. ve II. yy.), yanlış olarak bazen «kalde» dili diye adlandırılır; Ezra (Nehemya Tarihlerin ekidir) kitabının aram hikâyeleri ve daha yakın bir tarihte (M.Ö. 167 veya 166) Danyal kitabının yarısı bu dilde yazılmıştır; henüz İmparatorluk Aramcasına çok yakın olmakla birlikte, Kutsal Kitap Aramcası bölgesel bir Aramca, bir Filistin Aramcasıdır: 2. Tedmür lehçesi; 3. Nabat* lehçesi; 4. Batı Yuda Aramcası; 5. Samerra* lehçesi; 6. Filistin Hıristiyan lehçesi; 7. Yeni Aram lehçesi.

Daha Selefkiler çağında M.Ö. IV. yy. dan itibaren Babil'de kullanıldığı Varka (eski Uruk) büyü tabletinden anlaşılan Doğu Aramcasına şu diller bağlanır: 1. Süryanca; 2. Doğu Yuda Aramcası; 3. Mande* Aramcası; 4. Modern Doğu Aram ağızları. Batı Aramca gibi Doğu Aramca da Arapça karşısında gerilemektedir. Aramca konuşan topu topu üç küçük topluluk kalmıştır: a) Dicle'nin yukarı bölgesinde *Tur-Abdin lehçesi* (Aramcanın eski yapısı bu lehçede adamakıllı bozulmuş, ortaçtan çıkarılan yeni fiil şekilleri geçmiş zaman ile bitmemiş geçmiş zamanın yerini almıştır; tanım edatı cinsliğe ve sayıya göre değişir); b) *Yeni Süryanca;* c) Tur-Abdin ve Urmia lehçeleri arasında yer alan *Musul lehçesi* (eski Ninova'nın karşısında). [L]

Aramco. Bk. ARABİAN AMERİCAN OİL COMPANY.

ARAMİLER, samî ırktan bir kavim; önceleri göçebeydiler, sonra Mezopotamya'da birçok devlet kurdular. Hz. İbrahim devrinde, Yukarı Mezopotamya'da oturduklarını belirten İncil'in dışında, Aramîlerden (Ahlamu) söz eden en eski metin XIV. yüzyıldan kalmadır. Aramîler, bu devirde Fırat nehrini geçmiş, 1320 yılına doğru Asur sınırlarına dayanmış ve 1100 yılına kadar Asur'dan Hitit krallığına ve Filistin'e giden yolları tehdit etmişlerdir. 1000 Yılına doğru, Fırat nehri üstünde, Til Barsip dolaylarında, Bît Adini krallığını ve özellikle Habur vâdisinde birçok devlet kurdular. Suriye'de Arpad ve Halep bölgesine yerleştiler, Amanos dağlarında Sam'al (Gaziantep'de Zincirli mevkii) krallığını kurdular, muhtemel olarak Hama'yı da ele geçirdiler. İncil'de, Suriye Aramîlerine, özellikle Şam'daki Aramî krallığına yapılan seferler anlatılır. Zincirli çevresindeki kazılardan sonra Sam'al devletinin tarihi biraz daha aydınlanmıştır. Bu devletin kralları olan Panammu ve Bar Rekub, Tiglatplesar III ile Salmanassar V'in boyunduruğuna girmişlerdi. Aramîlerin önemi, dillerini bütün eski Doğu'ya yaymayı başarmış olmalarından ileri gelir. (L)

Aramis, Alexandre Dumas Père'in *Üç Silâhşorlar, Yirmi Yıl Sonra, Bragelonne Vikontu* adlı romanlarının başlıca kahramanlarından biri. Başlangıçta rahipliğe heves etmiş, bir düellodan sonra silâhşor olmuştur; fakat, davranışlarında kilisenin etkisi daima görülür. Zaten sonunda kiliseye döner. (L)

ARAMİT i. Zır. Kene, güve, uyuzböceği gibi böcek türlerine karşı kullanılan, koyu kahverenginde, kükürtlü bileşiklerden sıvı tarım savaş ilâcı. (M)

ARAMÎ Tireli, Tekke şairi (XVI. yy.), Mevlâna'nın dergâhına intisap ettiği ve mürettep divanı olduğu söylenir. Bazı şiirleri ne mecmualarda rastlanır. (M)

ARAMON (Gabriel DE LUİTZ, baron D'), İles d'Or markisi (Fransa'nın güneyi XV. yy. sonuna doğr. - 1553'ten sonra). Kanunî Sultan Süleyman devrinde İstanbul'da bulunan fransız elçisi (1546-1553). François I, Henri I, II zamanında Fransa'yı temsil etti. Kanunî Süleyman ile bir antlaşma yaparak denizden Karl V'e karşı yardım sağladı. 1548'de Kanunî ile İran'a gitti. Elçiliğinden başka, siyasî, ilmî ve edebî çalışmalar da yaptı. Yanında bulundurduğu bilgin ve kâtipler, Osmanlı memleketlerinde yapılan geziler hakkında sefaretname ve seyahatnameler yazdılar. Bunların en önemlisi, Chesneau'nun yazdığı ve H. Schefer'in notlar ile yayımladığı *Voyages de M. d'Aramon en Turquie* (M. d'Aramon'un Türkiye Gezileri) adlı kitaptır ve Osmanlı imparatorluğu hakkında önemli bilgi verir. (ML)

ARAMUS i. Amerika'nın tropikal bölgelerindeki bataklıklarda yaşayan bir kuş. Beyaz benekli, zeytinimsi siyah renktedir. (*Aramus vociferus*, turna kuşu ile yelve kuşu arası bir hayvandır. Ötüşü inlemeyi andırır. Sutavuğugiller takımının aramidae familyasını meydana getirir.) [L]

ARAN i. Ozon'un alotropu, oksijenli bileşik. (L)

ARAN i. Mah. Tütün dizmek, kurutmak ve işlemek için kullanılan üstü kapalı sergi. [Bafra, Çarşamba]: *Tütün aranalarının önünde başları kızıl, ak, sarı yağlıklarla bağlı kadınlar görünüyorlardı* (Cengiz Dağcı). [M]

ARAN (Mehmet Sadık), türk pedagogu ve yazarı (Azerbaycan'da Karabağ 1895). Bakû Yüksek Pedagoji enstitüsünde, İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesinde okudu. Öğretmen ve gazeteci olarak çalıştı. Azerbaycan'ın bağımsızlığı için mücadele etti (1917-1918), orada milletvekilliğine seçildi. 1920'den sonra Millî İstiklâl komitesinin (yeraltı faaliyeti) kurucularındandır. *İçtihad, Yeni Kafkasya, Bozkurt* v.b. dergilerde şiir ve makaleleri yayımlandı. Telif ve tercüme eserleri: *İlmî ve Fennî Planörcülük* (tercüme, 1935), *İran Türkleri* (1942), *Türkün Altın Kitabı* (Kutadgu Bilgin'in Yorumu); dergileri *Azerî Türk* (1927-1931), *Yeni Turan* (Finlandiya 1931-1933) v.d. (M)

ARANA. Esk. coğ. Anadolu'da Armenia minor bölgesinde bir şehir. Sebasteia'dan (Sıvas) Melitene'ye (Malatya) giden yol üzerinde konak. Bugünkü Alacahan olması muhtemel olan Arana'nın adı, yakınındaki bir kitabeden tespit edilmiştir. (M)

ARANA-GOİRİ (Sabino DE), Bask siyaset adamı ve yazar (Biscaye'de Abando 1865-Biscaye'de Pedernales 1903). Bask millî hareketinin öncüsü; İspanyolca ve bask diliyle eserler yazdı. (L)

Aranağme veya **aranağmesi** bls. i. Mus. Türk musikisinde şarkı, türkü, köçekçe gibi küçük güfteli formlarda, güftenin sonuna, bazen başına ve iki kıtası arasına gelen saz kısmı. (M)

ARANDA DE DUERO, İspanya'da şehir (Eski Castilla, Burgos eyaleti). Duero üzerinde: 13 400 nüf. XV. yy. dan kalma kilise. (L)

ARANDA kontu (Pedro Pablo ABARCA Y BOLEA), ispanyol diplomat ve devlet adamı (Huesca 1719-Epila 1798). Polonya'da elçi olarak bulundu, Valencia eyaletinde genel vali, sonra Castilla Meclisine başkan oldu (1765). Carlos III'ün yenilik hareketlerine katıldı, cizvitleri yurtdışına sürdü, yönetim alanında yenilikler yaptı. Fransa'ya büyükelçi olarak gönderildi, Amerika Birleşik devletlerinin bağımsızlığını tanıyan Paris antlaşmasını imzaladı (1783). [L]

ARANDİZİT i. (fr. *arandisite*). Miner. Yeşil renkte tabiî kalay hidrosilikatı. (L)

ARANGİ LOMBARDİ (Giannia), italyan kadın ses sanatçısı. (Napoli yakınında Margliano 1891-Milano 1951). Mesleğe 1920'de Roma'da başladı ve devrinin en büyük italyan dramatik sopranosu oldu. Engin ve kıvrak bir sesi vardı. Verdi'nin operalarında çok başarı sağladı. Salzburg operasında da çalıştı. (*Don Giovanni*, 1935.) [L]

Aranî i. Folk. Bk. HARRANİ.

ARANJMAN i. (fr. *arrangement*). Nesneleri belli bir düzene göre yerleştirme eylemi.
— Mat. m harfin (eşyanın) p'şer p'şer aranjmanı, verilen m harf arasından p harf olarak, her grup kendini meydana getiren harflerin gerek türü, gerekse sırası bakımından birbirinden ayrılmak üzere, kurulabilen gruplaların cümlesi. m harfin p'şer p'şer aranjmanı,

A_m^p sembolüyle gösterilir.

$$A_m^p = m(m-1)(m-2)\ldots(m-p+1)$$

bağıntısının var olduğu ispat edilir.

— Müz. Belirli sesler, çalgılar veya topluluklar için yazılmış bir eserin, başka sesler, çalgılar veya topluluklar tarafından söylenip çalınabilmesi için o eserde yapılan değişiklik: meselâ, bir orkestra eserinin piyano'da çalınabilecek şekilde düzenlenmesi. (Avrupa müziğinde, daha Ortaçağda, çok sesli şarkıların lavta veya org'a göre aranjmanı yapılıyordu. Vivaldi'nin keman konçertolarını Bach piyano'ya göre düzenledi; Liszt, Tausig v.d., Bach'ın org parçalarını piyano'ya göre yazdılar. ‖ Caz müziğinde, doğaçtan çalışın yerine işlenmiş bir çalışı getirmek isteyenlerin savunduğu yaratma usulü. ‖ Müzik aranjmanı, bir veya birçok bestenin bir tiyatro, filim veya revü sahnesinin gereklerine göre düzenlenmesi. (L)

ARANJUEZ, İspanya'da (Yeni Castilla, Madrid eyaleti) şehir; Jarama ile Tajo ırmak'larının kavşağında; 27 250 nüf. Felipe II tarafından yaptırılan, sonra XVIII. yy. da Felipe III devrinde değişikliğe uğrayan kral-lık sarayı. Küçük, yeni bir klasik saray olan La Casita del Labrador, mimar Isidoro Gonzalez Velazquez tarafından yapılmıştır. Fransız tarzındaki bahçeleri güzel bir bütün meydana getirir. Önemli bir demiryolu merkezi olan Aranjuez sınaî kalkınma yolundadır (fotoğraf malzemesi, eczacılık maddeleri). [L]

Aranjuez antlaşması, 21 mart 1801 antlaşması. Bu antlaşma ile Toscana, İspanyol hükümdarlarının yeğeni Parma dükünün oğluna bırakılarak Etruria krallığı haline getirildi. (L)

Aranjuez ayaklanması, 17-18 mart 1808 gecesi, Godoy'u devirmek için patlak veren ayaklanma. Ayaklanma, Carlos IV'ün oğlu Fernando VII lehine tahtı bırakması ve Napolyon I'in İspanya'ya doğrudan doğruya müdahalesiyle sonuçlandı (15 haziran - 7 temmuz Bayonne görüşmesi). [L]

ARANTİUS. Bk. ARANZİ.

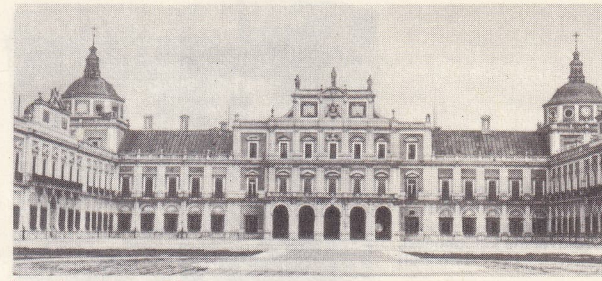

ARANJUEZ krallık sarayı ve saray avlusu

Arantius karıncıkları, beynin dördüncü karıncığının tabanındaki olukçuk'un (*Calamus scriptorius*) huni biçimindeki alt ucu. (L)

Arantius toplardamar kanalı, ceninde, karaciğerin alt yüzünde bulunan kanal. Göbek toplardamarıyle alt toplardamarı birleştirir. (L)

Arantius tüberkülleri veya **nodülleri,** ana atardamarın sigmoid kapakçıklarının serbest kenarlarının orta kısmında bulunan küçük ve fibröz yapıda oluşumlar. (L)

ARAN vâdisi, Katalancada **Vall d'Aran, Castilla** dilinde **Valle de Aran,** ispanyol Pirenelerinde (Katalonya, Lérida ili) yüksek vâdi. Fransa sınırında. Orta Pirenelerin merkezinde Garonne ırmağının kaynakları buradadır. (L)

ARANY (János), macar şairi (Nagyazalonta 1817-Budapeşte 1882). Yoksul bir ailenin oğludur; hayatını gezgin oyuncu, öğretmen ve belediyede küçük bir memur olarak kazandı ve sonunda kendini şiire verdi. *Az Elveszett Alkotmany* (Kaybedilen Anayasa, 1843) adlı eseriyle yazarlık mesleğine girdi, dört yıl sonra *Toldi* adlı üç bölümlük destanının birinci kısmıyle Kisfaludy derneği ödülünü kazandı. 1848'de kurtuluş savaşına katıldı, 1851'den sonra Nagykörös lisesinde öğretmen, 1859'da Macar İlimler akademisi üyesi ve 1865'te genel sekreteri oldu. Bugün macar edebiyatının ana eserlerinden biri sayılan *Toldi* destanını 1879'da bitirdi. Deyiş ve öz bakımdan kusursuz olan baladlarından (Balladak, 1853-1877) dolayı kendisine «Balladlar Shakespeare'i» adı verildi. Ayrıca Shakespeare ve Aristophanes'ten yaptığı çevirilerden başka, *Bolond Istok* (Deli İstok, 1850-1873) ve *Buda Halala* (Buda'nın Ölümü, 1864). — Oğlu LAZSLO (Nagyszalonta 1844-Budapeşte 1898), şiirler ve halk hikâyeleri yazdı. (L)

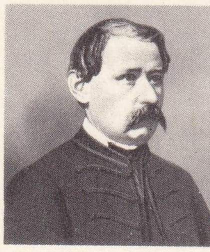

János ARANY

ARANZİ, ARANZİO veya **ARANTİUS** (Giulio Cesare), italyan anatomi bilgini (Bologna 1530-ay.y. 1589). Cenin ve plasentanın yapısını açıkladı; beyin karıncıklarını, ana atardamarla akciğer atardamarlarının kapakçıklarını, ayrıca o güne kadar iyi açıklanmamış olan birçok kası tanımladı. (L)

ARAO, Japonya'da şehir. Kyuşu adasında (Kumamoto eyaleti), Ariakenoumi üzerinde: 64 200 nüf. Kömür ocakları. (L)

ARAOYUN bls. i. Tiyat. Ek gösteri: eskiden, Avrupa tiyatrosunda, esas oyunun perde aralarında sahnede yer alan koro, bale, dans, müzik veya tiyatro gösterisi.

ARAN vâdisi

Foto. Violet, X, Trantoul (LAROUSSE)

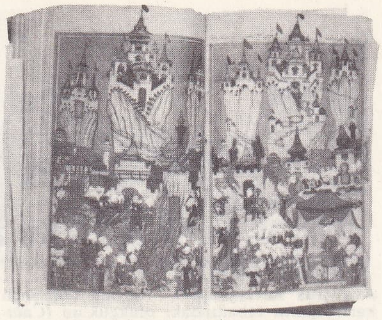

Tarihi Fethi Yemen adlı kitapta **arap** mimarî sanatını gösteren minyatürler (Üniversite kütüphanesi, İstanbul)

— ANSİKL. Tiyat. Ortaçağ tiyatrosunda, mister (mystère) denilen dinî oyunların uzunluğu yüzünden seyircilerin canı sıkılmasın diye araya bazen Davut'un mezmurları gibi dinî şarkılar, bazen de şeytan'ın veya ilâhların araya girdiği sahneler sokuşturulurdu. Bunlar ilk araoyunlardır. Daha sonra, Molière, komedilerinden bazılarına araoyun olarak baleler koydu (Hastalık Hastası, Kibarlık Budalası). Araoyun'u diye, bir de, gene eski Avrupa tiyatrosunda, esas oyundan önce veya sonra, bazen de iki perde arasında oynanan bir perdelik küçük, neşeli piyeslere denirdi. İtalyan tiyatrosu (intermezzi) ve ispanyol tiyatrosu (entremeses) bu bakımdan çok zengindir. (L)

ARAP veya **ARAB** i. ve sıf. (ar. *ʿarab*). Arabistan halkından veya bu halkın soyundan olan [kimse]: *Arap, tıpkı İngiliz gibi kendi lisanının bir başka insan tarafından bilinmemesini aklına getiremez* (F. R. Atay). ‖ Bütün Arabistan halkı: *Türklerin Acem ve Arapla bir arada yaşadıkları zamandan kalma birçok kelimeler silindiler* (Yahya Kemal). ‖ [Yanlış olarak] Zenci, derisi siyah olan kimse. ‖ Çocukları korkutmak için uydurulan mevhum bir varlık. ‖ *Halk dili.* Fotoğrafın negatifi. ‖ Sıf. Araplara ve Arabistan halkına mahsus: *Arap mimarîsinin ilk modelleri Bizans mimarîsidir* (Z. Gökalp). *Akşam üzeri arap raksları yapılan bir tiyatroya girdiler* (Vâ-Nû). ‖ Rengi esmer olan.

— ÇEŞ. DEY. *Arap araba yüzün karadır demiş,* kendi kusurlarını görmeyip, başkalarının kusurlarını bulmağa çalışan kimseler için söylenir. ‖ *Arap bacı,* zenci hizmetçi ve mürebbiyeler için kullanılır. ‖ *Arap çakmağı,* sürterek ateş alan kav çakmak. ‖ *Arap çorap,* değerli değersiz, gelişigüzel kimseler: *Arap çorap, halayık, baltacı ... falan filan* (Ali Ekrem). ‖ *Arap darısı,* sert buğday. Bk. BUĞDAY. ‖ *Arap dilini çıkartmış gibi,* çok parlak, göze çarpıcı kırmızı. ‖ *Arap harfleri,* Türkiye'de İslâmiyetin kabulünden 1928'e kadar kullanılan arap alfabesi. Bk. ARAPÇA. ‖ *Arap inciri.* Bk. HİNT İNCİRİ. ‖ [*Anladımsa*] *Arap olayım.* Bk. ANLAMAK. ‖ *Arap saçı,* içinden çıkılmaz, çok karışık iş: *İşi son derece muğlak, karmakarışık, arap saçı gibi dolaşıktı* (Vâ-Nû). ‖ *Arap saçına dönmek,* karışmak, içinden çıkılmaz hale gelmek: *Başkalarınız bari işe karışmayın da cümleler arap saçına dönmesin* (B. Felek). ‖ *Arap tefi,* zilsiz tef. ‖ *Arap üzengi* (*Arap ü Zengî*), masallarda geçen ve «bir dudağı yerde bir dudağı gökte» diye tarif edilen korkunç dev. ‖ *Arap uşağı,* Güney ve Güneydoğu Anadolu'da arap asıllı fellâhlar için kullanılır. ‖ *Ne Şamın şekeri, ne arabın yüzü,* faydası olsa bile istenmeyen kimseler için söylenir. ‖ *Esk. Arab-ı arbiye* (*aribe*), hakikî, saf arap. ‖ *Arab-ı müsta'ribe* (*mütearribe*), Arapların arasında kaynaşmış yabancı kavimler. ‖ *Zamk-ı arabî,* arap zamkı. Bk. ANSİKL.

— Denizc. *Arap alayı,* yelken devrinde bir filoyu teşkil eden gemilerin dağınık olarak seyretmeleri. ‖ *Arap ateşi,* eski zamanda denizcilikte kullanılan ve suya değdiği zaman bile yanan özel yapım bir yanıcı madde (*Rum ateşi* de denir). ‖ *Arap bocisi,* bidon, fıçı v.b. eşyayı herhangi bir araca kaldırmak veya bir araçtan indirmek için kullanılan tertibat. Bk. ANSİKL. ‖ *Arap cevizi,* halat kollarını yeteri kadar açarak bedeni üzerine yatırdıktan sonra her kolun kendinden sonraki iki kolun altından yukarı doğru alınarak çekilip sıkıştırılması suretiyle meydana getirilen ceviz.

— Dokumc. *Arap dudağı,* siyah beyaz ipliklen dokunan alaca kumaş (Erzincan).

— El. santl. *Arap gipür danteli,* Fransa'nın bazı bölgelerinde tığla örülen bir dantel çeşidi. (Bazı arap dantelleri Rönesans dantellerinin taklididir.) ‖ *Arap yolu,* osmanlı el sanatlarında «arabesk» karşılığı kullanılan terim. Bk. ARABESK. ‖ *İğne işi arap danteli,* iğne şekilli dantel. (Bu, Tunus ve Cezayir'de «Şbeka», Fas'ta, «Ujda dantelası» diye bilinir.) [Arabistan'da köşe yastıkları ve terlikler, deri üzerine maden teller ve ince deri şeritlerle kabartma olarak işlenir. Cezayir işlemelerinde, motifler canlı renklerle ve iplikler eğik atılarak işlenir, kenarları siyahla çerçevelenir.] ‖ *Makram* veya *arap danteli,* bazen gerçek dantel havası veren elde düğümlenmiş saçak. (Akdeniz havzasında yapılır.)

— Kim. Bk. ANSİKL.

— Mat. *Arap rakamları,* Arapların hint rakamları diyerek menşeini belirttikleri yazılı sayım işaretleri: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9.

— Tar. *Arap büroları,* Cezayir'de Fransızların hâkimiyeti altındaki topraklarda yerlilerin yönetimiyle görevlendirilen teşkilât. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Denizc. *Arap bocisi* kullanılırken, araçla eşyanın bulunduğu farklı düzeyler arasına sağlam kalaslar dayayarak eğik bir düzey meydana getirilir. Bu kalaslar üzerine fıçının boyu ile orantılı aralıklarda iki halat serilerek yüksek taraftaki uçları kalasların dayalı bulunduğu yere bağlanır. Fıçı bu halatlar üzerine yan yatırılarak serbest uçları etrafından dolaştırılır. Bu suretle yukarıya alınan bu uçlara kuvvet uygulanarak fıçı yukarıya alınır veya koyverilerek aşağı indirilir.

— Kim. *Arap zamkı,* (*Arabistan zamkı* da denir.) Afrika'da yetişen akasya ağaçlarından (*acacia vera*) elde edilen, kahverenkli, şeffaf, yapışkan madde. Vaktiyle arap hekimleri tarafından kullanıldığı için bu adla tanınmıştır. En iyisi, büyük taneli, şeffaf, kordofan zamkıdır. Bugün, A. Senegalensis'ten elde edilen bir çeşidi onun yerini almıştır. Arap zamkı, yuvarlak taneli ve yumuşaktır, suda eriyerek yapışkan bir madde haline gelir. Çabuk erimemesi için içine asit salisilik ve kâfuru katılır. Yapıştırıcı bir eriyiktir. Alkol ve benzinde erimez. Krom tuzlarıyla karıştırılarak ışığa karşı hassas kopya tabakaları elde edildiği için, foto-litografi ve ofset çinko kalıbı hazırlanmasında kullanılır. Işık gören zamklı krom tabakası yapışkanlığını ve soğuk suda erime özelliğini kaybeder, fakat yumuşama özelliğini kaybetmez. Böyle kopyadan ve baskıdan sonra yıkanarak temizlenebilir. Arap zamkı, litografi taşları hazırlanmasında, zamklı kâğıt yapımında, basmacılıkta, kumaş aprelemekte, suluboya, likör, mürekkep ve yapıştırıcı madde yapımında ve altın varakların tezhip, minyatür v.b. sanatlarda fırça ile sürülür hale getirilmesinde kullanılır. Bk. AKASYA.

— Tar. Bunlar 1844'te Bugeaud tarafından kurulmuştu; teşkilâtlanışlarıyle görev ve yetkileri 21 mart 1867 tarihli bir esas sirküler ile düzenlenmişti. Sivil arazinin genişlemesi sonucu olarak bunların rolü derece derece kısıtlandı. Önceleri adı yerlilere ait işler, sonra müslüman işleri servisi olan ve Cezayir'de 1945'e kadar görev yapan teşkilâtın menşei, bu arap bürolarıdır. ‖ *Arap ve acem defterdarlığı,* Yavuz Sultan Selim tarafından Doğu Anadolu ve Suriye'nin fethi üzerine merkezi Halep olarak kurulan defterdarlık.

Arap tarihi

Tarih çağlarının başlangıcından beri, Aşağı Mezopotamya'da Sümerlerin arasında yaşayan Samîler, muhtemel olarak Arabistan çölünden gelmişlerdi. Bunlar Akkad medeniyeti içinde eridiler ve yüzyıllar boyunca Fırat vâdisine sızan ve dalga dalga gelen yeni arap göçmenleriyle savaşmak zorunda kaldılar. Tiglatpileser III (M. Ö. 732'ye doğr.) kendisine altın, gümüş, güzel kokulu bitkiler (ıtriyat), develer getiren Araplarla ticarî ilişkiler kurdu; Sanherib, kuzeydeki bazı arap kabileleri üzerinde egemenlik kurmayı başardı. Herodotos kendisine, «Arapların ve Asurluların kralı» adını verdiğine göre, anlaşılan Arabistan'da etkisi oldukça büyüktü. Asurbanipal, ordusunu Nabatîlerin ülkesine kadar sürerek, Arabistan üzerine birçok sefer yaptı. Araplar, Kambiz'in (Kambuziya) yardımcısı olarak, İranlıların Mısır'ı fethetmelerini kolaylaştırdılar; Kserkses'in ordusunda develeriyle yer aldıklarını biliyoruz; Dareios da, kendisine haraç verenler arasında Arapları anar. Bunlara, Tevrat'ta Araplar hakkında yapılan tek tük açıklamalar da katılırsa, bu konuda baş vurulabilecek bütün kaynaklar gözden geçirilmiş olur. Bugün ise, Arabistan'da yapılan ilmî araştırmalar, bize, önceden bildiklerimizi tamamlamak imkânını vermiştir. M.Ö. I. binyılda, Arabistan birçok krallığa bölünmüştü: Kuzey Yemen'de Maan ve Saba krallığının varlığı, anlaşılan XII. yüzyıla kadar sürmüştür. Musevîlik ve Hıristiyanlığın Arabistan'a girmesi, birtakım savaşlara yol açtı; bunların sonucu olarak VI. yüzyılın başında bu ülke hıristiyan Habeşlerin istilâsına uğradı. Habeş egemenliği İran saldırısı karşısında yıkıldı (575). Arap yarımadasının kuzeyinde de Petra civarında kurulmuş olan Nabat krallığı, daha Milâdın I. yüzyılından itibaren Roma'nın egemenliği altına girdi. Hicaz'da küçük Lihyanlar krallığı bir süre daha devam etmişe benzer. Tedmür ancak 272'de kesin olarak fethedilebildi ve arap adı hemen bütün islâm toplumlarına verildi: o zamandan itibaren, Arapların tarihini, İslâm tarihinden ve bu dinin, eski dünyanın bir kısmı üzerinde yayılış tarihinden ayırmak mümkün değildir. Arap yayılışında üç dönem ayırt edilebilir. Birinci dönem, Hz. Muhammed zamanında, asıl Arabistan'ın ele geçirilmesi olaylarını içine alır. İkinci dönemde, Peygamber'in ölümünden sonra Yarımada Arapları, Arabistan'ın kuzey ve doğusundaki bölgeleri fethetmeğe başladılar. Batı yönünde de Afrika'ya sokuldular. Suriye, Mezopotamya, İran ve Mısır ilk iki halife zamanında fethedildi; üçüncü halife devrinde Kuzey Afrika'nın fethine girişildi. Emevîler devrinde Bizans ve İran imparatorluklarının yerine geçmiş bulunan islâm devleti, Kuzey Afrika, İspanya, Maveraünnehir, İndus, Ermenistan ve Kafkasya'ya kadar yayıldı. Bu, 717'de doğuda, İstanbul önünde, 732'de de batıda, Poitiers önünde durdurulan arap yayılışlarının üçüncü dönemidir. Aynı zamanda İslâm, millî bir dinî öğretiden, fethedilen ülkeler ahalisinin çoğunlukla benimsediği evrensel bir dine dönüştü; arap dili ise, millî dilleri ortadan kaldırmamakla birlikte, yavaş yavaş, islâmlaştırılmış olsun olmasın, bütün tabi milletler arasında ortak bir medeniyet dili haline geldi; böylece de, bir islâm medeniyeti doğdu. Emevîler devrinde ve abbasî devrinin başlangıcında bir bütün meydana getiren Arap imparatorluğu parçalanmakta gecikmedi. Abbasîlerin iktidara gelmesinden az sonra, İspanya'da ayrı bir emevî emîrliği kuruldu ve X. yüzyılın başında halifelik oldu. IX. yüzyılda, Mağrıp'ta bağımsız krallıklar kuruldu (Fas'ta İdrisîler, Tahert'te Rüstemîler). İfrikiya'da (Tunus) Aglebîler hanedanının Bağdat halifeliğine tabiliği yalnız sözde kaldı. Mısır'ın da IX. ve X. yüzyıllarda halifelikle olan bağlarını gevşetti (Tulunoğulları, İhşidîler) ve Fatimîler, X. yy. dan XII. yy. a kadar Mısır'da bir karşı-halifelik kurdular. Doğuda da yarı bağımsız hanedanlar ortaya çıktı: Tahirîler, Saffarîler, İran'da Samanîler, Suriye ve Mezopotamya'da Hamdanîler, Irak ve İran'da Büveyhoğulları. Selçuk Türklerinin gelmesi, daha X. yüzyıldan beri her türlü gerçek iktidardan yoksun kalmış olan Bağdat halifesinin rolünü sadece dinî bir makam niteliğine indirdi. XIII. yüzyılda Moğollar arap halifeliğini ortadan kaldırdılar.

Araplar, ancak ilk halifeler ve Emevîler devrinde önemli bir rol oynadılar. O devirlerde, egemenlikleri altındaki halklara hâkim bir aristokrasi durumundaydılar. Abbasî imparatorluğu kurulur kurulmaz rolleri sınırlandı. Gerçi imparatorluk arap ve kureyşî aslından halifeler tarafından idare edilmekteydi, fakat bunlar alışkanlıkları bakımından iyiden iyiye iranlılaşmışlardı; eyalet valileri arasında Araplara pek seyrek olarak rastlanır; ordu da, Arapları çıkarmış, yerlerine iranlı, türk v.b. almıştı. Gerçek anlamda halis bir arap medeniyeti yoktur; meğer ki arap medeniyeti adı «çöl medeniyeti» dedikleri, arap dünyasındaki Bedevîlerin medeniyetine verilmiş olsun. Çoğu, asılları bakımından arap olmayan, fakat iyiden iyiye araplaşmış yazar, bilgin, hekim, filozof, hukukçu, ilâhiyatçı ve sanatçılar tarafından büyük üne kavuşturulan arap medeniyeti, Arapların, eski kültür ülkeleri olan Suriye, Mezopotamya, Mısır, İran ve İspanya ile ilişkiler kurmasından doğmuş ve Ortaçağın uzun bir devresinde, dünyanın en parlak medeniyeti olmuştur. Bu medeniyet, batıyı çok etkilediğinden, Araplar

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

yani, anlatım aracı arap dili ve dinî temeli Müslümanlık olan bir kültürün temsilcileri, Ortaçağda batının eğiticileri sayılmışlardır. Bütün alanlarda, tarımda, sanayide ve ticarette Batılılar teknik bilgileri onlardan aldılar. Yunan, hattâ hint felsefesinin, hekimliğinin ve ilminin mirasçısı olan Araplar, bu mirası batıya aktararak Ortaçağ medeniyet tarihinde çok önemli bir rol oynadılar. Arapça konuşan toplulukların bundan sonra bir gerileme dönemine girdikleri görülür. Bu gerileme, XIX. yy. da ortaya çıkan kültür rönesansıyle son bulmuş, bu uyanışı da XX. yy. da, bağımsız arap devletlerinin kurulmasına yol açan siyasî bir Rönesans izlemiştir. Bk. ARAP *birliği* ve çeşitli arap devletleri.

Arap edebiyatı

● *Şiir.* Elimize geçen en eski edebî eserler, arasında *Muallâkat*'ın da bulunduğu İslâmlık öncesi şiirleridir. Bunlar, VIII. yüzyılda, baştan başa uydurulmadıyse de bir hayli düzeltildi ve daha sonraki şiirlere örnek oldu. İmr-ül-Kays, Antere, Lebid adlarını ve daha başkalarını hiç unutmayan Araplar için bu şiir haklı bir iftihar vesilesidir. Daha o devirde aruz vezni yerleşti; bu vezin, kısa ve uzun hecelerin birbiri ardından gelmesi ve bütün bir şiir boyunca değişmeyen tek kafiye esasına dayanır. Bu veznin kuralları ancak VIII. yüzyılda ortaya konuldu ve başlıca on altı vezin kalıbı belirlendi. (Bk. ARUZ.)

Şiir, İslâmlığın ilk zamanlarında hafif bir gerileme gösterdikten sonra, topluluğun hayatında eski yerini almakta gecikmedi; Emevî devrinin büyük şairleri, Cerir El-Ferazdak, El-Ahtal, İslâmlık öncesi şiirinden örnek alarak kasideler düzenlediler. Bununla birlikte, VIII. yüzyılda, Ebu Nuvas'ın temsil ettiği ve saf araplara karşı yönelen bir hareket, eski kalıplar ve temalar yerine «modernci» ve yeni konular işleyen bir şiir yaratmağa çalıştı; bu konular arasında, sefahat tasvirleri başlıca yeri tutar; ama daha IX. yy. da bir karşı hareket, Ebu Temmam, Buhturî ve daha sonra Mütenebbi'nin eserleriyle, eski şiir geleneklerine yeniden değer kazandıran neo-klasik bir şiir yarattı. Abbasîlerin iktidardan düştüğü tarihe kadar az çok verimli olarak devam eden arap şiiri, bu tarihten sonra, koruyucu büyüklerin yokluğu yüzünden geriledi. XIX. yüzyılda yepyeni bir şekil olarak biraz güçlendi; ama günümüzde nesir, şiirle yarış halindedir ve şiir, edebiyatta artık eski yerini koruyamamaktadır.

● *Nesir. Kur'an,* nesir halindeki ilk yazılı eserdir; Kur'an'ın üslûbu İslâmlıktan önceki devirde de bilinen «secili» nesirdir. *Kur'an,* ele aldığı incelemeler ve düşünceye verdiği hareketle edebiyatı derinden etkiledi; fakat edebî değeri bakımından da manevî değeri gibi tek kaldı.

Nesir, en yüksek noktasına IX. ve X. yy. larda ulaştı. Gelenekçiler, araştırmalarıyle, dinî ve dindışı geleneklerden çok zengin derlemeler yaptılar. Bunlar, *Hadid*'in eserlerinde yer aldı ve daha VIII. yüzyılda tarih türü ortaya çıktı. Arap tarihçiliği son derece zengin ve tarihçileri pekçoktur: Belâzurî, Taberî, Mesudî, İbn-ül-Esîr ve İbn Haldun (XIV. yy.) bunların en ünlüleri arasında yer alırlar. Merkezî bir idarenin ve at arabalarıyle işleyen bir posta teşkilâtının kurulması, önceleri faydaya, sonraları da ilme yönelen coğrafya araştırmalarının gelişmesini sağladı (veriler, Ptolemaios'tan alınmıştır). Coğrafya, zamanla edebî bir kimlik kazandı; Mukaddesî, İdrisî, Bekrî haklı olarak ün kazandılar. Hacca gitme mecburiyeti de ayrıca seyahat hatıraları yazılmasına yol açtı; bunlar arasında, batılı İbn Cübeyr ve İbn Batuta'nınkiler çok ilgi çekicidir.

Gerçekten edebî olan tek dalı, *Bin-bir Gece Masalları* ve hâlâ halk arasında yaygın olan kahramanlık hikâyeleri değil, İran asıllı bir tür olan *Adab* temsil eder; bu tür başlangıçta şehzadeleri, büyük adamları ve çeşitli derecelerdeki memurları yetiştirmek ve eğitmek amacını güttü; IX. yüzyıldan itibaren Cahiz, eski Arap dil ve edebiyatının dökümünü yaparak bu türe daha edebî bir yön verdi. Cahiz'den sonra onun açtığı yolda ilerleyen Kuteybe, arap ve fars edebiyatının unsurlarını bir senteze bağladı; bu unsurlar, arap kültürünün temeli olacaktır. Bu çağdan sonra dikkate değer hiç bir ilerleme olmayacak ve yazarlar mevcut kaynaktan yararlanacak, sadece daha yeni fıkralar eklemekle yetinecekler dir.

X. yüzyılda resmî bir öğretimin kurulmasından sonra, nesirde orijinal eser verimi hissedilir derecede düştü. Artık sadece el kitapları, seçme yazıları bir araya toplayan dergiler, önceden yazılmış dinî veya dindışı eserlerin şerh ve tefsiri, tefsirler üstüne tefsirler yapıldı. Buna karşılık, devlet kalemlerinde çalışan kâtipler, kafiyeli (secili) nesre yeni bir hız kazandırdılar ve bu tür nesir büyük ölçüde gelişti. Bunun üzerine Bedi-üz-Zaman Hemedanî tarafından yeni bir tür (*Makamat*) yaratıldı; fakat bütün çaba yalnız biçime yöneldiği için Harirî ve başkalarının eserleriyle ifade süslemeciliğine düşmekte gecikilmedi.

Abbasîler iktidardan düşmeden önce başlayan çöküş, sonradan daha da hızlandı. Arap âleminde Batıdan açıkça etkilenmiş modern bir edebiyatın gelişmesi, Napolyon'un Mısır seferinden sonra ve arap basınında görülen ilerleme hareketinin de elverişliliğiyle mümkün oldu. Roman, küçük hikâye ve tiyatro oyunlarını kapsayan bu akım, kesin bir kararla geçmişe sırt çevirdi; fakat bugüne kadar pek az şaheser verdi ve batı etkisinden kolay kolay sıyrılamadığından henüz Araplığa özgü bir nitelik kazanamadı.

Arap felsefesi

Eskiçağın sonundan Rönesansa kadar, doğu felsefesi ve özellikle arap felsefesi, Batıyı derinden etkilemiş ve antik düşünceyle modern düşünce arasında âdeta verimli bir geçit vazifesi gören, son derece önemli bir düşünce akımı meydana getirmiştir. M.S. IV. yüzyılda Afrika'da, Tagaste'de (bugün Suk-Ahras) doğan Aziz Augustinus (345-430), İskenderiye okulunda yeni Platonculuk haline gelen Platon felsefesiyle Hıristiyanlık arasındaki çatışmaları ortadan kaldırmağa çalışıyordu. Bundan, bazı yönleriyle Descartes felsefesini haber veren orijinal bir felsefe çıkardı. Fakat daha sonraki arap filozoflarının çoğu Aristoteles ile ilgilendiler. Yunanlı filozofun eserleri Edessa (bugün Urfa) okulunda (431-489) ve Suriye manastırlarında, Yunancadan Süryaniceye ve daha sonra IX. yy. da (832'den sonra) Bağdat'ta, Yunancadan veya Süryaniceden Arapçaya çevrildi. Çoğunlukla yeni Platonculuğun izlerini taşıyan (bazen yanlış olarak Aristoteles'e mal edilen Plotinos'un Enneades'lerinin etkisi) tercümelerden itibaren, gerek mistik, gerekse açıktan açığa natüralist ve hattâ maddeci çeşitli felsefe sistemleri gelişti. El-Kindî (öl. 872) özellikle mantık ve matematikle ilgilendi: kanıtlamanın ve tanımlamanın özünü çözümlemeğe çalıştı. El-Eş'arî (876-935) bazen Epikuros'unkine benzetilen bir atomculuğa yer veren teoloji sistemini ortaya koydu. Fârâbî (öl. 951'e doğr.), Aristoteles, Platon ve Plotinos'tan esinlenen mistik bir kozmoloji yarattı. Evrensel bir zekâ olan İbn Sînâ hem matematikçi, hem filozof, hem hekim, hem bilgindi (980-1037). *Hekimliğin Kanunu* adlı kitabı, XVII. yy. a kadar Avrupa'da temel kaynak oldu. Felsefesinde Aristotelesçilikten hareket ediyor, fakat tabiat ilmine yönelebilmek için mistisizmi ve teolojiyi bir kenara bırakıyordu. El-Hâzin (965-1039) bir fizikçi ve psikolog olarak görme algısını, optiği ve klasik kanunlarını koyduğu kırılma olayını inceledi.

XI. yy. da El-Gazzâlî (1058-1111), mistisizme döndü, Aristotelesçiliğe karşı cephe aldı. Bununla birlikte duyuların kesinsizliği ve bilgi üzerine yaptığı tenkit, onu bir çeşit septisizme götürdü. XII. yy. da İspanya'daki Arap-İslâm medeniyeti çok üstün felsefî eserler verdi. İbn Bâcce (öl. 1139), kişinin kavranabilir şekillere kadar yükseldiği, Platonculuğu andıran bir çeşit mistik tecrübeyi anlattı. İbn Tufeyl (1100-1185), İbn Bâcce'nin kine oldukça yakın bir felsefe sistemi ortaya koydu. Fakat arap felsefesi büyük gelişimini ve dünyadaki derin etkilerini İbn Rüşd'e borçludur (1126-1198). Aristoteles tercümelerini yeni bir anlayışla ele alan İbn Rüşd, bu felsefeyi yeni bir açıdan yorumlayarak Aristoteles sisteminden akla ve zekâya dayanan ve dinî dogmalara karşı gelen bir tabiat felsefesi çıkardı, çifte gerçek teorisinde akıl ile dini karşı karşıya koydu. Bu atak ve pervasız düşünce, islâm dininin ve hıristiyan kilisesinin itirazlarıyle karşılaştı, fakat İbn Rüşdçülük yayılmaktan geri kalmadı. Paris üniversitesinde XIII. yy. da en ünlüleri Siger de Grabant olan pekçok İbn Rüşdçü düşünür vardı. Fransa'da İbn Rüşdçülük Aquino'lu Tommaso'nun, Lullas'ın ve büyük Albertus'un hücumuna uğradı ve kilise tarafından mahkûm edildi. İtalya'da XIV., XV. ve XVI. yy. larda Padova okulu aracılığıyle yayıldı (Pietro d'Abano, Nifo, Cardanus, Vanini, Cremonini, Vicomercato). Böylelikle arap felsefesi yalnız Ortaçağı değil, en atak fikirleri bakımından Rönesansı da etkilemiş oluyordu. İbn Rüşd, bütün Batıda tercüme edildi. Öte yandan, arap felsefesinin yahudi felsefesine etkisi (İshak el-İsra'ilî, Sa'adyâ el-Feyyûmî, Süleyman ibn Gabirol, İbn Meymûn, Hasday Gescas, İbranî Leon) XVIII. yy. da Spinoza felsefesinin bazı çok önemli görüşlerinde ortaya çıkar (natüralizm, panteizm, hür düşünce). Şu halde denilebilir ki arap felsefesi en seçkin düşünürleriyle, Ortaçağ düşüncesinin bağrında modern düşüncenin yolunu açmıştır. Tarih ve sosyoloji bile İbn Haldûn ile (1332-1406) yeni ve modern bir görünüş kazandı; *Mukaddime*'si ilk tarih felsefelerinden biridir ve akılcılığı, genel kanunlara varma çabası bütün Avrupa'da «Arapların Montesquieu'sü» diye anılmasını sağlamıştır.

Arap sanatı

İslâmlığın doğduğu sıralarda (M.S. VII. yy.) Arapların bir edebiyat dili, vezinleri, yazıları vardı fakat plastik sanat alanında bir varlık gösterememişlerdi. Daha doğrusu elimize bu alanda hiç bir belge geçmemiştir. Bazı metinlerdeki tasvirlerden anlaşıldığına göre, Hz. Muhammed'in Medine'deki evi mimarî bakımdan ilkel bir eser sayılabilir. Büyük kısmı göçebe olan Arapların kendilerine has bir sanat yaratamamalarını tabiî karşılamalıdır. «Arap sanatı» sözü aslında hiç bir anlam taşımaz. Bununla birlikte, İslâmlığı yaymakla Araplar eski dünyayı yeni bir sanata kavuşturmuş oldular. Bu müslüman sanatı aslında çok çeşitlidir, sonradan islâm olan milletlerin geleneklerine göre değişik özellikler kazanmıştır. Anıtların, orta kısım avlu biçiminde boş bırakılarak düzenlenmesi büyük bir ihtimalle bedevî çadırlarının etkisine bağlanabilir ve belki de Arapların mimarîye kattıkları tek özelliktir. Bu bakımdan, arap sanatını, İslâmlığa has bir medeniyetin ürünü olarak incelemek daha yerinde olur. (Bk. İSLÂM *sanatı*.)

Tarihi Fethi Yemen adlı kitapta **Araplarla** bir cenk sahnesi gösteren bir minyatür (Üniversite kütüphanesi, İstanbul)

Arap musikisi

Arap musikisi, çeşitli halk geleneklerinin bir bütün halinde toplanmasından meydana gelir. Bu gelenekler, İslâmların fethettikleri ülkelerden (Suriye, İran, Kuzey Afrika, İspanya) önce sözlü olarak derlendi, sonra eski yunan teorisinin etkisiyle öğretici eserlerde açıklandı ve kurallara bağlandı. Bu musikide iki eğilim görülür; biri doğu, biri batı eğilimi. Kimin olduğu bilinmeyen eski eserlerin, hiç bir notalama sistemi olmadığı için, yalnız sözlü gelenekte yeri vardır. Doğulu arap musikişinası, seçtiği eseri, herhangi bir makam'ın gerektirdiği belirli kurallara uymakla beraber, keyfince çalar ve değiştirir. Batılı arap musikişinası ise klasik repertuvardan çıkmamak ve asıl nağmeyi bozmamak zorundadır. Arap musikisi, başlangıçta Pythagoras gamına dayanırdı; sonra ondan ayrıldı, ortaya birbirine benzeyen atlamalı iki tetrakort çıktı. Bu tetrakortların her birinde ne majör ne de minör olan, bir yarım diyez veya yarım bemol ile notalandırılan *nötr* bir üçüncü vardır; üç majör ve dört minör perde bulunur. Sonradan bu gamdan yaklaşık çeyrek perdelere varıldı. Özellikle Mısır'ın temsil ettiği modern okul, J. S. Bach'ın *İyi ayarlanmış Klavsen*'inde ortaya koyduğu gama oranlanabilecek bir ayarlı doğu gamı kurmak çabasındadır. Ayrıca arap musikisi Pythagoras'ın tanımladığı biçimde majör ve minör üçlüleri ve istisnaî olarak batı gamını kullanır, makamın belirli derecelerine dayanan yunan usul ve tarz anlayışına bağlı kalır. Usul, bedevî türkülerine yeterli olan bir tetrakorda tekabül eder; tarz ise, usulün iki tetrakorda yayılmasıdır. Araplar eski Yunanlılardaki usul çeşitlerini (*diatonik, kromatik, anarmonik*) son ikisinde yaptıkları ufak tefek değişiklikler hariç, aynen muhafaza ettiler. Arap musikisi on altı usulün kendi aralarında birleşmeleriyle yüz yirmiye yakın tarza ulaşır; bunlar, nağme ve beste kalıplarıdır. Batı arap musikisinde tarzlar bu kadar karışık değildir. Tunus'tan Fas'a kadar yayılan bu musikiye Endülüs musikisi denir ve yirmi dört tarzlık bir sisteme bağlanır. Bu tarzlar, büyük ses ve çalgı süit'leri sayılabilecek yirmi dört fasıl doğurmuştur. Günü-

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

müzde bu musikinin repertuvarı dört büyük bölgeye ayrılmıştır. Bu Magrıp okullarının başlıca merkezleri: Tunus, Cezayir, Telemsen, Fas ve Tatvan'dır. Doğu musikisinde birkaç saat süren bu fasıllara tekabül eden bir tarz görülmez. Kahire, Şam ve İstanbul musikişinasları daha kısa, fakat daha zevkli usullerde büyük üstünlük gösterirler: *taksim, peşrev* ve daha kısa parçalar olan *semai* ile *tahmile*. Ses usulleri, Endülüs (*mupaşşaka, mavvâl*) veya Arabistan'dan (*kaside*) gelir. Ritim (îkâ) alanında Doğu aynı karmaşıklık, Batı aynı nispî sadelik içindedir. Eski Araplar yalnız beş ritim bilirlerdi: *hezec, remel, sakıyl evvel, sakıyl sani, mahurî;* bunlar ölçü değil, şiir vezninin gereklerine göre birbirini izleyen üçlü veya ikili, kuvvetli veya zayıf vurgu gruplarıdır. Çağdaş musikiciler bu ritim meselesini daha da karmaşık bir şekle soktular. Eski sisteme bağlı kalanlar sadece Kuzey Afrikalılardır.

● Başlıca çalgılar şunlardır: *ut* (nağme için), *def* (ritim için). Ortaçağın sonunda önce İtalya'ya, sonra bütün Avrupa'ya yayılan ve lavta diye adlandırılan ut'da perdeleri belirtmek için eskiden bağlar vardı; bu bağlarla iki, üç, dört veya beş tel üstünde, yerine göre değişebilecek aralıklar belirlenirdi. Def, uzun yankılanmalar (düm) ve kesik sesler (tek) verir; bunlar da ritmin kuvvetli ve hafif zamanlarına tekabül eder. Her klasik saz topluluğunda birçok *ut*, bir *santur*, bir *kanun*, bir *kemençe* (günümüzde yerini Avrupa kemanı almıştır) bulunur. Magrıplılar buna bir *rebab*, bir *darbuka*, bir *gasba* katarlar. Halk musikisinin de kendine göre çalgıları vardır: *ney, gayda, çalkara*, Berberîlerde *bendir*.

bir **arap** minyatürü (Güzel Sanatlar müzesi, Boston)

● Arap musikisinin tarihî gelişmesi, islâm fetihlerinin merhalelerini izler. Bedevîler devrinde (661'e kadar) şarkı ve şiir birbirine sıkı sıkıya bağlıdır; nağme gelişmemiştir, ritim basittir: *hida* (devecinin türküsü), *habab* (süvarinin türküsü). Emevîlerin Şam'a yerleşmesinden (661) Abbasî hanedanının en parlak devrine kadar geçen süre içinde ritimler ayrıldı, nağme Bizanslıların ve İranlıların etkisiyle yayıldı. İbn Muhriz, Mapsılî, Zalzal, bedevî türküsünü fethedilen ülkelerin folkloruyle birleştirerek gerçek bir sanat haline getirdiler. Musiki âletleri gelişti. Araplar İranlıların *barbat*'ını alıp *ut* ve *tanbur* yaptılar. 822'den ve Abbasîlerin gerilemesinden sonra musikide uzun bir dağılma dönemi başladı: Kurtuba Emevîleri, sanatçıları kendi çevrelerine topladılar. Ziryâb, Bağdat'tan ayrıldı ve İspanya'ya giderek Endülüs okulunu kurdu. O sırada doğuda Farabî, İbn Sînâ arap musikisinin ve nağme sisteminin temellerini kurdular. Bu temeller Endülüs okulu tarafından yenilendikten sonra (*muvaşşaka* ve *zecel*'in yeni biçimleri) artık gelişmedi, notalama ve çok seslilikten habersiz kaldı; ama batıyla ilişkiler kuran Endülüs, halktan gelen yeni şiir biçimlerini benimseyerek XI. yy. dan itibaren musikiye yeni bir üslûp getirdi. Kahire kongresinde (1934) arap musikisi, imkânlarının bir dökümünü çıkardı ve Avrupa etkisinde kendini yenilemeyi denedi. Bu eğilim günümüzde caz'a, ispanyol ve Güney Amerika ritimlerine karşı gösterilen bir düşkünlük şeklinde belirir.

Arap ilmi

Araplar, Ortaçağda, ilim tarihinde başlıca rolü oynadılar. Avrupa medeniyetinin henüz eskiçağ ilmini sindirmeğe ve sürdürmeğe yetersiz olduğu bir çağda, onu unutulmaktan kurtaran, yayan ve verimlendiren Araplardır. VIII. yy. dan XII. yy. a kadar arap ilmi gerçekten yunan ilminin mirasçısı oldu. Batı ilminin daha sonraki ilerleyişi, arap ilminin, Bağdat ve Kurtuba'daki ünlü üniversiteler aracılığıyle Yunan'ın büyük ilmî eserlerini Batıya geçirmesi sayesindedir. Araplar, egemenlikleri altına aldıkları ülkelerde, eskiçağın ilmî eserlerini keşfederek bunları incelemek merakına düştüler. Bu konuda, *El-Mansur* (762'de Bağdat'ın kurucusu) ve *El-Me'mûn* başta olmak üzere, halifeler tarafından teşvik gördüler. Yalnız Arkhimedes'in, Eukleides'in, Ptolemaios'un, Heron'un, Galinus'un eserlerini Arapçaya tercüme etmekle kalmadılar, Hintlilerin astronomi ve matematik metinlerini de çevirdiler («Arap rakamları» adı verilen rakamların ve sıfırın 830'da, sinüs ve kosinüs'ün de daha sonra arap ilmine nakledilmesi). Bundan sonra orijinal eser veren zekâlar geldi: cebirin temellerini koyan *El-Hârizmî* (820'ye doğr.) ve Ömer Hayyam (öl. 1124), geometriyle uğraşmış olan *İbn Sînâ* (980-1437) ve Ebülvefâ (940-997). *El-Hârizmî* ayrıca sinüs ve kosinüs cetvellerini düzenledi; *Ebülvefâ* bunlara öteki trigonometrik çizgileri ekledi ve bunları küre trigonometrisine uyguladı.

Trigonometrinin gelişmesi astronominin de büyük bir hızla gelişmesini sağladı. Bağdat'ta ve Şam'da rasathaneler kuruldu. El-Bettânî (858-929) bu rasathanelerde gece gündüz eşitliğinin bahar devinmelerini inceledi; *Ebülvefâ* orada yaptığı gözlemlerle ayın değişimini keşfetti. *El-Sûfi* (903-986) bir yıldızlar kataloğu düzenledi (946). Güneşe, aya, gezegenlere ait cetveller önce 1007'de *İbn Yûnus* (979-1009), sonra *İbnuzzerkale* (1029-1087) tarafından yayımlandı. Haritacılık, büyük coğrafyacı *El-İdrîsî* (1100-1166), statik (terazinin kullanılması), *Bîrûnî* (973-1048) ve *El-Hâzinî* (XII. yy.), optik, yansıma ve kırılma üzerine deneyler yapan *El-Hâzin* (965-1039), akustik, *El-Kindî* (800'e doğr.-873) ve *İbn Sînâ* tarafından parlak bir şekilde temsil edildi.

Simya'nın başlangıçlarında *Câbir bin Hayyân* (721-776) vardır; gelişmesine de ünlü hekim *El-Râzî* (yaklaşık olarak 850-923) ve *İbn Sînâ* hizmet ettiler. Arap hekimliğinin deneyciliğe yöneldiğini söylerken, arap düşüncesinin son zamanlarını temsil edenlerin de iki hekim olduğunu ayrıca belirtelim: *İbn Rüşd* (1126-1198) ve *İbn Meymûn* (1135-1204). Nihayet botanikçi ve zıraatçı İbn Vahşiye'yi de (X. yy.) anmak gerekir.

◆ **A'râb** çoğl. i. Çölde yaşayan Araplar, bedevîler.

◆ **A'râbî** sıf. Göçebe arap, bedevî.

◆ **Arabî** sıf. Araplara, arap ırkına mahsus: *... bütün arabî ve farisî kelimeleri değil...* (Z. Gökalp). ‖ İ. Arapça, Arapların dili: *İslâmcılar mekteplerde fârisî, bilhassa arabînin daha mükemmel okutulmasını istedikleri halde...* (P. Safa).

— DEY. *Arabî aylar.* Bk. AY.

◆ **Arabiyat** i. Arap dili ve edebiyatı.

◆ **Arabiye** sıf. Araplarla ilgili.

— DEY. *Esk. Şuhur-ı arabiye,* arabî aylar. Bk. AY.

◆ **Arabiyet** i. Arapça ile, arap dili ile ilgili fikir, eser v.d. ‖ Arap edebiyatı. (LM)

ARAP (BİRLEŞİK — CUMHURİYETİ), başkan Nâsır, 1958'de Birleşik Arap cumhuriyetini kurarken, iki eyaletin (Suriye ve Mısır) tam mânâsıyle kaynaşmasını istiyordu. Amacı, Mısır'a kabul ettirilen iktisadî ve malî tedbirleri Suriye'ye de yaymak ve iki ülke arasındaki siyasî bağları yavaş yavaş daha çok sıkılaştırmaktı. Eylül 1958'de Suriye'deki toprak reformunun şartlarını belirlemek için çıkarılan kanun büyük bir tepkiyle karşılandı. Irak'ta krallığın devrilmesinden cesaret bulan komünistler, bu birleşmeye karşı düşmanlıklarını göstermek fırsatını buldular. Nâsır, buna, komünistlere karşı yönetilen bir taarruzla karşılık verdi (ocak 1959), fakat bir yandan da S.S.C.B. ile olan ilişkilerini bozmamağa çalıştı. Nâsır'ın Birleşik Arap cumhuriyetinde sosyalizmi yerleştirmek için dayandığı ve Mısır'ın tek siyasî partisi olan Millî Birlik Hareketinin başına güvenilir bir yönetici kadrosu geçti (haziran 1960).

Suriye siyasetinin Mısır tarafından kontrolü, iki «eyalet» için tek bir hükûmetin kurulmasıyle arttı. Bu hükûmette Suriyelilere, otuz dokuz bakanlıktan (ağustos 1961'de) on dördü verildi.

Nihayet aynı yıl, Suriye'de birçok özel teşebbüs ve ortaklığın millîleştirilmesi, Suriye ile Mısır arasındaki gerginliği arttırdı. Şam'da askerî bir hükûmet darbesi oldu (28 eylül 1961), Suriye'nin bütünü buna katıldı ve Nâsır'ın bu eyaletteki temsilcisi general Amr ihtilâli bastıramadı. Yüksek ihtilâl komutanlığı Kuzbari'yi yeni bir hükûmet kurmakla görevlendirdi ve bu hükûmet hemen Ürdün ile Türkiye tarafından tanındı. Nâsır federasyonun dağılmasını kabul etmek zorunda kaldı (5 ekim). Bununla beraber, Yemen ile bağlarını kopardıktan (aralık 1961) sonra, Mısır, Birleşik Arap cumhuriyeti adını resmen muhafaza etti. (L)

Arap, Karagöz ve Ortaoyunu taklitlerinden. İki türlü olur: *Ak Arap,* çoğunlukla Suriye, Şam, Beyrut, Akabe, Yafa, Halep, Bağdat, Basra'dan gelir. Mekke kınası tüccarlığı, kahve dövücülüğü, kestane, fıstık satıcılığı, kökçülük, devecilik yapar. Adı çok defa *Hacı Fitil* veya *Hacı Kandil* olur, elini şakağına koyup maval okur. Anlayışı kıttır. Türkçeyi arap ağzıyle konuşur. İkincisi *Zenci Arap,* işi çok defa halayıklık, lalalık olur. Oyun argosunda buna *kayarto* denilir. Bunlara ek olarak kabak çalan arap ile susam satan Hoşkadem'i katabiliriz. (M)

Ara Pacis Augustae, «Augustus'un Barış mihrabı», Augustus'un kurduğu barışı kutlamak için Senato tarafından M.Ö. 13'te Augustus adına yapılan anıt. Roma'da Mars meydanındaydı; eski yerinde yeniden inşa edilmiştir. Esas mihrabı çerçeveleyen hemen hemen dörtgen şeklinde (10,50 m x 11,50 m) çok yüksek mermerlerle kuşatılmıştır; iki kapısı vardır. Mermer üzerine oyma dekorun mükemmelliği, «Augustus yüzyılı» sanatının en belirli klasikleşme örneğidir. Mihrabın Augustus'a adanmasını kutlayan muhteşem alay, imparatorluk ailesi üyelerinin gerçek portrelerinden ve bütün Roma halkını temsil eden bir topluluktan meydana gelmiştir. (Bir parçası Louvre [Paris] müzesindedir.) [L]

ARAPAHO'LAR, vaktiyle büyük amerikan göllerinin batısında yaşayan ve Büyük ovalara göçebe halinde avcılık yapan yerliler. Sonradan Wyoming ve Oklahoma'ya yerleştirildiler. (L)

ARAPAİMA i. (Brezilya yerli dillerinden). Zool. Kemikli, pek iri tatlı su balığı. (İlmî adı: *Arapaima gigas.* Kemikdilliggillerden.)

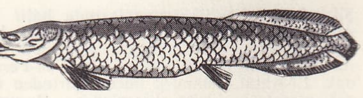

— ANSİKL. *Arapaima,* Brezilya ve Guyana'nın kuzeyindeki büyük akarsularda yaşar. Uzunluğu 5 m'ye, ağırlığı 200 kg'a ulaşabilir. Ağzı kocaman ve dişlidir. Sırtı geniş ve yassıdır. Sırt yüzgeci iyice geride, kuyruk yüzgecinin yanındadır. Eti çok lezzetlidir. (L)

ARAP atı bİş. i. Zootekn. Arap ırkı atlara denir. (Arap atı, çok kudretli, çok dayanıklı, çok iyi oluşmuş bir binek atıdır; melezleştirme ile birçok ırkın elde edilmesinde kullanılmıştır: safkan ingiliz ve özellikle ingiliz-arap atları.) [L]

Arap birliği, 1945'te Mısır'ın öncülüğü ile Suudî Arabistan, Irak, Ürdün, Lübnan, Suriye ve Yemen'i içine almak üzere kurulmuş birlik. Libya 1953'te, Fas ve Tunus 1958'de, Cezayir 1962'de bu birliğe katıldı. İskenderiye protokolü (25 eylül 1945), birliğin amaçlarını ortaya koydu ve 22 mart 1945'te Kahire'de imzalanan Arap birliği paktı, üye devletlerin hürriyet ve egemenliklerini korumak için çabalarını birleştirmek zorunda olduklarını belirtti; bu devletlerden her birinin birlik çerçevesinde bir oyu vardır; birliğin merkezi Kahire'dedir ve bir meclisi (yılda iki toplantı dönemi, başkanların oybirliğiyle seçimi), altı daimî komisyonu ve bir daimî genel sekreterliği vardır. Bir tecavüz halinde ön görülen iktisadî ve askerî tedbirler ancak oybirliğiyle alınabileceği için pek etkili sayılamaz. Birlik, profesör ve öğrenci değiş tokuşunu destekleyerek ve kültür, dayanışma teşkilâtları kurarak arap âlemini daha güçlü bir birliğe kavuşturmak istedi: arapça el yazmalarının basımı için bir enstitü, Arap Medeniyetini İnceleme enstitüsü ve İktisadî İşbirliği teşkilâtları: Arap Posta birliği, Arap Telgraf, Telefon, Radyo Ulaştırma birliği (9 nisan 1953) [bunlardan elle tutulur bir sonuç alınamamıştır]. Siyasî alanda birlik, Libya'nın bağımsızlığa kavuşmasını (24 aralık 1952) kolaylaştırdı, fakat ne İsrail devletinin kurulmasını (19 temmuz 1948) önleyebildi, ne de Süveyş meselesinde üyeleri arasında ortak bir davranış sağlayabildi (1956). Zaten, Bağdat paktının imzalanmasıyle birlik sarsıntıya uğramıştı; buna sebep, pakt üyelerinden biri olan Irak'ın (1955-1958) aynı zamanda Arap birliğinde yer almasıydı (1955). Bu tarihten sonra birliğin rolü azaldı; Filistin mültecileri meselesini, İsrail'in boykot edilmesini veya Cezayir meselesini (1956'da Cezayir halkını toptan destekleme vaadi) tazelemekle yetindi. Birleşik Arap cumhuriyetinin (Mısır-Suriye) 1958'de kurulması, birlik üyelerinin iki düşman kampa ayrılmasına yol açtı; başkan Nâsır'ın, devlet başkanlarını bir yana bırakarak, arap milletlerinin kültür ve din

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN); Anderson - Giraudon (LAROUSSE)

kardeşliğine seslenerek birliği canlandırmağa çalışması, bu ikiliği gideremedi.

Sömürgelikten kurtulma hareketinin bütün Kuzey Afrika'ya yayılması ve birbiri ardından Libya'nın (1953), Sudan'ın (1956), Fas ve Tunus'un (1958), Kuveyt'in (1961) ve nihayet Cezayir'in (1962) birliğe katılmaları, birliğin ağırlık merkezini yavaş yavaş batıya doğru kaydırdı ve onu Afrika devletleri arasındaki gruplaşmaların başlıcalarından biri haline soktu. Buna rağmen birlik, her şeyden önce, arap ülkeleri arasında bir dayanışma antlaşmasıdır. 1959'da bir Arap Kalkınma bankası, bir Arap Denizcilik bankası ve bir Arap Pipe-line kumpanyasının kurulması da bunu gösterir. Bununla beraber, üye devletleri arasındaki geçimsizlikler, uzun zaman birliğin çalışmasını engelledi. 1958'de Tunus, sonra da Irak (1959), Birleşik Arap cumhuriyetini, birliğe dayanarak kendi hegemonyasını kurmağa kalkışmakla suçladılar. 1962'de Suriye (B.A.C.'den daha önce çekilmişti) ile Mısır arasındaki anlaşmazlık, birlik konseyi oturumunun ertelenmesine sebep oldu. 1963'ten itibaren ve özellikle Irak'ta Kasım rejiminin devrilmesinden sonra iç anlaşmazlıklar yatıştı. İsrail'in boykotu, birliğin üzerinde durduğu konuların başında yer aldı. *Filistin Kurtuluş teşkilâtı*'nın kuruluşu, bu tarihten sonra Filistin Araplarının da birlik içinde temsil edilmelerine imkân verdi. Askerî alanda, Ortadoğu Arap Devletleri komutanlığı, Suriye, Lübnan ve Ürdün'ün savunma potansiyelini güçlendirecek şekilde birleştirildi. Birlik, 1965'te bir Arap Ortak pazarını kurmağa ve Afrika-Asya işbirliği meselesini ele almağa çalıştı. Fakat Araplararası bağları kuvvetlendirmiş olan (eylül 1965) Kazablanka konferansından (III. arap zirve konferansı) sonra Nâsır, Suudî Arabistan kralı Faysal'ı kendisine karşı islâm ülkeleri arasında askerî ve siyasî bir ittifak kurmakla suçlayınca, bütün bağlar tekrar çözüldü (1966). Filistin Kurtuluş teşkilâtı ile Ürdün ve Suriye ile Ürdün (aralık 1965-şubat 1966) arasındaki anlaşmazlıklar, Nâsır'ın isteğiyle IV. arap zirve toplantısının ertelenmesi (temmuz 1966) ve Tunus-Mısır ilişkilerinin kesilmesi (ekim 1966) Arap birliğini zayıflattı. Bunun üzerine üyeler, ne pahasına olursa olsun arap dünyasının bütünlüğünü korumak için siyonizm ve emperyalizme karşı savaşı sürdürmeğe karar verdiler. (L)

ARAP bülbülü blş. i. Zool. Küçük veya orta boy bir kuş türü. Yumuşak tüyleri bazen yeşil olur; ama çoğu zaman sarı, kırmızı, siyah veya beyaz benekli esmer renktedir. (Arap bülbülügillerden.)

— ANSİKL. *Arap bülbülü,* toplu yaşama alışkanlığı olan bir kuştur. Ağaçlarda yaşar, meyve ve böceklerle beslenir. Ötüşü çoğu zaman uzuncadır. Eski Dünya'nın sıcak bölgelerinde yaşar. Bir türü (*pycnonotus barbatus*) Kuzey Afrika'da yaygındır. (L)

Arap camii, İstanbul'da Galata semtinde. Büyüklüğü sebebiyle *Cami-i Kebir* de denir. Emevî ordu kumandanlarından Müslime bin Abdülmelik'in İstanbul'u aldığı sırada yaptırdığı sanılmaktadır (717). Bizanslılar şehri ellerine geçirince bazı ilâvelerle camiyi kiliseye çevirdiler. Dördüncü Haçlı seferi sırasında da Latinler İstanbul'u alınca cami, St. Hyacinthus ve Dominicus rahiplerine verilmişti (1232). Cenevizliler binaya Saint-Dominicus derlerdi; yapı, saf müslüman sanatı özellikleri taşımaz. Roma ve gotik tarzında pencere ve sütun başlıkları vardır. Ortaçağdaki çan kulelerine benzeyen ve içinde çan iskelesinin konulduğu delikler bulunan minare, Şam'daki Emevîye camiinin minarelerini andırır; pencere sütun başlıklarındaki put ve kapı silmeleri, minarenin üst kısmını Bizans ve Latinlerin yaptığını gösterir. Mihrabın gotik kemer ve pencereleri latin devrine aittir. Türklere has kısım, sadece sahın ile yanlardır.

Bayezid II zamanında İspanya'daki Benî Ahmer devletinin yıkılması ile İstanbul'a gelen Araplar, yapıyı Dominikenlerden alarak yenilediler ve Arap camii adını verdiler. Camiyi Mahmud II'nin annesi tamir ettirdi (1808). Daha sonraki bir tamirde döşemeden çıkan latin mezar taşları müzeye taşındı (1913). Mihrap kısmından da freskler çıktı. (M)

ARAPÇA i. Samî dillerin güney öbeğine giren Arapça, *Kur'an* ve İslâmlık sayesinde büyük bir gelişme ve yayılma göstererek, islâm âleminin dinî dili, Asya ve Afrika'da geniş alanları kaplayan birçok toplumun da edebî dili oldu. «Klâsik» Arapça, İslâmlıktan önce Arabistan'da konuşulan lehçelerden ve özellikle de lehçe sınırlarını aşan bir çeşit ortak şiir dilinden türedi. Bu lehçeler, islâm fetihleriyle Arabistan dışına yayıldı ve bugün Irak, Çat ve Fas'ta konuşulan lehçelerin temeli oldu. Çeşitli etkiler (özellikle sübstra* etkileri) altında kalan söz konusu lehçeler, hem kelime hazinesi, hem de sesler bakımından ayrılıklar gösterir. Hiçbiri de edebî dil seviyesine yükselememiştir. Buna karşılık, klâsik Arapça tek şekillidir. Çünkü dinî, hattâ ilâhî niteliği ve yalnızca yazı dili olarak kullanılması, onu, konuşma dillerinin uğradığı değişikliklerden korumuştur. Temel kelimeler, morfoloji ve sözdizimi bütünü bakımından Kur'an'daki gibidir: ama bu pek geniş sözlüğün bir kısmı zamanla eskiyerek kullanılmaz oldu, buna karşılık birtakım yeni kelimeler ortaya çıktı. Hele Araplar Batı'ya yöneldikten sonra, bu kelimelerin sayısı bir kat daha arttı. Böylece klâsik Arapçadan farklı modern bir Arapça doğdu.

Arapçanın ses sistemi, ikisi çınlamalı yirmi sekiz ünsüzle, hem kısa hem uzun olarak kullanılabilen üç ünlüden (*a, i, u*) meydana gelir. İmlâda ünsüzler ve yalnız uzun ünlüler gösterilir, doğru okumayı sağlamak için bazen kısa ünsüzleri gösteren birtakım işaretler de (hareke) kullanılır. Kelimelerin kökleri ünsüzlerden oluşur (genellikle üç ünsüzden). Köklerin önüne, içine ve sonuna çekim ve yapım ekleri getirilerek çeşitli fiil ve isim gövdeleri meydana getirilir. Köklerdeki bu değişiklik, belli kalıplara göre, ünlüleri uzatmak, iki ünsüzü yan yana getirmek veya tekrarlamak yoluyle yapılır. Üç kökü gösteren kalıp *f* (ف), *ayın* (ع) ve *lâm* (ل)'dan oluşan şekil *f'al* (فعل)'dir. Öbür bütün kalıplar bundan türetilir. Değişik anlamlar elde etmek için de bu kalıplardan yararlanılır. Çünkü çok defa kalıbın değişmesiyle anlam da değişir.

Arapçada, fiilin en basit şekli olarak «görülen geçmiş» zamanın (mâzi), eril (müzekker), tekil (müfred) üçüncü şahıs şekli kabul edilir. Meselâ, *ketebe* «yazdı», *ᶜalime* «bildi», *hasune* «güzel oldu». Fiilin bu hali kelimenin kökü gibidir ve bunu ifade etmek için de her biri herhangi bir fiilin harflerini karşılamak üzere (*f-a-l* [فعل]) birtakım kalıplar düşünülmüştür. *Ketebe* fiili *feᶜale,* alime *faᶜile,* hasune ise *feᶜule* kalıbındandır. Bu kalıplara *tartı* (*el-veznü*) denilmektedir. Arapçadaki fiillerin çoğunun kökleri üç sessizden meydana gelmektedir. Bazı fiillerin ise kökleri dört sessizden meydana gelir. Bunlara *ruba'î* «dörtlü» denir. *Dahrece* «yuvarladı», *zelzele* «sarstı» gibi. Bunlar da *faᶜlele* kalıbıyle gösterilir.

Kökü üç sessizden meydana gelen fiillere ise *sülâsi* «üçlü» denilmektedir. Bu üçlü kökteki ünsüzlerin şekline göre fiiller: 1. sâlim veya sahih (kökte çift ünsüz, hemze (ء), elif (ا), vav (و) ve ye (ى) bulunmayan; 2. hemzeli fiil *mehmûz,* kökü meydana getiren ünsüzlerden biri hemze olan fiil); 3. muzâᶜaf (*el-müżāᶜaf,* kökü meydana getiren ünsüzlerden son ikisinin aynı olması); 4. misâl fiil (*el-misāl,* kökü meydana getiren ünsüzlerden ilkinin و veya ى olması); 5. ecvef (*el-ecvef,* kökü meydana getiren ünsüzlerden ikincisi و ve ى veya ى 'den değişmiş olan fiil); 6. nâkıs fiil (*el-nāķıṣ,* kökü meydana getiren ünsüzlerden sonuncusu و veya ى olan fiil); 7. lefîf (kökü meydana getiren ünsüzlerden ikisi, birinci ve üçüncüsü veya ikinci ve üçüncüsü و veya ى olan fiil) olmak üzere yedi kısma ayrılır. Bu fiillerin sâlim bölümüne *el-fi'lü's-sahih,* diğerlerine ise *fi'lü gayrü sâlim* denilir. Bazı fiiller aynı zamanda hem *misâl* hem *hemzeli,* bazıları da hem *hemzeli,* hem *nâkıs* olabilir. Fiiller, şekil bakımından yalın (*mücerred*) ve artırılmış (*mezîdün fîh*) olmak üzere iki kısma ayrılır: *hasune* «güzel oldu», *ahsene* «güzelleştirdi» gibi. Mastar olarak kabul edilen üçlü kökün dışında Türkçedeki isimfiil yerini tutan mastarlar vardır; bunlar da yalın (*mücerred*), artırılmış (*mezîdün fîh*) ve mimli mastar (baş tarafına bir mim [م] harfi eklendiği için) olmak üzere üç kısma ayrılır. Yalın mastarlar üçlü veya dörtlü olabilir. (Msl. hüsn*ün* «güzel olmak» zelzele*tün* «*deprem*».) Üçlü fiillerin mastarları kurallı değildir ve kırktan fazla ölçüleri vardır. Bunlar Türkçede olduğu gibi

arap yazısı örneği

Foto. Gültekin Çizgen (MEYDAN)

bazen isimfiil, bazen de isim gibi kullanılır. (Msl. *Darbun* «dövmek, dövme ve dövüş» anlamlarına gelir.) Artırılmış mastarlar, belli kalıplar uyarınca üçlü mastarlara birtakım ünlü veya ünsüzlerin eklenmesiyle elde edilir. Bu üçlü fiillerin ikinci sessizinin şeddelenmesi veya iç ekler eklenmesiyle meydana getirilir. Bu suretle meydana gelen fiillere, artırıldıktan sonraki harflerinin sayısına göre *rübaᶜi* «dörtlü», *hümasî* «beşli», *südasî* «altılı» denilir. Üçlü fiilleri artırmağa yarayan harfler *elif, te, sin* ve *nun*'dur. Böylece üçlü fiilden artırılmış fiilde çok defa bir anlam değişmesi de olur. (Msl. *ilm,* bilmek, *tâ'lîm,* öğretmek gibi.) Mimli mastarlar dört tartı üzere bulunur: *mefᶜal, mefᶜil, mefᶜale, mefᶜile.* Çeşitli fiiller için farklı mimli mastar yapma kalıpları vardır. (Msl. *zehebe*'den *mezhep* «gitmek», *rahime*'den *merhamet* «acımak», *velede*'den *mevlid* «doğurmak», *arefe*'den *ma'rifet* «bilmek».)

Fiil çekimi, cinsiyet (erillik [*müzekkerlik*] ve dişillik [*müenneslik*]) ve şahıs sayısı [tekillik (*müfred*), ikillik (*tesniye*) ve çoğulluk (*cemᶜ*)] göz önünde tutularak yapılır: *ketebe* (yazdı), *ketebâ* (iki kişi yazdı), *ketebû* (ikiden fazla kişi yazdılar) gibi. Fakat Arapçada fillerin çekiminde Türkçedeki gibi üçü tekil, üçü çoğul olmak üzere yalnız altı şahıs değil, on iki şahıs vardır. Bunlar da ikinci ve üçüncü şahıslarda faillerin dişil olmasına göre fazlalaşan şekillerle, gene faillerin ikil olmasına göre çoğalan şekillerdir. Yani her fiilde üçüncü şahısta eril tekil, ikil ve çoğul; dişil tekil, ikil ve çoğul şahısları olduğu gibi, ikinci şahıslarda da böyledir. Ancak birinci şahıslarda yalnız tekil ve çoğul vardır. Bunlar da erillik, dişillik veya ikillik farkı yoktur. Üçlü fiiller hareket değişmesine göre bablara ayrılır. Çekimde bunlar ayrı ayrı özellikler gösterir. Bütün lûgatçi ve dilcilerin kabul ettikleri ve kullandıkları altı bab vardır. Aynı fiilin ayrı bablarda kazandığı değişik mânâlar olabilir. Fiil çekiminde göz önünde bulundurulan cinsiyet ve sayı, isim ve zamirler için de geçerlidir. Gerek üçlü fillerin, gerek artırılmış fiillerin belli kalıplarda etken ve edilgen isimfiilleri (*ismi fa'il* ve *ismi mef'ûl*) vardır. Üçlü fiillerin etken ismi failleri daima *fâ'il,* edilgen isimfiilleri ise *mef'âl* kalıbındadır; *kâtib,* yazan, *mektûb,* yazılmış, yazılan gibi. Artırılmış fiillerin her birinin kendine mahsus bir kalıbı vardır: *ta'lim*'den *mu'allim,* öğreten, *muallem,* öğretilmiş; *ikrâm*'dan *mukrim,* ikram eden, *mukrem,* ikram olunmuş gibi.

Arapçada vurgu, sondan önceki hecededir, bu durum kelimelere ekler ve oluşturucu unsurlar eklendiği zaman da değişmez: *katele* «öldürdü», *farrakahâ* «onu tefrik etti, ayırdı» gibi.

Sıfatları da içine alan ve belirli halinde baş tarafında el (ال) belirtme edatı (*harfi ta'rîf*) bulunan ismin çekiminde üç hal var-

bendir çalan arap kadını

rebab çalan arap

gayda çalan bedevî

arap harfleriyle yazılmış yazı örnekleri

dır: ötreli hal (*merfû*), üstünlü hal (*mansûb*) ve esreli hal (*mecrûr*). Birinci halde ismin sonu, baş tarafında belirtme edatı (*el*) yoksa *-un*, varsa *-u* ile biter ki, bu hal, ismin Türkçedeki yalın halini karşılar. Fiillerde dolaysız (*fâ'il*) ve dolaylı özneler de (*nâ'ib-i-fâ'il*) hep bu şekilde biter. İsmin üstünlü hali, başında belirtme edatı yoksa *-an*, varsa *-a* ile biter. Ancak isimler, fiil kuvvetinde olan birtakım edatlardan (*inne* ve *enne* v.b.) sonra geldiğinde de bu halde bulunur: *inna'llahe gafûrun* (muhakkak ki Tanrı affedicidir) gibi. Esreli hal ise, ismin birtakım esreleyen edatlardan (*min, an, fî* v.b.) sonraki ve isim tamlamasında, tamlayan yerinde bulunduğu haldir ve başında belirtme edatı yoksa *-in*, varsa *-i* ile biter. Âlet, zaman, mekân v.b. isimleri, asıl kökün bazı kalıplara uygulamasıyle elde edilir: *fth* kökünden «*mif'âl*» kalıbında *miftâh* (anahtar); *ktb* (yazdı) kökünden «*mef'al*» kalıbında *mekteb* (yazı yazma yeri); *cls* kökünden «*mef'il*» kalıbında *meclis* (oturma yeri); *vld* kökünden yine «*mef'il*» vezninde *mevlid* (doğum yeri ve doğum zamanı) gibi. İsimlerin çoğulu iki şekilde yapılır: eril isimlerde *-ine -ûna*, dişilerde *-âtun* eki ile yapılan kurallı çoğul (*cem'-i sâlim*); iç ünlü değişmesi ve bazı eklerle yapılan kırık çoğul (*cem'-i mükesser*). Bu ikinci çoğul şeklinin 31 kalıbı vardır. Daha çok geçişsiz bir fiilden türetilen ve Türkçedeki sıfatları karşılayan kelimelere Arapçada *sıfatı müşabbehe* adı verilir: *hasune* (güzel oldu) fiilinden *hasan* (güzel) ve *sehule* (kolay oldu) dan *sehl* (kolay) gibi. Bu şekildeki sıfatların birçok kalıbı vardır. Renk, sakatlık ve biçim gösteren sıfatların, erilleri *ef'alu*, dişileri ise *fa'lâu* veya üstünlük ve karşılaştırma sıfatlarında *fu'lâ* kalıplarında olur: *ahmeru* dişili *hamrâ'u*) kırmızı, *ahdabu* (diş. *hadbâ'u*) kambur, *a'vecu* (diş. *avcâ'u*) eğri, *ekberu* (kubrâ) daha büyük, en büyük. Sıfatlar genellikle nitelenene (*mevsuf'a*) uyar; nitelenen eril ise, sıfat da eril, dişil ise sıfat da dişil olarak kullanılır. Kemiyet (çokluk) ve *irab'*-da da (kelimenin son harfinin harekesinin değişmesi) durum böyledir.

Zamirler, ayrı ve bitişik olmak üzere ikiye ayrıldığı gibi, iki kişi için kullanılan ikil (tesniye) şekli de vardır. Ayrı zamirler isimlerde bir değişiklik meydana getirmez. Fakat bitişik zamirler gerek kendilerinde, gerekse birleştikleri kelimelerin sonlarında bazı değişiklikler ortaya çıkarır. İşaret, ilgi ve soru zamirleri için ayrı şekilleri vardır. Arapçada birtakım edatlardan meydana gelen zarflar, sadece bir eylemin zaman ve mekânını gösteren kelimelerdir. Harf (çoğulu *huruf*), edât (*edevât*) adı verilen edatlar ise, başlıca esreleyen önekler (*harf-i cer*), zarf olarak kullanılanlar, bağlayıcılar, şart edatları ve ünlemler olmak üzere beş bölüme ayrılır. Arapçada cümlecik isim veya fiil cümleciği olabilir. İsim çekimine rağmen sözdizimi kelimelerin cümle içindeki yerine bağlıdır. Cümleyi yanyana konulmuş veya birbirine bağlı veya biri öbürüne bağlı cümlecikler kurar.

Gerek islâm dinini kabul etmiş bulunan ayrı dil ve milletten kimselerin *Kur'an*'ı doğru okuyup anlamalarını sağlamak, gerek bizzat Arapların yaptıkları dil hatalarını gidermek amacıyle, oldukça erken bir çağda başlamış olan dil incelemeleri, *nahiv, lûgat, beyan* ve *edeb* olmak üzere dört bölüme ayrılmıştı. Buna *meânî, bedî, aruz* ve *kafiye* fenni gibi yardımcı ilim dalları da dahildi. Dil ile doğrudan doğruya ilgili olan dal ise, *nahiv* (sözdizimi) idi ve sarfı da içine alırdı.

Araplar dilbilgisinin söz bölümlerinde Aristoteles gramerciliğinden, fonetikte de Hindlilerden örnek almışlardır. Arap dili gramerinin hangi tarihte yazıldığı hakkındaki bilgimiz bugün için söylenti sınırlarını aşmaz. Bu söylentilerin en yaygını, dördüncü halife Ali'nin teşvikiyle, Ebül Esvedi'd-Düelî'nin (öl. 688) bir gramer yazdığına dair olan söylentidir. Daha çok Aristoteles gramerciliğindeki üçlü sisteme uyan bir görüşle yazılmış olan bu gramer, bir taslak niteliğindeydi. Bazı bilginler ise İsa bin Ömer el-Sakafî ile Ebu Amr bin el-Âla'nın bu ilmin ilk kurucuları olduklarını kabul etmektedirler. İsa bin Ömer, Kur'an-ı Kerim'i kıraat şekillerine göre okuyan bir kimse olarak ün kazanmıştı. Ebu Amr ise eski şiirleri toplamak-

ARAP ALFABESİ

1. Ayrı
2. Sonda
3. Ortada
4. Başta

HARFLER 1	2	3	4	Adı	Transkripsiyon	
ا	ـا	ـا	ا	al-alif	(elif)	a (ʾ)
ب	ـب	ـبـ	بـ	al-bā	(be)	b
ت	ـت	ـتـ	تـ	at-tā	(te)	t
ث	ـث	ـثـ	ثـ	as̱-s̱ā	(se)	s̱
ج	ـج	ـجـ	جـ	al-cim	(cīm)	c
ح	ـح	ـحـ	حـ	al-ḥā	(ha)	ḥ
خ	ـخ	ـخـ	خـ	al-ḫā	(hı)	ḫ
د	ـد	ـد	د	ad-dāl	(dal)	d
ذ	ـذ	ـذ	ذ	az̠-z̠āl	(zel)	z̠
ر	ـر	ـر	ر	ar-rā	(re)	r
ز	ـز	ـز	ز	az-zā	(ze)	z
س	ـس	ـسـ	سـ	as-sin	(sīn)	s
ش	ـش	ـشـ	شـ	aş-şin	(şīn)	ş
ص	ـص	ـصـ	صـ	aṣ-ṣād	(sat)	ṣ
ض	ـض	ـضـ	ضـ	aż-żād	(dat)	ż
ط	ـط	ـطـ	طـ	aṭ-ṭā	(tı)	ṭ
ظ	ـظ	ـظـ	ظـ	aẓ-ẓā	(zı)	ẓ
ع	ـع	ـعـ	عـ	al-ʿayn	(ayın)	ʿ
غ	ـغ	ـغـ	غـ	al-ġayn	(gayın)	ġ
ف	ـف	ـفـ	فـ	al-fā	(fe)	f
ق	ـق	ـقـ	قـ	al-ḳāf	(kaf)	ḳ
ك	ـك	ـكـ	كـ	al-kāf	(kef)	k
ل	ـل	ـلـ	لـ	al-lām	(lam)	l
م	ـم	ـمـ	مـ	al-mim	(mīm)	m
ن	ـن	ـنـ	نـ	an-nūn	(nun)	n
ه	ـه	ـهـ	هـ	al-hā	(he)	h
و	ـو	ـو	و	al-vāv	(vav)	v
ي	ـي	ـيـ	يـ	al-yā	(ye)	y

la meşguldü. Asılları arap olan bu iki kişinin başladıkları iş, halis arap sayılmayan bir kabileye mensup Halil ve iranlı talebesi Sibeveyh tarafından tamamlanmıştır. Halil aruz'u kurmuş ve arap dilinin lûgatlerini *Kitab-ül-Ayn* adlı eserinde toplamıştır. Bu kitap alfabe sırasına göre değil, seslerin çıkış yerlerine göre düzenlenmiştir. Sibeveyh ise arap gramerinin ilk açıklamasını yapan *el-Kitab* adlı eseri yazmıştır. Bu kitap anlaşılması güç olmasına rağmen her zaman klasik bir eser olarak kabul edilmiştir. Sonra gelen bilginler bu eseri anlaşılır hale getirmişler fakat üzerinde hiç bir değişiklik yapmamışlardır. El-Asmaî ise eski şiirleri derlemiş, çeşitli lûgat sahalarında monografler meydana getirmiştir. VIII. yüzyılda, Kur'ân'ı doğru okuyabilmek için, arap fonetiği ele alındı, alfabede işaretleri bulunmayan kısa ünlüleri de gösteren ve hareke adı verilen birtakım işaretler (*a* için ـَ , *i* için ـِ ve *u* için ـُ) belirlendi. Bu arada ünsüzlerin gerektiği gibi telaffuzunu öğreten, *vakf* (durma), *imâle, tenvin* v.b. hususlarını da içine alan tecvid ilmi kuruldu. Ebül Esvedi'd-Dü'elî'nin kurucusu kabul edildiği *Basra* dil okulunun yanısıra Rü'âsî (öl. 803) tarafından *Kûfe* okulu kuruldu. Rüâ'sî'nin talebesi Kisaî halk dilinde kullanılan gramer hataları hakkında ilk kitabı yazmış ve yeni bir araştırma sahası açmıştır. Arap lehçelerinin ilk tarihine ait ilk kıymetli bilgiler bu eser sayesinde elde edilmiştir. Başlangıçta düşünce ve ilim alanında yardımlaşan bu iki okul arasında, sonradan rekabet başladı ve dil meseleleri üzerinde uzun tartışmalara girişildi. Basra okulu bilginlerinin, Kûfe dil bilginlerinden daha titiz ve emin hareket ettikleri görülür. Bu iki dil okulunun düşünceleri, hicrî III. yy. da (M.S. IX. yy.) Bağdat'ta kurulan üçüncü bir dil okulu tarafından uzlaştırıldı. Etimoloji'nin ilk temsilcisi olarak kabul edilen İbn Cinnî dile dair nazariyeleri felsefî bakımdan incelemiştir. Kûfe'li Sa'leb'in kurduğu şiir ilmini Ebu Hilâl el-Askerî sistemli bir hale getirdi. Filolojiye dair araştırmalar o zamandan beri bütün islâm âlemine yayılmış ve El-Kalî tarafından da Endülüs'e sokulmuştur. Bu ünlü dilcilerden sonra, *el-Mufassal* adlı eseri yazan Zemahşerî (1075-1144) ile *el-Kâfiye* adlı eseri yazan İbn-ül-Hâcib'i (öl. 646) anmak yerinde olur. Bu eserlerden sonra aynı konuda, arapça olarak yazılan birçok eser, bunların ya özeti veya yorumu dur.

Avrupa'da XIX. yy.ın ilk yarısında Sylvestre de Sacy'nin, Grammaire Arabe'ı Arapça hakkında Batıda yazılmış ilk geniş dilbilgisi'dir. C.P. Caspari'nin almanca olarak yazdığı ve Fransızcaya da çevrilen *Arabische Grammatik*'i ile yine bu eserin, birçok ilâve ve düzeltmelerle, İngilizceye tercümesi olan, W. Wrighte'ın, *A Grammar of the Arabic Language*'ini burada anmalıyız.

Bu gramer çalışmalarının yanısıra, oldukça erken bir devirde, lûgat çalışmaları da yapılmıştır. Basra dil okulunun ileri gelenlerinden İmam Halîl bin Ahmed'in (öl. 792), sanskrit dilcilerinin esaslarına uyarak seslerin çıkış yerlerine göre düzenlediği *Kitâb-ül-Ayn*'ı bu alandaki ilk çalışma sayılır. Bu eseri İbn Düreyd'in (öl. 933) *Kitâb-ül-Cemhere fî İlmi'l-Lûgat*'i, El-Cevheri'nin *Sahah*'ı (Vankulu Lûgati bu eserin tercümesidir), İbn Side'nin *Muhassas*'ı, İbn Munzir'in (1232-1311) *Lisân-ül-Arab*'ı, Fîrûzâbâdî'nin (öl. 1414) *Kaamûs-ül-Muhît*'i (bir öncekinin kısaltılmışıdır; Ahmed Âsım Efendi tarafından Türkçeye çevrilmiştir), Zebîdi'nin (öl. 1791) *Tac-ül-arûs*'u gibi önemli eserler takip etti. Düzen bakımından (kelimenin son harfine göre sıralama gibi) pek kullanışlı olmayan bu lûgatlerin yerini, daha kullanışlı olanlar almıştır.

● *Yazı*. Arap yazısı II. veya III. yy.a doğru Nabatîlerden alındı. İslâmlığın başlangıcında mükemmelleştirildi ve VIII. yy. da bugünkü şeklini aldı. Ülkelere ve ihtiyaçlara göre değişen birçok yazı türü vardır. Ama bunlar birbirinden yalnız harflerin şekli bakımından ayrılır; yoksa harfler (ikisi dışında) değişmez. Bu alfabe başka diller (Farsça, ordu dili, bazen de Berberce) için de kullanılır. Cumhuriyet Türkiye'si 1928 harf devrimiyle arap alfabesini bıraktı.

Bu yazı sisteminin özelliklerinden biri, hemen yalnız ünsüz harflerin ve uzun ünlüle-

Foto. Office marocain du tourisme, Rapho (LAROUSSE) ; Sacit Özenen (MEYDAN)

rin kaydedilmesi, kısa ünlüleri gösteren işaretlerle başka bazı imlâ işaretlerinin ancak *Kur'an*'da ve zaman zaman da eski metinlerin ilmî baskılarında kullanılmasıdır.

— Huk. *Arapça ezan ve kamet.* Türkiye'de ezan ve kamet'in arapça okunmaması 1931 yılında Diyanet İşleri başkanlığının düşüncesi alınarak Bakanlar kurulunca kararlaştırılmış, 1941 yılında 4055 sayılı kanunla, Türk Cz. kn. md. 526'nın değiştirilmesi suretiyle de, ezan ve kamet'in Arapça okunması suç sayılmıştır. 1950 Yılında 5665 sayılı kanunla ezan ve kamet'in Arapça okunması suç olmaktan çıkmıştır. (LM)

ARAPİLES, İspanya'da köy (Leon, Salamanca eyaleti); 500 nüf. Wellington burada Marmont'u yendi (22 temmuz 1812) ve bu yenilgi fransız ordularının İspanya'da uğradığı bozgunların başlangıcı oldu. (L)

Arap-İsrail savaşları. Bk. İSRAİL-ARAP *savaşları.*

ARAPKİR, Doğu Anadolu'nun Yukarı Fırat bölümünde, Malatya ilinde bir ilçe merkezi (7 065 nüf.). Karasu'ya Keban'ın yukarısında karışan Arapkir çayının yukarı çığırında, deniz seviyesinden 1 200 m yüksekte kurulmuş olan kasaba, il merkezine 114 km'lik bir şose ile, Divriği'ye de 78 km'lik ham bir yolla bağlıdır. XIX. yy. ortalarında Arapkir halkı dar bir yerde bir kalenin koruduğu eski kasabayı bırakıp bağlara yerleşmiş, şimdi suyu bol, bahçeli, çeşitli meyveler yetiştiren bir ortamda yeni Arapkir'in mahallelerini kurmuştur. Arapkir'in geçen yüzyılda ünlü olan dokuma ve kumaş boyacılığı büyük sanayinin rekabetine dayanamamış ise de, kasabada ve köylerde hâlâ bez dokumacılığı yapılır. Arapkir erkekleri arasında geçimini sağlamak için Ankara ve İstanbul gibi büyük şehirlerde çalışmağa gidenler çoktur.

— *Arapkir ilçesinde* (yüzölç. 956 km²: 23 102 nüf.), Merkez ve Taşdelen bucakları içinde 39 köy vardır. (M)

Arapkir halayı. Folk. Bk. HALAY.

Arapkir tamzarası. Folk. Bk. TAMZARA.

ARAP körfezi, Kızıldeniz'in batı kaynaklarındaki eski adı. (L)

ARAPONGA i. Procnias cinsinden ötücü kuş. Erkekleri, beyaz veya siyahlı beyazlıdır. Dişileri yeşilimsidir.

— ANSİKL. Erkeklerin yüzünde çok uzun ve ince et sakallar vardır. Madenî seslerinden dolayı bunlara *çankuşu* adı verilir. Tropik Amerika'da yaşar. (L)

Arapoyunu blş. i. Folk. Türkiye'nin her tarafında çeşitli şekillerde oynanan bir halk oyunu. Bu oyuna *arap, arabî oyun, arap havası, arapoğlu* da denir. Belli bir konusu, kişileri ve kıyafetleri bulunan bu oyun, meydanlarda ve düğünlerde bir tiyatro eseri olarak oynandığı gibi, müzik eşliğinde taklitli bir pantomim olarak da gösterilir. Sinsin* oyunundaki gibi, ateş etrafında iki hasım grubun mücadelesini canlandıran bir halk dansı çeşidine de rastlanmaktadır. Oyuncular, konunun gerektirdiği tipleri canlandırabilmek için makyaj yaparlar.

Bu oyunun, Ankara'da, Edirne'de, Eskişehir'de, Gaziantep'te, Silifke'de, Türkmenler arasında Kayseri'nin Hırka köyünde, Konya'da, Ordu'da, Samsun'da, Sıvas'ın Çepni köyünde, Tokat'ta, Urfa'da ve Güney Türkmen oymaklarından Barak ve Elbeyliler arasında oynandığı tespit edilmiştir.

Ankara'da oyun, sırtına bol bir palto giyen, paltonun altına da bir minder sokarak kamburlaşan bir tek kadın tarafından oynanır. Oyuncu kadın önceden yüzünü siyahla boyar, gözlerinin altına un sürer. Defi eline alıp aşağıdaki mânileri söyleyerek oyunu sürdürür.

Yaha arap oğlu, arap oğlu
Git Şam'a doğru, Şam'a doğru
Damdan düştü bir kedi
Pişmiş tavuğu yedi
Arabı da şak, arabı da şak şak.

Edirne'de görülen arapoyunu, taklitli, çalgılı ve türkülü bir halk dansıdır. Bir veya birkaç kişi tarafından oynanan iki şekli vardır. Yüzü siyaha boyanmış bir kişi tarafından oynanan oyunda bir de dayre* vardır. Birkaç kişi tarafından oynanan çeşidinde şu kişiler bulunur: arap, kadın şekline giren erkek oyuncu, süpürgeli oyuncu, arabın ağzına püskürtmek üzere su veren kişi ve çalgıcılar. Oyun sırasında söylenen türkülerden bir örnek:

Arap da gelir Mısır'dan
Şapkası vardır hasırdan.

Silifke'de seyredilen arapoyunlarında şu kişiler tespit edilmiştir: arap, efeler, kızlar, kadı, kel kız, oymak ağası, uşak, sağlıkçı, çalgıcılar. Oyuna, arap'ın nara atarak ortaya çıkmasıyle başlanır. Arap, elindeki tulumu seyircilere vurarak meydanı genişletir. Sonra bir sürü maskaralıklar yaparak halkı güldürür. Bu sırada kızlarla birlikte efeler gelir. Efelerin başı sağ elini kaldırarak çalgıcıları susturur. «Bu köyün yarı ak sakallısı kim» diye sorar. Oymak ağası kalkıp «Hoş geldiniz, emriniz mi var?» diye karşılık verir. Efe başı, «geçerken düğününüze rastladık, müsaadenizle biraz oyun oynayacağız, yanımızdaki kızlara kimse göz koymasın» der. İki el silâh atıldıktan sonra oyuna başlarlar. Kadı ile arap, meydanın bir köşesinde güreşirler. Efeler dinlenmek üzere oturdukları sırada kadı ile arap kızlara göz koyup onları kaçırmak isterler, anlaşamazlar. Seyircilerden birkaç kişi kızları kaçırır. Kendilerine gelen efeler kızların kaçırıldığını görünce arap'ı çağırır «Git şu kızları bul. getir!» derler. Arap, kızları bulur. Sağlıkçı kızları muayene eder. Kızlar, kendilerini oymak ağasının kaçırdığını söylerler. Oymak ağası meydana getirilip boynu kesilir. Karnı şişirilip derisi yüzülür. Efeler tekrar zeybek oynamağa başlarlar, oyun son bulur.

Kayseri'nin Erkilet'e bağlı Hırka köyünde arapoyununu yürüten kişiler şunlardır: arapoğlu, kürsembeoğlu, kızlar, muhtar, bekçiler, çalgıcılar ve bir at.

Arapoğlu, elinde palaska, belinde ateşlenmiş süpürgeyle düğündeki misafirlerin arasına girip meydanı genişletir. Gürültü kesilir. Arapoğlu selâm verir, cevap alamadığı için hiddetlenir, sinirlenir. Kürsembeoğlu ile hesaplaşmak istediğini söyleyince, muhtar kızar, arapoğlu iki kızını oynatacağını söyleyince sevinir. Kızlar bir at üzerinde getirildikten sonra ortada oynatılır. Kürsembeoğlu nara atarak gelir. İki el ateş eder. Arapoğlunu öldürür. Kürsembeoğlu kızları alır, oyun biter.

Sıvas'ın Çepni köyünde kişiler: arap, kıllı, kadın kılığında iki kişi, köy kâhyası, kadınlar, seyirciler ve bir tilki. Arap, kırbaçla herkesi ürküterek oynatmak için kız ister. Kızlar önce saklıdır. Sonra bulunur, daha sonra kıllı gelip kızları alarak onlarla oynar. Çalgı, davul zurnadır. Kızlar, kıllı ile arap arasında zaman zaman değiştirilmek suretiyle oyun devam eder.

Tokat'ta oynanan arapoyunundaki kişiler: dede, çıplak eşek, gelin (kadın kılığında bir erkektir), haşarı, çıplak yörük karısı (arkasında beşik bağlıdır), köy kâhyası, kolsuz. Dede eşeğiyle gelir, eşekle maskaralıklar yapar. Düşer kalkar, davul zurna eşliğinde oyunlar oynar. Fakat gelin kendisine yüz vermez. Gelin, dede'nin eşek gibi zırlamasını, köpek gibi havlamasını, eşeğin semerini sırtına almasını ister. Dede bunları yapar, gelinin gönlü olur, anlaşırlar. Birçok karışıklıktan sonra oyun sonunda Sinsin* oynanır. Güney Anadolu'daki türkmen oymaklarından Barak ve Elbeylerde arapoyunu, gençlerin iki hasım gruba ayrılması suretiyle başlar. Önceleri ateş çevresinde oynayan grubu, hücum eden ikinci grup gençleri kaçırır. Sonra kaçan grup hücuma geçer, oyun böyle biter. (M)

ARAPSABUNU blş. i. Yumuşak, esmer renkli bir cins sabun. Bk. SABUN. (M)

ARAPSUN. Bk. GÜLŞEHİR.

ARAPTAVŞANI blş. i. Zool. Kemirgen memeli hayvan. (Araptavşanıgillerden.) (İlmî adı: *Jaculus jaculus.*)

— ANSİKL. Uzunluğu 20 sm, kuyruğu 22 sm. Sıçrayan bir sıçan türüdür. Kuzey Afrika ve Arabistan'da tahılları kemirerek yaşar.

Son zamanlarda yapılan araştırma ve incelemeler, araptavşanının su içmeksizin üç yıl yaşayabileceğini göstermiştir. Araptavşanı sıçandan daha yavaş büyür, fakat büyümesi iki kat uzun sürer. Tükrük salgısından bir kılıfa bürünerek ve uyuşukluk haline girerek aşırı sıcaklığa (30° den fazla) karşı korunabilir.

Arap atı

ARAPTAVŞANIGİLLER çoğl. i. Kemirgen memeli hayvan familyası. Hepsi sıçanımsı hayvanlardır. Araptavşanı (*Jaculus jaculus*), Sibirya sıçrayan sıçanı (*Alactagas saliens*), sminthes, zapodes ve platycercomyus gibi türleri kapsar. Bunlara *sıçrayan sıçanlar* da denir. (L)

ARAPTAVUĞU blş. i. Zool. Kahverengi ve kızıl karışımı kum renginde, vücudu ince uzun kuvvetli ve sivri kanatlı kuş. (Gaga ve ayaklar kısadır. Kuyruk genellikle uzun ve saçaklıdır. Büyük sürüler halinde dolaştıkları Afrika ve Asya çöllerinde yaşarlar. Akdeniz bölgesi *Pterocles alchata*'ları bazen Avrupa'nın güneyinde de görülür. Çöltavuğugillerden.) [L]

ARAPZADE ATAULLAH, osmanlı şeyhülislâmı ve müderrisi (1720-1785). Rumeli kazaskeri Abdurrahman Efendinin oğlu. Sultan Ahmed III'ün imamlığını yaptı. On sekiz yaşında müderris oldu. Halep, Şam, Mekke ve İstanbul kadılıkları ile Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinde bulundu. 1784'te şeyhülislâm oldu. (M)

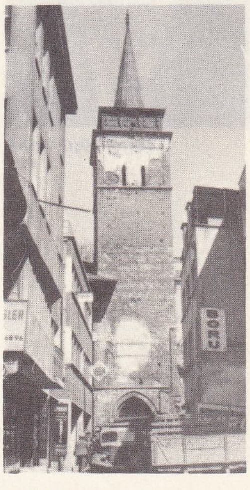

arap camii (İstanbul)

AR'AR i. (ar. ʿarʿar). *Esk.* Ardıç. || Dikenli ardıç ağacı, dağ servisi. || *Mec.* Güzeldeki uzun ve ince boy: *Kadd-i dildâra kimi ar'ar dedi kimi elif / Herkesin maksudu bir amma rivayet muhtelif.* (M)

ARARA. Esk. coğ. Anadolu'da Tralleis'in (bugün *Aydın*) bir köyü. (M)

ARARAQUARA, Brezilya'da şehir (Sao Paulo eyaleti), Ribeirao Preto'nun güneyinde; 58 150 nüf. Ticaret merkezi. Besin sanayii. (L)

ARARAT. Bk. AĞRI *dağı.*

ARARAT (Arad) [asıl adı **Sokrat Yuvanidis**], türk atleti. Spora küçük yaşta Eyüp kulübünde başladı. Önceleri voleybol oynadı. 1938 Yılında atletizme geçti. Disk ve gülle atma dallarında başarı gösterdi. 1940'ta İstanbul'da yapılan Balkan* oyunlarında 14,40 m'lik derecesiyle gülle atma şampiyonluğunu kazandı. 1943, 1944, 1945 Yıllarında, Türkiye gülle atma şampiyonluklarını aldı. (M)

ARAROT i. (ing. *arrow*, ok ve *root*, kök'-

«Ara Pacis» (detay) soldan sağa hava, toprak, su

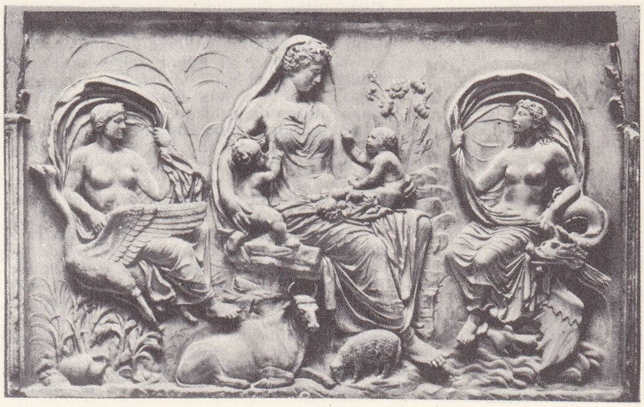

Foto. Yan (LAROUSSE) ; Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

ten *arrow-root*). Bot. Zencefilgillerden çeşitli bitkilerin rizom veya soğanlarından elde edilen yenebilir nişasta. Zerdeçal, tacca, maranta canna, ararot elde edilen bitkilerdir. || Ararot kamışı, maranta.

— ANSİKL. *Antil ararotu* (*Marantha arundinacea*), eskiden beri en bilinen bir ararottur. Doğu Hindistan'da yetişen *Curcuma angustifolia*, Queensland'da yetişen *Canna edulis*, Tahiti'de yetişen *Tacca pinnatifolia*'dan da aynı şekilde ararot elde edilmektedir. Birtakım başka bitkilerden meselâ *arum*'dan, *manihot*'tan, *dioscorea*'dan elde edilen nişastalara da ararot adı verilir. Bunlar Türkiye'de özellikle çocuk maması yapmakta kullanıldığı gibi, kolacılıkta ve dokumacılıkta da kullanılır. (LM)

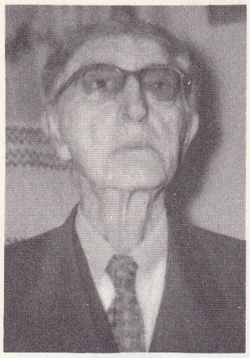

Tevfik Rüştü ARAS

A'RÂS çoğl. i. (ar. *ᶜurs*, düğün>*ᶜarus*, gelin'den *aᶜrās*). *Esk*. Düğünler. || Gelinler. (M)

A'RÂS çoğl. i. (ar. *ᶜarşa*, boş yer'den *aᶜrāş*). *Esk*. Arsalar, boş topraklar. Bk. ARSA. (M)

ARAS (eski adı **Araxes**), Doğu Anadolu'nun ırmağı. Bingöl dağının kuzey ve Palandöken dağlarının güney yamaçlarından inen birçok sel yatağının birleşmesiyle meydana gelen Aras, önce kuzeye doğru akarak Pasinler ovasına girer, burada doğuya dönerek Köprüköy ve Horasan'dan geçer, sonra Sarıkamış yaylası ile Çakmak-Sarıkom-Aşağı dağları arasındaki boğazları aşıp Kağızman önünde vâdisini genişletir ve Tuzluca kuzeyinde Arpaçay kavşağından itibaren Türkiye topraklarını Sovyetler birliğinin Ermenistan cumhuriyeti topraklarından ayırır. Burası Ortaçağda Sürmeliçukur adıyle tanınan geniş ovadır, ortasından Aras'ın geçtiği bu ovanın bir kenarında Iğdır, öte yanında ise Revan şehirleri yer alır. Ağrı dağının heybetli kütlesini uzaktan izleyen Aras, güneydoğuya yönelerek Dil bölgesini Sovyetlerden ayırdıktan sonra Türkiye topraklarından çıkar ve uzun bir süre İran-Sovyet sınırını meydana getirir. Culfa doğusunda Tiflis-Tebriz demiryolu köprüsüyle aşılır. Önce doğu, sonra kuzeydoğuya dönerek Hazar denizi yakınlarında kurak bir ovaya girer ve orada Kura ırmağı ile bileşik bir delta içinde Salyani aşağısında denize dökülür. Aras ağzında ünlü havyar toplama merkezleri vardır. Aras'ın suyu ilkbaharda en yüksek seviyesine ulaşır ve yaz sonunda çok alçalır. Irmağın adı arap kaynaklarında *el-Rass* şeklinde geçer. Irmağın Türkiye topraklarındaki çığır uzunluğu 441 km, bütün uzunluğu ise 920 km'dir.

Aras ırmağı, eskilerce akışının hızı ve yatağının köprü tutmasıyle ün salmıştır. En eski çağlardan beri çeşitli memleketler arasında sınır çizgisi olması özelliklerinden biridir. Urarto ve Medya devletleriyle İskender imparatorluğunun kuzey hudutları Aras'ın orta mecrasına dayanıyordu. Bugünkü İran'ın kuzeybatı sınırı, Rusya-İran arasında imzalanan Türkmençay antlaşmasıyle (1828) Aras üzerinde bulunuyordu. Moskova-Kars antlaşmasının (1921) tespit ettiği Türkiye-Rusya sınırı da 140 km boyunca yine Aras ırmağına dayanıyordu. Doğu Anadolu'nun Erzurum-Kars yaylalarında Aras'ın yukarı mecrası bir engel değil, tabiî bir yol durumundadır ve 1877-1914 savaşlarının birçok önemli askerî harekâtı bu bölgede cereyan etmiştir.

Çeşitli islâm kaynakları, Aras üzerinde eski bazı köprü ve şelâlelerden bahseder. Bunların biri Culfa ile Ordubad arasındaki Gerger köprüsüdür. Bu köprü, selçuklu vezirlerinden Zira el-Mülk tarafından yaptırılmıştı, taştan ve son derece dayanıklıydı. Bugün harap bir haldedir. Bazarçay ve Aker kavşaklarından biraz aşağıda bugün sağlam durumda olan bir başka köprü daha vardır. Sahabeden Bekr bin Abdullah tarafından yaptırıldığı rivayet edilir. Kâtip Çelebi'nin, insanların altından geçtiğini söylediği Arasbar şelâlesinin de buralarda olması muhtemeldir. Aras üzerinde varlığı bilinen Varasan köprüsü, Moğollar devrinde yıkılmıştır; bundan başka, ırmak üzerinde bir de kendi adını taşıyan Aras köprüsü vardır. Timur zamanında kurulduğu bilinen bu köprüden geçilerek Ağlak nehrine gidilir. Köprülerden başka Aras üzerinde çeşitli çağlarda kanallar da açılmış, böylece Aras kıyıları hayli imar görmüştü. Bu kanallardan özellikle Timur'un açtırdığı ve on fersah uzunluğunda olduğu söylenen Barlas-arığı kanalı meşhurdu. Bu kanaldan, Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma* adlı kitabında da bahsedilir. Aras'ın aşağı bölgelerinde, Varasan, Bacarvan ve Sirvan islâmlıktan önce, çok kuvvetli yahudi bölgeleri olarak bilinir. Bu yüzden eski yahudi menkıbeleri bu bölgelere izafe edilmiş, Âd ve Semud kavimlerine dair harabeler Aras nehrinin bu bölgesinde aranmıştır. Araplar buraları fethettikleri zaman Aras ırmağı kuzeyinde 300 ilâ 1 000 arası harap şehir ve köy bulunduğu rivayet edilmiştir. Eski dinlerin gelişme yatağı olarak bu bölgenin kabulü Aras nehri sularını da efsaneleştirmiş ve birçok hastalığa deva olduğu kabul edilmiştir. Hattâ bir rivayete göre Aras, cennetten çıkan dört nehirden biridir. (M)

ARAS, Erzurum ilinin Horasan ilçesine bağlı bir bucak merkezi. Erzurum-Karaköse yolunun geçtiği Tahir geçidinin kuzey eteğinde yer alır (592 nüf.). Bucağın 29 köyü ve 15 960 nüfusu vardır. (M)

ARAS (Tevfik Rüştü), türk doktoru, siyaset adamı ve diplomatı (Çanakkale 1883). Beyrut tıbbiyesinde okudu. İzmir, Selânik ve İstanbul'da çeşitli sağlık görevlerinde bulundu. Mütareke'de Meclis-i Âli-yi Sıhhî (Yüksek Sağlık şûrası) üyesi idi. 1920'de Türkiye Büyük Millet meclisine Menteşe (Muğla) milletvekili olarak girdi. Kastamonu İstiklâl mahkemesi üyeliği yaptı. Rusya'nın iç durumunu ve bolşevizmin uygulamalarını yerinde incelemek üzere Rusya'ya gönderildi. Atatürk'ün emriyle kurulan Türkiye Komünist partisinin kurucuları arasında bulundu. 1923-1939 Yılları arasında İzmir milletvekilliği ve 4 mart 1925'ten 11 kasım 1938'e kadar Dışişleri bakanlığı yaptı. 1939'da Londra büyükelçiliğine gönderildi ve üç buçuk yıl bu görevde kaldı. 1952-1959 Yıllarında Türkiye İş Bankası Yönetim kurulu başkanlığında bulundu. Dışişleri bakanı olarak Türkiye Büyük Millet meclisinde ve çeşitli uluslararası kuruluşlarda 1925-1934 yılları arasında söylediği nutuklar, Numan Menemencioğlu tarafından toplanarak *Lozan'ın İzlerinde* 10 *Yıl* (1935) adı altında yayımlandı. (Bu kitabın fransızca tercümesi de aynı yıl 10 *Ans Sur les Traces de Lausanne* adıyle yayımlandı.) Tevfik Rüştü Aras, ayrıca Academie Diplomatique Internationale (Uluslararası Diplomasi akademisi) tarafından yayımlanan *Dictionnaire Diplomatique*'te (Diplomasi Lûgati) *La Politique Extérieure de la Turquie* (Türkiyenin Dış siyaseti) maddesini yazdı, gazetelerde dış siyaset konuları üzerinde yazdığı makalelerini de *Görüşlerim* adı altında kitap haline getirdi (2 cilt, 1945 ve 1968). Bunlardan başka *Çiçek Hastalığı* (1914), *Isıtma* (1914) ve *Papatis Humması* (1924) adlı üç kitabı daha vardır. (M)

ARASAKSA. Esk. coğ. Anadolu'da Kappadokia bölgesinde bir şehir. (Bugün Kayseri'nin güneydoğusundaki *Zerzek*.) [M]

ARASAT çoğl. i. (ar. *ᶜarşa*, yer'den *ᶜaraşāt*). *Esk*. Arsalar. || İslâm inanışına göre, kıyamet gününde bütün ölülerin dirilerek toplanacağı yer. Bk. ARSA. (M)

ARASCHNİA i. Zool. Batı Avrupa'da yaşayan kelebek. Siyah çizgilerle veya beneklerle süslü kızılımsı veya kahverengi-siyah kanatları vardır.

— ANSİKL. *Araschnia*'nın tırtılı, ısırganotu üzerinde yaşar. İlkbaharda çıkan tırtılların adı *Araschnia levana*'dır; bunlar kızılımsı olur. Yazın çıkan kahverengi tırtılların adı *Araschnia prorsa*'dır. Bu cins, pulkanatlılar takımının nymphalidae familyasına girer. (L)

ARASEÇİMİ bls. i. Huk. Genel oyla belirtilen senato üyeliği, milletvekilliği, belediye başkanlığı, belediye ve il genel meclisi üyeliği veya köy ve mahalle muhtarlık ve ihtiyar heyeti üyeliği gibi görevlerde ölüm, istifa yahut görevin gerektirdiği vasıfların kaybedilmesi gibi sebeplerle boşalma olması halinde, müteakip seçim zamanı beklenmeksizin yapılan seçim.

— ANSİKL. Seçimleri düzenleyen çeşitli kanunlarda *araseçim*'lerin iki yılda bir kere ve Senato üyelerinin üçte birinin tespiti için yapılacak seçimlerle birlikte olması öngörüldü. Senato üyelerinin üçte biri için yapılacak seçimler ikişer yıllık ara ile tekrarlandığı için de parlamentonun bu kanadı için araseçimi yapılmaması kabul edildi. Belediye meclisinin, bir sonraki başkanlık seçimine kadar üyelerinden birini başkan vekili seçmesi uygun görüldü. (M)

ARAS sıradağları, Doğu Anadolu bölgesinin Aras nehri, Karasu (Fırat) nehri ve Murat nehri vâdileri arasında bulunan ve en yüksek dağları bir araya toplayan bu sıradağların bellibaşlı ve yüksek olanları şunlardır:

Büyük Ağrı dağı	yükseltisi (m ol.)	5 165
Küçük Ağrı dağı	„	3 925
Kale dağı	„	3 248
Balıklıgöl dağı	„	3 159
Ziyaret dağı	„	3 000
Perli dağ	„	3 200
Aşağı dağ	„	3 270
Kökse dağı	„	3 445
Çakmak dağı	„	3 040
Sakaltutan dağı	„	3 070
Nalbant dağı	„	2 960
Palandöken dağı	„	3 124
Şahvelet dağı	„	3 100
Turnagöl dağı	„	2 750
Cemal dağı	„	3 008
Şakşak dağı	„	3 150
Ejder dağı	„	3 125
Karagöl dağı	„	3 150
Şeytan dağı	„	2 906. (M)

ARASTA veya **ARASTE** i. (fars. *araste*, süslenmiş'ten). *Esk*. Çarşılarda, aynı cins eşya satan esnafın bulunduğu kısım: *Ayakkabıcılar arastası*. || Ordu çarşısı, ordugâhta kurulan seyyar çarşı.

— Arkeol. *Arasta kazısı*, İstanbul'da, Sultanahmet camiinin doğusu ile deniz arasındaki alanda, bizans sarayını bulmak için yapılan kazı. Bk. ANSİKL.

— Mim. Üstü örtülü veya dükkânlarının önü saçaklı çarşı. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Arkeol. İskoçya St. Andrews üniversitesi profesörlerinden J. H. Baxter'in 1935 yılında başladığı kazıda, sarayın hangi kısmına ait olduğu bilinmeyen mozaikler bulundu. Bu mozaikler, IV. ve V. yüzyıla aittir ve peristilli bir avluyu süslemek için beyaz küplerden yapılmıştır. Mozaiklerin üzerlerinde, ekseri bizans mozaiklerindeki dinî sahnelerin aksine av, hayvan mücadeleleri, ağaçlar, pastoral sahneler, mitolojik olaylar v.b. tasvir edilmiştir. Zemin aralarında akant yaprakları olan geniş bir bordür ile çevrilmiştir. Burası, bugün Arasta sokağında mozaik müzesi halindedir. Buraya XVII. yüzyılda Arasta çarşısı inşa edildiği için Arasta denmektedir.

— Mim. Bazı lûgatlerde *arasta* kelimesinin farsça «süsleme» anlamına gelen *araste* kelimesinden geldiği yazılıdır. Ancak Isparta'dan derlenen *aras* kelimesinin «çarşı» anlamına ve *arastak* kelimesinin ise «sakaf» ve «örtü» anlamına geldiğini göz önüne alarak *arasta*'nın türkçe bir kelime olduğunu ileri sürenler de vardır. Genellikle her büyük caminin çevresinde yer alan medrese, imaret, hamam, dârüşşifa v.b. yapıların yanı sıra bir de arasta bulunur ve bu yapılar bir mimarî bütününü şekillendirirdi. Aynı zamanda arastalar bu külliyelerin onarımı ve masrafları için de bir gelir kaynağı olurdu. Edirne'de Selimiye camiinin yanında, İstanbul'da Süleymaniye camiinin yanında ve Sultanahmet camiinin gerisindeki çarşılar arasta örnekleridir; Edirne'dekine günümüzde de arasta denmektedir. İstanbul'da Şehzade camiinin yanındaki, çevresinde önü revaklı dükkânlar bulunan bir yola eskiden Terlikçiler arastası deniliyordu. (M)

ARASTAK i. *Esk*. Mim. Yapıların üstlerine konulan saçak. Tavan anlamına da gelir. (M)

ARASTE i. Bk. ARASTA.

ÂRÂSTE veya **ÂRESTE** sıf. (fars. *ārāsten*, süslemek'ten *ārāste*). *Esk*. Süslenmiş, donanmış: *Ârâste envâ-ı maarifle vücûdü* (Nefî).

◆ **Ârâstegî** i. Süslülük. (M)

ARÂŞ çoğl. i. (ar. *ᶜarş*'tan *aᶜrāş*). *Esk*. Arşlar, göğün en yüksek tabakaları. || Tahtlar. || Çatılar, damlar. Bk. ARŞ. (M)

ARAŞİK sıf. (fr. *arachique*). Araşit yağında

Foto. Yeni Sabah arşivi (MEYDAN)

gliserin halinde rastlanan
$CH_3—(CH_2)_{16}—CO_2H$
formülündeki yağ asidine verilen ad. (L)

ARAŞİT i. (fr. *arachide*). Bk. YERFISTIĞI.

ARAŞTIRMA i. İlim, edebiyat ve sanat sahalarında yapılan metotlu çalışma: *Her ilim araştırmalarını kendisine has metotlarıyle gerçekleştirmeğe çalışır* (T. Mengüşoğlu). Bk. ANSİKL. ‖ Saklı bir şeyi bulmak için uğraşma: *Yapılan bütün araştırmalara ve alınan her türlü tedbirlere rağmen hiç kimse yakalanamamıştı* (M. Aktepe).

— Arkeol. Bk. ANSİKL.

— Biyol. *Biyolojik araştırma*. Bk. ANSİKL.

— Spor ve teknol. Bir yüzücünün spor veya ilmî araştırma yapmak amacıyle denizin derinliklerini incelemesi. Bk. ANSİKL.

— Tıp. Organların durumunu doğru olarak öğrenmek amacıyle baş vurulan yolların tümü: *Ellemeyle, vuruş ile, dinleyerek, andoskopiyle, röntgen ışınlarıyle v.b. yapılan araştırmalar.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Fonksiyon araştırması*, bir organın çalışma durumunu meydana çıkarmak amacıyle uygulanan klinik ve biyolojik yöntemlerin tümü. Bk. ANSİKL.

— Zır. *Tarımsal araştırmalar*. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *İlmî araştırma, uygulama araştırması* ve *geliştirme araştırması*. Uzun süre, *ilmî araştırma*, sadece ilim amacıyle girişilen, dolayısıyle yarar sağlamayan iktisadî kanunlardan ve amaçlardan uzak ve herhangi bir iş için gerekli, belirli bir iktisadî hesaba bağlı olmayan bir çaba sayılmıştı. İş adamları, genellikle araştırma çabalarına yabancı kalır, bunlarla, ancak mucitler tarafından açıklanan ve kazanç sağlayan teknik uygulama imkânları oranında ilgilenirlerdi.

Bugün, ilmî araştırma gittikçe sanayi hayatının içine girmekte, böylece bütün üretim sektörlerini etkisi altına almaktadır. Bu yüzden, 1945'ten beri, gelişmiş büyük ülkelerin çoğunda araştırma çabalarında önemli bir artış görülür; o kadar ki, bazı kimseler, bu artışa bakarak âdeta gerçek bir ilmî devrim karşısında bulunduğumuzu ileri sürmüşlerdir. Bu devrim, araştırmaya ayrılan malî kaynakların ve insan gücünün artışı ve bu etkinliğin şekil ve öz bakımından çeşitli yönler alması ile kendini gösterir. Öte yandan, araştırmaya ayrılan para fonları da önemli bir derecede arttı: meselâ A.B.D.'de, bu amaç için 1953'teki 5 milyar dolar, 1963'te 14 milyar'a ve 1966'da 16,6 milyar dolara, yani millî gelirin yüzde 3,1'ine (1953'te yüzde 1,4) ulaştı. Bu miktar Türkiye bütçesinin 8 katıdır. 1970 İçin öngörülen masraflar, 25 ilâ 30 milyar dolar arasındadır. Bir milyon kişi, yani faal nüfusun yüzde 1,6'sı zamanını sadece araştırmaya verir ve bu çalışmalara toplam ilim adamlarıyle mühendislerin yüzde 20'si katılır (yani 440 000 kişi, bu rakam 1931'de 30 000 ve 1954'te 230 000 idi).

İlmî ve teknik araştırma *Türkiye*'de oldukça yeni sayılmakla beraber özellikle son yıllarda, uygulama ve geliştirmeden çok, ilmî yönü ağır basan araştırma çabaları görüldü. 1964 Yılında anket yoluyle yapılan bir tespite göre Türkiye'de yıllık ilim araştırma giderleri 250 milyon liraya yaklaşıyordu. Bu harcamada 215 milyon lira ile kamu sektörü ön sırada yer alıyor, daha sonra bunu 30 milyon lira ile yükseköğretim kurumları ve 4,5 milyon lira ile de özel sektör (3 milyon 750 bin lirası bir tek firmaya ait) takip ediyordu. Araştırma konularına Amerika'nın, gayri safî millî hasılasının binde 35'ini, İngiltere'nin binde 25'ini, Fransa'nın binde 17'sini, Almanya'nın binde 15'ini, Belçika'nın binde 12'sini, Norveç'in binde 10'unu ve Kanada'nın binde 9'unu ayırdığı bu devrede Türkiye'de gayri safî millî hasılanın binde 4'ünün bu gaye uğrunda harcanması ilgi çekici bir gelişme gibi görünmekle beraber incelemeler, söz konusu paranın çok da verimli şekilde elden çıkarılmadığını gösterdi. Nitekim alınan patentlerle ilgili bir soruyu cevaplandıran 254 araştırma kurumu sadece 6 patent alındığını bildirmekteydi ve bunların elektro-odocell ve açık siklon filtre konulu olanları bir yana bırakıldığı takdirde geri kalan dört patentin tarım alanıyle ilgili oluşu dikkati çekmekteydi. Bu husus araştırma çalışmalarının bir zaafı gibi görünmekle beraber bu konuya oldukça önemli paralar ayıran Maden Tetkik ve Arama enstitüsü, İmar ve İskân bakanlığı, Şeker sanayii, Millî Savunma bakanlığı, Atom Enerjisi Çekmece Nükleer Araştırma merkezi gibi müesseselerde yapılan incelemeler başlıca sıkıntının malzeme ve teçhizat yetersizliğinden ileri geldiğini gösterdi.

Genel olarak, Batı Avrupa'daki araştırma A.B.D.'ninkine göre daha aşağı bir durumdadır. Bunun çeşitli sebepleri vardır: iktisadî işbirliği ve geliştirme teşkilâtının bir incelemesine göre, Amerika'nın 1962'de giriştiği araştırma masrafları resmî kur göz önünde tutulursa, Almanya, Fransa, Büyük Britanya, Belçika ve Hollanda'nın bu konudaki toplam masraflarının dört misli idi. Araştırmanın, Amerika'da daha pahalıya mal olduğu göz önünde bulundurulursa, bu oranın gerçekte ancak 2,5 olduğu anlaşılır. Bu fiyatlara göre düzeltme yöntemi, Sovyetler birliğinin de, araştırmaya aşağı yukarı A.B.D. kadar önem verdiğini gösterir. Böyle bir tahminin doğruluğu, yüksek tahsil gören ve tam gün çalışan araştırıcılar hakkında meydana getirilen istatistiklerle anlaşılmaktadır; bu araştırıcıların sayısı A.B.D.'de 435 000. Sovyetler birliğinde 415 000 ve diğer beş ülkenin (Almanya, Fransa, Büyük Britanya, Belçika ve Hollanda) toplamında da 150 000'dir (bu beş ülkede araştırıcı niteliğinin daha dar bir anlam taşıdığı anlaşılmaktadır). 1 000 Nüfusa oranla, araştırıcı sayısı İngiltere'de 10,5, Sovyetler birliğinde 13,3, A.B.D.'de 25,1 ve nüfus başına araştırma masrafları bakımından ancak dünya yedincisi olan Fransa'da da 8,6'dır. Araştırma alanında A.B.D.'nin Batı Avrupa'ya oranla üstünlüğü, teknik bilgi alışverişi konusunda da kendini gösterir. Meselâ adı geçen beş ülkenin toplamında, 1957 ile 1961 arasında alınan amerikan kaynaklı patentler, toplam sayının yüzde 17'sini bulduğu halde, aynı süre içinde A.B.D.'de tescil ettirilen Batı Avrupa patentleri Amerika toplamına oranla ancak yüzde 10,5 idi. Yapım lisanslarından sağlanan gelirlere gelince, A.B.D. ödediklerinden beş misli fazla gelir elde etmektedir.

Uluslararası patent tablosunun Türkiye tarafı hiç de parlak değildir. Patent listeleri kabarık bile görünse muhteva bakımından önemli sayılmaz. Nitekim 1950-1966 yılları arasında alınan yerli patent sayısı 987'den ibaret olduğu halde, aynı devrede kaydettirilen yabancı patent sayısı 7 346'yı bulmaktadır. Buna paralel olarak Türkiye'nin her yıl royalty*, know-how*, patent ve lisans karşılığı olarak yapmak zorunda kaldığı transferler devamlı artış kaydetmiş, yalnız 1966 yılı royalty transferleri 16 milyon 931 bin lirayı bulmuştur.

Diğer taraftan ilmî devrim, ilmî araştırmanın kapsamı ve yönü bakımından da kendini göstermektedir. Önce, serbest bir temel araştırma ile yöneltilmiş temel araştırma arasında bir ayrım yapılmaktadır. Serbest araştırmanın amacı, bilgiyi genel olarak geliştirmektedir. Git gide takım halinde çalışmağa yönelmesine rağmen, gene de bazen bireysel nitelikte olan bu araştırmalar, menfaat düşüncesinden uzak ve bağımsızdır. Bunların kaynağı üniversite laboratuvarları, ilmî araştırma kurumları ve diğer büyük resmî araştırma teşkilâtlarıdır. Çok yönlü temel araştırmanın amacı da, günlük hayata yararlı uygulamalar düşünülmeksizin, bilgi dünyasını genişletmektir; fakat bu durumda araştırıcı, seçeceği hedef bakımından tam olarak serbest değildir. Bu durumda, büyük teknik imkânlar kullanılabilir ve başarı da bir dereceye kadar garanti edilebilir. Çalışmalar da ekseriya kolektif bir nitelik kazanır ve gerçek araştırma programlarının hazırlanmasını sağlar. Bu tip araştırmayı da ancak büyük firmalar veya firma grupları yürütür. Tam mânâsıyle uygulama araştırması biraz önce tanımlanan iki tipe bağlanabilirse de burada amaç, belli bir ihtiyaca somut olarak karşılık vermektir. O halde araştırıcı, bu tip araştırmada ilgi çekici sonuçlar elde edebileceği kanısında da olsa, yan yollara sapıp esas amacı ihmal etmekten kaçınmalıdır. Geliştirme araştırması yeni malzeme, ürünler, sistemler veya süreçlerin kullanıma sunulması veya zaten mevcut olanların geliştirilmesi için gerekli ampirik bilginin ve uygulamalı araştırma sonuçlarının sistemli bir şekilde kullanılışıdır. Bu son araştırma tipi, çeşitli firmalar arasındaki rekabet usullerinde meydana gelen değişiklikler dolayısıyle önemli bir gelişme kaydetmiştir. Artık firmalar arasındaki rekabet gittikçe piyasaya yeni ürünlerin sürülmesi veya yeni metotların kullanılması şeklinde kendini göstermektedir.

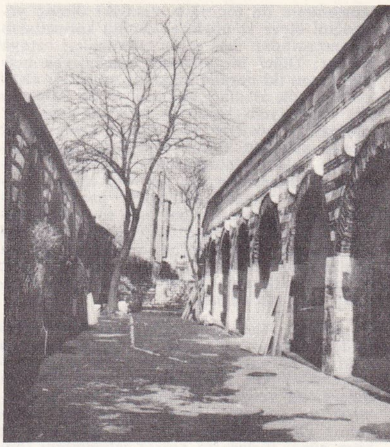

şimdi Mozaik müzesi olarak kullanılan Arasta (Sultanahmet, İstanbul)

Firmaların, bazı uygulamalı ve hattâ temel araştırmaları üzerlerine alması, çok defa, bu rekabette öne geçmek endişesinden başka bir şey değildir. Bu rekabet şeklindeki değişiklik, daha fazla miktarda yeni ürünlerin piyasaya daha çabuk sürülmesiyle de kendini gösterir. Fakat bu ürünlerin modası da o nispette çabuk geçer. Amerika Ticaret bakanlığına göre, piyasaya çıkarılan yeni ürünlerin yüzde 90'ı, daha dördüncü yıllarını doldurmadan değiştirilir. 30 Çeşit ev eşyası üzerinde yapılan hesaplara göre, bunların kullanım süresi, 1920'ye doğru otuz dört yıl, 1940'ta yirmi iki yıl ve 1950'de de ancak sekiz yıl idi. Elektronik alanda da, firmaların tahminlerine göre, piyasaya çıkarılan ürünlerin «hayat devresi» mikro-dalga tüpleri için ortalama üç veya beş yılı geçmemektedir. Bu «kısa ömürlülük», firmaları, araştırma sonuçlarını mümkün olduğu kadar çabuk ticarîleştirme yollarını aramağa yöneltmektedir. Bu yüzden, ürünlerin hazırlanma süresinin gittikçe azaldığını görüyoruz. Meselâ telefon, icadından ancak elli altı yıl, radyo ise otuz beş yıl sonra halkın yararına sunulabilmişti. Aynı şekilde, termo-iyonik olayın keşfi ile ilk triod lambasının satışa çıkarılması arasında otuz beş yıl geçmişti. Televizyon satışı, icadından ancak on dört yıl sonra başlamıştı. Fakat nötronun keşfinden ilk atom pilinin yapılması için on yıl, çok kısa dalgaların incelenmesinden radar'a geçebilmek için sekiz yıl, yarı-iletkenlerin saflaştırma işleminden ilk transistorlu radyonun satışa çıkarılması için üç yıl yetti. 1960'ta kullanım imkânları bulunan laser ışını, iki yıl sonra, sınaî uygulama aşamasına vardı.

— Arkeol. Son yıllarda yeni araştırma yöntemleri geliştirildi. Deprem ve ses araştırmaları çok hassas sismografların yardımıyle, sarsılan bir toprağa yönelen eğilgen titreşimleri ölçer. Katot ışınlı bir osillograf aracılığıyle kaydedilen salınımların genişliği, toprak altının düzensizliğine göre değişir. Bu düzensizlikler, hendeklerin, üstü örtülü duvarların, *hypogeum*'ların varlığına bağlanabilir. Magnetik ve elektromagnetik araştırmalar maden yataklarını meydana çıkarır (maden detektörleri). Özellikle İtalya'da gelişmiş olan elektrik ve elektromagnetik araştırmalar po-

denizde depremle ilgili araştırma

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN) ; Doc. Cie. génle de géophysique (phot. Filmgep) [LAROUSSE]

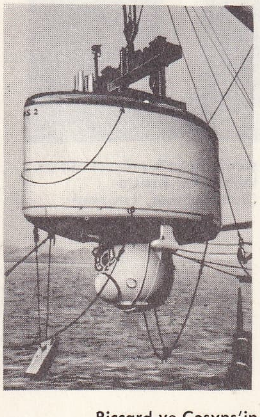

Piccard ve Cosyns'in batiskafı (1948)

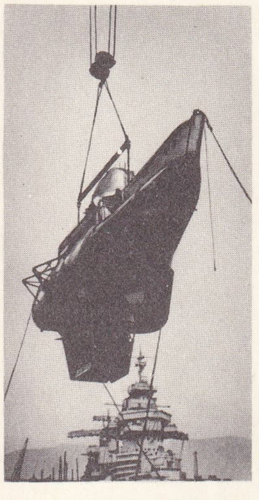

fransız donanması batiskafının denize indirilmesi

tansiometre ile toprağın elektrikî direnç yeteneğini ölçer ve böylece gömülü kalıntıların bulunmasından ileri gelen anomalileri ortaya çıkarır. Diğer bir yöntem, incelenecek bölgeyi kesen iki paralel iletkenin yarattığı elektromagnetik alanları kullanır ve bu bölgenin eşit potansiyelli hatlarını belirler; sapmalar anomalileri gösterir. Elde edilen diyagramlar toprak altından alınan örneklerle veya yeraltında çekilen fotoğraflarla denetlenir. Jeokimya araştırmalarıyle, hayvanî kaynaklı elemanların (fosfor anhidrit'i, potalı oksit) varlığını ortaya çıkarmak için toprak örneklerinin analizleri yapılır. Nihayet, yerdeki gözlemcinin göremediğini ortaya çıkarması bakımından uçaktan alınan fotoğrafın çok önemli keşiflere yol açtığını da belirtmek gerekir. (Bk. ARKEOLOJİ.)

— Biyol. Bazı maden yataklarının üzerindeki topraklarda yetişen veya yaşayan bitki ve hayvan topluluklarından maden araştırmalarında faydalanılmaktadır. Meselâ Belçika'da yetişen bir menekşe, *Viola calaminaria*, çinkoya ihtiyacı olmadığı halde yalnız çinko filizleri üzerinde yetişir. Bazı kitre ağacı türleri ise yalnız selenyumlu topraklarda biter; Norveç'te, bir *vicaria* türü, kalkopirit yatakları üzerindeki topraklarda yetişir. Bu topraktaki yoğun bakıra yalnız o dayanabilir. Bunun tersine platinli topraklar bitki yetişmesine hiç elverişli değildir. Urallardaki platinli geniş alanlar çırılçıplaktır. Kurak bölgelerde, çekirgelerin yumurtladıkları yerlere dikkat ederek yeraltı su yataklarını bulmak mümkündür.

— Spor ve teknol. *Denizaltı araştırması.* İnsanlar, denizlerin dibinde araştırma yapmayı binlerce yıldan beri isterdi. Fakat bu imkân ancak 1819 yılında, ingiliz uyruklu ve alman asıllı mühendis Augustus Siebe'nin denizin derinliklerinde belirli bir süre kalmağa elverişli borulu ve başlıklı dalgıç elbisesini bulmasıyle elde edildi. 1855-1860 Yılları arasında biri maden mühendisi diğeri deniz subayı iki fransız, Benoit Rouqauyrol ve Auguste Denayrouze, Siebe'nin buluşunu daha da geliştirdiler. XIX. yy. sonlarına doğru da fransız bilgini Paul Bert, dalgıçların deniz dibinde uğradıkları kazaların sebebini ortaya çıkardı. Paul Bert'in çalışmalarını tamamlayan ingiliz J. S. Haldane deniz dibi araştırmalarının temel şartı olan dalma fizyolojisini kurdu. İlk deniz dibi araştırmaları başlık ve borulu dalgıç elbiseleriyle yapıldı; Sicilya kıyılarında dalışlar yapan Sorbonne üniversitesi zooloji profesörü fransız bilgini Milne-Edwards'ın bu yolda önemli çalışmaları vardır. Belirli derinliklere erişebilmek için XIX. yüzyılda tarak dubaları ve taraklı ağlardan başka araç yoktu. Okyanus derinliklerinde Talisman ve Challenger gemileriyle yapılan araştırmalarda ve Monako prensi Albert I'in denizaltı çalışmalarında hep bu araçlar kullanıldı. Deniz dibi araştırmaları, 1925 yılında fransız binbaşısı Le Prieur'ün, bir gemiye bağlı olmaksızın dalabilmeyi sağlayan dalgıç elbisesini bulmasıyle yeni bir döneme girdi. Bu buluş, 1944 yılında yine iki fransız mühendis, Gagnan ve binbaşı J.-Y. Cousteau tarafından geliştirildi. Bu araçla 40-60 metreye inildi, azot yerine hidrojen ve helium karışımları kullanılarak da yaklaşık olarak 100 metre derinliğe varıldı. Yeni aracın bütün dünya piyasalarına sürülmesiyle de deniz dibine inenlerin sayısı çoğaldı, biyolojiden başlayarak birçok ilim dalında deniz dibi araştırmalarına girişildi, dalgıçlıkta yepyeni bir dönem açıldı. Sorbonne üniversitesi profesörlerinden M. Drach,

profesör Piccard'ın «Trieste» batiskafı (1953)

mercanların oluşumu konusunda Darwin'in bir varsayımını doğrulamak için Kızıldeniz'de 80 metre derinliğe inerken, Haroun Tazieff ve Romanovsky deniz dibinde ilk jeoloji araştırmalarına giriştiler. Binbaşı Cousteau'nun başkanlığında, *Calypso* gemisiyle yapılan seferler bütün deniz ilimlerinde yeniliklere yol açtı.

Akdeniz'in derinliklerinden çıkarılan sayısız eski kalıntı, arkeolojide de beklenmedik bir gelişim sağladı. Bir yandan da, yepyeni araçlarla büyük derinliklerde yeni araştırmalara girişildi. 1934 Yılında W. Beebe'nin batisfer'i 906 metre, 1948'de Piccard'ın batiskaf'ı 1 880 metre derinliğe indi. Fransız Deniz kuvvetlerinden yardım gören Piccard, aracını geliştirerek 1954 yılında 4 050 metreye ulaştı. Profesör Piccard'ın *Trieste*'si, 1960 yılında, Mariannes çukurunda, bilinen en büyük derinliğe, 11 521 metreye kadar inebildi. 1961'de denize indirilen Fransızların Archimède batiskafı, Pasifik'in en derin çukurlarında araştırmalara girişti. İnsanoğlu bugün en derin uçurumlara ulaşmıştır; ama bu, denizin derinliklerindeki her şeyi bildiği anlamına gelmez. Deniz dibini tam olarak bilebilmek için denizler ilmi, taraklara, dipten körleme çıkarılan örneklere olduğu kadar büyük derinliklerde resim çekebilen otomatik flaşlı fotoğraf makinelerine ve deniz dibi televizyonlarına da baş vuracaktır.

— Tıp. *Araştırma,* hekimlikte teşhisin temelidir; biri organların ve aygıtların biçimlerini (morfolojik), öteki çalışma yeteneklerini (fizyolojik) meydana çıkaran iki şekli vardır. Gerek klinik muayenelerinde, gerekse tamamlayıcı radyolojik, fizik veya biyokimyasal muayenelerde, bu iki çeşit araştırma birlikte yürütülür.

Klinik muayene, duyular tarafından verilen ve sistemli olarak aranılan bilgilerin tümüdür. Sadece bakarak yapılan yoklama, lezyonların yeri, şekli, boyları, renkleri, sınırları hakkında veya vücudun şu veya bu bölgesinin normal veya anormal görünümü hakkında bilgi verir. Elleme ve dokunma, derin organların hacmi, kıvamı, esnekliği, bükülgenliği ve hareketleri konusunda bilgi sağlar.

Vuruş yoluyle yapılan araştırmada oyuk organların ötümlülüğü veya tınlamasından boş oldukları, boğuk veya tok bir ses vermelerinden de dolu oldukları sonucu çıkarılır; dinleme ise organların normal veya anormal olarak çıkardıkları sesleri işitmek demektir. Klinik muayene, iç organları görmeğe yarayan andoskopiyle tamamlanır.

Radyoskopi ve radyografi, organların gerek morfolojisi gerek çalışması hakkında kesin bilgi verir: diyaframın oynaklığı, kalbin kasılması, sindirim kanalının peristaltizmi, ışın geçirmez maddelerin dışa atılma süresi (özellikle böbreklerde). Fizik, biyokimya ve mikrobiyolojiye dayanan klinik biyoloji, çalışma yönünden birçok bilgi verir.

Solunum fonksiyonu araştırması, vital kapasitenin, dakikalık hava alışverişinin, oksijen tüketiminin v.b. ölçülmesi demektir.

Karaciğer fonksiyonu araştırması, çeşitli fonksiyonların ayrı ayrı incelenmesini ön görür; safranın bileşimi ve kanda bilirubin, glikojen fonksiyonu (hiperglisemi, galaktözüri), yağ fonksiyonları (kolesterol), proteik fonksiyonlar (Hanger ve MacLagan bulanıklık testleri) gibi.

Böbrek fonksiyonu araştırmaları, kanda üre dozu, idrarın klinik muayenesi, Ambard konstantı ve klirensler üzerine dayanır. Üreterlerden kateter ile alınan ayrı ayrı idrarların muayenesine *ayrı ayrı böbreklerde fonksiyon araştırması* denir.

İç salgı bezlerinin fonksiyon araştırmaları, bazal metabolizmayı, radyoaktif iyot testlerini, plazma klinik muayenelerini (kalsiyum, potasyum, sodyum v.b. iyonlarının dozu), hormonların veya metabolizma artıklarının ölçülmesini (katosteroid v.b.) kapsar. Sinir sistemi araştırmaları, elektrodiagnostik, elekro ansefalogram metotlarına baş vurur, oftalmoloji'nin (göz dibi muayenesi, görme alanı) ve kulak-boğaz-burun incelemesinin (labirentin muayenesi, yani denge fonksiyonları v.b.) sağladığı bilgilerden faydalanır. Röntgen, andoskopi ve fonksiyonel muayeneleri teşhisi hızlandırır, klinik belirtileri pek ortaya çıkmamış olan hastalıkların evrimini izlemeğe yarar; fakat bu araştırmalara güvenebilmemiz için, bunların zamanında yapılması, doğru yorumlanması, öteki klinik verilerle karşılaştırılması ve her vakanın ayrı ayrı incelemeden geçirilmesi gerekir.

— Zır. Bu çalışmalara, bitki ve hayvan üretiminin ıslahı, tarım ürünlerinin değiştirilmesi ve korunması ile ilgili her türlü araştırmalar girer. Bu araştırmalarla alâkalı olduğu ilim kolları çeşitlidir: Tarımsal bioklimatoloji, genel tarım, biyokimya, bitki ıslahı ve genetiği, zootekni, bitki hastalık ve zararlıları, mikrobiyoloji, bitkisel ürünlerin fermantasyon ve şekil değişimi, ormancılık, veterinerlik, iktisat v.b.

Türkiye'de zıraî araştırmalar muhtelif kurumlarca yapılmaktadır: a) Üniversitelerin Zıraat (Ankara, İzmir, Atatürk-Erzurum), Orman (İstanbul) ve Veteriner (Ankara) fakülteleri laboratuvarları. b) Tarım bakanlığına bağlı çeşitli kurumlar: Zıraî Araştırma enstitüleri (Ankara, Antalya, Diyarbakır, Gaziantep, İzmir, Yeşilköy), Sulu Zıraat Araştırma enstitüleri (Çumra, Eskişehir, Menemen, Tarsus). Belli konu ile görevli araştırma enstitüleri: Topraksu (Eskişehir), Toprak ve Gübre (Ankara), Çayır, Mera ve Yem Bitkileri (Ankara), Bahçe Kültürleri (İçel, Yalova), Bağcılık (Manisa), Pamuk (Nazilli), Fındık (Giresun), Çay (Rize), Zeytincilik (Bornova), Ormancılık, Konservecilik (Bursa), Zirai Mücadele (Ankara, Bornova, Göztepe [İstanbul], Bursa, Samsun), Veterinerlik, Bakterioloji ve Seroloji (Etlik-Ankara, Pendik, Bornova, Konya, Samsun, Elazığ, Diyarbakır) ve bunların dışında Tohum Islah ve Deneme istasyonları, Tohum Üretme ve Zootekni Deneme istasyonları, Gıda Kontrol laboratuvarları, belli konular üzerinde (Bağcılık, Bahçe Kültürleri, Süs Bitkileri, Tavukçuluk, İpekböcekçiliği, Avcılık, Zeytincilik, Tarım Ürünleri Teknolojisi, Çayır, Mera ve Yem Bitkileri) çalışan deneme istasyonları, Haralar, Aygır depoları ve İnekhaneler, Fidanlıklar ve Tohum Üretme merkezleri. Ayrıca Bakanlıkta Tarımsal Araştırma grubu başkanlığı mevcuttur. c) Diğer kurumlara bağlı araştırma enstitüleri, deneme istasyonları ve laboratuvarları. Bunlar arasında en önemlileri Tekel enstitüleri (Tütün, Şerbetçiotu, Şarap, Bira, Rakı, Likörler, Çay, Tuz) ve Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim şirketinin araştırma ve teknoloji laboratuvarları ve deneme ve üretme çiftlikleri (Sarımsaklı, Alpullu, Eskişehir, Turhal, Çatım, Kazanosmaz, Atabey). [ML]

ARAŞTIRMA (ULUSLARARASI İLMÎ — KONSEYİ), Birinci Dünya savaşı sırasında müttefik devletlerin ilim akademileri arasında yapılan konferanslar sonunda, 1918'de kurulan topluluk (Paris İlimler akademisi, 1917'de, müttefik devletler bilginleriyle merkezî imparatorluklar bilginleri arasında ilişki kurmanın uzun bir süre için mümkün olamayacağını üyelerinin oy birliği ile ilân etmişti).

İlk genel kurul toplantısı 1919'da Brüksel'de yapıldı. Tüzükler hazırlandı, tarafsız ülkeler toplantıya davet edildi. Uluslararası İlmî birlikler kuruldu. Genel kurul, 1926'da, merkezî organları kısıtlayan kayıtları ortadan kaldırdı ve 1931'de, İlmî Birlikler Uluslararası konseyi adını aldı. 1946'da yeniden düzenlenen kuruluş UNESCO'ya bağlı olarak çalışmaktadır. (L)

ARAŞTIRMAK ettrg. f. Bir şeyi veya bir kimseyi bulmak için etrafı aramak, gözden geçirmek. ‖ Sormak, soruşturmak: *Bu kimin kabahatidir, araştırmıyorum* (B. Felek). ‖ Tetkik etmek, incelemek.

◆ **Araştırıcı** i. ve sıf. Araştıran, tetkik eden [kimse]: *Bu hususta araştırıcılara göre değişmek üzere hayli farklı neticeler toplanabilir* (N. Tunçdilek). ‖ Meraklı, mütecessis.

— Cerr. Bazı organların durumunu anlamağa yarayan: *Araştırıcı ponksiyon, araştırıc laparatomi.* ‖ İ. İnsan bedeninde madenî yabancı cisimleri bulmağa ve oradan çıkarmağa yarayan bazı âletlere verilen ad.

— Fels. *Araştırıcı diyaloglar,* Eflâtun'un öğretisini diyalektik bir biçimde ortaya koymadan, araştırmalarla ve soruların çevresinde dolanmakla yetindiği diyaloglar. (Bunlar, bazı olasıcıları Eflâtun'a Yeni Akademiciler adıyle bağlanmağa sevkeden diyaloglardır.)

◆ **Araştırmacı** i. İlim, edebiyat ve sanat sahalarında araştırma yapan kimse: *Tıp sa-*

Foto. Dr. Bouchet, S.C.A., A.İ. (LAROUSSE)

hasında şimdi bütün araştırmacılar bir konu üzerinde duruyor. (ML)

ARAT (Reşid Rahmeti), türk dil bilgini (Kazan 1900-İstanbul 1964). Kuzey Türklerinden ve ilmiye sınıfına (medrese) mensup bir aileden; Kazan'ın kuzeybatısında bulunan, Eski Ücüm'de doğdu. 1913'te Kızılyar'da (Petropavlovsk) rüştiyeyi bitirdi. Daha ortaöğrenim sıralarında gençlik kuruluşlarına katılarak kültür ve yayın faaliyetine başladı (Hüseyin Abduş ile çıkardığı dergi *Yeşlik Tanı* [Gençlik Sabahı]). 1917'de askere alındı ve eğitimden sonra cepheye sevkedildi, 1919'da yaralı olarak Uzakdoğu'ya nakledildi, 1920'de Harbin'e geldi. Burada Kazan Türklerinin teşkil ettiği koloni içinde lise öğrenimini tamamladı (1921) ve yine kültür faaliyetine devam etti (arkadaşları ile kurdukları dernek *11 Küngli* [11 Gönül], çıkardıkları dergi *Yırak Şark* [Uzak Doğu]). 1922'de, yüksek öğrenimini yapmak için Almanya'ya gitti. Burada Berlin'deki Kuzey Türkleri ile edebî ve kültürel çalışmalarını sürdürdü. 1927'de Berlin Üniversitesi Felsefe fakültesini bitirdi; Berlin Şark Dilleri mektebine Kuzey Türkçesi lektörü oldu. Sonra Prusya İlimler akademisi ilmî yardımcılığına tayin edildi (1928). 1931'de doçent oldu. 1933'te İstanbul üniversitesine profesör olarak davet edildi. Ölümüne kadar bu vazifede kaldı, 1949-1950 ders yılında misafir profesör olarak Londra Üniversitesi Şark Dilleri mektebinde ders verdi. 1958'de ordinaryüs oldu. 1943-1950 Yılları arasında Türkiyat enstitüsü müdürlüğünde bulundu, kuruluşundan beri de *İslâm Ansiklopedisi* yazı kurulunda çalıştı. Ural-Altay cemiyeti üyesi ve Milletlerarası Şark Tedkikleri cemiyetinin kurucularındandır. Türk Kültürünü Araştırma enstitüsünün de kurucuları arasındaydı, arzusu üzerine ölümünden sonra, kitapları ve eserleri bu enstitüye vakfedilmiştir.

Otuz yılı aşan öğretim hayatında modern türkolojinin öncülüğünü yapan Arat, hocası Prof. Bang*ın «Mukayeseli türk dili araştırmaları» sistemini Türkiye'ye getirdi. Türk şivelerini ve Türkçenin tarihî gelişme seyrini çok iyi bilirdi. Başlıca eserleri (Almanya'daki ilk ilmî yayımlarında *G. R. Rachmati* veya *Rachmatullin* imzalarını kullanmıştır.): *Zur Heilkunde der Uiguren* (Uygurlarda Tababet) [I 1930, II 1932]; *Die Legende von Oghuz Kaghan* (1932 W. Bang ile birlikte, türkçesi Oğuz Kağan Destanı 1936); *Türkische Turfan-Texte* (Türkçe Turfan Metinleri, W. Bang ve A. von Gabain ile birlikte) VI 1934, (yalnız olarak) VII 1936; *Vekayi, Babür'ün Hatıratı* (I 1943, II 1946); *Kutadgu Bilig I* (Metin) 1947, II (Tercüme) 1959; *Atabetü'l-hakayık* 1951; *Türk Şivelerinin Tasnifi* 1953; *Eski Türk Şiiri* 1965 (ölümünden sonra çıktı). [→ Bibliyo.] (M)

ARATOR, latin şairi (M.S. VI. yy.). Havarilerin yaptıklarını altı heceli latince mısralarla anlatır. Ortaçağda çok beğenilirdi. (L)

ARATOS, yunan şairi ve astronomu (Kilikya'da Soloi veya Tarsus, M.Ö. 315'e doğr.-Makedonya 240'a doğr.). Stoacıların talebesi; Makedonya kralı Antigonos Gonatas ve Selefkiler kralı Antiokhos Soter tarafından himaye edildi. *Phainomena* (Olaylar) adlı öğretici manzumesi, zamanındaki yeryüzü ve gökyüzü cisimleri hakkındaki bilgilerin, hava değişikliklerini haber veren belirtilerin bir çeşit dökümüdür. Cicero, bu eseri manzum olarak Latinceye çevirdi. (L)

ARATOS Sikyon'lu, Akhaia birliğinin şefi (M.Ö. 271-213'e doğr.). Kahraman ve ahlâk ölçülerini hiçe sayan bir kişi olan Aratos, vatandaşları üzerinde şaşılacak bir nüfuz kurmuştu. 251'de, Sikyon tiranını kovdu ve şehri Akhaia birliğine bağladı. Birliği ayakta tutan kendisi olduğu için, iki yılda bir yeniden birlik kumandanlığına seçiliyordu. 243 Yılında, Peloponnes'i Makedonya'nın boyunduruğundan ve mahallî tiranlardan kurtarmağa kalkıştı; 228'de bunu başardı, ama Aitolialılarla birlik olan Isparta karşısında yenildi (Dime 226). O zaman, Makedonya'lı Antigonos Doson'u yardımına çağırarak ihanet yoluna saptı ve ona Akrokorinthos'u geri verdi. Sellasia'da muzaffer olan (222) Makedonyalıların Peloponnes'e dönüşleri ve Aratos'u öldürmeleri Akhaia birliğinin bağımsızlığına son verdi. Sürükleyici bir hatipti; *Anılar* adlı otobiyografisinde olayları hep taraf tutarak anlatır; bu eserden Polybios ve Plutarkhos faydalanmıştır. Philopoimen gibi ölümünden sonra ona da tapıldı. (L)

ARAUAN, Sahra'da su noktası (Mali, Timbuktu çemberi), Timbuktu'nun 200 km kuzeyinde, geniş bir çanağın ortasında. Fas-Mali yolu üzerinde kervan mola yeri. Tuz ticareti. (L)

ARAUCA, Doğu Kolombiya'da yer, komiserlik merkezi. Orinoko'nun kolu *rio Arauca* üstünde; 9 700 nüf. — Amazon bölgelerine uzanan *Arauca komiserliği,* 14 900 nüf. (L)

Araucana (La), Alonso de Ercilla y Zuniga'nın (1569-1589) otuz yedi şarkılık manzum destanı. Şili'li Araukan'ların İspanyollara karşı isyanları, bu savaşlara katılmış olan Ercilla'ya ilham kaynağı oldu. Eserde, Saint -Quentin ve Lepanto (İnebahtı) muharebeleri gibi zamanın büyük olayları kutlanır. (L)

ARAUCARİA i. (*Arauco*'dan, Şili'de şehir). Güney Amerika ve Okyanusya'da bulunan orman çamı. (Pinaceae familyası.)

— ANSİKL. *Araucaria*'lar (15 tür), çevremli dalları ve dalların etrafını çeviren uzun ömürlü, pullu, üçgen şeklinde yaprakları olan büyük ağaçlardır. Türlerin çoğu iki evciklidir. *Araucaria Bidwillii, A. Cunninghamii, A. Excelsa* süs bitkisi olarak yetiştirilir. *A. imbricata* dayanıklıdır ve orta şiddetteki kışlara dayanır. *A. angustifolia* ve *A. araucana* gibi amerikan türlerinden kereste elde edilir: ticarette *parana pine, pinho brasileiro, chilean pine* diye adlandırılan bu keresteler, Brezilya'da çıkan en önemli kerestelerdir; çok dayanıklı olmayan ve reçinesiz olan bu damarlı keresteler kolay işlendikleri için doğramacılıkta, marangozlukta ve plakacılıkta çok kullanılır. (L)

ARAUCO, Şili'de (Arauco ili) liman şehri; Arauco koyunda; 3 600 nüf. Merkezi Lebu olan *Arauco ili*'nin nüfusu 89 000'dir. (L)

ARAUJO (Manuel Enrique), orta amerikalı devlet adamı (1859-1913). 1911'de El Salvador cumhurbaşkanı olarak sert malî tedbirler aldı; birçok şirketin imtiyazlarına son vermek istediği için öldürüldü. (L)

ARAUJO DE AZEVEDO (Antonio), **Barca** kontu, portekizli devlet adamı (Ponte do Lima yakınında Sa 1754-Rio de Janeiro 1817). La Haye'de Portekiz elçisi (1789) iken Portekiz'in tarafsız kalması için çalıştı. Basel antlaşmasını onaylamak üzere Paris'e gitti, birtakım dalaverelerle Temple'da hapsedildi (1798). Sonra Berlin'e, daha sonra Napolyon'un yanına (1800) ve Saint Petersburg'a gönderildi, 1804'te Devlet bakanı oldu. Kral Joao VI'yı Brezilya'ya sığınmağa ikna etti (1807), kendisi de onunla beraber gitti, edebiyat ve ilimle uğraştı. Brezilya'da çay ekiminin öncüsü oldu ve Rio'da Güzel Sanatlar okulunu kurdu. Hayatının sonunda Bahriye, Dışişleri ve Devlet bakanı oldu. (L)

ARAUKAN'LAR, özellikle Şili'de yaşayan yerliler; And dağları ile Pasifik arasında, kuzeyde Copiapo'dan, güneyde Chiloe'ye kadar uzanan bölgede bulunurlar (yaklaşık olarak 200 000 kişi). Bunların 4 000'i Arjantin'dedir. Bugün barış içinde yaşarlar; batı uygarlığını birçok bakımdan benimsemişlerdir. Zıraatla uğraşırlar, usta dokumacıdırlar. (L)

ARAUKAN'LAR ülkesi, Araukan yerlilerinin ülkesi. Şili'nin ortasında rio Bio-Bio'nun güneyinde; yüzyıllık bir direnmeden (1550-1655) sonra İspanyolların eline geçen Araukan'lar ülkesi, XVIII. yy. da bir yerli ayaklanmasıyle bağımsızlığına kavuştu, ama XIX. yy. da, hâlâ Frontera adıyle anılan bir bölgede avrupalı göçmenlerin (Fransız, Alman, İsviçreli, İngiliz) yerleşmesiyle yeniden sömürge oldu. Maceracı fransız Antoine de Tounens tarafından bir Araukan krallığı kurulması üzerine (1861-1862) Şili, ülkeyi egemenliği altına aldı. Bugün Arauco körfezinden Tolten havzasına ve Osarno'ya kadar bazı uygar Araukan toplulukları yaşamaktadır. (L)

ARAURAKA. Esk. coğ. Doğu Anadolu'da bir yer. Nikopolis'ten (Suşehri) Satala'ya (Sadak) giden yol üzerinde. (M)

ARAVAK'LAR, Amerika yerlilerinden; çeşitli aravak kabileleri, Florida'nın güneyi, Paraguay'ın kuzeyi, Peru kıyısı, Amazon'un ağzı ve Antil takımadalarında geniş bir alana yayılmışlardır. Hepsi de Güney Amerika'nın en önemli dil ailesine ve kültürüne bağlıdır. Dağılış merkezleri, Orinoko havzasıyle rio Negro'dur. Göçleri sırasında, yerli kabilelerin tarihinde önemli rol oynadılar. Antiller'e gittiler, orada Karayibler tarafından adaların içlerine püskürtüldüler; Küçük Antiller'de erkekler öldürüldü, kadınlar işgalcilerin karıları oldular. O sıralarda iki dil vardı: biri yenilenler, kadınlar ve çocuklar tarafından konuşulan *aravak* dili, ötekiyse erkeklerin, yenenlerin konuştuğu *karayib* dili. Böylece aravak dili bütün Antiller'de yayılmış oldu. Aravak'ların başlıca sanayii, yontma taş oldu: bazıları çok büyük olan baltalar, üç uçlu taşlar, Tainos'ların kini andıran boyunduruklar. En güzel eserler arasında, siyah andezitten bir ölü başını (İnsan müzesi, Paris) sayabiliriz. Bugün aravak nüfusunun çoğunluğu Orinoko havzasıyle Amazon kolları (Madeira ve Purus) bölgelerinde toplanmıştır. Bolivya yüksek yaylasındaki Uru yerlileri de bir aravak lehçesi konuşurlar. (L)

ARAVALLİ dağları, Hindistan'da eski dağlar. Rajastan'da, Hint-Ganj ovasının üstünde Dekkan'ın kenarını meydana getirir. Ortalama 1 000 m yükseklikte olan Aravalli dağları, Delhi'den itibaren kuzeydoğu ve güneybatı yönünde 500 km kadar uzanır. Altın ve gümüş yatakları. Mermer. (L)

Reşid Rahmeti ARAT

ARAVAN, Sahra'da vaha (Mali, Timbuktu çevresi). Timbuktu'nun 200 km kuzeyinde, geniş bir çöküntü içinde. Fas-Mali yolu üzerinde kervan durağı. Tuz ticareti. (L)

ARAVENAE. Esk. coğ. Bk. AQUAE SARAVENAE.

ARAVİS dağları, Bornes'un alp öncesi dağ kütlesinin kireçli silsilesi; güneybatıdan, kuzeydoğuya doğru yönelmiştir; kuzeyde ve batıda Arve ile Borne arasında bir doruk ile güneyde Alp oluğunu meydana getirir; Pointe-Percée'de zirvesini bulur (2 752 m). — *Aravis geçidi* (1 498 m) sayesinde Alp oluğuna geçmek mümkün olur. (L)

ÂRÂYİŞ i. (fars. *ārāsten,* süslemek'ten *ārāyiş*). *Esk.* Süs, ziynet: *Nedir leylin ol zib ü ârâyişi* (Recaizade Ekrem). ...*bir ârâyiş-i rengârenk ile izhar ettiği bedîa-yı icaz-ı temaşadan...* (Namık Kemal). ‖ Süsleme, süsleyiş.

◆ **Ârâyende** sıf. Süsleyen, düzen veren.

◆ **Ârâyî** i. Süsleyicilik, düzen vericilik. (M)

ARAYÖNLER çoğl. i. Coğ. İki anayöne eşit uzaklıkta bulunan yönler: kuzeydoğu, güneydoğu, güneybatı, kuzeybatı. (L)

ARAZ i. (ar. *ᶜarż,* bir şeyi bir kimseye göstermek'ten *ᶜarаż*). *Esk.* İşaret, belirti. ‖ Bir nesneye sonradan eklenen, aslında bulunmayan nitelik. ‖ Belirebilmesi için bir asla, cevhere muhtaç olan şey: *Araz-ı handeye la'l-i nemekinin cevher* (Âkif Paşa). ‖ Tesadüf. ‖ *Mec.* Kaza, insana musallat olan kader, felâket.

— Esk. fels. *Araz-ı âm,* bir kategoriye giren her şeye nispet edilebilen vasıf. ‖ *Araz-ı has,* bir kategoriye giren nesnelerden yalnız bir kısmına mahsus nitelik. ‖ *Araz-ı lâzım* veya *araz-ı müfarik,* mahiyetten ayrılması mümkün olmayan hal.

— Esk. huk. Altın ve gümüşün dışında sahip olunan mal ve mülk.

— Tasav. Maddî âleme ait şeyler, mal, mülk.

— Esk. tıp. Semptom.

◆ **Arazan** zf. Tesadüfen.

◆ **Arazî** sıf. Esasta olmayan, sonradan olan, dıştan gelen, arızî. (M)

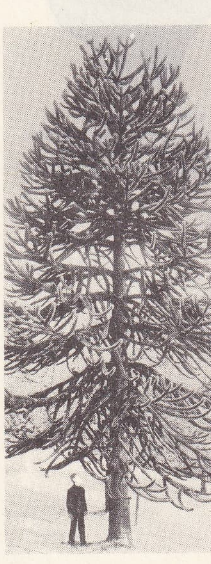

araucaria

ÂRAZ veya **A'RÂZ** çoğl. i. (*ᶜaraż*'ın çoğulu). *Esk.* Kötü işaretler, alâmetler, belirtiler: *Nedim'den sonra ârazı iyiden iyiye görülen fakat başlangıcı daha evvele çıkan zevk bozulması...* (A. H. Tanpınar). *Bizim refik o sembolizm âraz-ı musallatasından tamamen kurtuldu* (Ahmed Rasim). ‖ Hastalık belirtileri: *Bu hastalığın yanılmaz ârazı birikmiş paradır* (R. N. Güntekin). *Felçin ârazını göstermeğe başlar âza* (M. A. Ersoy). ‖ Kazalar, felâketler.

— Dil. bil. İlk hece, *a*'dan sonra ayın gelmesi dolayısıyle Türkçede uzun a (*â*) olarak okunur.

◆ **Ârazî** sıf. Tesadüfî, rastgele, arızî. (M)

A'RAZ çoğl. i. (ar. *ᶜırż*'dan *aᶜrāż*). *Esk.* Irzlar, namuslar.

— DEY. *Esk. Hetk-i a'râz,* ırza geçmeler: ... *ve hetk-i a'râz misillü çok mefasid ve mel'anet ettiler* (Naima). [M]

ARAZ (Nezihe), türk kadın yazarı ve gaze-

Foto. MEYDAN; Wehrli-Kilihberg (LAROUSSE)

siyah andezitten yapılmış, Porto Riko menşeli bir **ARAVAK** başı (Musée de l'Homme, Paris)

tecisi (Konya 1922). Ankara Kız lisesini, Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi psikoloji ve felsefe bölümünü bitirdi (1946). Çeşitli dergi ve gazetelerde inceleme ve fıkra yazarı olarak çalıştı (*Resimli Hayat,* 1953; *Hayat,* 1956; *Havadis,* 1957; *Yeni Sabah* 1957-1962; *Meydan,* 1963). İslâm tarihi ve mitolojisi, Anadolu örf ve âdetleri konularında incelemeler yaptı, halk anlatışına yakın bir üslûpla eserler verdi: *Benim Dünyam* (şiirler, 1950); *Fatih'in Derunî Tarihi* (biyografi, 1953); *Anadolu Evliyaları* (inceleme, 1959); *Peygamberler Peygamberi Hazreti Muhammed* (biyografi, 1960); *Peygamberin Torunları* (1960); *Dertli Dolap* (Yunus Emre'nin hayatı, 1961); *Mevlâna'nın Romanı* (1962); *Çocuk ve İslâm* (1968). [M]

ARÂZAT veya **ARÂZET** i. (ar. ʿ*arż*, genişlik'ten ʿ*arāżat* veya ʿ*arāżet*). *Esk.* En, genişlik. (M)

Arazbar i. Mus. Türk musikisinde şimdi kullanılmayan bir mürekkep makam. Bu makamdan elimizde 63 parça vardır. Bayatî'nin nevâ (re) üzerindeki şeddine rast beşlisinin çârgâh (do) üzerindeki şeddi ile uşşak dörtlüsünün eklenmesinden yapılmıştır. Dügâh (la) perdesinde kalır. (M)

Arazbar-buselik blş. i. Mus. Türk musikisinde şimdi kullanılmayan bir mürekkep makam. Bu makamdan elimizde 31 parça vardır. Selim III tarafından yapılmıştır. Arazbar makamının sonuna bir buselik dörtlüsü veya beşlisi eklenmesiyle meydana gelir. Dügâh (la) perdesinde durur. (M)

ARÂZET i. Bk. ARÂZAT.

ARAZİ çoğl. i. (ar. *arż*, yer, toprak'tan *arāżi*). Yerler, topraklar: *Yenibahçe'de, Sulukule'de, Edirnekapısı'nda arazi fiyatı birdenbire fırladı* (Ömer Seyfeddin). || Ekilip biçilen topraklar: *Sulak arazi.* || [Bir memlekete ait] İnsanların oturduğu veya boş toprak parçası: *Üstelik Bizans imparatorluğunun arazisini aralarında taksim etmişler* (Yahya Kemal). || Yapılmış yolların dışında kalan engebeli toprak: *Arazi otosu, arazi lastiği.*

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Arazi-i hâliye* (boş topraklar), sahipsiz topraklar. || *Arazi-i mukaddese* (kutsal topraklar), Filistin ve civarı. || *Arazi-i mübareke* (mübarek topraklar), Hicaz beldesi, Mekke ve Medine.

— Ask. Kışla, köy, şehir v.b. oturulan yerler dışındaki açık alan. || Meydan, muharebe meydanı; askerî eğitim, atış veya harekâtın yapıldığı toprak. Bk. ANSİKL. || *Arazi kabiliyetli araç,* gerek yollar, gerek değişik arazi üzerinde hareket edebilen araç. || *Arazi kesimi,* bir ırmak, derin bir vâdi veya coğrafî diğer bir arızanın meydana getirdiği tabiî engel; kara ve özellikle tank birliklerinin ilerlemesini durdurur: *Bir arazi kesiminin savunması.* || *Araziden faydalanma,* ilerlemek için arazinin en küçük arızalarından dahi istifade etmek, düşman ateşinden korunmak ve kendi ateşlerini azamî tesir yapacak surette kullanmak sanatı. || *Arazinin değerlendirilmesi,* bir komutanın, aldığı göreve ve belli bir düşmanın durumuna göre, belirli bir arazinin arz ettiği imkân ve güçlükleri kısa zamanda kavrama niteliği. || *Arazinin tahkimi,* üzerinde sunî olarak siperler, irtibat ve yaklaşma yolları, engeller v.b. meydana getirerek kendi çıkarına araziyi değiştirme sanatı. (Özellikle savunmada faydalanılan bu faaliyetin hedefi, kıtaların savaş kabiliyetini arttırmak, ateş tesirinden tam yararlanarak kuvvet tasarrufuna imkân vermektir. Arazinin tahkimi, stabilize bir cephede tam olarak uygulanır ve hattâ tahkimli bir cephedeki sahra tahkimatının tamamlayıcısı olur.) || *Açık arazi,* çok geniş gözetleme imkânı sağlayan çıplak ve derinliği fazla arazi: *Açık arazi piyadenin ilerlemesine çok elverişlidir.* || *Değişik arazi,* mermi çukurları, siperleri v.b. olan arızalı ve dolayısıyle geçilmesi güç arazi: *Yalnız arazi kabiliyetli araçlar değişik arazide hareket edebilirler.* || *Kapalı arazi,* gerek hava gözetlemesini, gerek uzaktan veya yakından yapılan kara gözetlemesini engelleyen koruluk veya ormanlık arazi. || *Kesik arazi,* üzerinde fundalıklar, ağaçlar, çukurlar v.b. gibi siperler veya tabiî engeller bulunan ve yakın mesafeler içinde kara gözetlemesine ve yatık mermiyolu silâhların kullanılmasına imkân vermeyen arazi: *Kesik arazi, özellikle sızmalara elverişlidir.* || *Talim* veya *tatbikat arazisi,* devletin verdiği veya özel kişiler tarafından askerî makamlara kiralanan ve çok kere kıtaların eğitimi için kullanılan arazi.

— Esk. huk. *Arazi hukuku,* arazi hakkında konulan hüküm ve kaideler. Yürürlükten kaldırılan arazi kanununda arazi beş kısma ayrılmıştı: *Arazi-i emiriye* (hususî arazi), *arazi-i memlûke* (sahipli arazi), *arazi-i metruke* (terk edilmiş arazi), *arazi-i mevat* (boş arazi), *arazi-i mevkufe* (vakıf arazisi). || *Arazi-i âmire* (devlete ait arazi), kendisinden yararlanılan topraklar. || *Arazi-i emiriye* (veya *mîrîye*) [hususî arazi], kuru mülkiyeti devlete ait olarak fertlere dağıtılan yerler. (Bu topraklar, özellikle tımar, zeamet, has sahipleriyle yurtluk, ocaklık, arpalık ve malikâne sahiplerine verilen tarla, çayır, yaylak, kışlak gibi yerlerdir. (*Eşanl.* ARZ-I *memleket,* ARAZİ-i *havz.*) || *Arazi-i emiriye-i mevkufe* (hususî vakıf arazisi), menfaatleri ve tasarruf hakları birlikte veya ayrı bir hayır cemiyetine tahsis olunmuş mîrî arazi. || *Arazi-i emiriye-i sırfa* (tamamen hususî arazi), devlete ait menfaatleri ve tasarruf haklarından hiç biri herhangi bir işe ayrılmamış ve fertlere bırakılmış memleket arazisi. || *Arazi-i gamire,* harap, su basmış veya yeni sürülmüş yerler. || *Arazi-i hâraciye* (harac vergisi alınan arazi), fethedilen yerlerde islâm olmayan ahali elinde bırakılan veya hariçten islâm olmayan kimseler getirilerek yerleştirilen arazi. || *Arazi-i havz* (idare altındaki arazi), mîrî arazi. || *Arazi-i mahlûle* (sahipsiz arazi), mutasarrıfının mirasçı bırakmadan ölümüyle mahlûl olan arazi-i emiriye. || *Arazi-i mahmiye* (himaye altında olan arazi), kuru mülkiyeti Beytülmal*e ait araziden koru, mera, yol, pazar yerleri gibi halkın ihtiyacına ayrılmış yerler. || *Arazi-i meftuha,* fethedilmiş yerler. (Genel olarak devletin malı sayılır; devlet bu araziyi muhariplere veya başkalarına dağıtır yahut sahipleri elinde bırakır.) || *Arazi-i mektume* (hükûmetten gizlenen arazi), Beytülmal'e haber verilmeksizin kullanılan mahlûl veya tapusu alınabilecek yerler. (Kaydı olmadığı için gizli kullanılır ve vergisi verilmez.) || *Arazi-i memluke* (sahipli arazi), mülkiyet yoluyle tasarruf olunan yerler. || *Arazi-i metruke* (terk edilmiş arazi), devlete ait olup, tasarrufu kimseye verilmeden halka tahsis olunan, yol, mera, otlak, harman yeri gibi arazi. (Vergisini araziyi kullananlar ortaklaşa verirler.) || *Arazi-i mevat* (boş arazi), hiç kimsenin mülkü ve tasarrufunda olmadığı, ahaliye terk ve tahsis edilmediği gibi, yüksek sesli bir kimsenin sesi işitilmeyecek kadar köy ve kasabalara veya meskûn yerlere uzak bulunan taşlık, kıraç yerler. || *Arazi-i mevkufe,* vakfedilmiş arazi. || *Arazi-i mevkufe-i sahiha* (resmen vakfedilmiş arazi), arazi-i memlûkeden kuru mülkiyeti ve bütün tasarruf haklarıyle vakfolunan yerler. || *Arazi-i mevkufe-i gayr-ı sahiha* (resmen vakfedilmemiş arazi), tahsis suretiyle vakıf (Arazi-i emiriyeden ifraz edilerek, ulülemr* veya onun izniyle başkaları tarafından yapılırdı). || *Arazi-i mazrua,* ekilen, zıraat yapılan yerler. || *Arazi-i muhtereke* (yanmış arazi), kiracısı tarafından üzerine bina yapılmak veya ağaç dikilmek üzere senelik bir bedelle kiraya verilen arazi. (Kiracı kira bedelini her sene arazi sahibine vererek o araziyi daimî şekilde elinde bulundurur.) || *Arazi-i murfaka* (müşterek arazi), sokaklarda oturulacak yerler, caddelerde boş bırakılmış mahaller, yolculara terk edilen konak yerleri, kervansaraylar. || *Arazi-i mülkiye* (sahipli arazi), mülkiyeti şahıslara ait, öşür ve haraçtan muaf yerler. || *Arazi-i müştereke,* hisseli yerler. || *Arazi-i öşriye* (öşür vergisi alınan arazi), ekilip biçildikçe her sene gelirinden öşür alınan yerler. (Şu bulmakta güçlük çekilen ve hudud fıkıh kitaplarında gösterilen arz-ı arap ile hesap edilerek alınmış, zorlukla sulanabilen yerler de bu adla anılır.) || *Arazi-i seliha* (boş arazi), çıplak tarla. || *Arazi-i sultaniye* (padişaha ait arazi), arazi-i emiriye ve haraciye. || *Arazi-i ukriye* (kısır arazi), vergiye tabi fakat maliklerinin boş bırakmasından dolayı gelirinden belli bir hissesi (ukr) maliklerine verilmek üzere çiftçilere dağıtılan yerler.

— Huk. Mülkiyet yoluyle tasarruf olunabilen, umumun istifadesine veya bir maksada tahsis edilmiş veya sahipsiz bulunan arz parçaları. Bk. GAYRIMENKUL. || *Arazi terki,* devletler arasında toprak bırakılması. Belli bir arazinin, üzerindeki egemenlik hakkıyle kesin olarak devredilmesi veya sadece idare hakkının verilmesi şeklinde olur (1878 yılında Bosna-Hersek idaresinin Avusturya-Macaristan'a, Kıbrıs adası idaresinin de Büyük Britanya'ya bırakılması, idare terki suretiyle toprak bırakmanın örnekleridir). || *Arazi vergisi,* üzerinde bina olmayan gelirli veya gelirsiz arsalardan alınan vergi. 2871 sayılı kanuna göre özel idareler tarafından, 1833 sayılı kanun gereğince arazi değeri üzerinden tahsil olunan vergi. Arazide değerlerinin binde onu, arsalarda binde on beşi oranında tahsil edilir. || *Arazinin kayması.* Bk. HAK'*ların kazanılması.*

— Topogr. *Arazi etüdü,* havadan arazi etüdü dışında, yalnız arazi metotları kullanılarak yapılan kadastro ve kontrol etütleri, topografik ölçmeler. || *Arazi sınıflandırılması,* arazinin kullanılabilecek maksatlara uygunluk bakımından sınıflara ayrılması. || *Arazi tesviyesi,* sulama yapılacak arazilerde suyun her tarafa eşit miktarda dağılmasını sağlamak için tarla yüzüne gereken topografik şeklin verilmesi.

— ANSİKL. Ask. Kıtaların etkisi ancak *arazi* üzerinde kendini gösterir ve manevra kabiliyeti de arazide maddeleşir. Objektif bir taktik incelemesinin tek değişmez unsuru olan arazi, komutanın vereceği kararın ana unsurlarından biriyse de, aslında tek başına bir değer taşımaz ve ancak alınan bir göreve, veya belli bir düşmanın durumuna bağlı olarak bir anlam kazanır. Bunun için askerî topografya, yukarıda sayılan pasif tanımlamalar yanında (kesik arazi, kapalı arazi v.b.), üzerinde karşılıklı iki düşmanın bulunduğu araziyi nitelendiren terimlere de yer verir: askerî sırt, mail satıh, karşı yamaç, yol şebekesi, yaklaşma yolları.

◆ **Arazat** çoğl. i. Arzlar, topraklar. (ML)

ARBA, Cezayir komünü (Alger idarî bölgesi, Maison blanche idarî bölümünde [Dar el Baida]), Mitidya yaylasında, Blida atlası eteğinde; 21 701 nüf. Bağlar; tütün; turunçgiller. (L)

ARBAA kabilesi, Cezayir'de göçebe bir kabile; kışın Laghuat ile Mzab arasında konaklar, yazın koyun sürülerini Atlas dağlarının kuzeyindeki yüksek yaylalara götürür; yaklaşık olarak 15 000 kişi. (L)

ARBAKES, Medya prensi; Ktesias'a göre, Sardanapallos'a karşı ayaklanarak Niniva'yı zaptetti ve büyük bir imparatorluk kurdu. (L)

ARBALET i. (fr. *arbalète*). Sil. Çelik yay; bir kundak üzerine oturtulur ve bir zemberek yardımıyle gerilir.

— ANSİKL. Sil. Arbalet, yayın değişik bir biçimidir; daha kesin ve daha güçlü bir atış sağlar; esas olarak tahta, boynuz veya çelikten yapılmış bir yay ile bu yayı taşıyan ağaçtan yapılma bir parçadan (kundak) meydana gelir. Yayın kirişi bir âletle gerilir; kundağın üstünde uzunlamasına bir oyuk vardır, oklar bu oyuğun içine yatırılır. Kundağın ortasındaki bir mil üstünde dönen, kemikten veya çelikten bir dişli çark, gerilmiş olan yay kirişini, kertiklerinden biri üstünde tutar. IV. yüzyılda Vegetius'un sözünü ettiği arbalet, X. yüzyılda kullanıldı, 1189'da Latran Ruhanî meclisi tarafından amansız ve korkunç bir silâh sayılarak yasaklandı, XII. yüzyıla kadar unutuldu, sonra XVI. yüzyıla kadar kullanıldı. Menzili 200 adım'dır (150 m); 100 adıma (75 m) kadar öldürücüdür; kullanılan dörtköşeli oklar bir zırhı delemezse de çarptığı yeri çökertir, bazen de ölüme yol açar. Hafif arbaletler bir, ağır arbaletler birkaç kişi tarafından kullanılır. XIII. yüzyılda arbalet ile gerilir veya bir üzengi yardımıyle yere tutturulduktan sonra kriko ile, çengelle, kurgu âletiyle, çok ağırsa bir palanga ile gerilerek kurulurdu; kullananın omuzuna dayamadan nişan aldığı bir silâhtır, çünkü geri tepmesi yoktur. Silâh yanağa dayanır, hedefe özel bir arpacık ile nişan alınır ve tetik yerine kullanılan bir anahtar oynatılarak kiriş ile okun serbest kalması sağlanır. (L)

ARBÂN. Esk. çoğ. Mezopotamya'da Habur çayının batı kıyısında, Abdülaziz dağının güneyinde bulunan eski bir şehir. Bugün sadece kalıntıları olan şehrin adı çivi yazılı metinlerde de geçer. Müslümanlar zamanında bölgenin önemli merkezi olmuştur. Arbân'ın ne zaman terk edildiği bilinmemekle beraber Timur istilâsında yıkılmış olması mümkündür. (M)

ARBAN (Francisque), fransız baloncusu

Foto. LAROUSSE

(Lyon 1815-Barcelona 1849). İlk defa Lyon'da, kâğıttan bir sıcak hava balonuyle havalandı (1833). En ünlü havalanışı, sondan bir öncekidir: Marsilya'dan 2 eylül 1849 akşamı saat altı buçukta havalandı, Alpler'i aşarak sabahın ikisinde Torino'dan 6 km uzaklıkta Stubini yakınında yere indi. Bu yolculuk, ancak 1924'te René Latu tarafından tekrarlanabildi. Kırkıncı ve son havalanışında, Barcelona'dan yola çıkarken düşerek öldü. (L)

ARBASİA (Cesare), piemonteli ressam (1550'ye doğr. - Saluzzo 1607). İspanya'da Leonardo da Vinci üslûbunda peyzajlar ve şehir manzaraları yaptı; 1604'te Savoia dükünün ressamı oldu ve portreleriyle ün saldı. (L)

ARBAŞ (Avni), türk ressamı (1919). 1933'te sanat hayatına atılan «D Grubu» kuşağından hemen sonra gelip yetişen genç ressamlar topluluğundan olan Avni Arbaş, 1940-1947 yılları arasında İstanbul Güzel Sanatlar akademisinde fransız ressamı Léopold-Lévy'nin yönetimi altında çalıştı. 1947'de Paris'e gitti, bir süre serbest çalıştı. Paris'te, Antibes'te ve başka fransız şehirlerinde, son yıllarda New York'ta özel sergiler açtı. Paris'te «Galerie Charpentier» (1947), Torino'da «Bugünün resmi» (1957) sergilerine katıldı.

Avni Arbaş, soyut sanat akımlarının hiç birine uymayarak kendine has bir üslûp sahibi oldu. Paletinin tatlılığı, renklerinin sıcaklığı ve tok zenginliği, formlarının olgun yumuşaklığı ile Arbaş doğulu bir sanatçıdır. Resim öğrenimine başladığı yıllardan bugüne hep aynı duygulu çizgiden ayrılmamış, üslûbunda, sanat anlayışında dikkati çeken bir devamlılık göstermiştir. 1946'dan bu yana Salon d'Octobre, Salon de Mai gibi önemli sanat sergilerine katıldıktan başka Paris'te Dina Verny, New York'ta Nicole, Saint-Paul de Vence'ta Octolion galerilerinde resimlerini sergiledi. İstanbul Resim ve Heykel müzesi bu ressama bir pano ayırmıştır. (M)

ARBEDE i. (ar. ʿarbede). *Esk.* Kavga, gürültü patırtı: *Meğer incir doldurmuş imiş ... Arbede esnasında göğsü açılınca incirler dökülmez mi?* (B. Felek).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Arbede-cû,* kavga arayan, gürültü çıkarmayı seven. ‖ *Arbede-cûyane,* kavga arar gibi, kavga çıkarmağa niyetli olarak. ‖ *Arbede-kâr,* kavga gürültü çıkaran. ‖ *Arbede kopmak,* birdenbire kavga çıkmak: *Aşağıda bir arbede koptu* (Ahmed Rasim). ... *dehşetli bir arbede koptu* (Ömer Seyfeddin). ‖ *Arbede-sâzî,* kavgacılık. (M)

ARBELA, asur dilinde **Arba-ilu.** Esk. coğ. Asur ülkesinin başlıca şehirlerinden biri. Burada savaş tanrıçası İştar şerefine törenler yapılırdı. İskender, burada Akamanış krallarının efsanevî hazinelerini el değmemiş buldu. Kendisine İran yolunu açan ve Akamanış imparatorluğunun yıkılmasıyle sonuçlanan savaşı da bu şehrin yakınlarında (bazılarına göre *Gaugamela*'da) kazandı (M.Ö. 331). Bugün: Irak'ta *Erbil şehri.* (L)

Arbela savaşı, bir Pompei mozaiği. Kimine göre Arbela savaşını, kimine göre de İssos savaşını canlandırmaktadır (Napoli müzesi). Modern çağda Arbela savaşı, birçok resme konu oldu. Bunlar içinde, klasik sanat bakımından en önemlisi Le Brun'ün tablosudur (Louvre müzesi). [L]

ARBENZ GUZMAN (Jacobo), guatemalalı siyaset adamı (Quezaltenango 1913). 1951'den 1954'e kadar cumhurbaşkanı; cüretli bir tarım reformunu uygulamak istemesi, albay Castillo Armas'ın yönettiği bir ihtilâle yol açtı; Orta Amerika'nın öteki cumhuriyetleri ve Amerika Birleşik devletleri de bu ihtilâli destekledi. Arbenz Guzman, komünist ülkelerle gizli anlaşma yapmakla suçlandırılınca, başkanlıktan ayrılmak ve ailesinin asıl memleketi olan İsviçre'ye göçmek zorunda kaldı (1954). [L]

ARBES (Jakub), çek yazarı (Smichov 1840-ay.y. 1914). Hikâye ve oyunlar yazdı; eserleri çok çeşitlidir. *Moderni Upiri* (Modern Vampirler, 1879), *Newtonoy Mozek* (Newton'un Beyni) v.b. hikâyelerinde hayalle ilmî düşünceyi ilgi çekici bir biçimde kaynaştırmıştır. (L)

ARBİTRAJ i. (fr. *arbitrage,* hakemlik). Bank. ve bors. Bir yerden para, kıymetli maden, ticarî senet veya menkul kıymetler satın alarak, bunları fiyatı daha yüksek olan bir başka yerde satmağa dayanan banka işlemi. ‖ Fazla pahalı sayılan bir menkul kıymeti satarak yerine, yüksek verimi veya gelecekte yükselme ihtimalleri bakımından daha elverişli görünen başka bir menkul kıymet koymağa dayanan borsa işlemi. Bk. ANSİKL.

— Huk. Bk. TAHKİM, HAKEM.

— Tic. Ticaret tellâllarının, teslim edilen malları, örneğe uygunsa kabul etmesine, değilse alış fiyatında indirim istemesine dayanan işlem.

— ANSİKL. Bank. ve bors. *Arbitraj,* gerek aynı borsada benzer kıymetler arasında, gerekse ayrı borsalarda aynı menkul kıymet veya mallar arasındaki fiyat farklarına dayanır. Bu anlamda kıymet veya malların arbitrajı, en ucuzlarını en ucuz oldukları yerde satın alabilmek için, en pahalılarını en pahalı oldukları yerde satmak demektir. Çeşitli ülkelerin borsalarında fiyatları kayıtlı olan, dolayısıyle arbitraja diğerlerinden daha fazla imkân veren kıymetlere *uluslararası kıymetler* denir. Arbitraj, çeşitli yollarla yapılabilir; peşin veya vadeli olabilir. *Peşin arbitraj,* portföydeki kıymetlerin daha güvenilir görünen veya daha yüksek kazanç getireceği sanılan başka kıymetlerle değiştirilmesine dayanır; onun için buna *portföy arbitrajı* denir. Vadeli arbitraj bir kıymeti, vadesi aynı olan başka bir kıymet satın alarak vade ile satmaktır; bu işlemde, satılan kıymette ileride bir düşüş ve satın almada bir artış olacağı gözönünde tutulmaktadır. Arbitraj, çoğu zaman *ayrı yerler* arasında yapılır; o zaman çeşitli kıymetlerin değil, çeşitli borsalarda kote edilmiş aynı senetlerin alım satımı söz konusudur. İki ayrı yerdeki fiyatların aynı olmasından doğan durumu belirtmek için *parite* kelimesi kullanılır. Bu çeşit işlemler, kambiyo dalgalanmaları yüzünden, çok rizikolu bir iş haline gelmiştir. (L)

ARBLASTİER. Bk. ALABASTER.

ARBOGA, Orta İsveç'te (Västmanland) şehir. İçinden Mälaren gölüne dökülen ve aynı adı taşıyan ırmak geçer; 10 600 nüf. Eski kiliseler ve XV. yy. dan kalma belediye binası. Dökmecilik. Makine yapım atelyeleri. Kâğıtçılık, elektrik cihazları. İlk İsveç parlamentosu (*Riksdag*) burada 1435'te toplandı. (L)

ARBOGAST (Louis François Antoine), fransız matematikçisi (Mutzig 1759-Strasburg 1803). Matematik profesörü, yasama meclisinde ve Konvansiyon'da milletvekili. *Rapport à la Convention sur l'Unification et le Système Général des Poids et Mesures* (Ağırlık ve Ölçülerin Genel Sistemi ve Birleştirilmesi Hakkında Konvansiyona Rapor) adlı bir inceleme hazırlamakla görevlendirildi. (L)

ARBOGASTES, Romalıların hizmetinde çalışan barbar asıllı general (öl. 394). Theodosius'un emrinde, Valentinianus II'yi Maximus'a karşı savunmak üzere İtalya'ya gitti (388). Theodosius, Maximus'un davranışını denetlemek için Arbogastes'i onun yanına yerleştirdi; Arbogastes, Maximus'u belki de boğdurtarak öldürttü ve yerine gramerci Eugenius'u geçirdi. Ama Theodosius baş kaldıranları Aquileia yakınlarında bozguna uğrattı (394). Eugenius'un başı kesildi, takip edilen Arbogastes de kendini öldürdü. (L)

ARBOİS, Jura kantonunun merkezi (Lons-le-Saunier idarî bölümü); Cuisanca üzerinde, Jura yaylaları sınırındaki Vignoble'dedir; 4 169 nüf. XVI. yy. dan kalma bir kulesi olan roman üslûbunda Saint-Just kilisesi; XV. yy. freski; eskiden Bourgogne kontlarının oturduğu Bontemps şatosunun kalıntısı; XVII. yy. dan kalma kemerli evler. Sarret de Grozon müzesi (XVII. ve XVIII. yy. tabloları; çiniler). Pasteur'ün çocukluğunu geçirdiği ve sonradan sık sık gelip oturduğu ev. —Arbois şarapları Jura bağlarının en ünlü şarabıdır. (L)

ARBOİS DE JUBAİNVİLLE (Henri D'), fransız tarihçisi ve dil bilgini (Nancy 1827-Paris 1910). Collège de France'da profesör (1882), Académie des İnscriptions et Belles-Lettres üyesi (1884). Kelt'lerle ilgili incelemelerde büyük uzman. Eserleri: *Histoire des Ducs et des Comtes de Champagne* (Champagne Kont ve Düklerinin Tarihi, 1859-1869; 7 cilt); *Recherches sur les Origines de la Propriété Foncière et des Noms de Lieux Habités en France* (Toprak Mülkiyetinin Kaynağı ve Fransa'da Oturulan Yerlerin Adları Üzerinde Araştırmalar, 1890). [L]

ARBOLEDA (Julio), kolombiyalı siyaset adamı (Popayan 1817-Montana de Barruecos 1861). Şair ve usta hatip; Yeni-Granada Cumhurbaşkanlığına seçildi (1861), ama patlak veren bir iç savaşta öldürüldü. (L)

ARBON, İsviçre'de şehir (Thurgau kantonu), Konstantz gölü kıyısında; 12 300 nüf. XVI. yy. dan kalma şato. Makine yapımı. El işlemeleri. (L)

Arbor Day, *ağaç günü* anlamına gelen ingilizce deyim. A.B.D.'de her yıl ilkbaharda kutlanan laik bayram. Ağaç ve bitki sevgisini yaymak amacıyle ilk defa 1872'de Nebraska'da kutlandı. (L)

ARBORETUM i. Ağaçları çeşitli yönden incelemek amacıyle birçok ağaç türünden meydana getirilen ağaç bahçesi. (L)

ARBOROPHİLA i. Küçük ağaç kekliği. Hindistan-Malezya bölgelerindeki ormanlarda yaşar. (L)

ARBOUSSİER (Gabriel Marie D'), senegalli siyaset adamı (Sudan'da Cenne 1908). Kurucu mecliste Fransız Ekvator Afrikası milletvekili (1945-1947). Fransız Batı Afrikası Büyük kurulunun başkanı (1958), sonra Senegal Adalet bakanı (1960-1962). Senegal'in Fransa elçiliği ve UNESCO daimî delegeliğinde bulundu (1963-1964). Birleşmiş Milletler teşkilâtına bağlı Yetiştirme ve Araştırma enstitüsünün, kurulduğu günden (1965) beri genel müdürüdür. (L)

ARBOATH, İskoçya'da (Angus) şehir; Kuzey denizine açılan liman; 19 500 nüf. Gemi yapımı. Dokuma (Hint lifi ve keten) sanayii. Sepicilik. (L)

ARBRESLE, Rhône'da kanton merkezi (Lyon idarî bölümü), Lyonnais dağlık bölgesinde; 4 209 nüf. XI. yy. dan kalma şato ve sur kalıntıları. XIII. ve XV. yy. kilisesi. Eski evler. İpek dokuma, kumaş boyama sanayii. Konfeksiyon. (L)

ARBUS (André), fransız dekoratörü ve heykeltıraşı (Toulouse 1903). Bir mobilyacı ailedendir. Görevselciliğin sıkı kurallarına karşı tepki gösterdi. Louis XVI ve Directoire üslûplarından esinlenerek oymalı ve gömme süslü mobilyalar yaptı. Elysée sarayında ve Rambouillet şatosunda birçok kabul salonunu düzenledi ve süsledi. Planier adası ile fenerinin (Bouches-du-Rhône) düzeni, *Bretagne, Provence, Nossi-Bé, Viet-Nam, Jean-Laborde, Henri-Poincaré* gemilerinin süslenmesi onun eseridir. Heykeltıraş olarak yaptığı büstler ustalığının dokunaklı yönünü yansıtır. 1951'de Süsleme Sanatları Yüksek oku-

arbaletler

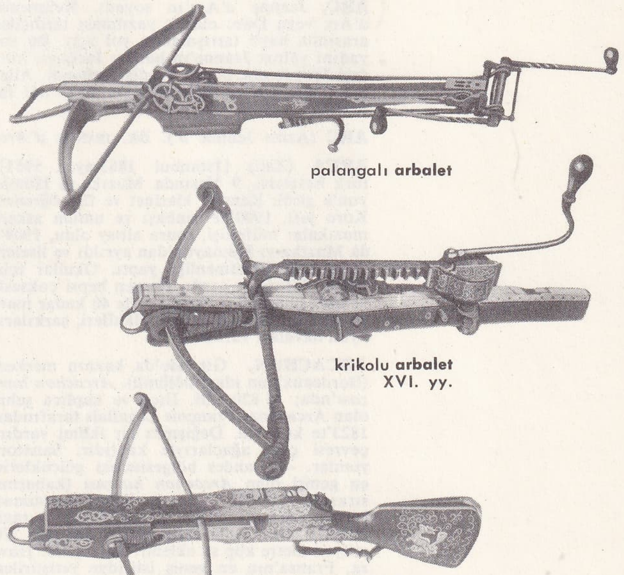

palangalı **arbalet**

krikolu **arbalet**
XVI. yy.

arbalet, XVII. yy.

(Ordu müzesi, Paris)

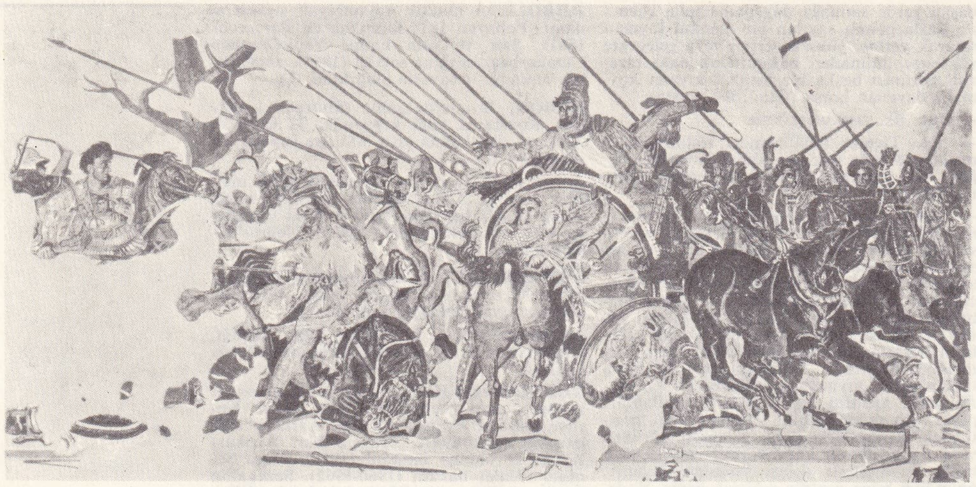

Arbela savaşını gösteren bir Pompei mozaiği (Napoli müzesi)

luna profesör oldu. 1965'te Güzel Sanatlar akademisi üyeliğine seçildi. (L)

ARBUTHNOT (John), ingiliz hekim ve edebiyatçısı (Kincardineshire'da Arbuthnot 1667-Londra 1735). Kraliçe Anne'ın hekimi. Bir bilgin olan Arbuthnot, aynı zamanda büyük bir yergici idi. İngiliz toksözlülüğünün sembolü olan John Bull adlı hayalî kişiyi halka mal etti. Swift'in, Pope ve bazı Saray büyüklerinin yakın dostuydu; bir süre hicivdeki ustalığını, bakan Harvey'in yararına kullandı. (L)

ARBUTUS i. Kocayemiş ağacının ilmî adı. (L)

ARC, Kuzey Alplerde sel yatakları. İsère'in kolu (sol kıyı); 150 km. Levanna buzullarından çıkar (3 640 m), Modane, Saint-Jean-de-Maurienne, Aiguebelle'den geçerek Chamousset'ye akar. *Maurienne* adını taşıyan vâdisi, büyük Paris-Torino yoluna geçit verir. Irmak'tan ve kollarından, güçlü elektrometalürji ve elektrokimya sanayilerini besleyen birçok santral faydalanır. İseran masifinde oyulmuş 12 km uzunluğunda bir tünel, ırmağın yukarı sularının bir kısmını, Tignes barajının meydana getirdiği hazneye götürür. Toplam olarak Arc suları 1 300 milyon kws'den fazla elektrik üretir. (L)

ARC, Jeanne d'Arc'ın soyadı. Kelimenin d'Arc veya Darc olarak yazılması tarihçiler arasında hayli tartışmalara yol açtı. Bu soyadını yalnız Jeanne'ın babası Jacques, kardeşi Jacquemin, bir de kendisi kullandı. Ailenin öbür fertleri, 1429'da «Du Lys» adı ile soylular arasına katıldılar. (L)

ARC (Azize Jeanne D'). Bk. JEANNE *d'Arc.*

ARCA (Zati) [İstanbul 1863-ay.y. 1951], türk bestecisi. 9 Yaşında Muzıka-yı Hümayun'a girdi. Keman, klarinet ve flüt öğrendi. Koro şefi, 1900'de binbaşı ve umum askerî muzıkalar müfettişi, sonra albay oldu. 1909'da Muzıka-yı Hümayun'dan ayrıldı ve liselerde musiki öğretmenliği yaptı. Okullar için musiki kitapları yazdı. Hemen hepsi çoksesli ve türk musikisi makamları ile 40 kadar marşı, musikili okul oyunları, ilâhîleri, şarkıları, oyun havaları vardır. (M)

ARCACHON, Gironde'da kanton merkezi (Bordeaux'nun idarî bölümü). *Arcachon havzası*'nda; 15 820 nüf. Ilıca ve kaplıca şehri olan Arcachon, François Legallais tarafından 1823'te kuruldu. Değişmez bir iklimi vardır, çevresi çam ağaçlarıyle kaplıdır. Sanatoryumlar. — Landes bölgesindeki gölcüklerin en genişi olan *Arcachon havzası* (kabarma sırasında 15 000 hektar), Ferret burnunun hemen arkasına düşer; Leyre ırmağı buraya dökülür. Deniz yükseldiği zaman havzaya 370 milyon metre küp su eklenir. Balıkçılık. Havza, Fransa'nın en geniş istiridye yetiştirilen bölgesidir. Konserve fabrikası. Gemi tezgâhları. (L)

ARCADELT (Jacob veya Jacques), besteci (Flandre 1514-Paris 1560). Bir süre Floransa'da kaldıktan sonra Capella Giulia'da (1538), sonra papalık kilisesinde magisterlik yaptı. 1551'de Roma'dan ayrılarak Fransa'ya gitti, orada (1555) krallık kilisesinde ilâhi öğretmeni, sonra Lorraine kardinallik kilisesinde müzik hocası oldu (1557). Arcadelt 1539'dan 1544'e kadar üç ve dört sesli altı madrigal kitabı yayımladı. Bu madrigallerde, duygulu ve üzgün melodiler ağır basar. Köy havaları dışında, italyan müziğinin etkisini taşıyan pekçok şarkısı vardır. Dinî müzik bestecisi olarak üç missa, motetler, ağıtlar ve bir mezmurlar kitabı (1559) bıraktı. (L)

Arcadia, Sannazzaro'nun pastoral şiiri. Önce 1502'de eksik olarak, sonra 1504'te Napoli'de son şekliyle yayımlandı. Nesir ile şiirin birbirini izlediği bu eser, bir türlü sevgilisine kavuşamayan şairin başından geçenleri anlatır. Napoli çevresini, kır hayatını, çobanların yaşadığı Arcadia'nın manzaralarını anlatmak için uydurulmuş bir hikâyedir. Latin klasiklerinden, özellikle Vergilius'tan esinlenen *Arcadia,* ince duygularla besli ideal bir huzur peşinde koşan hümanist ruhun yeni bir aşamasıdır. Sannazzaro'nun eseri bütün Avrupa'da büyük ün kazandı: Sidney'in *The Arcadia*'sı (1580) ile Lope de Vega'nın mensur *La Arcadia*'sı (1598) bu eserden esinlenmiştir. (L)

Arcadia (*The*), Sir Philip Sidney'in 1580'e doğru yazdığı ve ancak 1590'da yayımlanan pastoral romanı. Romanesk serüvenlerle dolu olan bu aşk ve şövalyelik hikâyesi, özentili, renkli, şairane ve son derece yapmacıklı bir üslûpla yazılmıştır. Eserde ince gözlemler, ruh tahlilleri ve ahlâkî düşünceler yer alır. (L)

ARCADİUS veya **ARKADİOS** (377'ye doğr. -408), Doğu Roma imparatoru (395-408). Theodosius I'in büyük oğlu. Babasının ölümünde Arcadius Doğu imparatorluğunu, kardeşi Honorius da Batı imparatorluğunu aldılar. Arcadius, nazırları Rufinus ile Eutropius'un ve karısı Eudoksia'nın oyuncağı oldu; Rufinus'un Gotları Asya'ya ve Yunanistan'a çağırmasına, karısının aziz İoannes Khrysostomos'a eziyet etmesine ve aryanizm'i desteklemesine göz yumdu; Alarik'in imparatorluğu yakıp yıkmasına meydan verdi. Yerine oğlu Theodosius II geçti. (L)

ARCAN (İsmail Galip), türk tiyatro oyuncusu (İstanbul 1893). Askerî rüştiyede okudu. İlk profesyonel oyunu 1909'da Dilküşâ* tiyatrosunda oynanan *Tabib-i Aşk*'tır (Molière'den). 1914 Yılında Dârülbedayi'ye girdi. Burada oyuncu ve rejisör olarak çalıştı. 1920'de oradan ayrıldı, fakat 1921'de yine Dârülbedayi'ye döndü. Bir ara Paris'e gitti. İstanbul'a dönüşünde (1924) Muhsin Ertuğrul*, Behzat Butak* ile kurdukları topluluk ile Şehzadebaşında Ferah tiyatrosunda temsillere başladı. 1925 Yılında Fikret Şadi'nin Millî sahne grubuyle Anadolu turnesine çıktı: 1926'da yine Dârülbedayi'ye girdi. İ. G. Arcan, aynı zamanda türk sinemasının ilk oyuncularındandır. Tiyatro alanında (*Tiyatroda Makyaj* [1941], *Tiyatroda Diksiyon* [1947]) iki kitabı, tercümeleri, oyunları, bir de 70'*inci Taş* adlı şiir kitabı vardır. (M)

ARCARİ (Paolo), italyan yazarı (Savoia'da Fourneaux 1879-Roma 1955). Spiritüalist ve katolik romancı. Özellikle *Il Cielo Senza Dio* (Tanrısız Gökyüzü, 1922) adlı eseriyle tanındı. Eleştirmeci olarak da, italyan ve fransız edebiyatı üstüne birçok inceleme yayımladı. (L)

ARC-ET-SENANS, Loubs'un komünü (Besançon idarî çevresi), Jura kenarında, Loue nehri üzerinde; 1 308 nüf. (L)

ARCEUTHOBİUM i. Ardıç ağacı asalağı (Polygonaceae familyasından). [L]

ARCH (Joseph), ingiliz siyaset adamı (Warwickshire'da Barford 1826-ay.y. 1919). Tarım İşçileri Millî birliğinin kurucusu. (L)

ARCHABİS. Esk. coğ. Anadolu'nun kuzeydoğusunda Karadeniz kıyısında bulunan şehir. — Arhavi yakınındaki Musazade'nin güneyinden Karadeniz'e dökülen çay. (M)

ARCHAEA i. Başı göğsüyle kaynaşmamış örümcek.

— ANSİKL. *Archaea*'ların başı öne doğru çok uzundur. Zehir çengelleri ağız organlarından ayrıdır; gövdeyle bitişme şekli, böcek duyargalarının bitişme şekline benzer. Ayakları çok uzundur. Archaea cinsi, *Archaeidae* familyasının tipik örneğidir. (L)

ARCHAEİDAE çoğl. i. Örümcek familyası. Bu familya, Kuzey Avrupa Tersiyeri'ndeki fosil türleri için hazırlandı, sonradan 1881'de Madagaskar'da, 1884'te de Güney Amerika'da yaşayan türleri (*archea*) bulundu. (L)

ARCHAELURUS i. Kedigillerden etçil hayvan fosili; Oregon Miyoseni'nde bulunmuştur. (L)

ARCHAEOCİDARİDAE çoğl. i. Karbon çağı tabakalarında bulunan deniz kestanesi fosili. Ambulakral kanallararası bölgede dört sıra plaka vardır; bu durum, en eski şekillerin bir özelliği gibi görünmektedir. (L)

ARCHAEOCYATHİDAE çoğl. i. Çok eski omurgasız hayvan fosilleri. Ne oldukları anlaşılamamıştır. Bugün, şüpheli kaydıyle kireçli süngerlerden sayılırlar. (Archaeocyathidae, kireçli resifler meydana getirmiştir; Kambriyum jeolojisinde çok önemli yer tutarlar.) [L]

ARCHALLA. Esk. coğ. Anadolu'da Kappadokia bölgesinde bir şehir. (Bugün *Erkilet.*) [M]

ARCHEGOSAURUS i. Zırhlıbaşlılar takımından amfibi. Bu hayvanların tam iskeletleri Lebach bölgesi (Batı Almanya, Saar) perm devrine ait arazi çökeltileri içinde bulunmuştur.

— ANSİKL. *Archegosaurus*'ların uzunluğu 1,50 m'yi bulurdu. Üçgen biçiminde, yassı, uzun ve üzeri girintili çıkıntılı kemiklerle kaplı bir kafası ve sivri dişleri vardı. Göğsü, çepeçevre bir kalkan biçiminde kemik plaklarla korunuyordu. Gövdesinin geriye kalan kısmı pullarla örtülüydü. Fakat, erginhayvanlarda bile tam kemikleşmemiş olan omurgası, dıştaki sağlam kemik tabakası ile tam bir karşıtlık meydana getiriyordu. (L)

ARCHENHOLZ (Johann Wilhelm VON), alman gazeteci ve tarihçisi (Danzig civarı Langfuhr 1741-Hamburg civarı Oyendorf 1812). 1792'den başlayarak Hamburg'da *Minerva* adlı siyasî, tarihî ve edebî gazeteyi yayımladı. (L)

ARCHEOGASTROPODA çoğl. i. Karından-ayaklı, önden-solungaçlı yumuşakçalar takımı. Beş familyayı içine alır. (Bu hayvanların hemen hemen hepsi kavkılıdır. Bazen helezon, bazen külâh, bazen de çanak biçiminde kavkıları vardır.) [L]

ARCHER (Thomas), barok okuluna bağlı ingiliz mimarı (Warwickshire'da Tanworth 1668-Whitehall 1743). Vanbrugh'ın öğrencisi; Bernini ve Borromini'den esinlendi. Chatworth, Heythrop Hall (Oxfordshire), Wrest Park'ta (Bedfordshire) çalıştı, Birmingham katedralinin (1709-1715) ve kraliçe Anne emirnamesinin öngördüğü (1711) «elli yeni kilise»den ikisinin planlarını yaptı. Bunlar: Saint Paul's (Deptford 1712-1730) ile Saint John's (Westminster 1714-1728) kiliseleridir. Bu sonuncusu 1758 ve 1941'de yandı. (L)

ARCHER (William), ingiliz gazetecisi (Perth 1856-Londra 1924). Önce *London Figaro* (1879), sonra *World* (1884-1905) adlı gazetelerde tiyatro eleştirileri yazdı. İbsen'in eserlerini İngilizceye çevirip oynatarak ingiliz tiyatro anlayışını bir hayli etkiledi. (L)

Foto. Anderson (*LAROUSSE*)

ARCHİAC vikontu (Adolphe DESMİER DE SAİNT-SİMON), fransız mineraloji bilgini (Reims 1802-Meulan 1869). 1857-1868 arasında Fransa İlimler akademisi üyesi. Başlıca eserleri: *Description Géologique du Département de l'Aisne* (Aisne İdarî Bölgesinin Jeolojik Durumu) ve *Histoire des Progrès de la Géologie* (Jeoloji Alanındaki İlerlemelerin Tarihi). [L]

ARCHİAS (Aulus Licinius), yunan şairi. Antalya'da doğdu ve Roma'ya yerleşti. Lucullus'ların adamıydı. Gratius, ona, yurttaşlık hakkı verilmesini istemeyince, Cicero, edebiyatı öven parlak bir söylevle (*Pro Archia*, M.Ö. 62) Archias'ı savundu. (L)

ARCHİGALLUS i. Roma'da Kybele ile bir sayılan Büyük Ana Tanrıça kültünün resmî rahibi. (Roma «archigallus»u bu kültün hem peygamberi, hem başı idi. Claudius tarafından kurulmuş olduğu sanılan ve imparatorluğun öbür şehirlerinde de bulunan bu görev romalı yurttaşlara açıktı.) [L]

ARCHİMYCETALES çoğl. i. Hayvanlarla açık akrabalık bağları gösteren ilkel mantarlar. (Bunların bir kısmında, renksiz su yosunlarında [*myxomycetes*] olduğu gibi, plazmodyum biçiminde beslenme organları vardır; *chytridiales* gibilerinde ise kirpikli sporlar bulunur.) [L]

ARCHİNARD (Louis), fransız generali (Le Havre 1850-Villiers-Bel 1932). 1870'te, Politeknik okulunu bitirdi. Fransız Sudanı'ndaki kaleciklerin çoğunu o yaptı. 1888'den 1893'e kadar, yukarı-Senegal-Niger komutanı olarak, Ahmadu'ya karşı savaştı, başşehri Segu-Sikoro'yu aldı (1890) ve çok geçmeden orada Fransız himaye yönetimini kurdu (1893). *Le Soudan Français* (1889-1891, Fransız Sudan'ı) adlı eserinde bu yerlerin nasıl fethedildiğini anlatır. (L)

ARCHİNTO, milanolu aile. Başlıca üyeleri şunlardır: FİLİPPO, Milano başpiskoposu (Milano 1495-Bergamo 1558); — ALESSANDRO, ilâhiyatçı (öl. 1577); — GİUSEPPE, Milano başpiskoposu ve kardinal (Milano 1651-1712). [L]

ARCHİPENKO (Alexander), rus asıllı amerikalı heykeltıraş (Kiev 1887-New York 1964). Kübizm akımına katıldı. Paris'te (1911-1914) heykel-resim diye adlandırdığı polikrom düzenlemeler yaptı ve 1923'te Amerika Birleşik devletlerine giderek orada yerleşti. (L)

ARCHİPTERA çoğl. i. Eskiden, tam başkalaşım geçirmeyen çeşitli böcek takımları bu gruptan sayılırdı (termitler, kız böcekleri, su sinekleri v.b.). [L]

ARCHİPTERYGİUM i. İskeleti, bir eksen ile telek tüycükleri gibi iki yandan ona bitişik dalcıklardan meydana gelmiş balık yüzgeci. (Archipterygium, bugün çiftekciğerlilerden başkasında rastlanmayan çok ilkel bir yüzgeç tipidir. Bazı anatomi bilginlerine göre karada yaşayan hayvanların ayakları bu çeşit yüzgeçten türemiştir. Archipterygium, barchiopterygium ve ichthyopterigium karşıtıdır.) [L]

ARCHİTEUTHİS i. Çok büyük bir kafadanayaklı. Kancalı dokunaçları vardır. Okyanusların derinliklerinde yaşar. (Az rastlanan bir hayvandır. Uzunluğu 17 m'yi bulur diyenler varsa da, gerçekte 8 m'yi pek geçmez.) [L]

ARCHONTOPHOENİX i. Avustralya'da ve Malezya adalarında yetişen palmiye. Kongövdesinde halkamsı izler vardır. (İki türü yetiştirilir: *Archantophoenix Alexandrae* ve *A. Cunninghamii*. Palmiyegillerin bir cinsi [10 tür].) [L]

ARCH-TUBE i. (ing. k., *kemer biçiminde tüp* demektir). Dy. Modern buharlı lokomotiflerin bazılarında ocağın önündeki plaka ile tavanı arasında bulunan bağlantı tübü. (Tavanın üst kısmında buharlaşma çok olduğundan, arch-tube'ler buhar üretimini çoğaltmak ve kazanın çeşitli bölgelerinde ısı dengesini sağlamak için tavanın üst kısmında yoğun bir su dolaşımı meydana getirirler.) [L]

ARCİFERA çoğl. i. Dilli kuyruksuz amfibilerin alt bölümü. (Bu alt bölüme, omuz kemerinin iki yarısı kısmen çakışan amfibiler girer. Birçok familyası vardır: *discoglossidae, bubuffonidae, leptodactylidae, hylidae ve pelobatidae.*) [L]

ARCİLİUTO i. (ital. k.). Dokuz anahtarlı büyük lavta; bu anahtarlardan biri daha yüksektir ve altı - sekiz teli (bunlar parmak basmadan, boş olarak vurulan tellerdir) sapın dışında germeğe yarar. (Antonio Valdi veya Padova'lı Piccinini tarafından XVI. yy. da icat edildiği sanılır; eşlik çalgısı olarak kullanılırdı.) [L]

ARCİMBOLDO (Giuseppe), italyan ressamı (Milano 1527'ye doğr.-Prag 1593). 1560 Yılından yaklaşık olarak 1587'ye kadar Habsburgların hizmetinde çalıştı. İhtisası alegorik «kaprisler» di: bu eserlerde, natürmortlar, çiçek, meyve, kabuklu deniz hayvanları veya balıklar yığını ile unsurları ve mevsimleri sembolleştiren insan figürleri meydana getirir: *İlkbahar* (1563, Viyana), *Sebze Çanağı* (Cremona). [L]

ARCİPELAGO (ital. *arcipelago*, ana deniz'-den), Doğu Akdeniz bölgesinin eski adı; batıda ve kuzeyde Balkan yarımadası, doğuda Anadolu, güneydoğuda ve güneyde Rodos ile Girit adaları arasında kalan bölge; Siklat adaları ile iki bölüme ayrılırdı: güneyde Girit denizi ve esas Arcipelago veya Ege denizi. — Tar. *Arcipelago dükü*, 1207'de, Ege denizindeki adaları ele geçiren venedikli Marco Sanudo'nun aldığı unvan. (L)

ARCİS-SUR-AUBE, Fransa'nın Aube yönetim bölgesinde, Champagne bölgesi merkezinde kasaba: 2 900 nüf. Danton'un doğum yeri. — Fransa savaşları sırasında Napolyon I, yanındaki 20 000 askerle birlikte, burada 20 mart 1814'te 90 000 Avusturyalıya kumanda eden Schwarzenberg tarafından güç duruma düşürüldü. (L)

ARCİSZEWSKİ (Tomasz), polonyalı siyaset adamı (Sierzchow 1877-Londra 1955). Rusya'da 1905 ihtilâline katıldı. Polonya tekrar devlet haline gelince, Diyet'e milletvekili olarak girdi. Alman işgali sırasında, gizli sosyalist partisi lideri ve Londra'daki Polonya hükûmeti başkanı (1944-1947) oldu. (L)

ARCİTENENS, nişancı takımyıldızının ve aynı adı taşıyan zodyak işaretinin eski latincedeki adı. Bugün bu takımyıldızına batıda *Sagittarius* denir. Bu takımyıldız, oniki zodyak takımyıldızını anlatan latin şairi Anianus'un iki mısraında *Arcitenens* adı ile geçer. (*Eşanl.* KAVİS BURCU, YAY BURCU.) [L]

ARCO, Kuzey İtalya'da, Trentino bölgesinde, Garda gölü yakınında bir kasaba, 10 200 nüf. Kış sporları. (L)

ARCO, A.B.D.'de (İdaho) Pocatello'nun kuzeybatısında bir yer. Atom reaktörlerinin ilk örneklerini yapan fabrika. (L)

arco. Müz. *Yay* anlamına gelen ital. k.; bir keman notası üzerinde bu kelime görüldümü, daha önce pizzicato çalmak için bırakılan yay, tekrar ele alınacak ve parça o yerden itibaren tekrar yayla çalınacak demektir. (CON L'ARCO [yay ile] da denir.) [L]

ARCO kontu (Giambattista Ghirardo), italyan iktisatçısı (Tirol'de Arco 1739-1791). Fransız filozof ve iktisatçılarıyle ilişkiler kurarak Mantova eyaletinde imparatorluğun yönetim görevlisi olarak iktisadî liberalizmi uyguladı. İmparator, onu özel danışmanlığına atadı. *Dell' Armonia Politico-economica tra la Città ed il Suo Territorio* (Şehirle Çevresi Arasındaki Siyasî ve İktisadî Uyum, 1774) adlı eserinde devrin müdahaleci ve halkçı akımına karşı cephe alır. (L)

ARCOLE, İtalya'da kasaba (Venezia bölgesi, Verona ili); Adige nehrinin Alpone kolu üzerinde; 4 300 nüf.

— Tar. Napolyon burada Alvinczy'yi yendi (15, 16, 17 kasım 1796). Augereau, Lannes ve Massena tümenlerinin 15 000 askeriyle Napolyon, 40 000 Avusturyalıya bataklıklar arasında saldırdı ve onları Caldiero tepelerinden püskürttü. Elde bayrak, askerlerinin başına geçerek 15 kasımda bizzat Arcole köprüsüne saldırdı. (L)

ARCOS DE LA FRONTERA, İspanya'da (Endülüs, Cadiz eyaleti) şehir; Guadalete vâdisine hâkim bir kaya üzerindedir; 24 200 nüf. Eski arap kalesi. XV. yy. kilisesi. (L)

ARCOS dükü (Rodrigo PONCE DE LEON) [1602-1672]. Sicilya yarımadası kral naibi (1646); gaddarlığı, Masaniello'nun yönettiği Napoli halkını isyana sürükledi. Bu isyanı ustalıkla bastırdı, 1648'de, yerine avusturyalı Don Juan geçti. (L)

ARCOSOLİUM i. (lat. *arcus*, ok, ve *solium*, ölüler için çanak). Hıristiyan yeraltı mezarlıklarında sık rastlanan bir çeşit mezara verilen ad. Örnekleri klasik ve doğu Eskiçağ mezarlarında da bulunmuştur.

— ANSİKL. *Arcosolium*, sünger taşından duvarlarda açılmış bir oyuktur; bu oyuğun üst kısmı, yuvarlak kemer biçimindedir ve çoğu zaman resimlerle süslenmiştir. Dinî tören, arcosolium'un *mensa*'sı üzerinde yapılırdı. (L)

ARCOT. Bk. ARKOT.

ARCTİA i. Büyük, kalın yapılı, parlak renkli kelebek türü. (Pulkanatlılardan *arctiidae* familyasının örnek hayvanıdır. Tırtılları gündüzleri toprak üzerinde süratle dolaşır. Ergin kelebeklerin çok göz alıcı renkleri vardır. *Arctia caja*'ya Avrupa'nın her yerinde rastlanır.) [L]

ARCTONYX i. Doğu Asya'da yaşayan sansargillerden çeşitli memelilerin cins ismi. Bu hayvanlar Avrupa porsuğuna benzer. (L)

ARCTORNİS i. (yun. *arktos*, ayı ve *ornis*, kuş). Yeşilimsi benekli beyaz kelebek. Üst kanatlarında siyah bir kırık çizgi vardır. (Avrupa'da büyük ormanlarda bulunur; tırtılı ıhlamur, meşe ve kayın ağaçları üzerinde yaşar. İlmî adı: *Arctornis V nigrum.* Pulkanatlılar takımının liparidae familyasından.) [L]

ARCTOTHERİUM i. (yun. *arktos*, ayı ve *therion*, hayvan). Dördüncü jeolojik devreye ait fosil ayı. Kuzey ve Güney Amerika'nın pleistosen tabakalarında bulunur. (L)

ARCTURUS i. Bir tesbih böceği. Başlıca özelliği, dört çift on ayağının üç çift arka ayağına benzemeyişidir. (Vücudu dardır ve silindiri andırır.) [L]

ARCUEİL, Fransa'da Paris'in güney banliyösünde toplaşma; 20 400 nüf. Mekanik inşaat, radyo, cerrahlık âletleri, maden, mobilya, gıda sanayii v.b. (L)

Arcueil okulu, 1920 yıllarında, Paris yakınında Arcueil'de yerleşmiş olan Erik Satie'nin çevresinde toplanan genç müzisyenler grubu. *Altılar grubu*'nun sanat anlayışına karşı çıkarak sade bir anlatıma ve melodik yazıya dönülmesini istiyorlardı. Arcueil okulu, Henri Sauguet, Maxime Jacob, Henri Cliquet-Pleyel ve Roger Desormière'den kurulmuştu. Satie'nin bunlar üzerindeki etkisi, müzikten çok estetik bakımından oldu. (L)

ARCULF, frank piskoposu; Müslümanlığın ortaya çıkmasından sonra Doğuya yolculuk yapan ilk hıristiyan (680-690'a doğr.). Dönüşte, ters yönden esen rüzgârlar onu Britanya adalarına sürükledi, 701'den 703'e kadar İona manastırında kaldı. Bede'in *Ecclesiastical History of the English Nation* (İngiliz Ulusunun Kilise Tarihi) adlı eserinde faydalandığı yolculuk anıları, *Libellus de Locis Sanctis* başlığıyle Ortaçağda birçok defa yayımlandı ve Hıristiyanlığın kutsal yerlerini gösteren bir rehber olarak kullanıldı. (L)

ARCUNA («Beyaz» veya «Parlak»), **Mahabharata** adlı hint destanının beş kahramanından biri. Yiğit ve namuslu savaşçı. Tanrılardan göksel silâhları aldı, tanrı Krişna'nın yardımıyle ailesinin düşmanları olan Kaurava'ları yendi. Yaşamaktan bıkınca, fethettiği yerleri ağabeyi Yudişthira'ya bırakarak İndra'nın cenneti *Svarga*'ya çıktı. (L)

arcus balistaricus bş. i. (lat.). Esk. sil. Romalıların kullandığı ok atan bir silâh. (L)

ARCY-SUR-CURE, Orta Fransa'da Yonne idarî bölgesinde, civarındaki tarih öncesi mağaralarla ün salan köy; 510 nüf.; çok sayıda ilkçağ eserleri ve insan iskeletlerinden başka bu mağaralardan birçok sanat eseri de çıkmıştır. Bunlar arasında, Trilobite mağarasında bulunan, üzerine gergedan kazılmış bir plaket ayrıca belirtilmeğe değer. Daha yakın zamanlarda Cheval (At) mağarasında çeperlere kazılmış resimler bulunmuştur. (L)

ARD i. ve sıf. Bk. ART.

ARDA i. Yere dikilen işaret çubuğu. ‖ Maden üzerini kazımak veya çıkrıkta çevrilen şeyleri yontmak için kullanılan çelik kalem. ‖ Hükümdar veya kumandan asası. (M)

ARDA, Meriç ırmağının Edirne karşısında sağdan aldığı önemli kol, 220 km. Arda çayı Bulgaristan topraklarında Rodop dağları arasında doğar, genel olarak batı-doğu doğrultusunda uzanarak Kırcaali'den geçer. Bu kesimde kurulmuş bir baraj, önemli bir hidroelektrik santralını besler. Daha doğuda Arda, Bulgaristan topraklarından Yunanistan'a girer ve sonunda Edirne batısında Türkiye'-

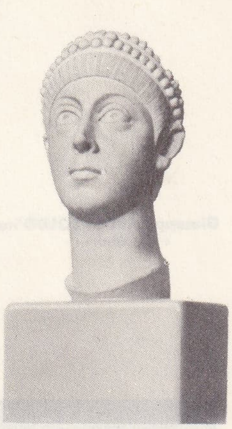

imparator ARCADİUS (Arkeoloji müzesi, İstanbul)

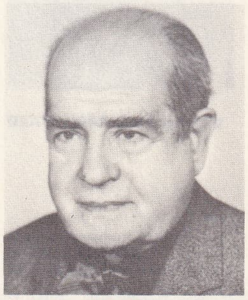

İ. Galip ARCAN

Foto. Boudot-Lamotte (LAROUSSE) ; Turgut Kut (MEYDAN)

Giuseppe ARCIMBOLDO'nun «İlkbahar»ı

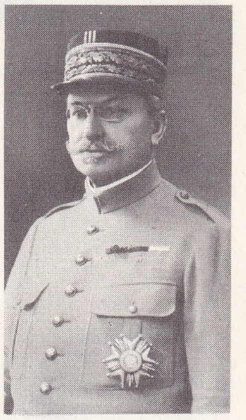

general Louis ARCHİNARD

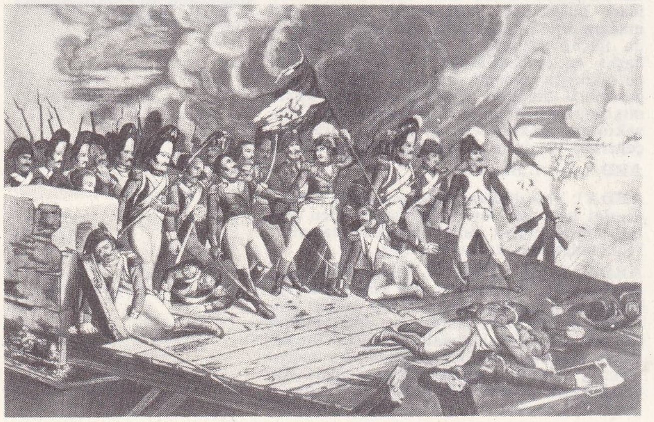

halkın muhayyilesinde ARCOLE köprüsü (Heumann koleksiyonu)

nin Karaağaç topraklarına temas ederek Arda demiryolu köprüsü altından geçer ve Meriç'e karışır. (L)

ARDA (Âdil) **Hacı,** II. Meşrutiyet devri siyaset adamı ve Dahiliye nazırlarından (Lofça 1869-İstanbul 1935). Hukuk mektebini bitirdi (1903). Meşrutiyetin ilânından sonra (1908), Selânik Rüsûmat nazırı oldu. 1909'da Edirne valisi tayin edildi. 1910'da İttihad ve Terakki genel merkez mesul delegeliğine ve genel sekreterliğine seçilerek memuriyetten ayrıldı. Selânik Hukuk mektebinde usul-i fıkıh ve nikâh öğretmenliği yaptı. 1911'de Dahiliye nazırlığına getirildi. 1912'de Gümülcine mebusu ve ikinci defa Dahiliye nazırı oldu. Edirne'nin geri alınmasından sonra, Bursa mebusu oluncaya kadar, Edirne valisi olarak görevde bulundu. Meclis-i Mebusan'ın 3. döneminde Bursa mebusu seçildi. 21 Aralık 1918'e (Meclis-i Mebusan'ın kapatılması) kadar Meclis başkanlığında kaldı. Mütareke'de İstanbul Dârülfünununda medenî hukuk müderrisliğinde bulundu. İtilâf kuvvetleri tarafından tevkif edilerek Malta'ya sürüldü. Malta'dan döndükten sonra, bir süre Almanya'da kaldı. 1922'de Adana ve Bursa valiliği yaptı. 1923'te Reji umum müdürüyken emekli oldu. İnhisarlar idare meclisi üyesi olarak 1926'ya kadar bu görevde kaldı. Lozan antlaşmasına göre, İstanbul'da kurulan Türk-Fransız karma hakem mahkemesinde türk hakemi ve İstanbul Dârülfünunu Hukuk fakültesinde müderris oldu. Dârülfünun üniversite haline getirilinceye kadar bu görevde kaldı. Basılmış eseri, *Borçlar Kanunu Şerhi* (2 cilt, 1929). [M]

ARDA (Fethi), türk ressamı (doğ. 1936). Güzel Sanatlar akademisini bitirdi (1958) ve asistan oldu (1965). 1966'da Avusturya'da Salzburg'da italyan ressamı Emilio Vedova ile çalıştı. Uzun süre kontrüktivist bir anlayış içinde çalıştı, bir ara soyut ve ekspresyonist eğilimli tablolar yaptı. Türkiye'de bazı sergilere katıldığı gibi şahsî sergiler de açtı. Resim ve Heykel müzesinde eserleri vardır. (M)

ARDA (Nâzım), idareci (Sıvas 1907). 1932-1933'te Hukuk fakültesini bitirdi, sonra çeşitli devlet memuriyetlerinde, İçişleri bakanlığı Belediye Dairesi başkanlığında, İstanbul belediyesi reis muavinliğinde, Tekirdağ, Malatya valiliklerinde bulundu. İdare mecmuasında, Belediye dergisinde meslekî konularda dikkate değer yazılar yazdı. (M)

ARDABİL veya **ERDEBİL,** İran'da şehir. Azerbaycan'da, Hazer gölü ve sovyet sınırı yakınlarında, 1 100 m yükseklikte; 66 000 nüf. Tahıl ve kuru yemiş ticareti merkezi. Halılar. Safevîler hanedanının kurucusu, yedinci imam ailesinden şeyh Şafi el-Din Ardabilî'nin mezarı. (L)

ARDAHAN, Doğu Anadolu'nun kuzeydoğu kesiminde, Kars ili topraklarında ilçe merkezi kasaba (9 117 nüf.). Ardahan, ortasından Kuruçay'ın (Kura, Gür) geçtiği bir ovada, 1 800 m yükseltide, bir tepe üzerinde yükselen kalenin eteğinde kurulmuştur. 101 km'lik bir yolla il merkezine ve Artvin üzerinden Karadeniz kıyısına (Hopa), ayrıca Göle-Oltu-Tortum üzerinden Erzurum'a bağlanır. Ardahan, geçen yüzyıllar boyunca Türkiye'nin doğu sınırlarını koruyan bir kale kasabası rolü oynadı, 1878 Berlin antlaşmasıyla Ruslara verildi, Birinci Dünya savaşı başlarında bir süre kuvvetlerimiz tarafından ele geçirildi. Brest-Litowsk antlaşmasıyle Türkiye'ye geri verilen Ardahan, Cumhuriyetin ilk yıllarında da bir vilâyet merkezi haline getirildi. 1926'da Kars iline bağlı ilçe merkezi oldu. Ardahan'da yazlar serin ve yağışlı, kışlar soğuk ve az yağışlıdır. Ovasında çeşitli tahıl yetişir ve bol olarak kuru ot biçilir; bal üretimi de önemlidir. Göle soyu denilen ineklerden elde edilen sütle yağ ve peynir yapılır. — Yüzölçümü 1 241 km², nüfusu 56 562 olan Ardahan'ın Hasköy ve Yalnızçam (Sindizkom) bucakları içinde 61 köyü vardır. (M)

Ardahan barı bls. i. Folk. Kars dolaylarında oynanan bir halk oyunu. Adını Kars'ın Ardahan ilçesinden almış olan bu bar. davul zurna eşliğinde oynanır. (Bk. BAR.) [M]

ARDAL, Norveç'de yer (More-ve-Romsdal idarî bölgesinde). Sunndal üzerinde. Alüminyum sanayii. (L)

ARDANT DU PİCQ (Charles), fransız subay ve askerî yazarı (Périgueux 1821-Gravelotte yakını 1870). Kırım'da, sonra Suriye ve Cezayir'de görevler aldı. Eğitim meselelerine merak sardı, çalışmalarını doğrudan doğruya savaş konusuna yöneltti; en çok da savaş tarihi ve taktik meseleleriyle uğraştı. 1868'de *Etude du Combat d'Après l'Antique* (Eskiçağ Bakımından Savaş Üstüne İnceleme) adlı eserini yayımladı. Savaşta öldü. Bıraktığı yazılar, bir araya getirilerek 1880'de *le Combat Moderne* (Modern Savaş) adıyle yayımlandı. Düşüncelerinin (zaferi sağlayan başlıca etkenler askerî birliğin disiplini ve manevî değeridir) Birinci Dünya savaşına kadar fransız subayları üzerinde büyük etkisi oldu. (L)

ARDANUÇ, Doğu Karadeniz bölümünün iç kısmında, Artvin ili içinde bir ilçe merkezi; 1 761 nüf. Ardanuç, Ardahan'dan gelerek Yalnızçam geçidini (2 650 m) aşıp Çoruh vâdisine (Artvin) inen görülmeğe değer, virajlı bir yolun yakınında, yeşil çayırlar ve ağaçlıklarla kuşatılmış bir yerleşme noktasıdır; yükseltisi: 900 m — Ardanuç ilçesinin yüzölçümü 969 km², nüfusu 23 721. Merkez ve Aşağı ırmaklar bucakları içinde 49 köyü vardır. (M)

ARDASA. Bk. TORUL.

ARDAŞİR I, Sasanîler hanedanının ilk pers kralı (226-241'e doğr.). Papak'ın oğlu ve Sasan'ın torunu Ardaşir, Persleri, Partlara karşı baş kaldırmağa zorladı; Artabanos IV'ü öldürdü (224), kendini «krallar kralı» ilân etti ve otoritesini bütün İran'a kabul ettirdi. Zerdüşt dininin en yüksek tanrısı Hürmüz'den aldığı yetkiyle bu dini Devletin resmî dini yaptı. Ardaşir'in aşıladığı bu din ve sağlam idarî merkezcilik sayesinde, Sasanî imparatorluğu, daha baştan, henüz birliğe kavuşmamış ve derebeylik düzenine yaşayan Arsakid imparatorluğuna karşı çıktı; — **Ardaşir II** (309-383), Hürmüz'ün oğlu ve Hürmüz II'nin torunu. Hıristiyanların amansız düşmanı idi. Daha Adiabene valisi iken onlara işkenceler yapmıştı. Kardeş çocuğu ve kayınbiraderi Şâpûr II'ye halef oldu ise de, pers soyluları, Şâpûr II'nin oğlu Şâpûr III'ü onun yerine getirdiler; — **Ardaşir III,** 622 doğumlu pers kralı (628-630), Şirûya'nın oğlu. 630'da, general Şahrvaraz onu tahtından indirerek yerine geçti. (L)

ARDAYAKLI kertenkele bls. i. Zool. Sürüngenlerden bir kertenkele cinsi. Genel görünüşüyle kertenkeleden çok yılana benzer. Vücudu yılan gibi uzundur. Kuyruğu uzun ve sivri, başı yassıdır. Üyeleri yoktur. (Yalnız arka bacaklarının yerinde, dışkılığa yakın bir çift çıkıntı bulunur.) Kiremit gibi dizili pulları vardır. (Bu zararsız sürüngenler taşların altında yaşar, böceklerle beslenirler. Bir türü (*Pygopus lepidopus*) Avustralya'da, Tasmanya'da ve Yeni Gine'de bulunur. Ardayaklı kertenkelegillerden.) [L]

ARDEA. Esk. coğ. Tiren denizi yakınında, Latium'a bağlı şehir. Efsane kahramanı Aeneas zamanında, kral Turnus yönetimindeki Rutuli'lerin başkenti ve Roma kralları döneminde Latin birliğinin otuz şehrinden biri. M.Ö. 442'de Roma sömürgesi oldu. (L)

ARDEATİNO mahzeni veya **çukuru,** yeraltı taş ocağı; Roma'da *Domine Quo Vadis* kilisesinin 1 km güneyinde Roma'dan Ardea'ya giden eski *Via romana Ardeatino* yakınında. Mareşal Kesserling kumandasındaki alman birlikleri 335 italyan yurtseverini, 24 mart 1944 akşamı, burada öldürdüler. (L)

ARDÈCHE, Fransa'nın güneydoğusunda, Cévennes dağlık kesiminde Rhône ırmağının sağdan aldığı kol; 120 km. Cévennes kesimi dar boğazlardan geçer, daha sonra kireçli Gras yaylasındaki boğazları da aşar, Arc köprüsü altından akarak Saint-Esprit köprüsü yakınında Rhône'a kavuşur. Rejimi çok düzensizdir. 7 00 m³'lük maksimum, 1,5 m³'lük minimumlar kaydedilmiştir. Yukarı çığırında kurulan Montpezat santralı yukarı Loire'ın sularını alır. (L)

ARDÈCHE idarî bölgesi, Fransa'da Massif Central'in güneydoğu kenarında, Vivarais kesiminde idarî bölge; 5 556 km²; 248 500 nüf. Merkezi *Privas.* Batı kenarındaki bölge, aşınımla çok yarılmış, ormanlık ve hayvancılığa elverişli billûrî yüksek topraklar halindedir. Aşağıya doğru vâdiler boyunca meyve bahçeleri sıralanır (elma, kiraz, şeftali, incir). Doğuda, kuzeyden güneye doğru, toprağı oldukça verimli yaylalar, düz bazalt örtüsünün meydana getirdiği Coiron masifi ve marn'lar içinde açılmış zengin çukurları kuşatan kurak kireçli yereyler görülür. Dokumacılık, deri sanayii, kâğıtçılık ve araba montajcılığı. Nüfusun büyük kısmı geçimini tarımdan sağlar. Büyük şehirler yoktur. İktisadî kaynakların kısırlığı yüzünden 1936'dan beri nüfus azalması yüzde 8,7'ye varmıştır. (L)

ARDEMANO (Teodoro), ispanyol mimarı, heykeltıraşı, ressam ve gravürcüsü (Madrid 1664-ay.y. 1726). Alman asıllı bir kral muhafızının oğludur. Claudio Coello'nun öğrencisiydi. 1702'de saray mimarı olarak Felipe V adına La Granja veya Real Sitio de San Ildefonso (Segovia) sarayını yapmağa başladı. Bu sarayı, sonradan italyan Sachetti tamamladı. Madrid'de, Pedro Ribera tarafından tamamlanan Toledo köprüsünün projesini yaptı. En güzel heykelleri, Fransa veliahtının ve Savoia kraliçesinin mezarlarını süsler. Madrid'in San Francisco kilisesinin freskleri de onun eseridir. (L)

ARDEN (Florence NİGHTİNGALE, **Elizabeth** denir), amerikalı kadın estetikçi (Toronto 1882-New York 1966). Güzellik bakımından, sağlık durumunun ve dinlenmenin önemini ilk anlayanlardan biridir. Maine ve Arizona'da dinlenme kürleri yaptırmak amacıyle «güzellik çiftlikleri» kurdu. Bütün dünyada 200 güzellik salonu vardı; Paris salonunu 1925'te açtı. (L)

ARDENA i. (tes. edil. ad). Bir cins devamlı, mat renkli sunî iplik. Devamlı viskoz ipliği. (L)

ARDENİT i. (fr. *ardennite*). Miner. Silikovanadat ve sulandırılmış alüminyum ve manganez arseniyatı. (L)

ARDENNE, Belçika'nın doğu kısmı ile Lüksemburg büyük dükalığının kuzeyinde uzanan tabiî bölge; doğuda Almanya'nın şistli Ren masifine bağlanır, batıda Fransa'da Hirson dolaylarına kadar uzanır, kuzeyde ise Sambre

Foto. Giraudon, Manuel, Goldner (LAROUSSE)

-Meuse oluğu boyunca ve Campine ovasının kumluk bölgesinde sona erer. 10 000 km²'den fazla yer kaplayan Ardenne, soğuk ve ormanlık bir yöredir.

● *Coğrafya.* Ardenne, yüksek yüzeylerden meydana gelen eski bir masiftir. Yüzeyin genel eğimi, hem güneyde (400-450 m), hem batı ve kuzeyde (200-300 m) artarak Liège ile Almanya sınırı arasında 650 m'yi aşar. Bu doruk çizgisi, suları kuzeyde Meuse, güneyde Moselle aklanına dağıtır. Böylelikle Ardenne, en yüksek yeri güneye kaymış bakışıksız bir masif görünüşündedir. Yüzey şekillerinin ana çizgilerinin karmaşık bir oluşumu vardır: daha İkinci zaman başında aşınıp düzleşmiş olan masif, önce doğudan, sonra güneyden ve batıdan (Trias ile Kretase arasında) nihayet kuzeyden (Üçüncü zaman) gelen deniz istilâsına uğramış, ancak Üçüncü zaman sonunda geniş yer hareketleri Ardenne'i bugünkü yükseltiye getirmiştir. Ardenne'in sınırı en belirli şeklini güneyde alır: Lüksemburg'ta ve Fransa'da kireçli ve kumtaşlı dik yamaçlar, eski masif üstüne oturmuş yumuşak kayaçların boşalmasıyle meydana gelen çukur alanlar dizisine hâkimdir. Yükselmenin önemli olmadığı batıya ve kuzeye doğru, eski masif ile tortusal örtüsü arasındaki sınır daha çok ormanlardan meydana gelmiştir.

Gerçekten de toprağın çoraklığı ile iklimin sertliği, Ardenne'i her zaman bir sınır-orman durumunda bırakmıştır. Yağışların yıllık tutarı 1 m'yi aşar; don, üç aydan fazla sürer. Ormanda en çok meşe ve kayın ağacı görülür.

— Zootekn. *Ardenne atı,* anayurdu Fransa'nın kuzeydoğusu olan koşum atı. Kuvveti ve yumuşak başlılığı ile tanınmıştır. (Bk. AT.) ‖ *Ardenne tavuğu,* dayanıklı ve parlak tüylü bir tavuk soyu. (L)

ARDENNE (baron Manfred VON), alman mühendis ve fizikçisi (Hamburg 1907). Kendi kendini yetiştirdi. Berlin'de yüksek frekans tekniği üzerinde bir araştırma laboratuvarı kurdu ve orada televizyon cihazlarının elektrik devrelerini geliştirdi. Elektronik optik uzmanı olarak ilk elektronlu mikroskoplardan birini yaptı. İkinci Dünya savaşından bu yana Rusların atom enerjisi araştırmalarına katılmaktadır. (L)

Ardenne'ler savaşları, 1940'ta, Almanların von Kleist komutasındaki zırhlı birliklerinin büyük bir kısmı (10 tümenden 7'si) Belçika Ardenne'inde, II. ve IX. fransız ordularının süvarilerini püskürttükten sonra Meuse cephesini Houx, Monthermé ve Sedan'da deldi. (Bk. SEDAN *savaşı* ve FRANSA *seferi.*) 1944'ün 16 aralığında Ardenne, von Rundstedt'in 1 000 avcı uçağıyle desteklenen birçok zırhlı tümenle giriştiği şiddetli stratejik karşı saldırısına sahne oldu ve bu saldırı müttefik cephesini Stavelot ile Wiltz arasında 60 km boyunca yardı. Ay sonunda bu saldırı, Amerikalıların hava ve zırhlı birliklerinin giriştikleri karşı saldırı ile durduruldu. Uğradıkları kayıplar, bundan sonra herhangi bir toplu harekete girişmekten Almanları alıkoydu. (Bk. SIEGFRİED *hattı savaşı.*) [L]

ARDENNES idarî bölgesi, kuzeydoğu Fransa'da idarî bölge, Paris havzası ile Ardenne masifi üzerinde uzanır; 5 253 km²; 300 000 nüf. Merkezi *Mézières;* adını kuzeyindeki Ardenne masifinden alır.

Ardennes'de sanayi baş rolü oynar ve çalışan nüfusun büyük bir kısmını geçindirir. Sanayi, en çok Meuse vâdisinde, Sedan dolaylarıyle Givet arasında toplanmıştır; dökümhaneler, haddecilik, küçük metalürji, dokuma sanayii. (L)

Ardennes kanalı, Aisne ile Meuse'ü Vieux-lès-Asfeld'de birleştiren kanal (99 km). Bir milyon ton kadar kömür ve demir madeni nakledebilecek hacimdedir. (Açılışı 1883.) [L]

Arden of Feversham, yazarı bilinmeyen ingiliz dramı (1586). Birtakım nitelikleri dolayısıyle bu eseri, bir zamanlar Shakespeare'e, yakın zamanlarda da Th. Kyd'e mal edenler oldu. Oyun konusunu, 1551'de geçmiş günlük bir olaydan alır: Arden adlı zengin bir burjuva, karısı ile karısının adî ve kaba köylü âşığı tarafından öldürülür. Karşı konulmaz bir gücün cinayete sürüklediği kadın karakteri (Alice), büyük bir ustalıkla çizilmiştir. (L)

ARDEŞEN, Doğu Karadeniz kıyısında Rize ili içinde ilçe merkezi kasaba (5 488 nüf.). İl merkezinin 49, Pazar kasabasının 7 km doğusunda, Fındıklı ilçe merkezinin 18 km batısında yer alır. Çamlıhemşin ilçe merkezine giden 22 km'lik bir yol, Ardeşen'in batısında kıyı yolundan ayrılır. — Ardeşen ilçesinin (yüzölç. 615 km², nüf. 22 864) tek bucağı içinde 21 köyü vardır. 1953'te ilçe kurulmadan önce Ardeşen, Pazar ilçesine bağlı bir bucağın merkeziydi. Ardeşen'in çeşitli ürünleri arasında çay, tütün, mısır, turunçgiller yer alır. (M)

ARDHA-MAGADHİ i. Leng. Prakrit adı altında toplanan ve Maharaştri'ye yakın lehçelerden biri. (L)

ARDHANARİ (*Yarısı dişi olan tanrı*), tanrı Şiva'ya er-dişi tanrı olarak verilen ad. Tanrının kendisi ile, sahip olduğu dişilik enerjisinin birleşmesi (*Şakti*) demektir. (L)

ARDIÇ. Her mevsimde yapraklı ağaç veya ağaççık (Servigillerden): *Yürüyen bir ardıç gibiyim / yapraklarım hışır hışır* (Oktay Rifat).

— ANSİKL. *Ardıç*'lar (*Juniperus*), ılıman ve soğuk bölgelerde yetişir. Adî ardıç (*J. communis*), tıpta ve aşçılıkta kullanılan üzümsü meyveler verir. Katran ardıcı (*J. oxycedrus*), Akdeniz bölgesinde yetişir. Odunun kuru damıtılmasıyle elde edilen katran, ardıç katranı adını taşır ve deri hastalıklarında asalak öldürücü olarak kullanılır. Virginia ardıcı'nın (*J. Virginiana*) odunundan kurşun kalem sanayiinde faydalanılır. Başka türleri (*İspanya sediri*) tütsü için kullanılan bir çeşit sakız verir. *J. thurifera* ağacı 300-400 yıl yaşar.

— İçk. sanay. *Ardıç likörü,* yabanî meyveler ile şekerden yapılan, ardıç yemişi ve pelin ağacının tepe tomurcuklarıyle kokulandırılan mayalanmış içki. (LM)

ARDIÇ kuşu i. Külrengimsi veya esmer ötücü kuş. Alt tarafı açık renkli, benekli veya tamamen koyudur. Gövdesi uzunca (22-30 sm), ötüşü ahenklidir. Yeryüzünde pekçok türü olan ardıç kuşları, daha çok böcek yiyerek beslenir. Kaya-ardıç kuşu (*monticala sexatilis*), gök-ardıç kuşu (*M. solitarius*), pasrengi ardıç kuşu (*T. pilarus*), kolyeli ardıç kuşu (*T. torquatus*), ökre ardıç kuşu (*T. viscivorus*) iyi bilinen türleridir. (Karatavukgillerden.) [Bk. KUŞLAR *levhası.*] (L)

ARDIL sıf. Dil bil. *Ardıl cümlecik,* esas cümleciğe bağımlı ve mantıkî veya gerçek bir sonucu gösteren cümlecik.

— Oftalmoloji. *Ardıl görüntü,* daha önce seçilen eşyanın görüntüsünü tamamlayan bir rengin görüntüsü: eşya mor ise görüntü sarı olur, yeşil ise kırmızı olur v.b. (Rüyaların ve sanrıların oluşumunda ardıl görüntüler büyük rol oynar.)

— Psikol. *Ardıl görüntü,* bir duyumun kaybolmasından sonra arda kalan görüntü. (L)

ARDIŞIK sıf. (yeni k.). Aralıksız olarak süren, birbirini takip eden; *mütevali.*

— Mat. Bir, iki, üç gibi birbiri ardından gelen, devam eden sayılar.

— Oftalmoloji. *Ardışık görüntü,* daha önce algılanmış olan bir nesnenin rengini tamamlayan rengin görüntüsü: nesne mor ise bu görüntü sarı, yeşil ise kırmızı v.b. dir. (Ardışık görüntüler düşlerin ve sanrıların oluşmunda büyük rol oynar.)

— Psikol. *Ardışık görüntü,* bir duyumun kaybolmasından sonra da süren görüntü.

— Tıp. *Ardışık olgular,* bir hastalıktan sonra veya hastalığın sonuna doğru beliren, fakat hastalığın kaçınılmaz sonuçları olmayan olgular: *Uykusuzluk sık rastlanan bir ardışık olgudur.* (L)

ARDİGO (Roberto), italyan filozofu (Cremona eyaletinde Casteldidone 1828-Mantova 1920). Mantova katedrali papazı. Mantova lisesinde felsefe öğretmeni. 1871'de papazlığı bıraktı, 1881'den intihar ettiği 1920 yılına kadar Padova üniversitesinde profesör, İtalya'da pozitivizm'in başlıca temsilcisi. Eserleri: *Psicologia Come Scienza Positiva* (Pozitif İlim Olarak Psikoloji, 1870); *La Formazione Naturale nel Fatto del Sistema Solare* (Güneş Sisteminde Tabiî Oluşum, 1877); *La Morale dei Positivisti* (Pozitivist Ahlâkı, 1878); *Il Vero* (Gerçek, 1891); *La Ragione* (Akıl, 1895); *Scienza del'educazione* (Eğitim İlmi, 1913). [L]

ARDİL i. (tes. edil. ad.). Yer fıstığının bitkisel proteinlerinden itibaren elde edilen sentetik iplik veya elyaf: *Ardil, elbise yapımında, tuhafiyecilikte, şapkacılıkta, halıcılıkta kullanılır.* (L)

ARDİSİA i. 230 türü bulunan bir cins küçük ağaççık. Pekçoğu Avrupa serlerinde yetiştirilir; hepsinin kökeni tropik bölgelerdir. (*Ardisia humilis,* Seylan adasında ateşli hastalıklara karşı kullanılır.) [L]

ARDİSTAMA. Esk. coğ. Anadolu'da Kappadokia bölgesinde bir şehir. (Bugün *Arısama.*) [M]

ARDİTİ i. (ital. k., *cüretliler* demektir). Birinci Dünya savaşında, italyan ordusunda taktik akınlarda ve tehlikeli görevlerde kullanılan özel birliklere verilen ad. (L)

ARDİYE çoğl. i. (ar. *arż,* yer'den *ardiye*). Genellikle ticarî eşya saklamağa yarayan yer: *Ardiyenin bir tanesi hâlâ tıklım tıklım...* (S. F. Abasıyanık). *Savaş patlayınca, herif ne düşündüyse düşündü ardiyeyi, dükkânı anahtar vermecesine satıp İstanbul'a gitti* (K. Tahir). ‖ Resmî veya özel bir ardiyede saklanılan eşya için ödenen ücret: *İki saate kadar boşaltılmadığı takdirde otuz üç lira ardiye binecek...* (O. Kemal). Bk. ANTREPO.

— Huk. Eşyaların bir sorumluluk altında saklandığı, açık veya kapalı yerler. ‖ *Ardiyeci,* başkalarına ait eşyayı ücret karşılığında saklamayı meslek edinmiş kimse. ‖ *Ardiye mukavelesi,* eşyayı bırakanla ardiye sahibi arasında eşyanın saklanmasını sağlamak maksadıyle yapılan anlaşma. Bu anlaşma gereğince eşyayı bırakana, eşyayı temsil eden senet verilir. Senedi elinde bulunduran eşyanın kendisine verilmesini isteyebilir. (M)

ARDODA bls. i. Anat. Gözde, iris ile billûrcisim arasındaki, içi özel bir sıvıyle dolu boşluk. Bk. ODA. (M)

ARDOLUŞUM bls. i. Önceden değil de sonra meydana gelen oluşum. (Bireylerde, ancak bu bireyler olgunlaştıktan sonra meydana gelen tohumlar için kullanılır.) [*Zt.* ÖNOLUŞUM.] (L)

ARDOUİN (Beaubrun), haitili tarihçi (L'Anse-à-Veau 1786-Port-au-Prince 1864). On bir ciltlik *Études sur l'Histoire d'Haiti*'yi (Haiti Tarihi Üzerine İncelemeler, 1853-1860) yayımladı. (L)

ARDOUİN (Coriolan), haitili şair (Port-au-Prince 1812-ay.y. 1835), öncekinin kardeşi. *Reliques* (1837) adlı eseri romantik haiti şiirinin ilk örneğidir. (L)

ARDRES, Kuzey Fransa'da (Pas-de-Calais idarî bölgesi), Calais'nin güneydoğusunda kasaba; 3 137 nüf. XIV. ve XV. yüzyıl kiliseleri. Şeker rafinerisi. Dokuma sanayii (bez).

— Tar. Fransa kralı François I ile İngiltere kralı Henry VIII arasındaki Altın Çadırlı Orduğah denilen görüşme 1520'de Ardres ile Guines arasında yapıldı. 1546'da, Boulogne şehrini Fransa'ya geri veren barış antlaşması da Ardres'de imzalandı. (L)

ARD-Rİ. Bk. AİRD-RİGH.

ARDUİN (955'e doğr.-1015). Marche dell' İvrea valisi. İtalya kralı seçildi ve Pavia'da taç giydi (1002), Henri II tarafından tahttan indirildi (1004), son günlerini keşiş olarak geçirdi. (L)

ARDUİNO (Giovanni), italyan jeologu (Verona'da Caprino 1714-Venedik 1795). *«Due Lettere Sopra Varie Osservazioni Naturali Dirette al Professor A. Vallisniri* (Profesör A. Vallisniri'ye Çeşitli Doğal Gözlemler Üzerine İki Mektup) [Venedik 1760, Leipzig 1762] adlı eserinde bütün fikirlerini toparlar. Kayaların başlıca üç zamanını belirten ilk bilgindir. (L)

ARDUS, aynı adı taşıyan üç Lidya kralı. Giges'in oğlu olan sonuncu Ardus, babasından sonra tahta çıkıp 652'den 637'ye kadar saltanat sürdü. İyonlar ve Miletlilere karşı başarılı seferler yaptı. Lidya'ya saldıran Kimmerleri geri püskürttü. (L)

ARDUVAZ i. (fr. *ardoise*). Gri, mavimsi veya çok mor ince tabakalar halinde ayrılabilen şistli taş.

— ANSİKL. *Arduvaz,* killi çamur birikintisinden meydana gelen tortul bir taştır. Jeolojik olaylar sırasında, yüksek ısı ve basınç altında kalan bu birikinti, tabakalaşmaya uğramıştır. Arduvaz çıkaran başlıca ülkeler İngiltere (Galler ülkesindeki arduvaz yatakları dünyanın en zengin yataklarıdır), Amerika Birleşik devletleri (Pennsylvania ile Vermont)

ARDÈCHE boğazlarından bir görünüş

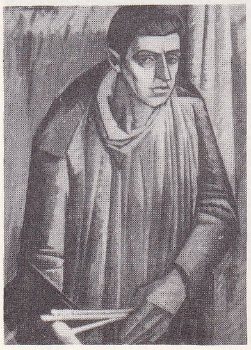

Fethi ARDA'dan «Portrem»

Nâzım ARDA

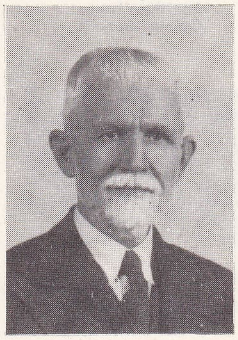

Âdil ARDA

Foto. Perret (LAROUSSE) ; Yeni Sabah arşivi (MEYDAN)

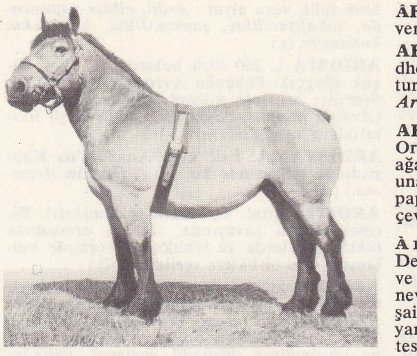

Ardenne atı

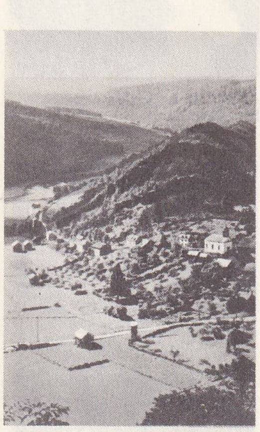

ARDENNE'de Rochehaut'nun görünüşü (Belçika)

ARDHANARİ dravidyen bronz (Guimet müzesi)

ardıç yaprak ve meyveleri

ve Fransa'dır (Anjou-Mayenne bölgesi). Fakat Almanya, Belçika, Lüksemburg, Norveç, İsviçre, İtalya ve Portekiz'de de pek önemli olmayan arduvaz yatakları vardır. Türkiye'de de Nevşehir ilinde geniş arduvaz yatakları bulunmuştur. Arduvazın ocaklardan şist blokları halinde çıkarılması maden işçileri tarafından yapılır.

XIX. yy. ın ortasına kadar, Belçika'da, Fransa'da, Galler ülkesinde, Amerika Birleşik devletlerinde arduvaz açık yataklardan elde edilirdi. Üstteki toprak tabakası kaldırıldıktan sonra, damar yönünde derine inilmeğe başlanır, bir arduvaz kenarı elde etmek için damar bir yerinden kesilirdi. Göçük'ten sakınmak için kenarlarda şev bırakmak gerektiğinden, 3 veya 4 m'lik dik basamaklarla yüz metre derinliğe kadar inilebiliyordu. Daha sonra, normal geniş açık işletme şekline geçildi. Ne var ki, göçük'lerin sıklaşması ve ocakta meydana gelen işe yaramaz artıkları (bunların miktarı işe yarar maddeninkine eşitti) çıkarmak zorunluluğu, yukarıda anlatılan metottan vaz geçmeyi gerektirdi. Onun yerine, *ters basamaklı işletme metodu* uygulandı. Buna göre, hangi derinliğe kadar inilmek isteniyorsa oraya kadar bir kuyu veya eğik bir galeri kazılır, birleştirici bir yolla da birbirine bağlı bir sürü oda meydana getirilir. Çıkarılan taş, bu yoldan çıkarma kuyusuna gönderilir. Oda meydana getirildikten sonra, odanın tavanında, giriş yerinden dibe kadar istenilen derinlikte bir çukur açılır. Sonra sırayle kat kat taş çıkarılır. Taş blokları 4-5 m yüksekte kaldığı zaman, işçiler lağım açabilmek ve yukarıdaki taşları söküp düşürmek için, tavana asılı iskeleler üzerinde çalışır. İskeleye lüzum kalmaması için taş bloklarının 2,5 m'den yüksek olmaması gerekir. Bölmenin tavanındaki bir kenarı bütün olarak düşürmek için, bölme boyunca, 50 sm aralıkla, 1,20-2 m derinliğinde yatay delikler açılır, içine dinamit konur ve akşam iş sona erdiği zaman elektrikli kapsül ile ateşlenir.

Bölmenin tavanında kalan tehlikeli taşlar indirildikten ve bölmede güvenlik sağlandıktan sonra özel bir ekip büyük parçaları sivri varyoz ve kamalarla parçalayarak ya doğrudan doğruya veya tahta sandıklar içinde taş arabalarına doldurur, çıkarma kuyusunun dibine gönderir.

Odanın tavanı bir kat alındıktan sonra, gene girişten itibaren ikinci bir tavan çukuru açılır. Bu çalışma, ocağın elverdiği ölçüde tekrarlanır. Sonunda ya yeryüzüne varılır veya eski bir bölmeye ulaşılır. O zaman yeniden daha derin bir kuyu açılır. Kuyudan çıkarılan taş, bir atelyede veya açık havada işlenir, örtü arduvazı haline getirilir. Açık havada işleme metodu dededen kalma bir metottur. Ayaklara tabanı tahta ayakkabılar giyilir, bacaklara taş kesmesin diye bezden dolaklar dolanır, iple sarmalanır. Önce büyük bloklar kolayca evrilip çevrilebilecek levhalar haline getirilir. Sonra şistin katlarından faydalanılarak plakalara ayrılır. Daha sonra kesilip biçilerek istenilen boyutlarda levhalar haline getirilir.

Eskiden bacak arasına kıstırılarak yapılan bu işler, şimdi modern kesme biçme makineleriyle yapılmaktadır. Arduvaz, en çok çatı örtüsü olarak kullanılır. Isı ve su geçirmeyen kaplamalar, döşemeler yapmağa da yarar. Ayrıca, arduvaz tozu bazı sanayi dallarında çok aranan bir maddedir (gramofon plakları, boyacılık, dökümcülük). [L]

ARDÜLKE blş. i. Bir bölgenin, kıyı veya limanlara göre içeride kalan kesimi. (L)

ÂRE i. (ar. *ᶜâre*). *Esk.* Ödünç alınan veya verilen şey, iğreti mal. (M)

ARE, Kuzeybatı İsveç'te (Jämtland), Tron dheim demiryolu üzerinde kış sporları ve turizm merkezi; 518 nüf. 6 km kuzeyinde *Areskutan* (1 420 m) dağı yükselir. (L)

AREA i. (lat. k., *açık ve boş alan* demektir). Orta yerinde ilk doğu kiliselerinin kurulduğu ağaçlıklı kutsal avlu. (Payenlerin *temenos*'una benzer. Bu avlulardan bazıları, bölge papazlarının barınaklarına açılan revaklarla çevriliydi.) [L]

À rebours, J. K. Huysmans'ın romanı (1884). Des Esseintes adında zevkleri çok incelmiş ve kimseye benzememeğe dikkat eden bir nevropatın hikâyesi. Bu roman kişisi, fransız şairi Robert de Montesquiou örnek alınarak yaratılmıştır. Hayattan tiksinen Des Esseintes, günlük yaşamasının en ufak ayrıntılarında bile alışılagelen toplum kurallarına aykırı bir davranışı sürdürmeğe girişir. Eserin, sembolist kuşak üstünde çok belirli bir etkisi olmuştur. (L)

A'REC sıf. (ar. *ᶜarec*, topallık ve aksak yürümek'ten *aᶜrec*). *Esk.* Topal, ayağı sakat olan.

◆ **Arcâ** sıf. Aksak, topal (dişi). ‖ **i.** Sırtlan.

◆ **Arecan** i. Topallık. ‖ Topal bir kimsenin yürüyüşü. (M)

ARECİBO, Porto Riko'nun kuzeyinde kıyı şehri; 28 700 nüf. Şeker rafinerisi. Dünyanın en büyük radyo teleskop istasyonlarından biri. (L)

ARECOMİCİ. Esk. coğ. Güney Galya halkı. Narbonensis'in Tectosages adlı halkıyle birleşerek *Volcae* veya *Volces* halkını meydana getirdi. Başkentleri Nîmes (*Nemausus*) idi. (L)

AREFE veya **ARİFE** i. (ar. *ᶜarefe*). Dinî bayramlardan bir önceki gün: *Bu akşam arefe. Yarın bayram* (C. S. Tarancı). ‖ Aslında zilhiccenin dokuzuncu gününe yani kurban bayramından önceki güne denir. Bu günde hacılar Arafat'a çıkarlar. ‖ Bir olayın öncesi: *Bu izdivaç hayatının arefesi yok* (A. Rasim). *Osmanlı ricali arasındaki ihtilâf, Patrona isyanının arefesinde şiddet kesb etmişti* (M. Aktepe).

— DEY. *Arefe çiçeği*, arefe günü bayramlıklarını giyen (alay etmek için söylenir). ‖ Çok süslü gezen.

— Teşk. tar. *Arefe divanı*, sarayın ikinci avlusunda arife muayedesi yapılırken Enderun'da toplanan divan. ‖ *Arefe muayedesi*, osmanlı sarayında şeker ve kurban bayramlarından bir gün önce, arefe günü yapılan tören. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Teşk. tar. *Arefe muayedesi*'ne ikindiye doğru başlanırdı. Divanı Hümayun çavuşları alay meydanında yani orta kapı ile Babüssaade arasındaki ikinci avluda ve Adil köşkü denilen padişahlara mahsus yerin karşısında sıra halinde dururlardı. Ayrıca mehter takımı ile hâs ahırdan çok süslenmiş atlar ve bunların üzerine binmiş saraçlar bu törene katılırlardı. Büyük İmrahor ağa bunlara nezaret ederdi. Tören ikindi namazından sonra fatiha ile başlardı. Bundan sonra mehter takımı çalar, çavuşlar alkış tutarlardı. Sonunda duacı çavuş yarı manzum yarı mensur bir dua okur ve yine bir fatiha ile tören biterdi. (M)

AREFLEKSİ i. (fr. *aréflexie*). Tıp. Reflekslerin doğuştan yokluğu veya sonradan kaybedilmesi. (L)

AREGİO (Pablo DE), italyan ressamı, Valencia'ya yerleşti. Valencia katedralinin büyük mihrap panolarını yaptı (1506). [L]

AREİA. Esk. coğ. Doğu Horasan ile bugünkü Seistan'ın yerinde olan, Ariane'nin bir kısmı. Başkenti: *Alexandreia Areia* (bugün Herat), Areia'ya *Ariane* adını veren Strabon'a göre bu şehir, *Arius* (Hari Rud) nehri üzerindedir. (L)

AREİK sıf. (fr. *aréique*). Coğ. Bk. AKIŞ (*akışsız*).

AREİON, kısrak biçimine giren Demeter ile aygır biçimine giren Poseidon'un birleşmesinden doğan at. (L)

AREİONESOS. Esk. coğ. Bk. ARETİAS.

AREKA (portekizce *areca*). İnce uzun saplı palmiye. Güneydoğu Asya'nın sıcak bölgelerinde yetişir. Zeytine benzeyen meyvesi lifli yapıda ve ince çekirdeklidir.

— ANSİKL. Sunda adalarından geldiği sanılan başlıca çeşidi *Areca catechu*, Asya ve Hint takımadalarının bütün sıcak bölgelerinde yetişir. *Areka* veya *areka cevizi* denilen meyvesi bir çeşit ilâç olarak kullanılır. Küçük parçalara bölünebilen çekirdeği, hint biberine katılır. Palmiye lahanası denen tomurcukları yenir, kabuğu ise ip yapımında kullanılır. *Areka* cinsi, arekagillerin en önemli türüdür. (L)

AREKOLİN i. (fr. *arécoline*). Areka cevizinden çıkarılan, solucan düşürücü ve baytarlıkta salgıları uyarıcı olarak kullanılan alkaloit. (L)

AREL (Bülent), türk bestecisi (İstanbul 1919). Ankara Devlet konservatuvarı bestecilik ve orkestra yöneticiliği bölümlerini bitirdi. Ankara Devlet ve İstanbul Belediye konservatuvarları ve Gazi Eğitim enstitüsünde müzik öğretmenliği yaptı. 1959'da New York'a giderek «Columbia - Princeton Electronic Music Center» de (Elektronik Müzik Merkezi) çalıştı. Çeşitli çalgılar için oda müziği, 3 senfoni (1951, 1951-1952, 1952); Rilke'nin şiirleri üzerine altı şarkı, *Güller* (1952); bale müziği, *Haensel ile Grete* (1952); *Bremen Mızıkacıları* (1957); İlhan Berk'in şiirleri üzerine 5 *Sonnet* besteledi. Elektronik müzik alanındaki eserleri şunlardır: *Scapegoat* ve *Bulvar* oyunları için müzik (1960, 1963-1964); *Elektronik Müzik No.* 1 (1961); *Music for a Sacred Service, Prelude and Postlude* (Kutsal Âyin için Müzik: Prelüd ve Postlüd) 1963; *Stereo-Elektronik Müzik No.* 1, (1964). Son olarak ses şeridi için *Music for Dancers* (Dansedenlere Müzik) 1968, adlı eseri düzenlemiştir. (M)

AREL (Fahri), türk cerrahı (İstanbul 1894). Cenevre Tıp fakültesini bitirdi (1917), aynı fakültenin Cerrahî kliniği asistanı (1918-1922), sonra İstanbul Tıp fakültesi I. Cerrahî kliniği doçenti (1933-1940), profesörü (1940-1952) ve 8. Cerrahî kliniği Ord. profesörü oldu (1952-1961). 147'ler (Bk. ÜNİVERSİTE) arasında üniversiteden ayrıldı. Eserleri: *Umumî Cerrahî Dersleri* (Prof. Nissen ile 1936); *Les Bronchestasies* (1936); *Göğüs Cerrahîsi* (1950). Yerli ve yabancı tıp dergilerinde incelemeleri yayımlandı. (M)

AREL (Hüseyin Sadeddin), türk besteci ve musiki bilgini (İstanbul 1880-ay.y. 1955). Anadolu kazaskeri Dardağanzade Mehmed Emin Efendinin oğlu ve Adliye nazırı kazasker Ali Haydar Arsebük'ün kardeşi. Hukuk mektebini bitirdi. Adliye nezareti mütercimi, mektubî müdürü, deniz ticaret mahkemesi hâkimi (1909), Makedonya vilâyetleri Adliye müfettişi, ceza işleri müdürü, Adliye müsteşarı (1911), Şûrayı Devlet üyesi (1913), Defter-i Hakanî emini (tapu ve kadastro umum müdürü) [1915], Şûrayı Devlet Tanzimat Dairesi reisi oldu (1915). Şûrayı Devlet kaldırılınca devlet görevinden çekildi. İzmir'de, sonra İstanbul'da avukatlık yaptı. 1910'da Washington'da toplanan Milletlerarası hukuk kongresinde Türkiye'yi temsil etti. 1908'de *Şehbal** adlı lüks dergiyi yayımlamağa başladı (on beş günde bir). 1939-1940'ta aylık *Türklük* kültür dergisini yayımladı (14 nüsha).

Arapça, Farsça, Fransızca, İngilizce ve Almancayı bilir, diğer birkaç dili de okuyup anlardı. Hukuk bilgini ve edip olarak da tanınmıştır. Musikiye 10 yaşında başladı. Hemen bütün sazları çalmayı öğrendi. 1907-1909'da Edgar Manas'tan batı musikisine ait bilgiler öğrendi. Devrinin bütün musiki ustalarını tanıdı. Rauf Yekta ve Dr. Subhi Ezgi ile beraber türk musikisi ilmi üzerinde çalıştı. Bu suretle 500 yıldan beri âdeta unutulmuş olan türk musikisi nazariyatı ortaya çıktı. Türk ve batı musikilerinde hâlâ kullanılan yüzlerce terim koydu. Bir kemençe beşlemesi yaptırdı. 1943-1948'de İstanbul konservatuvarı başkanlığında bulunarak, batı müziği kısmını ıslah etti ve türk musikisi kısmı ile icra heyetini kurdu. Türk Filarmoni derneği ile Türk Hukukçular derneğinin kurucusu ve ilk başkanıdır. Konferansları, yazıları, konservatuvar ve özel dersleri, cumartesi toplantılarındaki sohbetleriyle, türk musikisinin çoksesli çağdaş bir sanat olarak gelişmesi için büyük gayret gösterdi. Kütüphanesi, ölümünden sonra İstanbul üniversitesine verildi. Türkiyat enstitüsünün bir köşesinde kurulan Arel kütüphanesi, özellikle

Foto. Feher, Degroote, Viollet, A.D.P. (LAROUSSE)

emsalsiz türk musikisi repertuvarını toplayan on binlerce nota ile, büyük değer taşır. Başlıca eserleri: *Türk Musikisi Nazariyatı Dersleri, Türk Musikisi Kimindir?, Armoni Dersleri, Kontrpuan Dersleri, Füg Dersleri, Eski Musiki Tarihi, Prozodi Dersleri.* Son yıllarında gençliğinde özellikle batı tarzında bestelediği yüzlerce eserini yok ettiği için, bugün elimizdeki eserleri 741 parçadan ibarettir: 51 *mevlevî âyini,* 108 *durak,* 101 *ilâhi,* 3 *nakış beste,* 2 *aksak* ve 2 *yürük semaî,* 51 *gazel,* 120 *şarkı, fantezi* ve *köçekçe,* 26 *peşrev,* 106 *saz semaîsi,* 61 *oyun havası,* 16 çok uzun tasvirî *saz eseri,* 3 dinî *saz eseri,* 20 *taksim,* 71 *çoksesli parça* (sonatin, ikileme, üçleme, dörtleme, beşleme, altılama, füg, kanon, marş, şarkı, ilâhi). Bütün bu eserler, nüans işaretleriyle yazılmış, batının ifade unsurlarından yararlanmıştır. Hemen hepsi virtüozluk parçaları olduğu için, bugünkü durumda icra edilmeleri imkânsızdır. Fevkalâde bir nağme ve cümle yapısı gösterirler. Arel, şarkı formunda büyük şarkı bestecileri derecesine erişememiş, beste-semai formlarında da pek eser vermemiştir. Fakat gerek dinî eserlerde (özellikle âyin ve durak), gerek saz eserlerinde, türk musikisinin, çok önemli bir bestecisi olarak kalmıştır. (M)

AREL (Maide), türk ressamı (doğ. 1907). İstanbul Güzel Sanatlar akademisinde, olgun çağında da Paris'te André Lhote atelyesinde resim öğrenimi yaptı, eşi Şemsettin Arel gibi geometrik stilizasyonlar aradı, ama bunları daha gerçekçi bir görüşle figürlü düzenlemelerde uyguladı. Lhote'un etkisini yansıtan *Mevleviler, Hamam, Odalık* gibi resimlerinde yerli ve bölgesel bir çeşni aramıştır. (İstanbul Resim ve Heykel müzesi.) [M]

AREL (Şemsettin), türk ressamı (doğ. 1907). Ünlü ressamlarımızdan Mehmet Ruhi'nin oğlu. İstanbul Güzel Sanatlar akademisinden mezun oldu, uzunca süre gerçekçi-izlenimci bir anlayışla çalıştı. 1960'tan önce Paris'e gitti, André Lhote'un özel akademisinde bulundu. Bir süre, Lhote'un etkisi altında kübizm'e yöneldi, fakat zamanla daha soyut bir üslûbu benimsedi ve eski türk yazılarını inceleyerek «hat» sanatını hatırlatan soyut düzenlemeler yaptı. 1962'de Paris'te Foyer des Artistes'de (Sanatçılar Ocağı) eşi Maide ile bir sergi açtı. (İstanbul Resim ve Heykel müzesi.) [L]

ARELLİUS FUSCUS, latin hatibi, Milâdın ilk yıllarında yaşamış, Ovidius'u yetiştirmiştir. (L)

AREMONİA i. Dağ ormanlarında yetişen bitki, yaprakları irili ufaklı dokuz parçadan meydana gelir. (Gülgiller [Rosaceae].) [L]

AREMREM i. (ar. *ᶜaremrem*). Kalabalık ordu: *Semâya ra'şe veren bir aremrem-i feryad...* (Ali Ekrem). ‖ Sıf. Çok sayıda, pekçok: *Kalemin gürültüsü ve patırtısıyle esasen kof olan o kuvvetini şişiriyor, büyütüyor, hasılı bir leşker-i aremrem gibi gösteriyordu* (Yahya Kemal). [M]

ARENA i. (lat. k., kum demektir). Gladiyatörlerin dövüştüğü roma amfiteatrlarının ortasında bulunan, daire biçiminde kumlu alan. ‖ Boğa güreşlerinin yapıldığı bir çeşit stadyum. ‖ *Mec.* Çoğu zaman siyasî çekişmelere sahne olan yer: *Kuvvetli bir ihtirası da yoktu ki, geniş ve vahşî çığlıklarla arenayı doldursun* (A. H. Tanpınar).

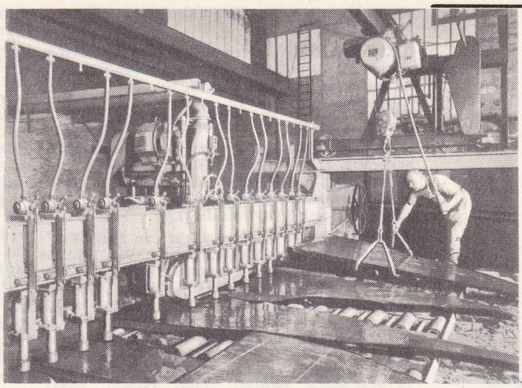

arduvaz imalâtında düzeltme işlemi (böylece arduvaz plaklar meydana gelir) daha önce arduvaz bloklar ayrılma ameliyesine tabi tutulur

— Jeomorfoloji. Granitli kayaçların ufalanmasından oluşan madde. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Jeomorfoloji. *Arena,* içinde granit ve gneiss'in aşınmamış minerallerine (kuartz, mika, feldispat) rastlanan kumlardır. Çeşitli şekillerde meydana gelebilir. Donma sonucu ayrışımdan arena olabilir; bu durumda hiç bir kimyevî bozulmaya uğramaz ve billûrlar olduğu gibi kalır; ama genellikle arenalar, kimyevî bir bozulmadan türer; bu türemede feldispat hidratasyonunun önemli etkisi olduğu kabul edilir. Bu durumda arenanın mineralojik bileşimi, ana kayaçınkinden farklı olarak kolay bozulmayan kuartz'-dan yana daha zengindir.

◆ **Arenalaşma** i. Jeomorfoloji. Billûrî kayaçların arena halinde ayrışıma uğraması.

◆ **Arenalı** sıf Jeol. (*Eşanl.* KUMLU.) [LM]

ARENA, Padova'da meydan. Adını eski bir roma amfiteatrından alır. Meydandaki ünlü küçük kilise de aynı adla anılır. Scrovegni ailesinin Meryem'e adadığı bu kilise, baştanbaşa Giotto'nun 1303-1305'te yaptığı fresklerle süslüdür. 38 Pano halinde, İsa ve Meryem'in hayatından sahneler, tablo altlarındaysa kötülük ve erdem tasvirleri vardır. (L)

ARENA (Antoine DES ARENS), XVI. yy. başlarında yaşamış Güney Fransa'lı (Provence) yazar (Toulon yakınında Solliès-ay.y. 1544). Halk danslarını, notalarını vermeden, adımlarıyle tarif eden incelemeler yazdı. *Provencialis de Bragardissima Villa de Soleriis* (1536) adlı eseri birçok kere basıldı. (L)

ARENAL (Concepcion), iyiliksever ispanyol kadını (El Ferrol 1820-Vigo 1893). Kendini sosyolojiye verdi, *Vor de la Caridad* (İyiliğin Sesi) dergisini kurdu, otuz yıl boyunca hapishaneler genel müfettişliği yaptı. Yalnız İspanya'da değil bütün Avrupa'da da ceza hukuku ve sosyal yardım konusunda olumlu bir etki yaptı. (L)

ARENARİA i. Bitki türü. Avrupa'da pekçok çeşidi vardır. Çiçekleri mavi veya pembedir. Kayalıklarda ve daha çok kumsallarda yetişir. (Karanfilgillerden.) [L]

ARENARİA i. Su kıyılarında yaşayan ufak kuş. Yazın tüyleri beyaz, siyah ve kızıl, kışın daha koyudur. Ayakları turuncu, oldukça uzun gagası koni biçimindedir. (İki yarım kürenin kuzey uçlarındaki kayalık kıyılarda yuva yapan kolyeli arenaria [*Arenaria interpres*] göç sırasında yeryüzünün bütün kıyılarına yayılır. Buna benzeyen bir türe, sadece Kuzey Pasifik'in Amerika kıyılarında rastlanır. Yağmurkuşugiller.) [L]

Arenaria, Arkhimedes'in inceleme kitabı. Yazar bu eserinde, çok büyük sayıları göstermeğe yarayan bir yöntemi açıklar. (L)

ARENARİUS i. Esk. tar. Roma'da, bir amfiteatrın *arena*'sına çıkanların tümüne verilen genel ad. ‖ Roma'da, kum üstünde rakamlar çizerek temel aritmetik öğreten öğretmen. (L)

ARENBERG (Léopold Philippe DE LİGNE, AERSCHOT dükü) [Brüksel 1690 - Heverlee 1754]. İspanya veraset savaşında, arşidük Karl'ın tarafını tuttu, sonra 1716'dan 1718'e kadar Türklerle savaştı. Avusturya'da çeşitli askerî ve sivil görevlerde bulundu. Sürgündeki J. J. Rousseau'yu destekledi ve Voltaire ile mektuplaştı. — Oğlu KARL MARİE RAYMOND (1721-1778), feldmareşal olarak Avusturya'nın hizmetinde çalıştı, Yediyıl savaşında önemli bir rol oynadı. (L)

ARENBERG dükü ve **prensi** (Louis Engilbert) [Brüksel 1750-ay.y. 1820]. Ren'in sol kıyısında derebeyi. Rastadt kongresinde, Westfalya'dan tazminat elde etti. Napolyon I onu senatör yaptı. Arenberg, 1815'ten sonra Belçika'ya çekildi. İki oğlu oldu: büyüğü, PROSPER LUDVİG (1785-1861), **Arenberg** dükü, Prusya ile birleşti; ikincisi, PETER (1790-1877), **Arenberg** prensi, Fransa'ya geçti, 1827'de dük ve meclis üyesi oldu; hanedanın fransız kolu ondan gelir. (L)

ARENBERG hanedanı, hollandalı kont ailesi; adını Köln ve Jülich arasındaki bir malikâneden alır. Bu hanedanın vârisi Ligne ailesi olmuştur. (L)

ARENBERG prensi (Auguste), La Marck kontu (Brüksel 1753-ay.y. 1833), Louis Engilbert'in kardeşi. Hindistan'da savaştı. Etats généraux'da asillerin temsilcisi, Mirabeau'nun dostuydu, onun vasiyetnamesindeki isteklerini yerine getirdi. 1793'te Avusturya'nın hizmetine girdi. 1815'te Belçika'ya döndü ve Hollanda kralı Nassau'lu Wilhelm I ile birleşti; kral tarafından tümgeneralliğe tayin edildi. (L)

ARENDAL, Norveç'in güneyinde liman şehri (Aust-Agder), Skagerrak üzerinde; 11 800 nüf. Ticaret merkezi. Metalürji (alüminyum)

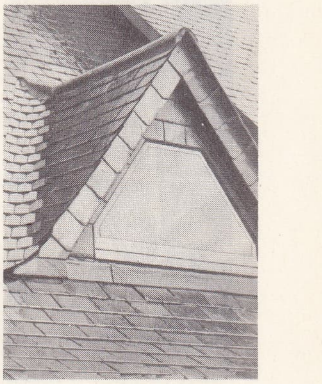

arduvaz çatı

oda usulü arduvaz ocakları

Foto. Draeger (LAROUSSE)

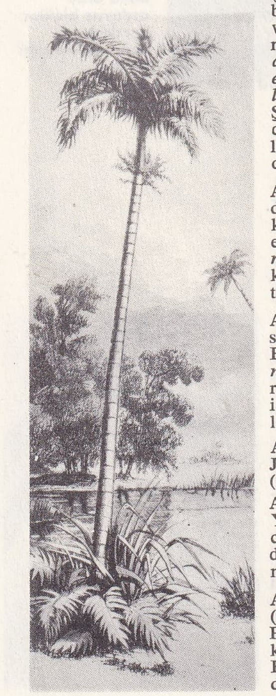
areka

ve makine sanayii. Bira fabrikaları. Kereste ihracatı. (L)

ARENDALİT i. (Norveç'teki *Arendal* şehrinden fr. *arendalite*). Miner. İskandinavya'da bulunan bir çeşit epidot. (L)

ÂRENDE i. (fars. *ārenden,* getirmek'ten *ārende*). *Esk.* Bir şey getiren kimse. (M)

ARENDT (Martin Frederik), danimarkalı arkeolog (Holstein'da Altona 1773-Venedik yakını 1823). Millin'in, 1808 yılına ayırdığı *le Magasin Encyclopédique*'de, arkeolojik gezilerinin özetini yayımladı. (L)

ARÈNE (Paul), fransız yazarı ve Provence'lı şair (Sisteron 1843-Antibes 1896). 1865'te Odéon tiyatrosunda oynanan *Pierrot Héritier* (Mirasçı Pierrot) adlı bir perdelik piyesinin başarısından sonra yazarlık hayatına atıldı ve art arda birkaç piyes yazdı; ama asıl ününü Provence hikâyeleri ile kazandı: *Jean des Figues* (İncirlerin Jean'ı, 1870), *La Gueuse Parfumée* (Kokulu Yosma, 1876), *Vers la Calanque* (Küçük Köye Doğru, 1931). Şiirleri: *la Parnassiculet Contemporain* (Çağdaş Parnassiculet, 1866). Hikâyelerinin üslûbu A. Daudet'ninkini andırır. Oc dilinin dirilmesinde önemli rolü oldu. (L)

ARENGA i. (Malezya dilinde *areng*). Hindistan'da ve İnsulinde adalarında yetişen, kalın gövdeli büyük palmiye cinsi. (Bu cinsin en çok tanınan türü *şeker palmiyesidir* [*Arenga saccharifera*]; başka bir türünden dokumacılıkta kullanılan bir lif elde edilir. On türü vardır.) [L]

ARENİCOLA i. Çokkıllı, yerleşik halkalı solucan türü; deniz kıyısında kumda yaşar. En tanınan türü balıkçı arenicolası'dır (*arenicola marina Episcatorum*); deniz balıklarının avlanmasında yem olarak kullanıldığı için bu adı alır (20 sm uzunluğunda olabilir). [L]

ARENOBLASTOM i. (fr. *arrhénoblastome*). Jinekoloji. Yumurtalığın erkekleştirici uru. (L)

ARENOTOKİ i. (fr. *arrhnotoquie*). Biyol. Yalnız erkek bireyler veren döllenmesiz cücüklenme. (Bu olay arılarda görülür ve içinde yalnız erkek arıların bulunduğu kovanlar meydana getirebilir.) [L]

ARENSKİ (Anton Stepanoviç), rus bestecisi (Novgorod 1861-Finlandiya'da Terioki 1906). Petersburg konservatuvarında Rimski Korsakov'un öğrencisi; Moskova'da profesör oldu. Eserleri: iki senfoni, melodiler, bir üçlü, bir dörtlü, üç operadan (*Son na Volge* [Volga'da Bir Rüya] 1890; *Rafael* [1894]; *Nal i Damayanti* [Nal ve Damayanti] 1904) meydana gelir; bunlarda Wagner'in etkisi hissedilir. Arenski'nin «izlenimciliği», Skriyabin'i müjdeler. (L)

ARENTSZ (Arent). Bk. CABEL.

ARENYS DE MAR, İspanya'da liman şehri (Katalonya, Barcelona ili), Akdeniz üzerinde; 6 700 nüf. Gemi yapımı. Dantelacılık. Kaplıcalar. (L)

AREOL i. (lat. *areola, area,* alan'dan fr. *aréole*). Anat. Tel demetleri, bir dokunun lamelleri, örgüleri arasındaki küçük boşluk. (Areollerin içinde ya katı maddeler veya sıvılar bulunabilir.) ‖ Meme çevresindeki daha koyu renkli hale veya ayla.

— Jeomorfoloji. *Areol aşınımı,* aşınımın yüzeydeki etkisi. (Areol aşınımı etkisini yandan yapar: kurak iklimlerde, inselberg'lerin ortaya çıkması ve şevlerin oluşması ona bağlanır.)

— Patol. Bir yangılı noktayı sınırlayan ve çevreleyen, genellikle kırmızı renkte yuvarlak kesim. (L)

AREOMETRE i. (fr. *areomètre*). Bk. SIVIÖLÇER.

AREOPAGOS (yun. *Ares,* tanrı ismi ve *pagos,* tepe). Atina'da, Akropolis'in batısında bir tepe. ‖ Burada toplanan kurul ve ağır ceza mahkemesi.

— ANSİKL. Bu tepe, Cinayet ve Savaş tanrısı Ares'e ve Eumenides'lere ayrılmıştı; yakınındaki kutsal yer, önceleri canilerin sığınağıydı. Kan davalarını halletmek için bu kayanın üstüne ilk ağır ceza mahkemesi kuruldu. Bu *Yukarıdaki Kurul*'da (*aşağıda,* yeni Agora'da toplanan *Beşyüzler kurulu* düşünülerek bu ad verilmiştir) caniler, kundakçılar ve zehirleyerek cinayet işleyenler yargılanırdı. Başlangıçta bu kurulda yalnız soylular yer alırdı. Solon'dan sonra, areopagos yargıçları emekli arkhonlar arasından seçildi. Üyeleri, azledilemeyecekleri için sorumlu da tutulamazlardı. Areopagos, yargıçları denetler, kanunları yorumlar, katilleri yargılardı. Ephialtes ve Perikles tarafından siyasî imtiyazları Boule ve Ekklesia lehine geri alınan Areopagos (M.Ö. 461), Anayasanın ve törelerin denetimini elinde tuttu. Khaironeia'lı asker kaçaklarını ölümle cezalandırdı (M.Ö. 338), Demosthenes'i mahkûm etti (M.Ö. 324). Roma imparatorluğu zamanında da görevine devam etti. Aziz Paulus, Hıristiyanlık üstüne meşhur konuşmasını burada yaptı. Aziz Dionysios Areopagites'in, bu konuşmadan sonra hıristiyan olduğu sanılmaktadır.

— Arkeol. Akropolis'teki kayanın üzerinde hâlâ Areopagos'un kalıntıları görülür: on altı basamaklı bir merdiven, bir sıra, yarım çember biçiminde dizilmiş dikdörtgen oturma yerleri, ev ve sokak izleri; mahkemede tarafların oturduğu taşlar hâlâ yerli yerindedir.

Buranın yakınında, Eumenides'ler tapınağının yerini gösteren derin bir çukur vardır. (L)

AREOSEL i. (yun. *araios,* hafif ve *kele,* fıtık'tan fr. *aréocèle*). Boyunda gazlı tümör. (L)

AREOSTİL i. (yun. *araios,* sıkı olmayan ve *stylos,* sütun'dan fr. *aréostyle*). Aralıklı sütunlama sistemi; iki komşu sütun arasındaki aralık, sütun çapının üç buçuk veya dört mislidir. (L)

AREQUİPA, Güney Peru'da şehir. İdarî bölge merkezi, Misti yanardağının eteğinde; 157 000 nüf. Üniversite. 1540'ta İspanyollar tarafından kurulan bu şehirde, sömürge döneminden kalma kilise ve manastırlar vardır; ama birçok depremden hasar görmüştür. Ticaret merkezi. Dökümcülük; dokumacılık; ayakkabıcılık; besin maddeleri sanayii. — *Arequipa idarî bölgesi*'nin nüfusu: 398 200. (L)

ARES. Yun. mit. Savaş tanrısı; Ares, şiddetten ve kan dökmekten hoşlanır. Mızrağı ve kalkanı vardır, bir piyade neferi gibi zırhlı ve miğferlidir; dört yardımcısıyle birlikte döğüşür: *Deimos, Phobos, Eris, Enyo* (Korku, Dehşet, Nifak, Öldürme). Zeus ve Hera'nın oğlu; elde edebildiği tek kadın Afrodit oldu, ama sevişmeleri uzun sürmedi: Afrodit'in kocası Hephaistos onu yakaladı, bir ağın içine koyup tanrılara gösterdi; tanrılar bu manzara karşısında «sonu gelmeyen kahkahalarla» güldüler. Ares ile ilgili efsanelerin azlığı, halkın onu pek tutmadığını gösterir. Bu sert ve kan dökücü tanrı, çoğu zaman yenik bir duruma düşer; kuvvete karşı zekâsını kullanarak başarıya ulaşan Athena'dan nefret eder. Thebai'de bir tek tapınakla Areopagos kayası ona adanmıştır. Ares ile bir sayılan Mars'ın Romalılarca, Yunanistan'ın fethinden sonra tutulması karşıt sebeplerden doğmuştur.

— G. sanatl. Bk. MARS. (L)

ARES (COL D'), Doğu Pirenelerde fransız-ispanyol sınırında boğaz. 1 610 m. Prats-de-Mollo-La Preste'den Comprodon'a gitmek için bu boğazdan geçilir. (L)

ARESON (John), izlandalı yüksek rütbeli rahip ve şair (1484-1550). Holum piskoposuydu; Protestanlığın İzlanda'ya girmesine silâhla karşı koydu. Danimarka kralı Frederik III'ün birliklerine karşı döğüştü, yenildi ve ölüme mahkûm edildi. İzlanda'ya matbaayı soktu. Manzum eseri: *Pislargrátur* (İsa'nın Çilesi Üzerine Yakınmalar). [L]

ÂRESTE sıf. Bk. ÂRÂSTE.

ARESTHANAS, Asklepios'u yetiştiren çoban. (L)

ARETALOGOS i. Helenistik devrin soytarısı; yemek sırasında, ahlâktan söz ederek konukları eğlendirirdi. (L)

ARETAPHİLA, Aeglator'un kızı. Mithridates devrinde Kyrene'de yaşadı; Kyrene tiranı Nikokrates ile zorla evlendirildi, onu kardeşi Leandros'a öldürttü, sonra da Leandros'u vurdurdu. Kyrene krallığını kabul etmedi. (L)

ARETAS. Esk. coğ. Anadoluhisarı'ndan geçip Boğaziçi'ne dökülen Göksu'nun eski adı. (M)

ARETAS, birçok nabatî (Hârisat) kralının yunanca adı: **Aretas III** (M.Ö. 87 civarında -62), son Selefkilerin çağdaşı. Şam'a yerleşti, Pompeius'un bir kumandanına boyun eğdi. Roma'nın metbuluğunu tanıdı ve bir vergi karşılığında şehri elinde tuttu.

— Justinianus'un çağdaşı, Gassanî hükümdarı Haris ibn Cebele'nin yunanca adı. — Din uğruna 523'te can veren hıristiyan Necran'ın adı. (L)

ARETE, Kyrene'li Aristippos'un kızı; babasının felsefesini sistemleştirdi; oğlu genç Aristippos'u kendisi yetiştirdi. (L)

ARETE Kappadokia'lı, yunan hekimi, Kappadokia'da doğdu. M.S. I. yy. ın sonu ile II. yy. ın başlarında yaşadığı sanılır. Eserlerinin dördünü Boerhaave yayımladı (1731). Ona göre Arete, Hippokrates ayarında bir hekimdir. (L)

ARETHUSA, superisi, Peloponnes'te Alpheios'da yıkanırken, nehrin tanrısı onu Sicilya'daki Ortygia adasına kadar kovaladı; fakat Artemis superisini çeşmeye çevirdi. Eskiler Alpheios ırmağının, denize dökülmeden önce toprak altında kaybolduğunu görünce, onun Arethusa çeşmesine aktığını sanırlardı. Superisinin profili M.Ö. 480'den itibaren basılan Siracusa'nın güzel sikkelerini süsler (*Demareteion* denilen on drahmilik sikke). [L]

ARETİAS veya **AREİONESOS** (*Ares adası*). Esk. coğ. Bugünkü *Giresun adası.* Efsaneye göre Herakles'in Arkadia'daki Stymphalos gölünden kovduğu kuşlar bu adaya sığınmışlardı. Argonautların da aynı adaya geldiğini gören kuşlar, tüylerini onlara ok gibi atmışlar, fakat kalkanları ile korunan Argonautlar kuşları kovarak adaya sahip olmuşlardır. (M)

ARETİNO (Pietro), italyan yazar (Arezzo 1492-Venedik 1556). On üç yaşında, annesinin parasını çaldı ve evinden kaçtı. Sürekli bir eğitim görmedi, biraz resimle uğraştı ve sonunda tam bir tablo uzmanı oldu. On dokuz yaşında Roma'ya gitti; tanınmış kimselerin hizmetine girdi. Sonra Ravenna'da bir manastıra kapandı, ama çok geçmeden Roma'ya döndü; önce papa Leone X, sonra Clemens VII'nin saraylarına girdi ve onlara dalkavukluk etti. Skandallarla dolu yazarlık hayatı işte bu sırada başladı. Üzerinde taşıdığı tavsiye mektuplarıyle, çeşitli şehirlerde prenslerle, kilise büyükleriyle ve bütün Avrupa krallarıyle ilişki kurdu; dalkavukluğu, bilgiçliği, sürekli şantajlarıyle onları kâh korkuttu, kâh hayran bıraktı. Böylece kimilerini yıldırarak, kimilerini pohpohlayarak, ödenekler, hediyeler elde etti. Daima en çok verene sattığı zehirli kaleminden herkes korkardı. François I ile Karl V onu paylaşamadılar. Polonya kraliçesi, İngiltere kralı onu hediyelere boğdular. Ariosto ona «prenslerin belâlısı» adını taktı; az kalsın bir papa kendisini kardinalliğe getirecekti. İftira ettiği soylular onu ölümle tehdit ettiler. Aretino, Venedik'e sığındı; orada her türlü rezalete, şantaja karışarak ne mal olduğunu gösterdi. François I hediye olarak Aretino'ya altın bir zincir yolladı; zincirin üzerinde zehirli dilleri temsil eden resimler vardı. Söylendiğine göre, çok gülmekten katılarak öldü.

— Açık saçık ve iftiralarla dolu alaylar, saldırı ve şantaj için faydalandığı ve bir çeşit siyasî kehânetlerle dolu eserleri vardır. *Capitoli*'leri, *Canzoni*'leri ve soneleri, özellikle Giulio Romano'nun resimleri için yazdığı on altı *Sonnetti Lussuriosi* (1525) edep dışıdır. *Lettere* (Mektuplar, 1537-1557) hem kendi tabiatını, hem de aşırı biçimde gülünçleştirdiği yüzyılın törelerini gösterir. Piyeslerinde (*il Marescalco* [Mareşal], 1533; *la Cortigiana* [Fahişe], 1534; *l'Ipocrito* [İki Yüzlü], 1542; *la Talanta* [1542]; *il Filozofo* [Filozof], 1546) Plautus üslûbu ile kötülükleri ballandıra ballandıra anlatır. Fahişelerin mesleği üzerine yazdığı *Ragionamenti* (1532-1543) veya *Diyalogları*'nda, kadın süsü vererek, aslında kendi portresini çizer. (L)

AREUS, Akrotatos'un oğlu ve Isparta kralı. Büyük babası Kleomenes II'nin yerine geçti (M.Ö. 309). Epir kralı Pyrrhos'a karşı döğüşmek zorunda kaldı, Atina'yı Antigonos Gonatas'a karşı destekledi ve Korint yakınında öldürüldü. (L)

AREVACİ, başkenti Numantia olan keltiber halkı; 133'te Scipio Aemilianus'a boyun eğdi. (L)

Foto. X (LAROUSSE)

AREVALO, İspanya'da şehir. (Eski Castilla, Avila ili.) Avila'nın kuzeyinde; 5 000 nüf. İslâm sanatının etkisi altında yapılmış şato ve kiliseler. (L)

AREVALO (Luis DE), XVIII. yy. İspanyol mimarı. 1727'de Jose de Bada'nın başladığı Granada Chartreux'ler manastırının sakristisini 1764'te tamamladı; bu, ispanyol barok mimarîsinin örnek eserlerinden biridir. 1752'den 1764'e kadar, Bibataubin kışlasını (bugün Diputacion Provincial de Granada) yaptı. (L)

AREVALO MARTİNEZ (Rafael), guatemalalı yazar (Guatemala 1884). Şair (*Engaddi Gülleri* [1918]) ve tiyatro yazarı olan Arevalo Martinez, en çok fantastik ve psikolojik hikâyeleriyle tanınmıştır (*«Ata Benzeyen Adam»* [1915]). [L]

AREZZO, İtalya'da şehir, Toscana'da, Chiana vâdisinde il merkezi; 74 100 nüf. Arezzo'da büyük sayıda anıt vardır: 1286'da başlanan katedral, 1322'de başlanan *San Francesco* kilisesi (Piero Della Francesca'nın freskleri [XIV. ve XV. yy.]). Yeni şehir vâdiye doğru genişlemektedir. Nüfusun üçte biri komün topraklarına yayılmıştır. Oldukça işlek sanayi; demiryolu yapımı; dantelacılık. — *Arezzo ili*, 306 708 nüf. Toscana Apennin'inde, Arno ve Chiana vâdileri boyunca Arezzo ilinde tarım işleri ağır basar.

— Tar. Burası Etrüsk konfederasyonunun on iki şehrinden biri olan eski *Arretium* şehridir; Roma'nın müttefiki idi. Roma'nın, önce Galyalılara, sonra da Hannibal'e karşı yaptığı savaşlarda ona yardım etti. İmparatorluk döneminde Roma sömürgesi, Ortaçağda kontluk, XI. yy. ın sonundan sonra komün olan Arezzo, büyük aileler arasındaki çekişmelere sahne oldu. Floransa 1384'te bu rayı kendi topraklarına kattı. Eskiçağda seramik atelyeleriyle ün salmıştı. Bu atelyeler M.Ö. I. yy. da, sonradan Galya'lı Romalılarca taklit edilen çanak çömleklerini bütün Roma ülkesine gönderiyordu. Burası aynı zamanda bronz dökümhanelerinin merkeziydi. (L)

AREZZO (Paolo ve Pietro), XIV. yy. Floransa kuyumcuları. San Donato'nun kutsal eşyaları için gümüş emaye bir mahfaza yaptılar (1346). Bu eser Arezzo katedralindedir. (L)

AREZZO (Tommaso), italyan kardinali (Orbetello 1756-Roma 1833). St. Petersburg'da papalık büyükelçisi (1802-1804). Siestrzenkeviç'i tehlikeli niyetlerinden vaz geçirmek için uğraştı, ama sonuç alamadı. Napolyon I tarafından Kıta Ablukasını papaya kabul ettirmekle görevlendirildi; başaramadı ve imparatorluk polisi tarafından takip edildi. 1816'da kardinal oldu. [L]

ARF i. (ar. ʿ*arf*). *Esk.* Güzel koku. (M)

ARF (Cahit), türk matematikçisi (Selânik 1910). Ecole Normale Superieure'de yüksek öğrenimini tamamladı (1932). Galatasaray lisesinde matematik öğretmeni, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesinde doçent adayı olarak çalıştı. Göttingen üniversitesinde (Almanya) doktorasını yaptı (1938). 1939'dan itibaren İstanbul'da Fen fakültesi matematik kısmındaki görevine devam etti. 1943'te profesör, 1955'te de ordinaryüs profesör oldu. Bu arada Mainz akademisi muhabir üyeliğine seçildi. 1962'de emekliye ayrıldıktan sonra bir yıl Robert kolejde hocalık yaptı. Princeton'da, Institute for Advanced Study'de araştırmalar yaptı (1964-1966). Kaliforniya üniversitesinde ve Berkeley'de misafir öğretim üyesi olarak bulundu (1966-1967). Türkiye Bilimsel ve Teknik araştırmalar kurumu Bilim kolu başkanlığına seçildi (1964). Amerika'dan dönüşte Orta Doğu Teknik üniversitesi matematik bölümü öğretim üyesi oldu (1967).

Cebir ve sayılar teorisi ile elastisite teorisi alanlarında başarılı çalışmalar yapan Arf yirmiden fazla orijinal yayında bulundu ve 1948 yılında İnönü armağanını kazandı. (M)

ARFE (Enrique DE), maden oymacısı, Köln'de doğdu, 1506'da İspanya'ya yerleşti. 1545'lerde hayatta olduğunu biliyoruz. Sahagrin manastırının, Toledo, Leon ve Cordoba katedrallerinin kutsal ekmek kaplarını yaptı. — ANTONİO **de Arfe,** oğlu (1510-1578), klasik üslûbu adapte edenlerden biridir. — JUAN **de Arfe y Villafane** (1535-1603), Antonio'nun oğlu, XVI. yy. da İspanya'nın en ünlü kuyumcularından biriydi. Avila, Sevilla, Burgos katedrallerinin kutsal kâse dolaplarını işledi; kendi sanatıyle ilgili birçok kitap yayımladı. (L)

ARFVEDSON (Johann August), isveçli kimyacı (Skagerholms-Bruk 1792-Hedensö 1841). Berzelius'un öğrencisi, Saksonya lepidolitinden litin elde etti ve 1817'de lityumu yalıttı. Mineralojik kimya ile ilgili birçok inceleme yazısı vardır. (L)

ARFVEDSONİT i. (fr. *arfvedsonite*). Bir çeşit monoklinik amfibol. (L)

ARGA. Bk. AKÇADAĞ.

ARGAÇ i. Dokumc. Dokuma tezgâhlarında (özellikle halı), ilmek sırasından sonra çözgü üzerine atılan atkı ipliği: *Halı tezgâhının önünde* [...] *Ayşe kız ile iki küçük arkadaşı halının arışlarıyla argaçları arasında kınalı parmacıkları titreyerek didiniyorlar...* (A. H. Müftüoğlu). Zt. ARIŞ. Bk. ANSİKL. ‖ Bir iplik topunun bir çalıya sarılarak aldığı kavun biçimi.

— ANSİKL. Dokumacılıkta yukarıdan aşağıya uzatılan ve arış denen iplikler arasına, mekikle enine olarak atılan ve birbirine paralel çizgiler teşkil eden ipliklere *argaç* (veya *arkaç, argıç, argeç*) dendiği gibi *atkı teli* veya *mekik ipliği* de denir.

◆ **Argaçlık** i. Dokuma tezgâhlarında mekikteki ip. ‖ Kıl veya yün dokuma parçası, çuval parçası. ‖ Dokumada argaç olmağa elverişli ip. ‖ Kıl veya yünden dokunarak su tuluğuna sarılan veya ocak kenarlarına serilen küçük kilim. (M)

ARGAÇLAMAK geçl. f. Dokumc. Dokumada enine iplik atmak. (M)

ARGAÇLI i. Zır. *Mah.* Verimli, sık ve kuvvetli mahsul (Manisa dolayları). [M]

ARGAİOS. Esk. coğ. Kappadokia'da dağ. Anadolu'da bugünkü Erciyaş dağı. (Bk. ERCİYAŞ *dağı*.) Samî ırkından gelme ve ticaretle uğraşan bir göçmen topluluğu. Akadlar devrinde Argaios dağının eteklerine yerleşerek Kaneş (bugünkü Kültepe) ilini kurdu ve Hititler arasında babil dili ve çivi yazısının yayılmasına yol açtı. Argaios'u, Maldia veya Meliddi, bugünkü Malatya ve Toroslar eteğinde, bugünkü Bor şehri yakınındaki Tuvanava'ya bağlayan yollar boyunca çok sayıda hitit anıtları vardır. *Kappadokia yazıtları* (bk. KAPPADOKİA), Argaios dolaylarında, bugünkü Kayseri ilinin kuzeyindeki Kültepe'de bulunmuştur. (L)

ARGALİ i. (moğolca k.). Sibirya'nın doğu ve güney kesiminden Altay'a kadar uzanan dağlık bölgede ve Hindistan'da yaşayan yabanî koyun.

— ANSİKL. *Argali*, bir koyun azmanıdır. Erkeğinin boyu 1,20 m'yi bulur. Boynuzları 1,20 m uzunlukta ve 15-20 kilo ağırlıktadır. (*Ovis ammon*). Yeleli Argali (*O. Jubata*) Moğolistan'da yaşar. (L)

ARGAMASSİLLA DE ALBA, İspanya'da (Yeni Castilla, Ciudad Real ili) şehir, Guadiana üzerinde; 7 700 nüf. Cervantes'in birkaç ay tutuklu kaldığı bu şehri *Don Kişot*'a vatan olarak seçtiği söylenir. (L)

Argan, Molière'in *Hastalık Hastası* (Malade Imaginaire) adlı komedisindeki başlıca kişi. (L)

ARGAND (Aimé), isviçreli mucit (Cenevre 1755-İngiltere 1803). Eczacı *Quinquet*'nin adını taşıyan lambaların asıl mucididir. Hava akımıyle işleyen ilk camlı ve fitilli lambayı İngiltere'de yaptı (1784). Bu lambanın içi boş olan fitili silindir biçiminde dokunmuştur. Bu sistem isi önler ve ışığı arttırırdı. (L)

ARGAND (Emile), isviçreli jeolog (Cenevre 1879-Neuchâtel 1940). Neuchâtel'de önce mimarlık yaptı, sonra jeoloji profesörü oldu (1911). Kıvrımlı dağ sıralarının yapısını inceledi. *Les Nappes de Recouvrement des Alpes Occidentales* (Batı Alplerin Örtme Napleri) [1911], *Sur l'Arc des Alpes Occidentales* (Batı Alpler Yayı Üstüne) [1916], *Tectonique de l'Asie* (Asya Tektoniği) [1922] adlı eserleri yayımladı. Argand, dağ sıralarını bir kütle halinde görmeğe çalıştı. Wegener teorisini benimsedi, bunu Asya ve Alplere uyguladı. Ona göre Alp dağları, bir jeosenklinal'in Avrupa-Asya tabanı ile henüz yerine oturmadığı sanılan Afrika tabanı arasında sıkışmasından meydana gelmiş olmalıdır. Bu sıkışma sonunda da ortaya aşma örtüleri çıkmıştır. Kıtaların derin altyapılarını etkileyen geniş kabarmalardan ileri geldiği sanılan *dip kıvrımları* terimini ilk olarak o kullandı. (L)

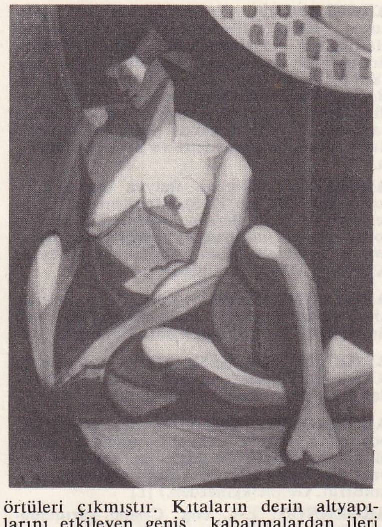

Şemsettin AREL'den
«Etüt» ve «Portre»

ARGANDENE. Mit. Eski Anadolu tanrıçası. Arsameia (bugün *Gerger*) şehrinde tapınağının bulunduğu kutsal alanda, Kommagene kralı Antiokhos I'in ataları görülmüştü. (M)

ARGANİA i. Dikenli ağaççık. Dayanıklı almaşık küçük yaprakları vardır. Çiçekleri saplıdır ve dalların yanından çıkar. Kuzey Afrika'da yetişir. (İlmî adı: *Argania sideroxylon*, Sapothaceae familyasından.)

— ANSİKL. *Argania* kerestesi sert ve dayanıklıdır. *Argania* veya *argan cevizi* denilen meyvesi büyük bir erik iriliğindedir. Geviş getiren hayvanlar için yem olarak kullanılır. Çekirdeğinden çıkarılan yağ, hem sabunculukta hem de aydınlatmada kullanılabilir. Arganianın yetiştiği yerler çok sınırlıdır. Bu ağaç Güney Fas'tan başka yerlerde bilinmez. Yüksek Atlaslar'ın güney yamaçlarıyle Atlantik kıyısı arasında 1 300 m yükseklerde yetişir. (L)

Hüseyin Sadeddin AREL

Argante, Tasso'nun *Gerusalemme Liberata* (Kurtarılmış Kudüs) adlı eserinin kahramanı; dehşet verici fakat eli açık çerkes kralı; Tancredi tarafından öldürülür. (L)

ARGANTHON. Esk. coğ. İzmit körfezini Gemlik körfezinden ayıran ve Bozburun ile son bulan yarımadadaki Samanlı dağlarının eski adı. (M)

ARGAS i. Kümes hayvanları üzerinde asalak yaşayan kene.

— ANSİKL. *Argas reflexus*, tavuk ve güvercin üzerinde, başka hayvanlarda, hattâ insanda bile asalak olarak yaşar ve bazı mikroplu hastalıkları aşılayabilir. Her yerde görülen bir türü, *A. persicus* ise develerde, hattâ insanlarda yuvalanır. Kümes hayvanlarına, öldürücü bir hastalığa yol açan burgu mikrobunu (spiroket) geçirir. Nöbetli bazı sıtmaların bulaşmasına yol açtığı da söylenir. Kenegillerden. (L)

ARGE i. Zool. Bk. HYLOTOMA.

ARGEA veya **ARGEİ** i. Roma'da yirmi dört küçük kiliseye verilen ad. Bu küçük kiliseler, Servius Tullius zamanında yapılandan çok daha eski olan ve şehri dört semte ayıran bir bölünmeye tekabül ederdi. (L)

ARGEADAİ, Makedonya hanedanı. M.Ö. VII. yy. dan III. yy. a kadar hüküm sürdü. Adını Perdikkas I'in oğlu ve halefi Argeios I'den alır. Philippos I, Amyntas I, İskender I, Pendikkas II, Arkhelaos, Amyntas II, Amyntas III, İskender II, Perdikkas III, Philippos II, Büyük İskender, İskender IV (bu isimlere bakınız) bu hanedandandır. (L)

ARGEİ i. Bk. ARGEA.

ARGEİOS I, Makedonya kralı (M.Ö. 621-615), Perdikkas I'in oğlu ve vârisi. — **Argeios II,** Amyntas III'ü devirdikten sonra Makedonya kralı oldu (M.Ö. 383). Amyntas III krallığı yeniden ele geçirince (381), Argeios II taht kavgasına tekrar başladıysa da Philippos II tarafından öldürüldü (359). [L]

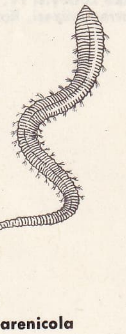

arenicola

Foto. MEYDAN

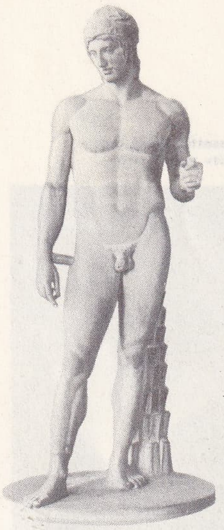

ARES
eski yunan heykeli
(Louvre müzesi, Paris)

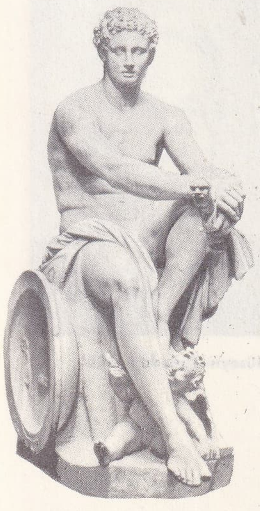

ARES Ludovisi IV. yy.
(Terme müzesi, Roma)

ARGELANDER (Friedrich), alman astronomu (Memel 1799-Bonn 1875). Abo ve Helsingfors rasathanelerini yönetti, sonra Bonn'da bir astronomi kürsüsünü kabul etti, 1845'te onun için bir rasathane kuruldu. *Bonner Durchmusterung* adında onuncu kadire kadar yıldızları kapsayan bir gök atlası yayımladı. Aynı zamanda yirmi iki bin yıldızın konumunu kaydetti ve belirledi (1846). [L]

ARGELATİ (Filippo), italyan bilgini (Bologna 1685-Milano 1755). Muratori ile birlikte, italyan tarihçileri koleksiyonunu (*Scriptores rerum İtalicarum*) ve *Biblioteca Scriptorum Mediolanensium*'u (Milano'lu Yazarlar Kitaplığı) [1745] yayımladı. (L)

ARGELÈS-GAZOST, Yukarı Pirenelerde idarî çevre merkezi; Azun selinin Pau seli ile birleştiği yerde; 3 829 nüf. Kaplıcalar. (L)

ARGELES SUR-MER, Doğu Pirenelerde (Céret idarî çevresi) ilçe merkezi. Akdeniz'den 2 km uzaklıkta; 3 650 nüf. (L)

ARGEMONE i. Dikenli haşhaş. 60-80 sm. boyunda. Mermer alacası yaprakları derin dilimlidir. Anayurdu Meksika. (Sütlü sıvısı bazı göz hastalıklarını iyileştirmek için kullanılırdı. Gelincikgillerden.) [L]

ARGENNON. Esk. coğ. Çeşme yarımadasındaki Beyaz burunun eski adı. (M)

ARGENS markisi (Jean-Baptiste DE BOYER), fransız yazarı (Aix-en-Provence 1704-Toulon yakınında la Garde şatosu 1771). Attan düşmesi üzerine, askerî görevinden ayrılmak zorunda kaldı, yergilerini serbestçe yazabilmek için Hollanda'ya çekildi: *Lettres Juives* (1754), *Chinoises* (1755) ve *Cabalistiques* (1769) [Yahudi, Çin, Kabbala Mektupları]. Kendisini mabeyinci ve Akademi müdürü yapan Friedrich II ile yirmi beş yıl dost kaldıktan sonra gözden düştü, Provence'a döndü. Argens'in yüzyılın şüpheci felsefesinden esinlenerek yazdığı eserler de vardır: *Mémoires Secrets de la République des Lettres* (Edebiyat Âleminin Gizli Anıları) [1744], *Mémoires du Marquis d'Argens* (Argens Markisinin Anıları) [1807]. (L)

ARGENSOLA (Lupercio Leonardo DE), ispanyol şairi (Barbastro, Aragon 1563-Napoli 1613). Aragon'un tarihini yazmakla görevlendirildi, daha sonra Lemos kontunun naipliği zamanında Napoli'de bakanlık yaptı. Bu ülkede kaldığı sırada, akademisiyle ilişki kurdu. Üç trajedi (*İsabela, Filis, Alejandra*) ile latin ve italyan geleneğine uygun, lirik şiirler yazdı.

— Kardeşi BARTOLOME (Barbastro 1562-Zaragoza 1633). Ağabeyinin yerine Aragon tarihçisi oldu. Üslûpçuluğun aşırılıklarından kaçınan saf üslûbuyle ilgiyi çeken şiirler ve *Conquista de las Islas Malicas*'ı (Malica'ların Fetihlerinin Tarihi) [1609] ile Zuritanın tarihinin devamı olan *Analas de Aragon*'u (Aragon Tarihi) [1630] yazdı. İSPANYANIN HORATİUS'LARI ve APOLLON İKİZLERİ diye adlandırılan iki kardeşin şiirleri 1634'te Lupercio'nun oğlu tarafından yayımlandı. (L)

ARGENTA, İtalya'da şehir. Emilia'da (Ferrara ili), Reno kıyısında, 30 600 nüf. Bucağın bütününe, Po deltasında yapılan toprak reformu uygulanmıştır. (L)

ARGENTAL kontu (Charles Augustin DE FERRİOL). Paris parlamentosunda danışman; sonra Parma'nın Fransa elçisi oldu (Paris 1700-ay.y. 1788). Voltaire ile dostluğu ve yazışmasından dolayı tanınır. (L)

Pietro ARETINO
Titien tarafından
(Pitti sarayı, Floransa)

ARGENTAN, Fransa'da Orne idarî çevresinin merkezi, Argentan ovası üzerinde, Orne kıyısında; 13 411 nüf. Tarım piyasası. Elektrik motorları; tunç dökümhanesi, tezgâh âletleri; bez üzerine desen basma; dantelacılık. (L)

ARGENTARİA. Esk. coğ. Bk. ARGENTOVARİA.

ARGENTARİİ çoğl. i. Esk. coğ. Roma'da gümüş üzerinde çalışanlara verilen ad: kuyumcular, sarraflar, maden ayarcıları, bankacılar. Bazıları bu işi özel olarak yapardı; ayrıcalıklı olan diğerleri, resmî memurdu ve bir defter tutmak zorundaydı. (L)

ARGENTAT, Fransa'da Corrèze kantonunun merkezi (Tulle idarî çevresi), Limousin'in güneydoğusunda, Dordogne boğazının çıkışında: 3 529 nüf. Küçük bir kömür havzası merkezi. Taş ocakları. Kerestecilik. Eski evler. (L)

ARGENTAURUM i. Tabiî halde bulunan gümüş ve altın alaşımı. (L)

ARGENTERA doruğu, Fransa'da Mercantour'un billûrlu dağ çemberi; Alpes-Maritimes'in en yüksek noktası (3 297) m). Buraya ilk olarak 1879'da, C. ve U. Almer'in kılavuzluğunda Coolidge çıkmıştır. (L)

ARGENTEUİL, Paris'in batı banliyösünde, Sen kenarında bir yerleşme; 82 500 nüf. 1966'dan itibaren yeni Val-d'Oise ilinin ilçesi. Önemli sanayi merkezi: alüminyum sanayii, mobilya, demiryolu ve oto malzemesi, elektrik araçları, uçak yapımı, kimya, filim ve parfüm, cilâ sanayii. Sebzecilik. (L)

ARGENTEUİL, Kanada'da ilçe (Quebec), Ottawa şehri kuzey kıyısı üzerinde; 29 000 nüf. Merkezi *Lachute*. (L)

ARGENTİ (Filippo), italyan hariciyecisi ve türkoloğu (XVI. yüzyılın ilk yarısı). Floransa'nın İstanbul balyosluğunda kâtip olarak çalıştığı sırada *Regola del Parlare Turcho et Vocabulario de Nomi et Verbi* (Türkçe Konuşma Kaideleri, İsimler ve Fiiller Lûgatçesi) adlı eseri meydana getirdi ve 1533 yılında, kâtipliği zamanında İstanbul'da balyos olan Giovanni Lotti'ye ithaf etti. Osmanlıca üzerine yazılan kitapların en eskilerinden biridir; ilmî bir çalışma olmamakla beraber, türkçe kelimeleri latin harfleriyle tespit etmesi bakımından önemlidir. Yazma nüshası Floransa müzesindedir; 1938'de italyan türkolog Alessio Bombaci tarafından bir araştırma ile tanıtılmıştır. (M)

ARGENTİÈRE-LA-BESSÉE (L'), Doğu Fransa'da idarî bölge (Hautes-Alpes, Briançon idarî çevresi). Durance çayı kenarında; 2 381 nüf. Alüminyum metalürjisi. Maden sanayii. Sağlık ve ısıtma araçları. (L)

ARGENTİÈRES, Fransız Alplerinde (Haute-Savoie) yazlık dinlenme ve kış sporları merkezi. Chamonix'in 8 km kuzeyinde. (L)

ARGENTİÈRES doruğu, Fransa'nın doğusunda, Mont-Blanc kütlesi kuzey kısmının tepesi (3 901 m). İsviçre sınırında *Col d'Argentières* adı verilen boğaza ve Arve vâdisinde çok aşağılara inen *Argentières buzulu*'na hâkimdir. (L)

ARGENTİNA i. (lat. *argentum*, gümüş). Balıkç. Bir cins deniz balığı (*Argentina sphyraena*). Alabalıkgillerden. Bu balık Akdeniz'de, eti ve parlak pulları için avlanır. Tatlısu kefalinin pulları gibi bununkiler de Doğu esansı yapımında kullanılır.

— Bot. Bk. KAZAYAĞI.

— Miner. Bir çeşit karbonatlı kireç. *Şistli spat* adıyle de anılır. (L)

ARGENTİNA (Antonia MERCE Y LUQUE, **la** — denir), ispanyol kadın dansçı ve koreografı (Buenos Aires 1888-Bayonne 1936). En ünlü ispanyol tiyatrolarında kazandığı başarılardan sonra 1905'ten itibaren Avrupa da uzun turnelere çıktı. 1914'te, Güney-Amerika'ya gitti. 1927'de, Paris'teki Champs-Elysées tiyatrosunda, tek bir gitar ve virtüozca çaldığı kastanyetleri eşliğinde verdiği resitalde büyük başarı kazandı. 1929'da, yönettiği İspanyol Bale si topluluğuyle Opéra-Comique tiyatrosunda şu eserleri sahneye koydu: *Juerga* (müz. J. Bautista), *Sonatina* (müz. Halffter), *El Contrabandista* (Kaçakçı), [müz. V. Espla], *Triana* (müz. Albeniz) ve en büyük başarısı olan *Büyücü Aşk* (El Amor Brujo) [müz. M. de Falla]. Bu eserde Vicente Escudero da rol aldı. *Büyücü Aşk*'ta en büyük başarı kazanan dansları *La Garterana, La Fregona, La Jota Aragonesa* ve *Korku Dansı* oldu. İspanyol balesini, klasik bale çerçevesinde geliştirmeğe çalışan ilk sanatçıdır. (L)

ARGENTİNİTA (İncarnacion LOPEZ JULVES, **la**—denir), ispanyol kadın dansçı, koreografı (Buenos Aires 1895-New York 1945). 1927'de Madrid'de bir çingene topluluğu kurdu ve bütün Avrupa'yı dolaştı. 1932'de, şair Federico Garcia Lorca ile Madrid balesini kurdu; Buenos Aires'te flamenco ustası Albaicin ile dans etti (1935), sonra Paris, Londra ve İsviçre'de çalıştı; Monte-Carlo'da, Rimski-Korsakov'un *Capriccio Espagnol*'unu, Léonide Massine ile birlikte oynadı ve oradan A.B. D.'ye geçti. (L)

ARGENTON-SUR-CREUSE, Fransa'da (İndre idarî bölgesi. Châteauroux idarî çevresi) kasaba; 6 900 nüf. Turizm merkezi. Uçak parçaları yapımı; bakırcılık; gömlekçilik. (L)

ARGENTOVARİA veya **ARGENTARİA.** Esk. coğ. Galya'da şehir. 378'de, imparator Gratianus'un savaşçıları Alamanları burada yendiler. Colmar yakınındaki Harburg, herhalde bu şehrin kalıntıları üzerine kurulmuştur. (L)

ARGENVİLLE (Antoine Joseph Dezallier D'), fransız tabiat bilgini ve sanat tarihçisi (Paris 1680-ay.y. 1765). Henri d'Aguesseau'nun dostuydu, 1733'te Paris'te haznedar, sonra da kralın danışmanı oldu. Eserleri: *Traité Sur la Théorie et la Pratique du Jardinage* (Bahçecilik Kuramı ve Uygulaması Üstüne İnceleme) [1709] ve *Histoire Naturelle* (Tabiat Bilgisi) [1757]. Ayrıca, ressamların yöntemleri üzerine geniş bilgi veren *Abrégé de la Vie des Plus Fameux Peintres* (En Ünlü Ressamların Kısa Hayat Hikâyeleri) [1745-1752] adlı eseri yazdı. — Oğlu ANTOİNE NİCOLAS (öl. 1796) şu eserleri yazdı: *Voyage Pittoresque des Environs de Paris* (Paris Çevresinde Çekici Gezi) [1749], *Dictionnaire du Jardinage* (Bahçecilik Sözlüğü) [1767], *Vie des Fameux Architectes et des Sculpteurs* (Ünlü Mimarların ve Heykeltıraşların Hayatı) [1788] (L)

ARGEŞ, Romanya'da ırmak; 340 km; Fagaraş tepelerinden çıkar, Piteşti'de bir petrol arazisinin ortasından ve Eflâk ovasından geçer, Bükreş'ten gelen Dambovita'yı içine alır. — Romanya'nın güneyindeki bir bölge aynı adı taşır (1 178 000 nüf.; başkenti: *Piteşti*). [L]

ARGEZİYEN i. (fr. *arguésienne*). *Bir eğrinin argeziyeni*, bu eğri noktalarının sabit bir üçgene göre evriklerinin geometrik yeri. ‖ Sıf. *Argeziyen dönüşüm*, verilen bir eğrinin her noktası yerine bunun evriğini koyma: *Bir doğrunun argeziyeni bir elipstir.* (Saltel matematikçi Desargues'i hatırlatmak için bu dönüşümü böyle adlandırdı.)

— ANSİKL. Bir ABC mukayese üçgeni ve bunun düzleminde bir M noktası verildiğine göre, AM, BM, CM doğrularının A, B, C, açılarının açıortaylarına göre sıra ile alınan simetriklerinin, M noktasının *evriği* veya *izogonal eşleniği* denilen aynı M' noktasında kesiştiği geometride ispat edilir. (L)

ARGHEZİ (İon N. Teodorescu, *Tudor*, — denir) [Gorj yakınlarında, Olténie 1880-Bükreş 1967], rumen şairi. Lirik şiirlerini şu kitaplarda topladı: *Cuvinte Potrivite* (Çeşitli Sözler) [1927]; *Flori de Nucegai* (Tembellik Çiçekleri) [1931]; «Küçük Akşam Kitabı» (1939). *Icoane de Lemn* (Tahta İkonlar) [1930] ile *Poarta Negra* (Kara Kapı) [1930] adlı eserlerinde manastırda geçen hayatını ve siyasî hükümlü olarak yattığı cezaevi anılarını anlattı. Yer yer farfaraya kaçan zorlu lirizmi mistik coşkularla beslenir. Karmaşık ve değişik yönlü eserleri, «Küçük Akşam Kitabı», *Versuri* (Mısralar) [1936]; «Rondolar ve Çocuk Oyunları» (1939) ile «Cüceler Ülkesi»nin (1947) insana ve toprağa bağlı lirizminden, «İnsanın Balladı» nın (1956) evrensel ve kozmik ilhamına uzanır. «1907 Köylü Ayaklanması» nda (1956) devrim kahramanlıklarını, «Alacalı Mısralar» (1957), «Benim Güzel Kitabım» (1958), «Yaprak», (1963) ve «Yazılar» (1963) adlı eserlerde de ölümsüz duyguları dile getirdi. 1946'da «Şıringa» adlı bir oyun yazdı. Villon, La Fontaine, Baudelaire, Rimbaud ve Gogol'den çeviriler yaptı, Krylov'un «masallar» ını, Mo-

Foto. Anderson-Giraudon (LAROUSSE)

lière'in ve Brecht'in piyeslerini adapte etti. Aynı zamanda birçok roman (*Ochii Maicii Domnului* [Meryem Ana'nın Gözleri, 1934]); «Lina» (1943); hikâye («Sade Masallar» [1957]) ile tenkitçi anlatılar ve otobiyografiler de yazdı: «Papağan Tezkereleri» (1946), «Geçmişten Yapraklar» (1955), «Elde Baston, Bükreş'te Gezinti» (1961). [L]

ARGHİTA veya **HARGHİTA**, Romanya'da dağlık kütle, Moldavya Karpatları'nda, Caliman kütlesi güneyinde. Püskürük kütlelerden meydana gelir ve 1 800 m yükseltiye erişir. Demir yatakları. (L)

ARGHOLİDHA. Bk. ARGOLİS.

ARGHOS. Bk. ARGOS.

ARGIN zf. (esk. türk. *armak*, yorulmak'tan). Yorgun, bitkin, gücü tükenmiş, bitap [daha çok *yorgun argın* şeklinde kullanılır]: *Uzun bir yolculuktan sonra İncesudaydık, / Bir handa, yorgun argın, tatlı bir uykudaydık* (F. N. Çamlıbel). *Mâi yeldirmeli bir köylü / Çalışır tarlada yorgun argın* (T. Fikret). [M]

ARGITHANI, İç Anadolu'da Konya ilinin Ilgın ilçesine bağlı bucak merkezi kasaba (5 100 nüf.). Ilgın'ın 18 km batısında, Akşehir'in 28 km doğusundadır. Doğanhisar'a giden 18 km'lik bir yol da buradan ayrılır. Afyon-Konya demiryolunun Argıthanı istasyonu da kasabanın kuzeyindedir. Belediyesi olan Argıthanı tarım ürünleri için oldukça canlı bir alım satım merkezidir. — Bucağın tek bir köyü ve 5 438 toplam nüfusu vardır. Buğday ve şekerpancarı ekilir. (M)

Argiletum, eski Roma'da kitapçılar ve ayakkabıcılar mahallesi; Aemilia bazilikası ile Curia arasındaydı. Forum'dan, kalabalık bir mahalle olan Subura'ya giden yol da buradan geçerdi. (L)

ARGİNİN i. (fr. *arginine*). Biyo-kim. Guanidin'den türeyen bir aminoasit. Büyümede önemli rol oynar. (L)

ARGİNUS'LAR (yun. *arginussai*). Esk. coğ. Ege denizi takımadası (bugün Acan adaları), Midilli'nin doğusunda, Asya kıyısı yakınında, Atinalılar burada Ispartalıları deniz savaşında yendiler (M.Ö. 406); galip generaller, denize düşen düşmanları kurtarmadıkları, boğulanları gömmedikleri için idam edildiler. (L)

ARGİOPE i. İri bir örümcek. Genellikle karnı donuk renkli şeritlerle bezeklidir. Sayısız türleri dünyanın sıcak ve ılıman bölgelerinde yaşar. (*Argiopidae* familyasından.) [L]

ARGİOPİDAE çoğl. i. Örümcek familyası. 1 000'den fazla türü vardır. Bütün dünyaya yayılmıştır. *Aranea diademata* türü Avrupa'da, iri yapılı *Nephila maculata* ise tropikal bölgelerde yaşar. (L)

ARGİROKASTRON. Bk. ERGİRİ.

ARGİSTİS I, Urartu kralı, Asur ülkesini istilâ etti, ama Asur-Nirari V'e (M.Ö. 750'ye doğr.) yenildi; — **Argistis II** (M.Ö. 714-694) Kimmerler'e yenildi. (L)

ARGİZA. Esk. coğ. Anadolu'da Mysia bölgesinde bir şehir. Aisepos (Gönen çayı) vâdisindedir. Kalıntıları Pazarköy'ün kuzeydoğusunda, Eskişehir adını taşıyan tepede görülür. Bizans devrinde Hellespontos eyaleti içinde piskoposluk merkezi oldu. (M)

ARGİZAMA. Esk. coğ. Anadolu'nun Galatia bölgesinde yeri tespit edilemeyen bir kasaba veya köy. (M)

ARGO i. (fr. *argot*'dan). Aynı meslek veya topluluğa (atelye, okul, kışla v.b.) mensup olan şahısların benimsedikleri özel terimlerin bütünü: *Bir lisan birkaç yüz bin kişilik imtiyazlı bir sınıfın «argo» su halinde kalamaz* (Z. Gökalp). *Bizim yazdıklarımızın üzerine «enderun argosu» yaftasını talik etmekle hiç bir şeyi ispat etmiş olamazsınız* (Cenab Şahabeddin). ‖ Kaba konuşma, kültürsüz ve aşağı tabakanın ağzı: *Galata meyhanelerinin ağıza alınmaz argosu ile açar ağzını yumar gözünü* (S. F. Abasıyanık). *Karagözün son zamanlarda argoya merak salışı hiç hoşuma gitmiyordu* (A. H. Tanpınar). Bk. ANSİKL.

— DEY. *Argo (ağızyle) konuşmak* veya *argo kullanmak*, konuşurken, aşağı tabakanın kullandığı argo sayılan kelimeleri seçmek: ... *mahpusluğun en zor yanı, külhanbeyi dediğimiz pislikle bir arada bulunmak, cıvık argo ağızyle konuştuklarını duymaktır* (K. Tahir). *Son zamanlar senin fazla argo kullandığına dikkat ediyorum* (P. Safa).

— ANSİKL. Gizli sözler her devirde vardır; özellikle bir sınıf, toplum dışında yaşarsa bağımsızlığını koruyan bir dil geliştirir. Hırsızlar, kumarda hile yapanlar, dilenciler ve bütün dikkati çekmemek, aramalardan, polisten saklanmak zorundaki kimseler bu durumdadır.

Argo tabiri, Türkçeye yakın zamanlarda girmiştir. Genelleşerek sonradan bir zümre dili anlamına geldiği halde, daha çok aşağılık, kaba dil karşılığı olarak kullanılır. Bunun için eski dilde «lisan-ı erazil», «lisan-ı hezele» gibi terimler vardı, halk arasında da külhanbeyi, tulumbacı veya ayak takımı ağzı denirdi. Yine eski lûgatlerde «hırsız dili» (hırsızların başkasının anlamaması için kendi aralarında konuştuğu özel dil) anlamına bir *kayış dili* tabiri geçer. Ayrıca Anadolu'nun bazı yerlerindeki yörüklerin kendi aralarında konuştukları bir gizli dil vardır ki, bu da bir çeşit argo sayılabilir. (Bk. ABDAL *dili*.) Argo dar anlamıyle hırsız veya külhanbeyi, ayak takımı dili için kullanılır, daha geniş anlamıyle de «öğrenci argosu, esnaf argosu» gibi belli zümrelerin kendine mahsus terimleri olan dilini karşılar. Argoyu, teklifsiz dil, halk ağızları ve mahallî kullanılışlardan ayırmak gerekirse de, her zaman kesin bir sınır çizebilmek zordur. Özellikle son zamanlarda, gerçekçilik akımı neticesinde, edebî dilde teklifsiz, mahallî ve argo kelimeler kullanılması alabildiğine çoğaldığı için, yazı dilinde dahi argoyu ayırt etmek güçleşmiştir. Gerçek argo bir sınıf veya zümre mensupları arasında konuşulan özel terimlerden meydana geldiği için, bu sınıf ve zümrelerin dışında kalanlar tarafından anlaşılmaması gerekir. Fakat bunlar arasından bazı kelimeler zamanla genelleşerek herkes veya daha geniş bir kitle tarafından anlaşılır olmuştur: *araklamak* (çalmak,) *arakçı* (hırsız), *dümen yapmak* (hile yapmak), *dümen* (hile), *kodes* (hapishane), *mangiz* veya *papel* (para) gibi. Argoda tabiî olarak söz dizimi millî dile uygundur. Kelime hazinesi ise, ya kendi dilinden kelimelere özel anlamlar vermek veya komşu yabancı veya azınlık dillerinden kelime almak yahut da bu dillere benzetilerek yapmak suretiyle teşkil edilir. Türk argosundaki yabancı kelimelerin bir kısmı Rumca veya Rumcadan bozmadır. Bundan başka İspanyolca (yahudi ispanyolcası), İtalyanca (Levantin italyancası), Ermenice, Rumence, Çingenece v.b. dillerden alınma veya bozma kelimeler önemli bir yer tutar. Bir de bunun yanında türkçe bazı kök ve kelimelere yabancı dillerden bazı ekleri getirmek suretiyle yapılanlar vardır: rumca *-os, -oz* (*zırtapos, kaparoz*), fransızca *-syon* (*atmasyon, uydurmasyon*) gibi.

Eski devirlerden beri argo özellikle İstanbul'da çok kullanılmıştır. Külhanbeylerin bol olduğu Kasımpaşa, Kumkapı, Tophane, Galata, Çeşmemeydanı v.b. semtlerde argo büyük ölçüde yayılmıştır. Tulumbacıların devam ettiği kahveler de birer argo beşiği idi.

Türk edebiyatında argo. Eski edebiyatımızda argo az da olsa bazı şairler tarafından kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un Divanı Lûgati't-Türk adlı eserinde bile sonradan ikinci derecede argo anlamı kazanmış kelimelerin bulunduğu görülmektedir.

Sonraları ünlü divan şairlerinden Sâbit, *Derename* adlı eserinde: «boynuna sarılmak» yerine *asılmak;* «güçlü, kuvvetli» yerine de *çepel* kelimelerini kullanmıştır. Her iki kelime argodur. Daha ziyade tarih düşürmekle ve hezelleriyle tanınan divan edebiyatının son devir şairlerinden Sürurî'nin yazdığı *Hezliyat-ı Havaî*'de bazı argo kelimelere rastlanır: (*savsa vermek* «gizlice bir kadının koynuna girmek», *abu* «zampara», *zıpır, zırman* «iriyarı kimse», *tavus kuyruğu çıkarmak* «kusmak»).

Bir kız veya kadına fena gözle bakmak anlamına gelen argo *yeşillenmek*'i, Hıdırağazade Sait Bey bir beytinde kullanmıştır:

Hattı sebzi ruhunla eğlenirim
Hıdırağazadeyim yeşillenirim.

Galib Dede'nin bir şiirinde kullandığı *iskandil* kelimesinde de argo kokusu vardır:

Yakılmış âlem-i imare imâl etme endişe
Hasarat-ı muhabbete varup is+kandil.

Divan edebiyatının son temsilcilerinden Vasıf Enderunî'nin Divan'ında da bazı argo kelimelerin yer aldığı görülür: (*tezgâh kurmak* «cinsî münasebette bulunmak», *yan çizmek* «önem vermemek», *ip takmak* «aldırış etmek», *omuzlamak* «alıp götürmek», *sulamak* «harcamak, sarf etmek»). Bu kelimeler bugün de Türkiye'nin birçok şehir ve kasabalarında kullanılmaktadır.

Muallim Naci «rakı içmek» anlamına gelen *çakma* deyimini bir mısraında kullanmıştır:

Bir çakış çaktık ki Şeyhin aşkına bizler bu şeb.

Tanzimat devrinde yazılmış bazı şiirlerde, özellikle telif ve tercüme piyeslerde argo kelimeler kullanıldığı görülmektedir.

Ahmed Vefik Paşanın eserlerinde rastlanan argo kelimelerden birçoğunun bugün kullanılması daha da yaygınlaşmıştır: (*bora patlatmak* «kızmak, ateş püskürmek», *yuvarlamak* «bir şey yemek», *öperlemek* «öpüşmek», *çözülmek* «kaçmak, savuşmak», *sızdırmak* «para çekmek», *boşlamak* «vaz geçmek, peşini bırakmak», *kokoroz* «sivri, çirkin kılıkta bulunan»).

Hicivleriyle tanınan şair Eşref'in kullandığı: *vardakosta* «şık, zarif», *pangodoz* «bunak, sersem», *çaktı* «anladı, sezdi», *tel kırmak* «gücendirmek», *bangobo* «budala, ahmak», *tırıl* «parasız», *hırbo* «aptal, ahmak» kelimeleri birer argodur.

Ahmed Rasim *anafor, uydurmasyon, piyazcı, alesta, sırıklamak, toka etmek* gibi argo kelimeleri eserlerinde bol bol kullanmıştır. Mehmed Âkif'in şiirlerinde de argo kelimeler görülür (otur biraz *çakalım,* ... onun bir *dalgası* olmak gerek, *tonel geçiyor* v.b.). Daha sonra, Neyzen Tevfik şiirlerinde, Hüseyin Rahmi romanlarında çok sayıda argo kelime kullanmışlardır.

Cumhuriyet sonrası edebiyatında ise argo kelimeler kullanılması alabildiğine çoğalmıştır. Bunun en önemli sebebi benimsenen bazı şiir akımları olmuştur. (→Bibliyo.) [ML]

ARGO (adını *Argo* gemisinden alır), güney yarımküresinde, genellikle ARGO GEMİSİ veya kısaca GEMİ adı verilen takımyıldız topluluğu. Gökkürede çok geniş bir yer kaplayan bu yıldız grubu, bugünkü astronomide üç takımyıldıza bölünmüştür: *Yelken, Pupa* ve *Karina*. Grubun en önemli yıldızı, Karina takımında bulunan *Canopus*'dur: kadiri — 0,9. *Akyıldız*'dan (*Sirius*) sonra göğün en parlak yıldızıdır. Argo takımyıldızı, Altın post'u aramağa giden Argonaut'ların serüvenini hatırlatır. Canopus adı, kral Menelaos'a yol gösteren kaptanın adından alınmıştır. (L)

Argo, Altın post'u elde etmek için Argonaut'ları Kalkhis'e taşıyan gemi; adı hız veya parlak beyazlık anlamına gelir. Argo, Athena'nın yönetiminde yapıldı. Tanrıça gemiye kutsal ağaçtan (Dodone meşesi) bir parça çiviledi; geminin direği mucizeler gösterirdi. Dönüşte gemi Poseidon'a verildi ise de Athena onu burca çevirdi. (L)

ARGOBBA i. Hamî-samî diller grubu (Ankober'in doğusunda Kuzey Argobba ve Harar yakınlarında Güney Argobba). [Hâlâ az tanınır, fakat Amharcaya oldukça benzer.] (L)

ARGOL i. Tibet öküzü (yak), deve gibi hayvanların kurutulmuş dışkısı. Tibetliler bunu yakıt olarak kullanırlar. (L)

ARGOLİS veya **ARGHOLİDHA,** Yunanistan'da bir vilâyet; Peloponnes'in kuzeydoğusunda; 88 700 nüf. Başkenti *Nauplia*.

— Tar. Bu eyaletin önem kazanması, M.Ö. 1600'e doğru, Girit ile denizden kurduğu ilişkiler ve Akhaialıların yerleşmesiyle başladı. Gelişmesi M.Ö. 1400-1200 arasına rastlar. Minos saraylarının yıkılması ile eyalet, Girit'in siyasî etkisinden kurtuldu: Mykenai ve Tiryus mezar kalıntıları bunu gösterir. Bu yoldan gelişen Akhaia medeniyeti, Argolis'ten, M.Ö. XIII. yy. Akdeniz dünyasına ışık tuttu. Bununla birlikte Argolis, siyasî birliğini gerçekleştiremedi. Truva savaşı (M.Ö. XIII. yy. sonu ve XII. yy. başı), sonra Dor istilâsı, eyaleti birbirine rakip şehirlere böldü (en önemlileri Argos). Bu şehirler, önce Atinalılar ile Ispartalılar arasında kavgalara karıştılar, sonra Akhaia birliğine katıldı-

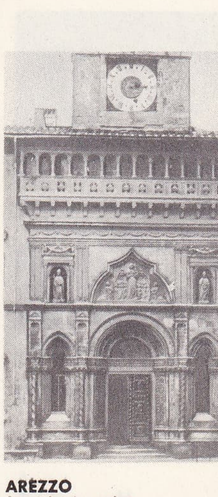

AREZZO
façade du palais
de la Fraternité des laïques
(XIV. ve XV. yy.)

meksika argemone'u

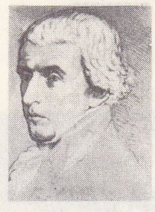

Aimé ARGAND

Foto. Alinari-Giraudon, Robillard, İsviçre Millî kütüphanesi (LAROUSSE)

La ARGENTİNA

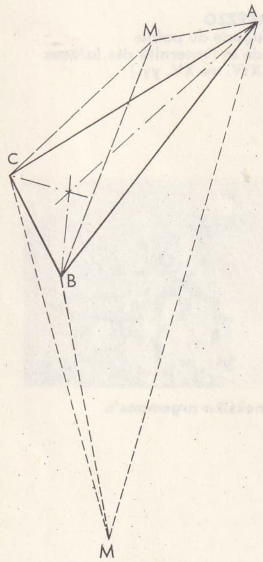

argeziyen

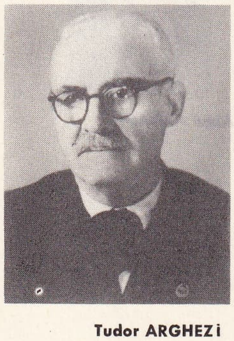

Tudor ARGHEZİ

lar, ardından da Roma'nın hâkimiyetini kabul ettiler (M.Ö. 146). Argolis daha sonra bizans imparatorlarının, frank prenslerinin, Venediklilerin ve Türklerin hâkimiyeti altına girdi. (L)

ARGON i. (yun. *argon*, etkisiz). Kim. Renksiz, tatsız ve kokusuz, basit gaz. Atmosferimizin yaklaşık olarak yüzde birini meydana getirir.

— ANSİKL. *Argon* (A= 39,94) atom numarası 18 olan ve havanın bileşiminde bulunan, fakat varlığı 1894'e kadar bilinmeyen bir gazdır. O zamana kadar havada belli bir oranda azot olduğu biliniyor ve oksijenin emilmesi için baş vurulan bütün kimyevî yollara rağmen emilmeden kalan kısım azot olarak kabul ediliyordu. Bununla birlikte, 1785'te Cavendish, bu emilmeden kalan gazın ufak bir kısmının, azot gibi oksijenle birleşemediğini fark etti.

Lord Rayleigh ve W. Ramsay 1894'te, kimyevî yollarla (azot oksitlerinin, amonyum nitritin, ürenin v.b. ayrışması) elde edilen azotun yoğunluğunun 0,967 olduğunu, buna karşılık havada, oksijenin emilmesi sonucu geriye kalan azotun yoğunluğunun 0,972 olduğunu ortaya koydular. Bu farkı açıklamak için de, havada, kimyaca etkin olmayan, argon adını verdikleri bir gazın bulunduğunu kabul ettiler. Bu gazı, havadaki öbür gazlardan ayırmak için, hem oksijeni, hem azotu emme özelliği olan kızıl derecedeki magnezyum üzerinden hava geçirdiler. O zaman, gaz halindeki artıkta, az da olsa, argondan başka gazlar da bulunduğu ortaya çıktı. Bunlar, nadir gazlar grubundan neon, helyum, kripton ve ksenon'dur.

Havadaki argonun hacmi oran olarak % 1'den biraz düşüktür. Yoğunluğu ise 1,38 dir; bu da yukarıda sözü edilen yoğunluk farkını açıklar. Zorlukla sıvılaştırılabilen argon, atmosfer basıncı altında 187° C'de kaynar. Öbür nadir gazlar gibi, tek atomludur ve kimyevî etkisi yoktur. Bununla birlikte, bir argon hidrat ayırt edilebilmiştir. Argon, sıvılaştırılmış havanın damıtılmasıyle elde edilir. Gaz atmosferli akkor halindeki ampullerin doldurulmasında, içinde seyrelmiş hava bulunan bazı tüplerde, laboratuvarlarda ve elektrik arkı ile yapılan kaynaklarda, tamamen eylemsiz bir atmosfer yaratmak için kullanılır. (L)

ARGONAUTA i. Kafadanbacaklı ve iki solungaçlı yumuşakça. *Argonautidae* familyasından; Akdeniz'de rastlanır. (İlmî adı: *Argonauta argo.*) [L]

Argonaute (fr. k.), küçük tek tip, eğitim ve yarış yatı. Yelken eğitimi için kullanılır, tek veya çift ekiplidir. Teknesinin su kesimi köşeli, sabit safralı. Donatımı çok basit (büyük bir *markoni* yelkeni ve bir flok). Kullanılması kolay, yapısı sağlam olduğundan, yeni başlayanlar için elverişli bir teknedir. Özellikleri: boyu 3,80 m, genişliği 1,42 m, su çekimi 0,60 m, tonajı 150 kg, yelken yüzeyi 10 m². (L)

Argonautica, C. Valerius Flaccus'un M.S. 70'e doğru yazdığı bitmemiş destan-şiiri. İskenderiye'li Apollonios'un (Rodos'lu) eserinden esinlenen bu şiirler dil ve nazım bakımından Vergilius'u hatırlatır. Eserde destan havası yoktur, buna karşılık, karakterlerin anlatılışı (meselâ, Medeia'nınki) yunan örneğinden bile üstündür. (L)

ARGONAUTİDAE çoğl. i. Kafadanbacaklı yumuşakçalar familyası.

— ANSİKL. *Argonautidae*, sekiz bacaklı kafadanbacaklıların önemli bir familyasıdır. Bu familyanın özelliği, dişinin erkeğe oranla çok büyük oluşudur. Dişi argonauta, değişik bezekli zarif bir kabuk yapar; bu kabuk onun yuvasıdır, içine bir sürü küçük yumurta yumurtlar. Ana argonauta bu yüzer yuvanın üstünde kuluçkaya yatar, onu üzeri zarla kaplı yassı kollarından ikisiyle tutar. Erkeğin kollarından birisi karışık bir döllenme aygıtına dönüşmüştür. Erkek kabuk yapmaz. Bu familya, sıcak denizlerde, kıyıdan uzak, su yüzüne yakın yerlerde yaşar. Çok güzel bir tür olan *Argonauta argo*'ya Akdeniz'de sık rastlanır. (L)

Argonautika veya **Altın Post'un Ele Geçirilmesi,** Rodos'lu şair Apollonios'un (M.Ö. 250'ye doğr.) 4 bölümlük destan-şiiri. Şair, geleneksel destanın tabiat üstü varlıklarına, savaşlarına, kahramanlık serüvenlerine, İskenderiye okulu zevkine uyarak, birtakım coğrafî bilgiler, efsaneler, halk ve din âdetleri kattı. Bu destan, bilgince ve nükteli olmakla birlikte, Medeia'nın aşkını anlatan kısımlar dışında, soğuk bir eserdir. Argonautika'nın büyük yeniliği, aşk psikolojisini, eski yunan şiirinde o güne kadar rastlanmayan bir biçimde geliştirmiş olmasıdır. (L)

ARGONAUT'LAR, yun. **Argonautai,** yunan efsanesine göre Kolkhis'deki Altın post'u elde etmek için elli kadar Aka'lı kahraman Argo adlı gemiye bindiler. Aralarında Herakles, Kastor, Polydeukes, Orpheus v.b.'nin bulunduğu topluluğun şefi İason'du. Tesalya'daki Pagasae körfezinden yola çıktılar, Ege denizini aştılar, Lemnos ve Samothraki adaları ile boğazları geçerek Karadeniz'e açıldılar ve birçok maceradan sonra, Kolkhis'e vardılar. İason, kendisiyle kaçan kral Aetes'in kızı Medeia'nın yardımıyle Altın post'u ele geçirdi. Coğrafya konusunda bilgileri arttıkça dönüş yollarında da ona göre değişiklikler yaptılar. Argonaut'larla ilgili efsaneler zamanla çoğaldı ve başlı başına bir destan çevrimi yarattı. (L)

ARGONİT i. (fr. *argonide*). Havadaki soy gazlara verilen ad. En tanınmışı argondur. Bk. ARGON. (L)

ARGONNE, Paris havzasının ormanlık bölgesi; Aisne üşt vâdisinin doğusunu ve Aire vâdisinin her iki yanını kaplar. 40 km uzunluğunda, 14-20 km genişliğinde, doğu kenarı 300 m yüksekliğe erişen bir dağ kütlesidir. Bölgenin özelliği 100 m kalınlığında kalkerli bir kumtaşı (gaize) tabakasıyle örtülü olmasıdır. Bu dayanıklı ve sert kayalar derin vâdilerle yarılmıştır; bu vâdiler dağ kütlesinde (Croix-aux-Bois, Grandpré, La Chalade, Le Chêne, Les Islettes gibi) sarp ve derin «geçit»ler açar. Argonne'un çoğu meşe olan 45 000 hektarlık orman örtüsü, ancak yanlamasına geçitlerle aşılabilir. Bu ormanda uzun süre bölgesel sanayi dalları (odunculuk, doğramacılık ve tahta işleri) faaliyet gösterdi; bunun yanı sıra camcılık (kum) ve metalürji (bölgedeki maden filizleri) de görülür. Bu geleneksel iktisat sisteminin yıkılışı XIX. yy. ın ortasından sonra sürekli bir nüfus azalışına yol açtı. Bugün çayırların genişlemesi, büyük baş hayvan (süt ürünleri) ve domuz yetiştirilmesini mümkün kılmaktadır. Bölgenin merkezi Sainte-Menehould'dur. (L)

ARGOS veya **ARGHOS,** Yunanistan'da şehir. Peloponnes'in kuzeydoğusunda (Argolis ili); 13 200 nüf.

— Tar. Akalar çağında Argos adı, başkenti Mykenai olan az engebeli bütün ülkenin adıydı. Şehir, Yunanistan'ın en eski şehri sayılıyordu. Dorların eline geçtikten sonra, uzun süre güçlü bir konfederasyonun başında yer aldı. Zorba Pheidon (VII. yy.) bütün Peloponnes'i hâkimiyeti altında tuttu. VI. yy. da Isparta bu hâkimiyeti kırdı ve iki şehir arasında sürekli anlaşmazlık konusu olan Kynuria'yı Pheidon'dan aldı; Kynuria, bir söylentiye göre, kadın şair Telesilla'nın kahramanlığı sayesinde kurtuldu. Argos V. yy. da kalkınarak Mykenai ile Tiryus'u yakıp yıktı, 421'de de Atinalılar, Mantineialar, Elaialılar ve Korynthoslularla, Isparta'ya karşı birleşti. Isparta ile olan bitip tükenmek bilmeyen rekabet sırasında birçok kere yenildi ve uzun süreli iç savaşlarda gücünü kaybetti. III. yy. da Pyrrhos şehri kuşattı ise de bir sonuç elde edemedi. Bunun üzerine Argos, Akhaia birliğine katıldı (229). M.Ö. 146'da Roma'nın hâkimiyeti altına girdi, Gotların saldırısı karşısında Bizans imparatorluğuna katıldı ve sonra Mora'nın âkıbetine uğradı.

XIX. yy. da Yunanistan'ın bağımsızlık savaşında, osmanlı ordusuna karşı Argos'u Hypsilanti kumandasındaki birlikler savundu. 1821'de Helenlerin millî meclisi Argos tiyatrosunda toplandı.

— G. santl. Argos bir sanat merkeziydi. Ageladas ve Polykleitos gibi büyük heykeltıraşlar yetiştirdi. Argos'taki anıtlardan pek az şey kalmıştır: 90 amfiteatr sırası, bir odeon, bir çarşı ile tapınak kalıntıları. Aspis kalesinde yapılan kazılarda, kaya içine oyulmuş bir Mykenai mezarlığı ile tepesinde, yaklaşık olarak M.Ö. 2000 yıllarından kalma bir şehir, daha aşağıda Apollon ile Athena tapınağının bulunduğu yer meydana çıktı. Larissa tepelerinde, Ortaçağdan kalma bir kale olan Kastro eski mezarlığın yerini almıştır.

Argosluların millî tapınağı Heraion Mykenai'nin ötesindedir. Atina'daki Amerikan Arkeoloji okulunun yaptığı araştırmalarda, anıtsal bir merdiven, yeni ve eski tapınağın etekleri, türlü yapılar, roma hamamları, Polykleitos üslûbunda güzel heykeller (Atina müzesi) ortaya çıktı. (L)

ARGOS. Esk. coğ. Anadolu'da Kappadokia bölgesinde bir kale. Bugün için yeri şüpheli ise de Hasandağı'nda olması muhtemeldir. (M)

ARGOS, Odysseus'un köpeği. İthake'ye dilenci olarak döndüğü zaman Odysseus'u yalnız o tanımış ve sevincinden ölmüştü. (L)

ARGOS veya **ARGUS.** Mit. Takma adı *Panoptes* («Her şeyi gören»), argoslu prens. Yarısı her zaman açık duran yüz gözü vardı. Bu özelliği dolayısıyle Hera tarafından Io'nun bekçiliğine tayin edildi. Zeus'un gönderdiği Hermes onu flütle uyutarak öldürdü. Hera, Argos'un gözlerini tavus kuşunun kuyruğuna serpti ve tavus kuşu o zamandan beri bu tanrıçaya adandı. (L)

ARGOSTOLİON, Yunanistan'da şehir. Kefalonya adasının (İyonya adaları) batı kıyısında; 8 700 nüf. Ticaret merkezi. (L)

ARGOVİEN sıf. Jeol. Lusitanien'in (Yukarı Jura) alt kısmına verilen ad. (L)

ARGU. Esk. coğ. Talas ile Balasagun şehirleri (Kırgızistan'da şimdiki *Tokmak* ile *Evliya-Ata*) arasındaki bölgenin eski adı.

— Etnol. Bu bölgede, Isıkgöl'ün doğu ve kuzey kesimleri ile Yedisu civarında eskiden yaşamış olan bir türk boyu.

— Leng. Bu boyun konuşmuş olduğu türk şivesi. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Leng. *Argu* adı Kâşgarlı Mahmud'un Divanü Lûgat-it-Türk'ünde (XI. yy.), o devrin diğer türk boyu ve şiveleri ile birlikte belirtilmiş ve Sugdak, Soğut, Kençeklerle beraber, iki dil bilen şehirli halk olarak, dilleri bozuk diye nitelendirilmiştir. Gerçekten Talas ile Balasagun arasında Türkçeden başka Soğdça da konuşulurdu ve bu dilden bazı kelimeler bu şivelere girmişti.

Argu şivesinin başlıca özelliği Türkçede eski «*ny*» sesinden ayrılan *n* ve *y* seslerinden *n* sesinin kullanılmasıdır. Meselâ eski *kokony* kelimesinden gelen *koy* «koyun» sözü Argu şivesinde *kon* şeklindeydi. (M)

ARGULUS i. Çeşitli türden balıklarda dış asalak olarak yaşayan kabuklu. (*Argulus foliaceus,* halk diliyle *balık biti,* sazan'ın ve sazangillerden balıkların üzerinde bulunur. *Branchiura* takımından.) [L]

ARGUN, Kuzeydoğu Çin'de ırmak. Kaynağını Büyük Kingan masifinden alır; aşağı kısmı S.S.C.B. ile Çin arasında sınır boyunca uzanır ve Şilka'ya kavuştuğu yerde Amur'un ana kollarından birini meydana getirir; 1530 km. (L)

ARGUN veya **ARHUN,** Abaka'nın oğlu ve Cengiz Han'dan gelen dördüncü İran kralı (1250-1291). 1284'te amcası Teküder'in yerine geçti. Yönetimi nedimi Bukay'a bıraktı; onun yerine de, Argun'un ölümünden az önce öldürülen yahudi hekim Sa'd-al-Davla geçti. Argun, Yahudi ve Hıristiyanları Müslümanlara karşı korudu. (L)

ARGUNOV, rus ressamlar ailesi. En ünlüsü, İVAN PETROVİÇ (1727-Moskova 1802). Fransız okulunun etkisi altında birçok resmî portre yaptı; bunların en tanınmışı Katerina II'nin portresidir (Leningrad müzesi). [L]

ARGUS. Mit. Bk. ARGOS.

ARGUS i. Zool. Büyük boylu sülün (*Argus tavuğu* da denir). Benekli koyu renk tüyleri vardır. Kanat teleklerinin bir kısmı ile kuyruk telekleri son derece gelişmiştir. (Dev argus [*Argusianus argus*] Malezya ormanlarında yaşar.) ‖ Çeşitli benekli hayvanlara verilen ad: Kelebekler, balıklar, örümcekler. (L)

ARGUSTANA. Esk. coğ. Ankyra'dan (Ankara) Arkhelais'e (Aksaray) giden yol üzerinde son konak. Arkhelais'e 24 km uzaklıkta olan konağın yeri kesin olarak bilinmiyor. (M)

ARGUVAN, Doğu Anadolu'nun Yukarı Fırat bölümünde Malatya iline bağlı bir ilçe merkezi; 2 407 nüf. Malatya-Arapkir yolundan 49. km'de batıya doğru ayrılan 14

Foto. Erlanger de Rosen, Paris Romanya büyükelçiliği (LAROUSSE)

km'lik bir yolun ucunda yer alır ve burası ayrıca 42 km'lik bir toprak yolla Hekimhan'a bağlanır. 1954'te kurulmuş olan Arguvan ilçesinin (1 037 km²; 21 701 nüf.) Merkez ve Çobandere bucakları içinde 43 köyü vardır. (M)

Arguvan samahı blş. i. Folk. Bk. SAMAH.

ARGÜEDAS (Alcides), bolivyalı tarihçi ve romancı (La Paz 1879-Şili'de Santiago 1946). Eserleri: istilâcıların kırıp geçirdiği ırkının acılara katlanışını ve can çekişini anlatan «*Tunç Irkı*» (1924); bolivyalı zalim diktatörlerin portrelerini çizen *Caudillos Barbares* (Barbar kumandanlar) [1929]; yurdunun içine düştüğü kargaşalığı ve Şili ile yapılan savaştan sonraki diktatörlüğü anlatan *Pueblo Enfermo* (Hasta Ulus) [1934]. (L)

ARGÜELLES (Agustin), ispanyol devlet adamı (Asturia'da Ribadasella 1776-Madrid 1844). 1810-1814 Arası ispanyol meclisinde (Cortes) devrimci milletvekili. Restorasyon'da sürgün edildi. 1820 Devriminde bakan oldu; sonra İngiltere'ye kaçtı (1821-1834); 1840'ta İspanya'ya döndü ve kraliçe İsabel II'ye vasi oldu. (L)

ARGÜMAN i. (fr. *argument*). Astron. Bir denklem, bir eşitsizlik veya bir gök cisminin hareketine ait herhangi bir elemanının bağlı bulunduğu belli bir değer. || Bir cetvelde diğer bir sayıyı bulmak için yararlanılan sayı.

— Mat. TEMEL DEĞİŞKEN'in eşanlamlısı (Değişkenlerin toplaması, çıkarması için *argümanların toplaması, çıkarması* denir. Bir fonksiyonun değerlerini veren cetvelde, bunların karşılığı olan değişkenin değerlerine *argümanlar* denir.) || *Karmaşık bir niceliğin argümanı*. Bk. EK. || *X'in sinüs hiperboliğinin argümanı* (veya arg sh *X*), *X'in kosinüs hiperboliğinin argümanı* (veya arg kh *X*), sh *X* ve kh *X*'in ters fonksiyonları. (Bk. HİPERBOLİK, *Hiperbolik fonksiyonlar*.) [L]

ARGÜS i. (Mit. ad. *Argos*'tan fr. *argus*.) Okurlarına belli bir konuda bilgi veren yayın. || Gazete ve dergileri tarayan ve abonelerine seçtikleri konuyle ilgili haber ve yazıları kesip gönderen ajans. (L)

ARGYA i. ötücü kuş. Tüyleri kum rengindedir. Afrika ve Asya'nın yarı çöl bölgelerinde küçük sürüler halinde yaşar. (Ardıç kuşu görünüşünde olan *argya*'ların örnek tipi Kuzey Afrika'da yaşayan [*Argya fulva*] türüdür. Timalyakuşugillerden.) [L]

ARGYLL, İskoçya'nın batı kıyısında Büyük Britanya kontluğu; 60 400 nüf. Merkezi *Inverary*. Kontluk, kuzeyde loch Shiel'den güneyde Clyde halicine kadar uzanır. Adını, IV. yy. da, orada Dalriada krallığını kuran irlandalı göçmenlerden alır (Gael'ler veya İskoçlar). [L]

ARGYLL (Archibald CAMPBELL, 5. kont), büyük iskoç senyörü (1530-1573). Sonradan Moray naibi olan lord James Stuart ile birlikte John Knox'un öğretisini benimsedi (1556), «Ruhanî Meclis lordu» oldu ve naip kraliçeye karşı Protestanların başlıca önderleri arasında yer aldı. Kraliçe Mary Stuart ile dost olunca, Knox ve Moray partisinden ayrıldı, kraliçeye bağlılıkla hizmet etti, daha sonra Moray ile uzlaştı ve 1572'de İskoçya büyük şansölyesi oldu. (L)

ARGYLL (Archibald CAMPBELL, 8. kont, daha sonra I. markiz) [1607'ye doğr. -Edinburgh 1661]. Charles I zamanında İskoçya'nın en güçlü derebeyi idi; zorbalığa kaçan dinî siyasetinin yaratacağı tehlikelere karşı kralı uyardı. Covenant partisine katıldı (1639), sonra bu partinin başkanı oldu. İhtiraslı ve aşırı derecede presbiteryen olduğu için Montrose'u kendine düşman etti ve onun kral adına silâha sarılmasına yol açtı. Buna karşılık, Argyll 1643'te covenant taraflısı İskoçya'yı parlamentocu İngiltere ile uzlaştırdı. Bozguna uğrayan kralcılar, 1646'da kralı ona teslim ettiler. Fakat İngilizlerle olan anlaşmaya bağlılığı yüzünden, Cromwell ile temasa geçti ve Charles I'in ingiliz parlamentercilerinin eline geçmesini sağladı. Kralın öldürülmesi İskoçya'da büyük heyecan yarattı (1649) ve Argyll, Charles II ile birleşmek zorunda kaldı. Fakat İngiltere ile olan bağların kopması, yeni bir kralcı partinin doğması ve İskoçya'nın Cromwell tarafından işgale uğraması (1651-1652) siyasetini iflâsa sürükledi. Kaderine boyun eğerek Commonwealth ile işbirliği yaptı; krallığın yeniden kurulması sırasında ihanetle suçlanarak idam edildi. (L)

ARGYLL (Archibald CAMPBELL, 9. kont) [1629-Edinburgh 1685], öncekinin büyük oğlu. Koyu protestandı, 1681'de vatana ihanetle suçlandı, Hollanda'ya kaçarak orada Monmouth dükü lehine ayaklanma hazırlayanlara katıldı. Düşmanı James II'nin tahta çıkması (1685) üzerine İskoçya'ya gitti ise de yakalanarak öldürüldü. (L)

ARGYLL (Archibald CAMPBELL, 1. dük), öncekinin büyük oğlu (1651?-1703). Glencoe katliamının sorumlusu olarak tanınır. (L)

ARGYLL (John CAMPBELL, 2. dük ve **Greenwich** dükü), öncekinin oğlu (1678-1743). Birlik uğrundaki çalışmaları ona bir ingiliz lordluğu sağladı. Marlborough zamanında yararlıklar gösterdi. İskoçya'daki Jack taraftarlarının ayaklanmasını bastırdı (1715). Walpole ile bozuşmadan önce (1740), George I ve George II zamanında Hannover hanedanının savunucusu olarak önemli bir rol oynadı. (L)

ARGYLL (Archibald CAMPBELL, 3. dük), öncekinin kardeşi (Surrey'de Petersham 1682-1761). O da Birlik için çalıştı. İlk Büyük Britanya parlamentosuna giren on altı soylu iskoç âyanından biri oldu. George I'in, daha sonra George II'nin güveni sayesinde İskoçya'da kral naipliğine getirildi. (L)

ARGYLL (George CAMPBELL, 8. dük), ingiliz siyaset adamı ve yazarı (İskoçya'da Ardencaple Castle 1823-1900). Liberallerin birçok kabinesinde bakan, Gladstone kabinesinde Hindistan Devlet sekreteri oldu, sonra İrlanda'nın Home Rule rejimine düşmanlığı yüzünden bu görevinden ayrıldı (1881). [L]

ARGYLL (John Douglas CAMPBELL, 9. dük), öncekinin oğlu (Stefford House 1845-Wight adasında Kent House 1914). Kraliçe Victoria'nın kızı Louise ile evlendi. (L)

Argyll Robertson belirtisi, patolojik belirti. Sinir frengisinde görülür. Gözbebeğinin ışığa karşı refleksi yok olur, uzaklığa karşı uyum refleksi ise kaybolmaz. Adını iskoçyalı doktor Douglas Argyll Robertson'dan (Edinburgh 1837-Bombay 1908) almıştır. (L)

ARGYNNİS, sedef parlaklığında, siyah benekli, kızıl renkte güzel bir kelebek (*Sedef kelebeği* de denir). Kanatlarının alt yüzünde gümüş renginde lekeler görülür. (Avrupa ormanlarında *Argynnis paphia* gibi türlerine rastlanır. Tırtılı menekşe ve ağaççileğine dadanır. Pulkanatlılar'ın nymphalidae familyasındandır.) [L]

ARGYRA, Arkadya'da bir çeşmenin perisi. Çoban Selemnos'a tutuldu, sonra ihtiyarlığında onu terk etti. Afrodit çobana acıdı ve onu, suları aşk acılarını unutturan bir nehire çevirdi. (L)

ARGYREİA i. Ağaççık türü. Asya ve Afrika'nın tropikal bölgelerinde yetişir. Yaprakları çoğu zaman gümüş rengindedir. (Çiçekleri çit sarmaşığınınkini andırır. Sarmaşıkgillerden.) [L]

ARGYRİA. Esk. coğ. Anadolu'da iki kasaba. **1.** Mysia bölgesinde (bugün Karaaydın köyü yakınlarında). **2.** Karadeniz kıyısında, Tripolis'in (Tirebolu) doğusunda. Yeri kesin değildir. (M)

ARGYROKASTRON veya **GJİROKASTER,** Arnavutluk'ta şehir. Orta Arnavutluk tepeleri üzerinde, Vijosë'nin kolu olan güney Drin ırmağı kıyısında. Dağ ürünleri pazarı. Kale; XVIII. yy. dan kalma cami. (L)

ARGYROLOBİUM i. Ağaçsı küçük bitki. Az çok odunsudur. Altın sarısı kocaman çiçekleri vardır. Akdeniz bölgesinde çamlıklarda ve taşlı tarlalarda yetişir. (Baklagillerden.) [L]

ARGYRONİON. Esk. coğ. Boğaziçi'ndeki Macarburnu'nun ve güneyindeki Sütlüce'ye kadar uzanan yerin adı. (M)

ARGYROPLOCE i. İplikbüküçüler grubundan Avrupa kelebeği.

— ANSİKL. *Olethreute*'ler de denilen *argyroploce*'lerin meyve ağaçlarına zarar veren birkaç türü vardır; tırtılları filizler arasında yaşar ve bu filizleri ipek ipliklerle birbirine bağlar. Yeşil renkli *Argyroploce variegana* türü, meyve ağaçlarına, *A. pruniana* erik ağaçlarına zarar verir. *A. ochroleucana* gül ağacı üzerinde yaşar. İlâcı: arsenik. (L)

ARGYROPULOS (İoannes), yunan hümanisti (İstanbul 1416-Roma 1486). Padova ve Floransa'da yunan kültür ve edebiyatı okuttu. Poligiano ile Medici'li Lorenzo öğrencileri idiler. Aristoteles'in eserlerini Latinceye çevirdi. (L)

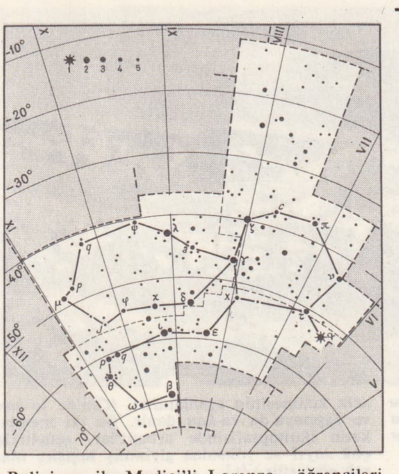

ARGO
takımyıldızları grubu

ARHANGELSK veya **ARHANJELSK,** S.S. C.B.'de (Rusya F.S.S.C.) şehir ve liman. Beyazdeniz kıyısında, Kuzey Dvina deltasının yukarı kısmında; 286 000 nüf. Kereste ticareti. Gemi yapımı; plastik maddeler. Balık avlama yerleri.

— *Arhangelsk bölgesi,* Nenetz idarî çevresini içine alır ve geniş tundralarla kutupaltı ormanlar bölgesine uzanır; 594 000 km².

— Tar. Başlangıçta basit bir kale olan Arhangelsk, ancak ingiliz gezgini Chancellor'un 1553'te oraya yakın bir yere çıkmasından sonra iktisadî bir rol oynamağa başladı. Serüvenci tüccarlar kumpanyasının paraca desteklediği Chancellor, Moskova'da iyi karşılandı; İsveç'in deniz çemberinden ve Töton şövalyelerinden kurtulmak isteyen İvan IV, İngilizlere Rusya ile serbest ticaret yapma yetkisi verdi. Arhangelsk, XVI. yy. ın sonundan XVII. yy. a kadar Batı Avrupa ile Rusya'nın tek ticaret limanı oldu. Stroganov'lar burada büyük ticaret ambarları kurdular. Ama liman, ulaşılması güç, sapa bir yerdeydi. 1703'te Petersburg'un kuruluşu, Rusya imparatorluğunun ticaret yollarını değiştirdi. Çar fermanları, rus ticaretinin Baltık yoluyle yapılmasını zorunlu kıldı. Bununla birlikte, şehir Birinci Dünya savaşında yeniden canlandı: Müttefikler tarafından Rusların cephane ikmali için ve üs olarak kullanıldı. İngilizlerin desteklediği «Beyaz Ruslar» 1920'ye kadar burayı ellerinde tuttular. İkinci Dünya savaşında S.S.C.B.'ye giden müttefik konvoylarının çoğu Murmansk'ta durdu, fakat bazıları da Arhangelsk'e kadar uzandı. (L)

Arhangelski Sobor (*Mihail katedrali*), Kremlin'in içindeki Moskova katedrallerinden biri. Milano'lu Alevisio Novi tarafından 1505-1509 arasında yapıldı. Petersburg başkent oluncaya kadar çarlar buraya gömülürdü. Beş kubbelidir, ilk italyan rönesans üslûbunun özelliklerini taşır. Saçak silmesi rus mimarîsinde ilk defa burada kullanılmıştır. (L)

ARHANJELSK. Bk. ARHANGELSK.

ARHANT i. (**arahant** da denir). Budizmden önce de kullanılan, fakat özellikle Budizmde geçen bir terim. «Düşmanı yenen» ve tenasüh zincirinde (*samsara*) yeniden doğmaktan kurtulan kimse için kullanılır. || Budizmde,

«**Argo**» gemisinin yapımı
alçak kabartma
(Albani villâsı, Roma)

Foto. *Alinari* (*LAROUSSE*)

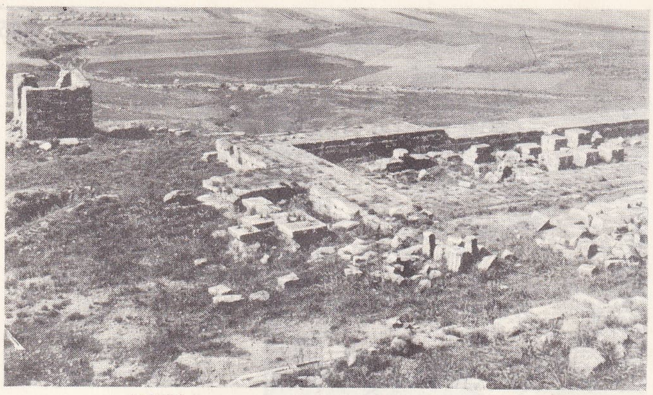

ARGOS ovası ve ilkçağdan kalma harabeler

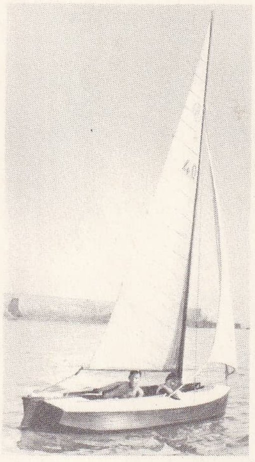

Arognaute

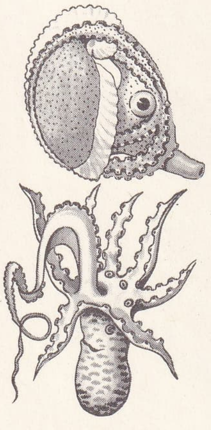

argonaute dişisi (üstte), erkeği (altta)

AZİZ kelimesinin eşanlamlısı. (Çin'de *lo-han* ve Japonya'da *ra-kan* denir. Bu iki memleketin ikonografisinde arhant'lar, genellikle çok zayıf ve yoksulca giyinmiş keşişler olarak gösterilir.) [L]

ARHAVİ, Doğu Karadeniz bölümünde Artvin ilinde ilçe merkezi bir kasaba; 4 510 nüf. Karadeniz kıyısında Hopa'nın 12 km güneybatısında bulunur. İlçe toprakları dağlık ve ormanlıktır. İlçenin yüzölçümü 314 km², nüfusu 15 766, Arhavi ve Ortacalar bucakları içinde köy sayısı 32'dir. 1954'e kadar Hopa'ya bağlı bir bucak merkezi iken o tarihte ilçe merkezi olmuştur. (M)

ARHİPOV (Abram Yefimoviç), sovyet ressamı (1862-1930). Gerçekçi rus geleneğini sürdüren gezginci grubun son ressamlarından. Moskova Güzel Sanatlar okulunda profesör (1892). Ekim Devriminden sonra gerçekçi sosyalist sanat için savaştı. «*Ryazan'lı Köylü Kadın*» (1926) ve «*Küçük Çoban*» (1928) tabloları bu dönemin ürünleridir. (L)

ARHUN. Bk. ARGUN.

ARHUS. Bk. AARHUS.

ARI i. Zarkanatlı böcek. Bal ve balmumu elde etmek için kovanlarda toplu yaşar. (Zarkanatlıların apocrita alttakımının iğneliler grubunun arıgiller familyasından.) [Bk. ANSİKL.] Öbür arılardan ayırmak için buna *balarısı* da denir. ‖ *Arı kapanı*, erkek arıları yakalamağa yarayan kapan. (Bu âlet kovanın uçma deliğinin önüne konur. Aralıkları 4-5 mm olan ızgaralarından işçi arılar geçer, erkek arılar geçemez, içeride kalan erkek arılar toplanarak yok edilir. ‖ *Arı kovanı*. Bk. KOVAN. ‖ *Arıcıl*, arıları yiyen, yok eden böcekler ve kuşlar için kullanılır: *Philantus arıcıldır*. ‖ *Arılık*, kovanların konduğu yer. Nemli olmayan ve etrafında bahçesi olan her yer arılık olabilir. Ancak, kovan sayısı çoksa arılık, evlerden uzakta olmalıdır. Arılık ufaksa kovanlar arasında 30-40 sm yer bırakılır; büyükse aralık 4-5 metre olmalıdır.

— ÇEŞ. DEY. *Arı gibi*, çok çalışkan, durmadan işleyen. ‖ *Arı gibi sokmak*, iğnelemek, acı vermek. ‖ *Arı gibi vızıldamak*, monoton bir ses çıkarmak, devamlı sızlanmak: *Bir kolunda çocuk arı gibi vızıldayıp duruyor* (Yaşar Kemal). ‖ *Arı kovanı gibi işlemek*, daima kalabalık olmak, girenin çıkanın çok olması. ‖ *Dilini eşek arısı soksun!*, fena bir söz sarf etmiş olanlara azarlama kasdıyle söylenir.

— ANSİKL. *Arı*'nın herkesçe bilinen türü balarısıdır (*apis mellifica*). Bunun birçok çeşidi vardır. Balarısı, koyu kahverengindedir. İşçi arıların boyu 1,5 sm, arıbeyi ile erkek arınınki 2 sm'dir. Vücudu üç kısma ayrılır: baş, göğüs, karın. Başın iki yanında, altıgen fasetten yapılmış iki tane iri petek göz ve tepesinde üç tane parlak basit göz vardır. Başın ön tarafında, iki petekgözün arasında duyargaları bulunur. Duyargaların üzerinde bir sürü küçük duyu kılları vardır. Ağız, cinsine göre değişik olmakla beraber yalayıcıdır. Ağız parçaları: önde bir üstdudak, arkada bir altdudak. Dil işini gören altdudak, hemen hemen boru biçimindedir. Alt tarafında tüylü bir çukur çizgi vardır. Alt dudak emmeğe yarar. Alt tarafta, dilin iki yanında bir dudaksıl dokunaç ve onun dışında önde bir çene bulunur. İki çenenin, önü-yanı kapatacak biçimde ve iki dudaksıl dokunacın arkayı-yanı kapatacak biçimde yan yana gelişi, dili çevreleyen ve daha önemli emişleri sağlayan ikinci bir boru meydana getirir. Ayrıca, önde üst dudağın iki yanında birer mandibül bulunur. Bu iki parça çiğnemeğe değil tutmağa yarar.

Göğsün üst kısmında iki çift zarkanat vardır. Uçarken her yandaki iki kanat birbirine kenetlenerek tek bir kanat çifti meydana getirir: arının gövdesinin üstünde, uzunlamasına üst üste dururlar. Göğsün alt tarafında, arının yürümesine yarayan üç çift bacak bulunur. Bazı parçalarındaki yapı farkları sebebiyle her bacağın kendine has ayrı görevleri vardır (meselâ işçi arının üçüncü çift bacağı çiçektozu taşımağa yarar). Karında uzantı yoktur. *Karın*, dişide altı, erkekte yedi halkadır. Halkalar gözle görülebilir. Dişilerin son halkasında zehirli bir iğne bulunur. İşçi arılarda iğneler kancalıdır. Soktuğu zaman, iğne battığı yerde kalır ve arı sakatlanarak ölür. İşçi arılarda ayrıca, karın bölgesinde, orta çizginin her iki yanında, dört çift balmumu bezi bulunur.

Ortalama 10 000-60 000 işçi arıdan ibaret arı topluluğunda üç çeşit arı vardır: tüylü ve tıknaz olan *erkek arıların* ömrü nispeten kısadır; yalnız sıcak mevsimde ve daima az sayıda, birkaç yüz'le birkaç bin arasında bulunur. Topluluğun büyük kısmı *kısır dişiler*, yani *işçi arılar*'dır (on binlerce). Erkeklerden daha küçük ve daha az tüylü olan işçi arılar, kovanın bakımıyle, yavruların yetiştirilmesiyle ve onların bal, çiçektozu ve su ihtiyaçlarını sağlamakla görevlidir. Bir işçi arı, çalışma mevsiminde 4-8 hafta yaşar. Kış mevsiminde işçi arının ömrü aşağı yukarı 5-7 ay sürer. Her arı ailesinde bir tane bulunan *anaarı* (*arıbeyi, kraliçe*) yumurtlayıcı bir dişi arıdır ve bu sebeple karnı çok uzundur. Anaarı sırf yumurta yapmakla görevlidir. Ağız parçaları oldukça dumura uğramıştır. Çünkü hiç bir zaman çiçeklere gitmez. Anaarı, doğduktan birkaç gün sonra çiftleşme uçuşuna çıkar. Arkasına bir sürü erkek arı takılır. Bunlardan pek azı ardından yetişerek onunla çiftleşebilir. Uçarken çiftleşen anaarı sonra kovana döner ve peteklerdeki altıgen bölmelere yumurtlamağa başlar. Hemen bütün ömrü boyunca, kışın dinlenir, ilkbaharda durmadan yumurtlar. (Her yıl ortalama üç dört ay süreyle yumurta yapar.) İşçi arıları meydana getirecek yumurtalar 5 mm genişliğindeki *petek gözler*'ine, erkek arıları meydana getirecek yumurtalar ise (bunlar döllenmemiştir, döllenmesiz olarak gelişeceklerdir) 6,5 mm genişliğinde daha büyük petek gözlerine yumurtlanır. Anaarıyı meydana getirecek yumurta ise, özel olarak yapılmış, dikine duran çok büyük bir petek gözüne konur. Bu göze *memecik* veya *anapetek* gözü denir. Yumurtanın yapısı ve petek gözlerinin büyüklüğü ne olursa olsun, her yumurtadan solucanımsı, ayaksız ve biraz kıvrık bir kurtcuk çıkar. Bunları işçi arılar besler. Sonra kurtçuk petek gözüne kapanır ve bölmenin ağzı balmumu-çiçektozu karışımı bir kapakla kapatılır. İçeride kalan kurtçuk bir kozaya sarınır ve bu kozanın içinde başkalaşım geçirerek ayaklı, fakat kanatsız bir nemf halini alır. Son bir başkalaşımdan sonra meydana gelen tam arı, kapağı delerek ortaya çıkar.

Arı ailesi kalabalıklaştığı zaman yeni anaarılar doğar. İlk anaarı doğunca kovan ikiye bölünür. Bir kısmı, başka bir barınak bulmak üzere kovandan ayrılır (*oğul verme*). Ailenin geride kalanı yeni anaarının emrine girer. Yeni anaarı, doğacak rakip anaarıları ya petek gözlerinde iken veya doğar doğmaz öldürür.

— İkonogr. *Arı*, eski mitolojilerde çoğu zaman yer alır. Sanatlarda temsil edilir. Özellikle Efes paralarının üstünde bulunur. 1653'te keşfedilen, Clovis'in babası Childeric'in mezarında, süleymantaşlarıyle süslü pekçok altın arı bulunmuştur.

— Tıp. Arı sokması oldukça şiddetli bir acı verir. Mümkünse iğneyi hemen çıkarmak, sonra yarayı alkolle oğuşturmak gerekir. Arı zehirine alerjisi olan kimselerde arı sokması ağır tepkilere, hattâ ölüme yol açar. Arı zehiri bazı ağrılı hastalıkların, özellikle romatizmanın tedavisinde kullanılır.

◆ **Arıcı** i. Arı yetiştiren, petekten bal alma, oğul veren arıyı kovana koyma usullerini bilen, arıcılık uzmanı. ‖ *Arıcı bıçağı*, bal sızdırma makinesine konmadan önce, ballı çerçevelerin sırını kazımağa yarayan âlet. (Buharlı veya elektrikli olanları da vardır. Bu sayede petek gözlerindeki balın bal süzme makinesinde dışarı çıkması sağlanır. *Arıcı tarağı* da denir.) ‖ *Arıcı eldiveni*, arıcılar için özel olarak yapılmış eldiven. (Dirseğe kadar çekilir. Eldivenin içinde parmaklar rahat hareket edemediği için, usta arıcılar eldiven kullanmazlar veya parmak uçlarını keserek kullanırlar.) ‖ *Arıcı fırçası*, kovanı muayene ederken veya bal alırken peteklerin üzerindeki arıları süpürmek için yapılmış fırça. Oğuldaki arıları kovana sokmak için de kullanılır. ‖ *Arıcı körüğü*, tütsü çıkarmağa yarayan bir âlet. Arıları bir noktadan uzaklaştırmak için kullanılır. (İçinde pamuklu bez parçaları, yonga, tezek, gazete kâğıdı gibi bol duman verici maddeler yakılır. Yünlü parçalar kullanılmaz. Arıcı körüğü, bal alınırken, arı aileleri birleştirilirken, kovandan kovana arı aktarılırken ve kovan yağmaya uğradığında kullanılır.) ‖ *Arıcı maskesi*, arılara karşı yüzü ve boynu korumak için arıcılıkta kullanılan özel maske. *Yüzlük* de denir. Bezden, ince naylon veya demir telden yapılır. Kolu ve gövdeyi bele kadar koruyacak şekilde olanları da vardır. (ML)

ARI sıf. Temiz: *Arı sudan abdest aldılar* (Dede Korkut). *Eşanl.* ARIK. [Kelimenin aslında olan *ġ* sesinin düşmeyip sedasızlaşmasıyle *arık* şekli de kullanılmaktadır.] ‖ Katışıksız, saf: *Kozan dağından neslimiz / Arı Türkmendir aslımız* (Karacaoğlan). ‖ Günahsız.

— ÇEŞ. DEY. *Arı duru*, tertemiz, çok temiz. ‖ *Arı sili*, temiz, pak.

— Dil bil. Eski Türkçe *arımak* fiilinden *arığ* şeklinde olan bu kelime, Batı Türkçesinde birden fazla heceli kelimelerin sonundaki ġ sesinin düşmesiyle *arı* şeklini almıştır.

— Seram. *Arı kil*, porselen yapımında kullanılan bir çeşit beyaz kil. (*Porselen toprağı* da denir.)

◆ **Arıca** zf. Temizce. ‖ Pek saf olmayan.

◆ **Arılık** veya **arıklık** i. Temizlik, saflık, paklık. (M)

ARIBEYİ. Bk. ARI.

ARIBİTİ bls. i. Kanatsız, kırmızımtırak kör böcek. Boyu 1,5 mm'dir. Arıların kıllarına yapışarak yaşar. Yaşlı kovanlarda çok görülür. (İlmî adı: *Braula caeca*.) [İkikanatlıların bitsinekler takımının arıbitleri familyasından.] (L)

ARIBİTİGİLLER çoğl. i. Kanatsız böcek familyası. Gövdeleri küçük (1,5 mm) ve yassıdır. Nokta gözleri yoktur. Göğüs kısa, karın yuvarlak, bacaklar kısa ve kalındır. Balarıları üzerinde komensal yaşarlar. Kurtçukları arı kurtçuklarının yemini yer, peteklerini deler. (İlmî adı: *Braulidae*.) [L]

ARIBÖCEĞİ bls. i. Parlak mavi bir böcek. Elitraları kırmızı beneklidir. Maydanozgillerin çiçeklerini sever. (Etçil olan larvası bazı kınkanatlıların yuvasında asalak yaşar veya çekirgelerin yumurtalarını yer. Kınkanatlıların alaböcekler [*cleridae*] familyasından.) [L]

ARIBURNU, Gelibolu yarımadasının batısında, Ege denizi kıyısında küt bir burun. Nisan 1915'te İngiliz-Avustralya-Yeni Zelanda kuvvetlerinin karaya çıkarılması sonucunda kanlı savaşlara sahne oldu. (Bk. ÇANAKKALE *savaşları*.) [M]

ARIBURNU (Orhan M.), türk şair, aktör ve rejisörü (İstanbul 1918). Haydarpaşa lisesini bitirdi (1938).

Kanlı Para filmiyle senarist, aktör ve rejisör olarak ödül kazandı. İlk şiirlerini *Kovan* (1904) adlı kitapta topladı. (M)

ARICAK, Doğu Anadolu'da Elazığ ilinin Palu ilçesi içinde bir bucak (eski adı: **Karabegân**). Bucağın 25 köyü vardır; 11 785 nüf. Bucak merkezi (719 nüf). Maden dağlarının güneye bakan eteklerindedir. (M)

ARICAN (Fikret, *Büyük Fikret* diye anılır), türk futbolcusu (İstanbul 1911). Fenerbahçe takımına 1927'de girdi. 14 Yılda 406 maçta oynadı. 6 Defa millî oldu. Antrenör olarak da çalıştı. (M)

ARICANAVARI bls. i. Esmer veya siyah böcek. Sarı veya sarımtırak renktedir. Dişisi balarılarına saldırır. Öldürdüklerini yuvasına taşıyarak larvalarını onlarla besler. (Yu-

Foto. Amandry, Vélez (LAROUSSE)

valarını kumlu bayırlarda 30-40 sm derinlikte yaparlar. İlmî adı: *Philanthus triangulum.* Zarkanatlıların Sphegidae familyasından.) [M]

ARICILIK i. Arı yetiştirme veya ürünlerinden yararlanma sanatı. Bk. ANSİKL. ‖ *Arı sütü,* arıların besin bezlerinin salgıladığı madde. Arılar bununla kurtçuklarını ve anaarıyı beslerler. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Arıcılık'*ta iyi verim alabilmek için arıların huylarını, hastalıklarını, düşmanlarını, onlara nasıl bakılacağını, kovanların nasıl yapılacağını, kovan ürünlerinin nasıl korunacağını, bu ürünlerin (bal, balmumu v.b.) nasıl değerlendirileceğini bilmek gerekir.

Belli başlı arıcılık işlemleri: ilkbaharda kovanların muayenesi; yiyecek stokları tükenmişse arıların beslenmesi; zayıf kolonilerin birleştirilmesi; anaarıların değiştirilmesi; kovan altlıklarının ve ek çerçevelerin düzeltilmesi; oğul alma; ürün alma; kışı geçirtme. Kovanların açılmasını, arıların kovandan kovana taşınmasını gerektiren bütün işlemlerde kuru ot, karton, saman v.b. yakılarak kovanın içine biraz duman gönderilir; duman yüzünden arıların tepkileri yavaşlar, sokma tehlikeleri azalır. Arıların nelerden öfkelendikleri hiç belli olmaz. Kokular, bağırmalar ve anî hareketler onları kızdırır. Bazı insanlar hiç çekinmeden kovanlara yaklaşabildiği halde, bazıları daha yaklaşır yaklaşmaz bir sürü gözü dönmüş arının saldırısına uğrar. Sokma tehlikesine karşı yüzü daima bir bezle korumak gerekir.

Arıcılık, tabiî veya yapma çayırların, ormanların ve çiçek açan bitkilerin bulunduğu her yerde yapılabilir. Ancak, kovanları yerleştirmeden önce çevreyi incelemek, bal veren bitkiler yönünden imkânlarını tanımak gerekir. Arılar, yoncaları, korungaları, süpürgeotlarını, kara buğdayları sever. Kovanın yerleştirilişi iklime göre değişir. Kuzey bölgelerde kovanı güneşe karşı koymak, sıcak ülkelerde ise tersine, güneşten korumak için kuytuya yerleştirmek gerekir.

Bazı bölgelerde, ilkbahar çiçekleri bitince, kovanlar çiçeklerin bol olduğu başka yerlere taşınır ve ikinci bir ürün alınır; bazen art arda birçok taşıma ile birkaç ürün alınır. Bu usul Fransa'nın güneydoğusunda, Akdeniz sahiliyle Alpler arasında ve Batı Anadolu'da çok yaygındır. Kovanların göç ettirildiği bu çeşit arıcılığa *kır arıcılığı* denir. Petekleri arıların kendileri yapıyorsa buna *basit arıcılık* denir. Bu usulde, bal alırken petekleri kırmak zorunluğu vardır. Petekler kalıplarda basılmış balmumundan yapılıyor ve çeşitli biçimlerdeki kovanlara hareketli çerçeveler içinde yerleştiriliyorsa buna *modern arıcılık* denir. Bu usulde petekler, arılar ürkütülmeden çıkarılıp takılabilir.

Arıların belli başlı hastalıkları: yavrular için, yavru çürüklüğü (amerikan ve avrupa); torba hastalığı, mantar hastalığı; ergin arılar için: bitlenme, ishal, mayıs hastalığı, dizanteri. Ayrıca arıların düşmanları da vardır: arıcanavarı, arıböceği, eşekarısı, yaban arısı, ölübaş kelebek. Güve larvaları da peteklere zarar verir, karıncalar balları yağma eder, fare gibi kemiriciler de kovanları ve petekleri kemirir.

Eldeki istatistiklere göre (1963/1965), Türkiye'de 1 360 000'i eski ve 278 000'i yeni olmak üzere 1 638 000 kovan vardır. Bu miktar her yıl artmakta ve arıcılar daha çok yeni model kovanlara rağbet etmektedir. Yıllık bal üretim miktarı 10 000 ton, balmumu üretimi ise 1 000 ton kadardır.

Arıcılık, Türkiye'nin her tarafında az çok yapılmaktadır. Bununla beraber en önemli arıcı iller ve mevcut eski, yeni kovan sayısı şöyledir: Muğla (88 000), İzmir (67 000), Antalya (67 000), Balıkesir (64 000), Aydın (60 000), Ankara (60 000), Sıvas (47 000), Edirne (42 000), Erzurum (39 000), Manisa (39 000), Kastamonu (38 000), Gaziantep (37 000), Malatya (37 000), Konya (36 000), Çanakkale (36 000), İçel (32 000), Kars (31 000), Kayseri (31 000), Adana (30 000). Bunlardan fennî kovan bakımından en önde olan Kars, Çanakkale, Antalya ve Kastamonu'dur.

● *Arı sütü,* akıcı, beyazımsı ve ekşimsi bir maddedir. Bakıcı işçi arılar bunu kurtçukların doğacağı peteklerin dibine bırakır; kurtçuklar ilk günlerde yalnız bununla beslenir. Anaarı kurtçuğunun ise biricik besini budur; anaarı da bununla beslenir ve işçi arıların ağzından sütü alır.

Arı sütünün bileşimi, besleyici gücü yüksek bir besin niteliğindedir. Gerçekten de arı sütünün içinde şeker, protein, yağ ve birçok vitamin vardır. Su veya alkolde erimiş halde, büyüme gecikmelerine ve vücut kuvvetsizliğine karşı ilâç olarak, doku yaşlanmalarından ileri gelen bozukluklara karşı da önleyici olarak kullanılır. (LM)

ARIGİLLER çoğl. i. Zarkanatlı böcekler familyası. *Apocrita* alttakımının, bal yapan iğneliler grubuna girer. *Balarısı, yaban arısı, amerikan arısı, eşekarısı, mor arı* v.b. gibi türleri kapsar.

— ANSİKL. *Arıgiller,* hızlı ve vızıltılı uçan zarkanatlılardır. Uzun ve yuvarlak dilleriyle çiçeklerin balözünü emerler. Yuvalarının çeperlerini, çoğu zaman, kendi hazırladıkları bir madde ile sıvarlar. Balarısı (*apis*) bu familyanın örnek türüdür. (Bk. ARI.) [L]

ARIK i. Bk. ARK.

ARIK sıf. Zayıf, cılız: *İki kurada arık beygir, bir çürük yaylıyı sürüklüyorlar* (M. Ş. Esendal). ‖ Çorak: *Niçin, bir yaşlı Şaman heyetine girip bu arık topraklarda dolaşarak milletin ıstırabını terennüm etmiyor?* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Arınmış, temiz. Bk. ARI.

— Zır. *Arık toprak,* yalnız mera olmağa elverişli, kolay işlenebilir ve derinliği az toprak. ‖ Bağlık arazinin verimini artırmak için meralardan getirilen humuslu toprak.

◆ **Arıklık** i. Zayıflık. (ML)

ARIK (Kemal Fikret), türk profesörü (İstanbul 1913- Ankara 1965). Orta öğrenimini Eskişehir'de yaptı. Ankara Hukuk fakültesini (1936), Cenevre Fribourg Hukuk fakültesini bitirdi (1940). Doktorasını İsviçre'de verdi (1941). Bir süre hâkimlik yaptıktan sonra, Ankara Siyasal Bilgiler fakültesi toprak hukuku profesörlüğüne (1953), Avrupa İnsan Hakları mahkemesi hâkimliğine getirildi (1959). Telif ve tercüme eserleri arasında, *Le Legs d'Assurance Décès* (Hayat Sigortasının Vasiyetle Bağışı) [1941]; *İsviçre Harp Mevzuatı* (1953); *Hayat Sigortası* (1948); *Evlilik Dışı Çocuğun Hukukî Durumu* (1948); *İsviçre Borçlar Hukuku Şerhi; Türk Medenî Hukuku.* (M)

ARIK (Remzi Oğuz), türk arkeoloğu, fikir ve siyaset adamı (Kozan 1899-Adana 1954). İstanbul Muallim mektebini, Birinci Dünya savaşından sonra Edebiyat Fakültesi Felsefe bölümünü bitirdi. 1926'da Fransa'ya gitti, Sorbonne üniversitesinde arkeoloji doktorası yaptı. Avrupa'dan döndükten sonra (1931) İstanbul ve Ankara Arkeoloji müzelerinde mütehassıs, Etnografya müzesinde müdür olarak çalıştı. 1939'da Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi arkeoloji profesörlüğüne geldi. 1950'de siyasî hayata atıldı, Adana milletvekili seçildi. Bağlı bulunduğu partinin fikirlerini beğenmeyerek Türkiye Köylü partisini kurdu (1952) ve partinin genel başkanı oldu. İki yıl sonra bir uçak kazasında öldü. Başlıca eserleri: *Alacahöyük Hafriyatı* (Türkçe ve Fransızca, 1937); *Ankara-Konya, Eskişehir Yazılıkaya Gezileri* (1956); *Les Fouilles de Karaoğlan* (Karaoğlan Kazıları) [1938]; *Les Fouilles Archéologiques en Turquie* (Türkiye'deki Arkeolojik Kazılar); *Türk Müzeciliğine Bir Bakış* (1950); *Coğrafyadan Vatana* (1956); *Türk İnkılâbı ve Milliyetçiliğimiz; İdeal ve İdeoloji.* (M)

ARIKAN (Saffet), türk siyaset adamı ve asker (1888-1947). Harp akademisinden kurmay yüzbaşı olarak çıktı (1910). Yemen kumandanlığında bulundu. Birinci Dünya savaşında III. tümen kurmay başkanlığına getirildi. Çanakkale ve Kereviztepe savaşlarına ve Almanya dönüşünde Bakû seferine katıldı. Sadrazam ve Harbiye nazırı İzzet Paşanın başyaverliğini yaptı. İstanbul'un işgaline kadar (1920) birinci ordu müfettişi olarak kaldı. Kurtuluş savaşında görev aldı. Garp cephesi kurmay başkanlığına getirildi. Moskova ataşemiliterliğine atandı. C.H.P. genel sekreteri (1925-1931), Millî Eğitim bakanı (1935-1938), Millî Savunma bakanı (1940-1941), Berlin büyükelçisi (1942-1944) görevlerinde bulundu. Köy öğretmen okullarını kurdu. (M)

ARIKAN (Saim), türk güreşçisi (İstanbul 1906). Ordu'da güreşe başladı. 1924'te İstanbul'da Kumkapı Güreş kulübüne girdi. 1928'de türk Millî güreş takımına seçildi, Amsterdam olimpiyatlarına katıldı. Türk Millî güreş takımıyle 5 defa Rusya'ya gitti ve orada yaptığı 34 maçtan 32'sini kazandı, ayrıca 4 defa Balkan şampiyonu oldu. 1936 Olimpiyat oyunları ile 1937 Avrupa şampiyonasına katıldı. 2 000'e yakın güreşin büyük bir kısmını galibiyetle bitirdi. 1938'de güreşi bıraktı. 1947'de antrenör olarak İran'a gitti. (M)

ARIKMAK geçz. f. *Halk dili.* Zayıflamak.

◆ **Arıklamak** veya **Arıklanmak** geçz. f. Zayıf hale gelmek, cılızlaşmak.

◆ **Arıklatmak** ettrg. f. Zayıflatmak, arık hale getirmek. (M)

ARIKUŞU blş. i. Kuş türü. Değişik parlak renkli, uzun gagalı, kısa bacaklıdır. Eski Dünya'nın sıcak bölgelerinde yaşar. (Böceklerle, özellikle yaban arılarıyle beslenir. Akdeniz bölgesinde yaşayan arıkuşunun esmer, yeşil, sarı veya firuze renginde olanları vardır. (Gökkuzgunumsular takımının arıkuşugiller familyasından.) [İlmî adı: *Merops apiaster.*] (L)

ARIKUŞUGİLLER çoğl. i. Gökkuzgunlar takımından kuş familyası. Gagaları uzun ve hafifçe yay biçiminde, kanatları uzun ve sivridir. Yalnız Eski Dünya'da, Afrika'da yaşarlar. Arıkuşu, yeşil arıkuşu iyi bilinen türleridir. (L)

Arıların Hayatı (*Vie des Abeilles*), Maurice Maeterlinck'in eseri (1901). Yazar eserini yedi tabloya ayırmıştır. Birinci tablo veya başlangıç, İlkçağ insanlarıyle günümüz insanlarının arılar hakkında söylediklerini kısaca açıklar ve kişileri tanıtır: Arıbeyi (kraliçe), anadır; işçi Arılar, çalışma uğruna dişiliklerini feda etmişlerdir; Erkek Arı, kendi ölümü pahasına bir sarılışla Arıbeyinin karnında tükenmez bir doğurganlık uyandıracaktır. İlkbaharda oğul verme ve oğulun kovandan ayrılışı; yeni ailenin kuruluşu ve işbölümü; genç arıbeylerinin mücadelesi, çiftleşme uçuşu ve yükseklerdeki trajik çiftleşme; erkek arıların toptan öldürülmesi ve kış uyuşukluğuna giriş, sırayle beş bölümün konusudur. «Türün ilerlemesi» başlığını taşıyan yedinci bölüm birçok durumu göz önüne serer. Meselâ arılar zekâlarını işletmek için içgüdünün tekdüzenliliğinden sakınmağa çalışırlar. Yeni buluşlar eserde söz konusu edilen birçok noktanın tersini ortaya koymuştur, ama gene de bu eser arılardan söz ederken, bilimselliği elden bırakmaksızın bir şair anlatımıyle okuyucuları kendine bağlamayı bilen ilk eserdir. (L)

ARIMAK geçz. f. Temiz olmak, paklanmak: *Çamaşırlar ancak üç su yıkandıktan sonra arıdı.* ‖ Hastalıktan kalkmak.

◆ **Arılanmak** dönşl. f. Temizlenmek, saflaşmak: *Dil günden güne türkçeleşiyor, arılanıyor, yalınlaşıyor* (N. Ataç).

◆ **Arılmak** edilg. f. Temizlenmek, saf hale gelmek. ‖ Hastalanmak.

◆ **Arınmak** dönşl. f. Temizlenmek: *Ruhu da pak ve arınmış bir âlemde uçmağa muhtaçtı* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Üç aya kalmaz nişanlın yunur arınır cümle derdinden* (Yaşar Kemal). ‖ Sıyrılmak, açılmak: *Güneş gökyüzünde yükseldikçe deniz de dağlar da sislerden arınıp billûrlaşıyordu* (C. Dağcı). ‖ Tasfiye edilmek, saf, katıksız bir hale gelmek: *Sanat eleştirme örsünde sertleşir, polatlaşır, arınır* (B. Necatigil). ‖ Kendini ıslah etmek, doğru yola girmek.

◆ **Arıtıcı** sıf. Kim. Demir oksit özlü katı madde. *Arıtıcı madde* de denir. Gazın kimyevî arıtılmasında, hidrojen sülfürü tutmak için kullanılır.

◆ **Arıtılmak** veya **arıdılmak** edilg. f. Temiz hale getirilmek. ‖ Katışıksız, saf hale getirmek: *Bakırlarımız eritilip arıtıldıktan sonra bir kısmı memlekette tüketilmektedir* (B. Darkot).

◆ **Arıtmacılık** i. Leng. Bir dilin gelişmesini, keyfe bağlı olarak neolojizm (yeni kelime) veya anlam değişikliği sayılabilecek her şeyi reddederek, safhalarından birinde durdurmak eğilimi. ‖ Bu doktrinin ilk şeklinde yapılacak her değişikliği sistemli olarak reddedenlerin davranışı. Bk. ANSİKL.

— G. santl. Kübizm'den çıkmış bir estetik eğilim; eşyanın çevre çizgilerini, ayrıntılı çizimler gibi belirli çizgiler içine alır ve böylelikle eşyaya anıtsal oranlar verir.

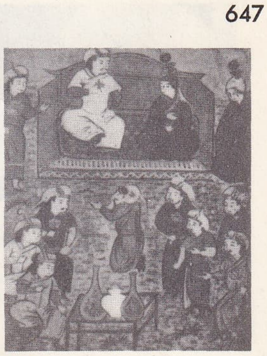
ARGUN Han
eski bir minyatür

argus

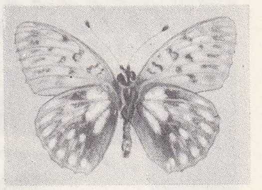
argynnis

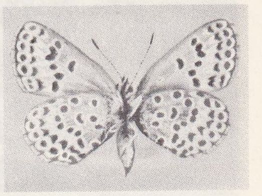
argus

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN) ; Le Charles (LAROUSSE)

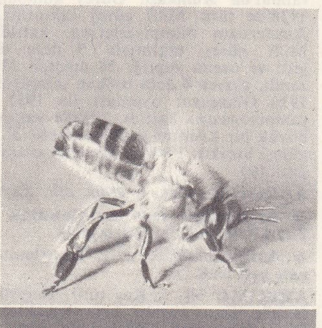

1. bal emen **arı**; 2. yelpaze **arı**; 3. **arı** kovanı; 4. kalıptan basılmış balmumu (arıcının önceden hazırladığı levhayı **arılar** petek haline getirmeğe başlıyorlar); 5. bir çerçevenin muayenesi; 6. **arıböceği** trichodes apiarus (larvaları arıların larvalarıyle beslenir); 7. kuru kafalı sphinx (kalın kürküyle kendini koruyarak kovanlara girer ve balla beslenir); 8. yalancı kovan güvesi (bu kelebeğin tırtılı peteklerin balmumunu yer ve petek gözlerini ipek ağıyle örter).

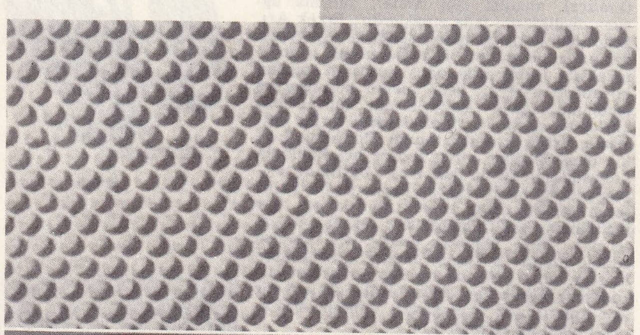

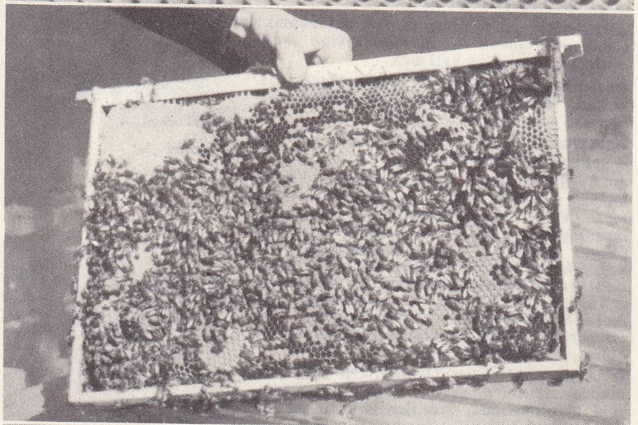

— ANSİKL. *Arıtmacılık,* XVII. yy. sonlarında Vaugelas'dan sonra gelen Bouhours gibi gramercilerle ortaya çıktı ve en ileri gelişimine, Fransa'da XVIII. yy. da, Abbé d'Olivet ile erişti. Alışılmış olana uymaktan çok, a priori ölçülere ve pek katı gramer kurallarına dayanarak, önceki yüzyılın en iyi eserleri kalburdan geçiriliyor, o zamandan bu yana dilin değişip değişmediği hiç araştırılmıyordu. Bu bakımdan Voltaire bile, Corneille üzerine yazdığı eleştirmeli açıklamada, bu hatadan kurtulamadı.

XIX. yüzyılın sonunda ve yüzyılımızın başında, başta Ferdinand Brunot olmak üzere, dil tarihçileri, arıtmacılığa karşı geldiler, dilbilgisiyle ilgili alışılmış şekillerin, çoğu zaman devirler boyunca değiştiğini gösterdiler ve dil konusunda «mutlak» düşüncesini yıkmağa çalıştılar. Dilbilgisi öğretimini darlıktan ve içinde sıkışmış olduğu, sırf şekilden ibaret kurallardan kurtarmayı başardılar. Modern arıtmacılar iki otoriteye dayanırlar: bir yandan eski yazarların dilini örnek alır, öbür yandan XVIII. yy. gramercilerinin geleneğini sürdürmek isterler. Bu iki ayrı otoriteye bağlılık gösterirken de bunlar arasındaki çelişmelerin her zaman farkına varamazlar.

Arıtmacılar lehine kaydedilebilecek nokta, dilin sürekliliğini korumada pay sahibi olmaları ve iyi yazma kaygusudur. Fakat tenkitleri çoğu zaman felce uğratıcıdır: fazla ince ve titizce düşünceleri dilin gerçek çehresini maskeler.

◆ **Arıtmak** geçl. f. Temizlemek, kirlerini akıtmak: *Mendilim yudum arıttım / Gülün dalında kuruttum* (Karacaoğlan). *Bu sabunlar benim kirlerimi arıtmaz* (Şevket Arı). [ML]

Arı Masalı (*Fable of the Bees or Private Vices made Public Benefits*), Bernard de Mandeville (1670-1733) adlı aslen fransız, İngiltere'de yerleşmiş bir ahlâkçının tanınmış eseri. Bir zamanlar yüksek gelişme gösteren zenginlik ve bollukla dolu bir arı kovanı varmış. Fakat bu arı kovanında refahla beraber ahlâksızlık da artmış. Bunun üzerine arılar Tanrı'dan kendilerine ahlâk telkin eden vazılar istemişler. Tanrı onların bu isteğini yerine getirmiş. Herkes birden bire namuslu olmuş. Fakat bu arı devletindeki refah ve ilerleme de durmuş. Mandeville, bu eserinde ahlâksızlığı övmek istememiştir fakat aşırı ahlâkçılara mal hırsı, para hırsı, üstün gelme arzusu, gurur, gösteriş gibi duyguların toplumu ileri götürmedeki rolünü belirtmeğe çalışmıştır. (M)

Arı Maya (*Die Biene Maja* [1912]), alman yazarı Waldemar Bonsels'in (1881-1952) meşhur çocuk masalı. Türkçeye «*Arı Maya'nın Başından Geçenler*» adıyle ilk defa Nihat Adil (Erman) tarafından çevrildi (1927, 216 s. Çocuk dünyası neşriyatından). Masal, Maya adında, küçük, saf, iyi kalpli, dünyayı tanımak isteyen bir arının macerasını anlatır. Arılar arasında bir isyan anına rastlayan ilk uçuşunda, yuvasından kaçan Maya, arıların dost ve düşmanları olan çeşitli böceklerle karşılaşır, onların bazen güzel, bazen trajik olan yaşayışlarını görür. Böylece, eserde bir masal havası içinde, Arı Maya'nın çevresindeki, gül böceği, karınca, sinek, su kelebeği, ağustosböceği, gübre böceği, çekirge, örümcek, ağaç tahtakurusu, kelebek, kırkayak, ateşböceği, eşekarısı ve çiçek perisi anlatılır. Yazar, arıların hayatından bazı ahlâkî sonuçlar da çıkarır. İnsanları da çok yakından tanımak isteyen Maya, en sonunda onları en güzel anlarında, birbirlerini sevdikleri anda tanır. (M)

ARIN veya **ARİN gölü,** Doğu Anadolu'da Süphan dağı ile Van gölü arasında bir göl. Adını yakınında bulunan bir köyden alır. Yüzölçümü 13,4 km², yüksl. 1 650 m. Sığ olan gölün suları komşu Van gölündeki gibi tuzlu-sodalıdır. (M)

Arı oyunu bls. i. Folk. Sinop yöresinde oynanan taklitli bir halk oyunu. (M)

ARIŞ i. Bk. ARŞIN.

ARIŞ veya **ERİŞ** i. Dokumc. Dokuma tezgâhlarında yukarıdan aşağıya doğru yanyana, birbirine paralel olarak atılan iplikler. Bunların arasından mekik geçirilerek mekiğin bıraktığı iplikler tarakla sıkıştırılmak suretiyle kumaş dokunur. *Ariş* ve *eric* dendiği yerler de vardır. *Zt.* ARGAÇ.

—Zır. *Halk dili.* Çift atlı veya öküzlü araba oku, kağnı oku. || Düven oku. (M)

ARIŞAHİN blş. i. Yırtıcı kuş. İnce yapısı ve zayıf bacaklarıyle aladoğanı andırır. (İlmi adı: *pernis apivorus.*)

— ANSİKL. *Arışahin,* böcekçildir. Çoğunlukla yaban arılarını yer. Özellikle bunların toprak içindeki yuvalarını bulur, kurtçuklarını tüketir. Avrupa ve Asya'da yaşar. Zararlı böcekleri yediği için Arışahin çok faydalı bir kuştur. (Kartalgillerden.) [L]

ARIŞLAMAK geçl. f. Bk. ARŞINLAMAK.

ARIŞLAMAK geçl. f. Dokumc. Argaçları (enine atılan iplikleri) atmak. (M)

ARIT, Batı Karadeniz bölümünde, Zonguldak ilinin Bartın ilçesi içinde bir bucak. Tepelik toprağı, 17 köyü ve 5 777 nüfusu vardır. Dağınık maden kömürü yatakları ve yapraklı ağaç ormanları. Bucak merkezinin 321 nüfusu vardır. (M)

ÂRIZ sıf. (ar. *ʿaraż,* bir şeyin aslında olmayıp sonradan ortaya çıkması'ndan *ʿâriż*) [Daima *olmak* yardımcı fiiliyle birlikte kullanılır]. *Esk.* Tabiî ve aslî olmayan, sonradan ortaya çıkan, eklenen: ... *ağzına hummalı bir tebessüm ârız oldu* (Y. K. Karaosmanoğlu). || Gelip çatan, musallat olan, yapışan: *Bu mantarlar yüzünden hayvanlara ve zıraata ârız olan hastalıklar sayısızdır* (H. R. Gürpınar). || Tesadüfî.

◆ **Ârıza** i. Ârız'ın müennesi. Bk. ÂRIZA.

◆ **Ârızan** veya **ârızen** zf. Geçici olarak, tesadüfen, bazı bazı: *Yalının içinde Bülent ârızan görülürdü* (H. Z. Uşaklıgil).

◆ **Ârızî** sıf. Geçici: *Ârızî bir dostluk.* || Sonradan olan, aslında olmayan: *Ârızî sanma bunu, kendisinin halidir* (Ziya Paşa).

— Denizc. *Ârızî inhiraf* (*sapma*) *çizelgesi,* gemideki mıknatıslı pusulaların her rüzgâr kertesine (her 11°, 15'lik mıknatıs yönüne) göre tespit edilmiş olan tashih miktarını ve işaretlerini gösteren çizelge. (M)

ÂRIZ i. (ar. *ʿarż,* bir şeyin önü veya yan tarafı'ndan *ʿâriż*). *Esk.* Yanak: *İnerken pür harâret ârız-ı rengînin titredi* (Tevfik Fikret). *Hiddetle ârızında reng-i hicap göster* (Recaizade Ekrem).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Ârız-ı gülgûn,* gül renkli, pembe yanak. || *Ârız-ı pürtab,* parıltılı, parlak yanak. || *Âyine-i ârız,* yanağın parlaklığı, pürüzsüzlüğü.

◆ **Ârızan** veya **ârızetan** çoğl. i. İki yanak. (M)

ARIZ i. (ar. *ʿarż,* asker teftiş etmek'ten *ʿâriż*). Tar. Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklularında askerin ihtiyaçlarıyle uğraşan memur.

— ANSİKL. Gördüğü işler bakımından bugünkü Millî Savunma bakanına benzetilebilir. Emrinde çalışan Divan-ı arz veya Divan-ı ârız adlı kuruluş, ordunun maaşı, giyeceği, yiyeceği gibi işleriyle meşgul olurdu. *Arız'a, Arız-ı Sultan, Emir-i Ârız* veya *Ârız-ı Ceyş* adları da verilirdi. (M)

ÂRIZ i. (ar. *ʿarż,* bir şeyi, bedelini verip değişmek'ten *ʿâriż*). *Esk.* Bir şeye karşılık olarak verilen hediye. (M)

ÂRIZ i. (ar. *ʿarż,* bir şeyi diğer bir şeyin üzerine aykırı koymak'tan *ʿâriż*). *Esk.* Ufuktaki görüşe engel olan bulut. || Stratus bulutları. (M)

ÂRIZA i. (ar. *ʿaraż,* sonradan ortaya çıkma, eklenme'den *ʿâriża*). Yerdeki girinti, çıkıntı, tümsekler, görmeğe mâni olan şey: *Cibal nevinden arızalardan sarfınazar dünya düzdür* (H. R. Gürpınar). || Aksaklık: *Büyük yolculuklarda vücut* [...] *ufak tefek arızalardan müteessir olmuyor* (R. N. Güntekin). || Pürüz: *Bütün izdivaç hayatı böyle geçseydi, onu lekesiz arızasız bir muhabbetle sevecekti* (H. Z. Uşaklıgil). || Bozukluk: ... *otomobil arızasının kapıma getirdiği o Türkçe bilen* ... (R. H. Karay). ..., *hekimlerin ne olduğu bilinmeyen arızalara verdikleri isim* ... (B. Felek). || Sakatlık: ... *kambur, kör, cüce gibi bir vücut arızası bulunanlar değil mi* (R. N. Güntekin). || Sonradan eklenen: *Elem asıl, saadet arızadır* (A. H. Müftüoğlu).

— ÇEŞ. DEY. *Arıza yapmak,* bozulmak, işlemez hale gelmek: *Makine öğleden sonra yine arıza yaptı.* || *Arızaya uğramak,* bir engelle karşılaşmak, işlemez, çalışmaz olmak: ... *uzakta küçük bir arızaya uğrayan merkep süvarilerini bekliyorlardı* (H. Z. Uşaklıgil).

— Denizc. Bir gemiyi olduğu yerde bıra-

Foto. Justin Noailles, Soc. d'apiculture, Vincent (LAROUSSE)

kan, yelken veya makineyle ilgili aksaklık: *Arızaya uğrayarak seyredememek, arızalı durumda kalmak.*

— Dy. *Arızalı tren,* lokomotifin çekme yetersizliği, fren veya çekme cihazlarının bozukluğu yüzünden yolun herhangi bir noktasında, bir inişte veya kötü şartlı bir kalkış sırasında hareketsiz kalan tren.

— Huk. Bk. UMULMAYAN HAL.

— Mad. Maden yatağında sürekliliğin kesilmesi. (*Eşanl.* FAY.)

— Telekom. İki posta arasındaki haberleşmeyi engelleyen olay. (Arıza ya hatta [iletken kablonun kopması, toprağa kaçak vermesi, iki kablonun karışması] veya postaların birinde olabilir [kablonun kopması, kötü teması, kaza ile toprağa değmesi]. Arızaların yeri galvanometre ve ölçü âletleri ile bulunur.)

◆ **Arızalı** sıf. Engebeli: *Sağ kalanlar da daha arızalı bölgelere sığınmak zorunda kalmışlardı* (N. Tunçdilek). ‖ [Makine v.b. için] Bozulmuş, işlemez hale gelmiş.

◆ **Arızat** çoğl. i. Arızalar, engeller: *Bütün eşkâl ve ârizât-ı tûrâbiyesi* (Cenab Şahabeddin). [M]

ÂRİ sıf. (ar. *ʿüryān,* çıplaklık'tan *ʿārī*). [Türkçede ekseri *-den âri* şeklinde son çekim edatı olarak kullanılır ve olumsuzluk ifade eder.] Çıplak, soyunmuş, yoksun: *Evin nizamı her türlü ihtişamdan âri idi* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Uzak: ... *bu derece mânâ ve mantıktan âri fikirlere iltifat etmedik* (Atatürk). *Her türlü hırstan âri bir hitabe idi* (Yahya Kemal). ‖ Hür, kurtulmuş. (M)

ARÎ sıf. ve i. Hindistan'ın çok eski bir kavmi olan Aryalar ile ilgili. ‖ Hint-avrupa dil ailesinden olan ırk, topluluk, kimse: *Mahkeme bir musevinin arî ırka mensup biri aleyhine ikame ettiği davayı kabule yanaşmıyor* (R. H. Karay). ‖ *Arî dil,* hint-avrupa dil ailesinin hint-iran grubuna verilen ad. Bk. ARÎLER.

— ANSİKL. *Arî* adı *arya* kelimesinden gelir. Hindistan ve İran'daki hint-avrupa kavimlerinin ortak atalarına bu ad verilirdi. Aslında *İran* kelimesi bile bu kökten türemiştir. Özellikle Hindistan'daki hint-avrupa dilleri *hint-arî* kelimesiyle gösterilir. Böylece hem Hindistan'daki hint-avrupa kökünden gelmeyen diller hem de İran'daki hint-avrupa dilleri bunlardan ayrı tutulmuş olur. Eskiden bazı uzmanlar hint-avrupa dillerinin tümünü *arî* kelimesiyle karşılamışlardı. Sonradan bu terim bırakıldı. (LM)

ARİA. Esk. coğ. Arian'da bulunan ve Doğu Horasan ile bugünkü Seistan'ın karşılığı olan bölge. Aria'ya bazen Arian diyen Strabon'a göre bölgenin başkenti, Arius'un (Herirud) kenarındaki Alexandria Areia (Herat) idi. (L)

ARİADNE. Yun. mit. Girit kralı Minos ile Pasiphae'nin kızı, Phaidra'nın kardeşi. Theseus'a tutuldu ve ona, Minotauros'u yendikten sonra, Labyrinthos'tan kolayca çıkabilmesi için bir yumak verdi. Theseus Ariadne'yi kaçırdı, sonra da Naksos adasında kendisini terk etti. Bir söylentiye göre, Ariadne ümitsizlikten kendini denize atmış; başka söylentilere göre ise Dionysos tarafından teselli edilmiştir. (L)

ARİADNE (öl. 515), Doğu Roma imparatoriçesi, Leon I'in kızı, İsauria'lı Zenon'un (459), daha sonra Anastasios I'in (491) eşi. Onlara tahtın yolunu açtı ve din işlerinde etkisi oldu. (L)

Ariadne şenlikleri, Minos'un kızı Ariadne ve Dionysos şerefine, özellikle Kıbrıs'taki Amathus şehrinde kutlanan bayram. (L)

ARİAMAZES, Derbent yakınında Sogd Kayalığı valisi. İskender, Sogd'u kuşattı, Ariamazes'e şerefiyle teslim olmasını teklif etti. Vali bunu reddetti, ülke ele geçince de öldürüldü. (L)

ARİANA, Tunus'ta şehir, Tunus'un banliyösünde, Cebel-i Ahmar eteklerinde; 16 300 nüf. (L)

Ariana müzesi, Cenevre'de. Müze binaları ve koleksiyonları (fayanslar ve porselenler, aralarında Raffaello'ya mal edilen *Vallombrosa Madonnası*'nın da bulunduğu tablolar galerisi) şehre G. Revilliod (1817-1890) tarafından bırakıldı. (L)

Ariane ile Mavi Sakal (*Ariane et Barbe-Bleue*). Paul Dukas'nın üç perdelik masal-operası. Maeterlinck'in librettosu, Dukas'nın, operadan çok senfonik müziğe yatkın üslûbunu değiştirmeden sahne eseri vermesini sağladı; besteci bu partisyonda bütün polifoni, orkestralama ve yapı gücünü ortaya koydu. Ariane, aldığı kadınların canına kıyan Mavi Sakal ile evlenerek, kurbanlarını elinden kurtarmayı bir gurur meselesi yapar; Mavi Sakal'ın tutsak olarak alıkoyduğu beş kadını kurtarır, ama onların tutsaklıktan kurtulmak için hiç bir çaba göstermediklerini görünce hepsini kendi hallerine bırakır ve baskıya karşı koyma ödevini başka yerde sürdürmeğe gider. İlk olarak 1907'de Paris'te, Opéra Comique'te oynanan eser bugün de bu tiyatronun repertuvarında yer almaktadır. (L)

ARİANO İRPİNO, İtalya'da şehir, Campania'da (Avellino ili), Apenninlerde; 21 800 nüf. (L)

ARİANZOS. Esk. coğ. Anadolu'da Kappadokia bölgesinde bir yer. Kappadokia'lı kilise babası Nazianzos'lu Gregorios buradaki çiftliğinde yaşadı. Bugünkü Gelveri kasabası yakınında bulunan şehirde bu çiftliğe ait olması muhtemel ve IV. yy. da yapılmış Kızıl kilise vardır. (M)

ARİARAMNEİA. Esk. coğ. Anadolu'da Kappadokia'da şehir. Şehrin asıl adı olan Rhodandos, bizans devrinde de Ariaramneia yerine kullanılmıştır. Ariaramneia adı ise Zamantı ırmağı civarındaki Faraşa köyü yöresinde bulunan bir yazıtta geçer. Şehrin yerinin bu köy yakınında olduğu sanılmaktadır. (M)

ARİARATHEİA. Esk. coğ. Anadolu'nun Kappadokia bölgesinde şehir. M.Ö. 220-163 yıllarında hüküm süren Kappadokia kralı Ariarathes IV kurdu. Şehir Sebasteia (Sıvas) ile Kokussos (Göksun) yolu üzerindedir. Bugünkü Aziziye civarında olması muhtemeldir. (M)

ARİARATHES, birçok Kappadokia hükümdarının adı. Başlıcaları: **Ariarathes I,** Büyük İskender zamanında memleketin bağımsızlığını ilân etti, fakat M.Ö. 321'de Perdikkas tarafından öldürüldü; — **Ariarathes II** (306-228), Makedonyalı kumandan Amyntas'ın yerine geçti ve onu Ermenistan kralının yardımıyle öldürdü: — **Ariarathes III** (257 ?-220), Antiokhos III'ün kızı Stratonike ile evlendi; — **Ariarathes IV** (220-163), Romalılara karşı kayınbabası Antiokhos III'ün tarafını tuttu, onun ters talihini paylaştı ve haraç ödemek zorunda kaldı; — **Ariarathes V** *Philopator* (163-130) ise Romalılarla anlaştı, aydın bir hükümdar olarak helenizmi destekledi; — **Ariarathes VII** (112-100), Mithridates tarafından öldürüldü; — **Ariarathes IX** (42-36), Sezar tarafından tahta geçirildi ise de Antonius tarafından indirilerek öldürtüldü. (L)

ARİAS MONTANO (Benito), ispanyol bilgini (Estremadura'da Fregenal 1527-Sevilla 1598), Felipe II'nin özel papazı. *Antigüedades Judaicas*'ı (Eski Yahudi Tarihi) yazmıştır. *Biblia Poliglota*'nın (Çok Dilde Kutsal Kitap) yeni baskısı, onun, engizisyonla başının derde sokmuştur [1569-1572]. (L)

ARİASSOS. Esk. coğ. Anadolu'da Pisidia bölgesinde şehir. Kalıntıları bugün, Antalya'nın Kızılkaya bucağında Bademağacı köyünün güneyindeki geçittedir. Victor Bérard'ın burada bulduğu kitabede kalıntıların buraya ait olduğu açıklanmıştır (892). Kaya mezarları, lahitler ve üç kemerli bir tak mevcuttur. Hıristiyanlık devrinde piskoposluk merkeziydi. (M)

Arias Stella görüntüsü, organizmanın herhangi bir yerinde, yumurtanın çevre tabakasından oluşan besleyici doku meydana geldiği zaman dölyatağı içzarında görülen atipik değişiklikler. Arias Stella, 1954'te, bu değişikliklere dikkati çekti. De Brux 1957'de tam tanımını yaptı. Dölyatağı içzarındaki bu dokusal görüntüler, salgı hücrelerinin, aşırı çoğalmasından ileri gelir. Bu hücrelerin çekirdek ve sitoplazmaları biçimsel bozukluklar gösterir: aşırı derecede gelişen çekirdekler iri ve çok renklidir. Hücrenin ortasında değil üst tarafında bir yerde bulunur. Sitoplazmada bulunan kofullar hücreye balonsu bir görünüş verir. Bu bozulmalar hormonsal olaylarla ilgili ve çoğu zaman dölyatağının, gebeliğe karşı kısmî bir cevabıdır. Gebeliğin sona ermesinden sonra da bir süre devam eder. Bu görüntülerin bilinmesi, gebeliğin biyolojik tepkileri olumsuz olduğu zaman, yeni başlamış bir besleyici doku etkinliğinin varlığını ortaya koyar. Bunlar, dölyatağı dışı bir gebelik ihtimalini gösterdiği gibi, bilinmeyen ve sebepsiz bir kanama sonucu gelişmesi duran bir gebeliğin belirtisi de olabilir.

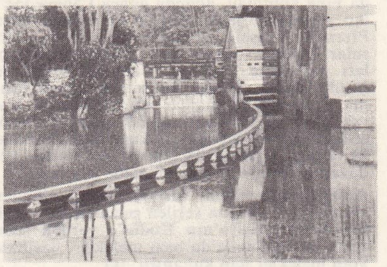

değirmen ark'ı

Kısaca, dölyatağı içzarının biyopsi ile temizlenmesini gerektiren bu görüntülerin araştırılmasına, ancak gebeliğin biyolojik teşhisi olumsuz sonuçlandığı zaman baş vurulabilir. (L)

ÂRİB sıf. (ar. *ʿarab*'dan). *Esk.* Halis arap cinsinden olan. ‖ *Arab-ı âribe,* katıksız arap. (M)

ARİBAU (Buenaventura Carlos), katalonyalı iktisatçı ve yazar (Barcelona 1798-ay. y. 1862). Katalonya'nın siyasî ve edebî rönesansının sembolü olan «*Vatana övgü*» (1833) adlı manzumenin yazarı. (L)

ARİB bin SAD el-KURTUBİ, arap tarihçisi (X. yy.). Kurtuba şehrinde doğdu ve orada yetişti. Endülüs emevî halifelerinden Hakem II'nin (961-976) kâtibi oldu. Taberî*-nin ünlü tarihine ek (*zeyl*) yazdı ve içine İspanya ile Kuzey Afrika olaylarını da aldı. (M)

ARİBOFLAVİNOZ i. (fr. *ariboflavinose*). B_2 vitamini veya riboflavin'den uzun zaman yoksun kalma sonucu meydana gelen deneysel hastalık. İnsandaki vitamin eksikliğinden önce bilinmekteydi. (B_2 avitaminozu beriberi'de her zaman B_1 avitaminozuyle birlikte görülür. Ariboflavinoz, sıçanda büyüme bozuklukları, deri ve göz lezyonları; köpekte sinir bozuklukları, tavukta da büyüme duraklamasıyle belli olur.) [L]

ARİB ovaları, Cezayir'de bölge. Biban dağları eteğinde, Tel Atlasları uzantısında. Üzüm bağları. (L)

ÂRİC sıf. (ar. *ʿarec,* topallık ve *ʿurūc,* yükselmek'ten *ʿāric*). *Esk.* Aksayan, topal. ‖ Yukarı çıkıp inen. ‖ Yükselen: *Tâ ezelden müebbeden âric* (Abdülhak Hâmid).

— DEY. *Esk. Âric-i medâric,* yükselinecek derecelerin en üstünü. (M)

ARİC sıf. (ar. *ʿarec,* topallık'tan *ʿaric*). *Esk.* Topal. ‖ Fena tanzim edilmiş, bozuk. (M)

ARİCA, Kuzey Şili'de şehir ve liman (Tarapaca ili); 18 900 nüf. Eskiden Peru'ya ait olan bu liman, Pasifik savaşlarına yol açan sebeplerden biriydi. La Paz demiryolunun başlangıç noktası. Sayfiye yeri. 1953'ten beri açık bir limandır; burada, antrepo ve gümrük bakımından Bolivya'ya kolaylık gösterilir. (L)

ARİCİA. Esk. coğ. Latium'da eski bir şehir. M.Ö. 493'ten bu yana Roma'nın müttefiki, klasik çağda varlıklı bir şehirdi. Bugün *Ariccia.* (L)

ARİDAS i. Hindistan'da, kaba ipekten yapılan bir cins tafta. (L)

ARİÈGE, Güneybatı Fransa'da, Garonne ırmağına sağdan dökülen çay; 170 km. Pirene dağlarından çıkarak Ax-les-Thermes, Tarascon-sur-Ariège'den geçer. Foix'dan sonra ovaya girer, birtakım sel yataklarını alarak büyür, Toulouse'un 8 km gerisinde Garonne'a dökülür. Kar-yağmur rejimlidir, ilkbaharda oldukça önemli kabartıları olur, en yüksek debisi 3 000 m³/s, ortalama 70 m³/s'dir. Birçok hidroelektrik santralını besler. (L)

ARİÈGE idarî bölgesi, Fransa'nın Pireneleriyle Akitanya havzasında idarî bölge; 4 903 km²; 137 200 nüf. Merkezi *Foix;* 3 idarî çevre (*Foix, Pamiers, Saint-Girons*). Toprakları batıda Gaskonya (Couserans), orta-

Foto. LAROUSSE

Remzi Oğuz ARIK

da Foix kontluğu, doğuda güney Languedoc'tan meydana gelir. Güney kesiminde Orta Pireneler yükselir ve buradan birtakım akarsular (Ariège, Salat) iner. Dağların yamaçları çayırlarla kaplıdır; aradaki vâdilerde tarım yapılır. Kuzey kesiminde çeşitli tarıma uyan tepelik alanlar vardır. Sanayi olarak, Foix çevresindeki küçük metalürji ve özellikle Lavelanet'deki dokumacılık anılmağa değer. Geçim daha çok tarıma (yüzde 52) dayanır (sanayi ve ulaşım yüzde 29). [L]

ARİEL («Tanrının Yeri»?), ibranî dilinden kelime: 1° mihraba verilen genel ad; 2° İsrail peygamberi Eşiya'nın Kudüs'e verdiği sembolik ad; Kabbala'da bazı melekler, özellikle kötü melekler için kullanılır. (L)

ARİEL, Uranüs gezegeninin ilk uydusu. 1851'de Starfield'de W. Lassell tarafından keşfedildi. (L)

Ariel, 26 nisan 1962'de Cape Canaveral'de (Cape Kennedy) fırlatılan Britanya uydusu. Amerikalıların kendi füzeleriyle yabancı bir memleket hesabına havaya fırlattıkları ilk uydudur.

BAŞLICA ÖZELLİKLERİ

Görevi: İonosfer'in incelenmesi.

Yeryüzündeki ağırlığı, kg olarak ...	60
Yerberi, km olarak ...	389,6
Yeröte, km olarak ...	1 213,8
Dönence eğimi ...	53°,87
Devir, dakika olarak ...	100,9
Fılatıcı: «Thor - Detta»	
Ağırlığı, kg ol. (havalanma anında)	50 000

(L)

Ariel, Shakespeare'in *The Tempest* (Fırtına) adlı piyesinde hava perisi. ‖ Milton'un *Paradise Lost*'unda (Kayıp Cennet) âsi bir melek ve Pope'un *The Rape of the Lock* (Çalınan Saç Lülesi) adlı eserinde orman perilerinin başı. (L)

ARİES, Koç* takımyıldızının ilmî adı. (L)

ARİEŞ, Romanya'nın Erdel bölgesinde akarsu. Bihor dağlarının doğu aklanını boşaltır ve orta Erdel'de Mureş'e dökülür. (L)

ARİETTA i. (ital. *aria,* arya'nın küçültmelisi). Müz. Hafif opera ve kantatlarda rastlanan, sevimli karakterde, fakat bir arya gibi işlenmiş (çoğunlukla *da capo*'lu) küçük melodi. (XVIII. yy. da, çok melodik bir tür olan *arietta,* Fransa'da opera komik adını alan *opera buffa*'nın unsurlarından biriydi.) [L]

ÂRİF i. ve sıf. (ar. *ᶜirfān,* bilme, biliş, anlayış'tan *ᶜārif*). Bilgili, tecrübeli: *Zekâi Dede merhum gibi kâmil ve ârif bir üstad meşk ediyordu* (Ahmed Rasim). ‖ Sezgi ve anlayışa sahip: *Anadolu âlim değildir fakat ârif-tir* (R. N. Güntekin). *Ârif söylemeden duyar sözleri* (Dertli). ‖ Erkek adı.

— DEY. *Ârif olan anlar (anlasın!),* tamamı söylenmemiş, imalı bir sözün gerçek ve bütün anlamını kavrayanlar için kullanılır.

— Tasav. Bilgilerin en üstünü olan «Allah'ı bilme» anlamında bilgili, uyanık. Duygu ve tecelli ile yüksek bir olgunluğa erişen. Bk. ANSİKL. ‖ *Ârif-i billâh,* Allah'ı hakkıyle tanımış kimse. ‖ *Mürşid-i ârif,* ilâhî sırlara ermiş velî, yol gösterici.

— ANSİKL. Tasav. Sofîlere göre *ârif* Tanrı'nın zatını görebilen, ona eren insandır. Böylelerinin «can gözleri» açıktır ve bunlar herkesin göremediği manevî gerçekleri görürler. Ârifleri sırlarından bizzat Allah haberdar eder. Tanrı'nın sıfatlarını, adlarını ve fiillerini bilirler ve bu bilgileri de görgüye dayanır.

Marifet iki kısma ayrılır: birincisi akılla, okuyup yazmakla, her istidat sahibi tarafından kazanılabilir. İkincisi ise Tanrı'yı bizzat Tanrı ile tanımakla yani «görgü» ve «tecelli» ile elde edilir. Bu olgunluğa erişen «ârif»tir. Âlime göre çok makbul sayılan bilgi, «ârif» bakımından insana bir yüktür ve Tanrı ile insan arasında en büyük perdedir. İrfan yani ârifin bildiği, insanı benliğinden kurtararak yokluğa ulaştırır. Buna göre bilgi bir amaç değil, bir araçtır. Bu bilgi ile aczini, eksikliğini ve yokluğunu bilen kimse ârifliğe ulaşır. Tasavvuf inancında ârif «geldiği ve gideceği yeri, uğradığı konakları bilen, imkânlar âleminin gerçeklerini anlayan, bütün kâinatı kendi varlığında bulan, gönül ülkesine sahip olan kişi» diye tarif edilmiştir.

◆ **A'ref** sıf. Çok tanınmış, şöhretli, çok bilinen. ‖ Çok anlayışlı ve bilgili.

◆ **Arîf** sıf. Tanınmış, ünlü, meşhur. ‖ Bilgili, mütehassıs. ‖ *Esk.* Mahalle mektebi öğretmeni veya kalfası.

◆ **Ârife** sıf. Kabiliyetli. ‖ Lütufkâr, cömert. ‖ Nazik.

◆ **Ârifan** veya **ârifin** çoğl. i. Ârifler, bilgililer: *Nazar-ı ârifanda yeksandır / Düşmen-i marifetle düşmen-i hak* (Muallim Naci).

◆ **Ârifane** zf. Ârif olana yakışır şekilde, ârifçe: *Ne ârifane isimdir o, bulmak için bir hafta kafa patlattım* (R. N. Güntekin). ‖ *Esk.* Ortaklaşa (*hırfetdaş*'tan gelmekle birlikte söyleyiş aynıdır). Bk. ÂRİFANE. (M)

ÂRİF, türk tasavvuf şairi (öl. 1746). Hakkında bazı menkıbeler teşekkül etmiş bir mevlevîdir. Şiirlerine tezkirelerde rastlanır. (M)

ÂRİF (Abdurrahman), ar. **Abd al-Rahman ᶜÂrif,** ıraklı general ve siyaset adamı (Bağdat 1916). 14 Temmuz 1958'e kadar Hâşimîlerin hizmetinde çalıştı. Küçük kardeşinin katıldığı hükûmet darbesinin dışında kaldı. Kardeşini tutuklayıp ölüme mahkûm etmesine rağmen, yine de general Kasım rejimine bağlı kaldı ve Irak'ın en önemli silâhlı kuvvetlerinden birinin kumandanlığına kadar yükseldi. İktidarı kardeşine veren Baasçı hükûmet darbesinden (8 şubat 1963) sonra generalliğe yükseldi ve kardeşini Baasçıların elinden kurtarmağa çalıştı (kasım ayı). 1964'te geçici olarak Genelkurmay başkanlığına getirildi ve Devlet başkanının sağ kolu oldu; Irak ile S.S.C.B. arasında iyi ilişkilerin kurulmasına yardım etti. Kardeşi ölünce (1966), onun yerine Cumhurbaşkanlığına getirildi. Kürt meselesi, siyasî partilerin (daha çok Baas'ın) yeniden baş gösteren muhalefeti, güçlü bir komünist partisinin tekrar kuruluşu gibi güçlüklerle karşı karşıya kaldı. 1968'de iktidardan uzaklaştırıldı. (Bk. IRAK). [L]

ÂRİF (Abdüsselâm), ar. **Abd al-Salam Muhammed ᶜÂrif,** ıraklı mareşal ve siyaset adamı (Bağdat 1921-Basra yakınında 1966). 14 Temmuz 1958'de Hâşimoğulları iktidarını deviren general Kasım'ın hükûmet darbesinden sonra, kısa zamanda Kasım ile bozuştu, onu diktatörlük ve komünist partisine bağlılıkla suçladı. Tutuklandı, vatana ihanet suçuyle ölüme mahkûm edildi ise de 1961'de affedildi. Baasçıların yardımıyle general Kasım rejimini devirdi. Kasım'ı idam ettirdi (8 şubat 1963). Mareşal rütbesiyle Devlet başkanı oldu. Ağabeyinin yardımı ile Baasçılardan kurtuldu (17 kasım 1963). Büyük hayranlık duyduğu Nâsır'a yaklaştı ise de kürt meselesine çare bulamadı. 1966'da bir helikopter kazasında öldü. (L)

ÂRİF (Fethullah), türk şairi, ressamı ve hattatı (?-İstanbul 1562). Şiraz'lı Kâtip Derviş Çelebinin oğlu. Asıl adı Fethullah, şiirde mahlası Ârif'tir. Ârif ilk yıllarını Mısır'da geçirdikten sonra memleketi olan İran'a gitti, bir süre sonra İstanbul'a yerleşti. Yazdığı farsça ve arapça şiirler Kanunî'nin dikkatini çekti ve bir süre sonra onun emriyle şehnameciliğe tayin edildi. Bu görevdeyken Farsça bir *Tevârih-i Âl-i Osman* (Osmanlıların Tarihi) yazdı. Bir nüshası İstanbul Şehir Müzesi kütüphanesi, Cevdet Bey kitapları arasındadır. Bundan başka, Yavuz Sultan Selim'in savaşlarını anlatan ve Farsça 60 bin (bazı kaynaklara göre 80 bin) beyitlik bir *Şehname* yazdı. Ayrıca, Hadım Süleyman Paşanın Hint seferine (1538) ait 2 bin beyitlik türkçe bir eseri ve bir de *Divan*'ı olduğu söylenir ama her ikisi de kayıptır. Çağının ilimlerini bilen ve özellikle heyet ve hendesede yetki sahibi olan Ârif, divanî tarz hattı güzel yazardı. Şiirlerinden bazıları tezkirelerde vardır. (M)

ÂRİF Abdal, bektaşi şairi. Nefesler yazdığı tahmin edilen ve yaşadığı asır bilinmeyen bu şairin, İmam Hüseyin için söylediği bir *mersiye*'si vardır. (M)

ÂRİF Abdülbaki, divan şairi ve hattat (öl. İstanbul 1713). Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinde bulundu. Manzumeleri bestelenmiştir. Eserleri: *Divan, Siyer-i Nebi* (Peygamber Güzellemesi), *Minhac-ül-Usul* (Hac Usulü), *Miraciye.* (M)

ÂRİF ALİ Molla, divan ve destan şairi (XV. yy.). Murad II devrinde Tokat kalesi dizdarlığında bulunduğu bildirilen bir tarihçidir. Bu hükümdarın isteği ve halk arasında millî geleneklerin canlandırılması amacıyle, Anadolu fatihlerinden Danişmend Ahmed Gazi'nin hayatı ve savaşları etrafında derlenen, *Danişmendname* adlı destanı ikinci defa yazdı. Evvelce İbni Alâ tarafından yazılmış olan Danişmendname'yi Ârif Ali, sade bir Türkçeyle ve aralarında manzum parçalar da bulunan bir düzyazı diliyle on yedi bölüm halinde düzenledi. Özel ellerde çeşitli yazmaları bulunan bu eserin, 1577'de kopye edilmiş bir nüshası Paris'te Bibliothèque nationale'dedir. Aynı eserin, içinde önemli manzum parçalar bulunan diğer bir nüshası, Fuad Köprülü'nün özel kütüphanesindedir. (M)

ÂRİFANE sıf. (ar. *ḥarif,* zanaat arkadaşı ve fars. *-āne,* -casına'dan *ḥarifāne*). [Klasik dilde, *ârifâne,* halk ağızlarında *harfene, halfene, erfani* olmuştur.] *Esk.* Zanaat erbabı esnaf gibi, onların yaptığı tarzda (masrafın hissesini vermek suretiyle): *Eski zamanlarda esnaf dernekleri, muayyen zamanlarda «ârifane» ziyafetleri yaparlardı. Her hırfetdaş, kendi evinde en iyi yapılan yemeği yaptırır, hırfetdaşlar kırda yahut bir evde birleşerek bu yemekleri beraberce yerlerdi* (Z. Gökalp). *Her kişi nakd-i cânını âmâde eylesün / Yârân-ı aşk sohbetimiz ârifânedir* (Şeyhülislâm Yahya). ‖ Zf. Aralarında paylaşarak: ... *bekâr ahbabının iki üçüyle ârifane olarak karın doyurmak yolunu bulmuş ve bu suretle masarif-i yevmiyesini birdenbire üç kuruşa indirmişti* (Nabizade Nâzım).

— DEY. *Ârifane ile,* aralarında bölüşerek: *Onun rakı parasını ârifane ile bu akşamcılar öderlerdi* (Ömer Seyfeddin). [M]

ÂRİF BEY (Mehmed), osmanlı tarih yazarı (Erzurum 1845-İstanbul 1897). Şarkîkarahisar'dan Hacı Ömer Beyin oğlu ve Kara Cehennem İbrahim Paşanın yeğeni. Erzurum'da, sonra Erzincan'da Dördüncü ordu tahrirat odasında görev aldı. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Gazi Ahmed Muhtar Paşanın başkâtibi oldu, savaş sona erinceye kadar bu görevde kaldı, iki yıl sonra Çekmece ve Çatalca'da da bu göreve devam etti. Savaş sona erince yine Ahmed Muhtar Paşa'nın kâtibi olarak Girit'e, ertesi yıl, Yunanistan ile hudut tanzimi için kurulan komisyonda kâtip olarak Preveze'ye gitti. 1885'ten sonra Mısır fevkalâde komiserliği başkâtipliğinde bulundu. *Binbir Hadis Şerhi* ile 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının Anadolu kısmına ait olan ve iki defa basılan *Başımıza Gelenler* (1910) adlı eserleri vardır. (M)

ÂRİF BEY (Mehmed), osmanlı tarihi hocası (İstanbul 1873-ay. y. 1919). Konyalı Mustafa Efendinin oğlu, Fatih rüştiyesini bitirdi. Maliye nezareti kaleminde çalıştı. 1909'da kurulan Tarih-i Osmanî encümeni ve Türk derneğine üye oldu. Bir aralık Dârülfünun osmanlı tarihi müderrisliği ile Maarif Nezareti telif ve tercüme dairesinde görev aldı. Necib Asım ile birlikte yazdıkları *Osmanlı Tarihi*'nin birinci cildi basıldı. *Türk Tarih-i Umumîsi*'nin ancak birkaç forması yayımlandı. *Tarih-i Osmanî Encümeni* mecmuasında ve *Türk Derneği* mecmuasında makaleleri vardır. (M)

ÂRİF BEY (Mehmed) **Hacı,** türk musikisinin en büyük şarkı bestecilerinden biri (İstanbul 1831-ay.y. 1884). Eyüp Şer'i mahkemesi kâtibi Ebubekir Efendinin oğlu. İlkokulda sesinin olağanüstü güzelliği ile dikkati çekti. Sırasıyle Zekâi Dede'den, Eyubî Mehmed Beyden, İsmail Dede Efendiden, Hâşim Beyden eser meşketti. İyi musiki ve nota bilgisi olmamakla beraber, binlerce eseri ezberledi ve gençlik yıllarından başlayarak pek parlak şarkılarıyle dikkati çekti. 13 Yaşında Muzıka-yı Hümayun'a girdi. 20 Yaşında Sultan Mecid'e mabeyinci oldu. Üç defa sarayın Çerkes cariyelerinden üç genç kızla evlendi (Çeşmidilber, Zülfinigâr ve Nigârnik hanımlar). Bu münasebetle birkaç defa saraydan ayrılıp tekrar alındı. Mabeyncilik ve serhanendelik yaptı. Hacca gitti. İran şahı tarafından Tahran sarayına davet edildiyse de, padişah izin vermedi. Beşiktaş'ta Yahya Efendi dergâhına gömüldü.

Çok yakışıklı, kibar, nazik, kaprisli ve huysuzdu. Hafızası çok kuvvetli, zekî, iyi konuşan bir adamdı. Hiç bir saz çalmamakla beraber, emsalsiz bir okuyucu idi. Son derece verimli bir bestecidir. Bir gece sekiz şarkı birden bestelemiş, diğer bir gece Sultan Aziz'in verdiği bir güfteye yedi ayrı beste yapmıştı. *Mecmua-i Ârifi* adıyle 600 sayfalık bir güfte dergisi yayımladı (İstanbul, 1873).

Foto. MEYDAN

Kürdili hicazkâr makamı ile Müsemmen usulünü Ârif Bey bulmuştur. Pekçok talebesi arasında, kendisinden sonra en büyük şarkı bestecisi olan Şevki Bey başta gelir. Dede Efendiden sonra XIX. yy. ın en büyük bestekârı olan Ârif Bey, 1 000'den fazla şarkı ve bir hayli ilâhi bestelemişse de, günümüze kadar gelen eserleri, 326 şarkı, 7 dinî eser, 2 beste ve bir yürük semai'den ibarettir. Hiç bir bestecinin bu sayıda şarkısı yoktur. Tek başına şarkı şeklini, türk musikisinin en önemli dalı haline getirdi. Kendisinden sonra gelen hemen bütün şarkı bestecilerine tesir eden, son derece güzel ve mükemmel şarkılar bırakmıştır. «Neoklasik türk musikisi» dediğimiz romantik çığırın kurucusudur. (M)

ÂRİF BEY Çarşambalı, türk hattatı (İstanbul, ?-ay.y. 1892). Çarşamba'da doğduğu için bu adla meşhur oldu. Küçük yaşta girdiği Maliye nezareti Mektûbî kaleminde mukabelecilik derecesine yükseldi. Hat sanatını çeşitli kimselerden, sülüs ve nesih'i Kazasker Mustafa İzzet'ten, tâlik'i Sami Efendi ile Melek Paşanın torunu Ali Haydar Beyden öğrendi. Celî, sülüs yazılarda ve hattı müsenna tarzında da ustaydı. Sülüs ve nesih yazısı fazla yoktur. Tâlik'te başarılı değildir. (M)

ÂRİF BEY Kanunî, Hacı, türk bestecisi ve kanun virtüozu (İstanbul 1862-Yemen'de manâha 1911). Posta ve telgraf görevlisi olarak uzun yıllar Yemen'de bulundu. Besteci Zeki Ârif Ataergin*in babasıdır. Mandalsız kanunda virtüozdu. Besteciliği orta derecededir. Elimizdeki eserleri 94 parçadır (5 peşrev, 10 saz semaisi, 5 taksim, 1 sirto, 3 beste, 2 yürük semai, 2 marş, 66 şarkı). En tanınmış eserleri *sultanî-yegâh peşrevi* ile *saz semaisi*'dir. (M)

Ârif Bey kütüphanesi. Bk. BEYAZIT *Devlet kütüphanesi.*

ÂRİF Bursalı, divan şairi (?-İstanbul 1677). Şiirlerinde, Baki'nin tesiri görülür. *Divan*'ı ele geçmemiştir. Şiirlerine tezkirelerde rastlanır. (M)

ÂRİF Çapanzade, divan şairi (öl. 1920). Cebbarzadeler'den Çapanzade Şakir Efendinin oğlu. Babıâli ve Babıseraskerî kalemlerinde kâtiplik yaptı. Tasavvuf kültürü vardı, şiirlerinde şekle önem verdi. Din ve tasavvuf konusunda eserleri vardır. Başlıcaları: *İzâh-ül-Merâm alâ Velâdet-i Seyyid-ül-Enâm* (Peygamber'in Doğumu Üzerine Meram Açıklaması: [Mevlit yorumu]); *Hadis-i Erbaîn Şerhi* (Kırk Hadis Yorumlaması, 5 c.); *Güldeste-i İsmet* (İsmet Antolojisi [gazel şerhi]); *Divançe.* (M)

ÂRİFE i. Bk. AREFE.

ÂRİF EFENDİ (Mehmed), osmanlı nişancısı ve reisülküttabı (Kastamonu 1743-İstanbul 1813). İstanbul'da sadrazam Melek Mehmed Paşanın oğlu Kapıcıbaşı Ahmed Beyin dairesinde yetişti. Haremeyn mukataacılığı vazifesiyle, Saray'dan çıkıp, Hacegân sınıfına girdi. Önce Orduyu Hümayun'da, daha sonra da İstanbul'da ikinci ve birinci tezkireci oldu. Beyhan Sultan'ın yardımıyle, Büyük ruznamecilik ve çavuşbaşılık elde ettiyse de, Yusuf Ziya Paşa Mısır seferinden dönünce tekrar bütün vazifelerini kaybetti; haksızlığa uğradığı anlaşılınca, kendisine Anadolu muhasebeciliği verildi. Ordu ile birlikte Silistre'ye gitti. Haziran 1807'de, reisülküttap oldu. Daha sonra, kısa süreler içinde birkaç defa nişancılık makamına yükseldi. (M)

ÂRİF EFENDİ (Mehmed) **Dürrîzade**, osmanlı şeyhülislâmı (İstanbul 1740-ay.y. 1800). Dedesi ve babası da şeyhülislâmdı. Hâric derecesiyle müderrisliğe başladı ve on üç yılda bütün medrese derecelerini tamamladı. 1766'da Yenişehir kadılığına tayin olundu. Sonra, Bursa (1774) ve İstanbul (1780) kadılıklarına getirildi. 1782'de, Beşiktaş sarayında nakibüleşraflık görevi verildi. 1783'te Anadolu ve 1784'te Rumeli kazaskeri oldu. 1785'te de şeyhülislâmlığa getirildi. Birinci şeyhülislâmlığı altı ay sürdü. Gürcü Yusuf Paşanın sadrazam olmasına itiraz ettiği için azlolundu (1786). İlkin, Bebek'te Dürrîzadeler yalısında oturmasına izin çıktığı halde, sonradan, rakibi şeyhülislâm Hamidîzade Mustafa Efendinin ısrarı üzerine, Tâif'e sürülmesi emredildi. Ârif Efendi, önce, arpalığı bulunan Kütahya şehrine gitti ve bir süre burada kaldı, sonra Kâbe'yi ziyaret etti. Tâif'e gitmek üzere Hicaz'dan ayrılmadan, Meşihat makamında meydana gelen değişiklik sebebiyle, sürgün cezası affedildi, dönüşte yine kısa bir süre Kütahya'da kaldı, İstanbul'a gelince ikinci defa şeyhülislâm oldu (1792). İkinci şeyhülislâmlığı 1798 tarihine kadar sürdü. Yine azledilince, önce Bursa'da, sonra da Bebek'teki yalıda oturmasına izin çıktı. (→ Bibliyo.) [M]

ÂRİF EFENDİ Filibeli, türk hattatı (Filibe 1830-İstanbul 1909). Yazıya önce Filibe'de hattat Hafız İsmail Efendiden başladı İstanbul'a geldikten sonra devrin ünlü hattatlarından biri olan Şevki Efendiden ders gördü. 1883'te sülüs ve nesih'ten icazetname aldı. İsteyenlere, dükkânında ve Nuruosmaniye camii avlusundaki meşkhane'de yazı öğretirdi. Mekteplerde yazı hocalığı da yapmıştır.

Ârif Efendi hat sanatında Şeyh* Hamdullah ve Hafız* Osman ile Râkım* yolunda yürümüştür. (Bu üç sanatçı hat sanatında mektep [ekol] sahibi kimselerdir.) Sülüs ve celî sülüs ile nesih'teki kudreti bıraktığı eserlerden anlaşılır. Birçok eseri arasında özellikle Şehzadebaşı camiinin Vefa tarafındaki kapısı üzerindeki *Besmele*'si için meşhur hattat Sami Efendi «Dünya kurulalı böyle celî bir besmele yazılmamıştır» demiştir. Yetiştirdiği değerli hattatlar içinde özellikle Küçük* Hamdi Efendi, Aziz* Efendi ve Necmettin Okyay* dikkate değer. (M)

ÂRİF EFENDİ Kethüdazade, nükteleriyle ünlü osmanlı bilgini ve şairi (İstanbul 1780?-ay. y. 1849). Medrese öğrenimi gördü, devrin Ayvansarayî, Afifi Salih, Palabıyık Mehmed, Mütercim Asım gibi ünlü bilginlerinden ders aldı. Müderrisliğe başladı. Halep ve Bursa mevleviliklerinde bulundu, Mekke ve İstanbul kadısı, sonra da Anadolu kazaskeri oldu. Ârif Efendi ilmi, iyi ahlâkı, fazilet ve zerafetiyle tanınmıştır. *Divan*'ı sağlığında kayboldu. *Divançe*'si basılmıştır. Öğrencilerinden binbaşı Mehmed Emin Bey hocasına ait fıkraları ve ondan duyduklarını *Menakıb-ı Kethüdazade* adlı bir kitapta toplamıştır. Eser geçen yüzyıla ait bazı olaylar hakkında bilgi de verir. (M)

ÂRİF Erdebilî, divan şairi (XIV. yy.). Şirvan Şah'ın oğluna öğretmenlik yaptı. *Hikâyet-i Ferhad u Şirin* adlı mesnevîsi iki bölümdür. Eserde tipler ve karakterler değişiktir. Tek yazma nüshası Ayasofya kütüphanesindedir (nu. 3 330). [M]

ÂRİF Erzurumlu, divan şairi (İstanbul 1832-?). Sümbülzade Vehbî'nin Tuhfe-i Farisiye'sine tamamlanmamış bir şerhi vardır. Bir gazeli, Fatin Tezkiresi'ndedir. (M)

ÂRİF HİKMET BEY, osmanlı şeyhülislâmlarından (1787?-İstanbul 1859). Selim III devri ileri gelenlerinden İbrahim İsmet Beyin oğlu. Kudüs (1816). Mısır (1820), Mekke (1822) kadılıklarına getirildi. 1830'da İstanbul payesi, 1832'de Anadolu payesi verildi. 1838'de Rumeli payesine eriştikten sonra Meclisi Vâlâyı Ahkâmı Adliye üyeliğine, Rumeli müfettişliğine, Dârı Şûrayı Askerî üyeliğine tayin edildi. 1846'da şeyhülislâm oldu, sekiz yıl kadar bu makamda kaldı, 1854'te azledildi. Farsça, arapça ve türkçe şiirlerini derleyen *Divan*'ı, litografya ile basılmıştır; *Divan-ı Eş'ar* (İstanbul 1866); 1 134 kişinin hal tercümesine ait *Mecmuat-üt-Teracim* (Hal Tercümeleri Derlemesi) adlı eseri yazmadır (Millet kütüphanesi). Büyükbaba ve dedesi vezir olduğundan kendisine ve babasına Efendi değil Bey denirdi. (→ Bibliyo.) [M]

ÂRİF HİKMET Herseklizade, divan şairi ve bilgin (Mostar 1839- İstanbul 1903). 1853'te öğrenim için İstanbul'a gitti. Sadaret Mektubî kaleminde memur oldu. Divanı Ahkâmı Cezaîye zabıt kâtipliğinde, Adliye daireleri mümeyyizliklerinde bulundu. Hüdavendigâr (Bursa), Manastır, Kastamonu, Adana, Cezayir-i Bahrisefit vilâyetleri Bidayet mahkemesi reisliği, Adliyeyi İstinaf mahkemesi azalığı (1897), İstinaf Hukuk reisliği (1900), Mahkemei Temyiz azalığı (1901) görevlerinde çalıştı. İslâmî ilimlere ait, özellikle tasavvuf hakkında derin bilgisi vardı. Kadirî tarikatındandı. Tasavvuf ve felsefeye ait eserleri: *Levâyih-ül-Hikem* (Hikmet Levhaları); *Levâmi-ül-Efkâr* (Fikirlerin Parıltıları); v.d. *Divan*'ı İbnül Emin Mahmud Kemal'in yazdığı bir önsözle birlikte basılmıştır (1918). [M]

ÂRİF HİKMETÎ DEDE, osmanlı dinî musiki bestecisi (öl. 1874). Bestelediği mâhur mevlevî âyini kaybolmuştur. (M)

Uyuyan ARİADNE yunan heykeli (Vatikan müzesi)

ÂRİFÎ AHMED ÇELEBİ, divan şairi (?-Halep 1665). Çeşitli İstanbul medreselerinde müderrislik yaptı. Şiirlerine tezkirelerde rastlanır. (M)

ÂRİFÎ AHMED PAŞA, divan şairi (XVIII. yy.). Çeşitli devlet işlerinde bulundu. Tezkirelerde bir beytine rastlanır. (M)

ÂRİFÎ AHMED PAŞA, osmanlı nişancı, vali ve hattatı (İstanbul, ?-?, 1733). Topal Yusuf Paşanın kapısında yetişti, Divanı Hümayun hâcegânları sınıfına katıldı. Sadaret mektupçusu, süvari ve piyade mukabelecisi, Rikabı Hümayun reisi ve reisülküttap oldu. Vezaretle Niş'e gitti. Pasarofça antlaşması uyarınca Tomuk'tan Oltu'ya kadar uzanan saha üzerindeki Osmanlı-Avusturya sınırlarının tespitine memur edildi. Karaman, Halep, Diyarbakır valisi oldu. İran savaşlarının başlaması üzerine Güney Kafkasya bölgesi seraskerliğine getirildi. Temmuz 1724'te Revan kalesini kuşattı ve 6 ekim 1724'te bu kaleyi zaptetti, Revan valiliğinde yedi ay kaldı, fakat kalede bulunan Yeniçerilerin çıkardığı bir isyan sonunda seraskerlikten azledildi. 1731'de Van mutasarrıflığından azledilerek yaptığı zulüm dolayısıyle idamına hüküm çıktığı için Van yakınında bulunan ve kendisinin mensup olduğu söylenilen milli aşiretine sığındı. Bir süre kaçak yaşadı. Sonra Diyarbakır'da Karadağ'da yakalandı. Eski sadrazamlardan Osman Paşa kendisini affettirdi ve Halep'te oturmasına izin verildi. Daha sonra yine Teke Sancağına vezaretle gönderildi. Fakat bu sırada onu kendi çevresinden uzaklaştıran Babıâli 1733'te Hamit Sancağı mutasarrıfı Hafız Ahmed Paşa vasıtasıyle öldürtmeyi başardı. Kesik başı İstanbul'a gönderildi ve bu şehirde bilinmeyen bir yere gömüldü.

Ârifî Paşa her çeşit hat sanatında usta, aynı zamanda şairdi. Bir *Divançe*'si olduğundan bahsedilirse de şiirlerine ancak tezkirelerde rastlanır. (→ Bibliyo.) [M]

ÂRİFÎ BEY (Ahmed), türk idare adamı ve besteci (İstanbul 1856-Kayseri 1908). İlmiye sınıfından Harputlu Mustafa Faik Efendinin oğlu. Meclisi Maarif üyesi, Encümeni Teftiş başkanı, Matbuatı Dahiliye müdürü, *Takvimi Vakayi* gazetesi müdürü; Burdur, Mersin, Kırşehir, Havran, Akkâ, Maan, Kerek, Kayseri mutasarrıfı; Kosova, Manastır, Yanya, İşkodra, Edirne, Selânik Mülkiye müfettişi oldu. Arapça, Farsça, Fransızca, Almanca, İtalyanca, Rumca biliyordu. Hattat, gazeteci, şair ve yazardı. Çeşitli eser ve tercümeleri vardır. Bestelediği şarkılardan 12'si elimizdedir. 5 Makamlı *rast aksak şarkı*'sı çok tanınmıştır. (M)

ÂRİFÎ HÜSEYİN ÇELEBİ, divan şairi ve hattat (İstanbul, ?-1551). Çağının dinî ilimlerini öğrendi, aynı zamanda edebiyatla ve hat sanatı ile uğraştı. Mısır'da iken ünlü sofî İbrahim Gülşenî'ye intisap etti, 1535'te İstanbul'a döndü, uzun süre yalnız ve sakin bir hayat yaşadı, sonra silâhtarlığa tayin edildi. Kanunî'nin Van seferinde Beytülmal kâtibi olan Ârifî'nin Mısır'da yazdığı *Terciibend*'i çok ün yaptı. Çağında çok meşhur olmuştu ama divanı olup olmadığı bilinmiyor. (M)

ÂRİFÎ PAŞA (Ahmed), Abdülhamid II devri sadrazamlarından (İstanbul 1830-ay. y. 1895). Hariciye nazırı Şekip Paşanın oğlu. Babıâli tercüme odasına girdi. Viyana sefareti başkâtipliği, Amedî Divanı Hümayun odası memurluğu, Viyana ve Paris konferansında kâtiplik yaptı (1855). 1872'de Viyana'ya büyükelçi olarak gönderildi, 1874'te birinci defa Hariciye nazırı (2. defa 1877, 3. defa 1883) oldu; daha sonra Maarif (1875) ve

Foto. Alinari (LAROUSSE)

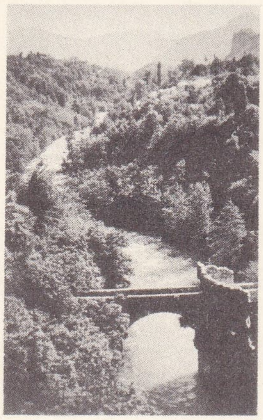

ARIÈGE vâdisi

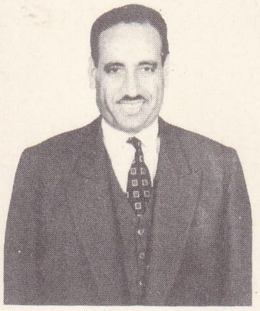

Abdurrahman ÂRİF

Abdüsselâm ÂRİF

Çarşambalı ÂRİF Beyin yazılarından

Adliye nazırlıklarına (1875) getirildi. Aynı yıl ikinci defa Viyana elçisi tayin edildi; 1877'de Paris'e sefir olarak gitti. 1879'da Başvekâlet adıyle kurulan sadrazamlık makamına getirildi ve iki ay 24 gün kadar başvekillikte kaldı ve 19 ekim 1879-eylül 1880 arasında Şûrayı Devlet başkanlığı, bundan sonra üçüncü defa Viyana sefirliği (1882), Hariciye nazırlığı ve daha birtakım memuriyetlerde bulundu.

Ârifî Paşa, Arapça, Farsça, Fransızca bilir, hukuk ve tarih üzerine çalışırdı. Diplomatik terimlerin türkçeleştirilmesinde büyük hizmeti oldu. Michaud'nun *Histoire des Croisades* (Haçlılar Tarihi) adlı eserini Âli Paşazade Ali Fuad Bey ve Ethem Pertev Paşa ile birlikte Türkçeye çevirmeğe başladılar ve *Emr-ül-Acib fi Tarih-i Ehl-i Salib* (Haçlılar Tarihinin Garip Emirleri) adı ile küçük bir kısmını yayımladılar. (M)

ÂRİFÎ Trabzonlu, divan şairi ve mutasavvıf (?-Kahire 1583). Bursa'da müderrislik, İzmir ve Kahire'de kadılık yaptı. Bayramî tarikatına girdi. Bilgili ve şiirlerinde ilminin izleri görülen bir şairdi. Bu yüzden kendisine, Ârifî, Maruf Çelebi gibi unvanlar verilmişti. Murad III adına *Reşehat Tercüme-si*'ni yazdı, bir de *Kaside-i Bürde Şerhi* vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ARİFİYE, Sakarya ilinin merkez ilçe ve bucağında bir kasaba; 4 972 nüf. Anadolu demiryolunun Adapazarı'na giden kolu burada ayrılır. Arifiye, Adapazarı ovasının Sapanca gölü kıyısında sona eren güney kenarı yakınındadır. Burada bir Öğretmen okulu, meyve fidanlıkları ve bahçeler vardır. İstanbul-Ankara yolu, kasabanın kuzeyinden geçer ve Geyve boğazına dalan yol buranın yakınından ayrılır. (M)

ÂRİF Kâhyazade, divan şairi (?-İstanbul 1848). Felsefe ve tasavvufla ilgilenmiş, hayatını ilme adamış bir şahıstır. Basılı *Divan*'ı vardır. (M)

ÂRİF Lefkoşalı, tekke şairi (?-1725). Lefkoşa mevlevîhanesi şeyhi Mustafa Efendinin oğludur. Kendisi de, Kahire ve Lefkoşa mevlevîhanelerinde şeyh olmuştur. Şiirlerine tezkirelerde rastlanır. (M)

ÂRİF MEHMED AĞA Tamburî, Şirin, Keçi, türk bestecisi ve tamburîsi (1794-1843). Saraya mensuptu. İsmail Dede'nin büyük kızıyle evlendi ve bu evlenmeden şarkı bestecisi Rifat Bey doğdu. Günümüze bir *Zavil saz semaisi* gelmiştir. Fakat bazı eserlerinin Küçük Mehmed * Ağanınkiler ile karışmış olması mümkündür. (M)

ÂRİF MEHMED, Arabzade, osmanlı şeyhülislâmlarından (?, 1738 - ?, 1825). Arabzade Atâullah Efendi'nin oğlu. Mekke kadısı, 1793'te İstanbul kadısı, sonra Anadolu ve Rumeli kazaskeri oldu; Alemdar Mustafa Paşa, İstanbul üzerine gelirken şeyhülislâmlık Topal Ataullah Efendiden alınıp Ârif Mehmed Efendiye verildi (1808). Alemdar, Selim III'ü tekrar tahta çıkarmak için ona aracılık görevi verdi, fakat kendisine verilen işi yapamaması yüzünden, makamında fazla kalamadı. O sırada Selim III'ün katli ve Mustafa IV'ün tahta çıkması kendisini bu çok güç durumdan kurtardı. Az sonra azledildi ve evinde oturmağa mecbur tutuldu. Şeyhülislâmlık süresi sadece yirmi beş gündür. Tâlik yazıda çok usta bir hat sanatçısıydı. (M)

ÂRİF MEHMED Meşrebzade, osmanlı şeyhülislâmlarından (1791 ?-İstanbul 1858). Fıkıh ilminde uzman olduğundan 1837'de fetva emini oldu. Kamame kilisesi meselesini araştırmak için Kudüs'e gönderildi (1839), dönüşünde kendisine Anadolu payesi verildi. Fetva eminliğinden azledildikten sonra teftiş için Anadolu'ya gönderildi; çeşitli görevler aldı. Özellikle emval ve eytamının korunması için bir müdürlük kurdu. 21 Mart 1854'te şeyhülislâm tayin edildi; bu makamdayken kadılıkların ıslahına çalıştı ve kadı yetiştirmek için Süleymaniye'de Muallimhane-i Nuvvab'ı açtı. (→ Bibliyo.) [M]

ÂRİF MEHMED PAŞA, Evkaf ve Ziraat nazırı (?-İstanbul 1862). Ramazanoğulları'ndan, 1832'de Tophane nazırlığına getirildi; sonra, Asâkiri Muntazama nazırı unvanıyle, Reşid Paşa ordusunda bir yıl hizmet gördü. 1838'de Şûrayı Babıâli üyeliğine geçti. Bu teşkilât kaldırılınca, önce Ticaret, sonra Sadaret müsteşarlıklarında çalıştı. Sonra Ziraat, Evkaf ve vekâleten Ticaret nazırlığı yaptı. Sonunda Meclisi Âli üyeliğine tayin edildi (1853). Zekî, kalemi kuvvetli, cesur bir devlet adamıydı. (M)

ÂRİF PAŞA, türk ressamı (İstanbul 1808-1865). Kapıçuhadarı İsmail Rıfat Efendinin oğlu. Önce Defterdarlık kaleminde bulundu, sonra yeniçeriliğin kaldırıldığı tarihte askerlik mesleğine geçti, müşirlik (mareşallik) rütbesine kadar yükseldi (1854). Atina, Üsküp, Kosova, Edirne ve daha birçok yerde vazife ile bulunduğu sırada resimle de uğraştı. İlk ressamlarımız arasında şöhret yapan Ârif Paşanın *Mecmua-i Tesavir-i Osmaniye* (Osmanlı Resimleri Derlemesi) adlı üç ciltlik bir eseri vardır. Kitabın türkçe birinci cildini, Şinasi'nin Tasviri Efkâr matbaasında, fransızca olan diğer iki cildini de resimleriyle birlikte Paris'te bastırdı (1862). Kitap, devlet teşkilâtında çalışan ressamları anlatmaktadır. Ayrıca içinde 16 pafta ve sulu boya resim vardır. Ârif Paşa, eserin önsözünde bu kitabı yazmak için kırk yıl çalıştığını, çeşitli kitap ve kıyafetleri incelediğini anlatır. Askerî müzedeki yeniçeri devrinin ileri gelenleriyle, onların kıyafetlerini gösteren mankenleri, türk müzelerinin kurucusu Ahmed Fethi Paşanın emriyle Viyana'da yaptırdı. (M)

ÂRİF PAŞA, Abdülhamid II'nin ordu kumandanlarından ve son müşirlerinden (Cumaibâlâ 1848-Hicaz 1909). Harbiye'den Erkânı Harp yüzbaşısı olarak çıktı (1868), aynı mektepte muallim muavini; İstanbul öğretmen okulunda coğrafya muallimi oldu. Erzincan'da ve müfettiş olarak Rumeli vilâyetlerinde bulundu. 1890'da, livalıkla İkinci ordu müfettişi ve ferik olarak Edirne vali vekili oldu, 1896'da İkinci ordu müşiri ve yaveri ekrem tayin edildi. Hicaz demiryollarını teftişe gittiği sırada öldü. (M)

ÂRİF Reisülküttap, divan şairi (?-İstanbul 1813). Tezkirecilik ve ruznamecilikte bulunduktan sonra, 1807'de reisülküttap oldu. Bir gazeli, Şeyh Galip tarafından tahmis edildi. Bir *Divançe*'si vardır. (M)

ARİ FRODE THORGİLSSON, izlandalı tarihçi ve rahip (1067-1148), 1120'ye kadar İzlanda tarihini anlatan *İslendingabok* adlı eserin yazarı. (L)

ÂRİF SÜLEYMAN, türk şairi ve hattatı (İstanbul, ?-?, 1769). Süvari mukabeleciliği ve deftereminliği gibi vazifelerde bulundu. Şair Hakanî'nin *Hilye*'sine nazire olarak 241 beyitlik bir *Hilye* yazmıştır (1766). Ayrıca *Regaibiye* adlı farsça bir eseri de vardır. Hilye'si ve şiirleri, yanlışlıkla reisülküttap Ârif'in divanına konmuştur. Aynı zamanda iyi bir hattat olan Ârif, özellikle divanî yazıda ustaydı. (M)

ÂRİF Tüfekçibaşı, divan şairi (İzmit 1771-İstanbul 1829). Ankaralı Şeyh Mustafa Efendinin oğlu. Mustafa III zamanında Enderunu Hümayun'a alındı, daha sonra tüfekçibaşı oldu. Şiirlerine tezkirelerde rastlanır. (M)

ARİKAMEDU, Hindistan'da, Pondichery yakınında arkeolojik bölge. Demir devrinden kalma bir binanın ve Roma mallarının satıldığı pazar yerinin kalıntıları vardır. (L)

ARİL i. (fr. *aryle*). Fenollerden bir hidroksil veya hidrokarbonlardan, nüveye bağlı bir hidrojen atomu kaybı ile türeyen aromatik kök. (Msl. *fenil, naftil.*) [L]

ARİLAMİN i. (fr. *arylamine*). Anilin tipinde nükleer aromatik amin. (L)

ARİLER veya **ARYA,** Eskiçağda, Alplilerin ataları ile ırk yakınlığı olan ve Hindistan'ın kuzeyini istilâ eden Doğu Akdeniz kavimleri ırkından olanlara verildiği sanılan ad. Bunların dilleri hint-avrupa dil ailesindendi (hint-iran grubu). XIX. yy. boyunca genel olarak beyaz ırkı, özellikle de Kuzeylilerin atalarını belirtmek için kullanılan bu terim, ilmî fantezilere yol açtı, gelişigüzel ve beklenmedik biçimlerde kullanıldı. Zamanla unutulan kelime, Hitler'in propagandasıyle yeniden moda oldu. Hitler ırkçılık temalarını işlemek ve avrupalı Beyazları nitelemek için bu kelimeyi kullandı. Bk. ARÎ.

● *Kappadokia ve Hindistan Ârîleri.* Hititlerin başkenti Boğazköy'de (veya Boğazkale), M.Ö. XIV. yy. da Hitit kralı ile Mitanni kralı arasında imzalanan, çivi yazısı ile düzenlenmiş bir antlaşma. 1908'de Winckler tarafından bulununca, Hititler ile Hindistan Veda'larının aynı tanrılara taptığı anlaşıldı. Dil konusundaki incelemelere dayanarak, Mitannilerin bu tanrıları, Babil tanrılarıyle birlikte Hindistan'dan aldıkları ileri sürülmüştür. Bundan da, Ârîlerin Hindistan'ı XIV. yy. dan önce istilâ ettikleri sonucu çıkarılabilir. Bu istilânın tarihi ne olursa olsun, Rigveda'da izlerine rastlanır. Ayrıca Hindistan Arîlerinin, yerli Dasas veya Dasyus'ları püskürttükten veya boyunduruk altına aldıktan sonra Pencap'a yerleştikleri bilinmektedir. (L)

ARİLİK sıf. (fr. *arylique*). Aromatik serideki organik bileşiklere verilen ad. (L)

ARİLUS i. Amerika'da yaşayan tahtakurusu. Göğüs kısmının üstünde dişli bir çıkıntı vardır. (Sokucu bir böcek olan *Arilus serratus* evlere kadar girer.) [Adımlayıcı yarımkanatlılardan.] (L)

ARİMASPOİ. Esk. coğ. İskit ülkesinde İmaus'un ötesinde yaşamış efsanevî kavim: yalnız bir gözleri vardı ve memleketin başlıca akarsuyu olan *Arimaspios*'un yatağındaki altın pulları ele geçirebilmek için kartal başlı aslanlarla döğüşürlerdi. (L)

ARİN i. Yenisey bölgesinin paleoasya dili. (Bk. YENİSEY *dili.*) [L]

ARİN gölü. Bk. ARIN *gölü.*

ARİNNA, nerede olduğu bilinmeyen hitit tapınağı. Tanrıçası hitit panteonunun başında bulunur. Arinna tanrıçasına «Güneş» unvanı verilir, fakat Güneş tanrıçası olduğu kesin değildir. Sembolleri: panter ve güvercin. Kocası Fırtına ve Savaş tanrısı olan Teşup'tur. (L)

ARİOBARZANES, birçok Kappadokia kralının adı: **Ariobarzanes I,** M.Ö. 95-63'te Kappadokia kralı, birkaç defa Mithridates tarafından atıldı ise de her seferinde Romalılarca tekrar tahta geçirildi; — **Ariobarzanes II,** öncekinin oğlu, M.Ö. 63 ile 52 veya 51 arası hüküm sürdü; — **Ariobarzanes III,** bir öncekinin oğlu, M.Ö. 52-51'den 42'ye kadar saltanat sürdü. Kudretli bir partinin hücumuna uğradı; ama Kilikia'da prokonsül bulunan Cicero'nun desteği ile tahtında kaldı. Sezar'ın katillerine cephe aldı ve Cassius'un emriyle öldürüldü. (L)

ARİOBARZANES, birçok Pontus hükümdarının adı: **Ariobarzanes I,** M.Ö. 405'te Pontus satrabı; — **Ariobarzanes II,** Frigya satrabı; 362'de Artakserkses'e karşı patlak veren ayaklanmadan sonra, M.Ö. IV. yy. da Pontus bağımsız krallığını kurdu; — **Ariobarzanes III,** Mithridates III'ün oğlu; Pontus kralı (M.Ö. 266-240); babası ile birlikte Keltlerle birleşti ve böylece Ptolemaios Philadelphos'u geri püskürttü. (L)

ARİON i. (lirik şair *Arion*'dan). Karada yaşayan akciğerli yumuşakça. Kabuksuz sümüklüböceğe benzer. (*Arionidae* familyasının örnek tipi.)

— ANSİKL. *Arion*'larda, kavkı yerine mantonun altında kalker tanecikleri vardır. Kuyruk tarafında yapışkan salgı çıkaran bir bez bulunur. Arionlar, Avrupa'da, Asya'nın kuzeyinde ve doğusunda, Afrika'nın kuzeyinde yaşar. Amerika'da bulunmaz. Çok obur ve otçul olan bu hayvanlar, bostanlara büyük zarar verir. Belli başlı türleri: *Arion rufus, A. ater, A. empiricorum* v.b. (L)

ARİON, yunan lirik şairi. Methymna'da, Lesbos adasında doğdu (yaklaşık olarak M.Ö. VII. yy.), Korinthos hükümdarı Periandros'un gözdesi. Dithyrambos*'u onun bulduğu söylenir. Herodotos'a göre, Arion'u korsanlar denize atmış ve bir yunusbalığı onu kurtarmıştır. (L)

ARİONİDAE çoğl. i. Karada yaşayan akciğerli yumuşakçalar familyası. Vücudu, kabuksuz sümüklü böceğinkine benzer. Avrupa, Asya, Afrika ve (*arion* cinsi hariç) Amerika'da yaygın pekçok cinsi vardır. (L)

ARİOPHANTİDAE çoğl. i. Akciğerli ve

Foto. Yan, A.F.P., Dalmas (LAROUSSE); Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

karındanbacaklı yumuşakçaların önemli bir familyası. Yüzden çok cinsi kapsayan on yedi altfamilyaya ayrılır. (L)

ARİOSO i. ve sıf. (ital, k.; *aria, hava*'dan). Müz. Geniş hareketlerle gelişen, dramatik ve lirik bakımdan yüksek bir anlatım gücü olan ağırbaşlı hava. ‖ Bir *recitativo*'nun herhangi bir yerinde veya sonunda yer alan kısa süreli melodi cümlesi. (L)

ARİOSTİ (Attilio), besteci, şarkıcı, viyolonsel, alto ve org icracısı (Bologna 1666-İspanya [?] 1740'a doğr. Servit papazı; Mantova ve Berlin'de saray besteciliği yaptı. Viyana'da, Anjou dükünün hizmetinde bulundu, daha sonra da Josef I'in İtalya genel temsilcisi oldu. 1715'te Paris'e gitti; İtalya'ya dönmeden de Londra'ya uğradı. Konçertoları kaybolmuştur. Alto ve viyolonsel için yazdığı sonatlarıyle, kantatları, oratoryoları bugün de çalınmaktadır. En azından yirmi üç opera yazdı. (L)

ARİOSTO (Ludovico), italyan şairi (Reggio Emilia 1474-Ferrara 1533). Soylu bir ailedendi. Ercole I d'Este'nin hizmetinde olan babası ölünce, dokuz kardeşine bakabilmek için, Ercole I'in oğlu kardinal İppolito d'Este'nin hizmetine girdi (1503). Kardinalin Canossa valisi, elçisi, habercisi, yol ve savaş arkadaşı oldu. *Satire* (1534) adlı eserinde, durumundan yakınır. Aldığı parayı az bulduğu için, Buda başpiskoposluğuna tayin edilen Kardinal ile Macaristan'a gitmedi (1517). Yeni Este dükü Alfonso'nun hizmetine girdi ve Garfagnana valisi oldu. Özlediği sessiz hayata 1525'te kavuştu ve Ferrara'da, sonradan karısı olan Alessandra Benucci Strozzi ile yaşadı. Kültüre tutkun, düşünmeğe meraklı, hayali engin olan bu ince şairin duygulu mizacı, yazdığı yedi *satire*'de (1517-1525) kendini gösterir: ıvır zıvır işlerle uğraşmaktan duyduğu üzüntüleri yansıtan bu yedi *satire*'de, dost ve akrabalarına, içli dışlı ve tatlı bir eda ile seslenir. Bu da *satire*'lerine samimî birer mektup havası vermektedir. Ariosto, önce nesir, sonra on bir heceli mısralarla manzum olarak altı komedi yazdı: Plautus ile Terentius'u örnek alarak yazılmış olan *La Cassaria* (Çekmece, 1508), *I Suppositi* (Düzme Kişiler, 1509), çağdaş toplum içinde bir sihirbazı ele alan *Il Negromante* (Ruh Çağırıcı, 1520), pek büyük değeri olmayan *La Lena* (Çöpçatan, 1529) ile *I Studenti* (Öğrenciler); bir de, ölümünden sonra kardeşi Gabriele tarafından tamamlanarak yayımlanan *La Scolastica* (Skolastik). Ariosto içli şiirler, kıtalar, odlar, madrigaller de yazdı. Fakat asıl şöhretini 1506'da yazmağa başlayarak ancak 1516'da yayımladığı *Orlando Furioso* (Öfkeli Orlando) şiirine borçludur. Daha sonra üzerinde değişiklikler yaptığı bu şiirde, Boiardo'nun yarattığı şövalyelik dünyası en yüksek noktasına ulaşır. Bu eser, yazarın üslûbu, güleryüzlü hayal gücü, ince alayı, tabiat ve hayalî aşk tasvirleri, olağanüstü entrikalarının bolluğu ile Rönesans döneminin en kusursuz ve en olgun bir şaheseridir. (L)

ARİOVİSTUS, Süev'lerin başı (M.Ö. I. yy.). Sekuan'ların çağrısı üzerine Aedu'lara savaş açarak zafer kazandı. Sonra her ikisini de baskı altına aldı. Bunun üzerine, Aedu'lar Sezar'ı yardıma çağırdılar. Germen tehlikesini gören Sezar, duruma el atarak Ariovistus'un ordusunu, çetin bir savaş sonunda, Alsace ovasında bozguna uğrattı (M.Ö. 58). Ariovistus kaçarak Ren ırmağının öte kıyısına geçti. (L)

ARİPERTO, iki lombard kralının adı: **Ariperto I** (653-661), ülkesinde katolikliği kabul ettirdi; **Ariperto II** (700 veya 701-712), Genç Liutprando'yu öldürdükten sonra yerine geçti. (L)

ARİPHRON Sikyon'lu, yunan şairi (M.Ö. V. yy. sonu). «*Sağlığa Övgü*» adlı şiirin yazarı. (L)

ARİS i. (ar. *ʿurs*, düğün> *ʿarūs*, gelin'den *ʿarîs*). *Esk.* Gerdek, zifaf. ‖ Gelin ve güvey. Bk. ARÛS. (M)

ARİSARUM i. Bitki türü. Kızılımsı esmer benekli uzun yaprakları vardır. Akdeniz bölgesinde çitlerde, bağlarda rastlanır. (Yılanyastığıgillerden.) [L]

ARİSBE. Esk. coğ. Anadolu'da Troas bölgesinde bir şehir. Abydos ile Perkote, bugünkü Musaköy çayı ile Yapıldak çayı arasındaki ovada idi. Miletos'un kurduğu şehir Delos deniz birliğine üye olup yüksek vergi verdiğine göre M.Ö. V. yy. da zengindi. İskender Arisbe ovasında konaklamıştı, sonradan burayı Galatlar zaptetti. Şehir Sezar ile Pompeius arasındaki savaşlarda Pompeius'a yardım etti. Arisbe, Hıristiyanlık devrinde de vardı. (M)

ARİSTA (Mariano), meksikalı general ve devlet adamı (San Luis Potosi 1802-Lizbon açıklarında denizde 1855). 1838'de, Joinville prensinin açtığı sefere karşı koydu. 1846'da A.B.D. ordusuna karşı savaştı, başarı elde edemedi. 1848'de Millî Savunma bakanı, 1851'de Meksika cumhurbaşkanı oldu. Devlet maliyesini düzeltmeğe kalkışması genel bir hoşnutsuzluk yarattı. 1853'te istifa etti ve İspanya'da Sevilla'ya çekildi. (L)

ARİSTAGORAS, Miletos valisi (M.Ö. VI. yy. sonu). Bütün İyonya'yı Dara aleyhine ayaklandırdı, Sardeis'i yaktı, ama yenilgiye uğrayınca Trakya'ya kaçtı ve orada öldü. Dara'ya baş kaldırması, birinci Med savaşına yol açtı. (L)

ARİSTAİNOS Megalopolis'li, M.Ö. 198, 195 ve 186'da Akaların kumandanı. Philopoimen'in tersine, Romalılarla birleşmeğe taraftardı. (L)

ARİSTAİOS. Yun. mit. Apollon ile su perisi Kyrene'nin oğlu. Musaların yetiştirdiği Aristaios, insanlara arı beslemesini ve bağ yetiştirmesini öğretti. Tarımcılık ve avcılıkta geniş bilgisi olduğu ileri sürüldü. İstemeyerek Eurydike'nin ölümüne sebep oldu; su perileri, Aristaios'un arılarını yok ederek arkadaşları Eurydike'nin öcünü aldılar. Aristaios, Proteus'un öğütlerine uyarak, Eurydike'nin ruhunu yatıştırmak için dört boğa ile dört inek kurban etti; kurbanların bağırsaklarından bir arı oğulu çıkıverdi. Vergilius, *Georgica*'nın en güzel bir bölümünü (bölüm IV) bu efsaneden esinlenerek yazdı. Aristaios, Büyük Yunanistan'da (Güney İtalya) kır tanrısı olarak tanınırdı.

— G. santl. Louvre'daki ilkçağ heykelleri arasında, kır tanrısı kıyafetinde bir *Antinoos Aristaios* ile omuzunda bir koç taşıyan *Çoban Kıyafetinde Aristaios*'u gösteren iki bronz heykel; ayrıca, biri *Koyun Taşıyan Aristaios*, öteki *Diana ile Herakles'in Yanında Aristaios* olmak üzere iki kabartma vardır. Keos paraları üzerinde Aristaios'un resmine çok rastlanır. *Arılarına Ağlayan Aristaios* adlı kabartma (XIX. yy.) da Pradier'nin eseridir (Cenevre). [L]

ARİSTARKHOS, atinalı, Dörtyüzler'in elebaşılarından ve kumandanlarından (M.Ö. 411). Sonradan kaçmak zorunda kaldı, 406'ya doğru yakalanarak öldürüldü. (L)

ARİSTARKHOS Samothrake'li, iskenderiyeli gramerci ve eleştirmeci (M.Ö. 215'e doğr.-143'e doğr.). Bizanslı Aristophanes'in çömezi ve Kütüphanede halefi. Hesiodos, Alkaios, Pindaros ve özellikle Homeros'un eserlerinin açıklamalı ve yorumlamalı baskılarını hazırladı. (L)

ARİSTARKHOS Sisam'lı, yunan astronomi bilgini (Sisam M.Ö. 310-230). Kopernik'in (Copernicus) öncüsü. Dünyanın hem kendi ekseni, hem de güneşin çevresinde döndüğünü ilk düşünen odur. Bu görüşü yüzünden dinsizlikle suçlandı. Dünyanın güneşe ve aya olan göreli uzaklıklarını hesaplamayı sağlayan bir yöntemi de vardır. (L)

ARİSTARKHOS Tegea'lı, yunan trajedi yazarı, Euripides'in çağdaşı (M.Ö. V. yy.), Ennius'un taklit ettiği *Akhilleus* adlı eseri yazdı. (L)

ARİSTARKİ (Nikolaos), osmanlı memuru (İstanbul 1800-?, 1866). İstanbul patriğinin baş logotet'i. Otuz yıldan fazla Osmanlı imparatorluğunun siyaset işlerinde rol oynadı. Hayatının sonuna doğru Kahire'ye Hıdiv İsmail Paşanın yanına gitti, orada öldü. (LM)

ARİSTEAS, Hadrianus devri yunan heykeltıraşı (125'e doğr.). Afrodisias'lı (Karia'da). Hadrianus villasında bulunan, kara mermerden iki kentauros heykelini Papias ile birlikte yaptı (Capitolino müzesi, Roma). [L]

ARİSTEAS Prokonnesos'lu, yunan tarihçisi ve şairi (M.Ö. VI. yy.). Günümüze *Arimaspoi* üstüne yazdığı şiirden yalnız birkaç mısra kalmıştır. (L)

ARİSTEİDES, Thebai'li yunan ressamı (M.Ö. IV. yy.), Euphranor'un ustası. Resimlerinin dokunaklı anlatımı ile isim yaptı. En ünlü tablosu, yağmaya uğramış bir şehrin ortasında can çekişen annesine doğru sürünerek yaklaşan bir çocuğu gösterir. Tabloyu İskender satın aldı. (L)

Çarşambalı ÂRİF BEY

Hacı ÂRİF BEY

ÂRİF BEY

ÂRİF PAŞA
(ressam)

ÂRİF PAŞA
(müşir)

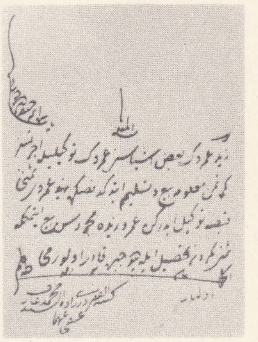

Dürrîzade Mehmed
ÂRİF Efendi
fetvalarından bir örnek

ARİSTEİDES, dürüstlüğüyle tanınan atinalı Lysimakhos'un oğlu (M.Ö. 540'a doğr.-468'e doğr.). Babası ona «haksever» lakabını taktı. Soylu, ama az varlıklı bir ailedendi. Marathon savaşında, kabilesinin kumandanı olarak ün kazandı (490) ve arkhon oldu (489-488). O sırada Atina ikiye bölündüğünden, Aristeides, Themistokles'in amansız rakibi oldu. Orta sınıftan gelen Themistokles Atina deniz kuvvetlerinin gelişmesi yolunda çalışıyordu. Gelenekçi Aristeides ise, tarımdan ve büyük toprak sahiplerinden yanaydı ve kara ordusunun üstün tutulması görüşünü savunuyordu. Halkın kararıyle Aristeides sürgüne gönderildi (483-482). Kserkses'in istilâ hareketi sırasında (480) geri çağırıldı, Themistokles ile barıştı. Salamis'te savaştı ve Plataia'da Atinalılara kumanda etti (479), Kıbrıs'ta ve Bizans'ta Perslere karşı savaştı (478), İyonyalıların isteği üzerine, Delos Deniz konfederasyonunun askerlik, donanma ve para işlerini düzenledi (476). Pausanias'ın ihanetinden sonra yunan kuvvetlerinin kumandasını Atinalılara verdirdi; Kimon'un Asya kıyılarındaki savaşı kazanmasına yardım etti. Arkhon olarak 478'de, kamu görevinin herkese açık olduğunu öngören kararnameyi çıkarttı. Konfederasyonun maliyesini yoluna koyduktan sonra pek yoksul olarak öldü; cenaze masrafları ile kızlarının çeyizini Atina devleti sağladı. (L)

ARİSTEİDES, atinalı filozof (M.S. II. yy.). Hıristiyanlığı kabul etti, bu dinin en eski savunmalarından birini yazdı: *Peri Theosebeias* (Tanrıya Saygı). Bu savunmayı imparator Antoninos Pius'a sundu. (L)

ARİSTEİDES (Aelius), yunan retorikçisi (Mysia'da Adriani 129-?, 189). Bergama'ya ve başka yerlere yaptığı uzun gezilerden sonra İzmir'e yerleşti. Marcus Aurelius'a baş vurarak 178'de depremden yıkılan bu şehrin yeniden yapılmasını sağladı. Elimizde, çağının tarihini yansıtması yönünden önem taşıyan elli beş «söylev» i vardır. (L)

ARİSTEİDES Miletos'lu, yunan yazarı (M.Ö. II. yy.). *Ta Milesiaka*'nın (Miletos Masalları) yazarı olduğu sanılmaktadır. (L)

ARİSTEUS, korintli general (M.Ö. V. yy. ortası). Hemşerileri, onu Peloponnes savaşının ilk günlerinde Atina'ya karşı baş kaldıran Potidaia'yı desteklemekle görevlendirdiler. Aristeus, atinalı Kallias'a yenildi ve Halkidikya'da Atina'nın müttefiklerine karşı oyalayıcı bir savaş yaptı. 430'da, Trakya kralı Sitalkes'e giden Isparta heyeti ile beraberdi; aynı görevle bu kralın yanına giden Atinalılar, Aristeus ile Ispartalıları yakalayarak Atina'ya götürdüler ve diri diri bir kuyuya atarak öldürdüler. (L)

ARİSTİAS, yunan şairi (M.Ö. V. yy.). Pratinas'ın oğlu; satirik dramda babasına rakip oldu: *Kyklop* adlı bir eseri vardır. (L)

ARİSTİDA i. Ilıman ve tropik bölgelerde yetişen, buğdaygillerden otsu bir bitki; başak biçimindeki çiçekleri küçük saplıdır. Bu cinsin 100 kadar türü bilinir. Cezayir sahrasında yetişen *Aristida pungens* hasırcılıkta kullanılır (Yerliler tohumunu yer, saplarını develere verirler). [L]

ARİSTİDİ PAŞA (Sguros), rum asıllı türk hekimi (Bursa 1862-İstanbul 1938). Mülkiye memurlarından Hacı Yorgi Efendinin oğludur. Galatasaray lisesini ve Tıbbıyeyi Şahaneyi bitirdi. 1884'te Erzincan hastahanesinde

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

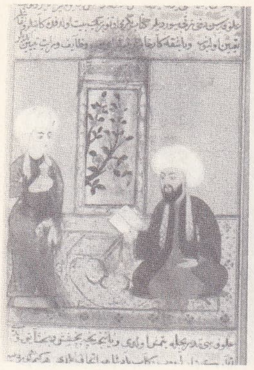

Trabzonlu ARİFÎ
Âşık Çelebi Tezkiresi
(Millet kütüphanesi, İstanbul)

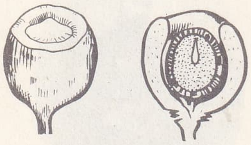

arillus
(solda, dış görünüşü;
sağda kesiti;
tohumu ortada olarak)

ARİSTİDİ PAŞA

göreve başladı, sonra 9. ordunun bir taburunda görevlendirildi. 1903'te, İstanbul bakteriyolojihanesini kurmak için Paris'ten getirtilen Nicole ve Remlinger'nin yanlarına yardımcı olarak verildi. Aydın'da kolera ve Midilli'de veba hastalıklarıyle mücadele işinde görev aldı. Rütbesi paşalığa yükseldi. 1909'dan önce Askerî Tıbbiye'de bakteriyoloji okuttu. Aynı yıl kurulan Tıp fakültesine hijyen hocası olarak seçildi, sonra müderris (ordinaryüs) oldu. Balkan savaşında Vardar ordusu sıhhiye müfettişi olarak Komanova ve Kreferya savaşlarına katıldı. Eseri: *Hıfzıssıhha* (Sağlığı Koruma, 4 c.). [M]

ARİSTİDİ PAŞA (Yakovaki Rono), rum asıllı türk hekimi (1836-1900 ?). 1858'de binbaşı rütbesiyle Tıbbıye'yi bitirdi, cerrahî muallim yardımcılığına tayin edildi. Sonra küçük cerrahî ve cerrahî ameliyat hocası oldu. Klinik hocası iken kullandığı ameliyathane, Demirkapı'daki Askerî Tıp mektebinin hamamı idi. (M)

ARİSTİON. Esk. coğ. Anadolu'da Frigya bölgesinde bir kasaba. Bugünkü Afyonkarahisar'ın batısındaki Sincalı ovasının daha batısında yer alan Güney ile Karacaören köyleri arasında olması muhtemeldir. (M)

ARİSTİON, atinalı Aristotelesçi filozof (M. Ö. I. yy.). Etkili bir demagogdu. Atinalıların, Romalılarla olan ittifakı bozarak Mithridates'in tarafına geçmesine önayak oldu. Sulla'nın Atina'yı alması üzerine öldürüldü. (L)

ARİSTİPPOS, Argos hükümdarı, Sikyon'lu Aratos'a yenildi ve onun tarafından öldürüldü (M.Ö. III. yy.). [L]

ARİSTİPPOS Genç, yunan filozofu, (M.Ö. 360'a doğr.), Kyrene'li Aristippos'un torunu. Annesi ünlü Arete tarafından yetiştirildi. Kyrene okulunu devam ettirdi ve eylemsizlik hazzının olumsuz, eylem hazzının ise en yüksek iyilik olduğunu ileri sürdü. Haz öğretisini ilk olarak Aristippos'un okuttuğu söylenir. (L)

ARİSTİPPOS Kyrene'li, yunan filozofu (Kyrene M.Ö. 430'a doğr.), Kyrene okulunun veya Hazcılık adı ile tanınan öğretinin kurucusu. Sokrates'in derslerine devam etti. Bu derslerden, sadece, felsefeye pratik bir nitelik vermek gerektiği düşüncesine vardı. Hükümdarlara dalkavukluk etmek sanatının ustasıydı. Ömrünün bir kısmını Sicilya'da Dionysios'ların sarayında geçirdiği söylenir; ama hakkında söylenen her şeyin doğru olduğu şüphelidir. Kendisine mal edilen bir öğretiye göre, mutluluk, haz aramaktan başka şey değildir. Bununla birlikte, bu öğretiyi ilk ortaya koyanın, torunu Genç Aristippos olması da mümkündür. Yirmi beş diyalogunun hepsi de kaybolmuştur. (L)

ARİSTO. Bk. ARİSTOTELES.

ARİSTOBULOS, iskenderiyeli yahudi filozof; M.Ö. 150 sıralarında yaşadığı sanılmaktadır. İbrani doktrinleri ile yunan filozoflarının öğretilerini uzlaştırmağa çalıştı; ona göre, bu filozoflar Musa'dan ve ilk peygamberlerden esinlenmişlerdi. (L)

ARİSTOBULOS I, haham başı. Asmon hanedanından. Yalnız bir yıl hüküm sürdü (M.Ö. 104'e doğr.). İoannes Hyrkanos'un büyük oğlu. Babasının yerine geçti. Josephus'a göre, Kral unvanını aldı. Helen medeniyetine taraftardı. Kıskançlık yüzünden kardeşini öldürttü, az sonra da kendisi öldü. — **Aristobulos II,** Aleksandra'nın oğlu. Ağabeyi Hyrkanos II'yi tahtı terk etmeğe zorlayarak onun yerine geçti (M.Ö. 67-63). Hyrkanos II'nin yardımcısı Antipatros'un entrikaları yüzünden iki kardeş yeniden birbirine girdi. Kardeşler Roma'ya baş vurdular; Pompeius Kudüs önüne geldi, Hyrkanos II'nin tarafını tuttu ve şehri zaptetti (63). Roma'da hapsedilen, ama Sezar tarafından serbest bırakılan Aristobulos II, Pompeius'un adamları tarafından zehirlendi (49). [L]

ARİSTOBULOS Kassandreia'lı, yunan tarihçisi. İskender'in seferine katıldı ve bu seferin tarihini yazdı; bu tarih bugün kayıptır. Arrianos bu eserden geniş ölçüde esinlenmiştir. (L)

ARİSTOCULUK. Bk. ARİSTOTELESÇİLİK.

ARİSTODEMOS, kral ve birinci Messenia savaşının kahramanı. İthome dağında ümitsizce direnerek yirmi yıl Ispartalılara karşı savaştı. Yenilgiye uğraması, Messenialıları köle durumuna düşürdü. Bir adak uğruna kurban ettiği kızının mezarı üzerinde kendini öldürdü (M.Ö. 716 [?]'ya doğr.). [L]

ARİSTODEMOS, Antigonos Gonatas zamanında Megalopolis hükümdarı (M.Ö. III. yy). Ülkesini akıllıca yönetti, Ispartalıları yenerek kralları Akrotatos'u öldürdü ve istilâcıları yurdundan kovdu. (L)

ARİSTODEMOS, atinalı trajedi oyuncusu (M.Ö. IV. yy.) Philokrates'in barış müzakerelerine katıldı (346). [L]

ARİSTODEMOS Atinalı, yunan heykeltıraşı (M.Ö. IV. yy.). Kral Seleukos Nikator'un portresini bir *doryphoros* ve Aisopos'un tasvirini yaptı. (L)

ARİSTODEMOS Malakos («Gevşek»), Kyme hükümdarı. Etrüskleri yenerek iktidara geçti (M.Ö. 524'e doğr.). Memleketin ileri gelenlerine o kadar baskı yaptı ki, sürgündeki soylular geri dönerek onu öldürdüler (490'a doğr.). Tarquinius Superbus onun sarayına sığınmıştı. (L)

ARİSTODEMOS Miletos'lu, Antigonos Monophthalmos'un, daha sonra Demetrios Poliorketes'in emrinde kumandan. Polyperkhon ve oğlu Aleksandros ile ittifak yapmak amacıyle Antigonos tarafından Peloponnes'e gönderildi (M.Ö. 315). [L]

ARİSTOGEİTON, yunanlı heykeltıraş (M.Ö. V. yy.). Yurttaşı Thebai'li Hypatodoros ile birlikte Argoslular tarafından Delphoi'ye dikilen bir grup heykelin yaratıcısı. (L)

ARİSTOGEİTON, atinalı hatip (M.Ö. IV. yy.), Kydimakhos'un oğlu; lakabı **Kinik.** Koyu bir barışçı idi. Özellikle, Demosthenes'e çattı. Elimizde, ona karşı yazılmış üç söylev var; bunların ikisi Demosthenes'e, biri de Deinarkhos'a mal edilir. (L)

ARİSTOGEİTON, Harmodios ile birlikte, hükümdar Hipparkhos'u hançerleyen atinalı (M.Ö. 514). Harmodios öldürüldü. Aristogeiton'a işkence yapıldı. O da, hükümdarın bütün dostlarını suç ortağı olarak ele verdi. Atinalılar, zorba hükümdarı öldüren bu iki yurttaşa heykel diktiler. (L)

ARİSTOGENEZ i. (yun. *aristos,* en iyi ve *genesis,* nesil'den fr. *aristogenèse*). Biyol. Evrimi açıklamak için H. F. Osborn'un ileri sürdüğü teori.

— ANSİKL. Büyük paleontoloji bilgini Osborn, evrimden gelme iki türlü değişim kabul eder: mevcut yapıların nicel değişimi ve gerçekten yeni karakterlerin (aristogen'ler) her türlü kullanımdan önce (fakat kullanılabilecek şekilde) ortaya çıkması. Bu karakterler yavaş yavaş çeşitli adaptasyon yönlerinde gelişir. Osborn'un kendi de aristogenezin sebebe inen bir açıklama olmadığını kabul etmiştir. (L)

ARİSTOKLES Atinalı, yunan heykeltıraşı (M.Ö. 510'a doğr.). Kumandan (hoplites) Aristion'un mezar taşı ile (Atina müzesi) yunanca ve karia'ca yazılarla süslü iki dikmetaş yaptı. Bu sonuncular 1953'te bulundu. (L)

ARİSTOKLES Messene'li, aristotelesçi yunan filozofu, Aristoteles'in yorumcusu (M.S. II. yy.). Felsefe üzerine bir inceleme yazdı. (L)

ARİSTOKRASİ i. (yun. *aristokratia; aristos,* mükemmel ve *kratos,* iktidar'dan fr. *aristocratie*). İktidarın imtiyazlı ve genellikle soya bağlı bir toplum sınıfının elinde bulunduğu siyasî hükûmet şekli: *Venedik cumhuriyeti bir aristokrasiydi.* ‖ *Teşm. yol.* Soylular, imtiyazlılar sınıfı: *Bir nevi kabiliyet aristokrasisi yaratmağa kalkmak doğru olmaz* (H. Ziya Ülken). ‖ *Mec.* Herhangi bir alanda önceliği olan az sayıda insan: *Edebiyat, sanayi, ticaret aristokrasisi.*

— ★ *Toplum, derebeylik, şövalyelik, oligarşi, sınıf, kast / demokrasi, burjuvazi.*

— ANSİKL. *Aristokrasi,* etimolojik olarak «en iyilerin idaresi» demektir. Eski Yunan'da bu kavram aristokrasi kelimesiyle tam olarak açıklanıyordu, fakat bu hükûmet şekli Yunanistan'da doğmadığı gibi, oraya has da değildir: bütün toplumların gelişmesinde monarşi yerini oligarşiye bıraktığı veya oligarşinin baskısı altına girdiği zaman aristokrasi ortaya çıkar. Yunanlılarda önceleri «doğuştan soyluluk» söz konusuydu, yani askerlikten toprak sahipliğine geçen «genoi» sınıfının soyluluğu. Unvanları arasında *eupatridai* (iyi doğmuşlar) ve *hippeis* (şövalyeler) vardı. Fakat aristokrasi, medeniyet ile birlikte gelişti ve çok geçmeden gücünü toprak zenginliğinden çok paradan almağa başladı. Eski ailelerin karşı koymasına rağmen aristokrasi, plutokrasi haline geldi. Sonunda bu deyim bir soydan çok bir partiyi belirtmek için kullanılır oldu: eski aristokrasinin yönettiği demokratik bir partinin karşısında yer alan oligarklar partisi (meselâ, M.Ö. V. yy. da Atina'da Perikles'in yönettiği parti). Roma'da da oldukça benzer bir gelişme görüldü; oradaki «gentes» patricius'ları (soydan vatandaşlar) Yunanistan'daki eupatridai'nin yerini tuttu. M.Ö. IV. ve III. yy. larda halk sınıfı (plebler [*pleps*]) eşitlik hakkını kazanmak üzereyken türedi pleblerin eski patricius'lara katılmasıyle meydana gelen para aristokrasisi, yani senato «nobilitas» ı, Cumhuriyet'in son yüzyıllarına hâkim oldu. Burada da aristokrasi partisinin karşısına, zaman zaman, M.Ö. II. yy. daki Gracchus'lar gibi gerçek aristokratların yönettiği demokratik parti çıktı.

Daha XIV. yy. da Oresme tarafından kullanılan ve Montesquieu tarafından «en iyilerin hükûmeti» anlamında tekrar ele alınan «aristokrasi» deyimi Batıda, Fransız ihtilâlinden önce pek yaygın değildi. Bununla beraber, gelişim genellikle aynıdır: toprak sahibi soylu bir asker sınıfının meydana gelmesi (derebeylikte), sonra bir para aristokrasisinin doğması ve gelişmesi. Fakat Fransız ihtilâli eski çağlardan kalma anılara uyarak, bu terime kötüleyici bir anlam verdi: «aristokrasi», tanımı gereği, doğuştan veya para ile imtiyaz sahibi olan kişilerin ve dolayısıyle zorbaların, «halk» ve «millet» düşmanlarının topluluğu anlamını aldı. XIX. ve XX. yy. tarihçileri kelimenin Eski Yunan'daki anlamını benimsediler, bu kavramı genelleştirerek başka toplumlarda görülen benzer yapıları da aristokrasi teriminin kapsamına soktular: yunan tarih ve düşüncesine dayanılarak, çeşitli aristokrasi ve aristokratik parti kavramları böylece eskiçağ ortaçağ ve modern çağların ilkel veya ileri toplumlarına uygulandı.

◆ **Aristokrat** i. (fr. *aristocrate*). Bir aristokrasinin, seçkin bir zümrenin üyesi. ‖ Doğuşu veya zekâ, tavır üstünlükleriyle çoğunluktan ayrılan kimse.

— Tar. Fransız devrimi sırasında soylu kişi veya Eski Rejim taraftarı.

◆ **Aristokratik** sıf. (fr. *aristocratique*). Aristokrasiye ait: *Aristokratik hükûmet.* ‖ *Teşm. yol.* Nesnelerden söz ederken, aristokrasi nitelikleri taşıyan, seçkin, gösterişli. (L)

ARİSTOKRATES, atinalı general. Dört-yüzler arasında yer aldı. «Hoşgörülüler»in başlarındandı. Arginusai savaşında denize düşenleri kurtarmakta gevşek davranan kumandanlarla birlikte idam edildi (M.Ö. 406). [L]

ARİSTOKRATES, Orkhomenos kralı. İkinci Messenia savaşında, Büyük Çukur karşılaşmasında Ispartalılardan rüşvet alarak, müttefikleri Messenia'lılara ihanet etti. Arkadia'lılar onu taşa tutarak öldürdüler ve krallığa son verdiler (M.Ö. VII. yy. ın ikinci yarısı). [L]

ARİSTOKSENOS, yunan filozofu ve müzikçisi (Tarentum M.Ö. 350'ye doğr.). Aristoteles'in çömezi idi. Suidas lûgatçesine göre dört yüz elli üç eser yazdı; bunların en önemlisi filozof ve yazarları konu alan «*Ünlü Kişilerin Hayatları*»dır. Aristoksenos, ünlü bir müzikçi olan babası Spintharos'un Sokrates ile ilgili anılarını kaleme aldı. Bugün elimizde, en eski müzik inceleme kitabı olarak bilinen *Armonikon Stoikheion* (Armoni Öğeleri) ile, *Rythmika Stoikheia* (Ritim Öğeleri) adlı incelemeden yalnız bir parça vardır. Aristoksenos, öğretiminde, duygu ile deneye büyük bir yer verilmesini isterdi.

Bu görüş, Pythagoras'ınkine karşı bir tepki niteliğinde olduğu için, olumlu karşılandı: Sonradan, Aristoksenos ile Pythagoras'ın çömezlerini birbirinden ayırt etmek için *kulaktan armoniciler* ve *hesapçı armoniciler* deyimleri kullanılır oldu. (L)

ARİSTOL i. (yun. *aristos,* mükemmel). Kim. İyotlu fenollere verilen ad. En tanınanı, iyodoform'un kokusuz eş etkilisi iyotlu timol'dür. (L)

ARİSTOLAOS, Sikyon'lu yunan ressamı, Pausias'ın oğlu ve öğrencisi (M.Ö. IV. yy.). Plinius'da eserlerinden birkaçının adı geçer. (L)

ARİSTOMAKHOS, iki Argos hükümdarının adı (M.Ö. III. yy.). Birincisi 241'de öldürüldü. İkincisi tahttan inmek zorunda kaldı, general olarak Akalar birliğinin başına getirildi; 223'te Birliğe ihanet ettiği için öldürüldü. (L)

ARİSTOMENES, Messenia'lı kahraman.

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

Yurttaşlarını Ispartalılara karşı ayaklandırdı ve ikinci Messenia savaşına başladı (M.Ö. VII yy.). «Kral» olarak karşılandı ise de yalnız askerî şef unvanını kabul etti. Arkadyalıları kendi davasına kazandı ve Ispartalıları, Atinalılardan bir general isteyecek kadar küçük düşürdü. Orkhomenos kralı Aristokrates'in ihanetine uğradı, Büyük Çukur'da yenilince İra dağına çekildi, orada on bir yıl direndikten sonra Arkadya'ya kaçtı. Rodos'ta öldü. (L)

ARİSTOMENES, yunan şairi (M.Ö. V. yy.). Komedi yazarı. Aristophanes'in çağdaşı ve rakibi. (L)

ARİSTON, Isparta kralı (M.Ö. VI. yy.). Zamanında Ispartalılar Tegealıları yendi (560'a doğr.). Böylelikle, Tegealıların Isparta'ya karşı yaptıkları istilâ savaşları sona erdi. (L)

ARİSTONİKOS, Pergamon (Bergama) kralı Eumenes II'nin evlilik dışı oğlu. Attalos III, Bergama'yı Roma halkına vasiyet edince Aristonikos baş kaldırdı ve azat ettiği köle yığınlarını peşine taktı. Suriyeli İambulos'un siyasî öğretisini benimseyerek içinde herkesin eşit olarak yaşayacağı güneş-şehir'i (Heliopolis) kuracağını söyledi. M.Ö. 130'da konsül Crassus'u yendi, ama Perpenna karşısında yenilgiye uğrayarak esir düştü. Roma'ya götürülerek idam edildi (126). [L]

ARİSTONİKOS İskenderiyeli, yunan gramercisi (M.Ö. I. yy.), Homeros üzerine eleştiri eserleri yazdı. (L)

ARİSTON Keos'lu, Aristoteles'çi filozof (M.Ö. III. yy. ın ikinci yarısı). Lykon'un öğrencisi idi; onun yerine Lykeion'un (Lise) başına geçti. Çeşitli felsefe okullarının tarihi ile bilgelik üstüne bir inceleme yazdı. (L)

ARİSTON Khios'lu, stoacı filozof (M.Ö. 270'e doğr.). İnandırıcı konuşma gücü dolayısıyle kendisine Seirena (deniz perisi) denirdi. Onun stoacılığı, kinik etkilerden izler taşır. En yüksek iyinin yalnız erdemde bulunduğunu ve kötülük ile erdem arasındaki durumların ruhu mutlu kılmadığını öne süren bir öğretisi vardı. (L)

ARİSTON Sur'lu, surlu tüccar. Antiokhos III'ün yanında sürgünde bulunduğu sırada, Hannibal'in M.Ö. 194'e doğru Kartaca'ya gönderdiği özel görevli. Kartaca'yı ayaklandırmak istedi, başaramadı ve kaçtı. (L)

ARİSTOPHANES, ünlü yunan yazarı (Atina M.Ö. 445'e doğr.-386'ya doğr.). Tiyatro yazarlığına bugün kaybolmuş iki oyunla başladı: *Daitales* (Şölene Çağırılanlar) [427] ve *Babylonioi* (*Babilliler*) [426]. Yazdığı kırk kadar komedinin çoğundan günümüze ancak parçalar kaldı. On bir oyun tam olarak elimizdedir: *Akharnes* (Akharnai'liler) [425] ve *Eirene* (*Barış*) [421], yazar burada savaş taraflılarına karşı çıkar; *Hippes*'de (Atlılar) [424] güçlü demagog Kleon'a sataşır; *Sphekes*'de (Yaban Arıları) [422] Atina mahkemelerini gülünçleştirir; *Ornithes*'de (Kuşlar) [414], daha sonra *Lysistrate*'de (411) olduğu gibi siyasî ve sosyal ütopyalara çatar; *Thesmophoriazusai*'de (Thesmophoria Bayramını Kutlayan Kanunlar) [411] Euripides'e sataşır. *Batrakhoi* (Kurbağalar) [405] Aiskhylos ile Euripides'i çatıştıran edebî bir hicivdir. Aristophanes, Atina'nın düşmesinden sonra siyasî hicivden hemen hemen vaz geçti ve yeni yollar denedi: *Ekklesiazusai*'de (Kadınlar Meclisi) [932] komünist teorileri yerdi; zenginlik ve yoksulluğun etkilerinden söz eden *Plutos'un* (388) ikinci baskısında «orta» komedi türünün örneğini verdi. Öbür komedileri ise «eski» olarak nitelendirilen komedi türüne girer. Ne var ki, öteki yazarların eserlerinden günümüze yalnız bazı parçalar ve pek az eser çözümlemesi kaldığı için Aristophanes'in «eski» komedi alanında, kendisinden önce gelenleri ve çağdaşlarını ne bakımdan aştığı kesinlikle belirlenemez. Bununla birlikte, Aristophanes, eski çağlardan beri, yunan dehasının göz kamaştırıcı bir örneği haline getirdiği eski komedinin ustası olarak tanındı. İnce bir gözlemin, çarpıcı bir soytarılığın ve tatlı bir şiirin kaynaştığı oyunlarında, inanılmaz bir canlılık ve şaşırtıcı bir fantezi vardır. Komedilerindeki entrikalar, günün meseleleri üzerine iğneleyici çeşitlemeler yapmak için birer bahanedir. Ne var ki, biçim ve tarzın görünüşteki bağımsızlığı bütünün uyumunu bozmaz ve güldürü gücünü en yüksek etkinliğe ulaştırır. Aristophanes'in komedileri, onun, Isparta ile barış isteyen, yeniliklere karşı gelenekleri tutan bir kimse olduğu kanısını verir: Aiskhylos'a hayrandır, Euripides'i alaya alır; Sokrates ile sofistlere karşı ataların dinini savunur. Bazı oyunlarında Olympos tanrılarını alaya aldığı da doğrudur: bundan çıkarılacak sonuç, Aristophanes'in, komedide henüz ahlâkçı amaç gütülmeyen bir çağda, her şeyden önce seyirciyi güldürmeğe çalışmış olduğudur. (L)

ARİSTOPHANES Bizanslı, yunan gramercisi (M.Ö. 257'ye doğr. - 180). İskenderiye Kütüphanesini yönetti ve Aristarkhos'a öğretmenlik etti. Gramer, sözlük, bibliyografi çalışmaları ve metin baskılarıyle eski filologların en önemlileri arasında yer aldı. (L)

Aristophanes mısraı, Aristophanes tarafından kullanılan birçok mısra'ya verilen ad. Bunlar arasında en bilinenleri anapaistos'lu eksik tetrametron ile daktylos ve trokhaios karışımı tripodia'dır. (L)

ARİSTOTELES, birçok yunan yazarının adı. En tanınmışları: *Aristoteles Khalkis'li*, Euboia (Eğriboz) adasının tarihini yazdı; *Aristoteles Kyrene'li*, şiir sanatı üstüne bir eser vardır; *Aristoteles Sicilyalı*, retorikçi; *Aristoteles Atinalı*, siyasetçi ve hatip. (L)

ARİSTOTELES, yunan filozofu (Makedonya'da Stagira M.Ö. 384- Eubeia'da Khalkhis 322). Seçkin bir hekim ve Amyntas II'nin dostu olan babası Nikhomakhos'un ölümünden sonra Aristoteles Atina'ya yerleşti ve yirmi yıl süreyle Platon'un derslerini izledi. Hocasının ölümü üzerine (348), Makedonya taraftarlarının hoş görülmediği Atina'dan uzaklaştı ve Mysia bölgesindeki Atarneus'da bulunan dostu Hermias'ın yanına gitti; Hermias'ın kız kardeşi veya yeğeni olan Pythias ile evlendi. İranlılara teslim edilen Hermias'ın âkıbeti, Aristoteles'i, Lesbos'a sığınmağa zorladı. Burada, dostunun hatırasını anmak için «*Erdeme Övgü*»yü yazdı. 343'ten itibaren Büyük İskender'in eğiticisi olan Aristoteles, 335'te, öğrencisi iktidara geçtikten az sonra Atina'ya yerleşti ve orada meşhur Lise'yi (Lykeion) kurdu (öğrencileriyle birlikte gezinerek ders yaptığı için bu okula gezici [*peripatos*] okul da denir). Eserlerinin büyük bir kısmını burada yazdı veya tamamladı. İskender ölünce (323) yeniden Atina'yı terk etmek zorunda kaldı. Sokrates'in âkıbetine uğramaktan korktuğu ve kendi deyimiyle «Atinalıları, felsefeye karşı ikinci bir suikast işlemekten korumak» istediği için Euboia adasındaki Khalkhis'e çekildi. Areopagos'da ölüme mahkûm edildi. Ağustos ayında öldü.

Aristoteles, gelmiş geçmiş en engin zekâlardan biridir. Eserleri, yüzyıllar boyunca, insan bilgisinin ulaşabileceği en son sınırlar olarak kaldı. Gerçekten de Aristoteles, eskilerin bütün bilgilerini edinmiş görünür. Kendinden öncekilerle çağdaşlarının ve kendi çalışmalarının ürünü olan devrinin bütün pozitif bilimini bize aktarmıştır.

Çalışmaları çok büyük bir önem taşır. Çünkü Aristoteles, hem kişisel gözlemlerini hem de daha önceki buluşları sisteme bağlayarak karşılaştırmalı anatomi ve fizyolojinin, mantığın, felsefe tarihinin v.b. gerçek kurucusu olmuştur. Jeoloji alanında, Homeros devrinden bu yana Nil deltasının büyüdüğüne, Meotidai bataklığının çamurla dolduğuna, ayrıca arz küresinin dolaşımındaki yavaşlığa dikkati çeken ilk bilgindir; ama eserlerinin çeşitli yönleri arasında yaratıcı dehasını en iyi yansıtan çalışması felsefesidir.

Hocası Platon'un, gerçekleri spiritualist, metafizik ve mistik bir felsefe olan «idealar gerçekçiliği» görüşünden hareket eden Aristoteles, bu görüşü eleştirerek hem yepyeni bir bilgi teorisi, hem de metafiziğe değil de mantığa dayanan bir kavram teorisi kurdu. Platon'a göre idea'lar, kendinden ve sonsuz olarak «kavranabilir bir dünya»da vardır; duyumsal dünya, bu kavranabilir dünyanın ancak kusurlu bir yansımasıdır; Aristoteles için ise, düşünceler veya kavramlar, düşüncesi oldukları şeylerden yani tikel ve duyumsal nesnelerden ayrılmamalıdır; «Duymayan insan hiç bir şeyi bilmez ve anlayamaz»; «Akıl, gerçekte sayfalarında hiç bir şeyin yazılı olmadığı bir kitaba benzer»; «Balmumu, nasıl altının kendisini değil de altın yüzüğün kalıbını alıyorsa, duyum da, maddeyi bir yana bırakarak maddenin duyulan biçimlerini sindirir.» Demek ki, Aristoteles'in gerçekçiliği, Platon'un «idealar gerçekçiliği» nin tam karşısında yer alır. Bu, bir nesneler, duyumsal dünya gerçekçiliğidir. Aristoteles, Platon'u tenkit ederken şöyle der: «Düşüncelerin (idealların) birtakım örnekler, kalıplar olduğunu, geri kalan her şeyin kökünü bu kalıplarda bulduğunu söylemek, boşa konuşmak ve şairane eğretilemeler yapmak demektir.» Aristoteles daha da ileri giderek, bir bakıma, dünyayı kendi tasarımlarımıza indirgemeye kalkışacak her türlü idealizmin âdeta önceden eleştirisini yapar: «Biz, yıldızları hiç bir zaman görmemiş olsaydık bile, bu yıldızlar, gene de, bizim bildiklerimizden başka ve apayrı sonsuz cevherler olarak kalacaklardı»; «Herkes, canı isteyince düşünebilir; fakat duyabilmek için, duyulan nesnenin var olması şarttır.» Bu gerçekçilik, Aristoteles mantığının temelinde yer alır: «Gerçekte birleşmiş olanı, birleştirdiğimiz, gerçekte ayrılmış olanı da ayırdığımız zaman doğru düşünüyoruz demektir. Yoksa düşüncemiz yanlıştır.» Demek ki mantık, varlığın kategorilerini düşüncenin kategorileriyle anlatma sanatıdır: «Varlıkları varlık olarak bilen kimse, bütün nesnelerin en kesin ilkelerini ortaya koyabilmelidir.»

Aristoteles, bu varlığın bütün gelişmelerini, bütün karmaşıklığını kavramağa çalışır. Her nesnenin bir maddesi, bir de biçimi vardır. Madde (hulê), «güç halindeki varlıktır»; bu varlık biçimlendikten, yani tahta sandık, tunç da heykel olduktan sonra, «eylem halinde varlık» şekline girer. «Uyuyan insana göre uyanık insan, bakan insana göre gözlerini yuman, tunca göre heykel, tamamlanmamış olana göre tamamlanmış olan ne ise, güç'e göre de eylem (*energeia*) odur.»

Demek ki oluş, bir biçim ile bu biçime girmeğe elverişli bir «hulê»nin birleşiminden meydana gelir. Tabiatta, biçimi olmayan kesinlikle belirsiz madde yoktur; yalnız bir dereceye kadar belirsiz, yani öbürlerine oranla daha az belirli şeyler vardır; oluş daha az belirliden daha belirliye doğru gider, bu gidiş sırasında da varlıkla düşümdeş olmaktan geri kalmaz; bu oluş, bitmez tükenmez bir oluştur, çünkü her zaman «bir varlığın bozulması, başka bir varlığın üremesi demektir.»

Görülüyor ki Aristoteles'in gerçekçiliği, son derece *tözcü*'dür. Mekân «nesneyle aynı zamanda vardır»; zaman «hareketin sayısıdır»; hareket, tabiatın sürekli ve temel zorunluğudur; Aristoteles, Elea'cıları bunu inkâr ettikleri için kınar. Evren'in harekete getiricisi olarak tasarlanan Tanrı'nın kendisi bile en üstün tözdür, yani tamamen eylem halinde olan, her bakımdan tamamlanmış ve belirlenmiş bulunan, kendini «kavranılabilir'in elde bulundurulması» olarak düşünen, düşüncenin düşüncesi (*noesis noesêos*), katkısız eylem ve aynı zamanda varlık ve var oluş bütünü olan tözdür. «Onun için biz Tanrı diye eksiksiz ve sonsuz bir Yaşayan'a deriz.»

Demek ki varlık, maddeden biçime, güç'ten eyleme, varlıktan varlığa durmadan gelişir. Ruh, «bedenin biçimi, yaşamayı güç halinde taşıyan oluşmuş bir bedenin ilk eylemidir». Aynı şekilde, «uyanıklığın, duyumun, düşüncenin, bize en büyük zevkleri vermesi, bunların birer eylem olmasındandır.» Aristoteles metafiziğinin konusu olan bu varlık gelişmeleri, aynı zamanda, hem biçimsel, hem de diyalektik olan bütün Aristoteles mantığına hâkimdir. «Gerçekten de bütün varlıklar, ya birtakım karşıtlardır veya karşıtlardan meydana gelirler» ve bütün mesele şu veya bu nesneye ait olanı, kesinlikle belirtmektir. Onun için, mantık bir tartışma silâhı haline gelebilmek için, her şeyden önce, özellikle tasıma (kıyas) dayanan bir yüklem bilimi olmalıdır. Aristoteles, biçimsel mantığın yaratıcısıdır; E. Goblot'ya göre, «bazı basit ve kesin kanıtlama biçimlerini öylesine inceden inceye çözümlemiş, bu çözümlemeleri de o kadar sağlam ve kesin bir dille anlatmıştır ki, eseri bu konuda varılabilecek en son sınır olarak görülmüştür». Fakat, E. Bréhier'nin de belirttiği gibi, «Aristoteles'i böyle bir teori'ye götüren diyalektiğin gerekleri olmuştur.»

Şimdi, özü, nesnenin kendisinden ayırmayı reddeden Aristoteles'in tözcülüğü, varlık üzerinde akıl yürütmeğe gelince, onun biçimsel mantıkla yetinmesini çok defa önler, çünkü «öz tanıtlanamaz», ancak görülür, gösterilir, deney yoluyle bilinir. Bundan do-

Ludovico ARİOSTO
Titien tarafından
(National galery, Londra)

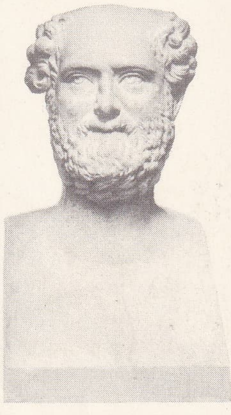

Adaletli ARİSTEİDES'in heykeli

Foto. Anderson-Giraudon (LAROUSSE)

layı, Aristoteles'te, hem nesnelerde ve düşüncede oluş ve karşıtlar ilmi olarak, hem de tartışma, soru sorma sanatı olarak ele alınan diyalektikle ilgili birçok mesele ortaya çıkar. Soyut ve somut, kavrama ve duyma, tikel ve evrensel (Kallias'ta yalnız Kallias'ın kendisi değil, insana ait olan da bulunduğu için evrenselin duyumsal algılanması da vardır), hayat ve ölüm («yaşayan, güç halinde bir ceset midir?»), matematikler ve duyusal («bütün insanlar aksiyomları kullanır, çünkü aksiyomlar varlık olarak varlığa aittir ve her cins de varlıktır»), ilim alanı («ancak genel'in ilmi olur. Güç halinde iken ilim, genel'e, eylem halinde iken tikel'e yönelir») v.b. kavramları ele alan bu meseleler ve incelemeler, bütün canlılıkları ve somutluklarıyle, belki de, yorulmak bilmez bir araştırıcı ve Descartes gibi bir «şüpheci» olan Aristoteles'in modern düşünceye bıraktığı en değerli mirastır. Düşünürlerin belki de en büyüğü olan Aristoteles'te, ansiklopedik bilgi ve mantık gücü ile, metafizik derinlik birleşir ve birbirini tamamlayarak destekler.

Aristoteles'in eserleri. Hiç biri elimize geçmeyen gençlik eserleri: *Eudemos, Protreptikos, A Demonakos, İyilik Üzerine* (Platon'un İdea doktrininin tenkidi); mantık eserleri: *Kategoriai* (Kategoriler), *Peri Hermineias* (İfade Hakkında), *Topika* (Topikler), *Peri Sophistikon Elenkhon* (Safsatalı Tanıtlara dair), *Analytika Protera* (İlk Analitik'ler), *Analytika Hystere* (Son Analitikler), *Tekhne Retorike, Poetika, Metaphysika* (Organon* adıyle bilinen mantık eserlerinin tümü); tabiat üstüne eserleri: *Physika e Physikes Akroaseos* (Fizik), *Peri Uranı* (Gök'e Dair), *Peri Geneseos kai Phthoras* (Doğuş ve Bozuluş), *Meteorologika* (Göksel Cisimler); biyoloji üstüne eserleri: *Peri Zoon Historia* (Canlılar Hakkında); ahlâk ve siyaset üzerine eserleri: *Ethike Eudemia* (Eudemos Ahlâkı), *Ethika Nikomakheia* (Nikomakhos Ahlâkı), *Ethika Megala* (Büyük Ahlâk), *Politika* v.b. Bu eserlerde, o zamanki yunan sitelerinde geçerli olan ön yargılar (köleliğin gerekliliği, bazı ırkların köle olmak için yaratıldıkları fikri, ahlâkın yalnız aristokratlara has sayılması) ile yeni ve modern görüşler (ahlâkta uygulamanın önemi, coğrafî, toplumsal ve iktisadî çevrenin rolü, erdem'in, faziletin varlığa has bir fonksiyon olarak ele alınması, alışkanlığın, akıl ve mantığın rolü, deneye ve çeşitli site Anayasalarının incelenmesine dayanan bir siyaset ilmi) yer yer ilgi çekici bir şekilde kaynaşır. (L)

ARİSTOTELESÇİLİK veya **ARİSTOCULUK** i. Aristoteles'in ve çömezlerinin öğretisi: *Eğer bir İbni Sina gelmemiş olsaydı bir yahudi Aristoculuk - yani Maymonidas - vücud bulmazdı* (Peyami Safa). (*Eşanl.* GEZİMCİLİK, PERİPATETİZM, MEŞAİYE.)

◆ **Aristotelesçi** veya **Aristocu** sıf. Aristoteles'in öğretisine uygun. ‖ İ. Bu öğretiden yana olan kimse. (LM)

Aristoteles hikâyesi, Henri d'Andely'nin manzum kısa halk masalı (XIII. yy. ın ikinci yarısı). Aristoteles, bir kadına tutularak şan ve şöhretini unuttu diye İskender'i kınar. Bunun üzerine kadın, yaşlı filozofu baştan çıkararak öç alır: arkasına eyer, ağzına gem takarak Aristoteles'in sırtına biner. İskender onları bu durumda yakalayınca Aristoteles istifini bozmaz, aşkın doğurduğu aşırı davranışların en belirgin örneği olarak kendini gösterir. (L)

Aristoteles Üzerine Yorumlamalar, ortaçağ okullarının ünlü ders kitabı. Yazarı, İbn Rüşd'dür. (L)

ARİSTOTELİA i. Şili ve Patagonya'da yetişen bir ağaç. *Aristotelia maqui* adı verilen türünün kızıl kahverenkli, etli ve küçük çekirdekli meyvelerinden reçel yapılır, çok defa boyacılıkta ve şaraplarn renklendirilmesinde kullanılır. (Elaeocarpacea familyasından.) [L]

ARİSTOTİP sıf. (fr. *aristotype*). İçinde, gümüş nitratı fazlalığı ile gümüş klorür sitratı (tartarat veya oksalat) bulunan bir jelatinle kaplı kaymak kâğıdına denir. (Aristotip kâğıtlar, gün ışığında çekilen fotoğraf provalarının basımında kullanılır. Sitratlı kâğıt diye de bilinen bu kâğıt, belirli bir görüntü verir; sonra kâğıt banyo edilir ve görüntü sabitleştirilir.) [L]

ARİŞ (El-), Mısır'da liman (Sina idarî çevresi), Akdeniz kıyısında, Port Said'in doğusunda; 4 000 nüf. Nil deltasını Kudüse bağlayan demiryolu üstünde istasyon. Stratejik önem taşır. Kudüs kralı Baudouin I. burada öldü (1118). 1799'da Napolyon tarafından işgal edildi. Fransızların Mısır'ı terketmeleriyle ilgili anlaşma 1800'de El Ariş'de imzalandı. 1915 Ocağında Süveyş'e yürüyen Cemal Paşa kuvvetlerinin eline geçti. 21 Aralık 1916'da Archibald Murray tarafından geri alındı. 1956 ve 1967'de İsrail ordusu tarafından işgal edildi. Bk. İSRAİL-ARAP *savaşı.* (L)

ARİŞİMA (Takeo), japon yazarı (Tokyo 1875-Karuizava 1923). Avrupa ve Amerika'da okudu. Japonya'ya dönüşünde, Sapporo üniversitesinde ingiliz edebiyatı okuttu (1908-1915). Nihilist eğilimli, heyecanlı bir hümanistti; 1923'te bütün malını mülkünü dağıttı ve kadın yazar Aki Hatano ile birlikte intihar etti. Hikâye ve romanları vardır: Eserleri: *Aru Onna* (Şu Kadın), *Şi* (Ölüm), *Hangiakuşa* (İsyancılar), *Umare İzuru Nayami* (Doğuştan Gelen Acılar); Kardeşi MİBU (Yokohama 1882), yazar ve ressam olarak tanınır. (L)

ARİT i. (fr. *arite*). Nikel arsenyoantimoniyür Ni (As, Sb); Pirene dağlarında bulunur. (L)

ARİTA, Japonya'nın Kiuşu adasında (Saga ili), Saga şehri batısında kasaba; 8 100 nüf. Özellikle XVII. yy. da yapılan porseleni ile meşhurdur. Bu porselenleri Avrupa'ya Hollandalılar tanıttı. *İmari-yaki* köyünden ihraç edildikleri için bunlara «İmari porseleni» de denir. (L)

ARİTENOİT i. (fr. *aryténoïde*). Yüzüksü gırtlak halkalarının üstündeki iki gırtlak kıkırdağına verilen ad. ‖ *Aritenoit bezler,* aritenoit gırtlak kıkırdaklarının ön tarafındaki bezemsi cisimcikler. (L)

ARİTMETİK i. (yun. *arithmetike, arithmos,* sayı'dan lat. *arithmetica,* fr. *arithmétique*). Sayılar ilmi, hesaplama sanatı: *Aritmetik, birçok bağıntının karşılaştırılmasiyle elde edilen bir tek bağıntının kısaltılmış bir şekilde ifadesini bulmak sanatından başka bir şey değildir.*

◆ Sıf. Aritmetiğe dayanan, aritmetikle ilgili: *Aritmetik işlem.* ‖ *Aritmetik dil,* harflerden meydana gelen yazı. ‖ *Birçok sayının aritmetik ortalaması,* bu sayılar toplamının, sayısal nicelikler sayısına bölünmesiyle elde edilen sayı. ‖ *Aritmetik dizi.* Bk. DİZİ. ‖ *Aritmetik oran,* iki nicelik arasındaki fark için söylenir.

— İstat. *İhtimal kanunları aritmetiği,* ihtimal hesabının yeni kurulan dalı: asal çarpanlara ayrılan tam sayılara benzer biçimde ihtimal kanunlarının bölünmesini inceler. (Özellikle sonsuz derecede bölünebilen kanunlar ve Gauss kanunu gibi sabit kanunlar vardır. Rus Glivenko, Kinsin, fransız Paul Lévy ve isveçli Cramer bu teorileri 1933 yılına doğru kurdular.)

— Mat. *İkili aritmetik,* ikili sayılama sistemi üzerine kurulan aritmetik. ‖ *Ondalık aritmetik,* ondalık sayılama sistemi üzerine kurulan aritmetik. ‖ *On ikili aritmetik, on ikili* sayılama üzerine kurulan aritmetik. ‖ *Elleme aritmetiği,* ünlü âmâ Saunderson tarafından bulunan, en çapraşık işlemlerin kolayca yapılabildiği ustalıklı sistem. ‖ *Konum aritmetiği,* rakamlara, mutlak değerlerinden başka, konumlarına göre bir değer veren yazılı sayılama sistemi. ‖ *Transandant aritmetik,* bütün özel sayılama sistemleri dışında, sayıların özelliklerinin incelenmesi.

— ANSİKL. «*Aritmetik, sayıların* ilmidir, *sayı* ise birlikte alınmış bir birimler çokluğudur» Legendre, *L'Arithmétique en sa Perfection* (En Mükemmel Halinde Aritmetik) adlı ünlü incelemesinin önsözünde böyle der. Tam sayı kavramı deneyden, yani birlikte gözönüne alınan eşyaların çokluğundan veya gözlenen olayların tekrarından doğar. Aynı şekilde, kelimelere giren harf dermelerini gözönüne alalım; örnek olarak da *baba* ile *oğul* kelimelerini inceleyelim; herbirinde aynı zamanda, gelişigüzel birer harf çizilebilir, sonra bir başka harf daha çizilir ve belirli bir anda her ikisinde de artık çizilmemiş harf kalmaz: *kelimelerden birinin her harfine öbürünün başka bir harfi tekabül ettirilebilir;* bu işlemi *oğul* ve *kardeş* kelimeleri üzerinde denersek, sonuç tamamen değişir; *oğul* kelimesi tükenince *kardeş* kelimesinde çizilmemiş harfler kalır. Birinci halde, *dermeler sayısal olarak eşittir,* ikincisinde ise *sayısal olarak eşit değil*'dir; ayrıca bu sonuncu durumda, birinden *sayısal olarak daha büyük* veya *sayısal olarak daha küçük* bir dermeden söz edilebilir.

Demek ki her toplulukta, nesnelerin türünden veya konumundan tamamen ayrı, ama yine de herhangi bir nesnenin eklenmesi veya eksiltilmesiyle değişebilen bir *nitelik* vardır. Sayı, bir dermeyi sayısal bakımdan belirten bir ad veya bir işarettir, yani bu dermeyi sayısal olarak daha büyük veya daha küçük dermelerden ayırt etmeyi sağlar. Sayı *soyut*'tur; öte yandan sayı olarak düşünülen her belirli nesne topluluğuna *somut sayı* adı verilir: meselâ *bir* ve *bir* ve *bir, üç* denilen soyut sayıyı meydana getirir; bir çakıl taşı ve bir çakıl taşı ve bir çakıl taşı, *üç çakıl taşı* denilen bir derme meydana getirir: bu somut bir sayıdır.

Birim, bir dermenin nesnesi olduğuna göre, bir birim sonra başka bir birim, sonra bir başkasını alarak, her dermede olduğu gibi bir sayı meydana getirilebilir. Tam sayılar dizisi sınırsızdır; çünkü herhangi bir sayı verildiğinde, buna bir birim ekleyerek bundan daha büyük bir sayı elde edilebilir.

● *Sözlü sayılama.* Sözlü sayılama, sayılara verilen adların tümünden meydana gelir. Dizinin ilk sayılarına özel adlar verilmiştir: *bir, iki, üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuz, on.* Eğer bu şekilde devam edilmek istenseydi, hafızanın harcıyacağı çaba çok büyük olurdu. Bu yüzden daha sonraki sayılarda on birim veya *onluk* ele alınarak buna bir veya birçok birim eklenir: *on bir, on iki, on üç...* Böylece on-on veya iki onluğa ulaşırız, buna *yirmi* denilir; sonra aynı şekilde yirmi bir, yirmi iki, yirmi dokuza kadar devam edilebilir; bundan sonra gelen sayı «yirmi-on» veya üç onluktur, buna *otuz* adı verilir; böylece yalnız çeşitli onluk sayılarına yeni adlar vererek devam edilir: kırk, elli, altmış, yetmiş, seksen, doksan.

On onluk veya *yüz* de benzer bir rol oynar; sonraki sayılar, *yüz,* iki *yüz,* ... gibi yüzlük gruplara, önceden bildiğimiz daha küçük birkaç sayının eklenmesiyle kurulur.

On yüzlük yeni bir ad alır: *bin.* Daha sonraki bütün sayılar, bir *bin,* iki *bin,* yirmi *bin,* dört yüz elli *bin* ... gibi binlik bir grup ile yukarıda gördüğümüz binden küçük bir sayının buna eklenmesinden meydana gelir. Bin tane *bin,* bir *milyon,* bin *milyon* da bir *milyar* yapar. Pek büyük sayıların sayılması için, IX. Ağırlıklar ve Ölçüler Genel Konferansı, bütün Avrupa ülkelerine «*6n* kuralı» nı kullanmalarını öğütlemişti. 10^9'u göstermek için milyar kelimesi muhafaza edildi; 1 milyonun 10^6, 1 bilyonun 10^{12}, 1 trilyonun 10^{18}, 1 katrilyonun 10^{24}, bir kentilyonun 10^{30}, bir sekstilyonun 10^{36} ile gösterilmesi ve böylece devam edilmesi üzerinde anlaşıldı.

Kısası, *onluklar*'dan sonra da *yüzlükler*'den basit birlikler olarak yararlanıldı; basit birliklere *birinci basamaktan birlikler* denir, onluklar *ikinci basamaktan birlikler,* yüzlükler *üçüncü basamaktan birlikler*'dir v.b. Bir birlikler dermesine tekabül eden sayıyı ifade etmek için, bunları, çeşitli basamaklardan birlikler halinde o şekilde gruplandırmalı ki, her grupta, birliklerin sayısı on'dan küçük olsun.

Böyle bir sisteme *ondalık* denir; keyfî bir *taban* olarak *on* alınmıştır. Ondan farklı başka tabanlar seçerek sonsuz sayıda sayılama sistemleri kurulabilir.

● *Yazılı sayılama.* Yazılı sayılamanın amacı, sayıları *rakam** adı verilen harflerle göstermektir. İlk dokuz sayıya 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, gibi farklı semboller tekabül ettirilir, öte yandan da, *bir başkasının soluna yazılacak her rakam, bu rakama tekabül eden bir yüksek basamaktan birlikleri gösterecektir.* Herhangi bir sayının daima farklı basamaklardan birliklere ayrılabildiği ve bu ayrılmada, her grupta birlikler sayısının ondan küçük olduğu kabul edildiğine göre, herhangi bir sayının grafik olarak gösterilebileceği düşünülebilir; yazılan sayının sağında birler sayısını gösteren rakam bulunur, sola doğru gittikçe rakamlar, sayının kapsadığı ardışık ve gittikçe büyüyen topluluklara tekabül eder. Özel bir sembol 0 (*sıfır*), bulunmayabilen basamakların yerine geçer; bu şekilde, beş yüz yedi sayısı 57 değil de 507 şeklinde yazılır; çünkü, ilkinde 5 sayısı yüzlere değil de, genel olarak bu hanede görülen onlara tekabül eder.

ARJANTİN
0 100 200 300 400 km
Çıplak dağ.
Puna
And ormanları
Chaco'nun kuru ormanı
Monte (kurakçıl çalılık)
Tuzlu topraklar
Pampa
Buğday hâkim, büyükbaş hayvan yetiştirilmesi, kaba yonca
Buğday hâkim, büyükbaş hayvan
Kabayonca hâkim, büyükbaş hayvan, buğday
Mısır hâkim, kaba yonca, hayvancılık
Çiftlikler
Buenos Aires'te sebze ve meyva sahası
Sulanan vahalar
Mısır
Pamuk
Meyvalar
Bağ
Şekerkamışı
Patagonya'nın çöl stepi
Patagonya'nın sulanan vâdileri
Demiryolu
PARAGUAY
BREZİLYA
URUGUAY
ASUNCIÓN
SÃO PAULO
CURITIBA
PORTO ALEGRE
MONTEVIDEO
GRAND BUENOS AIRES
LA PLATA
ROSARIO
SANTA FE
CORDOBA
MENDOZA
TUCUMAN
SANTIAGO
VALPARAISO
CONCEPCION
Antofagasta
ATLAS OKYANUSU
BÜYÜK OKYANUS
FALKLAND ADL.
Batı Falkland
Doğu Falkland
Valdés yarımadası
Chiloé adası
Chonos takımadaları
Trinidad ad.
Navarino ad.
Horn burnu
Magellan boğ.
MAR DEL PLATA
BAHIA BLANCA
Comodoro Rivadavia
Río Gallegos
Punta Arenas
RIO NEGRO
CHUBUT
SAN JUAN
CORRIENTES
MISIONES
FORMOSA
BUENOS AIRES

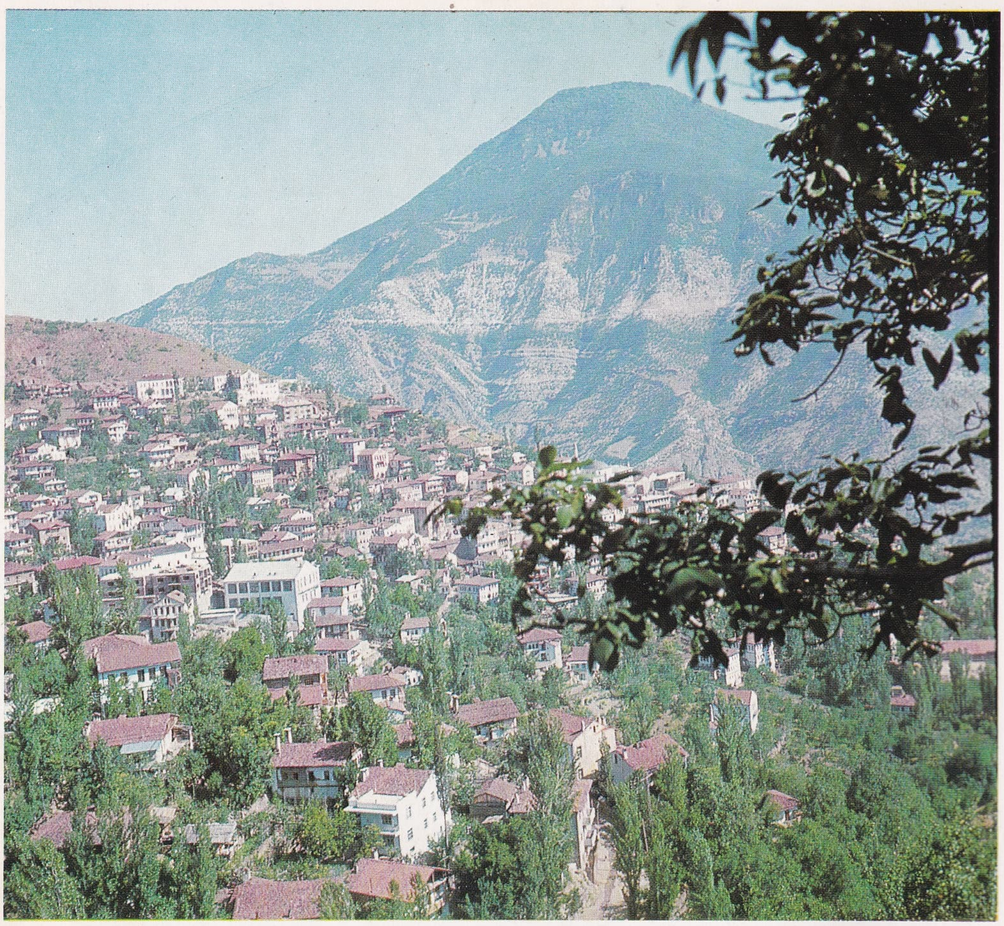

Artvin'den genel görünüş

ARTVİN

ASKER

Atatürk anıtında asker

Foto. Erdal Maraşlıoğlu (MEYDAN) ; Turizm - Tanıtma

● *Temel işlemler*. Bk. TOPLAMA, ÇIKARMA, ÇARPMA, BÖLME.

● *Kesirli sayılar*. Bk. KESİR.

● *Kare kök*. Bk. KÖK.

● *Aritmetikte kullanılan temel işaretler* şunlardır:

$+$ (toplama);
$-$ (çıkarma);
$\times$ (çarpma);
$:$ (bölme);
$>$ ('den daha büyük);
$\geqslant$ ('den daha büyük veya en az ona eşit);
$<$ ('den daha küçük);
$\leqslant$ ('den daha küçük veya en çok ona eşit);
$=$ (eşit);
$\simeq$ (aşağı yukarı eşit);
$\cong$ (denk);
$\neq$ ('den farklı);
$\sqrt{\ }$ ('nin kökü);
% (yüzde).

● *Aritmetiğin tarihi*. Ondalık sayılama sistemi, besbelli ki insan elinde on parmak bulunmasının sonucudur. Tarih öncesi insan şüphesiz parmaklarına dayanarak eşyaları saymak alışkanlığındaydı; bununla birlikte Alexander Humboldt, Pott v.b. tarafından yapılan araştırmalar, ilkel insanlarda *beştelik* ve *yirmidelik* sistemlerin rağbette olduğunu ispat etmiştir.

Uzun zaman, sayıların yazıyle ifadesi aranmıştı. *Çotu*'nun (rus), *suvan pan*'ın (çin), *abakus*'un (etrüsk) benzeri olan çörkü'den, hangi basamaktan birlikler kullanıldığını göstermek için yararlanıldı, Mısırlılarda pek az bulunan sayısal işaretler, Romalılarla birlikte, yazılı sayılamayı oluşturmağa başladı; gerçi bunlar mükemmel değildi, ama tam sayılabilirdi. P. Tannery'nin yeni çalışmaları, ondalık sayılamanın ve temel kuralların Hindistan'dan gelme olduğunu ve XI. veya XII. yüzyıllara doğru Araplar tarafından batıya sokulduğunu ortaya koymuştur. Eukleides'in bazı yazılarına dayanarak, eski filozoflar, sayıların özelliklerinin araştırılmasına çok ilgi göstermişlerdir; daha önce, Pythagoras okulu için (M.Ö. 500), ölçülemez sayıların varlığı şüphe götürmüyordu. Bununla beraber, oldukça güç soruların gerçek bir incelikle çözülmesini görmek için Diophantos'u beklemek, sonra, sayılar ilminde büyük ilerlemeler yapıldığına şahit olmak için Viète ve Bachot ile XV. yüzyıla erişmek gerekir. Fermat (1601), belki de sayıların özelliklerinin araştırılmasına kendini vermiş bulunan en derin zekâdır. Her şeye rağmen, sayılar teorisi, tek başına özelliklerin, ilgi çekici, âdeta esrarlı bir derlemesinden başka bir şey değildi; Euler, Lagrange, Legendre, Gauss, Riemann, Lejeune-Dirichlet, Dedekind, Çebişef, Lindemann, Hermite, Hadamard, Selberg v.b. en büyük matematikçiler, belirsiz analiz ve cebirsel analizin en üstün metotlarını uygulayarak bu ilmin özelliklerini birbirine bağladılar ve kesinlikle gerçek bir ilim meydana getirdiler.

◆ **Aritmetikçi** i. Aritmetiği bilen, aritmetikle uğraşan kimse. (L)

ARİTMETOGRAF i. (fr. *arithmétographe*). Hesap makinesi. Mühendis Dubois tarafından 1860'ta icat edildi; *Neper çubukları*'nda bir değişiklik yapılarak meydana getirilmiştir. (L)

ARİTMİ i. (*a*, bulzl. eki, yun. *rhythmos, ritim*'den fr. *arythmie*). Yürek atışlarındaki düzensizlik ve eşitsizlik. Yürek atışları dinlenerek ve nabza bakılarak anlaşılabilir.

— ANSİKL. Tam *aritmi*, yürek atışlarındaki hız ve aralık eşitsizliklerinden belli olur. Çoğu zaman ritimde bir hızlanma ile birlikte görülür (takiaritmi). Sebebi, kulakçıkların liflenmesidir. Çoğu zaman yürek kapakçıklarının romatizmasına (özellikle mitral darlığı) ve atardamar hastalıklarına (atardamar hipertansiyonu, yaşlılarda yürek hastalığı) yol açar.

◆ **Aritmik** sıf. (fr. *arythmique*). Ritimli olmayan. ‖ Düzensiz: *Aritmik nabız*.

— Telekom. Yazıcı telgraf cihazı için söylenir. Alıcı ve verici cihazın aynı zamanda çalışması, her harfin verilişinde her iki âletin birlikte harekete geçmesiyle sağlanır. (Tahrik şaftı devamlı olarak döner ve iki cihaz arasındaki hız farkı belli bir sınırın altında kalır.) [L]

ARİTMO—, sayı anlamına gelen yun. *arithmos*'tan alınan unsur. Birçok kelimede yer alır.

◆ **Aritmograf** i. (fr. *arithmographe*). Hesap işlerini mekanik olarak yapan makine: *İlk aritmograf Gattey tarafından yapıldı* (1810). [Bk. HESAP *makinesi*.]

◆ **Aritmografi** i. (fr. *aritmographie*). Ampère tarafından, bileşimi belli olan niceliklerin uzlaşmalı işaretlerle anlatma sanatına verilen ad.

◆ **Aritmoloji** i. (fr. *arithmologie*). Ampère'in kendi yaptığı ilimler sınıflamasında, genel sayı ilimlerine ve her türlü büyüklük ölçüsüne verdiği ad.

◆ **Aritmoman** i. (yun. *arithmos*, sayı ve *mania*, cinnet'ten fr. *arithmomane*). Psikiyatr. Hesap mani'sine tutulmuş kimse: *Aritmoman'lar, çoğu zaman, dejenere ana ve babadan doğma geri zekâlı kimselerdir.*

◆ **Aritmomani** i. (fr. *arithmomanie*). Psikopatol. Hastayı rakamları saymağa, hesaplamağa, hareketlerini sayılara göre ayarlamağa iten sabit fikir. (Hasta her hareketini birkaç kere tekrarlar [tekrar sayısı genellikle aynıdır]; bu davranışın ne kadar saçma olduğunu bilir, fakat gene de kendini tutamaz. Aritmomani sabit fikirli sinir hastalıklarında görülür.) [L]

ARİUS, sapkın mezhep kurucusu (İskenderiye 280'e doğr.-İstanbul 336). Origenes'in ilâhiyatını kendisine öğreten antakyalı Lukianos'un çömezi. Kiliseden ayrılan Lykopolis'li Meltios ile bir oldu; buna rağmen Kilise barışından sonra papazlığa tayin edildi. 323'e doğru Kelâmın tanrılığını inkâr eden doktrini (bk. ARYANİZM) yaymak için vaız vermeğe başladı ve *Thallia*'yı yazmağa koyuldu; İznik ruhanî meclisi tarafından aforoz edildi (325), Kilise ile barışacağı sırada öldü (336). [L]

ARİUSÇULUK i. Arius ile doktrinine bağlı olanların sapkınlığı.

— ANSİKL. *Ariusçuluğun* esası, Kelâm'ın tanrısallığını inkârdır. Katoliklere göre, Tanrının oğlu olan Kelâm, Baba gibi gerçek Tanrıdır. Oysa, Arius ve taraftarlarına göre ancak ikinci derecede ve bağımlı bir tanrılığı vardır. Başka bir deyişle, Kelâm, başlangıcı olmayan, sonsuz ve herşeye gücü yeten gerçek Tanrı değildir. Bu doktrin, Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında yazılmış bazı metinlerde birkaç dayanak noktası bulabiliyordu. Özellikle III. yy. da Origenes, Oğul'un Baba'nın buyruğu altında olduğu fikrini uyandırabilecek bazı deyimler kullanmıştı. Arius bu formülleri amansız bir mantıkla genişletti ve bundan tam bir teori çıkardı. Ariusçuluğun ilk defa 323'te ortaya çıktığı sanılır. O sırada Arius, İskenderiye'de bir kilisede rahip idi. İskenderiye piskoposu, çatışmaya son vermek için bir din meclisi topladı. Arius, inadından vaz geçmedi, aforoz edildi ve ruhanîlikten atıldı. Mısır'ı terk etti, Filistin ve Bithynia'ya gitti. Bu ülkelerde Kaisareia'lı Eusebios ve izmitli Eusebios ile buluştu ve vaızları ile birçok taraftar kazandı. Tartışma kısa zamanda alevlenerek bütün Doğuyu sardı. İmparator Constantinus, tartışmaya karışma gereğini duydu. Boşa giden bir uzlaştırma teşebbüsünden sonra, 325 haziranında İznik'te genel bir konsil topladı. Bu konsil, Arius'u resmen mahkûm etti ve katolikliği tanımlayan bir dinî ilkeler kitabı yayımladı. Bu kitaba göre, Tanrının tek oğlu olan İsa, «bütün çağlardan önce Baba'dan doğmuştur; Tanrının Tanrısı, ışığın ışığı, gerçek Tanrının gerçek Tanrısıdır; doğmuş, ama yaratılmamıştır; Baba ile bir *cevherdendir* ve herşey O'nun tarafından yapılmıştır». Arius ile birlikte birkaç piskopos ve taraftarı mahkûm edildiler. Bunların arasında izmitli Eusebios da vardı. İznik açıklaması barışı sağlamadı. Ariusçuluğun gerçek önderi izmitli Eusebios, daha 328'de piskoposluk makamına tekrar çağırıldı. Bundan sonra Ariusçuların değişmeyecek taktiğini kurdu. Taktik şuydu: İznik tanımlarını açıkça inkâr etmeksizin anlamsızlaştıracak doktrin formülleri hazırlamak; sonra imparatorun, bütün piskoposlardan bu formülleri imza etmelerini istemesini sağlamak; İzmit ruhanîlerinin imzalamayı reddetmelerine yol açmak ve onları suçlu ve âsi durumuna düşürmek. Böylece doktrin çatışması siyasîleşti ve imparatorun papalığa özenme eğilimi kuvvetlendi. Dinî ve siyasî hüviyet alan Ariusçuluk havzası, Theodosius'un tahta geçmesine kadar sürdü (379). Constantinus (337'den 350'ye kadar Doğudan, 350'den 361'e kadar bütün İmparatorluktan sorumluydu) zamanında, tartışma yüzünden ortodokslara çok zulüm edildi. Athanasius iki defa Batıya, Poitiersli Hilerius ise Doğuya sürüldü. 359'da Rimini (Batı için) ve Seleukeia'da (Doğu için) yapılan iki konsilden sonra, izmitlilerin kesinlikle yenildikleri sanıldı. Gerçekte ise, sapkınlar iyice bölünmüştü. En aşırılarına göre (*Eunomiusçular*) Oğul'un Baba ile ortak hiç bir tarafı yoktu; başkalarına (Kaisareia'lı Akakios) göre Oğul, Baba'nın benzeriydi (*Homoiusçular*), en ılımlılarına göre ise (*Homeousiusçular*) Baba'nın cevherine benzer bir cevherden oluşmuştu. Constantinus'un ölümü (361) sapkınların en sağlam siyasî desteğini yok etti. Julianus Apostat (360-363) ve ortodoksluk eğilimli İovianus'un (363-364) çok kısa saltanatlarından sonra, Homoiusçu olan Valens Doğuda İznik aleyhindeki propagandaları teşvik etti, ama kardeşi Valentinianus, İznik inanışının Batıda zafere ulaşmasına ön ayak oldu. Kappadokia'lı ruhanîler iki tezin (tek cevher-üç şahıs) uzlaştırılabileceğini gösterince ve 377'de papa Damaso'nun kaleme aldığı formüller doğu piskoposları tarafından 378-389'da imzalanınca Konstantinopolis (İstanbul) konsili, 381'de, İznik yorumunu destekleyerek tartışmayı resmen sona erdirdi. Ariusçuluk, Hıristiyanlık tarihinin en önemli dinî bunalımlarından biridir: Hıristiyanlığı, aklî unsurlara indirgemek isterken, bütün dinî özünü de ortadan kaldırıyordu. Üstelik, tarihî gelişim süresi içinde doğu kilisesinde gerçek bir kral-papalığa özenme geleneği yarattı. Bununla birlikte dinî dogmanın ilâhiyat bakımından derinleşmesine yol açtı. Doğulu sürgünlerin Batıda, Batılıların bir süre için Doğuda oturmaları her iki hıristiyan kilisesi grupunun birbirini tanımasını sağladı. İzmitli Eusebios'un çömezi piskopos Ulfilas'ın aracılığıyle önce Gotlar ve daha sonra genel olarak Germenler arasında yayılması, bu halk ile Romalıların kaynaşmasını geciktirdi; bu gecikme, Klovis'in katolikliği kabul etmesine kadar sürdü. Roma topraklarına yerleştirilen Germen milletleri (Vizigotlar, Orstrogotlar, Vandallar, Burgondlar ve Lombardlar) yavaş yavaş Roma inancını benimsediler. En son din değiştirenler, Aribert I'in devrinde, 653 ve 661 arasında, Lombardlar oldu. (L)

ARİVA ünl. (isp. *arriba* > ital. *arriva* veya *a riva*, bir geminin veya ağacın üst kısmı'ndan *ariva*). Denizc. Yelkenli gemilerde direk ve serenlere çıkarak yelken açıp saracak olanlara yukarı çıkmaları için verilen kumanda. (M)

ARİVARA NO NARİHİRA (825-880), *İse Monogatari* denilen Japon hikâyeleri derlemesinin kahramanı, Devlet adamı Arivara no Yukihara'nın kardeşi. Güzelliği dillere destan olmuştu. (L)

ARİVİST sıf. ve i. (fr. *arriver*, varmak, ulaşmak'tan *arriviste*). Ne pahasına olursa olsun hedefine varmak, başarıya ulaşmak isteyen [kimse]; haris: *Gitgide tutulacak noktası kalmayan kötü bir arivist olup çıktığının kendim de farkında değildim* (R. N. Güntekin). [M]

ARİYERE sıf. ve i. (fr. *arriéré*). Zekâ ve bunun sonucu olarak eğitim, öğrenim bakımından gelişmemiş [kimse]: *Ariyere çocuk*. ‖ [Ödemeler hakkında] Geç kalmış, geciktirilmiş: *Ariyere borçlar*. (M)

ARİYET sıf. (ar. *ʿāriyet*). *Esk*. Geri verilmek üzere başkasından ödünç olarak alınan [eşya]: *Ariyet bir kitap arasında bulunmuş bir çiçek* (Recaizade Ekrem). ‖ 1. Eğreti, geçici, emanet: *Dudaklarında tebessüm ariyet gibi duruyor* (Namık Kemal).

— ÇEŞ. DEY. *Ariyet almak*, ödünç almak. ‖ *Ariyet vermek*, geriye almak üzere ödünç olarak vermek: *Acaba tarağınızı, sabahları olsun, ariyet verebilir misiniz* (R. H. Karay). ‖ *Âriyet-sârây. Esk*. Geçici olarak gelinen yer; dünya.

— Denizc. *Ariyet direk*, bir kaza sonucu yüksek direkleri kırılan bir gemiye takılan küçük boy direk. ‖ *Ariyet dümen*, karaya oturma sonucu veya şiddetli bir dalga ile kopan asıl dümenin yerine takılan dümen. ‖ *Ariyet seren*, ufak yelkenli gemilerin rüzgârı kıçtan aldıkları zaman daha hızlı gitmek için pruva direklerine çektikleri ve üzerine dörtköşe yelken taktıkları seren. ‖ *Ariyet yelken*, sakin havalarda rüzgâra fazla satıh sağlamak ve hızı arttırmak için açılan ince bezden yapılmış ek yelken.

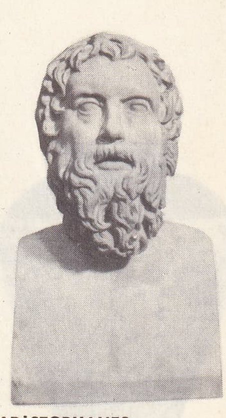

ARİSTOPHANES
(Capitole müzesi, Roma)

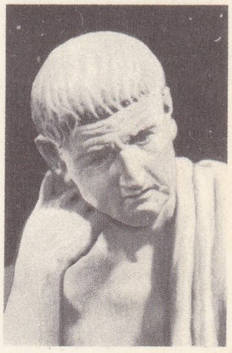

ARİSTOTELES
(Spoda müzesi, Roma)

Foto. Anderson-Giraudon, Anderson (LAROUSSE)

— Huk. Belli bir taşınır malın geri verilmek şartıyle kullanılmasının bedelsiz olarak bir kimseye bırakılması. (Borçlar kn. md. 299.)

◆ **Ariyeten** zf. Geri vermek üzere, ödünç olarak.

◆ **Ariyetî** sıf. Eğreti. ‖ Ödünç: *Vücut ariyetîdir, hayat emanettir* (Naima). [M]

ARİZ sıf. (ar. *arż*, genişlik'ten *arîż*). *Esk.* Enli, geniş.

— DEY. *Arîz ü* [*ve*] *amîk. Esk.* (Genişliğine ve derinliğine) etraflıca; enine boyuna: *Burada arîz ve amîk izah etmek mümkün olamayacak ise de...* (Ahmed Rasim). *Kitabı akşam eve götürüp de arîz ü amîk bakmalı* (Recaizade Ekrem). [M]

ARİZA i. (ar. *ʿarż*, bir şey sunma, gösterme'den *ʿarîża*). Esk. Yüksek bir makama sunulan yazı, mektup: ... *üç gün padişaha arîza yazmakla* [...] *geçti* (Atatürk). ... *teftişten dönen veziriazama, halk arîza sunmuştur* (M. M. Aktepe). *İffetli, ismetli, Samurkaş Ferdane hanımefendi hazretlerine arîza-yı bendegânemdir* (Ahmed Midhat).

— Teşk. tar. Osmanlı padişahlarına çeşitli konularda yazılı olarak sunulan bilgi. (M)

porselenden
ARİTA vazosu

ARİZONA, A.B.D.'nin güneybatı kesiminde bir eyalet; 295 022 km², 1 582 000 nüf. Merkezi, *Phoenix.* Büyük kısmı Colorado yaylası ile Gila çölünden meydana gelen Arizona, kuzeyde daha yüksek, güneybatıda daha alçak masamsı yaylalardan oluşmuştur ve yayla düzlükleri üzerinde kesintili dağ sıracıkları yükselir. Batının öteki kesimlerinden daha az sapa olan topraklarından üç büyük demiryolu geçer. Arizona'nın nüfusundaki seyreklik ve iktisadî durumundaki cılızlık, iklimdeki kuraklıktan ileri gelir. Güneyde sulama ile tarım vahaları (pamuk, turunçgiller, tahıl) ve hayvancılık alanları gelişmiş, iki büyük baraj kurulmuştur: Salt River üstünde Roosevelt Dam ve San Carlos üstünde Coolidge Dam. Ama başlıca zenginlikler yeraltından sağlanır: bakır cevheri Clifton'da işlenir. Çinko (A.B.D.'de ikinci), kurşun (A.B.D.'de üçüncü), ayrıca gümüş ve altın da çıkartılır.

— Tar. Bölgede, yerlilerin eski Cliff Dwellers medeniyetinden kalma önemli kalıntılara rastlanır (Gila ve Colorado havzaları). 1535'ten beri birtakım araştırıcılar (ilki Vasquez Coronado'dur) tarafından gezilen bu bölge, yalnız kürkçüleri ve avcıları ilgilendiriyordu. Meksika savaşı sonucunda A.B.D., Guadalupe Hidalgo antlaşmasıyle (1848) buranın kendisine verilmesini sağladı. 1859'da «Gadsden satınalması» ile Arizona'ya 700 km uzunlukta ve 200 km genişliğinde bir bölge katıldı. O sırada Arizona, New Mexico toprağının bir parçasıydı. Sonra ayrı bir federal toprak (1863) ve nihayet New Mexico ile aynı zamanda devlet oldu (1912). Federal kongreye iki senatör ve iki temsilci gönderir. Yerel parlamento 19 üyeli bir senato, 58 üyeli bir temsilciler meclisinden kurulmuştur ve seçim iki yılda bir yapılır. (L)

ARİZONİT i. (fr. *arizonite*). Tabiî demir ve titan oksidi; formülü $Fe_2Ti_3O_9$. (L)

ARJANTE sıf. (fr. *argenté*). Gümüş gibi parlak beyaz. ‖ Elektrotlarla gümüş kaplama yapılmış: *Arjante tabak.* (L)

ARJANTELLA i. (fr. *argentella*). İtalyan dantelası, eskiden Cenova ve Abissola'da yapılırdı. (L)

ARJANTİMETRİ i. (fr. *argentimétrie*). Kim. Hacim dozajı yöntemi. Gümüş nitratla titre edilmiş bir eriyik kullanarak yapılır. (L)

ARJANTİN i. (fr. *argentin*). Kim. Antrakinon β sodyum sülfonat denen tuz; alizarin'in hazırlanmasında kullanılır. (L)

ARJANTİN cumhuriyeti, isp. **Republica Argentina,** Güney Amerika'da devlet. Kıtanın güney kesiminde, And dağları ile Atlantik arasında uzanır; 2 795 693 km²; 21 762 000 nüf. Başkent *Buenos Aires.*

COĞRAFYA

Fizikî coğrafya

● *Yüzey şekilleri.* Yüzey şekilleri, doğudaki ovalar ile batıdaki dağlar arasındaki aşırı karşıtlıkla belirlenir.

1. Batıda, Pliyosen devrinde kıvrılmış, sonra çökmeler, yükselmeler ve püskürmelerle şekillenmiş *And sıradağları* yer alır. Süregelen depremler ve sönmemiş yanardağlar, bu toprakların kırılganlığını gösteren belirtilerdir. Andlar kuzeyde daha çok düz tepeli ve masif görünüşlüdür. Yoğun bir kütle olan *Atacama puna***sı* (Puna de Atacama) bir kısmı Şili topraklarında kalan yüksek bir çöldür (4 000 m), üzerinde 5 000 metreyi aşan sıradağlar ve kapalı çukurluklar (*salare*'ler) bulunur. Batıda, yüksek yanardağlar (Llullaillaco: 6 723 m) Puna'ya hâkim durumdadır; doğuda, kuzey-güney doğrultusunda yer alan, Jujuy, Salta, Tucuman *sierra**ları gibi, billûrî sıradağlar ve bunlardan daha beride olan hafif engebeler Puna'yı sınırlar. Bu sierraların dorukları kıvrılma öncesi aşınmaya uğramış, eski ve düzleştirilmiş, yüzeyler halinde uzanır. Geçit yolları, dar aşınma kesitlerini (*quebrada*'lar) izler: Humahuaca quebrada'sı gibi. Merkezî Arjantin Andları'nda, Puna, akışların kararsız olduğu kurak çukurlukları çevreleyen, kısa ve som yapılı sıradağlara bölünmüştür. 6 959 m yükseltide Aconcagua doruğu, büyük buzullarıyle bütün çevreye hâkimdir. 36° Güney enlemine doğru Andlar daralır, alçalır ve enlemesine büyük kesitlerle parçalara bölünür. Bu güney kesiminde, Dördüncü zaman buzullaşması etkin olmuş, Nahuel Huapi, Buenos Aires, Viedma, Argentino gibi enine vâdilerin ve göllerin oluşumunda rol oynamıştır. Arjantin'de, vâdilerin yukarı kesimi, doruklar çizgisinin doğusuna rastlar, akış yönü ise genellikle Şili'ye ve Büyük Okyanus'a doğrudur. Birbirinden farklı ölçüde aşınmaya uğramış yanardağlar Andlara dağlık bir görünüş verirse de, yükseltiler Tierra del Fuego'ya (Ateş adası) ve Patagonya'ya kadar, giderek azalır.

2. *Ovalar,* Arjantin topraklarının büyük kısmını kaplar. Kuzeyde, andlaraltı yüzey şekilleriyle Paraguay ırmağı arasında, *Chaco*'nun gevşek tabanında yükselti 200 m'nin altındadır. Parana ile Uruguay arasında, «arjantin mezopotamyası» (*Entre Rios*), uzun ve alçak sağrılar şeklinde oluşmuştur; bu sağrılar birbirinden, büyük ırmakların eski çığırlarını gösteren belirsiz vâdiler, lagünler ve bataklıklarla (*estero İberá*) ayrılır. Kuzeydoğuda yükselti 750 m'ye kadar çıkar; Misiones topraklarında ovanın yerini, kumtaşlı ve bazaltlı alçak yaylalar alır.

Arjantin'in merkez kesiminde *Pampa**, insanı şaşırtacak bir düzlüktedir. Atlantik kıyılarından batıya doğru, 150 m'yi aşan bir yükseltiye ulaşmak için 300 km'den fazla gitmek gerekir. Pampa'nın tekdüzeliliği ancak güneye doğru, billûrî yapılı *Tandil* ve *Ventana* küçük sıradağlarıyle veya batıda *Cordoba sierraları* ile bozulur. Pampa toprağı, oluşumu birbirini izleyen buzul dönemleriyle buzullararası dönemlere kadar çıkan, And menşeli, ince kumlu, kil ve lös tabiatlı çökel bir topraktır. Kalınlığı bazen 3 000 m'yi bulan bu çökelti yığınları, Pampa'nın çevresinde meydana çıkan billûrî tabanı örter. Çakıltaşına bile rastlanmayan bu geniş topraklarda yer yer göze çarpan tek farklılık, *tosca* denilen, kalker taşlaşmaları ve küçük kumullardır. Pampa'nın akarsuları fakir ve kararsızdır; ama su büsbütün yok değildir: sierralar çevresinde ve La Plata ırmağına inen yamaçlarda (*barranca*'lar) akarsular görülür; su birikintileri ve çukurluklar (*canada*'lar ve *banado*'lar) seyrek ve dağınıktır. Colorado ırmağının güneyinde, Patagonya yaylalarıyle yeni ufuklara ulaşılır, ama bu yaylalar da tek düzenlidir. Dar bir çukurlukla Andlar'dan ayrılır ayrılmaz, Atlantike kadar yükseltileri, 1 500 veya 2 000 m'den başlayarak, basamak basamak azalır. İkinci ve Üçüncü zaman tortullarıyle oluşan yaylalarda yer yer bazalt örtüleri göze çarpar. Patagonya *mesa**ları, Andlar'dan inen akarsuların açtığı derin kanyonlarla yarılmıştır. Bu akarsulardan yalnız biri, Santa Cruz, kesintisiz bir akış halindedir. Kanyonların kuytu ve az çok nemli derinlikleri, çakıllı ve rüzgârlı yaylalarla tam bir karşıtlık meydana getirir. Büyük girintili ve çıkıntılar çizen kıyılar, yüksek yalıyarlarla sınırlanır (San Matias, San Jorge, Bahia Grande körfezleri, Valdes yarımadası ve Tres Puntas burnu).

● *İklim.* Ülkenin okyanus'a bakan güney ucu nemlidir, burada sıcaklık hiç bir zaman fazla yükselmez: Ushuaia'da en sıcak ay 9,2°C. 3 700 km kadar ötedeki kuzey uçta, Misiones topraklarında, yazlar sıcak ve bol yağışlıdır; bu kesimde tropikal özellikli tarım yapılabilir. Bu kesimler dışında ülkenin her yanında, ısı kuzeyden güneye gittikçe düşerken, çoraklık eğilimi iklimin hâkim özelliği olarak kalır. Bir kuraklık kuşağı Arjantin'i, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda boydan boya keser: kuşak, bitki örtüsü sık çalılardan (lloreta) ibaret olan Puna'da başlar ve And etekleri boyunca (Mendoza'da yıllık yağış 193 mm) ve Patagonya yaylalarında (yağış 200 mm'den az) uzanır. İki nehir arasından Chaco'ya doğru yıllık yağış oranı bir metreyi aşan bir bölgeden yarı kurak bir kuşağa geçilir (Santiago del Estero'da 530 mm yağış). *Pampa*'da iklim, kıyıdan içerilere doğru değişir: La Plata ırmağı dolaylarında görülen zaman zaman sert, ama kısa süreli soğuk dalgalarına rağmen ılımlı ve nemlidir, içerilere doğru kuru kara iklimine dönüşür: yağışlar sıcak mevsimde gittikçe yoğunlaşır ve yağmurların getirdiği nemlilik hızlı bir buharlaşmaya uğrar. Buenos Aires'te yağış 1 200 mm'yi bulursa da 600 mm'lik yağış kuşağı, geniş bir yay çizerek, Bahia Blanca'nın biraz doğusundan ve Cordoba'dan geçer. Böylece, bir dereceye kadar nemli bir pampa, yarı kurak bir pampa ile çevrelenmiş olur. Güney Andlar'da soğuklar daha şiddetli, nemlilik daha yoğundur, Patagonya yaylalarını kış boyu kaplayan kar, bu kesime daha çok yağar.

● *Bitki örtüsü.* Arjantin'de ağaca seyrek rastlanır: ülkenin büyük kısmı çayırlar ve dikenli çalılarla kaplıdır. Merkezî Andlar'ın etekleriyle andöncesi tepelerde, ağaçsı bitkiler ve küçük yapraklı, az çok dikenli ağaççıklardan oluşmuş bir bitki örtüsüne (*monte*) rastlanır. Tabiat bu bakımdan öylesine yoksuldur ki, yükseltinin elverişliliği sayesinde Cordoba sierrasında biten otlar, çiçekler ve korular insana daha bir hoş gelir. İki nehir arası, palmiyelerin gölgesinde, tahıl ziraatına açık tarlalar ülkesidir; lagün ve bataklıklardaki sulak yer bitkileri, su kamışları ve nilüferlerdir. Yer yer bodur ve cüce bitkilerden ibaret bir bitki örtüsü (scrub), Patagonya'nın çakıllı topraklarına yayılır. Tabiî halinde Pampa, uçsuz bucaksız bir çayır ve otlar, dayanıklı buğdaygiller alanıydı. Yüzyıla yakın bir zamandan beri, bu kötü otlak (*pasto duro*), yeni bitki türlerinin katılması ve yoncalıkların yaygınlaşmasıyle iyi otlak (*pasto tierno*) haline dönüşmüş, ağaç da yetiştirilmiştir: evlerin ve kasabaların çevresinde, kavak ve okaliptüs ağaçları. Gerçek anlamıyle ormanlara rastlayabilmek için, yer yer yemyeşil yayla çayırlarıyle kesilen çam ormanlarının bulunduğu Güney Andlar'ın göller bölgesine kadar gitmek gerekir. Güneyde, Macellan bölgesi ormanları, yaprağını döken ağaç türlerinden (kayın) meydana gelir. Daha kuzey enlemlerde, iki bölgede daha, tropikaya has ormanlara rastlanır: Misiones topraklarında ve Tucuman Andları'nın doğu yamaçlarında (1 200 m'nin üstünde bir bambu kesimi göze çarpar). Chaco'da ise yaprağını döken, genellikle kurak iklim ağaçlarından meydana gelen bir orman görülür. Bu ormanda çürümez, sert odunlu, kabuğu bol tanenli, çeşitli «quebracho» türleri bulunur.

Beşerî coğrafya

La Plata ırmağı 1516'da bulundu ise de memlekete ilk yerleşme Bolivya'nın yüksek ovalarından ve maden bölgelerinden gelen İspanyolların And eteklerine inişiyle doğuda başladı. Mendoza 1561'de, Tucuman 1563'te, Cordoba 1573'te kuruldu. İspanyollar Parana kıyılarına ulaşarak Santa Fe ve Corrientes şehirlerini kurdular. Bu ilk Arjantin, Andlar'daki madenci şehirlerinin bir eklentisi gibiydi; bu şehirlere, sebze, sürü ve yük hayvanları (özellikle katır) sağlardı. Şili'deki ilk ispanyol sömürgeleriyle yeni ilişkiler kurulduysa da, ülkenin atlantik kesimi uzun süre ilgi görmedi. Yerleşmenin ağırlık merkezi, ancak Andlar'daki madenciliğin gerilemesi üzerine ve 1816'da bağımsızlığın ilânından sonra, La Plata ırmağı dolaylarına kaydı. O sırada nüfus sadece 400 000 kişiydi. XIX. yy. ın ilk yarısında, yerleşme bakımından gelişme, Pampa'nın nemli topraklarında belirsiz bir ilerlemeden, Patagonya kıyılarında bazı sömürge noktaları kurulmasından öteye gitmedi.

Arjantin'i o devirde, *gaucho*'ların, Pampa çayırlarında vahşîleşmiş hayvanları yakalamak için kementlerini savuran gözüpek binicilerin ülkesiydi. Biraz deri, daha çok da kurutulmuş et ihraç edilirdi. Ata binmekte pek ustalaşan göçebe yerliler, sürüleri kırıp geçiriyor ve yabancıların bu topraklara gir-

Foto. X (*LAROUSSE*)

mesine karşı çıkıyorlardı. Yüzyılın ikinci yarısına girilirken durum değişti. Daha 1869'da 1 737 000'i aşan nüfus, 1895'te 4 milyona yaklaştı ve 1914'te 7 885 000'e yükseldi. XIX. yy. sonu ve XX. yy. başı, *estanciero'*lar (hayvan yetiştiren ve tarım yaptıran büyük toprak sahipleri) Arjantini'nin kuruluşuna tanık oldu. O zaman Pampa yeni bir iktisadın gelişme kaynağı oldu ve Arjantin, Andlar'ı bırakıp atlantik kesimine doğru yöneldi. Bu sert dönüşümün karmaşık sebepleri vardı: yerlilere karşı girişilen tam anlamıyle askerî harekât sonucu, Pampa'da ve Patagonya'da huzurun sağlanmış olması; büyük toprakların (*estancia'*lar) bu seferlere katılmış şeflere bağışlanması; bu mülklerin ve otlakların sınırlarını belirlemek için telörgü kullanılması; toprakların, otlakların ve hayvan neslinin geliştirilmesi; nihayet, soğutma tertibatlı gemiler sayesinde taşınabilir hale gelen, Arjantin tarım ürünlerine karşı talebin çok artmış olması.

Buenos Aires merkez olmak üzere örülen yoğun demiryolu ağı, bütün Pampa'yı defalarca boydan boya geçiyor, buranın ürünlerini alıyor, ona göçmenler getiriyordu. Buenos Aires limanına göçmenler akın etti: 1857'den 1939'a kadar Arjantin, yüzde 44'ü italyan, yüzde 31'i ispanyol olmak üzere 6 628 526 göçmen kabul etti. Alman ve ingiliz göçmenler de hesaba katılsa bile, yukarıdaki oranlar, nüfusun büyük çoğunluğuyle gene de Akdeniz menşeli ve katolik olduğunu gösterir. Göçmenlerin bir millet halinde kaynaşması bu yüzden kolaylaştı. Savaşların yavaşlattığı göç, hemen sonra yine başladı. Nitekim İkinci Dünya savaşı ertesi, 1948 ve 1951 yılları arasında Arjantin'e göç edenlerin sayısı (aralarında çok sayıda siyasî mülteci ve haymatlos da bulunmak üzere) 690 000 kişiydi. Göçler, Arjantin'i beyazların yaşadığı bir ülke haline getirdi: yerli sayısı, bir kısmı Tierra del Fuego'da, daha çoğu Kuzey Andlar'da ve Tucuman dolaylarında olmak üzere, yüzde 1'i ancak buluyordu. Hükûmetin Misiones topraklarında ve Chaco'da bazı yerleşme noktaları kurması üzerine, bu yerlere sınırlı sayıda Merkezî Avrupa'lı, alman ve islav göçmeni geldi. Göçmen kalabalıkları Pampa'da veya Patagonya'daki büyük topraklarda iş buldular. Çoğu, ülkenin başlıca emek piyasası olan Buenos Aires'e yerleşti. Ne var ki, nüfus dağılımındaki eşitsizlik önemlidir: Tucuman'da işçi bulunamazken, nüfusun üçte ikisinden fazlası Pampa şehir ve köylerine yerleşmiş durumdadır. Büyük şehir Buenos Aires'in nüfusu sekiz milyona yakındır ve Arjantin'de şehirli oranı çok yüksektir (yüzde 62).

İktisadî coğrafya ve hayat seviyesi

Arjantin, XIX. yy. sonunda Avrupa'ya tahıl, et ve yün veren bir ülke oldu. İngiltere ile ilişkileri daha sıkıydı ve ülkenin donanımında ingiliz sermayesi başta geliyordu. Arjantin'in bu rolü, ana çizgileriyle bugün de değişmemiş, ama ekonomisi, özellikle dünya savaşları etkisiyle çeşitlenmiştir.

● *Tarımda,* Peron diktatörlüğü devrinde artan, o günden bu yana hafifleyen bir gerileme eğilimi görülür; ekili yerler, savaş öncesine oranla yüzde 21 azalmıştır; ama sürü hayvanlarının semirmesine yarayan arpa ve daha çok çavdar ürünü artmaktadır. Tarımın makineleştirilmesinden ve verimliliğin biraz arttırılmasından elde edilecek sonuçları, iklim ve ürün düzensizlikleri önlemektedir. 1890'a doğru ihracatın büyük kısmını sağlayan hayvancılık, 1900'den itibaren tarım ürünleri karşısında bir gerileme gösterdi, sonradan yine önem kazandı. Büyükbaş hayvancılık ise, nemli Pampa topraklarında ve özellikle güneybatıda, büyük yoğunluğa ve çok yüksek bir seviyeye ulaştı. Et ve yün sağlayan büyük koyun sürüleri Patagonya'nın cılız otlaklarında yetiştirildi.

Başkent çevresinde, sebze ve meyve yetiştiren bir yöre gelişti. Cordoba'nın suladığı topraklarda ve Andlar'ın eteklerindeki vahalarda da meyvecilik başladı. Mendoza, Arjantin'in bağcılık merkezi oldu. Şeker üretimini, Rio Negro'nun pancar tarlaları ve Tucuman'ın şekerkamışı besler. Chaco'da sulama, pamukçuluğun yayılmasını sağladı.

● Buenos Aires ve Bahia Blanca'da soğutma araçları yapımını düzenlemekle işe başlayan sanayi, 1914 savaşının etkisiyle ilk hamlesini yaptı, ama asıl gelişmesi İkinci Dünya savaşı sayesinde oldu: 1935'te işçi sayısı 600 000 iken, 1955'te 1 700 000'e (çalışan nüfusun yüzde 23'ü) yükseldi. İlerleme, özellikle tüketim maddelerinin yapımında açıkça görülür: dokumacılık, ihraç edilen toprak ürünlerini değerlendirme amacını da güden besin maddeleri sanayii (et, un, yağ fabrikaları), makine sanayii (motörlü taşıt montajı), elektrik âletleri, plâstik maddeler, kâğıtçılık sanayii. Temel sanayinin kurulmasında daha büyük zorluklarla karşılaşıldı. Gerçi maden filizleri yok değildir (kalay, çinko, kurşun, bakır); fakat bunlar And dağlarında, demir tabakaları ise Jujuy yakınındadır. Patagonya (*Rio Turbio*) kömürü, düşük kalitelidir. Hidroelektrik imkânları bol olduğu için, Patagonya nehirlerinden faydalanmak üzere büyük çalışmalara girişildi; Cordoba sierrasından çıkan ırmakların donatımı tamamlanmış durumdadır. Ancak, ırmakların düzensiz akışı, güç taşıyacak hatların uzunluğu, büyük masraflara yol açmaktadır. Kolaylıkla ve yeterince elde edilebilen tek enerji kaynağı petroldür (Patagonya'daki petrol yatakları ve And dağları eteğinde, Mendoza, San Juan ve Campo Duran'daki yeni petrol kuyuları). Petrol'ün iktisadî yönetimi, bir devlet işletmesi tarafından sağlanır; ancak bu ortaklık, yabancı sermaye yardımı olmadığı için, yeni petrol aramalarında çok güç bir durumla karşı karşıyadır. Gerçekten, sanayileşmeyi güçleştiren bir başka engel, yabancı sermayeye baş vurmak zorunluluğudur; nitekim çelik üretimi, son zamanlarda çok ilerlemekle beraber (San Nicolas fabrikası) ancak 441 000 ton'u bulabilmiştir.

Demiryolu şebekesi (43 092 km) ancak Pampa'da sıklaşır ve Paraguay, Bolivya ve Şili'ye doğru, milletlerarası hatlarla devam eder. (Bk. TRANSANDİNO.) İngiliz ve bir kısmı da fransız sermayeli bu yabancı şirketlerin millîleştirilmesi, çoğu zaman devrini tamamlamış veya harap halde bulunan bir demiryolu donanımını modernleştirmek külfetini devlete yüklemektedir. Savaşlar sırasında el konulan ve aralarında petrol tankerleri ve transatlantikler de bulunan teknelerle devlete ait bir ticaret filosu kurulmuştur.

● *İktisat.* Nüfus başına ortalama yıllık gelirin 500 dolar olduğu Arjantin devleti, hiç olmazsa Latin Amerika çerçevesi içinde, ayrıcalığı olan bir ülkedir. Bir durgunluk devresinden (1958-1962 yılları arasında, iç brüt üretim, sabit fiyatla, nüfus başına bütün bu devre boyunca sadece yüzde 7 oranında artmıştır) ve belirgin bir gerilemeden (1963'te yüzde 4,7 oranında bir azalma) sonra iktisadî gelişme temposu birden hızlandı. Brüt millî üretim 1964'te yüzde 8,4; 1965'te yüzde 7,8 (tarımda yüzde 4,2; sanayide yüzde 11,5) oranında arttı. Bu dalgalanma, iktisat siyasetinde sık sık yapılan yön değişikliklerinin sonucudur; hiç olmazsa 1963 yılına kadar uygulanan iktisat siyasetlerinin tek ortak yanı bütçe açığının artmasıdır. Bunun sonuçları süregen enflasyon ve ağır bir millî borçlanma oldu. Bu durума zaman zaman peso'da devalüasyonlar yapılarak karşı konulmağa çalışıldı. Millî borç biraz hafifletildi ama devalüasyonlarla birlikte enflasyon da devam etti. 1960'ta 100'ü bulan geçim indeksi, ocak 1965'te 265'e, aralık 1965'te 371'e çıktı. Bunun yanında, gerçek işçi ücretleri yüzde 3,1, tarım işçi ücretleri ise yüzde 13,3 oranında bir artış gösterdi.

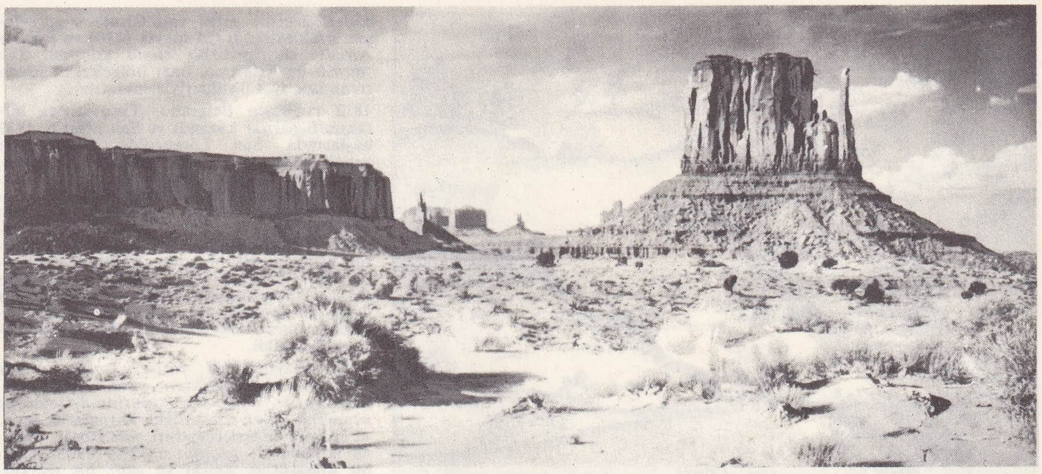

ARİZONA çölü

1958'de Frondizi hükûmeti, her türlü kambiyo kontrolunun kaldırılması, yabancı şirketlerle işbirliği yapılarak cüretli bir petrol işletmeciliği programını uygulamak gibi derin reformlar sayesinde iktisadı canlandırmağa çalıştı. Temel sanayinin de (demir madenciliği, petrokimya) gelişmesi için bir dış finansman aradı. Birkaç alandaki bazı ilerlemelere rağmen (1958'den 1962'ye kadar petrol üretimi hemen hemen üç misline, yani 5,1 milyon ton'dan 14 milyon tona çıktı) iktisadî durum hiç düzelmedi. Zararda olan işletmelerin yükümü kısmen devlete geçmekle doğan enflasyon, azalma yerine özel sanayiye verilen millî kredilerin kısılmasına yol açtı. 1962 - 1963'teki iktisadî gerileme, hükûmetin devrilmesi ve Arturo Illia'nın önayak olduğu gelişmeyi teşvik edici ve enflasyonu önleyici planlama bu kredi kısılmasının sonuçlarıdır. Peso'da yapılan devalüasyonların arttırılmasına rağmen enflasyon durdurulamadı. Ekim 1963'te yabancı şirketlerle yapılmış petrol anlaşmaları bozuldu. Bu da üretimde bir duraklamaya ve hidrokarbür ithalâtının artmasına yol açtı. Fakat Ongania rejimi, özel şirketlere verilen imtiyazlar sistemini yeniden kurdu. Tarım, bugün de Ar-

ARİZONA haritası

Foto. Albott R.N.Y.-Rapho (LAROUSSE)

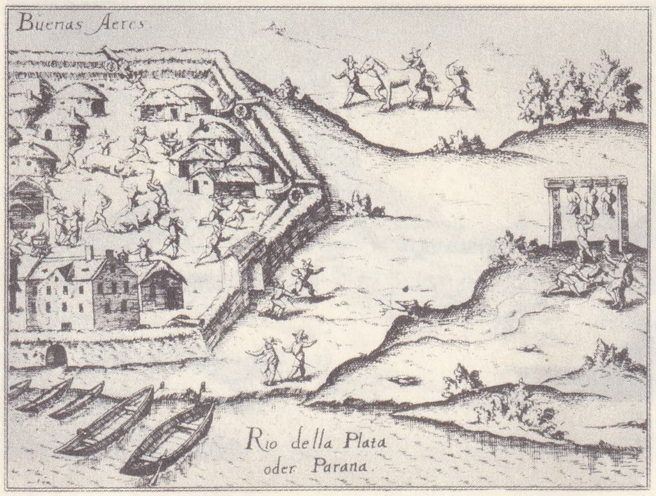

1536'da ARJANTİN'in Buenos Aires şehrinde yapılan açlık katliamını gösteren eski bir gravür

jantin ekonomisinin temelidir. Tahıl, et ve yün ihracatın yaklaşık olarak üçte ikisini meydana getirir. Bunlar, Büyük Britanya dışında kalan Ortak pazar devletlerine gönderilir. A. Birleşik devletleriyle Ortak pazar ülkeleri (özellikle İtalya ve B. Almanya), Arjantin'e mal satanların başında gelir. Arjantin, bunlardan daha çok bitmiş sanayi ürünleri alır. Ticaret dengesi, tarım ürünlerinin dünya kurlarına bağlıdır. İleride, bu dengenin, ithalâtı kısarak ihracatı çeşitlendirmeğe yol açacak bir sanayileşmeye bağlanması beklenebilir. İktisadî yayılma, çeşitli alanlarda birçok tedbirin uygulanmasına bağlıdır: kamu hizmetleri reformu, toprak altı zenginliklerinin aranması ve işletilmesi, enflasyona karşı mücadele, bütçe dengesinin sağlanması, dönüm sanayii finansmanına tanınacak öncelik v.b. 1967'de enflasyon devam etti, fakat yüzde 43 oranında bir devalüasyon ile peso'nun dengesi sağlanmağa çalışıldı.

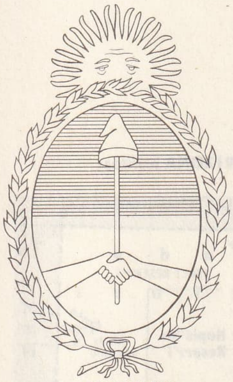

ARJANTİN cumhuriyeti arması

TARİH

La Plata körfezini, Pasifike doğru bir çıkış noktası arıyan ispanyol denizcisi Juan Diaz de Solis'in, şubat 1516'da keşfettiği sanılmaktadır. Pedro de Mendoza'nın 1536'da kısa süren bir teşebbüsünden sonra Buenos Aires, kesin olarak 1580'de, Juan de Garay tarafından kuruldu. Ülke, o tarihte Asuncion eyaletine (Paraguay) ve Lima genel valiliğine bağlıydı; sonra Buenos Aires'in eyaleti (1617), daha sonra da Rio de la Plata genel valiliği oldu (1776). Sömürge rejiminin doğurduğu ticaret tekelinden kurtulma isteği, bu isteği İngiltere'nin desteklemesi, anayurttan gelen memurlara karşı sömürgede doğan düşmanlık, fransız «filozofları» nın, masonluğun ve Amerikan devriminin etkisi, İspanya'ya karşı bir ayaklanmaya yol açtı. Daha ağustos 1806 ve şubat 1807'de, İngilizler çıkarma yapmağa kalkıştılarsa da Santiago de Liniers tarafından püskürtüldüler. İspanya'nın Napolyon orduları tarafından işgalinin ağır tepkileri oldu; Sevilla'nın mareşal Soult tarafından alındığı haberi üzerine genel vali Cisneros görevinden uzaklaştırıldı (25 mayıs 1810) ve Buenos Aires'te devrimci bir *cunta* kuruldu. San Martin ile Belgrano, bazı bölgeleri ellerinde tutan ispanyol birlikleriyle savaştılar.

1812 tarihinde Belgrano, Tucuman'da birtakım başarılar kazandı ve San Martin, 1813 başlarında San Lorenzo'da İspanyolları yendi; ama aynı yılın sonunda Belgrano, Vilcapujio ve Ayohuma savaşlarını kaybetti. Bununla birlikte Tucuman kongresi, «Güney Amerika Birleşik eyaletleri» nin tam bağımsızlığını ilân etti (9 temmuz 1816). Arjantin bağımsızlığının kahramanı San Martin, beklenmedik bir anda And dağlarını aştı (1817 başları), Şili (1818) ile Peru'yu (1821) İspanyollardan kurtardı; ama hiç bir çıkar gözetmediği için, Guayaquil görüşmesinden sonra (temmuz 1822), Bolivar'ın karşısında çekildi.

XIX. yüzyılın ilk yarısı, Buenos Aires yararına merkezcilikten yana olan «birlikçiler» ile, bölge kuruluşlarını destekleyen «caudillos» lar arasındaki kavgalarla geçti. «Federal» önderlerden biri olan Rosas, 1829'da iktidarı ele geçirdi; 1852'ye kadar kanlı bir diktatörlük kurdu ve aşırı bir merkezcilik uyguladı; aynı zamanda yeni toprakları değerlendirerek devletin uluslararası durumunu sağlamlaştırdı. Santa Fe kongresi, Birleşik devletlerden esinlenerek liberal ve federal bir Anayasa meydana getirdi (1953). Ondan sonraki başkanlar (Urquiza [1853-1860], Mitre [1862-1868], Sarmiento [1868-1874], Avellaneda [1874-1880], Pellegrini [1890-1892], Roca [1880-1886 ve 1898-1904]) tarım, ulaşım, kredi ve eğitim işlerini geliştirmeğe çalıştılar. Buharlı gemi seferlerinin gelişmesi ve soğutma araçlarının keşfi ile gelişen iktisadî hayat, 1890 banka buhranıyle, kısa bir süre durakladı. Gerek oyların gizli ve zorunlu olmasını öngören başkan Sáenz Pena'nın çıkarttığı seçim kanunu (1912), gerek Avrupa savaşında tarafsız kalınarak sağlanan iktisadî üstünlükler sayesinde, siyasî programı olmayan ama bütün iktidar heveslilerini bir araya getiren yeni bir parti, radikal parti, Hipolito İrigoyen'i başkanlığa getirebildi (1916-1922 ve 1928-1930).

Ama 1929 iktisadî buhranı ve siyasî çevrelerin yetersizliği, bir ihtilâle yol açtı: Campo de Mayo'nun askerleri Buenos Aires'e yürüdü ve general Uriburu'yu iktidara getirdi (1930). O tarihten sonra, Justo (1932-1938), Ortiz (1938-1942) ve Castillo (1942-1943) gibi başkanlar zamanında, ülkenin yönetimi, halkın isteklerini dikkate almayan ordunun elinde kaldı.

4 Haziran 1943'teki «albaylar» ihtilâli, iktidara sırasıyle, birkaç gün için Rawson'u, sonra Ramirez ile Farrel'i (1944-1945) getirdi. Çalışma bakanı albay Peron, halk yığınlarının taptığı bir adam oldu. Ününü kıskanan meslekdaşları ayağını kaydırmak isteyince Peron, Eva Duarte'nin yönetimi altında, Buenos Aires ve kenar mahallelerdeki *descamisados* denilen Peron taraftarlarını ayaklandırdı (17 ekim 1945) ve kendini kurala uygun olarak Cumhurbaşkanı seçtirdi «şubat 1946). A. Birleşik devletleri, yayımladıkları *Mavi Kitap*'ta, Mihver devletleriyle savaş esnasında gizli bir anlaşma yaptığını açıklayınca, hiç beklemedikleri bir tepkiyle karşılaştılar: Peron, Arjantin bağımsızlığının kahramanı oluverdi. O tarihten 1948'in başlarına kadar Arjantin dünyaya, ihtiyacı olan besin maddelerini sağlayarak bolluğa kavuştu. Peron, Merkez bankasını millîleştirdi (25 mart 1946), kurduğu I.A.P.I. teşkilâtı ile (mayıs 1946) dış ticareti devletin tekeline aldı, dış borçların ödenmesini, ilk beş yıllık planın uygulanmasını sağladı (1947-1951) ve karısı olan Eva Duarte kanalıyle gösterişli birtakım sosyal tedbirler aldı. Dış alanda ise, A. Birleşik devletlerine bağlı olmadığını açıkça ilân etti (S.S.C.B.'ye yaklaşmalar, bir latin bloku ve Madrid ile Buenos Aires arasında bir mihver kurma teşebbüsü).

Mart 1949 «adaletçi» Anayasası ile en yüksek noktasına varmış gibi görünmesine rağmen rejimin soluğu kesilmişti. Dışişleri bakanı Bramuglia ile iktisadî meselelerde diktatör kesilen Miranda'nın görevlerinden ayrılışı da bunu gösteriyordu (1949). İhracat çökmekte, ticaret bilançosu iflasa gitmekteydi. Kasım 1951 ve nisan 1954 seçimleri, daha otoriter ve daha az amerikan aleyhtarı bir tutum alan peronizmin lehine sonuçlandı (ocak-mayıs 1951'de *La Prensa* gazetesinin kapatılması, nisan 1953 kargaşalıklarının bastırılması). Eva Peron'un ölümü (1952), kilisenin artan muhalefeti, ordunun hoşnutsuzluğu, A. Birleşik devletlerinin gizli fakat kesin düşmanlığı, Rio de la Plata'daki deniz gösterisinden sonra (1955 yazı) Peron'un iktidardan düşmesini açıklayan yeterli sebeplerdir. Lonardi ile Aramburu gibi generallerin başkanlığından sonra, 1958'de başkan seçilen halkçı radikal parti lideri Frondizi, ağır bir malî ve sosyal buhranla karşı karşıya kaldı. Bazı iyi sonuçlar alınmasına rağmen Devlet başkanı ordunun gittikçe artan muhalefeti ile karşılaştı. Ordu, Peron'cuların hükûmete girmesini istemiyordu. 1959'da Devlet başkanını, Peronculuğun baş savunucusu Frigerio'dan ayrılmak zorunda bıraktı. Çoğunluğu Peroncu olan sendikalar ise bu sert siyasete karşı çıktılar. Beş haftalık bir grev sonunda, ocak 1962'de İktisat ve Ulaştırma bakanlarını istifa zorunda bıraktılar. Aynı ay içinde Frondizi'nin, Küba'yı Amerika Devletleri birliğinden çıkarmak isteyenlere katılmaması, Peron'un iktidardan düşmesinden sonra ilk defa olarak, mart seçimlerinde, aday göstermesine izin verilen «adaletçi» hareketin açıkça başarı kazanması, orduyu kuşkulandırdı. 10 Nisan 1962'de askerî bir cunta Frondizi'yi istifaya zorladı, onun yerine Senato başkanı J. M. Guido'yu getirerek Mart seçimlerini iptal ettirdi (15 nisan).

Askerî komiteler arasındaki rekabetten doğan kargaşalık döneminden (21 eylül 1962-2 nisan 1963) sonra hıristiyan demokratlarla ılımlı sosyalistlerin desteklediği radikallerin adayı Arturo İllia, 7 temmuz 1963'te başkanlığa getirildi. A. İllia demokratik kurumların normal işlemesini sağlamağa ve iktisadî alanda belirli bir güdümcülük uygulamağa çalıştı.

İçindeki bölünmelere ve aralık 1964'te Peron'un Arjantin'e dönme teşebbüsünün gerçekleşmemesine rağmen «adaletçi» hareket, mart 1965 seçimlerindeki başarısından sonra en önemli muhalefet grubunu meydana getirdi (192 kişilik parlamentoda 52 milletvekili). Öte yandan, belli başlı sendikaların, özellikle demir madencileri sendikasının ve Genel Çalışma konfederasyonunun yönetimini de adaletçi parti elinde tutmaktaydı. Mayıs 1966'daki eyalet seçimlerinde Peroncuların yeni bir başarı sağlamasından sonra ordu, başkan İllia'nın siyasetine karşı olduğunu açığa vurdu. Haziran 1966'da genelkurmay başkanı Juan Carlos Ongania iktidarı ele aldı. Yeni rejim, komünizme ve Castroculara karşı mücadeleye önem verdi. Radikallerle Peroncular arasındaki yakınlaşma muhalefeti güçlendirdi.

● ANAYASA. Peron hükûmetinin düşmesinden sonra, 1957'de yürürlüğe konan bugünkü Anayasa, aslında 1853 Anayasasına dayanmaktadır; ama bu Anayasa, o zamandan beri 1860-1866, 1898 ve 1951'de birçok tadile uğradı. Cumhurbaşkanı ve başbakan genel oyla (kadınlar 1947'den beri oy haklarını kullanmaktadırlar) altı yıl için seçilirler. Üyelerin üçte birinin yenilendiği senato ve meclis seçimlerinde de aynı ilkeler uygulanır: meclisler yılda bir defa 1 mayıs -30 eylül arası toplanır. Eyaletler, merkezî hükûmetin karışmadığı birtakım konularda kanunlar koyar ve altı yıl süreyle valiler seçerler.

EDEBİYAT VE BASIN

(Sömürge devrindeki fikir hareketleri için bk. İSPANYOL-AMERİKASI [*edebiyat*].)

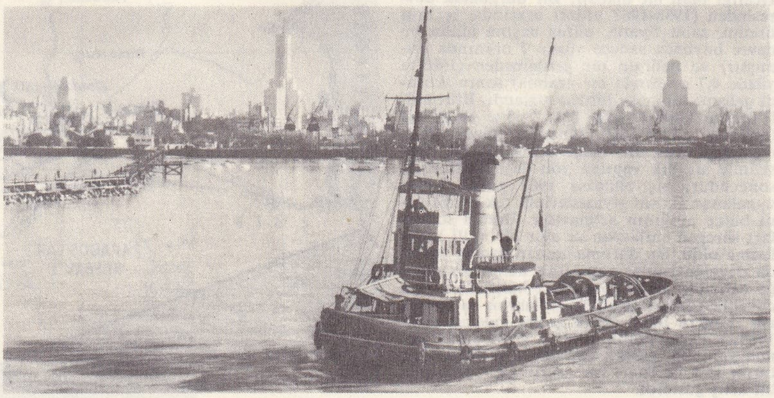

Buenos Aires limanı ve şehri (1959)

Foto. Keystone (LAROUSSE)

İkinci Dünya savaşı sonundan bu yana Arjantin, iktisadî sıkıntılar ve derin sosyal huzursuzlukla belirlenen karışık günler geçirdi. Bu çetin yılları yaşayan genç yazarların çoğu siyasete kayarken, kabiliyetlerini 1920'ye doğru kabul ettirmiş olanlar, bilgilerini derinleştirmeğe ve üslûplarını geliştirmeğe daha büyük bir önem vermekte devam ettiler. Gerçekten de Arjantin edebiyatında yenileşme hareketi, *Martin Fierro* gibi sanat endişesini veya *Claridad* gibi gerçekçiliği ve sosyal meseleleri ön plana alan şiirlerin yayımlandığı öncü dergilerin çıkmasıyle başladı. Sanatlarını kabul ettirmek isteyen yazarlar, bu dergiler çevresinde toplandı. Sanat endişesi ve gerçekçilik gibi birbirine karşıt iki eğilimin yarattığı gruplar, *Florida* ve *Boedo* adlarıyle tanınır.

● *Şiir.* Gaucho şiirleri yazarı Hilario Ascasubi (1807-1875), en ünlü şiiri *La Cautiva*'yı (Esir Kız), Chateaubriand'ın etkisinde kalarak yazan Esteban Echeverria (1805-1851), Jose Marmol (1818-1871), şiir ve deneme yazarı Juan Maria Gutierrez (1809-1878), Carlos Guido Spano (1829-1918) ve iddialı *Prometeo*'nun yazarı, çağının en büyük Arjantin şairi olarak nitelenen Olegario Andrade (1841-1882), şiirde romantik çağın temsilcileridir. Yine romantik ve millî konulardan ilham alan yazarlardan başlıcaları şunlardır: *Martin Fierro* adlı ünlü şiirinde, gaucho denilen sığırtmaçların yaşantılarını ve pampaların şiir dolu görünümlerini işleyen Jose Hernandez (1834-1886); yine gaucho'ları anlatan *Fausto* adlı şiirin yazarı Estanislao del Campo (1834-1880). Coşkun bir şair, aynı zamanda *la Guerra Gaucha* (Gaucho'ların Kavgası) gibi bir şaheser veren usta nesir yazarı olan Leopoldo Lugones (1874-1938), parnasyenliği sürdüren Leopoldo Diaz (1862-1947), şair, hikâyeci, romancı, hem de iş adamı olan Manuel Ugarte (1878-1951), Arjantin'de modernizm akımının öncü ve temsilcileridir. Yeni nesil şairleri, Arjantin şiirine daha değişik bir yön vermeğe çalıştılar; etkileri asıl 1920'den itibaren kendini gösterdi; bu şairler arasında, derin sezgili ve lirik Enrique Danschs (doğ. 1888); nükteli şiirler yazan Baldomero Fernandez Moreno (doğ. 1886); duygulu ve yumuşak Evaristo Carriego (1884-1913); insanın acı ve özlemlerine eğilen Arturo Capdevila (doğ. 1889); Fernan Felix de Amador (doğ. 1889); Pedro Miguel Obligado (doğ. 1892); Luis Cane (doğ. 1897) ve kadın şairler arasında da, Alfonsina Storni'yi (1892-1938), Susana Calandrelli'yi (doğ. 1899) sayabiliriz.

Avrupa'daki yeni edebiyat akımlarını dikkatle izleyen arjantinli genç şairler, bunların en aşırı olanlarını benimsediler: Jorge Luis Borges (doğ. 1899), yirmi yaşındayken İspanya'dan «Ultraista» akımını getirdi. O devri en iyi temsil eden ve bugün de değerli sayılanlar arasında, Borges'ten başka şairler de sayılmağa değer: Oliverio Girondo (doğ. 1891), Ricardo E. Molinari (doğ. 1898), Eduardo Gonzalez Lanuza (doğ. 1900), katolik şair Francisco Luiz Bernardez (doğ. 1900), Roberto Ledesma (doğ. 1901) ve toprağın şairi Luis L. Franco (doğ. 1898). «1940 Kuşağı» genç şairlerinin etkisiyle arjantin şiiri daha içe dönük, daha kapanık, hattâ karamsar oldu. Bu kuşak, Vicente Barbieri (1903-1956), Silvina Ocampo (doğ. 1910), Mario Binetti (doğ. 1916), Daniel Devoto (doğ. 1916), Alberto Girri (doğ. 1918) tarafından temsil edilen «yeni romantikler» kuşağıdır. Gerçeküstücülük ise özellikle Cesar Fernandes Moreno (doğ. 1919) ve Eduardo A. Jonquieres'i (doğ. 1918) etkiledi.

● *Roman ve hikâye.* 1884'te, çağının toplum hayatını yansıtan *la Gran Aldea*'nın (Büyük Köy) yazarı Lucio Lopez'den (1848-1894) sonra, tipik amerikan hikâyeciliğinin memleketindeki öncüsü olan Fray Mocho (1858-1903) ile Martiniano Leguizamon'un (1858-1934) eserleri Arjantin romanına apayrı bir özellik kazandırdı. *Divertidas Aventuras del Nieto de Juan Moreira* (Juan Moreira'nın Yeğeninin Eğlenceli Maceraları) adlı eserinde Arjantin toplumunun çeşitli tabakalarını anlatan Roberto Payro (1867-1928) XX. yy. başında sivrilmeğe başladı. Estetiğe önem veren Angel de Estrada'ya (1872-1923) karşılık, Enrique Rodriguez Larreta (doğ. 1875) Flaubert'i hatırlatan *la Gloria de Don Ramiro* (Don Ramiro'nun Zaferi) ve *Zogoibi*'de tam bir klasik yazardır. Manuel Galvez (doğ. 1882), Arjantin romanının en iyi temsilcisidir: ilk romanları *la Maestra Normal* (Öğretmen) ve *la Sombra del Convento*'dan (Manastıra Düşen Gölge) sonra *Nacha Regules*'de Buenos Aires halkının fakir tabakalarını, *Miercoles Santo*'da (Kutsal Çarşamba) bir papazın bunalımlarını, *los Caminos de la Muerte* (Ölüm Yolları), *Humaita* ve *Jornadas de Agonia*'da (Bunalım Günleri) vatanının tarihini ve Paraguay savaşını anlatır. *Mateo Booz* (doğ. 1880), Santa Fe eyaletinin örf ve âdetlerini tanıtır. Atilio Chiappori (doğ. 1880), şiir dolu bir esrar peşindedir; Ricardo Güiraldes (1886-1927) *Xaimaca* ve özellikle *Don Segundo Sombra* adlı eserinde tam bir pampa romancısı ve arjantin ruhunun en iyi yorumcusu olarak ortaya çıkar. Benito Lynch (1885-1951) de onunla aynı konuları işler, *los Carachos de la Florida* adlı eserinde köylülerin örf ve âdetlerini usta bir dille yansıtır. Carlos Alberto Leumann (doğ. 1888) ise özellikle *Adriana Zumara* adlı romanıyle ün yaptı. Fakat, bütün Latin Amerika dünyasında halkın en çok tuttuğu romancı ve en fazla okunan yazar Hugo Wast'tır (doğ. 1883): ülkesinin tarihini ve Arjantin hayatından çeşitli görünümleri büyük bir ustalıkla vermeği başarmıştır. Daha sonra, değişik bir dünya görüşü getiren ve nükteye büyük bir yer veren Enrique Mendez Calzada (1898-1940), Eduardo Mallea (doğ. 1903), Elias Castelnuovo (doğ. 1891), Leonidas Barletta (doğ. 1902) ve Juan Carlos Davalos (doğ. 1897) roman türünü sürdürdüler.

Göçlerin yarattığı ahlâkî ve sosyal meseleler ve devleşmeye yüz tutmuş bir şehirde (Buenos Aires) yaşayan yalnız insanın trajedisi, gerçekçi ve ilgi çekici bir edebiyatın doğmasına yol açtı. Roberto Arlt (1900-1942), roman kişilerini başkentin trajik fonu içinde işleyen ilk yazarlardan biri oldu. Leonidas Barletta (doğ. 1902) eserinde, ezilmişlere karşı derin bir sevgiye yer verirken, Alvaro Junque (doğ. 1890) kimsesiz çocukların kaderiyle ilgilendi. Bernardo Verbitsky (doğ. 1907) gecekondular meselesine el atmadan önce, Buenos Aires'in yoksul semtlerini anlattı. Roger Pla (doğ. 1912) şehir gençliğinin meselelerini kurcaladı. «Ultraista» nın ateşli savunucusu Leopoldo Marechal (doğ. 1900), James Joyce'un *Ulysses*'ine benzetilen yoğun romanı *Adán Buenosayres*'te (1948) bu devrin derinlemesine bir görünümünü verdi. Uruguay asıllı Juan Carlos Onetti (doğ. 1909) ise Arjantin edebiyatına, büyük şehirleri, elinden kurtuluş olmayan düşmanca bir dünya olarak gösteren birkaç karamsar roman kazandırdı.

Bu şehir edebiyatının yanı sıra zengin bir bölge edebiyatı da gelişti. Bölge yazarlarından Ernesto L. Castro, Parana deltasının kanallarını, adalarını anlatır; Alfredo Varela (doğ. 1914), Yukarı Parana'daki çay tarımında çalışan işçilerin hayatını dile getirir. Juan Goyanarte (1900-1967), eserlerinin bir kısmına çevre olarak Buenos Aires'i seçer, ama «Gölün İnsanları» (1948) adlı eserde de *Patagonia* manzaralarından esinlenir.

Ne var ki çağdaş Arjantin romanı, tümüyle gerçekçi değildir: gerçekdışı, bu edebiyata olduğu kadar hiç bir Latin Amerika ülkesinde de yerleşmemiştir. Nitekim günümüz Arjantin edebiyatının en ünlü iki temsilcisi, Eduardo Mallea (doğ. 1903) ve Jorge Luis Borges, özellikle sübjektif romancılardır. İlki, romanlarında bunalmış kişiler yaratır ve bir psiko-

Buenos Aires'te peroncuların gösteri yürüyüşü (1964)

ARJANTİN'in başkenti Buenos Aires gökdeleni

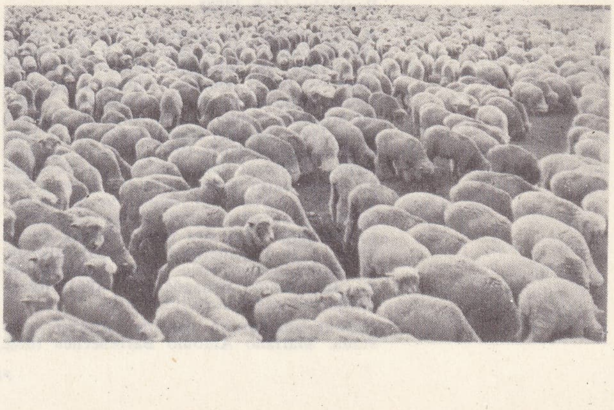

ARJANTİN'in başlıca gelir kaynağı olan koyun

ARJANTİN

(1967'de 23 031 000 nüf.)

EYALETLER	NÜFUS	EYALET MERKEZLERİ	NÜFUS
Federal bölge	3 189 100	*Buenos Aires*	
Buenos Aires	7 489 200	*La Plata*	330 300
Catamarca	187 900	*Catamarca*	49 300
Chaco	586 300	*Resistencia*	80 100
Chubut	157 900	*Rawson*	17 100
Cordoba	1 919 000	*Cordoba*	598 200
Corrientes	586 000	*Corrientes*	112 700
Entre Rios	865 700	*Parana*	174 300
Formosa	198 400	*Formosa*	47 700
Jujuy	265 200	*Jujuy*	72 200
Mendoza	911 600	*Mendoza*	194 900
Misiones	435 100	*Posadas*	77 800
Neuquén	121 800	*Neuquén*	17 500
Pampa (La)	169 400	*Santa Rosa*	27 600
Rioja (La)	139 700	*La Rioja*	39 700
Rio Negro	213 000	*Viedma*	7 000
Salta	456 000	*Salta*	121 500
San Juan	388 200	*San Juan*	106 800
San Luis	188 300	*San Luis*	48 600
Santa Cruz	57 800	*Rio Gallegos*	16 000
Santa Fe	2 022 600	*Santa Fe*	259 600
Santiago del Estero	512 900	*Santiago del Estero*	103 100
Tierra del Fuego	7 800	*Ushuaia*	3 500
Tucuman	857 900	*Tucuman*	287 000

Diğer başlıca şehirler

Rosario	600 000	*Junin*	60 000
Mar del Plata	280 000	*Concordia*	56 000
Bahia Blanca	150 000	*San Nicolás (BA)*	56 000
Rio Cuarto	70 000	*Zárate*	52 000
Tandil	70 000	*Villa Maria*	50 000

Foto. Keystone, Almasy (LAROUSSE)

ARJANTİN otlaklarında sığır

log ustalığıyle onların ruh derinliklerine iner. Yukarıda, «Ultraista» nın önderi olarak gördüğümüz Borges ise ününü, büyük bir anlayışla kaleme aldığı denemelerine ve özellikle gerçekdışı hikâyelerine borçludur. Adolfo Bioy Casares (doğ. 1914), Borges'in alışılmamış'a duyduğu ilgiyi paylaşır ve onun gibi hayal dünyaları yaratmaktan, bunları inceden inceye işlemekten hoşlanır. Manuel Peyrou (doğ. 1902), hikâyelerini Borges tarzında işlerken, Manuel Mujica Lainez (doğ. 1910), Proust tarzı romanlarında soylu bir Arjantin özlemini dile getirir. «Ultraista» akıma bağlı olan Norah Lange (doğ. 1906), şairane romanlar yazar. Psikolojik polisiye roman türünde *el Tunel* (Tünel) [1948] adlı eser Esnesto Sabato'nun (doğ. 1911) değerini ortaya koyar.

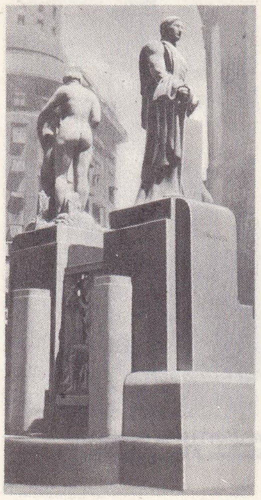

Başkan Saenz Pena anıtı (Buenos Aires)

Genç romancılardan sivrilenler H. A. Murena (doğ. 1924) ve Julio Cortazar'dır (doğ. 1916). İlki, gerçekdışı hikâyelerinde, umutsuz bir dünya görüşünü dile getirir. Hayal gücü hastalık derecesinde gelişmiş olan Julio Cortazar ise, gerçek ile kuruntunun yan yana bulunduğu hikâyelerinde, alışılmamış'ı işler. David Vinas (doğ. 1929), yavan bir dille kaleme alınmış öfkeli romanların yazarıdır; Marco Denevi (doğ. 1922), yarı psikolojik, yarı polisiye eseri *Rosaura à las diez* (1955) ile kendini kabul ettirdi; Beatriz Guido (doğ. 1924), yetişme çağındaki gençlerin, Silvina Bullrich (doğ. 1915) ise evli çiftlerin meselelerini inceleyen kadın yazarlardır.

● *Tiyatro.* Arjantin tiyatrosu, bir çeşit sirk tiyatrosu olan gaucho tiyatrosuyle başladı. Sonradan Uruguay'lı Florencio Sanchez (1875-1910), Vicente Martinez Cuitino (doğ. 1884) ve Arturo Cancela (doğ. 1892) gibi değerli yazarların çevresinde toplandı. Pek zengin olmayan tiyatro alanında başlıca yazarlar, ispanyol asıllı ama eserlerinin çoğunu Arjantin'de vermiş olan Alejandro Casona (1903-1965) ve tiyatro eserleri de şiirleri gibi lirik

general San Martin

general Ortiz de Rosas

general Peron

Başkan İllia

ve alaylı bir hava taşıyan Conrado Nalé Roxlo'dur (doğ. 1898).

● *Denemeciler ve tarihçiler.* Ülkelerinin tarihinde önemli rol oynayan D. F. Sarmiento (1811-1888) ve Bartolome Mitre (1821-1906) siyasî ve tarihî deneme yazılarıyle de millî ruhun uyanmasına yardımcı oldular. Yazarlar arasında isimleri geçen Angel de Estrada (1872-1923), Manuel Ugarte (1878-1951), Leopoldo Lugones (1874-1938), XX. yy. ın başlarında edebiyat eleştirileri ve estetik denemeleriyle halkı iyiden iyiye etkilediler. Carlos Bunge (1875-1918), toplum ve eğitim meseleleriyle uğraştı; Ricardo Rojas (1882-1957), sosyologluğu yanı sıra tarihçi olarak da tanındı. Jose İngenieros (1877-1925), ülkesinde felsefî incelemelerin gerçek kurucusu oldu. Juan Pablo Echagüe (1877-1951) ise özellikle bir edebiyat eleştiricisidir.

Çağdaş ahlâkçı ve deneme yazarları arasında, Mariano Antonio Barrenechea (doğ.

Guido Spano

Bartolome Mitre

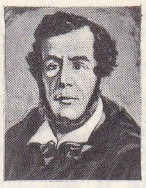

Esteban Echeverria

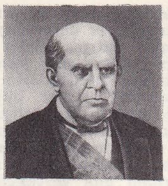

D. F. Sarmiento

Manuel Galvez

1884), Ricardo Saenz Hayes (doğ. 1888), Roberto Gache (doğ. 1891), *Sur* dergisinin kurucusu Victoria Ocampo (doğ. 1891) ve Pablo Rojas'yı (doğ. 1896) sayabiliriz.

Ezequiel Martinez Estrada (1895-1964), kuşağının en parlak deneme yazarlarındandı. Jorge Luis Borges ve Eduardo Mallea'dan başka, bugün şu isimleri de saymak gerekir: Ricardo Saenz-Hayes (doğ. 1888), Rafael Alberto Arrieta (doğ. 1889), Bernardo Canal Feijoo (doğ. 1897), Angel Battistessa (doğ. 1902). Yeni kuşağın temsilcileri, diğerlerinin yanı sıra, Enrique Anderson İmbert (doğ. 1910), özellikle sanat tenkitçisi olan Romualdo Brughetti (doğ. 1913), Antonio Pages Larraya (doğ. 1918), Juan Carlos Ghiano'dur (doğ. 1920).

● *Basın.* İlk Arjantin gazetesi, 1801-1802 yıllarında Buenos Aires'te yayımlanan *el Telegrafo Mercantil*'dir. Fakat, bugün hâlâ yayımlanmakta olan gazetelerin çıkış tarihi 1860 yıllarına dayanır: 1862'de kurulan *la Nacion* ve 1869'da kurulan *la Prensa*, dünyanın en tanınmış günlük gazeteleri arasında yer alır. Bu ikisi Güney Amerika'nın en yüksek tirajlı gazeteleridir (250 000 ile 350 000); *la Prensa*, hattâ ispanyolca çıkan gazeteler içinde en yüksek baskısı olandır. 1905'te kurulan bağımsız akşam gazetesi *la Razon* 300 000 kadar basılır; eski peroncu gazete *Democracia* (350 000) ve günlük akşam gazetesi *Noticias Graficas* (300 000) bugün de en çok okunan gazeteler arasında yer alır. Bu gazetelerin hepsi Buenos Aires'te çıkar.

GÜZEL SANATLAR

● *Mimarî.* İspanyollar geldiği sırada yerli halkın sanatı, henüz ilkel bir dönemde idi. Bu ülkede gelişen başlıca sanat mimarîdir. Cizvitler, Roma'daki Gesu üslûbunda manastırlar, kiliseler, katedraller yaptırdılar. En önemli mimarlar Andrea Blanchi, Juan Kraus ve Juan Bautista Primoli'dir (1673-1743). Aynı üslûpta, planları Primoli tarafından yapılan, Buenos Aires Belediye sarayı gibi dinî olmayan yapılar da kuruldu. XIX. yy. başında önce italyan, sonra da fransız yeni klasikçiliğinin etkisi ağır bastı. 1804'te Buenos Aires'te açılan Merced katedrali, Paris'teki Madeleine'in bir kopyasıdır ve Rivadavia tarafından Saint-Sulpice'in kuleleri eklenerek yapılmıştır. XIX. yy. boyunca, Endülüs etkisini taşıyan koloni devri üslûbu, Tudor üslûbu, isveçli Christophersen'in öncülüğünü yaptığı ve Alejandro Virasoro'nun kabul ettirdiği görevsel mimarî birbirini izledi. Evler önce iki, sonra üç katlı oldu; binaların yüksekliği kanunlarla sınırlanmıştı. Buenos Aires Mimarî okulu 1901'de kuruldu. XX. yy. da başkentte çok sayıda gökdelen yapıldı.

● *Heykelcilik.* Heykeltıraşlıkla önce din adamlarının yönettiği yerli sanatçılar uğraştılar; bunların en bilineni, adı dillere destan olan Kızıldereli José'dir. Buenos Aires'te Merced katedralinde bulunan bir portakal ağacı gövdesine oyulmuş *Alçak Gönüllülük* ve *Sabır İsası* (1780) ona mal edilir. XIX. yy. da Manuel Aguirre'nin *Düşünen Adam*'ı, Lola Mora'nın *Çeşme*'si gibi anıtlar çoğaldı. En tanınmışları Fransızların eserleridir: başkan Sarmiento'nunkini Rodin, Alvear'ınkini Bourdelle yaptı.

● *Resim.* Resim, özellikle XIX. yy. da ülkeye gelen yabancı sanatçılar tarafından geliştirildi: italyan Pellegrini, fransız Goulu ve Pallière, «Öncüler» adı verilen ilk ressim okulunda, sığırtmaç (*gaucho*) tipini işleyen Pueyrredon (1823-1870) sivrildi. *Güzel Sanatları Kalkındırma birliği* 1876'da, *Güzel Sanatlar akademisi* 1905'te kuruldu. XX. yy. da uluslararası sergilere pekçok arjantinli ressam katıldı: José Martorell, Guillermo Butler ve soyut ressam Emilio Pettoruti.

● *Müzik.* Folklordan, ancak ülkenin bazı kuzey bölgelerinde silik izler kalmıştır. Tritetra ve pentafonik gamlar, ispanyol müziğinin makamları içinde erimiştir. Basitleştirilmiş Avrupa çalgılarının yanı sıra eski yerli çalgılar da bulunur: *caja* (trampet), saz flüt, *quena* (kemik flüt), *erke* veya *erkencho* (bir çeşit klarnet), *siru* veya *antara* (Pan flütü). Çok uzun bir trompete de (5 m kadar) *erke*, *alphorn* (alforn) veya *trutruca* adı verilir. Sömürgelik çağında, müzik faaliyeti daha çok dinî törenler yoluyle sürdürülüyordu. Romalı Domenico Zipoli di Prato, 1717'de Buenos Aires'e geldi ve 1726'ya kadar Cordoba kilisesinin müzik yönetmenliğini yaptı. Bundan sonraki dönemin belirli yönü, sömürgeli Avrupalılara has dans ve şarkıların doğuşudur. İspanyol etkisi daha çok çocuk ve kilise şarkılarında, zenci unsur *candombe*'lerde (XIX. yy. karnavalımsı bir dinî alay) ve dolaylı olarak *tango*'da kendini duyurur. Arjantin'in ilk bestecileri Avrupa estetiğine ayak uyduran romantik çağ bestecileridir. «Teatro Colon» dünyanın ilk lirik tiyatrolarından biri olduğu gibi Arjantin'deki müzik hayatı, icracılıktan müzikolojiye kadar her alanda yoğun bir çalışma gösterir. (*Grupo Renôvacion*, 1929, *Agrupacion Nueva Mûsica*, 1944 ve dergi olarak: *Buenos Aires Musical.*) [L]

ARJANTİT i. (fr. *argentite*). Tabiî gümüş sülfür Ag_2S. (Bk. ARJİROZ.) [L]

ARJANTOBİZMUTİT i. (fr. *argentobismutite*). Tabiî gümüş ve bizmut sülfür. (*Eşanl.* MATİLDİT.) [L]

ARJANTOJAROZİT i. (fr. *argentojarosite*). Kim. Sulandırılmış tabiî demir ve gümüş sülfat. (L)

ARJANTOPİRİT i. (fr. *argentopyrite*). Tabiî demir gümüş sülfür $AgFe_2S_3$; gri ortorombik billûrlar şeklinde bulunur. (*Eşanl.* STERNBERJİT.) [L]

ARJİLOLİT i. (fr. *argilolite*). Felsit tüflerinden (feldispatlı küller) oluşmuş kaya: permiyen yereyleri içinde yaygındır; çoğunlukla felsofir püskürtmeleriyle birlikte görülür. (*Eşanl.* ARJİLOFİR.) [L]

ARJİRİ i. (fr. *argyrie*). Tıp. Uzun zaman gümüş tuzlarının kullanılmasıyle deri ve mukozanın bir yerinde veya her tarafında beliren gümüşî renk. (L)

ARJİRİT i. (fr. *argyrite*). Tabiî gümüş sülfür. (Bk. ARJİROZ.) [L]

ARJİRİTLER çoğl. i. (fr. *argyrides*). Gümüş tipi mineraller grubu. (L)

ARJİRİTROZ i. (fr. *argyrythrose*). Tabiî gümüş sülfoantimonyür. Formülü Ag_3SbS_3. Kristalleri eşkenar paralel yüzlüdür. (*Eşanl.* PİRARJİRİT, ANTİMONLU KIZILIMSI GÜMÜŞ.) [L]

ARJİRİZM i. (fr. *argyrisme*). Ağız yolu veya dokunmayle vücuduna gümüş giren kimselerin durumu. (*Eşanl.* ARJİROZ.)

— ANSİKL. *Arjirizm*, ya vücudun her tarafında veya herhangi bir yerinde olabilir. Had şeklinde, aşındırıcı zehirlerin etkisine benzer bozukluklar meydana getirir. *Yaygın arjirizm*, müzmin bir hastalıktır. Uzun zaman gümüş tuzlarının (nitrat, iyot bileşiği, v.b.) alınmasından ileri gelir. Mide ağrısı, karın sancısı, nefes darlığı, çarpıntı yapar. Diş etlerinin bitiminde mavimsi bir zırh belirir, deri esmerleşir (melanodermi). *Bir noktada arjirizm*, yalnız gümüş işleyen kuyumcularda görülür. Elin ve parmakların üstünde yuvarlak veya oval, donuk mavi renkte, küçük lekeler meydana gelir. Fakat genel durumda bozukluk görülmez. (L)

ARJİRODİT i. (fr. *argyrodite*). Tabiî gümüş ve germanyum sülfür; ortorombik sistemde billûrlaşır. (L)

ARJİROPİRİT i. (fr. *argyropyrite*). $Ag_3Fe_7S_{11}$ formülü gümüş ve demir sülfür. (Bu minerale *esnek gümüş sülfür* de denir.) [L]

Foto. Arjantin elçiliği (Paris), Almasy, Rosc Marie, Agence intercontinentale, A.F.P., Viollet (LAROUSSE)

ARJİROSERATİT i. Kim. (fr. *argyrocératite*). Tabiî gümüş klorür. (*Eşanl.* SERARJİRİT.) [L]

ARJİROZ i. (fr. *argyrose*). Tabiî gümüş sülfür. (*Eşanl.* ARJANTİT, ARJİRİT.)

— ANSİKL. Miner. *Arjiroz,* Peru, Şili ve Meksika'da bulunur; gümüş maden filizlerinin en iyisidir. Formülü Ag_2S. Billûrları kübik sisteme girer, yoğunlukları 7 ile 7.4 arasında değişir ve çok dövülgendir; bıçakla kolaylıkla kesilebilir. Siyaha çalan kurşunî gri renktedir. (L)

ARK veya **ARIK** i. Tarla ve bostanları sulamak için yeri kazarak açılan ve içinden su akıtılan üstü açık oluk; kanal: *Yeşil sazlı arklar, sık gül bahçeleri, alçak tarla çitleri* (Ömer Seyfeddin). *Sınırları su arkları boyunca sıra sıra dizilmiş ak söğütler çizer* (T. Buğra). *Mermer arklardan döne kıvrıla [...] sular akıp gidiyordu* (R. H. Karay). || *Değirmen arkı,* suyu değirmen çarkına göndermeğe yarayan su yolu.

— Mad. oc. Bir şantiyede galeri tabanında açılan uzunlamasına oluk; ya bir taban döşeği için veya suyun akmasını sağlamak için yapılır. || Bir kuyunun çeperinde açılan uzunlamasına oluk; üstten sızan suyu toplamağa yarar.

— Zır. Tarla, çayır ve bostanlarda fazla suların akıtılması veya bataklık bir arazinin kurutulması için açılan küçük kanal, oluk (*hark* da denir). [ML]

ARK i. Elektr. Bir gaz arasından çıkan ışıklı elektrik deşarjı; akım şiddetinin çok, potansiyel eğiminin az olmasıyle belirlenir ve genellikle deşarj arasında elektrotların kısmen uçmasıyle birlikte görülür. Bk. ANSİKL. || *Ark kaynağı,* bu işlemde gerekli ısı elektrik arkından elde edilir. || *Ark kömürü.* Bk. ANSİKL. || *Ark lambası.* Bk. LAMBA.

— Metalürji. *Ark fırını,* ısıyı elektrik arkından alan fırın. Bk. ANSİKL.

— Radyotek. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Elektr. *Elektrik arkı,* yeterli gerilimde ve doğru akımlı bir jeneratörün kutuplarına bağlı iletkenlerin uçları birbirine değinceye kadar yaklaştırılırsa, bir kıvılcım elde edilir. Birbirine değdikten sonra yavaş yavaş uzaklaştırılınca, uçlar arasındaki mesafe çok fazla olmadığı zaman, bu açıklığı dolduran ışıklı bir parıltı görülür. Bu ışıklı şeride *elektrik arkı* denir. İlk defa 1811'de Davy, elektrik arkının farkına varmış ve bu olayı incelemişti. Davy, elektrot olarak, odun kömüründen koni biçiminde iki çubuk kullanıyordu; Foucault, bunların yerine gazlı kömür çubuklar yerleştirdi. İşleyen bir arkta, pozitif kömürün ucu çukurlaşır, meydana gelen ışığın parlaklığı 10^8 nit'e yakındır, kraterden çıkar. Negatif uç ise sivrileşir. Krater, 3 700 Kelvin derecede, tam emici bir cisim gibi ışık saçar. Gerçek ısı ancak, karbonun tam olarak bilinmeyen yayış gücüne göre ölçülebilir, fakat bu güç kesinlikle bilinmediği için, arkın uzunluğu ve akımın şiddeti ne olursa olsun ısı 4 100 Kelvin derecesi olarak kabul edilir. Fitilli kömür kullanıldığında (merkez kanalında grafit ve madenî tuzlar karışımı olan kömür tüp) en parlak yeri alevi olan, sabit bir ark elde edilir. Eğer fitilin bileşiminde seryumlu toprak varsa ark, çok şiddetli akımlarda sabit kalır. Beck tarafından bulunan bu şiddetli ark, parlaklığı 10^9 nit'e ulaşan bir alev verir. Bir elektrik arkı, uzunluğun çeşitli değerleri için akımın şiddetine göre değişen kutup gerilimini gösteren eğrilerle belirlenir. Ark, alternatif akımda kullanılabilir ama, çoğu zaman, endüktans yardımıyle sabitleştirilmesi gerekir. Ark, projektörlerde ışık, fırınlarda ise ısı kaynağı olarak kullanılır; ark kaynağında büyük ilerlemeler olmuştur. || *Ark kömürü.* Ark lambalarında kullanılan, çubuk şeklinde yapılmış özel kömürler. Bunlar yandığı zaman çok ışık verir, az kül bırakırlar. Bu Grafit kömürü petrol kokundan yapılır. Diğer kömürlerden de yapılıyor. Parlak yanmaları için içlerine bazı tuzlar katılır. Kömürlerin kalınlığı arızanın şiddetine göre değişir; 10-30 amper için 12-14 mm, 40-60 amper için 17-22 mm'lik kömür kullanılır. Yüksek cereyan kuvvetlerinde mümkünse bakır kaplı 5-6-9 mm'lik kömürler kullanılmalıdır. Cam fanuslu vakum lambaları için 11-13 mm'lik kömürler lâzımdır.

— Metalürji. *Ark fırını*'nın ısınması, arkın elektrotlar arasında veya elektrotlar ve işlenecek maden banyosu arasında fışkırması ile gerçekleşir. Elektrotların banyoya göre yerleşimi göz önünde bulundurularak değişik fırın tipleri yapılabilir.

• *Banyo dışında ark fırını.* Moissan fırınının gelişmiş şekli olan bu fırınlarda ısıtma dolaylıdır: ark, elektrik hattının tek veya üç fazlı oluşuna göre iki, üç veya altı elektrot arasında fışkırır. Banyo, ışıma, ısı yayılımı veya iletimle ısıtılır (Stassano, Booth, Detroit, Pechiney fırınları).

• *Banyo üstünde ark fırını.* Bu fırınlarda ısıtma dolaysızdır; belli başlı iki çeşidi vardır.

• *Tabanı iletken olmayan fırınlarda* seri halde arklar elektrotlar ile banyonun yüzeyi arasında fışkırır, böylece Jül etkisi ve ısının yayılımıyle fırının ısınmasını sağlar. Bu çeşitten olan Héroult fırınları, en çok kullanılan fırınlardır. 1910'da 3 ton olan kapasiteleri 1965'te 150 tona çıkarılan bu fırınlar özellikle elektrikli çelik fabrikalarında geniş ölçüde kullanılır. *Yüksek elektrik fırını* aynı esaslar üstüne kurulmuştur, ama elektrotların banyonun yüzeyinde, körük ağzının altına yerleştirilmiş olması, cihazın tabanında şişkince bir özel profil kurulmasını gerektirir.

• *Tabanı tamamen veya kısmen iletken fırınlar* (Girod, Chaplet ve Brown-Boveri fırınları), yapısı magnezya olan iletken tabanın dayanıksızlığı sebebiyle daha az kullanılır; tabana çok ince ve kuşak demirler, elektrotlar veya suyla soğutulmuş iletken kütleler yerleştirilmiştir. Bu tiplerin gelişmiş biçimi olan *tükenen elektrotlu fırınlar,* şimdi ince çelik fabrikalarında veya özel metallerin durgun basınç veya vakum altında yeniden ergitilmesinde kullanılır.

— Radyotek. Salınımlı bir devrede paralel bağlanmış bir ark, bazı şartlar altında, kendini besleyen doğru akımı yüksek frekanslı alternatif akıma çevirebilir ve elektrik salınımları meydana getirebilir.

Eskiden telsiz telgrafta kullanılan arktan iki akım geçer: besleme akımı (doğru akım) ve salınımlı devrenin yarattığı alternatif akım. Bu şekilde elde edilen salınımlar, salınımlı kıvılcım boşalmasındaki salınımlar gibidir, ancak daha yüksek bir frekansa ulaşırlar, üstelik de sönümlü değillerdir. Bu çeşit destekli salınımlar, radyo yayınlarına imkân veriyordu. 1900'de Duddell tarafından icat edilen ark, birkaç yıl sonra Poulsen tarafından geliştirildi.

Ark jeneratörlerinin iki önemli sakıncası vardır: 1. Enerji dönüşümü, en elverişli durumlarda bile yetersizdir (En yüksek verim yüzde 40.); 2. Kondansatör devresi içindeki alternatif akım, saf bir sinüsoit değildir: ana dalgaya pekçok armonik eklenir. Bu armonikler ise, bu çeşit yayımı kullanan istasyonların yakınındaki radyoelektrik alıcılarının iyi işlemesine engel olur. Bu yüzden, bugün, radyoelektrik yayımlarında ark hemen hiç kullanılmaz. (LM)

ARKA i. Ön yüze karşıt olan, öbür yüz: *Başın arkası. Dağın arkasında bizim köyümüz var.* || [Giyim bakımından] Vücut: *Adnan Bey arkasından çıkarttığı elbiseleri...* (H. Z. Uşaklıgil). || Sırt: *Süleyman'ın arkasını okşadı* (S. Kocagöz). || İnsan veya hayvanın kıç kısmı. || Geri kalan kısım: *Arkası yarın. Hikâyenin arkası.* || Peş, art: *Arkasına iki sivil memur takılmış, firara teşebbüs ettiği takdirde...* (H. E. Adıvar). || [Bir şeyin] Gerisinde gizlenen, bilinmeyen: *O sözlerin arkasındaki gerçeği duyamıyorlar* (N. Ataç). || *Mec.* Koruyucu, dayanak: *Arkam sensin kal'am sensin dağlar hey* (Köroğlu).

Başkan Arturo Illia'nın göreve başlama töreni (1963)

Ne imiş? Herifin arkası varmış, kulak vermediler (K. Tahir). || Sıf. Ön yüzün karşıtında bulunan: *... pantolonun arka cebinden altın tabakasını çıkarıp cıgara veriyor* (M. Ş. Esendal). *Tevfik dükkânın arka kapısını açtı* (H. E. Adıvar).

— ÇEŞ. DEY. *Arka bulmak,* koruyucu kayırıcı bulmak: *Köylü bir arka bulmuştur artık, İnce Memed gibi bir arka* (Yaşar Kemal). || *Arka (sırt) çevirmek,* ilgisini kesmek: *Yavaş yavaş onlara arkamı çevirdim. Bunlar çok âdi ruhlu insanlardı* (R. N. Güntekin). || *Arka çıkmak,* bir kimseyi korumak: *İşe, Melek'le Sofya'da karışmış ahbaplarına arka çıkıyorlar* (K. Tahir). || *Arka planda,* geride: *Arka planda görülen ... harabeleridir.* Önemsiz. || *Arka (arkası) üstü,* sırtı yere gelecek şekilde, sırt üstü: *Arka üstü yattım ... kollarımı yanıma uzattım* (B. Felek). || *Arka vermek,* destek olmak, güç vermek: *Köroğluyum arka verdim dağlara/Kılıç kalkan hoş yakışır ellere* (Köroğlu). || *Arkada bırakmak,* geçmek: *Arkada bırakılan günler.* || *Arkada kalanlar,* ölen veya giden bir kimsenin geride bıraktığı yakınları: *Onun ölmesiyle arkada bıraktığı ailesi perişan oldu.* || *Arkadan (arkasından) söylemek,* bir kimsenin bulunmadığı yerde kendisini çekiştirmek, aleyhinde söz söylemek: *Arkadan neler söylerler orasını Allah bilir* (B. Felek). || *Arkadan vurmak,* ihanet etmek, kendisine inanan, güvenen kimseye haberi olmadan kötülük etmek. || *Arkası gelmek,* devamı olmak. || *Arkası kavi (pek, sağlam),* dayanacak yeri, sağlam koruyucusu bulunan. || *Arkası kesilmek,* devamı olmamak, bitmek, sonu gelmek: *Tebeddülâttan dolayı arkası kesildi* (Atatürk). || *Arkası mihrapta,* kuvvetli yerde. || *Arkası olmak,* koruyucusu, güveneceği bir kimsesi bulunmak. || *Arkası sıra,* hemen ardından, peşinden: *Beni tuzağa düşürmek için, arkam sıra adam çıkarmış* (Yaşar Kemal). Gıyabında: *Kulak verdim dört bir yanı dinledim / Arkam sıra gıybet eden çoğimiş* (Karacaoğlan). || *Arkası var,* devamı var. Koruyanı, dayanağı var. || *Arkası (sırtı) yere gelmemek,* kuvvetli olmak, yenilmemek, sarsılmamak. || *Arkası yufka,* verilen bir yemeğin arkasından başka yemek bulunmadığını anlatmak için söylenir. || *Arkasına almak,* taşımak, sırtına bindirmek: *Çuvalları arkasına aldığı gibi gitti.* || *Arkasına bakmadan gitmek,* geride bıraktıklarıyle ilgilenmeden bir yerden uzaklaşmak. || *Arkasına (peşine) düşmek (takılmak),* peşinden gitmek, takip etmek: *Osmanlılar göçiyorlardı, kalktım onların arkasına takıldım* (Ömer Seyfeddin). || *Arkasına sığınmak,* bir şeyi veya kimseyi kendine siper etmek, saklamak. || *Arkasından (peşinden) koşmak,* fazla ilgi duymak, düşkün olmak: *Sizin hâlâ onlarla meşgul olmanız, hâlâ onların arkasında koşmanız [...] kalblerin ihtiyacını tatmine kifayet e-*

Buenos Aires'in eski belediye binası. 1816'da **ARJANTİN**'in bağımsızlığı bu binadan ilân edilmişti

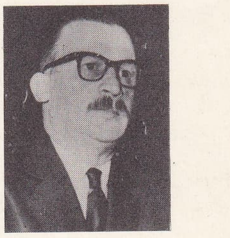

general Onganía

edebiyat

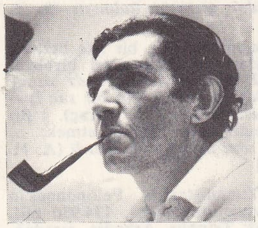

Julio Cortazar

Eduardo Mallea

Roberto Arlt

Jorge Luis Borges

Foto. Keystone Earl Leaf Camera Press, Valotaire, Maison Argentine (LAROUSSE)

der (H. Z. Uşaklıgil). *Ben arkasından koşulacak bir kız değilim ki* (R. N. Güntekin). ‖ *Arkasından teneke çalmak.* Bk. TE NEKE. ‖ *Arkasını almak,* bitirmek, sona erdirmek: *Misafirin (kalabalığın, sözün) arkası alındı.* ‖ *Arkasını (peşini) bırakmak,* vaz geçmek: *Sanmam ama tedbirli davranalım beyim! Arkasını bırakacaklardan değilim; gözüm üstünde* (R. H. Karay). ‖ *Arkasını getirmek (getirememek),* bir şeyi tamamlayabilmek, becermek (becerememek). ‖ *Arkasını sığamak,* sevgi ve şefkat alâmeti olarak sırtını okşamak: *Geldi bir ak kuş kanadıyla benüm / Arkamı sığadı kuvvetli katı* (Süleyman Çelebi). ‖ *Arkasını vermek,* dönmek: *Güneşe arkasını verdi.* ‖ *Arkaya atmak,* umursamamak, aldırmamak. ‖ *Arkaya bırakmak,* sonraya başka zamana bırakmak. ‖ *Arkaya geçmek,* ön taraftan geriye geçmek. ‖ *Arkaya kalmak,* ilerleyememek, geride kalmak. Giden veya ölen bir kimsenin arkasında yaşamağa devam etmek.

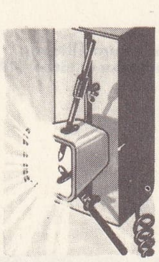

klişecilikte kullanılan elektrik arkı

— Ask. *Arka çantası,* erlerin sırtta taşıdıkları bez çanta; içine veya üzerine arazide gerekli olan şeyler konur.

— G. santl. *Arka yüz,* bir panonun, bir mihrap kanadının arka yüzü.

— Matbaac. *Arka baskı,* bir yaprağın ikinci yüzüne yapılan baskı. ‖ *Arka baskılı makine,* yaprağın bir geçişinde sayfanın iki yüzünü birbiri arkasından basan makine. ‖ *Arka kapak,* bir kitabın üstüne takılan cildin veya karton kabın arka parçası. (Ön kapakta kitabın ismi ve yazarının adı bulunduğu halde arka kapak genellikle boş bırakılır.) ‖ *Arka şeritler,* stok silindirli tipo baskı makinelerinde basılan formaları taşıyıp dışarıya çıkmasını sağlayan ve formaları çıkartma masası üzerinde istif eden sonsuz şeritlerin makine arkasındaki kısmı.

— Spor. *Arka çapraz,* güreşte bir oyun. Arkada bulunan güreşçinin öndeki rakibine kaptırdığı ellerini kurtarıp hasmının koltuğu altından geçirerek kle* takması.

— Tekst. *Arka çözgü,* bir dokuma tezgâhında, gücüler ile çözgü köprüsü arasında kalan, çözgü iplikleri kısmına verilen ad.

— Tıp. *Arka beyin,* embriyon beyinin, beyincik, halkamsı çıkıntı ve omurilik soğanını meydana getiren arka kısmı. (*Eşanl.* ARTBEYİN.) ‖ *Arka boşluk,* burun deliklerinin arka boşluğu, yutağın buruna bitişik kısmı. (Önden burun boşluklarına, alttan yutağa açılır. Epiplon arka boşluğu, periton boşluğunun bir uzantısıdır. Winslow aralığı ile periton boşluğuna açılır. Bu boşluk midenin arkasında ve pankreasın önündedir. Alt tarafını büyük epiplon kapatmıştır.) ‖ *Arka yutak,* bademciklerle damak eteğinin hareketli kenarı arkasında kalan yutak kısmı.

— Tiyat. *Arka plan,* seyircinin gözünden en uzakta bulunan perspektif çizgisi. ‖ *Arka resim,* bir kapının, pencerenin veya bir açıklığın arkasına yerleştirilen dekor veya boyalı kumaş parçası. (Dekoru tamamlamak, derinlik vermek veya sahnede çıplak yer bırakmamak için kullanılır.)

◆ **Arka arka** zf. Geriye doğru, ters olarak: *O acaip «tornistan» hareketiyle arka arka gide gide nihayet gidecek yer kalmaz* (H. R. Gürpınar).

— ÇEŞ. DEY. *Arka (arkası) arkaya (arkasına),* birbiri peşinden, aralık vermeden: *Çalgıcılar alay havası çalınca [...] hemen beş on kişi kalkıyor, arka arkaya dizilerek...* (Sabahattin Ali). ‖ *Arkadan arkaya,* gizli gizli, gıyaben: *Arkadan arkaya verilmiş bir karar karşısındayız* (Tanin).

◆ **Arkacı** i. *Mec.* Taraftar, arka çıkan, koruyucu.

◆ **Arkalı** sıf. *Mec.* Koruyucusu olan.

◆ **Arkalıç** i. Sırt hamallarının yük taşırken kullandıkları deriden yapılmış arkalık.

◆ **Arkalık** i. Sandalye, koltuk, kanape gibi oturulacak eşyanın, sırt dayamağa yarayan kısmı (bk. ANSİKL.): *Yolcularımızın çoğu en kalabalık saatlerde bile, kolunu koltuğun arkalığına atıp yayvan otururlar* (B. Felek). *Köşede paslı bir saç mangalla, arkalıksız bir iskemle vardı* (K. Tahir). ‖ Hasta yatağında yastıkları dik tutmağa yarayan âlet. ‖ Hamalların sırtlarında yük taşıdıkları semer, arkalıç: *Islanıp tavını almış kozalar, çinko arkalıklarla bir boş mağazaya [...] kırma makinesine taşınıyorlardı* (Orhan Kemal). ‖ Hırka, yelek, salta v.b. üste giyilen eski biçim elbise.

— ANSİKL. Mobilya. Mısır, Yunanistan ve Roma'da iskemlelerin *arkalığı* yüksek, ajurlu veya oymalı, dolgusuz ve yastıklıydı. Ortaçağda üzerine seccade konulan sandalye arkalıklarının yüksekliği sosyal sınıflara ve rütbelere göre değişirdi. Bazen üst kısmı çardak biçiminde kıvrılır, üzerindeki süsler, mimarî şekilleri andırırdı. XVI. yy. ın ikinci yarısında, nispetleri çok küçültülen *kollu sandalye*'lerin arkalıklarına, çivilerle tutturulan deri veya kumaştan yapılmış dolgular kondu. XVII. yy. da, çok yüksek olan arkalık dikdörtgen biçimini aldı, püsküllerle süslü kumaş veya kanaviçe işlemeleriyle kaplandı. Louis XV devrinde insan vücudunun biçimine uyan, bazen sabit, bazen takma bir dolgusu vardı. Louis XVI devrinde geometrik bir biçim aldı; çoğu zaman yan taraflarında küçük sütunlar bulunurdu. Jacob'un sandalyelerinde arkalıklar ekin demetleri, lir ve balon şeklinde oymalarla süslenmiştir. Direktuvar devrinde geriye doğru eğilen arkalık, Ampir devrinde kabalaştı, fakat Restorasyon devrinde yeniden yuvarlak ve ince şekiller aldı. XIX. yy. da kapitone modası çıktı. Modern üslûpta kafes oymalı arkalıklara dönülmüştür. XX. yy. da çok değişik biçim ve boyutlarda olan arkalık, çoğu zaman oturulacak yerle aynı parçadan (ağaç, madenî çubuk, kamış, bez veya plastik) yapılır ve üzerinde herhangi bir süs yoktur.

◆ **Arkalıksız** sıf. Arkası olmayan: *Önünde gövdesi kırk elli parça heykeller / İleride burnu kopuk başlar, arkalıksız beller* (M. A. Ersoy). ‖ *Mec.* Koruyanı olmayan. (ML)

ARKA. Esk. coğ. Anadolu'da iki yer adı: **1.** Kappadokia bölgesinde şehir. Melitene (Malatya) ile Arabissos (Efsus) arasındaki yol üzerinde, bugünkü Akçadağ (Arpa). **2.** Frigya bölgesinde köy. Uluborlu civarında olmalıdır. (M)

ARKAD i. (ital. *arco>arcata,* yay'dan fr. *arcade*). Mim. Aralarındaki mesafenin üst kısmı yay şeklinde olan sütun veya direk topluluğu: *Gerek dış cephesinde arkadlardaki sütunların sepet biçimli başlıkları...* (S. Eyice). Bk. KEMER. (ML)

ARKADAĞ, Kuan-lun* tepelerinin orta bölümüne verilen ad. Yang-çe buradan doğar. (L)

ARKADAŞ i. (türk. *arka* ve *-daş*'tan). Kendisine yakınlık ve dostluk duyulan kimse: *Geçende üç arkadaş konuşuyorduk...* (B. Felek). ‖ Bir yerde veya işte, kendisiyle tanışmağa ve yakınlık kurmağa yetecek süre bir arada bulunan kimse: *Bilmez miyim, kalem arkadaşım* (B. Necatigil). *Nazmiye isminde bir mektep arkadaşım var* (R. N. Güntekin). ‖ Bir hitap şekli: *Arkadaş, kamyon çamura saplandı... Az yardım et de çıkaralım* (R. N. Güntekin).

— ÇEŞ. DEY. *Arkadaş canlısı,* arkadaşlığa değer veren ve arkadaşlarına düşkün olan kimse: *Ben arkadaş canlısıyım* (Sabahattin Ali). ‖ *Arkadaş değil arka taşı,* fayda yerine zarar veren arkadaşlar için söylenir. ‖ *Arkadaş olmak,* bir kimseyle dostluk kurmak, samimî olmak: *Zamanla arkadaş olmuşlar ve birbirlerini çok sevmişler* (N. Araz). ‖ *Hayat arkadaşı,* eş; karı kocadan her biri. ‖ *Silâh arkadaşı,* bir savaşa beraber katılan ve kader birliği edenler. ‖ *Yol arkadaşı,* beraber seyahat eden kimseler.

◆ **Arkadaşça** zf. Dostça, samimî bir şekilde.

◆ **Arkadaşlık** i. Arkadaş olma hali, dostluk: *Onlarla yılların hasıl ettiği arkadaşlık birdenbire kırılmış gibiydi* (H. E. Adıvar). *Artık ne lise hayatı, ne geçmiş arkadaşlıkların sarhoş edici hatıraları, ne de Kirazlı Mescitteki iptidaî mektebi kalmıştı* (S. F. Abasıyanık).

— DEY. *Arkadaşlık etmek,* bir işte beraber bulunmak, huyları ve düşünceleri birbirine yakın olmak: *Eğer bozmazsa ben de sizinle hapisane arkadaşlığı etmek için bir suç işleyeceğime söz veriyorum* (Y. Z. Ortaç). ‖ Bir süre beraber bulunmak, refakat etmek: *... hanıma bir iki saat arkadaşlık ederdi* (A. H. Müftüoğlu). [M]

ARKADİA, Yunanistan'da Peloponnes'in ortasında bir yönetim bölgesi, 134 950 nüf. Yönetim merkezi *Tripolis.* Arkadia, sıradağlardan, uçurumlarla yarılmış kireçli yaylalardan, vâdilerden (Alpheios) ve daha nemli çukurluklardan meydana gelir. Yamaçlar, orman ve otlaklarla kaplıdır; havzaların dibi bataklıktır.

— Tar. Peloponnes'in merkezî dağ kütlesi *Arkadia* («Ayılar Ülkesi»), Pelasgoi denen yerli halkını muhafaza etmiş tek bölgeydi. Sert töreleri olan bu ataerkil çobanlar topluluğu, Isparta hegemonyasına karşı koydu ve bir cumhuriyetler konfederasyonu (Orkhomenos, Mantineia, Tegea v.b.) halinde teşkilâtlandı. Siteler her zaman, aşağı yukarı bağımsız kaldı; 370'te Epaminondas, Arkadia'nın başkenti yapmak niyetiyle Megalopolis'i kurdu. Fakat bunu tam başaramadı. Daha sonra Arkadia, Akhaia birliğine girdi ve ona en ünlü başkanı Philopoimen'i verdi. Roma'nın eline geçtikten sonra Yunan imparatorluğunun bir parçası oldu; Yunan krallığına katılmadan önce de Veneziklilerin, sonra da Türklerin istilâsına uğradı.

— Eskid. Batı şiir dilinde *Arkadia* kelimesi çoban mutluluğunun hüküm sürdüğü hayalî bir ülkeyi gösterirdi. Nicolas Poussin'in *Arkadia Çobanları* adlı tablosu bu mutluluğu canlandırır.

— Leng. *Arkadia lehçesi,* Arkadia'da konuşulan ve Akhai öbeğine bağlanan eski yunan lehçesi. (L)

ARKADİOS. Bk. ARCADIUS.

Arkadios sütunu, İstanbul'da Cerrahpaşa semtinde Avrat Pazarı denilen yerdeki taş anıt. Önceleri Kserolophos denilen yerde ve Arkadios forumunun ortasındaydı. Roma imparatoru Theodosius tarafından Gotlara karşı kazanılan zaferin şerefine, Doğu Roma imparatoru Arcadius'un emriyle 403 yılında dikildi. Sonradan imparator Theodosius II sütunun tepesine, babası Arcadius'un heykelini koydurttu (421). Deprem ve yıldırımlar ile çatlamış olan heykel, yakındaki halkı korumak için Ahmed III zamanında indirildi (1711). Anıtın eski durumuna ait seyyahların çizdiği resimler Bibliothèque nationale, British museum ve Cambridge'deki Trinity College koleksiyonlarında vardır. Heykel hariç, sütun 50 m yüksekliktedir. Sütun gövdesinin çapı 4 m'dir ve tepeye içeriden yuvarlak bir merdivenle çıkılır. Bugün yalnız kaide ve sütunun bir kısmı duruyor. Spiral şeklindeki firize ait parçalardan Eski Eserler müzesindeki Bizans salonunda örnekler vardır. Theodosius ve Arcadius'un zaferlerini gösteren bu süslemelerin tamamı kaybolmuştur. (M)

ARKADİOPOLİS, Esk. coğ. Anadolu'da iki şehir: **1.** Trakya'da bugünkü Lüleburgaz. Daha önceki adı Bergule idi. Sonradan imparator Theodosius burayı tahkim ettiği ve oğlu Arcadius'un şerefine bu şehri kurduğu veya 403'te bizzat Arcadius tarafından kurulduğu için Arkadiopolis adını aldı. Önce Bizye (Vize) piskoposluğuna tabiydi, sonra başpiskoposluk merkezi oldu. Şehir, 442'de Attilâ, 472'de de Theodorik ve iki defa da Hunlar tarafından zaptedildi. **2.** Güney Lydia'da Messogis dağı güneyinde bulunması muhtemel Titakazos şehrinin V. yy. da Arcadius şerefine aldığı ad olabilir. (M)

ARKAİZM i. (yun. *arkhaios,* eski'den fr. *archaïsme*). Kullanıldığı çağdan daha eski bir çağa ait bir biçim, bir yapı, bir kelime v.b. nin ayırıcı özelliği. Yeni. *Aşnılık.* ‖ Bu özelliği taşıyan kelime, yapı. ‖ Geçerliğini kaybetmiş, başka bir çağa mahsus şeylerin niteliği.

— ANSİKL. *Arkaizm* kelimesinin tam anlamı «Eskileri taklit»tir. Dilde «arkaizm» terimi, kullanıldığı çağdan daha eski bir çağa ait bir biçim veya sentaksın özelliğini belirtir. Genel olarak güzel sanatlardan söz ederken, arkaizm eski sanatçıların tarzlarını taklit anlamına gelir. Aynı zamanda neolojizmleri de ele almadan arkaizmler değerlendirilemez. Arkaizmler gibi neolojizmler de günün okurunu şaşırtır. Neolojizmler, az çok geçici bir modaya uyularak eski bir kelimeye birlikte kullanılan yeni kelimeler olabileceği gibi, yeni bir nesne veya bir kavramı belirtmek ihtiyacından da doğabilir.

Meselâ *arkaizm* karşılığında kullanılan, yeni bir terim olan *aşnılık* böyle bir kelimedir ve Eski Türkçe *aşnu* «önce, evvel» sözünden alınmıştır.

Edebiyatta iki türlü arkaizm ayırt edilir: bir kısmı, özellikle edebî metinlerde, gelenek yoluyla muhafaza edilir.

Başka bazı arkaizmler özel karakterdedir,

bunlara tarih incelemelerinde veya romanlarda rastlanır.

Arkaizmi sistemli olarak kullanan yazarlar, hattâ edebî okullar da vardır.

Dilbilgisi bakımından kelime, biçim ve sentaks arkaizmleri ayırt edilir.

Burada şunu belirtmemiz gerekir: mantıken arkaizmin tam karşıtı olan neolojizm, okur üzerinde aynı etkiyi uyandırır. Gerek kendi dilini kendi yaratan şairin, gerek işlenmiş bir dille yazan nesircinin yazılarında ölmüş veya yeni doğmuş bir kelime aynı şaşırtıcı izlenimi uyandırır. Bir dilin söz hazinesi her devirde bir miktar kelime kaybeder, öte yandan, çağlar boyunca artan oranda yeni kelimelerle ve zaman zaman da yeniden kullanılmağa başlayan eski kelimelerle zenginleşir.

Meselâ *budun* «millet», *us* «akıl» kelimelerini bugün yeniden canlandırıp kullanmak, kelime arkaizmi, *hava* kelimesini *heva*, *müdür* kelimesini *müdir* şekillerinde aslî telaffuzlara uygun olarak söylemek ve yazmak biçim ve imlâ arkaizmi, *ne idüğü (belirsiz)*, *böyle olsun için* gibi kullanışlar sentaks, *yavuz* ve *yaman* kelimelerini aslî mânâlarına uygun (kötü) olarak kullanmak semantik (anlam) arkaizmi olur.

◆ **Arkaik** sıf. (fr. *archaïque*). Yazarın yaşadığı çağdan daha önceki çağa ait bir veya birçok özellik taşıyan kelime, cümle yapısı v.b. için kullanılır: *Dört sütunlu yunan haçı şeklinde arkaik özellikler gösteren bir bizans kilisesi de önemlidir* (Semavi Eyice).

— G. santl. *Arkaik sanat, üslûp*, bir sanatın ilk çağlarındaki ilkel evresi. (LM)

ARKAL i. Afganistan steplerinde yaşayan muflon (yabanî koyun) türü (*Ovis arkal*). [L]

ARKALAMAK geçl. f. Arkasına almak, yüklenmek. ‖ *Mec.* Bir kimseye destek olmak, yardım etmek, korumak: *Hala Hanımı arkalamağa kalkan müdürü de bir güzel tersledi* (Kemal Tahir).

◆ **Arkalama** i. Koruma, bir kimseye destek olma: *Vali Azmi Beyden arkalama mektupları getirttim* (Kemal Tahir).

◆ **Arkalanmak** edilg. f. Kendisine yardım edilmek, destek olunmak. (M)

ARKALOKHORİ, Orta Girit'te yer. Minos kültüründen kalma (yaklaşık olarak 1600-1500), kayalara oyulmuş tapınak; içinde iki ağızlı tunç, gümüş ve altın baltalar ile tunç kılıçlar bulunmuştur. Burası, yunan geleneğinin Dikte tepesi eteklerindeki Zeus mağarası olabilir. (L)

ARKAN (Seyfi), türk mimarı (İstanbul 1908 -ay.y. 1966). Güzel Sanatlar akademisini bitirdikten sonra Almanya'ya gönderildi. Dönüşte Güzel Sanatlar akademisi şehircilik hocası oldu. Çankaya Hariciye köşkü yarışmasını kazandı (1933). Çalışmalarını beğenen Atatürk, kendisine Florya Deniz köşkü, Umumî Kâtiplik, Yaverlik köşkleri gibi yapıların projelerini yaptırdı (1934-1935). Gerçekleştirdiği önemli işler arasında Ankara'da, Sümerbank umum müdürlük binası (1935), İller bankası umum müdürlük binası (1935), İstanbul'da Yolcu salonu (1939) gibi yapılar vardır. (M)

ARKANİT i. (fr. *arcanite*). Miner. Hava ile temas edince değişime uğramayan potasyum anhidrosülfat. (L)

ARKANSAS, A.B.D.'nin ortadoğu bölgesinde eyalet. Topraklarında, Mississippi'ye dökülen Arkansas ırmağı, kuzeybatı-güneydoğu yönünde akar; 139 470 km²; 1 744 000 nüf. Başkenti: *Little Rock*, Arkansas ırmağı üzerinde. Toprakaltı servetleri arasında kömür, özellikle de önemli bir alümin sanayiinin kurulmasına yol açan boksit bulunmaktadır (Hurricane Creek). Tahıl ve pamuk ekimi.

— Tar. De Soto, Arkansas bölgesinin bir uçtan bir uca ilk geçen gezgindir (1541); onu 1673'te Marquette, 1682'de Cavalier de La Salle izledi. Böylece Arkansas, 1721'de Louisiana topraklarının yönetim merkezlerinden biri oldu. 1803'te A.B.D.'ye bırakılan bölge önce Louisiana'ya (1805), sonra Missouri'ye (1812) bağlandı ve 1819'da bağımsız bölge, 1836'da da eyalet oldu. 1861'deki kuzey-güney ayrılığından iki yıl sonra kuzey ordusu burayı ele geçirdi. 1868'de tekrar eski yerini aldı. Arkansas eyaleti, Washington'daki kongreye iki senatör ve altı temsilci gönderir. Arkansas'ta, üyeleri 4 yıl için seçilen 35 kişilik bir senato ile iki yıl için seçilen 100 üyelik bir temsilciler meclisi vardır. (L)

ARKANSAS, A.B.D.'de Mississippi ırmağının sağdan aldığı kol; 3 300 km. Kayalık dağlardan doğarak büyük ovaların bir kısmının suyunu boşaltır ve Tulsa yakınından geçer. (L)

ARKANSİT i. (fr. *arkansite*). Kristalleri gri siyah olan bir brukit (Titan oksidi) cinsi. (Bu tür Arkansas'ta bulunur; çoğunlukla anatazla bir aradadır.) [L]

ARKANSON i. (fr. *arcanson*). Terebantinin damıtılmasından elde edilen ve genellikle *kolofan* adı verilen sarımsı reçine. (L)

ARKAS, Zeus ile Kallisto'nun oğlu. Arkadia adı ondan gelir. Lykia'daki Zeus tapınağına girdiği için ayı haline sokuldu; annesiyle birlikte Büyükayı ve Küçükayı burçlarını meydana getirdi. (L)

ARKASTA. Esk. coğ. Anadolu'nun Pisidia bölgesinde köy. Eğridir ile Beyşehir gölleri arasında bulunduğu tahmin ediliyor. (L)

ARKE (fr. *arqué*). Koreografi. Dizleri bitişmeyen veya az bitişen bale oyuncuları için kullanılır. (L)

ARKEBÜZ veya **ARKEBUZ** i. (hollanda dilindeki *hakebusse*'den ital. *archibuso*, fr. *arquebuse*). Eskiden omuzda taşınan tüfek. ‖ *Arkebüz şövalyesi*, XVI. yy. da arkebüzle atış talimleri yapmak amacıyle kurulmuş bir birliğin üyesi.

— ANSİKL. 1477'de Louis XI'in orduları Arras'ı kuşattıkları zaman, içeridekiler, *arbalet* yerine, *el topu* adı verilen bir silâh kullandılar. Tarihçi Commynes'e göre bu silâh, Moret savaşında (1476) *arkebüz* adını aldı. O günlerde bu silâh çok ağırdı ve iki kişi tarafından kullanılırdı. Ateş etmek için, silâhın kabzasını yere çakılı bir yaba üzerine dayamak gerekirdi. Ateşleme sistemi arbaletinkinden alınmıştı. Sonradan bu sistem değiştirildi: barut bir fitille (*fitilli arkebüz*, yağmurda kullanılamazdı) veya dişli bir çarkın, pirit parçasına sürtülmesiyle (*çakmak zemberekli arkebüz*, XVI. yy. başlarında) ateşlenmeğe başlandı. Arkebüz ile beş dakikada bir mermi atılırdı. 1570'e doğru arkebüzün yerini *mousquet* (alaybozan) aldı.

◆ **Arkebüzcü** i. Arkebüz kullanan asker. ‖ XVII. ve XVIII. yy. larda, kundak üzerine oturtulmuş ateşli silâh yapanlara verilen ad.

— ANSİKL. 1525'te Pavia'da Karl V, ispanyol *arkebüzcü*'leri sayesinde galip gelince Fransa'da da hemen *arkebüzcü birlikleri* kuruldu. Hafif donatımlı olan bu arkebüzcüler, bel kayışlarında kılıçla kama taşırlardı. İspanya ve Fransa'da *atlı arkebüzcüler* de vardı. (L)

ARKEGON i. (fr. *archégone*). Şişe biçiminde dişi organ. İçinde *oosfer* veya *dişi gamet* bulunur. Bazı suyosunlarında, bütün *karayosunlarında* ve *eğreltilerde* (eğreltiotları ve yakın bitkiler) ve bazı *açıktohumlularda* görülür.

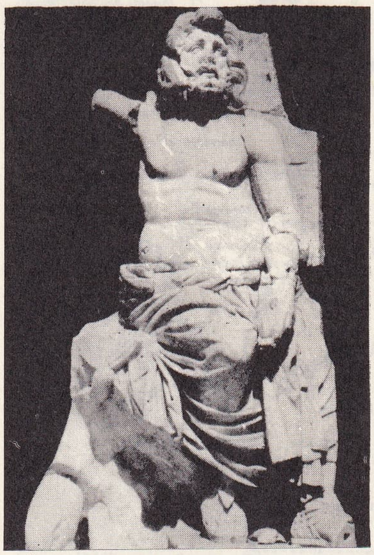

İzmir agorasında bulunmuş mermerden Poseidon heykeli (M.Ö. II. yy.)

Arkadios sütunundan kabartmalar

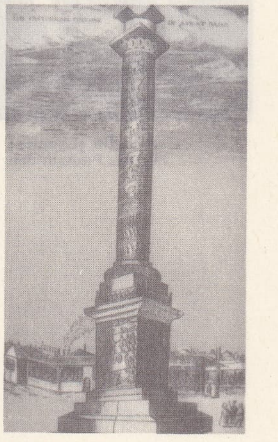

Arkadios sütununun eski hali

— ANSİKL. *Arkegon*'un ağzı daima suda açılır. O zaman peltemsi bir madde (eğreltiotlarında malik asit) salgılar. Bu madde, kemotaksi etkisiyle, oldukça uzaktan erkek gametleri kendine çeker. Bu gametlerden biri arkegonun içine girer, oosferle birleşerek döllenmeyi sağlar. (L)

ARKEGONLULAR çoğl. i. Arkegonu bulunan bitkiler. Arkegonlular, *karayosunları* (karayosunları ve ciğeryosunları) ile *eğreltileri* (eğreltiotları ve bunlara yakın bitkiler) kapsar (L)

ARKENKEFAL i. (yun. *arkhe*, emretme ve *egkephalos*, tümbeyin'den). Antropol. İnsan beyni. Yapısı ve girinti çıkıntılarının çokluğu ile diğer hayvanlarınkinden üstün olduğu için insan beynine antropolojide bu ad verilir. (L)

ARKEOGRAFİ i. (fr. *archéographie*). Karakalem, yağlıboya, heykelle eskiçağ sahnelerinin canlandırılması. (L)

ARKEOLOJİ i. (yun. *arkhaios*, eski ve *logos*, ilim'den, fr. *archéologie*). Eski medeniyetlerin anıtlara ve eşya kalıntılarına dayanılarak incelenmesi. Bu kalıntıların sanat eseri olması şart değildir. ‖ *Tarih öncesi arkeolojisi*. Bk. TARİH ÖNCESİ.

Arkeolojinin tanımları ve tarihçesi

Arkeoloji kelimesinin kapsadığı kavramlar her devirde aynı değildir. Halikarnassos'lu Dionysos, Roma tarihini anlatan eserine «*Arkeoloji*» adını verdiği zaman geniş anlamıyle Roma'nın bütün geçmişini kastediyordu. Bu kelime uzun süre kullanılmadı, daha sonra *arkeoloji* ve *arkeografi* arasında tercih yapamayan Lyon'lu Jacques Spon tarafından XVII. yy. da yeniden ortaya atıldı. Bugün arkeoloji, bütünüyle geçmişin değil, şekilli ve maddî varlıkların ilmidir. Meselâ yunan arkeolojisi, yunan medeniyetini tanımlayıp ortaya çıkaran bütün taşınır ve taşınmaz şeylerin incelenmesidir: tapınaklar, istihkâmlar, limanlar, heykeller, vazolar, bronzlar, mezarlar. Papirus veya yazılı taşları da bu arada sayabiliriz; ama metinlerin incelenmesi başka bilgi kollarına girer. (Bk. EPİGRAFİ, PALEOGRAFİ.)

Homeros, arkeolojinin babası sayılır: gerçekten de destan, çöküp gitmiş parlak bir medeniyetin bütün eski yapıtlarını yeniden canlandırır. Thukydides de anlattığı medeniyetlerde yapıtların önemini kavramıştı. Arkeoloji, özellikle parlak bir geçmişin özendiği gerileme devirlerinde gelişir. Strabon, Lukianos, Athenaios, Plutarkhos, özellikle Pausanias «eskiye düşkün» kimselerdi. Romalılar arasında da Varro, Vitruvius, Plinius ve özellikle görüp hayran kaldığı yunan anıtlarının birer eşini Tibur'daki bahçesinde yaptıran imparator Hadrianus sayılmağa değer. Ortaçağ boyunca, eski sanat hep ilgiyi çekmekte devam etti; ama arkeolojinin bir ilim

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

Arkadia çobanları Nicolas Paussin'den

ve tutku olarak doğuşu Rönesans'ta olmuştur: «Arkeoloji yoktur, yalnız arkeologlar vardır» deyimi bu devir ve günümüz için, yani arkeolojik araştırma yönteminin açıklığa kavuşmasına kadar geçerli kalmıştır. Büyük romalı hatip Cola di Rienzo'nun, italyan birliğini kurmak için gösterdiği çabalar, antik latin eserlerine duyulan hayranlık yüzünden desteklendi. Koleksiyon hevesi ve ticaret amacıyle Ancona'lı Ciriaco bütün Doğu Akdenizi dolaştı.

Arkeolojinin gelişmesinde büyük yararları olan Fransızlar, XVII. yy. da Peiresc, Courmenin, Nointel, Spon, XVIII. yy. da Bernard de Montfaucon, Paul Lucas, rahip Barthélemy, Choiseul-Gouffier'dir. 1687 İnfilâkından 14 yıl önce Nointel, Parthénon'daki heykellerin resimlerini yaptırmıştı. Choiseul-Gouffier de Truva'da bir kazıya girişti. XVIII. yy. da Klasik Antikçağ harabelerine karşı tutku uyandı. Gravürcü Piranesi, Pompei ve Herculanum kazılarıyle ortaya çıkan bu tutkunun temsilcisidir. Bununla birlikte, fransız Caylus ve alman Winckelmann bu alanda en önemli iki addır. XIX. yy. da Mısır'a yapılan sefer ve Parthénon mermerlerinin Londra'ya (lord Elgin) gönderilmesiyle arkeoloji ilmi daha da gelişti. Yunanistan ve Roma belli başlı araştırma konusu kalmakla birlikte, arkeoloji çalışmaları başka bölgelere de sıçradı. Böylece Mısır (Champollion, Lepsius, Mariette), Yakındoğu tarih öncesi (Boucher de Perthes), Kolomb öncesi ve XX. yy. başında Girit arkeolojileri doğdu.

Arkeoloji ilim ve tekniği

Ufak tefek bazı değişiklikler dışında, bütün devirler için geçerli bir arkeoloji ilim ve tekniği vardır. Arkeolojinin kendini yenilediği ve zenginleştirdiği kazılarda bu yöntem birliği elle tutulur bir şekilde görülür. Arkeologlar arasında sık sık tekrarlanan bir söz vardır: kazmak, aslında yok etmektir, derler. Hem de iki şekilde yok etmek. Bir kere, duvar parçalarını veya metrelerce toprağın altında kalmış eşyaları açık havaya çıkarmak. onları yavaş yavaş bozulmağa bırakmak demektir. Şu halde, çıkarılan kalıntıları sağlam olarak sergileyebilmek veya hiç olmazsa bozulup gitmekten kurtarabilmek için onları korumak, bazen de yenilemek arkeoloğa düşer. Yok etmenin ikinci şekli de birincisi kadar zararlıdır: toprakta kalan belirtilerin yok olması. Yüzyıllar boyunca oynanmış dram en ince ayrıntısına kadar oradadır. Bir vazo parçası veya kırık bir heykelin toprak içindeki yeri ve duruşu, hattâ o heykelin kırılış şekli, para hazinesinin gömüldüğü gizli yer v.b. binlerce yıllık bir hayatın aşamalarını belirtmeğe yarayan ipuçlarıdır. Bir kazıda her şey açık, bütün belgeler okunaklı değildir; bu yüzden belgeleri yalnız kazıcının bilmesi, dolayısıyle onun değerlendirmesi doğru olmaz; görevi, kazı sırasında yok ettiği her şeyi kâğıt üzerine aktarmaktır. Arkeoloji tekniğinde üzerinde durulacak dört işlem vardır: keşif; çalışma boyunca bulunan bütün verilerin kaydı; eşyanın, özellikle maddesi ve yapım tarihi yönünden incelenmesi; kalıntıların ve bulunan eşyanın korunması.

● *Keşif.* Bir yandan tarihî belgeler ve bölgesel gelenekler, öte yandan rastgele buluşlar veya gerektiğinde sondajlarla tamamlanan toprak yüzeyinin metotlu bir şekilde taranması (duvar kalıntıları, bitki örtüsündeki farklar) arkeolojik aramada rol oynayan işlemlerdir. Klasik arkeolojide, toprak üzerinde dağılmış çanak çömlek parçaları çok defa kazı yapılacak bölgenin yerini kabataslak belli eder. Havadan çekilen fotoğraflarla arazinin incelenmesi bu alanda yeni imkânlara yol açmıştır (Suriye çölünde P. Poidebard'ın çalışmaları). 1942-1944 Yılları arasında ingiliz havacıları, Akdeniz ülkelerinin kesinlikle havadan fotoğraflarını çekmişlerdi: bu belgeler şimdi bütün arkeologlarca sistemli bir şekilde incelenmektedir. Ayrıca, önemli bölgeler tekrar havadan taranarak tamamlayıcı yöresel araştırmalar yapıldı. Tunus, Po ve Rhône vâdileri, İstriya v.b. de çok geniş alanlara yayılmış Roma kolonilerinden kalma izlerin bulunması havadan alınan fotoğraflar sayesinde olmuştur. Yine havadan çekilen fotoğraflar, Etruria'da binlerce mezarın bulunmasına yol açtı. Ayrıca mezarlara daldırılan fotoğraf makineli sonda sayesinde kazının gerekli olup olmadığına da karar verilebildi. Çok derin yerlerin incelenmesinde sanayi sondalarından yararlanıldı. Jeofizik, pedoloji, toprakların kimyevî analizi, arkeolojik araştırmaya yerine göre yardımcı olan ilim dallarıdır. Arkeolojik arama, petrol aramanın çeşitli tekniklerinden, özellikle magnetometreden yararlandı. Bu yöntem Sybaris kazıları (1963) sırasında dikkate değer sonuçlar verdi.

● *Kazı.* Eski arkeologlar yalnız eşya aramakla yetinirlerdi; bugünküler, arkeolojik bölgelerin tarihini de aydınlatmağa çalışıyorlar. Buna stratigrafik yöntem denir; ilk defa tarih öncesiyle uğraşanlar, yani prehistoryacılar tarafından kullanılmıştır. Bu yöntemle, jeolojik olaylar, temel hendekleri, kuyular, az veya çok derin mezarlar, tesviye işleri gibi arazinin devamlılığını yer yer bozan engebeler göz önünde tutularak o bölgedeki yerleşmelere (dolayısıyle medeniyetlere) ait tabakalar belirtilebilir. Eski bir tabakaya, birkaç kuşak veya birkaç yüzyıl sonraki bir medeniyetin eşyalarını sokmağa imkân veren bu derinlemesine müdahaleleri meydana çıkarmak her zaman mümkündür. Bu arada, açık havaya çıkarılırken ansızın tahrip olabilecek şekillerin uygun usullerle korunması gerekir (meselâ yangında yanmış veya yanmamış tahta eşyalar). Pompei'de, felâket anında kömürleşip oldukları gibi kalan insan ve hayvan kalıntıları kadar geçmişi gözümüze canlandıran bir şey olamaz.

Kazı sırasında en küçük olayları olduğu gibi not eden arkeolog, mümkün olduğu kadar eksiksiz ve kendi yorumunu kontrole yarayacak bir belge hazırlar. Bu çalışma, belgelerden hareket ederek olayları tekrarlamak ve tahminî bir kronoloji kurmak için gereklidir. Sonradan, kesişmelere ve karşılaş-

İzmir'de bulunmuş mermerden genç kadın başı (M.Ö. II. yy)

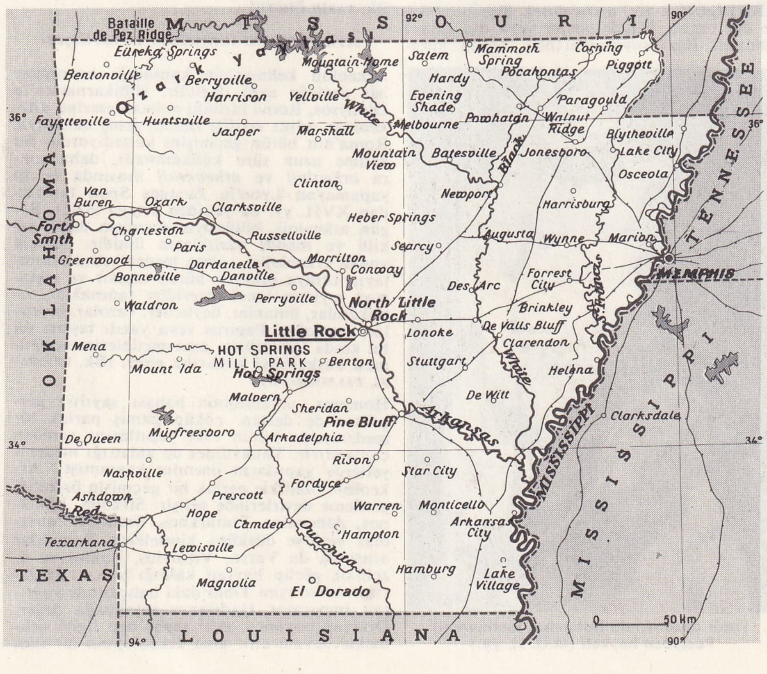

ARKANSAS haritası

Piazza Armerina yakınında bulunan imparator villası (Sicilya)

Foto. Giraudon (LAROUSSE) ; MEYDAN arşivi

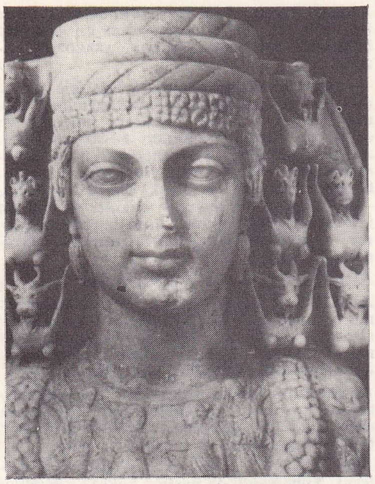

Efes'te Artemis heykeli (Hadrianus devri, M.S. 117-138)

tırmalara dayanarak kesin kronolojiyi ortaya koyacak dayanaklar bulunur.

● *Denizaltı arkeolojisi.* İlmî temellere dayanan denizaltı kazılarına ancak 1950'den sonra sistemli bir şekilde başlanabildi. Cousteau-Gagnan dalgıç elbisesinin bulunmasıyle bu alanda kesin bir ilerleme oldu. Daha önceleri, balık avları sırasında tesadüfen önemli buluşlar yapılmıştı. 1898'de *Cerigotto Ephebosu* ve 1925'te *Marathon Ephebosu* bu şekilde tesadüfen bulundu (her ikisi de Atina Millî müzesindedir). Borély (Marsilya) ve Tunus müzelerindeki anforaların çoğu da bu şekilde çıkarıldı. 1950'den sonra kuvvetli makineler kullanılarak Narbonne'daki Augustus tapınağının 13 parça mermeri, sütunları ve başlıkları çıkartıldı: Albenga (İtalya) açıklarında ve Spargi (Kuzey Sardunya) adası çevresinde yapılan kazılarda da aynı yöntem kullanıldı. Salomon Reinach, Akdeniz'den dünyanın en zengin eski eserler müzesi diye bahseder. İlk araştırmalar en çok Korsika dolayları ve İspanyol sularında verimli oldu. Tahta, toprak altında çürüdüğü halde denizde bozulmadan kalabilir. Yeni bir ilim dalı olan denizaltı arkeolojisini büyük çapta bir gelişme beklemektedir. Dalgıç ile arkeolog arasındaki bağlantıyı sağlamak için 1950'den beri interfon'dan yararlanılır. Amerikalı arkeolog George F. Bass, 1964'te ilk olarak 5 m uzunluğundaki küçük bir denizaltı ile 180 m derinliğe 10 saat süren dalışlar yaptı. 1966'da alınan bir kararla bütün fransız kıyılarında arkeoloji araştırmaları yapmak için bir daire kuruldu. Merkezi Marsilya'dadır. Tamamıyle arkeolojik araştırmalara ayrılan *Archéonaute* gemisi 1967'de servise girdi.

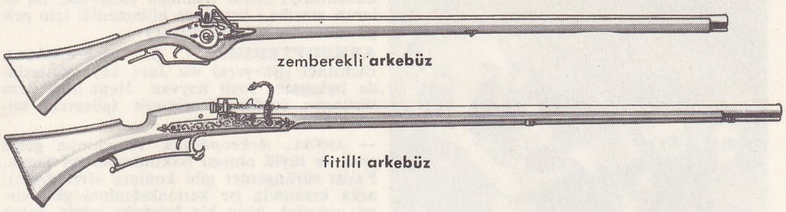

zemberekli arkebüz

fitili arkebüz

● *Hava arkeolojisi.* Bu teknik yardımıyle arkeolog, mikrorelyeflerin yaptığı gölgeleri, toprağın renk farklılaşmalarını ve bitki örtüsünün yayılışını inceleyerek yolları, yeraltı mezarlarını, müstahkem mevkileri, yeri belli olmayan yerleşme bölgelerini, fosilleri, hattâ denizaltındaki izleri bulur. Böylece arkeolog, çalışmalarını gösteren defterini hazırlar, kazılara yön verir ve rezervler meydana getirir. En ilgi çekici keşifler, Eski Yunanistan'ın kaybolmuş kolonilerinde, İtalya'nın antik limanlarında (general Schmiedt) ve Somme bölgesinin Galya-Roma yerleşmelerinde (R. Agache) yapıldı.

● *Buluşların teknik incelenmesi.* Üslûp ve estetik yönünden incelemeler dışında, arkeolog, gün geçtikçe madde ilimlerine daha çok baş vurmaktadır. Belki pek yakın gelecekte, bir çömlek toprağı ile bir çömlek kırığının karşılıklı incelenmesi (spektrografya, analiz) sonunda bir vazonun yapıldığı yeri bulmak mümkün olacaktır. Tam tarihin bulunmasında, yirmi yıldan beri en çok ilerleme kaydeden yöntem «karbon 14» yöntemi, yani eşyadaki radyoaktif karbon miktarının araştırılmasıdır. Bu yöntemin klasik veya Ortaçağ arkeolojisinde daha geniş bir çapta kullanılmaması · yöntemin henüz kesinliğe varmamış olmasındandır. Flora gelişmesinin incelenmesiyle bazı arkeolojik çevrelerin (Danimarka, Hollanda) tarihlerini tespit etmeğe yarayan palinoloji'yi (veya polen analizi), fosilleşmiş kemiklerin flüor bakımından incelenmesini, pişmiş toprakların mıknatıslanma derecesinin ölçülmesi gibi yöntemleri burada yalnız saymakla yetineceğiz.

● *Kalıntıların ve eşyanın korunması.* Bir çok anıt ve eşya, ışığa çıkarıldığı anda bozulmağa yüz tutar: pişmemiş tuğla veya tüf duvarlar dağılır; alçıtaşı kaldırımlar (phaistos) kırılır, dökülür v.b. Bunun için granit, mermer ve sert taşlar dışındaki eşyanın örtülüp korunması, temizlenmesi, elden geldiğince ilk parlaklığına kavuşturulması, hiç olmazsa bulundukları durumda muhafaza edilmeleri gereklidir. Bundan sonra kimyagerin görevi başlar. Bu alanda büyük başarılar elde edilmiş (Oslo'da, Oseberg viking gemisi), temizleme ve restorasyon atelyeleri gerçek laboratuvarlar haline gelmiştir.

Türkiye'deki arkeoloji araştırmalarının tarihçesi

Anadolu'da ilk kazıya Troia'da (Hisarlık) H. Schliemann başladı (1871). Fakat bu kazı ilmî araştırma metotlarından çok uzaktı. IV. Dörpfeld daha sistemli olarak bunu devam ettirdi. Ayrıca ilkçağ yunan ve roma medeniyetlerini araştırmak için Almanlar Bergama, Priene, Miletos, Didyma'da; Avusturyalılar Ephesos'ta; Amerikalılar Sardes'te kazılar yaparak önemli sonuçlar aldılar. Bu arada E. Chantre, Anadolu'daki gezi ve kazıları ile (1893-1894) hitit eserleri üzerinde durdu. İstanbul müzeleri adına Makridi, H. Winckler, Boğazköy'deki hitit arşivini çıkarttılar. Kargamış'ta L. Woolley, Sakçagözü'nde J. Garstang, Zincirli'de von Luschan geç hitit devri sanatını incelediler. Birinci Dünya savaşından sonra kazılar daha sistemli hale geldi, böylece de Anadolu kültürünün komşu ülkelerle kıyaslamalı stratigrafi ve kronolojisi yapılmağa başlandı. Kültepe'de Hrozny, Alişar'da V. D. Osten (1927-1932), Boğazköy'de K. Bittel (1931-1939) hitit ve frig kültürlerini inceledi. Özellikle Hamdi Bey kazıların sistemli hale gelmesinde gayret gösterdi (1881). Cumhuriyet devrinde Millî Eğitim bakanlığı adına H. Z. Koşay ve R. O. Arık, Ahlatlıbel, Göllüdağ ve Karalar'da kazılarına başladılar. Özellikle Türk Tarih kurumunun kurulmasından sonra Anadolu'nun çeşitli yerlerinde çeşitli çağları ve onların kültürlerini tanıtan kazılar, yerli ve yabancı araştırıcılar tarafından yapıldı. Kazılara ve müzeciliğe önem verildi. Son yıllarda Halikarnassos'da (Bodrum) Pensylvania üniversitesi adına Prof. G. Bass'ın yönetiminde denizaltı arkeoloji araştırmalarına da başlandı. Türk balık adam arkeologların da katıldığı araştırmalarda çıkan çeşitli *batık*'lar Bodrum müzesinde sergilenmeğe başladı.

● *Müracaat usulleri.* Türkiye'de kazılar ilim adamları veya arkeoloji uzmanları tarafından yapılır. Yalnız kazı yapacak kimsenin Türk Tarih kurumuna baş vurması gerekir. Kurumun üyelerinden birinin tavsiyesi alındıktan sonra Millî Eğitim bakanlığına bağlı Eski Eserler ve Müzeler genel müdürlüğüne baş vurulur ve kazı yapma hakkı istenir. Kazıyı ya Türk Tarih kurumu, ya Eski Eserler ve Müzeler genel müdürlüğü finanse eder veya ilgili fakültelerin bu iş için ayrılan fonları kullanılır. Kazı yapan kimsenin kazı yaptığı yere en yakın Maarif müdürü ile temasa geçmesi şarttır. Kazı yapmak isteyen heyetler ise Eski Eserler ve Müzeler genel müdürlüğünden izin alırlar ve yanlarına bir türk

arkebüzcü (XVI. yy.)

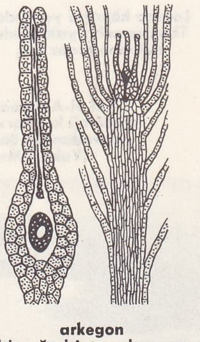

arkegon (solda eğreltiotu arkegonu, çok büyültülmüş; sağda karayosunu arkegonu, bir sap kesitinin ucunda)

solda Didyma, Apollon tapınağı; sağda Apollon tapınağından bir kabartma (Söke-Aydın)

Foto. MEYDAN arşivi

denizaltı **arkeolojisi** Palinuro anaforlarının çıkartılması (İtalya)

«Cehennem» Ege denizindeki **arkeoloji** araştırmalarında bulunan mermer heykel (Millî müze, Atina)

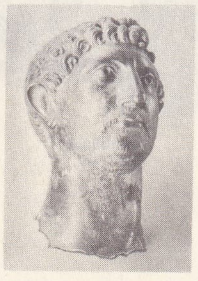

Londra köprüsü yanında, Thames nehri yatağında bulunan bronz baş

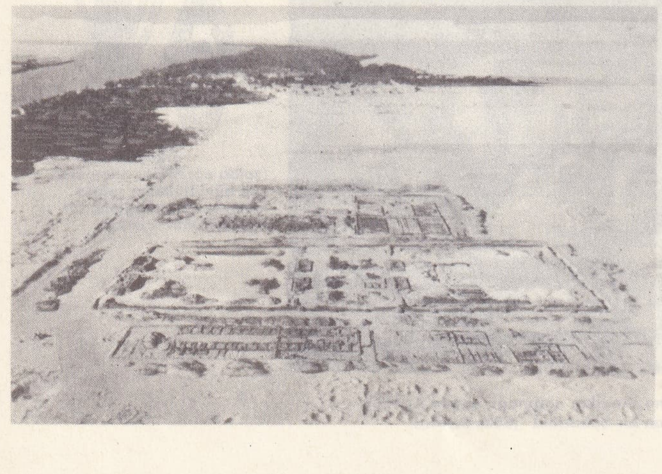

Tell el-Amarna'da arkeoloji kazılarının havadan görünüşü (Yukarı Mısır)

arkeolog denetleyici olarak verilir. Kazıyı kendi paraları ile yaparlar. Yalnız yerli ve yabancı hafirler, buldukları eserleri türk müzelerine göndermek ve ilmî yayınlarını yapmak mecburiyetindedirler. Ayrıca define arayıcıları da Eski Eserler ve Müzeler genel müdürlüğünden izin alırlar ve yanlarına gene bir arkeolog denetleyici verilir.

Elektronik donanımların kullanılması, arkeolojik katalogların otomatik olarak hazırlanmasını, matematik sınıflandırmanın kolayca yapılmasını ve karışık bazı tarihî problemlerin aydınlanmasını sağladı. Bu çeşit merkezler Rusya ve Amerika'da da bulunmaktadır. UNESCO tarafından Roma'da uluslararası bir arkeolojik merkez kuruldu; burası bütün uluslara yöntem, donatım ve malzeme konularında en yeni bilgileri vermektedir.

◆ **Arkeolog** i. (fr. *archéologue*). Harabe halinde veya kazılarla ortaya çıkan eski anıtları araştırma veya inceleme konusunda uzmanlaşmış bilgin.

◆ **Arkeolojik** sıf. (fr. *archéologique*). Arkeolojiye ait: *Arkeolojik çalışmalar.* (LM)

ARKEOMAGNETİZM i. (fr. *archéomagnétisme*). Arkeolojik geçmişteki yeryüzü magnetik alanının değerini (büyüklük ve yön) bulmağa çalışan yöntem.

— ANSİKL. *Paleomagnetizm* gibi, *arkeomagnetizm*'in de temelinde birçok madde kategorisine uygulanabilecek bazı fizik kanunları yer alır; bu kanunlara dayanarak maddeler üzerinde özel işlemler (değişen ısı şartları altında magnetik duygunluğun ölçülmesi) yapılır, böylece de bu maddelerin özgül değişikliklere (yüksek ısıdan birden alçak ısıya geçme, tortu şeklinde depolar v.b.) uğradıkları devirlerde, yeryüzü magnetik alanının taşıdığı değer bulunabilir. Arkeomagnetizm için kullanılan maddeler, genellikle eski fırınlardan kalma (meselâ arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkan) tuğlalardır; yeryüzü magnetik alanının ortaya çıkma devri bu tuğlaların son soğuma devridir (bu devir arkeolojik usullerle bulunur). Ters usul, yani eski yeryüzü magnetik alanı için bulunan değerlerden hareketle fırının son kullanıldığı tarihi bulmağa çalışmak, bu alanın «tarih» i yeterince bilinmediği için pek güvenilir bir yol değildir. (L)

ARKEOPTERİKS i. (fr. *archéoptéryx*). Eichstädt (Bavyera) üst Jura kaya şistlerinde bulunmuş fosil hayvan. Hem kuş, hem sürüngen özellikleri gösterir (güvercin büyüklüğünde).

— ANSİKL. *Arkeopteriks,* vücudunun genel şekli ve tüylü olması bakımından bir kuştu. Fakat sürüngenler gibi konimsi sivri dişleri, arka kısmında ise kertenkeleninki gibi yirmi omurluk uzun bir kuyruğu vardı, fakat tüylerle örtülüydü. Ön üyeleri kuşların kanat yapısına uygundu, fakat parmak kemikleri bitişik değil, ayrıydı ve pençe şeklinde sona eriyordu. Öyle ki ön üyeler hem kuşlarda olduğu gibi uçmağa, hem de sürüngenlerde olduğu gibi tutmağa yarıyordu.

Demek ki arkeopteriks henüz sürüngen tipine çok yakın bir kuştu ve uçuşa tam intibak edememişti. Bugün birbirinden çok değişik hale gelen çeşitli omurgalı sınıfları arasında bir geçit meydana getiren bu hayvan *archaeornis* ile birlikte saururae altsınıfını meydana getirir; biri Londra, diğeri Berlin müzesinde olmak üzere sadece iki örneği vardır. (L)

ARKEOZOİK sıf. ve i. (fr. *archéozoïque*). Jeol. *Eşanl.* ARKEYEN.

ARKESİLAOS, Kyrene krallarından dördünün adı: **Arkesilaos I,** krallığın kurucusu. Babası Battos I'den sonra, aşağı yukarı M. Ö. 590-574 arasında hüküm sürdü; —**Arkesilaos II,** Battos II'den sonra, 560-550 yıllarına kadar hükümdarlık yaptı. Baş kaldıran Libyalılara yenildi, zehirlenerek öldü; — **Arkesilaos III,** Battos III'ten sonra 530-510 yıllarında hüküm sürdü. Demokrat partinin bütün ileri gelenlerini sürgüne gönderdikten sonra kral Kambuziya'ya bağlılık gösterdi ise de ülkesinden ayrılmak zorunda kaldı ve sürgündeki Kyrene'liler tarafından öldürüldü; — **Arkesilaos IV,** Kyrene'lilerin son kralı (M.Ö. 470-450). Zorbalığa kaçtığı için öldürüldü. (L)

ARKESİLAOS, yunan filozofu (Aiolis'te Pitane [bugün Çandarlı] M.Ö. 316'ya doğr.-241'e doğr.). Yeni Akademinin kurucusu. Ona göre diyalektik, her meselede, lehte olanı ve olmayanı savunma sanatıydı. Hiç bir şeyin kesinlikle doğru olmadığını, ancak doğruluk derecesine göre karar vermek gerektiğini ileri sürdü. Stoacıların dogmatizmine, özellikle Kition'lu Zenon'a karşı, gerçeğin kesin bir belirtisi olmadığını, dolayısıyle, insanın düşünce ve yargısını kesinliğe vardırmaması gerektiğini savundu. (L)

ARKESİNE, eski Yunanistan'da, Amorgos ve Karpathos adalarında bulunan iki antik şehrin adı. (L)

ARKESTETİZM i. (yun. *arkhe,* başlangıç ve *aisthanesthai,* duymak, hissetmek'ten fr. *archesthétisme*). Fels. Hayat ve duyarlığın kendi organlarını yaratmış olduğunu ileri süren doktrin. (L)

ARKETİP veya **ARŞETİP** i. (yun. *arkhetupos,* ilk model'den fr. *archétype*). Kendisine dayanılarak bir eser meydana getirilen temel model: *Tanpınar, kendi hayallerinin içinde, beşerî mitolojinin arşetiplerini yakalamıştır* (M. Kaplan). ... *bütün Simeranyalılar, her biri kendi yaratma kabiliyetinin derecesine göre bir gayretle güzelliğin ilâhî arşetipini sezerek mekâna ve zamana uygun bir sosyal prototipin gelişmesine âmil olmuştur* (P. Safa).

— Biyol. Dönüşümcüler, çeşitli türlerin ortak atası olan ve türlerdeki değişikliklere rağmen özelliklerini koruyan ilkel organ tipine *arketip* derler: meselâ birbirinden apayrı görünümleri olan çeşitli memelilerde, yüksek seviyede tipik benzerlikler vardır. Goethe bütün omurgalıların arketipini tayin etmeğe çalışmış, bazıları daha ileri giderek protoplazmada bütün türlerin ilkel ve ortak arketipini bulduklarını sanmışlardır.

— Fels. Eflatun felsefesinde *arketip* kelimesi idea'lar için kullanılır. İdea'lar eşyanın ölümsüz örnekleridir; maddî değildir, değişmez ve mükemmeldir. Nesneler bunlara uyar ve idea'ların birer kaba kopyasıdır. Locke kelimeye bambaşka bir anlam vererek arketipleri «zihnin bir araya getirdiği basit düşünce dermeleri »diye tanımlar. (ML)

ARKEUTHE. Esk. coğ. Anadolu'da Lykaonia bölgesindeki, bugünkü Derbe şehri. (M)

ARKEYEN sıf. ve i. (yun. *arkhaios,* eski'den fr. *archéen*). Prekambriyum'un en eski alt bölümüne verilen ad. (*Eşanl.* ARKEOZOİK, AZOİK.)

— ANSİKL. *Arkeyen yereyleri,* özellikle gnays, mikaşist ve granitten meydana gelmiştir. Hemen daima şiddetle kıvrılmış haldedir ve ortalama (median) eğimleri 60-70°'ye varır. Arkeyen yereyleri kıvrılmış durumda olmasaydı aşağı yukarı bütün yeryüzünü kaplayabilirdi. Arkeyen, yaklaşık olarak, —3 500, —800 milyon yıl boyunca uzanır. Yereylerin içinde bazı mantar ve yosun izlerine rastlanır (en eski fosiller 2 600 milyon yıl öncesine kadar çıkar). [L]

ARKHABİS. Esk. coğ. Bk. ARCHABİS.

ARKHAGATHOS, yunanlı hekim. Peloponnes'te doğdu. M.Ö. III. yüzyılın ikinci yarısında yaşamıştır. 220 Yılına doğru Roma'ya yerleşti. Pekçok ameliyat yaptığı için ona CARNİFEX (cellât) adını taktılar. (L)

Arkhebulos vezni. Esk. vezin. Altı anapaistos'tan kurulu mısra. Düzenli bir biçimde ilk defa M.Ö. III. yüzyılda, Thebai'li şair Arkhebulos tarafından kullanılmıştır. (L)

ARKHEİON i. (yun. k., «yüksek görevliler»). Yunanistan'da başlıca yüksek görevlilerin bulunduğu bina. ‖ Roma hâkimiyeti sırasında genel karargâh. (L)

ARKHEİON. Esk. coğ. Boğaziçi kıyısındaki Ortaköy'ün adı. (M)

ARKHELAİS. Esk. coğ. Anadolu'da Kappadokia bölgesinde, bugünkü Aksaray şehri. Şehrin M.Ö. III. binyıl metinlerinde geçen daha eski adı *Garsaura* idi. Strabon'a göre burası büyük bir köydür. Kappadokia'nın son kralı Arkhelaos (M.Ö. 36-M.S. 14) buraya adını vermiş olabilir. Roma devrinde imparator Claudius (41-54) şehri Roma kolonisi yaptı. İkonion'dan (Konya) Mazaka'ya (Kayseri) ve Ankyra'dan (Ankara) Tyana'ya (Kemerhisar) giden yolların buradan geçmiş olması önemlidir. Bizans devrinde Colonia adıyle piskoposluk merkezi idi. Aksaray adı XII. yy. dan beri kullanılmaktadır. (M)

ARKHELAOS. Yun. mit. Temenos'un oğlu. Herakles soyundan. Kardeşleri tarafından Argos şehrinden sürülünce, Makedonya kralının emrine girdi. Bu ülke krallarının başkenti olan Aigai'yi kurdu. Makedonya'lı Philippos'un ve İskender'in atası sayılmaktadır. (L)

ARKHELAOS, Makedonya kralı (M.Ö. 413 -399), Perdikkas'ın bir cariyeden olan oğlu. Devleti güçlendirdi, kaleler yaptı, yollar açtı, orduya yeni bir düzen verdi, Makedonya'yı askerî tipte merkezci bir monarşiye yöneltti. Siyasî sebeplerden ötürü helenizmi tuttu ve sanatçıları korudu. Krallığın yeni başkenti Pella'da, Zeuksis'in süslediği sarayına şairleri (Sisam'lı Khoirilos, Euripides) ve müzikçileri kabul etti. Atina, Isparta ve Olynthos arasında entrikalar çevirdikten sonra, 400'de Tesalya'ya hoyratça saldırdı. Larissa'yı aldı, ama Ispartalılar buna karşı geldiler. 399'da öldürüldü. (L)

ARKHELAOS, yunan şairi (M.Ö. IV. yy.). Bugün elimizde yalnız birkaç iğneleyici kısa şiiri bulunmaktadır. (L)

ARKHELAOS, Kappadokia'lı Arkhelaos'un oğlu. Pompeius tarafından Komana'daki tanrıça Enyo kültü rahipliğine getirildi. Mısır'lı Berenike IV ile evlendi ve romalı konsül Gabinius ile çarpışırken öldürüldü (M.Ö. 57). [L]

ARKHELAOS, Herodes'in oğlu. Babasının ölümü üzerine (M.Ö. 4), ethnarkhos unvanı ile birlikte Yahudiye, Samiriye ve Edom topraklarına sahip oldu. Zalimliği yüzünden Galya'daki Vienna'ya sürüldü (M.S. 6). Augustus, onun ülkesinin yönetimini bir valiye bıraktı. Kutsal Aile Arkhelaos zamanında Mısır'dan döndü. (L)

ARKHELAOS, Enyo rahibi Arkhelaos'un torunu. Marcus Antonius kendisine Kappadokia krallığını verdi. Arkhelaos, M.Ö. 36'dan M.S. 14'e kadar krallığı elinde tuttu. Tiberius onu Roma'ya çekerek hapse attırdı. Arkhelaos orada öldü (M.S. 17). [L]

ARKHELAOS (Kappadokia'lı denir), Mithridates'in general ve amirali. Bütün Yunanistan'ı kendinden yana ayaklandırdı, ama Boiotia'da, Khaironeia ve Orkhomenos şehirlerinde Sulla'ya yenildi (M.Ö. 86). Ro-

Foto. S. de Sazo, Boudot-Lamotte, Egypt Exploration Society. (LAROUSSE)

malı generalle barış yapmak zorunda kaldı. Bu arada gözden düşmüş olduğu için Romalılara sığındı. (L)

ARKHELAOS Miletos'lu, İyonya okulu filozofu, Anaksagoras'ın çömezi (M.Ö. V. yy.). Daha o çağda ahlâk meseleleri üzerinde düşündüğü için Sokrates'in hocası olarak tanındı. Arkhelaos, Anaksagoras'ın öğretisinde önemli bir yer tutan *hava*'yı evrensel ilke olarak kabul eder. (L)

ARKHELAOS Priene'li, yunan heykeltıraşı. Apollonios'un oğlu. «*Homeros'un Tanrılaştırılması*» adlı eserin (M.Ö. III. yy. sonu) yaratıcısı (British museum). [L]

ARKHERMOS Khios'lu (Sakız Ada'lı), yunan heykeltıraşı (M.Ö. VI. yy.). Delos'taki kanatlı Nike'nin yaratıcısı olduğu sanılmaktadır. Atina'da, Akropolis'te imzası vardır. Nike ve Eros'u kanatlı olarak canlandıran sanatçıların ilki olduğu söylenir. (L)

ARKHESTRATOS, atinalı komutan (öl. Lesbos M.Ö. 405). Notion savaşından sonra (406), Alkibiades'in yerine, Atina donanmasının başına geçti. (L)

ARKHESTRATOS, Gela'lı yunan şairi (M. Ö. IV. yy. ortası). Yemek sanatı üstüne bir destan yazdı. Athenaios'un andığı yüz kadar mısraı günümüze kalmıştır; — Peloponnes savaşı sırasında yunan trajedi şairi olarak ün salan bir başka **Arkhestratos** da vardır. (L)

ARKHİAS, Thebai hükümdarı (M.Ö. 378). Isparta, Thebai'yi aldıktan sonra, şehrin ileri gelenlerini ve bu arada Pelopidas'ı sürdü. Kovulanlar tarafından bir şölende öldürüldü. Kendisine daha önce haber verildiğinde, «*ciddî işlere yarın bakarız!*» diyerek ihbarı göz önüne almadığı söylenir. (L)

ARKHİAS Korinthos'lu, Bakkhiadai ailesinden. Syrakusai'nin kurucusu (M.Ö. 734'e doğr.). [L]

ARKHİAS Thorioi'li (M.Ö. IV. yy.). yunan tiyatro oyuncusu, Antipatros'un emriyle, Hypereides, Himeraios ve Aristonikos'u takip etti ve yakaladı. Demosthenes yakalanmadan kendini zehirledi. (L)

ARKHİATROS i. Roma'da, imparatorun başhekimi. ‖ *Saray arkhiatrosu,* Constantinus zamanında saraya bağlı hekimlere verilen ad. ‖ *Halk arkhiatrosu,* Roma'da ve büyük şehirlerde, halkı devlet hesabına tedavi eden hekimler. (L)

ARKHİDAMOS, Eurypontides soyundan birçok Isparta kralının adı: **Arkhidamos I** (M.Ö. 600'e doğr.); — **Arkhidamos II,** 469'dan 426'ya kadar krallık etti; —**Arkhidamos III** (400'e doğr. - 338), 361'den 338'e kadar saltanat sürdü; Kutsal savaşta Phokis'lilere yardım etti ve Taranto'lular için savaşırken öldü; — **Arkhidamos IV,** 294'te Isparta kapılarında Demetrios Poliorketes'e yenildi; — **Arkhidamos V** (III. yy. ortası), tahta çıkar çıkmaz öldürüldü. (L)

ARKHİLOKHOS, yunanlı lirik şair (Paros M.Ö. 712 ?-664'e doğr.). Başıboş bir hayat sürdü, paralı asker oldu ve savaşta öldü. *Iambos*'ları, özellikle düşmanlarına çatmasıyle ünlüdür; efsaneye göre kendisiyle evlenmek istemeyen Neobule'ye gücendiği için ona ve babası Lykambes'e çok öfkeli şiirler yazmış ve bu yüzden her ikisi de kendilerini asmıştır. Bununla birlikte, içli şiirler ve ilâhiler de yazdı. Eskiçağın en büyük şairlerinden olan Arkhilokhos'un eserlerinden elimizde sadece birkaç şiir bulunmaktadır. (L)

Arkhilokhos mısraı, yunan şairi Arkhilokhos'un bulduğu bir mısra türü.

— ANSİKL. Arkhilokhos mısraların en basiti, Arkhilokhos'un *Epodos*'larında kullandığı daktylos'lu dimetredir. *Büyük Arkhilokhos mısraı*'nı meydana getirmek için, buna bir trokhaios tripodia'sı eklenir. Horatius bu mısraları kıta düzenine sokmuştur. (L)

ARKHİMANDRİTES i. (yun. *arkhos,* baş ve *mandra,* kapalı yer ve dolayısıyle manastır). Eskiden, bazen bütün kilise büyüklerine hattâ piskopos ve başpiskoposlara verilen ad. ‖ Bugün, yalnız erkek manastırları ve özellikle ortodoks kilisesinde en büyük manastırların başrahipleri için kullanılır. (L)

ARKHİMEDES, yunanlı bilgin (Syrakusai M.Ö. 287-ay.y. 212). Genç yaşta, Eukleides'in derslerini izlemek için İskenderiye'ye gitti. Yurduna döndükten sonra, kendini tamamıyle ilmî çalışmalara verdi. Bütün hayatı boyunca çok değerli buluşlarıyle insanlığın bilgisine katkıda bulunmağa devam etti. İlk olarak Arkhimedes, daire çevresinin çapına oranı olan sayısını, daire içine ve dışına çizilmiş düzgün çokgenler yardımıyle istenilen yaklaşıklıkla veren bir metot ortaya koydu. Çok büyük sayıları kolaylıkla belirtmeğe yarayan bir yöntem bularak, yunan sayı sistemini geliştirdi. İnfinitezimal geometrinin ilk çalışmalarını yaptı ve pekçok problemi inceledi. Yayların toplama ve çıkarma formüllerini buldu. Bir parabol parçasının, kendi adıyle anılan bir spiralin, küre ve silindir kesmelerinin alanlarını hesapladı. Küresel ve konik deyimleri adı altında, elips, parabol ve hiperbolun eksenleri çevresinde dönmesiyle meydana gelen geometrik cisimleri inceledi. Mekanikte, sonsuz vidanın, hareketli makaranın, palanga ve dişli çarkın bulucusu olarak anılır. Söylendiğine göre «dünyayı yerinden oynatmak için bir dayanak noktasının yeteceğini» öne sürerek, kaldıraç teorisini ileri sürdü. Fizikte, katılar statiği ve hidrostatiğin kurucusudur. Ağırlık merkezi teorisiyle katılar statiğinin temelini attı. *Yüzen Cisimler Üstüne İncelemeler* adlı kitabında ise hidrostatiğin başlıca kurallarını verdi. Adını taşıyan ünlü prensibini şöyle bir rastlantı sonunda bulduğu söylenir: Syrakusai kralı Hieron, kendisine altından bir taç yapan kuyumcunun, buna gümüş kattığından şüphelenir. Bunun üzerine Arkhimedes'e baş vurarak, tacı hiç bozmadan bu hileyi ortaya çıkarmasını ister. Bu mesele Arkhimedes'in aklını iyiden iyiye kurcalar. Birgün banyo yaparken, vücudunun su içinde kalan kısımlarında bir hafiflik hissederek şaşırır. Bu buluşunun heyecanı içinde, çırılçıplak sokaklara fırlayarak bağırmağa başlar: «Eurêka! Eurêka!...» («Buldum, buldum!»).

Arkhimedes, Romalıların saldırılarına karşı Syrakusai'nin savunmasını yönetti. Üç yıl boyunca, Marcellus'un ordusunu hep başarısızlığa uğrattı. Çok uzak mesafelere taş veya ok atmağa yarayan makineler yaptı; yine söylendiğine göre, düzlem aynaları ince hesaplarla birleştirerek güneş ışınlarını topladı ve şehri kuşatan düşman gemilerini yaktı. Herşeye rağmen Romalılar, bir şans eseri olarak Syrakusai'ye girdiler. Marcellus, askerlerine, bu büyük adama karşı iyi davranmalarını emretti. Ancak, Arkhimedes'i tanımayan bir asker, bir problemin çözümüne iyice dalmış olan bilginin kendisine cevap vermemesine kızarak onu öldürdü.

Arkhimedes aksiyomu, $s_1 < s_2$ olmak üzere s_1 ve s_2 gibi iki doğru parçası verildiğinde, s_1'in bir katının s_2'den daha büyük olduğunu ifade eder. (Genel olarak, sıralama bağıntısı ve bu bağıntıyle bağdaşık bir işlemin bulunduğu bir cümlede, *a* elemanı *b* elemanından önce geldiğinde, *na*, *b*'den sonra gelecek şekilde bir *n* tam sayısı bulunabilirse sıralama bağıntısının Arkhimedes aksiyomunu gerçeklediği söylenir.) [L]

Arkhimedes grubu, $n \in$ N'in belirli değerleri için, verilen $a \succ 0$ (toplam notasyonu) elemanıyle herhangi bir *b* elemanı $na \succ b$ bağıntısını gerçekleyen sıralanmış grup: *N tam sayılarının cümlesi toplamaya göre bir Arkhimedes grubu teşkil eder. Leksikografik sıralama bir Arkhimedes grubu vermez.* (L)

Arkhimedes prensibi, hidrostatiğin temel prensiplerinden biri.

Denge halinde bir akışkan, meselâ su ve bu akışkanın herhangi bir kapalı S yüzeyi içinde bulunan kısmını gözönüne alalım. Akışkanın, bu kısmı, kendi $\vec{P}$ ağırlığıyle, akışkanın geri kalan kısmının S yüzeyinin çeşitli elemanları üzerine yaptığı basınç kuvvetinin etkisi altında, dengededir. Demek ki bu kuvvetlerin bileşkesi sıfırdır ve basınç kuvvetlerinin hepsi, doğrudan doğruya $\vec{P}$'ye zıt tek bir $\vec{\pi}$ bileşkesini kabul eder. S'de bulunan akışkanın yerine şimdi, aynı yüzeyle sınırlanmış katı bir cisim koyup herhangi bir yolla dengede tutalım. Basınç kuvvetleri değişmez ve daima $\vec{\pi}$ bileşkesini kabul eder. *Arkhimedes prensibi* denilen prensip şöyle açıklanabilir: *Herhangi bir akışkan içine batırılan cisim, taşırdığı akışkanın ağırlığına eşit bir kuvvetle aşağıdan yukarıya doğru kaldırılır. Bu kaldırma kuvveti, taşan akışkanın ağırlık merkezine veya itme merkezine uygulanmıştır.*

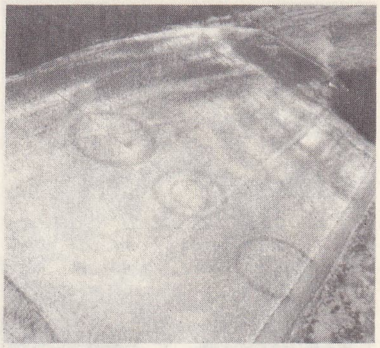

hava arkeolojisi, Vimeu'de Maisnières'de Kurganların bulunması

Bu prensip deneysel olarak gerçeklenebilir. Bir *hidrostatik terazinin* kefesi altına içi boş bir A silindiri, bunun altına da içi dolu bir B silindiri asalım. Bu dolu silindirin dış hacmi, boş silindirin iç hacmine eşittir, yani B, A'nın içine tamamen girebilir. Öbür kefeye ağırlıklar koyarak dengeyi sağlayalım. Sonra B silindirini bir V kabındaki suya tamamen daldıralım; denge değişir: ağırlıkların bulunduğu kefe alçalır, yani su B silindiri üzerine, yukarıya doğru bir itme kuvveti uygular. A silindirini tamamen suyle doldurduğumuz zaman denge yeniden sağlanır. Demek ki kaldırma kuvveti, taşan su hacminin ağırlığına eşittir. (L)

ARKHİNOS, Thrasybulos'un atinalı yoldaşı ve Otuzları kovanlardan biri. 403'e doğru, resmî belgelerde Attike yazısı yerine İyonya yazısı kullandırdı. (L)

arkeopteriks

ARKHİPELAGOS. Esk. coğ. İlkçağda Ege denizindeki adalar topluluğunun adı. Batı dillerinde «Takımada» anlamında kullanılır. (M)

ARKHİPPOS, atinalı komedi şairi, Aristophanes'in çağdaşı ve rakibi. Eserinden günümüze ancak birkaç parça kaldı. Komedilerinden bazılarının başlıkları bilinir: «*Herakles Evleniyor*», *Amphitryon, Plutus,* «*Balıklar*». (L)

ARKHİTHEOROS i. (yun. k., *Theoros*'ların başkanı). Esk. yun. Bir kâhine baş vurmak veya büyük bir şenliğe katılmak üzere gönderilen resmî heyet başkanı. (L)

ARKHON i. (yun. k., *şef*). Birçok yunan kentinde özellikle Atina'da en yüksek devlet memuru. (Bk. ANSİKL.) ‖ Roma imparatorluğunda (235-476 devresi), İstanbul sarayının birçok yüksek subayına verilen unvan. (Bunların en yüksek rütbelisine *büyük arkhon* denirdi.)

— Kilise tar. Ortodoks kilisesinde, bazı kilise adamlarının taşıdığı unvan. ‖ *İncil arkhonu,* İncil'lerin muhafazasıyle görevli papaz. ‖ *Kiliseler arkhonu,* eskiden kiliselerde genel yönetimle uğraşan görevli. ‖ *Kitaplar arkhonu,* âyin kitaplarının muhafazası ile görevli papaz.

— ANSİKL. Atina'da arkhonluk sayesinde krallık yetkisi, toprak oligarşisine devredildi. M. Ö. 683'e doğru, dokuz *arkhon*'dan meydana gelen ve her yıl seçimi yenilenen bir heyet kuruldu: *üç arkhon,* krallığın eski imtiyazlarını paylaştılar. *Eponymos Arkhon* (yıla adını verirdi), dul ve öksüzlerin, aile haklarının koruyucusu idi. *Kral Arkhon,* dinî işlerle görevli idi; din aleyhindeki suçlarla adam öldürme suçunu yargılardı. *Polemarkhos,* orduya kumanda eder, vatandaş ve yabancılar arasındaki anlaşmazlıklar hakkında hüküm verirdi. Geri kalan altı arkhon (*thesmothetes*), bütün öbür işlerle uğraşırlardı. Başlangıçta hepsi eupatrides veya soylular arasından seçilirdi. Fakat Solon, arkhonluğu birinci sınıf, yani en zengin vatandaşların imtiyazı şekline soktu. 477'ye doğru Aristeides, herkesin arkhon olabilmesi imkânını sağladı. Arkhonlar kura ile seçilir (her kabile için bir tane) ve kutsal sayılırlardı; başlarında mersin ağacından bir çelenk bulunurdu. Görevleri bitince, Areopagos'a girerlerdi. V. yy. ın sonuna doğru arkhonluğun önemi kalmadı, fakat bu görev uzun süre devam etti; buna sebep, görevlerinin özelliği dolayısıyle arkhonların yetkilerini kısmen muhafaza etmeleriydi. (L)

Foto. LAROUSSE

Priene'li ARKHELAOS «Homeros'un Tanrılaştırılması» ndan bir parça

Tarentum'lu ARKHUTAS

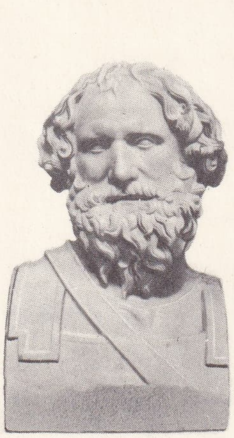

ARKHIMEDES (Millî müze, Napoli)

ARKHUTAS Tarentum'lu, general, bilgin ve devlet adamı (Tarentum M.Ö. 430'a doğr.- öl. 360'a doğr.). Tanınmış Pythagorasçı filozof. Platon'un dostu. Bütün ilimleri kapsayan geniş bilgisi vardı: matematik, mekanik, fizik, astronomi ve müzik nazariyeleriyle ilgilendi. Tarentum okulunun baş temsilcisi oldu, geometri terimlerini tespit etti. Geometrik çözümleme ve tasvirlerde hareketi ilk olarak onun kullandığı söylenir. Eratosthenes'e göre, dönen üç yüzeyin kesişmesi ile bir kübün iki mislini elde etmeğe çalışmıştı. Birçok uçuş makinesi yapmayı denedi ve tahtadan, uçabilen bir güvercin yaptı. Uçurtmayı onun bulduğu meselesi tartışma konusudur. Arkhutas, Tarentum'u çok etkiledi, Pythagorasçı olarak insanlar arasındaki ilişkileri dengelemek istedi, zenginle yoksul ilişkilerini rasyonel bir hesap sistemiyle düzenledi, birliği adaletle kurmağa, belli bir şahsın veya sosyal bir sınıfın diktatörlüğünü, kura, yıllık seçim ve tarım kanunlarıyle önlemeğe çalıştı. Bir deniz kazasında öldü. (L)

ARKİPTERİGYUM i. Balık yüzgeci. İskeleti, telek tüyleri gibi bir eksene iki taraflı olarak dizili dalcıklardan ibaretti. (Arkipterigyum, bugün yeryüzünde yalnız çiftakciğerlilerde rastlanabilen ilkel bir yüzgeç tipidir. Bazı anatomi bilginleri, bu yüzgeçlerin uçan hayvanlarda ayaklara dönüştüğünü ileri sürerler. Arkipterigyum, brakiopterigyum'a ve iktiyopterigyum'a karşıttır.) [L]

ARKİTEKTONİK sıf. (yun. *arkhitektonein,* inşa etmek'ten fr. *architectonique*). Mimarlığa ait olan, mimarlık kurallarına uyan: *Arkitektonik görüş.*

— Fels. *Arkitektonik düşünüş,* bir sistemin değişik bölümlerini bağdaştırma yetisi. (L)

ARKİYOKROM sıf. (yun. *arkus,* ağ ve *khroma,* renk'ten fr. *arkyochrome*). Merkez sinir sistemindeki bir hücre çeşidi için kullanılır. *Nissl cisimcikleri,* bu hücrelerin içinde bir çeşit ağ şeklinde bulunur. (L)

ARKLOW, Gaelce **İnbhear Mor,** İrlanda cumhuriyetinde kasaba [Leinster ili, Wicklow ilçesi (county)]. İrlanda denizi kıyısında Wicklow'un güneyinde; 5 200 nüf. Plaj. Balıkçı limanı. Çömlekçilik. (L)

ARKOÇ (Özcan), türk futbolcusu (Hayrabolu 1939). Vefa kulübünde yetişti. 1964'te Avusturya'nın Austria ve 1967'de Almanyanın Hamburger takımlarına girdi. (M)

ARKONA, Rügenlilerin Baltık denizindeki Rügen adasında kurulmuş başkenti ve slav paganizminin son kalesi. Şehrin Svantevit'e adanmış ünlü bir tapınağı vardı. Kenarları 20 metre uzunluğunda ve kare şeklindeki bu yapının oymalı tahta bölmeleri boyalıydı. Mihrabın önüne, kalın sütunlara tutturulmuş perdeler gerilirdi. Burada, Sakso denilen kutsal bir at döşemeye yerleştirilen mızrakların üzerinden atlatılarak fala bakılır ve kehanette bulunulurdu. Arkona, Baltık kıyılarında slav dininin en değerli tanığıdır. Tapınak, Waldemar tarafından yıkıldı (1169). [L]

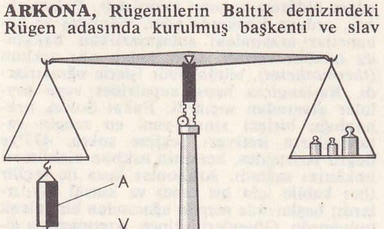

Arkhimedes prensibi

ARKONNESOS. Esk. coğ. Anadolu'da iki ada: 1. Halikarnassos'un (Bodrum) güneyinde uzun ada. İlkçağda üzerinde bir de kale bulunan ada, bugünkü Karaada'dır. 2. Çeşme yarımadasının güneyinde Doğanbey adası (İpsili). [M]

ARKOT veya **ARCOT,** Hindistan'da (Madras), Madras'ın güneybatısında, Palar nehri kıyısında şehir; 16 600 nüf. Karnatik'in merkezi. Hindistan'da ingiliz-fransız rekabetinin ilk hedefi olan şehir, 1749'da, Dubleix'nin desteklediği Muzaffer Jang tarafından ele geçirildi. Jang, kendini Dekkan subab'ı ilân etti ve önce Dekkan'a bağlı olan Karnatik'i Şanda Sahib'e verdi. Dupleix'nin hint siyasetine karışması İngilizlerin tepkisine yol açtı ve Arkot, 1751'de Clive tarafından ele geçirildi. Şehir, sonradan Şanda Sahip tarafından geri alındı, önce Fransızlar, daha sonra 1760 ile 1780 arasında İngilizler tarafından işgal edildi. Fransızları destekleyen Haydar Ali, 1780'de burayı bir süre elinde tuttuysa da 1801'de Arkot İngilizlere geçti ve Hindistan'ın bağımsızlığına kadar onlarda kaldı. (L)

ARKOZ i. (fr. *arkose*). Feldispatlı kumtaşı.

— ANSİKL. *Arkoz,* genellikle kuvars ve feldispattan, bazen de mikadan meydana gelir. Granit veya benzeri kayaların değişmesinden doğar. (L)

ARKSUTİT i. (fr. *arksutite*). Miner. Saf olmayan kiyolit (L)

ARKTİK (yun. *arktikos*'dan fr. *arctique*). Kuzey kutbu ve çevresi ile ilgili. (*Zt.* ANTARKTİK.)

— Jeol. *Arktik devir,* bugünkü ılımlı bölgelerde kutupsal çevre ikliminin hüküm sürdüğü ve tundra'nın yayıldığı Dördüncü zaman devri.

— Meteorol. *Arktik hava.* Bk. HAVA *kütlesi.* ‖ *Arktik cephe.* Bk. CEPHE. (L)

ARKTİK bölgeler, Arktik topraklar ve çoğunlukla bankizle kaplı Kuzey Buz denizinin meydana getirdiği bütün.

— Coğ. Bk. BUZ DENİZİ (*Kuzey*) ve ARKTİK *topraklar.*

— TARİH ● *Keşif seferleri.* Arktik bölgelerin keşfi, XVI. yy. da Büyük okyanus kıyılarına, gerek Amerika kuzeyinden batı yoluyle, gerekse Avrasya kuzeyinden doğu yoluyle birer geçit aramak için yapılan seferlerle başladı. Kuzeydoğu geçidi için yapılan seferlerde sir Hugh Willoughby, Kola yarımadasına (1553), Burrough, Novaya Zemliya'ya (1556), Pett ve Jackmann, Kara denizine (1580), Yermak (1581) ve Barentz (1594), Svalbard'a, nihayet Dejnev (1648), Sibirya'ya ulaştı. 1741'de Bering, Aleut adalarını buldu ve Ruslar 1734-1743 arasında, Sibirya'nın kuzey kıyılarında geniş çapta ilmî araştırma gezilerine giriştiler. Sonunda A. Nordenskjöld, 1879'da kuzeydoğu geçidini buldu. Kuzeybatı geçidini bulmak için de birtakım araştırmalar yapıldı. Bu arada John Franklin'in seferi (1845-1848) bir felâketle sonuçlandı. Bu geçit daha sonra ancak 1906'da Amundsen ve 1944'te Larsen tarafından açılmağa çalışıldı. Doğrudan doğruya kutbun keşfine oldukça geç girişildi. 1827'de Parry, 82°43′ enlemine ulaştı. Bundan sonra gemi ile kutba erişmek için çok sayıda deneme yapıldı (kutup etrafında buzsuz bir deniz bulunduğu düşüncesi çok yaygındı). 1895'te norveçli Nansen, gemisi *Fram*'ı bankizin yer değiştirmesiyle 84° enlemine kadar ulaştırdı; kendisi Johannsen ile birlikte, bir kızakla 86°12″-ya erişti. 1897'de Andrée ve Strindberg, Serbest balon ile kutup üstünde uçmayı denedilerse de, teşebbüsleri acıklı şekilde sona erdi. 1900'de Abruzzi dükası 86°34″ya vardı. Sonunda amerikalı Peary, 1905'teki ilk seferinden sonra, 6 nisan 1909'da kutba ulaştı. 1925'te Amundsen ve Ellsworth bir deniz uçağı ile kutup üstünden geçmeği başaramadılar. 10 Mayıs 1926'da Byrd bunu başardı. Aynı gün Amundsen de aynı başarıya ulaştı. *İtalia* adlı zeplin ile girişilen kutbu ikinci defa geçme denemesi, 28 mayıs 1928'de başarısızlığa uğradı ve general Nobile'nin yardımına koşan Amundsen öldü.

Arktik bölgenin ilmî yönden tanınması ilk Kutup yılının (1882) düzenlenmesi ile gerçekleşen uluslararası işbirliği sonunda kesin ilerlemeler kaydetti. İlk safhada yapılan çok sayıda seferin hedefi Grönland'dı. Bu seferler arasında Knud Rasmussen, Wegener, kaptan Charcot ve P. E. Victor'unkiler sayılabilir. S.-S.C.B.'de, Kuzey deniz yolunun sefere açılmasıyle Arktik bölgenin kıta kenarında da birtakım çalışmalara girişildi. 1932-1933'te ikinci bir Kutup yılı düzenlendi ve eldeki bilgiler, çok sayıdaki sürekli gözlem istasyonlarının sağladığı verilerle çoğaldı. İkinci Dünya savaşı sırasında kuzey bölgelerinin stratejik önemi anlaşıldı ve son yıllarda kutup yolunun kıtalararası sivil havacılıkta kullanılması, çağdaş dünya için bu derece önemli bölgelerin tanınmasında yeni ilerlemelere yol açtı.

● *Askerî tarih.* Arktik bölgenin askerî önemi, İkinci Dünya savaşı sırasında ortaya çıktı: gerçekten de, 1941-1944 arasında Kuzey deniz yolu, Anglosakson müttefiklerin Sovyetlere harp malzemesi gönderdikleri en kısa yol oldu: (İzlanda veya İskoçya'dan Murmansk'a veya Arhangelsk'e giden kırk konvoydan her birinin düzenlenmesi, gerçekte bir savaş harekâtından farksızdı. Bu konvoylardan bazıları, özellikle 1942'de, Norveç'te üslenen alman deniz ve hava kuvvetleri tarafından ağır kayıplara uğratıldı (5 temmuz 1942'de P. Q. 17 konvoyunun 34 gemisinden 23'ü battı). Eylül 1943'te Almanların *Tirpitz* ve *Scharnhorst* zırhlıları, Svalbard'da müttefiklerin radyo tesislerini tahrip etti; fakat sonunda onlar da İngilizler tarafından batırıldı: biri aralık 1943'te Kuzeyburnu açıklarında, öteki 1944'te Norveç'te, Allenfjord'da. Toplam olarak 1941-1945 arasında 775 müttefik gemisi (78'i batırıldı) Arktik yoluyle 4 300 000 ton savaş malzemesi taşıdı. (Rusya'ya yapılan yardımın toplamı 17 000 000 tondur.)

1945'ten beri, amerikan-sovyet rekabeti, Arktik bölgenin, özellikle Avrasya ve Amerika'nın kuzey bölgeleri arasında en kısa yol olmak bakımından önemini ortaya çıkardı: meselâ, Alaska'daki Seward'ın Leningrad'a olan uzaklığı, kutup yoluyle 6 700 km, 60° enlemi üstünden ise 10 500 km'dir. Bu yüzden, havacılık ve denizcilik alanında en son teknik ilerlemelerin kullanılmasıyle, arktik bölgedeki askerî tesisleri güçlendirmek için her iki tarafta da büyük çabalar harcandı. Sovyetler tarafından, Atlas okyanusundaki deniz üslerini (Murmansk) Büyük okyanustakilere (Anadır, Petropavlovsk) bağlayan Kuzey «iç» deniz yolu, 1 000 km derinlikte bir gözetleme ve haber verme radar ağı ile donatıldı, aysbergler üzerine kurulmuş birçok yüzer istasyonla desteklendi. Sibirya'daki başlıca sovyet üsleri, Franz Josef toprağı, Bolşevik adaları, Yeni Sibirya, Henriette, Jeannette ve Vrangel adalarındaki üslerle korunan Dickson, Tiksi, Ambarçik ve Çukçi yarımadası (Alaska karşısında) üsleridir. Yakutsk üssünün Uzakdoğuda çok önemli bir rolü vardır; çünkü bu üs, kutup üzerinden Thule, Anadır üzerinden Fairbanks, Habarovsk üzerinden Tokyo'ya yöneltilmiş üç stratejik hava ekseninin düğüm noktasıdır. Amerikalılar, İkinci Dünya savaşı sırasında, Anchorage ve Fairbanks üslerine giden ünlü Alaska yolunu yaptılar. Adı geçen üslere daha sonra katılan Aleut üsleri ve İslanda hava üsleri (Reykjavik ve Keflavik) 1951'den beri Kuzey Atlantik paktı çerçevesine girmişti. Bu tesisler, Grönland ve Kanada çevrelerini koruyan güçlü amerikan destek noktası Thule'nin ve en ileride olanı (70° enlem) Mackenzie ırmağı aşağı çığırından Baffin körfezine kadar uzanan beş radar hattının kurulmasıyle kuvvetlendirildi. İklimin sertliği yüzünden, arktik bölgedeki askerî faaliyetler özel fizik ve teknik şartlara bağlıdır. Amerika ve Kanada genel kurmaylarının giriştikleri birtakım manevra ve denemelerle, özellikle yaşayabilme, cihazlanma, yer değiştirme (köpeklerin kullanılması), malzemenin kutup şartlarına uydurulmasıyle (Veasel tipi amfibik taşıtlar, buz altından geçebilecek denizaltılar, çok güçlü buzkıran gemileri yapımı v.b.) gerçek bir kutup savaşı tekniği ortaya çıktı. 1958'de, ilk ameri-

Foto. Braun, Bibliothèque national (Paris), Alinari (LAROUSSE)

kan atom denizaltısı *Nautilus,* kutup çevresini kaplayan buz örtüsünün altından geçti. Bu teşebbüs, 1962'de Sovyetler birliğinin atom denizaltısı *Leninski Komsomol* tarafından tekrarlandı. (L)

ARKTİK topraklar, Kuzey Kutup dairesi içinde yer alan kıta veya ada topraklarına verilen genel ad. Arktik topraklar, Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika kıtasının Kuzey kutup dairesi içindeki kısımları ile irili ufaklı adalar ve ada kümelerini içine alır. Bunlar Danimarka'ya ait Grönland, Norveç'e ait Svalbard (Spitzberg), Sovyetler birliğine ait Avrupa'nın kuzeyinde Novaya Zemliya, Franz Josef adaları, Lena deltasının kuzeybatı ve kuzeydoğusunda Severnaya Zemliya ve Yeni Sibirya adaları, nihayet Kanada'ya ait topraklardır (Baffin toprağı, Victoria adası, Sverdrup adaları, Parry adaları ve büyük bir küme olan Kraliçe Elisabeth adaları).

● *Fizikî coğrafya.* Arktik bölgenin fizik bütünlüğünü sağlamağa en fazla hizmet eden etken iklimdir: yıllık ortalama sıcaklık, Atlas okyanusunun yumuşatıcı etkisinin duyulduğu Norveç denizi kıyısı dışında 0 dereceyi geçmez. Bunun dışında yıllık ortalamalar —10 ve —20 derece arasında değişir ve ocak ortalaması Sibirya'da —40 dereceden aşağı düşebilir. Ayrıca, özellikle Doğu Sibirya'da —50 dereceyi geçen minimumlara da sık rastlanır. Şiddetli rüzgârların sık esişi de bu iklimde yaşamayı büsbütün güçleştirir. Yaz ısınması çok önemsizdir: Arktik bölgenin güney sınırı olarak en sıcak aya ait 10 derecelik eşsıcaklık çizgisi alınmıştır, bu sınır aşağı yukarı büyük çamgiller ormanının kuzey sınırına denk düşer. Aylık sıcaklık ortalaması en fazla dört ay artı değer taşır ve yazlar özellikle Atlas okyanusu ağzında fazla serin geçer. Bununla beraber gündüz süresinin uzunluğu, bu yazın sıcaklık yetersizliğini bir dereceye kadar karşılar ve bitki örtüsü hiç değilse bölgenin kenarında oldukça zengin görünür. Kar ve buzların erimeğe başlamasıyle çeşitli bitkiler, yassı çalılar ve cüce ağaçlar gelişir. Novaya Zemliya'da 200'den fazla çiçekli bitki sayılmıştır. Fakat en kuzeyde kara içinde çok yoksullaşan tundrada yer ve taş yosunları dışında hemen hiç bir tür görülmez. Hayvanlar âlemi de bu çetin şartların gerektirdiğinden daha zengindir: Kanada kuzeyinde misk öküzleri ve yaban renleri (karibu) yazın tundrada yer değiştirir, kurt ve tilkilere yem olur. Büyük yaban kazı ve ördeği sürüleri kısa yaz süresinde meydana gelen su birikintileri etrafında toplanır ve sivrisinek bulutları çok sayıda kuşları besler. Su ortamının özelliği, yazın buzlardan oluşan sulardan planktonun hızlı gelişme göstermesidir. Büyük hayvanlar arasında başta foklar, ondan sonra ayı balığı ve çeşitli balinalar, arktik bölge halkının yaşayışında önemli rol oynar.

● *Beşerî ve iktisadî coğrafya.* Arktik bölgenin esas bakımdan moğolumsu olan yerlileri, bu çok yoksul bölgeye hiç şüphesiz Dördüncü zaman buz örtüsü çekilince yerleşmişlerdir. Yalnız Eskimolar, Amerika'nın en kuzey kesimlerine, oldukça yakın bir zamanda geldiler. Bu çok sert tabiî şartlara rağmen kutup çevresi halkı ortama oldukça çeşitli uyum şekilleri gösterir. Avrupa'da Laponlar, Samoyedler ve Ziriyanlar, özellikle kendilerine sütünü ve etini veren, derisinden giyim eşyası ve yazın çadır yapılan ren geyiği besleyerek geçinen küçük göçebe gruplar halinde yaşarlar. Batı Sibirya'da hayvan yetiştirme tekniği daha az gelişmiştir; ama bütün Sovyetler birliğinde kuzey halkını yerleşik hayata alıştırmak ve sürüleri nicelik ve nitelik yönünden geliştirmek için yaygın bir çalışmaya girişilmiştir. Kara ve deniz avcılığı genellikle kıyı halkı için yardımcı geçim kaynağı sağlamaktan öteye geçmez. Fok, yabanî ren ve beyazayı avlayan ve sombalığı tutan Grönland ve Amerika Eskimoları için bu iki faaliyet, yaşamanın temelidir. Fakat, balıkçılığın başlıca geçim kaynağı olması, Eskimoları kıyılarda ve buzsuz denizlerin yakınında yaşamağa zorlar. Çağdaş yaşama tarzını benimseme yolunda uğradıkları ilk felâketlerden sonra, bugün Eskimolar köylere, hattâ şehirlere, özellikle Grönland ve Alaska kıyılarına (Barrow, Christianshaab, Godthaab v.b.) yerleşerek açlıktan kurtulmuşlardır. Bazıları maddî çıkarlar sağlamak için yeni askerî üslere yaklaşmağa çalışırlar. Bunun tersine başka Eskimolar (Thule'dekiler gibi) birliklerini koruyabilmek için bu üslerden uzaklara göç etmişlerdir.

Arktik bölgeler, gün geçtikçe modern yaşayışa daha fazla yakınlaşmıştır. Yeraltından gittikçe daha geniş ölçüde yararlanma imkânları araştırılmaktadır. (Sovyetler birliğinde Vorkutta ve Kolime halici kömürü, Svalbard'da kömür ocakları, Peçora havzası petrol yatakları, Mackenzie vâdisindeki rezerveler, Büyük Ayıgölü bölgesinin pechblend'i, Kola yarımadasının nefelin'li apatit'i, Kanada ve Sibirya'nın altın yatakları, Grönland'ın çinkosu ve kriyolit'i, bu bölgelerin sınırındaki Ungava'nın son derecede zengin demir yatakları v.b.) İktisadî gelişme, her şeyden önce ulaşım yollarındaki gelişmeye bağlıdır; gerek S.S.C.B.'de (Batı Sibirya), gerek Amerika'da (Alaska yolu) binlerce kilometrelik yol yapılmıştır. Büyük ırmaklardan yıl içinde ancak birkaç hafta faydalanılabilirse de, S.S.C.B.'de bunlar büyük hizmet görür. Önemli her ırmak halicinde küçük bir liman bulunur. Batı Sibirya'da, Kanada'da (Ungava), madenlerden yararlanmak için birtakım demiryolları yapılmıştır. Uluslararası hava hatları, kutup yollarından yoğun şekilde yararlanır; fakat kullandığı uçaklar küçüktür. Derme çatma hava meydanlarından faydalanan mahallî havacılık çok daha önemlidir: uçsuz bucaksız ıssız bölgelere, sapa kesimlere böylelikle ulaşılabilir. Sovyetler birliğinin, Arktik kıyılarını ulaşıma açmak için de büyük çabalar harcanmıştır.

Buna sebep, Amerika kıyılarının tersine, Buz denizi kıyısı boyunca bir dereceye kadar deniz trafiğinin sağlanabilmesidir. Bugün, «Kuzey deniz yolu» idaresinin yararlandığı birtakım üsler, büyük buzkıran gemilerinin öncülük ettiği kafilelerle birbirine bağlanmakta ve Uzakdoğu'ya yaz mevsiminde düzenli seferler yapılabilmektedir; ama arktik bölge herşeyden önce askerî planda önemli bir rol oynamaktadır. (Bk. ARKTİK *bölgeler.*) [L]

ARKTİNOS Miletos'lu, yunan destan şairi. M.Ö. VIII. yy. da yaşadığı söylenir. Truva savaşları ile ilgili şiirlerin bazıları ona mal edilir. Bu şiirlerin en önemlileri: *Aithiopis,* Priamos'un yardımına gelen ve Akhilleus tarafından öldürülen habeş Memnon'un ölümünü anlatır; *İliu Persis* de (İlion'un [Truva] Alınışı), bu şehrin düşüşünü dile getirir. (L)

ARKTOKİYON i. (yun. *arktos,* ayı ve *kyon,* köpek'ten fr. *arctocyon*). İlkel etçiller veya etçilimsiler takımından memeli hayvan fosili. Etçillere yakın özellikler gösterir. Eosen -Oligosen'de yaşamıştır. (L)

ARKTOLİT i. (fr. *arctolite*). Miner. Kalsiyum ve magnezyum alüminosilikat. (L)

ARKTÜRÜS, α Çoban yıldızına verilen ad. Kadiri 0,2. Göğün en parlak yıldızlarının yedincisi. Tayf örneği K O. Uzaklığı 41 ışık yılı. (Bk. YILDIZ.) Arktürüs, Büyükayının kuyruk uzantısında bulunur, bu yüzden kolayca ayırt edilebilir. Adı da gerçekten «ayı kuyruğu» anlamına gelir. (L)

ARKUERİT i. (Şili'de bir şehir olan *Arqueros*'tan fr. *arquérite*). Miner. Gümüş alaşımı ($Ag_{12}Hg$). Küp biçiminde sekizgenler veya gümüşten daha yumuşak küçük kütleler halinde bulunur. (L)

Arkuşta i. Folk. Bk. HARKUŞTA.

ARKWRİGHT (sir Richard), ingiliz makine uzmanı ve pamuk sanayii yaratıcılarından (Lancashire'da Preston 1732-Derbyshire'da Cromford 1792). Yurttaşı Hargreaves'in gerçekleştirdiği yarı otomatik dokuma makinesi olan *spinning jenny*'nin kullanılmasını yaygınlaştırmak için çok uğraştı. Hargreaves, parasızlık yüzünden bir dokuma fabrikası kuramadığı için buluşunu değerlendiremeişti. (L)

ARLAND (Marcel), fransız yazarı (Varennes-sur-Amance 1899). Önce öğretmendi. Çeşitli roman, masal ve hikâyeler yazdı. Bunların başlıcaları: *Monique* (1926), *Ames en Peine* (Acı Çeken Ruhlar) [1927], *l'Ordre* (Düzen) [1929] (Goncourt Ödülü), *l'Eau et le Feu* (Su ve Ateş) [1956], *A Perdre Haleine* (Soluk Soluğa) [1960], *le Grand Pardon* (Büyük Af) [1965]. M. Arland, titiz bir yazardır: *les Vivants* (Canlılar) [1934], *la Grâce* (Bağışlama) [1941] gibi hikâyeleri ve *Je Vous Écris* (Size Yazıyorum) [1960-1963] adlı samimî denemelerinde üstün bir anlatıma ulaşır. *Chronique de la Peinture Moderne* (Çağdaş Resmin Kroniği) [1949], *Anthologie de la Poésie Française* (Fransız Şiiri Antolojisi) [1941] ve *Prose Française* (Fransız Nesri) [1951] adlı tenkitler de yayımladı. J. Paulhan ile *Nouvelle Revue Française*'in müdürlüğünü paylaştı. (L)

ARKTİK bölgeler, Grönland üstünden görünüş; yükseklerden inen iki büyük buzul en alçak kıyı bölgesine doğru birleşiyor, oradan buzdağlarını denize döküyor

ARLANDES (François, marki), fransız baloncusu (Dauphiné'de Anneyron 1742-?, 1809). Piyade binbaşısı; Pilâtre de Rozier ile birlikte ilk serbest balon uçuşunu yaptı (21 kasım 1783). La Muette'den havalanan balon Butte-aux-Cailles'da yere indi. (L)

ARLANMAK dönşl. f. (ar. *ʿār,* haya, utanma'dan *-la-n-* eki ile fiil). Utanmak, sıkılmak: *Yunus kimsenin yüzüne bakamıyor, suçlu kendisi imiş gibi arlanıyor* (N. Araz).

◆ **Arlanmaz** sıf. (daha çok *utanmaz* ile birlikte kullanılır). Utanmadan, sıkılmadan hareket eden: *Tuh yüzsüz, arlanmaz! Kime varıyorsun?* (H. E. Adıvar). *Tuu utanmaz, arlanmaz...* (R. N. Güntekin). [M]

ARLANZON, İspanya'nın kuzeyinde nehir. Castilla la vieja'yı akaçlar, Burgos'tan geçer ve Pisuerga'ya ulaşır. 130 km. (L)

ARLBERG, Allgäu Alpleri'nde (Avusturya) geçit, 1 802 m yükseltide. Ren ve İnn havzalarını birleştirir. *Arlberg tüneli* (1 311 m yükseltide), 1880-1883 arasında kazılarak 1884'te işletmeye açıldı. İsviçre, Vorarlberg ve Avusturya'nın geri kalan kısmı arasında demiryolu ulaşımını sağlar; 10 239 m. (L)

Arlberg-Orient-Express, uluslararası tren. 1926'da hizmete girdi, Paris-Basel-Zürich-Viyana-Budapeşte-Bükreş-İstanbul arasında işler. Bu tren, İsviçre, Tirol ve Arlberg tüneli yolunu takip eden Orient-Express'e ek olarak konmuştur. Paris-Bükreş yolunu (2 626 km) elli beş saatte alır. (L)

Arlecchino (ital. k.; eski fr. da, ortaçağ destanlarında bir kötü şeytana verilen *Hellequin* adından). Rengârenk bir elbise giyen gülünç oyun kişisi. İtalyan sahnesinden hemen bütün Avrupa tiyatrolarına geçti. Kaynağı, latin farslarının soytarısı *Sannio*'dur. Bu soytarının yüzü isle boyalı, başı kazınmıştır; elbisesi çok renkli parçalardan yapılmıştır. İtalyanların Arlecchino'ya verdikleri *Zanni* adı, *Sannio*'dan gelir. Pantalone ve Scapino'nun Venediklileri ve Napolilileri canlandırması gibi, Arlecchino da başlangıçta Bergamoluları temsil ederdi. Bu üç neşeli soytarı tipi, XVII. yy. da Fransa'ya geçti. Arlecchino, geleneksel sahne kılığını birlikte getirdi: kara maske, gri şapka, çeşitli kumaş parçalarından (yeşil, kırmızı, sarı, mavi) yapılmış alacalı elbise ve şakşak. İtalya'da yüzsüz ve korkak bir soytarı olan Arlecchino (bu özellikleriyle alman komedisinin *Hanswurst*'u haline geldi), Fransa'da, *Arlequin* adıyle, kibar bir seyirci karşısında, kusurlarını daha az kaba ve daha ince bir görünüş altında sakladı. XVII. ve XVIII. yy. da Paris'teki İtalyan tiyatrosu (Théâtre-İtalien) repertuvarında önemli bir yer aldı. Kişiliğinin daha kesinleşmesinde Marivaux'nun etkisi oldu: *Arlequin Poli Par l'Amour* (Aşkın İnceltti̇ği Ar-

Foto. U.S.İ.S. (LAROUSSE)

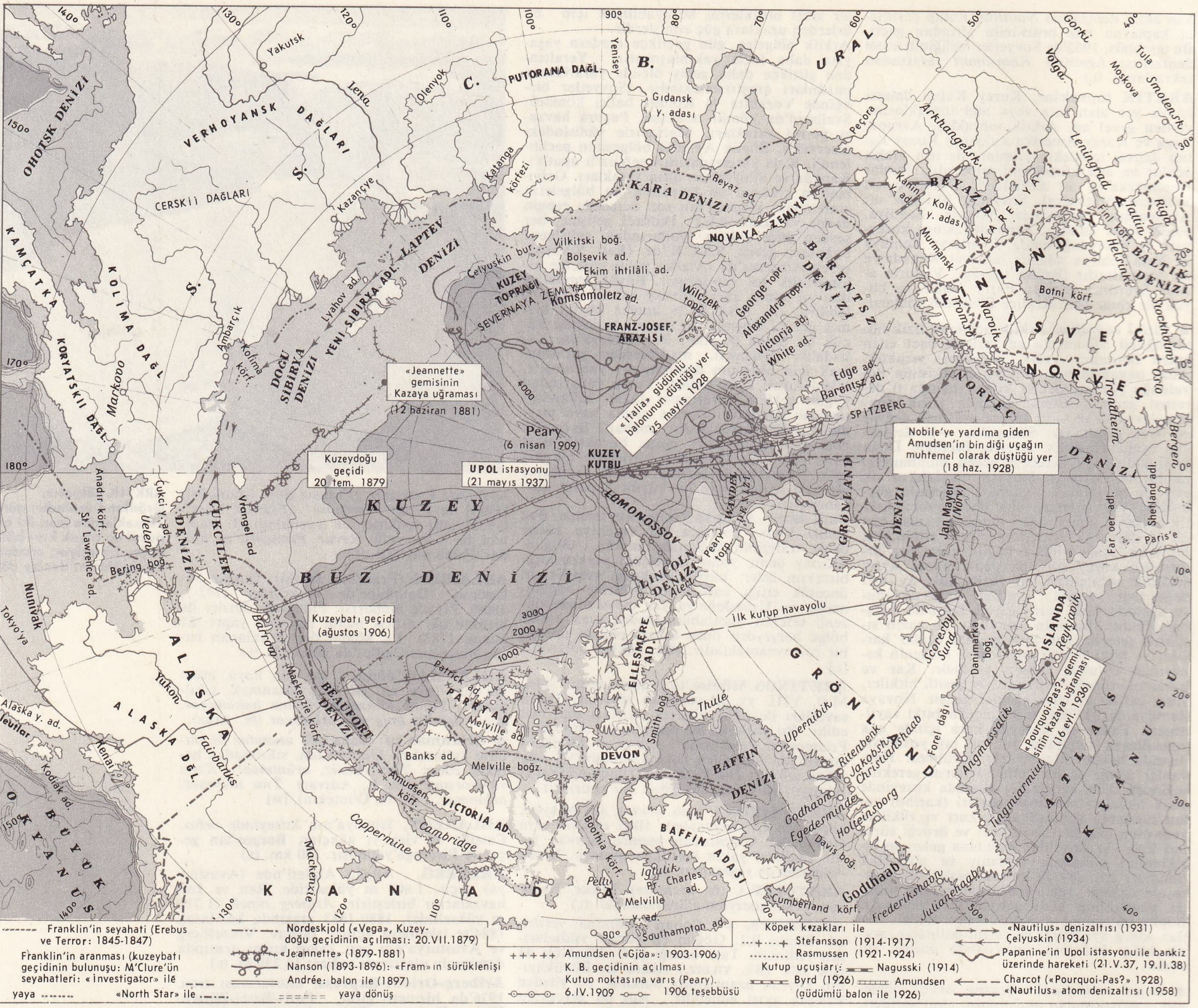

lequin). Böylece Arlecchino, XVIII. yy. ın ikinci yarısında birçok komedi, pantomim ve operakomiğin kahramanı oldu. (L)

ARLES, güneydoğu Fransa'da, Bouches-du Rhône idarî çevresi merkezi. Camargue ovası kuzeyinde, Rhône ırmağı sol kıyısında; 42 353 nüf. Sanayi merkezi; kimya ve metalürji sanayii gelişmiş. Irmak taşıtları. Kâğıt. Petrol sondaj malzemesi. Önemli demiryolu merkezi.

— Tar. Daha Marsilya'nın kuruluşu sırasında Yunanlılar, Rhône deltası başında Arles çevresinde Theline adlı bir alışveriş merkezi kurmuşlardı. Tötonları yenen Marius, M.Ö. II. yy. sonunda burayı bir kanal ile denize birleştirdi. Sezar'ın eski muharipleri buraya gelip yerleştikten sonra Arles, Provence'ın başlıca şehri oldu. Rhône ırmağı ile İspanya yolunun kavşağında olan kasaba, karşı yakadaki banliyösüne dubalı bir köprüyle bağlanır ve gemi inşa tezgâhı vardır. Tam yetkili beş lonca, işlek transit ticaretini denetler. Şehir, Augustus devrinden itibaren anıtlarla donanıp gelişmiş ve kısa zamanda eski surlarının ötesine taşmıştır. 235-476 devresinde Diocletianus, Vienna şehrine daha çok önem vermişti ama akınlardan sonra 392'den 394 yılına doğru Arles, Galya'nın idare merkezi oldu. Kilise barışından sonra Hıristiyanlık hızla gelişti ve bu yüzyıldan itibaren konsiller burada toplanmağa başladı, Galyalıların dinî yargılama merkezi oldu. 314 Konsili, Donatçılığı orada mahkûm etti. Yine burada toplanan 353 konsili, İmparator Constantinus huzurunda Athanasios'u mahkûm etti ve Trèves'li Paul'ü sürgüne yolladı. Her ikisi de Ortodoksluğun savunucusuydu.

— G. santl. Arles'daki Galya-Roma harabeleri, roma medeniyetinin en güzel kalıntılarındandır. Yukarı imparatorluk zamanında yapılan surlardan bazı parçalar ve birçok kule kalmıştır. Çevrede büyük bir su yolunun kalıntılarına rastlanır. Arles'daki amfiteatr, Nimes'deki gibi bugüne kadar en iyi durumda kalanlardan biridir. Bu amfiteatr, ilk surlardan sonraki bir tarihte, yaklaşık olarak Augustus zamanında yapılmıştır. Surların bir parçası amfiteatrın içinde kalır. Daha sonra burası Araplar tarafından kaleye çevrildi. Aynı devre ait olan tiyatro, üslûbu yönünden çok güzeldir. Şehirde vaktiyle yükselen kemerler yıkılmış, yalnız surlar dışındaki sirk piramidi kalmıştır. Forum olduğu tahmin edilen yerde, yiyecek ambarı ve sığınak olarak kullanılan, hava deliklériyle aydınlatılmış ve kemer altlarıyle desteklenmiş yeraltı galerileri bulunur. Az ötede dinî bir yapının kalıntıları görülür. Rhône kıyılarında Constantinus devrinden kalma büyük hamamlar vardır (Trouille hamamları). Arles'da çok değerli heykeller de bulundu; en ünlüleri arasında Arles Venüs'ü (XVII. yy. da Girardon tarafından onarılmıştır. Louvre'da), Octavianus ve Drusus heykelleri ve bir mermer kalkan (Augustus'a sunulmuş altın bir kalkanın kopyesi) sayılabilir. Ayrıca burada ilk hıristiyanlık sanatını temsil eden kabartma resimli lahitler de bulundu. Bunların çoğu, sonra Hıristiyanların mezarlığından çıkarılmıştır.

Şehirde, bunlardan başka roman-provence okulunun en güzel yapılarından biri vardır: Aziz-Trophimus katedrali. Karolenj devri kilisesinden kalma ön cepheye oturtulan büyük giriş kapısı, XII. yy. sonunda yapılmıştır. Alçak kabartmaları ve aziz tasvirleri antik çağ etkisindedir. Yandaki avlunun roman dehlizlerinin süslemelerinde de aynı çağın etkileri görülür (sütun başlıkları, aziz Petrus'un, aziz Trophimus'un tasvirleri). Trinquetaille banliyösünde Saint-Pierre kilisesi (Manessier ve J. L. Perrot'nun vitrayları). [L]

Arles müzesi. MUSÉON ARLATEN, Mistral tarafından, Laval-Castellane (XVI. yy.) konağında kurulmuştur. Provence etnografyasına tahsis edilmiş, özellikle Provence şairleri için bir salon ayrılmıştır. MUSÉE RÉATTU'de eski yağlıboya resimlerden başka Flandres duvar halıları, Arles'lı ressam, Raspal ve Réattu'nün resimleri bulunur. Arkeoloji koleksiyonları, galya-roma kalıntılarından yana

zengin MUSÉE PAİEN ile Provence heykelleri bulunan MUSÉE CHRÉTİEN ve eski Sainte-Anne kilisesi arasında paylaşılmıştır. (L)

Arlésienne (L'), Vincent Van Gogh'un şaheserlerinden (90x72 sm). Bu tablo, kasım 1888'de, Paul Gauguin'in Arles'da bulunduğu sırada ve onun etkisiyle yapıldı. İstasyon kahvesinin sahibesi, her iki ressama modellik etti. Ressamların niyeti, bir portre çizmek değil, yakıcı güneş altında Provence'lı kadını dekor ve özelliği ile birlikte canlandırmaktı (Metropolitan Museum of Art, New York). [L]

ARLES-SUR-TECH, Doğu Pirenelerde kanton merkezi (Céret idarî çevresi); Vallespir'de, *Tech* üzerinde; 2 690 nüf. IX. yy. da yapılmış büyük eski manastır; bu manastırdan kalma, üç kubbe altı olan XI. yy. kilisesi, yine bu manastırdan kalma XIII. ve XIV. yy. gotik manastırı. Demir ocağı. Bez dokuma. Bisküvi fabrikası. (L)

ARLETTY (Léonie BATHİAT, — denir), fransız aktrisi (Courbevoie 1898). Önce stenodaktiloluk, sonra mankenlik yaptı; kabarelerde ve küçük sahnelerde oynadıktan sonra sinemaya geçti (1930); özellikle *Hôtel du Nord* (Kuzey Oteli) [1938], *les Visiteurs du Soir* (Akşam Ziyaretçileri) [1942], *Les Enfants du Paradis* (Paradi Çocukları) [1944] v.b. adlı filimlerde oynadı. (L)

Arlezyen (l'Arlésienne) [*İzmirli Kız* veya *Şehirli Kız*], Alphonse Daudet'nin üç perde ve beş tabloluk dramı. Georges Bizet'nin senfonik müziği ve koroları ile, ilk defa Paris Vaudeville tiyatrosunda oynandı (1872). *İzmirli Kız* adıyle 1924'te Dârülbedayi'de temsil edildi. Camargue'li genç bir köylü Frédéri, Arles'lı bir kıza tutulur. Onun uygunsuz biri olduğunu öğrenince çılgına döner ve başka bir kızın sevgisine kayıtsız kalarak kendini öldürür. Bizet, sahne müziğinden bir orkestra suiti düzenledi. *Mi* bemol *İntermezzo*'da saksofona yer veren besteci, bu çalgıyı solo olarak ilk kullananlardandır. (L)

ARLİNGTON, A.B.D.'de (Virginia) şehir. Potomac suyu kenarında, Washington karşısında; 163 400 nüf.

— *Arlington Amerikan Millî mezarlığı,* Virginia eyaletinde, Potomac kıyısında ve Washington'un karşısında. 1918 Meçhul Asker anıtı, birçok amerikalı kumandan ve askerin yattığı bu mezarlıktadır. Başkan Kennedy 1963'te buraya gömüldü. (L)

ARLİNGTON (Henry BENNET, kont), ingiliz siyaset adamı (Middlesex'de Arlington 1618-Suffolk'da Euston 1685). İlk İngiliz ihtilâlinde kralcılar safında savaştı, sürgündeki kral ailesine katıldı. Krallık yeniden kurulunca, siyasî hayatında parlak bir dönem başladı. Dış siyasette yol gösterici bir rol oynadı; «Cabal»ın başlıca nazırlarından biri oldu (1667). İspanya, Fransa ve Birleşik eyaletler arasında, uygulanması güç bir denge siyaseti denedi. Ama Charles II'nin malî sıkıntılar yüzünden yaptığı Dover antlaşması (1670) ve özellikle, Birleşik eyaletlere karşı yapılan savaş (1672) halkın kendisinden yüz çevirmesine yol açtı. Papalığa ve Fransa'ya aşırı yakınlık göstermekle suçlandırılınca, sadece bir sıfat olan mabeyn lordluğunu kabul ederek siyasetten çekildi. (L)

ARLİT, Kuzey Nigeria'da, Agades'in kuzeyinde yer. 1966 Başlarında önemli uranyum maden yatakları bulundu. (L)

ARLOİNG (Saturnin), fransız veterineri (Cusset 1846-Lyon 1911). Toulouse ve Lyon veteriner okullarında öğretmenlik, sonra Lyon Tıp fakültesinde Veteriner Okulu müdürlüğü ve deneysel tıp profesörlüğü yaptı. Fizyoloji, deneysel patoloji, bakteriyoloji ve özellikle verem üstüne birçok monografi yayımladı. Sığırlarda görülen şarbon hastalığı aşısını ve gazlı kangreni iyileştirme yöntemini buldu. (L)

ARLON, Belçika'da şehir; Belçika Lorraine'i kesiminde; Lüksemburg ilinin merkezi; 13 400 nüf. Ticaret merkezi. Arkeoloji müzesi. Arlon'da, çok sayıda galya-roma heykeli bulundu. Bunların çoğu mezar taşlarıdır. — *Arlon idarî çevresi*'nin 23 komünü vardır; nüfusu 40 175. (L)

ARMA i. (lat. *arma,* silâh). Bir aileye, bir topluluğa veya bir şahsa atalarından kalan yahut sonradan verilen özel alâmet. (Bk. ANSİKL): *Ecdadının mazisini tahayyül etmeğe başladı* [...] *Kızıl Ahmerli bayrağının dalgalandığını, altından armaları, elmaslı tuğları görür gibi oluyordu* (Ömer Seyfeddin). *Kolu sahiden yaldızlı, sandığı kırmızı boyalı olacak ve üstüne altın yaldızla takımlarının armasını yazdıracaklar* (H. E. Adıvar). || *Teşm. yol.* Belli eden işaret: *Parıldar büyük sembol ve ölümün arması / Meçhul burçlarda aydınlık* (F. H. Dağlarca).

— ANSİKL. Arkeolojik araştırmalarda *arma*'ların büyük rolü vardı. Çünkü armalar gerek asil, gerek burjuva, sahipleri tarafından bol bol kullanılmıştır. Armalar, ciltli kitaplar, gümüş eşya, tabaklar, sahanlar, çerçeveler, mobilya, insan portreleri ve dinî resimler, arabalar, mücevherler ve şatoların kapıları üzerinde bulunurdu. Resmi çizilerek boyanmış, yontulmuş veya kalemle kazılmış olan arma, bir mülkiyet işareti ve başta gelen bir süs unsurudur.

◆ **Armacılık** i. Armaları doğru bir şekilde temsil ve tasvir etmeyi sağlayan kurallar. (*Eşanl.* HERALDİK, ARMABİLİM.)

— ANSİKL. Armaların, yani, «atadan kalma veya daimî olan, aile veya topluluklara, bazen de fertlere ait renkli amblemler»in incelenmesine *armacılık* veya *armabilim* denir. Savaş ve turnuvalarda çarpışanları ayırt etmeğe yarayan armalar XII. yy. da ortaya çıktı. Mühür kullanılmağa başlanması ile armalar savaşmayanlar arasında da yayıldı; önce kadınlar, sonra, XIII. yy. da din adamları, piskoposlar, şehirliler, zanaatçılar ve XIV. yy. da da manastırlar ve çiftçiler arma kullanmağa başladılar. Arma simgeleri, askerî sancaklardan, kalkan ve mühürlerin üzerindeki süslemelerden doğdu. Resimlerde çoğunlukla çeşitli silâhların işlenmesi de bunu doğrular. Çeşitli kaynaktan gelen bu unsurlar yavaş yavaş derlenmiştir. Armalar, kalkan üzerine yapılır, bazen tek başına bir kalkan da arma olabilir. XII. ve XIII. yy. larda topaç veya üçgene yakın biçimde olan kalkan, zamana, yere ve süsleme gereklerine göre biçim değiştirdi. Kalkanı elinde tutan şövalyenin onu tasvir ettiği kabul edilerek sol tarafına *sağ,* sağ tarafına *sol* denilir. Kalkan, belli kısımlara ayrılmış ve minelerle işlenmiştir. Mineler *renkler, madenler, hayvan postları* ve *kadifelerden* meydana gelir (renkler: kırmızı, mavi, siyah, yeşil, mor; madenler: sarı [altın], beyaz [gümüş] olabilir. Hayvan postları ve kadifelerse mine ile işlenmiş iki saymaca resmin birleşmesinden meydana gelir). Bazı nesneler, özellikle insan vücudunun görünen kısımları tabiî şekilleriyle belirtilebilir; bunlara *ten kısımları* denir. XVII. yy. dan itibaren mine yerine taramalar veya işaretler kullanıldı. Bazı teferruat dışında, aynı cins mineler (renk, maden, kürk) birbirinin üzerine konulamaz: aykırı armalarda bu kaideye bilerek uyulmayabilir. Düz (yatay, dikey, çaprazlama) veya eğri çizgiler veya bu çizgilerin karışımı, kalkanı çeşitli mine kısımlarına bölebilir. Meydana gelen bölüm sayısı çift ise bu bölümlere *arma bölümü,* tek ise *bölme* denir. Bölmelerle bölümlerin de gerekirse uçları (özellikle haç ve çift çaprazda) ve çevreleri (düz çizgilerle: büyük dişli, dik açı ile dişli, üst mazgallı, alt mazgallı, cumbalı, uçları basamaklı, T şeklinde haçlı v.b.; eğri çizgilerle: dalgalı, oyuk dişli, çift fistolu, eğri v.b.) bir de yüzeyleri (tek renk, ayrı renkli, kafesli, zırhlı v.b.) değiştirilebilir. Bu değişikliklere *timsal* denilir. Bir armada, bölme veya bölümlerin üzerinde veya tek başına resimler bulunabilir. Bu resimler tabiî, hayalî, yapma veya armacılığa has olabilir. Tabiî şekiller, gök cisimleri, insanlar, hayvanlar veya bitkilerdir. Gök cisimleri şunlardır: yıldızlar (beş veya altı köşeli), güneş ve ay (insan yüzü şeklinde yapılır, yoksa, güneş veya hilâl gölgesi denilir), kuyruklu yıldızlar. İnsan bir bütün olarak pek seyrek temsil edilir. Genellikle bir arap başı ve sağ veya sol kol şeklinde yapılır. Hayvanlar, dört ayaklı, kuş, balık, kabuklu deniz hayvanları olabilir. En yaygın dört ayaklı aslandır. Başı daima yandan, vücudu genellikle *şahlanmış* olarak (bir arka ayağı üzerinde, diğer üç ayağı havada) temsil edilir. Yüzü tam karşıdan olursa *pars* denilir; hareketli ise (üç ayağı üzerinde yürüyüp dördüncüsü havada) *parslaşmış aslan* denilir. Yüzü tam karşıdan ve şahlanmış ise *aslanlaşmış pars* denilir. Aslandan başka ayı, kurt, tilki, boğa, yaban domuzu, koç, haçlı kuzu v.b. görülür. Kuşlar arasında en fazla temsil edileni kartaldır. Genellikle *havalanır* (kanatları açık) şekildedir. Daha küçük boyda ise kartalcık denilir. Gagasız, ayaksız küçük kartala *aleryon* denir. Kuşlar arasında güvercin, turna, kaşıkcı kuşu, horoz, ördekçik, karatavuk da (gagasız ve ayaksız olabilir) vardır. Balık olarak, sadeleştirilmiş biçimlerde yunus balığına, levrek'e rastlanır. Sürüngenlerden yılan ve kertenkele vardır. Böcek kabuğunun yayılmasında Santiago de Compostella'ya yapılan hac yolculuklarının da rolü olmuştur. Bu hayvanların yanında hayalî varlıklara rastlanır: kartal başlı kanatlı aslan, tek boynuzlu at, ejderha, pençeli kanatlı yılan, deniz perisi, su ve kara canavarı. Bitki dünyasından alınmış başlıca resimler: çiçekler (gül, beş, dört veya üç taçyapraklı çiçekler, zambak), yonca, bağ kütükleri, üzüm salkımları, ağaçlar, demetler v.b. Yapma şekiller sayısızdır. Bunlar, askerlikten (kule, şato, surlar [açık, kafesli, başka mine ile işlenmiş olabilir], kılıç, oyuk baklava, mızrak ucu, alem, miğfer), sürek avından (av borusu, küçük borazan), dinî hayattan (kilise, çan, asa), sivil hayattan (şehirler, evler, baltalar, tokàlar, ters bağlı iki hilâl, çift halkalı iğ, baltacık v.b.) alınma şekiller olabilir. Parçalar ve resimler genellikle *dik vaziyette* (armanın başına doğru) ve *çevriktir* (sağa doğru); aksi halde *başaşağı, sol profilli, yatık* veya *yükseltilmiş* ve *alçaltılmış* diye adlandırılmaları gerekir.

Resimlere gelince, bunlar parçaların yönünde yerleştirilmiş olabilir (haç, sağdan çapraz, çift çapraz v.b.). Yalnız üç resim varsa bunlar *ikili* ve *tek*'dir. Yani ikisi baş tarafa, diğeri uç tarafa doğrudur. Yoksa bir resimle, sağda eşli veya solda eşli, başta eşli, destekli veya damgalı, iki resimle de resimlenmiş denilir. Dört simetrik şekil ile birlikte bulunan haça, köşede eşli denilir. Bir armanın okunmasında bu durumlar belirtilmelidir. Okuma belirli bir sıra takip edilerek yapılır: önce zeminin minesi, sonra belli başlı parça veya biçim, icabında bunlarla birlikte olan veya bunları damgalayan biçimler, sonra da başkuşak, uçkuşak, çevre darkuşağı, bunların mineleri, icabında bunları damgalayan resimler.

Dış süsler, armanın en sonda meydana gelen kısmıdır. Bu kısım armanın tam bir parçası sayılmaz ve arma sahibinin isteğine göre değişebilir. (Gerçekte bu süs biçimlerini çoğu zaman örf ve âdet tespit etmiştir.) Bu dış süs, başlık, mesnetler, asalet veya görev işaretleri, nişanlar, savaş naraları bildiren sözlerden, özlü deyişlerden meydana gelir. *Laik başlıklar,* çoğunlukla zırhlı şövalyenin, mühürlerde belirtilen tolgasından esinlenen miğferlerdir; bu miğferlerin genellikle arma kalkanı renginde *tepelikleri* ve şeritleri vardır. Taçlar daha sonra ortaya çıkmıştır. XVII. yy. dan itibaren, taçların ve miğferlerin durumu ve süslenmesi unvanlar arasında sözde mevcut derecelenmeyi belirtmek üzere kullanılmıştır. Miğferler bakımından çok yapmacıklı olan bu biçimlere hiç bir zaman pek uyulmadığı gibi, bunların yalnız doğuştan asillerin faydalanmasına mahsus olduğuna dair hüküm de yerine getirilmemiştir. Laik başlıklar arasında mahkeme üyelerinin başlıkları ve armalı imparatorluk başlıkları sayılabilir. Kilise başlıkları; papa tacı, kardinal şapkası ve piskopos âyin külâhıdır. Mesnet ve destek denince kastedilen şey, arma kalkanını tutan ve başlıklar gibi, mühürleri çevreleyen, süsten esinlenen şekillerdir. *Mesnetler, tutanlar* (insan şeklinde veya insana benzer şekilde) ve *esas mesnetler* (hayvanlar) diye ayrılır. Mesnetlere, kalkanın daima dışında bulunması gereken *görev simgeleri* (papalık anahtarları, piskoposluk veya büyük manastır haçı, mareşal asaları, amiral çapaları) ve asaleti gösteren nişanlar (kolyeler, göğüs nişanları) eklenir. Bu sonuncular örtü ile çevrili olabilir (krallar, prensler, dükler, yeminli derebeyleri, şansölye, mahkeme reisleri için), üst kısmında da savaş naraları veya başka özlü bir söz bulunabilir (bunlar genellikle şerit halinde bir flama içine yazılmıştır).

Armalar hiç bir zaman asilzadelerin tekelinde kalmamıştır, 1790'da fransız Kurucu meclisi tarafından kaldırıldıklarında armaların bir feodalite işareti sayılması çok yanlıştı. İmparatorluk devrinde, asiller sınıfı yeniden ortaya çıkınca armalar tekrar resmen kullanılmağa başladı ve asillere soy ve mertebelerini gösteren özel arma simgeleri verildi.

Armalar, ancak erkekten erkeğe aktarılır (değiştirme halleri hariç). Prensip itibarıyle, bunları asıl şekilleriyle ancak aile reisi kul-

Marcel ARLAND

ARLANDES marki'si

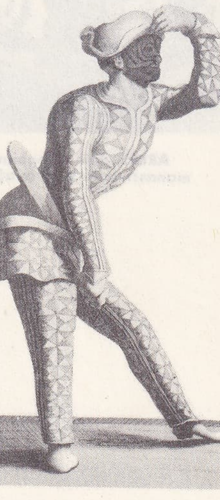

Arlecchino
Pautre tarafından
(Arsenal kütüphanesi, Paris)

Foto. Harlingue (LAROUSSE)

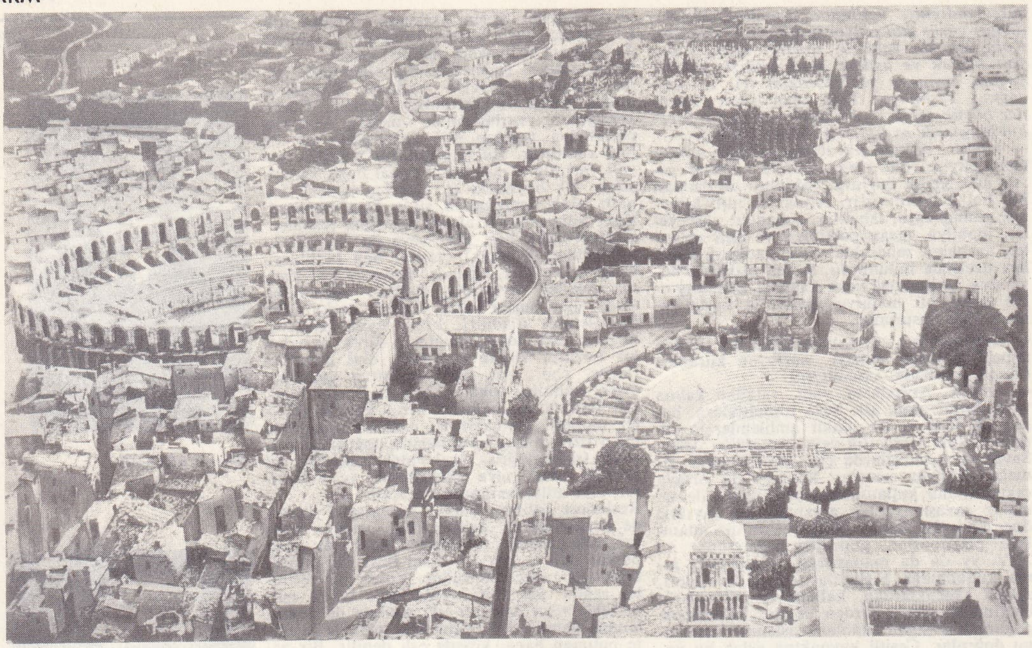

ARLES'da arena ve roma tiyatrosu

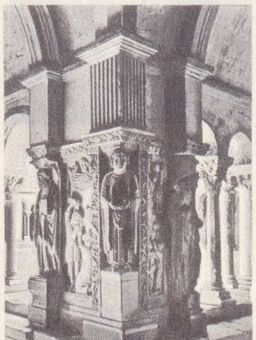

ARLES, Saint-Trophime manastırında köşe ayağı

«Arles'lı kadın» Vincent Van Gogh'un eseri (Metropolitan müzesi, New York)

lanmağa yetkilidir. Ailenin bütün diğer fertleri (kadınlar ve din adamları hariç) armayı kısmî değişiklik yapmadan kullanamazlar.

◆ **Armalı** sıf. Arması, belli bir işareti olan: *Armalı yemek takımı.* ‖ *Argo.* Süslü, şatafatlı: *Oğlum bu ne kadar perdah. Bu armalı laflarla sen avukat Cemil Beyi bastırdın* (K. Tahir).

◆ **Armalık** i. G. santl. Armaların etrafını süsleyen oyma çiçeklerden yapılmış çerçeve. (LM)

ARMA i. (ital. *arma,* teçhizat). Denizc. Bir geminin direk ve serenleri ile bu direk ve serenler üzerindeki halatlardan meydana gelmiş donatım. Bk. DONATIM. ‖ Yap, aç anlamında emir: *Arma bıranda* (hamak kur). *Arma yelken* (yelken aç). ‖ *Arma budamak,* top ateşi ile düşman gemisinin yelken ve direklerini parçalamak. ‖ *Arma budatmak,* fırtına tesiriyle yelken, seren v.b. nin kopup gitmesi. ‖ *Arma doldurmak,* direk ve çubukları istenilen durumda tutmak için ana armanın boşlarını almak. (Bu suretle direk ve çubukların sert rüzgârlarda esnemesi önlenir.) ‖ *Arma soymak,* müteharrik armayı bir süre için kullanılmayacağı zaman, hava şartlarından korumak için söküp aşağı almak. ‖ *Arma yelken,* direkleri yerlerine dikmek ve yelkenleri açılmağa hazırlamak için verilen kumanda. ‖ *Kaba sorta arma,* her iki tip yelkenle donatılmış gemi. ‖ *Müteharrik arma* (*donatım*) [*Eşanl.* SELVİSE], iskato, palang, prasya, abli, kandilisa, çördek v.b. yelken ve serenlerin işlem donanımı. ‖ *Sabit arma,* bir yere daimî olarak bağlanmış donanım, çarmık, istiralya v.b. ‖ *Sübye armalı,* bütün direkleri yan yelkenlerle donatılmış gemi. ‖ *Tam armalı,* bütün direkleri seren yelkenleriyle donatılmış gemi. (LM)

ARMADİLLO i. Karada yaşayan tespihböceği; *armadillidae* familyasının örnek hayvanı. İçbükey biçimindeki gövdesi yuvarlanıp top şeklini alabilir. (Bk. TESPİHBÖCEKLERİ.) [L]

ARMADOR i. (isp. k.) Denizc. Gemilerdeki her türlü donanım işini yapan sanatkâr. ‖ Yelkenli gemilerde arma işleriyle özel olarak görevli olan. (M)

ARMADORA i. (it. *armadura,* iskelet). İnş. iskele, çatı.

— Denizc. Direklerin çarmıkları boyunca aşağı inen müteharrik arma (donanım) halatlarını bağlamak için, çarmık ayakları hizasında alabandalara tespit edilen ağaç veya demir levhalar. Bk. ÇARMIK. ‖ *Armadora çemberi,* direkler boyunca aşağı inen müteharrik donanım halatlarını volta etmek için direklere, güverteden uygun yükseklikte tespit edilmiş çember biçimindeki armadora. Bk. VOLTA. ‖ *Armadora çeliği,* armadoraya geçirilmiş ağaç veya madenî çubuk. (Müteharrik donanım halatları bu çubukla üzerine volta edilir.) [M]

ARMAGH, Kuzey İrlanda'da ilçe (county) merkezi şehir, Lough Neagh gölünün güneyinde; 9 300 nüf. Gotik protestan katedrali (XIII., XIV. yy.). Eski evler. Konfeksiyon.

— Tar. İrlanda'nın dinî başkenti Armagh'ta, İrlanda'nın en büyük ruhanî reisi olan bir katolik başpiskoposu ile bir anglikan başpiskoposu oturur. Armagh'ın önemi, İrlanda hıristiyanlık tarihinin başlangıcına kadar çıkar. Bir kültür merkezi olan Armagh, 3 km batısında bulunan eski Eamhain·Mhacha'nın mirasına da konmuştur; burası M.Ö. IV. ve III. yy. dan M.S. IV. yy. da yıkılıncaya kadar İrlanda kuzeyinin başkenti durumunda idi. İskandinav istilâlarıyle çok gerileyen Armagh, ancak XVIII. yy. da kalkındı. (L)

ARMAGNAC, Fransa'nın Akitanya havzasında coğrafî yöre. Doğuda Save ve kuzeybatıda Gélize arasındaki vâdiler yelpazesi (Gimone, Gers, Baïse v.b.) boyunca uzanır. Lannemezan yaylasından itibaren bu vâdiler kuzeye doğru birbirinden uzaklaşır. Vâdilerin bir yanında doğuya kıvrılan uzun bir iniş, öteki yanlarında ise dik bir iniş vardır. Yaylalarla birbirinden ayrılan bu vâdilerde, başta buğday ve mısır olmak üzere her şey ekilir. Kümes hayvanları ve yumurta üretiminde de Fransa'nın en başta gelen bölgesidir. Burada domuz ve büyük baş hayvanlar da beslenir. Üzümlerinden kırmızı (Lectourois ve Condomois) ve özellikle beyaz şarap yapılır ve bu şarap damıtılarak Armagnac içkisi elde edilir. Yörenin büyük bir kısmından nüfus çekilmiştir; tarım kesiminde çalışanlar arasında yabancılar, özellikle İtalyanlar çoktur. (L)

ARMAGNAC, i. Eski Armagnac ülkesinde ve özellikle Gers idarî bölgesinde yapılan çok ünlü bir fransız içkisi.

— ANSİKL. *Armagnac* üretim bölgesi *Aşağı Armagnac, Tenarèze* ve *Yukarı Armagnac* diye üçe ayrılır. İmbikten geçirmeyi bağcılar yapar. En çok kullanılan imbik üst üste iki kazanlı imbiktir; birinde şarap ısıtılır ve sürekli bir damıtma sağlanır. (L)

ARMAGNAC aileleri. Dört aile «Armagnac» adını taşımıştır.

● İlki gaskonyalı bir ailedir; Gaskonya dükalığını kuran Sanchez Mittara ile oğlu Garcia Sanchez tarafından IX. yy. da kuruldu. Garcia Sanchez'in ikinci oğlu Guillermo Garces Fezensac kontluğunu elde etti; 960'ta Armagnac, Garces'in küçük oğlu Şaşı Bernard'a verilince Fezensac yeniden bölündü. 1140'a doğru miras yoluyle Gerald III, Fezensac'ı yeniden elde etti, ama burası Armagnac'ın vesayeti altında kaldı; iki Fezensaguet ailesinin elinde kaldıktan sonra Fezensac ancak 1401'de kesin olarak Armagnac koluna geçti; bir evlilik sayesinde Bernard VI Armagnac ailesine Rouergue'i de kattı. Ailenin tanınmış fertleri: Bernard VII, 1418'de öldürülünceye kadar Armagnac partisinin başı; kilise ile manevî, Louis XI ile de siyasî çatışmalara girişen torunu büyük Senyör Jean V, Lectoure kalesinin kral kuvvetleri tarafından kuşatılması sırasında 1473'te katledildi; kral, mallarına el koydu. Charles VIII Jean V'in kardeşi ve ailenin en son ferdi Charles I'e bunları geri verdi.

● İkinci Armagnac ailesine «Alençon'lu» denir. Charles I'in küçük yeğeni olan Charles II'den başka temsilcisi yoktur. Charles II, Armagnac'ı, François I'in kız kardeşi olan karısı Angoulême'li Marguerite'e bıraktı.

● Angoulême'li Marguerite 1527'de burayı ikinci kocası, üçüncü Armagnac ailesinden Henri II d'Albret'e bıraktı. Ailenin son temsilcisi Fransa kralı Henri IV'tür.

● Dördüncü Armagnac ailesi, Lorraine-Guise ailesinin bir koludur. Bu aileden, Claude de Guise'in torununun oğlu, Harcourt kontu Henri, 1645'te Armagnac kontu oldu ve bu unvan nesilden nesle geçti. Fransız ihtilâlinden sonra kullanılmaz oldu. (L)

ARMAGNAC kontluğu, eski Fransa'nın tarihî bölgesi. Armagnac kontluğu, Charlemagne'ın, oğlu Louis için kurduğu Akitanya krallığının bir devamı olarak ortaya çıktı, ama ancak X. yy. ın ikinci yarısında son şeklini ve adını aldı: 1140'ta, 960 yılında ayrıldığı Fezensac kontluğuyla birleşti. Başkenti önce *Auch,* sonra da *Lectoure* oldu. XIII. ve XIV. yy. lar arasında Armagnac'lara ait topraklar çok genişledi. Garonne'un güneyinde Toulouse ile Agen arası (bu şehirler hariç) ırmak boyunca uzanan Armagnac ailesinin toprakları, Garonne'un kuzeyindeki Agenais, Querey, Rouergue ve Auvergne beyliklerini de içine alıyordu. Kont Jean II'nin evlilik sonucu elde ettiği Charolais, Jean III tarafından Burgonya dükü Philippe le Hardi'ye, 1390'da satıldı. Armagnac topraklarının büyümesi, bölgeyi kâh Toulouse'a, kâh Guyenne'e, dolayısıyle de İngiltere ve Fransa'ya düşman hanedanlara bağlayan derebeylik bağlarının zayıflaması, Armagnac kontlarının hemen hemen bağımsızlaşmasına yol açtı. 1369'dan sonra Armagnac kontları fransız kralına bağlılıklarını bettirilerse de, «Tanrı lûtfuyle kont» olduklarını söylemekten de geri kalmadılar. Kontluğun en parlak devri XIV. ve XV. yy. a rastlar: kontlar kendilerine «konsül» veya «kral» unvanını verdiler. «Üç Armagnac devleti» XV. yy. da, yalnız malî değil, aynı zamanda siyasî bir rol oynadı. XV. yy. da Armagnac, Burgonya ile rekabete girişti, bu da çarpışmalara sebep oldu. Louis XI zamanında monarşi kuvvetlenince, Jean V yenildi, 1473'te öldürüldü, toprakları el kondu. Bu karışıklıklar, XVI. yy. öncesi son feodal hareketlerdi. Yine de Armagnac kontluğu bir yüzyıl boyunca Fransız krallığının dışında kaldı. Armagnac topraklarını 1607'de Fransa'ya bağlayan kral Henri IV oldu. (L)

Foto. Henrard, Neurdein, Giraudon (LAROUSSE)

Armagnac'lar, Charles VI devrinde Burgonyalılara karşı koyarak Fransa'yı kanlı çarpışmalara sürükleyen komite; Orléans hanedanını tutarlardı. Adını, *Armagnac kontu Bernard VII*'den alır, kont, kızını 1410'da Orléans dükü Louis I ile evlendirdi ve Armagnac'ların gerçek şefi oldu. Her parti dehşet salarak başta kalıyordu. İngilizler, bu iç parçalanmadan faydalanarak Azincourt (1415) ve Troyes antlaşmasından (1420) sonra Burgonyalılar ile birleştiler; bu durumda, Armagnac'ların partisi millî parti olarak ortaya çıktı. Charles VII ve Philippe le Bon arasında imzalanan Arras antlaşması (1435) iki tarafın savaşına son verdi. (L)

ARMAĞAN i. (fars. *ermeğān*). Bir kimseye gönlünü hoş etmek için verilen hediye: *Eyüp oyuncakçılarından çocuklarına birkaç küçük armağan alır* (N. Araz). ‖ Lütûf, ihsan: *Aklın insanlara tanrıların en değerli armağanı olduğu söyleniyor* (M. Gökberk). ‖ Önceden kararlaştırılıp ilân edilen mükâfat, ödül. *Nobel armağanı. Sait Faik Hikâye armağanı.* ‖ Rakiplerini geride bırakarak başarıya ulaşanlara verilen eşya: *Sınıf birincilerine armağan verme töreni.*

— ÇEŞ. DEY. *Armağan etmek,* gönlünü hoş etmek için birşey vermek: *Dayımın oğlu Erol armağan etti bunları bana* (Yaşar Kemal). Hediye etmek: *Faruk Nafiz'in edebiyatımıza armağan ettiği eserler, her sanat dalında bir altın meyvedir* (Y.Z. Ortaç). ‖ *Armağan olsun,* hediye olarak kabul edilsin: *Varlığım Türk varlığına armağan olsun.* ‖ *Çam sakızı çoban armağanı* (veya *çoban armağanı çam sakızı*), küçük bir hediye verilirken değerine bakılmaması için söylenen bir söz. (M)

ARMAKSA. Esk. coğ. Anadolu'da Kappadokia bölgesinde kasaba. Kaisareia'dan (Kayseri) Sebasteia'ya (Sıvas) giden yol üzerinde konak. Tuzhisar ile Sarıoğlan arasındaki Palas köyü yakınında olduğu sanılmaktadır. (M)

ARMAN (Cihat), türk futbolcusu (İstanbul 1919). 15 Yaşında Gençlerbirliği kulübünün «A» takımı kalecisi oldu. 1936'da Millî futbol takımına seçildi. 1952 Yılına kadar Millî takım kalesini korudu. Bu arada Güneş ve Fenerbahçe takımlarında da yer aldı. Uzun yıllar Fenerbahçe takımının kaptanlığını yaptı. Şöhreti yurt dışına kadar yayıldı. 13 Defa yer aldığı Millî futbol takımında 9 defa kaptan oldu. 1952 Yılında, futbol hayatının hatıralarını *Futbolda 16 Sene* adlı kitapta toplayarak türk futbolunda hatırat yazan ilk futbolcu oldu. Futbolu bıraktıktan sonra antrenörlük hayatına atıldı. (M)

Armance, Stendhal'in romanı (1827). Yazar, bu ilk romanında, Louis XVIII zamanında, Paris'te birbirini gizlice seven iki gencin, Octave ile Armance'ın yaşantılarını dile getirir. Armance, ansızın zengin olan Octave'ın servetine ilgi duyduğu kanısını uyandırmaktan çekinir. Octave'ın tereddütleri ise romanda açıklanmış değildir; ama Stendhal, Merimée'ye yazdığı bir mektupta, Octave'ın cinsî bakımdan güçsüz olduğu için böyle davrandığını açıklamıştır. (L)

ARMANÇON, Paris havzasında ırmak. Yonne'un kolu (sağ kıyıda); 174 km. Auxois'da doğan Armançon, suyu geçirmeyen topraklar üzerinde akar. Rejimi düzensizdir. Semur, Tonnerre, Saint-Florentin'den geçer ve Joigny'nin üst tarafında Yonne ile birleşir. Vâdisinin bir kısmını Bourgogne kanalı alır. (L)

ARMAND (Louis), fransız mühendisi ve yöneticisi (Haute-Savoie'da Cruseilles 1905). Clermond Ferrand'da maden mühendisi. Madensuları ve kaplıcalar üzerinde incelemeler yaptı. Alman işgali sırasında, demiryolu memurlarının Almanlara karşı giriştiği direnç hareketini yönetti. Fransız Millî demiryolları (S.N.C.F.) genel müdürü. Sahra'nın değerlendirilmesiyle fransız ve hattâ avrupa atom endüstrisinin gelişmesine çalıştı. (L)

ARMAND de Belvezer, Provence'lı ilâhiyatçı. Dominiken papazı (XIV. yy.). Aquino'lu Tommaso'nun *De Ente et Essentia*'sı üzerine bir yorum yazdı. (L)

ARMAND-DUMARESQ (Charles Edouard, ARMAND, —denir), fransız ressamı (Paris 1826-ay.y. 1895). Orduyle birlikte Cezayir'e gitti, üniforma modelleri çizdi, savaş tabloları yaptı (Versailles müzesi). [L]

ARMANJİT i. (fr. *armangite*). Hegzagonal sistemde billûrlaşan tabiî manganez arsenit $Mn_3(AsO_3)_2$. [L]

Arman kablosu, yeraltı elektrik kablosu; kurşun kılıfı 14 kg/sm² basınç altında karbonik gazla doldurulmuş ve kuru kâğıt ile yalıtılmıştır. (İşletme potansiyeli eğilimi 7 500 V/mm²'dir. Kılıf ile iletken arasında ısı direnci yüksektir.) [L]

ARMATOLOS i. (yun. k. «silâhlı adam»). Osmanlı idaresindeki Yanya'da oturan ve gerekince asker vermek şartıyle silâh taşımalarına izin verilen hıristiyan Arnavutlar (XVI.-XIX. yy.).

— ANSİKL. *Armatoloslar,* Yavuz Sultan Selim zamanında düzenli bir tümen haline getirildi. Tepedelenli Ali Paşa devrinde bir tümen daha kuruldu. Tepedelenli'nin ölümünden sonra, Klephtis'ler ile birleşerek ayaklandılar ve Yunan isyanının patlamasında önemli rol oynadılar. (ML)

ARMATÖR i. (fr. *armateur*). Ticaret gemisi sahibi: *Yolcu vapurlarında bulunmadın mı?*

— *Kısmet omladı, hep armatör teknelerinde çalıştım* (R.H. Karay). ‖ Bir geminin donatım işini üzerine alan kimse.

— ANSİKL. Yolcu gemisi işletmek, Türkiye'de Denizcilik bankası inhisarında olduğu için armatör gemisi tabiri denizciler arasında özel teşebbüsün işlettiği ticaret ve yük gemileri için kullanılır. Deniz ticaret hukukunda ise *armatör,* donatan adı altında geçer. Hukukî bakımdan tacir sayılır. Kaptanı o seçer ve geminin sefer ile ilgili bütün hususlarından ve kaptanın davranışlarından armatör sorumludur. (M)

ARMATÜR i. (fr. *armature*). Fiz. *Bir dinamonun armatürü,* kolektörlü bir makinede, indüklenen devrenin taşıyıcısı. ‖ *Bir elektromıknatısın armatürü,* elektromıknatısın etkisiyle relüktansı azalacak şekilde yer değiştirebilen mıknatıs parçası. ‖ *Bir kondansatörün armatürü,* dielektrikle ayrılmış bulunan iki iletkenden her biri (üçü, kondansatörü meydana getirir). ‖ *Bir mıknatısın armatürü,* magnetik devreyi kapatmak ve mıknatıslanmayı korumak için, mıknatısın kutuplarını birleştirmek üzere konulan yumuşak demir parçası. (L)

ARMAVİR, S.S.C.B.'de şehir. Kafkas dağlarından çıkan Kuban ırmağının ovaya ulaştığı yerde; 111 000 nüf. Gıda sanayii. Makine sanayii. — Helenistik devirde parlak bir şehir olan eski *Armavir*'in önemli harabeleri, Türkiye sınırı yakınındadır. (L)

Armco Steel Corporation, American Mill Company (Armco) adı altında Middletown'da (Ohio) kurulan bir amerikan demir işletmesi. United States Steel Corporation işletmesi haline gelen Carnegie demir tröstünün karşısına dikildi. Gelişmesinde iki olay rol oynadı: önce General Motors, sonra da Dodge tarafından (1912-1913) madenî otomobil karoserlerinin benimsenmesi ve 1924'te seri halinde yapılan ilk trenler; böylece saç levhaların maliyeti yarıya düştü ve çok sayıda otomobil, buzdolabı, çamaşır makinesi v.b. yapımına yol açıldı. 1945'ten beri Armco, özel çeliklerin yapımını ve kendi demir ve kömür madenlerini büyük ölçüde geliştirdi; sekiz Kuzey Amerika maden şirketinde hissedardır; 1913'te kurulan Armco International Corporation sayesinde birçok şubesi vardır. (L)

Arme Heinrich (DER) [*Zavallı Heinrich*], Hartmann von Aue'nin şiiri (XIII. yy.). Dünya işlerinden başka şeyle uğraşmadığı için Tanrı tarafından cüzzam hastalığıyle cezalandırılan bir şövalyenin hikâyesi. Heinrich'in iyileşmesi için, bir bakirenin kanını ona vermesi gereklidir. Adamlarından birinin kızı, hayatını bu yolda feda etmeğe hazırdır; ama Heinrich kabul etmez. Bunun üzerine Tanrı, bir mucize göstererek Heinrich'i iyileştirir. O da, kendisine derin bir bağlılık gösteren genç kızla evlenir. — G. Hauptmann, aynı konuyu işleyen bir dram yazmıştır. (L)

ARMENE veya **HARMENE.** Esk. coğ. Anadolu'da Paphlagonia bölgesinde Singse şehrinin limanı. Bugün Akliman. (M)

ARMENGAUD (Jean Gabriel Désiré), fransız sanat tenkitçisi (Castres 1797-Passy 1869). Başlıca eserleri: *Histoire des Peintres de Toutes les Écoles* (Bütün Okullardan Ressamlar Tarihi) [1849], *les Galeries Publiques de l'Europe* (Avrupa Galerileri) [1856-1865], *les Chefs-d'oeuvre de l'Art Chrétien* (Hıristiyan Sanatının Şaheserleri) [1857], *les Chefs-d'oeuvre de Rubens à la Cathédrale d'Anvers* (Rubens'in, Anvers Katedralindeki Şaheserleri) [1859]. (L)

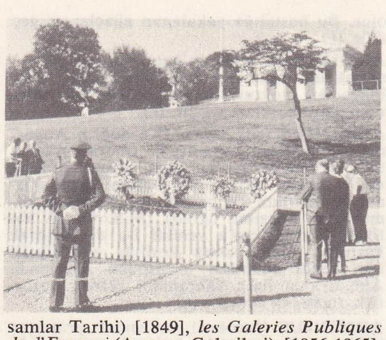

Arlington mezarlığı
Başkan Kennedy'nin
yattığı yer

ARMENİA, Kolombiya'da (Caldas idarî bölgesi) şehir. Orta Cordillera'nın batı yamacında; 29 700 nüf. Kahve tarımı yapılan önemli bir bölgenin ticaret merkezi. (L)

ARMENİNİ (Giovanni Battista), italyan ressamı (Faenza 1530-ay.y. 1609). «*Resmin Gerçek Kuralları*» adlı, değerli bir kitabın yazarı (Ravenna, 1587). [L]

ARMENİT i. (fr. *arménite*). Miner. Tabiî kalsiyum ve baryum hidratlı alüminosilikat. (L)

ARMENTİERES, aynı adlı kantonun yönetim merkezi (Lille idarî bölgesi). Lille'in kuzeyinden kuzeybatısına doğru, Lys nehri üzerinde, Belçika sınırı yakınında; 27 254 nüf. İplik ve dokuma sanayii (pamuk, kenevir, keten). İp yapımı. Bira fabrikaları. Dökümhaneler ve kazancılık. Kayış yapımı. (L)

osmanlı arması
(M. Aksel koleksiyonu)

Armeria, Madrid'deki eski silâhlar müzesi; 1564'te Felipe II tarafından kurulmuştu; bugün Madrid'in eski kral sarayının müştemilâtından birinde bulunur. 1808'de, halk Fransızlara karşı silâhlanmak için Armeria'yı yağma etti. Valencia kontu tarafından yeniden toplanan bu silâhlar, Avrupa'daki benzerleri arasında en güzelleri sayılır: Karl V, Felipe II ve haleflerinin zırhları; Ebu Abdullah Muhammed'in kılıcı, Karl V'in tahtırevanı, v.b. (L)

ARMFELT (Carl Gustaf, baron), isveçli general (İngermanland 1666 - 1736). Fransa'da on iki yıl hizmet ettikten sonra, Charles XII'nin Finlandiya'ya karşı yaptığı savaşlarda kumandan olarak başarı gösterdi. (L)

ARMFELT (Gustaf Mauritz, kont), isveçli general. Baron Armfelt'in torun çocuğu (Finlandiya 1757-Tsarskoe selo 1814). Gustaf III'ün gözde adamıydı. Bernadotte tarafından sürüldü, çar Aleksandr I'in gözüne girdi ve Finlandiya genel valisi oldu. (L)

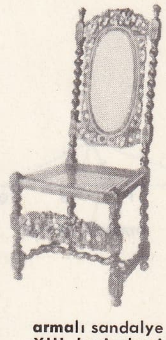

armalı sandalye
XIII. Louis devri
Pan şatosu

Armida, Tasso'nun *Gerusalemme Liberata* (Kurtarılmış Kudüs) adlı eserindeki kadın kahramanlardan biri. Armida, Rinaldo'yu baştan çıkarır ve onu büyülü bahçelerinde alıkoyar. Rinaldo, haçlılar ordusundan uzakta, bu bahçelerde, bir an şan ve şerefini unutur.

— G. santl. Rinaldo ile Armida'nın aşkları, XVII. ve XVIII. yy. ressamlarına sık sık esin kaynağı oldu: Pietro da Cortona, Guercino (Milano, La Brera), Luca Giordano (Lyon müzesi), Van Dyck (Louvre, Brüksel, Baltimore müzeleri), Simon Vouet (Paris'te Bullion konağının süslenmesi için ısmarlanan on üç tabloluk seri). 1630'da S. Vouet, 1733-1741 arasında da Ch. A. Coypel, bu konu üstüne dokuma kartonları hazırladılar.

Armide, Lully'nin beş perdelik trajik operası; Quinault'nun librettosu üzerine. 1686'da Paris operasında oynandı ve yetmiş sekiz yıl repertuvarda kaldı. Quinault'nun bu librettosunu Glück de kendi *Armide* operası için yeniden kullandı. (L)

ARMİLLARİELLA i. (lat. *armilla,* bilezik'ten). Mantar türü. Agaricaceae familyasından.

— ANSİKL. *Bal armillariellası,* ağacın köküne saldırarak kabuğun altında keçeleşme meydana getirir. Böylelikle birçok meyve ve orman ağaçlarında kök çürümesine sebep

Foto. Petit-Atlas-Photo, Arc. (*LAROUSSE*) ; *Nurettin Erkılıç* (*MEYDAN*)

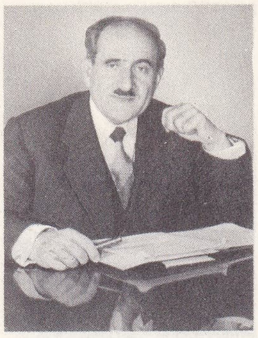

Louis ARMAND

olur. Bu hastalığa yakalanan ağaçlar er geç ölür. (L)

ARMİNİDAE çoğl. i. Arttansolungaçlı yumuşakçalar familyası. Sırt kabarcıkları ve solungaçları yoktur, fakat böğürlerinde solunum yaprakçıkları vardır. (L)

ARMİNİUS (doğ. M.Ö. 18'e doğr.), Augustus ve Tiberius zamanında Cheruscus'ların başı. Roma'da rehine iken, Roma ordularında hizmet etti, sonra Germanya'ya döndü, Romalılara cephe aldı ve Varus'un tümenlerini bozguna uğrattı (M.S. 9). 16 Yılında Germanicus'a yenildi ise de kaçarak kurtuldu. Daha sonra krallığa göz diktiği için kendi adamları tarafından zehirlendi. Almanya'da halk kahramanı olarak anılır. (Bk. HERMANN *savaşı*.) [L]

ARMİNİUS (Jacobus), hollandalı protestan ilâhiyatçı **Hermann**'ın latinceleştirilmiş adı. (Oudewater, Hollanda, 1560'a doğr.-Leiden 1609). Amsterdam'da rahiplik ve Leiden'de profesörlük yaptı. Gomar'a karşı *Arminius*çuların başı oldu. (Bk. ARMİNİUSÇULUK.) Eserleri 1629'da basıldı. (L)

ARMİNİUSÇULUK i. Calvin'in doktrinlerinden bir kısmını çürütmeğe çalışan Arminius taraftarlarınca benimsenen doktrin.

— ANSİKL. İlâhiyatçı *Arminius*, yurttaşı Koornherj'in fikirlerinden bir kısmını ele alarak Tanrı inayetinin, nimetleriyle birlikte, herkese açık fakat dönüşsüz olduğunu savunmuş, çift kutsallık hakkındaki Calvin'ci dogmayı reddetmişti. Arminius'un ölümünden bir yıl sonra, 1610'da, çömezleri, Hollanda hükûmetine doktrinlerini özetleyen bir «uyarma» sundular. Sofu bir Calvin'ci olan François Gomar, bir «karşı uyarma» ile buna şiddetle saldırdı. Gomarcılıktan daha liberal olan Arminiusçuluk Hollanda'nın tüccar ve cumhuriyetçi burjuva çevreleri olan Utrecht ve Ovar IJsel'de taraftar buldu. Buna karşılık, Gomarcılığı savunanlar Orange–Nassau partisi, asiller ve Doğu tarafının sofu köylüleriydi. Dordrecht Ruhanîler meclisi Arminiusçuluğu ve başlıca önderlerini mahkûm etti (kasım 1618). Hollanda'da eyalet başkanı olan Oldenbarnevelt idam edildi ve Grotins, bu doktrini tutan birçokları gibi, Fransa'ya kaçarak, ömür boyunca hapis cezasından kurtuldu. Arminiusçuluğun mahkûm edilmesi, Gomarcılığın ve Orange-Nassau partisinin zaferine, 1650'ye kadar da Cumhuriyetçi burjuvazinin vesayet altına alınmasına sebep oldu. (L)

ARMODA veya **ARMUDA** i. (ital. *armato*, silâhlanmış, payandalanmış'tan). Denizc. Eski yelkenlilerde demir vira edilirken, sudan kesilen demiri, griva ve fışka mataforaları ile birlikte küpeşte hizasına kadar kaldırarak kapona vurmak için, matafora palangalarının alt kancalarına bağlanmış halatlar. (Bu halatlar vasıtasıyle kancalar güverteden idare edilerek griva kancası demirin andelesine, fışka kancası ise demirin tırnağına takılır.) [M]

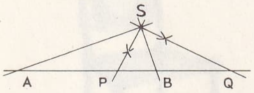

armonik demet

ARMONİ veya **HARMONİ** i. (lat. *harmonia* [yun. dan aktarma] ayarlama'dan fr. *harmonie*). Çeşitli sesler arasındaki kulağa hoş gelen uyum: — *Makam işte... hani âhenk.* — *Ha! armoni demek istiyorsunuz* (Burhan Felek). ‖ Kulağa hoş gelen kelimelerin art arda sıralanması. ‖ Konusu, birlikte çıkan sesleri uyuş turmak olan müzik sistemi: *Bir taraftan çeyrek sesleri muhafaza ediyordu, diğer cihetten armoniden hâlâ mahrum bulunuyordu* (Ziya Gökalp). Bk. ANSİKL.

— Müz. Armoni terimi, Yunanlılarda 1. seslerden meydana gelen bir akortu, özellikle bir oktav akortunu; 2. bir makamı (Dor, Frigya v.b.); 3. bir melodiye söz uyarlamayı anlatmak için kullanılırdı. ‖ Orkestrada telli çalgılarla vurmalı çalgılar arasında başlı başına bir yer tutan nefesli çalgılar topluluğu. *Küçük armoni* (flütler, obua, korangle, klarinet, bason, kontrfagot ve saksofon) ve *büyük armoni* (korno, kornet, trompet, trombon, tuba, sakshorn) diye ikiye ayrılır. ‖ Sadece nefesli çalgılar ve vurmalı çalgılardan kurulu orkestra.

— ANSİKL. Müz. Ayrı iki veya daha çok ses aynı anda çıkarılırsa *armoni* var demektir. XVII. yüzyılda nazariyeciler, polifonik müziğin dayandığı armoni bilimiyle onun temel unsuru olan *akortun* ilkelerini bulmağa başladılar. Bundan da anlaşılacağı üzere armoni, akortların incelenmesidir ve melodik çizgilerin üst üste gelişini değil de, dikey bağlantıları incelemesi bakımından kontrpuandan ayrılır. Armoni kuralları, sesli cisimlerin tabiî çınlaması, beşliler çevrimi, tonalitelerin görevleri, dengeler (kadanslar), akort v.b. ile ilgili kurallara baş vurur.

Armoni incelemesi üç bölüme ayrılabilir. Birinci bölümde uyuşumlu ve uyuşumsuz armoni akortları incelenir. Uyuşumlu armonide üç türlü akort vardır, bunların her biri üç devrik duruma sokulabilir: tüm majör akort, majör gamın 1., 4. ve 5. derecesine, minör gamın da 5. ve 6. derecesine yerleştirilir; tüm minör akort, majör gamın 2., 3. ve 6. derecesine, minör gamın ise 1. ve 4. derecesine yerleştirilir; eksik beşli akort, ancak minör gamın 2. derecesinde kullanılır. Majör gamın 6. derecesine konulabilecek olan akort, uyuşumsuz akortlar sınıfına girer. Uyuşumsuz armoninin akortları, hazırlık ve çözümün gereklerine bağlıdır. Yedinci derecenin akortlarından her biri üç devrik duruma girebilir. Minör yedili akort (yani 2. tür) içinde minör akort bulunan bütün derecelere yerleştirilir; minör yedili ve eksik beşli (yani 3. tür) akort ancak minör modun (makamın) 2. derecesine konulur; majör beşli (yani 4. tür) akort, majör gamın 1. ve 4. derecesine, minör gamın ise 6. derecesine yerleştirilir; dominant yedili (yani 1. tür) akort majör olsun, minör olsun gamın 5. derecesine yerleşir. Dominant majör dokuzlu ve minör dokuzlu akortların bas notası tonik olabilir; böylece tonik üstü onbirli veya onüçlü akortlar ailesini meydana getirir. Bas notasının üstüne veya altına konan bir veya birkaç sayı armoniyi gösterir. Armonide uygulama, akortların düzenlenmesi ve bağlantılarıyle ilgilidir. Uygulama kuralları, akortların melodik ve armonik hareketlerini (dolaysız beşliler ve oktavlar, paralel beşliler ve oktavlar), dolaysız birlikte hareketleri, ses aralıklarını, dengeleri (kadansları), katlamaları, aykırı bağlantıları, eksen değişim (modülasyon) mekanizmasını (komşu ve uzak tonaliteler), armoni ilerleyişini (mod aşmalı ve mod aşmasız), taklidi (düzenli ve düzensiz, düz ve ters hareketli, arttırmalı v.b.) ve nihayet çözümü (tabiî ve olağandışı) ve hazırlık kurallarını belirler. Tonaliteye, akorta veya armoniye yabancı notalar çok kere akortun görünüşünü değiştirir. Çıkışta veya inişte yapılan katıştırmalar (alterasyon), tonaliteye yabancı, özü melodik olan notalardır; katıştırmalı akortlar denilen bir kategoriyi meydana getirirler; ne var ki, bu tür akortlar da yeni bir topaklanmadır ve kromatik bir değişmenin sonucu olmayabilirler.

Gecikmeler ve pedaller, akortlara yabancı notalar kategorisine girer.

Armoniye yabancı notalar, öz bakımından melodiktir ve melodik süsleme kategorisini meydana getirir: geçiş notaları, işlemeler, öncelemeler, eşapeler ve *appoggiatura*'lar.

Akortların bağlantıları, bütün devrik akortlar tabiî duruma getirildikten sonra üzerine kondukları dereceler tarafından tayin edilir. En iyi sayılan derecelere sık sık dönmek, içinde bulunulan tonaliteyi hatırlatır ve tonalite duygusunun devamını sağlar. Kontrpuandan daha sunî olan armoni, müzik hayatına çok sonra girmiştir. En parlak yılları şüphesiz romantik çağa rastlar (Schumann, Chopin, Wagner). Çağdaş müzikte, aralıklar yeniden bir fonksiyon kazandığından, armoni fikrinden uzaklaşılmaktadır.

◆ **Armonici** i. Armoni kurallarını bilen kimse. (LM)

ARMONİK veya **HARMONİK** sıf. (lat. *harmonicus;* yun. *harmonikos*'tan fr. *harmonique*). Armoniyle ilgili.

— Jeol. *Armonik kıvrım,* bütün tabakaları birbirine benzer, bozulmalara uğramış ve kendi aralarında paralel olarak kalmış kıvrım.

— Mat. Bk. ANSİKL.

— Radyotek. *Bir antenin temel armoniği,* antenin bir çeyrek dalgalık titreşimine tekabül eden çok küçük frekanslı salınım. ‖ *Yukarı armonik,* antende üst üste binişen ve temel titreşime eklenen üç kat, beş kat v.b. frekanslı salınımların her biri. (Bk. ANSİKL.)

— Telekom. Bk. ANSİKL.

◆ Sıf. ve i. Akust. Frekansları, aynı frekansın katları olan sesler için kullanılır.

— Müz. Telli bir çalgının uygun bir noktasından titreşim düğümü), telin salınımını o noktada yok edecek şekilde, fakat hareketin, seçilen noktanın iki yanında kalan uçlara ulaşmasını engellemeden çıkarılan sesler için söylenir. (*Eşanl.* DOĞUŞKAN.) [Bk. ANSİKL.]

◆ İ. Mat. Fourier serisinde devirli bir fonksiyonun açılımındaki terimlerin her biri.

◆ İ. Fiz. Frekansı «temel» sayılan bir frekansın tam katlarından biri olan sinüsoidal büyüklük. ‖ *Akım armonikleri,* birincil fazlardaki akım şiddetinin dalgalı değişimi. ‖ *Gerilim armonikleri,* redresörlü araistasyonlarda doğrultulmuş akımın alternanslarından meydana gelen ve frekansları birincil alternatif akım frekansının katları olan, doğru gerilimin dalgalı değişimi.

— Fonet. Bir ünlünün temel sesine eklenen ve o ünlüye kendi tınısını sağlayan ek ses.

— ANSİKL. Akust. Frekansı N olan bir sesin *armoniklerinin* frekansları N, 2N, 3N, 4N, 5N, 6N v.b. olur.

Frekansı N olan bir sesin temelindeki sese *anases* denir. Bir tek serinin ardışık armonikleri frekanslarının artış sırasına göre numaralanır ve bu numaralamada anasesin birincil armoniği olarak anasesin kendisi alınır. Demek ki, frekansı N olan anasesin k (k tamsayısı) sırasındaki armoniği k kere N'ye eşittir. Meselâ; anases ut_1 ise, bu ut_1'in ardışık armonikleri şu sesler olacaktır: ut_1, ut_2, sol_2, ut_3, mi_3, sol_3 v.b. Akustikte armoniklerin önemi şu nedenlere bağlanır:

1) Her *karmaşık ses,* birtakım *basit seslerin* üst üste gelmesi olarak ele alınabilir; bu basit sesler karmaşık sesin armonikleridir;

2) Bir karmaşık sesin tınısı, o sesi oluşturan çeşitli basit seslerin bağıl şiddetlerine bağlıdır;

3) Titreşen teller ve bazı sesveren borular, bir armonik seri meydana getiren bir dizi ses çıkarabilir.

— Mat. ● *Armonik bölme.* $\dfrac{PA}{PB} = -\dfrac{QA}{QB}$

bağıntısını elde ettiğimiz zaman, P ile Q'nün AB doğru parçasını armonik olarak bölmüşler demektir veya bu noktalar AB'ye göre armonik eşleniklerdir. Başka bir deyimle, P ve Q noktaları AB doğru parçasını armonik olarak bölüyorlarsa, A ve B noktaları da PQ doğru parçasını armonik olarak bölerler. Bu durumda, A ve B ile P ve Q nokta çiftlerinin bir armonik bölme meydana getirdikleri söylenir. Anarmonik oranı -1'e eşit olan bölmeye armonik denir.

● *Armonik doğru.* 3. dereceden bir eğrinin bir büküm noktasından geçen bir kesenin, eğriyi kestiği diğer iki noktaya göre armonik eşleniğinin geometrik yeri olarak elde edilen doğru için kullanılır.

● *Armonik ölçek.* Armonik bir dizi meydana getiren noktalar serisi.

● *Armonik demet.* Bir AB doğrusunu armonik olarak bölen A ve B ile P ve Q noktalarına, herhangi bir noktasından dört doğru uzatılırsa, bu dört doğru bir «armonik demet» meydana getirir. Aynı şekilde, bir açıyle iki açıortayı ve bir açıyle açının iki açıortayı bir armonik demet yapar. Bu demetin özelliği şudur: kendisiyle kesişen her enine doğru, dört kenara rastladığı noktalarda armonik olarak bölünür. Bir düzlemde kesilme sonucunda, armonik bir demet meydana getiren dört doğru elde edilirse veya dört düzlemi kesen bir doğru armonik bölme halinde bulunan dört kesişme noktası verirse, o zaman dört düzlemli bir demete armonik denilir. İki düzlem ile bu düzlemlerin açıortay düzlemleri bir armonik demet meydana getirir. Armonik bir bölme veya armonik bir demet, bir doğru veya bir düzlemle yaptığı bütün kesitler ve bir nokta veya bir doğruya göre alınan her türlü izdüşümünden elde edilebilir.

● *Armonik fonksiyon,* x_1, x_2, $\ldots x_n$ değişkenli bir f fonksiyonu belli bir bölgede armonik ise, demek ki bu bölgede gerek kendisi, gerekse birinci ve ikinci basamaktan türevleri sonlu ve sürekli olduğu gibi ayrıca şu denklemi de gerçekler:

$$\frac{\partial^2 f}{\partial x_1^2} + \frac{\partial^2 f}{\partial x_2^2} + \ldots + \frac{\partial^2 f}{\partial x_n^2} = 0$$

Foto. S.N.C.F. (LAROUSSE)

● *Armonik ortalama.* Bir doğrunun P noktası ile, bu doğrunun diğer gelişigüzel A,B, C, D, E v.b. noktaları arasındaki uzaklıkların «armonik ortalaması» diye:

$$\frac{m}{PQ} = \frac{1}{PA} + \frac{1}{PB} + \frac{1}{PC} + ...$$

bağıntısına uyan bir PQ uzaklığına denir (burada m, A,B,C,D v.b. nokta sayısını gösterir ve her uzaklık P noktasına göre bulunduğu yön hesaba katılarak + veya — işaretini alır). PQ armonik ortalaması bir Q noktasını belirler; bu Q noktası A,B,C... noktalarına ve ayrı P noktasına göre armonik ortalamalar merkezi adını alır. P noktası sonsuza gittiğinde armonik ortalamalar merkezi, ortalama uzaklıkların merkezi olur. Poncelet, armonik ortalamalar merkezi kavramının kapsamını genişletmiştir.

● *Armonik dizi.* Sınırsız bir doğru üzerinde A,B,C,D v.b. diye bir seri nokta alırsak ve bu noktalar arasından ardışık olan üç tanesi, aynı doğrunun bir P noktasına göre armonik bir orantı meydana getirirlerse, bu noktaların tümü bir «armonik dizi»yi oluşturur.

● *Armonik orantı.* Büyüklük sırasına göre dizilmiş üç A,B,C sayılarının bir armonik orantı meydana getirmeleri için şu bağıntıyı gerçeklemeleri gerekir:

$$\frac{A}{C} = \frac{A-B}{B-C}.$$

Arasayı olan B, bu bağıntıda *armonik orta* adını alır. Meselâ; 6,3 ve 2 sayıları bir armonik orantı meydana getiren sayılardır. Aynı şekilde, dört sayının armonik orantı halinde olmaları için birincinin dördüncüye oranı, birinciyle ikincinin farkının üçüncüyle dördüncünün farkına eşit olması gerekir. Meselâ; 24, 16,12 ve 9 sayıları.

● *Armonik dörtgen.* Bir dairenin içine çizilmiş ve her köşegeni öteki köşegenin kutbundan geçen dörtgen.

● *Armonik seri.*

$$\frac{1}{1} + \frac{1}{2} + \frac{1}{3} + \frac{1}{4} + ...$$

şeklinde ıraksak bir seridir.

— Müz. 2. *armonik*'i (temel sesin oktavı) elde etmek için, tel uzunluğunun ortasına değmek gerekir. 3. Armonik (temel sesin onikilisi), tel uzunluğunun üçte birine değmekle çıkarılır. Katlamalı oktav, tel uzunluğunun dörtte birine değmekle sağlanır; öyle ki parmak basılacak olursa, telin geri kalan kısmı, telin tümünden bir dörtlü daha tiz bir ses verir; bu olayı keman çalanlar iyi bilir. Keman, kontrbas, arp, trombon çalanların alışkanlıkla «armonik sesler» dedikleri şey, fizikçilere göre *kısmî sesler*'dir. Tabiî *üst armonikler* veya *bitişik sesler* ise bambaşka bir şeydir; bunlar, çalgıcının hiç bir payı olmadan tabiatın çıkardığı seslerdir: herhangi bir sesten, şiddeti daha zayıf ve herbirinin frekansı, temel sesin frekansının tam misilleri olan bir dizi tabiî üst armonik çıkar. Bu birleşik armonikleri 1636 yılında P. Mersenne bulmuştu. Helmholtz'un teorisine göre bir ses veya bir çalgının özel tınısı, teorik bakımdan saf olan sesin uygun sinüsoidine eşlik eden, az çok karışık titreşim eğrilerinden meydana gelir. Uzunlukların yukarıdan aşağı armonik bir ıskalasını düşünürsek *alt armonikler* meydana çıkar. Bu durumda, 2 sesi 1 sesinden iki kere, 3 sesi üç kere v.b. daha uzun bir tel veya borudan çıkar.

— Radyotek. Büsbütün kapalı ve salınımlı bir devrede, salınım dalga boylarının dizisi tam bir *armonik* seri meydana getirir; devrenin bir ucu açık, öteki ucu kapalıysa dalga boyu dizisinde sadece armonik serisinin tek terimleri bulunur; tek basamaktan armonik salınımlar radyo telgraf tesislerindeki salınımlı devrelerde apayrı bir seçiklikle görülür.

— Telekom. Bir telefon modülasyonunu doğru olarak iletebilmek için saniyede 300 ile 2 700 devirli bir frekans bandı gerekir; bir telgraf modülasyonu için (meselâ, 50 baud'luk), bant genişliğinin saniyede 25 devirli olması yeter. Demek ki, gereğince seçilmiş taşıyıcı frekanslar sayesinde, telefon haberleşmesine ayrılmış bir bant ile belli bir sayıda telgraf modülasyonu iletilebilir; çeşitli kanallara tekabül eden modülasyonlu frekanslar, bir verici süzgecini aştıktan sonra hep birlikte devreye iletilir. *Armonik telgraf* dedikleri budur. Merkezin önemine göre frekanslar, ya lambalı titreşim üreteçleriyle veya saniyede 60 devirle çalışan özel alternatörlerle elde edilir. (L)

ARMONİKA i. (lat. *harmonicus*'tan alm. *harmonika*). Müz. Eskiden bir seri billûr bardaktan meydana gelen çalgı. Bk. ANSİKL. ‖ *Ağız armonikası,* içinde borucuklara yerleştirilmiş bir dizi serbest dilin bulunduğu delikli bir kutu (kutu nefes vererek ve alarak ağız hizasında gezdirilince ses çıkarır): *Sokakta bir dilenci armonika çalıyor* (Peyami Safa). ‖ Akordeon*.

— Fiz. *Isı armonikası* veya *Trevelyan deneyi,* soğuk bir cisme değmekte olan ısıtılmış madenî bir levhadan meydana gelen aygıt. (İki cismin değme noktalarındaki yerel ısınmadan ötürü, bu sistem bir müzik sesi çıkarır. Bu olay 1805'te Schwartz tarafından gözlenmiştir.) ‖ *Kimyevî armonika* veya *şarkı söyler alev,* ince uzun bir tüpten çıkan alevin üstünü kapayan açık bir tüpten meydana gelen aygıt. (Tüpteki alev uygun bir boy ve konum alırsa, tüpte kalan hava sütunu titreşime başlar ve aygıt bir müzik sesi çıkarır. Bu olay 1777'de Higgins tarafından gözlenmiştir.)

— ANSİKL. Müz. Billûr bardakların içine bir miktar su konularak değişik sesler elde edilirdi. (İrlanda'lı müzikçi Pockrich [1743] daha sonra Glück [1746] halkın önünde armonika çalmışlardı. B. Franklin, bardakları pedalla döndürülen bir eksene tutturarak bu çalgıyı geliştirdi. Marianne Kirchgessner'in armonika çalışını dinleyen Mozart, 1791'de armonika, flüt, viyola, obua ve viyolonsel için küçük bir beşli besteledi. Bugün orkestrada armonika yerine Mustel'in selesta'sı kullanılmaktadır.) [L]

ARMONİKORT i. (fr. *harmonicorde*). Kauffman'ın yaptığı piramit şeklinde bir çeşit dikey piyano. (Çalgıcının ayaklarıyle döndürdüğü bir tekerlek vasıtasıyle harekete geçen bir silindirin sürtünmesiyle titreşim yapan madenî tellerle donatılmıştır.) ‖ Debain tarafından XIX. yy. ın ortalarına doğru icat edilen, serbest diller sisteminin madenî tellerle birleştiği armonyum çeşidi. (L)

ARMONİZE sıf. ve i. (fr. *harmoniser,* akort etmek'ten). Müz. Tamamlayıcı sesler eklenmiş [müzik parçası]: *Armonize türkü.*

— DEY. *Armonize etmek,* bir melodiye eşlik edecek bölümleri bestelemek, bu şekilde müzik parçaları meydana getirmek: *Bunları toplar ve garp musikisi usulünce armonize edersek, hem millî, hem de Avrupaî bir musikiye malik olurduk* (Z. Gökalp). [M]

ARMONYUM veya **HARMONİUM** i. (fr. k.), Serbest dilli çalgı; borusuzdur, bir üfleme sistemi vardır ve klavyelidir; boyutları nispeten küçük yerlerde org yerine kullanılır.

— ANSİKL. Bu tip çalgıların yapımına XIX. yy. başlarında girişildi. Ayakla yönetilen iki körük vasıtasıyle bir depoya doldurulan hava, parmakların tuşlara dokunmasıyle serbest kalarak lamlarda titreşimler yapar ve böylece sesler meydana gelir. Alexandre Debain 1840'ta bu çalgılara *harmonium* adını verdi. Bu çalgılardan özellikle dinî müzikte yararlanıldı. (L)

ARMOR veya **ARVOR,** Bretagne'ın keltçedeki adı: «denizin üstünde» demektir. *Armorik* adı buradan gelir. (L)

ARMORİK i. (keltçe *Armor,* deniz üstünde'den fr. *Armorique*). Esk. coğ. Galya'da bir ülke. Bk. ANSİKL.

— Jeol. *Armorik katmanı.* Eşanl. ORDOVİSİEN. ‖ *Armorik masifi,* billûr topraklar ile en eski topraklardan meydana gelen jeolojik arazi. Bk. ANSİKL. ‖ *Armorik zinciri,* kuzeybatıdan güneydoğuya yönelen Hersinya dağ zincirinin Fransa'ya ait kısmı.

— Zootekni. *Armorik ırkı,* Bretagne'da yetiştirilen sığır ırkı. Eski yerli ırkların (turuncu Léon ve alakırmızı breton sığırı) Durham boğalarıyle çiftleştirilmesinden elde edilmiştir. (Armorik ırkı, et ve süt verimi yüksek, orta boy, alakırmızı bir sığır ırkıdır.)

— ANSİKL. Esk. coğ. Yalnız aynı adlı yarımadayı değil, Galya'nın bütün batı kısmını içine alır. Romalıların ve Frankların egemenliği altına giren Armorik yarımadasının nüfusu, V. ile VII. yüzyıllar arasında Angllar ve Saksonlar tarafından kovulan ve Hıristiyanlıktan sekiz ve dokuz yüzyıl önce bıraktıkları ülkelerine dönen Bretonların gelişiyle çoğaldı. Büyük Britanya'dan gelen Bretonların yerleştiği Armorik yarımadasına o günden beri *Britannia,* Bretagne denildi. Armorik deyimi, kelt, galya-roma ve frank devirlerinde Sen ve Loire arasında kalan bölge için kullanılmalıdır.

«Renaud ve **Armida**»
Van Dyck tarafından
(detay)

— Jeol. *Armorik masifi,* Fransa'nın batısında, Bretagne'a, Vendée'ye, Anjou'ya, Aşağı Maine'e ve Batı Normandiya'ya uzanır. Armorik masifinin büyük kısmı, kambriyen öncesi devre ait billûr şistlerden meydana gelir. Ama kambriyenden karbonifere kadar kademe halinde beliren ilk tortullar senklinallerde korunmuştur; bunlar yer yer dar şeritler halinde görülür. Öte yandan, belirli bir değişimden meydana gelen sayısız gnayslar, karbonifer devreye kadar oluşmuştur. Batı kuzeybatıdan, Doğu güneydoğuya uzanan kıvrım «armorik yönelmesi» Bretagne'ın güneyinde ve Vendée'de daha belirlidir. Ama Léon ülkesinde, kuzeybatıda, Batı güneybatı, Doğu kuzeydoğu yönelmesi görülür. Cotes-du-Nord'da, bu iki yön arasında türlü girişimler yer alır; Bocage Normand'da, armorik yönelmesi daha üstündür. Hersinya dağ zincirinin kuruluşundan sonra, özellikle Üçüncü zaman başlangıcında defalarca peneplen haline gelmiş olan Armorik masifi, bugün belli belirsiz engebeler, yumuşak tepeler, çoğu zaman yeknesak düz yüzeyler gösterir. Ancak granit gibi, kumtaşı gibi sert kayalardan meydana gelen veya fayların çerçevelediği kütle kabarmalarına yol açan, oldukça yakın bir çağa has tektonik hareketlerin etkisi altındaki bölgelerde, yüksek zirvelere rastlanır. Batı Bretagne'da, Châteaulin havzasının Devonyen ve Dinansiyen dönemlerinden kalma çöküğ bir bölgeyi çevreleyen iki yükseklik görülür: kuzeyde Toussaines işareti yakınında 384 m'ye varan Arrée dağı (Méné fundalığına uzanır), güneyde Karadağ (300 m'yi aşar). Mont-Saint-Michel koyu ile Loire'ın ağız bölgesi arasında, Üçüncü jeolojik devirden kalma tortulların bulunduğu, Vilaine ile Rennes havzasının iki yanında yüzey şekilleri alçalır. Bu şekiller, ancak Vandée'nin Mercure tepesi (284 m) denen granit kütlesinde, özellikle de, Üçüncü jeolojik devirdeki parçalanmadan etkilenmiştir. Sınırındaki Ecouves ormanında 417 m'yi bulan güzel manzaralı Normandiya bokajında yeniden dikleşir gibi olur. (L)

ARMOSİNO i. (ital. k.). İnce ve donuk tafta. XVI. yy. da İtalya'da, sonra Lyon'da dokunurdu. Atkısı 3 ilâ 6 iplikli. (*Karışık armosino* daha ince ve daha ucuzdu, *Hindistan armosinosu* ve çiçekli *Damara armosinosu* daha âdi cinsleriydi.) [L]

ARMOUR (Philip Danforth), amerikalı sanayici (Stockbridge 1828-Chicago 1901). Önce tahıl, sonra da konserve ticaretiyle çok büyük bir servet yaptı; 1893'te, kendi adını taşıyan Chicago Teknoloji enstitüsünü kurdu. — Oğlu JONATHAN OGDEN (Milwaukee 1863-Londra 1927). 1901'de, A.B.D.'de en büyük konserve tröstü olan «Armour and Company» şirketinin başına geçerek babasının yerini aldı. (L)

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

armillariellalar

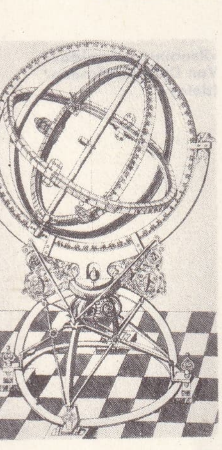

arz çemberli küresi (bk. ARZ)

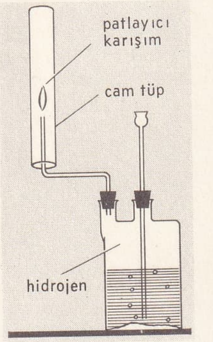

kimyada kullanılan armonika

Armour and Company, besin maddeleri sanayiini kuran ilk amerikan şirketlerinden biri. 1863'te kuruldu, 1900'de anonim şirket oldu. Amerika kıtasında süt fabrikalarına, tavukçuluk işletmelerine, et konserve fabrikalarına, yağlı gıda maddeleri fabrikaları veya gübre ve ilâç fabrikalarına sahiptir. (L)

ARMOZ veya **ARMUZ** i. (yun. k.). Denizc. Gemilerde güverte ve borda kaplama tahtalarının boylamasına yan yana gelmeleri sonucu aralarında meydana gelen çizgi: *Su kaplama aralığı han kapısı gibi açılmış, armozu tıkamalı* (Halikarnas Balıkçısı). ‖ *Armoz açmak,* kaplama aralarını kalafat etmek için özel keski ile armozları aralamak. ‖ *Armoz kaplama,* borda tahtalarının armoz meydana getirecek şekilde kaplanması. ‖ *Armoz kaplama teneke,* borda kaplama tahta veya saç levhaları kenar kenara bitişik olarak kaplanmış teneke. (M)

ARMSTRONG (John), iskoçyalı hekim ve şair (Roxburgshire'da Castletown 1709'a doğr. - Londra 1779). 1725'te bir tasvir şiiri olan *The Winter'ı* (Kış) yayımladı. *The Seasons'*ın (Mevsimler) yazarı James Thomson ile ilgi kurdu. En başarılı eseri, tıbbî bir konuyu ustalık ve incelikle işleyen «*Sağlığı Koruma Sanatı*» (1744) adlı didaktik şiirdir. (L)

ARMSTRONG (Louis), trompetçi, şarkıcı ve caz orkestrası şefi, amerikalı zenci (New Orleans 1900). Çocukluğu sıkıntı içinde geçti. Sonradan New Orleans'ın en iyi müzikçilerinden biri oldu. Dixie Bell ile birçok turneye çıktı (1920-1922). Fletcher Henderson, 1924'te onu New York'a çağırdı. Daha 1925'lerde caz çevrelerince başı çeken bir kişi olarak kabul ediliyordu. New Orleans geleneğiyle yoğurulmuş olmasına rağmen klasik cazın babası sayılır. Caz sanatında her yönden tutarlı yeni bir ritim anlayışını benimseten ilk kişidir. Yorulmak bilmez bir sanatçı olan Armstrong, 1957, 1958, 1960, 1961 Newport festivallerine katıldı; Avrupa'da (özellikle Doğu Avrupa'da 1965'te) resitaller verdi; 1961'de Duke Ellington ile işbirliği yaptı; ayrıca birçok filimde de oynadı: *Jazz at Newport* (Newport'ta Caz) [1958]; *Beş Kuruş Versene* (The Five Pennies) [1959]; *Paris Geceleri* (Paris Blues) [1960]; *Altın Trompet* (Satchmo the Great) [1962] v.d. eserleri ve etkisiyle bugün de caz tarihinin en önemli kişisidir. (L)

ARMSTRONG (Neil), amerikalı astronot ve aya ilk ayak basan insan (Ohio'da Wapakoneta 1930). 16 Yaşında pilotluk brövesi aldı. 1949-1952 Yılları arasında, Birleşik Amerika Deniz kuvvetlerinde pilotluk yaptı ve Kore savaşlarına katıldı. 1955'te Purdue Üniversitesinin Havacılık mühendisliği bölümünden Fen lisans diplomasıyle mezun olduktan sonra, öğrenimine Güney Kaliforniya üniversitesinde devam etti. 1955-1962'de deneme pilotu olarak, X - 15 roket uçaklarıyle, saatte 6 400 km hızla 60 000 m yüksekliğe kadar çıktı. 1962'de Birleşik Amerika'da Uzay Bilimleri enstitüsü tarafından verilen O. CHANUTE ödülünü kazandı. Aynı yıl ordudan ayrılınca ilk sivil astronot seçildi. Mart 1966'da, Agena füzesine takılı Gemini - 8 kapsülünün yaptığı arızayı (ekseni etrafında çok süratli dönmeye başlamıştı) büyük bir soğukkanlılıkla gidererek, kapsülü Pasifik okyanusuna indirmeyi başardı. 15 Temmuz 1969 günü, Cape Kennedy'den Greenwich saat ayarıyle 13,32'de, Satürn 5 roketiyle fırlatılan Apollo - 11 uzay aracında Collins ve Aldrin adlı iki astronotla birlikte, Ay'a gitmek üzere uzay yolculuğuna çıktı.
21 Temmuz 1969 da Greenwich saat ayarıyle 06,17'de Ay yüzeyinde *Sükûnet denizine* ayak bastı. Kendisini 06,39'da Aldrin takip etti. (Bk. AY'*da insan.*) [M]

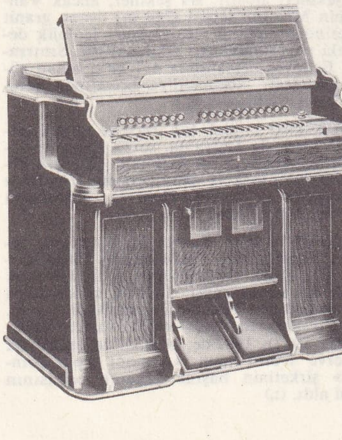

armonyum

ARMSTRONG (William George, baron), ingiliz sanayicisi ve mucidi (Newcastle 1810-Rothbury 1900). Liman malzemeleri yapımıyle işe başladı, çok geçmeden silâh sanayiine yöneldi. 1847'de Elswick fabrikalarını kurdu. 1854'te namlu dibinden dolan, yivli, yeni cins bir top yaptı. Bu yeni top, 1858'de ingiliz ordusunda kullanılmağa başlandı. İşletmeleri çoğaldı ve gemi yapımına kadar varan bir çeşitlilik gösterdi; ama hep harp sanayii çerçevesinde kaldı. Art arda yapılan satın alma ve ortaklıklarla 1897'de Armstrong, Whitworth and Co., Ltd. kuruldu. Mühendis ve iş adamı olan Armstrong, birçok hidrolik ve hidroelektrik makinenin mucididir. (L)

ARMUDA i. Bk. ARMODA.

ARMUT i. (fars. *emrūd*'dan). Armut ağacının meyvesi: *Üç gün koyunu armutla besleyeceğim* (R. N. Güntekin). Bk. ANSİKL. ‖ *Argo.* Fazla bön [kimse].

— ÇEŞ. DEY. *Armut piş ağzıma düş,* her şeyi hiç yorulmadan, uğraşmadan elde etmek isteyen kimseler için kullanılır: *Kendimize veremediğimiz ölümü size armut piş ağzıma düş kabilinden cümbür cemaat temin edecek bir musibet!...* (R. H. Karay). *Armudun sapı var, üzümün çöpü var,* hiç bir şeyi beğenmeyip, her şeyde kusur bulmak: *Kızım armudun sapı var, üzümün çöpü var derken evde kalacaksın.* ‖ *Armudun (ahlatın) iyisini ayılar yer.* Bk. AHLAT.

— Elektr. Kemikten, fildişinden veya kauçuktan yapılmış bir çeşit tutak. Bir zil telinin ucuna bağlanır. Merkezinde yalıtkan bir düğme vardır. Üzerine parmak basıldığı zaman devreyi kapar. (Elektrik ampullerini yakıp söndürmek için de kullanılır.)

— İçk. sanay. *Armut şarabı,* sadece taze armut suyunun mayalandırılmasiyle elde edilen içki. (*Armut şarabı,* elma şarabı gibi yapılır. Saf olarak pek içilmez; genellikle elma şarabını asitleştirmek için onunla karıştırılır.)

— Mim. Cami kubbeleri ve minare külâhlarının tepesine süsleme olarak konulan alemlerin armut biçiminde olan kısmı.

— ANSİKL. *Armut,* ortası beş bölmeli bir meyvedir. Çiçekliği etlenerek tohumları sarar. Yenen kısım burasıdır.

Armut, dalından kolayca kopacak hale gelince toplanma zamanı gelmiş demektir. Armudun yenilecek hale geldiği şu belirtilerden anlaşılır: içinde çeşitli kimyevî değişiklikler olur (bk. OLGUNLAŞMA); dışında renk değişir (dibi daha sarı olur) ve her çeşitte kendine has bir koku belirir. Sapına yakın yerinden hafifçe bastırılınca yumuşadığı görülür. Türkiye'de her bölgenin öteden beri bilinen armut çeşitleri vardır. En çok tanınan armut çeşitleri: ankara armudu, mustabey armudu, akça armudu, eynesil armudu, yağ armudu, bal armudu, göksulu armudu, türkyemez armudu, destebasan armudu, ekberî armudu, dalkıran armudu, tokat armudu v.b.

◆ **Armudî** sıf. Armut şeklinde olan: *Hattâ o cennet köşkleri gibi kubbesi armudî, saçaklarının üstü yukarı kalkıktı* (Ömer Seyfeddin). *Düz, oldukça büyük burnu, irice dudakları ve armudî çehresiyle...* (R. H. Karay).

— Mim. *Armudî silme,* bir yarım kaval'a bir çukur silmesinin eklenmesinden doğan, aşağıda dışbükey, yukarıda içbükey, iki eğrili silme. ‖ *Armudî sivri silme,* iç bükey eğrisi tepe noktasının, tabanının ön tarafına oranla daha yüksek olduğu armudî silme. ‖ *Ters armudî silme,* armudî silmenin ters çevrilmiş olanı (*çevrik armudî* de denir).

— Mücevhercilik. *Armudî altın* veya *armudiye,* altından yapılmış üzerinde besmele veya maşallah yazılı nazarlık: *Alındı alınalı bir bayram giydiğim fesime armudiye altınlı bir nazarlık takılmış...* (A. Rasim).

— Teknol. Marangoz rendesi. Bıçağı armut biçimindedir. Armudî silmelerde kullanılır. (ML)

ARMUT ağacı bls. i. Armut veren meyve ağacı. (Gülgillerden. İlmî adı: *pirus.*)

— ANSİKL. *Armut ağacı,* ağaç ve ağaççık şeklinde basit yapraklı bir bitkidir. Yaprakları düz kenarlı veya düzensiz dişlidir. Çiçekleri tek veya toplu olur. Meyvesi uzuncadır (armut).

Ahlat denen yabanî armuda Avrupa ormanlarında, daha çok kuzeydoğuda rastlanır. Gerek değişikliğe uğratılarak, gerekse başka türlerle melezleştirilerek pekçok armut çeşidi elde edilmiştir. Armut çeşitlerini güvenle üretebilmek için aşıya baş vurulmaktadır. İstenilen çeşit ya tohumdan üretilen fidana, ya ayva ağacına veya nadiren akdikene aşılanmaktadır. Yüksek armut ağaçları meyve bahçelerine, tarlalara veya yol kenarlarına dikilir. Kısa boylular ise budanarak az çok şekillendirilir. Bazen yayvan şekil verilir, bazen de dalları ızgaralı bölmelere bağlanarak hurma ağacı ve şamdan biçimi verilir. İğ, piramit, küre biçimi verildiği de olur. Armut ağacının kerestesi kolayca cilâ tuttuğu için XVI. yy. dan beri kaplamacılıkta kullanılmaktadır. Ilıman iklim ağacı olan armuda, Anadolu'nun hemen her tarafında rastlanır. Prof. Vavilov'a göre, armudun anayurdu ve ilk üretildiği yer Anadolu ve Kafkasya'nın dolaylarıdır.

Türkiye'deki armut ağacı sayısı 10 milyon ve yıllık armut üretimi 143 000 ton kadardır (1963-1965). Ağaç sayısı bakımından en önemli illerimiz: Ankara, Kastamonu, Kayseri, Bilecik, Bolu, Çorum, Yozgat, Balıkesir, Burdur, Çanakkale, Edirne, İstanbul, Antalya, Erzurum, Rize, Samsun ve Tokat'tır.

Türkiye'nin çeşitli yerlerinde bulunan meyve fidanlıklarında, birçok yerli ve yabancı armut çeşidi fidanları üretilmektedir. İstanbul'da Büyükdere fidanlığında 2'si yerli, 21'i yabancı olmak üzere 23 çeşit armut fidanı üretilmektedir. (LM)

ARMUTELİ, İçbatı Anadolu'da Kütahya'nın kuzeydoğusunda Porsuk vâdisinin geçtiği çevre. Yaklaşık olarak Sabuncu bucağı toprakları üzerinde yer alır. (M)

ARMUTLU (eski adı *Armudan*), Erzincan ilinin İliç ilçesine bağlı bir bucak (10 köy, 2 821 nüf.). Bucağın merkezi İliç'in 21 km kuzeybatısındaki Büyük Armutlu köyüdür; 549 nüf. (M)

ARMUTLU, Marmara bölgesinde Bursa ilinin Gemlik ilçesinde bir köy; 1 732 nüf. Gemlik ve İzmit körfezleri arasında batıya doğru uzanarak Bozburun ile sona eren *Armutlu yarımadası*'nın güneybatı ucunda Bozburun'a ve kıyıya yakın bir yerde kurulmuştur. İstanbul-Mudanya vapurlarının uğradığı iskeleden 2 km içeridedir. Zeytincilik, sebze ve meyve üretimi. — Armutlu bucağının 6 köyü ve 4 072 nüfusu vardır. Kıyıdaki güzel kumsallar burada birtakım yazlık dinlenme yerlerinin doğmasına yol açmıştır. (Fıstıklı, Kapaklı v.b.)

— *Armutlu kaplıcası,* bu köyün kuzeyinde bulunur; 50 kadar sıcak su kaynağı vardır. Radyoaktivitesi kuvvetli olan bu suların sıcaklıkları 50-70° arasındadır. (M)

ARMUTOVA, Batı Anadolu'da Balıkesir ilinin Burhaniye ilçesi içinde bir bucak. Merkezi olan ve ova üzerinde yer alan Gömeç kasabası (3 596 nüf.) Burhaniye'ye 20, Ayvalık'a 17 km'lik bir yol ile bağlıdır. Zeytincilik canlıdır. Bucağın 10 köyü ve 7 378 nüfusu vardır. (M)

ARMUZ i. Bk. ARMOZ.

ARMÜR i. (fr. *armure*). Tekst. Kumaş örgü

Foto. Eric, Hosking, X (LAROUSSE)

deseninde tekrar edilen en küçük birim.

— ANSİKL. Tekst. Dokunacak bir kumaşın *armür*'ünü çıkarabilmek için önce, o kumaşın örgü desenini kareli kâğıt (desen kâğıdı) üzerine geçirmek gerekir. Bu desen kâğıdı üzerindeki her dikey iki çizgi arası bir çözgü ipliği ve her yatay iki çizgi arası ise bir atkı ipliği olarak kabul edilmiştir. Bu kâğıt üzerinde, meselâ bir atkı ipliği üstünden geçen bir çözgü ipliğini göstermek için o ipliklere ait olan dikey ve yatay çizgilerin meydana getirdiği küçük kare karalanarak işaretlenir. Beyaz kalan kareler ise o kesime denk gelen çözgü ipliğinin, onu kesen atkı ipliği altından geçtiği anlamını taşır. Bu basit usul ile, örgüsü ne kadar karışık olursa olsun, her hangi bir kumaş üzerindeki çözgü ve atkı ipliklerinin birbirlerini nasıl bağladıkları ve hangisinin diğeri üzerinden geçmekte olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Ancak, desen çıkarma işlemi, çıkarılan desenin her tip örgüye göre belirli sayıda çözgü ve atkı'dan sonra yeniden aynı desenin tekrar edilmesiyle, yani örgünün tamamen ilk çözgü ve atkı ipliğinin aynı olmağa başlamasıyle tamamlanmış olur. Bu şekilde tespit edilen ve devamlı tekrarı ile kumaş yüzeyindeki deseni meydana getiren en küçük örgü birimine *armür* ve bu birimdeki çözgü ve atkı adetlerine de *rapor* adı verilir. Tabiî, armür etüdleri sadece bu raporlar üzerinde yapılır. Deseni ne kadar karışık olursa olsun bütün örgüler daima şu ana armürlerden doğar: *bez ayağı, serj* veya *dimi* ve *saten*. Halk dilinde *hasır örgü* veya *tafta* denilen bez ayağı, her atkı ipliği geçişte bir çözgü teli altta ve yanındaki üstte olarak dokunan bir örgü tipidir. Tabiîdir ki bir sonraki atkıda bu hareket ters olacak, yani, 1. atkıda altta olan çözgü, 2. atkıda üstte olacaktır. Örgü, bu şekilde, her atkıda bir çözgü ipliği kayarak devam eder. Özet olarak, bez ayağı desenlerin dokunmasında ilk atkı ipliği geçişinde bütün tek sayılı çözgü iplikleri yukarı, yani atılan atkı ipliğinin üstüne kalkar ve çift sayılılar ise, aşağıya, yani o atkı ipliğinin altına iner. 2. Atkıda ise, hareket ters olarak tekrarlanır ve tek sayılı çözgü iplikleri alta iner, çift sayılılar ise üste çıkar. Bu şekilde dokunmuş bir kumaşın her iki yüzü de birbirinin aynı olur. Bez ayağı armür, gerek ipliklerin birbirlerine iyi bağlanması ve gerekse dokunmuş malda büyük direnç sağlaması bakımından, desen tekniğinde çok fazla kullanılan bir armür tipidir. *Serj* veya *dimi* armür ise, birbirleri üzerinden atlayan belirli sayıda çözgü ve atkı ipliklerinin, yine aynı atlama sayısını bozmamak şartıyle, öteki atkılarda kayarak devam etmesi şeklinde meydana gelir. Meselâ, ikili bir dimi'de 1. atkı geçerken, 1. ve 2. çözgü iplikleri altta, 3. ve 4. çözgü iplikleri ise üsttedir. 2. Atkıda ise, 1. çözgü ipliği altta, 2. ve 3. iplikler üstte, 4. iplik yine alttadır. 3. Atkı ipliği geçişinde ilk iki çözgü üstte, 3. ve 4. çözgü altta olacak ve armürü tamamlayan son 4. atkı ipliğinde ise: 1. çözgü üstte, 2. ve 3. altta, 4. çözgü yine üstte olacaktır. Bu şekilde kumaş üzerinde elde edilen desen, *rigalı* (köşeli çizgili) olacak ve kumaşın ters ve yüzünde ayrı yönde çizgiler meydana gelecektir. Yine kare şeklinde bir armür olan *saten* armür'e gelince; birinci atkının çözgüyü bağlamasından sonra, devam eden atkılarda, belirli sayıda olmak ve devamında da aynı sayıda kalmak üzere, birkaç çözgü ipliği üstte kalarak yeni bir atkı bağlantısı yapan desen şeklidir. Bu şekilde kumaş yüzünde tamamen düzgün bir şekilde dağılmış çözgü ipliği bağlantıları elde edilir ve yüzeyde bulunan çözgü veya atkı iplikleri atlaklarına göre de bu tip armür *çözgüden saten* veya *atkıdan saten* olarak isimlendirilir. Bu üç tip ana armürün birbirleriyle karışması sonucu, çok çeşitli ve oldukça karışık örgü desenleri meydana getirilebilir. (Bk. KUMAŞ.) [L]

ARNA. Esk. coğ. Anadolu'da Lykia bölgesindeki Ksanthos şehrine Lykia'lıların verdiği ad. (M)

ARNAC-POMPADOUR, Corrèze'de bucak (Brive-la-Gaillarde idarî çevresi). Limousin'in güneybatısında; 1 446 nüf. XV. ve XVII. yy. şatosunun kalıntıları. (L)

ARNALDO Brescia'lı, kışkırtıcı ve reformcu italyan siyaset adamı (Brescia, XI. yy. sonu-Roma 1155). Gençliğinde Fransa'ya giderek Abélard'ın çömezi oldu. İtalya'ya dönüşünde papazlar sınıfının bozulmasına karşı çıkan vaazlar vererek kuvvetli bir parti kurdu. Papazların bütün mallarından vaz geçmelerini istiyor, kiliseyi başlangıçtaki sadeliğe kavuşturacağını söylüyordu. Karışıklıklar çıkınca Brescia'dan kovuldu, tekrar Fransa'ya döndü ve Abélard'ın yeniden çömezi oldu. Onunla birlikte Sens konsilinde mahkûm edildi (1140). Papa İnnocentius II'nin ölümü üzerine (1143) vatanına döndü. 1145'te taraftarları onu Roma'ya çağırdılar. Papa Eugenius III'ü şehri terk etmeğe zorladı; asiller ile halka dayanarak medenî hakları yeniden düzenlemeğe ve papaz sınıfını ıslaha girişti. İlk Hıristiyanlık ve Roma cumhuriyeti hakkında edindiği bilgileri kararak bir senato, kanunları inceleyecek bir meclis, bir yargı kurulu ve bir süvari sınıfı kurdu. 1155'te papa Hadrianus IV şehri afaroz etti. Romalılar ürkerek Arnaldo'yu sürgüne gönderdiler. Friedrich Barbarossa aracılığıyle papa taraftarlarına teslim edildi. Roma'ya götürüldü, orada boğduruldu, yakıldı ve külleri Tiber nehrine atıldı. (L)

ARNAUD Moles'lü, fransız cam ressamı (Saint-Sever-1520). Auch katedralinin mihrap çevresi vitraylarının yapıcısı olarak ün kazandı (1507-1513). Bu vitraylarda peygamberler, havariler, kâhinler ve bazı kutsal sahneler tasvir edilir. (L)

ARNAUDOV (Mihail), bulgar bilgini (Rusçuk 1878). Ülkesinin folkloru ve edebiyatı üzerine incelemeler yayımladı: *Georgi Rakovski* (1922), *«Bulgar Âdet ve Efsaneleri Üstüne İncelemeler»* (1922-1924), *Neofit Bozveli* (1930), *Vasiliy Aprilov* (1934), *«Bulgar Rönesansı»* (1941), *«Bulgar Halkının Manevî Uyanışına Hizmet Edenler»* (1954). Arnaudov, 1960 yılında, şair Yavorov hakkında bir inceleme yayımladı. (L)

ARNAULD, Auvergne asıllı fransız ailesi. Jansenius'çuluk ve Port-Royal tarihini yakından etkiledi. **— Arnauld de Sainte-Madeleine,** MÈRE ANGÉLIQUE denir (Paris 1591-ay.y. 1661), on sekiz yaşında iken, başrahibesi olduğu Port-Royal manastırında reform hareketine girişti, Jansenius'un *Augustinus* adlı eserinin papa İnnocentius X tarafından yasaklanmasına (1653) şiddetle karşı çıktı. — Antoine **Arnauld** (Paris 1612-Brüksel 1694), öncekinin kardeşi, ilâhiyatçı. BÜYÜK ARNAULD denir. Saint-Cyran'ın etkisiyle Jansenius'çuluğun sert doktrinlerini benimsedikten sonra 1641'de Sorbonne'da doktora verdi. İki yıl sonra *De la Fréquente Communion* adlı kitabını yayımladı. Bu kitapta cizvitlerin ahlâkını yeriyor ve Jansenius'un *Augustinus* adlı eserinde savunduğu öğretileri halkın anlayacağı tarzda açıklıyordu. Esere sansür kondu, fakat mahkûm edilmedi. Arnauld 1656'da ilâhiyat fakültesinden çıkarıldı; bunun üzerine Port-Royal'daki köşesine çekildi. Ancak on iki yıl sonra, papa Clemens IX'un barışı sağlaması üzerine oradan çıktı. Bu süre boyunca, Lancelot ile birlikte *Grammaire Générale et Raisonnée*'yi (Genel ve Açıklamalı Dilbilgisi) [1660] ve Nicole ile birlikte *Logique de Port-Royal*'ı (Port-Royal Mantığı) [1662] hazırladı. Daha sonra protestanlara karşı şu eserleri yayımladı: *La Perpétuité de la Foi* (İnancın Sürekliliği) [1669, 1672, 1679]; *le Renversement de la Morale de Jésus-Christ par les Calvinistes* (İsa'nın Ahlâk Anlayışının Calvin'ciler Tarafından Tersine Çevrilmesi) [1672]; *l'Impiété de la Morale des Calvinistes* (Calvin'cilerin Dine Karşıt Ahlâk Anlayışı) [1675]. 1677'de cizvitlere karşı tekrar polemiğe girişti. 1679'da Belçika'ya çekilmeyi daha doğru buldu. Orada *Apologie du Clergé de France et des Catholiques d'Angleterre Contre le Ministre Jurieu*'yü (Bakan Jurieu'ye Karşı Fransız Kilisesinin ve İngiliz Katoliklerinin Savunuşu) [1681] yayımladı. Kısa bir süre sonra Malebranche ile şiddetli çatışmalara girişti. Onun öğretisindeki Tanrı lütfu kavramına karşı cephe aldı. Bu mücadele ölümüne kadar sürdü. Jansenist okulun önderi olan Arnauld, yorulma bilmez bir araştırıcı, yılmaz bir tartışmacı olmasına karşılık üslûpça yetenekli değildi. Diğer eserleri şunlardır: *La Morale Pratique des Jésuites* (Cizvitlerin Pratik Ahlâk Anlayışı) [1669, 1695]; *Lettres à un Évêque* (Bir Piskoposa Mektuplar) [1680]; *Considérations sur les Affaires de l'Eglise* (Kilise İşleri Üzerine Düşünceler) [1681]; *Traité des Vraies et des Fausses Idées* (Doğru ve Yanlış Düşünceler Üzerine İnceleme) [1683]; *Réflexions Philosophiques et Théologiques sur la Nature et la Grâce* (Tanrı Lütfu ve Tabiat Üzerine Dinî Düşünceler) [1685, 1686]. Eserleri toplu olarak 1775-1783'te basıldı (*Oeuvres Complètes*). [L]

ARNAULD DE LA PÉRIÈRE (Lothar VON), alman deniz subayı (Posen 1886-Fransa 1941). XVIII. yy. da Prusya hizmetine geçen bir protestan fransız ailesindendir. 1914-1918'de, U-35 ve U-139 ile itilâf devletlerinin 500 000 tonluk gemisini batırarak alman denizaltı kumandanlarının başta gelenlerinden biri oldu. 1919-1921'de Silezya ve Ruhr'da müstakil bir taburun kumandanlığını yaptı. 1931'de askerlikten ayrıldı ve Türk Deniz kuvvetlerinde teknik danışman oldu. 1939'da visamiral rütbesiyle Almanya'ya geri çağırıldı, Danzig'de donanmaya kumanda etti. 1940 mütarekesinden sonra da Hollanda'dan İspanya sınırına kadar uzanan Batı deniz cephesinin sorumluluğunu üzerine aldı. Bir uçak kazasında öldü. (L)

Louis ARMSTRONG

ARNAVUT i. Arnavutluk halkından veya bu halkın soyundan olan kimse: *Zağnos Paşa en kavi bir rivayete göre, galiba arnavuttu* (Yahya Kemal). *Yusuf, kapıcı arnavuda gözlerini dikmişti* (Orhan Kemal). ‖ Bütün Arnavutluk halkı: *Arnavudu, Yunanı hepsi ayaklanmıştı*. ‖ Sıf. Arnavutlara has, Arnavut milletine ait: *... dar işlemeli bir arnavut yeleğinin altına peşeri yırtmaçlı bir çinli entarisinin münasip görmüştü* (H. Z. Uşaklıgil).

— ÇEŞ. DEY. *Arnavut besası*, çabuk bozulmayan, katî yemin. ‖ *Arnavut kaldırımı*, irili ufaklı taşlarla gelişi güzel yapılmış kaldırım: *Araba arnavut kaldırımlarının tedirgin edici sarsıntıları içinde...* (B. Felek). ‖ *Arnavut peyniri*, Arnavutluğa has yuvarlak bir çeşit peynir. ‖ *Arnavut zarı*, top biçimi, beş yüzü olan zar.

— Bot. *Arnavut biberi*, acı kırmızı biber. ‖ *Arnavut darısı*. Bk. AKDARI. ‖ *Arnavut elması*, Arnavutlukta yetişen bir cins lezzetli elma.

— İnş. *Arnavut bacası*. Bk. ÇATI *penceresi*. ‖ *Arnavut derzi*, moloz taşlarıyle örülen duvarlarda taşların ara kesitlerine harç doldurularak üzerine düzensiz olarak yapılan derz*.

— Mutf. *Arnavut ciğeri*, koyun karaciğeri ile yapılan bir çeşit ciğer sotesi. Karaciğer kızartılmadan önce yıkanır, zarı soyulup kuşbaşı doğranır. Kırmızı bibere ve una bulandıktan sonra bol yağa azar azar atılarak 1-2 dakika kızartılır. Sonra tuzlanır, üzerine kırmızı biberli yağ gezdirilir. Soğanlı ve maydanozlu piyazla birlikte sofraya getirilir. (M)

Arnavut, Karagöz ve Ortaoyunu taklitlerinden. Meydana veya perdeye sirto oynayarak gelir. Sayı bilmeyecek kadar cahil, dürüst, mert ve ataktır. Heceleri kekeler gibi çoğaltarak ve vurgulayarak konuşur. Uğraşıları arasında celeplik, ciğercilik, bostancılık, bahçıvanlık, koruculuk, bozacılık vardır. Giyimi şöyledir: beyaz fistan, kırmızı tozluk, kırmızı cepken, kırmızı yelek, beyaz çoban gömleği. Fistan ve tozluk yerine potur da giyebilir. Ortaoyununda Karagöz'den daha çok rastlanır. (M)

ARNAVUTÇA i. Arnavutluk'ta konuşulan dil.

— ANSİKL. Leng. *Arnavutça*, bir hint-avrupa dilidir. Eski İllirya veya Dacia diline bağlanan ayrı bir dal meydana getirir. İlk yazılı metin 1462 tarihlidir. Ama elimize geçen tam metinler XVI. yy. ın ikinci yarısından başlar. Günümüzde yaklaşık olarak 2 milyon insan tarafından konuşulan Arnavutça, iki biçim sunar: Semeni nehrinin güneyinde kalan bölgede, Yunanistan ile İtalya'daki arnavut topluluklarınca konuşulan ve oldukça birlik gösteren *tosk* lehçesi ve bu çizginin kuzeyindeki daha ayrımlaşmış *geg* lehçesi; bu lehçe tosk lehçesine oldukça yakın Elbasan lehçesini, başkent Tiran lehçesini oldukça bozulmuş İşkodra (Scutari) lehçesini, kültür merkezi Priştine olan ve siyasî sınırlar dışında, Yugoslavya'nın muhtar Kosmet (Kos [ova], Met [ohija]) bölgesinde konuşulan doğu geg lehçesini kapsar. İşkodra lehçesi bölge ölçüsünde belli bir güce sahip görünürse de bugün tosk ve Elbasan'daki geg lehçelerine dayanan ve öbür ağızlardan da kelimeler alan bir edebiyat dili kurulmaktadır. Tarihi boyunca değişik alfabeler (karma ve yerli alfabeler dışında islav, yunan, türk ve hattâ arap alfabeleri) kullanmış olan Arnavutça, 1908'den beri latin harfleriyle yazılmaktadır. Kuzey geg lehçesinin özelliği, başka yerde rastlanmayan genizsilerden gelir. Kelime hazinesi kom-

armürler (tekst.)

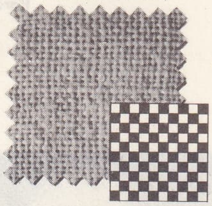

beş ayağı

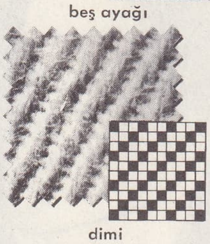

dimi

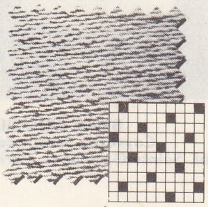

saten

Neil ARMSTRONG

Foto. Frédéric-Rapho (LAROUSSE); MEYDAN arşivi

Brescia'lı ARNALDO
Odoardo Tabacchi tarafından
(Bibliothèque nationale, Paris)

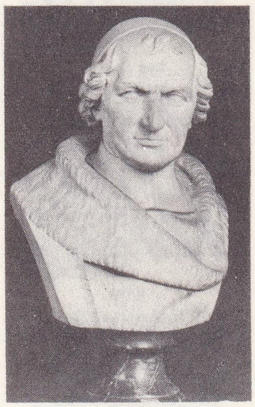

Büyük ARNAULD
Coysevox tarafından
(Bibl. Sainte-Geneviève, Paris)

şu dillerin geniş ölçüde etkisi altında kalmıştır: önceleri Latincenin, sonra Dalmaçya İtalyancasının, Türkçenin, Rumcanın, İslavcanın, v.b.

Şimdiki kelimelerin ancak küçük bir kısmı eski yerli temellere dayanır. Kuzeyde İşkodra ile güneyde Görice'nin (Korça) yanı sıra, son zamanlarda bir üniversiteye kavuşan Tiran, en önemli kültür merkezi olma yolundadır. (L)

Arnavut halayı blş. i. Folk. Sıvas'ta davul zurna eşliğinde oynanan bir halk oyunu. Genel olarak kızların oynadığı bu halayın ağır bölümlerinde Arnavutlarla ilgili bir türkü söylenir. (M)

ARNAVUTKÖY, İstanbul boğazının batı yakasında, Kuruçeşme ile Bebek arasında yer alan bir semt. Dik yamaçlar önünde yalın bir şerit meydana getirir. Akıntıburnu'nda kıyı, denize doğru ilerler, iskele burnun güneybatısında yer alır. Arnavutköy gerisindeki sırtlarda çilek yetiştirilir. Beşiktaş ilçesine bağlıdır; nüfusu 22 468. (M)

ARNAVUTLUK, arnavutça **Şkyipniya** veya **Şkyipriya,** Avrupa'da, Akdeniz kıyısında Balkan yarımadasında devlet; kuzey ve doğuda Yugoslavya, güneyde Yunanistan, batıda Adriyatik denizi ile sınırlanmıştır; 28 738 km²; 1 914 000 nüf. (1966'da). Başkent *Tiran* (152 500 nüf.); diğer şehirleri: *Draç* ve *İşkodra* (46 000 nüf.), *Avlonya* (45 000 nüf.), *Görice* (43 000 nüf.).

Coğrafya

● *Fizikî coğrafya.* Arnavutluk'un tabiî ortamı serttir; sıtma hastalığına rastlanan birkaç küçük kıyı ovası, yüksek taraçalardan ve farklı şekilde gelişmiş yaylalardan meydana gelen basamaklı bir yükseklik ve birtakım vahşî dağları vardır. Ülkenin bütünü çoğunlukla kireç ve kum taşı gibi geçirimli kayalardan meydana gelir; çorak ve işlenmemiş bir hali vardır. Akdeniz iklimi ancak dar bir kıyı şeridi üzerinde kendini gösterir. Ülkenin büyük kısmında kara iklimi hâkimdir, mevsimler arasında sıcaklık farkları çoktur, yazın fırtınalar patlak verir. Arnavutluk, üç büyük tabiî bölgeye ayrılır: 2 000 m'den yüksek dağ sıralarından ve kütlelerinden meydana gelen *Kuzey ve Doğu Arnavutluk;* yine dağlık olan *Güney Arnavutluk* veya *Arnavutluk Epir*'i; Adriyatik denizine doğru açılan, 2 000 m'den yüksek tepelerin sıralandığı, bunun yanı sıra da geniş havzaların, tepelik bölgelerin ve kıyı ovalarının yer aldığı *Orta Arnavutluk.*

Kuzey Arnavutluk, Dinar Alpleri'nin bittiği yerden başlar. Bu bölgeye çok defa *Arnavutluk Alpleri* de denir. Yugoslavya'daki Karst bölgesinde olduğu gibi burada da, özellikle Drin'in aşağı çığırının kuzeyinde, *Prokletiye* adı verilen yörede, kireçli kayalar engebelerde önemli bir rol oynar; çorak, delik deşik yüksek sırtlar, geçit vermeyen boğazlarla yarılmıştır. Drin'in güneyinde Mirdit'ler ülkesini meydana getiren eski kayalardan ibaret kütleler uzanır. 1 200 veya 1 500 m yükseltilerde eski temele ait parçalar, yer yer İkinci zamana ait kireç veya kumtaşı kütleleri taşır; tortulsal örtünün bu kalıntıları 2 000 m'yi aşmaktadır. İçine kolaylıkla girilemeyen bu bölgeden, ancak yazın otlak olarak faydalanılabilir. Ekili arazi, memleket yüzölçümünün yüzde 10'unu geçmez.

ARNAULD de Sainte-Madeleine
(Louvre müzesi, Paris)

Güney Arnavutluk'un da sert bir görünüşü vardır; ama hiç değilse kıyıya paralel olarak uzanan engebeler daha sade ve daha düzenlidir. Hırvatistan Karst'ında olduğu gibi eosen devrine ait kumtaşı ve killi şist (fliş) ile dolmuş senklinaller, kalker sırtlarla birbirinden ayrılır. Yer yapısına uygun akarsular ağı (Viosa, Osum ve Devoll), güneydoğu-kuzeybatı doğrultusundadır. En yüksek noktalar 2 000 m'yi biraz aşar (Korfu adası kuzeyindeki «Arnavutluk Riviera'sı» üzerinde 2 111 m).

Arnavutluk'un orta kısmı, Elbasan ve Berat'a kadar uzanan, kıyının gerisindeki tepe ve ovalardan meydana gelir; bu kısım balkan ülkeleri tarafındaki dağlarla iyice korunur, Adriyatik denizine doğru daha açıktır. Üçüncü zamanda denize gömülen ülke, birtakım kubbe ve çanaklar halinde kıvrılmıştır; bunların içinde petrollü tabakalar yer alır. Nüfusun hemen hepsi orta Arnavutluk'ta yaşar.

● *Beşerî ve iktisadî coğrafya.* Arnavut milliyetçiliği, belki de eski İlliryalıların mirasçısı olan dağ kabilelerinin, kuzeyden (islav) ve güneyden (yunan ve türk) gelen istilâlara karşı giriştikleri savaşlar sırasında kendini göstermiştir. Müslümanlığı kabul eden Arnavutlar, yeni çağda da Hırvatistan, Karadağ, Sırbistan katolik ve ortodokslarına, yunan ortodokslarına karşı direndiler; bununla beraber Osmanlı imparatorluğunda yabancı bir unsur olarak aldılar. Milliyetçi zihniyet, İskender Bey gibi şahsiyetlerin sembolleştirdikleri zulme karşı yapılan eski isyanlardan doğmuştur. Bazı devirlerde İtalya, Balkan zulmüne karşı bir destek olduysa da, ülkeyi himayesine almak isteyince millî birlik ona da karşı çıkmıştır.

Arnavutluk bugün bir halk cumhuriyetidir; yüzölçümü bakımından halk cumhuriyetlerinin en küçüğüdür. 1945'ten bu yana, eski devirlerden kalma sosyal yapıyı tasfiye ederek, eğitimi geliştirerek, tarım ve hayvancılığı verimleştirerek, sanayi işletmeleri kurarak modern ve sanayileşmiş bir devlet haline gelmeğe çalışmaktadır; Berat yöresinde yılda 1 milyon ton petrol veren işletmeler, kömür (Üçüncü zaman linyitleri), demir, bakır (Puke yöresi), krom ve nikel madenleri; Avlonya tuzlaları; Tiran yakınında, Kaşar'da yeni bir tekstil sanayii merkezi; deri işleri; gıda sanayii vardır.

Şehirlerin yakın bir zamanda gelişmesine (Tiran [135 000 nüf.], İşkodra ve Draç) rağmen Arnavutluk yine de bir tarım ülkesidir; teknik tarıma gitgide daha çok önem verilmekte (pamuk, tütün, dut ağaçları), ama halkın besini için gerekli olan tahıl (buğday, arpa, mısır, pirinç) ekimi de bataklıkları yeni kurutulan ve sulama kanallarıyle donatılan topraklarda devam etmektedir; dağlarda koyun ve keçi yetiştirilir (3 milyon kadar küçükbaş hayvan ve 500 000 sığır).

Arnavutluk'un gelişmesi, 1945-1955 yılları arasında, ülkenin tarihî ve çoğrafî durumu yüzünden düştüğü siyasî yalnızlık dolayısıyle aksamıştır.

Tarih

Arnavutların menşei hakkında kesin bilgi veremeyen tarihçilerin bir kısmı İllyrialıları, diğer bir kısmı Trakları onların atası olarak gösteriyor. İllyrialılar İlkçağda büyük bir İllyria devleti kuruyorlar.

M.Ö. 168'de Roma generali Aemelius Paullus, Epir, Makedonya ve İllyria'yı Roma hâkimiyeti altına alıyor. M.S. 395'te Roma imparatorluğu ikiye bölününce Doğu ve Batı imparatorlukları arasındaki sınır Arnavutluk'un ortasından geçiyor.

Coğrafî durumu bakımından Arnavutluk, başka memleketlere nazaran barbar istilâlarıyle çok az yüz yüze gelmiştir.

V. yy. da Gotlar, VI. yy. dan sonra İslavlar bu topraklarla ilk defa temas ediyor.

619'da türk Avarlar, Arnavutluk'a sonuç alamadıkları bir baskın yaptılar.

IX. yy. sonlarına doğru daha önce, islavlaşmış Bulgarlar Makedonya'ya doğru yayıldılar. 917'de çar Simeon Makedonya'yı kesinlikle fethetti. Fakat bizans imparatoru Basileios devrinde Arnavutluk tekrar Bizans topraklarına katıldı (1019). Bizans'ın bu topraklardaki merkezinin adı Albanon adlı şehirdi. İstanbul'da 1204'te Latin imparatorluğunun kuruluşundan sonra Epiros despotluğu teşekkül etti. Bu despotluk Arnavutların yaşadığı bölgelerin bir kısmını da içine alıyordu. Bizans imparatoru Andronikos III, Epir despotluğunu tekrar ele geçirebilmek için Aydınoğlu Umur Beyden yardım istedi (1336). Böylece Arnavutlar ile Türkler ilk defa karşılaşıyorlardı. Umur Bey, imparatora 2 000 asker gönderdi, bunlar Makedonya'ya doğru Arnavutları kovaladılar. Volo limanı denilen Koç limanını zaptettiler.

Stefan Duşan 1340'ta bütün Arnavutluk'u zaptederek Sırpların Zeta eyaletine bağladı. Zeta o zaman arnavut Balşa soyunun idaresindeydi.

Arnavutların bağımsız bir devlet kurma yolundaki ilk teşebbüsü bu sıralarda oldu ve 1358'de Carlo Topia adlı bir arnavut Epiros despotluğuna namzet yunanlı Nikephoros II'ye karşı, Akheloos nehri kenarında bir savaş açtı ve bu savaşı kazandı. 1360'ta ise başka bir arnavut prensi olan Balşa, kuzeyde Zeta ilinde başkenti İşkodra olan bir prenslik kurdu.

Üçüncü bir soy da Dukagjin (Dukagin) Zadrime bölgesinde, Drin nehri doğusunda bir prenslik kurdu. Yanya prensi Tomas 1385'te osmanlı padişahına bağlılığı kabul zorunda kaldı ve 1387'de Topia'lar tarafından Balşalara karşı yardıma çağrılan türk ordusu, Balşaları yenilgiye uğrattı. 1389 Kosova savaşında Arnavutlar Sırpların yanıbaşında Osmanlılara karşı savaşa katıldılar.

Arnavut beyleri ancak bundan sonra osmanlı padişahını metbu tanıdılar, vergi vermeyi ve asker göndermeyi kabul ettiler.

Yıldırım Bayezid devrinde osmanlı idaresi memlekete doğrudan doğruya yerleşti (1394'ten sonra). Anadolu'dan nakledilen Saruhanlı Türkmenler Arnavutluk'a yerleştirildi. Bu göçmenlerle birlikte osmanlı tımar sistemi de yerleşmeğe başladı. Toprağın idaresi «Arnavut ili Sancağı Beyi» unvanı ile uçbeylerine verildi. Yerli arnavut prensleri de tımar kadrosuna girdiler, çoğu hıristiyan olan bu prensler zamanla İslâmlığı kabul ettiler.

1417-1419'da Balaban Bey, Güney Arnavutluk'a yapılan akınlarda bazı şehirleri zaptetti. Evrenosoğlu Ali Bey de 1423'te Arianites ailesine ve Yunan Kastriota'ya baş eğdirdi. Yunan Kastriota bu yüzden dört oğlunu osmanlı hükümdarına rehine olarak göndermeğe mecbur kaldı.

XV. yy. da Arnavutlar ile Osmanlılar arasındaki çetin mücadelelere bu üç aile, Arianites'ler, Topia'lar ve Kastriota'lar önderlik ediyorlardı. Önce Arianites'lerin isyanı (1432), Murad II'nin gönderdiği Evrenosoğlu Ali Bey tarafından bastırıldı (1435). Sonra Kastriota'lardan Yorgi Kastriota baş kaldırdı. Yorgi, daha önce Evrenosoğlu Ali Bey ile çarpışan ve yenilgi sonunda dört oğlunu rehine olarak osmanlı hükümdarına gönderen Yuvan'ın oğullarından biriydi. Osmanlı sarayında İslâmlığı kabul etmiş ve İskender adını almış, daha sonra kendisine Beylik payesi verilmişti. Babası Yuvan ölünce İskender Bey ailesinin idaresi altındaki prensliği hükümdardan istedi, fakat Murad II bu isteği uygun görmedi. Bunun üzerine İskender Bey tekrar Hıristiyanlığa döndü ve Akhisar-Kruya kalesini ele geçirip isyan etti. 1444'te bütün arnavut prenslerini toplayıp Arnavutlar arası bir antlaşma yaptırdı. Kendisi kumandanlığı ele aldı. İtalya, Macaristan ve Papa, İskender Beye maddî ve manevî yardımlarda bulunuyordu. İskender Bey, mücadelesini uzun süre yürüttü, Murad II'den sonra Mehmet II de kendisine karşı ordular gönderdiyse de kuvvetlerini dağıtamadı ve sonunda, 1463'te aralarında bir antlaşma yaptılar. 1468'de İskender Bey öldü.

Osmanlılar onun ölümünden sonra, Arnavutluk'un alınması için yeniden mücadelelerine başladılar, sonunda, üç ayrı kuşatma ile İşkodra kalesi zaptedildi (1479). Ülgün ve Bar işgal edildi, Draç Venediklilerden alındı (1501). Böylece Arnavutluk'un Osmanlılarca işgali tamamlanıyordu.

Arnavutluk'ta osmanlı idaresi kurulunca memleket sekiz sancağa bölündü. Bu sancakların bir kısmı Rumeli beylerbeyine, bir kısmı Kaptanpaşa'ya bağlandı. Beylerin çoğu İslâmlığı kabul etti. Papa'nın XVII. yy. da memleketi tekrar hıristiyan yapmak amacıyle giriştiği kampanyadan hiç bir sonuç alınamadı.

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

Buna rağmen Arnavutlar zaman zaman osmanlı idaresine baş kaldırdılar. 1779'da Geg'ler ve Tosk'lar ayaklandı; 1787'de Mahmud Buşati Kosova'da Osmanlılara karşı savaştı ve Avusturya imparatoru Joseph II ile siyasî ve dinî bir anlaşma yaptı. Daha sonra Yanya valisi Tepedelenli Ali Paşa imparatorluğa baş kaldırdı ve 1822'de yenilip öldürülünceye kadar imparatorluk kuvvetlerini işgal etti.

XIX. yy. ın ilk yarısında Arnavutluk'ta üç önemli isyan birden oldu: Kuzeyde ikinci Mustafa Buşati; Güneyde Tepedelenlioğlu Veli Bey; Orta Arnavutluk'ta silahtar Poda Paşa, osmanlı idaresine baş kaldırdılar. Gerek hıristiyan, gerek müslüman Arnavutlar bu baş kaldırmalara katılıyorlardı.

Ayastefanos ve Berlin antlaşması Arnavutlar aleyhine hükümler taşıyor, arnavut topraklarının bir kısmını Yunan ve Sırplara bırakıyordu. Bunun üzerine memleketlerini savunmak üzere Arnavutlar Prizren Arnavut bağlaşmasını kurdular ve mücadeleye girişerek Karadağ kuvvetlerini ülkeden attılar. Berlin antlaşmasında bu yüzden Arnavutlar lehine değişiklikler yapıldı. Arnavut bağlaşması, bir de «ademimerkeziyet» kararı almıştı. Bu karara uyarak Kuzey Arnavutluk'ta bağımsız bir devlet kurma teşebbüsüne girişince Abdülhamid II, üzerlerine Derviş Paşa kumandasında bir ordu gönderdi ve bağlaşma kuvvetleri dağıtıldı.

İkinci Meşrutiyet ilân edilince (1908) Arnavutluk'ta bağımsızlık hareketleri yeniden başladı. Arnavutça öğretim yapan okullar ve Başkim klüpleri açıldı. Arnavutça yayınlar başladı. Fakat arnavut mücadelecileri bu defa da karşılarında İttihad ve Terakki partisini buldular. Parti, bu faaliyetleri şiddetle yasakladı. Bu sebeple Kosova'da çıkan isyan bastırıldı (1910). 1912'de yeni bir ayaklanma oldu ve Üsküp'ü ele geçiren Arnavutlar Makedonya'ya doğru inmeğe başladılar. Bunun üzerine Osmanlı hükûmeti Arnavutlar ile bir anlaşma yapmayı ve Arnavutlara muhtariyet verilmesi esasını kabul etti. Bu muhtariyetin şartlarına göre:

«Kosova, Manastır, İşkodra-Yanya vilâyetlerinde memurlar yerlilerden olacak;

«Harp hali dışında, Arnavutlar askerliklerini Rumeli'de yapacaklar;

«Arnavut dilinin okutulması serbest olacaktı.

Ancak bu şartlar altında Arnavutlar osmanlı idaresini kabul ediyorlardı.

Bu anlaşmanın uygulanmasına başlanacağı sırada Balkan harbi çıktı ve Yunan, Bulgar, Karadağ kuvvetleri ayrı yönlerden osmanlı ülkesine saldırdı. Bunun üzerine arnavut milletvekili İsmail Kemal Vlorâ İstanbul'dan Drac'a geçti ve orada Arnavutluk'un bağımsızlığını ilân etti. Bir geçici hükûmet ve bir millî meclis kurdu. Büyük devletlere haberi telledi, Londra'da Balkan barışını sağlamağa çalışan Elçiler konferansına delege gönderdi. Bu konferans, arnavut bağımsızlığını tanıdı (17 aralık 1912). Fakat yeni Arnavutluk'un sınırlarını tayinde anlaşmazlık çıktı. Arnavutlar 2 milyonu aşan nüfus ile bir Arnavutluk kurulmasını istiyor, diğer Balkan devletleri ise ancak 400 000 nüfuslu bir orta Arnavutluk tanımakta ısrar ediyorlardı. Bir taraftan görüşmeler devam ederken silâhlı çatışmalar başladı. Sonunda Londra konferansı 29 temmuz 1913'te Arnavutluk hakkında bir kararını verdi. Bu karar, osmanlı idaresinin Arnavutluk üzerindeki bütün haklarını kaldırıyordu. Milletlerarası bir komisyon bağımsız denilen yeni arnavut idaresini kontrol ediyor, sınırlar arnavut taleplerinin ancak yarısına indiriliyordu. Bu şartlarda kurulan Avlonya hükûmetini Esat Paşa Toptani tanımadı. Drac'ta yeni bir hükûmet kurdu. Arnavutluk'ta iç mücadele böylece son haddini buldu. Birinci Dünya savaşı boyunca bu karışıklıklar ve Arnavutların gerek kendi aralarındaki gerek Balkan milletleri içindeki mücadeleleri devam etti. Drac'ta bir millî kongre toplanmış (25 aralık 1918), Turhan Paşanın başkanlığı altında geçici bir hükûmet kurulmuştu.

Bu hükûmet, Paris'te çalışmalarına başlayan barış konferansından, Wilson prensipleri gereğince, millî sınırları içinde bağımsız bir Arnavutluk'un tanınmasını istiyordu. Fakat Tittoni-Venizelos anlaşması (29 temmuz 1919) ile İtalya, Avlonya üzerinde egemenlik, geri kalan Arnavutluk üzerinde manda hakkını alacak, Ergiri ve Görice sancakları da Yunanistan'a katılacaktı. Bu antlaşmaya karşı koymak üzere Arnavutlar Luşna konferansını topladılar (21 ocak 1920), yeni bir hükûmet kurarak devlet başkanlığını bir naipler meclisine veren ikinci bir Anayasa yaptılar. Tiran hükûmet merkezi oldu, Esat Paşa Toptani taraflılarının çıkarttıkları isyan ise Esat Paşanın Paris'te bir öğrenci tarafından öldürülmesi üzerine bastırılabildi. İtalyanlar Avlonya'da yenildi ve imzaladıkları (2 ağustos 1920) antlaşma gereğince Sazan adası müstesna, askerlerini Arnavutluk'tan çektiler. Arnavutluk, Milletler cemiyetine üye olarak kabul edildi (19 aralık 1920), 1921'de 75 kişilik bir parlamento kuruldu ve Paris Barış konferansı, 1913'te kabul edilen Arnavutluk sınırlarını tanıdı (9 kasım 1921).

Arnavutluk'ta 1921'den sonra parti mücadeleleri başladı: hükûmet darbesi yapmak isteyen bir grubun teşebbüsü İçişleri bakanı Ahmet Zogu tarafından bastırıldı (8 mart 1922), daha sonra başbakan Zogu'ya bir öğrenci tarafından suikasta teşebbüs edilince (23 şubat 1924) Zogu'nun adamları muhalefet partisi üyelerinden birini öldürdüler (20 nisan 1924), bunun üzerine muhalefet partisi parlamentodan çekildi ve isyan çıkardı; isyancı kuvvetler Tiran'a girince (10 haziran 1924) Zogu Yugolavya'ya kaçtı. Zogu Yugolavya'nın yardımı ve topladığı kuvvetlerle sınırı geçerek Tiran'a girdi. Tiran'da topladığı (ocak 1925) büyük kongre Anayasayı ve rejimi değiştirip cumhuriyet ilân etti (21 ocak 1925) ve Zogu Cumhurbaşkanı seçildi (31 ocak 1925). 1928'de Tiran'da toplanan kurultay, Anayasayı yeniden değiştirerek krallığı kabul etti ve Zogu bir süre sonra, Zogu I unvanıyle kral ilân edildi (1 eylül 1928). Bu dönemde Arnavutluk'ta, iktisat, toplum ve kültür alanlarında birtakım yenilikler yapılmıştır.

1939 Nisanında, faşist kuvvetleri ülkeyi istilâ ettiler; kral, ailesiyle birlikte kaçmak zorunda kaldı ve Vittorio Emanuele III'ün unvanlarına bir de Arnavutluk kralı unvanı katıldı. Bu elkoyma olayı, 28 ekim 1940'ta, İtalya'nın Yunanistan'a saldırısı sırasında, Arnavutluk'u bir atlama taşı olarak kullanmasına yaradı, ama italyan orduları Yunanistan'dan kolayca püskürtüldü. Savaş sırasında işgalciye karşı direnme güçleri ortaya çıktı ve teşkilâtlandı; Enver Hoca'nın kumandasında kurtuluş ordusu meydana geldi. Ülke terk edilip halk cumhuriyeti şeklini alınca (aralık 1945) Enver Hoca fiilen ülkenin yöneticisi oldu. 1948 Haziranında Yugoslavya ile Sovyetler birliği arasındaki bağların kopması, küçük Arnavutluk'u, halk demokrasileri kümesinden tamamen ayırarak çok güç bir duruma soktu. 1958'den bu yana Arnavutluk Komünist partisi genel sekreteri Enver Hoca'nın otoritesi hiç sarsılmadı. 1958, 1962 ve 1966 seçimlerinde partinin (1961'de üye sayısı 54 000 idi) kontrolu altındaki Demokratik cephe, oyların hemen hepsini aldı. Bu süreklilik, toprakların kolektifleştirilmesini ve iktisadın sosyalleştirilmesini sağladı. S.S.C.B.'nin tabiî müttefiki olan Arnavutluk, N. Kruşçev tarafından ziyaret edildi (mayıs-haziran 1959); fakat hemen arkasından Rusya'nın Stalin aleyhtarı siyasetine karşı çıktı. Sovyet-Çin anlaşmazlığı geliştikçe, Arnavutluk Çin Halk cumhuriyetine daha fazla yanaştı ve kasım 1961'de Moskova'daki elçisini geri çekti. O zaman Avrupa'da tamamen yalnız kaldı; komşuları Yunanistan ve özellikle Tito Yugoslavyası ile ilişkileri uzun zamandan beri zaten gergindi. Kültürel ve iktisadî alanda Çin ile olan ilişkiler devamlı olarak gelişti. Hoca, ülke içindeki bütün «sağcılar»ı bertaraf etti; 1961'de temizliğin başlıca kurbanı, filo amirali Teme Sejko oldu. Buna rağmen Arnavutluk, içinde bulunduğu yalnızlıktan şikâyetçi değildi. 1961'de Polonya ile siyasî ilişkileri normal hale girdi; şubat 1966'da iktisadî alanda Yugoslavya ile bir yakınlaşmaya girişildi.

Arnavutluk, bugün 27 yönetim çevresine bölünmüştür; bunlar beş bölge halinde toplanır. Faal nüfusun üçte ikisi hâlâ tarımla uğraşır; tarım millî gelirin yüzde 60'ını sağlar. Yeni bir beş yıllık plan (dördüncüsü) [1966-1970] gerçekleştirilme yolundadır.

● *Anayasa, idare ve din.* Arnavutluk, bir halk cumhuriyetidir. Devlet gücünü köy, kasaba, şehir ve bölgelerde temsil eden halk meclisleri, yaşı on sekizi aşmış olanlar tarafından üç yıl süre ile seçilir. Yasama gücüne sahip Halk meclisi ise dört yıl süreyle seçilir. Bu meclis, Anayasa'nın hükûmete ve meclis başkanlık divanına (Praesidium) bıraktığı haklar dışındaki bütün yetkileri kullanır. Meclisin atadığı ve işten el çektirdiği hükûmet ona karşı sorumludur. Meclisin toplantı devreleri dışında da hükûmet Halk meclisi praesidiumuna hesap vermek durumundadır.

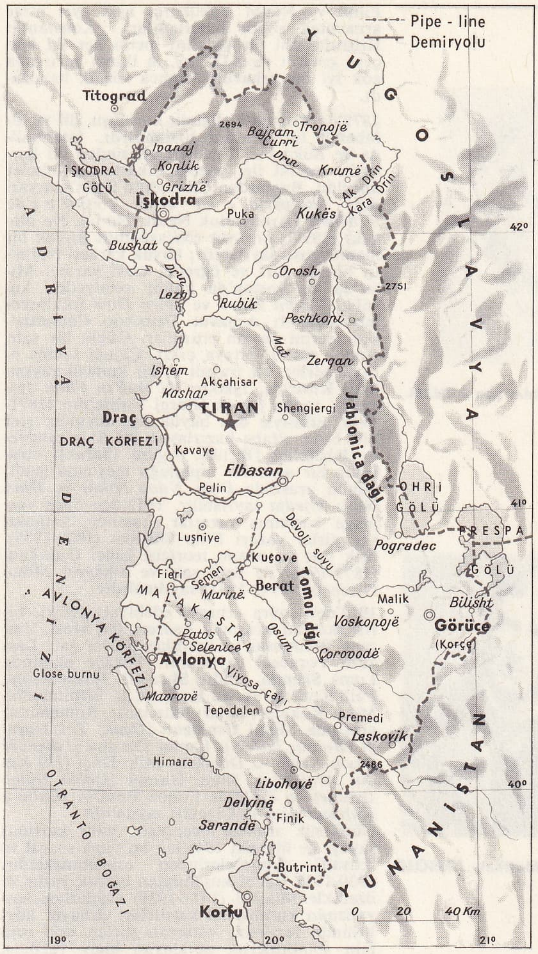

ARNAVUTLUK haritası

Nüfusun çoğunluğu müslümandır; güney bölgesinde önemli bir ortodoks kütlesi, kuzeyde de etkili bir katolik azınlık bulunur.

Edebiyat

Arnavut edebiyatının gelişmesi, Arnavutluk'un bağımsız bir devlet haline gelmesi (1912) ile başladı. Ondan önce kültürün serbestçe gelişmesini önleyen çeşitli engeller vardı: ulaşım güçlüğü, Türklerin arnavut okulları açılmasına taraftar olmaması, ortak bir dil yokluğu, dinlerin ayrılığı, millî bir alfabe bulunmayışı. Bu yüzden ilk edebî eserler (özellikle dinî eserlerdi) İtalya ve Sicilya Arnavutları ile İşkodra Arnavutları tarafından yazıldı (bu sonuncu şehirde fransisken papazları çok etken bir merkez kurmuşlardı). İtalyan yazarlar arasında, Jul Variboba *Ghjella e Sh. Mërijs Virghjër* (Bakire Meryem'in Hayatı) [1762] ile, şiirlerinde halk türkülerinden esinlenen Jeronimi de Rada (*Kangët e Milosaos* [Milosao'nun Şarkısı], *Kangët e Serafina Thopias* [Serafina Thopia'nın Şarkısı], *Skanderbeku i Pafan* [Talihsiz İskender Bey]) sayılmalıdır. İşkodra'da XVI. yy. dan itibaren pekçok din öğretimi eseri mahallî lehçeye çevrilmiştir. Yazarları, İtalya'da olduğu gibi, papaz veya din adamlarıdır: *Gjon Bozuku, Pjeter Budi, Peter Bogdani, Gjon Nikolle Kazazi* ve ilk arnavutça sözlüğü (1635) hazırlamış olan *Frangu i Bardhë*. Güneyde, Voskopoj'un merkezinde, din propagandası amacıyle Yunanca öğrenmeyi kolaylaştırmak için Arnavutça ile ilgilenildi. Geg ve Tosk kesimleri sınırında bulunan Elbasan'da Arnavutça doğrudan doğruya kendisi için incelendi. Theodor Hacı

arnavut kaldırımı tarzı taş **DOLGU**

Achim von ARNİM

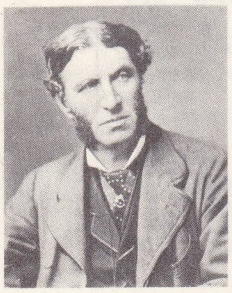

Matthew ARNOLD

Filipi ve Naum Vekilharcı ayrı ayrı birer arnavutça alfabe hazırladılar: Konstantin Kristoforidhi birçok dinî metni her iki lehçeye çevirdi ve XIX. yy. ın ikinci yarısında çok iyi bir arnavutça-rumca sözlük hazırladı.

1879'da Prizren birliğinin kuruluşu, dil ve alfabenin birleşmesini hızlandırdı. İstanbul'da ve Bükreş'te, Frasheri ailesinden iki kardeşin teşviki ile, gazete çıkartan komiteler kuruldu. Bunlardan Şemseddin Sami'nin yazdığı *Shqipëria, ç ka qënë, ç'është e ç'do të bëhetë* (Arnavutluk Nedir, Ne idi, Ne olacak) [1899]; arnavut rönesansının gerçek bir manifestosu sayılabilir; büyük kardeşi Naim'in birçok şiiri ve öğretici eseri vardır. Mısır'da ve Boston'da kültür cemiyetleri kuruldu. *Thimi Mitro* ve *Spiro Dine* folklorcular, Sicilyalı Arnavut Demetrio Camarda'nın eserini devam ettirdiler. Güçlü bir şair, Andon Cako, ortaya çıktı, Çajupi takma adıyle şiirler, bir trajedi ve bir komedi yayımladı. Kuzeyde, İşkodra'da *Dağ'ın Flütü* destanını yazan papaz Gjorgj Fishta'nın (1871-1940) etkisiyle dile büyük ilgi duyuldu. Her biri birer alfabe hazırlayan iki fikir cemiyeti (Bashkimi [Birlik]; Agimi [Şafak]) etrafında bir aydınlar topluluğu meydana geldi; bunlar arasında *Dom Ndoc Nikaj* ve *Dom Ndre Mjedja* sayılabilir. 1912'den önce yazmağa başlamış yazarlar arasında, vatansever şiirler yazarı Filip Shiroka (1859-1935), lirik şair ve nazım teoricisi Luici Gurakuqi (1879-1925) ile lirik şair ve hikâyeci Mihal Grameno (1872-1931) sayılmalıdır.

1912'den sonra arnavut edebiyatı gelişti. Lirik yazarlar arasında Asdren, Hil Mosi, Vincenc Prennushi ve özellikle filozof şair Lasgush Poradeci sayılabilir. Hikâye alanında Luma Skendo, Andre Skanjeti, Jüstin Rrota, Faik Konica, Vedad Kokona, L. Efthimiadhi, Musa Kokaları adları hatırlanır. Romancılar arasında Mihal Grameno (*Ocak*) Zef Harapi (*Hainin Tüfeği*), Lambi Dardha (*İskender Beyin Kruja'ya Dönüşü*), Milo Duçi (*İki Kadın Arasında*), Ndue Harapi (*Dalga Dalga Üstüne*) ve özellikle Foqon Postolli (*Lulja e Kujtimit* [Hatıra Çiçeği]) sayılabilir.

Günümüz arnavut edebiyatı, millî kurtuluş savaşı ile ülkenin 1945'ten bu yana sosyal ve iktisadî değişmelerinden esinlenmektedir. 1930-1935 Edebî kuşağından birçok yazar ve özellikle Migjeni (1911-1938) eserleriyle sosyalizmin kuruluşuna katılırlar: arnavut köylüsünün faziletini kutlayan şiirler, eski rejimin sömürülerini açıklayan hiciv yazıları, partizanların savaşlarını öven epik romanlar; bunlar arasında Petro Marko (doğ. 1913), Şevket Musaraj (doğ. 1914), Sterjo Spasse (doğ. 1914), Dimitri Shuteriqui (doğ. 1915), Aleks Çaçi (doğ. 1916) sayılabilir. Genç yazarlar da aynı temaları işlerler ama anavatanın güzelliklerine, arnavut halkının atalardan kalma düşlerine de yer verirler: Kole Jakova (doğ. 1916), Fatmir Gjata (doğ. 1922), Ali Abdilhoca (doğ. 1923), Yakup Hoca (doğ. 1923), Llazar Siliqi (doğ. 1942), Dritero Agolli (doğ. 1931), İsmail Kadareja (doğ. 1946). [LM]

ARNAY-LE-DUC, Côte-d'Or'da kanton merkezi (*Beaune* idarî çevresi), Auxois'nın güneyinde, Arroux üstünde; 2 018 nüf. Sur kalıntıları. XVIII. yy. da tamir görmüş XV. ve XVI. yy. dan kalma kilise. XV. yy. dan kalma kule (Bölge müzesi). [L]

ARNDT (Ernst Moritz), alman şair ve siyaset yazarı (Schoritz, Rügen adası, 1769-Bonn 1860). Köylü bir aileden gelen Arndt, 1800'de Greifswald'da, daha sonra Bonn'da tarih öğretmenliği yaptı. Fransa ordularının ilerlemesi üzerine 1806'da yurdundan kaçtı ve 1809'da takma bir adla geri döndü. Scharnhorst ve Gneisenau ile ilişki kurduktan sonra, millî ayaklanmayı hazırlamak ve bir Alman lejyonu kurmak amacıyle Petersburg'a yerleşti. 1813 İlkbaharında Almanya'ya döndü. Siyasî yazıları ve daha çok *Lieder der Deutschen* (Alman Şarkıları) ile 1813'te Almanya'nın Napolyon'a karşı ayaklanmasına ve yurttaşlarında millî ruhun uyanmasına çalıştı. 1818'de Bonn üniversitesine tarih profesörü oldu. Liberal ve siyasî birlikçi görüşleri yüzünden ayrılmak zorunda kaldığı kürsüsüne ancak 1840'ta dönebildi. 1848 Olaylarında önemli bir rolü oldu: Birinci Alman parlamentosuna girdi ve Friedrich Wilhelm'in temsilcileri eliyle imparatorluk tacını giyeceğini boşuna uman siyasî grupta yer aldı. Sonra siyaset hayatından çekildi. Başlıca eseri, 1806'dan sonra birçok cilt halinde çıkan *Geist der Zeit*'tır (Zamanın Ruhu). Bu eserin alman millî duygusunun uyanışında büyük rolü oldu. Arndt burada yabancı kaynaktan gelen her türlü düşüncelerin bir yana bırakılmasını, alman ırkına saflığını ve gücünü veren kaynaklara dönülmesini öğütler. (L)

ARNDT (Johann), alman ilâhiyatçısı ve mistiği (Anhalt'ta Edderitz 1555-Hannover'de Celle 1621). Bütün dillere çevrilen *Wahres Christentum* (Gerçek Hıristiyanlık) [1609] adlı eseri koyu Luther'cilerce kötü karşılanmıştır. (L)

ARNE, Suriye'de bir yer. Haramun masifinde (1 200 m yükseklik); 600 nüf. (Ortodoks Rumlar ve Müslümanlar.) Bir yunan ve bir doğu tapınağı harabeleri. (L)

ARNE (Thomas), ingiliz bestecisi (Londra 1710-ay.y. 1778), çağının en ünlü müzikçilerinden. Otuzdan fazla opera, iki oratoryo, bugün kaybolmuş olan iki missa, piyano sonatları, sekiz senfoni, yedi sonat ve org konçertoları yazdı. Bugün, *Alfred* operasından alınan *Rule, Britannia* melodisiyle tanınır. 1773'te oratoryo korolarına kadın seslerini soktu. Derinliği olmayan ve kolayca anlaşılan eserler verdi. (L)

ARNEAİ. Esk. coğ. Anadolu'da Lykia bölgesinde bir şehir. Kalıntıları Kohu dağının güney eteğindeki Ernes köyünün güneyindedir. Şehrin sur ve kaleleri günümüze kalmıştır. Lykia dilinde bir yazıt da bulunmuştur. III. yüzyılda imparator Gordianus III zamanına ait sikkeleri vardır. (M)

ARNEB (ar. *el-erneb,* tavşan), Tavşan yıldızına verilen ad; kadiri 2,7, spektral sınıfı F O. (Bk. YILDIZ.) [L]

ARNEBİA i. Altın sarısı renkli çiçekleri için yetiştirilen yalancı engerekotunun ilmî adı. (Hodangiller familyasından.) [L]

Arnel i. Tekst. Bir çeşit triasetat lifinin ticarî markası. (L)

ARNELL (Richard), ingiliz bestecisi (Londra 1917). İreland'ın öğrencisi. Trinity College of Music'te öğretmen (1948). Orkestra şefliği yaptı. Baleler besteledi: *Punch and the Child* (Punch ile Çocuk) [1947]; *Harlequin in April* (Nisanda Arlecchino) [1951]. Beş senfonisi, konçertoları, bir uvertürü ve yaylı çalgılar için dörtlüleri vardır. (L)

Arne'nin Hazinesi (*Herr Arnes Penningar*) [1919], isveç sinemasının büyük klasiklerinden. Selma Lagerlöf'ün eserinden esinlenerek yapıldı. Yönetmeni Mauritz Stiller; baş oyuncusu Mary Johnson. Plastik güzelliği büyüktür. Karla kaplı ovada ölü gömme sahnesi bugün de sinemanın en güzel görüntülerinden biri sayılır. (L)

ARNETH (şövalye Alfred VON), avusturyalı bilgin ve siyaset adamı (Viyana 1819-ay.y. 1897). 1848'de Frankfurt meclisi üyesi oldu. Avusturya Landtag'ında milletvekilliğinde bulundu. (L)

Arneth formülü, çokçekirdeklilerin çekirdek loplarının sayı ve biçimine göre sınıflandırılmasına dayanan formül. (L)

ARNHEİM veya **ARNİM BOİTZENBURG** (Hans Georg VON, **Luther'ci Kapüsen** diye tanınır), ücretli askerlerin başında saksonyalı kumandan (Boitzenburg 1581-Dresden 1641). Otuz Yıl savaşlarında devamlı olarak bir taraftan ötekine geçmekle ün kazandı. (L)

ARNHEM, Hollanda'da şehir. Gueldre (Gelderland) ilinin merkezi. Alt Ren'in sağ kıyısında, Ren ile İJsel'in birleştiği yerin aşağısında; 124 200 nüf. Eski şehir 1944'te çok zarar gördü; XVI. yy. dan kalma bir belediye binası ile XIV. yy' dan kalma eski bir kapısı vardır. Groote Kerk (Büyük Kilise) ile St. Walbargis kilisesi (XV. yy.), ilk üslûplarına uygun olarak yeniden yapıldı. Şehir, kuzeydeki tepecik üzerinde «Hollanda açık hava müzesi»ni de içine alan büyük bir parkın her iki yanına doğru büyümüştür. Park kuzeye doğru devam eder, içinde çeşitli hayvanlara (geyik, yabani koyun, yaban domuzu v.b.) ayrılan bölgelerin bulunduğu Veluwe ormanına karışır. Eski şehrin aşağı ve yukarısında bir sanayi mahallesi uzanır (bakır, kurşun, kalay dökümhaneleri, metalürji ve makine yapımı, gemi tersaneleri, tekstil [sunî elyaf], ayakkabı, kâğıt fabrikaları). Nükleer araştırma merkezi.

— Tar. Arnhem, kısmen Romalıların *Arenacum* şehrinin bulunduğu yerdedir. 893'ten beri metinlerde adı geçen bu şehir, XIII. yy. da Gelderland dükleri tarafından tahkim edildi, Ren üzerindeki durumu sayesinde Hanse'ye katıldı. 1473'te Bourgogne düklerinin eline geçti. Karl V burada Gelderland Adalet kurulunu (1543), Filipe II de Sayıştay'ı kurdu. Önemli bir ticaret merkezi olan Arnhem, tarih boyunca birçok tahribata uğradı. 1585'te Hollanda «Etats généraux» birlikleri, 1672'de ve ocak 1795'te Fransızlar, kasım 1813'te Prusyalılar tarafından alındı ve İkinci Dünya savaşında çetin çatışmalara sahne oldu. XIX. yy. da Rheinland'ın sınaî ve ticarî bakımdan kalkınması, şehre yeni bir hamle kazandırdı. (L)

ARNHEM arazisi, Avustralya'da yarımada, Kuzey topraklarının en kuzey kesimi. Timor denizi, Arafura denizi ve Karpentarya körfeziyle çevrilmiştir. Burada çok sayıda yerli bulunur. 1623'te hollanda gemisi *Arnhem* tarafından bulundu. XIX. yy. ın başında İngilizlerin işgaline uğradı, sonra 1826'da iklimi yüzünden terk edildi. (L)

Arnhem savaşı, 1944'te Montgomery tarafından Kuzey Almanya'ya giriş yolu açmak için yapılan kara ve hava taarruzu. Bir polonya tugayının da katıldığı, hava ile naklедilen üç tümen (1 240 avcı ve 1 100 bombardıman uçağının koruduğu 1 534 nakliye uçağı ve 500 planör), 17, 18 ve 19 eylülde Arnhem bölgesine indirildi. II. Britanya ordusunun bir hücumuyle desteklenen harekât, havadan indirilen kuvvetlerin karadaki birliklerle birleşmesine engel olan alman zırhlı birliklerinin şiddetli bir karşı hücumu ile 27 eylülde başarısızlıkla sona erdi. (Bk. SIEGFRIED *hattı savaşı.*) Britanyalılar, Arnhem'e ancak uzun bir duraklamadan sonra 3 nisan 1945'te girdiler. (L)

ARNİ i. Hindistan mandasının yerli adı. (L)

ARNİCA i. Bk. ÖKÜZGÖZÜ.

ARNİCHES (Carlos), ispanyol tiyatro yazarı (Alicante 1866-Madrid 1943). Madrid'in kenar mahallelerinde konuşulan halk diliyle kısa komediler yazdı. (L)

Floransa'da ARNO'nun Michelangelo meydanından görünüşü

Foto. Ullstein, British Council, Viollet (LAROUSSE)

ARNİM (Friedrich Sixt VON), alman generali (Wetzlar 1851-Magdeburg 1936). Flandre'da IV. orduya kumanda etti (1917-1918). [L]

ARNİM (Hans VON), alman generali (Ernsdorf 1889-Bad Wildungen 1962). 1939'da genelkurmayda çalıştıktan sonra, 1941 ve 1942'de rus cephesinde bir zırhlı tümene kumanda etti. Tunus'ta IV. zırhlı orduyu yönetti ve bu ordunun Libya'dan gelen Afrikakorps ile ilişki kurmasını sağladı. 1943 Martında Rommel'in yerine Tunus'taki Mihver kuvvetlerinin başına geçti; 12 mayıs 1943'te bu kuvvetlerin teslim olması üzerine esir edildi. (L)

ARNİM (Ludwig Joachim, **Achim von Arnim** de denir), alman şair ve romancısı (Berlin 1781-Wiepersdorf 1831). Prusyalı soylu bir taşra ailesinin çocuğu. Şiirli bir dille yazdığı romanlarıyle tanındı. Eserlerinde şaşırtıcılığa ve hayale önemli bir yer verdi: *Armut, Reichtum, Schuld und Busse der Gräfin Dolores* (Kontes Dolores'in Yoksulluğu, Zenginliği, Günahı ve Pişmanlığı) [1810], *İsabella von Ägypten* (Mısırlı İsabella) [1812-1818], *Die Kronenwächter* (Krallığın Bekçileri) [1817]. Clemens Brentano* ile birlikte alman halk şarkılarını, *Des Knaben Wunderhorn* (Çocuğun Sihirli Borusu) [1806-1808] başlığı altında topladı. Gerek bu derleme, gerek Brentano ile birlikte kurduğu ve sonra *Trösteinsamkeit* (Avutucu Yalnızlık) adıyle yeniden yayımladığı *Zeitung für Einsiedler* (Yalnızlığa Çekilenlerin Dergisi) [1808], XIX. yy. alman şiirini etkiledi. — **Bettina** adıyle de tanınan karısı Elisabeth BRENTANO (Frankfurt-am-Main 1785-Berlin 1859), şair Clemens Brentano'nun kardeşidir. 1807'de, altmış yaşlarında bulunan Goethe'nin dehasına büyük bir hayranlık duyarak onunla mektuplaşmağa başladı. 1835'te, içinde gerçekle hayalin karıştığı *Goethes Briefwechsel mit einem Kinde*'yi (Goethe ile bir Çocuğun Mektuplaşması) Berlin'de yayımladı. Beethoven ile de mektuplaştı. Ömrünün son yıllarını sosyal incelemelere adadı; özellikle *Dies Buch gehört dem König* (Bu Kitap Kralındır) [1843] adlı eseriyle, o yıllarda ortaya çıkan sanayi proletaryasının yaşayışını anlatan ilk yazarlar arasında yer aldı. (L)

ARNİM BOİTZENBURG. Bk. ARNHEİM.

ARNİMİT i. (fr. *arnimite*). Miner. Tabiî bakır hidrosülfat. (L)

ARNİM SUCKOW (Harry, Graf VON), alman diplomatı (Pomeranya'da Moitzelfitz, 1824-Nice 1881). 1871'de Thiers ile müzakerelerde bulunmak üzere Bismarck tarafından Paris'e gönderildi. Liberal düşüncelere karşı olduğu için, Bismarck'ın görüşlerinin tersine, Thiers hükûmetini engellemeğe çalıştı. Doğrudan doğruya imparatorla mektuplaşmağa başladı. Durumu öğrenen Bismarck tarafından 1874'te Prusya'ya geri çağırıldı. Diplomatik belgeleri saklamak suçundan hüküm giydi (1875). Saklamış olduğu belgeleri Zürich'te *Vorgeschichte des Arnim Prozesses* (Arnim Davasının Öncesi) [1875] başlığıyle yayımladı. (L)

ARNO, İtalya'da nehir. Toscana'da; 241 km. Arno kaynağını, Toscana Apenninleri'nin merkezinden, Monte Falterona'dan alır. Rejimi en yüksek seviyesine yılda iki kere, ilk ve sonbaharda ulaşır. Arezzo'da Arno vâdisine açılır. Arno Floransa'ya uğrar ve Akdeniz'e dökülmeden önce, alüviyonlu bir ovanın ortasındaki Pisa'dan geçer. (L)

ARNOBİUS Eski, afrikalı latin yazar (M.S. III. yy. ın ikinci yarısı). Numidia'nın Sicca Veneria şehrinde retorik öğretmeni. Katolikliği kabul etti. 300 Yılına doğru, Hıristiyanlıktan başka dinleri benimsemiş olanlara karşı *Disputationes Adversus Nationes* adlı bir eser yazdı. (L)

ARNOBİUS Junior (*Genç*), V. yy. da Roma'da keşiş. «Mezamir Üzerine Yorumlar»ın ve birçok başka eserin yazarı. (L)

ARNOGLOSSUS i. Bir cins yassı balık. Avrupa'da *yalancı pisibalığı* ve *kızıl dilbalığı* adı altında satılır. Eti pek makbul değildir. (Yanyüzergillerden.) [L]

ARNOLD (Benedict), amerikalı general (Norwich 1741-Londra 1801). Bağımsızlık savaşındaki ilk parlak başarılarından sonra Philadelphia valiliğine getirildi (1778). Washington tarafından, haksız vergiler toplatmakla suçlanınca, West Point tersanesini İngilizlere teslim etmeğe kalkıştı, onların tarafına geçti ve Londra'ya kaçtı. (L)

ARNOLD (Gottfried), alman rahibi ve tarihçisi (Annaberg 1665-Perleberg 1714). *Unpartheyische Kirchen-und Ketzerhistorie* (Kiliselerin ve Sapkınlıkların Tarafsız Tarihi) [1699-1700] yazarı. (L)

ARNOLD (Henry Harley), amerikan generali (Pennsylvania'da Gladwyne 1886- Kaliforniya'da Sonoma yakını, 1950). West Point'ten mezun olduktan sonra 1911'de hava kuvvetlerinde görev aldı. 1912'de askerî havacılığın gelişmesi konusunda çalıştı. 1917'de bu kurumun müdür yardımcılığına getirildi. 1938'de Hava kuvvetleri komutanı, 1940'ta Genelkurmay başkan yardımcısı oldu ve havacılıkla ilgili konularda görev aldı. Amerikan askerî havacılığının gerçek yaratıcısı olarak, 1942'de, muhtariyeti kabul edilen havacılık komutanlığına geçti ve bütün savaş alanında uygulanan görev planını yönetti. *Global Mission* (1949) başlığını taşıyan anıları amerikan havacılığının tarihi niteliğindedir. (L)

ARNOLD (Johann), prusyalı değirmenci. Friedrich II çağının ünlü bir davası yüzünden tanındı. Senyörü Gersdorf, yeni bir gölcük meydana getirmek için değirmenin suyunu kestiği halde Arnold'dan kira istemeğe devam ediyordu. Değirmenci, durumu krala yakınarak anlattı. Kral da onu haklı buldu. Andrieux, bu davayı *le Meunier Sans-souci* (Tasasız Değirmenci) adlı hikâyesine konu olarak aldı. (L)

ARNOLD (Matthew), ingiliz şair ve tenkitçisi (Staines yakınında Laleham 1822-Liverpool 1888), Thomas Arnold'un oğlu. Rugby'de ve Oxford'da okudu. 1843'te büyük şiir ödülünü Oxford'da kazandı. 1851'de Millî eğitim müfettişliğine, 1857'de Oxford üniversitesi edebiyat profesörlüğüne atandı. «A.» imzasıyla iki şiir derlemesi yayımladı: *The Strayed Reveller and Other Poems* (Yoldan Çıkmış Zevk Düşkünü ve Başka Şiirler) [1849], *Empedocles on Etna* (Empedokles Etna'da) [1852]. Sonra, 1853'te, gerçek adıyle yeni bir şiir kitabı çıkardı: *Poems.* 1858'de önsözünde yunan trajedisinin ilkelerini açıkladığı *Merope* trajedisini; 1861'de, Homeros'un nasıl çevrilmesi gerektiğini inceleyen *On Translating Homer: Last Words*'ü yayımladı. Kıta Avrupasında uygulanan pedagoji yöntemlerini incelemekle görevlendirildi, Fransa, Almanya ve Hollanda'da dolaştı ve gözlemlerinin tümünü, *A French Eton* (Bir Fransız Eton'u) [1864] ve *Schools and Universities on the Continent*'te (Kıta Avrupasında Okul ve Üniversiteler) [1868] açıkladı. Daha sonra *New Poems* (Yeni şiirler) [1868] adlı kitabından başka, felsefe ve tenkit denemeleri yayımladı: *Culture and Anarchy* (Kültür ve Anarşi) [1869], *St. Paul and Protestantism* (Aziz Paulus ve Protestanlık) [1870], *Literature and Dogma* (Edebiyat ve Dogma) [1873], *God and the Bible* (Tanrı ve İncil) [1875], *Last Essays on Church and Religion* (Kilise ve Din üzerine Son Denemeler) [1877], *İrish Essays and Others* (İrlanda Denemeleri ve Başkaları) [1882]. Arnold, ağırbaşlı ve sade bir üslûpla yazan içli bir şairdir. Ahlâkçı ve tenkitçidir. Victoria devri maddeciliğine karşı akılcı kültürün, «helenizm»in savunuculuğunu yaptı. Dinde Renan'ın düşüncesinden etkilendi; ahlâkçı ve akılcı bir panteizme kaydı. (L)

ARNOLD (sir Edwin), ingiliz şairi (Gravesend 1832-Londra 1904). Poona sanskrit okulu müdürü (1856-1861); İngiltere'ye döndükten sonra *Daily Telegraph*'ın yazarları arasına katıldı, daha sonra bu gazetenin yazı işleri müdürü oldu. Doğu felsefelerini manzum olarak yorumladı. *Light of Asia* (Asya'nın Işığı) [1879] adlı manzum eserinde Buddha'nın hayatından ve öğretilerinden söz eder. (L)

ARNOLD (sir Thomas Walker), ingiliz şarkiyatçı ve islâmiyatçısı (1864-1930). Cambridge üniversitesinde arapça ve islâm ilimleri konularında çalıştı. Hindistan'da çeşitli kolejlerde hocalık ve nihayet Londra üniversitesi Doğu İncelemeleri okulunda arapça profesörü oldu (1921). Başlıca eserleri *The Preaching of İslam* (İslâm'ın Va'zı), *The Caliphate* (Hilâfet), *Painting in İslam*'dır (İslâm'da Resim). [M]

ARNOLD (Thomas), ingiliz kilise adamı ve okul ıslahatçısı (Wight adasında West Cowes 1795-Rugby 1842). Rugby okulunun müdürü (1827). Bu okulu bir dinî ve ahlâkî disiplin ocağı ve bir kültür yuvası haline soktu. Uyguladığı eğitim biçimi, bütün İngiltere'ye örnek oldu. (L)

«Armolfini ve karısı» (Van Eyck tarafından) eserin bütünü ve detay

ARNOLD de Lantins, belçikalı besteci (XV. yy.). Liège prensliğinde doğdu. Bir süre Venedik'te kaldıktan sonra, 1431-1432'de Dufay ile aynı zamanda papalık kilisesi korosuna katıldı. Dufay'ınkine benzeyen çekici bir üslûpla ondört fransız şarkısı ve dinî eserler besteledi. Bunlar arasında motetler (*Tota pulchra*) ve bir de missa vardır. (L)

ARNOLD Melchtal'li, Grütli'de, İsviçre'nin Schwyz, Uri ve Unterwalden kantonları konfederasyonunun efsaneleşmiş kurucularından. (L)

Arnold'un artkafa büyük siniri, ikinci ense sinirinin arka dalı. Adını alman anatomicisi Friedrich Arnold'dan (1803-1890) alır. (L)

ARNOLD Winkelried'li, isveçli kahraman. Sempach savaşında (1386) kendini gösterdi. Çarpışma sırasında birçok düşman mızrağını göğüsledi ve gövdesini deşen bu mızraklarla yere yuvarlanarak Avusturya dükü Leopold'un kenetlenmiş şövalyelerinden meydana gelen safta bir gedik açtı. (L)

Ernst Moritz ARNDT

ARNOLDİ (Alberto), italyan heykeltıraş ve mimarı (Floransa, ?-Lombardia 1379). Andrea Pisano'nun öğrencisi. Floransa'daki San Giovanni katedralinin ön cephesinde çalıştı, sonra Milano'ya giderek Galeazzo Visconti'nin emrine girdi. En çok adı geçen eseri: Floransa'da Loggia del Bigallo'daki *Meryem ve Çocuk İsa*'yı tasvir eden heykel grubu. (L)

ARNOLD von Bruck, avusturyalı besteci (Bruck 1490-Linz 1554'e doğr.). 1510'a doğru imparator Ferdinand I'in hizmetine girdi; imparator onu 1527'de Viyana'daki özel kilisesinin başına getirdi. Arnold burasını yirmi yıl yönetti. Beş sesli kontrpuan sanatını en mükemmel şekline vardırdı. Katolik olduğu halde Lutherci metinlerden esinlenmeyi severdi; pek çok almanca lied besteledi. Bunlar dinî ve dındışı eserlerdi. Ayrıca, latince motet'ler, ilâhiler, mezmurlar besteledi;

ARNOLFO di Cambio «İsa'nın Doğumunda Meryem» mermer heykel (Museo dell'opera, Floransa)

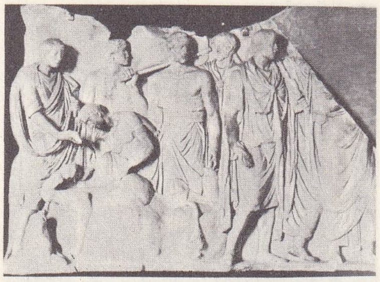

aruspicis bir boğanın karnında kehanet arıyor (Louvre müzesi, Paris)

bunların çoğu, Nürnberg'de yayımlandı. (L)

ARNOLD von Lübeck, alman vakanüvisi (öl. 1212'den sonra). 1175'te Lübeck papazı. Özellikle Slavların ve Akdeniz'in 1171'den 1209'a kadarki tarihini kapsayan vakayinamesi, Helmold'unkinin devamıdır. (L)

Arnolfini ve karısı, Jan Van Eyck'in tablosu (National Gallery, Londra). Bu tabloda, Vermeer ve P. de Hooch'un anlayışını haber veren bir çevre içinde, XV. yy. da Brugge'de yaşayan Lucca'lı tüccar Arnolfini ve karısı Giovanna Cenani'nin boy portreleri görülür. (L)

ARNOLFO di Cambio veya **di Lapo,** italyan mimar ve heykeltıraşı (Floransa yakınında Colle di Val d'Elsa 1240'a doğr.-Floransa 1302'ye doğr.). Mesleğine Siena ve Bologna'da, Nicola Pisano'nun yanında başladı ve onunla birlikte Bologna'da San Domenico'nun lahdini tamamladı. 1282'ye doğru, Orvieto'daki Braya kardinalinin mezarını yaptı. Sonra Roma'ya geçti. Mimarlık sanatındaki geniş ve kapsayıcı görüşleri üzerinde eski roma anıtlarının büyük etkisi oldu. 1299 ile 1302 arasında Floransa'ya döndü ve Palazzo Vecchio'nun yapımını yönetti, yeni katedralin planlarını hazırladı (1301-1302). Böylece, Floransa mimarîsinin gelişmesinde kesin bir rol oynadı. Ayrıca heykeller de yaptı (İsa'nın doğumu). Roma'da San Pietro kilisesindeki ünlü aziz Petrus heykeli de ona mal edilir. (L)

Raymond ARON

Arnolphe, Molière'in *Kadınlar Okulu* (Ecole des Femmes) komedisinin kişilerinden. Agnès adlı genç kızın vasisi; onunla evlenmeği düşünür; genç kızın kendine bağlı bir eş olmasını sağlayacak en iyi usulün, dünyada olup bitenlerden tamamen habersiz yetiştirilmesi olduğuna inanır. (L)

ARNON. Esk. coğ. Filistin'de akarsu. Lut gölünün ötesinde, Moab yaylasını sulardı. Hâkimler devrinde Moab halkı ile Amurrular arasında sınır sayılırdı. Bugün, Ürdün'de 75 km aktıktan sonra Lut gölüne (doğu kıyısı) dökülen *Mucib.* (L)

ARNONE (Alberto), italyan ressamı (Napoli XVII. yy.-?, 1721-. Napoli'de Luca Giordano'dan ve daha sonra Roma'da Carlo Maratta'dan ders gördü. Özellikle portreler yaptı. Bunlar arasında Filippo V'in portresi de vardır. (L)

ARNOSERİS i. Sarı kömeçli küçük bitki. Avrupa'da killi topraklarda yetişir. (Bileşikgillerden.) [L]

ARNOTT (Archibald), iskoçyalı hekim (Dumfriesshire 1771-?, 1855). St. Helena adasında askerî hekim. Napolyon I tarafından konsultasyona çağırıldı. Napolyon'un dostluğunu kazandı ve son dakikalarında yanında bulundu. *An Account of the Last Illness of Napoleon* adlı bir eser yayımladı. (Edinburg, 1822). [L]

ARNOUL, Séez başdiyakosu, Lisieux piskoposu (öl. 1181). Kral Henry II ile aziz Thomas Becket'i barıştırmağa çalıştı. Çağının tarihi ile ilgili önemli «*Mektuplar*» bıraktı. Bunlar 1939'da yayımlandı. (L)

ARNOUL I Büyük, Flandre kontu (918-964). 918'de babası Kel Baudouin'in yerine geçti. Normanlara karşı savaştı; dük Guillaume I Longuespée'yi öldürttü (L)

ARNOUL II Genç, Flandre kontu (964-988), fransa kralına baş eğdi; kral da, zaptettiği Douai, Arras ve Thérouanne bölgelerini ona geri vermeği kabul etti. İtalya kralı Berengario'nun kızı Susanna ile evlendi. (L)

Hans ARP'ın bir kompozisyonu (özel koleksiyon)

ARNOUL Aziz (580-640'a doğr.), Metz piskoposu (610'a doğr.) Oğlu Anségisel, Pépin d'Herstal'in babasıdır. Bundan dolayı, Arnoul, Karolenj hanedanının atası sayılır. (L)

ARNOUX (Alexandre), fransız yazarı (Digne 1884). Yazı hayatına üç şiir kitabıyle atıldı: *l'Allée des Mortes* (Ölü Kadınlar Yolu) [1906], *Voiture* (Araba) [1907], *Au Grand Vent* (Pupayelken) [1909]. Arnoux, usta bir üslûpçudur. Eserleri zengin ve çeşitli ilhamlarla doludur. Romanları: *la Belle et la Bête* (Güzel ve Hayvan) [1913], *Abisag ou l'Église Transportée par la Foi* (Abisag veya İmanla Coşmuş Kilise) [1919], *İndice* 33 (Belirti 33) [1921], *le Rossignol Napolitain* (Napoli Bülbülü) [1937], *les Crimes İnnocents* (Masum Suçlar) [1952], *Bilan Provisoire* (Geçici Bilanço) [1955], *Double Chance ou le Gros Lot* (Çifte Şans veya Büyük İkramiye) [1959], *le Règne du Bonheur* (Mutluluk Saltanatı) [1960], *le Siège de Syracuse* (Siracusa Kuşatması) [1962], *Flamenca* (1964). Gozzi'nin komedisinden adapte edilmiş bir oyun yazdı: *l'Amour des Trois Oranges* (Üç Portakalın Aşkı) [1947]. Denemeleri: *Paris-sur-Seine* [1939], *Rhône, mon Fleuve* (Rhône, Irmağım Benim) [1944], *Études et Caprices* (İncelemeler ve Kaprisler) [1952], *Visite à Mathusalem* (Metuşelah'ı Ziyaret) [1961]. Menkıbeler ve peri masalları da yazdı. Hayalgücüne dayanarak, efsaneler ve semboller yaratmaktan, şiir dolu bir dünya kurmaktan hoşlanır. 1947'de Goncourt akademisine üye seçildi. (L)

ARNSBERG, Almanya'da şehir (Batı Almanya, Rheinland-Westfalen), Ruhr havzası doğusunda yönetim çevresi merkezi; 21 200 nüf. Eski Arnsberg kontlarına ait bir şatonun (XI. yy.) harabeleri. Dökümhaneler ve madenî eşya fabrikaları. — *Arnsberg çevresi*'nin nüf. 3 041 700. (L)

ARNSTADT, Almanya'da şehir (Doğu Almanya, Erfurt idarî bölümü). Thüringer Wald'ın kuzeyinde; 27 400 nüf. Mekanik yapım. Eldivencilik. İğne ve çivi. Porselen. Radyo. (L)

ARNULF, Karolenj hükümdarı. Bavyera kralı Carloman'ın evlilik dışı oğlu. 887'de, amcası Şişman Charles'a karşı Germanya kralı ilân edildi, Batı Frank imparatoru oldu (896-899). Topraklarını genişletmek için çalıştı ve İtalya'yı ele geçirmek istedi, ama hastalandığı için bu ülkede egemenliğini tam olarak kuramadan öldü. (L)

ARNUVANDA I, Şuppiluliuma'nın oğlu, hitit kralı. Amenofis IV'ün dul karısı ile evlenen kardeşinin esrarlı ölümünün öcünü almak için hitit ordusuyle Mısır'a yürüdü. — ARNUVANDA II, sondan bir önceki hitit kralı (M.Ö. 1200'e doğr.). [L]

AROE. Bk. ARU.

AROLAS (Juan), ispanyol romantik şairi (Barcelona 1805-Valencia 1849). En önemli eseri *Orientales* başlığını taşır. Şiirlerinde, dinî ilham ile tatlı bir haz düşkünlüğünü bağdaştırır. (L)

AROMA i. (yun. k.). Nebatî veya hayvanî çeşitli maddelerden yayılan koku.

— ANSİKL. Koku alma duyusunu etkileyen gaz haline geçmiş her maddeye *aroma* denebilir. Çoğunlukla, kokulu bitkilerde; önceden var olan bir yağ özüdür; şarap, tütün, acıbadem gibi kimyevî yollarla elde edilir veya benzoik ve sinamik asit gibi gaz halinde bir asittir. Bu çeşitli maddeler, kendileri uçucu da olsalar veya su, alkol, amonyak buharları ile havaya karışmış da bulunsalar koku alma duyusunu etkilerler. (L)

AROMA. Esk. coğ. Anadolu'da Nysa (Sultanhisar) civarında bir yer. Üzümü ile tanınmıştı. (M)

AROMADENDRON i. (yun. *aroma,* güzel koku ve *dendron,* ağaç). Ağaç türü. İyi bir yapı kerestesi verir. Cava'da yetişir. (Manolyagillerden.) [L]

AROMATA veya **AROMATUM PROMONTORİUM.** Esk. coğ. Aromat'lar ülkesinin sonunu meydana getiren burun veya çıkıntı; Aden körfezinin güneyinde, Afrika'nın doğu ucunu belirler. Bugün *Guardafui* burnu. (L)

AROMATİK sıf. (yun. *aroma,* güzel koku'dan fr. *aromatique*). Kim. *Aromatik seri,* çevrimsel bileşikler sınıfı. Naftalin, antrasen gibi benzene benzeyen karbürlerden türer.

— Petr. *Aromatik hidrokarbonlar.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Petr. Benzinde ve daha ağır bütün petrol türevlerinde aromatik hidrokarbonlar vardır. Benzen, toluen, ksilenler çok yüksek oktanlıdır ve bunların oranı *kokulama* ile yükseltilmeğe çalışılır; aynı zamanda bunlar «havacılıkta kullanılan» benzine katılır veya petrol kimyasında kullanılabilir. Buna karşılık gazyağında ve yağlardaki aromatikler zararlıdır ve *eriticide özütleme* ile arıtılmalıdır.

A. Birleşik devletlerinde, yılda 3 000 000 tonu geçen ve kimyada ham madde olarak kullanılan *aromatik* (özellikle benzen) ihtiyacı, birkaç yıl içinde bir arıtma yan sanayii yarattı. Aromatikler, içinde az miktarda bulundukları brüt petrolden doğrudan doğruya değil, fakat *kataliz reforming*'i veya *steam cracking* yoluyle yapılan sentez yakıtlarından elde edilir; bunlar akaryakıt ve etilen yapımındaki yan ürünlerdir. Bu esanslardan elde edilmeleri, bir eriten yardımyle (genellikle glikol) olur. Benzen'in ayrılımı, üstün ayrışma denilen hassas bir damıtma ile yapılır. Benzen C_6H_6, stirenli sentetik kauçuk, fenoller, dodesilbenzenli deterjanlar ve Naylon sanayilerini besler. Toluen C_7H_8, patlayıcı olarak (trinitrotoluen) kullanılır ve hidrojenlemeli desalkilasyon yoluyle benzene çevrilebilir. Paraksilen, tergal yapımına, ortoksilen plastik, haşarat öldürücüsü ve diğer sentez maddeleri yapımına yarar. (L)

AROMATİZASYON i. (fr. *aromatisation*). Kokulama.

— Kim. Doğru zincirli bir hidrokarbonu kokulu hale getiren tepkime. (Bu, *katalitik reforming*'in en ilgi çekici sonuçlarından biridir.) [L]

AROMATUM PROMONTORİUM. Esk. coğ. Bk. AROMATA.

AROMİA i. Bk. SÖĞÜT YEŞİL TEKE BÖCEĞİ.

AROMİT i.(fr. *aromite*). Miner. Tabiî magnezyum ve alüminyum hidrosülfat. (L)

ARON (Raymond), fransız gazetecisi ve sosyologu (Paris 1905). Sorbonne'da sosyoloji profesörü (1957). Eserleri: *l'Homme Contre les Tyrans* (Zorbalara Karşı İnsan) [1946], *la Sociologie Allemande Contemporaine* (Çağdaş Alman Sosyolojisi) [1949-1950], *la Philosophie Critique de l'Histoire* (Eleştirici Tarih Felsefesi) [1951], *les Guerres en Chaine* (Zincirleme Savaşlar) [1951], *l'Algérie et la République* (Cezayir ve Cumhuriyet) [1958], *la Société İndustrielle et la Guerre* (Sanayi Toplumu ve Savaş) [1959], *Dimensions de la Conscience Historique* (Tarihî Bilincin Boyutları) [1961], *Paix et Guerre Entre les Nations* (Uluslar Arasında Barış ve Savaş) [1962], *le Grand Débat* (Büyük Anlaşmazlık) [1963], B. F. Hoselitz ile birlikte yazdığı *le Développement Social* (Sosyal Gelişme) [1965], *Essai sur les Libertés* (Hürriyetler Üstüne Deneme) [1965], *Démocratie et Totalitarisme* (Demokrasi ve Totalitarizm) [1965], *Trois Essais sur l'âge İndustriel* (Sanayi Çağı Üstüne Üç Deneme) [1966], *les Étapes de la Pensée Sociologique, Montesquieu, Comte, Marx, Tocqueville, Durkheim, Pareto, Weber* (Sosyolojik Düşüncenin Evreleri, Montesquieu, Comte, Marx, Tocqueville, Durkheim, Pareto, Weber) [1967]. 1963'te Fransa Manevî ve Siyasî İlimler akademisi üyeliğine seçildi. (L)

ARON II, 1591'den 1595'e kadar Boğdan prensi (öl. 1597). Prensliğini Türklerden satın aldı ve borçlarını ödemek için ülkeyi talan etti. Yaptığı karışık işler yüzünden Türklerin ve Avusturyalıların gözünde şüpheli duruma düştü. Zsigmond Bathory tarafından esir edildi. (L)

ARONA, İtalya'da (Piemonte, Novara ili) bucak. Maggiore gölü ve Simplon yolu üzerinde, Borromeo adaları karşısında; 18 000 nüf. 1534'te Arona yakınında doğmuş San Carlo Borromeo'nun çok büyük bir heykeli. (L)

AROSA, İsviçre'de komün (Grisons kantonu), Coire'ın güneydoğusunda; 2 600 nüf. Önemli turizm merkezi; yazlık yer, kış sporları. Meteoroloji rasathanesi. (L)

AROSEMENA (Justo), kolombiyalı diplomat ve siyaset adamı (Panama 1817-?, 1886). 1853 Anayasasının hazırlık çalışmalarında önemli rol oynadı ve Kolombiya Ticaret kanununu kaleme aldı. 1854'te senatör, 1855'te Meclis başkanı oldu. Ölümünden az önce de Kolombiya'nın Fransa ve İngiltere elçiliğini yaptı. (L)

Foto. U.S.İ.S., Agip, Marc Vaux (LAROUSSE)

AROSEMENA GOMEZ (Otto), ekvadorlu siyaset adamı (Guayaquil 1921). Coalicion Institucionalista Democratica'nın (Demokratik Kurumlar Koalisyonu) lideri. 17 Kasım 1966'da geçici olarak Cumhurbaşkanlığına seçildi. Bu seçimde liberal Camilo Ponce Enriquez oyların çoğunluğunu kazandı, ama ordunun baskısı karşısında çekildi. (L)

AROSEMENA MONROY (Carlos Julio), ekvadorlu siyaset adamı (Guayaquil 1920). Diplomat; Millet meclisi başkanı (1952); Millî Savunma bakanı (1952-1953). 1961'de solcu partiler tarafından İberra'nın yerine Cumhurbaşkanlığına getirildi. Komünizmi desteklemekle suçlandırıldı ve temmuz 1963'te askerî bir cunta tarafından görevinden uzaklaştırıldı. (L)

AROUET, Voltaire*in soyadı. Voltaire kendi adını *Arouet l(e) j (eune)*'ün anagramı ile meydana getirdi (*u=v, j=i*). Bu aile, Saint-Loup-sur-Thoet (Deux-Sèvres) asıllı idi. Noter olan atalarından biri (1440-1499), orada, basılmamış birçok eser yazdı. Aile XVII. yy. da Paris'e yerleşti. Voltaire'in babası François Arouet (1649-1722) Châtelet'de noterdi. (L)

AROVA (Sonia), bulgar asıllı ingiliz dansözü (Sofya 1927). Dans öğrenimini Petrov, Preobrajenska ve Volkova yanında yaptı. International Ballet (1942), Ballet Rambert (1946) ve Metropolitan Ballet'de (1947) çalıştığı gibi, büyük topluluklarda konuk sanatçı olarak da dans etti. İlk olarak oynadığı baleler arasında *Tempo-vivo, Bachianas Braileiras* ve *Orfeo* (1961) sayılabilir. 1965'ten beri Oslo operasının bale yönetmenidir. 1966'da konuk öğretmen olarak Köln Dans akademisine çağrıldı. (L)

AROZÖZ i. (fr. *arroseuse*). Kamyon v.b. taşıt aracına, doldurma ve boşaltma tertibatı bulunan bir su deposu eklenmesiyle meydana gelen araç. Şehirlerde, caddelerin sulama işinde kullanılır: *Belediyenin arozözü.* (M)

ARP veya **HARP** i. (alm. *harpa*). Çok eski çağlardan beri kullanılan, üçgen şeklinde telli çalgı.

— ANSİKL. Müz. Sir Leonard Woolley Ur'da (Ön Asya), İsa'dan önce 3000 yıllarından kaldığı sanılan *arp*'lar bulmuştu. Eski Mısır imparatorluğundan itibaren, kıvrık ve taşınabilir bir arp ortaya çıkmıştı. Bu arp, hâlâ Afrika'da kullanılır. Ortaçağda, üçgen şeklindeki arp çok tutuldu, fakat diatonik ses dizisi, Rönesans'ın yarı-kromatik müziğine uymadı. İrlanda ve İtalya'da, iki ve üç sıra telli kromatik arplar üzerine birkaç deneme yapıldı; İtalya'da Monteverdi, *Orfeo* operasında (1607) modülasyon'a elverişli bir arp kullandı. *Tek hareketli* denen bu arp, önce tirollü arp yapıcıları tarafından geliştirildi; bunlar telleri yarım ton indirecek çengelli bir âlet icat ettiler (1660). Daha sonra, Hochbrücker bu çengelleri, çalgının dibine yerleştirdiği pedallerle çalıştırdı; pedalleri çengellere bağlayan ulaştırma sistemi sütunun içinden geçiyordu (1720). Fransa'da arp yapımı, özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında çok parlak bir devir yaşadı. Nadermann ve Cousineau şatafatlı bir şekilde süslenmiş arplar yaptılar; bunlardan birkaçı Paris Konservatuvar müzesindedir. Krumpholz ve Beaumarchais'nin isteği üzerine Sébastien Erard, çengel veya payanda sistemi yerine çatal sistemini uygulayarak çalgıya yenilik kazandırdı ve 1811'de de Londra'da *iki hareketli* arpı imal etti. Bunu, mevcut çatal sırasının altına telleri yarım ton indirecek olan ikinci bir sıra eklemekle elde etti. Bu arp, günümüzde de kullanılmaktadır. Arp, sabit sesli bir çalgıdır; her tel üç ayrı ses çıkarabilir. Ses genişliği altıbuçuk oktavdır; pes tel, pirinçle kaplamalı ipek saçaklı çelikten, tiz ve orta ses telleri gerilmiş bağırsaktandır. Arpın belli başlı kısımları şunlardır: gam notalarının karşılığı olan yedi pedalin tutturulduğu oluk hazinesi; çınlama kasası; sütun ve konsol. Her çalgıyı yapmak için gereken parçaların toplamı 1415'tir. Bugün için başlıca arp yapıcıları arasında Fransa'da Erard, İngiltere'de Morley, Amerika'da Lyon ve Healy müesseseleri sayılabilir. *Aioleis arpı*, romantik çağda Almanya'da çok tutunan bir âlettir; bir çerçeveye gerilen teller sadece rüzgârın etkisiyle titreşir. *Gal arpı*, üç sıra telli küçük bir çalgıdır: orta sıradaki teller bir diyez veya bir bemollü notaları çalmağa yarar. Gustave Lyon'un icat ettiği *lavta-arp*'ın bütün telleri madendendir. *Arpsikort* (*harpsichord*) terimi klavsenin karşılığıdır. (→ Bibliyo.) [L]

ARP (Hans), fransız heykeltıraşı (Strasburg 1887-Basel 1966). Yapıştırma-resimler (kolaj'lar) ve kaidesiz heykeller yaptı. «Dada» ve gerçeküstücü hareketlere katıldı. Soyut sanatın başlıca temsilcilerinden biridir. Eserlerinin bir kısmı Basel müzesinde, Zürich Kunsthaus'ta ve New York Modern Sanat müzesindedir. UNESCO sarayının dekorasyonuna katkıda bulundu. 1963'te Millî Sanat armağanını kazandı. (L)

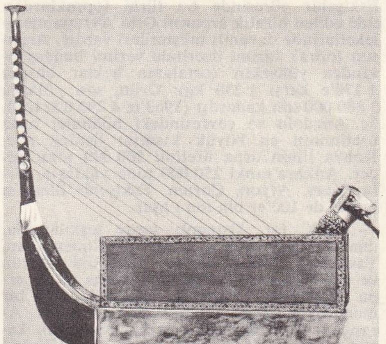

Ur'da bulunan, kraliçe Şub-Ad'ın arpı (British Museum, Londra)

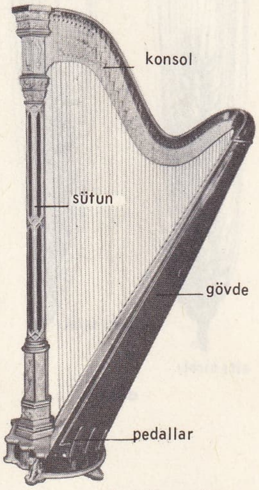

Erard'ın çağdaş arpı (47 telli)

ARPA i. Buğdaygillerden bir tahıl cinsi. Taneleri ekmek, bira yapımında kullanılır ve hayvanlara yem olarak verilir: *Belki yolda arpa, saman parasını alırım diye hemen herkesi önledi* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Bu bitkinin tanesi: *Sen köyde adama arpa mı verirsin* (M. Ş. Esendal). Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *(Bir) Arpa boyu gitmek,* çok az bir mesafe kat etmek anlamında, bütün masallarda tekerleme olarak kullanılır: *Çünki bu deryada, gide gide bir arpa boyu yol alabildiğimizi biliyoruz* (N. Araz). ‖ *Arpa ektim darı çıktı,* işler ters gitti, umulduğu gibi çıkmadı. ‖ *Arpa unun yoksa tatlı dilin de mi yok,* «memnun etmek için tatlı dilli olmak yeter» anlamında. ‖ *Arpası az gelmek,* yeter derecede azarlanmamak, gereği kadar ceza görmemek. ‖ *Arpası çok gelmek,* azmak, coşmak.

— ED. TELM. ***Keremin arpa tarlası gibi yanmak,*** halk âşığı Kerem'in bir arpa tarlası kenarında «of» demesiyle, of'un yakıcılığından tutuşan arpa tarlasına telmihen kullanılır.

— Mutf. *Arpa ekmeği,* arpa unundan yapılmış ekmek. ‖ *Arpa kahvesi,* kavrulmuş arpayı kahveye karıştırarak elde edilen bir cins kahve. ‖ *Arpa şehriye,* arpa tanesi biçiminde kesilmiş bir cins makarna.

— Teşk. tar. *Arpa emini,* saray ahırlarına hayvan yemi temin eden kimse. Bk. ANSİKL. ‖ *Arpa naibi,* arpa temini ve bedellerini kontrol eden saray görevlisi. ‖ *Arpabaha,* arpa eminine verilen para. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Arpa'nın (*hordeum*) yaprakları yassı, çiçekleri basit başak durumundadır. Başak ekseni dişlidir. Her diş üzerinde üç başakçık, her başakçıkta bir kısır, bir de verimli çiçek bulunur. Meyvesi buğdaydır, genellikle kavuza yapışıktır. Üzerinde boydan boya uzanan bir olukçuk görülür. Dünyanın hemen bütün ılıman ve sıcak bölgelerinde yetişen on iki türü vardır. En yaygını, Orta Asya kaynaklı ve pekçok çeşidi olan *âdi arpa*'dır (*hordeum sativum*). Bu çeşitler iki grupta toplanır: *altı sıralı arpa* (*Hexastichum hordeum*) ve *iki sıralı arpa* (*Distichum hordeum*). Bazı arpa çeşitleri sonbaharda (kışlık arpa), bazıları ilkbaharda (yazlık arpa) ekilir. Arpa tarımı, diğer tahıllarınkine benzer. Yeşil iken hayvan yemi olarak da kullanılabilir. Arpa ununun yüzde 60 kadarı nişastadır ve besin değeri bakımından çavdar ile buğday arasıdır. Kepeği iyice ayıklansa bile, arpa ekmeğinin sindirimi güç ve ağırdır. Arpa, besin olarak kullanıldıktan başka, biranın hammaddesi olan malt yapımında da kullanılır. Ancak bu işe iki sıralı arpa tercih edilir. Biralık arpanın nişasta oranı yüksek (yüzde 70) ve nemi genellikle yüzde 13 kadar olmalıdır. Kabuksuz arpa kaynatılarak içildiğinde yumuşatıcı ve hafif besleyici bir özelliğe sahiptir. Arpa'da *sürme, külleme, helmintosporioz* gibi çeşitli hastalıklar görülür.

● *Dünyada arpa ekimi.* 70 Milyon tonu geçer. Bunun çoğu ılıman kuşakta bulunan ülkelerde yetişir: arpa ekimi, geleneksel buğday tarımına benzer ve aynı coğrafî şartları gerektirir. En yüksek verim Avrupa sanayi memleketlerinde, Kuzey Amerika'da ve Japonya'da elde edilir. Arpa yetiştiren ülkelerin başında 10 milyon tonluk üretimle S.S.C.B. gelir. Onu, 9 milyon tonla A.B.D., 4 milyon tonla Kanada, Fransa ve Büyük Britanya, 2 milyon tonla Almanya, Danimarka ve Japonya izler. Dünyanın diğer bölgelerinde, Atlantik'ten Kuzey Hindistan ve Çin'e kadar uzanan kısmen çorak bölgelerde, verim daha düşük olmakla beraber dünya üretiminin dörtte biri elde edilir. Fakat buraların tahıl ihtiyacını karşılamağa yetmez. Bu memleketler arasında Çin 7 milyon, İspanya, Kuzey Afrika ve Hindistan 2 milyon tondan fazla arpa üretir.

● *Türkiye'de arpa ekimi* çok yaygındır. Kapladığı alan bakımından bütün ekilişler arasında buğdaydan sonra ikinci yeri tutar (2 750 000 hektar). Arpanın yetişme alanı bir bakıma buğdayınkini aşar; çünkü arpa buğdaydan daha tez yetiştiği için, buğdayın ekilemediği bazı yüksek yaylalarda (Van doğusu, Kars yöresi) onun yerini alır. Bazı fakir topraklarda da durum böyledir. Bununla beraber, normal tahıl ekim alanlarında bazen en iyi toprakların *arpalık* adı altında arpaya ayrıldığı, arpanın burada buğdaydan daha bol ve kaliteli ürün verdiği görülür:

arpa - yulaf haritası

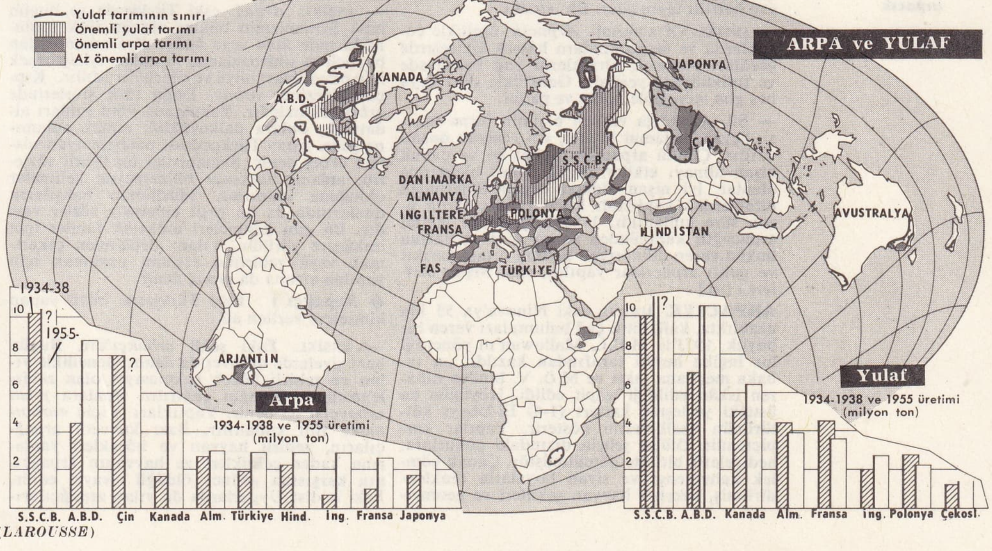

Foto. Bibl. d'assyriologie du Collège de France (*LAROUSSE*)

Eskişehir yöresinde bu türlü topraklardan elde edilen biralık arpanın Orta Avrupa memleketlerinde devamlı müşterileri vardır. Arpanın toprak birimi üzerinde verimi buğdayınkinden yüksektir (ortalama hektar başına 1 178'e karşı 1 330 kg). Ürün, son yıllarda 3 800 000 ton kadardır (1963'te 4 290 000 ton). İç Anadolu ve çevresindeki bölümler arpa üretiminin en büyük kısmını üstüne alır. Konya ilinin arpa üretimi 500 000 tonu geçer. Ankara'nınki 250 000 tona yaklaşır. Urfa, Kars, Afyon, Çorum, Eskişehir illerinin ürünü de 100'er bin tonu aşar.

— Teşk. tar. Osmanlı saray teşkilâtında, ümera kısmından ve bîrun ricalinden olan, Tanzimata kadar hâcegân rütbesini taşıyan ve görevi saray ahırlarına mahsus ot ve arpa ile hayvan levâzımını sağlamak olan bir memuriyet. *Arpa* kelimesi Farsçada *cev*, Arapçada *şaîr* sözleriyle karşılandığı için karıştırılmış ve bu sebeple bu göreve «Emin-i cev» veya «Şaîr emini» de denmiştir. Arpa emini, «Istabl-ı Âmire» denilen saray ahırları hizmetlerine bakan memurlardan üçüncüsü idi. Ayrıca İstanbul'a gelen elçiler ve yabancı murahhaslar, beylerbeyi ve sancakbeyi gibi önemli görevlerdeki şahısların da atları için arpa ve kuru ot sağlardı. Her yıl ilkbaharda saray atlarını çayırlara çıkardığı gün Kâğıthane'deki İmrahor köşkünde padişaha ziyafet çekerdi. Gündeliği 60 akçe olan arpa emininin maiyetinde, gündeliği 8 veya 10 akçe olan 200 arpacı ile bir de ruznameci bulunurdu. Barış zamanında sarayda, savaş zamanında ise cephedeki hayvanların yiyeceğini temin ederdi. XIX. yüzyılda bu görev, Zahire nezareti ile birleştirildi. ‖ *Arpabaha*, her yıl arpa, ot gibi hayvan levazımını temin eden arpa eminine hazineden verilen para. (Bunun yıllık miktarı XVII. yy. da 11 816 379 akçe idi [bugünün parasıyle 6 milyon lira kadar]. Hesabı her sene baş muhasebe kaleminde görülürdü.)

iki sıralı

altı sıralı

arpa

◆ **Arpacı** i. Arpa alan veya satan kimse: *...bendeniz akşamları Unkapanı'na kadar uzanıp arpacılar, kepekçiler ile görüşmeğe başladım* (M. Ş. Esendal).

— DEY. *Arpacı kumrusu gibi düşünmek*, üzücü ve sıkıcı bir olay karşısında çaresiz kalarak derin derin düşünmek, ne yapacağını bilememek: *İskemlesine oturmuş arpacı kumrusu gibi düşünüyor* (Ahmed Rasim).

◆ **Arpacılık** i. *Argo* (rumca *arpaks*, kapan, gasbeden'den bozulmuştur). Alenî hırsızlık. Çanta, paket v.b. eşyaları kapıp kaçma. (ML)

ARPACIK i. Oftalmoloji. Göz kapağının kenarında beliren arpa tanesi büyüklüğünde küçük çıban, kabarcık, füronkl. (*Eşanl.* İTDİRSEĞİ.) Bk. ANSİKL.

— Bot. *Arpacık soğanı*, tohumdan yetiştirilen küçük soğan. Baş soğan elde etmek için kullanılacak arpacıklar 1-1,5 sm çapında olmalıdır.

— İşl. *Arpacık*, eskiden, çoğunlukla erkeklerin gecelik entarilerine işlenen arpa şeklinde küçük nakış.

— Sil. Tabanca, tüfek gibi ateşli silâh namlusunun önüne konan küçük çıkıntı. Gez ile veya nişangâh mazgalıyle birlikte silâhın nişan hattını tayin eder. Bk. ANSİKL.

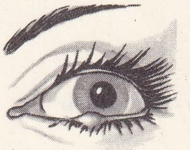

arpacık

— ANSİKL. Oftalmoloji. *Arpacık*, özellikle çocuklarda ve stafilokoklara hassas kimselerde görülür. Arpacık kirpiklerin yağ bezlerinde ve foliküllerde yerleşir. Genellikle dört veya beş gün içerisinde açılır ve patlar.

— Sil. Arpacığa verilen biçimin (arpa tanesi, üçgen, palamut biçimi, v.b.) büyük önemi vardır. Çünkü arpacığın biçimi iyi ve çabuk nişan almayı etkiler. Arpa tanesi biçiminde olanlar, iyi nişan almayı engellediklerinden tüfeklerden kaldırıldı fakat tabancalarda uzun süre kullanıldı. 1886'da palamut biçimi arpacağın kabulünden sonra gece atışlarına imkân veren dikdörtgen biçimli ortası yarıklı ve ışıklı arpacıklar yapıldı. (Bk. NİSAN *âletleri*.) [ML]

ARPACİYE, Irak'ta eski Ninova'ya 55 km uzaklıkta, kalkolitik çağ buluntuları veren bir höyük. 1933'te M.E.L. Mallowan'ın yönettiği bir ingiliz heyeti tarafından kazıldı, on tabaka meydana çıktı ve M.Ö. V. binden itibaren iskân edildiği tespit edildi. Höyüğün en üstteki yerleşme katları (1-4) El-Ubeyt kültürünün özelliklerini gösterir. Yapılar kerpiçtendir. Ölüler şehrin dışındaki çukurlara, hediyelerle birlikte gömülmüştür. Çanak çömlek kahverengi ve siyah boyalarla renklendirilmiş, üzerleri hayvan şekilleri ve geometrik bezeklerle süslenmiştir. İlk bakır âletlere de bu devrede rastlanır. Bu kültür IV. binin ilk yarısına tarihlenir. Höyüğün 5-10 yapı katları ise Tel-Halaf kültürünü verir. Yapılar taş temeller üzerine kurulmuştur. Önlerinde dörtgen odaları olan tonoz yapılar, konik kubbeli yapı öncüleridir. Tahıl ambarları da vardır. Çanak çömlek, yine bitki, hayvan şekilleri ve geometrik bezeklerle boyalıdır. Tanrılara, hayvanlara ait heykelciklerin yanında mühürler de yer alır. Ön Asya'nın ilk maden buluntuları (kurşun) bu devrenin son katındadır. Bu devre de yaklaşık olarak M.Ö. 4000 yılına tarihlenir. (M)

ARPAÇAY, Doğu Anadolu'da Kars ilinde bir ilçe merkezi; 2 303 nüf. (Eski adı: *Zaruşat.*) Çıldır gölü batısına yakın ve Kars-Çıldır yolu üzerinde, il merkezine 43 km uzaklıktadır. — *Arpaçay ilçesinin* (1 522 km^2, 59 911 nüf.) Merkez, Akkaya (Kızılçakçak), Başgedik bucakları içinde 87 köyü vardır. Ani* harabeleri bu ilçe topraklarındadır. Halkın geçimi büyükbaş hayvan yetiştirmesine (sığır, at), süt ürünleri (yağ, peynir) ve tahıl üretimine dayanır, çayırlardan da ot biçilir. (M)

ARPAÇAYI, Doğu Anadolu'da Aras ırmağının kolu olan akarsu, 140 km. Başlıca kolları: Allahuekber dağının doğu yamaçlarından inen Kars suyu ile birleşen ve Çıldır gölünden çıkan Çıldır suyu; Güney Kafkasya topraklarında Akbaba dağından doğarak Gümrü (Leninakan) batısından geçen Gümrü suyu. Arpaçayı Gümrü güneyinden Aras ırmağı kavşağına kadar Türkiye-S.S.C.B. arasında sınır çizgisi meydana getirir. (M)

Arpaçayı diringisi blş. i. Folk. Bk. DİRİNGİ.

ARPAD, macar fatihi (öl. 907), Macaristan'daki fin-uygur halkının önderi. Bu halk, 830 yıllarına kadar Hazar imparatorluğunun yönetimi altında Don ve Dnieper nehri arasında yaşamaktaydı, sonra egemenliklerini kazanarak Don ile Tuna arasında yerleştiler. Arpad, *Arpadlar* hanedanını kurdu; dük unvanı ile memleketi yönetti. Torunlarından İstván, kral unvanını aldı (1000). Hanedanı 1301'e kadar Macaristan'da hüküm sürdü. (L)

ARPAD (Burhan), türk yazar ve gazetecisi (Mudanya 1910). Rehberi Ticaret okulunu (1923) ve İstanbul Ticaret okulunu bitirdi (1927). Çeşitli gazetelerde muhabirlik (1952), fıkra yazarlığı yaptı, tiyatro ve sinema tenkitleri, röportajlar yazdı. Hikâye kitapları: *Şehir 9 Tablo* (1940); *Dolayısıyle* (1955); *Taşı Toprağı Altın* (1966); tiyatro tenkitleri ve incelemeleri, (*Perde Arkası* [1959]; Nâşid'in hayatını ele alan *Son Perde* [1961]), bir Operet'i [1964]; *Oyun 6 Tablo* (1916) adında bir tiyatro piyesi ve bir romanı vardır (*Alnımdaki Bıçak Yarası* [1968]). Gezi yazılarından (*Gezi Günlüğü*, 1962) başka birçok tercümesi vardır. Gazete yazılarını *Günügününe* adlı kitapta topladı (1962). [M]

ARPA GÜVESİ blş. i. Bk. GÜVE.

ARPAĞ i. (esk. türk, *arpağ*. Bugünkü Kuzey türk şivelerinde *arbış* kullanılır. Ayrıca diğer şivelerde *arbağ, arbak, arvıç* ve *arvış* şekilleri de görülür). Sihir, büyü.

— ANSİKL. *Arpağ*, eski Türklerde ve bugün hâlâ Şamanizmin hâkim olduğu türk topluluklarında *kam* veya *bakşı* diye adlandırılan büyücü ve sihirbazların, hastaları iyileştirmek için okudukları büyü ve sihirlerin adıdır. Kıpçak şivesinde *arbav*, Doğu türk şivelerinde *arbış* şeklindedir. Yakutçada kötü ruhları aldatmak, onlara dalkavukluk etmek anlamına gelir. Altay Türkçesinde anlaşılmayan sözlere *arbış* denir. Şamanistler en tesirli sözlerin, anlamı herkesçe bilinemeyen kelimeler olduğuna inanırlar. Müslüman bakşıların dualarında da bu çeşit anlamsız sözler vardır. Bu gibi kelimeleri anlamak faniler için imkânsız görülür. Yılanı deliğinden çıkartmak veya zehirinin etkisini azaltmak için yapılan efsuna da *arpağ* denir.

◆ **Arpağçı** i. Eski Türklerde büyü yapan kimselere verilen ad.

— ANSİKL. Eski şekli *arbakçı*'dır. Bugün bazı şivelerde *arbavcı* da denir. Genellikle yılan ve zehirli böcek sokmasıyle olan zehirlenmelerde arpağçı çağırılır. Bunlara *yılan arbavçısı* da denir. Yaptıkları iş için «*arbatmak*» fiili kullanılır. Bazı kuvvetli arpağçıların, zehirli hayvan ve böcekleri yanlarına kadar çektikleri ve hayvanın arpağçının karşısına gelince öldüğü rivayet edilir. Eski budist Uygurlarda da yılan arpağçılarının varlığı eserlerdeki kayıtlardan anlaşılmıştır. Arpağçılar şaman veya bakşı değildir. Ocaklı olan herkes efsun öğrenebilir. Arpağçılar, efsunla beraber çeşitli otlar ve vasıtalar da kullanırlar. Bu belki okumanın her zaman tek başına tesirli bir işlem olamayacağını arpağçıların da bildiğini gösteren bir işarettir. (M)

ARPAĞAN i. Yabanî yulaf cinsi. (M)

ARPAJON, Seine-et-Oise kantonunun merkezi (Palaiseau idarî çevresi). Paris bölgesinde, Orge nehri kıyısında; 5 952 nüf. Ayakkabı ve gözlük fabrikaları. İlâç sanayii. (L)

ARPAJON hanedanı, Rouergue ailesi, Sire d'Arpajon unvanını alan (1268) Hugues I'den gelme; en tanınmış kişileri: LOUIS I, özel unvanı Arpajon dükü (1651-1679). XVI. yy. sonunda doğdu, Otuz Yıl savaşlarında kahramanca dövüştü, Lorraine ve Guyenne'de düzeni sağladı; 1645'te Türkler tarafından kuşatılan Malta'ya yardım etti. Kazandığı başarı üzerine kral tarafından Polonya'ya olağanüstü elçi tayin edildi. Wladislaw IV'ün kardeşi Kazimierz V'in seçilmesine yardım etti; —LOUIS II, Louis I'in torunu, Arpajon vikontu; daha sonra marki'si (1679-1736). Augsburg birliği ve İspanya Veraset savaşlarında gösterdiği yararlıkla ün saldı. 1709'da tümgeneral, 1715'te Berry valisi, 1718'de başkumandan vekili oldu; — ANNE CLAUDE, Louis II'nin kızı ve vârisi, 1741'de Philippe de Noailles ile evlendi. (L)

ARPAKŞAD, tufandan sonra gelen ibranî büyüklerinden, Sam'ın oğlu ve İbrahim'in atası. — Judith'in kitabında Medlerin kralı diye adı geçen kimse. Tarih'te böyle bir kayıt yoktur. Söylendiğine göre Nabukodonosor'un çağında yaşamış, onun tarafından yenilgiye uğratılmış ve öldürülmüştür. (L)

ARPALAMA i. Zootekn. Toynaklı hayvanların ayak derisinde iltihaptan ileri gelen kanama. (Daha çok atlarda görülür. Sığır ve koyun gibi hayvanlarda da olur.)

— ANSİKL. *Arpalama*, aşırı yorgunluktan veya yoğun besiye çekilen hayvanların ahırda hareketsiz kalmalarından ileri gelebilir. Bir bacağı veya bir ayağı ağır derecede hasta olan at, bu ayağına basamadığı için arpalama bazen sağlam ayakta da olur. Buna *yorgunluk arpalaması* denir. Arpalama, mikroplu hastalıklara da yol açabilir (sakağı, v.b.). Karakteristik bir topallama ile kendini gösterir. Hastalığın iki ön ayakta (çoğu zaman böyledir) veya dört ayakta oluşuna göre topallama şekli de değişir. Dört ayağı hastalanan at hemen her zaman yatar durumdadır. Bu *ağır arpalama*, ancak hastalık başladığı andan itibaren tedaviye girişmek şartıyle iyileşebilir. Başlangıçta tedaviye girişilmezse arpalama *müzminleşir*. Tırnaksı tabakanın altındaki dokuların içinde toplanan sıvılar yeni bir dokunun oluşmasına yol açar. Bu yeni doku gelişerek toynağın tabanını iter. Toynak şişer. Toynak çeperinde daireler belirir ve bunlar koç boynuzu biçiminde kıvrıntılar yapar. Nihayet, yeni oluşan dokunun aşağı ittiği ayak kemiği toynak tabanını delebilir. Toynak tabanının dış kenarı ile toynak çeperinin iç yüzü arasında, az çok geniş bir aralık bulunur. Burası ya çoğu zaman *kama* veya *boynuzsu doku uru* denilen çatlak görünüşlü, kötü cinsten yumuşak bir boynuzsu madde ile dolar veya az çok derin bir boşluk haline gelir. İçine dolan kan sonunda toz haline geldiği için bu boşluğa *karınca yuvası* adı verilir. Müzmin arpalamaya yakalanmış at, iş gücü bakımından değerini büyük ölçüde kaybetmiş demektir. (L)

ARPALIK i. Genellikle ve sürekli olarak arpa yetiştirilen toprak. ‖ Beş yaşından yedi sekiz yaşına kadar atlarda, kesici dişlerin çukurlarındaki siyah benek. (Bu lekeler hayvan büyüdükçe silindiği için yaş tayinine yarar.) ‖ *Esk.* Osmanlı idaresinde maaş yerine verilen mal veya para (Bk. ANSİKL.): *Osmanlı uleması kazaskerlikte kadılıklarda yüksek maaşlar ve arpalıklar alırlardı* (Ziya Gökalp).

— Esk. huk. Osmanlı devletinde azil veya tekaüt edilen (görevine son verilen veya emekli olan) memurlara ödenen maaş veya genel olarak memurlara verilen ek ödenek (munzam tahsisat).

— ANSİKL. Osmanlı imparatorluğu teşkilâtında, devlet tarafından, idare ve saray adamları ile ilmiye sınıfı mensuplarına maaşlarından ayrı olarak veya emekliye ayrıldıkları

zaman verilen bir nevi ödenek. Arpalığın ne zaman ve hangi hükümdar zamanında verilmeğe başlandığı kesin olarak bilinmiyor. Bu ödenek başlangıçta yeniçeri ağası, bölük ağaları gibi askerî şahıslara verilmekte iken sonraları, şeyhülislâm ve kazaskerler gibi yüksek ilmiye ricaline, XVII. yüzyıldan itibaren de vezirlere ve ümeraya verilmeğe başlanmıştır.

Arpalığın azamî miktarı, ilim adamlarına senede 70 000 akçe, yeniçeri ağasına 58 000 akçe ve saray erkânına 19 999 akçe olarak tespit edilmiştir. Arpalık, belirli bir kaza veya sancağın yıllık gelirinin bir kısmı tahsis olunmak yahut hazineden belli bir yevmiye verilmek suretiyle olurdu. Bunun birincisine «*ber-vech-i arpalık dirlik*», ikincisine de «*ber-vech-i arpalık ulûfe*» denilirdi. Bu usul birçok yolsuzluğa sebep olduğu için XVIII. yy. da kaldırılarak yalnız ilmiye sınıfına tahsis olundu. Tanzimat'tan sonra bu da kaldırılarak yerine «tarik» maaşı konuldu. Meşrutiyet'ten sonra ilmiye sınıfına, diğer devlet memurları gibi muntazam aylık ve tekaütlük bağlanarak arpalık usulü tamamen kaldırıldı. (M)

Arpazlı zeybeği blş. i. Folk. Bergama'nın Kozak bucağında ve çoğu zaman Kozak yaylasında davul zurna yahut klarnet eşliğinde oynanır. Çok eski bir zeybek oyunudur. Halk aşiret halindeyken obalar dağınık bir şekilde bulunuyor, çiftçilikten çok çobanlık yapılıyordu. Ağır ağır toprağa yerleşilir ve çobanlıktan çiftçiliğe geçilirken, ilk arpa ürününü en bereketli şekilde yetiştiren çiftçinin oba halkına bir ziyafet vermesi ve davetlilerin önünde bu oyunu oynaması o günlerden kalma bir töre olmuştur. (M)

ARPEJ i. (ital. *arpeggio'dan*). Müz. Bir akort seslerinin birbiri ardından çalınması.

— Müz. *Arpejli akort*, bütün notaları birbiri ardından süratle duyurulan akort. (Akortun önüne, düşey ve dalgalı bir çizgi çekerek belirtilir.)

— ANSİKL. Eskiden, *arpejli çalış*, arp gibi telleri çekilerek çalınan sazlarda tabiî çalış şekliydi. Klaviyeli sazlarda, arpejli çalış yalnız süsleme için kullanıldı. XVII. ve XVIII. yy. ın klavsen parçalarında uzun arpejli bölümler vardır (Bach'ın *Kromatik Fantezi*'si). Notası itibarî işaretlerle yazılan garip arpejlere, keman müziğinde, Locatelli ve Leclair'de ve daha sonraları çok gelişmiş olarak Paganini'de rastlanır. Bir akortun çeşitli notalarını sol elle tek tek çalmağa dayanan *Basso Albertino* sistemi bestecileri, arpejleri bütün parça boyunca işlemeğe yöneltti; bu da esere bir dolgunluk sağladı (Chopin'in *Birinci etüdü*, op. 10 veya Franck'ın *Prelüd, Koral* ve *Füg*'ü). Orkestrada, bu gibi arpejler, Ren nehrinin akışını (Wagner'in *Ren altını*), dalgaların birbirini kovalamasını (V. d'Indy'nin *Yabancı*'sı) v.b. sembolleştirmeğe yarar. Günümüzde bir arpejin bütün notaları yazılır. (L)

ARPEJLEMEK f. (ital. *arpeggiare*, arp çalmak). Müz. Bir akortu, her notasını ayrı ayrı ve art arda duyurarak çalmak. (L)

ARPENT i. (keltçe *arepennis*'ten, Galyalıların alan ölçüsü). Tarımda kullanılan eski bir ölçü birimi. Bir arpent 100 *perche*'dir ve uzunluğu yerine göre değişir. (L)

ARPIN ÇOR TİGİN, Orta Asya'lı eski bir türk şairi. İslâmiyetten önce Uygur Türkşesiyle ve Mannesçilik inanışıyle ilâhiler, aşk ve tabiat şiirleri söyledi. Turfan kazısında ele geçen metinlerde şiirlerine rastlanmıştır. Bunlar, dörtlük ve üçlüklerle söylenmiş, kafiyeli ve nakaratlı şiirlerdir. (→ Bibliyo.) [M]

ARPİNO, İtalya'da komün. Lazio'da (Latium) [Frosinone ili]; 10 200 nüf. Eski adı *Arpinum*. Marius'un, Cicero'nun, Agrippa'nın, ressam Giuseppe Cesari'nin (1568-1640) doğduğu yer. (L)

ARPİNO (Giovanni), italyan şair ve romancısı (Pola 1927). Şiirlerini Barbaresco (1954) adı altında yayımladı. «İlerici» bir hayat görüşünden esinlenerek yazdığı romanlarda, psikolojik analizin karmaşıklığı, gerçekçi bir toplum tasviriyle iç içedir: *Un Delitto d'Onore* (Bir Şeref Suçu) [1961]; *All'ombra delle Colline* (Tepelerin Gölgesinde) [1964]; *Una Felicita Segreta* (Gizli Bir Mutluluk) [1965]. (L)

ARQUES, Normandiya kıyılarında küçük nehir. Caux platolarında akar. Dieppe limanını meydana getirir. Denize döküldüğü yerden 6 km içeride üç kol alır: Béthune (52 km), Varenne (30 km), Eaulne (40 km). [L]

ARQUES, Pas-de-Calais'ye bağlı komün (Saint-Omer idarî çevresi). Flandre'da, Saint-Omer'in doğusunda, Aa nehri kıyısında; 7 224 nüf. (L)

ARRABAL (Fernando), ispanyol yazarı (Melilla 1932). Madrid'de hukuk öğrenimi yaptıktan sonra, 1954'te Paris'e yerleşti. İspanyolca şiirler yazdı. Piyes ve romanlarını fransızca olarak kaleme aldı: *Baal Babylone* (1959); *l'Enterrement de la Sardine* (Sardalyanın Toprağa Verilmesi) [1961]; *la Pierre de la Folie* (Çılgınlık Taşı) [1963]. Korku (panik) tiyatrosu olarak nitelendirilen oyunlarında davranışları mantığa uymayan cellâtlar, kurbanlar ve gülünç kişilerden meydana gelen bir dünyayı sahneye aktarır: *Cephede Piknik* (Pique-nique en Campagne) [1959]; *le Tricycle* (Üç Tekerlekli Bisiklet) [1961]; *le Couronnement* (Taç Giyme) [1965]; *l'Architecte et l'empereur d'Assyrie* (Mimar ile Asur İmparatoru) [1967]. (L)

ARRACACİA i. (ispanyolca, *arracacha*). Çokyıllık otsu bitki. Etli köksapı Kolombiya'da yiyecek olarak kullanılır. (İlmî adı: *arracacia esculenta*. Arracacia'nın Andlarda ve Kuzey-Amerika'da 20 kadar türü vardır. Maydanozgillerden.) [L]

ARRACAN. Esk. coğ. Şiraz'dan Irak'a giden yol üzerinde ve Basra körfezinin kuzeyinde bulunan eski bir şehir. Sasanî hükümdarlarından Kavaz I (488-531) tarafından kuruldu. Arracan XIII. yy. da Batınîlerin işgaline kadar, özellikle Müslümanların elindeyken büyük ve zengin çarşıları, sabunları, yetiştirdiği hububat, hurmalık ve zeytinlikleriyle bölgenin en bayındır şehri idi. Batınîlerin işgali üzerine şehir halkı yerlerini bırakarak komşu şehirlere gittiler ve böylece Arracan harabe haline geldi. Bugün eski şehrin kalıntıları meydandadır. (M)

ARRADE i. (ar. *ʿarrâde*). *Esk.* Tekerlekli mancınık. ‖ Savaş arabası. (M)

ARRAES. Bk. ARRAİS.

ARRAF i. (ar. *ʿirfân*, bilmek'ten *ʿarrâf*). *Esk.* Kaybolmuş veya çalınmış eşyaları bulabilen kimse. ‖ Yıldızlara bakarak falcılık yapan, kehanette bulunan bakıcı; müneccim. ‖ Hakim, bilge.

— Esk. huk. Çalınan, kaybolan eşya hakkında zanna dayanarak bilgi vermeğe kalkışan kimse. (M)

ARRAİS veya **ARRAES** (Amador), portekizli yazar (Beja 1530'a doğr.-Coimbra 1600). Portalegre piskoposu, Coimbra'da, Carmes manastırında yazdığı *Dialogos* (1589) adlı eseri portekiz edebiyatının klasik eserleri arasında yer alır. (L)

ARRAİZ (Antonio), venezuelalı yazar (Barquisimeto 1903). Asıl masal yazarı olan Arraiz, özellikle *Aspero* adlı eserinde (1925) engin ufukları ve ilkel tutkuları şairce dile getirdi. Bu eser, son yenilikçi yazarların tumturaklı ve yapmacıklı üslûplarına karşı bir çeşit bildiri olarak kabul edildi. Arraiz, Gomez'in diktatörlüğü zamanında cezaevinde geçen günlerini anlatan *Puros Hombres* (Temiz İnsanlar) [1938] ve vahşî tabiatı yücelten *El Mar es Como un Potro* (Deniz Bir Tay'a Benzer) [1943] gibi romanlar yazdı. (L)

ARRAN, Büyük Britanya'da ada. İskoçya'nın batı kıyısında (Buteshire), Clyde koyunun girişinde. Merkezi *Lamlash*. Hayvancılık, balıkçılık. (L)

ARRÂN, Aras ve Kura nehirleri arasında bugünkü Gence ve Karabağ illerini içine alan bölgenin adı. Sasanî hükümdarlarından Kavaz I, Türklerle yaptığı mücadelede Berzaa şehrini müstahkem mevki haline getirdi. Böylece şehir, Arrân'ın merkezi oldu. Halife Osman zamanında Müslümanların eline geçti. Kısa zaman sonra Hazarlar tarafından geri alındı, sonra yine Müslümanların oldu. Arrân bölgesi çeşitli zamanlarda İranlılar, Osmanlılar ve Ruslar arasında el değiştirdi, özellikle Osmanlı devleti ile İran arasındaki harplerde önemli rol oynadı. (M)

ARRAN (**Aran** da denir), Atlantik'te İrlanda'nın batı kıyılarında iki takımada: *Kuzey Arran* (Donegal idarî bölgesi) ve *Güney Arran* (Galway idarî bölgesi). [L]

ARRAN kontu (James HAMİLTON, 1. —), İskoçya büyük derebeyi (1475 ?-1529), I. Hamilton lordu James'ın ve iskoçyalı James II'nin kızı Mary'nin oğlu. 1503'te, James IV ile Mary Tudor'un evlenmesini ilgilendiren görüşmeleri yönettiği için Arran kontu payesini aldı. Hamilton'ların rakibi olan Douglas'ların amansız düşmanı olarak tanındı. Angus kontuna karşı Albany'yi tuttuğu için de (1517-1520) Naiplik meclisi başkanı oldu. (L)

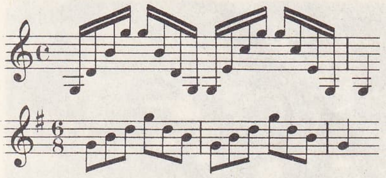
arpej

ARRAN kontu (James HAMİLTON, 2. —), Châtellerault dükü (1515 ?-1575), kont Arran I'in büyük oğlu. James V'in ölümünden (1512) sonra krallığın koruyucusu. Fransız ve katolik partisine geçti, sonra, 1559'da protestanlığa döndü, Kongregasyon lordlarına katıldı ve bu yüzden Mary Stuart tarafından sürüldü (1564-1569). Bununla birlikte, tahtı bırakırken, Mary Stuart onu oğlu James'e vasi yaptı. (L)

ARRAN kontu (James HAMİLTON, 3. —) [1537-1609], 2. Arran kontunun oğlu. Babası onu, önce Mary Stuart ile, sonra da Elisabeth Tudor ile evlendirmek istedi. Arran, yüzyılın ortalarındaki korkunç siyaset kavgalarına karıştıktan sonra, 1559'da Kongregasyon lordları partisine girdi ve 1561'de aklını oynattı. 1581'den 1586'ya kadar, James Stewart veya Stuart unvanını taşıdı. (L)

ARRAN kontu (James STUART veya STEWART), iskoçyalı siyaset adamı, James Hamilton Arran'ın (3. kont) kuzeni. 1595'te öldürüldü. James VI'nın gözüne girmeğe ve böylelikle presbiteriyenlere karşı kralı tutarak iktidarı kazanmağa çalıştı. 1581'de Arran kontluğunu elde etti ve 1584-1585'te krallığın gerçek hâkimi oldu. Zorbalığı ve özellikle, İngiltere kraliçesi Elisabeth'in protestan partisini tutması yüzünden, kısa zamanda iktidardan düştü ve 1586'da sürgüne mahkûm edildi. 1592'de İskoçya'ya döndü, iktidarı yeniden ele geçirmek istedi ise de başaramadı ve öldürüldü. (L)

ARRAPKHA. Esk. coğ. Asuriye'de şehir. Guti'ler, 2500 yıllarındaki istilâlarından sonra yüz yirmi beş yıl süreyle burasını kendilerine başkent yaptılar. Özellikle 616-615 yıllarında, Asurluların Medleri durdurmak için giriştikleri savaşlara sahne oldu. Bugünkü *Kerkük* olabilir. (L)

ARRAS, Fransa'nın kuzeyinde Pas-de-Calais idarî bölgesinin merkezi. Artois'da, Crinchon suyu kıyısında; 45 600 nüf. Birinci Dünya savaşında şehir şiddetli bombardımanlara hedef oldu. Geçmişini yansıtan yapılarının çoğu sonradan geniş ölçüde onarıldı. Grand-Place XVII. yy. dan kalma konaklarla çevrilidir ve flaman mimarîsinin özelliğini taşıyan ilginç bir bütün meydana getirir. Katedral bembeyaz taşlarla yapılmış, XVIII. yy. sonuna ait klasik üslûpta bir yapıdır. Dinî sanat müzesinde XVI. yy. dan kalma güzel üç kanatlı tablolar (triptik) vardır. Belediye müzesinin bulunduğu Saint-Vaast sarayı, XVIII. yy. manastır binalarından meydana gelir. Arras, önemli bir sanayi merkezidir: makine, traktör yapımı. Dokuma, yağ fabrikaları v.b. Robespierre, burada doğdu.

— Tar. Atrebat'ların merkezi olan ve Sezar tarafından *Nemetacum* adı verilen Arras, III. yy. da *Atrebatum* adını aldı. İmparatorluk içinde ünlü olan kumaş sanayii, özellikle galya-roma devrinde, burayı bolluğa kavuşturdu. Germen istilâları sırasında Arras tamamen yıkıldı, 500 yılına doğru Saint-Vaast tarafından yeniden kuruldu. Belde, Şişman Charles zamanında (885 sıraları) Norman saldırılarına karşı koyabilmek için tahkim edildi. IX.-XII. yy. da Flandre kontlarının egemenliği altına girdi: 1180'de İsabelle de Hainaut'nun Philippe Auguste ile evlenmesi üzerine Arras, krallık topraklarına katıldı ve 1237'de Artois kontluğunun merkezi oldu. XII. yy. sonlarında şehrin İtalya ve İngiltere ile ticareti çok canlıydı. Fakat zenginliği, özellikle, maliye ve sanayi alanındaki faaliyetlerden gelmekteydi (Flandre kontlarına, Fransa krallarına ve Flaman şehirlerine Crespin'ler ile Louchard'lar tarafından borç para verilmesi); XIII ve XIV.

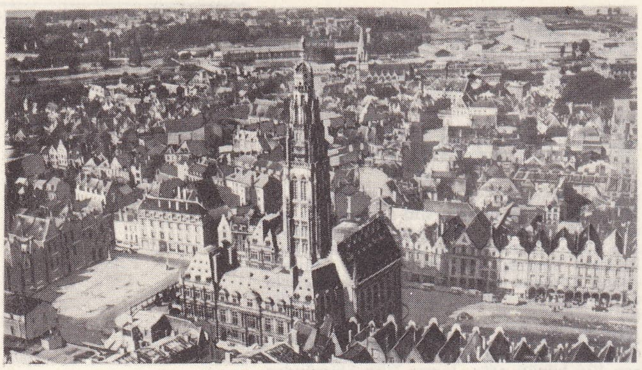

ARRAS belediye binası ve gözetleme kulesi, sağda Héros meydanı

yy. larda kumaş ve şarap tüccarları şehri olan Arras, özellikle Avrupa halıcılığının merkezi olmakla ün kazandı. Zaten XIV. yy. dan beri soylularla, siyasî hayattan uzak tutulan «aşağı halk» tabakası arasında gitgide sertleşen çatışmalar (1355 karışıklıkları) yüzünden gerileyen kenti, geçici olarak ayakta tutan bu sanayi oldu. Bu gerileme, 1435'ten sonra şehri ellerinde tutan Bourgogne dükleriyle Fransa kralları arasındaki savaşlar yüzünden hızlandı. 1477'de Louis XI, şehirdeki soyluları Charles le Téméraire'e bağlı kalmakla suçlayarak burasını işgal edince çöküş kesinleşti. Şehrin surları yıkıldı, nüfusu azaldı, kralın burayı Fransa'nın bütün şehirlerinden getirttiği ailelerle yeniden canlandırmak için harcadığı çabalara rağmen, ekonomisi çöküntüye uğradı. Şehrin adı bile *Franchise* oldu. 1482'de Arras antlaşması geçmişi unutturdu ise de, 1492'de İspanyollar burayı ele geçirerek yağma ettiler. Louis XIII, 1640'ta şehri geri aldı. 1659'da Pireneler antlaşmasıyla Arras, kesin olarak Fransa'ya bırakıldı. Birinci Dünya savaşında Almanlar birçok defa Arras'ı ele geçirmeğe çalıştılarsa da başaramadılar.

— G. santl., Ed. ve Müz. Bk. ARTOİS. (L)

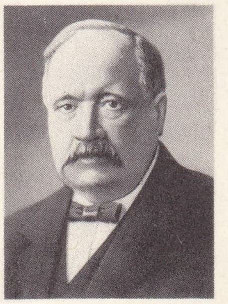

Svante ARRHENİUS

Arras antlaşmaları, birçok antlaşmaya verilen ad. Bunlardan biri 1191'de, oğlu hesabına Philippe Auguste'e geleceğin Artois kontluğunu veriyordu. Öbürleri: Charles VI ile Korkusuz Jean (1414); Charles VII ile İyi Philippe (1435), Louis XI ile Avusturya arşidükü Maximilian (1482) arasında imzalanmıştı. (L)

Arras derlemesi, ünlü portreler koleksiyonu (XVI. yy.). Bk. SAİNT-VAAST (*sarayı*). [L]

Arras müzesi. Bu müzede, bir tabiat tarihi galerisi ile Brughel («*Yeryüzü Cenneti*»), Jordaens, Frans Hals, Delacroix («*Saint Etienne'in Ölümü*»), Watteau, Boucher, Vanloo, Chassériau, Rousseau ve Corot («*Sabahın Etkisi*») gibi sanatçıların tablo ve heykellerinin bulunduğu salonlar vardır. (L)

Arras porselenleri, XVIII. yy. sonunda ince hamurdan yapılmış mavi AR markalı porselenler. (L)

ARRAU (Claudio), şilili piyano virtüozu (Chillan 1903). 1927 Cenevre Uluslararası yarışmasında dikkati çekti. O tarihten beri çeşitli memleketlerde konserler vermektedir. (L)

ARRAUS kaplumbağası blş. i. Güney Amerika'da tatlı sularda yaşayan büyük kaplumbağa türü. (İlmî adı: Podocnemis expansa. Pelomedusidae familyasından.)

— ANSİKL. *Arraus kaplumbağası*'nın eti lezzetli olduğu için yerliler pek sever. Çok avlandıkları için nesli tükenmek üzeredir. En büyükleri 50-60 sm'yi geçmez. Yumurtalarından çok beğenilen besleyici bir yağ elde edilir. (L)

«**Arroseur Arrosé**» adlı filmden bir görünüş

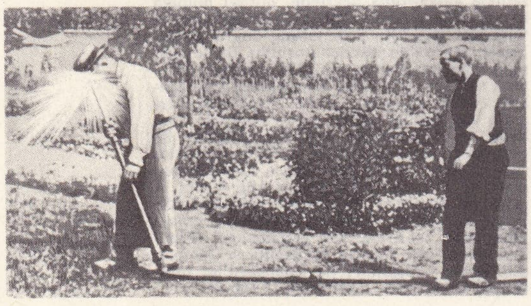

ARREAU, Yukarı Pirenelerde (Hautes-Pyrénées) kanton merkezi (Bagnères-de-Bigorre idarî çevresi). Nestes du Louron, Aure ve Lastic ırmaklarının kavuştuğu yerde; 876 nüf. Tarım pazarı ve turizm merkezi. (L)

ARREBO (Anders Christensen), danimarkalı şair (Aeroskjobing 1587-Vordingborg 1637). 1618'de Trondheim piskoposu oldu. 1622'de görevinden alındı, daha sonra Vordingborg'da rahip oldu. Davud'un mezmurlarını tercüme etti: *David's Psalter Sangviis udsat.* Du Bartas'nın *La Semaine* (Hafta) adlı eserini taklit ederek *Hexaméron Rhythmicodanicum*'u yazdı. (L)

ARRENS, Yukarı Pirenelerde komün (Argelès-Gazost idarî çevresi). Balaïtous masifi yakınında; 823 nüf. Dinlenme yeri (878 m) ve gezinti merkezi. XV. yy. kilisesi. Eski evler. (L)

ARREST (Heinrich Ludwig VON), alman astronomi bilgini (Berlin 1822-Kopenhag 1875). Encke'nin öğrencisi; önce Berlin, sonra Leipzig rasathanelerinde çalıştı (1848). Birçok kuyruklu yıldız buldu, ama özellikle bulutsuların ve yıldız kümelerinin gözlemiyle uğraştı. Yıldızlar astronomisi alanında birçok eser verdi. (L)

ARRESTİ (Giulio Cesare), italyan bestecisi (Bologna 1617-ay.y. 1692 veya 1695). Bologna'da San Petronio kilisesinde orgcu. Filarmoni akademisinin kurucularından. Missalar, sonatlar, kantatlar, oratoryolar besteledi. Bologna okulunun konçertant üslûbunu ilk kullananlardandır. (L)

ARRHENATHERUM i. Boyu bir metreyi bulan otsu bitki. Kumsal topraklarda, ormanlarda yetişir. Bazen çayırlarda hayvan yemi olarak da yetiştirilir. (Buğdaygillerden.) [L]

ARRHENİT i. (fr. *arrhénite*). Miner. İyi tanımlanmamış tabiî itriyum silikotantalat. (L)

ARRHENİUS (Johan), isveçli botanikçi ve tarım uzmanı (Järeda 1811- Stockholm 1889). Uppsala ve Stockholm ilim akademileri üyesi. Birçok bitki Arrhenius'un adıyle anılır. [L]

ARRHENİUS (Svante), isveçli fizikçi ve kimyacı (Uppsala yakınında Wyk 1859-Stockholm 1927). Öğrenimine Uppsala'da başladı, Stockholm'da devam etti; daha sonra, burslu olarak çeşitli alman üniversitelerindeki derslere girdi. Stockholm üniversitesinde fizik profesörü (1891), sonra rektör oldu (1897). 1902'de Nobel Enstitüsü müdürlüğüne getirildi. Arrhenius, en çok elektrolitlerin iyonlaşması teorisiyle tanınır (1887). Bu teori, elektrolizin fizik kanunlarını ve maden eriyiklerinde Raoult kanunlarına göre beliren aykırılıkların anlaşılmasını kolaylaştırdı. Bundan da, elektrolitlerin kimyevî özelliklerini açıklayan iyonlar teorisi doğdu. 1900'de, ışınım basıncına dayanan, kuyruklu yıldızların kuyruklarıyle ilgili bir teoriyi geliştirdi. *Pansperma* ipoteziyle, yıldızlar arası boşlukta yer değiştiren çok küçük canlı hücrelerle hayatın bir yıldızdan başka bir yıldıza geçebileceğini ileri sürdü. Ayrıca, gökcisimlerinin gelişmelerini açıklayan bir kozmogoni teorisi de kurdu. 1903 Nobel Kimya ödülünü kazandı. Başlıca eserleri: *Werden der Welten* (Dünyaların Oluşumu) [1907], *Theorien der Chemie* (Kimya Teorileri) [1909], *Quantitative Laws in Biological Chemistry* (Biyolojik Kimya'da Nicelik Kanunları) [1915]. (L)

ARRHİANOS, lat. **Flavius Arrianus,** yunan tarihçisi ve filozofu (Bithynia'da Nikomedeia [İzmit] M.S. 105'e doğr.) Epiktetos'tan felsefe öğrenimi yaptı, onun çömezi oldu. Hocası için *Diatribai Epiktetu*'yu (Epiktetos ile Görüşmeler) ve *Engkheiridion*'u (Elkitabı) kaleme aldı. Bunlar, stoacılık üzerine yazılmış eserlerin en önemlileridir. Büyük askerî hizmetleri karşılığında Roma yurttaşlığına alındı. Hadrianus, Kappadokia'nın yönetimini ona verdi. Arrhianos, *Alanlar'a Karşı Seferberlik Planı*'nı yazdı. Önleyici tedbirler koymak amacıyle Karadeniz (Pontos Euksinos) çevresinde düzenlenen bir keşif gezisine katıldı. Dönüşünde, *Periplus Pontu Eukseinu*'yu (Karadeniz'de Keşif Gezisi) yazdı. Bu ilgi çekici eserin gerçeğe uygunluğu şüphelidir. Hayatının sonuna doğru Nikomedeia'da, *Anabasis Aleksandru*'dan başka (İskender'in Seferi), askerî tâbiye ile ilgili bir eser ve Hindistan gezisi üzerine bir kitap (*İndike*) yazdı. (L)

ARRHİDAİOS, iki makedonyalının adı: PHİLİPPOS III de denilen birincisi, Philippos II'nin oğlu idi. M.Ö. 323'ten itibaren hüküm sürdü ve 317'de Olympias'ın emri üzerine, karısı Eurydike ile birlikte öldürüldü. — İkincisi Büyük İskender'in hizmetinde kumandandı, daha sonra Hellespontos Frigyası'nda general oldu. (L)

ARRİA, Claudius'a karşı komplo kurduğu için ölüme mahkûm edilen kocası Caecina Paetus'a cesaret vermek amacıyle, kendisini ondan önce öldüren ve ölürken: *Paete, non dolet* (Korkma Paetus, acımıyor) diyen romalı kadın. (L)

ARRİA (GENS), romalı aile. En tanınmış ferdi M.Ö. 73'te yargıç-vali (praetor) olan ve Spartacus'a karşı girişilen savaşa katılan **Quintus Arrius**'tur. (L)

ARRİAGA (Manuel DE), portekizli siyaset adamı (Horta, Faial adası, Asor adaları, 1841-Lizbon 1917). Monarşi devrinde cumhuriyetçi milletvekili. Liberal partide önemli rol oynadı. Coimbra üniversitesi rektörü oldu, hukuk ve siyaset felsefesi üzerine eserler yazdı. İlk cumhurbaşkanı (1911-1915). [L]

ARRİEU (Claude), fransız kadın bestecisi (Paris 1903). Öğrenimini Paris konservatuvarında, Marguerite Long, Caussade, Roger Ducasse, N. Gallon ve P. Dukas'nın yanında yaptı. Eserleri: piyano ve orkestra için konçerto, iki piyano ve orkestra için konçerto, orkestra için *partita, do* tonunda senfoni, bir *Requiem,* çağdaş şairlerin mısraları üzerine birçok ses eseri, *Cadet-Roussel* (opera-komik, 1948), *les Deux Rendez-vous* (İki Randevu) [opera-komik, 1950], *la Princesse de Babylone* (Babil Prensesi) [opera buffa, 1955], *Cymbeline* (opera, 1963), nefesli çalgılar beşlisi ve yaylılar için *Concert, le Marchand de Venise* (Venedik Taciri) [sahne müziği, 1961], *Commedia Umana* (İnsanlık Komedisi) [bale, 1960], ses müziği, filim müziği. (L)

ARRİGHETTİ (Niccolo), italyan matematikçisi ve filozofu (Floransa 1586-ay.y. 1639), Galileo'nun en ünlü çömezlerinden. Floransa Platon akademisi üyesi. *Prose Fiorentine*'nin (Floransa Nesirleri) açılış konuşmasını hazırladı; — Kardeşi ANDREA da (Floransa 1592 -?, 1671) Galileo'nun çömezi idi. (L)

ARRİGHETTİ (Niccolo), floransalı cizvit (1709-1767), Siena üniversitesinde tabiat bilimleri okuttu. «*Ateş Teorisi*» (Siena, 1750) adlı eserin yazarı. (L)

ARRİGO da Settimello veya **ARRİGHETTO,** italyan şairi (XII. yy.). Floransa piskoposunun hışmına uğradı ve başına gelenleri uzun bir latince ağıtta dile getirdi: *De Diversitate Fortunae* (Feleğin Cilveleri)[1193]. Sonradan Toscana diline çevrilen bu ağıt, uzun süre okullarda okutulmuştur. (L)

ARRİUS Aper, eyalet valisi. İmparator Numerianus'un kayınbabası. İktidarı ele geçirmek için kayınbabasını öldürttü (248). Kendi de Diocletianus tarafından öldürtüldü. (L)

ARRİVABENE (Giovanni), italyan iktisatçısı (Mantova 1787-Roma 1881). Silvio Pellico'yu ele vermediği için Venedik'te yedi ay hapsedildi (1821). *Carbonari* davasında gıyaben ölüme mahkûm oldu (1822) ve memleketinden göçmek zorunda kaldı. Belçika tabiiyetine girdi (1840). 1857'de İtalya'ya dönüşünde senatör oldu. İktisat alanında eserler verdi ve özellikle emekçilerin durumunun düzeltilmesi için çalıştı. (L)

ARROBA i. Sıvılar için eski hacim ölçüsü; İspanya, Portekiz ve Güney Amerika'nın birçok ülkesinde bugün de kullanılır; 10-16 litreliktir: *Malaga şarapları arroba ile satılır.* || Aynı ülkelerde kullanılan eski ağırlık ölçüsü; 11-15 kg arasında değişir. (L)

ARROMANCHES-LES-BAİNS, Calvados'a bağlı (Bayeux idarî çevresi) bir komün. Manche kıyısında; 298 nüf. Küçük balıkçı limanı ve kaplıca. Normandiya çıkarmasıyle ilgili müze.

— Ask. tar. 6 Haziran 1944'te 50. ingiliz tümeninin çıkarma yaptığı yer; müttefiklerin süratle yaptıkları sunî limanla ün kazandı. Arromanches limanı, Normandiya'daki müttefik çıkarmasının biricik üssü olarak 1 tem-

Foto. Lapie, X, Cinémathèque française (LAROUSSE)

muzdan itibaren günde 9 000 ton malzemenin transit geçişini sağladı. Limanda şunlar vardı: 70 m uzunlukta kauçuk silindirlerden yapılmış bir yüzer *dalgakıran*, gözden çıkarılmış gemilerden veya orada dökülmüş betondan bir *kıyı dalgakıranı;* denizin gelgit hareketlerini hesaba katarak küçük madenî kasalardan yapılmış yanaşma *rıhtımlar*'ı ve şamandıralar üzerinden geçerek rıhtımları kıyıya bağlayan *yollar.* (L)

ARRONDİSSEMENT i. (fr. k.). Fransa'da idarî çevre. (L)

Arroseur Arrosé (L') [Sulanan Sulayıcı], ilk sinema filimlerinden biri. 1895'te Louis Lumière tarafından çevrildi. (L)

ARROW, Kanada'da çok uzun iki gölün adı. Britanya Kolombiyası'nın güneydoğusunda. Columbia nehri bu göllerin içinden geçer. (L)

ARROW-ROOT. Bk. ARAROT.

ARROWSMİTH (Aaron), ingiliz harita mühendisi (Winston 1750-Londra 1824); — Yeğeni, JOHN, ingiliz coğrafyacısı (Winston 1790-Londra 1873). *London Atlas of Universal Geography*'nin yazarı (1832-1837). [L]

ARROYO i. (isp. k.). Tabiî veya yapma değirmen arkı; çeşitli tropikal ülkelerde (Çinhindi, Brezilya v.b.) özellikle delta bölgelerinde, akarsuları birbirine bağlayan ark için kullanılır. (L)

ARRUDA (DE), portekizli mimar ailesi (Manuel devri). — DİOGO (Evora,?-?, 1531), Lizbon kral sarayı inşaatını idare etti (1507), Tomar Temple şövalyelerinin eski yuvarlak yapısına papazlar için bir salon ve yükseltili bir koro ekledi. Bunun pencereleri Manuel devri üslûbundaki süsleriyle meşhurdur. Viana de Alentejo kilisesinin de onun tarafından yapıldığı söylenir. — Kardeşi FRANCISCO (öl. 1547) Fas'ta yaşadı, Belem kulesini (1515-1520), Elvas katedralini ve su kemerini yaptı. Yapılarında islâm mimarîsinin etkileri görülür. — Akrabaları MİGUEL (öl. 1563'e doğr.), Lizbon saraylarının, Batalha abeyisinin, müstahkem mevkilerin yapımında çalıştı. (L)

ARRUNTİUS FURİUS CAMİLLUS SCRİBONİANUS (Lucius), romalı general (öl. M. S. 41). 32'de Tiberius zamanında konsül. Claudius'un tahta çıkışında, Dalmaçya ordusunun başında idi. Ayaklanarak Cumhuriyeti ilân etti ve Roma üzerine yürüdü. Askerleri, uğursuz saydıkları birtakım belirtilerden korkuya kapılarak onu öldürdüler. (L)

ARRUPE (R. P. Pedro), ispanyol din adamı (Bilbao 1907). 1927'de Cizvit topluluğuna girdi, 1936'da yurdundan ayrıldı. Hiroşima Papaz okulu müdürü oldu ve kendini 1945 atom bombası kurbanlarına adadı. 1958'de Japonya Cizvit topluluğunun, 1965'te de P. Janssens'in yerine, Cizvit tarikatının başına geçti. (L)

ARRYBAS, M.Ö. IV. yy. da Epir Molossoi'lerinin kralı. Yeğeni olan İskender'in çocukluğunda naip. 352'de Paranaia eyaletini makedonyalı Philippos'a bırakmak zorunda kaldı. İskender reşit olduğu zaman, iktidarı ona bırakmak istemedi; 342'de koğuldu ve Atina'ya sığındı. (L)

ARSA i. (ar. *ʿarṣa*, boş toprak, yer). Toprak, saha, meydan: *Karşı boş arsaların üstünde, kuru dalların çizgilediği gökyüzünde büyük bir ay yüzüyordu* (S. F. Abasıyanık). ‖ Üzerine bina yapılacak boş yer.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Arsa-yı âlem, âlem* arsası, dünya, yeryüzü. ‖ *Arsa-yı kâr-zâr* (ve *merdâneği*), savaş meydanı. ‖ *Arsa-yı satranç*, satranç tahtası. ‖ *Arsa-yı tarih*, tarih sahası.

— Huk. Mülk olarak edinilebilen gayrimenkul mal.

— ANSİKL. Huk. Türk Medenî kanununa göre *arsa*, arazi kavramına girer. Arsa, köy, kasaba ve şehirler hududu içinde ve binalar arasında bulunan, amme malı olmayan toprak parçasıdır. Eski hukukta, *arazi-i memlûke*'den sayılır, mülkiyeti sahibine ait bulunur ve menkul (taşınır) eşya gibi miras hukuku hükümlerine tabi tutulurdu. (M)

ARSADA. Esk. coğ. Anadolu'da Lykia bölgesinde şehir. Bugünkü Arsa köyü batısında kale duvarları, yunan devri kulesi yer alır. Ayrıca kale ile Arsa köyü arasında sütunlar ve kaya mezarları vardır. (M)

ARSAKES, Parth derebeyi. Arsakidlerin Fırat'tan İndus'a, Hazar denizinden Basra körfezine kadar yayılan Parth imparatorluğunun kurucusu (M.Ö. 250 ve 244 arası). [L]

ARSAKİDLER, Arsakes'in kurduğu Parth hanedanı. Bu hanedandan 38 kral yetişti. Bu krallar, M.Ö. 250'den M.S. aşağı yukarı 227'ye kadar bitmez tükenmez iç savaşlar, saray ihtilâlleri ve asıp kesmeler rağmen, Pers ülkesinde hüküm sürdü. (L)

ARSAL (Sadri Maksudî), türk tarihçisi (Kazan'da Taşsu kasabası 1880-İstanbul 1957). İlk ve orta öğrenimini rus okullarında yaptı. Paris Hukuk fakültesini bitirdi (1906). İkinci ve üçüncü Rus parlamentosunda (Duma), Kazan Türklerini temsil etti. 1917 Rus ihtilâlinden sonra Kazan bölgesinde, muhtar Türk devletinde milletvekili ve Millî İrade başkanı seçilerek İdil-Ural devletinin ilk Cumhurbaşkanı oldu. 1918'de Bolşevikler bu teşkilâtı kaldırınca Finlandiya'ya, oradan da Paris'e gitti. 1923-1925'te, Sorbonne'a bağlı İslâv Ülkeleri enstitüsünde, Orta Asya türk tarihi ile ilgili dersler verdi. 1925'te, Ankara Hukuk fakültesi profesörlüğüne davet edildi. 1931'de Şebinkarahisar, sonra da Giresun milletvekili oldu. Ankara Hukuk fakültesi ve İstanbul Edebiyat fakültesinde Orta Asya türk tarihi dersleri verdi. 1933'te ordinaryüs profesör oldu. Eserlerinden başlıcaları: *Türk Dili İçin* (1920); *İskitler-Sakalar* (Ankara, 1934); *Hukukun Umumî Esasları* (Ankara, 1937); *Orta Asya Türk Devletleri; İngiliz Amme Hukukunun İnkişaf Safhaları* (İstanbul, 1940); *Hukuk Felsefesi* (İstanbul, 1946); *Türk Tarihi ve Hukuku* (1947); *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları* (İstanbul, 1955). [M]

Ars Amatoria (*Sevişme Sanatı*), Ovidius'un şiiri (M.S. I. yy.). Didaktik bir şiir gibi görünen ama ince alay ve hafif parodi havası taşıyan, hem kadınları, hem de erkekleri ilgilendiren bir çeşit baştan çıkarma kitabı. (L)

ARSAMEİA. Esk. coğ. Anadolu'da Kommagene bölgesinde şehir. M.Ö. III. yüzyılda Kommagene kralı Antiokhos I'in atalarından olan Arsames kurdu. Şehirde, tanrıça Argandene'nin tapınağı etrafında Kommagene hükümdarlarının mezarları vardı. Bugün Fırat nehri kenarındaki Gerger'dir. Buradaki kalede Antiokhos I'in ataları hakkında bilgi veren yazıtta şehrin adı da geçer. (M)

ARSANİAS. Esk. coğ. Murat nehrinin eski adı. (M)

Ars Antiqua, batı polifoni okulunun ilk dönemine verilen latince ad. Eski müzik sanatı, daha doğrusu «eski tarz» 1300 sıralarında son bulur. Eskilerin de ölçülü bir nota sistemi vardı; fakat *breve*'ye *modern*'lerden üçte bir daha kısa bir süre verirlerdi. *Ars Antiqua'nın özellikleri:* 1 — kilise müziğindeki kare notalama sistemi işaretlerine belirli nispî değerler vermek; 2— her melodi cümlesine, *modi* denilen ve yunan veznindeki kalıpları andıran ritim hücrelerini sistemli olarak uygulamak; 3— bir uzun nota (*lunga*) 3 kısa (breve), bir kısa nota ise 3 yarı-kısa değerde olmak üzere hemen her zaman üçlü ölçüleri kullanmak; 4— çoğu zaman üç sesli ve üçlü kalıplara (modi) sıkı sıkıya bağlı bir tür olan *motet* şeklini benimsemek. Motet'in yanı sıra polifonik *conduit*'ler ve dindışı *rondeau* türleri de gelişti (Adam de la Halle). XIII. yy. sonlarına doğru ikili ölçüler yeniden ortaya çıktı. Polifonik *Ars Antiqua* eserlerinin bestecileri çoğunlukla bilinmez. Bu devrin nazariyecileri Jean de Garlande, Francon, Walter Odington ve Jean de Grouchy'dir. (L)

ARSEL (İlhan), türk anayasa profesörü (İstanbul 1921). Ankara Hukuk fakültesini bitirdi (1942). Cenevre fakültesinde anayasa profesörlüğü yaptı (1950-1960). Koç ve American Overseas Petroleum Limited hukuk müşaviri oldu (1956-1961). Millî Birlik komitesinin kurduğu Anayasa komisyonunda görev aldı. Eserleri: *La Responsabilité des Ministres et la Chambre des Lordes* (Bakanların ve Lordlar Kamarasının Sorumluluğu) [Cenevre, 1949]; *Anayasa Hukukunun Umumî Esasları* (1955); Prof. Dalmar Karlen ile *Civil Litigation in Turkey* (Türkiye'de Medenî Hukuk Davaları) [1956]; *Amerikan Anayasası ve Federal Yüksek Mahkeme* (1958); *Anayasa Hukuku* (1960). [M]

ARSELLA i. Tek hücreli (kökbacaklı) hayvan. Yarımküre veya küremsi biçimde bir kavkısı vardır. Kavkının ağız kısmı içeriye çökük, oldukça derin bir saat camı biçimindе ve değirmidir. Tatlı suda veya hafif tuzlu sularda yaşar. (*Arcellidae* familyasının örnek hayvanı.) [L]

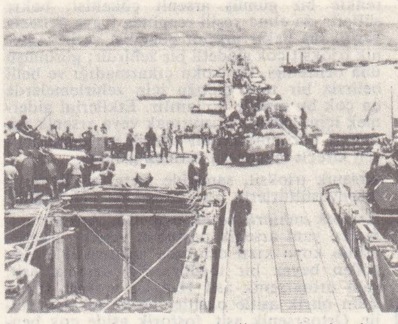

ARROMANCHES-LES-BAINS'de 1944 haziranında yapılan sunî liman tesisleri

ARSENARJANTİT i. (fr. *arsénargentite*). Miner. Tabiî gümüş arsenür (Ag_3As). [L]

ARSENBİZMUT i (fr. *arsenbismuth*). Miner. Tabiî bizmut arsenür. (L)

ARSENİK i. (lat. *arsenicum* ve yun. *arsenikon;* eskiler tabiî arsenik sülfürlerini bu kelimeyle belirtirlerdi; *arsenikos*, sert, keskin). Kim. Maden filizlerinde çok yaygın bulunan, metal görünümünde basit cisim. ‖ Arsenik trioksidin yaygın adı. ‖ Bütün zehirli arsenik bileşikleri: *arsenikle zehirlenme.* Bk. ANSİKL.

— Patol. *Arsenikle zehirlenme.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Kim. Atom numarası 33 ve atom ağırlığı $As=74{,}91$ olan arsenik, özellikleri bakımından metallerle ametaller arasında yer alır; birçok yönüyle de fosforu andırır. Pekçok alotropik çeşitleri vardır; *gri arsenik* veya *metalik arsenik,* bunların en yaygınıdır. Altıgen kristaller şeklinde billûrlaşır. Yoğunluğu 5,7; atmosfer basıncı altında 450° C'de erimeden süblimleşir, alışılmış çözücülerde çözünmez; *siyah arsenik,* amorf görünümlüdür, yoğunluğu 4,7'dir, ısıtılınca gri arseniğe dönüşür; *sarı arsenik* veya *ametalik arsenik,* buharın birdenbire soğutulmasıyle oluşur, yoğunluğu siyah arseniğinkinden de azdır ve karbon sülfürde çözünür. Arsenik buharı ise sarı renklidir, 1 000°C'ye kadar As_4 moleküllerine tekabül eder.

Arsenik, havada yavaş oksitlenmeyle parlaklığını kaybeder ve arsenik trioksit As_2O_3 verek mavimtırak bir alevle yanar. Halojenlerle birleşince alevlenir, kükürtle ve çeşitli metallerle birleşir.

Arsenik, hemen hemen bütün tabiî metal sülfürlerinde bulunur, fakat başlıca filizleri arsenik sülfürlerdir: turuncu renkte *realgar* (kırmızı zırnık) As_2S_2, limon renginde *orpiment* (sarı zırnık) As_2S_3, metal arsenyür veya arsenyosülfürler, *mispikel* taşı FeAsS gibi. Arsenik, mispikel'in kavrulmasıyle elde edilebilir; mispikel ısıtılınca demir sülfür ve arsenik halinde ayrışır. Fakat en çok kullanılan usul, metal sülfürlerinin kavrulma yan ürünü olan arsenik trioksidin kömürle indirgenmesidir.

Arsenik trioksit, As_2O_3. Arsenik bileşiklerinin en önemlisidir; çoğu zaman beyaz arsenik veya kısaca arsenik olarak adlandırılır. Genellikle kokusuz, koyu kızıl derecede süblimleşen ve suda az çözünen beyaz bir toz halindedir. İkisi kristalli olmak üzere 3 şekilde bulunur; soğukta stabil olan oktaedrik trioksit; 250°C'ye doğru oluşan prizmatik trioksit ve arsenik buharının 400°C'ye doğru yoğunlaşmasıyle elde edilen, renksiz ve yarı saydam cam şeklinde, billûrlaşmamış anhidrit. Bu madde soğukta, birbirine karışmış ufak kristallerin oluşmasından sonra yavaş yavaş saydamlığını kaybeder; o zaman, görünüşü dolayısıyle, porselanik anhidrit (trioksit) adını alır. Trioksit buharının yoğunluğu As_4O_6 formülüne tekabül eder. Arsenik trioksit, sıcakta hidrojen veya karbon etkisiyle indirgenerek arseniğe dönüşür. Çözündükten sonra, serbest oksijen tarafından değil de nitrik asit, klorlu su, hipokloritler gibi çeşitli oksitleyiciler tarafından oksitlenmeye uğratılır ve arsenik aside dönüşür. Arsenik trioksit bu özelliğinden dolayı klor ölçümünde kullanılır. Çözeltisi, serbest halde bulunmayan, fakat *arsenit* adındaki tuzları bilinen H_3AsO_3 *arsenyöz asit* ile aynı özellikleri gösterir. Bu yüzden gümüş nitratla sarı

renkte bir gümüş arsenit çökeltisi; bakır sülfatla da elma yeşili renginde (veya *Scheele yeşili*) bir bakır arsenit çökeltisi verir. Arsenik trioksit çok şiddetli bir zehirdir; görünüşü una benzediği, hiç koku çıkarmadığı ve belli belirsiz bir tadı olduğu için zehirlemelerde en çok bu madde kullanılır. Etkilerini gidermek için, hastayı kusturmak veya arsenik trioksitle çözünmeyen bir bileşik meydana getiren kireçli magnezya vermek gerekir.

Arsenik trioksit, sanayide metal sülfür veya arsenyosülfürlerin kavrulmasıyle elde edilir.

Arsenik anhidrit ve arsenik asit. Arsenik anhidrit, yani arsenik pentoksit As_2O_5, arsenik asidin koyu kızıl derecede ısıtılmasıyle elde edilen beyaz bir tozdur. Âdi arsenik asit, yani ortoarsenik asit H_3AsO_4 arsenik trioksidin nitrik asitle oksitlenmesinden elde edilir. Ortoarsenik asit, fosforik aside çok benzeyen üç değerli bir asittir ve fosforik asidin tuzları olan fosfatlarla izomorf olan tuzlar verir. Bu tuzların orto, piro veya metaarsenyat şekilleri bilinir.

Sadri Maksudî ARSAL

Arsenikli hidrojen. Formülü AsH_3 olan bu madde, bir hidrojen üretim aygıtında arseniğin herhangi bir oksidi işlem gördüğü zaman meydana gelir. Bu amaçla, doğrudan doğruya elde edilen çinko arsenyür Zn_3As_2 üzerine seyreltik sülfürik asit etki ettirilir.

Renksiz, sarmısak kokusunda, çok zehirli bir gazdır. Havada mavimtırak bir alevle yanar. Bu yanma sırasında, havada fazla miktarda oksijen varsa su ve arsenik trioksit; yeteri kadar oksijen yoksa arsenik verir. Alev, bir tabakla kapatılırsa oksijen azalacağı için, ikinci durum ortaya çıkar ve böylece parlak bir arsenik tabakası meydana gelir.

Arsenik ve bileşiklerinin kullanılması. Arseniğin tek başına kullanıldığı yerler pek azdır; sadece av tüfeği saçması yapmakta kullanılır. Buna karşılık bileşikleri, özellikle tıpta çok önemlidir. Parlak sarı renkte olan *orpiment* yani sarı zırnık, boyacılıkta kullanılır.

Arsenik, diş tedavisinde, diş sinirlerini öldürmek için karmaşık bir bileşim şeklinde kullanılır. Akciğer dokularına uygulanırsa, birkaç gün içinde o bölgede arsenikli bir nekroz yaratır, böylece ağrısız ameliyat yapılmasını sağlar. Arsenik trioksit, zehir olarak (fare zehiri) kullanılır; camları temizleyip parlatmağa yarar; *Scheele yeşili, Schweinfurt yeşili* (bakır aseto-arsenit) gibi bazı boya maddelerinin ve çeşitli boğucu gazların (klorarsinler) yapımında kullanılır. Kalsiyum ve kurşun arseniyatları böcekler yok edilir.

— Fizyol. *Normal arsenik.* Armand Gautier 1898-1902 yıllarında, organizmadaki nükleoproteik hücrelerin yapısındaki organik bileşiklerde, arseniğin eser halinde devamlı olarak bulunduğunu göstermiştir. Arseniğin organizmadaki fizyolojik rolü pek iyi bilinmemekle birlikte, katalitik olduğu sanılır.

— Toksikol. Arsenik trioksidin zehirleyici dozu, bir kilo ağırlık için 2 mg, yani 60 kg ağırlığında bir insan için 0,120 g'dır. *Klasik Marsh deneyi* ile arseniğin tanınması ve dozunun tayini için, organik madde parçalandıktan sonra, arsenikli bileşik arsenik veya arsenikli hidrojen verecek şekilde indirgenir. Ortaya çıkan arsenik, Bougault ayıracıyle, arsenikli hidrojen ise hipofosforik asitle tanınır. A. Gautier ve G. Bertrand tarafından geliştirilen bu usul, miligramın binde yarım (0,000 000 5 g) kadarı gibi çok az miktarda arseniğin teşhisine imkân verir.

Cribier metodu ise civa klorür (kalomel) çözeltisine daldırılan bir kâğıt parçasının, arsenikli hidrojen etkisiyle esmer-sarı bir renk alması esasına dayanır. Altı ay kadar silinmeden kalabilen bu leke, bilinen arsenik çözeltilerinin verdiği bütün diğer lekelerle karşılaştırılır. Bu metot, miligramın binde birini (0,000 001 g) gösterecek kadar hassastır.

Yavaş zehirlenme olaylarında arsenik daha çok kemiklerde ve saçlarda toplanır. *Askerî eczacı Griffon ve Barbaud*'nun uyarılmış radyoaktiviteye dayanan yöntemleri, saçlarda toplanan arseniğin teşhisini ve dağılımını incelemek imkânını verir. Saçların büyüme hızı bilinince zehirlenme tarihi de buradan yaklaşık olarak çıkarılabilir.

Arsenik arama usullerinin hassasiyet ve kesinlik derecesi ne olursa olsun, adlî tıp yönünden bir sonuca varmak oldukça güçtür. Çünkü, arsenik bazı ilâçlarda (anorganik bileşiklerde birkaç miligramlık dozlarda ve daha az zehirli olan organik bileşiklerde santigramlık dozlarda) kullanıldığı gibi yer kabuğunda da kilo başına yarım miligram (0,000 5 g) kadar bulunur. (Bk. BESNARD [*Marie*] *davası*.)

— Patol. Arsenikle zehirlenme iki şekilde olabilir: *şiddetli* ve *kronik*. Şiddetli zehirlenme çok defa bir tedavi hatası, bir kaza (şişelerde karışıklık) veya bir cinayet tertibi sonucu olur. Tipik vakalarda belirtiler, kolera hastalığını andırır. Bunlar şöyle özetlenebilir: boğaz ve yutağın büzülmesi, midede yanmalar ve daha sonra bulantı, kusma, karın ağrısı, bol ishal, şiddetli susama, kramplar, el ve ayaklarda soğuma; bazen de baş ağrısı, baş dönmesi, çırpınmalar gibi sinir sisteminde bozukluklar. Ölüm, kalp yetersizliğinden olur. Tedavi için midenin yıkanmasına, kusturucu ilâçlara (apomorfin, ipeka, fakat emetik değil) baş vurulur, hastaya magnezya veya kireç suyu aldırılır.

Kronik zehirlenme genellikle meslekî bir hastalıktır ve kimyagerlerde, boyalı kâğıt yapımında çalışan işçilerde, yapma çiçek üzerine çalışanlarda, boyacılarda, ölü hayvanları samanla dolduranlarda v.b. rastlanır. Bazen içinde arsenik bulunan besinlerden doğar (tarımda ve bağcılıkta arsenikli maddelerin kullanılması, hileli, karışık besinler).

Sindirim sistemindeki belirtileri, şiddetli zehirlenmede görülenlerden daha hafiftir: karaciğer şişer ve ağrır, kemik kangrenine varabilecek yaralarla birlikte nezle baş gösterir. Deride çeşitli sivilceler, purpura, yaralar meydana gelir. Kıllar ve tırnaklar düşebilir. Nihayet vücutta şişmeler, sarmısak kokulu ter boşanmaları, idrarda albümin, sinir iltihapları, hafif felçler görülür. Arsenik ile oksijenli ve kükürtlü bileşiklerinden ve çalışma esnasında elle dokunulan arsenikli hidrojenden ileri gelen hastalıklar, işçi sigortalarınca meslekî hastalık olarak kabul edilir.

◆ **Arsenikli** sıf. İçinde arsenik bulunan, arsenik bileşiği: *arsenikli hidrojen*. ‖ Arsenikle ilgili. ‖ İçinde arsenik bulunan arazi ve maden filizi için kullanılır. ‖ *Arsenikli deri*, deri tuzlandıktan yahut kurutulduktan sonra dezenfekte etmek üzere arsenik serpilir ve bu usulle bozulmaktan korunan derilere arsenikli ismi verilir. ‖ *Arsenikli ilâçlar*. Bk. ANSİKL. ‖ *Arsenikli kireçlik*, ıslatılmış büyük baş hayvan derileri kıllarının eritilmesi için hazırlanan kireçlik banyosuna sülfür arseniki (AsS_2) katılır, buna *arsenikli kireçlik* denir.

— ANSİKL. *Arsenikli ilâçlar* üç farklı gruba ayrılabilir: 1 — *Anorganik arsenikli ilâçlar*, arsenik trioksit, metal arsenit ve arsenyatları, arsenik iyodür. Çok zehirli olan bu maddeler, genel uyarıcıdır; arsenik, hücrenin normal unsurlarından olduğu için, hücrede bulunmadığı zaman arsenik trioksit, potasyum arsenit veya arsenyat çözeltileri ilâç olarak kullanılır; 2 — *çevrimsel olmayan (asiklik) organik arsenikli ilâçlar*, bunlar, evvelkilerden daha az zehirli olmakla beraber aynı amaçlar için kullanılır ve şırınga edilebilir (metal kakodilat veya metilarsinatlar); 3 — *çevrimsel organik arsenikli ilâçlar*, bu bileşiklerde arsenik üç veya beş değerlidir; içinde üç değerli arsenik bulunan ilâç olarak özellikle arsfenamin (yani 606) ile neoarsfenamin şırınga edilebilir; damardan şırınga edilen bu ilâçlar frengi tedavisinde kullanılır. Sulfarsenamin de adaleden şırınga edilir. Beş değerli arsenikli ilâçlar arasında uyku hastalığına karşı kullanılan sodyum anilarsinat, amipli dizanteri ve sıtmada ağızdan alınan asetarsol sayılabilir. (L)

ARSENİKO— (fr. *arsénico—*). Kim. Bir karışım veya bileşikte arseniğin varlığını gösteren önek. (L)

ARSENİKOFAJ i. ve sıf. (fr. *arsénicophage*). Kim. Arsenik yiyen, (*Eşanl.* TOKSİKOFAJ.)

— ANSİKL. Steiermark, Aşağı Avusturya ve Almanya'nın bazı bölgelerinde halkın bir kısmi, kuvvetlenmek, şişmanlamak, kadınlar da gençliklerini korumak amacıyle, hemen her gün, *hydrach* denilen arsenik tuzları alırlar. Bu tuzlar, daha çabuk semirmeleri için hayvanlara da verilir. Arsenikofajlar, alışkanlık sonucunda 15-20 sg arsenyöz asit alabilirler. (L)

ARSENİKOKSİT i. (fr. *arsénicoxyde*). Kim. İçinde arsenik trioksit bulunan minerallere verilen ad. (L)

ARSENİOS (1204'e doğr.-1273), İstanbul patriği (1255-1266). Theodoros II Laskaris onu oğlu İoannes IV'e vasi seçti. Arsenios, Mihail VIII'in (Palaiologos) ortak imparator olarak taç giymesini kabul etti; Mihail, genç İoannes IV'ün gözlerini oydurunca, Arsenios onu aforoz etti (1261). Bunun üzerine Arsenios, Mihail tarafından azledilerek (1266) Sivri (Oksiya) adaya sürüldü. (Bk. ARSENİOSÇULAR.) [L]

ARSENİOSÇULAR, 1266'da Mihail VIII Palaiologos tarafından azledilen patrik Arsenios'un bizanslı taraftarları. Arsenios'tan sonra gelen patrikleri tanımadılar. Aralarındaki bölünme, Andronikos II taraftarları ile Andronikos III taraftarları arasında savaş başlayıncaya kadar sürdü (1321). [L]

ARSENİT i. (fr. *arsénite*). Kim. Arseniyöz asidin tuzu.

— Miner. *Eşanl.* ARSENOLİT. (L)

ARSENİZM i. (fr. *arsénisme*). Patol. Bk. ARSENİK *zehirlenmesi*. (L)

Arsen Lüpen (*Arsène Lupin*), 1907'de, romancı Maurice Leblanc tarafından yaratılan roman kahramanı: her defasında polisin elinden kurtulmayı bilen centilmen ev hırsızı tipi. Maceraları, uzun bir roman dizisine konu olmuştur. (L)

ARSENNİKEL i. (fr. *arsennickel*). Bk. NİKELİN.

ARSENOBENZEN i. (fr. *arsénobenzène*). *Eşanl.* ARSFENAMİN. (Bk. ARSENİKLİ.) [L]

ARSENOİK sıf. (fr. *arsénoique*). Arsenikli organik bileşiklerin grup adı; azoik bileşiklere benzer; genel formülü; R—As=As—R''dür. (L)

ARSENOLAMPRİT i. (fr. *arsénolamprite*). İçinde bizmut bulunan tabiî arsenik. (L)

ARSENOLİT i. (fr. *arsénolite*). Tabiî arsenik oksit As_2O_3; kübik sisteme girer. (*Eşanl.* ARSENİT.) [L]

ARSENOMELAN i. (fr. *arsénomélane*). Kurşun arsenyosülfür. (*Eşanl.* SARTORİT veya SKLEROKLAZ.) [L]

ARSENOPİRİT veya **ARSENOSİDERİT** i. Bk. MİSPİKEL.

ARSENOSTİBİT i. (fr. *arsénostibite*). Miner. Hidratlı tabiî antimon arsenyatı. (L)

ARSENOTELLÜRİT i. (fr. *arsénotellurite*). İyi tanımlanmamış tabiî tellür arsenyosülfürü. (L)

ARSENURAN i. (fr. *arsénurane*). Tabiî uranyum arsenürü. (Çok ender bulunan bir mineraldir.) [L]

ARSENYAT i. (fr. *arséniate*). Arsenik asitten türeyen tuz: *kurşun, demir arsenyat* v.b. (Bk. ARSENİK.) [L]

ARSENYOFOSFAT i. (fr. *arséniophosphate*). Kim. Arsenyat ve fosfat bileşimi. (L)

ARSENYOMOLİBDAT i. (fr. *arséniomolybdate*). Kim. Arsenik asitten ve molibdik anhidritten türeyen karmaşık tuz: *Amonyum arsenyomolibdat, arseniğin dozunu belirtmeğe yarar.* (L)

ARSENYOPLEİT i. (fr. *arséniopléite*). Hidratlı tabiî manganez, magnezyum, kalsiyum, kurşun ve demir arsenyat. (L)

ARSENYOSİDERİT i. (fr. *arséniosidérite*). Bir araya gelmiş kütleler şeklinde rastlanan hidratlı demir ve kalsiyum arsenyat. (L)

ARSENYOSÜLFÜR i. (fr. *arséniosulfure*). Arsenik, kükürt ve bir metal bileşiği. (L)

ARSENYOTUNGSTAT i. (fr. *arséniotungstate*). Kim. Arsenik asit ve tungstik anhidritten türeyen karmaşık tuz. (L)

ARSENYÖZ sıf. (fr. *arsénieuse*). Kim. Arsenik trioksit'e veya türevlerine verilen ad; *arsenyöz asit*. (Bk. ARSENİK.) [L]

ARSENYÜR i. (fr. *arséniure*). Arseniğin basit cisimlerle verdiği bileşik: *hidrojen, nikel arsenyürü*. (L)

ARSES veya **OARSES,** Pers kralı, Artakserkses III Okhos'un oğlu. Kral olur olmaz, daha önce babasını öldürmüş olan Bagoas tarafından zehirlendi (M.Ö. 336). [L]

ARSEVEN (Celâl Esat), türk sanat tarihçisi, ressam ve tiyatro yazarı (İstanbul 1876). Sadrazam Ahmed Esat Paşanın oğlu. Mülkiye (1889), Harbiye (1891) ve Sanayi-i Nefise mekteplerinde okudu. 1906'da kolağası iken askerlikten ayrıldı. 1924-1941 Yılları arasında Güzel Sanatlar akademisi mimarî tarihi ve şehircilik öğretmenliği, Ankara şehri imar

Foto. Turgut Kut (MEYDAN)

müşavirliği ve Dârülbedayi müdürlüğünde bulundu. Bir ara siyasete girerek Giresun milletvekili oldu.

Resim alanında çok serbest bir fırça tekniğiyle yaptığı suluboya resimlerle dikkati çekti. Tiyatro ile de ilgilenen Arseven, çeşitli piyesler (*Selim-i Salis* [Salah Cimcoz ile]; *Bay Targan veya Büyük Turgut* [1936]; *Gökte Ararken*) ve operetler (*Saatçı, Büyük İkramiye, Şaban*) yazdı. Fakat, asıl büyük çalışmaları sanat tarihi alanındadır. Doğrudan doğruya resim tekniğiyle ilgili eserlerinden başka (*Resim Dersleri* [1895]; *Renkler ve Yağlıboya* [1900]), çeşitli lûgatler hazırladı (*Sanayi-i Nefise Istılahatı; Fransızcadan Türkçeye ve Türkçeden Fransızcaya Sanat Kamusu* [2 kısım bir arada, 1921-1922-1946]; *Fransızcadan Türkçeye Sanat Lûgatı* [1944]). Ayrıca, türk sanat tarihi üzerine çalışmaları (*Türk Sanatı* [1928], *L'Art Turc* [Türk Sanatı, 1939]; *des Arts Décoratifs Turcs* [Dekoratif Türk Sanatları Üstüne]; *Türk Sanatı Tarihi* [4 cilt, 1954-1964]) ve beş ciltlik bir *Sanat Ansiklopedisi* vardır (1943-1954, 1950-1958, 1965). [M]

ARSEVEN (Veysel), türk halk musikisi araştırıcısı, folklorcu ve besteci (Basarabya 1919). Gazi Eğitim enstitüsü müzik bölümünü bitirdi. 1947'den beri halk müziği üzerinde derleme ve incelemeler yapmakta, araştırmalarını çeşitli meslek dergilerinde yayımlamaktadır. *Karadeniz Bölgesi Halk Türküleri* (1948); *Çok Sesli Halk Türküleri* (1957); *Açıklamalı Halk Müziği Kitap ve Makaleler Bibliyografyası* adlı kitapları; ayrıca, halk müziği temlerinden yararlanarak meydana getirdiği yaylı çalgılar için üç suit, Büyük orkestra için koreografik halk oyunları suiti bestelemiştir. (M)

ARSFENAMİN i. (fr. *arsphénamine*). Diaminodehidroksiarsenobenzen diklorhidrat'ın ticaretteki adı. Frengi tedavisinde kullanılan ilk arsenikli ilâçlardan biridir. (L)

ARSIULUSAL sıf. (Kural dışı yapılmış yeni kelime; bugün kullanılmıyor). Bk. MİLLETLERARASI.

ARSIZ i. (ar. *ār*, utanç ve türk. olmz. eki *-sız*'dan *ārsız*). Utanması olmayan [kimse]: *Bu arsızın o damar zaten eksik alnından* (M. Â. Ersoy). || [Bitkiler için] Yerini yadırgamayan, çabuk boy atıp üreyebilen. || Sıf. Sırnaşık: *Ne arsız gönlüm var benim. Etrafımdaki insanları ne kadar çabuk seviyorum* (R. N. Güntekin). || Terbiye görmemiş, şımarık: *Arsız çocuklar gibi hem ağlayıp hem kaçıyor, hem taş atıyorlar* (A. Hâmid).

— DEY. *Arsız pirsiz*, utanması olmayan.

◆ **Arsız arsız** zf. Utanmaz bir şekilde; sırnaşarak: *Ben biriyle konuşurken arsız arsız ağzımın içine bakıp durma demedim mi sana* (A. K. Tecer). *...ahretlik arsız arsız sırnaşmağa ve el şakaları yapmağa başlayınca ne olacağı malum* (R. N. Güntekin).

◆ **Arsızlık** i. Utanmazlık, şımarıklık: *Zarafet zanneylediği arsızlıkların nasıl farkına varamıyor* (Ahmed Midhat).

— DEY. *Arsızlık etmek*, yüzsüzce davranmak, utanmamak, sıkılmamak. (M)

ARSIZLANMAK veya **ARSIZLAŞMAK** dönşl. f. Utanmaz, arsız, yüzsüz, şımarık bir hale gelmek. || Arsızlık etmek. (M)

ARSİN, Doğu Karadeniz bölümünde Trabzon iline bağlı ve il merkezinin 22 km doğusunda bir ilçe merkezi; 4 028 nüf. İlçede (169 km², 30 304 nüf.) 22 köy vardır. Mısır, tütün, çeşitli meyve üretimi. Arsin, Trabzon merkez ilçesine bağlı bir bucak iken 1959'da ilçe haline getirildi. (M)

ARSİN i. (fr. *arsine*). Kim. Hidrojenin yerine karbon köklerinin geçmesiyle, arsenik hidrür AsH_3'ten türeyen maddelere verilen ad.

— ANSİKL. Yapıları bakımından *arsinler*, aminlere benzer. Arsin'in birincil, ikincil, üçüncül bileşikleri bilinir; ancak bu bileşikler bazik değildir; yalnız dördüncül arsonyum hidroksit bir bazdır. *Birincil arsinler*, $RAsH_2$, genellikle *diklorarsinler*'in $RAsCl_2$ veya *arsonik asitlerin* $RAsO(OH)_2$ indirgenmesiyle elde edilir. *Metilarsin*, CH_3AsH_2, 2°C'de, *etilarsin*, $C_2H_5AsH_2$, 36°C'de kaynar. Bu bileşikler çok zehirlidir; klor etkisiyle diklorarsin, oksitlenmeyle arsonik aside dönüşür. *İkincil arsinler* $(R)_2AsH$, *klorarsinlerin* $(R)_2AsCl$ veya *arsinik asitlerin* $(R)_2AsOOH$ indirgenmesiyle elde edilir. *Dimetilarsin* $(CH_3)_2AsH$, 37°C'de kaynar. *Difenilarsin* $(C_6H_5)_2AsH$, ancak düşük basınçta (20 mm'de, 163°C'de damıtılabilir. İkincil arsinlerin oksitlenmesi, *hidroksilarsinler* $(R)_2As\ OH$, dört ornatmalı *hidrarsinler* $(R)_2AsAs(R)_2$ (bk. KAKODİL) veya arsinik asitler verebilir. *Üçüncül arsinler*, arsenik triklorürün metalik türevlere (organomagnezyumlar) etkisiyle meydana gelir: bu olay sırasında ayrıca *ikincil klorarsinler* ile *birincil diklorarsinler* oluşur. Üçüncül arsinler çok stabildir ve arsenikli çeşitli organik bileşiklerin pirojenasyonu sırasında meydana gelir; oksitlenerek, *arsinoksitleri* $(R)_3AsO$ verirler. *Dördüncül arsonyum halojenürler*, üçüncül arsinlere, halohidrik eterler katılarak elde edilir. Bunlar suda çözünebilen tuzlardır; msl. $(R)_4As^+$, Cl^-. Adı geçen bileşikler, gümüş oksit etkisiyle çok kuvvetli bir baz olan *dördüncül arsonyum hidroksidi* $(R)_4As^+$, OH^- açığa çıkarırlar. Bugün Birinci Dünya savaşında kullanılan veya daha sonraları bulunan boğucu gazlar genellikle arsin adı altında toplanır. Bunlardan bazıları basit fonksiyonlu arsinler, birçoğu da karma fonksiyonlu klorarsinlerdir (*klorodihidrofenarsazin, levisit,* v.b.) [L]

ARSİNİA. Esk. coğ. Ergani'nin eski adı. (M)

ARSİNOE. Esk. coğ. Anadolu'da Dağlık Kilikia bölgesinde bir şehir. Anemurion'dan (Anamur) Kelenderis'e (Gilindire) giden yol üzerindedir. Kalıntıları Anamur'un doğusundaki Softakalesi'nin güneyinde yer alan Maraş köyü civarındadır. (M)

ARSİNOE, makedonyalı Philippos II'nin nikâhsız karısı, daha sonra Lagos'un karısı ve Ptolemaios I'in annesi. (L)

ARSİNOE I, Mısır kraliçesi. Trakyalı Lysimakhos'un kızı, Ptolemaios III Euergetes'-in anası. Henüz çocuk yaşta iken Ptolemaios II Philadelphos ile evlendi (en geç M.Ö. 281). Üvey anası ve rakibesi Arsinoe II'nin kıskançlığı yüzünden bir komploya karıştı. Sürgüne mahkûm oldu ve ölünceye kadar Koptos'ta kaldı. — **Arsinoe II** *Philadelphos,* Mısır prensesi, Ptolemaios Soter'in kızı (doğ. M.Ö. 316'ya doğr.). İlk kocası trakyalı Lysimakhos idi; sonra üvey kardeşi Ptolemaios Keraunos ile, daha sonra da üvey kızı Arsinoe I'i sürgüne göndererek öz kardeşi Ptolemaios II Philadelphos ile evlendi. *Aphrodite Zephyritis* adı altında tanrılar katına yükseldi ve birçok şehre kendi adını verdi. — **Arsinoe III,** Ptolemaios III Euergetes'in kızı. Kardeşi Ptolemaios IV Philopator ile evlendi, onunla birlikte Raphia savaşına katıldı, Büyük Antiokhos'un yenilmesinde rol oynadı. Saray gözdelerinden Agathokleia'ya gönlünü kaptıran kocası tarafından öldürülmüştür (204). — **Arsinoe IV,** Ptolemaios XII Auletes'in kızı ve Kleopatra'nın kız kardeşi. Vasileri olan Sezar, Mısır'ı Kleopatra'ya, Kıbrıs'ı da Arsinoe'ye verdi. Bu durumdan memnun olmayan Arsinoe, kuvvetleriyle Kleopatra'ya saldırdı ise de yenildi. Doğuya sürüldü ve Antonius tarafından öldürüldü (M. Ö. 41). [L]

ARSİNOEİA. Esk. coğ. Ephesos'un adı. M. Ö. III. yüzyılda Ephesos'u kuran Lysimakhos'un karısının adını verdiyse de, Lysimakhos'un ölümünden sonra şehir yine *Ephesos* adını aldı (M.Ö. 281). [M]

ARSİNOİTERYUM i. (*Arsinoe*, Mısır prensesi ve yun. *therion*, vahşî hayvan). İlginç bir memeli hayvan fosili. Fayum'da (Mısır) oligosen tabakasında bulunmuştur.

— ANSİKL. *Arsinoiteryum*, büyük bir gergedan büyüklüğünde idi. Kafatasında birbirine paralel iki kocaman burun boynuzu ve iki küçük alın boynuzu vardı. Dişleri tam ve aralıksız idi. Bacakları, filinki gibi kalın ve tıknazdı. (L)

ARSİNOİTES NOMOS (ARSİNOE *eyaleti*), yunan-roma devrinde, Arsinoe II'nin şerefine Mısır'ın Fayum eyaletine verilen ad. Bugün bilinen yunan ve latin papirüslerinin çoğu orada bulunmuştur. (L)

ARSLAN i. Bk. ASLAN.

ARSLAN ARGUN, sultan Alparslan'ın oğlu (öl. 1096). Melikşah'ın 1092'de ölümü üzerine Merv, Belh, Nişabur ve Horasan'ın diğer şehirlerini ele geçirdi. Fakat iktidarını kuvvetlendiren selçuklu sultanı Berkyaruk, Arslan Argun'a karşı faaliyete geçti. Ona karşı gönderilen kuvvetlerin başında Alparslan'ın oğlu Böribars bulunuyordu. Arslan Argun, bu gelen kuvvetleri bozguna uğrattı.

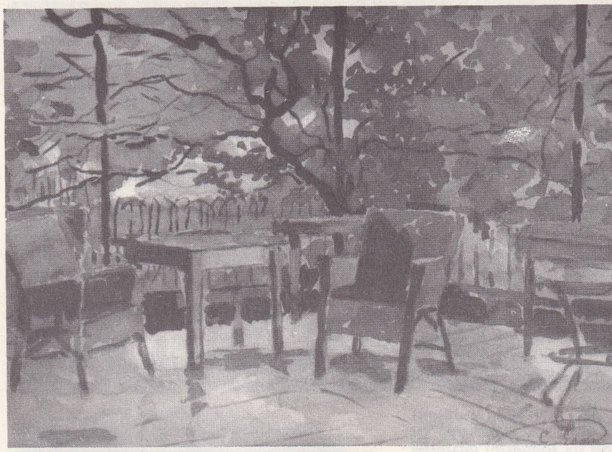

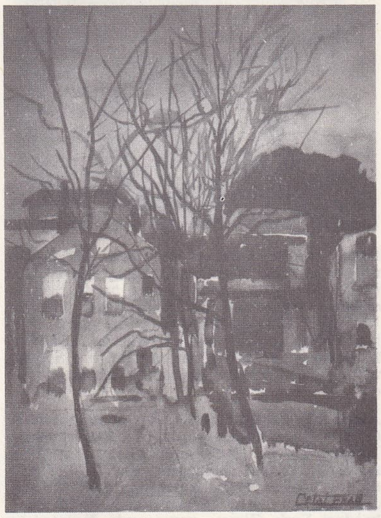

Celâl Esat ARSEVEN'den suluboya «Taraça» ve «Peyzaj» (N. Berk koleksiyonu)

Bir sene sonra da kölelerinden biri tarafından öldürüldü. (M)

ARSLAN BABA veya **BÂB ARSLAN,** Türkistan evliyası Ahmed Yesevî'yi, Batı Türkistan'da, Sayram'da (Isficab) yetiştiren mutasavvıf. (Tahminen Otrarlı ve VI. yy.) Hayatı menkıbelerle doludur. Ashabın ileri gelenlerinden olduğu söylenir. Dört yüz yıl yaşadığı rivayet edilir. Türkistan'ın en büyük mutasavvıfı ve şairi olan Yesevî'ye hoca olması şu efsaneye bağlıdır: Hz. Muhammed'in gazalarından birinde aç kalan savaşçılar Peygamber'den yiyecek isterler. Cebrail, Hz. Muhammed'in duası ile onlara hurma getirir. Hurmaların biri tabaktan yere düşer, Cebrail, düşen hurmanın Türkistan'da Ahmed Yesevî'nin kısmeti olduğunu söyler. Hz. Muhammed «her mal sahibine iletilmelidir; bu hurmayı yerine kim götürecek» diye sorar. Arslan Baba bu göreve gönüllü çıkar ve 400 yıl sonra Yesi kasabasında, okula giden Ahmed Yesevî ile karşılaşır. Çocuk, Arslan Babayı görünce «Ey hocam, emanetiniz nerede?» diye sorar. Böylece tanışırlar ve beraber bir yıl çalışırlar. Bir yılın sonunda Arslan Baba ölür. (ML)

ASLAN BEY Melik, Dülkadiroğulları beyi (öl. Elbistan 1465) Süleyman Beyin oğlu. Babası ölünce yerine bey oldu (1454). Akkoyunlu hükümdarı Uzun* Hasan ile uzun süre mücadele etti. Kardeşi Budak Beyin teşviki ile gönderilen bir fedai tarafından öldürüldü. (M)

ARSLAN bin SELÇUK Yabgu, Selçukluların atası olan Selçuk'un büyük oğlu (öl. 1039). Adı bazı eserlerde İsrail olarak geçer. Kendisine *Yabgu** unvanı verilmiştir. Selçuklular X. yüzyılın başlarında Nûr-Buhara bölgesine yerleşmişlerdi. Bu sıralarda Arslan Yabgu ailenin başkanıydı. Etrafında kalabalık bir süvari topluluğu olduğu için komşu hükümdarlar kendisinden çekiniyor-

ARSİNOE II Philadelphos (Vatikan müzesi)

Foto. MEYDAN; Anderson-Giraudon (LAROUSSE)

ARSLANTEPE (Malatya) yukarıda, kral Habaruda'ya ait av sahnesini gösteren taş kabartma (Geç Hitit devri); yanda, **arslan** heykeli (E. Akurgal'dan); aşağıda, kral Tarhunza'nın heykeli (Geç Hitit devri)

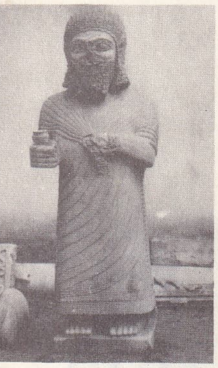

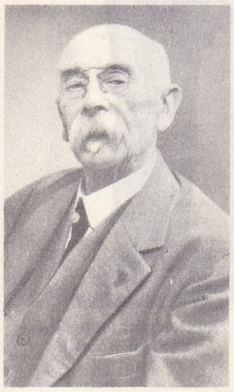

Arsène d'ARSONVAL

lardı. 1025'te Gazneli Mahmud Maveraünnehr'e gelerek Karahanlılardan Kardi Han ile bir antlaşma yapmış ve bu arada Selçukoğulları meselesini de görüşmüştü. Sultan Mahmud, 1029'da hazırladığı bir planla Arslan Yabgu'yu esir aldı. Ailesi ve adamları Horasan'a yerleştirildiler. Arslan bin Selçuk, uzun süre Kalincar kalesinde hapis yaşadı. (M)

ARSLAN GİRAY HAN, Kırım hanlarından (1702?-Kırım'da Kavşan 1767). Devlet Giray Hanın oğlu ve Hacı Selim Giray Hanın torunu. Girayların geleneğine göre Çerkes Seydî Bey kabilesi beyinin yanında büyüdü. Amcası Kaplan Giray zamanında Nureddinlik*, kardeşi Feth Giray zamanında Kalgaylık* yaptı. Kardeşi hanlıktan azledilince o da kalgaylıktan ayrılıp birlikte Vize'ye geldi; Selim Giray ölünce han seçildi (1747); dış siyasette Rusya ve Lehistan ile dost geçindi; birinci hanlığı mart 1756'da azil ile son buldu; önce Sakız adasında sonra Gelibolu'da oturmağa memur edildi. İkinci defa 1767 Martında han oldu, aynı yıl Kavşan'da öldü. Bahçesaray'da Han camii yanında bir medrese ve bir okul ile Vize'deyken Ergene suyu üzerinde bir köprü, Kırım'da çeşitli yerlerde çeşmeler yaptırdı. Mezarı, Bahçesaray'da Han camii yakınındadır. (M)

ARSLAN HATUN, selçuklu sultanı Tuğrul Beyin kardeşi, Çağrı Beyin kızı (XVI. yy.). Öbür adı Hatice'dir. 1059'da abbasî halifesi El-Kaimbiemrillâh ile evlendi ve bir oğlu oldu. Kaimbiemrillâh ölünce 1076'da bir başkasıyle evlendi. (M)

ARSLANKAYA, ilkçağlarda, Hititlerden sonra, Anadolu'da kendine has bir medeniyet kurmuş olan Frigyalıların yaptıkları bir kaya anıtının adı. Frigya kaya anıtları genellikle Eskişehir-Afyonkarahisar bölgesinde toplanmıştır, mezar ve kült anıtı olmak üzere iki bölüme ayrılırlar. Arslankaya, Afyon iline bağlı Leğen köyünün yakınlarında tabiî bir kayanın yüzü yontularak meydana getirilmiştir. Kayanın yüzünde anıt niteliğinde bir yapının cephesi tasvir edilmektedir, bu cephe çeşitli kabartmalar ile süslenmiştir. Kaya yüzünün en alt kısmının ortasında kapı şeklinde işlenmiş bir niş vardır. Yüksekliği 2,37 m olan bu nişin içinde iki aslan tarafından çevrelenmiş anatanrıça Kybele'nin kabartması bulunur. Nişin yan ve üst kısımları geometrik motiflerle süslüdür. Daha yukarıda, bir üçgen yapan alınlığın kenarında frig yazıları ve iç kısmında da iki sfenks kabartması yer alır. Ayrıca yapı cephesinin dışında kalan kaya yüzlerine bazı aslan kabartmaları işlenmiştir. Arslankaya anıtını süsleyen heykellerin yüzleri zamanın etkisiyle oldukça hırpalanmışsa da anıt, genel yapısı bakımından frig kült anıtlarının en önemlilerinden biri olma niteliğini muhafaza eder ve son incelemelere göre, M.Ö. VI. yüzyılın ortalarına tarihlenmesi mümkündür. (M)

Arslanlı i. Nümism. Osmanlı imparatorluğunda kullanılan gümüş sikkelerden birinin adı. (**Esedî, Ebukeş** de denir.) Solakzade'nin bildirdiğine göre Selim I devrinde (1512-1520) bir kuruş (Riyal kuruş) 40, bir Arslanlı (Esedî) 35 akçe'ye geçiyordu. Tavernier, üzerinde Hollanda Arslanı bulunan Felemenk dolarlarına Esedî veya Arslanlı adı verildiğini kaydeder. Bunların ağırlığı aşağı yukarı 25 ilâ 25,70 gram arasında değişebilmektedir. Mehmed IV zamanında (1648-1687), hileli sikkeler yüzünden muamelelerde güçlükler ortaya çıktı. Bu tarihte Riyal kuruş 80, Arslanlı (Esedî) 70 akçe değerindeydi. Süleyman II zamanında (1687-1691), Esedî 160 menkur (mangır); Ahmed II zamanında (1691-1695), bir Esedî 120 akçe oldu. Mustafa II zamanında (1695-1703) ve 1696 senesinde Hükûmet bu yabancı gümüş sikkesini osmanlı sikkesine değiştirerek hazineye bir miktar gelir sağlamak istedi. Bu amaçla bunları İstanbul, Edirne, İzmir ve Erzurum darphanelerine gönderdi ve Arslanlı kuruş (Riyal) üzerindeki yazıları sildirterek bir yüzüne «Sultan el-Berreyn» yazısını, diğer yüzüne Mustafa II'nin tuğrası ile «Konstantiniye» ve «1106» tarihini koydurttu. (M)

ARSLAN PAŞA, Mehmed III devri osmanlı valilerinden. 1600'de Yanya valisi oldu, 1788'e kadar oğulları da bu görevde kaldılar. Yanya kalesi yakınında ve Aya Yani (İoannes) manastırının bulunduğu yere kendi adıyle anılan bir cami yaptırdı. Hayırseverliğiyle meşhurdu. Yanya'ya çok hizmet etmişti. (M)

ARSLAN PAŞA Yahya Paşazade, osmanlı devlet adamlarından (?-1566). Dedesi Yahya Paşa Fatih devri ileri gelenlerindendi. Babası Mehmed Paşa ise Macaristan savaşlarında bulunmuş, bir aralık, Budin ve Belgrad beylerbeyi olmuştu. Arslan Paşa 1537'de Payega sancak beyi oldu; sonra İstolni-Belgrad (Stuhlweissenburg) sancak beyliğinde bulundu; 1564'te Budin beylerbeyi oldu. 1566 Zigetvar seferinde bir sınır kalesinin düşman eline geçmesine sebep olduğu, verilen emirleri yerine getirmediği için sadrazam Sokullu Mehmed Paşanın emriyle idam edildi. Arslan Paşaya ölçüsüzlüğünden ötürü *Deli* lakabını takmışlardı. (M)

ARSLAN ŞAH, Anadolu Selçuklu sultanı Kılıç Arslan II'nin oğlu (XII. yy.). Gençlik yıllarını sarayda geçirdi, askerî seferlere katılmadı. Sultan Kılıç Arslan 1185 yılında türk geleneklerine uyarak memleketini 11 oğlu arasında bölünce Arslan Şaha Niğde düştü. 1192 Yılında babasının ölümünden sonra kardeşler arasında başlayan taht kavgalarına Arslan Şah katılmadı. Önce Gıyaseddin Keyhüsrev'in sultanlığını tanıdı, sonra, 1197'de onu yenen ve Konya tahtını eline geçiren Süleyman Şahın hükümdarlığını kabul etti. 1205'te Keyhüsrev'in tekrar tahtı eline geçirmesi üzerine Arslan Şah bu defa da ona bağlılığını bildirdi. Bundan sonraki hayatı hakkında bilgi yoktur. (M)

ARSLAN ŞAH I, Kirman Selçukluları hükümdarlarından (öl. 1142). Bu sülâlenin ikinci hükümdarı Kirmanşah'ın oğlu. 1101 Yılında İran Şah'ın öldürülmesi üzerine tahta geçti. Arslan Şah devri Kirman Selçuklularının en parlak devridir. İçeride sükûneti sağladı ve birçok imar faaliyetine girişti. Büyük Selçuklu sultanı Muhammed'in kızıyle evlendi ve son yıllarında bu hanımın tesiri altında kaldı. Bu sebeple başka bir hanımdan olan oğlu Muhammed tarafından tahttan indirilerek hapsedildi ve hapisteyken öldü. (M)

ARSLAN ŞAH II, Kirman Selçuklu hükümdarlarından (öl. 1177). 1169'da babası Tuğrul Şah'ın ölümü üzerine taht için kardeşi Behram Şah ile mücadeleye girişti. Behram Şah'ı yenip saltanatı ele geçirdi. Fakat kardeşi Horasan'da topladığı yeni kuvvetlerle Arslan Şah'ı yenmeği başardı. Bu sefer Arslan Şah büyük selçuklu sultanından ve Azerbaycan atabeyi İldeniz'den yardım alarak tahtı yine ele etti. Saltanat süresi taht kavgalarıyle geçtiği için bir varlık gösteremedi. (M)

ARSLAN ŞAH bin MESUD, Gazneliler devleti hükümdarlarından (öl. 1119). Babası 1115'te ölünce tahta geçti ve kardeşlerini hapsettirdi. Kardeşlerinden Behram Şah kaçmayı başardı ve selçuklu hükümdarı sultan Sancar'a sığındı. Sancar, ihtarlarını dinlemeyen Arslan Şahın üzerine yürüdü. 1116'da Gazne'ye girdiği zaman Arslan Şah Hindistan'a kaçtı. Sancar'ın çekilmesi üzerine tekrar Gazne'ye döndüyse de selçuklu ordularının Gazne üzerine yürüdüğünü öğrenince ikinci defa kaçmağa mecbur kaldı. Fakat gizlendiği yerde yakalanarak Behram Şaha getirildi ve onun emriyle boğduruldu. (M)

ARSLAN ŞAH bin TUĞRUL, Irak Selçuklu hükümdarlarından (1133-1177). Babası öldüğü zaman küçük bir çocuk olan Arslan Şah, amcası sultan Mesud tarafından Tekrit kalesine hapsedildi. Yirmi yıl Tekrit'te hapis kaldı. 1154'te sultan Muhammed'in halife Muktefi ile yaptığı savaşa katıldı ve yenildi, bunun üzerine halifeye sığınarak onun izniyle üvey babası Azerbaycan atabeyi İldeniz'in yanına gitti. Sultan Süleyman Şah tarafından veliaht tayin edildi; onun öldürülmesi üzerine 1161 yılında sultan ilân edildi. Arslan Şah tahta geçtikten sonra daima İldeniz'in etkisi altında kaldı. Bu sırada kendisine karşı çıkan isyanları İldeniz ile birlikte bastırdı ve Gürcü kralı Georgi III'ü yendi. Atabey İldeniz'in 1175'te ölümü üzerine oğlu Pehlivan Muhammed, kendisini sultana atabey tayin ettirdi. Sultan Arslan Şah üvey kardeşi Pehlivan'a karşı harekete geçti, fakat sonradan barıştı. Hükümdarlığı devresinde daima atabeylerinin tahakkümü altında yaşayan Arslan Şah, karar ve iradeden yoksun, sefahate düşkün, hasta mizaclıydı. (M)

ARSLANTAŞ, asurca **Hadatu,** Suriye'de, Karkamış'ın doğusunda, Arappınar istasyonunun 9 km güneydoğusunda bir yer. Burayı ilk defa 1850'de F. R. Chesney gördü ve tanıttı. 1886'da Osman* Hamdi Beyin yaptığı araştırmada bulunan kabartmalar İstanbul'daki Arkeoloji müzesindedir. 1928'de Thureau-Dangin ile J. Darous'nun başkanlık ettiği bir fransız heyeti, Asur şehrinin bir kısmını (saray, tapınak, sur) ortaya çıkardı. Şehir, biri yarım ay şeklinde uzun, diğeri küçük iki tepe ve bir aşağı şehirden meydana gelir. Höyüğün uzunluğu 175 m, yüksekliği 8 m'dir. Şehri çeviren kuleli ve üç kapılı sur kerpiçten ve 4 m kalınlığındadır; temelleri taştandır. Doğu kapısında iki aslan, şimdi İstanbul Arkeoloji müzesinde olan kabartma levhalar ve kırık aslan heykelleri batı kapısından çıkartılmıştır. Şehrin kuzeyinde, helenistik bir tapınağın kalıntıları altında Tiglatpileser III'ün sarayı vardır. Bu saray, kenar duvarları 150 m olan bir dikdörtgendir. Alışılagelen bir tarzda yani bir avlunun etrafında sıralanmış yapılar, duvarları resimlerle süslenmiş kral daireleri ve taht salonu görülür.

Sarayın doğusunda, içinde altınla kaplı sayısız fildişi levhalar bulunan küçük bir saray daha yer alır ve M.Ö. IX. yüzyıla tarihlenir. Bu levhalar, Dımışk kralı Ben Haded III'ün, Asur kralı Adad Nirari III'e (809-782) sunduğu eşyaların süslemesinde kullanılmıştır. Ayrıca Fenike-Kıbrıs sanatçılarının eserleri de vardır. Harap olan tapınak ise Tiglatpileser III (745-725) tarafından tanrıça İştar sefine yapılmıştır. Diğer yapılara ait boğa heykelleri, Adad steli gibi kalıntılar da ele geçmiştir. (M)

ARSLANTAŞ, bugün Eskişehir-Afyonkarahisar yakınlarında görülen Frigya kaya anıtlarından bir mezar anıtının adı. Arslantaş anıtı, bir Frigya kült anıtı olan Arslankaya*nın yakınında, 10,50 m yükseklikte bir kayanın ön yüzü yontulmak suretiyle meydana getirilmiştir. Kayanın ortasında dikdörtgene yakın bir şekilde, kayanın içine doğru oyulmuş mezar yeri bulunmaktadır. Bunun iki tarafına ikişer aslan kabartması işlenmiştir. Alt taraftaki aslanlar daha küçük ve sakin görünüşlüdür, üsttekiler ise büyük ve azametli bir ifade taşır; büyük ağızları iyice açılmış, kaşları kuvvetle gerilmiş ve ön ayakları mezarın giriş kapısını korur vaziyette üst köşelere dayanmıştır. Arslantaş mezar anıtı son incelemelere göre M.Ö. VI. yy. ın başlarına tarihlenebilir. (M)

ARSLANTEPE, Malatya'ya 6 km uzaklıkta bir höyük. İlk defa köylüler tarafından bulunan (1894) höyükte L. Delaporte yönetiminde bir fransız heyeti kazı yaptı (1932-1933, 1938). Bunu C. Schaeffer'in çalışma-

Foto. Basın-Yayın Foto-Film (*MEYDAN*) ; *Manuel* (*LAROUSSE*)

ları takip etti (1946, 1948). Kazılar sonucunda M.Ö. III. ve II. binyıla tarihlenen höyükte yerli medeniyet izlerinden başka, İç Anadolu, Kuzey Suriye, Mezopotamya ve İran kültürleri ile yakınlık gösteren süslü vazolar bulunmuştur. Arslantepe'nin en büyük yapısı, M.Ö. XII. yy. başlangıcına ait olan saraydır. Sarayın kapısındaki yarım aslan kabartmaları ve kral ve kraliçeyi tanrılara içki sunarken tasvir eden ortostatlar ilgi çekicidir. Hitit metinlerinde geçen İlluyanka yılanı efsanesi konu alınarak, tanrılar ile yılan arasındaki mücadele anlatılmıştır. Bu yapıdan ayrı, tek kabartma parçalar bulunmuştur ve bunlarda fırtına tanrısı, dağlar üzerinde duran boğa, kanatlı demonlar ve av sahneleri gibi konular tasvir edilmiştir. Arslanlı kapının ortostatlarının üslûp yönünden Büyük Hitit çağı ile Geç Hitit çağı arasındaki bir devreye (M.Ö. XI. yy. a) ait olması mümkündür. Fakat M.Ö. VIII. yy. a ait kral heykeli de bulunmuştur.

Arslantepe eserleri İstanbul ve Ankara Arkeoloji müzelerinde bulunmaktadır. (M)

ARSLANYAN (Viçen), ermeni asıllı türk ressamı (İstanbul 1865-ay.y. 1935). Osman Hamdi Beyin müdürlüğü devrinde Sanayii Nefise mektebinde çalıştı, uzun yıllar Galatasaray lisesinde resim öğretmenliği yaptı. En başarılı eserleri, Şevket Dağ'ın üslûbuna uygun cami içleridir. (M)

Ars Longa, vita brevis (lat. dey.), *sanat uzun, ömür kısadır* anlamına gelir. Hippokrates'in ilk aforizminin latince karşılığıdır. (L)

Ars Magna veya **Ars Lullana,** XIII. yy. ispanyol filozofu Raimundo Lulio'nun eseri. Birçok yazısında açıkladığı düşünme yöntemini bu eserde özetlemiştir. Birtakım hatırlama tekniklerinin yardımı ile meydana getirilen bu eser, 1516'da çıktı ve büyük bir coşkunlukla karşılandı. Bir ansiklopedi denemesi olan bu kitap, on altı bölümden meydana gelir. Bu bölümlerin her kesimi ayrı bir ilme ayrılmıştır. (L)

Ars Nova, batı polifoni okulunun ikinci devresine verilen ad. Bu devrenin başlangıcı şu özellikleri gösterir: 1° ikili ölçüler tekrar kullanılmağa başlar; 2° modus deyimi anlam değiştirir (uzun'un iki veya üçe bölünmesi); 3° motet'lerde tenor ses (hattâ diğer seslerde) izoritme yönelir; 4° notaiama, yeni kısa değerler ve kırmızı (veya mavi) notalarla zenginleşir; 5° ölçü işaretleri ortaya çıkar. Bu *objektif* belirtiler, 1300 civarında ve Fauvel'in romanında (1316'da tamamlandı) görülür. Ars Nova'nın fransız kuramcıları şunlardır: Philippe de Vitry, Johannes de Muris ve Jacques de Liège (XIV. yy.), Prosdocimus de Beldemandis, Tinctoris (XV. yy.). Fransız tekniği, yalnız izoritmik motetler (Philippe de Vitry), birçok isimsiz parça ve bestesiyle (Tournai'nin *Missa*'sı) değil, önemli kısmı 1340-1380 arasında meydana gelen Guillaume de Machaut'nun lirik eseriyle de gelişmiştir. Çağdaş ve halefleri (Bande Corder, Senlèches, v.b.), dominant-tonik ilişkisinin ve majör üçlü ıskalalarının birlikte kullanılmasıyle, Machaut'nun modern tonalite alanında giriştiği öncü hareketi daha belirli bir hale getirmişlerdir. (L)

ARSONVAL (Jacques *Arsène* D'), fransız fizikçisi (La Borie 1851-ay.y. 1940). Collège de France'da Claude Bernard'ın asistanı. Tıp hekimi (1876) ve Collège de France'ın biyoloji-fizik laboratuvarı müdürü (1882). Deneysel tıp derslerinde öğretmen yardımcılığı yaptıktan sonra Claude Bernard'ın yerine profesör oldu (1894). Tıp akademisi (1888) ve İlimler akademisi (1894) üyesi. Çizgili kaslardaki mekanik, fizik ve elektrik olaylarını inceleyerek ortaya koyduğu buluşlar, biyolojik-fiziğin dönüm noktası oldu. Elektrokapiller motor rolünü oynayan kaslar (Lippmann tarafından bulunan olay) üzerindeki teorisi ünlüdür. Bu teori, canlıların, enerji yaratma bakımından termik motorlara tamamıyle benzetilemeyeceğini, ama elektrik gücüyle işleyen makinelere benzetilebileceğini ortaya koyar. Arsonvalizasyon adıyle tanınan ve her yerde uygulanan tedavi yöntemi, Arsonval'in, yüksek frekanslı akımların iyileştirici etkisi üzerinde yaptığı çalışmalara dayanır. Yöntemin ilk tıbbî uygulaması, haziran 1895'te Hôtel-Dieu'de yapıldı. Bu araştırmalar sırasında, Arsonval, birçok fizik cihazı yaptı. Telefonu ve mikrofonu mükemmelleştirdi; kutuplaşmayan bir pil icat etti. 1882'de Deprez âletini hareketli kadranlı ve düzensiz devirli bir galvanometreye çevirdi; miyofonu v.b. yaptı. Sıvı havayı muhafaza için çift cidarlı ve cidarları arasında boşluk bulunan şişeyi icat etti. (L)

Arsonval tedavisi, (fransızcası, *arsonvalisation*), vücutta ısı meydana getirmek için yüksek frekanslı, yüksek voltajlı fakat düşük şiddette elektrik akımının tedavi maksadıyle kullanılması.

— ANSİKL. Profesör d'Arsonval, yüksek frekanslı akımı tedaviye sokmuştur. Frekans saniyede birkaç yüzbin kadardır. Bu miktar, sinir ve kaslara göre en yüksek frekansların da çok üstündedir. Bazı hastalıkların tedavisinde Arsonval sisteminin yerini diyatermi almıştır. (L)

ARSONYUM i. (*ars[enik]* ve *[am]onyum'*-dan). Amonyuma benzer kök; tek değerli dört hidrokarbon grubuyle birleşmiş arsenikten meydana gelir. (L)

ARSUF, İsrail devletinde bir yer (bugün Tel-Arşaf). Akdeniz kıyısında, Tel-Aviv'in kuzeyinde. Eski adı *Apollonia* idi. Geleneğe göre, Süleyman zamanındaki *Asor* şehrinin bulunduğu yerde kurulmuştur. M.S. 57'de yeniden yapıldı. Haçlı seferleri sırasında *Arsur* veya *Arsuffum* adını aldı. Baudouin I 1101'de burayı ele geçirerek Arsur derebeyliğinin merkezi yaptı. Selâhaddin Eyyubî'nin zaptettiği, Aslan yürekli Richard'ın 1191'de tekrar ele geçirdiği, 1251'de Saint Louis'nin tahkim ettiği Arsuf, 1265'te Baybars tarafından yıkıldı. (L)

ARSUNAR (Ferruh), türk halk musikisi uzmanı ve folklorcu (İstanbul 1908-Ankara 1965). İlk ve orta öğrenimini İstanbul, Adana ve Bağdat'da yaptı. İstanbul konservatuvarından (Dârülelhan) 1923'te Doğu (Divan) müziği, 1941'de Batı (Sanat) müziği bölümlerini bitirdi. Rauf Yekta'nın öğütleri üzerine türk halk müziği alanında çalıştı. İstanbul konservatuvarının 1926'dan sonra düzenlediği Halk türküleri derleme gezilerine katıldı, daha sonraki derlemelerini tamamen kendi çabasıyle yaptı. Ölümünden sonra, hazır durumda olan dört eserini Ankara Devlet konservatuvarı, üçünü de Ankara Etnografya Müzesi müdürlüğü satın aldı. Çeşitli dergilerde yayımladığı notalı halk türkülerinin dışında şu eserleri vardır: *Elazığ Türküleri ve Oyun Havaları* (1935); *Anadolu'nun Pentatonik Melodileri Hakkında Birkaç Not* (1937); *Elazığ Bakırmadeni Kazası Halk Türküleri* (1937); *Tunceli-Dersim Halk Türküleri ve Pentatonik* (1937); *Anadolu Halk Türkülerinden Örnekler* (1947-1948, 3 cilt); *Türk Çocuk Oyunlarından Örnekler* (1955); *Türkten Türküler* (1958); *Gaziantep Folkloru* (1962); *Köroğlu* (1963); *Türk Anadolu Halk Türküleri* (1965). [M]

ARŞ i. (ar. *ʿarş*). *Esk.* Göğün en yüksek tabakası, dokuzuncu gök: *Birgün dolu dizgin boşanan atlarımızla / Yerden yedi kat arşa kanatlandık o hızla* (Yahya Kemal). *Fışkırır ruh-ı mücerred gibi yerden na'şım / O zaman yükselerek arşa değer belki başım* (M. Â. Ersoy). ‖ Tavan, dam. ‖ Çardak, çadır. ‖ Cumba. ‖ Taht.

— Tasav. Tanrı'nın kudret ve saltanatının tecelli yeri. Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Arş-ı âlâ* (*arş-ı âlâ-yı saâdet, arş-ı a'zâm, arş-ı azîm, arş-ı berîn, arş-ı hudâ, arş-ı iclâl, arş-ı ilâhî, arş-ı mecîd, arş-ı rahmân, arş-ı yezdânî*), en yüksek gök tabakası, Allah'ın katı: *Vücudu toprağa girdiyse, ruhu arş-ı âlâ'da seni bekliyor* (Namık Kemal). *Şeref-i kadrine ta'zim eder arş-ı a'zâm* (Namık Kemal). *Arş-ı azîm dahi bu âlemdendir* (Peyami Safa). *Ey gubâr-ı kademün arş-ı berîn başına tac* (Fuzuli). *Arş-ı hudâ'ya berter olan ruhlar gider* (Abdülhak Hâmid). *Şevâhikten tenezzül eylemezmiş arş-ı iclâli* (M. A. Ersoy). ‖ *Arş-âşiyan,* ilâhî bir tahtın eteğindeki yuva. Mukaddes kimselerin öldükten sonra gidecekleri yer. ‖ *Arş-pâye,* payesi, derecesi arşa kadar olan: *En sonunda o nûr-ı arş-pâye / Yükseldi civâr-ı kibriyâya* (M. A. Ersoy). ‖ *Arş ü ferş,* gök ve yer. ‖ *Arş ü kürsi,* göğün arş ve onun altındaki kürsi kısmı: *Nazar etsen yer ü gök dûzah u cennet sende / Arş ü kürsi-i melek sendedir elbet sende* (Şeyh Galib). ‖ *Hamelet-ül-arş* (*hamele-i arş*), arşı taşıyan melekler. ‖ *Min el-arş il el-ferş,* göğün en yüksek katından yere kadar.

— Esk. Astron. *Arş-ı cevza,* İkizler takımyıldızı. ‖ *Arş-üs-simâk,* Simâk-ı azel yıldız kümesinin üzerindeki Corvus takımyıldızı. ‖ *Arş-üs-süreyyâ,* Ülker yıldız kümesinin altında bir grup yıldız.

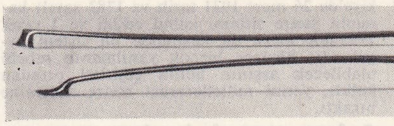

arşe (müz.)

— ANSİKL. Tasav. *Arş,* kürsü, taht, yüce bir makam anlamına gelir. Kur'an'da Allah'ın büyük bir arşa sahip olduğu bildirilmiştir. Arş, Allah'ın kudret ve saltanatının mekânıdır. Arş, nasıl kâinatı kaplarsa, Tanrı'nın kudreti de her şeyi kavrar. Tanrı'nın tecellisi ondan zuhur eden varlıktır, yani akl-ı küll'dür. Arş-ı âlâ'yı ifade eden arş ve kürsi kelimelerinin kullanılışı, Kur'an yorumcularını daima meşgul etmiştir. Arş ile kürsi Kur'an'da aynı anlamda kullanılmıştır. Allah'a ait bazı ifadelerin açıklanmasında arş kelimesi yardımcı olmuştur. Bazı görüşlere göre arş, göğün içbükey, kürsi dışbükey yüzüdür. Arşı sekiz meleğin taşıdığına inanılmıştır. Şiiler ise bu sekiz meleğin Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Hz. Muhammed, Ali, Hasan ve Hüseyin'in ruhları olduğunu ileri sürerler; çünkü bunlar Tanrı bilgisini bilen kişilerdir ve arşı taşımağa lâyıktırlar. Sofîler «iman sahibinin kalbi, Tanrı evi ve arşıdır», «Tanrı arşı gönüldür» derler.

◆ **Arşiyan** çoğl. i. *Esk.* Göğü taşıyan melekler; hamelet-ül-arş. (M)

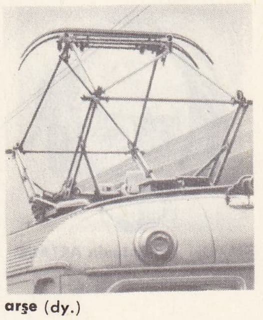

arşe (dy.)

ARŞ ünl. (fr. *marche*'tan bozulmuş). Eski askerlikte «yürü» kumandası.

— Dil. bil. *Marş* (*marche*) kelimesindeki dudak ünsüzü olan *m*'nin düşmesiyle *arş* şekli ortaya çıkmıştır. (M)

ARŞA i. (ar. *ʿarşa,* çardak). *Esk.* Gemc. Güverte. (M)

ARŞAK i. Bk. AĞIRŞAK.

ARŞE i. (yun. *arkhein,* emretmek'ten, fr. *archée*). *Esk.* Fizyol. Bazı eski yazarlara ve özellikle Van Helmont'a göre hayatın maddî olmayan özü. Bu öz ruhtan farklı tutulur ve bütün canlılık olaylarının temeli sayılırdı. (L)

ARŞE i. (lat. *arcus,* halk ve lat. *arca,* yay'dan fr. *arc, archet*). Müz. Bk. YAY.

— Dy. Bazı elektrikli çekme sistemlerinde elektrik akımını toplayıcı düzenek. Elektrik teli üzerinde kayan yay biçimindeki parçası, dingillere paralel bir eksene mafsallarla bağlı ve yaylar yardımıyle dik duran bir veya iki çubuk tarafından taşınır. Sürtünme parçası genellikle bakırdandır. (Arşe'ler elektrikli trenden başka tramvay ve troleybüslerde de kullanılır.) [L]

ARŞETİP i. Bk. ARKETİP.

ARŞEVEK i. (fr. *archevêque*). Bk. BAŞPİSKOPOS.

ARŞIN i. Uzunluk ölçüsü; yaklaşık olarak 68 sm, parmak ucundan dirseğe kadar olan mesafe: *Ahali üç yüz kuruşa bir arşın basma aldığı vakit* (Atatürk). *O kadar soğuktu ki, sabahları sütü çanakla değil arşınla alıyorduk, keserle kırıp tencereye atıyorduk* (R. H. Karay). ‖ Bir adımlık mesafe: *Üç dört arşın geri giderek dehşetli toslar vuruyordu* (Ömer Seyfeddin). Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Arşına vurmak,* arşınla ölçmek. ‖ *Arşınları açmak. Argo.* Büyük adımlarla yürümek. ‖ *Halep orda ise arşın burada,* bir iddiayı ve sözü mübalâğalı bularak ispatını istemek.

— ANSİKL. *Arşın,* Türkiye'de yakın zamana kadar kullanılmış bir uzunluk ölçüsüdür. Üç çeşit arşın vardır: *çarşı arşını,* 68 sm idi ve kumaş ölçmek için kullanılırdı. Sekizde birine *urub,* on altıda birine *kerah* denirdi. Sonraları 65 sm'lik bir arşın, pahalı ipeklilerin fiyatını daha az göstermek için ortaya *endâze* adı ile çıktı. *Bina* veya *mimar arşını,* 75,8 sm olarak kabul edildiyse de değişiklikler görüldüğünden Selim III zamanında abanozdan bir arşın yaptırıldı ve o esas olarak alındı. Arşının yarısı, Avrupalıların kullandığı kadem'e tekabül etmiş ve Türkiye'de özellikle kazılarda yarım arşına *kadem* denmiştir. *Yeni arşın,* 1869'da metre karşılığı olarak kabul edildi. Tanzimat'tan sonra çeşitli arşınlar ve yabancı uzunluk ölçüleri karışıklığa sebep oldu, bunun için resmî muamelelerde yeni arşın esas olarak alındı. Tür-

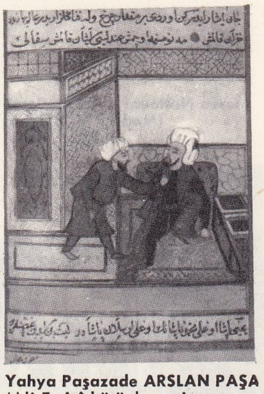

Yahya Paşazade ARSLAN PAŞA (Ali Emîrî kütüphanesi, Âşık Çelebi tezkiresinden)

Foto. Giraudon (LAROUSSE) ; N. Erkılıç (MEYDAN)

kiye'de 26 mart 1931 tarih ve 1782 sayılı kanunla metre sistemi kabul edildi ve 1 ocak 1933'ten sonra da kesinlikle bu sistem uygulandı; böylece birçok yanılmanın sebebi olabilecek arşının bütün çeşitleri ortadan kalktı, yerini milletlerarası metre sistemine bıraktı.

◆ **Arşın arşın** zf. Arşınlarca, parça parça: *Önümüzden geçerken makasla arşın arşın keserdik* (H. R. Gürpınar). *Kumaş olam arşın arşın yırtılam / Köle olam çarşılarda satılam* (Karacaoğlan). ‖ *Mec.* Pek çok: *Dükkân alâkaları, muhabbetleri, sevdaları düzine düzine, arşın arşındı* (Ahmed Rasim).

◆ **Arşınlık** i. Arşınla ölçülen veya satılan bir arşın boyunda olan: *Şimdi beş buçuk arşınlık bir yere dört odalı bir ev, altına da bir dükkân yapıyorlar* (M. Ş. Esendal). [M]

ARŞINLAMAK geçl. f. Arşınla ölçmek. ‖ Bir yerde geniş adımlarla, aşağı yukarı gidip gelmek: *Durmadan sigara içerek istasyonun rıhtımını arşınlıyordum* (R. N. Güntekin). *Ben giriş yerini ... arşınlarken merdivenden birinin indiğini gördüm* (H. R. Gürpınar). [M]

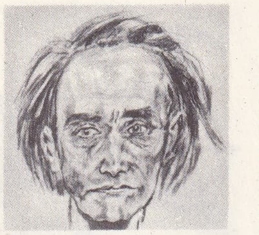

Antonin ARTAUD

Arşın Mal Alan, azerbaycanlı Kompozitör Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin 3 perdelik opereti. İlk defa 1911'de Bakû'da oynandı. Eserde, kadının islâm âlemindeki kapalı durumu tenkit edilir. Eser birçok dile çevrildi ve bestelendi. (M)

ARŞÎ, divan ve tasavvuf şairi (1562-?). Tanınmış hurufî şairi Muhitî'nin müritlerinden. Hurufîliğin kurucusu Fazlullah-ı Hurufî hayranlığını terennüm etmiştir. *Divan*'ında farsça, bazen de dindışı konularda şiirlerine rastlanır. (M)

ARŞİDÜK i. (fr. *archiduc*). Avusturya hanedanına has unvan; bu hanedan prenslerine verilir. (L)

ARŞİDÜŞES i. (fr. *archiduchesse*). Bir arşidükün karısı veya kızı. ‖ Avusturya hanedanında prenses. (L)

ARŞİFONEM i. (fr. *archiphonème*). Leng. Karşıtlıkları yansızlaşabilir iki fonemin belirgin ortak özelliklerinin tümü: «*é*» ve «*è*» *nin arşifonemi* «*E*» dir. (L)

ARŞİMET. Bk. ARKHIMEDES.

ARŞİV i. (fr. *archives*). Tarihi tanıtmağa yarayan eski ferman, berat, mektup gibi yazılı belgelerin saklandığı yer. ‖ Belli bir konu üzerine biriktirilmiş yazılı belgeler: ... *bizde daha tasnif ve tedkik edilmemiş olan harikulâde kıymetli arşivlerimiz,* [...] *eski harfli kitaplarımız* (A. Ş. Hisar).

— Huk. Devlete ait tarihî ve yazılı belgelerin ayrılarak saklandığı yer. Başbakanlığa bağlı bir umum müdürlükle yönetilir.

— ANSİKL. *Arşiv belgesi,* tek bir kaynaktan gelen bütünün yani *arşiv fonu*'nun bir parçasıdır. Bu fon, ait olduğu kişinin durumunu ve faaliyetlerini gösterir, bu bakımdan dağıtılmaması gerekir.

Bu kaynaklar, kil tabletler, tunç tabletler, papirüsler, parşömenler, el ile, daktilo ile yazılmış, hattâ basılmış kâğıtlar olabilir, bundan başka mikrofilmler, fotoğraflar, filmler ve ses bandları da arşiv belgesi sayılabilir. İnsanoğlu, toplumdaki hayatı için gerekli belgeleri yazmayı ve saklamayı öğrendiği gün, Devlet arşivleri (Mısır'da, Ninova'da, Yunanistan'da tapınaklarda, Roma'da *Aerarium* ile *Tabularium*'da) veya aile arşivleri (Roma evlerinin *tablinum*'unda) ortaya çıkmıştı.

Musée National d'Art Moderne (Modern Millî Sanat müzesi, Paris)

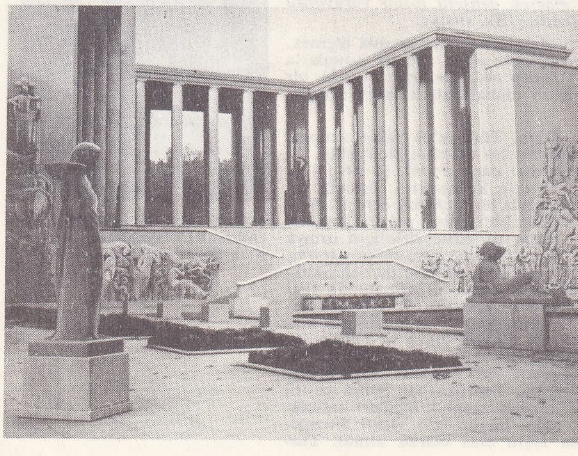

Osmanlı imparatorluğunun ilk devirlerinden beri devlet belgeleri torba ve sandıklarda saklanırdı. Dağınık yerlerde ve yığın halinde saklanan bu belgeler, zamanla faydalanılamaz hale geldi.

Mustafa Reşit Paşa, bugün 1 numaralı arşiv deposu olarak kullanılan binayı yaptırdı ve belgelerin tasnif edilerek konulmasını sağladı. Hazine-i Evrak adı verilen bu daire, sonraları Sadaret kalemine bağlı bir müdürlük haline geldi ve Cumhuriyetin ilânına kadar böylece devam etti.

Cumhuriyetin ilânından sonra çeşitli adlar altında eski durumunu korudu. 1943'te 4443 sayılı kanunla *Başbakanlık Arşiv Genel müdürlüğü* adını aldı.

Osmanlı imparatorluğunun ve sonraları birer devlet haline gelmiş eyaletlerinin de arşivi olan bu kuruluş, bugün İstanbul Defterdarlığı karşısındaki bir merkez bina ile sekiz depodan ibarettir. Arşivlerimiz, Divan-ı Hümayun ve Sadaret merkez daireleri belgeleri ile, kaldırılmış olan Dahiliye, Maliye, Evkaf, Ticaret ve Nafia, Hazine-i Hassa nezaretleri ve Şûrayı Devlet belgelerini içine alır. Bunların bir kısmı tasnif edilmiş, bir kısmı da edilmektedir.

Arşiv müdürlüğünde fotokopi, mikrofilim cilt ve belge onarımı atelyesi vardır. Önemli belgeler mikrofilme alınmaktadır. Arşivde inceleme yapmak isteyenler, Başbakanlıktan izin alırlar. Araştırıcılar çeşitli dil ve konulardaki 3 000 ciltlik kitaplıktan yararlanabilirler. İstanbul'da bulunan önemli arşivler şunlardır; Başbakanlık arşivi, Topkapı Sarayı arşivi, İstanbul Belediyesi arşivi, İstanbul müftülüğündeki Şer'iye mahkemeleri arşivi, Beşiktaş'ta Deniz Müzesi arşivi, Tapu ve Kadastro Dairesindeki eski evrak ve defterler, Muallim Cevdet'in Belediye kitaplığındaki arşiv malzemesi.

Ankara'da bulunan belli başlı arşivler de: Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivi, Millî Eğitim Bakanlığı arşivi, Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi arşivi, İçişleri Bakanlığı arşivi, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı arşivi.

Avrupa'daki başlıca arşiv depoları arasında, Vatikan arşivlerini, Simancas'taki Castilla krallıklarından kalanları, Barcelona'daki Aragon arşivlerini ve Londra'daki Public Record Office'i sayabiliriz. (→ Bibliyo.) [ML]

Arşiv Genel Müdürlüğü kütüphanesi. Bk. BAŞBAKANLIK ARŞİV GENEL MÜDÜRLÜĞÜ KÜTÜPHANESİ.

ART veya **ARD** i. Arka taraf, geri: *Ürkek ürkek birkaç kere ardına döndü baktı* (Yaşar Kemal) ... *köprü altından gelip geçen, ardlarına dolu veya boş mavunalar bağlanmış motorlar görürlerdi* (S. F. Abasıyanık). ‖ Bir şeyin öbür tarafı: *Ana, gün yıkıldı gitti dağların ardına* (Yaşar Kemal). ‖ Sıf. *Kadın kısmının ön eteği ard eteğine düşmandır* (Musahipzade Celâl).

— ÇEŞ. DEY. *Art arda,* arka arkaya, birbirinin peşi sıra: *art arda yürüyen bir sıra insan...* (H. E. Adıvar). *Kapılar art arda kapanmağa başladı* (B. Necatigil). ‖ *Art düşünce,* açıklanmayan ve açıklanandan farklı olan düşünce. ‖ *Art eteğinde namaz kılınır,* çok temiz ve iyi huylu «namusu mücessem» kadınları antlamak için ölçü olarak kullanılır.‖ *Ardı arası kesilmemek,* hiç ara vermeden devam etmek: *Balkan harbinden beri ardı arası kesilmeyen felâketlerin...* (A. H. Tanpınar). *Muharebe devam ediyor, hastahaneye gelen yaralı kafilelerinin ardı arası kesilmiyor* (R. N. Güntekin). ‖ *Ardı sıra,* arkasından, peşinden: *Kapılardan birine uşağın ardı sıra girdi.* (H. E. Adıvar). *Eser üzerindeki tahlil, bu sorulara verilecek cevapların ardı sıra ilerleyecektir* (İpşiroğlu). ‖ *Ardına düşmek,* peşinden, arkasından gitmek, takip etmek: *Ölüm, ardıma düşüp de yorulma / Var git ölüm bir zaman da gene gel* (Karacaoğlan). *Herkes bu dünya evinde bir şeyin ardına düşmüş, onu arıyordu* (N. Araz). ‖ [Kapı, pencere v.b. için] *Ardına kadar açık,* sonuna kadar açık bulunma: *...mutfak kapısının gece gündüz ardına kadar açık bulunmasına göz yumardı* (A. H. Tanpınar). ‖*Ardını almak* (*getirmek*), tamamlamak, bitirmek. ‖ *Ardını boşlamak,* peşini bırakmak, vaz geçmek. ‖ *Ardından atlı kovalamak* veya *ardından sapan taşı yetişememek,* son derece hızlı gittiğini ifade için kullanılır. ‖ *Ardından yetmek. Esk.* Arkasından koşmak, yetişmek: *Seğirttim ardından yettim / Eğildim yüzünden öptüm* (Karacaoğlan). ‖ *Artsız arasız,* sürekli, devamlı: *On beş yıllık artsız arasız bir çalışma ancak bu dekorun esaslı bir çerçevesini kurmağa kâfi gelebilmiştir.* (R. N. Güntekin).

— Fonet. Ağız boşluğunun arka tarafından çıkarılan fonem için kullanılır.

— Mim. *Art yapı,* bir yapının, çekül doğrultusu ardında kalan kısımları.

◆ **Ardıl** sıf. Yeni. Arka arkaya gelen. *Esk.* Mütevali. ‖ 1. Birinden boş kalan yere geçenin veya geçecek olanın öncekine göre adı, halef.

◆ **Ardın ardın** zf. Geri geri. ‖ Geriden geriden.

◆ **Ardınca** zf. Arkasından, peşi sıra, arkası sıra: *Birden kapandı birbiri ardınca perdeler* (Yahya Kemal). *O gül endâm bir al şâle bürünsün yürüsün / Ucu gönlüm gibi ardınca sürünsün yürüsün* (Ahmedî). [ML]

ARTA, Epir'de yunan şehri. Il merkezi. *Arta körfezi* yakınında; 12 900 nüf. XIII. yy. dan kalma bizans kiliseleri. Ticaret merkezi. — *Arta ili,* 22 500 nüf.

— Tar. Arta'nın eski adı *Amprakia* idi. VII. yüzyılda Korint şehri tiranı Kypselos'un oğlu Gorges tarafından kuruldu. M.Ö. 297'de Epir kralı Pyrrhos, şehri ülkesine merkez yaparak değerli binalarla süsledi ve şehir en parlak çağını yaşadı. Aitolia birliğinin de merkezi olan Amprakia, M.Ö. 189'da Roma konsülü M. Filvius Nobilior tarafından alındı ve değerli sanat eserleri Roma'ya götürüldü. XII. yüzyılda gelişmiş olan Arta, bizans devrinde iyi tahkim edilmiş önemli bir yerdi. Nüfusu 8 000 idi. Sonraları Türklerin eline geçen (1449) Arta, *Narda* adını aldı ve yönetim merkezi oldu. İki yüzyıl kadar sonra da Venedikliler tarafından alındı (1688). Uzun zaman Venediklilerin elinde kaldı, 1797'de Fransızların eline geçti ve ertesi yıl da Tepedelenli Ali Paşa tarafından zaptedildi. Sonunda Yunanistan'a bırakıldı (1881). [M]

ARTA, İspanya'da şehir. Mallorca adasında (Balearlar); 5 500 nüf. Mağaralar. Gotik kilise. (L)

ARTA veya **ARAKHTHOS,** Yunanistan'da ırmak, Pindos dağlarından doğar, güneye yönelir, Arta şehrinden geçer ve *Arta körfezi*'ne dökülür; 143 km. (L)

ARTABA i. Perslerde eski hacim ölçüsü, aşağı yukarı 66 litre değerinde. (L)

ARTABANOS, birçok Arsakid Parth kralının adı: **Artabanos I** (öl. M.Ö. 191), Ekbatan'ı aldı ve Antiokhos II'yi, kendisini Parth kralı olarak tanımak zorunda bıraktı. **— Artabanos II,** M.Ö. 127-124 arasında kral. Geri püskürttüğü Tibetliler ile savaşırken öldü; **— Artabanos III,** Medya kralı; Roma'ya aşırı derecede bağlılık gösteren Vonones'e karşı yöneltilen bir baş kaldırma sonucunda Parth kralı oldu (M.S. 10). Roma taraftarlarının ayaklanması üzerine kovuldu, 36'da tahtını yeniden ele geçirdi ve kendini Roma'ya kabul ettirdi. 44'te öldü; **— Artabanos V,** Parth kralı (öl. M.S. 227). Romalıların düşmanı; Caracalla'ya kızını vermedi. O da Medya'yı yakıp yıktı. Arsakidlerin son hükümdarıdır. Ondan sonra krallık pers Sasanîlerin eline geçti. (L)

ARTABAZOS, Kserkses'in generali; Yunanistan'a karşı yapılan sefere katıldı (M.Ö. 480) ve geri çekilirken Plataia'da yenilen askerleri kurtardı. (L)

ARTABAZOS, Dara'nın generali. Arbela savaşında büyük yararlık gösterdi. M.Ö. 330'da İskender, onu Baktriane'ye satrap yaptı. (L)

ARTABOTRYS i. Asya ve Afrika'nın sıcak bölgelerinde yetişen küçük ağaçcık. Bundan lavantacılıkta kullanılan «*ylang-ylang*» adında kokulu bir yağ elde edilir. (Anonagillerden olan bu cinsin 40 kadar türü vardır.) [L]

ARTAĞAN sıf. (türk. *artmak* ve mübalâğa eki -*ağan*'dan *artağan*). Alışılandan veya beklenilenden fazla verimli olan, bereketli:

Foto. LAROUSSE

◆ **Artağanlık** i. Bereket, fazla ürün verme hali. (M)

ARTAKALMAK blş. geçz. f. Elde kalmak, geriye (arkaya) kalmak.

◆ **Artakalan** sıf. Elde kalmış, geriye kalmış olan: *Bir rüyadan artakalanların hüznü* (A. H. Tanpınar).

— Jeomorfoloji. *Artakalan şekil*, oluşmasını etkileyen olayların ortadan kalkmasıyle artık evrime uğramayan yer şekli. (Artakalış, şimdiki iklimden farklı eski iklimlerle bağıntılıdır. Orta iklim kuşağında buzul aşınımına uğramış yerlerde ve çevrelerde görülen glasyer ve periglasyer şekiller, Akdeniz bölgesi dağlarında pliosen devrinin kurak iklimlerinden kalma aşınım şevleri buna örnek gösterilebilir.)

◆ **Artakalmış** sıf. Geride, arkada, elde kalan: *Okuma kitabından artakalmış eski zaman döküntüsü* (Y. Z. Ortaç).

— Jeol. Maddesinin bir kısmı erime veya başka bir sebeple yok olmuş bir yereyin kalıntısı: *Artakalmış çakıl taşı yığını. Artakalmış kil.* (LM)

ARTAKE. Esk. coğ. Anadolu'da Hellespont Frigyası'nda şehir. Miletos şehrinin kolonisidir, Persler tarafından kısmen yakıldı. Bir ara Kyzikos şehrine de bağlandı. Bugün Erdek. (M)

ARTAKHAİOS, persli mühendis. M.Ö. 480'de, Yunanistan'ı istilâ eden Kserkses'in emrinde, özellikle, Athos dağı yarımadasında açılan kanal çalışmalarını yönetti. (L)

ARTA körfezi, Yunanistan'ın batı kıyısındaki derin girinti. Açık denize doğru Preveze ve Actium burunlarıyle sınırlanır. Oluşumu tektoniktir. Körfezin girişinde, M.Ö. 31'de Actium savaşı oldu. (L)

ARTAKSATA. Esk. coğ. Büyük Ermenistan'ın başkenti. Aras ırmağı üzerindeydi. Romalılar ve Persler tarafından birçok defa yağma edildi. Bugün Aras. (L)

ARTAKSERKSES I, Uzunelli, Pers Akamanışlarının kralı (M.Ö. 465-424). Bununla Yunanlılar ile «Kallias barışı» nı yaptı (449). Bununla iki devletin sınırı Lykia olarak kabul edildi. Artakserkses I'in sarayında yaşayan Nehemya'nın onun zamanında Kudüs'e bir seyahat yaptığı söylenir. — **Artakserkses II, *Mnemon***, M.Ö. 404'ten 358'e kadar Pers kralı.Kardeşi Genç Keyhüsrev onu devirmek istedi ve ücretli yunan askerlerinden meydana gelen kuvvetli bir ordunun yardımıyle Kunaksa'da onu yendi (401) ise de orada öldürüldü. Ksenophon Yunanlıları yurtlarına götürdü. (Bk. ANABASİS.) Artakserkses II'nin saltanatı süresince, sarayı birçok drama sahne oldu; karısı Stateira ile oğullarından üçü öldürüldü. Ezra'nın Kudüs'e dinî görevle (398) onun zamanında gittiği söylenir. — **Artakserkses III, *Okhos*** M.Ö. 358'den 338'e kadar Pers kralı. Tahta geçer geçmez hanedanın bütün erkeklerini öldürttü. Rodoslu Mentor'un yönetimindeki yunanlıların yardımıyle Mısır'ı yeniden aldı (343). Zehirlenerek öldü. Makedonyalılar onun zamanında Asya'ya göz koymağa başlarlar. (L)

ARTALİYET i. (ar. *ʿartaliyet*, irilik). *Esk.* Biyol. [Hayvan veya bitkide] Bir cinsin, vücutta bir organın veya bütün vücudun aşırı derecede büyümesi hali.

— Dil. bil. *Artaliyet*, XIX. yüzyılda Fransızcanın *géantisme* ve *gigantesque* kelimelerinin karşılığı terim olarak kullanılmağa başlanmıştır.

◆ **Artal** sıf. *Esk. Biyol.* Normalinden çok gelişmiş hayvan veya bitki. Geant. (M)

ARTAM (Mehmet Nurettin), türk gazetecisi, şair ve tercümecisi (İstanbul 1900-Ankara 1958). Beylerbeyi rüştiyesinde ve İstanbul lisesinde okudu. Bir ara liselerde türkçe ve ingilizce öğretmenliği yaptı. Ankara'da C.H.P.'nin köylü gazetesi olan *Yurt*'u çıkardı (1933). Devlet Demiryolları mecmuasının müdürlüğünü yaptı. *Vakit* (1920) ve *Hâkimiyet-i Milliye* (*Ulus*) gazetesinde «Toplu İğne» imzasıyle günlük küçük fıkralar yazdı. Basın-Yayın ve Turizm Genel müdürlüğünde çalıştı. Başlıca eserleri: *Eski Yazıdan Yeni Yazıya* (1928); *Boş Saatlerde* (nesirler, 1933); *Varım Yoğum* (şiirler, 1933); *Öz Dilimizde Sınangılar* (1934) v.d. Tercümeleri: *Cengel Kitabı* (Rudyard Kipling'den, 1936); *Cengel Hikâyeleri, İkinci Cengel Kitabı ve Kendime Dair* (Rudyard Kipling'den, 1937); *Şekspir'den Hikâyeler* (Mary ve Charles Lamb'den, 1937-1938); *Plevne Müdafaasındd bir İngiliz Zabitinin Hatıraları* (F. W. von Herbert'ten, 1938-1945, 1954); *Avrupa'daki Savaşımız* (General Eisenhower'den, 1949); *Nereye Gidiyoruz?; Düşman Pençesinde.* (M)

ARTAMUS i. Gri, siyahımsı ve beyaz renkli ötücü kuş. Uzun kanatlarıyle kırlangıcı andırır, fakat gagası daha kuvvetlidir. (*Artamus*'lar uçarken yakaladıkları böceklerle beslenirler, sürü halindedirler. Tropikal Asya ile Avustralya arasında yaşarlar. *Artamidae* familyası.) [L]

ARTANADA. Esk. coğ. Anadolu'da Dağlık Kilikia bölgesinde köy. Bulunan yazıtlar sebebiyle bugün, Konya'nın Hadım ilçesinin Aladağ bucağına bağlı olan Dülgerler köyü yakınında olması gerekir. (M)

ARTANE. Esk. coğ. Anadolu'da Bithynia bölgesinde bir yer. Buradaki küçük limanın yanında Afrodit tapınağı da vardı. Bugün Şile. (M)

ARTAPHARNES, Sardeis'in persli genel valisi (M.Ö. 506). — Oğlu **Artapharnes,** Datis ile birlikte, Marathon'da yenildi (490). [L]

ARTAPHRENES, Artakserkses I'in yardımcısı, M.Ö. 425'te, Atinalılarla savaşan Ispartalıları desteklemek için gönderildi. (L)

ARTATAMA I, Hurri kralı. Kızı, mısırlı Tutmes IV ile evlendi (M.Ö. XV. yy.). Kendisi Asur'un metbuu oldu. — **Artatama II,** Hurri kralı. Amenofis III'ün çağdaşı. (L)

ARTAUD (Antonin), fransız yazarı (Marsilya 1896-İvry-sur-Seine 1948). Sinir buhranlarıyle geçen bir gençlikten sonra, gerçeküstücü gruba katıldı ve *Ombilic des Limbes* (Bulanıklığın Orta Yeri) [1925] ve *Le Pèse-Nerfs* (Sinir-Ölçer) [1927] adlı şiir kitaplarını çıkardı. Tiyatro oyuncusu olarak, Ch. Dullin, G. Pitoëff ve L. Jouvet ile birlikte çalıştı; *Le Manifeste du Théâtre de la Cruauté* (Zulüm Tiyatrosu Bildirisi) [1932] adlı eseri yayımladı, fakat piyeslerini halk tutmadı. Meksika (1936-1937) ve İrlanda'ya yaptığı gezilerden sonra 1946'ya kadar tımarhanede kaldı. Açık görüşten yoksun olmayan ateşli coşkunluğu bütün eserlerinde kendini gösterir. *Héliogabale ou l'Anarchiste Couronné* (Héliogabale veya Taçlı Anarşist) [1934], *Le Théâtre et son Double* (Tiyatro ve Sureti) [1938], *Lettres de Rodez* (Rodez'den Mektuplar) [1946], *Van Gogh, Le Suicidé de la Société* (Toplumun İntihar Edeni) [1947], *Lettre Contre la Kabbale* (Kabbale'ye Karşı Mektup) [1949], *Vie et Mort de Satan-le-Feu* (Ateş-Şeytan'ın Hayatı ve Ölümü) [1953]. (L)

ARTAVASDE, VIII. yy. da bizanslı general. İmparator İsauria'lı Leon III'ün kızıyle evlendi, fakat sonradan Konstantinos V adı ile imparator olan kayınbiraderinin dünyaya gelişi (719), tahta geçme ümitlerini yok etti. 740'ta kayınbiraderinin tahta çıkması üzerine, baş kaldırdı; ikonlara tapanlarca desteklendi, taç giydi ve aziz ikonları kültünü yeniden kurdu. Bir yıl iktidarda kaldı ise de İstanbul'u alan (742) Konstantinos V'i yenemedi. Oğullarıyle birlikte gözleri oyuldu ve sürgüne öldü. (L)

ARTAVASDES, Ermenistan krallarından birçoğunun adı. — **Artavasdes III,** Tigranes'in oğlu (M.Ö. 50). Antonius'u aldattı ve onun, Parth'lara karşı açtığı seferde felâkete uğramasına sebep oldu. Mısır'a götürüldü, Kleopatra tarafından öldürtüldü (M.Ö. 30). [L]

ARTBEYİN bls. i. Embriyoloji. Embriyon halinde iken beynin arka kısmı. İlkel beynin üçüncü kabarcığından oluşmuştur. İleride, dördüncü karıncığın çevresinde, halkamsı kabarcığı ve önde omurilik soğanını, arkada beyinciği meydana getirecektir. (Birinci kabarcık ikiye bölünür ve iki yarım beyinle iki yan karıncığı, ikinci kabarcık ise üçüncü karıncığın çevresinde kümelenmiş olan arabeyini meydana getirir.) [L]

ARTÇI i. Ask. Ordunun savaş ve yürüyüş nizamının gerisinde, ağırlıkların yanında bulunan ve birliğin güvenliğini sağlayan kıta. *Esk.* Dümdar. Bk. ANSİKL.

— Ask. denizc. Denizde gemiler savaş düzeninde seyrederken bu düzenin arkasında bulunan büyük gemilerden kurulu filo. ‖ *Bir filonun veya bir geminin artçı gemisi*, savaş gemilerinin dizilişinde filonun en gerisinde giden veya bir gemiyi hemen ardından izleyen gemi.

— Teşk. tar. Tulumbacılar yangına giderken arkadan gelenlere verilen ad: *Reis Suphi'yi artçı tayin etmişti* (Nabizade Nâzım).

— ANSİKL. Ask. İleri yürüyüş halinde artçıların görevi, özellikle düşman topraklarında iken, düşman çetelerinin her türlü baskınını önleyerek birliğin gerisini korumaktır. Artçı oyalama hareketleriyle düşmanı yanılmağa zorlar, düşmanın hızını keser ve ileri hareketini geciktirir. Artçı kuvvet, gözetleyici motorlu birlikler ve karşı taarruza geçebilecek piyade ve zırhlı birliklerle desteklenir. Artçının düşmandan sıyrılması her zaman güç ve nazik bir iştir. (ML)

ARTDAMAKSI sıf. ve i. Fonet. Telaffuz noktası sert ve yumuşak damağın ayrıldığı noktaya rastlayan damaksı türden fonemlere denir. (L)

Art d'Écrire (*Yazma Sanatı*), Condillac'ın eseri. Parma prensi için hazırladığı *Cours d' Études*'ün dört kitaplık bölümü (1775). Yazar bu eserde, düşünceler arasındaki bağlantılara dayanan söz yapısını, retorik sanatını, söylevi gereğince kurabilmek için nelerden kaçınılacağını (ara fikirlerin fazlalığı veya eksikliği) açıklar. Sonunda, başlıca öğretici, anlatıcı ve tasvir edici edebiyat türlerinin üslûp özelliklerini inceler. (L)

Art de Penser (*Düşünme Sanatı*), Condillac'ın felsefî eseri. Parma prensi için hazırladığı *Cours d'Études*'ün bir bölümü. Filozof önce şu görüşleri ileri sürer: duyumlar, bütün bilgilerimizin ve yetilerimizin kaynağıdır. Dikkat, fikirlerimizi belirli hale getirir, düşünme ise bunları birbiriyle birleştirir. Böylece, geniş bir bilgi alanı ortaya çıkar. Düşünmeyi kolaylaştıran, işaretlerin kullanılmasıdır. Ama düşünme yetisi de işaretlerin çoğalmasına yol açar ve böylece her gün yeni bir gelişme gösterebilir. İnsanlar arasındaki anlayış ve bilgi farkları, işaretleri kullanmada gösterilen ustalık derecesinden ileri gelir. Filozof, daha sonra, hatalarımızın kaynağını araştırır ve açıklar. Kelimeleri, anlamlarını önceden belirlemeden kullanmak alışkanlığına kapıldığımız için hataya düştüğümüzü ileri sürer. Bundan kurtulmanın çaresi, ilmî dilin çözümlemeden geçirilmesi ve geliştirilmesidir. (L)

Art de Raisonner (*Akıl Yürütme Sanatı*), Condillac'ın felsefî eseri. Parma prensi için hazırladığı *Cours d'Études*'ün ana bölümlerinden biri (1775). Yazar, üç çeşit apaçıklık ayırt eder: akıl apaçıklığı, duygu apaçıklığı ve olgu apaçıklığı. Özdeşlik, *akıl apaçıklığının* belirtisidir. Benliğimizde olup bitenleri ise *duygu apaçıklığı* ile biliriz. *Olgu apaçıklığı*, cisimlerin özellikleri konusunda bilgi edinmemizi sağlar, ama cisimlerin mutlak özellikleri konusunda değil, bizimle olan ilişkileri konusunda bilgi verir. Fizik adı verilen ve cisimleri inceleyen ilmin bütün malzemesini duygu apaçıklığı sağlar. Bu apaçıklığın her zaman, akıl apaçıklığıyle birlikte bulunması gerekir. Olgu apaçıklığı, bize, gözlem konusu eşyayı verir; akıl apaçıklığı ise, eşyanın hangi kanunlara göre birbirinden doğduğunu gösterir. (L)

ARTDİŞSİ sıf ve i. Fonet. Dilin ucunu üst dişlerin iç yanına dayayarak telaffuz edilen ünsüze denir (İngilizce *th*). [L]

ARTEAGA (Esteban), cizvit papazı, ispanyol tarihçi ve estetikçisi (Moraleja 1747-Paris 1799). Padova'da Akademi üyeliğinde bulundu; Bologna, Venedik, Roma, sonra da Paris'te yaşadı. Eserleri: *Le Rivoluzioni del Teatro Musicale İtaliano* (İtalyan Müzikli Tiyatrosunun Gelişimi) [1783], *İnvestigaciones Filosoficas Sobre la Belleza İdeal Considerada Como Objeto de Todas las Artes de İmitacion* (Bütün Taklit Sanatlarının Konusu Olarak İdeal Güzellik Üstüne Felsefî Araştırmalar) [1789], *Della İnfluenza degli Arabi sull' Origine della Poesia Moderna* (Arapların, Modern Şiirin Kaynağı Üzerindeki Etkileri) [1791]. (L)

ARTEAGA (Jose Maria), meksikalı general (Aguascalientes 1833-Uruapam 1865). Juarez ile birlikte Fransızlara karşı savaştı. Maximilian'ın emriyle tutuklandı ve kurşuna dizildi. (L)

ARTEDİ (Peter), isveçli tabiat bilgini ve hekim. (Anund 1705-Leyden 1735). Linne, onun *«Balıkların Tarihi»* adlı eserini yayımladı (1878). [L]

ARTEK, S.S.C.B.'de bir dinlenme yeri. Kırım kıyısı yakınında, Yalta'nın doğusunda.

ARTEMİS
eski yunan sanatı
(Louvre müzesi, Paris)

Foto. LAROUSSE

Rahmi ARTEMİZ

arteriografi

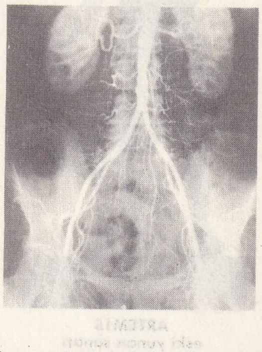

karın **arteriografisi**: aort ters V şeklinde iki uyluk atardamarına ayrılır. İkiye ayrılmadan önce aortta görülen biçimsizlik, aortun çapını darlaştıran aterom bozukluğundan ileri gelmiştir

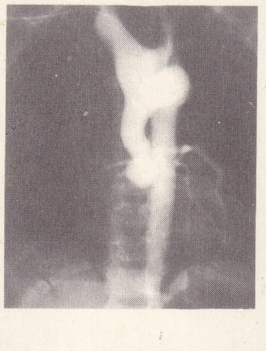

yukarıda, göğüs **arteriografisi**: aortun yükselen kısmından yüreğe kadar sokulan sonda. Sigmoid kapakçıkların üst tarafında aort darlığı; yanda sağda, madenî bilezik, Stan kapakçığı, takma aort kapakçıkları (sigmoid); üç köşeli beyaz görüntü, iyotlu saydam maddeyle karışık kanla dolu sağ karıncık ve akciğer atardamarlarıdır; yanda solda, kan basıncını yükselten bir uru araştırmak için karın **arteriografisi**: sağ böbreğin üstünde, tepe kısmını saran değirmi çevreli bir damar ağı görülüyor

Çocuklar için dinlenme yeri olarak kurulmuştur. (L)

ARTEL i. (rusça k.). S.S.C.B.'de kooperatif şirket. Mülkiyeti emekçi topluluklarının veya derneklerinin elindedir.

— ANSİKL. Eski Rusya'da bu terim her çeşit işçi kooperatifini ve balıkçı, avcı veya çiftçi derneklerini gösterirdi. *Tarım artel*'i S.S.C.B.'de özel bir kolhoz çeşididir. Burada tarım âletleri, hayvanlar, rezervler, işletme yerleri ve tarım ürünlerini işleyen kurumlar kamulaştırılmıştır; buna karşılık oturulan yerler, küçük tarım âletleri, kümes hayvanları ve kasaplık hayvanların bir kısmı şahıs malıdır. Bölgelere ve tarım alanındaki intisaslaşma durumuna göre, artel'in her üyesi tahıl ve hayvan ürünlerinin bir kısmından serbestçe yararlanır. (L)

ARTEM, Hazar denizinde bir ada (S.S.C.B.). Bakû'nun doğusunda, Apşeron yarımadası açıklarında. Ada ve çevresinde, deniz altında birçok petrol kuyusu vardır. (L)

ARTEM. Bk. ARTİOM.

ARTEMEL (Talât), türk tiyatro ve sinema oyuncusu, sinema yönetmeni (İstanbul 1909-Bolu 1957). Topkapı Spor kulübünde amatör oyuncu olarak çalıştı. 1927'de Dârülbedayiye girdi. *Zehirli Kucak* ve *Yasin Hoca* oyunlarında başarı gösterdi. Muhsin Ertuğrul'un çevirdiği *Kaçakçılar* filmiyle sinema oyunculuğuna başladı (1929). İlk sesli türk filmi olan *İstanbul Sokakları*'nda (1931) başrollerden birini oynadı. Diğer filimleri *Kanun Namına* (1952), *Beklenen Şarkı* (1954), *Bir Avuç Toprak* (1957). 1945'te *Hürriyet Apartmanı* adlı filmiyle yönetmenliğe başladı. *Sonsuz Acı*'yı (1946), Sami Ayanoğlu ve Cahide Sonku ile ortaklaşa *Vatan ve Namık Kemal*'i (1951) çevirdi. (M)

ARTEMİA i. Çeşitli derecede tuzluluğa (litrede 200 gr'a kadar) dayanabilen ve buna göre hafif şekil değişikliklerine uğrayan kavkılı. (İlmî adı: *Artemia Salina.*) [L]

ARTEMİDOROS, Baktriane'nin yunan kralı. Eski paraların üzerindeki yazılarda *Muzaffer* unvanıyle anılır (M.Ö. I. yy.). [L]

ARTEMİDOROS Efes'li, yunan yazarı (M.S. II. yy.), «*Rüyaların Yorumlanması*» adlı kitabın yazarı. (L)

ARTEMİS. Yun. mit. Büyük yunan tanrıçalarından. Zeus ve Leto'nun kızı, Apollon'un kız kardeşi. Elinde bir yay vardır; oklarıyle, gebe kadınları öldürür. Ebedî bekâretini böylece korur. Ortaya ilk çıkışından beri kozmik özellikler taşır. Bu özelliklerinden ötürü de bir gök tanrıçasıdır. Selene'nin yerine geçirmemekle beraber, onu Ay ile bir tutarlardı. Ama, Artemis, özellikle «vahşî hayvanların efendisi»dir (*Potnia theron*). Orman ve dağlarda dolaşır durur. Kültü, tabiat kuvvetleri ve öncelikle tanrısal hayvanlar kültüne (Attika'da Artemis Tauropolos) bağlıdır, Atina'da, özellikle ayı-tanrıça (Artemis Brauronia) veya avcı-tanrıça (Artemis Agrotera) olarak tanınır. Euboia'da at ve büyük baş hayvanların koruyucusudur. (Artemis Amarynthia). Özellikle Peloponnes'te ağaçların tanrıçasıdır (Isparta'da Artemis Orthia, v.b.). Yunan dünyasının her tarafında, Ege'de (daha VII. yüzyıl başlangıcında Delos'ta) olduğu kadar Asya'da da (Efes Artemis'i) ve Batıda da (Marsilya, Siracusa) Artemis'e tapılır. Folklorda, XIX. yüzyılın ortasına kadar etkisi ve izi görülür. Vahşî doğurganlığın esrarlı gücü olarak, Girit'in Büyük Tanrıçasına benzeyen Artemis, doğumları koruyan tanrıça haline de gelir.

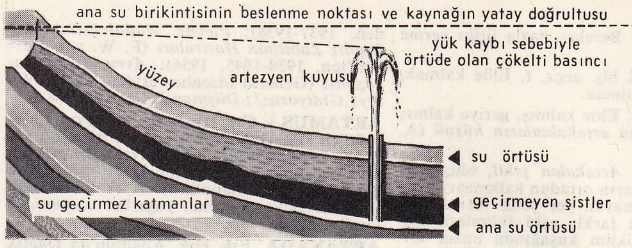

artezyen kuyusu

— G. santl. *Artemis*'in en eski örneği, yanında yırtıcı hayvanlar ve kuşlar bulunan «vahşî hayvanların efendisi» tipidir. Efes Artemisi ise özel bir görünüştedir; göğüs kısmında birçok meme vardır; baş, silindir şeklinde bir modius'la örtülüdür, vücudun alt kısmı kapalıdır. Bu şekil roma devrine kadar sürer. VI. yy. dan sonra uzun etekli bir elbise giymiş olarak ortaya çıkar. Yanında kardeşi Apollon vardır; ok atarken görülür (Siphnos hazinesi, Delphoi'de M.Ö. 525'e doğru). Yavaş yavaş klasik ve helenistik devrin Avcı Artemis'i doğar; eteği dizden yukarıya kadar kısalır. Heykellerde ve resimlerde, omuzunda yayı ve ok kılıfı, yanında dişi bir geyik veya köpekler olduğu halde yürürken canlandırılır. (Bk. DİANA.) [L]

ARTEMİSİA i. *Artemisia* türünün birçok çeşidine verilen ortak ad. (Bileşikgillerden.)

— ANSİKL. *Artemisia*'ların, boru şeklinde çiçeklerden ibaret kömeçleri vardır; meyveleri basık ve genellikle kenarsızdır; yaprakları almaşık ve çok parçalıdır. Bazıları hekimlikte, bazıları likör yapımında kullanılır. Artemisialar tam santoninli bitkilerdir. *Artemisia abrotanum,* bahçelerde ekilir, hoş kokusu limon ve kâfur kokusunu andırır. *Artemisia estragon,* baharat olarak kullanılır. Alpler'de yetişen, kokulu ve tüylü bodur çeşitleri de likör yapımında kullanılır. (L)

ARTEMİSİA I, Halikarnasios kraliçesi. Kserkses'in Yunanistan'a karşı yaptığı seferde ona eşlik etti ve Salamin'de cesaretle savaştı. — **Artemisia II,** Halikarnasios kraliçesi, Mausolos'un kardeşi ve karısı. Kocası için muhteşem bir mezar yaptırdı (M.Ö. 353). [Bk. MAUSOLEUM.] (L)

ARTEMİSİON burnu. Esk. coğ. Euboia (Eğriboz) adasının kuzey ucunda burun. Burada, Artemis adına yapılmış bir tapınak bulunduğu için bu adı almıştır. İkinci Med savaşı sırasında, Thermopylai'nin alınışından sonra ve Salamin savaşından önce, burnun yakınlarında Eurybiades ve Themistokles'in emrindeki yunan donanmasıyle Kserkses'in Pers donanması arasında bir savaş oldu (M.Ö. 480). [L]

ARTEMİSİOS i. (*Artemis'ten*). Sparta ve Makedonya'da bahar ayı. (L)

ARTEMİZ (Rahmi), türk heykeltıraşı (Manastır 1911). İstanbul Güzel Sanatlar akademisinde İbrahim Çallı ve Nazmi Ziya atelyelerinde resme çalıştı, sonra heykel bölümüne geçti, Mahir Tomruk, Nijad Sirel ve Rudolf Belling'in yanında çalıştı. Uşak'ta, İstanbul Radyoevinde, Kuleli Askerî lisesinde *Atatürk* büstleri, İstanbul Yüksek Deniz Ticaret okulu ve Haydarpaşa lisesinde *Hamit Naci* ve *Saffet Şav* büstleri, Kırklareli'nde *Atatürk anıtı* vardır. (M)

ARTENE i. (ital. k.). Denizc. Direğe ortasına yakın bir noktadan, eğik olarak takılan seren. Bu serene üçgen yelken asılır. (M)

ARTEPHİUS, musevî veya arap simyacı, 1130'a doğru yaşadı. Eserleri güç anlaşılır. «*Kimya Taşı Kitabı*»nın yazarı. (L)

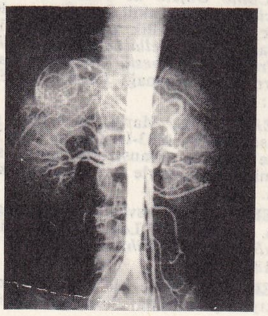

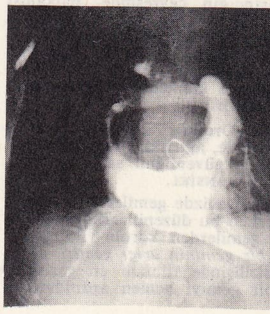

ARTER i. (fr. *artère*). Atardamar: *Arterler vasıtasıyle vücudun bütün kan damarlarına taksim olunur* (H. R. Gürpınar). Bk. ATARDAMAR.

◆ **Arterit** i. (fr. *artérite*). Bk. ATARDAMAR *bozukluğu.*

◆ **Arteriektomi** i. (fr. *artériectomie*). Bir atardamarın ve onu çevreleyen sempatik ağın kısa veya uzun bir parçasını kesmeyi öngören cerrahî müdahale.

◆ **Arterioloji, arteriel, arteriotomi.** Bk. ATARDAMAR.

◆ **Arterioskleroz** i. (fr. *artério - sclérose*). Damar sertleşmesi: *Arterioskleroz illetine müptelâ olmuş* (Y. K. Karaosmanoğlu). Bk. DAMAR *sertleşmesi.* (ML)

ARTERİOGRAFİ i. (fr. *artériographie*). Röntgen ışınlarını geçirmeyen bir maddenin atardamar içine şırınga edilmesinden sonra alınan radyografi. ‖ Sfigmograf veya arteriograf aracılığıyle atardamar atımlarının incelenmesi.

— ANSİKL. *Arteriografi,* atardamarların röntgende görülmesini sağlar. Bunun için damarlara, kana karışabilen ve röntgen ışınlarında donuk görünen maddeler şırınga edilir. Radyografinin amacı, hem damarların, hem de kan götürdükleri organların patolojik bozukluklarını ortaya çıkarmaktır. Son on yıl içinde çok yaygın bir şekilde kullanılan bu metodu başlatanlar Sicard ve Forestier (1913) ile Dos Santos (1922) olmuştur. Kullanılan saydamsız madde üç iyotlu bir eriyiktir. Bu eriyik iyi bir kontrast verir, az zehirlidir ve çok kolay erir. Bununla beraber hastanın iyoda karşı dayanıklığını ölçmek iyi olur. Damarlarla beraber yürek boşluklarının grafisi de yapılır. Buna *yürek arteriografisi* denir.

Sol yürek arteriografisi, göğüs kemiğinin sol tarafından doğrudan doğruya aort'a ponksiyon yapılarak sağlanabilir veya göğüs kafesi delinerek sol kulakçık veya sol karıncık içine doğrudan doğruya şırınga yapılır. Fakat bu teknik az kullanılır.

Toplardamar yoluyle arteriografi denilen dolaylı bir yola da baş vurulabilir. Dirsek bükümünde bir toplardamar içine kitle halinde saydamsız madde verilerek sağ boşlukları çabucak doldurmak kabildir. Bu şekilde yapılan yürek-akciğer arteriografisini radyosinema ile tespit etmek daha faydalıdır. Böylece önce yüreğin sağ boşlukları, sonra akciğer damarları, daha sonra da yüreğin sol boşlukları, aort ve dalları saydamsızlaştırılmış olur. Ergin insanda akciğer kanserlerinin, orta göğüsiçi tümörlerinin, anevrizmaların, aort koarktasyonları ve diseksiyonlarının teşhisinde bu metot çok önemlidir.

Sol yürek arteriografisi, atardamar yoluyle de denenmiştir (gerisin geriye şırınga). Fakat bu yol hem zor, hem de sonucu bakımından şüphelidir. Gene de en iyi teknik, uyluk atardamarına sonda yapılmasıdır (Seldinger metodu). Bu usulde, uyluk atardamarına bir trokar sokulur. Bunun yardımıyle damarın içine «piyano teli» denilen 100 sm uzunluğunda madenî bir iletken gönderilir. Televizyonlu radyoskopiden faydalanılarak polietilenli bir sonda, bu iletkenle birlikte aort kemerine kadar itilir. Sonda, iletkenle desteklendiği için aort kemerinin üst kısmına kadar gider. Böylece sigma kapacıklarının yakınına, hattâ doğrudan doğruya sol karıncığın içine şırınga yapılabilir. Resimler radyosinema ile çekilir (saniyede beş resim). Sol yürek arteriografisi, aort ve sol kulakçık yapı bozukluklarını, kapakçık lezyonlarını ve aort yetersizliğini ortaya çıkarır.

Seldinger'in aynı metoduyle, daha kısa bir sonda kullanılarak ve kontrast madde, sig-

Foto. MEYDAN ; J. Ecoiffier (LAROUSSE)

ma kapakçıkları ile kol-baş atardamarının yarı yoluna şırınga edilerek göğüs arteriografisi yapılabilir. Böylece aort kemeri ve ondan çıkan büyük damarlar incelenebilir.

Karın arteriografisi, diyaframla kalça atardamarları arasında kalan aort kısmının incelenmesidir. Burada da en çok kullanılan teknik Seldinger'in geriye doğru sonda metodudur. Başlıca kullanılma yeri ***böbrek arteriografisi***'dir. Bununla böbrek damarlarının durumu incelenir, bir böbreğin tamamen veya kısmen çıkarılıp çıkarılamayacağı kararlaştırılır.

Böbreklerin doğuştan veya sonradan olma şekil bozuklukları, kistleri, urları meydana çıkarılır. Aynı zamanda böbreklerin iyi çalışıp çalışmadığını anlamak ve çalışma esnasında böbreklerin yapısını incelemek de mümkün olur. Damar bozuklukları, damar darlıkları veya anevrizmaları, damar tıkanmaları meydana çıkar. Ayrıca böbreküstü bezlerinin bol damarlı orta kısımları görünür hale gelir. Böbrek arteriografisi, bir hipertansiyon durumu incelenirken hem sebebin teşhisi, hem de ameliyatın nasıl yapılacağı konusunda muhakkak baş vurulması gereken bir yoldur.

Bazı hallerde, özellikle bir böbrek urunu ortaya çıkarmak gerektiğinde böbrekte *kısmî arteriografi* yapılır. Ayrıca daha pekçok kısmî arteriografiler de yapılır. Meselâ bağırsak atardamarlarının arteriografisi, pankreas, mide ve ince bağırsak damar sistemlerini inceler, şekil bozukluğu ve ur varsa meydana çıkarır.

Karın arteriografisinin (böbrek arteriografisi dışında) kullanıldığı başlıca yerler şunlardır: damar sertliği, aort ve kalça atardamarı anevrizmaları, damar ameliyatları, damar darlığı, trombozlar, arteritler, damar tıkanmaları (Leriche belirtisi) ve nihayet karın içi organlarında damar incelemesi.

Geriye doğru arteriografi, *omurga arteriografisi*'ni mümkün kılar: 1 m uzunluğunda bir sonda köprücükaltı atardamarı hizasına kadar uzatılır, oraya şırınga yapılır. Böylelikle omurga atardamarı ile bunun kafatası arka çukurunda bulunan kafa içi dalları görünür hale gelir.

Kafatası arteriografisi, beyindeki kan dolaşımı hakkında çok esaslı bilgiler verir (Egas Moniz 1921). Beyin lezyonlarını doğrudan doğruya gösterir. Beyin arteriografisinin çoğu zaman tam bir anestezi yapılarak uygulanması tercih edilir.

Yandaki boyun kası ile tiroit kıkırdağı arasındaki şahdamar oluğundan şahdamara girilir. Birçok defa şırınga yapılır. Bu esnada önden ve yandan atar ve toplardamarların resimleri çabucak çekilir.

Bu teknik, kafatası yaralanmalarında bilgi edinmeğe yarar; beyin dışzarının üstünde, altında veya beyin içinde kan pıhtılaşması olup olmadığını ortaya koyar. Acele ameliyat gerekip gerekmediği anlaşılır. Beyin uru olaylarında hem urun büyümesi sebebiyle yer değiştiren damarların, hem de anormal bir şekilde yayılmış bulunan damarların (urun yalancı damarları) resimleri çekilir. Damar bozuklukları (anevrizmalar, damar karmaşıklığı) bu şekilde ortaya çıkarılır. Ayrıca beyin arteriografisi, beyin kanamaları veya beyin yumuşamaları esnasında damarlarda meydana gelen bozuklukları da inceler.

Uyluk arteriografisi, kasık kıvrımında damara girilerek ve basınçla şırınga yapılarak arteritleri, trombozları, anevrizmaları, damar karmaşıklıklarını, bacaklardaki damar bozukluklarını, kemiklerdeki ve yumuşak kısımlardaki urları meydana çıkarmağa yarar. Kollarda, koltukaltı atardamarı veya kol atardamarı hizasında yapılan arteriografi'de de aynı amaç güdülür, ama burada arteritler daha seyrektir. Bundan başka arteriografi, Raynaud belirtisinde, damarların durumu hakkında önemli bilgiler verir.

◆ **Arteriograf** i. (fr. *artériographe*). Atardamar atımını kaydetmeğe yarayan âlet. (*E-şanl.* SFİGMOGRAF.) [L]

ARTES, Mısırlıların Merih yıldızına verdikleri ad. (L)

ARTEZYEN sıf. (*Artois* [Fransa'da şehir] > fr. sıf *artésien*'den). Teknol. *Artezyen kuyusu,* kendiliğinden sıvı (su veya petrol) fışkırtan, burgu ile açılmış kuyu. ‖ *Artezyen havzası,* suyun artezyen basınç altında tutulduğu bir jeolojik formasyon.

— ANSİKL. Geleneksel *artezyen kuyuları*'nda, kuyu, sondalama yüzeyinden daha yüksek seviyede bulunan bir kaynaktan beslenen derin bir su birikintisine bağlıdır; bileşik kaplar kanunu gereğince su, kaynak seviyesine kadar yükselir. Ortaçağda, Fransa'nın Artois şehrinde bu kuyular pekçoktu; adını da buradan alır. Eski çağlarda, özellikle Suriye ve Mısır'da artezyen kuyuları açıldığı sanılır. Sahra'da açılan artezyen kuyuları vahaların suyunu sağlar (ilk defa, 1856'da general Desvaux tarafından Doğu Sahra'da açtırıldı). Petrol çıkarmada daha çok *püskürtme* sondajı terimi kullanılır: yatakta bulunan gazların basıncı, artezyen borusunca emilmiş petrol sütununun ağırlığını aştığı zaman, bu basıncın etkisiyle petrol fışkırır. (LM)

ARTGÖĞÜS i. Zool. Bir böceğin üçüncü göğüs halkası.

— ANSİKL. *Artgöğüs,* ortagöğüs ile karın arasındadır. İkinci çift kanatlarla üçüncü çift bacakları taşır. Sırt kısmı tamamen elitralarla örtülmüştür. Kınkanatlılarla yarımkanatlılarda olduğu gibi elitralar tamamen kapalı ise artgöğüs artık bir göğüs parçası değildir. Zarkanatlılarda v.b. de artgöğüs tamamen meydanda olduğu için bu halka göğsün bir parçasıdır. (L)

ARTHABASKA, Kanada'da kontluk (Quebec), doğu kantonlarında; 45 300 nüf. Merkezi *Arthabaska* (3 000 nüf.). [L]

ARTHOİS (Jacobus D'), flaman peyzaj ressamı (Brüksel 1613-?, 1686), Soignes ormanının çeşitli peyzajlarını yaptı. Süslü bir üslûp kullandı. D. Teniers I ve II, P. Bout, A. F. Van der Meulen, G. Coques, G. de Grayer bu peyzajlara atlı, avcı ve çoban figürleri eklediler. Tablolarında, çoğunlukla iki yanı ağaçlıklı, kumlu bir yol görülür. Birçok taklitçileri vardır. Louvre müzesinde *Bir Ormanın Girişi* adlı eseri yer alır. (L)

ARTHRACANTES i. Işınlı ve dikenli tek hücreliler takımı. Orta kısımlarında bir kapsül bulunur. Plazmamsı vücutları küre, mercimek veya eşkenar dörtgen şeklindedir. Yalancı ayakların çıktığı gözenekler başkalaşmış bir jelatinimsi tabakayle kaplıdır. (İskeleti yirmi ışınsal spikülden oluşmuştur. Bunların dipleri birleşerek yapraklı haç veya yıldız görünüşünde bir gövde meydana getirir. Bu takımın 30 cinsi kapsayan 9 familyası vardır.) [L]

ARTHROPLEURA i. Karbon devrinde fosilleşmiş su eklemlisi. Tribolitlerden daha ilkel. Hepsi birbirine benzeyen bölütlerinde bulunan birer çift çatal uzantı, arthropleura'yı trilobit'ten ayırır. (L)

ARTHROPLEURİDAE i. Büyük gövdeli fosil eklem bacaklılar sınıfı. Tek cinsi vardır: *arthropleura.* (Karbon devrine ait yedi türü bilinir.) [L]

ARTHUR veya **ARTUS,** İngiltere'nin yarı yarıya efsaneleşmiş kralı. Anglosakson istilâsına (V. yy. sonu-VI. yy. başı) karşı Büyük Britanya Keltlerine direnme gücü verdi ve onların başarısını sağladı. (L)

ARTHUR I (Nantes 1187-Rouen 1203), Bretagne kontu (1196-1203). Babası olan Bretagne kontu Anjou'lu Geoffroi II'nin (Henry II Plantagenet'nin dördüncü oğlu) ölümünden sonra doğdu. Henry II'nin son oğlu olan amcası Yurtsuz John, 1199'da onu İngiltere tacından mahrum etti. Goulet antlaşmasına kadar Fransız kralı Philippe Auguste tarafından desteklendi (1200). Auguste, Angoulême'li Isabelle'i kaçırdığı için John'un elinden aldığı Anjou ve Akitanya yurtluklarını 1202'de Arthur I'e verdi. Ama genç prens, amcasının eline geçti ve onun tarafından öldürüldü. (L)

ARTHUR II (1262-La Roche Bernard yakınında İsle şatosu 1312), İkinci Bretagne dükü (1305-1312). John II'nin ve ingiliz Beatrix'in büyük oğlu. Vikont Gui V'in kızı Marie ile (1275) ve daha sonra, İskoçya kralı Alexander II'den dul kalan Montfort kontesi Yolande de Dreux ile evlenerek (1292) Limoges Vikontluğuna ve Montfort-L'Amaury kontluğuna sahip oldu. (L)

ARTHUR III (1393-1458), Richmond kontu (1393-1457), Bretagne dükü (1457-1458). Dük John IV'ün (Yiğit John) ikinci oğlu. Birçok savaşa katıldı. Azincourt'ta (1415) esir düştü ve Londra'da hapsedildi. 1424'te Fransa başkumandanı oldu; Charles VII'nin gözdesi olan prensler ile savaştı ve Guyenne'in bir kısmı ile bütün Normandiya'nın İngilizlerden geri alınmasına yardım etti. Yeğeni Pierre II'nin yerine Bretagne dükü oldu. (L)

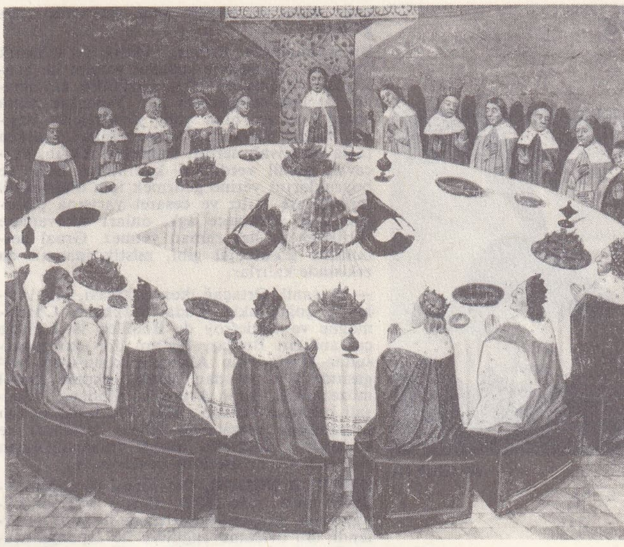

kral Arthur ve Yuvarlak masa Şövalyeleri (XV. yy. minyatürü)

ARTHUR (Chester Alan), amerikalı devlet adamı (Fairfield yakınlarında, Vermont 1830-New York 1886). Ayrılık savaşında New York eyaleti Savunma bakanı oldu. Başkan yardımcılığına seçildi (1880), Garfield'in öldürülmesinden sonra Amerika Birleşik devletleri başkanı oldu (1881) ve himayeci (proteksiyonist) bir siyaset güttü. Yerine demokrat Cleveland geçti (1885). [L]

Arthur (Grace) **başarı testi.** Psikol. Pratik zekâyı ölçmek için kullanılan karma ölçü; beş-altı testten meydana gelir: Kohs küpleri (Grace Arthur tarafından gözden geçirilmiştir); *delikli resimler* testi; Seguin'in lamba levhası; Healy levhası; Porteus'un *labirentler* testi. (L)

Arthur Destanı Çevrimi, sekiz hecelik şiirler ve düzyazı romanlar toplamı; çoğu XIII. yy. dan kalmadır. Başlıca kahramanı kral Arthur'dur (veya Artus). Bu parçalar, eskiçağ eserlerinden taklit edilen romanlar (*Thebai, Aeneas, İskender, Truva romanları*) ve Tristan efsanesi ile birlikte o çağın kahramanlık ve aşk edebiyatının en olgun örnekleri arasında yer alır. Destanın nasıl meydana geldiğini kestirmek güçtür. Kesin olan bir şey varsa o da, Nennius'un *Historia Britonum* (976) adlı eserinden sonra Arthur'un İngiltere'nin millî kahramanı haline geldiğidir. Destan, William of Malmesbury (1125) ve özellikle Geoffrey of Monmouth'un kalemi ile (*Historia regum Britanniae,* 1135) daha kesin bir şekil aldı. Anglonorman şairi Wace, bu son eseri halk şiir diline aktararak (*le Roman de Brut,* 1155) «kelt konuları» nın Fransa'ya yayılmasında rol oynadı. O tarihten itibaren Arthur'un «bröton destanı», Marie de France'ın destanlarını ve Chrétien de Troyes'ın, Raoul de Houdan'ın, Robert de Boron'un romanlarına ilham kay-

ARTHUR I
Pierre Le Baud'un «Bretagne Tarihi» adlı eserinden (1475)

ARTİX'teki termik santral

Foto. Bibliothèque nationale (LAROUSSE)

ARTHUR III

nağı oldu ve birçok yeni serüvenle zenginleşti.

Bu romanlarda Arthur, yiğitlik ve kibarlık örneğidir. Kendisine sadakat yemini ile bağlı olan ve öncelik hakkı yüzünden aralarında çatışma çıkmaması için Yuvarlak masa çevresinde yer alan yiğit şövalyelerin başıdır. Arthur destanının kahramanları, kraldan fazla bu şövalyelerdir. Lancelot, Yvain, Perceval, gönül verdikleri kadınların istek ve buyruklarını yerine getirmek için olağanüstü serüvenlere atılır ve cesaret yarışına çıkarlar; ama şövalyece aşk, onları serüvenlere sürüklemeğe her zaman yetmez. Graal destanında görüldüğü gibi, mistik inancın da etkisinde kalırlar.

— G. santl. Ortaçağ ikonografyası, kral Arthur'u çoğunlukla Yuda Makkabi, Charlemagne ve Godefroy de Bouillon ile birlikte canlandırır. Bunlar, İsa'nın dört koruyucusudur (İsviçre'nin Almanca konuşulan bölgesinde XV. yy. dan kalma dokuma [Basel müzesinde]). Kral Arthur'e, Modena katedrali kabartmalarında (XII. yy.), İnnsbruck'ta Maximilian mezarında (Peter Vischer) ve özellikle Raffaello öncesi ressamlarından Burne-Jones'un eserinde rastlanır. (L)

ARTHUR TUDOR, Gal prensi (Shropshire'da Ludlow 1486-1502). Henry VII'nin büyük oğlu. Aragon'lu Catherine ile 1501'de evlendi. Bu evlenme İngiltere ile İspanya arasında yakınlaşmayı sağladı. Kardeşi Henry, Arthur'un dul karısı ile evlendi. (L)

ARTHUS (Maurice), fransız biyoloji bilgini (Angers 1862-Fribourg 1945). Lozan'da fizyoloji profesörü. Çok sayıdaki ilmî eserlerinde organizmadaki sıvıların pıhtılaşmasını, pıhtılaşmayı önleyici maddeleri, hayvan zehir ve panzehirlerini, anafilaksiyi inceledi. Lokal anafilaksi olayını buldu. (L)

Arthus olayı, aynı yabancı serumun dokular arasına şırınga edilmesi ile bazen ödem, bazen de aseptik çıban biçiminde meydana gelen lokal rahatsızlık. Anafilaksinin lokal bir belirtisidir. (L)

ARTI i. (artmak'tan yeni k.). Mat. Toplanması istenen iki birimin arasına ve lüzumunda pozitif sayılara konulan işaret (+). *Esk.* Zait. ‖ Matematik, fizik ve benzeri ilimlerde sıfırın üstündeki sayılar, pozitif değerler. Toplama işareti; genellikle bir haç (+) işaretiyle gösterilir ve toplanacak iki ayrı sayı arasına konur. ‖ *Artı sayı,* + işaretiyle belirlenen sayı.

— Elektr. *Artı kutup,* doğru akımlı bir makinede, kutuplardan, potansiyeli en yüksek olan kutup (ML).

ARTIK i. Yenildikten, içildikten veya kullanıldıktan sonra geriye kalan kısım: *Kâğıtlara sarıyorum atarken artıklarımı* (B. Necatigil). *Yemeklerinin artıklarını onlara verirdi* (R. N. Güntekin). ‖ *Mec.* Değersiz, aşağı kısım, tabaka: *Şehrin sanki bütün artığı burada idi* (A. H. Tanpınar). ‖ Bir şeyden artakalmış olan: *Maç artığı lise talebesi* (S. F. Abasıyanık). ‖ Sıf. Geride (elde) kalan: *Artık yemek, artık kumaş.* ‖ Fazla: *Artık mal göz çıkartmaz.*

— DEY. *Artık eksik helâl etmek* (*olmak*), az veya çok gözetmeden bir şeyi helâl etmek (edilmek). ‖ *Erkek artığı,* çeşitli erkeklerle düşüp kalkmış olan [kadın]: *Kumar ve sefahatle yıpranmış, sefil, erkekler artığı, binbir kirli iz taşıyan yarı çıplak hayasız vücudun yaşamakta devam etmesini lüzumsuz bulmuştum* (R. H. Karay). ‖ *Yeter artık!* Daha fazla tahammül edemem anlamında.

◆ Edat. (Cümle başı edatı olarak) İçinde bulunulan durumun veya yapılmakta olan bir işin sonuna gelindiğini, yeni bir şeyin başlamakta olduğunu belirtmek için: *Artık demir almak günü gelmişse zamandan* (Yahya Kemal). ‖ Bundan sonra, bundan itibaren: *Artık, İstanbul'u hem rüyada gördüğümü, hem hayal ettiğimi söylemeğe ne hacet* (C. S. Tarancı). ‖ Fakat, amma: *Artık, bu kadarı da olmaz.* ‖ Öyleyse, o halde: *Artık onu da sen yapıver.* ‖ Bıkkınlık, tahammülsüzlük belirtmek için: *Bıktım artık bu istiklâlsizlikten* (Vâlâ Nûreddin).

— Ask. *Artık malzeme,* bir savaş sonunda, kullanılmadan elde kalan askerî malzeme. (Birinci ve İkinci Dünya savaşları sonunda amerikan ordularına ait çeşitli malzeme stokları özel sektörde, *artık malzeme* adı altında satıldı.)

— Astron. *Artıkay,* yunanlıların güneş yılı ile uygunluğu sağlamak için, bazı ay yıllarına eklediklerі ay. Bk. ARTIKGÜN, ARTIKYIL.

— Deric. *Artık parça* veya *döküntü,* bir giyim eşyası biçilirken derilerden arta kalan ve işe yarayabilen küçük parçalar. (Hayvan derilerinin baş, ayak ve kuyruk kısımları, parçacı tacirler tarafından toplanır ve işlenir.)

— Fizyol. *Artık hava,* kuvvetli bir soluk verdikten sonra, akciğerlerde arta kalan hava miktarı.

— Gaz sanay. *Artık gaz,* maden kömürü gazından sentetik amonyak elde etmek için hidrojen çıkarıldıktan sonra arta kalan metan.

— İkt. *Artık çalışma* (*emek*), Marksçı teoride, işçinin, aldığı ücrete eş bir değer ürettikten sonraki çalışması. ‖ *Artık mal,* piyasanın talebini aşan ve piyasaya sürüldüğü taktirde fiyatın fazlasıyle düşmesine yol açabilecek mal miktarı. Devlet üreticilere, özellikle tarım üreticilerine asgarî bir kazancı veya asgarî fiyatı sağlamak için bir piyasa düzenlemişse, artık malların sürümü başına büyük dertler açar.

— Jeomorfoloji. *Artık şekil,* bugünkü morfoklimatik şartlara uymayan yer şekli: *Büyük Alp vâdilerinin buzul kabartısı artık şekillerden meydana gelmiştir.* (Her *artık şekil,* bulunduğu bölgenin iklim şartlarının etkisine uyar; öyle ki, akarsular buzul teknelerinin tabanını doldurur, yıkıntılar, molozlar, kaymalar yamaçların eğimini azaltır, seller ise, önüne gelen sürgüleri keser veya asılı vâdilerin ağızlarının yaran boğazlar kazar.)

— Leng. *Artık heceli,* latince ve ona benzer çekimli dillerde, sonlarına çekim eki katılınca, yalın halin dışındaki hallerden bir veya iki hece daha uzayan isim ve sıfatlara denir: *Latincede yalın hal «consul», isim tamlamasında tamlanan halinde «consulis», artık hece çekimine örnektir.*

— Magnetizma. *Artık magnetizma,* magnetik alan dışında da devam eden mıknatıslanma.

— Metal. *Artık yığını,* maden fabrikalarında, çeşitli maden artıkları, cüruf, hurda ve döküntü yığını. Bk. ANSİKL.

— Mus. *Artık ikili,* türk musikisinde 12, 13, nâdiren 14 komalık ikili aralığı. (Bk. ARALIK.) ‖ *Artık ikiliaralığı,* türk musikisinin büyük özelliklerinden birini teşkil eder. Hicaz dörtlü ve beşlisinin bulunduğu bütün makamları karakterize eder.

— Nükl. *Radyoaktif artıklar,* nükleer reaktörlerde, belirli bir süre işleyişten sonra biriken ve bir işe yaramayan aktif maddeler. Bk. ANSİKL.

— Tuzculuk. *Artık tuz,* tuzlalarda, ertesi yıl çıkarılacak tuz çökeltilerinin tabanını meydana getirmek üzere işlenmeden bırakılan tuz tabakası.

— ANSİKL. Metal. Engebeli arazide *artıklar,* genellikle çukur kısımlara doldurulur, böylece arazinin her tarafı aynı düzeye getirilir. Düz arazide çok uzaktan görülebilen konik tepecikler halinde yığılır. Artık yığınları bazen yeniden işlenir. Çıkarılan bu ürünler, hidrolik doldurma ve yolların taş döşenmesinde kullanılır.

— Nükl. Nükleer yakacaklarda ortaya çıkan parçalanma tepkimeleri sonucu birçok radyo aktif element doğar. Yakacak tamamen yanınca artığı ortadan kaldırmak gerekir, zira bu artık tehlikelidir. Bu *radyoaktif artıklar* önce birkaç ay, yalıtılmış ve zırhlanmış kapalı yerlerde stok edilir. Böylece devir süresi küçük olan radyoaktif elementler elenir ve kalan radyoaktiflik oldukça azalır. Bununla birlikte devir süresi uzun olan radyoelementler yok olmaz (meselâ, ortalama ömrü 20 yıl olan stronsiyum 90). Bunları yaymak tehlikelidir; onun için bu artıklar yere gömülür veya denizin içindeki çelik veya beton kaplara konur.

İlgi çekici bir hal çaresi de bu artıkların parçalanmasından doğan enerjiyi toplamaktır; bu yolda denemeler de yapılmıştır. Radyo izotop üreteçlerde, doğrudan doğruya ürün kütlesinden emilen ışıma, kütlenin sıcaklığını oldukça yükseltir, böylece serbest kalan ısı enerjisinden de termik bir makine veya termo-elektrik bir konvertisör aracılığıyle elektrik elde edilir. Bununla beraber, devir süresinin değerine, ışımanın özgül gücüne, tabiatına ve fizikî özelliklerine göre seçilmiş bir tek radyo izotoptan yararlanmak daha elverişlidir. Özellikle stronsiyum 90 titanatı kullanılır. Bu gibi üreteçler, varılması güç bölgelerin (kutup istasyonları) donatımında ve uzaydaki füzelerde ilgi çekicidir.

Parçalanma, radyoaktif gazlar da meydana getirir; yeniden yanma sırasında bunlar emilir. Reaktör, havayle soğutulunca, reaktör içinde radyoaktif argon 41 oluşur: bu argon'un toprağa bulaşmasını önlemek için hava, yeter derecede yüksek bir yerde boşaltılır.

◆ **Artıkçı** i. Artık toplamakla geçinen [kimse].

◆ **Artıkçılık** i. Artık toplayarak geçinme.

◆ **Artıklık** i. *Esk.* Daha üstün, daha çok olma hali. (LM)

ARTIKDEĞER bls. i. Üretilen değerin, bu değerin üretilmesi için harcanan parayı aşan artık (fazla) kısmı; bir şeyin değerinin artması.

— İkt. *Artıkdeğer,* üretim maliyetine belirli bir kazancın eklenmesi söz konusu olunca ortaya çıkar. Bu kazanç, esas bakımdan, emeğin değer yaratıcı özelliğinin sonucu olarak görülebilir; ama artıkdeğer, emekten değil de, meselâ sosyal bir gelişmeden de ortaya çıkabilir (büyük bir şehrin kenarındaki toprakların edindiği artıkdeğer). Bu durumda artıkdeğeri meşrulaştıran şey, bu artıkdeğerin, çoğunlukla, gelecek hakkında yapılan ustaca bir hesabın (olaylar bu hesabı boşa da çıkarabilirdi) sonucu olmasıdır.

K. Marx, yabancılaşmanın kaynağını, önce değeri, daha sonra kapitalist sömürmeyi ele alan bir analiz sonunda ortaya çıkarmıştır. Gerçekten de Marksçı artıkdeğer teorisi, kapitalist sömürmeyi açıklamak için ileri sürülmüş bir teoridir. Kapitalist rejimde bir meta satın almak için para yatırıldığı zaman, bu metaın daha çok para getirmesi amacı gözönünde tutulur. Oysa Marx'a göre, tüketildiği zaman para kazandırabilecek bir tek meta vardır, o da işgücü'dür. Demek ki, işgücü de, bütün öteki meta'lar gibi piyasada üretim maliyetine göre satın alınır, yani üretimi için harcanan zorunlu çalışma zamanıyle ölçülen değeri karşılanarak satın alınır. Emekçiye ödenen ücret, yaşaması ve çoğalması için gerekli olanı karşılar; ama («kapitalist üretimin sırrı» da buradadır zaten) işgücü, ödenen ücrete tekabül eden zamandan daha uzun süre kullanılır; ve böylece, kendi bedelinden daha fazla değer üretir. İşgücünü satın aldığı zaman kapitalistin gözönünde tuttuğu şey de işte bu artıkdeğerdir. Demek ki artıkdeğer, işten (emekten) doğar. Kapitalist, işgücünün süresini uzatarak (*mutlak artıkdeğer*) veya işin (emeğin) üretkenliğini fazlalaştırarak artıkdeğeri çoğaltmağa çalışır (*izafi artıkdeğer*).

Toplam artıkdeğer (A), değişken sermayeye, yani emeğin satın alınmasına ayrılan sermayeler toplamına (D) bölünürse, artık değer oranı (a) elde edilir. (L)

$$a = \frac{A}{D}$$

ARTIKGÜN bls. i. Her artıkyılda şubat ayına eklenen 29'uncu gün. (L)

ARTIKYIL bls. i. 365 Yerine 366 günden meydana gelen yıl. *Esk.* Sene-i kebîse.

— ANSİKL. Romalılarda yıl 365 gündü; oysa yer, güneş etrafındaki dolaşımını 365 ve dörtte bir günde tamamladığı için, her yıl arta kalan altı saat dolayısıyle Jül Sezar devrinde kullanılan tarihlerle gök cisimlerinin dolaşımı arasında ortaya çok açık bir fark çıkmıştı. Bu farkı yok etmek için Sezar, İskenderiyeli meşhur astronom Sosigenes'i çağırdı. O da, birbirini izleyen 3 yılın 365, dördüncü yılın 366 günlük olmasını teklif etti. Bu artıkgün dört yılda bir şubat ayına eklenerek, o yıl, şubat ayı 28 yerine 29 gün olacaktı. Böylece meydana getirilen ve Julianus takvimi adı verilen takvimde, artıkgün, mart ayının «ilk gün» ünden önceki altıncı gün (24 şubat) iki defa sayılıyordu.

Papa Gregorius'un takvim reformu, Julianus takviminde önemli değişiklikler meydana getirdi. Sayısı 4 ile bölünebilen yıllar (1960, 1964, 1968, 1972 v.b.) artıkyıl'dır. Bununla beraber, 1600, 2000, 2400 v.b. binler sayısı 400 ile bölünebilenler hariç, yüzyılların son yılı artıkyıl değildir. (L)

ARTIRMA veya **ARTTIRMA** i. Artırmak (arttırmak) eylemi.

Foto. LAROUSSE

— Huk. ve tic. Alacaklılar arasında en yüksek fiyat verene malı devretme suretiyle yapılan satış usulü, müzayede.|| *Artırma ve eksiltme*, bir akdin oluşumunu en fazla veya en az bedel verme şartına bağlayan usul: Bk. ANSİKL. || *Açık artırma ve eksiltme*. (*Esk.* Alenî müzayede ve münakasa). Bk. AÇIK. || *Cebrî artırma*, satışın, mal sahibinin isteğine bakılmaksızın artırma suretiyle yapılması. || *İhtiyarî artırma*, mal sahibinin isteğiyle veya bir mal varlığının yararına yapılan artırma. || *Kapalı zarf usulüyle artırma ve eksiltme*, tekliflerin rakiplerden gizli ve yazılı olarak verilmesi. || *Mahdut* (*sınırlı*) *artırma* (*eksiltme*), belli kimselerin katılabileceği artırmalar (eksiltmeler).

— Elişi. Bir örgü sırasında, ilmek sayısını artırmak için aynı ilmeği iki defa atmak veya sıranın başına veya sonuna ilmek eklemek.

— Müz. Kontrapunto'da bir usul; melodi çizgisinin ritim değerlerindeki süreleri uzatmak demektir. (Klasik çağda, artırma çoğunlukla bire iki oranında yapılırdı; çağdaşlarda bu oranlar çok değişiktir.)

— Oyun. Kararlaştırılmış miktardan daha çok para sürmek.

— ANSİKL. Huk. *Artırma ve eksiltme*, bir akdin veya bir ihalenin elverişli olarak meydana gelmesini sağlamak için aralarında rekabet bulunan kimseler tarafından en yüksek veya en az bedel teklifi suretiyle icapta bulunma usulüdür. İcra İflâs kanununa göre, borcunu ödemeyenlerin haczedilen malları cebrî ve açık olarak artırma suretiyle satılır. Türk Med. kn. 591. maddesine göre, bir terekenin tasfiyesi için yapılan artırma, ihtiyarî artırmadır. Genel bütçe ile yönetilen dairelerle, katma ve özel bütçeli dairelerin, alım, satım, yaptırma, keşfettirme, kiraya verme ve benzer hukukî muamele ve tasarrufları 2490 sayılı Artırma, Eksiltme ve İhale kanununa göre yapılır. Bu kanun gereğince alım, satım, yaptırma ve benzeri diğer işlerde, şartlarına göre, kapalı zarf, açık artırma ve eksiltme, mahdut (sınırlı) eksiltme, pazarlık ve emanet usullerinden biri uygulanır. (ML)

ARTİBONİTE, Haiti cumhuriyetinde idarî bölge. *Artibonite* ırmağının her iki yanında yer almıştır; 569 000 nüf. Merkezi: *Gonaïves*. (L)

ARTİBONİTE, Haiti adasında (Büyük Antiller) ırmak. Kaynağını, adanın merkezinde, Dominik cumhuriyeti sınırları içinde bulunan dağlardan alır, Haiti cumhuriyeti topraklarına girer; verimli bir ovayı suladıktan sonra Gonaïves koyuna dökülür. Haiti'nin en uzun ırmağıdır (220 km); üzerinde bir baraj yapılmıştır. (L)

ARTİBUS i. Amerika'nın sıcak bölgelerinde yaşayan yarasa. (Eskiden düz mahmuzlu artibus'a [*Artibus planirostris*] gerçek *vampir* gözüyle bakılırdı.) [L]

ARTICULATA i. Zool. Yosunhayvancıklar alttakımı. Zoesileri borumsu, çeperleri kalkerlidir. (L)

ARTİGAS (José), uruguaylı general (Montevideo 1764-Asuncion 1850). Bölge milis kumandanı, bağımsızlık taraflısı. İspanyolları San Jose'de bozguna uğrattı ve Montevideo'yu kuşatmak için Arjantin birliklerine katıldı. Buenos Aires Kurucu meclisi, *Banda Oriental*'in (Doğu Çetesi) muhtariyetini kabul etmeyince, Artigas, ordusu ve halkın büyük kısmı ile birlikte ülkenin kuzeyine çekildi. Bu çekiliş «Doğu halkının göçü» diye adlandırıldı. Artigas, bu sefer ülkeyi Arjantinlilerden temizleme işine girişti. 1815'te ilk millî Uruguay hükûmetini kurdu. Arjantinliler Brezilyalıları yardıma çağırdılar (1816). Artigas karşı koydu ise de Tacuarembo'da yenildi (1820). Paraguay'a sığındı ve orada öldü. (L)

ARTİGAS (Josep Llorens), ispanyol seramikçisi (Barcelona 1892). Barcelona Tatbikî Güzel Sanatlar okulunda öğrenci iken burs kazanarak Paris'e gitti (1917). R. Dufy ile çalıştı (1922-1932). Onun ufak çapta bahçe taslaklarını hazırladı. Sonra, Juan Miro ve Georges Braque ile çalıştı. Kendi eserlerini kumtaşı üstüne işledi. Biçim bakımından sade olan eserlerinde malzemeyi dekorsuz olarak kullanmıştır. (L)

ARTİKÜLATOR i. (fr. *articulateur*). Dişçilikte protez yapımında kullanılan cihaz; alçıdan diş kalıbı modellerine çiğneme hareketleri yaptırır. (L)

ARTİNİT i. (fr. *artinite*). Miner. Hidratlı tabiî magnezyum karbonat. (L)

ARTİOM veya **ARTEM**, S.S.C.B.'de şehir. Uzakdoğu'da, Vladivostok'un kuzeyinde; 55 000 nüf. Linyit işletmeleri. (L)

ARTİOMOVSK, S.S.C.B.'de (Ukrayna) şehir. Donbas'ta, Voroşilovgrad'ın batısında; 61 000 nüf. Tuzlalar. Bu şehrin ve Artiom'un adı rus ihtilâlcisi Fiyodor Andreyeviç Sergeyev'in (1883-1921) takma adı olan *Artiom*'dan gelir. (L)

ARTİOPLOYİT i. (fr. *artioploïde*). Dengeli poliployit. Bu poliployit'teki kromozom sayısı, poliployit'i meydana getiren asıl kromozom sayısının iki katıdır. (L)

ARTİST i. (fr. *artiste*). Güzel sanatlardan birini meslek edinen kimse, sanatçı. *Esk.* Sanatkâr: *Hiç bir artist, hiç bir mütefekkir gösterilemez ki bu hakikatın acısını duymuş olmasın* (P. Safa). || Eğlence yerlerinde gösteri yapan kadın: *Asıl adım Raziye'dir. Söylemiştim, artistim, daha doğrusu dansöz* (R. H. Karay).

— DEY. *Artist gibi*, gösterişli güzel kadın yahut kızlara verilen bir sıfat.

◆ **Artistik** sıf. (fr. *artistique*). Sanatlarla ilgili: *Size verilen izahatın tarihî veya artistik kıymetini kontrol edemezsiniz* (B. Felek). || Sanatla, sanat endişesiyle yapılmış: *Sanatçı, objenin çeşitli perspektif görünüşlerini birbiriyle karşılaştırır ve bunlar arasında en artistik ve en estetik olanını arayıp bulur* (İsmail Tunalı). [M]

Artiste [L'], resimli bir derginin adı. Sırasıyla, A. Ricourt, A. H. Delaunay, A. Houssaye v.b. tarafından 1837'den 1904'e kadar yayımlandı. Başlıca yazarları J. Janin, Baudelaire, Nerval ve Murger idi. 1859'dan sonra edebiyata güzel sanatlardan daha çok yer vermeğe başladı. (L)

ARTİX, Aşağı Pireneler'de bucak. Pau idarî çevresi, Pau sel vâdisinde (sağ kıyısı). Lacq suyunun yukarısında; 2 226 nüf. Büyük elektrik santralı. (L)

ARTİZAN i. (fr. *artisan*). El sanatlarında çalışan meslek erbabı: *Tröstlerin ve kartellerin rekabetiyle küçük sanayiciler ve artizanlar mücadeleden dışarı atıldılar* (P. Safa). [Bk. ZANAATÇI.] (M)

ARTİZLENİMCİLİK blş. i. İzlenimcilikten hemen sonra gelen ve bu akımı sürdüren sanat eğilimi. (Bk. NABİ.) [L]

ARTKAFA blş. i. Anat. Kafanın arka, alt ve orta kısmı: *Artkafa nevraljisi*. || *Artkafa atardamarı*, dış şahdamarın bir dalı, saçlı derinin arka alt kısmına dağılır. || *Beynin artkafa lobu*, beyin yarımyuvarlarının, beynciğin üstüne gelen kısmı. (Artkafa lobunda özellikle görme merkezleri bulunur.) || *Artkafa kası*, artkafa-alın kasının arka kısmı. || *Artkafa kemiği*, kafatasının arka ve arka alt çeperini meydana getiren kemik. Bk. ANSİKL.

Philippe Auguste ile İsabelle de Hainaut'nun evlenmesi
minyatür, XV. yy.
(Boulogne-sur-Mer kütüphanesi)

«Aziz Piat ile Aziz Eleutherius'un Hikâyesi»
Pierrot Feré'nin duvar halısından bir kısım (1402)
[Tournai katedrali]

— ANSİKL. *Artkafa kemiği*, kafatasının arka ve arka alt kısımlarını meydana getiren simetrik yapılı tek bir kemiktir. Alt tarafında kafatası boşluğu ile omurilik kanalını birleştiren, omurilik soğanına, omurga atardamarlarına ve omurilik sinirlerine geçit veren yuvarlak bir delik vardır. Artkafa kemiği dört kısma ayrılır: ön taraf; iki yan taraf (alt uçlarındaki eklem yumruları atlas omuruyle birleşir); arka taraf (önden iki yan kafa kemikleriyle bitişir), burada birçok kas bir araya toplanmıştır. (L)

ARTMAK geçz. f. Çoğalmak, fazlalaşmak: *Artarak gönlümün aydınlığı her saniyede* (Yahya Kemal). *Derler ki hava sıcak olunca elektriği artarmış* (Burhan Felek). || Bir ölçüyü geçmek: *Ayaz arttı. Masraf arttı.* || Gereği kadar kullanıldıktan sonra geriye kalmak: *İşte onu on sayısıyle urdum. Artanı da sana bağışladım.* (H. R. Gürpınar). || Yükselmek: *Ateşinin birdenbire artışı, dün gece bizi epey endişelendirdi. Altın fiyatları artmış.*

— DEY. *Arttıkça artmak*, git gide çoğalıp fazlalaşmak: *Ve bu günlerde mahallenin Rabia'ya muhabbeti arttıkça artıyordu* (H. E. Adıvar).

◆ **Artan** sıf. Mat. *Artan dizi*, terimleri artarak giden dizi. || *Geniş anlamda artan dizi*, belirli bir sıradan başlayarak $u_{n+1} \geq u_n$ olan dizi. || *Dar anlamda artan dizi*, belirli bir sıradan başlayarak $u_{n+1} > u_n$ olan, yani eşitlik hali bulunmayan dizi.

— Mekan. *Artan adımlı vida*, vidanın somunu içinde kuvvetli bir sıkıştırma sağlamak için, adımı sabit bir şekilde (genel olarak yüzde 0,1) artan vida.

◆ **Artım** veya **artış** i. Fazlalaşma, çoğalma.

◆ **Artımlı** sıf. Pişince şişerek artar gibi görünen. (Zahire için kullanılır.)

◆ **Artırım** i. Bir şeyi idareli bir şekilde kullanarak onun bir kısmını artırma işi. *Esk.* Tasarruf.

◆ **Artırmak** veya **arttırmak** ettrg. f. Çoğaltmak, fazlalaştırmak: *Bu terfilerin benim elimde olması şüphelerini artırmış* (R. N. Güntekin). || Bir şeyi tutumlu davranarak biriktirmek. || Daha fazla fiyat ileri sürmek.

◆ **Artma** i. Artmak eylemi.

— Bakteriyol. *Etkililiğin artması*, bir mikrobun, insan veya hayvandan birkaç kere geçtikten sonra hastalık yapma yeteneğinin artması. (*Zt.* AZALMA.)

— Demogr. *Yıllık artış oranı*, bir ulusun yıllık çoğalma oranı.

— Mat. Değişken bir niceliğin çoğalması. (Artma sonlu ise *fark* adını alır; sonsuz küçükse *diferansiyel* denir ve değişkenin önüne konan bir *d* ile gösterilir. Fonksiyonların *art-*

ARTOİS kontu
(sonra Charles X)
Vanloo'nun eseri
(Versailles müzesi)

Foto. Neurdein, Lux-Ohier (*LAROUSSE*)

ması, farklar hesabı veya *diferansiyel hesabın*'dan elde edilen özel kanunlara bağlıdır.) || *Sonlu artmalar formülü* (veya *aradeğer teoremi*), sürekli bir fonksiyonun, tarif aralığındaki iki noktada aldığı iki değer arasındaki farkı açıklayan formül. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Mat. *Sonlu artmalar formülü* (*aradeğer teoremi*). Bir (a, b) kapalı aralığında sürekli ve (a, b) açık aralığının her noktasında türevi bulunan bir $f(x)$ fonksiyonu olsun; bu aralıkta öyle bir c noktası vardır ki:

$$f(b)-f(a)=(b-a)f'(c)$$

olur. (ML)

ARTMANN (Hans Carl), avusturyalı yazar (Viyana 1921). Çevirileri yanında, *Von denen Husaren und anderen Seiltänzern* (Hüsarlar ve Başkaca İp Cambazları Üstüne) [1959] adlı romanı ve *Kein Pfeffer für Czermak* (Czermak'a Biber Yok) [1954] adlı piyesi ile tanındı. «Viyana Şairler grubu»nu (*Wiener Dichtergruppe*) çevresinde topladı. Bu grup, barok, Doğuya ait ve halka mal olmuş temalarla «tecrübî» bir şiir kurmağa çalışmaktadır: *Reime, Verse und Formeln* (Kafiyeler, Mısralar ve Biçimler) [1955]; *Hosn, Rosn, Baa* (1959). [L]

Art Moderne (MUSÉE NATİONAL D') [Modern Sanat Millî müzesi]. Milletlerarası sergi dolayısıyle 1937'de Dondel, Viard ve Dastugue adlı mimarlar tarafından Paris'te (New York rıhtımında) yapıldı. Bir geçiş müzesidir: koleksiyonları her üç yılda bir gözden geçirilir ve yenilenir. Eserler, sahiplerinin doğumundan yüzyıl sonra, son bir incelemeden geçirilerek Louvre müzesine veya çeşitli kamu kuruluşlarına gönderilir. (L)

Musée National d'Art Moderne
(fotoğraf 694. sayfada)

ARTOCARPUS i. Bk. EKMEKAĞACI.

ARTOİS, Fransa'nın kuzeyinde eski eyalet, Pas-de-Calais idarî bölgesinin büyük bir kısmına tekabül eder.

— Coğ. Coğrafî bir birlik göstermeyen ve tarihî bir bölge olan Artois, güneyde Picardie ile kuzeyde Flaman ovası arasında topografik bir eşik meydana getirir, maden kömürü havzasının batı ucunu içine alarak bu ovayı kısmen kaplar. İki arazi ayırımı yapılabilir; 1. güneyde genel yükseltisi batıdan (200 m'den çok) doğuya doğru (Cambrésis'te 150 m) alçalan, Üçüncü jeolojik çağda kuzeybatıdan güneydoğuya yönelmiş olan antiklinal bir tümsekliğe tekabül eden tepeler yer alır. Toprak çoğunlukla tebeşirli olduğundan ekim ancak balçıklı kısımlarda yapılabilir (tahıl, şeker pancarı, yemlik bitki); Boulonnais'ye doğru, çakmak taşlı killi ince tabaka otlakların bulunmasına elverişlidir (boynuzlu hayvanlar yetiştirilir); 2. kuzeyde, tepeler Flaman ovasına, 100-150 m yükseklikte bir şev ile hâkimdir. Lys'in sağ kıyısı üstünde, kömürcülük ve sanayi ile uğraşan, «kara memleket» uzanır. Artois'nın doğu bölümünde kumlu tepeler arasına ovalar sokulmuştur; Lens bölgesindeki Gohelle ile daha güneydeki, balçık örtüsü Cambrésis'i andıran tarım ovası Aras vardır.

— Tar. Artois (*pagus atrebatensis*) başlangıçta Flandre'ın bir parçasıydı. 1180'de İsabelle de Flandre et de Hainaut ile fransız kralı Philippe Auguste'ün evlenmesi sonucu fransız topraklarına katıldı. Birtakım veraset oyunları ve antlaşmalarla Avusturya (1477) ve İspanya (1529) Habsburglarına geçti. 1678 Nimègue antlaşmasıyle bir daha ayrılmamak üzere tekrar Fransa'ya katıldı. Artois kontu unvanını en son taşıyan, Louis XV'in torunu Charles Philippe oldu. Charles Philippe sonradan Charles X adıyle Fransa kralı oldu.

— G. santl. Artois, Ortaçağda halıcılığıyle ün saldı. Bu sanayinin merkezi Arras idi. Yapımcısı kesinlikle bilinen tek duvar halısı «Aziz Piat ve Aziz Eleutherius'un Hikâyesi» adını taşır (1402). Halıda canlandırılan 18 sahneden 14'ü günümüze kalmıştır. Arras'ın 1477'de Louis XI tarafından tahribi, halı atelyelerinin ortadan kalkmasına yol açtı. XVII. yy.dan itibaren Artois'da Rubens'in etkisi altında kalan birçok sanatçı yetişti. Ortaçağda bu bölgede çok sayıda manastır kurulmuş ama bunlardan pek azı günümüze kalmıştır. Thérouanne katedrali 1533'te, Arras ve Cambrai katedralleri de Fransız ihtilâli sırasında yıkılmıştır.

— Ed. ve Müz. Ortaçağın iktisadî refah dönemine büyük bir edebî faaliyet tekabül eder. Bu faaliyetin merkezi Arras'dır. En ünlü yazarlar Genon de Béthune (öl. 1220'ye doğr.), Jean Bodel (öl. 1210), Adam le Bossu (1240'a doğr.-1285'e doğr.) Bu yazarların eserleri fransız edebiyatının doğmasına büyük ölçüde katkıda bulundu.

Modern dönemde kurulan *Rosati* (1778) derneği Artois'nın Fransanın kuzeyinde edebiyat merkezi olarak canlılığını muhafaza etmek istediğini gösterir.

Arras, Ortaçağ boyunca yoğun bir müzik merkezi oldu. Artois bölgesi, XVI. yy. da pek çok besteci yetiştirdi (A. de Févin, Ph. Dogier, Adam Barbet v.b.). XVII. yy.dan sonra müzikte gerileme başladı. (L)

Artois savaşları, Birinci Dünya savaşı sırasında Arras ve Lens bölgelerinde yer alan harekâta verilen ad. 1914 Eylülünden aralığına kadar ve 1915 ilkbaharından sonbaharına kadar müttefiklerin taarruzları (9 mayıs, 25 eylül), Notre-Dame-de-Lorette, Loos, Souchez ve Ablain-Saint-Nazaire savaşlarına yol açtı. 9 Nisan 1917'de, Arras'ın iki yanından, Allenby ve Horne'un kumanda ettiği ingiliz ordularının taarruzu başladı. Vimy tepesini ele geçiren Kanada birliği bu savaşta büyük bir ün kazandı. (Bk. *Birinci* DÜNYA SAVAŞI.) [L]

ARTORİUS (Marcus), yunanlı hekim (M.Ö. 40 yıllarında). Augustus'un dostu ve hekimi idi. Philippi savaşında, imparatora savaş alanına gitmesini öğütledi. Actium savaşından sonra denizde boğuldu. Kuduz ve uzun yaşama üstüne iki eser yazdı. (L)

ARTOUSTE gölü, Pireneler'de göl. Ossau vâdisinin doğusunda, 1 968 m yükseltide. (L)

ARTOS dağı, Doğu Anadolu'da, Van gölünün güneydoğu köşesinde Gevaş ilçe merkezinin güneyinde birdenbire yükselen gösterişli dağ kütlesi; 3 475 m. Çıplak yamaçlı olan dağ, paleozoik billûrlu şist ve kalkerlerinden oluşmuştur. (M)

ARTOVA, İç Anadolu'nun Yukarı Kızılırmak bölümünde, Tokat ilinin bir ilçe merkezi; 2 863 nüf. Çekerek suyu kenarında ve demiryolu üzerinde bulunur, il merkezine kara yoluyle uzaklığı 35 km'dir. — Artova ilçesinin yüzölçümü 909 km², nüfusu 32 265; Merkez ve Sulusaray bucaklarında 58 köyü vardır. Geçim, tahıl ekimi ve koyun yetiştirilmesine dayanır. (M)

Art Poétique (*Şiir Sanatı*), Paul Verlaine'in şiiri. *Jadis et Naguère* (1884) adlı şiir derlemesinde yer alır. (L)

ARTREKTOMİ i. (fr. *artrectomie*). Eklem yüzeylerini alıkoymak şartıyle bir eklemin hasta kısımlarını çıkarmayı öngören cerrahî müdahale. (L)

ARTRİT i. (fr. *arthrite*). İnsan veya hayvanda eklem iltihabı: *Halis «artrit» tir bu şakaya gelmez* (Peyami Safa).

— Diş cerr. *Dişçukuru artriti*, diş ağrıması ve diş oynamasıyla beliren dişçukuru bağlarının iltihabı.

— ANSİKL. *İltihaplı artritler*, bir dış sebepten ileri gelebilir (kırıklı veya kırıksız travma). Fakat çoğunlukla iç sebeplere bağlıdır. İltihaplı romatizmaların en önemli belirtisidir. Hastalık etkenlerinin doğrudan doğruya etkisiyle mikroplardan da ileri gelebilir (tüberküloz, streptokoksi v.b. artritleri). Hasta bölgede mikrop olmadan iltihaplanma (en sık görülen çeşidi) veya ilkel iltihaplı bir tepkime (kendiliğinden alerji) ve özellikle boğazda bulunan hemolitik bir streptokoka karşı vücut duyarlığının artması (hiperergik iltihap) şeklinde de görülebilir. Bu yüzden tedavi iki yönlü olmalıdır; bir yandan hastalık sebebi incelenmeli (mikroplara karşı aşılar, mantarlar ve sülfamidler), öte yandan hastalığı yapan mikroplarla savaşılmalıdır (iltihaba karşı olan salisilat serisi ve özellikle kortizon).

— Vet. *Artritler*, hayvanlarda da insanlardaki gibi belirti gösterir. Mekanik çarpmalardan (en çok atlarda), mikroplardan (mikrop veya toksinler) ve beslenmeden ileri gelen artrit çeşitleri vardır. (L)

ARTRİTİZM i. (fr. *arthritisme*). Çeşitli bozukluklarla kendini gösteren hastalık belirtisi. Fakat bu bozukluklar yerleri ve mahiyetleri bakımından o kadar değişiktir ki, bunlar için *artritizm* terimi artık kullanılmaz olmuştur.

— ANSİKL. *Artritizm* terimi yanlış bir deyimdir. Çünkü eklem bozukluğu olayları çok görülmekle beraber sadece bir yan belirtiden ibarettir veya hiç eklemlerle ilgili değildir. Yine de bu terim süregelmiştir. Ancak yeni ve çok daha geniş bir anlam kazanmıştır. Öyle ki, bugün hemen bütün mikropsuz eklem hastalıkları hattâ iyi bilinmeyen bazı mikroplu müzmin hastalıklar (verem, sıtma, frengi) bu terimle açıklanır. Damla hastalığı, kronik romatizma, taşlı hastalıklar, şeker hastalığı, şişmanlık, egzama gibi uzun süren fakat anî ölümle neticelenmeyen, özellikle, basit bir sebebi bulunmayan bazı patolojik durumları belirtmede de artritizm terimi kullanılmaktadır. (L)

ARTROBRANKİA i. Zool. Kabuklularda, organları vücuda bağlayan eklemli deri üzerindeki solungaç. (Yengeçlerin diğer solungaçları podobrankia [ayakların dibinde] ve Pleurobrankia [vücut bölütleri üzerinde] adını alır.) [L]

ARTRODEZ i. (fr. *arthrodèse*). Tıp. Bir eklemin kaynaşıp bitişmesini sağlamak için yapılan ameliyat.

— ANSİKL. *Artrodez*, ya eklemiçi yolla, oynak yüzeylerin kıkırdakları çıkarılarak veya yabancı bir cisim oynak içine sokularak veya eklemdışı yolla, hasta eklemi aşan, sert kemikten bir köprü kurularak gerçekleştirilir. Artrodez, en çok yetişkinlerin tüberküloz artritlerinin ve bazı ağrılı artrozların tedavisinde uygulanır. (L)

ARTRODİ i. (fr. *arthrodie*). Anat. Eklem yüzlerinin düz olduğu eklem tipi. (L)

ARTRODİNİ i. (fr. *arthrodynie*). Eklemlerde duyulan ve yeri kesinlikle sınırlanamayan ağrı (eklemde şişkinlik görülmez, ateş yükselmez). [L]

ARTROKSİLON i. (fr. *arthroxylon*). Calamariae grubundan fosil ağaç. (L)

ARTROLİZ i. (fr. *arthrolise*). Tıp. Ankiloza uğramış bir ekleme hareketlilik vermek için eklem bağlarının ve eklem kapsülünün kesilmesi. (L)

ARTROLOJİ i. (fr. *arthrologie*). Tıp. Anatominin eklemlerle ilgili bölümü. (L)

Art Romantique (L') [*Romantik Sanat*], Baudelaire'in dağınık edebiyat eleştirilerini bir araya getiren derleme (1868). 1845'ten bu yana *Corsaire-Satan* (Korsan-Şeytan), *L'Artiste* (Sanatçı), *la Revue Fantaisiste* (bu dergide Baudelaire, 1861 tarihinde, *Réflexions Sur Quelques-uns de mes Contemporains* [Bazı Çağdaşlarım Üstüne Düşünceler] başlığı altında dokuz yazı yazdı) adlı dergilerde yayımlanmış yazılarda şair, edinmiş olduğu sembolist özellikler açısından ele aldığı romantizm, reddettiği realizm, estetik özlemlerini karşılamayan «sanat sanat içindir» teorisi veya «payen okulu» ve nihayet geleceğin sanatı gözüyle baktığı Wagnercilik karşısındaki tutumunu belirtti. (L)

ARTROPİTİS i. *Calamariae* grubundan, karbon devrinde oldukça sık rastlanan fosil bitki cinsi. (L)

ARTROPLASTİ i. (fr. *arthroplastie*). Tıp. Ankiloza uğramış bir eklemi iyileştirmek amacıyle, eklem yüzeylerinin yeniden oluşmasını sağlamak için yapılan ameliyat.

—ANSİKL. *Artroplasti*, eklem yüzeyleri arasına ya bir aponevroz parçası yerleştirilerek veya eklem yüzeyleri cansız maddelerle kaplanarak sağlanır. Akrilik reçineler bu alanda iyi sonuç verdiğinden, özellikle kalça artrozlarında artroplasti geniş ölçüde kullanılmaktadır. (L)

ARTORİZ i. (fr. *arthorise*). Tıp. Bir eklemin hareketlerini kemikle veya başka bir destekle sınırlandırmak amacıyle yapılan cerrahî işlem. (L)

ARTROTİFUS i. Başlangıcında önemli eklem rahatsızlıkları gösteren tifo çeşidi (L)

ARTROTOMİ i. (fr. *arthrotomie*). Tıp. Bir eklemin cerrahî olarak açılması. (L)

ARTROZ i. (fr. *arthrose*). Çeşitli bozukluklar gösteren fakat iltihaplı olmayan eklem hastalığı.

— ANSİKL. *Artroz*, benzer yanları olmakla beraber, daima iltihaplı durum gösteren *artrit*'ten ayrıdır. Artroz, eklemin şeklini bozar. Eklem kıkırdağında, ekleme bitişik kemik dokusunda bozukluklara, beslenme bozukluklarına, eklem çevresinde kemik çıkıntılarına ve ur büyümelerine yol açar. Bir noktada olduğu zaman, o bölgeyle ilgili se-

beplerden ileri gelir: zedelenme, doğuştan şekil bozukluğu... Hastalık genelleşmiş ise artroz hastalığı söz konusudur. Bunun sebepleri ise, dokularda yaşlanma, iç salgı bozuklukları, şişmanlık yüzünden ekleme fazla yüklenilmesi, metabolizma bozukluklarıdır. Belirtileri hastalığın geç devresinde ortaya çıktığı için artrozun tedavisi güçtür. (L)

Arts (CİTÉ İNTERNATİONALE DES) [Uluslararası Sanat sitesi], Paris'te, Hôtel-de-Ville rıhtımındadır. Fransız ve yabancı sanatçılar için yapılmış konut ve atelyeler bütünü (1958). Uluslararası Sanat sitesinin yapılması için gerekli masraflara Fransız devleti ve çeşitli ülkeler katılmıştır. (L)

Arts (PONT DES), inşaat tarihinde yeri olan ve birçok ressam tarafından resmi yapılan Paris'teki köprü. (L)

ARTSİBAŞEV (Mihail Pietroviç), rus yazarı (Harkov eyaletinde Aştirka 1878-Varşova 1927). Şiddete dayanan hikâyelerden sonra ahlâk ve estetik alanlarında mutlak nihilist bir görüşle *Sanin* (1907) ve «*Son Hadde Kadar*» (1910'da sansür edildi) gibi romanlar kaleme aldı. Gurbette öldü. (L)

ARTSRUNİ (Thomas), ermeni tarihçisi (IX. yy. sonu ve X. yy. başı). Hayatı ile ilgili olarak yalnız rahip olduğu ve kuzey Kafkasya'da geziler yaptığı biliniyor. Van ve Hakkâri illerini de içine alan ve Van gölünden İran sınırına kadar uzanan topraklara Vaspurakan adı veriliyordu. İşte, bu bölgenin sahibi olan Artsruni soylularından olması muhtemeldir. Thomas, özellikle Artsruni prenslerinin tarihi ile ilgilendi. Onların atalarını Asur kralı Sanherib'e kadar götürdü ve eserinde ayrıca Asurlular, Arsakid'ler ve Sasanîler'den bahsetti, İslâmiyetin kaynağı üstüne de bilgi verdi. (M)

ARTTANSOLUNGAÇLI sıf. Zool. Yumuşakçalarla, solungaçları vücudun art bölgesinde olan. (L)

ARTTANSOLUNGAÇLILAR çoğl. i. Karındanbacaklı er-dişi deniz yumuşakçalarının altsınıfı. Bunların solunum organı çoğu zaman karıncığın ardındadır (kulakçık da karıncığın arkasındadır). Manto boşluğu (eğer varsa) gayet geniş ağızlıdır. İçorganlara ait büklümsüz bir sinir bağı vardır. (Bu hayvanların çoğunda kavkı bulunmaz veya az çok körelmiş bir iç kavkı halindedir ve çok güzel renklerle bezeklidir. Arttansolungaçlılar üç bölüme ayrılır: *örtüksolungaçlılar* (deniz tavşanları), *çıplaksolungaçlılar* (deniz salyangozları: *doris, aeolis* v.b.) ve *kanatayaklılar (clio)*. [L]

ARTTIRMA i. Bk. ARTIRMA.

ARTUK (İbrahim), türk nümismatı (Şam yakınında Havran 1915). Kütahya lisesini (1939), İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi tarih bölümünü bitirdi (1944). İstanbul Arkeoloji müzeleri sikke bölümünde çalışmağa başladı. Bir ara Ankara Etnografya müzesinde para uzmanı oldu. İstanbul Arkeoloji müzelerinde bağımsız bir islâmî sikke bölümü kurdu. Eserleri: *Mardin Artukoğulları Tarihi* (İstanbul 1944), *Osmanlı Nişanları* (Cevriye Artuk ile, İstanbul 1967), *İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu* (Cevriye Artuk ile, İstanbul 1968); ayrıca bazı dergilerde ilmî yazılar yayımladı. (M)

ARTUK ARSLAN (Melikül Mansur Nâsıreddin), Mardin Artukoğulları beyi (? - 1239). İlgazi II'nin oğlu. Kardeşi Yavlak Arslan yerine bey oldu (1201). Eyyubîler ile yapılan savaşlara son verdi. Onların buyruğu altına girdi. Bir aralık Anadolu Selçuklularının hâkimiyetini de tanıdı. (M)

ARTUK BEY, ünlü selçuklu emîri (? - 1091). Eksük Beyin oğlu. Babasının ölümünden sonra Kayı aşiretinin başına geçti. Anadolu, Suriye, Filistin ve Güney Arabistan'ın fethinde büyük rol oynadı. Artuk Bey, Melikşah'a karşı ayaklanan Kavurd ile yapılan savaşta büyük başarı kazandı. Kutulmuşoğulları ile Anadolu'ya gitti (1073). Kızılırmak ve Yeşilırmak yörelerini fethetti. Fakat Ursel'i haber vermeden salıverdiğinden Melikşah'a şikâyet edildi. Bu şikâyet üzerine Artuk Bey Güney Arabistan'a gönderildi (1076). Bahreyn'deki Karmatîleri yola getirdi. Buradan Suriye'ye geldi. Tutuş, Süleyman Şah savaşında, büyük çaba harcayarak zaferi Tutuş'a kazandırdı ve Süleyman Şahın canına kıymasına sebep oldu (1086). Hattâ Suriye'ye gelen Melikşah ile savaşmak için Tutuş'u teşvik etti, fakat Tutuş kabul etmedi. Tutuş, Artuk Beyi yardımına karşılık olarak Kudüs valisi yaptı (1086). Ölünceye kadar bu görevde kaldı. Artuk Bey, her giriştiği savaşı kazanmış, bu yüzden «Daima mansur muzaffer» adını almıştır. Ölümünden sonra oğulları Artukoğulları beyliğini kurdular. (M)

ARTUKOĞULLARI, Artuk Bey oğullarının kurduğu beyliğin adı. Beylik üç kola ayrılır: 1) Hısn-ı Keyfa, 2) Mardin, 3) Harput. 1) *Hısn-ı Keyfa Artukoğulları* (*Sökmenîler* de denir). Merkez: *Hısn-ı Keyfa*. Sokman (Sökmen) tarafından 1101 yılında kuruldu. 1183 Yılında başkent Diyarbakır oldu. Hısn-ı Keyfa Artukluları, pek az bağımsız kalabildiler. Çevrelerinde bulunan devletlerin buyruğu altına girdiler. Nihayet Eyyubîler bu dala 1231 yılında son verdiler.

2) *Mardin Artukoğulları* (*İlgaziler* de denir). Başkenti: *Mardin*. Artuk Beyin oğlu İlgazi tarafından 1108 yılında kuruldu. Artukoğulları beyliğinin en uzun ömürlüsü bu olmuştur. Halep ahalisinin isteği üzerine bu şehri de sınırları içine aldı. İlgazi, Haçlılara karşı başarılı savaşlar yaptı, ölünce oğulları bulundukları şehirleri ayrı ayrı idare ettiler. Yeğeni Belek, İlgazi'nin yolundan giderek Haçlılara karşı zaferler kazandı, islâm dünyasında büyük bir ün yaptı. Menbic'i kuşattığı sırada şehit düştü (1124). Selâhaddin Eyyubî, Devletini kurunca bunların iç işlerine karıştı, hattâ daha ileri giderek bazı şehirlerini ele geçirdi. Güçten düşen Mardin Artukoğulları sırasıyle Eyyubîlerin, Anadolu Selçuklularının ve İlhanlıların buyruğu altına girdiler. Son yıllarda Akkoyunlular ve Karakoyunlular ile çarpışmak zorunda kaldılar. Bu arada Timur da ülkelerini zaptetti. Sonunda Karakoyunlular Mardin'i alarak bu beyliğe son verdiler (1408). 3) *Harput Artukoğulları.* Artukoğullarının

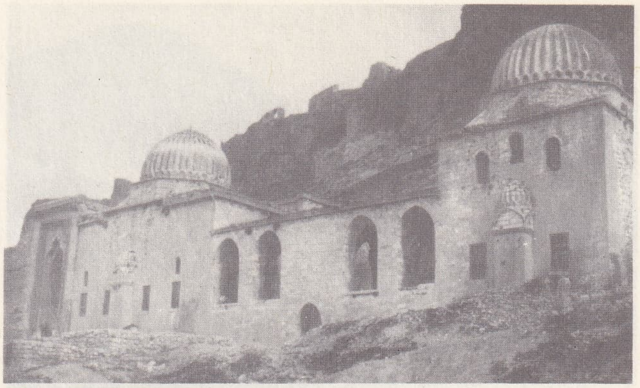

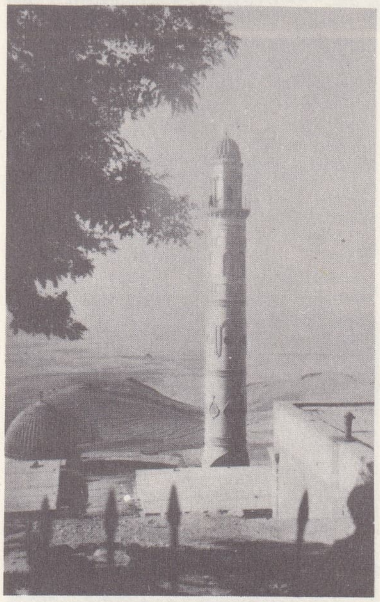

ARTUKOĞULLARI sanatından örnekler: yukarıda, Mardin Sultan İsa medresesi; yanda, Ulucami (Mardin) ve aşağıda, Ulucami (Diyarbakır)

ARTS köprüsü
Paul Signac tarafından (1914)
[Petit Palais müzesi, Paris]

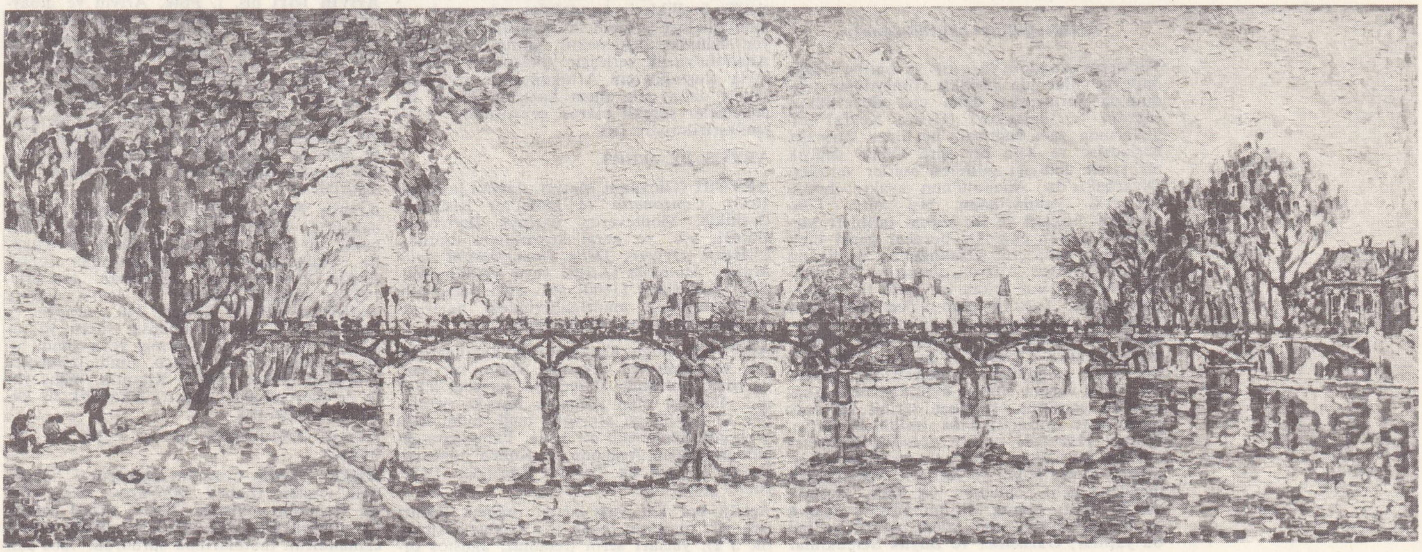

Foto. Yeni Sabah arşivi (MEYDAN) ; Bulloz (LAROUSSE)

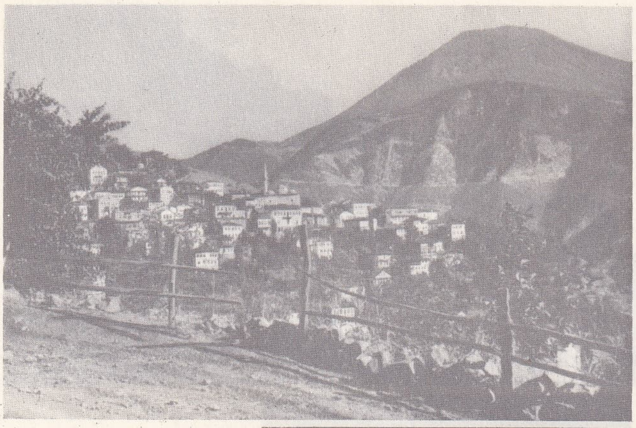

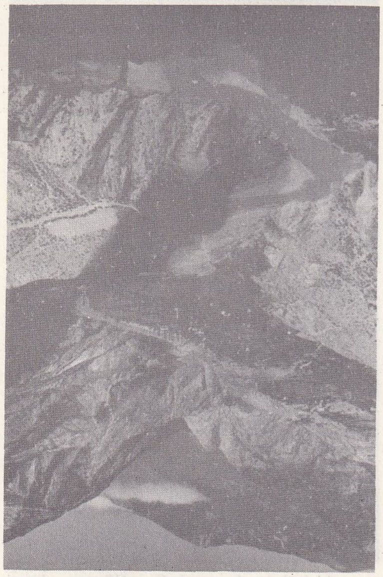

ARTVİN yukarıda, genel görünüş; yanda, şehrin aşağı mahalleleri, (Çoruh nehri, Artvin kalesi)

en kısa ömürlüsü bu beylik olmuştur. Adını başkentlerinden almıştır. Kurucusu Mardin Artukoğulları beyi Melik Fahreddin Kara Arslan Bey oğlu Melik İmadeddin Ebubekir'dir (1185). Bunlar daha çok Hısn-ı Keyfa Artukoğulları ile savaştılar, sonunda Anadolu Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubad I, Harput'u alarak Artukoğullarının bu dalına son verdi (1233).

Artukoğulları beyliği sanatı

Türklerin Anadolu'ya giriş ve batıya doğru ilerleyiş yıllarında özellikle Güneydoğu Anadolu'da yerleşenler daha çok Diyarbakır, Mardin ve Hasankeyf (Hısn-ı Keyfa) dolaylarında yarı bağımsız beylikler kurmağa başladılar ve kısa bir süre içinde değişik bir sanat anlayışı gösteren eserler verdiler. Diyarbakır'da, Anadolu'nun ayakta duran, en eski yapılarından biri olan *Ulucami*'nin kökleri ve ilk yapım tarihleri Melikşah'a kadar gitmekle beraber genel biçimini alışı daha çok Artukoğulları beyliğinin hüküm sürdüğü yıllarda olmuştur. Bu yapının önemi yalnız erken bir tarih taşımasından gelmez. Taşıdığı planın özellikleri uzun yıllar bu çevredeki yapıları etkiledi ve devamlı bir gelişmenin kaynağı oldu. Ulucami'den başka Diyarbakır'da Artukoğullarının yapı zenginliğini gösteren iki önemli eser daha vardır. Bunlar aynı zamanda Anadolu'da yapılmış en erken tarihli iki açık medresedir, birincisi 1198 tarihli *Zinciriye*, ikincisi 1198-1223 tarihli *Mesudiye medreseleri*'dir. Bu yapılar, orta avlu etrafına yerleştirilmiş eyvanlardan ve medrese odalarından meydana gelir. Zinciriye tek katlı, Mesudiye iki katlı olarak düşünülmüştür. Çağın en önemli kültür merkezleri olarak beliren bu yapılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinin ortaya koyduğu dört eyvanlı medrese geleneğinin Anadolu'ya iletilmesinin ilk örnekleridir. Bu geleneklere Güneydoğu Anadolu'nun zengin taş işçiliği de eklenmiş, yapılar bir kat daha zenginleştirilmiştir. Diyarbakır'da bir de Artukoğulları devrinden kalma saray vardır. İçkalesinde yapılan kazılar sonunda meydana çıkarılan bu saray, zengin bezemelerle süslenmiştir. Planı dört eyvanlı bir şekil gösterir ve böylece medrese mimarîsiyle aynı şemayı tekrarlar. Kazının ortaya koyduğu önemli bir nokta da bezemeleri içinde cam mozaiklere rastlanmasıdır. Süslü bir havuzun zemininde kullanılan bu cam mozaikler, türk bezeme sanatında ilk defa burada görülür. Çift başlı kartal armaları taşıyan çiniler Diyarbakır surlarında görülen kabartmalarla aynı devir özelliklerini taşır. 1206 Yıllarında yapıldığı anlaşılan bu saray, türk plastik sanatının sayılı güzel örnekleriyle süslüdür. Artukoğullarının ikinci büyük merkezi olan Mardin'de de bu devrin yapıları çoktur. 1176 Tarihli *Ulucami*, 1312-1361 tarihli *Babüssur camii*, 1230-1260 tarihli *Hatuniye ve Şehidiye medreseleri*, 1385 tarihli *Sultan İsa medresesi*, ayakta kalabilen eserlerin başında gelir. Camiler daha önceki örneklerin planını tekrarlamakla beraber, dilimli taştan kubbeleriyle dış görünüşleri bakımından zengin ve farklıdır. Türbe ve cami kısmında da dilimli kubbelerin kullanıldığı Sultan İsa medresesi iki katlıdır ve kapalı bir yapı topluluğu meydana getirir. Burada taş işçiliği büyük bir hamle yaparak çok zengin görünüşlere erişmiştir. Ana eyvanlardan suların akarak orta avluya geldiği bu medrese, eğimli bir arazide yapılmasına rağmen bulunduğu yere ustaca yerleştirilmiştir. Bütün bu çevrenin genel özelliği olan bazı yenilikler bu yapıda da mevcuttur. Mardin'in ilçesi Kızıltepe'deki Ulucami, türk mimarîsinin olduğu kadar Artukoğulları devri mimarîsinin de en önemli yapılarından biridir. 1204 Yıllarına doğru yapılan bu bina, diğer Ulucamilerin planını tekrarlamakla beraber süsleme ve genel görünüşü bakımından dikkat çekicidir. Bugün yer yer yıkılmağa yüz tutmuştur, fakat mihrap süsleri ve ön cephesi eski durumu hakkında fikir verebilecek güçtedir. Son araştırmalar, önünde bir avlusu ve minaresi bulunduğunu ortaya koymuştur. Bu yeni buluntularla yapının planı bütün olarak tespit edilebilmiştir. Silvan ilçesindeki Ulucami de Kızıltepe Ulucamii gibi bir Artukoğulları devri yapısıdır. Yapı mihrap önüne süslü bir kubbe kullanılması bakımından geleneksel bir özelliği sürdürür. 1166 Tarihli Harput Ulucamii de aynı devrin eseri olmakla beraber plan şemasında görülen bazı değişikliklerden dolayı bu gruptan biraz ayrılmaktadır. Bu ayrılık, minaresinde de görülür. Genellikle tuğla, fakat yer yer sırlı tuğla ve çinilerin kullanıldığı (bugün biraz eğilmiş olan) bu minare diğer camilerin taştan yapılmış ve kare şeklinde olan minarelerinden çok farklıdır. Bu devir sanatının ortak yanı, Türklerin daha önce eriştiği özellikleri Anadolu'ya aktarmak ve bulundukları yörenin iklim şartlarına uygun yeni üslûpları denemektir. Bütün bu değerler Anadolu'ya ilk yerleşme yıllarından itibaren hızla oluştuğu için Artukoğulları beyliğinin sanatı daha çok önem kazanmaktadır. Bu denemeler sürekli olarak geliştirilmiş ve olgunlaştırılmıştır. (M)

ARTUS. Bk. ARTHUR.

ARTUSİ (Giovanni Maria), italyan bestecisi (1613). *Canzonetta* ve motet'ler besteledi. Özellikle, Monteverdi, Zarlino, Bottrigari, Galilei, v.b. ye karşı koymasıyle tanındı. *L'Artusi, Ovvero, Delle Imperfettioni della Musica Moderna* (Artusi veya Modern Müziğin Kusurları) [1600] adlı ünlü yergisinde Monteverdi'nin madrigallerindeki hazırlıksız uyumsuzlukları sertçe eleştirdi. (L)

ARTVİN, Doğu Karadeniz bölümünde Çoruh vâdisinin sol kıyısına hâkim bir vâdi üzerinde kurulmuş il merkezi kasaba, 9 847 nüf. İskelesi olan Hopa'ya Borçka üzerinden 67 km'lik iyi bir yolla bağlı bulunduğu gibi, çok dönemeçli bir yolla, Yalnızçam geçidi üzerinden Ardahan ve Kars'a bağlanır. Başka bir yol da Tortum üzerinden Erzurum'a gider.

Artvin bol kar yağışlarına rağmen kışları pek sert olmayan (ocak ayı ortalama sıcaklık 3°2), yazları serin (temmuz, ağustos ortalama sıcaklık 20°5) ve yağışlı (yıllık yağış tutarı 654 mm) iklim altında yeşil bir orman içinde, ağaçlar ve bahçeler arasında, eğimli bir yamacın birbirini izleyen düzlükleri üzerinde gelişmiştir. Artvin'in eteğinde, Çoruh vâdisinin dik çeperler arasında sıkışmış tabanı denizden ancak 225 m yükseltidedir. Ardahan'dan Borçka'ya giden ve Çoruh vâdisinin sağ kıyısını boylayan yoldan ayrılan bir kol burada sol kıyıya geçer ve Çoruh kıyısındaki iskele (Köprübaşı) mahallesinden itibaren, Artvin'in serpildiği yamaçlara tırmanır. Şehrin beyaz evleri etekte zeytin, biraz yukarılarda nar ve incir, daha yukarılarda elma, erik v.b. ağaçları arasında yayılır ve basamak biçimli düzlüklerde toplanır (kışla, 520 m'de hükûmet konağı, 600 m'den yukarıda «yazlık» semtler). Artvin'in güzel manzaralı ve hava alan yukarı semtleri Karadeniz kıyısının nemli sıcak yazlarından hoşlanmayanlar için gerçekten bir yazlık yeridir.

Artvin'in Çoruh vâdisine hâkim bir kalesi vardı. Bu yöre XVI. yy. da osmanlı hâkimiyeti altına girdi. 1877'de Ruslar tarafından istilâ edildi ve Berlin antlaşmasıyle (1878) onlara terk edildi. 1918 Yılında Artvin, tekrar anavatana kavuştu. Şehir bir süre il merkezi oldu, bir ara kaldırılan il yöntemi 1936'da tekrar kuruldu. Artvin iline verilen Çoruh adı tekrar Artvin'e çevrildi.

— *Artvin ili*, Arhavi ile Sarp arasında Karadeniz kıyısından başlayarak Maradit (Muratlı)-Camili-İmrehan yakınlarında sovyet hududunu boylar ve doğuda Yalnızçam dağlarına dayanır. Güneyde Çoruh ırmağının orta çığırına (Yusufeli'ye ve Oltu kavşağına doğru) uzanır. Toprakları genellikle çok engebeli, dağların büyük kısımları ormanla kaplıdır (özellikle Karadeniz kıyı dağlarında). İlin yüzölçümü 7 436 km², nüfusu 210 065'tir. Ortalama olarak km² ye 28 kişi düşer: gerçekte Karadeniz kıyıları kalabalık (Hopa ilçesinde km² ye 65), iç kısımlar tenhadır (Yusufeli 17). Artvin ilinin Artvin, Ardanuç, Arhavi, Borçka, Hopa, Şavşat ilçeleri içinde 291 köyü vardır. Artvin ilçesinin ise (1 052 km², 25 002 nüf.) Merkez, Ortaköy (Berta), Zeytinlik (Sirya) bucakları içinde 34 köyü vardır.

Artvin ilinde tarım alanları az yer tutar ve tahıl arasında en çok mısır (9-13 000 t), arpa (3-10 000 t), buğday (4-7 000 t), az olarak da pirinç ekilir. Diğer ürünler arasında patates, fasulye, az olarak tütün sayılabilir. Meyve ürünleri çeşitlidir. Çoruh vâdisi boyunda zeytin yetiştirilir ve ihraç edilir. Karadeniz kıyısında turunçgiller gelişir ve çay fidanlıkları bulunur. Hayvancılıkta sığır sayısı başta gelir ve koyun onu yakından izler (170 bine karşılık 150 bin). Kıl keçisi daha azdır (90 000). Arıcılık da oldukça gelişmiştir. Artvin ilinin toprak altı zenginlikleri arasında en önemlisi bakırdır. Bakır şimdi Murgul'da (Göktaş) faal bir şekilde işletilmektedir. (M)

Artvin barı bļş. i. Folk. Artvin ve dolaylarında, genellikle erkekler tarafından oynanan bir halk oyunu. Bu oyunda, çalgı olarak Tulum yahut Tulum-Zurna denilen bir müzik âleti kullanılır. Artvin barını kadınlar da kendi aralarında oynar. 1936'da İstanbul'da düzenlenen Balkan festivalinde, artvinli oyuncular arasına katılarak bu oyunu Atatürk de oynadığı için, bu mutlu olayı gelecek kuşaklara aktarmak amacıyle, söz konusu oyunun adı *Atabarı* olarak değiştirildi. (M)

Artvin Halk kütüphanesi, Millî Eğitim bakanlığı Kütüphaneler genel müdürlüğüne bağlı, bir tek memurla yönetilen bir kitaplık. Halkevlerinin kapatılmasından sonra, Artvin Halkevinden devralınan eserlerle 1953'te kuruldu. Mevcut cilt sayısı: basma eserlerden 6 043'ü türkçe, 140'ı arapça ve farsça, 757'si başka dillerde; süreli yayınlardan yayımına son vermiş veya şimdi izlenmeyenler 8 çeşit türkçe, şimdi izlenenler 280 çeşit türkçe (1957). Kitaplık, bağış yolu ile mevcudunu çoğaltır. Alfabetik fiş kataloğu vardır. (M)

Artvin Timurağası bļş. i. Folk. Bk. TİMURAĞA.

ARTZ (David Constant Adolphe), hollandalı ressam (Lahey 1837-ay.y. 1890). Josef İsraëls'in etkisiyle, XVII. yüzyıl ustalarının geleneğini, çoğu köyü ve günlük hayatı canlandıran tablolarında sürdürdü. 1866'dan

Foto. Şinasi Barutçu (MEYDAN)

1874'e kadar Paris'te oturdu. Amsterdam, Rotterdam ve Lahey'de eserleri vardır. (L)

ARU veya **AROE,** Arafura denizinde İndonezya takımadaları. İlkel toplulukların oturduğu alçak adalardan meydana gelmiştir; 18 200 nüf. Merkezi, Wokam adasında *Dobo*'dur. İnci istiridyesi avı. (L)

ARU (Kemal Ahmet), türk mimarı (İstanbul 1942). Güzel Sanatlar akademisi Mimarî bölümünü bitirdi (1937). Teknik üniversite Şehircilik kürsüsü profesörü oldu. Yabancı üniversitelerde misafir hoca olarak bulundu. Berlin'de «Türk şehirleri sergisi»ni açtı. Birinci ve dördüncü Levent sitelerinin (1948-1957) planlama ve uygulamalarını yaptı. (M)

ARUA, Uganda'nın kuzey batısında şehir. Kongo - Kinşasa sınırına yakın; 8 000 nüf. Tarım merkezi; kahve, tütün, pamuk. (L)

ARUBA i. (ar. *ᶜarūbā*). *Esk.* Göğün yedinci katının adlarından biri. ‖ Yedinci cennet. (M)

ARUBA, Karaib denizinde Hollandalılara ait ada (Rüzgâr-altı adalarında), Venezuela kıyısı açığında; 59 000 nüf. Oranjestad'da petrol rafinerisi. Deniz suyu damıtma fabrikası.

— Tar. XV. yy. başlangıcından itibaren İspanyolların elindeydi. 1634'te Hollandalılara geçti. Zenci köle alışveriş merkezi idi. (L)

ARUCAS, İspanya'ya ait Büyük Kanarya adasında şehir; 25 000 nüf. Önemli pazar yeri (muz). Şeker fabrikaları. (L)

ARUDİS veya **ARULİS.** Esk. coğ. Anadolu'nun Kommagene bölgesinde bir yer. Samosata'dan (Samsat) Suriye'ye giden yol üzerinde konak olup Marsyas (Merzumen) çayının Fırat nehrine döküldüğü yerdedir. (M)

ARUDY, Aşağı Pirenelerin kanton merkezi (Oloron-Sainte-Marie idarî çevresi), Béarn'da, Ossau seli yakınında; 2 520 nüf. XV. yy. dan kalma kilise. Sanayi merkezi: Kerestecilik (çatma, parke, sandık ve bıçkı fabrikası); döküm evleri ve makine yapımı; pamuk iplikçiliği; sepicilik. Kumlu soğuk kireç ocakları; buradan çıkarılarak işlenen kireç taşları, açık kurşunî veya pembe kül rengindeki, cilâlı bir hal alır. (L)

ARUERİS, Mısır tanrısı Horus'un yunanca adı. (L)

ARULİS. Esk. coğ. Bk. ARUDİS.

ARUM i. Köksapı şişkin, çokyıllık otsu bitki. Pekçok türü vardır. (Yılanyastığıgillerden.)

— ANSİKL. *Arum*'un en yaygın türü danaayağı (*Arum maculatum*), çokyıllık otsu bir bitkidir. Köksapı etlidir; bahara doğru bundan uzun saplı yapraklar çıkar. Çiçekleri bireşeylidir; ilkbaharda süren bir sapın ucunda başak şeklinde bulunur. Başağın çevresi borumsu bir çanakla çevrilidir. Erkek çiçekler başağın ucunda, dişi çiçekler dibinde bulunur. Sıkışık başak durumundaki meyveleri parlak kırmızı üzüm biçiminde ve bezelye iriliğindedir. Arumun bütün kısımları zehirlidir. Benekli arum ile diğer bazı türleri bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilir. (L)

ARUMEN veya **KUTSO-VALAK'LAR,** rumence konuşan bir halk; Yugoslavya'nın güneyinde, Yunanistan'ın kuzeyinde, Bulgaristan ve Arnavutluk'ta yerleşmiştir. Rumen dilinin bir lehçesi olan *Arumence*'yi yaklaşık olarak 350 000 kişi konuşur. (L)

ARUNCUS i. (lat. *aruncus*, keçi sakalı). Güzel bir bitki türü. Ormanlık bölgelerde yetişir. Boyu 1,5 m'yi bulur. Süs bitkisi olarak da yetiştirilir. (Gülgillerden.) [*Eşanl.* ERKEÇ SAKALI, ÇAYIR MELİKESİ.] (L)

ARUNDEL, İngiltere'de (Sussex) şehir. Weald bölgesinde, South Downs'un güneyinde; 2 600 nüf. *Arundel kontları*'ndan (Earls of Arundel) kalma, restore edilmiş kale. XIV. yy. a ait kilise. (L)

ARUNDEL (Thomas HOWARD, kont), ingiliz asilzadesi (1585'e doğr.-Padova 1646). Eski eserlere merakı ile tanınır. Büyük masraflar karşılığı ünlü Paros mermerlerini elde etti. O zamandan beri de bunlara *Arundel mermerleri** denilir. Holbein'ın tablo ve desenlerini topladı; Rubens, Van Dyck, Van Someren gibi ünlü ressamlara kendisinin, eşinin ve çocuklarının portrelerini yaptırdı. İnigo Jones'un mimarlık kabiliyetini keşfetti ve alman gravürcü Hollar'ı, koleksiyonundaki şaheserlerin kopyalarını yapmakla görevlendirdi. James I ile Charles I zamanında siyasî hayatı çalkantılı geçti. 1641'de, Strafford'u mahkûm eden mahkemeye başkanlık etti. Bu görev, siyasî hayatının sonu oldu. Değerli mallarını Anvers'e götürdü. (L)

Arundel mermerleri, XVII. yy. da bulunan ve *Arundel kontu* tarafından satın alınan eski yunan yazıtlarına verilen ad. Bunlar arasında, Atina'nın kuruluşundan M.Ö. 354'e kadar yunan tarihinin başlıca olaylarını anlatan *Paros kroniği* ve Priene (bugün Samsun kalesi, Ege kıyısında), Magnesia ve Smyrna'ya (İzmir) dair birçok kayıt bulunur. (Ashmolean Museum, Oxford). [L]

ARUNDEL kontluğu, XIII. yy. sonundan XV. yy. başına kadar Fitzalan'ların büyük oğuldan gelen soyuna ait idi. (L)

ARUNDİNARİA i. Sıcak ülkelerde yetişen bambu. (50 Kadar türü vardır. Buğdaygillerden.) [L]

ARUNDO i. (lat. k. «kamış»). Nemli yerlerde yetişen kamış. (*Arundo phragmites*'in sapı büyük, yaprakları sivri, çiçekleri morumsu esmerdir. Bataklıklarda ve hendeklerde yetişir. *A. donax*, olta kamışı yapımında ve hafif ambalaj işlerinde kullanılır.) [Buğdaygillerden.] (L)

ARUNS, Tarquinius Superbus'un kardeşi. Servius Tullius'un kızı Tullia ile evlendi. Karısı tarafından öldürüldü. (L)

ARUNS, Tarquinius Superbus'un oğlu. Bütün ailesi ile birlikte sürgün hayatı yaşadı. Bir çarpışmada Brutus ile karşılaşıp birbirlerini hançerlediler. (L)

ARUP (Erik), danimarkalı tarihçi (Slangerup 1876-Kopenhag 1951). Eserlerinde, olaylar daha çok iktisadî ve sosyal açıdan ele alınmıştır. Eseri: «*Danimarka Tarihi*». (L)

ARÛS i. (ar. *ᶜurs*, düğün'den *ᶜarūs*). *Esk.* Gelin. ‖ Güvey. ‖ Husrev Perviz'in sekiz hazinesinden biri. ‖ Kim. Kükürt.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Arûs-ı adn* (cennet gelini), ahretlik, genç hizmetçi. Ay. ‖ *Arûs-ı arab*, Mekke mabedi, Kâbe. ‖ *Arûs-ı çarh, arûs-ı felek, arûs-ı hâverî, arûs-ı rûz*, güneş. ‖ *Arus-ı huşk-pistân* (memesi kuru gelin), kısır kadın. Hayal sukutuna uğratan dünya. ‖ *Arûs-ı Şam*, Şam şehri. ‖ *Arûs-ı nev* (*nev-arûs*), yeni gelin: *Arûs-ı nev idi gitti Aliye hanım* (Şinasi). *Ne müthiş namzed ol nev arûsa* (Abdülhak Hâmid).

— Tasav. *Şeb-i arûs* (*urs*), Mevlâna'nın ölüm gecesi. Bk. ANSİKL.

— Teşk. tar. *Arûs alayı*. Bk. GELİN *alayı*.

— ANSİKL. Tasav. Mevlâna'nın ölümünün kamerî seneyle her yıldönümü gecesi Konya'da bir âyin-i cem* tertip edilirdi. Yıldönümü yaza rastlarsa Meydan* odasının önündeki havuz başında, kışa rastlarsa Meydan odasında sema meclisi kurulur, helvalar yenir, sohbetler edilir, gülbankler çekilirdi. O geceye düğün gecesi anlamında «şeb-i urs» denilirdi. Bu sonradan gelin gecesi anlamında «şeb-i arûs» şeklinde söylenmiştir. Konya'da, Meydan odasının önündeki havuza da «şeb-i urs hayuzu» adı verilmiştir. Ölüm, Mevlevîlerce dostun dosta kavuşmasıdır. Mevlâna'nın ölümü ayrılık değil, vuslat sayılmış ve o geceye de gerdek gecesi adı bu sebepten verilmiştir. (→ Bibliyo.)

◆ **Arûsan** çoğl. i. *Esk.* Gelinler.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Arûsan-ı bağ* (bahçe gelinleri), yabanî tarla çiçekleri. ‖ *Arûsan-ı çemen* (çimenlik gelinleri), çimenlik, bahçe çiçekleri. ‖ *Arûsan-ı huld* (cennet gelinleri), melekler, cennet hurileri. Ebediyet.

◆ **Arûsane** zf. *Esk.* Gelin gibi, bir geline yakışacak şekilde.

◆ **Arûse** i. *Esk.* Gelin.

◆ **Arûsek** i. *Esk.* Küçük gelin. ‖ Taş bebek, bebek gibi güzel kız. ‖ Dişi baykuş. ‖ Ateş böceği. ‖ Süslemecilikte kullanılan yeşil pembe menevişli sedef: *Tasması ipek işleme, arûsekli bir ceviz nalın...* (Ahmed Rasim). ‖ Küçük bir mancınık tipi.

◆ **Arûsî** i. Düğün ziyafeti. ‖ Düğüne, geline veya güveye ait.

◆ **Arûsiye** i. Esk. huk. Osmanlılarda yeni evlenen erkeklerden alınan bir vergi. Değeri geline göre değişirdi. Gelin, müslüman ve kız olursa 60, dul olursa 30 akçe, şayet gelin hıristiyan kızı olursa 30, dulu olursa 15

ARTVİN il haritası

spatası henüz kapalı olan **arum**

açılmış spatalı **arum**

aruspicis
(fotoğraf 684. sayfada)

Foto. Noailles (LAROUSSE)

akçe idi. Bu vergi Tanzimat'ta kaldırılmış, yerine kadılar tarafından alınan ve *«izin-nâme»* denilen bir harç konulmuştur. (M)

ARUSPİCİS veya **ARUSPEX** i. (lat. k.). Esk. çağ. Tanrıların isteklerini bildiren kâhin; yıldırım, şimşek, deprem gibi belirtileri yorumlar, özel törenlerde tanrılara sunulan kurbanların karnını yarar, içine bakardı. (Aruspicislere ilk olarak Etrüsk medeniyetinde rastlanır. Uğursuz belirtilerden anlaşılan tanrı hoşnutsuzluğunu savuşturmak için yapılması gereken kefaret törenlerini gösterirlerdi. Her çeşit tabiat üstü, şaşırtıcı olay karşısında da aynı şekilde davranırlardı. Etruria'da aruspicisler soylu kimselerdi, kendilerine has bir loncaları vardı. Roma imparatorluğu devrinde bir cemiyet kurdular, fakat büyük falcılar meclisi gibi yetkileri yoktu. Sonraları işi şarlatanlığa döktükleri için hıristiyan imparatorlar tarafından meslekten men edildiler.) [L]

ARUSSİ, Habeşistan'da eyalet. Addis-Abeba'nın güneyinde. İdare merkezi *Assella*. (L)

ARUŞA, Kuzey Tanzaniya'da şehir. Meru dağının eteğinde Northern Province'in başkenti; 5 300 nüf. (2 950'si Afrikalı). Kahve ekimi merkezi. Tanga limanına demiryoluyle bağlıdır. (L)

ARUVİMİ, Kongo ırmağına Bassoko'da sağdan karışan büyük akarsu: 1 300 km. Albert gölü batısından doğan İturi adlı üç suyun birleşmesiyle meydana gelir. (L)

arundo

ARUZ i. (ar. ʿarûż, büyük çadırların orta direği). *Esk.* Araplardan ve İranlılardan bize geçen klasik vezin: *Ama asıl büyük şiirimiz aruzla yazılmıştır, bunun için hece işlenmemiştir* (N. Ataç). *Sade lisan aruz veznine pek uymuyordu* (Z. Gökalp). Bk. ANSİKL. ‖ [Arapçada] Ölçü, şiir vezni. ‖ Bir beytin ilk mısraının son kısmı. ‖ Yön, taraf. ‖ Usul. ‖ Konuşmada belli bir yön. ‖ Mekke, Medine ve çevresinin adlarından biri.

— ANSİKL. *Aruz*, islâm medeniyetine bağlı milletlerin edebiyatta kullandıkları ortak vezindir. Başlangıcı arap şiirinde görülmekle beraber yalnız arap diline mahsus değildir. Hecelerin sayılarına değil de seslerin uzunluk ve kısalığına göre tertiplenen bütün vezinlerde aruzun vasıfları vardır. Bu anlamda aruz, ritmik vezinler için kullanılan özel bir terim değerindedir. Kelime, arapça ve arap aruzunun adı olmakla beraber, yunan aruzu, latin aruzu gibi tabirlerde kullanıldığı zaman tarif edilen anlama gelir.

Eski yunan ve latin şiirlerinde vezinler, tıpkı aruz gibi tef'ile'lerle yani birtakım ses kalıplarıyle düzenlenirdi. Meselâ Daktylos (— . .) bir uzun, iki kısa üç heceli bir tef'iledir. Homeros destanlarında kullanılan Heksametron, altı tef'ile'li bir vezindir. Latin şiirinde, aynı tef'ile'lerden birine Chorius denilmesi, vezin ve musikî anlayışı bakımından önemlidir. Ancak dünya edebiyatında hecelerin sayılarına göre değil de seslerine göre düzenlenen vezinlerin en tanınmışı aruzdur. Aruz, başlangıçta arapların veznidir. Kelime, «çadır ortasına dikilen direk» demektir. Aynı zamanda bir beytin birinci mısraı sonundaki tef'ile'ye de *aruz* denir. Bunun sebebi bu tef'ile'nin, çadır direği gibi, beytin ortasında bulunuşudur. Ayrıca İmam Halil'in aruz bilgisini, adına Aruz da denilen Mekkede meydana getirmesi, dolayısıyle veznin aruz diye anıldığı da ileri sürülmüştür.

Aruz, Arapçanın kendi iç musikisinden doğmuştur. Arap coğrafyasından yükselen seslerle, çöl türküleriyle işlenmiştir. Bir inanışa göre, arap yarımadasında develerin yürüyüşünden doğmuştur. Büyük çöller, küçük vahalar, deve üstünde günlerce yolculuklar, bu efsanede bir gerçek payı bulunduğunu düşündürür. İlk aruz vezinlerinin bir uzun ve bir kısa hecenin muntazam nöbetleşmesi ile meydana gelen *yambik* vezinler olması da yine bunu düşündürür. Coğrafyanın ve bu coğrafya üzerindeki sosyal hayatın, musiki ve raks gibi sanatların ortak tesirleriyle arap dili de uzun (bazen çok uzun) ve kısa hecelerin ahengiyle ortaya çıkmıştır. Kısa ve uzun hece nöbetleşmesi, arap şiirinde *recez* denilen asıl veznin özelliğini teşkil eder. Bu sade bir tempodur. Başlangıçta böyle basit bir tempodan ibaret olan aruz vezni, zamanla eski Yunanlıların synthetos dedikleri birleşik vezinleri meydana getirmiş ve bu sistem, *İlm-ül-aruz* denilen bir ilim dalının meydana gelmesine sebep olmuştur. Aruz devamlı olarak bu ilim dalı içinde incelenmiştir.

Hicret'in ikinci yüzyılında yetişmiş bir dil ve edebiyat bilgini olan İmam Halil, aruz ilminin kurucusu sayılmıştır. Onun ve onu takip edenlerin çalışmalarıyle önce on esas tef'ile, yani adına «parçalar» da diyebileceğimiz klişe halinde hece kümeleri (meselâ *fe'ilâtün, fâ'ilün, mefâ'ilün, müstef'ilün* gibi), sonra da bu parçalar değişik şekillerde ve maksada uyacak bir tarzda birleştirilerek aruz kalıpları meydana gelmiştir. Bu on tef'ile'nin (parça) çeşitli şekillerde kullanılmasından da on altı bahir (kalıp kümeleri) tespit edilmiştir.

Arap edebiyatında bir ilim halinde gelişen aruzun, islâm medeniyetinin daha ilk yüzyılından başlayarak Farsçada kullanılması zor olmamıştır. Son araştırmalar, İranlıların, İslâm'dan önce de ritmik bir vezin kullandıklarını gösteriyor. Meselâ, Pehlevî şiirinde on bir heceli bir vezin, aruz'un (*feûlün feûlün feûlün feûl*): . — — / . — — / . — — / . — ahengine çok benzemektedir. Farsçada uzun hecelerden başka, heceleri uzatma prensibi bulunması, aruzun islâmî iran edebiyatında klasik bir vezin olarak kullanılmasını çok kolaylamıştır. Bununla beraber, Ahmed Cevdet Paşanın önce *Belâgat-i Osmaniye*'de, sonra *Kısas-ı Enbiyâ*'da acem aruzu ile arap aruzunun iki ayrı vezin olduğunu söylemesi yerinde bir görüştür. Bunun sebebi, aynı veznin İran'da, bu sefer fars dilinin kendi iç musikisine göre yerleşip gelişmesidir. Bir örnek olarak arapça *ilm, akl, ömr* gibi bir tek kapalı ve uzun hece halindeki kelimelerin benzerleri farsça *çeşm, zülf, dest* gibi kelimelerdir. Yine farsça *piyâle, sitâre* gibi yahut *âyîne, âvîze* gibi kelimeler aruz tef'ile'lerine arapça kelimeler kadar kolay uyan sözlerdendir. İşte bu ve bunun gibi çok sayıda benzerlikler, Farsçanın aruzla anlaşmasını kolaylaştırmıştır. İranlılar, aruzu önce olduğu gibi almışlar, sonra bu veznin *tavîl, medîd* ve *vâfir* gibi bahirlerini kullanmamağa başlamışlardır. Buna karşılık, *cedîd* ve *karîb* gibi, yeni bahirler de bulmuşlardır. Bu yüzden İranlıların Araplarla ortak olan ve olmayan bahirleri vardır.

Türk aruzuna gelince: Eski Türkçede uzun hece bulunmadığı için, Türkçenin aruzla anlaşması iran dilindeki kadar kolay olmamıştır. Ancak Türkçenin aruzla yazan şairleri daha ilk anlardan başlayarak aruzun uzun heceleri yerine türkçenin kapalı hecelerini, aruzun kısa heceleri yerine de türkçenin açık hecelerini kullanarak bir aruzla söyleyiş kolaylığı sağlamışlardır. Zamanla Arapça ve Farsçadan Türkçeye giren uzun heceli kelimelerle, özellikle farsçanın heceleri uzatma prensibi ile Türkçeyi kaynaştırarak aruzu kullanmada başarılı olmağa başlamışlardır. Yine ilk devirlerden başlayarak aruz mısralarında türk dili hecelerinin uzatılması hâdisesini ve bunun zamanla türkçenin karakterine tesir eden bir zevk ve alışkanlık haline gelişinin ilk sebeplerini, acem aruzundaki heceleri uzatma prensibine uymakta aramak doğrudur.

Türkçenin aruzla anlaşmasında, en eski türk şiirinde açık ve kapalı hecelerin mısralarda «muntazam bir nöbetleşme ile» yer almasından doğan özel bir ahengin de tesiri vardır. Bu ahenk hecelerin sayısına dayanmakla beraber, türkçenin açık ve kapalı hecelerini bir tempo anlayışıyle öteden beri yanyana getirmiş bulunuyordu.

Aruzla söylenen şiirlerdeki uzun heceler, islâm medeniyeti çağlarındaki türk dilinde daha başka dilbilim, estetik ve coğrafî sebeplerle bir «uzun hece zevki» yaratmıştır. Türkler bir taraftan Kur'an dilinin ve Farsçanın uzun hecelerini zevkle kullanırlarken, bir taraftan da bizzat Türkçedeki (*Bektaşî* ve *kurşunî*) gibi pekçok kelimeyi uzun heceli kelimeler haline getirmişlerdir. Türkçede kullanılan ilk aruz vezni İran *Şehnamesi*'nin veznidir. (*faûlün faûlün faûlün faûl*) [. — — / . — — / . — — / . —] ahengindeki bu vezin islâmî türk edebiyatının *Kutadgu Bilig* ve *Atabetü'l-Hakayık* gibi ilk eserlerinde, başarıyle kullanılmış sayılabilir. Şiiri, iran diliyle söyleyen birçok büyük türk şairinden sonra, XIII. yy. da Anadolu'da dindışı (profan) mahiyetteki türk divan şiiri başladığı zaman, artık özellikle acem aruzunun birçok vezinleri türkçe şiirde rahatça kullanılıyordu. XIII. yy. dan XIX. yy. a kadar devam eden aruzun kullanıldığı yüzyıllarda hattâ en büyük türk şairlerinin, türkçe kelimelerin hecelerini uzatarak kullanmaları, bazı araştırıcıları yadırgatmıştır. Bu hâdise, klasik edebiyatlardaki üstatların yolunda yürüme geleneğine; iran şiirindeki heceleri uzatma prensibine ve türk şiirinde kökleşen uzun hece zevkine bağlanabilir.

Aruzda, herhangi bir heceyi tabiî sesinden daha uzun okumağa *imale* denir. Aslında kapalı ve uzun sesli bir heceyi, kendi sesinden daha uzun okumağa da *medli imale* denir. (Meselâ; *başını* [...] kelimesini, *başını* [— . .] şeklinde okumak bir imaledir. *Ferhâdlar* [— — —] kelimesini *Ferhâdlar* [— — . —] şeklinde okumak medli imaledir.) Yine aruzda herhangi bir heçeyi kısarak kendi sesinden daha kısa okumağa *zihaf* denir. (Abdülhak Hâmid'in meselâ, *semâvat* [. — —] kelimesini *semevat* [. . —] şeklinde kullanması böyledir.)

Aruzun Türkçeye uygulanmasında yukarıda belirtilen iki önemli kuraldan başka şu kurallar da vardır:

3 — *elâ, ücrâ, âbânî* gibi Türkçe ve *lâle, tâne, bâdem* gibi türkçeleşmiş kelimelerdeki uzun heceler türk aruzunda da uzun hece yerinde kullanılır.

4 — Aruz vezinlerinde hecedeki duraklar yoktur. Bir kelime herhangi bir tef'ile'de başlayıp, öteki tef'ile'de bitebilir.

5 — Aruz vezninde mısralardaki hece sayılarının eşit olması şart değildir. İki kısa hece yerine bir uzun hece koymak ve bazı heceleri de bir uzun bir kısa hece boyunca uzun okumak gibi hareketler hece sayısı eşitliğini serbestçe bozabilir.

6 — Aruzda mısra sonu heceleri açık hece de olsalar, kapalı veya uzun hece kabul edilir ve öyle okunur.

7 — Aruzun fe'ilâtün (. . — —) tef'ile'siyle başlayan vezinlerinde bu tef'ile bazen fâilâtün (— . — —) olabilir.

8 — Aruzun fe'ilün (. . —) tef'ile'siyle biten vezinlerinde bu tef'ile fa'lün (— —) şeklinde değiştirilebilir.

9 — *Vasl* veya *ulama* denilen dil olayı Türkçenin aruza uygulanmasında büyük kolaylık sağlar. Meselâ; *geçen akşam* (. — — —, mefâilün) ahengindeki iki kelime ulama ile (*ge çe nak şam*: . . — —) şeklinde okunarak fe'ilâtün ahengi sağlanabilir. Saz şairlerinin şiiri sazla ve beste ile söyledikleri gibi, divan şairlerinin de şiiri bir nevi makamla okuduklarından, yıllar boyunca hissedilmeyen imalelerin Tanzimat sonlarında farkına varılmış ve ilk defa Muallim Naci, kendi devri için modern sayılacak bir şiir anlayışıyle birçok mısraını imalesiz ve zihafsız söyleme hareketine başlamıştır. Bunu takip eden Servetifünun devrinde Tevfik Fikret, daha sonra Mehmed Âkif, Yahya Kemal (son şiirlerinde Ahmed Hâşim) ve Faruk Nafiz Çamlıbel'in dilinde aruz her türlü imale ve zihafdan uzaklaştırılarak, tam bir türk vezni haline getirilmiştir. Aruz, başta divan şairleri olmak üzere, bazen halk şairleri tarafından da kullanılarak türkçe şiirin ve dolayısıyle Türkçenin ses bakımından gelişmesinde bir nota vazifesi gören vezindir. Bu yüzden, bu devirlerde nesirle yazılan eserlerde bile, yer yer aruz ahengine, aruz tef'ile'lerine bazen bir mısra gibi vezinli cümlelere rastlanır. Yüzyıllar süren bir alışkanlıktan doğan bu aruzla söyleyiş ahengi, çok defa ve hiç farkında olmadıkları halde son zamanlarda serbest söyleyiş akımını benimseyen şairlerin mısralarında da sık sık rastlanır.

Türkçede kullanılan önemli aruz vezinleri:

1 — *Mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün*
2 — *Mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün*
3 — *Mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ûlün*
4 — *Mefâ'ilün fe'ûlün mefâ'ilün fe'ûlün*
5 — *Mefâ'ilün fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün*
6 — *Fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün*
7 — *Fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün*
8 — *Fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün*
9 — *Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün*
10 — *Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün*
11 — *Müstef'ilâtün müstef'ilâtün*
12 — *Müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün*
13 — *Mef'ûlü fâ'ilâtün mef'ûlü fâ'ilâtün*
14 — *Mef'ûlü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün*
15 — *Mef'ûlü mefâ'ilün mef'ûlü mefâ'ilün*
16 — *Mef'ûlü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ûlün*
17 — *Mef'ûlü mefâ'ilün fe'ûlün*

Foto. Vincent (*LAROUSSE*)

18 — *Müfte'ilün müfte'ilün müfte'ilün müfte'ilün*
19 — *Müfteilün müfte'ilün fâ'ilün*
20 — *Müfte'ilün fâ'ilün müfte'ilün fâ'ilün*
21 — *Fe'ûlün fe'ûlün fe'ûlün fe'ûl*
22 — *Fe'ûlün fe'ûlün fe'ûlün fe'ûlün*
Aslı mef'ûlü mefâ'îlü mefâ'îlün fa olan rubaî vezinlerinin de belli başlıları şunlardır:
Ahrem vezinleri:
1 — *Mef'ûlün mef'ûlü mefâ'îlü fe'ûl*
2 — *Mef'ûlün mefıûlün mef'ûlü fe'ûl*
3 — *Mef'ûlün fâ'ilün mefâ'îlü fe'ûl*
4 — *Mef'ûlün mef'ûlü mefâ'îlün fa'*
5 — *Mef'ûlün mef'ûlün mef'ûlün fa'*
6 — *Mef'ûlün fâ'ilün mefâ'îlün fa'*
Ahreb vezinleri:
1 — *Mef'ûlü mefâ'îlü mefâ'îlü fe'ûl*
2 — *Mef'ûlü mefâ'îlün mefâ'îlü feûl*
3 — *Mef'ûlü mefâ'îlü mefâ'îlün fa'*
4 — *Mef'ûlü mefâ'îlün mef'ûlün fa'*
5 — *Mef'ûlü mefâ'îlün mefâ'îlün fa'*.

◆ **Aruzî** sıf. Aruz veznine ait. || Aruzla yazan. (→ Bibliyo.) [M]

ARVA. Bk. ORAVA.

ARVAD (yun. *Arados*). Esk. coğ. Eski bir Fenike şehri ve adası. Bir köprü ile karaya bağlı idi. Limanı olan Antarados'un (Haçlıların *Tortosa*'sı karşısında bulunuyordu. Eski devirde, M.Ö. II. bin yıldan Selefkiler zamanına kadar çok gelişmiş olan bu şehir, 648 yılında Ömer'in yardımcısı Muaviye tarafından tahrip edildi. Bugünkü adı *Revad*'dır. (L)

ARVAD adası (Batı dillerinde *Rouad*), Doğu Akdeniz'de, Suriye'ye ait ada (Lâzkiye idarî bölgesi). Ansariya dağı etekleri yakınında. Fenikeliler zamanından bazı surlar ve Ortaçağda Arapların yaptığı kalenin yıkıntıları kalmıştır. Sünger avı. (L)

ARVAN, Fransa'nın Kuzey Alplerinde, Arc çayına soldan karışan sel yatağı; 24 km. Kavuşma yerinde, Saint-Jean-de-Maurienne yakınında hidroelektrik santralı. (L)

ARVE, Fransa'nın Kuzey Alpler kesiminde ırmak. Mont Blanc masifinin sularını soldan Rhône'a akıtır; 100 km. Gerek kendisinden, gerekse başlıca kollarından elektrik enerjisi sağlanır. (L)

ARVERNİ, Galya'da, şimdiki Auvergne'i içine alan, kuzeyde yaklaşık olarak Moulins'e, güneyde ise Brioude'a kadar uzanan bölgede yaşamış olan halk. Çekildikleri dağlarda başka kavimlerle ilintisi olmayan Arverniler gayretli insanlardı. Su, orman ve doruk tanrılarına tapıyorlardı. Başlıca tapınakları sığınak-şehir Gergovia yakınında, Puy de Dôme tepesindeki Teutates tapınağı idi. Gözüpek olduklarından M.Ö. VI. yy. dan itibaren Bohemya, Friesland, Vestfalya ve Lombardia'ya yayılmışlardı. M.Ö. III. yy. da anlaşmalarla ve savaşlarla hemen hemen bütün Galya'yı boyundurukları altına aldılar.

Romalılar Alpler, Rhône nehri ve Pireneler arasında bir eyalet kurunca kral Bituitus, kumandasındaki 200 000 kişi ile, Rhône nehrini aştı, ama yenildi; esir edilerek önce Roma'ya götürüldü, sonra Alba'ya sürüldü (121). Kral Celtillus Arverni iktidarını tekrar kurmağa çalıştıysa da, yurttaşları tarafından işbaşından uzaklaştırıldı. O vakit, biri Arverni ve Sekuanlardan, diğeri Haedulardan meydana gelen iki birlik kuruldu. Arverniler ve Sekuanlar Ariovistus'un Suevilerini yardıma çağırdılar ve Haeduları yendiler. Fakat 59'da Sezar Galya'ya el attı; Arvernilerin kralı Vercingétorix hemen hemen bütün Galyalıları etrafına topladı. Alesia'da bozguna uğrayınca Arvernilerin ve bütün Galya'nın bağımsızlığı sona erdi (51). [L]

ARVERS (Félix), fransız yazarı (Paris 1806-ay. y. 1850). İlk eseri *Mes Heures Perdues* (Kaybolan Saatlerim) [1833] bir şiir kitabıdır. Bu kitaptaki bir sone («Gönlümün sırrı, hayatımın esrarı var») sayesinde tanındı, ama dandy'lik ve Tortoni kahvehanesi sınırları içinde kalan bir bulvar şöhretinden fazlasını kazanamadı. Tiyatro çalışmalarında Scribe, Bayard v.b. ile işbirliği yaptı. (L)

ARVİCOLİNAE çoğl. i. Kemirgen memeliler topluluğu. Tarla sıçanı ile buna yakın türleri kapsar. Cinsleri: *tarla sıçanı, lemming* ve *ondatra*. (L)

ARVİDA (adını sanayici ARthur VIning DAvis'in adından almıştır), Kanada (Quebec) Saint-Jean-Saguenay gölü yöresinde şehir; 14 500 nüf. Alüminyum üretimi, magnezyum sanayii. (L)

ARVİEUX (Laurent D'), fransız gezgini ve diplomatı (Marsilya 1635-ay. y. 1702). On sekiz yaşında Filistin'i ve Osmanlı imparatorluğunu dolaştı. Tunus, İstanbul ve Cezayir'e görevli olarak gönderildi ve Halep'te konsolos olarak bulundu (1679-1686). 1669'da «*Le Bourgeois Gentilhomme*» (Kibarlık Budalası) için Molière'e Türk âdet ve gelenekleri hakkında bilgi verdi. Ölümünden sonra «*Anılar*»ı yayımlanmıştır. (L)

ARVİKA, İsveç'te (Värmland), Glafsfjorden gölü kenarında şehir; 15 800 nüf. Kâğıt hamuru fabrikaları. Tarım makineleri, dokuma sanayii, kereste biçme fabrikaları. Sanatoryum. (L)

ARVOR. Bk. ARMOR.

ARVUM i. ve sıf. (lat. *arvum*, tarla). Esk. Rom. Eski çağların zıraat tanrıçası *Dea dia* tapınışına adanmış topluluğun üyesi.

— ANSİKL. *Arvum kardeşler* topluluğu, Romulus tarafından Acca Larentia'nın on iki oğlu ile kurulmuştu; topluluğa verilen *kardeşler* adı da buradan gelir. Önceleri kendi üyelerini seçerlerdi, sonraları, bu seçimi çoğu zaman topluluğun başkanı (*magister*) da olan İmparator, yapmağa başladı. *Dea dia* bayramı mayıs ayında kutlanırdı. (L)

ARYA i. (ital. *aria*, hava). Müz. Operalarda baş solistlerden birinin orkestra eşliğinde söylediği, genellikle kendi içinde bütünlüğü olan parça.

— ANSİKL. Önceleri, şarkı olarak söylenebilen parçalar arya (*aria*) diye adlandırıldı (bu anlamda fr. *air* kelimesi de kullanılır). Daha sonra, genellikle çalgı (lavta, çembalo) eşliğinde söylenen sanat melodileri, hattâ halk havaları da arya adını aldı. Nihayet 1600 sıralarında, opera sanatının temel öğesi olan *büyük arya* ortaya çıktı. *Opera aryası*'na bir reçitativo ile girilir; üç bölümlüdür, son bölümde solist, birinci bölümü irticalen vokalizlerle süsleyerek tekrarlar (*aria da capo*). XIX. yy. da bu süslemeler besteci tarafından kesin olarak notaya geçirilmeğe başlandı (Rossini). Arya, oratoryo ve kantatlara (J.-S. Bach), motetlere, missalara da girmiştir. (L)

ARYA i. (isp. k.). Denizc. Açılmış bir yelkenin, çekilmiş bir sancağın indirilmesi eylemi. || Bu eylem için verilen kumanda: *Arya flok. Arya sancak.*

— Denizc. *Arya çubuk etmek*, bir çubuğun tepesini alt çubuk veya direğin üzerindeki madenî çembere (destamora) değinceye kadar dikey olarak aşağı indirmek. (Bu indirme, direk yüksekliğini azaltmak için sert havalarda yapılır.) || *Arya kürek*, kürekle yürütülen bir filika karaya yanaşırken verilen kumanda. (Bu kumanda ile sudaki kürekler, filika içine alınır ve oturaklar üzerine usulüne göre istif edilir, yani hamla küreklerinin palaları başa, pruva küreklerinin palaları kıça gelmek üzere ortaya, diğer küreklerin palaları başa gelmek üzere yanlara yerleştirilir.) || *Arya sancak etmek*, savaşan bir geminin düşmana teslim olduğunu bildirmek için bayrağını indirmesi. || *Arya sofra*, savaş gemilerinde tavana asılı duran sofraların yemek vakti aşağıya indirilmesi. (LM)

ARYA. Bk. ARİLER.

ARYABHATTA, 476'ya doğru yaşamış hintli matematikçi ve astronom. Yazıları elimize geçmiş olan en eski hint bilgini. Bilinen eseri, Leyden'de 1874'te yayımlanan *Aryabhathiyam*'dır. Eserinin ikinci bölümü *Hesap İlkeleri*, 1879'da Paris'te tercüme edilerek yayımlandı: *Eléments de calcul*. Burada Aryabhatta, bir yayın sinüsünü belirlemiş ve ilk sinüs cetvelini hazırlamıştır. (L)

ARYANA (Ariane de denir), İlkçağda Pers imparatorluğunun doğu kesiminde, Arîlerin yaşadığı ülkeye (İran, Afganistan) verilen ad. (L)

ARYANİZM i. Arius ile doktrinine bağlı olanların sapkınlığı. Bk. ARİUSÇULUK. (L)

ARYAPMA blş. i. Teknol. Derilerin, tabaklamadan önce ve yapağı yolma işleminden sonra, kavaleta üzerinde iki saplı kör bir kavaleta bıçağı ile kıl diplerinin temizlenmesi. (L)

ARYARİ i. Para. Madagaskar cumhuriyetinin ikinci derecede para birimi. Beş Madagaskar frankı yani beş eski Afrika Malî birliği frankı veya 0,10 fransız frankı değerindedir. (L)

ARYA SAMAJ, Hindistan'da dinî tarikat. 1875'te brahman Dayananda Sarasvati (1824-1883) tarafından kuruldu. Tarikatın temel öğretisi, vahiy yoluyle gelmiş metinler olarak kabul edilen ve bütün gerçeklerin, bütün bilgilerin kaynağı sayılan Veda'ya dönüştür. Bugün, hemen hepsi Pencap ile Uttar Prades'te oturan, 100 000'den fazla kişi bu tarikata bağlıdır. (L)

ARYKANDA. Esk. coğ. Anadolu'da Lykia bölgesinde bir şehir. Bugün kalıntıları Antalya'nın Fenike ilçesinin Arifköyü kuzeyindedir. (M)

ARYKANDOS. Esk. coğ. Anadolu'da Lykia bölgesinde çay. Bugün Fenike körfezine dökülen Yaşgöz çayı. (M)

ARYMAKSA. Esk. coğ. Anadolu'da Lykia bölgesinde kasaba. Fethiye körfezinin batısındaki yarımadayı karaya bağlayan kıstakta bulunuyordu ve Lydai şehrine bağlı idi. Bugün bizans devrinden kalma bina izleri ve kaya mezarları vardır. (M)

Arx Tarpeia, Capitolium tepesinin güneybatı ucunda kayalık. M.S. I. yy. a kadar bazı idam mahkûmları buradan aşağıya atılırdı. Adını *Tarpeia**dan almıştır. (L)

ARZ i. (ar. *ʿarż*, bir nesneyi bir kimsenin önüne koyup göstermek). *Esk.* Sunma, huzura çıkarma, önüne koyma (serme) [genellikle yüksek mevkide bulunan veya saygı duyulan şahıslar için]: *Şu manzume-i naçizanemi nazar-ı* [...] *edibanelerine arza cesaretle beraber* (Ahmed Rasim).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Arz-ı cemal* (arz-ı dîdâr), yüzünü gösterme: *O, şimdi başka ufuklardan etti arz-ı cemal* (M. Â. Ersoy). || *Arz-ı endam etmek*, görünmek, boy göstermek, ortaya çıkmak: *Fakat Küçük Amelya sahnede arz-ı endam edip de* ... (Ahmed Rasim). || *Arz-ı hacet*, istediğini bildirme. || *Arz-ı hal*, halini söz ile anlatma: *Arz-ı hal etmeğe cana seni tenha bulamam / Seni tenha bulıcak kendimi asla bulamam* (Lâedri). Dilekçe. Bk. ARZUHAL. || *Arz-ı hulûs*, içten gelen sevgiyi gösterme: *Evvelâ arz-ı hulûs üzre mahsus selâm edip* (K. Tahir). || *Arz-ı hüner*, marifet gösterme. || *Arz-ı hürmet*, saygı sunma: ... *sevgili yengeme arz-ı hürmet ederim* (C. S. Tarancı). || *Arz-ı hüsn*, güzellik gösterme: *Arz-ı hüsn eylese bir servi kamet / Sever gönül elde değil adavet* (Âşık Ömer). || *Arz-ı iftikar*, ihtiyacı olduğunu ortaya koyma. || *Arz-ı kudret*, kudret, kuvvet gösterme. || *Arz-ı leşker*, teftişten geçme, asker gösterme. || *Arz-ı mâ fi'z-zâmîr*, içdekini, gönüldekini açıkça söyleme. || *Arz-ı mahzar*, halk tarafından düzenlenen ve yüksek bir makama sunulan yazı. || *Arz-ı meveddet*, sevgiyi, muhabbeti belli etme. || *Arz-ı minnetdârî*, minnet altında olduğunu belli etme: *Efendim arz-ı teşekkür ve minnetdârî ederiz*... (R. N. Güntekin). || *Arz-ı muahat*, kardeşliği, bir duygunun veya davranışın kardeşçe olduğunu bildirme. || *Arz-ı müddea*, fikrini, iddiasını bildirme. || *Arz-ı nefs*, fedakârlık gerektiren bir iş karşısında kendini öne sürme. || *Arz-ı nedâmet*, pişmanlığını belli etme. || *Arz-ı ta'zimat*, saygılarını bildirme. || *Arz-ı ubudiyet*, kulluğunu, bağlılığını göstermek. || *Arz-ı uhuvvet*. *Eşanl. Arz-ı muahat*: ... *bana böyle arz-ı uhuvvet derecesinde eser-i merhamet göstermenizi*... (Ahmet Midhat). || *Arz-gâh*, bir şeyi arzetmek için toplanılan yer. Askerin merasim gösterisi yaptığı meydan. || *Arz ve talep*. Bk. TALEP. || *Yevme'l-arz*, mahşer günü, kıyamet günü.

— İkt. Piyasada belli bir fiyatta satılabilecek hizmet veya mal miktarı. Bk. ANSİKL.

— Teşk. tar. Osmanlı padişahlarına divan görüşme ve kararları hakkında bilgi sunulması. || Abbasîlerden itibaren müslüman devletlerinde askerin teftişi ve yoklaması. Bk. ANSİKL. || *Arz ağaları*, hasodalıların en kıdemlilerinden dördü. Bunlar arz işlerinde kullanılırdı. Sırayle, hasodabaşı, silâhtar ağa, çuhadar ağa, rikâbdar ağa'ya, arz ağaları denirdi. || *Arz divanı*, Abbasî devletinin ilk devrinden itibaren ordu mensuplarının defterlerini tutan ve onların maaşlarını dağıtan daire. Bk. ANSİKL. || *Arz günleri*, pazar ve salı (haftada dört gün divan kurulduğu zaman); salı (haftada iki defa divan kurulduğu zaman). || *Arz kâğıdı*, sadrazamların padişaha sunulmak üzere Mabeyn-i Hümayun başkâtibine verdikleri (15x25 ölçüsün-

de) tezkere. || *Arza girmek,* sadrazamların ve divan üyelerinin divan görüşmeleri neticelerini Padişaha arz eylemesi. Bk. ANSİKL. *Arzhane,* Topkapı sarayında «Hırka-i şerif» odasının dışında bulunan ve yanlışlıkla Aslanhane denilen oda.

— ANSİKL. İkt. Bir mal veya hizmetin *arz*'ı, grafik üzerinde bir eğri şeklinde gösterilebilir. Tipik *arz eğrisi* soldan sağa yükselir. Gerçekte, normal olarak, fiyat yükseldikçe arz edilen miktar artar, fiyat düştükçe arz edilen miktar azalır (şekil 1).
Bununla beraber atipik arz eğrileri de vardır, fiyat düştükçe, arz edilen miktar artabilir (şekil 2). Fiyat p_1 iken arz edilen miktar q_2'dir; daha düşük bir p_2 fiyatında arz edilen miktar artar ve q_1 seviyesine yükselir. Bu olay, negatif gelir etkisinin olduğu durumlarda gerçekleşir (bk. TALEP). Üretici, gerekli saydığı toplam gelir miktarını sürdürebilmek için, daha düşük fiyata rağmen piyasaya daha fazla mal arz edebilir. Bu durum, özellikle tek gelir kaynağı ürettiği mal olan kimseler için söz konusudur. Emek gücünü arz eden işçinin durumu da çoğunlukla bu kategoriye girer. Satılmayan malları stok etme imkânsızlığı da, düşük fiyata rağmen arzın artmasına yol açabilir.
Talepte olduğu gibi, arzın fiyat değişiklikleri karşısındaki tepkisi de arzın esnekliğiye ölçülür.

$$ep = \frac{dO}{O} : \frac{dp}{p} \text{ veya } \frac{dO}{O} \times \frac{p}{dp} = \frac{dO}{dp} \times \frac{p}{O}$$

Bu formülde O arz, *d* talep, *p* fiyattır. Arz eğrisi, esneklik katsayılarına göre, şekil 3, 4, 5'teki durumlardan birini alır. Belli bir anda bir malın arz esnekliği stok mevcuduna ve stok imkânlarına bağlıdır. Stok bulunmaması halinde arz, üretimi artırma imkânlarına, yani kullanılabilir üretim etkenlerinin varlığına (ülkede tam istihdam halinde arz katı ve donmuştur) ve bu üretim etkenlerinin değişkenliğine dayanır. Kısa dönemlerde, üreticinin arz kararı, önce piyasadaki cari fiyattan, sonra da ilerideki fiyatlar hakkındaki görüşlerinden ve stoklama imkânlarından etkilenir.
Uzun vadede arzı tayin eden şey üretim maliyetidir.

— Teşk. tar. Teftiş senenin belli zamanlarında, hem askere maaşlarını dağıtmak hem de ordu defterleri ile askerlerin teçhizat ve levazımını kontrol etmek için yapılmaktaydı. Bu tören, islâm devletlerine Sasanîler'den geçmiş ve uzun süre devam ettirilmişti.

● *Arz divanı*'na «*Divan-el-ceyş*» de denilirdi. Bu dairenin başında bulunan yüksek memura da «sâhib divanelarz» veya «ârız» deniliyordu. Mısır ve Kuzey Afrika yoluyle Endülüs'e geçen *Arz divanı,* İspanya'daki hıristiyan devletleri tarafından da taklit edilmişti. Abbasîlerde Arz divanı, Moğolların Bağdatı işgal etmelerine kadar devam etmiştir. Abbasîlerden başka Saffarîler, Samanîler, Gazneliler, Selçuklular, Harizmşahlar, İlhanlılar ve Hindistan'daki müslüman Türk devletlerinde de bu divan devam ettirilmiş ve bazı değişikliklere uğramıştır.

● *Arza girmek,* osmanlı idaresinde divan görüşmeleri bittikten ve öğle yemeği yendikten sonra oluyordu. Sadrazam, divan üyeleriyle huzura kabullerini rica eden ve reisülküttap tarafından hazırlanan telhisi mühürleyip kapıcılar kethüdası ile padişaha yollardı. Padişahın izni üzerine arza önce yeniçeri ağası girer, ocak hakkında bilgi sunardı. Yeniçeri ağası vezir rütbesinde ise vezirlerle birlikte sonra tekrar arza girer, değilse arzdan çıkınca giderdi. Yeniçeri ağasından sonra Rumeli ve Anadolu kazaskerleri arza girerler, Rumeli kazaskeri padişahın sağ tarafından ve Anadolu kazaskeri sol tarafından etek öperdi. Önce Rumeli kazaskeri, sonra Anadolu kazaskeri kadıların tayinleri ve adalet işleri hakkındaki telhislerini sunarlar ve arzdan çıkarlardı. Sonra sadrazam, vezirler, defterdarlar ve nişancı, protokol sırasıyle divandan çıkıp hep birlikte fakat protokol sırasıyle dizilerek arza girerlerdi, Sadrazam âdet üzere yer öper ve padişahın sağ tarafına yakın varıp dururdu. Diğerleri de yine protokol sırasına göre, veziriazamın alt yanına dizilirlerdi.
Sadrazam padişaha durumu bildirirken diğerleri biraz geri çekilip durur ve konuşmadan beklerlerdi. Arz tamam olunca padişahın izni üzerine veziriazam yer öperek ve vezirler, padişahı selâmlayarak geldikleri divan üzere arz odasından çıkarlardı.
Divanı hümayun işleri Babıâli'ye geçtikten sonra *arza girmek* usulü sadece ulûfe dağıtımı ve sefir kabulü için yapılan divanlara kaldı. Sadrazamlar padişah ile herhangi bir özel sözlü görüşme isterlerse bir ariza* ile durumu padişaha arz ederler ve pidaşah tarafından bildirilen gün ve saatte huzura kabul edilirlerdi.

◆ **Arza** i. Yüksek bir makama takdim etme. || Saray mensuplarının hazır bulundukları kabul merasimi. || Geçit töreni.

◆ **Arz etmek** geçl. f. Yüksek bir mevkide bulunan veya nezaketen yüksek mevkide olduğu kabul edilen yahut da saygı duyulan birisine bir şeyi bildirmek: ...*yarın gelirseniz, arz edeceğim şartları kabul edersiniz* (Namık Kemal). *Yeniçeri ağası Hasan ağa, derhal meydana çıkıp, durumu Vezir-i azama arz etmişti* (M. M. Aktepe). || Sunmak: ...*bu teklifi arz etmek için Ankara murahhaslarına bir yol arıyor* (Yahya Kemal). || Göstermek: *Renkten renge, mânâdan mânâya girip çıkan bir sima arz ediyordu* (Ahmed Rasim). *Zemin ve zamanın arz ettiği harikulâde vukuata karşı...* (Vâlâ Nûrettin). || Söylemek, anlatmak: *Ben halimi arz edemem yarime* (Pir Sultan Abdal). *Size arz etmek istediğim şey işte bu idi* (H. R. Gürpınar). [ML]

ARZ i. (ar. *arż*, toprak). *Esk.* Toprak, yer: ...*çatlaklarından biteviye duman ve gaz fışkıran bambaşka bir arz üzerindeyim* (R. H. Karay). *Eğilmiş arza kanar, muttasıl kanar güller* (Ahmed Hâşim). || Dünya, yer küresi: *İnsanlar* [...] *bu arz dediğimiz yıldızın her kıtasına dağılmışlardır* (Atatürk). ...*makalelerin hiç birinde arzın yuvarlaklığını ispata uğraştığımı bilmiyordum* (H. R. Gürpınar). *Söyleyin, söyleyin, ben miyim yoksa / Arzı boynuzunda taşıyan öküz* (N. F. Kısakürek). || Memleket, ülke: *Bin üç yüz otuz beş senedir arz-ı Hicaz'ın / Ateşli muhitindeki sûzişli niyaz* (M. Â. Ersoy).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Arz-ul-lahi vâsia,* «Allah'ın toprakları geniştir» anlamında geniş ve boş araziler için kullanılır. || *Ehl-i arz,* cinler. || *Rûy-i arz,* yeryüzü: *Rûy-i arzda mevcut olan âsar-ı terakki* (Namık Kemal).

— Din tar. *Arz-ı Ken'an,* Ken'an ülkesi. Bk. ANSİKL. || *Arz-ı Mev'ud,* vaat edilmiş toprak, Musevîlerce kendilerine vaat edildiğine inanılan ülke, Filistin: *Yerleşecek bir vatan arayan bu insanlar için Küçük Asya bir çeşit arz-ı mev'ud idi* (E. Üçyiğit). Bk. ANSİKL. || *Arz-ı Mukaddes,* mukaddes topraklar, Filistin ve civarı: *Arz-ı mukaddes ile bulunduğumuz nokta arasında İskenderiye'yi, Tanta'yı* [...] *Cidde'yi görüyordum* (Cenab Şahabeddin). Bk. ANSİKL.

— Esk. coğ. *Arz-ı meskûn,* dünyanın insanlar tarafından yerleşilen kısmı. (Eski bir inanışa göre o devirde, hududu doğuda Korca yarımadasından (*Syla*), batıda Mesut adalara (*Insulae Fortunatae*) kadardır. Ekvator dairesi üzerinde 9 600 arap mili tutar. || *Kürre-i arz,* dünya, yer yuvarlağı.

— Esk. fiz. *Arz cazibesi kanunu,* yer çekimi kanunu: *Ağaçtan düşen elma da arz cazibesi kanunundan habersizdir* (N. F. Kısakürek). Bk. YER *çekimi.*

— Esk. huk. *Arz-ı aşariye.* Bk. ARAZİ-*i öşriye.* || *Arz-ı harâc.* Bk. ARAZİ-*i harâciye.* || *Arz-ı memleket.* Bk. ARAZİ-*i emiriye.* || *Arz-ı mîrî.* Bk. ARAZİ-*i emiriye.* || *Arz-ı miriyi tatil,* gerçek özürü olmaksızın bir kimsenin sahip olduğu mirî arazide, üç yıl sürekli olarak zıraat yapmaması. Bu hal tasarruf hakkının kaybedilmesine sebep olur.

— ANSİKL. Din tar. *Arz-ı Ken'an* ve *Arz-ı Mev'ud,* Ken'an eli, Tevrat'a göre sınırı Sayda'dan Gazze'ye ve Laşaya kadardır. Nuh peygamberin torunu Ken'an (Ham'ın oğlu) ve çocuklarının yerleştikleri ülkedir. *Arz-ı Mev'ud* ise, Nuh peygamberin diğer oğlu Sam'ın soyundan gelen İbrahim peygambere Tanrı tarafından verileceği vaat edilmiş ülkedir. İbrahim ve oğulları İshak ile Yakup, Ken'an'da yerleşmişlerdir. Yakub'un oğlu Yusuf'tan gelen nesli, Musa peygamberin yol göstermesiyle Tanrının vaat ettiği Arz-ı Mevud'a (veya Arz-ı Ken'an) gitmişlerdir. || *Arz-ı Mukaddes,* Arz-ı Mev'ud ve Arz-ı Ken'an için Kur'an'ın kullandığı bir deyimdir. (Sure V. «el-Maide» âyet: 21) «*Ey kavmim! Allah'ın size takdir ettiği mukaddes yere girin, arkalarınıza dönmeyin*» âyeti yorumlanırken Arz-ı Mukaddes'in Kudüs, Lübnan dağı, Ürdün, Şam v.d. olduğu hakkında tereddütler varsa da en yaygın inanış Ken'an'ın eli olduğudur.

◆ **Arzî** sıf. Arza ait, yeryüzü ile ilgili: *Arzî hayata avdeti tacil eden o hal* (Abdülhak Hâmid).

◆ **Arzîn** çoğl. i. Toprak tabakaları.

◆ **Arziyât** i. Yerbilim, jeoloji: ...*ilm-i arza arziyât, ilm-i hayata hayatiyât* [...] *deniliyor* (Z. Gökalp).

◆ **Arziye** sıf. Toprağa ait, toprakta yetişen: *Mahsulât-ı arziye,* toprak ürünleri. (M)

ARZ i. (ar. ʿ*arż*, genişlik). *Esk.* Genişlik, en: *İrtifaları Boğaz'ın tul ve arzıyle tamamen mütenasip olan bu iki sıra tepeler...* (Nabizade Nâzım). || [Astronomide ve coğrafyada] Enlem dairesi: *Eyler tafsil tul u arzın / Söyler ahval-i tab-ı arzın* (Ziya Paşa). Bk. ENLEM.

— Astron. Arz çemberli küresi. Maden, tahta veya kartondan birçok çemberin ortasına dünyayı temsil eden bir küre yerleştirilmiş âlete verilen ad. Eskiden kullanılan ve yaklaşık değerler veren bu âlet, çeşitli çemberleri gök çemberleri düzlemine yöneltecek astronomi gözlemleri yapmağa yarardı.

— Esk. astron. *Arz-ı belde,* herhangi bir yerin üzerinden geçen enlem dairesi. || *Arz-ı belde tayini,* herhangi bir yerin bulunduğu enlem dairesini, kutup yıldızına veya başka yıldızlara bakarak tayin etmek.

— Esk coğ. *Arz dairesi,* enlem dairesi. || *Arz derecesi,* enlem derecesi. || *Arz-ı cenubî,* güney enlemi. || *Arz-ı kevkep,* yıldız enlemi. || *Arz-ı şimalî,* kuzey enlemi. Bk. ENLEM.

◆ **Arzan** veya **arzen** zf. Genişliğine, enine: ...*Ferdane'nin âlâ bir fotografya resmi çıktı ki çerçeveye girmek için büyük kıtada yani arzen yirmibeş ve tulen elli santimetre...* (Ahmed Midhat). || Enlem dairesine göre: *Hind içerisine doğru tulen altmış günlük ve arzan yirmi günlük...* (Cevdet Paşa).

◆ **Arzanî** zf. Enine olarak.

◆ **Arzî** sıf. Genişliğe ait. || Enlem dairesiyle ilgili.

◆ **Arzlı** sıf. Genişliğe sahip. || Enlem dairesinde. (M)

ARZACHEL (Abraham). Bk. İBNÜZZERKALE.

ARZBAR i. Temş. Ortaoyunu ve Karagöz dilinde ara konuşmasına verilen ad. Bozularak *arazbar* veya *arazban* dendiği de olur. Ortaoyununda Pişekâr ile Kavuklu*nun asıl konuşma bölümü olan *Tekerleme**den önce yaptıkları söyleşme. (M)

ARZEV, Cezayir'de bucak (Oran idarî bölgesi). Oran Sahel'inin doğu kıyısında, Cebel Oruz eteğinde; 11 500 nüf. Kuvvetli bir deniz üssü olan Arzev'den (ar. *Arzav,* berberî dilinde *Arzyu*) XII. yy. da Muvahhidî hanedanının kurucusu olan Abdül Mü'min yararlandı. Burası şimdi Hassi R'Mel gazının kıyıya ulaştırıldığı noktalardan biridir. 1964'te kurulan bir sıvılaştırma fabrikası, sarnıçlı gemilerle Fransa ve İngiltere'ye bü-

arz

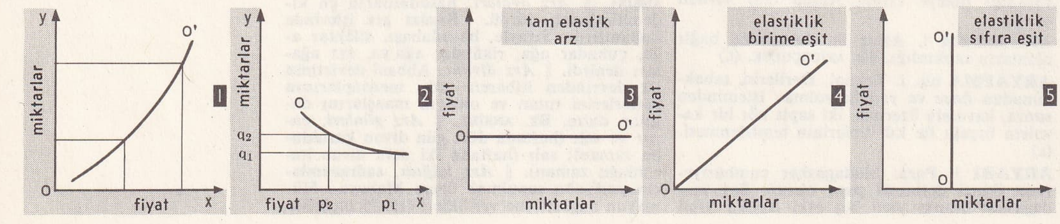

arzodası padişahların sadrazam ve vezirleri kabul ettiği bu bina Fatih tarafından yaptırılmıştı. Çeşitli onarımlar gördü. 1856 Yılındaki yangından sonra Abdülmecid, ampir üslûbundaki yirmi iki sütunlu, ahşap saçaklı bugünkü binayı yaptırdı. (XIX. yy.)

arzodası giriş kapısı

yük ölçüde gaz ihracına imkân vermektedir. (L)

ARZIHAL blş. i. Bk. ARZUHAL.

ARZÎ MEHMED DEDE, mevlevî şairi (öl. İstanbul 1664). 1652'de Galata mevlevîhanesi postnişini oldu. Şiirlerinin birçoğu bestelenmiştir. Tezkirelerde bir *Divan*'ı olduğu yazılıdır. (M)

ARZİLA (bugün **Asilah**), Kuzey Fas'ta (Tanca ili), Atlas okyanusu kıyısında kasaba: 18 000 nüf. Kartaca'nın, daha sonra Roma'nın (*Zilis*) ticaret merkezi. XV. ve XVI. yy. larda Portekizlilerin askerî üssü oldu. O devirden kalma surlar. Bugün küçük balıkçı limanı. (L)

Arziler, Abdülhak Hâmid'in manzum, felsefî diyaloğu (1925). Yazarın *İlhan, Turhan, Tayflar Geçidi* ve *Ruhlar* adlı eserlerinin iki esas kahramanı olan Dilşad ile Kambur'un konuşmalarıdır. Burada Hâmid, karşıt fikirleri çatıştırarak felsefe yapmağa çalışır. Yirminci ve kırkıncı yüzyılı kıyaslayan Kambur, maddeye önem veren yirminci yüzyılın temel değerlerini çalışma, ticaret, para olarak özetler. Hâkim zihniyeti ise Yahudiliğe bağlar. Kırkıncı yüzyılda teknik yeryüzünden sonra gökyüzünü de değiştirecek, bulutlarda fabrikalar kuracaktır. Hastalık, aile, vatan, milliyet duyguları yok olacak, tek bir ilim, *matematik* ortada kalacaktır. Şüpheci ve alaycı bir davranışı temsil eden Kambur'a karşı Dilşad ciddî ve dindardır. O, geleceğe dinin hâkim olacağına inanır. (M)

Arzodası, Topkapı sarayında, arz günlerinde padişahların sadrazam ve Divanı Hümayun üyelerini kabul ettiği yer. Yabancı elçiler ve arife günü şehzadeler de padişah ile görüşmek üzere Arzodası'na kabul edilirlerdi. Fatih'ten önce bizzat padişahlar Divanı Hümayun'a başkanlık ederlerdi. Fatih bu toplantıya sadrazamların başkanlık etmesini uygun gördü ve alınan kararları da padişaha bildirilmesi için Arzodası'nı yaptırdı. Bu oda XIX yy. a kadar kullanılmıştır.

Yapı birçok kere tamir gördüğü için yapıldığı devrin özelliklerini kaybetmiştir. 1856'daki yangında içindeki ahşap kısmın bütünü yanmış, yanan yerlerin onarımı eski biçimi göz önüne alınmadan ampir üslûbunda yapılmıştır. Çevresi revaklı dikdörtgen bir planı vardır; geniş bir saçak bu çevreyi kuşatır; dış görünüşü osmanlı mimarîsinin klasik devrine bağlıdır.

Çevreyi kuşatan sütunlardan ikisi mermer, yirmisi somaki taşındandır; yapı yirmi iki sütunun çevirdiği alanın ortasına yerleştirilmiştir. Revak sütunlarla yapı arasında bir gezinti yeri gibidir. Bu gezinti yerinin genişliği Akağalar kapısı yönünde 4, öbür üç yönde ise 3,70 metredir. Eni 7,30, boyu 9,05 m olan Arzodası'nın ikisi Akağalar kapısı, biri de ters yönde olmak üzere üç kapısı vardır. Ön yüzünde kapı ve pencereler arasında çiniler işlenmiştir; sağ tarafında kat kat, mermerden yapılmış kenarları fıskiyeli bir selsebil bulunur. Bunun yanındaki kapının üstündeki *Besmele* Ahmed III, öbürlerinin üzerindeki *Hasbinallâh* Mahmud II devrinden kalmadır. Sağdaki kapının önündeki taşlıkta kırmızıdan yapılmış bir yükselti vardır.

Arzodası'nın içi, üzeri kubbe ile örtülü küçükçe bir salondur; on metre yüksekliğinde olan kubbe ile duvarlar tam kâgirdir; büyük ahşap çatı kubbenin üzerine yapılmıştır; odanın duvarları zamanında çinilerle süslü imiş; 1856 yangınında bunlar bozulduğu için günümüzde çini yerine duvarlar boya ve badana ile örtülmüştür. Kubbenin içinde ve öbür yerlerinde görülen kalem işleri yakın zamanlara aittir. Soldaki köşede Mehmed III'ün (1595-1603) yaptırdığı üzeri 4 ince ahşap sütunun taşıdığı kubbe ile örtülü bir taht durur; kubbenin içi oyma ve yaldızla süslüdür; iç kenarlarında tahtın yapılış tarihini belirten bir kaside yazılıdır. Bu tahtın örtüleri ile yastıkları Kanunî Sultan Süleyman devrinde zümrüt ve incilerle işlenerek yabancı devlet elçilerine Osmanlı devletinin zenginliği göz kamaştırıcı bir biçimde gösterilmek istenmiştir. Tahtın yanında tunçtan, büyük bir ustalıkla yapılmış bir ocak vardır, bunun da üzeri zamanında kıymetli taşlarla süslü imiş. 1856 Yangınından yalnız tahtla bu ocak kurtarılmıştır. Gene Arzodası'nın içinde çıkış kapısının yanında küçük bir çeşme vardır. Söylentilere göre toplantılarda içeride konuşulanlar dışarıdan duyulmasın diye bu çeşmenin suyu akıtılırmış. Cumhuriyet devrinden önce iyice harap olan Arzodası Topkapı Sarayı Müzesi müdürlüğünce uzman mimarlara onartılarak Sarayın halk tarafından gezilen bir dairesi olarak açılmıştır. (M)

ARZU i. (fars. *ārzū*). Bir şeyi elde etmek için duyulan istek: *Arzularımız bize ecdadın gönüllerinden süzülüp gelmiştir* (A. Ş. Hisar). *Zihnimde ölmekten başka bir arzu bulamadım* (Namık Kemal). ‖ Organik veya fizikî ihtiyaç, cinsî istek: *Zâlim arzularla tutuşan etim / Her akşam bir çarmıh olur ruhuma* (A. H. Tanpınar). *Ali'nin gözleri yanıyor, arzudan her yanı titriyordu* (O. Kemal). ‖ Kadın adı.

— ÇEŞ. DEY. *Arzu buyurmak,* istemek, emretmek (saygı duyulan şahıslar için kullanılır): *O halde ne arzu buyuruyorsunuz?* (Ö. Seyfeddin). *Arzu buyurursanız jandarma kumandanlığına bir tahsisatla...* (M. Ş. Esendal). ‖ *Arzu doğmak,* istek duymak: *Sıcacıktı. Birdenbire içinde garip bir arzu doğdu: Buraya çıkıp oturmak* (Ö. Seyfeddin). ‖ *Arzu duymak,* bir şeye veya birine karşı içinde bir istek hissetmek: *Ben ona karşı hiç böyle bir arzu duymadım* (P. Safa). ‖ *Arzu etmek,* istemek: *...eğlencenin devamını arzu ediyordu* (Y. K. Karaosmanoğlu). Cinsî istek duymak: *Arzu et sade / Bak böcekler de öyle yapıyor* (O. V. Kanık). ‖ *Arzu hissetmek,* ihtiyaç duymak: *Nihal için derin bir ağlamak arzusu hissediyor ve bu arzuya nefsini teslim etmek istiyordu* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ *Arzu uyanmak,* istek duymak: *—Böyle sahraya çıkınca bende zaptolunmaz bir arzu uyanır!* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ *Arzu vermek,* istek hissi uyandırmak: *Nihal'de bir kadınlık hevesi uyanıyor, ona o vakte kadar düşünülmemiş şeyler için arzu veriyordu* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ *Arzuya düşmek,* istemek, arzulamak: *...insaniyete hizmet etmekte ne kadar lezzet olduğunu bilseydi, dünyada hiç kimse başka arzuya düşmezdi* (Namık Kemal).

— *Esk. Arzû-dâr* (*arzû-keş, arzû-mend*), istekli, hevesli: *Bu kabilden âsarın tekessürüne arzû-dâr kimseler* (Eski Resmî gazete). *Amerikalılar mandayı ne dereceye kadar* [...] *arzû-keştir* (Atatürk). ‖ *Arzû-man veya arzuman,* istek, emel: *Şeker vardır dudağında dilinde / Arzûmanım kaldı gonca gülünde* (Pir Sultan Abdal).

◆ **Arzulu** sıf. Hevesli, istekli: *Kendisini hiç bir zaman böyle hissetmemişti: Böyle arzulu ve böyle korkulu* (N. Araz). [M]

ARZUHAL veya **ARZIHAL** blş. i. (ar. *ʿarz,* bildirme ve *hal,* durum [fars. taml.], halini arz etme). Bk. DİLEKÇE: *Bir gaz sandığı ile bir hokka kalem tedarik ederek arzuhal ve köylü mektupları yazmağa başladım* (R. N. Güntekin). *Namık Efendi bir arzuhal yazıyordu* (Ömer Seyfeddin). Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Eski *arzuhaller*'de bazı kurallar vardı. Kâğıdın üst başına tam ortaya «*beduh*» denilen bir işaret konulur, bu da «besmele» yerine geçerdi. Yazı, kâğıdın dörtte biri hesaplanıp, üst bölümünden itibaren yazılmağa başlanırdı. Bu bölüme, arzuhalin verileceği makama göre «elkab» denilen kalıplaşmış saygı ve dua sözleri yazılır, sonra da arzuhal belirli cümlelerden biri ile başlardı. Sonuna da «*ol babda emr ü ferman hazret-i men leh-ül-emrindir*» cümlesi yazılıp bitirilirdi.

— Huk. *Arzuhal.* Bk. DİLEKÇE. ‖ *Arzuhal encümeni,* halkın, Büyük Millet meclisine yaptığı şikâyetleri inceleyen, icap ettiği gibi karar alan ve bu kararları meclise arz eden encümen. Bk. DİLEKÇE *komisyonu.* ‖ *Arzuhal hakkı,* halkın gerek kendileri, gerekse ammeyle ilgili kanunlara ve nizamlara aykırı gördükleri bazı olayları Büyük Millet meclisine şikâyet edebilmesidir. Bu hak, Teşkilât-ı Esasiye kanununun 62. maddesiyle verilmiştir. Şikâyet şahsa aitse netice kendisine yazı ile bildirilir. Yeni Anayasadaki adı *Dilekçe* hakkı.* (M)

ARZUHALCİ i. (ar. *ʿarz-ı hal* [fars. taml.], hali bildirme ve türk. *-cı,* ekinden). Para karşılığında dilekçe, mektup v.b. yazan kimse: *...mahkeme kapısındaki arzuhalcinin hikâyesini bilirsiniz* (F. R. Atay). *Arzuhalcinin nesi var? bir daktilosu...* (A. K. Tecer).

— ANSİKL. Bu meslek, Osmanlılar zamanında resmî izne bağlıydı. Ahmed Refik'in *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı* (1930) adlı eserinden öğrendiğimize göre, *arzuhalci* olmak isteyen kimse, *arzuhalcibaşı*'ya baş vururdu, sonra arzuhalcibaşı ile çavuşlar emini ve kâtibinden meydana gelen bir heyet önünde imtihan verir ve «izin tezkeresi» ni alırdı. Arzuhalci olacak kimsenin yazısının güzel olması, şeriatı ve kanunları bilmesi, özellikle namuslu ve dürüst tanınması gerekiyordu. XVIII. yüzyılda arzuhalciler, devlet dairelerine yakın yerlerde, dükkân köşelerinde, cami ve medrese avlularında, kahvelerde de çalışırlardı. XIX. yüzyılda ise Beyazıt'ta, Ayasofya camii önünde, Sultanahmet meydanında, Yenicami etrafında ve açık havada çalışırlardı. Hasır iskemlede oturan arzuhalcilerin önlerinde üzerinde siyah mürekkep hokkası, kamış kalem, kalemtıraş v.b. yazı âletlerinin durduğu bir rahle vardı. Müşteri için de birkaç iskemle bulunurdu. 1928'de yeni türk harfleri kabul edilince, okur yazar sayısı arttı ve bu meslek de yavaş yavaş ortadan kalkmağa başladı. (M)

Arzu ile Kamber, XVII. yy. da halk arasında yayılmağa başladığı tahmin edilen halk hikâyelerinden biri. Horasan tüccarlarından birinin eşkiya baskınından kurtulan oğlu Kamber ile, bu çocuğu evlât edinen ailenin kızı Arzu arasındaki büyük aşkın hikâyesidir. Ailesi tarafından kendisine verilmeyen Arzu'ya karşı duyduğu aşk yüzünden «Hak Âşığı» olarak saz çalıp şiir söyleyen Kamber'in bu macerası, her iki sevgilinin de muratlarına eremeden ruhlarının birer beyaz güvercin olarak uçup gitmesiyle son bulur. (M)

ARZULAMAK geçl. f. İstek duymak, özlemek, istemek: *Gönül arzuladı Niğde'yi Bor'u / Günden güne artmaz yiğidin zârı* (Köroğlu). *Hepimiz ölmeğe karar verdik, şehit olmayı arzuladık da buraya onun için geldik* (N. Kemal).

◆ **Arzulanmak** dönşl. f. Özlenmek, bir şe-

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

arzuhalci
Allom'dan, XIX. yy.
(Turgut Kut koleksiyonu)

«arzuhalci»
Aziz'den

as
karo ası maça ası

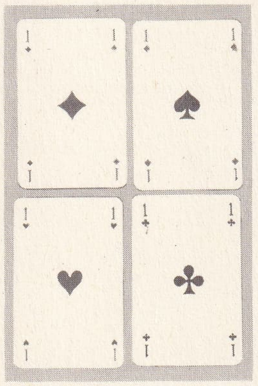

kupa ası sinek ası

ye karşı istek duyulmak: ...*iki cihanın çileleri yanında gene de zevkli, gene de arzulanır bir nasiptir* (N. Araz).

◆ **Arzulatmak** ettirg. f. Özletmek, kendisine karşı istek duyurmak. (M)

Arzuman i. Folk. Kars ilinde Azerbaycanlılar tarafından kadın erkek birlikte oynanan bir halk oyunu. (*Arzumanî* de denir.) [M]

ARZUMANYAN (Anuşavan Agafonoviç), sovyet iktisatçısı, 1904'te doğdu. Partide çeşitli görevler aldı (1921-1937); öğretmenlik yaptı (1937-1952), sonra Sovyet İlimler Akademisi İktisat enstitüsü müdür yardımcısı oldu (1952-1956). Arkasından Milliyetler Sovyeti'nin çalışmalarına katıldı. Başlıca eserleri: «*Proletaryanın Yoksullaştırılması Üzerine Marksçı-Leninci Teori ve Bu Meseleyle İlgili Marksçılığa Aykırı Görüşlerin Tenkidi*» (1959); «Kapitalizmin Geçirdiği Genel Buhranın Yeni Bir Safhası» (1961), «Yeni Kapitalizm ve Sınıf Kavgası» (1963). [L]

Arzuyle Kamber. Folk. Trakya'da, özellikle Kırklareli'nde, göçmen Türkler arasında davul zurna eşliğinde ve hora biçiminde oynanan bir halk oyunu. Bu oyuna Ankara ve dolaylarında da rastlanır. (M)

ARZ VON STAUSSENBURG (Arthur), avusturyalı general (Hermannstadt 1855-Budapeşte 1935). Birinci Dünya savaşında Romanya'daki birinci orduya kumandanlık etti, sonra Hötzendorf'un yerine, Avusturya-Macaristan orduları genelkurmay başkanlığına getirildi (1917-1918). [L]

AS— önek. *Yeni Ast* sıfatının kısaltılmış şekli; önüne geldiği kelimenin bir alt derecesini ifade için kullanılır: *asbaşkan, assubay, asteğmen.* Bk. AST. (M)

AS i. (lat. *as,* para birimi'nden). Üzerindeki sayı «1» olan iskambil kâğıdı; birli; bey: *Destenin en itibarlı kâğıtları, bilindiği gibi, beyler, yani aslar oluyor* (H. Taner). || *Teşm. yol.* İşinde, tarzında önde gelen, usta olan kimse: *Futbol asları.* (M)

A.S. (ar. taml.). *Aleyhisselâm* «selâm onun üzerine olsun» duasının, peygamberlerin adından sonra yazıda kullanılan kısaltılmış şekli. (M)

AS i. (lat. k.). Orta İtalya ve Etruria'nın ilkel halkları ile Romalılarda bronz para birimi.

— ANSİKL. *As,* Romalılarda sayılama esasıydı. Ağırlık birimi olarak as veya *libra* (lira) 329 gr'a eşittir; uzunluk birimi olarak pes (*ayak*) 0,297 m'ye eşittir. Tarım birimi olarak *jugerum,* yaklaşık olarak 25 ar kadardı. Hacim birimi olarak *congius,* 3,23 litre değerindeydi. Daha özel bir para birimi olan «*as liberalis*» de, teorik olarak, bir libreli, yahut 327,45 gramlık bir paraydı. Gerçekte bu para 273 gr yahut 10 ons'luk ağırlığı asla geçmezdi. Bir as on iki askat'a bölünürdü. Bunların yalnız birkaç tanesi (*semis, triens, quadrans, sextans, uncia*) para olarak basılmıştı. 269 Yılında Roma'da as'ın birkaç katı olarak ilk gümüş paralar (*sestertius:* 2 1/2 as; *quinarius:* 5 as; *denarius:* 10 as) çıktı. Roma'nın bütün bronz paraları gibi as da yavaş yavaş ağırlığından kaybetti. Başlangıçta gerçek bir madenî değeri temsil ederken, sonunda itibarî bir para oldu. Roma imparatorluğu zamanında servetler, as olarak değil, «sestertius» olarak değerlendiriliyordu. (L)

ÂS i. (ar. *âs*) Bot. *Esk.* Mersin ağacı.

— ÇEŞ. DEY. *As-üş-şekl,* «mersin yaprağı biçiminde» anlamında, XIX. yy. dan itibaren kullanılmıştır. || *Habb-ül-as,* mersin ağacının meyvesi. (M)

ÂS i. (fars. *âs*). *Esk.* Değirmen. Bk. ÂSİYÂ. (M)

AS i. (fars. *âs*). Zool. *Esk.* Sansar cinsinden, bedeni beyaz, kuyruğu siyah, kürkü kıymetli bir av hayvanı, kakum (*Mustela erminea*). [Bk. ERMİN.] (M)

bronzdan yapılmış roma as'ı (M.Ö. IV. yy. ortaları)

AS, stiren ve akrilonitril'in kopolimer'ini gösteren kimya işareti. Özellikleri ve kullanılış tarzları ABS reçinelerinin aynıdır. (L)

As, *Arsenik*'in kimyadaki sembolü. (L)

AS (aas da denir) i. Ağırlık ölçüsü, Kuzey Avrupa ve Almanya'da kullanılır. 0,048 Gram ağırlığındadır, altın ve gümüşten yapılmış cisimleri tartmakta kullanılır: *Bir hollanda lirası* 10 240 *as'lıktır.* (L)

ASA i. (ar. *ʿasâ,* değnek). Hükümdarların, din adamlarının, kumandanların ellerinde tuttukları, maddî veya manevî kuvvete ve otoriteye delâlet eden ağaç veya madenî sopa: *Musa aleyhisselâm, asası ile denize vurdu, deniz yarıldı, on iki yol açıldı* (Cevdet Paşa). *Ellerinde gümüşten asalarla halkı takdis ediyorlardı* (Y. K. Karaosmanoğlu). Bk. ANSİKL. || Dayanmak veya dayak atmak için kullanılan uzun değnek: *Hadi öyleyse, Hocam, sell-i asâ et de yanaş / Saldıran yoktu ki ...derken kocaman bir karabaş* (M. Â. Ersoy). *Kahr-ı hasm eylemeğe elde asâdır hâmem* (Reşit Paşa).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Asâ-yı Musa,* Musa peygamber'in mucize gösterdiği asa. || *Şakk-ı asâ,* birlik bozulması, ayrılma.

— ED. TELM. ***Musa'nın asası,*** Musa Peygamber elindeki asayı yılan şekline sokarak Firavun'a mucize göstermiştir: *Dahi hem Musa elindeki asâ / Oldu anın izzetine ejderhâ* (Süleyman Çelebi).

Musa'nın asası'ndan Kur'anı Kerim'de (XX, 17-23; XXVII, 10-12; XXVIII, 31 ve XXVI, 63) bahsedilir. Bu asayı ona Medyen'de, önce kendisini misafir olarak kabul eden, sonra çoban tutan bir ihtiyar vermişti. Bu, rivayete göre ihtiyarın ailesine melekler tarafından emanet edilmiş kutsal bir asaydı. İhtiyar, bir çoban parçasına bu emaneti neden verdim diye pişman oldu. Dağa Musa'nın koyunları otlattığı yere gitti ve asayı geri istedi; ama Musa «o artık benim oldu» diye asayı vermedi. Uzun tartışmalar sonunda, bir hakeme danışmağa karar verdiler. Az sonra uzaktan bir adam göründü, bu bir melekti. Davacıları dinledi ve «asayı yere koyun, kim yerden alabilirse onundur» diye hüküm verdi. Yerdeki asaya önce ihtiyar uzandı, ama asa sanki toprağa yapışmış gibiydi, ihtiyar yerinden oynatamadı. Fakat Musa elini uzatır uzatmaz asa sanki ona doğru geldi. Böylece asa Musa'nın malı oldu ve on yıl elinden hiç düşmedi. Bir gün Tanrı Musa'ya, elindeki asayı yere at diye emretti. Asa yerde kocaman bir yılan olup sürünmeğe başladı. Musa korkmuştu; ama Tanrı emriyle yılanı eline aldı, o yine asa şekline girdi. Tanrı Peygamberine, bir gün bu asa senin mucizelerin arasında yer alacak, diye buyurdu.

Gerçekten de Musa, Firavun'u imana çağırdığı zaman o, sana inanmam için mucizelerini görmem gerek dedi. Musa asasını yere atarak onu iki çatal boynuzlu kocaman bir yılan haline getirince önce korkudan, iman etti, diyen Firavun, sonradan, «bu Musa koca bir sihirbazdır» diye ilân etti.

Mısır ordusu İsraillileri Mısır'dan denize doğru kovalarken İsrailliler çok korktu: «ardımız Firavunun ordusu, önümüz deniz, artık bize kurtuluş yok» diye ağlaşmağa başladı. O sırada Musa'nın kardeşi Harun asasını denize vurdu ve deniz sordu: «Bana vuran cebbar kimdir?» Musa «Ebu Halid'dir» dedi. Sonra kendi asasını denize vurdu, o zaman deniz kol kol on iki yola ayrıldı, İsrailliler bu on iki yoldan yürüyüp denizi aştılar, Firavun ordularını şaşkına çevirdiler. Sonra tekrar çöllere düşen İsrailliler susuz kaldılar, bu defa susuzluktan ağlaşırken Musa asasını kayalara vurdu ve kayalardan serin sular fışkırdı (Kur'anı Kerim II, 60).

— Ask. tar. Barutun icadından önce mızrak ve kılıç gibi uzun silâhlara verilen ad. Bk. ANSİKL. || Kumandanlık alâmeti. *Mareşal asası.*

— Tar. Hükümdarlık alâmetlerinden biri olan kumandan sopası. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Ask. tar. *Asa,* sivri uçlu olsun olmasın, elle taşınabilen yahut atılan en eski silâhtır; aynı zamanda, bir insanın öbür insanlara hükmedişinin en ilk sembolüdür: Yunanlıların skytale'si (kalın sopa), romalı takım başlarının asma çubuğu sopası, konsüllerin fildişi asası, kralların asası, başkumandanın, mareşalin asası.

— Tar. öncesi. *Kumandan asası,* E. Lartet tarafından, çoğu zaman oymalarla süslü 20-30 sm uzunlukta, bir veya daha fazla deliği olan ren boynuzlarına verilen ad. (Üst Paleolitik devre ait olan bu âletler, herhalde ok düzeltmek, kiriş gevşetmek v.b. için kullanılırdı.)

— Tar. *Hükümdarlık asası,* sihirli çubuktan türemiş olabilir. Birçok klasik tanrının sembolüdür: Zeus, Afrodit, Hades, Mercurius'un caduceum'u (iki yılanlı sopa) çoğunlukla haberciye dokunulmazlık sağlayan bir asa sayılmıştır. Nitekim eski Yunanlılarda habercilerin de, Homeros devri krallarının olduğu gibi birer asası vardı. Yunan asası uzundu. Bir helezonla süslenir, ya stilize edilmiş veya hurma dalı biçiminde çiçeklerle tamamlanırdı.

Roma'da Jüpiter'e ait olduğu kabul edilen asa, zafer kazananlara verilirdi. Sonradan imparatorlara ve konsüllere de verildi. Asa, Roma'da da krallık sembolünden daha çok semavî bir sembol bilindi. Alt devirde barbar bir kral Roma tarafından tanınınca kendisine bir asa gönderilirdi. O devirde asa, Roma iktidarının, sonra da barbar kralların iktidar sembolü oldu. Eski Fransa'da kral asasının ucunda bir çiçekçik, bir lâle yaprağı bulunurdu. Büyük Charlemagne'ın olduğu söylenen asanın üstünde imparatorun küçük bir heykeli vardı.

Doğuda da eski Mısır'dan bu yana dinî, siyasî ve adlî kuvvet ve kudreti temsil etmektedir. Asa, Emevîler, Abbasîler ve Fatimîler'de halifelere mahsus en önemli hâkimiyet alâmeti kabul ediliyordu. Müslüman Türk devletlerinde hükümdar saraylarında asalı muhafızlar bulunuyordu. Osmanlılarda divanda, cülus ve bayram törenlerinde kapıcılar kethüdası, kapıcıbaşılar ve çavuşbaşılar ellerinde gümüşlü asalarla hizmet ederlerdi. Padişahın vekili sadrazamın ve kapı kethüdasının da asası vardı. Bugün türk ordusunda generallerin asa taşıması bu geleneğin devamı olsa gerek.

◆ **A'sâ** çoğl. i. Değnekler, uzun sopalar.

◆ **Asavî** sıf. Asayla ilgili, asaya ait. (ML)

— **ASÂ** edat. Farsça, benzetme edatlarından biri olan —*âsâ* birleştiği kelimelerle gibilik, benzerlik ifade eder: *Dev-âsâ,* dev gibi, *mehâsâ,* ay gibi v.b. (M)

ASA (911-871), üçüncü Yuda kralı. Yehovacılığa bağlıydı. Krallığının son zamanlarında İsrael'e yaklaştı. (L)

A.S.A., *American Standard Association*'ın baş harfleri. Bu kurum, fotoğraf duyarkatlarının duyarlığını belirlemek ve sayılandırmak için L.A. Jones'un önerdiği metoda dayanan bir sistem kabul etmiştir. (Bk. SENSİTOMETRİ.) *A.S.A. dereceleri* aritmetik diziye göre yürür. Böylece 100 A.S.A. dereceli bir emülsiyon 50 dereceli bir emülsiyona oranla iki kat daha duyarlıdır. (L)

ASÂ sıf. Bk. ASÎ.

ASAB i. Bk. ASAP.

ASABE veya **ASABA** i. *Esk.* Bir tek sinir. || Baba tarafından akraba olanlar. || Kavim, kabile. || Yardımcı, avene. || Esas mirasçılar hissesini aldıktan sonra geri kalan hisseyi alabilenler.

— Esk. huk. *Asabe* (eski miras hukukunda *feraiz*), mirasta belli bir hissesi olmayıp, hisse sahiplerinden arta kalan, veya başka mirasçı bulunmadığı takdirde, terekenin tamamını alan mirasçı. || *Asabe-i nesebiye,* ölen kimseyle nesepten hısımlığı olan kimse. Üç kısımdır: *Asabe bi-gayrihi,* erkek kardeşi ile birlikte mirasçı olan kadın. *Asabe bi-nefsihi,* ölen kimseye babası, babasının babası gibi yalnız erkek tarafından bağlı olan erkek mirasçı. *Asabe maa-gayrihi,* başka bir kadınla beraber bulunduğu halde asabe olan kadınlar, anababa bir kız kardeşler. || *Asabe-i sebebiye,* sahiplikten doğan asabe. Kölesini azat eden, asabe-i nesebiyesi olmayan kölesinin asabesi olur, mirasının tamamını alır.

◆ **Asabanî** sıf. *Esk.* Asabeye ait. || Sinirli.

◆ **Asabât** çoğl. i. *Esk.* Asabeler. (M)

ASABİLEŞMEK geçz. f. (ar. *ʿaşabî* ve türk. *-leşmek*'ten). Kızmak, öfkelenmek, sinirlilik alâmetleri göstermek: ... *hareketlerine mümanaat olunmasını, izzetinefis meselesi yaparak, asabîleşmişler* (Atatürk). *Asabîleşiyor dişlerini sıkıyor, dudaklarını ısırıyor* (Ömer Seyfeddin). [M]

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN) ; LAROUSSE

ASACHİ (Gheorghe), romanyalı yazar (Yaş 1788-Bükreş 1869). Bir köy papazının oğlu. Mühendis, mimar, diplomat. Romanya'da ilk gazeteyi çıkardı (1829). Daha sonra Moldavya üniversitesinin çekirdeğini teşkil eden Mihaileana akademisinin kurulmasında rol oynadı. Moldav tiyatrosunu kurmak için yapılan ilk çalışmaları destekledi. Eski bir soylu olduğu için 1848 devriminden uzak kaldı ve daha sonra bir köşeye çekildi. Bıraktığı eserlerden (lirik şiirler, tarihî hikâyeler, piyesler) çok, canlandırıcı ve yenileyici çalışmaları ile rumen edebiyatının gelişmesine katkıda bulundu. (L)

ÂSÂD çoğl. i. (ar. *esed*, aslan'dan *āsād*). *Esk.* Aslanlar. (M)

ÂSAF i. (ibranice *āṣaf*). *Esk.* Süleyman peygamberin ünlü vezirinin adı: *Âsaf'ın miktarını bilmez Süleyman olmayan* (Ziya Paşa). Bk. ANSİKL. ‖ *Teşm. yol.* Vezir: *Aferin himmetine âsaf-ı âli-kadrin* (Ziya Paşa). ‖ Erkek adı.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Âsaf-rey,* düşüncesi vezir Âsaf'ınki gibi akla uygun, makul olan. ‖ *Âsaf-tedbir,* Âsaf gibi tedbirli, ileri görüşlü.

— ED. TELM. *Âsaf,* eski edebiyatımızda sadrazamlar için yazılan kaside ve benzeri şiirlerde «tedbirli vezir» anlamında kullanılmıştır: *Âsaf-ı âdil Reşid Paşa meâda göçtü vay* (Şinasi).

— Teşk. tar. *Bab-ı Âsafî, Paşakapısı*'nın diğer bir adı. Bk. PAŞAKAPISI.

— ANSİKL. Tar. Süleyman peygamber'in efsanevî veziri ve sırdaşı olan Âsaf, tedbiri, akıllılığı ile ün salmıştı. Süleyman'ın en güvenilir yakını idi ve her işine o bakardı. Süleyman peygamber'in karısı Carada putperestliği seçtiği zaman Âsaf, ona müsaade ettiği için Süleyman'ı kınamıştı. Bunun üzerine Süleyman Peygamber, putperestliği yasakladı ve karısına bu izni verdiği için pişman olarak tövbe etti. Âsaf'ın İslâm âlemindeki ünü, Kur'an'ın Neml suresinin, tefsirciler tarafından çeşitli yorumlarından doğmuştur. Osmanlılarda sadrazama *Âsaf* adı verilmiş, konağına *Saray-ı Âsafî,* çalıştıkları resmî daireye *Bab-ı Âsafî* denilmiştir.

◆ **Âsafane** zf. Vezire yakışacak surette.

◆ **Âsafî** sıf. Vezire mahsus, ona ait: *Destar-ı âsafîde tebdil ve dârat-ı debdebe-i vezarete tahvil kılındı* (Cevdet Paşa). [M]

ASAF i. (ar. *aṣaf*). Bot. *Esk.* Kebere çalısı (*Cappanis spinosa*). [M]

ASAF, Davut peygamber zamanında yahudi Levi kabilesinin başı. Kudüs tapınağındaki bir ilâhiciler topluluğu onun adını benimsedi. Daha sonraki bir geleneğe göre birçok mezmurun yaratıcısıdır. (L)

ASAF (Hale), türk kadın ressam (İstanbul 1903-Paris 1937). İstanbul akademisinden mezun oldu; Bursa'da resim öğretmenliği sırasında birçok peyzaj yaptı, Güzel Sanatlar birliği ve Müstakil Ressam ve Heykeltıraşlar birliği sergilerine katıldı. 1930'da Paris'e (Montparnasse) yerleşti. Salon d'Automne sergisine katıldı. Petit Palais müzesine eser verdi, faşizm aleyhtarı italyan yazar Antonio Aniante ile birlikte Jeune Europe galerisini yönetti. Matisse ve Raoul Dufy'nin etkisinde kalan Hale Asaf, paletinin zenginliği, taslakdesen anlayışıyle dikkati çeker. Eserleri özel koleksiyonlarda, türk müze ve galerilerindedir. (M)

ÂSAF BEY (Süleyman), türk gazetecisi ve şairi (Bağdat 1841-İstanbul 1913). Bursa valisi Ahmed İzzet Paşanın oğlu ve Rumeli valisi Koca Hakkı Paşanın torunu, soyunda, Sokullu Mehmed Paşaya kadar çıkan ünlü vezirler vardır. Özel öğrenim gördü. Sadaret Mektubî kaleminde, babasının vali bulunduğu illerde mektupçu, muavin ve mümeyyiz olarak görev aldı. İstanbul'a dönünce *Basiret, Tarik* ve *Vakit* gazetelerinde yazılar yazdı. Hürriyet hakkındaki yazıları ve davranışlarından ötürü uzun süre sürgünde kaldı. Ali Suavi olayı ile ilgili görüldüğünden, üç yıl kalebentlik cezası ile Sakız adasına gönderildi. Mahkûmiyeti bittikten sonra İzmir'de oturdu. 1908 Meşrutiyetinden sonra İstanbul'a döndü. Şiirleri heyecanlı, üslûbu sadedir. (M)

ÂSAF DERVİŞ PAŞA, türk doğum ve kadın hastalıkları hekimi (İstanbul 1868-ay.y. 1928). Askerî Tıbbiye'den mezun olduktan kısa bir süre sonra tabur hekimi olarak Yemen ve Trablus'a gönderildi. Bu görevlerden dönüşünde Tıbbiye muallim muavini oldu ve 1896'da dört arkadaşı ile birlikte Mektep nazırı Zeki Paşa tarafından Almanya'ya gönderildi. Berlin'de Olshausen'in yanında beş yıl çalıştı, dönüşünde Gülhanenin yeni kurulmuş olan doğum ve kadın hastalıkları muallimliğine tayin edildi. 1909'a kadar Gülhane'de çalışan Âsaf Derviş, aynı yıl kurulan Tıp fakültesi «emrazı nisaiye» muallimliğine tayin edildi ve Avrupa *gynécologie* sistemini ilk defa memleketimizde uyguladı. Bu zamana kadar kadın hastalıkları ameliyatları operatörler tarafından yapılırdı. Âsaf Derviş, Balkan harbine katıldıktan sonra Birinci Dünya savaşında hastahaneler müfettişliğinde bulundu. Sonradan Kızılay tarafından Erzurum harp sahasına gene müfettiş olarak gönderildi. Mesleğinde de profesörlüğe terfi eden Paşa, Türkiye'de cerrahî, asepsi ve antisepsi kaidelerini kuranlardan biridir. İlk gynécologie kitabı olan *Seririyat-ı Nisaiye* (Kadın Hastalıkları Hastahanesi) adlı 3 ciltlik eserinin ancak bir cildini bastırabilmiştir. (M)

ÂSAF HAN Mirza Cafer Bey, Türk-Hint imparatorluğu vezir ve elçilerinden (İran'da Kazvin, ?-1612?). 1577'de Hindistan'a gitti, amcası Gıyaseddin'in ölümünden sonra onun yerine geçti ve Âsaf Han unvanını aldı (1581). XVI. yy. sonlarında türk-hint hükümdarı tarafından İstanbul'a elçi olarak gönderildi. Âsaf Han, Cihangir devrinde vezir oldu; asıl şöhreti ise edebî şahsiyetinden gelir. Şiirler yazdı ve *Tarih-i Elfî* (Elfî Tarihi) adlı tarih kitabının yazılmasına katıldı. (M)

ÂSAFÎ, defterdar Okçuzade Mehmed* Paşanın mahlâsı. (M)

ASAFİEV (Boris Vladimiroviç), **İgor Glebov** da denir. Rus müzik bilgini, profesör ve bestecisi (Petersburg 1884-Moskova 1949). Liyadov'un öğrencisi, Rimski - Korsakov'un arkadaşı. Memleketinin ve zamanının müziği üstündeki çalışmaları (bini aşkın eser ve yazı) dolayısıyle, çağını en iyi temsil eden müzik tenkitçilerinden sayılmaktadır. En ilgi çekici incelemeleri Glinka, Musorgski, Çaykovski ve sovyet müzikçileri üstünedir. Besteci olarak, 27 bale («Paris Alevleri», «Bahçesaray Çeşmesi», «Kafkasya Mahpusu») ve birçok opera yazmıştır. S.S.C.B. İlimler akademisi üyeliği, Sanat Tarihi enstitüsü (müzik bölümü) müdürlüğü, Çağdaş Müzik derneği ve Sovyet Besteciler birliği başkanlığı, Leningrad ve Moskova konservatuvarlarında profesörlük yaptı. (L)

ÂSAF MEHMED PAŞA Sarıgıgüzel, osmanlı vezirlerinden (?-Belgrad 1780). Râtib Ahmed Paşanın oğlu. Saraydan yetişti ve kapıcıbaşılığa kadar yükseldi. Köstendil sancağına mutasarrıf, sonra Ağrıboz ve Hotin muhafızı oldu. 1769'da, Serdar Ali Paşanın yanında, Ruslara karşı Boğdan cephesinde savaştı. Halep valiliği ve Vidin muhafızlığına getirildi (1770). Eflâk seraskeri, Belgrad ve İnebahtı (Aynebahtı) muhafızı oldu. Şiirde *Âsaf* mahlâsını kullanır, farsça kuvvetli şiirler söyler, eskilerin eserlerini iyi bilir, onlara nazireler, tahmisler yapardı. (→ Bibliyo.) [M]

Âsafname, Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrazamlarından Lütfi* Paşanın şöhretini günümüze kadar devam ettiren kitabı. Devlet idaresinden, veziriazam olacak kimselerde bulunması gereken meziyetlerden, devlet adamlarının halk ile olan ilişkilerinde uygulamaları gereken prensiplerden söz eder. Kendi sadareti zamanında yaptığı belli başlı işleri de açıkça anlatan kitap, Paşanın en samimî düşüncelerini ve idare hayatındaki uzun tecrübelerinin sonuçlarını içine alması bakımından tarihî bir belgedir. Tschudi (Berlin 1910 almanca tercümesi ile), Ali Emirî (İst. 1908) ve Adliye Vekâleti (İst. 1935) tarafından bastırıldı. (M)

ASAF PAŞA, osmanlı paşası (İstanbul 1837-ay.y. 1899). Sadrazam Halil Hamid Paşanın torunlarından Cemal Paşanın (1811-1880) oğludur. Kırım savaşında gösterdiği cesaret ile tanındı; nişan aldı ve binbaşı oldu. Çeşitli görevler yaptıktan sonra 1865'te ferik oldu; Elâziz'e gönderildi. 1876'da Osmanlı-Rus savaşında Vidin, Tutrakan, Üsküp, Selânik fırkalarına kumanda etti. Osmanlı-Rus savaşında da Zayçer, Sinanköy, Ezerce savaşlarında yararlık ve başarı gösterdi. Dördüncü ordu kumandanlığına tayin edildi. Dârı Şûrayı Askerî ve Divanı harp üyeliklerinde bulundu; daha sonra Teftişi Askerî yüksek komisyonu üyesi ve 1891'de müşir oldu. (M)

ASA GEZİ bls. i. Okçuluk. Yay yapımında kullanılan bir âletin adı.

— ANSİKL. Yeni yapılan ve halka halinde bağlandıktan sonra en az bir yıl bekletilen yayı birdenbire kurmak doğru değildir; kırılabilir veya esnekliğini yitirebilir. Yayı alıştırmak için *asa gezi* kullanılır. Meşe veya gürgen gibi sert bir ağaçtan yapılmış, 5 sm kalınlık ve 75 sm boyda, bir başı yay kabzasının oturabileceği derinlikte oyulmuş, diğer başına ve o baştan itibaren gövdesine belirli aralıklarda kertikler açılmış bir âlettir. İlk kertik kabza oyuğundan 57 sm, ikinci 68 sm, üçüncü 71 sm ve tepe kertiği 75 sm uzaklıktadır. Yayın kabzası yerine oturtulur ve kiriş önce 57 sm'lik kertiğe takılıp bir süre beklenir, sonra sırasıyle tepe kertiğine kadar çıkartılır. Aynı usulle, kiriş birer kertik indirilerek yay âletten alınır. Bu işlem süresince yayın biçiminde aksaklıklar görülürse, issiz kömür alevinde ısıtılmak suretiyle gerekli düzeltmeler yapılır. (M)

ASAGIR veya **ASAGIRE** çoğl. i. (ar. *ṣağır,* küçük'ten *aṣāğır*). *Esk.* Şeref ve mevki bakımından çok küçük ve aşağıda olanlar.

— DEY. *Esk. Asagır ve ekâbir,* küçükler ve büyükler. (M)

ASAH veya **ESAH** i. (ar. *ṣıḥḥat,* doğruluk > *ṣaḥîḥ,* doğru'dan *aṣaḥḥ*). *Esk.* Daha, en doğru. (M)

ASAHİB çoğl. i. (ar. *aṣḥāb,* sahipler'den *aṣāhîb*). *Esk.* Sahipler, malik olanlar, efendiler. ‖ Dostlar, yol arkadaşları.

— Dil bil. *Asahib,* çoğul bir kelime olan *ashab*'ın çoğulu, yani katmerli çoğuldur (cem'in cem'i). [M]

ASAHİGAVA, Japonya'da Hokkaido adası ortasında sehir: 251 000 nüf. Makine, dokuma ve kimya sanayii. (L)

Asahi Şimbun, günlük japon gazetesi, 1879'da çıkmağa başlayan *Osaka Asahi*'nin devamıdır. Çeşitli bölge baskıları vardır. Rakibi *Mainiçi Şimbun* gibi, tiraj bakımından dünyanın en büyük üç dört gazetesi arasında yer alır. Birçok aylık dergi de bu gazeteye bağlıdır: kadın, ilim, sinema ve tarım dergileri, haftalık spor ve çocuk dergisi. (L)

ASAİB çoğl. i. Bk. ASÂYİB.

ASAKİR çoğl. i. (ar. *asker*'den *asākir*). *Esk.* Askerler: *Asakirin miktarı otuz dört bin neferden ibaretti* (Cevdet Paşa).

— Ask. tar. *Asakir-i bahriye,* deniz askerleri. ‖ *Asakir-i berriye,* kara askerleri. ‖ *Asakir-i cerrar,* çapulcu, yağmacı askerler. ‖ *Asakir-i hassa,* hassa kıtaları, padişahı muhafaza eden askerler. ‖ *Asakir-i şahane,* padişahın askerleri, osmanlı ordusu (İkinci Meşrutiyet'ten önce silâhlı kuvvetler anlamında kullanılırdı): *Düşman tarafından satın alınmış bir zümre-i ihânetin asakir-i şahaneleriyle müsademeyi...* (Atatürk). ‖ *Asakir-i Mansure-i Muhammediye.* Bk. ANSİKL. ‖ *Asâkir-i muavine* (veya *imdadiye*), yardımcı milis kuvvetleri: *Emîr-ül-müminin tarafından peyderpey Amr İbn-ül-As'a asakir-i imdadiye gönderilmekte idi* (Cevdet Paşa). ‖ *Asakir-i muntazama,* talim görmüş, düzenli askerler. ‖ *Asakir-i nizâmiye,* ilk askerlik devresini yapmakta olan askerler. ‖ *Asakir-i redîfe,* ikinci defa silâh altına alınan askerler, ihtiyat birlikler.

— ANSİKL. Ask. tar. *Asakir-i Mansure-i Muhammediye,* sultan Mahmud II'nin Yeniçeri ocağını kaldırdıktan sonra onun yerine kurduğu askerî birlikler. İlk defa İstanbul'da *tertip* adıyle ve sekiz alay halinde kuruldu. Bu alayların başında *serasker* unvanını taşıyan bir kumandan bulunmaktaydı. Tertiplerin başında *baş binbaşı* unvanıyle bir zabit bulunuyordu. 1256 Kişiden ibaret olan her tertip, başlarında yüzbaşı bulunan 15 *saf*'a yani bölüğe ayrılmıştı. Acele yapılan bu teşkilât Avrupa'nınkine uymadığı için 1828'de yeniden düzeltilerek tertip deyimi *alay*'a, saf deyimi *bölük*'e çevrildi. Her alay sekizer bölüklü üçer taburdan meydana getirildi. Alaylara *miralay,* taburlara *binbaşı* ve bölüklere de *yüzbaşı* rütbesini taşıyan subaylar kumanda edecekler di. Asakir-i Mansure alayları, İstanbul ve Üsküdar'da olmak üzere ikiye ayrıldı. Her kısmın başına *ferik* rütbesinde bir kumandan getirildi. Asakir-i Mansure'nin askerî sırası şöyleydi: *nefer, onbaşı, bölükemini, çavuş, başçavuş, mülâzım, yüzbaşı, sol*

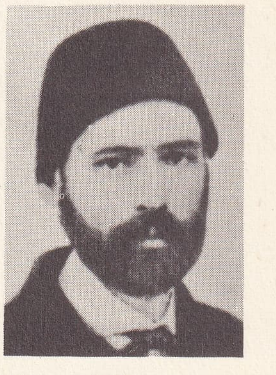

Süleyman ÂSAF
(İbnül Emin M. Kemal kütüphanesi, İstanbul)

ÂSAF DERVİŞ PAŞA
(Nevsal koleksiyonu)

ÂSAF HAN
(Belediye kütüphanesi albümü, İstanbul)

«Şecaatname-i Asafî» den bir sayfa (Üniversite kütüphanesi, İstanbul)

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

kolağası, sağ kolağası, binbaşı, kaymakam, miralay, mirliva, ferik, müşir. Bu subayları yetiştirmek amacıyle 1834 yılında Mekteb-i Harbiye (bugünkü Harp okulu) açılarak Avrupa'dan da getirtilen hocalarla öğrenime başlandı. Daha sonraları topçu, lağımcı, süvari ve diğer sınıflar da yeni nizama sokuldu. Asakir-i Mansure-i Muhammediye birlikleri 1828 Osmanlı-Rus harbine katılmışlardı. Bu unvan 1843'te kaldırılmakla beraber yapılan kısıtlamalarla ordu daha mükemmel hale getirilmiştir. (M)

ASAKU i. Ticarî kereste. Tropik Amerika'da yetişen sütleğengillerin *Hura crepitans* türünden elde edilir. (Asaku kerestesi, yumuşak ve krem rengindedir. Marangozlukta ve kontrplak yapımında kullanılır.) [L]

ASAKUSANORİ i. (japonca k.). Başlıca malzemesi deniz yosunu olan japon yemeği. (L)

ASAL sıf. (kural dışı yeni k.). Başlıca, temel niteliğinde olan, esasî: *Asal sayı.*

— Dil bil. *Asal* kelimesi, Eski Türkçede ve Divanü Lûgat-it-Türk'te yoktur. Türkçeye Farsçadan geçmiştir. Son zamanlarda matematikte yeni bir terim olarak kullanılmağa başlanmıştır. Ses yapısı bu bakımdan Türkçeye benzemekle beraber, bu anlamda Türkçede bir *as* kökü olmadığı gibi, *-al, -el,* nispet eki de yoktur. ‖ *Asal sayı sıfatları* veya *asal sayılar,* sırayı belirtmeden yalnız sayıyı, niceliği kesin olarak gösteren sayı sıfatları: *yirmi insan, bin kişi*'deki *yirmi, bin* gibi. Bk. ANSİKL.

— Jeomorfol. *Asal şekil,* doğrudan doğruya tektonik bir değişme sebebiyle oluşmuş yeyrey şekli. Yüzeyi, değişikliğe uğramış yerin ilk yüzü ile meydana gelmiştir. (Asal şeklin karşıtı *türemiş şekil*'dir: tektonik hareket sırasında yeryüzünde bulunmayan ve aşınma sonucunda ortaya çıkan tabakalar tarafından meydana getirilir.) Bk. ANSİKL.

asansör tesisatı şeması

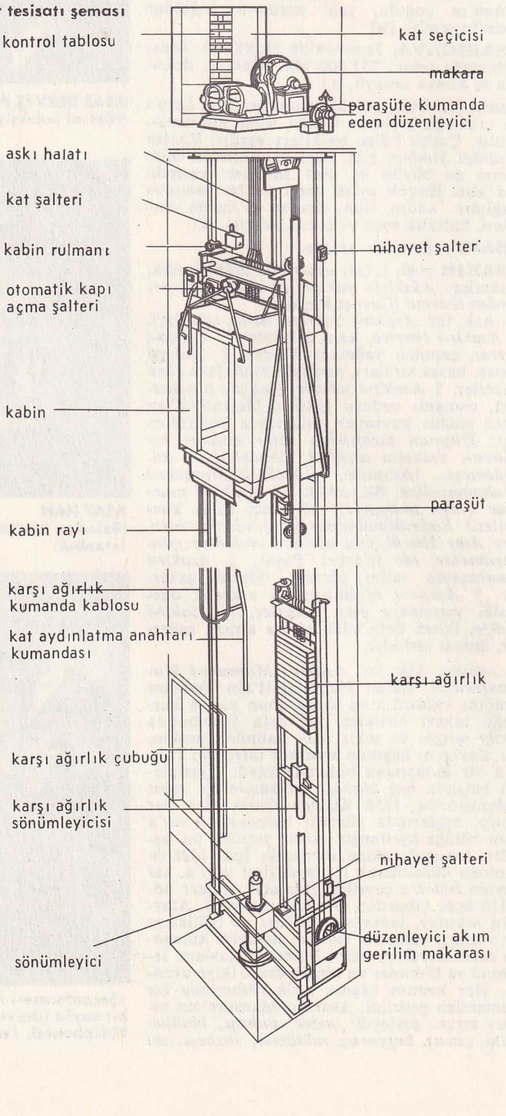

— Kim. *Asal gazlar,* atmosferdeki soy gazlar. ‖ *Asal metaller,* eskiden oksijenle birleşmedikleri sanılan altın ve platin gibi metaller.

— Mat. Çevrimsel (siklik) bir grupta, tüm olarak grubu doğuran bir eleman için söylenir. Bk. ANSİKL. ‖ *Asal cisim,* bir K cismi içinde birim elemanıyle bu elemanın katlarından meydana gelen σ cismi. (K cisminin bütün altcisimlerinde kendi asal cismi vardır.) ‖ *Asal çokterimli,* bir K cismi üzerindeki çokterimli'dir; aynı cisim üzerinde iki çokterimlinin çarpımı haline getirilemez. (Reel sayıların R cismi üzerinde, reel kökü olmayan ikinci dereceden çokterimliler asaldır, bunlar birinci dereceden çarpanlara ancak C karmaşık sayılar cismi içinde ayrılır.) [İNDİRGENEMEZ POLİNOM da denir.] ‖ *Asal doğru,* perspektifte gözün izdüşümünü asal bir noktaya bağlayan doğru. ‖ *Asal eksen,* bir koniğin odağından veya odaklarından geçen eksen. ‖ *Asal ışın,* görüş noktasından geçen görme ışını. ‖ *Asal nokta,* bir tablonun görüş noktası; gözün bir tablo üzerindeki izdüşümü. ‖ *Asal sayı,* yalnız kendisi ve bir sayısıyle bölünebilen tam sayı. ‖ *Aralarında asal sayılar,* bir sayısından başka ortak böleni olmayan sayılar. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Dil bil. *Asal sayı sıfatları,* belli bir nesneyi belirtmeden isim gibi de kullanılabilir: *iki kere iki dört eder; yetmiş beşlikler* (yetmiş beşlik toplar) v.b. Asal sayılar, günü, saati, bir kitabın bölümlerini, bir hükümdarın sülâlesindeki sırasını v.b. göstermek için sıra sayıları yerine de kullanılır: *dört şubat saat üçte. Sayfa dört. Ahmed bir* gibi. Bazı asal sayı sıfatları kesin anlamlarında kullanılmayabilir: *ona yirmi kere telefon ettim* cümlesinde *yirmi* gibi.

— Jeomorfol. Tektonik şekil değiştirmeleri ile şekillerin işlenmesi olaylarının aynı zamanda meydana gelmesi yüzünden *asal şekil*'lere az rastlanır; bu şekillerin oluşması anî hareketlere, kayaların dayanıklılığına, aşınımın azalmasına bağlıdır. En çok rastlanan örnekleri fay yamaçlarıdır.

— Mat. Karmaşık bir bölgede, 1'in *n*'inci kuvvetten kökleri, çarpma için *n*'inci basamaktan bir G çevrimsel grubu meydana getirir. Bu kökler:

$$r_k = \cos\frac{2k\pi}{n} + i\sin\frac{2k\pi}{n}$$
$$(k = 0, 1, 2, \ldots, n - 1)$$

şeklindedir.

Asal kökler, k'nin *n* ile asal olması halindeki köklerdir; öbür kökler, $\frac{n}{D}$ basamaklı G grubunun çevrimsel bir altgrubunu doğurur; burada D, *n* ile *k*'nin en büyük ortak bölenidir. Eğer *n* asal ise, bütün kökler asaldır.

● *Asal olmayan* her sayı, bir asal çarpanlar çarpımı şeklinde çarpanlarına ayrılabilir. İki çarpanlı bir çarpımı bölen ve bunlardan biriyle asal olan bir sayı, öbürünü de böler. Bir çarpımın bütün çarpanlarıyle asal olan bir sayı, bu çarpımla da asaldır.

İki sayı aralarında asal ise, bunların kuvvetleri de aralarında asaldır. Bir sayı, ikişer ikişer aralarında asal diğer birçok sayıyle bölünebilirse, bunların çarpımıyle de bölünebilir.

Sayıların asal çarpanlarına ayrılması, bunların en büyük ortak bölenlerini ve en küçük ortak katlarını aramayı kolaylaştırır. (LM)

ÂSAL çoğl. i. (ar. *âsâl*). *Esk.* Vasıflar, kabiliyetler, bilgiler. (M)

ASALAK i. ve sıf. Başka bir hayvan veya bitkinin üstünde ve onun zararına yaşayan hayvan veya bitki. (Bk. PARAZİT.) *Esk.* Tufeylî. ‖ *Mec.* Başkalarının sırtından geçinen.

— Biyol. Başka türden bir organizma üzerinde veya onun dokuları içinde yaşayarak, ondan sürekli bir şekilde (veya uzun bir süre için) besin alan ve onu öldürmeksizin zayıflatan hayvan veya bitki. (Bk. ANSİKL.)

— Embriyoloji. *Asalak azmanı,* ikili azmanlar için kullanılır. Bunlardan birinin kendine mahsus bir hayatı yoktur, yalnız ötekini sömürerek yaşar.

— Esk. Rom. Kendisine bağlılığı ve nükteleri sebebiyle zengin kişinin sofrasında yeri olan çanak yalayıcı. (Yunanistan'dan gelen bu âdet Roma'da o kadar genişledi ki, asalakları maskaralıklarının, dalkavukluklarının, faaliyetlerinin çeşidine ve sosyal sınıflara göre sınıflandırmak gerekti: hor görülen, yemek artığı ile karın doyuran, şamar oğlanı asalaklarla, tanınmış şairler gibi aydın asalaklar.)

— Esk. yun. Devlet hesabına Prutabsion'da yiyip içen vatandaş. ‖ Yüksek görevli memurların, resmî ziyafetlere çağrılan yamağı. ‖ Bazı kurban kesmelerde rahiplere yardım eden ve müşterek sofraya davet olunan kimse. Başlangıçta görevi Parasiteion'da tanrıya ayrılan gıda maddelerinin korunmasıydı.

— Patol. *Asalak hastalığı,* bir canlının içinde veya üstünde yaşayan asalaktan ileri gelen hastalık. *Teşm. yol.* Bir asalağın aracılığıyle geçen hastalık.

— ANSİKL. Bir *asalağı,* ne bir ortak-yaşar, ne bir saldırgan, ne de basit bir yem ve barınak ortağı ile karıştırmamalıdır. Bir ortak-yaşar, beraber yaşadığı organizma için faydalı, hatta gereklidir. Bir saldırgan, kurbanını derhal öldürür ve yer. Bir yem ve barınak ortağı, yanında yaşadığı canlının yiyeceklerinin ancak bir kısmını alır (fakat bunların aşırı ortaklığı kendilerini gerçek asalaklara yaklaştırır). Buna karşılık bir asalak, üzerinde yaşadığı ölü konağın kadavrasıyle beslenebilir: konak bir hayvansa, asalak ölü yiyici olarak yaşar; konak bir bitki ise asalak çürükçül yaşar. *Tekkonaklı asalak,* ancak bir çeşit organizma üzerinde yaşar. *Çokkonaklı* veya *değişikkonaklı asalak,* yaşama süresi içinde bir konaktan değişik türde başka bir konağa geçer. Meselâ kelebek hastalığının etkeni (*Fasciola hepatica*) salyangozdan koyuna, buğday pası (*Puccinia graminis*) buğday'dan amberparis bitkisine (*Berberis*) geçer. Bunlar çokkonaklıdır, çünkü sırasıyle iki ayrı tür üzerinde yaşamaksızın hayat devrelerini tamamlayamazlar. Fare biti işe tekkonaklıdır, insana geçmesi bir rastlantıdır. Bitkilerden, ancak yeşil olmayanlar (bakteriler, mantarlar, bazı çiçekli bitkiler) tipik olarak asalaktır. Ökseotu yeşildir ve ancak bir *yarısalak*'tır. Elma ağacı üzerinde, ağaca zarar vermeden yaşayabilir (hattâ, kışın, ökseotunun yaprakları faydalandığı ağaca besin maddeleri bile verebilir).

Asalağın üzerinde yaşadığı canlı, az veya çok bir zarar görür, hattâ ölebilir; fakat ölümü anî değildir. Asalak, üzerinde yaşadığı özel ortama göre morfolojik ve fizyolojik özellikler gösterir. Serbest yaşayan aynı türden canlılara göre daha basit ve özel bir yapı kazanır.

● *Geçici asalaklık,* geçici bir gençlik döneminden ibarettir. Bu dönemden sonra hayvan normal vücutlu, serbest ergin bir durum kazanır. Genç hayvanda meydana gelen (bazen çok derin) değişiklikler sadece geçici uyumlardan ibarettir ve hayvanın alacağı son biçim üzerinde ya çok az etki yapar veya hiç yapmaz. (Geçici asalaklığın klasik örnekleri, gençken, halkalı solucanlarda asalak yaşayan monstrillitler, kabuklular ve deniz küreayaklıları ile larvaları [*glochidium*], balıkların solungaçlarında asalak yaşayan unionidler veya midyelerdir.)

● *Yalancı asalak.* Bir konakta geçici olarak bulunan ve onu sömürmeden yaşayan canlı varlık. (Sulu kaşeksiye yakalanmış koyun karaciğerini yiyen insanın dışkısında karaciğer kelebeğinin yumurtaları bulunur. Bu durumda, karaciğer kelebeği koyun için asalak, insan için yalancı asalaktır. Çünkü karaciğer kelebeği embriyon halinde alındığı zaman insanda gelişebilir. Nebatî yiyeceklerle alınan birçok asalak mantar için de durum aynıdır. Bunlar sindirim borusundan geçip gider.) ‖ Görünüşüyle asalakları andıran madde. Asalak araştırmalarında da insan bunları gerçek asalaklarla karıştırabilir. (Meselâ çiçektozları amip kistlerine, soluk borusundaki kirpikli hücreler kamçılı hayvanlara benzetilebilir v.b.)

◆ **Asalaklık** i. Biyol. Asalak olma durumu.

— ANSİKL. *Asalaklık,* değişik türden iki canlı arasında uzun süreli ve devamlı bir ortaklaşa yaşama halidir. Bu ortaklık asalak için

zorunludur. Asalak, konağını bulamazsa veya ondan ayrılırsa ölür. Çünkü başka türlü beslenemez. Asalaklığın ortak yaşamadan (simbiyoz) farkı, asalağın konağına az veya çok zarar vermesidir. Asalaklık, hayvanlardan, yassısolucanların (türbelarlar hariç), ipliksolucanların, sülüklerin, uyuz böceklerinin, çenesizlerin birçok türünde; kabukluların, yumuşakçaların, böceklerin bazı türlerinde; birhücrelilerden sporlularda, knidlilerde, çeşitli amiplerde, kamçılı ve kirpikli türlerinde ve hastalık yapan bakterilerde; bitkilerden, hastalık yapan mantarlarda (ağaç uyuzu, böcekmantarları, sinekmantarları) ve bazı tohumlu bitkilerde (canavarotu, küsküt, cytinus, rafflesia) görülür.

Dış asalaklar (*ekso*—veya ektoparazitler), konaklarının vücuduna uzun zaman veya sürekli olarak tutunur, kanını (sülük, bit) veya özsuyunu emer (küsküt). İç asalaklar (*endoparazitler*), sindirim borusunda (şerit), kaslarda (trişin), karaciğerde (karaciğer kelebeği), kanda (*tripanazoma*), akciğer dokusunda (Koch basili [verem mikrobu]), v.b. veya bitkilerde, yaprakların özek dokusunda (külleme), dişi organda (çavdar mahmuzu), köklerde (lahana fıtığı) v.b. yerleşebilir. Asalak, bazen konağının dokularını kemirir (*cichneumon* kurtçukları), bazen de konağının besinlerinden bir kısmını kullanmakla yetinir (şerit). Asalaklık, kısmî, kesikli, kurtçuk halinde veya mevsimlik olabilir. Kan emen böceklerde kesiklidir (çeçe sineği). Bunlar ancak kan emecekleri zaman konaklarına tutunurlar. Asalaklık, yalnız kurtçuk asalak olduğu ve ergini serbest yaşayıp grubunun hayvanları ile aynı tipte bulunduğu zaman *kurtçuk* çeşidinden bir asalaktır (*orthonectida*'ların, *eunicidae*'lerin, 2 çenetli *unio*'nun, *gordien*'lerin kürekayaklı *monstrillidae*'lerin, böcekçil böceklerin [zarkanatlılar, ikikanatlılar] kurtçuklarının *yiyici asalaklığı*). Bunların tersine, sacculina'nın kurtçuğu (kabuklularda) normal, serbest olduğu halde, ergini asalaktır ve son derece bozulup ilkelleşmiştir. *Yarımasalak* yeşil bir bitki olan ökseotunda asalaklık *mevsimlik*'tir. Kışın, konağından (meselâ elma ağacından) hiç bir şey almaz. Hattâ belki de fotosentez sonucu elde ettiği organik maddelerin bir kısmını ona verir.

Asalak yaşama, bu türlü canlılarda, hareket, duyu ve sinir sistemlerinin önemli derecede basitleşmesine, buna karşılık tutunma (çengel, çekem) ve emme (emeç, köksü) organlarının aşırı gelişmesine yol açar. Beslenme bazen ozmoz yoluyle olur (şerit). Sindirim organı tamamen dumura uğradığı için beslenme, konağın sindirilmiş besinlerine dayanır. Bazı asalaklarda ise sindirim organı büyür. Kan emenlerde, asalağın midesinde kanı sıvı halde tutan, pıhtılaşmayı önleyici maddeler bulunur. Asalaklarda üreme yoğunlaşır. Eşeylik sistemi bozulur. Yumurtalık irileşir, yumurta sayısı korkunç derecede artar (at askaritinde yılda 60 milyon). Bunlarda döllenmesiz üreme, erdişilik, erkeklerde cüceleşme, eşeysiz çoğalma çok görülür. Böylece, bir konak bulamama yüzünden embriyonların büyük ölçüde ziyan olması karşılanmış olur. Daha aşırı durumlarda vücut, köksü uzantıları andıran bir ağ içinde âdeta bir yumurta torbasından ibarettir (hayvanlarda sacculina, bitkilerde rafflesia). Demek ki bir asalak hem bozulmuş, hem de yaşama koşullarına eksiksiz olarak uymuş bir canlıdır.

Asalağın kendi konağına etkisi çok değişik ve çeşitlidir: eksik besin almaktan dolayı bitkinlik, asalağın boşaltım maddeleriyle veya çıkardığı zehirli salgılarla zehirlenme (bakteriler), ur belirmesi (bitkilerde urlar, istiridyelerde inci), kısırlık veya cinsiyet değiştirme (meselâ sacculinaya yakalanan erkek yengeç dişileşir; iplik solucanın yerleştiği bir karınca iki sınıflı [yarı işçi, yarı kraliçe] olur; pas hastalığına tutulan *melandryum album*'un dişi sürgünlerinde erkek organlar meydana gelir, ama kısır olur v.b.). Konağın savunması antikor çıkarmaktan ibarettir. Antikor, asalağı öldürmez, fakat çoğalmayı sınırlandırır (şerit «tek» yaşayan bir solucandır, çünkü vücudumuz ikinci bir şeridin yerleşmesine engel olur).

Asalaklığın özgüllüğü de çok değiştir. Bazı asalaklar yalnız bir türde yerleşirken (sürüngen yoncanın pas mantarı, *portunus holsatus* yengecinin epicarida'sı, v.b.) bazıları daha az özgüldürler; *çokkonaklı* ve *değişikkonaklı* asalaklar arka arkaya birçok konağa yerleşebilir (kadıntuzluğu ve buğday, domuz ve insan, kelebek sümüklüsü ve koyun).

Tanım olarak, asalaklık değişik türler arasında olur diyebiliriz. Doğurgan türlerde embriyon anasında «asalak» tır, eğreltiotu filizi protalde (önçim) «asalak» tır, ceratias balığının cüce erkeği dişisinde «asalak» tır diyenler varsa da bu genelleme her zaman kabul edilemez. Böyle durumlar birbirinden o kadar farklıdır ki, bunları tek olaya indirgemek mümkün değildir. Bir hidra topluluğunda üreme hücrelerini, besinleri yakalayan hücrelerin asalakları saymağa kadar işi vardırmak olacak şey midir? (LM)

ASALAKBİLİMİ i. İnsan, hayvan ve bitkilerdeki asalakları inceleyen biyoloji ve tıp dalı. (*Eşanl.* PARAZİTOLOJİ.)

— ANSİKL. *Asalakbilimi*, zooloji ve botanik'in bölünmez bir parçasıdır. Asalakların morfolojik incelenmesi ve sistematik sınıflandırılmasından başka, meydana getirdikleri hastalıkların veya hastalık gruplarının her birine karşı korunma ve tedavi yollarını bulmak amacıyle asalakların biyolojik davranışını, üreme, gelişme, döl koruma ve göç şartlarını belirtmeğe çalışır. Arakonakların, embriyonun üreme ve gelişme devrelerinin, vektörlerin tanınması da bu ilmin temel unsurlarından biridir. Asalak hastalıklarıyle aynı anda önleyici ve iyileştirici tedaviler de incelenir. (L)

ASALET i. (ar. *aṣl*, kök'ten *aṣālet*). Asil olanın niteliği, soyluluk: *Türk milletinin asaletinden doğan* [...] *bir kuvvet vardı* (Atatürk). ‖ Asil sınıfına mensup olma, asillik: *Eski türklerde asalet yalnız baba tarafından değildi: Ana cihetinden de asalet aranırdı* (Ziya Gökalp). *Cemiyetimizde birinden diğerine geçilmez bir sınıf asaleti mevzubahs olmamıştır* (Atatürk). ‖ Saygı uyandıran davranış tarzı: *Hallerinde bir necabet ve asalet bulunması gerekirdi* (A. H. Tanpınar). ‖ Yabancı unsurlarla karışık olmayış: *Asalet olmalı san'atta evvelâ... Bu; melez* (M. Â. Ersoy). ‖ Asillik, bir vazifenin esas sahibi olmak, vekilliğin zıddı.

— DEY. *Asaletmeap*, hükümdarlara veya diğer asillere hitap ederken kullanılan saygı sözü.

◆ **Asaleten** zf. Asil, vazifenin esas sahibi olarak: *Ordu kumandanlığına asaleten tayin edildi.*

— Huk. Bir işlemi yapanın kendi adına hareket etmesi. ‖ *Asaleten tayin*, devamlı görev yapmak üzere bir hizmete atanma.

◆ **Asaletli** sıf. Soy ve nesep sahibi, soylu.

◆ **Asaletlu** sıf. *Esk.* Yabancı siyaset adamları için kullanılan bir hürmet sözü. (M)

ASALTIKAT blş. sıf. ve i. Başka bir sayı içinde altı defa bulunan bir sayı için kullanılır: 3 *sayısı* 18*'in asaltıkatıdır.* (L)

ASAM sıf. (ar. *ṣum*, sağırlık'tan *aṣamm*). *Esk.* İşitmeyen, sağır. ‖ Sessiz, ses vermeyen. ‖ İçi dolu olduğu için vurulduğu zaman ses çıkartmayan.

— Dil bil. Arapça gramerde, muzaaf adı da verilen 2. ve 3. harfleri aynı olan üçlü fiil kökü: *şakk* (yarma), *kadd* (boy) v.b.

— Mat. *Esk.* Tam sayılarla veya ortak çarpımlarla ifade edilemeyen nicelik (kemiyet), irrasyonel.

— Tıp. *Esk.* İçte bir hastalık olduğu zaman, üzerine vurulduğunda donuk bir ses veren göğüs v.b. gibi vücut kısmı.

◆ **Asamiyet** i. Sağırlık, duymazlık: *Genç göğüslerden asamiyet-i afakı sarsacak* [...] *feryatlar koptu* (Cenab Şahabeddin). [M]

ÂSAM çoğl. i. (ar. *işm*, suç, günah'tan *āṣām*). *Esk.* Günahlar, suçlar. (M)

ASAM, bir alman ressam ailesinin adı: HANS GEORG (1649-1711), Bavyera'da fresk ve yağlıboya tablolar yaptı. İki oğlu, COSMAS DAMİAN (Benediktbeuern 1686- Regensburg yakınında Weltenburg manastırı, 1739) ve EGİD QUİRİN (Tegernsee 1692-Mannheim 1750), XVIII. yy. ın ilk yarısında Güney Almanya barok üslûbunun en parlak temsilcileri. Birincisi ressam, ikincisi heykeltıraş ve mermer hamurundan heykeller yapan bir sanatçı idi. Giriştikleri büyük işlerde, mimar ve dekoratör olarak sıkı bir işbirliği yaptılar. 1712-1713 Yıllarında Roma'da, Pietro da Cortona'dan, Pozzo'dan ve Bernini'den ders aldılar. Sonra yerleşmek üzere Bavyeraya döndüler (1715). Başlıca eserleri: Rohr manastırı kilisesi, Freising katedralinin baştan aşağı restore edilmesi, Osterhofen kadın manastırı kilisesi, Weltenburg manastırı kilisesi, Münihte Nepomukkirche. Yapı masrafını kendilerinin karşıladığı bu son kilise, aşırı barok tarzının başarılı bir örneği olan üslûplarını açıkça gözönüne serer. Ayrıca Cosmas, tek başına, Weingarten'de, Mannheim'da, Regensburg'daki St. Emmeram kilisesinde duvar resimleri yaptı. (L)

ASAMA, Japonya'nın, Honşu adası ortasında bulunan en büyük yanardağ; 2 542 m. Hâlâ faaliyet gösteren yanardağın 1783'teki korkunç püskürmesi meşhurdur. (L)

ASAMBLE i. (fr. *assemblé*). Klasik dansta temel adım; iki ayağını birleştirerek zıplama. (Asamble, gerek teknik, gerek anlatım bakımından bir bitiriş adımıdır. Birçok çeşidi vardır: *küçük* ve *büyük asamble, sürekli, basit, dönmeli asamble* v.b.) [L]

ÂSAN sıf. ve zf. (fars. *āsān*). *Esk.* Kolay: *Bendeniz de ona işaret ile hall-i meseleyi daha âsan görürdüm* (Atatürk). *Değildir ömr-i âdem bir hikâyet sade vü âsan* (Abdülhak Hâmid).

— ÇEŞ. DEY. *Âsan etmek* (*eylemek, kılmak*), bir işi kolay hale getirmek: *Ben seni seferler ile dolaşmaktan müstağni ve her işi sana âsan kıldım* (Cevdet Paşa). ‖ *Âsan olmak*, kolay olmak, bir zorlukla karşılaşmamak: *Dedi: Güçlükler hep âsan olacak* (Z. Gökalp). *Tek seni sevmek cihan halkına âsan olmasın* (Şeyh Galib).

◆ **Âsan-gir** blş. sıf. *Esk.* Kolaylıkla tutulan, kolay zaptedilen.

◆ **Âsanî** veya **âsanlık** i. *Esk.* Kolaylık. (M)

ASANDROS, Büyük İskender'in kumandanı, Parmenion'un kardeşi. M.Ö. 334'te Lydia valisi, İskender'in ölümünden sonra da Karia satrapı oldu. Topraklarını 316 yılına kadar Karadenize doğru genişletti, 313'te Antigonos'a yenildi, sonra da ortadan kayboldu. (L)

ASANDROS, Bosphoros (Kırım) kralı (öl. M.Ö. 14). Kayınbiraderi Pharnakes II tarafından Bosphoros valiliğine getirildi ve M.Ö. 47'de Sezar, Pharnakes'i bozguna uğratınca onun yerine geçti. Fakat Sezar'ın koruduğu Pergamon (Bergama) kralı Mithridates tarafından tahtından indirildi. Sonra, Augustus kendisini yeniden Bosphoros tahtına getirdi. (L)

ASANGA, Tibet dilinde **Thogs-med** («Aziz Asanga»), hint budizminin en yüce kişilerinden biri. (Puruşapura [Peşaver] V. yy. başlangıcı.) Hinayana felsefesinin coşkun taraftarıydı. Sonra bundan vaz geçti ve kurtarıcı *Mahayana* (Büyük Taşıt) mistiğini benimsedi. Kardeşi Vasubandhu'yu kişiliğin ve «dış» âlemin gerçek olduğunu ileri süren bir felsefeye ve geleceğin buddhası Maitreya için yapılan âyinler üstüne kurulu fikirlere inandırdı. Doktrininin özü, *Mahayana Sutralamkara*'da yazılıdır. (L)

ASANO, japon derebeyi ailesi. XVI. yy. sonundan XVII. yy. başına kadar süregelen savaşlarda önemli bir rol oynadı. Öldürülerek mallarına el konan (1701) Asano Naganori'nin öcü, 47 *ronin*'ler (gezgin şövalyeler) tarafından korkunç bir şekilde alındı. (L)

ASANSOL, Hindistan'da (Batı Bengal) Damodar ırmağı kenarında şehir; 168,700 nüf. Kömür madenleri. Demir (telcilik, demir boru fabrikaları), alüminyum ve kalay sanayii; lokomotif yapımı. Kimya sanayii (sülfürik asit). Ateşe dayanıklı mamuller. (L)

ASANSÖR i. (fr. *ascenseur*). İnş. Dik veya pek az eğik raylar arasında hareket eden ve makine ile çalışan bir kabin içinde insan ve yük taşımayı sağlayan kaldırıcı cihaz: *Üçüncü kata çıkmak üzere asansöre bindim* (R. H. Karay). Bk. ANSİKL.

— Matbaac. Modern baskı makinelerinde, baskıdan çıkan formaların üzerinde istif olduğu çıkartma masası; bu masa oldukça otomatik olarak yavaş yavaş aşağı iner. Lüzumunda makineci bu masayı bir kol yardımıyle tekrar yukarı, istenilen yüksekliğe çıkarır.

— ANSİKL. İnş. İlk hidrolik kaldırıcıyı fransız mühendisi Edoux yaptı (1867'de, Uluslararası sergi için) ve *asansör* diye adlandırdı. Sonra yapıcılar, sıkıştırılmış hava veya elektrik enerjisi kullanmayı düşündüler. Bu hızlı teknik gelişme döneminde Edoux'nun yanı sıra Fransa'da Roux ve Combaluzier, Sauter ve Harle, Chrétien, Almanya'da 1880'de Mannheim sergisinde elektrikle çalışan

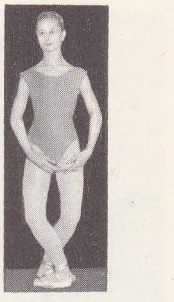

1. hareket

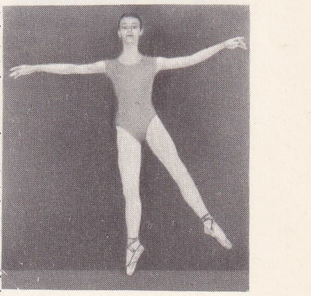

2. hareket

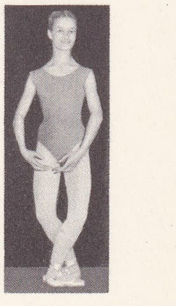

3. hareket

asamble
Paris operası sanatçılarından
Francine Moineau

Foto. LAROUSSE

ilk asansörü tanıtan Siemens ve Amerika'da Otis ortaya çıktı. Elektrikle çalışan asansörlerden önce yapılmış havalı hidrolik ve elektrikli hidrolik aygıtlar bugün de kullanılır.

Hidrolik asansörlerde hareket etkeni olarak su kullanılır. Doğrudan basınçlı ve çekme kabinli asansör, bir pistonun taşıdığı kabinden meydana gelir. *Asma kabinli* hidrolik asansörde, boyutları pek büyük olmayan pistonlu bir silindir vardır; piston, yapının tepesine kadar çıkıp çıkrıktan geçtikten sonra geri dönüp kabine bağlanan kabloların sarıldığı bir makara ile bağıntılıdır.

Daha sonraları ortaya çıkan sıkıştırılmış havalı veya elektrikli asansörlerde su, sadece hareket gücünü aktaran bir akışkan olarak kullanıldı. Sıkıştırılmış havalı asansörlerde suya basınç ya bir kabın içinde suya doğrudan etki yapan sıkıştırılmış hava ile (kompresörlü sistem), ya bir piston veya bu pistona bağlı başka bir piston suya etki ettirilerek (kompansatörlü sistem) verilir.

Yeni sistem *elektrikli asansörlerde* kabin, elektrik motoru ile çalışan bir makaraya sarılı kablolara asılır. Bu asansörün başlıca bölümleri şunlardır:

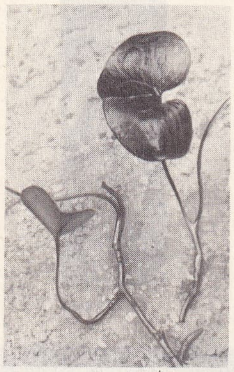
asarum

Asansör kuyusu veya *asansör kulesi,* içinde kabinin ve karşı ağırlığının hareket ettiği kapalı boşluktur. Genellikle çevresi bütün yüksekliğince kafesli veya dolu kaplamalarla iyice kapatılmalıdır. Asansör kuyusu aşağıda, içinde amortisörlerin ve dayanakların bulunduğu bir yuva, yukarıda ise asansörün düşey hareketini sağlayan cihazların bulunduğu bir bölümle uzatılır. Bu uzantının tavan altı yüksekliği en az 1,80 m olmalı, havalandırılmalı ve motorla elektrik kablolarının yolları, toz ve nemden korunacak şekilde yapılmalıdır.

Raylar, yuvarlak veya profil çelik çubuklardan yapılır, asansör yuvasına bağlanır ve kabin ile karşı ağırlığın düşey hareketini sağlar.

Kabin, kişileri taşımağa ayrılmış bölümdür. Madenî bir kasa ile, ona bağlı, yine madenî bir bilezikten meydana gelir; bilezik, emniyet paraşütünü ve yönetici yivleri taşır. Kabini ise makaranın kasnağı üstüne sarılan kablolar taşır. Kullanılış şekline göre, kabinin bir kapısı, karşılıklı iki kapısı veya birbirine dik gelen iki yüzünde birer kapısı olabilir. Kabine giriş yerlerinde genellikle varagele kapıları vardır. Asansörün hareket etmesi için bu kapıların kapanması gerekir. Yeni asansörlerde, çıkış hızı düşükse, emniyet için yalnız asansör yuvasına kapı takılır, kabinlere kapı konmayabilir. Eğer çıkış hızı 1,5 m/s'yi geçerse kabine de kapı koymak gerekir.

Makara, asansörün asılı durduğu kabloları hareket ettiren mekanizmanın tümüdür. Bu bütünde kabloların sarılmasını ayarlamak için genellikle yivli bir kasnak vardır. Bu kasnak hız kesici cihazı olan ve kesin bir durmayı sağlayacak elektromagnetik frenli elektrik motoruna bağlıdır. Sürtünme kuplünü sınırlayıcı bir emniyet tertibatı, elektrikli kumanda bulunan akım değiştirici bir levha, bir manyeto-termik devre kesici ve bir aydınlatma anahtarıyle birleştirilmiş akım kesici bu bütünü tamamlar.

Emniyet araçları, bir yandan kapıların otomatik kilit ve sürgülerini bir yandan da paraşüt ve asansörün düzgün çalışmasını denetlemeğe yarayan başka düzenleyicileri kapsar.

Paraşüt, kabinin veya karşı ağırlığın bileziği üzerine bağlanmış mekanik bir araçtır ve inişte, «aşırı hız» veya askı araçlarının kopma anında kabin ve karşı ağırlığı rayları üzerinde durdurmağa yarar. Eğer paraşüt raylar üzerinde fren yapmadan ve durdurma organlarının raylara dayanıp gerilmesi ile (kabinin etkisini azaltacak bir elastik sistem araya girmeden) çalışıyorsa, paraşüte *anî duruşlu;* yoksa *amortisörlü duruşlu* denir. Ayrıca, asansörlerin yolları sonunda normal bir durdurma düzenleyicisi bulunmalıdır. (Bk. MAKARA.)

Çalıştırma araçları, kabinin istenilen yöne gitmesini, makinenin kuplajı ayarlamasını, harekete geçmesini, hız düzenini ve istenilen anda kabinin geçici olarak yavaşlamasını, sonra da durmasını sağlar. (LM)

ASAP veya **ASAB** i. (ar. ʿaṣab). Beynin duyu ve hareket uyarmalarını çeşitli organlara götüren ve onlardan beyne ulaştıran sinir. Bk. SİNİR. || Damar.

◆ **Âsap** veya **âsab** çoğl. i. Sinirler: *Rabia'nın yıpranmış âsabını bu musiki dinlendirdi* (H. E. Adıvar). *Yayar bu mahfile âsabı gevşeten bir bû* (Yahya Kemal).

— ÇEŞ. DEY. *Âsabı bozulmak,* psikolojik düzeni sarsılmak, morali bozulmak, sinirli, huzursuz olmak: *Âsabım o kadar bozuktu ki, zilin sesi bana bir kıyamet alâmeti gibi korkunç ve dayanılmaz geldi* (A. H. Tanpınar). || *Âsabı gerilmek,* kuşkulu bir bekleyiş içinde, huzursuz, heyecanlı olmak, sinirli hale gelmek: *İnsanın içine sıkıntılar gelir, âsabı gerilir, iştehası kaçar, önüne gelene çatmak ister* (B. Felek). || *Âsabına dokunmak,* sinirlerini tahrik etmek, bozmak: *Kardeşim bu kâğıtların üzerindeki yazıdan ziyade rengi âsabıma dokunuyor* (B. Felek). || *Âsabına hâkim olmak,* duygusunu, hiddet ve öfkesini belli etmemek, sinirlenmemek, sakin olmak: *Tıkanıp durmadayım, baksana nevbet nevbet / Zaten âsabıma hâkim değilim merhamet et* (M. Â. Ersoy).

◆ **Asabî** sıf. Asap ile ilgili: *Bazı asabî hastalıklarda nefesinin ve bilhassa elinin çok iyi tesir ettiği daima söylenirdi* (A. H. Tanpınar). || Sinirli, hırçın: *Asabî bir kahkaha ile gülüyor, onu yavaşça iterek odasından çıkarmak istiyordu* (H. Z. Uşaklıgil). || Çabuk öfkelenen, parlayan, hiddetli, sinirli: *Hayrullah Bey, ehemmiyetli hastalıklar karşısında daima böyle asabî ve kaba bir adam oluyordu* (R. N. Güntekin).

— DEY. *Esk. Asabiy-ül-mizaç,* yaradılışça sinirli olan.

— Zool. *Esk. Asabiy-ül-cenâh,* sinir kanatlılar, dantel gibi dört kanadı olan böcekler takımı.

◆ **Asabîlik** i. Sinirlilik, sinirli olma hali: *Bütün asabîlikleri hissolunan ince ökçelerini hırpalayan küçük ayaklar...* (Mehmed Rauf).

◆ **Asabiye** i. Sinirle ilgili, sinire ait: *Bu makam-ı âliye kuvve-i asabiye ile terakki etmiş* (Cevdet Paşa). || Tıbbın sinir hastalıkları ile uğraşan dalı.

◆ **Asabiyeci** i. Sinir doktoru: *Senin Muhakkak bir asabiyeciye görünmen lâzım.*

◆ **Asabiyet** i. *Esk.* Sinirlilik, hiddet, öfke: *Yedik, içtik. Osman hesapları gördü. Asabiyetten ona bile bakamadım* (B. Felek). *Bu cemiyetin mevcudiyeti ve faaliyeti ordu mensuplarının asabiyetini tahrik ediyordu* (Atatürk). || Akrabalık, yakınlık. || Kendi akraba, vatan, din, kavim ve milletine aşırı derecede bağlılık: *Şeyh Necdi dedikleri mel'un asabiyet ashabından değil idi* (Cevdet Paşa).

— DEY. *Asabiyet-i kavmiye* (*milliye*), kavim ve millet gayreti gütme.

— Tar. Araplarda İslâmiyetten evvelki devrede, bir kimsenin baba tarafından akrabalarını yahut kabilesini haklı haksız her meselede müdafaaya hazır olması ve kabile mensuplarının, gerek kendi mal ve mülklerini korumak ve gerek başkalarının mal ve mülklerini zaptetmek için bir söz üzerine derhal birleşmesi. (Bu soya bağlılık Araplarda yıllarca süregelen kan davalarına sebep olmaktaydı. İslâm dini bunu reddetmiş ise de, toplum bunu yüzyıllarca unutmamıştır.) [M]

ÂSAR çoğl. i. (ar. eṣer'den âṣâr). *Esk.* Bir şeyin şimdi veya evvelce var olduğuna delâlet eden alâmetler, izler, nişanlar: *Kar tekrar fırtına âsarı gösteriyordu* (Ahmed Rasim). *Âsar-ı gazap görüp semâda / Titrer durur ellerim duâda* (Abdülhak Hâmid). *Gözlerine aksettirdiği bir nevi vahşilik âsarından olarak bakışı kaplana benzer...* (Samipaşazade Sezai). || Bir kimsenin veya bir zümrenin meydana getirdiği, bıraktığı eserler: *Garbın efkârını, âsarını düşman tanımak* (M. Â. Ersoy). || Yazılan kitaplar: *Sonra edilip bu şive tecdid / Âsar-ı acem olundu taklid* (Ziya Paşa). *Meramını anlatmak için yazı yazanların âsarını okuduğu zaman onlar meramlarını pekâlâ anlar* (Ahmed Midhat). || Eski zamanlarda ortadan kalkmış bir medeniyetin kalıntıları: *Eski Mısırlıların âsarı câlib-i hayrettir* (Şemseddin Sami). || Tarihî vakalar, efsaneler.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Âsar-ı atîka* (veya *kadîme*), eski eserler (bk. ANSİKL.): *Kasımpaşa'daki Piyâle Paşa camiini ancak âsar-ı atîka mütehassısı olan birkaç kişi bilir* (Yahya Kemal). *Tatil zamanında nasıl müzeler, âsar-ı atîka gezilecek...* (M. Ş. Esendal). || *Âsar-ı cedide,* yeni eserler: *Budalalar, âsar-ı cedide muvacehesinde kızdılar, tepindiler, yaygaralara başladılar...* (Cenab Şahabeddin). || *Âsar-ı edebiye,* edebî eserler: *Zaman da âsar-ı edebiye için böyledir. Yazan ağlamış mı, gülmüş mü düşünülmez...* (Cenab Şahabeddin). || *Âsar-ı eslâf* (veya *Âsar-ı kudema*), eskilerin yazdığı eserler: *Âsar-ı eslâfı şimdiki edebiyattan daha güzel bulanlara hak vereceğim geliyor* (Cenab Şahabeddin). || *Âsar-ı hâzıra,* çağdaş eserler: *Tarih-i edebiyatımızda âsar-ı hâzıra bir istilâ-yı garaib devri teşkil edecek...* (Cenab Şahabeddin). || *Âsar-ı ilmiye,* ilmî eserler. || *Âsar-ı islâmiye,* islâmî eserler. || *Âsar-ı kalemiye,* kaleme alınmış, yazılı eserler. || *Âsar-ı matbua,* basılı, basılmış eserler. || *Âsar-ı mergube,* rağbet kazanmış eserler. || *Âsar-ı nefise,* güzel sanat eserleri: *Ecdadının eski hil'atleriyle kendisinin biriktirdiği âsar-ı nefise koleksiyonunu göstermek için bizi konağına davet etti* (A. H. Müftüoğlu). *Ne yazık ki İstanbul'da bu çeşit âsar-ı nefise gittikçe azalmaktadır* (Y. K. Karaosmanoğlu). || *Âsar-ı sanat,* sanat eserleri: *Âsar-ı sanatta gösterilecek kemal, daima o mikyas ile ölçülür* (M. Â. Ersoy). *Âsar-ı sınaiye ve zarife,* zarif ve sanatlı eserler. || *Âsar-üş-şerîfe,* Hz. Muhammed'den kalan hırka, saç, sakal kılı, diş v.b. kutsal emanetler. || *Külliyat-ı Âsar,* bir yazarın bütün eserleri.

— Astrol. *Esk. Âsar-ı ulviye,* yıldızların tesiriyle meydana gelen gök hâdiseleri. Bk. ANSİKL.

— Astron. *Esk. Âsar'ı mehdiye,* dünya eksenine meydana gelen eğilme, mutasyon.

— Fels. «İz» anlamına gelen *isr* ve *eser*'in çoğulu *âsar,* eski felsefenin *illiyet* bahsinde kullanılan terimlerdendir. (Tesir eden yüce bir varlıktan [Allah] veya yine tesirleri olan faal bir yaratıktan çıkan etkiler, onlardan daha aşağı birtakım varlıklar üzerinde iz gösterir. Bu âsardır.)

— ANSİKL. Astrol. *Âsar,* eski müneccimler ve tabiat âlimleri tarafından yıldızların yer yüzündeki varlıklara yaptıkları tesirler söz konusu olunca bu tabir kullanılırdı. Aristo'nun *Meteorologia*'sı Arapçaya «*Âsar*» diye çevrilmiştir.

— Huk. *Âsar-ı atîka,* anıt ve âbideler. || *Âsar-ı atîka nizamnamesi,* âbideler, muhafazaları tarih ve sanat bakımından genel yararla ilgili, taşınır ve taşınmaz mallar hakkında çıkarılmış, 10 nisan 1322 tarihli bir nizamname. (Âsar-ı atîka nizamnamesinde, taşınır ve taşınmaz mal olarak nelerin âsar-ı atîka sayıldığı ve her ne suretle olursa olsun bu tür malları bulanların hak ve vazifeleri ve âsar-ı atîka araştırmaları için ne suretle kazı yapılacağı gösterilmiştir.) [M]

ÂSÂR çoğl. i. (ar. ʿaṣr'dan aʿṣâr). *Esk.* Asırlar, yüzyıllar: *Tekâmül-i âsâra ecnebi kalmak sukuta doğru eğilmektir* (Tevfik Fikret). *Sen ki âsâra gömülsen taşacaksın* (M. Â. Ersoy).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Âsâr-dide,* yüzyıllar görmüş, üzerinden çok seneler geçmiş. || *Âsâr-ı ibtidaiye,* ilk asırlar. || *Âsâr-ı kadime, âsâr-ı sâbıka* veya *âsâr-ı sâlife,* eski, geçmiş, yüzyıllar: *İhtiyar taşlar bir aheng-i iştiyak ile âsâr-ı sâbıkayı hatırlatırlar* (Cenab Şahabeddin). *Bazan bir meşale-i ilâhî gibi âsâr-ı sâlifenin zalâm-ı kesifini güzâr ile...* (Samipaşazade Sezai). [M]

ASARHADDON. M.Ö. 680'den 669'a kadar Asur kralı. Babası Sanherib'in 689'da yakıp yıktığı Babili yeniden kurdu. Bütün kuvvetlerini Mısıra yöneltti ve böylece Asur orduları ilk defa olarak Mısır'a girdi. Asarhaddon aşağı Mısır'ı ülkesine kattı, sonra da Menaşe'yi yenerek esir aldı. (L)

Âsar-ı Cedide kütüphanesi. Bk. SÜLEYMANİYE KÜTÜPHANESİ.

Âsar-ı Müfide kütüphanesi, Birinci Dünya savaşı yıllarında, basın ve yayın işlerinin karşılaştığı büyük güçlüğü önlemek üzere, devrin Maarif nazırlığı tarafından yayımına başlanan kitap serisinin genel adı (1915-1917). Seyhülislâm Yahya, Hersekli Arif Hikmet ve Leskofçalı Galib divanları bu seride yayımlanmıştır. (M)

ASARİNUM. Esk. coğ. Anadolu'da Kappadokia bölgesinde Komana'dan (Şar) Melitene'ye (Malatya) giden yol üzerinde kasaba ve konak. Bugün orada Göksun'un kuzeyindeki Bozhöyük yer alır. (M)

ÂSARİYE HATİBİ. Bk. İBRAHİM EFENDİ.

Foto. Vincent (LAROUSSE)

Asarköy kaplıcaları (*Hisarköy kaplıcaları* da denir), Balıkesir'in Bigadiç kazasına bağlı ve buranın 15 km kuzeydoğusundaki fundalık Asarköy (Hisarköy) ve civarındaki 7 muhtelif kaynak.
Bu kaynaklar: 58°C sıcaklıkta ve akımı dakikada 100 litre olan kükürtlü su, 75° sıcaklıkta, akımı 80 litrelik çelikli ve ayrıca ev işlerinde kullanılacak su, 84° sıcaklıktaki çeşitli sular, sıcaklığı 29° ve akımı 40 litre olan Acısu, Karanfilli Çeşme adı verilen yerden çıkan karbonlu sular ve Yukarı Çeşme denilen yerdeki 50°'lik Kokarakar suyudur.
Eskiden beri tanınan bu suların çoğu radyoaktiviteli, şifalı, madenli, alkali ve kükürtlü, arseniklidir. Bir havuz ile iki hücrenin yer aldığı kaplıcanın üstü açıktır. Gelenler 4 odada ve köy evlerinde kalırlar. Balıkesir ve Bigadiç'e araba yollarıyle bağlıdır. (M)

ASARUM i. (yun. *ase,* iğrenme [kokusundan dolayı]). Dışı yeşilimsi, iç tarafı kırmızı çiçekleri olan düz ve parlak yapraklı bitki (Loğusaotugillerden).
— ANSİKL. Avrupa *asarumu* (*asarum Europaeum*) çokyıllık, ctsu, küçük bir bitkidir. Yaprakları kulak biçimindedir. Nemli ormanlarda yetişir. Köksapı ile yapraklarında keskin bir koku ve acı bir tat vardır. Eskiden kusturucu olarak kullanılırdı. (L)

ASÂYİB veya **ASÂİB** çoğl. i. (ar. *ʿıṣâbe,* bağ, sargı ve topluluk'tan *ʿaṣâib*). *Esk.* Cemaatler, topluluklar: *Açıldı reh-i hak gördü asâib* (Cenab Şahabeddin). ‖ Bağlar, başa bağlanan sargılar, kaşbastılar. (M)

ASAYİŞ i. (fars. *âsûden,* dinlenmek'ten *âsâyiş*). Emniyet, güvenlik, korku ve endişe verecek hiç bir şeyin bulunmayışı hali: *Ortalık karışıktı, asayiş henüz kurulmamıştı* (H.E. Adıvar).‖Kanun ve nizamın hâkimiyeti: *Kanunî tedbirleri, memlekette sükûn ve asayiş tesisi için tatbik ettik* (Atatürk). ‖ Huzur, sükûnet, dinlenme hali: *Başkadır ni'met-i âsâyiş-i me'vâ-yı adem* (Âkif Paşa). *Zihnin asayişini temin ederek...* (P. Safa).
— ÇEŞ. DEY. *Esk. Âsâyiş-bahş,* huzur ve güven veren: *O güzel Kafkasyalının âsâyişbahş-i dil ü cânı olan cemâl-i kemâlini görmek istiyordu* (Samipaşazade Sezai). ‖ *Âsâyiş berkemal,* güvenlik yerinde, işler yolunda: *Lübnan'da âsayiş berkemaldir, ne casuslardan korkulur, ne de gizli cemiyetlerden* (R. H. Karay). ‖ *Âsâyiş-cû,* asayiş arayan, rahat ve huzur içinde olmak isteyen. ‖ *Âsâyiş-cûyane,* huzur ve rahat arayana yakışacak şekilde. ‖ *Âsâyiş-perver,* güvenliği koruyan, barışa hizmet eden. ‖ *Âsâyiş-perverane,* rahat, huzur, güvenlik isteyenlere yakışacak surette.
◆ **Asayişli** sıf. Emniyetli, rahat ve huzur verici: *İnsanlık ne tatlıymış. Güzel ve asayişli şehirler... tiyatrolar...* (Ömer Seyfeddin).
◆ **Asayişsizlik** i. Kanun ve nizama aykırı hareket etme; karışıklık: *Bolu havalisinde asayişsizlik gittikçe artıyordu* (Atatürk). *Etrafta en ufak bir vaka, bir asayişsizlik olmuyor* (R. H. Karay). [M]

ASBEST i. (yun. *asbestos,* söndürülmez'den, fr. *asbeste*). Ateşe dayanıklı, kırılmadan bükülebilen, ipek görünümünde, lifli, mineral madde. Bk. ANSİKL. ‖ *Asbestli filtre,* şarap yapımında bugün hemen de tek olarak kullanılan filtre çeşidi. (Bu filtreler ya ince ve kısa elyaflı toz asbestle veya, asbest ve selüloz karışımından yapılmış levhalarla çalışır.)
— ANSİKL. Eskiler *asbest*'i, tapınaklarda devamlı yanan lambalara fitil yapmak için kullanırlardı. Asbest, amfibol grubundan bir silikat olan tremolit'in değişmesinden meydana gelir. En saf cinsi amyanttır. Türkiye'nin Eskişehir, Kütahya, Bursa, Sıvas gibi ultrabazik kayalarla tromit bulunan bölgelerinde rastlanır. (ML)

ASBEST, Sovyetler birliğinde (R.F.S.S.C.) şehir. Ural dağlarının doğu yamacında, Sverdlovsk'un kuzeydoğusunda; 60 000 nüf. Adını, zengin asbest yataklarından alır. (L)

ASBESTOS, Kanada'da (Quebec) şehir; 11 100 nüf. Asbest işletmesi. (L)

ASBESTOZ i. (fr. *asbestose*). Tıp. Amyant veya asbest tozlarının solunmasından ileri gelen akciğer hastalığı. Asbestoz, özellikle amyant ezen, büken ve dokuyan işçilerin hastalığıdır. (L)

ASBEŞKAT bİş. sıf. ve i. Başka bir sayı içinde beş defa bulunan bir sayı için kullanılır; 3 *sayısı 15'in asbeşkatıdır.* (L)

ASBETEL i. Dokumc. *Mah.* Dokuma tezgâhlarında tarak ödevi gören, *mintar* da denilen aracın telleri (Rize ve dolayları). [M]

ASBJÖRNSEN (Peter Christen), norveçli yazar (Oslo 1812-ay.y. 1885). Jörgen Moe ile birlikte derledikleri *Norske Folkeeventyr*'i (Norveç Halk Masalları) [1842-1844, 1845-1848 ve 1871] yayımladı. Bu masallarda, o zamana kadar Danimarka dilinin kuvvetli etkisi altında kalan Norveç yazı diline, pek akıcı olan konuşma dilinin rahatlığını getirdi. Asbjörnsen'in masalları, Norveç dili nin gelişmesinde önemli bir rol oynadı ve örnek aldığı Grimm kardeşlerin masalları kadar ün kazandı. Asbjörnsen, tabiat ilimleri üzerine de eğildi. Eşine az rastlanır bir deniz yıldızı türü keşfetti ve orman işletmeciliği üstüne eserler yayımladı. (L)

ASBOLAN veya **ASBOLİT** i. (yun. *asbolê,* is ve *lithos,* taş'tan fr. *asbolane, asbolite* veya *asbolithe*). Tabiî hidratlı mangan oksit; içinde yüksek oranda (yüzde 20-30) kobalt oksit bulunur. Toprak görünüşünde siyah bir kütle halindedir; parmaklarda leke bırakır. (Bu madde vad'ın bir türüdür.) [L]

ASBOTH (Sandor), macar generali (1811-Buenos Aires 1868). 1845 Millî hareketinde etkili bir rol oynadı. Memleketinden ayrılmak zorunda kaldı ve Kuzeyliler safında Amerika iç savaşına katıldı (1861). 1866'da başkan Johnson, onu Buenos Aires'e A.B.D. ortaelçisi olarak gönderdi. (L)

ASBRON (iskandinav mitolojisinde *As'lar köprüsü,* yani «tanrıların» köprüsü), İzlanda edebiyatında gök kuşağının adı. (L)

ASCANİA veya **ASCARİA,** *Aschersleben*'in (Saksonya, Almanya) latince adı; Anhalt prensleri sülâlesine verilen *Askanyalılar* adı bu kelimeden gelir. (L)

ASCANİUS PORTUS. Esk. coğ. Anadolu'da Aiolis bölgesinde liman şehri. Bugün Yenifoça. (M)

ASCARİA. Bk. ASCANİA.

ASCASUBİ (Hilario), arjantinli şair (Buenos Aires 1807-Cordoba 1875). Quiroga ve Rosas'a karşı yapılan savaşa katıldı. Arjantinli sığırtmaçların serbest ve renkli diliyle yazdığı *Santos Vega* ile *Paulino Lucero* adlı eserleri Pampa'nın bir çeşit destanı sayılır. (L)

ASCELİN (Nicolas) [**Anselme** de denir], dominiken papazı. Papa İnnocentius IV tarafından moğol hanına gönderildi ise de geri çevrildi (1247). Suriye ve İran'dan geçerek Hazar denizi kıyısına kadar gitti. (L)

ASCENSİON adası, güney Atlantik okyanusunda ingiliz adası. Bağlı olduğu Saint Helena'nın 1 330 km kuzeybatısında; 82 km^2; 191 nüf. Kömür ikmal yeri. 1501'de Juan de Nova tarafından bulundu; 1815'ten beri İngilizlerindir. (L)

ASCENSUM (PER) [lat. k.]. Petrografi. Sıvı veya gaz halinde magmadan yükselerek arz üzerindeki kayaçların çatlak ve delikleri arasına yerleşen minerallerin oluşum tarzına denir. (L)

ASCH (Sholem), ibranî ve yidiş diliyle eser veren yazar. (Polonya'da Kutno 1881-Londra 1957). Amerika Birleşik devletlerinde yerleşti. Polonyalı yahudilerin hayatını dile getiren hikâyeler, şiirler, dramlar yazdı. (L)

ASCH (Georg Thomas, baron VON), rus hekimi (Petersburg 1729-Göttingen 1807). Türk-Rus savaşında, rus ordusunda, hekimlik yaptı, sonra Göttingen üniversitesinde profesör oldu. (L)

ASCHACH, Avusturya'da yer (Yukarı Avusturya). Tuna'nın sağ kıyısında. Yılda 1,6 milyar kw/s verim elde edeceği hesaplanan hidroelektrik santralı. (L)

ASCHAFFENBURG, Almanya'da şehir (Batı Almanya, Bavyera), Main ve Aschaff'ın birbirine kavuştuğu yerde, Spessart'ın kenarında; 54 500 nüf. 1605-1616'da yapılmış bir şato. Burada bir resim galerisi ile Heinrich Heine'nin bir süre görevli olarak çalıştığı bir kitaplık vardır. 1842-1859'da, Bavyera kralı Ludwig I, şatoya Pompeii'deki Kastor ile Polydeukes'in evini örnek alarak bir «Pompeianum» ekletti. X. yy. dan kalma büyük Stiftskirche bazilikasında Seçici Albrecht'in Hans Vischer tarafından yapılan mezarı vardır. Bir sanayi şehri olan Aschaffenburg, erkek hazır giyim eşyası bakımından Almanya'nın en önemli merkezlerinden biridir. Hassas âletler; makine-âlet yapımı, traktörler, kimyevî ürünler.
— Ask. tar. Prusyalılar 13-14 temmuz 1866'da Alman konfedere devletlerinin bir müfrezesini burada bozguna uğrattı ve Frankfurt'a girdi. (L)

ASCHAM (Roger), ingiliz hümanisti (Yorkshire'da Kirby Wiske 1515-Londra 1568). Cambridge üniversitesinde yunanca profesörü (1540), sonra, kraliçe olan Elisabeth'in öğretmeni (1548-1550). Reform'a katılmayı kabul etti. Kral Henry VIII'e sunduğu *Toxophilus* adlı eseri (1545), okçuluğun ateşli bir övgüsüdür. Ascham, *The Schoolmaster*'de (Öğretmen) [1570], öğretim ile ilgili görüşlerini canlı ve çekici bir dille anlattı, latinceye geniş yer vermekle birlikte, İtalya ve Rönesans'tan gelebilecek her türlü etkiden kaçındı. Ascham, bu eserde sıkı bir eğitimin temellerini koydu: ona göre, beden hareketlerinin önemli bir yer tuttuğu bu eğitim, ingiliz ideal *centilmen* tipini yetiştirecek bir eğitimdir. (L)

ASCHANAEUS (Martin Laurentii), isveçli bilgin (öl. 1641). Gustaf Adolf'un hükümdarlığı zamanında ordu papazı, krallık eski eserler müdürü (1630). Önemli el yazmaları ve para koleksiyonları bıraktı. (L)

ASCHEBERG (Rutger, kont), isveçli feldmareşal (Kurland 1621-Göteborg 1693). Bernhard von Sachsen-Weimar'ın hizmetinde çalıştı, sonra isveç ordusuna girdi. Zamanın bütün savaşlarına katıldı. Gösterdiği yararlıklardan dolayı Karl XI tarafından feldmareşallik ve kontluk payesine yükseltildi. (L)

ASCHEHOUG (Torkel Halvorsen), norveçli hukukçu ve siyaset adamı (İd 1822-Christiania 1909). Christiania üniversitesinde profesör. Eserleri: *Norges Offentligeret* ve *«İsveç ve Norveç Krallıklarının Anayasa Hukuku».* (L)

ASCHEİM (Selmar), alman soyundan fransız jinekolog ve endoktrinoloji uzmanı (Berlin 1878-Paris 1965). 1937 Yılına kadar Berlin üniversitesinde profesör idi. O sırada Fransa'ya geçti ve orada östrogen hormonlarla yumurtalık bozuklukları hakkındaki çalışmalarına devam etti. Gebe kadının sidiği incelenerek beş gün içinde yüzde 99 doğru sonuç alınabilen ve gebeliğin biyolojik teşhisine yarayan bir usul buldu (*Ascheim-Zondek tepkimesi*). Bu tepkime, ergin olmayan farelerin yumurtalıklarında kanamalı kesecik lerin meydana çıkmasına yol açar. (L)

ASCHERSLEBEN, Almanya'da şehir (Doğu Almanya Halle idarî bölümü), Harz'ın kuzeydoğusunda; 36 300 nüf. XV. yy. dan kalma kilise. Potas üretimi; çeşitli sanayi dalları. (L)

ASCİA i. (lat. k. *balta*). Birçok antik mezar üzerine resmi çizilmiş, hem baltaya hem de kazmaya benzer âlet. (Bazen üstünde görülen *Sub ascia dedicavit* sözünün dinî bir anlam taşıdığı sanılır.) [L]

ASCLEPİAS i. Kokulu, pembe çiçekli bitki. Gövdesi otsudur. Kumlu yerlerde yetişir. (Asclepiadaceae familyası.)
— ANSİKL. *Asclepias*'ın sütü zehirlidir. Çiçekleri, böcek ve özellikle arıları yakalayabilir. Böcek ölüleri çiçeğin üzerinde asılı kalır, fakat sindirilmez, bitki böcekçil değildir. (L)

ASCLERA i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *skleros,* sert). İnce uzun, zarif yapılı, mavili kırmızılı böcek. Ilıman bölgelerde yaşar. (Kınkanatlılar takımının oedemeridae familyasından.) [L]

ASCOBOLYS i. (yun. *askos,* tulum ve *bolos,* fırlatma). Discomycetales takımından mantar. Genellikle gübre üzerinde yetişir. Sporları esmer veya mor renkli ve beneklidir. (L)

ASCOCHYTA i. (yun. *askos,* tulum ve *khytos,* erir). Basit mantar cinsi. Çeşitli türleri birçok bitkide hastalık meydana getirir. (*Ascochyta pisi,* bezelyede antraknoz hastalığına sebep olur.) [L]

ASCOLİ (Cecco D'). Bk. CECCO *d'*ASCOLİ.

ASCOLİ (Graziadio Isaia), italyan dilbilimcisi (Gorizia 1829-Milano 1907). *L'Archivio Glottologico İtaliano*'nun (İtalyan Dilbilim Arşivi) kurucusu. Eserleri: *Studi Orientali e Linguistici* (Doğu Dilleri ve Lengüistik Üzerine İncelemeler) [1854-1855]; *Studi Critici*

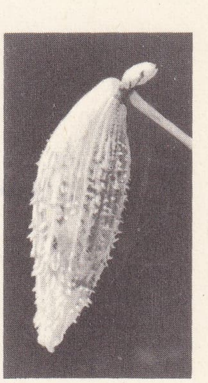
asclepias

asellus

Foto. Vincent, Noailles (LAROUSSE)

asesbaşı

di *Linguistica* (Lengüistik Üzerine Tenkitçi İncelemeler) [1861-1877]; *Fonologia Comparata del Sanscrito, del Greco e del Latino* (Sanskrit, Yunan ve Latin Dillerinin Karşılaştırmalı Ses Bilimi) [1870]. (L)

ASCOLİ PİCENO, İtalya'da şehir. Marche'lerde, Trento kıyısında il merkezi; 49 200 nüf. Romalılar tarafından M.Ö. 286 sıralarında fethedilen *Piceno*'ların eski şehri. XV. yy. dan kalma büyük kilise (XIX. yy. da değiştirilip tamir gördü). İpek fabrikaları ünlüdür. — *Ascoli Piceno ili,* 337 100 nüf. Apennin'lerden Adriyatik'e kadar uzanır; ekonomisi tarıma dayanan engebeli bölge. (L)

ASCOLİ SATRİANO, İtalya'da komün, Puglia'da (Foggia ili); 12 200 nüf. Hayvan yetiştirme merkezi. Ordusuna zafer kazandırmak için düşmanın içine atılan Decius'un kahramanlığına rağmen, M.Ö. 279'da Pyrrhos burada Romalıları yendi. (L)

ASCONİUS PEDİANUS (Quintus), M.S. I. yy. latin gramercisi (doğ. Padova). Tiberius zamanında bir belâgat okulu kurdu, Neron zamanında öldü. Vergilius, Sallustius ve Cicero'nun söylevleri üzerine yorumlar yazdı. (L)

ASCOPHYLLUM i. (yun. *askos,* tulum ve *phyllon,* yaprak). Esmer suyosunu. İçi gaz dolu, yüzücü kabarcıklarla donanmış uzantıları vardır. Kısa dalsı ve çatallı uzantılarının şişkin uçlarında üreme organları bulunur. (İlmî adı: *Ascophyllum nodosum.*) [L]

ASCOT, İngiltere'de (Berkshire) yer. Londra'nın batısında, Windsor yakınında. At yarışı alanı. (L)

ASCOTAN, Şili'de köy (Antofagasta ili). And dağlarında, *Salar de Ascotan*'ın güney sınırında. Önemli boraks yatakları. (L)

ASCOTHORACİDAE çoğl. i. Sülükayaklı kabuklular takımı. Mercanların ve derisidikenlilerin asalağıdır. (Ağız parçaları delici ve emici şekilde gelişmiştir; kabuğunun dış yüzeyi, üzerinde asalak yaşadığı hayvanın vücut sıvısını emecek yapıdadır.) [L]

ASCQ, Nord'un komünü (Lille idarî çevresi), Lille'in doğusunda, Marcq üzerinde; 4 025 nüf. Dokumacılık. Makine yapımı. (L)

ASÇEKİM blş. i. Fiz. Yerin çekim alanından daha aşağı bir çekim alanının etkisi altında bulunan maddesel bir cismin durumu: *Ayın yüzeyinde, ağırlığı olan cisimler asçekim durumundadır.* (L)

ASDÂF çoğl. i. (ar. *şadef*'ten *aşdâf*). *Esk.* Sedefler. Bk. SEDEF. (M)

ASDÂK çoğl. i. (ar. *şıdk,* doğruluk'tan *aşdâk*). *Esk.* Gerçekler, hakikatler. ‖ Samimî ve doğru olanlar. (M)

ASDARA veya **OSDARA.** Esk. coğ. Anadolu'da Kappadokia bölgesinde, Kokusos'dan (Göksun) Melitene'ye (Malatya) giden yol üzerinde kasaba ve konak. (M)

ASDİK i. (ing. *asdic, Allied Submarine Detection Investigation committee*'nin [Müttefik Denizaltı Kestirme Arama komitesi] ilk harfleri). Ültraseslerle kestirme yapan cihaz; bir geminin, yakınında dalış yapan bir denizaltının yerini kestirmeyi sağlar. (İkinci Dünya savaşından az önce İngilizler tarafından yapılan bu cihazın, Müttefiklerin alman denizaltılarına karşı kazandıkları zaferde radar kadar büyük yardımı oldu.) [L]

ASDİKA çoğl. i. (ar. *şâdık* ve *şadik,* doğru'dan *aşdika*). *Esk.* Gerçek dostlar: *Akraba ve asdikasından her birinin birer fazilet ile mümtaz...* (Cevdet Paşa). [M]

ASDİK Hanende, ermeni asıllı türk bestecisi (İstanbul 1858-ay.y. 1913). Abdülhalim Paşa koleksiyonunun büyük kısmını hamparsum notası ile yazdı. Oğlu Asdikzade denen Bogos*da bestecidir. Günümüze 38 eseri gelmiştir (2 peşrev, 2 beste, 2 semai, 32 şarkı). Kürdîli hicazkâr'dan bir fasıl (2 beste, 2 semai) bestelemiştir. Güzel şarkıları, özellikle zarif bir muhayyer kürdî peşrevi vardır. (M)

ASDİKZADE BOGOS. Bk. BOGOS.

ASDOD. Bk. AŞDOD.

ASDÖRTKAT blş. sıf. ve i. Başka bir sayı içinde dört defa bulunan bir sayı için kullanılır: 3 *sayısı* 12'*nin asdörtkatıdır.* (L)

ASDRUBAL. Bk. HASDRUBAL.

ASEL i. (ar. *ʿasel*). *Esk.* Bal. ‖ Cennette akan dört sudan biri: *İşte sofîler işte nehr-i asel* (Muallim Naci). ‖ Bazı ağaçlardan akan tatlı madde. Bk. ASELBENT.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Asel-i Davud,* bir cins kına çiçeği. ‖ *Asel-i lübna,* aselbent sakızı. Bk. ASELBENT. Buhur, günlük. ‖ *Asel-i musaffa,* süzme bal. Cennetteki bir su. ‖ *Asel-i rims,* Tamarix mannifera ağacından sızan yapışkan madde. ‖ *Asel-i temr,* erken olmuş hurmanın koyu usaresi.‖ *Asel-i urfut,* Acacia urfuta ağacının sakızı. ‖ *Şem-i asel,* balmumu: *Bir kovanda yaparız şem-i asel* (Şinasi).

◆ **Aselî** sıf. *Esk.* Bal gibi, bal renginde sarı. ‖ Bal renkli bir çeşit kumaş. ‖ Eskiden, Yahudilerin ayırt edilmek için omuzlarına astıkları sarı kumaş parçası.

◆ **Aseliyet** i. Bal özelliği. (M)

ASELBENT i. (ar. *asel,* bal ve fars. *bend,* bağlamak'tan *aselbend*). Aselbent ağacının (*styrax*) kabukları çizilerek elde edilen, hekimlikte ve parfüm yapımında kullanılan vanilya kokulu reçine: *O toprak kaplar, lifler, pamuklar, aselbent, öt ağacı kokuları...* (H. R. Gürpınar). ‖ Aselbent ağacı.

— ANSİKL. İçinde benzoik ve sinamik asitler ayrıca bir de esans bulunan *aselbent,* üst solunum yollarındaki rahatsızlıkları tedavi için buğu şeklinde kullanıldığı gibi kokuların çabucak uçmasını önlediği için parfüm yapımında da kullanılır. (LM)

ASELLİ (Gaspare), italyan hekimi (Cremona 1581'e doğr.-Milano 1626). 1622'de kilüs taşıyan damarları inceledi. (L)

ASELLUS i. Tatlısu tespihböceği. Gövdesi az çok geniş ve basıktır. (Vücut halkalarının yan kısımları lamelsidir.) [L]

ASEM veya **ASEMON** i. (yun. *asêmos,* işaretsiz). Mısır kaynaklı, bileşimi değişebilen az çok değerli metallerin taklidi olan alaşım.

— ANSİKL. Simyagerlerin yaptığı *asem,* bileşimi her zaman aynı olmayan karmaşık bir alaşımdır. Başlangıçta asem bir altın ve gümüş alaşımı idi; sonraları bileşimin yapısından altın çıkarıldı; hattâ gümüş bile her zaman bu bileşimde bulunmaz. (L)

ASEMBOLİ (*a,* bulzl. eki ve yun. *symbolon,* sembol'den fr. *asymbolie*). Tıp. İşaretlerin kullanılmasında düşünce ve duyguları belirtmek veya anlamak bakımından ortaya çıkan bozukluklara verilen ad. ‖ *Acı asembolisi,* anestezi veya ruh bozukluğu olmaksızın acı verici uyarıcılara karşı tepki yokluğu. (L)

ASEMİ i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *sema,* işaret'ten fr. *asémie*). Nörol. İşaretlerin kullanılmasında, gerek başkalarının düşüncelerini anlamak, gerek kendi düşüncelerini açıklamak bakımından beliren dil bozukluğu. (L)

ASEMON i. Bk. ASEM.

ASEMUM i. Avrupa'da çamlar üzerinde yaşayan boynuzlu tekeböceği. (İlmî adı: *Asemum striatum.* Kınkanatlıların tekeböcekleri familyasından.) [L]

ASEN i. (fr. *acène*). Kim. Uzunlamasına zincirli, yoğunlaşmış çekirdekli aromatik karbürlere verilen sınıf adı.

— ANSİKL. *Asenler,* bazı benzen halkalarının -2-3, sonra -6-7 pozisyonunda yapışmasıyle meydana gelen antrasen türevleridir. Aynı yapışma, bu yeni karbürlerle de devam edebilir. Dört halkalı karbürün (benzo-2-3 antrasen) adı naftasen'dir. Ondan sonrakiler *asen* kelimesinin önüne yunanca sayılar ekleyerek adlandırılır: *pentasen, hegzasen* gibi. Sarı renkteki naftasenden itibaren bütün asenlerin ve bunların yer değiştirmelerinden türeyen bileşiklerin çoğu renklidir. İyice doymamış olan bu karbürlerin sondan bir önceki halkaları, CH gruplarıyle değişik bağlanma durumları gösterir; ayrıca, ışık karşısında oksijeni tutar, ısıtılınca geri verirler. (L)

ASENA (Orhan), türk tiyatro yazarı (Diyarbakır 1921). İstanbul üniversitesi Tıp Fakültesini bitirdi. Başlıca piyesleri: *Korku* (1956); *Tanrılar ve İnsanlar* (1959); *Hurrem Sutlan* (1960); *Kocaoğlan* (1962); *Yalan* (1962); *Kapılar* (1963). Piyeslerinin bazıları fransızcaya çevrildi. *Masal* (1941) ve *Kıtkanaat* (1957) adlı iki şiir kitabı da vardır. (M)

ASENAFTEN i. (fr. *acé* [*tylène*] ve *napht* [*al*]*ène*'den *acénaphtène*). Kim. 95°C'de eriyen, 278°C'de kaynayan ve genellikle maden kömürü katranından çıkarılan hidrokarbon.

— ANSİKL. *Asenaften*'in formülü $C_{12}H_{10}$'dur. Yapısı, naftalen*in yapısındaki -1-8 durumundaki iki hidrojen atomunun yerine $—CH_2—CH_2—$ köprüsü yerleştirilerek bulunur. Kurşun oksit, asenaften'in hidrojenini bıraktırarak, $—CH_2—CH_2—$ köprüsü yerine $—CH=CH—$ köprüsü bulunan asenaftileni verir. Asenaften, çividî boya maddelerinin sentezinde kullanılır. (L)

ASENAFTİLEN i. (fr. *acénaphtylène*). Kim. Bk. ASENAFTEN.

ASENKLİTİZM i. (*a,* bulzl. eki, yun. *syn,* ile ve *klinein,* eğmek'ten fr. *asynclitisme*). Doğum sırasında, leğen kemiği ekseniyle dölütün baş ekseni arasında meydana çıkan uyuşmazlık. (L)

ASENKRON sıf. (fr. *asynchrone*). Senkron olmayan başlama ve bitme anları ayrı ayrı olan.

— Elektr. *Asenkron alternatör,* alternatör olarak çalışan asenkron makine. ‖ *Asenkron makine,* elektrik motorunun indüklenmiş gücünün frekansı, hız ile sabit oranda olmayan alternatif akımlı makine. ‖ *Asenkron motor,* çok fazlı alternatif akımın meydana getirdiği magnetik döner alanla senkronize dönmeyen motor. ‖ *Senkronize asenkron motor,* ilk hareketi asenkron olan ve doğru akımın uyarmasıyle senkron motor olarak çalışan indüklemeli motor. (L)

ASEN'LER, Bulgar-Eflâk hanedanı. Petır II ve İvan I Asen tarafından kuruldu, 1186'dan 1280'e kadar sürdü. Kaloyan ile İvan III Asen II'nin hükümdarlığı, bu hanedanın en parlak dönemine rastlar. (L)

ASENOVGRAD, Bulgaristan'da şehir. Eski *Stanimaka.* (Filibe idarî bölümü.) Rodoplar eteğinde, Filibe'nin güney doğusunda; 25 300 nüf. XIII. yy. dan kalma şato yıkıntısı. (L)

ASEPSİ i. (*a,* bulzl. eki, yun. *septikos,* çürümüş, kokuşmuş'tan fr. *asepsie*). Tıp. Hastalık yapan mikropların yokluğu.

— ANSİKL. *Asepsi* bir korunma yöntemidir. Önceden var olan mikropları öldürerek onlardan kurtulmayı (antisepsi) değil, mikropların bize ulaşmasına ve sonunda bizi hasta etmesine engel olmayı öngörür. Asepsi, ameliyatta kullanılan her şeyin mikropsuzlaştırılmasıyle sağlanır (sterilizasyon): pansuman gereçleri, giysiler, eller, âletler, yaraya hiç bir mikrop girmeyecek şekilde mikropsuzlaştırılır. Asepsi yöntemi, bugün önemsiz bile olsa bütün ameliyatlarda ve doğumlarda kullanılır. Böylece bütün irinlenme olayları önlenir ve yaraların çabucak iyileşmesi sağlanır. Fakat bu yöntem, ancak organizma veya yara mikroplu değilse uygulanabilir. Organizma mikroplu ise antiseptik ve antibiyotik yönteme baş vurmak gerekir. Birçok hastalık sindirim yolu ile bulaştığından yiyecek ve içeceklere asepsi uygulanmasına çalışılmıştır. Fakat yapılan mikropsuzlaştırma, vitaminleri de yok eder. Onun için, asepsi sadece yaralara mikrop bulaşmasını önleyen bir ameliyat yöntemidir.

◆ **Asepsili** sıf. Mikropsuz: *Asepsili pansuman.* ‖ Asepsiyle ilgili.

— ANSİKL. *Asepsili hayvan üretimi* («germfree»). Yumurtanın kabuğu dezenfekte edile-

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

rek asepsili kuşlar elde edilmiştir. Memeliler için, büyük bir ihtiyatla sezaryene baş vurulur. Fakat kendiliğinden asepsili hayvanların tabiî bir şekilde üretilmesi yakın zamanda isteklere cevap verecek duruma gelecektir. Büyük hayvanlar kafeslerde üretilir. Hayvan bakıcıları, solunuma elverişli dezenfekte edilmiş kapalı elbiseler içinde kafeslere girer. Küçük hayvanlar, erken doğan bebeklerin beşiğine benzer kafeslerde yetiştirilir. Bunların yemleri ve solulukları hava da asepsilidir. Anatomi-fizyoloji bakımından asepsili hayvanlarda (özellikle kemirgenler) bağırsak çeperleri daha ince, daha kuru ve daha emici olur. Körbağırsakları üç kat ağırlaşır ve sulanır. Akkan sistemi zayıflar. Kandaki lenfosit ve monosit miktarı 2-3 kat azalır. Kan plazmasında albümin çoğalır, fakat gammaglobülin hemen hemen yok olur. Fare ve sıçanlarda üreme artar, tavşanda tükenir. Bazı hastalıklar tehlikeli bir şekil alır: kobayda öldürücü kolera ve trichomonas mikrobunun sebep olduğu çıbanlar görülür. Ayrıca gene kobayda, farelere mahsus asalak kurtlar ve öldürücü hastalıklara yol açan ince basiller yerleşebilir.

Buna karşılık dizanteri (kobayda), tifüs (farede) ve diş çürümesi (sıçanda) gibi bazı hastalıklar görülmez. Fakat bağırsakta tifo basilinin bulunması bu hayvanlarda da, normal hayvanlarda görülen bütün tepkileri doğurmağa yeter. Ayrıca asepsili hayvanlarda B ve K vitaminozları çok görülebilir. Eğer asepsili hayvan üretme işi ilmî araştırma amacıyle değil de ticarî amaçlarla yapılıyorsa «gnobiyotik», yani doğuştan itibaren hastalık yapmayan belli mikroplara bulaşık hayvanlar kullanılması daha elverişli görünmektedir. Bu hayvanları yetiştirirken ayrıca özel ihtimam gereksizdir. Bu türlü hayvanlar daha sağlam olur, daha çok yaşar ve normal hayvanlardan daha çabuk ürer. (L)

A'SER sıf. (ar. *ᶜusr* ve *ᶜuşret*, zorluk, güçlük'ten *a'şer*). *Esk.* Daha güç, en güç; çok zor ve çetin, dayanılması çok güç olan. ‖ Solak. (M)

ASERDEZ i. (fr. *acerdèse*). Miner. Hidratlı tabiî mangan oksit; MnOOH. (Ortorombik sistemdendir. Uzunlamasına çizgili prizmatik billûrlar veya lif halinde bulunur. Rengi koyu kurşunî, hemen hemen siyahtır. Yoğunluğu 4,3. *Manganit* de denir.) [L]

ASERDOL i. Çoğu zaman mikrop öldürücü olarak kullanılan kalsiyum permanganatın ticarî adı. (L)

ASERE veya **ASRE** i. (ar. *ᶜaşere*). *Esk.* Sürçme, takılma, ayak kayma. ‖ Hata yapma, yanılma.

◆ **Aserat** çoğl. i. Sürçmeler, takılmalar. ‖ Yanılmalar. (M)

ASERVULUS i. (lat. *acervus*, küme'den). Bot. Basit mantarların üreme organı. Bunlar yastık biçiminde yığılmış ve çoğu zaman tüycüklü spor kesesi kümeleridir. (L)

ASES çoğl. i. (ar. *ᶜas*, nöbetçi'den *ᶜases*). [Kelime çoğul olduğu halde Osmanlıcada tekil gibi kullanılmıştır.] *Esk.* Gece devriyesi, gece bekçisi.

— Teşk. tar. İstanbul'un ve imparatorluğun doğu bölgesinde bazı şehir ve kasabaların asayiş ve inzibatı ile görevli asker, bir nevi jandarma. Bk. ANSİKL. ‖ *Asesiye,* gece nöbetçilerinin dükkânlardan topladığı ücret.

— ANSİKL. Bu kelime İlhanlılar aracılığı ile Osmanlılara geçti. Osmanlı devleti zamanında Yeniçeri ocağının kaldırılmasından önceki asayiş ve zabıta memurlarına verilen addı. Bunlar geceleri yasak yerlerde dolaşarak, suçlu olanları cezalandırır; suçsuzlardan da yasak yerlerde gezdikleri için, para cezası alırdı. Yeniçerilerin 28. ortasına bağlıydılar ve âmirleri *asesbaşı* idi. İstanbul'dan başka doğudaki şehir ve kasabalarda da bu teşkilât vardı. ‖ *Asesbaşı,* aseslerin âmiri, Paşakapısı'nda (Babıâli) oturur ve yanında, kendisine yeniçeri ağasının gönderdiği emirleri bildiren bir emir eri bulunurdu. Bölükbaşı derecesinde olan asesbaşı, ağabölüklerinden birinin kumandanıydı. Asesbaşı olan bölükbaşının mensup olduğu oda «*ases odası*» olurdu. İstanbul'daki Tomruklar ve Baba Cafer Zindanı onun idaresinde idi ve ölüm cezaları onun nezaretinde yapılırdı.

Törenlerde ve Kapıkulu ocaklarının sefere çıkması halinde 500 kişilik maiyeti ile yolun kenarında yer alarak düzeni sağlardı. Veziriazam İstanbul'u kol gezdiği vakit, asesbaşı da az sayıda asesle birlikte yanında giderdi. İstanbul ve Galata'da bulunan iki asesbaşından İstanbul'daki daha üstündü. (M)

ASES, iskandinav tanrıları. *Ases* adı, başlangıçta, birtakım tabiatüstü güçlere (*mana*) sahip, dolayısıyle kendilerine tapan insanların düşünüş ve davranışları üstünde olumlu etkileri olan varlıklara verilen bir addı. Bu varlıklar, sonradan, belirli bir kişilik kazandılar ve *Odin*'in başkanlığında bir topluluk kurdular. *Thor, Baldir* ve tanrıça *Frigg*'i çevresinde toplayan *Odin, Asgardr*'da otururdu. (L)

ASETABULOPLASTİ i. (fr. *acétabuloplastie*). Cer. Kalça kemiğinin hokka şeklindeki çukurunu onarmak amacıyle yapılan cerrahî müdahale. (L)

ASETABULUM (lat. *acetabulum*, kemiklerin birbiri içine geçtiği oyuk'tan fr. *acétabule* veya *acetabulum*). Anat. Uyluk kemiğinin ucunu kapsayan kalçakemiği çukuru.

— Bot. Mantarların, spor veren organlarına Hoffmann'ın koyduğu ad.

— Zool. Polip kolonilerinde veya midye kabuğunda, hayvanın yapıştığı çukur. ‖ Böceklerin arka bacağının bağlandığı çukur. (L)

ASETAL i. (fr. *acétal*). Kim. Aldehitlerin, eser miktarda hidroklorik asit karşısında alkollere veya aldehit ve ketonların orto-eterlere etkimesiyle elde edilen maddelerin sınıf adı.

— ANSİKL. R-CHO aldehitinden ve R'OH alkolünden türeyen *asetal*'in formülü R—CH $(OR')_2$'dir. Asetaller genellikle eter kokulu, nötr veya alkali ortamlarda çok stabil, fakat asit ortamlarda hidrolize uğrayarak yeniden aldehit ve alkol veren akışkan sıvılardır. Âdi asetal, CH_3—CH $(OC_2H_5)_2$ 104°C'de kaynar; eczacılıkta uyutucu, parfümöride eriten olarak kullanılır.

◆ **Asetalleştirme** i. (fransızcası *acétalisation*). Etil alkol üzerine aldehit etkimesi; asetal verir. (L)

ASETALDEHİT i. Bk. ALDEHİT.

ASETAMİT i. (fr. *acét* [*ique*] ve *amide*'den *acétamide*). Kim. Asetik asidin CH_3—$CONH_2$ formülündeki amidi.

— ANSİKL. *Asetamit,* amonyum asetatın su kaybetmesiyle elde edilir. Beyaz renkte, kokusu pek hoş olmayan, suda ve alkolde çözünen, 81°C'de eriyip 222°C'de kaynayan katı bir cisimdir. 78°C'de eriyen ve 222,5°C'de kaynayan beyaz renkteki *diasetamit* (CH_3 — $CO)_2$ NH, billûrlaşabilen asetik asidin asetonitril'e etkimesiyle elde edilir.

Triasetamit $(CH_3—CO)_3N$, 78°C'ye doğru eriyerek bükülmeğe elverişli beyaz iğneler verir. (L)

ASETANİLİT i. (fr. *acé* [*ique*] ve *anilide*'den *acétanilide*). Kim. Anilinin asetik amidi (formülü: $C_6H_5NHCO—CH_3$), asetilklorürün aniline etkimesiyle elde edilir. (113°C'de eriyen, suda az, alkolde çok çözünen beyaz bir maddedir. Asetanilit tek başına veya benzeri etkenlerle birleştirilerek, eczacılıkta ateş düşürücü ve ağrı dindirici olarak kullanılır. Yüksek dozlarda kullanmak tehlikelidir.) [L]

ASETARSOL i. (fr. *acétarsol*). Eczc. Asetilamino-hidroksifenil-arsinik asidin adı. Hafif zehirlidir. Ağız yoluyle alınır. Frengi, amipli dizanteri, asalaklardan ileri gelen ishaller, sıtma ve Vincent anjinine karşı kullanılır. (L)

ASETAT i. (lat. *acetum*, sirke'den fr. *acétate*). Kim. Asetik asidin tuzu veya esteri: *demir asetat, etil asetat.* ‖ *Selüloz asetat.* *Eşanl.* ASETİLSELÜLOZ.

— ANSİKL. Sirke asidinin tuzları (*asetatlar*), genellikle suda çok kolay çözünür. Sıcaklık etkisiyle hepsi ayrışır. Kuvvetli ve sabit asitler, meselâ sülfürik asit sirke asidinin tuzlarına etkiyerek sirke asidini açığa çıkarır. Bu tuzlar asetik asidin oksit veya karbonatlara etkisiyle veya çift ayrışma yoluyle elde edilebilir.

Alüminyum asetat $(CH_3—CO_2)_3Al$, renkli bezlerin imalinde mordan olarak kullanılır.

Amonyum asetat (*Mindererus ruhu*), hekimlikte terletici ve uyarıcı olarak kullanılır.

Ham kalsiyum asetat (odun asidinin kireçle doyurulmasıyle elde edilir), genellikle aseton'a dönüşür.

Bazik bakır asetat, asit arseniyöz eriyiğiyle kaynatılınca *Schweinfurt yeşilini* verir.

Bakır II asetat, piyasada *Jengâr* veya *Venüs kristalleri* adıyle satılır.

Demir III asetat, basma imalinde boyar madde (sarı) veya mordan olarak kullanılır.

Nötral kurşun asetat, alüminyum asetat ve üstübeç beyazı yapımında kullanılır. Kurşun bazik asetat emülsiyonuna, *Satürn özütü* veya *beyaz su* da denir.

Potasyum asetat, hekimlikte idrar söktürücü ve ergitici olarak kullanılır.

Sodyum asetat, odun asidinin arıtılmasında kullanılır.

Esterler için, bk. ASETİLSELÜLOZ, AMİL, ETİL, METİL. (L)

ASETAZOLAMİT i. (fr. *acétazolamide*). Eczc. Sülfamidotiazol'un asetilenli türevi. Sidik söktürücü ve kan dolaşımı dengesini değiştirici özellikleri vardır.

— ANSİKL. *Asetazolamit* güçlü sidik söktürücü özelliğinden dolayı, bazı hallerde, civalı sidik söktürücü ilâçlara tercih edilir. Glokom gibi bazı göz hastalıklarında kan dolaşımı dengesini sağlamak için kullanılırsa da bu bakımdan bazı sakıncaları vardır. (L)

ASETİK sıf. (lat. *acetum*, sirke'den fr. *acétique*). Sirkeyle ilgili; sirkeyle aynı özellikleri olan. ‖ *Asetik asit,* sirkeye tadını ve özelliklerinden birçoğunu veren asit. (*Eşanl.* ETANOİK.) ‖ *Asetik koku,* sirke kokusunu andıran koku. ‖ *Asetik ester,* alkol ve derişik asit karışımlarının damıtılmasıyle elde edilen ester. ‖ *Asetik mayalanma,* sirke ve asetik asit veren mayalanma.

— ANSİKL. *Asetik asit* CH_3—CO_2H parafinler serisinin monokarboksilik asitlerine tipik bir örnektir. Sirkenin asididir. Bu madde, etil alkolün, suyun dışarı atımıyle verdiği bir oksitlenme ürünü sayılabilir.

Bu oksitlenme, hava veya oksijen temasıyle ve nemli platin karası ve daha hızlı olarak da sulandırılmış nitrik asit, kronik anhidrit v.b. yardımıyle gerçekleşir. Esasen birçok sentetik yapım usulleri vardır. Asetik asit ayrıca şarabın asitli mayalanmasında (bk. SİRKE), odunun ve daha birçok maddenin kuru damıtılmasında da meydana gelir.

● *Elde edilmesi.* Asetik asidin, seyreltilmiş sulu çözeltilerinden (sirkeden) elde edilmesi güçtür. Sirke asidinin (odun sirkesi) elde edilmesi, bu asidin sodyum asit asetat gibi kolay erimeyen bir tuzdan geçirilmesini gerektirir; bu tuz, damıtılınca asetik asit ve nötral asetat olmak üzere ikiye ayrılır.

Bugün, asetik asidin aşağı yukarı tümü sentez yoluyle elde edilmektedir. Asetilenin hidratasyonu ile meydana gelen asetaldehidin, havanın oksijeni tarafından, manganez asetat yardımıyle oksitlenir.

● *Özellikleri.* Saf asetik asidin boğucu bir kokusu vardır; deriye değince bir yanma hissi uyandırır ve kabarcıklar yapar.

16,7°C'de erir. Sıvı halde yoğunluğu 1,005'-tir; katı halde: 1,080. Asetik asit 117°C'de kaynar ve su ile alkolde her oranda erir.

Havada veya oksijen içinde yakılan asetik asit buharları mavi bir alevle yanar ve bu tepkime esnasında su ile karbon dioksit meydana gelir.

Asetik asit bir monoasittir: nötral tuzlar: *potasyum asetat* $CH_3\ CO_2\ K$, *kalsiyum asetat* $(CH_3\ CO_2)_2$ Ca verir; asit tuzlar, *potasyum biasetat* ve bazik tuzlar, *bazik kurşun asetat* da meydana getirir. Asetik asit alkolle birlikte esterler veya metil asetat, etil asetat v.b. gibi alkoil asetatlar meydana getirir. Asetik asit, tuzverenlerle (klor, brom, iyot) yer değiştirme ürünleri verir. (Bk. BROMASETİK, KLORASETİK, İYODASETİK.) Asetik asit, fosfor pentaklorür etkisiyle asetil klorür CH_3COCl haline geçer.

● *Kullanılması.* Asetik asit, sanayide asetonun ve bazı asetatların, özellikle kurşun asetatın yapılmasında kullanılmaktadır. Saf asit, kimyada ve fotoğrafçılıkta tepken olarak işe yarar. (Bk. ASETAT.)

Asetik anhidrit $(CH_3—CO)_2$ O, asetil klorüre sodyum asetat etkisiyle hazırlanır. 137°C'de kaynayan bu sıvı, önemli bir asetilasyon etkenidir. Bk. ASETİLSELÜLOZ.

◆ **Asetikleştirmek** i. Kim. Etil alkolü asetik asit haline getirmek. (L)

ASETİL — (fr. *acétyl* —). Kim. Bir organik molekülde bir hidrojen atomu yerine *asetil* radikalinin geçtiğini gösteren önek. (Mese-

lâ, *asetilbenzen*, CH_3—CO—C_6H_5.) [L]

ASETİL i. (fr. *acétyle*). Kim. CH_3—CO— formülünde tek değerli kök.

— ANSİKL. *Asetil klorür*, asetik asidin CH_3—COCl formülündeki asitklorürüdür. Fosfor oksiklorürün sodyum asetata etkisiyle elde edilir. Renksiz, boğucu, havada duman çıkaran ve 51°C'de kaynayan bir sıvıdır. Su tarafından ayrıştırılınca asetik asit; mutlak alkol etkisiyle etil asetat; amonyakla da asetamit verir. Çok önemli bir asetilasyon etkenidir.

Asetil bromür ve iyodür'ün (CH_3—COBr ve CH_3 COI) buna benzer özellikleri vardır. *Asetil siyanür*, gümüş siyanürün asetil klorür üzerine, kapalı tüpte etkisiyle elde edilen CH_3—CO—C≡N formülündeki nitril-keton α 'dır (93°C'de kaynayan renksiz bir sıvı.) [*Eşanl.* PİRUVİK NİTRİL.] (L)

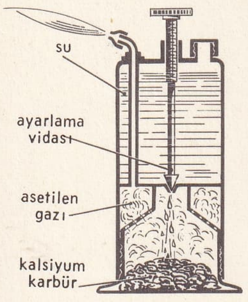

asetilen jeneratörü ve lâmbası

ASETİLASETİK sıf. (fr. *acétylacétique*). Gim. Stabil olmayan bir β —ketonik aside veya bunun stabil olan etil esterine (asetilasetik ester veya etil asetilasetat: CH_3—CO—CH_2—$CO_2C_2H_5$) verilen ad.

— ANSİKL. *Asetilasetik* ester etil asetat üzerine sodyum, sodyum etilat veya sodyum amit etkisiyle elde edilir. 180°C'de güçlükle kaynayan, eter kokulu bir sıvıdır. Gerçekten, asetilasetik asit, iki şekilli desmotrop bir karışımdır: bunlardan biri yukarıda anlatılandır; öbürü ise bir enol şeklindedir: CH_3—COH=CH—$CO_2C_2H_5$. Yumuşak bir hidrolizle asetilasetik asit elde edilirse de, bu bileşik kolayca bozunarak aseton ve karbon diokside ayrışır. CH_2 grubunun iki hidrojen atomu yerlerini metallere bırakabilir ve birçok yoğunlaşmaya yol açar. Asetilasetik ester, özellikle asitler ve metil ketonlar için, güçlü bir sentez etkenidir. Antipirin'in hazırlamasında kullanılır. (L)

ASETİLASETON i. (fr. *acétylacétone*). Kim. β diketon, formülü CH_3—CO—CH_2—CO—CH_3; genellikle, asetonun ve etil asetatın, sodyum etilat etkisinde yoğunlaşmasıyle elde edilir. (137°C'ye doğru kaynar. Asetilasetik esterde olduğu gibi, burada da, yukarıda gösterilen formül ile enolik bir şekil arasında bir denge vardır; CH_2 grubundaki iki hidrojen atomu, asetilasetik esterde olduğu gibi, asetilasetonu güçlü bir sentez etkeni haline getiren birçok yer değişmelerine ve yoğunlaşmalara yol açar.) [L]

ASETİLBENZEN i. Bk. ASETOFENON.

ASETİLEN i. (lat. *acetum*, sirke, yun. *hyle*, odun ve *en* sonekinden fr. *acétylène*). Kim. Doymamış hidrokarbon; formülü C_2H_2 veya HC≡CH. Asetilenik hidrokarbonların ilk terimi. (*Eşanl.* ETİN).

— ANSİKL. *Asetilen*, 1836'da Ed. Davy tarafından bulundu. Berthelot, 1859 ile 1862 arasında bunu inceledi ve bir hidrojen atmosferindeki iki kömür çubuk ucu arasında elektrik arkı yoluyle sentezini yaptı. L. M. Bullier'nin çalışmaları sonucunda kalsiyum karbür (karbit) sınaî olarak, yani çok miktarda elde edilince, asetilen de laboratuvar alanından çıkarak bir sanayi ürünü oldu.

● *Hazırlama.* Kalsiyum karbür CaC_2 su etkisiyle ayrıştırılır ve bu işlem sonucunda asetilen ve sönmüş kireç meydana gelir. İşlem soğukta yapılır. Asetilen üreteçleri iki tiptedir: bir kısmında, su karbürle temas ettirilir; öbürlerinde, karbür yavaş yavaş suya damlar. Bu gaz, sanayide ayrıca metanın sınırlı yanmasıyle elde edilir.

● *Özellikleri.* Asetilen, saf olduğu zaman eter kokusunda, renksiz bir gazdır. 18 Atmosferde, 1°C'de sıvılaşır. Anî bir genişleme ile katılaşarak, — 82°C'ye doğru gaz haline gelir. Sudaki çözünürlüğü düşüktür, aseton, tetrahidrofuran gibi organik eritenlerde çözünür. Çeşitli etkilerle patlayarak ayrışabilen, ısıalan bir bileşik olduğundan, basınç altında veya sıvı halde bulundurulması çok tehlikelidir. Yanıcıdır, isli bir alev verir. Bu alev yayıldığı zaman çok aydınlatıcı olur. Hava ve asetilen karışımları şiddetle patlayabilir. Klor bir patlamayle etkiyerek karbon ve hidroklorik asit verir. Asetilen, 2 veya 4 tek değerli kök bağlayabilen doymamış bir bileşiktir.

Molekülündeki iki karbon atomunun üçlü bir bağ ile bağlandığı kabul edilir. Antimon pentaklorürden gelen klor, asetilen tetraklorür, brom da asetilen tetrabromür verir. Suyun elementleri, asetik aldehit vermek üzere bağlanabilir (asetik asit sentezinin ilk safhası). Asetilen, sülfürik asit tarafından soğurulur. Hidrojen atomları, yerlerini sodyum ile değiştirebilir. Başka metal türevleri de elde edilir. Kırmızı renkteki bakır-I asetilür, gazın amonyaklı bir bakır-I klorür çözeltisinden geçirilmesiyle meydana gelir. Bu tepkime, bir gaz karışımındaki asetilenin tanınmasına yarar. Gümüş, civa v.b. asetilürler de vardır. Kalsiyum karbür, gerçekte kalsiyum asetilürdür. Kızıl derecede ısıtılan asetilen, polimerleşerek benzen haline geçer. Kıvılcımlar etkisi altında azot ile birleşerek siyanhidrik asit verir. Sıkıştırmadan sonra kıvılcım etkisiyle ayrışarak çok ince taneler halinde karbon verir (asetilen karası).

● *Asetilenden itibaren elde edilen halojenli türevler.* En önemlileri şunlardır: *asetilen biklorür* veya *dikloretilen;* formülü CHCl=CHCl, 55°C'de kaynar; tetraklorür veya tetrakloretan, formülü $CHCl_2$—$CHCl_2$, 147°C'de kaynar; ve *tetrabromür*, formülü $CHBr_2$—$CHBr_2$, düşük basınçta damıtılabilir, yoğunluğu 2,97; yoğun bir sıvı olarak mineralojide kullanılır.

● *Çözünmüş haldeki asetilen.* Asetilen, 15 kg/sm^2 den düşük bir basınçta asetonda çözündürüldüğü takdirde, tehlikesizce nakledilebilir. Ek ihtiyat tedbiri olarak, çözeltinin muhafaza edildiği kaplar gözenekli bir madde ile döşenmiştir. Aseton, gaz tarafından kısmen sürüklenir.

● *Kullanılması.* Eskiden asetilenden aydınlatma konusunda çok yararlanılırdı. Günümüzde, elektriksiz bazı yerlerin (lağımlar, mahzenler, mağaralar) muayenesi veya kısa bir çalışma dolayısıyle aydınlatılması için ufak portatif jeneratörler kullanılır. Buna karşılık oksiasetilenik üfleç, metallerin lehimlenmesi veya kesilmesi (oksijen kaynağı) için her zaman kullanılan bir cihazdır. Su altında bile tutulabilen alevin sıcaklığı daima 2 000°C'nin üstündedir. Asetilen karası bugün de kullanılır. Bu gazın benzen haline geçmesi, adı geçen hidrokarbonun sınaî bir tarzda üretimi için düşünülmüştür. Fakat asetilen her şeyden önce birçok organik bileşiğin tüm sentezinde kullanılan ilkel maddedir: bu anlamında klorlu eritenler, etilen, vinilik reçineler, sentetik kauçuklar, kupren, asetaldehit, asetik asit, bütilik ve bütirik ürünler, aseton, tetrahidrofuran, naylon ve diğer elyaf v.b. sayılabilir. «Asetilen grubu» adı altında toplanan bu organik maddelere geçiş, bugünkü modern organik sanayiin temelidir. Asetilen, saf halde, Amerika ve Almanya'da *narsilen* adı altında kullanılan genel bir anesteziktir. Önce yüzde 30-40 oranında, narkoz safhasında da yüzde 60-70 oranında oksijenle birlikte verilir. Metodun başlıca sakıncaları kaslarda gevşeme noksanlığı ve gazın çabuk alev alması dolayısıyle patlama tehlikesidir.

Petrokimyada, tabiî gaz veya diğer petrol ürünlerinin pirolizyle elde edilen asetilen, vinil klorür ve asetatın, Neopren kauçuğunun, akrilonitril'in, trikloretilen'in üretiminde kullanılır.

◆ **Asetilen-dikarboksilik** sıf. (fr. *acétylène-dicarboxylique*). Kim. 175°C'de eriyen, HOCO—C≡C—COOH formülündeki bir asetilenik asit için kullanılır.

◆ **Asetilenik** sıf. (fr. *acétylénique*). Kim. Asetilene ilişkin. *Asetilenik seri.* ‖ Asetilenle aynı kimyevî rolü oynayan.

— ANSİKL. *Asetilenik karbürler* veya *alsinler*, hidrojenlerden biri veya her ikisi yerine birer hidrokarbon kökü geçmiş olan asetilen HC≡CH türevleridir. RH ve R'H doymuş karbürleri temsil etmek üzere, bir asetilenik karbür R—C≡CH veya R—C≡C—R' formülleriyle gösterilir.

R—C≡CH karbürleri *hakikî* veya *tek yerdeğişimli* asetilenikler olarak adlandırılır. Bunların en kolay ve en ucuz hazırlanması bromhidrik bir eterin (RBr) monosodik (veya monolitik) asetilene etkimesiyle sağlanır. Gerçek asitileniklerde, asetilenin bağlayıcı özellikleri vardır: meselâ katalizli hidratasyonları R—CO—CH_3 ketonlarını verir; bundan başka, CH grubundaki hidrojen, yerini bir metalle değiştirebilir. *Çift yerdeğişimli* asetilenikler, en iyi şekilde, bir bromhidrik eterin (R'Br) gerçek bir asitilenik hidrokarbonun sodyumlu bir türevine etkimesiyle elde edilir. Bunlar da asetilenin bağlayıcı özelliklerini göstermekle beraber, metalik yerdeğişimli türevleri vermezler. Gerçek R—CH_2—C≡CH karbürünü, çift yerdeğişimli R—C≡C—CH_3 karbür halinde izomerleştirmek oldukça kolaydır. Aynı işlemin karşıtı da mümkündür.

Permanganatla oksitleşme, molekülü iki asit halinde (R—CO_2H ve R'—CO_2H) keser; bu da bileşimin tespitini sağlar.

◆ **Asetilleme** i. (fransızcası *acétylation*). Kim. Bir moleküle, asetil grubunu katma işlemi. (Bu işlem, bazı asetik ester veya amidlerin, bazen de metilketonların üretimi için yapılır.)

◆ **Asetilür** i. (fr. *acétylure*). Kim. Asetilenin madenî türevlerine verilen ad: *Bakır asetilür* C_2Cu_2.

◆ **Asetilüre** i. (fr. *acétylurée*). Kim. Asetil klorürün üreye etkimesiyle elde edilen üreid; 212°C'de erir. (*Eşanl.* ASETİLÜREİD.) [L]

ASETİLFENASETİN i. (fr. *acétylphénacétine*). Kim. Aminofenetol'ün C_2H_5—O—C_6H_4—N (CO—CH_3)$_2$ formülündeki asetik diamidi. 53°C'de erir, 12 mm civa basıncı altında 182°C'de kaynar. (Analjezik olarak kullanılır.) [*Eşanl.* DİASETİLFENETİDİN.] (L)

ASETİLKOLİN i. (fr. *acétylcholine*). Biyokim. Bazı parasempati veya göğüs-karın sinir tellerinin uyarılması sırasında ortaya çıkan kolin türevi.

— ANSİKL. *Asetilkolin*, organizmada sinir akımının iletilmesine yardım eden kimyevî bir aracıdır. Sonunda kolinesteraz mayası ile çabucak yok edilir. Kolinesteraz onu hidrolize ederek koline çevirir. Asetilkolin, tansiyonu düşürerek ve atardamarcıkları genişleterek yürek atışının yavaşlamasına yol açar: buna karşılık, sindirim salgılarını arttırıcı bir etkisi vardır.

Sentez yolu ile klorür veya bromür şeklinde hazırlanan asetilkolin, *damar genişletici, tansiyon düşürücü* olarak ve bazı sindirim bozukluklarında kullanılır. Beyin damarları rahatsızlıklarında kullanılması ise tartışma konusudur. (L)

ASETİLSALİSİLİK sıf. (fr. *acétylsalicylique*). Kim. *Asetilsalisil asit.* Bk. ASPİRİN. (L)

ASETİLSELÜLOZ i. (fr. *acétylcellulose*). Kim. Asetik anhidritin katalizörler (sülfürik asit) yardımıyle selüloza (pamuk) etkisinden meydana gelen ürün.

— ANSİKL. *Tamamen* asetillemeye uğramayan ürünler pek önemli değildir. Triasetilli türev (her glikoz motifi için 3 asetil grubu) organik eriticilerde çözünür. Eriyikleri buharlaştırılınca *asetilselüloz,* nitroselülozlardan çok daha zor alevlenen ve kimyevî etkenlere iyi dayanan, renksiz plastik bir madde verir. Bu madde, tabakalar, vernik ve iplikler (sellit, asetilselüloz ipeği) haline getirilir. (L)

ASETİLTANEN i. (fr. *acétyltanin*). Tanenin diasetik esteri 0,5-3 gramlık dozlar halinde ishale karşı kullanılır. (L)

ASETİMETRE i. (fr. *acétimètre*). Özellikle sirke derişmesini bulmak için kullanılan asitölçer.

— ANSİKL. *Asetimetre*, üzerinde derecelendirilmiş bir boru bulunan bir şişeden meydana gelir. Asetimetrik sıvı, havalı bir puarla 25 sm^3 lük derecelendirilmiş bir boruya doldurulur; bir fışkırdak doz belirtimini ayarlar. Bu işlemlerden sonra boşaltma musluğu açılarak geriye kalan sıvı şişeye akıtılır. (L)

ASETİN i. (fr. *acétine*). Kim. Bir alkol veya bir polyol'ün asetik esteri: *Gliserolün asetinleri.* (L)

ASETO — (lat. *acetum*, sirke'den fr. *aceto* —). Kim. Bir molekülde, CH_3—CO— kökünün varlığını gösteren önek. (*Aseto* öneki yerine bugün, *asetil* öneki kullanılmaktadır; bununla birlikte, bazı ketonların adında kalmıştır: meselâ *asetofenon*.) [L]

ASETOBÜTİRAT i. (fr. *acétobutyrate*). Kim. Asetik asit ve bütirik asidin çift tuz veya esetri. ‖ *Selüloz asetobütirat*, bir asetik ve bütirik asit karışımının arıtılmış selüloza etkimesinden elde edilen selüloz esteri: asetobütirat ve asetatı aynı bükülgenliğe getirmek için, asetata oranla asetobütirata daha az plastikleştirici madde katmak kâfi gelir. (L)

ASETOFENON i. (fr. *acétophénone* [*acétone* ve *phényle*]'den). Kim. Asetil klorürün, susuz alüminyum klorür yardımıyle benzene etkimesinden elde edilen keton. Formülü CH_3—CO—C_6H_5, 21°C'de erir, 202°C'de

kaynar. (Uyutucu özelliklerinden dolayı, tedavide kullanılır.) [*Eşanl.* ASETİLBENZEN, HİPNON, METİLFENİLKETON.]. (L)

ASETOİN i. (fr. *acétoïne*). Kim. Asetik asidin asiloini. (Asetoin, genellikle diasetil'in dikkatle indirgenmesinden elde edilen bir keton-alkol'dür. Formülü CH_3—CO—CHOH—CH_3. Bu madde çeşitli mayalanmalarda ortaya çıkar.) [L]

ASETOL i. (fr. *acétol*). Kim. CH_3—CO—CH_2OH formülündeki keton-alkol. 145°C'de kaynar. (*Eşanl.* ASETİLKARBİNOL, HİDROKSİASETON, PROPANOLON.) [L]

ASETOLİZ i. (fr. *acétolyse*). Kim. Asetik asidin kendisinin veya anhidrit veya klorürün etkisiyle gerçekleşen ayrışım. (L)

ASETON i. (fr. *acétone*). Kim. Ketonlar grubunun en yalını olan CH_3—CO—CH_3 formülündeki madde. (*Eşanl.* PROPANON, DİMETİLKETON.)

— ANSİKL. Foto. *Aseton,* pirogalik asitli bir yıkama banyosunun bileşimine girer. Cam üzerindeki klişelerin kurumasını hızlandırır ve fototiplerin korunmasına yarayan verniklerin yapımında kullanılır.

— Kim. *Aseton,* kalsiyum asetatın kuru olarak damıtılmasıyle elde edilir: aseton ayrılır, bir kalsiyum karbonat tortusu kalır. Asetonun saf halde elde edilebilmesi için, bu bileşiğin sodyum bisülfitle muamele edilmesi gerekir; o zaman, aseton billûrlaşmış bir tepkime ürünü verir; bu da bir merkezkaç cihazında suyundan ayrıldıktan sonra, sodyum karbonat etkisiyle ayrıştırılır. Aseton, tartrik asidin, sitrik asidin, selülozun pirojenasyonu ile ve bazı oksitlenmeler sonucunda da elde edilebilir. Bugün, ya asetilenden, veya petrollerin kraking ürünü propenden itibaren üretilir.

Özellikleri. Renksiz, oynak, hoş kokulu, 56°C'de kaynayan bir sıvıdır; suyla karıştırılabilir; birçok organik maddenin (yağ, reçine, nitroselüloz v.b.) çözücüsüdür. Asetileni de çözer. Kimyevî bakımdan, ketonların genel özelliklerini taşır. Tabiî halde hidrojen etkisiyle, isopropil alkol ve pinakol verir. Bisülfitle birleşir, bir oksim ve bir semi -karbazon verir. Klor, brom ve iyot, alkaliler yanında *kloroform, bromoform* ve *iyodoform* verir. Etilik merkaptan etkisiyle, bir merkaptal elde edilir; bu da, oksitlenince *sülfonal* verir. Aseton, su alıcı cisimler etkisiyle yoğunlaşarak mezitil oksit ve foron haline geçer. Derişik sülfürik asit asetonu mezitilen haline getirir.

Aseton, çözücü olarak ve plastik madde, lak ve vernik yapımında kullanılır.

— Tıp. *Aseton,* normal olarak idrarda bulunmaz. Mikroplu hallerde ve lipitlerin metabolizma bozukluklarında, değişik oranlarda ortaya çıkar. Bazı şeker hastalarında, aseton üretimi pek fazladır (24 saatlik idrarda birkaç gram); bu durumda *asetonemi* arızaları doğar.

Aseton bazen deri hastalıkları tedavisinde, yağların çözülmesi için kullanılır. Organik maddelerin korunması için baş vurulan soğukla işlemde (liyofilizasyon) su ve yağ giderici görevi yapar. (L)

ASETONAFTON i. (fr. *acétonaphtone*). Kim. 34°C'de eriyen, $C_{10}H_7$—CO—CH_3 formülündeki keton. Ligroinde çözülmüş naftalenin asetilklorürle muamelesi sonucu elde edilir. (Böylece asetonaftonun iki bileşiği α ve β elde edilir.) [*Eşanl.* ASETİLNAFTALEN, METİLNAFTİLKETON.] (L)

ASETON-DİKARBOKSİLİK sıf. (fr. *acétone-dicarboxylique*). Kim. HOCO—CH_2—CO—CH_2—COOH formülündeki ketonik diasit için kullanılır. Asit sitrik'in oksitlenmesi ile elde edilir. (Bu bileşik aseton ve karbon dioksit vermek suretiyle, 130°C'de ayrışarak erir.) [*Eşanl.* PENTATON—3—DİOİK.] (L)

ASETONEMİ i. (fr. *acétonémie*). Patol. Kanda aseton bulunması.

— ANSİKL. Lancereaux, şeker hastalarında asidoz haline ve koma tehlikesine yol açan keton birikmesini *asetonemi* kelimesiyle belirtiyordu. Bununla birlikte aseton, asidoz vakalarında her zaman görülen, ancak değişik oranlarda bulunan bir unsurdur. Bunun yanı sıra asetilasetik asit, hidroksibütirik asit ve bazı amino asitler de sayılabilir. Ancak bu maddeler kanda belli bir oranda bulunduğu zaman asetonemi söz konusu olabilir. Kaynağı, dokulardaki aşırı katabolik değişikliklere bağlanabilir. Perhiz sonucu da asetonemi olabilir; ancak bu, hiç bir zaman şeker hastalığındaki seviyeye ulaşamaz. Asetonemi süt çocuklarında ve küçük çocuklarda kusma yapar; buna «periyodik» ve «alışılmış» kusmalar adı verilir; bu durumda, şeker hastalığıyle hiç bir ilgisi yoktur, lipit metabolizması bozukluğunun veya bazı durumlarda karaciğer yetersizliğinin belirtisidir. (L)

ASETONİLASETON i. (fr. *acétonylacétone*). Kim. CH_3—CO—CH_2—CH_2—CO—CH_3 formülünde, 194°C'de kaynayan, hoş kokulu bir γ -diketon. Diasetilsüksinik asit esterinin bir sodyum hidroksit eriyiği ile muamelesi sonucunda meydana gelir. (L)

ASETONİTRİL i. (fr. *acétonitrile*). Kim. Asetamid'in su kaybetmesi ile elde edilen, CH_3—C≡N formülünde, 81°C'de kaynayan hoş kokulu sıvı. (*Eşanl.* METİLSİYANÜR, ETANNİTRİL, ASETİK NİTRİL.) [L]

ASETON-KLOROFORM i. (fr. *acétone-chloroforme*). Kim. Üç klorlu alkol; asetonun kloroforma etkimesiyle elde edilir; $(CH_3)_2$ COH—CCl_3 formülünde; 91°C'de erir, 167°C'de kaynar. (Anestezik ve antiseptik özellikleri vardır.) [L]

ASETONÜRİ i. (fr. *acétonurie*). Patol. Sidikte aseton bulunması.

— ANSİKL. *Asetonüri* özellikle diabetiklerde, daha seyrek olarak oruçlularda ve ateşli hastalarda görülür. Aseton, sidikteki aseton kokusuyle ve birkaç damla demir perklorür damlatıldığında sidiğin aldığı menekşe kırmızısıyle belli olur. Gerhardt deneyi adı verilen bu tepkime daha çok, sidikte diasetik asit bulunduğunu gösterir; bu sebeple aldatıcıdır. Sağlam bir sonuç almak için, Legal tepkimesine baş vurmak gerekir. (L)

ASETOZ i. (fr. *acétose*). Vet. Geviş getiren hayvanlarda görülen bir hastalık. Kanda ve dokularda anormal miktarda keton cisimleri bulunur. Çoğu zaman sinirlilik, depresyon veya eksitasyon belirtileriyle birlikte midebağırsak bozuklukları görülür. (Dişi koyunda asetoza *doğum zehirlenmesi* adı verilir.) [L]

ASEYEV (Nikolay Nikolayeviç), sovyet şairi (?, 1889- Moskova 1964). Fütürist akımı izledi, daha sonra sosyalist gerçekçiliğe yöneldi. (L)

ASF i. (ar. *ʿaṣf*). *Esk.* Rüzgârın kuvvetli esmesi. (M)

ASF i. (ar. *ʿasf*). *Esk.* Zulüm. ‖ Haksızlık etme. ‖ Yoldan çıkma. ‖ Can çekişme, ölüm hali. (M)

ASFÂ sıf. (ar. *ṣafvet,* temizlik'ten *aṣfā*). *Esk.* En saf ve temiz olan. (M)

ASFALAT i. (fr. *asphalate*). «Gül ağacı» grubuna giren Rodos veya Kıbrıs odunu, XVIII. yy. da ince marangozluk işlerinde kullanılırdı. (L)

ASFALT i. (yun. *asfaltos,* zift'ten fr. *asphalte*). İçinde saf bitüm bulunan, kireçli veya silisli tabiî karışım. ‖ Tabiî bir petrolün damıtılması sırasında ortaya çıkan artıkların bir kısmı. ‖ Petrol katranı. ‖ Esas maddesi petrol katranı olan ve yolların kaplanmasına yarayan karışım: *Elbette sokaklar ağustos güneşi altındaki taze asfalt gibi kaynamalıdır* (F. R. Atay). ‖ Asfalt kaplanmış yol: *Asfalttan ayrılan toprak yola dönmek üzereyiz* (R. H. Karay).

— Denizc. *Asfalt gemisi,* yalnız bitüm taşımakta kullanılan petrol gemisi. Bk. ANSİKL.

— Petrol. *Asfaltını almak,* petrol tortularında bulunan asfaltı ayırmak; böylece asfaltsız bir yağ elde edilir.

— ANSİKL. *Asfalt,* katı, kahverengi-siyah, yoğunluğu 1'e yakın, 50 ile 100°C arasında yumuşayan, petrol eterinde erimeyen, ama karbon sülfürde eriyen bir maddedir. Bilinen en eski maden yatakları Ürdün vâdisinde (Yahuda bitümü) ve Lût gölü sahillerindedir. Fransa'da Pyrimont ve Seyssel'de (Ain), Gard ile Puy-de-Dôme idarî bölgelerinde bulunur. İsviçre'nin, Travers vâdisinde zengin yatakları vardır. Bitüm yönünden çok zengin olan kalkerlere Antil'lerde (Trinidad gölü), Venezuela'da, Küba'da rastlanır. *Asfalten* ve *karben* adlı hidrokarbonlardan meydana gelen asfalt, ham petrolün en ağır kısmıdır; ya çok düşük bir basınç altında damıtılarak veya *asfalt giderme** adı verilen ve içinde eriten olan bir çökelti yoluyle çıkarılır. Sanayide kullanılan çeşitli bitümlerin aslı asfalttır; günlük dilde asfalt ve bitüm aynı anlamda kullanılır. Eskiçağdan beri bilinen göl asfaltı, genellikle bir petrol yatağının yüzeysel belirtisidir. Asfalt ilk defa, herhalde eski Mısır, Babil ve Asurda kullanıldı. Asfalttan çimento gibi, su geçirmez yol taşları yapılırdı. Mısırlılar ölüleri mumyalarken de asfalttan yararlanırlardı; «mumya kokusu» adı da buradan gelir. Travers vâdisindeki maden yataklarını 1710'da yunanlı Eyrini buldu.

bir şosenin asfaltlanması

1838'de ilk bitümlü kaldırım Seyssel asfalt kayası ile Paris'te, ilk asfalt şose de 1854'te Paris'te Bergère sokağında yapıldı. O zamandan beri, Paris, Londra ve Berlin'in önemli sokakları sıkıştırılmış asfalt ile kaplanmağa başlandı. Bu kaplama tarzının sayısız faydaları vardır; az gürültü çıkarır, su geçirmez, kısmî onarıma elverişlidir ve dayanıklıdır (Paris'te ortalama on dört yıl). Buna karşılık kaygan yüzeyi nemli havalarda otomobillerin kaymasına yol açar. Bu yüzden bir asfalt karışımıyle yapılan ve kaymayı önleyen bir tabakanın altında kullanılır. Bunun için sıkıştırılmış asfalt tozundan 0,045 m kalınlığında, «karışık döşeme taşları» denilen kaplamalar yapılır, bunların üstü sıcak asfalt bitümüyle kaplanır, içine önceden bitümlenmiş porfir fiske taşları doldurulur ve silindirden geçirilir. Asfalt ayrıca «asfalt macunu» olarak da kullanılır. Bu macun, asfaltlı kireç tozu ve içine gerektiği kadar yağ konulan arıtılmış asfalt bitümü karışımından meydana gelir. Kazandan çıkan asfalt macunu, 25 kiloluk kalıplar halinde dökülür. Özellikle yaya kaldırımları yapımında ve şoselerin kaplanmasında kullanılır.

Kaldırımlara dökülen asfalt, 6 sm kalınlığında beton bir temel üzerine oturtulur. Bir kazanın içinde, eritici vazifesi gören bir miktar (macun ağırlığının yüzde 3'ü kadar) saf asfalt (Trinidad, Selenitza, şist katranı v.b.) eritilir; sonra asfalt macunu kalıpları kırılır, parçaları kazanın içine atılır, sallanır ve karıştırılır. Erimiş kütleye, gereği kadar kum veya iyice kurutulmuş çakıllı kum katılır. Bu karışım genellikle fabrikada hazırlanır ve şantiyeye sıcak olarak (120°-150°C'de), ısıtma tertibatı, maddenin taşınması ve yerine konulması sırasında çalışan karıştırıcı âletleri olan özel sarnıçlı kamyonlarla getirilir. Temel üzerine yayılan sıcak tabakanın kalınlığı 15 mm kadardır. Yayma işlemi tahta malalarla yapılır ve elde edilen tabaka üzerine hemen ince kuru kum dökülür. P. Le Gavriant 1909-1912 yılları arasında Versailles'da akıtılmış betonlu asfalt şoseler üzerine denemeler yapmıştı. Bu usul yüzde 60-65 oranındaki asfalt macununa bol miktarda sert cismin (toplam karışımın yüzde 35-40 kadarı) katılmasını öngörür. Sıcakta (150°C'de) iyice karıştırılan kütle, temel üzerine hamur halinde yayılır, basılmadan veya üzerinden silindir geçirilmeden, boşluksuz, sıkışık bir tabaka meydana getirir; malalarla iyice yaymak yeterlidir. Tabaka tamamen donmadan önce, çok defa yivler veya çizikler çizilir, üzerine çabucak, ufak bir silindir yardımıyle bitümlü ince çakıllar serpilir.

Asfalt ile kaldırım ve döşeme taşları da yapılır. İçine gereği kadar bitüm katılmış asfalt tozu 120°C'ye kadar ısıtılır; uygun bir dereceye kadar soğutulduktan sonra, kalıp-

Foto. Lacheroy (LAROUSSE)

Ashab-ı Kehf
«Yedi Uyurlar»
Topkapı Sarayı müzesi

lara paylaştırılır ve taşın her iki yüzünü de eşit basınç (500-800 kg/sm^2) altında tutmak amacıyle yapılmış hidrolik preslerin etkisi altında tutulur. Taşlar, sağlam bir temel üzerine, bir beton harcı banyosu içine, düz olarak oturtulur.

— Denizc. Asfalt gemisi'nin genellikle safra taşımakta kullanılan yan bölmeleri vardır; asfalt sarnıçları içinde hiç su bulunmaması gerektiğinden, bu iş için kullanılmaz.

◆ **Asfalten** i. (fr. *asphaltène*). Asfaltta bulunan, molekül ağırlığı çok yüksek hidrokarbon: *asfalten karbon sülfür ve karbon tetraklorürde çözünür.*

◆ **Asfaltlama** i. (fransızcası *asphaltage*). Asfalt dökme eylemi.

◆ **Asfaltlamak** geçl. f. (fransızcası *asphalter*). Bayınd. Asfaltla kaplamak: *Bir sokağı, bir kaldırımı asfaltlamak.*

◆ **Asfaltlı** sıf. (fransızcası *asphaltique*). İçinde asfalt bulunan. || Özellikle, bitümlerin yapımına yarayan yüksek asfalt oranlı ham petroller için kullanılır. (LM)

ASFAR sıf. Bk. ASFER.

ASFÂR çoğl. i. (ar. *şıfr*, boş'tan *aşfâr*). *Esk.* Sıfırlar. || Boş ve değersiz şeyler. Bk. SUFÛR. (M)

ASFELD (Claude François BIDAL, Asfeld şövalyesi, sonra da markisi), fransız mareşali (1665'e doğr.-1743). Jacques Vincent Bidal d'Asfeld'in kardeşi. Özellikle İspanya'da, Veraset savaşında kendini gösterdi. Valencia, Barcelona ve Mallorca krallığına boyun eğdirdi. 1734'te Philippsburg ve Worms'u zaptetti. (L)

ASFER veya **ASFAR** sıf. (ar. *şufret*, sarılık'tan *aşfar*). *Esk.* Sarı, sarıya yakın açık renk: *Zemine ferş ederek bir setire-i asfer* (Cenab Şahabeddin). *Saçlarının gayet sarı, gazetesindeki müstearı gibi «asfer» olduğunu iddia ediyordu* (Ömer Seyfeddin). Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Bahr-i asfer*, sarı deniz, Çin ile Kore arasındaki deniz. || *Ben-ül-asfer*, açık renk tenli, sarı saçlı ırk. Bk. ANSİKL. || *Mahbub-ı asfer*, altın.

— ANSİKL. *Asfer*, Arapçada genellikle siyaha mukabil açık renk, özellikle sarı anlamında kullanılmıştır. Fakat bazı arap lûgatçileri asfar'ın, her iki zıt anlamı aynı zamanda ifade eden (azdad) bir kelime olduğunu, bunun için de hem siyah, hem sarı anlamına geldiğini ileri sürmüşlerdir. || *Ben-ül-asfer*, Arapların Bizanslılara, sonra da Avrupalılara verdikleri ad. Açık renk saçları olanın oğlu anlamına gelir. Bir hadiste, Arapların Ben-ül-asfer'e karşı savaşından ve onların başkenti Konstantiniye'nin ele geçirilmesinden söz edilir. Rum hükümdarlarına da *mülûk-i ben-ül-asfer* denilirdi. Sonraları, İspanya Müslümanları bütün Avrupalılara Ben-ül-asfer adını vermişlerdir. İspanya hakkında yazılmış bir kitap da *Tarih-ül-Sufr* (İspanya Tarihi) adını taşımaktadır. Bu deyimin, kelime anlamıyle, önce Flavius sülâlesi için kullanıldığı, sonraları bütün Avrupalıları içine aldığı sanılmaktadır. (M)

ASFİ (Batı dillerinde *Safi*), Fas'ın Merakeş eyaletinde, Abda'lar yöresinde şehir ve liman; 81 000 nüf. Asfi XIV. yy. da bir *ribat* (müstahkem tekke) halindeydi. 1508-1541 Arasında Portekizlilerin kalesi rolünü oynayan Asfi'de o dönemden kalma birçok kale kalıntısına rastlanır. Fas sultanları, Avrupa ile büyük ölçüde ticarette bulunan bu limana daima önem verdiler. Yusufiye (eski adıyle Louis-Gentil), fosfat yatakları ve liman gerisindeki hinterland ürünleri dolayısıyle Fas'ın ikinci limanı oldu. Balıkçılık alanında (sardalya) birinci liman durumunda oluşu çok sayıda konserve fabrikaları kurulmasına yol açtı. El sanatları (çanak, çömlek) dışında besin ve dokuma sanayii Fas'ın bağımsızlığından beri Asfi adını alan bu şehri önemli bir sanayi merkezi haline getirdi. (L)

ASFİGMİ i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *sphygmos*, nabız'dan fr. *asphygmie*). Patol. Genellikle bir atardamar spazmı sonucunda nabzın geçici olarak kaybolması. (L)

ASFİKSİ i. (*a*, bulzl. eki; yun. *asphyksia*, damar atışı'ndan fr. *asphyxie*). Bk. BOĞULMA. (L)

ASFİYÂ çoğl. i. (ar. *şafvet*, temizlik'ten *aşfiyâ*). *Esk.* İçi saf ve temiz olan kimseler. || Gerçek dostlar, azizler: *Sensin ol sultân-ı cümle enbiyâ / Nûr-ı çeşm-i evliyâ vü asfiyâ* (Süleyman Çelebi). [M]

ASFOR i. Simyagerlerin şapa verdikleri ad. (L)

ASGAR sıf. (ar. *şağîr*, küçük'ten *aşğar*). *Esk.* Daha küçük, en küçük, pek küçük.

— Mat. *Esk. Asgar-ı nâmütenahi*, sonsuzun en küçük değeri. (M)

ASGARDR, iskandinav mitolojisinde, Ass'ların yaşadığı, yeryüzünde bulunan, ama insanlara ayrılmış bölgeden uzak yer. (L)

ASGARÎ sıf. (ar. *aşğar*, en küçük'ten *aşğarî*). En az, en aşağı, minimum, en azından: *Asgarî iki günde bir tıraş olmayacak, ütüsüz pantalon, yakasız gömlek giyecek muallimlerin azledileceklerini söyledim* (R. N. Güntekin). *Zorbaların miktarı ise asgarî iki bin kişi idi* (M. M. Aktepe).

— DEY. *Asgarîye* (*asgarî hadde*) *indirmek* (*indirilmek*), en aza, en aşağıya düşürmek (düşürülmek): *Bugün on kişiyle işlemekte olan bir büroda, evvelâ işin asgarîye indirilmesi, sonra memur kıymetinin azamîye çıkartılması suretiyle...* (B. Felek). *Böylece çalışmalarımızdaki beyhude kayıplar ortadan kalkacak, istihsal masrafımız asgarî hadde inecektir* (R. N. Güntekin).

— Huk. *Asgarî fiyat*, serbest bir piyasada mal bedellerinin düşebileceği en son derece. || *Asgarî geçim indirimi*. Bk. *En az* GEÇİM *indirimi*. || *Asgarî ücret*, iş kollarına göre işçiye verilebilecek en az ücret. (Gelir Vergisi kn. md. 33. Her türlü işçi, gemi adamı ve gazetecilerin iktisadî ve sosyal durumlarının düzenlenmesi için Çalışma bakanlığınca asgarî ücret tespit komisyonu aracılığı ile ücretlerin asgarî hadleri en geç iki senede bir tespit edilir.) || *Asgarî ücret tespit komisyonu*, Çalışma bakanlığının tespit edeceği üyelerden birinin başkanlığında Çalışma Bakanlığı genel müdürü veya yardımcısı, İşçi Sağlığı genel müdürü veya yardımcısı, Araştırma Kurulu başkanı veya üyesi, Ticaret Bakanlığı İçticaret Dairesi genel müdürü veya yardımcısı, Devlet Planlama dairesinden konu ile ilgili dairenin başkanı veya yardımcısı ile bünyesinde en çok işçi ve işvereni temsil eden Ankara'daki en üst derecedeki işçi ve işveren teşekküllerinin değişik iş kollarından seçecekleri beşer temsilciden kurulan ve asgarî ücretleri tespit eden kurul. (M)

ASGEİRSON (Asgeir), izlandalı siyaset adamı (Koranes 1894). Milletvekili (1923), Eğitim bakanı (1926-1931, 1934-1938), Başbakan (1932-1934), Uluslararası Para fonu yöneticisi (1946-1952). 1952'de İzlanda Cumhurbaşkanı oldu ve o tarihten beri sürekli olarak aynı göreve seçildi. (L)

ASGRİMSSON (Eystein), XIV. yy. izlandalı şair (öl. 1361'e doğr.). Aziz Augustinus tarikatına bağlı keşiş, Eski iskandinav şiir biçimini benimseyerek, yüz bentlik bir ilâhi olan *Lylia*'yı (Zambak) yazdı. (L)

ASHAME, Hz. Muhammed zamanında İslâmlığı kabul eden habeş Necaşisi. (M)

ASHAP veya **ASHAB** veya **ESHAB** çoğl. i. (ar. *şâḥib*'den *aṣḥâb*). Sahipler. Bir varlık veya özelliğe sahip olanlar: *Hamid devri curnallarında bilhassa «efkâr-ı muzırra ashabından» sözü geçerdi* (F. R. Atay). || [ar. *şaḥâbî*'den] Hz. Muhammed'i gören, sohbetinde bulunan islâm büyükleri. (Bk. ANSİKL.): *Kader deyince ne anlardı dinle bak ashab* (M. Â. Ersoy). || Büyük bir meslek veya mezhep sahibine uyanlar. || Tanınmış, ünlü kişiler.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Ashab-ı aba*, Hz. Muhammed ve ailesi. Bk. AL-*i Aba*. || *Ashab-ı akar*, gelir sahipleri. || *Ashab-ı âmal*, aç gözlü, hırslı insanlar. || *Ashab-ı a'raf*, cennetle cehennem arasında kalan, ikisine de giremeyen ruhlar. || *Ashab-ı Bedr*, Bedir savaşında bulunmuş olan Müslümanlar. || *Ashab-ı cah*, mevki sahipleri, rütbece ileri olanlar. || *Ashab-ı cahim*, cehennemlikler, lânetlenmiş insanlar. || *Ashab-ı cennet*, iyi insanlar, cennete gidebilecek olanlar. || *Ashab-ı devlet*, servet sahipleri, zenginler, devletin ileri gelenleri. || *Ashab-ı dirayet*, becerikli insanlar. || *Ashab-ı emlâk*, mal sahipleri. || *Ashab-ı güzin*, Hz. Muhammed'in yakınları: *Bütün müslimîn, bilhassa ashab-ı güzin birçok gözyaşı döktüler* (Atatürk). || *Ashab-ı hayr*, hayır sahipleri. || *Ashab-ı idare*, idareciler. || *Ashab-ı itibar*, saygı gören kişiler. || *Ashab-ı kalem*, memurlar. || *Ashab-ı kehf* (Yedi Uyurlar), Hıristiyanlığın ilk devirlerindeki karışıklıklardan kurtulmak için bir mağaraya girerek uzun yıllar uyuyan efsane kişileri: *Ashab-ı kehfin köpeği mağarada konuşmuştur* (P. Safa). Bk. ANSİKL. || *Ashab-ı kiram*, Hz. Muhammed'in yakınları. || *Ashab-ı kubur*, ölüler. || *Ashab-ı mesalih*, devlet dairelerinde işi olanlar. || *Ashab-ı menasıb*, yüksek rütbeli memurlar. || *Ashab-ı mütalaa*, okuyucular. || *Ashab-ı nar*, zebanîler. Cehenneme gidecek olanlar. || *Ashab-ı namus*, namuslu kişiler. || *Ashab-ı rivayet*, hikâye ve menkıbe anlatanlar. || *Ashab-ı salib*, haçlı seferlerine giden hıristiyan askerler. || *Ashab-ı sebt* (cumartesiciler), cumartesiyi kutsal sayanlar, yahudi kavmi. || *Ashab-ı servet*, servet sahipleri, zenginler. || *Ashab-ı suffa* (*Soffa*), Hz. Muhammed'in Suffa denilen yerde bakıp beslediği fakir Müslümanlar. || *Ashab-ı seyuf*, kılıç kullananlar, ordu mensupları. || *Ashab-ı tedbir*, idareciler, tedbirli kişiler. || *Ashab-ı tevarih*, tarih yazarları. || *Ashab-ı tımar*, tımar ve zeamet sahipleri. || *Ashab-ı yemin*, mübarek, kutsal insanlar.

— Esk. huk. *Ashab-ı feraiz*, mirastan birinci derecede pay alan kimseler. || *Ashab-ı intikal*, bir mirastan pay alabilme hakkına sahip olanlar. || *Ashab-ı matlub*, alacaklılar. Bir kimseyi ileride bir şey yapmağa veya kendisine bir şey vermeğe zorlama hakkı olanlar. || *Ashab-ı tahriç*, fıkıhta gereken hükümleri genişleten veya açıklayan, gerekeni çıkaran kişiler. || *Ashab-ı temyiz*, bir mezhepteki hükümlerden kuvvetli olanları zayıf olanlardan ayıran ve seçen kişiler. || *Ashab-ı tercih*, bir mezhepte bulunan çeşitli rivayet ve hükümlerden birini diğerlerine tercih edebilen kimseler.

— ANSİKL. Din. *Ashap*, Peygamber'in arkadaşları. Bu deyim evvelce Peygamber ile uzun süre beraber bulunmuş, seferlerine katılmış kimseler için kullanılırdı. Daha sonraları, Peygamber sağ iken sadece kendisini görmüş olanlara da ashap denildi. Ashap, dinî hükümler bakımından en büyük otorite sayılır. Çünkü Peygamber'i görmüş, onunla beraber bulunmuş olduklarından onların naklettikleri her şey hadis bilgisinin temelini teşkil eder. Bu bakımdan Ehl-i sünnet tarafından ashaba son derece hürmet ve saygı gösterilir. Onlara küfredenler şiddetle cezalandırılır. Ashabın isimlerine, hal tercümelerine ve rivayet ettikleri hadislere dair yazılmış çeşitli kitaplar vardır. Bunlardan İbn Sad'ın *Kitab-ı Tabakat-ı Kebir*'i (Büyük Hal Tercümesi Kitabı), Abdülbaki bin Kani'nin *Mucem-üs-Sahabe*'si (Sahabeler Ansiklopedisi), Ebu Ömer bin Abdülberr'in *Kitab-ül-İstiab fi Marifet-il-Ashab*'ı (Sahabeler Hakkında Büyük Kitap) sayılmağa değer.

● *Ashab-ı Kehf* (Yedi Uyurlar), Kur'an'ın XVIII. suresinde anlatılan bu şahıslar için müslüman ve hıristiyan yazarlar çeşitli bil-

Foto. Sacit Özenen (MEYDAN)

giler verirler. Sayıları kesin olarak bilinmiyorsa da 7 kişi oldukları iddia ediliyor. Rivayete göre Hıristiyanlığın ilk yayılmağa başladığı yıllarda Anadolu'da Hıristiyanlığı kabul eden gençler hükümdarın zulmünden korkarak şehri terk ederler. Yolda rastgeldikleri bir çobanı da yanlarına alarak bir mağaraya sığınırlar. Yanlarında çobanın köpeği de vardır. Bu yedi kişi mağarada uykuya dalarlar ve 309 yıl devam eden bir uykudan sonra uyanırlar. Hiç biri durumun farkında değildir, karınları acıkmıştır. İçlerinden birini ekmek almak için çarşıya gönderirler. Fırıncı verilen parayı tanımadığı ve çok eski bulduğu için almaz. Daha pek çok farklılıktan sonra Ashab-ı Kehf'in uyuduğu mağara bir rivayete göre Efes'te bir başka rivayete göre Antalya veya Urfa yöresinde bulunmaktadır. İslâm kaynaklarında Ashab-ı Kehf'e verilen isimler şunlardır: *Yemliha, Mekselina, Meslina, Mernuş, Debernuş, Saznuş, Kefeştateyus* ve *Kıtmir* (köpek). [M]

ASHÂR çoğl. i. (ar. *ṣıhr*, enişte'den *aṣhār*). *Esk.* Enişteler. ‖ Evlenme ile akraba olan erkekler (güveyler, kayınbiraderler, kayınpederler). [M]

ASHBURNHAM (Bertram, kont), ingiliz Lordlar kamarası üyesi (1797-1878). Tanınmış kitapsever. Gerek meşhur Libri'nin İtalya ve Fransa'daki genel kütüphanelerden çaldığı, gerek kitapçı Barrois'nın dolambaçlı yollardan elde ettiği elyazmalarını satın aldı. (L)

ASHBURNHAM (Thomas), ingiliz generali (1807-1872). 1857 Çin seferinde, sonra Hindistan ordusunda kumandan. (L)

ASHBURTON (Alexander BARİNG, birinci baron), ingiliz bankacısı ve siyaset adamı (Londra 1774-Longleat 1848). Baring bankası kurucusunun ikinci oğlu olan Ashburton, 1806'da bankanın başına geçti ve XIX. yy. başında milletlerarası borçlanmalarda bankanın önemli bir rol oynamasını sağladı. Hope firması ile yarı yarıya ortak olarak, 1817'de Fransa'daki işgalin kaldırılmasını sağlamak üzere bu devlete 200 milyonluk bir borç verdi. 1806'dan 1835'e kadar Avam kamarası üyesi olan A. Baring, Liberal parti üyesiydi. 1820'de Muhafazakâr partiye geçti. Peel kabinesinde «Board of Trade» (Ticaret Komitesi) başkanı oldu (1834-1835) ve 1835'te *lord* Ashburton unvanı ile soyluluk payesi aldı. 1844'te, Robert Peel'in serbest mübadele siyasetine karşı çıkarak ondan ayrıldı ve 1847'de *Commercial and Financial Crisis Considered* (Ticarî ve Malî Kriz İncelemesi) adlı eseri yayımladı. (L)

ASHBY (William Ross), ingiliz nöroloji uzmanı ve sibernetikçisi (Londra 1903). Barnwood House Hospital'da (Gloucester) psikiyatri araştırmaları laboratuvarı müdürü. *Design for a Brain* (Bir Beyin Taslağı) [1952] adlı ilk eserinde meşhur homeostat cihazını tanımladı. Daha sonra *Introduction to Cybernetics*'te (Sibernetiğe Giriş) [1956], işleyişi beyninkine benzeyen ve böylece insan zekâsına yardım edecek mekanizmaların yapımına elveren genel ilkeleri ortaya koydu. (L)

Asherman Sendromu. Jinekoloji. Dölyatağı çeperlerinin birbirine yapışması. Dölyatağının tamamında, bir kısmında veya yalnız boyun kısmında olabilir. Çoğu zaman kürtaj, bazen de tüberküloz sonucu dölyatağı kaslarının çıplak kalmasından ileri gelir. (L)

ASHEVİLLE, A.B.D.'de (Kuzey Carolina) şehir, 60 200 nüf. Appalachian dağlarında, French Broad River kıyısında. Turizm merkezi. Tekstil; donatım malzemesi. (L)

ASHFİELD (Edmund), ingiliz ressamı (öl. 1700'e doğr.). 1670-1680 Yıllarında eser verdi. Michael Wright'ın öğrencisi, Edward Lutterell'in ustası. Renkli tebeşir portre türünde uzmanlaştı ve bu türün tekniğini zenginleştirdi. Eserleri, Ham House'dadır (Surrey). [L]

ASHFORD, Büyük Britanya'da (Kent), North Downs eteğinde şehir; 28 000 nüf. Kara yolu ve demiryolu ulaşım merkezi. Vagon yapımı. Biracılık. (L)

ASHİNGTON, İngiltere'de (Northumberland) şehir; 27 300 nüf. Önemli taşkömürü madenleri. (L)

ASHLAND, A.B.D.'de (Kentucky), Ohio ırmağı kıyısında şehir; 31 100 nüf. Maden ve kimya sanayii. Taşkömürü ocakları. Petrol ve tabiî gaz. (L)

ASHLEY (Sir William James), ingiliz tarihçisi ve iktisatçısı (Londra 1860-Centerbury 1927). Toronto, Harvard ve Birmingham üniversitelerinde profesör. Başlıca eserleri: *Introduction to English Economic History and Theory* (İngiliz İktisat Tarih ve Teorisine Giriş) [1888-1893], *Early History of the English Woollen Industry* (İngiliz Yün Sanayiinin Başlangıcı) [1887]. (L)

ASHLEY-COOPER. Bk. SHAFTESBURY.

ASHMOLE (Elias), ingiliz koleksiyoncusu ve tarihçisi (Lichfield 1617-Londra 1692). Oxford'da «Ashmolean Museum» un kurucusu. (L)

ASHMUN (Jehudi), amerikalı kölelik aleyhtarı (New York eyaletinde Champlain 1794-Boston 1828). Azat edilen zenci kölelerin yaşadığı *Liberia* kolonisini kurdu (1822). [L]

ASHTON (Frederick), ingiliz dansçısı ve koreografı (Guayaquil 1906). Massine ve Marie Rambert'ten ders aldı. Önce İda Rubinstein, 1929'da da Rambert bale topluluklarına katıldı. O yıllarda *Leda and the Swan* (Leda ile Kuğu) ve *Capriol Suite*'te rol aldı. Sonra, Alicia Markova'ya eşlik ederek *La Péri* (1931), *Mercury* (1931), *Récamier* (1932), *le Foyer de la danse* (1933), *Méphisto-Valse*'te (1934) oynadı. A.B.D.'ye giderek Gertrude Stein'in *Four Saints in Three Acts* (Üç Perdede Dört Aziz) operasının koreografisini yaptı. Vic Wells Ballet için *le Baiser de la Fée* (Perinin Busesi), *Apparitions, les Patineurs* balelerini hazırladı. 1956'da Royal Ballet (Krallık Balesi) adını alan Sadler's Wells Ballet topluluğuna katılarak aşağıdaki eserlerin koreografisini yaptı: *Dante Sonata* (1940), *Symphonic Variations* (1946), *Cinderella* (1948), *Rinaldo and Armida* (1955). *Ondine* (1958), *la Fille Mal Gardée* (1960), *Marguerite and Armand* (1963), *Monotones* (1965), *Sinfonietta* (1967). Ayrıca Ballets de R. Petit topluluğuyle (*Rêve de Léonor*, 1949), New York City Ballet ile (*Illuminations*, 1950), Danimarka Krallık balesiyle (*Romeo ile Juliet*, 1955), Milano La Scala tiyatrosuyle (*la Valse*, 1958) çalıştı. İngiliz Krallık balesi'nin (Royal Ballet) müdür yardımcısıdır. (L)

ASHTON UNDER LYNE, İngiltere'de (Lancashire) şehir. Manchester'in doğusunda; 50 200 nüf. Tekstil sanayii (pamuk ipliği fabrikaları). Makine yapımı. Çevrede maden kömürü ocakları. (L)

ASHWELL (Thomas), ingiliz bestecisi. 1508'-den 1518'e kadar Lincoln katedralinde koro şefi. Kilise müziği (altı sesli iki missa) ve şarkılar besteledi. Cornysh, Fayrfax ve Taverner'in yanı sıra, 1530 *Song Book*'u (Şarkı Defteri) için besteler yaptı. (L)

—ASI ve **—ESİ** ek. Dil bil. Gelecek zaman isim fiil (partisip) eki. Eski Anadolu Türkçesinde bazen fiil çekim eki olarak da kullanılmıştır. Oldukça işlek bir gelecek zaman isim fiilidir: *Gözü çıkası, ocağı sönesi.* Bk. PARTİSİP. (M)

ASICIBAĞ i. Anat. Destek olan, asılı tutan bağ. ‖ *Embriyon asıcıbağı*, yumurtanın mikropile yakın üst hücresinin bölünmesinden doğan hücreler topluluğu. ‖ *Karaciğer asıcıbağı* veya *oraksı bağ*, karaciğerin üst yüzünü diyaframa ve karnın ön çeperine bağlayan karınzarı kıvrımı. (Karaciğerin üst tarafını biri sağ biri sol olmak üzere, iki loba ayırır.) ‖ *Yumurtalığın, kamışın, klitorisin asıcıbağları*, bu organları tutan telsi kıvrımlar. (L)

ÂSIF veya **ÂSIFE** sıf. (ar. *ʿaṣaf*, sert esmek'ten *ʿāṣıf* veya *ʿāṣıfe*). *Esk.* [Rüzgâr ve fırtına için] Çok sert, şiddetli ve kuvvetli esen.

— Dil bil. Müennes şekil olan *âsıfe* tamlamalarda meydana çıkar. Ayrıca kadın adı olarak da kullanılır. (M)

ASIL veya **ASL** i. (ar. *aṣl*, kök'ten). Bir şeyin örneği değil kendisi: *Vakıfnamenin aslları ortada yoktu* (A. H. Tanpınar). *Kopya ile aslı arasında mutlaka fark vardır* (A.Rasim). ‖ Kök, kaynak, esas, menba: *Hayatın aslı budur / Gayrısı yalan kızım* (F. N. Çamlıbel). ‖ Mebde, bir şeyin çıktığı, başladığı nokta: *Aslımız topraktır; su ile oynamağa gelmez* (Burhan Felek). ‖ Soy, hasep, nesep: *Kâmuran Bey aslını, ecdadını anlatmak için acele etti* (Ömer Seyfeddin). *Aslı, nesli meçhul.* ‖ Bir şeyin önde gelen, esaslı, öz kısmı: *Zekâ asıl, tecrübe ise tâlidir.*

— ÇEŞ. DEY. *Aslı çıkmak*, gerçekleşmek, gerçek olduğu meydana çıkmak: *Hiç birinin aslı çıktı mı? Hay söyleyenlerin kemikleri çarpılsın inşallah* (H. R. Gürpınar). ‖ *Aslı faslı olmamak*, yalan ve uydurma olmak: *...aslı faslı olmayan ağrılar yaratan sıtma mikrobu gibi bir yorgunluk vardı* (S. F. Abasıyanık). ‖ *Aslı (esası) olmamak*, yalan ve asılsız olmak: *Sonunda da mahkeme isnatlardan birinin, aslı esası olmadığına karar vermiştir* (F. R. Atay). ‖ *Aslına bakmak*, esasını, kökünü araştırmak: *Aslına bakarsan, asıl ofu ben çekiyorum* (K. Tahir). *Aslına bakılırsa, onun buralarda işi olmaması lâzım gelirdi* (Ş. S. Aydemir). ‖ *Aslına dönmek*, köküne, kaynağına gitmek, esası gibi olmak: *Ne gün aslına dönecek bu ten* (C. S. Tarancı). *Belki bir gün aslına dönecek, müslüman olacaksın* (H. E. Adıvar). ‖ *Aslını aramak (araştırmak)*, kaynağını, kökünü aramak: *Herşeyin aslını araştırırdı* (Y. Z. Ortaç). ‖ *Aslını astarını öğrenmek (bilmek)*, bir şeyin gerçek şeklini öğrenmek: *Oraya gideceğim, bu işin aslını astarını öğreneceğim* (S. Kocagöz). *Kâğıt dağıttığımızı görenler aslını astarını bilmediklerinden işimizi kolaylaştırdılar* (K. Tahir). ‖ *Aslını bilmek*, bir şeyin gerçeğini doğrusunu bilmek: *İlgililerden birisi veya her şeyin aslını bilen sahibiyle yarım saatlik bir konuşma yeterdi* (A. H. Tanpınar). ‖ *Aslını bulmak*, bir şeyin esasını, gerçeğini bulmak: *Sonra belki de işin aslını bulmuş gibi şaşırdı* (A. H. Tanpınar). ‖ *Esk. Anasıl*, aslen. ‖ *Bed asıl*, kötü soylu. ‖ *Bîasıl*, soysuz.

— Ask. tar. Yeniçeri ocağı maaş defterinin orijinal nüshası (yeniçeri kütüğü). Bunlar yeniçeri kâtibinin yetkisi altında *asıl şakirtleri* denilen kâtipler tarafından kısım kısım yazılır, her şakirt yazdığı kısmı imzaladıktan sonra bir araya toplanarak bir cilt meydana getirilirdi. Şakirtler yazdıkları kısımdan sorumlu idiler. Asıl deftere yazılması gereken açımlama (şerh) ve düzeltmeleri bizzat yeniçeri kâtibi yapardı. (Bk. YENİÇERİ *kâtibi.*)

— Huk. *Esk. Asl-ı meyyit*, ölen kimsenin babası, babasının babası, babasının babasının babası. ‖ *Asl-ı vakf*, vakfedilen mal: *Asl-ı vakf ile satın alınan şeyler de vakıf sayılır.*

— Jeol. *Asıl toprak*, ana materyal üzerinde toprak teşekkül işlerinin aktif bir durumda bulunduğu toprak profilinin üst kısmı.

— Mat. İçinde bir E cümlesi uygulanmış F cümlesinin bir *b* elemanı için, bu uygulanmada kendisinden *b* çıkarılan E'nin *a* elemanı. (Karşıt olarak, *b*'de *a*'nın resmidir. F'nin bir elemanının birçok aslı bulunabilir.) ‖ Çağdaş cebirde, verilen bir dönüşümle kendisinden bir M′ noktası çıkarılan M noktası (M'ye M′nün *resmi* denir).

◆ Sıf. Hakikî, sahih, gerçek: *Hattâ asıl adı bile olmayabilirdi* (A. H. Tanpınar). *Asıl İncil-i şerif ele geçmemiştir* (Cevdet Paşa). ‖ Kaynak durumunda olan: *Edebiyat tarihine asıl esere götüren rehber gözüyle bakılır* (M. Kaplan).

◆ Zf. ve edat. Gerçekte: *Asıl Behlül'den sıkılmağa başlamıştı* (H. Z. Uşaklıgil).

◆ **Asılsız** sıf. Doğru olmayan, mesnetsiz: *...onların yazdıkları eserlerin asılsız güzelliğine kapılıverirler* (N. Ataç). *... ham bir hayal, asılsız bir serap addettiği şeyin büyük ve âlî bir hakikat olduğunu görüyor* (Ömer Seyfeddin).

— DEY. *Asılsız fasılsız*, gerçeğe uymayan, doğru olmayan: *...doktorluk da insanlar gibi, kitaplar gibi doğruluk ve cefa gibi, asılsız fasılsız bir masal* (R. N. Güntekin).

◆ **Aslen** zf. Asıl olarak, kökten: *Kendisi aslen Konyalıdır.* (ML)

ASILMAK geçş. ve geçl. f. Bir çengele, bir şeye takılmak, iliştirilmek, sallandırılmak: *Sınıfın duvarlarına asılan haritalarda bu büyük imparatorluğun...* (Ş. S. Aydemir). ‖ Bir şeyi aşağı doğru çekmek: *Behlûl'ün koluna asılıyor, otlara ancak potinlerinin ucuyla basabiliyordu* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ Yüksekte olan bir şeye tutunmak, sıkı sıkı sarılmak: *Otobüsün demirine on kişi birden asıldı.* ‖ Teklz. Israr etmek, tedirgin etmek, rahatsız etmek: *Sen de imza et, diye asıldılar* (A. K. Tecer). ‖ Boynuna ip geçirilip sallandırılarak idam edilmek: *Asılmak için ipe doğru yürüyen*

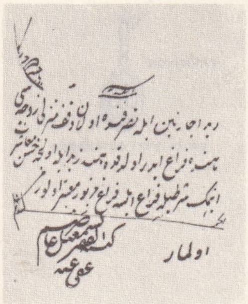

Küçükçelebizade
ÂSIM EFENDİ
fetva (İlmiye salnamesi)

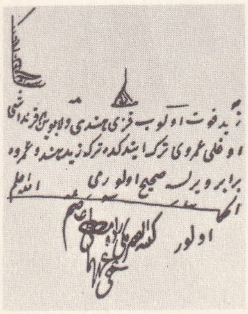

Mekkîzade
ÂSIM EFENDİ
fetva (İlmiye salnamesi)

masum [...] *korku ile titriyordu* (Ömer Seyfeddin).

— ÇEŞ. DEY. *Asılacaksan ingiliz sicimi ile asıl,* canını veya malını tehlikeye koyarken, (ingiliz sicimi gibi) sağlam esaslardan hareket et. ‖ *Yüzü (suratı, çehresi) asılmak,* hoşnut olmadığını somurtarak belli etmek: *Topal ihtiyarın yüzü asıldı, cevap vermedi* (Orhan Kemal).

— Ask. *Asıl taarruz,* kesin sonucu sağlayacak hedefi ele geçirmek için muharebe kudretinin mümkün olan en büyük topluluğunu kapsayan grubun yaptığı taarruza verilen ad. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Ask. Asıl taarruz,* ya kesin sonuç hedefini ele geçirir veya düşman kuvvetini yok eder. Daha önceleri «taarruzun sıklet merkezi» kesimi olarak kullanılan kuvvet, silâh, cephane ve diğer her türlü araç ve gereçlerin (lojistik maddeler dahil) çoğunun taarruza katıldıkları yer, *asıl taarruz bölgesi* olarak nitelendirilir. Asıl taarruz, çok kere dar cepheler üzerinden, daha büyük derinliklerle yapılır ve kuvvetli ihtiyatlarla sürekli olarak desteklenir. Hava kuvvetleri de çoğunluğu ile bu bölgeyi destekler.

◆ **Asılı** sıf. Bir ucundan iliştirilerek sarkıtılmış, asılmış olan: *...tavan nakışlarına ve duvardaki asılı yazılara, kitap ciltlerine kadar...* (F. R. Atay). *Tedarik edebildiği vasıta iki yanına iki küfe asılı topal bir katırdan ibaretmiş* (R. N. Güntekin). ‖ Zf. Asılmış vaziyette: *Aynayı asılı olduğu yerden indirdim* (B. Felek). *Tavanlara ışık hevenkleri gibi asılı duran avizelerin aksettiği uzun aynalarda...* (H. E. Adıvar).

— Hidrol. *Asılı taban suyu,* nispeten geçirimsiz bir kat sebebiyle normal taban suyu seviyesi üzerinde bulunan su.

◆ **Asılıcı** sıf. Asılan, ısrarla üzerine düşen: *...münasebetlerinden hiç birinde bu kadar ısrar görmemişti. Demek Bihter o asılıcı, usandırıcı kadınlardan biri idi* (H. Z. Uşaklıgil).

◆ **Asılma** veya **asılış** i. Asılmak eylemi. ‖ Teklz. Israr ve inatla üzerine düşme.

— Biyol. Üst tarafındaki bir desteğe bir an için takılı kalan hayvanın durumu. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Biyol. Bütün örümcekler, tırtılların çoğu, isteyerek veya istemeyerek bir daldan düştüklerinde, düşerken salgıladıkları, düşüşü yavaşlatan ve sonunda durduran bir ipek iplikle dala takılı kalırlar. Kabuksuz sümüklüböcekler, çiftleşmek için sümüksü maddeden bir kordonla kendilerini asarlar. «Deniz sümüklüböcekleri» (nudibranchiata: *doris, aeolis*) önce suyun yüzeyinde bir sal yapmak, sonra da bu salın altına asılarak tutunmak için kendi sümüksü maddelerini kullanırlar. Diğer karındanbacaklılar, çekem şekline soktukları karın tabanlarıyle tutunarak asılırlar. Bazı memeliler hareketsizlik devrelerinde asılı kalırlar. Tembel hayvanlar, uzun, kıvrık pençeleriyle ağaç dallarına, yarasalar mağaraların tavanlarına asılırlar. (ML)

ASILMIŞADAM bls. i. Bot. Bitki türü. Çiçekleri yeşilimsi (teke kokulu), pembe veya firfirî (süsen kokulu) renktedir. Boyu 30 sm - 1 m arasındadır. Çorak yerlerde, çimenliklerde veya ormanlarda yetişir. Çiçekleri asılmış adama benzediği için bu adı almıştır. Köklerinden salep elde edilir. Salepgillerden. (İlmî adı: *Loroglossum.*) [L]

ASILTI i. Fiz. Birbiri içinde çözünmeyen iki cismin dağılma sistemi. Bu sistemin dengesi, büyük bir ölçüde, öbür cisimde (dış evre) dağılan cismin (iç evre) taneciklerinin inceliğine, dış evrenin ve taneciklerin şarjını verecek olan içindeki elektrolitlerin yapışkanlığına bağlıdır. (Asıltılar, Tyndall etkisini gösteren, saydam olarak veya ışık yansımasıyle incelendikleri zaman aynı rengi vermeyen karmaşık sistemlerdir.)

— Hidrografi ve jeomorfol. Ufalanmış materyelin hava, su gibi akıcı bir kütle içinde taşınma şekli. Sözü geçen materyel burgaç hareketinin yükseltici etkisiyle yerden kaldırılmış olur. (Saltasyon'a karşıt olan bu hareket yalnız en hafif elemanları [akarsularda kum ve kil, rüzgârda yalnız kil] yerinden oynatır. Bazı asıltılar [koloidal asıltı] elektrik kontaklarına da yol açar, killi materyelin yer değiştirmesinde çok önemli rol oynar.) [L]

ÂSIM sıf. (ar. *ʿışmet,* men etmek, korumak, haramdan çekinmek'ten *ʿâşım*). Temiz, namuslu, iffetli. ‖ Günahtan, haramdan çekinen. ‖ Men eden. ‖ Erkek adı. (M)

ÂSIM (Mustafa) **Küçükfilibelizade,** türk şairi ve hattatı (İstanbul 1856-Trabzon 1904). Basra ve Trabzon mektupçuluğunda bulundu. Arapça, Farsça, Fransızca bilirdi. *Telemaque'*ı tercümeye teşebbüs etti. Aydın bir şairdir. Gazel, kıt'a, tercî ve terkib-i bend, müseddes ve şarkı gibi şekillerdeki şiirleri, teknik bakımından kuvvetlidir. Kâzım Paşa'nın Kerbelâ Mersiyesi'ne yazdığı, *Nâle-i Uşşâk* (Âşıkların Nâlesi) [1883] adlı naziresi ile tanınmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

ÂSIM Baba, türk ortaoyunu ve tuluat tiyatrosu sanatçısı (İstanbul 1896-ay.y. 1943). Ortaoyununda, özellikle pişekâr* rolünde ün yapmıştı. Kavuklu Hamdi, Abdi, Kel Hasan, Nâşid ve İsmail Dümbüllü ile çeşitli sahnelerde beraber oynadı. (M)

ÂSIM Bağdatlı (1803-1887), divan şairi. Müderrislik ve tercümanlık yaptı. Eserleri yaşadığı devri aksettirmesi bakımından önemlidir. İyi Kürtçe ve Farsça bilirdi, farsça ve türkçe *Divan'*ı vardır. (M)

ÂSIM BEY Giriftzen ve **Neyzen, Mîralay Hacı,** türk besteci ve girift sanatçısı (Tesalya*, Yenişehir 1852-İstanbul 1929). Yenişehir mevlevîhanesinde yetişti. 18 Yaşında İstanbul'a geldi. Neyzen Sâlim Beyden ders aldı. Neyin küçüğü olan girift sazını çalmakla tanındı. Üsküdar itfaiye kumandanı iken Amasya'ya sürüldü. 25 Yıl kadar orada kaldı. 1908'de İstanbul'a döndü. İki eşinden, bir kısmı tanınmış sanatçılar olan on küsur çocuğu doğdu. Elimizde 30 parçası vardır (5 peşrev, 5 saz semaisi, 20 şarkı). En ünlü eseri rast peşrevi'dir. Güzel şarkılar bırakmıştır. (M)

ÂSIM bin ÜMEYR, arap kumandanlarından (?-749). Nasr bin Seyyar ile birlikte Maveraünnehr'in fethine katıldı ve bu savaşlarda büyük bir ün kazandı. Abbasî ailesinin çıkardığı isyan sırasında Nihavend'de bulunan Âsım bu kaleyi abbasî birliklerine karşı üç ay koruduysa da kalenin düşmesi sonunda yakalanıp öldürüldü. (M)

ÂSIM Bosnalı, divan şairi (XVIII. yy.). Baki tesirinde söylediği gazelleri sade ve samimîdir. Bosna mahkemesinde başkâtiplik yapmıştır. *Divan'*ı vardır. (M)

ÂSIM EFENDİ (İsmail) **Küçükçelebizade,** osmanlı şeyhülislâmı, tarihçisi ve şairi (İstanbul 1685-ay.y. 1760). Önce Kenan Paşa medresesinde müderrisliğe başladı. Daha sonra sırasıyle, Dizdariye, Ahmed Paşa ve Arifiye medreselerine hoca oldu. 1723'te vakanüvis seçildi. Hekimoğlu Ali Paşanın ilk sadaretinde Yenişehir Fener kadılığına tayin edildi. Sonra Bursa ve Medine (1744) kadılıklarında birer yıl hizmet gördü. 1759'da şeyhülislâm oldu. Bu görevde ancak bir yıl kalabildi. Âlim, şair ve tarihçi idi. Azerî edebiyatını bilir, farsça şiirler yazardı. *Divan'*ı İstanbul'da 1851 yılında basıldı. Aynî'nin, *İkd-ül-Cüman* (İnci Gerdanlık) adlı arapça tarihini tercüme eden heyet arasındaydı. Kendi tarihi, Raşid Tarihi'ne zeyl (ek) olarak hazırlanmıştı. Ağustos 1722-Ağustos 1729 yılları arasındaki olayları kapsar. 1740'ta ve 1865'te, iki defa İstanbul'da basıldı. Özel mektuplarını derleyen *Münşeat'*ı 1869'da yayımlandı. Bunlardan başka Hoca Gıyasüddin Nakkaş'ın eseri olan Acâib-ül-Letâif'i, *Hıtay Seyahatnamesi* adı ile Türkçeye çevirmiştir. Bu eseri 1912'de yayımlandı. (→ Bibliyo.) [M]

ÂSIM EFENDİ (Mustafa) **Mekkîzade,** osmanlı şeyhülislâmlarından (?, 1773-İstanbul 1846). Şeyhülislâm Mekkî Efendinin oğlu, 1797'de Galata kadısı oldu. 1801'de Mekke payesine, 1809'da İstanbul payesine erişti; 1811'de Anadolu, 1814'te Rumeli kazaskeri oldu. 1818'de birinci defa şeyhülislâm tayin edildi, bir yıl sonra azledildi. 1823'te ikinci defa, 1833'te üçüncü defa şeyhülislâmlık makamına geldi. Sonuncu defa Mahmud II'nin ölümünden (1839) ve Sultan Azdülmecid'in tahta çıkmasından sonra da görevinde bırakıldı. Ölünceye kadar şeyhülislâm kaldı. (M)

ÂSIM EFENDİ Mütercim. Bk. AHMED ÂSIM.

ASIM körfezi, Batı Anadolu'da Mandalya körfezinin ucundaki Güllük veya Küllük limanı. Eski adı *Asen* veya *Asin*'dir. Karaya 12 km sokulur ve 5 km genişliktedir. Kuzey kıyıları kalker ve mermerli, güney kıyıları şistlidir. Orman ve fundalarla kaplıdır. Değirmendere'nin aktığı bu körfez batı rüzgârlarına (karayel, lodos) açıktır. Limanda gemilerin uğradığı birkaç iskele vardır. (M)

ASIMLIK i. *Halk dili.* Kadınların süs eşyası olarak boyun ve kulaklarına taktıkları gerdanlık, küpe v.b. Buna *asım takım* da denir. (M)

ÂSIM MEHMED PAŞA, osmanlı idare adamı (?-Trabzon 1886). Babıâli Tercüme kaleminden yetişti. Paris sefareti başkâtipliği, Ticaret Birinci meclisi başkanlığı (1861), Karesi mutasarrıflığı (1864), Sayıştay üyeliği (1865), Divanı Muhakemat başkanlığı (1867), Sayıştay başkanlığı (1868) gibi birçok hizmetlerde bulundu. 1869'da vezaretle, önce Edirne, daha sonra sırasıyle Bosna (1871), Kastamonu (1873), Trabzon (1873), Tuna (1875), ikinci defa Edirne (1876) valiliklerine tayin edildi. 1877'de Adliye bakanı oldu. Devlet Şûrası başkanlığı (1879), Dışişleri bakanlığı (1880), Evkaf nazırlığı (1881) yaptı; bunlardan bazı bakanlıklara iki defa tayin edildi. Son olarak 1886'da tekrar Trabzon valiliğine gönderildi. İki ay sonra da burada öldü. Siyasî bilgisi fazla, doğru karakterli ve edip bir insandı. (M)

ÂSIM Seyrekzade, divan şairi ve tezkirecisi (XVII. yy.). İstanbul medreselerinde müderrislik yaptı. Fâizî'nin *Zübdet-ül-Eş'âr*'ına (Şiirlerin Özü) zeyl (ek) olarak yazdığı *Tezkire*'siyle tanınmıştır. Tezkirelerde, seçme şiirleri vardır. (M)

ASIR veya **ASR** i. (ar. *ʿaşr,* zaman'dan). Yüz yıllık zaman süresi (bk. YÜZYIL): *Biz Türkler İstanbul'u on beşinci asrın ortalarında aldık* (F. R. Atay). *Bu cümlelerin mânâları bir asır sonra anlaşılacaktır* (A. H. Müftüoğlu). ‖ Devir, zaman, çağ: *Her şair, kendi asrının şairidir* (Cenab Şahabeddin). *Kaybetti asrımızda ölüm eski hüznünü* (Yahya Kemal). ‖ Öğle ile akşam arası, ikindi zamanı. Yaklaşık olarak güneşin batışından iki buçuk saat evveldir.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Asır-dide* (asır görmüş), çok yaşlanmış, eskimiş: *O asır-dide mezarlıktan taşıp gözleri başka tarafa çeviren sükûn-ı müthiş...* (Ahmed Rasim). Alışılmış, çok kullanılmaktan huy edinilmiş: *Asır-dide bir itiyatla bir yığın cigaranın başına oturdu* (Y.K.Karaosmanoğlu). ‖ *Asr-ı evvel,* ikindi namazının ilk vakti. ‖ *Asr-ı hazır,* içinde yaşadığımız, şimdiki çağ. ‖ *Asr-ı saadet,* Hz. Muhammed'in zamanı, Peygamber'in yaşadığı devir: *Âkif'in asr-ı saadet ahlâkıyla giyinmiş islâmlığı* (A. H. Tanpınar). Her şeyin düzenli olduğu, mesut olunan zaman. ‖ *Asr-ı sabık,* geçen devir. ‖ *Asr-ı sâni,* ikindi namazının son vakti. ‖ *Ba'd-el-asr,* ikindiden sonra. ‖ *Salât-ı asr,* ikindi namazı. ‖ *Vâhid-ül-asr,* asrının, çağının seçilmiş tek insanı. ‖ *Vakt-i asr,* ikindi vakti, ikindi namazının kılındığı zaman: *Vakt-i asrda Kûfe'ye gelip kasr-ı hükûmete girdi* (Cevdet Paşa).

◆ **Asırlık** sıf. En az yüzyıl geçirmiş, çok yaşlı: *Biz ise asırlık ormanları birer kutu kibrit gibi kaygısız yakıp mahvediyoruz* (F. R. Atay). *Asırlık kayalar gibi içimde / En sonunda oyulmuş koğuklar kalır* (F. N. Çamlıbel).

◆ **Asran** çoğl. i. İki yüzyıl. ‖ İkindi namazının iki zamanı. ‖ Gündüzün ilk zamanı. ‖ Gece ve gündüz.

— Dil bil. Bu şekil arapça «tesniye» denilen ikili çoğuldur.

◆ **Asrane** i. *Esk.* İkindi namazı. (M)

ASIRGA i. (*ısırmak*'tan *ısırga;* halk dilinde *asırga* şeklinde kullanılmıştır). Asılan şey. ‖ Kulağa asılan uzun küpe. (M)

ÂSİ sıf. (ar. *ʿisyan,* baş kaldırma'dan *ʿâsî*). Baş kaldıran, bir otoriteye boyun eğmeyen, isyan eden: *Toplanan âsi kuvvetler bütün o havaliye hâkim olduktan sonra...* (Atatürk). ‖ Direnen, uysal olmayan: *Mehmed Ali'nin âsi bir hali var, onun bu tarafını görmemiştim* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Sert olmaktan ziyade âsi ve kendine güvenen bir hali vardı* (Ş. S. Aydemir). ‖ Günah işlemiş, günahkâr: *Âsi kulum defterine bak derse* (Yunus Emre). ‖ İ. Şaki, haydut: *Adapazarı da âsiler tarafından elde edildi* (Atatürk).

— DEY. *Âsi olmak,* baş kaldırmak, günahkâr olmak: *Zira onlar Allah'ın emrine âsi oldular* (Cevdet Paşa).

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

◆ **Âsi** veya **âsiye** sıf. ve i. İsyan eden, isyancı.

◆ **Âsilik** i. İsyankârlık: *Âsilik eyledik size bizler nâdimiz* (Abdülhak Hâmid). ‖ Günahkârlık.

◆ **Âsiyan** çoğl. i. ve sıf. Âsiler, karşı gelenler.

— DEY. *Esk. Âsiyan-ı ruz-ı ceza,* kıyamet gününün âsileri. (M)

ASİ veya **ASÂ** sıf. (ar. *ʿasi*). *Esk.* Uygun, elverişli. ‖ Zf. Belki, aceba, ola ki, muhtemelen. (M)

ASİA, lat. **Provincia Asia,** Romalıların Anadolu'daki ilk eyaleti. M.Ö. 133'te ölen son Bergama kralı Attalos III memleketini Roma'ya bıraktı. Karışıklık içinde olan Roma bu işi düzenlemek için hal çareleri aradı, sonunda Senato, Bergama ve diğer şehirlere içişlerinde bağımsızlık tanıdı. Fakat Bergama'daki karışıklıktan faydalanan ve kendisinin Attalos III'ün vârisi olduğunu iddia eden Aristonikos adlı biri ayaklandı, bazı yerleri ele geçirdi. Ayaklanmayı bastırmak için M.Ö. 132'de Roma'nın isteği üzerine komşu krallar anlaştılar. M.Ö. 131'de Publius Licinus Crassus idaresinde bir Roma ordusu Bergama'ya gönderildiyse de yenildi ve Crassus öldürüldü (M.Ö. 130). Sonunda Manius Aquilus 10 kişilik bir senato heyetinin yardımıyle Asia'nın sınırlarını tespit ederek burayı eyalet haline getirdi.

Eyalette vergi alınma işlerinde haksızlıklar yapılıyordu. Roma'daki mahkeme «atlılar» sınıfının elindeydi. Vergi toplayan memurların da bu sınıftan oluşu, valilerin korkmalarına ve onlara karışamamalarına sebep oluyordu. Romalılardan memnun olmayan eyalet halkı, M.Ö. 88'de bütün Romalıları öldürten Pontus kralı Mithridates VI'yı kurtarıcı gibi gördü. Fakat M.Ö. 84 yılındaki Dardanos barışından sonra Sulla, Mithridates VI'yı destekleyen şehirlere ağır para cezası verdi, kendilerine sadık kalan yunan şehirlerine ise imtiyazlar tanıdı. M.Ö. 71-70'te Lucullus vergi sistemini bir parça düzelttiyse de malî baskının şiddeti azalmadı. Böylece eyaletin vergi durumu çok kötü bir hal aldı. Uzun bir barış devri olan Augustus'un zamanında, eyalet refaha kavuştu. Hububat, zeytin ve Frigya'daki alaca ve kırmızı çizgili mermer ihraç edildi. Yünlü kumaş sanayii gelişti. Bunlara bağlı olarak imar faaliyetleri de arttı.

Eyaletin sınırları çeşitli devrelerde çeşitli sebeplerle değişikliklere uğradı. İmparator Diocletianus'un yeni teşkilâtı ile 7 kısma ayrıldı: Asia, Caria, Adalar, Lydia, Phrysia prima veya Pacatiana, Phrysia secunda veya Salutaris, Hellespontus.

Eyaletin başında vali olarak propraetor veya prokonsül bulunuyordu. M.Ö. 27'de imparatorluğun eyaletleri, imparator ile Senato arasında paylaşıldığı zaman Asia da Senatoya düştü ve Diocletianus zamanına kadar bir prokonsül tarafından idare edildi. Merkez Ephesus'taydı. Vali hukukî işleri yönetirdi ve bu işin kolay olması için eyalet: Laodicea, Synnada, Apameia, Alabanda, Sardeis, Smyrna, Ephesus, Adramytteion ve Pergamum olmak üzere «conventus iuridicus» denilen 9 bölgeye ayrılmıştı. Malî işleri ise quaestor'lar yürütürdü.

Eyalette imparatora ait olan mülklerin dışındaki arazi, şehirler arasında ortaktı. Şehirlerin bir kısmı kendi hukukî işlerine bakan ve vergiden muaf olan hür şehirler (civitates immunes et liberae), diğerleri ise valiye bağlı, vergi veren şehirlerdi (civitates stipendiariae). Sonradan bu fark kalktı. Şehirlerin idare sisteminde halk (ekklesia) meclis (bule) ve idare makamları (arkhon'lar) vardı. Romalılar bunlara karışmadılar.

Daha önce dinî sebeplerle kurulmuş olan mahallî birlikler, Augustus zamanında eyaletin bütün şehirlerini içine alan bir birlik haline geldi (commune Asiae). Şehirlerin temsilcilerinin katıldığı bu birlik bir bakıma eyalet merkeziydi. İlk zamanlar ihtiyaç anında toplanan meclis, Augustus'tan itibaren her yıl ve Asiarkhos* denilen «Asia başrahibi»nin başkanlığında toplanarak tanrıça Roma ve imparatorların kültlerine bakardı. Bu sebeple de bu kültlere ait tapınakların bulunduğu Pergamum, Ephesus, Smyrna bazen de Sardis, Cyzicus, Laodicea ve Philadelphia şehirlerinde toplanırdı. Meclisin bu toplantıları sırasında oyunlar da tertip edilirdi. Din işlerinden sonra eyaleti ilgilendiren siyasî meseleler de bu toplantılarda görüşülürdü. (M)

ASİA, Prometheus'un anası; mitoloji yazarlarına göre bu kadının adı, dünya kıtalarından birine ad olmuştur. (L)

ASİAGO, Kuzey İtalya'da kasaba (Venezia bölgesi, Vicenza ili); 6 500 nüf. Yazlık dinlenme yeri. *Asiago yaylaları*'na yapılan geziler buradan başlar. Rasathane.

— Tar. Birinci Dünya savaşında, özellikle 1916 ve 1917'de Avusturyalılarla İtalyanlar arasında çetin savaşlara sahne oldu. Müttefikler yaylada tutunarak karşı tarafın saldırılarını püskürttüler. (L)

ASİARKHOS i. (yun. *Asia,* Asya ve *arkhos,* şef). Roma'nın Asia eyaletinde, tanrıça Roma ile Augustus kültlerinin başrahibi. (L)

ASİB sıf. (ar. *ʿaşib*). *Esk.* Çok sıcak. (M)

ÂSİB i. (fars. *âsib*). *Esk.* Belâ, felâket, zarar: *Âzâdeser olurdum âsîb-i derd ü gamdan / Yâ dehre gelmeseydim yâ aklım olmasaydı* (Ziya Paşa). ‖ Çarpışma, çatışma.

— DEY *Esk. Âsîb-resân.* Belâya düşüren, felâket getiren. (M)

ASİD i. Bk. ASİT.

ASİDA i. (fr. *aside*). Gri veya siyah renkli böcek. Özellikle Akdeniz çevresinde, kumlu yerlerde yaşar. (Kınkanatlıların tenebrionidae familyasından.) [L]

ASİDE i. (ar. *ʿaşide*). Mutf. Arapların yağlı suda un kaynatarak yaptıkları bir yemek. ‖ Türklerin bamya, lapa, kuş başı et veya tavukla yaptıkları bir yemek.

— ANSİKL. Domates, et suyu veya tavuk suyu ile pişirilmiş pirinç lapasının ortasına, bamya ve et doldurularak hazırlanır. (ML)

ASİDER veya **ASİDERİT** i. (fr. *asidère* veya *asidérite*). Miner. İçinde demir bulunmayan göktaşı. (L)

ASİDİL i. (fr. *acidyle*). Bir asitten OH çıkarılmasıyle meydana gelen köklere verilen genel ad. (Msl. *asetil, benzoil* v.b.) [L]

ASİDOLİZ i. (fr. *acidolyse*). Kim. Bir asit etkisiyle sağlanan hidroliz. (L)

ASİDOZ i. (fr. *acidose*). Patol. Suyukta ve özellikle kanda asit fazlalığından ileri gelen hastalık hali.

— ANSİKL. *Asidoz* kelimesini ilk kullanan Naunyn, bunu kanda ve sidikte bazı aseton maddelerinin (aseton, asetilasetik asit, β-hidroksibütirik asit) bulunuşundan ileri gelen bir zehirlenme sayıyordu. Oysa bu *asidoketoz*'dur. Bugün, suyuklarda fazla miktarda bulunan başka maddelerin de (fosforik, karbonik, laktik, asetik hidroklorik asitler) aynı şekilde asidoz yapabildiği kabul edilmektedir (*saf asidoz*). Bununla birlikte bu durumdan doğan bozukluklar sözü geçen maddelerin çokluğunu göstermez. Kanın normal tepkimesi tamamen nötr olan suya göre hafifçe baz tepkimesi verir. Demek ki, kanda, özellikle alkali karbonat ve bikarbonatlardan ibaret bir *alkali birikimi* vardır. Bunlar fazlalaşan asitleri fizyolojik olarak doyurmağa yarar. Öyle ki kanın tepkimesi asit olunca yedek alkali azalır: buna *dengeli asidoz* denir. Fazla olabilen asitler iki türlüdür; uçucu ve uçucu olmayanlar. Birincisi akciğerlerle atılır, ikincisi böbreklerle. Vücut asidoza karşı kendini korumak ve alkali yedeğini saklayabilmek için akciğerin havalandırılmasını arttırmak ve böbreklerle boşaltımı sağlamak zorundadır. Asidoz, bu fonksiyonlardan bir tanesinin bozulması ile ortaya çıkar.

Asitler yediğimiz besinlerin anormal veya yetersiz kullanılışından ileri geldiğine göre asidoza birçok hastalıkta rastlanabilir: en başta şeker hastalığında, sonra uzun zaman yemek yememe veya açlık hallerinde, çocukların devrî gastro-anteritlerinde (asetonemik kusmalar), kaşeksi durumlarında, gebelikte (durdurulamayan kusmalar), nefritlerde, aşırı bulaşıcı hastalıklarda ve nihayet travma ve ameliyat şoklarında (savaş yaralıları) v.b. Asidoz çoğu zaman gizli kalır, sidik ve özellikle kan analizi ile (*yedek alkalin*'in ölçülmesi) meydana çıkarılır. Ortaya çıktığı zaman çeşitli belirtiler gösterebilir: uyku hali, koma, delirium, nefes darlığı, kusma, menenjit şekilleri gibi. Bu belirtilerden biri veya öteki daha üstün olabilir. En sık görüleni *diyabet asidoz*'dur; çoğu zaman koma ile sonuçlanır. Sinir belirtileri (halsizlik, uyku hali, baş ağrısı, sara'ya benzer krizler, ihtilâçlar), sindirim bozuklukları (iştahsızlık, bulantı, kusma) ve solunum bozuklukları (basınçsız sesli nefes darlığı) ile kendini belli eder. Bu belirtiler az çok farklı olmakla birlikte, öbür asidozlarda da görülür.

Komadan önceki diyabet asidozu karbon hidratlarla birlikte ensülin şırıngaları ile tedavi edilir. Diğer asidozlarda sebep göz önünde bulundurulmalıdır: meselâ had nefrit asidozlarında, alkali kürleri tavsiye edilmelidir; sindirim asidozunda, süt, kireç kullanılır; ve gerekli perhiz yapılır; sürekli kusmalarla beliren gebelik asidozunda da durum aynıdır. (L)

ASİDÖLÇER bls. i. (fransızcası *acidimètre*). Kim. Bir asidin derişme derecesini ölçmeğe yarayan araç.

◆ **Asidölçme** i. Kim. Bir asit çözeltisinin oranını, yani bu çözeltinin 1 litresinde bulunan gerçek asit miktarını belirleme.

— ANSİKL. Bir asit çözeltisinin oranını belirlemek için, bu çözeltinin belli bir hacmine renkli bir gösterge ve ondan sonra, gösterge renk değiştirinceye kadar bilinen oranda bazik bir çözelti (meselâ sodyum hidroksit) yavaş yavaş katılır ve kullanılan bazik çözeltinin hacminden yansızlaştırılan asit miktarı çıkartılır. (L)

ASİENTO (isp. k., *satın alma antlaşması*). İspanyol sömürgelerinde zenci ticaretine izin veren antlaşma.

— ANSİKL. Batı Afrika sahilleri boyunca dayanak noktaları bulunmayan ve Atlas okyanusunda zenci nakline yeterli donanması olmayan İspanyollar, Castilla Amerikası zenci ticareti tekelini, hazineye büyük bir para ödeyen bir yabancı şirkete mukavele ile vermişlerdi. Birinci *asiento* antlaşması 1517'de Cenova'lı bir şirket ile imzalandı. Fakat «asiento»lar ancak 1538'den itibaren düzenli olarak verildi. Portekizliler 1640'a kadar, Hollandalılar 1640'tan 1695'e kadar bundan yararlandılar. 27 Ağustos 1701 antlaşması, tekeli Guinea fransız şirketine verdi ve böylece İspanya Veraset savaşının patlak vermesini çabuklaştırdı. 1713'te, Utrech anlaşması sonucu, imtiyaz, bir ingiliz şirketi olan ve ticaret üsleri Jamaika ve Porto Riko'da bulunan South Sea Company firmasına otuz yıl süreyle devredildi. Bu şirkete verilen ve yenilenen hak gerçekte ancak 1759'da sona erdi. (L)

Âsi Gençlik (*Rebel without a Cause*), Nicholas Ray'in yönettiği amerikan filmi (1955). Üç genç (James Dean, Nathalie Wood, Sal Mineo) bir çetenin tehlikeli oyunlarına katılırlar. Ölümle biten bir kaza sonunda peşlerine polis düşer; aralarından biri öldürülür. Yönetmen, gençlik çetelerinin yarattığı meseleleri, bunların gerek aileleriyle gerek toplumla olan ilişkilerini güçlü bir anlatımla ortaya koymuştur. Uçurum kenarında arabalarla yapılan ölüm yarışı gibi bazı sekanslar buruk ve güçlü üslûplarıyle dikkati çekti. Bu ilim, sonradan bir otomobil kazasında ölen sinema oyuncusu James Dean'i bütün dünyaya tanıttı. (L)

ÂSİ ırmağı, eski adı **Orontes,** ar. *Nehr el-Âsi,* Suriye'de doğarak Türkiye topraklarında Akdeniz'e dökülen akarsu; uzunluğu 380 km (Türkiye topraklarındaki bölümü 92 km). Suriye'de Lübnan ve Antilübnan dağları arasındaki ovada, adı geçen dağlardan inen sellerin birleşmesiyle doğar, kuzeye doğru akarak Humus ve Hama şehirlerinden geçer, Ansariye dağları doğusunda Gab sazlığına girer, oradan çıktıktan sonra bir süre Suriye-Türkiye sınırı üzerinde akar, Hatay topraklarına girer, Kas dağının Kuzey ucunu yakından boylar. Hatay ovasının kenarından uzaklaşmayarak batıya, sonra güneybatıya döner, Amik ovasının sularını alır. Antakya şehrinden, Amanos ve Kas (Akra) dağları arasından geçip Samandağı (Süveydiye) kasabası önünde bir ova içinde Akdeniz'e dökülür. Âsi ırmağı yazları kurak bir bölgeden geçtiği için, bu mevsimde suları azalmakla beraber kireçli yereyden çıkan suyu bol kaynaklarla beslendiğinden büsbütün fakirleşmez; fakat kış ve ilkbaharda en yüksek düzeyine ulaşır. (M)

ASİKLİK i. (fr. *acyclique*). Bir devreye bağlı olmayan.

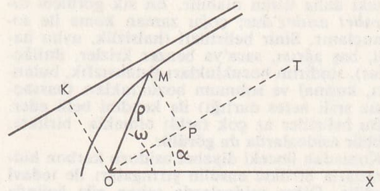

asimptot

— Elektr. Akımı tamamıyle sürekli olan ve indüklenmiş iletkenlerin kestiği mıknatıs alanı değişmeyen dinamo.

— Jeomorf. Peşpeşe birçok aşınım devresinin izlerine rastlanmayan bir bölgenin jeomorfojik evriminden söz ederken kullanılır. (Yeryüzünün herhangi bir noktasında taban seviyesinin ve iklim şartlarının jeolojik ölçü içinde hızla değişmesi yüzünden, asiklik evrim kavramı gerçek olmaktan çok teorik gibi görünmektedir.)

— Kim. *Asiklik seri,* açık zincirli organik bileşiklerin tümü. (L)

öldürdüğü sineğin kanını emen bir asilus

ASİL i. ve sıf. (ar. *aşl,* kök> *aşâlet,* köklülük'ten *aşîl*). Gerek doğuştan, gerek hükümdar kararıyle bazı imtiyazlara ve unvanlara sahip olan; soylu, asalet sahibi: *Halk üç sınıftır: Asiller, melezler, köleler* (F. R. Atay). ‖ Onuru, şerefi, yüceliği olan, değerli: *Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur* (Atatürk). ‖ Saygı ve hayranlık uyandıran: *Bu, munis çehreli, asil tavırlı bir kadındı* (R. N. Güntekin). ‖ Sağlam, iyice kökleşmiş. ‖ Yüksek, yüce, üstün, ince, kibar, lâyıklı.

— DEY. *Asil olarak,* bir iş veya vazifede devamlı olup, vekil olmayarak, bir işi bizzat yaparak: *Vekâleten ifa etmekte olduğu Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetini asil olarak deruhte edecek* (Atatürk).

— Huk. Bir hizmeti kendi adına, kendi yetkileriyle yapan. ‖ Bir işlemi kendi adına yürüten.

◆ **Asilane** zf. Asilce, soylulara yakışacak şekilde: *Fakat ekseriya, bu asilane hareket, büyük bir şiddetle, biçare bir kadının aleyhine döner, onu mahveder* (Vâ-Nû).

◆ **Asilleşmek** geçz. f. Asil olmak, yüksek bir değer kazanmak: *Din, Türkiye'de asilleşmiştir* (F. R. Atay).

◆ **Asillik** i. Asil olma hali: *Birtakım doğruların gizlenmesi gerektiğini ileri sürmek eski kibarlık, asillik (aristocratia) düşüncesinin bir kalıntısıdır* (N. Ataç). *Birdenbire insana lâyık birtakım asil zevk ve saadetlerin bulunduğunu duydun ve insan ruhunun asilliğini anladın* (A. H. Tanpınar).

◆ **Asilzade** veya **asılzade** sıf. ve i. Soylu, asil ve görgülü bir aileye mensup olan [kimse]: *Bu asılzade Fransız kızının damarlarındaki kanlar Alman dâhisini tezyif ederek ıslık çalıyor zannolunurdu* (H. Z. Uşaklıgil). *Bugünki Avrupa milletlerinin cedleri olan bu haçlı asilzadeleri ve halk adamları medenî seviyece, o asırda hiç yüksek değillerdi* (Yahya Kemal).

◆ **Asilzadegân** çoğl. i. *Esk.* Asilzadeler, soylular: *Fransa asilzadegânının kimi telef, kimi esir olmaları hasebiyle...* (Cevdet Paşa).

◆ **Asilzadelik** veya **asılzadelik** i. Soyluluk: *Çok eski devirlerde dahi asilzadelik irsî değildi* (Atatürk). [M]

ASİL i. (fr. *acyle*). Kim. R—CO— genel formülündeki organik köke verilen ad; karboksilli asitlerle türevlerinde bulunur. (L)

ASİLABİ i. (fr. *asyllabie*). Bir dil bozukluğu. Hasta, bir hecenin bütün harflerini ayrı ayrı okuyabildiği halde bunları birleştiremez. (L)

ASİLİDAE çoğl. i. İkikanatlı böcek familyası. Büyük ve orta boy yırtıcı sineklerdir.

— ANSİKL. Yakın zamanda çıkan eserler 5 000 kadar *asilidae* türü bulunduğunu yazmaktadır. Bu yırtıcı sinekler bütün dünyada yaygındır. En büyükleri 8 sm boyundadır. Hepsi yırtıcıdır. Özellikle öteki iki kanatlılara ve zarkanatlılara saldırır. Böcekleri uçarken yakalar, hemen öldürür, kanlarını emer. Bazı türleri örümceklere saldırır. Kurak ve yarı kurak bölgelerde yaşar ve asalaklı bitkilerin asalaklarını yer. Bu bakımdan faydalıdır. Bazı türleri, öldürdükleri böceklere göze çarpar derecede benzerlik gösterir. Tırtılları yerde yaşar ve saldırgandır. (L)

ASİLOİN i. (fr. *acyloïne*). Kim. Simetrik iskeletli keton-alkol: R—CHOH—CO—R. Sodyumun, R—$CO_2C_2H_5$ esterine veya R—COCl asit klorürüne etkisiyle elde edilebilir. (Aromatik olanlar *benzoin* adını alır ve iki molekül nükleer aromatik aldehitin yoğunlaşmasıyle de oluşur.) [L]

ASİLUS i. (lat. *asilus,* sığır sineği). Uzun boylu büyük sinek. Gövdesi kıllıdır. (*Asilidae* familyasının örnek tipi.) [L]

ASİM sıf. (ar. *işm,* suçluluk'tan *âşim*). *Esk.* Suç işlemiş, günahkâr, kabahatli: *Kârında âsim olduğunu eylemez hayâl* (Ziya Paşa).

— DEY. *Abd-i âsim,* günahkâr, suçlu kul. (M)

ASİMETRİ i. (fr. *asymétrie*). Simetri yokluğu; bir noktadan iki tarafa aynı uzaklıkta bulunamamak hali (*Eşanl.* BAKIŞIMSIZLIK.)

◆ **Asimetrik** sıf. bakışımı olmayan: *Şekillerin asimetrik yeknesaklığı bizi belli bir ritme sürüklemek istiyor* (M. Ş. İpşiroğlu). (*Eşanl.* BAKIŞIMSIZ.) [LM]

ASİMİLASYON i. (fr. *assimilation*). Kendi gibi yapma, benzetme: *Tek tek bireylerin asimilasyon kategorisi...* (İsmail Tunalı). [Bk. BENZEŞME.] (M)

ASİMPTOT i. (*a,* bulzl. eki, yun. *syn,* ile ve *piptein,* düşmek'ten fr. *asymptote*). Bir eğri ile asimptotu arasındaki uzaklık, nokta eğri üzerinde sonsuza gittiğinde sıfıra yaklaşır. Bir doğru veya bir eğri asimptot olabilir.

— ANSİKL. ● *Asimptot doğru.* Eski filozoflar, eğrinin eksenlerine göre hiperbolün iki bakışımlı asimptot doğrusu olduğunu fark etmişlerdir. Diokles *sissoid*'i, Nikomedes de *konkoid*'i keşfettiler; ikisinin de birer doğru asimptotu vardır.

Analitik geometride, *eğrinin denklemi y'ye göre çözülmüşse y*'yi sonsuz kılan *x*'in sonlu değerlerinin bulunup bulunmadığı, yani eğrinin *y* eksenine paralel asimptotları olup olmadığı hemen anlaşılır. *Eğri* $y = \operatorname{tg} x$ olsun, iki $x = \frac{\pi}{2}$ ve $x = -\frac{\pi}{2}$ doğrusu *y*'ler eksenine paralel iki asimptottur.

$y = x + 2 + \frac{1}{x-2}$ eğrisinde, $x = 2$ doğrusu *y* eksenine paralel bir asimptottur.

Öte yandan, *y* eksenine paralel olmayan bir asimptotun açı katsayısı (*asimptotik doğrultu*), *x* ve *y* eğrinin bir noktasının koordinatları olmak üzere, *x* sonsuz olduğunda $\frac{y}{x}$'in limiti alınarak elde edilir. Bu oranın limiti *m* kabul edilirse, *x* sonsuz olunca $y - mx$'in limiti alınarak asimptotun başlangıç noktasının ordinatı elde edilir. Böylece yukarıda gösterilen eğride, $y = x + 2$ bir asimptottur. Eğrinin denklemi *tek parametre*'li şekle sokulursa yukarıda anlatılan metotlar asimptotları bulmağa yarar.

Eğrinin denklemi cebirseldir ve y'ye göre çözülmemiştir. Bu takdirde denklem şu şekle sokulabilir:

$f(x)y^n + f_1(x)y^{n-1} + \ldots + f_n(x)y = 0$;

burada: $f(x), f_1(x) \ldots f_n(x)$,

x'e bağlı polinomları göstermektedir. Bu denklemi y^n ile bölerek:

$$f(x) + f_1(x)\frac{1}{y} + \ldots + f_n(x)\frac{1}{y^{n-1}} = 0$$

elde edilir. $x = d$, eğrinin *y* eksenine paralel bir asimptotunun denklemi ise, sonsuza uzanan bu eğrinin bir noktasının apsisi *d*'ye, $\frac{1}{y}$ ise 0'a yaklaşır. Sonuç olarak, $f(d) = 0$ olur. *y eksenine paralel asimptotların apsisleri f (x) = 0 denklemi çözülmekle elde edilir. x* ile *y*'nin rolleri değiştirilirse, *x* eksenine paralel asimptotlar elde edilir. *y* eksenine paralel olmayan asimptotların eğimlerini elde etmek için aşağıdaki teorem kurulur: *Asimptotların c açı katsayılarını veren denklem, x yerine 1, y yerine c koyduktan sonra en yüksek dereceli* φ^m *(x,y), terimlerinin tümü sıfıra eşit kılınarak elde edilir.*

O halde $\varphi^m(1, c) = 0$ şeklinde bir denklemi çözmek gerekir. Bu denkleme *asimptotik doğrultuların denklemi* de denir. *m* dereceli bir eğrinin *m*'den fazla doğrusal asimptotu olamayacağı ispat edilir. Analitik geometride asimptot çok defa değme noktası sonsuzda bulunan bir teğet olarak kabul edilir.

● *Kutupsal koordinatlarda gösterilen eğrilerin asimptotları.* Kutupsal koordinatlarla gösterilen bir eğrinin denklemi:

$f(\rho, \omega) = 0$ veya $\rho = g(\omega)$ olsun.

Asimptotların doğrultuları ρ 'nin sonsuz olduğu ω 'nın değerlerine tekabül eder. OT bir asimptotun doğrultusu, α 'da bu doğrultunun OX ile açısı olsun. Asimptotun OT doğrusundan uzaklığını (OK) arayalım. Eğrinin M noktasından OT üzerine MP dikmesini inelim. MOP üçgeninden: MP=OM sin MOP= $\rho \sin(\omega - \alpha)$ çıkarılır. Bu çarpımın ω 'nın α 'ya yaklaşması halinde bir *d* limiti varsa, eğrinin OT'ye paralel ve bundan *d* uzaklığında bulunan bir asimptotu bulunacaktır. Bu çarpımın limiti yoksa eğrinin asimptotu yoktur. Limitin mutlak değeri asimptotun OT'den uzaklığını verir, işaret de hangi yanda bulunacağını belli eder.

● *Asimptot nokta.* Bir eğri bir noktanın etrafında sonsuz kıvrımlar yaparak o noktaya devamlı olarak yaklaşırsa, o nokta eğrinin asimptotudur.

Logaritmik spiral'in başlangıç noktası bir asimptot noktasıdır.

● *Çember asimptot.* Bir eğri bir çemberin etrafında sonsuz kıvrımlar yaparak çembere devamlı olarak yaklaşırsa, bu çember o *eğrinin asimptotudur.*

$\rho = a \frac{2\omega}{2\omega - 1}$ eğrisi $\rho = a$ çemberinin bir asimptotudur.

● *Asimptot eğri.* Bir doğru asimptotik doğrultularına paralel olmadığı iki eğriyi iki noktada keser ve kesişme noktaları arasındaki uzaklık, başlangıç noktasından itibaren kendine paralel olarak uzaklaştırıldığında sıfıra yaklaşırsa bu iki eğriye asimptotturlar denir.

● *Asimptot düzlem. Asimptot koni.* Herhangi bir D doğrultusuna paralel bir doğru, bir yüzeyi, biri sonsuza düşen birçok noktada keserse, D'nin, yüzeyin asimptotik doğrultusu olduğu söylenir. Eğer uzayın bir noktasından, asimptotik doğrultulara paraleller çizilirse, bu paraleller bütününü anadoğru kabul eden koniye *yüzeyin asimptotik doğrultular konisi* adı verilir.

Bir cebir denklemi bir bütün şekline konursa, *asimptotik doğrultular konisinin denklemi en yüksek dereceli terimlerin tümünü sıfıra eşit kılarak elde edilir.* İkinci dereceden bir yüzey halinde, koninin tepesi yüzeyin merkezi olarak alınırsa, yüzeyin *asimptot konisi* elde edilir.

İkinci dereceden bir yüzeyin koni asimptotu, *yüzeyin merkezinden çizilip bu yüzeyi sonsuzdaki iki noktada kesen doğruların geometrik yeridir.*

Koni asimptota teğet olan her düzleme *asimptot düzlem* adı verilir; bu düzlem yüzeye teğettir ve yüzeye değme noktası sonsuzdadır.

◆ **Asimptotik** sıf. (fr. *asymptotique*). Asimptota ilişkin. ‖ *Asimptotik açılım,* bir fonksiyonu yeter bir yaklaşıklıkla göstermeyi sağlayan uygun bir terimine kadar alınmış ıraksak seri. ‖ *Asimptotik bölge,* bir eğri ile asimptotu arasında kalan bölge. ‖ *Asimptotik yön,* bir asimptota paralel yön.

— ANSİKL. *Bir yüzeyin asimptotik çizgisi* diye, bir yüzey üzerinde çizilmiş ve her noktasındaki oskülatör düzlemi yüzeye teğet bulunan çizgiye denir. Bir yüzeyin asimptotik çizgilerinin diferansiyel denklemi:

$r\,dx^2 + 2s\,dx\,dy + t\,dy^2 = 0$ olup burada

$$r = \frac{\partial^2 z}{\partial x^2},\quad s = \frac{\partial^2 z}{\partial x\,\partial y},\quad t = \frac{\partial^2 z}{\partial y^2}$$

konulmuştur.

Yüzeyin her noktasından gerçek veya sanal iki asimptotik çizgi geçer; yüzey, bu noktada, eğrilikleri karşıt bir yüzey ise asimptotik çizgiler gerçek olur.

Bir regle yüzeyde, anadoğrular açık bir şe-

Foto. Le Charles (LAROUSSE)

kildeki asimptotik çizgilerin bir ilk sistemini teşkil eder; gerçekte doğrusal anadoğrular ile helisler asimptotik çizgilerin iki sistemini meydana getirir. (L)

ASİNAPSİS i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *synapsis*, birleştirme hareketi). Hücrebilim. Meyoz bölünmede benzer kromozomların eşleşemeyişi. (*Asinapsis*, dengesiz jenotip kimselerde sık görülür.) [L]

ASİNARA adası, Sardinya adasının kuzeybatı kıyısında İtalya'ya ait ada; 600 nüf. Halkı balıkçılık ve çobanlıkla geçinir. İlk ve ortaçağın önemli limanı. Eski adı: *Herculis İnsula*. (L)

Asinaria (*Eşek Komedisi*), Plautus'un komedisi (M.Ö. 210'a doğr.). Kendine de pay düşsün diye oğlunun hovardalık yapmasını kolaylaştıran ve hırçın karısı tarafından hırpalanan bir babanın hikâyesi. Konu, genç bir kadının gönlünü çelmek amacıyle bir eşek sürüsünün satışa çıkarılması etrafında döndüğü için esere bu ad verilmiştir. Eğlenceli sahnelerle dolu olan eser canlı bir üslûpla yazılmıştır. Yazar, bu oyunda, yunanlı Demophilos'u taklit eder. (L)

ASİNAROS. Esk. coğ. Sicilya'da ırmak. Yunan denizine dökülür. Peloponnes savaşı (M.Ö. 413) sırasında Syrakusai'liler, Atinalıları burada yendi. Bugün *Noto*. (L)

ASİNDEZ i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *syndesis*, birleşme'den fr. *asyndèse*). Hücrebilim. Bir melezde, kromozomların uyuşamaması yüzünden, meyoz bölünmede kromozomların eşleşemeyişi. (L)

Asinelli kulesi, Bologna'daki eğik kulelerin en yükseği (97,20 m). Kule, adını 1109-1119 arasında inşaatı yapan Asinelli kardeşlerden almıştır. (L)

ASİNERJİ i. (*a*, bulzl. eki, yun. *syn*, birlikte ve *ergon*, iş'ten fr. *asynergie*). Nöroloji. Karmaşık eylemlerde, temel hareketleri birleştirme yetisinde bozukluk hali. (Bu bozukluk gerçek bir felçten veya organlar arasındaki çalışma uyarsızlığından değil, kas hareketlerindeki birleşme bozukluğundan ileri gelir. Daha çok beyincik hastalıklarında görülür.) [L]

ASİNETGİLLER çoğl. i. Kirpikli birhücreliler familyası. (İlmî adı: acinetidae.)

— ANSİKL. *Asinetgiller*, alt taraflarındaki sapçıklarla bir yere tutunarak yaşayan haşlamlı hayvanlardır. Erginken titrek tüycükleri yoktur, dokunaçları vardır. Tatlısuda ve denizde yaşarlar. (L)

ASİNİUS POLLİO (Caius), romalı devlet adamı ve yazar (M.Ö. 76-M.S. 5). Taraftarı olduğu Sezar'ın seferlerine katıldı ve onun adına İspanya'da Sextus Pompeius'a karşı savaştı. Sezar'ın ölümünden sonra Antonius'a bağlandı. Po ötesi Galya'ya vali oldu, orada, savaşı kazanan askerlere toprak dağıttı, ama Vergilius'un, önce elkonulan küçük yurtluğunu geri verdirdi. Vergilius da karşılık olarak, *IV. Egloga*'sında onu överek göklere çıkardı. Asinius, Brundisium barışından sonra konsül oldu (M.Ö. 41) ve Dalmaçya seferinde başarı kazandı. 39'da Antonius ile bozuştu ve o tarihten sonra Tusculum'da oldukça kapanık bir hayat sürdü. Orada şiirler, trajediler, «*Sezar ile Pompeius Arasındaki İç Savaşın Tarihi*» adlı bir eserden başka, türlü yazarların eserleri üzerine yorumlar yazdı. Hukuk alanında hatip olarak da tanındı, Roma'da *recitationes* (halk karşısında eser okuma) geleneğini yerleştirdi ve bir halk kitaplığı kurdu. — Oğlu **Asinius Gallus** (Caius), *Saloninus* da denir. M.Ö. 8'de konsül oldu, kendini edebiyata verdi, sözünü esirgememesi Tiberius'un hoşuna gitmediği için, açlıktan ölmeğe mahkûm edildi (M.S. 30). [L]

ASİNLER. Bk. AÇELER.

ASİN PALACİOS (Miguel), ispanyol şarkiyatçısı (Zaragoza 1871-San Sebastian 1944). Madrid üniversitesinde profesör, İspanyol akademisi üyesi. İslâm felsefesi ve ilâhiyat üzerine eserler yazdı. (L)

ASİO i. Baykuşun ilmî adı. (L)

ASİOS, Hyrtakos ile Arisbe'nin oğlu, Akamas ile Phenops'un babası. Çeşitli şehirlerin savaşçılarını Truva'nın yardımına götürdü ve İdomeneus tarafından öldürüldü. — Dymas'ın oğlu ve Hekabe'nin kardeşi. Aias tarafından öldürüldü. — Bir efsaneye göre, Truvalıların atası Tros'a Palladion heykelini veren büyücü. Adının, daha sonra Asya kıtasına verildiği söylenir. (L)

ASİOS Sisam'lı, yunan şairi. (yaklş. M.Ö. VI. yy.). Ağıtlar ve ataların soylarını anlatan destanlar yazdı. (L)

ÂSİR sıf. (ar. *eser*, tarih, vakalar'dan *āsir*). *Esk.* Efsane anlatan. (M)

ASÎR sıf. (ar. *ʿusr* ve *ʿusret*, zorluk'tan *ʿasīr*). *Esk.* Zor, güç, çetin. ‖ Geçinilmesi güç, titiz adam.

— DEY. *Esk. Emr-i asîr*, zor iş. (M)

ASÎR, Suudî Arabistan'da eyalet. Kızıldeniz kıyısında. Hicaz ile Yemen arasında, Necid emîrliğine bağlı; yaklaşık olarak 80 000 km²; 1 milyon nüf. Çorak kıyı ovası Tehama'nın üstünde faylardan meydana gelen çok dik bayırlar yükselir; bu bayırlar, sadece birkaç dere vâdisinin kestiği Sarah dağlık bölgesini (2 700 m) teşkil eder. İçlere doğru bazalt tabakalarıyle kaplı yumuşak eğimli bir yaylalar dizisi uzanır. Akdeniz'den gelen kış yağmurları ve muson rüzgârlarının son etkisiyle meydana gelen bazı yaz yağmurları, çeşitli ekinler yetişmesine imkân verir (buğday, kahve, pamuk, hurma). Halkının hemen tümü yerleşiktir. Asîr, Suudî Arabistan'ın belli başlı tarım bölgelerindendir.

— Tar. *Asîr kabilesi* arap tarihinde önemli bir rol oynamadı, sadece geçen yüzyılın başında Vahhabî isyanında tesiri oldu. (LM)

ASİRİYOLOJİ i. (fr. *assyriologie*). Eski Asur'u inceleyen ilim.

— ANSİKL. 1850'ye doğru İngiltere'de Hincks ve Rawlinson'un, Fransa'da Jules Oppert'in çalışmaları sonucu doğan asiriyoloji, Grotefend'in, XIX. yy. başlangıcında, üç dildeki (Eskî Farsça, Elâm, Asur-Babil ve Akkad dilleri) Persepolis yazıtlarını çözmeğe girişmesiyle ilk adımlarını atmıştı. Asur-Babil yazısı hem hece, hem de ideografi özelliği gösterdiğinden ortaya birtakım güçlükler çıkıyordu. Mezopotamya'nın çeşitli bölgelerine giden, Botta, Place, Fresnel ve Oppert'den kurulu fransız ve Layard ile George Smith'ten kurulu ingiliz heyetlerinin ilmî gezilerinde çok sayıda çivi yazısı bulundu. Oppert, uzun tartışmalar sonunda yazının çözülmesi ile ilgili görüşlerini kabul ettirdi ve 1860'ta *Eléments de la Grammaire Assyrienne*'i (Asur Dilbilgisinin İlkeleri) yayımladı. Daha sonra, öncülerin çabaları sonunda, birçok asiriyolog bu ilmin gelişmesine yardımcı oldu. Araştırmaların başlangıcında, geçen yüzyılda bulunan metinlerin büyük çoğunluğunun Asurlulara ait olması (özellikle Asurbanipal'in Ninova'daki kütüphanesi) dolayısıyle seçilmiş olan «asiriyoloji» terimi, uzun süre, Sümer, Elâm, Hurri, Ugarit dilleri gibi yakın alanları da kapsadı; ama bu dilleri ele alan incelemeler de yavaş yavaş genişleyerek ayrı birer ilim dalı haline geldi. (L)

ASİSTAN i. (fr. *assistant*). Öğr. Yüksek öğretim kurumlarında öğretim üyesi yardımcısı: *Lemi Bey de biyoloji âliminin mektepte asistanıydı* (Vâ-Nû). (Bk. ANSİKL.) ‖ Yardımcı hekim.

— Sine. Teknisyen yardımcısı.

— ANSİKL. *Öğr. Asistanlar*, bağlı bulundukları kürsünün gerekli gördüğü öğretim ve uygulama çalışmalarında hazır bulunur, görevleriyle ilgili çeviri, inceleme, araştırma, uygulama ve yayım işlerini yapar, öğretim üyesinin çalışma, araştırma ve uygulamalarına yardım ederler.

— Tiyat. Sine. Sahneye koyucuya veya filim yönetmenine yardım eden, emirlerini uygulatan (figüran kadrosunun ve aksesuvarın hazırlanması), temsillerde tutarlılığı sağlamak için oyun düzenini «reji defteri» veya «süre çizelgesi» ne yazan kişi. (Genel reji asistanı sahnenin sözü geçen kişisidir: baş teknisyen, ışıklandırma uzmanı, figürasyon şefi ve oyuncular onun emirlerine uymak zorundadır; çünkü gösterinin gidişinden idareye karşı sorumlu olan odur.)

◆ **Asistanlık** i. Asistanın görevi; bu görevin süresi: *Üniversite asistanlığı üniversite öğretim mesleğinin tabiî kaynağıdır.* (ML)

ASİSTOLİ i. (fr. *asystolie*). Kalb kasılması (sistol) yokluğu veya yetersizliği. (*Eşanl.* DOLAŞIM YETMEZLİĞİ.)

— ANSİKL. *Asistoli* kelimesi, kalb yetmezliğine bağlı birçok belirtinin toplamını belirtir. Başlıca asistoliler, hareket ve dinlenme halinde görülen nefes darlığı (gece gelen tıkanma krizleri), karaciğer büyümesi (ağrı yapar), boğaz toplardamarlarının şişmesi, bacaklarda ödem, yirmi dört saat içinde çıkarılan sidik miktarının azalması (oligüri) gibi rahatsızlıklardır. Bütün kalb hastalıkları ilerleyerek asistoli şeklini alabilir. Bu durum iyi bir tedavi ile (kalbi kuvvetlendirici, sidik söktürücü ilâçlar ve perhiz) çoğu zaman düzelebilir. (L)

ASİT veya **ASİD** i. (lat. *acidus*; fr. *acide*). Suda çözündüğü zaman H^+ iyonları veren dolayısıyle asit görevini sağlayan özellikleri olan hidrojenli kimyevî tür. (Diğer asit'ler için bk. kendi md.)

— Kim. Bk. ANSİKL. ‖ Sıf. Asit özelliği gösteren: *Asit çözelti*. ‖ *Asit mayalanma*, bir maddeye etki ederek asit haline getiren mayalanma.

— Mikrobiyol. *Aside dayanırlık*, bazı cisimlerin, özellikle basil grubunun ortak özelliği; bunlar fenik asitli Garibaldi boyasıyle boyandıktan sonra, üçte bir nitrik asidin renk gideren etkisine karşı koyar. Bk. ANSİKL.

— Pedoloji. *Asit toprak*, pH'si 6,5'ten düşük olan toprak.

— Petrografi. *Asit kaya*, yapısında yüzde 65'ten fazla silis bulunan andojen kaya: *Granit, asit bir kayadır.* ‖ Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Kim. *Genel kimya.* Hidroklorik asit HCl, asetik asit $HOCOCH_3$, fosforik asit H_3PO_4 ve daha birçok hidrojenli kimyevî tür, asit özellikleri gösterir, yani: tatları ekşidir; renkli gösterge maddelerini etkiler, meselâ fenol ftaleinin rengini soldurur, turnusolü kırmızıya, heliyantini turuncuya çevirir; bazlarla, meselâ sodyum hidroksitle birleşerek bir veya daha çok tuz verir (sodyum klorür $NaCl$, sodyum asetat $NaOCOCH_3$, sodyum fosfatlar NaH_2PO_4, Na_2HPO_4, Na_3PO_4). Bu formüllerin bazılarında, asit hidrojenlerinin yerine Na metalinin geçtiği görülüyor. Zaten bir metalin asit hidrojeninin yerini alması, çoğu zaman doğrudan doğruya da olabilir: meselâ hidroklorik asit çinkoya etki ederek çinko klorür, $ZnCl_2$ verir ve böylece hidrojen açığa çıkar. Aynı şekilde asitler alkollere etki ederek (meselâ etanol C_2H_5OH ile) yavaş ve sınırlı bir tepkimeyle esterleri verir.

Asitler, iyonlaştıkları zaman H^+ iyonları veren elektrolitlerdir; H^+ iyonları, eriyik halindeki asitlerin özelliklerini açıklamamızı sağlar: meselâ asidin sodyum hidroksit üzerindeki etkisi, asidin H^+ iyonlarının, bazın OH^- iyonlarıyle birleşerek su molekülleri vermesi şeklinde açıklanır; çıkan ısı da $H^+ + OH^- \rightarrow H_2O$ tepkimesiyle oluşan ısıdır; gerçekten bu ısının ortaya çıkan suyun her molekülü için 13,6 k. kal olduğu yani asidin (hiç olmazsa hidroklorik, nitrik, perklorik asit gibi çözelti halinde tamamen iyonlaşan kuvvetli bazı asitlerin yapısına bağlı olduğu deney yoluyle ispatlanmıştır. Buna karşılık, çözelti halinde tamamen iyonlaşmayan asetik, karbonik, borik asit gibi zayıf asitlerin sodyum hidrokside etkisiyle her molekül su için, genellikle 13,6 k. kal'den daha düşük bir ısı elde edilir.

Asitler bundan başka, formüllerine göre de sınıflandırılır: hidroklorik asit HCl, hidrosülfürik asit H_2S asit hidrojeninin bir metale bağlı olduğu ikili bileşiklerdir; bunlara *hidrasit* adı verilir. Buna karşılık, nitrik (NHO_3), sülfürik (H_2SO_4), fosforik (H_3PO_4) asitlerin formüllerinde oksijen vardır: bunlara da *oksasitler* (veya *oksiasitler*) denir.

Bu oksiasitler, bünyelerindeki su alındıktan sonra ortaya çıkan asit anhidritlerle tanınır: nitrik anhidrit N_2O_5, sülfürik anhidrit SO_3, fosforik anhidrit P_2O_5 gibi. Bu anhidritler, su etkisiyle tekrar aside dönüştüklerinden hidrasitlerde bulunamaz. Oksiasitlerin başka bir özelliği de asit halojenürleri, özellikle asit klorürleri vermeleridir; bu maddelerin formülü, içinde bir asit hidrojeni bulunan OH grubu yerine, bir klor atomu geçmesiyle, oksiasidin formülünden çıkarılır: NO_2Cl, nitril klorür; CH_3COCl, asetil klorür; $COCl_2$, karbonil klorür...; bu maddeler de, su etkisiyle tekrar asitleri verir.

Asitler, formüllerindeki asit hidrojen sayısına göre de sınıflandırılır: HCl, NHO_3, $HOCOCH_3$ monoasitlerdir; H_2SO_4 bir diasit,

Asinelli kulesi

Foto. Alinari-Giraudon (LAROUSSE)

H_3PO_4 de bir triasittir v.b. Bir monoasidin sodyum hidrokside etkisi sonucu ancak bir tek tuz elde edilebilir; sodyum klorür NaCl; sodyum nitrat $NaNO_3$; sodyum asetat Na $OCOCH_3$ gibi. Buna karşılık, bir poliasidin sodyum hidrokside etkisiyle, bazıları hâlâ asit özelliğinde olan çeşitli tuzlar meydana gelebilir (meselâ: $NaHSO_4$, sülfat monosodyum; Na_2HPO_4, fosfat disodyum). Asit klorürlerinin varlığına ve özelliklerine dayanılarak, bir oksiasidin formülündeki asit hidrojenlerinden her birinin, molekülün öbür kısmına bir oksijen atomu aracılığıyla bağlandığı kabul edilir; böylece nitrik asit H—O —NO_2, sülfürik asit $(H—O)_2SO_2$ şeklinde yazılabilir. Genel kural olarak, oksijen atomları, kovalans bağlantılarıyle (bk. VALANS) bir merkez atom çevresinde toplanır ve bu atomla birlikte, çözeltide anyonu meydana getiren karmaşık bir bütün verir; örnekler:

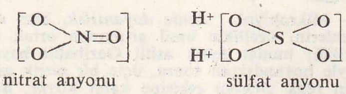

nitrat anyonu sülfat anyonu

● *Organik kimya.* Asit adı, moleküllerinde monovalan COOH karboksil grubu bulunan cisimlere verilir (örnek: asetik asit CH_3—COOH). Monoasitlerde bir, diasitlerde iki, triasitlerde üç karboksil grubu vardır.

Monoasitler. Çeşitli yollardan elde edilebilir: birincil alkoller ve aldehitlerin oksitlenmesinden anorganik bir asidin tuzlarından birini etkemesinden; esterlerin hidrolizinden; elde edilecek asidin amit ve nitrillerinin hidratasyonundan; bir organo-magnezyum türevi üzerine karbon gazının etkimesinden; malonik sentez ve pekçok oksitlenme degradasyonlarından. Bu asitler, bazlarla birleşince tuzları, alkollerle birleşince esterleri, dezhidratasyon maddeleriyle birleşince anhidritleri ve fosforun klorlu türevleri veya tiyonil klorür etkisiyle de asit klorürleri verir.

Asitlerin alkali tuzları suda erir. Amonyum tuzları, dezhidratasyon yoluyle anitleri verir. Genellikle suda pek az eriyen kalsiyum tuzlarının kuru kuruya damıtılması ise ketonları verir.

Asiklik asitler. Doymuş asitlere *yağ asidi* adı verilir: Bunların birçoğu katı veya sıvı yağlarda gliserit halinde ve balmumu gibi maddelerde de esterler halinde bulunur. Bu asit grubunun ilk elemanları sıvı haldedir ve suda eriyebilir: fakat molekül ağırlığı arttıkça, suda erimez ve katı hale gelir. Formik, asetik, propiyonik, butirik, valerik, palmitik, stearik asitler v.b. bu gruptandır. Etilenik asitlerde (aktilik, oleik, elaidik asitler) bir veya birkaç tane çift karbon bağı vardır. Asetilenik asitlerde ise üçlü karbon bağı bulunur (propiyolik, heptinkarboksilik asitler).

Aromatik asitler. Karboksil grubu doğrudan doğruya çekirdeğe bağlı olan bu gruptaki asitlerin elde edilmesi ve özellikleri benzoik* asit konusunda incelenecektir. Benzen grubunda, benzoik asitten başka en önemli bileşikler, fenilasetik asit ve sinnamik (etilenik) asitlerdir. Naftalen grubunda ise, naftoik asidin iki izomeri (α ve β) bilinir.

— Mikrobiyol. *Aside dayanırlık*, bakterilerde sitoplazmanın yüzeyinde yayılmış bulunan mumsu maddelerin varlığı ile ilgili görülmektedir. Gerçekten de aside dayanırlık, aside dayanır basiller, mum eritenleri ile işlem gördüğü veya sitoplazmadaki mumsu maddelerin dağılışı fizikî yollarla değiştirildiği zaman, kaybolur.

— Petrografi. Metalürjide, asit ortamda, yani fazla miktarda silis bulunan ortamda oluşan tepkimeler, bazik ortamda yani kireç, dolomi veya magnezya bulunan ortamda oluşan tepkimelere karşıt olarak kullanılır. Bunun gibi, bir fırın, çok silisli tuğlalarla döşenmişse, buna *asit astarlı fırın* denir.

◆ **Asitleme** i. Tekstilde kullanılan lifleri çeşitli asitlerle işleme.

◆ **Asitleştirme** i. Kim. Asit hale getirme. — Petr. Petrol arama kuyularında, üretici tabaka kalker olduğu zaman, geçirgenliği ve dolayısıyle üretimi arttırmak amacıyle, bu tabakaya hidroklorik asit püskürtme. (L)

ASİTALKOL i. (fr. *acide-alcool*). Kim. Aynı zamanda asit ve alkol gruplarına sahip olan bileşiklere verilen ad.

— ANSİKL. a) *Monoasit-monoalkoller.* Özellikleri iki grubun nispî durumlarına göre değişir. Bu gruplar birbirine yakın ise, asit-alkol α harfiyle gösterilir; birbirinden 1, 2, 3 v.b. karbon atomu ile ayrılmışlarsa β, γ, δ harfleri kullanılır. Aynı α, β, veya γ grubundan asitalkoller birbirine benzeyen özellikler gösterir. (Bk. LAKTİK, HİDRAKRİLİK *asitler*, LAKTONLAR.)

b) *Monoasit-polialkoller.* Bunların başlıcaları: *gliserik, glükonik asitler* v.b.

c) *Poliasit-monoalkoller*: MALİK, SİTRİK *asitler.*

d) *Poliasit-polialkoller*: TARTAR *asidi*, SAKKARİK, MÜSİK *asitler* v.b. (L)

ÂSİTÂN veya **ÂSTÂN** i. (fars. *āstān*). *Esk.* Eşik: *Gubâr-ı âsitân-ı Hazret-i Âl-i Abâyım ben* (Âkif Paşa). *Eğer can verirsem âsitânında / Sarı perçemiyle diksin kefenim* (Dertli). || Girecek yer, başlangıç. || Pabuçluk. || Yatılacak, dinlenilecek yer: *Meydân-ı harb Türkün evet âsitânıdır / Her yerde kahramanlık onun dâsitânıdır* (Abdülhak Hâmid). || Tekke, dergâh.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Âsitân-ı fena*, fani, ölümlü dünya. || *Âsitân-ı memalik sitan*, ülkeler fethedenin eşiği. || *Âsitân-ı refî-mekân* (yeri yüksek eşik), padişah sarayı. (M)

ÂSİTÂNE veya **ÂSTÂNE** i. (fars. *āstān*, eşik'ten *āstāne*). *Esk.* Başşehir, büyük şehir. İstanbul için kullanılmıştır. Bk. ANSİKL.: *Suda aylarca sallanan bu beşik / Yanaşıp Âsitâneye bir gün / Üserayı döker esircilere* (Abdülhak Hâmid). *Mustafa'yı şol serasker diktiler / Çekildi bayraklar Âsitâneye* (Âşık Nigârî). || Bir tarikatın esas tekkesi: *Pirinin piri [...] âsitânesinin avlusunda yanan ocaktan bir eğsi alıp...* (N. Araz). || Azizlerin kabri.

— Tar. Osmanlı sarayı.||*Âsitâne kaymakamı*, sadrazam olmadığı zaman onun yerine bakan kimse:

— ANSİKL. *Âsitânei Saadet, Âsitânei Saltanat, Âsitânei Devleti Âliye*, bundan kısaltılmış olarak *Âsitânei Aliye* veya sadece *Âsitâne* hep İstanbul için kullanılmıştır. Meselâ Naima Tarihi'nde, hicrî 1001 yılı vekayii anlatılırken İstanbul'dan: «Rebiülevvelin sekizinde şahı acem elçisi gelip yirmi sekizinde Geylân hâkimi Ahmed Han dahi Âsitânei Şahı Cihana iltica edip geldikte...» diye bahseder.

◆ **Âsitâneli** veya **âstânlı** sıf. İstanbullu: *Mücerred Âsitânlı adı şanlı dilberi şehrî* (Gedaî). [M]

ASİTFENOL i. Kim. Asit grubu ile fenolik hidroksile sahip aromatik seri bileşiklerine verilen ad. (Asitfenoller grubunda geçen başlıca terimler şunlardır: *salisilik, kumarik, protokateşik, gallik* asitler.) [L]

ÂSİTİN i. (fars. *āsitīn*). *Esk.* Esvap kolu, yen: *Atlâs-ı gerdun kad-i iclâline bir âsitîn* (Ziya Paşa). [M]

ASİTKETON i. Kim. Asit ve keton gruplarına sahip bileşiklere verilen ad. (Bunlar, grupların nispî durumlarına göre, α, β, γ v.b. harfleriyle gösterilir. [Bk. ASİTALKOL.] Başlıcaları şunlardır: *piruvik, asetil-asetik* [yalnız ester şeklinde stabildir], *levulik* asitler.) [L]

ASİTLİK i. Biyol. Ortamın, dokuların ve bünyenin, içlerindeki serbest H (hidrojen) iyonları miktarına göre gösterdikleri tepki. (Asitlik pH ile yani hidrojen üssü ile gösterilir; pH 0—pH 7 asitlik derecesini gösterir [asitlik derecesi 0'dan 7'ye doğru azalır]. Hücrede H ve OH iyonlarının yoğunlaşması [OH iyonları baz özelliği gösterir] çok önemlidir. Çünkü bir sıra fizyolojik olayların olabilmesi belli bir asitlik derecesini gerektirir.)

— Kim. Bir cismin, alkaliliğe karşıt olan asit niteliği. (Bk. pH.)

— Tıp. *Midede asitlik*, klorhidritten ileri gelen asitlik. Serbest hidroklorik asitle organik klorun birleşmesinden olur. (Normal olarak mide özsuyu, proteinlerin ilk sindirimini sağlayabilmek için asitli olmalıdır. Bu asitlik, hidroklorik asitten ileri gelir. Eğer bu asit fazla ise ve midedeki ikinci derece mayalanmalar başka asitlerin [meselâ süt asidi] doğmasına yol açmışsa, midede ekşime ve yanmayle kendini gösteren aşırı asitlik [hiperasidite] var demektir.) [Bk. HİPERKLORHİDRİ.]

◆ **Asitlik-alkalilik** i. Kim. Bir ortamın asit veya bazik olma niteliği. Bk. ANSİKL. || *Asitlik-alkalilik ölçüsü*, bir ortamdaki asitlik veya alkaliliğin pH'nin belirlenmesi yoluyle ölçülmesi.

— ANSİKL. Arrhenius'un teorisinde, içinde H^+ ve OH^- iyonları bulunan bir sulu eriyik, H^+ veya OH^- iyonlarının daha çok olmasına göre asit veya baziktir. Yansız olan arı suda bu iki iyonun derişmeleri eştir ve değerleri 23°C'de litre başına 10^{-7} iyon-gramdır. *Asitlik-alkalilik* H^+ iyonları derişmesi veya daha kolayı, bunun kologaritmi veya pH ile gösterilir. Yansız ortamda pH'nin değeri suyunki gibi 7'dir, asit ortamda 7'den az, bazik ortamda 7'den çoktur. Arrhenius'un teorisi yerine yeni teoriler konmuştur. Bunların başında daha genel nitelikli ve kimyevî olaylar karşısında daha sentezli bir görüş sağlayan danimarkalı Bronstedt'in çalışmaları gelir.

Arrhenius'a göre bir asidin H^+ iyonları, bir bazın ise OH^- iyonları veren maddeler olduklarını hatırlatalım. Bazı eritenlerde bu iki tip cisim aşağıdaki şekillerde iyonlaşır:

$$HA \rightleftarrows H^+ + A^-, \quad MOH \rightleftarrows M^+ + OH^-$$

H^+ ve OH^- iyonları bakışık rol oynar ve birleşerek su meydana getirir,

$$H^+ + OH^- \rightarrow H_2O$$

Bu teoriye çeşitli itirazlarda bulunulabilir. Bunların en önemlileri şunlardır:

H^+ iyonu veya proton çok küçüktür ve çevresinde yoğun bir alan yaratır; bundan sonra bağımsız kalamaz, mevcut taneciklerle, özellikle suyle birleşerek H_3O^+ *hidronyum* iyonunu verir. OH^- iyonları sulu eriyiklerde önemli bir rol oynar, fakat Arrhenius'un teorisi sudan başka eritenlere, özellikle sıvı amonyaka uygulanamaz. Arrhenius gibi Bronstedt ve onun yolunda gidenler için de asit, H^+ iyonları verebilen bir cisimdir. Buna karşılık, içinde oksijen bulunmayan baz H^+ iyonlarını tespit edebilen bir cisim haline gelir. Bu şartlar altında asit + baz tepkimesi bir H^+ iyonları değiş tokuşudur. Daha önce olması gerekli iyonlaşmalar hesaba katılmadan yazılır. Örnek:

$$HCl + NH_3 \rightleftarrows NH_4^+ + Cl^-$$

Bu tepkimede HCl ve NH_4^+ asittir. NH_3 ve Cl^- bazdır. Proton değiş tokuşundan meydana gelen böyle bir tepkimeye *protolitik* denir.

Bir A asidi için temel tepkime şöyledir:

$$A \rightleftarrows B + H^+$$

Bir B bazı için aynı tepkime sağdan sola alınır. B, A asidinin *birleşik bazı* olarak adlandırılır; yani her aside bir baz veya her baza bir asit tekabül eder. Klasik iyonlaşmasında,

$$H_2O \rightleftarrows OH^- + H^+,$$

su, birleşik bazı OH^- olan bir asittir. Fakat hidronyum iyonu çözüşmesinde,

$$H_3O^+ \rightleftarrows H_2O + H^+,$$

H_3O^+ asit ve H_2O bazdır. İki karşıt rol oynayabilen suyun bir *anfolit* olduğu söylenir; kutupsal eritenlerin pekçoğu için durum aynıdır.

Suyun iyonlaşması bir protolitik tepkime olarak şöyle yazılabilir:

$$2\,H_2O \rightleftarrows OH^- + H_3O^+.$$

Suyun iyonsal ürünü 23°C'de

$$[H_3O^+]\ [OH^-] = 10^{-14}$$

olur ve bir sıvının pH'si, H_3O hidronyum iyonları derişmesinin kologaritmi olarak tanımlanır. Arrhenius teorisinde de değeri aynıdır.

Bu teorinin en büyük faydası, Arrhenius teorisinde birbirinden ayrı kabul edilen kimyevî olayları, bütünüyle yorumlamasıdır. Böylece bir elektrolidin kutupsal bir eritende iyonlaşması da, bir asidin bir baz üzerine etkisi de, bir tuzun hidrolizi de protolitik tepkimeler sayılır. (L)

ASİTSEVER bls. sıf. Bot. Asit topraklardan hoşlanan bitkiler için kullanılır.

— Mikrobiyol. Asit boyalarla boyanabilir. (Özellikle akyuvarlar için kullanılır.) [L]

ÂSİYÂ veya **ÂSİYÂB** i. (fars. *āsyā* ve *āsyāb*). *Esk.* Değirmen, su değirmeni: *Gerdun bir âsiyâb-ı felâketmedârdır / Gûya içinde âdem avâre dânedir* (Ziya Paşa). || *Teşm. yol.* Değirmen gibi dönen şey: *Bir âsiyâb-ı felâkettir âsiyâb-ı felek* (Ziya Paşa).

— ÇEŞ. DEY. *Esk.* *Âsiyâ-bân* veya *Âs-bân*, değirmenci. || *Âsiyâ-bânî* veya *Âs-bânî*, değirmencilik. || *Âsiyâ-ger*, değirmen yapan. || *Âsiyâ-seng*, değirmen taşı. || *Âsiyâ-zene*, değirmen taşı dişengisi, değirmen taşını yontup düzelten demir âlet. (M)

ÂSİYÂ-İ OSMANÎ, Osmanlı imparatorluğunun, Çanakkale boğazı, Ege ve Akdeniz'in doğusunda kalan bölümü. Birinci Dünya savaşından önce Anadolu'yu, Batı Kürdistan'ı, Suriye'yi, Filistin'i, Mezopotamya'yı ve Arabistan'ın Osmanlılara ait bölümünü içine alıyordu; Sisam adası da bu bölüme girerdi. Bugün Asya ve Avrupa Türkiyesi diye bir ayrım yapılmamaktadır. (M)

ASİYANOPSİ i. (*a*, bulzl. eki, yun. *kyanos*, mavi ve *opsis*, görme'den fr. *acyanopsie*). Oftalmoloji. Mavi rengi seçememe hali. (L)

ASİYE i. (ar. *āsiye*). *Esk.* Bot. Mersingiller (myrtaceae). || *Fasile-i asiye*, mersingillerden olan ağaçlar. (M)

ÂSİYE i. (ar. *āsiye*). *Esk.* Direk, sütun. || Kederli kadın. || Kadın adı. (M)

ÂSİYE, Musa peygamberi Nil nehrinde bulup büyüten kadın, Mısır firavununun karısı. Tevrat'a göre *Âsiye*, firavun'un kızı, Kur'an'a göre ise karısıdır. Kur'an (XXVIII, 8 ve LXVI, 11) firavun'un karısından bahseder ama Âsiye adı geçmez. Tefsirciler bu kadının Âsiye olduğunda birleşirler. İslâm ananesine göre Musa doğunca, Firavun tarafından öldürüleceği için bir sepete konularak Nil nehrine atıldı ve Âsiye tarafından kurtarılarak evlât edinildi. O, Musa'nın peygamberliğine inanmıştı. Bu sebeple kendisine Firavun tarafından korkunç işkenceler yapıldı. Bu işkencelere rağmen düşüncesini değiştirmedi ve öldü. İslâm bilginleri onun peygamber olup olmadığını tartışmışlar, bir grup onun peygamberliğini, karşı grup ise aksini iddia etmiştir. Kur'an'da Âsiye, iman edenlere örnek olarak gösterilmiştir. (M)

Âsi zeybek bls. i. Folk. Isparta ili ve dolaylarında oynanan bir zeybek oyunu. (M)

ASK i. (yun. *askos*, tulum'dan fr. *asque*). Asklı mantarlara mahsus üreme organı. (Ask, bir kesedir. Bir lifin ucunda bulunur. İçinde belli sayıda [genellikle 8] spor vardır. Sporlar arasında epiplazma denilen özel bir protoplazma bulunur). [*Eşanl.* TOZLUK.] || *Asklı liken*, askla üreyen likenlere verilen ad. (L)

ASK, İskandinav mitolojisinde ilk insana verilen ad. Yeni yaratılmış olan dünyada As'lar (Odin, Hönir ve Lodur) bir dışbudak ve bir karaağaç bulurlar. Bu ağaçlara nefes, ruh ve zekâ bahşederler ve bu ilk çiftten insanlık doğar. (L)

ASKÂ çoğl. i. (ar. *şuk*, taraf ve nahiye'den *aşkā'*). *Esk.* Bölgeler. || Çeşme duvarlarının bölmeleri. (M)

ASKAENOS. Yun. mit. Frigya bölgesinin baş tanrısı olan ay tanrısı *Men*'in diğer adı. Birçok yerde saygı gören tanrının en önemli tapınağı Antiokheia'dadır (Yalvaç). [M]

ASKALAN, Akdeniz kıyısında, Filistîlerin beş krallık beldesinden biri. Derceto kültünün merkezi. Verimli topraklarından şarap, zeytinyağı, ceviz, nar ve özellikle bir çeşit sarmısak elde edilirdi. Bu sonuncu bitkinin ilmî adı (*ascaloniae*) şehrin adından gelir. Ken'an ülkesine bağlı olan Askalan, İlk ve Ortaçağda büyük bir bolluğa kavuştu. Araplar buraya *Arûs el-Şam* («Suriye'nin Gelini») derlerdi. Haçlılar zamanında, «Yafa ve Askalan» kontluğu Kudüs krallığının dört büyük asalet mülkünden ilki oldu. Selâhaddin Eyyubî burayı yıktırdı. Büyük Herodes, Askalan'da doğmuştur. 1270'te Memlûk sultanı Baybars tarafından tahrip edilen şehirde bugün İsrail devletine bağlı *Tel-Aşkelon* (Migdal Gal yakınında) şehri bulunmaktadır. (L)

ASKALAPHOS. Yun. mit. Akheron'un oğlu. Hades'e Persephone'yi suçlu göstererek Demeter'i kızdırdığı için bir kayanın altına gömüldü ve baykuşa dönüştü. (L)

ASKANİA. Esk. coğ. Anadolu'da İznik gölü yakınlarında bir bölge. (M)

ASKANİA LİMNE. Esk. coğ. Anadolu'da İznik ve Burdur göllerinin adı. (M)

ASKANİOS. Esk. coğ. Anadolu'da İznik gölü ile Gemlik körfezi arasındaki Gölayağı'nın adı. (M)

ASKANİOS veya **İULİUS**, Aineias ile Kreusa'nın oğlu. Truva'nın zaptından sonra babası tarafından İtalya'ya götürüldü. Lavinium tahtına geçerek babasının yerini aldı ve Alba Longa şehrini kurdu. Romalı *Iulii* ailesi, Askanios'un soyundan geldiğini ileri sürerdi. (*Aeneis.*) [L]

ASKANYALILAR, Germen imparatorluğuna bağlı sülâlelerden birinin adı. Adını Saksonya'nın *Askanya* şehrinden alır. Bu hanedan XI. yy. da meydana çıktı, ancak 1170'te ölen Brandenburg markrafı Ayı Albert sayesinde tarihî bir rol oynadı. İki kola ayrılan Askanya hanedanı, Brandenburg'da 1320'ye, Askanya ve Saksonya'da 1423'e ve Anhalt'ta 1918'e kadar hüküm sürdü. (L)

ASKANİYA-NOVA, S.S.C.B.'de (Ukrayna) yer. Dnieper ile Sivaş bataklıkları arasında. Koyun yetiştirme, damızlık ve yeni cins hayvan üretme merkezi. (L)

ASKARİDİYOZ i. (fr. *ascaridiose*). Asalakbilim. Bağırsakta askaris bulunmasından ileri gelen hastalık.

— ANSİKL. *Askarislerin* etkisi, sömürücü, zehirleyici, örseleyici, hastalık yapıcı, tahriş edici ve iltihaplandırıcı olabilir. Mide, bağırsak bozuklukları (askaris apandisiti) veya sinir bozukluğu (menenjit rahatsızlıkları) şeklinde kendini gösterir. Dışkıda askaris yumurtaları araştırılarak teşhis konur. (L)

ASKARİT i. (yun. *askarizein*, kıpırdanmak > *askaris, askaridos*'dan fr. *ascaride* veya *ascaris*). İğ biçiminde asalak solucan. İpliksolucanlar bölümünden.

— ANSİKL. Pek çok *askarit* türü vardır. En önemlileri bağırsaksolucanı (*Ascaris lumbricoides*) ile atsolucanı'dır (*A. megalocephales*). [Bk. BAĞIRSAKSOLUCANI.] Bağırsaksolucanı insanın ve domuzun ince bağırsağında yaşar. Atsolucanı ise daha büyüktür, atta ve sığırda bulunur.

Atsolucanı, kromozom sayısı az ve yumurta hücresinin ilk bölünme evreleri iyice belirli olduğu için hücrebilimi ve kalıtım araştırmalarında çok işe yaramıştır. (L)

ASKARİT i. (fr. *ascarite*). Kim. Sodalı amyant. Organik analizde karbon gazını emmeğe yarar. (L)

ASKARLAMAK geçl. f. Boyac. *Mah.* İpleri, boyamadan önce boyanın tutması için bağ otları, yaprak veya kezzapla kaynatmak (Niğde). [M]

ASKAT sıf. ve i. Mat. Bir ötekinde tam sayı defa bulunan bir sayı için kullanılır. (Bir sayının her böleni bu sayının askatıdır.) [L]

ASKE (Robert), Yorkshire'lı ingiliz soylusu. 1537'de yapılan «Pilgrimage of Grace» hareketinin başı. Katoliklerle Kuzey İngiltere gelenekçileri 1536'da Henry VIII'in Reformuna ve nazırı Thomas'a (Cromwell) baş kaldırdıkları zaman, Aske'i kendilerine önder olarak seçtiler. İsyancılar Yorkshire'da başarı kazandılar. Bunun üzerine, kral kuvvete baş vurmaktan vaz geçerek kurnazlık yoluna saptı. İsyancılara vaatlerde bulundu ve sonunda Aske, ordusunu dağıtmak zorunda kaldı. Ustaca kışkırtmalar yeni karışıklıklara yol açınca, kral sözünü geri aldı. Yakalanan Aske, birçok isyancı ile birlikte idam edildi. (L)

ASKENAZY (Szymon), polonyalı tarihçi ve siyaset adamı (Zawichost 1866-Varşova 1935). Gerek Lwow üniversitesinde verdiği derslerle, gerek çoğu Avrupa meselelerini Polonya açısından ele alan incelemeleri ile geniş etkide bulundu. Prens Joseph Poniatowski üzerine bir monografi (1904) ile «*Napolyon ve Polonya*» adlı önemli bir eser bıraktı. Polonya'yı Milletler cemiyetinde temsil etti. (L)

ASKER i. (ar. *'asker*). Mareşalden (büyük amiral) asteğmene kadar subaylar, astsubaylar, çavuş, onbaşı, erlerle, askerî memurlar ve askerî öğrencilere verilen ad. Bk. ANSİKL. *Esk.* Cünd, çeri, leşker: *Tehlike ne kadar büyük olursa olsun Türk askerinin cesareti o nispette büyümüştür* (Cenab Şahabeddin). || Ordu, ordu mensupları: *Askerin siyasetle meşgul olduğu fikri verilmemeli, hattâ asker siyasetle iştigal etmemeli* (Atatürk). || Ordunun yalnız er rütbesinde olan kısmı: *Asker tayını. Asker postalı.* || Askerlik görevi: *Oğlum Hasan'ın babası askerde şehit oldu* (Y. K. Karaosmanoğlu). || Askerliğe meraklı, döğüşken, cesur kimse: *Turanîler her şeyden evvel askerdirler* (A. H. Müftüoğlu). || *Argo.* Para: *Cepte kaç asker kaldı?*

— Sıf. Askerliğe ait, askerlere mahsus: *Asker sınıfından olanların korkak, polislerin sefih, hâkimlerin tarafçı [...] olmaları meslekî ahlâka münafidir* (Z. Gökalp). || Askerlikle ilgili: *Sakin, şirin bir asker memleketi, kimin babasını, kardeşini, oğlunu sorarsanız mutlaka askerdir; ya zabit, ya nefer* (R. N. Güntekin). || Asker gibi, intizamlı ve düzenli: *Sert bir asker yürüyüşüyle geçti.* || Askerliği, harbi seven, cesur, kahraman: *Roma ile bizim aramızda din, ırk, an'ane gibi hiç bir alâka yoktur. Ancak asker ve fatih bir millet olmak gibi bir benzerlik vardır* (Yahya Kemal).

— ÇEŞ. DEY. ve TERİMLER. *Asker alma*, kanun gereğince yükümlü oldukları askerlik görevini yapmaları için çeşitli personeli toplama eylemi. Bk. ANSİKL. || *Asker çıkarmak*, bir devletin, sefer sırasında, asker alma kanunlarına göre silâh altına alacağı veya seferber edeceği ordunun sayısını belirtmek için kullanılan deyim: *İbni Abbas Basra'dan güç hal ile üç bin iki yüz asker çıkarabildi* (Cevdet Paşa). Düşman kıyılarına, işgal veya başka herhangi bir amaçla denizden, asker sevk etmek: *Yunan ordusu daireyi işgalini tevsi ederken Ayvalık'a da asker çıkardı* (Atatürk). Bk. ANSİKL. || *Asker gibi*, disiplinli, sert, muntazam yaşayan, böyle huylar edinen: *Hasretin sona ermesi için asker gibi dik ve intizamla yürüyordu* (R. H. Karay). || *Asker kaçağı*, emsali doğumlular askerlik çağına girdikten sonra askere gitmeyenlere verilen ad. (Bk. ANSİKL.): *Asker kaçağı ha? İşte bu çok fena, insan ölür, askerden kaçmaz* (Y. K. Karaosmanoğlu). || *Asker ocağı*, askerlik görevinin yapıldığı seyyar ordu birlikleri veya geri hizmetlerin yapıldığı kışla, ordugâh, kale, tahkimli bölge, gemi, tersane v.b. hizmet yerlerine verilen genel ad: *Bütün bunlar [...] asker ocağında yetişmiş bir Anadolu çocuğunun elinden mi çıkıyor?* (Y. Z. Ortaç). Bk. ANSİKL. || *Asker olmak*, kara, deniz, hava kuvvetleri birlikleriyle yurtiçi askerî kuruluş ve hizmet yerlerinden birinde askerlik görevine başlamak: *Asker oldum piyade / Bugün derdim ziyade* (Halk Türküsü). || *Asker oynamak*, savaş oyunu oynamak, savaş gösterisi yapmak: *Bonmarşe oyuncakları ile asker oynamıyoruz; bir milletin kurtuluşu ve kalkınışı gibi eşsiz bir savaş veriyoruz* (F. R. Atay). || *Asker sevki*, celpte, acemi erlerin kıtalarına; terhiste askerlik hizmetini bitirmiş olan eratın memleketlerine, hasta ve yaralı erlerin izinli, hava değişimli olarak ilgili yerlere gönderilmesi için yapılan ulaştırma. Bk. ANSİKL. || *Asker sınıfı*, köylü, işçi v.b. bir toplumu meydana getiren çeşitli meslek gruplarından, vatan savunmasını üzerine alan meslek sahipleri. || *Asker tayını*, erlere verilen günlük azık. || *Asker tertip etmek* (*toplamak, toplatmak*), belli kanun ve kurallara göre görevlileri silâh altına almak: *Sizinle beraber gitmek üzere bir miktar asker tertip edelim de düşmana karşı kuvvetli bulunasınız* (Cevdet Paşa). || *Asker yazmak*, bir görevliyi askerlik hizmetine kabul etmek: *Mısır için asker yazıyorlarmış* (Namık Kemal). || *Asker yoklama kaçağı*, askerlik şubesinde kayıtlı bulunsun bulunmasın, nüfus kütüğünde kayıtlı olup da yaşıtlarıyla beraber son yoklamasını yaptırmamış olan. Bk. ANSİKL. || *Askere almak*, kanunlara göre sırası gelmiş olanları veya ihtiyaç görülen sınıfları, kara, deniz, hava kuvvetleri birlikleriyle yurtiçi askerî kuruluş ve hizmet yerlerinden birinde göreve başlatmak: *Beyim, bizi gene askere alacaklar mı? Olabilir* (Y. K. Karaosmanoğlu). || *Askere çağırmak* (*çağırılmak*), son yoklamada sağlam veya sakat olarak ayrılan erlerin muvazzaflık hizmetlerini yapmak üzere ordunun ihtiyacına ve çektikleri numara sırasına göre askerî göreve davet edilmeleri. (Bk. ANSİKL.): *Üç yüz ondört tevel-*

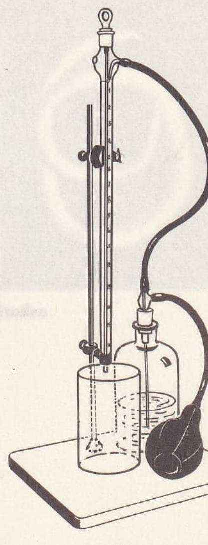
asidölçer
(madde 721. sayfada)

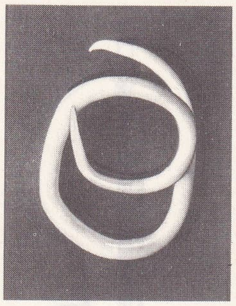

askarit

lütlüler, gazeteler, davullarla askere çağırıldı (H. R. Gürpınar). || *Askere gitmek*, askerlik görevini yapmak üzere, evinden, işinden ayrılmak: *Askere gidecek olanlar, ertesi sabah gün ışırken çeşme başındaki ağaçların altında toplandılar* (Ş. S. Aydemir). || *Askerden dönmek (gelmek)*, muvazzaf hizmetini bitirerek terhis edilip evine, varsa, asıl mesleğine, işine dönmek: *Askerden dönüşte bakalım bir yere yerleştirebilecek miyiz?* (M. Ş. Esendal). || *Askerden kurtarmak*, bir mazeret göstererek askerlik görevini yaptırmamak: *Torununu askerden kurtarmak için hükûmete arzuhal verecekti: O pek toy ve nazlı büyüdü* (H. R. Gürpınar). || *Askerden tecrit*, uluslararası antlaşmalarla belli bir bölgenin askerden, askerî donatım ve tahkimattan arınmış her çeşit askerî faaliyetlerin kaldırılması. Bk. ANSİKL. || *Esk. Askergâh*, asker kampı. || *Asker-i azîm*, büyük ordu. (On iki bin neferden kurulu bir ordu asker-i azîm sayılırdı.) || *Askerkeş*, asker çeken, askerin başına geçip bir yere götüren. || *Askeri hassa*, padişahın özel askeri. || *Ahz-ı asker*, asker alma, || *Serasker*, asker başı, kumandan.

— ANSİKL. Ask. tar. Eski devirlerde asker alma sistemlerini genel olarak: Yeniçeriliğin kaldırılmasına kadar uygulanan sistemler; Yeniçeriliğin kaldırılmasından, Tanzimat'a kadar geçen zaman içinde uygulanan sistemler; Tanzimat'tan sonraki sistemler olmak üzere üç devrede incelemek faydalıdır.

● *Yeniçeriliğin kaldırılmasına kadar uygulanan sistemler: Tımar sistemi.* Bk. TIMAR. Eyalet askerlerinin, yani Tımarlı Sipahi kuvvetlerinin teşkili için bu sistem uygulanırdı. En önemli bir sistemdir.

Yörük ve Evlâd-ı Fatihan sistemi. Bk. YÖRÜK *ve Evlâd-ı* FATİHAN.

Martalozlar sistemi. Bk. MARTALOZLAR.

Azaplar sistemi. Bahriye ve kale azapları olmak üzere iki esas bölüm teşkil eden azaplar, Mahmud II devrine kadar devam etmiştir. Bunlar, ihtiyaca göre, yerli halkın bekâr ve güçlü kuvvetli olan erkeklerinden toplanırdı.

Diğer geçici, gönüllü, ücretli ve yevmiyeliler. Bu sistemler birbirlerine benzer ve sefer zamanlarında ordunun ihtiyacını karşılamak üzere, eyaletlerden asker toplamak için uygulanan usullerdi. Savaş zamanında ordunun ihtiyacı olan asker, *Mirîli asker* adı altında toplanırdı. Gereğe göre memleketin çeşitli bölgelerinde, tayin edilen bir sorumlu tarafından bayrak açılır, her bayrak altına ellişer kişi toplanarak bir kıta teşkil ederdi. Bunların masrafları ve ücretleri hükûmet tarafından sağlanırdı. Lâğımcı, humbaracı, taşçı, su yolcu, dülger v.b. ordunun ihtiyacı olan teknik eleman da, ücretli olarak toplanırdı. *Devşirme usulü*, daimî ordunun yani kapıkulu ocaklarının er ikmalini yapan bu sistem, asker alma sistemlerinin en önemlisidir. Bu sistemle Acemi ocağına, Devşirme kanunu esasları içinde, ihtiyaca göre hıristiyan tebaadan acemi oğlan alınırdı. Bk. ACEMİ *oğlanı* ve *ocağı*.

Kul oğullarının ocağa alınması. Yaya kapıkulu erlerinin kuloğlu denilen oğullarının ve Atlı kapıkulu erlerinin veledeş denilen oğullarının ocağa alınması için uygulanan bir sistemdi.

Yerli Kulu Yeniçerilerinin askere alınma sistemi. Ulufeli olarak hizmet eden gönüllülerden kurulan teşkilâta asker alma sistemi idi. Yerli Kulu Yeniçerileri teşkilâtının muayyen bir kadrosu vardı. Bu yüzden teşkilâta yeniden gönüllü almak için, kadroda boşalma olması lâzımdı. Mısır, Bağdat, Şam, Halep, Musul, Diyarbakır, Van, Erzurum, Kars, Bosna, Budin ve Temeşvar'da yeniçeri teşkilâtına uygun Yerli Kulu Yeniçerileri teşkilâtı vardı.

Garp ocakları. Garp ocakları (özellikle Cezayir), asker ihtiyacının önemli bir kısmını İzmir, Foça, Karaburun, Muğla gibi Ege sahil şehir ve kasabalarından sağlardı. Gemici olarak alınacak bu erat, tellâllar aracılığıyle toplanırdı.

Deli (delil). Rumeli ve Anadolu beylerbeylerinin maiyetlerinde kullanmak üzere yerli halkın cesur ve kahraman olanlarından seçilen askerlere denirdi.

Leventler. Beylerbeylerinin maiyetlerinde, yerli halkın süvarilerinden toplanarak meydana gelen bir sınıftı. Ayrıca Osmanlı bahriyesinde de leventler vardı.

Nefir-i âm usulü: eli silâh tutan herkesin silâh altına alınmasına denirdi. Olağanüstü durum ve zamanlarda baş vurulan bir usuldü.

● *Yeniçeriliğin* kaldırılmasından sonra uygulanan asker alma sistemi sağlam bir esasa bağlanamadı. Acele bir ordu teşkili zorluğu ve kısa süre sonra çıkan 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı asker alma sisteminin normal bir düzene konulmasına imkân ve fırsat bırakmadı. Bu devrede asker ihtiyacı, Devşirme usulü ile karşılanıyordu.

Devşirme sistemi. 1826 Yılında uygulanmağa başlayan bu usul, 1843 yılına kadar sürdü. Asker devşirmeyi, Divanı Hümayun toplanarak kararlaştırırdı. Her vilâyet veya kazadan ne miktar asker alınacağı tespit edilir ve verilen bu karara göre hazırlanan emir, taşra valiliklerine gönderilirdi. Bunlar da, memurları ve o yerin ileri gelenleri ile birlikte istenilen sayıdaki eratı, halk arasından zorla seçerlerdi. Bu şekilde askere alınanların askerlik hizmet süresi, belli değildi. Abdülmecid, Tanzimat-ı Hayriye'de yayımladığı «Gülhane Hattı Hümayunu» nda asker alma usulünün ıslahı ve askerlik süresinin bir düzene konması için bir kanun yapılacağını da açıklamıştı.

Kura sistemi. Gülhane Hattı Hümayunu'nda girişilen tedbirlerin alınması için 6 eylül 1843 tarihinde bir kanun çıkarıldı. Bu kanuna göre, askerlik süresi beş sene kabul edildi. Bu beş yıllık hizmetini tamamlayarak memleketlerine dönenler, yedi yıl da Redif sınıfında hizmet göreceklerdi. Redifler, her yıl bir ay nöbetle (sıra ile) bağlı oldukları kazaların merkezlerine çağrılacaklar ve orada eğitim yapacaklardı. Bu suretle askerlik hizmeti, ilk defa prensip olarak bütün imparatorluk halkı için bir görev kabul edilmişti. Fakat bu prensip tam olarak yürütülemedi. Müslüman olmayan halktan asker alınmadığı gibi, Bosna, Hersek, Arnavutluk, Arap yarımadası ve Trablusgarb gibi halkının bütünü müslüman olan memleketlerden de, kanuna uygun şekilde asker toplanamadı. Bundan başka, İstanbul halkı da, askere alınmazdı. Kura usulünün tam uygulanması 1847 yılı ocak ayı ortalarında çıkarılan emirname ve bununla birlikte yayımlanan Kura nizamnamesinden sonra oldu. Bu emirnameye göre yirmi beş yaşına kadar zengin, fakir herkesin askere alınması gerekiyordu.

Mükellefiyet sistemi. Asker alma sisteminde geniş çapta değişiklikler getiren ve «Ahz-ı Asker Kanunname-yi Hümayun»u, yani asker alma kanunu denilen kanun, 25 ekim 1886 tarihinde yayımlandı. Bu kanuna göre, İstanbul halkı eskiden olduğu gibi askerlik yapmayacaktı. Osmanlı devleti sınırları içinde bulunan bütün islâm ahalinin ve evvelce muafiyeti bulunan çerkes kabileleri ile muhacirlerden muafiyeti sona erenlerin, yerli halk gibi asker olmaları kabul edilmişti. Bunun bazı istisnaları vardı. Her erkek yirmi yaşını tamamladığı yılın mart ayından itibaren askerlik çağına girer ve kuraya katılırdı. Kuralar, her yıl 15 mayısta çekilirdi. Asker alma için Osmanlı imparatorluğu altı ordu dairesine (bölgesine) ayrılmıştı. Her ordu bölgesi, dört tümen bölgesine; her tümen iki tugay; her tugay iki alay; her alay dört tabur bölgesine ve her tabur da dört büyük bölük bölgesine bölünmüştü.

Askerlik şubelerinde herhangi bir haksızlığa mâni olmak üzere kazanın mülkî âmiri, müftü, hâkim ve ayrıca o yerin ulema ve şeyhlerinden kurulu ve hepsinin ortak sorumluluğu bulunan bir «Ahz-ı Asker meclisi» yani asker alma meclisi vardı.Gönüllü asker olmak isteyenlerin yaşları on sekizden küçük, otuz altıdan büyük olmaması gerekirdi. Gönüllü, hangi yaştaki erat ile beraber askere alınırsa onlar ile birlikte ihtiyata (yedek) ayrılırdı.

Bedel-i Nakdî. 1886 Kanunu ile, nizamiye askerlik hizmetinin «Bedel-i Şahsî» (yerine başka birini para ile tutarak askere göndermek) sistemi kaldırıldı. Bunun yerine devlete para ödemek demek olan «Bedel-i Nakdî» usulü kabul edildi. Bu kanuna göre, isteyenler, elli altı altın lira vermek suretiyle bedelli erat arasına girerlerdi. Bu gibiler, bedel-i nakdîyelerinin kabul edildiği yere en yakın bulunan askerî kıtalarda beş ay askerlik eğitimi yaparlardı.

Bedel-i Hayvanî. Redif askeri eratından olup bağlı olduğu tabur silâh altına çağırıldığı zaman bedel vermek isteyenler, rediflik müddeti içinde genç ve dinç (dört veya beş yaşında) iki baş hayvan beslemeyi taahhüt ederlerdi. Bu suretle Bedel-i Hayvanî verenler, rediflik süresince silâh altına alınmazlardı.

Hıristiyanlardan asker alma. Tanzimat'a kadar, Osmanlı imparatorluğunun hıristiyan tebaası askerlik yapmazdı. Bu ödevden muafiyete karşılık olarak «Cizye» verirlerdi. Tanzimatçılar, 1847'de Yunanlıları deniz kuvvetlerinde hizmete çağırmışlar ve bu usule son vermişlerdi. Aynı yıl hıristiyan tebaanın deniz ve kara ordularında askerlik yapmasını kabul eden bir kanun tasarısı hazırlanmıştı. Babıâli, Hıristiyanların askerlik görevi yapmaları ile ilgili kanunu bazı sebeplerle bir süre geri bıraktı. 1856'da Tanzimat fermanında, hıristiyan halkın, Müslümanlar gibi askerlik hizmeti yapmaları kabul edildi ve bu esasa göre, Müslümanlardan her yıl 30 000 kişi askere alınırken, hıristiyan halktan da, 25 000 kişinin silâh altına çağırılması kararlaştırıldı.

1916 *Yılında «Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-u Muvakkat»* i çıktı, buna göre: osmanlı uyruğunda olan her erkek, askerlik ile mükelleftir. Osmanlı padişahları sülâlesi, bundan müstesnadır; askerlik mükellefiyeti, on sekiz yaşını bitirdiği yılı takip eden mart ayı başından başlar ve kırk beş yaşını bitirdiği seneyi takip eden yılın ekim ayında son bulur. Olağanüstü hallerde silâh altında bulundurma süresi, Harbiye nazırının teklifi ve Meclis-i Vükelâ'nın uygun görmesiyle, kıtaların hepsine veya bir kısmına şamil olmak üzere İrade-yi Seniye ile uzatılabilirdi.

● *Bugün uygulanan sistem.* Bugün yalnız mükellefiyet sistemi uygulanır. 21.VI.1927 Tarihinde kabul edilen ve 17.VII.1927 tarihinde neşredilen 1111 Sayılı Askerlik kanununun 20.XI.1935 tarihinde kabul edilen ve 30.XI.1935 tarihinde yayımlanan 2850 sayılı kanunla aldığı şekle göre, Türkiye cumhuriyeti uyruğunda olan her erkek, askerlik yapmağa mecburdur. Bunların askere alınmasına, mükellefiyet usulü asker alma denir. Bugün istisnasız her erkek yalnız mükellefiyet kanununa göre askere alınmaktadır. Bu usulde, askerlik çağına girmiş olanların birinci ve ikinci yoklamaları yapılır ve tayin edildikleri birliklere sevkedilirler. İki yıl muvazzaflık hizmeti yaparlar.

● *Asker çıkarmak*, her devletin o anda içinde bulunduğu şartlara ve imkânlara göre değişirse de ortalama olarak genel nüfus sayısının onda biri kadar asker çıkarabileceği kabul edilmektedir.

Bugünkü stratejik ve taktik kurallara göre düşman kıyılarını işgal için yapılacak asker çıkarmaları ancak havadan yapılacak indirmelerle koordine edilmek suretiyle uygulanmaktadır.

● *Asker kaçağı.* Askerlik çağına girdiği halde ilk ve son yoklamalarını yaptırmayanlara *yoklama kaçağı*; muvazzaf askerlik hizmetini bitirerek ihtiyata ayrılmış olanlardan her yıl yapılması gereken ihtiyat yoklamasını yaptırmayanlara *ihtiyat yoklama kaçağı*; emsali doğumlularla son yoklamaları yapılıp sınıfı belirtildikten sonra, emsali ile birlikte askere gitmeyenlere ise, *bakaya* adı verilir. Askerlik şubesinden evrakını alarak tertip olunduğu herhangi bir eğitim birliğine gitmek üzere yola çıkanlardan (sevk edilenlerden) mürettep birliğine katılmayanlara, askerliklerini yapmakta oldukları sırada birliğinden habersiz olarak ayrılanlara da *firar* denir. Halk dilinde bu deyimler, çok kere *asker kaçağı* olarak adlandırılmıştır. Asker kaçağı için 1111 sayılı askerlik kanunu ile askerî ceza kanununa göre gerekli kanunî işlem yapılır. Yalnız bunlardan firar suçunu işleyenlerden altı gün içerisinde pişmanlık duyarak kendiliklerinden birliklerine katılanlar disiplin yoluyle, altı günü geçirmiş olanlar ise, askerî mahkemelere sevk olunarak bu mahkemeler yoluyle cezalandırılırlar.

Kıta ve müesseselerden kaçan, aldıkları izin veya hava değişimi süresini geçiren erler kıta ve askerlik şubelerince ele geçirilinceye kadar aranır ve ele geçenler tutuklu olarak kıtalarına gönderilmek üzere mahallî hükûmet makamlarına teslim edilirler.

Foto. d'Aguilar (LAROUSSE)

● *Asker ocağı* deyimi, halk dilinde osmanlı ordusundaki Yeniçeri ocağı, Cebeci ocağı gibi askerî birlik ve kuruluş adlarına benzetilerek söylene gelmiştir. Bugün daha çok, büyük şehirler dışındaki köy ve kasabalarda, askerlik hizmetinin yapıldığı çevreden söz edilirken ve konuşma dilinde geçerlidir, resmî anlamı yoktur.

● *Asker sevki,* barış ve seferde, celp, terhis, toplu izin olarak, serbest veya kafile halinde yapılır. Bu iki usulden hangisinin uygulanacağı Millî Savunma bakanlığı tarafından bildirilir. Barış celplerinde, eratın celp ve sevkinde önemli askerlik işlemleri asker alma talimatı hükümlerine uyularak askerlik şubelerince yapılır.

Terhiste erat sevkiyatı. Toplu olarak yapılacak sevkiyatta, özellikle ulaştırma kafileleri için sağlık tertibatı alınır: kafilelerdeki er sayısına göre, tabip, sıhhıye assubayı, sıhhıye eri ve gerekli ilâç tahsis edilir.

Barış ve seferde toplu olarak yapılacak celp, terhis ve kıta ulaştırmasında, askere davet edilenler askerlik şubelerine kadar kendi yiyecekleriyle beslenir. Askerlik şubelerinden itibaren yapılacak iaşeyi ordu sağlar. Erata kumanya verilemezse, genel olarak, iaşe bedeli ödenir.

● *Askere çağırmak,* askerlik şubelerinin toplanma emirlerini mahallî hükûmete haber vermesiyle başlar. Toplanması gereken sağlam veya sakat (tam ve kısa hizmet yapacak) eratın adları cedvellere iki nüsha olarak yazılır ve hangi gün askerlik şube merkezlerinde bulunmaları gerektiği de ilâve edilerek mahallî idare âmirlerine gönderilir.

Mahallî idare âmiri, polis ve jandarma aracılığıyla, çağrılanların hangi gün, askerlik şube başkanlığında bulunacaklarını kendilerine, eğer köy ve mahallelerinde değillerse, anne, baba, kardeş ve diğer akrabalarından kim varsa onlara bildirilmek üzere, bu cetvellerden birini köy ve mahallî ihtiyar meclisine ve heyetlerine gönderir. Diğerini de bu cetvelin alındığına dair ihtiyar meclisi ve heyetlerine imza ettirerek askerlik şubesine geri verir. Askere çağırılanlar nerede bulunurlarsa bulunsunlar, bulundukları mahalde yayımlanan ilânlarla askere çağırılmış sayılırlar.

● *Askerden tecrit,* öteden beri devletler arasındaki ilişkilerde ve antlaşmalarda yer mıştır. Meselâ 1713 tarihinde Utrecht antlaşmasıyle Fransız devletine Dunkerque'in tahkim edilmemesi yükümlülüğü verilmişti. Birinci Dünya savaşından sonra yapılan barış antlaşmalarında da askersizleştirme çok kere uygulanmıştır. Versailles barış antlaşması Almanya'ya Heligoland adasında ve Ren nehri kıyılarında asker ve tahkimat bulundurmayı yasaklamıştı. Bunlardan başka Lausanne'da yapılan Trakya sınır sözleşmesinde türk, bulgar ve yunan sınırlarının otuzar km'lik iç bölgelerinin askersizleştirilmesi kararlaştırıldı. Yine Lausanne Boğazlar sözleşmesinde, İstanbul ve Çanakkale boğazlarının iki tarafından onbeşer kilometrelik derinlikteki bir bölge, Türkiye'ye geniş yetkiler verilerek askersizleştirilmişti, fakat Türkiye cumhuriyetinin isteği üzerine Montreux ve Selânik antlaşmalarıyle bu durum ortadan kaldırılmıştır.

◆ **Askerce** zf. Askerlerin yaptığı gibi, askerlere benzer: *Fakat bir şartla doktor bey, yanımda pek askerce konuşmayacaksınız* (R. N. Güntekin). [M]

Askeranî i. Folk. Kars ilinde (Terekeme) Azerbaycanlılar tarafından oynanan bir halk dansı. Tek kişi tarafından oynanan bu oyuna önceleri saz, bağlama, târ ve zilli def eşlik ederdi. Şimdi daha çok armonika ve akordiyonla oynanır. (M)

ASKERC (Anton), slovenyalı yazar (Globoko 1856-Ljubljana 1912). Önce papaz oldu, ama *Balade in Romance* (Baladlar ve Romanslar) [1890] adlı eserinin kilise adamlarının saldırısına uğraması üzerine papazlıktan ayrıldı ve kiliseye cephe aldı. «*Ljubljana'nın Çanı*» adlı gazeteye girdi ve 1896-1907 arasında birçok eser yazdı. Balad ve romanslarında ele aldığı islav tarihiyle ilgili konular, çağdaşlarında siyasî yankılar uyandıracak niteliktedir. (L)

ASKERÎ sıf. (ar.*ᶜaskerî*). Askerlere mahsus, askerliğe ait: *Ordu mensuplarının müzahereti ve askerî ve millî faaliyeti hemâhenk kılmak hususu mühimdi* (Atatürk).

— ÇEŞ. DEY. ve TERİMLER. *Askerî adalet,* Askerî Ceza ve Askerî Ceza Muhakemeleri Usul kanunları hükümlerine tabi olan personele askerî kanunların uygulanması. ‖ *Askerî akademi,* silâhlı kuvvetlerin yüksek kademelerine gerekli kumandan ve kurmay subayları yetiştiren askerî kuruluş (Bk. ANSİKL.): *Enver Paşanın Buhara'daki hareketleri hakkında askerî akademide kapalı bir konferans verecekini...* (Ş. S. Aydemir). ‖ *Askerî ayaklanma,* birden fazla askerî şahsın gürültülü patırtılı ve açıkça toplanarak bir âmir veya üsse karşı koymaları veya taarruza kalkmaları. (Bu olaya siviller de katılırsa onlar da askerî mahkemede yargılanır.) ‖ *Askerî arazi,* askerî maksatlar için ayrılan arazi parçasına verilen ad. (Genellikle bir askerî garnizonun sınırları içinde kalan arazi için kullanılır.) ‖ *Askerî bando,* askerî mızıkacılardan meydana gelen orkestra. (Bk.ANSİKL.): *Köprünün üstünden askerî bir bando geçiyor, bütün halk ayak uydurmuş arkasından yürüyor.* ‖ *Askerî ceza,* askerî suç işleyen, askerî terbiye ve disiplini bozan, hiç bir ceza kanunu maddesine uymayan fiilleri işleyen ve tekâsül yapanlara verilen ceza. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Askerî Ceza hukuku,* ordunun yetiştirilmesinde, savaşa hazırlanmasında, harp araçlarının geliştirilmesi ve saklanmasında sağlam bir düzenin kurulması ve sağlanması amacıyle, Askerî Ceza kanununda yer almış kuralların tümü. ‖ *Askerî Ceza kanunu,* orduda disiplinin sağlanması amacıyle yasaklanmış fiil ve hareketlerle cezalarını gösteren kanun. Bk. ANSİKL. ‖ *Askerî Ceza Usul hukuku,* askerî mahkemelerin yargılama usullerini gösteren kurallar. (Askerî Mahkemeler Kuruluşu ve Yargılama Usulü kanununda belirtilmiştir.) ‖ *Askerî disiplin,* askerî kanunlara, nizamlara ve âmirlerine mutlak bir itaat ile astının ve üstünün haklarına saygı. ‖ *Askerî diş tabibi,* silâhlı kuvvetlerde hastaneler, birlikler ve kurumlarda görev yapan subay diş tabibi. Bk. ANSİKL. ‖ *Askerî eczacı,* silâhlı kuvvetlerde hastaneler ve kurumlarda görev yapan eczacı. Bk. ANSİKL. ‖ *Askerî hâkim ve savcı,* askerî mahkemelerde görev yapan subay hâkim ve savcı. Bk. ANSİKL. ‖ *Askerî hastahane,* subay, astsubay ve bunların emeklileri ve eşleri ve yönetmelik esasına uygun nitelikteki çocukları ve eratın, Millî Savunma bakanlığındaki görevli hizmetlilerin sıhhî işlemlerine ve tedavilerine bakan hastaneler. (Bk. ANSİKL.): *Yaralıların çeşitli iniltileriyle uğuldayan askerî hastahane odalarında vakit buldukça...* (Ş.S. Aydemir). ‖ *Askerî imam,* silâhlı kuvvetlerde, kadrolarda gösterilen yerlerde din ve moral hizmetlerinde kullanılan imam subay. Bk. ANSİKL. ‖ *Askerî infaz,* askerî mahkeme kararıyle bir suçun cezasına ait hükmün yerine getirilmesi. ‖ *Askerî kantin,* kışlalarda askerlerin ihtiyaçlarını ucuz ve kolayca sağlamak amacıyle kurulan kantin. Bk. ANSİKL. ‖ *Askerî kıta,* askerî birlik veya ordu birliği. Bk. ANSİKL. ‖ *Askerî kıyafet,* silâhlı kuvvetler mensuplarının (kara, deniz, hava ve jandarma) giydikleri askerî üniformalar. Bk. ANSİKL. ‖ *Askerî kimyager,* silâhlı kuvvetlerde, hastahane ve kurumlarda görev yapan subay kimyager. Bk. ANSİKL. ‖ *Askerî mahfel,* subay ve ailelerine mahsus gazino. ‖ *Askerî merasim (tören),* Cumhuriyet ve Zafer Bayramı günleri, and içilmesi, alaya sancak verilmesi, sancağa madalya takılması, askerî binalara ve harp gemilerine bayrak çekilmesi, subay, assubayların nasp ve atanmaları, celp, terhis ve cenaze işleri için yapılan özel askerî tören. (Özel bir emir olmadıkça, güneş battıktan sonra ve daha üst rütbelinin bulunduğu yerlerde karşılama ve uğurlamalarda askerî merasim yapılmaz.) ‖ *Askerî müfreze,* ordunun çeşitli sınıflarına mensup birliklerinden herhangi bir amaç için özel olarak tertiplenen karışık birliğe verilen ad (Bk. ANSİKL.): *Genç ve tecrübesiz olmalarına rağmen, Azerbaycan askerî müfrezeleri her tarafta ileriye atılıyordu* (Ş. S. Aydemir). ‖ *Askerî mühendis,* silâhlı kuvvetlerde harp sanayii ve teknik işlerde görev yapan subay mühendis. Bk. ANSİKL. ‖ *Askerî mükâfat,* askerî disiplinin korunması ve hizmete ait konularda gelişmeyi sağlamak için üstün başarı gösteren askerî personele verilen ödül. Bk. ANSİKL. ‖ *Askerî okul,* silâhlı kuvvetler için gerekli subay, yedek subay, tabip, veteriner, eczacı v.b. yetiştiren okul. Bk. ANSİKL. ‖ *Askerî ordugâh,* askerî birliklerin kışlalarından ayrılarak arazide konakladıkları yer. Bk. ANSİKL. ‖ *Askerî öğrenci,* liselerden yukarı okul, yüksek okul ve üniversitede okuyan ve askerî mükellefiyet altına girmiş bulunan öğrenci. Bk. ANSİKL.‖ *Askerî öğretmen,* silâhlı kuvvetlerde, okullarda ve kadrolarda gösterilen diğer yerlerde görev yapan subay öğretmen. Bk. ANSİKL. ‖ *Askerî strateji,* askerî gücün, doğrudan doğruya veya dolaylı olarak uygulanması suretiyle millî strateji*nin gerçekleşmesini sağlayan askerî kuvvetlerin geliştirilmesi ve kullanılmasının idaresi. Bk. ANSİKL. ‖ *Askerî suç,* askerî ceza kanununun yasakladığı fiil ve hareketler. ‖ *Askerî şahıs,* mareşale kadar bütün subaylarla, astsubaylar, erler, askerî memurlar, askerî hâkimler ve hizmetliler ile askerî öğrenciler. ‖ *Askerî tabip,* silâhlı kuvvetlere ait hastahanelerde, birliklerde ve kurumlarda görev yapan subay doktor. Bk. ANSİKL. ‖ *Askerî zecri tedbir,* eskiden askerî makamlar tarafından uygulanan zorlayıcı tedbirler.

— ANSİKL. ● *Askerî akademiler,* Harp Akademileri komutanlığının emri altında toplanmış olan Kara, Deniz, Hava kuvvet akademileri, Millî Güvenlik akademisi, Kurslar komutanlığı ve N.B.C. (Nükleer Silâhlar) okulundan meydana gelen yüksek askerî ve ilmî kültür topluluğudur.

Askerî akademiler içerisinde Kara, Deniz ve Hava Harp akademileri adı verilen kuvvet akademilerinin amacı, silâhlı kuvvetlerden seçilmiş genç ve kabiliyetli subayları, o kuvvetin bütün birlik ve kademelerindeki komutanlık ve kurmay görevleri için yetiştirmektir.

Silâhlı Kuvvetler akademisi ise, Kara, Deniz

Cumhuriyet ordusunda askerler

Abdülhamid II devri asker kıyafetleri soldan sağa; deniz, topçu, Arap zuhaf alayı, Arnavut zuhaf alayı, piyade (nişancı) askerleri

Foto. Gültekin Çizgen, Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

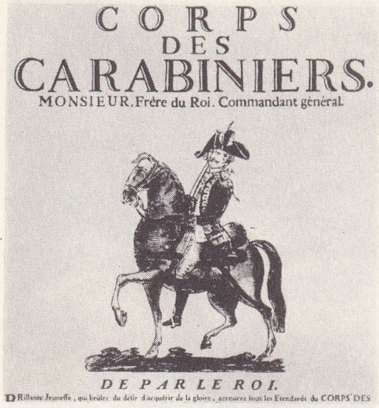

Fransa'da askere alma afişi (XVIII. yy.) (Ordu müzesi, Paris)

XVIII. yy. fransız askerî kıyafeti (Carnavalet müzesi, Paris)

ve Hava kurmay subaylarını, üçlü kuvvetlere âit müşterek harekâtın sevk, idare ve planlanmasında komutanlık ve kurmay görevleri için yetiştirmekle görevlidir.

Millî Güvenlik akademisinin amacı, diğer bakanlıklardan, Başbakanlığa bağlı umum müdürlüklerden, iktisadî devlet teşekküllerinden ve özel teşebbüslerden seçilmiş personeli, topyekûn harp gereklerine göre müşterek politika, sevk ve idare konularında koordinasyon çalışmalarına hazırlamak ve onları bakanlıklararası stratejik planlar yapma görevleri için yetiştirmektir.

Kuvvet akademilerine kaynak, Kara, Deniz ve Hava kuvvetlerindeki genç ve yetenekli subaylardır. Bunlardan kendi Harp akademilerine istekli olanların giriş tarihlerinde rütbelerinin üsteğmen veya kıdemli yüzbaşı olması, türk ana ve babadan doğmuş ve müspet akademi belgesi almış bulunmaları ve ayrıca her yıl belli günde açılan giriş sınavlarını kazanmaları gerekmektedir. Harp akademileri, 1846 yılında İstanbul'daki Harp okuluna ayrıca iki sınıf daha eklenmek suretiyle kurulmuştur. Bk. HARP *akademileri.*

● *Askerî bando.* Tanzimat devrinde Mehterhane kaldırılınca, yerine italyan ve fransız tipinde ordu mızıka takımlarının kurulmasına karar verildi. Bu amaçla italyan Giuseppe Donizetti Paşa 1828'de osmanlı sarayına davet edildi. («Bando Muzıka» terimi de diğer italyan asıllı müzik terimleriyle birlikte Türkçeye bu devirde girdi.)

Bando da mızıka gibi ordu birliklerinde yer almıştır. Birlik büyüdükçe bandonun kadrosu ve müzik âleti de çoğalır. Alaylarda boru takımları vardır. Bandoların en geniş kadrolu takımına Armoni mızıkası denilmiştir. Cumhurbaşkanlığı Armoni mızıkası en büyük bando takımıdır.

● *Askerî cezalar,* ölüm, şahsî hürriyeti tahdit eden ağır hapis, hapis ve kısa hapis cezalarıdır. Ayrıca fer'î cezalar ve disiplin cezaları vardır.

Ölüm cezası, askerî şahıslar kurşuna dizilerek, siviller ise asılarak uygulanır.

Ağır hapis ve hapis cezalarının mahiyeti, neticeleri ve icrası Türk Ceza kanununda yazılı olan kaidelere tabidir.

Kısa hapis cezaları, göz hapsi, oda hapsi, katıksız hapis olarak üçe ayrılır.

Fer'î cezalar, subaylar ve astsubaylar hakkında tard ve ihraç, erat hakkında ise askerliğin yeni baştan yaptırılmasıdır.

Disiplin cezaları, askerî terbiyeyi ve disiplini bozan fiiller ve kabahatleri (Askerî Ceza kanununun 18. maddesinde yazılı fiillerin hafif olanları) yapanlara verilen cezalardır.

Disiplin cezaları, yukarıda yazılı fiilleri işleyenlerin âmirleri tarafından salâhiyet dairesinde verilir. Disiplin âmirlerinin ceza verme salâhiyetleri rütbelerine göre değişir. Bu salâhiyetler Askerî Ceza kanununun 171. maddesine ek cetvelde gösterilmiştir.

● *Askerî Ceza kanunu.* 1829'da kabul edilen «Kanunname-i Asakir-i Mansure-i Muhammediye»nin «Tedibat» başlığı altında toplanan hükümleri yazılı ilk askerî ceza kurallarıdır. Belli ilk ceza kanunu 1871 yılında kabul edilen «Cezaname» adlı kanundur. Ordu teşkilâtında yapılan değişikliklere uygun olarak sonradan, fransız Askerî Ceza kanunundan tercüme edilen kanun 1871'de, alman ve fransız kanunları göz önüne alınarak hazırlanan Askerî Ceza kanunu 1930 yılında yürürlüğe konulmuştur. (1632 sayılı Askerî Ceza kanunu.)

● *Askerî diş tabipleri,* askerî veya sivil liseleri bitirerek Harp okuluna kabul edilen istekliler arasında Dişçilik fakültesinde öğrenimlerini başarıyla tamamlayanlardan yetiştirilir.

● *Askerî eczacılar,* askerî veya sivil liseleri bitirerek Harp okuluna kabul edilen istekliler arasında Eczacılık fakültesinde öğrenimlerini başarıyle tamamlayanlardan yetiştirilir.

● *Askerî hâkim ve savcılar,* askerî ve sivil liseleri bitirerek Harp okuluna kabul edilenler arasında Hukuk fakültesinde öğrenimlerini başarıyle tamamlayanlardan veya kıtada başarı göstermiş Hukuk fakültesi mezunu yedek subaylar arasında istekli olanlardan yetiştirilir. (Bunlar askerî mahkemelerde hâkim ve savcı kıyafeti giyerler.)

● *Askerî hastahaneler,* barışta, büyük garnizonlarda teşkil edilmiştir. Sabittir. Birliklerde de revirler vardır. Bunlar 10-13 yataklı olur.

Seferde, manevra ve tatbikatlarda, harekât alanında, seyyar hastahaneler görev yapar. Bu hastahaneler yaptıkları göreve göre birkaç çeşittir. Bunlar: 60 yataklı ordu seyyar cerrahî hastahaneleri; 400 yataklı yarı seyyar tahliye hastahaneleri; 1 500 yataklı ordu veya menzil sahası nekahat merkezi; 1 000 yataklı menzil sahası genel hastahaneleri; menzil sahası mevki hastahaneleri; sahra hastahaneleri.

— Tar. Osmanlı ordusunun kuruluş devirlerinde ve hattâ XVIII. yüzyıl sonlarına kadar asker hastahaneleri yoktu. Bu devir sonlarına doğru, bazı birliklerin kadrolarında, cerrahlar görülür. Bundan, bu devirlerde, sıhhî işlerin çok basit bir şekilde yürütülmüş olduğu anlaşılır. Büyük şehirlerin bazılarında, hastahane denilebilecek, dârüşşifalar vardı. Önceleri hasta ve yaralıların tahliyesi, çoğunlukla develer üzerine konulmuş mahfelerle yapılırdı. XIX. yüzyıl sonlarında hastalar arabalarla taşınırdı.

Savaş alanı gerisinde iki direkli çadırlar kurulur, hasta ve yaralılar, önce buralara getirilir ve ilk tedavileri yapılırdı.

XIX. yüzyıl sonlarında sıhhî teşkilât oldukça genişledi ve hasta tedavi ve tahliyesi yeni esaslara bağlandı.

Seferde her piyade taburuna sekiz, her süvari alayına dört ve topçu bataryalarına iki tezkere ve her tezkereye de dört er tahsis edilirdi. Bu tezkereler ve gerekli sıhhî malzeme ve ilâçlar, mekkâre veya arabalarla taşınırdı.

Kolordu ve tümenlerde seyyar hastahaneler bulunur ve bunlar birinci hat seyyar hastahaneleri ve ikinci hat seyyar hastahaneleri olmak üzere ikiye ayrılırdı. Savaşta, her tümen ve her kolordu topçusu için birer birinci ve ikinci hat seyyar hastahanesi kurulurdu.

Yürüyüşlerde, hastahaneler, mümkün olduğu kadar kıta ile beraber hareket ettirilirdi. Kıtası ile birlikte hareket edemiyecek hasta ve yaralılar, duruma göre ilâçları verilerek, ya yürüyerek veya tedarik edilen ulaştırma araçlarıyle en yakın ikinci hat seyyar hastahanelere veya menzil hattında bulunan muvakkat hastahanelere gönderilirlerdi.

Birinci hat seyyar hastahaneleri, topçu ateşinden uzak veya hiç olmazsa, topçu ateşine karşı saklı yerlerde kurulurdu. Birinci hat seyyar hastahanelerinin tezkereci bölümünde, yaralıları taşıyacak yük hayvanları veya arabaları bulunurdu. Yürüyemeyecek hasta ve yaralılar, birinci hat seyyar hastahanesinden ikinci hat seyyar hastahanesine hayvanlar veya arabalarla taşınırdı.

İkinci hat seyyar hastahaneleri, düşman ateşinin tamamen dışındaki yerlerde kurulurdu. Bu hastahaneler evlerden ve başka binalardan faydalanılarak kurulmakla beraber, büyük ameliyat çadırlarının kurulmasına elverişli yerlerin bulunmasına dikkat edilirdi. Birinci ve ikinci hat seyyar hastahaneleri, gündüzleri bu tip hastahanelerin özel alâmeti olan kızılay bayrağı çekerler ve geceleri de, kırmızı fenerler ile buraları belli ederlerdi.

● *Askerî imamlar,* dinî merasim, konferans, ibadethanelerde ve icap eden mahallerde, imam kıyafeti giyerler.

Tümen ve benzeri birliklere, İlâhiyat fakültesini bitirmiş olanlar, moral subayı olarak verilmektedir.

● *Askerî kantin*'lerin gelirleri, teşkili, idaresi, işletme şekli ve kontrolları, Millî Savunma bakanlığı tarafından hazırlanan bir yönetmelik ile düzenlenmiştir.

Askerî kantinlerin teşkili, idare ve murakabesi ile kâr dağıtılması, Ordu İç Hizmet kanununun özel hükümlerine ve düzenlenen yönetmeliğe göre yapılır.

● *Askerî kıta* veya *birlikler,* en küçüğünden, en büyüğüne kadar, başında kumandan olan ve kadro, talimat ve talimnamelerle belirtilen ordu topluluklarıdır. (Msl. Kara kuvvetlerinin piyade sınıfında, mangadan başlayarak takım, bölük, tabur, alay, tümen, kolordu, ordulara kadar küçük, büyük her birlik bir askerî kıta veya bir askerî birliktir.) Askerî kıtalar veya birlikler aynı sınıftan olabileceği gibi çeşitli sınıfların bir araya gelmesinden de kurulabilir.

● *Kara Kuvvetleri kıyafeti.* Türk Silâhlı kuvvetlerinde Kara Kuvvetleri komutanlığı ve Jandarma Genel komutanlığı kıyafetleri, renk ve biçim bakımından aynıdır. Elbise rengi, kışın hâkî, yazın bejdir.

Kara kuvvetlerinin kıyafetleri. Subaylar için: merasim kıyafeti, kıta merasim kıyafeti, şeref birlikleri ve öğrenci kıtasındaki subay merasim kıyafeti, frak ve simokin muadili mesdres, günlük kıyafet, kışlık eğitim kıyafetleri, uçuş ve eğitim kıyafeti, tıp, dişçi ve eczacı subay hizmet kıyafeti, bando merasim kıyafeti, imam subay kıyafeti, askerî memur kıyafeti, assubaylar kıyafeti, erbaş ve erlerin kıyafetleri. Deniz kuvvetleri kıyafeti: merasim kıyafeti, gece kıyafetleri: frak muadili kıyafet, simokin muadili kıyafet, kışlık günlük kıyafet, beyaz üniforma, yazlık gece kıyafeti, günlük yazlık kıyafet.

Assubay kıyafeti: kışlık kıta merasim kıyafeti, kışlık günlük kıyafet, yazlık kıta merasim kıyafeti, yazlık günlük kıyafet.

Deniz erlerinin kıyafetleri: kıta merasim kıyafetidir.

Leventlerin kıyafeti: yazlık ve kışlık haricî kıyafet, hizmet kıyafetidir.

Hava kuvvetleri kıyafeti: Hava kuvvetleri personelinin kıyafeti genel olarak, Kara kuvvetleri kıyafetine benzer. Yalnız bütün kıyafetlerin rengi kışın koyu gri mavi kalın yün kumaş ve yazın kışlık kıyafet renginde ince kumaştır. Gömlek rengi açık mavidir.

— Tar. Osmanlı devletinin ilk yıllarında daimî ordu olmadığı için askerî kıyafet de yoktu ve savaşa millî kıyafetler ile katılınırdı. Devletin kuruluşundan bir süre sonra Orhan Gazi zamanında ilk defa daimî ordu kurulmuş ve askerin halktan ayırt edilmesi için de bir askerî kıyafet kabul edilmişti (1326). Bu maksatla serpuşlar (başlıklar) yapılmış; askerin barışta halktan, savaşta düşmandan ayırt edilmesi için başlarına beyaz külâh giymeleri uygun görülmüştü. Bu başlığa *börk, üsküf* veya *keçe* denirdi. Osmanlı imparatorluğu genişleyip askerî güç ve kuvveti çoğalınca, değişik askerî sınıflar kurulmuş ve her askerî sınıf için başka başka biçim ve renkte başlık ve elbise kabul edilmişti.

Murad III zamanında büyük rütbeli subaylar don, gömlek üzerine bir entari ve bunun üstüne bir kaftan giyerlerdi. Kaftanın üstünde de bellerine kuşak bağlarlardı. Bunun üstüne de bir cübbe ve alt kısma bir çakşır giyerlerdi. Küçük rütbeli olanlar yalnız entari, kaftan ve şalvar giyerlerdi.

1774 yılında sürat topçuları teşkil edilince bunlar için yeşil ceket, mavi şalvar ve yeşil püskülü on iki dilimden dikilmiş çuha başlık (*Terek*) kabul edilmişti.

1793 Yılına kadar bir değişiklik yapılmamış, 28 şubat 1793'te çıkan topçu kanunnamesi ile topçuların kıyafetleri de değiştirilmişti. Yeniçerilerin kaldırılmasına kadar (1826) osmanlı ordusunda günlük kıyafetler ile merasim kıyafetleri arasında önemli bir fark yoktu. Yeniçeriler, normal zamanlarda ve savaşlarda başlarına bir kavuk, alay denilen törenlerde ise börk giyerlerdi.

Foto. X, Bulloz (LAROUSSE)

Selim III devrinde kurulan Nizam-ı Cedit (1793) ordusu için avrupa ordularında kullanılan kıyafete benzer kıyafet kabul edilmişti. Avrupa devletleri ordu kıyafetlerini savaş icaplarına göre değiştirmiş ve geliştirmişlerdir.

Mahmud II'nin tahta çıktığı yıl 1808'de kurulan Eşkinci (savaş eğitimi görmüş) asker için de özel bir kıyafet kabul edilmişti.

Asakir-i* Mansure-i Muhammediye'nin teşkili sırasında da kıyafet olarak başlangıçta Nizam-ı Cedit ordusu kıyafeti esas olarak alınmıştı.

Mahmud II zamanında, Deniz kuvvetleri personelinin üniformaları da değiştirildi. Abdülmecid devrinde, askerî kıyafetlerde yeniden değişiklikler yapıldı. Abdülaziz devrinde de askerî kıyafetlerde yapılan değişiklikle, piyade, süvari ve topçu sınıflarının bütün subayları lâcivert çuhadan beli büzmeli ve göğsü bir sıra düğmeli setre, itfaiye subayları bir sıra düğmeli kısa bir mintan giydiler ve bu kıyafet İkinci Meşrutiyet'e kadar böyle kaldı.

Abdülaziz devrinde bütün subaylar fes giyerlerdi. Abdülhamid II devrinde 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında mintan, camadan, şalvardan ibaret olan elbiselerin, harbin icaplarına uymadığı ve erlerin serbestçe hareketlerine engel olduğu anlaşıldı. Bu maksatla 1879 yılında yeni bir elbise kararnamesi yayımlanarak, asker için tekrar setre pantalon kabul edildi.

1908 Yılında Meşrutiyet'in ilânından sonra ordunun kıyafetinde büyük değişiklik yapıldı. Bu değişikliğe göre daha önceki kıyafet (koyu lâcivert elbise, kollarda sırma rütbe işaretleri, baştaki fes, çekme fotin veya çizme, kılıç) terk edilerek çağdaş ordular örnek alındı, subay ve eratın elbise rengi hâkî olarak kabul edildi; rütbe işaretleri omuzlara alındı. Ayrıca bir yenilik olarak, üniformada yakaya, sınıf rengi işaretler eklendi.

Birinci Dünya savaşında, hâkî renkte kumaş bulunamadığı için yerli fabrikalarda koyu boz renkli kumaş dokutturuldu, bej renk, elbise rengi olarak kabul edildi. Başlık olarak da, elbise renginden «enveriye» denilen kabalak kabul edildi. Piyade sınıfı dolaklı, atlı sınıflar da çizmeliydi. İstiklâl savaşında kıyafet değişmedi, yalnız yaka ile forma değişti. Yakalar elbise renginde idi, önce omuzda taşınan rütbe işaretleri, yakaların ucuna takıldı. Bu işaretler binbaşıya kadar üçgen, binbaşıdan yukarısı için dikdörtgen şeklinde idi.

1931 Yılında çıkan «Kıyafet-i Askeriye kararnamesi» ne göre:

1. Türkiye cumhuriyeti ordu ve jandarma teşkilleri için, gündelik ve merasim adı ile iki türlü kıyafet kabul edilmiştir.

2. Astsubaylar (küçük zabitler) ve erlerin gündelik olarak bir çeşit kıyafeti vardır.

3. Gündelik kıyafet, esas kıyafettir; barışta, âdi günlerde ve bazı ekler ile manevra ve tatbikatlarda, seferde giyilir.

Gündelik kıyafet: başlık, başlık kılıfı veya miğfer, ceket, manevra kemeri, kasatura, pantalon (kilot veya düz pantalon), fotin (getr veya dolak) veya çizme, kaput, kollu muşambadır.

Subay ve askerî personelin elbiseleri hâkî renktedir. Bunlar manevra ile tatbikatlarda ve seferde giyilmek üzere boz renk yün kumaştan ve yazın aynı renk ince yazlık kumaşlardan yapılırdı.

Merasim kıyafeti. Subaylar, resmî günlerde ve bayramlarda, kabul resmi ve ziyafetlerde, evlenme törenlerinde, özel emirle diğer hallerde ve askerî ihtifallerde, merasim elbisesi giyerlerdi. Merasim kıyafeti, gündelik kıyafetteki kemer yerine sırma kemer, çikolata rengi güderi eldiven ve ek olarak da, kılıçla, apolet ve nişanlardan mürekkep bir kıyafetti. Bundan sonra, son kıyafet kararına kadar önemli bir değişiklik olmadı; yalnız, 1946 yılında ceket yakaları açıldı, devrik yaka kabul edildi, hâkî gömlek giyildi ve kravat takıldı, rütbe işaretleri ve şapka kokartları değiştirildi.

● *Askerî kimyagerler,* askerî ve sivil liseleri bitirerek Harp okuluna kabul olunan istekliler arasında Kimya fakültesine girip öğrenimlerini başarıyla tamamlayanlardan yetiştirilir.

● *Askerî müfreze,* birkaç mangadan ve ağır silâhlardan kurulu olabileceği gibi, çeşitli sınıflarla güçlendirilmiş alay seviyesinde birlikler de olabilir. (Msl. bir alayın belirli bir taburu herhangi bir özel görevi başarmak amacıyle bir batarya ile güçlendirilirse adı askerî müfreze olur.)

Savaşta keşif, emniyet ve diğer taktik görevler dışında, tahkimat, yol tamiri, garnizon inşa veya onarımı, harekât bölgesinin temizlenmesi v.b. özel görevler için, istihkâm sınıfı başta olmak üzere diğer birliklerle pekleştirilmiş askerî müfrezeler de görevlendirilebilir.

Genellikle askerî müfrezeler, kumandanlarının adı ile anılır.

● *Askerî mühendisler,* askerî veya sivil liseleri bitirerek Harp okuluna girenler veya muvazzaf subay istekliler arasında Teknik üniversiteye veya teknik okullara girip öğrenimlerini başarıyla tamamlayanlardan yetiştirilmektedir.

● *Askerî mükâfat.* Silâhlı kuvvetlerde (Jandarma dahil), subay, astsubay, erbaş ve erlerden eğitimde, atışta, uçuculukta, denizaltıcılık, dalgıç ve kurbağa adam hizmetlerinde, bakımda, haritacılık hizmetlerinde, tabiî âfetlerde üstün hizmet ve başarı gösteren, yeni buluşlar yapan veya kullanılan sistemlerde yenilikler meydana getirenler yönetmelikte belirtilen esaslar içerisinde askerî ödüle hak kazanırlar. Bundan başka Silâhlı kuvvetlerde yabancı dil bilen personelin sayılarını arttırmak, subay ve assubayların boş zamanlarını yararlı bir şekilde değerlendirmek amacıyle, kuvvet komutanlıkları ile Jandarma Genel komutanlığınca gerekli görülecek yerlerde açılacak yabancı dil kurslarında öğretmenlik yapan, mesleğine ait eser yazan ve bu konuda yabancı dilden Türkçeye çeviri yapanlar da askerî ödül alabilirler.

Bu konudaki özel kanun ve yönetmeliğe göre ödüle hak kazanan personele, bu maksatla düzenlenecek özel törenlerle mükâfatları birlik veya ilgili askerî kurum mensupları önünde, en büyük üstleri tarafından verilir.

Askerî mükâfat belgeleri, sicil ve şahsî dosyalarda saklanır.

● *Askerî okullar* deyiminden, çeşitli sınıf ve silâhlara ait Sınıf ve Atış okulları ile Kara, Deniz ve Hava Harp okulları, Askerî Tıbbiye, Veteriner v.b. okullara kaynak teşkil eden askerî lise ve orta okullar (Deniz ve Hava liseleri dahil) ile Assubay Hazırlama okulları ve çeşitli sanayi dallarına ait sanat okulları anlaşılmaktadır.

Askerî lise ve orta okullar, Osmanlı imparatorluğu devrindeki Askerî İdadî ve Askerî Rüştiye okullarına benzer kuruluşlardır.

— Tar. Kuleli Askerî lisesi (açılışı 1847) Kara kuvvetlerine ait öğretime bugün de devam eden tek askerî lisedir. Diğer askerî okullar ise Işıklar Askerî lisesi (Bursa, 1846'da açıldı, 1961'de kapatıldı), Tokat Askerî lisesi (1927'de kapatıldı), Erzincan Askerî lisesi (lise ve ortaokul olarak çeşitli tarihlerde öğretime devam etti, 1964'te kapatıldı), Maltepe Askerî lisesi (1929'da açıldı, 1949'da kapatıldı), Konya Askerî ortaokulu (1949'da kapatıldı), Selimiye Askerî ortaokuludur (1958'de açıldı, 1963'te kapatıldı).

Assubay hazırlama okulları ise ordunun assubay ihtiyacını karşılamak için Türkiye'nin birçok şehrinde açılmış orta öğretim seviyesindeki müesseselerdir. Kara kuvvetlerine ait assubay hazırlama okullarından yalnız Konya Assubay Hazırlama okulu bugün de Çankırı'da öğretime devam etmektedir.

Ayrıca Deniz ve Hava Kuvvetlerine ait astsubay hazırlama okulları da bu kuvvetlerin astsubay kaynaklarını teşkil etmek üzere öğretime devam etmektedir.

Deniz Kuvvetleri için Heybeliadada Deniz lisesi ve Hava Kuvvetleri için de İzmir'de bulunan Hava lisesi, kendi kuvvetlerinin subay kaynaklarını beslemek üzere lise seviyesindeki programları uygulamaktadır.

Harp okulları: Kara Harp okulu Ankara'da, Hava Harp okulu Yeşilyurt'ta (İstanbul), Deniz Harp okulu da, Heybeliada'da öğretime devam etmektedir. Bk. HARP *okulu.*

Askerî rüştiyeler. İlk okulla lise arasında bugünkü orta okullara eşit sayılabilecek eski rüştiye mektepleri (orta okullar) Tanzimat'tan sonra ilk defa Maarif nezareti tarafından Osmanlı imparatorluğunun çeşitli büyük şehirlerinde açıldı. Daha sonra askerî idadîlere öğrenci hazırlamak amacıyle Abdülmecid zamanında Harbiye nezareti tarafından, maarif rüştiyelerinin yanında askerî rüştiyelerin açılması kararlaştırıldı.

İlk askerî rüştiye Hasköy'de (İstanbul) yatılı olarak açıldı. 1869 Yılında öğrencilerin ve okulların artırılması amacıyle Hasköy'deki okul kapatıldı, yerine yatısız askerî okullar açıldı.

Askerî idadî, Harp okuluna kaynak olmak üzere lise seviyesinde genel kültür veren askerî okula verilen ad.

Tanzimat devrinde askerî okullar meslek ve ihtisas okulları niteliğinde oldukları halde öğrencilere ilk ve hazırlayıcı temel bilgileri de vermekteydiler. Bu sebeple öğretim süresi uzamakta ve bütün öğretimin aynı okulda yapılması çeşitli sakıncalar doğurmaktaydı. Bunu önlemek için 1845 yılında askerî öğretim Harp okulu, Erkânı Harbiye sınıfları, askerî idadî ve rüştiyeler olmak üzere üçe bölündü.

Harp okulunu her yıl bitiren yüz subayla ordunun ihtiyacı karşılanamadığından, özellikle savaşta gerekecek subay mevcudunu da karşılamak üzere okul kadrosunun arttırılmasına karar verildi. Bu maksatla ordu merkezlerinde üçer sınıflı, İstanbul'da dört sınıflı, askerî idadîler kuruldu. Ordu merkezlerindeki üçer sınıflı idadîleri bitirenlerin bir yıl da İstanbul'da okuduktan sonra Harbiye'ye girmeleri sistemi kabul edildi. Böylece ordu merkezlerinde açılacak idadîlerde, hem daha fazla öğrenci sağlanacak ve hem de İstanbul dışından da öğrenci alınması mümkün olacaktı. Buna göre 1846 yılında İstanbul ve Bursa'da, 1847 yılında Edirne ve Manastır'da, 1848 yılında Şam'da, 1872 yılında Erzurum ve 1875 yılında Bağdat'ta, birer askerî idadî açıldı.

İstanbul'da açılan Harbiye, Mühendishane, Deniz ve Tıbbiye idadîleri «Askerî İdadî-i Umumî» adı altında 1865'te Galatasaray'da birleştirildiyse de, 1871'de tekrar ayrıldı. 1884 Yılında askerî idadîlerde yapılan reform ile öğretim süresi üç yıla indirildi ve programlar ıslah edildi, üç sınıflı idadîlerde cebir, geometri, astronomi, tarih, coğrafya, fransızca, farsça, türkçe gramer, imlâ dersleri okutulmağa başlandı.

Savaşlar sebebiyle askerî idadîlerin yerlerinde değişmeler oldu. Erzurum idadîsi, Erzincan'a nakledildi, Balkan harbinde Manastır, Birinci Dünya savaşında da Erzincan, Şam ve Bağdat Askerî idadîleri kaldırılarak öğrencileri Kuleli Askerî idadîsine verildi.

Cumhuriyet devrinde diğer idadîler gibi askerî idadîlerin de adları lise olarak değiştirildi ve programları Millî Eğitim bakanlığının programlarıyle birleştirildi.

● *Askerî ordugâh.* İki şekilde askerî ordugâh vardır: Açık arazide çadırlara yerleştirilen «açık ordugâh» veya «çadırlı ordugâh»; çeşitli binalardan da faydalanılarak yerleşilen çadır, bina karışımı «köy ordugâhı», mecburiyet olmadıkça ikinci şekil daima aranan ve istenilen konma şeklidir.

● *Askerî öğrenciler,* subay ve askerî memurlara karşı ast durumdadırlar, gerek kendi aralarında ve gerekse astsubaylara, erbaş ve erlere karşı astlık ve üstlük münasebetleri yoktur. Askerî İnzibat kuvvetleri, askerî lise, yüksek okul ve üniversite öğrencilerine, subaylar gibi muamele yaparlar. Askerî öğrenciler, öğretim bakımından, öğretim müesseselerinde tabi oldukları statüye göre, mensup oldukları kurum ve askerî okulların talimat hükümlerine, suç ve ceza yönünden Askerî Muhakeme Usulü kanunlarına bağlıdırlar.

● *Askerî öğretmenler,* askerî veya sivil liseleri bitirerek Harp okuluna kabul edilenler arasında, üniversitenin branşlarıyle ilgili fakültelerine girip öğrenimlerini başarıyla tamamlayanlardan yetiştirilir.

● *Askerî strateji,* barışta veya savaşta millî stratejiden çıkarılır, onun tamamlayıcı bir bölümünü teşkil eder ve millî hedeflerin elde edilmesini sağlayacak şekilde düzenlenir. Bu sebeple millî hedefler, hem millî ve hem de askerî stratejiye yön verir. (Bk. STRATEJİ.) Genellikle bir milletin savaşta uygulayacağı askerî harekât, onun millî hedeflerine bağlı

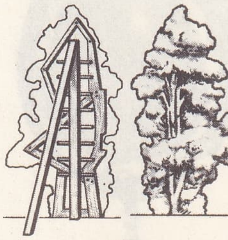

askı
arka yüz
ön yüz

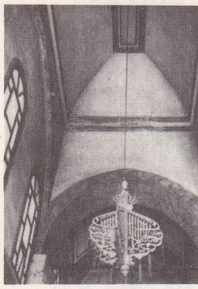

Ragıp Paşa kütüphanesinde tavan askısı

Foto. Sacit özenen (MEYDAN)

askı
(Topkapı Sarayı müzesi)

ve bunlara tamamen uygun bulunmalıdır.

● *Askerî tabipler,* askerî veya sivil liseleri bitirerek Harp okuluna kabul edilenler arasında Tıp fakültesine girip öğrenimlerini başarıyle tamamlayanlardan yetiştirilir.

◆ **Askerîce** sıf. Askerlik açısından, asker gözüyle görülen.

◆ **Askeriye** i. Askerlik: *Paşa kısmına el kaldıranı askeriyede hiç bakmaz asarlar* (K. Tahir).

◆ **Askeriyan** çoğl. i. Askerler. (M)

ASKERÎ (Ebu Ahmet El-Hasan bin Abdullah bin Said), arap lûgatçisi (906-993). Ebu Bekir bin Düreyd'den okudu. Başlıca eserleri *Kitab-ül-Zevaciri ve'l-Mevaiz* (Yasaklar ve öğütler) ve *Et-Tashifu ve't-Tahrif*'tir (Müelliflerin ve Müstensihlerin Yanlışları). İkinci eser, hadis ve şiirlerde anlaşılması güç ve az rastlanan kelimeleri içine almaktadır. (M)

ASKERÎ (Ebu Hilâl el-Hasan bin Abdullah bin Sait bin Yahya bin Mihran), arap filoloğu (öl. yaklaşık olarak 1005). Münzevî bir hayat sürdü. *Kitab-üs-Sınaateyn* (İki Sanat Kitabı) adlı meşhur eserini 1004'te yazmıştır. Eser arap belâgat ilmi üzerinde geniş bilgiler vermiştir. Bundan başka *Kitab-ül-Evail* (Başlangıçlar Kitabı) adlı eseri de önemlidir. (M)

ASKERÎ (Ebu'l-Hasan Ali bin Muhammed), Şiilerin 12 imamından (İmam-ı İsna aşere) onuncusu [Medine 828-Samarra 868]. Gençliğini Medine'de geçirdi. Siyasî hâdiselerle ilgilenmeyerek hayatını ibadete verdi. Fakat Ali evlâdına düşman olan halife Mütevekkil tarafından Samarra'ya getirildi. Böylece halife onu yakından kontrol imkânını elde etmiş oldu. Askerî, bütün ömrünü Samarra'da geçirdi. Şiîler ona hürmeten *el-Nakî* (saf, temiz) lakabını verdiler. (M)

ASKERÎ Edirneli, türk mutasavvıf ve şairi (XV. yy.). İmam Hasan Askerî'ye intisabı dolayısıyle *Askerî* mahlâsını aldı. Satirik şiirler yazdı. Bu şiirlere mecmualarda rastlanır. (M)

ASKERÎ Halvetî, Gülâboğlu, Kütahyavî, türk mutasavvıf ve şairi (XVII. yy.). Elmalılı Sinan-ı Ümmî halifelerinden. Niyazî Mısrî ile aynı dergâha bağlı. *Divan*'ında tarikatının âdâbına dair hece vezniyle şiirleri, ilâhileri vardır. (M)

ASKERÎ Şeyh Velî, Naibülaskerî, türk mutasavvıf ve şairi (XVI. yy.). Bir süre memuriyette bulundu, sonra Halvetî tarikatına girdi. Annesi Alâüddevle neslindendir. Şiirlerine mecmualarda rastlanır. (M)

ASKERLİK i. Asker olma hali, askerlik ödevi, ordu hizmeti: *Hem, bu şimdiki askerlik senin bildiğin gibi değil, millet kendisi savaşıyor* (Y. K. Karaosmanoğlu). || Özel kanun ve kurallara göre harp sanatını öğrenme ve yapma yükümü: *Kasatura ile topa hücum! Bunu benim askerliğim o zamana kadar görmemişti* (Süleyman Nazif).

— ÇEŞ. DEY. ve TERİMLER. *Askerlik çağı,* Türkiye cumhuriyeti uyruğunda bulunan her erkeğin nüfus kütüğünde yazılı doğum tarihine göre 20 yaşına girdiği yılın ocak ayının birinci gününden, 46 yaşına girdiği yılın ocak ayının birinci gününe kadar en çok 26 yıl süren zaman. Bk. ANSİKL. || *Askerlik dairesi,* kendine bağlı askerlik şubelerinin kanun, nizamname, talimat ve emirlere uygun olarak görev yapıp yapmadıklarını kontrol eden ve onlara yetkisi içinde yardımda bulunan daire. Bk. ANSİKL. || *Askerlik etmek,* askerlik görevini yapmak, savaşmak: *Sen yalnız köylü değilsin, sen askerlik etmiş adamsın* (Y.K.Karaosmanoğlu). || *Askerlik fenni,* orduda, fizik,

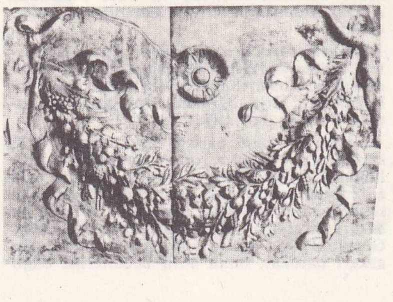

askıçelenk
Ara Pacis'ten alçak kabartma
(Terme müzesi, Paris)

kimya, matematik, biyoloji v.b. ilimlerle ilgili fennî hizmetler için kullanılan askerî terim. || *Askerlik gururu,* askerlik mesleğinin ve üniformanın, insana verdiği gurur: *Eski ordu hayatından, onda biraz askerlik gururu kalmış olacak* (Y. K. Karaosmanoğlu). || *Askerlik hatırası. Teşm. yol.* Büyük şehirlerde askerliğini yapan köylü ve kasabalı erlerin sılaya göndermek üzere, sokak fotoğrafçılarında çektirdikleri resim. || *Askerlik hizmeti,* askerlik çağına giren her erkeğin askerlik mükellefiyeti gereklerine göre seyyar ordu veya geri hizmetlerde yaptığı görev. Bk. ANSİKL. || *Askerlik işi,* askerlik göreviyle ilgili mesele, takıntı: *Askerlik işinin uzaması da bu sıkıntıyı körüklemekten hali kalmaya* (C. S. Tarancı). || *Askerlik meclisi,* askerlik çağına girenlerin son yoklamasını yapan askerî kurul. Bk. ANSİKL. || *Askerlik mükellefiyeti,* askerlik kanunu kapsamına giren her şahsın yapmak zorunda olduğu askerlik hizmeti. Bk. ANSİKL. || *Askerlik sanatı,* elindeki askerî gücü, düşmanı yenilgiye uğratmak amacıyle, en doğru ve etkili biçimde kullanma sanatı. || *Askerlik şubesi,* Türkiye'de 20 yaşına giren erkek vatandaşların askerlik çağı dışına çıkıncaya kadar çeşitli askerlik işlemlerini yürüten askerî kurum. Bk. ANSİKL. || *Askerlik yoklaması.* Bk. ANSİKL. || *Askerlikten ihraç,* askerlikten çıkarılma. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. ● *Askerlik çağı,* yoklama, muvazzaflık ve ihtiyatlık olmak üzere üç devreye ayrılır: bunlardan muvazzaflık devresi genellikle iki yıldır. Muvazzaflık hizmetini tamamlayarak terhis olunduktan sonra 46 yaşının ocak ayına kadar olan süre, ihtiyatlık devresi olarak sayılır. Askerlik yoklamaları sonunda muvazzaflığına karar verilip askere alınanların, askerlik şubelerinden kıtalara gönderilme günü muvazzaflık hizmetinin başlangıç tarihi olarak kabul edilmiştir.

● *Askerlik dairesi,* askerlik şubelerinin barış ve sefer hizmetlerinin ilgili talimata uygun olarak yürütülmesi için bütün yetkilerini kullanır. Bundan başka bölgesindeki askerî ve mülkî makamlarla birlik, beraberlik ve ahengi sağlar. Ayrıca bölgesinde askerlik çağına girmiş halkı, yoklamaların zamanında ve cezasız olarak yaptırılması için çeşitli vasıtalarla uyarır. Askerlik daireleri, Kara Kuvvetleri komutanlığına bağlı olan Ankara'daki Asker Alma Daire başkanlığı emrindedir ve kendisine bağlı olan askerlik şubeleri ile bu daire arasındaki emir ve komuta kademesini teşkil eder.

● *Askerlik hizmeti,* 26 yıl içerisinde muvazzaflık hizmeti (sağlam veya sakat olarak askerliğine karar verilmesine göre) kıtada veya geri hizmetlerde yapılarak tamamlanır. Bundan sonra başlayan ihtiyatlık (yedek) devresinde hükûmetçe gerekli görüldüğü hallerde, barışta asayiş, eğitim, askerî manevra, tatbikat ve seferberlik çalışmalarına katılmak; seferde ordu ile birlikte savaşmak askerlik hizmeti sayılır.

Gerek muvazzaflık, gerek ihtiyatlık devresinde, orduda hizmet görme süresi içinde alınan kanunî izinler ile üç ayı geçmeyen hava değişimi de askerlik hizmetinden sayılır.

● *Askerlik meclisi,* mahallin en büyük idare âmiri, askerlik şube başkanı veya vekili, nüfus müdürü ve memuru, mahallî idare heyeti ve belediyeden birer kişi ile iki tabipten (biri sivil olabilir) kurulmuştur. Bu meclis tarafından son yoklaması yapılan asker adayları, sağlam, sakat ve çürük olmak üzere üçe ayrılırlar.

Özel kanunlarına göre yedek subay olacaklar, pilot şahadetnamesi bulunanlar, üç veya daha fazla oğlu olup da bunların ikisi askerde iken baba veya dul ananın üçüncü ve diğer oğulları 1111 Sayılı Askerlik kanununun 34. maddesine göre kısa hizmete tabi tutulurlar. Bunlardan, muvakkat çürükler, gelecek yıla ertelenir, daimî çürükler ise, askerlikten büsbütün çıkarılırlar. 1111 Sayılı Askerlik kanunu, Türkiye cumhuriyeti uyruğundaki her erkek vatandaşı, askerlik çağı geldiği vakit, askerlik hizmetini yapmakla yükümlü tutar.

● *Askerlik mükellefiyeti*'nin 1111 Sayılı Askerlik kanununa göre uygulanabilmesi için, yirmi yaşına girdiği yılın ocak ayında ilk yoklamalar, bu kanunda belirtilen biçimde yapılır. Temmuz ayında ise, askerlik meclisleri tarafından, son yoklamalar yapılır. Askerlik hizmetleri bu kanunun 35. maddesine göre, sağlık durumları askerlik yapmağa elverişli olmayanlar veya geçici hastalığı bulunanlar, ertesi yıla bırakılırlar. Öğrenciler ise, bu ertelemeden 29 yaşlarına kadar faydalanırlar.

Barışta muvazzaf ve ihtiyat (yedek) erattan askere çağrıldıkları sırada, bir yıldan fazla hapis cezasına çarptırılmış olanlar ceza süresini dolduruncaya kadar askere alınmazlar.

İhtiyat erat, seferberlik, asayiş, talim, askerî manevra ve tatbikat amacıyle, sınıf ihtiyacına göre, bir veya birkaç doğum tamamen veya kısmen silâhlı kuvvetlere çağrılabilirler. Muvazzaflık hizmetlerini tamamlayarak terhis olunan erler nerede oturacaklar ise, terhisleri gününden itibaren son üç ay içerisinde, ilgili askerlik şube başkanlığına giderek nüfus hüviyet cüzdanlarını göstermek ve gerekli kayıt işlemini yaptırmak zorundadırlar.

● *Askerlik şubesi,* 1111 Sayılı Askerlik kanunun gerektirdiği çeşitli işlemlerin, askerlik çağına girmiş olan erkek vatandaşlarla Silâhlı Kuvvetler arasında ilk ilişkisinin başladığı makamdır. Buna göre, asker alma işlemleri (ilk ve son yoklamalar, celp, sevk, terhis ve ihtiyata alma, er ve yedek subay seferberlik hazırlıkları v.d.) emekli, müstafi subay ve yedek subay işlemleri, yedek subay tecil ve terfileri ile yoklamaları askerlik şubeleri tarafından yürütülür; böylece askerlik çağına girenlerin yoklama dönemi ve muvazzaflık dönemi ile ihtiyatlık dönemindeki işlemler, askerlik şubesinin çeşitli faaliyetlerinin en önemli bölümünü teşkil eder.

Genellikle mülkî idare taksimatına uygun olarak her kazada bir askerlik şubesi bulunmaktadır. Askerlik şubeleri, emrinde bulundukları askerlik dairesi başkanlığı kanalı ile, Kara Kuvvetleri komutanlığı Asker Alma Daire başkanlığına bağlanmış bulunmaktadır.

● *Askerlik yoklaması.* Askerlik çağına girenler iki türlü yoklamaya tabi tutulurlar: *İlk yoklama* şahısların yirmi yaşına girdikleri yılın ocak ayının birinci günü başlar, aynı yılın haziran ayı sonunda biter; *ikinci yoklama* her askerlik dairesi bölgesinde temmuzun birinci günü başlar, ekim ayı sonunda biter.

● *Askerlikten ihraç.* Bir yıldan fazla hapis veya memurluktan mahrumiyet halinde olanlar ile hırsızlık, emniyeti suistimal, sahtekârlık, dolandırıcılık, yalan yere şahitlik, iftira v.b. suçlardan dolayı altı ay veya daha az hapis cezasına çarptırılanların askerî rütbe, unvan ve memurluklarının geri alınmasına askerlikten ihraç denir. (M)

ASKER MÜKREM, Ehvaz'da Emevîler devrinde kurulmuş olan önemli bir ordugâh şehri. Ehvaz'da çıkan bir isyanı bastırmak için Irak valisi Haccac bin Yusuf'un göndermiş olduğu Mükrem adındaki kumandanın kurduğu karargâh yeri, öneminden ötürü kısa zamanda bir şehir halini aldı. X. yüzyılda Buveyhîler zamanında önemini devam ettirdi. Şehrin ne zaman terk edildiği bilinmiyor. Bugün kalıntıları duruyor. (M)

ASKER SAMARRA. Bk. SAMARRA.

ASKI i. (*asmak*'tan). Bir eşyayı asmağa mahsus nesne: *... oda eşyasında da dokuma perdesi, saç soba, elbise askısı gibi bazı farklar vardı* (R. N. Güntekin). *Askıda Primo'nun [...] geniş hasır şapkası [...] duruyordu* (Ömer Seyfeddin). || Hastahanelerde kırık kol veya bacakların asılarak tutturulduğu âlet: *Sağ kolu askıda, sol eli yara üstünde ...* (Ahmed Rasim). || Çay, kahve taşımağa mahsus, üstü kapalı veya açık kahveci tepsisi: *Murat dayı üç kahveyi askıda getirirdi* (Halikarnas Balıkçısı). || Gelin odalarına süs için asılan tül, çiçek v.b.: *Nahilciler görünsünler/ Askılara bürünsünler* (Âli Bey). || Saklamak için asılarak kurumağa bırakılmış meyve hevengi. || Yeni yapılan evlere, yeni alınan at veya arabalara, yeniliğini belirtmek için asılan kumaş parçası, çevre.

— ÇEŞ. DEY. *Askıda bırakmak,* bir meseleyi halletmeden şüphede, tereddütte bırakmak. || *Askıda kalmak,* [bir iş için] sonuçlanamamak, muallâkta kalmak. Resmî bir kâğıdın, dairesinde veya belli bir yerde bir süre ilân edilmesi: *Seçmen listeleri 6 mayısa kadar askıda kalacaktır.* || *Askıya almak,* bir işi geciktirmek, çabuk yapmamak.

Foto. Nurettin Erkılıç, Crea-Giraudon (LAROUSSE)

— Bağc. *Askı üzümü,* hevenk halinde asıp kurutularak saklanan üzüm.

— Bayınd. Bir asma köprünün taşıyıcı kabloları ile kiriş tabanları arasındaki bağlantı organı. (Askılar gerek silindir şeklinde içi dolu borulardan, gerekse helezon biçiminde sarılmış telden yapılır.) ‖ *Askıya almak,* onarılacak yapıyı payandalarla desteklemek. (*Payanda vurmak* da denir.)

— Bot. Yumurtanın mikropil yakınındaki üst hücresinin bölünmesinden doğan hücrelere verilen ad. (Yumurta döllenince üst üste 2 hücreye bölünür: alttakinden embriyon meydana gelir, üstteki ise bölüne bölüne bir araya yığılarak aşağı doğru sarkar, embriyonu embriyon kesesinin içine indirir.)

— Denizc. *Askıya almak* (*alınmak*), batmak tehlikesinde bulunan bir tekneyi diğer bir geminin kendi bordasına veya iki gemi arasına alarak limana veya sığ bir yere götürmesi.

— Ed. Saz şairleri arasında yapılan yarışmada üstün gelene verilmek üzere yarış yerinde bir duvara asılan tabanca, kumaş v.b. armağanlar. ‖ *Askı indirmek,* saz şairleri arasında yapılan yarışmada üstün gelip askıyı kazanmak.

— Ev. Üzerine palto, yağmurluk v.b. eşya geçirilen taşımalık; portmanto. ‖ Çeşitli elbiselerin buruşmadan dolaba asılabilmesini sağlayan ortası çengelli tahta veya plastik eşya.

— Huk. Bir bildirimin kanunla belirtilen biçimde ve yerde asılmak suretiyle yapılması. ‖ *Askıya koymak* (*çıkarmak*), evlenme kararının, evlendirme memurunca ilânı. Bk. ANSİKL. ‖ Arttırma ve eksiltmeye çıkarmak.

— İpekçilik. Böcekhanelerde, daha çok funda, katırtırnağı gibi bitkilerin dallarıyla hazırlanan kafes biçiminde yer. Bk. ANSİKL. ‖ *Askıya çıkma,* ipek böceklerinin kozalarını örmek üzere alçak funda dalcıklarına tırmanması. ‖ *Askıdan sökmek,* ipek böceği kozalarını funda dallarından toplamak.

— Kasaplık. *Askı ağacı,* yay gibi eğri ağaç parçası. Kasaplık hayvanların diz kirişine geçirilerek kesimden sonraki işlemler için gövdenin asılmasına yarar. (Askı ağaçları, aynı zamanda kasap dükkânlarında dana ve koyun gövdelerinin asılmasında kullanılır.)

— Kıyf. Pantalon ve etek gibi giyeceklerin düşmesini önlemek için kauçuk veya esnek deriden yapılmış bağ. (Omuzdan aşırılarak özel mandalı ile giyeceğe tutturulur.)

— Mim. *Askı topu.* Bk. TEPE TOPU. ‖ *Süs askısı,* camilerde süs olarak kubbelerden aşağıya sarkan zincirler ve kandilliklere veya devekuşu yumurtası gibi yuvarlak ve ucu püsküllü çini veya tahta toplara denir. (Madenden cymalı ve yaldızlı olarak gayet güzel şekillerde yapılmış olanları da vardır.)

— Süs. santl. *Askı kancası,* demir eşyalarda kullanılan bronz veya pirinçten, gül şeklinde parça.

— Tekst. *Askı çerçevesi,* indigo (çivit) boyamalarında, kumaşları boya küveti içinde asmağa ve oksitlenmeyi önlemek için havalandırmağa yarayan çerçeve. (Kumaşlar bu çerçevenin kenarındaki kirişlerde bulunan küçük çengellere asılır; böylece banyonun ve havanın etkisi kolaylaşır. Bu çerçeve ısıtılmış odalarda, rengi tespit etmek üzere kumaşı buhardan geçirme işleminde de kullanılır.) ‖ *Askıdan toplamak,* basit tarzda kurutma askısına asılan boyanmış veya yıkanmış kumaş ve iplik çilelerini, kuruduktan sonra toplamak, havada kuruyan malı almak.

— Tiyatr. Sahnenin yanlarına tespit edilmiş dikme. Dekorları dayamağa veya aydınlatma araçlarını asmağa yarar.

— Vet. *Askı kayışı,* Malhaut dolabı denilen cihaz içinde bir beygiri tutmağa yarayan geniş kösele kayış. ‖ *Askıya alma,* atlarda, kol ve bacaklarda görülen önemli yaralanmalarda veya genel bir felç olduğu takdirde sık sık baş vurulan tedavi şekli. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Huk. Mahkemelerce ilânına karar verilen tebligat mahkeme divanhanesine; açık arttırma suretiyle yapılan satışların yer, gün ve saatleri icra dairesine; kadastro işlerinde, davalarda tarafların ad ve soyadları köy odasına; kamulaştırma işlerine başlanacağı münasip yerlere; seçmen listeleri mahalle ve köy muhtarlıklarına asılmak suretiyle ilân edilir. Evlenme işlerinde, tarafların evlenmeğe karar verdiklerini beyan ettikleri evlendirme memuru, bu kararı, tarafların ikametgâh ve kayıtlı bulundukları nüfus dairesinde onbeş gün süreyle ilân eder.

— İpekçilik. Böcekler kozalarını daha çok hardal ve katırtırnağından yapılan kafes biçimindeki yerlerde örerler. Sap tarafları kerevetin alt kenarlarına yerleştirilir, uçları yukarı uzatılır; üst kerevetin alt tarafına doğru kurulur ve karşısındaki ile bir kemer teşkil eder. Askılar kerevetlerden azar azar indirilir, üst üste yığılmaz, temiz bir yere bırakılır. Kozalar askıdan birer birer sökülür, üzerlerindeki yaprak kırıntıları v.b. temizlenir, bozuk olanlar ayrılır, öbürleri satışa gönderilir.

— Vet. Askı âleti, hayvanın göğüs altında sağlam bir yatak meydana getirecek şekilde geniş bir kolandan veya birkaç kolanın birleşmesinden meydana gelmiştir. Hasta hayvanın göğüs altından geçirilen bu kolanlar, dört ucundan ahırın tavanına yerleştirilmiş bir makara sistemine bağlanır ve yukarı çekilir. Böylece askıya alınan at, pansumanı engelleyen sert hareketleri yapamaz. Ayrıca, uzun zaman yatmak zorunda kalmış atlarda, askıya alma, hayvanda kan toplanmasını da önler.

◆ **Askıcı** i. Askı yapan veya satan kimse. ‖ Gelin odalarını süsleyen askıları yapan veya takan. ‖ *Argo.* İşlerini tehir eden, geri bırakan.

◆ **Askılı** sıf. Askı takılmış [giyecek]: *Askılı pantalonu çıkartmak için ceketi, yeleği çıkardım* (B. Felek). ‖ Askıyle süslenmiş yer: *Meşhur askılı kahveye atideki muamma tâlik edilmişti* (Ahmed Rasim).

◆ **Askısız** sıf. Askısı olmayan [giyecek]. (ML)

ASKIÇELENK bİş. i. Mim. Yaprakları, çiçekleri v.b. iç içe veya kurdelelerle bağlanmış olarak gösteren süsleme motifi. (L)

ASKİA, zenci hanedan. 1492'de, Songhay imparatorluğunda sarakolleler'den Muhammadu Ture tarafından kuruldu. 1492'den 1528'e kadar hüküm süren Ture, büyük bir devlet adamı ve iyi bir kurucu idi. İmparatorluğun sınırlarını genişletti ise de 1528'de tahttan inmek zorunda kaldı. Yerine oğlu Musa geçince Songhay tahtına sahip çıkanlarla Askia hanedanı arasında bir çekişme dönemi başladı. Bu çekişme, Askia hanedanından Davud'un tahta çıkışına kadar sürdü (1549). Davud krallık içinde düzeni sağladı. Kuzey Afrika hükümdarlarıyle yeniden iyi ilişkiler kurdu. Öldüğü zaman (1582) tekrar entrikalar baş gösterdi. Bir yandan tahtına göz dikenlerin, bir yandan da Sahra tuz ocaklarını ele geçirmek isteyen Faslıların sürekli saldırılarına uğrayan sülâlesi, sonunda yenildi (1592). [L]

ASKLEPİADES i. ve sıf. (yunanlı bir şairin adından). Yunan ve latin edebiyatında iki lirik mısraa verilen ad. *Küçük asklepiades'*te iki heceli bir temel, iki khoriambos ve herhangi bir, iki heceli ayaktan meydana gelir. *Büyük asklepiades'*te ise, iki yerine üç khoriambos vardır. (L)

ASKLEPİADES, yunan filozofu (M.Ö. IV. yy. ın ikinci yarısı). Platon okulundan ayrılarak, önce Elis okuluna, sonra da Menedemos'un kurduğu Eretria okuluna geçti. (L)

ASKLEPİADES, yunanlı hekim (Bithynia'da Prusa [Bursa] M.Ö. 124-M.Ö. 40). Önce Yunanistan'da, sonra Roma'da hekimlik yaptı. Hippokrates'e ve teşhis için hastalığın gelişmesini bekleme yöntemlerine karşı çıktı. (L)

ASKLEPİADES'LER, Asklepios soyundan geldiklerini ileri süren yunanlı hekim ailesi. (En ünlüleri *Hippokrates'*tir.) [L]

ASKLEPİADES Myrleia'lı, yunanlı gramerci (Bithynia M.Ö. I. yy.). Eserleri: yunan şairleri üstüne «*Eleştirmeler*» ve «*Bithynia Tarihi*». (L)

ASKLEPİADES Pharmakion (eczacı) da denir, M.S. I. yy. sonu yunan yazarı. Eczacılıkla ilgili on eser yazdı. Galenos bu eserlere büyük değer vermekteydi. (L)

ASKLEPİADES Sisam'lı, İskenderiye okulu şairlerinden (M.Ö. III. yy. ın ilk yarısı). Aşk üstüne yazdığı epigramlardan on sekizi *Anthologia'*nın sayfaları arasında günümüze kadar gelebilmiştir. *Asklepiades* mısraı, adını bu şairden alır. Asklepiades, şiirlerinde bu vezni kullandı ise de onu ilk bulan kendisi değildir. Nitekim *khroiambos* da denilen bu vezne M.Ö. VI. yy. da, Lesbos şairlerinde de rastlanır. (L)

ASKLEPİEİON i. Eski Yunanistan'da Asklepios'un yönetimindeki hekimlik ocağı.

— ANSİKL. *Asklepieion'*lar bütün eski Yunanistan'da yaygındı. Trikke, Kos, Bergama, Epidauros ve Atina'dakiler en önemlileriydi. Bunların hepsi de kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Din adamları asklepieionlarda kehanetleriyle hastalıklara çare bulurlardı. Tanrının bunlara ilham ettiği sırlar babadan oğula geçerdi. Sağlığa yararlı yerlerde kurulan asklepieionların özelliği, hem tapınak, hem de hastahane olmalarıydı. Hastalıkların tedavisinde tıbbî yolların yanı sıra dine de baş vurulurdu: kurban, oruç, banyo, uyku kürü, düş yorumu ile birlikte, Pythagoras'çılardan sonra Hippokrates'in Kos asklepieionunda uyguladığı deneysel tıp yöntemleri bir arada kullanılırdı. (L)

ASKLEPİODOTOS, stoa'cı Poseidonios'un öğrencisi (M.Ö. I. yy.). Eğitim ve askerlik taktiği üstüne bilgi taslayan bir eser yazdı. (L)

ASKLEPİODOTOS, yunanlı hekim, kâhin ve yeni platoncu filozof (doğ. İskenderiye M.S. 450'ye doğr.). Proklos'un öğrencisi. (L)

ASKLEPİOS, Yunanlılarda hekimlik tanrısı. En yaygın efsaneye göre, Apollon'un oğlu idi. Homeros'un eserinde sadece bir kahraman olarak görünür. Yarı at yarı insan Kheiron'dan hekimlik sanatını öğrendi. Zamanla halkın en çok sevdiği tanrılardan biri olarak kabul edildi. Özellikle Epidauros'ta büyük saygı görürdü. (Bk. ASKLEPİEİON.) Sembolleri, yılan, horoz, değnek ve kupa idi. Roma'da «*Aesculapius*» kültü M.Ö. III. yy. da baş gösteren bir veba salgınından sonra benimsendi.

— Heyk. En eski çağlarda Asklepios genç ve sakalsızdır. IV. yy. dan bu yana sakallı ve iyi yüzlü bir insandır: sağ omuzu ve göğsü açıktır, bir değneğe dayanır. Değneğe bir yılan dolanmıştır. Çoğu zaman eşi Epione, kızı Hygieia (sağlık), oğulları Podaleirios, Makhaon ve Telesphoros (nekahat perisi) ile çevrili olarak gösterilir. (L)

ASKLEPİOS Tralleis'li, yunanlı iskenderiye filozofu (M.S. V. yy. sonu). Aristoteles'in eserleri üstüne yorumlar yazdı. (L)

ASKLI mantarlar bİş. çoğl. i. Bot. Mantar grubu. Miselyumları bölmelidir. Sporları, ask adı verilen keseciklerin içinde bulunur.

— ANSİKL. *Asklı mantarlar'*ın çeşitli boy ve biçimde, 1 600 cinsi ve 12 000 türü vardır. Bazılarının talleri tomurcuklanarak çoğalır (bira mayası). Bazılarının çok iyi gelişmiş sert kılıfı (skelerot) vardır (çavdar mahmuzu). Birçoğu etlidir, yenebilir (*morilla, peziza, tuber*); birçoğu asalaktır, bitkilerde hastalık yapar: Deri kabarcığı (*taphrina*), külleme (*erysiphe*), beneklilik (*venturia*), ağaç yenircesi (*nectria*), serkosporiyoz (*mycosphaerella*), dip çürüklüğü (*ophiobolus*), monilioz (*sclerotinia*). Küf mantarlarından *aspergillus* ve *penicillium* türleri de asklı mantarlardır.

Bazı asklı mantarlar, suyosunları ile ortak yaşayarak likenleri meydana getirirler. Asklı mantarların *pyrenomycetales* takımında üre-

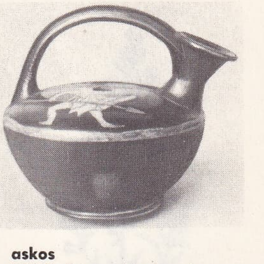

askos
(Bibliothèque Nationale Madalya salonu, Paris)

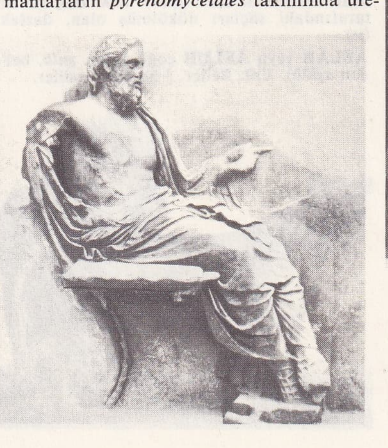

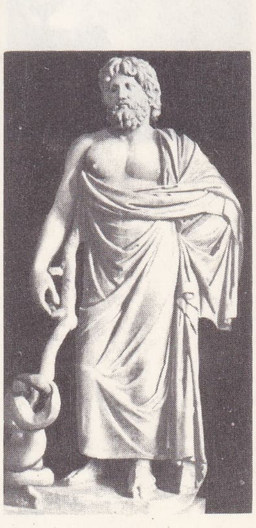

üstte, **ASKLEPİOS**
eski heykel
(Dindışı Eserler müzesi, Roma)
solda, Epidauros'ta bulunan **ASKLEPİOS**
(Millî Müze, Atina)

Foto. Alinari-Giraudon, Guégan (LAROUSSE)

«Aslan ve Yılan»
Barye'nin eseri
(Tuileries bahçesi, Paris)

aslanağzı

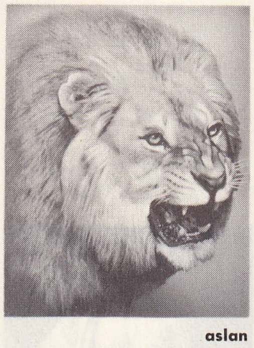

aslan

me organları şişe biçiminde (perites), *discomycetales* takımında ise çanak şeklindedir (apotesi). [L]

ASKOGON i. (fr. *ascogone*). Bot. Asklı mantarların, genellikle çomak biçiminde olan eşey organı. Dişi gamete benzetilebilir. Askojen hifler halinde gelişir. (L)

ASKOJEN sıf. (fr. *ascogène*). Bot. Uçlarında ask meydana getiren mantar miselyumları için kullanılır. (L)

ASKOLD, iskandinav önderlerinden (Vareg'ler) birinin adı. IX. yy. da Rusya'ya gitti. Önce Novgorod'da Riurik'in yanına yerleşti ve Vareg seferlerinin ikincisine başladı. Bunlar güneye yöneltilen ve Bizans'a karşı yapılan seferlerdi. 860'ta Kiev'e yerleşen Askold kuzeyli Vareg şeflerinden Oleg'in emri üzerine, arkadaşı Dir ile birlikte 882'de öldürüldü. Askold'un mezarı Kiev yakınındadır. (L)

ASKOLİA i. (yun. k.). Eski Yunanlılarda Dionysos'a adanan kır şenlikleri. (Keçi derisinden bir tulum yapılır, hava ile şişirilir, yağlanır ve bunun üzerinde ayakta durulmağa çalışılırdı.) [L]

ASKORBİK sıf. *Askorbik asit,* C vitaminini meydana getiren etkin unsur. (Bk. VİTAMİN.) [L]

ASKOS i. Karın kısmı şişkin eskiçağ kabı. Belki de tulum örnek alınarak yapılmıştı. (L)

ASKOSPOR i. (fr. *ascospore*). Bir askın içinde eşeysel yoldan meydana gelen serbest spor. Bunlar asklı mantarlarda bulunur.

◆ **Askosporlu** sıf. Asklı mantarlar için kullanılır. (L)

ASKRA. Esk. coğ. Boiotia'da, Helikon dağının kuzeyinde yunan şehri. Şair Hesiodos'un anayurdu. Askra'nın, bugünkü *Pirkagi* köyü olması muhtemeldir. (L)

ASL i. Bk. ASIL.

ASLA zf. (ar. *aslā*). Hiç bir zaman: *Vesime, hayatında asla bu derece güzel olmamıştı* (Vâ-Nû). ‖ Katiyen, hiç bir şekilde: *Bu evde kendisine sorulmadan yapılan işlerin neticesi olan bu sıkıntılardan dolayı kendini asla suçlu tutmuyor..* (Sabahattin Ali).

— Dil bil. *Asla,* soru cümlelerinden sonra tek başına kullanılırsa, olumsuzluk ifade eden cevap edatı durumundadır: *Japonlar, böyle yapmakla dinlerinden, millî harslarından hiçbir şey kaybettiler mi? Asla!* (Z. Gökalp). [M]

ASLA sıf. (ar. *ṣılᶜ*, başın ön tarafındaki saçların dökülmesi'nden *aṣlaᶜ*). *Esk.* Başının ön tarafındaki saçları dökülmüş olan, dazlak. (M)

ASLÂB veya **ASLUB** çoğl. i. (ar. *ṣulb,* bel'den *aṣlāb*). *Esk.* Beller. ‖ Soylar, nesiller.

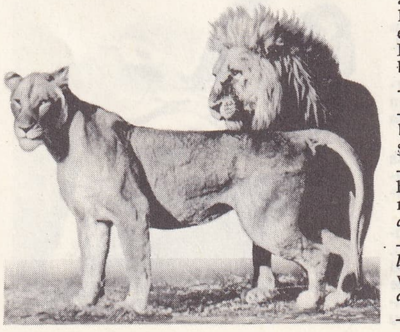

erkek ve dişi aslan

— DEY. *Esk. Aslâb ü erhâm,* beller ve döl yatakları. (M)

ASLAH sıf. (ar. *ṣāliḥ*, iyi'den *aṣlaḥ*). *Esk.* Daha iyi, en iyi. (M)

ASLAN veya **ARSLAN** i. Etoburlardan, büyük, yırtıcı, memeli hayvan: *Hani geçen sene buraya gelen frengi unuttun mu? Arslanları nasıl zaptediyordu* (Namık Kemal). Bk. ANSİKL. ‖ *Mec.* Yiğit, cesur: *Yürün arslanlarım savaş edelim* (Halk Türküsü). ‖ Gençlere, delikanlılara hitapta kullanılır: *Oh! Sen çok yaşa aslanım e mi? diye güldü* (K. Tahir). ‖ Sıf.: *...ve arslan oğluna lâyık bir gelin aldığını düşünüyordu* (Sabahattin Ali). ‖ Hükümdar unvanlarında kullanılır. ‖ Özel ad olarak erkeklere takılır.

— ÇEŞ. DEY. *Aslan ağzında olmak,* elde edilmesi çok güç ve tehlikeli olmak. ‖ *Aslan gibi,* güçlü kuvvetli, boylu boslu, yakışıklı: *Hem benim de arslan gibi kocam vardı* (Oktay Rifat). *Arslan gibi adamım, sen saçıma kır düştüğüne ne bakıyorsun* (Burhan Felek). ‖ *Aslan kesilmek,* aslan gibi kuvvetli ve cesur hale gelmek: *Dolaş da yırtıcı arslan kesil, be hey miskin* (M. Â. Ersoy). ‖ *Aslan payı,* en büyük pay, en kuvvetlinin haksız olarak aldığı pay: *Arslan payı, diyen diyene* (B. Necatigil). ‖ *Aslan sütü,* rakı: *Irakı gibi var mı? Aslan sütü* (Orhan Kemal). ‖ *Aslan sütü emmiş,* cesur, kahraman, kuvvetli. ‖ *Aslanın ağzına girmek,* tehlikeli işlere girişerek, büyük fedakârlıklar yapmak: *Oysa sağ olsunlar, Arif beyimiz aslanın ağzına giriyorlar* (K. Tahir).

— Dil bil. *Arslan* kelimesinin bugün Türkiye Türkçesinde daha yaygın kullanılan *aslan* şeklinden başka, eski ve yeni türk şivelerinde *arıslan, arsılan, arsalan, astlan, arıstan, arttan* v.b. çeşitli şekillerine rastlanır.

— Denizc. *Gemi aslanı,* eski ahşap gemilerin başına süsleme gayesiyle konulan kabartma aslan şekilleri veya başka şekiller. ‖ *Mec.* Gösterişli, kalıbı kıyafeti yerinde, fakat göründüğü kadar cesur ve kuvvetli olmayan adam.

— Din. *Allahın aslanı,* Hz. Ali'ye verilen lakaplardan biri. *Esk.* Şîr-i Huda, Şîr-i Yezdan, Esedu'llah.

— Din. tar. *Aslan başlı ilâh,* başı aslan kafası şeklinde düşünülen, eski Mısır ilâhı.

— Ed. Bk. ANSİKL.

— ED TELM. ***Aslan payı*** deyimi çok eski ve az çok değişikliklerle söylenen bir masaldan gelir. Bu masalın, Mevlâna'nın Mesnevi'sinde anlatılan şekli şöyledir: ormanların kralı aslan bir gün yanına kurdu ve tilkiyi alarak gezmeğe çıkar. Yolda bir tavşan, bir yaban domuzu ve bir de yaban atı avlar. Ormanın gölgeli bir yerinde dinlenirken, aslan kurda sorar: Bu avladıklarımızı nasıl yiyeceğiz, şimdi sen bir taksim yap da görelim bakalım. Çok kurnaz olmayan ve aslanın kudretini tam hesaplayamayan kurt kendince en âdilâne taksimi şöyle yapar: — Şu tavşanı, tilki kulunuza bağışlayın, şu yaban domuzu yavrusunu da bendenize.. Siz efendimiz de, taze yaban atını afiyetle... Fakat daha sözünü tamamlayamadan aslan büyük bir öfke ile kurdun üzerine atılır: — Nasıl, diye kükrer, ben varken sen tilkiyi ve kendini nasıl hesaba katıyorsun? Ve bir hamlede kurdu paralar. Sonra tilkiye dönüp: — Sen paylaştır bakalım, bir de seni görelim. Tilki, az evvel olanlar sanki hiç olmamış gibi, sakin cevap verir: — Şu tavşan efendimize sabah kahvaltısı olmalı. Yaban domuzunu ise kuşluk vakti yersiniz. Yaban atına gelince, onu da akşam yemeğine ayırırsınız. Bu paylaştırmadan çok memnun kalan aslan sorar: — Aman sen bu güzel pay etmeyi nereden öğrendin? Tilki cevap verir: Kurdun başına gelenden efendimiz, kurdun başına gelenden...

— G. santl. Bk. ANSİKL.

— Huk. *Aslan payı şirketi,* ortaklarından biri veya birkaçının zarara katılmaması şart edilmiş olan şirket.

— Mit. Bk. ANSİKL. ‖ *Kithairon aslanı,* Kithairon tepesini tahrip eden ve sonra Herakles tarafından öldürülen aslan. ‖ *Nemea aslanı.* Bk. NEMEA.

— Nümism. *Altın aslanlar* veya *Altından aslanlı akçeler,* Flandre, İngiltere, Bourgogne ve Fransa'nın eski altın parası. ‖ *Gümüş aslan,* Belçika'nın eski gümüş parası.

— Tar. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Ed. Türk destan ve masal edebiyatında, aslanlar arasında büyümüş ve *arslan* adını almış kahramanlara rastlanır. Dede Korkut hikâyelerinden birinde geçen *Arslan Basat* bunlardandır.

XV. yy. da, Mısır'da yetişen tarihçilerden Ebû Bekir'in *Kenz-üd-Dürer* (İnciler Hazinesi) adlı tarihinin 7. cildinde Cengiz'den bahsedilirken, Moğol Tatarlarının menşeine ve Cengiz'in ecdadına dair arslan ile ilgili bazı efsaneler nakledilir.

Posof'lu hikâyeci ve halk şairi Âşık Üzeyr'in tasnif ettiği *Arslan Bey* hikâyesinde, arslan yuvasında büyümüş bir çocuğun hayatı anlatılır.

Bütün dünya hayvan masallarında hayvanlar hükümdarı sayılan arslanın çeşitli maceralarından bahsedilir.

— G. santl. *Aslan,* asurlu heykeltıraşlarca sık sık ele alınan bir konudur. Özellikle, ünlü *Yaralı Dişi Aslan* ile Nemrud ve Khorsabad saraylarından kalma diğer av kabartmaları (Londra), Babil'in ·emaye tuğladan aslanı (Louvre) ve Khorsabad'ın yatmış aslanı (bronz) sayılabilir. Hurriler (Tell-Halaf alçak kabartması) ve Persler (Susa'daki bronz aslan [Louvre]), aslanı aynı ustalıkla işlemişlerdir; eskiçağ yunan heykeltıraşları da, gerek tam oymada (Delos aslanları; Ksanthos aslanının mezarı), gerek alçak kabartmada (Siphnos hazinesi frizi) onlardan aşağı kalmamışlardır. Ön Asya'da Gılgamış destanındaki aslan, Herakles mitos'unda tekrar ortaya çıkar (Nemea aslanı). M.Ö. I. yy. daki «Grimani kabartmaları» ndan birini (Viyana) ve roma heykellerini de (Vatikan) saymak gerek.

Hindistan'da aslan, krallığın sembolü; aynı zamanda, Buddhacılıkta en fazla yer verilen ve sık sık çizilen bir hayvandır; Buddha Şakyamuni çoğu zaman Şakya'ların aslanı (*simha*) olarak gösterilir. İşlenmiş aslan teması hint sanatı aracılığıyle bütün güneydoğu Asya'ya yayıldı. Çin ve Japonya'da da az çok efsaneleşmiş bir aslan teması vardır. İtalya'da roman üslûbu katedrallerin cephe süslemelerinde, kapı sundurmasını taşıyan sütunlara tırmanır şekilde aslan motifi büyük bir yer tutar; ama aslan daha çok çağdaş heykelcilikte belirir: Versailles'daki Van Cleve ve Raon'un heykel grupları, özellikle Barye'nin (*Aslan ve Yılan,* Tuileries bahçesi; *Aslanlar Kapısı,* Louvre), Auguste Cain'in (*Sahra Aslanı*) ve Dalou'nun (*Cumhuriyet Anıtı,* Paris) aslanları. Resimde, Rubens, Snyders, Delacroix'nın çeşitli eserlerinde ve Barye'nin birçok suluboya tablosunda aslan motifi işlenmiştir. Kudretin sembolü sayılan aslan, bazen de hâkimiyetin sembolü olmuştur; meselâ iki Castilla'nın birleştiği Guadarrama yolu üzerinde 1749'da yapılan dev aslan heykeli hâkimiyetin sembolüdür; aslan kuvvet ve cesareti de gösterir. Aslan heykeli dikerek bir savaşı anmak geleneği, *Khaironeia Aslanı*'nın, M.Ö. 338'de, makedonya ordusuna karşı yunan savunmasının bir sembolü olarak yapılmasından sonra başlar. Waterloo'da, Luzern'de, Belfort'da da aslan heykeli yapılmıştır.

Türk sanat eserlerinde çok eski devirlerden beri aslan motifi kullanılmıştır. Güneydoğu Avrupa bozkırları ile Ordos arasındaki sahada bulunan eserlerde de aslan motifine rastlanır. Massoget bu buluntuları, Hun, Sarmat ve İskit'lere bağlarsa da durum tam aydınlanmış değildir. Sümer-Mezopotamya ve dolayısıyle çin sanatı ile de ilgili olan bozkır sanatı üzerinde ilk türk sanatı çok etkili olmuştur. Bozkır sanatı buluntularından Kelermes'te çıkan «keçiyi parçalayan aslan» motifli altın kupa babil sanatı; Tibet'in kuzeydoğusunda bulunan başını sol tarafa çevirmiş ve bacakları üzerine oturmuş «gür yeleli aslan» motifli plaka bozkır sanatı örneklerindendir. Daha sonra iran ve sasanî sanatında önemli olan aslan, Hemedan'da şehir kapısında *Bab-el-asad* adı verilen heykel şekliyle görülür.

Halep'te yapılan kazıda çıkan siyah taştan aslan heykeli tılsım sayılmıştır. Ayrıca budist resimlerinde, Tibet stupalarında da aslan motifi görülür. Türklerle beraber bu motifin batı ve güneybatıya geçmiş olduğunu Protobulgar dediğimiz Türk Bulgarlarının eserlerinden öğreniyoruz. Türkler İslâmlığı kabul ettikten sonra aslan figürünü kullandılar. Ahmed bin Tolun, yaptırdığı Kataya kalesinin

Foto. Giraudon, Dragesco (*LAROUSSE*)

birine iki aslan heykeli koydurmuştur. (IX. yüzyıl). XIII. yy. da Melik üz-Zâhir Baybars'ın bahçesinin kapısında da iki heykel vardı (Arap Sanatı müzesi, Kahire). Anadolu Selçuklu sanatında da aslan heykel ve kabartmalar çok kullanılmıştır. Ayrıca Türkler ve İranlılar aslanı bayrak, arma ve paralar üzerinde sembol olarak da kullanmışlardır. Mithracılık sembolleri arasında da aslan vardır.

Gazneliler ordusunda aslan motifli bayraklar taşınıyordu. Firdevsî belki de buna dayanarak İran kahramanlarının da bu türlü bayraklar taşıdıklarını söyler. Gaznelilerin bu motifi nereden aldıkları tartışmalıdır. Mısır'da Fatımîler zamanında hükümdarların alâmetlerinde, hilâlin içinde sarı ve kırmızı renkli ve aslan motifi bulunan bir kumaş bulunmuştur. Fakat bu, hukukî bir sembol değil, sadece Tolunîlerden kalma bir gelenekti. W. Eberhard'a göre ilk müslüman Türklerdeki aslanın gerek hukukî sembol ve gerekse sanat motifi olarak kullanılmasında İslâmdan önceki türk devletlerinin ve Sasanîlerin etkisi olmuştur. Zira Kuça (M.Ö. 450) ve T'u-yü-hun (M.Ö. 530) hükümdarlarının altın tahtta oturduğu ve aynı yıllarda Orta Asya Su-lo hükümdarlarının altın aslanlı bir külâh giydikleri bilinmektedir. T'ang sülâleleri zamanında da aslan maskesi ile aslan dansı yapılıyordu.

İran şairlerinin eserlerinden öğrendiğimize göre Büyük Selçuklular ordusunda kullanılan bazı bayraklara, halı ve kumaş üzerlerine aslan motifi işlenmiştir. Memlûk emîri Melik-ü-Zâhir Baybars, Ortaçağ Avrupası'nda olduğu gibi kudret sembolü aslanı şahsî arması olarak binalarda ve bastırdığı gümüş paralarda kullanmıştı.

Anadolu'da Danişmendîler sikkeler üzerinde aslan motifini kullanmışlardı. Bunun yanında artuklu, ilhanî, osmanlı, safevî ve kaçar sikkelerinde de aslan motifi görülmektedir. Moğol sikkelerinde ise aslan resminin paraların basıldığı yılı, on iki hayvan takvimine göre gösteren bir işaret olduğu sanılmıştır. İslâm devrinde aslan hukukî remz değil, eski devirlerden kalma bir sanat sembolü olarak geçiyordu. Aslan motifi, islâm olmayan Türkler arasında da kullanılmıştır. (Msl. Macar krallığına sığınan Kumanların armalarında [XIII. yüzyıl] yeşil bir zemin üzerinde üstte yıldız, altta ağ ve hücum vaziyetinde de taçlı bir aslan yer alır. Macarlar arasında bu kuman armaları 1608 ve 1746 yılları arasında kullanılmıştır.)

Aslan ve güneş (şîr ü hurşîd). Aslan motifinin güneş ile birlikte kullanılması geleneği eski mezopotamya medeniyetine kadar çıkmaktadır. E. Drouin, E. Herzfeld gibi bilginler bu geleneğin astrolojik niteliğini açıklamışlardır. Mısır, Yunan, Roma ve İslâm dünyasınca benimsenen bu astrolojik görüşe göre: güneş, ay ve güneş manzumesine giren diğer yıldızlar oniki burcu temsil eden hayvanlardan biriyle ilgilidir. Güneş aslan burcuyle ilgili olduğu için aslan-güneş motifi birlikte kullanılmıştır. Eski Mısır'da (esed burcu yerine kullanılan) güneşin evi, Nemrut dağında Antiokhos'a ait aslan ve güneş resmi yine bu ikili anlayışı gösterir.

İslâmiyetten önce iran sikkelerinde yer alan aslan-güneş motifi, bayrak ve diğer çeşitli sanat eserlerinde Büyük Selçuklular devrinde de görülür. Meselâ, Kays adasında bulunan Kerman Selçuklularından kalma bir vazo üzerinde bu sembol vardır. Mardin'deki Artukoğulları sikkelerinde ve Anadolu Selçuklu hükümdarlarından Gıyaseddin Keyhüsrev (1236-1246) gümüş paralarında görülmektedir. Bunlar ya eski geleneklere bağlı kalarak veya astrolojik düşüncelerle bu motifi kullanmışlardır. Bu ikili motife bir çini üzerinde de rastlanır (1267). İlhanlı hükümdarlarından Olcaytu ve Ebu Said sikkelerinde de kullanılmıştır. Timur İran'ı fethettikten sonra, İran Moğollarının vârisi olduğunu ispat etmek istemiş ve aslan motifini kullanmıştır. Timur'dan sonra Akkoyunlulardan Erzincan emîri (devletin kurucusu Karayülük Osman'ın kardeşi Ahmed'in oğlu) Kılıç Arslan'ın sikkesinde aslan motifine rastlıyoruz. Onlar da eski ananeyi devam ettirerek aslanı astrolojik bir sembol olarak almışlardır. Şah Abbas zamanındaki sikkelerde *arslan-güneş* motifi yanında fil, tavus gibi hayvan motifleri de görülmektedir. XVIII. yüzyıl başına ait bir safevî bayrağındaki ikili motif hep eski geleneğin devamıdır.

Böylece, İran'da bugün dahi sembol olan motif Kaçar hanedanı zamanına kadar sadece gelenek ve burçlara bağlı olan, fakat hukukî sembol olmayan bir motifti. Langlès ve Dubeux gibi bilginlere göre Feth Ali (1797-1834) tarafından İran'ın resmî alâmeti kabul edilerek hukukî timsal olmuştur. Sikkelerdeki bu motif sonradan elinde kılıçlı bir aslan şeklinde ve ayakta tasvir edilmeğe başlandı (1842).

— Mit. XIV. yy. arap tarihçisi Ebû Bekir'in *Kenz-üd-Dürer* (İnciler Hazinesi) adlı eserinde Moğol Tatarlarına ve Cengiz'in ecdadına ait bazı efsaneler vardır: Yukarı Çin'de Ulu Karadağ adı verilen yüksek dağın batı tarafından çıkan sulardan bir nehir ve göl meydana gelmiştir. Buralarda aralarında yedi fersah uzaklık bulunan ve siyah taşlarla yapılmış, 40 kapılı, 40 burçlu iki şehir vardır. Bu verimli alandaki çeşitli kavimler, bu şehirlerde Ulu Karadağ'daki bir mağaradan çıkan Ulu Ay Ata ve karısı Ulu Ay Ananeslinden gelen Altun Han adı verilen hükümdarlara bağlıdır. Bu halk, başka bir kavmin saldırısına uğramıştır. Efsaneye göre hamile bir kadın odun toplamak üzere nehrin yakınlarına gelir, burada doğurur. Fakat çocuğunu sarmak için ot toplamağa gittiği sırada çocuğu bir kuş alarak Karadağ'ın eteğine bırakır. Çocuk tesadüfen bir aslan yuvasına düşer. Aslanlar kendi yavruları ile bu çocuğu da emzirerek büyütürler. Çocuk aslan yüzlü ve kuvvetlidir, bir gün aslanları yakalar ve yer; artık bütün aslanlar ondan korkar. Bir gün üç kadın, üç erkek ve bir kızı aslanların çevirdiğini görür ve onlara yakınlık duyarak, bağırmak suretiyle aslanları korkutarak kaçırır. Böylece insanların arasında yaşamağa başlar ve onların düşmanlardan kurtulan Tatarlar olduğunu öğrenir. Kızla evlenerek Tatar Han adlı çocuğu olur, kendisine de Alp Kara Arslan Balacığı (yavrusu) adı verilir. Bu kavim aslanları yok eder ve çevreye hâkim olur. Cengiz Han da bu nesilden gelmiş ve Altun Hanı yenilgiye uğratmıştır. Bu efsanenin gerçekte Cengiz ile ilgili olmayıp, Türklere ait olduğu iddia edilmektedir; zaten aslan kelimesi Moğollarla ilgili değildir. Türklerden alınmıştır.

Dede Korkut Kitabı'nda da Oğuzlara ait bilgiler aslan adının İslâmiyetten önceki Türklerde çok kullanılmış olduğunu ispatlar. Bu kitapta «Emet suyunun arslanı, Karacuğun kaplanı» derken, belki de Ulu Karadağ civarındaki aslanları kastediyordu. Ayrıca gene Dede Korkut Kitabı'nda Oruz Koca oğlu Basat, düşman baskınında çadırda unutulur ve bir aslan onu emzirerek büyütür. «Kagan arslan» tabiri de sık sık geçer. XIV ve XVIII. yüzyıllar arasında bu tabir çeşitli kaynaklarda kullanılmıştır. Hasan bin Mahmud Bayatî'nin Cam-ı Cam ayini adlı eserinden oğuz beylerinin aslan avına çıktıklarını öğrenmekteyiz. Tang'lar zamanına ait Çin kaynaklarında Kansu eyaletinde Hsiliang'da çukur gözlü, kırmızı sakallı barbarların (belki Sogdlular) yaptıkları aslan danslarından bahsedilmektedir. Bugün Çin'de yılbaşlarında hâlâ aslan dansı yapılır.

— Tar. Eski Türkler yakından tanıdıkları yırtıcı kuş ve hayvanların isimlerini, özel ad ve unvan olarak kullanırlardı. Tarihî kaynaklarda aslan adlı veya unvanlı birçok türkten bahsedilir.

İslâmlığın kabulünden sonra da aslan adı Türkler tarafından yaygın olarak kullanılmıştır. Kaynaklar, Gazneli Mahmud'un «Arslan» adındaki kölesinden bahseder. Kelime, bazen de Alp Arslan, Kılıç Arslan, Artuk Arslan gibi, isim grubu olarak da kullanılmıştır. Türklerle yakın ilgisi olan kavimler de (Araplar, Ermeniler, Macarlar, Arnavutlar) aslan kelimesini çeşitli değişikliklerle özel ad olarak kullandılar. Aslan kelimesi, kadın adı olarak çok az geçer. Selçuklu sultanlarından biri «Arslan Hatun» adını taşırdı.

Aslan kelimesi, yer adlarında da oldukça fazla kullanılır. Kütahya, Kastamonu, Samsun, Balıkesir, Isparta, Yozgat, İzmir, Giresun, Konya, Malatya, Urfa gibi birçok yerde, Arslanapa, Arslandede, Arslanbeyli v.b. köy veya yer adlarına rastlanır. Bunların, aslan adını taşıyan kimselerden veya civardaki aslana benzeyen şekil ve heykellerden gelmiş olması düşünülebilir. Ayrıca Türklerin yaşadığı başka bölgelerde de aslan adı taşıyan yerler vardır.

Eski Türkler, arslan kelimesini hükümdar unvanı olarak da kullanırlardı. İslâmiyetten önceki türk devletlerinin geleneklerini en çok koruyan Karahanlılarda bu kelimeye resmî hükümdar unvanı olarak rastlanır. Bu hükümdarlar, «Arslan» veya «Buğra» unvanı alırlardı. Karahanlılardan sonra da resmî unvan şeklinde olmamakla beraber, arslan ad ve unvanlı pekçok türk hükümdarı vardır.

— Teşk. tar. *Arslancı,* osmanlı saraylarında aslan ve kaplanlara bakanlara denirdi. «Arslancı başı» nın nezaretinde «kethüda», «odabaşı», «başeski» adlı subaylarla birlikte on iki arslancıdan meydana gelen bir ocak, bakım işini yönetirdi. ‖ *Arslanhane,* osmanlı saraylarında vahşî hayvanların muhafaza edildiği ve bakıldığı yer. Silâhtar Tarihi'nde, Ahmed III devrinde Sofa köşkü denilen Kara Mustafa Paşa köşkü ile Arzodası arasında bir arslanhane bulunduğu kayıtlıdır. Sonradan, aslanları çok seven Abdülaziz de Topkapı sarayı içinde ve Beylerbeyi sarayında birer arslanhane yaptırmıştır. Bundan başka, At meydanında, İbrahim Paşa sarayının yanında bulunup, sonradan yıktırılan eski mehterhanede de bir arslanhane vardı.

— Zool. Aslan (*Panthera leo*) en büyük et yiyicilerden biridir. Bütün Afrika'da yaygın olan bu hayvanın Hindistan ve Küçük Asya'da nesli tükenmektedir. Tam aslan tipi kula renginde, esmer yeleli Atlas aslanıdır. Dişi aslan erkeğinden daha küçüktür. Yelesi yoktur. Rengi biraz daha açıktır. Üzerinde koyu renkte değirmi benekler bulunur. Aynı benekler yavru aslanlarda da görülür. Aslan güçlü bir hayvandır. Muhteşem bir görünüşü, hâkim bir bakışı vardır. Kükremesi korkunçtur. Çevikliği ve gücü çok üstündür, vücudunun ağırlığı bazen avlarını öldürmeğe yeter. Bununla birlikte ağaçlara tırmanamaz. Alaca karanlıkta ortalığa çıkar. Akşamları fırsat kollayarak, hayvanların su içtiği yerlerin yakınında avlanır. Ancak yaralanmışsa insana saldırır. O zaman cesaretle karşı koyar. Dişi aslan bir defada üç veya dört yavru doğurur (gebelik süresi: yüz on gün). Yavruların gözleri doğar doğmaz açılır. Sekiz on

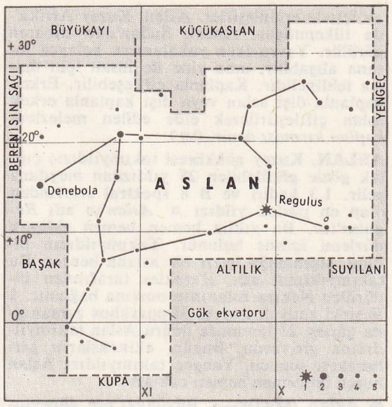

Aslan takımyıldızı

aslanpençesi

Afyon yakınında Frigyalılardan kalma **ARSLANTAŞ** kaya mezarı (VI. yy. ilk yarısı) [madde 692. sayfada]

Trnka'nın **Aslan Asker Şvayk** adlı filminden bir görüntü

Foto. Wehrli-Kilchberg, O.T.K. (LAROUSSE); Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

ay içinde erginleşirler. Aslan, Kuzey Afrika'da tükenmiştir. Ancak Sudan'dan itibaren görülür. Yavru iken yakalanırsa kolayca insana alışabilir, ama yine de insan için daima tehlikelidir. Kaplanla çiftleşebilir. Erkek kaplanla dişi aslan veya dişi kaplanla erkek aslan çiftleştirilerek elde edilen melezlere *kaplan kırması* denir. (ML)

ASLAN, Kuzey gökküresi takımyıldızı; çıplak gözle görülebilen 25 yıldızdan meydana gelir. 1,3 kadiri ve B 8 spektral sınıfından olan en parlak yıldızı α *Aslan*'ın adı *Regulus*'tur. Bu yıldız hemen hemen ekliptik düzlemi içinde bulunur. Takımyıldızın biçimi, sıçramağa hazır bir aslana benzer. Bu takımyıldızın adı, Herakles tarafından öldürülen Nemea aslanının anısına bağlanır. ‖ Beşinci zodyak işareti. Hipparkhos zamanında güneş, 23 temmuza doğru Aslan takımyıldızına giriyordu. Bugün, ekinoksların geri hareketi sonucu, Yengeç takımyıldızı Aslan burcu ile hemen hemen çakışır.

◆ **Aslan** (KÜÇÜK—), Büyükayı'nın güneyinde kuzey gökküresinin küçük takımyıldızı. Bu takımyıldızda az parlak yıldızlar bulunur. (L)

ASLANAĞZI blş. i. Bot. Aslanağzıgillerden bitki türü.

— Tıp. Üstdudak ve damakta doğuştan yarık. (Daha çok *Tavşandudağı* denir.)

— ANSİKL. *Aslanağzı*, otsu bitkidir. Çiçekleri salkım durumundadır. Çiçek tacı iki dudaklıdır. Alttaki taçyaprak kıvrıktır. Tacın alt tarafı torba biçimindedir. Dana dudağını andıran bu özel görünüşünden ötürü «*aslanağzı*» adı verilmiştir. Meyvesi kapsül biçimindedir. Olgunlaşınca ölü kafasını andırır. Büyük çiçekli aslanağzı (*Antirrhinum majus*) süs bitkisi olarak yetiştirilir. Sapı diktir. Bazı türleri sürüngendir. (L)

ASLANAPA, İçbatı Anadolu'da Kütahya ilinin Merkez ilçesinde bucak merkezi; 2 003 nüf. Kütahya'nın güneybatısında Gediz ve Emet'e giden yol yakınında, il merkezine 40 km uzaklıktadır. Bucağın 34 köyü ve 15 470 nüfusu vardır. (M)

ASLANAPA (Oktay), türk sanat tarihçisi (Kütahya 1915). Bursa lisesini (1934), İstanbul üniversitesi Edebiyat fakültesi ve Yüksek öğretmen okulunun Sanat Tarihi bölümünü bitirdi (1938). Almanya ve Avusturya'da türk sanatı üzerine doktora yaptı. Profesör oldu (1960). Eserleri: *Osmanlı Devrinde Kütahya Çinileri* (İstanbul, 1949); *Edirne'de Osmanlı Devri Âbideleri* (İstanbul, 1949); *Karaman Devri Sanatı* (Diez ve Koman ile birlikte, İstanbul, 1950); *Türk Sanatı* (Diez ile birlikte, İstanbul, 1955); *Türk ve İslâm Sanatı* (lise son sınıf ders kitabı, İstanbul 1959); *Turkish Arts Seljuks and Ottoman Carpets, Tiles and Miniature Paintings* (Türk Sanatları Selçuklu ve Osmanlı Halıları, Çinileri, Minyatür Resimleri) [İstanbul, 1961]; *Türk Sanatı Selçuk ve Osmanlı Halıları Çini ve Minyatür Sanatı* (İstanbul, 1962); *Anadolu'da Türk Çini ve Keramik Sanatı* (İstanbul, 1965); *Türkische Fliesen und Keramik in Anatolien* (Anadolu'da Türk Çini ve Keramik Sanatı) [İstanbul, 1965]. Ayrıca türkçe ve çeşitli yabancı dillerde yayımlanan dergilerde incelemeleri vardır. (M)

Mustafa ASLIER

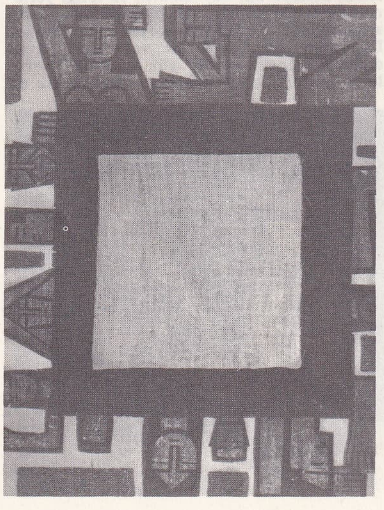

ASLIER'den ağaç gravür: «Yer Demir, Gök İpek» 1966

Aslan Asker Şvayk (*Dobry Vojak Svejk*) [1920-1923], Jaroslav Hasek'in hicivli romanı. Kısmen yazarın kendi hayat hikâyesi olan roman, er olarak girdiği Avusturya ordusunun savaş gücünü aşırı safdilliğiyle baltalayan bir Çek'in farfaralı ve fıkralarla bezenmiş macerasıdır. Avusturya askerî bürokrasisini amansızca hicveder. Eser birçok dile çevrilmiş, tiyatro ve sinemaya aktarılmıştır. (L)

ASLANAYAĞI blş. i. Bileşikgillerden bitki türü. Çokyıllıktır.

— ANSİKL. *Aslanayağı* (*leontopodium Alpinum*), her tarafını, özellikle yapraklarını kaplayan beyaz ve yünsü tüycüklerle dikkati çeker. Turistlerin çok beğendiği aslanayağı, bulunduğu tepelerde de ortadan kalkmağa başlamıştır. (L)

ASLANDİŞİ blş. i. Sarı çiçekli bitki. Pekçok türü vardır. Genellikle kurak yerlerde yetişir. (Bileşikgillerden.) [L]

Aslanhane camii, Ankara'da Atpazarı yöresinde aynı adı taşıyan semttedir. XIV. yüzyılda yaşamış Ahî Şerafeddin adında bir ahî büyüğü tarafından yapıldığını (1290) mimberi üzerindeki yazıdan öğreniyoruz. Bunun için Ahî Şerafeddin camii de denir. Ankara camilerinin en büyüğüdür; eski yapılardan toplanmış taşlardan yapılmıştır; XIV. yüzyılın bindirme ahşap tavanlarının en güzel örneklerinden biri olan tavanı yirmi dört sütuna taşıtılmaktadır. Mermerden yapılmış sütun başlıklarını birbirine benzemeyen ve *şükufe* denilen yirmi dört çeşit çiçek süsler. Yüz elli yıl önce üstü çatı ile örtülmüştür. Doğu, kuzey ve batısında birer kapısı vardır; taç kapısı selçuk üslûbunda oymalarla süslüdür. Mihrap ve mimberi önemlidir; gene selçuk üslûbundaki siyah ve açık mavi renkte çinilerle süslüdür; üzeri beş köşeli yıldızlarla süslü mihrabı ceviz oymalı; mihrabın üzerini süsleyen ejderimsi kabartmalar da ilgi çekicidir. Minaresinin alt tarafı taş, üstü tuğladan yapılmıştır. Ahî Şerafeddin'in türbesi caminin yanındadır. Caminin yanında, duvarları aslan heykelleri ile süslenmiş bir zaviye vardır. Türbe Ahî Şerafeddin'in ölümünden yirmi yıl önce yapılmıştır (1330). Antik çağ yapılarından çıkarılan taşlarla yapılan türbenin planı dörtgendir; üzerini, sekiz kenarlı bir kasnağa oturan piramit biçiminde bir kubbe örter; damarları içeriden görülen tuğla külâh ilk osmanlı yapılarının özelliklerini taşır. Türbenin içindeki çini ve alçı süsler de yapıldığı devrin bütün özelliklerini taşımaktadır. Gene türbenin içindeki Ahî Şerafeddin'in ceviz oyma sandukası, Ankara Etnografya müzesine kaldırılmıştır. (M)

ASLANKUYRUĞU blş. i. Otsu bitki. (İlmî adı: *Leonurus*. Ballıbabagillerden.)

— ANSİKL. *Aslankuyruğu* çokyıllık bitkidir. Yaprakları akçaağacını (*Leonurus cardiaea*) ve ısırganın (*L. marrubiastrum*) yaprağını andırır. Çanak yapraklarının ucu dikenlidir. Boyu 1,50 m'yi bulur.

Yer pırasası da denilen aslankuyruğu, eskiden hekimlikte terletici olarak kullanılırdı. (LM)

Aslan Mustafa. Folk. Konya'da oynanan türkülü bir kaşık oyunu. Oyuna saz, def, keman, cümbüş ve darbuka eşlik eder. (M)

ASLANPENÇESİ blş. i. Bitki türü. (Gülgillerden.) [İlmî adı: *Alchimilla*.]

— ANSİKL. *Aslanpençesi*, çokyıllık bir bitkidir. Ekilmemiş yerlerde yetiştiği gibi tarlalarda da yetişir. Tarlalara zararlıdır. Aslanpençesinden kuvvetlendirici ve peklik verici ilâç olarak faydalanılır. Aynı şekilde yaraları iyileştirmek için de kullanılır. (L)

ASLAUG, efsanevî kişi. Sigurd ile Brynhildr'in kızı. Öksüz kalınca bir kayıkla Norveç'e götürüldü ve *Kroka* adı ile bir köylü kız olarak büyütüldü. Viking Ragnar Lodbrok, kızı beğendi ve onunla evlendi; beş erkek çocukları oldu. (L)

Aslı, Kerem ile Aslı hikâyesinin kadın kahramanı. Bk. KEREM İLE ASLI. (M)

ASLIER (Mustafa), türk ilüstrasyon ve gravür sanatçısı (doğ. 1926). Resim öğrenimini Ankara Gazi Eğitim enstitüsünde yapan M. Aslıer, Münich Grafik Sanatlar akademisi ve Stuttgart Grafik Sanatlar Yüksek okulunda çalıştı. Eserleri İstanbul Resim ve Heykel müzesinde, Amerika'da Ben and Abby Grey Foundation'da, yerli ve yabancı özel koleksiyonlardadır. (M)

Aslıhanlar muharebesi (8-12 Nisan 1921), Kurtuluş savaşında türk ve yunan kuvvetleri arasında Afyonkarahisar'ın kuzeybatısında ve Aslıhanlar köyü dolaylarında geçen muharebelere verilen ad. Kuzeyde Eskişehir doğrultusunda saldırıya geçen yunan kuvvetleri İnönü mevzileri önünde başarısızlığa uğrayınca Bursa'ya doğru geri çekildi. Fakat güneydeki yunan kuvvetleri Afyon dolaylarında kaldı. Bu durumdan yararlanmak isteyen türk genelkurmayı Afyonkarahisar'ın doğusuna kadar uzanan bölgede mevzilenmiş olan yunan 1. kolordusunun yan ve gerilerine bir taarruz tertipledi. Türk kuvvetlerine cenup cephesi kumandanı Refet Paşa (Bele) kumanda ediyordu. Refet Paşa'nın İnönü mevzilerinde serbest kalan kuvvetlerin gelmesini beklememesi, süvari birliklerini muharebede etkili olmayacak şekilde düşman hatlarının çok gerilerine göndermesi ve yunanlıların inatçı bir direniş göstermesi sebepleriyle tasarlanan planda başarıya ulaşılamadı. Aslıhanlar muharebesinin sonunda Refet Paşa görevden alındı ve batı cephesi tek kumandanlık altında birleştirildi. (M)

ASLÎ sıf. (ar. *aṣl*, kök'ten *aṣlî*). Temel olarak kullanılan, esas olan: *Milletin aslî maddesi olan Anadolu köylüsü ve köylünün iç âlemi...* (Ş. S. Aydemir). ‖ Kök ve kaynağa ait: *Türk şiirlerinde, masallarında, romanlarında Turan'ın aslî tipleri* [...] *canlandırılmaktadır* (P. Safa). ‖ En mühim: *Heyet-i temsiliye dolayısıyle milletin vahdet ve tesanüdünü bertaraf etmeği hedef-i aslî ittihaz eden hükûmet...* (Atatürk).

— ÇEŞ. DEY. *Aslî aza*, bir cemiyetin, topluluğun esas üyesi. ‖ *Aslî nüsha* (veya *metn-i aslî*), esas metin, ilk yazılmış nüsha. ‖ *Hatt-ı aslî*, ana yol, esas doğru. ‖ *Şekl-i aslî*, ilk şekil.

— Ask. ve İstihkâm. *Aslî hat*, burçlu bir tesisin dış ve iç açılarının açıortayı (Bk. BURÇ). Bir tesisin cephesinin orta kısmına konulan dikme. ‖ *Aslî hatlara taarruz*, bir tesisin aslî hatlarına saldırış (çünkü düşman ateşleri bu istikametlerde daha az yoğun bulunur). ‖ *Atış meydanı aslî hattı*, atış meydanında, nişan tahtalarını dayamak üzere toprak yığını halinde meydana getirilen nişan tepesinin ortasına konulan dikme.

— Coğ. *Esk. Aslî cihetler*, dört esas yön.

— Huk. *Aslî aynî haklar*, eşya üzerinde herkese karşı ileri sürülebilen ve hâkimiyet yetkisi veren haklar. Bk. EŞYA *hukuku*. ‖ *Aslî ceza*. Bk. CEZA. ‖ *Aslî dava*. Bk. DAVA. ‖ *Aslî fail*, Bk. FAİL. ‖ *Aslî haklar*, amme kudretinin de uymak zorunda olduğu, tek taraflı olarak kaldırılmaları veya değiştirilmeleri mümkün olmayan esas haklar: *Hayat hakkı, hürriyet hakkı*. Bk. TABİÎ *hukuk*. ‖ *Aslî iktisap*, doğrudan doğruya bir malın mülkiyetinin kazanılması. ‖ *Aslî maaş*. Bk. MAAŞ. ‖ *Aslî nüsha*, hukukî bir işlemi gösteren, ilgililerinin veya yetkili temsilcilerinin imzalarını taşıyan esas belge. ‖ *Aslî zilyetlik*, bir şeye malik olanın o şey üzerinde sahip olduğu zilyetlik hakkı. Bk. ZİLYETLİK.

— Leng. *Aslî cümle*, esas, ana cümle.

— Mat. *Aslî adet*, bölünmez sayı. Bk. ASAL *sayı*. ‖ *Aslî tabi*, ilkel fonksiyon.

◆ **Asliye** sıf. [*aslî* kelimesinin terkiplerde meydana çıkan müennes şeklidir]. Esas, temel: *...asla mahiyet-i asliyelerini değiştirmeksizin imkân-ı tatbik bulmuşlardır* (Atatürk). *Onlar bu evin ahali-i asliyesidir ki adama* [...] *yalnız kaldığı zamanlarda görünürler* (Abdülhak Hâmid).

— Huk. *Asliye mahkemesi*, idarî ve özel mahkemelerle sulh mahkemelerinin görevleri dışında kalan ceza, hukuk, ticaret davalarını ilk derecede inceleyip karara bağlamak üzere kurulan, bulundukları kazanın adıyle anılan adliye mahkemeleri. ‖ *Asliye ceza mahkemesi. Asliye hukuk mahkemesi. Asliye ticaret mahkemesi*. Bk. ANSİKL. ‖ *Asliye hâkimi*, asliye mahkemeleri görevine giren davalara bakmak üzere yetki verilmiş hâkim.

Foto. Nurullah Berk (MEYDAN)

— ANSİKL. *Asliye mahkemeleri*'nin yetkileri, bulundukları kazaların idarî hudutlarını kapsar. Gerektiğinde asliye mahkemeleri Ağır Ceza, Asliye Ceza, Asliye Hukuk, Asliye Ticaret dairelerine ayrılır. Daireler de sıra numaralarıyle ayrı dairelere ayrılabilir. Asliye mahkemesi kurulan yerlerde, bir de Cumhuriyet savcısı, Sorgu hâkimi, İcra ve İflâs dairesi bulunur. Ağır ceza ve asliye ceza mahkemelerinin duruşmalarına Cumhuriyet savcısı da katılır. Asliye mahkemeleri bir başkan ve iki üyeden kurulursa da genel olarak ağır ceza mahkemeleriyle bazı büyük illerin (Ankara, İstanbul, İzmir) ticaret mahkemeleri dışında, kanunun verdiği yetkiyle Adalet bakanlığınca tek hâkimli olarak kurulmuştur. (Mehakim-i Şeriye'nin ilgasına ve Mehakimin teşkilâtına ait 469 sayılı kn.) Asliye ceza ve hukuk mahkemeleri, sulh mahkemelerinin görevleri dışında kalan ceza ve hukuk davalarına bakar. (Bk. SULH *mahkemeleri.*) Asliye ticaret mahkemeleri, her iki taraf için ticarî sayılan hususlardan doğan hukuk davalarıyle tarafların tacir olup olmadıklarına bakılmaksızın Türk Ticaret kanununun 4. maddesinde sayılan ihtilâflı işlerden doğan davalara bakar.

◆ **Asliyet** i. Özellik, kendine mahsus olma. (ML)

ASLİN (Charles Herbert), ingiliz mimarı (Sheffield 1893). Meslek hayatına Derby'de kamu binaları yaparak başladı (1929-1945). 1945'te, Hertfordshire eyalet meclisi mimarlığına getirildi ve sırayle Chestunt'ta (1948), Little Green'de (1949), Templewood'da (1950), Clarendon'da (1952), Ravenscroft'ta (1954) birçok okul binası yaptı; 1954'te ingiliz Krallık Mimarlar derneği başkanı oldu. (L)

ASLUB çoğl. i. Bk. ASLÂB.

ASMA i. Asmak işi: *Çamaşır asma. Çehiz asma.* ‖ Sıf. Ucundan tutturularak aşağı sarkıtılan veya asılı duran şey: *Asma lamba. Asma saat.*

— Arkeol. *Asma kat.* Bk. ANSİKL.

— Ask. tar. *Asma kapı*, bir kalenin giriş yerlerini kapamağa yarayan, denkleştirme ağırlığı ile hareket eden parmaklık. (Eski Romalıların kullandıkları bu türlü kapılara *cataphractus* adı verilirdi; asma kapılar Ortaçağda Avrupa'da da kullanıldı, sonraları *«ölüm orgu»* adı verilen ve tek başına aşağı yukarı hareket ettirilebilen demir parmaklıklı kapılar bunların yerini aldı. Asma kapılar, derebeylik yapılarında kullanılan bir korunma aracıydı.)

— Bahç. *Asma bahçe*, kemerler ve ayaklar üzerine yerleştirilmiş, altı boş setlere konulan toprakta yetiştirilen bahçe: *Terasa mı çıktı. Babil'in asma bahçeleri mi yoksa* (B. Necatigil). [İlk çağlardan beri kullanılmış, Babil'in asma bahçeleri dünyanın yedi harikasından sayılmıştır. Bugün, modern bahçe mimarîsinde asma bahçeler tekrar görülmeğe başlıyor.]

— Denizc. *Asma pusula*, dümenin durumunu gösteren asılı pusula.

— İç. mim. *Asma kandil*, bir veya birkaç zincirle kubbe ve tavana asılan kandil. ‖ *Asma kandillik*, cami ve kiliselerde kubbe ve tavanlara asılı uzun zincir veya ince demir çubuklara bağlı çember şeklinde veya başka süslü şekillerde yapılmış madenî askı. (Buna ince zincirlerle kandiller asılır veya üzerinde bulunan küçük halkalara can kandiller takılır. Minareleri donatmak için kullanılan kandilleri taşıyan ve şerefelerin dış tarafındaki çengel ve halkalara geçirilen halkalı demir çubuklara *kandillik* veya *kandil demiri* denir. Asma kandillerin kubbe ortasına asılan büyüklerine *topkandil* adı verilir.) ‖ *Asma lamba*, tavan ve kubbelerden aşağı doğru sarkıtılan lamba: *Bizim sofanın ortasında evvelleri her gece sabaha kadar bir asma lamba yanardı* (H. R. Gürpınar). ‖ *Asma saat*, duvara asılan çeşitli biçim ve büyüklükteki saat. ‖ *Asma salıncak*, ipe bağlı uçları bir ağacın dalına veya iki direk üzerine yerleştirilmiş yatay kirişe tutturulmuş düz tahtadan ibaret salıncak. (*Eşanl.* KOLAN SALINCAĞI): *Bahçelere kurdum asma salıncak / Yar gelip yar gidip sallanacak* (Şarkı). ‖ *Asma yatak.* Bk. HAMAK.

— İnş. *Asma dere*, dam sularını toplayarak, yağmur sularını akıtmak için saçak-larına çıkıntılı olarak yerleştirilen çinko oluk. (Bu oluklar, oluk bağası denilen demir kancalarla dama tutturulur ve yarım boru şeklindedir. Eski binalarda bu çeşit dereler nadiren kullanılmıştır. Daha çok yeni yapılarda görülür.) ‖ *Asma iskele*, yapıların dıştan tamir ve boyamalarında kullanılan, iplerle asılı yapı iskelesi.

— Mim. *Asma baba*, mahya kirişinin yükünü, bırakma kirişi üzerine vermek için kullanılan, altı boş ve iki tarafından makas kirişlerine oturan kiriş. ‖ *Asma kat*, binalarda genellikle zemin ile birinci kat arasına yapılan, basık tavanlı, altı boş kat (dükkânlarda olanlarına *şirvan*, altı dolu olanlara *ara kat* denir): *Temel direklerinin arası eski usulde taş dolması basık pencereli bir asma kat* (H. R. Gürpınar). ‖ *Asma köprü*, nehir, boğaz v.b. geçmek için, sahile karşılıklı yerleştirilmiş yüksek ayaklara dayanan asılı köprü (bk. KÖPRÜ): *Artık hiç bir talebe bu asma köprüyü geçemez* (S. F. Abasıyanık). ‖ *Asma merdiven*, yukarı ucundan bir yere asılarak kullanılan ip merdiven: *Altlarında dört direkten ibaret ahırlar, üstlerinde asma merdivenle çıkılan bir iki oda* (R. N. Güntekin). ‖ *Asma oda*, yüksek tavanlı ev avlularında veya ahırlarda altı boş olarak bir köşeye inşa olunan küçük oda. (Asma odalar ya direkler üstüne veya bir taraftan öbür tarafa uzatılmış kirişler üzerine bindirilir ve altları boş olur. Bazı evlerde ile üç merdivenle çıkılan odalara da asma kat denir. Eski dükkânların da içinde böyle asma odalar yer alır.) ‖ *Asma peyke*, oturulacak koltuk sıralarının yanlarına ilâve olarak konulan sallanır iskemle.

— Mus. *Asma karar*, melodik sol notası.

— Taşıt. *Asma araba*, araba sandığı dingil üzerine yaylara asılarak yerleştirilen bir araba türü. (Bu tip arabalarda yaylar sayesinde içindekiler sarsılmaktan kurtulur. Bunun için daha çok *yaylı* adıyle bilinir.)

— ANSİKL. Arkeol. *Asma kat* yapımı, özellikle kral konutlarında moda oldu. Çünkü eski kral konutları, salonlarının genişliği, tavanların yüksekliği dolayısıyle kışın oturulmağa elverişsizdi. Versailles'da, kalabalık saray halkını barındırmak amacıyle birçok asma kat yapıldı. Asma kat, kiralık evlerde tam bir kat halini aldı. (ML)

ASMA i. Belli bir tür üzüm yetiştiren tırmanıcı ağaççık (*Vitis*): *Misafirler bahçede asmanın altına yerleşmişlerdi* (H. E. Adıvar). Bk. ANSİKL.

— DEY. *Laf (lakırdı) kıtlığında asmalar budayım*, söyleyecek bir söz bulunmadığı zaman saçma sapan konuşmak.

— Bağc. *Asma çardağı*, asma filizlerini çardak teşkil edecek şekilde sardırarak yapılan yer: *Evin tam önünde bir asma çardağı ve ufak ve fıskiyeli bir havuz vardı* (Sabahattin Ali). ‖ *Asma çubuğu*, asma bitkisinin körpe dalı. ‖ *Asma kütüğü*, asma bitkisinin kalın gövdesi. ‖ *Asma sülüğü*, asma dallarının etrafa tutunmasına yarayan ince, yeşil uzantılar, *bıyık* da denir. ‖ *Asma toprağı*, bağ yetiştirmeğe elverişli kırmızı toprak: *Yeni bir döviz kaynağı şarap kavlarımızdır ve en iyi şarap veren asma toprağı pek geniş bir vatan parçasını kaplamaktadır* (F. R. Atay).

— Bot. *Frenk asması*, asmagillerden bahçe ve ev duvarlarını örtmekte kullanılan bir süs sarmaşığı. Yaprakları sonbaharda kırmızı bir renk alır. Ampelopsis.

— G. santl. *Asma yaprağı süsü*, XIV. ve XV. yy. da minyatürlerde, çeşitli cam eşya çevresinde, taş oymalarda kullanılan asma yaprağı biçiminde kenar süsü.

— İkonogr. Bk. ANSİKL.

— Mutf. *Asma yaprağı*. Dilimleri az olan körpe asma yaprakları zeytinyağlı ve etli dolma yapmakta kullanılır. Asma yaprağı salamurası, Türkiye'de en çok yapılan ve kullanılan bir tuzlama şeklidir.

— ANSİKL. Asmaların bir kısmı tırmanıcıdır, bir kısmı yerde büyür. Tırmanıcı asmaların dalları belirli şekilde budanarak destekler üzerinde istenilen biçimde yükseltilir. (Bk. ÇARDAK.) *Yabanî asma*'nın sülükleri çekem gibidir, en kaygan yüzeylere bile tutunabilir. *Âdi yaban asması*'nın (*Parthenocissus quinquefolia*) anayurdu Amerika'dır. Beşli bileşik yaprakları vardır. *P. Tricuspidata*'nın yaprakları üç parçalıdır. Anayurdu Japonya'dır. «Japon sarmaşığı» da denir. Sonbaharda güzel kırmızı bir renk alır. *P. Henryana*'nın anayurdu Çin'dir. Bu değişik türlerin bahçelerde yetiştirilen yapraklarının biçimi ve birbirinden ayrılan pekçok çeşidi vardır. Yaban asmaları çelik veya aşı ile üretilir.

— Bağc. *Asma*, asmagillerin belli başlı cinslerinden biridir. Dünyanın her tarafına yayılmış pekçok türü vardır. Başlıca asmalar: *Avrupa asması*. Yegâne türü (*Vitis vinifera*) üzüm asmasıdır. Şaraplık veya sofralık üzüm elde etmek için yetiştirilir. *Amerikan asması* (18 tür), üzüm asmasına anaç olarak veya doğrudan doğruya melezleme için kullanılır. *Asya asması*'nın (19 tür), süs bitkisi olmaktan başka pratik bir faydası yoktur.

Asma tırmanıcı, ince dallı bir bitkidir. Üzerindeki aralıklı düğümlerden yapraklar, bunların koltuğundan yan tomurcuklar, sonra sülükler (tutunma organları) ve salkım şeklinde çiçekler çıkar. Yaprakları almaşık, yarım sarmal ve dişlidir. Az çok derin üç veya beş parçalıdır. Çiçekleri bileşik salkım biçimindedir. Sülükler gibi yaprakların karşı tarafından çıkar, daha çok tarımı yapılan türlerde erdişi çiçekler verir. Meyvesi üzümdür. İçinde şekerli bir sıvı ile 1-4 çekirdek bulunur. Avrupa asmalarının hepsi *V. vinifera* türünün çeşitleridir. Bu çeşitlerin çoğu (bağ çubukları) sofralık üzüm elde etmek için özel şekilde yetiştirilir.

Asmabiti salgınından sonra, bağlar bu bite dayanıklı asma çubuklarını gerektirdiğinden Avrupa'ya çeşitli amerikan asma çubukları getirilmiş, bunlar ya doğrudan doğruya veya anaç olarak kullanılmıştır. Zamanla bağcılar yerli asmalarla amerikan asmalarını birbirine aşılayarak melezleme yapmış, şaraplık ve sofralık üzümlerin kalitesini yükseltmişlerdir.

Asma, genel olarak çubukla üretilir. Bir veya birkaç gözlü çubuklar, elverişli nem ve ısıdaki bir toprağa gömülür, bir süre sonra kök salar. Böylelikle ana kütüğün bütün özelliklerini taşıyan yeni bir kütük elde edilmiş olur. Çubuktan yetiştirilen asmalar, tohumdan yetiştirilenlere nispetle daha kısa zamanda üzüm verir. Bu tarz üretme ile hem zamandan, hem de üretme ve yetiştirme masraflarından önemli miktarda tasarruf edilir.

— İkonogr. Dallarının ve filizlerinin bükülgenliği, girintili çıkıntılı şekli, salkımlarının güzelliği, asmanın süslemelerde önemli bir yer almasına yol açmıştır (El-Amarna'daki lahit resimleri, Dionysos ve Bakkhos adına düzenlenen eski bayramlar). Pompeii'nin birçok kompozisyonlarında, Sasanîlere ait çeşitli eşyanın üzerinde asma motifine rastlanır. Hıristiyan sanatı, asmayı şarap ve ekmeği kutsallamakta sembol olarak kullanmıştır. Lahitlerde (Roma Laterano müzesi) ve mozaiklerde (Roma'da Santa Costanza kilisesi) şahıslar asma yapraklarının meydana getirdiği bir çeşit perde önünde canlandırılmıştır. Bazı kutsal kadehlerde (Antakya'da bulunan kutsal kadeh) ve dinî eşyada da (Ravenna'daki Maximianus kürsüsü) yine asma motifleri görülür. Ortaçağda, asma, mimarlıkta sık rastlanan bir süsleme unsurudur. Genellikle sütun başlıklarını, köşelikleri ve halıları süsler. Suriye'de islâm sanatı asmayı perde (*Mişettâ* sarayının ön yüzü, Berlin müzesi) ve özellikle kıvrık dal şeklindeki örgü bezemelerde (Şam'daki mozaikler) kullanmıştır. Bu bezemelere Afrika'da (Kayrevan camii) ve İspanya'da da (Kurtuba camii) rastlanır. Asma, klasik süslemede önemli yer tutmaz.

◆ **Asmalı** sıf. Asması olan (çoğunlukla asma sardırılmış çardağı olan yerler için kullanılır): *Sağda, sed üzerinde, bahçeli, asmalı bir kahve* (A. K. Tecer).

◆ **Asmalık** i. Bağ yapmak için ayrılmış toprak parçası. ‖ Asma çubuklarının sardırıldığı çardak. (LM)

Asmaaltı çarşısı, İstanbul'da Mısırçarşısı'nın Yenicami kapısından başlayıp Nalburlar'a kadar uzanan çarşı. Zengin ticaret merkeziydi. Çarşıda patron ve ustalar müslüman tüccarlardı, dükkânları ve kıyafetleri temizdi. Tüccarlık, babadan oğula geçerdi; çarşı, Balıkpazarı'nda karamanlı zahireci ve bakkallar kuruluncaya kadar devam etti.

Yeniçerilerin, Mahmud II devrinde piyasaya hâkim oldukları zorbalık sırasında, bu-

asma
Roma sanatı
(Laterano müzesi, Roma)

asma kandil
Kütahya çinisi
(Topkapı Sarayı müzesi, İstanbul)

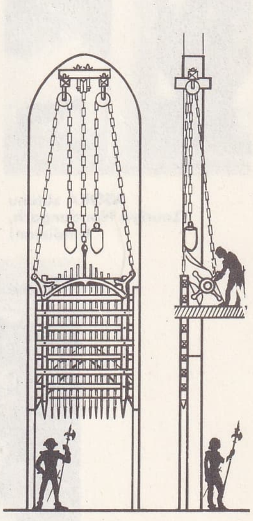

asma kapı

Foto. Brogi - Giraudon (LAROUSSE), Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

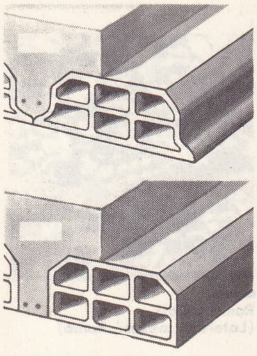

asmolen

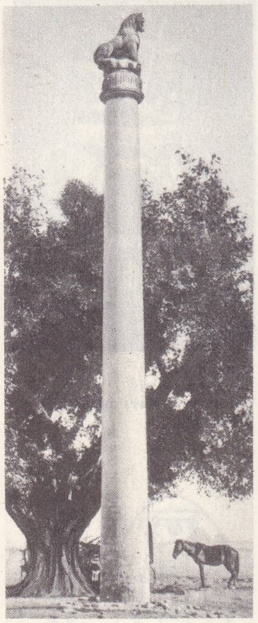

ASOKA sütunu (Lauriya Nandangarh, Hindistan)

radaki *bekâr odaları* uygunsuz işlerin yapıldığı yerler haline geldi. Ayaklanmaların kaynağı bu çarşı oldu. Çarşıda, ayaktakımının devam ettiği ve sık sık kavga ve kanlı olayların geçtiği *Asmaaltı meyhaneleri* de bulunmaktaydı. Bütün bu semti yeniçeri ağası Ağa Hüseyin Paşa bir baskın sonunda kaldırdı (1823). [M]

ASMABİLİM blş. i. Asmayı ve özelliklerini inceleyen bilim. (L)

ASMABİTİ blş. i. Küçük bitki biti. Örnek tipi (*Phylloxera coccinea*) meşe yapraklarında yaşar. Yapraklarda belirgin kırmızı lekeler meydana getirir. En tehlikeli türü (*Phylloxera vastatrix*) asmalara dadanır.

— ANSİKL. Bağç. *Asmabiti*, yeryüzünde en yaygın olan filoksera türüdür. Bu böcek, Avrupa'da ilk defa 1868'de Planchon tarafından tanımlanmış ve birçok bölgede var olduğu tespit edildikten sonra amerikan asma çubuğu kullanılmağa başlanmıştır. Bu bitin sebep olduğu bağ hastalığı (*filoksera*) birkaç yıl içinde Fransa'da bağları sarmış ve ondan sonra bütün Avrupa'ya, Cezayir'e ve bütün Kuzey Afrika'ya, Asya'ya, Güney Afrika'ya, Avustralya'ya ve nihayet bağ yetiştirilen bütün ülkelere yayılmıştır.

Asmabiti, asmada iki şekilde görülür: *eşeyli* ve *eşeysiz*.

Eşeyli (erkekli dişili) asmabitleri, kanatlı bitlerin rüzgârla dağılan yumurtalarından çıkar. Bunlar sindirim sistemlerinden yoksundur, fakat üreme organları çok gelişmiştir. Çünkü biricik görevleri budur. Yumurtadan çıkar çıkmaz çiftleşirler. Erkek asmabiti çiftleşmeden hemen sonra, dişi asmabiti ise «kış yumurtası» yumurtladıktan sonra ölür. Dişi asmabiti bu yumurtaları ya asma çubuğunun kabuklarının altına veya hereklere bırakır. Kış yumurtası ilkbaharda fışkırır. Bu yumurtalardan kanatsız ve eşeysiz böcekler meydana gelir. Bunlar asmanın toprak üstü kısımlarında yaşar, yapraklarda urlar meydana getirirler. Asmabiti, bu urların içine döllenmesiz olarak (*partenogenez*) 500-600 yumurta bırakır. Bunlardan uriçi asmabitleri oluşur. Onlar da yumurtlamağa başlar. Bu şekil çoğalma sonbahara kadar devam eder. Yaz sonlarına doğru bunların çoğu köklere göç eder. Orada her biri otuz kadar yumurta yapar. Bu yumurtalardan kökte yaşayanlar doğar. Bunlar kışı toprağın içinde uyuşuk olarak geçirir, ilkbaharda uyanır ve toprakaltı hayata başlarlar. Burada kendileri gibi başka kanatsızlar meydana getirdikleri gibi iki defa deri değiştirdikten sonra nimf ve daha sonra kanatlı olan böcekler de meydana getirirler. Bütün bu kanatsız ve kanatlı çeşitler eşeysizdir (yani erkekli dişili değildir, çiftleşmezler) ve hepsi döllenmemiş yumurta yaparak çoğalır. Kanatlılar yer yüzüne çıkar ve yeni âfetlere yol açmak üzere rüzgârla etrafa dağılır. Asmaların üstüne düştüklerinde yaprakların alt yüzüne yerleşir, yaptıkları urların içine 1-8 döllenmemiş yumurta koyarlar. Bu yumurtalardan eşeyli asmabitleri çıkar (erkek, dişi). Böylece böceğin biyolojik evreleri yeniden başlar. Asmabitleri, yönünü şaşırıp yeryüzüne çıkan kökteyaşar böceklerin rüzgârla komşu asmalara taşınmasıyle de yayılır. Bu kökteyaşar asmabitleri en tehlikeli olanlardır. Çünkü köklerde urlar ve kabarcıklar meydana getirerek asmanın çürümesine sebep olurlar.

Asmabitiyle savaş. 1. Asmabitlerini yok etmenin iki yolu vardır: *suda boğma* ve *ilâçla öldürme*. 2. Asmabitlerinden korunmanın da iki yolu vardır: asmaları kumsal yerlere dikmek veya amerikan çubuğuna aşılamak. Suda boğma, en iyi sonuç veren usuldür, fakat uygulanması her zaman mümkün değildir. İlâçla öldürmeğe gelince, bunun birçok usulü vardır. En yaygın usul, karbonsülfür kullanılmasıdır. (Bu usulü baron Thenard bulmuştur.) Delici kazıklar veya saban yardımıyle toprağa kükürt karıştırılır. Kış yumurtalarını yok etmek için Balbiani, ilkbaharda, asma çubuklarının şu bulamaçla ilâçlanmasını öğütler: ağır yağ, 20; ham naftalin, 50; sönmemiş kireç, 120; su, 400. Kumsalda bağ yetiştirmenin esası şudur: yüzde 65-70 ince silisli kum bulunan topraklara dikilen asmalarda asmabiti yaşayamaz. Çünkü topraktaki kılcal boşluklar böceği boğacak kadar su birikmesine yol açar. Bu usul her yerde uygulanamaz. Bugün en yaygın usul amerikan asma çubuğu kullanmaktır. Bu usulde amerikan asma çubuğuna yerli asma aşılanır. (Bk. MELEZLEŞME, AŞI.) Böylece, asmabiti salgını büsbütün önlenemese bile, asmabitine rağmen yaşayan ve ürün veren asmalar elde etmek mümkündür. (L)

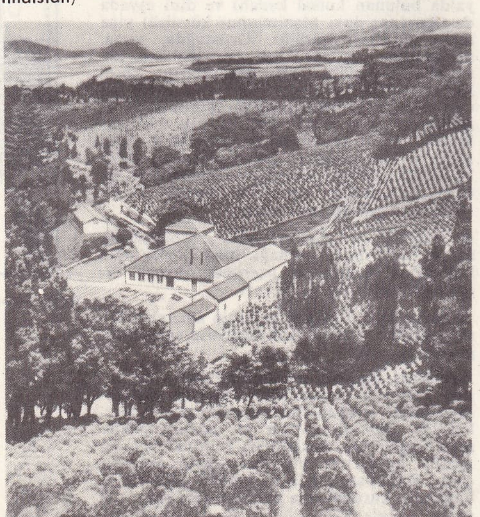

ASOR adaları'nda çay ekimi

ASMAGİLLER çoğl. i. (lat. *Ampelidaceae*). Çiçekli bitki familyası. Bellibaşlı cinsi asmadır.

— ANSİKL. Bu familyadaki bitkiler, ağaç veya ağaççık şeklindedir. Hepsi sarmaşıcı, tutunucu bitkilerdir. Basit veya parçalı, kulakçıklı, almaşık yaprakları vardır. Yaprakların karşıt tarafından sülükler çıkar. (Asma, ampelopsis, cissus, tetrastigma v.b.) Meyvesi yumurtamsı veya yuvarlak üzüm biçimindedir. (L)

ASMAÎ (Ebu Sait Abdülmelik bin Kureyb), arap filologu (Basra 740-ay.y. 828). Devrin ünlü dilcilerinden okudu, kendi de değerli talebeler yetiştirdi. Bedevîlerin diyalektlerini öğrendi ve ünlü bir dilci olarak Hârun ür-Reşid'in daveti üzerine Bağdat'a gitti. Şehzade Emin'e hocalık etti. Kitaplarında eski metinlerden örnekler verdiği için birçok arap dilcisi onun eserlerinden faydalandı. En ünlü eserleri: *Kitab-ül-Lûgat* (Lûgat Kitabı), *Kitab-ül-Usul-ül-Kelâm* (Konuşma Metodu Kitabı), *Kitab-üs-Sıfat* (Sıfat Kitabı), *Kitab-ül-İştikak* (Türetme Kitabı). Ayrıca *Asmaiyat* adlı şiir mecmuaları da ün yapmıştır. (M)

ASMAK geçl. f. Bir şeyi, aşağı doğru sarkacak şekilde bir yere takmak, çiviye, çengele, sopaya v.b. iliştirmek: *Gazinocunun bize ikram için tepemize astığı lüksün feyzi eseri olacak, nehri ve karşıyakayı tamamiyle gözden kaybettik* (R. N. Güntekin). *Pantalonunu yaş bezle silip astık* (B. Felek). ‖ Üzerine takınmak, kuşanmak: *Baltasını beline astı, topuzunu omuzuna aldı* (A. H. Müftüoğlu). *Cüz kesesini omuzuna asar, mahalle mektebine şevkle koşardı* (N. Araz). ‖ Bir kimseyi boğazından iple sarkıtarak öldürmek, idam etmek (bk. ANSİKL.): *Zalimler kiminin babasını öldürmüşler, kiminin oğlunu asmışlar* (Namık Kemal). ‖ *Argo*. Kendine ait olan bir işten kaçınmak, gitmeye mecbur olduğu bir yere mazeretsiz olarak gitmemek: *Yemiş içmiş, borcumu asmıştım* (Ahmed Rasim). *Çitlenbik ağaçlarının dibinde mektebi asmış taze çocuklar, gelmeyecek kızları beklerler* (S. F. Abasıyanık).

— ÇEŞ. DEY. *Asıp kesmek*, zulmetmek, müstebitçe davranmak. ‖ *Astığı astık, kestiği kestik*, çok sert veya başına buyruk kimseler için kullanılır. ‖ *Yüzünü (suratını) asmak*, somurtmak, kızgınlığını belli etmek: *Doktor Ramiz suratını bir kat daha asıyor…* (A. H. Tanpınar).

— Huk. Bk. İDAM CEZASI.

— ANSİKL. Adlî tıp. *Asmak*, bir şiddet hareketidir. Boyuna geçirilmiş bir iple sallandırılan beden kendi ağırlığına bırakıldığında ipi, boyun etrafında git gide sıkıştırarak kan dolaşımını engeller ve havasızlıktan boğulmağa yol açar. Boyunu dolayan ilmiğin şiddetle sıkışarak büzülmesi halinde sinir merkezlerinin tutulması yüzünden, havasızlıktan boğulma belirtileri görünmeden anî ölüm meydana gelebilir. Asılarak idam olaylarında durum böyledir. Boynuna ip geçirilen hükümlü, döşemede bir kapak açılmasıyle boşluğa düşer. Adlî tıpta, bir cinayet ihtimali kabul edildiği hallerde, ölüm olayının asılmadan önce mi, sonra mı meydana geldiği her zaman araştırılır; ama iç organların incelenmesinden sonra bile bu meselenin çözümlenmesi güçtür.

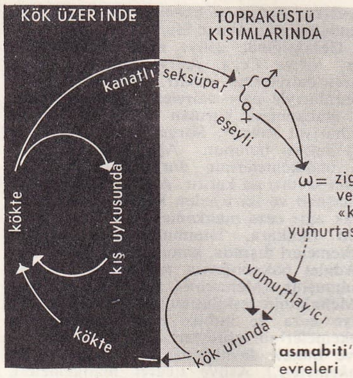

asmabiti'nin üreme evreleri

Kendini asmış bir kimseyle karşılaşılınca, ipi kesmeli, derhal sunî solunum yaptırmalı ve dili ritimli hareketlerle çekmelidir.

— Tar. Eski çağlarda, toprağın verimliliğini sağlamak amacıyle yapılan dinî törenlerde kurban edilen insanlar ağaçlara asılmadan önce öldürülürdü. Asma cezası, Eski Fransa'da yalnızca soylu olmayan kimseler için uygulanır, soylular ın ise boynu vurulurdu. Asıldıktan sonra, suçluların cesedi darağacında sallandırılırdı. Asarak idam cezası, bazı ülkelerde, özellikle İngiltere'de halen yürürlüktedir.

◆ **Asacak** i. Askı: *Bir de kitap dolabı var, bir de duvarda asacak..* (M. Ş. Esendal).

◆ **Asıcı** i. ve sıf. Asmak işini yapan [kimse]. ‖ Cellât: *Asıcısı sen olma.*

◆ **Asık** i. Asılmış olan şey. ‖ Sıf. Asılarak öldürülmüş: *Asık oğlunuzun adı neydi? Toktamış, fem…* (H. E. Adıvar). ‖ *Mec.* [Yüz ve surat için] Yüz çizgilerinin asılmış gibi aşağıya sarkarak, üzüntüyü, sertliği belli eder şekilde olması: *Lazın suratı pek asıktı, ağzını açmadan «Hıı…» diye homurdandı* (K. Tahir). *Otomobilin yanında asık yüzü ile put gibi dikilen Arnavut kapıcıya baktı* (Orhan Kemal).

◆ **Asıklık** i. Asık olma hali. ‖ Yüz hatlarının sertlik ifadesi: *Bir oğlunun olduğunu işiten Halo Cafer'in yüzündeki asıklık parçalandı* (Orhan Kemal).

◆ **Asıntı** veya **askıntı** i. Bir işi bekletme, sonraya bırakma. ‖ Sıf. *Argo*. Sırnaşan, tebelleş olan [kimse].

— ÇEŞ. DEY. *Asıntı (askıntı) olmak*. Argo. Sataşmak, peşini bırakmamak. ‖ *Asıntıda bırakmak*, bir işi sonuca bağlamamak, havada bırakmak.

◆ **Askın** sıf. Asık: *Onun da suratı askın* (R. H. Karay).

◆ **Astırmak** ettrg. f. Bir şeyi, başkasına, yüksekçe bir yere iliştirip sarkıtmak: *Bir gece evvel duvara astırdığı grafik nazarı dikkatini çekti* (A. H. Tanpınar). ‖ Asmak suretiyle öldürtmek, idam ettirmek: *Haydutları, hayvan hırsızlarını astıracağım* (A. H. Müftüoğlu). *İsyan mı edeyim? Kendimi mi astırayım* (Namık Kemal). [ML]

ASMAKABAĞI blş. i. Kabak türü. (Kabakgillerden.) [İlmî adı: *Lagenaria vulgaris.*]

— ANSİKL. *Asmakabağı*, tırmanıcı, mevsimlik, otsu bir bitkidir. Yaprakları yumuşak ve tüylüdür. Çiçekleri bireşeylidir. Meyvesi olgunlaştıkça değişik biçimler alır (iki karınlı şişe, armut, lobut). Dış kısmı odun gibi sertleşir. İçi tohumla dolu bir özü vardır. Anayurdu Hindistan'dır. Peçkok çeşidi bu-

Foto. Survey in India arşivi, Casa de Portugal (*LAROUSSE*)

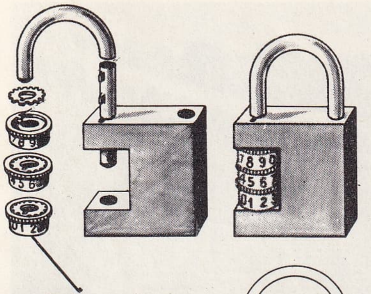

seçilmiş rakamların bağdaşımıyle dişli tekerlek parçadan yararlanmayı sağlayan tertip

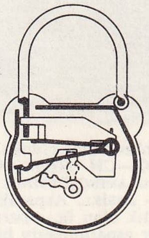

asmakilit

lunur.Avrupa'da süs bitkisi olarak yetiştirilir. (L)

ASMAKİLİT blş. i. Kapalı kancalara geçirilen madenî halkalı, oynak küçük kilit. || *Şifreli asmakilit,* harfler veya sayılara dayanan özel bir düzenekle açılıp kapanan kilit.

— ANSİKL. Romalılar, bugünkü *asmakilitlere* çok benzeyen bazı oynak kilitler kullanırlardı. Ortaçağda asmakilitler, küre veya silindir gibi değişik biçimlerde, dövme demir veya eğelenmiş demirden yapılırdı. XVI. yy. da, kilitlerin üstüne yaprak ve insanbaşı gibi süsler yapılmaya başlandı. Daha sonraki devirlerde de, her çağın sanat eğilimi bu süslemeleri etkiledi. XVI. yy. da İtalyan Cardano ve XVIII. yy. da Chubb, asmakilit mekanizmasını geliştirdiler. Aynı eksen üstünde dönen bir seri dişli halkayle, mükemmel işler duruma getirilmiş asmakilitlerin oynak kıskacının hareketini sınırlayan yeni sistemin bulunması ise XVIII. yy. a dayanır. Bugünün asmakilitleri, biçim ve boyut bakımından çok çeşitlidir; ancak hepsinde, madenî bir gövde içine yerleştirilmiş bir kilit mekanizması bulunur.

Asmakilidin kanca veya kulbunun bir ucu, dönmesini sağlayan bir menteşe üstüne tutturulmuştur; oysa öteki ucuyle gövde arasında enlemesine bir aralık bulunur. Kilit kapatıldığı zaman bu uç gövdeye girerek, kilit sürgüsü tarafından tutulur. Böyle kapanan âdi asmakilitlerden başka, bir de şifreli asmakilitler vardır; özel tertibatlı bu kilitlerden bazıları anahtarla, bazıları da şifreyle açılır. (L)

ASMALIDAĞ, Orta Karadeniz bölümünün iç kısmında, Yeşilırmak'ın yukarı çığırı güneyinde uzanan dağ sırasının bir doruğu. Bu sıra üzerinde doğudan batıya doğru Köse dağı (2 801 m), Tekelidağ (2 621 m), Asmalıdağ (2 406 m), Dumanlıdağ (2 374) m) ve Yıldız dağı (2 537 m) dizilir. Bu dağlar, özellikle kuzey yamaçlarında 1 400-2 000 m arasında kurakçıl bir ormanın kalıntılarını taşır. (M)

Âsman ile Zeycan, Anadolu'da XVII. yy. dan bu yana söylenegelen halk hikâyelerinden biri. Aralarında manzum parçalar, manzum tartışmalar da bulunan karakteristik hikâye örneklerindendir. Erzincan beyi Kaleli Bey ile kâhyası Derviş Ahmed'in çocukları olmaz. Bir derviş onlara himmet eder. Murad Suyuna kurban adamalarını söyler. Suyun iki dalgası arasında belirecek bir narın tanelerini dörde bölüp hanımlarıyle birlikte yemelerini salık verir. Doğacak çocukların adlarını da o koyar. Kaleli Beyin kızı Zeycan ile Derviş Ahmed'in oğlu Âsman arasında daha çocuk yaşta büyük bir aşk başlar. Fakat Kaleli Bey kızını kâhyasının oğluna vermek istemez. Perişan olan çocuklara rüyalarında âşıklık sunulur. Saz çalıp ilâhî aşk şiirleri söylemeğe başlar, birbirleriyle tartışmalar yaparlar. Sonunda baş vurdukları Erzurum valisi, Kaleli Beyi zorlayarak iki sevgiliyi kavuşturur. (M)

ASMANİT i. (fr. *asmanite*). Miner. Demir bileşimli bir göktaşı içinde bulunan tridimit mineraline verilen ad. (L)

ASMAR i. (fars. *āsmār*). *Esk.* Bot. Mersin ağacı. *Myrtus communis.* (M)

ASMARA, Eritrea'nın başkenti, Kızıldeniz üzerindeki Massaua'ya ve içte Agordat'a demiryoluyle bağlı: 130 000 nüf. 2 400 m yükseklikte eski bir habeş şehridir. Habeş imparatoru Yohannes, Saati'de yenilgiye uğrayınca, 1889'da İtalyanların eline geçen Asmara, Adua'daki italyan yenilgisinden sonra (1896) Eritrea'nın idare merkezi oldu. İtalyanlar geniş caddeler ve modern yapılarla (hastahane, okul gibi) burayı bir Avrupa şehri haline getirdiler. Gıda maddeleri sanayii (yağ fabrikası, un fabrikası, kahve hazırlanması). Çimento fabrikaları. (L)

ASMEND sıf. (fars. *ās,* ümit ve *-mend*'den *āsmend*). *Esk.* Ümitlendiren, hile ile kandıran, aldatan. || Alık, şaşkın. (M)

ASMET sıf. (ar. *şamt,* sessizlik'ten *aşmet*). *Esk.* Dilsiz, konuşamayan, sessiz. (M)

ASMOLEN i. İnş. Pişmiş topraktan, cüruf ve beton karışımından yapılmış ve kirişler, putreller veya nervürler arasına konulan dolgu maddesi. (L)

ASMON veya **HASMON,** Flavius Josephus'a göre yahudi din adamı. *Mattathias*'ın (Makkabîler ailesinden) büyük dedesi ve Asmonîlere adını veren ata. (L)

ASMONİLER, Asmon soyundan yahudi ailesi. İnanç ve ibadet hürriyetini elde etmek için M.Ö. 167'de Antiokhos IV, Epiphanes'e karşı düzenlenen dinî ayaklanmanın elebaşısı oldu. Aile, önce, mücadeleyi 167'den 134'e kadar sürdüren Makkabî'lerden, yani Mattathias'ın evlâtlarından meydana gelmişti. Sonra, Mattathias'ın torunları veya Asmonî kralları bu aileyi devam ettirdi. Bunlar hem ruhanî şefliği, hem de hükümdarlığı kendilerinde birleştirdiler ve dinî bağlılıktan çok sülâlelerinin yararını gözettiler. (Yohannes Hyrkanos, Aristobulos I, Aleksandros Yannees, Aristobulos II, Hyrkanos II). Saltanatları, Herodus'un Yahudiye krallığına getirilmesiyle sona erdi (M.Ö. 40). [L]

ASMUG [āsūğ], Eski İran'da Zerdüştîlerin, kötülük ve bozgunculuk yaptığına ve Ehrimen*e bağlı olduğuna inandıkları bir cin. (M)

ASMUS (Valentin), rus filozofu (doğ. 1894). Felsefe doktoru. Moskova üniversitesinde ders verdi. Başlıca eserleri: «*Mantık*» (1947) ve «*Reddin Mantıkî Teorisi*» (1954). [L]

ASNAM çoğl. i. (ar. *şanem,* put'tan *aṣnām*). *Esk.* Putlar. || Put gibi güzel sevgililer. (M)

ASNE (VAL DE L'). Bk. ANE (*val de l'*).

ASNİÈRES, Sen kantonu idarî merkezi (Saint-Denis idarî çevresi), Paris'in kuzeybatı banliyösü, Sen (sol kıyısı) üzerinde; 82 201 nüf. XVIII. yy. dan kalma şato. Önemli sanayi merkezi: metalürji (kazancılık, çelik borular, perçin çivisi, bilyalı yatak, avadanlık, karoser fabrikaları); radyo cihazları; ilâç, parfüm, gıda sanayii (margarin, çikolata) v.b. Henri Barbusse'ün doğduğu yer. (L)

ASNYK (Adam), polonyalı şair. (Kalisz 1838-Krakow 1897). 1863'te millî hükûmet üyesi oldu. Lirik yanı güçsüz, ama felsefî düşünce bakımından yüklü bir şairdir. 1869 ile 1939 arasında şiirleri sık sık yeniden basıldı; en ünlü eseri *Nad Glebiami* (Uçurumlar Üstünde) [1883-1894] adlı son derlemeleridir. (L)

Asociacion Latino Americana de Libre comercio (A.L.A.L.C. Latin Amerika Serbest Ticaret birliği), Montevideo antlaşması (şubat 1960) uygun olarak 2 haziran 1961'de Arjantin, Brezilya, Şili, Meksika, Paraguay, Peru ve Uruguay tarafından kurulan birlik. Bu devletlere sonradan Ekvador, Kolombiya ve Venezuela da katıldı. Birliğin amacı on iki yıl içinde gümrük engellerini yavaş yavaş kaldırarak bir ortak pazar kurmaktır. Merkezi Montevideo'dadır. (L)

ASOKA. Bk. AŞOKA.

ASOLA (Giovanni Matteo), italyan bestecisi (Verona 1560-Venedik 1609). Önce Treviso'da (1578), sonra da Vicenza'da (1581) kilise koro ve müzik şefliği yaptı. Missalar, motetler, üç sesli madrigaller besteledi. Sürekli bas'ı ilk kullananlardandır. (L)

ASONANS i. (lat. *assonare,* yankı yapmak'tan fr. *assonance*). Ed. Yalnız son vurgulu ünlünün aynı olmasına dayanan yarım kafiye. Bk. ANSİKL. || *Teşm. yol.* Şiir cümlesi içinde aynı ünlülerin tekrar edilmesiyle elde edilen ses oyunu. (Asonansın bu çeşidine daha çok perde çeşitlenmesi asonansı *assonance-modulation* denir).

— ANSİKL. *Asonans,* vurguyu taşıyan aynı sesin tekrarıdır. Kafiyeden farkı bu vurgulu sesin etrafındaki ünsüzleri hesaba katmayışıdır.

ASONKAT blş. sıf. Başka bir sayıda on defa bulunan bir sayı için kullanılır. (L)

ASOPOS. Esk. coğ. Yunanistan'da birçok ırmağın adı (kelime anlamı *batak*). Mitolojideki birçok tanrı adı da buradan gelir. En ünlüsü, Leuktra'nın doğusundan çıkan ve Delion ile Oropos arasında Euripos'a dökülen ırmaktır. (L)

ASOR adaları (Açores), Atlas okyanusunda, Portekiz'e ait ve bu ülkeden 1 300 km uzaklıkta bulunan takımadalar; 2 300 km²; 337 000 nüf. Başkent, Sao Miguel adasında *Ponta Delgada.* Asor adaları, kuzeybatıdan güneydoğuya doğru 600 km'lik bir alana yayılan üç küme meydana getirir: kuzeybatıda Flores ve Corvo; merkezde Fayal, Pico, Sao

Miletos'lu ASPASİA eskiçağ heykeli (Louvre müzesi, Paris)

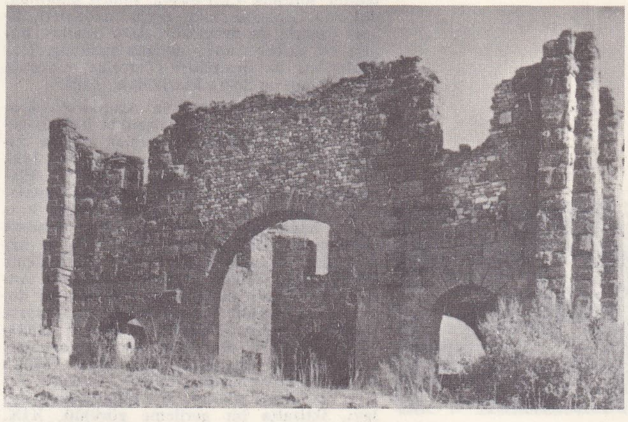

ASPENDOS
Roma devri kalıntıları
üstte, gimnasion'un girişi

tiyatrodan bir görünüş

tiyatronun altındaki mermerli dehliz

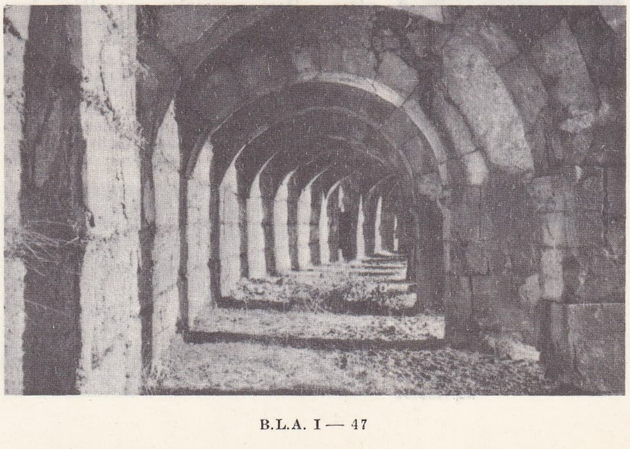

ASPENDOS tiyatro kalıntıları solda, sahne duvarı; sağda, revaklı galeri ve seyircilerin oturma yerleri; aşağıda, kapı

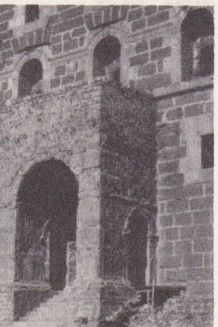

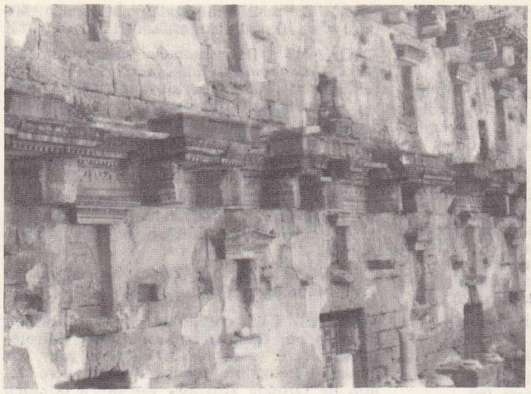

Jorge, Graciosa ve Terceira; güneydoğuda Sao Miguel ve Santa Maria. Çok engebeli ve volkanik asıllı adaların iklimi yumuşak ve nemlidir. Başlıca zenginlik kaynağı olan tarım, bir yandan ılıman bölge ürünlerine (tahıl, sebze, tütün, üzüm), bir yandan da tropikal ve astropikal bölge ürünlerine (turunçgiller, çay, muz, serlerde yetiştirilen ananas v.b.) yönelmiştir. Büyükbaş hayvancılık önemli bir yer tutar. Canlı hayvan, tereyağı, peynir ihracatı yapılır. El işlerinden (bez, dantel, seramik v.b.) başka, sanayi alanında, dokuma, ispirtolu içki, besin maddeleri, sigara yapımı da önemlidir. Asor adaları, balina ve amber balığı avlama üssüdür. Havaalanları da önemlidir (Terceira adasında Lages alanı ve Santa Maria'daki alan).

— Tar. Kartacalıların ve Arapların uğradıkları ve XV. yy. ilk yarısında italyan gemicilerinin gezdikleri bu adalar, onlara bugünkü adı veren Portekizliler tarafından 1432 ile 1457 yılları arasında işgal edildi. Flaman göçmenlerinin buraya yerleşmiş olmalarına (Flaman adaları) rağmen adalar Portekiz'e bağlı kaldı. 1582'de Sao Miguel adası açıklarında 1580'den beri Portekiz'e de hâkim olan İspanya kralı Felipe II'nin deniz kuvvetleri ile krallık iddiasında bulunan Antonio dio Crato donanması arasında bir deniz savaşı yapıldı. Antonio dio Crato, savaşta yenildi. İspanya hâkimiyeti altında (1582-1640) bu adalar, Batı Hint adaları yolu üzerinde önemli bir uğrak yeri oldu. 1640'ta Portekizliler yeniden dönünce, ticarette kısıntı tedbirleri aldılar. Bu tedbirlerden dolayı, iktisatta bir gerileme görüldü. XIX. yy. da Bragança hanedanının Brezilya'ya göçmeleri sırasında bu gerileme ancak kısa bir süre durdu. Asor adaları, 1828'den 1832'ye kadar Brezilya imparatoru Pedro I'in buyruğunu kabul etti. Portekiz hükûmeti, İkinci Dünya savaşında İngilizlerin (1943) ve daha sonra Amerikalıların (1944) Asor hava ve deniz üslerinden faydalanmalarına izin verdi. Büyük Santa Maria havaalanını inşa eden A.B.D. ile Portekiz arasında imzalanan yeni bir sözleşme (1951) Amerika'ya, savaş halinde Asor üslerini kullanma yetkisini tanıdı. (L)

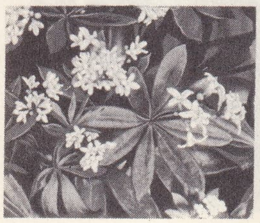

asperula

Asor antisiklonu, astropikal yüksek basınçlar kuşağının etkilerini artıran sıcak antisiklon alanı. Bu antisiklonun kaynağı karmaşıktır. Hem gezegenler mekaniğine, hem de bölgesel ısı etkenlerine (Kanarya adaları soğuk su akıntısı) bağlı olarak ortaya çıkar. İzlanda alçak basıncı gibi, Avrupa üzerindeki bölgesel hava akıntılarını yöneten etki merkezlerinden biridir. Bununla birlikte, etkisi, daha çok yön vericidir. Yazın bir barometrik durgun alanın bulunduğu Akdeniz üzerine kadar nadiren yayılır. Çok seyrek olarak Avrupa'nın orta iklim alanına sokulur. Bu kesimlerde güzel hava yaratan antisiklonlar, büyük çoğunlukla ve yazın bile kutuptan gelir. (L)

aspidistra

ASORTİ sıf. (fr. *assorti*). Birbirine uygun, birbirini tutar renk ve yapıda: *Asorti elbise.* (M)

ASORTİMAN i. (fr. *assortiment,* takım). Tekst. İplikçilikte, eğirmeye hazır bir fitil elde edebilmek için ham maddenin sırayle geçirildiği makine grubu. ‖ Kamgarn iplikçiliğinde yün veya pamuğun fitil haline getirilerek eğirme makinelerinde (vargel) iplikleşmesini sağlayan makine serisi (*hazırlama asortimanı*). ‖ Ştrayhgarn iplikçilikte. ikili veya üçlü tarak kompozisyonu. (L)

ASO-YAMA, Japonya'da yanardağ. Kiusiu adasında. Halen püskürmekte olan Aso-Yama'nın beş zirvesi ve çapı yaklaşık olarak 20 km'ye varan büyük bir krateri vardır. Çevresini saran lav ve kül platoları adanın enince yayılır. (L)

ASPALAZOM sıf. ve i. (yun. *aspalax,* köstebek ve *soma,* vücut'tan fr. *aspalasome*). Teratoloji. Karnın daha çok alt tarafında bulunan iç organları ortadan veya yandan dışarı doğru fırlamış acayip yaratık. Karnın bu kısmında birbirinden ayrı üç delik bulunur: sidik deliği, eşeysel delik, bağırsak deliği. (L)

ASPALAZOMİ i. (fr. *aspalasomie*). Aspalazomların aykırılık ve acayipliği. (L)

ASPALİS. Yun. mit. Argaios'un kızı. Melite tarafından kovalandı ve kendini öldürdü. (L)

ASPAR, Alan soyundan bizanslı general (öl. 471). 424'te İoannes'in Valentinianus III'e karşı başlattığı ayaklanmayı bastırdı; 434'te konsül oldu ve doğu milislerinin komutanlığına (*magister militum praesentalis*) getirildi; 457'de Doğu Roma tahtına çıkardığı Leon I üzerinde büyük etkisi oldu ise de ona karşı komplo kurduğu için imparator tarafından öldürtüldü. (L)

ASPARAGOLİT i. (fr. *asparagolite*). Bir cins apatit. (L)

ASPARAGOPSİS i. Kırmızı suyosunu. Hawaii adalarında yiyecek olarak kullanılır. (L)

ASPARAJİN i. (lat. *asparagus,* kuşkonmaz'dan fr. *asparagine*). Aspartik asidin monoamidi, formülü

HOCO—CH (NH_2)—CH_2—$CONH_2$, H_2O.

— ANSİKL. Üç asparajin vardır: bunlardan biri sağ (*d*) veya α asparajin, öbürü sol (*l*) veya β asparajin ve her ikisinin bileşiminden meydana gelen üçüncüsü rasemik (*d*+*l*) asparajindir. *l* asparajin, kuşkonmaz tohumlarında, pancarda, bezelyede, burçakta bulunur. *d* asparajin, *l* asparajin ile birlikte burçakta bulunur. İki türün karışımı amonyağın maleik anhidrit üzerine etkisiyle elde edilebilir. Asparajinler sıcak suda çözünebilir, fakat alkol ve eterde çözünmez: *d* asparajin şeker lezzetinde, *l* asparajin ise tatsızdır. (L)

asma dalı üzerinde aspidiotus

ASPARÇA HATUN, Orhan Gazi'nin karısı (XIV. yy.). Bizans imparatoru Andronikos III'ün kızıdır. Orhan Beyin oğlu şehzade İbrahim'in annesidir. Orhan Beyin kızı Fatma'nın da annesi olduğu söylenmektedir. (M)

ASPARTİK sıf. (fr. *aspartique*). Asparajin'in amidi olduğu bir aminli diasidin (HO-CO—CH (NH_2) —CH_2 — CO_2 H) adı. (*Eş-anl.* AMİNOSÜKSİNİK.)

— ANSİKL. Asparajinlerin her üçüne de karşılık olan üç *aspartik asit* vardır. Aktif türler asparajinlerin hidroliziyle elde edilir. Rasemik olanı fumarik ve maleik asitlerden itibaren sentez yolu ile elde edilir. *l* asidi, hazır olarak pancar melaslarında bulunur. Glikokol gibi aspartik asitler, bazlar ve asitlerle tuzlar verir. Nitroz asit bunları malik asitler haline getirir. (L)

ASPARUH, türk-moğol asıllı protobulgar göçebe kabilelerinin başı. Bunlar 679'da Tuna'yı geçerek bu nehirle Balkanlar arasında yerleştiler ve bölgenin islav halklarını hâkimiyetleri altına aldılar. Asparuh, bu iki ırkın kaynaşmasından doğan bulgar milletinin temelini böylece atmış oldu. (L)

ASPASİA Miletos'lu, aklı, zekâsı ve güzelliği ile tanınan yunanlı kadın (M. Ö. V. yy. ın ikinci yarısı). Atina'da, aralarında Sokrates, Alkibiades, Pheidias ve Perikles gibi sanatçı, edebiyatçı, filozof ve devlet adamlarının bulunduğu bir çevrede yaşadı. Perikles onun uğruna karısını boşadı. Aspasia'nın, kumandanı büyük çapta etkisi altına aldığı söylenir. Komedi şairleri ile Perikles'in düşmanları ona sık sık çattılarsa da, Aspasia kadın özgürlükleri için girişilen bir harekete örnek oldu. (L)

ASPASİA Phokaia'lı (veya **Foça'lı**), genç Keyhüsrev'in hareminde yaşamış yunanlı kadın. Keyhüsrev ölünce, Erdeşir'in eline düştü. Fakat Erdeşir'in oğlu Dara'ya gönül verdiği için kral onu rahibe yaptı. (L)

ASPASİOS, aristotelesçi filozof (M.S. I. yy. ın birinci yarısı). Aristoteles üzerine yaptığı yorumlardan önemli bir parça bugün elimizde bulunmaktadır. (L)

ASPASİOS Byblos'lu, yunanlı retorikçi (M.S. II. yy.). Hadrianus için yazdığı bir övgüden başka, söyleyler ve retorikle ilgili eserler bıraktı. (L)

ASPASİUS, III. yy. sofisti. Ravenna'da doğdu. İmparatora kâtiplik etti ve uzun süre Roma'da retorik dersleri verdi. (L)

ASPEKT i. (lat. *aspectus*'tan alm. *Aspekt*). Leng. Bk. GÖRÜNÜŞ.

ASPELİN (Juhana Reinhold), fin arkeologu (1842-1915). Helsinki üniversitesi profesörü. Fin-Ugor boylarının eski kalıntı ve folklorundan başka türk-altay kültürleri ile de ilgilendi. 1887-1889 Yılları arasında Yenisey ve Orhun yazıtlarını çözen heyetlere başkanlık etti. Altaylarda Kızılkaya v.b. yerlerde kayalara kazılmış eski Türk resimlerini inceleyerek yayımladı. (M)

ASPEN, A.B.D.'de (Colorado) yer. Kayalık dağlarda Wasatch tepelerinin batı yamacında. Eski gümüş madeni işletme merkezi. (L)

ASPENDOS. Esk. coğ. Halk arasında *Belkıs harabeleri* de denir. Anadolu'da Pamphylia bölgesinde bir kasaba. Eurymedon (Köprüsuyu) ırmağının sağ tarafında ve bugünkü Balkız köyünün yanındadır. İlkçağın ünlü coğrafyacılarından Strabon'a göre şehri Argos kolonistleri kurdu. Ancak bölgedeki Perge, Silliyon ve diğer şehir adları gibi Aspendos da Eski Anadolu adlarındandır. Bu sebeple şehrin, argoslu kolonistler tarafından kurulmuş olmasından çok, onların daha önceleri burada bulunan

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN) ; Noailles, Fardeau, Boyar (LAROUSSE)

iskân yerini zaptederek büyüttükleri kabul edilebilir. İlkçağlarda siyasî bir kuvvet olarak önemli bir rol oynamadı ve siyasî tarihi, bölgenin genel tarih akışına bağlı kaldı. Şehir, gemilerin seyrüseferine elverişli bir ırmağın yanında bulunması, arkasında verimli bir ova ve ormanlık dağların yer alması sebebiyle kısa zamanda gelişti; bir nehir limanı ve donanma üssü oldu. Aspendos, Dara I tarafından zaptedildi. Şehirde M.Ö. V. yüzyıla ait ilgi çekici gümüş sikkeler bulundu. Büyük İskender tarafından zaptedildikten sonra ise Diadokhasların yaptığı savaşlarda bir süre Ptolemaiosların hâkimiyetine girdi. Daha sonra Bergama devletinin idaresine giren şehir, M.Ö. 133'te Attalos III'ün vasiyetnamesi ile Roma imparatorluğuna katıldı. Bu devirdeki gelişmeyi kalıntılardan da anlayabiliyoruz. Bizans devrinde ise M.S. 431'de Efes şehrinin listelerinde Aspendos primopolis olarak geçmektedir.

Şehir, biri büyük, diğeri küçük iki tepe ve bu tepeler ile çay arasındaki düzlükte kurulmuştur. Şehrin ilk kuruluş yeri olan büyük tepenin üstü düz bir platform şeklindedir. Burada şehrin siyasî ve ticarî merkezi olan agorası, bunun batısında yanyana dizilmiş dükkânlar ve önlerinde bir portik yer alır. Doğuda ise 100 m uzunlukta ve içi iki sütun dizisi ile üç kısma ayrılmış kapalı çarşı veya mahkeme olduğu sanılan bazilika ve onun önünde tek salonlu, abidevî giriş binası yer alır. Meydanın kuzeyinde, vaktiyle iki katlı ve iki sütun dizisi ile süslenmiş bir nimfeum (çeşme) bulunmaktadır. Bunun gerisinde mihraplı bir bina daha yer alır.

Düzlükte hamamı andıran iki geç roma yapısı vardır. Fakat en önemli kalıntı, küçük tepenin yamacında yer alan tiyatrodur. Seyircilerin oturduğu taş kademeler, aradaki ufkî bir hat ile iki kısma ayrılmış ve ayrıca merdivenler arasında ışınsal hatlarla bölünmüştür. Gerisine sonradan revaklı bir galeri eklenmiştir. Merdivenlerin önünde yarım daire şeklinde bir orkestra (meydan) vardır. Meydanın arka tarafında bir zamanlar mermerle kaplı olan, iki katlı sütun ve heykellerle süslenmiş sahne binası yer alır. Binaya geçmeyi, yandaki kemerli yan geçitler kolaylaştırır ve üzerlerinde localar vardır. Burada bulunan kitabeye göre mahallî tanrılar ve imparator ailesi şerefine tiyatro mimar Zenon tarafından Antoninus'lar zamanında (M.S. II. yüzyılın ikinci yarısında) yapılmıştır. Tiyatronun sahne binası Selçuklular tarafından kullanılmış ve bu arada tamir de görmüştür. Yapılan onarımlarla iyi bir durumda olan tiyatroda bugün belirli zamanlarda festivaller yapılmaktadır. Bu tiyatronun kuzeyinde bir stadyum yer alır. Alt şehirde kuzeybatı yönünden su getiren kemerler vardır. Bunların uçlarındaki kuleler su terazisi durumunda olduğu için su getirme işi kolayca yapılabilmiştir. Bugün bu tiyatroda her yıl Antalya festivali yapılmaktadır. (M)

ASPER (Caius Julianus), Caracalla'nın gözde adamı. Mertliğine hayran olduğu için imparator onu konsül yaptı; ama Caracalla, Asper'in dostu Geta'yı öldürtünce Asper de gözden düştü. (L)

ASPER (Hans), isviçreli ressam (Zürich 1499 - ay. y. 1571). Holbein'ın etkisinde kaldı. Tobias Stimmer'i yetiştirdi. Ulrich Zwingli'nin portresini yaptı (Kunsthaus, Zürich). [L]

ASPERGİLLALES çoğl. i. (lat. *aspergillum*, fırça). Asklı mantarlar altsınıfından mantar takımı. Bu takımdaki mantarlarda asklar, çoğu zaman kapalı olan bir peritesyum içinde bulunur. (*Aspergillus* ve *penicillium* bu takımın en iyi bilinen cinsleridir.) [L]

ASPERGİLLUS i. (lat. *aspergillum*, fırça). Aspergillales takımından mantar. Zincirleme dizili bulunan konidyumları, konidiyoforun şişkin başını çepeçevre sarmıştır.

— ANSİKL. *Aspergillus*'lar küf mantarlarıdır. *A. fumigatus*, asperjilloz denilen mantar hastalığını meydana getirir. *A. niger*, Raulin'in beslenme üzerindeki esaslı çalışmalarına temel olmuştur. (L)

ASPERJİLİN i. (fr. *aspergilline*). *Aspergillus fumigatus* adlı mantarın kültüründen elde edilen antibiyotik.

— ANSİKL. *Aspergillus fumigatus*, üretildiği yerde ezilir, süzülür ve arıtılır. Elde edilen ürün *asperjilin*'dir. Bu antibiyotiğin, stafilokoklardan ileri gelen deri hastalıklarına, sinüzitlere, otitlere, rinitlere karşı kullanılması tavsiye edilir. Özellikle lokal olarak uygulanır. (L)

ASPERJİLLOZ i. (fr. *aspergillose*). Asklı mantarlardan *Aspergillus fumigatus*'un yaptığı mantar hastalığı. Belirtileri tüberküloza benzer.

— ANSİKL. *Asperjilloz*, sığırda, koyunda, atta ve köpekte, özellikle evcil kuşlarda, nadiren de insanda görülür. Akciğerdeki belirtileri: kan tükürme, öksürük, ateş. Akciğer dinlenildiği zaman tüberküloz izlenimi verir. Bazen tüberkülozla birlikte bulunur. Tüberküloz yoksa asperjilloz kendiliğinden iyileşir. Akciğerden başka yerlerde, böbreklerde, deride ve deri altında çok az görülür. Asperjilloza özellikle güvercin besleyenlerde rastlanır. Bunlar, çoğu zaman üzerinde asalak asperjillusların bulunduğu yem tanelerini ağızlarına alırken mantarlar akciğerlere bulaşır. Asperjilloza karşı potasyum iyodür ve arsenik türevleri kullanılır. (L)

ASPERN (GROSS-), Avusturya'da bölge, Tuna'nın sol kıyısında, Lobau adası karşısında; 1 100 nüf. Arşidük Karl'ın kumandasındaki Avusturyalılar ile Napolyon I'in orduları arasında 1809'da (21-22 mayıs) yapılan kanlı savaşın geçtiği yer. (Aspern ve Essling savaşları.) Mareşal Lannes burada öldü. (Bk. WAGRAM.) [L]

ASPERTİNİ (Amico), italyan ressamı (Bologna 1474-ay. y. 1552). Francesco Francia'nın öğrencisi ve çalışma arkadaşı. Özellikle Ferrara ve Bologna'da çalıştı. Burada Francia ve L. Costa ile birlikte Santa Cecili oratorium'unun iç süslemesini yaptı. Lucca'da San Frediano kilisesinin Sant'Agostino kappellasındaki freskler ile Ferrara'daki Strozzi sarayında bulunan *Meryem*'in hayatını canlandıran mihrap resimleri de onundur. (L)

ASPERUGO i. (lat. k.). Bitki türü. 30-40 sm'yi bulan gövdesi pürtüklüdür. Mor veya mavi çiçekleri vardır. Harabelerde, boş topraklarda yetişir. Sığırdiligillerden. (L)

ASPERULA i. (lat. *asper*, buruk). Bitki cinsi. Pekçok türü vardır. Genellikle kayşatlarda ve kayalıklarda yetişir. (Kökboyasıgillerden.)

— ANSİKL. Avrupa'da yetişen en ilginç türü *kokulu asperula'dır* (*Asperula odorata*). Ormanlarda sık rastlanır. Mayıs, haziranda çiçek açar. Taze iken kokusuzdur. Kuruyunca, içindeki kumarinden dolayı tonka baklası kokusu verir. Bu yüzden, çamaşırlara güzel koku sinsin diye çamaşır dolaplarına konur. (L)

ASPET, Yukarı Garonne'da kanton idare merkezi (Saint-Gaudens idarî çevresi), Pirenelerin eteğinde, Garonne'un kolu Ger üzerinde; 1 315 nüf. XIV. yy. dan kalma kule. Gèles dağının tepesinde, içinde Galyalılara ait mezarlar bulunan mağara. (L)

ASPETTİ (Tiziano), italyan heykeltıraşı (Padova 1565-1607). Venedik ve Padova'da çalıştı. Jacopo Sansovino okulundan, yapmacıklı üslûba bağlı bir sanatçıdır. (L)

ASPE vâdisi, Fransız Pireneleri (Aşağı Pireneler) vâdisi; aynı adla tanınan sel buradan akar; Somport karayolu ve uluslararası Las Aranones garına varan transpirene demiryolu bu vâdiden geçer; 760 m yükseklikteki Urdos'a kadar köylere rastlanır. Bölgede hayvancılığa önem verilir. (L)

ASPİDİOTUS i. Kabuklu bit. Bitkilerin gövde ve dallarına tutunarak, deri değiştirdikçe biriken deri kalıntılarından oluşan bir kalkan altında yaşar. (*Aspidiotus Nerii* zakkum ağacında yaşar. A. [*aonidiella*] *perniciosus*, Kuzey Amerika'da meyve ağaçlarına en çok zarar veren asalaklardan biridir. Aspidiotus eşkanatlıların kabuklu bitler [coccidae] familyasındandır.) [L]

ASPİDİSTRA i. Zambak türü. Güney Çin, Çin Hindi ve Japonya'da yetişir. (Çiçekleri erdişi ve basittir. Çiçek kılıfı renklidir. *Aspidistra punctata* ve *A. elatior* evlerde saksı bitkisi olarak yetiştirilir.) [L]

ASPİDİUM i. Eğreltiotu cinsi. Dünyanın her tarafında bulunur. 300'e yakın türü vardır. (*Aspidium aculeatum* dağlarda yetişir. Polypodiaceae familyasından.) [L]

ASPİDOBRANCHİA çoğl. i. Karındanbacaklı yumuşakçalar takımı. Solungaçları yalnız alt tarafta bulunan hayvanları kapsar. Yüreklerinde iki kulakçık ve bir karıncık vardır. Gödenbağırsağı karıncığın içinden geçer. (L)

ASPİDOLİT i. (fr. *aspidolite*). Bir cins mika. (L)

ASPİDOPHORUS i. Kemikli balık. Vücudu, kemikleşmiş pullardan bir zırhla kaplıdır. (*Aspidophorus cataphractus* türü Avrupa kıyılarında yaşar. Dereiskorpitigillerden.) [L]

ASPİDOSERAS i. Paleozooloji. Jura çağı tabakalarında rastlanan hayvan kabuğu cinsi. (L)

ASPİDOSPERMA i. Apocynaceae familyasından ağaç cinsi. Brezilya ve Orta Amerika'da yetişir. 70 Kadar türü vardır. En çok bilinen türü *quebracho*'dur.

— ANSİKL. Birçok türünden (*Aspidosperma album, curranii, desmanthum, durgandii, peroba, polyneuron*) iyi kaliteli kereste elde edilmekle beraber en iyi kereste başka türlerinden sağlanır: *A. vargasii, subincanum, eburneum, tomentosum, australe* ve *Balfourodendron riedelianum*. *Quebracho blanco* kerestesi ise *A. quebracho* ağacından elde edilir. (L)

ASPİK i. (yun. *aspis*'in *basilic* ile birleşme-

tıpta **aspiratör**

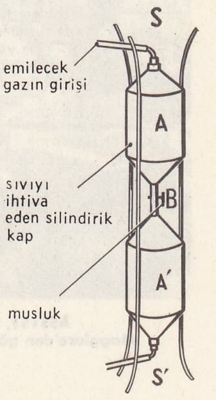

aspiratör (fiz.)

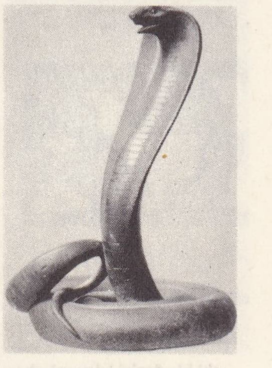

aspik
bronzdan bir eskiçağ heykelciği
Janzé koleksiyonu
(Bibliothèque national, Paris)

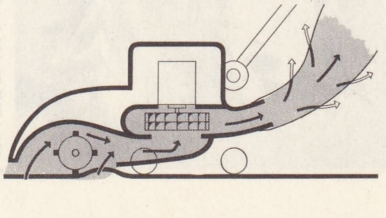

elektrik süpürgesinde aspiratör

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

ASSISI, Rocca Maggiore'den görünüş

sinden fr. *aspic*). İlkçağ insanlarınca çok zehirli bir yılana verilen ad. Bu yılanın hangi türden olduğu pek belli olmamakla beraber *naja haje* olduğu sanısı vardır: *Kleopatra, kendisini göğsünden sokacak olan aspik'i bir incir sepeti içinde getirtmişti.*

— Sil. XVI. yy. da 12 librelik gülleler atan fransız topu.

— İkonogr. Ortaçağda imansızların sembolü olarak gösterilen efsanevî hayvan. (Tasvirlerde bu hayvan, mümin Hıristiyanların ve Kurtarıcı'nın ayaklarının altında görülür. Çoğu zaman geniş başlı kısa bir sürüngen şeklindedir. Fakat yılanın kuyruklu ve kısa dört bacaklı bir hayvan şeklinde de gösterildiği olmuştur.) [L]

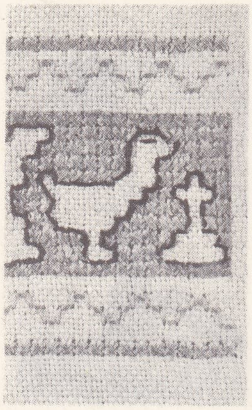

eski bir Assisi işlemesinden detay (M.-C. Cauboue koleksiyonu)

ASPİN geçidi, Pirenelerde (Yukarı Pireneler) geçit. Adoul havzasıyle Neste d'Aure havzası arasındaki Pireneler yolu buradan geçer; 1 489 m. (L)

ASPİRATÖR i. (fr. *aspirateur*). Arı halde veya asıltı halinde katı cisimlerle yüklü akışkanları (hava, gaz, buhar, sıvı v.b.), tozları (testere talaşı, eğe talaşı v.b.) emmeğe yarayan aygıt. ‖ Evlerde toz almak için kullanılan âlet.

— Ev teçhizatı. *Buğu aspiratörü*, düşük güçlü, helezon şeklinde, pencerenin tepe camına yerleştirilen vantilatör. Bk. ANSİKL.

— İnş. *Statik aspiratör*, pis hava veya duman boşaltma borusunun üst kısmına yerleştirilen ve bu boşaltmayı hızlandırmak için rüzgâr etkisinden yararlanan aygıt.

— ANSİKL. Ev teçhizatı. Toz çeken ilk aspiratör 1906'da Robert Bimm tarafından *Birum* adıyle Fransa'da yapıldı. Bu, pompayla işleyen bir el aspiratörüydü. Çok geçmeden yerini elektrikli aspiratöre bıraktı. Bu da, hepimizin bildiği, elektrik motorlu ve türbinli aspiratördür. Tozun toplandığı kısım kova, torba, boru v.b. biçiminde olabiliyordu. Günümüzde aspiratörler üç tipe ayrılmaktadır: sırt biçimli âletler için *düşey hazneli*, kayaklı ve tekerlekli modeller için *yatak silindirli*, özellikle yere çivilenmiş halılar için kullanılan *emer-döğer torbalı* aspiratörler. Ayrıca torbalı veya mahfazalı, küçük, özellikle otomobillerin iç kısmı için pek kullanışlı tipler, bundan başka halısız evler için çok pratik, çeşitli biçimlerde *emer-süpürgeler* de vardır.

Émile Zola'nın «l'Assommoir»ından bir sahne Renoir'ın eseri (Percy Moore Turner koleksiyonu, Londra)

— Fiz. ve Kim. En basit aspiratör bir B musluğuyle birbirine bağlanmış silindir biçiminde iki A ve A' kabından meydana gelir. Daha önce sıvıyle doldurulan A, S aralığı ile, içinde emilecek gaz bulunan kaba bağlanır ve sıvı B musluğuyle A'ye akıtılır. Emmeyi devam ettirmek için, âleti başaşağı getirip içinde gaz bulunan kabı S aracıyle A'ye bağlamak yeterlidir. Günümüzde daha etkin ve sürekli bir emme sağlayan, havası boşaltılmış borular kullanılmaktadır.

— Tıp. Tıpta ve cerrahlıkta kullanılan aspiratörlerin birçok çeşidi varsa da, hepsi şu parçalardan meydana gelir: elektrikle işleyebilen, titreşik zarlı, elle (şırınga) veya suyle çalışan (su trompu) *hava emici bir tulumba;* tulumbaya bir boru ile bağlanan, içerisinde tulumbanın boşluk meydana getirdiği camdan veya madenden bir *kap;* aynı kap üzerinde dallanmış ve kurutulacak bölgeye yerleştirilmiş yüksükler, zıvanalar veya iğnelere tutturulmuş *boru ağızları*. Emilen sıvılar doğrudan doğruya kaba gelir, daha sonra temizlenir, sterilize edilir ve tulumba pislenmiş ürünlerden devamlı olarak korunur; son olarak da, bir *manometre,* emmeyi ölçer ve dozunu ayarlar.

Aspiratörler, gerek içinde hastalıklı sıvılar (apseler, öd kesesi gibi oyuk organlar) bulunan çukurlukları boşaltmak ve kurutmak için, gerek bazı organlarda boşluk meydana getirmek için (yemek borusu ve onikiparmak bağırsağında emilme) kullanılır. (L)

ASPİRİN i. (*a*, bulzl. eki ve lat. *spiraea*, çayır melikesi'nden alm. k.). Asetilsalisilik esterin adı: *Kâh koluna kâh dizine ağrılar girer, aspirini leblebi gibi yutardı* (Burhan Felek).

— ANSİKL. *Aspirin*'in, organizma üzerinde kendine mahsus ve serbest hale getirdiği sodyum salisilattan daha üstün bir ateş düşürücü ve ağrı dindirici etkisi vardır. Bulunuşundan (Gerhardt, 1853) bu yana çok zaman geçmesine rağmen, grip ve ağrılara karşı kullanılan en iyi ilâçlar arasında yer alır. (L)

ASPİS. Esk. coğ. Kartaca'nın güneydoğusunda Bon burnu ile Kartaca arasında, deniz kıyısında şehir ve yüksek burun. Kartaca'ya karşı yürüttüğü savaş sırasında (M.Ö. IV. yy. sonu) Syrakusai tiranı Agathokles tarafından kurulan bu şehir 255'te Romalıların eline geçerek *Clupea* adını aldı. (L)

ASPİS engereği bls. i. Engerek türü. Güneybatı Avrupa'da yaşar. 65-75 sm boyundadır. Değişik renklerde olur. Asıl engerekten daha zehirlidir. Engerekgillerden. (İlmî adı: *Vipera aspis.*) [L]

ASPLENİUM i. (yun. *asplênos*'dan lat. k.). Polypodium'a yakın, ince ve zarif yapraklı bir eğreltiotu. (*Asplenium trichomanes* ve *A. rutamurraia* eski duvarların çatlaklarında yetişir.) [L]

ASPOLOZOM sıf. ve i. Bk. ASPALAZOM.

ASPONA. Esk. coğ. Anadolu'da Galatia bölgesinde kasaba. Ankyra'dan (Ankara) Arkhelaisé (Aksaray) giden yol üzerindedir. Kalıntıları Tuz gölünün kuzeyindeki ve Ankara'dan 98 km uzaklıktaki Şedithöyüğü yakınlarındadır. Şehir M.S. IV. yüzyılda piskoposluk merkezi oldu. (M)

ASPORDENON OROS. Esk. coğ. Anadolu'da, bugünkü Yunt dağının Mamurt kalesi denilen ve 1084 m yüksekliğindeki tepesi. Burada Bergamalı devlet adamı Philetairos'un yaptırdığı ve Meter Aspordens adı ile tapınılan Kybele'ye ait mabedin kalıntıları vardır. (M)

ASPRE (Konstanz, baron), avusturyalı feldmareşal (Brüksel 1789-Padova 1850). Novara zaferinde (1849) önemli bir rol oynadı. (L)

ASPRENAS (Lucius), Varus'un yeğeni. I. yy. başlarında onun kumandası altında savaştı. Varus'un ölümünden sonra, Barbarların Ren'i geçmesini önledi. Ancak bozguna uğrayan Varus birliklerinin bıraktığı ağırlıklara el koymakla suçlandı. (L)

ASPRO i. Tatlısu levreğine yakın kemikli balık.

— ANSİKL. *Aspro*, ağzından daha ileri uzayan sivri burnu ve iki sırt yüzgecinin ayrık oluşu ile levrekten ayırt edilir. Avrupa'da tatlı sularda yaşar. Boyu 20 sm'yi bulur. Eti pek beğenilir. Levrek gibi avlanır. (Levrekgillerden.) [L]

ASPROMONTE, italyan yarımadasında, Calabria'nın güney ucunda birçok fayla kesilmiş granitli dağ kümesi; Montalto'da yüksekliği 1 956 m. Roma'daki başarısızlığından sonra, Vittorio-Emmanuele'nin birlikleri tarafından kovalanan Garibaldi, burada yaralandı ve esir düştü (29 ağustos 1862). [L]

ASPROPOTAMOS. Bk. AKHELOOS.

ASPROS i. (yun. k., *beyaz*). Bizans'ta daha sonra da islâm ülkelerinde kullanılan, çok küçük değerde eski akçe. (L)

ASPUR i. Türüne göre sarı, turuncu, mavi çiçekli bitki. Akdeniz bölgesinde yabanî olarak yetişir. Kültür bitkisi olarak da yetiştirilmektedir. (Bileşikgillerden.) [İlmî adı: *Carthamus.*]

— ANSİKL. *Aspur*'un bir türünün (*Carthamus tinctorius*) çiçeklerinden kırmızı boya elde edilir. Türkiye'de daha çok yağ bitkisi olarak ekilir ve tohumlarından yağ çıkarılır. Kıraç yerlerde kolay yetişir. Haşhaş ekiminin sınırlanması üzerine aspur ekimi genişlemiştir. En çok ekildiği iller Balıkesir, Kütahya, Eskişehir ve Bursa'dır. (M)

ASQUİTH (Herbert Henry), I. **Oxford ve Asquith** kontu, ingiliz siyaset adamı (Yorkshire'da Morley 1852-Londra 1928). Bir süre avukatlık yaptıktan sonra 1886'da Liberal parti milletvekili olarak parlamentoya girdi. Gladstone ve Rosebery kabinelerinde İçişleri bakanı oldu (1892-1895). Yönetici niteliklerıyle dikkati çekti. Liberal partinin parçalanmasına yol açan Güney Afrika savaşları sırasında Rosebery'nin emperyalist grubuna girdi ve 1902'de Liberal birliğin kuruluşuna katıldı; ama himayecilik konusunda Chamberlain'den tamamen ayrıldı. Campbell-Bannerman'ın 1895'te kurduğu liberal kabinede Maliye bakanı olarak büyük etkide bulundu. Başbakanlığı sırasında (1908-1916), kargaşalık ve dönüşüm döneminin sorumluluğunu yüklendi. Lordlardan yana uzlaşmalı bir çözüm yoluna gidebilecekken, Lloyd George'un korkusuzca öne sürdüğü ilerici projeleri (1909 bütçesi, 1911 parlamento ve millî sigortalar kanunları) destekledi. İrlanda için Home Rule (Özerklik) projesini savundu ve 1914'te meclisten geçirdi. Ölçülü ve uzlaştırıcı bir yaradılışta idi, insanların ihtirasları ve olaylar karşısında bunalmıştı. Savaş, Avrupa'nın batısına kadar uzanınca, korkusuzca savaşa girdi, güçlüklere göğüs gerdi ve 1916 yılının sonlarına doğru, hükûmeti Lloyd George'a bırakmak zorunda kaldı. Bununla birlikte, savaş sonunda, Lloyd George'un başına buyruk davranışları yüzünden parti içindeki birlik bozulmuştu; Asquith, birliği yeniden kurmağı güçlükle başardı (1923), ama liberal parti, muhafazakâr parti ile işçi partisi arasında ezilerek geriledi; 1926'da da Asquith partinin yönetimini bıraktı. (L)

ASQUİTH (Sir Antony), ingiliz filim yönetmeni (Londra 1902). Herbert Henry Asquith'in oğlu. Yönettiği filimler: *Underground* (Yeraltı) [1929]; konusu Bernard Shaw'dan alınan en başarılı filmi *Pygmalion* (1938), *The Way to the Stars* (Yıldızlara giden Yol) [1945] v.b. (L)

ASR i. Bk. ASIR.

ASR (ar. *ʿasr*). Mit. Mensuplarının cinler olduğuna inanılan bir kabile adı. (M)

ASRATYAN (Ezras), rus fizyoloji bilgini (doğ. 1903). Taşkent Tıp enstitüsünde fizyoloji profesörü (1941-1943), S.S.C.B. İlimler akademisi fizyoloji laboratuvarı şefi (1944-1960). Eserleri: «*Etyoloji, Fonksiyonel Patoloji ve Travmatik Şokun Tedavisi Üzerine Denemeler*» (1953), «*Merkezî Sinir Sisteminin Fizyolojisi*» (1953), «*Beynin İşleyişi*» (1963). [L]

ASRE i. Bk. ASERE.

ASRÎ sıf. (ar. *ʿaṣr*, zaman, çağ'dan *ʿaṣrî*). Yeni, şimdiki zamana, yakın devre ait, modern karşılığı: *Asrî mekteplerin yanında medreseler eski hallerinde kaldı* (Ömer Seyfeddin). *Bütün mesâimiz Türkiye'de asrî, binaenaleyh garplı bir hükûmet vücuda getirmektir* (Atatürk). ‖ En son zevke uygun, yeni usul: *Ben bu binayı* [...] *asrî bir ev şekline sokacağım* (H. R. Gürpınar). *Boğaziçi-*

Foto. Viollon-Rapho, Alinari-Giraudon (LAROUSSE)

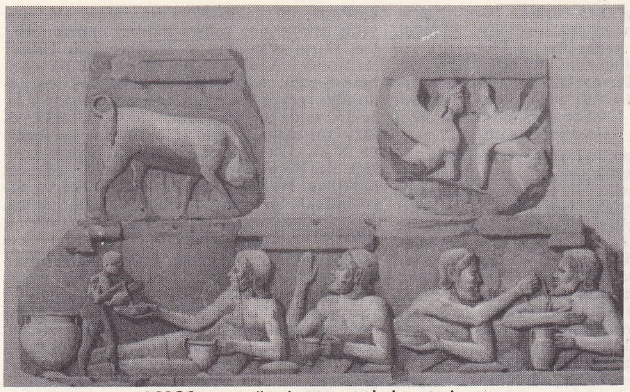

ASSOS tapınağından metop kabartmaları

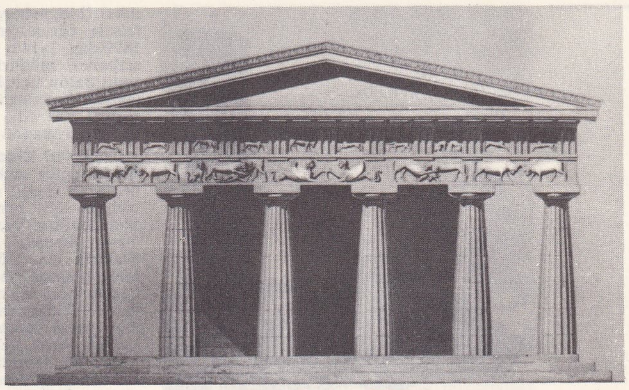

tapınağın cepheden görünüşü

nin bu köşesi asrî eğlencelerin hiç birine müsait değildi (Y. K. Karaosmanoğlu). Bk. MODERN.

◆ **Asrîleşmek** geçz. f. Zamana uygun hale gelmek, geçerli olan modaya uymak.

◆ **Asrîleştirmek** ettrg. f. Yenileştirmek, çağa uygun, modern bir hale getirmek: *Tanzimatçılar, millî istihsali asrîleştirmeden evvel...* (Z. Gökalp).

◆ **Asrîlik** i. Modernlik, çağdaş, zamana uygun olma: *O vakit de Halk partisinin* [...] *tek bir oku var: Asrîlik!* (F. R. Atay). *Asrîliği anlamadan asrî olma kaygusuyla yetişen kızların fena bir tarz-ı telakkileri var* (Vâ-Nû). Bk. MODERNİZM. (M)

Asrî Zamanlar (*Modern Times*), Charlie Chaplin'in ilk sesli filmi (1936). A.B.D.'de çevrildi. Çağdaş dünyayı, otomatizmi ve özellikle zincirleme üretimi alaya alır. Chaplin'in eserleri arasında önemli bir yeri vardır. (L)

Asr suresi, Kur'an-ı Kerim'in CIII. suresidir. 3 âyetten ibarettir. «And olsun asra ki» diye başladığı için bu adı almıştır. Mekke'de veya Medine'de indiği hakkında tereddütler vardır. (M)

ASSAB, Eritrea'da (Habeşistan) liman şehri. Kızıldeniz kıyısında Bab-ül-Mendeb boğazı yakınında; 8 000 nüf. Tuzlalar. Petrol rafinerisi. (L)

ASSABA, Güney Moritanya'da bir yerleşme bölgesi. 73 031 nüf. İdare merkezi *Kiffa*. (L)

ASSAİ Zf. (ital. k., *çok* anlamında). Müz. Müzikte, birlikte kullanıldığı hareket teriminin anlamına artırıcı bir nitelik kazandırır: *Presto assai*, çok hızlı. (L)

ASSAL i. (ar. *ʿasel*, bal'dan *ʿassāl*). *Esk.* Bal toplayan veya satan.

ASSOS şehrini çeviren sur kalıntısı, M.Ö. IV. yy.

◆ **Assale** i. Bal peteği. ‖ Arı kovanı. ‖ Bal arısı. (M)

ASSAL gölü, Fransız Somalisi'nde göl. Danakil çölünde. Deniz seviyesinden yaklaşık olarak 160 m kadar aşağıda. (L)

ASSALİNİ (Paolo), italyan hekimi (Reggio Emilia 1759-Napoli 1846). Napolyon'un Mısır ve Moskova seferlerine katıldı. Moskova dönüşünde Milano cerrahî kliniğinde profesörlük yaptı, sonra ayrılarak Napoli'ye yerleşti. (L)

ASSAM, Hindistan'da eyalet. Doğu Pakistan, Birmanya ve Çin arasında; 11 873 000 nüf. Başkenti *Shillong*. Assam, Brahmaputra ve kollarının suladığı geniş bir vâdi üzerinde yayılır. Kuzeyde Himalaya, güneyde Shillong yaylası, Naga ve Patkoi tepeleri arasında 600 km'den fazla bir alanı kaplar. Havası sağlığa zararlı ama toprağı verimli olan Assam, Hindistan'ın az nüfuslu ender bölgelerinden biridir. Chota Nagpur ve Nepal'den gelen göçmenler, yüzyılın başında araziyi tarıma elverişli duruma getirdiler (çay üretimi). Maden kömürü yatakları. Önemli petrol işletmeciliği.

— Leng. *Assam dili*, hint-arî dili. Magadhi dilinden gelir. Assam'ın kuzeyinde yaklaşık olarak 2 buçuk milyon kişi tarafından konuşulur. (*Asıl assam dili* ve *batı lehçesi* diye ikiye ayrılır. Assam dili, genellikle, Bengal harfleriyle yazılır. Zengin edebiyatı XIV. yy. a kadar uzanır.) [L]

ASSAN i. Leng. Eski asya dili. Yenisey bölgesinde konuşulurdu. (L)

ASSAON. Yun. mit. Niobe'nin babası. Niobe ile Leto arasında, çocuklarının güzelliği konusunda bir tartışma çıktı. Leto öç almak için Niobe'nin kocasını avlanırken öldürdü. Bunun üzerine Assaon, kızı Niobe ile evlenmek istedi. İsteği kabul edilmeyince Niobe'nin yirmi çocuğunu öldürdü. Niobe de kendini bir kayalıktan aşağı attı. Assaon da kendi canına kıydı. (L)

ASSARASİ i. Eskiden (Doğu Hint adalarında) kullanılan altın para. (L)

ASSAROTTİ (Giovanni Battista), italyan eğiticisi (Cenova 1753-ay.y. 1829). 1802'de Cenova'da ilk italyan sağır-dilsiz enstitüsünü kurdu, sağır-dilsizlerin eğitilmesi hakkında birçok eser yazdı. (L)

ASSAS i. Bridelia ağacından elde edilen kerestenin ticarî adı. Bu kereste Avrupa'ya Gabon'dan gelir. (Bridelia sütleğengillerdendir.) [L]

ASSCHE, Belçika'da komün (Brabant, Hal-Vilvorde idarî çevresi), Brüksel ile Alost arasında; 11 845 nüf. Kimya ve tekstil sanayii. (L)

ASSEBROUCK, Belçika'da komün (Batı Flandre, Bruges idarî çevresi), Gand'da Bruges (Brugge) kanalı üzerinde; 14 550 nüf. Gıda ve tekstil sanayii. (L)

ASSELAR, Sahra'da yer. Nijer'in eski kolu Tilemsi'nin bugün kurumuş olan vâdisi yakınında. 1927'de Besnard ile Th. Monod burada mezolitik devre veya taş devrine yakın bir çağa ait olduğu sanılan, ileri derecede fosilleşmiş insan iskeleti buldular. Bu iskelet, Grimaldi fosil tipi ve bugünkü güneybatı Afrikalılar ve Hotantolar ile benzerlik göstermektedir. (L)

ASSELİJN (Jan), hollandalı ressam (Dieppe 1610-Amsterdam 1652). Önceleri Esaias Van de Velde'nin öğrencisi oldu. Sonra Roma'da Claude Lorrain'in etkisinde kaldı. Özellikle güney ülke peyzajları yaptı, bazen bunlara yıkıntı manzaraları kattı. (*Yaz Akşamı*, Angers müzesi.) [L]

ASSEMANİ (Giuseppe Simone), marunî şarkiyatçı (Trablus, Suriye 1687-Roma 1768). Vatikan kitaplığına müdür oldu. Doğuda edindiği çok sayıda kitapla bu kitaplığı zenginleştirdi. (L)

ASSEN, Hollanda'da şehir, Drenthe eyaleti merkezi, IJselmeer'in kuzeydoğusunda; 28 900 nüf. XIII. yy. dan bir manastır kalıntısı. Metalürji. Makine yapımı. Konfeksiyon. Gıda maddeleri. — Dolaylarında Keltler ve Germenlerden kalma höyükler. (L)

ASSER (*Asi* de denir), yahudi bilgini (Babil 352-öl. 427). Yahudi öğretilerini, yasalarını ve geleneklerini *Babil Talmudu* diye bilinen kitapta topladı. Yahudiler, bu derlemeyi *Kudüs Talmudu*'ndan üstün tutarlar. (L)

ASSER (Tobias Michael Carel), hollandalı hukukçu (Amsterdam 1838-Lahey 1913). Amsterdam üniversitesinde devletler hususî hukuku okuttu. 1899'da Lahey sözleşmesinde Hollanda'yı temsil etti. 1911'de Nobel barış ödülünü aldı. (L)

ASSERETO (Gioacchino), italyan ressamı (Cenova 1600-ay.y. 1649). Ansaldo'nun öğrencisi; onunla birlikte Cenova'da Annunziata kilisesinde ışıklı ve hareketli resimler yaptı. D. Piola ve Strozzi'nin de süsleme işinde çalıştığı bu kilise, 1944'te çok zarar gördü. Assereto, Strozzi'den sonra XVII. yy. başlarının en büyük cenovalı ressamıdır. (L)

ASSI sıf. (esk. türk. *asığ*, fayda'dan *ası* veya *assı*). Fayda, yarar, menfaat: *Ammâ hiç assı ziyan yok az u bol* (Süleyman Çelebi). *Assı* şekli daha az kullanılır.

— DEY. *Assı ziyan*, kâr ve zarar: *Assı ziyandan geçdim / Dükkânım yağma olsun* (Yunus Emre).

◆ **Asıcıl** sıf. *Yeni*. Kendi çıkarına düşkün, menfaatperest.

ASSUAN pazar yolu

ASSUAN barajında akış yönü

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN) ; W. W., Viollet (LAROUSSE)

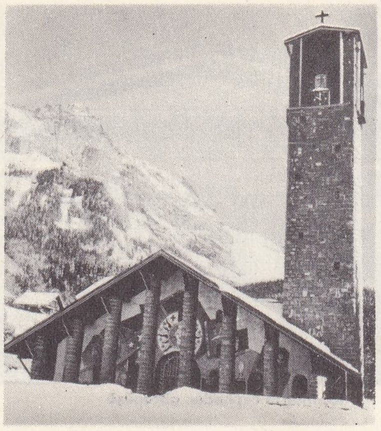

ASSY kilisesi

Fred ASTAİRE

◆ **Assılandırmak** veya **asılandırmak** ettirg. f. Faydalandırmak, yararlandırmak.
◆ **Assılanmak** veya **asılanmak** geçsz. f. Faydalanmak, yararlanmak. (M)

ASSİGNAT i. 1789'dan 1796'ya kadar Fransa'da tedavüle çıkarılan senet; nakde çevrilemez, fakat din adamlarının malları satıldıkça ödenmesi bununla yapılabilirdi. (L)

ASSİMİNEİDEAE çoğl. i. Karındanbacaklı, öndensolungaçlı yumuşakçalar familyası. Bu hayvanların kavkısı koni biçimindedir, uzunluğu 10 mm'yi geçmez. (Kavkının ağzı bazen yuvarlak veya oval, çoğu zaman köşelidir; boynuzsu ve kireçli maddeden yapılmış bir kapakçığı vardır. Önemli cinsleri: *assiminea, paludinella, omphalotropis.*) [L]

ASSİNİBOİA, Kanada'nın kuzeybatı topraklarında eski idarî bölge. 1905'te, Alberta ve Saskatchewan eyaletlerine ayrıldı. (L)

ASSİNİBOİNE, Kanada'da ırmak, Saskatchewan ile Manitoba'dan geçer ve Winnipeg'de Red River'a kavuşur; 960 km. (L)

ASSİNİBOİN'LER, Kanada ve A.B.D. yerlileri (Sioux'lardan), geniş batı ovalarında göçebe avcı olarak yaşarlardı. Bugün Alberta ve Montana'da kendilerine ayrılmış topraklarda yaşamaktadırlar. (L)

ASSİPONDİUM i. (lat. k., *as, assis, as* ve *pondus*, ağırlık'tan). Eski Roma'da yarım kilo ağırlığında ölçü. (L)

ASSİSİ, İtalya'da şehir. Umbria'da (Perugia ili); 24 900 nüf. Chiascio vâdisini kuş bakışı görür. İtalya'nın en ilgi çekici sanat şehirlerinden biridir: Roma tiyatrosu ve amfiteatrı, bir ortaçağ kalesinin harabeleri, bugün Santa Maria kilisesi olan İlkçağdan kalma bir Minerva tapınağı vardır; ama ünü, 1208'de burada fransisken mezhebini kuran San Francesco'dan gelir. Fransisken keşiş Elia, San Francesco'nun mezarı üstünde 1228'de, iki kiliseden meydana gelen San Francesco bazilikasını yaptırmağa başladı. XIII. yy. ın sonunda Cimabue, üst kilisenin dekorasyonuna başladı. Daha sonra Giotto ile öğrencileri San Francesco'nun hayatını anlatan freskleri yaptılar. XIV. yy. da Giotto'nun bir çömezi alt kilisede *San Francesco'nun erdemlerinin allegorisi*'ni çizdi. Aynı yerde P. Lorenzatti, 1330'da *İsa'nın Çilesi*'nin beş bölümünü resmetti. Assisi atelyesi XIV. yy. italyan resminin gelişmesini kesinlikle etkiledi. Şehrin aşağı kısmında, küçük San Francesco kilisesi (Porziuncola) üzerinde Santa Maria degli Angeli kilisesi yükselir. 1569'da Alessi tarafından inşasına başlandı, XIX. yy. da bir depremden sonra yeniden yapıldı. San Pietro roman kilisesi, San Rufino katedrali (XII.-XIII. yy.), Santa Chiara kilisesi (1257-1265) ve dolaylarındaki San Damiano manastırı (XIII. yy.), Assisi'nin diğer önemli anıtlarıdır. Santa Chiara ile San Francesco'nun doğum yeri.

— *Assisi işlemesi*, XIII. ve XIV. yy. italyan işlemelerinden ilham alınarak yapılmıştır. Kaneviçe tekniğiyle işlenir; esas şekil boş bırakılır, şeklin kenarları doldurulur. Motifler iyice belirsin diye şekillerin kenarına koyu renk iplik veya ipekle tahrir geçirilir. Günümüzde, bluzların ve örtülerin süslenmesinde kullanılır. (L)

ASSMANN (Richard), alman meteoroloji uzmanı (Magdeburg 1845-Giessen 1918). Tıp ve felsefe öğreniminden meteorolojiye yöneldi. 1899'dan 1914'e kadar Berlin Havacılık rasathanesi müdürlüğünde bulundu. XIX. yy. sonu balon uçuşlarına katıldı. 1892'de adını taşıyan havalandırmalı nem ölçer'i (psikrometre) icat etti, 1902'de Teisserenc de Bort ile aynı zamanda stratosferi keşfetti. (L)

Associated Electrical İndustries Ltd. (A. E.İ.), ingiliz elektrik tesisatı şirketi. 1929'da bellibaşlı ingiliz elektrik tesisatı şirketlerinin birleşmesiyle kuruldu. Beş grubu içine alır: Metropolitan Vickers, Thomson-Houston, Ediswan-Siemens, Hotpoint ve «Yabancı» grup. Elektrik jeneratörü yapımı ile işe başlayan Metropolitan Vickers, İkinci Dünya savaşından beri atom araştırmalarında ön plana geçti. Thomson-Houston, türbin ve tepkili motorların yapımında öncüdür; bundan başka her türlü elektrik donatım ve tesisatını, «Mazda» aydınlatma cihazlarını da yapar. Ediswan-Siemens, lamba, katot lambası, yeraltı ve denizaltı kabloları, elektrik nakli ve telekomünikasyon şebekeleri donatımı v.b. yapımında uzmanlaştı. Hotpoint, evlerde kullanılan elektrikli araçlar piyasasına hâkimdir. Faaliyeti Associated Electrical Industries Overseas Ltd. tarafından düzenlenen «Yabancı» grubun ise Avustralya, Hindistan ve Pakistan'da elektrik tesisatı fabrikaları ve satış servisleri vardır. (L)

Associated Press (A.P.), basın ajansı. 1848'de New York'ta yayımlanan günlük altı gazete tarafından, kooperatif ortaklık halinde Harbour Press Association adı ile kuruldu. Birkaç defa yeniden teşkilâtlanan Associated Press, dünyanın en büyük ajansı oldu, kooperatif şeklini de muhafaza etti. Bugün, A.B.D.'de 1 800 kadar radyo istasyonu ve 1 300 yabancı gazete ve radyo istasyonu bu ajansın servislerini kullanır. 8 500'den fazla ortağı vardır (gazeteler, radyo veya televizyon istasyonları). Bunların 4 000'den fazlası A.B.D.'dedir ve ülkenin yayın imkânlarının dörtte üçünü kapsar. Fotoğraf servisi 1964'ten bu yana yüz elli yere tamamen otomatik olarak resim gönderir. Bir elektronik hesap makinesi, her gün birkaç dakika içinde beyzbol maçlarının sonuçlarını tespit eder ve dağıtır. Ajansın iletme sisteminde haberler, gazetelere linotiplerde doğrudan doğruya kullanılabilen delikli şeritler halinde verilir.

Associated Press'in Türkiye bürosu 1 ocak 1945 tarihinde kuruldu. Görevi, Türkiye ile dünyanın diğer ülkeleri arasında haberleşmeyi sağlamaktır. Ajansın gazete ve radyolara gönderdiği bültenler İngilizcedir. Bu kurumlar kendilerini ilgilendiren haberleri Türkçeye çevirtir .(LM)

ASSOLLANT (Alfred), fransız yazarı (Aubusson 1827-Paris 1886). Tarih profesörü. Üniversiteyi terk etti ve A.B.D.'ye gitti. En tanınmış eserlerini gençlik için yazdı: *Scènes de la Vie des Etats Unis* (Amerikan Hayatından Sahneler) [1858]; *la Mort de Roland* (Roland'ın Ölümü) [1860]; *Un Quaker à Paris* (Paris'te Bir Quaker) [1866]; *Aventures Merveilleuses du Capitaine Corcoran* (Yüzbaşı Corcoran'ın Şaşılacak Serüvenleri) [1867] v.b. [L]

Assommoir (L') veya **Meyhane**, Émile Zola'nın romanı (1877), *Rougon-Macquart** serisinin yedinci cildi. Sevgilisi Lantier ve tembel, sarhoş kocası Coupeau'nun peşinden felâkete sürüklenen çamaşırcı kadın Gervaise'in hikâyesidir. Olaylar «assommoir»ın, koltuk meyhanesinin çevresinde geçer. Ayaktakımının karakterini ve dilini yansıtma konusunda Zola, Denis Poulot'nun *le Sublime* (Yücelik) adlı kitabından çok yararlanmıştır. Eser pekçok filme konu oldu (özellikle René Clément'ın *Sen bir Melektin* [Gervaise], 1956). [L]

ASSOMPTİON (L'), Kanada'da (Quebec) ırmak. Saint Lawrence'ın sol kıyıdan kolu; uzunluğu 160 km. Joliette ile L'Assomption'dan geçer ve hidroelektrik tesislerini besler. (L)

ASSOS. Esk. coğ. Batı Anadolu'da, Troas bölgesinin güneyinde kurulmuş eski bir Anadolu şehri. Assos'un M.Ö. II. binyılı içinde kurulmuş olduğu ve I. binyılın başlarında Lesbos (Midilli) adasındaki Metymna şehrinden gelenler tarafından bir Eolya kolonisi haline sokulduğu bilinmektedir. Şehir, daha sonraları, M.Ö. VI. yüzyılda, Lydialıların ve Perslerin egemenliği altına girdi. IV. yüzyılın ortalarında şehrin hâkimi olarak görülen Hermias'ın daveti üzerine ünlü filozof Aristoteles Assos'a geldi ve burada ilk okulunu kurdu. Assos, Büyük İskender'in Anadolu'ya geçişi ile pers egemenliğinden kurtuldu ise de bir süre sonra (M.Ö. 241-133 yılları arasında) Bergama krallığına bağlandı ve M.Ö. 133 yılında, bütün Bergama krallığı ile Romalıların idaresine girdi. Bizans devrinde Makhramion adı ile anılan ve artık küçük bir şehir niteliğini taşıyan Assos, 1330 yıllarında Karesi beyliğine katıldı ve önemini tamamıyle kaybetti.

Şehrin kalıntıları bugün Edremit körfezinin kuzeybatı kıyısında, denizden 235 metre yükseklikte volkanik bir tepe üzerindedir. Harabenin hemen yanında Behramköy adını taşıyan küçük bir köy vardır. Eski şehrin çevresi 3 km uzunluğunda kuvvetli bir sur ile çevrilidir. M.Ö. IV. yüzyıl yapı tekniğini gösteren surların önemli kısımları (19 metre yükseklikte) ayakta durmaktadır. Şehrin kurulu olduğu tepenin yamaçlarında tiyatro, gymnasion ve agora gibi yapılara ait önemli kalıntılar bulunmaktadır. Ancak bunların içinde sanat tarihi bakımından en ünlü kalıntı Athena tapınağına ait olanıdır. Tapınak, şehir tepesinin en üst noktasında kurulu idi. Bugün ancak temelleri kalmıştır. Fakat 1881-1883 yıllarında Assos'ta amerikalı bilginlerin yaptıkları araştırmalar sırasında tapınağın üst yapısına ait çeşitli mimarlık parçaları ele geçti, bunlar, yapının ilk çağlardaki durumu hakkında yeterli bilgi vermektedir. Bir kısmı bugün İstanbul Arkeoloji müzesinde bulunan bu eserler, koyu kül renginde yerli trahit taşından işlenmişlerdir ve tapınağın M.Ö. VI. yüzyılda dor nizamında yapıldığını göstermektedir. Başlıca özelliği de sütunların taşıdığı arşitrav'ın, alçak kabartma halinde mitolojik hayvan figürleriyle süslenmiş olmasıdır. Arşitrav'ın üzerindeki metoplarda da yine alçak kabartma olarak işlenmiş çeşitli mitolojik kompozisyonlar görülmektedir. (M)

ASSOUCİ (Charles Couppeau D'), fransız müzikçisi ve şairi (Paris 1605-ay.y. 1677). Mizah şiirleri yayımladı: *Le Jugement de Paris* (Paris'in Yargısı) [1638], *Le Ravissement de Proserpine* (Prosperine'in Kaçırılışı) [1653]. Müzik eserlerini dinletmek için yaptığı italya gezisi, engizisyon zindanlarında sona erdi (1667-1669). Açık saçık yazılarından ötürü Paris'te 5 ay hapis yattı. Başından geçenleri *Les Aventures du Sieur d'Assouci* (Bay Assouci'nin Serüvenleri) [1677] adlı eserinde alaylı bir dille anlattı. (L)

ASSUAN, Mısır'da (Yukarı Mısır) şehir; Nil'in sağ kıyısı üzerinde birinci çağlayana yakın eyalet merkezi; 48 000 nüf. Turizm merkezi. İlkçağdan beri işletilen granit ocakları. Dolaylarında önemli demir kaynakları; çelik fabrikası. 1902'de Nil üzerinde büyük bir baraj yapıldı, sonradan bu baraj yükseltildi (1912 ve 1934) ve 44 m'yi buldu. Topladığı sular Halfa şehrine kadar uzanır. Son olarak Nil'in daha yukarısında «Sad al-Ali» denen «Yukarı Assuan barajı» yapıldı. Mısır'ın iktisadî hayatında bu barajın büyük değişikliklere yol açması bekleniyor. *Assuan eyaleti*: 385 000 nüf. (L)

ASSUBAY veya **ASTSUBAY** bls. i. Ask. Silâhlı kuvvetlerin ast kumanda kademelerinin eğitim, sevk ve idare ile diğer idarî ve teknik işlerinde subayın yardımcısı olarak görevlendirilmiş olan ordu mensubu: ***Hâkimler ile subay, askerî memur ve astsubaylar mesleklerinden çekilmedikçe aday olamazlar ve seçilemezler*** (Anayasa).

— ANSİKL. *Ask.* Ordunun astsubay ihtiyacını karşılamak için Türkiyenin birçok yerinde astsubay hazırlama okulları açılmıştır. Bu okullara girebilmek için en az orta okul, sanat enstitüsü ve eşiti okullarla eğitim süresi iki yıldan aşağı olmayan sınıf okullarından mezun olmak ve 18 yaşını bitirmiş bulunmak şarttır.

Kara (Jandarma ve harita dahil), deniz ve hava kuvvetlerine mensup assubayların sınıf ve meslekleri şöyledir:

Muharip sınıf astsubaylar. Piyade, süvari, topçu, zırhlı birlik, istihkâm, muhabere, hava, güverte, deniz makine, jandarma.

Yardımcı sınıf astsubaylar. Ulaştırma, ordudonatım, sıhhiye, hayvan sağlık, nal teknisyen, harita, personel. *Teknisyen kâtip.*

Foto. de Belleval, U.S.İ.S. (LAROUSSE)

Astsubayların görevleri, kanunlarda ve kendilerine görev ve sorumluluk yükleyen özel ve genel talimatlarda gösterilmiştir. Ayrıca kara, deniz ve hava kuvvetlerindeki hizmet bölümlerinde, nöbetçi astsubaylığı görevinde bulunurlar.

Astsubay rütbe işaretleri, ceket, kaput ve pardesülerin her iki koluna da sırma ve ipekle kumaşın üzerine işlenir. Rütbeler sırasıyle, astsubay adayı onbaşı (bir sarı şerit ortasında ayyıldız), astsubay çavuş (iki sarı şerit ortasında ayyıldız), üstçavuş (üç sarı şerit ortasında ayyıldız), başçavuş (dört sarı şerit ortasında ayyıldız), kıdemli başçavuştur (beş sarı şerit ortasında ay yıldız). Kıdemli başçavuş rütbesinden sonra maaş kademelerinde dört defa yükselirler. Her maaş kademesi için kol kapakları üzerine, öne doğru meyilli 8 sm uzunluğunda ve 5 mm genişliğinde, rütbe işaretindeki sırma şeritle aynı renk birer şerit dikilir. Her şeridin arası 2,5 mm'dir. Kara ve hava kuvvetlerine mensup astsubayların rütbe işaretleri aynıdır. Deniz kuvvetlerinde ise sırma şeritler V şeklindedir. (M)

ASSUVA. Esk. coğ. Bilgin Forrer ve H. Th. Bossert'e göre Kappadokia tabletlerinde ve çiviyazılı hitit metinlerinde Asya için kullanılan ad. (M)

ASSY, Yukarı Savoie'da bir bölge, Passy komününde, *Assy yaylası* üzerinde (yükselti 800 m) Arve vâdisinin yukarısında, Mont-Blanc dağ kütlesi karşısında; 2 841 nüf. Notre-Dame-de-Toute-Grâce kilisesi meşhurdur. Kilise 1937-1950 arasında Novarina tarafından yapıldı ve Fernand Léger, Lurçat, Georges Rouault, Pierre Bonnard, Henri Matisse, Braque ve Germaine Richier tarafından dekore edildi. Assy ünlü bir sanatoryum merkezidir; Fiz dağ silsilesi sayesinde rüzgâr almaz. Yüksek Arve vâdisi sislerinin erişemediği bu yayla, devamlı güneş altındadır. İklimi, verem hastalarına çok iyi gelir. (L)

AST sıf. *Yeni.* Derece bakımından altta olan. ‖ İ. Birinin emri altında bulunan kimse. *Esk.* Madun.

— Ask. Rütbe veya kıdem bakımından sonra gelen: *Üstüne saygı göstermek astın görevidir.*

— Dil bil. Eski Türkçedeki *asra* (aşağı) kelimesinin *-ra, -re* yön eki kaldırılırsa, geriye bir *as* kökünün kaldığı kabul edilebilir. Bu kök,*alt, art, üst* kelimelerindeki «t» sesinin etkisiyle ve benzeşme yoluyle «ast» şeklini almış olabilir. Bugün bazı birleşik kelimelerde «as» şeklinde de kullanılmaktadır. Bk. AS—. (M)

AST (Balthazar VAN DER). Bk. VAN DER AST.

AST (Friedrich), alman filologu (Gotha 1778-Münih 1841). Landshut'da ve Münih'te eski edebiyatlar profesörlüğü yaptı. Özellikle Schelling'in fikirlerini geliştirmeğe çalıştı. Platon üzerine eserler yazdı. *Kanunlar*'ın ve birçok *dialog*'un Platon'un eserleri olmadığını ileri sürdü. (L)

ASTABEN. Esk. coğ. Hazar denizinin batı kıyılarında İran'a bağlı bir ülke. Bugün *Dağıstan.* (L)

ASTACİDAE çoğl. i. Kabuklu hayvan familyası. Tatlı suda yaşar. Tatlı su yengeci (*astacus*) gibi, birinci göğüs bacaklarında kıskaçları vardır. (Onayaklı kabuklular takımının makrura seksiyonundan.) [L]

ASTACURA çoğl. i. Onayaklı, uzunkuyruklu kabuklular grubu. İki familyası vardır. Biri yalnız istakoz* gibi denizde yaşayan hayvanları, öbürü tatlısu yengeç*i gibi tatlı sularda yaşayan hayvanları kapsar. (L)

ASTACUS i. Tatlısu yengecinin ilmî adı. *Astacidae* familyasının örnek tipi. (L)

ASTAİRE (Frederick E. AUSTERLİTZ, **Fred** — denir), amerikalı step dansçısı, şarkıcı ve aktör (Omaha, Nebraska, 1899). Broadway'de kızkardeşi Adele ile Over the Top revüsünde çalışmağa başladı (1917). Daha sonra New York ve Londra'da birçok müzikal temsil ve komedide rol aldı (*Lady be good* 1924). Uzun bir filim serisi çevirdi ve bunlarda bütün dansçılık niteliğini gösterdi: Ginger Rogers ile *Neşeli Dul* (The Gay Divorcee); *Dansedelim mi?* (Shall we dance?); Eleanor Powell ile, 1940 *Broadway Melodisi* (Broadway Melody of 1940); Rita Hayworth ile *Hiç bu kadar Sevimli Değildin* (You were never Lovelier); Gene Kelly ile *Güzeller Revüsü* 1946 (Ziegfeld Follies of 1946). 1948'de Easter Prade'de Judy Garland ile birlikte oynadı. (L)

ASTAKOS. Esk. coğ. Anadolu'da Bithynia bölgesinde şehir. M.Ö. VIII. yüzyılda Megara şehrinin kolonisi olarak İzmit körfezinde kuruldu. M.Ö. V. yüzyılda Attika Deniz birliğine üye oldu. Daha sonra yerli prenslerin egemenliği altına girdi. M.Ö. III. yüzyılda kral Lysimakhos burayı tahrip etti. Kalıntıları İzmit'in karşı tarafındadır. (M)

ASTÂN i. Bk. ÂSİTÂN.

ASTANA, Doğu Türkistan'da, Turfan bölgesinde arkeolojik yer. Eski bir mezarlıktan kalma kabirlerde, çeşitli eşya (mezar heykelcikleri, renkli ve işlemeli VII. ve VIII. yy. kumaşları) bulundu. (L)

ASTÂNE i. Bk. ÂSİTÂNE.

ASTAR i. (fars. *āsdār*). Bir giyeceği, perde, seccade, koltuk gibi bir eşyayı, daha dayanıklı yapmak için kullanılan kumaş: *Astarı sökülmüş ceketini, kenarı ayrılmış mendilini önüne döktü* (H. Z. Uşaklıgil). *Kasketinin astarı arasına sakladığı cigara...* (K. Tahir). ‖ *Mah.* Pencere ve kapı gibi yerlerin tahtasız direklenmiş tavanı (Kilis, Gaziantep).

— ÇEŞ. DEY. *Astarı yüzünden pahalı,* aslında pek önemli olmayan bir işin, değerinden pahalıya mal olması halinde söylenir. ‖ *Yüz verince astarını istemek,* biraz imkân verince daha fazlasını talep etmek gibi bir açgözlülük yapmak.

— Denizc. Yelkenlerin müteharrik donanım halatlarına devamlı sürtünen kısımlarının kolayca aşınmaması için bu kısımlara ilâve edilen bezler.

— Deric. *Astar boya,* işlenmiş bir deri parçasını renklendirmek için kullanılan boyayıcı madde.

— İnş. Sıva veya boya yapılacak yerler üzerine hazırlık olmak üzere sürülen ilk tabaka. ‖ *Astar çekmek,* bir ağaç kaplama veya alçıyle sıvalı bir duvar üstüne esas boyaya zemin olacak ilk kat rengi sürmek.

— Kürkçülük. Bir manto, palto veya cekette astar ödevi görmek üzere özel şekilde hazırlanmış kürk: *Misk kedisinin kürkü, sıcak tutan ince ve güzel bir astardır.*

— Terzilik. *Astar geçirmek,* bir giyeceği, bir eşyayı astarla kaplamak: *Kol astarını geçir.*

— Teşk. tar. Resmî günlerde Yeniçerilerin bazıları ve Otuzikinci Avcı ortasının iki tarafında yürüyen Kara Kullukçuların giydikleri serpuş. Bu serpuşa *erkalafatı* da denirdi. (Kavuğun üstüne açık kahverengi bir astar sarılması bu adı almasına sebep olmuştu. Astar, serpuşa toplu iğnelerle tutturulurdu.) ‖ *Astar çavuşu,* bir kısım halkın Yeniçeri ocağına vermekle yükümlü olduğu astarı aynen toplayan memurun unvanı. (Yeniçeri ocağı kaldırıldığı zaman bunlar yine askerî levazımda kullanılmak üzere devlet hesabına alınmasına devam edilmiş, Tanzimat'tan sonra bu gibi vergi ve resimlerle birlikte kaldırılmıştır.)

◆ **Astarlı** sıf. Astarlanmış, astar geçirilmiş.

— Boyac. *Astarlı boyalar,* kök boyalar, *garans, kermes,* hattâ hayvanî olan *koşniy* gibi tabiî boyalar.

— ANSİKL. Genellikle hiç bir elyafı, herhangi bir maden tuzu ile astarlamadan boyamazlar. Bu boyaların özellikleri çok değişiktir. Bazıları suda bir miktar eridiği halde, bazıları hiç erimez. Yalnız hepsi kesinlikle asittir. Bu özellik, kompozisyonlarında bulunan fenol kökünden ileri gelir. Madenî astarlarla, suda erimez renkli tuzlar meydana getirirler.

Geçen yüzyılın ortalarına kadar, İndigo ve diğer önemli bazı boyalar hariç, yalnız bu boyalar tanınıyordu.

Astarlı boyalar, genellikle suya ve yıkamağa karşı çok fazla hassastır. Gün ışığına karşı bazıları dayanıklı olur.

◆ **Astarlık** i. ve sıf. Astarlamakta kullanılan kumaş, deri v.b.: *Kösele, taban astarlığı, çarık, fotin ıstıklarından yüzde kırkına vaziyet ettim* (Atatürk).

— Boyac. Astarlı boyaların vurulmasından evvel, elyaf üzerine çekilen madenî kılıf.

— Dokumc. Pamuklu bezlerin bir sınıfı. Ceplik v.b. renkli bezler de bu sınıfa girer.

◆ **Astarsız** sıf. Astarlanmamış, astarı olmayan: *Astarsız ceket.* (ML)

ASTAR çoğl. i. (ar. *satr,* yazı sırası'ndan *astār*). *Esk.* Satırlar, yazı sıraları. (M)

ASTARLAMAK geçl. f. Astar geçirmek, astar kaplamak: *Astarlanmış perdeler. Cepleri astarladı.* ‖ Kapı, duvar v.b. ye ilk boyayı vurmak: *Duvarları astarlamadan boyama!*

— Denizc. Bir yelkeni, bir branda örtüyü, kenarları aşınmasın diye, içeriye bükerek içine lime lime edilmiş ispaolo doldurup astar yapmak. ‖ *Gradin astarlamak,* yelkenlerin kenarlarındaki ince ipi, bu ipin kolları arasından geçirerek yelkene dikmek.

— İnş. Bir taş veya mermer levhanın arkasına, dayanıklılığı arttırmak için bir başka cins taştan levha koymak.

— Res. Üzerinde çalışılan malzemenin gözeneklerini tıkamak için, tahta bir nesne üzerine ilk kat boyayı sürmek.

◆ **Astarlanmak** dönşl. f. Astar geçirilmek, astar vurulmak: *Yelekler astarlandı mı?*

◆ **Astarlatmak** ettirg. f. Astar kaplatmak, astar geçirtmek: *Astarlatmadan giyme.* (ML)

ASTARTE i. Denizde yaşayan iki çenetli yumuşakça. *Astartidae* familyasının örnek tipi.

— ANSİKL. *Astarteler*'in eşit çenetli, kalın, sağlam, yuvarlak veya üçgen biçimde bir kavkısı vardır. Her çenet üzerinde üç dişli kuvvetli bir menteşe bulunur. Bu hayvanlar, deniz dibinde çamura ve kuma gömülü yaşar. Özellikle kuzey kutbuna yakın buzlu denizlerde bulunur (yirmi kadar türü vardır). Üç yüzü aşkın fosil türü bilinmektedir. Paleozoik yereylerde seyrek, fakat ikinci jeolojik devrede boldur. (L)

aster

ASTARYA (lat. *stare,* kalmak'tan). Denizc. Huk. Yükleyici veya alıcıya bir gemiyi yüklemek veya boşaltmak için tanınan süre; yükleme müddeti.

— ANSİKL. Armatörün menfaati, gemisinin elden geldiği kadar az süre hareketsiz kalmasındadır. Bu yüzden *astaryalar* geminin kiralama mukavelesinde veya liman talimatnamelerinde kesinlikle belirlenir. Süre aşılırsa yükleyici, günlük bir tazminat ödemek zorundadır; gemi çok uzun süre hareketsiz kalmışsa gündelik tazminat miktarı çoğaltılır. (L)

ASTASIM i. Mant. Bir önceki akıl yürütmenin (muhakemenin) sonucuna dayanan akıl yürütmenin sonucu, yeni tasımın öncülü olur. (L)

ASTAT veya **ASTATİN** i. (yun. *astatos,* stabil olmayan). Atom numarası 85 olan kimyevî elementin adı (sembolü: At).

— ANSİKL. Kütle numarası 211 olan atom, bizmutun alfa ışınımlarıyle bombardımanı sonucu 1940'ta elde edildi. Tabiatta bulunmayan bu element halojenler ailesindendir. Elde edilmeden önce de bu aileden olduğu hesaplanmış ve *ekaiyod* adı geçici olarak verilmişti. Başka izotopları da bilinir, ama hiç biri stabil değildir. (Astat adı da bundan gelir.) [L]

ASTATA i. (yun. *astatos,* kararsız, oynak). Kapıp kaçıcı böcek. Toprak içindeki yuvasını kalkanlı yarımkanatlıların kurtçuklarıyle doldurur. (Zarkanatlıların kazıcı arılar familyasından.) [L]

ASTATİK sıf. (yun. *astatos,* stabil olmayan). Fiz ve Mekan. Süreli denge gösteren hal: *Astatik sistem.* ‖ *Astatik ibreler,* eşit ölçüde mıknatıslanmış iki ibreden meydana gelen sistem: bu ibreler, katı bir birleştirme düzenliğiyle birbirine bağlanmış ve Yerin

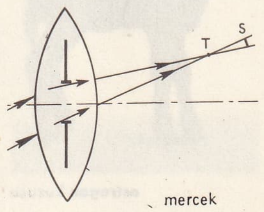

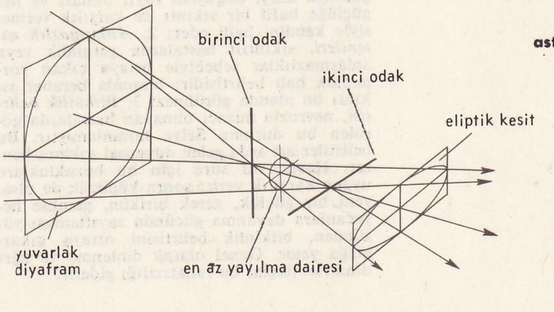

astigmatizm

Foto. Vilmorin-Andrieux (LAROUSSE)

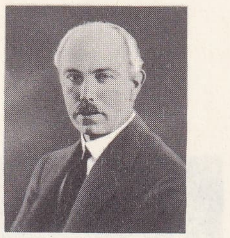

Francis William ASTON

astragalus

astragan kuzusu

etkisinden kurtulacak şekilde yerleştirilmiştir.

— ANSİKL. Mekan. *Astatik* bir hızölçer, bütün işleme düzenleri için aynı hızı gerçekleştirmeyi sağlar. Pratikte, hız ile bir grubun (türbin-alternatör) yükü arasında *statizm* denilen belirli bir bağımlılık kurulur. (Bk. REGÜLATÖR.) [L]

ASTATİN i. Bk. ASTAT.

ASTAZİ i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *stasis*, ayakta durma'dan fr. *astasie*). Nöroloji. Ayakta durma gücünün kısmen veya tamamen kaybedilmesi. (Astazi hareket bozukluğundan daha çok bir denge bozukluğudur. Hemen daima *abazi* ile birlikte görülür.) [L]

ASTBURY (William Thomas), ingiliz kimyacı ve fizikçisi (Longton, Stoke-on-Trent 1898). Lifli proteinlerin yapısını gösteren bir molekül modeli ortaya koydu. (L)

ASTÇÖLSÜ sıf. İklimi ve biyolojik şartları bakımından çöle yakın olan bölgeyle ilgili. (Bk. YARIKURAK.) [L]

ASTEĞMEN blş. i. Ask. Orduda en küçük rütbeli subay. *Esk.* Zabit vekili. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Ask. *Asteğmenler*, kara kuvvetlerinde genel olarak takım kumandanı, deniz ve hava kuvvetlerinde ise birlik, karargâh ve kadrolarda gösterilen görevleri yaparlar. Kara kuvvetlerinde asteğmen rütbe işaretleri: apolet üzerinde omuz dikişine 1 sm uzaklıkta ve bu dikişe paralel olarak takılmış sarı maden bir çubuktur. Deniz kuvvetlerinde, kolun alt ağzından 90 mm uzaklıkta ve 8 mm genişliğinde bir şeridin üstüne 50 mm çapında ve kolun üst kısmının ortasına gelen bir kros vardır. Ayrıca apolet üzerinde de bir şerit ve bir kros bulunur. Hava kuvvetlerinde asteğmen rütbe işareti, kara kuvvetlerinin aynıdır. (M)

ASTEKVATORAL sıf. Klimatoloji. Nitelikleri ekvator niteliklerine çok yakın olan.

— ANSİKL. *Astekvatoral* iklim (örnek: Sudan bölgesinin güney kısmı), sıcaklığı aynı ölçüde yüksek olduğu halde, ekvatorun gerçek ikliminden daha az rutubetli olan iklim. Bu sebeple astekvatoral orman, ekvator ormanından daha seyrek ve alçaktır. Yapraklar, bütün yıl boyunca ancak buharlaşmanın az olduğu orman altı kesiminde yeşil kalabilir. (L)

ASTENİ i. (*a*, bulzl. öneki ve yun. *athenos*, kuvvet'ten fr. *asthénie*). Özellikle ruhsal ve sinirsel uyartıların yokluğu yüzünden vücut gücünün azalması. ‖ Vücut görevlerinde zayıflama (*zt.* HİPERSTENİ): ... *onları bir can sıkıntısı ve asteni yuvası gibi görüyoruz* (R. N. Güntekin). ‖ Psikopatoloji. *Nevrozlu asteni*, organik bir sebebi olmadan yorgunluk ve bitkinlik hali. (Bunda, çoğu zaman gizli olmakla beraber, sıkıntı önemli bir rol oynar. *Asenili nevroz* da denir.)

— ANSİKL. *Asteni* terimi, organizmanın dışarıdan gelen uyarılmalara gerekli tepkiyi göstermediği bütün halleri içine alır. Astenide, hattâ yürek ve kas astenisi gibi sınırlı astenilerde bile asıl sebep hemen daima sinir sistemidir; ama içsalgıların yetersizliği de etki yapabilir. Hastalıkların, özellikle mikroplu hastalıkların astenimsi durumları, mikropların çıkardığı bazı zehirlerin sinir merkezlerine yerleşmesi yüzünden zehirlenmeden ileri gelen bir yetersizliği gösterir (gripal asteni). Asteni, bir organın yorulmasından veya çok çalışmasından ileri gelebilir; böylelikle enfeksiyonların gerçekleşmesine elverişli bir ortam hazırlar. *Nevrasteni* basit bir sinir astenisi değildir. Çünkü nevrastenide sinir merkezlerinin irkilme gücü, tam tersine, daha da artabilir. Nevrozlu asteni üçe ayrılır: 1. *Astenili mizaç*, bünyenin yorgunluğa karşı doğuştan zayıf olması ve her güçlüğe hafif bir sıkıntı ile karşılık vermesiyle kendini belli eder; 2. *Anlaşmazlık astenileri*, sıkıntılı hastalarda gerginlik veya anlaşmazlıklar sebebiyle ortaya çıkan yorgunluk hali belirtisidir; bununla beraber sıkıntı ön planda görülmez; 3. *Bitkinlik belirtisi*, nevrozlu mizacı olmayan hastalarda görülen bu durumu Selye tanımlamıştır. Bu belirtiler art arda gelen duygusal şoklara benzer. Hasta, bir süre için bu bozukluklara uygun karşılık verir; sonra küçücük de olsa, yeni bir güçlük, gerek birikim, gerekse heyecanlara dayanma gücünün zayıflaması yüzünden, bitkinlik belirtisini ortaya çıkarmağa yeter. Genel olarak dinlenme ve ağrı dindirici ilâçlar bu rahatsızlığı giderir.

◆ **Astenik** sıf. (fr. *asthénique*). Asteni ile ilgili, asteniye tutulmuş: *Doktor bu astenik simayı tetkike koyuldu* (H. R. Gürpınar).

◆ **Astenomani** i. (fr. *asthénomanie*). Nörol. Gerçek asteniyi izleyen marazî asteni alışkanlığı. (L)

ASTENOPİ i. (*a*, bulzl. eki, yun. *stenos*, kuvvet ve *ops*, gözden fr. *asthénopie*). Sürekli görme yetersizliği.

— ANSİKL. *Astenopi*'de hasta önce iyi görür, ama az sonra görüşü bulanır ve eşyayı fark edemez olur. Hipermetroplarda uyum yorgunluğu yüzünden *uyum astenopisi*, miyoplukta ve bazı sinir hastalıklarında gözün iç yöneltme kaslarının zayıflaması yüzünden *kas astenopisi* meydana gelir. Kas astenopisi, çoğu zaman diplopi ile bir arada olur. (L)

ASTENOSFER i. (fr. *asténosphère*). Jeol. Yerin yüzeysel kabuğu ile çekirdeğin dış bölgesi arasında yer alan ve gerilimi bulunmayan bölge. Bu bölgenin soğuma sonucunda birbirine karşıt güçlerin etkisinde kalmış olabileceği ileri sürülmüştür: *Astenosfer'in 60 km kadar derinlikte yer almış olduğu sanılır.* (L)

ASTER i. Bot. Genellikle uzun ömürlü, otsu bitki (*Pat*). Birçok türü vardır ve süs bitkisi olarak yetiştirilir. (Bileşikgillerden.) [L]

ASTER veya **ASTERİSK** i. (yun. *asteriskos*, küçük yıldız'dan fr. *aster* veya *astérisque*). Ortodoks papazların takdis edilmiş ekmek üstüne koydukları dört ayaklı ve üzerinde haç bulunan kutsal eşya.

— Matbaac. Bir metindeki eksikleri, göndermeleri belirtmek için basımcılıkta kullanılan yıldız (*) biçimi işaret. ‖ Bütünüyle yazılması istenmeyen özel adların ilk harfinden sonra da, basit veya üçlü olarak bu işaret kullanılır. ‖ Bk. YILDIZ. (L)

ASTER (Ernst VON), prusyalı general (Dresden 1778-Berlin 1855). Tahkimat alanında uzman; 1837'den 1849'a kadar askerî mühendisler sınıfına kumandanlık etti. (L)

ASTEREOGNOZİ i. (*a*, bulzl. öneki, yun. *stereos*, katı ve *gnosis*, bilme'den fr. *astéréognosie*). Nörol. Eşyayı el yordamı ile tanıma gücünün kaybolması. (Astereognozi ya temel duyarlıklardaki bir bozukluktan veya bir dokunma agnozisinden ileri gelebilir.) [L]

ASTERİA. Yun. mit. Leto'nun kız kardeşi ve Hekate'nin anası. İsteklerine baş eğmediği için Zeus tarafından bıldırcın haline sokulunca kendini denize attı ve sonradan *Delos* adını alan Ortygia (yun. *ortyks*, bıldırcın) adası oldu. (L)

ASTERİNİDAE çoğl. i. Yıldızsı derisidikenliler familyası. Örnek cinsi *Asterina*'dır. (Kollar çok kısa olur. Bu yüzden vücut beşgenimsi biçimdedir. Kurtcuksuz olarak doğrudan doğruya gelişir. *Asterina gibbosa*'ya Avrupa kıyılarında rastlanır.) [L]

ASTERİSK i. Bk. ASTER.

ASTERİT i. Akikleşmiş madrapor. Yıldız biçiminde veya ışınlı taş. (L)

ASTERİUM i. *Eşanl.* PARHELİUM.

ASTERİYON i. (yun. *asterios*, küçük yıldızdan). Anat. Artkafa, yankafa ve şakak kemiklerinin birleştiği nokta. (L)

ASTERİZM i. (fr. *astérisme*). Opt. İlk olarak safir'de gözlenmiş ışık olayı. Safir, kuvvetli ışık altında *asteri* adı verilen altı kollu bir yıldız meydana getirerek ışığı yayar. (Asterizm çeşitli mineraller üstünde görülür; ya çizgilerin büyümesinden veya kitledeki lekelerden meydana gelir.) [L]

ASTEROCARPUS veya **ASTROCARPUS** i. Tüysüz bitki. Sürüngenimsi ince sapları vardır. Kayalıklarda yetişir. (Sevgiçiçeğigillerden.) [L]

ASTEROİT i. (fr. *astéroïte*). Miner. Işınsal yapılı manganezli hedenberjit çeşidi. (L)

ASTEROİT i. (fr. *astéroïde*). Astron. Bk. *Küçük* GEZEGEN.

ASTEROLİNUM i. Bitki türü. Açık yeşil renktedir. Yeşilimsi mavi çiçekleri vardır. Boyu 3-10 sm'dir. Çorak kumsallarda yetişir. (Çuhaçiçeğigillerden.) [L]

ASTEROPE i. Çokkıllı, gezgin, halkalı solucan. Billûr gibi saydamdır. Kocaman kırmızı gözleri, siyahımsı kahverengi veya koyu mor bölüt bezleri vardır. (Akdeniz'de su yüzünde çok avlanır. 25 sm uzunluğunda olanları vardır. Alciopidae familyasından.) [L]

ASTIM i. Bk. ASTMA.

ASTİ, İtalya'da bir şehir, Piemonte'de, Tanaro kıyısında aynı adı taşıyan ilin merkezi: 59 200 nüf. Asti, İtalya'nın en büyük bağcılık bölgelerinden birinin merkezidir; küçük işletmelerde misket şarabı yapılır. Tarihî anıtları ünlüdür: Roma'dan kalma San Secondo kulesi; San Pietro vaftiz yeri (XII. yy.); roman üslûbunda çan kulesi olan gotik katedral (1309-1354); San Giovanni kilisesi (VIII. yy. gizli kilise ve vaftiz yeri); ünlü şair Alfieri'nin doğduğu ve içinde kütüphanesi bulunan ev (Alfieri sarayı). *Asti* ili: 216 000 nüf.

— Tar. Asti, bir roma sömürgesi idi (*Asta Colonia* veya *Pompeia*). IV. ve V. yy. da piskoposluk oldu, VI. yy. da Lombardia dükalıklarından birinin merkezi haline geldi. Daha sonra, yetkisi aslında piskoposa ait bir kontluk oldu. 1159'da Friedrich Barbarossa, Asti'nin bağımsızlığını tanıdı. Tüccarları ve bankerleri Ortaçağda bütün Avrupaca tanınmıştı. XIV. yy. dan sonra sık sık el değiştirdi; Milanolu Visconti'lerin eline geçti; Charles VI'nın erkek kardeşi dük Louis d'Orléans'ın karısı Valentine'e çeyiz olarak verildi. 1529'a kadar Fransızların İtalya'daki askerî üssü olan Asti, Karl V'e terk edildi. 1575'te Savoia dükünün topraklarına katıldı. 1807'den 1814'e kadar fransız idarî bölgesi Marengo'nun bir parçası idi.

— *Asti şarabı*. Asti şehri (Piemonte) dolaylarında devşirilen misket üzümünden yapılır. Ürünün bir kısmı köpüklü şarap (*asti spumante*) yapımında kullanılır. (L)

ASTİCO, İtalya'da ırmak, Bacchiglione'nin (sol kıyısı) kolu. Dolomit Alplerinden doğar, batıda ve güneyde Sette Communi veya Asiago yaylasını dolaşır ve Vicenza ovasını sular. Avusturyalılar, mayıs-haziran 1916 «Ceza seferi» sırasında *Astico vâdisi*'ni işgal etmişlerdi. (L)

ASTİGMAT i. ve sıf. (*a*, bulzl. eki ve yun. *stigma, atos*, nokta'dan fr. *astigmate*). Gözbilimi. Astigmatizmi olan, duru göremeyen: *Astigmat göz*. (L)

ASTİGMATİZM i. (fr. *astigmatisme*). Gözbilimi. Gözün ışığı kıran kısımlarındaki eğrilik kusuru. Öyle ki, ışıklı bir nokta gözün ağtabakasında bir nokta şeklinde değil, kendine mahsus boyut ve biçimde bir benek şeklinde belirir: *Dişiniz çürük. Kulağınızda çınlama! Gözünüzde astigmatizm* (Burhan Felek). Bk. ANSİKL.

— Opt. ve foto. Bir objektifteki sapınç. Görüntüde, yatay çizgilerle dikey çizgiler arasında, özellikle kenarlarda, netlik farkı doğurur. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Gözbilimi. Gözü saran yüzeyler, yani saydam tabaka ile göz billûru değirmi yüzeylerdir. Bunlarda çeşitli meridyenlerin eğrilikleri aynı olduğundan kırılan ışınlar bir tek noktada toplanır. *Astigmatizm*, çeşitli meridyenlerde eğriliklerin eşit olmayışından doğar. Böylece bir cismin her noktası ağtabaka üzerinde, nokta şeklinde değil de alan şeklinde bir görüntü meydana getirir. Astigmatizm, gerek ağtabakadan, gerek göz billûrundan, gerekse her ikisinden birden ileri gelebilir. Eğrilik bir meridyenden diğerine geçerken düzenli olarak değişiyorsa astigmatizm *düzenli*'dir. Değişiklik düzenli değilse astigmatizm de *düzensiz*'dir. Yalnız düzenli astigmatizm düzeltilebilir. Bu düzeltme, silindirsi camlarla veya silindirsi ve yuvarlaksı camların birleşmesiyle yapılır.

— Opt. Optik bir âletin diyaframı yeteri kadar küçültüldüğü zaman, cismin ışıklı bir noktasından çıkan ışın demeti çok ince bir demetçik haline gelir. O zaman bütün ışınların *odak* adı verilen, genellikle birbirine dikey iki küçük doğru parçası üzerinde toplandığı görülür. Bunlardan biri görüntü düzlemindedir (oksu odak O), öteki ise ona dikeydir (teğet odak T). Işınlar, ikinci şekilde görüldüğü gibi yol alır: ışın demetçiğinin kesiti genel olarak elips biçimindedir. Işın demetçiği odaklardan biri üzerine düşürülürse kesit bir doğru parçası olarak görünür. İki odak arasında en az yayınma dairesi bulunur. *Astigmatizm*, eksenden uzak bulunan noktalarda görüntünün niteliğini bozar. (L)

ASTİGMATÖLÇER blş. i. Gözbilimi. Saydam tabakada ön yüzün astigmatizm derecesini ölçmeğe yarayan âlet. Bununla ışığı en az ve en çok kıran meridyenler arasındaki

Foto. X, Giraudon, Rambouillet devlet koyun ağılı (LAROUSSE)

eğrilik farkı ölçülür. (Yansıtmalı bir şâhıs sistemi astigmatizm derecesini gösterir.) [L]

ASTİKA i. (fr. *astic*'ten). Ayakkabıcıların ayakkabı pençelerini parlatmak için kullandıkları geyik veya at kemiğinden veya şimşirden yapılmış âlet.

— Ask. Üstübeç, alkol ve sabun karışımı madde. Askerî donatımın madenî kısımlarını temizlemede kullanılır. (L)

ASTİLBE i. Çokyıllık güzel bir bitki. Gayet ince bölümlü yaprakları, beyaz, kırmızı, pembe veya açık mor çiçek salkımları vardır. (Taşkırangillerden.) [L]

ASTİYEN i. Jeol. Pliyosen devrinin orta katına verilen ad. (Plesansiyen ve Kalabriyen arasında yer alır. Kuzey İtalya'da, içinde çok fosil bulunan ve az derin bir ortama çökelen sarı kumlardan meydana gelir.) [L]

ASTKOL i. Bir ırmak kolunun kolu. (L)

ASTLEY (Jacob, baron), ingiliz subayı (1579-Ken'te Maidstone 1652). İç savaş sırasında kralcı piyade kuvvetlerinin kumandanı. (L)

ASTMA i. (yun. *asthma*, güç solunum). Tıp. Bronşların daralmasından ileri gelen, boğulma veya *astma nöbeti* yapan nefes darlığı: *Efdalettin Beyin astması olduğundan yorulup ara vermek zorunda kalınca...* (H. Taner). ‖ *Yaz astması, saman astması*, otların çiçeklendiği zaman beliren (adı oradandır) astma krizi. Çoğu zaman bolca burun akıntısı ve ateşle birlikte görülür. (Bk. NEZLE, ALERJİ).

— Çocuk hastalıkları. *Timus astması*, timus bezinin aşırı irileşmesinden ileri gelen ve göğüs içi sinirlerini sıkıştıran astma.

— ANSİKL. *Astma* kelimesi, solunumun kısa, zor ve sık olduğu ve hastanın soluğu kesildiği bütün hastalıklar için kullanılır. Yerinde olmamakla beraber, solunum güçlüğü ile aynı anlama gelir. Astma, alerjik hastalıklar grubundan olduğu için, soluk boruları mukozasının özel irkilme halleri ve değişik menşeli (bitkisel veya hayvansal tozlar, besin maddeleri, zehirler ve ilâçlar) alerji yaratan uyartıcı sebepler gibi özel bir aşırı duyarlık alanını gerektirir. *Astma nöbeti* hastada, hava yokluğu ve soluk verememe duygusu uyandırır. Hastanın soluk alıp vermesi yavaştır. Soluk verme süresi, soluk alma süresinden üç dört kat daha uzundur. Nöbet süresi de değişiktir (bir saatten birkaç saate kadar). Astma nöbeti, önceleri kuru olan öksürükle, bronşcukları tıkayan inci taneciklerini andırır şekilde küçücük veya iri mukoza parçalarının yavaş yavaş balgam içinde dışarı atılmasıyle son bulur. Gerçek astma veya kuru astma aslında o kadar tehlikeli değildir, fakat nöbetlerin tekrarı, müzmin bronşite, akciğer peteklerinde anfizemin genişlemesine ve nihayet yüreğin sağ boşluklarının büyümesine yol açarak sulu astmaya sebep olur. Sıklaşan ve tekrarlanan astma nöbetleri, astma hastalığını meydana getirir ki, sonucu bu had kalp yetmezliğidir. Tedavi, her şeyden önce nöbete yol açan sebebi ortadan kaldırmayı veya duyarlığı azaltmayı gerektirir. Nöbeti durdurmak için, tercihen belladon, atropin, novokain, aminofilin gibi bronşları genişletici ilâçlar kullanılır. Adrenalin ve efedrin, alışkanlık yarattıkları ve sinir sistemi bozukluklarına sebep oldukları için tavsiye edilemez. Morfin, balgamın çıkmasını önlediği ve bronşları doldurarak oksijen alışverişine engel olduğu için kullanılmamalıdır. Kortizon astma hastalığında çok iyi sonuçlar verirse de etkisi hem geçici hem de sakıncalıdır. Nöbet aralarında, duruma göre, iyotlu, arsenikli, kükürtlü ilâçlar verilmesi, genel sağlığa dikkat edilmesi, solunumu kolaylaştırıcı beden hareketleri, ılıcalara veya 1 200 m'den yüksek yerlere gidilmesi durumun düzelmesine yardımcı olur.

— Vet. Hayvan hastalıkları arasında gerçek *astma* çok enderdir. Ancak bazı müzmin nefes darlığı hallerine bu ad verilir: kısa burunlu köpeklerde *burun astması*, sığırlarda pamukçuk hastalığından sonra görülen *pamukçuk sonrası astması* gibi.

◆ **Astmalı** i. ve sıf. Astmaya tutulmuş: *Astmalı ihtiyar*. (L)

ASTOKİT i. (fr. *astochite*). Miner. Tabiî magnezyum, kalsiyum ve demir silikat. (*Eşanl.* RİHTERİT.) [L]

ASTOLF. Bk. AİSTOLF.

Astolfo, efsanevî ingiliz prensi. Ariosto'nun *Orlando Furioso* (Çılgın Orlando) adındaki eserinin gezgin şövalyelerinden biri. Bir peri, prense bir boru hediye eder. Borunun «sesi öylesine etkileyici ve dayanılmazdır ki, hiç bir canlı onu dinleyemez.» (L)

ASTOMATA çoğl. i. Ağzı bulunmayan tümkirpikli hücreliler takımı. Bunlar halkalı soluncanlarda, yumuşakçalarda, kabuklularda ve derisidikenlilerde içasalak olarak yaşar. (Astomata'nın önemli cinsleri *anoplophrya* ve *orchitophrya*'dır.) [L]

ASTON, Pirenelerde ırmak, Ariège'in sol kolu; 24 km. (L)

ASTON (Francis William), ingiliz fizikçisi (Harborne 1877- Londra 1945). Birmingham ve Cambridge üniversitelerinde öğrencilik, 1909'da Birmingham üniversitesinde asistanlık, sonra da Cambridge'de profesörlük yaptı. Burada J.J. Thomson ile beraber çalıştı. Başlangıçtaki çalışmalarını, genleşmiş gaz içinde boşalma olayını incelemeğe ayırdı. Neon üzerine bir çalışmasında *izotoplar*'ın varlığını keşfetti. Birinci Dünya savaşı sırasında araştırmalarına ara verdi. Bu süre içinde, teknik asistan olarak çalıştı ve özellikle meteorolojik faktörlerin uçaklar üzerinde etkisini inceledi. Savaştan sonra 1919'da Cambridge'deki Cavendish laboratuvarına döndü, izotoplar üzerindeki çalışmalarına devam etti. Bu maksatla 1920'de J.J. Thomson'un kitle spektrografını geliştirdi. Böylece neon izotopları konusunu kesin olarak çözdü. Klor ve diğer bazı elementlerin izotoplarını da buldu. Oksijen atomu kitlesinin 16 olduğu ağırlık sisteminde bütün atomların kitlelerinin tam sayılara çok yakın olduğunu ortaya çıkardı. *The Isotopes* (İzotoplar) [1922] adlı eseriyle aynı yılın Nobel kimya ödülünü Soddy ile birlikte kazandı. (L)

ASTON (Hugh), ingiliz besteci (1480'e doğr. -1520). Virjinal (bir çeşit klavsen) için yazılmış en eski parçalardan biri olan *Hornpipe*'in bestecisi; burada çeşitleme biçimini kullandı. Fayrfax'ın etkisinde kalarak yazdığı iki missa'sı ve yedi motet'i kalmıştır. (L)

ASTOR (John Jacob), amerikalı tüccar (Baden'de Waldorf 1763- New York 1848). Almanya'dan Amerika Birleşik devletlerine göç etti, önce kürk ticareti ile uğraştı, American Fur Company'yi teşkilâtlandırdı ve bu amaçla *Astoria* (Columbia'nın denize döküldüğü yerde) şehrini kurdu (1811). Burada büyük servet yaptı, 1813'teki ingiliz -amerikan savaşı yüzünden çok zarara girdi, Manhattan'da geniş arazi aldı ve çocuklarının da sürdürdükleri arsa spekülasyonu ile uğraştı. (L)

ASTOR (William Waldorf), amerikalı iş ve siyaset adamı (New York 1848-Brighton 1919), John Jacob Astor'un torun çocuğu. New York'un büyük oteli Waldorf Astoria'nın öncüsü diyebileceğimiz Waldorf Hotel'in kurucusu. 1890'da İngiltere'ye yerleşti, gazeteler, şatolar edindi ve 1916'da baron oldu. (L)

ASTORGA, İspanya'da şehir (Leon eyaleti). Leon'un güneybatısında; 9 900 nüf. Gıda maddeleri sanayii. Şehrin çevresinde İlkçağdan kalma *Asturica Augusta*'nın sur harabeleri vardır. 1471-1693 arası yapılan katedralinin ispanyol rönesansı üslûbunda süslü bir cephesi ve Gaspar Becerra tarafından yapılmış bir mihrap arkalığı vardır. Rönesans tipi belediye sarayı.

— Tar. Şehir, roma devrinde kurulmuştu. Önemli bir kara yolu merkezi idi. III. yy. dan beri piskoposluk iken 750-860'ta müslümanlara terk edildi ve 1112'de Aragonlular tarafından işgal edildi. Halkının ve garnizonunun 1810'daki direnmesi şehre «Fransızların mezarı» adının verilmesine yol açtı. (L)

ASTORGA (Emanuele D'). İspanyol asıllı italyan bestecisi (Sicilya'da, Augusta 1681-Madrid veya Lizbon 1755-1757 arası). İtalya'da, Viyana'da, Londra'da, İspanya'da bulundu. *Defni* adlı bir operası, bir *Stabat Mater*'i ve *Cantatas Humanas*'ı (Dindışı Kantatlar) vardır. (L)

ASTRAEA i. Ekvatoral denizlerde yaşayan madrapor cinsi. Çok sıkışık topluluklar meydana getirir. Septlerinde kuvvetli dişler bulunur. (L)

ASTRAEİDAE i. Madraporların en önemli familyası.

— ANSİKL. *Astraeidae* çoğu zaman sık veya dallı topluluklar halinde yaşar. Tomurcuklanarak çoğalır. Toplulukta çanaklar birbiriyle kaynaşarak uzun dolambaçlar meydana getirir. Polip öbeğinin bölme kenarı düz ve keskin (*iğnesiz*) veya dişsiz (*silâhlı*) olabilir. Bu duruma göre familya iki büyük bölüme ayrılır. (L)

ASTRAGALİZONT i. (yun. *astragalos*, aşık kemiği'nden fr. *astragalizonte*). Arkeologlarca aşık oynayanlara verilen ad. (L)

ASTRAGALUS i. Otsu bitki. Yaprakları bileşiktir. Çeşitli renkte salkım şeklinde çiçekleri vardır. (Baklagillerden.)

— ANSİKL. *Astragalus'lar*, dikensiz, dallı bitkilerdir. Yaprak ekseninde diken bulunan türleri de vardır. Kitre çıkarılan *hakikî astragalus*'un (Geven) anayurdu Anadolu, Ermenistan ve İran'dır. Lübnan'da yetişen *astragalus gommiferae*'den yalancı kitre, *girit astragalusu*'ndan ise pütürlü kitre elde edilir. Birçok astragalus süs bitkisi olarak yetiştirilir. Bazı türlerinden çok iyi yemlik ot elde edilir. (L)

ASTRAGAN i. Birkaç günlük Karakul kuzusunun postu: *Başında astragan bir kalpak vardı* (H.E. Adıvar).

—ANSİKL. *Astragan*, Buhara, Türkmenistan, Besarabya, Afganistan ve İran dağlarından gelir. Buhara koçları çeşitli ülkelerde, bu arada Güney Afrika'da yetiştirildi. Bu hayvanlar, günümüzde kullanılan astragan postunun aşağı yukarı yarısını sağlar. Astragan, kara, gümüşî, kestane benekli esmer bir kuzudur. Gümüşî ve kestane renkli kürklerin bazıları olduğu gibi kullanılır, bazılarına ise özel bir boyama ve parlatma uygulanır. En değerlileri tüyleri çok ince, kısa ve parlak hareli olan *breitschwanz*'lardır. Ölü veya erken doğan kuzulardan elde edilir. Genellikle ithal malı olan, uluslararası değer taşıyan bu kürklerin fiyatları Londra, A. Birleşik devletleri, Kanada, İsveç, Güney Amerika, Avustralya ve Güney Afrika piyasalarındaki satışlar veya açık arttırmalar ile belirlenir. Astraganın taklitleri, özel surette hazırlanmış ipliklerle, çözgü veya

kraliçe ASTRİD

astrilda

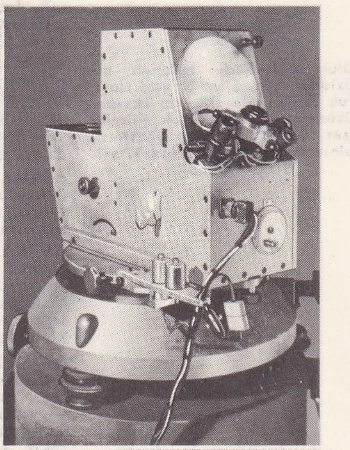

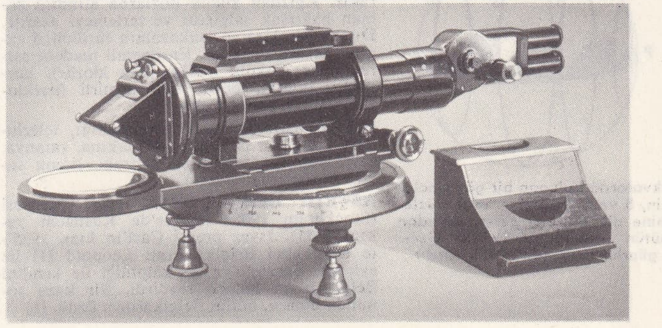

astrolap
yukarıda solda, arap (X. yy.); sağda, Danjon astrolabı; aşağıda, prizmalı astrolap

Foto. N.Y.T., Paris gözlemevi (LAROUSSE)

Gözlem yerinin enlemine göre göğün değişik görünüşü:

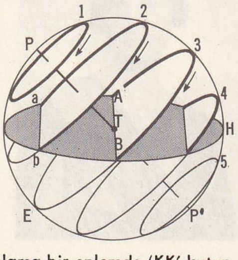

Ortalama bir enlemde (KK' kutuplar çizgisinin UU' ufuk düzlemiyle 23° ve 67° arasında değişen bir açı yaptığı), Y yeryüzünde bulunan bir gözlemci için 1 ve 5 numaralı yıldızlar, batmayan (kutup yöresi) yıldızlardır; 2 numaralı yıldız a'da doğar, b'de batar, 3 numaralı yıldız ise A da doğar ve B de batar v.b.

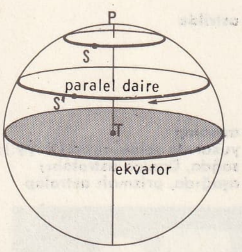

Kutup enleminde bulunan bir gözlemci için, S ve S' yıldızları, ufuk düzlemiyle çakışan ekvator düzlemine paralel küçük daireler çizer. Burada bulunan gözlemci, yalnız kuzey yarıküresindeki yıldızları görebilir.

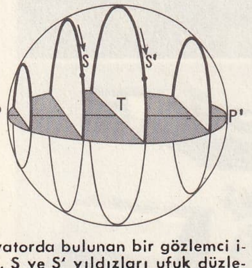

Ekvatorda bulunan bir gözlemci için, S ve S' yıldızları ufuk düzlemine dik daireler çizer. Buradan bütün yıldızlar görülebilir. Gece, gündüz arasında eşitlik vardır.

atkı tarzında dokunmuş kadife gibi kumaşlarla yapılır (bükülen kalın iplikler buharla tespit edilir, kadifenin dokunması sırasında kesildikleri zaman açılarak düzensiz bukletler meydana getirirler). [L]

ASTRAİA. Yun. Mit. Zeus ve Themisto'nun kızı. Altın çağda, insanlar arasında yaşıyordu. Sonra yıldızlara karıştı ve başak burcu haline geldi. (L)

ASTRAKANİT i. (fr. *astrakanite*). Miner. Tabiî hidratlı magnezyum ve sodyum sülfat. (L)

ASTRAKHAN, S.S.C.B.'de (R.F.S.C.) şehir. Volga deltası başında, ırmağın son köprüsü çevresinde; 294 000 nüf. Büyük balıkçılık merkezi. Hazar deniziyle Volga ırmağı arasındaki ulaşımda önemli rol oynayan bir transit limanıdır. Balık konserveciliği, gemi inşaatı ve makine sanayii. Petrol rafinerileri. Selüloz.

— Tar. Astrakhan XII. yy. a doğru Hazar krallığının eski başkenti İtil'in yerini aldı. Altınordu moğol devletinin (XIII. yy.) merkezlerinden biri oldu. XV. yy. ın sonunda bağımsız bir Tatar hanlığının başkenti idi. 1552'den beri orta Volga'nın hâkimi olan çar Korkunç İvan VI, bunun karşısına Sviajsk kalesini kurdu. 1554'te uzun süren bir kuşatmadan sonra saldırarak şehri aldı. Tatarların, Kalmukların, Kazakların, Rusların şehri ve İran ile Rusya arasında piyasa merkezi olan bu kale, güney Rusya (tuz ve balık) ve Sibirya (kürkçülük) ticaretinin en büyük merkezlerinden biri oldu. XVII. yy. da bu parlak durumunu korudu ve Rusya'nın büyük ipek piyasası haline geldi. 1670'te Stenka Razin'in istilâsına uğradı; XVIII. yy. da bir balıkçı limanı ve aynı zamanda Rus imparatorluğunun Orta Asya'ya yönelmiş bir ileri karakolu haline geldi. 1917 İhtilâlinden ve içsavaştan zarar gördü. 1918'de Kirov'un yönetiminde sürdürdüğü direnme, güneydeki (Denikin) ve Sibirya'daki (Kolçak) ihtilâl aleyhtarlarının birleşmesini önledi. (L)

ASTRALON i. (tes. edil. ad). Tekst. Kesintisiz sentetik bir iplikten elde edilen ve çapı hiç değişmeyen dokuma iplik.

— Bas. Termoplastik sunî madde, bir plastiktir ve vinyi-polimerize edilmiştir. Isı farkından ölçü değiştirmez, yanmaz, rutubet ve ışıktan bozulmaz. Grafik teknik işlerinde tam şeffaf veya bir tarafı mat levhalar halinde resim, montaj, kopya, kalıp ve kartografi, fotoğrafi işlerinde kullanılır. Piyasada 0,15 mm'den başlayarak çeşitli kalınlıklarda ve 100x200 sm boyutlarında bulunur. (ML)

ASTRANTİA i. Bot. Bitki türü. Yaprakları yelpaze şeklinde, çiçekleri beyaz veya pembe renkte, basit şemsiye durumundadır.

— ANSİKL. *Astrantia*'lar arasında en tanınmışı büyük astrantiadır (*A. major*). Dağlarda yetiştiği gibi bahçelerde de yetiştirilir. (L)

ASTRAPİA i. (yun, *astrape*, parlaklık). *Cennet kuşu*. Kadifemsi siyah ve madenî yeşil renktedir. Kuyruğu uzundur. Yeni Gine dağlarında yaşar. (Cennetkuşugillerden.) [L]

ASTRAPOTHERİNİA i. Zool. Fosilleri Üçüncü zamana ait memeliler takımı. Patagonya'da bulunmuştur. Güney Amerika'daki toynaklılar grubuna yakındır, fakat onlara oranla burun kemikleri daha fazla körelmiştir. (L)

ASTRENJAN sıf. ve i. (lat. *astringere*, sıkıştırmak'tan fr. *astringent*.) Tıp. Peklik veren, büzen: *astrenjan ilâç*. (*Zt.* MÜSHİL.)
— ANSİKL. *Astrenjanlar*, dil üzerine *buruk* da sayılabilecek kendine mahsus bir acılık bırakır. Ağızdan küçük dozlarda alındığı zaman bağırsak salgısını ve terlemeyi azaltır. Dıştan yaralara ve mukozalara sürüldüğü zaman akıntıları önler. En önemli madenî astrenjanlar çinkolu (sulfat veya klorür), kurşunlu, (asetat, beyaz su), demirli (perklorür) ilâçlar, şap v.b. dir.

Bitkisel astrenjanların astrenjanlığı, içlerindeki tanenden ileri gelir. Kınakına, ratanya, ceviz yaprağı, böğürtlen yaprağı, limon suyu v.b. astrenjandır. (L)

ASTRİD BERNADOTTE, isveç prensesi (Stockholm 1905- İsviçre'de Küsnacht yakını 1935). İsveç prensi Carl'ın kızı. 1925'te müstakbel Belçika kralı Leopold III ile evlendi. Zerafeti ve iyi kalpliliği ile kendini Belçikalılara hemen sevdirdi. Bir kaza sonunda ölmesi, bütün Belçikalıları üzdü. (L)

ASTRİLDA i. Çeşitli renkte küçük kuşlara verilen ad. Kanatları kısa ve değirmi olan bu kuşların en tanınmışları *bengalis* ve *senegalis*'tir. *Astrilda cinerea*, külrenginde, kırmızı gagalı, küçücük ötücü bir bengalis'tir. Tropik Afrikası'nda yaşar. Çoğu zaman kafeste beslenir. *Astrilda subflora*, esmer ve sarı renkte küçük bir kuştur. Batı Afrika'da yaşar. (Bunların çoğu taneyle beslenir ve Eski Dünyanın sıcak bölgelerinde yaşar. Dokumacı kuşlar familyasındandır.) [Bk. KUŞLAR.] (L)

ASTRO —, yunancada «yıldız» kelimesinin karşılığı olan *astron*'dan alınan ve birçok kelimenin bileşiminde kullanılan ek.

◆ **Astrobiyoloji** (fr. *astrobiologie*). René Berthelot tarafından çok eski bir inancı belirtmek için kullanılan ad. Bu inanca göre, gezegenlerin hareketlerini, bitkilerin veya canlıların büyümesini de içine alan bütün evren olaylarını, hem estetik hem de sayısal ilişkilerle birbirine bağlıdır.

◆ **Astrodom** i. (fr. *astrodôme*). Uçakta pilot mahallinin üst kısmına konulan ve uçuş sırasında yer tespitinin yapılmasına yarayan saydam kubbe.

◆ **Astrofillit** i. (yun. *astron*, yıldız ve *phyllon*, yaprak'tan fr. *astrophyllite*). Kim. Tabiî titan, zirkonyum, demir, manganez, sodyum ve potasyum silikat. Koyu sarı yapraklar şeklinde bulunur.

◆ **Astrofilmografi** i. (fr. *astrofilmographie*). i. Sinemanın, gök cisimlerinin hareketini inceleme işinde kullanılması.

◆ **Astrofizik** i. (fr. *astrophysique*). Özellikle fizik yöntemlerine dayanarak, gök cisimlerini inceleyen astronomi kolu.

— ANSİKL. Bu yöntemlerin başlıcaları, yıldızlardan gelen ışıldamanın incelenmesiyle ilgilidir: *fotometri* yoluyla ışıldamanın yeğinliğini ve değişimini belirleme; *spektroskopi* ve uygun filtrelerin kullanılması ile alınan ışınımları inceleme. *Astrofizik*, yıldızları meydana getiren gaz kütlelerinin denge şartlarını ve bu kütleler içinde ışınımın doğuş şartlarını da inceler. (Bu ışınım, gök cisimlerinin yüzeyine ve sonra da uzaya kadar yayılır.) Nihayet, gezegenler arası ve yıldızlar arası uzayda olduğu gibi galaksiler arası uzayda da yaygın halde bulunan maddenin özellikleri ile ilgilenir. Astrofizik aynı zamanda çeşitli galaksilerin (bu arada bizimkinin) kendi eksenleri etrafında veya uzayda uzaklaşma hareketlerini de inceler. En modern bölümlerinden biri, *radyoastronomi*'dir; bu bölüm aldığımız ışınımlardan, ışıklı alana ait olanları değil, desimetrik hattâ metrik alana ait olanları kaydeder ve ayrıştırır.

◆ **Astrofizikçi** i. Astrofizik ile uğraşan kimse.

◆ **Astrograf** i. (fr. *astrographe*). Astron. Yıldızları gözlemeğe ve özellikle onların gökteki durumlarını belirlemeğe yarayan âlet. (Gök haritasının çıkarılması için özel astrograflar imal edildi ve bu alanda çalışan bütün rasathanelere kondu.)

◆ **Astrometri** i. (fr. *astrométrie*). Astronomi'nin bir dalı; Yer dahil olmak üzere, gök cisimlerinin durumlarını ve hareketlerini belirtmeğe yarayan metotların tümünü kapsar.

◆ **Astrometeoroloji** i. (fr. *astrométéorologie*). Yer üzerindeki hava şartlarına gökcisimlerinin etkisini inceleyen ilim. (Bk. ATMOSFER.) [L]

ASTROCARPUS i. Bk. ASTEROCARPUS.

ASTROCARYUM i. Amerika'nın tropikal bölgelerinde yetişen palmiye. Gövdesi ince ve yüksektir. Üzerinde siyah dikenler bulunur. (Meyvesi tek tohumlu, oval, liflidir. 30 Kadar türü vardır. Bazıları limonluklarda yetiştirilir.) [L]

ASTROİDES i. Eupsammiidae familyasından mercan. Kayalık kıyılara kabuğumsu tabakalar halinde yığılır. (Poliplerin portakal sarısı güzel bir rengi vardır. Deniz yüzeyinin biraz altında kayalık kıyılar boyunca şerit şeklinde uzanır; biraz daha derinlerde de bulunur [Akdeniz].) [L]

ASTROLAP i. (yun. *astron*, gökcismi, ve *lambanein*, almak'tan; ar. *uşturlāb*). Eskiden gökcisimlerini gözlemekte ve ufuk üzerindeki yüksekliğini belirtmekte kullanılan âlet.
— ANSİKL. Eskiler *astrolap*'ın keşfini yunan astronomu Hipparkhos'a (M.Ö. II. yy.) mal ederlerdi. Bunların *deniz astrolabı* ve *küresel astrolap* denen çeşitleri vardı. Ptolemaios'ta iki yarım küre haritası için aynı kelime geçer. XVI. yy. dan XVII. yy. a kadar hemen bütün yazarlar bu kelimeyi aynı anlamda kullandılar. *Prizmalı astrolap* adı, XX. yy. başında bir civa banyosu üzerindeki yansımadan yararlanan ve bir yıldızı belirli bir yüksekliğe vardığı anda gözlemeyi sağlayan âletlere verildi. Sözü geçen yükseklik, kullanılan prizmanın tipine ve dürbünün prizmaya ve civa banyosuna oranla aldığı yere göre 60° veya 45°'dir. *Eşit yükseklikler metodunu* uygulayabilen, aynı zamanda gözlem yerini, yerel yıldız zamanını ve enlemini veren bu âletler 1955'e kadar arazi astronomi âleti olarak kullanıldı.

Buna karşılık A. Danjon'un yeni otomatik astrolabı, yapılan büyük değişiklikler sayesinde rasathane âleti haline geldi. Bu astrolap hem evrensel zamanı tanımlamağa yarayan günlük saat tayininde, hem de sürekli enlem tayinlerinde kullanılır. Enlemin değişimleri, dönme ekseninin yere oranla hafifçe değişen durumlarını tayin etmeyi sağlar. A. Danjon'un getirdiği esas yenilik, gözlemcinin, gözlenen yıldızın 60° yükseklikteki çemberden geçtiği anı kesinlikle belirtmesine engel olan ve *kişisel denklem* dediğimiz hatasını gidermesidir. (L)

ASTROLOG i. (fr. *astrologue*). Yıldız falı ile uğraşan, bu konuda bilgi edinmiş ve kuralları öğrenmiş olan kimse (L)

ASTROLOJİ i. (fr. *astrologie*). Yer olayları üstüne yıldızların etkisini belirtmeğe ve bu etkileri gözönünde tutarak geleceği önceden haber vermeğe dayanan müneccimlik sanatı. (Astroloji, özellikle kişilerin geleceğini, doğdukları sırada yıldızların bulunduğu duruma bakarak çıkarmağa çalışır): *İkisi arasında kemalini bulan ve astroloji denen ilimdir ki şark düşüncesini yoğurmuştur* (Peyami Safa). ‖ *Hükmî astroloji*, insan kaderi üzerine kehanetler ortaya koyar; doğal astroloji ise yıldızların yeryüzü unsurları üstündeki etkilerini inceler. ‖ *Küresel astroloji*, yıldızların, fayda gütmeden ilim açısından inceler. (Bu deyim yerini *astronomi*'ye bırakmıştır.) Bk. ASTRONOMİ.

— ANSİKL. *Astroloji*, astronomi ilminin günlük hayata uygulanmasıdır. Özellikle burçlar kuşağının sembollerine dayanarak yorumlar yapar. Gökteki yıldızlar on iki burca ayrılmıştır ve her burcun bir işareti vardır. Her işaret, özel bir etki, tutkuları ve erdemleriyle bir mizaç gerektirir. Bu etkiler birbiriyle rekabet halinde ve karşıt olabilir. Gezegenlerin etkisi ve gökkubbede karmaşık yörüngeleri de araya katılırsa sentezler çoğalır. Bu verilerden hareket ederek horoskop (zayiçe) tespit edilir; bu, kişinin doğumu anında gökyüzünün durumunu gösterir. Bundan sonra, bu horoskopu, burç işaretlerinin sembolik niteliklerine ve gezegenlere göre yorumlamak gerekir. Bundan başka, yıldızların, insan vücudunun çeşitli kısımlarına etkisi olduğu kabul edilir. Müneccimler vaktiyle, bu etkiye dayanarak hastalıkları önceden tahmin etmek mümkün olduğuna inanırlardı. Yine takımyıldızların çeşitli ülkeler üzerindeki ayrı etkilerini gözönünde tutarak ihtilâllerin ve savaşların önceden bilinmelerini mümkün sayıyorlardı.

Bugün hemen hemen ortadan kalkmış olan bu sanatın beşiği Babil'dir. Milâttan birçok yüzyıl önce birçok ülkede, Mısır, Yunanistan, İran ve Hint'te uygulanıyordu. Roma'da «Kalde'li müneccimler», gelir gelmez zulümlere uğradılar (M.Ö. II. yy.). İmparatorlar bu müneccimlere baş vurdular, ama uyruklarına, imparatorun kaderini ve devlet işlerinin gelecekte nasıl gelişeceğini öğrenmeğe girişmek yasaktı. Hıristiyanlık, astrolojinin, cinlerden esinlendiği hükmünü verdi; bunun sonucu, astroloji, Yahudilerle Arapların işi oldu. Bununla beraber din bilginlerinin davranışı birbirinden farklıydı: tanrıbilimci Pierre d'Ailly astroloji inceleme kitapları yazdı.Akuino'lu Aziz Tommaso, kişiler üzerinde yıldızların etkisini kabul ediyordu. Astroloji, Ortaçağ sonlarında ve Rönesans'ta çok gelişmişti; üniversitelerde öğretilmekte idi. Krallar, saraylarında, aynı zamanda danışman ve hekim gibi de rol oynayan müneccimler bulunduruyorlardı.

Astronominin, astrolojiden kesin olarak ay-

rılması ancak yavaş yavaş ve bir hayli geç oldu: Cardan, Tycho-Brahé, Kepler astroloji ile meşgul olmayı küçümsemiyorlardı. Müneccimlerin en ünlüleri, İlkçağda Berossus, Manêtho, Manilius ve Firmicus Maternus XVI. yy. da özellikle Nostradamus, XVIII. yy. da da sonuncu önemli müneccim olarak kont Boulainvillier'dir. Bu sanat daha XVII. yy. da sonuna yaklaşmış bulunuyordu.

● *İslâmda astroloji,* astronominin gelişmesine yardım ettiği halde, batıda yalnız hüküm çıkarma durumunda kalmıştır. Bu yüzden doğudaki astronomlar arasında aynı zamanda astroloji ile uğraşmayanlar pek azdır. İslâm yazarları astroloji için ilm-i ahkâm-ün-nücum (yıldızlardan hüküm çıkarma ilmi), astrologlar için de ahkâmî adını vermişlerdir. Birçok filozof Aristo'nun bilim sıralamasına göre astrolojiyi tabiî ilimlerin bir kolu olarak saymışlar, fakat astronomlar, astrologlar ve Farabî, İhvan-üs-Safa üyeleri ve İbn Haldun gibi ilim adamları Ptolemaios'a (Araplar arasında Batlamyus) uyarak astrologiayı matematiğin dört temel kolundan biri olan astronominin (yıldızlar ilmi) bir parçası kabul etmişlerdir. Bundan başka astrologların baş vurdukları yıldızlar, gezegenlerle ilgili cetveller astronomi kitaplarında yer almıştır. Astrolojiye göre, felsefede büyük evren (makrokozmos) sayılan toplum, küçük evren (mikrokozmos) sayılan insan, yıldızların etkisi altındadır. Yıldızların etkileri ise, her birinin tabiî özelliğine, Yere ve öteki yıldızların durumlarına göre değişir. Bununla beraber yeryüzündeki olaylar ve insanlarla ilgili değişmeler her zaman gökle ilgili çeşitli etkilerin son derece girift türlü bileşimlerine bağlıdır.

Aynı şekilde 12 takımyıldızının (zodyak takımyıldızları) ayrı ayrı veya dört tane üçgen içinde üçlü gruplar halinde kendilerine göre özellikleri vardır. Yine Ptolemaios'un astrologia'sında bulunmayan bir takımyıldızının üçte biri ve dokuzda biri gibi ikinci derece bölümlerinin de kendilerine göre özellikleri vardır. Bundan başka birçok astrolog tutulum dairesinin (ecliptic-écliptique) derece bölümlerinden her birinin kendine göre özellikleri bulunduğunu kabul etmişlerdir. Buna göre tutulum dairesinin erkekler, dişiler, aydınlıklar, karanlıklar, renkliler, dumanlılar, boşlar, koyular, mutluluk arttıranlar gibi bölümlere ayırmışlardır. Ayrıca 12 takımyıldızları bölgesinin bir kısım noktaları, Güneşe, Aya ve beş gezegene (Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter, Satürn) göre esaslı beş durum içinde incelenir. Çünkü bu bölge üzerinde her gezegenle ilgili *had* (termini), *beyt* (domus), *vebal* (detrimenta), *şeref* (principatus) ve *hubut* (casus) nokta ve kısımları vardır. Bu ilgilerin iyi veya kötü oluşu aralarındaki açıların derecelerine bağlıdır. Öte yandan ufuk ile meridyen dairesinin rolleri de önemlidir. Bunların, Güneşin görünürdeki yörüngesiyle yaptığı kesim noktalarına dört eksen denir.

Bunlar: 1. Güneşin, görünen yörüngesi üzerinde belli bir zamanda ufukta yükseldiği nokta. *Doğu noktası.* 2. Güneşin yörüngesinin meridyeni ufkun altında kestiği nokta. *Gece yarısı noktası.* 3. Güneşin yörüngesi üzerinde ufkun altına geçtiği nokta. *Batı noktası.* 4. Güneşin yörüngesinin meridyeni kestiği nokta. *Yücelim noktası.* Tutulum dairesinin bu ayrıntılar arasında kalan yaylarının her biri saat daireleri ile (gök kutuplarından geçen daireler) üçer eşit kısma ayrılmıştır. Böylece tutulum dairesi, bütün astroloji hesaplarının esasını meydana getiren 12 bölgeye ayrılmıştır.

Hipparkhos (M.Ö. 190-125) tarafından Milâttan önce 130 yılında yapılmış olan bu bölümler, içinde bulunduğu takımyıldızının adı ile gösterilmiştir. Hipparkhos zamanında ilkbahar noktası (tutulum dairesi ile gök ekvatorunun birbirini kestiği noktalardan biri) Koç takımyıldızı bölgesinin ilk işaretinde idi. Buna göre Güneş 21 martta Koç takımyıldızı bölgesine girerdi. İlkbahar noktası ekvator üzerinde bir yılda 50 kadar geriler. Böylece 25 780 yılda ekvatoru dolanır. Bundan dolayı şimdi 21 martta Güneş Koç takımyıldızı bölgesinde değil Balık takımyıldızı bölgesindedir. Uzun bir süre daha 21 martta bu bölgede olacaktır. Tutulum dairesi üzerinde astrolojiye göre ayrılmış 12 bölgenin adları ile aynı adı taşıyan takımyıldızları arasında bir bağıntı kalmamıştır. Bu bakımdan

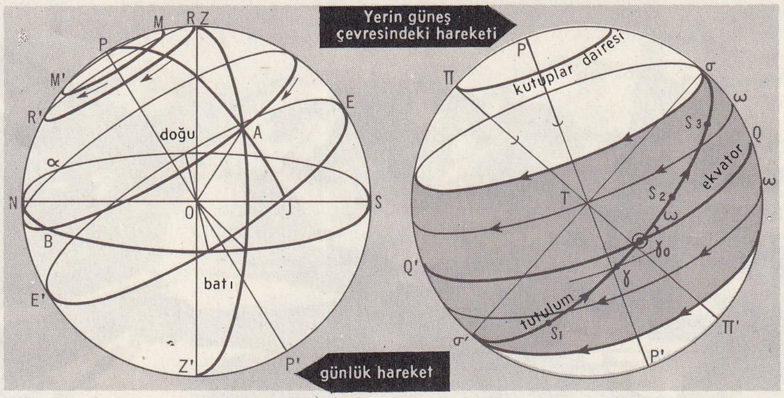

bunlara zodyak işaretleri denir. Buna göre Güneş 21 martta Koç işaretine geçer. Ayrıca gezegenlerin (eskiden Güneş ve Ay da birer gezegen olarak bilinmekte idi) karşılıklı durumlarının büyük önemi vardı. Gezegenlerin birbirine beş türlü durumu vardı. Bunlar: 1. Ayın Güneşle kavuşum durumunda bulunduğu zaman. 2. Ayın Güneşle karşıma durumunda bulunduğu zaman. 3. Gezegenin Güneşle karşıma durumunda bulunduğu zaman. 4. Güneşle bir gezegenin aralarında 60°'lik açılım farkı bulunduğu zaman. 5. Güneşle bir gezegen arasında 120°'lik açılım farkı bulunduğu zamandır. Yine Ptolemaios astrolojisine bağlı olanlar bu beş tertibe önem vermezler. Bir kısım astrologlar da bunlara gezegenlerin karşılıklı durumları denilen birçok tertip katmışlardır. Bundan başka türkçe anlamı ile hisse veya ortaçağ yazarlarının terimleri ile partes denilen *siham* da denebilir. Bunlar sanal birer doğu noktası olup, tutulum dairesi üzerinde gerçek doğu noktasından belli uzaklıktaki noktaya kadar ölçülür. Ptolemaios ve ona uyanlar yalnız sahm alsaadayı kabul ederler. Bazı astrologların kabul ettiği hisselerin sayısı Kebisî'nin kayıtlarına göre, 30, Abu Ma'şer'in *Medhal*'inde 97, Birunî'nin *Kifayet-üt-Talim*'inde 160'tır.

Yeryüzünün her noktası takımyıldızlardan biri ile gezegenlerden birinin etkisi altındadır. Gökyüzünün durumuna göre çeşitli ülkelerde bulunan insanlar için bir anda aynı yargı çıkarılamaz. Bir astrologun bilmesi gerekli olan bilgi bunlardır. Fakat bunlardan yargı çıkarmak o kadar kolay değildir. Bu, islâm astrolojisinde üç yolla yapılır. 1. Soru metodu. Bunda herhangi bir konu (kaybolmuş bir kimse veya bir eşya, bir hırsızlık) için astrologa baş vuran kimseye konu ile ilgili birçok soru sorulur. Bunlara verilen cevaplardan bir sonuç çıkarılır. En çok kullanılan metot budur. 2. Herhangi bir işi yapmak için en uygun bir zamanı seçmek. Bu zaman Ayın 12 zodyak işaretinden hangisinde olduğunu gözlemekle bilinmez. Hint metotlarında 12 yerine 28 bölge vardır. 3. Doğum günü metodu, müslüman yazarlarca yılların devirlerine dayanan metot. Bir kimsenin doğumundan bir medeniyet devrinin, bir mezhebin veya bir dinin başlamasından, bir kentin kuruluşundan beri... v.b. geçen veya geçtiği sanılan dönencel yıllara veya kısımlara dayanır. Öteki iki metottan farklı olan bu metot, doğum anında gökyüzünün gösterdiği genel durumun, doğan çocuğun alın yazısını hiç değişmez bir şekilde tespit ettiği, daha sonraki durumların bunu değiştirmeyeceği düşüncesine dayanır. Bu, Ptolemaios'un kabul ettiği bir sistemdir. Bunda teknik güçlükler ötekilerden çoktur. Çok kere doğum veya bir olayın başlangıç anı yeter derecede kolaylıkla bulunamaz. Doğum veya bir olayın başlangıç anı bilinse de gökyüzünün günlük hareketi ile alın yazısı nasıl bulunabilir? Doğum bir anda olmaz. Astrolog doğumda hazır bulunsa da alın yazısının başlanacağı anı kolaylıkla seçemez. Bunun yerine birtakım kuralları bulunan başka bir teori konmuştur. Müslüman astrologlar arasında en çok beğenilen yol, Ptolemaios metodu ile, birini Hürmüz'e, ötekisini Zerdüşt'e atfettikleri iki yolun kişilerle ilgili olmayan yargıları için, Ay tutulması ve Güneş tutulması veya gezegenlerin bir takımyıldızında bulunma durumlarının kullanılmasıdır.

İslâmda akaid ve fıkıh bilginleri ile filozoflar astrolojiyi kabul etmezler. El-Kindî, İhvan-üs-Safa ve Fahreddin-ür-Razi gibi kabul edenler pek azdır. Fakat günlük yaşantıda bunun pek önemi olmamıştır. Astroloji, halife ve sultanların saraylarında olduğu gibi, halk arasında da son yüzyıla kadar, özellikle Kopernik sisteminin kabul edilmesine kadar önemli bir yer tutmuştur. Bugün astroloji Ortaçağdaki önemini kaybetmiş ise de, yalnız Doğuda değil Avrupa ve Amerika'da da yaşamaktadır.

Günlük gazeteler ve çeşitli dergilerde 12 takımyıldızlar (zodyak işareti) ile ilgili doğum günü yargıları yapılmaktadır. (LM)

ASTRONEF i. (fr. *astronef*). Geleceğin, gezegenlerarası uzay aracına verilen ad. (L)

ASTRONİUM i. Ağaç. Orta ve Güney Amerika'da yetişir. Antepfıstığıgillerden. (Astroniumun pekçok türü vardır. *Astronium graveolens* ve *Astronium fraxinifolium* gibi türlerinden, iktisadî değer taşıyan *urunday* kerestesi elde edilir.) [L]

ASTRONOM i. (fr. *astronome*). Gökcisimlerinin hareket ve yapıları üstüne hesap ve incelemeler yapan uzman, astronomi bilgini. (L)

ASTRONOMİ i. (yun. *astron,* gökcismi ve *nomos,* kanun'dan fr. *astronomie*). Etrafımızı çevreleyen evreni (gezegen, kuyrukluyıldız ve yıldız, göktaşı, yıldızlararası madde, gökada [galaksi] ve gökadalar arası madde gibi her çeşit gökcismi) konu olarak ele alan ve bu cisimlerin bileşimlerini, birbirine oranla konumlarını, hareket kanunlarını, oluşumlarını, bugüne kadar geçirdikleri değişikliklerin yanı sıra gelecekteki evrim kanunlarını belirtmeğe çalışan ilim. ‖ Bu ilmin, gökcisimlerinin yalnız bir sınıfını özel olarak inceleyen dalı: *Kuyrukluyıldız astronomisi, Gezegenler astronomisi.* ‖ Bir kişinin veya bütün bir toplumun astronomi bilgilerinin tümü: *Çinlilerin astronomisi.* ‖ *Astronomi tanı,* Güneş, ufkun altında 18° yüksekliğe indiği zaman biten (veya başlayan) tan olayı; bu olay, aysız gecede, altıncı kadirden yıldızların çıplak gözle görülebilmesi demektir. (Bk. TAN *olayı.*) ‖ *Astronomi birimi,* her türlü düzensizlik etkeninden sıyrılmış, kütlesi önemsenmeyecek kadar küçük ve yıldız ayı 365, 256 898 326 3 ortalama gün olan bir gezegenin, Güneş çevresinde çizdiği dairesel yörüngenin yarıçapına eşit olan uzunluk birimi.

— ANSİKL. *Astronomi,* en eski ve insan düşüncesinin gelişmesine en çok katkıda bulunmuş ilimdir. Günlük hayatın gerektirdiği bazı ihtiyaçlardan (zamanın ölçülmesi, tarım, denizcilik v.b.) ve büyük tabiat olayları karşısında ilkel insanın korkusundan doğan astronomi, Yeniçağın başlarına kadar, müneccimlerin yanlış inançlarına bağlı kalmıştır.

Eskilerin (Kaldeliler, Yunanlılar, Mısırlılar ve Çinliler) daha çok günlük ihtiyaçlar ve dinî amaçlarla yaptığı ve yalnız, çıplak gözle görülebilen gök olaylarının gözlemine dayanan astronomi bilgileri pek kısıtlıydı. Aristoteles'in (M.Ö. IV. yy.) savunduğu, Yerin hareketsiz olduğu hakkındaki geniş inanç

Pirene dağlarındaki Bigorre gözlemevi, bütün modern gözlemevleri gibi, şehirlerden ve fabrikalardan uzakta, yükseltinin saf atmosferinden yararlanır.

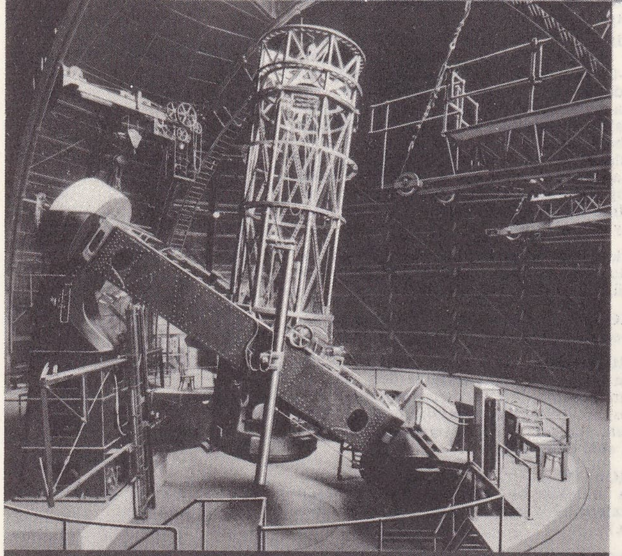

Kaliforniya'daki, Wilson tepesi gözlemevinin teleskobu (çapı: 2,54 m). Teleskopların aynaları, dürbün merceklerinin ulaşamayacağı kadar büyük boyutludur.

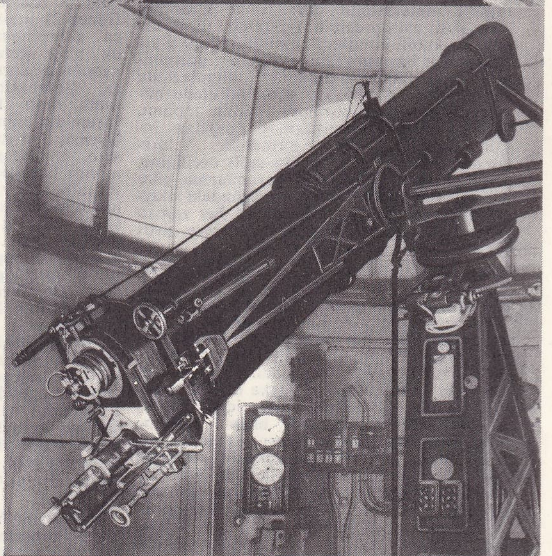

Paris gözlemevinde bulunan bu dürbünün göz merceği, elektronik bir teleskopla ileriye uzatılmıştır, bu düzen aracın gücünü arttırır.

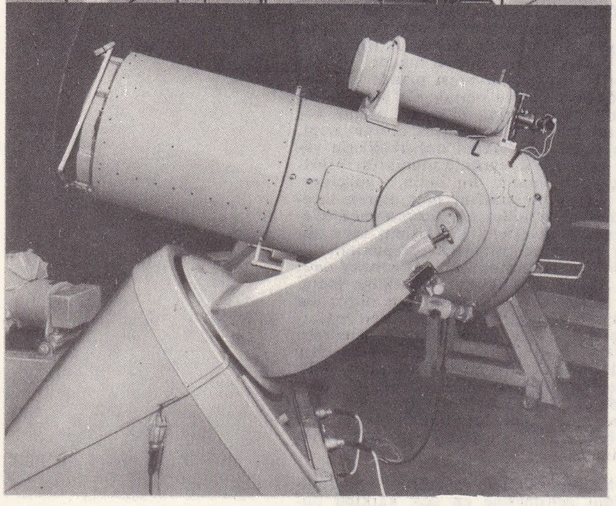

Palomar tepesi (A.B.D.) gözlemevinin Schmidt odası (açıklığı 0,45 m). Bu araç, özellikle fotoğrafçılığa ayrılmış bir teleskoptur.

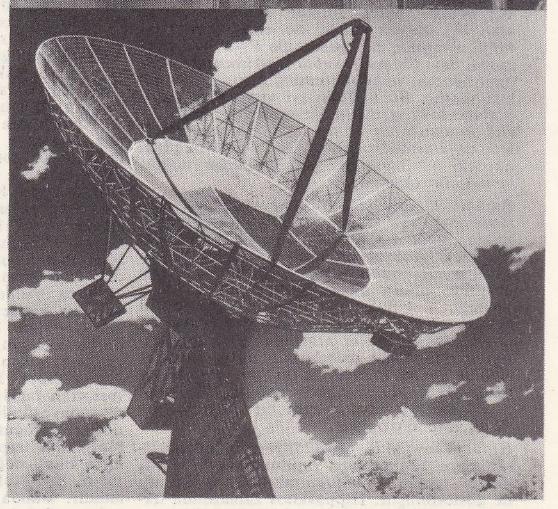

Radyoteleskoplar, Güneş, yıldızlar ve yıldızlararası maddelerin yayınladığı Hertz dalgalarını alır. Radyo gökbilimde kullanılan temel araçlardan biridir.

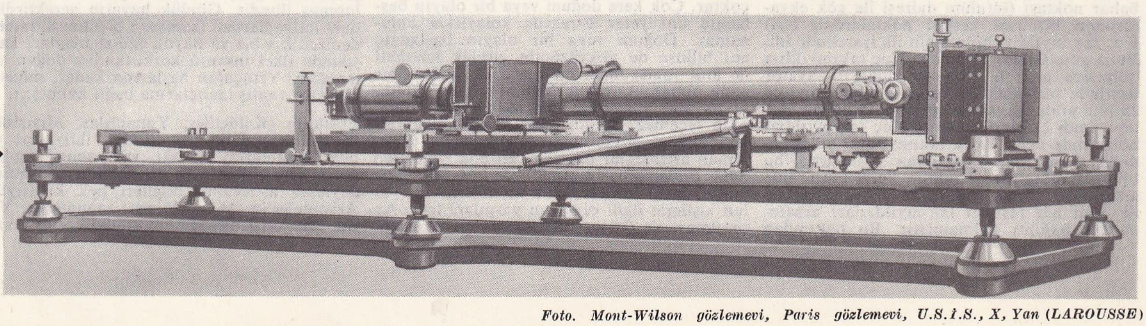

Bir gökcisminin yayınladığı veya yansıttığı ışığın tayfını alan tayfçeker, bu cismin dikey hızını ve kimyevî yapısını, gerektiğinde de atmosferin yapısını belirler.

Foto. Mont-Wilson gözlemevi, Paris gözlemevi, U.S.I.S., X, Yan (LAROUSSE)

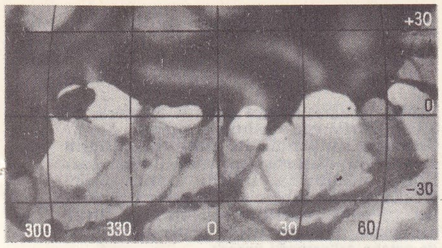

Göz merceğinden: Mars gezegeninin resmi

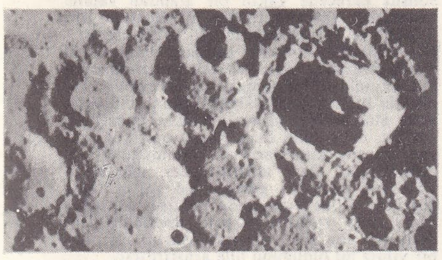

Ay'ın fotoğrafı. Sağda, Tycho sirki

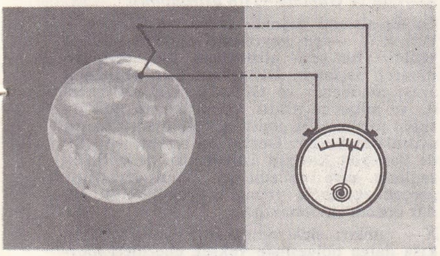

Bir gezegenin sıcaklığının, termokup ile ve teleskop yardımıyla yöresel olarak ölçülmesi

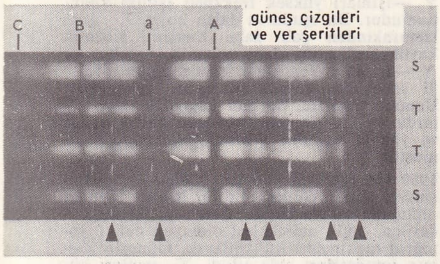

Metan tayfı ile Satürn (S) ve Triton (T) tayfları karşılaştırıldığında, gezegen ve uydusunda bu gazdan bulunduğu ortaya çıkar

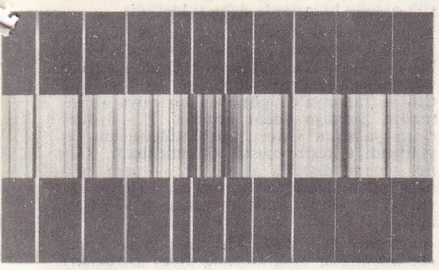

Erboğa takımyıldızından, α yıldızı tayfının kara çizgilerinin beyaz tayf çizgileriyle yer değiştirmesi; bu, yıldızın bize 25 km/s hızla yaklaştığını gösterir.

Ay üzerine yönelmiş ve ay yüzeyi tarafından yansıtılan radar işaretleri, uydumuzu bizden ayıran uzaklığı doğrudan doğruya verir

Yeniçağın başlarına kadar sürdü. Antik çağın en büyük gözlemci gökbilgini Hipparkhos'tu (M.Ö. II. yy. sonu); ne var ki bu bilginin eseri günümüze kadar gelememiştir. Ancak, kendisinden çok sonraki yıllarda yaşayan ve bütün Ortaçağ boyunca astronomi konusunda yetkili kişi olan meslektaşı Ptolemaios'un M.S. II. yy. sonunda yazdığı eserin dilimize geçen arapça tercümesi (*El -macesti*) [IX. yy.] sayesinde Hipparkhos'un eseri üzerine bilgi edinilebilmiştir.

● *İslâmda astronomi.* Müslümanlar, Aristo'nun ilimler sıralamasına uyarak astronomiyi matematiğin dört temel kolundan biri olarak saydılar ve astronominin amacını, Greklerde olduğu gibi, gökcisimlerinin görünen hareketlerinin incelenmesi ve yerlerinin belirtilmesi kabul ettiler.

İslâmda astronominin ilmî bir şekilde incelenmesine VIII. yüzyılda Hindistan'dan getirilerek arapçaya çevrilen kitaplarla başlanmıştır. Bu kitaplardan biri *Brahmagupta* tarafından 628'de yazılmış olan *Brahmasphutasiddhanta*'dır. Bu kitabın bir özeti Müslümanların Hint seferinden sonra 771 yılında Bağdat'a getirilmiş ve İbrahim bin Habib el-Fazarî ve Ya'kub bin Târik tarafından arapçaya çevrilmiştir. Öteki kitap Aryabhata (al-Arcabhar) tarafından 500 yılında yazılmıştır. Ebül-Hasan-ül-Ahvazî gezegenlerin dolanım cetvellerini bundan özetlemiştir. Bu kitapta Dünyanın başlangıcında Ay ve gezegenlerin hepsinin aynı boylam derecesinde yaklaşma halinde bulundukları ve milyonlarca yüzyıl aralıkla yine aynı duruma gelecekleri belirtilmektedir. Sindhind (*siddhanta*-astronomi kitabı) adı verilen bu metot, islâm astrologları tarafından XI. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Müslümanlar, hint kitaplarından trigonometrideki sinüs cetvellerinin kullanılmasını da öğrenmişlerdi. İslâm astronomisine en büyük etki Harun-ür-Reşid'in isteği üzerine 800 yılında Ptolemaios'un ünlü El-macesti kitabının arapçaya çevrilmesiyle başlamıştır. IX. yüzyılın ilk yarısında Ptolemaios'un coğrafyası, gezegenlerin dolanım cetvelleri ile ilgili ilk özet, gezegenlerin hareketleriyle ilgili teoriler, İskenderiyeli Theon'un kısa gezegen cetvelleri, Aristarkhos'un Güneş ve Ayın büyüklükleri ve uzaklıkları ile ilgili eseri, Autolykos'un iki, Theodosios'un üç ve Hypsikles'in bir eseri de arapçaya çevrilmiştir. İslâm astronomisinin en parlak devri El-Me'mun'un halifeliği devrinde başlamıştır. El-Me'mun Bağdat'ta büyük bir gözlemevi yaptırmış, burada El-Sufî ile Ebu'l Vefa çeşitli gözlemler yapmıştır. El-Sufî, El-macesti'deki yıldızları gözleyerek bu katalogu geliştirmiş, Ebül Vefa da gezegenleri gözlemiştir. Yine Şam'da Kasiyan dağı üzerinde de bir başka gözlemevi yapılmıştır.

Bundan başka halifenin emri ile ilk defa Mezopotomya'da meridyenin 1°'lik yayının ölçülmesi için çalışmalar yapılmıştır. Eratosthenes M.Ö. 230 yılında Yerin çevresini gölgeler metodu ile 250 000 stad (eski Mısır ölçüsü 1 stad=1 575 m) bulmuştur. Buna göre çevre 38 375 km'dir. Ptolemaios da Yerin çevresini 180 000 philo stadı olarak buldu. Bu da 46 670 km kadardır. El-Me'mun (813-833) zamanında Tadmur ile Rakka arasında yapılan ölçmede Halid bin Abdül-Malik-ül-Marvazî ile Sanad bin Ali görevlendirildi. Bu ölçmede 1°'lik meridyen yayının uzunluğu 57 arap mili olarak bulunmuştur. İkinci ölçme daha doğru olarak Badiyet-üs-Sincar'da (Sincar ovası) yapıldı. Bu kurulda ise Ali bin İsa-el-Usturlabî ile Ali bin-el-Buhtarî görevlendirildi. Bu ölçmede 1°'lik meridyen yayı uzunluğunun $56\frac{1}{4}$ arap mili olarak bulunduğu söylenir. Bu değer 110 981 km kadardır. Bu sonuç 35°—36° enlem arasındaki meridyen yayının bugünkü 110 949 km değerine çok yakındır. O zamanın basit araçları ile yapılan bu ölçmede elde edilen sonuç çok önemlidir.

Yine Me'mun devrinin astronomlarından Muhammed bin Musa-el-Harezmî'nin tertiplediği, gezegenlerin yerleri ve dolanım süreleri ile ilgili cetveller 200 yıl elden ele dolaşmıştır.

850 Yılından 870 yılına kadar Musa bin Şakir'in üç oğlu Bağdat'ın Dicle üzerinde Bab el-tab'taki evlerinde kurdukları gözlemevinde, düzgün gözlemler yapmışlardır. IX. Yüzyılın son yarısında, Şiraz, Nişabur ve Semerkant'ta üstün araçlarla gözlemler yapılmıştır. Ünlü El-Battahî 877'den 918'e kadar Fırat üzerinde Al-Rakka'da gözlemler yapmıştır. Sabit bin Kurra Güneşin hareketlerini yeniden incelemiştir.

Fizik ve matematik üzerine İslâmların en ünlü ilim adamı olan türk asıllı Birunî (937-1048), Yerin boyutlarını ölçme işi ile ilgilenmiş, bu alanda büyük bir başarı kazanmıştır. Kanun-ül-Mesudî adlı kitabının 7. bölüm 5. maddesinde açıklandığı gibi önce Gürcan bölgesinde düz bir ovada 1°'lik meridyen yayının ölçümünü yapmış, yukarıdaki sonuçları bulmuştur. Daha sonra Hindistan'a yaptığı bir gezide, ovaya hâkim yüksek bir dağ görmüş, aşağıdaki metodu ilk defa kendisi kullanmıştır.

Bilinen geodezi metotları ile önce dağın yüksekliğini 652,05 zira'al-savda olarak ölçtü. Bundan sonra bu dağın tepesinden ovaya bakarak, oraya teğet olarak geçen doğrultunun yatay doğrultudan alçalış açısını ölçtü. Bu açıyı $\alpha = 34'$ buldu. Bundan

$$\cos\alpha = \frac{OT}{OA} = \frac{R}{h+R} \text{ ve buradan,}$$

$$R = \frac{h\cos\alpha}{1-\cos\alpha} = \frac{h\cos\alpha}{A\sin^2\frac{\alpha}{2}} \text{ formülü ile}$$

$$R = 652{,}05 . \frac{\cos 34'}{s\sin^2 17} = 3333 \text{ arap mili değeri-}$$

ni buldu. Buradan 1°'lik meridyen uzunluğu için 58 (yaklaşık) arap milini elde etti. Bugün birçok klasik astronomi kitabında yer alan bu metot, ilk önce Birunî tarafından kullanılmıştır. Bu yolla Yerin yarıçapını 6 425 685 m ve çevreyi 50 390 020 m olarak elde etti. 1960'ta amerikalı Fischer'in hesaplarına göre: (ekvatorda) R= 6 378 160 m, (kutuplarda) R=6 356 778, Yerküre olarak alınırsa ortalama $R = 6\,356\,469$ m'dir. Bu sonuçların karşılaştırılmasından görüleceği gibi Birunî'nin basit araçlarla elde ettiği sonuç büyük bir başarıdır.

Fatimî halifeleri zamanında Mısır'da (795-996) ilmî bir şekilde astronomi incelemeleri yapılmıştır. Kahire'de yapılan bir gözlemevine halife El-Hakim (996-1021) önemli yardımlar yapmıştır. Mısır'da yazılan astronomi kitapları arasında İbn-ül-Heysem'in eserleri önemlidir.

İspanya'da islâm astronomlarından en ileride gelenleri Meslemet-ül-Macritî (ölümü 1008), İbn-üs-Semh (ölümü 1038), Cabir bin Aflah (ölümü 1140-1150 arası) ve ayrı bir önem taşıyan Zakalî'dir (Batıda Arzachel adı ile bilinir). İspanya'da (islâm devrinde) Ptolemaios'un gökcisimlerinin hareketiyle ilgili teorisine astronomi bilginleri itiraz etmişlerdi.

Kuzey İran'da Selçuklular etrafında bir hayli astronom toplanmıştır. Bunlar tarafından takvimde önemli gelişmeler elde edilmiştir. İlhanlılardan Hulâgû, Abbasî halifeliğine son verdikten bir yıl sonra (1259) Batı İranda Urmiye gölü yakınlarında Meraga'da büyük bir gözlemevi yaptırmağa başladı. Burada ünlü Nâsırüddin Tusî'nin başkanlığında seçilmiş gözlemciler 12 yıl süren bir çalışma yapmışlardır. Bu sırada Zîc-i İlhânî yayımlanmıştır. Nâsırüddin Tusî presesyon için 51'i bulmuştur. Bugünkü değer 50",2 dir. Bu bilginin öğrencisi olan Kutbuddin Mahmud-üş-Şirazî'den de burada söz etmek yerinde olur.

Müslüman astronomisinde en parlak devir Semerkant'ta geçmiştir. Timur'un torunu Uluğ Bey, Semerkant'ta büyük bir gözlemevi kurarak zamanının Camşit-ül-Kaşî, Kadızade El-Rumî, Ali Kuşçu v.b. gibi ünlü astronomlarını yanına toplamıştır. Uluğ Bey, sabit yıldızların hareketlerini yeniden incelemiştir. Ölümünden birkaç ay önce önsözünü farsça yazdığı Yıldızların Fihristi cetvelleri önem taşımaktadır. Uluğ Bey'in katledilmesinden (1449) sonra İslâm astronomisinde ilmî incelemeyle uzun bir süre uğraşılmamış, ancak namaz vakitleri cetvelleri düzenlenmiştir.

Daha sonra islâm astronomlarının sonuncusu olan Takiyüddin, Mısır'da bir süre çalıştıktan sonra, Murad III zamanında İstanbul'da Tophane'nin üstündeki gözlemevinde gözlemler yaparak cetveller düzenlemiş-

tir. Müslüman astronomlar Ptolemaios sisteminden ayrılamamışlardır.

Gerçek anlamda astronomi ilmi, 1543'te, Yerin de diğer gezegenler gibi, merkezde bulunan ve hareketsiz olan Güneş çevresinde döndüğünü öne süren ve kendi adıyle anılan dünya sistemini açıklayan Kopernik sayesinde, XVI. ve XVII. yüzyıllar arasında doğdu.

Daha sonra Kepler, Tycho Brahé'nin gözlemlerinden yararlanarak, 1609 ve 1619 yılları arasında gezegenlerin hareket kanunlarını açıkladı. Aynı tarihlerde klasik mekaniğin kurucusu Galileo, gökyüzünün incelenmesinde ilk defa yaklaştırıcı dürbünü kullandı ve bu âletle pekçok keşif yaptı. Nihayet Newton, 1687 yılında gök mekaniğinin temel kanunlarını kurdu, Kepler kanunlarıyle Galileo mekaniğinden yararlanarak, kendisini ölümsüzleştiren, meşhur evrensel çekim prensibini buldu. Böylece, gelgit olayını açıklamak ve Ayın, gezegenlerin, kuyrukluyıldızların hareketlerini inceden inceye hesaplamak mümkün oldu. Halley'in, bugün kendi adını taşıyan kuyrukluyıldızın gökyüzünde gözükeceğini tam 75 yıl önceden haber vermesi ve bu olayın 1759'da gerçekleşmesi, Newton kanunuyle gök mekaniği yöntemlerini doğruladı. XVIII. ve XIX. yy. larda gök mekaniği en ileri noktaya ulaştı: 1846'da, Neptün gezegeninin, masa başında yapılan hesaplardan alınan sonuçlara göre tam tahmin edilen yerde keşfedilmesi, bu ilmin en parlak başarısı sayıldı. Einstein'in genelleştirilmiş izafiyet teorisi, 1915'te, Newton kanununda ancak küçük bir düzeltme yapılmasını; buna karşılık yerçekiminin temel mahiyeti hakkındaki düşünceleri temelinden sarstı.

Uzun süre yalnız Güneş sistemini inceleyen astronomi, zamanla yıldızlarla da ilgilenmeğe başladı: 1715'te Halley, yıldızların sanıldığı gibi gökküresinde sabit olmadığını, birtakım özel hareketler yaptığını keşfetti. 1783'te Herschel, Güneşin de kendine mahsus bir hareketi olduğunu fark etti, 1803'te çekim kanununa uyan çiftyıldızları buldu ve Samanyolunun genel konumunu açıkladı.

Özellikle yıldız incelemelerine ve gökfiziğine yönelen modern astronomi, XIX. yüzyılın ortalarına doğru gözlemlerde fotoğraf ve tayfölçümünün de uygulanmağa başlamasıyle önemli ilerlemeler kaydetti. Bu ilerlemede gökbilim âletlerinin alabildiğine gelişmesinin büyük payı vardır. Bu âletlerin en ilgi çekici örneği büyük amerikan teleskoplarıdır. Ayrıca sayısız fizik âletinin yapılması, genel teori ve yöntemlerin de ortaya konulmasıyle astronomi iyice gelişti.

Modern astronominin belli başlı incelemeleri arasında şunlar sayılabilir:

1. 1887'de başlayan ve 3 milyon yıldızın yerini belirten yıldız fotoğrafçılığının gelişmesi ve bu belgelere dayanarak uluslararası bir kurul tarafından gök haritasının hazırlanması;

2. Harvard gözlemevinin tayfölçümüyle ilgili çalışmaları ve bu çalışmalar sonucu, 225 000'den fazla yıldızın tayf örneğini veren *Henry Draper Catalogue*'un 1918'den 1924'e kadar yayımlanması;

3. Yıldızların dikey hızlarının ölçülmesinde, *Doppler-Fizeau** etkisinin uygulanması ve bunun sonucu olarak, 1889'da Pickering ve Vogel tarafından yıldızların dönme olayının keşfedilmesi;

4. *Zeeman** etkisi uygulanarak, 1908'de Güneş lekelerinin magnetik alanının, daha sonra 1913'te Hale tarafından Güneşin ve 1946'da Babcock tarafından yıldızların genel magnetik alanlarının açıklanması;

5. 1892'de Hale ve Deslandres tarafından spektrohelyografın, 1930'da Lyot tarafından koronografın (taççeker) gerçekleştirilmesi ve 1939'da Reber tarafından, radyo gökbiliminin doğmasına yol açan, Güneşin radyoelektrik ışınımının keşfedilmesiyle orantılı olarak Güneş araştırmalarının gelişmesi;

6. 1910'a doğru Hertzsprung ve Russell tarafından cüce ve dev yıldızların keşfi, 1920'ye doğru Eddington'un kurduğu yıldızların iç durum ve denge teorisi, 1926'da Fowler tarafından beyaz cücelerdeki maddenin bozulmuş durumunun fark edilmesi ve yıldızların ışınım kaynağı olan çekirdek tepkimelerinin 1938'de Bethe ve Weizsäcker, daha sonra 1950'de Schatzman tarafından keşfedilmesine bağlı olarak yıldız fiziğinin gelişmeleri;

7. Yıldız sisteminin yapı ve yayılım bakımından, 1905'te yıldızlar akıntısının bulunması (Kapteyn), 1917'de ilk defa olarak Gökada çapının ölçülmesi (Shapley), daha sonra 1927'de Gökada dönmelerinin keşfi (Lindblad ve Oort), 1930'da yıldızlararası Gökada soğurmalarının bulunması (Trumpler) ve Hubble tarafından sınırsız nebülöz uzayının keşfedilmesine dayanan tanımı. Özellikle bu son keşif, 1924'te sarmal nebülözlerin gökadalardışı yapısının ispatlanması ve Hubble ile Humason tarafından 240 milyon ışık yılı uzaklığa kadar incelenen Evren'in genleşme olayının açıklanması ve 1948'den sonra 5 m'lik Mont-Palomar teleskopu yardımıyle bu olayın yeniden ele alınması sonucu, iyice kesinleşti;

8. Elektronik optiğin, 1950'den sonra gerçekleştirilmesi ve değişen yıldızların ışık eğrisinin çizilmesinde ve 1956'dan bu yana da, tayf çizgilerinin daha kesin ve daha çabuk elde edilmesi amacıyle astronomi alanında kullanılması.

Astronominin ilerlemesi, daha çok gökfiziği alanında ve özellikle optik ve radyo gökbilimi aracılığiyle elde edilen sonuçların karşılaştırılmasında oldu.

Gökfiziği dalında ise, *nötrinoların*, yıldızlarda meydana gelen termonükleer olaylardaki önemi, günden güne daha kesin bir değer kazandı. Bu olaylardan bazıları β radyoaktivitesidir ve olay sonucunda nötrinolar açığa çıkar. Işin bütün güçlüğüne ve veriminin düşük olmasına rağmen, nötrinolardan bir kısmını yakalayıp incelemek imkânları bulunmuş, böylece gerçek «nötrino astronomisi» doğmuştur.

Aynı zamanda, *antipartiküller*'in (pozitif elektron, antiproton, antinötron, antinötrino) çekirdek fiziğinde yeni bilgilerin edinilmesi, eski gökfiziğinin açıklayamadığı bazı olayların aydınlatılmasını sağladı. Özellikle, anormal denecek kadar büyük kütleli yıldızlarda (iç ısısı çok yüksek), bu gökcisimlerinden kolayca kopup ayrılabilen, üstelik yıldızın enerjisinin önemli bir kısmını da birlikte alıp götürebilen nötrino ve antinötrinoların aynı zamanda meydana gelmeleri, «*üstnova**»ların aslında bir *iç patlaması* olan patlamalarını şüphesiz en iyi şekilde açıklar. Füzeler ve yapma uydular yardımıyle yer atmosferi dışında gerçekleştirilen astronomi gözlemleri, bazı yıldızların yaydığı X ışınlarının incelenmesini sağladı ve genel kozmoloji yönünden, çok önemli bazı *nötron yıldızların* varlığını ortaya koydu. Yine, aynı yolla yapılan gözlemlerle, morötesi bölgede, yani çok yüksek enerjili ışınımları atmosfer ozonu tarafından emilen bölgede bulunan sıcak yıldızların (B veya O tayf örneğinden) tayfı da gözlenebildi. Güneş sisteminde de, Güneşin etkinliğiyle bazı Yer olayları arasında ilişkiler olduğu ortaya kondu. Bir Güneş *rüzgârı**nın varlığı ve önemi, ayrıca, özellikle Güneş doğrultusunda çok uzaklara kadar yayılan ve *magnetosfer*'i meydana getiren Yer magnetik alanının etkileri de günümüzde iyice anlaşıldı. Bu yöndeki çalışmalar yapma uydularla doğrudan doğruya yapılan gözlemler sayesinde bulunan Van Allen katmanlarının oluşum tarzını ve oynadıkları rolü de açıkça ortaya koydu.

Fakat, astronomi alanında en önemli gelişmeler, radyogökbilimi ve optik aracılığıyle yapılan çifte gözlemlerle elde edildi. Günümüzde Q.S.S. harfleriyle gösterilen (ingilizce Quasi Steller systems - Yarı Yıldız sistemleri) çok sayıda *quasars* keşfedildi ve gözlendi. Bunlardan bazılarının λ dalga boylu tayf çizgilerinin kırmızıya doğru izafî kaymaları $\frac{\Delta\lambda}{\lambda}$ 2'den büyüktür. Doppler formülüne göre, bu kayma $\frac{V_r}{c}$ ye eşit olduğu için (V_r radial uzaklaşma hızı, c ışık hızı) uzaklaşma hızı ışık hızının iki katı olan gökcisimlerinin varlığı ortaya önemli meseleler çıkardı.

Fransız gökbilimcisi Véron ile birlikte çalışan amerikan gökbilimcisi Sandage, quasar'lar gibi kendine mahsus mavi bir rengi ve büyük radial hızı olan, fakat radyo gökbilim alanında hiç bir ışın yaymayan, quasar'lardan çok daha fazla sayıda gökcisimlerinin varlığını ortaya çıkardı. Bunlara, Q. S.G.* harfleriyle belirtilen «*Quasi Stellar Galaxies*» adı verildi. Bu buluş, gökadaların ve evrenin oluşumu ile tarihi üstüne bazı bilgiler edinmemizi sağladı. Ayrıca bizim Gökadamız da dahil olmak üzere gökadaların çoğunun yapısında var olan ve büyük patlamalar şeklinde açığa çıkan etkinlikleri de ortaya çıkarmağa yaradı.

Sonsuz derecede yakın bir alandan yapma uydularla gerçekleştirilen gözlemler *Ay*, *Venüs** ve *Mars** hakkındaki bilgilerimizi iyice arttırdı. Jüpiter'e gelince, dalga boyu metre civarında olan kuvvetli radyo-astronomik yayınların bulunması, bu gezegenin çevresinde birkaç gauss büyüklüğünde bir magnetik alan ve Yer çevresindekilere benzer fakat bin defa daha fazla yüklü partikül taşıyan ışınım kuşaklarının bulunduğunu ortaya koydu. Bazı gökbilimciler, *Jüpiter**in «öbürleri gibi» bir gezegen mi yoksa, daha doğrusu, Güneş etrafında («Sirius'un arkadaşı», ana yıldız etrafında döndüğü gibi) dönen ve son bin yıllarını yaşayan soğumuş bir yıldız mı olduğunu bile araştırdılar.

X—Işın ve Gamma—Işın astronomisi

Güneş sistemi dışında meydana gelen X—ışın ve γ —ışın yayımının gözlemi oldukça yenidir. Bu çeşit gözlemlere 1961 yılından itibaren başlandı. Daha şimdiden, gökadalar arası maddenin ve Gökadamızın merkezinde ve patlayan yıldız kalıntılarında hüküm süren şartlar gibi çeşitli gökbilim sorunlarını aydınlatmaktadır. Gerçekten birkaç yıl içinde ilerleyen X—ışın astronomisi de optik araçlarla elde edilemeyen evren hakkında gerçek açıklama yapan radyogökbilimi kadar önemli sayılmaktadır.

X— ışınları elektromagnetik dalga tayfının kısa dalga bölgesinde yüksek enerjileri meydana getirir, radyo dalgaları da alçak enerji veya uzun dalga boyu bölgesinde bulunur. γ —ışınları yüksek frekanslı ışınım kuantum'udur. Bu ışınların dalga boyu, X—ışınlarınınkinden çok daha kısadır. Kozmik kaynaklardan meydana gelen X—ışınları ve γ —ışınları Yer atmosferinin emme özelliği sebebiyle Yeryüzüne kadar gelemezler. Bununla birlikte, bu gibi kaynaklar son yıllarda 40 km üzerine çıkarılan balon, roket ve yapma uydular aracılığıyle ortaya konmuştur.

1950'den itibaren yapılan gözlemler, gökcisimleri içinde Güneşin de bir X-ışın kaynağı olduğunu ortaya koydu. Çok yükseklere gönderilen, optik mercekleri olmayan delikli fotoğraf makineleri kullanılarak, Güneşin X—ışın fotoğrafları elde edildi. X—ışınları bütün Güneş kursu üzerinde üniform olarak yayılmamıştır. Genellikle güneş püskürmelerinin meydana geldiği magnetik alanın büyük olduğu bölgelerde daha şiddetlidir.

1961 Yılından itibaren uzayda da X—ışın kaynakları ortaya çıkarıldı. Keşfedilmiş ilk X—ışın kaynaklarından biri Crab (yengeç) bulutsu'sudur. Crab bulutsu'su 1050 yılında Çin ve Japonya'da gözlenen bir nova kalıntısıdır. Şimdiye kadar kozmik γ —ışınlarının yalnızca Güneş püskürtülerinden yayımlandığı kesin olarak bilinmektedir. Güneş sistemi dışında hiçbir γ — ışın kaynağı bulunamamışsa da bazı araştırıcılar zayıf bir γ —ışın akısının varlığını savunurlar.

Astronomi belli başlı dört dala ayrılır: *tasvirî astronomi* veya *kozmografya; astrometri* (gökölçümü) [gökcisimlerinin durum ve hareketlerinin incelenmesi]; *astrofizik* (gökfiziği) [kuramsal ve denel]; *kozmogoni* (acundoğum) [başlangıcı ve evrimi].

Tasvirî astronomi veya kozmografya

Konusu, gözlenen gökcisimlerinin ve kaydedilen gök olaylarının tanımlanması ve kısa yoldan açıklanmasıyle sınırlanır, fizik veya matematik teorilerinin ayrıntılarına girmez.

Genel çalışma alanı içine giren cisimleri şöyle sıralayabiliriz: *Yer**, Güneş sisteminin bir gezegeni olması bakımından genel olarak biçimi, boyutları, kütlesi, ortalama yoğunluğu, iç yapısı ve basit de olsa bir gözlem gerektiren olaylar (günlük hareket, gece-gündüz eşitsizliği, ekinoksların devinme olayı, mevsimler, yerin magnetizması, atmosferdeki kırılma v.b.);

*Ay**, Yerin tek uydusu olması bakımından:

hep bize dönük olan yüzünün tanımlanması, engebelerinin mümkün olduğu kadar açıklanması, yeryüzünde bulunan bir gözlemciye göre görünür hareketinin başlıca özellikleri (Ayın Yer çevresinde bir dolanımı [kavuşum ayı], Ayın evreleri ve evrim sırasında gösterdiği başlıca düzensizlikler); *Güneş**, en yetersiz araçlarla bile gözlenebilir: leke ve benekleri, fışkırmaları, kromosferik (renkyuvarı) püskürtüleri, etrafını çevreleyen Güneş tacı ve daha da yaygın olarak burçlar ışığı hareketinin on bir yıllık devresi incelenebilir. Kütlesinden dolayı, bütün Güneş sistemini etkisi altında bırakır. Belki daha sonraları, boyutlarını, yoğunluğunu bütün gökcisimlerinin Güneşe uzaklığını v.b. öğrenmek de mümkün olacaktır.

*Gezegenler** arasındaki ayrım da daha sonra öğrenilecektir: bir yandan iç ve dış gezegenler (görünür hareketlerine göre yapılan ayrım), öte yandan Yer gezegenleri ve büyük gezegenler (iç yapılarına göre yapılan ayrım) arasındaki ayrıntılar belirlenecektir. Bin beş yüz küçük gezegen veya asteroit topluluğu yörüngeler üzerinde dolanır. Bu yörüngelerin ortalama elemanları, gezegenlerin Bode kanunu ile gösterilen genel tablosunda bulunmayan bir gezegene tekabül eder;

*Gezegenler arası kozmik ortam**, aşırı derecede ince tozlardan meydana gelen göktaşları, büyük boyutlu havataşları ve gökyüzünde görünmesi insanoğlunun hep ilgisini çeken kuyrukluyıldızlarıyle bütün kozmos;

*Yıldızlar**ın, belki ileride parlaklık ve renk farkları ayırt edilebilecek olan ve genellikle «normal yıldızlar» adı verilen sınıfıyle, astronomların genel olarak perspektif görünümlerine göre yerleşim bölgelerine ayırdığı yıldızların tümü. Bazı yıldızlar da özelliklerine göre kümelere ayrılır: açık kümeler (Ülker [Pleyadlar], Öküz kümesi [Hyades]) veya küresel kümeler gibi;

*Gökada nebülözleri**, bir kısmı parlaktır ve ışık saçar, bir kısmı ise karanlıktır ve hiç ışık vermez. Yıldızlararası çok ince yapılı kozmik madde görünümünde, ancak toplam kütlesi son derece büyüktür;

*Samanyolu**, Gökada gibi, bağımsız bir yıldız ve yıldız kümeleri topluluğudur. Güneş, bu topluluğu meydana getiren birkaç yüz milyar yıldızdan biridir;

Öbür Gökadalar arasında, en yakını ve çıplak gözle bile görülebileni Andromeda takımyıldızıdır. Güçlü âletlerle, bu takımyıldızın yüz milyon kadar yıldızı sayılabilmiştir.

Gökküresinin görünen hareketi. Güneş sistemindeki gökcisimleri bir yana bırakılırsa gökküresi, görünüşte tek düzenli bir dönme hareketi yapar. Yıldızların bulunduğu mesafeler, bu gökcisimlerinin Yeryüzünden gözlemlenen bağıntılı konumları, Yeryüzündeki gözlemcinin bulunduğu yere ve Yerin Günev çeşresindeki gerçek yörüngesi üzerinde bulunduğu noktaya bağlı değildir.

Öte yandan, basit bir gözlem, çeşitli yıldızlardan meydana gelen şekillerin hep aynı kaldığını, hiç biçim değiştirmediğini ortaya koyar. Aslında bu şekiller de, keyfî olarak, takımyıldızlara ayrılmıştır ve alınan bütün sonuçlar yaklaşık değerlerden başkaca bir şey değildir: gözlemler belli bir kesinlik kazandığı anda, hiç bir doğrultunun değişmez, hiç bir durumun sabit ve hiç bir hareketin basit olmadığı fark edilir. G noktasındaki gözlemcinin her zaman, iç yüzeyinde, yıldızları temsil eden birtakım ışıklı noktaların bulunduğu ve yarıçapı belli olmayan bir kürenin merkezinde olduğu kabul edilir. *Gökküresi* denilen bu küre, *kutuplar ekseni* veya *gök ekseni* adı verilen PP' doğrusu çevresinde bir dönme hareketi gösterir. Buna dik olan EE' düzlemi, *gök ekvatorunu* meydana getirir. Gökküresinin bu hareketi, *Kuzey yarıküresi* denilen Yer yarıküresi üzerindeki bir yerde, dönme ekseni boyunca yerleştirilmiş bir gözlemci için saatin dönme yönünde, yani soldan-sağa doğrudur. Bu gözlemciye tekabül eden düşey ZZ' olsun (Z'ye *başucu*, *Z'*ye *ayakucu* denir): bu düşeye dik olan ve üstünde gözlemcinin bulunduğu düzlem, ufku meydana getirir. ZZ' ve PP' doğrularının yaptığı düzlem, yerin meridyen düzlemidir; bu düzlemin ufuk üzerindeki NS çizgisi ise, yerin *meridyen* çizgisidir: ON doğrultusu *kuzeyi*, OS doğrultusu ise *güneyi* gösterir. Ufka dik olan doğrultu, doğu-batı doğrultusudur: kuzeye bakan bir gözlemcinin sağında doğu doğrultusu bulunur. Herhangi bir A yıldızı, gökküreye, *gököğleni* adı verilen bir paralel çizer: A yıldızı O'-daki gözlemciye göre α 'da doğar ve β 'da batar. Yıldızın *güney açı düzlemi* adı verilen ZAIZ' düşey düzlemi, her an düzensiz bir şekilde değişir. *Saat dairesi* denen büyük PAJ dairesi PP' etrafında döner, ancak bu dönüşü, zaman tanımı ve ölçümünün temel elemanı olan düzgün bir hızla yapar. Gököğleni P'ye çok yakın olan ve N noktasından geçmeyen yıldızlar (gököğleni şekilde gösterilmemiştir) ne doğar, ne de batar: bunlara *kutup yöresi yıldızları* adı verilir. Z'den geçen RR' gököğleni, bu kutup yöresi yıldızlarının belli bir grubunu (kuzeye doğru) sınırlar (MM' dairesindeki yıldızlar gibi). Böyle yıldızların güney açı düzlemi, MM' dairesine teğet olan değere erişemeden, düşey düzlemin her iki yanında salınım yapar: bu, *en büyük uzaklık* durumudur. *Güneşin gökküredeki görünür hareketi* çok daha karışıktır: yukarıda açıklanan ortak harekete katılan bütün gökcisimleri gibi Güneşin de, değişik hızda görünür bir öz hareketi vardır. Bu hareket ekvator düzlemiyle, bugünkü değeri 23°27' olan ve zamanla değişen bir ω açısı yaparak, *tutulum düzlemi* denilen düzlemde gerçekleşir. Bu hareketin dönümü bir yıldır. Eğer günlük hareketini yapmasaydı, Güneşin (doğru yönde) S_1'den S_2'ye, sonra S_3'e v.b. geçtiği görülecekti. Bu iki hareketin (günlük ve yıllık) birleşmesiyle, bir yıl içinde Güneş, şekilde karalanmış olarak gösterilen bölge içinde. iki paralel ile sınırlanmış bir çeşit küresel helezon çizer.

$+\omega$, $-\omega$ değerlerindeki gököğlenlerine *dönence daireleri* denir. Bunların özel σ ve σ' noktaları gündönümüdür. $\pm(\frac{\pi}{2} - \omega)$ değerindeki dairelere ise *kutuplar dairesi* denir. Bu daireler, tutulum kutupları olan π ve π noktalarından geçer.
Tutulum düzlemi, QQ' ekvator düzlemini *ılım (ekinoks) noktaları* denilen γ_0 ve γ_0' gibi iki noktada keser. İlkbahar ılımına karşılık gelen γ_0 noktasına, *ilkbahar noktası* adı verilir. Bu nokta, γ_0 'dan γ 'ya doğru her yıl ufak bir gerileme gösterir ve ılım zamanının devinme olayı da bu noktaya karşılık gelir.

Astrometri (Gökölçümü)

Astronominin bu bölümü, gökcisimlerinin durumlarını ve hareketlerini inceler. Gökölçümünde baş vurulan matematik yöntemleri, özellikle küresel astronomi ve gök mekaniğini meydana getirir.

Küresel astronomi, astronominin öbür dallarından ayrı olarak, sadece gökcisimlerinin uzaklıklarıyle ilgilenir. Yarıçapı belirsiz bir küre üzerinde gökcisimlerinin izdüşümlerini alır ve bilinen koordinat sistemlerinden daha çeşitli olan belli bir koordinat sistemine göre yerleştirir: Yerel koordinatlar (başucu uzaklığı veya yükseklik ve güney açısı); yer koordinatları (yerdeki bir gözlem noktasının coğrafî enlem ve boylamı); ekvator koordinatları (yıldızlara göre değeri sabit olan bahar açısı ve yükselim [veya kutup uzaklığı]); Güneş sistemindeki gökcisimlerinin tutulum koordinatları (tutulum enlem ve boylamı), bunların değeri yermerkezli veya günmerkezli olabilir; Gökadamızın ara düzleminden itibaren ölçülen Gökada koordinatları (Gökadaların enlem ve boylamları).

Küresel trigonometri, bütün dönüşümlerin ve gerekli bütün bileşmelerin, bu farklı koordinat sistemleri arasında yapılmasını sağlar.

Konum astronomisi, gökölçümünün önemli bir koludur. Yaklaşık değerler metodunu uygulayarak, koordinatları bilinen gözlemevlerinde yapılan gözlemler yardımıyle yıldızların koordinatlarını ve daha önce hesaplanmış bazı yıldız koordinatlarından yararlanarak Yeryüzü noktalarının coğrafî koordinatlarını belirlemek amacını güder. Deniz astronomisi (deniz veya hava) problemleri, konum astronomisini ön planda tutar. Fakat, bu astronomi dalının en ince yönü, evrende gözlenebilen her hareketin düzensiz ve karışık olmasına rağmen, zaman tanımını kesinlikle verebilmesidir. Gözlemlerde yapılması gereken bütün sistemli düzeltmelerin (kırılma, ışığın sapması, gözlem konusu cisimlerin yer değiştirmesi v.b.) hesaba katılması ve küçük değişimlerin tam olarak bilinmesi, yıldızların küçük *özhareketleri*'nin tanınmasını sağladı. Böylece bazı yıldızların, dönüm süresi bir yıl olan, bir hareket yaptıkları açıklanabildi. Bu periyodik hareket, Yeryüzündeki gözlemcinin, Güneş çevresindeki elips biçimi yörüngesi üzerinde yıllık yer değiştirmesinin etkisinden doğar. Bu periyodik hareketlerin incelenmesinden, söz konusu yıldızların Yer yörüngesi boyutlarının değişmesiyle ilgili uzaklıkları elde edilebildi. Günümüzde, yaklaşık olarak 10 000 yıldızın uzaklık açısı doğrudan doğruya ölçülebilmektedir. Burada, Güneş sisteminin boyutlarından en yakın yıldızların uzaklıklarına varabilmeyi sağlayan çok önemli bir olgu söz konusudur. Aynı şekilde, yıldızların özhareketlerinin incelenmesiyle, günerek (*apeks*) doğrultusundaki yakın yıldızlara oranla Güneş sisteminin açıkça yer değiştirdiği de ortaya konuldu.

Gök mekaniği daha çok, gezegenlerin birbirine etkisinden doğan bütün karışıklıkları göz önünde tutarak, gezegenlerin Güneş çevresindeki hareketleriyle ilgilenir. Günümüzde astronominin bu kolu, çok büyük sayıda yapılan hesaplar gerektirmesine rağmen, en ileri merhalesine varmıştır. Özellikle Ayın pek karmaşık olan hareketinin tam olarak bilinmesi, mekanik denklemlerinde karşımıza çıkan zaman kavramının tanımı ve ölçümünü kesinlikle belirtmeğe yaramıştır. Genel bağıntı kavramları, Newton'un evrensel çekim kanununun, küçük fakat önemli bazı düzeltici terimlerin hesaba katılacağı bir yaklaştırma kanunundan başka bir şey olmadığını ortaya koydu. Gök mekaniği, aynı zamanda, uzaklığı ve özhareketleri bilinen Gökadamızın yıldız gruplarına da uygulanabildi. Böylece, Gökadanın merkez çekirdeği çevresinde ortak bir dönme hareketi gösterdiği ortaya konuldu. Gökadayı meydana getiren elemanlar, aşağı yukarı kesinlikle bulunabildi. Yine, *çiftyıldız* yörüngelerinin incelenmesiyle, *yıldız kütleleri*'nin belirlenmesi de konum astronomisi (ve gök mekaniği) sayesinde gerçekleşebildi. Bütün bunlardan sonra, gökbiliminin son on yıl içinde kaydettiği ilerlemeleri, yalnızca modern fiziğin teori ve buluşlarının uygulanmasına bağlamak yanlış olur.

Astrofizik (Gökfiziği)

Astronomi alanında en büyük ilerleme astrofizikte oldu; çünkü bu alanda teoriler denel sonuçlara paralel olarak gelişti.

Kuanta teorisi, yıldız ışınımı mekanizmasının ve bu mekanizmanın yarattığı, aralıksız olagelen salma, soğurma ve yeniden salma olaylarının ayrıntılarıyle anlaşılmasını sağladı. Tayf ışığının çözümlenmesi ve ışık ölçümünde gerçekleştirilen çok hassas ölçmeler sayesinde, bugün, bir yıldızın iç denge durumu Yerin denge durumuna oranla çok daha kesinlikle bilinebiliyor. *Termonükleer tepkimeler*'in teorik olarak ve laboratuvarlarda deneysel olarak incelenmesi, yıldızların ışınım kaynaklarını kesinlikle belirtmeyi sağladı.

Maddenin, *bozulmuş durum* olarak nitelenen yeni bir durumunun ortaya çıkarılması, bilinen üç durum (katı, sıvı ve gaz) arasındaki sınırları daha iyi belirtmeyi sağladı. Bu yeni durumda maddenin, bir milyona kadar varan yoğunluklarda bulunabileceği kabul ediliyor. Yoğunluğu en az 100'e eşit olan yıldızlar, tükel gazlarla ilgili kanunlara, özellikle Gay-Lussac ve Mariotte kanunlarına tartışma götürmeyecek şekilde uymuyor mu? Karşılık olarak, ortalama yoğunluğu, laboratuvarlarda gerçekleştirilebilen vakumdan daha da zayıf, santimetre küpte ancak 2 veya 3 atoma karşılık olan yıldızlararası kozmik maddenin aşırı seyreltik ortamlarının incelenmesi, seyreltik durumdaki maddenin ışınım şartlarını belirtmeğe yarar. Laboratuvarda elde edilemeyen, bu yüzden de *yasak çizgiler* olarak adlandırılan tayf çizgileri gerektirdikleri özel şartlar altında elde edilebilmektedir. Gene bu şartlarda, çeşitli atomlara karşılık olan enerji düzeylerindeki farka nispetle birbirine daha yakın olan ve dalga boylarında, beklenmedik bir çakışmayle oluşan gazışı etkileri v.b.

Son yıllarda, evrenin yeni bir açıdan gözlemini sağlayan radyogökbilim araçları ve yöntemlerinin veya görünür dalga boyundan tamamen farklı dalga boylarının kullanıl-

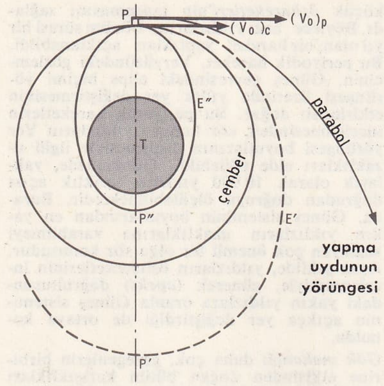

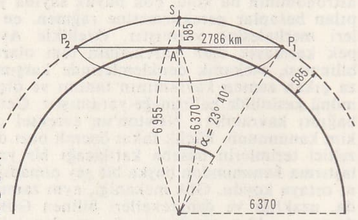

yeryüzündeki bir gözlem istasyonundan yapma uydunun görüş alanı

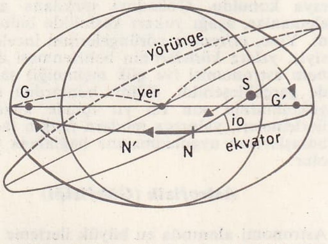

yapma uydu yörüngesinin, yeryüzündeki ekvator çemberinin etkisinden doğan devinme olayı. (Yeryüzündeki ekvator çemberinin G ve G′ gravite merkezleri, yörünge düzlemini ekvator düzlemine yaklaştırır. Bu düzlemler de aralarında i₀ gibi bir açı yapar. U uydusunun öz hızı, bu iki düzlemin kesişme noktası olan N'yi N′ ne getirir.)

masıyle, önemli bir gelişme kaydedildi. Bu yöntem, özellikle Gökadamızın kollarını meydana getiren yıldızlararası madde bulutlarının «görünür» kılınmasını sağladı. Hazırlanan harita her gün biraz daha geliştirilmektedir.

Kozmogoni (Acundoğum)

Kozmogoni, basit durumdan karmaşık duruma doğru giderek evrenin gelişmesini inceler: Yerin oluşumu ve yaşı, Güneş sisteminin oluşumu, Güneşin evrimi, yıldızların evrimi, gökadaların oluşumu ve bütünüyle evrenin durumu.

İzafiyetçi kavramların, evrendeki genleşme olaylarının baştanbaşa hâkim olduğu bu durumun incelenmesinde önemli rolü vardır.

Astronomi araçları

Astronomide kullanılan araçlar, ışığı *toplayıcı* veya *çözümleyici* özelliktedir. Işığı toplayanlar, astronomi dürbünleri (kırılmalı araçlar) ve teleskoplardır (yansıtmalı araçlar). *Dürbünler** çok geniş bir alanı kapsar ve çok daha sabit görüntüler verir. Renk sapınçıye küresel sapıncın giderilmesi, ancak 1/15, hattâ 1/20 açıklıklarda mümkün olabilmiştir. Öte yandan, çapı 1 m'den daha büyük cam mercekler yapmağa imkân yoktur. Aslında, 1 m çapındaki mercekler bile olağanüstü sayılır ve böyle bir mercek kullanılabilmek için yirmi metre boyunda bir dürbün gerekir. O zaman da, gözlem kubbeleri muazzam yapılar haline gelir. Bu yüzden dürbünler, sadece Güneş ve gezegenlerin, yani açıkça görülebilecek büyüklükte çapı ve belli çevre çizgileri olan gökcisimlerinin gözleminde kullanılır. Parabolik aynaların yontulması ve parlatılmasıyle mükemmelleşen ve renk sapıncından arıtılan teleskopların açıklığı 1/5 veya 1/6 ile sınırlıdır. Bu durumda aynı çap için teleskopun boyu çok daha kısadır ve büyük dalga boylarında cam için bir tehlike yoktur. Buna karşılık, görüntüler sabit olmaz ve incelenen alan on dakikalık saat dilimi kadar küçülür; ama düzeltici camlı ve küresel aynalı Schmidt teleskopu, kenarları on derece olan kare alanları incelemeyi sağlar ve oldukça iyi sonuçlar verir. Dürbün ve teleskoplar, ya düşey eksene veya ekvator eksenine göre yerleştirilir. Genellikle pek büyük çapta olmayan ilk tipler (teodolit, öğlen aracı, geçiş aracı) doğrultu ve konum gözlemlerinde kullanılır. Büyük çaptaki araçların hemen hepsi ekvator eksenine göre düzenlenmiştir ve günlük hareketin hızına eşit bir hızla, dürbünün ekvator ekseni çevresinde dönmesini sağlayan bir motorla birlikte bulunur.

Konum astronomisiyle ilgili belirlemelerde özel araçlar kullanılır: altılık, prizmalı usturlap v.b. gibi. Özellikle Güneşin konumunu belirtmek için yapılan gözlemlerde de bu türlü araçlara baş vurulur: spektrohelyograf, koronograf v.b. Bazı durumlarda, aracın dürbünü hareketsizdir; dürbünün önüne konulan aynalı bir düzenek, yıldızın hareketini izler ve görüntüyü dürbünün sabit doğrultusuna iletir. Bu aynalı düzenek, güneş düzlemlerinde olduğu gibi, *kolostat* veya *siderostattır*. Işığı çözümleyen araçlar, ya alınan ışınımların şiddetini ölçmeğe (ışıkölçerler) veya bunları temel ışınımlara ayırmağa (prizmalı tayfçeker veya optik ağ) yarar. Işınımların her birinin özelliklerini ölçmeğe yarayan tayf ışıkölçerler ise, bu iki çeşit aracın yaptığı işlerin ikisini birden yapar. Bazı durumlarda, alınan ışınımların, hepsi, hattâ görünür tayfın ötesindeki ışınımların da şiddeti ölçülebilir. (Işınölçer, ışınımölçer, günerkölçer [pirhelgometre] v.b.) Bazen de, alınan ışığın kutuplaşması incelenir (kutupölçer). Modern astronomide, bütün ölçüler fotoğraf camları üzerinde yapılır.

Dalga boyu uzunluğu santimetre, desimetre, hattâ metre cinsinden olan gözlem âletlerinin (bk. RADYOGÖKBİLİMİ ve RADYOTELESKOP) ve elektronik optiğin kullanılmasıyle çok önemli ilerlemeler gerçekleşti. Elektronik optiğin astronomide kullanılması, önce basit foto-elektrik tüplerle başladı; ama elektron üreten tüplerin gerçekleştirilmesi ve elektronik teleskopların yapımıyle astronomide bugüne kadar baş vurulan bütün gözlem yöntemleri altüst oldu.

● *Astronomi birimi.* Bilinenler içinde en uzağı 10^{21} km'den daha ötede olan gökadaların uzaklığını yaklaşık olarak bulmağa yarayan bu uzaklık birimi, keyfî olarak seçilmiştir. Yerin Güneşe ortalama uzaklığına ve Yer yörüngesinin yarı-büyük eksenine çok yaklaşık değerde olan bu birim, 23,4x10^3 Yer ekvator yarıçapına veya 149,5x10^6 km'ye eşittir.

Uluslararası Astronomi birliği, 1964'te Hamburg'ta yapılan genel toplantısında, astronomi uzaklık biriminin metre değerini, 149 500 000 yerine 149 600 000 km olarak kabul etti. Bu değer, Venüs gezegeni üzerinde radarla yapılan ve sonuçları birbirini tutan ölçmelerden çıkarılmış ve Merkür üzerinde aynı yöntemle gerçekleştirilen başka bir ölçmeyle de doğrulanmıştır. Fakat bu değişiklik, gök mekaniği kavramlarına dayanılarak yapılan astronomi biriminin tanımında bir değişikliğe yol açmamıştır. (LM)

ASTRONOT i. (fr. *astronaute*). Yıldızlararası uzay yolcusu. (L)

ASTRONOTİK i. (fr. *astronautique*, Rosny kardeşlerin büyüğü tarafından yaratılan kelime). Konusu, gezegenlerarası yolculuğu incelemek ve gerçekleştirmek olan ilim.

— ANSİKL. *Tarihçe.* Uzayın fethi, insanlar için her devirde çekici bir konu olmuş, en eski çağlardan beri bu amaca erişmek için birbirinden acaip usuller ileri sürülmüştür. Jules Verne veya Herbert George Wells gibi yazarlar halkın gezegenlerarası yolculuğa ilgi duymasında büyük bir rol oynamışlardır. Bu alanda, gerçekten teknik olarak nitelendirilebilecek ilk incelemeler, 1903'te rus K. E. Tsiolkovski'nin (sıvı yakıtlı bir motorfüze ile ileri itilen uzay gemisi projesi) ve 1920'de de fransız bilgini Robert Esnault-Pelterie'nin (çekirdek enerjisinden yararlanma fikri) yaptığı incelemelerdir. Bunlardan sonra Amerika Birleşik devletlerinde R. H. Goddard, Almanya'da Oberth ve Sänger tarafından araştırmalar yapıldı, ama 1945'e kadar çalışmalar pek teorik kaldı. Bu tarihten itibaren astronotik incelemeleri birbirini kovaladı; yapma uydu ile ilgili olanlar bunların başında gelir: A. Clarke (1945), E. Esclangon (1947), R. Engel (1949) v.b. İlk uluslararası astronotik kongresi 1950'de Paris'te toplandı. 1955'te A.B.D., sonra Sovyetler birliği, Uluslararası jeofizik yılına (1957-1958), Yerin çevresine yapma uydular göndererek katılacaklarını açıkladılar. Gerçekten de, bunların ilki S.S.C.B. tarafından 4 ekim 1957'de fırlatıldı. Bu uydu, 227 ilâ 947 km yükseltide dolaştıktan ve Yerin etrafında yaklaşık olarak 1 350 tur yaptıktan sonra 4 ocak 1958'de dağıldı. Bu ilk astronotik başarısından sonra, gerek Amerika Birleşik devletleri, gerek Sovyetler birliği tarafından daha birçok yapma Yer uydusu fırlatıldı. Bunların bazı özellikleri üzerinde durmak yerinde olur.

«Sputnik II» nin içinde, canlı varlıkların uzayda fizyolojik bakımdan davranışını incelemeğe yarayacak küçük bir köpek bulunuyordu.

«Vanguard II» ilk *meteorolojik uydudur.* Bu uydu, kızılaltı ışınlara karşı duyarlı, bulutların ve Yerin geri gönderdiği ışığı alan iki fotosel ile donatılmıştır. Her iki halde de yansımanın yeğinliğindeki değişmeler, bantlar üzerine kaydedilerek altmış saniyede tekrar Yere doğru iletilen elektrik tepmelere çevrildi. Göğün bulutsuluğu ve bulut kütlelerinin dağılımı hakkında istatistikler yapmağa yarayan bu bilgiler, Yerin aydınlık yüzü üstünde uydunun elli dakikalık uçuşu sırasında elde edilmektedir. Bu bilgiler, uzun vadeli meteorolojik tahminleri daha sağlam kılmağa yarayacaktır. «Discoverer I» ilk kutupsal uydudur. Daha öncekiler gibi ekvator düzlemiyle küçük bir açı yapacak biçimde fırlatılacağına, bu düzleme dikey olarak fırlatılmış ve her turda kutup bölgelerinin üstünden geçmiştir. Yerin dönmesinden ötürü bu uydu her gün yerin bütün bölgeleri üstünde uçmuştur.

Astronotik ilmi 1959 yılı başında «Lunik» ve «Pionneer IV» *yapma gezegenimsiler*'inin fırlatılmasıyle ikinci bir adım attı. Birincisi S.S.C.B. tarafından 2 ocak 1959'da, ikincisi de Amerikalılar tarafından 3 mart 1959'da fırlatıldı. Adlarından da anlaşılacağı üzere, gezegenler gibi Güneş etrafındaki bir yörüngede dönen yeni birtakım gezegenlerarası hareketli cisimler söz konusudur. Bunlar, insanların uzaya fırlattığı Yer etkisini aşabilen ilk cihazlardı. «Lunik» in ağırlığı 1 450 kg (füzenin son katı ile birlikte) ve «Pionneer IV» ün yararlı kısmının ağırlığı 6 kg'dır; buna, taşıyıcı füzenin son katının bilinmeyen ağırlığını eklemek gerekir. Bu iki yapma gezegenimsinin ömür süresi sınırsızdır.

Bundan sonra üçüncü bir adım atıldı: bir sovyet güdümlü füzesinin Ayın yüzeyine gönderilişi (eylül 1959); yine S.S.C.B.'nin, hem Yeri, hem Ayı kuşatan bir yörüngeye yapma bir uydu yerleştirmesi (ekim 1959). Nihayet, Amerikalıların «Ranger VII» aracını Ay üzerine göndermesi (temmuz 1964) uydumuzla ilgili pek çok önemli bilgi sağladı.

● *Uzayda itme ile hareket,* ısıyla işleyen makinelerin en hafifi ve en az yer tutanı olan füze, astronef* için zorunludur. Motor-füze, her şeyden önce, uydu olmak için gerekli aşırı hızlara (7,9 km/sn'den fazla) erişmek veya yerin çekiminden kurtulmayı (11,18 km/sn) sağlamak yönünden eşsizdir. Üstelik, hava yolculuğunda yararlanılan yakıcı atmosferin bulunmadığı hallerde hem yakıt hem yakıcı taşıyan füzenin yerini hiç bir şey tutamaz. Yakıtı alkol ve yakıcısı sıvı oksijen olan alman V-2'sindeki propergolların (hareket ettirici gazı veren madde) yerini, 1948'den 1950'ye kadar, ilk amerikan ve sovyet balistik cihaz ve uçaklarında, kerozenle sıvı oksijenin bileşimi aldı. Bunlar, ilk uzay araçlarında kullanıldı; 1960'ta A.B.D.'de, Tsiolkovski'nin 1903'teki tavsiyesine uyularak sıvı hidrojen ve oksijen ile çalışan bir dizi uzay aracının ısmarlanmasıyle bu dönem sona erdi. Hidrojenin kullanılmaması, sıvı halde yoğunluğunun pek düşük oluşuyle açıklanıyordu: 0,07. Hazne ağırlığının artması, ısı gücü bakımından sağlanan faydayı bastırıyordu. Uzay cihaz ve taşıtlarının hafiflemesi, bugün kerozen yerine hidrojenin kullanılmasına imkân vermiştir. Bundan, yararlı yüklerde yüzde 50'den yüzde 100'e ka-

ASTRONOTİK

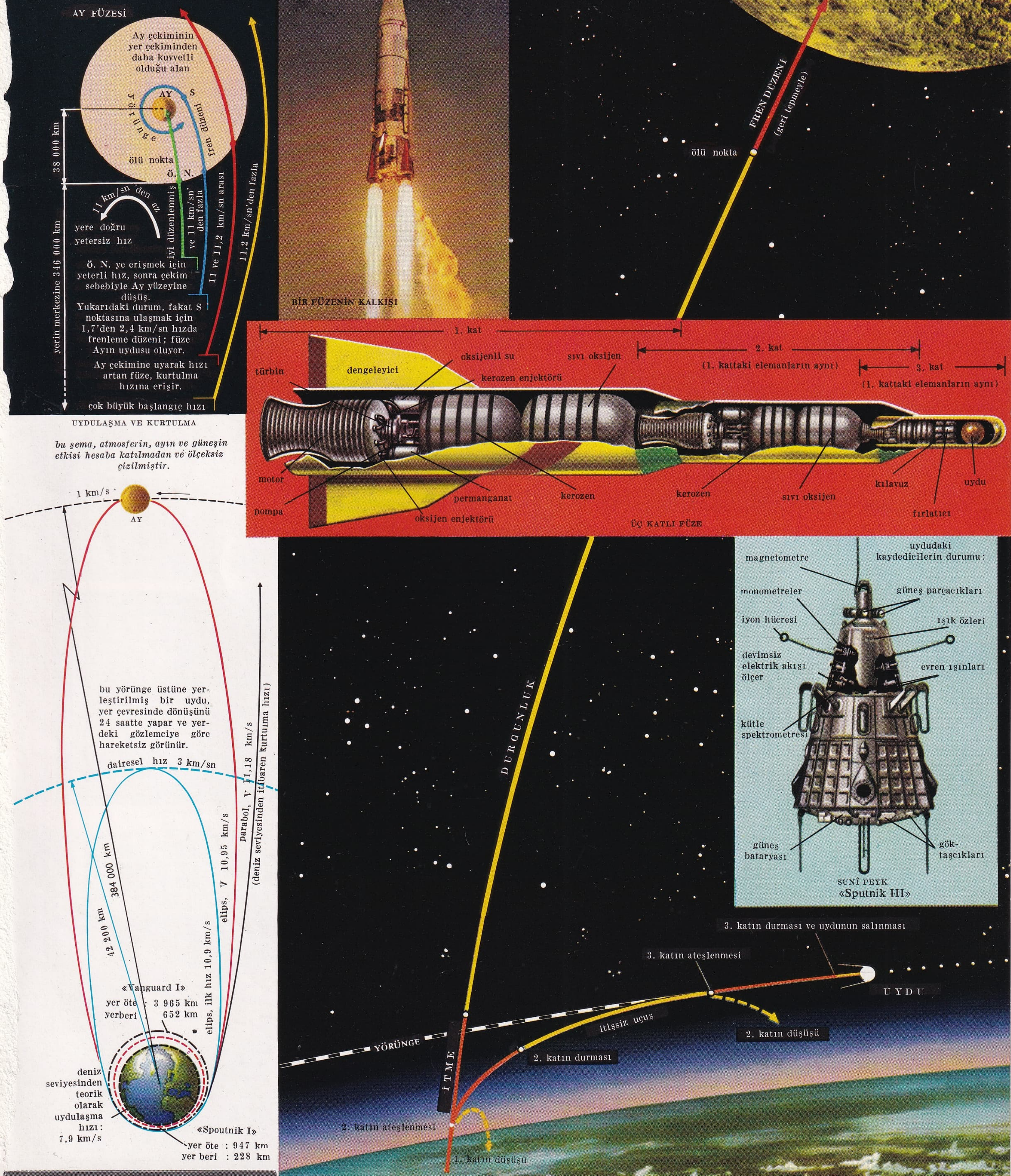

BİR AY FÜZESİNİN VE BİR YAPMA UYDUNUN FIRLATILIŞINI GÖSTEREN ŞEMA

AT

safkan ingiliz atı

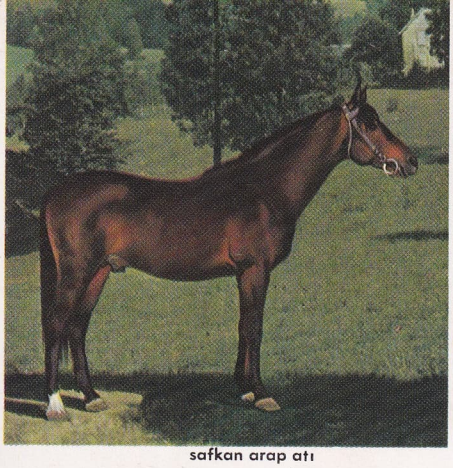

safkan arap atı

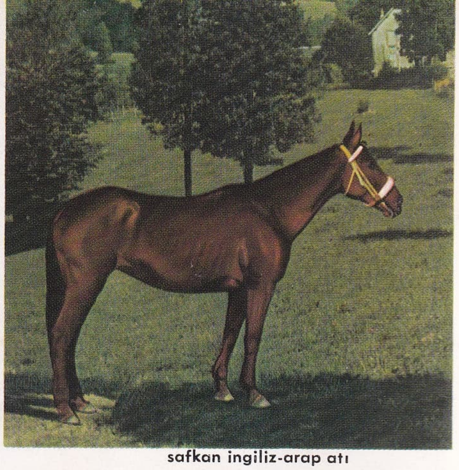

safkan ingiliz-arap atı

yarımkan norman

binek atı

perşöran

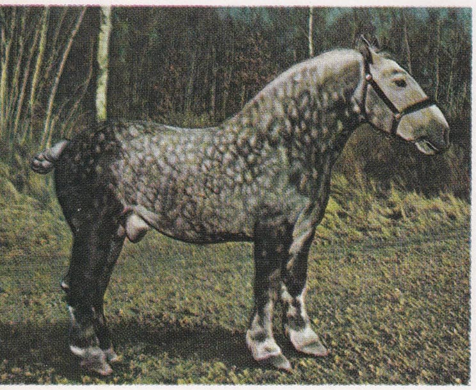

ağır koşum atı

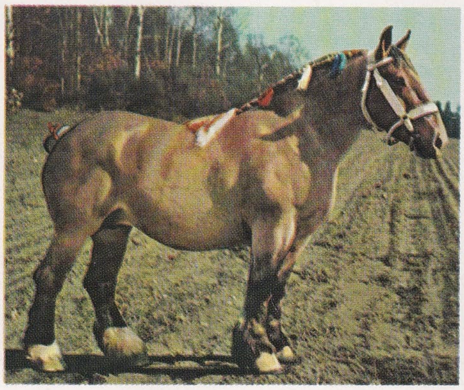

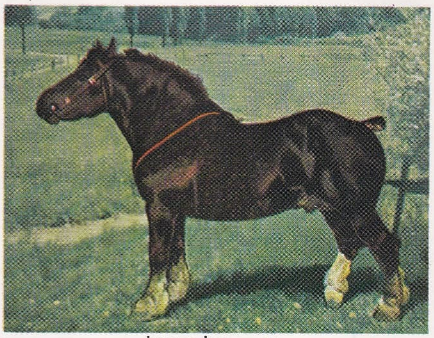

breton koşum atı

koşum atı

koşum atı

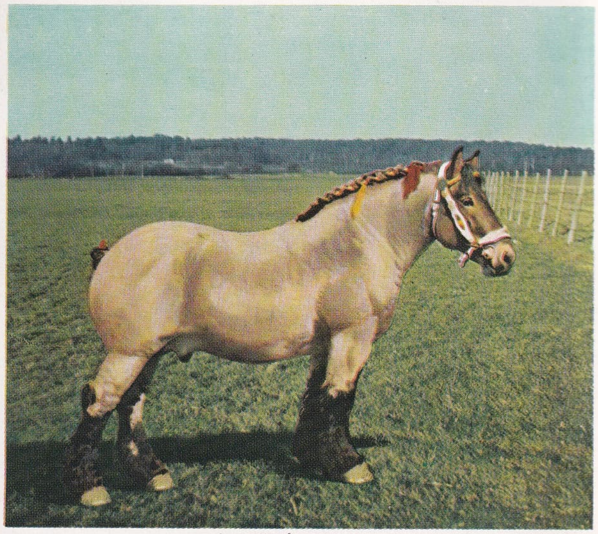

arden ağır koşum atı

Foto. LAROUSSE

dar bir düşme bekleniyor. Bir sonraki dönem, A.B.D. ile S.S.C.B.'de incelenen ve gene 1960'ta, ilk amerikan siparişlerinin konusu olan atom gücüyle itme dönemi olacaktır.

Bir enerji kaynağı, uzayda gidişe yeterli değildir. Uçaktan farklı olarak, uzay gemisi ancak taşıdığı maddeyi geriye doğru atabilir. Fakat bu «itici madde» nin büyük hızla boşalmasına imkân verecek enerji, yakıtla yakıcı arasındaki kimyevî tepkime dışında bir kaynaktan, özellikle bir atom enerjisi kaynağından sağlanabilir. En basit çözüm, içinde çok miktarda uranyum 235 bulunan bir yakıt kullanan ve sıvı hidrojeni pek yüksek bir sıcaklık derecesine kadar ısıtan bir atom reaktörüdür. Çeşitli düzenler, izotermik genleşmeli körük ağızlığı, gaz reaktörlü çekirdek füzesi, aynı bir itiş gücü için, taşınan hidrojenin ağırlığı üzerinden % 60'tan 80'e kadar bir tasarruf öngörmeğe elverişlidir. «İyonik» itme ve çok yüksek sıcaklıkta iyon ve elektronlara ayrılmamış bir karışım olan bir «plazma» nın boşaltılmasıyle itme, elektrik enerjisi aracılığını gerektiren değişik bir nükleer itme türüdür. Şüphesiz, bunu sağlayan merkez, gazın ısınmasında doğrudan doğruya kullanılan bir atom reaktörüne göre taşıtı çok fazla ağırlaştırır. Fakat bunun üstünlüğü, fırlatma hızının pek büyük, yani yakıt tüketiminin az oluşundadır.

İnsanın uzaydaki hayatı. Uzay yolculuğunda insan fizyolojisini en çok etkileyebilecek şartlar şunlardır: *hızlanma, kozmik ışınlar, ağırlığın yokluğu ve kapalı yerde yaşama. Hızlanma* ile ilgili olarak, füzelerle uçuşta ve inişte insanın dayanabileceği sınırın aşılmaması gerekir. (Bk. UÇUŞ.) *Kozmik ışınlar* üzerinde bugün bilinenler, bunların, hafif bir korunma zırhını gerektirecek kadar zararlı olduklarını doğrular gibidir. *Ağırlığın yokluğu* bazı baş dönmeleri doğurabilir, insanı reflekslerinden ve hareketlerini düzenleme yetisinden yoksun kılabilir; fakat ağırlıksız bir uzayda uzun bir zaman yaşama imkânsız gözükmemektedir. *Kapalı bir yerde yaşama*'ya gelince, suya dalmış denizaltılarda bunun denemesi daha önceleri başarıyle yapılmıştır. (Bk. FÜZE, *yapma* GEZEGENİMSİ, *yapma* UYDU.)

1960'tan bu yana astronotikte önemli ilerlemeler gerçekleştirildi. Özellikle uzaya insan gönderilmesi yaygınlaştı; bu seyahatler bazen on günden fazla sürdü.

Sabit ivmeli uçuş hiç denenmedi, yalnız sabit veya hemen hemen sabit hızlı uçuşlar yapıldı. Uzay aracı, uygun bir itme gücü sağlayan, çok kademeli (üç veya dört) bir roket ile fırlatılır. Her kademe, içinde bulunan maddeler tüketildikçe terk edilir. Aynı itme gücü gittikçe eksilen kütlelere uygulanınca aracın hızını belli bir değere varıncaya kadar artırır ve roketin son kademesinin yanması sonunda elde ettiği hızla, araç uzaya fırlatılır. Aynı zamanda, roket kademelerinin her birinin tabanını çevreleyen ilâve küçük roketler, başlangıçta, fırlatma noktasının düşeyi doğrultusunda, son kademenin yanması tamamlanırken Yer merkezi doğrultusuna dikey olacak şekilde yörüngeyi eğer. Sonunda araç bu doğrultuda uzaya bırakılmış olur.

Yörünge tamamıyle o andaki hızın değeri ile belirlenir. Uyduların seyri problemi çeşitli gökcisimlerinin etki küreleri (veya çekim küreleri) ile değil, hız problemleri ile şartlanmıştır. Hızların esas formülü, uzay yolculuğuyle ilgili bütün problemlerin çözümünü veren gök mekaniğinin basit kanunlarından çıkarılır.

G, evrensel çekim sabiti, M Yerin kütlesi, Δ belli bir anda uydunun Yer merkezine olan uzaklığı, Δ_0 aynı uzaklığın yörüngе *Yerberisine* (fırlatma noktasına) uzaklığı, V uydunun belirli andaki hızı ve Vo fırlatma noktasındaki bu hız olsun. Momentler teoreminin uygulanmasıyle:

$$V^2 - \frac{2\,GM}{\Delta} = V_0^2 - \frac{2\,GM}{\Delta_0} = -\frac{GM}{a}$$

bağıntısı kurulur; burada *a* peyk tarafından çizilen yörüngenin yarı büyük eksenidir.

Pratik sayısal uygulamalar için C.G.S. (santimetre, gram, saniye) birim sisteminde GM çarpımı için

$$4\times10^{20}$$

alınabilir. Yukarıdaki formül, V_0 fırlatma hızı için, özel iki değerin varlığını gösterir.

1. *Parabolik hız* adı verilen $V_0^2 = \frac{2\,GM}{\Delta_0}$ değeri $(V_0)_p$ ile gösterilir. Yeryüzündeki bir fırlatma alanı için $(V_0)_p = 11\,800$ m/s olur. Bu değer, fırlatma alanının yüksekliği ile azalır, (1 000 km yükseklik için bu hızın değeri 10 395 m/s);

2. Düzgün dairesel bir hareketin değeri

$$(V_0)_c^2 = \frac{GM}{\Delta_0}$$

olacaktır. Genel formülde $\Delta_0 = a$ alındığı takdirde

$$(V_0)_c = \frac{\sqrt{2}}{2}\,(V_0)_p$$

olduğu görülür. Böylece yeryüzeyi için $(V_0)_c = 7\,900$ m/s ve 1 000 km yükseklik için de $(V_0)_c = 7\,349$ m/s'dir.

Kütlesi Yerinkinin $\frac{1}{81}$ ve yarı çapı Yerinkinin $\frac{3}{11}$ olan Ay gibi bir gökcismi için yüzeyde $(V_0)_p = 2\,380$ m/s ve $(V_0)_c = 1\,660$ m/s bulunur.

Aynı formül yörünge hareketinin hiç olmazsa Yer etrafındaki bir daire hareketinde T peryodunu hesaplamayı sağlar. Böylece

$$T = \frac{\pi\,\Delta_0^{\frac{3}{2}}}{10^{10}}\ \text{s.}$$

bulunur.

Peryodun 24 saate (86 400 saniye) eşit olması için, yeryüzünden 35 862 km bir yükseklik olan $\Delta_0 = 42\,330$ km bulunur. Hareket Yerin dönme yönünde ve ekvator boyunca yapılırsa, uydu gökyüzünde *sabit* görünür ve bu özellikten radyo ve televizyon yayımlarında çok yararlanılır.

● *Yapma uyduların yörüngesi.* Bu yörünge her zaman, odaklarından birinde Yer bulunan bir konik*tir.

1. Eğer $V_0 < V_c$ ise fırlatma noktası eliptik bir yörüngenin yerötesi olur; bu haldeki, K'' yerberisi Yer atmosferinin alt ve daha yoğun tabakalarında bulunabilir; bu bölgede uydu sürtünme sonucu çok çabuk ısınarak yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

2. Eğer $V_0 = V_c$ ise, yörünge daireseldir ve hız (Yere göre) sabittir.

3. Eğer $V_c < V_0 < V_p$ ise, yörünge elipstir ve P fırlatma noktası, yerberiyi meydana getirir. P' yerötesi V_0 değeri V_p 'ye yaklaştıkça daha çok uzaklaşacaktır.

4. Eğer $V_0 = V_p$ ise, yörünge bir paraboldür ve yeröte sonsuzda bulunur. Uydu Yerden sonsuz uzaklaşır ve hızı (Yere göre), sonsuzda sıfır olur. Fakat bu fırlatılan uydunun yerçekiminden kurtulması demek değildir. Yerden Δ uzaklığında, kalan hız

$$\frac{8\times10^5}{\Delta}\ \text{km/s}$$

dir.

5. Eğer $V_0 > V_p$ ise, yörünge hiperboldür, peyk sonsuz uzaklaşır. Sonsuzda ise limit bir hızı kalır, bu da

$$V_\infty^2 = V_0^2 - V_p^2$$

esas bağıntısı ile verilir.

Çok büyük fakat sonsuz olmayan bir Δ uzaklığında, saniyede kilometre olarak hızı

$$V^2 = V_\infty^2 + \frac{8\times10^5}{\Delta}$$

dır.

● *Bir uydunun yörünge düzlemi.* Fırlatmanın yapıldığı düzlem ilk kararlamada uzayda sabittir ve Yerin kendi etrafındaki dönmesinden etkilenmez. Yer, uydunun yörüngesini gösteren sabit bir «çember» içinde, dönme hareketini yapar gibidir. Her eliptik yörüngede uydu, yörüngesinin çıkan veya inen

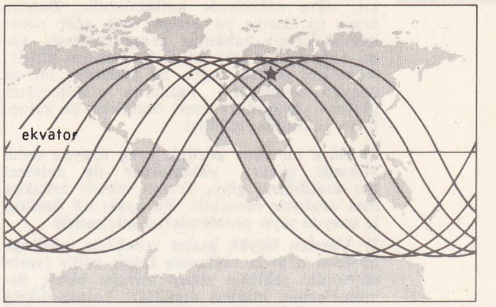

«Suputnik II» nin görünür yörüngelerinden birkaçı (inişli ve çıkışlı eğriler)

kolu üzerinde görülebilir. Eğer uydunun dolanım süresi 24 saatin tam bir askatı ise, 12 saatlik ara ile iki dizi geçiş gözlemlenecektir. Eğer ilk geçişler, meselâ kuzeybatıdan güneydoğuya doğru ise, ikinciler güneybatıdan kuzeydoğuya doğru olacaktır.

Yerin elipsoidal şekli, ekvator şişkinliği üzerinde Ay çekiminin meydana getirdiği ekinoks* bahar devinmesi olayına benzer bir bahar devinmesi* etkisi meydana getirir. Bu işte rol oynayan kütleler hesaba katılınca, değişikliğe uğrayan artık yerin dönme hareketinin elemanları değil de yer eksenine oranla yavaş bir dönme hareketi yapmağa başlayan uydunun yörünge düzlemidir. Bu dönmeyle ilgili teorik unsurlar gök mekaniği formülleri sayesinde ve büyük devletlerden çoğunun yaptığı uyduların sürekli gözlemiyle tam olarak bilinir. Böylece çok sayıda deneyle Yerin basıklık ve hattâ, dolaylı olarak, Yerin büyük ekseninin yarısının değeri tayin edilebildi. Bu sayede Jeodezi'nin temel problemi olan Yerin biçim ve boyutları meselesi büyük bir kesinlikle çözülmüş oldu.

● *Bir uyduyu gözleme şartları.* Uydular kendinden ışıklı cisimler değildir. Uygulamada, uydular güneş tarafından aydınlatıldığı zaman görülebilir; yani yerdeki gözlem noktası gölgede kaldığı veya gölgeye girdiği zaman, bir başka deyişle çok yüksekte olan Sirüs bulutları gibi sabaha karşı veya akşam üzeri güneş batarken, Yerdeki bir gözlemcinin belli bir A durumu ve A'nın zenitinden geçtiği farz edilen bir S uydusunun belli bir yüksekliği için $P_1\,P_2$ çapının bir görüm konisi vardır. 585 km yükseklik için, $P_1\,P_2$ çapının değeri 5 572 km ve koninin yarı tepe açısı 23° 41''dır. Yeryüzünden 585 km yüksekte bulunan, dairesel bir yörüngesi olan uydunun 96 dakikalık bir dolanım süresi vardır ve $P_1\,P_2$ yatay düzlem üzerinde

$$96 \times \frac{23°40' \times 2}{360°},$$

yani yaklaşık olarak 12 dakikalık bir süre kalır. Art arda iki geçiş arasında Yer, $\frac{1}{15}$ lik bir dönme yapar: bu, ekvatorda 2 590 km, Pic du Midi'de 1 890 km ve Moskova'da 1 460 km'dir. Uygun şartlar içinde birinci halde aynı yönde art arda ancak iki, ikinci halde üç, üçüncü halde de dört geçiş görülebilir. Eğer uydu çok yükseklerde, meselâ 1 800 km'de ise, Türkiye enleminde, Güneşin ufkun altında 20°'den daha aşağıya inmediği yaz mevsimi döneminde bütün bir gece aydınlanabilir. Mevsim ilerledikçe gözlem yapılabilecek saatler azalır.

1) Eğer fırlatma, Yerin dönme doğrultusunda yapılırsa, bu yüzden ihmal edilemeyecek bir hız kazancı olur. Eğer fırlatma yeri ekvatorda ise, 450 m/s, bir φ enleminde bulunuyorsa kazanılan hız 450 x cos φ m/s'dir.

2) Eğer fırlatma düzlemi ekvatorla bir α açısı yapıyorsa uydu $+\alpha$ ve $-\alpha$ paralelleri arasında, genellikle kapanmayan bir dizi eğri çizer.

● *Uzay yolculuğunun genel prensibi.* Bir uyduyu yörüngesine yerleştirmekte kullanılan enerjinin en önemli kısmı bu uyduyu gittikçe daha yükseğe çıkarmağa yarar. Fırlatmanın yapılması ile elde edilen hız, yer merkezi doğrultusunda oldukça dikey bir doğrultuda iken, son roket kademesinin terk edildiği anda varılan hızdır. Fakat bugün uzay aracının içinde daima bir miktar propergol (birkaç yüz kilogram) bulundurulur. Bu ya-

kıt, ilâve roketlerde kullanılabilir. Bunlar aracı ya ileriye ya geriye veya eğer roket kademelerinin tabanını çevreliyorlarsa, yana doğru ilâve itme gücü ile hareket ettirir. Roketler, yerden radyo ile yönetilir, bu da uzayda seyahatin mümkün olabileceğini gösterir. Aşağıdaki temel özellikler bu yolculukla yakından ilgilidir:

1) İlâve bir itme gücüyle araç uzayda daha yükseğe çıkar; yükseldikçe de dairesel hız azaldığına göre, aracın ivmesi arttıkça hızı azalıyor demektir. Bu aykırılık özellikle uzayda seyir problemlerini güçleştirir.

2) Varılan büyük hızlar sebebiyle, yörünge düzlemi uzayda sağlamca tespit edilir (yerin elipsoidal şeklinin sebep olduğu bahar devinmelerinin etkileri dışında). Yalnız dönüş yapmak değil, yön değiştirmek bile oldukça güçleşir. Bunun için büyük bir enerji, yani önemli miktarda yakıt harcamak gerekir. Nihayet yörünge doğrultusu çok az derecelik bir sapma ile eğiltilebilir. Bunun için uzayda izleme ve buluşma problemlerinin çözümü, bahis konusu iki aracın yörüngeleri kesin olarak aynı düzlemde olduğu zaman mümkündür.

3) Yanlardaki ilâve roketler ancak hareket doğrultusu uzayda aracın durumuna hâkim bulunuyorsa etkili olur. Başka bir deyişle, yörünge doğrultusuna oranla esas ekseninin stabilizasyonu şarttır.

4) Fırlatma noktası yerberi olan ve fırlatma hızı, bu yükseklikteki dairesel hızdan fazla olan bir eliptik yörünge için yerötenin değeri çok büyük olabilir. 10 000 m/s'lik bir hızla 400 km yükseğe fırlatılan bir uydunun 32 000 km'de bulunan bir yerötesi vardır. Yeröte noktasındaki hızı 1 800 m/s'dir. Çünkü 32 000 km yüksekte, dairesel hız 3 310 m/s'dir. Şu halde bu noktadan daha yüksekte bir dairesel yörünge elde etmek için uyduya ilâve 1 510 m/s'lik bir hız vermek yetecektir, bunu doğrudan doğruya elde etmek, çok pahalıya mal olur. Bazen uydunun bir «bekleme yörüngesine» yerleştirildiği söylenir. Şüphesiz son itme gücü ancak, görevini tamamladıktan sonra terk edilen bir roket kademesi ile verilecektir; çünkü bir iç roketle verilse uzay aracı ağırlaştırılmış olur.

● *Astronotiğin fizyolojik problemleri.* Bir aracın yörünge üzerine yerleştirilmesi için gerekli büyük ivmeler ve özellikle de aracın Yeryüzüne dönüşündeki ivmeler çok önemli bir problem ortaya çıkarır. Esas sınırlayıcı unsur, kan kütlesinin yer değiştirmesidir. Bundan dolayı, damarların eksenine göre uygulanan uzunlama ivmelere, enlemesine ivmelerden daha az dayanılır. Bunun için kozmonot, zorunlu olarak, enlemesine ivmelerin etkisini alacak şekilde yerleştirilmelidir. Bu durumda katlanma sınırı, akciğerlerden geçen kanın merkezkaç yer değiştirmesidir; bu değiştirmede, akciğerin bir kısmında kan, bir kısmında da hava bulunacak ve dolayısıyle kan arınımı imkânları (oksijenin gelmesi, karbon gazının çıkarılması) son derece sınırlanmış olacaktır. Uzunlamasına ivmelerde, solunuma mâni olan bu engel göğüs kafesinin ön-art hareketlerinin bu tür ivme ile azalması dolayısıyle daha da artar. Kozmonota oksijen verilerek, bu durumun sakıncalı sonuçları azaltılabilir, ama bu işlem uzun süremez, çünkü zehirleyicidir.

İnsanın ivmeye katlanmasına azamî derecede elverişli durum, enlemesine, karın sırt vaziyetinde oturmak ve vücuda 20°'ye yakın bir eğim vermektir. Bu katlanma yetisi, vücudun kalıbına uyan plastik küçük yataklar sayesinde arttırılmıştır. Bugün astronotlar, 15 G ivmelere kolayca dayanıyorlar. Çekim yokluğunun ortaya koyduğu problemler daha kolay çözülür. İç kulağımızın ve kaslarımızın alışkın oldukları çekimsel uyartıların ortadan kalkmasına, hiç olmazsa kısa süre kolayca katlanılır. Bununla birlikte Titov mide bulantısı (uzay tutması) belirtileri gösterdi. Kasların etkinliği, çalışmağa yeterlidir.

Atmosfer yokluğu, çeşitli problemler doğurur. Her ne kadar yapma bir atmosfer meydana getirilebilirse de bu durumda oksijen eksikliği veya fazlalığı gibi her ikisi de zararlı olan bazı tehlikeler ortaya çıkar. Karışımdaki karbon gazı için de durum aynıdır. Kozmik radyasyonlardan korunma, daha önemli bir problemdir. Yeryüzünde bu ışınlardan bizi, atmosferin meydana getirdiği engel korur. Uzayda uzun süre bu radyasyonlarla karşı karşıya kalınınca, etkilerinin neler olabileceği henüz bilinmiyor. Bir meteorla karşılaşma dramatik sonuçlar verebilecek bir basınç kaybolmasına yol açabilir; basıncı normal halde tutacak bir düzen, böyle bir durumun etkilerini olsa olsa hafifletebilir.

● *Tarihçe.* 1957'de «Sputnik I» ve «Sputnik II» nin fırlatılmasından sonra, Amerikalılar da «Explorer I» veya «Alfa 58» i fırlattılar. Fakat daha o zaman bütün dikkatler Yere en yakın gökcismi Ay üzerinde toplandı ve 1959'da Ruslar üç önemli başarı kazandılar. 12 Ocakta fırlatılan «Lunik I» amacına ulaşamadı; fakat Güneş sistemi içinde ilk yapma gezegen oldu; buna karşılık 12 eylülde fırlatılan «Lunik II», 14 eylülde Ay yüzeyinde parçalandı. 6 Ekimde fırlatılan «Lunik III», Ayın görülmeyen yüzeyinin ilk fotoğraflarını yer istasyonuna gönderdi. 11 Haziran 1960'ta, Amerikalılar 29 milyon kilometreden bilgiler gönderen «Pioneer V» ile çok uzak mesafeli haberleşme konusunda rekor kırdılar.

1960'tan itibaren deneysel araştırmalar, özellikle uyduların ve dolayısıyle uzay adamlarının (astronotların) geri getirilmesine yönelmiştir: 12 ağustosta Amerikalılar «Discoverer XIII» kapsülünü yere indirdiler ve 19 ağustosta «Sputnik V» iki köpekle yeryüzüne geri getirildi. 12 Nisan 1961, ilk uzay adamının fırlatıldığı ve yeryüzüne geri getirildiği tarihtir. Yuri Gagarin, «Vostok I» uzay aracı içinde Yer etrafında 17 defa dolandı ve yeryüzüne indi. 20 Şubat 1962'de Amerikalılar da «Friendship VII» içinde yeryüzüne geri gelen John Glenn ile benzer bir başarı elde ettiler. 10 Şubat 1962'de amerikan uydusu «Telstar I» Amerika Birleşik devletleri ile Avrupa arasında ilk televizyon bağlantısını sağladı ve 26 ağustosta «Atlas-Agena B» roketi, aralık ayının ilk yarısında Venüs gezegeninin yakınından geçen amerikan «Mariner II» iskandil uydusunu fırlattı. İlk kadın uzay insanı Valentina Tereşkova «Vostok VI» içinde 16 haziran 1963'te S.S.C.B. tarafından fırlatıldı; 12 ekim 1964'te üç kişi, «Voskhod I» uzay gemisi içinde aynı zamanda uydulaştırıldı.

Gezegenleri fethetme çabaları A.B.D.'de de, S.S.C.B.'de de yürütülmektedir. 28 Kasım 1964'te Mars'ın ilk fotoğrafları «Mariner IV» tarafından alındı ve 27 şubat 1965'te Sovyet iskandil uydusu «Venüs II», gezegenin 24 000 km uzağından geçti ve ona doğru bir mermi fırlattı. İlk defa 1965'te insanlar uzay aracını terk ederek uzayda yürüdüler: 18 martta «Voskhod II» ile rus Leonov ve 23 haziranda, «Gemini IV» ile amerikalı White. Aynı yıl, Fransa da 26 kasımda «Diamant» fransız roketi ile Ay uydusunu ve 6 aralıkta amerikan roketi «Scout» aracı ile FR-1 uydusunu fırlatarak yarışa katıldı. Nihayet 1966'da Ayın fethinde ilk aşamalar somutlaştırıldı. Ay yörüngesine uydular ve Ay yüzeyine de yumuşak inişle hem S.S.C.B. hem de A.B.D. tarafından laboratuvarlar yerleştirildi.

1967 Yılı çok büyük başarılarına rağmen astronotiğin ilk trajik yılı olarak kalacaktır. 27 Ocakta Cape Kennedy üssünde, üç amerikan uzay adamı, R. B. Chaffee, Virgil I. Grissom ve Edward H. White, uçmadan önce kapsül içinde yandılar; sonra, nisanda, «Soyuz I» içinde yörüngeye yerleşen rus uzay adamı Komarov, geriye dönüş sırasında yere çakıldı.

Yeryüzündeki ilk uzaysal trajedi'den 21 ay sonra Apollo VIII, önceki türden bir kazaya sebep olabilecek etkenlerin çoğunu düzelterek (tutturulma yerleri özel bir kaplama ile kapatılan elektrik kablolarının uzunlukları yarıya indirildi, kapsüldeki çok yanıcı olan saf oksijen yerine yüzde 60 oksijen ve yüzde 40 nitrojen karışımı konuldu) Aya en yakın noktası 110 km olan bir yörüngeye yerleşti. Dönüşte, dünya atmosferine belirli bir açı altında girme problemini çözdü. Aksi halde uydu ergiyebilir veya Güneşin uydusu olabilirdi. Uzayda ilk ay aracı kenetlenmesini mart 1969'da Apollo IX'da bulunan Scott ay örümceğinde bulunan Schweickart ve Mc Divitt ile yaptı. 18 Mayıs 1969'da Young'un yönettiği Apollo X, içinde Stafford ve Cernan'ın bulunduğu ay örümceğini, Aya en yakın noktası 14 824 m olan bir yörüngeye yerleştirdi. Bk. AY'*da insan* (L)

ASTROPİKAL sıf. Meteorol. Tropikal bölgelere yakın, ama daha yüksek bir enlemde olan anlamına gelir.
— ANSİKL. *Astropikal yüksek basınçlar,* batıdoğu eksenleri, ortalama olarak, 30. paralelde yer alan ve her yarım kürede kesikli bir kuşak meydana getiren bir antisiklon hücreleri dizisidir. Bu hücreler şunlardır: Kuzey yarım küresinde Asorlar ve Hawaii adaları antisiklonları, Güney yarım küresinde Saint-Helena, Hint ve Pasifik okyanusları antisiklonları. Bunlar değişme ve çökme bölgeleridir (Bk. ATMOSFER). Onun için de, mutlak olarak kuraktır. İki yarım kürenin kıtaları üzerinde yer yer çifte çöl kuşağı gözükür: Sahra, Orta Arabistan, Kalahari ve Avustralya çölü. Denizde bile yağmur yağmaz. *Astropikal iklim,* ılımlı akım ile tropikal akımın birleştiği bölgenin ayırıcı özelliğini meydana getirir (Akdeniz ile Kaliforniya'da olduğu gibi). Bu iklim tipinin kutup rüzgârı etkisiyle serin ve yağmurlu bir mevsimi vardır. Yaz mevsimi ise sıcak ve kuraktır (astropikal yüksek basınçların veya alize rüzgârlarının tropikal havası). [L]

ASTROSİT i. (fr. *astrocyte*). Sinir sisteminin bozmadde hücresi. Işınsal uzantılarının çokluğundan dolayı bunlara *örümceğimsi hücre* de denir. (L)

ASTRUC (Alexandre), fransız filim yönetmeni ve senaryocusu (Paris 1923). Gazetelerde çalıştıktan ve Marc Allégret ile Marcel Achard'ın yanında yönetmen yardımcılığı yaptıktan sonra şu filimleri çevirdi: *Le Rideau Cramoisi* (Koyu Kırmızı Perde) [1952], *les Mauvaises Rencontres* (Kötü Karşılaşmalar) [1955], *Une vie* (Bir Hayat) [1958], *La Proie pour l'ombre* (Gölgenin avı) [1961], *L'Education Sentimentale* (Duygusal Eğitim) [1962], *Evariste Galois* (1965, kısa metraj). Astruc'un şu sözü çok ünlüdür: «Kamera, dolmakalemin yerini almadıkça sinemanın geleceği yoktur». Fransız sinemasında «yeni akımın» öncülerinden biri olarak kabul edilebilir. (L)

ASTRUC (Zacharie), fransız heykeltıraşı ve sanat yazarı (Angers 1833-Paris 1907). Luxsembourg bahçesinde bulunan Maske Tüccarı (1883) adlı bronz heykeli ve Angers müzesinde bulunan suluboya resimleri çok beğenilir. Modern sanat tarihinde, özellikle Edouard Manet'nin dostu ve savunucusu olarak ün kazandı. Manet'nin büstünü de yaptı. (L)

ASTSUBAY bl§. i. Ask. Bk. ASSUBAY.

ASTURA, Frangipani ailesine ait, Ortaçağdan kalma bir konağın kalıntıları; Roma'ya 60 km uzaklıkta. Yakınında, Cicero'nun da bir yazlık evi vardı. (L)

ASTURİA veya **ASTURİAS,** Kuzey İspanya'da tarihî bölge; hemen hemen şimdiki Oviedo ilinin bulunduğu yerdir.
— Tar. Altamira mağaralarının duvar resimlerinden de anlaşıldığı gibi, Asturia paleolitik çağdan beri bir yerleşme bölgesi olmuştur. M.Ö. 133'te boyun eğen komşu Galicia'nın tersine, Asturia uzun süre Roma'nın egemenliği dışında kaldı. Asturia ve Cantabria'daki kabileler dağlara çekilerek karşı koydular: çatışmalar, Augustus zamanında on yıl kadar sürdü (29-19). M.Ö. 2'ye kadar Galicia, M.Ö. 27 yılında kurulan Lusitania eyaletine bağlı kaldı. Oysa Asturia ile Cantabria *Hispania citerior*'a bağlıydı. M.Ö. 2'de bu üç bölgeyi içine alan Hispania Citerior büyüyerek Tarraconensis eyaletini meydana getirdi; ama Claudius'a kadar, bir yandan Galicia, öte yandan Asturia ile Cantabria eyaletleri ayrı dioecesis'ler olarak kaldılar. Sonradan, Tarraconensis'in yedi *conventus*'undan, sadece *Asturica conventus*'u (Astorga) ile *Bracara Augusta* (Braga) kaldı. Vespasianus veya Domitianus'a kadar bu bölgeler pek emin görülmemiş olduğundan İspanya'da hepsi de kuzeybatıda olmak üzere beş roma tümeni bırakıldı. Bunların ikisi Asturia ile Galicia'da (*VI Victrix* ve *X Gemina*), biri de Cantabria'da (*IV Macedonica*) bulunuyordu. En sonunda barış sağlanınca Roma, ülkede sadece «İspanya Tümeni»ni (VII Gemina) bıraktı. İmparator Caracalla, III. yy. ın başında, Asturia ile Galicia'yı ayırarak, geçici bir *Hispania Nova Citerior Antoniniana* bölgesi kurdu; ama bu bölge son şeklini *Gallaecia*'yı (başkenti *Bracara Augusta*) kuran Diocletianus zamanında aldı. İspanya, 411'de

Germenlerin istilâsına uğradığı zaman, kuzeybatısı Suev'ler tarafından işgal olunmuştu: Suevler, yarımadanın geri kalan kısımları Vizigotların eline geçince burada toplandılar. 550 de Ariusçuluktan ortodoksluğa dönmelerine rağmen Suevler sonunda ortadan kaldırıldılar ve Vizigotlar da 584'te eski Gallaecia'yı buyrukları altına aldılar. 711'de Araplların ülkeyi fethetmeleri üzerine vizigot krallığı yıkılınca, kral Rodrigo'nun son taraftarları Asturia dağlarında yeniden toplandılar ve orada Pelayo I'in buyruğunda bir Asturia krallığı kurdular (718). Pelayo'nun torunu Fruela I (757-758) ülkenin başkentini Oviedo'ya nakletti. Kral Alfonso II (791-842), Magrıplılara karşı Charlemagne ve Dindar Louis ile anlaştı; «frank kralının uyruğu» olduğunu ilân ederek, 795-798 savaşında Magrıplılardan aldığı ganimetlerden bir kısmını Charlemagne'a gönderdi; bu savaşta Alfonso II, Lizbon'u da ele geçirdi. Asturia bir süre büyük Kurtuba halifeleri karşısında bocaladı; sonunda Asturia'nın on ikinci hükümdarı büyük Alfonso III (866-910), kuzeybatı hıristiyan eyaletlerini yeni bir düzene sokarak birleştirdi. Onun kurduğu devlet, Galicia, Asturia ve Leon'u içine alıyordu. Alfonso III'ün ikinci oğlu Ordono II (914-924) başkenti, krallığa adını verecek olan Leon'a nakletti. Asturia prensi unvanı 1388'den beri Castilla, sonra da, İspanya tahtının veliahtına verilmektedir.

— Leng. *Asturia lehçesi*, Asturialıların kullandığı lehçe. (L)

ASTURİALILAR. Esk. coğ. İspanya'nın kuzeybatısında bir halk. Tarraconensis bölgesinde otururlardı. Tarraconensis, Batıda Galicia dağları ile sınırlanır, içinden *Astura* ırmağı geçerdi. Romalıların İberik yarımadasında egemenlikleri altına aldıkları son halk oldular. Ondan sonra *Astures Transmontani* (başlıca şehri Lucus Asturum «Oviedo») ve *Astures Augustiani* (başşehri Asturica Augusta «Astorga») olmak üzere ikiye ayrıldılar. (L)

ASTURİAS. Bk. ASTURİA.

ASTURİAS (Miguel Angel), Guatemala'lı şair ve romancı (Guatemala 1899). 1930 Yılında, *Guatemala Efsaneleri* (Lé Jendas de Guatemala) adlı eseriyle adını duyurdu. Bu eserde eski maya tanrılarının ruhunu dile getiriyordu. 1946 Yılında yayımladığı *Sayın Başkan'da* (El Senor Presidente) korkunç bir diktatörlüğün acı gerçeklerini güçlü bir şiir diliyle anlattı. *Los Hombres de Maiz'*de (1949) yüksek yaylalardaki kızılderililerin efsane dolu hayatını canlandırdı. Yurdunun iktisadî gerçeklerini belirten bir üçlemesi de vardır: *Kasırga* (Viento Fuerte) [1950]; *Yeşil Papa* (El Papa Verde) [1954]; *Gözleri Açık Gidenler* (Los Ojos de los Enterrados) [1956]; «*Guatemalada Hafta Sonu Tatili*» (1954) isimli eserinde 1954 yılındaki siyasî bunalımı anlatır. Asturias, İspanyol-Amerikan sosyal romanını yenilemiştir. «Şiir denemeleri» ni 1951'de yayımladı. *Soluna* (1955) adlı ilgi çekici bir piyes yazdı. Roman çalışmalarını *La Alhajadito* (Dilencinin Çukuru) [1961], *Mulata de Tal* (Bir Melez Kadın) [1963], *Torotumbo* gibi eserlerle sürdürdü. 1966 Yılı ağustos ayında Guatemala'nın Paris büyükelçiliğine atandı. 1967'de Nobel edebiyat armağanını kazandı. (L)

ASTYAGES (pers dilinde **İstuvegu**), Medlerin son kralı (M.Ö. 584-549). Perslerden Kambyses ile evli olan kızı Mandane'den dünyaya gelen erkek torununu öldürmek istedi. Keyhüsrev adını taşıyan çocuğu kurtardılar ve sonra Astyages onu torunu olarak tanıdı. 556-549 arasında Keyhüsrev Astyages'e karşı ayaklandı. Atsyages, Pasargada'da torununa yenilerek esir düştü ve orada öldü. Keyhüsrev II (Büyük) kendini «Pers ve Med kralı» ilân etti. (L)

ASTYANAKS, Hektor ve Andromakhe'nin oğlu. *Iliada'ya* göre, Odysseus onu Truva surlarından aşağıya atar. Racine'in benimsediği başka bir efsaneye göre, anası ile beraber Pyrrhos'un sarayına gider. (L)

ASTYDAMAS, yunanlı trajedi şairi (M.Ö. IV. yy.) Aiskhylos'un soyundan. İsokrates'in talebesi; — *Genç* lakabıyle tanınan oğlu Astydamas da trajedi şairi idi. (L)

ASTYDAMİA, İolkos kralı Akastos'un eşi. Karısı Antigone'nin yanında, Peleus'a iftira etti. Umutsuzluğa kapılan Antigone, kendini astı. Bunun üzerine Peleus, Akastos'u devirdi ve Astydamia'yı öldürdü. (L)

ASTYNOMOS i. Eski Yunanistan'ın Thasos. Khios, Lesbos, Rodos ve Atina'daki mahallî yargıcı. Mührü, ihraç edilen şarap testilerine vurulurdu. (L)

ASTYPALAİA (**Astipalea** da denir), Onikiada'nın batı bölümünde yunan adası; 1 800 nüf. Başkenti *Astipalea*. (L)

ASTYRA. Esk. coğ. Anadolu'da Troas bölgesinde kasaba. Abidos'a yakın olan Astyra'nın yakınında altın madeni ocakları vardı. Diğer bazı bilgilere göre de altın ocakları Kremaste yakınındaydı. Böylece Astyra ile Kremaste'nin aynı yer olduğu ve Astyra'nın, Astyra Kremaste adını taşıdığı düşünülebilir. Yerini katî olarak bilmediğimiz Astyra hakkında Ksenophon'un *Hellenika* adlı tarihinde bilgi vardır. 389 Yılında, Ksenophon Anaksibios idaresinde, Antandros'tan Abidos'a yürüyen Ispartalıların Kremaste yakınlarında İphikrates'in baskınına uğradıklarını yazar. Buranın, Değirmendere vâdisinde olması gerekir. (M)

ASTYRA. Esk. coğ. Anadolu'da Mysia bölgesinde bir şehir. Burası, Antandros'un himayesinde olan ünlü Artemis Astyrene tapınağı ile tanınmıştı. Adının vergi listelerinde geçmesine göre, Attike Deniz birliğine bağlı idi. Edremit'in batısında bugünkü Ilıca yakınında kurulduğu tahmin edilebilir. (M)

ASTYRA. Esk. coğ. Anadolu'da Aiolis bölgesinde Atarneus şehri yakınında bir yer. Kaplıcası ile tanınmış olan Astyra'nın bugünkü yeri bilinmemekle beraber, Atarneus civarında, bugünkü Dikili yakınında olduğu sanılmaktadır. (M)

Âsû, Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın şiir kitabı (1955). Kitap, adını Güneş tanrısına isyan eden afrikalı bir zenciden alıyor. Kitabı dolduran şiirlerin büyük bir kısmı sosyal olmaktan çok anlaşılması güç duyguları ifade eder. Dağlarca'nın burada kullandığı üslûp, muhtevadan çok dil bakımından yadırgatıcıdır. (M)

ASUB i. (ar. *ʿasūb*). *Esk.* Arı beyi. ‖ Bey, lider, başbuğ. (M)

ASUDE sıf. (fars. *āsūden*, rahat etmek'ten *āsūde*). *Esk.* Keder ve sıkıntıdan uzak, rahat: *Âsûde olam dersen eğer gelme cihâne* (Ziya Paşa). ‖ Sakin, sessiz: *...en sade, en asude sesiyle, hattâ ufak bir tebessümle cevap verdi* (H. Z. Uşaklıgil). *...istediğin gazinonun dost sırlarını açmağa elverişli, asude bir köşesinde, sana türlü şiirler okuyacağım* (C. S. Tarancı).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Asude-dil*, gönlü rahat, endişeden uzak. ‖ *Asude-dilî*, gönül rahatlığı, rahat gönüllülük. ‖ *Asude-hal*, sakin, dinlenmiş. ‖ *Asude-hatır*, zihni rahat. ‖ *Asude-nişin*, rahat, sakin oturan.

◆ **Asudegî** i. Rahatlık, huzur: *...hab-ı asudegî-yi rahmette...* (Abdülhak Hamid). *Hâk-i pâyın olmadan âsûdegî bulmaz tenim* (Muallim Naci). ‖ Sessizlik: *Piyanoda cehennemî bir «galop» bu asudegîye alışan yalının henüz uykuda kalmış perilerini uyandırıyordu* (H. Z. Uşaklıgil).

◆ **Asudelik** i. Gamdan ve endişeden uzak olma hali, huzur: *Âsûdelik ister isen derviş meşreb ol* (Fennî). [M]

ASUMAN i. (fars. *āsmān* şeklinde de kullanılır.) *Esk.* Gök, gökyüzü: *Öyle eller ki tavrı mühmeldir / Gösterir âsumânı hâke düşer* (Cenab Şahabeddin). *Bir değil yüz bin bahâr indirse hattâ âsûmân / Hiç kımıldanmaz benim rûhumda kök salmış hazan* (M. Â. Ersoy).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Asman-cunî*, gök mavisi. Gökyakut denilen parlak mavi taş. ‖ *Asmandere*, saman yolu. ‖ *Asmangûn, asman-gûnî*, gök mavisi. ‖ *Asman-ı berîn*, göğün en yüksek katı, arş-ı âlâ ‖ *Asman-paye*, çok yüksek, göklere kadar yükseltilmiş. ‖ *Asman-peyvend*, göğe bağlı. ‖ *Asman-senc*, saat. ‖ *Asman ü rısman* (gök ve halat), ciddî bir söze verilmiş saçma cevap, birbirini tutmayan laflara söylenen söz.

◆ **Asmaniyan** çoğl. i. Melekler.

◆ **Asumane** veya **asmane** i. Tavan, dam, kubbe.

◆ **Asumanî** veya **asmanî** sıf. Göğe mensup, göğü alâkadar eden: *Asumanî, hâkdânî cümle mevcudât için* (M. A. Ersoy). ‖ Açık mavi, gök rengi. ‖ İ. Melek.

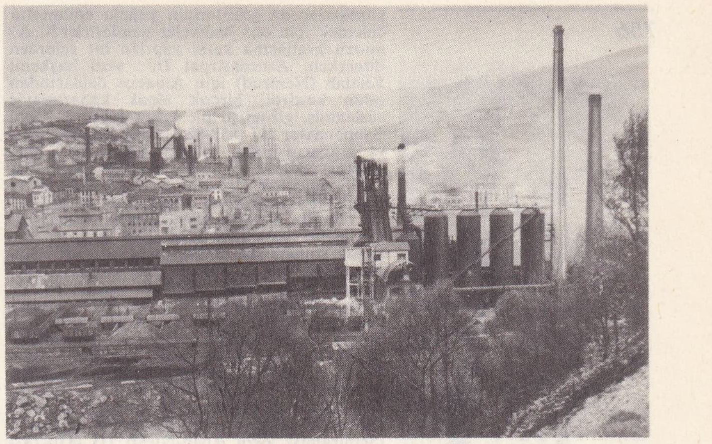

ASTURİAS
sanayi merkezi

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Asmanî-âhen*, yıldırım. ‖ *Belâ-yı asumanî*, gökten gelen felâketler: *...def'i muhal bir belâ-yı asümanî kabilinden bilmiş idi* (Namık Kemal). [M]

ASUNCİON, Paraguay ırmağı üzerinde Paraguay devletinin başkenti. 305 200 nüf. 1536 da Ayolas'ın inşa ettirdiği bir tabya, bu şehrin ilk yapısı olmuştur. Tabya için seçtiği yer, ırmağın etrafını çevreleyen nadir yüksekçe yamaçlardan biriydi. Şimdiki şehir, teras biçiminde, düz bir arazi üzerinde yayılmış bulunmaktadır; planı dörtgen biçiminde çizilmiş ve yolları portakal ağaçlarıyle ağaçlandırılmıştır. Evler, ispanyol-magrıp mimarîsinde, kerpiçtendir ve Endülüs tarzında iç avluları (patio) vardır. Asuncion, ulaşım bakımından bir düğüm noktasıdır; idarî ve siyasî görevleri yanında sanayi alanında da etkinliği vardır: şeker rafinerileri; ayakkabı fabrikaları; dokuma sanayii v.b. (L)

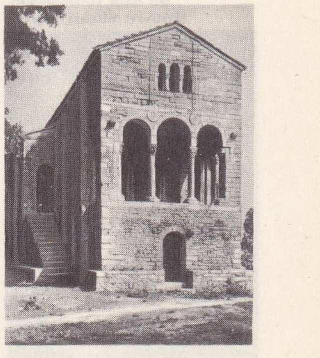

ASTURİAS'ta Oviedo'nun kuzeyinde Santa Maria del Naranco kilisesi (IX. yy.)

ASUNCİON (LA) Venezuela'da bir şehir. Margarita adasında, Nuevo Esparta devletinin başkenti; 4 500 nüf. (L)

ASUR. Esk. coğ. Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki bölgenin dışına da taşan, kuzeyde bütün Musul havzası boyunca uzanan ve doğuda İran'ın batısını içine alan Mezopotamya'nın kuzey kısmı. Asur, Khalah ve Ninova, Asur'un başlıca şehirleriydi; siyasî sınırları tarihî dönemlere ve savaşların sonuçlarına göre çok değişti.

Tarih

Asur ülkesi de denen asıl Asur, tarih sahnesine çok erken çıkmıştır. Asur'un rahip-kralı Zarikum, III. Ur hanedanının kralı Bur-Sin ile çağdaştı. M.Ö. XIX. yy. da Ilusuma'nın kurduğu bir Akkad hanedanı Asur'da hüküm sürmekteydi (Eski kronolojiye göre 2104-2088). Ticareti, Hititler ülkesinin sınırlarına kadar yayılmıştı. Sargon I (Ilusuma'nın torununun çocuğu (Şarrukin) zamanında Asurlu bir göçmen kafilesi, Kızılırmak (Halys) geçidi yakınında Kaneş'e (Kültepe) yerleşti. Babilli Hammurabi'nin çağdaşı Şamşi-Adad I'in kurduğu bir Amurru hanedanının XVIII. yy. da başa geçmesiyle Asur'un sınırları Fırat'ı bile aştı. Hititlerin Mezopotamya'ya akınları sonunda, Asur birkaç yüzyıl parlaklığını kaybetti ve XV. yy. da Mitanni (Hurri) devletinin egemenliği altına girdi. XIV. yy. ın ortalarına doğru Hurrilerin Hititlere yenilmesiyle bağımsızlığına yeniden kavuştu. Sonra Asur-Uballit (1363-1328) Mitanni'ye zorla himayesini kabul ettirdi ve Babilli Burnaburiaş II ile bir antlaşma imzaladı. Tukulti-Ninurta I (1243-1207) Babil'i de egemenliği altına aldı; ama Asur saltanatı yeniden dırakladı.
Asur'un sınırlarını genişletmesi yeni imparatorluğun kurucusu Tiglatpileser I'in (1112-1074) başa gelmesiyle başladı. Orduları Karadeniz ve Akdeniz'e ulaştı; ama yerine geçenler, bu geniş imparatorluğun birliğini sürdüremediler; imparatorluk ancak Adad-Nirari II (911-891) ve torunu Asurnasirpal II (Assur-Nasir-Apli) [883-859] zamanında düzene kavuştu. Egemenlikleri altındaki halk, devamlı korku içinde tutulurdu: kral her yıl bir sefer açar, egemenliği altındaki hü-

Foto. Sermet, Arch. Mas. (LAROUSSE); MEYDAN arşivi

tanrı **ASUR** elinde balta ve kılıç bir boğanın sırtında. Bir asur sütunundan (Louvre müzesi, Paris)

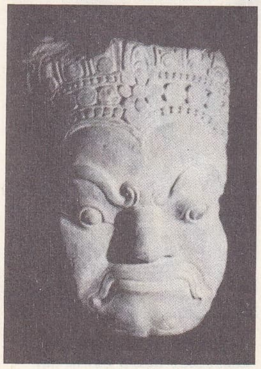

ASURA XII. yy. sonu (Guimet müzesi, Paris)

ASURBANİPAL arslan avında asur alçak kabartması (British Museum, Londra)

kümdarlar da şehirlerinin yağma edilmesini önlemek için ona hediyeler gönderirlerdi. Amurru krallarına karşı yapılan bir seferden dönerken, Asurnasirpal II, yeni başkenti Khalah (Nemrud) için Amanos dağlarından odun kestirdi, birçok alçak kabartmayle süslenmiş, gösterişli bir saray yaptırdı. Oğlu Salmanassar III (858-824), otuz iki sefer açtı ve bunların çoğu, zahmetsizce haraç toplamasına yaradı; bununla birlikte 854'te haraç vermekten kaçınan Suriye, Kilikya ve Fenike'nin yardımına koşan Şam ve Ahab'ın (İsrail) birleşik kuvvetleriyle karşılaştı. Âsi nehri üzerinde, Karkar'da girişilen savaşın sonucu kesinlikle belli olmadı. Salmanassar, 848 ve 845'te, yine saldırıya geçti ama başarı elde edemedi. Ancak 841'de Şam ordusunu yendi. Sur, Sayda ve İsrail'den haraç aldı; açtığı başka seferlerde, orduları Basra körfezi civarında Aramîlerle (Bit-Yakin) ve Kaldelilerle karşılaştı. Oğlu Şamsi Adad V (824-810) bu bölgede gücünü arttırmak için Suriye'deki ve Fırat üzerindeki birçok haklarından vaz geçmek zorunda kaldı. Ölümünden sonra karısı Sammuramat (Semiramis), oğlu Adad-Nirari III (810-782) adına naip olarak beş yıl hüküm sürdü. Birçok asurlu vali, bu arada Mâri valisi de, bağımsızlığını elde etti. Salmanassar IV (782-772) ve Asur-Dan (772-754) zamanında ayaklanmalar oldu. Asur-Nirari V (753-746) herhalde bu ayaklanmalardan birinde ölmüştür. Tiglatpileser III (Tukulti-Apil-Eşarra) [745-727], Asur egemenliğini, Filistin ve Aşağı Mezopotamya gibi çok uzak ülkelerde sağlamak için elde ettiği şehirlerin halkını başka yere sürmek, yenilen hükümdarın yerine, kendisine bağlı ve Asur valilerinin denetimi altında hükümdarlar getirme yolunu seçti ve Pulu adı ile kendini Babil kralı ilân etti. 753'te Filistin'e el attı ve İsrail tahtına Pekaş'ın katili Hoseah'ı geçirdi. 733'ten sonra Fenike valisi olan oğlu Salmanassar V (727-722), Mısır ile entrikalar çeviren Hoseah'a karşı savaştı. Samaria, üç yıllık bir kuşatmadan sonra, 722'de, teslim oldu. Sargon II (722-705), hemen her yıl yeniden kazanmak zorunda olduğu ülkeleri elinde tutuyordu. İyi korunmayan Babil'i, Bit-Yakin kralı Merodahbaladan II (Marduk-Apil-İddin) zapt etti; Mısır, Suriye'de kaybettiği nüfuzu yeniden kazanmağa çalıştı. Urartu, Yeni Hitit ülkesini bağımsızlığa teşvik etti. 720'de Sargon, Mısır ordusunu, Âsi civarında, Karkar'da yendi; Urartu'ya yapılan birçok sefer sonunda burası krallığa katıldı (714), Kızılırmak'ın (Halys) sol kıyısı üzerindeki küçük Yeni Hitit krallıkları boyunduruk altına alındı ve Tabal geçici olarak işgal edildi. Yalnız Muşki (Toroslar'da) egemenliğini korumayı başardı. 709'da Babil yeniden alındı ve iki yıl sonra, Sargon, Ninova'nın doğusunda Dur-Sarrukin (Khorsabad veya Khorsabad) şehrini kurdu; Kimmerlerin ilerleyişi karşısında Tabal'a yeniden el atmak zorunda kaldı (708 ve 706). 705 Yılının başında Sargon, Asur'un doğu sınırındaki bir savaşta öldü.

Savaş esirlerinin yaşadığı Babil, yeniden Merodahbaladan II'nin egemenliği altına girdi. Sanherib (Sin-Ahhe-Eriba) Kiş'te onunla savaştı ve onu Elam kıyısına kaçmağa zorladı. Sur, Yaffa, Askalan ve Kudüs'e karşı yapılan savaşlardan ve Kilikya, Kürdistan seferlerinden sonra, Sanherib, Merodahbaladan'a denizden saldırmağa karar verdi. Fakat Asur ordusu dönüşte, Babil'i istilâ eden Elâm kralına ve Araplara karşı savaşmak zorunda kaldı. Düşmanın ardına düşen ordu, Lakiş'te kamp kurdu; Yahuda kralı Hızkıyal'ı (Ezekias) tehdit etti; fakat Mısır ordusundan yardım gören düşman karşısında Sanherib gerilemek zorunda kaldı. Babil'de yeniden ayaklanmalar baş gösterdi, şehir ele geçirilerek ateşe verildi ve bataklık haline sokuldu. İki yıl sonra 687'de, Sanherib, oğlu Asarhaddon'u, Babil'e vali yaparak şehri yeniden kurdurdu. Asur ayaklandı, 680'de Sanherib öldürüldü. Asarhaddon (680-669) önce Asur'daki ayaklanmayı bastırarak babasının tahtına geçti; daha sonra Babil'i geri aldı. Düzeni sağladıktan sonra, Suriye ve Filistin'de nüfuzu artan Mısır'a karşı harekete geçmeyi düşündü. 677'de Sayda'yı aldı, 675'te Asurlular ilk defa Nil deltasına girdiler. Fakat 674'te Asur'u tehdit eden Medler ve İskitlerle savaşmak için ordusunu geri çekti. Çeşitli tehditlere ordusuyle karşı koymak zorunda kalan bir hükümdar için imparatorluğu fazla büyüktü. Onun için de Asarhaddon, Mısır üzerine yeni bir saldırıya geçmeden önce, tahtına ikinci oğlu Asurbanipal'i ortak etti. 671'de Asurlular Aşağı Mısır'a girdiler. Firavun güneye kaçtı; Asarhaddon Menfis'i ele geçirdi ise de Asur'a dönmek zorunda kaldı: memleketin ileri gelenleri baş kaldırmıştı. Bunlar iktidarın bölünmesini ve kralın büyük oğlu Şamaş-Şum-Ukin'in (Saosdukin) Babil'e veliaht olmasını istemiyorlardı. Bu ayaklanmayı bastırmak gerekti. Asarhaddon, dönüşünde Yahuda'lı Manasse'yi esir olarak beraberinde getirdi. Kral Mısır'dan ayrılır ayrılmaz, halk Asur idaresine karşı baş kaldırdı; 669'da, kral yeniden savaşa başladı ise de ayaklanmaları bastıramadan öldü. Asurbanipal (668-626) Mısır savaşını baş kumandanına bırakmayı uygun buldu. Asur ordusu Teb'e kadar ilerlerken, delta prensleri baş kaldırdılar. Asur generali, memleketi bir an önce düzene sokmak amacıyle, Firavun Nekao ile oğlu Psammetik'e mevkilerini geri verdi, fakat ordu çekilir çekilmez, Nekao öldürüldü, Psammetik de kaçtı. 663'te Asurlular Mısır'a yeniden geldiler. Menfis alındı. Teb yağma edilerek yıkıldı.

Kimmerlerin Anadolu'da ilerlemeleri, Lidya'lı Giges'i Asurlulardan yardım istemeğe zorladı. Babil'de kardeşi aleyhine entrikalar çevirmekten vaz geçmeyen Şamaş-Şum-Ukin, 661'de ülkesini istilâ eden Elâmlara karşı onun yardımına baş vurdu. Asurbanipal, aynı zamanda birçok cephede savaşamayınca kardeşine yardım göndermekle yetindi. Kötü karşılık gördü: Şamaş-Şum-Ukin, Elâmlar ve Araplarla birleşince Asurbanipal ona karşı da savaşmak zorunda kaldı. Başkentinde sıkıştırıldı ve sarayı yanarken kendini öldürdü (648). Sus, yerle bir edildi ve Sus ülkesi Asur'a katıldı, Anzan ise bağımlı bir krallık haline getirilerek, başına iranlı Teispes geçirildi. Asur, artık en parlak devrini tamamlamaktaydı. Psammetik, Giges'in desteğiyle, Mısır ayaklanmasını hazırladı, İran yaylasında Medli Fraortes, Teispes'i yendi ve Asur'a saldırdı. Asurbanipal'in ölümünde, Medler ve İskitler ile birleşmiş ola Kaldeli Nabopolassar Babil'i aldı; 614'te Uvakşatra Asur'u ele geçirdi. 612'de Babilliler ve Medler Ninova'yı aldılar. Sin-Şar-İşkun (Sarakos) [620-612] sarayının yıkıntıları altında can verdi. Harran'a çekilen Asur ordusu Asur-Uballit II'yi (612-609) kral ilân etti. Şehir zapt edildi, Mısırlıların yardımına rağmen geri alınamadı. Asur imparatorluğu, Medler ve Kaldeliler arasında paylaşıldı.

Güzel sanatlar

Asur sanatı denince, genellikle Asur imparatorluğunun en parlak dönemi olan M.Ö. IX, VIII, VII. yy. daki sanat anlaşılır. III. binyılında Asur sanatı Sümer ve Akkad sanatının etkisi altında kalmış bir taşra sanatı görünüşündedir; Asur ve Ninova topraklarının derinlerinde bulunan kalıntılar da bunu doğrular. II. binyıl ortalarında, süsleme motifleri, Kerkük sanatının, o sırada artık kaybolmakta olan Mitanni'nin derin etkisi altında kaldığını gösterir. Özellikle kutsal ağaç ve anka kuşu en çok kullanılan tasvirlerdi. Hitit imparatorluğunun yıkılmasından sonra Asurlular, «Denizci Kavimlerin» istilâları sonucu yakılıp yıkılan yerleri onardılar ve böylece yükselme devirleri başladı. Bu yükseliş, Ninova'nın 612'de düşmesine kadar sürdü; ama bu dönemde de Babil'in etkisi ön planda idi. Edebî, dinî ve ilmî metinleri toplamak isteyen Asur kralları, güney kültürünün etkisi altında kaldılar. I. binyılın su tesisleri gibi büyük eserleri de asur sanatının güzel örneklerindendir. Başkent Ninova'nın su ihtiyacını karşılamak için Gomel kaynak suları, kaya içine oyulmuş kanallar ve 288 m'lik bir su kemeri ile şehre getirildi. Eski inançlara uyarak, Asurlular bu tesislerin yanında tanrılar ve koruyucu cinler için temsiller verirlerdi.

Büyük şehirlerde binalar, saraylar ve tapınaklar yapıldı, ama taş az bulunduğundan, yapılar tuğlaya bağlı kaldı. Mimarlar, Babil'de daha önceki devirlerde olduğu gibi, bütün yapıları, sayısız kanallar bulunmasına rağmen, su taşkınlarından korumak için dolma toprak üzerine oturturlardı. Ziggurat, yani tapınaklara bitişik çok katlı kuleler, her zaman tanrı ile insan arasında bir bağ niteliği taşımıştır. Khorsabad'da Ziggurat'ın katları çeşitli renklere boyanmıştı. Saraylar bölümlere ayrılmıştı: tapınaklar, merasim salonları, ortaklaşa kullanılan, birbiri içinde ve binanın merkezindeki avluyu çevreleyen odalar.

Asur sanatının getirdiği yenilik, saray duvarlarının eteklerini, alçak kabartmalı alçı plakaları ile kaplamak olmuştur. «Kral şefine» ithaf edilenlerde, kralın zaferleri savaş sahneleri, cesareti de av sahneleriyle belirtilirdi (British Museum'daki Ninova sarayında olduğu gibi). Bu eserlerde, çok güzel hayvan heykelleri yapan asurlu heykeltıraşların bütün ustalıkları görülmektedir.

Tam kabartmalı heykelcilik hemen hemen yok gibidir, olanlarda da hiç kişilik yoktur. Kral Asur-Nasir-Apli II (IX. yy. Nemrud'da), kral Salmanassar ve tanrı Nabu heykelleri tam kabartmalı heykelciliğin binde bir rastlanan örnekleridir. Sarayın giriş kapısında sıralanan kanatlı cinlerle insan başlı ve kanatlı boğalar (Louvre müzesinde bulunan Khorsabad'ınki gibi), III. binyıl Aşağı Mezopotamya'sına ait bu uydurma yaratıkları, Asur sanatının nasıl yorumladığını gösteren ilk örneklerdir. Kullanılan bir kabartma biçimi de dikili taştır. Bunların en ünlüsü Salmanassar III'ünkidir (British Museum).

Babil'de olduğu gibi, burada da yapılar, üzerleri dinî motiflerle işlenmiş sırlı tuğlalar ve resimlerle süslenirdi; bu motiflerdeki hurma yaprakları ve ortası sarı beyaz güller, lâcivert bir zemin üzerine yapılırdı. Kapı kanatları, Balavat'ta olduğu gibi, gül biçiminde çivilerle tutturulan kakmalı maden şeritlerle süslüydü. Bu şeritlerde yağma sahneleri yer almaktaydı. Kakmacılıkta maden ve (alçak kabartmaların gösterdiğine göre) mobilya için çeşitli maddeler kullanılıyordu. Kabartmalı ve oymalı olarak işlenmiş, üzeri boyanmış fildişi plakalar, Nemrud kazılarından çıkan kalıntılarda ve Arslantaş'ta bulunan bir taşra sarayında görülmektedir. Bu eserler, işçilerin bu alandaki ustalıklarını gösterir. Kazılarda pek az mücevher ve silâh ortaya çıktı; sanatçının en ince ayrıntısına kadar işlediği alçak kabartmalar sayesinde bugün bu silâhların asıllarına göre şekilleri yeniden kurulabilir. Eli-

Foto. Giraudon, Mansell (LAROUSSE)

2

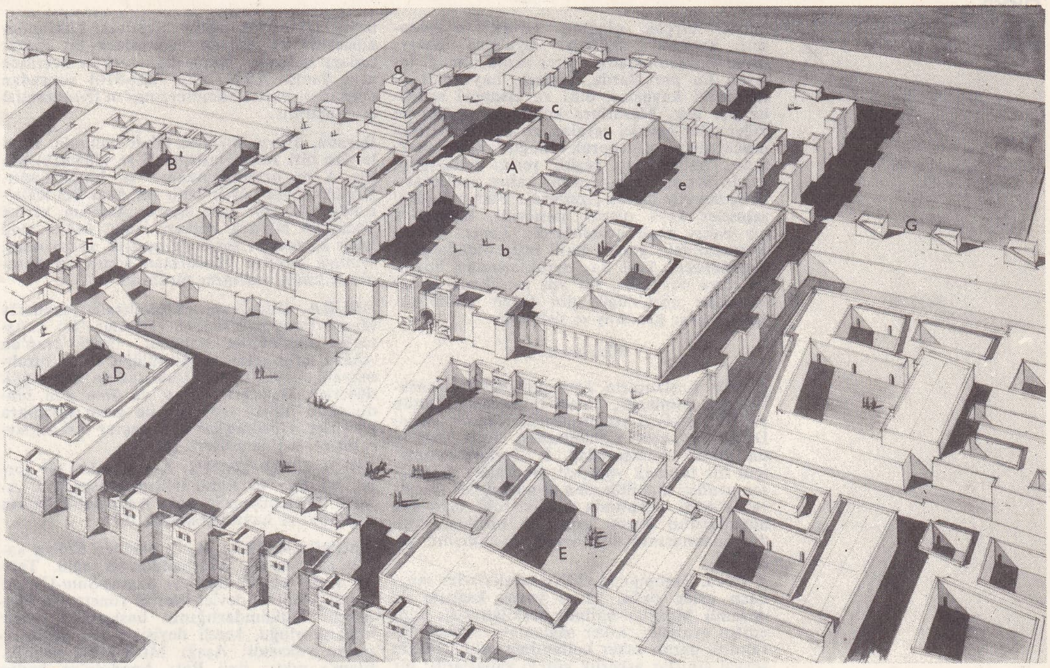

1

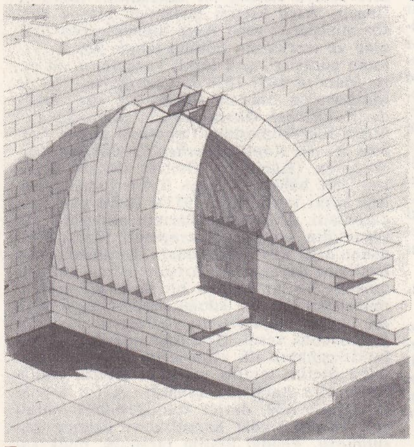

3

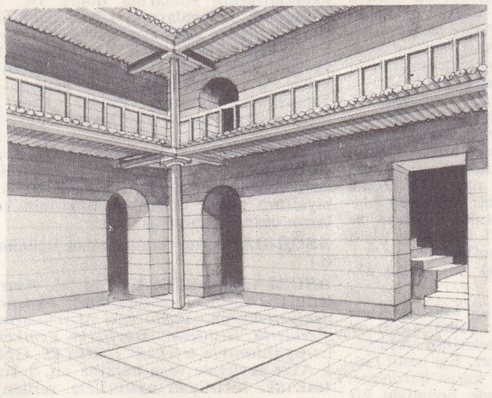

4

5

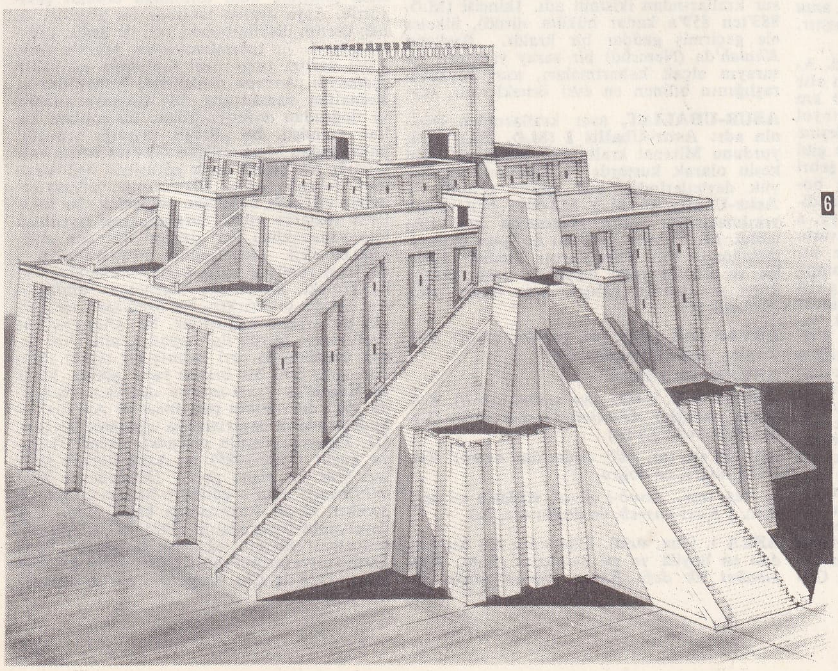

6

1. KURSÂBÂD KALESİ. A. Sargon II'nin sarayı: a) zigurat, b) avlu, c) umumî daireler, d) taht salonu (restore edilirken tavan yapıldı), e) avlu, f) tapınaklar. B, C, D, E. Özel ikametgâhlar. F. Nabu tapınağı. G. Şehir duvarları. — 2. ASUR'DA çıkıntılı mezar (I. binyıl). — 3. KURSÂBÂD'DA kemerli bir galeri kesiti; bu galeri beşik tonoz yardımıyle meyilli dilimlerle meydana getirildi. (Profili kalıpsız meydana gelen sivri kemer.) — 4. Bir evin iç avlusu. — 5. İnsan başlı, kanatlı boğa; Kursâbâd alçak kabartması. (Kanatlı boğalar [şerubin] kemer ve kapıların duvar kemerlerini süslemek için kullanılır.) —6. Bir Zigurat'ın yeniden kuruluşu. Kare plan üzerinde katları olan kule, tepesinde rahipler ateş âyini yaparlardı. —Belgeler: Loud. et Hartmann; Haller.)

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

mizde, birçok işlenmiş yuvak ve zamanın kıymetli taşlarına oyulmuş nazarlıklar bulunmaktadır. Birer arma niteliği taşıyan bu parçalarda, cinlerle hayvanlar arasındaki kavgalar, dinî ve efsanevî sahneler yer alır. Mezarlara konulmuş muska ve diğer uğur getirici eşyalar, en çok kullanılan maddenin pişmiş toprak olduğunu göstermektedir. Asurluların çeşitli resim anlayışları vardı. Bir yapının veya bir kabın muhtevasını üç boyutlu olarak çizerlerdi. Plan halindeki sahneler kesit olarak gösterilir, hiyerarşik bir bakış açısı gözetirlerdi: Tanrı, British Museum'daki granit dikili taşta olduğu gibi, insanlardan; kral da, uyruklarından boyutça daha büyüktür. Bir yüz profilinde gözler karşıdan görüldüğü gibi tasvir edilmiştir. Kaslar iyice kasılmış ve şişkindir.

Kurumlar

● *Din.* Başlangıçta Asur dini babil geleneklerinden esinlendi; ulusal tanrı Asur, bütün yabancı etkileri yumuşatmıştır. Samî tanrısı Dagan en eski zamanlardan beri Asur'da da vardı; Şamşi-Adad I, Terka'da onun için bir tapınak yaptırdı. Sonraları dinî tören usulleri Babillilerden alındı; ülkenin malî ve iktisadî hayatında büyük rolü olan din adamlarının önemi artmakla birlikte, kral, din adamlarının en büyüğü ve tanrının vekili idi.

● *Ordu.* Başlangıçta milis askerlerinden meydana gelen ordu, yavaş yavaş kadrolu ve devamlı birlikler halinde teşkilâtlandı; zapt edilen eyaletler, asker sağlamak zorunda bırakıldı, paralı asker kullanılmaz oldu. Bütün sosyal sınıflar askerlik görevi yaparlardı; bir kimsenin yerine bir başkasının askerlik yapmasına da izin verilirdi. IX. yy. da orduya piyadeden başka süvariler, VIII. yy. da istihkâm sınıfı eklendi. Asurlular savaş araçlarını büyük başarı ile kullanır, süratle köprüler yapar ve daimî kamplarını kurarlardı. Buna karşılık silâhları oldukça ilkel kaldı.

● *Hukuk.* Asur hukuku, babil hukukundan farklıydı. Asur'da M.Ö. II. binyıla ait bir «kanunlar» derlemesi bulundu. Derlemedeki bir tablette kadınlara ait ceza hukuku anlatılmaktadır; cezalar, Babil'dekine göre daha sıkı ve serttir. Kısas yasası uygulanır. Buna göre Asur'da çok gelişmiş bir mülkiyet duygusu vardı. Yeni-Asur hukuku, Ninova ve Tell Halat arasında hukukî işlemlerle ilgili resmî haberleşmelerden öğrenilmiştir.

— Leng. *Asur dili,* Asur'da konuşulan akkad lehçesi.

ASUR, Asurluların en büyük tanrısı. Krallığın ilk başkenti ve ülkenin tümü, adını bu tanrıdan alır. Babil efsanelerinin Asurcasında Marduk'un yerine geçer. Eşi babil tanrıçası Ninlil'dir, ama meşru karısı Şerua'dır. Efsanevî iki hayvan üzerinde boynuzlu bir başlıkla ayakta durmuş olarak tasvir edilir; sol elinde krallığın alâmetleri, sağ elinde bir arp vardır. Halkı gibi savaşçıdır, ama merhameti üzerine övgüler de yapılmıştır. Tapınağı, Asur şehrinde idi. (L)

ASUR, Asur devletinin en eski başkenti. Adını Asurluların büyük tanrısı Asur'dan alır (bugünkü Kal'at Şergat.) Musul'un 100 km kadar güneyinde, istep sınırında büyük bir yol üstünde, çok eski devirlerden beri yerleşme bölgesi idi. Dicle'nin sağ kıyısında kale gibi kurulmuştu. Irmak, bir dirsek yaparak şehri koruyordu. Açıkta kalan kısmı, kıyı boyunca, 4'er m'lik çıkmalı kulelerle güçlendirilen daire yayı şeklinde bir surla, IX. yy. a doğru da, içeriden örülen ikinci bir duvarla tahkim edildi ve kuzeybatı köşeye de bir burç eklendi. Suru dıştan çevreleyen rampa ve uzun dehlizlere açılan kapılar, şehre girişi engelliyordu. Kuzeydoğuda, Dicle'ye hâkim bir yerde, tanrı Asur'a adanan büyük tapınak yükseliyordu. Bu tapınak, M.Ö. VII. yy. da, Asurbanipal tarafından tamamlattırıldı ve birçok kattan meydana gelen kulesi XIII. yy. da onarıldı. Şehirdeki yapılar ortasında İştar tapınağı yer alıyordu. Dikdörtgen biçimindeki tapınağın iç duvarları boyunca «adak» sıraları uzanıyordu. Şehrin iç kısmında, yanyana ve eş düzende iki tapınak vardı. Tapınakların önlerinde bir avlu yer alıyordu. Âyin alayları, şehrin yapıları arasından uzanan bir geçitle bu avluya varırdı. Kuzeydeki yalıyarın tepesinde yer alan iki saray arasında, Anu ve Adad tapınakları yan yana yükseliyordu. Bu tapınakların kuleleri de birkaç katlı idi. Güneyde iki büyük duvar arasında, hükümdar ailelerine ve yüksek memurlara ait mezar taşları bulundu. Bunlardan birinin üzerinde kral Şamşi Adad V'in (824-810) sonradan naip olan karısı Sammuramat'ın (Semiramis) adı yazılıdır.

Burada, ayrıca iki kral lahdi bulundu. Bunlardan biri Asur-Nasirpal II'ye (883-859) aittir; 4 m uzunluğundadır ve bazalttandır. Kapaksız olan öbür lahit ise Asur-Bel-Kala'nındır. X. yy. dan sonra, Asur'un yerine Kalaş ve Ninova başkent oldu. 614'te med kralı Keyaksar, şehri ele geçirdi, fakat Asur, Ninova yakılıp yıkıldıktan sonra da Sasanîlere kadar varlığını sürdürdü. (L)

ASURA, Hint-İran mitolojisinde tanrılarla (*deva*) çatışan efsanevî varlıklar. Bu çatışmalar metinlerde anlatılır. (Eski İran'da *Ahura* adını alan ve üstünlüğü elden bırakmayan bu varlıklar, Hindistan'da hep yenik düşerler. Bazıları, *Vişnu* ve *Şiva* gibi hinduizm'in büyük tanrıları ile çetin savaşlara girişirler. Görünüşleri korkunçtur (çıkık, sivri dişler, patlak gözler). [L]

ASUR-APAL-İDDİN, Aramilerden bir zorba. XI. yy. da Babil tahtını ele geçirdi. Asurlu Tiglatpileser'in oğlu Asur-Bel-Kala'nın müttefiki ve kayınbabasıydı. (L)

ASURBANİPAL, M. Ö. 668'den 626'ya kadar asur kralı, Asarhaddon'un oğlu. Tahtın vârisi olarak ağabeyi Şamaş-Şum-Ukin'e tercih edildi ve devlet işlerini yönetmeğe alıştırıldı. Hükümdarlığının başlarında, Asur imparatorluğu, kendi deyişiyle her şeyin üzerine yükseldi; Aşağı Mısır'ı ele geçirdi. Elam'ı yıktı; ünü Batı Anadolu'ya kadar yayıldı; bu, Asur'un en güçlü çağı oldu. Hükümdarlığının sonlarına doğru ise, Mısır kaybedildi, komşularının askerî disiplinine alışan Medlerin gücü arttı ve İskitler kuzeyde bir tehlike olarak belirdi. Asurbanipal, Ninova sarayında tarihî sahneleri gösteren heykeller, av eğlencelerini dile getiren alçak kabartmalar yaptırdı. Bunlar, Asur sanatının şaheserleridir. Bir kısmı Louvre müzesindedir. Layard'ın bulduğu *Asurbanipal kütüphanesi* British Museum'dadır. Kral Asurbanipal, kendi devriyle ve daha önceki devirlerle ilgili belgeleri ve eski Babil edebiyatının bütün önemli metinlerinin kopyalarını burada toplamıştı. (L)

ASUR-DAN, asur krallarından üçünün adı. (L)

ASURÎ veya **ASURLU** i. ve sıf. Asur devletinin ahalisinden olan [kimse]; *Akdeniz medeniyeti kurunu ulâda eski Mısırlıların, Sümerlilerin, Hititlerin, Asurîlerin, Fenikelilerin* [...] *yardımıyle teşekkül etmişti* (Z. Gökalp). ‖ Asur devletine veya halkına ait. ‖ İran ve Irak'taki hıristiyan nasturîlere verilen ad. (M)

ASUR-NASİRPAL (Assur-Nasir-Apli), Asur krallarından ikisinin adı. İkincisi (M.Ö. 883'ten 859'a kadar hüküm sürdü), ülkeler ele geçirmiş gaddar bir kraldı. Başkenti *Khalah*'da (Nemrud) bir saray yaptırdı; bu sarayın alçak kabartmaları, asur heykeltıraşlığının bilinen en eski örnekleridir. (L)

ASUR-UBALLİT, asur krallarından ikisinin adı: **Asur-Uballit I** (M.Ö. 1363-1328), yurdunu Mitanni krallığının hâkimiyetinden kesin olarak kurtardı ve Doğunun en büyük devletlerinden biri haline getirdi; — **Asur-Uballit II** (M.Ö. 612-609), Ninova'nın yıkılmasından sonra Harran'da kral ilân edildi. Mısırlıların yardımı ile Asur imparatorluğunun son kalıntılarını Medler, İskitler ve Babillilerden meydana gelen birliğe karşı savunmağa çalıştı, ama başarı elde edemedi. (L)

ASVAF çoğl. i. (ar. *şûf,* yün'den *aşvâf*). *Esk.* Yünler, yünlü kumaşlar. (M)

ASVAN. Bk. ASSUAN.

ASVAT çoğl. i. (ar. *şavt,* ses'ten *aşvât*). *Esk.* Sesler, sadalar: *Asvatımızı hezar dinler* (Cenab Şahabeddin.) [M]

ASVEB sıf. (ar. *şâib,* doğru'dan *aşveb*). *Esk.* Daha doğru, en doğru.

— ÇEŞ. DEY. *Asveb-i akval,* sözlerin en doğrusu. ‖ *Kavl-i asveb,* en doğru söz. (M)

ASYA i. (yun. *asia*). Dünyanın beş kıtasından en büyük ve en kalabalık olanı: *İlmî tababet ilk defa Roma imparatorluğu zamanında Asya'da doğmuştur* (Peyami Safa). *İnsaniyetin ninesi Asya!* (A.H. Müftüoğlu).

— Coğ. *Esk. Asya-yı Sugrâ,* Küçük Asya: *Yunanistan Asya-yı Sugrâ'nın tahliyesine dünyada nasıl muvafakat edermiş* (Yahya Kemal). ‖ *Küçük Asya,* Ön Asya'nın Akdeniz, Ege, Marmara ve Karadeniz arasında büyük bir yarımada meydana getiren en batı bölümü. ‖ *Orta Asya,* kesin bir sınır çizilememekle birlikte, batıda Hazar denizinden doğuda Kingan dağlarına, kuzeyde Altay dağlarıyle Baykal gölü boylarından güneyde Hindukuş ve Karanlık dağlara kadar uzanan bölge.

— Ed. *«Asia» üslûbu,* latin belâgat türü. M.Ö. I. yy. da görülür ve özelliği aşırı bir üslûpçuluktur. (Hortensius bu türü kullanarak Brutus'un özentisiz yeni attike üslûbuna ve Cicero'nun olgun Rodos üslûbuna karşı çıkardı.)

— İkt. *Asya üretim tarzı,* Marksçılıktan gelen tarihî ve sosyolojik kavram. Bu tip üretim yapan toplumların ana özelliği, zanaat ve tarımla geçinen dağınık köy topluluklarının elde ettikleri üretim artığının, devlet (çoğunlukla despotça bir monarşidir) tarafından alınması ve buna karşılık kamu hizmetlerinin (sulama, ulaşım araçları) devletçe yapılmasıdır. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. İkt. Avrupa dışında kalan ülkelerdeki tarihî olgular Batının tarih kategorileriyle pek uyuşmaz. *Asya üretim tarzı,* sözü geçen ülkelerdeki olguları yorumlamak isteyen tarihçi ve etnologlara ışık tutmak üzere ortaya atılmış bir kavramdır. Marx ve Engels, Asya üretim tarzından birçok defa söz etmişlerdi; ama Asya toplumlarıyle ilgili olan ve eserlerinin bütünü içinde pek az yer tutan görüşleri, çok farklı yorumlara yol açtı. Marx'ın 1857-1858'de yazdığı ve 1939'da Moskova'da basılan *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*'den (Ekonomi Politiğin Eleştirilmesinin Temelleri) alınan *Formen die der Kapitalistischen Produktion Vorhergehen* (Kapitalist Üretim Öncesi Şekiller) adlı bölüm, Avrupa ülkelerindeki yeniden baskı tarihi olan 1953'e kadar pek göze çarpmadı. Asya toplumlarının gösterdiği duraganlığın sebeplerini araştıran Marx, Hindistan'daki köy toplulukları üzerindeki gözlemlerine dayanarak, Aristoteles'ten Montesquieu'ye kadar uzanan bir tarih geleneğinin mitoslaştırdığı bu «doğu despotizmi»nin, özel toprak mülkiyetinin yokluğuna dayandığı sonucuna vardı. İlkel toplumlardaki sosyal farklılaşmanın ilk sebeplerini arayan Marx, Asya üretim tarzını *antik* ve *feodal üretim tarzlarının* karşısına çıkardı. Antik üretim tarzı şehir-köy, devlet mülkiyeti-özel mülkiyet, vatandaş-köle karşıtlıkları üzerine kurulmuştu. Feodal üretim tarzında, mülk sahibi olan aile grubunun hâkimiyetiyle, köylerin şehirlere olan üstünlüğü dikkati çekiyordu. Asya üretim tarzında ise yönetici sınıf, üretim ilişkilerindeki yeri ile değil, «devlet görevi» ile tanımlanıyordu. Marx'a göre, Asya üretim tarzı ilkel topluluğa en yakın aşamaydı. Avrupa medeniyeti Yunanlılar ve Romalılar zamanında, bu aşamayı atlamış ve doğrudan doğruya köleci bir toplum haline geçmişti. Bu görüşü, taşıdığı sonuçlar bakımından Marksçılığın 1884'ten sonra bağlandığı *tek çizgili* tarih görüşüyle bağdaştırmak kolaydı. Asya ülkelerinin medeniyetin henüz eşiğinde olduğunu söylemek, bu ülkelerin geçirdiği yıllık durgunluktan sıyrılmak için yapacakları her girişimi önceden mahkûm etmekti. Genel eğilim, bu kavramın terk edilmesi yönünde oldu. Önce Plekhanov, sonra Trotski, Rusya'nın «despotça» özelliklerini ortaya çıkarırken, bu özellikleri tek çizgili bir evrime bağladılar. Bu «Asya'ya has özellikler»e büyük ilgi duyan Lenin, sözü geçen özelliklerde geri kalmış bir siyasî yapıdan çok, özel bir üretim tarzı gördü. Marx ve Engels'in «yarı-asyalı» dedikleri Rusya'da 1917 devriminin patlaması ve Avrupa'daki devrimlerin başarısızlığa uğraması üzerine, III. Enternasyonalin mücadele ekseni Doğu'ya kaydı (1920-1925) ve Asya üretim tarzı tezi yine ön plana geçti (Madyar ve Karl Wittfogel); ama o günlerin hemen çözülmesi gereken siyasî kaygılarına bağlı kaldı. Çin devriminin başarısızlığı (1925-1927), Asya üretim tarzı tezi için ağır bir darbe oldu; Asya üretim tarzı tezinin yakın Çin tarihine uygulanması, 1928'de Çin Komünist partisi merkez

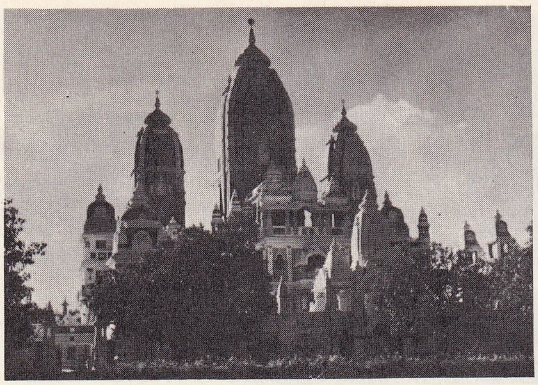

HİNDİSTAN: Delhi'de hint mimarisinin seçkin örneklerinden bir tapınak

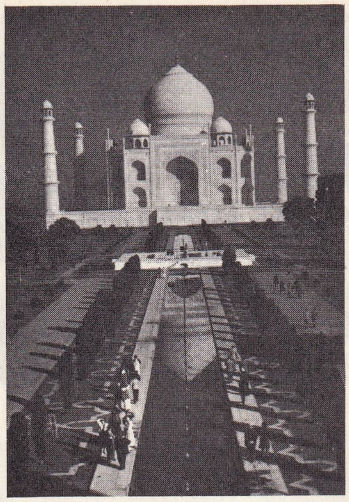

HİNDİSTAN: Agra'da hint-islâm sanatının ünlü örneği Tac Mahal (1630-1652)

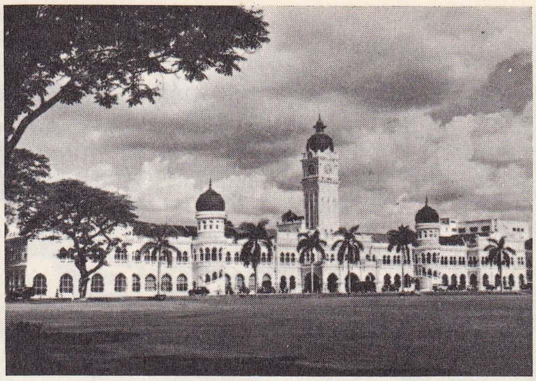

MALAYSİA: Kuala Lumpur'dan görünüş; İçişleri ve Maliye bakanlığı binaları

HONG KONG: Liman yakınında çinli balıkçılar ve tekneleri

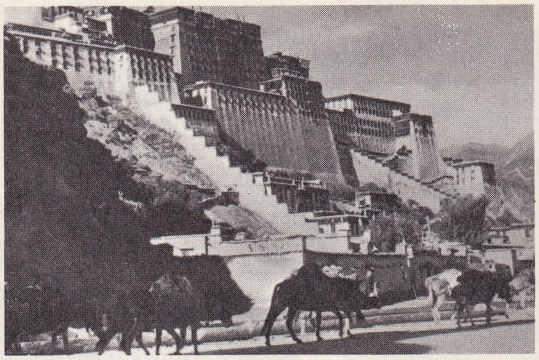

TİBET: Lhasa şehri yakınında Potala sarayı (Dalay-Lama'nın eski ikametgâhı)

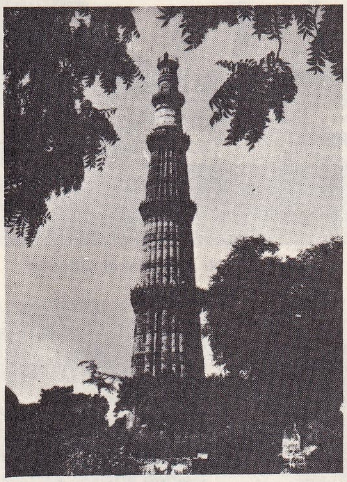

HİNDİSTAN: Delhi'ye 15 km uzaklıkta olan ünlü minare Kutub Minar (yüksk. 69,5 m)

MALAYSİA: Kuala Lumpur'un başlıca anıtlarından Büyük cami

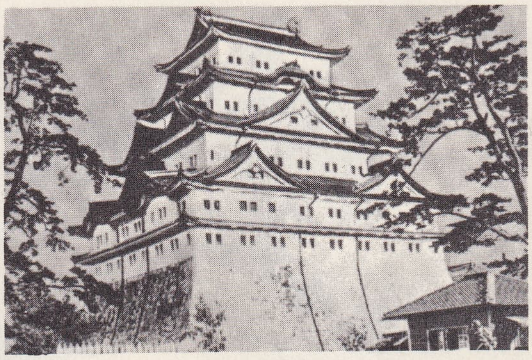

JAPONYA: Honşu adasında Nagoya şehrinin ünlü şatosu (yapımı 1610)

JAPONYA: Honşu adasında, Japonya'nın eski başkentlerinden Nara şehri

TÜRKİYE: Selçuk devri eserlerinden Gökmedrese (Sıvas)

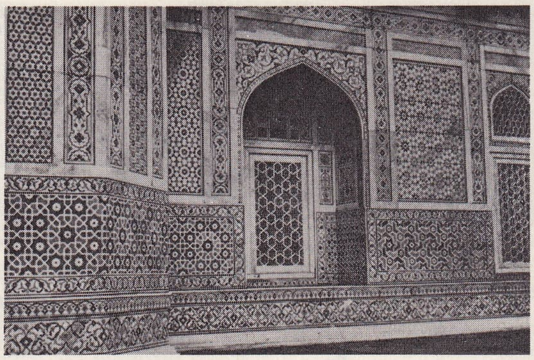

HİNDİSTAN: hint-islâm sanatı örneklerinden bir türbede duvar süslemeleri (Agra)

Foto. MEYDAN arşivi

TÜRKİYE: İstanbul

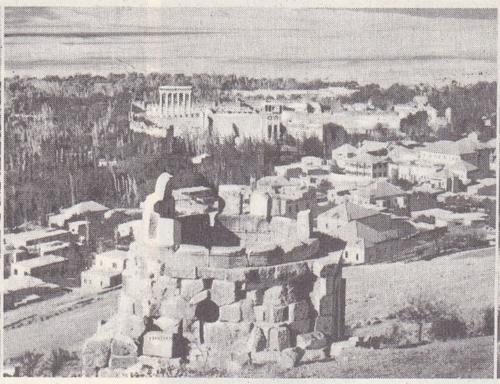

LÜBNAN: Baalbek

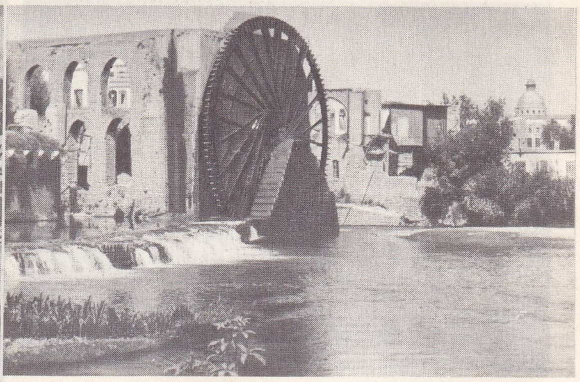

SURİYE: Âsi nehri

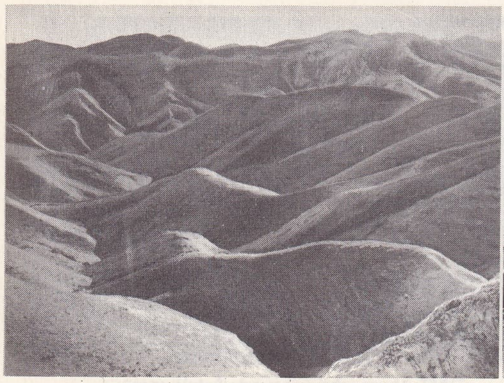

ÜRDÜN: Kudüs ile Eriha arasında Yahudiyye çölü

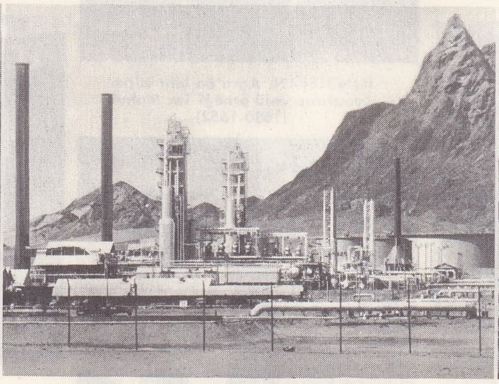

ARABİSTAN: Aden petrol rafinerisi

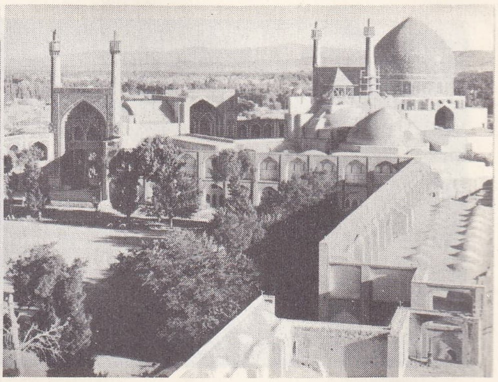

İRAN: Isfahan

BÜLÜCİSTAN: Bolan geçidinden inen göçebe kervanı

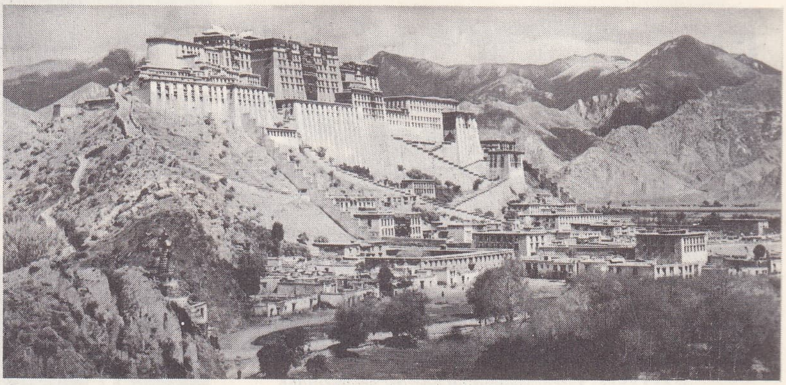

TİBET: Lhassa'da Potala

HİMALAYA: Hidden Peak doruğu (8 060 m)

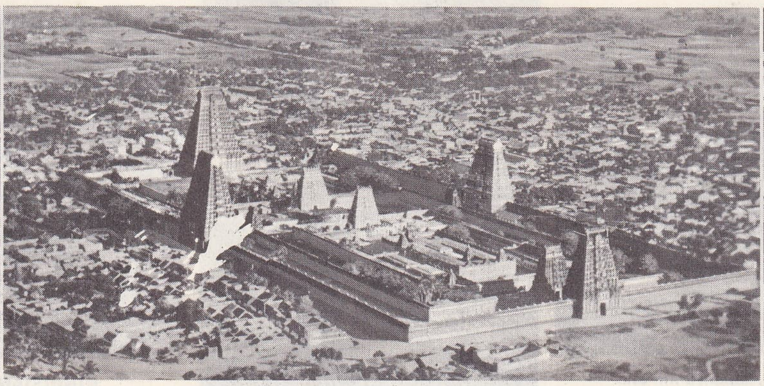

HİNDİSTAN: Madras; Tiruvana-Malai'de yapımına XII. yy. da başlanan Siva tapınağı

HİNDİSTAN: Şandigar'da bir sokak

Foto. Zucca, Viollet, abbé de Vaumas, Almasy, Claude Maillard, Ella Maillart, Popper-Atlas, Mission française de l'Himalaya, Louis Frédéric-Rapho (LAROUSSE)

SİBİRYA: Novosibirsk'te Krasni caddesi

SİBİRYA: Yenisey üstünde tomruk nakli

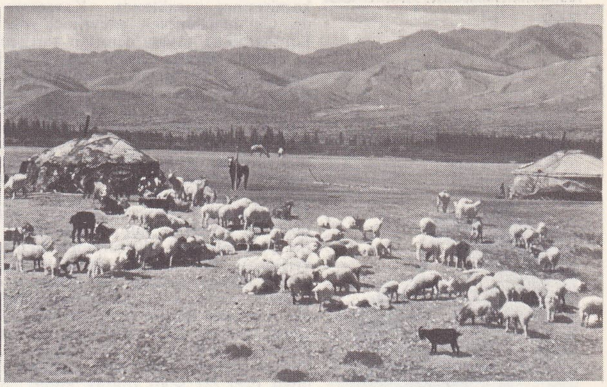

MOĞOLİSTAN: göçebe çobanlar

ORTA ASYA: bir kolhozda pamuk hasadı

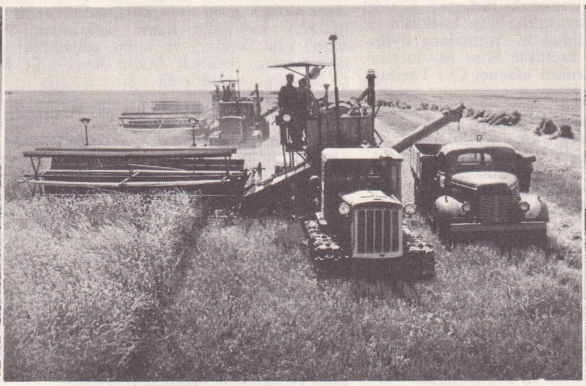

ÇİN: Büyük Kuzey ovasında buğday hasadı

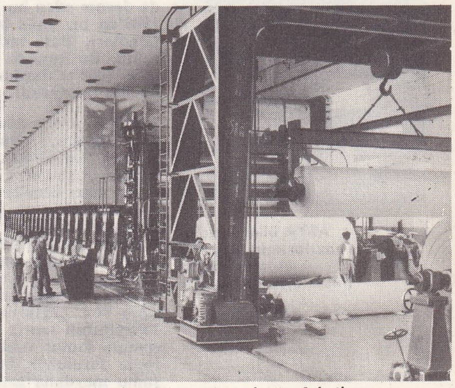

ÇİN: Nan-şan'da kâğıt fabrikası

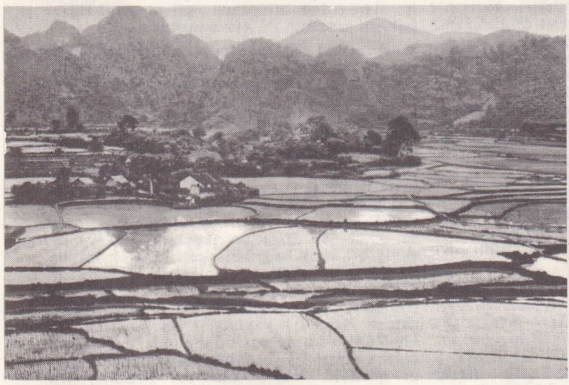

TONKİN: Kao Bang'da çeltik tarlaları

KAMBOÇYA: Angkor'a 10 km uzaklıkta, ormanın ortasında khmer mezarları (XII. yy.)

TAYLAND: Bangkok'ta yüzen pazar

BİRMANYA: «dünyada barış» pagodası

JAPONYA: japon manzaralarının üç ayrılmaz unsuru olan çeltik, tarlaları, dağlar ve köyler

JAPONYA: Honşu adasının güneyinde, İvakuni'de köprü

Foto. Lechinsky, Sovyet Haberler bürosu, Ergy Landau, Hsinua News Agency (Pekin), Goldner, André Zucca, Carl Dunker Verlag-Rapho, Popper-Atlas-Photo, Albert Robillard, Amitiés franco-chinoises (LAROUSSE)

ASYA ülkelerinden bazılarında inşaatta çalıştırılan fil (Mulmeyn, Birmanya)

komitesince yasaklandı. Kavramın kendisi de, Çin'de izlenecek «devrimci yol» üzerine Leningrad'da (1931) yapılan tartışmada aynı akıbete uğradı. Resmî tez, Çin devriminin «antifeodal ve burjuva» olduğu şeklindeydi. Bunun karşısında yer alan Asya üretim tarzı taraftarları ise Çin için demokratik ve burjuva bir dönemin söz konusu olamıyacağını ileri sürmek amacıyle feodal aşamayı inkâr ediyor ve bu yönden Trotski'nin görüşüne (Çin feodal devreyi aşmış ve kapitalizme girmiştir) yaklaşıyorlardı. Zaten bu mahkûmiyet kararı Stalin'in «tek ülkede sosyalizm» tezinden (1928) ve buna karşı çıkan her fikrin yok edilmesi siyasetinden hemen sonra verilmişti. Sosyalizmin örnek ülkesi haline gelmiş olan Rusya, en ileri ülkelerin evrimini izlemek zorundaydı. Leningrad konferansında, Asya tipi üretim tarzı feodalizm kavramı içine sokuldu. 1933-1934'lerde Sovyet akademisinden V.V. Struv ve Kodalev Asya tipi üretim tarzının köleciliğin Doğuda almış olduğu özel bir şekil olarak kabul edilmesini teklif ettiler. O günden sonra bu görüş, sovyet tarihçilerinin resmî tezi oldu. Japonya'da devam eden bu konudaki tartışma, Çin'de 1949'da bir yana bırakıldı: Çin tarihinin aşamaları, Batı tarihindeki aşamalara uyduruldu. Bu konuda özellikle Kuo Mo-jo (basımı 1964'te durdurulan «Genel Çin Tarihi») önemli rol oynadı.

1953'ten sonra Marx'ın birçok yazısı yeniden basıldı. Buna tek çizgili bir şemadan kurtulmak isteyen çeşitli Marksçıların çabaları da eklenince, Asya üretim tarzı üzerine 1958'den itibaren bir yığın yeni çalışma yapıldı. Avrupa dışı toplumların somut bir incelenmesiyle bu üretim tarzının gerçek özü ortaya konmak istendi (kavramın uygulanma alanı Asya'yı aşıp Kolomb öncesi Amerika'yı, sömürge öncesi Afrika'yı, hattâ tarih öncesi Akdeniz çevresinin son çağlarını kapsadı). Üretim tarzı kavramının teorik özelliğiyle bir sosyal oluşumun somut özelliği arasındaki fark üzerinde durulunca, bu sosyal oluşumda, o oluşumu meydana getiren ve aralarından biri, yükseliş safhasında, hâkim ve dinamik bir özellik taşıyan çeşitli üretim tarzlarının üst üste yığıldığı görülebilir. Macar tarihçisi Ferenç Tokei (*«Asya Üretim Tarzı Üzerine»* 1956; *«Ç'u Devri Çin'inde Toprak Mülkiyetinin Şartları»* 1958), hintli N. D. Kosamhi ve birçok fransız araştırmacısı (Jean Chesneaux, Maurice Godelier, Charles Parain ve Jean Suret-Canale), meseleyi yeniden ele aldılar. Bu incelemeler, tartışmanın «Uluslararası» düzeye ulaşmasına ve Marksçılığın sınırlı çerçevesinden çıkmasına yaradı. İncelemelere göre, Asya üretim tarzının Akdeniz çevresinde I. binyılda dor akınıyle, Amerika'da ise XVI. yy. da ispanyol sömürgeciliğiyle birlikte ortadan kalkmış olması gerekir. Asya üretim tarzının Çin'de, Hint'te ve Mısır'da yavaş yavaş geliştiği, zenci Afrikası'nda ve Madagaskar'da ise sömürgecilerin hâkimiyet kurmasına kadar devam ettiği ileri sürülmektedir.

Leningrad tartışmasından sonra komünizmle ilişkisini kesen Wittfogel, çalışmalarını doğu ülkelerinin farklı devirlerdeki iktidar düzenlerini araştırma yönünde geliştirdi. *Oriental Despotism* (Doğu Despotluğu) [1957]. *Asya üretim tarzı* ve «çekişmenin çeşitli aşamaları» kavramlarından yararlanan Wittfogel, tüm iktidarı ve onun «doğudaki yozlaşmaları»nı inceledi. Stalin devri S.S.C.B.'yi de bu çerçeve içinde ele aldı.

1964-1965'lerde aynı tartışma Rusya'da yeniden alevlendi. Rus tarihçileri, kölelik ve feodalizm kategorilerine yer vermeyen bir ampirizmi mi, yoksa Asya'daki öbür sosyal oluşumları kapitalizm öncesi oluşumlardan ayırmamaları gerektiğini mi kabul edeceklerini bilemediler. Struv, eski çalışmalarını inkâr etmeden ilkel topluluğun, Asya üretim tarzına dönüştüğünü kabul etti. Nihayet 1949'lardan beri ilk olarak, çinli bir tarihçi, T'ien Ç'ang-wan eski tek çizgili şemayı bozmadan bir «Asya biçimi»nden söz etti. Ona göre, bu biçim özel bir üretim tarzı değil, «ilkel komünizm»e yakın bir aşamadır.

◆ **Asyacılık** i. (fransızcası *asiatisme*). Yerli bir Asya ideolojisine verilen ad. Hindistan veya Japonya'da farklı şekiller alır.

— ANSİKL. *Asyacılık*, Hindistan'da Gandhi'nin kişiliğinde, yani şiddet aleyhtarlığı şeklinde ortaya çıktı. Hindu düşünürleri, Avrupa'nın çırpınmasını, iş dünyasının çılgınlığını, ırkçılıktan doğan kinleri, zorbalığı ve savaşı eskiden beri tenkit ederlerdi. Gandhi, Doğunun bazı bakımlardan Batıdan daha ileri olduğu fikrini ortaya koyarak bu kötülüklere karşı çıktı ve Avrupa'nın fikirlerine kapılmanın bir küçüklük ve zavallılık olduğunu söyledi. Japonya'da ise, asyacılık, savaşçı bir şekil aldı. Okakura, *«Doğu'nun İdealleri»* adlı eserinde, Asya düşünce ve törelerinin korunması gerektiğini ve yüzyıllardan beri bir başına kalan Japonya'nın bunları en iyi şekilde muhafaza ettiği için bu alanda öncülük yapmağa hak kazandığını ileri sürdü.

◆ **Asyalı** i. Asya kıtasında yaşayan kimse: *Asyalı denilen insan, sahip olmak istediği toprağın haritasını çıkartmaktan âcizdir* (P. Safa). ‖ Sıf. Asya kıtasına mensup: *Bir sofist asyalı bir krala sorar...* (F. R. Atay). ‖ Asya kıtasına has, o kıta ile ilgili: *Fazla şarklı ve asyalı bulduğum bu âdetleri beğenmez ve sevmezdim* (A. Ş. Hisar).

◆ **Asyalılık** i. Asya kıtasına mensup, o kıtaya ait olma: *Sergiler, filimler, müsabakalar, enstitüler, garp âlemi kalabalığı ile Rusya'nın büsbütün asyalılık bağlayan kalabalığı arasında tezatları süratle gidermeğe koyulmuştur* (F. R. Atay). [LM]

ASYA, kendisine bağlı adaların dışında, bütünüyle Kuzey yarımküresinde yer alan kıta. Türkiye'de doğu 26° boylamdan Bering boğazında doğu 170° boylama kadar uzanır; 44 milyon km²; 1 milyar 514 milyon nüf. Asya tek başına, su üstündeki karaların üçte birini meydana getirir. Afrika'ya 100 km'den biraz daha uzun bir berzahla bağlıdır. Avrupa'dan Ural dağları engeliyle ayrılır. 144 boylam derecesi üstünde uzanan Asya, kuzeyde 80° enleme ulaşır, güney adaları ise 10° güney enlemine varır.

COĞRAFYA

Yüzey şekilleri

Asya, esas bakımından Anadolu'dan Pamir yaylasına doğru uzanan dağlar demeti ile, bunun her iki yanında yer alan iki ova ve yayla topluluğundan meydana gelir; bu eksenden iki karmaşık dal çıkar: bu dallardan kuzeyde olanı, birtakım bloklardan meydana gelir, orta kesimde batı-doğu yönünde uzarken doğuda güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunu alarak Bering boğazına kadar uzanır; güney dalı Himalaya'da batı-doğu doğrultusunda iken, güneydeki Çinhindi yarımadasında kuzey-güneye doğru, İndonezya'da ise yeniden batı-doğuya doğru yönelir. Asya'nın doğu yüzünde, yarımada veya adalardan meydana gelmiş halkalar uzanır. Bunlar, güneyde Filipin adaları ve Celebes adalarının meydana getirdiği yay ile İndonezya dalına bağlanır. Dağ oluşlarının kambriyen öncesine bağlandığı çok eski kesimlere Asya'nın kuzeyinde pek seyrek rastlanır. Bunlar, güneye doğru, özellikle Arabistan'da ve Dekkan'da daha geniş yer tutar. En çok iz bırakan dağ oluşumları kaledonyen (örnek: Ural), hersinyen ve özellikle de alp devirlerine bağlanır. En yakın yer hareketleri Jura devrinde başlar ve Üçüncü zamanda devam eder; bazı kesimlerin yapısı ise hâlâ kırılgan durumdadır. Kamçatka'dan Filipinler'e, Küçük Asya'dan Malezya'ya kadar dağ sıraları oluşmağa devam etmektedir. Asya beş büyük jeomorfolojik bütüne ayrılabilir:

● Kıtanın kuzeyinde ova, çöküntü, yayla ve yükselmiş eski dağ kütlelerinden meydana gelen bölge uzanır. Kambriyen öncesi eski temel, Çukçi yarımadasında, Kolima tepelerinde ve Olenek suyunun sol kıyısında sadece çekirdekler meydana getirir ve Lena ile Yenisey arasında Birinci zamanın yatay örtüsüyle maskelenir. Yenisey'in batısında, Obi ırmağının akaçladığı kalın bir alüvyon tabakası halinde *Batı Sibirya ovası* uzanır. Merkezî Sibirya yaylasının doğusunda ve güneyinde orta yükseklikte ve yüksek dağlar vardır. Bunlar kaledonyen ve hersinyen devirlerden kalmış, önce düzlenmiş, sonradan daha geç bir çağda kütle halinde yükselmiş, bugün örtülerinden sıyrılmış kütleler veya appalachian tipinde engebeler meydana getirmektedir. Bu kaledonyen-hersinyen kıvrımlı arazi ile güneydeki alp tipi kıvrımlı dağlar sistemi arasındaki bağ, birtakım içakışlı alanlardan meydana gelen Aral-Hazar çukuru aracılığı ile kurulmuştur.

● Asya'nın güneybatı ve güneyinde, Arabistan ile Dekkan, hafifçe dalgalı tortusal bir örtü altına kısmen gömülmüş kambriyen öncesi iki temel parçadır. Arabistan, Kızıldeniz'in üzerinde kocaman dik bir fayla birdenbire yükselen ve simetrik olmayan bir kütledir. Örtüsü de kırıklara uğramış (Akaba körfezi, Lût gölü), kıvrımlı (Lübnan), lavlarla kaplı (Cebel Druz) veya monoklinal engebeler şeklindedir (Nufud, Cebel Tuveyk). İran'ın kıvrımlı kesimiyle temas alanı, Dicle ve Fırat'ın akaçladığı alüvyonlu geniş bir oluk meydana getirir. Dekkan da, batı Gat'ların dik yamaçlarıyle Umman denizine hâkim olan, kaymış bir kütledir. Kırılmalar, yüzey şekillerindeki çukurlarla, yeriden oynamış yaylalarla ve özellikle de, Dekkan'ın kuzeybatı bölümünde bugün parçalara ayrılmış bazaltların akışıyle kendini gösterir. Yayla kuzeyde, Himalaya'nın kenarında, İndus-Ganj ovasının tortullarına ulaşır.

● Doğu Asya'nın daha karmaşık bir yapısı vardır: yaylalar, türlü yönlere göre sıralanmış orta yükseklikteki dağlar ve geniş çukurlar dağ oluşumlarının genellikle İkinci zamana kadar çıktığı bir alan meydana getirir. Kambriyen öncesi ve kaledonyenhersinyen yapıdaki bölgeler, Jura veya Tebeşir devrinde yerine oturan kesimlerle çerçevelenmiştir.

Transbaykal'da, Yablonoi ve Stanovoy dağları eski temele ait yükselmiş parçalardır. Ordos ve Kuzey Çin'in Birinci zaman örtüsüyle kaplı kambriyen öncesi yaylaları, İkinci zamanda meydana gelen granitleşmiş dağlarla çevrilmiştir; bu sonuncu yüzey şekilleri güneye doğru Çing-ling ötesinde yayılır: Güney Çin'de, Çinhindi'nde, Malezya'da, Sumatra'da ve Borneo'nun ortasında İkinci zamandan kalma dağlar yükselir; Honşu adası, Güney Çin'de güneybatıdan kuzeydoğuya doğru sıralanmış kıvrımların uzantısı gibi gözükür.

● Güney Alp dalı Anadolu'dan Flores denizine kadar uzanır. Türkiye'de bunlar, için-

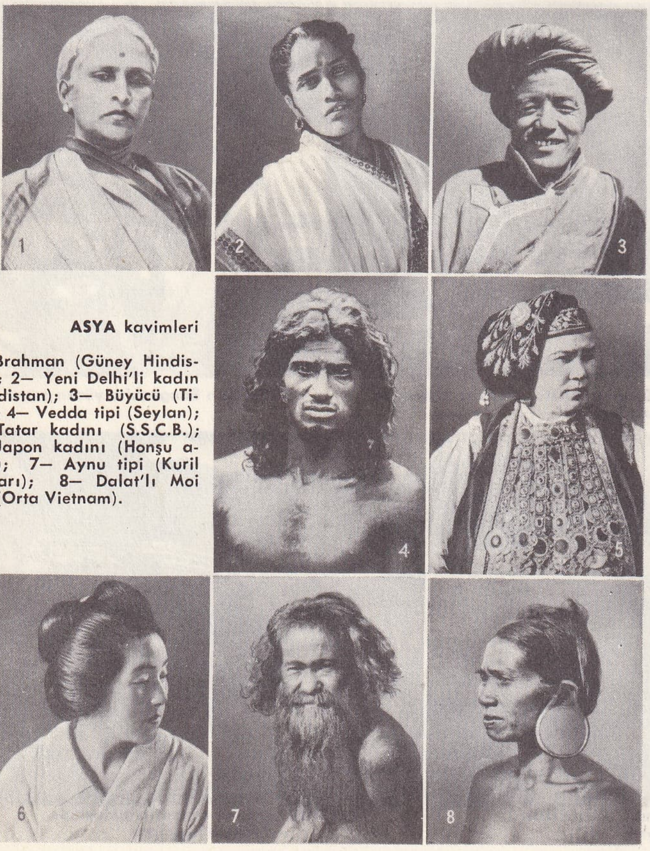

ASYA kavimleri

1— Brahman (Güney Hindistan); 2— Yeni Delhi'li kadın (Hindistan); 3— Büyücü (Tibet); 4— Vedda tipi (Seylan); 5— Tatar kadını (S.S.C.B.); 6— Japon kadını (Honşu adası); 7— Aynu tipi (Kuril adaları); 8— Dalat'lı Moi şefi (Orta Vietnam).

Foto. Aubert de la Rüe, Fauquet-Atlas, Musée de l'Homme, Popper-Atlas, Underwood, Wide World, X (LAROUSSE)

Kaşmir'li dokumacı

Yemen'li köylü kız

Yeni Delhi'li yılan oynatıcısı

Bangkok'lu satıcı

Singapur'lu fener ressamı

de eski temel parçaları bulunan eosen zamanı kıvrımlarından meydana gelmiştir. Daha doğuya doğru, yakın bir çağdan (Üçüncü zaman sonu) kalma iki dal (kuzeyde Kafkas dağları, Kopet dağı, güneyde Zagros) eosen silsilelerini ve yükselmiş hersinyen dağ kütlelerini kuşatır. Dağ sıraları Belucistan'da binlerce metreye yükselmiş eski dağ kütleleri olan Hindukuş ve Pamir yönünde güney-kuzeye doğru uzanır.

Batı - doğu yönünde dağ sıralarından meydana gelen Himalaya, Üçüncü zamanın ikinci yarısında yükselmiştir; en büyük yükseltisine orta kesimde ulaşır. Bunun önünde, yükselmesi Üçüncü zaman sonuyle Dördüncü zaman başına rastlayan bir ön sıra (Sivalik) bulunur. Kuzeyden güneye uzanan Birmanya dağları, Borneo'nun kuzeydoğu ve güneydoğu sıradağları, Timor'a kadar Cava ve Sunda adaları sözü geçen bu dalı takımada halinde sona erdirir. Yeni oluşmuş bulunan bu bölgeler henüz iyice yerine oturmamıştır. Buralarda, şiddetli bir volkan faaliyeti görülür.

● Uzakdoğuda, ada veya uzamış yarımadalar meydana getiren bir dizi dağlık yaylar vardır. Kuzeydeki yay, Kolima dağlarının doğu kesiminden meydana gelir. İkinci bir halka, doğuda, Koryak dağları ve çok volkanik olan, Kuril adalarıyle, Hokkaido adası kuzeydoğusuna kadar da uzanan Kamçatka yarımadasında yer alır. Honşu'nun kuzeybatısına kadar uzanan, yakın neojen genç dağlar ile devam eden Sahalin yayı, bu adaya katılır, sözü geçen sıra dağlar, Şikoku'da ve Kiusiu'nun orta kısmında da görülür. Kıtanın kenarında Riukin takımadası, daha sonra Formosa, Luzon ve Mindanao adalarından (Filipin) meydana gelen yeni bir yay vardır. İki Alp dalı Moluk takımadalarında birleşir.

İklim

Asya'nın, enlem bakımından, kutup havzasından ekvatora kadar geniş bir yer tutması, kıta ısı şartlarının çeşitliliğini kolayca açıklar. Bu yüzeyde, Kuzey yarımküresinin en geniş kutup bölgesi ile «Soğuk kutbu» (Verhoyansk) ve yeryüzünün en sıcak yeri (Thar çölü) bulunmaktadır. Buna karşılık, kıtanın dağlık yapısı, Asya'nın büyük bir kısmında iklimin kuraklığı ve sertliği açısından birörneklik sağlar (günlük ve yıllık sıcaklık farklarının çok büyük oluşu). Dağlarla çevrili çanaklar ve yüksek ovalar halinde beliren engebelerle bu nitelik, daha kesin bir görünüş alır. Siklonlar, kıta boyunca yer değiştirirken yolda güç kaybetmedikleri takdirde, kenardağlara yağmur yağmasına yol açar. Kıtanın üçte birinden çoğu, dağların koruduğu bozkırlar veya çöllerle kaplıdır. Bununla birlikte, yüzey şekilleri büyük bölgesel karşıtlıklara yol açar: Arabistan'ın, İran'ın, Anadolu'nun ve Suriye'nin çevresindeki dağ sıraları bol yağmur alırken bu bölgelerin içi çöl veya bozkır halindedir. Yukarıda sözü geçen etkilerin değişken karışımları birbirinden farklı dört tip iklim ortaya çıkarır:

● *Sibirya* iklimlerinin özellikleri uzun ve sert kışlar, kısa ama sıcak yazlar ve her mevsimde görülen kuraklıklardır. Kuzeyden güneye sıralanan tabiî bitki kuşakları (tundra, tayga, çayır) üç farklı ısı düzenini yansıtır.

● *Akdeniz* iklimleri, Anadolu ve Suriye'de dar bir kıyı şeridi üzerinde görülür. Kış yağışlı ve ılık geçer; Batı Akdeniz'dekinden daha soğuk havalar da olur. Yaz, sıcak ve çok kuru geçer.

● *Çöl* iklimlerinde, tam denebilecek bir kuraklığa şiddetli rüzgârlar ve günlük büyük ısı farkları eşlik eder. Bu iklim şartları, İç Arabistan, İran, Suriye ve Thar'da (sıcak çöller) görülür. Tibet, Gobi ve Doğu Türkistan, kışları sert geçen soğuk çöllerdir.

● *Muson* iklimlerinde, bir mevsim bol yağışlı (genellikle yaz), bir mevsim çok daha kurak (genellikle kış) geçer. Hindistan, Çin, Çinhindi ve Japonya bu tip iklimleri olan ülkelerdir.

Hidrografya

Genişliği, dağlarının merkezî durumu ve yüksekliği, bazen çok bol yağışlı olan iklimi (muson bölgesinde) yüzünden, Asya'da, bir tekerleğin çubukları gibi merkezden çevreye uzanan uzun ve güçlü ırmaklar vardır; ama orta ve güneydoğuda, karanın genişliğinden, çukur ve çanakların sıklığından, iklimin kuraklığından dolayı akışsızlık, özellikle de içakışlılık ağır basar. Yeryüzünün, denize ulaşmayan en kuvvetli ırmakları Asya'da bulunur: Ceyhun ve Seyhun. Alüvyonla çok yüklü olan Asya ırmakları, geniş taban seviyeli ovalar ve büyük deltalar meydana getirmiştir. Asya'da geniş yüzey şekilleri ve iklim bölgeleriyle ilişkili olarak dört hidrografik bölge ayırt edilebilir.

● *Çorak Orta Asya.* Yüksek yamaçlardan inerken suları bol olan kar-buzul rejimli akarsular, çöllerde kaybolur veya göllerde sona erer. Bu iç akış yine de gerileme halinde sayılır; çünkü dışa doğru akışı olan akarsular bazı çanakların sularını alırlar. Yenisey ırmağı ile Baykal gölünün durumu böyledir. Bugün, buharlaşmanın su gelişini aşmasından dolayı, bazı içdenizlerin veya göllerin yüzölçümünde küçülme olabilir.

● *Sibirya.* Buradaki ırmaklar (Obi, Yenisey, Lena), kara ikliminin yağmurları tarafından çok az beslenir ve aylarca buz tutar; ama ilkbaharda karların erimesiyle kabarır. Buzların çözülmesi önce yukarı kısımlarda başladığından, yandaki bataklık kesimleri her yıl sel basar.

● *Musonlar Asyası.* Yazın bol yağmur getirici musonları alan dünyanın en yüksek engebeleriyle sınırlanmıştır; sıcak mevsime rastlayan kabarmalar çoğu zaman büyük taşmalara ve sel baskınlarına yol açar.

● *Yakındoğu.* Arabistan hemen hemen bütünüyle akışsız bölge içinde yer alır. Anadolu'da birtakım içakışlı çanaklar bulunur. Doğu Anadolu yüksek dağlarının karlarıyle beslenen Dicle ve Fırat, kurak Mezopotamya'yı aşıp denize ulaşabilmektedir. Bazı Lübnan, Suriye ve Türkiye ırmakları da dışakışlı bölgede yer alır. Dicle ve Fırat dışındaki bütün ırmaklar, soğuk mevsimlerde kabarır ve akdeniz tipi bir ırmak rejimi gösterir.

Vietnam'lı tütün ekici

Kyoto'lu çömlekçi

Beşerî ve İktisadî coğrafya

Üzerinde bir buçuk milyardan fazla insan yaşayan Asya, öteki kıtaları nüfus bakımından bir hayli geride bırakır. Bu alanda ikinci olan Avrupa söz konusu rakamın üçte birine bile ulaşmaz; ama Asya'nın bu çok yüksek nüfus yoğunluğu, halkın yarıdan fazlasının toplandığı iyice sınırlanmış birkaç belirli bölgede bulunur. Bunlar, Çin ovaları, Ganj ırmağının akaçladığı ova, Dekkan kıyıları, Japonya, Tonkin deltası ve Cava'dır. Bu bölgelerde, insanı hayrete düşürecek kadar küçük toprak parçalarının sürülmesine dayanan tarım medeniyetleri gelişmiştir. Km^2'ye 200'den fazla insan düşen kesimlere sık sık rastlanır; 1 000 kişiden fazla yoğunluğu olan bölgeler de vardır (Cava). Bu gibi yığılmalar başka yerlerde yalnız şehirlerde görülür. Her aile birkaç yüz metre karelik tarlalardan elde ettiği ekimlerle beslenmek zorundadır. Topraklar, başka yerlerde çiçek ve sebze bahçelerine gösterilen titizlikle işlenir; ama verim çok düşüktür. Âfetler (kıtlık, salgınlar, su baskınları) milyonlarca insanın ölümüne yol açar. Öte yandan, Asya'da hemen hemen hiç kimsenin oturmadığı alabildiğine geniş alanlar da vardır. Buralardaki iklim şartları, ancak dağınık göçebe kabilelerin yaşamasına elverişlidir: Sibirya'da 60° kuzey enlemin ötesi, Moğolistan, Batı Çin (Tibet ve Batı Türkistan), Ortadoğu (Arabistan, Afganistan v.b.). Nüfusun yeni yerleştiği bazı bölgelerde yoğunluk, Batı Avrupa

Birmanya'lı kuşçu

Foto. Aubert de la Rüe, Holmes Camera-Press, Hedda Morrison, Jan-Dominique Lajoux, Popper - Atlas, Tikhomiroff-Rapho (LAROUSSE)

Uttar'lı köylü kız (Hindistan)

Tibet'li genç kadın

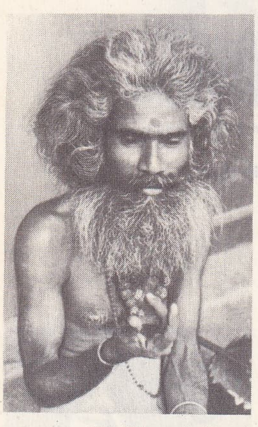

Hint'li kutsal dilenci «Sardhu»

Vientiane'li bonzo (Laos)

ile kıyaslanabilecek ölçüde yüksektir, ama aşırı nüfuslanmanın doğurduğu meseleler o derecede çetin değildir (Güney Vietnam, Sumatra v.b.). Başka kesimlerde, toprağın değerlendirilmesi daha yakın tarihlere rastlar; toprakaltının işletilmesi, sanayi ve tarımın makineleştirilmesi, Yeni dünyanınkilere benzeyen yoğunluğu az halk topluluklarının yerleştirilmesiyle birlikte ortaya çıkmıştır (Batı Sibirya, Eski Mançurya'nın kuzey kısmı.) Göçebe tarımla geçinen ve ilkel bir hayat süren küçük halk topluluklarına barınak olan çeşitli dağlık bölgelerde (Çinhindi) vardır. Asya, iktisadî bakımdan az gelişmişlik niteliğini taşır ve bu yüzden hâlâ, ilerlemede en geç kalmış kıta durumundadır. Ne var ki, günümüzde, çok büyük çabalar sonucu hızlı değişimlere uğrayan kesimleri de vardır. Son yirmi otuz yılın siyasî evrimi Asya'nın büyük iktisadî bölümlerini en sağlam şekilde belirlememizi sağlar. S.S.C.B.'nin Asya bölümü (Sibirya, Uzakdoğu ve Orta Asya cumhuriyetleri) son elli yıldır en büyük değişiklikleri geçiren bölgedir. Burada, buğday (Batı Sibirya) ve pamuk (Orta Asya) üretimi için yeni topraklar açmak amacıyle sürekli çabalar gösterildi; zengin maden yatakları (maden kömürü, bakır, özellikle de altın) işletildi. Sözü geçen bölgelerde, geleneksel yaşama şartları köklü bir değişikliğe uğradı ve Sibirya'da kurulan beyaz ırk kolonileri çok önemli ilerlemeler yaptı.

Uçsuz bucaksız Çin, sosyalist tipi bir ekonominin teşkilâtlanmasına S.S.C.B.'den ancak 30 yıl sonra girişti ve kendine mahsus insan şartları bu memleketin iktisadî gelişmesine orijinal nitelikler kazandırdı. Tarım reformunun ardından, kooperatif teşkilâtlanması ve yeni birliklerin, yani halk komünlerinin kurulması gerçekleştirildi. Tarım süratle gelişti, ama asıl sanayileşme alanında atılan ilk adımlar göz kamaştırıcı oldu: Çin devleti, Japonların eski Mançurya'da kurmuş oldukları sanayi temellerinden yararlanarak ve büyük maden kömürü yataklarını kullanarak, dünyanın en fazla nüfuslu ülkesindeki hayatı değiştirebilecek ilk unsurları yarattı. Öte yandan Japonya, Asya kıtasında, sanayileşmeye çok erken başlayan istisnaî bir ülke durumundadır. İktisadî alanda en gelişmiş ülkedir ve büyük bir mamul eşya ihracatçısıdır. Hindistan, bağımsızlığa kavuştuğundan beri Çin'e oranla çok daha çetin modernleşme meseleleriyle karşılaştı. Bu ülkenin tarımı, yeryüzünde en geri şartlar içinde yaşayan halkının ihtiyaçlarını karşılayamayacak durumdadır. Liberal tipten bir iktisat çerçevesi içinde yürütülen sanayileşme güçlüklerle karşılaşmakta, ağır ilerlemekte ve sermaye yokluğundan dolayı kösteklenmektedir; ayrıca sanayileşmenin dayanabileceği tabiî kaynaklar ve enerji kaynakları da oldukça sınırlıdır. Ortadoğu ülkelerinin iktisadında ise, petrol önemli rol oynar. Yabancı şirketlerin çıkardığı petrol, büyük gelirler sağlar; ama bu imkân, üretim yapılan bölgelerin gelişmesi ve modernleşmesi için her zaman kullanılmamaktadır. Buralarda da, Asya'nın her tarafında görülebilen durumla karşılaşılır: ilkel veya alabildiğine sefil yaşama şartları ile tabiî kaynakların işletilmesi veya ülke imkânlarının değerlendirilmesi için kullanılan en modern teknikler yanyanadır.

Antropoloji ve tarih öncesi

Coğrafî durumu bakımından Asya'da, üç büyük insan topluluğu arasında ırk ilişkileri görülür. Bu üç insan topluluğu beyaz, sarı ve siyah ırklardır. Kıta iki büyük bölgeye ayrılır: sarı ırkın ikinci planda kaldığı Hindistan ile nüfusun temelini meydana getirdiği Himalaya ötesi.

● *Hindistan,* üç antropolojik dünyanın buluştuğu yerdir: Bengal kapısı bu ülkeyi, Çin ve Birmanya ile yani Sarılar (Sarıderililer) topluluğu ile ilişki haline geçirir; Pencap kapısı Beyazlar (Beyazderililer) topluluğuyle bağıntı sağlar. Deniz yolu da Asya ve Okyanusya Zencileri ve ilkel kavimleri ile ilişki kurar. Eskiden, Hindistan'da sanskrit (yarımadanın kuzeyinde) ve dravid dilleri arasındaki ayrılığa tekabül eden iki ırkın, yani hint-avrupa ve dravid ırklarının bulunduğu kabul edilmişti. Bugün hint topraklarında dört ırk topluluğunun bulunduğu kabul edilir: 1. ilkel Vedda'lar ırkı; 2. koyu renkli melanohindu ırkı (her ikisi de yerli ırktır); 3. Kuzeybatıya doğru (hint-afgan, anadolulu, güneydoğulu) beyaz ırklar; 4. Kuzeydoğuya doğru sarı ırklar (güneymoğol, ortamoğol). Bu ırklara iki özel topluluk daha eklenir: Toda'lar ile Çingeneler; çeşitli melezleşmeler bunlarda hint-afgan ve dravid kanlarının karışmasına yol açmıştır.

● *Himalaya ötesi Asya,* sarı ırkların, özellikle de moğol ırklarının yaşadığı bölgedir. Bu bölgede şu ırklara rastlanır: Hokkaido adasının kuzeyinde ve Sahalin adasının güneyinde Ainular (bunlar, sarı ırkın özelliklerini pek az taşıyan ufak tefek, saç ve sakalları çok gelişmiş kimselerdir); beyaz ırkla sarı ırkın karışımından meydana gelmiş olmakla birlikte sarı ırk niteliklerinin ağır bastığı sibirya ırkı; Kuzeymoğol ırkı (Moğollar, Buryatlar, Kalmuklar, Samoyedler, Gilyaklar, Tunguzlar v.b.); Orta Moğol ırkı (Çin, Tibet); Güney moğol ırkı (Güney Çin, Çinhindi, Japonya); bazı yazarların sarı, bazılarının da beyaz ırktan (akdeniz ırkından) saydıkları İndonezya ırkı; Turan ırkı (Kırgızlar, Türkmenler, Tatarlar, Anadolu Türkleri). Asya'nın tarih öncesi, güney kısımlara (Çin, Malezya, Hindistan) ve Yakındoğu kesimine yerleşme olayının çok eski bir geçmişi olduğunun göstergesidir. XIX. yy. sonunda Cava'da bulunmuş olan Pithecanthropus'lar uzun süre maymunla insan arasındaki *eksik zincir halkası*'nı tamamlayan yaratıklar olarak kabul edildi. Sinanthropus'lar bunların yakın akrabalarıdır. Pithecantropuslar Sinanthropuslar, Dördüncü zamanın eski bir devresinde yaşayan, ateşi bilen ve oldukça gelişmiş yontmataş âletler kullanan ilk insanlardı. Yakındoğu, Batı Avrasya içinde yer alır; burada, üst paleolitik'e kadar çeşitli kültürlere rastlanır. Türkistan, Kırım ve Filistin'de, Avrupa'daki Neanderthal adamlarına benzeyen insan kalıntıları bulunmuştur. Üst paleolitik ve mezolitik çağlarla maden işlenmesinin doğuşuna tekabül eden aşamalara, birçok bölgesel tip halinde, Sibirya'nın en ılımlı bölgelerine varıncaya kadar bütün Asya'da rastlanır. Bu evrimin ana çizgileri ancak şimdi belirmeğe başlamıştır. Bu çizgiler, Avrasya kıtasının çeşitli bölümleri arasında göze çarpan bir zamandaşlık ve bağıntı ilişkisinin bulunduğunu gösterir. Sibirya'nın kuzey ucuna, insanların Protohistorik devirden önceki geç bir zamanda, belki de paleolitik çağın sonunda gittiği sanılmaktadır. Irk ve kültür hareketlerinin kesin bir tablosunu çizebilmek için elde henüz yeterli bilgi yoktur. Ne var ki, beyazlarla sarı ırktan olanların üst Paleolitik çağın sonundan itibaren, bugünkü durumlarından pek değişik olmayan yerlere yerleşmiş oldukları düşünülmektedir; ama beyazlar Sibirya'ya ve Orta Asya'ya daha geniş çapta yayılmış olabilirler. Güney Hindistan, Güneydoğu Asya ve İndonezya'da; melano-okyanusya antropoloji grubuna bağlı Avustralya Melanezya unsurlarının yayılması ağır basmıştır. M.Ö. V.-III. binyıllar sırasında tarımın ortaya çıkması üzerine, çiftçi ve hayvan yetiştirici halklar, başlıca iki merkezden (Kuzeybatı Hindistan ve Çin) etrafa yayılmağa ve bugünkü büyük kültürel bütünü geliştirmeğe başladılar. Asya, Yakındoğu'da Türkistan'dan Arabistan'a kadar, Akdeniz bölgesi evrimine sıkı sıkıya bağlıdır: bu geniş bölge, tarımın, hayvancılığın ve madenciliğin ilk gelişmelerine doğrudan doğruya katkıda bulunmuş gibi görünüyor. İstepler, tunç devrinden beri Avrasya'nın iki ucu arasında geniş bir kültür sürekliliği sağladı: hayvan yetiştiricilerinin Türkistan'dan Mançurya'ya kadar uzanan geniş topraklarda oynadıkları rol, Çin'i, Kuzey Hindistan'ı ve Doğu Avrupa'yı art arda istilâ etmelerinden ve Sibirya'daki toplulukların içine girmelerinden anlaşılır.

Asya ırkları ve kavimleri

Asya, medeniyetin ilk beşiğidir; yazılı tarihin ilk ürünleri de burada bulunmuştur. Ne var ki, bu kıtada, milyonlarca insan, bugün hâlâ kabile hayatı yaşar. İlkel avcılık, tarım ve hayvancılıkla geçinen kavimlerin sayısı gittikçe azalmaktadır. Kıtanın dört bucağında, kabile halklarının dağlık ve ıssız çevrelerde veya kuzey kutbuna yakın bölgelerde yaşamasına karşılık, teknoloji ve siyasî teşkilâtlanma bakımından gelişmiş olanlar, tarım ve ticarete daha elverişli topraklarda yerleşmişlerdir.

Sibirya. Kutup tundralarının ve kuzey ormanlarının kapladığı bu geniş bölgede, varlığını günümüze kadar sürdürmüş birçok kabile yaşamaktadır. Bunlar, kuzeye yönelerek Kuzey Buzdenizine akan büyük ırmakların kıyılarında yerleşmişlerdir. Sibirya'daki kabileler, bölgenin gerçek yerlileri olan Eski Sibiryalılar ile bu bölgeye daha sonra gelmiş olan Yeni Sibiryalılar olmak üzere ikiye ayrılır.

Bugün haklarında en fazla bilgi sahibi olduğumuz kabileler, Eski Sibiryalılardır. Çünkü bunlar, rus göçlerinin etkisini en son duyan kabilelerdir. Uzakdoğu kuzeyindeki Çukçalar ve Koryaklar ile, Kamçatka yarımadasında yaşayan Kamçadalların konuştukları diller arasında büyük benzerlik vardır. Çukçalar ile Koryaklar arasında Çuvanlar yaşar; Batıda Yukagirler yer almıştır; daha güneyde, Amur ırmağının denize döküldüğü çevre ile Sahalin'in kuzeyinde, Amerika'nın kuzeybatı kıyılarında yaşayan bazı kabilelerinkine benzeyen bir dil konuşan Gilyaklar yerleşmiştir. S.S.C.B.'de Çukçalara Luoravetlan'lar; Koryaklara Nimilanlar; Yukagirlere Odullar ve Gilyaklara da Nivkhiler denir. Ruslar, Doğu Sibirya'ya ilk ulaştıkları zaman, Kamçadallar, Gilyaklar ve Yukagirlerin bir kısmı, avcılık ve balıkçılıkla geçiniyordu. Bahar ve yaz mevsimlerinde, ırmaklar boyunca denize doğru inerek, genellikle balıkçılık yapıyorlar, sonbaharda ise, avcılık alanları olan ormanlara dönüyorlar ve buralarda barınıyorlardı. Çukçalar, Koryaklar, Çuvanlar ve Yukagirlerin bir kısmı, kıyılarda ve içerilerde yaşayanlar olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Kabilelerin kıyılarda yaşayan fertleri, sürekli olarak belli yerlerde oturuyorlar ve deniz hayvanları avlayarak geçiniyorlardı. İçerilerde yaşayanlar ise, rengeyiği yetiştiriyorlar ve bu yarı evcil hayvan sürüleriyle mevsimine göre, ya tundralara veya ormanlara gidiyorlardı.

Batı Sibirya'da ise, pek az Eski Sibiryalı kalmıştır. Bunlar, Yenisey ırmağının kaynakları ile doğu kolları çevresinde yaşarlar. Anadillerini günümüze kadar korumuş olanlar, göçebe orman avcılığı ile geçinen Keltler veya Yenisey Ostyaklarıdır. Sibirya ile Batı Moğolistan sınırlarında yer alan Tannu Tuva'da yaşayan Uranhaylar, eski bir türk dili konuşmalarına rağmen, Yeniseyli sayılırlar. Uranhayların çoğu orman avcısıdır; bir kısmı da at yerine kullandıkları ve sütünden yararlandıkları rengeyiklerini yetiştirerek geçinirler.

Yeni Sibirya'lı kabileler arasında yer alan Tunguzların dili, Mançurya'da yaşayan Mançuların diline benzer. Tunguz grupları, Sibirya'nın dört bucağına yayılarak öteki kavimler arasında yerleşmişlerdir. Orman avcılığı yaparak ve rengeyiği yetiştirerek geçinirler. Moğollara komşu olanlar ise, at ve davar yetiştirir. Türkçe konuşan Yakutlar, Sibirya'da yaşayan ve rus olmayan topluluklar arasında sayıca en fazla olanıdır. Lena ırmağından Kolima'ya uzanan geniş topraklar üzerinde yaşarlar. Avcılığın yanı sıra, Güneyde büyükbaş hayvan, kuzeyde ise rengeyiği yetiştirirler.

Batı Sibirya'da Fin-Ugor dilleri konuşan çeşitli halklar vardır. Sovyetlerin Khante'ler adını verdikleri Ugor-Ostyak'lar Ural dağlarının doğusunda; Mansi'ler diye adlandırdıkları Vogullar ise, Ob ırmağının sağ kıyılarında yaşarlar. Kuzeydeki Samoyedlerin dilleri de bunlarınkine yakındır. Samoyedler rengeyiği yetiştiren göçebelerdir; tundra çemberinden doğu'da Katanga'ya, batıda ise Finlandiya'ya kadar uzanan geniş alanlarda yaşarlar.

Orta Asya. Sibirya orman çevresinin güneyinde ve Kafkas-Himalaya dağ ekseninin kuzeyinde, kıtanın merkezi boyunca, Orta Asya otlakları uzanır. Bu geniş bozkırın ortasında yükselen dağ silsileleri, doğu-batı yönünde uzandığı için, kavimlerin doğu ile batı arasındaki hareketlerini engellemez. Aşağı yukarı M.Ö. 1000 yıllarında, bu çevrelerde atlı-göçebe bir medeniyetin ortaya çıktığı görülür. Bu geniş otlaklar, at ve büyük baş hayvan yetiştirilmesine dayanan bu çeşit bir medeniyetin gelişmesi için çok elverişliydi. Sözü geçen göçebe kavimler arasında ilk dikkati çekenler, M.Ö. VII. yy. da eski İran sınırlarında boy gösteren İskitlerdir. Herodotos'un M.Ö. V. yy. da tasvir ettiği İskit medeniyeti daha sonra ortaya çı-

Foto. Darbois-Dalmas, Horvat, Hürlimann-Popper-Atlas (LAROUSSE)

ASYA BİTKİ ÖRTÜSÜ

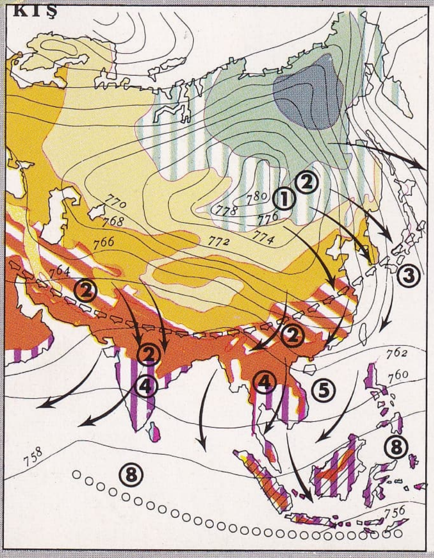

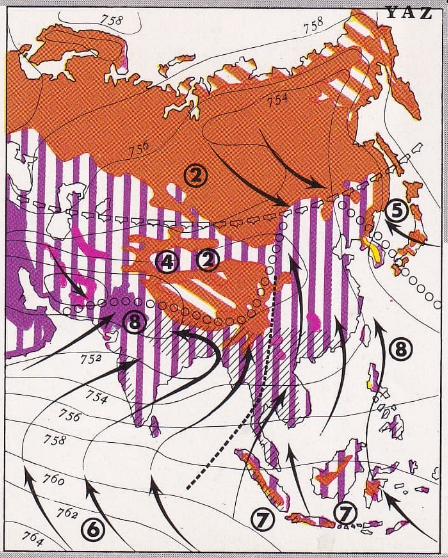

İklim elemanları

Ortalama sıcaklıklar: + 30°, 30° 20°, 20° 10° | 10° 0°, 0° – 10°, 10° – 20° | 20° – 30°, 30° – 40°, – 40°

Hava kütleleri

1. Karasal arktik
2. Karasal kutbî
3. Denizsel kutbî
4. Karasal tropikal
5. Kuzey denizsel tropikal
6. Gün. denizsel tropikal
7. Gün. kıtasal tropikal
8. Denizsel ekvatoral

754 İzobarlar

Rüzgârlar

Tropikler arası konverjans hattı

Kutbî cephe

Ocakta ve temmuzda 200 mm'yi aşan yağışlar

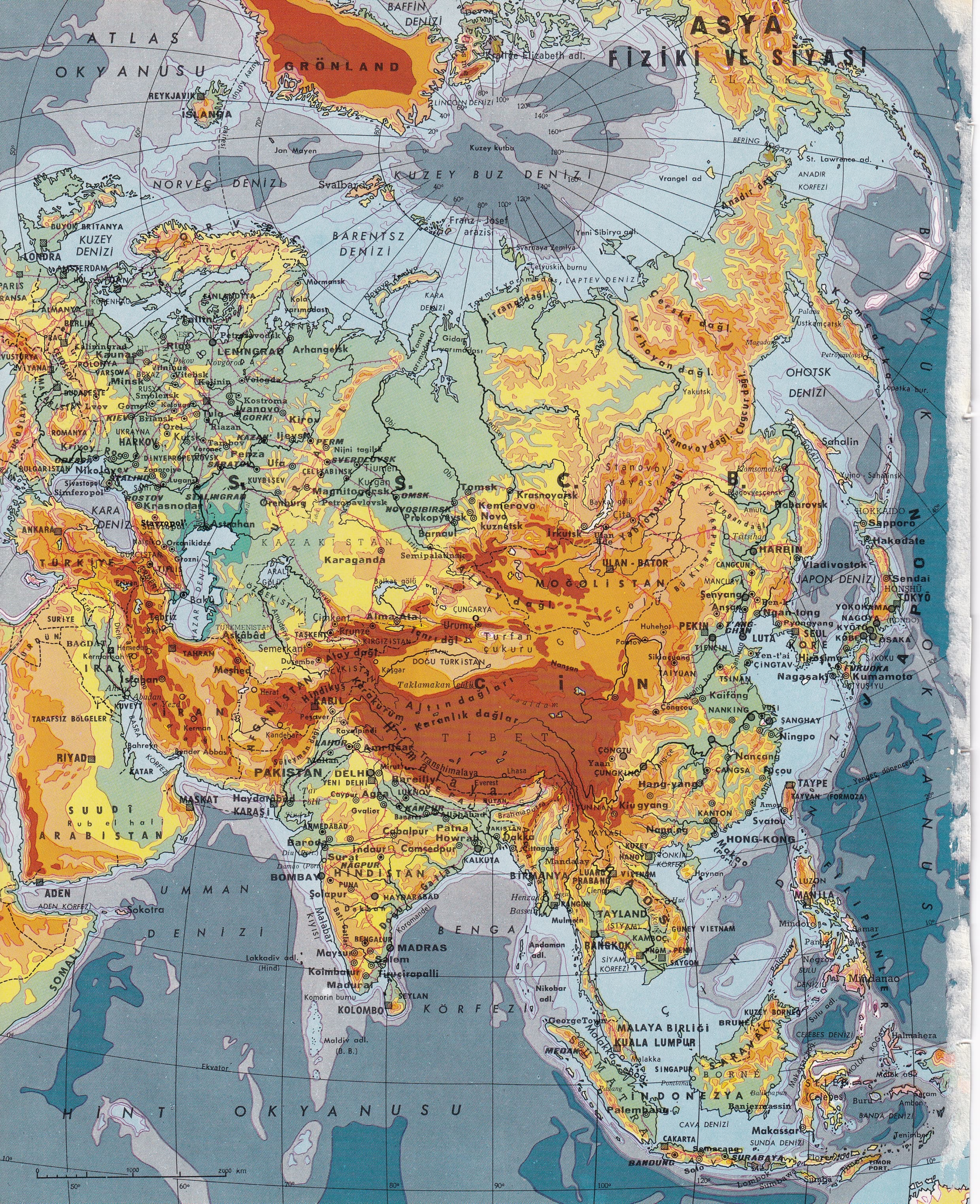
ASYA
FİZİKİ VE SİYASİ
ATLAS OKYANUSU
GRÖNLAND
BAFFIN DENİZİ
REYKJAVİK
İSLANDA
Jan Mayen
NORVEÇ DENİZİ
Svalbard
KUZEY BUZ DENİZİ
Kuzey kutbu
BARENTSZ DENİZİ
Franz Josef arazis
Vrangel ad
St. Lawrence ad.
ANADIR KÖRFEZİ
BERİNG
KUZEY DENİZİ
LONDRA
PARİS
BERLİN
Murmansk
LENİNGRAD
Arhangelsk
KARA DENİZİ
LAPTEV DENİZİ
OHOTSK DENİZİ
Sahalin
Verhoyan dağl.
Stanovoy dağl.
Yakutsk
Magadan
Petropavlovsk
KARA DENİZ
Krasnodar
Astrahan
ANKARA
TÜRKİYE
KAZAKİSTAN
Karaganda
Semipalatinsk
Omsk
NOVOSİBİRSK
Tomsk
Krasnoyarsk
Kemerovo
Barnaul
İrkutsk
Baykal gölü
HABAROVSK
Sapporo
Hakodate
HARBİN
Vladivostok
JAPON DENİZİ
Sendai
TOKYO
ULAN-BATOR
MOĞOLİSTAN
PEKİN
SEUL
KORE
Nagasaki
Kumamoto
OSAKA
Alma-Ata
Taşkent
Aşkabat
Semerkant
Duşenbe
Tahran
Tebriz
Meşhed
Bağdat
IRAK
İRAN
Kabil
AFGANİSTAN
Kandehar
Karaçi
Lahor
Ravalpindi
PAKİSTAN
DELHİ
YENİ DELHİ
Amritsar
Ağra
RİYAD
SUUDİ ARABİSTAN
MASKAT
ADEN
ADEN KÖRFEZİ
Sokotra
Taklamakan çölü
DOĞU TÜRKİSTAN
Altın dağları
Karanlık dağlar
TİBET
Transhimalaya
Everest
Lhasa
Turfan çukuru
ÇİN
Çongçin
Hang-yang
Kanton
HONG-KONG
Nanking
ŞANGHAY
Ningpo
TAYPE
TAYVAN (FORMOZA)
Haynan
Bombay
HİNDİSTAN
Haydarabad
Kalküta
Patna
Benares
MADRAS
BENGAL KÖRFEZİ
Bangalor
Koçin
Madurai
KOLOMBO
SEYLAN
Lakkodiv adl.
Maldiv adl.
UMMAN DENİZİ
BİRMANYA
Mandalay
Rangun
Vientian
TAYLAND
BANGKOK
SİYAM KÖRFEZİ
VİETNAM
Saygon
Manila
LUZON
FİLİPİNLER
Mindanao
Mindoro
KUALA LUMPUR
MALAYA BİRLİĞİ
SİNGAPUR
Andaman adl.
Nikobar adl.
Sumatra
Palembang
BORNEO
İNDONEZYA
CAVA DENİZİ
CAKARTA
BANDUNG
SURABAYA
Makassar
Celebes
Halmahera
BANDA DENİZİ
HİNT OKYANUSU
Ekvator
BÜYÜK OKYANUS
JAPONYA

kan Orta Asya göçebe kavimlerinin medeniyetine çok benziyordu. Kabilelere ait belirli bölgelerde, iskit grupları, mevsimi gelince mera aramak için harekete geçiyorlar, kışın, çadırlarını barınmağa elverişli ırmak vâdilerinde kuruyorlar ve yaz mevsiminde bozkırlara yayılıyorlardı. İskitler genel olarak sütten elde edilen ürünlerle besleniyorlardı; en sevdikleri yiyecek mayalanmış kısrak sütü ve at etiydi. İskitlerin hangi dili konuştukları bilinmiyor; ne var ki, Herodotos'un tespit ettiği bazı kelimeler İran dili menşelidir. İşkitlerin arkasından gelen ve onları, Batı Orta Asya ve Güney Rusya yönünde ilerlemek zorunda bırakan Sarmat kabilelerinin ilki, M.Ö. VI. yy. da, İli ırmağı kıyılarında görülmüştü. Bugünkü İran'ın, Afganistan'ın ve Pakistan'ın kapsadığı bölgeye akın eden daha sonraki göçebeler ise, Sakalar, Yüe-çiler ve Akhunlardı. Dilleri ve fizik yapıları hakkında az şey bilinen, Yakut Türklerinin ataları olmaları muhtemel olan Sakaların dışında, bu ilk Orta Asyalı köylü göçebelerin, çoğunlukla hint-avrupa dilleri konuşan kafkas tipli halklar olduğu sanılmaktadır.

M.Ö. III. yy. da, Çin'in kuzey sınır bölgesinde bulunan Hiung-nu'da, bir kır-göçebe federasyonu ortaya çıktı. Bu kütlelerin belli başlı liderleri, dış görünüş bakımından kafkas tipini andırıyorlardı; ama dilleri hint-avrupa dili değildi. Bilginler, bu dilin türk, moğol veya tunguz gruplarından hangisine bağlı olduğu hakkında karar verememişlerdir. Bu halklardan bazıları, batıda bulunan Çungarya'ya yürüdüler. Bunların, M.S. IV. yy. da, Güney Rusya'ya giren Hunların bir bölümünü teşkil ettiği sanılmaktadır. Hunların bazıları yapı bakımından türk tipini andırdıkları halde, bazıları da kafkas tipine benzemektedirler. M.S. V. yy. da Moğolistan'da hâkimiyet kuran ve VII. yy. da Orta Avrupa'ya kadar sokulan Avarların da türkçe konuştukları ve türk ırkına mensup oldukları anlaşılmaktadır.

M.S. VI. yy. da Türkler, Moğolistan ve Çungarya'yı ele geçirdiler. Bu tarihten itibaren, XI. yy. a kadar, eski türk kabileleri, batıya akın ettiler; İran'a, Afganistan'a, Anadolu'ya, ve Balkanlar'a yayıldılar. Batı Orta Asya'nın ovaları ve Güney Rusya da, Türklerin eline geçti. Türklerin M.S. VIII. yy.'a ait yazılı metinleri bulunduğu için konuştukları dil kesin olarak bilinmektedir. Türk adı, birçok kavim için kullanılan ortak bir addı. Demek ki, bu grup içinde çeşitli tiplerin bulunduğu ileri sürülebilir. Bugünkü Türkler kafkas tipindendir. Orta Asya'dan gelen son büyük göçebe halk, M.S. XII. yy. da Moğolistan'da Türklerin yerine geçen Moğollardı. XIII. yy. ın ilk çeyreğinde Cengiz Han'ın birçok ülkeyi fethetmesinden sonra, moğol kabileleri Batı Orta Asya'ya akın etmeğe başladılar. Burada, türk kabileleriyle karışarak türk dilini benimsediler. Son zamanlarda, Mançurya ve İç Moğolistan'da Baykal gölü çevresi, Çungarya ve Tibet'te moğol kabileleri bulunuyordu. Kalmuk Moğollarının bir kısmı, XVIII. yy. dan beri, Güney Rusya'da, Hazar denizinin batısında yerleştiler.

Kazak ve Kırgız Sovyet Sosyalist cumhuriyetlerinde yaşayan ve Çungarya'ya kadar yayılmış olan Kazak ve Kırgızlar; Özbek Sovyet Sosyalist cumhuriyetinde ve Kuzey Afganistan'da bulunan Özbekler, Orta Asya'nın belli başlı türk kavimlerini teşkil ederler. Türkmenler de, Türkmen Sovyet Sosyalist cumhuriyeti sınırları içinde ve İran ile Afganistan'ın kuzey sınır bölgelerine yerleşmişlerdir. Kuzeydoğu Tibet'te, kır göçebelerine rastlanır; ama Tangut denilen bu göçebeler, çoğunlukla komşuları olan Moğollardan, kültür bakımından farklıdırlar. Tangutlar, bozkır halklarının keçe kaplı ve üstü yuvarlak çadırlarında değil, örülmüş kumaşlardan yapılmış oda şeklinde köşeli çadırlarda yaşarlar; at yerine yak (Tibet çevresinde yetişen uzun tüylü bir cins sığır) yetiştirirler. Tangutlar, ticaret yaparlar ve gerekli ihtiyaçlarını gidermek için yerleşik halklarla ilişki kurmak zorundadırlar. Oysa, bozkır göçebeleri iktisadî bakımdan kendi kendilerine yeten ve başkasıyle ilişki kurmak zorunda olmayan topluluklardır.

Güneybatı Asya. İndus ırmağından Akdeniz'e kadar uzanan Güneybatı Asya, az yağışlı, dağlık, ovalık ve çöllerle kaplı bir bölgedir. Sulama yapılabilen yerlerde, köylülerin, zanaatkârların ve tacirlerin şehirlerde bir araya toplandığı görülür. Türkiye'de, Kuzeydoğu Irak'ta, İran'da, Afganistan'da, ve Doğu Pakistan'da, kabileler Orta Asya menşelidir veya Orta Asya etkisi altındadır. Oysa, Arap yarımadasında, Suriye'de, Irak'ın birçok bölgesinde ve İran'ın güneybatı kesiminde, kabileler araptır veya arap etkisi altında kalmıştır.

Türkiyenin doğusundan başlayan ve Kuzey Irak ile Batı İran topraklarında kuzeybatı-güneydoğu ekseni üzerinde bir eğri çizerek uzayan dağlarda birbiriyle akraba olan milyonlarca göçebe yaşar. Kürtler, Türkiye'den İran'a kadar yayılmış durumdadırlar. Kürtlerin güney ve doğusunda, Lurlar ve Bahtiyarîler yaşar. M.Ö. III. ve II. binyılda dağlardan inerek Mezopotamya şehirlerini talan eden Guti ve Lullubilerin, bunların ataları olduğu sanılmaktadır. Eski alçak kabartmalarda, bu halkların, günümüzün Kürtlerine ve Lurlarına benzer şekilde tasvir edildiği görülüyor. Bu göçebeler iran dillerini benimsemişlerdir. Kürt şiveleri, batı İran dili olarak nitelenmiştir; Lurların ve Bahtiyarîlerin dilleri, farsçaya çok yakındır. Bu üç grup da, at yetiştirdikleri ve tarım da yaptıkları halde, esas itibariyle koyunculukla geçinen topluluklardır. Güneybatı Asya'da rastlanan oda şeklinde köşeli çadırlarda veya kerpiç evlerde yaşarlar. Kışı genellikle köylerde geçirir; yaz mevsiminde, çadırlarını meralarda kurarlar.

Bu kabilelerin devamına, Doğu İran'da veya Belucistan'da rastlanır. Bunlar kır göçebeleri olan Beluçlardır ve farsça konuşurlar. Orta Belucistan'da yaşayan Brahuilerle çevrelerinde yer alan Beluçlar arasında kültür bakımından yakınlık vardır; ama Brahuiler, Güney Hindistan dillerine bağlı olan dravid lehçesini konuşurlar. Afganistan ve Pakistan arasındaki sınırla ikiye ayrılan dağlık bölgede Kâfirîler yaşar. Bir hint-avrupa dili konuşmalarına rağmen bu kavim, kültür bakımından Orta ve Güney Batı Asya kavimlerinden bir hayli farklıdır. Kâfirîler, oyma süslemeli evlerde otururlar. Bu kabile fertleri arasından ancak masraflı eğlenceler ve şölenler tertip edenler itibar ve mevki sahibi olabilir; kan davalarında, başarının delili olarak kelle götürmek âdettir; ölülerin hatırasına tahta heykeller yaparlar.

Orta Asya'dan güneybatıya göçen türk kavimlerinden çoğu, yerleşik düzene geçtikleri için kabile teşkilâtlanmasını bir yana bırakmışlardır. Kuzey İran ve Afganistan'da yaşayan Türkmenler sayılmayacak olursa bugün, ancak iki türk kabile grubu kalmıştır. Bunların biri, Türkiye'de bulunan ve esas itibariyle koyun, keçi, at ve deve yetiştiren; ama arasıra avcılık veya tarım yapmaktan da geri kalmayan Yürüklerdir. Güney İran dağlarında yaşayan Kaşkayîler ise, Asya'da bulunan son türk kabile federasyonunu meydana getirirler. Oda şeklinde köşeli çadırlarda yaşamaları, tarım yapmaları veya komşularından hububat sağlayarak alışverişte bulunmaları bakımından, Güneybatı Asya kabile hayatına tam anlamıyle uyarlar.

Afgan kabileleri, ilk olarak XI. yy. da Güneydoğu Afganistan'da Gazne'den İndus'a doğru uzayan dağlarda ortaya çıktılar. Bu kabileler, farsçaya bağlı bir hint-avrupa dili konuşurlar. Afganlıların, türk, iran ve hint kavimlerinin karışmasından meydana geldiği sanılmaktadır. Bu karışıma giren «hint» unsurunun da, Sakalar, Akhunlar ve Beluçlar gibi Orta Asya halklarının karışmasından türemiş olduğu söylenebilir.

Güneybatı Asya'da varlığını hâlâ koruyan moğol kabileleri, merkezî Afganistan'da bulunan Hazar Moğollarıdır ve bu bölgeye XIII. ve XIV. yy. da gelmişlerdir. Hazar Moğolları, türkçe ve moğolca kelimelerle karışmış eski bir iran dili konuşurlar. Geçimlerini koyun yetiştirmek ve tarım yapmakla sağlarlar. Arap kesiminde, İran'ın güneybatı ucundan Sina yarımadasına ve Arap yarımadasındaki Necid'den Kuzey Suriye'ye kadar, bedevî kabileleri yaşar. Bu kabilelerin en ünlülerinden biri olan Rvala, sadece deve yetiştirir ve toprağa yerleşmiş olan komşularından hububat ve işlenmiş ürün alır. Bedevîlerin övündükleri cins atları ancak birkaç kabile yetiştirir. Arap kabilelerinden çoğu, koyun ve sığır yetiştirerek geçinir; güneye gittikçe, deve sayısının arttığı görülür; bahar göçüne başlamadan önce, bir miktar hububat ekerler. Savaşkan bir halk olan Bedevîler arasında baskınlar ve kan davaları yaygındır. Bununla beraber, Mezopotamya'da, Dicle ve Fırat kıyılarında yaşayan koyun yetiştirici kabilelerin çoğu birbirleriyle savaşmazlar; deve yetiştiren kabilelerin bunlara baskın yaptığı da pek görülmez. Arap kabilelerinin hemen hepsi, siyah bez çadırlarda yaşar.

Arabistan'ın ortasında, çöl bölgesinde yaşayan Sulubba'lar (Sleb'ler), ceylan avlayarak ve bir cins beyaz merkep yetiştirerek geçinirler. Kendilerini hor gören Bedevîlerin yanında, ufak tefek işler gördükleri de olur. Güney Arabistan'da, Hadramut ve Yemen'de, kervanlarda kullanılmak üzere deve yetiştiren göçebe veya yarı göçebe kabileler vardır. Göç halindeyken çadır kullanmayan bu kabile halkları, sürüleriyle dışarıya çıkmadıkları zaman, evlerde veya mağaralarda yaşarlar. Yemen halkının çoğunluğu, şehirlerde yaşayan ekicilerdir; kabile düzenine dayanan sosyal hayat tarzları, kuzey göçebelerininkine benzer. Kabile, erkek tarafından akraba olan ailelerden kuruludur ve başında bir şeyh vardır.

Hindistan. Hindistan'daki nüfusun çoğu köylerde ve şehirlerde yaşamakla beraber, zengin ve yoğun nüfuslu Ganj ırmağı ovasının güneyindeki dağlık bölgelerde milyonlarca kabile halkına rastlanır. Bu dağlıların, daha sonra gelenler tarafından çorak bölgelere sürülen yerli halkların torunları olduğu sanılmaktadır. Bunların bazıları (Munda, Ho, Santal, Korku, Savara), dağlık bölgenin kuzeydoğusunda yerleşmişlerdir. Konuştukları dil, Kolari grubuna bağlıdır. Bu grubun da, Güneydoğu Asya'da konuşulan Mon-Khmer dillerine bağlı olduğu söylenebilir. Dağlı kabilelerin büyük bir kısmı (Gondiler, Khondlar, Oraonlar, Kotalar ve Todalar), Dravid grubuna bağlı çeşitli diller konuşurlar. Bu grup, Güney Hindistan ova halklarının konuştuğu Tamil, Telegu ve Kannada'yı (kanara) ve Brahui dilini de kapsar. Bu sonuncu dil, Belucistan'da, çevresi kapalı bir dil alanı meydana getirir. Bhil ve Baiga gibi bazı kabileler ise, anadillerini bırakarak, komşuları olan ova halklarının hint-avrupa dillerini benimsemişlerdir.

Bu kabileler arasında ve hattâ belli bir kabilenin içinde, tam anlamıyle saf tiplere rastlanmadığı halde, dağlı kavimler görünüşleri ve yapıları bakımından ova halklarından farklıdırlar. İstisnalara rağmen, dağlılar genel olarak daha koyu renk tenlidir; burunları yassı, dudakları daha etli, sakal ve vücut tüyleri ovalılardan daha seyrektir.

İktisadî bakımdan, ilkel, avcılık ve meyve toplamayle geçinen kabile halklarının (Cençular, Kadirler ve Kurumbalar) yanı sıra, *bewar* veya *jhum* denilen kaba bir tarım üretimi yapanlara da rastlanır. Bu sonuncular, tarım üretiminin yanı sıra avcılık ve meyve toplama faaliyeti de gösterirler. *Bewar,* ağaç kesme ve yakma yoluyle ormanlık arazide açılan tarlaya tohum ekmekten ibarettir. Tohum ekerken sivri uçlu bir sopa çukur açmak için kullanılır. Her iki veya üç yılda yeni tarlalar açmak gerektiği için ormanlar tahrip edilmekte ve toprak aşınımı artmaktadır. Bundan ötürü, Hint hükûmeti bu tarz tarımı yasaklamıştır. Bazı dağlı kabile halkları, sabanla tarım yaparlar. Bazıları da ovalı çiftçiler yanında ırgat olarak çalışırlar. *Bewar* yasaklandığı halde, tarımı küçümsedikleri için avcılık ve toplama ile geçinerek güç şartlar içinde yaşamayı tercih edenler de vardır. Kabilelerden bazıları, çömlekçilik, dokumacılık veya demir işçiliği gibi alanlarda uzmanlaşmıştır. Pencap ve Rajputana, Orta ve Batı Asya yönlerinden gelen çeşitli göç ve istilâlara sahne olmuştur. Bundan ötürü, bugünkü kabile hayatının ve törelerinin, ilk şekillerini kaybetmiş ve değişmiş oldukları muhakkaktır. Bawaria, Thori ve Sansi gibi batı yöresinde yaşayan bazı kabile halkları, ırmak kıyılarında veya ormanlarda dolaşır; avcılık, balıkçılık veya hırsızlıkla geçinmeğe çalışırlar. Pencap'tan Uttar Pradeş'e kadar uzanan sahada yaşayan Kanjar kabilesinde, bekâr kadınlar fahişelik yapar; ama

Afganistan'lı köylü

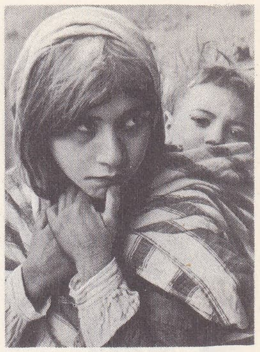

İran'lı genç kız

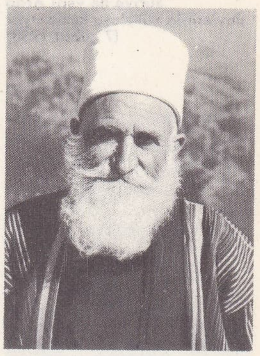

Suriye'li dürzî

Irak'lı köylü kadın

Foto. Andrieu, Camera-Press, Riboud (Unesco arşivi), Manoug, Ella Maillart (LAROUSSE)

Hindistan'da açlık

Suriye'de yeni Arap devletinin kuruluşu kutlanıyor (7 şubat 1958)

Kanton'da Mao'nun dev resmi ve duvar gazeteleri (ocak 1967)

evlendikten sonra, kocalarına sadakat gösterirler. Nat'lar, meslekten rakkase ve fahişedirler. Pencap'tan Haydarâbât'a kadar uzanan bölgede yaşayan Odlar ise, demiryollarında ve kanal inşaatlarında iş bulmak amacıyle sürekli olarak dolaşırlar.

Hindistan'daki kabileler arası ilişkilerde, bu ülkenin kast sisteminin bir örneğini bulmak mümkündür. Nilgiri yaylasında ovadan uzak ve ayrı bir hayat süren çeşitli kabilelere rastlanır. Todalar sütçülükle uğraşırlar; bu faaliyet dinî bir anlam taşır. Tarım yapmadıkları gibi et de yemezler, ama kutsal törenlerde mandalarını kurban etmekten geri kalmazlar. Badagalar tarım alanında bilgili ve ustadırlar; mevki bakımından kendilerinden üstün olarak kabul ettikleri Todalara, her yıl bir miktar hububat verirler. Kotalar zanaatkâr oldukları için komşularına, âlet edevat, çanak çömlek ve süs eşyası verir, buna karşılık manda eti, kemiği ve hububat alırlar. Kaba tarımın yanı sıra avcılık da yapan İrulalar, ekim için gerekli sivri uçlu sopalarını Kotalardan alırlar. Avcı ve toplamacı olan Kurumbalar ise, İrulaların defin merasimlerini düzenler ve yönetirler; Kotaları çalgı çalarak eğlendirirler, büyücü olarak da, Nilgiri dağlarında yaşayan bütün kabile halklarının yüreğine korku salmışlardır. Bu grup içindeki kabilelerden herbiri ötekinin hizmetine muhtaçtır ve sosyal kademeleşmede her birinin belirli bir yeri vardır. Bu kabilelerin hepsi Dravid dilleri konuşur; bununla beraber görünüş ve vücut yapısı bakımından aralarında fark vardır. Yüksek kademede yer alan Toda, Badaga ve Kotalar, Akdeniz-Kafkas tipidir; İrula ve Kurumbaların teni ise daha koyu renktedir.

Orta ve Doğu Hindistan'daki dağlı kabilelerde görülen kültür özellikleri, onları, Assam ve Güney Asya'da yaşayan bazı kabilelere yaklaştırır. Kabilelerin çoğunda, evlilik öncesi cinsî deneyler hoşgörülmektedir. Törenlerde bol bol içmek, hemen bütün kabilelerin gelenekleri arasında yer alır. Dinî törenlerde ise hayvan kurban etmek yaygındır. Daha önceleri, birçok kabilenin bu çeşit törenlerde insan kurban ettiği bilinmektedir. Ölülerini yakanların çoğu, kemikleri ve külü gömmeyi âdet edinmişlerdir. Kabilelerin birçoğunda, ölüler için taştan yapılmış veya ahşap anıtlar dikmek gelenek haline gelmiştir. Bazı kabileler ise, ölülerini, belli zamanda yaptıkları törenlerle anarlar.

Assam, Güneydoğu Asya ve Güney Çin. Ganj ovasının kuzeyinde; Himalayaların eteklerinde birçok kabile halkı yaşar: Magarlar, Gurunglar, Limbular (Nepal), Lepchalar (Sikkim), Kuzey Assam'daki Daflalar, Miriler, Aborlar ve Mişmiler. Daha güneyde, Bengal'den Birmanya'ya uzanan dağlarda, başka kabileler vardır; en tanınmışlar, Kuki-Çinler, Nagalar, Bodolar ve Kaçinlerdir. Bunların her biri çeşitli kabile gruplarına ayrılan topluluklardır. Kabilelerin çoğu ilkel tarım yaparak geçinirler. Hindistan'ın dağlı halkından farklı olarak, bu kuzey kabileler, moğol tiplidirler ve çoğunlukla tibet-birman dillerini konuşurlar. Savaşkan olan Assam kabileleri, köylerini düşmandan korumak için tahta havalelerle ve bambu kazıklarıyle çevirirler. Bodo ve Naga kabileleri, refah ve zenginlik sağlayacağına inandıkları insan kellelerini elde etmek için baskınlar yaparlar. Kuki-Çinlerin saldırıları, çoğunlukla esir ve ganimet elde etmek içindir.

Assam'da yaşayan ve tibet-birman dili konuşmayan iki halk, mon-khmer dili konuşan ve gelenekleri arasında insan kurban etme töreni de bulunan Khasiler ile, Tai konuşan Khamtilerdir. Birmanya içlerine girildikçe, Tai (Şan) kabilelerinin çoğaldığı görülür. Bunların yanı sıra, bazı Mon-Khmer gruplarına da rastlanır. Birmanya'da en fazla tanınan kabile halkı Karenlerdir. Konuştukları dilin hangi grupla ilintisi olduğu kesin olarak bilinmeyen bu kabile, İkinci Dünya savaşından sonra Birmanya hükûmetine yıllarca karşı koymuştu.

Çinhindi'nde, Vietnam ile Laos arasında bulunan kabilelerin çoğu mon-khmer dillerini konuşur. Vietnam'da yaşayan Jarailer ve Radeler gibi birkaç kabilenin, malaya dilleri konuştuğu söylenmektedir. Hangi kabileye mensup olurlarsa olsunlar, bu dağlı halka Vietnamlılar, Moi, Laoslular, Kha, Kamboçyalılar ise Pnong demektedirler. Moi-Khalar, yapı bakımından moğol tipi özelliklerini taşırlar; ama moğol tipi Vietnamlılar ve Tai'lere nispetle daha koyu renkli, gür saçlı, basık burunlu ve kalın dudaklıdırlar. Moilerin çoğu, orman kesme ve yakma temeline dayanan kaba tarımla geçinir. Kabilelerin birçoğunda, insan kurban etmek geleneği yaygındır. Kurban edilenlerin karaciğeri, güç kazanmak amacıyle yapılan törenlerde yenir.

Ölüler, genel olarak ağaç gövdesinden yapılan bir tabuta konur; mezarın üzerine ruhun barınması için bir bölme yapılır. Çinhindi'nde, Moi'lerin kuzeyinde ve kuzey Birmanya'da bugün yaşadıkları yerlere, Çin'den son yüzyıllarda gelmiş olan bazı topluluklara rastlanır. Bunların birçok akrabası Çin'de kalmıştır. Bu kabileler, geniş bir bölgede, küçük ve birbiriyle ilintisi olmayan topraklarda yaşarlar. Çin'de milyonlarca üyesi olan Tai kabilesi, genellikle vâdilerde yaşar ve pirinç yetiştirir. Bazıları, ilkel tarımla geçinir. Çeşitli diller konuşan bu halklar, esas bakımından moğol tipindendirler. Lololar ve akrabaları olan Lahular, Lisular, Mosolar ve Sifanlar, tibet-birman grubuna bağlı diller konuşurlar. Şan, Tai, Neua, Lu, Youn, Tho ve Khamti kollarını kapsayan Tai grubunda ise, Siyam ve Laos menşeli diller konuşulur. Miaoların konuştuğu dillerin kökü henüz tespit edilememiştir.

Andaman adalarında ve Malaya yarımadası dağ eteklerinde, iki Negrito grubu yaşar. Bunlar, bir zamanlar Güneydoğu Asya'nın kalabalık negrito nüfusundan arta kalan topluluklardır. Sayıları birkaç yüzü bulan bu kabileler, avcılık ve toplama ile geçinirler. Moğol ve Negrito tiplerine girmeyen Sakailer de Malay yarımadasında yaşar. Yirminci yüzyılın başlarında, en ilkel silâhlarla avcılık yaparak geçinen bu halk, daha sonraları, komşusu Jakunlardan kesme ve yakma yoluyle yapılan kaba tarımı öğrendi. Komşularıyle evlenmeğe de başlayan Sakailer, yavaş yavaş, moğol tipi özelliklerini edindiler. Orang Lautlar gibi bazı Malay kavimleri kayıklarda yaşarlar ve açıktaki adaları birbir dolaşarak deniz ürünlerini ve bu adalarda yetişen yabanî meyvelerle sebzeleri yiyerek yaşarlar.

Kıtanın keşfi

(XIX-XX. yy.)

XIX. yy. ın başında kıtanın iç yöreleri hâlâ iyice bilinmiyordu. XVIII. yy. da Çin'in coğrafyası üzerine sadece Cizvitlerin çalışmaları ışık tuttu: alman Pallas'ın (1771-1776) Sibirya ve Carsten Niebuhr'un (1762-1767) Yemen hakkında verdikleri bilgiler dışında, öteki bölgeler hakkında kesin bir bilgi yoktu. XIX. yy. da yapılan gezi ve araştırmalar, bu eksikleri tamamladı ve kıtanın bütün bölgeleri kesinlikle tanındı. İngilizler, Hindistan'ın topografyasını incelediler ve Ganj'ın, Satleç'in ve İndus'un kaynaklarını buldular (1808-1812); Burnes 1833'te Hindukuş'u aştı; Wood, Pamir'e çıkarak Ceyhun'un kaynaklarını keşfetti (1832); Colqhoun, Birmanya'da Çin ile bu ülke arasındaki ulaşım ilintilerini inceledi (1879-1881). Assam'da, Bailey ile Morshead, 1913'te Brahmaputra boğazlarını araştırdılar. 1921-1924 arasında İngilizler, Everest ile ilgilendiler: Himalaya'nın doruğu, 1953'te Yeni Zelanda'lı Hillary ile Nepal'li Tensing tarafından fetholundu. Orta Asya ve Tibet, 1846'da Lhassa'yı ziyaret eden fransız misyonerleri Huc ve Gabet'nin yolculuğuyle tanınmağa başlandı. 1854-1857'de alman Schlagintweit kardeşler, Karakurum ve Kuan-lun dağlarını incelediler. 1857'de rus Semenov ilk olarak Tien Şan dağlarını gezdi; bunu, 1864-1868'de Severtsov'un gezisi izledi. 1868-1871'de Fedçenko, Pamir'in, Fergana'nın ve Kızılsu kaynaklarının krokilerini yaptı. 1870-1878'de binbaşı Prjevalski, Doğu Türkistan'ın ve Lob-Nor'un yüksek yaylalarını dolaştı ve Yang-Çe-Kiang'ın kaynaklarını buldu. Tarım havzasını ve Takla-makan çölünü inceledi. 1887'de Pekin'den yola çıkan ingiliz Younghusband Orta Asya'yı doğudan batıya doğru geçti. Bonvalot ve Orléans prensi de, Taşkent ile Hanoi arasında Tibet yoluyle yeniden ilinti kurdu. Dutreuil, Rhins ve Grenard'ın (1891-1894), Littledale'in (1895), Sven Hedin'in (1899-1902) ve Kozlov'un (1899-1901) Tibet'e; Sven Hedin'in Tarım'a (1894-1897); Younghusband'ın Lhassa'ya (1903-1904) yaptığı geziler; Bruce ve Layard'ın (1905-1906) Keşmir ile Pekin arasında ilinti kurması ve Tafel'in, Çin-Tibet sınırlarındaki incelemeleri (1905-1908), daha sonraki önemli keşiflere yol açtı. 1906-1916'da ingiliz Aurel Stein, Orta Asya'da üç araştırma gezisine, 1926'da ise Kuzey Himalaya'da dördüncü bir geziye çıktı. Abruzzi dükü tarafından 1909'da fetholunan Karakurum dağları, 1913-1914'te Filippi ve 1927-1928'de Trinkler tarafından incelendi.

Sibirya, ilkin Wrangel'in Buz denizi kıyılarına yaptığı araştırma gezileri (1820-1823), sonra da Verkhoyansk'da Yerin soğuk kutbunu bulan ve Kamçatka'yı gezen Erman'ın gezileri; Ural ve Altay dağlarını, Çungarya ve Hazar'ı inceleyen Alexander von Humboldt'un keşif yolculukları (1829) ile tanındı. 1842-1845 Arasında Middendorf, Taymir yarımadasını, Ohotsk denizi kıyılarını ve Amur ırmağının yukarı kesimlerini gezdi. 1876'da Potanin, 1905-1909'da da Zapoşkinov, Altay'da araştırmalar yaptılar. A.E. Nordenskjöld, 1878-1879'da Kuzey Buz denizinde araştırma gezilerine çıktı. Kamçatka ise 1908-1912'de Riabuşinski'nin yönetiminde bulunan rus heyeti ve 1922'de isveçli Bergman heyeti tarafından incelendi.

Çin, 1868-1872'de alman bilgini Richthofen ve 1914'te de Anderson tarafından jeoloji açısından incelendi. 1914'te Stötzner, Seçuan'a, 1922'de Gregory, Seçuan ve Yunnan'a giderek incelemelerde bulundular. Péreira, Tibet sınırını 1921-1923'te, Sven Hedin ise Kansu'yu 1927-1928'de inceledi. Moğolistan, 1914-1925'te coğrafya yönünden fransız Licent, arkeoloji yönünden de rus Kozlov ve amerikalı Andrews başkanlığındaki heyetler tarafından incelendi. Zikawei misyonerleri ilmî incelemeleri ve giriştikleri harita çıkarma çalışmalarıyle Çin'in tanınmasına büyük katkıda bulundular. Japonların coğrafya çalışmaları, takımadalardan başka, Mançurya ve Kore'yi de tanıttı. Çinhindi yarımadası, Doudart de Lagrée ve Francis Garnier'nin Mekong (1866), Dupuis'nin Song-Koi ırmaklarında (1872-1873) Harmand'ın Siyam, Laos ve Kamboç'ta yaptıkları keşifler ve ilk ayrıntılı haritayı yapan Pavie heyetinin (1887-1895) araştırmaları sonunda tanındı. Önce Hanoi, sonra Dalat'ta bulunan Çinhindi Coğrafya servisi, XX. yy. ın birinci yarısında, Fransız Çinhindi'ndeki belli başlı bölgelerin haritalarının çıkarılmasını sağladı.

TARİH

Asya, insanlık tarihinde çok önemli bir rol oynadı; bugün de oynamaktadır. İnsan hayatının ilk izlerine orada rastlandı; en eski medeniyetler orada gelişti.

İlk toplumların beşiği Asya

Boyutları, yer şekilleri bakımından Asya, tek bir bütün değildir; birbirine bağlı bulunmayan ve değişik gelişmeler göstermiş olan üç bölgeden meydana gelir. Bu bölgeler, Ön Asya, Hindistan ve Çin'dir.

● *Ön Asya.* En eski çağlardan bu yana çeşitli medeniyetlerin kaynaştığı bir bölgedir. M.Ö. III. binyıldan başlayarak Sümerler, Akkadlar ve Ur'lular, daha sonra Babil ve Asur imparatorluklarının mükemmelleştirdiği kurumlar yarattılar (II.-I. binyıl). Asur ve Babil, ilk hukuk taslağına (Hammurabi kanunu) dayanan sağlam bir hükûmet ve idare sistemine sahip ilk devletlerdi. Sosyal yapıları bir kademeleşmeye dayanıyordu.

İran'dan gelen Akamanışlar, eski imparatorlukların yerini aldılar, ama onların medeniyetlerini yok etmediler. Akamanışların yeryüzüne hâkim olmak isteyen hükümdarları (kralların kralı), bütün Ortadoğu uluslarını ilk defa tek bir siyasî bütün içinde topladı (merkezci idare, ortak para sistemi). İskender'in fetihleri (M.Ö. 336-325), daha önce çeşitli unsurlardan kurulmuş olan bu medeniyete yunan katkısını ekledi. Bu karışımdan, Doğunun krallık anlayışını benimseyen yunan medeniyeti doğdu. Yunan ilmi ise, babil, hattâ hint kaynaklarından etkilendi. Romalılar, Yunanlıların başlattığı «şehirleşmeyi» sürdürüp geliştirdiler.

Foto. Werner Bischof-Magnum, A.F.P. (LAROUSSE)

Ön Asya, Hindistan ile Roma ülkesini birleştiren kara ve deniz ticareti yolları sayesinde canlandı; ama M. S. II. yy. da İran'daki Arsakidler hükümdarlığı, Doğu ile Batı arasına aşılmaz bir set çekti. İslâm medeniyeti, Yakındoğu'yu bir bütün halinde toplamayı yunan ve roma medeniyetinden daha iyi başardı, kendinden önceki katkılardan da yararlandı; halifeler, doğu hükümdarlarının yönetim biçimini taklit ettiler, islâm bilginleri yunan ilmini benimsedi; ama İslâmiyet, yerel geleneklere ve özelliklere rağmen, toplum ve sanatta etkisini genel olarak gösterdi; Kur'an'ı, hukuk ve ahlâkın ortak kaynağı durumuna getirdi. Ön Asya'nın birliği, sınırlarını daha da öteye, özellikle Hindistan'a uzatan islâm medeniyeti sayesinde gerçekleşti.

● *Hindistan*. Hindistan'ın evrimi Ön Asya'nınkine hiç benzemez. Hint medeniyeti, Arya akınlarının başlangıcı olan M.Ö. XIII. yy. dan itibaren, Veda metinleriyle yüzyıllar boyunca değişmeyecek temel özelliklerini kazandı. Aryalar, sırayle İndus havzasını ve Dekkan'ın kuzeyini ele geçirdiler. Güneyde hâkimiyeti elinde tutan Dravidler ise, onların inançlarını ve sosyal kurumlarını benimsediler. Hint medeniyeti bundan sonra kendi içine kapandı; en önemli gelişme etkeni, M.Ö. son üç yüzyılda sanatı canlandıran buddhacı dinî düşünce oldu. Bu medeniyet, siyasî fetih yapmadan, dinî inancını benimseterek Birmanya'ya, sonra da Kamboçya'ya yayıldı.

Hindistan, dışarıdan gelen iki etki altında kalmıştır: Belh krallığı çağından (M.S. 250'ye doğr.) itibaren yunan-hint sanatını yaratan yunan etkisi ve XIII. yy. da Sint bölgesinde ortaya çıkarak XIV. yy. başında siyasî egemenliği sağlayan islâm etkisi. Bu sonuncu etki, en önemlisidir. Hint medeniyetiyle arap-iran medeniyetinin kaynaşması hint-moğol hanedanı çağında en üstün noktasına ulaştı. Bu yabancı etkiler, siyasî parçalanma ile düşünce birliğinin çoğunlukla yanyana görüldüğü bu geniş bölgeye sürekli bir birlik sağladı.

● *Çin*. Hindistan'ın tersine Çin, Han sülâlesinin iktidara geldiği M.Ö. 202'den bu yana çoğunlukla tek bir siyasî teşkilât içinde birleştirilmişti. Çinliler başarılı bir yönetim sayesinde, yüzyıllar boyunca bütün Doğu ve Orta Asya'yı barış içinde yaşattılar. Bu barış, Tang hanedanı (618-907) zamanında en yüce noktasına ulaşan ve sonraki yüzyıllarda da parlaklığını kaybetmeyen bir medeniyetin gelişmesini sağladı. Bu medeniyet, şaşırtıcı özümleme gücünü daha o zamanlar göstermişti. Moğol istilâsı da, Mançu hâkimiyeti de bu medeniyeti değişikliğe uğratamadı. Ne var ki bu oturmuşluk, zamanla hareketsizliğe dönüştü. Çin medeniyeti Ming hanedanı devrinde âdeta dondu ve artık gelişme göstermedi. Bu arada, Japonya'da (V. yy. dan itibaren) ve Çinhindi'nde derin etkiler bırakmıştı.

Dinlerin beşiği Asya

Dinler tarihinde Asya'nın özel bir yeri vardır. En ünlü kutsal şehirler oradadır: Kudüs, Mekke, Benares. Asya, büyük çağdaş dinlerin yayılma merkezidir.

Ön Asya, Antik çağdan bu yana, daha sonraları bütün Akdeniz havzasına yayılacak olağanüstü bir dinî mayalanmaya sahne oldu. Doğu, yunan-roma inançlarının soğuk katılığına bir mistik ruh, bir gönül saflığı ve ahlâk kaygusu sayesinde erişilecek bir kurtuluş umudu getirdi. Doğu dinlerinin bu sürekli katkısı, Yunanlıların ve Romalıların din anlayışını tamamen değiştirdi.

Tektanrıcılık, bu dinî kaynaşmanın içinden doğdu. Önce dış baskılara ve zulümlere rağmen yunan-roma medeniyetini reddeden ve inançlarının bütünlüğünü canla başla koruyan Musevilik, daha sonra da, onun tersine, yunan-roma medeniyetini benimseyen Hıristiyanlık ortaya çıktı. Hıristiyanlık, Filistin'den doğdu, bütün Doğu Akdeniz'e ve Roma imparatorluğuna yayılmadan önce geçmişteki gibi bir dinî mayalanma yeri haline gelen ve sapkınlıkların (Ariusçuluk, Nasturîlik, monofisizm) iyice geliştiği Ön Asya'ya sızdı.

İslâmiyetin yayılması, dağlık bölgelerde (Lübnan, Ermenistan) veya en son fethedilen yerlerde (Ön Asya kıyıları) yaşayanlar hariç, hıristiyan topluluklarının hemen hepsini ortadan sildi; ama iran kiliselerinin Yukarı Asya ve Çin'e yaydıkları Hıristiyanlığın Nasturîlik biçimi altında gelişmesini önleyemedi. Hıristiyanlık, IX. yy. dan bu yana Çin'den de silindi, ama bir yandan Türkistan'da tutunması öte yandan moğol istilâsı, XIII. yy. da Uzakdoğuda varlığını korumasını sağladı. Asya'dan Avrupa'ya geçen Hıristiyanlığın kaynağına yeniden dönmesi ancak Haçlı seferleriyle (XI.-XII. yy.) ve özellikle avrupalı tüccar ve misyonerlerin sızmasıyle (XVI. yy.) oldu. Aynı çağda Orta ve Kuzey Asya'da rus ortodoksluğu gelişiyordu. Portekizliler ve İspanyollar da Asya'ya Katolikliği getirdiler. Sonuçlar değişik oldu: Hıristiyanlık, Çin ve Japonya'da kısa bir süre sonra ortadan kalktı; Tonkin ve Hindistan'da ise bazı topluluklarca benimsenerek günümüze kadar sürdü. Katolik ve protestan misyonerleri XIX. yy. da başarı elde ettiler. Sonuçlar bazen Çin'de olduğu gibi Hıristiyanlığın yararına idi; ama Asya'nın her yerinde ve hattâ Doğu Akdeniz'de bile Hıristiyanlık ancak azınlıklar halinde yaşadı. Kısacası Hıristiyanlık, Müslümanlığa bırakmak zorunda kaldığı yerleri bir daha ele geçiremedi. Buna karşılık Müslümanlık, dinamizmi sayesinde hızla yayıldı. Günümüzde en kalabalık grup, Müslümanlardır; bulunmadıkları ülke yok gibidir. Müslümanlık bütün dinlerden daha fetihçiydi. Taviz vermez tektanrıcılığı, hindu dini gibi yüksek manevî ilkeleri içinde taşıyan çoktanrıcı dinleri benimsemiş olanları bile kendine çekti. Tanrıya inananların eşitliğini savunan ahlâk anlayışı, sosyal eşitsizliklerden acı çekenleri çevresinde topladı.

Buna karşılık hindu dini fetihçi bir din değildi. Coğrafî sınırları Hindistan'ı aşamadı; ama bu dinden türeyen sapkınlıkların büyük bir yayılma gücü vardı. Hele, bu sapkınlıkların en önemlisi sayılan Buddhacılık (Budizm) ahlâkî kusursuzluğu amaç olarak benimsemesi ve rahipleriyle misyonerlerinin de çabasıyle, M.S. V. yy. dan itibaren Hindistan'da kendini iyice kabul ettirdi; ama Brahman'ların saldırıları yüzünden XII. yy. sonlarına doğru Hindistan'dan silindi. Yayılması Batıda Müslümanlık tarafından engellenen Budizm, bütün Güneydoğu Asya'yı kapladı (Seylan, Birmanya XI. yy. da, Kamboçya XIV. yy. da). Daha evvel, I. yy. sonuna doğru da Orta Asya vahalarına yayılmış, oradan Çin'e, sonra VI. yy. a doğru Japonya'ya ulaşmıştı.

Yayılma merkezi Asya

Tarih öncesi çağlardan XV. yy. a kadar Asya, bir yayılma merkezi idi; böylece Amerika da Asyalılar tarafından iskân edildi. Avrupa ise bugünkü nüfusunun büyük bir kısmını Hint-Avrupalılara borçludur.

İlk çağlarda, bu göçlerin bir ara kesildiği görülür. Yunanlıların ve Romalıların Persleri az çok durdurduğu Küçük Asya'da özellikle böyle olmuştur; ama Asya halkı sayıca artmağa devam etti ve kaynakları sınırlı istep bölgelerinde meydana gelen aşırı insan birikmesi, göçebeleri buraları terk etmeğe zorladı. Orta Asya'nın nüfus yoğunlaşmasının düzenli aralıklarla artması yüzyıllar boyunca süren göçlerin zaman aralıklarını da belirledi. M.S. III. yy. dan itibaren Asya, ileri yürüyüşüne yeniden başladı. Orta Asya'yı etkileyen kaynaşmalar, Roma imparatorluğuna karşı Germen akınlarını durdurdu. Az sonra Hunlar Avrupa'yı aşıp Galya'ya vardılar (451). Attilâ'nın kısa ömürlü imparatorluğunun yıkılması bu Asya akımının sona ermesi demek değildi. Avarlar 570 yıllarına doğru Pannonia'ya yerleştiler; sonra 600-650 yılları arasında Bulgar ve İslavlar Balkanlar'a yerleşti; bu arada Kuzey Afrika, yüzyıllar boyu, müslüman Ön Asya'nın bir parçası olarak kaldı. Cengiz Han'ın (1167-1227) önderliğinde, Moğollar Avrupa ve Asya'yı birleştirdiler. Rusya, iki yüzyıl, Moğolların egemenliği altında kaldı: Moğol ordularından biri Silezya'ya vardı (Leignitz savaşı, ağustos 1241), bir diğeri Macaristan'ı yakıp yıktıktan sonra, Dalmaçya kıyılarına ve Viyana kapılarına kadar dayandı.

Timurlenk de (1370-1405) Moğollardan sonra Moskova ve İstanbul'u tehdit etti.

Bu arada Osmanlılar, Avrupa'ya en kısa geçiş yolunu elinde tutan Bizans imparatorluğuna hücum ettiler ve Sultan Murad I zamanında Edirne ve Makedonya'yı aldılar. İstanbul'un fethi (29 Mayıs 1453) Mehmed II devrinde (1451-1481) Balkanların tüm olarak fethedilmesi imkânını sağladı. Osmanlı imparatorluğu en parlak çağına Kanunî Sultan Süleyman devrinde (1520-1566) erişti; batı sınırları Viyana kapılarına kadar genişledi ve bütün Afrika'nın kuzeyini içine aldı. Böylelikle Asya en son sınırlarına ulaşmış oluyordu.

Avrupalıların Asya'da yayılması

Müslüman fetihleri yüzünden doğan siyasî sızma imkânsızlığına rağmen Avrupa ile Asya arasındaki temaslar, Ortaçağda oldukça sık yapılmıştı. Ne var ki, bunlar hakkında pek az şey bilinmektedir. İpek yolu ve Çin yolları, Orta Asya'nın yüksek yaylalarından geçerek, Semerkant ve Hazar veya Anadolu'ya yönelerek, Doğu ile Batı arasında devamlı bir bağ sağladı. Daha önce nasturî olan Moğolları hıristiyanlaştırmak ümidi, XIII. yy. da fransisken Jean de Plan Carpin'in İnnocentius V adına (1245), dominiken papazların (1248-1251) ve fransisken Guillaume de Rubroek'ün (1253) Louis IX adına buralara yaptıkları verimsiz seferlerin sebebini açıklar. XIII. yy. sonunda Uzakdoğu ile (Bizans, Kırım, İskenderiye ve Kızıldeniz Arapları aracılığıyle) ticarî ilişkisini devam ettiren Venedikliler, Moğolların oturdukları Çin'e bile sızmağa kalkıştılar (XIII. yy. sonunda Marco Polo'nun yolculuğu). XV. yy. da osmanlı istilâsı Asya karayollarını kapadı. Doğu-Batı ilişkileri ancak XV. yy. ın son yıllarında deniz yoluyle yeniden kuruldu. Vasco de Gama'nın Afrika'yı dolaşarak (1498) Doğuya gitmesi, müslüman engelini aşarak doğrudan doğruya Hindistan'a varmasını mümkün kıldı. Tek amaçları Asya zenginliklerini Avrupa'ya aktarmak olan Portekizliler denizlere hâkim oldular. Hindistan kıyılarında bazı yerleri ellerine geçirerek Seylan'a ve daha sonra Malakka'ya vardılar ve nihayet Makao'da (Ngaomen) [1516] Çin'e ve Japonya'ya (1540) ulaştılar. Çok geçmeden öbür avrupalı milletler de Portekizlileri örnek aldılar. İspanyollar, Filipinler'i (1571) uzun süre işgal etti. XVI. yy. ın ikinci yarısında Portekizlilerin yerine geçen Hollandalılar bütün Asya üzerinde ticarî egemenlik kurdular. 1619'da Batavia'nın kurulmasıyle (İndonezya'yı) yavaş yavaş ele geçirmeğe başladılar.

Deniz üstünlüğünü XVII. yy. ın ikinci yarısında Hollandalıların elinden alan İngilizler, XVIII. yy. ın ikinci yarısında Asya'nın içinde ilk olarak bazı yerleri ellerine geçirdiler. Fransızların saf dışı bırakılmasından sonra, Hindistan'ın işgali ancak 1849 yılında sona erdi ve Birmanya'nın da ele geçirilmesiyle (1887) tamamlanmış oldu. Singapur'u (1819), Aden'i (1839), Hong-Kong'u (1842) işgal eden İngilizler, kıtanın deniz ulaşım yollarını kontrolları altına aldılar. Fransa, İngilizleri örnek alarak 1862-1885 arasında Çinhindi'ni ele geçirdi.

Deniz yoluyle başlayan bu işgalin yanı sıra Ruslar da karalarda ağır ağır yayıldılar. XVI. ve XIX. yy. lar arasında Ruslar, Sibirya'yı sömürgeleştirdiler (bu teşebbüsü kazak Yermak Timoveyev 1581'de başlattı) ve daha sonra Türkistan'ı işgal ettiler (1868-1875).

Yalnız Çin ve Japonya siyasî bağımsızlıklarını koruyabildiler. Sayıca üstünlükleri, Avrupa üslerinden uzaklıkları, askerî bakımdan işgal edilmelerini engelledi; ama bu ülkelerin iç pazarlarına Avrupa ticaret piyasası göz dikti ve 1842'den itibaren Çin, 1854'te de Japonya, bazı limanlarını Avrupalılara açmak zorunda kaldılar. Ne var ki, Japonya toprak bağımsızlığını tamamen korumayı başardı, sonra da Batının siyasî, iktisadî ve askerî eğitiminden yararlanarak, Batıya karşı çıktı (Rus-Japon savaşı, 1904-1905). Buna karşılık, bazı limanlarını terk etmek zorunda kalan güçsüz Çin ve dağılma halinde bulunan Osmanlı imparatorluğu, Avrupalıların iktisadî bakımdan fethettikleri alanlar haline geldi. Avrupalıların iktisadî hâkimiyeti, Birinci Dünya savaşından sonra Yakındoğuda daha da ağır bastı (İngiltere'nin zaferiyle sonuçlanan petrol savaşı).

Böylece İkinci Dünya savaşı öncesinde Asya'da siyasî bakımdan bağımsız bazı ülkeler

iki büyük **ASYA** devleti liderinin Taşkent'teki tarihî buluşması; solda Şastri, sağda Eyüp Han (ocak 1966)

Foto. Keystone (LAROUSSE)

kalmışsa da, iktisadî bakımdan, bu ülkelerin hepsi Batının hâkimiyeti altındaydı.

Asyanın başkaldırışı

Avrupalılar Asya'ya hâkim olmalarını üstün tekniklerine borçludurlar. XIX. yy. başında gerçekleşen sanayi devrimi, Asya'nın bu alanda daha da geri kalmasına yol açtı. Bu yüzden, Batılıların durumunu uzun süre hiç bir şey sarsamadı (Hindistan'da Sipahilerin [1857-1859] ve Çin'de Boxer'lerin [1900] başarısızlıkla sonuçlanan isyanları). Bununla beraber, Avrupa uluslarının yeni pazarlar arayan ve kıtayı etki alanlarına bölen sömürgeci rekabetleri, özellikle Çin'de aydın tabakaların hoşnutsuzluğunu artırdı.

Modern bir devlet yaratmak amacıyle Batı yöntemlerini benimseyen Japonya, Asyalılara yeni bir ufuk açtı. 1905'te Rusya'ya karşı kazandığı zaferler öteki Asya ülkelerini etkiledi. Bu örnek, sömürgeleştirilmiş ülkelerde (Hindistan ve özellikle Çinhindi) Avrupalıların yetişmelerine yardımcı oldukları aydın tabakalar arasında milliyetçi hareketi körükledi. Birinci Dünya savaşı Avrupa devletlerini, özellikle İngiltere'yi birtakım tavizler vermek zorunda bıraktı (meselâ hint milliyetçiliğine verilen tavizler, Osmanlı imparatorluğundan ayrılmak isteyen arap uluslarına verilen sözler, Japonları İtilâf devletlerine bağlamak için yapılan yardımlar). Ama savaş bitince Avrupalıların, Doğuda zaten iyice sarsılmış olan iktisadî durumlarını tehlikeye düşerecek iktisadî ve teknik tesisler kurmaktan kaçınmaları, Asya uluslarının bağımsızlık umutlarını kısa zamanda boşa çıkardı.

1917 İhtilâlinden sonra Rusya, Asyalıların müttefiki olarak ortaya çıktı. Batılı devletlere sırt çevirerek Kemal Atatürk Türkiye'sine ve Kuo-min-Tang Çin'ine yardım etti. Komünist propagandası ise milliyetçi hareketleri destekliyordu.

İkinci Dünya savaşı bağımsızlaşma sürecini hızlandırdı. Japonya'nın zaferleri batının prestijini yok etti ve yaptığı propaganda Avrupa'ya karşı gösterilen tepkileri körükledi. Bu arada Almanya, Ortadoğu'da Britanya'ya karşı isyan hareketlerini (Irak 1943) destekledi. Japon işgaline karşı gösterilen direnme hareketi, Müttefiklerin kollamak zorunda kaldığı bir aydın tabaka yarattı. Bu tabaka, savaş biter bitmez bağımsızlık istedi. İndonezya'da 1945 yılında cumhuriyet ilân edildi. İngiltere, Hindistan'ın (15 ağustos 1947), Birmanya'nın (10 aralık) ve Malezya'nın bağımsızlıklarını tanıdı. Fransa ise Vietnam'ı terk etmek zorunda kaldı. Bu ülkenin kuzeyinde bir Halk cumhuriyeti kuruldu (1954). 1949'da komünist olan Çin, sovyet örneğini izledi. Çinlilerin yüzyıldan beri Güney Asya'nın her yanına dağılarak şehirlerde ticareti ele geçirmeleri ve çoğunlukla Çin propagandasına aracılık eden koloniler kurmuş olmaları, bu ülkenin asyalı ulusları kendine çekmesini ve etkilemesini daha da artırdı. Bağımsızlıklarını elde eden Asya ulusları zenginliklerinin bilincine vararak iktisadî açıdan bağımsızlığa kavuşmak istiyorlar. Ortak meselelerle karşı karşıya olan Asyalılar, dayanışmalarını güçlendirmek eğilimindedirler (18-24 nisan 1955 Bandung konferansı).

Bununla birlikte Asya büyük devletlerin siyasî kavgaları dışında kalamamaktadır. S.S.C.B.'den ayrı bir yol izleyen Çin, ideolojik etkisini özellikle Vietnam'da yaymak çabasındadır. A.B.D., komünistlere ve müttefiklerine karşı savaştığı Güney Vietnam'da önemli bir rol oynamaktadır. Güneydoğu Asya paktı (ing. *Southeast Asia Treaty Organisation* SEATO) teşkilâtının da en önemli devletidir. Bu pakt özellikle, Tayland, Filipinler ve Pakistan'ı kapsar. Kamboçya ve Hindistan gibi birçok devlet ise tarafsızlık ve bağlanmama ilkelerine göre yaşamak istemektedir. *Güneydoğu Asya Korunma paktı*, 8 eylül 1954'te Manila'da Avustralya, A.B.D., Fransa, Büyük Britanya, Yeni Zelanda, Pakistan, Filipinler ve Tayland arasında imzalandı. Bu pakt, Güneydoğu Asya Korunma teşkilâtının kurulmasına yol açtı. Güneydoğu Asya'nın korunması amacıyle kurulan bu pakt, Pakistan'dan başlayarak kuzey enleminin 21°30 güneyindeki Hong-Kong ve Formosa dışında kalan bölgeyle ilgilidir. İlgili sekiz devlet silâhlı bir dış saldırı karşısında birbirlerine yardım etmeyi ve dıştan gelecek bir yıkıcılık hareketi karşısında birbirlerine danışmayı bu anlaşma gereğince taahhüt etmektedir. Bundan başka, anlaşmanın üçüncü maddesi, iktisadî işbirliğinin gerçekleştirilmesini de öngörür. Paktı imzalayan devletler, bölge içindeki herhangi bir devletin topraklarına (bu devlet istemişse) girebilirler. Metinlerde «komünizm» kelimesine bile bile yer verilmemişse de A.B.D., tek yanlı bir bildiriyle *dış* kelimesine bu anlamı verdiğini açıklamıştır. Anlaşmanın temel maddelerinin sağladığı çıkarlar, ek bir protokolla Güney Vietnam, Laos ve Kamboç'a da tanındı.

İlk Çinhindi savaşını durduran ve Vietnam, Laos ve Kamboçya'nın bağımsızlıklarını dolaylı olarak tanıyan Cenevre konferansı (26 nisan-21 temmuz 1954) Asya'nın siyasî açıdan sömürgeleştirilmesine görünüşte kesinlikle son vermişti; ama günümüzde insanlığın yarısından çoğunu temsil eden üçüncü dünya uluslarının karşılaştıkları çeşitli iktisadî meseleleri aynı ölçüde çözemedi. Önce, ölüm oranının düşmesini, daha sonra doğum oranının korunmasını ve hattâ artmasını (Hindistan'da 1955-1965 arasında binde 27'den 38,4'e) sağlayan modern sağlık şartları ortalama yıllık nüfus artışını, Güney Asya hariç, her yerde yüzde 2'nin üzerine yükse tti. Tarım üretimi nüfus artışına oranla düşüktür. Bu da, yarı aç (Uzakdoğu'da kişi başına günde 2 500 ve Sibirya, İsrail, Pakistan, Türkiye dışında Asya'nın geri kalan kısmında 2 000 kalorinin altında) yaşamak zorunda kalan ulusların durumunu daha da ağırlaştırır. Nihayet sanayileşmenin yetersizliği, hem sermaye hem de kadro bulunmaması ve elemeğinin pek verimli olmamasıyle açıklanabilir. Bu verimsizliğin sebebi, eğitimin zayıflığında (kitleler okuma yazma bilmez) olduğu kadar beslenmenin nitelik ve nicelik bakımından kötülüğünde de aranmalıdır.

Böyle bir durum iktisadî gelişimin hızlandırılmasını gerektirir; bu da ancak Asya uluslarının kendi gerçekleştirecekleri sanayi yatırımlarıyle sağlanabilir; ama gerçekte bu uluslar, güçlü devletlerin cimrice yaptıkları teknik veya malî dış yardımlara başvurmak zorundadırlar. Zaten bu dış yardım da iktisadî durumun gitgide bozulmasını engelleyememiştir. Yıllık kalkınma oranı, 1960'ta yüzde 4,2 iken 1966'da yüzde 3,2'ye düşmüştür. Üstelik dış yardıma baş vurmak zorunda kalması Asya'yı, dünya egemenliğini ele geçirme yarışında, kapitalist ve sosyalist ülkeleri karşı karşıya getiren rekabetlerin savaş alanı yaptı. Bu yarış büyük devletleri, çok yanlı ve dolayısıyle siyasî taraf tutmayan bir yardım (1966 kasımında on üç batı ülkesini, Avustralya'yı, Yeni Zelanda'yı ve birçok Asya devletini toplayan Asya'yı Geliştirme bankasının kuruluşu) yerine, kesin siyasî bağlanmalara dayanan resmî veya gayri resmî ikili anlaşmalar yapmağa yöneltti.

Sözü geçen rekabetlerin doğurduğu tehlikenin bilincine varan Asya'nın ilk bağımsız ülkeleri (Hindistan, Pakistan, Seylan, Birmanya, İndonezya) bu tehlikeyi önlemek için 1955 nisanından itibaren Bandung'da bir Afrika-Asya konferansı düzenlediler; bu konferansın amacı, azgelişmiş ülkelere, siyasî bağımsızlıklarını gölgelemeden iktisadî yardım sağlamanın yollarını aramaktı. Benimsenen çözüm yolları (devletlerarası işbirliği, Doğu-Batı çatışmasında kesin tarafsızlık v.b.), gerçekte Asya'nın yeni çatışmalara sürüklenmesini önleyemedi.

İlk çatışma ve karışıklık, 1958'de Yakındoğu'da belirdi. Başkan Nâsır, Batı-Doğu arasında bir denge siyaseti uygulayarak azgelişmişliğe karşı birlikte savaşmak için bütün Arap devletlerini Mısır etrafında toplamağa çalıştı. Amerika, Mısır'ın yardım isteğini reddettikten sonra S.S.C.B.'nin yardımıyle gerçekleştirilebilen Assuan* barajı olayı, bu siyasetin en iyi örneğidir. 1 Şubat 1958'de Mısır ve Suriye, Birleşik Arap cumhuriyeti adı altında bir araya geldi. Yemen de bir ay sonra bu birliğe katıldı.

Suudî Arabistan'da kral Suud'un kardeşi Faysal'ın çok geniş siyasî yetkilerle meclis başkanlığına atanması (22 mart 1958) ve özellikle 14 temmuz 1958'de Faysal III ile beraber Haşimî krallığının yıkılması ve Batı aleyhtarı (1959 martında Bağdat paktının bozulması) bir cumhuriyet kurulması ile sonuçlanan Irak devrimi, gerek iktisadî (petrol), gerekse siyasî yönden batıya hâlâ bağlı Arap devletlerinin (Kuveyt, Ürdün) yıkılacağını ve daha sonra bütün Yakındoğu'nun başkan Nâsır'ın himayesi altında toplanacağını önceden gösteren bir işaret sayılabilirdi. Anglosaksonların Ürdün ve Lübnan'a yaptıkları anî müdahale, Nâsır'ın Yakındoğu'da yayılma siyasetini durdurdu. Yemen'de İmam Ahmet, Mısır ile yapılan federasyon anlaşmasını hiç bir zaman uygulamadı. Suriye'de, Mısır ile birleşmeyi ancak komünistlerin yönetimi ele geçirmelerini engellemek için kabul eden sosyalist Baasçılar, tehlike geçer geçmez yaptıklarından pişman oldular (28 eylül 1961 ayrılması). Nihayet gerek Kasım'ın komünistlere ve S.S.C.B.'ye karşı benimsediği yaklaşma siyaseti (1959 iktisadî anlaşmaları), gerekse 6 kasım 1962'de Mısır ile siyasî ilişkisini kesen Faysal'ın tutumu, Mısır'ın, Irak ve Suudî Arabistan'da yeni hükûmetlere bağladığı umutları çabucak boşa çıkardı. Sana'da, Kahire'nin desteklediği bir cumhuriyet kuran mareşal Sallal kuvvetlerine karşı Yemen'de Suud kuvvetleri, İmam Muhammed-el-Bedr'in kralcı birliklerini destekledi.

Özellikle Ürdün sularının kullanılması ve Akabe körfezinden yararlanma yüzünden zaman zaman alevlenen İsrail meselesi, bundan böyle Yakındoğu hükûmet ve uluslarının istekleri arasındaki ayrılığı gizleyerek (1964'te Kasım'ın öldürülmesinden sonra Mısır ve Irak arasında tam anlamıyle gerçekleştirilemeyen bir yakınlaşmaya rağmen böyle bir ayrılık söz konusuydu) bu hükûmetler arasında nispî bir dayanışma kurulmasını sağladı. Arap güçlerinin birliği, 1967 haziranındaki İsrail-Arap çatışmasında ortaya çıktı: Ürdün kralı Hüseyin, Nâsır ile barışmaktan kaçınmadı; ama arap orduları bozguna uğrayınca savaştan en çok zarar gören onun ülkesi oldu.

Gerek Müslümanlığın koyu düşmanlığı, gerekse Kıbrıs olayına rağmen Türkiye'de durumları sarsılmayan Anglosaksonların müdahalesi ile Yakındoğu sınırlarında durdurulan komünist yayılması, 1957'de Hindistan Kerala devletindeki seçimlerle Güney Asya'da yeni bir uygulama alanı buldu. Keşmir yüzünden Pakistan ile Hindistan'ı karşı karşıya getiren çatışma daha da önemliydi. Hindistan, 1958'de tartışma konusu olan bölgenin doğu yarısını *fiilen* kendi topraklarına kattı. 1965'te bu durumun doğurduğu savaş, Pencap ve Sind cephesinde iyice şiddetlendi, ancak Rusya'nın arabuluculuğuyle durdurulabildi; Rusya, iki düşman devletin başkanlarını, mareşal Eyüp Han ve Başbakan Sastri'yi Taşkent'te 1966 ocağında buluşturdu. Büyük Britanya'nın görevini yüklenerek Commonwealth üyesi 2 ülkenin silâhlı çatışmasını sonuçlandıran Rusya, Asya'ya siyasî bakımdan müdahale imkânını elde etti. Çin ise Rusya'yı bu alandan uzaklaştırmak iddiasındaydı. Pekin'de 1 ekim 1949'da Halk cumhuriyetinin kuruluşundan beri, Çin hükûmeti, S.S.C.B.'nin iktisadî ve askerî yardımından yararlandığı halde, «Stalincilikten kurtulma» ve «barış içinde bir arada yaşama» siyasetini beğenmediği Moskova hükûmetine karşı gitgide eleştirici bir hal takındı. 1959'da sovyet yardımının kesilmesi, çatışmayı büsbütün şiddetlendirdi, ama Çin'in ilk atom bombasını patlatmasını da (1964), önce güney komşularını hedef alan bir toprak genişletme siyasetini uygulamasını da engelleyemedi: 1961'de Nepal ile bir sınır antlaşması imzaladı; ama Pekin'in «Mac-Mahon hattı» ile belirlenmiş olan Hindistan sınırını yeniden gözden geçirmek istemesi, silâhlı bir çatışma ile sonuçlandı. Çin, Hindistan'a ait toprağı, 1962'de, geçici olarak işgal etti. Bu siyaset, Pekin'i Rusya'nın Orta Asya'daki bazı toprakları üstünde hak iddia etmeğe sürükledi.

Bu tutumuyle Çin, hem komünist dünyanın, hem de renkli ırkların siyasî ve iktisadî bağımsızlık savaşlarının yönetici gücü olarak Rusya'nın yerini alma isteğini ortaya koydu. Önce Kuzey Kore'ye (1950-1953), sonra Güney Vietnam Millî Kurtuluş cephesinin mücadelesini destekleyen Kuzey Vietnam'a 1963'ten itibaren yardım edişinin sebebi budur. Çin'in, Japon Komünist partisinin Çin taraftarı kanadını ve İndonezya devlet reisini gizlice desteklemesi bu sebebe bağlanır. Sukarno, 1956'da Aidit tarafından yeniden kurulan komünist partisinden bazı kimsele-

ri hükûmetine aldı; ama Çin Halk cumhuriyeti bütün alanlarda, hiç değilse şimdilik, başarısızlığa uğramaktadır. Bu başarısızlıkların en önemlilerine, Japon, Kuzey Kore, Kuzey Vietnam komünist partileriyle ilişkilerini sürdüren veya yeniden kuran ve Çin'in Hindistan-Pakistan çatışmasını kendi çıkarına geliştirmesini önleyen (Taşkent konferansı, ocak 1966) S.S.C.B. yüzünden uğradı. Başarısızlığının başka nedenleri arasında, bazı ülkelerde (Hindistan'da 1959'da, İndonezya'da 1965'te olduğu gibi) komünizm aleyhtarlığı yüzünden bölgesel komünist partilerinin zorla ortadan kaldırılmasını da saymak gerekir. Buna karşılık Kuzey Vietnam (Pekin ve Moskova bu hükûmete önemli malzeme desteği yapmak için yarışmaktadırlar) ve A.B.D. ordularının çifte müdahalelerini gerektiren ve Güney Vietnam'ın yanıp yıkılmasına yol açan iç savaşın sürüp gittiği Çinhindi cephesinde Çin'in başarısızlığa uğradığı söylenemez.

Asya'da A.B.D.'yi komünist dünya ile karşı karşıya getiren gizli çatışmanın çıbanbaşı olan Vietnam savaşı, Çin Halk cumhuriyeti ve A.B.D.'yi gitgide doğrudan doğruya bir çatışmaya sürüklemektedir. A.B.D., bu savaşın Asya'da komünizmi yok edeceğini düşünmekte, Çin ise, Washington hükûmetinin kıtayı tehdit eden askerî üslerini (Güney Kore, Japonya ve Formosa ile güvenlik antlaşmaları, Filipin, ANZUS, OTASE ve CENTO paktları) ortadan kaldıracağını ummaktadır. Henüz böyle bir çatışma söz konusu değildir; ama VII. Amerikan filosunun Formosa boğazında bulunması, aynı devletin hava, deniz kuvvetlerinin Guam adasından Tayland'a kadar yayılması, Vietnam'da siyasî ve askerî saldırıların genişlemesi, insanlığın geleceğini tehdit eden bir atom savaşı tehlikesinin henüz savuşturulmadığına delildir. (LM)

ASYA (KÜÇÜK), Ön Asya'nın en batı kısmı. Doğu Akdeniz, Ege, Marmara denizleri ve Karadeniz arasında geniş bir yarımada meydana getirir. (Bk. TÜRKİYE.)

Yukarı Fırat ve Kızılırmak (eski adı Halys) Asurlu tüccarların, batıda hitit ve doğuda Mutsru yerlileriyle alışveriş ettikleri Kommagene nin, uzun süre tabiî sınırları olmuştu. Kaneş arşivleri, bize asur faaliyetleri üstüne bilgi verir. Kızılırmak kıvrımının iç tarafında, eneolitik devirde «proto-hititler» denen topluluğun oturduğu bölge, birçok defa kuzeyden istilâya uğradı. Kafkas asıllı oldukları sanılan Hititlerin de bu yönden geldikleri ileri sürülebilir. Hurriler ve Samîler erken tarihlerden beri Kue ülkesinde, Kilikya'da oturdular. Sakarya (Sangarios) nehri ve Pisidia dağlarına kadar Küçük Asya'nın batısı, Ege denizine yönelmiş ve Hellas halkıyle ilişki kurmuştu. M.Ö. XII. yy. da etnografik haritada bir değişiklik oldu. Bir yandan Truva'nın yıkılması ve Frigyalıların batıyı istilâsı, öte yandan Karadeniz kıyısından merkeze doğru yeni akınlar, hitit krallığının yıkılmasına yol açtı. Muşkiler Toros dağlarının arkasına, Urartular yukarı Fırat'a yerleşti. Sakarya kıvrımının içinde kalan bölge Tavala (bugün Davala) adını aldı. Asur egemenliği yavaş yavaş Kilikya ve Kommagene'ye yayıldı ama Kimmerler, sonradan Perslerin fethedeceği bu ülkeleri yerle bir ettiler.

Bundan sonra küçük Asya'da egemenlik lidya krallarına geçti: Kimmerleri püskürten Alyattes ile, M.Ö. 546'da Keyhüsrev'e yenilmeden önce otoritesini batı kıyısında yerleşmiş Yunanlılara kabul ettiren Kroisos. Küçük Asya, pers egemenliği altında güçlü bir birliğe değilse de, bir süre devam eden bir siyasî bütünlüğe erişti. Büyük bir kral yolu ülkeyi baştan başa aşıyor ve Sardeis'e ulaşıyordu. İmparatorluk o devrede satraplıklara ayrılmıştı. Bunlar oldukça bağımsız geniş idare bölgeleriydi. Yunanlılar, Perslerin boyunduruğuna güçlükle katlanıyorlardı. 499'da isyan ettiler, Avrupa Yunanlılarının bunların yardımına koşması, Med savaşlarının başlamasına yol açtı. 402'de Onbinlerin seferi ülkenin merkezine ulaşınca Avrupa Yunanlıları, Küçük Asya'ya yerleşti. Büyük İskender Perslerin elinden Küçük Asya'yı aldı (M.Ö. 334). Kısa süren işgalden sonra ülke yunan asıllı veya satraplıkların mirasçısı birçok bağımsız hükümdar arasında bölündü: Pontus, Bithynia, Kappadokia, Paphlagonia krallıkları. Selefkiler hanedanı, Romalıların 189'daki Magnesia (bugün Manisa) zaferine kadar ülkenin doğu kısmını yönetti. Pergamon'daki (Bergama) Attaloslar, özellikle yunan İonia topraklarını kapsayan bölgeyi, Romalıların Attalos III'ün vârisi olmasına kadar (133) yönettiler. M.Ö. III. yy. da Balkanların kuzeyinden gelen kelt kolu Galatların akını başladı. Bu akınlar Galathia adını alan iç kısımda Pergamon kralları tarafından durduruldu. Savaşlar sonucunda sık sık yakıp yıkılan kıyı bölgeleri roma egemenliği sırasında iyice rahata kavuştu. Bu sırada, ülkenin doğu sınırları Parthlara ve Sasanîlere karşı sürekli savaşlarla çalkalanıyordu. Küçük Asya çok kalabalıklaştı. Bütün antik dünya tarafından tanınan, zengin önemli siteler kuruldu: Propontis kıyısında Nikomedeia, batıda Ephesos (Efes), Pergamon (Bergama), Kappadokia'nın merkezinde Kaisareia Galat ülkesinde Ankyra (bugün Ankara). Bu şehirlerin hiç biri üstünlüğünü kabul ettiremiyordu. Roma imparatorluğu zamanında, bir yol şebekesi kuruldu, büyük binalar yapıldı, göçebe halkın yerleşmesi böylece sağlandı, ekinlerin sulanmasına dayanan tarım geliştirildi. Zengin ve az sayıdaki burjuvalar belediye memurluklarını çekici buluyor ve hakkında hiç bir şey bilmediğimiz köylülerin işlediği büyük arazileri bölüşüyorlardı. Doğu gelenekleri az çok helenleştirilmiş yabancı tanrıların kültünde sürüp gidiyordu. Uzun süreden beri Kybele ve Artemis kültlerini uygulayan Asyalılar, Roma imparatorluğu devrinde çok tapınılan Suriye ve Mısır tanrılarını benimsediler. Hıristiyanlık, Aziz Pavlus'un baştan başa dolaşıp birçok kilise kurduğu güney ve batı kıyı bölgelerinde hızla yayıldı. Payenler zamanında bir ziyaret merkezi olan Efesos Hıristiyanlıkla etkin bir başpiskoposluk oldu. Batı Roma imparatorluğunun son döneminden itibaren (235-476) anarşi, bütün ülkeye yayıldı. Herakleios, Pers Hüsrev II'nin akınına (616-626) başarıyle karşı koydu; sonra Araplar İstanbul'a kadar ilerleyerek şehri kuşattılar (668).

Selçuklu Türkleri 1067'den itibaren kısa bir süre içinde hemen bütün ülkeyi ele geçirdiler ve hıristiyanlar tarafından «Iconium (bugün Konya) saltanatı» diye adlandırılan Selçuklu imparatorluğunu kurdular. Türklerin peşinden gelen İran Kürtleri ve Yörüklerle, Küçük Asya gerçek bir istilâya uğradı. Bununla beraber yunan halkı batı kıyısında tutundu, geleneklerini korudu, Bizans imparatorluğu da teslim olmadı. Haçlılar hiç bir kalıcı eser bırakmadan yarımadayı aştı. Bu yüzden XII. yy. dan XV. yy. a kadar süren devre, halkları kırıp geçiren aralıksız savaşlar devri oldu. Ülke, Türkler tarafından beylerbeyi unvanını taşıyan paşaların yönettiği vilâyetlere ve askerî yönetim çevrelerine (sancak) bölündü. XV. yy. ın başında moğol imparatoru Timur, türk hükümdarı Bayezid'i yendi (Ankara 1402), ama Türkler az sonra bir yandan Moğolları kovdular, öte yandan da Bizans'ı alarak (İstanbul'un fethi 1453) ülkeye kesinlikle yerleştiler. Türk imparatorluğunun iç karışıklıklarına rağmen XVI. ve XVII. yy. lar bir onarma devri oldu. Türkçe yer adları taşrada yayıldı; yeniden inşaatlara girişildi. Gene de ülkede gerçek birlik sağlanamıyordu. Türkler azınlıktaydı. Kasabalarda yaşayanlar tahıl tarımıyle uğraşıyor, Yunanlılar yağ elde edilen bitki yetiştiriyor, kürtler de keçi besleyerek geçiniyorlardı. Ulusun dinî (katolik ve müslümanlar arasındaki çatışma) ve sosyal açıdan kaynaşması sağlanamadı. Tüccarlar yunan veya ermeni idi. Türkler ya askerlikle uğraşıyor veya hıristiyan kölelerin çalıştırıldığı geniş çiftlikleri işletiyorlardı. İç bölgelerdeki göçebe kabileler bağımsızlıklarını sürdürüyorlardı. Bu durum XIX. yy. da «hasta adam» diye adlandırılan karmakarışık ve çöküntü içindeki büyük modern Osmanlı imparatorluğunun durumunu andırır. Anadolu, iktisadî bakımdan geriliyordu. Tüccarlar gümrük sistemine el koymuşlardı ve çok kâr sağlayan ithalâtlarla yerel zenaatı geriletiyor, İngiltere ve Almanya işlenmiş ürünlerini pazarlara sürüyordu. Osmanlı imparatorluğunun parçalanması, 1920 Sevr antlaşmasıyle fiilen gerçekleşti. Türkiye cumhuriyetinin toprakları bundan sonra Küçük Asya'nın sınırlarını aşmadı. Bu kendi toprağına çekilme türk milliyetçiliğinin şuurlanmasıyle aynı zamana rastlar. Bu suur, o zamandan beri, yeni coğrafî çerçevesi içinde gitgide güçlendi, halkın kaynaşmasını sağladı. Göçebeler toprağa bağlandı. Yunan halkı kitle halinde Yunanistan'a gönderildi. Başkent İstanbul'dan Ankara'ya taşındı. Jön Türk hareketinin başlattığı milliyetçilik akımı da ülkenin batılılaşmasını ve düzen birliğinin kurulmasını hızlandırdı.

Tarih öncesi (Prehistorya)

1930 Yılından sonra yapılan kazılar, Küçük Asya'nın ilk ahalisinin geniş kafataslı, çıkık burunlu, kafalarının arkası uzun insanlardan meydana geldiği inancını çürütecek yeterli sayıda delili ortaya koydu. Kalkolitik ve Bakır çağına ait (yaklaşık olarak III. bin) yayların değişik yerlerinde bulunan 32 iskeletten 27'sine ait kalıntılardan, bu insanların uzun veya orta büyüklükte kafataslı oldukları anlaşıldı. Bunların büyük bir kısmı, Erken-Mezopatamya'da yaşamış sağlam yapılı Avrupa-Afrika ırkından ziyade çıkık alınlı olmayan ve ufak yapılı yumuşak hatlı Akdeniz ırkı tipindendirler.

bugünkü **ASYA**'da savaş siperde askere elbise diken Vietnamlılar

M.Ö. II. bin yılın başlarında, Alişar, Kusura, Arslantepe ve Hisarlık'taki Bronz devri tabakasına ait insan kalıntılarından, geniş kafataslı insanların nüfus içinde oranının hızla artmış olduğu anlaşılır. İlk devrede bu artış yüzde 16 olmuştur. Sonraki devrede yüzde 42'ye yaklaşır. Bu anî değişiklik sadece göç sebebiyle meydana gelebilir ve Hititlerin Anadolu'da belirmesiyle açık bir şekilde bağdaşmaktadır. Hitit aristokrasisi, son-radan Türklerin de girdiği gibi Küçük Asya'ya muhtemelen İran'ın doğusundan veya nüfusu hâlâ geniş alınlı bulunan Taciklerin yaşadığı Pamir bölgesinden girmiştir.

Bronz devri başlarında Anadolu'daki bu geniş kafataslı insanlar, armenoid olmayıp, alp tipindendir. Bu insanların kafataslari normal büyüklüktedir ve kafalarının arkası düz değildir. Bu husus, 1911 yılında F. von Luschan'ın öne sürdüğü gibi Küçük Asya yaylasında hâkim bulunan insan tipinin menşei meselesine dönmemizi gerektirir. Kendisinin teorisi başlıca iki gözleme dayanır: bunlardan birincisi, Anadolu ve Suriye'nin dağlık ve kuytu bölgelerinde yaşayan, kültürlerinin de belirttiği gibi çok ilkel bir nüfustan geri kalan hatları son derecede belirgin olan Tahtacı, Kızılbaş, Yezidî ve Dürzî gibi dağınık kabileler olduğu; ikincisi, hitit taş kabartmalarındaki figürlerin profillerinin hatlarını aksettirmesidir. O sırada, ilkel bir toplumun fizikî tipini doğrudan belirten tek delil budur. Daha önce de bahsedildiği gibi, Küçük Asya'nın asıl nüfusunun armenoid olmadığı ve istilâcı Hititlerin de bu ırka dahil edilemiyeceği artık açıkça anlaşılmıştır. Gerçekte alp ve akdeniz ırklarının birleşmesi sonunda ortaya melez bir ırk çıkmıştır. Bu ırk, her iki soyun karakteristik hatlarını en belirgin bir şekilde muhafaza etmiştir: uzun surat, birbirine yakın gözler ve kulakların iyice arkada bulunması gibi özellikler akdeniz ırkından; uçuk beniz, çıkık ve iri burun ve uzun dar kafa alp ırkından gelmiştir. Tabiatıyla bu melez tip, bu gibi karışmaların olduğu değişik yerlerde müstakil olarak ve ayrı ayrı gelişmiş olabilir. Meselâ, dinarik olarak adlandırılan balkan ırkı armenoide çok benzemektedir. Aralarındaki başlıca farklar, atalarının bir kısmını teşkil eden akdeniz ırkının mahallî tiplerine has özel hatlardır. Küçük Asya'daki orijinal akdeniz nüfusunun içinde, Hititlerin alp ırkına karışması melez bir ırkın gelişmesi için en müsait şartları yarattı. Alp ırkından olan II. bin yıl kafatasları ile, armenoid hatlar gösteren taş kabartmalar arasındaki ayrılık, tarihlerinin farklı olduğu şeklinde izah edilebilir. Şimdiye kadar incelenmiş olan kafataslarının hemen hepsi, nüfusların karıştığı ilkel bir döneme, Erken Hitit devresine aittir. Halbuki taş kabartmalar melez ırkın gelişmeğe fırsat bulduğu 1 000 sene sonrası olan Yeni Hitit devresinin malıdır.

Armenoid ırk ortaya çıktıktan sonra devam etmiş, tenha dağlık bölgelerde yalnız başlarına yaşayan ve üreyen hetorodox islâm ve hıristiyan toplulukları arasında, göçmen nüfuzuna uzun zaman karşı koyarak saf kalmıştır. Buna örnek olarak, Kappadokia'daki Kızılbaşlar, Lykia'daki Tahtacılar ve Van gölü civarındaki Ermeniler gösterilebilir.

Foto. *Camera - Press (LAROUSSE)*

Arkeoloji

Küçük Asya arkeolojisinin ana hatları mimarî kalıntılar, kaya kabartmaları, kitabeler, mezarlar, tesadüfen ele geçmiş bazı çanak çömlek ve taştan yapılmış âlet edevat gibi çeşitli buluntular arasında görülebilir, ayrıca tabaka takaba yapılan kazılar da önemli bilgi kaynaklarıdır.

Genellikle, Şevket Aziz Kansu ve Ankara üniversitesindeki asistanlarının yoğun çalışmaları sayesinde Küçük Asya'nın Taş devri kültürünün mahiyeti ve çeşitliliği tamamıyle anlaşılmış ve bunların stratigrafisini tespit etme işine başlanmıştır. Meselâ, hem İstanbul, hem de Ankara'da toprağın yüzünde Şelleen tipi baltalar, Samsun yakınında Tekeköy'de Aşöleen tipi balta bulunmuştur. Mikok (Üst Aşöleen) endüstrisine ait bazı parçalar da 1937 yılında, Ankara yakınında Etiyokuşu'nda Çubuksuyu setlerinde toprak seviyesinden 3,1 m derinlikten çıkarılmıştır. Lövaluvaziyen-Musteriyen endüstrisine ait örnekler, Etiyokuşu'nda Çubuksuyu'nun pleistosen teraslarında ve Ankara civarında ele geçmiştir. Aynı endüstrinin daha başka örnekleri Kastamonu yakınında Gölköy'de, Sıvas yakınında Gemerek yaylasının güney tarafında Nevşehir ve Niğde'nin yakınlarında bulunmuştur. Musteriyen tipi âletler Malatya civarında Adıyaman'da, Samsun yakınında Tekeköy ovasında ve Antalya yakınında Yağcaköy'deki Karain mağarasında bulunmuştur.

Küçük Asya'da Üst Paleolitik çağa ait endüstrilerden Solütreen ve Magdaleniyen bilinmemektedir. Orinyasiyen tipi âletler, 1950 yılı ortalarında Anti Toroslarda Adıyaman'da, muhtemelen aynı çağa ait Taş devri sanatının yegâne örneklerini teşkil eden, üzerine yabanî dağkeçileri resmi oyulmuş bazı kayaların yakınında meydana çıkarılmıştır. Orinyasiyen endüstriye ait el sanatları Isparta yöresinde Bozanönü civarında bir mağara çöküntüsünde bulunmuştur. Mezolitik çağın karakteristik çakmaktaşları, kuzey kıyıda Samsun yakınında mağaralar ve höyüklerden ve Isparta civarında Baradız'da (yerleşme kalıntılarında) tespit edilmiştir. Sıvas'ın kuzeydoğusunda Hafik gölünde Pilir höyüğünün alt tabakalarında Campignien tipi minyatür çakmaktaşı bıçaklarının izleri ortaya çıkmıştır. Bununla beraber mezolitik kültürden neolitik kültüre geçişe ait belirtiler XX. yüzyılın ortalarına kadar Küçük Asya'da henüz bulunmuş değildi. Küçük Asya yaylasında yapılan başlıca kazılar, Alişar'a gönderilen Chicago heyetinin ve Türk Tarih kurumunun Alacahöyük'te ve Afyonkarahisar civarında Kusura'da ve ingiliz heyetinin Beycesultan'da yaptıkları kazılardır. Aynı zamanda, ortak ingiliz-türk heyetinin Polatlı'da yaptığı sondajdan, 1950 yılında daha etraflı bilgi edinilmiştir. Bütün bu yerlerden elde edilen belgeler, kuzeybatıda Hisarlık, güneydoğuda Mersin'de ortaya çıkarılanlar ile mukayese edilebilecek kültürler verir. Truva'daki Hisarlık, Küçük Asya yaylası ve Ege kıyılarıyle adalar arasında geçit teşkil eder. Tarsus'a yakın Mersin de Suriye ve Irak ile bir bağıntı sağlar.

Yaylada yapılan kazılardan çıkarılacak birinci sonuç, bu bölgenin, doğu ve batıdaki komşu bölgelerden, kültür bakımından ayrıldığını ve bu ayrılığı muhafaza ettiğini göstermir.

İkincisi, yayladaki medeniyet dengeli, istikrarlı bir seyirle gelişmiştir, yaylaya yabancı ve eski Tunç çağına ait boyalı seramik kültürlerinin içeriye girmesine rağmen, Küçük Asya en eski Neolitik çağdan, Hitit imparatorluğunun çöküşüne kadar genellikle tek renkli resim sanatını işleyen çanak çömleği kullanmak geleneğine sadık kalmıştır.

Üçüncüsü, yaylada şimdiye kadar araştırılmış en eski tarıma dayanan yerleşmelerden hiç birinin tarihi, Kuzey Suriye'deki yerleşmelere kadar uzanamamaktadır.

XX. yüzyılın ortasında eldeki belgelerin gösterdiği gibi yayladaki en eski çanak çömleğin tarihleri yaklaşık olarak M.Ö. 3000'den daha öteye gidememektedir. Bu çanak çömleğin dış tarafı genellikle siyah ve cilâlıdır. Bunlar çoğu zaman sadedir, fakat ara sıra bezek çizgilerinin içleri beyaz bir madde ile doldurulmuş veya dik dörtgen şeklinde oyularak yapılmış motiflerle süslenmiştir. Bu devrede düz tabak, kâse, taslar gibi en çok bilinen kapların zarif ayaklı örnekleri vardı. Ege denizi kıyısında, Hisarlık'ın en eski katlarında, Yortan ve Termi'de içleri beyaz bir maddeyle doldurulmuş oymalı bezekli kaplar bulunmuştur, bu kaplar çeşitli biçimlerdedir; ilk yapılanlar deri örneklerinden alınmış kulplu testiler, geniş karınlı leğenlerdir. Bu Kalkolitik devir yayla çanak çömlekleri üslûp ve tarihleri bakımından Mersin'de bulunan siyah üzerine beyaz motifli toprak işleriyle mukayese edilmelidir. Zira Kilikya, bu devreden en az bin yıl önce Suriye, Irak, Ermenistan, İran ve Türkistan'dakine benzer boyalı-keramik kültürüne sahipti, fakat bu kültür Konya civarı hariç iç bölgelere Toros silsilesi yüzünden sokulamamıştı. Şu halde Kilikya ve Suriye'nin boyalı-keramik kültürü çağında Küçük Asya'da hangi kültürün gelişmiş olduğu meselesi ortaya çıkıyor. Yapılmış olan kazıların hiç biri bu soruyu kesinlikle cevaplandıracak yeterlikte değildir. Bununla beraber platoda alçak Kalkolitik katlarda rastlanan çanak çömlek hiç bir surette ilkel sayılamaz.

Mersin'de, Neolitik devre ait cilâlı, parlatılmış ve çizilmiş tek renkli çanak çömleğin yerini, ilk tabakada kaba bir üslûpta yapılmış kaplar almıştır. Bununla beraber Kalkolitik devir binyılı boyunca, önceki tek renkli kap örnekleri bulunmuştur; bunlar şekil, biçim ve süs bakımından çağdaş boyalı kaplardan çok farklıdır ve başka bölgeden getirilmiş oldukları muhakkaktır.

Boya ile resmedilmiş kaplar, çıktıkları kadar çabuk bir şekilde kaybolmakta ve daha sonraki tabakalarda en eski Kalkolitik devir tabakasındakilerine benzetilebilecek biçim ve süslemede tek renkli parlak, cilâlı kaplar, bunların yerine geçmektedir. Bütün Küçük Asya yaylasının kültürü, Bakır çağı süresince önceki veya sonraki çağlardakinden daha tek tip bir özellik gösterir. Üstelik bu sürede yayla medeniyeti ilk defa Küçük Asya'nın çok dışına yayılmış ve Hititler, hattâ Osmanlı imparatorluğunun genişliği ile kıyaslanabilecek bir bölgeyi etkilemiştir.

Bakır çağına ait çanak çömlek üslûpları, tabiatiyle daha önceki Kalkolitik devir üslûbundan gelişmiş bulunmaktadır. Kalemle işlenmiş, oyulmuş veya bazen basılmış süsleri ile, tek renkli, parlak, cilâlı kaplar üzerinde bu kültürü kolaylık ve kesinlikle teşhise yarayacak birtakım karakteristik şekil ve biçimlere rastlanmaktadır. Süslü kulpları ile geniş karınlı yüksek testi, dikey saplı düz tabak ve hepsinden çok Homeros'a ait *depas amphikypellon* ile bağıntısı olan iki kulplu zarif kap bunlar arasındadır.

Son iki misalde değişiklik gösteren üslûp adını Filistin'deki Hirbet Kerak diye adlandırılan bir bölgeden almıştır. M.Ö. 2600 yıllarında bu bölgeden ortaya çıkan bu üslûp 2 yüzyıl kadar devam etmiştir. Hirbet Kerak kaplarında zıt renkler cesurca kullanılmıştır. Kapların birçoğunun iç parlak kırmızı, dışı siyah olmakla birlikte yivli süsleri, çubuk bezekleri ve kabartma geometrik şekilli süslemeleriyle ayırt edilmektedir. Pişirme şartlarının dikkatle kontrol edildiği bu süsleme Küçük Asya'da Bakır çağında Hirbet Kerak kaplarını yapanların kullandıkları özel bir sanattır.

Küçük Asya Bakır çağının en dikkate değer kalıntıları, hitit yerleşme katının aşağısında yatan ve kalın bir kül tabakası ile arası kapanmış bulunan Alacahöyük'teki kral mezarlarıdır. Türk arkeologlar yaklaşık olarak M.Ö. 2500-2300 yıllarına ait 13 zengin mezar bulmuşlardır.

Bu varsayıma karşıt olarak, Hitit imparatorluğunun M.Ö. XVIII. yüzyılda genişlemeğe başladığı zaman, boyalı kapların kaybolmağa yüz tuttuğu hesaba katılmalıdır. Ancak, bu Kappadokia çanak çömleğini getirenlerin, gerçekte proto hitit istilâcılar oldukları ve yaylaya gelince de, ovada rastladıkları yerli halk ile çabucak anlaşıp, çanak çömlek üslûbu dahil, yerli medeniyetin birçok özelliklerini geliştirdikleri düşünülür. Daha sonraki devirlerde meselâ Frigyalıların, Gallerin ve Türklerin devamlı istilâları buna benzeyen bir seyir takip etmiştir.

Hitit çağında (M.Ö. 1850-1200) Küçük Asya artık tam tarihî devreye girmekte ve arkeoloji buluntuları tarihi tamamlamaktadır. Bu devreye ait çanak çömlekler hem yapısı, hem de süslemesi yönünden, Bakır çağının tek renk geleneğindedir, fakat çömlekçi çarkının icat edilişi, lülesi uzun ibrik, küp, kavanoz gibi daha zarif ve daha iddialı biçimde kapların yapımına imkân vermiştir.

Meselâ Hisarlık'ta VI. kattaki çanak çömlekten anlaşıldığına göre bu devrede Hitit imparatorluğu yayla üzerinde merkeze toplanmıştır, sahillerde ağır basamamakta, hâkim gözükmemektedir. Miken medeniyeti, Hititler gibi merkezîleştirilmiş bir imparatorluğa değil de, daha çok XIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar Doğu Akdeniz'in birçok kıyılarına hükmeden deniz ticaretiyle meşgul topluluklarin dağınık konfederasyonuna bağlıydı. Hitit ve miken medeniyetleri arasındaki temasın mahiyeti henüz açıklığa kavuşmuş değildir.

Bununla beraber, Kilikya sahili, hiç değilse yalnız bir noktada (Mersin'deki VII.-V. katlardaki) kale kalıntılarıyle, Hititlerin idaresi altında olduğunu gösterir. Orada V. katta Mikenai halkına ait kırık çanak çömlek parçaları Hititlerin Fraktin'deki yaylada karşılaştığı iki kültür arasındaki teması belirten nadir buluntulardır.

Hitit imparatorluğu, Ege'den Küçük Asya ve Suriye içlerine kadar ilerleyen istilâlarla M.Ö. 1200 yılında son buldu.

Deniz kıyılarına yayılmış miken medeniyeti de aynı kargaşalığa uğradı. Kısa süren karışık bir devreden sonra, barbar kültürleri, bu kültürün yerine geçti, barbar kültürlerinde demir daha fazla kullanıldı, silindir mühürlerin yerini damga mühür aldı ve minos-miken geleneğindeki natüralist sanat, üçgen, baklava biçimi, eşkenar dörtgen ve ortak merkezli daire desenleriyle ilk geometrik çanak çömlek üslûbunun gelişmesini sağladı. Hitit imparatorluğunun yıkılmasından sonraki bu karışıklık neticesinde Ermenistan'da Urartu iktidarı, batı yaylasında Frigya krallığı, Kuzey Suriye, Toros ve Anti Toros dağ eteklerinde yeni Hitit devletleri ortaya çıktı. Bu Geç Hitit krallıkları, Küçük Asya'nın güneydoğusunda birçok âbidenin üzerindeki yazıtlarda görülen bir hiyeroglif yazısı kullanmaktaydılar. 1946 Yılında, Karatepe'de, Yukarı Ceyhan ovasının ıssız bir yerinde bulunan M.Ö. VIII. yy.a ait bir kalede bu yazıların en önemlileri bulundu. Fenike diline tercümesiyle yan yana kazılmış bulunan bu yazıtların, bu karışık yazının okunup anlaşılmasına hayli yardımı oldu. Karatepe yazıtları, şehrin Adana ovasında yaşayan Danuna hükümdarı Asi Tavanda Azitavad tarafından kurulduğunu kaydetmektedir.

Yaylanın büyük, önemli kısmında, Hititlerin halefleri Frigyalılar vardı ve bunlar Yunanlıların rivayetlerine göre, Trakyalılara ve koloni kurmuş olan Ermenistan'a mensup idiler. Hint - avrupa dilinin doğu koluna mensup bir dille konuşurlardı, fakat görünürde krallıklarında, istilâcılardan ziyade Hitit imparatorluğunun eski tebaaları yaşamaktaydı. Krallığın başkenti Gordion civarındaki bölgede kaya anıtlar sanatı hiç şüphesiz Hititlerden çok etkilenmişti, mezar kapıları üzerinde karşılıklı olarak şahlanmış duran çifte aslanlar bu etkinin örnekleridir.

Küçük Asya'ya yeni gelmiş olan frig sanat ve mimarîsinin İzmir üzerinde Yamanlar dağı boyundaki «Tantalos'un mezarı» gibi birçok örnekleri vardır. Bundan başka, Gordion yakınında kaya mezarlarının hitit mimarîsinde başka örneği yoktur ve bu mezar yüzlerine hakkedilmiş bulunan geometrik desenler, frig özelliğini taşır. Kalemle işlenmiş bu süs ve bezekler, Küçük Asya için oldukça yenidir ve boyalı çanak çömlekler üzerindeki frizleri hatırlatır. Bunlar Doğu Akdeniz'in çağdaş geometrik üslûbu ile, esasta ortak birçok özellik taşır.

Frigya imparatorluğu M.Ö. VII. yy. başlarında, Kimmerler tarafından istilâ edildi. Buna rağmen bazı gruplar iç bölgelerde, meselâ M.Ö. 500 tarihinde yapılmış olan Pazarlı sarayında yaşamağa devam ettiler. Hamit Zübeyir Koşay, burada Türk Tarih kurumu adına yaptığı kazılarda (1937-1938) Frigya kabartmaları ve arslanlar, boğalar, geyikler, kanatlı ejderhalar, kentauros'lar, kalkan ve mızrakla geçit resmi yapan askerler gösteren duvar resimleri buldu. Frigya devletine, başka yerlerde Lidya, Karya ve Lykia gibi asya dilleri konuşan çeşitli medeniyetler halef oldular. Bu milletler kimi Hitit ülkesinin yı-

kılmasına sebep olan saldırganlar, kimi de Hitit imparatorluğunun eski tebaalarından arta kalan asıllardan gelmeydiler.

Bu yerli Küçük Asya medeniyetleri, M.Ö. VIII. yüzyılda Ege sahillerinde kurulmağa başlayan, yunan, iyon ve dor sömürge kuruluşları ile aynı zamanda serpilip gelişitler; bu itibarla, aralarındaki bağıntının şekli ve derecesi ve genç iyon medeniyetinin içerideki komşularına neler borçlu bulunduğunu bilmek önemlidir. Hiç şüphesiz Frigya'nın, krallığın çöküşünden kısa bir süre önce Yunanistan ile bir ilişkisi bulunmuş olmalıydı, zira, Midas'ın mezarı ve diğer anıtlar üzerindeki kitabelerin alfabesi, açıkça Yunanistan'dan alınmıştır.

Lidya'nın M.Ö. 546'da Keyhüsrev tarafından zaptedilmesiyle, Küçük Asya'nın önemli parçası, Hitit imparatorluğunun çöküşünden beri ilk defa yeniden tek bir idare altına girmiş oldu. Orta yaylanın muhtemelen hiç bir zaman tamamıyle boşaltılmamış bulunan, kuzey yönü yakınındaki eski hitit yolu, Sardis'ten Sus'a kadar, kral yolu olarak tekrar açıldı; beri yandan büyük doğu ticaret yolu, yaylanın güney kenarı boyunca gelişti.

Bununla beraber, politikaları memleketi dışarıdan idare etmek değil de, kolonileştirmek olan İran hükümdarları, Küçük Asya medeniyetini İskender ve halefleri kadar değiştiremediler. Böylece, İranlılar tarafından yeniden açılan ticaret yolları boyunca stratejik noktalarda yeni şehirler kuruldu. Bazen Hieropolis gibi eski Anadolu dinî merkezleri gelişti ve yeni isimler aldı. Bu kuruluşlar hem iktisat hem de yönetim itibariyle Küçük Asya'nın eski zıraî merkezlerinden çok farklıydılar, bu ayrıntılar mimarîlerinde de görünüyordu. Pessinus, Olba gibi Kappadokia'da Komana gibi eski Küçük Asya şehirleri, Stabb'in belirttiği üzere, tapınağa bağlı ve buraya hizmet eden, tarımla uğraşan taşra merkezleri halini almıştı. Bunlar, Küçük Asya köylerinden, yapıları değil de ancak büyüklükleri itibariyle ayrılmaktaydılar. Yeni yunanlılaşmış şehirlerde, gelişmiş bir demokratik idare sistemi uygulanmakta idi. Ahali, yaşlarına, iskân durumlarına ve mesleklerine göre sınıflandırılmıştı. Çeşitli ücretli ve fakir memurlar, polisin çalışmasını, okulların, pazarların ve diğer belediyeye ait görevlerin işleyişini denetlemekteydiler. Aynı zamanda ihtisasa dayanan sanayiler kurulmuş, ticaret gittikçe önem kazanmış ve şehirler arasında yeni yolların yapılması gerekmişti.

Roma'nın nüfuzu Küçük Asya'ya yayılınca, bu belediye idareleri ve yollardan, bütün memleketi ilhak ve idare için üs olarak yararlanıldı. Şehirler gittikçe daha büyüyüp genişlemeğe ve bağımsız olmağa başladı. Bugün bütün Küçük Asya'da halka mahsus büyük binalar, pazar, toplantı yerleri, stadyumlar, anfiteatrlar, gymnasion'lar ve zafer takları mevcuttur. Bunların çoğu, Roma âlemince bilinen örneğe göre inşa edilmişlerdi. İmparatorluk zamanında bu şehirler büyüyüp genişledikçe, su kemerleri ve kanalizasyon tesislerine ihtiyaç hissedildi. Edessa'daki (Urfa) Justinianus hendeği ve Vespasianus ile Titus'un Seleukeia Pieria'daki sel sularının yolunu değiştirme düzenleri, o çağlarda mühendislikte ne kadar ileri gidildiğini gösterir.

Hıristiyanlık ile paganizm, yetkililerin baskısına ve hoşgörüsüne bağlı olarak sırayle kuvvet kazandı.

Dünyanın en eski bazı hıristiyan kiliseleri Urfa ve Mardin'de bulunmaktadır. Küçük Asya içlerinde ise hıristiyan bazilikaları (müstakil ve direkli eski tarz kiliseler) Justinianus zamanında veya daha sonraları yapılmıştır. Efes'te Ashabı Kehf (Yedi Uyurlar) mağarasının, yer altındaki mezarları (katakomb), Karadağ yamaçlarında inşa edilmiş olan Binbir Kilise şehrindeki yumuşak volkanik kayadan yontulmuş küçük kiliseler dikkati çeken hıristiyan âbideleridir.

Selçukluların XI. yüzyılda Küçük Asya'yı fethetmelerinin sonucu, büyük helenistik kuruluşların terk edilmesi oldu. Bk. SELÇUKLU DEVLETİ, OSMANLI DEVLETİ, TÜRKİYE. (LM)

ASYA (ÖN) veya **BATI ASYA,** çağdaş doğu bilginlerinin eski Yakındoğu'yu ve orada doğan medeniyetleri belirtmek için kullandıkları deyimler. Mezopotamya'nın etrafındaki coğrafî alan, Kafkasya, Küçük Asya, Ermenistan, İran, Suriye ve Arabistan bölgelerini kapsar. Bk. ASYA [*tarih.*] (L)

ASYA (Ârif Nihat), türk şairi ve yazarı (Çatalca 1904). 1950-1954 devresinde Seyhan (Adana) milletvekiliydi. Eserleri: *Heykeltıraş* (1924); *Yastığımın Rüyası* (1930); *Âyetler* (nesir, şiir, 1936-1937); *Bir Bayrak Rüzgâr Bekliyor* (1946-1967); *Kanatlar ve Gagalar* (1946-1956); *Rübaiyyat-ı Ârif* (1956); *Kubbe-i Hadra* (Yeşil Kubbe, 1956); *Kökler ve Dallar* (1964); *Kıbrıs Rübaileri* (1964); *Nisan* (rübailer, 1964); *Enikli Kapı* (nesirler, 1964); *Emzikler* (1964); *Kova Burcu* (rübailer, 1967); *Dualar ve Aminler* (şiirler, 1967). [M]

ASYA-AFRİKA i. (fransızcası *Afro-Asiatisme*). Afrika ve Asya'daki eski sömürgelerin, genellikle Avrupa ve A.B.D., özellikle de eskiden bağlı oldukları teker teker devletler karşısında ortak tutum ve dayanışmaları şeklinde ifade edilecek bir harekettir.

— ANSİKL. *Asya-Afrika,* uzak kaynaklarını, 1926 Bierville Milletlerarası Barış konferansından ve 1927 Brüksel Mağdur Milletler konferansından almaktadır. 1927 Brüksel konferansında Pandit Nehru, şaşılacak bir kehanetle, Hindistan'ın bağımsızlığa kavuştuğu günün, dünya sömürgeciliğinin sonu olacağını söylemişti. Gerçekten de Nehru, memleketinin bağımsızlığa kavuştuğu gün, Hindistan Millî Meclisi aracılığı ile, «*Asya İlişkileri Konferansı*»nı ilân etti. Konferans 23 mart 1947'de Yeni Delhi'de toplandı. Bağımsızlığı için mücadele eden milletlerin bu ilk dayanışma ve elele verme teşebbüsü sadece birkaç Asya milletinin temsilcisini biraraya getirebildi. Konferansın ikinci toplantısına (20 ocak 1949) katılan Habeşistan ve Mısır heyetleri, bu dayanışma hareketine Afrika milletlerini de getirdi. Bu tarihten sonra, Birleşmiş Milletler'de, önce sadece bir Arap-Asya ve sonra daha genişleyerek Asya-Afrika gruplaşması meydana geldi. Dokuz üyesinden sadece biri (Mısır) afrikalı olan bu grubun siyaseti herşeyden önce sömürgeciliğin yok edilmesiydi. Grup, bu maksatla, Fas, Tunus ve Cezayir gibi henüz bağımsızlığına kavuşamamış milletler için Birleşmiş Milletler'de birçok teşebbüslerde bulundu. Grubun ikinci prensibi, sonradan «Üçüncü Dünya» diye adlandırılacak olan milletler için bir tarafsızlık politikasının kabulü, yani, bu milletlerin, Amerika Birleşik devletleriyle Sovyetler birliği arasındaki kavgadan uzak tutulmasıydı. Komünizmin Çin'deki zaferi, Çinhindi'ndeki savaşın 1954'e kadar uzaması ve Kore savaşının patlak vermesi yüzünden Asya-Afrika grubunun (o tarihte 24 devlet) dengesi bozuldu ve bütünlüğü kayboldu. Bu sebeple grup üyeleri, gene grup mensuplarından bazılarına (Nâsır'ın Mısır'ına ve Mao'nun Çin'ine) karşı kurulan teşekküller çerçevesi içinde, Birleşik Amerika, İngiltere ve Fransa ile yeni antlaşmalar (24 ocak 1955 tarihli OTASE antlaşması ve 25 şubat 1955 Bağdat paktı) yaparak bir konferansla durumu gözden geçirmek lüzumunu duydular. Konferans, 1955 nisanında Bandung'da, beş asyalı bağımsız devletin (Hindistan, İndonezya, Birmanya, Seylan, Pakistan) daveti üzerine toplandı. 1949'da kabul edilmiş prensiplerin bir kere daha ilânı kararı ile sona erdi. Fakat, gruba dahil devletlerin gelişmesinin sağlanması konusunda ekonomik bakımdan gelişmiş ülkelerden yardım alınması mecburiyeti, Asya-Afrika grubunun ana politikasını teşkil eden anti-kolonializm, tarafsızlık ve bağımsızlık prensiplerinde küçük bir sapmayı gerekli hale getirmişti. Bu yardımlar, Birleşmiş Milletler çerçevesi içinde mevcut anlaşmalarla (B.İ.R.D. [Yeniden Kurma ve Geliştirme için Uluslararası Banka]) ve konferans sonucu yapılan yeni anlaşmalarla temin edildi.

Nehru'nun şahsî zaferi olan Bandung konferansı, Asya-Afrika'nın da en parlak başarısı, fakat aynı zamanda, başarısızlıklarının başlangıcı sayılır. Çünkü Komünist Çin grubunun konferansa katılması, aslında geri kalmış ülkeleri biraraya getirmesi gereken bu toplantıda, bir komünist ve anti-komünist ikiliği yaratarak, anlaşmazlık tohumlarının atılmasına sebep oldu. Zaten Asya-Afrika'nın ağırlık merkezi de doğudan batıya doğru yer değiştiriyordu. İngiliz sömürge topraklarıyle Fransız Afrikası'nın bağımsızlığa kavuşması, dikkatleri Afrika üzerine çekti. Bunun için yeni Asya-Afrika konferansları bu sırada toplandı: Kahire'de Bandung'daki yirmi dört üye otuz beşe varmış olarak buluştular. Aynı konferansa, Japonya'nın ve S.S.C.B.'nin (asyalı büyük devlet olarak) temsilcileri 1957 aralık ayında kabul edildiler. Toplantılar, Conakry'de (aralık 1960), Tanganyika'da (yeni adı Tanzaniya) Moşi şehrinde (4-10 şubat 1963), Gana'da Winneba şehrinde (1965) devam etti.

Gerçekte bu son toplantılar, Abdünnâsır'ın Mısır'ı ile Nehru'nun Hindistan'ı arasında sinsi bir rekabetin varlığını ortaya koymuştu. Bu rekabet, Asya ülkelerinin liderliği konusunda Nâsır'ın, Nehru'nun yerini almak istemesinden doğuyordu. Bu aynı liderliği, N'krumah'ın Gana'sı da yürekten diliyordu. Bundan başka Nâsır'ın, bir Asya-Afrika doktrini haline getirmek istediği fiilî tarafsızlık prensibi A.B.D. ile S.S.C.B. ve hattâ bazen Çin arasında bir pazarlık durumuna sebep olmakla bazen faydalı görünmüştür. Ancak bu pazarlık, özellikle Mısır ve Kamboç'a yaramıştır. Tarafsızlık siyaseti ise adı geçen üç büyük devletin ve özellikle S.S.C.B. ile Çin'in Asya-Afrika devletleri üzerindeki çeşitli niyet ve isteklerini yansıtıyordu: az gelişmiş ülkeleri iktisadî yenilenme yoluna koymak için kendi tecrübelerinden onları da yararlandırmayı teklif edi yorlardı. Bütün bu gelişmelerin sonucu, Asya-Afrika devletleri gitgide derinleşen bir uçurumla iki gruba ayrıldılar: Bir grup, arap devletleri ve özellikle Mısır'ın liderliğinde, Asya-Afrika doktrininin pozitif tarafsızlık prensibine bağlı kalmıştı, ama bu bağlılık, grubun, Sovyetler birliğinin iktisadî hattâ askerî yardımının kabulüne engel olmadı. (Nâsır'ın Assuan barajının inşası sırasında aldığı sovyet yardımı gibi.) İkinci grup ise (başlangıçta bunlar daha kalabalıktılar) Çin örneğini kendi sorunlarının çözümü için daha uygun buluyor (Gine, Mali, Doğu Afrika ülkeleri) veya İsrail devletinin tecrübelerinden yararlanmayı tercih ediyorlardı. Öbür taraftan bazı Batı Afrika devletleri ve özellikle Senegal, sistemli bir Batı aleyhtarlığı davranışı benimsemeyi ve kendilerini eski metbuları sömürgeci devletlere bağlayan bütün ilişkileri koparmayı reddediyorlardı. Hattâ Afrika Birliği devletleri ve Malgaş, 19 aralık 1962'de Avrupa Ekonomik İşbirliği teşkilâtı ile bir konvansiyon imzalayarak bu ilişkileri kuvvetlendirdi. Öte yandan, Çin'i önce Birmanya ile ve sonra Hindistan ile karşı karşıya getiren sınır ihtilâfı (1956-1959) ile sarsılan Asya-Afrika devletleri dayanışması hayali, ileri gelen devletler arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden Cezayir konferansının geri bırakılmasıyle büsbütün yıkıldı. Eyüp Han, Nâsır, Sukarno ve Çu-En-Lai'nin 28-30 haziran 1965'te Kahire'de yaptıkları anlaşma denemesi olumlu sonuç vermemiş ve Cezayir konferansının iflâsı önlenememişti. Fakat, Asya-Afrika ömrünün sonuna geldiği günlerde «*Üçüncü Dünya*»nın az gelişmiş ülkeleri, bu defa gayeye erişmek için «*üç kıta arası dayanışma*» formülünü teklif ederek Havana konferansına getirdiler (3-15 ocak 1966). Teklif, Asya, Afrika ve Latin Amerika devletlerini biraraya getiren bir işbirliği ve dayanışma teşkilâtının Havana'da kurulması ile gerçekleştirilmiş oldu. (L)

ASYA eyaleti. Esk. coğ. M.Ö. 129'da Romalıların Bergama krallığını kendi topraklarına katmasından sonra Küçük Asya'da

bugünkü **ASYA**'da savaş: İsrail askeri Süveyş kanalında (haziran 1967)

Foto. Caron-Gamma (LAROUSSE)

JAPONYA: imparator Hirohito saray bahçesinde pirinç ekiyor

JAPONYA: Geyşaların bahar temsili

SİNGAPUR: bir düğünde takdis töreni

ÇİN: komünist ve milliyetçi kuvvetlerin iç savaşından bir görünüş

HİNDİSTAN: çay tarımı yapılan bölgelerde kadın işçiler

TAYLAND: ölen kral Phra Ananda Mahidol'un külleri törenle taşınıyor (Bangkok)

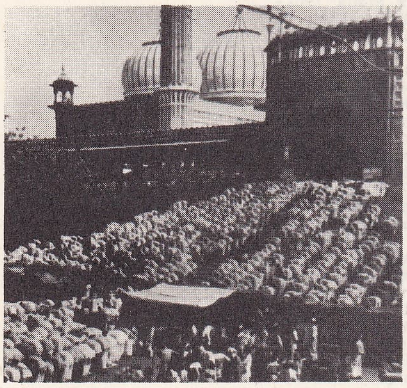

HİNDİSTAN: Delhi'de bir bayram sabahı, şehrin en büyük camiine sığmayan müslüman ahali

IRAK: petrol borusu döşeyen ıraklı işçiler

JAPONYA: geleneksel çiçek bakımı ve düzenlemesi dersi

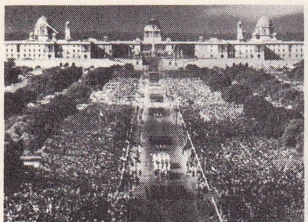

HİNDİSTAN: bağımsızlığın birinci yıldönümü, arka planda Cumhurbaşkanlığı köşkü

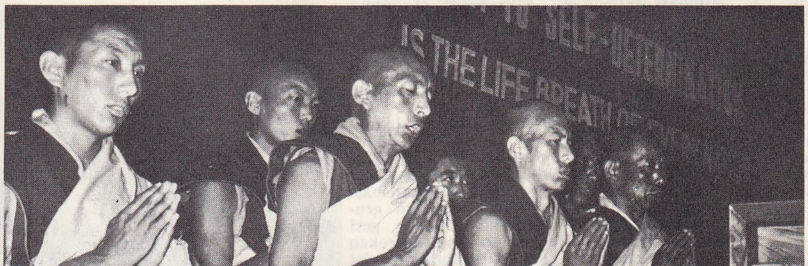

TİBET: Buddha rahipleri, ülkelerinin Komünist Çin baskısından kurtulması için dinî törende

HİNDİSTAN: bağımsızlığın birinci yıldönümü şenlikleri için süslenmiş bir fil

Foto. MEYDAN arşivi

kurduğu eyalet. Mysia, Aiolis, Lydia, İyonya, Doris, Karia, Frigya ve Pisidia'yı kapsayan bu eyalet, Roma'nın Asya topraklarında kurduğu ilk eyaleti idi. Augustus'tan sonra, bir prokonsül tarafından yönetilen, senatoya bağlı eyalet oldu. (L)

Asya'da Fırtına, Vsevolod Pudovkin'in 1928'de çevirdiği sovyet filmi. Giriş bölümü uzun ve ağır olan bu filim, son bölümünde çok süratli bir ritme kavuşur. Sessiz sinema'nın bu klasik eserinde, Pudovkin'in montaj üzerine yaptığı çalışmaların sonucu ortaya konmuştur. (L)

ASYAF çoğl. i. (ar. *şayf* mevsim'den *aşyāf*). *Esk.* Yazlar. (M)

ASYANİK sıf. ve i. (yun. *asianos*'tan fr. *asianique*). Ön Asya halkına dair; bu bölgede oturan kişi.

— ANSİKL. Aşağı Mezopotamya'da yerleşmiş olan Sümerler, Zagros dağlarında yaşayan kavimler (Lulubu, Guti, Kas) ve İran'ın güneyindeki Elamlılar, *Asyanikler*'in belli başlı temsilcileridir. Sanatları, bu halkların benimsediği tabiata tapma (doğacılık) düşüncelerini yansıtan, yaratıcı ve yoğun bir özellik taşır. *Asyanik diller* deyimi, sadece coğrafya gerçeğine dayanan bir adlandırmadır ve hiç bir dil akrabalığını göstermez. Başlıca asyanik diller şunlardır: sümer dili, elam dili, kas dili, hatti dili, urartu dili, hurri dili, lykia dili, lidya dili, karia dili v.b. (L)

ASYAPISAL sıf. Jeomorfoloji. Aşınma yoluyle, daha gevşek bir tabakadan kurtulan dayanıklı bir tabakanın hafif dağılmasından meydana gelen arazi şekli. (İçinden çıktıkları daha dayanıklı tabakanın stratigrafik üst planına teğet olan sağrıların meydana getirdiği tepeler tipik bir asyapısal örnektir. Asyapısal yüzeyler, doğrudan doğruya yapısal olan yüzeylerden daha çoktur. Bunlara özellikle Paris havzasında çok rastlanır. Bu havzada, yapısal yüzeylerin yayılmasına elverişli iklimler [geniş akarsu yatakları] Dördüncü zamanda hiç görülmemiştir.) [L]

ASYA piskoposluğu. Esk. coğ. Constantinus I tarafından Roma imparatorluğunun yeniden düzenlendiği sırada, 330 yılında, Küçük Asya'da kurulan üç piskoposluktan biri. Şu eyaletleri içine alıyordu: Hellespontos, Lydia, Karia, Lykaonia, Pisidia, Pamphylia ve Frigya. (L)

ASYEDİKAT sıf. ve i. Bir başka sayı içinde yedi defa bulunan sayı için kullanılır: 3 *sayısı 21'in asyedi katıdır.* (L)

ASYNARTETOS sıf. ve i. Eski yun. vezni. Genellikle birbirinden farklı iki ritmik öğeden meydana gelmiş vezinli söze verilen ad. Bu iki öğeden her biri *diairesis* (bölme) ile ayrılır ve bağımsız bir mısra sayılabilir. ‖ Beyit şeklinde birleştirilmiş, fakat ritimleri başka başka olan iki mısra da bu adı alır. (İçli ağıtımsı beyit birbirine eş iki mısradan kurulmuştur; fakat Arkhilokhos ve Horatius'un epodos'ları (müstezada benzer nakaratlı şiir) asynartetos'lardan meydana gelmiştir. (L)

As you like it. Bk. NASIL HOŞUNUZA GİDERSE.

ASYÖRÜNGE blş. i. *Asyörünge hızı,* bir uzay aracının, yer etrafında tam bir tur yapmasına imkân vermeyecek bir yörüngeye fırlatılması için gereken hız. (Tam turun yapılamaması, yörüngenin yerin yüzeyiyle tekrar temasa geçmesinden veya yoğun atmosfer tabakalarıyle karşılaşmasından ileri gelir.) [Bu gibi fırlatışlar, ilk uzay yolculuğu denemelerinde, içinde gerek insan bulunan gerekse bulunmayan araçlarla yapılmıştı. Bu teknik, günümüzde de, atmosfere girişi sağlayacak düzeneklerin denenmesinde sık sık kullanılır.] (L)

ASYUT, Mısır'da şehir. Yukarı Mısır'da eyalet merkezi; 121 000 nüf. İdare ve eğitim merkezi. Pamuk antrepoları. El işi sanayii. Burada 1892-1902 yılları arasında önemli bir baraj yapıldı ve 1938'de yükseltildi. Bu baraj, sular alçakken 2 m kadar bir yükselme göstermektedir. Hidroelektrik santralı. Bölgede demir madeni, önemli bir yeraltı mezarlığı vardır. Plotinos burada doğmuştur. Bütün *Asyut eyaletinin* nüfusu 1 375 000'dir.

— Tar. Eski adı *Likopolis* olan Asyut, uzun süre Yukarı Mısır'ın başkenti oldu. Ortaçağda Farafra, Dahle ve Kharga vahalarına giden kervanlar buradan yola çıkarlardı. (L)

AŞ i. Pişirilerek hazırlanan yemek; yemek: *En güzel aşları hazırladım elimle* (S. Batu). *Bulgur aşı.* ‖ Buğday ve unla pişirilen çorba: *Aşın koyusu makbuldür.* ‖ Muharrem ayında pişirilen aşure: *Aş günü. Aş kazanı.*

— ÇEŞ. DEY. *Aş damı,* yemek pişirilen yer, mutfak: ‖ *Aş olsun!* «Afiyet olsun» anlamında. ‖ *Aş pişti, bayram geçti,* şenlik bitti, artık herkes işine, anlamında. ‖ *Aş pişti, kaşık üstüne dikildi,* her şey hazır anlamında. ‖ *Aşın koyusunda, işin kıyısında,* menfaatini gözeten, ama işten, yardımdan kaçanlar için kullanılır. ‖ *Aşından yemedim, tütsünden kör oldum,* her hangi bir şekilde faydalanamadım, üstelik zararı dokundu, anlamında. ‖ *Aşta (çorbada) tuzu bulunmak,* az da olsa bir işe emeği geçmek, hissesi bulunmak. ‖ *Ağzının aşı olmamak,* kendisinden söz edenin küçük görüldüğünü anlatmak için kullanılır. ‖ *Ocakta aşın mı taştı?* Acelen ne, anlamında. ‖ *Pişmiş aşa soğuk su katmak,* yolunda, usulüyle giden bir işi bozmak: *Pişmiş aşa soğuk su katmak iyi değildir, amma lamba ile yukarı çıkıvereyim de hiç olmazsa ürkütüp tertiplerini bozayım* (H. R. Gürpınar). ‖ *Esk. Aş-baz, aş-pez, aş-püz* veya *aş-kâre,* yemek pişiren kimse, aşçı. ‖ *Aş-pezi,* aşçılık.

— Dil bil. *Aş* kelimesi, Farsçada da *āş* şeklinde kullanılmaktadır. Türkçeden Farsçaya geçtiği tahmin edilir. Farsçada daha çok birleşik şekilde, yemek isimleriyle beraber söylenir: *Âş-ı rişte* (erişte çorbası) gibi.

— Folk. *Ölü aşı,* ölenin arkasından, ruhunun selâmeti için yapılıp dağıtılan veya bir arada yenilen yemek. Bk. ANSİKL.

— Mutf. *Aş otu,* yemeklere, çorbalara lezzet ve koku vermesi için konulan ot. ‖ *Kulaşı* (zamanla değişerek *gulaş* olmuştur), Kapıkulu ocaklarında verilen et yemeği. ‖ *Sütlü aş.* Bk. SÜTLAÇ.

— Teşk. tar. *Aş nöbeti,* kalfa ve cariyelerin tuttukları haftalık yemek nöbetinin adı. (Haremde bulunan her dairenin kalfası, emrindeki cariyelerle bir hafta süre ile aş nöbeti tutardı. Tablakârların getirmiş oldukları yemekleri dairelerine götürürler, burada kurulmuş olan sofralara dağıtırlardı. Sofraları temizlemek, kapları yıkamak acemi cariyelerin göreviydi.)

— ANSİKL. *Ölü aşı*'na *hayır, hak* veya eski Türklerde *yog* da denir. *Yog* kelimesi, hem aş, hem de matem anlamındadır. İlk defa Orhun Yazıtlarında görülen bu kelime Divanü Lûgat-it-Türk'te, «matem, yas, cenaze kaldırıldıktan hemen sonra veya üç günle yedi gün arasında verilen yemek» olarak açıklanır. Bu yemeğe *basan, yoğbasan, yoğaşı* da denilir (Kudatgu Bilig). Ölü aşıyle ilgili en ilkel törenler Tayga ormanlarında yaşayan şaman boylarında görülür. Bu törenlerde, ölülerden gelecek zararlardan korunmak amacıyle ölüye kurbanlar sunuluyor, içkiler ikram ediliyordu. Zamanla bu töre şekil değiştiriyor. Beltirlerde, ölü aşı artık sadece ölülere değil yaşayanlara da ikram ediliyor. Cenaze töreninin üçüncü günü çadırın güney tarafına büyük bir sofra hazırlanıyor; bu sofradaki yemek ve içkilerin yarısı yakılarak ölünün ruhuna sunuluyor, yarısını törene katılanlar yiyor. Yedinci gün buna benzer tören mezarlıkta yapılıyor. Yirminci gün evde, kırkıncı gün yine mezarlıkta ölü aşı töreni tekrarlanıyor. En büyük tören ise ölüm yıldönümünde yapılıyor. Bu törende ölenin karısı (veya kocası), mezarlıkta hazırlanan içki ve yiyeceklerin bir kısmını misafirlere, bir kısmını ölenin ruhuna ikram ettikten sonra, mezarın etrafında üç defa döner ve «ben seni bırakıyorum» diye seslenir. Dul kalan kadın (veya erkek) böylece yeniden evlenmeğe hak kazanır. Din ve töre ayrılıklarına rağmen bu tören küçük farklarla bütün türk boylarında vardır. Orhun Yazıtları, Göktürklerde ölü aşı yog-aşı törenine, eğer ölen bir hakan veya büyük bir kahraman ise bütün halkın katıldığını bildiriyor. Kuzeyde Kıtaylar, Tatabiler; güneyde Tibetliler; batıda Sogdlılar, Farslar, Buharalılar, Türgişler; doğuda Çinliler bu ölü aşı törenlerini yapıyorlardı.

Bazen ölü aşı verilen yere anıtlar dikilirdi. Bu âdet aş törenleri daha gelişmiş Kazaklarda da vardı. Kırgızlara ait aş törenleri ise Manas destanında anlatılmıştır.

Oğuzlar bu âdeti Anadolu'ya da getirdiler. Oğuz kahramanları ölürken «ak-boz atımı boğazlayıp aşımı veriniz» diye vasiyet ederlerdi.

İslâmda, ölü aşı eski törelerden çok az iz taşımakla beraber yine de vardır. Cenaze akşamı devir hatimi bittikten sonra ölü evindekilere ve komşulara irmik helvası dağıtılır. Kırkıncı gün lokma dökülür; bu da konu komşuya ve ölenin yakınlarına gönderilir. Bir de elli ikinci gün helva veya lokma pişirilir. Mevlut okunur ve şeker dağıtılır. Alevîler, martın 23. günü (nevruz) ölülerinin ruhuna mezarlıklarda ziyafet verirler, içki içerler. Sofradaki yemek ve içkilerin bir kısmı da ölenin ruh selâmeti için dağıtılır. Buna «hak üleştirme» denir. Bayram, Kandil, Ramazan gibi kutsal günlerde ölülerin ruhuna Kur'an okumada, bu eski âdetlerin yerine, onlara manevî ikramda bulunma anlamı da vardır. (M)

AŞ (alm. **Asch**), Çekoslovakya'da şehir (Batı Bohemya bölgesinde, Krusne Hory [Erzgebirge] tepelerinin batı ucunda); 15 000 nüf. Dokuma sanayii. (L)

AŞÂ veya **İŞÂ** i. (ar. *ᶜişā*). *Esk.* Akşam vakti. ‖ Akşam veya yatsı zamanı. ‖ Akşam yemeği: *Geh lokma-i aşâdan eder aklı bînasib* (Ziya Paşa).

— Din. *Aşâ-yı Rabbânî âyini,* hıristiyan kilisesine ait dinî tören ile, bu tören için takdis edilen şarap ve ekmeğe verilen ad. (M)

AŞÂ (Ebu Beşir Meymun bin Kays), Cahiliye devrinden islâm devrine geçen ünlü arap şairi (öl. 629). Kays kabilesine mensuptu. Peygamber'in devrini yaşadı ve Peygamberi metheden kasideler yazdı. Buna rağmen müslüman olmadı. Çok seyahat eden bir şairdi. Şiirleri Muallaka'ya katılmıştır. Aşâ şaraba ve aşka dair gazelleri ile sonraki şairleri etkilemiştir. (M)

AŞAGUA'LAR, Kolombiya'nın doğusunda bir yerli kabile. (L)

AŞAĞI i. Bir şeyin yere yakın olan alt kısmı: *Ben aşağıda duruyor, merdiveni tutuyordum* (R. H. Karay). *Kan pıhtıları birikmiş ve elbisesini ta aşağılara kadar boyamıştı* (Sabahattin Ali). ‖ Meyilli bir yerin daha alçak olan kısmı: *Biraz daha aşağılarda arabacı dükkânlarının bulunduğu meydanda...* (Sabahattin Ali). ‖ Sözün, yazının geri kalan kısmı, devamı: *Lakırdının aşağısını işitmekten korkarak cevap verdi* (H. Z. Uşaklıgil). *Aşağıda anlatacağım gibi...* (A. H. Tanpınar). ‖ Sıf. Altta olan, yere yakın olan alt: *Aşağı kattan gelen konuşmalarla uyandım* (R. H. Karay). ‖ Fena, kötü: *Onlara hayvanlardan daha aşağı muamele ediyorlardı* (Ömer Seyfeddin). ‖ Seviyece daha düşük: *Vasıtalardan biri, soysuz insanların veya aşağı cemiyetlerden insanların bir ameliyat ile tevlit kaabiliyetini izale etmekti* (F. R. Atay). ‖ Âdi, bayağı: *En aşağı hakaretleri savurduktan sonra...* (Yahya Kemal). ‖ Zf. Yere doğru: *Dalları tutup aşağı eğerek yemeğe başladım* (Sabahattin Ali). ‖ Yüksek bir yere nazaran daha alta doğru: *Kendimi karanlık bir gecede bir bayırdan aşağı inerken buldum* (A. H. Tanpınar). ‖ Ünl. Birini bulunduğu yerden çıkartmak, indirmek için haydi, çabuk v.b. ünlemlerle birlikte kullanılarak ünlem grubu teşkil eder: *Nihayet mevki memuru gelerek: Haydi aşağı! Burası mevkidir* (H. R. Gürpınar).

— ÇEŞ. DEY. *[Paçasını] Aşağı almak,* devirmek, yıkmak, alt etmek. ‖ *Aşağı değil,* en az onun kadar: *Turfan'da keşfedilen mermer heykeller hiç de yunan heykellerinden aşağı değildir* (Z. Gökalp). ‖ *Aşağı düşmek,* değer ve niteliklerinden bazılarını kaybetmek, seviyece alçalmak. ‖ *Aşağı görmek,* küçük görmek, beğenmemek: *Bilhassa babasıyla mukayese edince Tevfik'i çok aşağı görüyordu* (H. E. Adıvar). ‖ *Aşağı indirmek,* [fiyat için] ucuzlatmak, değerini azaltmak: *...fakat fotoğraf ücretini on para aşağı inderemezdi* (Ömer Seyfeddin). ‖ *Aşağı kalır yeri olmamak,* başka bir şeyle mukayese edildiğinde hiç bir eksiği olmamak: *Efruz Beyin onlardan aşağı kalır yeri yoktu. Onlarla müsavîydi, belki biraz daha onlardan yüksekti* (Ömer Seyfeddin). ‖ *Aşağı kalmak (kalmamak),* diğerinden daha aşağı seviyede, değersiz durumda olmak (olmamak): *Yerine filimde konuştuğun Robert Efendiden kalıp kıyafetin aşağı kalmaz* (S. Kocagöz). ‖ *Aşağı kurtarmaz,* «bundan daha düşük fiyata veremem» anlamında sa-

tıcıların müşteriye verdiği bir cevap. || *Aşağı mahalle*, aşağı tarafta olan sokak: *Aşağı mahalle delikanlılarının, kopuklarının toplandıkları Kara Yusuf'un kahvesine girdik* (M. Ş. Esendal). || *Aşağı mal*, kalitesi iyi olmayan mal. || *Aşağı saymak* (*tutmak*), seviyesine uygun bulmamak, hor, küçük görmek: *Romalı kendini hiç bir şeyden aşağı saymaz, şahsını asla mânâsız bulmazdı* (P. Safa). || *Aşağı tabaka*, halkın, avam denilen alt tabakası: *Fransada natüralizm mesleğinin edipleri bu nevi kadınları tabiatın hayvanlar silsilesinden, aşağı tabakalardan bir mahluk sayarlar* (H. R. Gürpınar). || *Aşağı tükürsem sakal, yukarı tükürsem bıyık*, iki taraftan birine hak verilecek olursa, ötekinin kırgınlık duyması gibi iki mahzurlu yol karşısında kararsız kalma. || *Aşağı yukarı*, boydan boya: *Osman da kendi odasında aşağı yukarı dolaşıyor, düşünüyor, söyleniyordu* (H. E. Adıvar). Yaklaşık olarak, kesin değil, takribî: *Aşağı yukarı aynı yaştayız zannederim* (Burhan Felek). || [...] *aşağı*, [...] *yukarı*, bir kimsenin dilden düşmeyecek kadar sevilmesi, tutulması, gözde olması belirtilirken kullanılır: *Damat bey aşağı, damat bey yukarı. Oğlandaki kurumu görme* (H. E. Adıvar). || *Aşağıdan almak*. Bk. ALT'*tan almak*. || *Aşağıdan güreşmek*, sertlikle elde edilemeyen bir işi tatlı dil ve kurnazlıkla elde etmek: *Eşref'le aşağıdan güreşmesinin de faydası inkâr edilemezdi* (R. N. Güntekin). || *Aşağıdan yukarıya* (veya *yukarıdan aşağıya*), bütün, tepeden tırnağa: *Kadın onu aşağıdan yukarıya süzdükten sonra...* (Orhan Kemal). || *Aşağılı* (*aşağılıklı*) *yukarılı* (*yukarılıklı*), hem aşağı, hem yukarı kısımlar: *Aşağılı yukarılı sürgüleri sürülmeksizin kapı kilitlenmiş olsa...* (H. R. Gürpınar). *Biz onlarla aynı evde aşağılıklı yukarılıklı oturduk*. || *Aşağının bayağısı*, kenar mahallelerde oturan basit halk tabakasından olan: *3. sınıf pasta unundan ve has ekmekten habersiz basit kremacı ve köpükçüler; dördüncü sınıf da, aşağının bayağısı yelteniciler kadrosu...* (N. F. Kısakürek). || *Al aşağı etmek*, devirmek, mahv etmek. || *Baştan aşağı*, (*ayağa*). Bk. BAŞ. || *Bir aşağı, bir yukarı*, bir yeri boydan boya katederek: *Bir aşağı bir yukarı yanyana dolaşarak...* (Y. K. Karaosmanoğlu). || *En aşağı* (*aşağısı*), en az: *En aşağı elli kâğıt da gitmez mi?* (B. Felek). || *Üç* (*beş*) *aşağı, beş yukarı*, yaklaşık olarak.

— Bot. *Aşağı bitkiler*, suyosunları, mantarlar ve karayosunları gibi, su dışında fazla boy atamayan damarsız bitkiler. Bk. BİTKİ.

— Coğ. Bir ülkenin bir akarsu kaynağına en uzak ve bu akarsu ağzına en yakın olan kısmı: *Aşağı Fırat, Aşağı Sakarya*.

— Denizc. *Aşağıya seyir*, nehirde seyreden bir geminin nehir ağzına doğru gitmesi.

— Folk. *Aşağı tikveş*, halk oyunu. Bk. TİKVEŞ.

— Leng. Bir dilin az yükseltili bölgelerindeki lehçesi için kullanılır: *Aşağı Almanca*. Bk. ALMANCA. || Bir dilin klasik şekline göre daha geç devirlerde gösterdiği şekil için kullanılır. *Aşağı Latince*. Bk. LATİNCE. || Edebî dile nazaran halkın konuştuğu basit konuşma dili için kullanılır.

— Okçuluk. *Aşağı koşu* (*Salâ koşusu* da denir), bir ok yarışması çeşidi. Bk. ANSİKL.

— Zool. *Aşağı omurgalılar*. Bk. OMURGALILAR.

— ANSİKL. Okçuluk. Menzil atışlarında okçular atış güçlerine göre dokuzyüzcü, binci ve binyüzcü diye üç gruba ayrılır, her atıcı ancak kendi grubunda yarışmalara girebilirdi. Bunların dışında, çağları geçmiş yaşlı atıcılar vaktiyle hangi gruptan olurlarsa olsunlar fark gözetilmeksizin ayrı bir grup halinde yarışırlardı; buna *aşağı koşu* denilirdi. En uzağa ok atan, koşuyu kazanırdı. Bu yarışmalarda *aşağı koşu azmâyişi* (bk. AZMÂYİŞ) denilen özel bir ok kullanılır, diğer koşularda olduğu gibi her atıcı kendi yayı ile değil, bütün yarışmacılar için seçilen belli bir yayla atış yaparlardı.

◆ **Aşağılık** i. Aşağı olma hali, âdilik: *Anjel, umumhanelerden birine sığınacak yerde aşağılık sanatını umumîlikten hususîliğe dökmek [...] maksadıyla* (H. R. Gürpınar). || Sıf. Seviyesi, niteliği düşük: *Sandığımdan da aşağılık adammış bunlar* (Sabahattin Ali).

— DEY. *Aşağılık duygusu* (*kompleksi*), kendini herkesten aşağı, küçük, kusurlu hissetme: *Gençliğinin ilk yıllarını yüzü bağlı bir aşağılık duygusu içinde geçirmenin...* (Y. Z. Ortaç). *Belki cinayetlerin çoğu, aşağılık kompleksini hiç değilse irade cephesinden telâfi hamlesiydi* (P. Safa). [ML]

AŞAĞILAMAK geçl. f. Değerinden ve niteliğinden daha aşağı seviyeye indirmek. || Küçültmek, hor görmek.

◆ **Aşağılama** i. Bir şeyi değerinden düşük gösterme; hor görme: *«Herif» sözü ne zaman asilliğini yitirmiş de bir aşağılama sözü olmuş, bilmiyorum* (N. Ataç).

◆ **Aşağılanmak** veya **aşağılaşmak** dönşl. f. Değer ve saygıdan düşürülmek, hor görülmek: *Bir şeyleri öpmek, yalvarmak, aşağılaşmak [...] istiyordum* (A. H. Tanpınar).

◆ **Aşağılatmak** ettrg. f. Bir şeyi veya kimseyi başkası vasıtasıyle değerinden düşürtmek, küçük görmek. (M)

A'ŞÂ HAMDAN (asıl adı *Abdurrahman bin Abdullah bin el-Hâris*), Arap şairi (? - 702). Kûfe'de yaşadı. Fıkıhla ve şiirle uğraştı. Haccâc'ın Deylem'e gönderdiği ordu ile gitti ve esir düştü. Kendisine âşık olan bir hanımın yardımıyle kaçtı. Şiirlerinde esaret hayatını yansıtır. İbn Aş'as, Haccâc'a karşı ayaklanınca, A'şâ Hamdan da Haccâc'ın aleyhine yergi yazdı ve idam edildi. (M)

AŞAİR çoğl. i. (ar. *ʿaşiret*, kabile'den *ʿaşâir*). *Esk.* Kabileler, oymaklar: *Türk aşairinin eşrefi Oğuz ve Oğuz'un hasîb ve nesîb sayılan kısmı Kayı ilidir* (Ahmed Vefik Paşa). *Malatya mutasarrıfı da Kürt aşairini Malatya'ya dâvet etmiştir* (Atatürk). [M]

AŞÂM i. (fars. *âşâm*). *Esk.* Yiyecek veya içecek.

— Klas. dil. (Osmanlıcada *-âşâm* ile içici anlamında birleşik sıfatlar yapılmıştır.) *Hun-âşâm*, kan içici, *mey-âşâm*, şarap içen v.b.

◆ **Âşâman** çoğl. i. İçenler: *Şerbet-âşâman-ı zamaneden biri...* (Ahmed Rasim).

◆ **Âşâmânde** sıf. ve i. İçki içen [kimse].

◆ **Âşâmidenî** sıf. Yenilebilen veya içilebilen. (M)

AŞAMAK geçl. f. (*aş-mak* ve fiilden fiil yapma eki *-a-*'dan *aşamak*). Çıkılması veya geçilmesi gerekli dönem ve basamakları aşmak. || *Esk.* Yenmek, üstün gelmek, alt etmek: *İbşir Varvar'ı aşadı mı? Dedi. Hakir, beli aşayup tarumar ettik Varvar'ı, Kör Hüseyin Paşa'yı...* (Evliya Çelebi).

◆ **Aşama** i. Varılmak istenen bir amaca doğru, geçilmesi gerekli dönemlerden her biri; merhale: *Bu aşamalar birbirinin sonucu olarak ardarda dizilirler* (M. Gökberk). || Mertebe, rütbe, derece.

— Sosyal mevzuat. *Sosyal aşama yükselmesi*, bir kişinin, bir toplum grubunun veya toplumun tümünün üstün duruma yükselmesi. || Bu aşama yükselmesini kolaylaştırma yolları ve çareleri. (Bk. ANSİKL.)

— Şekercilik. Kristal şekerin, kristalleşme merhalesi: *Kristalleşme, normal olarak üç «aşama» da gerçekleşir*.

— ANSİKL. Sosyal mevzuat. *İlkeler*. *Aşama yükselmesi* kavramı, kendini yavaş yavaş kabul ettirmiştir. Bununla beraber, sosyal aşama yükselmesi kavramı henüz kesin bir anlam taşımaz. Fransız kanunları sosyal aşamayı şöyle tanımlamakla yetinmiştir: «Emekçilere yeni eğitim ve gelişme kolaylıkları sağlayarak onların, meslekleri çerçevesinde bir üst dereceye çıkmalarını kolaylaştırmak veya yeteneklerine ve amaçlarına daha uygun başka bir çalışma dalına yönelmelerini sağlamak; işçi eğitimi alanında, emekçilere daha büyük kolaylıklar tanıyarak kollektif bir aşama yükselmesini teşvik etmek ve kurumlarda çalışanların yüklendikleri sorumluluğun altından kalkabilmeleri için gerekli iktisadî ve sosyal eğitimi edinmelerini sağlamak.»

Sosyal aşama yükselmesi, *ferdî, kollektif, meslekî* veya *kültürel* bütün aşamaları kapsar. Kaynağını, çeşitli fikir akımlarından alır. Sanayi medeniyetinin doğurduğu ihtiyaçların farkına varılması, bu kavramın ortaya atılmasına yol açmıştır. Teknik ilerlemeyi sürdürmek ve artırmak için sadece kalifiye işçi, teknisyen ve mühendis kadrolarının gittikçe genişletilmesi yetmez; bilgilerimizde büyük değişikliklerin ortaya çıkması, ferdin devamlı eğitim görmesini ve yetişmesini de gerektirir. Geleneksel öğretim, normal ihtiyaçlara cevap verememekte, seçkin kadroların yenilenmesini, ferdin, meslekî veya sosyal kademeleşme basamaklarını tırmanmasını veya özlemlerine ve eğilimlerine uygun bir işe yönelmesini sağlayamamaktadır. Öte yandan, sosyal ve iktisadî nitelikteki kuruluşlarda ücretlilerin temsilcilerine daha çok sorumluluk yüklendiğinden, sendikacılar genel bir eğitimin gereğini duyarlar. Nihayet özel ve resmî kurumlarda da, okulda edindiği bilgilerle hiç kimsenin yetinemeyeceği ve herkese gelişme imkânları sağlamanın şart olduğu düşüncesi ağır basmaktadır. Sosyal aşama yükseltilmesinin ortaya çıkmasına yol açan çeşitli akımlar, bu kavrama verilen farklı anlamlara dayanır. Sosyal aşama yükselmesi, ferde uygulandığı zaman, *sosyal akışkanlık*, yani aşağı sayılan bir toplum grubunda yer alan kişinin daha üstün sayılan bir toplum grubuna yükselebilmesi olayı gözönünde tutuluyor demektir. Bu tip aşama, kast siteminin bir sosyal kademeden ötekine geçişi yasakladığı ülkeler dışında görülmüştür. Sosyal kademeleşmede yükseliş, çoğu zaman, ancak birkaç kuşak süresinde gerçekleştiğinden, Avrupa'da kilise, ordu ve ticaret hayatı, ferdin veya en azından ailenin aşama yükselmesini sağlayan güçlü araçlardı. Devrimler de, muzaffer sınıf ve zümrelere daha yüksek aşamalara varmak imkânını her zaman sağlamıştır (msl. Fransız Devrimi sırasında kamu servetlerini ele geçirenler). Çağdaş batı kanunlarında, çoğu zaman bu kavrama baş vurulur. Ne var ki, sosyal adalet duygusu, bu tür aşama yükselmesinin biricik temeli değildir. Sanayi medeniyetinin ihtiyaçları da, ferdin yeteneklerinin en geniş ölçüde kullanılmasını gerektirir. Yetişkinlerin meslekî eğitimi, vasıfsız işçileri usta işçi derecesine yükseltme isteğini karşıladığı kadar, kalifiye elemeği eksikliğini de giderir. Sendika faaliyetleri, sosyal aşama kavramını daha da genişletmiştir. Sendikacılık, sosyal kuruluşlarda yönetim mevkilerine geçebilmeleri için üyelerine sendika gücünden yararlanma imkânlarını sağladığı gibi (bu, şahsî aşama yükseltilmesi çerçevesine girer), emekçi kitlesine sosyal, iktisadî ve siyasî bir kültür vermeyi ve böylece onları, işletmede bir rol oynamağa hazırlamayı da (eğitim izinleri) amaç edinmiştir. Böylelikle, yavaş yavaş, aşama yükselmesinin, bütün bir toplum kategorisine, özellikle en elverişsiz durumda olanlara (işçi sınıfı, köylüler, zanaatkârlar) uygulanması gerektiği fikrine ulaşılmış olur. Belirli bir toplum sınıfının yüksek aşamaya geçmesi fikri, marksçı proletarya diktatörlüğü görüşünde en aşırı şeklini bulmuştur.

İkinci Dünya savaşından beri, sosyal aşama meselesi kıtalar ölçüsünde genişledi: kalkınmakta olan ülkelerin hayat seviyesini yükseltme meselesiyle bir tutuldu ve bu alanda ilk adım olarak öğretimin genelleştirilmesine, teknik, iktisadî ve idarî kadroların yetiştirilmesine çalışıldı. (LM)

AŞAN (Haydar), millî türk atleti (İstanbul 1910). Spora futbolla başladı. 1927'de Türkiye yüksek atlama rekorunu kırdı: 1 m 73,5 (1933'te 1 m 86). 1933 Balkan oyunlarında birinci oldu (1 m 80). A.B.D.'de 16 yıl kaldı. Tütüncülük uzmanıdır. (M)

AŞANTİ, ing. **Ashanti**, Altın Kıyısı'nda, eskiden İngiltere himayesinde ülke, bugün Gana devletine ait eyalet. Kara Volta ırmağı kollarının suladığı tepelerle kaplı olan bu bölgenin güneyi gür ormanlarla örtülüdür; kuzey bölgesi ise akarsular boyunca sıralanmış ağaç topluluklarının kestiği savanalarla çevrilidir. Bütün bölgede Aşanti zencileri oturur. Bunların kurduğu krallığın başkenti *Kumassi*'dir. Gana'nın en önemli kakao yetiştirme merkezi olan bu bölgedeki tarım alanları, altın yatakları ve orman işletmeleri, Yukarı Volta cumhuriyetinden birçok işçiyi buralara çeker. Aşanti krallığı, XVII. yy. da Osai Tutu adında genç bir aşanti reisinin Denkiyera'lara karşı ayaklanması ile doğdu. Bütün soydaşlarını etrafında toplayan Osai Tutu, komşularına saldırarak ülkesini genişletti. Bugün de yaşayan Aşanti krallığını sağlam temellere oturttuktan sonra, 1725'e doğru öldü; yeğenlerinden biri, Apoku Uare, kardeşiyle savaştıktan sonra, krallığı tek başına ele geçirdi ve 1749 yı-

Aşanti sanatı
Kral Koffee Kalkalli'nin
altın maskı
(Walace koleksiyonu)

Foto. LAROUSSE

lına kadar Aşantilere krallık etti. Ülkenin gelir kaynaklarını, özellikle altın madenlerini işletti; Altın Kıyısı'ndaki avrupalı tüccarlardan ateşli silâhlar satın alarak gücünü arttırdı. Kendisinden sonra yerine geçenler, İngilizler ile sürekli olarak savaşacak kadar güçlü idiler: 1824'te İnsamanko savaşında bir ingiliz birliğini kanlı bir yenilgiye uğrattıdı. Barışla sonuçlanan gerilla savaşlarından sonra, 1863'te çatışmalar yeniden patlak verince, İngilizler, Aşantilere karşı Sir Garnet Wolseley kumandasında askerî birlikler göndermek zorunda kaldılar. Bu birlikler başkent Kumassi'yi ele geçirerek yaktılar (1874). 1896'da Aşantilerin tutumu yeni bir bastırma hareketine yol açtı; Aşanti kralı Rempet, Seychelles adalarına sürülerek, Kumassi'ye bir ingiliz valisi yerleştirildi. 1900'de yeni bir ayaklanma bastırıldı. Bundan sonra, ülke barış ve bolluğa kavuştu. 1926'da Rempet, Kumassi'ye getirilerek yeniden tahta çıkarıldı. (L)

AŞANTİ'LER, Gana halkı. Aşantiler, askerî bakımdan çok iyi teşkilâtlanmış kuvvetli bir krallık kurmuşlardı. Aşanti sanatı özellikle altın tartmağa yarayan küçük pirinç dirhemleriyle ün salmıştır. Bu dirhemlerin yapımına XVIII. yy. da başlandığı sanılır. Çok sayıda olan bu dirhemlere tasvir ettikleri çeşitli konulara göre şekil verilir: tek başına veya grup halinde insan şekilleri, hayvanlar v.b. Bu sayede Aşanti medeniyeti hakkında zengin bilgi edinilebilmiştir. Kral Koffee Kalkalli'nin altın maskesi (Londra'da Wallace koleksiyonu) ile *kaduos* denilen ve dinî maksatla kullanıldığı sanılan XIII. yy. dan kalma kaplar meşhurdur. Tahta eşyalar az ve önemsizdir. (L)

ÂŞAR çoğl. i. (ar. *'uşr*, osmanlıca *'öşr*, onda bir'den *a'şār*). *Esk.* Toprak ürünlerinden beytülmal (hazine) giderleri için onda bir oranında alınan vergi: *Ancak, devlet, halk yoluna yaptıkları bu hizmetten dolayı onları her türlü vergiden, âşardan, hattâ askerlikten affederek, hizmetlerini mükâfatlandırmıştı* (N. Araz). *Bilseydim bu sene hiç âşar almazdım* (S. F. Abasıyanık). Bk. ANSİKL. || Onda birler. || Kur'an-ı Kerim'in onar ayetlik parçaları.

— ANSİKL. *Âşar*, Bazı bilginlere göre toprak ürünlerinden (*mahsulat-ı arziye*) alınan vergilere *âşar*, ticaret mallarından (*emtia-i ticariye ve sınaîye*) alınan vergiler *öşür*'dür. Âşarı toplayanlara *muaşşir;* öşrü alanlara da *âşir* adı verilir.

Eski dinlerde de âşar sistemi vardı. İbrahim peygamberin, dört hükümdarla yaptığı savaşı kazanırsa, alacağı ganimetin onda birini kâhinlere vermeği vaat ettiği, Yakup peygamberin malının öşrünü Allah rızası için adadığı, Musa peygamberin de âşarı vergi haline getirerek kısımlara ayırdığı, kâhin ve din adamlarına verilmesini uygun gördüğü bilinmektedir.

Başlangıçta Hıristiyanlıkta da âşar sistemi ibadet olarak vardı. Sonraları yapılması gerekli bir vazife oldu. Selâhaddin Eyyubî'ye karşı gönderilen Üçüncü haçlı ordusunun giderlerini karşılamak için İngiltere ve Fransa kralları *âşar-ı Selâhaddin* (*dime Saladdin*) adıyle öşür toplattırdılar.

İslâm hukuku, âşarı zekât olarak kabul eder. Bir hadise göre âşar, yağmur ve akarsular ile (tabiî şekilde) sulanan topraklardan onda bir taşıma su ile (sunî şekilde) sulanan topraklardan da yirmide bir oranında alınır. Osmanlı devletinde toprak iki kısma ayrılırdı: 1) *Öşrî arazi.* Savaşlarda fethedilip ganimet olarak dağıtılan yahut müslüman halkın elinde bırakılan topraklar. (Bu topraklardan öşür alınırdı.); 2) *Haracî arazi.* Savaşlarda fethedilip de müslüman olmayan halkın elinde bırakılan topraklar. (Bu topraklardan haraç alınırdı.)

Öşür oranı memleketin bölümlerine göre değişirdi. Her sancak ve kazada hattâ bazen her köyde değişmekte olan bu oran, arazi tahrir defterlerinin başında açıklanırdı. Rumeli'de 1/8 olan bu oran, Basra ve Halep'te yerin sulanma şekline göre 1/3, 1/2 oranına kadar yükselebilirdi. Fakat 1/2'i geçemezdi. Bu oranın 1/20 olduğu topraklar da vardı. Haraç da ikiye ayrılırdı: 1) *Harac-ı muvazzaf.* Araziden ölçülerek dönüm başına yıllık belli bir miktar alınan vergi; 2) *Harac-ı mukasim.* Üründen 1/10'den 1/2 oranına kadar alınan vergi. Bu oran toprağın verimliliği, sulanması gibi etkenler göz önünde bulundurularak tayin edilirdi.

Vergilerin haraç ve öşür şeklinde ayırımı kesin değildir. Mehmed II devri tahrir defterlerinde, kanunnamelerde her çeşit araziden alınan verginin adı *öşür* ve *onda* olarak geçer. Sonraları arazinin öşrî ve haracî diye ayrılması terk edildi. Murad I devrinden itibaren Suriye ve Irak dışındaki topraklara *arazi-i amîriye* toplanan vergiye *ücret*, toplayıcılara da *ecir* adı verildi. Fakat daha sonra ücret kelimesi arazinin ürünlerinden alınan oranı ifade edemediği için öşür terimi kullanılmakta devam edildi.

Öşür toprak ürünlerinden başka, bağ, bostan, meyve ağaçlarından, bunlardan yapılan şıra, pekmez gibi yiyeceklerden, arı kovanları ve avlanan balıklardan da alınırdı. Evlerin bahçelerinde yetiştirilen sebzelerden ise alınmazdı.

Öşrün toplanması. Tımar rejiminin uygulandığı devirde öşrü tımar ve has sahipleri toplar, buna karşılık da belli bir miktarda asker beslerlerdi. Toplanma işi bazı esaslara bağlanmıştı. Meselâ tımar sahibi ürünün onda birini ayırmadan köylü harmandan ürününü kaldıramazdı. Buna karşılık tımar sahibinin de bir hafta içinde harman yerine gelmesi gerekli idi. Öşürler, tımar sahibinin tespit ettiği yere köylü tarafından götürülürdü.

Tımar sistemi kaldırıldıktan sonra âşar *iltizam usulü* ile toplanmağa başladı. Âşarı toplayanlara *mültezim* denilirdi. Bunlar artırma ile âşar bölgelerini belli seneler için kiralarlardı. Bu şekilde âşar toplamanın birçok sakıncası vardı. Artırma işlerine hileler karıştığı gibi, iltimas ve rüşvetle sağlanan âşar bölgeleri devletin devamlı zararına sebep oluyordu. Mültezimler de halka baskı yaptıkları gibi, kâtip veya korucu adlı adamlarını da halka günlerce bedava besletiyorlardı.

Koçi Beyin, memleketin «fâsık yahudi eminler eline girmesine ve harap olmasına» sebep diye gösterdiği bu sistem Tanzimat'a kadar sürdü.

Kanunnamelere ve defter-i hakanî kayıtlarına göre Osmanlı devletinde öşürden başka, Suriye bölgesinde *dimos*, Irak'ta *ıkta*, Anadolu ve Rumeli'de *sâlâriye* adlarıyle vergiler toplandığı gibi, Karaman ve bazı vilâyetlerde de bir öşür *mâlikâne*, bir öşür de *divanî* diye alınmaktaydı.

Islahat devrinde iltizam usulünün yol açtığı sakıncalı durumları düzeltmek, vergide adaleti yerine getirmek için bazı esaslar kabul edildi. Gülhane Hattı Hümayununda bu sistemden «âlât-ı tahribiye» diye söz edilir. 1840 tarihli ilmühaberle âşarın devlet memurları tarafından toplanmasını sağlamak için eyaletlere *muhassıl-ı emval* denilen memurlar gönderildi. Bu yeni usule *emanet usulü* denildi. Fakat gereken teşkilât ve doğru, işbilir adam bulunamadığı için üç yıl sonra tekrar iltizam usulüne dönüldü. Tanzimat'ın getirdiği prensiplerden «âşarın Tanzimat-ı Hayriye icra olunan yerlerde alel-umum lafzî mânâsına mutabık olarak müsavaten onda bir olmasına ittifak-ı ârâ ile karar verilmesi» uygulamada güçlükler çıkardığı gibi toprağın verim kabiliyeti dikkate alınmadığı için de büyük zararlara yol açtı. Suphi Paşa 1867'de Abdülaziz'e verdiği bir lâyihada, Tanzimat'tan sonra bütün ürünlerden alınacak verginin 1/10 olarak tespitinde büyük bir adaletsizlik olduğunu belirtti.

Hükûmet hiç olmazsa iltizam usulunü ıslah için 1855 tarihli kanun ve 1858 - 1861, 1871 tarihli nizamnameleri çıkardı. Bunlarla artırma usulleri, tahsil şekilleri düzene sokuldu. 1879'da *Âşar Emaneti* denilen bir idare kurularak emanet usulüne dönülmek istendi, fakat 1887'de emanet usulünün yanında iltizam usulünün de devam ettirmek zarureti meydana geldi.

1897'den itibaren Anadolu, Arabistan ve Rumeli'nin demiryolu, iskele ve şubesi bulunan kazalarında *teslis usulü*, 1905'ten itibaren de Selânik, Manastır, Kosova ve Anadolu'nun bazı bölgelerinde *tahmis usulü*, uygulanmağa başladı.

Bu usullere göre üç veya beş senelik öşür miktarı birleştirilip toplam üçe veya beşe bölünecek ve her yıl belli bir miktar, öşür olarak alınacaktı. Fakat bazı yıllarda baş gösteren kıtlık ve kuraklık köylüyü güç durumda bıraktığından şikâyetler baş gösterdi ve bu usullerden de vaz geçildi. Âşarın adalete uygun ve sistemli bir şekilde toplanmamasının en önemli sebepleri memlekette muntazam kadastro ve maliye teşkilâtının bulunmayışı idi. Âşarın oranının tespiti de büyük güçlükler çıkarıyordu. 1875-1910 yılları arasında âşar oranı bazı değişiklikler uğradı.

Cumhuriyet devrinde 17 şubat 1925 tarihli bir kanunla âşar usulü kaldırılarak ürün üzerinden aynen vergi alınması esası kabul edildi. Buna göre rayiç fiyat üzerinden bazı ürünlerden % 10, bazılarından ise % 8 nispetinde bir para vergisi alınması kabul edildi.

◆ **Âşarî** çoğl. i. Birin on eşit parçaya, her parçanın tekrar ona bölünmesi kuralına ait ondalık: *Âşarî hesap keşfedildi* (H. Z. Ülken).

— Esk. Mat. *Hesab-ı âşarî*, ondalık hesap. || *Kesir-i âşarî*, ondalık kesir. || *Usul-ı âşarî*, metre sistemi. (M)

AŞAR i. (menşei belirsiz; özel isim veya malezya dilinden alınmış). Sirkeye yatırılan meyve ve sebzelerle hazırlanan bir çeşni maddesi.

— ANSİKL. *Aşar*, Hindistan'da, bambu tomurcukları ile palmiye çiçekleri sirkeye yatırılarak elde edilir. Avrupa'ya geçtikten sonra her türlü meyve ve sebzelerle yapılmağa başlanmıştır. Hıyar turşusu gibi, haşlama etlerle birlikte yendiği gibi ayrıca salata olarak da yenir. (L)

AŞAVET i. (ar. *ʿaşāvet*). Esk. Tıp. Bk. TAVUKKARASI. (M)

AŞB veya **UŞB** i. (ar. *ʿaşb* veya *ʿuşb*). *Esk.* Yaş, taze ot. (M)

AŞÇI i. Mesleği yemek pişirmek ve hazırlamak olan kimse: *O kadar keyifli idi ki kapının önünde onu karşılayan Osman'ın aşçısı ihtiyar Eleni'yi bile sevdi* (H.E. Adıvar). *Biri yamak iki erkek aşçımız, üç hizmetçimiz vardı* (P. Safa). || Yemek pişirip satan, aşçı dükkânının sahibi. || Aşçı dükkânı: *Sirkeci'deki aşçıların piyazındaki kadar bile tat kalmamıştı* (Y.K. Karaosmanoğlu). || Sıf. Yemek pişiren: *Aşçı kadın.*

— ÇEŞ. DEY. *Aşçıbaşı*, bir lokanta veya evde yemek pişirmekle vazifeli kimselerin başı: *Dilber Kalfa, aşçının kepçesine karşı ellerini uzatarak — Ne yapıyorsun, aşçıbaşı, çıldırdın mı* (R.N. Güntekin).

— Dil bil. *ç* sesinin yanında *ş*'nin *h* olmasıyle *aşçı* kelimesi *ahçı* şeklinde fonetik bir değişmeğe uğramıştır. Bk. AHÇI.

— Ask. tar. Yeniçeri teşkilâtında Yaya* ortalarıyle Sekban* ve Ağa* bölüklerinin her birinde bulunan ve o birliklerin yemeklerini pişirtmekle görevli olan subay. *Usta* veya *aşçı usta* da denirdi. Maiyetlerinde yamak lar ve civelekler bulunurdu. Kendi orta ve bölüklerinde hapis cezasına çarptırılanları tevkif ve hapsetmek, prangaya vurmak görevi de ahçıbaşılarındı. Bu suçlular cezalarını mutfakta hizmet ederek geçirirlerdi. Yemek kazanı yeniçeri töresinde kutsal tutuluyordu. Onun için ocağa ait meseleler, her orta ve bölükte kendi kazanlarının çevresinde konuşulur, tartışılırdı. Kazanın ortaya çıkarılması ayaklanma sembolü sayılır, bu sebeple kazanla yakından ilgili ahçıbaşılar ocakta önemli rol oynarlardı. XVII.yy. ın ikinci yarısından sonra orta ve bölüklerin en yüksek subayı olan yayabaşı ve bölükbaşılar da aşçıbaşıların hükümleri altına girmişlerdi.

— Denizc. tar. Bahriye azap bölüklerinde reis ve odabaşı'dan sonra gelen subay.

— Mutf. *Aşçı baltası*, kemikli et kesmeğe yarayan özel balta.

— Tasav. *Aşçı baba*, Hacıbektaş tekkesi teşkilâtında, on iki ev'den biri olan aşevi'ni yöneten baba. Kiler evi, ekmek evi, mihman evi gibi on iki çeşitli evi yöneten babaların en önemlisi ve sırada başta geleni aşçı babaydı. Hacıbektaş tekkesi şeyhinin vekili, aynı zamanda veliahdı sayılır; Dede baba denilen büyük şeyh öldüğü zaman aşçı babanın ehliyeti yeterliyse dede babalık makamına o geçerdi. || *Aşçı dede*, mevlevî tarikatında meydan sahibi, saliklerin yetiştirilmesiyle görevli olan ve Hüsameddin Çelebi'nin naibi sayılan kıdemli dede. *Tari-*

Yeniçeri aşçı ustası

soldan sağa; usta, karakullukçu, otuzikinin avcı ustası, karakullukçu, birinci orta ustası

aşçı

aşçıbaşı

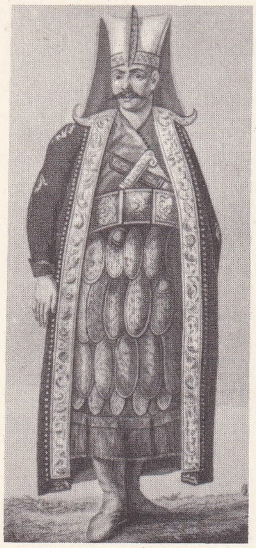

aşçı ustanın (seğirdim) tören kıyafeti

Yeniçeri aşçısının tören kıyafeti

katçı veya *ser tarik* de denirdi. Mevlevîlerde gerçek mürşit tektir, zamanın sahibidir ve Hz. Muhammed'in gerçeğine erişebilmiş olan kutup*tur. Aşçı dede veya tarikatçı ancak onun adına irşat ve terbiyeye memur bir naiptir. Böylece, şeyhten sonra en önemli görev aşçı dedenindir.

— Teşk. tar. Osmanlı sarayında *tabbah* adıyle çalışan aşçı eratın başı. Bu erat, sanatlarına göre tatlıcı, balıkçı, hamurcu, pilavcı, kebapçı ve perhizcilerdi; her birinin yamakları vardı. Bir mutfakta çalışanların amirine *aşçıbaşı;* bütün aşçıların amirine de *baş aşçıbaşı* denirdi.

◆ **Aşçılık** i. Aşçı olma hali, yemek pişirme zanaati: *Aşçılıkta en mahirleri şube reisinin oğlu Vasfi idi* (Sabahattin Âli). Bk. AHÇILIK. (M)

Aşçılık, bir Karagöz oyunu. Bolulu aşçı Memiş Usta iflâs etmiş, bir sıla ziyareti sonunda tarlayı rehine koydukları sonra yeni bir dükkân açmıştı. Hacivat'ın tavsiyesiyle Karagöz'ü yamak olarak alır. Oyun Karagöz'ün aşçı yamağı olarak başına gelenlere dayanır. İlkin bir yahudi ile külhanbeyi, sonra bir rum alacaklı, arkasından tiryaki, daha sonra rumelili Mestan Ağa dükkâna gelirler. Sonra bir küçük hanım gözükür. Cemiyetleri vardır. Aşçıya evde tatlı yaptıracaklar, Karagöz'ü eve davet eder. Yalnız dedikodu olmasın diye onu kadın kılığına sokar. Eve giderlerken karşılarına Bekri Mustafa çıkar. Bekri, kart sesinden kadın kıyafetindeki Karagöz'ü tanır, onu dövecektir ama seyircilerin hatırı için affeder. (M)

AŞDOD, Tel-Aviv'in güneyinde, İsrail'in yeni limanı; (0 000 nüf. Turunçgiller ve Negev maden cevherleri*ihraç eden Aşdod'un gelişmesi, 1965'te Tel-Aviv ve Yafa limanlarının kapatılmasına yol açtı. II. eski tunç devrinden (M.Ö. 2900 - 2600) bizans devri sonuna kadar bu bölgede şehirler kurulmuştur.

— Esk. coğ. (eski adı *Adrod;* asurca *Asdudu;* Seb'in'de Azoth). Filistîlerin başlıca beş şehrinden biri. İsrailoğullarına karşı kazanılan bir zaferden sonra bu şehirdeki Dagon tapınağına, içinde yasa levhaları saklanan bir sandık kondu. Şehir M.Ö. VIII. yy. sonunda Asurluların eline geçti ve Filistinde yapılan savaşlardan zarar gördü. Diyakos Philippos burada halkı Hıristiyanlığa kabule çağırdı. (L)

AŞENİ (Ahmet Fetgeri), türk sporcu ve idarecisi (İstanbul 1888-ay.y. 1966). Bahriye mektebini bitirdi. Güreş ve âletli jimnastik sporlarıyle uğraştı. 1903 Yılında arkadaşlarıyle birlikte Beşiktaş Osmanlı Jimnastik kulübünü kurdu. Türkiye'nin ilk resmî spor teşkilâtı Türkiye İdman Cemiyetleri ittifakı (1937) kurucularındandı ve 1937'ye kadar Güreş federasyonu başkanlığında bulundu. 1924, 1928 ve 1936 Olimpiyat oyunlarında türk millî spor kafilesinin idarecisi idi. (M)

AŞER sıf. (ar. *ʿaşer*). *Esk.* On.

— ÇEŞ. DEY. Esk. *Buruc-ı isnâ aşer,* oniki takım yıldızı. || *Eimme-i isnâ aşer,* oniki imam.

◆ **Aşere** çoğl. sıf. Esk. mat. Onlar (sayı).

— Din. *Aşere-i mübeşşere* (müjdelenmiş on kişi), cennete gidecekleri Hz. Muhammed tarafından daha sağlıklarında müjdelenen on islâm büyüğü. Bk. ANSİKL. || *Evâmir-i aşere,* On emir. Bk. ON EMİR. || *Makulât-ı aşere,* Aristo'nun kategorisi.

— ANSİKL. Din. Bunlara *El-aşeret-ül-mübeşşerun* veya *El-mübeşşerun bi'l-cenneti* denilir. Aşere-i mübeşşere'den olduğu bildirilenler: Ebubekir (öl. 634.), Ömer (öl. 643), Osman (öl. 655), Ali (öl. 660), Abdurrahman bin Avf (öl. 652), Ebu Ubeyde bin el-Cerrah (öl. 639), Talha bin Ubeydullah (öl. 656), Zübeyr bin el-Avvam (öl. 656), Said bin Ebi Vakkas (öl. 674), Sa'd bin Zeyd'dir (öl. 671). Bunların faziletlerini anlatan bazı eserler vardır. Hâkim en-Neysaburî'nin (öl. 1009) *Fedail-ül-Aşere*'si (On Kişinin Faziletleri) ile İbrahim el-Fazarî'nin (öl. 1328) *Fedail-ül-Aşeret-il-Mübeşşere*'si (Cennetle Müjdelenmiş On Kişinin Faziletleri) önemlilerindendir.

◆ **Aşerat** çoğl. i. Esk. mat. Onluklar, onlar basamağı.

◆ **Aşre** sıf. Esk. mat. On (sayı). [M]

AŞER, Yakub ile Zilpa'nın oğlu. Oniki ibranî kabilesinden biri onun adını aldı ve Filistin'in kuzeyinde Akdeniz kıyısına yerleşti. (L)

AŞERA, Ken'an tapınağı içine çakılmış ve tanrının putu veya alâmeti olan kutsal kazık. Sonradan Astarte ile karıştırılır. (L)

AŞERMEK veya **AŞYERMEK** bls. f. Hamileliğin ilk aylarında, bazen de bütün hamilelik süresince annenin bazı yiyeceklere karşı gösterdiği aşırı istek veya isteksizlik: *Aşermek kadın töresinde haktır, helâldir; ayıplayanın başına tez gelir* (N. Araz).

— ANSİKL. Tıp. Gebe kadınlar bazen tuhaf, hattâ bazen de saçma bazı isteklere kapılırlar. Yanlış olmakla beraber halk arasındaki inanca göre bu istek yerine getirilmezse, ananın can attığı çilek, ahududu, şarap, kahve v.b. şeylerin izi, doğacak bebeğin üzerinde silinmez bir benek veya ur şeklinde belirir. Ben adı verilen bu lekeler vücudun her tarafında bulunabilir. Fakat daha çok yüzde, dudaklarda, yanaklarda olur. Aslında bunların sebebi aşerme değildir. Yapılan ince araştırmalar, doğuştan olan bu leke ve nişanların (ben, derinin üstünde tümörler) ergin çağda meydana çıkan zararsız tümörlerle aynı mahiyette olduğunu göstermiştir. (ML)

AŞERNAR, Irmak takımyıldızının α yıldızı. Irmağın ucu anlamına gelir. Kadiri 0,6. Gökyüzündeki en parlak yıldızların onuncusudur. Uzaklığı 70 ı.y., tayf örneği B 5. (Bk. YILDIZ.) [L]

AŞEVİ bls. i. Para karşılığında yemek yenilen yer, küçük lokanta: *Canım, şu aşevindeki garson neye gelmiş* (B. Necatigil). || Fakirlere parasız yemek dağıtılan yer: *Kızılay'ın aşevi.* || Düğün, cenaze v.b. toplantılarda misafirlere yemek hazırlamak için kurulan geçici mutfak: *Aşçılar aşevinde pilâv zerde döküyor* (N. Araz). || Tekkelerde, dervişlere yemek yapılan yer: *Bizim odayı ateşlediler, izin verirsen aşevinde bir kenarda yatıvereyim* (Y. K. Karaosmanoğlu). Bk. ANSİKL. || İmaret. Bk. İMARET. || *Esk.* Aşhane: *Seyyid Battal Gazi'nin istediği gibi bir mescit, medrese, aşhane, misafirhane binaları yapıldı* (N. Araz). || *Mah.* Mutfak.

— ANSİKL. *Aşevi,* özellikle bektaşî ve mevlevî dergâhlarında önemli bir yer tutar. Mevlevîler aşevi yerine *matbah-ı şerif* deyimini kullanıyorlar; aşevinde, dervişlerin gördüğü vazife her nevi ders sayılıyor. Bektaşî dergâhlarında aşevinden başka kiler evi, ekmek evi, mihman evi, et evi, han bağı, dede bağı, balım evi adlı yerler vardır. Her yerin ayrı bir görevi ve oradaki görevin ayrı bir anlamı bulunur. (M)

AŞHANE bls. i. Bk. AŞEVİ.

AŞI i. Tıp. Bir hastalığa karşı bağışıklık sağlamak veya bir hastalığı tedavi etmek için hazırlanan ve vücuda kas, damar veya ağız yoluyle verilen eriyik: *Aşılar evvelâ tavşanlara, ineklere, atlara, köpeklere tatbik edilir.* (Vâ-Nû). Bk. ANSİKL. || Özel olarak sığır çiçeğine tutulmuş bir sığırdan alınan akan. (Bu akkan insana şırınga edilince çiçek hastalığına karşı bağışıklık yaratır.) || *Aşı fajedenizmi,* aşı sivilcesinin kemirici ülsere dönüşmesi. || *Aşı iğnesi,* deri altı iğnesi. || *Aşı kâğıdı,* aşı olanların aşılandığını bildiren resmî belge. || *Aşı memuru,* aşı yapmakla görevli sağlık memuru. || *Aşı neşteri,* aşı yapmağa yarayan neşter. (Ucu yarık olmayan madenî kalem biçimindedir.) || *Aşı olmak,* bağışıklık veya tedavi maksadıyle vücuda koruyucu madde şırınga ettirmek. || *Aşı şahadetnamesi,* sahibinin aşılanmış olduğunu gösteren vesika. *Esk.* Aşıcılara verilen aşı yapma izninin kâğıdı. || *Aşı tedavisi,* iyileştirici aşıların kullanılması esasına dayanan tedavi yöntemleri. Bk. ANSİKL. || *Aşının tutması,* bağışıklığın sağlanması veya tedaviden olumlu sonuç alınması. || *Aşı vurmak. Halk dili.* Bir hastalığa karşı koruyucu sıvının vücude zerk edilmesi. || *Aşı yenileme,* daha etkili bir aşı üretmek için insan aşısının danaya uygulanması. || *Çok değerli aşı,* aynı türden mikropların birçok çeşitleriyle hazırlanan aşı.

— ANSİKL. Baktariyol. Veriliş yolu ne olursa olsun (deri içi, deri altı, ağız) bir *aşı,* «zayıflatma» adı verilen uygun bir sterilizasyonla hastalık yapma gücü yok edilmiş bir mikrop maddesinden meydana gelir. Bilinen ilk aşı, çiçek aşısıdır. Bunu çok eskiden beri Çinliler kullanmıştır. Çiçek aşısı, eskiden, çiçekli hastanın irin'inden yapılırdı. İrin dura dura mikrobun hastalık yapma gücü az çok zayıflamış olurdu. Ama gene de kullanılması güvensiz ve tehlikeliydi. 1796'da Jenner sığır çiçeğinin kabarcıklarından alınan, irinin aşılanmasıyle insanda çiçek hastalığına karşı bağışıklık elde edildi-

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

ğini gösterdi. O zamanlar «koldan kola» yapılan ve bulaştırma adı verilen bu aşıdan sonra, doğrudan doğruya sığırdan (düve) insana aşılama başlamıştır. Tekniğin ilerlemesi taşınabilir ve elverişli aşı maddesinin hazırlanmasına imkân vermiş ve bu maddeye «aşı» adı verilmiştir. Aslında aşı, herhangi bir mikrobun salgıladığı ve vücutta o mikroba karşı bağışıklık doğurabilecek antikorların yapımına yol açan antijenlerin çok bulunduğu bir maddedir. Hazırlanışları bakımından aşılar ikiye ayrılır: Virüs aşıları ve bakterilerden ileri gelen hastalıklara karşı bakteri aşıları.

● *Virüs aşıları.* Virüsleri tecrit etmek çok zordur. Virüs aşıları çoğu zaman irinden (çiçek aşısı) veya hasta dokuların özünden (kuduz aşısı) yapılır. Bu aşılar bekletilerek veya antisepsili maddeler eklenerek zayıflatılır. Bu aşıların saklanması zordur, etkileri ise önleyicidir.

● *Bakteri hastalıklarıyle savaşmağa yarayan aşılar.* Bakterilerin sayısı pek çoktur. Çünkü bunlar virüslere göre hem daha iyi tanınmaktadır, hem daha kolay üretilebilmektedir. Aşıların mikropları eriterek yok edebilecek nitelikte olanlarına *mikrop öldürücü aşı*, bakterilerin çıkardığı zehirleri yok edecek nitelikte olanlarına ise *toksin giderici aşı* denir. Aşıların çoğu hem mikrop öldürücü, hem de toksin gidericidir.

Bakteri aşıları şöyle hazırlanır: 1. Temiz bir ortamda mikrobun saf kültürü üretilir. Elde edilen mikrop topluluğu parça parça veya tümü birden izotonik bir ortamda sütsü kıvama getirilir; 2. Bu sütsü kıvamdaki maddenin hastalık yapma gücü, ısıtma, tindalizasyon, antisepsili madde eklenmesi voluyle zayıflatılır; 3. Küçük şişelere doldurulur; 4. Elde edilen sıvının hastalık yapma gücü ve etkinliği denetlenir.

Aşıların hazırlanması için birçok yol vardır: aşı maddesi porselen süzgeçlerden geçirilerek mikroplar ayıklanır, yalnız zehirleri alıkonur. Mikrop eritici aşılarda mikropları öldürücü nitelik yaratılır. Anatoksinler, formol v.b. ile zayıflatılmış süzme aşılardır. Bakteri aşıları önleyici, bazen de tedavi edici aşılardır.

Bir tek mikrop türünden yapılan aşılara *basit aşı*, birçok aşıların karışmasından yapılan aşılara ise *karma aşı* denir. Aşıların çoğu belli zamanlarda deri altına yapılır. Fakat bazıları ağızdan alınır. Kodekste basit aşılar (kolera, gonokok, veba, pnömokok, kuduz, stafilokok, çiçek), anatoksinler (difteri, stafilolok, tetanos) ve karma aşılar (menengokok A, B ve C; tifoparatifo, difteri, tetanos - tifoparatifo) vardır. Aşı, hastadan alınan mikropla hazırlanmışsa *özgünaşı* denir.

Aşıların serumlar gibi hazırlanması ecza laboratuvarları yönetmeliği ile sınırlanmıştır; aşıların bulunduğu kutular üzerinde formülleri ve son kullanma tarihleri yazılı olmalıdır.

● *Aşı tedavisi,* ya stok-aşılar veya tedavi edilen hastanın mikroplarıyle hazırlanan özgünaşılar kullanılarak uygulanır. Tedavi edici aşılamanın, hastalık mikroplarına karşı vücutta tabiî olarak antikor yapımına yol açtığı kabul edilir.

Önleyici değil de iyileştirici olarak kullanılan ve mikroplardan elde edilen bu aşılar hazırlanırken ya laboratuvarlarda saklanan mikrop kültürlerinden veya hastanın kendi mikroplarından alınır. Birincisine *stokaşı*, ikincisine *özgünaşı* denir.

◆ **Aşıcı** i. Aşı yapan kimse, sağlık memuru.

◆ **Aşılı** sıf. i. Mikroplu bir hastalığa karşı bağışıklık kazanmış olan [kimse]. (Bağışıklık ya daha önce o hastalığa yakalanmış olmaktan veya aşılanmadan ileri gelir.) [LM]

AŞI i. Meyvc. *Anaç* denen başka bir bitkiye yapıştırıp kaynaştırmak için canlı bir bitkiden alınan göz, dal veya tomurcuk. ‖ *Aşılamak işlemi.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Aşı bağları,* bitkilerin aşılanmasında kullanılan bağlar. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Aşı bıçağı,* aşıcılıkta kullanılan, kalem çakısı ve göz çakısı diye iki çeşidi olan bıçak. Bk. ANSİKL. ‖ *Aşı çeliği,* aşı yerinden süren filiz. ‖ *Aşı kalemi,* bitki aşılarında, esas gövdeye sokulan bir ucu sivri çubuk. *Kalem* de denir. ‖ *Aşı macunu,* bazı kalem aşılarında yara yerine sürülen yapışkan madde. (Bileşiminde zift, balmumu ve zeytinyağı vardır. Soğuk ve sıcak olmak üzere iki türlü kullanılır. Bir sıcak macun bileşimi: 500 gr balmumu, 2 500 gr reçine, 650 gr beziryağı, 650 gr un.) ‖ *Aşı sandığı,* asma aşılarını çimlendirmek için kullanılan kutu. ‖ *Aşı tutmak,* eklenen parçanın, yerine kaynayıp filiz vermesi. ‖ *Aşı yapmak,* kalem ve göz tabir edilen parçaların esas bitkide açılan yarığa yerleştirilmesi. ‖ *Aşı yeri,* kalemle esas bitkinin (anacın) birleştiği yer. (Anaçla kalem arasında büyüme farkı varsa aşı yeri kabarır.)

— ANSİKL. Meyvc. *Aşının* amacı meyveli ve çiçekli ağaç ve ağaççıkların üretilmesi veya çoğaltılmasıdır. Aşı, bitki parçalarının (bazen değişik bitkilerin) bitiştirilmesidir. Bunlardan biri (anaç), yeni bitkinin gelişmesi için topraktan gerekli besin maddelerini alır, diğeri veya diğerleri (kalem) elde edilmesi istenilen bitkinin özelliklerini sağlar. Eski Yunanlılar ve Romalılar aşıyı doğu memleketlerinden öğrenmişlerdi. Aşı, ancak birbirleriyle tutum kabiliyeti olan meyve türleri arasında yapılabilir. Başlıca meyvelerin aşılanabilecekleri anaçlar: antep fıstığı (fıstık, menengeç), armut (armut, ahlat, ayva), ayva (ayva), badem (badem, erik), ceviz (ceviz), dut (dut), elma (elma), erik (erik, badem, zerdali), kayısı (zerdali, badem, erik), kiraz (idris), limon (portakal, turunç), malta eriği (alıç, ahlat, ayva), mandalina (portakal, limon, turunç), portakal (limon, turunç), şeftali (şeftali, badem, erik), vişne (idris), zeytin (zeytin, delice).

Klasik üç aşı çeşidi vardır: 1. *Bitiştirme aşısı*'nda, iki dal aynı uzunlukta yanlamasına verev kesilir, yanaştırılır, kesik yerlerinden birleştirilir ve sağlam bir bağla bağlanır. Kalem işini gören dal daha sonra anaçtan ayrılır; 2. *Kalem aşısı* veya *yarma aşı*'da, anaç sapı yatay kesilir, ucu yarılır, bu yarığa, üzerinde iki veya üç göz bulunan bir yıllık dalın inceltilen ucu yerleştirilir, kaynaşmayı sağlamak için bağlanır; kalem aşısının da pek çok çeşidi vardır (*çift yarma, ingiliz, tam yarma, kakma,* v.b.); 3° *Göz* (veya *tomurcuk*) *aşısı*'nda, kalem olarak bir veya birkaç göz, T şeklinde kesilen kabuğun altına yerleştirilir; 4° *Aşı bağları*'nın birçok çeşidi vardır: yün iplikleri (göz ve ince aşılar için), pamuk iplikleri (ağır büyüyen bitkiler için. İnce olursa birkaç kat yapılarak zeytinyağına bandırılır ve yumuşatılır), kendir lifleri, rafya (en iyi bağ). Bunlardan başka söğüt, karaağaç, kestane gibi bazı ağaç kabuk ve soymukları, sazlar ve sepet söğüdü de kullanılır. ‖ En basit *aşı bıçağı,* keskin bir çakıdır. Sapının dibinde kemikten veya sert ağaçtan bir çıkıntı bulunur. Bu kısım ağacın kabuğunu kaldırmağa ve gövdeden ayırmağa yarar. Asmaları aşılamak için büyük bir hızla çalışan aşı makineleri de vardır.

◆ **Aşıcı** i. Aşı yapan kimse, aşılama uzmanı.

◆ **Aşıcılık** i. Aşı yapma işi veya mesleği.

◆ **Aşılı** sıf. Aşılanmış, kendisine aşı yapılmış: *Aşılı ağaç.*

◆ **Aşısız** sıf. Aşı yapılmamış yabanî ağaç. (ML)

AŞIBOYASI bls. i. Koyu kırmızı toprak boya: *Senelerin yağmurları yalaya yalaya aslında aşıboyasını silmiş* (H. R. Gürpınar). ‖ *Morumsu aşıboya,* yapma demir oksit; piyasada bazen Van Dyck'ın kahverengisi adıyle anılır. ‖ *Sarı aşıboyası,* kilin içine hidroksit karıştırarak pas sarısı elde edilir. ‖ *Siyah aşıboyası* veya *siyah topraklar,* manganez dioksit ve grafik bakımından zengin olan bir kil çeşidi (bazen pigment olarak da kullanılır).

— ANSİKL. Miner. *Aşıboyası* tabiî mineral pigmentidir. Sarı veya kırmızı renkte, ham veya kireçleşmiş şekilde bulunur. Bir miktar hidratlı demir oksidin, hidratlı alüminyum oksit ve silisin iyi belirlenmemiş karışımı üzerine etkimesinden meydana gelir. Aşıboyasında bulunan demir hidroksit oranı sabit değildir; ayrıca bu hidroksit değişik oranlarda kırmızı demir oksidiyle hattâ manganez oksidiyle karıştırılabilir. Bunun sonucu, aşıboyası kırmızı rengini kaybederek kızılımsı sarı veya koyu kahverengi bir renk alır.

Ticarî bakımdan sarı aşıboyaları, kırmızı aşıboyalarından ayrılır. Bu sonuncular sarı aşıboyalarının 250°C'ye kadar ısıtılmasıyle hazırlanır. Elde edilen renk, ısıya ve başlangıçtaki aşıboyamasının bileşimine bağlıdır. Çok tanecikli bileşimi olan aşıboyaları, inceliklerine göre altı sınıfa ayrılır. Işıktan etkilenmeyen ve kaplama gücü pek yüksek olmayan aşıboyaları, fazlaca ezildiği zaman biraz yağlanır. Bağlayıcı asitlerle tepkime göstermez, atmosfer etkenlerine karşı da oldukça dayanıklıdır. Bu özelliklerinden dolayı aşıboyaları, binaların boyanmasına çok elverişlidir. Morumsu aşıboyaları ışıktan etkilenmeyen pigmentlerdir, boyama gücü bütün renkleri kaybedecek nitelikte olduğundan sürüldüğü yüzeyde diğer renkleri tamamen örter. Atmosfer etkenlerine de çok dayanıklıdır. Onun için çoğu zaman ahşap yapıların dışındaki tahta kaplamaları hava şartlarından korumak için su veya tutkallı su ile karıştırılırdı. Eski türk evleri bu renkle boyanırdı.

◆ **Aşıboyalı** bls. sıf. Aşıboyasına, koyu kırmızı kiremit rengine boyanmış: *Kıyı bitti ve aşıboyalı Haşim Paşa yalısından sonra Hisar yamacı başladı* (Y.Z. Ortaç). [LM]

AŞIK i. (ar. ʿışḳ veya ʿaşḳ sevgi'den ʿāşıḳ). Çekici bir nesneye karşı tutkusu olan, aşırı seven kimse: *Hal içinde yaşayanların bir kısmı istikbâle vurgun bir kısmı da maziye âşıktır* (A. Ş. Hisar). *Hürriyet ister, hürriyete âşıktır* (N. Ataç). *...çok misafirperver olduğu için bir ilim âşığını meyus bırakmak istemedi* (Ömer Seyfeddin). ‖ Karşı cinsten birine aşkla bağlı olan kimse: *Dünya bu* [...] *Âşıka mâşuk mu bulunmaz* (Ömer Seyfeddin). *Ne şair yaş döker, ne âşık ağlar / Tarihe karıştı eski sevdalar* (F. N. Çamlıbel). *Bir güzelin âşıkıyım ağalar / Onun için taşa tutar el beni* (Pir Sultan Abdal). ‖ Sevişen kadınla erkeğin, ekseriya erkeğine verilen ad: *Vesime Hanımın izdivacından evvel bir âşığı vardı. Birlikte yaşamışlardı* (Vâ-Nû). *Siz kızınızı Behlûl'e veriyorsunuz pek güzel, fakat o işte hemen bir seneden beri karınızın aşığıdır* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ Saz veya tambura çalarak şiirler okuyan, gezgin halk şairi: *Türk harsının da ozanları, âşıkları ve ustaları vardı* (Z. Gökalp). *Âşıklar sazını eline alsa/ Güzeller perdesin yüzüne vursa* (Köroğlu). ‖ Saz şairlerinin isimlerinden önce unvan olarak söylenir: *Âşık Ömer, Âşık Veysel v.b.* ‖ «Ahbap, arkadaş» gibi teklifsizce bir hitapta kullanılır.

— ÇEŞ. DEY. *Âşık olmak,* çekici bir şeyi veya karşı cinsten bir kimseyi aşkla sevmek, ona bağlanmak: *Seyyit bir bakışta kıza âşık oldu* (N. Araz). *Ömrünün son yıllarında bir kadına âşık olduğunu biliyorum* (Y. Z. Ortaç). [*Bir şeyin*] *Âşıklısı olmak,* bir şeyin meraklısı olmak, ondan vaz geçememek: *Bu işin âşıklısıdır: halk eğer zorlarsanız, katı topraktan sert, eğer gönül yolunu bulursanız size engin deniz gibi açıktır* (F. R. Atay).

AŞHTART
Fenike sanatı
(Louvre müzesi Paris)
[madde 789. sayfada]

aşı

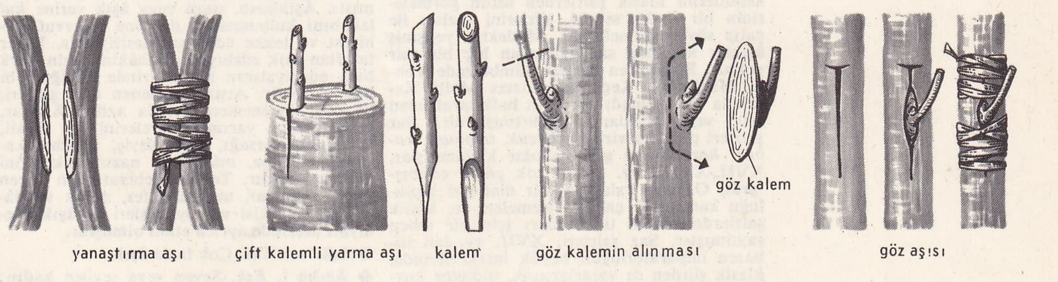

Foto. LAROUSSE

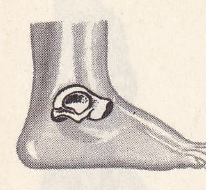
aşıkkemiği

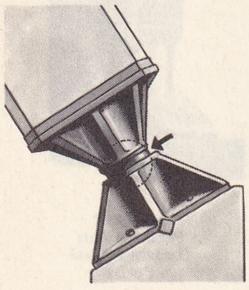
aşık (mekan.)

— Klas. dil. *Âşık* kelimesi ile Osmanlıca'da birçok terkip yapılmıştır: *Âşık-ı bî-karar*, kararsız âşık. || *Âşık-ı dîdâr-ı pâk*, temiz yüzün âşıkı. || *Âşık-ı müştak*, çok arzulu âşık: *Ferdane Hanım o yolda eğlenceler ile iştigal etmek istemiş olsa zaten kendisi için bin âşık-ı müştak can atmakta...* (Ahmed Midhat.) || *Âşık-ı sâdık*, sadakat gösteren âşık: *Dergâh-ı lûtfunda sen güzel şehin / Âşık-ı sâdıktır Emrah dediler* (Emrah). || *Âşık-ı şeyda*, delicesine âşık olan kimse: *Cünun-u aşk ile âşık-ı şeyda / Geziyor avare dedin, ne dedi* (Dertli). || *Âşık-ı zar*, inleyen âşık: *Yine oldum esiri âh bir Şuh-ı sitemkârın / Ki dilber sevmemiş bilmez belâsın âşık-ı zârın* (Nedim). v.d.

— Din. *Âşık postu*, Bektaşîlikte nasip alacak derviş namzedinin oturduğu post. Kapının sağ veya solunda eşik dibine konurdu.

— Ed. *Âşık edebiyatı*, XVI. yy. dan sonra Anadolu'da şehir ve kasabalarda, asker ocaklarında, esnaf teşkilâtı içinde, konaklarda, kahvehanelerde, kervansaraylarda, tekke ve bozahanelerde gelişen, halk edebiyatından farklı, anonim halk edebiyatı ile tekke edebiyatı ve klasik edebiyatın etkisinde kalmış bir orta tabaka edebiyatıdır. Bk. ANSİKL.

— Folk. *Saz şairi (halk şairi)*, XV. yy. dan sonra şiirin ve şiir-nesir karışık hikâye çeşidinin temsilcisi olan sanatçı. Bk. ANSİKL. || *Âşık faslı*, saz şairlerinin yaptıkları sazlı sözlü sanat toplantısı, yarışması. || *Âşık hikâyeleri*, konusu aşk üzerine kurulmuş, genellikle adsız saz şairleri tarafından tertiplenen ve onlar tarafından sazla, sözle anlatılan halk hikâyeleri: *Kerem ile Aslı, Ferhat ile Şirin* v.b. || *Âşık kahveleri*, âşıkların, toplum önünde birbirleriyle âşık fasılları yaptıkları kahvehaneler, semai kahveleri.

— İşleme. *Âşık yolunu şaşırdı (şaşırmış)*, birbirini eşit aralıklarla keserek muntazam zikzaklar halinde işlenen bir nakış türü.

— Süs. *Âşık yolu*, eski yunan süslemeciliğinden bize gelmiş, kırık çizgili bir kenar motifi. Bk. MEANDR.

— Tasav. *Âşık* veya *Hak âşığı*, bütün sevgisini Tanrı'ya adamış ve her türlü dünya nimetinden vaz geçmiş kalender derviş.

◆ Sıf. Seven, aşka düşmüş: *Allahımdan senin gibi şahin gözlü, âşık bakışlı, şafak çehreli* [...] *bir çocuk niyaz ederdim* (Namık Kemal). *Mehlika Sultan'a âşık yedi genç / Kara sevdalı birer âşıktı* (Yahya Kemal).

— ANSİKL. **Anadolu'nun çeşitli yerlerinde, bugün hâlâ saz çalarak, kendisinin ve başkalarının şiirlerini söyleyen saz şairleri görülür. Bu şairlerin halk arasında öteden beri bir adı da *âşık*'tır.**

Âşıklar, XX. yy. ın başlarına kadar önemli bir meslekî zümre halinde yaşadılar. İmparatorluğun sosyal yapısı içinde, hükûmetin kontrolu altında, teşkilâtlı bir zümre olarak, toplumun belli sınıflarının sanat ihtiyacını karşılayan bir nitelik taşıyorlardı.

Geleneğe göre âşıklar, maddî (cismanî) aşktan, ruhanî aşka yükselir, saz çalıp şiir söylemeyi de, ya bir mürşit'ten veya Hızır'dan, çoğu zaman rüyada öğrenirler. Rüyalarında böyle bir pîr, bir velî ile karşılaşır, onların telkini ve izniyle, evvelce hiç bilmedikleri halde saz çalıp şiir söylemeğe başlayarak, âşıklar arasına katılırlardı. Bunlar *Hak âşıkları*'dır, ilham kaynakları ilâhî kabul edilirdi.

Saz şairleri, bazen kendilerini klasik şairlerden üstün sayarlar. *İrtical* adı verilen, herhangi bir konu üzerine, herhangi bir kafiye ile bir manzume söyleyivermek kudreti, onların başlıca özelliğidir. Saz şairlerinin kendilerini klasik şairlerden üstün görmelerinin bir başka sebebi, şiirlerini sazları ile çalıp söyleyebilmeleridir. Meslekten yetişmiş âşıklar arasında saz çalmayan hiç bir şair yoktur. Bu yüzden meselâ Sümbülzade Vehbi Manisa'da, Keçecizade İzzet Molla Kesan'da saz çalmadıkları için halk tarafından şair sayılmadıklarını belirtmişlerdir. Saz şairleri çeşitli devirlerde *bozuk, tambura, kubuz, kara düzen* gibi çalgılar kullanmışlar, XVII.-XVIII. yy. da en çok *çöğür* çalmışlardı. Onların kalabalık bir dinleyici topluluğu karşısında çalıp söylemeleri de, klasik şairlerden üstün tutulmaları için bir sebep sayılmıştır. Saz şairleri, XVII. yy. dan itibaren imparatorluğun büyük merkezlerinde, klasik şiirden de yararlanarak, oldukça kuvvetli bir klasik edebiyat kültürüne sahip oldular. Aruz veznini, gazel, murabba, müseddes, müstezat gibi klasik nazım şekillerini kullanmaları, yabancı kelime ve terkiplere yer vermeleri klasik şairlerden geri kalmadıkları fikrini halk arasında kuvvetlendirdi.

XVII.-XVIII. yüzyıllardan son yıllara kadar Osmanlı imparatorluğunun her köşesinde görülen âşıklar ve âşık tarzı, özellikle şehir hayatı içinde gelişti.

Âşıkların hükûmet kontrolu altında düzenli bir teşkilâtı vardı. Kahvehanelerde bulunurlar, memleketi dolaşırlar, tekkelerde (özellikle bektaşî tekkelerinde) büyüklerin ve zenginlerin konaklarında misafir olurlardı. Evliya Çelebi, Mehmed IV ile vezirleri ve musahiplerinin, silâhdarların, Uşak'tan âdeta zorla Bursa'ya getirtilen İtakî adlı âşığa gösterdikleri yakın alâkayı anlatır. Sultan Mahmud, Sultan Mecid, Sultan Aziz'in de âşık fasıllarından çok hoşlandığı ve devirlerinde, sarayda otuzdan fazla hizmetli âşık bulunduğu, İstanbullu âşık Hüseyin Baba ve beşiktaşlı Fedai Baba gibi ünlülerin onlara başkanlık ettiği bilinmektedir. Âşık teşkilâtında, çıraklıktan başlayarak âşık oluncaya kadar geçirilmesi gereken dereceler vardı. Büyük şöhretli âşıkların etrafında, saz şairliğine meraklı gençler çırak olarak toplanırlar, ustadan mahlâs alıp, âşık olmak için gerekli olan edebî ve meslekî terbiyeyi gördükten sonra, fasıllara girerler, memleket içinde gezilere çıkarlar, sonunda resmen âşık olurlardı. Bu âşıklar, daha çok küçük esnaf tabakasından, fakir halk arasından veya çeşitli askerî sınıflardan yetişirdi. Öğretim görmezler, fakat istidatlarına göre, klasik şiiri, musikiyi, tasavvuf felsefesini, islâm dinini ve tarihini, evliya menkıbelerini sözlü bir şekilde öğrenirler; iran ve türk edebiyatlarında çok kullanılan efsanevî ve mitolojik motiflere ait bilgiler edinirlerdi.

Köylerde göçebe yahut yarı göçebe aşiretler arasında yetişen âşıklarla şehir hayatının ve kültürünün yarattığı âşıklar arasında önemli fark vardı. Bu âşıklar, içinden yetiştikleri ve kendisine hitap ettikleri köylü sınıfının duygu ve hayat görüşlerini dile getirdikleri için klasik şiir etkisinden ve aruz vezninden oldukça uzak dururlardı.

Şehir, kasaba ve köy âşıklarını birbirine yaklaştıran birtakım iktisadî, sosyal ve geleneksel hususlar da vardır. İmparatorluğun hudutlarında açılan savaşlar ve bu savaşlara gidiş gelişler de böyle bir yaklaşmayı sağlayan sebepler arasındadır. Böylelikle daha XVII. yy. da Anadolu ve Balkanlar'da âşık tarzı dediğimiz türleri, şekilleri, kafiyeleri ve diğer söyleyiş özellikleriyle kendine mahsus bir edebiyat meydana geldi.

Âşık edebiyatında en eski türk edebiyatının *ozan* ve *baksı* gibi şairlerinden beri devam eden sazlarla şiir söyleme geleneği yaşamakla beraber, bu tarz özellikle XVI. yy. dan başlayarak Anadolu ve Balkanlar Türkçesi'nin kendi kuruluş çağları ve şartları içinde gelişerek ulaştığı yeni bir terkiptir. Türk halk edebiyatı ve halk musikisi bu terkibi meydana getiren unsurların başında gelir. Daha XII. yy. da Ahmed Yesevî'den ve XIII. yy. da Yunus Emre'den beri büyük bir canlılığa eriştiğini gördüğümüz tasavvufî halk edebiyatının da bu tarzın gelişmesi üzerinde derin tesiri olmuştur. Tekke şairleri tamamıyle Hak âşığı oldukları için daha ilk yüzyıllardan başlayarak kendilerini dindışı konularda şiir söyleyen bütün şairlerden ayırt edici âşık unvanını kullanıyorlardı. Önceleri tekke şairlerine ait olan bu unvan, sonraları halk tarafından diğer saz şairleri için de kullanılmağa başlanmıştı. Âşıkların, ozan veya âşık yerine *kul* lakabını kullanmaları da yine tasavvuf terbiyesi ve tekke edebiyatı tesiriyledir. Diğer taraftan âşık edebiyatında hâkim vezin, türk halk edebiyatının her devrinde olduğu gibi hece veznidir. Aruzla söylenen âşık şiirleri, heceyle söylenenlere oranla azdır. Âşıklar, türk dilinin yarım kafiyelerini ve türkü, turkmanî, varsağı, ezgi, deyiş, üçleme, kayabaşı, koşma, mânî gibi nazım şekillerini kullanmışlardır. Tekke edebiyatından geçen çeşitli unsurlar, meselâ nefes, nutuk ve ilâhi'lerin musikisi ve söylenişleri de âşık edebiyatı üzerinde ayrıca etkili olmuştur.

◆ **Âşik** sıf. *Esk.* Çok fazla âşık.

◆ **Âşıka** i. *Esk.* Seven veya sevilen kadın: *Lord Dick lisanı ile nazarına sahip olamıyor, sebep âşıkası olan bu yabanî kadındır* (Abdülhak Hâmid). *Hattâ sevda-yı âdiyede bile âşık ve âşıka lâyenkatı yekdiğerine temin-i muhabbet ve sadakatten...* (Ahmed Midhat).

◆ **Âşıkan** çoğl. i. *Esk.* Âşıklar: *Âşıkâna bir zemîn-i taze gösterdin Ziyâ / Gıpta eylerlerse şâyândır sühândânlar sana* (Ziya Paşa). *Efendimsin cihanda itibârım varsa sendendir / Miyân-ı âşıkânda iştihârım varsa sendendir* (Şeyh Galib).

— Dil bil. *Âşıkan*, Farsçadan gelmiş bir çoğul şeklidir. *Âşık* kelimesinin asıl çoğulları *uşşak* ve *âşıkîn*'dir.

◆ **Âşıkane** sıf. *Esk.* Âşığa yakışır şekilde: *Bu yeni amanıyle olan âşıkane münasebeti umulmayacak kadar uzun bir müddet devam eder* (H. R. Gürpınar). *Yeşil ağaçlar dervişçe fısıltılara başlıyor, narin yapraklar âşıkane çırpıntılara tutuluyordu* (R. H. Karay). || İçinde aşk olan, konusunu aşktan alan: *Duyacaksın ateş feryadını hatıraların / Akşam vakti söylenen âşıkane şarkılarında* (Orhan Veli). *Siz âşıkane romanlardaki ince dokumalara inanmayın* (Ahmed Rasim). *Bu hikâye binlerce âşıkane şiire mevzu olmuş* (Ömer Seyfeddin). || Âşıkçasına, kendinden geçmiş bir vaziyette: *...hanendenin gür dâvûdî sesli olması, eski musıkîyi iyi bilmesi, âşıkane söylemesi, İstanbul'lu olması...* (A. Ş. Hisar).

— Klas. dil. (Osmanlıcada *âşıkane* ile birçok terkip yapılmıştır.) *Ahvâl-i âşıkane*, âşıkcasına haller: *Mihricihânın ahvâl-i âşıkanesine dair olan hayalet ile...* (Namık Kemal). || *Hâtırat-ı âşıkane*, aşk ile ilgili hatıralar. || *Melce-i âşıkane*, aşk yuvası: ... *çemende yapılmış bir seddin üzerini bir melce-i âşıkane addederek oturdular* (Samipaşazâde Sezâî). || *Nazar-ı âşıkane*, âşıkcasına bakış. || *Vak'a-yı âşıkane*, aşkla ilgili olay v.b.

◆ **Âşıkî** sıf. Aşka ait, aşkla ilgili: *Olmasa komşular meyânında / Âşıkî bir mükârenet mevcut* (Abdülhak Hâmid).

◆ **Âşıklık** i. Âşık olma. *Esk.* Âşıkıyet: ... *gazeli dile getirseydi, âşıklık mertebesinin en erişilmezine ulaşmış olurdu* (N. Araz). *Ben senin aslında aldım haberi / Âşıklık bilmezsin densizlenirsin* (Dertli).

◆ **Âşıktaş** veya **âşıkdaş** i. Birbiri ile gönül eğlendiren kadınla erkekten her biri.

◆ **Âşıktaşlık** i. Âşık ciddiye almayarak sadece gönül eğlendirme: *...zevcesi Melâhat'tan fırsat bulup da mürebbiye ile âşıktaşlığa girişmeğe istediği gibi vakit bulamazdı* (H. R. Gürpınar).

— DEY. *Âşıktaşlık etmek*, bir erkekle kadının karşılıklı birbirleriyle gönül eğlendirmesi. (M)

AŞIK i. Anat. Ayak bileğinde bulunan yedi küçük kemikten biri. Baldır kemiği ile eklemleşerek bileğin oynak yerini meydana getirir (bk. AŞIKKEMİĞİ): *Ayağı aşık kemiğine kadar çamura girmişti* (R. N. Güntekin). || *Aşık çıkıntısı*, bacağın alt tarafında, ayağın üstünde, biri içte, öteki dışta bulunan iki kemik çıkıntısı. Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Aşık atmak*, aşık oyununda karşılıklı aşık kemikleriyle oynamak. Yarışmak, rekabet etmek: *Yirmi yaşındaki kadınlarla aşık atmak istiyor. Elbisesini ona göre yaptırıyor, yüzünü öyle boyuyor* (Vâ-Nû). Oynamak, oynaşmak: *Harmanı biz dövelim, öküzleri biz çifte koşalım, tarlayı biz sürelim, siz yukarıda aşık atın* (S.F.Abasıyanık). || *Aşık oynamak*, aşık kemikleriyle oyun oynamak: *Dirse Hanın oğlancığı, üç dahı ordu uşağı meydanda aşık oynarlar idi* (Dede Korkut). || *Aşık oyunu*. Bk. ANSİKL. || *Aşığı cuk (bek, bey, çift) oturtmak*, aşık oyununda kemiği en iyi durumda düşürmek. *Mec.* İşleri başarmak, her şeyin yolunda gitmesini sağlamak: *Onun aşığı hep cuk düşer*.

— İnş. Yapı çatılarında makas kirişlerine binecek şekilde yatay olarak uzanan ve eğik çatı merteklerini taşıyan ağaç (*Aşırma* da denir). || *Aşık takozu*, aşıkların kaymasını önlemek için makas kirişlerinin üzerine çakılan ağaçtan yapılmış küçük parçalar.

— Mekan. Organlarda her yönde hareketi sağlamak için kullanılan, küre biçiminde parça.

— ANSİKL. Anat. *Aşık çıkıntıları* ayak bileğindedir. İç çıkıntı kaval kemiğine, dış çıkıntı baldır kemiğine aittir. Baldır kemiğinin

çıkıntısı kaval kemiğininkinden biraz daha aşağıdadır. Aşık çıkıntılarının arasındaki yuvaya aşık kemiği yerleşerek ayak bileği eklemini meydana getirir.

● *Aşık oyunu.* Koyun, keçi gibi hayvanların arka ayaklarının diz kısmından çıkarılan ve dört yüzü değişik şekiller gösteren aşık kemiği ile oynanan oyun. Koyun aşığı küçük olduğu ve yere düştüğü zaman her yüzü üzerinde durabildiği için, çok eski zamanlardan beri Anadolu, İç Asya kavimleri, sonraları da yunan ve roma halkı tarafından zar yerine kullanılmıştır. Hititlerde de aşık oyununun yaygın olduğu, Anadolu'da yapılan kazılardan anlaşılmıştır. Bu kazılarda çok sayıda aşık kemiği bulunmuştur. Ayrıca Ankara Hitit müzesindeki bir kabartmada aşık oynayan kral çocukları görülmektedir. Eski Yunanlılarda astragalos dedikleri aşık oyunu vardır. M.Ö. V. yüzyılda yaşamış yunan ressamı Zeuksis'in «Aşık Oynayanlar» adlı tablosu ünlüdür. Yunanlılarda dört aşıkla oynanan aşık oyununun iki tipi vardı. Birincisi bugün Türkiye'deki beştaş oyunu gibiydi. İkincisinde aşıkların her yüzünün zardaki gibi değerleri vardı. Yere atılan dört aşığın üste gelen yüzlerinin durumuna göre iyi veya kötü oyun elde edilmiş olurdu. Bu oyun durumlarına tanrı veya ünlü kahraman adı verilirdi. En iyi oyun 4 aşıkta dört ayrı yüzün üste gelmesiyle olan «venus oyunu», en kötü oyun da dört yüzün «bey» gelmesiyle elde edilen köpek oyunu idi. Kazılarda bulunan aşık kemiklerinden Romalıların da bu oyunu bildikleri anlaşılıyor. Araplarda İslâmiyetten önce, çocukların oyunu idi. Türk kavimlerinde aşık oyunu çeşitli şekilleriyle biliniyordu. Dede Korkut kitabında oğuz çocuklarının bu oyunu oynadıkları anlatılır.

Günümüzde de Anadolu köylerinde, küçük kasabalarda, şehirlerde modern oyunların yerleşmediği mahallelerde çocukların başlıca oyunlarından biridir, çoğu zaman aşık kemikleri parayle alınır. Oyunun birçok çeşidi vardır. Aşığın dört yüzü ayrı değerler taşır. Daha enli olan yüzlerden çukur olan taraf *aç* (*çik, çuk*), bunun karşı tarafı *tok* (*tök*), dar ve düzce olan diğer iki yüzünden kenarı hafifçe kalkık ortası çukurca olan yüzü *bey* (*say, kazak, kallek*), buna karşı olan tarafı da *kıt* (*tokan, dalak*) adlarını alır. Anadolu'daki aşık oyunları iki çeşittir: 1. Aşıkların yere atılması ve yerde belli durumlarda oturmalarına göre atanın veya karşısındaki oyuncunun kazanması; 2. Aşıkların, bir yere dizilerek eldeki daha iri ve çok defa içine kurşun veya mum akıtılarak daha ağırlaştırılmış bir aşıkla devrilmesi veya belli bir çizgiden çıkarılması. Bu tekniğe göre oynanan oyunlarda bazen vuran veya vurulan aşığın durumu da dikkate alınır. Böylece iki esasın katışık olarak bulunduğu oyun çeşitleri meydana gelir. (ML)

AŞIK, türk saz şairi (XVII. yy.). Murad IV'ün musahibi Musa Çelebi'nin öldürülmesi üzerine (1632) yazdığı bir ağıtla tanındı. Uzun süre Girit savaşında (1645) ordu şairi olarak bulundu. Savaş şiirleri kadar güzel aşk şiirleri de vardır. Şiirleri S. N. Ergun tarafından derlenerek yayımlandı (1933). [M]

ÂŞIK ABDÎ, XVIII. yy. âşıklarından. Üç yıl Mekke'de bulundu, sonra İstanbul'a döndü, yüzyılın ikinci yarısında öldü. Güçlü âşıklardandı. (M)

ÂŞIK ALİ, türk saz şairi (XVIII. yy.). Şam valisi ve Hac emîri Osmanoğlu diye tanınan Nasuh Paşanın adamlarından. Paşa'nın ölümü üzerine (1714) tarih değerinde bir destan yazmıştır. (M)

AŞIKALTI sıf. Anat. Aşık kemiği altında bulunan. || *Aşıkaltı eklemi,* aşık kemiğinin topuk kemiği ile yaptığı eklem. (L)

ÂŞIK CİVAN (1741-1815), diyarbakırlı ermeni âşıklardan. Basmacılık yaparmış. Doğu illerimizde geniş şöhreti vardır. Divan ve halk edebiyatı türlerinde şiirler yazdı. (M)

ÂŞIK ÇELEBİ (Prizren 1520-Üsküp 1572), türk şiir ve münşisi. Bağdatlı bir seyit ailesindendir. Gençlik yıllarını İstanbul'da geçirdi. Meşhur şairlerle arkadaşlık ederek edebî bilgi ve tecrübesini arttırdı. Bir müddet Bursa'da mahkeme kâtipliği yaptıktan sonra Emîr Sultan vakıflarına «*mütevelli*» tayin edildi (1541). Bursa'nın güzellerini ve güzelliğini anlatan *Şehrengiz*'ini bu görevi sırasında yazdı. 1546'da görevinden alındı, İstanbul'a döndü. Çeşitli mahkemelerde kâtiplik etti. Bir ara da Ebussuud'un fetva kâtipliğini yaptı. Daha sonra kadı oldu ve hayatının geri kalan kısmını, Alâiye'deki (Alanya) kısa devre hariç, Rumeli'nin çeşitli kasabalarında kadılık ile geçirdi. Üsküp kadısı iken öldü (1572).

Âşık Çelebi, kuvvetli bir edebî kültüre ve sağlam bir medrese bilgisine sahipti. Açık ruhlu, neşeli ve rindmeşrepti. Güzellere ve şaraba düşkün olması memuriyet hayatında ortaya çıkan birçok aksaklığa sebep olarak gösterilir.

Tercüme, telif ve manzum eserleri vardır. 1586'da Selim II'ye takdim ettiği *Meşâir-üş-Şüera* (Şairlerin Duyuları) adlı tezkiresi 400'den fazla şairin hayatı hakkında bilgi ve şiirlerinden de örnekler verir. Eser XVI. yy. için önemli bir kaynaktır. Taşköprülüzade' nin *Şekâyık-ün-Numaniye*'sini (Manisa Lâlesi) [biyografi kitabı] türkçeye çevirmiş, buna arapça bir de zeyl (ek) yazmıştır. Diğer eserleri Hüseyin Kâşif'in *Ravzat-üş-Şüheda* (Şehitler Bahçesi) adlı eserinin türkçe tercümesi, manzum *Sigetvarname, Mecmua-ı Sükuk* (İlânlar Mecmuası), *Şerh-i Hadis-i Erbaîn* (Kırk Hadis Açıklaması) ve *Divan'*dır. (M)

Âşık Garip, Azerbeycan ve Anadolu'da çok yaygın olan bir halk hikâyesi ve hikâyenin kahramanı. Hikâyenin kahramanı şair olduğu ve hikâyede yer alan şiirleri söylediği için, bu macerayı yaşamış bir halk şairinin bulunduğu rivayet edilir.

Bir tüccarın oğlu olan Resul, babası Ahmed Hoca'nın ölümünden sonra dalkavukların eline düşer ve bütün servetini tüketir. Hayatını kazanmak için baş vurduğu işleri de beceremez, nihayet bir saz şairinin yanına çırak girer. Bir gece rüyasında Hızır Aleyhisselâm ona Tiflis'te bulunan Şah Sanem'in aşk dolusunu içirir. Âşık Garip, bu rüyadan sonra ustasına rakip olur. Şah Sanem'i aramağa başlar. Bulur da, fakat evlenebilmeleri için kızın babası kırk kese ağırlık ister. Garip, eşinin dostunun yardımlarını geri çevirir, yollara düşer ve Halep'e kadar gider. Bu esnada Şah Sanem'i babası akrabasından Şah Veled'e nişanlar. Veled, Garip'in annesine oğlunu yolda soyguncuların öldürdüğünü duyurur. Şah Sanem bu habere inanmaz, bir bezirgânı Garip'e haberci yollar. Bezirgân Garip'i bulur. Meğer Paşa Garip'i kimi kimsesi olmadığından Halep'te alıkoymuş. Paşadan izin alınır, yolda Hızır yardım eder, Garip düğünden önce Tiflis'e yetişir. Düğünde sazıyle kendisini tanıtır ve Şah Sanem'e kavuşur. (M)

AŞIK HASAN Gazi, Temeşvarlı, saz şairi (XVII. yy.). Serhadlerde döğüşen ordu şairlerinden. Şiirlerinin çoğu, devrinin tarihî olayları, özellikle kaybedilen şehirlerin acıları üzerine söylenmiştir. İkinci Viyana kuşatması ardından uğranılan bozgunları, günü gününe anlatmıştır. Uyvar, Eğri, Estergon kalelerinin elimizden çıkması, Budin'in (1686) ve Belgrad'ın (1688) kaybı üzerine söylenmiş manzumeleri vardır. Temeşvar müdafaası için hece ile söylediği bir türkü de ayni derecede meşhurdur. Sultan Mustafa II, 1695'te Lugos kalesini zaptettiği zaman, yine orduda bulunan Âşık Hasan'ı huzuruna çağırmış, şiirlerini kendi ağzından ve kendi sazından dinlemiş ve mükâfat olarak da kendisine 40 akçe tekaüdiye bağlamıştı. 1699'da ordudan ayrıldı. Temeşvar yakınında bir köye yerleşti, muhtemelen orada öldü. (→ Bibliyo.) [M]

ÂŞIK İBRAHİM Tennurî, tekke şairi (öl. 1482). Bir süre müderrislik yaptı. Akşemseddin'den feyz alarak şeyh oldu. Yunus tarzında ilâhileri, sofiyane *Gülzâr* adlı mesnevisi ve mecmualarda şiirleri vardır. (M)

AŞIKÎ Defterdarzade, divan şairi (XVI. yy.). Mecmua ve tezkirelerde birkaç şiir ve naziresi vardır. (M)

AŞIKKEMİĞİ bls. i. Anat. Ayak bileği kemiklerinden: iki aşık çıkıntısı ile topuk kemiği arasında bulunur. (Kaba bir küp şeklindedir. Değirmi olan üst tarafına kaval kemiği oturur. Ön tarafı kayıksı kemikle eklem yapar. Alt tarafı topuk kemiğine dayanır. Aşık kemiği iki aşık çıkıntısı arasında tıpkı bir makara gibi hareket eder.) [Bk. AYAK.] (L)

ÂŞIK KEREM, Anadolu'da çok yaygın *Kerem ile Aslı* hikâyesinin erkek kahramanı.

Âşık Ömer adlı halk hikâyesinden bir sayfa (M. Aksel koleksiyonu)

Kerem'in, XVI. yy. saz şairlerinden olduğu son araştırmalarla anlaşılmıştır. Bk. KEREM İLE ASLI. (M)

ÂŞIK MEHMED bin ÖMER bin BAYEZİD, osmanlı coğrafya yazarı (Trabzon 1555-?,). Yirmi yaşında, dünyayı görmek için doğduğu şehri bıraktı. Eserinde ele aldığı coğrafî konular, onun Anadolu ve Rumeli'de yaptığı gezilere dayanarak yazılmıştır. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya ve Güney Rusya seferine (1581-1584) katıldı. Selânik'te otururken Koca Sinan Paşanın Macar seferine katıldı (1593-1594). 1596'da Şam'a yerleşti ve 1598 yılında kozmoğrafyaya ait ünlü eseri *Menâzır-ul-Avâlim*'i (Âlemlerin Görüntüleri) tamamladı; kitap iki kısımdır: Birinci kısımda, dünyanın yaratılışı, yıldızlar, cennet ve cehennem; ikinci kısımda yer, 18 fasılda incelenir. 1.-12. fasıl coğrafî, 13.-18. fasıllar daha genel mahiyettedir. Eser, fars ve arap kozmoğrafyası ve tabiî ilimlerle uğraşan bilginlerin eserlerinden derlenmiştir, tertibi gayet güzeldir ve türkçe yazılmıştır; kaynaklarını her vesile ile tekrar eder. Rumeli ve Macaristan ile ilgili konularda geleneksel bilgilere ilâveler yapmıştır. Kâtip Çelebi ve Ebu Bekir Behram Dımışkî, eserlerinde Âşık Mehmed'e dayanırlar, bazen de ondan sayfa sayfa nakil yaparlar. Eseri basılmamıştır. (→ Bibliyo.) [M]

halk hikâyelerinin, elinde sazı, diyar diyar gezen âşık tipi (M. Aksel koleksiyonu)

ÂŞIK NURİ, XVIII. yy. saz şairi. Bağdatlı. Yeniçeri. Bağdat valisi Ahmed Paşanın ölümü (1747) üzerine söylediği «ağıt»ı ünlüdür. (M)

ÂŞIK ÖMER (Adlî ve **Derviş Nihaî** de denir.), XVII. yy. halk şairi (Aydın veya Gözleve ?-1707). Hayatı hakkında pek az bilgi vardır. Şiirlerinden bir ordu şairi olduğu ve çeşitli savaşlara katıldığı, Bursa, Varna, Bağdat, Sinop, İstanbul gibi yerleri dolaştığı anlaşılmaktadır.

Edebî şahsiyetinin belirmesinde âşık edebiyatı ve klasik edebiyatın tesiri olmuştur. Şiirlerinde özellikle Katibî, Kuloğlu ve Kayıkçı Mustafa'nın tesirleri görülür. Aruzla da yazmıştır. Yaygın bir şöhrete sahiptir, şiirlerine hemen her cönkte rastlanır. Klasik şairler tarafından da saz şiirinin en büyük üstadı sayılmıştır.

Hakkında çeşitli menkıbeler söylenir. En eski yazma nüshası Beşiktaş Yahya Efendi Kütüphanesinde bulunan *Divan*'ından başka sekiz destanı vardır. Divanı yayımlanmıştır (1935). [→ Bibliyo.] (M)

ÂŞIK PAŞA (asıl adı **Ali**), türk tasavvuf şairi (Kırşehir 1272-?, 1333). Anadolu'ya Horasan'dan gelmiş eski bir şeyh ailesine mensuptur. Atası, Babaî tarikatının kurucusu bilinen Baba İlyas'dır. Babası, Konya'da 6 ay padişahlık yaptıktan sonra bu saltanatı, kendi isteğiyle Karamanoğullarına bıraktığı söylenen Muhlis Paşadır.

Şiirlerinde *Âşık* mahlâsını kullanır. Çevresi-

saz çalıp şiir söyleyen kadın âşık (M. Aksel koleksiyonu)

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

ünlü halk hikâyelerinden birinin kahramanı **Âşık Garip** Padişahın huzurunda (M. Aksel koleksiyonu)

ne toplanan halka sade Türkçe ile Yunus tarzı ilâhiler söylemiştir. Şairliğinden çok şeyhliğiyle tanınmış, hakkında menkıbeler teşekkül etmiştir. «*Türk diline kimseler bakmaz idi / Türklere hergiz gönül akmaz idi / Türk dahi bilmez idi bu dilleri / İnce yollu ol ulu menzilleri*» diyerek hem Türkçeyi, hem Türkleri sevdirmeğe çalıştığı bilinir. Şiirlerinde Anadolu'daki ilk aruz devrinin tatlı çetrefilliği vardır. Aruz ve hece vezniyle söylediği, dörtlük ve gazel şeklinde ilâhileri yanında en tanınmış eseri *Garibname* adlı, 12 000 beyitlik ahlâkî, tasavvufî, didaktik mesnevîsidir. Bunlardan başka, *Kimya Risalesi, Fakrname, Vasf-ı Hâl, Hikâye* adlı kitapları da vardır. (M)

ÂŞIK ÇELEBİ Kendi adını taşıyan tezkirede (Ali Emîrî kütüphanesi, İstanbul)

Âşık Paşa türbesi, 1332'de Âşık Paşa adına Konya'da yapıldı. Ön yüzü ve taç kapısı mermer kaplıdır. (M)

ÂŞIK PAŞAZADE (asıl adı, **Derviş Ahmed Âşıkî),** osmanlı tarihçisi (Amasya 1400-?). Âşık Paşa'nın (1272-1333) soyundan geldiği için *Âşıkî* mahlâsını aldı. Ahmed, 1413 yılında Çelebi Sultan Mehmed'in kardeşi Musa Çelebi ile birlikte savaş için Rumeliye geçti. 1419 da, tekrar Elvan Çelebi köyü ve tekkesine döndü. Düzmece Mustafa vakasında Mihaloğlu Mehmed Bey ile Ulubat kenarındaki orduya geldi. Murad II'nin Macaristan'a yaptığı seferde bulundu (1438). 1457'de Edirne'de, Fatih'in Rumeli'deki seferleri sırasında ise tekrar Üsküp'te bulunuyordu. Bir ara İstanbul'a gelerek Âşık Paşa için küçük bir mescit yaptırdı. (M)

Âşık Paşazade Tarihi (*Tevarih-i Âl-i Osman* [Osmanoğullarının Tarihi]), Âşık Paşazade, eserini 1476'da yazmağa başladı. Tarihinin bir kısmını başkalarından naklederek, bir kısmını da içinde bulunduğu olaylara dayanarak yazdı. Başlangıçtan Yıldırım Bayezid sonuna kadar olan kısmı Orhan Gazi imamı İshak Fakih'in oğlu Yahşi Fakih'ten nakleder; 1391'de Yıldırım Bayezid'in Macarlar ile yaptığı savaşı, bu savaşta bulunan Timurtaşoğlu Umur Bey'den naklen yazdı; 1402 Çubukova (Ankara) savaşını bu savaşta bulunan bir şahitten dinledi. Murad II ve Fatih Sultan Mehmed devirlerini kendi görgülerine dayanarak yazdı.

Kitabı, Fatih Sultan Mehmed'in 1478'de İşkodra'nın zaptı ile bittiği, bundan sonra 1502 yılına kadar olan 24-25 yıllık olayların başkaları tarafından eklendiği kabul edilir. İstanbul'da basılmış Âşık Paşazade tarihinde eserin 166 bap olduğu yazıldığı halde gerçekte 198 baptır; bu da sonradan birtakım ekler yapıldığını göstermektedir. Eserin, üçü eksik olmak üzere 14 yazması bulunmuştur. Şimdiye kadar üç defa basıldı; 1. baskı 1914'te Âli Bey tarafından Tarih-i Osmanî encümeni adına, 2. baskı 1929'da Prof. Giese tarafından Leipzig'de, 3. baskı ise önceki yayınlardan yararlanılarak yeni harflerle 1949'da Çiftçioğlu Nihal Adsız tarafından yapıldı. (→ Bibliyo.) [M]

bir âşık hikâyesinin bitiş sayfası (M. Aksel koleksiyonu)

ÂŞIK VEYSEL, saz şairi (Sivas'ta Sivrialan 1894). Asıl adı *Veysel Şatıroğlu.* Yedi yaşındayken, çiçek salgınında kör oldu. Avunsun diye eline verilen kırık bir sazla türküler söylemeğe başladı ve âşıkları dinleyerek kabiliyetini geliştirdi. 1928 Yılında Zara ve Hafik dolaylarına gitti; köylerde misafir kaldı. Kabiliyeti Ahmet Kutsi Tecer tarafından keşfedildi. 1931'den sonra ünü arttı. Gezgin âşık hayatına başladı. 1942-1944 Yılları arasında Ârifiye, Hasanoğlan, Çifteler (Eskişehir) Köy enstitülerinde halk türküsü öğretmenliğinde bulundu. Şiirleri, Ülkü dergisinde yayımlandı ve plağa alındı. Eserleri: *Âşık Veysel; Deyişler* (Ankara 1944); *Sazımdan Sesler* (3. baskı, İstanbul 1950). Şiirleri *Âşık Veysel, Hayatı ve Şiirleri* (1963) adlı kitapta toplanmıştır. (M)

AŞILAMAK geçl. f. Aşı yapmak, organizmada bağışıklık yaratmak veya yerleşmiş bir hastalığa karşı savunma gücünü arttırmak için hazırlanmış bir aşıyı organizmaya zerk etmek: *Bazı tehlikeli hastalıklara çare bulmak için o müthiş hastalıkların tohumlarını kendi vücutlarına aşılayan fedakâr âlimler* (H. R. Gürpınar). ‖ Elde edilmesi istenilen herhangi bir ağacın, bir parçasını (göz veya kalem) anaç veya yabanî üzerine yapıştırıp kaynaştırmak suretiyle üretmek: *Ahlata armut aşılamak. Yaban gülüne yediveren aşılamak.* ‖ Erkek ve dişiyi bir yavru meydana getirmek için birleştirmek: *Erkek, bir boğa gibi dişiyi aşılasın savuşup gitsin* (H. R. Gürpınar). ‖ Aşılama yoluyle bulaştırmak (bir virüs veya onun yaptığı hastalık): *Veba aşılamak.* ‖ *Mec.* Bazı fikir ve duyguları başkasına benimsetmek, telkin etmek (bir çeşit fikir bulaşması): *Türk şairi Mehmed Emin Beye Türkçülüğü aşılayan Şeyh Cemaleddin Efgânî'dir* (Z. Gökalp). ‖ Su ve diğer içilecek şeyleri kuyuda veya buz, kar gibi şeylerin içinde soğutmak, aşlamak: *Vişne şerbetine limonata aşlamak.*

◆ **Aşılama** veya **aşlama** i. Aşı yapma işlemi. ‖ Yeni aşılanmış ağaç. ‖ *Mec.* Düşünce ve doktrinlerin başkalarına iletilmesi, yayılması. ‖ Sıf. [Ağaç için] Aşılanmış: *Aşlama zeytin.* ‖ Kuyuya sarkıtılarak veya buzla soğutulmuş: *Aşlama su.* ‖ Birbirine karıştırılmış şerbetler: *Aşlama limonata.*

— Meyvc. Bitkilerin aşı yoluyle üretilmesi. Bk. ANSİKL.

— Sağ. bil. ve ted. Gerek ilgili hastalığa karşı bağışıklık sağlamak (aşıyle korunma) ve gerekse yeni başlamış bir hastalığa karşı savunma gücünü artırmak amacıyle (aşı tedavisi) bir canlıya aşı yapmak. Bk. ANSİKL.

— Tıp. Organizmaya canlı mikrop veya virüs'ün, özellikle çiçek virüsünün sokulması. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Meyvc. Uygulamada yalnız bir türün çeşitleri veya birbirine çok yakın türler arasında *aşılama* yapılır. Meselâ *armut* ile *ayva* veya *akdiken, şeftali, erik* veya *badem; muşmula* ile *akdiken;* avrupa asması ile amerikan asmaları v.b. Bk. AŞI.

— Sağ. bil. ve ted. Gözlem ve deneylere dayanılarak yapılan ilk aşılama, 1796'da Jenner tarafından çiçek hastalığına karşı uygulandı. Jenner, çiçek hastalığına benzeyen fakat zararsız olan inek çiçeğinin insanda açtığı yaraların sızıntısını alıp, insanlara aşıladı. Sonra, virüs kaynağını muhafaza edebilmek için hastalığı düveye aşıladı, bu hayvanda meydana gelen irinli kabarcıklardan elde ettiği maddeyle yeni aşılamalara girişti. Çiçek aşısı şimdi de bu şekilde elde edilir. Fakat 1889'dan beri gliserinin kullanılması sayesinde, aşıyı saklamak ve düvelerin yetiştirildiği aşı hazırlama merkezlerinden uzaklara yollamak mümkün oldu. Aşının formolle zayıflatılması çelimsiz veya bir yaşına kadar aşılanmamış çocuklar için az etkili aşı elde etmeğe imkân verdi. Bir hastalığa karşı, aynı hastalığın hastalık yapan ürünlerinin aşılanmasıyle bağışıklık sağlayabilmek, Pasteur'ün çalışmalarıyle gerçekleşti. Mikrobiyolojinin yaratıcısı, kuduz aşısını bulup, o zamana kadar kurtuluş ümidi bırakmayan bu hastalığa karşı ilk defa bir insanı (Joseph Meister, 1884) aşılamakla, zayıflatılmış virüsler çığırını açmış oldu.

1895'ten itibaren, Calmette, Haffkine, Shiga ve Besredka'nın çalışmaları sonucunda vebaya karşı bir aşı bulundu. Aynı devirde, Ferran, Haffkine, Kolle ve Castellani'nin çalışmalarıyle koleraya karşı çeşitli aşılar ortaya çıktı.

Chantemesse ile Widal'in ve daha sonra Hyacinthe Vincent'in çalışmalarıyle, Birinci Dünya savaşı sırasında tifo aşısı yapıldı. 1923'te Ramon, difteriye karşı ilk anatoksinleri buldu; 1926'da Ramon ile Zoeller karma aşıların faydalarını ispat ettiler.

Verem aşısı konusu, verem mikrobunun Koch tarafından keşfedilmesinden beri durmadan araştırılmış (Cavagnis, Mafucci, von Behring, v.b.), ancak Calmette ile Guérin'in

AŞILAMA

	AŞININ ÖZÜ	ELVERİŞLİ AŞILAMA DEVRESİ	TEKRARLAR
çiçek	canlı çiçek virüsü	6 aydan önce	● tutmamışsa ● tutmuşsa 18 yaşına kadar 5 yıl ara ile
	zayıflatılmış çiçek virüsü	● 1 yaşından büyük çocuklar ● zayıflara	● salgınlarda
verem	B.C.G. canlı fakat hastalık yapmayan basil	● doğar doğmaz ● deri tepkisi negatif olan herkese	deri tepkisi yeniden negatifleşince
difteri	anatoksin	18 aylık olmadan önce	● bir yıl sonra ● salgınlarda
tetanoz	anatoksin	18 aylık olmadan önce	● bir yıl sonra ● kirli bir yara olduğunda
boğmaca	öldürülmüş bakteriler	9-12 aylıkken	bir yıl sonra
çocuk felci	öldürülmüş virüs (Salk, Lépine)	1 yaşından önce	● bir yıl sonra ● 3 yıl sonra ● 6 yıl sonra ● salgınlarda
	zayıflatılmış canlı virüs (Sabin)	aynı	aynı
tifo ve paratifo	öldürülmüş basiller	2-10 yaş arası	● bir yıl sonra ● salgınlarda

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

1906'da başlayan çalışmalarıyle kesin sonuca ulaşılmıştır. Bulunan B.C.G. aşısının zararsız ve etkili olduğu, 1928'de Paris'te toplanan uluslararası B.C.G. kongresinde oybirliğiyle kabul edildi.

Çocuk felci aşısı, Amerika Birleşik devletlerinde Salk tarafından bulundu ve 1955'te orada uygulandı; Lépine bu aşıyı daha da geliştirdi. Çocuk felcine karşı hazırlanan Salk aşısı ile ondan türeyen Lépine aşısı ölü aşılardır; Cincinnati'li araştırıcı Sabin'in canlı, fakat zayıflatılmış bir virüsle hazırladığı aşıyle daha etkili bir sonuç elde edildi. Fakat, hazırlanması zor olan bu aşı, idarî formaliteler yüzünden Amerika Birleşik devletlerinde geç uygulandı. Buna karşılık doğu ülkelerinde geniş çapta yayıldı, zararsız ve etkili olduğu görüldü. 1949 ve 1953'teki grip salgınları (Asya gribi) Pasteur enstitüsünü gribe karşı bir aşı hazırlamağa zorladı, hazırlanan aşı etkili oldu. Fakat bu aşının koruyucu etkisi ancak iki yıl kadardır.

Ülkelere ve bölgelere göre, bazı aşıların halkın tamamına veya özellikle hastalığa tutulabilecek durumda olan bazı sosyal gruplara uygulanması mecburîdir. Aşağıdaki tabloda bugün kullanılmakta olan çeşitli aşıların kullanıldıkları başlıca yerler gösterilmiştir. (Çeşitli ülkelerde mecburî aşı konusu olan bulaşıcı hastalıklar için bk. renkli HASTALIKLAR tablosu.)

Ramon ile Zoeller'in ilk çalışmalarından bu yana çeşitli karma aşılar yapıldı, böylece az sayıda şırıngayle aynı zamanda birçok hastalığa karşı bağışıklık elde etmek mümkün oldu. Difteri ile tetanoz anatoksinlerinin birlikte kullanılması (D. T.) her ikisinin de etkisini artırır; bu aşının tifo-paratifo aşılarıyle karıştırılmasından elde edilen D.T.T. A.B. karma aşısı orduda kullanıldığı gibi iki yaşından büyük çocuklara da uygulanır. Fakat çocuklar için tifo ve paratifodan daha tehlikeli hastalıklar vardır: boğmaca ve çocuk felci. Bu yüzden D.T. aşısının boğmaca ve çocuk felci aşılarıyle birleştirilmesinden elde edilen karma aşı genellikle bir yaşını bitiren çocuklara yapılır.

16 Nisan 1961'de Lyon'da toplanan «Ortak Pazar» üyesi altı ülkenin çocuk hastalığı, sağlık koruma ve bağışıklık uzmanları, körpe çocuklara karma aşı yapılmasının faydalı ve zararsız olduğunu oybirliği ile kabul ettiler. Varılan karara göre bebekler karma aşılara çocuklardan daha az tepki göstermektedir. Fakat tifo-paratifo aşısının iki yaşından önce yapılmasının sakıncalı olduğu kabul edilmiştir.

— Tıp. Bir mikrop bir yaraya bulaştığı veya bir âletle birlikte bir dokuya girdiği zaman bu tesadüfî *aşılanma*, yani bir bulaşmadır. Bulaşıcı hastalıklar çoğunlukla böyle geçer (kuduz, tetanoz, frengi). Mikrop, tedavi amacıyle isteyerek bulaştırılırsa buna *aşılama* denir. Hafif bir hastalık pabasına, ağır bir hastalığa karşı bağışıklık sağlayan bu aşılara *önleyici, koruyucu* veya *bağışıklık verici* aşılar denir (çiçek, şarbon v.b.). Aşılama organizmaya mikroplarla savaş aracı sağlamak ve hastalık virüsünü öldürmek amacıyle yapıldığı zaman *tedavi edici*'dir (aşılama, serom tedavisi v.b.).

◆ **Aşılanmak** dönşl. f. Aşılamak işine konu olmak: *Hastalıklara karşı aşılanmak.* ‖ Hastalığa yakalanmak: *Onun eşyalarını kullanırsan verem sana da aşılanır.* ‖ *Mec.* Başkasının fikirlerini benimsemek: *Bir kelime ile onun cesareti ve icat kudreti bana aşılanmış gibiydi* (A. H. Tanpınar)... *beyinleri «yeni» dedikleri mikropla aşılanmış bir neslin çocuklarıdır* (Yahya Kemal).

◆ **Aşılatmak** ettrg. f. Aşılamak işini yaptırmak. (ML)

AŞINMAK geçz. f. Sürtüne sürtüne incelmek: *çabuk aşındığı için musluk günün birinde tutmaz olmuştu* (Burhan Felek). ‖ Çıkıntıları silinmek, düzleşmek: *Dişlisi aşındı, kadranı çevirmiyor.* ‖ Eskimek, yıpranmak: *Kadınların vücutlarını aşınıp eriyecek kadar mukavemetsiz yaratmamış* (H. R. Gürpınar).

— DEY. *Dilin aşınmaz ya!* Bir sözü söylemek istemeyen veya söylemeye üşenenlere karşı.

◆ **Aşındırmak** ettrg. f. Bir şeyi aşınmak

Âşık Ömer mezarlıkta ağlıyor (solda)

Âşık Ömer'in türbesi (sağda)

işine uğratmak, eskitmek. ‖ Yıprandırmak.

— ÇEŞ. DEY. *Eşik (kapı) aşındırmak,* çok gidip gelmek, usandırmak: *Senelerce aynı mektebin eşiğini aşındırmamış mıydık?* (Sait Faik). *Bu evin kapısının her gün kaç kişinin aşındırdığını tahtaların, taşların dili olup da söylemeliymişler* (R. N. Güntekin). ‖ *Kaldırım (sokak) aşındırmak,* çok yürümek ve dolaşmak: ... *hele yolu İstanbul'a düştükçe, Venedik ve Timoni sokaklarının kaldırımlarını aşındırmıştı* (Sabahattin Ali).

— Kim. coğ. Kimyevî etkiyle tedricî olarak kemirmek, yıpratmak: *Asitler madenleri aşındırır. Akarsular kıyıları aşındırır.*

◆ **Aşındıran** sıf. ve i. Aşındırma özelliği olan: *Aşındıran madde,* canlı dokuların düzenini yavaş yavaş bozan madde.

— Kim. *Aşındıran sublime,* cıva II klorürüne verilen ad.

◆ **Aşındırma** i. Aşındırmak işi. *Eşik aşındırma.*

◆ **Aşınım** i. Aşınmak eylemi.

— Jeomorfoloji. *Deniz aşınımı.* Bk. ABRAZYON.

◆ **Aşınma** i. Aşınmak işi: *Aşınma payı.* ‖ Yıpranma, eskime, incelme, düzleşme.

— Coğ. Bk. EROZYON.

— Diş cerr. *Diş aşınması,* dişlerde çok görülen yapısal bozukluklar öylece kalabileceği gibi, şekil bozukluklarıyle birleşerek karmaşık beslenme bozukluklarına da yol açabilir. (Diş aşınmaları, dölütün döl yatağı içinde bulunduğu sırada tohumun, kireçlenmesindeki geçici bozukluklarla ilgili gerçek yara izleridir.)

— İkt. *Aşınma payı.* Bk. AMORTİSMAN.

— Jeol. *Atmosfer etkisiyle aşınma,* don, yağmur, su süzülmeleri veya başka atmosferik etkilerle kayaların, maden ve toprakların ayrılması veya değişikliğe uğraması. ‖ *Aşınma dönemi,* türlü bölgelerin iklim şartlarıyle ilgili olarak taşların aşınmağa dayanma dereceleri.

— Jeomorfoloji. Kayaların yüzeylerinde, kimyevî olaylar sonucu meydana gelen aşınma. (Bu terim bazen, mekanik aşındırma ile aynı anlamda kullanılır, bu da bazı karışıklıklara yol açar.) Bk. ANSİKL. ‖ Engebeleri, oradan madde alarak alçaltan dış tesirlerin tümü. (Aşındırıcı etkenlerin türüne göre *rüzgâr, buzul, akarsu aşınması* veya olayın meydana geldiği ortama göre kıyı aşınması söz konusu olur.) ‖ *Aşınma sistemi,* çeşitli bölünüm ve taşıma süreçlerinin değişik bileşmeleridir; bu bileşmeler belirli bir bölgede yerli kayanın dış etkenler tesiriyle süpürülmesini sağlar. ‖ *Aşınma yüzeyi,* dış kuvvetlerin etkisiyle sürtünme sonucu meydana gelen topografya. (Bazen bu deyim yanlış olarak düzleştirme yüzeyi anlamında kullanılır. *Aşınma topografyası* deyimiyle, aşınma sonucu meydana gelen engebeli bir yüzey şekli de yanlış olarak kastedilir. ‖ *Buzul aşınması.* Bk. BUZUL. ‖ *Farklı aşınma,* yumuşak kayaların bulunduğu yerlerde çukurlar, sert kayaların bulunduğu yerlerde ise çıkıntılar meydana gelecek şekilde süpürülme. ‖ *Gerileyen aşınma,* taban düzeyinin alçalması sonucunda, akarsuyun yeniden tabanı oymağa başlaması ve kaynak tarafına doğru yayılması. ‖ *Normal aşınma,* XIX. yy. sonunda W. M. David tarafından ortaya atılan kavram; buna göre, yüzey şekillerinin evrimi, aşınma devrelerinin sonunda peneplenleşmeye varacaktır. Bk. ANSİKL. ‖ *Toprak aşınması,* özellikle insan etkisiyle hızlanan süprülme. (Bu deyim yanlıştır, çünkü süprülme için kullanıldığı gibi, birikme için de kullanılır; olay yalnız toprakla değil, bütün gevşek taneli elemanlarla, bozulmuş katlarla veya toprakaltı katlarıyle de ilgilidir. Bu bakımdan *antropik morfojenez* demek daha doğru olur.) ‖ *Yağmur aşındırması,* yeryüzüne düşen yağmur damlalarının ufak maddeleri yerinden koparıp aşındırması; bu maddeler sonra sellerle sürüklenir. Yağmur aşındırmasının, ekili topraklar üzerinde çok önemli etkisi vardır.

— Oto. Ateşleme bujisi elektrotlarının, ateşleme sırasında meydana gelen elektrik kıvılcımı ve gaz yanmasından meydana gelen bazı ürünler tarafından aşındırılarak yıpranması. Bk. ANSİKL.

— Nümism. El değiştire değiştire paraların eskimesi.

— Res. Boya tabakasının hem derinlik, hem yayılma yönünden yıpranması sonucu, zeminin göze görünür boşluklar halinde ortaya çıkması: *Unlanma, bir hafif aşınma şeklidir.*

— Sil. Bir top ağzının iç kısmının harap olması; bu, özellikle, namlu içindeki madenî tabakanın ortadan kaybolmasıyle belli olur. (Aşınmalar, yüksek ısı derecesindeki gazların etkisiyle meydana gelir [türbülans ve kimyevî etki]. Bu aşınmalar yivlerin başlangıç noktasında ve namlu elemanlarının birleştiği yerlerde görülür.)

— Teknol. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Jeomorfoloji. *Çizgisel* veya *düzey aşınma* deyiminden vâdilerin yarılması anlaşılır. (Bk. SEL, IRMAK); çok yersiz olan *yatay aşınma* terimi, özellikle yarı kurak bölgelerde yaygın olan yüzeyden süprülme için kullanılır. *Yan aşınma,* akarsuyun yatay yönde yer değiştirmesinden doğar ve kenarların yontulmasına yol açar. (Bk. MENDERES.)

Süprülmenin oluş etkenlerine göre *kimyevî aşınma* (msl. kireçli yereylerde kirecin erimesi) ve *mekanik aşınma* (msl. don ve çözülme olayları yüzünden kayaların ayrışıma uğraması) vardır. (*Mekanik* veya *kimyevî süprülme* demek daha doğru olur.)

● *Farklı aşınma,* çeşitli kayaların jeomorfolojik oluşumlarının farklı oluşundan doğar. Msl. killi bir bölgede daha hızlı ilerleyen aşınma, orada bir çöküntü meydana getirdiği halde, yanı başında çok daha yavaş aşınan bir kalker kısım (kireçli yerey) daha yüksek kalır ve killi bölge yanında bir çıkıntı meydana getirir. Böylece farklı aşınma, yükselti şeklinde kalan bölgede, dış etkenlere karşı dayanıklılık derecesi eşit olmayan kültelerin nasıl sıralandığını açıklamağa yarar; Kuesta, örtüsünden sıyrılmış fay* yamaçları ve aşınma yüzeyleri, Apalaş tepelerinin sırt ve çıkıntıları, hep farklı aşınma sonucu ortaya çıkmıştır. Kayaların jeomorfolojik aşınması gerçekte morfolojik ortamla ve iklimle etkilenir. Böylece soğuk bir iklimde (Svalbard), dondan hemen hemen etkilenmeyen bazı alçıtaşları, böyle bir özelliği olmayan kireçlere göre çok daha dayanıklı sert bir kaya rolü oynar; halbuki ılıman iklimlerde alçıtaşı kalkere göre yumuşak bir kaya durumundadır. Açıkta bulundukları zaman tane halinde ayrışmağa uğrayan granitler, yarı kurak bir iklimde, orta iklimden daha az dayanır. Kayanın tabiatına bağlı etkiler, kayaların bulundukları morfolojik bölgelere, iklim bölgelerine ve kendilerine mahsus morfojenetik sistemlere göre incelenmelidir.

● *Normal aşınma* kavramına göre, her yerde akarsular düzenli içbükey bir denge profiline yönelir ve bu evrim sırasında yamaçların eğimi suların etkisi altında git-

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

gide azalır. Bu teori, bitki örtüsü cılız, kurak memleketlerde çok daha etkili olan sel aşınması ile aksine bitki örtüsü yoğun, nemli memleketlerde gelişen akarsu aşınmasını bir araya getirmektedir. Soğuk bölgelerde (glasyer ve periglasyer), kurak ve yarıkurak, tropiklerarası nemli bölgelerdeki normal aşınmaları bu teori hesaba katmaz. Orta iklim kuşağı için, çeşitli iklimlere uyan aşınma mekanizmalarını bir araya getirir. Bu yüzden normal aşınma kavramı çok itiraza uğramış ve hemen hemen bütün jeomorfologlar tarafından terk edilmiştir. Bunun yerini morfo-klimatik kuşaklar kavramı almıştır: bu kuşakların her birinde, çeşitli aşınma olayları, şimdiki veya eski iklim şartlarına bağlı olarak kendine mahsus yüzey şekilleri meydana getirmektedir. (Bk. KUŞAKLILIK.)

— Oto. Ateşleme bujisi elektrotları arasından fışkıran bir elektrik kıvılcımı, termik motorun yanma odasında, basınç altında bulunan karbürlü ve havayle karışmış yakıtın parlamasına yol açar. Bu olay, ancak bujinin iki elektrodu arasında 5 ilâ 7/10 mm arasında sabit bir uzaklık olduğu zaman gerçekleşebilir. Hava boşluğu ise sabit değildir, elektrotların yıpranması ile orantılı olarak artar. Bu yıpranmanın başlıca sebebi, madenleri yıpratan ateşleme kıvılcımı ve maden üzerinde kemirici etki yapan yanma ürünleri etkisiyle elektrotların aşınmağa uğramasıdır. Günümüzde motorlar gitgide daha hızlı devir yapmağa yöneldiğinden, aşılan kilometre sayısına göre kıvılcım sayısı artar, dolayısıyle elektrotlar daha çok aşınır. Hava boşluğunun genişlemesi, ateşleme sisteminin gitgide daha yüksek gerilimli olmasını gerektirir. Bu da, ancak elektronik ateşleme veya elektrostatik ateşleme gibi yeni çözüm yollarıyle elde edilebilir.

— Teknol. Her yıl üretilen çelik eşyanın dörtte biri *aşınma* ile zarara uğrar. Şehirlerin atmosferi, yağmur suları (sülfürik asit veya nitrik asit bulunduğu zaman), deniz suyu bu aşınmada rol oynayan belli başlı etkenlerdir. *Galvanik aşınma*, kontak potansiyeli farklı iki metal arasında nemli bir ortam olduğu zaman meydana gelen elektroliz olayından doğan çok süratli bir aşınmadır. Demir-bakır, alüminyum-bakır, alüminyum ve paslanmaz çelik gibi metal alaşımlarının aşınmasını önlemek zordur. Yarı soy metaller, aşındırıcı ortamda yalın olarak bulundukları zaman daha çok aşınmağa uğrar. Metallerin aşınmasını önlemek için bazen elektroliz yoluna (nikelaj, kromaj, kadmiyum veya çinko kaplama, kalaylama), bazen de galvanizleme ve fosfatlama yoluna baş vurulur. Çeliğin aşınmasını önlemek için üstü vernikle kaplanır.

◆ **Aşınmaz** sıf. Kolay kolay yıpranmayan, eskimeyen, sağlam: *Aşınmaz mermerden zannettiğimiz büyük kudret ve gurur* (F. R. Atay).

◆ **Aşınmış** sıf. Yıpranmış, eskimiş, düzleşmiş: *Aşınmış tahtaları kim yeniler gelince* (B. Necatigil). ‖ *Mec.* Canlılığını, önemini, etkisini kaybetmiş: *Pek mi aşınmış bir kalemi var?* (Y.Z. Ortaç).

— Avc. *Aşınmış ayak*, yırtıcı hayvanın sert ve taşlı topraklarda aşınmış ayağı. (Bu durumda avcılar, hayvanı, olduğundan daha yaşlı sanırlar.)

◆ **Aşıntı** i. *Yeni.* Aşınmış yer. ‖ Aşınma hali.

— Jeol. *Aşıntı sekisi*, eski vâdi tabanlarını gösteren bir çeşit kaya sekisi. Bu seki, aşınmanın duraklama devresini karşılar ve böyle bir devrede geniş vâdi tabanlarının meydana geldiğini gösterir. ‖ *Aşıntı yatağı*, akarsu oyma-aşındırmasının doğurduğu bir yer şekli. Akarsu, geçtiği yeri derinliğine ve genişliğine kemirir, oyar, kendine bir yatak edinir. Derinliğine veya genişliğine aşınmadan hangisi daha üstün ise aşıntı yatağı derin veya geniş olur. (ML)

AŞIR veya **AŞİR** veya **AŞR** i. (ar. *ᶜaşer*, on'dan *ᶜaşr*). *Esk.* On sayısı. ‖ On sayıdan birini alma. ‖ Dokuza bir ekleyerek on yapma. ‖ Dinî törenlerde Kur'an'dan okunan on âyetlik bölüm. ‖ On gün.

— ÇEŞ. DEY. *Aşır okumak*, dinî törenlerde ve namazdan sonra Kur'an'dan on âyetlik bir bölüm okumak: *... aşır okuyan tatlı sesiyle yalvarıyordu* (R. N. Güntekin). *Nerde Beyim! Sade aşir okur, ilâhi okur ... Mukabeleye de gider. Mevlut filân olursa ...* (H. E. Adıvar). ‖ *Esk. Aşr-ı âhır*, ayın son on günlük kısmı. ‖ *Aşr-ı evsat*, ayın ikinci on günlük kısmı. ‖ *Aşr-ı evvel*, ayın ilk on günü.

◆ **Aşir, Âşire** i. Kur'ân-ı Kerîm'in her on âyeti. ‖ Onuncu. ‖ Bir kuş kanadının en önemli tüyü.

◆ **Aşrhan** sıf. Ezbere aşir okuyan. (M)

AŞIRAMENTO i. (türk. *aşır-mak* ve ital. ek. *-mento*'dan, halk dilinde uydurulmuş k.). *Argo.* Hırsızlık, çalma.

— DEY. *Aşıramento etmek*, çalmak, habersizce almak. (M)

AŞIRI sıf. Alışılandan çok, pek fazla: *Böylelerinin aşırı zekâları ve keskin buluşları vardır* (Ş. S. Aydemir). *Aslında Nermin aşırı titiz bir ev kadını değildi* (K. Tahir). ‖ Müfrit: *İtilâf fırkasının içinden ayrılmış bir aşırı takım böyle bir kabineyi...* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Aşırı solcular.* ‖ 1. Bir şeyin ötesinde: *Deniz aşırı.* ‖ Zf. Ötede, uzakta: *İki ev aşırı oturuyorlar.*

— ÇEŞ. DEY. *Aşırı derecede*, çok fazla. ‖ *Aşırı olmak*, normalden değişik, müfrit olmak: *Onun hayata bakış tarzı aşırı olmasa bile yine santimantal ve melankoliktir* (M. Kaplan). ‖ *Aşırı gitmek*, sınırı, haddi aşmak, usandırmak. ‖ *Aşırı taşırı*, çok aşırı, fazla miktarda. ‖ *Gün aşırı*, bir gün ara ile: *Sen her gün veya gün aşırı gündüzleri gelirsin* (R. H. Karay).

— Antropol. *Aşırı brakisefal*, kafatası çok kısa ve geniş, yani kafatası biçimi küreyi andıran bir kimse için kullanılır. ‖ *Aşırı brakisefallik*, yatay kafa ekseni çok yüksek olan, çok kısa ve geniş kafataslarının özelliği. ‖ *Aşırı dolikosefal*, kafatası çok uzun ve çok dar olan bir kimse için kullanılır: *Bazı kuzeyliler aşırı dolikosefaldirler. Akdeniz aşırı dolikosefalleri.* ‖ *Aşırı dolikosefallik*, yatay kafa ekseni çok düşük, son derece uzun ve dar kafataslarının özelliği.

— Balıkç. *Aşırı balıkçılık*. (Over fishing.) Bir bölgede balık stoklarının üreme kapasitesinden daha fazla yapılan ve stokların süratle azalmasına sebep olan avcılık şekli. Aşırı balıkçılık olan bölgede yaşlı balıkların oranı çok azdır. İç sularda ve denizde özellikle dip balıklarında daha sık görülen bir olaydır.

— Elektr. *Magnetik aşırı doyma*, mekanik bir etkiyle mıknatıslanmasının bir kısmını kaybedebilen bir mıknatısın içinde bulunduğu magnetik durum.

— Fels. *Aşırı şüphe*, Descartes'ın felsefe çalışmalarının başında her türlü yanılma ve ön yargıdan sıyrılmak için aşırılığa kadar vardırdığı şüphe: *Aşırı şüphe geçici olduğundan septiklerin salt ve kesin şüphesiyle karıştırılmamalıdır.*

— Fiz. *Aşırı akışkan*, aşırı akışkanlığı bulunan. ‖ *Aşırı akışkanlık*, sovyet bilgini Kapitsa tarafından 1938'de keşfedilen ve 2°,2 K'nın (lamda noktası) altında sıvı helyumda ortaya çıkan, ağdalığın önemli derecede azalması olayı. (Açık bir kaba konmuş böyle bir sıvının, hızlı bir yükselme hareketiyle kabın çeperleri boyunca dışarı kaçtığı gözlemlenir. İçinde bu sıvı bulunan açık bir kap başka bir kap içine konursa, iki kapta sıvının düzeyleri, ayırma çeperlerinin üzerinden geçişle pek çabuk birbirine eşit olur. Sovyet fizikçisi L. Landau, bu olayın mantık teorisini kurmuştur.) ‖ *Aşırı basınç*. 1. Normal kabul edilen bir basınca veya bir mukayese basıncına göre basınç yüksekliği. 2. Değeri normal kabul edilen bir basınç veya bir mukayese basıncını aşan basınç: *Bir çeper başka bir çepere göre aşırı basınç halinde olabilir.* 3. Birkaç bin atmosfere erişen çok yüksek basınç. Bk. ANSİKL. ‖ *Aşırı donma*, çok düşük ısıdaki son derece anî donma. ‖ *Aşırı doyma*, aşırı doymuş bir sıvının durumu. ‖ *Aşırı doymak*, doyma haline tekabül eden derişmeyi aşmak. Bk. ANSİKL. ‖ *Aşırı doyuran buhar*, basıncı aynı ısıdaki doyuran buharınkinden daha yüksek olan, metastabl denge halinde buhar. (Bu aşırı doyma hali jermlerin, yani tozların, sıvı damlaların, iyonların v.b. değmesiyle son bulur.) ‖ *Aşırı ergime*, bir cismin, ergime noktasının altında sıvı olarak kalması. Bk. ANSİKL. ‖ *Aşırı ergimiş*, aşırı ergime halindeki bir cisim için kullanılır: *Aşırı ergimiş fosfor.* ‖ *Aşırı ergiyebilir*, ergime noktasından düşük bir ısıda da bazen sıvı halde kalabilen cisim için kullanılır. ‖ *Aşırı hız*, normal hızın üstünde olan hız. Bk. ANSİKL. ‖ *Aşırı hız bozulması*, yüksek hızlarda bir uçağın veya bir uçak parçasının kısmen veya tamamen bozulması. ‖ *Aşırı ısıtıcı*, bir buharı, genellikle su buharını aşırı ısıtmağa yarayan cihaz. Bk. ANSİKL. ‖ *Aşırı iletken* Bk. ANSİKL. ‖ *Aşırı iletkenlik*. 1. Elektriğe karşı öz dirençleri belirli bir ısıda birdenbire azalan ve daha düşük ısıda sıfıra eşit olan madenlerin gösterdiği özellik. (Bu ısı, kurşun için 7°K, kalay için 4°K, çinko için 0,8°K'dır. Bu durumdaki madene «aşırı iletken» denir. Bk. ANSİKL. 2. Kritik bir ısının altında elektriksel öz dirençleri kabaca sıfır olan bazı maden veya alaşımların gösterdiği özellik. (Bu ısı civa için 4,15, kalay için 7,2 ve Nb_3Sn [niobkalay] bileşiği için 18°K'dır. Bu derecede maden, aşırı iletken durumundadır. Bir aşırı iletkendeki magnetik indükleme, uygulanan bir dış magnetik alan karşısında, bu alan, ısıya bağlı belirli kritik bir değerin altında kaldığı sürece sıfırdır [*Meissner* olayı].) ‖ *Aşırı ince*, bir atomun enerji düzeyleri yapısında, atom çekirdeğinin özelliklerine bağlı zayıf etkiler. ‖ *Aşırı ince geçiş*, bir izotopun aynı elektronik durumuna tekabül eden aşırı ince iki ayrı düzey arasındaki atomik geçiş. (Ortaya çıkan enerji farkı, sadece, çekirdek ve elektronların magnetik momentlerinin aralarında yaptıkları açılara göre karşılıklı etkime enerjisi farkından ileri gelir. Aşırı ince geçişler frekansları yönünden her zaman Hertz geçiş bölgesine aittir.) Bk. ANSİKL. ‖ *Aşırı kısa*, dalga boyu birkaç santimetre basamağında olan dalgalar için kullanılır. ‖ *Aşırı soğumuş*, eritenin billûrlaşması gereken bir ısıda tamamen sıvı halde bulunan seyreltik bir eriyik için kullanılır. (Bir bakıma, eritene aşırı doymuş eriyik anlamına gelir.) ‖ *Aşırı soğutma*, yoğunlaşmış bir akışkanı, yoğunlaşma ısısından daha aşağı bir ısıdaki soğutma işlemi. (Aşırı soğutma, tesisatın verimini arttırır.) ‖ *Bir tayf çizgisinin aşırı ince yapısı*, ayrı, fakat birbirine çok yakın tayf çizgilerinin tümü. Bunlar ayırıcı özelliği yüksek bir spektrografla ayrı çizgiler halinde, daha az ayırıcı bir spektrografla tek bir çizgi halinde görülür. Bk. ANSİKL.

— İstat. *Aşırı sapma*, bir gözlemler bütününde, değeri ortalama değerden açıkça sapan bir büyüklüğün gösterdiği aykırılık. Bk. ANSİKL.

— Jeol. *Aşırı yükselme*, bir arızanın şarniyerinde en yüksek bölge.

— Jeomorfoloji. *Aşırı oyma*, değişik yapılardaki buzul yataklarının oyulması şeklinde ortaya çıkan olay. Bk. ANSİKL. ‖ *Aşırı yük*, nazarî olarak bir akarsuyun taşıma sınırını aşan alüvyon yükü.

— Kim. *Aşırı klorlu*, yapısında, alabileceği oranın en üst derecesinde klor bulunan.

— Leng. *Aşır şehirlileşme*, şehir ağzına aşırı şekilde uyma yüzünden yazılışı değişen bir kelimenin niteliği. (Meselâ taşralı Latinler, *au* diftong'unu [o] şeklinde söylerlerdi. Romalılar ise içinde diftong bulunmayan *Florus*'u aynı kaygıyle *Flaurus* biçimine soktular.)

— Mant. *Aşırı belirleme*, belirlemede aşırılık. Bir olayın ortaya çıkmasında rolü olan şartların çokluğundan ileri gelir. ‖ *Aşırı uzay*, üçten fazla boyutlu farazî uzay.

— Metalürji. *Aşırı ısıtma*, bir maddenin veya bir alaşımın kısmen de olsa ergimeksizin aşırı derecede ısıtılması. Bk. ANSİKL.

— Opt. *Aşırı ince yapı*, ayırıcı özelliği yüksek tayfçeker (spektrograf) yardımıyle elde edilen bazı tayf çizgilerinin, çok ince çizgiler halinde ayrılması. (Bu yapı, gerek incelenen element'in çeşitli izotoplarından gerek atom çekirdeklerinin dönme özelliğinden (spin) ileri gelebilir.

— Petrografi. *Aşırı bazik kaya*, zeytintaşı, amfibol, piroksen, grena v.b. gibi ağır mineralli, parlak minerali bulunmayan, silisi az kaya. (Örnek: peridotit.)

— Psikol. *Aşırı duyarlık*. Bk. ANAFİLAKSİ. ‖ *Aşırı uyarılma*, bir organ veya dokunun, aşırı bir uyartı sonucu olarak etkinliğini arttırması. (Bu deyim, özellikle bedenî veya ruhî düzensizlikler, iç salgılara ilişkin zehirlenme ve bozukluklar veya sinir rahatsızlıkları v.b. yüzünden hareket ve duyu si-

nirlerinin çalışmasında görülen düzensizlikler için kullanılır.)

— Psikopatoloji. *Aşırı geri,* zekâ derecesi 20'den aşağı olan geri zekâlı.

— Termik. *Aşırı ısınmış su,* açık hava basıncından daha yüksek bir basınç etkisindeki ve bu basınca karşılık olan kaynama ısısından daha yüksek bir ısıya kadar ısıtılmış suya yanlış olarak verilen ad. (Bir buhar, ısıtılmadan ve sıcaklığın azalmasına rağmen aşırı ısınmış olabilir; buna sebep, buharın bir basınç azaltıcısında iş yapmadan genleşmesi veya ısıya yalıtkan bir boru düzeninde sürtmeyle basıncını kaybetmesidir.)

— Tıp. *Aşırı besleme,* bir kimseye (çocuk veya hasta) normalin üstünde besin verme. ‖ *Aşırı beslenme,* bir hastanın alacağı besin miktarını haddinden fazla artırmayı öngören tedavi yöntemi. (Bu yöntem, zayıflama ile birlikte gelen hastalıkların [özellikle verem] tedavisinde aşırı derecede kullanılmış ve genellikle çeşitli sindirim bozukluklarına yol açmıştır. Hastalığı önleyici tedavi yöntemleri bulunalı beri bu yönteme daha az baş vurulmaktadır.)

— ANSİKL. Fiz. Bu tip basınçlar, özellikle fransız J. Basset, daha sonra 300 000 atmosferlik bir basıncı gerçekleştiren amerikalı Bridgman tarafından incelenmiştir. Bu şartlarda, cisimlerin özellikleri dönüşüme uğrar: hava suyun yoğunluğundan fazla bir yoğunluk kazanır; gazlar sıkıştırılamaz olur; madenî yağlar çelikten daha katı bir hal alır; ergime ısıları iyice değişir; yeni alotropik türler ortaya çıkar; kimyevî tepkimeler son derece canlanır; toksinler ve virüsler zayıflayabilir ve anafilaktik özellikleri çok değişir.

Bir sıvı, belirli bir ısıda, katı bir cismin mümkün olduğu kadar büyük kısmını ergittiğinde, eriyik «doymuş» sayılır. Eğer doymuş sıvı, erimiş tuzla temasta değilse, yeniden soğuyarak hemen billûr haline getirilemez; başka bir deyişle, aynı ısıda doğrudan doğruya ergittiğinde katı cisimlerin büyük bir miktarını ergitmiş olarak tutan bir sıvı elde edilebilir: bu halde, *eriyik aşırı doymuştur* denir. Bu aşırı doyma ergimiş cismin küçük bir billûrunun veya izomorf bir cismin ilâvesiyle son bulur.

● Birtakım cisimler kolayca *aşırı ergime* hali gösterirler; gerek bir yağ tabakasıyle örtülerek, gerekse aynı yoğunlukta bir sıvı kütlesinin ortasında damlalar halinde yalıtılarak, kendisini çevreleyen hava tarafından korunan su, donmadan —10°C'ye inebilir. Yerde ince ve kaygan bir buz tabakasının ortaya çıkması, bu aşırı ergime olayıyle açıklanır. Aşırı ergimeye elverişli cisimler arasında fosfor ile gliserin de sayılabilir.

Aşırı ergime durumundaki bir cisim metastabl'dır; çoğunlukla cismin katılaşmasını sağlamak için, içinde cismin bulunduğu kaba vurmak; katılaşmağa başlatmak için de, aynı cisimden veya eşbiçimli bir cisimden alınan katı bir parçayı sıvı üzerine yerleştirmek yeter. Bu katılaşma az veya çok büyük bir hızla oluşur, bazı durumlarda ısı ergime ısısına kadar yükselebilir.

● *Aşırı hız,* hız ayarlayıcının işlememesi halinde, özellikle hidrolik veya buharlı türbinlerde meydana gelebilir. Havacılıkta pike esnasında çok kere aşırı hız olabilir. Bu hallerde kritik hızı aşmamak gerekir; bu hız aşılırsa anormal aerodinamik zorlamalar yüzünden uçaklarda kırılmalar ve parçalanmalar meydana gelebilir.

● *En yaygın aşırı ısıtıcılar,* buhar üretecinin bir kısmını meydana getirirler ve buharlaşmayı sağlayan ısıtma yüzeyiyle aynı ocaktan ısıtılırlar. Bu cihazın ocağa ve buharlaştırıcı yüzeye göre yerini seçerken, elde edilecek aşırı ısıtmanın derecesini, buharlaşmanın yönü değiştiğinde istenen ısının hep aynı derecede kalmasını ve bunun için sıcaklığın ayarlanmasını, hattâ madenin kaldırabileceği sıcaklığın derecesini gözönünde bulundurmak gerekir. Genellikle, aşırı ısıtıcılara çok yüksek sıcaklığa dayanabilmeleri için çelikten yapılmış özel soğutma kangalları eklenir. Bazı durumlarda, buharın bir kısmı daha sıcak bir buharın yaydığı ısı yardımıyle aşırı ısınmaya uğrar. Bu durumda aşırı ısıtıcı, farklı ısı ve basınçlardaki buharlar arasında ısı alışverişini sağlar.

● 18°K'dan nispeten yüksek bir ısıya kadar *aşırı iletken* kalan maddelerin bulunmasından sonra, bu maddelerden yardım gören düzeneklerden çok yararlanıldı. Aşırı iletken uygulamaları, hesap makineleri, sürtünmesiz motorlar, transformatörler, devre kesicileri ve iletim hatları alanlarında gelişmektedir. Küçük bir hacme büyük miktarda enerji biriktirme yetenekleri, askerî uygulamalarda da kullanılmalarına yol açacaktır.

Aşırı iletken bir elektromıknatıs, 100 000 G'luk bir magnetik alanı, beslenmesi için ancak 300 W, soğuması içinse 10 kw harcayarak gerçekleştirir. Aynı alanı elde edebilmek için Massachusetts Teknoloji Enstitüsünün klasik elektromıknatısı 1,7 MW harcar, suyle soğutmak için de çok büyük bir düzen gerektirir. Bununla birlikte, aşırı iletkenlerin kullanımını sınırlayan iki zorluk vardır: bir sıvı helyum haznesine ihtiyaç olması ve soğutma devresinin yanlış çalıştırılması halinde önemli hasara yol açılması. Aşırı iletken elektromıknatısların kriyotronlarda, bazı maserlerde (mikro dalga amplifikatörleri) ve kıvılcım odalarında kullanılışları dışında en önemli uygulama alanı magnetohidrodinamik üreteçtir.

Kullanılan aşırı iletkenler iki kategoriye ayrılır: maden aralı bileşikler ve alaşımlar.

Maden aralılar, aşırı iletkenliklerini, vanadyum-galyum gibi kendi kimyevî bileşimlerinden alır. Bunlar yüksek bir kritik alana ve kritik bir sıcaklığa sahip olmakla beraber kolayca kırılır ve pahalıdır. Aşırı iletken alaşımlar bu kadar şiddetli alanların kullanılmasına elverişli değildir; buna karşılık tel haline gelebilirler ve maliyet fiyatları oldukça düşüktür. En çok kullanılanları % 25 zirkonyum niyobyum, zirkonyum ile yeni bir alaşım olan kolombiyum-titandır.

●*Aşırı iletkenlik* ilk defa civada, Kamerlingh Onnes'un dikkatini çekti (1911). Olayın teorik açıklaması ise ancak 1957'de Bardeen, Cooper ve Schriffer tarafından yapılabildi. Aşırı iletkenliğin ince yapıda esası şudur: bazı madenlerde serbest elektronlar, kristalli yapının şekil değiştirmesi sonucu birbirini çekebilir. O zaman bu elektronlar ikişer ikişer birleşme eğilimi gösterir. Bu yoğun halde elektronlar artık enerji saçamaz ve madenin öz direnci sıfıra iner. Kritik sıcaklığın üstünde, ısıca hareketlenme elektron çiftlerini ayırmağa yeterli olur ve maden normal hale döner.

Bazı alaşımlar, Hc_1 gibi bir başlangıç kritik alanının üstünde magnetik indüklemeye elverişlidir, fakat çok daha yüksek bir Hc_2 kritik alanına kadar aşırı iletken kalır; böylelerine «ikinci türden aşırı iletkenler» adı verilir. Hc_2 kritik alanı 200 000 G'a erişebilir. Nb-Zr, Nb-Ti, Nb_3 Sn gibi bazı alaşımlar, kabaca sıfır değerde bir elektrik yoğaltımıyle pek yüksek (100 000 G ve daha fazlasına kadar) magnetik indüklemeler sağlayan elektromıknatıslar yapmağa yarar.

● *Bir tayf çizgisinin aşırı ince yapısı,* atomun elektronları hep birbirlerinin aynı durumda kalsa ve aynı hareketleri yapsa bile atoma pek az farklı enerjiler verebilen iki olayla açıklanır: incelenen kimyevî elementin birçok izotopu varsa, bir izotop çekirdeğinin öbürünün yerine geçmesi veya bir tek izotop çekirdeği bir magnetik moment gösteriyorsa, bu magnetik momentin, elektronların tümünün magnetik momentine göre yön değiştirmesi.

«Aşırı ince yapı» terimi, bu anlatılan durumlarda kullanılır, ortaya çıkan küçük enerji farkı atom çekirdeğinden ileri gelir; bunun karşıtı olarak, elektronların çeşitli durumlarına ve hareketlerine tekabül eden küçük enerji farklılaşmalarında ise «ince yapı» terimi kullanılır. İnce yapılı farklılaşmalar, genellikle aşırı ince farklılaşmalardan daha büyüktür, ancak bu, her zaman böyle olmayabilir.

Bu terim için çoğu zaman ingilizcedeki *hyper-fine structure* (aşırı ince yapı) deyiminin kısaltması olan «h. f. s.» kullanılır.

— İstat. *Aşırı sapma* terimi değerleri oldukça iyi gruplanmış, yani az çok ortalama değerin etrafında oynayan öbür olaylardan aşırı bir özellik taşıyan bir veya birçok olay için kullanılır. Meselâ 100 liralık belirli bir malı alıcıların hiç değilse büyük çoğunluğu bu fiyata satın alır. Bazıları bu malı 110 ve 90 lira gibi bir fiyata elde eder, çok daha az sayıda bir kısmı da 120 ve 80 liraya elde eder. Eğer bir alıcı, mal için 10 000 lira öderse, bir aşırı sapma örneği vermiş olur ve bu hareket bir bağış eylemini andırır.

— Jeomorfoloji. *Aşırı oyma,* sürgüler altındaki göbek noktalarının oyulması, ana vâdinin yan vâdilere oranla daha derin oyulması ve vâdi dibinin had profillerinin de daha altına kadar oyulması (E. de Martonne'a göre *gerçek aşırı oyma*) gibi durumlar ortaya çıkarır. (Aşırı oyma, çoğu zaman, akarsuyun akışı düzenlendiği sırada, birtakım göller meydana getirir. Bu göller de, taşıdıkları maddelerle alüvyonlu ovalar yapar. Alplerdeki doldurma vâdilerin çoğu dilerin çoğu bu şekilde oluşmuştur.)

— Metalürji. *Aşırı ısıtma* durumunda bir alaşımı oluşturan bazı taneler diğerlerini soğurarak gelişip irileşir. Çeliklerde ise, tanenin bu gelişmesi «tazeleme pişirmesi» ile yok edilebilen bir kırılganlık yaratır. Çelik, sınırlı bir süre içinde dönüşüm noktasının üstünde ısıtılır ve yavaşça soğumağa bırakılır. Alotropik dönüşme sırasında eski tanelerin yanı sıra çok sayıda jerm'ler halinde yenileri belirir; bu jerm'ler birbirleriyle karşılaşıncaya kadar gelişmeğe devam eder ve böylece daha ince bir yapı ortaya çıkar.

◆ **Aşırıcı** sıf. ve i. Fels. Bir öğretiyi aşırı sınırlarına kadar götüren [kimse]. ‖ Aşırı düşüncelerden ve kanılardan yana olan [kimse].

◆ **Aşırılık** i. Aşırı olma hali, ifrat: *Grekler ve Romalılar düşme çağlarından önce içkide aşırılıktan çekinmişlerdir* (F. R. Atay).

— DEY. *Aşırılığa kaçmak,* bir işte gereği ile yetinmemek. (*Eşanl.* İFRAT'*a kaçmak.*) [LM]

AŞIRIDÜZLEM blş. i. (fransızcası *hyperplan*). Mat. Sabit bir O başlangıç noktasına göre alınmış n boyutlu bir yektörel uzayda, n basamaklı $x_1, x_2, \ldots, x_n$ koordinatının birinci dereceden bir

$$a_1 x_1 + a_2 x_2 + \ldots + a_n x_n + h = 0$$

bağıntısını gerçekleyen noktaların tümü. (HİPERPLAN da denir.)

— ANSİKL. *Aşırıdüzlem* kavramı, üç boyutlu uzayda karşılaşılan düzlem kavramını genelleştirir. Bir H aşırıdüzlemini tanımlayan çizgisel bağıntı, aşırıdüzlem başlangıç noktasını içine almadığı sürece, homojen değildir. $x_1, x_2, \ldots, x_n, t$ gibi homojen bir kordinat sistemi alındığında, homojen bir

$$a_1 x_1 + a_2 x_2 + \ldots + a_n x_n + ht = 0$$

bağıntısı elde edilir. Bu bağıntıda $a_1, a_2, \ldots, a_n,$ h katsayıları sayısal bir jarpan farkıyle belirlidir ve H aşırıdüzleminin teğet koordinatlarını meydana getirir. $t=0$ gibi özel bir bağıntı sonsuza uzanan aşırıdüzlemi gösterir. $n=2$ olduğu zaman aşırıdüzlem bir doğru, $n=3$ olduğunda ise bir düzlemdir.

İlk n teğet koordinatları birbiriyle orantılı olan iki aşırıdüzlemin hiç ortak noktası yoktur; o zaman bunlara paralel düzlemler denir. Bununla birlikte, $n+1$ homojen koordinatları aralarında orantılı ise iki aşırıdüzlem çakışır.

Reel sayıların R cismi üzerinde bir uzay alınır ve H aşırıdüzlemi için iyi belirlenmiş homojen bir teğet koordinat sistemi kabul edilirse, bu aşırıdüzlem, uzayı iki yarım uzaya böler. Bu uzaylardan her biri, H'ın denkleminin birinci terimindeki ifadenin işaretiyle gösterilir.

n boyutlu bir vektör uzayında bir O başlangıcı seçilir (vektörler M bitim noktalarıyle gösterilir) ve bitim noktaları $M_1, M_2, \ldots, M_n$ olan bağımsız n vektör alınırsa, bu noktalar bir aşırıdüzlem meydana getirir ve bu noktalardan herhangi biri $\Sigma \alpha_i = 1$ olmak üzere

aşırı ısıtıcı tüpü

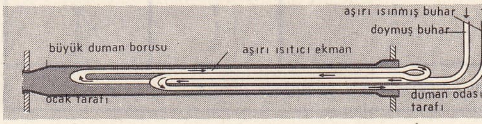

$$\overrightarrow{OM} = \Sigma \alpha_i \overrightarrow{OM_i}$$

bağıntısıyle gösterilir.
Her M noktasına iyi belirlenmiş bir katsayı sistemi tekabül eder, bu katsayılar M'nin *barisantrik koordinatları*'dır ve bu koordinatlar başlangıç noktasının seçimine bağlı değildir.

Ortonorme bir sistemde, denklemi

$$a_1 x_1 + a_2 x_2 + ... + a_n x_n + h = 0$$

olan aşırıdüzlem $a_1, a_2, ..., a_n$ parametrelerin doğrultusuna diktir. M $(x_1, x_2, ..., x_n)$ noktasının H aşırıdüzlemine uzaklığı olan

$$\delta = \frac{| a_1x_1 + a_2x_2 + ... + a_nx_n + h |}{\sqrt{a_1^2 + a_2^2 + ... + a_n^2}}$$

formülüyle verilir. Böylece, analitik geometride düzleme uygulanabilen formüllerin çoğu buradan tekrar elde edilebilir. (L)

AŞIRIKÜRE blş. i. (fransızcası *hypersphère*). Mat. *n* boyutlu ortonorme bir uzayda $(x_1, x_2, ..., x_n)$ noktalarının, öyle bir cümlesidir ki $(a_1, a_2, ..., a_n)$ sabit bir nokta olduğuna göre $\Sigma(x_i - a_i)^2$ toplamı sabit olur. (Bu da, küre denkleminin bir genelleştirmesidir.) [*Eşanl.* HİPERKÜRE, HİPERSFER.] (L)

AŞIRIMODÜLASYON blş. i. (*aşırı* ve fr. *modulation*). Radyotek. Bir radyo yayımının yüzde 100'ü aşacak şekilde modüle edilmesi. (Bir verici aşırı modüle olduğu zaman, yayımladığı sesler bozuk çıkar.) [L]

AŞIRITUZLU blş. sıf. (fransızcası *sursalé*). Tuz oranı çok yüksek olan. || *Aşırıtuzlu sular*, tuz oranı okyanus suyununkini aşan sular (msl. Lût gölü, Karaboğaz).

— ANSİKL. Balıklar arasında iskorpit ve kefal *aşırıtuzlu* sulara en iyi uyan balıklardır. Fakat bu sularda en çok bulunan canlılar küçük kabuklulardır: *daphnia, cyclope, orchestia, branchypus* ve özellikle *Artemia salina.* A. Salina, litrede 276 gr'lık tuz yoğunluğuna dayanabilir. Solucanlar, sinek kurtçukları, suyosunları gibi canlılar bu ortamın çerçevesini tamamlarlar. Bu yaratıkların çoğunda tuzluluktaki büyük farklara dayanma kabiliyeti vardır; çünkü aşırıtuzlu ortamların az tuzlu hale gelmesi için kuvvetli bir yağmur yeterlidir. (L)

AŞIRIYÜK blş. i. (fransızcası *hypercharge*). Nükl. Fiz. Bariyonik sayı ile yabancılığının cebirsel toplamına eşit kuanta sayısı. (L)

AŞIRMAK geçl. f. Yüksek bir yerin üstünden geçirmek: *Aşk değil mi beni derde düşüren / Ferhad gibi yüce dağlar aşıran* (Gevherî). || Nakletmek, ötesine geçirmek: *Fındığı Avusturya üstünden İsviçre'ye aşıracağız* (K. Tahir). || Savmak, atlatmak, uzaklaştırmak: *Nice zahmetler çekti ve çok muhataralar aşırdı ve pekçok telefat verdi* (Cevdet Paşa). || *Argo.* Çalmak, kimsenin haberi olmadan alıp götürmek: *Bakkal şikâyet etti bugün. Şeker falan aşırmış dükkândan* (A. K. Tecer).

— Mus. Bir besteden diğerine geçmek: *Hüseynî üzerinden dügâha aşırmak istedi mi* (Ahmed Rasim).

◆ **Aşırılmak** edilg. f. Üzerinden atlatılmak, geçirilmek: *Geçecekleri yere yol bulamadıkları için el üstünde omuzlardan aşırılanlar, bir locadan diğer bir locaya kayabilmek için canbazlık edenler...* (Ş. S. Aydemir). *Geriden iki üç omuz üzerinden aşırılarak deliğe uzatılmış eller* (H. R. Gürpınar). || Aktarılmak, çalınmak, intihal: *Falan filan operetten aşırılmış, falan eski besteden alınmış* (H. E. Adıvar). || *Argo. Çalınmak. Bir polise cebindeki bütün parasının aşırıldığından şikâyet eder* (S. F. Abasıyanık).

◆ **Aşırıntı** i. Alınmış, çalınmış şey: *Frenk matat aşırıntılar yaptığı gibi, bizim bedestene uğramaktan da çekinmez* (H. R. Gürpınar).

aşırıyük
Bu sayı şiddetli içetkimeler içindir.

ÖRNEKLER	BARİYONİK SAYI*	YABANCILIK	AŞIRI YÜK
π mezonu	0	0	0
proton	1	0	1
lamda	1	−1	0
K + mezonu	0	+1	+1
elektron	0	0	0

* *Bu sayı kuvvetli etkileşmelerde muhafaza olunur.*

◆ **Aşırma** ve **aşırtma** i. Birbiri üzerinden geçirilip aşırılan şey. || Bir şeyin üzerinden geçirilerek bağlanan kolan, bağ, bend gibi şeyler: *Eğer aşırması.* || *Argo.* Çalınmış şey: *Pek kızarım bu kitapta, şu şiirde aşırma arayanlara* (N. Ataç).

— Denizc. *Aşırma kürek,* bir filikada her oturakta bir kişi tarafından tek kürek çekilecek şekilde ve kürekçinin kürek lumları veya iskarmozunun bulunduğu küpeştenin karşı tarafına oturması suretiyle küreklerin düzenlenmesi. || *Aşırma yelken,* bir seren ile direğe asılan ve rüzgârın estiği bordanın karşısındaki bordaya aşırılan yelken. (*Pıraçıre yelkeni* de denir.)

— Ed. Kaynak göstermeden ve yazarın adını vermeden bir eserden parçalar almak, kendisininmiş gibi göstermek veya bütününü kendine mal etmek. (*Eşanl.* İNTİHAL.)

— Folk. Erzurum, Kars, Bingöl, Malatya ve Muş'ta, düz dizi biçiminde ve davul-zurna eşliğinde oynanan oyun. Bitlis'te *aşürme* denir. Erzurum ve Kars'ta diğer bir adı *tek ayak barı*'dır.

— Hidrol. Üstünden suyun akmasına imkân verilecek şekilde yapılan bend.

— İnş. Sıra ile dizilmiş kirişleri birbirine bağlamak için konulan uzun ağaçlar.

— Kıyf. *Esk.* Yaşmakların bükülen ve üste gelen katı.

— Mekan. *Aşırma kayışı,* çarkı döndürebilmek için ona bağlı olan kasnağın üzerine geçirilen, uçları birbirine bağlı enli ve uzun kayış.

◆ **Aşırmacılık** veya **aşırıcılık** i. *Yeni.* Tiyat. Başka yazarın eserinden konu veya biçim çalmak.

◆ **Aşırmasyon** i. (türk. *aşır-mak* ve fr. *-tion*'dan halk dilinde uydurulmuş k.). *Argo.* Çalma, hırsızlık.

◆ **Aşırtmak** ettrg. f. Bir şeyi yüksek bir yerden geçirtmek, öteye atlatmak. || *Argo.* Çaldırtmak. (M)

AŞIT i. (türk. *aş-mak*'tan). İnş. Ufak bir su veya hendeği geçmek için yapılmış küçük köprü. (M)

AŞITAŞI blş. i. Aşıboyası çıkartmakta kullanılan taş. En tanınmışları Niş şehrindeki ocaklardır. (L)

AŞİ. Bk. ASSER.

AŞİFTE veya **AŞÜFTE** i. (fars. *āşüften* perişan olmak, aklı karışmak'tan *āşüfte*). Delice seven, aşk yüzünden perişan olan kimse: *Cihan âşüfte vü şeydâ onun şevk-i visalinden* (Âkif Paşa). || Ahlâksız, iffetsiz, hafif meşrep, baştan çıkmış kadın: *...gördüğüm kadınların hepsinden daha oynak, daha aşifte idi* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Tek kocası o aşiftenin elinden kurtulsun* (R. N. Güntekin). || Sıf. Çekici, fettan: *Alnında halka halkadır âşüfte kâkülü* (Yahya Kemal).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Aşüfte-dil,* gönlü perişan olmuş. || *Aşüfte-dimağ,* aklı perişan. || *Aşüfte olmak,* aşırı derecede sevmek, hayran olmak, aklı başından gitmek: *Bilmem ne sühandır ol sühanlar / Aşüfte olur hep işidenler* (Ziya Paşa).

— Dil bil. Kelimenin aslı *âşüfte*'dir, Türkçede, sonraları aşifte şeklini almış ve bu şekliyle daha çok «oynak, hafifmeşrep kadın» anlamına kullanılmıştır.

◆ **Aşüftegî** i. *Esk.* Kendinden geçme, çoşma, aklı karışma. || Aşifte olma, aşiftelik. || Aşırı derecede sevmek, aşk yüzünden perişan olmak. || Hayran olmak, aklı başından gitmek.

◆ **Aşiftelik** veya **aşüftelik** i. Aşifte olma hali, iffetsizlik: *Bir kadının tabiî hallerinden sayılacak en ufak bir serbest hareketi burada aşifteliğine veriliyor* (H. R. Gürpınar). || *Esk.* Aşk sebebiyle aklı başından gitmek: *Aşüfteliğim zülf-i perişanın içündür* (Fuzulî).

— DEY. *Aşiftelik etmek,* hoşa gitmek için işveli kadınlara yakışır tarzda hareket etmek: *Gülüyor, türlü aşiftelik ediyor* (R. N. Güntekin). [M]

AŞİKAGA, Japonya'da Honşu adasının orta kesiminde (Toşigi ili) şehir; 113 000 nüf. Dokuma sanayii (ipek, suni ipek). [L]

AŞİKAGA, Minamoto'lardan gelme soylu japon ailesi. 1338'den 1573'e kadar Japonya'ya onbeş şogun (saray nazırı) verdi. Takauci adını taşıyan ilki, imparatorluk sarayını denetleyebilmek için hükümet merkezi olan Kyoto'nun *Muromaçi* mahallesine yerleşti. (Aşikaga ailesinin hegemonyasını sürdürdüğü iki yüzyılı aşan bu devre bundan dolayı *Muromaçi devri* diye anılır.) Bu devrin başında Japonya sinsi bir iç savaştan zarar gördü. Takauci zamanın imparatoru Go-Daigo'yu tahtından indirdi; ama imparator tahtından çekilmeyi reddetti. Kyoto'nun güneyinde Yaşino'ya sığındı ve oradan Takauci'nin tahta çıkardığı yeni imparator Komio'ya karşı savaşa girişti. Aşağı yukarı 60 yıl kadar süren bu duruma «*Namboku-ço devri*» (Güney ve Kuzey sülâleleri) denildi. Adı Yoşimitsu olan üçüncü şogun Aşikaga, Güney sülâlesine baş eğdirdi. Böylece, iktidarın denetimini bir ölçüde tekrar ele alarak bu duruma son verdi. Bu arada Aşikaga ailesi sonu gelmez zorluklar içinde yaşadı. Zorlukların sebebi, taşralı büyük zengin ailelerin (daimio) kendi aralarında ve şogun'a karşı yaptıkları mücadelelerdi. Bundan dolayı, Aşikaga ailesi, çoğu zaman, ancak merkez eyaletlerini denetim altında tutabildi. (L)

AŞİKÂR veya **AŞKÂR** ve **AŞKÂRE** sıf. (fars. *āşkār, āşkāre*). *Esk.* Gözle görülebilir, meydanda: *Soyunmuş bir pehlivan gibi güzelliği daha aşikâr* (H. E. Adıvar). || Belirli, açık: *İlk hareketi aşikâr bir korku ve telâş eseri göstermek oldu* (Y. K. Karaosmanoğlu). || İnkâr edilemez: *Herhalde daha cesur olmak lüzumu aşikârdır* (Atatürk). || İspata hacet olmayan, bedihî: *Dava güneş kadar aşikârdı* (Ş. S. Aydemir). Zf. Açıkça, saklamadan: *Kötülüğün aşikâre yapıldığını gördün mü?* (S. F. Abasıyanık). *Ve bütün bu işleri aşikâr şekilde gürültü ile yapardı* (A. H. Tanpınar).

— ÇEŞ. DEY. *Aşikâr etmek (kılmak),* meydana çıkarmak, belli etmek: *Gizlesem de âşikâr etsem de cânımsın benim* (Şeyh Galib). || *Aşikâr olmak,* belli olmak, ortaya çıkmak: *Kıyâfeti, hâli tavrı aşikâr oluyordu* (Ahmed Rasim). || *Aşikâreye vurmak,* meydana çıkarmak: *Şimdi aşikâreye vurdu* (H. R. Gürpınar).

◆ **Aşikârlık** i. Açık ve belli olma hali. (M)

AŞİL, küçük gezegenlerden. Truvalılar adı verilen grubun 588 numaralı üyesi. (Bk. KÜÇÜK GEZEGEN.) [L]

AŞİL. Yun. mit. Bk. AKHILLEUS.

AŞİNA sıf. ve i. (fars. *şinâhten* veya *işnâhten*, tanımak, bilmek'ten *âşinā* veya *āşnā*). Bildik, tanıdık, yakın [kimse]; yabancının karşıtı: *Başımı çevirdim baktım; eski aşinalardan biri* (Y. K. Karaosmanoğlu). || Bilgisi olan, bilen, tanıyan: *Edebiyatı şarkiyeye aşina bir adam* (Şemseddin Sami). *Ne bezm-i vuslata mahrem / Ne hicre âşinayım ben* (Âkif Paşa). || Bilinen, tanıdık olan, yakın gelen: *Fakat bu akşam o fantezilere bir tek aşina melodi girmiyor* (H. E. Adıvar). || Zf. Tanıdık bir şekilde, dostça: *Mehtabın izinde gemiler geldi açıktan / Aşina sallanan mendillere koştum* (C. S. Tarancı).

— ÇEŞ. DEY. *Aşina çıkmak,* tanımak, bilmek: *Hayır; Yakar beni derdimle aşina çıkman* (M. Â. Ersoy). || *Aşina kılmak,* iki kişinin veya şeyin birbirine ilgi ve yakınlık duymasını sağlamak: *Zaten o, insanları insanlara yaklaştırır, birbirine sevdirir, birbirinin haline aşina kılar* (N. Ataç). || *Aşina olmak,* ahbap, tanıdık olmak, bilmek: *Ben Hak ile oldum aşina* (Pîr Sultan Abdal).

—Klas. dil. (Osmanlıcada *-âşinâ* ile bilen, bilgili anlamında birçok birleşik sıfat yapılmıştır): *Derd-âşina,* dertten anlayan. || *Dil-âşina* (veya *lisan-âşina*) yabancı dil bilen: *Sen lisan-âşinasın, tercümanın sana ne faydası olur* (Ahmed Rasim). || *Hal-âşina,* halden anlar. || *Zevk-âşina,* zevk sahibi: *Pek çok sevdiği bu memleketi istediği derecede güzel, zeki, zevk-âşinâ [...] göremediği için dişlerini gıcırdatır...* (Cenab Şahabeddin).

◆ **Aşinalık** i. Birbirini tanıma, tanışıklık: *Birkaç saat sonra bütün vagondakiler arasında bir aşinalık, âdeta dostluk gibi birşey hasıl oluyor* (Mehmed Rauf). *İstanbul'un öylelir baharı / Bir aşk oluverdi âşinalık* (Yahya Kemal). || Tanışıklığı gösterir davranış, tutum: *Onu selâmlıyor, gözleriyle bir aşinalık gönderiyor* (H. Z. Uşaklıgil).

— ÇEŞ. DEY. *Aşinalık etmek,* yakınlık duy-

duğunu, tanıdığını belli etmek: *Bildiklerinden birkaç hanıma da aşinalıklar ederek kendileri için hazırlanmış olan ayrı bir sedire doğru yürüdü* (Ahmed Rasim). ‖ *Aşinalık duymak,* tanımak, yakınlık hissetmek: *Karanlığa aşinalık duyarım* (F. H. Dağlarca). ‖ *Aşinalık göstermek,* ilgilenmek, tanıdığını belli etmek. ‖ *Göz aşinalığı,* birbirini yalnız, görerek tanımak, konuşmuş olmamak: *Hoca ile çayhane halkının göz aşinalıkları eskiydi, ancak kendisini çok iyi tanımıyorlardı* (M. Ş. Esendal). *Kapıdaki memurla çoğu göz aşinalığımız oluyor* (B. Felek).

◆ **Aşinayan** çoğl. sıf. *Esk.* Tanıyanlar, bilenler, anlayanlar: *Enzar-ı aşinayana hâlâ o kıyafet, o üslûp ile görünürüz* (Ahmed Rasim). ‖ Çoğl. i. Aşinalıklar, dostluklar.

◆ **Aşinayî** veya **aşnayî** i. *Esk.* Dostluk, ahbaplık: *Ümitlere mukabil bir hande-i aşinayî yer tutmuş* (Ahmed Rasim). [M]

AŞİNAGA, uzun bacaklı efsanevî varlık. Japon ikonografyası, uzun kollu *Tenaga* ile bu efsanevî varlığı çoğu zaman birlikte ele alır. (L)

AŞİO, Japonya'nın Honşu adasında (Toşigi ili) şehir; 19 000 nüf. Önemli bakır, gümüş ve çinko madenleri. Bakır eritme sanayii. (L)

AŞİR i. Bk. ASIR.

AŞİR sıf. ve i. (ar. *cuşr,* osmanlıca *côşr,* onda bir'den *câşir*). *Esk.* Osmanlı idaresinde onda bir oranında alınan vergileri hazine adına toplayan [memur].

— ANSİKL. İslâm şeriatına dayanarak alınan ve *âşar* veya *öşür* diye bilinen bu vergi müslüman ve hıristiyan tebaadan değişik nispetlerde alınırdı. Aşar vergisini toplayan *âşirler,* aynı zamanda şehir ve kasabaların dışındaki yolların emniyetini sağlamakla ve ticaret kervanlarını yol kesicilerden korumakla görevliydiler. (M)

AŞİR sıf. (ar. *caşer,* on'dan *caşir*). *Esk.* Onda bir. ‖ İ. Yakın arkadaş. ‖ Eş, koca.

◆ **Aşir** sıf. Onuncu.

◆ **Âşiren** zf. Onuncu olarak: *Âşiren def-i sail emrinde yazılacak makalât-ı itiraziyede...* (Ahmed Rasim). [M]

AŞİR (Ratip [soyadı **Acudoğlu**]), türk heykeltıraşı (İstanbul 1898-ay.y. 1957). Galatasaray sultanîsinin son sınıfındayken Birinci Dünya savaşına katıldı. Savaştan sonra Sanayii Nefise mektebinin Heykeltıraşlık bölümünü bitirdi, Münih Millî Yüksek Güzel Sanatlar akademisinde Prof. Blecker'den lisans diploması aldı. Paris'te Bouchard, Landovsky, Bourdelle ve Maillol gibi tanınmış heykeltıraşların yanında çalıştı. 1928'de İstanbul'a döndü, çeşitli ortaokullarda resim öğretmenliği yaptı. Anıt, heykel ve büst çalışmaları vardır: Menemen'de *Kubilay Anıtı,* Bolu'da ve Ankara üniversitesinde *Atatürk* heykelleri, *Erzincan Anıtı* (1948) v.d. (M)

AŞİRAN i. (fars. *caşîrân*). Mus. Hüseynî-aşiran perdesinin ve makamının kısaltılmış şekli. ‖ *Aşiran-buselik,* türk musikisinde bir mürekkep makam. (*Bûselik-aşiran* da denmiştir.) [Bu makamdan bugün elimizde 55 parça vardır. Halen kullanılmamaktadır. Eski şekli, bugün Aşk-efza* dediğimiz makamdır ve aşiran (mi) perdesinde kalır. Aşiran (mi) perdesi üzerinde uşşak ile buselik dizisi veya beşlisinin birleşmesi suretiyle yapılmıştır. Buselik'siz olanları da vardır. Buselik'li olan çeşidi, dügâh (la) perdesinde durur.] ‖ *Aşiran perdesi,* türk musikisinde orta sekizlideki «mi» notasının adı. Tam adı *hüseynî-aşiran*'dır. Tiz sekizlideki mi'ye *hüseynî* denir. (M)

AŞİR EFENDİ (Mustafa), osmanlı şeyhülislâmı (İstanbul 1729-ay.y. 1804). 1744'te müderris oldu. 1768 Yılında kadılığa başladı. İstanbul kadılığına (1786), Anadolu (1788) ve Rumeli kazaskerliğine (1789) getirildi. Fakat şeyhülislâm Hamidîzade Mustafa Efendinin tesiriyle 1790'da Kastamonu'ya sürüldü. Bir yıl sonra affedildi ve İstanbul'a döndü. 1798'de şeyhülislâm oldu, 1800'de azledilerek önce Bursa'da sonra da İstanbul'da, sahilhanesinde oturmağa memur edildi. Üç dilde risaleleri vardır. Zengin ve kıymetli yazmalardan kurulu kitaplığı babasının kütüphanesi içindedir. Bu kütüphanenin tamamı ise halen Süleymaniye kütüphanesindedir. Âşir Efendi hattat Kâtipzade Mustafa Efendinin talebesidir, sülüs ve nesih yazıda devrinin üstadları arasında sayılırdı. Âşir Efendinin ve çocuklarının mezarları sonradan Mollagüranî'ye nakledildi. Ankara caddesini Sultanhamamı meydanına bağlayan sokağa adı verildi. (M)

Âşir Efendi kütüphanesi. Bk. SÜLEYMANİYE KÜTÜPHANESİ.

AŞİRET i. (ar. *caşiret*). Aynı asıldan gelen, birlikte yaşayan, gerekirse birlikte konup göçen insan topluluğu: *Kendini şark aşiretlerinden birinin reisine damat olmuş sanabilirdi* (R. N. Güntekin). Bk. ANSİKL. ‖ Göçebe, konan-göçen: *Aşiretten imdad olmaz / Kaç kurtul kozan dağına* (Kozanoğlu). ‖ Kabile, uruk, boy: *Marmara'ya, Adalar denizi'ne, Akdeniz'e kadar, Türk aşiretlerinin yürüyüşü tarih destanlarının en büyüklerinden biridir* (Yahya Kemal).

— Folk. Sıvas dolaylarında halay biçimi oynanan bir halk oyunu.

— Huk. Bir soya bağlı, bir yere yerleşmemiş halk topluluğu. ‖ [Vakıf'ta] Zürriyet, nesil.

— ANSİKL. Arap kabile teşkilâtında ilk ve en küçük topluluk *aşiret*'tir. Bir büyük baba ile oğul ve torunlarından meydana gelen büyük aile anlamına kullanılır. Araplarda kabile teşkilâtında: çeşitli aşiretlerden bir fasıla, fasılalardan fahz, fahzlardan amâre ve amârelerden kabile meydana gelmektedir. Türkçede bu kelime büyük aile anlamına değil, göçebe ve yarı göçebe hayatı yaşayan oymak ve boylar anlamına gelir. (M)

Aşiret Mektebi Hümayunu, arap aşiret beylerinin çocuklarını okutup, onları askerlik ve idare hayatına alıştırmak için Abdülhamid II devrinde kurulan yatılı okul (1822). Arabistan'ın her köşesinden gelen soylu ailelere mensup arap gençlerini okutmak, Türkçe ile birlikte osmanlı terbiyesi, idare usulleri, askerlik öğretmek ve Arabistan'da açılacak okullara öğretmen, kazalara kaymakam ve taburlara subay yetiştirmek amacıyle açıldı. Okul, önce Beşiktaş'ta Akaretler'de 1892'de açıldı. 1894'te de Kabataş'taki Esma Sultan sarayına taşındı.

İlk yıl 50 çocuk alındı, beşinci yıl sonunda öğrenci sayısı 250 oldu. Önce arap çocukları kabul edilirken sonra Arnavutluk'tan, aşiretlerden, hattâ Cava adasından birkaç çocuk da mektebe alındı. Burayı bitirenler Harbiye veya Mülkiye'de yüksek öğrenimlerini tamamlarlardı.

Okuldan beklenen, imparatorluk tebaasını osmanlı kültür ve terbiyesine alıştırmak ve ikiliği ortadan kaldırmaktı; ama bu gerçekleşmedi. Sonunda öğrenciler okudukları sultan sarayında verilen yemekleri beğenmedikleri için idare aleyhine ayaklandılar, bunun üzerine Aşiret Mektebi Hümayunu da 1907'de kapatıldı, saray da Kabataş idadîsine tahsis edildi. (M)

AŞİRİT i. (fr. *achirite*). Miner. Bk. DİYOPTAZ.

AŞİYAN ve **AŞİYANE** i. (fars. *âşiyân* ve *âşiyâne*). Kuş yuvası: *Dallar içinde hüzn ile bir âşiyan arar* (Hüseyin Siret). *Eşin var, âşiyânın var, bahârın var ki beklerdin; / Kıyametler koparmak neydi, ey bülbül, nedir derdin?* (M. Â. Ersoy). ‖ Mesken, ev, yuva: *İşte böyle münevver bir orman, başımızın üstünde bizi ziyalarıyla okşayan bir ay, yeşil bir yuva, bir saadet aşiyanı ki, hep tekerrür eden yıldızlı rüyalarla bizi uyutsun* (H. Z. Uşaklıgil).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Aşiyan-gîr,* yuva tutan, yuvalanan. ‖ *Aşiyan-saz,* yuva yapan. ‖ Yer tutan. (M)

Aşiyan, Servetifünun edebiyatı şairlerinden Tevfik Fikret'in 1906 yılında yaptırdığı ev. İstanbul'da Boğaziçinde, Rumelihisarı'nda Kayalar mezarlığı üstündeki sırtta, Robert kolejin yanındadır.

Aşiyan'ın planı iç ve dış süsleri Tevfik Fikret'in kendi resim ve mimarî zevkinin mahsulüdür. Yapı üç katlıdır. Bodrum katında yemek odası, mutfak, kiler ve çamaşırlık; birinci katta giriş ve bahçe kapıları, büyük bir salon, üç oda, bir hol ve bir helâ; üst katta da Fikret'in çalışma odası, yatak odaları ve banyo vardır. Üst katın güney ve doğu cephesinde yer alan tahta parmaklıklı bir balkon bulunur. Fikret'in çalışma odası da tahta bir kapıyla Robert kolejin bahçesine bağlanmıştır. Aşiyanın bahçesi ilk biçimi bozulmayacak şekilde onarılmıştır. Bahçede havuzun arkasındaki kayada Fikret'in altı mısraı yazılıdır.

Aşiyanın iç düzeni de Fikret'in zevkine göre yapılmıştır. Viyana üslûbu kanape ve koltuklar, kitaplıklar, tablolar vardır (salonda son halife Abdülmecid'in, Tevfik Fikret'in «Sis» şiirinden ilham alarak yaptığı tablo, şairin fırtınalı bir havada Rumeli'deki yalısının penceresinden yaptığı yağlıboya deniz manzarası v.d.).

Aşiyan, Fikret'in edebiyatçı dostları için bir toplanma yeriydi; devamlı ziyaretçileri, şair Süleyman Nesip, Dr. Rıza Tevfik, İsmail Hikmet Ertaylan, Prof. Salih Feridun Nigâr v.d. Aşiyan'ı İstanbul belediyesi satın alarak «Edebiyatı Cedide müzesi» haline getirdi. Müze, Tevfik Fikret'in ölümünün 30. yıldönümünde halka açıldı (19 ağustos 1945). [M]

Âşiyan, İstanbul'da yayımlanmış haftalık, «edebî, ilmî, siyasî, içtimaî, fennî, ahlâkî» dergi (28 ağustos 1908-27 şubat 1909, 26 sayı). İmtiyaz sahibi Salih Sırrı, kurucusu İbn Sırrı Mustafa Namık, müdürü İbn Sırrı Ahmed Cevdet idi. Tam koleksiyonu Millî kütüphanede vardır. (M)

AŞK i. (*caşk* veya *cışk*). Bir cinsi diğerine yönelten bedenî veya ruhî güçlü duygu: *Aşk kalbimizin saygısız misafiridir. Bize sormadan gelir, bize sormadan gider* (Cenab Şahabeddin). *Aşkın kötü tarafı insanlara verdiği zevki eninde sonunda ödetmesidir*

Aşiyan

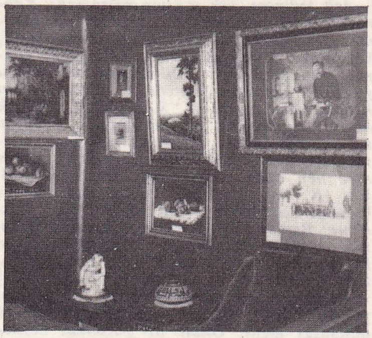

T. Fikret'in fırçasından tablolar ve kendi fotoğrafı

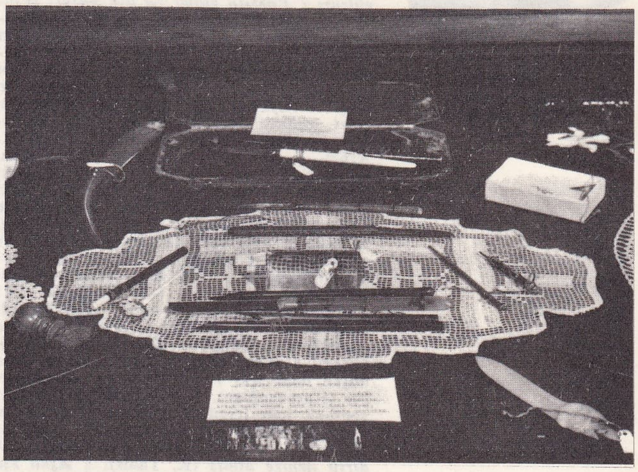

T. Fikret'in kalemleri

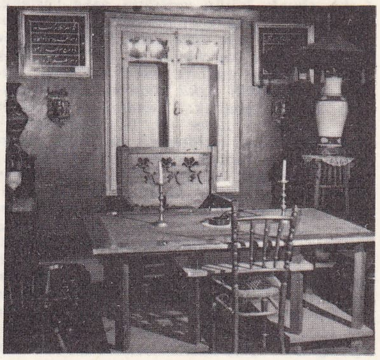

Aşiyan'dan bir köşe

Foto. Müeddep Erkmen (MEYDAN)

(A. H. Tanpınar). || Çekici bir kimseye veya bir şeye karşı kalbin atılışı: *Sürgünden gelen yakın bir akrabadan hürriyet aşkını almış* (Y. Z. Ortaç). *Hayat aşkı bereketli bir arpa tarlası gibi her tarafından fışkırıyordu* (A. H. Tanpınar). Bk. ANSİKL. || *Teşm. yol.* Sevgi ilişkisi: *Büyük bir aşk.* || [Hayvanlar için] Cinsî içgüdü.

— ÇEŞ. DEY. *Aşk ateşi (odu)*, aşkın yakıcı özelliği: *Saz ve hanende sesleri gönüllerde belki uyuyan gizli aşk ateşlerini, hafif hafif körükleyen rüzgârlar gibi...* (A. Ş. Hisar). *Aşk oduna düşüp ağlayan gülmez / El uzatıp hun-ı giryesin silmez* (Dertli). || *Aşk çilesi*, aşktan çekilen ıstırap: *Ben bu aşkın çilesini / Yanar çektim tüter çektim* (Seyranî). || *Aşk deryası*, aşk denizi: *Aşk deryasın boylıyalım / Ummana dalmağa geldim* (Pir Sultan Abdal). || *Aşk ehli (erbabı)*, aşk sahibi, içi sevgiyle dolu kimse: *Aşk ehline derman sordum âlemde / Ne Eflatun bilir, ne Lokman yazar* (Dertli). || *Aşk elinden*, aşk yüzünden: *Karacaoğlan derde yandım yanalı / Aşk elinden yüreciğim yaralı* (Karacaoğlan). || *Aşk gecesi*, aşkla geçirilen gece. || *Aşk günahı*, yasak aşk: *Bu ilk aşk günahından sonra Bihter hastalanmış gibiydi* (H. Z. Uşaklıgil). || *Aşk ile*, kendinden geçerek, can ü gönülden: *Gözlerini süzdü ve derin bir aşk ile okudu* (A. H. Müftüoğlu). || *Aşk izdivacı*, aşk sonucu evlenmek: *Yapmak istediği gibi bir aşk izdivacına afv olunmaz bir kabahat nazarıyla bakıyordu* (H. Z. Uşaklıgil). || *Aşk macerası*, gelip geçici olarak yaşanılan aşk: *...hikâyelerinde olduğu gibi bir aşk macerası değil, sadece aşkın kendisi dile gelirdi* (Ş. S. Aydemir). || *Aşk olsun!* Beğenilecek bir şey yapana «aferin» anlamında: *Adam, eğlenmesini bilenler nasıl da biliyor. Aşkolsun!* (B. Felek). *İnsan diye ben buna derim işte. Aşk olsun vallahi* (A. H. Tanpınar). Beğenilmeyecek bir hareket karşısında sitem maksadıyle: *Aşkolsun! Benim evimi barkımı yıkmaya mı karar verdiniz* (B. Felek). *Aşk olsun insan bir kere dostunu aramaz mı?.* İçki meclislerinde «afiyet olsun» yerine kullanılır. || *Aşk pazarı*, aşk alınıp satılan, aşkın ortaya döküldüğü, başka alışverişin sözkonusu olmadığı âlem: *Onbir ay gözlersin bezm-i gülzarı / Edersin güller ile aşk pazarı* (Emrah). || *Aşk u sevda*, derin aşk [aynı anlamlı iki kelime yan yana kullanılıp anlam kuvvetlendirilmiştir]: *Aşk u sevda hayal midir zan mıdır / Mekânları can mı, bilmem ten midir* (Dertli). || *Aşk u şevk*, derin bir sevgi ve heyecan: *Sık sık erenler sohbetine gider, gelince de aşk u şevki ile duyduklarını Sümbül efendiye anlatmak isterdi* (N. Araz). || *Aşk ve meşk*, can ü gönülden, aşkla çalma ve söyleme. || *Aşk yapmak*, sevişmek. || *Aşk yolu*, aşka giden yol. *Esk. Reh-i aşk, tarik-i aşk*: *Dertli aşk yolunda olmuştur irşad* (Dertli). || *Aşk yuvası*, sevgi ve saadetle dolu yer: *Behlül ona yeşil bir ay altında bir aşk yuvası hararetiyle açılan ormanın eteğinde ...* (H. Z. Uşaklıgil). || *Aşka dalmak*, aşk içinde kendini kaybetmek: *Bu saz sesleri bazan o kadar aşka dalardı ki, dudakların dudaklara verdiği, dudakların dudaklardan aldığı öpüşlere dönerdi* (A. Ş. Hisar). || *Aşka düşmek*, âşık olmak: *Aşka düşen bade içer / Yar yolunda candan geçer* (Karacaoğlan). || *Aşka gelmek*, bir şeyi yapmak için içinde büyük bir istek uyanmak, heyecanla bir işe girişmek, çoşmak: *Sandalcı Davut aşka gelmesiyle kendini kaldırıp denize atmış* (K. Tahir). || *Aşka kul (esir) olmak*, bütün varlığını aşka vermek, tek efendi olarak aşkı tanımak: *Saz ve hanende sesleri aşk için fedekârlık fırsatını kollayan, aşka kul olmak ve kurban olmak vesilesi arayan ruhları buluyor* (A. Ş. Hisar). || *(Kendini) Aşka vermek*, bütün varlığını aşka bağlamak: *Kendini aşka veren ruh acıdan ne anlar* (F. N. Çamlıbel). || *Aşkından ölmek (çıldırmak, delirmek, sapıtmak)*, aşkta ölçüyü kaybetmek. || *(Bütün) Aşkını vermek*, bütün sevgisini bir kişiye hasr etmek: *O kadar kolay düşen kadın bütün aşkını vermeğe yine o kolaylıkla devam ediyordu* (H. Z. Uşaklıgil). || *Aşkta kazanmak*, aşkına karşılık görmek: *Ne yapayım cicim! Aşkta kazanan, kabil değil kumarda kazanamazmış* (B. Felek). || *Aşktan anlamak*, aşk ehli, erbabı olmak: *Aşktan anlamıyor. Çok kuru muhakemeli heyecansız bir iş adamı* (R. H. Karay). || *Cismanî aşk (fizikî aşk)*, sadece cinsel ihtiyaçların karşılanmasına dayanan aşk. || *Ebedî aşk*, sonsuz, ölmeyecek aşk. || *İlâhî aşk*, Tanrı aşkı. || *İlânı aşk etmek*, sevgisini sevdiği kimseye açıklamak: *Hâlâ ilânı aşka doğru bir tek adım bile atmamıştı* (Vâ-Nû). *Kafesin altında yüksek sesle karısına ilânı aşk etti* (H. E. Adıvar). || *Pir aşkına*, karşılık beklemeden: *Bir iki ay pir aşkına çalışmış olduk* (Şemseddin Sami). || *Platonik aşk*, yalnız duyguda kalan, fizik uygulamağa gelmeyen aşk. || *Sapık aşk*, normal olmayan aşk. || *Serbest aşk*, toplum kurallarını hiçe sayan, kayıt tanımayan ve resmî bir bağlantısı olmayan aşk. || *Sokratça aşk*, aynı cinsten bir kimseye karşı duyulan aşk. || *Ten aşkı*, yalnız cismanî zevke dayanan aşk. || *Ümitsiz aşk*, sonunda sevgiliye kavuşma ümidi olmayan aşk.

AŞİNAGA
Nara tapınağı
(Guimet müzesi, Paris)

— Esk. *Aşk-bâz* (aşkla oynayan), yalandan âşık görünen, takılıp sataşan: *Tıfl-ı aşk-bâz-ı hayâli* (Recaizade Ekrem). || *Aşk-bâzî*, birine âşık görünüp, bu yolla emeline ulaşmak isteme, yalancı aşk: *Billâh bu mu resm-i aşk-bâzî / Dildar ede şive-i niyâzî* (Şeyh Galip). || *Aşk-ı cismânî*, maddî aşk, ten arzularına dayanan sevgi. || *Aşk-ı Eflatunî*, platonik aşk. || *Aşk-ı fazl u hak*, fazilet ve doğruluk sevgisi. || *Aşk-ı hakikî*, gerçek sevgi, maddeye bağlı olmayan aşk. || *Aşk-ı marazî*, düzensiz bir ruh halininin normal olmayan sevgisi. || *Aşk-perver*, aşkı arttıran, sevgiyi besleyen: *Gecenin sükûn-ı aşk-perveri içinde ...* (H. Z. Uşaklıgil).

— ED. TELM. **Aşk imiş her ne var âlemde / İlm bir kıyl ü kal imiş ancak.** Fuzuli'nin aşkı yücelten ve tekrarlanmaktan hoşlanılan meşhur bir beyti.

— Halk. ed. *Aşk badesi*, saz şairlerinin rüyalarında gördükleri şeyhler veya sevgilileri elinden içtikleri içki. Saz şairlerine âşıklık ve şairlik nasibinin bu içki ile verildiğine inanılır. || *Aşk kadehi* (veya *camı*), rüyada içilen aşk badesinin içinde sunulduğu kadeh. (*Ayak* da denir.) : *Dedim cam-ı aşkı sen de nûş eyle / Dedi çoktan anı nûş edip kandım* (Emrah).

— Klas. dil. (Osmanlıcada *aşk* kelimesiyle yapılmış birçok terkip kullanılmıştır). *Aşk-ı derun*, derinde, içte olan sevgi. || *Aşk-ı füsunkâr*, büyüleyici aşk. || *Aşk-ı makhur*, kahr olmuş, mahv olmuş aşk. || *Aşk-ı memnu*, men edilmiş, yasak aşk. || *Aşk-ı mürde*, ölmüş, mahv olmuş aşk. || *Aşk-ı sehhar*, sihirleyici aşk. || *Aşiyan-ı aşk*, aşk yuvası. || *Bâzâr-ı aşk*, aşk pazarı. || *Behişt-i aşk*, aşk cenneti. || *Bükâ-yı aşk*, aşk yüzünden dökülen göz yaşları. || *Derd-i aşk*, aşk üzüntüsü: *Ey efendim derd-i aşktan / ölürüm kimseler bilmez* (Gevheri). || *Leyâl-i aşk*, aşk geceleri. || *Name-i aşk*, aşk mektubu: *Ahmed'im ki okunur namım ile name-i aşk* (Ahmed Paşa). || *Reh-i aşk*, aşk yolu: *Hâsılım yok ser-i kûyında belâdan gayrı / Garazım yok reh-i aşkında fenâdan gayrı* (Fuzuli). v.b.

— Tasav. Tanrı sevgisi: *Aşk gelicek cümle eksikler biter* (Yunus Emre). || *Aşk-ı ilâhî (hakikî, manevî)*, Tanrı sevgisi. || *Aşk-ı mecazî*, Tanrı sevgisine ulaşmak için onun yarattığı geçici suretlerden birini sevme. || *Aşk ve niyaz*, sevgi ve istek. Bu tabir dervişler arasında selâm ve tevazuu ifade eder. Özellikle Mevlevî ve Bektaşî tarikatlarında kullanılır. Selâm yollanan sofinin dervişlikteki derecesine göre *aşk ederim* veya *niyaz ederim* denir. || *Aşk olsun* ve *aşkın cemal olsun*. Kendisine niyaz eden dervişe şeyh *aşk olsun* der. Buna karşılık derviş de *aşkın cemal olsun* cevabını verir. Şeyhin selâmına *aşk vermek* denir. || *Fena fi'l-aşk*, «aşkta yok olma» anlamında, yok olmakla, varlığını ortadan kaldırmakla, hakikî aşka, dolayısıyle Tanrı'ya ulaşılacağına inanan mutasavvıfların görüşü.

— ANSİKL. Batılılar Ortaçağ ve XVII. yy. da (Descartes) *aşk*'ın iki çeşidini birbirinden ayırt ederlerdi: *iyilik etmeğe götüren aşk* (bir babanın çocuklarına olan sevgisi), *elde etmeğe götüren aşk* (bir sarhoşun şaraba olan sevgisi). Birincisi, insanı sevdiği kimseye iyilik etmeğe, ikincisi de sevilen şeyi arzulamağa götürür.

● *Asıl anlamıyle aşk.* Eskiçağda filozofların çoğu aşkı yalnızca bedenî bir istek olarak gördüler; ama Sokrates, Platon, Aristoteles, Stoacılar, Plutarkhos için aşk, en yüce ve en ince duygu demekti. *Şölen*'de anlatılan Platon'un aşk teorisi özellikle meşhurdur. Aşk, güzelliğin doğurduğu bir çekicilik, gerçek güzellik ise düşünce ile kavranan güzelliktir. Yeryüzünde duyusal güzellikler, gerçek güzelliğin sadece kaba birer taslağı, solgun birer yansımasıdır. Özellikle Descartes ve Spinoza gibi klasik filozoflarda aşk, bir tutkudur ve kişi onu dizginlemek için aklını kullanarak, duru ve temiz bir duygu haline getirmelidir.

Plotinos, aziz Augustianus veya Pascal gibi mistiklerde her çeşit aşk Tanrı sevgisine dönüşür ve her şeyin son nedeni olan «bir tek sevgi vardır».

Romantizmle birlikte, Nietzsche, Schopenhauer ve Hartmann aşkı insan soyunu sürdürmek amacıyle insana kurulan bir tuzak olarak görürler. Herbert Spencer'in, aşk duygusu üzerine çok ünlü bir çözümlemesi vardır. Spencer'e göre cinsel sevgide yer alan unsurlar şunlardır: 1. duygulanma; 2. hayranlık; 3. beğenilme sevgisi; 4. kendine değer verme; 5. sahip olmak zevk ve duygusu; 6. daha büyük bir eylem hürriyetinin verdiği zevk; 7. sempati çoşkunluğu.

● *Tarihte ve edebiyatta aşk.* Baba otoritesine ve erkeğin üstünlüğüne dayanan yunan ve roma toplumunda kadının, bugünkü anlamıyle aşk ilham ettiği pek seyrek görülür. Bu toplumda kadın, yalnız yüz ve beden güzelliği dolayısıyle arzulanırdı; gerçek aşka konu olmaz, sadece devlete yurttaş sağladığı için saygı görürdü.

Eskiçağın aşk kavramı iki büyük etki altında değişti: bu etkiler Hıristiyanlık (Kutsal Meryem'e tapma) ile kadını savaşta ve barışta, işte ve tehlike karşısında erkeğin eşidi ve yoldaşı durumuna yükselten kuzey uluslarının töreleri idi. Hıristiyanlık ile kuzey uluslarının törelerinden *«şövalyece aşk»* doğdu. Yani aşk, büyük eylemlerin esinleyicisi, şeref kaynağı; kadın da şeref dağıtan bir varlık, başka bir deyimle, savaşçının «şuuru» oldu.

Ama aşkın bu yüce biçimi az sonra bozuldu, kadının sosyal durumu, eskiçağda olduğu gibi, erkeğinkinin altında kaldı. «Şövalyece aşk» yeniden maddî aşka ve romansı kadın düşkünlüğüne dönüştü. Aşkın ilk çağdaki sadeliğine ve cinsiyet bakımından eşitliğe dönen Fransız Devrimi bir yana bırakılırsa, yapmacıklı, çapkınlık, romantizm gibi değişik biçimler almakla birlikte aşk, bu temel biçimi ile günümüze kadar geldi. Kadının daha bağımsız bir duruma yüceltilmesi, erkeğin onu gitgide daha az küçümsemesi ve psikoloji biliminin ilerlemeleri aşk meselesinin verilerini değiştirmeğe yardım etti.

● *Türk edebiyatında aşk.* Kahramanlık ve cihangirlik duygusunun ön planda geldiği İslâmiyet'ten önceki türk edebiyatında aşk, önemli bir yer tutmaz. Bu devir ideal insanını temsil eden Oğuz Kağan, efsanevî vasıflar taşıyan çok güzel iki kızı sever, hiç bir merasime tabi olmadan onlarla yatar. Bu iki kız Oğuz'a kendisi gibi yiğit üçer oğul verirler. Atlı göçebe devrinin yaşayış tarzını, örf ve âdetini aksettiren Dede Korkut Kitabı'nda da aşk, daha sonraki eserlerde görüldüğü gibi insan hayatının ağırlık noktasını teşkil etmez. Eski Türklerde kadın ile erkek arasında, onları birbirinden ayıran engeller yoktur. Bu devirde kadınlar da erkekler gibi ata biner, ok atar ve savaşır, daima erkeğinin yanındadır, ona eşit ve yardımcıdır. İslâmiyetten sonra, gerçek hayatta ve edebiyatta kadın ile erkek arasındaki münasebet değişir. İslâmiyet ve yerleşik hayata geçiş, köy, kasaba ve büyük şehirlerde yabancılarla beraber yaşama, Türklerin yaşayış ve hayata bakış tarzına yeni bir şekil verir. İşte bu devirde gerek halk, gerek divan edebiyatında din ile aşk konusu ön plana geçer. Türklerin örnek aldıkları Araplar ve Acemler, daha önce bu konularda yüzlerce eser vücuda getirmişlerdir. Arap ve fars edebiyatlarında kadın ve erkek güzelliği varlığın en mânâlı parıltısı ve aşk en yüksek saadet olarak yüceltiliyordu. Yüksek saray edebiyatları vücuda getirmiş olan bu iki millet tasavvufla karışık ulvî aşk görüşünün yanısıra en süflî şehvet hikâyeleri ve şiirleri de vücuda getirmişti. İslâmiyet'ten sonraki türk edebiyatını bunlar geniş surette etkilemiştir. Türk edebiyatının özelliği islâmî devirdeki sosyal tabakalaşmaya göre, halk ve yüksek tabaka edebiyatları ol-

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

mak üzere özellikle dil ve şekil bakımından birbirinden farklı iki kısma ayrılmış bulunmasıdır. Yüksek tabaka edebiyatı daha çok fars ve arap edebiyatlarının tesiri altında kaldı. Divan edebiyatında gazellerin ve mesnevîlerin başlıca konusunu aşk teşkil eder. Divan şairleri genellikle sevgililerinin dış görünüşlerini boy, yüz, kaş, kirpik ve dudaklarını mübalâğalı benzetmelerle tasvir ederler. Onların kaderi karşısında aldıkları tavır, kudretli ve zalim bir hükümdar karşısında almış oldukları tavırdan farksızdır. Mutasavvıf şairler sevgililerinde Tanrı'nın bir aksini görürler veya mücerret olarak Tanrı'ya karşı olan sevgi ve özleyişlerini anlatırlar. Çeşitli tarikatlar, dünyevî aşktan tamamıyle farklı ilâhî bir aşk fikrini ve idealini geliştirmişlerdir. Mesnevîlerde bu iki aşk, hikâyeler vasıtasıyle ortaya konulur. Bu mesnevîlerden büyük bir kısmında farsça eserler örnek tutulmuştur. Divan edebiyatında iki büyük şair Fuzuli ile Şeyh Galib dinî ve ulvî aşkı en yüksek şekilde tasvir etmişlerdir. Fuzuli'nin *Leylâ ve Mecnun*'u ile Şeyh Galib'in *Hüsn ü Aşk*'ı belki bütün doğu edebiyatlarında aşkı en derin ve güzel şekilde anlatan eserlerdir. Divan edebiyatında dünyevî aşkı anlatan pek çok mesnevî vardır. Şiirde Nedim, ten zevkini en ince şekilde anlatan şairdir. Divan edebiyatında XV. yüzyıldan sonra şehir güzellerini tasvir eden ve bir hayli müstehcen şehrengizler yazılmıştır.

İslâmî devir türk halk edebiyatında da aşk, önemli bir yer tutar. Âşık* denilen halk şairleri, sevgililerinin güzelliğini ve onlara karşı duymuş oldukları hisleri çok güzel koşmalarla tasvir etmişlerdir. Divan şiirine nazaran halk edebiyatında terennüm edilen aşk, hayata daha yakındır. Karacaoğlan, şiirlerinde köyde rastladığı türkmen güzellerine hitap eder. Yüksek tabakaya mahsus aşk hikâyelerinin bir kısmı büyük değişikliklere uğrayarak halk edebiyatına da geçmiştir. Fakat halk hikâyecileri orijinal, memleket havası ile dolu aşk hikâyeleri de yazmışlardır. Bu hikâyelerde aşk ile kader çatışır. Kader, önceden âşıkların alın yazısını çizmiştir. Halk hikâyelerinin kahramanları genellikle şairdir. Şiirlerini saz çalarak söylerler. Bu şiirler üslûp bakımından son derece sade ve ahenklidir. Türk halk hikâyeleri arasında *Kerem ile Aslı*'nın ayrı bir yeri vardır. Gerek halk, gerek yüksek tabakaya mahsus aşk hikâyelerinde âşıkları birbirinden ayıran çeşitli sosyal engeller vardır. Âşıklar bu sosyal engelleri aşmağa çalışırlar. Engeller, âşıklardaki hasret ve iştiyakı arttırır. Halk seviyesine inen tarikatlarda, nefes ve ilâhi adı verilen lirik ve mistik bir aşk şiiri vücude gelmiştir ki, bunların en güzellerini XIV. yy. da yaşamış olan Yunus Emre söylemiştir. XIII. yy - XIV. yy. da Anadoluda Muhiddini Arabî ve Mevlâna Celâleddin'in ortaya koydukları mistik aşk görüşü, yüzyıllar boyunca halk ve yüksek tabaka edebiyatlarını besleyen bir kaynak olmuştur. Tanzimat'tan sonra batı edebiyat, örf ve âdetlerinin tesiri altında eski aşk görüşü değişir. Eski türk cemiyetinde özellikle büyük şehirlerde kadın ile erkek arasında sevişme ve evlenmeye tesir eden engellerin ve aile otoritesinin tenkidi, son çağ türk edebiyatının başlıca konularından birisini teşkil eder. Tanzimat devrinde yazılan tiyatro ve romanlarda birbirini seven gençlerle aile büyükleri arasındaki çatışma önemli bir yer tutar. Bu devir türk edebiyatında yaşanılan hayatı tasvir ve gerçeklik duygusu ön planda geldiği için eski türk edebiyatındaki klişeleşmiş davranışlar, duygu ve düşünceler bir yana atılır. Aşk, her neslin ve her şahsın kendisine göre yaşadığı bir macera olur. Bu devir eserlerinde aşkın çeşitli şekilleri, günlük hayatın girift teferruatı içinde tasvir edilir. Artık mücerret fikirler ve basma kalıp duygular değil, her şahsa göre değişen ferdî tecrübeler, duyular, duygular ve tutkular anlatılır. Son çağ türk edebiyatında aşkı yeni ve orijinal bir şekilde anlatan başlıca romancılar şunlardır: Halid Ziya, Halide Edip, Peyami Safa, Ahmet Hamdi Tanpınar. Şiirde Abdülhak Hâmid'den itibaren daha çok aşk duygusu ile tabiat duygusunu birleştiren yeni bir lirizm gelişir. Şiirde de büyük şairler, basma kalıp görüşleri kırarak, aşkı, kendi mizaç ve hayat görüşlerine göre anlatırlar. Ahmet Haşim, Yahya Kemal, Cahit Sıtkı veya Orhan Veli'nin aşk şiirleri arasındaki fark, divan ve halk şairlerinin eserleri arasında bulunan farktan çok fazladır. Yeni türk edebiyatında geleneğin yerini ferdî hayat tecrübesi alır.

● *Tasavvufta aşk.* Mutasavvıflara göre Allah'a ermek (*visal-i Hak*) ancak yokluk-la (*adem*) mümkün olabilir. Buna Allah'ta yok olma (*fena fillâh*) mertebesi denilir. Maddî ölümden önce fena fillâh'ın meydana gelmesi (ölmeden evvel ölmek) ancak nefse hâkim olmakla mümkündür. Bu da aşk ile olabilir. Mevlâna, Mesnevî'de «aşk öyle bir ateştir ki bir parladı mı maşuktan (sevilenden) başka her şeyi yakar» der. Aşk insanı gerçek güzelliğe (*Hüsn-i Mutlak*), ilâhî kaynağa götürür.

Mutasavvıflar, dünyanın ve canlıların yaradılışını aşk ile açıklarlar. Onlara göre Allah, bilinmek ve sevilmek için bu kâinatı yaratmıştır. Bu konuda bir hadis-i kudsî naklederler: «Ben gizli bir hazine (*kenz-i mahfi*) idim. Bilinmek istedim ve canlıları yarattım». Sofîlere göre iki türlü aşk vardır: a) *Mecaz aşkı* (*aşk-ı mecazî*), geçici suretlerden birini sevmektir. Şehvetsiz ve aşk-ı hakikiye erişmeğe bir köprü, bir vasıta olmak şartıyle, geçici sevgi de hoş görülür. Çünkü herkeste gerçek aşka (Hak aşkı) kabiliyet yoktur. Mecazî sevgi bir alışkanlık ve istidat kazandırır, insanı gerçek aşka hazırlar; b) *Hak aşkı* (*aşk-ı hakikî*), mutlak varlığı, yani Allah'ı sevmektir. Bu uzun sülûk yollarından geçip, birçok manevî imtihan atlattıktan sonra mümkün olabilir. Fakat aşk-ı hakikîyi kazanan kimse, her şeyde Hüsn-i Mutlak'ı (Rabbin mutlak güzelliği) görür. Kendi içine de baktığı zaman orada da Vücud-ı Mutlak (Allah) tecelli eder. İşte Hak ile bir olmak denilen «fena fillâh» budur. Mutlak varlığa erişmeğe çalışan kimseleri sofîler üç kısma ayırırlar: 1) *Ahyar* (hayırlı kimseler), mutlak varlığa erişmek için şeriatın emirlerini yerine getirirler. Uzun bir yoldur. Riya için ibadet etmek veya yapılan ibadetin gurur vermesi sebebiyle bazen sapmalar da olabilir. 2) *Ebrar* (fazilet sahibi ve temiz kimseler), ibadet etmekle birlikte kalplerini temizlemek için Allah'ı zikreder. 3) *Şuttar* (cezbeye gelip, kendinden geçenler), Allah'a aşk ve cezbeyle ulaşmağa çalışanlar. En tehlikeli yol olarak kabul edilir. Çünkü vecd halinde şeriata aykırı sözler söyleyen sofîler bunlar içindedir. Bu yüzden şeriatçılar ile mutasavvıflar arasında tartışmalar olmuştur. Vecd ve cezbe halinde iken söylenen sözlere *şathiyat* denilir. Mutasavvıflar «Allah'ın, aşk halinde olan kimseleri söyledikleri sözlerden ötürü yargılamayacağını» ifade eden bir hadis naklederler ve cezbe halinde olan kimsenin kendi varlığından geçtiğini, bir nevi sarhoşluk halinde bulunduğunu söylerler.

◆ **Aşkına** ve **aşkınıza** zf. «Uğruna, yoluna» anlamında kutsal sayılacak bir değerin adı ile birlikte kullanılır: *Ey mertler! Padişahımız Süleyman Gazi aşkına şu sözümü dinleyiniz* (Ömer Seyfeddin). *Son savletinle vur ki açılsın bu surlar / Fecr-i hücum içindeki Tekbir aşkına* (Yahya Kemal). ‖ «Şerefine, sıhhatinize» anlamında içki meclisinde kullanılır.

◆ **Aşkî** sıf. *Esk.* Aşkla ilgili, sevgiye ait.

◆ **Aşklı** sıf. Aşk dolu, aşk içinde: *Bütün ruhuma o derin geceler öyle dolmuş, o birbirlerine uzaktan aşklı bakışlarla kavuşan gözler ...* (A. Ş. Hisar). [ML]

Aşk (BÜYÜCÜ) [*El Amor Brujo*], bir perdelik bale-pantomim. Konu: G. Martinez Sierra, müzik: Manuel de Falla, koreografi: La Argentina. İlk oynanış: 1915, Teatro Lara (Madrid). Olay Endülüs'te, çingeneler arasında geçer. Dilber Candelas, bir zamanlar sevdiği uçarı çingene delikanlısının hayaletinden kendini kurtaramaz. Hayalet, genç kızın nişanlısı Carmelo ile birleşmesini önler. Şeytan kovma duaları para etmeyince, Carmelo, çingene kızı Lucia ile anlaşarak, hayaleti çağırır. Hayalet ortaya çıkar ve Lucia'ya kur yapmağa başlar. O ara Carmelo ile Candelas öpüşürler, böylece kötü büyü bozulur. De Falla'nın bu ünlü partisyonundan, özellikle *Ateş Dansı* ve *Korku Dansı* adlı parçalar tanınmıştır. (L)

Aşk (JUPİTER'İN — LARI), Boris Kochno'nun beş tabloluk balesi, müzik: Jacques Ibert, Koreografi: Roland Petit, dekor ve kostüm: Jean Hugo. İlk oynanış: Champs-Elysées Bale topluluğu tarafından Paris Champs-Elysées tiyatrosunda (1946). Bale, Ovidius'a göre Jupiter'in geçirdiği dört değişimi anlatır: Europa'yı kaçırmak için boğa, Leda'yı elde etmek için kuğu şekline girer; Danae'-nin başına altın yağmuru olur yağar, kartal olarak da Ganymedes'i kaçırır. (L)

Aşk (ŞAİR —I) [*Dichterliebe*], Schumann'ın *lied* dizisi (op. 48). 1840'ta, Heinrich Heine'nin *Şarkı Kitabı*'ndan (Buch der Lieder) onaltı şiir üstüne bestelenmiş ve yayımlanmıştı. Bu eserlerde, piyanoya ayrılan giriş ve bitiş bölümleri *lied* ile tek bir bütün meydana getirerek, eşlikli şarkı kavramına yepyeni bir anlam kazandırır. (L)

AŞKABAD, S.S.C.B.'de şehir, Türkmenistan cumhuriyetinin başkenti; 197 000 nüf. Kopet dağı eteğinde, çöl manzaralı bir arazide kurulmuş olan şehir 1948'de bir deprem sonunda tamamen yıkıldı, sonra yeniden yapıldı ve bugün alçak birtakım ev kümeleriyle kurulu çok geniş bir şehir haline geldi. Bugün siyaset, yönetim ve düşünce (üniversite) merkezi olan Aşkabad, aynı zamanda bir sanayi şehridir: makine, yün ipliği ve dokuma sanayii, et ve meyve konserve fabrikaları.

— Tar. Çarlık Rusyası devrinde 1881'de kurulan Aşkabad, Hazar ötesi eyaletinin idarî ve askerî merkezi oldu. 1918-1919 Tarihlerinde burada bolşeviklere karşı bir Rus- Türkmen hükûmeti kuruldu ise de Kuybiçev kumandasındaki Kızıl ordu bu hükûmeti dağıttı. (L)

AŞKALE, Doğu Anadolu'da Erzurum ilinde ilçe merkezi kasaba; 6 943 nüf. Erzurum -Trabzon yolu üzerinde il merkezinin 36 km batısında, Kop geçidi eteğindedir. Fırat'ın kolu Karasu, kasabanın önünden geçer. Erzurum-Erzincan arasında demiryolu istasyonu; yüks. 1 625 m. Aşkale ilçesinin yüzölçümü 1 527 km², nüfusu 42 253, Merkez, Çiftlik ve Kandilli bucakları içinde köy sayısı 70'tir. Tahıl üretimi. (M)

AŞKAR sıf. (ar. *şakar* ve *şukret*, koyu olmak'tan *aşkar*). *Esk.* Koyu al renk. ‖ 1. Kızıl saçlı adam. ‖ Doru at: *Aşkar atım meydan bizim / Yârdan haber geldi bugün* (Karacaoğlan). [M]

AŞKAR veya **AŞKARE** sıf. Bk. AŞİKÂR.

Aşk-efza blş. i. Mus. Türk musikisinde bir şed makam. Kürdî* makamının hüseynî-aşiran (mi) perdesindeki şeddidir. Dr. Suphi Ezgi tarafından isimlendirilmiştir. Donanımı boştur ve Çârgâh makamı gibi ârızası yoktur. Elimizde bu makamdan (çoğu Arel'in eserleri olmak üzere) 24 parça vardır. (M)

AŞKENAZ'LAR veya **AŞKENAZİM**, Germania'da yerleşmiş Yahudiler; bunlar ortaçağ haham metinlerinde, Yafet'in torunlarından *Aşkenaz*'ın adıyle anılırlar. (L)

AŞKETMEK geçl. blş. f. Kuvvetle ve hızla (tokat) vurmak: *Ömer'in o sevimli, beyaz, çopur suratı budur diye bir tokat aşketti* (Aka Gündüz). ...*sandalyeyi elinden alıp iki tokat aşketti* (S. F. Abasıyanık). [M]

Aşk-ı Memnu, Halid Ziya Uşaklıgil'in romanı (eski harflerle: 1900-1923; yeni harflerle: 1939-1963). Eserin yazıldığı yıllarda İstanbul'da, Boğaziçi yalılarında geçen yarı şarklı, yarı alafrangalaşmış bir hayatın hikâyesi. Boğaziçi'nde, Melih Bey takımı diye, kadınlarının şuhluğu ve yalılarının serbestliği ile tanınmış bir aile vardır. Bu ailenin dul reisi Firdevs hanım, aşırı serbest bir kadındır. Kızlarını da ister istemez kendine benzeterek yetiştirir. Yine Boğaziçi'nde semtin en güzel yalılarından birinde oturan Adnan Bey ailesi ile Melih Bey takımı arasında bir yakınlık olur. Adnan Bey karısını kaybetmiş, Nihal isimli, çok ince ve hisli kızı ve küçük oğlu Bülend ile yalnız kalmıştır. Melih Bey takımının küçük kızı Bihter ile bu yüzden evlenmek ister. Yaşlı Adnan Beyle genç Bihter'in evliliği olumlu bir sonuç vermez. Genç kadın kocasına ihanet eder ve Adnan Bey'in evinde oturan yeğeni Behlül ile sevişmeğe başlar. Aslında, çapkın bir delikanlı olan Behlül geçici bir macera saydığı bu aşkı birgün bitirmek ve zarif ve hassas bir genç kız olan Nihal ile evlenmek düşüncesindedir. Fakat Bihter Behlül'den vaz geçemeyecek haldedir. Nihal ve Nihal'e içten içe bir aşk duygusu besliyen evin uşağı küçük habeş Beşir bu hâdiseler karşısında çok ıstırap çekerler. Bihter bir gece yine Behlül'ün odasına gittiğinde Beşir, durumu Nihal'e haber verir, her şey ortaya çıkar. Behlül evi terk eder, Bihter intihar eder. Beşir veremden ölür ve Nihal babasıyle yine yalnız kalır. Bihter'in

Fransa'ya gönderdiği Mme-de Courton'u yeniden davet eder. Eserde, çevre ve tipler realist bir görüşle ayrıntılı olarak tasvir edilmiştir. Aşk-ı Memnu, psikolojik tahlilleri, ölçülü yapısı ve son derece işlenmiş üslûbuyle Halid Ziya'nın en güzel eseri sayılır. (M)

AŞKIN sıf. (*aşmak*'tan). Belli bir süreyi veya ölçüyü aşan, geçkin, geçmiş: *Solakzadelerin bu küçük beyi hemen kırkbeşi aşkın bir zattı* (R. N. Güntekin). || Fazla: *Yazdığı kitapların sayısı iki yüz cildi aşkın diyorlar* (Y. Z. Ortaç). || Sonra: *Deliler köyünden bir menzil aşkın* (N. F. Kısakürek). || Üstün. || [Hayvanlar için] Dişiye düşkün: *Yöğrük derler aşkın atın* (Karacaoğlan).

— DEY. *Aşkın taşkın*, çok fazla, iri, aşırı: *Aşkın taşkın bir yerin yok ki bu elbiseyi niçin giymiyorsun?*

— Fels. Deney dünyasını aşan, özce ondan ayrı olan: *Tanrı ve ölümsüzlüğü inceleyen klasik metafizik, aşkın bir metafiziktir.*

— Huk. *Aşkın sigorta*, malın değerinden fazlaya sigorta ettirilmesi.

◆ **Aşkınlık** i. Aşkın olanın niteliği. (ML)

AŞKÎ, türk tasavvuf şairi (XVI yy.). Murad III'ün emriyle farsçadan iki önemli eser tercüme etti: *Kenz-ül-Hakaik* ve *Keşf-üd-Dekaik* (Gerçekler Hazinesi ve İnceliklerin Keşfi) ve *Muhteremname*. (M)

AŞKÎ, XIX. yy. türk meddahlarından. Burdur'da doğmuş, çocukken İstanbul'a gitmiş, 1876 Rus harbinde bulunmuştur. Gerek İstanbul'da, gerek Anadolu'nun büyük şehirlerinde ilgiyle karşılanmıştır. Fıkra ve hikâyelerini rum, yahudi, arnavut, ermeni taklitleriyle ve büyük ustalıkla anlatmıştır. Acem taklidinde başarı kazanmıştır. Bazı taklitleri plağa alınmıştır. (M)

AŞKÎ (Salih Molla), türk ressamı (İstanbul 1864-ay. y. 1925). On sekizinci yüzyıl sonlarında sönen minyatür sanatını izleyen, fakat batı tekniğine uygun tablolar yapmağa başlayan ve «Türk Primitifleri» diye adlandırılan akımın temsilcilerinden. Eserleri İstanbul Resim ve Heykel müzesinin birinci salonunda gösterilen bu ressamların başlıca özelliği, safdil bir tabiat görüşü, inceden inceye işlenmiş bir yağlıboya tekniği, ağaçları yaprak yaprak, tabiatı en önemsiz ayrıntılarına kadar tuvale geçirmek isteyen ve tablolarına taze bir şiir havası aşılayabilen bir «iptidai»liktir.

Salih Molla Aşkî'nin Resim ve Heykel müzesindeki «*Yıldız Sarayı Parkı*» adlı tablosu, türk primitif sanatının en başarılı örneklerindendir. (M)

AŞKÎ BEY Beylikçizade, Ali, türk dinî musiki bestekârı (?, 1840-? 1892). Günümüze 15 eseri gelmiştir (bir kısmı unutulan Hüseynî-aşiran mevlevî ayini, Bestenigâr Mersiye-i Hazret-i Hüseyn, 12 ilâhi ve bir şugl). [M]

AŞKÎ Ergeneli, türk tasavvuf şairi (öl. 1619). Vecde geldiği zaman kürsüye çıkıp halka vaız ederdi. Vaızda küfre giden sözler söylediği iddiasıyle Yenişehir'de katledildi. (M)

AŞKÎ Kadîm, divan şairi. Kaside ve gazellerini sade bir dille yazmıştır. Küçük bir *Divan'ı* Ankara Millî kütüphanesindedir. Sultan Murad II ve Sultan Fatih adına gazeller yazan Aşkî, bu hükümdarların teveccühünü kazanmıştır. (M)

Aşk ile İffetin Savaşı, İl Perugino'nun tablosu (Louvre müzesi, 1,56 × 1,92). İsabella d'Este bu tabloyu, daha önce Mantegna'nın *Faziletin Zaferi* ve *Parnassos* adlı tablolarıyle süslediği «studiolo»su için ısmarlamıştı. 1506 Yılından sonra Costa'nın *Comus, Ahenk Bahçesi* ve Giovanni Bellini'nin *Bacchanalia*'sı eklendi. (L)

AŞKÎ Tireli (Pürhüner Ali Çelebi de denir), divan şairi (XVI. yy.) Müderrislik ve kadılık yaptı, tefsir ve hadis nakliyle şöhret kazandı. (M)

AŞKÎ Üsküdarlı, divan ve tasavvuf şairi (öl. 1576). Yenihisar'lı (Rumelihisarı) olduğu halde, Üsküdar'daki evini âlimler, şairler ve sofîler için akademik bir çevre haline getirdiğinden Üsküdarlı Aşkî diye tanındı. Şiirlerine nazire mecmualarında rastlanır. (M)

AŞKÎ Zağralı Ahmed, divan şairi (öl. 1617). Kadılık yaptı. Şiirlerine tezkirelerde rastlanır. (M)

Aşk Otu, (*La Mandragola*), Niccolo Machiavelli'nin 1513'te yazdığı komedi. İlk defa 1513'te Floransa'da oynandı. 1958'de Haldun Dormen tiyatrosu tarafından İstanbul'da sahneye kondu. Nicia Calfucci adında bir budala, Floransa'nın en güzel ve uslu kadını Lucrezia ile evlidir, yalnız çocuğu olmadığı için çok mutsuzdur. Lucrezia'ya âşık olan Callimaco, bir ilâç bildiğini budala kocaya müjdeler. Yalnız bu ilâcın bir sakıncası vardır: ilâcı içen kadınla ilk sevişen erkek ölecektir. N. Calfucci, karısının, karşısına çıkan ilk adamla bir gece yatmasına razı olur. Hamal kılığına giren Callimaco, tertiplediği bir rastlantı oyunu ile N. Calfucci'nin aradığı adam oluverir: hanımın odasına alınır. Calfucci ise dışarıda sevinçten ellerini oğuşturur durur. İtalyan Rönesansının en iyi komedisi olan bu oyunu, La Fontaine masallarından birinde işledi. (L)

AŞK TANRISI veya **EROS.** Mit. Yunan tanrılarından. En eski theogonia'larda (tanrıların doğuşu), ilk Kaos'tan doğmuş olan Eros, dünyanın en önemli unsurlarından birini meydana getiren yaratıcı bir tanrıdır. M.Ö. VI. yy. dan sonra Eros, Aşk tanrısı sayıldı. Bu nitelikle hemen bütün sanatçı ve şairlere ilham kaynağı oldu. Daha sonraları, Hermes ile Khton'lu Artemis'ten veya Hermes ile Aphrodite'den dünyaya gelen en genç tanrı olarak kabul edildi. Yoksul, kaygılı ve becerikli idi. İnsanlarla tanrılar arasında aracılık yapardı. Agathon, Platon'un *Şölen*'inde onu böyle anlatır. Thespia'da, Eros'un şerefine, dört yılda bir yapılan ve *Erotidia* adı verilen şenliklerin düzenlendiği özel bir tapınma kuruldu. Zamanla, Eros, oklarıyle insanları kalbinden vuran veya kalpleri meşalesiyle tutuşturan, kanatlı veya kanatsız bir çocuk şeklini aldı ve bu şekliyle birçok efsaneye (meselâ, Psykhe efsanesine) girerek sembolik bir anlam kazandı. (L)

Aşk Üstüne (yun. *Erotikos*), Plutarkhos'un M.S. II. yy. da yazdığı söyleşi. Yazar bir tartışmada erkeğin erkekle cinsel ilişki kurmasıyle evlilikteki aşkı karşılaştırır ve bu sonuncuyu antik çağ yazarlarında pek görülmeyen bir coşkunlukla över. (L)

AŞLAMAK i. Bk. AŞILAMAK.

AŞLIK i. *Halk dili.* Temizlendikten sonra kurutulan yemeklik buğday. || Buğday, mısır gibi tahıllardan yapılan çorbalık, bulgur gibi yemeklikler. || Kaynatılmadan öğütülen buğday, yarma (Niğde).

◆ **Aşlıkçı** i. Erzak müteahhidi. (M)

AŞLUSLAY'LAR, Güney Amerika'nın Paraguay Chaco'sunda Pilcomayo nehri boyunda yaşayan yerliler. (L)

AŞMAK geçl. f. Bir şeyin ötesine geçmek: *Dağları aştı, denizleri geçti* (A. H. Müftüoğlu). *Hedefi aşmak.* || Bir yandan öte yana geçmek: *Bir ormanı, bir yolu aşmak.* || Atlamak, basmadan geçmek: *Merdivenleri dörder beşer aşarak yukarı çıktı* (Ömer Seyfeddin). || Ölçüyü, haddini geçmek: *Geliri giderini aştı.* || Dışarıya taşmak: *Örtülü perdelerden aşan ahengi dinle* (F. N. Çamlıbel). || [Süre, değer, nitelik bakımından] Geçmek: *Günler geçti seneler aştı* (Ahmed Rasim). *Kanunun öngördüğü hallerde ödeme süresi on yılı aşamaz* (Anayasa). || Çok olmak: *Çalıkuşu, sayısı onbinleri aşan bugünkü roman okuyucusunu hazırlamıştır* (Y.Z. Ortaç). || Önüne geçmek, arkasında bırakmak: *Bir atın öbür atı bir baş aşması gibi ...* || [Erkek hayvan için] Dişiyle çiftleşmek. || *Argo.* Kimseye görünmemeden kaçmak.

— DEY. *Aşıp taşmak*, fazla olmak, çok gelmek.

◆ **Aşılmak** edilg. f. Yüksek ve geçilmesi zor bir yerden geçilmek: *Hakikaten mânia o kadar kolaylıkla aşılır ki biraz sonra siz de ona hak verir ve telâşınızdan utanırsınız* (R. N. Güntekin). || Bir mesafe katedilmek: *Önümüzde ise aşılacak daha nice uzun yollar var* (Ş.S. Aydemir).

◆ **Aşılmaz** sıf. Geçilmez: *Deniz mi bu geçilmez / Aşılmaz dağ mı* (B. Necatigil). || Uzak, gidilmesi zor: *Kayışdağı eteğinde oturan akrabalarımız, karlı günlerde, bize o kadar aşılmaz yerlerde kalmış ki* (A. Ş. Hisar). || Alt edilemez: *O zamana göre aşılmaz ve yıkılmaz bir istihkâm kuvveti idiler* (Yahya Kemal).

◆ **Aşma** i. Aşmak eylemi.

— Jeol. «Örtü» denilen geniş bir toprak parçasının başka topraklar üstünden kilometreler boyunca ilerlemesi. Bk. ANSİKL.

— Zootekn. Evcil hayvanların çiftleşme eylemi. Aygırın kısrağa, boğanın ineğe aşması. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Jeol. Daha eski bir toprak tabakası, yeni bir toprak tabakası üstünde görülürse *aşma* var demektir. Aşma, fazla uzağa gitmediği zaman ya eski toprakların üzerine binerek veya basit fay kırılmaları halinde ilerler. Maden ocakçılığı bakımından aşmalar metallere ulaşmayı kolaylaştırır, maden yataklarını ve damarlarını yerlerinden oynatır, fakat değişmelere de yol açar.

— Zootekn. *Aşma*, serbestçe veya insan yardımıyle olur. Bazı hallerde sığır ve koyunlar serbestçe çiftleşmeye bırakılır. Çoğu zaman, dişi hayvan sürüsüne birçok erkek birden katılır. Bu durum çeşitli bakımlardan sakıncalıdır. Bu şekilde hareket eden yetiştirici, hem hayvanlarda üremeyi iyi denetleyemez, hem de doğacak yavruların hangi babadan geldiğini bilemeyeceği için hiç bir seçim yapamaz. En iyisi, dişilerin arasına bir tek erkek katarak çiftleşmeyi tamamen serbest bırakmaktır.

İnsan yardımıyle aşmada, çiftleşme yetiştiricinin gözetimi altında olur. Bunun için dişi hayvan, kızgınlık belirtileri gösterdiği zaman erkeğin yanına getirilir. Böylece yavruların soyu tam bir güvenlikle bilineceği gibi üreme olayları da denetlenmiş olur. Fakat başka noktalara, özellikle dişinin tam döl alma durumunda olmasına da dikkat etmek gerekir. Bunun için, atlarda ve koyunlarda, kızgınlık belirtileri açık değilse, kışkırtıcı bir hayvanın yardımına baş vurulur.

◆ **Aştırmak** ettrg. f. Aşmak işini yaptırmak (ML)

AŞMARİN (Nikolay İvanoviç), rus türkoloğu (Kazan 1870-ay. y. 1933). Çocukluğu Çuvaş Türklerinin arasında geçtiği için bunların dil ve folkloruna ilgi duydu. Moskova'da Lazarev enstitüsünde doğu dilleri öğrenerek (1892), Türkoloji doktoru ünvanını aldı. Sonra da Kazan üniversitesinde profesör oldu. Başlıca eserleri: *Neskolko Slov o Sovremenno Literature Kazanskih Tatar* (Çağdaş Kazan Tatar Edebiyatına Dair Birkaç Söz) [Petersburg 1905]; *Obsçey Obzor Narodnıh Türskih Govor*: *Govor Nuhi* (Türk Millî Diyalektlerine Genel Bir Bakış: Nuha Ağzı) [Bakû 1926]; ihtisası olan Çuvaş Türkçesi konusunda: *Materiali dlya İzsledovaniya Çuvaşskogo Yazıka* (Çuvaş Dilinin Araştırılmasına Ait Gereçler) [Kazan 1898]; *Bolgari Çuvaşi* (Bulgarlar ve Çuvaşlar) [Kazan 1902]; *Slovar Çuvaşskogo Yazıka* (Çuvaş Dilinin Sözlüğü, 17 cilt)[Çeboksarı 1941]. (M)

AŞMEDAİ (ibranice k., farsçadan gelmiş olabilir [*Aşma Daeva, Avesta*'da şehvet şeytanı]), Tobiya'nın kitabında sözü geçen ve şehvet içgüdülerinin sembolü olarak görülen şeytanî kişi. Yetro'nun kızı Sara'nın ilk yedi kocasını Aşmedai'nin öldürdüğü, Tobiya'nın Sara'ya evlenme teklif ederek dua ve tövbe yoluyle şeytanı yendiği Kutsal Kitap'ta yazılıdır.

— Ed. İspanyol romancı Guevara *El Diablo Cojuelo* (Topal Şeytan) adlı eserinin baş kahramanına Aşmedai adını verdi. Bu şeytan, Madrid'deki evlerin damlarını kaldırıp içeride olup biteni yanındakine gösterir. (L)

AŞNÂ sıf. (fars. *âşnâ*). Esk. Yüzen, yüzücü. || İ. Yüzgeç. || Yüzme.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Âşnâ-ger* (veya *âşina-ger*), yüzücü. || *Âşnâ-gerî*, yüzücülük. || *Âşnâ-ver*, yüzücü. Yüzebilen eşya, insan. || *Âşnâ-verî*, yüzücülük.

◆ **Âşnâyî** i. Yüzücülük, yüzme sanatı. (M)

AŞNAB i. Bk. AŞNÂ.

AŞNA FİŞNA veya **AŞNA FİŞNE** bls. i. (fars. *âşinâ*, tanıdık, dost'tan). *Argo.* Gizli dost, flört, oynaş.

— DEY. *Aşna fişna etmek*, gizli dostluk kurmak, iki kişinin birbirlerinden hoşlandıklarını gösterir hareketlerde bulunması, oynaşmak: *Bu herif sizin Allah için namuslu kiracılarınızla aşna fişna ediyor* (Orta Oyunu). [M]

AŞNÂH i. Bk. AŞNÂ.

AŞOKA, Hindistan'ın en büyük hükümdarlarından biri (Maurya hanedanı), Çandragupta'nın torunu, Bindusara'nın oğlu. En ye-

ni teorilere göre M.Ö. 264'ten 227-226'ya kadar hüküm sürdü. 260 (?)'ta, başkent Pataliputra'da, Aşoka kutsal sayılırdı. 250-248 arasında akrabalarından bazılarıyle beraber Budizmi benimsedi ve o tarihten itibaren bu dinin yayılmasını (Seylana kadar) destekledi. Eski tapınakları güzelleştirdi, yenilerini kurarak buddha sanatının gelişmesi için büyük çaba harcadı. Kayalara kazılan yasasının yayılması için buddhacı düşünceden deyimin en geniş anlamıyle esinlendi. Bu yasa, imparatorluğunun siyasî sınırlarından ötelere bile yayıldı. Liberal bir din anlayışına dayanan idare tarzının Hindistan'da ilk birleştirme denemesi olduğu söylenebilir. Bu idare tarzını, Afganistan'ın bir bölümü, kuzeybatı Hindistan ve İndus ile Ganj'ın havzalarından meydana gelen kendi ülkesinde olduğu kadar, Dekkan'ın güneyi hariç bugünkü Hindistan'ın tamamını kapsayan fetih bölgelerinde de, büyük bir imanla ve ölçülü bir şekilde yaymayı bildi. (L)

AŞOZ veya **AŞUZ** i. (yun. k.). Denizc. Üç köşe oluk; ahşap yapılı gemilerde ana omurga, baş ve kıç bodoslamalar boyunca omurganın iki yanına açılır ve omurgaya bitişik borda kaplamalarının ince kenarları bu oluğa yerleştirilir. (L)

AŞÖLEYEN sıf. ve i. (Fransa'da Somme ilindeki *Saint-Acheul*'den). Tarih öncesi çağın eski paleolitik devri sanayiine verilen isim. Bu devre, yontmataş tekniğinin ikinci dönemidir.

— ANSİKL. Çakmak taşından özenilerek ve pekçok parçanın işlenmesiyle yapılan badem biçimindeki bıçaklar veya muştalar *aşöleyen* devrinin başlıca özelliğidir. Bu devreden sonra *musteriyen* ve *lövaluaziyen* gelir.

Anadolu'da Aşöleyen kültürü. Anadolu'da taş devri araştırmaları XIX. yy. ın sonlarında başladı ve 25-30 yıldan beri gelişti. Eski Taş devrinin en alt tabakasını teşkil eden Aşöleyen safhasına ait ilk buluntuya 1894 yılında, Birecik'te Fırat nehrinin sürüklediği alüvyonlar arasında rastlandı. Bu, 9 × 20 santim büyüklüğünde bir el baltasıdır. Son yıllarda Antalya yakınında Kara-İn mağarasının alt tabakalarında da Aşöleyen tipte silekten yapılmış el baltaları bulunmuştur. (ML)

AŞR. i. Bk. AŞIR.

Aşşahtan gelirem. Folk. Erzurumda oynanan türkülü bir kız barı. Yalnız kızların oynadığı bu oyun, tef-ney veya tef-klarnetle çalınan havalarla yürütülür. Oyunun başında ve üçerli mısralar halinde söylenen türkünün ilk üç mısraı:

Aşşahtan gelirem, yüküm erikdir.
Eriğin dalları bölük bölüktür.
Bir emmim gızı var taze feriktir. (M)

AŞŞÂR i. (ar. *'aşer*, on'dan *'aşşâr*). Esk. Âşar vergisini tahsil eden kimse, öşürcü, ondalıkçı. (M)

AŞTARAGDİT veya **AŞTARANDİT** i. (Sibirya'da bir akarsu olan *Aştaragda*'dan). Miner. Helvin'in psödomorfozu, piramidli dörtyüzlüler şeklindeki silikatlar karışımı. (L)

AŞTAROT. Esk. Coğ. Eski Filistin'de şehir. Bason kralı Og, burada otururdu. Genesareth gölünün doğusunda Havran yaylası üzerinde idi, Menaşe kabilesinin eline geçti. (L)

AŞTART veya **İŞTAR,** Yunanlılarca *Astarte* ismi ile bilinen ve sümer tanrıçası İnnanas'a tekabül eden samî tanrıçası. Hammurabi zamanında çok önem kazandı. Aştart adı hemen hemen tanrıça anlamına geliyordu. Sin'in (Ay) kızı olan Aştart, Şamaş'ın (Güneş) ikiz kardeşiydi. Kız kardeşlerinin biri de Cehennem tanrıçası Ereşkigal'di. Asurlular, savaş tanrıçası olan Aştart'a, millî tanrı Asur yanında ikinci bir tanrı sayarak tapındılar. Uruk'ta Aşk tanrıçası olarak kabul edildi. Adına yapılan törenler çok açık saçıktı. Kendisine Gök tanrısı Anum'un yanında yer verilirdi. Eskiçağda bütün Doğuya yayılan Aştart kültürü'nü Eski Ahit peygamberleri şiddetle lânetlediler. Aştart birçok Babil efsanesinde yer aldı.

Gılgamış efsanesi. Bk. GILGAMIŞ.

Aştart'ın Cehenneme inişi. Dönüşü olmayan ülkede yaşayanlara acıyan Aştart, Cehenneme gitti, fakat orada tutuklandı. Yeryüzünde aşkın yokluğu hissedilir hale geldi; insanlar ve hayvanlar çoğalmaz oldu. Bilgelik tanrısı Ea'nın araya girmesiyle kadınsı bir erkek Cehennem tanrıçasına gönderildi ve birçok serüvenden sonra Aştart serbest bırakıldı; yeryüzüne dönüşü kutlandı.

Aştart'ın göğe çıkışı. Kızına âşık olan Gök tanrısı Anu, Aştart'ın eşi ve eşiti olmasını öteki tanrılardan istedi ve bu isteği yerine getirildi. Aştart, gökler tanrıçası olarak törenle tahta oturtuldu.

Aştart, Batı Asya'da genellikle Doğurganlık sembolü, Analık ve Bereket tanrıçası, Ana tanrıça idi. Bu tanrıçaya tapıldığını, birçok yazıt göstermektedir. Yunanistan'da adı Afrodit'tir. Suriye'nin Büyük Tanrıçası da odur. Finike'de, özellikle Sayda'da, Eşman ile beraber önemli bir yeri vardı. Kutsal Kitap'ta bu tanrıçanın «Sayda'lı tanrıça» olarak adı geçer. Şehrin kralları onun rahipleri, kraliçeleri de rahibeleriydi. Şehrin varoşlarında zevk ve sefa düşkünü Aştart'a tapınılırdı. Sayda civarında, Maghduste'de, ona adanmış mağaraları görmek mümkündür. (L)

AŞTÎ i. (fars. *âştî*). *Esk.* Barış, barışıklık, sulh: *Vâsi bir âştî-i derûn* (Cenab Şehabeddin).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Âştî-bahşây,* sulhu sağlayan. ‖ *Âştî-hûre,* barış ziyafeti. ‖ *Âştîperver,* sulh taraflısı, barış isteyen. ‖ *Âştî-perverî,* sulh taraflılığı, barış taraftarlığı. ‖ *Âştî-sâzî,* barışçı, sulhseven, barışsever. ‖ *Âştî-şâzî,* barışseverlik, sulhseverlik. (M)

AŞÛB i. (fars. *âşuften,* karıştırmak'tan *âşûb*). Esk. Kargaşalık, karışıklık. Sıf. Karıştıran, karıştırıcı. *Çok zaman geçmez olur Aşûb-ı dünyâ sevdiğim* (Muallim Naci).

— ÇEŞ. DEY. *Âşûb-engiz,* kargaşalığa sebep olan. *Âşûb-ı gavga,* kavga kargaşalığı.

— Klas. dil. *-âşub* Osmanlıcada, Arapça - farsça birçok kelime ile birleşerek birleşik sıfatlar yapar, *dil-âşûb,* gönlü karıştıran: *Döndü bir şûh-ı dil-âşûba tarabgâh-ı çemen* (Ziya Paşa). *Cihan-âşûb,* âlemi karıştıran. *Şehr-âşub,* şehri karıştıran v.b.

◆ **Âşûb-gâh veya âşûb-geh** blş. i. Kargaşalık yeri, gürültülü yer. (M)

AŞUĞ i. Folk. Âşık unvanlı saz şairlerinin tesiri altında türkçe veya ermenice şiirler söyleyen, ermeni saz şairlerine verilen ad (âşık'tan bozmadır). XVI. yy. dan beri kullanılır. Evliya Çelebi, ermeni âşıklarının türkçe şiirler söylediklerini ve türk saz şiiri geleneğine uygun bir şekilde hareket ettiklerini yazar. Aşuğ şiirlerinde de, şiirin son kıtasında şairin adını söyleme âdeti vardır. Yine Evliya Çelebi, bu şairlerin tıpkı türk âşıkları gibi manevî bir kuvvetten izin alarak şiir söylediklerini ve aynı izinle, tanbur, çenk, santur, ney, çöğür gibi sazları ustalıkla çaldıklarını, Allah'ın bir hikmeti olarak kaydeder. Ermeni aşuğları yine türk saz şairleri gibi, devrin tekkelerine de intisap etmiş, bu arada bektaşî ve alevî olmuş aşuğlara rastlanmıştır.

Tanınmış ermeni aşuğları arasında türkçe şiirleriyle meşhur olanlar, XVIII. yy. başlarında yaşadıkları bilinen *Mecnunî* ve *Âşık Vartan*'dır. Bundan başka, *Mesihî- Ermeni, Miraza Can Bey Mededof* ve *Serkis Zeki* gibi isimler de sayılabilir. (→Bibliyo.) [M]

AŞURE veya **AŞURA** veya **AŞUR** i. (ar. *ʿaşer*, on'dan *ʿâşûre* veya *ʿaşûra* veya *ʿaşûr*). Hicrî yılın ilk ayı olan muharrem'in onuncu günü. ‖ Muharrem'in onunda şeker, buğday, çeşitli taneliler, kuru ve yaş yemişlerle yapılan, yakın komşu ve akraba evlerine gönderilen bir çeşit tatlı: *Genç kadın yıllar vardı aşure yememişti.* (N. Araz). ‖ *Mec.* İçinde değişik unsurlar bulunduran karışım: *Bu lisanî aşurenin içine yalnız bazı Türkçe kelimeler ve edatlar karışabilirdi* (Z. Gökalp). Bk. ANSİKL. ‖ *Aşure ayı,* muharrem ayı: *Derken aşure ayı gelir. Hacı Ahmet birgün ahret kardeşinin elinde kocaman bir bakraçla tesadüf eder ve sorar* (R. N. Güntekin).

— Mutf. Aşurelik buğday denen kırık buğday bir gün önceden ıslatılarak kabartılır ve kaynatılır. Ayrıca haşlanmış fasulye, nohut, bakla v.b. buğdaya karıştırılarak şekerli su ile yeniden kaynatılır. İneceğine yakın kuru incir, elma, portakal kabuğu, kestane, çekirdeksiz üzüm ilâve edilir. Biraz kaynadıktan sonra ateşten indirilir. Kâselerin üzerine döğülmüş ceviz, şamfıstığı, kuşüzümü, nar v.b. konur.

— ANSİKL. İslâm'dan evvel *aşure* günü Yahudiler oruç tutmakta idiler. Cahiliye devrinde Araplar da o gün oruç tutuyorlardı. Tevrat bu günü «kefaret» günü olarak gösterir. Müslümanlar, Ramazan ayında oruç farz oluncaya kadar aşure günü oruç tutuyorlardı. İslâm geleneğine göre Âdem peygamberin tövbesi o gün kabul edildi. Hazreti Nuh'un gemisi o gün Cudi dağına oturdu, İbrahim peygamber o gün ateşten kurtuldu ve Yakup peygamber o gün oğlu Yusuf'a kavuştu. Halk arasında şu âdet hâlâ devam etmektedir: Aşure günü Nuh'un gemisi Cudi dağına oturunca gemide bulunanlar tufandan kurtuldukları için bir şükran borcu olarak gemide arta kalan çeşitli hububattan bir çorba pişirdiler. Bu hatırayı devam ettirmek için on muharremde *aşure* adı verilen tatlı aş pişirilerek komşulara dağıtılır. Şiîler Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edildiği gün olan on muharremi matem günü sayarlar, ve muharremin biri ile onu arasında, gülmez, et yemez, yeni giymez, yeni bir işe başlamazlar. On muharrem dövünme ve yas günüdür. Sonra yas bitimi aşure törenleri başlar. Bu töre, Mevlevîlik, Rufaîlik, Bektaşîlik gibi bazı tarikatlarda da güdülür. (M)

Üsküdarlı AŞKÎ
Âşık Çelebi tezkiresi
(Ali Emîrî kütüphanesi, İstanbul)

AŞUZ i. Bk. AŞOZ.

AŞÛFTE. i. Bk. AŞİFTE.

AŞVAGHOŞA, buddha'cı bilgin, filozof, şair ve müzikçi. Hindistan'da, Kanişka'nın sarayında yaşadı (II. yy.). Bir brahman ailesinin oğludur. Ayudhya'da dünyaya geldiği sanılır. Kanişka'nın Keşmir'de topladığı buddha rahipleri meclisinde büyük bir rol oynadı; Buddha dininin başrahiplerinden biri ve sanskrit şiirinin öncüsü oldu. Birçok eser yazdığı söylenir. Bunlar arasında, kendisine ait olduğu kesin olarak bilinenler şunlardır: Buddha Şakyamuni'nin hayatını anlatan *Buddhaçarita* adlı felsefî manzume ve *Sutralamkara.* Eserlerinde, brahman kültürü ile yetişmiş kimselere Buddha dinini açıklamak ve benimsetmek amacını güttü, geleneklere bağlı kalanlarla kalmayanların arasını bulmağa çalıştı. (L)

AŞVAMEDHA i. Veda dininde at'ın (*aşva*) kurban edilmesi. Bu tören şubat-mart aylarında yapılırdı. Gerektirdiği masrafı karşılayacak kadar zengin olan ve yaptığı fetihlerle bir imparatorluk kuracak güçte olduğunu ispatlayan kral, bu törenle cihan hükümdarı mertebesine lâyık görülürdü. Uzun süre ihmal edilen bu tören, bazı Gupta hükümdarları tarafından (IV.-V. yy.) tekrar rağbet gördü. (L)

AŞVATTHA veya **BO** i. Bodhgaya incir ağacı. Şakyamuni, Buddha olmadan önce bu ağaç altında yedi hafta düşünmüştü. (L)

AŞVİN, «atları olan» anlamına gelen Veda dini tanrıları. İkizdirler. Yunanlıların Dioskuros'una (Zeus'un çocukları) benzetilmişlerdir. Sabah ve akşam yıldızlarını temsil ettikleri sanılır. Hayat kurtaran, hastaları iyileştiren, genç, yakışıklı, güçlü kahramanlardır. (L)

AŞYERMEK blş. f. Bk. AŞERMEK.

AT i. Bk. AD.

AT i. Toynaklıların tekparmaklı alttakımından, binme, yük çekme ve taşıma hizmetlerinde kullanılan hayvan (*equus caballus*): *At ikide bir sürçüyor, kapanıyor, soluyor, yine ilerlemeğe çabalıyor* (R. H. Karay). *Yiğit yiğidin yoldaşı / At yiğidin öz kardaşı* (Karacaoğlan). Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *At* (*atlar*) *anası,* erkek gibi iri yarı kadın: *At anası gibi bir kızın baş açık, bacaklar çıplak, üst baş darmadağın, işçiler, yanaşmalar arasında hoyratlık etmesi ...* (R. N. Güntekin). ‖ *At arkasına gel-*

«Aşk ile İffetin Savaşı»
Il Perugino'nun tablosu (Louvre müzesi, Paris)

Aştart veya İştar (fotoğraf 777. sayfada)

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN); Giraudon (LAROUSSE)

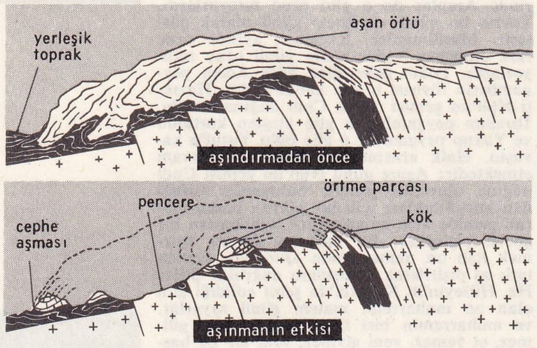

aşma (jeol.)

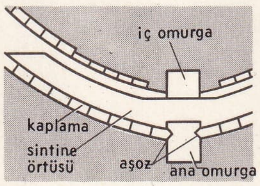

aşoz

mek, ata binmek. ‖ *At başı gitmek,* beraber gitmek, aşağı yukarı aynı durumda olmak: *Türkiye Nasreddin Hoca'yı yetiştirmiş bir memleket olarak gülünç fıkralar bakımından Fransa'yla at başı gider* (K. Tahir). ‖ *At beslenirken, kız istenirken,* herşey zamanında olmalıdır. ‖ *At cambazı (gibi),* alışverişe alışkın, açıkgöz. ‖ *At cambazlığı,* at alım satımıyle uğraşma. Sirklerde at üzerinde çeşitli oyunlar gösterme. ‖ *At çalındıktan sonra ahır kapısını kapamak,* iş işten geçtikten sonra tedbir almak. ‖ *At gibi,* iriyarı: *Üstelik at gibi de bir kocası var* (M. Ş. Esendal). ‖ *At hırsızı (gibi),* kılık kıyafeti ve davranışlarıyle güven vermeyen adam: *At hırsızı gibi kızın başını boş görmeyince alıp kaçırmayı düşüneceğine ...* (N. Cumalı). ‖ *At izi it izine karışmak,* karışıklık, kargaşalık içinde olmak. ‖ *At kafalı,* aptal, ahmak. *Eşanl.* ET *kafalı.* ‖ *At koşturacak kadar,* çok geniş yerleri tarif ederken kullanılır. ‖ *At koşturmak,* serbest olmak, istediği gibi hareket etmek: *Vazifenle meşgul olacağın yerde, bahçemde at koşturmuşsun.* ‖ *At kulağı,* uzun ayaklı kadeh: *Gözüme gelmez içmeyince benim / At kulağı doluyu ta bir iki* (Edirneli Nazmi). ‖ *At nalı biçiminde (gibi),* at nalına benzer, kesik elips gibi. ‖ *At nalı kadar,* süs olarak takılan şeylerin çok büyük olanları için alay yollu söylenir: *Kulaklarında at nalı kadar kalın maden küpeler vardı* (A. H. Tanpınar). ‖ *At pazarında eşek osurtmuyoruz!* Teklz. Birinin anlattığı şeyleri, karşısındakine önem vermeyerek, dinlemediği zaman kabaca söylenen bir uyarma sözü. ‖ *At yapılı,* iriyarı, iri kemikli: *Bir ara küçük baldızım beni görür gibi oldu, at yapılı kavalyesini bırakıp bize doğru gelmeğe teşebbüs etti* (A. H. Tanpınar). ‖ *Ata binmeden ayaklarını sallamak,* bir işin olmasına vakit varken zamansız yere harekete geçmek. ‖ *Ata et, ite ot vermek (yedirmek),* bir işi yanlış yapmak, işin başlangıcındaki gayeye göre hareket etmemek. ‖ *Atı alan Ülküdar'ı geçti!* Fırsatı kaçırıp yapacak birşey kalmadığı zaman söylenir. ‖ *Atın ölümü arpadan olsun!* Çok hoşlanılan bir iş yapılırken veya sevilen bir yemekten fazlaca yenildiği zaman, neticesini göze aldığını bildirmek için söylenir. ‖ *Atla arpayı döğüştürmek (dolaştırmak),* bir işe fesat karıştırmak, arayı bozmak. ‖ *Attan inip eşeğe binmek,* üstün bir mevkiden aşağı bir duruma düşmek. ‖ *Yanlış ata oynamak,* yanılmak, yanlış bir iş yapmak.

— Arabacılık. *At arabası,* at gücüyle yürüyen dört tekerlekli yaysız yük arabası.

— Atçılık. *At ayağı,* atın yürüyüşü: *At ayağı külük, ozan dili çevik olur* (Dede Korkut). ‖ *At başı,* bir at başı uzunluğu kadar. *Mec.* Pek az. ‖ *At boynuna düşmek,* atı koştururken düşmandan, engelden korunmak için atın boynuna yatmak. ‖ *At cambazı,* sirklerde at üzerinde çeşitli oyunlar gösteren kimse. At alım satımıyle uğraşan kimse: *Daha ileride, kahve ocağına yakın yerde, dört beş at cambazı küçük mıkyasta bir kavgaya başlamışlardı* (Sabahattin Ali). ‖ *At çatlatmak,* atı öldürünceye kadar devamlı ve hızlı koşturmak ‖ *At doldurmak. Esk.* Atı doludizgin son hızla sürmek: *Doldurmuş kır atın gelir üstüme* (Köroğlu). ‖ *At donu (tonu),* at tüyünün rengi. ‖ *At eri,* binici. ‖ *At evi,* kervansaraylarda, tekkelerde, atların bakıldığı, barındığı yer: *At evi, kiler evi, mihman evi, aş evi hep bu avluya bakmaktadır* (N. Araz). ‖ *At kaldırmak (koparmak, koşmak, koşturmak). Esk.* Bir yere yetişmek için atı sürmek, hızla koşturmak. ‖ *At kılı,* atın sert, kuyruk kılı. ‖ *At kişnemesi,* atın kendine has bağırması: *Uçtuk Mohaç ufkunda görünmek hevesiyle / Canlandı o meşhur ova at kişnemesiyle* (Yahya Kemal). ‖ *At koşusu,* binici idaresinde veya yalnız olarak atları koşturmak, çalıştırmak. At yarışının diğer bir adı. ‖ *At oynatmak, Esk.* Atla cambazlık yapmak, hüner göstermek: *Meydanda at oynatalım / Boyun döndürü döndürü* (Halk Türküsü). *Mec.* Canının istediği gibi davranmak, serbestçe hareket etmek: *Son aylara kadar neşriyat sahasında diledikleri gibi at oynatıyorlardı* (Yahya Kemal). ‖ *At salmak. Esk.* At sürerek hücum etmek. ‖ *At seğirtimi,* atı koşturmak için gerekli zaman: *Hiç olmazsa bir at seğirtimi kadar mühlet veriniz* (Cevdet Paşa). ‖ *At sürmek,* hücum etmek. Atı koşturmak: *Kimi er meydanında atını sürmek diler / Kimi tunca mermere vermek ister adını* (F. N. Çamlıbel). ‖ *At takımı.* Bk. KOŞUM. ‖ *At tonu.* Esk. Savaşlarda atlara giydirilen zırh. ‖ *At uşağı,* ata bakan hizmetli, seyis yamağı: *Ayvaz, at uşağı, bahçevan bahçede* (Ahmed Rasim). ‖ *At yarışı,* at neslini ıslah etmek amacıyle yapılan at koşusu. Bk. ANSİKL. ‖ *At yelesi,* atın ense kısmında olan uzun, sert tüyler. ‖ *At yemi,* at, eşek v.b. hayvanlara yedirilen tahıl: *Daha ziyade at yemi olarak kullanılan yulaf, kuru ve sıcak memleketlerde de yetiştirilmektedir* (B. Darkot). ‖ *Ata (at) binmek,* atın üstüne binerek kendini taşıtmak. ‖ *Araba atı,* araba çekmeğe alıştırılmış at. ‖ *Arap atı.* Bk. ARAP *atı.* ‖ *Binek atı,* yalnız binmek ve yarışlarda koşturulmak için yetiştirilmiş, iyi cins at. ‖ *Talim atı,* askerlikte süvarilere ata binmek öğretilirken kullanılan sakin huylu at: *Salim beyin bindiği at taburun en yumuşak talim atıydı* (A. H. Tanpınar). ‖ *Yarış atı,* yarışlara katılan at.

— Berberlik. *At kuyruğu saç,* bir bağla tepede toplanarak at kuyruğu şeklinde sarkıtılan uzun saç biçimi.

— Bot. *At baklası.* Bk. BAKLA.

— Deric. *At derileri,* genellikle at, yabanî at, katır ve eşek derilerine verilen ad. (Bütün hayvan derilerinin sağrı kısmı kullanılmayacak kadar serttir. At derileri, videla benzeri, nıgon [parlak] yapımında kullanılır.)

— Folk. Bk. ANSİKL.

— Oyun. Satranç oyununda iki taşın adı. Her yönde, siyahtan beyaza ve beyazdan siyaha bir hane atlayarak L şeklinde hareket eder. ‖ *At meselesi,* bir atın her haneden yalnızca bir defa geçmek şartıyle satranç tahtasının altmış dört hanesinde dolaştırılması.

— Patol. *At ayağı,* ayakta doğuştan veya sonradan olan şekil bozukluğu. (Ayakla bacak ancak ayağın ucuna basmağa imkân verecek şekilde birleşmiştir.) ‖ *At serumu,* attan elde edilen serum.

— Tar. *At kayığı,* Murat I devrinde Gelibolu ile Lapseki, sonra İstanbul'da Anadolu ile Rumeli yakası arasında, at ve benzeri hayvanları taşımak için kullanılan büyük kayık. Bk. ANSİKL. ‖ *At mezarı,* padişah Osman II'nin (Genç) ölen kıymetli atı «Sislikırat» için Üsküdar, İhsaniye'de şimdiki Çiçekçi kahvesinin karşısındaki bahçeye yapılan mezar. (Mezarın taşı bugün müzededir. Buraya At evliyası, *Sislikırat* taşı ve *At-taşı* da denir.) Karacabey harası giriş kapısında da haranın atlarının babası sayılan *Baba Kuruş* için yapılmış bir mezar-türbe vardır. ‖ *At oğlanı,* sarayda tavla uşakları denilen seyislere verilen ad. XVIII. yy. ın sonunda sayıları 600 kadardı. Bk. ANSİKL.

— Tic. *At pazarı,* satıcıların atlarını müşterilere gösterdikleri, at alım satımı yapılan yer.

— Vet. *At vebası.* Bk. VEBA.

— Zool. *At sineği.* Bk. SİNEK.

— ANSİKL. At cinsi (*equus*), atgillerden olan bütün tekparmaklı memelileri kapsar; eşek, zebra, yaban eşeği ve bütün at ırkları. Fakat at sözü ile, yalnız evcil at türünden ibaret olan at altcinsi kastedilir. Evcil atın yabanî soyu bilinmemektedir. Atın kestanecikli dört ayağı ve güçlü toynakları vardır. Toynağı öteki tekparmaklılarınkinden daha geniş ve değirmidir. Kulakları küçüktür. Donu çizgisiz, yelesi gürdür. Kuyruğu, dibinden itibaren kalın kıllarla donanmıştır. Bugün steplerde, yaşlı bir aygırın önderliğinde sürüler halinde yaşayan yabanî atların evcil atlardan türeme olduğu herkesçe kabul edilir. Asya ve güney Rusya isteplerinde yaşayan *tarpan* küçük bir hayvandır. Kazakların bazı binek atlarına benzer. Gezgin Prjevalski'nin Çungarya'da (altay ve T'ien-Şan arası) keşfettiği Asya yabanatı (*equus caballus prjevalski*), Avrupa yabanatı (*tarpan*) ile Moğolistan yabanatının (*equus kiang*) bir çeşididir. Çungarya atı, sırtındaki belirli belirsiz siyah çizgili kula donuyle *kiang* yabanatına benzer. Sırtındaki kıllar daha koyudur. Karnı beyazdır. Kuyruğu ancak ikinci yarısından sonra uzun kıllarla kaplıdır. Dik yelesi, perçem şeklinde alna kadar uzamaz.

Amerika yabanatları, XVI. yy. da İspanyolların Amerika'ya götürdüğü atlardan türemişe benzer. Bunlar Yeni Dünya'nın geniş ovalarında gelişip çoğalmışlardır.

Üç yaşına kadar at yavrusuna *tay,* her yaştaki erkek ve dişisine *at,* burulmamış erkeğine *aygır,* burulmuş erkeğine *iğdiş,* damızlık dişisine *kısrak* denir. Gebelik süresi 11-13 aydır.

Atın yaşı, dişlerinin, özellikle azı dişlerinin aşınmasından belli olur.

Atlar, vücut yapılarına, çabuk ve uzun koşma yeteneklerine, yük taşıma güçlerine göre *sıcakkanlı atlar* (binek atları) ve *soğukkanlı atlar* (koşum atları) diye başlıca iki gruba ayrılır.

Sıcakkanlı atlar küçük ve narindir. Çok hızlı ve sürekli koşabilirler. Bunların en ünlüleri arap atları ile ondan daha boylu olan ingiliz atlarıdır.

Soğukkanlı atlar daha iri ve kuvvetlidir. Hareketleri oldukça ağırdır, pulluk ve arabaları kolayca çekerler (Arden, Nonyüs ve Belçika atları).

Tarımda makineleşmenin ve otomobilciliğin gelişmesiyle at, koşum hayvanı olarak eski önemini kaybetmiştir.

— Tar. ● *Eski Doğu.* II. binyıla kadar, Mezopotamya'da at yoktu. Mezopotamya atının Karadeniz kuzeyindeki steplerden geldiği ve Çungarya atının ise eski çağlarda Doğu Akdeniz bölgesinde bilinmediği sanılmaktadır. At eğitimi, uzun zaman Hurri'lere vergi bir özellik olarak kaldı; Hurri'ler atları arabaya çifter çifter koşmayı biliyorlardı. At, Mısır'a Hiksoslar ile girdi; ama Hiksosların ayrılışından sonra, Mısırlılar savaş arabalarına yeniden eşek koştular. Buna karşılık, at yetiştirme sanatı, Küçük Asya'da Kilikya ve Lykaonia yöresinde (Konya dolaylarında) gelişti. I. binyıl başlangıcında Mısır, Küçük Asya'dan Filistin yoluyle at getirtiyordu. Asurlular, daha sonra da Persler koşum ve binek atları yetiştirdiler; fakat binicilik sanatını geliştirenler, istep kavimleri, Partlar ve İskitler oldu. Sırtı geniş olan bu istep atlarının anayurdu Baktriane'dir; halfa otu ile beslenen bu atlar, Çin'e Baktriane'den götürüldü. Sarmateli mezarları, istep süvarilerinin Helenistik çağdan beri üzengi kullandıklarını gösterir. Üzengi, savaş sanatını baştan başa değiştirerek biniciliği en geçerli bir ulaşım aracı haline getirdi.

● *Yunanistan.* Poseidon ile ilişkisi dolayısıyle, at, Eski Yunanistan'da büyük saygı gördü. Korint oyunları Poseidon Hippios'a adanmıştı ve her yıl güz dönümünde atlar, Apollon'un savaş arabasına yeni koşum atları sağlamak amacıyle denize atılırdı. Bazı atların tanrısal soydan geldikleri sanılırdı: İlyada'da, Boreas'tan doğmuş atlardan söz edilmektedir. Akhilleus'un atları ise Harpyi'a ve Zephiros'tan doğmuşlardır. Eski Yunan ve Makedonya süvari birlikleri, ancak İskender devrinde önemli bir rol oynamağa başladı. Bununla beraber, bu birlikler, pers süvarilerinden daha aşağı durumda görülerek Kappadokia süvarileri ile takviye edildi. Kentauros efsaneleri, ata binmesini bilen ve onunla bir tek varlık meydana getirecek kadar birleşmiş izlenimini verenlere Yunanlıların saygısını yansıtır.

● *Roma.* Dördüncü zamandan kalma at fosilleri, İtalya'da, arî ve moğol ırklarından önce bir başka ırkın yaşadığını gösterir.

Efsanede Faunus veya Neptunus'un oğlu Picus, av ve savaş atlarının sahibi olarak görünür. Latium prensi «Euander», Palatinus tepesi üzerinde Neptunus adına bir binicilik tapınağı yaptırarak *Consualia* denilen şenlikler düzenlemişti; bu şenliklerde at ve katır yarışları yapılırdı. Her yıl 15 ekimde düzenlenen araba koşusunda, zafer kazanan koşum takımının sağındaki at mızrakla öldürülürdü. Sonra hayvanın başı kesilir ve Roma'nın iki semt halkı arasında yapılan kavgada kazanan tarafa armağan olarak verilirdi. Ayrıca atın kuyruğu da kesilerek kral sarayına götürülür ve kanı damla damla ocağa akıtılırdı. Ayrıca, kesilen hayvanın kanı ile başka törenler de kutlanırdı. Bu âdetlerin izlerine, Bizans'ta savaş arabaları yarışlarında ve hipodromda iki taraf arasında yapılan kavgalarda rastlanmaktadır.

Apulia'nın başlıca at yetiştirme merkezi olduğu sanılıyor. Galyalıların istilâsından sonra, buralara üstün Belçika at ırkı yerleşti. Atların nallanmasına ancak Charlemagne'dan sonra başlandı. Fakat, bundan önce atın toynağı, madenî bir ayakörtüsü (solea, hiposandal) ile korunurdu.

● *Hindistan.* Hint Veda'larında, at bazen törenle kurban edilirdi (*Aşvamedha*). Yalnız krallar kurban kesebilirdi. Kurban töreni üç gün sürerdi. At, önce kralın en gözde üç eşi tarafından kutsal yağ ile yağlanır, sonra boğularak öldürülürdü. At ölür ölmez kralın gözde eşi yerde sürünerek leşe sokulur ve cinsel birleşme taklidi yapardı. Daha sonra, hayvanın gövdesi parçalara ayrılır ve bu parçalar, her halde yaradılış uğruna kendini feda ettiği için olsa gerek, Prajapati'ye sunulurdu.

● *Ortaçağ ve Modern zamanlar.* Arap istilâsı, biniciliğe, Merovenj'lerin yönetimi sırasında kaybolan önemini yeniden kazandırınca, at yetiştirmek avrupalı derebeylerin baş uğraşı oldu. Savaş atı veya iri at ancak savaş anında binilen bir attı; yürüyüşte süslü alay atına veya eşkin ata binilirdi. Okçuların güdük, soylu gençlerin de gösterişli savaş atları vardı. Eşkin kısrak, yedeği ile birlikte, kadınlara ayrılmıştı; beygirler (güdük) veya midilliler eşya taşırdı. Yerli atlar yanında, İspanya aygırı veya «küheylân» gibi, özellikle beğenilen yabancı hayvanlara önem verilirdi. Haçlı seferleri sırasında, Suriye atları veya arap atları damızlık aygır olarak kullanılmağa başlandı. XV. yy. da, zırh takımlarının ağırlaşması ile güçlü hayvanlara ihtiyaç duyuldu. Silâh kuşamı hafifledikten sonra, at savaşta hızlı bir araç olmağa başladı. Bu yolda ilk at kullanan, Amerika'nın istilâsı sırasında İspanyollar oldu; atların varlığından habersiz olan düşmanları ispanyol süvarilerini tanrı sanarak şaşırmış, dehşet içinde kaçışmışlardı. Fakat önce din savaşları, sonra da Otuz Yıl savaşında savaş atları geniş ölçüde kıyıma uğradı. Hafif süvari birliklerinin gelişmesiyle, küçük macar veya Kuzey Afrika atları önem kazandı. Louis XIV zamanında, Colbert, yabancılardan damızlık aygır satın alarak at ırklarını soylulaştırmayı denedi. Fakat, bu alanda üstünlüğü İngiltere elde etti: XVII. yy. sonunda İngiltere'ye getirilen berberî ve arap atları, at koşularıyle geliştirilen safkan ingiliz atının kaynağı oldu.

● *Türkiye.* Atın orta Asya'da evcilleştirilmiş olduğu herkesçe kabul edilmiş bir gerçektir. Türklerde at kutsal sayılırdı. At kurban etmek, Gök dininin en önemli törenlerinden biridir. At, savaşlarda büyük rol oynamıştır. Atlı Türkler, atı tam bir savaş aracı haline getirmişler, geçimlerini tarımcı uluslarla savaşarak onlardan elde ettikleri ürün ve haraçlarla sağlamışlardır. Bunun için at süsleri ve at eşyası türk sanatının en iyi ve en ince işlenmiş parçalarıdır.

At sporları eski Türklerce çok sevilirdi (Bk. CİRİT *oyunu*). Sahipleri ölünce atlarının cenaze töreninde hazır bulundurulması da ata gösterilen sevgi ve saygının bir belirtisidir. Murad IV'ün cenaze töreninde, savaşlarda bindiği üç at, tersine eğerli olarak tabutu arkasından götürülmüştür (Naima T., C. 3, sayfa 429).

Türk mitoloji ve folklorunda da atın büyük yeri vardır. Türk destan ve masallarında, adı kahramanın adı ile birlikte anılan atlar çoktur (Manas'ın Ak-Kula'sı, Battal Gazi'nin Aşkar'ı, Beyrek'in Deniz Kulun'u, v.b.).

Türk destan ve masallarında sudan doğan atlar (Deniz Kulun'u, Boz Aygır, Deniz Aygırı), uçan at (Köroğlu'nun Kır At'ı) gibi tabiatüstü nitelikler taşıyan atlar çoktur.

Binek ve spor hayvanı olarak at, eskiden beri Türkiye'de yer almıştır. Selçuklular, Timur ve Osmanlı ordularında büyük süvari birlikleri vardı. Evliya Çelebi'ye göre Mohaç savaşında osmanlı ordusunda 166 000 atlı bulunuyordu. Bu miktar XVI. yy. da 200 000'e çıkmıştır. XV. yy. da Türkiye'de at yetiştirme ocakları ileri idi. Sonradan imparatorlukla birlikte atçılık da gerilemiştir. Cumhuriyet devrinde atçılığa yeniden önem verilmiştir. Bugün Karacabey (Bursa), Çifteler (Eskişehir), Konya, Çukurova (Adana) ve Sultansuyu'nda (Malatya) birer hara ve birçok yerde aygır depoları vardır. Buralarda safkan ve yarımkan arap, ingiliz, nonyüs atları ve melezleri üretilmektedir.

Türkiye'de at, daha çok binek, yük ve çeki hayvanı olarak kullanılır. Tarım işlerinde kullanılan at miktarı pek azdır.

● *At kayığı* mavna biçiminde olur; seferlerde, osmanlı ordusunun binek ve yük hayvanlarını, ağırlık ve silâhlarını taşırlardı. Acemi* oğlanlar, bu kayıklarda çalıştırılırdı. İstanbul limanında romorkör ve araba vapuru kullanılıncaya kadar bu görevi *at kayıkları* yapardı. ‖ *At oğlanları* veya *tavla uşakları*'nın bir kısmı İstanbul'da, sarayın iç ve dış ahırlarında, bir kısmı da diğer ahırlar ve haralarda çalışırlardı. Sefer zamanında hükümdarın ve maiyetinin atlarına, hazineyi, çadırları, silâhları, ağırlığı taşıyan atlara *at oğlanları* bakardı. XVIII. yy. sonlarında sayıları altıyüz kadar olan at oğlanları üç bin, çırakları da iki bin akçe ile tavlaya çıkarlardı.

— Folk. *Türk folklorunda at.* Orta Asya'dan başlayarak türk halk töresinde genellikle at ve at sürüsü ilâhî bir nitelik taşır. Özellikle yakut destanlarında bahadırların atları güneş ülkesinden gönderilmiştir. Bunlar, gerekince yakutça konuşur, sahibine hakimane öğütler verir; ilâhî ve sihrî vasıfları vardır, çoğu zaman fikrî meziyetleri insan zekâsından üstün tutulur. Başka bir efsaneye göre, gökten inen her at müstakbel kahramanını kendi büyütür. Türk geleneğinde at bahadırın en sadık arkadaşı, zaferinin ortağı, akıl hocası, sahibini muhakkak ölümden kurtaran, sahibi kadar cesur ve kahraman bir varlıktır. Birçok hallerde atın gerçek âlemle gayb âlemi arasında bağlantı kuran ve bir nevi şaman niteliği taşıyan bir hüviyeti olduğu görülür. Destan ve olayların şekline göre at, bu görevini ya göğe veya cehenneme uçmakla yerine getirir. Meselâ Ebül-Gazi Bahadır Han, Cengiz'in düğününe soy temsilcisi olarak gelen Gökçe'yi tanıtırken «gökçe'ye arada bir gaipten bir boz at geldiğini, ona binerek göğe çıktığını, Tanrı ile konuşup döndüğünü» açıklar. Bir moğol inanışına göre ise at, kahramanını uçarak cehenneme götüren, ama oradan sağlam geri getiren ilâhî bir kudrettir. Milâttan önceki Hun Türklerinde at, devletin savunma ve savaş görevinde bütün ihtişamıyle ve en başta yer alan kuvvettir. Renklere göre cihet tayinini Çinlilerden öğrenen Hunlar savaşlarında bu geleneğe bağlı kalarak batı cephesine beyaz atlıları, doğu cephesine boz atlıları, kuzeye kara atlıları, güneye kızıl atlıları gönderirlerdi. Böylece efsaneleştirilen at, Türklerin, diğer milletlere oranla üstün olduğu inancına da bir vesile teşkil ediyordu. Çinliler, Türklerin efsanevî göl aygırlarından türeme cins at yetiştirdiklerine inanırlardı ve bu atları elde edebilmek için çok gayret sarfederlerdi. Deniz veya dağlarda yetişen ve kendilerine ilâhî bir nitelik atfedilen bu at cinsinden Dede Korkut da bahseder ve Beyrek'in «Deniz kulunu boz aygır» adlı atını anlatır. Daha sonra Köroğlu'nun atının da aynı vasıfları taşıdığı görülmüştür. VII. ve VIII. yy. Türk devlet hayatında at, artık âdeta yarı resmî bir şahsiyet hüviyeti kazanmıştır. Lena nehri üst boylarında yapılan kazılarda bulunan taş heykeller bu gerçeği doğrular niteliktedir. Bu taş heykellerdeki at ve sancak tasvirleri atın, bu devrin Türkleri için ihmali asla mümkün olmayan bir devlet müdafaa unsuru olduğunu ortaya koyar. Savaş atları, kahraman süvarisine nazaran daha iyi giydirilmiş ve süslenmiştir. Atın başındaki zırhta bir tuğ vardır, gemler aynı şekilde süslenmiştir. Bazen de tüyler ve

at arabasında savaşçılar
asur alçak kabartması
(Louvre müzesi, Paris)

kotaslar atın karnından geçen kayışa takılmıştır. Bu töre daha sonra Anadolu Selçuklarında ve Kafkasya seferlerine çıkan Özdemiroğlu Osman Paşa ordusunda görülecektir. Büyük zaferler kazanan atlara takılan bu gibi süsler yanında, genellikle göçebe devlet savaşlarına katılan atları, ölümden ve yaralanmadan kurtarmak için, okların kolay kolay delemiyeceği zırhlarla örtmek âdeti vardı. Nitekim, Gültekin Han'ın bindiği atlardan birinin zırhına yüzden fazla ok isabet ettiğine dair Orhun yazıtlarında kayıt vardır. Türklerde savaşa katılan alpların bindikleri atlar, süvarisinin devlet ve sosyal hayattaki mevkii ile sıkı sıkıya bağlantılıydı. Bahadırlar, ancak sihrî kuvveti olan, savaşta bir nevi tılsım rolü oynayabilecek, şan kazanmış atlara binerlerdi.

Bunun için alpların atları onların kazandığı zaferi ortaklaşa paylaşır ve onlar gibi savaş sonunda unvan kazanırlardı. Ölürlerse özel bir törenle gömülürlerdi. Unvanlar, atların cinsine, rengine, özelliğine göre verilirdi. Meselâ Gültekin Han'ın bindiği *«Beyaz Tadık»* adlı ata verilen *Çur* unvanı, aynı zamanda «beğ» lerin başçısının unvanı idi.

at
Edgar Degas'nın
karakalemi

Göktürklerde görülen at kültü törelerine ufak farklarla hemen bütün türk boylarında rastlanmak mümkündür ve bu araştırmalar eski Türklerde atın yerini ve önemini gösterecek niteliktedir. XI. yy. büyük türk filologu Kaşgarlı Mahmud «memleket» anlamına gelen «il» kelimesini anlatırken: *«il* kelimesi atı anlatır bir isimdir. Çünkü at türkün kanadıdır. Atlara bakan seyise *ilbaşı* denir. Vilâyetin başı demektir. Bununla ata bakan kimse murad edilir» demektedir. Bu ifade atın Türklerdeki kutsal yerini anlatmağa yeterlidir.

Bu gelenek, yüzyıllar boyu önemini kaybetmeden sürmüş, ortaçağ ve yeniçağ türk halkı ve devletlerinde, göçebe olsun, yerleşik olsun, at'a ayrı önem verilmiştir. Göktürk ve Uygurlardaki on iki hayvan adlı türk takviminde bir yıl adının at anlamına gelen *yund, yond* olması ve bugün bile Anadolu, İran, Afganistan ve Azerbeycan'ın bazı bölgelerinde yund yerine at kelimesi getirilerek kullanılması dikkate değer. Ayrıca *Yund dağı* (Konya), *Yund alanı* (Edirne), *Yund köyü* (Edirne), *Yund oğlanı* (414 köy adı ve çe-

at ve seyisi

Foto. Giraudon (*LAROUSSE*) ; *Nurettin Erkılıç* (*MEYDAN*)

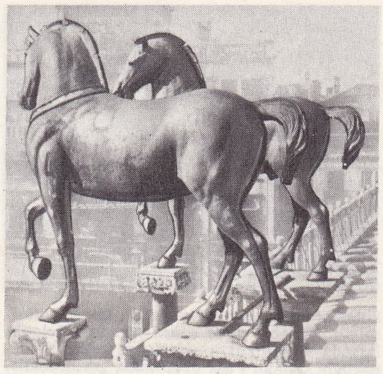

San Marco kilisesi cephesinde iki at (Venedik)

şitli cemaat adı), *Yund nahiyesi* (Saruhan köyleri) gibi adlar bugün bütün Anadolu'yu kaplamıştır. Atların renklerine verilen adlar üzerine yapılan araştırmalar da Türklerin bu konu üzerinde nasıl durduklarını gösterir. Meselâ *kır* ve *boz* aynı zamanda kabile adıdır. Kır yalnız kıraç yer anlamına kullanıldığı gibi boz-kır olarak da, istep anlamına alınmış ve yine Anadolu'da bu kelimeler sayısız yer adı olmuştur. *Karatay, ala yontlu, elke bulak, alaca bulak* gibi at renk adlarının aynı zamanda unvanlara ve yerlere aynı sevgi ve saygıyle verilmiş olması da ata olan sevgi ve önemi gösterir niteliktedir.

Asya Türklerinin at ile ilgili iman ve töreleri ufak değişikliklerle Anadolu Türkleri arasında da yaşayagelmiştir. Toros bölgesindeki abdallar arasında yaşayan söylentilere göre at hem kanatları, hem yüzme organları olan kutsal bir varlıktı. Kaf dağının ardındaki süt gölünde yaşıyordu. Ölüme çare arayan Hızır, birgün bu atları gördü. Yakalamak için uğraştı. Başaramayınca göle şarap dökerek atları sarhoş etti, kanatlarını kopardı ve yeryüzüne getirerek onları çoğalttı. Afşarlar ise atın Âdem ile beraber yeryüzüne indiğine inanırlar. At o zaman kanatlıymış, Âdem bu sevgili hayvan tekrar gökyüzüne dönmesin diye kanatlarını koparmış. Atın Burak denen soyu hâlâ cennetteymiş ve Hz. Muhammed Mirac'a Burak ile çıkmış.

Anadolu halkı yiğidin atına, avradına, silâhına sahip ve onları kutsal tuttuğuna inanır. Bu inanışta bazı ölmez kutsal atlar vardır. Köroğlu'nun Kırat'ı bunlardan biridir. Kırat âbıhayatı içmiştir. Köroğlu'nun ölümünden sonra kırk gün yemeden içmeden yas tuttuğu söylenir. Bir inanca göre, sonra İstanbul'a geldiği ve bir fakir sakanın hizmetinde çalıştığı, ay bitince kaybolup bir başkasına gittiği kabul edilir. Bir inanca göre de yılda bir defa at pazarında satışa çıkarılarak sahip değiştirir.

at
Constantin Guys'nin «Kralın Taç Giymesi» (1852) adlı tablosunun bir taslağından detay (Louvre müzesi, Paris)

Orta Anadolu halkı, kırat üzerine binen ve gün doğmadan bir akarsu üzerinden yedi defa geçen insana sihir ve büyü tesir etmeyeceğine inanır. Bir başka inanca göre atın artığını yemek bazı hastalıklara iyi gelir. Anadolu'nun birçok yerinde at mezarları vardır. Bunlar da evliya türbeleri gibi ziyaret edilir ve adak yeridir. İstanbul'da Genç Osman'ın (Osman II) Sislikırat'ının İhsaniyedeki mezarından ayrı bir de Karaca Ahmet Sultan'ın türbesi yanında Ebu'd Derdân'ın, Eyüp'te, Piyer Loti kahvesinin bahçesinde de Fatih Sultan Mehmed'in (Mehmed II) ünlü atının mezarı vardır.

● *At yarışı* veya *koşusu*, başlangıcı Eski Yunan'daki Olimpiyat oyunlarına kadar giden bir spordur. Önceleri atlar arabalara koşulu olarak yarışa girerlerdi, fakat M. Ö. 648'den sonra sadece binici ile yarışa girmeğe başladılar. Roma'da at çok önem kazandı. Cambazhanelerde at yarışları yapılır, canbazlar at üzerinde çeşitli gösteriler yaparlardı. Ayrıca Roma'da deniz tanrısı Neptunus şerefine yarışlar hazırlanırdı. Başlangıçta biniciler esirlerden seçiliyordu. Fakat sonraları asîller bu işe merak sardılar ve yarışlara katılmağa başladılar. Yarışı kazanan atların heykelleri dikilir, ölünce mezarları yapılırdı. Bugünkü cokey kulüplerinin görevini yapan heyetler ve meclisler kurulmuştu. Yarış sonuçları üzerine oynanan bir çeşit kumar da bu devirde ortaya çıktı. Neron devrinde at yarışlarında bazı değişiklikler yapıldı. Yanlarına çivili topuzlar asılarak mahmuzlanan binicisiz atlar koşturulurdu.

Araplarda da ata büyük değer verilirdi. Cahiliye çağı dediğimiz islâmdan önceki devir edebiyatında at tasvirleri büyük yer tutar. İslâmlıktan sonra da bu değerini korumuştur. At sporunu teşvik için Hz. Muhammed atını yarışa sokmuş, yarışı kazanan biniciye hediyeler vermiş, ayrıca da Müslümanlara çocuklarına yüzmeyi, ok atmayı, ata binmeyi öğretmeyi tavsiye etmiştir. Emevîler ve Abbasîler devrinde de at koşuları yapılırdı. Genel olarak yarışlara on at girerdi. Araplar at terbiye etme, ata binme, koşu atları yetiştirmeğe büyük önem verdiler ve bu konuda bazı kitaplar yazdılar. Abbasî halifesi Mütevekkil'in mirahuru (ahırcı başı) İbn Ebi Hazzam-ı Hattali tarafından yazılmış olan *İlm-ül-Hayl* (At Bilgisi) ve *Fürusiye* (Atçılık) adlı kitaplar bu sahadaki en eski eserlerdir. Türkler de ata büyük değer vermişlerdir. Hemen hepsi birer usta binici olan Türklerin kurdukları devletlerde her zaman at bu değerini korudu. Osmanlı hükümdarı Murad I devrinde binicilerden kurulu Sipahi bölükleri vardı. Bu bölüklerden birçok ünlü binici yetişti. İstanbul'un fethinden sonra harap olan Hipodrom, Fatih'in emriyle onarıldı ve at yarışları yapılan, cirit oynanan bir spor meydanı haline getirildi.

Bugünkü at yarışlarında bazı sistemler kabul edilmiştir ve bu bakımdan koşular ikiye ayrılır: 1. *Açık koşular.* Hayvanların koşarken taşıyacakları ağırlıklar yaşlarına göre tayin edilir, başka şart aranmaz; 2. *Handikap koşular* (şartlı koşular). Atların koşu sırasında taşıyacakları ağırlık, birtakım esaslara göre tespit edilir. Koşular, koşu alanlarının özelliklerine göre de düz ve engelli olarak ikiye ayrılır: 1. *Düz koşular.* Hayvanların belli bir uzaklığı dörtnala koşması. 2. *Engelli koşular.* Engellerin bulunduğu bir alanda atların engel atlamasıdır. Engeller tabiî ise av yarışları, yapma ise çit yarışları diye adlandırılır.

Atların yürüyüş şekline göre de tırıs koşular, dörtnal koşular diye bir sınıflandırma yapılır.

Mesafeye göre tayin edilen koşular şu kısımlara ayrılır:

kısa koşular: 800 - 2 000 metre arasında yapılan koşular.

orta koşular: 2 000 - 2 800 metre arasında yapılan koşular.

uzun koşular: 2 800 - 4 000 metre arasında yapılan koşular.

tahammül koşuları: 4 000 metreden fazla mesafelerde yapılan koşular.

Ayrıca, biniciliği meslek olarak seçmiş kimselerin katıldığı yarışlara *cokey koşuları*, at sahiplerinin yahut onları temsilen amatör binicilerin katıldığı yarışlara *centilmen koşuları*, subayların katıldığı koşulara da *askerî koşular* denilir. Koşuların yapılış şekli şöyledir: koşuya katılacak atlar ve cokeyler koşudan önce eğerleme yerinde tartılırlar ve kilolar eşit duruma getirilir. Tartı bitince göstri pistine çıkar dolaşırlar. Sonra koşunun yapılacağı alana sıralanırlar ve verilen işaret üzerine koşuya başlarlar.

Çeşitli ülkelerde atyarışlarının sonuçlarına göre oynanan birçok oyun vardır. Türkiye'de oynanan oyunlar: müşterek bahis, ikili bahis, çifte bahis, üçlü bahis.

— İkonogr. İnsan, tarih öncesi devirlerden beri, mağara duvarları üzerine güzel at resimleri çizmiştir. Bu tür resimlerde özellikle Asurlular çok ustaydı. Yunanlılarda, Kalamis ile Phidias'ı (Parthenon) sayabiliriz. Romalılar, çok sayıda atlı heykel yaptılar. Bunların en ünlülerinden biri Marcus Aurelius'un at üstündeki heykelidir (Roma). Bronzdan, ünlü *San-Marco Atları* (Venedik), Bizans atmeydanından getirilmişti. Monte Cavallo'daki atlar ise Roma'da Constantinus'un yaptırdığı büyük kaplıcalardan alınmıştır. (Bk. CASTOR ve POLLUX.)

At motifi, ilk hıristiyanların mezar taşlarında yer aldığı gibi, ortaçağda da sembolik bir figür olarak kullanılırdı; meselâ bir arslan tarafından yere serilen at figürü, kaba güç önünde ezilen soyluluğu temsil ederdi. Büyük at ressamları arasında Pisanello, Paolo Uccello, Mantegna'yı sayabiliriz. Heykelciler arasında da Donatello, Andrea Verrocchio, Bernini, vardır. Bu türün öbür ustaları Cuyp, Paul Potter, Rubens, Vélasquez'dir. XIX. yy. ressamları arasında Gros, Géricault, Delacroix yanında Carle ve Horace Vernet, Fromentin, Alfred de Dreux, özellikle Degas da (Dörtnala koşan atları ilk defa dosdoğru olarak resmetti) vardır. Barye'nin, Bourdelle ve Froment-Meurice'in at heykelleri de anılmağa değer.

● *At yarışı.* Ressam ve litografyacı Carle Vernet, haraları, at eğitim meydanlarını ve yarış alanlarını ilgiyle inceleyen ilk sanatçıdır; tanınmağa başladığı ilk yıllarda, arap atları, en çok sevdiği modellerdi. XIX. yy. da, Henri Delamarre'dan (Edouard'ın kardeşi) Charles Detaille'a, Le Nail'dan Victor Adam'a kadar birçok uzman portreci, safkan atları konu olarak ele aldılar. Yarış atlarının yedekte gezdirilmesi ve sehirciler, çeşitli düzenlemelere ilham kaynağı oldu. Bu düzenlemelerde yer alan soylu veya halk portreleri, çoğu zaman, sporla ilgili özellikler kadar önemlidir. Debucourt, Eugene Lami, Alfred de Dreux, Constantin Guys, Toulouse-Lautrec, Manet, Van Dongen, Raoul Dufy bu tür eserler verdiler. Géricault'nun Louvre'da bulunan *Epsom Berby*'si ve Degas'nın *Auteuil'de Yarışlar* gibi tabloları, bu türün şaheserleridir.

◆ **Atçı** i. Soy at yetiştiren kimse. ‖ At bakıcısı.

◆ **Atçılık** i. Atlarla uğraşma. (Cins atlarla yapılan yarışmalar, at sergisi gibi işler de atçılık içindedir.)

◆ **Atlanmak** dönlş. f. At sahibi olmak. ‖ Ata binmek: *Hünkâr emir saldı, o öfkeyle atlandı, yanına alacaklarını aldı* (N. Araz).

◆ **Atlaşmak** edilg. f. *Mec.* Vücut için at gibi kalın ve adaleli olmak: *Narin vücudu, atlet insanlarda olduğu gibi atlaşıyordu* (S. F. Abasıyanık).

◆ **Atlı** i. Ata binen, süvari: *Biraz ileride bir atlı gördüm* (Ö. Seyfeddin). ‖ Sıf. Ata binen. ‖ Atla yapılan: *Bin atlı akınlarda çocuklar gibi şendik* (Yahya Kemal).

— DEY. *Atlı ases gibi gezmek*, gece gündüz demeden, korkmadan gezmek; istediği kapıyı çalmak. Bk. ASES. ‖ *Atlı azığı*, bir at menziline ulaştıracak kadar hesaplanan yiyecek.

— Ask. Binek atı kullanan asker veya sınıf: *Atlı haberci.* ‖ *Atlı kıtalar*, atlı sınıflar; eskiden savaşmak veya ulaşım için attan yararlanan kıtalar veya sınıflar (topçu, süvari, nakfiye sınıfı).

— Hıristiyanlık. *Apokalypsis atlıları*, XVII. yy. ın ikinci yarısında Paris'te ortaya çıkan bağnazlar topluluğu. Deccal'ın geleceğine inanıyor ve onunla savaşmak için teşkilâtlanıyorlardı. Önderleri Gabrino 1694'te tutuklandı, çömezleri de dağıldı.

— İkonogr. Bk. ANSİKL.

— Spor. *Atlı spor*, at üzerinde yapılan bütün sporların genel adı.

— Teşk. tar. *Atlı ases*, Yeniçeri ocağına bağlı ve asayiş ile görevli Aseslerin süvarilerine verilen ad. ‖ *Atlı mukabeleci*, maliye kaleminin âmiri. Bk. ANSİKL. ‖ *Atlı sekban.* Yeniçeri ocağının 65. ortasını teşkil eden sekbanlar, bir bölük süvari ve 34 bölük piyadeden kurulmuştu. Süvari bölüğü mensuplarına, Atlı sekban denirdi. Bunlar, sarayın av hizmetlerinde kullanılırdı. ‖ *Atlı tüfekçi*, Kanunî Sultan Süleyman zamanında düzenlenen (1524) ve Mehmed Ali Paşa zamanına kadar gelen, Mısır eyaletindeki yerli 900 kişilik muvazzaf askeri. Bk. ANSİKL. ‖ *Atlı ulufeci*, yeniçeri ocağının kaldırılmasından önceki devrede, bazı şehirlerin kalelerindeki, kale muhafız komutanı olan dizdarın emrinde olan küçük süvari birlikleri. ‖ *Atlı zağarcı*, Yeniçeri Cemaat ortalarında 64. Zağarcı ortasının bir kısmı süvari, bir kısmı da yaya idiler. Süvari olanlara Atlı zağarcı denirdi. (Bu orta mensupları, av için hükümdara av köpekleri yetiştirirler ve Padişahın av partilerine katılırlardı.)

— ANSİKL. İkonogr. Eski çağlarda *atlı* heykellerinin varlığı Pausanias tarafından doğrulanır. Bunun dışında kabartmalar (Parthenon'un Atina birliği frizleri, British müzeum), bazı parçalar (süvari Rampin, Louvre ve Atina), birkaç heykelcik (İskender, Na-

Foto. Anderson-Giraudon, Giraudon (*LAROUSSE*)

poli müzesi) ve özellikle at üstünde insan figürü gösteren para yüzleri vardır. Zamanımıza gelebilen ilk gerçek atlı heykeli bronzdandır ve Marcus Aurelius'u gösterir (Campidoglio alanı, Roma). Sayabileceğimiz atlı heykelleri arasında şunlar var: Büyük Karl heykelciği (Louvre), aziz Martin veya aziz Georges heykelleri (Airvault kilisesi, Basel domu), Cangrande Della Scala (Verona müzesi avlusu), Barnabo Visconti (Milano müzesi), Dreux-Brézé (Rouen) ve Donatello'nun Gattamelata'sı (Sant'Antonio alanı, Padova), Verrocchio'nun Colleoni'si (Venedik'te San Giovanni e Paolo alanı) ve P. Tacca'nın Felipe IV.'ü (Madrid). Batılı bütün hükümdarlar atlı heykellerini yaptırmışlardır: İspanya'da Felipe III (Madrid), Medici'lerden Cosimo I ile Ferdinando I (Floransa'da Signoria alanı, Bologna'lı Giovanni'nin eseri), St. Petersburg'da Büyük Petro (Falconet), Stockholm'de Gustafe-Adolf (Larchevêque), Kopenhag'da Friedrich V ile Christian V (Saly), Berlin'de Büyük Seçici (Schlüter), Viyana'da Joseph II (Zauner), Londra'da Charles I (Lesueur), P. Tacca ve P. de Francheville tarafından Henri VI, D. de Volterra ve Biard tarafından Louis XIII, Lyon'da Louis XIV (Desjardins), Dijon (Le Hongre), Montpellier (Coysevox), Paris (Girardon), Paris'te Louis XV (Bouchardon). Fransız devrimi sırasında atlı heykelleri görülmedi, Restorasyonla birlikte bazı heykeltıraşlar bir dizi yeni atlı figürler yapmakla görevlendirildi: Henri IV (Paris), Louis XIII (Paris), Louis XIV (Paris, Versailles). O tarihten beri bu türün uygulanmasına devam edildi. Bunlar arasında: Mehmet Ali (İskenderiye), Atatürk (Samsun, Bursa), Büyük Karl (Paris; Roma, San Pietro kilisesi), Jeanne d'Arc (Paris, Orléans, Reims), Bourdelle tarafından Alvear (Buenos Aires), Wlérick ve Martin tarafından Foch (Paris, 1951) atlı heykelleri sayılabilir. Resimde en ünlü atlı tablolarını Tiziano (Madrid'de Karl V), Van Dyck (Charles I, Windsor; François de Moncade, Louvre), Velasquez (Felipe IV, Veliaht Balthazar Carlos, Olivares, Madrid) yapmıştır.

— Teşk. tar. *Atlı mukabeleci,* Yeniçeri ocağının Kapıkulu süvarilerine ait kayıtları tutmak ve ulufe defterlerini kontrol etmekle görevli maliye kalemi âmirlerine verilen ad. (Bunlar devlet teşkilâtında Hacegâhı Divanı Hümayun denilen memurlardandı. Aynı zamanda saray kapıcılarıyle 1. ve 2. mirahorlara tabi saray memur ve hademelerinin de içinde bulunduğu saray ağalarının defterleri de atlı mukabelecileri tarafından kontrol edilirdi.) ‖ *Atlı tüfekçiler,* Evliya Çelebi zamanında 1 088 kişi oldular. Bir ağa, kethüda ve kâtibinin emri altında bulunan bu askerler beslediklerı at üzerinde tüfek atma talimi yapar ve maharet sahibi olurlardı. Mısır'da tüfek taşıma hakkı, bunlardan başka hisar erleri ve azaplara aitti. Fakat onlara ticaret ve sanatla uğraşmak yasaktı. (ML)

At Kim. *Astat* veya *astatin* denilen elementin sembolü.

— Müz. *a tempo*'nun kısaltması. (L)

— **AT** çoğl. ek. (ar. *-āt*). *Esk.* Kelimeleri çoğul yapar: *Haşere* (böcek), *haşerat* (böcekler), *nebat* (bitki), *nebatat* (bitkiler). Ünlülerden sonra ek *-vat* şeklini alır: *Sene - senevat.* ‖ İlim adları meydana getirir: *Şarkiyat, türkiyat, edebiyat, içtimaiyat.* ‖ Bir eylemin sonucunu bildirir: *İcraat, neşriyat, tatbikat.* (M)

ATA i. Geçmişte yaşamış olan kimse, cet: *Damarlarında hâlâ kımız ile beslenen atalarının kanı mevcut olduğunu...* (A. H. Müftüoğlu). *Vatan bizim mülkümüz değildir, mezarda yatan atalarımızın ve kıyamete kadar doğacak torunlarımızın bu mübarek topraklar üzerinde hakları vardır* (Z. Gökalp). ‖ Baba: *Deli Dumrul'un atasının, anasının canın al* (Dede Korkut). ‖ Atatürk kelimesinin kısaltılmış şekli: *Ata kanda yaşar, gönülde yaşar* (B. K. Çağlar).

— ÇEŞ. DEY. *Ata* (*atalar*) *bucağı* (*yurdu*), Türklerin atalarının yaşadığı Orta Asya toprakları: *İlk atalar yurdundan getirdiğimiz şekiller* (A. H. Tanpınar). ‖ *Ata yadigârı,* ecdattan kalmış olan yadigâr mahiyetindeki şeyler: *İşte gümüş çekmecede saklı olan ata yadigârı buydu* (N. Araz). ‖ *Atadan oğula geçmek,* babadan, dededen evlâtlara kalmak: *Yıllardır atadan oğula mukaddes bir emanet olarak geçen bu gümüş çekmeceyi Muhammed nereden biliyordu* (N. Araz).

— ANSİKL. *Ata,* cet, dede, büyük baba, bazen baba anlamlarından başka özellikle eski Türkler arasında hoca, büyük hoca, mukaddes hoca, şehzadelerin hattâ hükümdarların hocası anlamlarında kullanılmıştır. Türkler arasında hürmet ve kutsallık kazanmış olan şair, bilgin v.b. kimselerin adlarına da eklenir: *Korkut Ata, Hakim Ata* gibi. Başta söylendiği de olur: *Atasagun.* Kelime, Göktürk Kitabelerinde, bu kitabeleri yazanlardan Yollug Tigin'in meslek unvanıdır. Kitabelere göre Yollug Tigin, kahraman Kültigin ile Bilge Kağan'ın atı'ları yani ata'larıdır (hoca). Aynı kelimeye Oğuz Kağan Destanı'nın islâmî şeklinde *Irkıl Ata* adıyle rastlanır. Irkıl Ata, Oğuz Han'a öğüt veren bir ihtiyar hocadır. Dede Korkut hikâyelerinde bu hikâyelere adını veren türk büyüğü, Atam Korkut, Korkut Ata unvanlarıyle anılır. Eski Türkler, öteden beri mukaddes bildikleri hekim-hoca'lara da *Atasagun* derlerdi. İslâmiyetten sonra kendilerine tasavvufu öğreten hocalara bazen hoca bazen de ata demişlerdir. Hoca Ahmed Yesevî, Hakim Süleyman Ata ve bunların halifelerinin adları böyledir. Selçuklular devrinde rastladığımız atabey unvanının da hocalık vazifesi ve anlamı vardır. Azerbaycan'da üvey baba yerine ata kelimesi kullanılmaktadır.

◆ **Ataç** sıf. Atalardan gelen, ata ile, cetle ilgili.

◆ **Atalık** i. Babalık: *Benim sana ettiğim, bilirsen atalıktır* (K. Tahir). ‖ *Esk.* Vasiy, devlet naibi. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Tar. Başka bir ailenin eğitimine verilmiş erkek çocuğa göre, ikinci ailenin babası *atalık* olurdu. Bu âdet bugün Kafkas kavimleri arasında hâlâ görülmektedir. Atalık gereğince iki aile arasında yapma bir akrabalık kurulmuş olur. Atabey unvanının karşıladığı şehzade hocası anlamı bu atalık şeklinden çıkmıştır. XVIII. yy. dan itibaren Buhara hanlarının yanında sözleri geçen Özbek prensleri de atalık unvanını kullanırlardı. (M)

ATÂ i. (ar. *ʿatā*). *Esk.* Verme, hediye, bahşiş, ihsan [büyükten küçüğe]: *Hz. Ömer dahi ona senevî iki bin dirhem atâ takdir ve tahsis buyurdu* (Cevdet Paşa). *Mütalâa-yı ezhâr için parka gidiyorum. Bir atâ-yı semâvî olan o letâifi seyretmeğe gideceğim* (Abdülhak Hâmid). ‖ Af, bağışlama: *Hata bizden atâ sizden* (N. Araz).

— Esk. huk. Bahşiş, ihsan, atiye. ‖ Sipahi için beytülmaldan yılda iki defa verilen mal.

— ÇEŞ. DEY. Esk. *Atâ-bahş,* bahşiş veren. ‖ *Atâ etmek* (*eylemek*), vermek, bağışlamak, hediye etmek: *Âleme safalar eyledin atâ / Derd ile mihneti bana mı verdin* (Dertli). *Hak bize sahip-kıran bir padişah etti atâ* (Ziya Paşa).

◆ **Atâyâ** çoğl. i. Bahşişler, hediyeler: *Biz biçarelere bu gibi atâyâda bulunmak için ceplerinizi efkâr-ı şairâne ile doldurmuşsunuz...* (Abdülhak Hâmid). *Bazı rical ve kibar duasını almak suretinde hedâyâ ve atâyâ vere geldiklerinden epeyce sermayedar olmuş idi* (Cevdet Paşa).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Atâyâ-yı ilâhiye,* Tanrı'nın verdikleri. ‖ *Atâyâ-yı seniye,* padişahın ihsanları. ‖ *Atâyâ-yı tabiat,* tabiatın insanlara verdiği şeyler. (M)

ATÂ (Ahmed) **Tayyarzade,** divan şairi (1810). Kâtiplik, ordu müsteşarlığı, mutasarrıflık gibi devlet hizmetinde bulundu. *Enderun Tarihi*'ni yazdı. *Divan*'ı ve *Tuhfet-ül-Farisin* (Farsça Hediye) adlı bir tercümesi vardır. (M)

ATÂ (Sadî) **Çırçırlı,** tasavvuf şairi (1750-1814). Kâtiplik hizmetlerinde bulundu. Sadiye tarikatına girdi. *Divan*'ı vardır. (M)

ATABASKA, Kanada'da ırmak. Kayalık dağlarında doğar (Columbia buzulu), Alberta'dan geçer ve Atabaska gölüne dökülür; 1 200 km. Aşağı bölümünde ulaşım yapılabilen bu ırmak, Mackenzie'nin yukarı kesimini meydana getirir. Paix ırmağı da, kıyılarında önemli uranyum yatakları olan Atabaska gölüne (11 500 km²) akar; bu gölün suları, Esir ırmağı aracılığıyle, Mackenzie ırmağının çıktığı Büyük Esir gölüne yönelir. Geçtiği vâdi içinde, bitümlü geniş kum yatakları vardır. 34 000 km²'lik yüzeyi kaplayan ve 50 m'den fazla derinliği bulan bu yataklarda 80 milyar ton asfaltın bulunduğu söylenmektedir; yataklar, açık havada dinamitlenir ve elde edilen parçalar, yağ ile kumu ayrılmak üzere özel bir fabrikada işlenir. Damıtma ve hidrojenleme yoluyle elde edilen ham petrol, Alberta rafinerilerine gönderilir. Atabaska adı 1882'de, Kanada'nın kuzeybatısındaki geçici bir idarî bölgeye verilmişti. Burası, 1905'te Alberta ile Saskatchewan arasında bölündü. (L)

ATÂBE, Kafiyelenişi a a a b olan, Suriye, Filistin ve Mezopotamya'da kullanılan bir rubaî şekli. Rubaîler türkü şeklinde okunur ve son mısra her zaman *atâbe* kelimesiyle biter. Atâbe *mefâ'îlün, mefâ'îlün, fe'ûlün* vezniyle yazılır. (M)

Atabetü'l-hakayık (Hakikatler eşiği). Edib Ahmed bin Mahmud Yüknekî tarafından yazılmış manzum ve öğretici bir eser. XII. yy. da veya XIII. yy.ın ilk yarısında yazıldığı sanılmaktadır. Orta Türkçenin belli başlı eserleri olan *Divanü Lûgat-it-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'den sonra bilinen en eski islâmî türk dili yadigârı olarak kabul edilir. Eser, Muhammed Dad Sipehsalar adlı bir beye ithaf edilmiştir. Bazıları çok eksik olmak üzere çeşitli kütüphanelerde 6 nüshası bilinmektedir. Önce Ayasofya kütüphanesinde bulunan nüsha, Necip Asım tarafından *Hibet-ül-hakayık* adı ile yayımlandı (1918). Adının ilk kelimesi *Heybet, Aybet, Gaybet* şekillerinde de okunan eser son olarak bütün nüshalar karşılaştırılmak suretiyle ve uygur harfli nüshanın da yardımı ile *Atabetü'l-hakayık* şeklinde okunarak, tercüme, indeks, notlar ve nüshaların faksimileleri ile birlikte Reşid Rahmeti Arat* tarafından yayımlandı (T.D.K. yayını, İstanbul 1951). [M]

ATABEK veya **ATABEY** bİş. i. Tar. Selçuklularda, şehzadelerin eğitimiyle görevli erkek eğitici, lala. ‖ Devlet yönetiminde yetkisi olan naip.

— ANSİKL. Müslüman türk devletlerinde yüksek bir memuriyet ve unvan. Bu memuriyet ilk defa Büyük Selçuklu imparatorluğunda görülmektedir. Selçuklu sultanları imparatorluk topraklarının çeşitli parçalarını aile fertlerine verdikleri sırada yaşları küçük olan prenslere vasi ve mürebbi sıfatıyle bir atabeg tayin ederlerdi. Bazı araştırıcılar Orhun Kitabelerinde geçen «Kül Tigin atısı» lakabının atabeg anlamına geldiğini ileri sürmektedirler. Buna göre İslâmiyetten evvelki türk devletlerinde atabeklik müessesesinin varlığını kabul etmek gerekir. Kafkasya'da

at

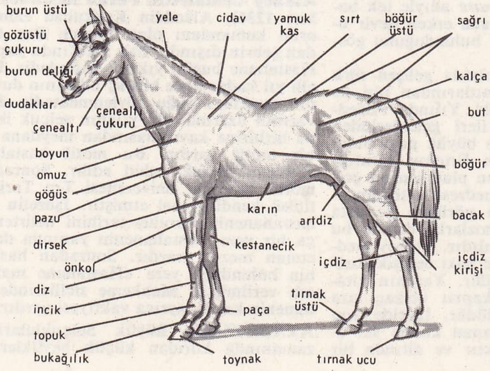

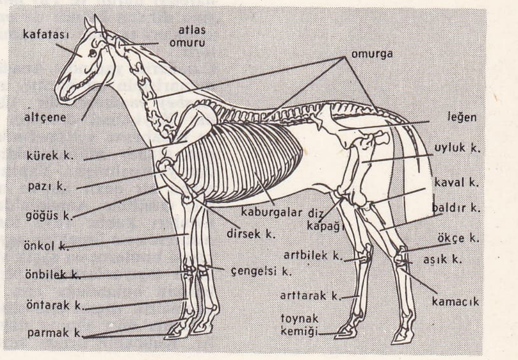

çocukların terbiyesinde uygulanan bir usul de bu fikri kuvvetlendirmektedir. Daha küçük yaşta çocuklar yabancı bir ailenin yanına verilir ve orada yetiştirilirdi. Bu yabancı aile reisine de *atalık* adı verilirdi. Atabekler, eski ve nüfuzlu oğuz beylerinden veya hükümdarın memlûklerinden olup değerli hizmetleri görülmüş, sadakatini göstermiş yüksek askerî kumandanlar arasından seçilmekteydiler. İbn Esîr'in yazdığına göre ilk atabek, sultan Alparslan tarafından oğlu Melikşah'a tayin edilen Nizamülmülk'tür. Sultan Melikşah, bütün işleri tam bir yetki ile ona bırakmış diğer unvanlarla birlikte, atabek unvanını da vermiştir. Atabekler, başında bulundukları geniş idarî sahanın yarı müstakil bir hükümdar naibi durumunda idiler. İdarî, malî ve askerî bütün selâhiyet onlarda toplanıyordu. Emirlerinde kalabalık muhafız kuvvetleri olup geniş iktalara sahip idiler. Atabeklerin her hükümdarın ölümünde meydana çıkan taht kavgalarında, naibi bulundukları şehzadeyi tahta çıkarmak için iç harplere sebebiyet verdikleri görülmektedir. Merkezî idare zayıflayınca atabekler şehzadelerin yerine kendi hâkimiyetlerini kurmağa başladılar. Böylece Atabegler denilen Böriler, Zengîler, İldenizliler ve Salgurlular gibi çeşitli sülâleler ortaya çıktı.
Büyük Selçuklu imparatorluğundan sonra kurulan türk devletleri, Anadolu Selçukluları, Harizmşahlar, Eyyubîler, Mısır Memlûkları, Akkoyunlular, Osmanlılar v.b. ile Safevîler, İlhanlılar ve Gürcü devletlerinde de bu müessese bazı küçük değişikliklere rağmen devam etmiştir. XV. yy. dan itibaren eski önemini kaybetmesine rağmen atabek unvanının izlerine bugün Anadolu'da yer ve mimarî eser adı olarak tesadüf etmekteyiz. (M)

ATABEY blş. i. Bk. ATABEK.

ATABEY, Akdeniz bölgesinin Göller yöresinde, Isparta ilinin bir ilçe merkezi kasaba; 3 412 nüf. Eski adı *Agros* iken 1921'de Büyük Millet meclisi kararıyla, Atabey'e çevrilmiştir. Bu ad, kasabada cami ve medresesi bulunan, selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubad'ın kumandanlarından Atabey Mübarizüddin Ertokuş'tan gelir. Kuleönü ovasının kuzey kenarında, Barla dağı eteğinde kurulan kasaba (yüks. 1 000 m) ortaçağda önemli bir merkez rolünü oynuyordu; sonra bu rol Isparta'ya geçmiş ve Atabey sönükleşmiştir. Kasabada halıcılık ve gülcülük başlıca geçim kaynağını sağlar. İlçenin yüzölçümü 202 km², nüfusu 6 378, köy sayısı 5'tir. — Tar. mim. Atabey Ertokuş'un 1270 yılına ait vakfiyesinden anlaşıldığına göre *Atabey* (eski adı *Agros*) bu tarihlerde Cami, Alaca, Sökmen, Zeynettin, Çeşme, Yunus Halife, Pazar, Otaç, Sinan, Çomakçı, Ak Koca, Sehrap, Zemyan adlarıyla anılan mahallelere sahipmiş. Sonra bunlara Çakıcı, Ebcem, Kerizler, Haraplar, Defterdarlar, Paşa, Emeni, Kubaklar adındaki diğerleri eklenmiş.
Atabey'de *Burhanettin* veya *Kurşunlu cami* adıyle anılan yapı en önemli camidir. 1598 yılında Burhanettin Paşa tarafından yaptırıldı: tek kubbeli ve son cemaat yeri üç kubbeli kesme taştandır. Mimar Sinan'ın eseri olarak bilinirse de onun yapılarını gösteren listelerde adına rastlanmaz. Diğer bir yapı da *Feyzullah camii*'dir: ahşap direkler üzerine oturtulmuş bu yapının 30-40 yıl önce tamamen elden geçirildiği yeni bir niteliğe büründüğü anlaşılmaktadır. Geç devirde değişikliğe uğramakla beraber sütun başlıkları ve bazı ahşap süslemeler eski geleneğin işaretleridir. Bundan başka bugün sadece minareleri duran ve *Taş minare* adıyle tek başına dikilen kalıntı da orada erken devir özellikleri taşıyan bir cami bulunduğunu gösterir.
Camilerin yanında Anadolu'da gelişen türk mimarîsinin en önemli anıtlarından biri de *Atabey medresesi*'dir. 1224 Yılında Alâeddin Keykubad devrinin ileri gelenlerinden ve kasabanın gelişmesinde büyük payı bulunan atabey Mübarizüddin Ertokuş tarafından yaptırılmıştır. Yapının plan şeması çok erken bir devir kapalı medrese niteliğindedir. Özellikle Anadolu'da görünen ve orta avluları kubbe veya tonozlarla örtülü bu medreselerin örnekleri sayılıdır. Atabey medresesi bunların en seçik ve bazı değişik özellikler taşıyanlarından biridir. Yapının kitabesinin bulunduğu ana kapısı birkaç sıra geometrik geçmelerle süslüdür. İçeride orta kısımda dört sütuna dayanan kubbe yer alır. Kubbenin ortası açıktır ve altında bir havuz vardır. İki yanda ikinci derecede önemli olan bir kapı ve ana eyvanın arkasında da içinde çinili sandukanın yer aldığı bir türbenin bulunması yapının özelliğidir. Son yıllarda tamamen elden geçirilerek onarılan bu yapıdan başka Atabey'de hamamlar vardır. Aynı plan şemasının ufak ayrılıklarla devamlı denendiği bu hamamların başında *Müftü hamamı, Mimar hamamı,* Atabey'in biraz dışındaki *Onaç hamamı* gelir. Bunların kesin tarihlerini veya yapıldığı devri veren kitabeleri yoktur. Genel özelliklerinden osmanlı devrinin yapıları olduğu anlaşılmaktadır. (M)

ATÂ BEY (Ahmed Atâullah) **Tayyarzade,** osmanlı devlet adamı ve tarihçi (İstanbul 1810-Medine 1880). 1825'te, Mahmud II kendisini Enderun'a aldı ve Hasekiler koğuşuna yazıldı, süvari onbaşısı oldu. Mahmud II'nin İstanbul içindeki gezileri sırasında yanında bir süre muhafızlık yaptı. 1828'de Okmeydanı tekkesinde kabza kavradı ve yediyüz adıma yakın ok attı. 1834'te Saraydan ayrıldı. Bir süre dolaştıktan sonra Dârı Şûrayı Askerî'ye yazıcı tayin edildi. Sonra Girit'te, vali Mustafa Nailî Paşa'nın divan kâtipliğini yaptı. İstanbul'a dönüşünde, tekrar Dârı Şûrayı Askerî'ye girdi. 1843'te, serasker mektupçusu oldu. 1848'de, İstanbul Orduyu Hümayunu muhasebeciliğine tayin edildi. Bu arada özel bir görev ile Tunus ve Trablus'a gönderildi. Sonra çeşitli yerlerde mutasarrıflık yaptı. Fakat hiç bir görevde uzun süre kalamadı. Nihayet 1871'de emekli olarak, İstanbul'a geldi ve Cevdet Paşanın teşvikiyle tarihini yazmağa başladı. 1876 Yılında Haremi Nebevî müdürlüğüne atandı. Hicaz'a gittiğinde, Medine şehrinde öldü. Mevlevî tarikatındaydı, şair ve tarihçi idi. Kendi el yazması *Divan*'ı, İstanbul Millet kütüphanesindedir. Kendisinin asıl önemli eseri *Tarih-i Atâ* adlı tarih kitabıdır. 1874'te (hicrî 1291-1293) yayımlanan bu eser beş cilttir. Enderun teşkilâtı, enderun hayatı, oradan yetişme devlet adamları ve şairleri hakkında bilgi veren kitabın birinci cildi teşkilâta ve hayata, ikinci cildi bu ocaktan yetişen sadrazam, şeyhülislâm ve kaptanpaşalarla saray dışından gelenlerin biyografilerine; üçüncü cilt yazarın çağdaşlarının hayatı ile Selim III'ten sonraki olaylara; dördüncü cilt osmanlı padişah ve şehzadelerine ve enderun şairlerine; beşinci cilt ise padişah sırasına göre osmanlı tarihine ayrılmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

ATÂ BEY (asıl adı **Mehmed Atâullah Mefharî**'dir), osmanlı devlet adamı (Halep 1856-İstanbul 1919). Doğu ve batı dil ve kültürlerini öğrenerek yetişti. Mektebi Sultanî'de edebiyat öğretmenliği yaptı. Maliye bakanlığı mektupçusu, 1908'de Maliye Islahat komisyonunda üye olarak çalıştı. Tevfik Paşa kabinesinde bir hafta süreyle, Maliye bakanlığı yaptı (1919). Aynı zamanda gazete ve dergilere *Mefharî* veya *Atâ* imzasıyle makaleler yazdı. Tercümeleri (Paul de Kock'tan *Üç Fistanlı kız* [1889]; *İşret, Kumar ve Nisvan Belâsı* [1891]; Bernardin de Saint Pierre'den *Paul ve Virginie* [1896]; J. von Hammer'den *Devlet-i Osmaniye Tarihi* [notlu ve haşiyeli Hammer Tarihi Tercümesi, 1911; Millî Eğitim bakanlığınca 11 cildi bastırıldı, 1947]) ve telif eserleri (*İktitaf* [1898, 4 cilt, okullar için okuma kitabı], *Güft ü Şenîd* [Söyleme ve Dinleme; tarihî ve ahlâkî hikâyeler] v.b.) vardır. Dr. Galip Ataç* ve tenkitçi, gazeteci Nurullah Ataç* oğulları idi. (M)

Atabey Cemalettin Ferah hastanesi (Çankırı 1236), Alâeddin Keykubad zamanında ordu kumandanı olan Ferruh Bey tarafından şehrin dışında, batı tarafında yaptırıldı. Hastahane bugün yıkıntı halindedir. Bundan elli yıl kadar önce birkaç odasının duvarlarının ayakta olduğu söylenmektedir. Bir duvarının üzerinde iki yılanın selçuk üslûbunda birbirine kavuşmasından meydana gelmiş bir motif vardır. Bu motif hastahanenin amblemi olarak kabul edilir. Sonradan bu motifi İstanbul üniversitesi Tıp Tarihi enstitüsü kendine mal etmiştir. İşaretin altında hastahanenin kuruluş tarihini belirten arapça bir yazı, hastahanenin yanında da kurucunun mezarı vardır. Sonradan hastahanenin bulunduğu yere «Hastahane mahallesi» adı verilmiştir. Mahkeme sicillerinde hastahanenin kaydı, ayrıca vakfiyesi vardır. (M)

ATABEYLER, Büyük Selçukluların son zamanında kurulan küçük beyliklerin adı. Bunların en tanınmışları Musul ve Halep atabeyleri, Azerbaycan atabeyleri ve Fars atabeyleri'dir.
● *Musul ve Halep atabeyleri.* Musul atabeyliğini selçuklu emîri Aksungur'un oğlu İmadeddin Zengi kurdu (1127). Bu atabeyliği İmadeddin Zengi'den sonra oğulları ve torunları devam ettirdiler. Musul atabeyliği, Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları, Harizmşahlar ve Eyyubîlerin buyruğu altında yaşadı. 1233'te son atabey Arslan Şah II ölünce yerini veziri Bedreddin Lûlû aldı (1233). Bu atabeylik 1262 yılında İlhanlılar tarafından kaldırıldı.
Musul atabeyliğinin en önemli dalı olan Halep atabeyliğini Nureddin Mahmud Zengi, Haçlılardan Urfa ve Haleb'i alarak kurdu (1146). Haçlılara karşı kazandığı zaferlerle dünyaca nam kazandı. Selâhaddin Eyyûbî gibi dâhi bir asker ve devlet adamı yetiştirdi. Selâhaddin Eyyûbî kumandasında gönderdiği bir ordu ile Fatimî devletine son verdi ve Mısır'ı sınırları içine kattı. Ölümünden sonra yerine önce oğlu, sonra yeğeni geçti, ama bunlar Eyyûbîlerin atabeyliği yıkmasına engel olamadılar (1183). Yine Zengilerden iki prens, Sincar (1170-1220) ve Teziret İbni Ömer (1170-1227) dallarını kurdular.
● *Azerbaycan atabeyleri* veya *İldenizliler.* Kurulduğu yere ve kurucusuna göre bu isim verildi. Şemseddin İldeniz, Irak Selçuklu hükümdarı Gıyaseddin Mesud'un sevdiği ve inandığı insanlardan biriydi, bu yüzden onu Azerbaycan valiliğine gönderdi. İldeniz de burada istiklâlini ilân ederek adıyle anılan atabeyliği kurdu (1146). Özellikle Sultan Mesud'un kardeşi Tuğrul'un karısı ile evlendikten sonra itibarı ve gücü çok arttı. Irak Selçuklularına baskıya başladı. Hattâ Süleyman Şahı tahtan indirerek yerine Arslan Şah'ı Irak Selçukluları hükümdarı yaptı, kendisi de onun atabeyi oldu. Gürcülere karşı kazandığı zaferlerden ötürü sultanazam adını aldı. Oğullarından Kızılarslan, Irak Selçuklu sultanı Tuğrul II'yi esir alarak sultan unvanını kazandı ve kendini selçuklu sultanlarının yerine koydu, aynı yıl bir fedai tarafından öldürüldü (1191). Celâleddin Harizmşah bu Atabeyliğe son verdi (1225).
● *Fars atabeyleri* veya *Salgurîler.* Bu atabeyliğin kurucusu Oğuzların Salur boyundan Mevlud Salgurî Beyin oğlu Sungur'dur (1147). Babası adına nispetle Salgurîler denir. Fars'ta Selçuklulara karşı ayaklandı ve istiklâlini ilân etti. Başkenti Şiraz'dı. Fakat uzun süre kendi buyruğunda yaşayamadı. Sırasıyle, Büyük Selçukluların, Irak Selçukluların, Harizmşahların, Moğolların ve İlhanlıların buyruğu altında kaldı, zaman zaman sınırlarını genişletti. Son hükümdarları Abiş Hatun, Hulâgu'nun oğlu ile evlendi. Bu kadının ölmesi üzerine Fars atabeyliği son buldu (1286). [M]

ATABÎ i. Sağlam ipekli kumaş. Eskiden Bağdat, İsfahan ve Almeria'da dokunurdu. (L)

ATÂ bin EDÎ RABAH, Emevîler devletinin ünlü fıkıh ve hadiscilerinden (645- Mekke 733). Aslen Yemen'li olmasına rağmen Mekke'de büyümüştür. Bu şehirde müftülük yapmıştır. Abdullah bin Ömer ve Abdullah bin el-Abbas gibi kişilerden ders görmüş, onlardan hadis rivayet etmiştir. Fıkıh ve hadiste selâhiyet sahiplerinden biri olarak bilinmektedir. (M)

ATABİNEN (Reşit Saffet), türk yazarı ve tarihçisi (İstanbul 1884- ay. y. 1965). Kadıköy Saint-Joseph lisesini (1900), Paris Siyasal Bilgiler fakültesini bitirdi (1902). İnhisar'da tercümanlık, Levant Herald gazetesinde yazarlık yaptı (1902). Bükreş, Washington, Madrid, Tahran büyükelçiliklerinde başkâtip ve müsteşar olarak görevlendirildi (1906). Maliye vekâleti özel kalem müdürü (1912), Şûrayı Devlet üyesi (1917), Lozan konferansı genel kâtibi (1922), Memaliki Şarkıye Fransız bankası müşaviri oldu (1923). 1927-1932 Yılları arasında iki kere milletvekili seçildi. İstanbul ve Paris'te yayımlanan bazı gazetelerde çalıştı. Kurduğu Türk Turing Otomobil kulübü başkanı idi. Harf inkılâbına paralel olarak rakam inkılâbını 24 mayıs 1928 tarihinde önergesiyle kabul ettirdi. *Economiste d'Orient* adlı dergiyi çıkardı. Fransızca yazılmış bazı eserleri, türkçe çeşitli broşürleri ile *Osmanlı Tarih-i Mali Dersleri* (İstan-

bul 1913); *Türklük ve Türkçülük İzleri* (Ankara 1931) gibi türkçe kitapları vardır. (M)

ATABİNEN (Safvet), türk bestecisi, flütist (İstanbul 1858-ay. y. 1939). Bahriye doktoru Tosyalı Ali Bey'in oğludur. 1863'te Mızıkayı Hümayun'a girdi. 1886'da kolağası (kıdemli yüzbaşı) iken Paris'e gitti ve bir yıl Paris konservatuarında okudu. Dönünce binbaşı, sonra miralay (albay) oldu. İyi bir flütist olarak tanındı. 1885'te Saray'da bir orkestra kurarak ilk defa Beethoven'in senfonilerini çaldırdı. 1908'de Mızıkayı Hümayun kumandanı oldu ve 70 kişilik bir bando kurdu. 1918'de emekliye ayrıldı. Çoksesli birkaç eseri, bu arada türk makamlarını da kullandığı *Letâfet* opera-komik'i vardır. (M)

ATABYRİA. Esk. coğ. Rodos adasına verilen bir ad. Adanın en yüksek yeri olan *Atabyrion* veya *Ataviros* dağının tepesinde bir *Zeus Atabyrios* tapınağı vardı. (L)

ATACAMA, Kuzey Şili'nin çöl bölgesi. Kıyı sıradağlarının eteklerinde, Chanaral, Taltal, Antofagasta, Mejillones, Tocopilla, İquique, Pisagua gibi birbiriyle bağlantısı olmayan fakat And demiryollarıyla iç bölgelere bağlanan limanlar vardır. And dağlarından inen alüvyonlarla dolu kapalı havzaların yer aldığı iç çöküntü Loa (Calama vahası) tarafından yer yer sulanır. Doğuda, batı sıradağları veya Domeyko sıradağları *salar de Atacama*'nın kısmen kapladığı *Puna de Atacama* yüksek ovası boyunca uzanır. Atacama geçit yolu olmak niteliğini hiç bir zaman kaybetmemiştir. Beyazlar, bölgenin nitrat, boraks ve gümüş çökeltilerine XIX. yy. da, bakır ve demir çökeltilerine yakın zamanda ilgi duymuşlardır; tarım, sulama imkânlarının elverdiği kadar ve maden ocaklarıyla limanlarda çalışanlara yetecek ölçüde yapılır.

— *Atacama ili,* bölgenin güneyinde yer alır; 114 300 nüf. Başkenti *Copiapo.* Şili Atacama'sı ile, 24 kasım 1884 antlaşmasıyle bu ülkeye bırakılan ve bugün Şili'nin Antofagasta ilini meydana getiren eski Bolivya Atacama'sını birbirine karıştırmamak gerekir. (L)

ATACILIK i. (fransızcası *atavisme*). Biyol. Bir atada var iken birçok kuşaktan beri yitmiş olan bir veya birçok niteliklerin yavruda anîden ortaya çıkması. || Özel olarak, tıpta çocukların ataya çekmesi. || *Mec.* Kalıtımsal içgüdü, soya has davranış.

— ★ Aile, soyaçekim Mendel kanunları, organizma, alışkanlık, ortam, mizaç.

— ANSİKL. Biyol. *Atacılık,* soyaçekimin özel bir şeklidir. Ana ve babadan gelen genlerin, atalardan birinde görüldüğü şekilde bir başatlığa yol açacak tarzda birleşmesi sonucunda ortaya çıkan olağanüstü bir durumdur. Darwin bir atacılık durumunu şöyle anlatır: belirli güvercin ırkları, meselâ iki siyahla bir beyaz, bir de kırmızı kuyruklu beyaz çiftleştirilirse koyu renkli melezler elde edilir; bu melezler birbirleriyle çiftleştirilirlerse, evcil güvercinlerin atası, mavi renkli yabanî güvercin ortaya çıkar. Evcil domuzlar birbirleriyle çiftleştirildiklerinde yavruların üzerinde bazen yaban domuzunu andırır boylamasına şeritler belirir. Kalıtım formülleri ve başatlık ilişkileri bilinirse atacıl sonuçlar verecek çiftleştirmeleri yapmak çok kolaydır. Kırmızı gözlü külrengi bir fare ile kırmızı gözlü beyaz bir fare çiftleştirilirse melezler tıpatıp külrengi yabanî fareye benzer. Aynı şekilde fizyolojik ve psikolojik atacılıklar da vardır.

— Zootekn. Geç gelişimi ve yapıları bakımından, şimdi kullanılan ıslah edilmiş ırkların yaygınlaşmasından önceki eski tipleri andırır şekilde yavru yapan hayvanların bu durumuna Avrupa'da yetiştiriciler «geriye tepme» derler. Atacılık, son derece az görülen bazı bozukluklar da doğurur. Meselâ normal donlu bir aygırla bir kısraktan zebra donunda bir tay ortaya çıkar. (L)

ATAÇ (Galip), türk doktoru, yazar (İstanbul 1880-Ankara 1947). Hammer'i dilimize çeviren Atâ Beyin büyük oğlu. Fransa'da Montpellier Tıp fakültesinde sinir ve iç hastalıkları mütehassısı oldu, İstanbul Tıp fakültesinde görev aldı. Birinci Dünya savaşında Medine, Amman ve Şam hastahanelerinde başhekimlik yaptı. 1918 Mondros mütarekesinden sonra, İstanbul Tıp fakültesinde tıp tarihi okuttu. Hudut ve Sahiller sıhhiye müdürü, Haydarpaşa hastahanesi başhekimi oldu. Gazete (Vakit, Ulus) ve dergilerde çeşitli konularda yazılar yayımladı. Ankara radyosu redaksiyon şefliği sırasında, *«Evin Saati»* ve *«Posta Kutusu»* gibi çok ilgi uyandıran programlar hazırladı. «Evin Saati» konuşmalarını kitap halinde yayımladı. 7. devrede İstanbul milletvekili seçildi; dört yıllık parlamento hayatından sonra tekrar aday gösterilmediğinden eski görevine döndü (1946). *Tıbbî Musahabeler, Hıfzıssıhhat-i Asap* (Sinir Sıhhatinin Korunması, İstanbul, 3. baskı, 1909); *İstanbul Dârülfünunu Tıp Fakültesi* (İstanbul 1923); *Tıp Fakültesi* (İstanbul 1923); *Tıp Tarihi* (1. cilt, İstanbul 1925); *Evin Saati* adlı telif ve *Tıpta Deneyin Tedkikine Giriş* (Claude Bernard'dan, 1934); *Pastör'ün Hayatı* (René Valéry'den, 1935); *Tarih Tedkiklerine Giriş* (Langlois ve Seignobos'tan, 1937) adlı tercümeleri vardır. (M)

ATAÇ (Hasan Fehmi), türk siyaset adamı (Gümüşhane 1879-İstanbul 1961). Düzenli bir şekilde öğrenim yapamadı. Osmanlı Mebusan meclisinin 2. ve 3. dönemlerinde Gümüşhane milletvekili idi. Türkiye Büyük Millet meclisinin 1. döneminden 8. dönem sonuna kadar da gene Gümüşhane milletvekilliği yaptı. 1. Dönemin birinci ve ikinci toplantı yılları ile 8. dönemin birinci toplantı yılında meclis başkan vekilliği yaptı. Asıl büyük hizmeti büyük taarruzdan önce seçildiği Maliye vekilliğinde (24 nisan 1922- 2 ocak 1924) oldu. Devlet gelirlerinin azlığına rağmen ordunun bütün ihtiyacını karşıladı, doğu ve batı cepheleri için iki ayrı ordu defterdarlığı kurarak subay maaşlarının düzenli olarak ödenmesini ve masrafların belgelendirilmesini sağladı. 22 Kasım 1924-3 mart 1925 tarihleri arasında Zıraat vekili idi. (M)

ATAÇ (Nurullah), türk denemeci ve eleştiricisi (İstanbul 1898-Ankara 1957). Hammer'i dilimize çeviren Atâ Beyin oğlu. Galatasaray lisesini bitirdi. Bir süre Edebiyat fakültesine (1922) devam etti. Nişantaşı lisesinde Fransızca okutarak öğretmenlik hayatına başladı (1921). Ticaret bakanlığında çalıştı (1925-1926). İstanbul, Adana ve Ankara'da 1945'e kadar öğretmenlik yaptı. Gazi Eğitim enstitüsünde batı edebiyatı dersleri okuttu. Emekliye ayrılıncaya kadar Cumhurbaşkanlığı mütercimi olarak kaldı.

Eserleri: *Mitoloji* (1932); *Günlerin Getirdiği* (1946, 1957); *Karalama Defteri* (1952); *Sözden Söze* (1952); *Ararken* (1954); *Diyelim* (1954); *Söz Arasında* (1957); *Okuruma Mektuplar* (1958); *Günce* (1960); *Prospero ile Caliban* (1961); *Söyleşiler* (1964). Son yazdıklarından bir kısmı ile 1940'tan sonra yazdıklarının en seçkinlerini bir araya getiren bu kitapçıklardan başka yunan, latin, fransız, rus, alman klasiklerinden veya çağdaş yazarlarından 50'ye yakın tercümesi çıktı, bunlardan bazısı defalarca basıldı. Başlıcaları (1952'ye kadar çıkanlar): *Altın Eşek* (Apuleius, 1. cilt, 1950); *Kaynana* (Terentius, 1946); *Kızıl ile Kara* (Stendhal, 1. cilt, 1941, 1942, 1946); *Adsız Köşk* (Alain-Fournier, 1940, 1944); *Tehlikeli Alâkalar* (De Laclos, 1944). Bunlardan başka, üç kişilik bir kurulla, *Fransızca-Türkçe Resimli Büyük Dil Kılavuzu* (1935) adlı 2 ciltlik bir sözlük hazırladı. Bütün eserleri, on cilt halinde Varlık yayınevince bastırıldı (1966). [→Bibliyo.] (M)

ATADAN (Makbule), Atatürk'ün kendisinden dört yaş küçük kız kardeşi. (Selânik 1885 - Ankara 1956). Türkiye Büyük Millet meclisinin beşinci döneminde Edirne milletvekili olan Mecdi Boysan (1886 -   ) ile evli idi. Atatürk'ün isteği ile Serbest Cumhuriyet fırkasına girdi. Atatürk ile ilgili hatıralarını anlattı ve bunlar başkaları tarafından yazılarak yayımlandı: *Büyük Kardeşim Atatürk* (Yeni İstanbul, ekim 1952) ve *Ağabeyim Mustafa Kemal* (yazan Şemsi Belli, 1959). [M]

ATADEMİR (Hamdi Ragıp), türk ilim adamı (Konya 1908). Yüksek öğrenimini Besançon ve Nancy üniversitelerinde (Fransa) yaptı (1932). Çeşitli liselerde felsefe hocalığı yaptı, sonra profesör oldu (1949). İlâhiyat fakültesinde surî mantık okuttu (1950). 1954-1957 Seçim devresinde Konya milletvekili seçildi. Yunan klasiklerinden tercümeler yaptı: *Phaidon* (1945); *Organon I, II, III, IV, V* ve *Yanlış Üzerine Deneme* (1943); *Filozoflara Göre Felsefe* (1947); *İsagoji* (1948); *Tümevarımın Temeli Hakkında* (1949); *Bilim ve Metod* (1951) gibi denemeler yazdı. (M)

ATAERGİN (Zeki Ârif), türk besticisi (İstanbul 1896-ay.y. 1964). Kanunî Hacı Ârif Bey'in oğludur. Hukuk mektebini bitirdi. Babasından başlayarak musiki öğrendi. Avukatlık ve noterlik yaptı. Bilinen 159 eseri vardır (1 durak, 1 peşrev, 2 saz semaisi, 5 beste, 2 ağır ve 2 yürük semai, 146 şarkı). Dilkeşhaveran ve Sipihr'den birer fasıl (ikişer beste ile semai) ve pekçok şarkı besteledi. Tanınmış birkaç eseri vardır. (M)

ATAERKİ blş. i. Sosyol. Soyda temel olarak babayı alan topluluk görüşü. *Esk.* Pederşahî. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Sosyol. İnsan topluluğu *anaerki* merhalesini geçtikten sonra ataerki merhalesinde binlerce yıl kaldı, birçok geleneklerini uzun süre devam ettirdi. Sonra, erkek hâkimiyeti gelişerek aileye ve topluma hükmetti. Sınır tanımayan hâkimiyetini kurunca ata hem kendi evlâdı sayılan neseplerinin sağlığına önem verdi, hem de, en iyi soyu yetiştirmek, çalışacak işçiler sağlamak amacıyle çok kadın almağa başladı. Bu biçim toplumlar Çin'de ve Orta Asya göçebeleri arasında son zamanlara kadar yaşamıştır. Atalar kültü ve egzogami, bu aile ve topluluğun en belirli özelliğidir.

◆ **Ataerkil** sıf. Sosyol. Aile reisi babanın, aile üzerinde en geniş haklara sahip olduğu sosyal düzen için kullanılır: *Ataerkil aile.* (L)

ATAF sıf. (ar. *ʿatf, ʿâtıfet,* şefkat, merhamet'ten *aʿtaf*). *Esk.* Daha, en merhametli, acıyan. (M)

ÂTÂF çoğl. i. (ar. *ʿatf,* meyletme, şefkat'ten *aʿtâf*). *Esk.* Meyiller, eğilmeler. || Merhametler, lûtuflar: *Saadet-i dü kevn a'tâf-ı zâtından ibarettir* (Ziya Paşa). [M]

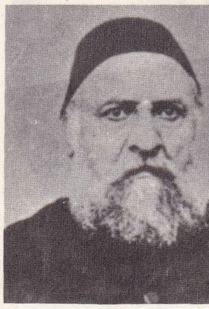

Tayyarzade ATÂ BEY

ATAGO. Japonya'da şinto dini tanrısı. Şehirleri yangına karşı koruduğuna inanılır. (L)

ATÂ Hekim Sinanoğlu, Edirneli divan şairi (XVI. yy.). Babasından tıp tahsil etti, bir süre Edirne bîmarhanesinde (hastahane) tabip olarak çalıştı. (M)

ATAHUALPA (1500 - Cajamarca 1533), İnka hükümdarı (1525). Huayna Capac'ın, Quito kralları soyundan bir kadınla nikâhsız birleşmesinden doğan küçük oğlu. Babasının ölümü üzerine, başkenti Quito olan imparatorluğun, kuzey topraklarına sahip oldu. Ağabeyi Huascar, Atahualpa'nın bu topraklar üzerinde hakkı olmadığını ileri sürdü ve iç savaş patlak verdi. Önce yenilen, sonra yenen Atahualpa, And dağlarını yeni aşan İspanyollarla ve şefleri Pizarro ile anlaşarak, onlardan yardım sağlamağa çalıştı. Ağabeyi de aynı amacı güdüyordu. Pizarro aralarındaki çekişmeden yararlanarak imparatorluğu kolaylıkla ele geçirdi ve Atahualpa'yı esir etti. Büyük bir fidye kopardıktan sonra, onu ölüme mahkûm etti ve boğdurarak öldürttü. Böylece İnka devleti kesinlikle son buldu. (L)

ATÂÎ Ahî Çelebi, İvazpaşazade, divan şairi (öl. 1438). Hacı İvaz Paşanın oğludur. İvaz Paşa, Bursa'yı Karamanoğlu'nun hücumundan korumuş, bu yüzden vezir olmuş, sonra bir şüphe ile gözlerine mil çekilmiştir. Murad II, oğlunu saraya almak istediyse de Atâî, babasının başına gelenlerden dolayı bu isteği kabul etmedi. Padişaha «Dirig» (uzak) redifli bir gazel sunarak niyetini bildirdi. Lâtifî, Atâî'nin Süleyman Çelebi'nin kardeşi olduğunu ileri sürerse de Bursalı Belig, zaman uyuşmazlığını ileri sürerek bunu reddeder. Sehî'ye göre türkçe şiire ilk defa mesel katan güçlü bir şairdi. Lâtifî'ye göre de çok iyi bir şair olan Atâî, «Güneş» redifli kasidelerin ilkini yazmıştır. Buna Ahmet Paşa da bir nazire yazmıştır. *Mecmuat-ün-Nezair* (Nazireler Mecmuası), *Cami-ün-Nezair* (Nazireler Derlemesi) gibi nazire mecmualarında şiirleri vardır. Farsça şiir de yazdı. (M)

ATAİDE (Don Luis D'), Portekiz generali (1519 - 1580). Kızıldeniz'de Estevao Gama ile birlikte yaptığı seferde başarı kazandığı için, Portekiz'e dönüşünde Karl V'in yanına elçi gönderildi. İmparatorun yanında protestan prenslere karşı savaştı ve Mühlberg savaşında başarı kazandı (1547). Daha sonra Portekiz hükûmeti kendisini Hindistan'a kral naibi olarak gönderdi (1569) ve burada da siyasî başarılar elde etti. Fakat bu başarılarından fayda sağlayamadı. Portekiz'e çağrıldı (1585) ve Afrika'da Osman-

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

Reşit Saffet ATABİNEN

Galip ATAÇ

Nurullah ATAÇ

lılara yenilen Portekiz kralı Sebastiao'nun gözünden düştü. Kral kendisini tekrar naip olarak Hindistan'a gönderdi ise de Portekiz sömürgecilik tarihinde önemli bir şahıs olan Ataide, orada kısa zaman sonra öldü. (M)

ATÂÎ Filibeli, divan şairi (doğ. 1874). Hatiplik ve müderrislik yaptı. Arapça, farsça şiirler de yazdı. Dili sade ve etkilidir. Tarih düşürmekte ustaydı. Şiirlerine mecmualarda rastlanır. (M)

ATAİK veya **ATAYİK** çoğl. i. (ar. *ᶜatîka*, eski'den *ᶜatâik*). *Esk.* Eskiler. Bk. ATÎK. (M)

ATÂÎ Nevâlizade, divan şairi (öl. 1617). Mehmed III'ün hocası Akhisarlı Nuh Nevâlî Efendinin oğlu. Müderrislik yaptı. Şiir mecmualarına birçok şiiri alınmıştır. Gazellerine bazı şairler tarafından nazireler yazıldı. Özellikle gazel tarzında başarı gösterdi. Küçük bir yazma *Divan'ı* vardır (İstanbul Üniversite kitaplığı, nu. 709). [M]

ATÂÎ Nevîzade, divan şair ve bilgini (İstanbul 1583-ay.y. 1635). Şair Nevî'nin oğlu. Medrese öğrenimini bitirdikten (1601) sonra, bir süre müderrislik yaptı (1605-1608). Sonra Lofça, Babaeski, Varna, Rusçuk, Silistre ve Üsküp kadılıklarında bulundu (1608-1635). Üsküp kadılığından azledildi, İstanbul'a döndü ve orada öldü. Atâî, divan tarzı şiirler, özellikle gazel, kaside ve musammatlar yazmış olmasına rağmen türk edebiyatındaki asıl yerini mesnevîleriyle sağlamıştır. Atâî, bir hamse şairidir. Hamsesini meydana getiren mesnevîleri çoğu zaman tasavvufî eserlerdir. Şeyh Aziz Mahmud Hüdaî mensuplarından olan şairin eserlerinde tasavvuf terennümleri bulunması tabiîdir. Bu mesnevîler, destan, hikâye, menkıbe, sohbet gibi küçük parçalardan meydana gelmiştir. Şairin hikâye ettiği menkıbeler arasında Nasreddin Hoca fıkraları da vardır. Eserleri arasında *Hadayık-ül-Hakayık fi Tekmilet-iş-Şakayık* («Şakayık»ı, Tamamlayan Hakikatler Bahçesi) adlı esere yaptığı *Şakayık Zeyli* ile *Sakiname; Nefhat-ül-Ezhar* (Çiçeklerin Kokusu), *Sohbet-ül-Ebkâr* (Olgunlar Sohbeti), *Hefthan* (Yedi Konak) ve *Hilyet-ül-Efkâr* (Düşünceler Süsü) adlı beş kitaptan ibaret olan *Hamse'*si ve *Divan'ı* meşhurdur. Bundan başka fıkıha dair *El-Kavl-ül-Hasen fi Cevab-il-Kavli Limen* (Fıkıh Sorularına Uygun Cevaplar) adlı bir eseri de vardır. Şakayık Zeyli'nde ise Şakayık'ın bitiş tarihi olan 1558'den sonra 1634'e kadar olan devre içinde yaşamış olan padişahlar, vezirler, bilginler ve şeyhlerden bahseder. (→ Bibliyo.) [M]

ATAİR çoğl. i. (ar. *ᶜatîre*, putlara kurban edilen koyun). Arapların, İslâm dinine girmeden önce recep ayında kestikleri kurbanlara verdiği ad. (M)

ATÂ İstanbullu, divan şairi (öl. 1829). Maliye işlerinde çalıştı. Şiirlerine tezkirelerde rastlanır. (M)

ATÂ İstanbullu, divan şairi (1809-1851). Kadılık, mollalık yaptı, Meclisi Maarif azası oldu, Anadolu sadareti payesini aldı. *Divan'ı* vardır. (M)

ATAK i. (fr. *attaque*). Hücum: *Atağı yapan Tanin'in yazı işleri müdürü ve yedek başyazarı Muhiddin Birgen idi* (Y. Z. Ortaç). ‖ Sıf. Sonunu düşünmeden, ileri atılan, cüretkâr: *... onlar da haşarı, atak ve gösterişçi idiler* (R. N. Güntekin). *Atak oğlandır esasen ... Demek azdırdı işi* (M. Â. Ersoy).

◆ **Ataklık** i. Atak olma hali veya atakça davranış (M)

ATÂK veya **ATÂKAT** i. (ar. *ᶜatk*, köle azat etmek ve *ᶜıtk, ᶜutk*, eskilik'ten *ᶜatâk* ve *ᶜatâkat*). *Esk.* Köle azat etme veya olma: *Gâh talâka, gâh atâka yemin eyler* (Naima). ‖ Eskime. (M)

ATAK veya **ATEK,** Pakistan'da (Pencap) şehir; İndüs kıyısında; 1 570 nüf. Şehir, imparator Ekber'in İndüs geçidini savunmak için yaptırdığı kale (1586) ile birlikte kurulmağa başlamıştır. Çevrede petrol yatakları. Çimento fabrikaları. (L)

ATAKAM, M.S. 433 sıralarında yaşamış bir hun şamanı. Bizanslı yazar Priskos'un elçilik seyahatnamesinde (*Excerpta de legationibus*, ed.C.de Boor, Berolini 1903-s. 122) adına rastlanır. Macar türkoloğu Gy. Németh ise bu adın anlamını «ataşaman» olarak açıklar ve adın başındaki «ata» kelimesi, bu şamana gösterilen saygıyı ifade etmek için kullanılmıştır, der. (M)

ATAKAMİT i. (Kuzey Şili'de bir yer adı olan *Atacama'*dan fr. *atacamite*). Miner. Hidratlı bakır oksiklorür. Zümrüt yeşili rengindedir. Bakır elde etmek üzere işlenir. (L)

ATÂKAT. i. Bk. ATÂK.

ATAKOL (Turgut), türk sporcusu, yönetici ve hakem (İstanbul 1919). Galatasaray kulübünde basketbol oynadı, aynı kulübün yıllarca şampiyonluğu elinden bırakmayan dört tek kürek ekibinde yer aldı. Sporu bırakınca hakemliğe ve idareciliğe geçti. Basketbol federasyonunun başkanlık görevlerinde bulundu. Basketbol hakemliği alanında dünya çapında isim yaptı. 79 Millî maç idare ederek türk hakemleri arasında rekor kırdı. (M)

ATAKOR, Ahaggar'ın orta kısmı (Cezayir Sahrası); kütlenin en yüksek noktaları buradadır: Tahat (2 918), İlamane (2 910 m) ve Asekrem (2 804 m) tepeleri. (L)

ATAKORA, Afrika'da dağ silsilesi. Dahomey ile Togo'nun kuzeyinde; Nijer'den Gana sınırına kadar uzanır. Paralel yaylalardan ve küçük dağ silsilelerinden meydana gelir; sarp ve dik bayırlarla sınırlanmıştır. (L)

ATAKSİ i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *taksis*, düzenleme'den fr. *ataxie*). Nöroloji. Düzensiz hareket. (Ataksi, isteğimize bağlı hareketlerde kas gücünün birlik ve bütünlüğüne karşıt olarak beliren düzensizliği gösterir.) Bk. ANSİKL. ‖ *Sinir-damar ataksisi*, sinir bozuklukları ile damar bozukluklarının birlikte bulunduğu marazî durum. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Ataksi*, iç duyarlık bozukluklarından ileri gelebileceği gibi (meselâ diğer ataksi halleri arasında, tabes* durumu), beyincik bozukluklarından da ileri gelebilir (beyincik ataksisi). Had ataksi halleri genellikle bu ikinci cinstendir. Bazen iyileşebilir hastalıklarla ilgili olan ataksiler, çoğu zaman beyin zarı sertleşmesinin başlangıç şeklidir. ‖ *Sinir-damar ataksisi*, cinsiyete bağlı olmaksızın çekinik olarak geçen irsî bir hastalıktır. Çok genç yaşta yavaş yavaş gelişen yürüme ve denge bozuklukları ile kendini gösterir. Bu bozukluklara göz yuvarlaklarındaki (saydam tabaka ve göz sümüksel zarı) küçük damar genişlemeleri de eklenir (damar genişlemesi). Bu gibi hastalarda, vücut savunmasını sağlayan bağışıklık tepkimelerinde bozukluk bulunuşu, sonucu şüpheli, tedavi imkânları kıt olan bu nadir hastalığı günün konusu yapmıştır. (L)

ATAKSO - ADİNAMİ sıf. (fr. *ataxo - adynamie*). Ataksi ve adinami özelliklerini bir arada taşıyan hastalıklar için kullanılır. (L)

ATAKTİK sıf. (*a* bulzl. eki ve yun. *taktos*, düzenli'den, fr. *atactique*). Kim. Zincirleme yapıda bir yüksek polimerin niteliği. Çeşitli halkaları uzayda gelişigüzel yönlenmiştir. (Bu özellik yüzünden, meselâ ataktik bir polipropilen az belirmiş bir kristal yapı ve kauçuğu andıran özellik gösterir.) [L]

Atala, Chateaubriand'ın kısa romanı (1801). *Les Natchez* adlı mensur şiirin bir bölümüdür. 1802'de *Le Génie du Christianisme* (Hıristiyanlığın Dehası) adlı eserde de yer aldı. Olay, XVII. yy. sonunda Kuzey Amerika'da geçer. Natchez yerlilerinden Chactas, düşman bir kabileye esir düşer; kabile başkanının Hıristiyanlığını gizleyen kızı Atala tarafından kurtarılır. Kız, Chactas ile birlikte çöle kaçar; ama Atala, annesine sevdiği erkekle evlenmeyeceğine söz vermiştir. Onun için kendini zehirler, ölmeden misyoner P. Aubry'ye günah çıkartır. Aubry, Chactas'ın kızı gömmesine yardım eder. Girodet'nin Louvre müzesinde bulunan ünlü tablosu, bu sahneyi canlandırır.

Chateaubriand bu romanı yazarken belki de *Odérahi* adlı bir hikâyeden esinlendi. Odérahi, 1796'da yayımlanan *Veillées Américaines* (Amerika Akşamları) adlı derlemede yer almıştı. Atala, fransız nesrine eleştirmecileri yadırgatan bir şiir havası getirdi, fakat romantik egzotizm çığırının açılmasına önayak oldu. (→Bibliyo.) [L]

ATALANTE veya **ATALANDİ,** Yunanistan'da şehir (Phthiotis idarî bölümü). Atalante körfezi yakınında; Atalante kanalına bağlı; 4 800 nüf. (L)

ATALANTE, Arkadia mitolojisinde ve Thebai destan çevriminde kadın kahraman. Mitolojiye göre kral İasos'un kızıdır. Kendini koşuda geçecek erkekle evlenmek istiyordu; ama yarışta rakiplerini yeniyor ve hepsini öldürüyordu. Afrodit'in öğüdü üzerine, Hippomenes, yarışırken yere üç altın elma düşürdü ve Atalante'nin onları toplamasından yararlanarak koşuyu kazandı ve Demeter tapınağında Atalante'ye sarılmak cesaretini gösterdi. Buna kızan Demeter, onları aslan biçimine sokarak arabasına koştu. — Arkadia efsanesine göre Atalante, çocukken terk edildi, bir dişi ayı tarafından büyütüldü, ünlü bir avcı oldu, sonra da Meleagros ile evlendi.

— G. santl. Atalante efsanesi, sanatçılarca sık sık işlendi. Başlıcaları: *Atalante'nin Yarışı*, Ferrara'lı ressam Francesco Cossa'nın (1438-1480) tablosu Berlin müzesindedir; Buido Reni'nin *Atalante ile Hippomenes'in Yarışı* tablosu ise Napoli müzesindedir. Fransa'da, XVII. yy. da Le Brun, Meleagros'un hayatını anlatan bir seri tablo yaptı (Louvre). [L]

ATALANTİA i. Dikenli ağaç veya ağaççık. Asya'nın ekvator bölgelerinde, Çin'de ve Avustralya'da bulunur. Bazı türleri süs bitkisi olarak yetiştirilir. Bazıları ise turunçgillerin aşılama ve melezlemesinde anaç olarak kullanılır. (*Atalantia*'nın 12 türü vardır. Sedefotugillerden.) [L]

ATALAY (Ahmet Besim), türk dili bilgini ve yazarı (Uşak 1882-Ankara 1965). Uşak'ta rüştiyeden sonra medresede okudu. İstanbul'a giderek icazet aldı (1909). Sonra Dârülmuallimin'i (Öğretmen Okulu) bitirdi (1912) ve 1919 yılına kadar Konya, Trabzon ve Ankara öğretmen okullarında öğretmenlik ve müdürlük, Maraş, İçel ve Niğde'de Maarif müdürlüğü yaptı. Millî Mücadele başlarken, İçel Maarif müdürlüğünde bulunduğu sırada Silifke'de «Müdafaa-i Hukuk cemiyeti»ni kurdu. Uşak'ta da Millî mücadele faaliyetinde bulundu. B. Atalay, Birinci Büyük Millet meclisine Kütahya milletvekili seçildi, uzun yıllar Aksaray ve Kütahya milletvekilliği yaptı. Bu arada Maarif Vekâleti Hars müdürlüğünde, Dil Encümeni üyeliğinde bulundu, kuruluşundan itibaren de Türk Dil kurumunda uzun yıllar yönetim kurulu üyesi ve sayman olarak çalıştı. Arapça ve Farsçayı iyi bilen Atalay, 1937-1942 yılları arasında Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesinde öğretim üyesi olarak Farsça okuttu. Filoloji öğrenimi görmüş bir dilci olmamakla beraber türk diline ait önemli eserler yayımladı. Bunun yanında şiirleri ve bazı edebî eserleri de vardır. Bir türkçü ve türkçeci olarak gençliğinden beri Türkçenin özleşmesine çalıştı.

Başlıca eserleri: *Maraş Tarihi ve Coğrafyası* (1923), *Türk Büyükleri ve Türk Adları* (1923, 2. baskı 1935), *Bektaşilik ve Edebiyatı* (1924), *Türk Dili Kuralları* (1931), *Divânü Lûgat-it-Türk* (3 cilt tercüme, tıpkıbasım ve Dizin, 1939 - 1943), *Türkçemizde Man - Men* (1940), *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme* (1942), *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgat-it-Türkiyye* (1945), *Türkçede Kelime Yapma Yolları* (1946), *Müyessiret-ül-Ulûm* (1946), *Eş-Şüzur-üz-Zehebiyye* (1949), *Senglâh, Lûgat-i Nevâi* (1950), *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Çevirisi* (1962, 2. baskı 1965). [→ Bibliyo.] (M)

ATALAY (Turgut), türk ressamı ve tiyatro dekoratörü (Konya 1918). 1936-1945 Yılları arasında İstanbul Güzel Sanatlar akademisinde ilkin İbrahim Çallı, sonra Leopold-Levy atölyelerinde çalıştı. Akademiyi bitirdikten sonra, bir süre yağlıboya tabloları ile sergilere katıldı. Tiyatro dekorları türünde çalışmağa başladı, sonra Muhsin Ertuğrul tarafından İstanbul Şehir tiyatrosuna alındı. Asıl gücünü burada gösteren ressam, birçok klasik ve modern piyesin, opera ve operetlerin çağdaş anlayışta dekorlarını yaptı, kostümlerini çizdi ve ışık oyunlarını düzenledi. İstanbul Resim ve Heykel müzesinde, diğer müze ve galerilerde, özel koleksiyonlarda eserleri vardır. (M)

ATALET i. (ar. *ᶜatâlet*). *Esk.* Tembellik: *Dimağım o zamana kadar görmediğim bir perişanlığa, bir atalete düşmüştü* (Sabahattin Âli). *Atalet insanın vücuduna sarılmış bir yılana benzer* (Namık Kemal) ‖ İş görmeme, hareketsizlik: *Bir heyet-i içtimaiyenin bir uzvu faaliyette bulunurken diğer bir uzvu atalette olursa o heyet-i içtimaiye mefluçdur* (Atatürk). *Atalete düşen güzel bir vücudu nasıl her tarafından yağ tabakaları kaplarsa ...* (Ahmet Hâşim).

Foto. MEYDAN arşivi

— Fiz. *Esk. Atalet kanunu.* Bk. EYLEMSİZLİK *kanunu.* (M)

ATALIK, Kırgız Kazaklarının Nayman-Baganalı boyuna ait önemli bir kol. Ulutağ ve Küçüktağ dağları ile Sarısu ve Çuv ırmakları civarında bozkırın kenar bölgelerinde yaşarlar. XX. yüzyıl başlarına kadar Ruslara az miktarda vergi veriyorlardı. 1916-1917'deki Nayman, Kıpçak ve Argın boylarının çar'a karşı ayaklanmasında önemli rol oynadılar ve bu oymağın beyine «serdarlık» verildi. (M)

ATALYA, Yahuda kraliçesi (M.Ö. 841-835). İsrail kralı Ahab ile İzabel'in kızı. Yahuda kralı Yehoram ile evlendi. Annesi gibi, o da Baal kültünü benimsedi. Oğlu Ahazya'nın ölümünden sonra, tahta geçebilecek kim varsa hepsini öldürttü. Yalnız, en küçük torunu Yoaş elinden kurtarılabildi ve gizlice tapınakta büyütüldü. Çocuk yedi yaşına gelince başrahip Yehoyada tarafından kral ilân edildi ve Atalya da halk tarafından öldürüldü. (L)

ATAMAK geçl. f. *Yeni.* Bir kimseyi, bir işte görevli kılmak, tayin etmek.

◆ **Atanma** i. *Yeni.* Tayin: *Hâkimlerin nitelikleri, atanmaları, hakları, ödevleri kanunla düzenlenir* (Anayasa).

— Huk. Yetkili kamu organlarınca bir kişinin veya kişilerin memur kadrosuna alınması veya onlara belli bir memuriyet makamının görev ve yetkilerinin verilmesi amacıyle yapılan idarî işlem, tasarruf, tayin.

◆ **Atanmak** dönşl. f. Bir vazifeye tayin edilmek (olunmak). [M]

ATÂ MALİK. Bk. CÜVEYNÎ.

ATAMAN i. (Ukrayna dilinden k.). Ask. tar. Genel olarak başıbozuk veya çete kumandanı. XVI. yy. da Don ve Ukrayna Kazaklarının başındaki askerî atamanlar zamanla resmî unvanlarını kaybettiler. Bir toplum içinde kuvvet kazanan her kimseye «reis» anlamında ataman denilmeğe başlandı. XIX. yy. Don Kazakları bağımsızlıklarını kaybedince çar veliahtına bu unvan verildi. Asya Türkleri askerî ve idarî makamlara seçilen müdür ve başkanlara da ataman derler. ‖ XV. yy. dan XVIII. yy. a kadar, Polonya ve Litvanya büyük dukalığı orduları kumandanı. (Atamanlar görevlerine ömür boyunca atanırlardı. Yardımcıları bir «ordugâh atamanı», alâmetleri «bulava» adı verilen bir topuzdu.) [ML]

ATAMAN (Sadi Yaver), türk halk müziği uzmanı, folklorcu (Safranbolu 1906). İstanbul lisesini (1926) ve Konservatuvarı bitirdi (1930). Ankara radyosu halk müziği yöneticiliğinde (1938-1942), çeşitli memuriyetlerde bulundu. Halen İstanbul konservatuvarı folklor tatbikatı topluluğu şefi ve folklor uzmanıdır. Halk müziği ve folkloruna ait ilk eseri yayımlayan Sadi Yaver Ataman, Türk Folklor derneği başkanıdır. *Safranbolu Düğünleri, Oyun ve Türküleri* (1936); *Halk Sazları ve Yerli Musikiciler* (1938); *Halk Musikisinde Seslilik ve Koro* (1941); *Halk Musikisinde Pentatonizme* (1941); *Halk Türkülerinde ve Oyunlarında Dramatik ve Temsilî Unsurlar* (1943); *Halk Müziğinde Mizah ve Espri* (1943); *Köylerde Orta Oyunu ve Tiyatro* (1943); *Karacaoğlan ve Dağ Olur Meşelerde* (1943); *Dağcıl Saz Şairlerinin Hür Fikirleri Yaymadaki Rolleri* (1944); *Âşık Nailî* (1945); *Müzik Folklorumuzdan Örnekler* (1945); *Bu Toprağın Sesi, Memleket Havaları* (1953); *Esnaf Türküleri* (1954) adlı eserleri vardır. (M)

ATAMYAN (Bedros Heronimos), türk tiyatro oyuncusu (İstanbul 1849-ay.y. 1891). Ankaralı bir ermeni ailedendir. Shakespeare'i oyunları ile Türklere en iyi şekilde tanıttı. Shakespeare'in eserlerini oynamadan önce o-layların geçtiği yere gidip o havanın içine girmek için çabaladığı söylenir. Adolp Talasso adlı bir yazar da ondan övgü ile bahseder. Sahne hayatına, şimdiki Konak otelinin yerindeki Şark tiyatrosunda başladı (1863) ve 1868 yılına kadar ermenice temsiller verdi. Güllü Agop'un Osmanlı tiyatrosuna girdi (1869). Fasulyacıyan trupunda çalıştı. Tiflis'de Othello, Hamlet ve Kral Lear'i oynadı (1879). Rusya'ya gitti (1883) ve burada 10 yıl turnede kaldı. İstanbul'a dönünce (1888) Yeni tiyatroda türkçe temsiller verdi. Gırtlak vereminden öldü. Shakespeare ve Hamlet hakkında ermeni dilinde yazdığı bir eseri Tiflis'de basıldı (1887). Şiirleri de Kafkasya'da ölümünden sonra yayımlandı. Ressamlığı da vardır. (M)

ATAN (Âdil), türk güreşçisi (Adapazarı 1930). Güreşe Adapazarı'nda başladı. Yağlı güreşten yetişti. Sonra minder güreşine geçti. Her iki stildeki güreşte de büyük başarı gösterdi. 1952'de Olimpiyat üçüncülüğünü, 1954'te Dünya ikinciliğini, 1956'da da sikletinin Dünya kupası birinciliğini kazandı. 87 Kiloda gelmiş geçmiş en iyi güreşçi olarak temayüz etti. Bugün otobüs işletmeciliği yapmaktadır. (M)

ATANASSOFF (Cyril), bulgar asıllı fransız dansçısı (Puteaux 1941). 1957'de girdiği Paris Operasında, önce birinci dansçılığa (1962), sonra yıldızlığa yükseldi (1964). Başrollere çıkan Atanassoff, birçok balede büyük başarı kazandı: *Danses Brèves* (Kısa Danslar) [1963]; *Play-Back, la Damnation de Faust* (Faust'un Lânetlenmesi) [1964]; *Fındıkkıran* (M. Rayne düzenlemesi, 1965); *Bahar Âyini* (Le Sacre du Printemps) [M. Béjart düzenlemesi, 1965]; *Coppélia* (M. Descombey düzenlemesi, 1966). [L]

ATANTİLOBU bls. i. Antilop cinsi. Boyu oldukça yüksektir (cidav'a kadar 1,50 m). Arkaya doğru yatık, boğumlu, büyük boynuzları vardır. Dört türünden esmer olanı Batı Afrika'da, daha koyu bir türü Güney Afrika'da yaşar. (Boynuzlugillerden.) [L]

ATAR, Moritanya'da yer. Adrar çevresinin merkezi; Fas'a giden yol üzerinde; 3 300 nüf. Ticaret merkezi. Hava alanı. (L)

ATAR, mazdeizm dininde ateş anlamına gelir. Parsî dilinde *Ateş.* Büyük tanrı Ahuramazda'nın oğlu sayılır, ama temizlik perisi, hastalık, ölüm ve kötü ruhların düşmanı *Aşa Vahişta* (Arzı Bihişt) ile yakın ilişkisi vardır. (L)

ATARAKSİ i. (yun. *ataraksia; a,* bulzl. eki ve *taraksis* karışıklık). Nörol. Tepki yokluğu yüzünden meydana gelen durgunluk hali. ‖ *Cinsel ataraksi,* iktidarsızlık. (L)

ATARDAMAR blş. i. Yüreğin sağ karıncığından akciğerlere, sol karıncığından vücudun diğer kısımlarına kan götüren damar: *İncecik boruyu tıkar bizden bir pıhtı / Atardamarda sinik bir gizli ses* (B. Necatigil). ‖ *Atardamar ilmi,* anatominin atardamarları inceleyen dalı. ‖ *Atardamar bozukluğu,* atardamar gömleklerinin iltihaplanması veya bozulması. Bk. ANSİKL. ‖ *Atardamar kanalı,* dölütte akciğer atardamarı ile aortu birleştiren kanal. (Doğumdan sonra bu kanal tıkanır ve ipliksi bir kordon halini alır.) ‖ *Atardamar kireçlenmesi,* aterom esnasında atardamar çeperinde kireç birikmesi.

— ANSİKL. Embriyoloji. Oluşma sırasında embriyonun yüreği, iki boğumlu üç şişkinliğe ayrılmış bir boru biçimindedir. Üst veya ön şişkinliğe *aort soğanı* denir. Bu aort soğanından önce kısa bir ana atardamar çıkar, sonra biri sağ biri sol olmak üzere iki dala ayrılır ve arkaya kıvrık bir kemer meydana getirir. Daha sonra iki dal birbiriyle kaynaşarak bir tek aort gövdesi olur ve ilk aort kemerini yapar. Bu kaynaşmadan doğan damar ilkel aorttur. İlk aort kemerinin üstünde veya arkasında bir dizi başka kemerler oluşur. Genellikle beş çift olan bu kemerlerden yüreğin alt tarafındaki büyük atardamarlar meydana gelir.

● *Genel atardamar anatomisi.* Yürekten çıkan ve dolaşım merkezinden en uzak noktalara ulaşan damarlar atardamarlardır. Atardamar sisteminde iki ana atardamar vardır: sağ karıncıktan çıkan *akciğer* atardamarı* ve sol karıncıktan çıkıp bütün organlara dağılan *aort.* Anaatardamar gövdelerinden çıkan dallar daha ince dallara ayrılır. Atardamarlar çeşitli şekilde birbirleriyle birleşirler. Atardamarların uçlarında, onları toplardamarlarla birleştiren *kılcal damarlar* vardır. Bunlar ağ şeklinde yayılmıştır.

● *Dokubilimi.* Atardamar çeperi, belli başlı üç gömlekten yapılmıştır:

1. *İç gömlek,* tek sıra yassı hücrelerde bir içderi ile bir esnek bağ dokusundan meydana gelir. Büyük atardamarlarda aterom bu gömlekte bulunur;

2. *Orta gömlek,* sınırlayıcı esnek iki tabaka arasındadır. İnce kas telleri ile bağ dokusundan yapılmıştır. Esnek doku ile kas dokusu arasındaki oran, atardamar çeşidine göre değişir. Büyük atardamarlar (aort ve ilk dalları) daha çok esnek dokudan, daha küçük atardamarlar (organların dışına yakın atardamarlar) ise daha çok kas dokusundan yapılmıştır. Küçük atardamarlarda, damar sertliği orta gömlekte görülür;

3. *Dış gömlek,* bağ dokusundan yapılmış, sinir (özellikle sempatik sinir) örgüsü bakımından zengin bir tabakadır. Damarın dış tabakalarının beslenmesini kılcal damarlar (*vasa vasorum*) sağlar. Dış gömleği saran az çok gevşek bir çevre esnek dokusu, damarların komşu dokularla ilintisini sağlar.

● *Fizyoloji.* Atardamarların iki esaslı fizyolojik özelliği vardır: *esneklik ve kasılabilme.* Büyük atardamarlara mahsus olan esneklik sayesinde, yürekten kesik kesik çıkan kan, çevreye sürekli olarak akar. Kasılmaları damar sinirlerine bağlı olan küçük atardamarlar, organlardaki kan akımının ayarlanmasında ve kan basıncının değişmemesinde rol oynar. Kan, yüreğin çalışmasına (devindirici görev) ve atardamarcıklarla kılcal damarların karşıt direncine bağlı bir basıncın etkisiyle atardamarlarda dolaşır.

● *Patoloji.* Atardamarlarda meydana gelen başlıca hastalıklar: anevrizmalar; yaralar ve yaralanmalar; genişlemeler, daralmalar, kanamalar; atardamar ülserleri ve yırtılmaları; iltihaplar ve soysuzlaşmalar. (Bk. ATEROM.)

● *Cerrahî.* Atardamar yaraları bir dış kanama şeklinde görülür. Kan parlak kırmızıdır. Yaradan kesik kesik bol miktarda fışkırır. Arkasından hemencecik had kansızlık belirtileri (sararma, bayılma eğilimi, nabızda sıklaşma ve hızlanma) ortaya çıkar. Âcil tedavi gereklidir. Çoğu zaman doğrudan doğruya yapılan sıkıştırma kanamayı durdurmağa yeter. Kanama durmazsa yaranın yukarı tarafına çok sıkı bir toyaka takmak gerekir. Fakat toyaka mümkün olduğu kadar kısa bir süre orada kalmalıdır, yoksa çok tehlikeli sonuçlar ortaya çıkar. Yara bacakların üst tarafında ise, kanama, ancak aortun alt kısmına basınç yapılarak durdurulabilir. Bunun için yumrukla göbeğin altından karına bastırılır. Kan durdurmak için kullanılan usul ne olursa olsun hasta, başı aşağı gelmek üzere sırt üstü yatırılmalı ve derhal bir ameliyat yerine gönderilmelidir. Orada ya atardamarın iki ucu bağlanır veya yaralanan damar dikilir. Eğer bir parça kopmuşsa yerine yeni parça eklenmesi gerekebilir. Ayrıca kansızlığı önlemek için kan vermek de gerekli olabilir. Kullanılacak teknik, yaralanan atardamara, yaranın yerine, kopmuş parça olup olmamasına ve komşu dokuların durumuna göre değişir.

● *Karşılaştırmalı anatomi.* Memelilerle insanlar arasında büyük fark yoktur. İnsanda olmayan bir organ hayvanda varsa ona ait özel bir atardamar da bulunur. Meselâ

ATAHUALPA
Th.de Bry'nin bir kompozisyonundan detay (1596)

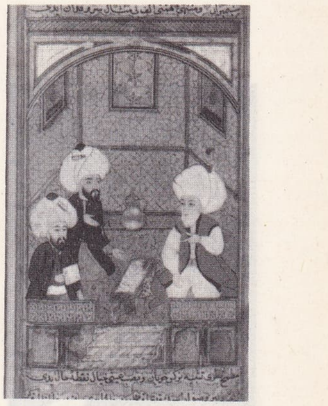

Nevîzade ATÂÎ,
Baki ve Ebussuud Efendi ile. Âşık Çelebi tezkiresi (Âli Emîrî kütüphanesi, İstanbul)

«Atala'nın gömülmesi»
Girodet'nin tablosu, 1808 (Louvre müzesi, Paris)

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN) ; Giraudon (LAROUSSE)

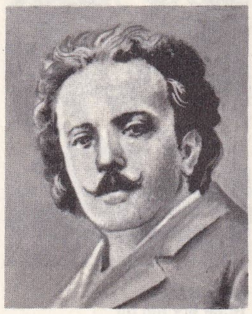

Bedros ATAMYAN

ATANASSOFF

atantilobu

kuyruk, sağrı atardamarının uzantısı olan kuyruk atardamarı ile beslenir. Amfibiyumlar (ikiyaşayışlılar) denilen bazı su hayvanlarında akciğer atardamarı başlangıç kısmında çok genişlemiştir. Diğer bazılarında (fok, domuz balığı v.b.) atardamar kanalı doğumdan sonra bir süre daha yerinde kalır. Kuşlarda göğüs atardamarları çok gelişmiştir.

Sürüngenlerde akciğer atardamarı yüreğin tek karıncığından çıkar, aort kemerleriyle birlikte *conus arteriosus*'u meydana getirir. Sonra iki kola ayrılarak dallarını akciğerlere dağıtır. Kurbağalar takımında ilgi çekici özellikler vardır. İribaşta (yavru) *aort kemerleri solungaç atardamarlarından* çıkar. Bunlar solungaç kemerlerinin yerini tutar ve oksijenlenmiş kanı geri getirmekle görevli *solungaç toplardamarları* ile birleşirler. Başkalaşma ile bu atardamarlar kaybolur, akciğer atardamarları gelişir. Balıklarda *solungaç atardamarı*'ndan birçok *aort kemeri* çıkar, dört veya beş *solungaç atardamarı* halinde *solungaç kemerlerinin* kemik olukları içine yerleşir. Oksijenlenmiş kanı toplayan *solungaç üst atardamarlarla* birleşerek *sırt aortunu* meydana getirir. *Aort*'tan çıkan atardamar dalları insandakinin aynıdır. Solungaç ana atardamarı *esas solungaç atardamarı*'nı meydana getirmeden önce *baş atardamarı*'nı meydana getirir, o da, benzerleri ile birleşerek *atardamar* veya *baş çemberi*'ni oluşturur. Böceklerde, kapalı damar içinde düzenli bir dolaşım yoktur. Bunlardaki açık kan dolaşımıdır.

Kabuklularda dolaşım sistemi tamdır. Kan temizlenmiş olarak solungaçlardan toplardamarlarla yüreğe gelir.

Solucanlarda dolaşım sistemi bazen yoktur. Fakat bu bölümdeki bazı hayvanlarda çok karışık kan dolaşım sistemleri de görülür. İki çenetli yumuşakçalarda iki çeşit borudan yapılmış (atardamar ve toplardamar) belirgin bir damarlı dolaşım vardır. Karındanbacaklılarda daha basit bir dolaşım görülür. Kafadanbacaklılarda başın arka tarafında, yutağın yanında, geniş bir atardamar boşluğu yer alır. Gömleklilerde hem kapalı hem de açık kan dolaşımı vardır. Selenterelerle süngerlerde hiç bir damar yoktur. (Bk. AORT.)

● *Atardamar bozuklukları*, had veya müzmin olabilir. Tehlikesi, hayatî bir bölgede kan dolaşımının azalması veya durmasıdır. Bu azalma, damar çeperlerinin kalınlaşmasıyle atardamarların daralmasından veya trombozla damar tıkanmasından ileri gelebilir. *İltihaplı atardamar bozuklukları*'nın sebebi ya mikroplu hastalıklar (tifo, tifüs, grip, komşu doku iltihabı) veya mikropsuz hastalıklardır (Buerger, Küssmaul-Maier hastalıkları, «şakak» damarı bozukluğu v.b.).

Dokusal atardamar bozuklukları, arterioskleroz terimi altında toplanır. Çoğu zaman da aterom denir. Bunlar müzmin doku bozukluklarıdır. Had şekli ancak anî yetersizlik (özellikle tromboz) halinde görülür.

◆ **Atardamar ameliyatı** i. Bir atardamarın kesilmesi. (Bugünkü durumda atardamar ameliyatı, çoğu zaman bir kan pıhtısını çıkarmak için yapılır.) [*Eşanl.* ARTERİOTOMİ.]

◆ **Atardamar bilimi** i. Anatominin atardamarları inceleyen bölümü. (*Eşanl.* ARTERİOLOJİ.)

◆ **Atardamarcık** i. Küçük atardamar. (L)

ATARES (XIV. yüzyıl), bizanslı tarihçilerden Georgios Pakhymeres'in kitabında geçen bir türk kumandanı. J. Hammer'den bu yana tarihçiler bunun, Osman I'in yeğeni Aktimur ile aynı şahıs olduğunu kabul ederler. Bizans kaynaklarında Atar kelimesi «Tatar» anlamındadır, *es* ise sona gelmiş yunanca bir ektir. Böylece Atares'in kimliği hakkındaki iddia kuvvetlenmektedir. (M)

ATARGATİS, Suriyelilerin bereket tanrıçası. Bu tanrıçaya özellikle Hierapolis'te tapılırdı. Babillilerin İştar'ına Fenikelilerin Astarte'sine ve Küçük Asya'nın Büyük Tanrıçasına tekabül eder. Atargatis kültü bütün Akdeniz havzasına ve özellikle havzanın batı kesimlerine yayıldı. (L)

ATARNEUS. Esk. coğ. **1.** Anadolu'daki Aiolis bölgesinin kıyısında ve Lesbos (Midilli) adasının karşısındaki verimli bir yer; **2.** Aiolis bölgesinde 200 m yükseklikte Akropolisi ve surları olan bir şehrin adı. Burayı M.Ö. 480 civarında İran kralı ayaklanmada yardımları sebebiyle Sakızlılara bağışladı; **3.** Bergama'nın alt kısmında ve bugün Maltepe burnu yakınında şehir. (M)

ATASAGUN i. *Esk.* Doktor, hekim. (M)

ATASAĞUN (İbrahim Şevki), Cumhuriyet senatosu başkanı, doktor (İstanbul 1899). İstanbul Tıp fakültesi Askerî tıbbiye bölümünden mezun oldu (1921). Kurtuluş savaşına katıldı. Savaştan sonra içhastalıkları itisası yaptı ve İstanbul Tıp fakültesinde hijyen doçenti, sonra aynı dersin profesörü oldu. Tekrar ordu hizmetine dönerek çeşitli illerde askerî hastahanelerde içhastalıkları uzmanlığı ve başhekimlik yaptı. 1957'de tümgeneral olarak isteği ile emekliye ayrıldı. 1961 Seçimlerinde Cumhuriyetçi Köylü Millet partisinden Cumhuriyet senatosu Nevşehir üyeliğine seçildi. Daha sonra Adalet partisine geçti. 2 Aralık 1965'ten beri Cumhuriyet senatosu başkanıdır. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in hastalığı sırasında Cumhurbaşkanlığı vekâletini yaptı. Bakteriyoloji tekniği, difteri, kızıl, tetanos ve tüberküloz aşıları ve korunma tedbirleri hakkında kitapları vardır. (M)

ATÂ Seyit, Yenişehirli, divan şairi (öl. 1814). Gazelleri tezkire ve mecmualarındadır. Kâtiplik hizmeti yapmıştır. (M)

ATASOY (Ali Rıza), türk doktoru (Tokat 1875 - 1951). Şam-Beyrut Türk Tıbbiye mektebi deri hastalıkları profesörü idi. İstanbul Deri ve Zührevî Hastalıklar cemiyeti kurucularındandı ve bu cemiyetin başkanlığını yaptı. *İlm-i Emraz-ı Cildiye* (Cild Hastalıkları), *Şark Çıbanı* ve *Şam Türk Tıbbiye Mektebi Tarihi* adlı kitapları yazdı. Bu sonuncu eseri Osmanlı imparatorluğu zamanında 1903'te Şam'da açılan ve sonra Beyrut'a nakledilen tıbbiye mektebi hakkında türk tıp tarihini aydınlatan kaynak kitaptır. Ayrıca *Reşadiye Halk Kitabı* ve Reşadiyeli sadrazam Seyit Hasan Paşa üzerine çalışmaları vardır. (M)

ATASOY (Mustafa Câhid), türk bestecisi (Rize 1927), İktisat fakültesini bitirdi. İstanbul konservatuvarında okudu. Sadeddin Arel'in talebesidir. Batı ve türk musikilerini öğrendi. Özellikle çoksesli türk musikisinde Arel'den sonra ilk eser veren bestecilerdendir. Şiir yazmış, gazetecilik de yapmıştır. Eserleri: piyano veya yaylı sazlar için 14 füg, yaylı sazlar için bir beşleme, 2 dörtleme, 3 üçleme, çeşitli sazlar için 10 ikileme, 4 çoksesli şarkı, teksesli 6 peşrev, 8 saz semaisi, 3 oyun havası, 5 tasvirî saz eseri, 4 durak, 2 ilâhi, 24 şarkı, 10 marş, 3 ninni, 10 çocuk şarkısı, 4 türkü. (M)

ATASÖZÜ bļş. i. Bir fikri, bir öğüdü, mecaz yolu ile, kısa ve kesin olarak anlatan, eskiden beri söylenegelmiş veciz sözler. *Esk.* Mesel, darb-ı mesel: *Fransızcada bir mısra vardır atasözü gibi anarlar* (N. Ataç). *Bir eski atalar sözü bize şöyle diyor «İşini bil, aşını bil, eşini bil»* (Z. Gökalp). Bk. ANSİKL. ‖ *Atasözü oyunu*, aynı harfle başlayan atasözlerini sırayle bulma oyunu. Bir atasözünün geliştirilmesiyle meydana gelen kısa komedi. (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. *Atasözleri*, çoğunlukla, halkın ortak bilgeliğini dile getirir. Bütün toplulukların kendilerine mahsus atasözleri vardır. Eski Yunanlılar, atasözlerini, çoğunlukla Yedi Bilge'ye mal ederler ve bunları tapınaklarının alınlıklarına yazarlardı. (Delphoi'deki Apollon tapınağında, *Kendi kendini tanı. Aşırılığa kaçma* v.b. atasözleri yazılıydı.) Ama, sembollerle dolu yoğun bir anlatıma yönelmiş atasözleri, özellikle sözlü edebiyatın yaygın olduğu çağlarda, edebî nitelik taşır veya ahlâkçı yazarların ürünü olabilir: Tevrat'ta Hazreti Süleyman'ın Meselleri, Yunanlıların bilgelik şiirleri (Solon, Theognis, Phokylides, Pythagoras'a mal edilen *Altın Mısralar* [Khrysa Epe] v.b.) Roma'da, Sezar, eylemi ve etkinliği yücelten bir *eski sözler derlemesi* yapmıştı (*Ad Agendum*). Buna Zenobius ve Diagenianos'un derlemeleri, Dionysius Cato'nun *Beyitler*'i de eklenebilir. Ortaçağda, her bendi bir atasözüyle bağlanan şiir derlemeleri çok yaygındı. Rönesans devrinde halk, atasözlerinin dobralığı ile eskiçağın bilgeliği arasında karşılaştırmalar yapmaktan hoşlanırdı. Güzel sanatlarda da durum aynıydı (Flaman resminde atasözlerinin gerçekçi bir gözle yansıtılması, [Baba Bruegel]), edebiyatta (Erasmus'un *Adagiorum Chiliades*'i [Eski Sözleri, Rabelais'nin *Pantagruel*'inde güllünç atasözü derlemeleri, Cervantes'in *Don Quijote*'sinde Sancho'nun sözleri v.b.).

«Proverbe» kelimesini türkçede karşılayan iki kelime vardır: *atalarsözü* ve *darbımesel*. Atalarsözü terimi edebî osmanlıcada XV. yy. ın sonundan itibaren kullanılmaz olmuş, daha sonra konuşma dilinde de yerini *darbımesel*'e bırakmıştır.

Atasözleri (çok güzel haller hariç tutulursa) edebî bir tür olarak bağımsız bir varlığa sahip değildir; ya folklor türünden bir metin (şarkı, masal, kahramanlık şiiri, romantik hikâyeler) içinde veya günlük konuşmalarda geçer. Ancak günlük dili süsleyen tek sanat unsuru olduklarından onları bir araya toplayıp ayrı bir tür gibi incelemek ihtiyacı duyulmuştur.

Atasözlerini, biçim ve muhteva olarak, günlük konuşmalardan ayıran özellikler vardır: özlülük, anlatımda açıklık, anlatım tonunda kuruluk. Şiirle sadece sağ duyu yönünden ilişki kurar: kafiye, aliterasyon ve hattâ kimi vakit vezin. Bu unsurlar, özellikle akılda daha iyi kalması için kullanılmışlardır.

Türk atasözlerinin bütünü ne yapı ne de görev yönünden aynı grupta toplanabilir. Bu yüzden onları şöyle sınıflandırabiliriz:

1. *Atasözü niteliğindeki deyimler* (*expression proverbiales*). Bunları günlük dildeki deyimlerden ayırmak çok güçtür, meselâ: *Karnı burnunda, dalyan gibi adam* birer deyimdir. *Dut yemiş bülbül gibi susmak* ise bir atasözü. Bu grubu da küçük alt gruplara ayırabiliriz:

a) *Atasözü görünümündeki basit deyimler*: *İki ayağını bir pabuca sokmak.*

b) *Özel durumlarda kullanılan örnek deyimler*: *Tut kelin perçeminden.*

c) *Karşılaştırmalı deyimler*: *Kerem'in arpa tarlası gibi yanmak.*

2. *Asıl atasözleri.* Bir nasihati, bir davranış kuralını, akıllıca bir yargıyı dile getirir ve anlatımdaki özelliklerine göre ikiye ayrılır:

a) Bir yargı, bir gözlem görünümündeki atasözleri; bir ders veren veya davranış kuralı öğretenler: *Kanı kan ile yumazlar kanı su ile yurlar;* bir ahlâk kuralına sahip bir gözlemi anlatanlar: *Hak batıldan ağlamadı, akan dereyi kimse bağlamadı;* veya günlük olayların, tabiat olaylarının gözleminden doğan hükümleri anlatanlar: *Taşıma su ile değirmen dönmez.* Bu bölüme giren hava, mevsimler, hayvanlar, tarım v.b. üzerine sayısız atasözü vardır: *Kork Aprilin beşinden, öküzü ayırır eşinden.* Nihayet çeşitli bölgelerdeki insanların kullandıkları mahallî sözler: *Kasımpaşalı eli maşalı.*

b) Doğrudan doğruya bir nasihat, emir, yasak belirtenler: *Gözün ile gördüğünü eteğin ile ört.* Bu tür atasözlerindeki fiiller olumlu veya olumsuz, daima emir halindedir.

3. *Fıkra türünden atasözleri.* Çok kısaltılmış bir hikâye yapısındadırlar. Karşılıklı konuşmayı belirten iki simetrik yarı cümleyi içine alır, genellikle fiil öğrenilen geçmiş zamandadır: *Deveye sormuşlar: «Boynun neden eğri?» «Nerem doğru ki...» demiş.*

Kimi zaman konuşma yalnız bir bölümde görülür: *«Keklik gibi yürüyelim» demiş, karga kendi yürüyüşünü de unutmuş.*

Hikâye unsurları ortadan kalktığında yapı daha da sadeleşir: (bir Turfan atasözü) *«Başın ne ile tehlikeye düşer? Dilin ile»* (*Başın nardin katar? Tilindin*).

Kimi zaman da aynı hikâye unsurunun, karşılıklı konuşma olmadan da görüldüğü olur: *İt ite buyurmuş, it de kuyruğuna!* Görevleri yönünden bu gruptaki atasözleri birinci gruptakilere yakındır.

Hikâye biçimindeki atasözleriyle kökü bir hikâyeye dayanan ve onu ima eden deyimleri birbirine karıştırmamak gerekir: *Yorgan gitti, kavga bitti*'de olduğu gibi.

Atasözlerini üslûpları yönünden de birbirinden ayırmak mümkündür: nesir olanlar, nazım unsuru taşıyanlar. Bu sonuncular arasında tam bir mısra veya beyit görünümünde olanlar vardır: *Gönül düştü kediye, kedi benzer kadıya* (veya *duduya*). Eski metinlerde, kahramanlık şiirleriyle aynı ritim ve üslûpta oldukça uzun olanlara da rastlanır: *Yapa ya-*

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN); Miroir-sprint, Dragesco-Atlas-Photo (LAROUSSE)

pa karlar yağsa yaza kalmaz, yapağılı gökçe çimen güze kalmaz, eski panbuk bez olmaz, karı (eski) *düşman dost olmaz* (Dede Korkut).

Bazı atasözleri için mısra biçimindedir denemez ise de bunlarda gene de nazım unsurları vardır (yarım kafiye, iç kafiye ve son kafiye, aliterasyon v.b.): *İveğek kancuk gözsüz enğuk doğurur* (iç kafiye). *Her zaman papaz pilav yemez* (iç aliterasyon). *Kuş iki kanat bir kuyruk, ana dahi yel buyruk* (son kafiye). Bu kategorilerin birinden öbürüne geçiş hiç de hesapsız değildir. Kullanım şartları bu değişimleri belirler: *Öküz altında buzağı aramak. Şimdiki zamanda öküzü kaldırırlar altında buzağı isterler* sözü belli bir devrin hükmüdür. Türkler sözlü edebiyat dönemindeyken, kahramanlık hikâyeleri devrinde atasözleri bir fikri desteklemek amacıyle yalnız başlarına kullanılmıyorlar, bir metnin başına veya sonuna bağlı bulunuyorlardı. Kimi zaman aynı anlamdaki atasözlerinin yanyana kullanıldıkları da olurdu. Oğuz ve kırgız destanları bu yönden örneklerle dôludur. Bugün bile Anadolu'da hikâye anlatanlar bunlardan faydalanır. Elimizdeki en eski oğuz metinleri Dede Korkut masallarıdır (yaklş. ol. XV. yy.). Bu metinlerdeki sözlerin bir kısmı daha eski devirlere, diğerleri ise şaire aittir. Oğuz olmayan bölgelerin türkçelerinden kalan belge ise Tonyukuk (VIII. yy.) yazıtlarıdır. XI. yy. da Kaşgarlı Mahmud'un eserinde 291 atasözüne rastlanıyor.

Anadolu bölgesinde oğuz epik-didaktik geleneği sözden yazıya geçerken, (yani XIII ilâ XV. yy. larda), yazıcıların büyük değişiklikler getirdikleri görülür, işte bu yüzden ilk atasözü derlemelerinden biri *Oğuzname* adını almıştır. Bu ad, aynı zamanda Oğuzların kahramanlık destanlarının da adıdır.

Edebî eserlere çok sayıda atasözü katma geleneği XV. yy. dan itibaren yazılı edebiyatta da görülmeğe başlandı (bu başlama belki de geçiş devresine rastlayan bir kesintiden sonradır). Bunun en güzel örnekleri şu şairlerdir: Güvanî (XVI. yy.), Sabit (XVII. yy.), Hıfzî (XVIII. yy.). Öte yandan Bağdatlı Ruhî, Nabi, Ragıp Paşa, Kanî, Ziya Paşa, Seyranî gibi şairlerin bazı mısraları da zamanla atasözü değeri kazanmıştır.

XIX. yy. da batıya yönelen entellektüeller, bu türle ilgilenmeğe başladılar. Başta Şinasi olmak üzere pek çoğu atasözü metinlerini topladı. Şinasi'nin *Durub-i Emsal-i Osmaniye* (Osmanlı Darbımeselleri) adlı eserinin ilk baskısında (1863) 1 500 atasözü, 300 deyim, ikinci baskısında 2 000 atasözü, 400 deyim vardır. Aynı devirde Ahmed Vefik Paşa, içinde 4 300 atasözü bulunan *Müntehabat-ı Durub-i Emsal-i Türkiye* (Türk Darbımesellerinden Seçmeler) adlı eseri yazdı. Ahmed Vefik Paşanın etkisiyle Abdülhak Hâmid, içinde sık sık atasözleri geçen *Sabr u Sebat* adlı komedisini verdi. Bu eser, modern edebiyata atasözlerini yeniden getiriyordu.

Bu konudaki çağdaş derlemeler pek çoktur ve ekserisi XIX. yy. kaynaklarından (Şinasi, Ebuzziya ve Vefik Paşa) yararlanmışlardır. Türkiye'nin çeşitli bölgelerine ait dağınık derlemeler bugün de yapılmaktaysa da belli bir bölgenin atasözlerini inceleyerek, soruşturmalarla sistemli bir şekilde toplayan bir eser henüz yoktur.

Kaşgarlı'nın eserindeki atasözleriyle çağdaş derlemelerdekiler karşılaştırıldıklarında çok az fark görülür. *Kişi alası içdin, yılkı alası taşdın* (İnsanın alacası içinde, hayvanın alacası dışındadır). *Közdin yırasa könüldin yime yırar* (Gözden ırak olan gönülden de ırak olur) gibi.

Birbirinden çok ayrı düşmüş türk ağızlarındaki ortak atasözlerinin aynı kaynaktan geldiği şüphesizdir. Karakalpak: *Zaz bar, kis bar, asıkkanday ne is bar* (Yaz var kış var ivecek ne iş var).

Azerbaycan: *Kılıç yarası sayalar, dil yarası sayalmaz* (Bıçak yarası ovulmaz, dil yarası onulmaz).

Bu örneklerde atasözlerinin yalnız fikir ve konu yönünden değil kelime hazinesi, kelime sırası, üslûp özellikleri yönünden de ortak oldukları görülüyor. Bu basit bir rastlantı değildir.

— Tiyat. *Atasözü oyunları*'nın başlangıcı, Louis XIII zamanına kadar uzanır. Önceden seçilmiş bir atasözüne dayanarak irticalen oynanan piyeslere bu ad veriliyordu. Bu oyunlarda, oyunculara sadece bir iki olay ve rolün havası önceden bildirilirdi.

XVIII. yy. da gelişme gösteren bu tür, 1768'den 1781'e kadar yayımlanan Carmontelle'in atasözü oyunlarıyle eğlenceli ve ince bir biçim kazandı. Théodore Leclercq, daha sonra bu alanda birçok derleme yaptı (1823-1830). Ama bu türün şaheserleri Alfred de Musset'nin oyunlarıdır: *On ne Badine pas avec l'Amour* (Aşkla Oynanmaz), *Il ne Faut Jurer de rien* (İnsan Büyük Söz Etmemeli), *Bir Kapı ya Açık Durmalı ya da Kapalı* (Il Faut qu'une Porte Soit Ouverte ou Fermée). ● *Atasözleri*. Türk atasözleri için bk. sayfa 800-805. (M)

ATASSİ (Nureddin El-), suriyeli siyaset adamı (Humus 1929). Şam Tıp fakültesini bitirdikten sonra Baas partisine girdi, kısa zamanda partinin ileri gelenleri arasına katıldı. 1963'te İçişleri bakanı, 1964'te Bakanlar kurulu başkan yardımcısı, 1965'te Başkanlık konseyi başkan yardımcısı oldu. Şubat 1966'da Devlet başkanlığı görevine çağırıldı ve haziran 1967'de Suriye'nin İsrail'e karşı savaşa girmesinde rol oynadı. (L)

ATAŞ i. (fr. *attache*). Büro. Kâğıtları bir arada tutmak için yapılmış madenî çengel. ‖ *Köşe ataşı*, kâğıtları köşelemesine tutar. (L)

ATAŞE i. (fr. *attaché*, bağlı, ilgili). Bağlı olduğu devlet elçiliklerine danışman olarak tayin edilmiş ve kendi sahasına göre, ülkesinde görevlendirildiği devletin durumunu ve tutumunu gözetlemek, takip etmek ve hükûmetine bildirmekle görevli siyasî memur. ‖ *Askerî ataşe* (*attaché militaire*), barış zamanında elçiliğin askerî danışmanı; dış ülkede, mensup olduğu millî ordunun kumandanının temsilcisidir. Savaş zamanında, müttefik ülkede harekâtı takip ve her türlü bağlantıyı kurmakla (birlik, haber, malzeme, gıda yardımı v.b.) görevlidir. (Askerî ataşelerin başlıca görevi haber toplamaktır): *Deniz ataşesi. Hava ataşesi.* ‖ *Basın ataşesi*, basın, filim, radyo televizyon organları, haber alma dalında uzmanlaşan ve halkla ilişkiler alanında danışmanlık yapan görevli. Meslekten gazeteci ve reklamcıdan farklı bir görevi vardır. ‖ *Kültür ataşesi*, görevli bulunduğu ülkeyle kendi ülkesi arasında entellektüel bağlar kuran veya varolan bu bağları sağlamlaştıran memur. ‖ *Ticaret ataşesi*, bulunduğu ülkeyle kendi ülkesi arasındaki ticarî meseleleri inceleyen, değişim meseleleri hakkında öğütler veren, ticarî anlaşmalar hazırlayan ve kendi ülkesinin iktisadî menfaatini koruyan görevli. (L)

ATÂ Şeyhülislâm (Atâullah), divan şairi (1759-1811). Arapça, türkçe münşeati vardır. Soyca şeyhülislâm olan şair, 12 yaşında müderrislik payesini aldı. Mevleviyetlerde ve kadılıklarda bulundu. Kabakçı isyanına taraftar olduğu için sürgün edildi. *Divan*'ı vardır. (M)

ATATÜRK (Mustafa Kemal), türk asker ve devlet adamı (Selânik 1881-İstanbul 1938). Türkiye cumhuriyetinin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı (1923-1938). Selânik, Kasımiye mahallesi Islahhane caddesinde, bugün müze olan bir evde doğdu. Babası Ali* Rıza Efendi gümrük kolcusu idi, annesi Zübeyde* Hanım Sarıgüllü Hacı Sofu ailesinden Varyemezoğlu İbrahim Feyzullah Efendinin kızı. Ailenin Mustafa'dan (Kemal Atatürk) başka Ahmet, Ömer adlı iki oğlu, Naciye, Fatma, Makbule (Atadan*) adlı üç kızı daha vardı, ama Mustafa ve Makbule hariç, diğerleri küçük yaşta öldüler.

Öğrenimine Selânik'te Fatma Mollakadın adlı mahalle mektebinde başladı. Bu okulda bağdaş kurup oturmak Mustafa'ya zor geliyordu. Bir gün derste ayağa kalktı ve yerine oturması için hocadan azar işitti, fakat hocanın sözünü dinlemedi ve «bana karşı mı geliyorsun?» sualine «evet karşı geliyorum» cevabını verdi. Bu hâdiseden sonra Fatma Mollakadın mektebinden alınarak modern öğretim yapan Şemsiefendi ilkokuluna verildi. Henüz bu okulu bitirmeden babası öldü. Bu sebeple Zübeyde hanım, Langaza'da bir çiftlikte kâhya olarak çalışan kardeşi Hüseyin Ağanın yanına çocuklarıyle beraber gitti. Mustafa, burada bir süre tarla bekçiliği yaptı. Bir kulübede oturuyor ve fasulyelere musallat olan kargaları kovalıyordu. Köyde okul yoktu. Bir rum papaz ve bir müslüman hoca çocuklara okuma yazma öğretiyordu. Bunun için Mustafa yine Selânik'e teyzesinin yanına gönderildi ve Selânik Mülkiye idadisine yazıldı. Fakat burada da fazla kalamadı. Okulda bir gün arkadaşları ile kavga etti, onu elebaşı sayan bir hoca Mustafa'yı fena halde hırpaladı. Öğrencilerin Kaymak Hafız diye ad taktığı bu hocanın haksız muamelesini öne sürerek Mustafa okulu terk etti. Aslında, Askerî rüştiyeye girmek istiyordu. Çünkü bu okula giden komşu çocukların giydikleri uniformayı çok beğeniyordu. Askerî rüştiye sınavlarına annesinden gizli olarak girdi ve sonunda bu okula yazıldı (1893). Okulda matematik dersinde dikkati çekecek kadar başarılı bir talebeydi, matematik hocası ve adaşı Mustafa* Sabri bu başarısını gözönüne alarak ona olgun, eksiksiz anlamında *Kemal* adını taktı. O günden sonra daima Mustafa Kemal adını taşıyacak olan genç subay namzedi, Askerî rüştiyeyi 1896'da bitirdi. Manastır* Askerî idadisine girdi. On dört yaşındaydı. Mustafa Kemal bu okulda Ömer* Naci adlı bir çocukla arkadaş oldu. Ömer Naci şiir yazar ve bunları Mustafa Kemal'e okurdu. Ayrıca ona okuması için bazı kitaplar verirdi. Sonraları ünlü bir hatip olan Ömer Naci, Mustafa Kemal'e böylece bir taraftan şiir ve hitabet zevkini aşılar, bir taraftan da «edebiyat diye bir şey» in var olduğunu duyururken, bir başka arkadaşı da ona «siyaset diye bir şey»in varlığını öğretiyordu. Bu, Ali Fethi adlı, Makedonya'lı ve Fransızcayı iyi bilen bir talebeydi. Yetersiz olan Fransızcasını ilerletmesi için Mustafa Kemal'e telkin yapıyor, Rousseau, Voltaire, Auguste Comte, Desmoulins, Montesquieu gibi siyasî düşünürlerin eserlerini tanıtıyordu. Öte yandan, alay emini ve hitabet hocası Mehmed Asım Efendi ise, «şiir ve edebiyat asker olanların uğraşacağı konular değildir» diye onun bu konudaki merak ve heveslerini önlemeğe çalışıyordu. Mustafa Kemal Manastır idadisinde okurken, yaz tatillerinde Selânik'te Collège des Frères de Salle'in açtığı özel derslere gitti ve Frère Rodrigues'ten Fransızca dersi aldı. Manastır Askerî idadisini 1898'de bitirdi ve İstanbul'a Harbiye mektebine geldi. Okula 13 mart 1899'da, 1283 apolet numarasıyle piyade sınıfına yazıldı. İmparatorluk başkentinin renkli ve hareketli hayatı bu genç ve tecrübesiz taşra çocuğunu çok etkiledi. Harbiye mektebinde Ali Fuat (Cebesoy*) ile arkadaş oldu. Bu arkadaşlık onun soylu bir İstanbul ailesiyle yakınlık kurmasını sağlamıştı. On sekiz yaşının bütün şevk ve ateşiyle İstanbul yaşayışına kendini bıraktı. Bunu daha sonraları «birinci sınıfta saf gençlik hayallerine tutuldum, dersleri ihmal ettim, senenin nasıl geçtiğinin hiç farkında olmadım. Ancak dersler kesilince kitaplara sarıldım» diye anlatacaktır. Öte yandan Fransızca çalışmağa devam ediyor, Manastır'da Ali Fethi'nin tanıttığı fransız yazarlarını şimdi daha iyi inceleyebiliyordu. O dönem nesillerinin hepsinde vatan, millet ve hürriyet duygularının uyanmasında ve gelişmesinde başlıca rolü oynayan Namık Kemal'in eserlerini ve şiirlerini de gizli gizli okuyordu.

Mustafa Kemal, Harbiye mektebini 10 şubat 1902'de bitirdi ve Erkânı Harbiye (Kurmay) sınıflarına geçti. Bir vakitler matematik ve şiire karşı duyduğu merakı şimdi tarih konusunda duyuyordu. Bu dönemde Napolyon hakkında ne bulduysa okudu. Napolyon'u çok beğeniyordu. Bundan başka John Stuart Mill de anlamağa çalıştığı yazarlardandı. Öte taraftan, okuyup öğrendiklerinin sadece kendisinde kalmasıyle yetinmiyor, düşüncelerini bütün Harbiye mektebi talebelerine yaymak istiyordu. Bu amaçla bazı arkadaşlarıyle birleşti ve gizlice dağıttıkları bir gazete çıkarmağa başladı. El yazısıyle çıkan gazetenin idare ve siyaset alanındaki bozuklukları açıklayan yazılarının çoğu Mustafa Kemal tarafından yazılıyordu. Bir gün veteriner sınıflarında bu gazeteyi hazırlarken suçüstü yakalandılar, ama bütün istikballerini mahvedebilecek olan bu hâdise, kendi istikbalini de mahvedebilir diye aynı derecede korkan okul kumandanı Ali Rıza Paşa tarafından örtbas edildi. Bu türlü ders dışı çalışmalarının yanı sıra Mustafa Kemal, bir yandan da savaş usulleri, özellikle gerilla (harb-i sagir) üzerinde de duruyor, strateji ve taktik meselelerini inceliyordu. Erkânı Harbiye'yi (Harp akademisi) 11 ocak 1905'te bitirdi ve kurmay yüzbaşı oldu. Diploması 320 kişilik piyade sınıfının yirmincisiydi,

İbrahim Şevki ATASAGUN

Foto. MEYDAN arşivi

Türk Atasözlerinden Seçmeler

A

Aba vakti yaba, yaba vakti aba, bir işin vaktini iyi seçemeyen, kışın yaz işi, yazın kış işi yapan kimseler için kullanılır.

Abdal düğünden, çocuk oyundan usanmaz, herkes kendine uygun işlerden hoşlanır.

Abdal tekkede, hacı Mekke'de bulunur, her insan kendisine uygun bir yerde oturur.

Abdalın karnı doyunca gözü pabucundadır, misafirliğe yalnız yemek için giden görgüsüz kimseler için söylenir.

Abdalın yağı çok olursa gâh borusuna çalar, gâh gerisine, görgüsüz kimsenin eline fazla mal veya para geçince, olur olmaz işlere sarf eder.

Acele işe şeytan karışır, acele yapılan işten hayır gelmez.

Acemi katır kapı önünde yük indirir, işi münasip şekilde yapmayanlarla alay etmek için söylenilir.

Acemi nalbant kürt eşeğinde dener kendini, acemi ve tecrübesiz kimseler fakir fukarada tatbikat görürler.

Acı acıyı bastırır, su sancıyı, yeni felâketler eskilerinin acısını unutturur.

Acı patlıcanı kırağı çalmaz, cefakeş kimselerin ufak tefek rahatsızlıklardan, sıkıntılardan müteessir olmadığını ifade eder.

Acı söz insanı dininden, tatlı söz yılanı deliğinden çıkarır, onuru yaralanan insan çok şiddetli olarak karşı koyar.

Acıkan doymam, susayan kanmam sanır, ihtiyaçları tatmin edilmeden önce insan onlar hakkında mübalâğalı düşünür.

Acıklı başta akıl olmaz, mustarip insan makul bir şekilde düşünemez.

Acındırırsan arsız olur, acıktırırsan hırsız olur, anneler ve babalar çocuklarının maddî ve manevî ihtiyaçları karşısında makul davranmazlarsa onların ahlâkını bozarlar.

Aç aç ile yatınca arada dilenci doğar, evlenenlerin maddî şartları hesaba katmaları lâzımdır.

Aç aman bilmez, çocuk zaman bilmez, aç da çocuk da akla göre hareket etmezler.

Aç ayı oynamaz, insan ve hayvan, her şeyden önce karnını doyurmayı düşünür.

Aç doymam tok acıkmam sanır, insan içinde bulunduğu halin değişmeyeceğini sanır.

Aç tavuk kendini arpa ambarında sanır, ihtiyacı olanlar kendilerini o ihtiyaca cevap veren hayallere kaptırırlar.

Aç gözünü açarlar gözünü, dikkatli olmayan hayatta acı tecrübelerle karşılaşır.

Aç ile eceli gelen söyleşir, aç insanla münakaşa etmek tehlikelidir.

Aç köpek fırın deler, aç insan ahlâk ve kanun tanımaz.

Aç kurt arslana saldırır, açlar hiç bir şeyden korkmaz.

Aç kurt yavrusunu yer, açlık insanı en yakınlarına karşı bile vahşice davranmağa sevk eder. Açlık, hiç bir şeye karşı saygılı değildir.

Aç ne yemez, tok ne demez, ihtiyacı olan bir insan müşkülpesent değildir, tatmin edilmiş olan bir kimse hiç bir şeyi beğenmez.

Aç ölmez gözü kararır, susuz ölmez benzi sararır, insan açlıkla susuzlukla hemen ölmez (zarurete bir müddet dayanır).

Aç yanından kaç, aç insan tehlikelidir.

Açık ağız aç kalmaz, bir şeyi ısrarla isteyenler onu elde ederler.

Açık kaba it değer, muhafaza edilmeyen şey kaybolur.

Açık yaraya tuz ekilmez, mustarip insanlara daha fazla acı vermemelidir.

Açılan solar, ağlayan güler, hayatta hiç bir şey aynı şekilde devam etmez.

Açın gözü ekmek teknesinde olur, aç insan yalnız karnını doyurmayı düşünür.

Açın imanı olmaz, aç insan yüksek kıymetlere değer vermez.

Açın karnında ekmek durmaz, ihtiyacı çok olan kimse elinde bir şey saklayamaz.

Açlık ile tokluğun arası yarım yufka, maddî ihtiyaçların giderilmesi sanıldığı kadar güç değildir. İnsanın karnı az bir şeyle de doyar.

Ada bana adayım sana, her şey karşılıklı olur.

Adam adama yük değil, can gövdeye mülk değil, ölümü düşünerek insanlara katlanmalıdır.

Adam adamdan korkmaz, utanır, insanları ahlâklı davranmağa sevk eden korku değil, küçük görülme duygusudur.

Adam adamdır, olmasa da pulu; eşek eşektir olmasa da çulu, maddî şeyler değer ölçüsü değildir. Asıl olan şahsiyettir.

Adam olana bir söz yeter, anlayışlı ve haysiyetli olan bir kimseye bir kere söylemek kâfidir.

Adamakla mal tükenmez, vaatte bulunmakla hiç bir kayıp söz konusu olmayacağı için insan vaat ederken korkusuzdur.

Adamın kötüsü olmaz meğer züğürt ola, servet ve para insana itibar kazandırır.

Adamın yere bakanından suyun sessiz akanından kork, korkak ve çekingen görünen insanlar işlerini gizli yürütürler.

Ağaç ne kadar uzasa göğe ermez, her insan, kendinden çok yüksek varlıklar olduğunu bilerek böbürlenmemelidir.

Ağaç yaş iken eğilir, çocuk küçük yaşta iken terbiye edilmelidir. Alışkanlıklar küçük yaşta kazanılır.

Ağaca balta vurmuşlar «neyleyim? sapı bendendir» demiş, insana en yakını bile kötülük edebilir.

Ağaca çıkan keçinin dala bakan oğlağı olur, anne ve baba her hareketlerinde çocuklara örnek olurlar.

Ağacı kurt, insanı dert yer, teselli için her şeyi kendine dert etme mânâsında kullanılır.

Ağacın kurdu içinde olur, hastalık sebepleri dışarıdan belli olmaz.

Ağacın meyvesi olunca, başını aşağı salar, olgun insanlar mütevazı olur.

Ağaçtan maşa, abdaldan paşa olmaz, her şey (herkes) her işe kullanılmaz.

Ağalık vermekle yiğitlik vurmakla, ağa cömert, yiğit cesur olmalıdır.

Ağanın gözü ata tımardır, ağanın ilgilenmesi işleri yoluna koyar.

Ağanın gözü öküzü semiz eder, iyi kontrol işte başarı sağlar.

Ağanın gözü yiğidin sözü, ağa çevresinde bulunan insanların halini bilmeli, yiğit sözünde durmalıdır.

Ağanın malı çıkar uşağın canı, zenginler sıkıntılı durumdan paraları ve malları ile kurtulabilirler, fakirler ise canlarını feda etmekle.

Ağası güçlü olanın, kulu suçlu olur, kuvvetli kimselerin suçları maiyetindekilere yüklenir.

Ağılda oğlak doğsa, ovada otu biter, Tanrı herkesin nasibini verir inancını ifade eder.

Ağır kazan geç kaynar, olgun adam geç hiddetlenir.

Ağır ol batman gelesin, kendilerine güven duygusu verecek şekilde hareket edenler itibarlı olurlar. Hafif meşrep olmayanlara itibar edilir.

Ağır ol da molla desinler, ağırbaşlı davranan itibarlı olur.

Ağır taş yerinden oynamaz, ağırbaşlı olanlar kararlarını kolay kolay değiştirmezler.

Ağır yongayı yel kaldırmaz, kendine güvenenler dış tesirlere kolay kapılmazlar.

Ağlama ölü için, ağla diri için, ölen için ağlamak beyhudedir, asıl acıyı çekenler geride kalanlardır.

Ağlamakla yar ele girmez, aşk konusunda gözyaşının fazla tesiri yoktur.

Ağlamayan çocuğa meme vermezler, sesini çıkarmayanın işini görmezler.

Ağlarsa anam ağlar, gayrısı yalan ağlar, annemizin dışında, kimse bizim için gerçekten üzülmez.

Ağlatan gülmez, zulmedenin kendisi de rahat etmez, huzur içinde yaşayamaz.

Ağrılardan göz ağrısı, her kişinin öz ağrısı, herkesi en çok ilgilendiren kendi derdidir.

Ağrısız baş mezarda olur, dünyada dertsiz insan yoktur. İnsan ölünce huzura kavuşur.

Ağustosta gölge kovan, zemheride karnın ovar, zamanında tedbir almayan sonra sıkıntı çeker.

Ah alan onmaz, kötülük edenin kendi de iflâh olmaz, rahat etmez.

Ahlatın (armudun) iyisini ayılar yer, dünya nimetleri ekseriya lâyık olmayanlara kısmet olur.

Ahmağa yüz, abdala söz vermeğe gelmez, akılsız veya muvazenesiz kimselerle fazla samimî olmak, vaatte bulunmak insanın başına iş açar.

Ahmak gelin yengeyi halayığı sanır, akılsız insan kime iş buyrulacağını bilmez.

Ak akçe kara gün içindir, sıkıntılı günler için para biriktirmelidir.

Ak don kara don geçit başında belli olur, bir şeyin iyisi kötüsü deneme ile (yerinde) belli olur.

Ak gün ağartır, kara gün karartır, neşeli günler insanı canlandırır, kederli günler çökertir.

Ak koyunu gören içi dolu yağ sanır, görünüş insanı aldatır.

Ak koyunun kara kuzusu da olur, iyi insanın kötü işi de olur. İyi kimsenin çocuğu kendine benzemeyebilir.

Akacak kan damarda durmaz, bazı felâketlerin önüne geçmek imkânsızdır.

Akar su pislik tutmaz, hareket, kötü şeyleri de alır götürür.

Akar suya inanma el oğluna dayanma, başkalarına fazla güvenmemek lâzımdır, dostlukları geçici olabilir.

Akara kokara bakma çuvala girene bak, iyiye kötüye değil elde edilene önem ver.

Akçe akıl öğretir, don yürüyüş, zengin olan mevkiinin gerektirdiği muhitlere gire çıka yol yordam öğrenir, yeni elbise giyen de oturup kalkışına dikkat eder.

Akçesi ucuz olanın kendisi kıymetli olur, parayı esirgemeyen hürmet kazanır.

Akıl akıldan üstündür, danışmağa önem vermek gerekir, birinin bilmediğini bir başkası bilebilir.

Akıl için tarik birdir, normal düşünenler için yapılacak şeyler, herhangi bir meselede alınacak tedbirler aynıdır.

Akıl isen açma sırrın dostuna, çünkü dostun dostu vardır, o da söyler dostuna, bir sırrı en yakınına bile açsan, artık gizli kalmaz.

Akıl kişiye sermayedir, mühim olan para değil akıldır. Akıllı olan para kazanır.

Akıl para ile satılmaz, akıl doğuştandır, sonradan elde edilemez.

Akıl yaşta değil baştadır, kabiliyet ve bilgi yaşa bağlı değildir. Genç bir insan yaşlı bir insandan daha akıllı olabilir.

Akılları pazara çıkarmışlar, herkes yine kendi aklını beğenmiş (almış), herkes kendi aklını (düşüncesini) beğenir.

Akıllı düşman, akılsız dosttan yeğdir (hayırlıdır), akıllı düşmanın ne yapacağı bellidir, ona göre tedbir alınır. Akılsız dostun beklenmedik bir hareketi daha kötü netice verebilir.

Akıllı düşününceye kadar deli oğlunu everir, ihtiyatlı kimse karar vermek için fazla düşünür, ilerisini gerisini düşünmeyen o arada aynı işi yapıp bitirir.

Akılsız başın zahmetini (cezasını) ayak çeker, düşünmeden yapılan bir işin neticesi insanı yorar. (Daha ziyade unutkanlık için kullanılmaktadır.)

Akılsız köpeği yol kocaltır, düşüncesiz hareket eden boş yere kendini yorar.

Akşam ise yat sabah ise git, her işi zamanına uygun olarak yap! Zamanına göre hareket et.

Akşam kavil, sabah savul, sözünde durmayan için söylenilir.

Akşamın hayrından sabahın şerri yeğdir, bir işe sabah başlanılmasının daha uygun olacağını belirtmek için kullanılır.

Al elmaya taş atan çok olur, gösterişli bir şeyin üstüne düşen çok olur. Değerli kimseler de çok tenkit edilir.

Al giyen alınır, gösterişli olan kendini satar.

Al ile aslan tutulur, hile ile en kuvvetli bile yakalanır. Hesaplanarak (planlı bir şekilde) en güç işler bile başarılır.

Al kaşağıyı gir ahıra, yarası olan gocunsun, bir işi umumî yerde konuşan o kalabalıktaki muhtemel suçludan korkmamalı.

Al malın iyisin çekme kaygısın, iyi mal al rahat kullan.

Ala keçi her vakit püsküllü oğlak doğurmaz, her zaman (her işten) beklenilen netice elde edilemez.

Alacakla verecek ödenmez; alacağa fazla güvenilmez. Borçlu borcunu vermeyebilir.

Alçak eşek binmeğe kolay, öksüz çocuk dövmeğe kolay, insanların küçüklere, âcizlere gücü kolay yeter.

Alçak yer yiğidi hor gösterir, bulunduğu mevki kötü ise, bir insanın değerini yanlış gösterir, bir insanın değeri yerini bulunca belli olur.

Alçak yerde tepecik kendisini dağ sanır, gerçek büyüklerin olmadığı yerde biraz sivrilenler kendini bir şey sanır.

Alçak yerde yatma sel alır, yüksek yerde yatma yel alır, her işte orta yol hayırlıdır. Çok yüksekte olmanın da, çok aşağıda bulunmanın da ayrı ayrı mahzurları vardır.

Âlet işler el övünür, çokluk, şeref, övünme, işi yapandan başkasına ait olur.

Alışmış kudurmuştan beterdir, kötü alışkanlıklardan çok zor vaz geçildiğini belirtmek için söylenilir.

Âlim unutmuş, kalem unutmamış, yazılmayan (yazı ile tespit edilmeyen şeyler) unutulmağa mahkûmdur.

Allah balmumu yakana balmumu, yağmumu yakana yağmumu verir, Allah herkese ihtiyacına göre verir.

Allah dağına göre kar verir, Allah herkese yeteneğine, vaziyetine göre sorumluluk yükler. Allah her şeyi ölçülü yaratmıştır.

Allah dokuzda verdiğini sekizde almaz, ömrün ne kadarsa o kadardır.

Allah gümüş kapıyı kaparsa altın kapıyı açar, Allah insanı bir şeyde mahrum ederse, daha iyi başka bir şeyle memnun eder.

Allah kardeşi kardeş yaratmış kesesini ayrı yaratmış, en yakınların bile hesabı (bütçesi) ayrıdır.

Allah verince kimin oğlu kimin kızı demez, Allah kulları arasında asalet, mevki veya zenginlik gibi bakımlardan bir ayrım yapmaz.

Allahın bildiği kuldan saklanmaz, malum olan (vaki olan) bir şey gizli kalmaz.

Alma mazlumun âhını çıkar aheste aheste, âciz kimselere eziyet etme, yavaş yavaş acısını çekersin.

Almadan vermek Allah'a mahsustur, kullar arasında karşılık esastır. Karşılıksız ihsanda bulunmak Allah'a mahsustur.

Alt değirmen güçlü akar, en aşağıdaki (sondaki) en güçlüdür.

Altı olur, yedi olur, hep Allah'ın dediği olur, günler geçer, yine her işte Allah'ın dediği olur.

Altın anahtar her kapıyı açar, para ile halledilemeyecek hiç bir zorluk yoktur.

Altın ateşte insan mihnette belli olur, altının ateşe dayanması gibi insanın da karakteri ıstıraba dayanması ile belli olur.

Altın eli bıçak kesmez, kıymetli, marifetli (kudretli) bir kimseye herkes kolay kolay dokunamaz.

Altın eşik gümüş eşiğe muhtaçtır, bir şey ne kadar kıymetli olursa olsun, yine daha az değerde başka şeylerle tamamlanır. İnsan ne kadar mükemmel olursa olsun yine kendisinden aşağı seviyedekilere muhtaçtır.

Altın leğenin kan kusana ne faydası var, sıhhatinin derdinde olan bir kimseye kıymetli malların (lüks eşyanın) bir faydası olmaz.

Altın yerde paslanmaz, taş yağmurdan ıslanmaz, kıymetli ve sağlam şeyler (kimseler) dış tesirlerden, bulundukları kötü durumlardan müteessir olmaz, değerinden kaybetmezler.

Altın yere düşmekle pul olmaz, kıymetli bir şey lâyık olmadığı bir duruma düşmekle değerinden kaybetmez.

Altının kıymetini sarraf bilir, kıymetli bir şeyin değerini ancak ondan anlayan takdir eder.

Aman diyene kılıç kalkmaz, teslim olana (yardım dileyene) el kaldırılmaz, zarar verilmez.

Ana gibi yâr olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz, insana en yakın (sevgili) anne, en güzel memleket de vatanıdır.

Ana kızına taht kurar, kız bahtı kocadan arar, anne ne kadar fedakâr olsa kız, saadetini kocasında arar ve koca evini ana evine tercih eder.

Anadan olur daya, hamurdan olur maya, ilk yaşlarında çocuğa annenin bakması gerektiğini belirtmek için söylenilir.

Ananın bastığı yavru incinmez, ananın şefkati o kadar çoktur ki yavrusuna asla zararı dokunmaz.

Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al, her şey meydana geldiği esas maddeye benzer, özelliklerini ana kaynaktan, yetiştiği yerden alır.

Anlayana sivrisinek saz, anlamayana davul zurna az, anlayışlı insana en küçük ima veya söz yeter.

Araba devrilince yol gösteren çok olur, iş işten geçtikten sonra akıl veren çok olur, işin başında sonunu görüp tedbirini düşünen azdır.

Arabanın ön tekerleği nereden geçerse art tekerleği de oradan geçer, bir grubun öncüleri hangi yolu tutarsa gerisi de oradan gider.

Arayan mevlâsını da bulur belâsını da, insanın başına gelen iyilik ve kötülükler kendi kusuru veya marifetidir.

Arı bal alacak çiçeği bilir, usta olan, verimli olacak şeyi anlar.

Arı kızdıranı sokar, bir insanı kızdırırsak, ondan zarar gelir, kötülük yapınca iyilik beklenmez.

Arık ata kuyruğu yüktür, güçsüze kendi işleri bile ağır gelir.

Arık etten yağlı tirit olmaz, iyi iş iyi malzemeden çıkar.

Arık öküze bıçak çalınmaz, zayıfa, âcize el kaldırılmaz.

Arife günü yalan söyleyenin bayram günü yüzü kara çıkar, malum olan bir gelecek olay hakkında yanlış konuşan mahcup olur.

Armudu soy da ye, elmayı say da ye, armudu kabuğu ile yemek iyi değildir, elmayı da çok yemek.

Armudun önü, kirazın sonu, armut ilk çıktığında güzeldir, kiraz sonradan tatlanır. Bazı şeyler yeni iken, bazıları eskiyince değerlenir.

Arpa eken buğday biçmez, herkes ne kadar çalışıyor ve ne iş yapıyorsa, ona göre netice alır.

Arpa samanıyle, kömür dumanıyle, her varlığın kendisini belli eden bir özelliği vardır.

Arpa unundan kadayıf olmaz, bir şeyi meydana getirirken ona gerekli olan malzemeyi kullanmalıdır.

Arpacıya borç eden ahırını tez satar, borçla zengin olmağa kalkan, elindekinden de olur.

Arsızın yüzüne tükürmüşler «yağmur yağıyor» demiş, yüzsüz, hakareti anlamaz.

Arslan kükrerse, atın ayağı kösteklenir, kuvvetli varlıkların sesi bile zayıf varlıkları ürkütmeğe yeter.

Arslan postunda gönül dostunda, her şey kendi yerinde değer kazanır.

Asil azmaz, bal kokmaz, soyu belli olan bozulmaz, karakteri kuvvetli olan değişmez.

Asil ile taş taşı, bedasıl ile yeme aşı, asil insanla beraber bulunmak her şartta faydalıdır, kötü ve bayağı insandan, en iyi şartları önüne getirse de kaçmak gerekir.

Aslını saklayan haramzadedir, soyunu inkâr eden insan değildir.

Aş taşınca kepçeye baha olmaz, zor bir durumda değersiz bir şey değerlenir.

Aşı pişiren yağ olur, gelinin yüzü ağ olur, bir işin başarı sebebi her zaman onu yapan değildir.

Âşıka Bağdat sorulmaz, âşık her güçlüğe zevkle katlanır.

Aşını, eşini, işini bil, insan hayatında önemli olan üç şeye dikkati çekmek için söylenmiştir.

Aşk ağlatır, dert söyletir, aşk insanı dertli eder, dert de geveze.

Aşk olmayınca meşk olmaz, bir işi yapmak için ona sevgiyle bağlanmak gerekir.

Aşure yemeğe giden kaşığını belinde taşır, bir şeyi elde etmek isteyen, onun için zahmete katlanmalıdır (hazırlıklı olmalıdır).

At arıklıkla yiğit gariplikle, atı yorgunluk ve zayıflık, insanı gurbet, yalnızlık pişirir.

At at oluncaya kadar sahibi mat olur, bir varlığı terbiye etmek güçtür, yetiştiricinin kendisinden fedekârlık etmesi gerekir.

At binenin kılıç kuşananın, iş bilen başarı kazanır, ehliyetli kimse iş yapabilir.

At bulunur meydan bulunmaz, meydan bulunur at bulunmaz, birbirini tamamlayan şeyleri bir araya getirmek, her zaman mümkün değildir.

At ile avrat yiğidin bahtına, at ile kadının iyisi önceden pek belli olmaz, ne çıkacağı talihine.

At ölür meydan kalır, yiğit ölür şan kalır, değerli bir at ölünce yeri boş kalır, yiğit ölünce arkasında bir hatıra bırakır.

At sahibine göre kişner, idare edilen, idare edene göre hareket eder.

At yedi günde it yediği günde, at asildir, huyunu hemen belli etmez. Köpeğin ne mal olduğu hemen anlaşılır.

At yiğidin yoldaşıdır, iyi at binicisine yardımcı olur.

Ata da soy gerek ite de, soyun karakter üzerindeki tesirini belirtmek için söylenmiştir.

Ata dostu oğula mirastır, baba dostu evlâda en büyük yardımcı ve koruyucudur.

Ata eyer gerek eyere er gerek, başarıda âletin ve insanın önemini belirtmek için söylenmiştir.

Ata malı mal olmaz, herkes kendi alın teriyle kazanmalıdır. Baba malı insana kendi malı kadar zevk vermez.

Atı atasıyle katırı anasıyle, erkek çocuk babasının, kız çocuk anasının eseridir, onların özelliklerini taşır.

Atılan ok geri dönmez, insan hareket edince, hareketinin neticeleri kendi kontrolundan çıkar. (Bundan dolayı ilk adımı atarken ihtiyatlı olmalıdır.)

Atım tepmez, itim kopmaz deme, hiç bir şeye ve hiç kimseye güvenmemeli, daima tedbirli olmalıdır.

Atın bahtsızı arabaya düşer, âdi işler bahtsız insanlara düşer.

Atın dorusu yiğidin delisi, atlardan doru at, yiğitlerden gözü pek olan iyidir.

Atın ürkeği yiğidin korkağı, ürkek attan, korkak insandan fayda gelmez.

Atına bakan ardına bakmaz, atını iyi yetiştiren ona güvenebilir, iyi yetiştirilen varlık kendisini yetiştireni yolda bırakmaz.

Attan düşene yorgan döşek, eşekten düşene kazma kürek, attan düşen yaralanır yatar, eşekten düşen genellikle ölür, onun için mezarını kazmağa kazma kürek lâzım gelir.

Ateş düştüğü yeri yakar, bir ıstırap bir acı ençok onunla alâkalı olanı üzer.

Ateş olmayan yerden duman çıkmaz, bir söz yayılmışsa, onun muhakkak bir aslı vardır.

Av avlayanın, kemer bağlayanın, mahareti olan başarıya ulaşır.

Ava gelmez kuş olmaz, başa gelmez iş olmaz, herkes tuzağa düşebilir, her insanın başına çeşitli işler gelebilir.

Ava giden avlanır, başkasına tuzak kuran o tuzağa kendisi düşer.

Avcı ne kadar al bilse, ayı o kadar yol bilir, avlanacak olanın da avlayan kadar aklı vardır, kurtulmanın yolunu bilir, yalnız kendi aklımıza güvenmemeliyiz.

Avrat var ev yapar, avrat var ev yıkar, bir ailenin saadeti de felâketi de kadının tutumuna bağlıdır.

Ay görmüşün yıldıza minneti yoktur, her şeyin en iyisini gören, daha kötüsüne iltifat etmez.

Ayak almadık taş olmaz, başa gelmedik iş olmaz, insan yaşadıkça her türlü zorluğa ve derde uğrar.

Ayağını yorganına göre uzat, insan daima kendi gücüne, imkânlarına göre hareket etmelidir.

Ayıpsız yâr arayan yârsız kalır, herkesin kusuru vardır, kusursuz insan arayan hiç bir zaman dost bulamaz.

Ayyar tilki art ayağından tutulur, kendisini kurnaz zanneden hilekârlar, ne kadar çabalasalar sonunda yakayı ele verirler.

Az eli aşta gör, çok eli işte gör, yemekte az el, işte ise çok el muteberdir.

Az olsun öz olsun, sonu olmayan değersiz çalışmalar yerine, az fakat verimli, değerli işler yapmalıdır.

Az tamah çok ziyan getirir, hırslı insan daima zarara uğrar.

Az veren candan, çok veren maldan, geliri çok olmayanın yardımı içtendir. Geliri çok olan için malın kıymeti yoktur. Onun verdiği, içten yardım yapanınki kadar değerli değildir.

Az yiyen az uyur, çok yiyen güç uyur, az yiyen dinç ve rahattır, çok yiyen rahatsızlık hisseder.

Aza demişler «nereye?» «çoğun yanına» demiş, her şeyin azı birike birike çoğalır.

Azan kurda kızan köpek, kızmış hiddetlenmiş bir varlığı, ondan daha saldırgan olan sindirebilir.

Azıcık aşım, kaygısız başım, gözü yüksekte olmayan insan rahat yaşar.

B

Başa gelen çekilir, mecbur olunca her zorluğa katlanılır.

Benim oğlum bina okur, döner döner yine okur, birinin beceriksizliğini belirtmek için kullanılır.

Besledik, büyüttük danayı, (şimdi) tanımaz oldu anayı, nankörlüğü belirtmek maksadıyle kullanılır.

Bir buldu iki ister, akça buldu çıkın ister, hırslı insanlar, hiç bir zaman ellerindekiyle yetinmez, daima daha fazlasını isterler.

Bir tutam ot deveye hendek atlatır, ufak bir para veya iyilik insana güç işler yaptırır.

Boşa koydum dolmadı, doluya koydum almadı, işin içinden çıkılamadığını, uygun bir çare bulunamadığını belirtmek için kullanılır.

C, Ç

Can boğazdan gelir, yemeğin hayat bakımından önemini belirtmek için kullanılır.

Can canın yoldaşıdır, insanlar tek başlarına yaşayamazlar, muhakkak bir kimseye muhtaçtırlar.

Can cümleden aziz, insan ilk önce kendisini düşünür.

Can çıkmadan, huy çıkmaz, insanları huylarından vaz geçirmek çok zordur.

Cefayı çekmeyen âşık, safanın kadrini bilmez, insan bir şeyi elde etmenin zorluğunu bilirse, o şeyin kıymetini anlar.

Cömert derler maldan ederler, yiğit derler candan ederler, insanlar öğülerek zarara sokulabilir.

Çıkmadık canda ümit var (dır), insan, hayatta bir şeyden tamamiyle ümidini kesmemelidir.

Çirkefe taş atma, üstüne sıçrar, kötü insanlara sataşırsan, o seviyeye inmiş olursun.

Çivi çiviyi söker, bir şeyi ancak kendi cinsinden olan bir şey düzeltebilir veya acı bir şeyi daha acı başka bir şey giderir.

Çok bilen (söyleyen) çok yanılır, bilgi, ihtisas alanı genişledikçe yanılma da o nispette artar.

Çok naz âşık usandırır, fazla naz bıktırır.

Çok söyleme arsız edersin, aç bırakma (parasız koyma, çok saklama) hırsız edersin, fazla ceza vermek, mahrumiyete sokmak, zamanla tesirsiz olur, çocuğun ahlâkı bozulur.

Çok yaşayan bilmez, çok gezen bilir, çok gezen, görgüsü sayesinde çok yaşayan ve duyandan daha çok bilgi sahibi olur.

Çürük tahta çivi (mıh) tutmaz, aslı bozuk olan şeyi ne kadar uğraşsak düzeltemeyiz.

D

Dağ dağ üstüne olur, ev ev üstüne olmaz, bir evde iki ailenin bir arada yaşaması güçtür.

Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur, insanlar, birbirlerinden ne kadar uzakta olsalar, yaşadıkları müddetçe kavuşma ümitleri vardır.

Dağ ne kadar yüce olsa yol onun üstünden aşar, aşılmayacak engel yoktur. Yolunu bilen her güçlüğü yener.

Dağ yürümezse abdal yürür, dervişler alçak gönüllü olur, bir şeyi gurur meselesi yapmazlar.

Dam üstünde saksağan, vur beline kazmaylan, söylenen sözün mânâsızlığını, saçmalığını belirtmek için kullanılır.

Damdan düşen, halden bilir, başına bir felâket gelen, kendi durumuna düşenlerin halini anlar.

Damlaya damlaya göl olur, (aka aka sel olur), küçük şeyler birikince büyük şeyler meydana gelir.

Darı unundan baklava, incir ağacından oklava olmaz, her şeyi ancak kendisine en uygun malzemeden yapabiliriz.

Davacısı kadı olanın yardımcısı Allah olsun, kudret sahiplerinin eline düşenler haklarını kolay kolay alamazlar.

Davetsiz gelen döşeksiz oturur, bir yere çağırılmadan giden, her türlü muameleyi kabule hazır olmalıdır.

Davul dengi dengine diye çalar, herkes kendi ayarında olanlarla münasebet kurmalıdır.

Davulu biz çaldık, parsayı el (başkası) topladı, işi yapanla kazanç sağlayanın ayrı ayrı olduğunu belirtir.

Davulun sesi uzaktan hoş gelir, dıştan cazip gibi görünen bir şeyin içine girildikten sonra ne olduğunun anlaşılması.

Deli kız düğün etmiş, kendi baş sedire geçmiş, bir kimsenin usul erkân bilmediğini anlatmak için kullanılır.

Deliye hergün bayram, hayatın ciddî tarafları üzerinde düşünmeyen, her şeyi eğlenceli tarafından alanlar için söylenilir.

Demir nemden çürür, insan gamdan, insanı yıkan sıkıntı ve üzüntülerdir.

Demir tavında dövülür, her işi vaktinde yapmalıdır.

Denize düşen yılana sarılır, güçlük içinde kalan, iyi kötü herkesten yardım umar.

Derdini saklayan (söylemeyen) derman bulamaz, derdini açmayan başkalarının yardımını göremez. Tek başına da çaresini bulamaz.

Dervişin fikri ne ise zikri de odur, insanın zihni ne ile meşgulse, hep ondan bahseder.

Deve boynuz ararken kulaktan olmuş, hakkından fazlasına tamah edenler elleriendekini de kaybederler.

Deveden büyük fil var, her büyüğün daha büyüğü vardır. Onun için yersiz gurura kapılmamalıdır.

Devlet adama ayağı ile gelmez, saadeti elde etmek için aramak, çarelerini bulmak gerekir.

Dilin cirmi küçük, cürmü büyük, insan dili ile birçok kusur işler.

Dilin kemiği yok, araştırma zahmetine katlanmadan konuşanlar için söylenilir.

Dinsizin hakkından imansız gelir, bir kötüyü, daha kötü olan bir başkası sindirir.

Dişi köpek kuyruğunu sallamayınca, erkek köpek ardına düşmez, kadın fırsat vermezse, erkek onun için kötü emeller beslemez.

Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar, doğru sözden kimse hoşlanmaz.

Dost acı söyler, hakikî dost, yalandan yüze gülmez, dostunun kusurunu söyler, gerçeği belirtir.

Dost dostun ayıbını yüzüne söyler, dost, dostuna, düzeltmesi için kusurunu açıkça söyler.

Düğün olur iki kişiye, kaygısı düşer deli komşuya, iki kişi için yapılan düğünün dedikodusunu başkaları yapar.

Düğüne gider zurna beğenmez, hamama gider kurna beğenmez, herşeyden şikâyet edip bir şey beğenmeyenler için kullanılır.

Dünya malı dünyada kalır, insan ölünce, her şeyi bu dünyada kalır, onun için mala bağlanmamalıdır.

Dünyanın ucu uzundur, insan insana muhtaç olur.

Düşmanın karınca olsa kendini merdane tut! düşman ne kadar zayıf görünse küçümsenmemelidir.

Düşmez kalkmaz bir Allah, her insanın kötü ve iyi zamanı olur, kötü duruma düşmeyen yalnız Allah'tır.

E

Ecel geldi cihana, baş ağrısı bahane, ölüm zamanı gelen insanın, ölüm sebebi önemli değildir.

Eceli yaklaşan köpek cami duvarına siyer, aşırı hareket edenler, ölümlerini çabuklaştırırlar.

Edebi edepsizden öğren, edepsizin hareketleri, edepli davranmanın yollarını kendiliğinden öğretir.

Eğilen baş kesilmez, yenilgiyi kabul edene kötü davranılmaz.

Eğreti ata (el altına) binen tez iner, insanın kendine ait olmayan bir şeyden çabuk ayrılmak zorunda kaldığını anlatır.

Eğri, düzü beğenmez, bu da bizi beğenmez, bir şeyi beğenmeyenlerin kendilerinde de kusur olduğunu belirtmek için kullanılır.

Ek tohumun hasını, çekme yiyecek yasını, iyi tohum eken iyi ürün alır. İyi işe başlayan iyi sonuç elde eder.

Eken biçer, konan göçer, her işin bir sonucu vardır. Başlangıcı yapan sonucu görür.

Ekmeden biçilmez, emek vermeden netice alınmaz.

El ağzına bakan karısını tez boşar, başkasının sözü ile hareket edenin yuvası yıkılır.

El el ile, değirmen yel ile, bir el diğer bir elin (bir kimse başka bir kimsenin) yardımıyle iş yapabilir.

El elden üstündür arşa çıkınca, bir insan, kendisinden üstün bir başkasının varlığını bilmeli ve alçak gönüllü olmalıdır.

El (etek) öpmekle ağız (dudak) aşınmaz, birisine aşırı saygı göstermenin, maddî bir zarar vermeyeceğini anlatır.

El için ağlayan iki gözden olur, yer için dövünen dizden olur, yabancılar için çırpınan, boş yere ziyana uğrar.

El kazanı ile aş kaynamaz, ödünç alınan malla işler yürümez.

El yarası onulur, dil yarası onulmaz, haysiyet kırıcı söz ve hareketler asla unutulmaz.

El yumruğunu yemeyen, kendi yumruğunu bozdoğan armudu sanır, başkasından dayak yemeyen kendi attığı dayağın acısını takdir edemez.

Elçiye zeval olmaz, iki taraf arasında haberleşmeyi sağlayan kişi, getirdiği kötü haberden dolayı suçlu değildir.

Elin ağzı torba değil ki çekip büzesin, insanların dedikodusuna mani olunmaz.

Elle gelen düğün bayram, ortak acılara ve zorluklara daha kolay katlanılır.

Elti eltiye eş olmaz, arpa unundan aş olmaz, iki erkek kardeşin eşleri birbirini çekemez.

Ergen gözüyle kız alma, gece gözüyle bez alma, genç ve tecrübesiz insanların her gördüğü kıza âşık olup evlenmeğe kalkması, karanlıkta alınan bir kumaşın rengini ve desenini, kalitesini anlamadan almağa benzer. İnsan aldanabilir.

Erim er (yiğidim yiğit) olsun da yerim (durağım) çalı dibi olsun, kuvvetli erkek, eşini her şartta mesut eder, korur.

Erine göre bağla başını, tencerene göre kaynat aşını, ihtiyaçlarını elindeki imkânlara göre karşılamağa çalış.

Erken kalkan yol alır, er evlenen döl alır, her işe vaktinde başlayan daima kazançlı çıkar.

Eski dost düşman olmaz, yenisinden vefa gelmez, eski dost. daima dostuna sadıktır. Yeni dostların da her sözüne inanmamalıdır.

Eskiye itibar olsaydı, bit pazarına nur yağardı, her şeyin daima yenisi beğenilir ve aranılır.

Esmere al bağla, karşısına geç ağla, insan kendisine yakışanı yapmalı.

Eşek hoşaftan ne anlar (suyunu içer tanesini bırakır), anlayışsız insanlar, değerli varlıklardan zevk almazlar, basit şeylerden hoşlanırlar.

Et tırnaktan ayrılmaz, ana evlâdından, kardeş kardeşten ayrılmaz.

Ev alma, komşu al, komşuluk münasebetinin önemini belirtmek için kullanılır.

Evdeki hesap çarşıya (pazara) uymaz, önceden yapılan planlar her zaman tam olarak uygulanamaz.

Evi ev eden avrat (yurdu şen eden devlet), ailede kadının yerini belirtmek için kullanılır.

Evlenenle ev yapanın Allah yardımcısıdır, ailenin değerini belirtmek için kullanılır.

Evli evinde köylü köyünde gerek, herkes, kendi yerinde, yurdunda yaşamalıdır.

F

Faydasız baş mezara yaraşır, hiç kimseye faydası olmayan bir insanın bu dünyada yaşaması lüzumsuzdur.

Fazla (artık) mal göz çıkarmaz, insanın ne kadar çok malı olursa onun için o kadar iyidir.

Felek kimine kavun yedirir kimine kelek, insanların hiç bir zaman aynı seviyede ve aynı durumda olamayacaklarını belirtmek için kullanılır.

G

Garip kuşun yuvasını Allah yapar, kimsesiz, yoksul kişilerin yardımcısı Allah'tır.

Gelen gideni aratır, bir işe veya memuriyete sonradan gelenler orada daha önce çalışanlardan daha başarısız oldukları zaman söylenilir.

Gönülsüz yenen aş, ya karın ağrıtır ya baş, bir işi isteyerek, severek zevk duyarak yapmanın faydasını anlatır.

Görünen köy kılavuz istemez, neticesi açıkça görülen bir şey için yol göstermenin gereksiz olduğunu anlatır.

Gözden ırak olan, gönülden de ırak olur, ayrılanların zamanla birbirlerini unuttuklarını anlatır.

Gülü seven dikenine katlanır, sevilen insanın kusurları hoş görülür, nazı çekilir.

Gülme komşuna, gelir başına, kötü durumlara düşenlere gülme, bir gün aynı duruma sen de düşebilirsin.

Gün doğmadan neler doğar, hiç ummadığımız bir zamanda işlerimiz yoluna girebilir.

Güneş balçıkla sıvanmaz, iyi, mükemmel işleri ve eserleri kötülemekle onların değerini düşürmek mümkün değildir.

H

Haydan gelen huya gider, bedava kazanılan servet yine gereksiz yerlere sarfedilir.

Her kuşun eti yenmez, genellikle her güzel kadına sahip olmak isteyene bunun mümkün olmadığını anlatan bir uyarma sözü olarak kullanılır.

Her horoz kendi çöplüğünde öter, insan daima yaşadığı çevrede sayılır ve hükmünü yürütür.

Her yiğidin bir yoğurt yiyişi vardır, her kişinin kendine göre bir iş yapma usulü vardır.

Her yiğidin gönlünde bir arslan yatar, her insan içinde geleceğine dair büyük ümitler ve tatlı hayaller yaşatır.

Horozu çok olan köyün sabahı geç olur, bir işe çok kimse karışırsa, o iş doğru dürüst yapılamaz. Sonuç geç ve güç alınır.

I, İ

Isıramadığın (kıramadığın) eli öp de başına koy, insan kendinden kuvvetli olan kimselere menfaati icabı saygı göstermelidir.

İki cambaz bir ipte oynamaz, birbirinden kurnaz iki kişinin aynı konuda ve yerde yarışamayacağını anlatır.

İki çıplak bir hamamda yakışır, evleneceklerden birinin mal ve mülk bakımından yeterli durumda olması gerekir.

İki karpuz bir koltuğa sığmaz, insanın aynı anda birden fazla işi yapamayacağını anlatır.

İşten artmaz, dişten artar, biriktirme, çok çalışmakla kazanıp yemekle değil, kazandıklarımızın bir kısmını bir kenara ayırmakla olur.

İt ürür kervan yürür, kötü tenkitlere aldırmadan yoluna devam etmenin iyi olacağını belirtmek için söylenilir.

K

Kabahat samur kürk olsa, kimse sırtına (üstüne) almaz, hiç kimse kabahatli olduğunu kabul etmek istemez.

Kalp kalbe karşıdır, birisini seven insan, muhakkak ondan da sevgi görür.

Kâr zararın ortağıdır, kâr eden, bir gün zarar edebileceğini de hesaplamalıdır.

Kara (kötü) haber tez duyulur, insanlar, kara haberi çabucak duyarlar.

Kardeş kardeşi bıçaklamış, dönmüş yine kucaklamış, kardeş kardeşle ne kadar anlaşmasa, yine ona sevgi duyar.

Kaş ile göz, gerisi (kalanı, artanı, dahası) söz, yüzde en çok dikkati çeken yerler, kaş ve gözlerdir.

Kaynayan kazan kapak tutmaz, kızgın olanları baskı altına almak güçtür.

Kaz gelen yerden tavuk esirgenmez, büyük kazanç getirecek yer veya iş için biraz fedakârlıkta bulunmanın akıllıca bir iş olduğunu belirtmek için söylenilir.

Kazma kuyuyu, kazarlar kuyunu, her kötü hareket reaksiyon uyandırır ve yapanın felâketini hazırlar.

Kedi yetişemediği ciğere pis (murdar) der, insanlar, erişemedikleri kıymetleri, küçültmeğe çalışırlar.

Kel ölür, sırma saçlı olur, kör ölür badem gözlü olur, bir şey veya insan kaybedildikten sonra olduğundan fazla değerlendirilir.

Kelin medarı olsa kendi başına olur (Kel ilâç bilse, kendi başına sürer; kelin ilâcı olsa başına sürer), herkese çare söyleyenlere inanmamalıdır. Her işin çaresini bilse o insan dertsiz yaşar.

Kem söz, kalp akçe sahibinindir, kötülük yapan, karşısındakinden çok kendisine ziyan verir, itibarını kaybeder.

Kenarın dilberi nazik de olsa nazenin olamaz, görgüsüz ve yeteri kadar terbiye görmemiş olanlar ne kadar gayret gösterseler de eksikleri bir yerden belli olur, kendini açığa vurur.

Kendi düşen ağlamaz, felâketini eliyle hazırlayan, sonradan dövünmemelidir.

Keskin sirke küpüne (kabına) zarar, zamansız ve aşırı öfkeye kapılan en çok kendine zarar verir.

Kestane kabuğundan çıkmış, kabuğunu beğenmemiş, yükselince eski çevresini beğenmeyenler hakkında söylenilir.

Kırkından sonra azanı teneşir paklar (-a çare bulunmaz), yaşlıların ihtirasları ölümlerine kadar sürer.

Kısa günün kârı az olur, geç kalkarak işe başlayan az kâr eder, az iş yapar.

Kısmetinde ne varsa, kaşığında o çıkar, insan, kısmetinden fazlasını elde edemez.

Kızını dövmeyen dizini döver, kızını gerektiği gibi terbiye etmeyen, sonra çaresiz kalır.

Kimse kimsenin çukurunu doldurmaz, herkes eceli gelince ölür, başkasının ölümü, diğer bir kimseyi kurtarmaz.

Korkak bezirgân, ne kâr eder, ne ziyan, korkak olan, teşebbüsten kaçınan tüccar, zarar etmez, ama kârını da arttıramaz.

Komşu boncuğunu çalan gece takınır, hırsızlıkla ele geçirilen şey ele güne çıkarılamaz.

Komşu hakkı, Tanrı hakkı (dır), komşunun komşu üzerindeki hakkı, Tanrı'nın kul üzerindeki hakkı kadar kutsaldır.

Komşunun tavuğu, komşuya kaz görünür (karısı kız görünür), insanlar, daima başkalarının elinde olanı kıskanırlar ve onu kusursuz görürler.

Korkulu rüya (düş) görmektense uyanık yatmak hayırlıdır, insanlar, sonradan sıkıntılı durumlara düşmektense, önce tedbirli olmağa çalışmalıdırlar.

Koyunun bulunmadığı yerde keçiye Abdurrahman Çelebi derler, bir şeyin iyisi yoksa kötüsü itibarda olur.

Köpeğin duası kabul (makbul) olsaydı, gökten kemik yağardı, Tanrı kötü insanların duasını kabul etmez.

Köpekle (itle) dalaşmaktan çalıyı dolaşmak yeğdir, kötü insanlarla münakaşaya tutuşmamak için çareler aramalıdır, sıkıntıya katlanmalıdır.

Köpeksiz köy bulmuş çomaksız geziyor, şartlar uygun olunca istediği gibi hareket edenler için kullanılır.

Köpeksiz sürüye (köye) kurt girer (iner, üşer), koruyucusu olmayana, kötü niyetliler, fenalık yapmaktan çekinmezler.

Kör bile düştüğü çukura bir daha düşmez, insan bir defa hata yapınca aynı yanlışı tekrarlamaz.

Körler memleketinde tekgözlü kıraldır, kötüler içinde, daha az kötü olan makbul sayılır. İnsanların değeri çevresindekilere göre ölçülür.

Körle yatan şaşı kalkar, değersiz insanlarla dostluk yapan kötü özellikler kapar.

Kötülük her kişinin kârı, iyilik er kişinin kârı, kötülüğü herkes yapabilir, iyilik yapmak ise ancak iyi ve yüksek insanlara vergidir.

Kul azmayınca Hak yazmaz, kul kusur etmeden, Tanrı günah yazmaz.

Kul kusursuz (hatasız) olmaz, herkesin bir kusuru vardır.

Kul sıkılmayınca (bunalmadıkça) Hızır yetişmez, insan sıkılmadıkça, sıkıntıdan kurtulacak çarelerle karşılaşmaz.

Kurt dumanlı havayı sever, kötü niyetleri olanlar, karanlığı, bulanık ortamları seçerler.

Kurt kocayınca köpeklere maskara olur, insanlar yaşlanıp kuvvetten düşünce evvelce kendisinden korkanların alay konusu olur.

Kurtla koyun, kılıçla oyun olmaz, birbirine zararı dokunacak varlıkları bir araya getirmemek gerekir.

Kurunun yanında yaş da yanar, suçlunun yanında suçu olmayan da bazen ceza görür.

Kuzguna yavrusu şahin (anka, şirin) görünür, herkese kendi evlâdı kusursuz gelir.

L

Laf lafı açar, laf da tabakayı açar, insanlar konuştukça yavaş yavaş sırlarını ortaya dökerler.

Laf torbaya girmez, hiç kimseyi konuşmaktan men edemeyiz.

Lafla (lakırdı ile) peynir gemisi yürümez, sadece konuşmakla hiç bir iş başarılamaz.

M

Mahkeme kadıya mülk değildir (olmaz), kimse çalıştığı yere sahip çıkmamalıdır. Oradan çekilince başkası işi devralır.

Mal canın yongasıdır, insan için malın bir değeri vardır, ona zarar gelmesini istemez.

Mal melâmeti örter, malı olan insanın kusurları görülmez.

Mart kapıdan baktırır kazma kürek yaktırır, martın vakitsiz soğuklarının insana verdiği zararı anlatmak için kullanılan bir sözdür.

Mayasız yoğurt tutmaz (çalınmaz), esası olmayan iş meydana çıkmaz.

Merhametten maraz doğar (hasıl olur), bir insana çok fazla merhamet edip her kusurunu hoş görür, her eksiğini giderirsek, ona iyilik değil, kötülük etmiş oluruz.

Meyveli ağacı taşlarlar, çok şeye sahip olanın düşmanı da çok olur.

Mızrak çuvala girmez (sığmaz), insanın, hatalarını saklayamayacağını belirtmek için kullanılan bir sözdür.

Minareyi çalan kılıfını hazırlar, kötü niyetler besleyen, onu gizleyecek çareleri de hazırlar.

Misafir misafiri istemez (sevmez), ev sahibi hiç birini, misafir kısmetine ortak olduğu için başka misafiri, ev sahibi ise çektiği zahmet yüzünden hiç birini istemez.

Misafir umduğunu değil bulduğunu yer, misafir tamahkâr olmamalı, gittiği evin şartlarına uymalıdır.

Mühür kimde ise Süleyman odur, kim yüksek mevkiye geçerse, onun sözü geçer, kudret onda olur.

Mürüvvete endaze olmaz, iyiliğin haddi yoktur. Gönülden ne koparsa.

N

Namaza meyli olmayanın kulağı ezanda olmaz, bir işle alâkası olmayan, ona ait olan şeylere de ilgi duymaz.

Ne doğrarsan aşına o çıkar kaşığına, insan ne kadar çalışırsa o kadar kazanır.

Ne ekersen onu biçersin, yapılan hareketlerin neticesini önceki hareketler hazırlar.

Ne oldum dememeli ne olacağım demeli, insan bu gününe güvenmemeli, geleceğini düşünmelidir.

Ne verirsen elinle o gider seninle, insanın bu dünyada yaptığı bir iyiliğin âhirette karşılığını göreceğini belirten dinî bir inanışı ifade eder.

Nerde çokluk orda bokluk, kalabalık yerlerde karışıklık çıkar.

Nerde hareket orda bereket, çok çalışıp gayret gösteren kimselerin kazançları da çok olur.

O,Ö

Oğlan dayıya kız halaya çeker, doğan çocuğun kızsa halaya, erkekse dayıya çekeceği hakkında bir inancı anlatır.

Olacakla öleceğe çare yoktur, alna yazılan mutlaka başa gelir, mani olunamaz.

Ödünç güle güle gider ağlaya ağlaya gelir, ödünç verilen bir şey yeni gider yıpranmış döner.

Öfke baldan tatlıdır, kızmak insanlara kolay ve tatlı gelir.

Öfkeyle kalkan ziyanla oturur, öfkeye kapılarak yapılan bir iş sonradan pişmanlık getirir.

Ölmüş eşek kurttan korkmaz, çekinecek bir şeyi olmayan, hiç kimseden korkmaz.

Ölüm hak miras helâl, ölenin arkasından miras paylaşılmalıdır anlamında kullanılan bir söz.

Ölürse yer beğensin kalırsa el beğensin, çocuğunu terbiye etmekte sert davrananların felsefesidir.

P

Papaz her gün pilav yemez, insan her zaman aynı iyi şartları bulamaz.

Para parayı çeker, parası olanın daha fazla para kazanmağa imkânı vardır.

Parayı veren düdüğü çalar, insan parasını verdikten sonra istediği şeyi elde edebilir.

Perşembenin gelişi çarşambadan bellidir, bir şeyin neticesi başından belli olur.

R

Rahvan at kendini yorar, bir işi işgüzarlık ederek ve gereksiz yere üstünde durarak uzatanın zararı kendisinindir.

Rençber kırk yılda, tüccar kırk günde, el emeği ve alın teriyle para kazanmanın zorluğunu, buna karşılık uygunsuz yollardan kazanmanın kolaylığını anlatır.

Rüzgâr eken, fırtına biçer, boyundan büyük işlere kalkışan veya kendi menfaati için başkalarının işini bozan sonunda zararlı çıkar.

Paranın yüzü sıcaktır, para ile her şey yaptırabilinir.

Rüzgâr esmeyince yaprak kımıldamaz, ortaya çıkan her olayın veya durumun bir sebebi vardır.

Rüzgârlı havanın kuytusu, yağmurlu havanın uykusu, tehlikeli durumlardan kaçınmalı ve üstüne vazife olmayan işlere karışmamalı.

Pilav yiyen kaşığını yanında (belinde) taşır, bir işi yapmak isteyen önceden hazır olmalıdır.

S,Ş

Sabah ola hayır ola, her günün ne getireceği belli değildir. Bir işin daha sonra görüşülmesinin daha iyi olacağını belirtmek için kullanılır.

Sabır ile koruk helva, dut yaprağı atlas olur, sabır ile her iş halledilir.

Sabreden derviş muradına ermiş, sabretmesini bilenler sonunda istedikleri şeylere kavuşurlar.

Saçın ak mı, kara mı? önüne düşünce görürsün, bir işin iyi veya kötü olduğu, neticesinde belli olur.

Safa ile yenen cefa ile kazanılır, parayı kazanmak zor, harcamak kolaydır.

Sağır işitmez, uydurur (yakıştırır), sağır duymaz fakat söylenen kelimeye en uygununu bulur.

Sakla samanı gelir zamanı, her şeyi har vurup harman savurmamalıdır, kıymetsiz bir şey bile zamanında faydalıdır.

Sakınılan (esirgenen) göze çöp batar, çok dikkat edilen ve titiz davranılan bir işte muhakkak aksilik olur.

Sarmısağı gelin etmişler, kırk gün kokusu çıkmamış, insanları aradan zaman geçmeden tanıyamayız. İnsanlar çok belirli bazı kusurlarını bile bir müddet saklayabilirler.

Sen zot, ben zot, ineğe kim verecek ot? veya **Sen ağa ben ağa, bu ineği kim sağa,** herkes üzerine düşen vazifeyi yapmalıdır.

Serçeden korkan darı ekmez, bir şeyin sakıncasını düşünen o işi yapmağa kalkışmamalıdır.

Sırça köşkte oturan, komşusuna taş atmaz, durumu çok nazik olan insan konuşurken ileri geri laf etmez, etrafı kollar.

Sırrını açma (açma sırrını) dostuna çünkü (dostunun dostu vardır) o da söyler dostuna, insan sırrını en güvendiği kimseye bile söylememelidir.

Sinek küçüktür ama mide bulandırır, bazı küçük olaylar insanı çileden çıkarmak için kâfidir.

Sirkesini, sarmısağını düşünen paçayı yiyemez, her işi başarabilmek için bazı fedakârlıklara katlanmak lâzımdır.

Son pişmanlık fayda vermez (etmez), her şeyin neticesini baştan düşünüp ona göre tedbir almalıdır. Yoksa elden bir şey gelmez.

Sona kalan dona kalır, her işi vaktinde yapmalıdır.

Sora sora Bağdat (Kâbe) bulunur, başkalarının bilgisinden faydalanarak her şey bilinebilir ve bulunabilir.

Soydur çeker (boktur kokar), herkes az çok soyunun özelliklerini taşır.

Söyleyene bakma, söyletene bak, her işin yapılmasına sebep olan bir şey vardır.

Sözünü bil, pişir, ağzını der, devşir, insan düşünerek ve sözlerini tartarak konuşmalıdır.

Su testesi su yolunda kırılır, kötü işlerle uğraşan kimse yine o işten zarar görür.

Su uyur, düşman uyumaz, insan düşmanına güvenmemelidir, ondan gelecek kötülüğe karşı hazırlıklı olmalıdır.

Suyun yavaş akanından, insanın yere bakanından kork, sinsilerden çekinmelidir.

Sükût ikrardan gelir (sayılır), itiraz etmemek kabul mânâsına gelir.

Sür git dememişler, gör geç demişler, insan çevresiyle ilgilenmeli ve etrafındaki şeyleri tanıyıp öğrenmelidir.

Sürüden ayrılanı (ayrılan koyunu), kuzuyu) kurt kapar, bir topluluktan ayrılanın başına türlü felâketler gelir.

Sütten ağzı yanan, yoğurdu (ayranı) üfleyerek yer (içer), tecrübeli insan daima ihtiyatlı olur.

Şeriatın kestiği parmak acımaz, âdil olan kanunların verdiği en ağır cezaya bile insan, katlanır.

Şık şık (çık çık) eden nalçadır iş bitiren akçedir, bütün işler parayle olur.

Tabak (debbağ) sevdiği deriyi yerden yere çarpar, gerçek dost, iyiliği için sevdiğini incitir.

T

Taş düştüğü yerde ağırdır (kalır); (*taş yerinde ağırdır*), insan tanındığı, bilindiği çevre içinde değer taşır.

Taşıma su ile değirmen dönmez, bir işi yaparken yeteri kadar malzeme olmalıdır.

Tavşan dağa küsmüş, dağın haberi olmamış, önemsiz insanların büyük insanlara dargınlığı bir mânâ ifade etmez.

Tekkeyi bekleyen çorbayı içer, sabredenrek çalışanlar sonunda mükâfatını görürler.

Tencere yuvarlanmış kapağını bulmuş, herkes dengini bulur.

Terazi var tartı var, her bir şeyin vakti var, her şey ölçülü ve sıralı yapılmalıdır.

Tereciye tere (tarhuncuya tarhun) satılmaz, bir işin esasını bilen kimseyi o konuda aldatmak zordur.

Terzi kendi söküğünü (dikişini) dikemez, insanlar kendine ait işlerde ihmalkârdırlar.

Tilkinin dönüp (gezip) geleceği yer kürkçü dükkânıdır, bir insanın eninde sonunda gideceği yer, esas yetiştiği yerdir.

Tok açın halinden bilmez (anlamaz), refah içinde yaşayanlar, fakirlerin çektiği sıkıntıdan habersizdirler.

Tok ağırlaması (ağırlamak) güçtür (güç olur), karnı doymuş bir kimseye kolay kolay yiyecek beğendirilemez.

U,Ü

Ucuz etin yahnisi (suyu) tatsız (kara, pek) olur, ucuz mal genellikle kötü olur.

Ummadığın taş baş yarar, hiç gösterişi olmayan şeyler ve insanlar bazen umulmadık işler yaparlar.

Üç göç bir yangın yerini tutar, göçler, malı mülkü ziyana uğratır.

Üveye etme özünde bulursun, geline etme kızında bulursun, başkalarının evlâtlarına kötü davrananlar, kendi evlâtlarında cezalarını bulurlar.

Üzüm üzüme baka baka kararır, insan yakınında olanın huyunu kapar.

Üzümü ye de bağını sorma, önemli olan sebep değil sonuçtur.

V

Vakitsiz öten horozun başını keserler, insan yapacağı işin zamanını hesaba katmalıdır.

Var varlatır yok söyletir, parası olan her şeyi yapabilir, olmayanda ise sıkıntı kavga eksik olmaz.

Varsa (var mı) pulun herkes kulun, yoksa (yok mu) pulun dardır yolun, parası olana herkes itibar eder, olmayana kimse bakmaz.

Y

Yalancının evi yanmış kimse inanmamış, daima yalan söyleyene doğru da söylese kimse inanmaz.

Yalancının mumu yatsıya kadar yanar, söylenen bir yalan er geç ortaya çıkar.

Yanlış hesap Bağdat'tan döner, yanlış iş muhakkak bir zaman sonra ortaya çıkar.

Yarım elma gönül alma, maksat gönül alma olduktan sonra ufak bir şeyle de hatır hoş edilir.

Yaş yetmiş iş bitmiş, yaşı ilerlemiş insandan fayda beklenmez.

Yavaş atın tekmesi pek olur, yumuşak insanların kızdıkları zaman herkesten zararlı olabileceklerini anlatmak için kullanılan bir söz.

Yazın gölge hoş, kışın çuval boş, tembellik eden aç kalır.

Yavuz hırsız ev sahibini bastırır, açıkgöz kimse haksız olduğu zamanda da haklı çıkmasını bilir.

Yemeyenin malını yerler, malına sahip olamayan elinden kaçırır.

Yerin kulağı var, gizli bir şey söylerken dikkatli olmalı, umulmadık yerden işitilebilir.

Yiğidin malı meydandadır, çıplak gezmekten hoşlanan ve utanması, sıkılması olmayan kimselerle alay etmek için kullanılan bir söz.

Yiğit lakabıyla anılır, yiğit kazandığı ünle tanınır.

Yoktan yonga çıkmaz, olmayan şeyden hiç bir şey elde edilmez.

Yol bilen kervana katılmaz, bilgisi olan başkalarına muhtaç olmaz.

Yol ile giden yanılmaz, bir şeyi usulüyle yapan zahmet çekmez.

Yol yürümekle borç vermekle tükenir, her iş, üzerinde çalışmakla tamamlanır.

Yolcu yolunda gerek, herkes kendi işinde olmalıdır.

Yörük at yemini arttırır, çok çalışıp faydalı olan insanlar kendi değerlerini yükseltirler.

Yumurtada kıl bitmez, olmayacak işten bir sonuç beklememelidir.

Yuvarlanan taş yosun tutmaz, çalışan kimse daima zinde kalır.

Yuvayı yapan dişi kuştur veya **yuvayı dişi kuş yapar,** ailenin düzenini sağlayan ve aileyi yaşatan kadındır.

Yüz verme arsız olur, az verme hırsız olur, çok yüz verilen arsız olur, eline az para verilen daha ister, hırsız olur.

Z

Zaman sana uymazsa sen zamana uy, zamana aykırı hareket etmektense ona uymak lâzımdır.

Zararın neresinden dönülse kârdır, zararlı bir işe devam etmemelidir.

Zengin arabasını dağdan aşırır, züğürt düz ovada yolunu şaşırır, zengine her kapı açılır, fakirin ise olacak işi bile ters gider.

Zenginin malı züğürdün çenesini yorar, elinde bir şey olmayanlar devamlı şekilde zenginlerin yaşayışından bahsederler.

Zora dağlar dayanmaz, kuvvetin, azmin önünde engel durmaz.

Zorla güzellik olmaz, zorla bir şey elde edilmez.

Zurnada peşrev olmaz, ne çıkarsa bahtına, her âlet, her malzeme isteneni vermez.

Züğürt olup düşünmektense uyuz olup kaşınmak yeğdir, hareketsiz oturmak, bir şey yapmamaktan çok önemsiz de olsa bir iş yapmak hayırlıdır.

Züğürtlük zadeliği bozar, parasızlık, kibarın gösterişini bozar.

Zürefanın düşkünü beyaz giyer kış günü, parasız kalmış kibar, görünüşü bozulmasın diye her şeye razı olur.

kurmaylık hakkını kazanan on üç subaydan biri de oydu. Yirmi dört yaşındaydı, Beyazıt'ta bir ev kiralamıştı. Ayrıca, birkaç arkadaşıyla birlikte bu eve bitişik bir ermeninin evinden de bir oda tutmuşlardı. Siyasî faaliyetlerine bu odada devam ediyorlardı. Aslında bu faaliyet memleketin gidişini ve Padişahı tenkit ile yasak kitapları okumaktan öte bir nitelik taşımıyordu. Arkadaşlarından biri, bu toplantıları jurnal etti ve onları yakalattı. Mustafa Kemal, Ali Fuat ve onlarla beraber yüzbaşı çıkmış iki genç tutuklandılar ve Yıldız sarayında uzun süre sorguya çekildiler. Soruşturma birkaç ay sürdü. Fakat okul müdürü gençlerin affedilmesinde, suçlarının büyük bir önemi olmadığında ısrar etti ve sonunda İstanbul'dan sürülmek şartıyle affedildiler.

Mustafa Kemal ile Ali Fuat «kolaylıkla memleketlerine gidemeyecekleri bir yere gönderilmeleri» emri üzerine Şam'da 5. Ordu emrinde 30. Süvari alayına gönderildiler. Bu görev, Mustafa Kemal'in İmparatorluğun içinde bulunduğu acıklı durumu yakından tanıması için bir fırsat oldu. Yüzbaşı olarak başlıca görevi, kendisinin modern askerî okullarda gördüğü eğitimi görmemiş olan subaylara askerî bilgisini öğretmek ve ordunun o bölgedeki Dürzîleri kontrol görevine katılmaktı. Görevinin ilk kısmına ciddiyetle sarıldı ve kolayca da başardı. Ama Dürzîleri kontrol işinde araya rüşvet olaylarının da karıştığı meselelerle karşılaştı. Ali Fuat, Şam'dan yeni bir görevle ayrılmıştı. Mustafa Kemal bir gün iki subay arkadaşıyle Şam çarşısında dolaşırken Hacı Mustafa adlı bir türkle tanıştı. Dükkânının tezgâhında felsefe, sosyoloji, tıp konularında kitaplar bulunan Mustafa (Cantekin) bozguncu faaliyetleri sebebiyle önce tutuklanmış, sonra sürülmüş bir eski Askerî tıbbiye talebesiydi. Yine, bir gizli siyasî cemiyet kurmak gayretindeydi, ama güvenebileceği kimseleri bulamamıştı. İşte şimdi bir araya geliyorlardı. Mustafa Kemal ve arkadaşları Müfit (Özdeş*), Lutfi ve Mustafa (Cantekin) birleşerek Vatan* ve Hürriyet cemiyetini kurdular (ekim 1906). Bu cemiyet, bundan böyle kıta hizmetindeki subaylar tarafından kurulacak olan çeşitli ihtilâl cemiyetlerinin hemen de öncüsü sayılabilir. Cemiyetin Yafa, Kudüs ve Beyrut şubelerini Mustafa Kemal açtı. Ancak Suriye böyle bir cemiyetin gelişmesine uygun bir çevre değildi. Mustafa Kemal bu sebeple gizlice Selânik'e gitti. Bu tarihte Selânik'te İttihad ve Terakki cemiyeti henüz kurulmamıştı. Mustafa Kemal eski arkadaşı Ömer Naci, Nusret Sami (Kızıldoğan*) ve Hakkı Baha'nın (Pars*) katılmalarıyle Selânik'te Vatan ve Hürriyet cemiyetinin bir şubesini kurdu. Selânik'te fazla kalamayarak Şam'a döndü. İzinsiz ayrılığını saklamak için o sırada İngiltere ile Osmanlı devleti arasında çıkan Akabe* meselesi dolayısiyle güneye gönderilen birliklerde görev alarak Birissebî'ye gitti. Mustafa Kemal'in ayrılmasından sonra Vatan ve Hürriyet cemiyeti Selânik'te gelişme gösteremedi. O sırada İttihad* ve Terakki cemiyeti de kurulmuştu. Dr. Nâzım*ın aracılığıyle eylül 1907'de iki cemiyet İttihad ve Terakki adı altında birleşti.

Mustafa Kemal haziran 1907'de kolağası (kıdemli yüzbaşı) olarak Şam 5. Ordu kurmaylığına, aynı yılın eylül ayında da Manastır 3. Ordu kurmaylığına nakledildi. Manastır'a giderken, Selânik ordu müşirliği kurmaylığına gönderildiğini öğrendi. Selânik'e gelir gelmez şimdi İttihad ve Terakki ile birleşmiş olan eski cemiyetine yeni bir üye gibi ve yeni cemiyetin kendine has töreniyle girdi. Fakat İttihad ve Terakki kurucuları başına buyruk, kibirli, cüretkâr buldukları için Mustafa Kemal'e pek yaklaşmıyorlardı. 22 Haziran 1908'de kendisine ek görev olarak Selânik-Üsküp demiryolu müfettişliği verildi. İttihadcılar bu görevin Selânik dışındaki propaganda çalışmaları için yararlı olacağı bahanesiyle onu yanlarından uzaklaştırdılar. Mustafa Kemal, Selânik-Üsküp demiryolu üzerindeki şehir ve garnizonlarda cemiyetin şubelerini açtı, gelişmesi için çalıştı. Bu arada İttihad ve Terakki cemiyeti 1876 Anayasasının geri getirilmesini isteyen bir bildiri yayımladı. Bu bildiriye cevap olarak İstanbul hükûmeti Rumeli'ye asker gönderdi, ama bunların başındaki subaylar da isyancılara katıldı. İstanbul, çaresiz Cemiyetin isteğini kabul etti ve 24 temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyet ilân edildi. İttihad ve Terakki cemiyeti üyelerinden binbaşı Enver* (Paşa) bu zaferin kahramanı kabul ediliyordu. Görevi dolayısıyle hareketin içinde bulunmayan Mustafa Kemal gelişmeleri ve durumu dikkatle takip ediyordu. Ona göre İkinci Meşrutiyet hareketinin tek amacı Abdülhamid II'yi dize getirmek ve her derde deva olacağı sanılan meşrutiyeti ilân etmekten öteye gidememişti, gidemezdi. Çünkü İttihadcıların belirli bir siyasî görüşleri veya herhangi bir programları yoktu. Mustafa Kemal meşrutiyeti ilân etmekle işin bitmediğini söyleyerek memlekette köklü reformlar yapılmasını, bunun için de İttihad ve Terakki'nin artık açık bir siyasî parti niteliği almasını, Ordunun kesin olarak siyasetten çekilmesini şart görüyordu. İttihad ve terakkicilerle Mustafa Kemal arasındaki ciddî fikir ayrılığı bu noktadan çıktı. Bu sırada, Trablusgarp'ta meşrutiyet idaresine karşı bir ayaklanma hareketi baş gösterdi. Bu, İttihadcılar için iyi bir fırsattı. Mustafa Kemal'i Selânik'ten uzaklaştırmak için bu fırsatı kullandılar ve gereken tedbirleri almak üzere onu Trablusgarb'a gönderdiler. Mustafa Kemal karşılaştığı bütün güçlüklere rağmen hareketi kan dökmeğe mecbur kalmadan bastırdı ve Selânik'e II. Redif tümeni kurmay başkanı olarak döndü (13 ocak 1909).

İkinci Meşrutiyet'e rağmen İttihadcılar, İstanbul'da duruma tam mânâsıyle hâkim olamamışlardı. Kuvvetli bir iç muhalefet gün geçtikçe yayılıyor, tesirini artırıyordu. Üstelik cemiyet içinde de ayrılıklar, anlaşmazlıklar başlamıştı. Durumdan hoşnut olmayan çeşitli unsurlar harekete geçmek için bahaneler arıyordu. Bir gece, Galata köprüsü üzerinde Ahmed* Samim adlı bir gazeteci vuruldu. Bu uygun bir bahane addedildi, şeriat ve onun temsil ettiği İslâm dini adına bir karşı ihtilâl patlak verdi (13 nisan 1909). 31 Mart* vakası adıyle tarihe geçen bu hareketin başında olanlar İttihad ve Terakkinin lağvedilmesini, Hükûmetin istifasını, meclis reisinin çekilmesini istiyorlardı. Gelişmeleri sabahtan başlayarak telgraf başında takip eden Mustafa Kemal, İstanbul'da olağanüstü bir durum olduğunu anlayınca tümen kumandanı Hüseyin* Hüsnü Paşayı ve ordu kumandanı Mahmud* Şevket Paşayı ikna ederek harekete geçirdi. Yapılacak tek şey derhal İstanbul'a kuvvet göndermekti. Bu ordu için önce Hürriyet ordusu adı ileri sürüldü. Fakat Mustafa Kemal bütün orduların hürriyet ordusu olduğunu, bu birliklerin ise o orduların hareket halindeki bir parçası bulunduğunu söyleyerek *Hareket* ordusu* adını kabul ettirdi. Hareket ordusunun İstanbul halkına hitaben yayımladığı bildiriyi de Mustafa Kemal kaleme aldı. Buna göre isyancılar cezalandırılacak, ahali korunacaktı. Telgrafhanede Mahmud Şevket Paşanın emirlerini tellerken Hüseyin Rauf (Orbay*) adında bir bahriye subayı ile karşılaştı (sonradan Rauf Bey, Mustafa Kemal'in en yakın arkadaşlarından biri olacaktır). Hareket ordusu duruma hâkim olur olmaz İttihad ve Terakki idarecileri saklandıkları yerlerden ortaya çıktılar ve Padişahı (Abdülhamid II) tahttan indirdiler. Mustafa Kemal Selânik'teki görevi başına dönmüştü. Orada, İstanbul'da Genelkurmaya nakledilinceye kadar kaldı (13 eylül 1911). Gerçi isyan bastırılmıştı, fakat Mustafa Kemal'e göre İttihad ve Terakki idarecileri hâlâ yanlış yoldaydılar. Seçimle iş başına gelmiş bir parlamentoya değil, ordunun kuvvetine dayanıyorlardı. Bu konuda Hüseyin Rauf (Orbay) da aynı şekilde düşünüyordu. Bunlardan başka Kâzım Karabekir*, Edirne'de 2. Orduda İsmet Bey (İnönü*), Selânik'te Fethi Bey (Okyar*), Refet (Bele*), Ali Fuad (Cebesoy), Tevfik Rüştü (Aras*) gibi subaylar ve gençler aynı fikre katılıyorlardı. Böylece Mustafa Kemal etrafında küçük fakat tesirli bir muhalif subaylar grubu teşekkül ediyor ve bu grup İttihad ve Terakki merkezinde gittikçe artan bir endişe kaynağı oluyordu. Mustafa Kemal, grubunun fikirlerini çekinmeden Merkezi Umumi'ye bildiriyor, fakat nedense bu uyarmalar gereken alâkayı sağlayamıyordu. 22 Eylül 1909'da Selânik'te İttihad ve Terakki'nin yıllık büyük kongresi toplandı. Mustafa Kemal bu kongreye Trablus delegesi olarak katıldı. Kendi adına ve grubu adına yaptığı konuşmada İmparatorluğun ve Meşrutiyetin askerî bir partiye değil, bir taraftan kuvvetli bir orduya, öte taraftan da kuvvetli bir siyasî partiye ihtiyacı olduğunu ileri sürdü ve ordunun siyasetten çekilmesi yolundaki inancını kesinlikle tekrarlayarak dikkatleri üzerine çekti. Fakat Mustafa Kemal'in tezi kongrede çoğunluk sağlayamadı. Ancak cemiyetin liderleri artık Mustafa Kemal'i sadece bir muhalif parti üyesi değil, tehlikeli bir düşman olarak da görmeğe başladılar. Bu görüş yüzünden işe cemiyetin komitacıları karıştı, onu ortadan kaldırmak üzere iki ciddî teşebbüs yapıldı. Mustafa Kemal, bu iki teşebbüsü de bertaraf etmesini bildi. Hattâ ikinci teşebbüsün sahibi Yakup* Cemil sadece onu öldürmeyi reddetmekle kalmadı, tehlikede olduğunu bildirerek Mustafa Kemal'i gizlice uyardı. Bu sırada Mustafa Kemal bir süre siyasî faaliyetlerine ara vererek daha çok mesleğiyle ilgili çalışmalar yaptı. Üçüncü ordunun eğitim kolunda, Zabit Talimgâh kumandanlığı ve 38. Piyade Alay kumandanlığı yaptı. Bu görevleri sırasında çok başarılı bir şekilde hocalık etti. Berlin Askerî akademisinin eski müdürlerinden General Litzman'ın *«Takımın Muharebe Talimi»* ve *«Bölüğün Muharebe Talimi»* adlı kitaplarını çevirerek bastırdı (1909 ve 1912); *Cumalı Ordugâhı* (1909) ve *Tâbiye Tatbikat Seyahati* (1911) adlı kitaplarını da bu dönem içinde yayımladı. Mahmud Şevket Paşanın kurmayı ile beraber Arnavutluk hareketine katıldı. 1910 Yılı sonbaharında, fransız ordusunun Picardie'de yaptığı manevralarda hazır bulunacak türk heyetine üye olarak seçildi ve bu toplantıda manevra planları tartışılırken herkesten farklı bir plan teklifinde bulundu. Bu teklife fransız ve türk heyetleri çok hayret ettilerse de ertesi günkü uygulamada Mustafa Kemal'in haklı olduğu görüldü.

13 Eylül 1911'de İstanbul'da Genelkurmayda yeni bir göreve başladı, kısa bir süre sonra da (29 eylül 1911) İtalyanlar Trablusgarb'a saldırdılar. O tarihte, dünya siyasetinde dikkatler Almanya, İngiltere ve Fransa'nın Afrika kıtasındaki emellerine çevrilmişti. İlk hamlede Fas, Fransa'ya, Kongo'nun ufak bir bölümü de Almanya'ya verilince, emperyalizm sahnesinde İtalya da belirdi ve anî olarak Trablus ve Bingazi mutasarrıflıklarını ilhaka karar verdi. Bölge, İmparatorluğun ihmale uğramış bir kısmıydı ve bu yüzden Trablus savunması sayıca az türk kuvvetleriyle yerli birliklere ve oraya çeşitli yollardan kaçak giden subaylara bırakılmıştı. Paris ataşemiliteri Fethi (Okyar), Berlin ataşemiliteri Enver (Paşa) bu gönüllü subaylar arasındaydı. Mustafa Kemal de ingiliz işgalindeki Mısır üzerinden, kendisini gazeteci diye tanıtarak Trablus'a gitti. Önce Tobruk'ta, sonra Derne'de savunma ve oyalama muharebelerini yönetti. 27 Kasım 1911'de binbaşı oldu, böylece Trablus hareketini İstanbul bir bakıma takdir etmiş oluyordu. (Bk. TRABLUS HAREKETİ.) Fakat bu sırada Balkan harbi patlak verdi (1912) [Bk. BALKAN HARBİ]. Karadağ'da çıkan savaş, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'ın da katılmasiyle birdenbire bütün Rumeli'ye yayılmış, osmanlı orduları İşkodra, Yanya, Edirne savunmaları dışında her yerde bozguna uğrayarak çekilmeğe başlamıştı. Mustafa Kemal bu haberleri alır almaz Mısır, Trieste, Romanya üzerinden İstanbul'a geldi, ama o gelinceye kadar bütün Rumeli kaybedilmiş, Selânik düşmüş, Bulgarlar Çatalca savunma hattına kadar ilerlemişlerdi. Osmanlı genelkurmayı İstanbul'u tehdit eden bulgar birliğini durdurmak için Bolayır yarımadasında kuvvet toplamayı, bu kuvvetle bulgar hattının gerisine taarruz etmeyi, bu taarruzu Şarköy'de yapılacak bir çıkarma ile desteklemeyi planlamıştı. Mustafa Kemal Bolayır'da kurulan mürettep kolordunun harekât şubesi müdürlüğüne tayin edildi (25 kasım 1912). Fakat bu plan başarıya ulaşamadı, çünkü Şarköy'de çıkarma yapacak kolordu (kurmay başkanı Enver) vaktinde yetişememiş ve vasıta yokluğu yüzünden karaya çok az asker çıkarılabilmişti. Mürettep kolordunun kurmay başkanı Fethi Bey (Okyar) bu sırada askerlikten çekildi, İttihad ve Terakki genel sekreteri oldu. Yerine Mustafa Kemal geçti ve kolordu, Edirne'nin geri alınması hareketine katıldı. (Bk. EDİRNE.) 22 Temmuz 1913 tarihinde Edirne'ye ilk giren kuvvetler bu kolordunun atlı birlikleriydi. Fakat tıpkı Trablusgarp'ta yararlıkları görülen subaylara Osmanlı Meclisi Mebusanının teşekkürlerini bildiren kararda olduğu gibi, Edirne'nin geri alınması olayında da Mustafa Kemal yerine Enver'in (Paşa) adı geçti.

27 Ekim 1913'te Fethi (Okyar) Sofya elçili-

ğine, Mustafa Kemal de Sofya askerî ataşeliğine gönderildi. Bu, 1905'te Harbiye mektebini bitirdikleri zamankine benzer bir sürgün cezasıydı. Fakat Mustafa Kemal ve Fethi Bey bu cezayı değerlendirmesini bildiler. Mustafa Kemal bulgaristanlı türkler konusu üzerinde durdu ve onlar arasında millî şuuru uyandırmak için çalıştı. Türkçe olarak basılan iki gazeteyi elçilik yoluyle kontrolu altına aldı. Birgün Türkler tarafına geçmeleri mümkün olan Bulgaristan'daki Makedonyalılar cemiyeti ile yakın ilişkiler kurdu, onlara para yardımları yaptırdı. Arkadaşı Şakir Zümre*nin yardımıyle bulgar parlamentosuna devama başladı. Şakir Zümre, parlamentodaki on yedi türk mebustan biriydi. Mustafa Kemal bu müzakereleri dinlerken çok partili bir parlamentonun nasıl çalıştığını inceliyor, siyasî taktikleri öğreniyordu. Bunların dışında Sofya uzun süre kaldığı ilk yabancı başkent olarak da onu ilgilendiriyordu. Sofya'nın önemli siyasî şahsiyetlerini tanımış, sosyete tarafından iyi kabul görmüş, Kralla tanışma fırsatını bulmuş, ayrıca sosyeteye mensup bazı genç hanımlarla flörtleri olmuştu.

Bu sırada İstanbul'da Enver Bey, yarbaylıktan tuğgeneralliğe yükseltilerek Harbiye nazırı oldu ve işe başlar başlamaz general Liman von Sanders* başkanlığındaki alman askerî ıslah heyetinin tavsiyelerine uyarak orduda büyük bir yenileşme ve gençleştirme hareketine girişti. Yaşlı ve yeteneksiz görülen kumandanlar emekliye ayrılıyor, yerine genç subaylar getiriliyordu. Bu hareket birçok çevrede olduğu gibi Mustafa Kemal tarafından da çok iyi karşılandı. Ne var ki Enver Paşa onun askerlik ve kumandanlık vasıflarını yakından bilmesine rağmen, aralarında öteden beri süregelen rekabet yüzünden Mustafa Kemal'e faal bir görev veremedi, sadece mart 1914'te onu yarbaylığa yükseltti.

28 Haziran 1914'te Avusturya veliahtı arşidük Franz Ferdinand Saraybosna'da öldürülmüş, bundan bir ay sonra da Avusturya-Sırbistan savaşı başlamıştı. Bu, Birinci Dünya savaşının başlaması demekti. Mustafa Kemal Osmanlı devletinin Almanya yanında savaşa girmesine şiddetle muhalifti. Almanya savaşı kazanırsa Osmanlı devleti ister istemez onun peyki olacak, kazanamazsa her şeyini birden kaybedecekti. Onun inancına göre devlet tarafsız kalıp kuvvetlenmeğe bakmalıydı. Bu savaş er geç büyüyecek, belki de Amerika bile savaşa katılacaktı. Şu halde iki taraf arasında bir denge kurup beklemek ve savaşa katılma bir zaruret halini alırsa hangi tarafı tutacağına o zaman karar vermek gerekiyordu. Enver Paşa ise bu fikrin tam karşısındaydı. Savaşın kısa süreceğini ve bu savaştan kârlı çıkmak isteniyorsa derhal Almanların yanında harbe girmek gerektiğini savunuyordu. Bütün tertipleri ona göre kurdu ve yürüttü; Osmanlılar âdeta bir olupbittiye getirilerek Birinci Dünya savaşına girdiler. Ama bir kere savaşa girilince, inançları ne olursa olsun, Mustafa Kemal kendine düşeni yapmayı kabul etti. Şimdi orduda faal bir görev istiyordu. Birçok çabadan sonra 2 şubat 1915'te Tekirdağ'da kurulmakta olan 19. Tümen kumandanlığına getirildi. İstanbul'a dönmeden evvel Enver Paşa tarafından gönderilmiş bir aracı Mustafa Kemal'in ağzını aramış ve ona İran üzerinden Hindistan'a gidecek üç alaylık bir kuvvetin kumandanlığını teklif etmişti. Bu alaylar, Hint Müslümanlarını İngiltere'ye karşı ayaklandıracaktı. Mustafa Kemal'e göre bu, Enver Paşanın malum ve olmayacak hülyalarından biriydi ve daha savaşın başında onun zihninin bu yollara işlemesi durumun vahametini gösteriyordu. Mustafa Kemal teklifi «ben bu kadar kahraman değilim» diye geri çevirdi. Sonra «böyle bir iş için üç alaylık kuvvetin lüzumsuz olduğunu, gittiği yerde gönüllü toplayabilecek tek bir subayın bu ayaklanmayı çıkarabileceğini» savundu. Bu sırada batılı müttefikler Almanya karşısında zor bir durumda olan Rusya'ya en kısa yoldan yardım ulaştırabilmenin hazırlığı içindeydiler. Bunun için de Türklerin elinde bulunan Çanakkale boğazını zorla geçmeğe karar vermişler, Rus donanması birçok defa Boğazın dış tabyalarını bombardıman etmişti. Bir çıkarma ihtimalinin gün geçtikçe yaklaştığı anlaşılıyordu.

Mustafa Kemal'in kumandan olarak tayin edildiği 19. Tümen, ordu ihtiyatında bulundurulmak üzere önce Maydos'a (şimdiki Eceabad), sonra Bigalı'ya nakledildi. Bu arada ingiliz ve fransız donanmaları Çanakkale'yi geçmeğe teşebbüs etmişse de, ağır kayıplara uğrayarak geri çekilmişti (18 mart). Nihayet beklenen çıkarma 25 nisan sabahı başladı. Gelibolu yarımadasında iki noktaya birden çıkarma yapılıyordu: Seddülbahir'e ve Arıburnu'na. Böylece Mustafa Kemal'in hayatında büyük yeri olan ünlü Çanakkale savaşı başlamış oluyordu. (Bk. ÇANAKKALE SAVAŞLARI.) Çanakkale'de Sarıbayır, Kocaçimen, Conkbayırı, Kireçtepe, Anafartalar* cephelerinde verilen muharebeler Mustafa Kemal'in askerî deha ve kabiliyetlerini meydana çıkarması bakımından büyük önem taşır. O, bu savaşları *tarihin en çetin savaşları* olarak nitelemiştir. Savaş yorgunluklarına eklenen ağır bir sıtma da bu sırada Mustafa Kemal'i çok hırpaladı. Buna rağmen, kesin sonucu almadan Çanakkale'den ayrılmak istemiyordu. 21 Ağustos muharebelerinden sonra bütün cephede taarruza geçerek düşmanı denize dökmek istedi. Bunun için ikmal ve takviyeye ihtiyacı vardı. Fakat ordu kumandanlığı «israf edecek tek bir erimiz bile yoktur» gerekçesiyle bu taarruza izin vermedi. Bunun üzerine Mustafa Kemal grup kumandanlığından istifa etti. İstifası kabul edilmedi ve hava değişimine çevrildi. Üzüntü içinde ve hasta olarak döndüğü İstanbul'da İngilizlerin bir gece sessizce Gelibolu yarımadasını boşaltıp çekildiklerini öğrendi (19 aralık 1915). Mustafa Kemal'in rütbesi artık albaydı.

Bir süre İstanbul ve Sofya'da dinlendi ve 1916 yılı başında Edirne'de 16. Kolordu kumandanlığına tayin edildi. Bir ay sonra aynı numara altında Muş ve Bitlis dolaylarında yeniden kurulan başka bir kolorduya nakledildi. Bu göreve giderken livalığa (general) yükseltildi (nisan 1916). 16. Kolordunun savunmakla görevlendirildiği cephe Van gölü güneyinden Çapakçur boğazına kadar seksen kilometre uzunluğundaydı. Doğu cephesinin kuzey kesiminde (Kafkas cephesi) Erzurum kaybedilmiş, 3. Ordu Trabzon, Bayburt, Kopdağı çizgisine çekilmişti. Başkumandanlık, Rusların güneye sarkmasını önlemek için Diyarbakır'da yeni bir ordu toplamağa çalışıyordu (2. Ordu). Mustafa Kemal burada yalnız değildi, Kâzım Karabekir Paşa ile beraberdi. Önce cephe hattını geri çekti, sonra bir taarruzla Muş ve Bitlis'i geri aldı (6-7 ağustos 1916). [Bk. BİTLİS *ve* MUŞ.] Kendisine altın kılıçlı imtiyaz madalyası verildi. 5 Martta (1917) 2. Ordu kumandan vekili, 18 martta da asaleten ordu kumandanı oldu. Mustafa Kemal Sekerat'ta bulunan 2. Ordu kumandanlığına gelince orada ordu kurmay başkanı albay İsmet Beyle (İnönü) tanıştı. Daha sonra Hicaz Kuvvei Seferiyesi kumandanlığını alması teklif edildi. Şam'a kadar gidip durumu yakından inceledikten sonra bu görevi kabul etmedi ve Başkumandanlığa, bir an önce Hicaz'ın boşaltılmasını, oradan elde edilecek kuvvetlerle Suriye'nin takviye edilmesini teklif etti. Enver Paşa, Hicaz boşaltmasını Mustafa Kemal'e teklif etti. Bu suretle Müslümanların kutsal makamlarını boşaltma işini Mustafa Kemal'e yaptırarak onu harcamağa bir kere daha teşebbüs etmek istiyordu. Bu teklifi kabule yanaşmadı, tahliyeden ve Suriye'ye yeni bir seferî kuvvet gönderilmesinden de vaz geçildi.

Fakat Başkumandan vekili Enver Paşanın, gene hesaptan çok hayale dayanan yeni bir teşebbüsü vardı. Bağdat'ı geri almak üzere, Halep'te Yıldırım* Orduları grubu adı verilen yeni bir kuvvet topluyordu. Bu ordular grubunun başına general Falkenhayn* getirilmiş, Mustafa Kemal Paşa da bu gruba dahil 7. Ordu kumandanı olmuştu (5 temmuz 1917). Çok geçmeden asıl tehlikenin Irak'ta değil Filistin'de olduğu gerçeği ortaya çıktı, Bağdat'ın geri alınmasından vaz geçildi ve Yıldırım Orduları grubu Filistin'e gönderildi. Mustafa Kemal Paşa bu cephede göreve başladıktan sonra 20 eylül 1917'de sadrazam Talât Paşa, başkumandan Enver Paşa, Bahriye nazırı ve 4. Ordu kumandanı Cemal Paşaya birer rapor vererek, devlet ve savaş yönetiminin çok kötü olduğunu, halkın içinde bulunduğu sefalet ve perişanlığı, alınması gereken tedbirleri açıkça anlattı. Bu rapora ikinci bir ek yazarak Sina cephesinde aldığı tedbirlerin uygunluğuna rağmen general Falkenhayn'ın tutumunu da şiddetle yerdi ve onun emrinde çalışamayacağını bildirdi. Enver Paşa bu raporlara Falkenhayn'ı tutan kısa bir cevap verince Mustafa Kemal Paşa 7. Ordu kumandanlığından istifa ederek İstanbul'a geldi ve 2. Ordu kumandanlığını da kabul etmedi. 7 Kasım 1917'de genel karargâh emrine alındı.

Mustafa Kemal Paşa işte bu sırada Almanya'nın içinde bulunduğu durumu kendi gözleriyle görmek fırsatını elde etti. Onun gibi muktedir bir kumandanın buhranlı bir devirde açıkta bırakılması dedikodulara yol açıyordu. 1917 Yılının aralık ayında Kayser, Osmanlı padişahını alman imparatorluk karargâhını ziyarete davet etmişti. Padişahın yerine kardeşi ve veliaht Vahideddin* Efendinin gitmesi uygun görüldü ve Mustafa Kemal Paşadan bu seyahatte Vahideddin'e refakat etmesi istendi. Mustafa Kemal için ileride tahta geçecek olan adamla ilişki kurmanın bir anlamı vardı, bunun için teklifi kabul etti. 15 Aralık 1917 ve 5 ocak 1918 tarihleri arasında yapılan bu seyahatte savaş durumunu ve bunun kaçınılmaz sonuçlarını bütün açıklığıyla veliahta anlatmağa çalıştı. Almanya'da alman umumî karargâhını, alman cephelerini, imparator Wilhelm'i, mareşal Hindenburg'u, general Ludendorff'u ziyaret ettiler.

Dönüşte Sofya'dan geçerlerken dostları, Mustafa Kemal'i istasyonda selâmladılar. Kemal Paşa onlara «Almanya savaşı kaybetmiştir» diye haber verdi. İstanbul'da da «biz ayrı bir barış imzalamalıyız» fikrini savundu. Fakat bu mücadele, öteden beri çektiği böbrek rahatsızlığının artması yüzünden yarım kaldı. Doktorlar tedavi için Karlsbad'a (bugünkü Karlovi Vari) gitmesini tavsiye ettiler. Karlsbad'a gitti, orada dinleniyor ve bol bol okuyordu. Karlsbad'da bir de ufak gönül macerası oldu. Kendisine âşık olan ve evlenmek isteyen avusturyalı bir genç kıza «ben nişanlıyım» cevabını verdi, genç kız nişanlısının kim olduğunda ısrar edince «vatanım» dedi. Bu arada Falkenhayn Suriye'deki başarısızlıkları ve kötü idaresi yüzünden geri çağırılmış, yerine Liman von Sanders getirilmişti. 1918 Temmuzunun ilk günlerinde kendisini ziyarete gelen bir arkadaşı padişah Mehmed Reşad'ın öldüğünü, yerine Vahideddin'in hükümdar olduğunu bildirdi (5 temmuz 1917). Mustafa Kemal Paşa tedavisini yarım bırakarak derhal İstanbul'a döndü (4 ağustos 1918), yeni Padişah ile bir kaç kere görüştü. Vahideddin kendisini dostça karşıladı ve savaş durumu karşısında acele alınması gerekli tedbirler üzerinde tekliflerini dinledi. 16 Ağustos 1918 günü yapılan cuma selâmlığında hükümdar kendisini 7. Ordu kumandanlığına yeniden tayin ettiğini bildirdi. 22 Eylülde de fahrî yaver yaptı. Görünüşte Mustafa Kemal Paşaya büyük şeref bahşedilmişti, ama o böyle düşünmüyordu. Bu tayin, yine Enver Paşanın düzenleriyle elde edilmiş bir sürgündü. Mustafa Kemal bunu mabeynde rast geldiği Enver Paşaya açıkça «Bravo, tebrik ederim, siz kazandınız!» diyerek beyan etti. Buna rağmen ordu karargâhının bulunduğu Nablus'a gitti. Hastaydı. Bu cephede üç ordu birliği yer almıştı: 8. Ordu (Cevat Çobanlı*), 7. Ordu (Mustafa Kemal), 4. Ordu (Cemal Mersinli*). Bu orduların aslında sadece adı vardı, nitekim her birinin Filistin cephesinde verdiği muharebeler yenilgiyle sonuçlandı. (Bk. SURİYE ve FİLİSTİN *cepheleri*.) Türk orduları böylece Filistin ve Suriye'den ayrılırken Osmanlı devletinin müttefiki olan Bulgaristan, Selânik mütarekesini imzalayarak savaştan çekildi (29 eylül). Bu suretle Türkiye'nin müttefikleri ile bağlantısı kesilmiş oluyordu. Aslında çok geçmeden (4 ekim) Almanya da mütareke istedi.

8 Ekimde Talât* Paşa kabinesi istifa etti. Padişah, hükûmeti kurmak görevini Tevfik* Paşaya verdi. Mustafa Kemal, başyaver Naci Paşa (Eldeniz*) aracılığıyle Padişaha telgraf çekerek sadarete Ahmed* İzzet Paşayı (Furgaç) getirmesini istedi. Kendisi harbiye nazırı olmak, Fethi (Okyar), Tahsin, Rauf (Orbay), İsmail Canbolat*, Azmi Beylerin ve şeyhülislâm Hayri* Efendinin kabineye alınmasını istiyordu. Bu suretle Osmanlı devletinin müttefiklerinden ayrı olarak derhal barış yapmasını sağlamayı, elde kalan son kuvvetleri büsbütün dağılmadan Anadolu'ya çekmeyi ve gerekirse Padişahı da Anadolu'ya çağırarak ileri sürülecek ateşkes ve barış tekliflerine karşı milletçe direnmeyi düşünüyordu.

Tevfik Paşa hükûmeti kuramadı ve sadra-

zam, Mustafa Kemal'in istediği gibi Ahmed İzzet Paşa oldu; ama onu harbiye nazırı yapmadı. Bu atak, cesaretli, gözüpek adamdan korkuyordu. «Barıştan sonra birlikte çalışırız» gibi tuhaf bir beyanla Mustafa Kemal'i oyaladı. Harbiye nazırlığı ile genelkurmay başkanlığını kendi üzerine aldı. Buna karşılık Rauf (Orbay) Beyi Bahriye nazırı, Fethi (Okyar) Beyi Dahiliye nazırı yaptı. İsmet (İnönü) Beyi de Harbiye nezareti müsteşarlığına getirdi. Herşeye rağmen bu kabine Mustafa Kemal'e yakın ve onun görüşlerini temsil eden bir kabine oluyordu. 30 Ekim'de Osmanlı devleti, Rauf Bey (Orbay) başkanlığında bir heyetin otuz altı saat müzakere ederek kabul ettiği Mondros mütarekesini imzaladı. (Bk. MONDROS MÜTAREKESİ.) Mütareke gereğince alman kumandanların Türkiye'yi terk etmesi gerekiyordu. Bu yüzden Liman von Sanders de Yıldırım orduları grubu kumandanlığını Mustafa Kemal Paşaya devretti (31 ekim). Mustafa Kemal için bu mütareke bir son değil bir başlangıçtı; galip devletlerin lehine kolayca çevrilebilecek birçok hüküm taşıyordu. Onun görüşüne göre «Osmanlı devleti bu mütarekename ile kendini kayıtsız şartsız düşmanlara teslim etmekle kalmamış, düşmanların memleketi istilâsı için onlara yardım da vaat etmişti». Bu görüşünü ve mütarekenin sakıncalı bulduğu noktalarını üst üste çektiği telgraflarla Sadrazama açıklıyordu. Bir taraftan da elinin altında bulunan 2. ve 7. Orduları yeterli bir millî savunma kuvveti haline getirmek için çalışmağa koyuldu. Birlikleri yeni baştan teşkilâtlandırdı, yurt içindeki önemli merkezlere dağıttı. Bu birliklere kendi mücadeleci fikirlerini benimseyen kumandanlar getirdi, elindeki silâh, cephane ve malzemeyi güvenli yerlere gönderdi. Böylece yakın bir gelecekte uygulanması gerekecek olan bir planın hazırlıklarını yapıyordu. Ali Cenanî adlı bir antepliyle mütarekeden evvel geçen bir konuşması onun neye hazırlandığını gösteriyordu. Ali Cenanî, Mustafa Kemal Paşaya, Antep'in düşman tarafından yağma edildiğini, ordu Adana'ya çekilirse Antep'in büsbütün himayesiz kalacağını anlatıyordu. Mustafa Kemal «sizin memleketinizde hiç mi erkek kalmadı» diye sordu. «Kendinizi savunmanın bir çaresine bakın.»

— «İyi ama, nasıl, neyle?».

— «Teşkilât kurun, bir millî kuvvet toplayın. Ben size gerekli silâhları veririm!.»

Öte yandan Mustafa Kemal'in dedikleri çıkıyor, mütareke şartlarına uymayan İngilizler Musul'a giriyor, şehrin ve şehirdeki 6. Ordunun teslimini istiyor, ardından İskenderun için aynı muameleyi uyguluyordu. Gerek Rauf Beyin (Orbay), gerek Amiral Calthorpe'un İngiltere Harbiye nazırlığına yaptığı itirazlar sonuç vermemiş, İngiltere Musul'un Mezopotamya'da gösterildiğini bahane etmiş; İskenderun'un ise belli bir süre içinde general Allenby'ye verilmesini, aksi halde kuvvete baş vurulacağını bildirmişti. İzzet Paşa kabinesi bu istekleri kabul etti. Yıldırım Orduları kumandanlığı lâğvolundu (7 kasım). Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a geldi (13 kasım). Bu tarih Müttefiklerin İstanbul'a giriş günlerine rastlıyordu. Gerçi şehir resmen işgal edilmiyordu, siyasî ve idarî kontrol Türkler elindeydi, ama bu tamamen nazarî bir durumdu, gerçekte İstanbul işgal edilmiş demekti. (Bk. İSTANBUL'UN İŞGALİ.) Enver, Cemal*, Talât Paşalar memleketten kaçmış, hükûmet ve meclis üyeleri birbirine düşmüştü. Sultan, şeyhülislâmın, Cavit* ve Fethi Beylerin hükûmetten çekilmesini istiyordu. Sadrazam İzzet Paşa bu isteği kabul etmedi ve hükûmetiyle birlikte istifa etti. Yeni hükûmeti kurma teklifi Tevfik Paşaya yapıldı. Mustafa Kemal ve Rauf Bey, Tevfik Paşanın sadrazam olmaması, hükûmeti yine İzzet Paşanın kurması için yoğun bir çalışma yaptılar, fakat başaramadılar. Mustafa Kemal İstanbul'da kaldığı bu altı aylık dönem içinde vatanın kurtuluşuna en küçük yardımı dokunabilecek olan herkesle ilişkiler kurdu, görüştü. Fikirlerini daha kolay yayabilmek ve daha etkili olabilmek için Fethi Beyin (Okyar) çıkardığı *Minber** gazetesine ortak oldu. Savaştan yeni çıkan kumandan ve subayların morallerini yükseltmek için Sofya'da askerî ataşe iken yazdığı *Zâbit ve Kumandanla Hasbihal* adlı eserini bu sırada yayımladı. Bir ara âyan reisi Ahmed* Rıza'nın sadarete getirileceği ve Mustafa Kemal Paşanın da Harbiye nazırı olacağı söylentileri çıktı. Onun bu çok yönlü çalışmaları işgal kuvvetleri yetkililerini ve hükûmeti kuşkulandırmağa başlamıştı. Onu herhangi bir sebeple tevkif de edemiyorlardı. Çünkü kazandığı zaferlerle ordu ve halk arasında büyük sevgi ve takdir elde etmişti. Ayrıca İttihad ve Terakki yöneticilerini hemen hiç tutmamış, politikalarının yanlışlığını her fırsatta açıklamıştı. Onu tevkif etmenin halk efkârı üzerinde fena tesirleri olacaktı. Şu halde Mustafa Kemal'i İstanbul'dan uygun bir görevle uzaklaştırmak gerekiyordu. Bunun için de yeterli bir sebep vardı. İngiliz raporlarına göre, Samsun ve dolaylarında Türkler, rum ahaliye baskı ve zulüm yapıyorlardı. İngiliz işgal makamları Osmanlı hükûmetine, bu durumun önüne geçilmezse kendilerinin işe elkoyacağını bildirmişti. Hükûmet, bir tedbir olarak Mustafa Kemal Paşayı 9. Ordu kıtaatı müfettişliğine tayin etti. Ordu merkezi Erzurum'daydı. Mustafa Kemal Paşa durumu yerinde inceleyecekti. Mustafa Kemal Paşa teklifi sevinçle kabul etti. Zira İstanbul'a geldiği günden beri resmî bir görevle Anadolu'ya geçmenin imkânlarını arıyordu. 9. Ordu kıtaatı müfettişliğine Sıvas'ta bulunan 3. Ordu (Refet Bele) ve Erzurum'da bulunan 15. Kolordu (Kâzım Karabekir) bağlıydı. Üstelik Mustafa Kemal, görevine genelkurmay ikinci başkanı Kâzım Paşanın (İnanç*) yardımıyle, hükûmetten çok geniş yetkiler alarak gidiyordu.

Bu yetkiye göre Mustafa Kemal müfettişlik sınırları dışındaki bütün kumandanlarla ve sivil makamlarla doğrudan doğruya yazışma yapabilecek ve gereken emirleri verebilecekti. Mustafa Kemal Paşa yol hazırlıklarını büyük bir gizlilik içinde yaptı. Hükûmetin veya müttefiklerin ona verilen yetkilerden pişman olup her an geri çağırabileceklerinden korkuyordu.

İstanbul'dan ayrılmadan evvel Yıldız sarayında Vahideddin'i ziyaret etti. Kendisinden son talimatı aldı. Padişah sözlerini «isterseniz memleketi kurtarabilirsiniz» diye bitirdi. Kendisi ve kalabalık maiyeti için İngilizlerin vereceği vizeyi heyecanla beklemeğe başladı.

Bu bekleyiş sırasında, 15 mayıs günü yunan birlikleri yirmi bin kişilik bir kuvvetle İzmir'de karaya çıktı. (Bk. İZMİR'İN İŞGALİ.) İstanbul halkı da bütün memleket gibi İzmir işgalinden şaşkına dönmüştü. Tarihî Sultanahmet* mitingi bu şaşkınlığa eklenen nefret ve isyanın bir ifadesiydi. Bu arada İngilizler «Padişahın Mustafa Kemal Paşaya güveni vardır» gerekçesiyle beklenen vizeyi verdiler. Mustafa Kemal böylece, 16 mayıs akşamı küçük ve eski bir şilep olan Bandırma ile yola çıktı. Her an İngilizler tarafından yolu kesileceğinden kuşkulanan Mustafa Kemal, bu kuşkusunda haksız değildi. İşgalciler, nihayet Mustafa Kemal'in nasıl bir amaçla Anadolu'ya geçtiğini anlamışlar ve Yüksek İşgal Komisyonunda askerî ataşe olarak çalışan Wyndham Deeds bir gece yarısı o sırada sadrazam olan Damat* Ferid'i uyandırarak bu husus hakkındaki endişesini bildirmişti. Damat Ferid bu geç kalmış kuşkuya «çok geç kaldınız ekselans» diye cevap verdi, «kuş uçtu bile.»

Gerçekten de Mustafa Kemal 19 Mayıs* 1919 günü fırtınalı bir havada Samsun limanına çıktı.

Anadolu, İzmir'in işgali ve bunun doğuracağı sonuçlar hakkında çok az bilgiye sahipti. Onun için Mustafa Kemal ilk çalışmalarını şu iki nokta üzerinde topladı: Abdülhamid II'nin kurduğu telgraf şebekesinden yararlanarak yetkisi altındaki askerî ve sivil makamlarla sıkı bir temas kurmak; halka protesto mitingleri yaptırarak Babıâli'ye ve müttefiklere karşı milletin cephe aldığını belirtmek. Bu arada İstanbul'dan aldığı yetkileri kullanarak iki yoldan çalışmağa başladı: askerî alanda, Anadolu ve Trakya'da ayakta kalmış birliklerle derhal temasa geçti; siyasî alanda ise, yer yer kurulmakta olan Müdafaai* Hukuk ve Reddi* İlhak grupları arasında bağlantı kurmağa başladı. Aslında İstanbul kendisini bu grupları dağıtmakla görevlendirmişti. İlhak ve işgalleri önlemek için kurulan bu dernekler ve Batı Anadolu'da yunan işgalini durdurmak için Kuvayı* milliye adı altında toplanan silâhlı halk kuvvetleri daha çok bölgesel endişelerden doğduğu ve aralarında temas ve münasebet kurulamadığı için vatanı kurtaracak ve milleti bağımsızlığa kavuşturacak bir güç kazanamıyordu. Mustafa Kemal ilk çabalarını işte bu yüzden bir nokta üzerine topladı. Bir taraftan da Harbiye nezaretine mütareke şartlarını ihlâl eden, kuvvetlerini artıran ve Anadolu içlerine girmeğe hazırlanan müttefiklerden ve özellikle İngilizlerden şikâyet telgrafları çekerek hükûmeti uyarıyordu.

Bu çalışmalar gerek işgal kuvvetleri yetkililerini gerek İstanbul hükûmetini son derece tedirgin edince ve bu konuda ingiliz baskısı zamanla artınca hükûmet Mustafa Kemal'in geri çağırılmasına karar verdi. Samsun'a geleli henüz bir hafta olmuştu. Mustafa Kemal de, daha rahat çalışabilme imkânlarını arıyordu. Bu düşünceyle, karargâhını Samsun'dan seksen kilometre içerideki Havza'ya çekti. Yolda arabası bozulmuş, yaya gitmeğe mecbur olmuşlardı. Sonradan Millî Müdafaa marşı haline gelen *Dağ* başını duman almış* şarkısını Mustafa Kemal ve arkadaşları ilk defa 1 200 metre rakımlı bu dağ yollarında söylediler. Havza, yunan çetelerinin yoğun faaliyet gösterdiği bir bölgeydi. Rum patriği, buradaki Rumları Pontus* devletinin kurulması için ayaklanmağa teşvik ediyordu. Mustafa Kemal'in Havza'da bir mukavemet çekirdeği kurması bu bakımdan zor oldu. Fakat o, ne halkın yılgınlığından ne de esnafın korkusundan dolayı ümidini kaybetmedi, kendisi yine ön plana çıkmadan, mitingler düzenletti, Müdafaai Hukuk cemiyetinin Havza şubesini kurdu ve Reddi İlhak, Müdafaai Hukuk dernekleriyle Anadolu ve Trakya'daki bütün kumandanlara ve sivil yöneticilere ilk genelgesini 28 Mayıs'ta Havza'dan gönderdi. (Bk. HAVZA GENELGESİ ve ORDU EMRİ.) Öte yandan işgal altındaki İzmir bölgesi çok daha çabuk teşkilâtlanıyordu. Osmanlı hükûmetine baş kaldırmış olan efeler derhal Mustafa Kemal ve arkadaşlarıyle işbirliğine karar verdiler. Bölgeyi Rauf Bey (Orbay) geziyordu.

Havzalılar, İngilizlerin Doğudaki Türklerden alıp Samsun'a sevk ettikleri on bin kadar tüfeği ele geçirmişler, silâhları taşıyan hayvanları satıp parasını Müdafaai Hukuk emrine vermişlerdi. Artık Havza'dan ayrılma sırası da gelmiş bulunuyordu. Bu arada Amasyalılar Mustafa Kemal'i davet ettiler, bu daveti kabul etti. O sırada Harbiye nezaretinden derhal İstanbul'a dönmesi için bir emir geldi. Fakat artık Mustafa Kemal bu emirleri dinlemeyecekti. Havza'dan büyük tezahüratla ayrıldı. Amasya, Mustafa Kemal'in çalışmalarına en uygun yerlerden biriydi. Amasya'ya Ali Fuat (Cebesoy) ve Rauf (Orbay) beylerle birlikte geldi. 21/22 Haziran gecesi Amasya'dan Anadolu ihtilâlinin ilk bildirisi olan ünlü Amasya genelgesini yayımladı. (Bk. AMASYA GENELGESİ.) Sıvas'ta millî bir kongre toplanması kararını da bu genelge ile halk efkârına, İstanbul hükûmetine ve İşgal kuvvetlerine duyurdu. 3 Temmuzda Mustafa Kemal Vilâyatı Şarkiye Müdafaai* Hukuku Milliye cemiyetinin düzenlediği kongreye katılmak üzere Erzurum'a geldi.

İstanbul'da Mustafa Kemal'in dostu olan Mehmed Ali Bey Dahiliye nazırlığından ayrılmış, yerine Ali* Kemal geçmişti. Ali Kemal, İstanbul'a dönme emrini dinlemediğinden Mustafa Kemal ile bütün resmî temasların kesilmesi için gerekli yerlere talimat verdi. Bu talimattan da istediği sonucu alamayan İstanbul hükûmeti, 7 temmuzda Mustafa Kemal'i görevinden azletti. Bunu haber alır almaz 3. Ordu müfettişliğinden ve askerlikten istifa etti. Kararını, Millî kurtuluş hareketinde milletle beraber herhangi bir fert gibi çalışmak istediğini ordulara ve millete duyurdu. Vilâyatı Şarkiye Müdafaai Hukuku Milliye cemiyeti Erzurum şubesinin isteği ile derneğin faal heyetinin başına geçti. Kongre 23 temmuzda toplandı, 7 ağustosa kadar sürdü. Dokuz kişilik bir Heyeti* Temsiliye seçti. Bu temsil heyetinin başında Mustafa Kemal vardı. (Bk. ERZURUM KONGRESİ).

Sıvas kongresi 4 eylül 1919'da lise binasında toplandı.

Kongre, önce Erzurum kongresinde alınan kararları onayladı. Misakı Millî'nin metnini daha açık ve güçlü bir şekle getirdi. (Bk. MİSAKI MİLLÎ.) Bu kararları uygulamak üzere bir Heyeti Temsiliye seçti. Devletin amerikan mandası altına girip girmemesi konusu iki celse boyunca tartışıldı.

Kongre bütün heyecanıyle çalışırken, bir ta-

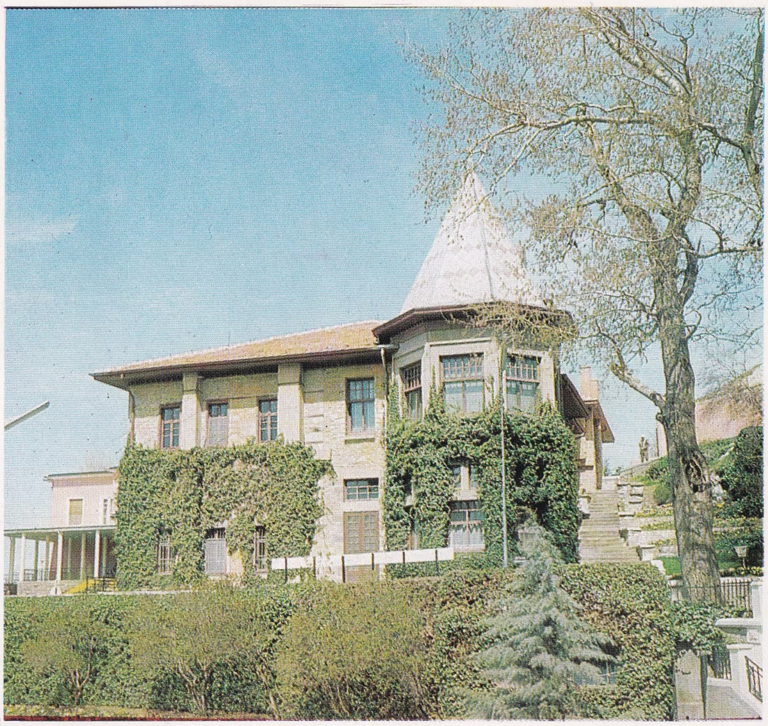

Çankaya köşkü, Ankara

Kampf'ın fırçasıyle
(Çankaya Atatürk
müzesi)

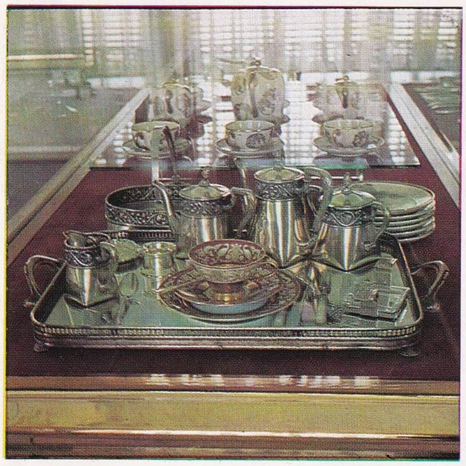

ATATÜRK'ün kullandığı
çay takımı

Bir diğer tablo

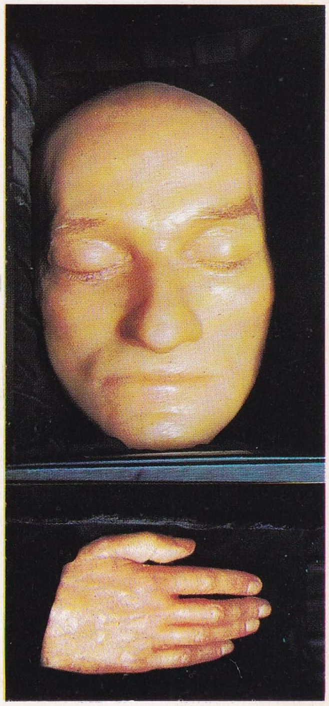

Yüzünün ve
elinin maskı

ATATÜRK'ün mareşal üniforması
(Çankaya Atatürk müzesi)

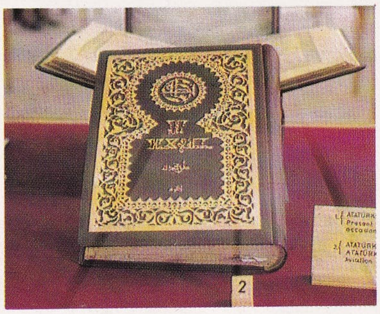

Nutuk
(Çankaya Atatürk müzesi)

Foto. Nurettin Erkılıç, Işık Bekman (MEYDAN)

Gores'in fırçasıyle ATATÜRK (Cumhurbaşkanlığı köşkü, Ankara)

Kurtuluş savaşında bir piyade müfrezesini selâmlayan ATATÜRK (Çankaya müzesi, Ankara)

27 Aralık 1919'da Ankara'ya gelen ATATÜRK, Dikmen sırtlarında seymenler tarafından karşılanışı. Resim: Saip. (Eski T.B.M.M. Atatürk müzesi)

Polatlı karargâhı Resim: Kerim. (Çankaya müzesi, Ankara)

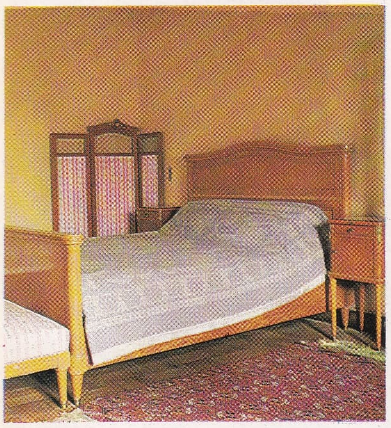

Çankaya'da yatak odası

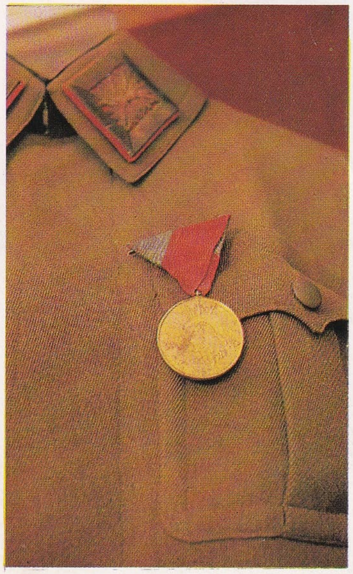

ATATÜRK'ün İstiklâl madalyası

Çankaya'da çalışma odası

Foto. Nurettin Erkılıç, Işık Bekman (MEYDAN)

raftan da Damat Ferid'in adamı Elazığ valisi Ali Galip, C. Noel adlı bir ingiliz binbaşısıyle birlikte kürt aşiretlerini Mustafa Kemal'e karşı ayaklandırmağa çalışıyordu. Maksatları kongreyi dağıtmak, Mustafa Kemal'i tevkif etmekti. Fakat Ali Galip ve Noel bu teşebbüslerinde muvaffak olamadılar. Kürtler dağıldı, Noel sınır dışı edildi. Ali Galip yakalandı, Mustafa Kemal tarafından sorguya çekildi, Halebe kaçtı. (Bk. ALİ GALİP OLAYI.) Sıvas kongresi bu hava içinde sona eriyor (11 eylül 1919). [Bk. SIVAS KONGRESİ.] Mustafa Kemal de yine telgraf başında İstanbul'daki Dahiliye nazırı ile konuşmak istiyordu. Nazıra kongre kararları bildirildi. Bu bilginin Padişaha arz edilmesi istendi. Nazır bu isteği reddetti. Mustafa Kemal bunun üzerine doğrudan doğruya Padişaha tel çekerek durumu bildirmek istedi, fakat İstanbul telgrafhanesi Saraya yol vermemekte ısrar ediyordu. Bunun üzerine Mustafa Kemal bütün telgraf merkezlerine bir tamim çıkararak meşru bir hükûmet işbaşına gelinceye kadar İstanbul hükûmetiyle bütün resmî bağların ve haberleşmelerinin kesildiğini bildirdi (12 eylül 1919). Damat Ferid hükûmeti bu baskıya dayanamayarak çekildi, yerine Ali Rıza Paşa geldi. Heyeti Temsiliye yeni hükûmeti şartlı olarak desteklemeğe karar verdi. Bu şartlara göre Hükûmet Erzurum ve Sıvas kongrelerinde dile gelen millet isteklerine uyarak ve Mebusan meclisi toplanıp millet mukadderatına el koyuncaya kadar, yabancı devletlere karşı hiçbir taahhüde girişmecekti. Bunun üzerine Hükûmet, Heyeti Temsiliye ile görüşmek ve bir anlaşmaya varmak üzere Bahriye nazırı Salih Paşayı (Kezrak*) Anadolu'ya gönderdi. Mustafa Kemal Paşa ile Salih Paşa arasındaki görüşmeler üç gün sürdü (20-22 ekim 1919) ve sonunda biri açık diğeri gizli iki protokol düzenlendi; Amasya Protokolleri. (Bk. AMASYA KARARLARI.) Hükûmet temsilcileri, Kanunu Esasiye aykırı olacağı gerekçesiyle Meclisin İstanbul dışında bir yerde toplanması şartı hariç, protokolün diğer maddelerine gücü ve anlayışı çerçevesi içinde uymağa çalıştılar. Milletvekili seçimleri başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa da Erzurum milletvekilliğine seçildi (7 kasım 1919). Yakında açılacak olan Meclisin nerede toplanması gerektiğini ve bu mecliste güdülecek olan siyaseti tespit etmek üzere Heyeti Temsiliye üyeleri Sıvas'ta Mustafa Kemal Paşanın başkanlığında, kumandanlar, bazı milletvekilleri ve bulunması faydalı görülen kimselerin katılmasıyle büyük bir toplantı yaptılar. Çoğunluk, Meclisi Mebusanın İstanbul'da toplanmasında ısrar ediyordu (16-29 kasım). Demek ki Mustafa Kemal'in beklediği vakit henüz gelmemişti. Bunun üzerine Mustafa Kemal 27 aralık 1919'da Ankara'ya geldi. Sıvas'ta iken millî hareketin daha iyi anlaşılması ve yayılması için İradei* Milliye gazetesini çıkarmıştı (13 eylül 1919). Bu defa Ankara'da da Hâkimiyeti* Milliye gazetesini kurdu (10 ocak 1920).

Meclisi* Mebusan İstanbul'da 12 ocakta açıldı. Padişah hastalığını bahane ederek toplantıya gelmemişti. Açılış konuşmasını onun yerine sadrazam Ali Rıza Paşa yaptı. Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a giden milletvekillerine kendisini meclis başkanlığına seçmelerini ve mecliste Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk grubu adı altında bir grup kurmalarını teklif ve tavsiye etmişti. Fakat kendisi bizzat hazır bulunmayan bir kimseyi başkanlığa seçmenin sakıncalı olacağı düşüncesiyle onu başkanlığa seçmediler ve kurdukları gruba da Felâhı* Vatan grubu adını verdiler. Bu son Osmanlı Mebusan meclisi, Heyeti Temsiliyenin yapılmasını istediği işlerden yalnız bir tanesini yapmış, 28 ocak 1920 günü Misakı Millî esaslarını bir bildiri şeklinde kabul ve imza etmiş, 17 şubatta da bunun ilânına ve bütün dünya parlamentolarına resmen gönderilmesine karar vermişti. Olayların bundan sonraki gelişmesi şöyle oldu: 3 Martta Yunanlılar işgal alanını genişletmek ve millî kuvvetleri ezmek amacıyle ileri harekete geçtiler. Aynı gün Ali Rıza Paşa hükûmeti istifa etti. Padişah sadarete tekrar Damat Ferid'i getirmek istiyordu. Fakat Mustafa Kemal Paşanın bizzat ve kumandanlarla sivil makamları harekete geçirerek dolaylı olarak yaptığı enerjik baskı üzerine hükûmeti Bahriye nazırı Salih Paşa (Kezrak) kurdu (8 mart 1919). Paris'te toplanan ve Osmanlı devleti ile yapılacak barış antlaşması üzerinde ön çalışmalarda bulunan Müttefikler Arası Yüksek konsey (veya Onlar meclisi) İstanbul'un fiilen işgaline 13 martta karar verdi. 15 Martta İstanbul'daki itilâf devletleri kumandanı yüz elli türk yönetici, kumandan ve aydınını tevkif ettirdi. 16 Martta İstanbul fiilen işgal edildi. İşgali Manastırlı Hamdi (Onaltımart) adında vatansever bir telgraf memurundan öğrenen Mustafa Kemal Paşa, olayı dünya parlamentolarına ve İslâm âlemine hitaben yayınladığı bildirilerle protesto etti. Millete hitaben yayınladığı bir bildiriyle de yedi yüz yıllık Osmanlı devletinin hayat ve hâkimiyetinin sona erdiğini belirterek milleti medenî kabiliyetini, hayat ve bağımsızlığını ve bütün geleceğini korumağa çağırdı. 18 Martta Osmanlı Mebusan meclisi son toplantısını yaparak çalışmalarına ara verdi. Çünkü İngilizler, Meclisi de basmışlar ve bazı milletvekillerini alıp götürmüşlerdi. Mustafa Kemal Paşanın meclisin İstanbul'da toplanamayacağı, toplansa bile çalışmalarına devam edemeyeceği hakkındaki görüşü böylece gerçekleşmişti. Bunun üzerine 19 mart 1920 günü yayımladığı bir bildiri ile Ankara'da olağanüstü yetkilere ve milletin gerçek iradesine sahip yeni bir meclis toplanacağını, bu meclisin milletin yeniden seçeceği temsilcileri ile İstanbul meclisi üyelerinin Anadolu'ya geçebilenlerinden kurulacağını bildirdi. Ankara'da toplanacak meclise gönderilmek üzere Anadolu'da ve Trakya'da her il ve müstakil sancaktan çıkacak beş milletvekili için seçim yapılırken, 5 nisanda tekrar sadarete gelen Damat Ferid de Anadolu'da başlayan Millî hareketi Padişaha karşı isyan ve bu hareketin başında bulunanları eşkiya diye niteleyen bildiriler yayınlıyordu. Ayrıca şeyhülislâm Abdullah* Beyefendi yayınladığı fetvada Millî* Mücadele hareketinin başındakileri kâfir ilân ediyor ve öldürülmelerinin din bakımından caiz ve sevap olduğu hükmünü veriyordu. Damat Ferid bu fetvadan yararlanarak Anadolu'nun bir kısım saf ve cahil halkını millî kuvvetlere karşı ayaklandırıyor, Kuvayı* İnzibatiye veya Hilâfet* ordusu adı altında ingilizlerin yardımıyle kurduğu kuvvetleri Anadolu'ya göndermeğe yelteniyordu. Ankara'da toplanan Türkiye Büyük Millet* meclisi ilk toplantısını 23 Nisan 1920 cuma günü en yaşlı üye Sinop milletvekili Şerif Beyin başkanlığında yaptı. (Bk. *Birinci Büyük* MİLLET MECLİSİ.)

Ertesi günü Mustafa Kemal Paşa Meclis reisliğine seçildi ve yaptığı uzun konuşmada Mondros mütarekesinden o güne kadar geçen olayları anlattıktan sonra bir hükûmet kurulmasının zorunlu olduğunu söyledi, bu konuda bir önerge verdi. Meclis 25 nisanda hükûmet görevlerini yerine getirmek üzere beş kişilik bir Muvakkat icra encümeni seçti. Bu heyetin tabiî başkanı, T.B.M.M. reisi sıfatıyle Mustafa Kemal Paşa idi. Meclis daha sonra icra vekilleri heyetinin seçimi hakkındaki kanunu kabul ederek buna göre 3 mayıs 1920 günü on bir kişilik ilk İcra Vekilleri heyetini seçti. Mustafa Kemal Paşa, 20 ocak 1921 tarihli Teşkilâtı Esasiye kanunu ile İcra Vekilleri Heyeti reisliği kuruluncaya kadar bu heyetin de başkanlığını yaptı. İcra Vekilleri heyeti ilk toplantısını 5 mayısta Mustafa Kemal Paşanın başkanlığında yaparak iç ve dış siyasette takip edilecek yolları, usulleri tespit etti. Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da olağanüstü yetkileri bulunan bir meclisin toplanması için çağrıda bulunurken bunun bir Meclisi Müessisan (Kurucu Meclis) olmasını ve bu deyimi açıkca kullanmayı istiyordu. Gerçekte ise T.B.M.M. çıkardığı kanunlar ve aldığı kararlarla bir Kurucu meclis niteliğini almıştı. 29 Nisan 1920 günü kabul edilen Hıyaneti* Vataniye kanunu ile T.B.M.M.'nin meşruluğuna isyan niteliğinde olarak sözle, yazı ile veya eylemli şekilde muhalefet ve fesat yapanların vatan haini sayılacağı belirtildi. Meclis, bu gibi kimseleri yargılamak ve haklarında gerekli cezaları vermek üzere kendi üyelerinden meydana gelen İstiklâl mahkemeleri kurulmasına karar verdi. (Bk. İSTİKLÂL MAHKEMELERİ.) Bu suretle T.B.M.M., yasama ve yürütme yetkileri yanında yargı yetkisi de bulunan bir ihtilâl meclisi karakterini alıyordu. Mustafa Kemal Paşa 24 nisan 1920 günü meclis başkanlığına verdiği ve o günden başlayarak takip edilmesi gereken yolu gösteren önergesi ile 20 ocak 1921 tarihli ilk Teşkilâtı Esasiye kanununa (Anayasa) esas olan teklifini Halkçılık* programı adı altında bir gece içinde bastırarak üyelere dağıtmıştı (13 eylül 1920). [Bk. ANAYASA.] Teklifte saltanat

kolağası **Mustafa Kemal**

ve hilâfet makamından söz edilmemesi meclisin muhafazakâr üyelerinin tepkisi ile karşılaştığı gibi, her iki belgenin âdeta bir parti programı gibi Halkçılık programı adı altında yayımlanması Mustafa Kemal Paşanın dış düşmanlara karşı kazanılacak bir zaferle yetinmeyerek memlekette köklü birtakım reformlar yapmak istediği anlamına alınarak buna karşı mecliste Tesanüt* grubu, İstiklâl* grubu, Müdafaai Hukuk zümresi, Halk* zümresi ve Islahat* grubu adlarını taşıyan muhalefet gruplarının doğmasına yol açmıştı. Sayıları çok fakat üyeleri az olan bu gruplar, meclis çalışmalarının uzamasına yol açıyor, doğru ve sağlam kararlar alınmasını geciktiriyordu. Bu grupların meclis dışında dayandıkları teşkilâtları da yoktu. Buna karşılık çoğunluğun üyesi bulunduğu ve sanki bir iktidar partisi durumunda olan Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk cemiyetinin de meclis içinde grubu yoktu. Mustafa Kemal Paşa bu çelişik durumu ortadan kaldırmak, meclis çalışmalarında çabukluğu ve kararlarda birlik ve beraberliği sağlamak amacıyle Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk grubunu kurdu (10 mayıs 1921) ve bu grubun başkanlığına seçildi. Bu grubun kurulmasından sonra Mustafa Kemal Paşaya muhalif olanlar da birleştiler ve kendilerinin de Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk cemiyetinin üyesi olduklarını, fakat bu cemiyet üyelerinin kurduğu ilk gruba (Birinci grup) girmemiş veya alınmamış olduklarını söyleyerek kurdukları gruba İkinci* grup adını verdiler. Kurtuluş savaşı süresince görev

Selânik, 1907

ATATÜRK'ün doğduğu ev, Selânik

Foto. Turizm-Tanıtma, Foto-Film (MEYDAN)

Sıvas kongresi, 1919

Büyük Taarruzun ilk günleri, 1922 (M. Aksel koleksiyonu)

Trablusgarp, 1911

Sıvas kongresinde Cemil Cahit (Toydemir) ile

yapan bu Birinci Meclis, üyeleri arasındaki görüş ayrılıkları yüzünden zaman zaman çok sert tartışmalara sahne olmakla beraber vatanın kurtuluşu söz konusu olduğu zaman temiz vatansever hislerden, birlik ve beraberlikten hiç bir zaman ayrılmamış, nihayet zaferden sonra 16 nisan 1923 günü son birleşimini yaparak tarihin şeref sayfalarına geçmiştir. Mustafa Kemal Paşa, meclis çalışmalarında büyük ikna kabiliyeti olan bir hatip ve her türlü parlamento taktiklerini netice alıcı şekilde kullanmasını iyi bilen bir parlamento adamı olarak sivrilmiştir.

Bu dönem içinde, meclis çalışmaları yanında, Mustafa Kemal Paşayı en çok meşgul eden konuların başında şüphesiz ki savaşın yönetimi gelmiştir. Her şeyden önce Birinci Dünya savaşından ağır kayıplarla çıkan, mütareke hükümlerine göre elinden silâh ve cephanesi alınan, çoğu yerde sadece bir isim ve kadro olarak kalan türk ordusunu yeniden seferber etmek, silâhlandırmak ve eğitmek gerekiyordu. Mustafa Kemal Paşa, ordu savaş gücünü kazanana kadar, Kuvayı Milliye adı verilen milis kuvvetlerinden yararlanmayı düşünmüştür. Güneyde Mersin'den Urfa'ya kadar Fransızlara karşı yapılan savaşlarda bu kuvvetler kahramanca çarpışmışlar ve büyük başarılar elde etmişlerdir. Fakat başlarında Çerkez* Ethem ve Demirci* Mehmed Efe gibi sergerdeler bulunan diğer kuvayı milliye birliklerinin gittikleri yerlerde keyfî davranışlarda bulunmaları, halktan asker ve vergi toplamağa kalkışmaları faydalarından çok zararlarını ve bir an önce muntazam ordu kurmak zorunluğunu ortaya koymuştur. Yeter sayıda muntazam ordu birliklerinin bulunmadığı günlerde cehalet, taassup ve tahrikler sonucu yer yer patlak veren iç isyanların bastırılmasında kendisinden yararlanılan Kuvayı* Seyyare kumandanı Çerkez Ethem elde ettiği başarılardan şımarmış, emir ve kumanda dinlemez olmuştu. Yunanlıların ileri harekete geçmek üzere oldukları en kritik günlerde Garp cephesi kumandanı albay İsmet'in (İnönü) cephe emrine girmek çağrısını reddetti (27 kasım 1920), Mustafa Kemal Paşa'nın aracılığı da sonuç vermeyince İcra Vekilleri heyeti Çerkez Ethem kuvvetlerinin tenkiline karar verdi (27 aralık 1920). Çerkez Ethem kısa bir mukavemetten sonra birlikleriyle beraber Yunanlılara iltica etti (5 ocak 1921).

T.B.M.M. orduları doğuda, güneyde ve batıda olmak üzere üç cephede çarpışmak zorunda kalmış, ayrıca Pontus Rum çetelerine karşı dolgun mevcutlu bir merkez ordusu bulundurulması da zorunlu olmuştu. Çarlık Rusyası'nın bolşevik ihtilâli ile sarsıldığı ve bir dağılma dönemine girdiği günlerde Kafkasya'nın Ermenistan diye bilinen bölgesi ile 1877 Osmanlı-Rus savaşı sonunda Rusya'ya kalan Kars ve dolaylarında bağımsız bir Ermenistan devleti kurulmuştu. Müfrit milliyetçi Taşnak* partisinin yönetimindeki Ermeniler, o bölgedeki Türkleri kitle halinde öldürüyorlar, aynı zamanda İngilizlerle açıkça işbirliği yaparak bağımsızlığı için savaşan Türkiye ile, onun gibi emperyalist âleme karşı savaşan ve bu yönden ortak çıkarları bulunan S.S.C.B.'nin bağlantısını kesmeğe çalışıyorlardı. Mustafa Kemal Paşa Erzurum'daki 15. Kolordu kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'yı 9 haziran 1920'de doğu cephesi kumandanlığına gönderdi ve doğu illerinde seferberlik ilân edilerek kuvvetli bir ordu meydana getirildi. Nihayet 28 eylül 1920'de taarruza geçen Kâzım Karabekir Paşa kuvvetleri Sarıkamış, Kars ve Gümrü'yü işgal etti. Ermenistan'ın isteği üzerine 18 kasımda ateşkes antlaşması, 3 aralık 1920'de, T.B.M.M. hükûmetinin taraf olduğu ilk milletlerarası antlaşma olan, Gümrü* barış antlaşması imzalandı. Bu suretle ermeni meselesi kaldırılmış, doğu cephesinden elde edilen kuvvetlerin de batı cephesine aktarılması imkân içine girmiş oluyordu.

Güneyde Mersin'den Urfa'ya kadar uzanan bölgede ise fransız işgal kuvvetlerine karşı girişilen savaşlar Mustafa Kemal Paşanın direktifi altında ve ordunun subay ve silâh yardımıyle daha çok milis kuvvetleri eliyle yürütülüyordu. Bu savaşlar, türk halkının bağımsızlığı uğrunda katlanmayacağı fedakârlık olmadığını bütün dünyaya bir kere daha ispat etmiştir. Fransızların «Türk Verdun» ü dedikleri Antep'in kahramanca savunması üzerine bu kente T.B.M.M. kararı ile *Gazi* unvanı verilmiştir (8 şubat 1921). [Bk. ANTEP CEPHESİ.] Fransızlar, Türkleri yenmenin mümkün olmadığını anlamışlardı. Yalnız, müttefiklerinden koparak ayrı bir barış anlaşması da yapamıyorlardı. Ancak Sakarya zaferinden sonradır ki Türklerle savaşmanın sonuç vermeyeceğini görerek Ankara* itilâfnamesini imzaladılar (20 ekim 1921). T.B.M.M. hükûmeti adına Dışişleri bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk)* ve Fransa adına eski bakanlardan Franklin Bouillon* tarafından imzalanan bu anlaşma ile Fransa, İskenderun sancağı (bugünkü Hatay) hariç, Güney Anadolu'daki bütün kuvvetlerini geri çekiyor, İskenderun sancağındaki türk halkı için de özel haklar tanıyordu.

Bu antlaşmanın asıl önemi, T.B.M.M. hükûmetinin ve Türklerin Misakı Millî'de ifadesini bulan bağımsızlık davalarının ilk defa bir batılı devlet tarafından tanınmış olmasıdır.

Mustafa Kemal Paşanın bizzat yönettiği savaşlar ise batıda Yunanlılarla olmuştur. 15 Mayıs 1919'da itilâf devletleri donanmalarının himayesinde İzmir'e çıkan Yunanlılar, millî kuvvetlerin karşı koymasına rağmen, işgal bölgesini hayli genişlettikten sonra ingiliz generali Milne'in adına bağlanarak Milne hattı denilen hat üzerinde durmuşlardı. 22 Haziran 1920'de, türk ordusunun kurulmasına fırsat vermemek ve Osmanlı hükûmetini tebliğ edilen barış antlaşması projesini kabule zorlamak çift amacıyle, kuzeyde Akhisar-Soma, doğuda Salihli ve güneyde Aydın - Nazilli doğrultusunda üç yönden ileri harekete geçtiler. Büyük Millet meclisi, dağınık millî kuvvetleri bir kumanda altında toplayarak yunan ilerleyişini durdurmak üzere, Ankara'daki 20. Kolordu komutanı Ali Fuat Paşa'yı (Cebesoy) batı cephesi kumandanlığına getirdi. Yunan ileri hareketi özellikle kuzey yönünde başarılı olmuştu: 30 haziranda Balıkesir'i, 8 temmuzda da Bursa'yı işgal etmişlerdi. 20-27 Temmuz arasında ve bir hafta gibi kısa bir süre içinde, Edirne dahil, bütün Batı ve Doğu Trakya'yı da işgali başarmışlar, 1. Kolordu komutanı Cafer Tayyar Paşa'yı (Eğilmez*) esir etmişlerdi. Trakya'daki bir kısım türk birlikleri ise Yunanlılara esir olmaktansa silâhlarını bırakarak Bulgaristan'a iltica etmeyi tercih etmişlerdi. (Bk. YUNAN HAREKÂTI.) Kısa zamanda gelişen bu işgaller, Mecliste sert tenkitlere yol açtı. Milletvekilleri, Bursa'nın Osmanlı devletinin ilk başkenti olması ve devletin kurucusu Osman'ın orada gömülü bulunması sebebiyle konuyu biraz da hissî açıdan ele alarak sert tenkitler yaptılar ve sorumluların adalete teslimini istediler. Bursa düşman işgalinden kurtulana kadar Büyük Millet meclisi başkanlık kürsüsünün siyah bir örtü ile örtülmesine de karar verildi. Mustafa Kemal Paşa, bazı bölge ve kentlerin ve oralardaki halkın düşman eline geçmiş olmasının çok üzücü olduğunu, ancak bunun bir askerî yenilgiden ileri gelmediğini, ordumuzun henüz kuruluş halinde olduğunu, kendisinin son ve kesin zafere inancının hiç sarsılmadığını söyleyerek milletvekillerini yatıştırdı. Fakat yunan ileri harekâtı, İstanbul hükûmeti üzerinde etkisini gösterdi. Vahideddin'in başkanlığında toplanan bir Şûrayı Saltanat, topçu feriki (korgeneral) Ali Rıza Paşa (1854 -1921) hariç, diğer bütün üyelerinin katılmasıyle teklif edilen barış antlaşması projesinin kabulüne karar verdi (22 temmuz 1920). Osmanlı murahhasları (Damat Ferid, Hâdi Paşa, Reşat Halis, Rıza Tevfik [Bölükbaşı]) barış antlaşmasını 10 ağustosta imzaladılar. (Bk. SEVR ANTLAŞMASI.) Büyük Millet meclisi, Osmanlı devletine son veren ve türk milletinin ölüm fermanı demek olan bu antlaşmayı imza edenleri vatan haini ilân etti (19 ağustos). Bu antlaşmayı türk milletine ve onun gerçek temsilcisi olan T.B.M.M.'ye ancak zorla kabul ettirebileceklerini anlayan İtilâf devletleri, yunan kuvvetlerini tekrar saldırıya geçirdiler. Batı cephesindeki türk ordusunun hemen bütünüyle Kütahya-Gediz bölgesinde âsi Ethem'i tenkil ile meşgul bulunmasından yararlanan Yunanlılar, 6 ocak 1921'de Uşak üzerinden Afyon-Eskişehir yönünde, Bursa üzerinden de İnönü yönünde ilerlemeğe başladılar. Ali Fuat Paşanın (Cebesoy) Moskova elçiliğine tayini üzerine batı cephesi kumandanlığına getirilmiş olan albay İsmet (İnönü), yunan kuvvetlerinin büyük kısmını İnönü mevzilerinde karşıladı. Üç gün süren (9-11 ocak) ve her an değişik durumlar gösteren çetin muharebeler sonunda yunan kuvvetleri çekilmeğe mecbur kaldılar. (Bk. *Birinci* İNÖNÜ MUHAREBESİ.) İtilâf devletleri bu yunan yenilgisi üzerine Sevr antlaşmasını Ankara hükûmetine bir kere de uzlaşma yoluyle kabul ettirmeyi denemek istediler. İngiliz başbakanı Lloyd* George, osmanlı murahhasları ile birlikte Ankara hükûmetinin temsilcilerini de Londra'ya çağırdı. Ankara hükûmetinin Dışişleri bakanı Bekir* Sami Beyin temsil ettiği Londra konferansı on üç gün sürdü (27 şubat-12 mart 1921), fakat İngilizler umduklarını elde edemediler. Diplomasi yollarıyle başarı elde edemeyince gene silâha baş vurdular: yunan kuvvetlerini 23 martta tekrar saldırıya geçirdiler. İnönü mevzilerinde 2. defa yapılan İkinci İnönü muha-

Foto. Turizm-Tanıtma, Foto-Film (MEYDAN)

Büyük Taarruzdan önce, Akşehir

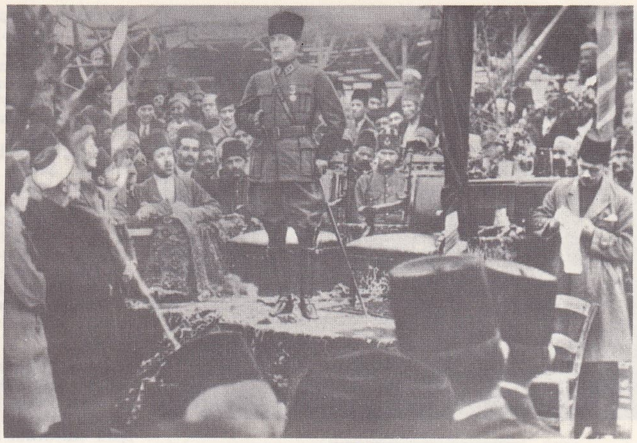

Mersin, 1923

rebesi gene Yunanlıların yenilgisi ile sonuçlandı (1 nisan 1921). [Bk. *İkinci* İNÖNÜ MUHAREBESİ.] Bu arada Ankara hükûmeti S.S.C.B. ile T.B.M.M.'nin açıldığı günden beri sürdürdüğü dostça ilişkilerin bir sonucu olan Moskova* antlaşmasını imzalamış ve diplomatik alanda daha güçlü bir duruma gelmişti (16 mart 1921). Buna karşılık büyük ümitlerle Anadolu'ya çıkan yunan kuvvetlerinin henüz kuruluş halindeki türk ordusu karşısında başarı gösterememesi Yunanistan'da hoşnutsuzluğa ve siyasî buhrana yol açmıştı. Bu durum, son bizans imparatoru Konstantinos XII'nin halefi olmak iddiasıyle kendisine Konstantinos XIII unvanını veren Megalo* İdea fikrinin takipçisi kral ve onu bir plebisitle iktidara getiren güçler için büyük bir hayal kırıklığı doğurmuştu. Anadolu'daki yunan kuvvetleri başkumandanı general Papulas* da hükûmetine verdiği raporda henüz kuruluş halinde olan türk ordusu kuvvetlenmeden taarruz etmek gerektiğini söylüyor, bunun için büyük takviye birlikleri istiyordu. Nihayet 10 temmuz 1921'de yeniden büyük bir taarruza geçtiler. Bu kez İnönü mevzilerinde zayıf birlikler bırakmışlar, on bir tümenle türk cephesini sol kanadından çevirmek taktiğine baş vurmuşlardı. Yunanlıların üstün kuvvetlerle yaptığı bu çevirme hareketi karşısında türk batı cephesi kumandanlığı savunma ve oyalama muharebeleri vererek cephe hattını geri çekme kararı almıştı. 18 Temmuzda batı cephesi karargâhına gelen Mustafa Kemal Paşa, batı cephesi kumandanına ordusunu önce Eskişehir kuzey ve güneyinde toplaması, sonra düşmanla araya büyük bir mesafe koyarak Sakarya doğusuna kadar çekilmesi emrini verdi. Bu suretle Sakarya hattına kadar bütün Batı Anadolu yunan işgali altına girmiş olacaktı. Bunun, yurtta ve Mecliste büyük hoşnutsuzluk yaratacağı şüphesizdi. Fakat Mustafa Kemal Paşa «askerliğin icabını tereddütsüz yapmak» kararında idi. Mecliste beklenen fırtına Mustafa Kemal Paşanın T.B.M.M. orduları başkumandanlığına getirilmesi ile sonuçlandı (5 ağustos 1921). Gerçi Mustafa Kemal 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığı günden itibaren, hattâ ordu müfettişliğinden ve askerlikten çekildikten sonra dahi, şahsiyetinden, Birinci Dünya savaşında kazandığı zaferlerin türk ordusu kumanda heyeti ve subayları üzerinde yarattığı güvenden ve davasının haklılığından aldığı kuvvetle fiilen Anadolu'daki türk ordularının başkumandanı gibi davranıyor, emirlerini yürütüyordu. Fakat bunun hiç bir resmî ve hukukî dayanağı yoktu. T.B.M.M.'nin 5 ağustos 1921 günü kabul ettiği bir kanunla olağanüstü yetkilere de sahip olarak türk ordularının başkumandanı oluyordu. Ancak Mustafa Kemal Paşa, kendisine Meclisin bütün yetkilerini veren bu kanunun üç aylık bir süre ile sınırlandırılmasını ve gerekirse her üç ayın sonunda sürenin uzatılmasını istemişti. Başkumandan olduktan sonra milleti bütün gücü ile savaşa sokabilmek için Tekâlifi Milliye Emirleri yayımladı. Halkın elindeki yiyecek ve giyecek maddeleri ile yatak, yorgan, kap-kacak, taşıt araçları, binek hayvanları, nal, mıh, eğer takımları ve benzerleri gibi savaş için gerekli her türlü malzemenin belli bir kısmının ordu emrine verilmesini öngören bu emirleri uygulamak için de Tekâlifi Milliye komisyonları kuruldu. Başkumandanlık karargâhı Polatlı dolaylarında Alagöz köyünde kurulmuştu. Mustafa Kemal Paşa, Kütahya ve Eskişehir muharebelerinden sonra bir süre duraklamış olan yunan ordusunun kesin sonuç almak arzusu ile pek yakında ileri harekete geçeceğine inanıyordu. Gerçekten, yunan ordularının başkumandanlığını üzerine alarak İzmir'e gelmiş olan kral Konstantin'in başkanlığında Kütahya'da toplanan bir yüksek şûra ileri harekete devam ederek türk ordusunu imha etmek kararına varmıştı. Kral Konstantin, ordularına yayımladığı günlük emirde hedef olarak Ankara'yı gösteriyordu (15 ağustos 1921). Türk başkumandanlığı yunan kuvvetlerinin cephemizle temasa girdikten sonra sol kanat üzerinden çevirme hareketine teşebbüs edeceğini tahmin ederek ona göre tertibat almıştı. Yunan ordusu 23 ağustosta türk savunma hatlarına şiddetle taarruza başladı. Sakarya Meydan muharebesi (Mustafa Kemal Paşa'nın deyimi ile Sakarya* Melhamei Kübrası) başlamıştı. (Bk. SAKARYA MEYDAN SAVAŞI.)
22 İki gün ve yirmi bir gece aralıksız devam eden bu muharebede Mustafa Kemal meşhur «hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır, o satıh bütün vatandır» emrini vermişti. 23 Ağustos-13 eylül'de Yunanlıların taarruz gücünün iyice azaldığını gören Mustafa Kemal Paşa, sıkı gece yürüyüşleriyle sağ kanatta topladığı birlikleriyle karşı taarruza geçti. O ana kadar savunma durumunda olan türk kuvvetleri bütün cephede taarruza başladılar. 13 Eylülde Sakarya'nın doğusunda yunan askeri kalmamıştı. Sakarya Meydan savaşına Yunanlılar seksen sekiz bin tüfek, Türkler ise kırk bin tüfekle katılmışlardı. Diğer silâh ve araçlarda da Yunanlıların açık bir üstünlüğü vardı. Sakarya Meydan muharebesinin muzaffer başkumandanına Büyük Millet meclisi *Müşir* (Mareşal) rütbesi ile *Gazi* unvanını vermiştir (19 eylül 1921).
Sakarya zaferinin birtakım siyasî sonuçları da oldu. Fransızlar Güney Anadolu'daki işgallerine son veren Ankara antlaşmasını Sakarya'dan sonra imzaladılar. İtilâf devletlerinin yunan askerî gücüne olan güvenleri sarsılmış ve Sevr antlaşmasıyle elde ettikleri çıkarları hiç değilse diplomatik yollardan sağlayacakları bir başarıyle elde tutabilmek için iki muharip tarafa mütareke teklifinde bulunmuşlardı. Ankara, Sevr'e göre büyük bir değişiklik getirmeyen bu teklifi yapmaktaki asıl amacın türk halk efkârını barış ümidi içinde yumuşatmak ve ordunun savaş hazırlıklarını zayıflatmak olduğunu sezdiği için kabul etmedi. Sakarya Meydan muharebesinden sonra taarruz gücü tamamen kırılmış olarak Eskişehir, Kütahya, Afyon doğusundan geçen bir hatta çekilen ve orada kuvvetli savunma mevzileri kurmağa başlayan yunan ordusunu son bir taarruzla kesin yenilgiye uğratmak üzere hazırlanıldı. Bunun için türk ordusunun da kendisini toparlaması, asker, silâh ve cephane ikmali yapması gerekiyordu. Sakarya zaferi ile Başkumandanlık Meydan muharebesi arasında geçen on bir aylık süre bu işe yetmiştir.

Nihayet türk ordularının büyük bir gizlilik içinde hazırlanan büyük taarruzu 26 ağustos 1922 sabahı şafakla beraber başladı. Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa taarruzu idare etmek üzere Kocatepe*ye gelmişti. (Bk. BAŞKUMANDANLIK MEYDAN MUHAREBESİ.) Mustafa Kemal, Yunanlıların herhangi bir yerde tutunup savunmaya geçmelerine ve İtilâf devletlerinin bir müdahalesine meydan bırakmamak üzere batıya ve kuzeye doğru çekilen düşmanın süratle ve aralıksız olarak kovalanması için ünlü «Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz'dir, ileri!» emrini bu savaşta nihayet verdi. 9 Eylülde üç buçuk yıla yakın bir süredir işgal altında bulunan İzmir kurtuldu. (Bk. İZMİR'İN KURTULUŞU.)

Mustafa Kemal'in muzaffer türk ordusuyle beraber İzmir'e gelişinden birkaç gün sonra izmirli bir genç hanım kendisini karargâhta ziyaret ederek evlerinde misafir kalmağa davet etti. Bu, İzmir'in ünlü ailelerinden Uşşakîzadelere mensup Muammer Beyin kızı Latife Hanımdı. (Bk. LATİFE HANIM.) Mustafa Kemal bu daveti kabul ederek Uşşakîzadelerin Göztepe'deki evinde misafir oldu. Bu dostluk kısa zamanda mahiyet değiştirdi ve Gazi Mustafa Kemal ile Latife hanım 29 ocak 1923 tarihinde evlendiler. Bu evlilik 5 ağustos 1925 tarihine kadar sürdü.

başkumandan, 1922

18 Eylüle kadar Batı Anadolu, yunan ordusundan tüm olarak temizlenmiş bulunuyordu. Türk-Yunan savaşı, Mudanya mütarekesi (11 ekim 1922) ile sona erdi. (Bk. MUDANYA MÜTAREKESİ.) Mütarekeyi türk orduları başkumandanı adına batı cephesi kumandanı İsmet Paşa (İnönü) imzaladı, yunan delegeleri ise yeteri kadar yetkileri olmadığını söyleyerek imzadan kaçındılar. 21 Kasım 1922'de Lozan'da toplanan uluslararası bir konferans sonunda, uzun görüşme ve tartışmalardan sonra ancak 24 temmuz 1923 günü imzalanabildi. (Bk. LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI.) Konferansta yalnız Türkiye ile Yunanistan arasındaki meseleler değil, Osmanlı devleti ile batılı ülkeler arasında yüzyıllar boyunca süregelmiş ve Şark meselesi (bk. ŞARK MESELESİ) diye anılan çok yönlü meseleler de ele alındı, bunlara

Claude Farrère ile, 1922

Foto. Turizm-Tanıtma, Foto-Film (MEYDAN)

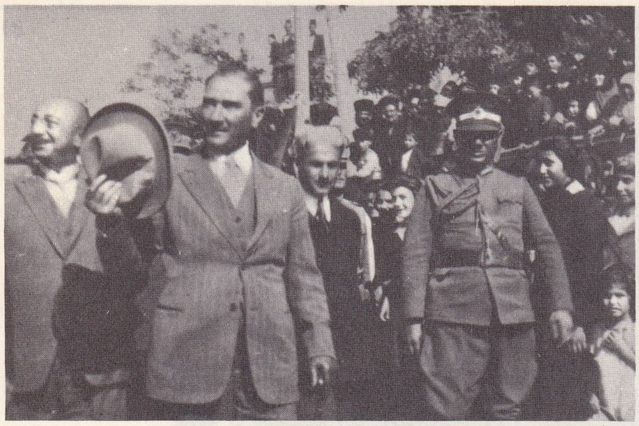

Ankara, 1924

Latife Hanım ile birlikte Ankara, 1923

çözüm yolu bulunmağa çalışıldı. Ayrıca Birinci Dünya savaşında harp halinde bulunulan devletlerle de barış Lozan'da yapıldı. İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya, Karadeniz'deki ilgileri dolayısıyle S.S.C.B. ve Bulgaristan'ın da katıldıkları Lozan konferansında Türkiye'yi Dışişleri bakanlığına seçilmiş olan İsmet Paşa (İnönü) temsil ediyordu.

İtilâf devletlerinin barış konferasına Ankara hükûmeti ile birlikte İstanbul hükûmetini de davet etmek istemeleri olayların tabiî gelişmesiyle er geç halledilecek bir mesele üzerinde T.B.M.M.'yi acele bir karar almağa yöneltti. Meclis, 1 kasım 1922'de saltanatla hilâfetin birbirinden ayrılmasına ve saltanatın kaldırılmasına karar verdi. (Bk. SALTANAT'*ın* ve HİLAFET'*in ilgası*.) Bu kararın alınmasında Mustafa Kemal Paşanın bir gün evvel Müdafaai Hukuk grubunda yaptığı önemli açıklamalarla 1 kasım günü Teşkilâtı Esasiye, Şeriye ve Adliye encümenlerinden meydana gelen karma encümendeki konuşmasının büyük etkisi oldu. Saltanatın kaldırılmasından sonra padişah Vahideddin, ingiliz işgal kuvvetleri kumandanı general Harrington*a mektupla baş vurarak İngiltere devletinin himayesini istedi ve 17 kasım gecesi de bir ingiliz zırhlısıyle Türkiye'den kaçtı. Bunun üzerine T.B.M.M. Abdülmecid* Efendiyi hilâfet makamına seçti (18 kasım 1922).

Çankaya köşkünde Fethi (Okyar) Bey, Latife Hanım, Fethi Beyin eşi ve **Mustafa Kemal** Ankara, 1923

Lozan antlaşmasının imzasından iki buçuk ay sonra müttefikler İstanbul'u boşalttılar (2 ekim 1923). İstanbul'un kurtuluşu aynı zamanda onun hükûmet merkezi olmasının da sonu oluyordu. (Bk. İSTANBUL'UN KURTULUŞU.) Mustafa Kemal toprak bütünlüğünün bir ifadesi olarak İstanbul yerine Ankara'nın hükûmet merkezi olmasını istiyordu. Bunu teklif eden bir tasarı Meclise sunuldu ve önemli tartışmalardan sonra İstanbul yerine Ankara başkent oldu. (Bk. ANKARA.)

Lozan antlaşmasından sonra, savaş bitti diyenler bir bakıma yanılıyorlardı. Aslında Mustafa Kemal için büyük mücadele şimdi başlıyordu. Gayesi bugüne kadar yaptığı, yapmak istediği şeyler için hür ve elverişli bir ortam hazırlamaktı. Yıllarca süren savaşlardan, yenilgiler, işgaller, yokluk ve mücadelelerden sonra bu ortam elde edilmişti. Bugüne kadar, bir asker olarak işleri planlamış, teşkilâtlandırmış, planlarını kesin kararlarıyle uygulamıştı. Bundan sonra daha fazlası gerekiyordu: şimdi bir inkılâpçı ve bir devlet adamı olarak iş başında bulunması lâzımdı. Şu halde başkalarının zannettiği gibi, zaferin üstüne yatıp dinlenemezdi; manevî silâhlarla girişeceği bu yeni savaş, bugüne kadar geçirdiklerinden belki de daha çok titizlik, uyanıklık, devamlılık istiyordu.

Böyle bir noktadan hareket ederek, 6 aralık 1922 günü, basına verdiği bir demeçle Halk fırkası (bk. CUMHURİYET HALK PARTİSİ) adında ve halkçılık ilkesine dayalı bir siyasî parti kuracağını açıkladı ve bütün aydınları, düşünürleri, yazarları bu partinin hazırlanmakta olan programı üzerinde düşüncelerini bildirmeğe çağırdı.

Bu açıklama memlekette büyük yankılar yaptı. Mustafa Kemal Paşayı Millî Kurtuluş hareketinin lideri olarak millî kahraman gibi gören ve onun bir siyasî partinin başına geçmesini sakıncalı bulanlarla, böyle bir partinin getireceği düzen değişikliğinden ürken geleneklerine ve çıkarlarına bağlı olanlara kadar herkes, çeşitli endişeler ortaya attı. Muhalefetin kaynağını yüzyıllar boyunca Osmanlı devletinin başkenti olmuş İstanbul'un imparatorluk kurumlarına bağlı, kalıplaşmış düşüncelere sahip aydınları ve basını teşkil ediyordu. Babıâli gelenekleri içinde yetişmiş pek çok kimsede bir asker olan Mustafa Kemal Paşanın zaferle birlikte görevinin bittiği ve yönetimi kendilerine devretmesi gerektiği kanaati hissediliyordu. Mustafa Kemal Paşa ise sadece bir askerî zaferin hiç bir şeyi halletmediği, yurdun bir kere daha aynı tehlikeli ve acıklı duruma düşmemesi için Türkiye'yi o hale düşüren siyasî, sosyal ve iktisadî aksaklıkların kökünden düzeltilmesi gerektiği inancında idi. Bu sebeple yurt ve dünya gerçeklerine uygun yepyeni görüşlere sahip bir siyasî teşekkülün başında memleketine karşı olan ödevine devam etmek istiyordu.

T.B.M.M., 1 nisan 1923 günü seçimlerin yenilenmesine karar vermişti. Mustafa Kemal Paşa yeni seçimler dolayısıyle, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk cemiyeti reisi olarak yayımladığı *Dokuz* Umde* adlı bildirisinde bu cemiyetin seçimlerden sonra Halk fırkasına dönüşeceğini de açıkladı. Gerçekten de parti, yeni seçilen milletvekillerinin parti tüzüğünü görüşüp onaylaması ile 9 eylül 1923 günü kurulmuş oldu. Mustafa Kemal ölünceye kadar Cumhuriyet Halk partisinin genel başkanı olarak kaldı. Samsun'a çıktığı 19 Mayıs 1919 gününden, 1924 yılına kadar geçen savaş ve devrim olaylarını anlatan büyük nutkunu da bu partinin ikinci büyük kongresinde söyledi (15-20 ekim 1927). Bk. NUTUK.

1923 Yılı ağustos ayında yapılan seçimler sonunda kurulan Meclis, 1921 tarihli Teşkilâtı Esasiye kanununun bünyesinden çıkan bir hükûmet buhranıyle karşılaşmıştı. Mustafa Kemal Paşa, buhranın cumhuriyet ilân etmek ve bir devlet başkanlığı makamı ihdas etmekle çözümlenebileceği görüşünde idi. Bu düşüncesini milletvekillerine kabul ettirmesi güç olmadı. Gerçekten daha 1920 yılında «hâkimiyet milletindir» ilkesine dayalı bir idarenin kurulduğu günden başlayarak cumhuriyet fiilen kurulmuş, ancak bunun adı söylenmemişti. Bir gece aralarında Fethi Bey (Okyar) ile İsmet Paşanın da (İnönü) bulunduğu birkaç dostunu Çankaya köşküne çağırdı. «Yarın cumhuriyeti ilân edeceğiz» diye onları haberdar etti. İsmet Paşa ile Mustafa Kemal, bütün gece birlikte cumhuriyet tasarısı üzerinde çalışarak son tashihleri yaptılar. Anayasa'ya «Türkiye devletinin şekl-i hükûmeti cumhuriyettir» cümlesi eklendi. Ertesi gün tasarı Halk fırkası meclis grubuna sunuldu, oradan Meclis umumî heyetine getirildi. T.B.M.M. 29 Ekim 1923 gecesi Teşkilâtı Esasiye kanununda değişiklik yaparak cumhuriyetin ilânına karar verdi (bk. CUMHURİYET'*in ilânı*) ve oylamaya katılan üyelerinin ittifakıyle Ankara milletvekili Gazi Mustafa Kemal Paşayı Cumhurbaşkanlığına seçti.

Mustafa Kemal Paşanın gerçekleştirmek istediği inkılâplar temelde tek bir esasa dayanıyordu: Türk milletini gerçekten lâyık olduğu yüksek, güçlü ve müreffeh bir hayat düzeyine kavuşturmak. O, bunun için çağdaş medeniyet seviyesine kavuşmayı şart görüyor, Türk milletinin bu yoldaki ilerlemesini engelleyen her kurum ve düşüncenin karşısında bulunuyordu. Bunun içindir ki idarede, hukukta, kültürde, sanatta ve günlük hayatta Türk milletini Ortaçağ karanlığı içinde tutan ve ona ilkel bir toplum görünüşü veren kurumları, hükümleri ve alışkanlıkları kaldırarak yerlerine çağdaş medeniyetin akla ve ilme dayalı değerlerini getirmek istiyordu. Bu temel görüşlere dayanarak Mustafa Kemal şu devrimleri gerçekleştirdi: Hilâfetin kaldırılması, eğitimin tek elden yönetimi, şeriye mahkemelerinin kaldırılması (1924) [bk. ŞERİYE *mahkemeleri* ve *Tevhid-i* TEDRİSAT]; âşar vergisinin kaldırılması (bk. ÂŞAR); tekke ve zaviyelerle türbelerin kapatılması (bk. TEKKE VE ZAVİYELERİN KAPATILMASI, 30 kasım 1925); şapka giyilmesinin zorunlu kılınması (bk. KIYAFET KANUNU); takvim ve saatte uluslararası esasların alınması (24 ağustos 1925); türk medenî kanununun kabulü (17 şubat 1926); hutbenin türkçe olarak okunmağa başlanması; uluslararası rakamların kabulü (bk. BEYNELMİLEL ERKAMIN KABULÜ); arap harfleri yerine latin harflerinin kabulü (bk. TÜRK HARFLERİNİN KABUL VE TATBİKİ); millet mekteplerinin açılması (1928); Kur'an, ezan ve kametin türkçeleştirilmesi (1932); lakap ve unvanların kaldırılması ve bazı kisvelerin giyilmemesi; hafta tatilinin cuma'dan pazar'a alınması (1935) ve en önemlisi medenî kanunun evlenme ile ilgili hükümleri. Gazi Mustafa Kemal Paşa, ayrıca, bütün medenî milletlerde olduğu gibi Türklerin de öz adlarının sonunda bir soyadı taşımalarını istemiş, T.B.M.M. de bu isteğe uyarak 21 Haziran 1934'te Soyadı kanununu kabul etmiş, ayrı bir kanunla da ona *Atatürk* soyadını vermiştir (24 kasım 1934). [Bk. SOYADI KANUNU.]

Atatürk, cumhuriyet idaresi altındaki bir ülkede demokratik ilkelerin de uygulanmasına, bu sebeple çeşitli siyasî partilerin kurulması gerektiğine içten inanmakta idi. Ancak onun asla taviz vermediği ve siyasî parti çekişmeleri sırasında tartışma dışı tutulmasını istediği iki temel ilke cumhuriyetçilik ve laiklik ilkeleri idi. Terakkiperver* Cumhuriyet fırkası (1924-1925) ile Serbest* Cumhuriyet fırkası (1930) onun üzerinde tartışma kabul etmediği sınırları aştıkları içindir ki uzun ömürlü olamadılar.

Atatürk, dış politikada, kurtuluş savaşı başında ilân edilen Misakı Millî ilkeleri içinde Türkiye'nin toprak bütünlüğü, bağımsızlığı ve başkalarının topraklarında gözü olmaması ilkeleri yanında *«yurtta sulh, cihanda sulh»* ilkesini de benimsemişti. Savaşlar içinde yoğrulmuş ve savaşın ne türlü bir felâket olduğu-

Foto. Turizm-Tanıtma, Foto-Film (MEYDAN)

Cumhurreisi **Mustafa Kemal**, 1924

nu yakından görmüş bir kimse olarak millet hayatı tehlikeye düşmedikçe savaşın bir cinayet olduğu fikrinde idi. Milletleri büyük insanlık ailesinin bir üyesi olarak kabul ediyor ve dünyanın herhangi bir yerinde bir huzursuzluk baş gösterirse bunun ergeç diğer milletleri de tedirgin edeceğini bildiği için anlaşmazlıkların barış içinde uzlaşma yoluyle çözümlenmesi gerektiği inancını taşıyordu. Türkiye'nin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü, Türkiye'nin çıkarlarına uygun dostluk antlaşmaları ve bölgesel paktlarla teminat altında bulundurmak istiyordu. Balkan* (1934) ve Sadâbâd* (1937) paktlarını bu sebeple kurmuştu. Her şeye rağmen bir gün Türkiye'nin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü tehlikeye düşerse göreve çağrılacak olan Türk ordusuna sınırsız bir güven besliyordu. Cumhuriyetin on beşinci yıldönümünde orduya hitaben yayınladığı mesaj bunun en açık belgesidir. Lozan antlaşması ile silâhsızlandırılması kabul edilmiş olan Çanakkale ve İstanbul boğazlarının tekrar türk savunma sistemi içinde yer almaları, o zaman bazı devletlerin yaptıkları gibi zorla değil diplomasi yoluyle başarmıştı. (Bk. MONTRÖ ANTLAŞMASI.) Misakı Millî sınırları içinde olduğu halde Ankara antlaşmasıyle (1921) Fransızlara bırakmak zorunda kaldığımız Hatay'ın anavatana kavuşması da Atatürk'ün hayatının son yıllarında ortaya attığı istek ve yarattığı ortam sayesinde olmuştur. (Bk. HATAY.)

Atatürk, 1930 yılından başlayarak ömrünün sonuna kadar vaktinin büyük bir kısmını dil ve tarih çalışmalarına hasretmiştir. Türk milletinin zengin tarihini ortaya çıkarmak için Türk Tarih* kurumunu, dillerin kökenini araştırmak ve türk dilini öz benliğine kavuşturmak için yapılacak çalışmaları yürütmek üzere de Türk Dil* kurumunu kurmuştur. 1 Kasım 1938 günü Büyük Millet meclisinin açılış töreninde bulunamadı. Hatay antlaşmasının yürürlüğe girdiği günlerden beri sağlık durumu bozulmuştu; 5 eylül 1938 pazartesi' günü İstanbul Altıncı noterini çağırarak vasiyetnamesini verdi. (Bk. ATATÜRK'ÜN VASİYETNAMESİ.)

Atatürk 10 Kasım 1938 perşembe günü sabahı saat 9.05'te İstanbul'da Dolmabahçe sarayında siroz adı verilen karaciğer atrofisinden öldü. Cenazesi birçok devletin askerleri ve seçkin temsilcilerinin katıldığı büyük bir törenle kaldırıldı, na'şı önce Ankara'da geçici kabir olarak kullanılan Etnografya müzesinde alıkonuldu, 10 kasım 1953'te de kendisi için yaptırılan Anıtkabir*e nakledildi. (→ Bibliyo.) [M]

Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar. Atatürk'ün manevî varlığına ve hatırasına tecavüz sayılan davranışları cezalandırmak için 25. VII. 1951 tarihinde 5816 sayılı bir kanun çıkartıldı. Bu kanuna göre: Atatürk'ün hatırasına açıkça hakaret edenler, Atatürk'ü temsil eden heykel, büst ve anıtları veya Atatürk'ün kabrini bozanlar, kıranlar, kirletenler cezalandırılır. Bu suçlar iki veya daha fazla kişi tarafından işlenirse verilecek ceza daha da arttırılır. Aynı şekilde, suçlar, herkese açık yerlerde veya basın yoluyle işlenirse ceza ağırlaştırılır. (M)

ATATÜRKÇÜLÜK i. Türkiye'nin çağdaş medeniyet seviyesine erişmesini, Atatürk'ün başlattığı devrimlerin yürütülmesine bağlayan ve şart gören yol: *Atatürkçülüğün programı var* (F. R. Atay). ‖ Atatürk ilkelerine bağlı oluş. (Bk. KEMALİZM.) [M]

Atatürk koşusu, Atatürk'ün Ankara'ya ilk gelişine rastlayan 27 aralık günü yapılan ve bir gelenek halini almış bulunan 6 000 m'lik sokak koşusu. (M)

Atatürk kütüphaneleri (İzmir), Millî Eğitim Bakanlığı Kütüphaneler Genel müdürlüğüne bağlı, önemli bir kitaplık. 1775'te Hisar kütüphanesi adı ile, Hisar camii altında. Ahmet Efendi tarafından vakıf olarak bina edilmişti. 1925 Yılında İzmir'deki bütün vakıf kütüphanelerin Millî Eğitim bakanlığına devredilmesi üzerine, Salepçioğlu camiinde Hisar Umumî kütüphanesi adı altında çalışmasına devam etti. 1934'te eski Halkevi binasına nakledilen kitaplık, 1938'e kadar burada kaldıktan sonra, İlkokullar müzesi binasına taşındı. 1948'de Millî Eğitim bakanlığına devredilen Salepçioğlu kütüphanesiyle birleştirilerek, Hisar-Salepçioğlu kütüphanesi adı altında faaliyetine devam etti. 1952'de Atatürk müzesine nakledilerek şimdiki adını aldı. Kitaplıkta basma eserlerin sayısı: 4 785 türkçe, 2 146 arap harfi türkçe, 1 892 arapça ve farsça, 160 başka dillerde (1957). Yazmalar: 335 türkçe, 541 arapça, 45 farsça (1957). Yazar ve kitap adlarına göre alfabetik katalogları ile Dewey sisteminde hazırlanmış fiş kataloğu vardır. Tertibi aksesyon üzerinedir. Kütüphanede okuma salonu vardır.

— *Havza (Samsun) Atatürk kütüphanesi.* Millî Eğitim Bakanlığı Kütüphaneler Genel müdürlüğüne (Havza İlk öğretim müdürlüğü) bağlı kitaplık. Mevcut basma eserlerin sayısı: 8 150 türkçe, 1 614 arap harfli türkçe, 120 arapça ve farsça, 133 başka dillerde (1957). Süreli yayınlar: 4 440 türkçe, 118 arap harfli türkçe, 185 başka dillerde (1957 rakamları). Kitaplığın tertibi sistematiktir. (M)

Atatürk oratoryosu, türk bestecisi Nüvit Kodallı'nın solo insan sesi, koro ve büyük orkestra için oratoryosu. 1950 Yılında başlanan eser iki yılda tamamlandı, ilk defa 10 Kasım 1953'te Atatürk'ün Anıtkabir'e götürüldüğü gün seslendirildi. Sözleri Cahit Külebi tarafından yazılmış olan Atatürk oratoryosu kesintisiz on üç bölümden kuruludur. (M)

Atatürk Orman çiftliği (kuruluşu 5 mayıs 1925), çeşitli zıraî alanlarda faaliyet göstermek ve bir örnek çiftlik teşkil etmek üzere Atatürk'ün direktifiyle kuruldu. Ankara'nın 7 kilometre batısında bulunan çiftlik, 5659 sayılı kanunla Tarım bakanlığına bağlı, tüzel kişiliğe sahip kamu iktisadî teşebbüsü haline getirildi (1950). Müessesenin kuruluş gayeleri şöyle tespit edildi: türk çiftçisine, toprak ve tabiat şartlarının uygun olmadığı yerlerde dahi, sebatla, bilgiyle çalışıldığı takdirde başarı sağlanabileceğini göstermek, fennî ve modern çiftçilik çalışmalarına önderlik etmek, tahıl ekimi dışındaki zıraî faaliyet için örnek olmak ve damızlık hayvan yetiştirmek.

Atatürk Orman çiftliği tam işletme halini aldıktan sonra Ankara'nın belirli gıda maddelerinin sağlanmasında önemli bir boşluğu doldurdu. Müessesenin faaliyet bölümleri şunlardan teşekkül etti: tarla kültürleri servisi, bağ ve bahçe, zıraat sanatları, hayvancılık, ihtimar sanatları şubeleriyle hayvanat bahçesi âmirliği. Ayrıca İstanbul'da bir süt işletmesi kurdu. (M)

Atatürk üniversitesi, 1957 yılında 6990 sayılı kanunla Erzurum'da kuruldu ve aynı yıl faaliyete geçti. Halen dört fakülte ve bir araştırma enstitüsünde 2 000 öğrenci okumakta ve 400 kadar öğretim üyesi çalışmaktadır. Esas itibarıyle 4936 sayılı Üniversiteler kanununa tabi olmakla beraber özel

Mustafa Kemal
İsmet Paşa ile
Ankara, 1925

kanununda yönetim bakımından bazı istisnaî hükümler yer almıştır.
— ANSİKL. Atatürk üniversitesi kuruluşundan yirmi yıl önceye ait bir tasavvurun gerçekleşmesi olarak ortaya çıktı. Atatürk, 1937 yılının 1 kasımındaki son Meclis açış nutkunda Türkiye'nin üç kültür merkezi halinde mütalaa edilmesi gerektiğini söylemiş, bunlardan birincisinin İstanbul, ikincisinin Ankara olduğunu belirterek bu gayeye varıldığını kaydetmiş ve üçüncü kültür merkezinin de Doğu Anadolu'da tesisi isteğinde bulunmuştu. Yirmi yıl sonra bu temenninin gerçekleşti-

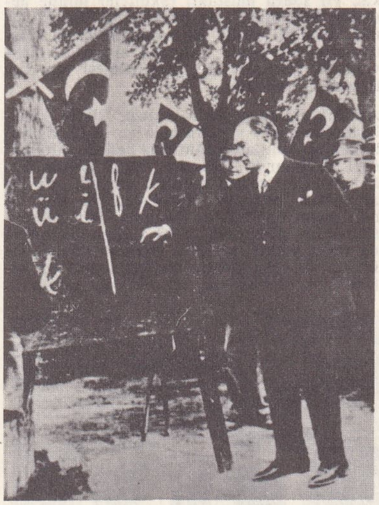

Harf inkılâbı sırası
Sarayburnu'nda ilk ders
İstanbul 1928,

İran Şehinşahı
Rıza Pehlevî ile
Ankara, 1934

Foto. Turizm-Tanıtma, Foto-Film (MEYDAN)

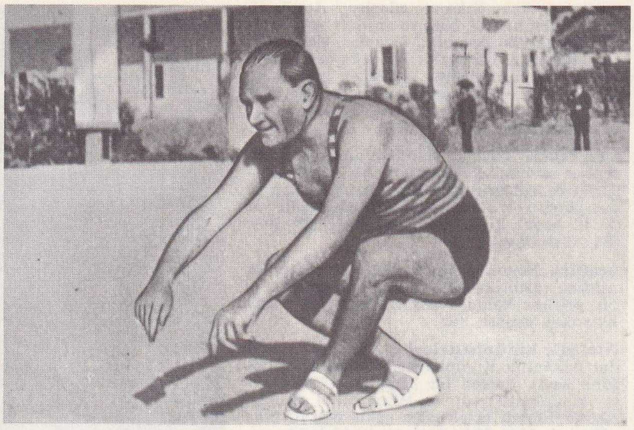

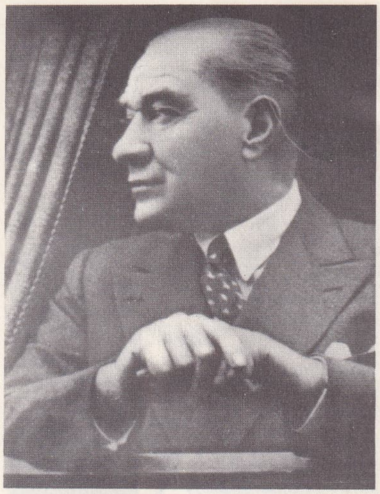

solda, Ankara, 1938 üstte, Florya, 1936 sağda, bir yolculukta, 1937

rilmesi söz konusu olduğu zaman bölgenin coğrafî ve iktisadî özellikleri dikkate alınarak ilk incelemeler yapıldı. Bu safhada Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım teşkilâtı (FAO) bazı tavsiyelerde bulunarak Erzurum'da kurulacak üniversitenin, Amerika'nın Nebraska eyaletindeki üniversite tipinde olmasının faydalarını hatırlattı. Söz konusu üniversite halk tarafından kurulan ve idare edilen, halk yararına araştırmalar yapan bir eğitim müessesesiydi. Bu suretle ve FAO aracılığıyle Nebraska üniversitesinden sağlanan dört uzmanın raporu esas alınarak harekete geçildi ve ilk tesis eski bir okul binasında kuruldu, bu üniversite nüvesinin ilk bölümü de Zıraat fakültesi oldu. Daha sonra buna Fen-Edebiyat bölümü eklendi ve bunlar birkaç yıl sonra müstakil fakülteler haline getirildi. Son olarak da burada bir Tıp fakültesi kuruldu (1968). Bu arada bir Zıraî Araştırma enstitüsünde bölgenin zıraat ve hayvancılık imkânlarının geliştirilmesi için çalışmalara başlandı.

Atatürk üniversitesinin, benzer klasik kuruluşlardan farkı yönetiminde ve Millî Eğitim bakanlığı ile olan irtibatında belirdi. Nitekim özel kanununda rektörün, Millî Eğitim bakanının göstereceği profesör unvanlı adaylar arasından bakanlar kurulunca ve beş yıl için tayini öngörüldü. Dekanlar için de rektöre aday gösterme, Millî Eğitim bakanına da tayin yetkisi tanındı. Öğretim üyeleri ise ilk on yıl için, bölüm başkanlarının da katılmasıyle dekanların ve rektörün teklifi üzerine Millî Eğitim bakanınca tayin edilecekti. Ancak birinci on yılda bölümler ve kurullar teşekkül edemediği için öğretim üyelerinin tayininde dekanın teklifi, rektörün tasvibi, bakanın onayı sistemine devam edildi. Gene bu üniversitenin bir özelliği olarak bölgenin iktisadî ve kültürel faaliyetini temsil eden kimseler arasından altı kişilik bir «Müşavirler heyeti» nin Millî Eğitim bakanınca seçilmesi, bu heyetin öğretim ve araştırma konularında üniversiteye tavsiyelerde bulunması, özel ve resmî kaynaklardan yardım sağlanması için gayret göstermesi kanunda yer aldı. (M)

ATATÜRK'ün İstanbul-Şişli'de oturduğu ev (bugün müze)

Atatürk'ün vasiyetnamesi (Dolmabahçe 5.IX.1938 pazartesi), 6 Ekim 1938 perşembe günü Atatürk İstanbul Altıncı noterini, rahatsız olarak yattığı Dolmabahçe sarayına davet ederek kapalı ve mühürlü bir zarf verdi ve «Bu benim vasiyetnamemdir, size teslim ediyorum, kanunî icabatını icra edersiniz» dedi. Yanında Dr. Neşet Ömer İrdelp* ve Hasan Rıza Soyak* vardı. Vasiyetname 28 kasım 1938 günü, Ankara Üçüncü Sulh Hukuk hâkimliğinde açıldı. Atatürk'ün el yazısıyle kaleme alınmış metin şuydu:

«Malik olduğum bütün nukut ve hisse senetleriyle Çankaya'daki menkul ve gayrimenkul emvalimi Cumhuriyet Halk partisine atideki şartlarla, terk ve vasiyet ediyorum: «1 — Nukut ve hisse senetleri, şimdiki gibi, İş bankası tarafından nemalandırılacaktır.

«2 — Her seneki nemadan, bana nispetleri şerefi mahfuz kaldıkça yaşadıkları müddetçe, Makbule'ye ayda bin, Afet'e 800, Sabiha Gökçen'e 600, Ülkü'ye 200 lira ve Rukiye ile Nebile'ye şimdiki (şimdiki gibi) (şimdiki halde) (şimdilik) yüzer lira verilecektir.

«3 — Sabiha Gökçen'e bir ev de alınabilecek, ayrıca para verilecektir.

«4 — Makbule'nin yaşadığı müddetçe Çankaya'da oturduğu ev de emrinde kalacaktır.

«5 — İsmet İnönü'nün çocuklarına yüksek tahsillerini ikmal için muhtaç olacakları yardım yapılacaktır.

«6 — Her sene nemadan mütebaki miktar yarı yarıya, Türk Tarih ve Dil kurumlarına tahsis edilecektir. K. Atatürk.» (M)

ATÂULLAH DEDE (Mehmed) **Şeyh,** Türk musiki bilgini (İstanbul 1842 ay.y. 1910). Galata mevlevîhanesi şeyhi Kudretullah Dede'nin oğlu. Arapça, Farsça, Fransızca, Almanca öğrendi. 1871'de babasının ölümü üzerine şeyh oldu ve 39 yıl Galata mevlevîhanesi postunda oturdu. Hat sanatı ve çeşitli ilimler üzerinde çalıştı. Kanun ve ud çalardı. Türk musikisi ilmi üzerinde ilk çalışan 3 mevlevî şeyhinden biridir. Rauf Yekta, Dr. Suphi Ezgi ve Sadeddin Arel'i bu konu üzerine eğilmeğe sevk etti. (M)

ATÂULLAH EFENDİ Arabzade, osmanlı şeyhülislâmı (İstanbul 1720-ay. y. 1785). Ahmed III'ün imamı ve şehzadeler hocası. Rumeli kazaskerlerinden Abdurrahman Efendi'nin oğlu. 1737-1738 Yılında müderris oldu. Üsküdar, Ahî Çelebi, Güzelhisar, Aydın ve Gelibolu ile Tırnova naipliklerinde 17 sene kadar çalıştı. 1762'de Haleb, 1769'da Şam ve 1774'te Mekke kadısı tayin edildi. Sonraları İstanbul kadılığında (1779), Anadolu (1781) ve Rumeli (1783) kazaskerliklerinde bulundu. 1785 Tarihinde şeyhülislâm oldu. Bu makamda ancak 67 gün kalabildi. (M)

ATÂULLAH EFENDİ Şanizade, türk bilgini (İstanbul 1771-Tire 1826). Dedesi tarakçı olduğu için, bu anlama gelen *Şanizade* lakabını aldı. Süleymaniye medresesinde tıp, Mühendishane'de matematik, astronomi ve astroloji okudu. 1785'te, müderris oldu. Mütercim Ayıntablı Âsım Efendinin yerine vakanüvis oldu. Mahmud II'nin emriyle 1808 vekayiinin sonlarından itibaren, tarihini yazmağa başladı. Devrinin en değerli tabibi olduğu halde, Hekimbaşı Behçet Efendiyi himaye eden meşhur devlet adamı Halet Efendinin, Padişah üzerindeki baskısı dolayısıyle bir türlü hekimbaşılığa getirilemedi. Hattâ vakanüvislikten de azletttirildi. Bu sebeple, vekayinamesini 1821 yılı sonuna kadar yazdı, geri kalan beş senelik olayların müsveddelerini yerine vakanüvis olan, Sahaflarşeyhizade Esad Efendiye devretti. Kendisini çekemeyenler, onun İstanbul'da oturmasını da tehlikeli bulduklarından, bektaşîlik isnadı ile İzmir'in Tire kazasına sürdürdüler (1826). Arapça, Farsça, Fransızca ve Latince biliyordu. Selim III ve Mahmud II devirlerinde, ekseriya Ortaköy'de, İsmail Ferruh Efendinin yalısında toplanan Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi'nin bir üyesi olarak, buraya devam eden gençlere fen dersleri verirdi. Tıp ve biyoloji ilminden başka cebir, geometri, astronomi ve astrolojide de üstat idi. Deniz ve kara coğrafyasına, sahra ve kale tahkimatına, deniz harplerine dair de birçok kitap tercüme etti. Batıda, tıbba dair yeni çıkan ıstılahları, dilimize getirdi. İlmî çalışmaları yanında, musikiye, resme ve hatta da önem veren bir sanatçıydı. Şiirde Atâ mahlâsını kullanıyordu. Bir nüsha yazma *Divançe*'si, İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde bulunmaktadır.
Eserleri: *Tarih-i Şanizade* (Şanizade Tarihi, I-IV cilt, çeşitli baskıları var); *Kavanin-ül-Asakir-il-Cihadiye* (Savaş Askerlerinin Kanunları, İstanbul 1819); *Tanzim-i Piyadegân ve Süvariyan* (Piyade ve Süvarilerin Düzenlenmesi); *Miyâr-ül-Etibbâ* (Doktorların Ölçüsü, İstanbul 1819); *Mirat-ül-Ebdân fi Teşrih-il-A'za-il-İnsan* (Anatomi, İstanbul 1819); *Kavanîn-i Cerrahin* (Cerrahların Kanunları; Mısır, Bulak 1828); *Istılahat-ı Etibbâ* (Doktorların Terimleri); *Müfredat-ı Eczay-ı Tıbbiye* (İlâçların İlkel Maddeleri); *Mürekkebat-ı Eczây-ı Tıbbiye* (İlâçların Bileşimleri); *Usul-i Hisab* (Matematik); *Usul-i Hendese* (Geometri); *Ta'rifât-ı Sevâhil-i Derya* (Deniz Kıyılarının Anlatımı); *Kavanin-i Asakir-i Cihadiye* (Savaş Askerlerinin Kanunları, İstanbul 1815); *Usûlü't-tabi'a.* (M)

ATÂULLAH Hoca, türk bilgini (Birgi ?-İs-

Foto. Turizm-Tanıtma, Foto-Film (MEYDAN)

tanbul 1571). Önce Rüstem Paşa medresesinde müderris oldu. Sonra da şehzade Sarı Selim'e hocalık etti (1550). Şehzade padişah olduğu zaman Atâullah, padişaha hoca tayin edildi. Selim II kendisine çok hürmet gösterdi. Memleket işlerine de karışmış olan Atâullah, aynı zamanda şairdi. (M)

ATÂULLAH MEHMED BEY, osmanlı reisülküttabı (İstanbul ?-ay.y. 1788). Mektubî dairesine girdi ve 1763'te hacegânlık verildi. Arabacılar kâtibi, Cebeciler kâtibi, Piyade mukabelecisi, Silâhtar kâtibi oldu. 1775'te Küçük tezkireci, 1776'da Yeniçeri kâtibi, 1779'da Büyük tezkireci oldu. İlk defa Tersane eminliğine tayin edildi (1783). Reisülküttap oldu (1786). Sarayı Hümayun tamiri münasebetiyle Edirne'ye gönderildi. Tevki'i, sonra Birinci rûznamçeci olarak sefere memur edildi ise de henüz osmanlı ordusu İstanbul'dan ayrılmadan öldü.

Devlet kanunlarına vâkıf, rika ve divanî yazıda üstat, nüktedan ve zarif bir devlet adamıydı. (M)

ATÂULLAH MEHMED EFENDİ, osmanlı şeyhülislâmı (?-Bolu 1715). Minkarîzade Yahya Efendinin talebesidir. Yenişehir (1686), Şam (1690) ve İstanbul (1695) kadılıklarında bulundu. Sonra Anadolu kazaskerliğine tayin edildi (1703). Ahmed III'ün tahta geçmesinden sonra Rumeli kazaskeri oldu (1706). Son görevinden bir ara azledildi ve altı yıl sonra tekrar aynı memuriyete getirildi. Bir yıl sonra da 1713'te şeyhülislâm oldu (1713). Zamanında ilmiye rütbeleri âdeta yağma edildi; ancak rüşvet ile iş görülür oldu. Altı ay sonra şeyhülislâmlıktan azledildi, Rumelihisarı'ndaki yalısına çekildi; az sonra da Bolu'ya sürüldü ve orada öldü. (M)

ATÂULLAH MEHMED EFENDİ, Dürrizade, osmanlı şeyhülislâmı (?-1730-Gelibolu 1785). Şeyhülislâm Dürrîzade Mustafa Efendinin oğlu. Babasının himayesinden faydalanarak altı yaşında müderris oldu (1735). 1758'de Selânik mollası, 1764'te Mekke payesini aldı, 1769'da İstanbul kadısı oldu; daha sonra Anadolu (1774) ve Rumeli kazaskerliklerinde (1. defa 1778, 2. defa 1782'de) bulundu. 1783'te şeyhülislâm tayin edildi. 1785 Yılında azledildi; aynı yıl hac farizasını yerine getirmek üzere Gelibolu'ya gönderildi; fakat tutulduğu hastalıktan kurtulamadı, orada öldü. (M)

ATÂULLAH MEHMED EFENDİ Seyit, Şerifzade, Topal, osmanlı şeyhülislâmı (1759-Güzelhisar 1811). Şeyhülislâm Esad Efendizade Mehmed Şerif Efendinin oğlundan faydalanarak az zamanda yükseldi. Yirmi dört yaşında Galata mevlevîyetini aldıktan sonra Edirne (1789), Mekke (1791) kadılıklarında bulundu. Sonra İstanbul kadısı oldu ve 1793'te nakibüleşraf tayin edildi; 1800'de Rumeli kazaskerliği payesini aldı, 1804'te de fiilen Rumeli kazaskeri oldu. 1806'da şeyhülislâmdı ve Kabakçı vakası sebebiyle azledildi (1807); Yeniçerilerin galebesi üzerine tekrar aynı yıl şeyhülislâm oldu, ama ordusu ile İstanbul'a giren Alemdar'ın isteği üzerine azledildi (1808). Önce Boğaziçi'nde, Bebek'teki yalısına çekildi, sonra Kızanlık'a (Bulgaristan) sürüldü, iki yıl sonra da arpalığı olan Güzelhisar'a gitti, orada öldü. Haşiyeleri, dinî ilimlere dair risaleleri vardır. (M)

ATÂ Üskübî, Kadı, tasavvuf şairi (XV.-XVI. yy.). Nakşibendî tarikatına mensuptur. *Tecnisat* (Tecnisler) ve *Tuhfet-ül-Uşşâk* (Âşıklar Hediyesi) adlı iki tasavvufî eseri vardır. Tezkireler, divanı olduğunu yazar, fakat henüz ele geçmemiştir. Şiirleri nazire mecmualarındadır. (M)

ATAVA (Sergey Nikolayeviç TERPİGOREV, **Sergey** de denir), rus yazarı (Tamboy devleti 1841-öl. 1895). *«Yoksullaşma»* adlı derlemesinde, toprak köleliğinin kaldırılmasından doğan sonuçları gözönüne serdi. (L)

ATAVİK sıf. (fr. *atavique*). Atacılıkla ilgili: *Peki a efendim, nedir o hastalığın adı? Neden olur? İrsî mi? Veraset çeşitlerinden direkt, atavik, kollateral mi? Uzun hikâye!* (R. H. Karay). [M]

ATAVİZM i. (fr. *atavisme*). Bk. ATACILIK.

ATAX i. Küçük su kenesi. Oval biçimde, sarımsı beyaz renktedir; boyu 0,7-1,5 mm. Tatlısu midyelerinin solungaçlarında asalak yaşar. *Atax bonzi* ve *A. ypsilophorus* tanınmış türleridir. (Hydrarachnidae familyasından.) [L]

ATAY (Cahid), türk oyun yazarı (Çorum 1925). Eserleri: *Pervaneler* (1959), *Sahildeki Kanape* (1961), *Pusuda* (1961), *Hamdi ve Hamdi* (1962), *Karaların Memetleri* (1962), *Ana Hanım, Kız Hanım* (1964), *Ormanda* (1964), *Sultan Gelin* (1965), *Kırlangıçlar* (1966), *Palabıyık* (1967), *Gültepe Oyunları* (1968). Halktan aldığı malzemeyi tiyatroda iyi değerlendirebilen bir yazardır. (M)

ATAY (Falih Rıfkı), türk yazarı ve gazetecisi (İstanbul 1894). Rehberi Terakki ilk ve orta kısmını, Mercan idadîsini (1912) ve Edebiyat fakültesini bitirdi. Tanin gazetesinde yazarlık yaptı (1913), bir ara Babıâli ve Dahiliye vekâleti kalemlerinde çalıştı (1913). Birinci Dünya savaşında yedeksubay olarak Suriye'ye gitti (1914), Cemal Paşanın özel kâtipliğini yaptı. Paşa Bahriye nazırı olunca, kalemi mahsus müdür muavinliğine getirildi (1918). Çarkçı okulu edebiyat öğretmeni oldu (1918). Akşam gazetesinde «Günün Fıkraları» başlığı altında Millî mücadele karşısında olanları yeren yazılar yazdı; divanıharbe verildi; İnönü zaferinden sonra kurtuldu. 1922 Yılından sonra, Bolu ve Ankara milletvekilliğinde, Hâkimiyet-i Milliye (Ulus), Milliyet gazeteleri başyazarlığında bulundu. İlk yazısı Servetifünun'da çıkan Atay, Şehbal (1913-1914), Şair (1918-1919), Nedim (1919) ve Yeni Mecmua'da hafta konuşmaları yazdı. Yeni Mecmua'da hatıralar ve hikâyeler yayımladı (1923). Sonra sürekli olarak gazetelerde fıkra, makale, gezi ve hatıra türlerinde yazılar yayımladı. 1952'den beri Dünya gazetesi başyazarıdır. Falih Rıfkı Atay, türkçeyi iyi kullanan yazarlardandır. Keskin bir müşahede kabiliyeti vardır. Tarihî kültürü fikirlerine bir zenginlik ve sağlamlık kazandırır. Hayat görüşü bakımından milliyetçi ve Atatürkçüdür.

Eserleri: *Ateş ve Güneş* (Suriye ve Filistin savaş hatıraları, 1918); *Faşist Roma, Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Makedonya* (gezi notları, 1930); *Deniz Aşırı* (Brezilya yolculuğu notları, 1931, 1938); *Yeni Rusya* (gezi notları, 1931); *Zeytindağı* (hatıralar, 1932, ilâveli 5. baskı 1964); *Moskova-Roma* (gezi notları, 1932); *Roman* (röportaj-roman 1932, 3. baskı 1964); *Eski Saat* (fıkralar, 1933); *Bizim Akdeniz* (gezi notları, 1934); *Taymis Kıyıları* (gezi notları, 1934); *Tuna Kıyıları* (gezi notları, 1938); *Türk Kanadı* (1942); *Hind* (yol notları, 1944); 19 *Mayıs* (hatıralar, 1944); *Kanad Vuruşu* (1945); *Yolcu Defteri* (yol yazıları, 1946); *Niçin Kurtulmamak?* (fıkralar, 1953); *Başveren İnkılapçı* (Ali Suavi üzerine araştırma, 1954, 1958); *Çile* (fıkralar, 1955); *Atatürk'ün Bana Anlattıkları* (hatıralar, 1955); *Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri* (hatıralar, 1955); *Babanız Atatürk* (monografi, 1955); *Çankaya* (Atatürk devri hatıraları, 2 cilt, 1961); *Batış Yılları* (hatıra, fıkra, sohbetler, 1963); *İnanç* (makaleler, 1965); *Atatürk'ün Hatıraları* 1914-1919 (1965); *Kurtuluş* (konuşmalar, 1966); *Pazar Konuşmaları* 1941-1950 (1966); *Atatürkçülük Nedir?* (1966); *Atatürk Ne idi?* (hatıralar, 1968). (→ Bibliyo.) [M]

ATAYAL'LAR. Bk. TAYAL'LAR.

ATÂYIB çoğl. sıf. (ar. *tıyb*, çok güzel kokulu şey > *etyāb*, güzel kokan şeyler'den *atāyıb*). *Esk.* Hoş kokulu olanlar. en iyiler. (M)

ATAYÎ, XV. yy. çağatay şairi. Belh'te doğdu ve orada öldü. Dedesi yoluyle Yesevî tarikatına mensuptur. (M)

ATAYİK çoğl. i. Bk. ATAİK.

ATBAK veya **ETBAK** veya **ATBIKA** çoğl. i. (ar. *tabak* ve *tabaka*'dan *atbāk* veya *atbıka*). *Esk.* Tabaklar. ‖ Kapaklar. ‖ İnce katlar, tabakalar: *Çâk etti biz atbâk-ı tahayyülde uçarken / Bir sadme-i bâliyle hakikat bu zılâle* (Tevfik Fikret). [M]

ATBALIĞI bls. i. Zool. Yayın türü. Tatlısularda ve göllerde yaşar. Büyük başlı iri bir balıktır. Eti yenir. (İlmî adı: *Silurus glanis.*) [M]

ATBARA, ilkçağda **Astaboras,** ar. **Bahrülesved,** Habeşistan ve Sudan'da ırmak; Habeşistan yaylasından çıkar ve Berber'in biraz yukarısında Nil'e (sağ kıyı) dökülür; yaklaşık olarak 1 100 km. Akdeniz'e varmadan Nil'e en son akan ve aşağı kesimdeki kabarmanın başlamasına sebep olan su. — *Atbara* adındaki Sudan şehri, ırmağın Nil'e kavuştuğu yerdedir; 36 000 nüf. Port Sudan'a giden demiryolunun kavşağı. Kitchener, Atbara savaşında Mehdîler reisi Emîr Mahmud'u yenerek Hartum yolunu açmıştır. (LM)

ATBASAR, Kırgız-Kazak cumhuriyetinde küçük bir şehir. Aynı adlı ırmağın üzerindedir. Şehir, Kırgız-Kazak hanı Abılay'ın torunu Sultan Kene-Sarı'nın önayak olduğu kurtuluş savaşını bastırmak için gönderilen askerlerin bozkırlardaki dayanağı olarak kuruldu (1848). Müslümanlara ait bir cami ve medrese, ortodokslara ait de bir kilise vardır. Çarlık devrinde, her haziran ayında kurulan panayırı ile Batı Sibirya ve Türkistan'da tanınmıştı. (M)

ATBIKA çoğl. i. Bk. ATBAK.

ATBURGAZI, Ege bölgesinde, Aydın ilinin Söke ilçesinde bir bucak. 6 367 nüfusu ve 5 köyü vardır. Bu köylerin başlıcaları, Atburgazı (1 361 nüf.), Doğanbey (1 146 nüf.) ve Güllübahçe'dir (2 718 nüf.). Sonuncu köyde bucak merkezi bulunur. Bucak toprakları Samsun dağının batı kısmı ile Büyük Menderes deltasının kuzey bölümü üzerinde yer alır. (M)

ATÇA, Ege bölgesinde, Aydın ilinin Sultanhisar ilçesinde bucak merkezi kasaba; 6 588 nüf. İlçe merkezinin 5 km doğusunda, Nazilli'nin 11 km batısında kurulmuş canlı bir alışveriş merkezi. İncir bahçeleri. — Bucağın 9 297 nüfusu ve 5 köyü vardır. (M)

ATE i. (yun. *atheos*'tan fr. *athée*). Tanrının varlığını inkâr eden kimse: *Biz de o zaman herşeyi kökünden yıkarak «ate» oluyoruz* (R. N. Güntekin). [Bk. TANRITANIMAZ.]

◆ **Ateizm** i. (fr. *athéisme*). Tanrının varlığını inkâr etme: *Fikret'i tam bir ateizmde* [...] *görebilir miyiz* (A. H. Tanpınar). [Bk. TANRITANIMAZLIK.] (L)

ATE, Homeros ve Hesiodos'a göre Zeus ile Eris'in kızı. Kötülük tanrıçası idi, Zeus'u yanlış yola sürükledi ve Olympos'tan kovuldu. İnsanların basiretini bağlayan ve onları kötü yola sürükleyen kaderi temsil eder. (L)

ATEAS, iskit kralı. Makedonyalı Philippos'un İstros'u geçmesine izin vermedi, o da Ateas'ı yendi ve öldürdü (M.Ö. 339). [L]

ATEBE i. (ar. *ʿatebe*). *Esk.* Eşik, basamak: *Kongrenin atebe-i mülûkâneye olan mâruzatına Dersaadet'te Telgraf Başmüdiriyetince mümanaat edilmiştir.* (Atatürk).

— DEY. *Atebe-i âliye* (*ulya, seniye*), *atabe-i felekmertebe*, osmanlı padişahlarının sarayı.

◆ **Atebat** veya **ateb** çoğl. i. Eşikler, basamaklar. ‖ İranlıların mukaddes ziyaret yeri. Bk. MEŞHED.

— DEY. *Atebat-ı âliye*, Irak'ta, Necef, Kerbelâ, Kazimiye gibi kutsal yerler. (M)

ATEH i. (ar. *ʿateh*). *Esk.* Bunama, bunaklık: *Akdeniz kıyılarında yaşayanlar, uzun süren bu hayatî medeniyetten sonra ateh devrine girdiler* (Yahya Kemal).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Ateh getirmek*, bunamak: *Farzet ki huzura meh getirdim / Herkes diyecek ateh getirdim* (Abdülhak Hamid). ‖ *Ateh-i kabl-el mîad*, erken bunama. ‖ *Atehzede*, bunamış, bunak.

◆ **Atah** veya **atahet** i. *Esk.* Ahmaklık, delilik.

◆ **Atahe** veya **atahiye** i. *Esk.* Aptal. ‖ Günahkâr.

◆ **Atahiyet** i. *Esk.* Aptallık. ‖ Günahkârlık. (M)

ATEİUS CAPİTO (Caius), romalı hukukçu (öl. 22). M.S. 5'te konsül, sonra *curator aquarum* (su işleri müfettişi) oldu. Zamanında büyük ün kazandı. Çömezi Masurius Sabinus, bir hukuk okulunun kurucusudur. (L)

ATEK. Bk. ATAK.

ATELEİA i. Eski Yunan'da, vergi veya başka yükümlerde yurttaş veya yabancıya tanınan ve duruma göre tam veya kısmî olan muafiyet (seyrek olarak verilen bu imtiyazı Themistokles'in Pire nüfusunu artırmak için yabancılara tanıdığı söylenir. Atina'da bundan yararlananların başında Harmodios ve Aristogeiton aileleri gelmekteydi. 384'te sürgün edilen Thasos'lu demokratlarla 384'te Philippos tarafından Olynthos'tan kovulanların da bu imtiyazdan faydalandıkları söylenir). [L]

ATELEKTAZİ i. (yun. *ateles*, eksik ve *ektasis*, genişleme). Embriyol. ve patol. Geniş-

Şanizade ATÂULLAH BEY'in mezar taşı

Falih Rıfkı ATAY

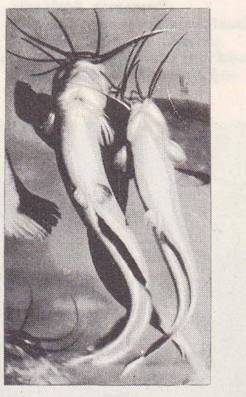

atbalıkları

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN); Steiner (LAROUSSE)

«Batignolles Atelyesi» Fantin-Latour'un tablosu (Louvre müzesi, Paris)

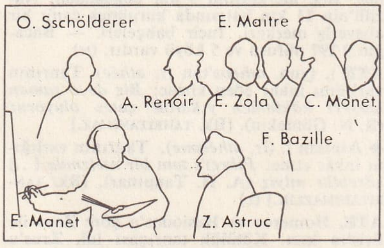

leme noksanlığı veya yokluğu: *Ciğerin bir kısmına gelen hava yolu tıkanarak o kısım sert bir kitle haline gelir. Vazife göremez. Buna «atelektazi» ismini veriyoruz* (E. Eğilmez). *Akciğer atelektazisi.*

— ANSİKL. Embriyol. Dölütün akciğeri, hiç solunum yapmadığından, doğumdan sonraki ilk çığlığa kadar atelektazi durumundadır. Demek ki bu organın incelenmesiyle ölü bir çocuğun ölü olarak mı doğduğu yoksa, birkaç dakika için de olsa, yaşadıktan sonra mı öldüğü anlaşılabilir.

— Patol. *Atelektazi* pratikte, tamamen veya kısmen tıkanmış büyük bir bronşa bağlı bütün bir akciğer bölgesinin çökmesi demektir. Artık burada hava ve gaz alışverişi yoktur. Bronşun tıkanması, bir iltihap veya ur (bronş kanseri) sebebiyle daralmadan veya bronşun içinde yabancı bir cismin tıkanıp kalmasından ileri gelebilir. Sebep etkili bir şekilde ortadan kaldırılmayacak olursa bozukluk devam eder ve tıkanan yerin alt tarafında bronş çıbanına veya genişlemeye yol açar. (L)

ATELES PANİSCUS blş. i. Maymun türü. Brezilya ve Guyana'da yaşar. Boyu 60 sm, kuyruğu 70-80 sm'dir. Kuyruğu dallara tutunmasına yarar. Rengi siyah, kılları kabadır. Bacakları uzun olduğundan buna *örümcek maymunu* da denir. Yerliler etini yer, derisini kullanırlar. (Maymunlar alttakımının cebidae familyasından.) [M]

ATELESTUS i. (yun. *atelestos*, bitmemiş). Küçük böcek. Deniz veya tatlısu kenarlarında yaşar. Bazen suya dalar. (Kınkanatlılar, malachiidae familyasından.) [L]

Atelier (L'), Charles Dullin'in kurduğu ve yönettiği fransız tiyatro topluluğu. 1922'de yaptığı deneme gösterilerinden sonra Paris'te Montmartre tiyatrosuna yerleşti. Pirandello'yu Fransa'da tanıttı. O zamanın genç yazarlarının oyunlarını sahneye koydu (Salacrou, Bernard Zimmer, Marcel Achard v.b.). Topluluk, Cartel tiyatro grubuna katıldı. Dullin 1940'ta Atelier'den ayrıldı, yönetim André Barsacq'a geçti. (L)

ATELLA. Esk. coğ. Osk'ların Campania'daki şehri. *Atellana* denilen oyunlar adını buradan almıştır. Atella, ikinci Pön savaşı sırasında, Hannibal'a uzun zaman sadık kaldı ve Capua'nın akıbetine uğradı. Bugün: *Aversa.* (L)

ATELLAN komedisi, Latinlerin soytarılıklarla dolu komedi türü. İlk defa Atella şehrinde temsil edildiği söylenir.

— ANSİKL. Osk lehçesiyle oynanan bu farslarda, *Maccus* (pisboğaz), *Pappus* (moruk), *Sannio* (soytarı), *Dossenus* (kambur) gibi alışılagelen tipler yer alırdı. *Atellan* komedilerini çekirdekten yetişme oyuncular değil, halk arasından seçilen kimseler, yüzlerine maske geçirerek oynarlardı. Roma'da bu farslar, tiyatrolarda trajedilerden hemen sonra oynanırdı. Sulla zamanında, Novius ile Bologna'lı L. Pomponius, bu türe edebî bir biçim verdiler. Başarılarını imparatorluk zamanında da sürdüren bu oyunların geleneksel tiplerinden italyan komedilerinin ünlü tipleri doğdu. (L)

ATELOPUS i. Kurbağa cinsi. Orta ve Güney Amerika'da yaşar. Parmaklarında tutunma cisimcikleri ve yüzme derisi vardır. *A. Nigricans* türü 3 sm boyundadır. Derisi sarı ve kırmızı beneklidir. (M)

ATELURA i. Kanatsız böcek cinsi. Vücudu uzunlamasına çekiktir. Arkasında kuyruk kılı vardır. *A. formicaria* türü karınca yuvalarında yaşar. (Lepismatidae familyasından.) [M]

ATELYE veya **ATÖLYE** i. (fr. *atelier*). Terzi, marangoz gibi el işleriyle uğraşanların bir arada çalıştıkları yer: *Atölyelerinde köy arabalarını, sapanları onardılar, 14 köy halkına iyi dokumacılık öğrettiler* (F. R. Atay).

— G. santl. Bir usta ile birlikte çalışanların bütünü. (Şu veya bu ustanın çevresinde veya etkisi altında yapıldığı tahmin edilen bir eser için «filan ustanın atelyesinde yapılmıştır» denir.) ‖ Fotoğraf çekmek veya resim, heykel v.b. yapmak için kullanılan yer: *Memleket bir balmumundan heykeller atelyesi olmalıymış* (R. N. Güntekin).

— Tar. *Millî atelyeler.* Fransa'da 1848'de geçici hükûmet tarafından, işsiz kalan işçileri çalıştırmak için meydana getirilen kuruluşlar. (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. *Millî atelyeler.* 1840'ta *«Emeğin Teşkilâtlanması»* adıyle yayımlanan bir kitapçıkta, Louis Blanc, aralarında eşitlik bulunan işçilerin çalıştığı *«sosyal atelyeler»*in kurulmasını salık veriyordu. Bu atelyelerde hiç kimse emir vermeyecek, ücretler arasında fark bulunmayacak ve rekabet söz konusu olmayacaktı. Kuruluş ve çeşitli giderler için gerekli anamal devlet tarafından karşılanacaktı. 1848 Devrimcileri bu fikirlerden esinlenerek bayraklarına «Emeğin Teşkilâtlanması» sözünü yazmışlardı. İşçi Albert ile birlikte Louis Blanc'ın da, üyesi olduğu 1848 geçici hükûmetinin «çalışma hakkı» prensibini ilân etmesinden (26 şubat kararnamesi) bir gün sonra Blanc'ın başkanlık ettiği Luxembourg komisyonunun denetimi altında 27 *millî atelye* kuruldu. Boşta olan bütün işçiler, meslek farkı gözetilmeksizin atelyelere kabul edilerek Saint-Lazare ve Montparnasse garlarının yapımı için toprak tesviyesi işinde çalıştırıldılar. Askerî bir şekilde teşkilâtlanan ve Emile Thomas'ın emrine verilen işçiler iyi yönetilmedikleri için verimli bir iş yapamadılar. Çalışmama halinde işçi ücretlerinin yüzde 50'sinin ödenmesini öngören yönetmelik ve denetim tedbirlerinin bile bile etkisiz hale getirilmesi işçi sayısının artmasına yol açtı. Bazı işçiler birkaç atelyeye birden yazılma imkânını buldular. Bütün bunlar, en sonunda işçilerin halkın gözünden düşmesine sebep oldu. İşçi sayısı ilk gün 10 000 iken nisan ortasında 60 000'e ve mayısta 117 000'e çıktı. Bunların Champs-de-Mars'ta yararsız işlere yöneltilmesine karar verildi. Bu, devlete günde 150 000 franka mal olduğundan Kurucu meclis kesin olarak bu işin kaldırılmasını (21 haziran) ve işçilerin önemli işler için taşraya gönderilmelerini veya orduda görevlendirilmelerini emretti. İşçilerin bu emre karşı direnmeleri sonunda çıkan ayaklanma, general Cavaignac tarafından bastırıldı. (Bk. HAZİRAN [1848 — *ayaklanması*].) [LM]

Atelye (BATİGNOLLES—'si), Fantin-Latour'un Louvre müzesinde bulunan tablosu (2,05 m X 2,68 m). Ressam, bu eserini Edouard Manet'ye saygısını göstermek için yapmıştı. Tabloda Manet, Zacharie Astruc'ün portresini yaparken görülür. Çevresinde Renoir, Monet, Bazille, Emile Zola, alman ressamı Schölderer ve Edmont Maître vardır. (L)

Atelye (RESSAMIN—*'si*), Gustave Courbet'nin Louvre müzesinde bulunan kompozisyonu (3,59 m X 5,96 m). 1855'te *Gerçek Alegori* adıyle sergilendi. Courbet bu resimde kendisini, Paris'te, Hautefeuille sokağındaki atelyesinde bir manzara yaparken gösterir. Atelyede Champfleury, hayranlarından Bruyas ile Promayet, Max Buchon, Proudhon ve Baudelaire vardır. Ressam bu tablosunu «gerçekçiliğin manifestosu» sayardı. (L)

ATEMATİK sıf. ve i. (fr. *athématique*). Leng. Sonek veya çekim ekinin tematik bir ünlüye baş vurulmadan doğrudan doğruya köke bağlandığı bir kelime için kullanılır. (Örnek: Türkçe *git-ti, kent-li, sav-cı* v.b. latince *lego*'nun ortaçı *lec-tum* v.b. atematiktir.) [Zt. TEMATİK.] (L)

ATEMELES i. Kınkanatlı böcek cinsi. Karıncayı andıran bu böcekler karınca yuvalarında yaşar. Karıncalar bunların salgıladığı bir maddeyi çok sever. Onun için Atemeles'i yuvalarında besler. *A. emarginatus* Avrupa'da yaşar. (Kınkanatlıların staphylinidae familyasından.) [M]

A tempo zf. (tempoya dönüş anlamına gelen ital. k.). Müz. İlk ve esas tempoya dönüleceğini belirtir. (Çoğunlukla *At* şeklinde kısaltılır.) [L]

ATEMPOREL sıf. Bk. ZAMANSIZ.

ATENAGORAS. Bk. ATHENAGORAS.

ATENYUM i. (fr. *athénium*). Kim. 99 Atom numaralı kimyevî element'e geçici olarak verilen ad. Günümüzde *aynştaynyum* diye bilinir. (L)

ATÉPOMARE, efsanevî Galya kralı. Lyon şehrini onun kurduğu söylenir. Efsaneye göre İtalya'yı istilâ etti, Roma'yı kuşattı, ama bir gece, yurtlarına bağlı kalan romalı kadın hizmetçilerin ihaneti yüzünden bozguna uğratıldı. (L)

ATERFON i. (fr. *aterphone*) [tes. edil. ad]. İnş. Paslanmaz çelik çerçeve içine, araların-

«Ressamın Atelyesi» Gustave Courbet'nin tablosu, arkada, modelin sağında, Proudhon; oturan, Champfleury; sağ başta, Baudelaire kitap okuyor

Foto. Neurdein, Giraudon (LAROUSSE)

da kuru hava tabakası bırakılarak yerleştirilmiş çift cam. (L)

ATERMAN sıf. (*a*, bulzl. eki ve yun. *thermos*, ısı'dan, fr. *athermane*). Fiz. Kızılaltı ışınları geçirmeyen cisimler için kullanılır. (L)

ATERNO, Pescara'nın (İtalya) üst kesimi; Popoli'nin yukarısında. Merkezi Aquila olan Aterno vâdisi, Abruzzi bölgesinin iç kısmına ulaşımı sağlayan önemli bir yoldur. (L)

ATEROM i. (yun. *athera*, bulamaç'tan fr. *athérome*). Yer yer kolesterin ve kireç birikmesine sebep olan atardamar iç gömleği soysuzlaşması: *Atardamar ateromu*.

— ANSİKL. *Atardamar ateromu*, arteriosklerozun en önemli şeklidir. Aterom maddeleri daima atardamar çeperinin sertleşmesiyle birlikte bulunduğundan bu hastalığa *ateroskleroz* da denir. Aterom aynı zamanda, atardamar sisteminin yaşlanması şeklindeki doku bozukluğudur. Az çok erken ortaya çıkışı, kalıtsal ve sosyal etkenlere bağlıdır. Gün geçtikçe daha iyi tanınan başka etkenler de işe karışır. Bunların bir kısmı iç etkenlerdir (hormon dengesizlikleri, özellikle böbreküstü ve cinsel hormonlar), diğer bir kısmı ise dış etkenlerdir (aşırı beslenme, aşırı yağ ve kolesterin birikimiyle beraber şişmanlık). Ayrıca karma etkenler de vardır (şeker ve damla hastalıkları).
Anatomi bakımından aterom, atardamar iç gömleğinde özellikle kolesterinli yağ birikmesidir. Kolesterin ya yutarhücreler içinde bulunur veya kristaller halinde görünür. Daha sonra aterom kireçlenir ve röntgende görünür. Kireçlenmiş alanların çevresinde orta gömleğin iç bölgesinde bir skleroz oluşur. Klinik muayenede, ateromlu atardamarlar sert ve çoğu zaman uzamış ve eğri büğrüdür. Tansiyon yüksekliği ateromla birlikte ya bulunur veya bulunmaz. Bulunduğu zaman ateromun ya sebebidir veya sonucudur. Ateromun tehlikesi, daralma ve çeper esnekliğinin kaybolması sebebiyle kan akışının azalmasıdır. Bu tehlike bazen tam bir damar kopması şeklinde belirir (şiddetli veya sinsi kanama: yarıcı anevrizma).

Fakat daha çok tromboz şeklinde görülür (kan akımının birdenbire durması). Bunun sonucunda kol ve bacaklarda (kangren), iç organlarda (enfarktüs) veya beyinde (yumuşama) nekrozlar meydana gelir.

Tedavi için aterom etkenleriyle savaşmak gerekir: yaşlılığa karşı perhiz ve hormonlar; yağ birikimine karşı perhiz, kolesterin eritici ve azaltıcıları; tromboz olaylarına karşı pıhtı önleyici maddeler v.b. kullanılmalıdır. (L)

ATESSA, İtalya'da şehir, Abruzzi bölgesinde (Chieti ili). 10 400 nüf. Hayvan ve meyve pazarı. (L)

ATEŞ i. (fars. *âteş*). Yanıcı cisimlerin tutuşmasıyle beliren ısı ve ışık: *Ateş bir meydan ateşiydi. İri ağaç kütükleriyle yeşil çam dalları tatlı bir çıtırtı çıkararak alev alev yanıyordu* (Ş.S. Aydemir). ‖ Odun, kömür gibi maddelerin yanmış şekli: *Mangalın içindeki ateşler, yumuşak karanlıkta kıpkırmızı ...* (H. E. Adıvar). ‖ *Teşm. yol.* Isıtma ve pişirme için kullanılan yer veya araç, ocak: *Yemeği ateşten indirdin mi?* ‖ Sigara yakmak için kullanılan araç: *Koruyucularından bahçıvan Tanaş cıgara verdi, Laz Ali ateş tuttu* (K. Tahir). ‖ Yangın: *Türbeden evvelki iki ev de ateşten kurtulmuştu* (Ömer Seyfeddin). *Şu beş buçuk yıl içinde ateş sayısız insan öldürdü, sayısız insanı da evsiz barksız kodu* (N. Ataç). ‖ Savaş. ‖ *Mec.* Çoşkunluk, hararet: *Nejat Efendinin çalışında Peregrini'nin ihtirası, ateşi yoktu* (H.E. Adıvar). ‖ Şiddet: *Damarlarını müthiş bir kıskançlık ateşidir sardı* (Vâ-Nû). ‖ Aşk: *Ateşin göynüme bir kere girdi / Ayırdı beni içimden ikiye* (F.N. Çamlıbel). ‖ Tehlike, felâket: *Ne odunmuş babanız, olmadı bir baltaya sap / Ona siz benzemeyin, sonra ateştir yolunuz* (M.A. Ersoy). ‖ Kırmızı renk, pembelik: *Feride, gözlerinde, yanaklarında ateşler uçarak utancından kirpikleri titreyerek yüzünü ona yaklaştırıyor...* (H.E. Adıvar). ‖ Sıf. Yakıcı: *Siyah bir kehribar gibi kara ve parlak gözlerin ateş nazarlarla üzerine dikilmiş olduğunu fark etmez* (F. R. Atay). ‖ Yakan, acı veren: *Sanki bu karanlıklardan çıkan görünmez bir el kalbine ateşten bir hançer saplamıştı* (Ömer Seyfeddin). ‖ Kırmızı, alev renginde: *İri gözleri, ateş dudakları kara hülya içinde tutuşmuştu* (A.H. Müftüoğlu). ‖ *Bir acem bahçesi bir seccade / Dolduran havzı ateşten bade* (Ahmed Hâşim). ‖ Kırmızı renkli bazı çiçeklere verilen sıfat: *Ateş gülleri, karanfiller, hercai demetleriyle avuç içi kadar bir dünya cenneti haline getirilmiş olan bu küçük set ...* (N. Araz).

— ÇEŞ. DEY. *Ateş alır gibi* (veya *ateş almağa gelmiş gibi*), çabukluk, acele olan bir şeyi ifade ederken kullanılır: *İbtidaîyi, rüştiyeyi, idadîyi ateş alır gibi geçerek çocuk denecek bir yaşta Mülkiyenin kapısına dayanmış* (R.N. Güntekin). ‖ *Ateş almak*, yanmak, tutuşmak, patlamak: *Aristidi Efendi bir gece tek başına çalışırken imbik çatladı ve laboratuvar ateş aldı* (A.H.Tanpınar).. *Ekseriya atılan mermilerin yüzde sekiz veya onu ateş almaz* (F.R. Atay). ‖ *Ateş bacayı* (*sacağı*) *sardı*, iş işten geçmek, bir tehlike veya kötülüğün önüne geçilmez hale gelmek. ‖ *Ateş basmak*, sıkılmak: *Hacıyı ateş bastı, abasını açtı* (M.Ş.Esendal). Başına kan çıkmak, kızarmak: ... *utancımdan yüzümü ateş basıyor, kıpkırmızı olduğumu hissediyorum* (R.N. Güntekin). ‖ *Ateş başı*, (*veya ateşin başı*), ateş yanan yerin yanı, yakını. ‖ *Ateşböceği görse yangın sanar*, her şeyi büyüten, mübalâğacı kimseler için söylenir. ‖ *Ateş çıkmak*, yangın çıkmak, yanmak. ‖ [*Bağrına, gönlüne, içine*] *Ateş düşmek*, çok şiddetli bir acı hissetmek: *Lâkin gönlüne bir ateş düşmüş, bu paranın büyük bir kısmını tövbe ve istiğfar ile Mevlâna'ya getirmişti* (N. Araz). ‖ *Ateş geçmez*, ateşte yanmaz, ateşe karşı dayanıklı. ‖ *Ateş gibi*, yakıcı, sert: ... *bir mektup geldi, ateş gibi bir mektup, zehir gibi bir mektup* (Y.Z. Ortaç). Canlı, hareketli, yerinde duramayan. ‖ *Ateş gibi yanmak*, ateşi yükselmek, alev alev yanar gibi olmak: *Başı ateş gibi yanıyor, sabahkinden daha sık öksürüyordu* (R.N. Güntekin). ‖ *Ateş gömleği*, yılancık hastalığına verilen bir ad. ‖ *Ateş kesilmek*, canlanmak, birdenbire harekete geçmek: *Uyuklayan bir mahluk birden nasıl canlanıvermiş, ateş kesilmişti* (Y.K. Karaosmanoğlu). Harareti yükselmek: *Yine her tarafım ateş kesildi. O bile «ellerinde hararet var» diyor* (Namık Kemal). ‖ *Ateş kırmızısı*, al, parlak kırmızı. ‖ *Ateş olsa cirmi kadar yer* yakar, karşısındakinin kudretsiz görüldüğü ve önemsenmediği zaman söylenen bir söz. ‖ *Ateş pahası*, fiyatı çok yüksek, pahalı: *Et yüzü gördüğüm yok, balık da pek nadiren çıkıyor, hem de ateş pahası* (C.S. Tarancı). ‖ *Ateş parçası*, çok canlı, hareketli kimse. Yaramaz çocuk. ‖ *Ateş püskürmek*, çok fazla kızmak; *Sanat Sevenler Cemiyetinin bu mesele hakkında neşrettiği tebliğ ise hakikaten ateş püskürüyordu* (A.H. Tanpınar). ‖ *Ateş saçmak*, kızmak: ... *gözleri ateş saçarak tok bir sesle «tamam» dedi* (S. Kocagöz). ‖ *Ateş sarmak* (*bürümek*), etrafı ateşle çevrilmek: *Ahır tarafını henüz büsbütün ateş sarmamıştı* (Y.K. Karaosmanoğlu). Heyecanlanmak: *İçi gıcıklandığı zaman kum, beynini ve vücudunu ateş sardığı zaman rüzgâr* [...] *bu Marsilya kızına sevmeği öğretivermişti* (S.F. Abasıyanık). ‖ *Ateş vermek*, yakmak, tutuşturmak: *Bu söz Nazikter'in hiddet barutuna ateş verdi* (Nabizade Nâzım). ‖ [*Başına*] *Ateş yağmak*, bir felâkete uğramak. ‖ *Ateş yakmak*, yanabilen maddeleri tutuşturmak: *Çalı çırpıdan bir ateş yaktı* (A.H. Müftüoğlu). ‖ [*Kendini*] *Ateşe atmak*, bile bile tehlikeli bir işe girişmek. ‖ *Ateşe kesmek*, yakmak, mahv etmek. ‖ *Ateşe* (*yangına*) *körükle* (*kürekle*) *gitmek*, bir çatışmayı, yatıştıracak yerde şiddetlendirecek şekilde davranmak. ‖ *Ateşe tutmak* (*göstermek*), ‖ *Ateşe vermek*, yangın çıkartmak, yakmak: *Sonunda bu yığınları belki gazlayıp benzinleyip ateşe vereceklerdi* (Ş.S. Aydemir). Karışıklık çıkartmak. ‖ *Ateşe vurmak*, bir yemeği pişirmek üzere ocağa koymak: *Fasulyeyi ateşe vurdum, tıkır tıkır kaynıyor* (Oktay Rıfat). ‖ *Ateşe vursan duman vermez*, cimri bir kimseden bahseder ken kullanılır. ‖ *Ateşe yakmak*, tutuşturmak, âşık etmek: *Bir bakışta ateşe yaktı beni dildar-ı aşk* (Âkif Paşa) ‖ *Ateşe yanmak*, mahv olmak, zarara uğramak: *Arada sen ateşe yandın* (R.N. Güntekin). ‖ *Ateşe yürümek*, bile bile ölüme gitmek, cesurca davranmak: *Soylu kahramanlar, ateşe yürürken bile, neşelidirler* (F.R. Atay). ‖ *Ateşi başına vurmak*, çoşmak, sinirlenmek: *Bir*

Guaraunos Yerlilerinin ateş yakışı (Venezuela)

kere insanın siniri oynamasın, ateşi başına vurmasın (B. Felek). ‖ *Ateşi sönmek* (*soğumak*), eski harareti, şiddeti kalmamak: *Pek harareti başlayan meselenin aramızda birdenbire ateşi söndü* (H.R. Gürpınar). ‖ *Ateşi uyandırmak*, sönmek üzere olan bir ateşi canlandırmak. ‖ *Ateşin ağzına atılmak*, kendini bir tehlikeye atmak: *Bir kere, yüzbinlerce adamın canını, ırzını, malını kurtarmak için ateşin ağzına atılsın* (Namık Kemal). ‖ *Ateşine yanmak*, herhangi bir şeye iptilâ derecesinde bağlanmak, onun sıkıntı ve eziyetini çekmek: *Benim yükümü çeken, benim hatırımı sayan, benim ateşime yanan* (N. Araz). ‖ *Ateşle oynamak*, tehlikeli bir işle uğraşmak. ‖ *Ateşten gömlek*, dayanılmayacak derecede güç ve sıkıntılı durum: *Fukaralığın da ateşten gömlek olduğunu bilmiyorsunuz* (R.N. Güntekin). *Kimse sevda çekmesin / Ateşten gömleğimiş* (Halk Türküsü). ‖ *Ateşten indirmek*, yemeği ocaktan almak. *Zt. Ateşe vurmak.* ‖ *İki* (*çifte*) *ateş arasında kalmak*, içinden çıkılması zor bir duruma düşmek: *Zavallı Nevzat hanım böylece çifte ateş arasında kalacak* (A.H. Tanpınar).

— Esk. *Âteş-bar* (ateş yağdıran), yakıcı, şiddetli. ‖ *Âteş-bâz* (ateşle oynayan), hokkabaz. ‖ *Âteş-bâzî* (ateşle oynamak), hokkabazlık. Eski savaşlarda patlayıcı silâhları kullanma. ‖ *Âteş-beste* (ateşe bağlı), kırmızı altın. ‖ *Âteş-dân* (ateşlik), ocak, mangal. ‖ *Âteş-dâr* (ateş tutan), ateşli. ‖ *Âteş-dem* veya *âteşîn-dem* (ateş nefesli), yanık ve dokunaklı sesi olan: *Muhbirim tünd-i bâd-ı âteş-dem* (Abdülhak Hâmid). ‖ *Âteş-dîde* (ateş görmüş), ateşten geçmiş. ‖ *Âteş-dil* (ateş gönüllü), her gördüğüne âşık olan. Konuşması tesirli olan kimse. Çok zeki insan. ‖ *Âteş-efrûz* veya *âteş-fürûz* (ateş yakan). ‖ *Âteş-efşân* veya *âteş-feşân* (ateş saçan). ‖ *Âteş-engîz* (ateş koparan), fesat çıkaran. Ateşleyen, yakıcı, şiddetli. Dağlama âleti. ‖ *Âteş-fâm* (ateş renkli), kırmızı. ‖ *Âteş-gâh* (ateş yeri), ateşe tapanların ibadet yeri. ‖ *Âteş-gede* (ateş yeri), Mecusîlerin, ateşe tapanların tapınağı: *Ol nazm-ı güzîn durur serâser / Âteş-gede de misal-i ahker* (Ziya Paşa). ‖ *Âteş-gîre* (ateşi tutuşturan), meşale, çıra. ‖ *Âteş-gûn* (ateş renkli), ateş gibi kırmızı: *Cevher-i seyyal-i âteşgûn bir minâ ki* (Şinasi). ‖ *Âteş-hâne* (ateş evi), Mecusîlerin tapınağı. Ocak, hamam külhanı. ‖ *Âteş-hâr* (ateş yiyen), zalim, merhametsiz insan. Keklik. ‖ *Âteş-hâtır* (ateş gönüllü), her güzele tutulan. Çabuk duygulanan. Çok zeki, etkili konuşan kimse. ‖ *Âteş-hirâm* (ateş salınışlı), çok çabuk yürüyen. ‖ *Âteş-hîz* (ateş kaldıran), ateşleyen, tutuşturan. ‖ *Âteş-i âb-perver* (su besleyen ateş), kılıç, hançer. ‖ *Âteş-i bahar* (bahar ateşi) gül, lâle. ‖ *Âteş-i Nemrûd* (Nemrud'un ateşi), Nemrud'un İbrahim Peygamberi içine attığı ateş. Bk. ANSİKL. ‖ *Âteş-istan* (ateş bölgesi). ‖ *Âteş-i sûzan* (yakıcı ateş). ‖ *Âteş-i ter* (yeni ateş), kırmızı şarap. Hastalık. Gözyaşı. ‖ *Âteş-kâr* (ateşçi) külhana bakan kimse. Kızgın. Aceleci. Merhametsiz. ‖ *Âteş-karar* (ateşte duran), cehennemlik olan, günahkâr. ‖ *Âteş-mizac* veya *âteş-meşrep* (ateş huylu), huysuz, geçimsiz: *Âteş-mizaç bir şef idare eder gibi son derece temkinle hareket etmeme rağmen ...* (R.N. Güntekin). ‖ *Âteş-nâk* (ateşli), yakıcı, kızgın: *Medîd ve ateş-nâk bir yaz gününü takib eden ...* (Samipaşazade Sezâi). ‖ *Âteş-nihâd* (ateş

Foto: *Creuvaux* (*LAROUSSE*)

huylu), ateşli, huzursuz, huysuz. || *Âteş-nisar* (ateş saçan), çok öfkeli. || *Âteş-nümâ* (ateş gösteren). || *Âteşpâ* (ateş ayaklı), çevik, çabuk hareket eden. || *Âteş-pâre* (ateş parçası), kıvılcım. Şiddetli. Ele avuca sığmaz insan. || *Âteş-pâş* (ateş saçan). || *Âteş-perest* (ateşe tapan): *Burda her göz ateştir, her gönül âteş-perest* (F.N. Çamlıbel). || *Âteş-perestî* (ateşe tapma). || *Âteş-reng* (ateş renkli), kızıl, kırmızı. || *Âteş-rîz* (ateş döken), fitneci, fesat ve karışıklık çıkaran. || *Âteş-suhan* (ateş sözlü), kaba konuşan, kıran. || *Âteş-tâb* (ateş gibi), sıcak, yakıcı. Işıklı. || *Âteş-tab* (ateş tabiatlı), sert, huysuz insan. || *Âteş-zâr* (ateşlik), çok sıcak yer. || *Âteş-zebân* (ateş dilli), güzel ve dokunaklı konuşan, iyi şiir söyleyen: *Hele Ka'b, fevkalâde âteş-zebân bir şair olup, pederinin vefatından sonra şöhreti ona miras kaldı* (Cevdet Paşa). || *Âteş-zede* (ateşe vurulmuş), yakılmış. || *Âteş-zen* (ateş vuran), yakıcı, yakan. || *Ateş-zene* (ateş vuran), çakmak.

— Ask. ve sil. *Ateş*, bir silâhı ateşleme; ateşlemek suretiyle boşaltma, Ateş etmek için verilen komuta. (Bir silâh veya silâh grubu ile ateş edileceği zaman, ağızdan veya işaretle verilir.) || *Ateş açmak,* mermi atmağa başlamak. || *Ateş basamağı,* bir siperin dibinde yaklaşık olarak 30 sm yüksekte bulunan ve erlerin ateş ederken veya düşman harekâtını gözetlerken üzerinde durmalarına yarayan tahta veya toprak çıkıntı. || *Ateş birliği,* savaşta ateşi, bir komutanın doğrudan doğruya ve tesirli kontrolu altında bulunan birlik. (Bir piyade mangası piyade sınıfında bir ateş birliğidir. Bir batarya da topçu sınıfında bir ateş birliğidir.) || *Ateş desteği,* savaşta bir birliğe yardım etmek ve onu korumak için destek birliklerinin veya silâhlarının yaptıkları ateşler. Bk. ANSİKL. || *Ateş disiplini,* personelin, yalnız belli hedeflere ve yine yalnız kendi komutanlarının ateş emirleriyle ateş açma kabiliyetleri. || *Ateş emniyet hattı,* bu hattı tespit eden komutanlıktan izin almadan hiç bir topçu birliğinin daha kısasına ateş edemiyeceği hat veya diğer topçu birliklerinin direkt destek topçusundan müsaade almadan ötesine ateş edebileceği hat. (Ateş emniyet hattını, destek topçu komutanı ile taktik birlik komutanı birlikte tespit eder.) || *Ateş etmek,* mermi atmak. || *Ateş fasılası,* otomatik bir silâhın bir an için ateşe ara vermesini bildiren kumanda. || *Ateş hendeği,* korunma tertibatı bulunan ve avcıların tüfek veya diğer hafif ateşli silâhlarla içinden ateş ettikleri hendek. || *Ateş idare merkezi,* atış esaslarını bulan ve bu esasları atış komutaları halinde ateş bataryalarına bildiren merkez. Bk. ANSİKL. || *Ateş idaresi,* savaş birliği komutanının, kendi görevine ve düşmanın tepkilerine göre ateş planına ait esasları uygulaması. Bk. ANSİKL. || *Ateş kes,* çarpışmaların yerel ve geçici olarak durdurulması. Ateş kes'e, yaralıları veya ölüleri kaldırmak gibi âcil ihtiyaçları karşılamak için tarafların anlaşması sonucunda karar verilir. || *Ateş koordinasyon hattı,* iki kuvvet arasında, diğer kuvvet ile koordine edilmeden ötesine ateş açılmayacak olan hat. (Bu hat iki kuvveti birden sevk ve idare eden daha üst kumandanlık tarafından tespit edilir. Ateş koordinasyon hattı, hava indirme ve havadan intikal kuvvetleri ile karadan ilerleyen birleşme kuvvetleri arasında veya birbirine yaklaşan iki dost kuvvet arasında, ateşlerin koordinasyonu için tesis edilir.) || *Ateş mevzii,* bir silâh, birlik veya şahsın belli bir hedef üzerine ateş açabileceği yer. (Savaşta çeşitli destek görevi gören silâhlar için ateş mevzileri, *esas ateş mevzii, değiştirme ateş mevzii* ve *yedek ateş mevzii* adlarını alır.) || *Ateş planı,* belli silâhların veya silâh cinsinin bir birliği desteklemede kullanılması için yapılmış tafsilâtlı plan. Bk. ANSİKL. || *Ateş sahası,* taşınabilir bir silâhın mermi yolunun en elverişli yalayıcı ateşinden faydalanarak en etkili bir şekilde kullanılmasını sağlayan açık arazi bölgesi. (Denizcilikte bu saha bir savaş gemisinden atılan mermilerin deniz üzerinde düştükleri bölgedir.) || *Ateş sürati* (*hızı*), bir silâhın bir dakikada atabileceği mermi sayısı. (Böylece hedefte en büyük ateş yoğunluğu en kısa zamanda sağlanacağından beklenen tesir de bu ölçüde artmış olur. Meselâ 105 mm'lik M 2 A 1, obüs topu bütün barut hakları ile 10 dakikada 40, ilk 30 dakikada 80 ve sürekli atışta saatte 120 atış yapabilir.) || *Ateş taksimi,* kullanılacak silâhların ateş tesir alanı, döğülecek hedef bölgesini tamamen kapatamadığı hallerde, hedefin tamamen ateşle kavranması için kullanılacak metot. (Hedefin mahiyet ve büyüklüğü, başka türlü harekete lüzum göstermedikçe, topçu ateş demetlerinin, paralel veya açık demet kullanılmak suretiyle hedefin tamamen ateşle kavranması sağlanmış olur.) || *Ateş tanzimi,* orta vuruş veya paralanma noktasını hedefin istenen yerine isabet ettirecek atış esaslarını tespit etmek amacıyle yapılan atış. || *Ateş tesiri,* düşman personel ve malzemesi üzerinde ateşin meydana getirdiği sonuç. || *Ateş ve hareket,* bir kumanda altındaki çeşitli birliklerden ilerleyen unsurları diğerlerinin ateşleriyle desteklemek suretiyle taarruz usulü. || *Dikey ateş sahası,* bir topun kundağına dokunulmadan alabileceği en büyük ve en küçük eğimler arasında meydana gelen açı. Bk. ANSİKL. || *Geç ateş almak,* merminin namludan güçlükle ve biraz geç çıkması. || *Makaslama ateş,* çeşitli yönlerden yapılan ve aynı hedef üzerinde toplanan ateş. || *Rum ateşi*. Bk. ANSİKL. || *Yatay ateş sahası,* bir topun mahmuzu oynatılmadan mermilerini atabileceği en sağ ve en sol yanlar arasında meydana gelen açı. Bk. ANSİKL.

— Cerr. *Ateşten geçirme,* bir cerrahlık âletini mikropsuzlaştırmak amacıyle alkol alevinden geçirmek. (Bu usul âletleri bozduğu için mecbur kalınmadıkça yapılmaz.)

— Denizc. *Ateş!* topları ateşlemek için bataryaya verilen kumanda. (Eskiden *foga* denirdi.) || *Ateş dirisa planı,* bir geminin üstten görünüş planında, her topun atış kavsinin çizildiği plan. (Uçaksavar topları için düzey ateş dirisa planına, bir de dikey dirisa planı eklenir.) || *Ateş gemisi,* ateş-i rum, arap ateşi, ateş-i bahrî de denilen yakıcı ve patlayıcı maddelerle dolu yelkenli gemi. (Bunlar özel surette ve genellikle eski gemilerden faydalanmak suretiyle inşa edilirdi. Bk. ANSİKL.) || *Ateş kayığı,* ateş gemisinde açıklanan maksatla yapılan ve bugünkü «kik» ler biçiminde ve daha büyükçe, büyüklüğüne oranla da, çok zayıf kayıklardır. Bk. ANSİKL. || *Ateşten geçirmek,* ağaçtan yapılmış bir geminin karinasını ateşten geçirmek, buraya yapışmış kabukları ve bitkileri temizlemek için karinaya ateş tutmak, alev ile yakmak (*alazlamak* da denir).

— Din. *Ateş gecesi,* Ortodoksların, her yıl 24 haziranda ateş yakarak kutladıkları bir yortu. Bk. ANSİKL. || *Ateşe tapma,* Güneş kültünden veya ateşi titizlik ve özenle korunan ocağın taşıdığı önemden doğmuş ibadet. Bk. ANSİKL. || *Âraf ateşi,* Âraf'taki ruhların çektiği geçici acılar. || *Cehennem ateşi,* kutsal kitaplarda lânetlilerin çektiği acılara verilen ad. || *İffetsiz ateş,* tenle ilgili ihtiraslar. || *Kutsal ateş,* Roma'da tanrıça Vesta'nın mihrabı üzerinde rahibelerin hiç söndürmeden yakmak zorunda oldukları ateş.

— Donanma fişekçiliği. Renkli veya renksiz ışık saçan fişek. Karışımları: *Beyaz ateş, Yeşil ateş.* || *Coston ateşi,* ışıklı işaret fişeği; alevi birbirini izleyen ve her birinin bir mânâsı olan renklerden meydana gelir. (Coston ateşlerinde kırmızı-beyaz, yeşil-beyaz gibi dokuz renk karışımı vardır.) || *Havaî fişek*. Bk. FİŞEK.

— Huk. *Ateş etmek*. Bk. SİLÂH *boşaltmak*. || Eski ceza huk. *Ateşte yakma cezası* veya kısaca *ateş cezası,* mahkûmları alevler içinde yakarak cezalandırma. || *Az az yakmak,* işkenceyi daha da artırmak amacıyle bir mahkûmu yavaş yavaş yakmak. || *Ateş denemesi,* sanığa, ateşte kızdırılmış demir bir çubuk taşıtmaktan ibaret adlî deneme; bu denemeden belirli bir süre sonra ellerinde hâlâ yara izleri varsa sanık, mahkûm edilirdi.

— İkonogr. Eskiden ateş, Vulcanus*un şahsında tanrılaştırılmıştı. Bugün, eleman* alegorilerinde de bu tanrı temsil edilir; en tanınmışı Albani'nin *Dört Eleman*'ıdır (Torino müzesi). Ortaçağ, ateş amblemi olarak semenderi almıştı.

— İnş. *Ateş tuğlası,* fırın, ocak gibi içinde ateş yanan yerlerin yapımında kullanılan ateşe dayanıklı, özel şekilde yapılmış tuğla.

— Okçuluk. *Ateş oku,* eskiden savaşlarda gemi ve ahşap hedefleri, meskûn yerleri yakmak, kale ve cephaneliklerde yangın çıkartmak için kullanılan savaş aracı. Bk. ANSİKL.

— Süs. santl. *Ateş sanatları,* seramik, cam, mine v.b. ile uğraşan sanatlar.

— Tasav. *Ateşbâz-ı velî makamı,* mevlevî tekkelerinde dervişlerin terbiyesi için ayrılan ve mutfak müştemilâtından sayılan Meydanı şerif'teki beyaz post. || *Ateşbâz-ı velî ocağı,* mevlevî tekkelerinde lokma pişirilmek için ayrılan yer.

— Temş. *Ateşbaz,* eski osmanlı şenliklerinde ve donanmalarında ateşlerle oyun gösterenlere, çeşitli havaî fişekleri, bunların üzerine takılacağı dekorları hazırlayanlara verilen ad. (Evliya Çelebi kendi çağında bunların sayısının 70 olduğunu söylüyor.)

— Tıp. Vücut sıcaklığının olağandan yüksek olması. (Ateş, vücudun savunma belirtisidir. Hastalık halinde solunum ve kan dolaşımıyle birlikte vücut sıcaklığı artar. Vücut salgıları azalır, deri kurur. Çarpıntı ve bazen sayıklama görülür.) || *Ateş düşürücü,* ateş düşürmede kullanılan ilâç: *Aspirin ateş düşürücü bir ilâçtır*. Bk. ANSİKL. || *Ateş tedavisi,* vücut sıcaklığı sunî yollarla yükseltilerek hastalık tedavi etme yöntemi. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Ask. ve sil. ● *Ateş desteği.* Piyade zırhlı birlik v.b. kara kuvvetlerinin düşmana doğru sokulmaları sırasında, topçu ateşi, deniz topçu ateşi, alçaktan hava hücumları ve hava bombardımanları ile destekleme.

Taktik bir birliğin aldığı savaş görevini başarabilmesi için bütün silâhların ateşlerinin (piyade ağır silâhları, zırhlı birliklerin silâhları, topçu, hava kuvvetleri, deniz topçusu ve nükleer silâhlar dahil) düşmana yöneltilmesidir.

Kuvvet ateş destek planının tamamlanması, topçu, piyade ağır silâhları, hava ve nükleer silâhlar ayrıca özel birer ateş destek planı hazırlar. Bu planlar, ateş destek koordinasyon merkezlerinde koordine edilerek son şeklini alır.

Her savaş çeşidi için hazırlanacak ateş destek planları, bu muharebenin özel isteklerine göre değişik olur: Meselâ topçu sınıfı için bir taarruz harekâtının gerektirdiği ateş desteği, bir hazırlık ateşinden ve taarruzu destekliyen diğer ateşlerden ibaret olabilir. Taarruzu desteklemek üzere planlanan ateşler, desteklenen taktik birliğin harekâtına uygun olarak kaydırılır ve gereğinde istek üzerine yapılacak ateş toplamaları ve ateş grupları v.b. halinde planlanır. Ateş destek planı, harekât planıyle birleşik olarak hazırlanır.

● *Ateş idare merkezi*'nin bulması gereken plan esasları, yan, mesafe (yükseliş) ve toptan hedefin rakım farkından ibarettir. Bulunan bu plan esaslarının, atış esaslarına çevrilmesi ve bunların toplara özel kumandalar halinde ulaştırılmasını ateş idare merkezi sağlar. Bunlardan başka hava raporunun çözümlenmesi, kademelenme, hedefin cinsine göre mermi cinsini tayin etmek de ateş idare merkezinin görevleri arasında yer alır. Diğer bir deyimle ateş idare merkezi kumandanın topçu ateşini idare ettiği, harekât, istihbarat ve muharebe, personel ve malzemelerini ihtiva eden topçu karargâhının bir bölümüdür. Kumandan ateşin idaresini veya ateşin kontrolunu bu merkez aracılığıyle yapar. Bir topçu birliğinin aldığı atış görevine uygun olarak atış esaslarını ve atış kumandalarını bularak toplara ulaştıran

ateşe tapanlar
sasanî seramiği

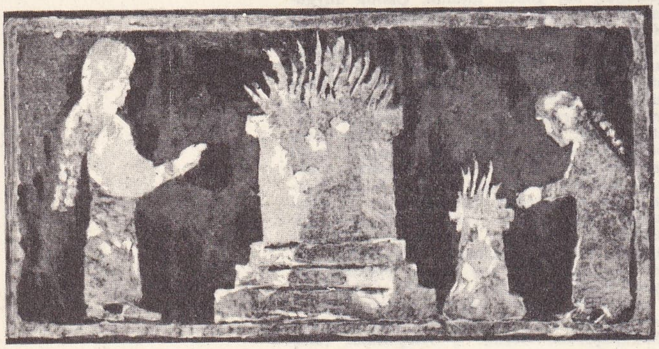

Foto. Laniepce (LAROUSSE)

bir çeşit topçu atış teknik grubudur. Özet olarak ateş idare merkezi bir topçu ateş birliğinin beyni olarak nitelendirilebilir.

● *Ateş idaresi*'nin amacı, her çeşit hava, görüş ve arazi şartları altında devamlı ve doğru ateş desteği, birliklerin ateşlerini süratle ve doğru olarak toplaması ve elastikî bir şekilde çeşitli hedefler üzerine taksim etmesi, topçu ateşinin emirler ve önceliklere göre yeterli irtibat, gözetleme ve muhabere araçlarıyle kontrolu ve topçu ateşlerinin koordinasyonu ile diğer ateş destek vasıtalarının ateşleri ile birleştirilmesidir. Ateş İdaresi, biri taktik ateş idaresi, diğeri teknik ateş idaresi olmak üzere iki çeşittir. Ateş kudretinin taktik kullanılışı, bir veya birkaç topçu birliğine ait hedeflerin seçilmesinde, ateşin toplanmasında ve taksiminde, her görev için cephane tahsisinde kullanılışı da, ateş idaresinin diğer bir tarifi olarak kabul edilebilir. Kumandan, ateş desteği için görevlendireceği bütün silâhlarını, özellikle nükleer ateşlerini, topçu, hava desteği ve donanma topçu ateşi dahil olmak üzere bütün ateş desteği unsurlarını, muharebeye giren birliklerinin manevra planına göre ayarlar.

● *Ateş planı.* Bir birliğin silâhlarını, ateş görevleri bakımından işbirliği halinde kullanmak amacıyle hazırlanan taktik plandır. Ateş planı, çeşitli silâhlara ateş görevlerinin tahsisini, ateş zamanının ayarlanması için gerekli talimatı, işaretleri, mevzi değiştirme v.b. yi içine alır. Bu terimi özellikle topçuya mahsus olan topçu ateş planı terimi ile karıştırmamalıdır.

● *Yatay ve dikey ateş sahaları.* Toplar, XV. yy. dan itibaren dikey ateş sahasına sahip olmağa başladılar; çünkü topun kundak üzerindeki eğimi kamalarla değiştirilebiliyordu. Ancak XIX. yy. sonlarında, 155'lik Baquet topunun kullanılmasıyle yatay ateş sahası sağlandı ve bu saha 1897 modeli 75 mm'lik toplarda 100 milyeme, sonra çatal kundaklarda 60°'ye kadar genişletildi (1935 modeli 105 mm'lik top). Daha sonra da 1950'de ABS modeli 105'lik toplardaki üç ayaklı kundak sayesinde 360°'lik bir yatay ateş sahası elde edildi.

● *Rum ateşi.* Rivayetlere göre rum ateşi (ateş-i rum) II. yy. da Çinliler tarafından veya VII. yy. da Heliopolis (Baalbek) şehrinde Callinicus adlı bir yunan mimarı tarafından icat edilmiş veya XI. yy. da Araplar tarafından kullanılmıştır. Karışımında güherçile, neft, kükürt, zift olduğu söylenir.

Daha sonraları azotik asit, potasyum, toz halinde odun kömürü, kükürt ve potasyum nitratı karışımı haline getirilmiştir. Su ile sönmez, aksine su döküldüğü zaman daha şiddetle parlar, harareti artar ve yoğun bir duman çıkarır. Ancak asit ve sirke gibi asitli sıvılar ile kum dökülmek suretiyle söndürülebilir. Havada giderken alevi kuyruk biçiminde uzar ve keskin bir ıslık çıkarır. Kara savaşlarında ok ve mızrak ile fırlatılmak suretiyle veya benzeri bir fırlatıcı âletle kullanılır. Deniz savaşlarında kayık veya daha kabaca ve uskuna tipi yelkenli tekneler rum ateşiyle doldurulur, rüzgâra uyularak düşman gemilerine yaklaşılır, çıkan alevler ile yelkenin armasını yakmak suretiyle gemi tutuşturulur. İskender'in Tir (veya Sur) şehrini denizden kuşatmak üzere yaptığı iskeleyi yakmak için Fenikeliler tarafından kullanılmış ve iskele yakılmıştır. İstanbul'un 750'de Araplar tarafından kuşatılmasında, Bizanslılar tarafından arap filosuna karşı kullanılmış ve filo yakılmıştır. Haçlı seferlerinde, Akkâ kuşatmasında (1191) Araplar tarafından kullanılmıştır. Romalılar zamanında, Sezar'ın filosu tarafından Pompeius filosuna (M.Ö. 48-50) Messina'da yapılan taarruzda yine rum ateşi kullanılmıştır. Yakın tarihte Ormada seferinde İngilizler, 7-8 ağustos 1588'de Calais limanında yatan ispanyol filosuna ateş kayıklarıyle hücum etmişlerdi. Barfleur muharebesinde (28 mayıs 1692) İngilizler, ateş kayıklarıyle fransız gemilerini yakmışlardı. En son olarak Çinliler 1857'de Kanton limanında ingiliz filosuna karşı ateş kayıkları kullanmışlardı. Geliştirilen rum ateşi, füzelerin itici gücünün hareket noktası oldu, modern füzelerin ilk şekli olan Congreve âletinde bu buluştan faydalanıldı. *Ateş gücü,* ateşli silâhlardan (XV. yy. [top] ve XVII. yy. [arkebüz]) çok daha sonra anlaşılıp kullanılmağa başlandı. Teknik çok yavaş ilerlediği için XVII. yy. da hâlâ çarpma gücü ateş gücünden daha önemli bir yer tutuyordu; ateş, savaşta sadece yardımcı bir araçtı. Ateş gücü, ancak XVIII. yy. da tüfeğin kullanılması ve topların geliştirilmesiyle ön plana geçti. Silâhların çeşitli bölümlere ayrılması prensibi sayesinde, komutanlığın savaşta kullanılan silâhları idaresi ve düzenlemesi mümkün oldu. XIX.yy. da donatımdaki gelişmeler sonucu bulunan ateş gücü, 1870 savaşında kendini gösterdi; 1914'e kadar askerî doktrinler, ateş ve hareket olmak üzere iki unsura dayanıyordu. Rus-Japon savaşı, otomatik silâhların büyük etkisini ortaya koymakla birlikte, arazinin daha iyi teşkilâtlanmasının ve sahra tahkimatının da önemli olduğunu gösterdi. Fransız Harb okulu, 1914'te Pétain ve Foch'un çalışmalarıyle, ateş gücünün, özellikle topçu ateşi gücünün en etkili çarpışma aracı olduğunu ortaya koydu. 1885'te, patlayan top mermisinin bulunmasıyle, topçu ateşi gücünün etkisi on kat daha artmış oluyordu. Birinci Dünya savaşı bu görüşü doğruladı: Verdun'da ateş gücü en yüksek etkisine ulaştı, karşı tarafa hareket etme ve çabuk karar alma imkânı bırakmadı. Ancak, ateş, hareket ve çarpma unsurlarını birleştiren tankların kullanılmasıyle ateş ve hareket yeniden biraraya geldi. Almanların yıldırım savaşı teorisi, İkinci Dünya savaşının başında, ateşin etkisini bir yana bırakarak habersiz ve hızlı atışa önem verdi; oysa fransız kumandanlığı, 1918 saldırıları ve Verdun'de aldığı dersi gözönünde tutarak, devamlı cephelerin aşılamıyacağına ve savunma mevzilerinin ateş gücüne inanıyordu. İkinci Dünya savaşı sırasında silâhların çeşidi çoğaldı (füzeler, güdümlü mermiler, v.b.), kesin ve yoğun hava ateşleri başladı. Ancak, 1945'ten bu yana atom silâhı etkilerinin ortaya çıkması, büyük orduların silâhlandırılmasında (1957-1960) atomun taktik yeri, güdümlü özel silâhlarla ateş gücünün esneklik ve kesinlik kazanması, klasik savaş verilerini altüst etti; atış sağlayan âletlere, bunların korunmasına ve savaşta kullanılmasına çok fazla önem verildi.

— Denizc. Eski tarihlerde *ateş gemileri*'nin tekne, anbar ve diğer yerlerine yanıcı patlayıcı eczalar, zift, katran fıçıları ve «Feu Gregeois» denilen rum ateşi doldurulurdu. Daha çok limanda demirli düşman gemilerini baskın şeklinde yakmak için kullanılan bu gemiler, düşman donanması üzerine sevk edilir, belli bir mesafeye yaklaşınca içindeki mahir ve gözüpek denizciler gemiyi tutuşturup, kıç taraftan denize atlarlar, yüzerek ateş gemisinin yedeğindeki sandala binerek geri dönerlerdi.

1770 Çeşme savaşlarında Ruslar, bu çeşit gemilerle yaptıkları bir gece hücumunda, osmanlı donanmasını yakmışlardı.

● *Ateş kayıkları* iki çeşitti. Biri, ateş gemisinde açıklanan esaslar içinde kendilerini yakmak suretiyle düşman gemilerini tutuşturanlar; diğeri, düşman gemilerine yaklaşıp, âletlerle tutuşturucu maddeleri atmak suretiyle düşman gemilerini tutuşturan kayıklardı. Ayrıca, eskiden yangın olduğu zaman, yangın tulumbalarını boğazın bir yakasından diğer yakasına taşımak için kullanılan dar, hafif ve süratli kayıklara da, ateş kayığı denirdi.

— Din. Azizlerden Yahya'ya (Ioannes) ait olan *ateş gecesi* yortusu, eski Germenlerin yazdönümü yortusu ile birçok milletlerde rastlanan bir dinî tören kalıntısıdır. Meydanlarda ateşler yakılır, etrafında dans edilir, üzerinden atlanır. İstanbul'daki Rumlar bu yortuyu 23 haziranı 24 hazirana bağlayan gece kutlarlar. ‖ *Ateş tapınağı,* ateşe tapanların, Mecusîlerin ibadet ettikleri tapınak. Kutsal ateş ortada, etrafı çevrili bir yerde yanar, sönmemesine dikkat edilir. Bu ateşte yakılan odunlar, sandal ve kondur türünden kokulu ağaçlardır. Ateş tapınağına yabancılar sokulmaz. ‖ *Ateşe tapma,* özellikle Hint-İranlılar arasında yaygındı: bir anlamda şimşek, bir başka anlamda kutsal alev, insan ile gök arasında bir köprü olarak görülüyordu. Ehrimen, ateş tanrısı idi. Perslerde sürekli ateş, Ahuramazda adına yakılırdı. Bu tapınma şekli Parsîlerde de devam etti. Yunanlılar Hephaistos'ta ateşin faydasını, Prometheus'ta ateşten yararlanma sanatını, Hestia'da ise kutsal alevi tanrılaştırdılar. Roma'da, Vesta tapınağındaki sürekli ateş, rahipler tarafından korunurdu.

— Okçuluk. *Ateş oku* çeşitli şekillerde olurdu. En basiti ve yaygını, okun temrenine bez sarılır, yağa batırılarak ateşlenir ve yanar halde hedefe atılırdı. Bir diğer çeşidinde, okun gövdesi, üzeri delikli madenî bir borudan yapılmış ve içine yanıcı madde doldurulmuştur. Deliklerden birine iliştirilen fitil ateşlenerek ok atılır. Saplandığı yerde fitil maddeyi tutuşturur, deliklerden fışkıran alevler yangın çıkartırdı. Gemileri yakmak için kullanılan bir çeşit yangın okunda ise, temrene mafsallı iki iğne tutturulmuş, bunun gerisine, içinde reçine, zift, yağ ve kükürt karışımı yanıcı madde bulunan bir kısım eklenmiş ve buraya bir fitil sokulmuştur. Fitili ateşlenerek atılan ok, geminin yelkenine saplanır, temren gerisindeki iki çıkıntı daha fazla girmesini, mafsallı iğneler geri çıkmasını önler, ok yelkene asılı kalır. Bir süre sonra fitilden ateş alan yanıcı madde yelkeni ve dolayısıyle gemiyi tutuşturur.

Romalılardan beri bilinen ateş oku, osmanlı kara ve deniz ordusunda da kullanılmıştır.

— Tıp. *Ateş,* organlar içi yanmayı arttırmağa, organların çalışmasından doğan birikintilerin ve bakteri toksinlerinin parçalanmasını hızlandırmağa yarar. Bu bakımdan iki türlü ateş vardır: marazî ateşler, organ içi artıkların birikmesinden, yorgunluk ve aşırı çalışmadan, nikristen, sindirim bozukluklarından, doğumdan sonra sütlenmeden, bazı kanserlerden v.b. ileri gelen ateşlerdir. Bunlar bazı organların, kasların, iç organların, salgı bezlerinin aşırı çalışmasından, bu çalışma sonucu ortaya çıkan ve çabucak dışarı atılamayan artıklardan doğar. İntanî ateşler, bakteri toksinlerinden ileri gelir. Her iki halde de ateşin mekanizması aynıdır. Kanla dolaşan zararlı maddeler, vücut ısısını ayarlayan sinir merkezlerini etkileyerek ısı dengesini bozar. Oysa bu merkezler, normal hallerde, çevre damarlarının genişlemesi, deri solunumu ve terleme sayesinde insanda vücut ısısını değişmez tutar. Isı ayarının bozulması, ısı yükselmesine karşı koyan tabiî savunma araçlarını ortadan kaldırır. Fakat öte yandan organlar içi yanmayı önemli derecede artırır. Bu ise yedek içyağının erimesine ve hastanın zayıflamasına yol açar. Bu şekilde yok olan maddeler, zaten ateşli devrede az ve koyu olan sidikte genellikle hemen ortaya çıkmaz. Bundan ötürü ancak ateşin düştüğü sırada (kriz) sidik bollaşır. İçinde katı maddeler, özellikle üre ve fosfatlar çoğalır, hastada ağırlık kaybı artar.

Ateş sırasında ısı, 38°C'den 43°C, 44°C'ye, hattâ 45°C'ye çıkabilir. 45°C'ye ancak birkaç saat dayanılabilir. Sinir dokusu bozulacağı için ölüm kesindir.

Süreklilik bakımından ateşler: sürekli, inişli çıkışlı, kesikli diye adlandırılır. Sürekli ateşlerde ısı, ateş süresince hep aynı seviyede kalır; birdenbire veya yavaş yavaş düşer. İkincisinde, kısa aralıklarla ateş nöbetleri görülür; nöbet aralarında ısı normale döner. Kesikli ateşlerde ise nöbetler sık sık gelebildiği gibi (yalancı sıtma nöbeti) bazen çok uzun aralıklarla da gelebilir. Bu esnada ısı normale döner (dalgalı ateş).

Gelişimi bakımından ateş üç devreye ayrılır: yükselme devresinde ateş yavaş yavaş artar. Yerleşme devresinde hemen hemen aynı seviyede kalır. Düşme devresinde ya birdenbire birkaç saat içinde veya daha yavaş, birkaç gün veya birkaç hafta içinde düşer. Çoğu zaman ve özellikle had intanî hastalıklarda düşme devresinden sonra bir aşırı düşme devresi gelir. Bu sırada ısı 36°C'ye, hattâ daha aşağı düşebilir. Aşırı ateş düşmesi, gerçek iyileşmenin en güvenilir belirtisidir.

Vücut ısısı «doktor termometresi» denilen özel bir termometreyle ölçülür. Termometre koltuk altına veya en iyisi ağıza veya makada konur. Koltuk altına konan termometre, civa sütunun inmesine yol açabilecek durum değişikliklerine uğrayabilir. Göstereceği derece makattan alınana göre ortalama yarım derece daha düşük olur. Isı ölçüsü nereden alınırsa alınsın termometre, ısı artık yükselemeyinceye kadar yerinde kalmalıdır. Makatta en az beş altı dakika tutmak gerekir. Artışın yegâne belirtisi ısı yükselmesi değildir. Başlangıçta, çoğu zaman ısı yükselmesiyle birlikte nabız hızlanması ve titreme de görülür. Bunlar ısı ayarlayıcı sistemin vücut ısısını değişmez tutmak için çabaladığını

Ahmet ATEŞ

gösterir. Ateşin iç ve dış zehirlerin sinir merkezlerine yaptığı etkileri gösteren başka belirtileri de vardır (kırıklık, baş ağrısı, kas ağrıları, iştahsızlık, ağız ve deri kuruması, salgı azalması, çarpıntı, sayıklama v.b.). Bu belirtilere sidik azlığı ile susamayı da eklemek gerekir. Aslında bu ikisi belli bir ölçüde birbirine bağlı belirtilerdir. Onun için ateşli hastalara bol miktarda içecek vermekten çekinmemelidir (serin, hafif şekerli, ekşimsi içecekler, açık çay). Ateş, vücudun savunma aracı olduğundan ancak uzun süreli ve çok yüksek olduğu zaman, hastanın direncini zayıflatacağı için onunla savaşılmalıdır. Ateşle savaşmak için üç çaremiz vardır: 1. Ateşin sebebini etkileyen ilâçlar (kandaki hastalık yapıcı birhücrelilere karşı kinin ve arsenikli ilâçlar; bilinen hastalıklara karşı sülfamit ve antibiyotikler); 2. Uyarılmayı azaltma amacıyle sinir merkezlerine etki yapan ilâçlar (ateş düşürücüler [aspirin, amidopirin]); 3. Vücudun dışını soğutarak ısıyı düşürmek için kullanılan araçlar (ılık veya soğuk banyolar, buz torbası, ıslak bez, soğuk sargı). Bu araçlar bir aralık çok rağbet görmüşse de şimdi haksız olarak terk edilmiş gibidir. Oysaki bunların kuvvetlendirici ve sidik söktürücü etkilerini, ateş düşürücülerin sinir ve damar sistemlerini baskı altına alan etkilerine tercih etmek gerekir.

Ateş vücudun belli bir yerinde veya her tarafında olabilir. *Belli bir yerde* olduğu zaman az yaygın bir iltihaptan veya belirli bir kas grubunun fazla çalışmasından doğar. *Genel* olduğu zaman, oldukça geniş bir alana yayılmış olarak yukarıdaki sebeplerden ileri gelebileceği gibi ısı ayarlama merkezlerindeki herhangi bir çalışma değişikliğinden de ileri gelebilir. Bu merkezler aslında vücuttaki mikropların toksinlerine ve artıklarına (mikroplu hastalıklar) karşı tepki gösterir. Fakat bu merkezler ayrıca insanın kendinden olan (hematon ürünlerinin emilmesi) veya ilâç şeklinde şırınga edilen veya dışarıdan verilen kan veya kan serumu içinde bulunan bazı proteinlere karşı da tepki gösterir. Ameliyattan sonra yetişkinlerde görülen ateş, herkesin bildiği bir şeydir. Bunun sebebi çeşitlidir: mikrop kapma, heyecan, oksijensizlik yüzünden arabeyin merkezlerindeki düzensizlik, ateş yapıcı maddelerden doğan sarsıntı, fazla miktarda kan emilmesi v.b. Tedavisi, söz konusu her belirtinin sebebine göredir.

Çocukta ve *bebekte,* 6-18 aylar arasında en yüksek noktasına varan ateş, bazı belirtilerle bir arada görülür. Bu belirtilerin en önemlisi solukluktur; bu yaşta ameliyat sonrası görülen ve *solukluk-ateş* belirtisi denilen bir hastalık şeklidir. Ateş birden 39°-40°C'ye yükselir, soluklar ileri derecede ve yaygın olur, nabız ve solunum çok hızlanır. Hasta en çok yirmidört veya kırk sekiz saat içinde iyileşir veya ölür. Ameliyattan önce, ameliyat esnasında ve sonrasında ortaya çıkabilen bu bozuklukların asıl etkenleri, susuzluk ve artan metabolizma tüketimiyle önemli bir fizyolojik dengesizliğe ve dolayısıyle dolaşım yetersizliğine (şok) ve nihayet içerideki hücrelerde oksijensizliğe yol açar.

Bu gibi olayların önlenmesi ve tedavisi, fizikî araçlarla ve ilâçlarla asıl ateşi düşürmek ve her şeyden önce damara serum glikoze şırınga edilerek susuzluğu önlemekle olur.

● İki çeşit *ateş düşürücü* vardır: *genel ateş düşürücüler,* ateş yüksekliğinin bilinen sebeplerine değil, sıcaklık ayarlama sinir merkezine etki yapar; *özel ateş düşürücüler* ise doğrudan doğruya ateşi değil, ateşi doğuran sebebi etkiler. Kinin ve benzerlerinin sıtmadaki, sodyum salisilatın had eklem romatizmasındaki etkileri böyledir.

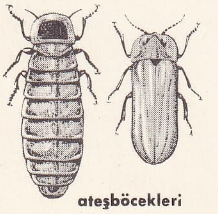
ateşböcekleri

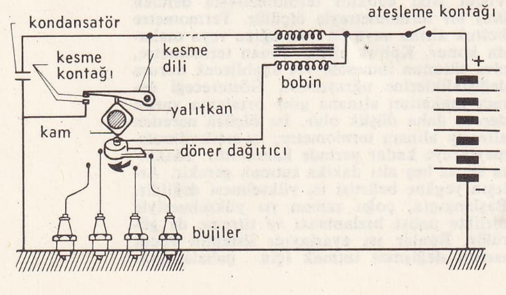

ateşleme

● *Ateş tedavisi* çoğu zaman ya hastaya bir mikrop aşılanarak (*Plasmodium Vivax* ile sıtma aşılama) veya kimyevî bir madde (kükürtlü yağ, terebentin ruhu [bu sonuncu bir çıban elde etmek amacıyle yapılır]) şırınga edilerek yapılır. Diatermi ise, bütün uygulamalarında, uygulamadan birkaç saat sonra kaybolan yüksek bir sıcaklık elde etmeyi sağlar.

◆ **Ateşçi** i. Ateşle işleyen fırın, kazan, gemi, lokomotif, fabrika ocaklarına kömür atan ve kazanın işlemesinden sorumlu olan kimse.

— Dy. Lokomotife yakıt vermekle görevli kimse. Makinistin emir ve denetimi altında çalışır; gerektiğinde onun görevini yerine getirebilir. || *Ateşçi şefi* veya *monitör ateşçi,* genç ateşçileri yetiştirmekle görevlidir.

◆ **Ateşek** i. *Esk.* Küçük ateş. || Ateşböceği. || Şimşek. || Frengi hastalığı.

◆ **Ateşî** sıf. *Esk.* Ateşli, dokunaklı. || Ateş renginde, kızıl: *Ufukta gayet hafif bir ateşî bulut peyda oldu* (Namık Kemal). || Hiddetli. || Cehennem zebanîsi.

◆ **Ateşîn** sıf. *Esk.* Yakıcı: *Ruhunun en amîk bir köşesinde böyle ateşîn muhabbete nasıl büyük ihtiyaç hissederdi* (Samipaşazade Sezâi). || Ateşli, canlı: *Karlarda ateşîn ruhlarını yuvarlamak için ne kadar istical ediyorlardı* (Cenab Şahabeddin). || Parlak.

◆ **Ateşiyan** çoğl. i. *Esk.* Cehennemlik günahkârlar. || Cehennem zebanîleri. || Ateşe tapanlar.

◆ **Ateşli** sıf. Ateşi olan, içinde ateş bulunan. || Isınmış, harareti yükselmiş: *Onu bir sandalyeye oturttu, serin bir el, ateşli alnını sıktı* (H. E. Adıvar). || *Mec.* Coşkun, taşkın hislerle dolu: *Ateşli bir münakaşadan çıkmışa benzerdi* (R. N. Güntekin). || [Çoğunlukla kadınlar için] Arzulu, cinsî hisleri kuvvetli: *Madmazel Fosfor, ateşli bir kızdır* (B. Felek).

— Ask. ve sil. *Ateşli silâh,* kullanılışına uygun uzunluk ve nitelikte bir namludan meydana gelen, gerek itici bir kuvvetin patlaması, gerek bir miktar barutun yanmasıyle fırlayan mermiyi hedefe yöneltmeğe yarayan silâh. Bk. ANSİKL.

— Huk. *Ateşli ecza ve memnu silâh* yapmak ve bunları yabancı memleketten Türkiye'ye sokmak suçtur. (Türk Ceza kn. md. 264). || *Ateşli silâh,* yalnız spor ve avda kullanılan ateşli silâhlarla bunların mermileri dışında diğer ateşli silâhlarla mermilerinin memlekete sokulması, yapılması, satın alınması, taşınması ve bulundurulması 6136 sayılı «*Ateşli silâhlar ve bıçaklar hakkında kanun*» hükümlerine tabidir.

— ANSİKL. Ask. ve sil. Bir *ateşli silâh*'ın namlusu, merminin atılması sırasında, mermiye daima belirli bir yön vermeğe yarar. Mermi, itici bir kuvvet patlatılarak atılıyorsa namlunun uçlarından biri, namlu dibi (külas) yardımıyle sıkı sıkıya kapatılır ve burada barut kuvveti biriktirilmiş olur. Merminin gerisine konan barut miktarı ne kadar çok ve bu barutun yandığı kısmın hacmi ne kadar küçük olursa, barutun kuvveti ve dolayısıyle silâhın menzili o kadar büyük olur; böylece gerek bu unsurları değiştirmekle (bk. BARUT), gerek namluya değişik eğilim vermekle o silâhın menzili azaltılıp çoğaltılabilir. Basit ateşli bir silâh, bir yanma bölmesi, bir namlu ve bir de ateşleme düzeninden (fitil, kapsül veya vurma iğnesinin çarptığı bir yemleme barutu) meydana gelir. Namlu dibinden doldurulan modern ateşli silâhlar ancak XIX.yy. da geliştirildi ve kullanılmağa başlandı; bu silâhların işlemesi çok daha karışık (bk. SİLÂHLANMA) olmakla beraber balistik nitelikleri çok yüksektir (bk. TOP). Ancak, mermi barutun yanmasından doğan tepki ile atılıyorsa, namlunun iki ucunun da açık olması gerekir. O zaman da, ateşli silâh, sadece ateşleme düzeni olan basit bir güdüm organı haline gelir. Çeşitli özitmeli mermileri atan ateşli silâhlar bu düzene göre çalışır.

Ateşli silâhların yakından veya uzaktan kullanılanları vardır ve genellikle şöyle bir sıra ile sayılabilir: *Hafif ateşli silâhlar.* Tabancalar, makineli (otomatik) tabancalar, tüfekler, hafif (otomatik) tüfekler, ağır makineli tüfekler, en ağır makineli tüfekler, hafif tanksavar silâhları, hafif piyade havanları, el bombaları v.b. *Ağır ateşli silâhlar.* Havanlar, çeşitli cins ve çaptaki dağ, sahra ve obüs topları, geri tepmesiz toplar, piyade roketleri, serbest roket ve güdümlü roketler.

◆ **Ateşlik** i. Ateş yakılan veya konan yer. || Ateş yakmak için kullanılan madde: *Ateşlik odun.* (ML)

ATEŞ (Ahmet), türk ilim adamı (Birecik 1917-İstanbul 1966). Edebiyat fakültesini 1939'da bitirdi. Aynı yıl asistan oldu. Prof. Helmut Ritter'in yanında Arap-Fars filolojisi çalışmalarına başladı. 1953'te de profesör oldu. Arap-Fars filolojilerini yeniden teşkilâtlandırdı, Şarkiyat enstitüsünün resmî kuruluşunu sağladı. İslâm ansiklopedisi yazı kurulunda bulundu. Ayrıca yabancı ilim adamlarıyle birlikte Şark Tetkikleri cemiyetinin kurulmasını sağladı. Muhammed b. Ali-el-Semerkandî'nin *Sinbâdnâme*'sini (İstanbul 1948), Muhammed b. Ömer-el-Raduyanî'nin *Tercuman-ül-Belaga*'sını (İstanbul 1949), Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*'ini (Ankara 1954), Reşidüddin'in *Cami-üt-Tevarih*'ini (Ankara 1957-1960, iki cilt) ve bazı eski eserleri de Türkçeye çevirdi. (M)

ATEŞBALIĞI blş. i. Sardalyanın büyüğü. (L)

ATEŞBÖCEĞİ blş. i. Böcek cinsi. Dişisi ışık saçar. (Kınkanatlıların ateşböceğigiller familyasından. İlmî adı: *Lampyris*): ...*yer yer, birer kocaman ateşböceği gibi ışıkları yanan çadırlar görünüyordu* (H. E. Adıvar).

— ANSİKL. *Ateşböceği* uzunca bir böcektir. Rengi gri veya esmerdir. Erkekleri kanatlıdır; dişisini aramak için geceleri uçar. Dişi ateşböceği kanatsızdır. Ağır ve yavaş hareket eder. Sarı-yeşil bir ışık çıkarır. İnsan gözü bu ışığa karşı çok duyarlıdır. Fakat bu ışığın önemli bir ısı belirtisi yoktur. *Lampyris noctiluca* 15 mm boyundadır. Rengi gri, göğsü sarımtıraktır. Kirli kırmızı çizgili esmer kurtçukları kendisinden daha büyüktür. (L)

ATEŞBÖCEĞİGİLLER blş. çoğl. i. Kınkanatlı, yumuşak derili böcekler familyası. *Lampyris* (ateşböceği), *phausis, luciola* ve bunlara benzer cinsleri kapsar.

— ANSİKL. Bu familyadaki böcekler küçük veya orta boy böceklerdir. Vücut örtüsü oldukça yumuşaktır. Bazı türlerin dişilerinde kanat ve elitra yoktur. Karnın son halkasındaki fosforışıl organ, bazen kuvvetli bir ışık salar. Kurtçukları etçildir. (L)

ATEŞBÖCEKLERİ blş. çoğl. i. Malachius ve Telephorus gibi vücut örtüsü nispeten yumuşak, kınkanatlı böcekler grubu: *Cevap beklerken Kâmran'a bakmıyor, ateşböceklerinin kaynaştığı karanlıklarda gözleriyle birşey arıyor* (R. N. Güntekin).

— ANSİKL. Nemli bölgelerde yaygın olan ateşböcekleri, genellikle canlı ve parlak renkli, orta büyüklükte etçil böceklerdir. 2 100 Kadar türü vardır. (L)

ATEŞBÖCEĞİ blş. i. Otsu bitki türü. Anayurdu Brezilya'dır. Süs bahçelerinin çok sevilen bitkilerinden biridir. (İlmî adı: Salvia splendens.) [Ballıbabagillerden.] (M)

ATEŞGÂH i. Zerdüşt dinine inananların taptığı ateşin bulunduğu kutsal yapı. (Ateşgâhlar, bu dinin tapınaklarıydı. Çünkü Herodotos'a göre, zerdüşt doktrini tapınak yapılmasını yasaklamıştı.) [ATEŞGEDE de denir.] (L)

Âteşgede veya **Âteşkede** (*Ateş Sunağı*), ısfahanlı Lutf Ali Beg'in farsça derlemesi (1711-1781). Eserde 1779'a kadar gelip geçmiş, eski, yeni 842 İran şairinin biyografisi yer alır. (L)

ATEŞGÖZ blş. i. Karınca kuşu. Boyu 18 sm'dir. Gözleri koyu kırmızıdır. Brezilya ormanlarında yaşar. (Ötücükuşlar takımının karıncakuşugiller familyasından. İlmî adı: *Pyriglena leucoptera.*) [M]

Ateşkede. Bk. ÂTEŞGEDE.

Ateş Kuşu (fr. *L'Oiseau de Feu*), bir perde ve 2 tabloluk bale; libretto, Michel Fokine; müzik, Stravinski; koreografi, Michel Fokine; dekor ve kostümler, Golovine; ilk temsil 1910, Paris operası; temsile katılan sanatçıların belli başlıları: M. Fokine, T. Karsavina, E. Ceccetti, Vera Fokina. Koreograf Michel Fokine, balesinin konusunu rus folklorunun bir peri masalından aldı. Küçük çar İvan, derinliklerinde bir şatonun görüldüğü ormanda kaybolur; altın meyveli bir ağaçta

yuva kurmuş bir ateş kuşuna rastlar. Kuşu yakalar. Kuş, hürriyetine kavuşmak için Küçük Çara altın bir tüy vermeyi teklif eder. Küçük Çar kabul eder ve kuş uçar gider. Sahne aydınlanır. On iki genç prenses oynayıp eğlenmektedir. Küçük Çar, prenseslerin en güzeline âşık olur. Prenses ona, sihirbaz Kocçey'in sarayında bulunduğunu ve yakalandığı takdirde öldürüleceğini söyler. Gerçekten de Kocçey, şeytan ve cinleri ile çıkagelir. Bunun üzerine İvan, altın tüy'e baş vurur. Ateş kuşu gelir ve bir ninni dansı yaparak İvan'ın düşmanlarını uyutur. Sonra da, içinde Kocçey'in ruhu bulunan yumurtayı ele geçirir ve kırar. Büyü bozulur. Halk, İvan'ı hükümdar olarak seçer ve bale sevinç danslarıyle son bulur. (L)

ATEŞLEMEK geçl. f. (fars. *âteş* ve türk. *-le-* isimden fiil yapma eki). Yakmak, tutuşturmak, ateşe vermek: *Cıgarayı kısa ağızlığına takıp ateşledi* (K. Tahir). ‖ Top, tüfek gibi silâhları veya barut gibi patlayıcı maddeleri patlatmak: *Sonra namluyu havaya dikerek iftar vakti olunca topu ateşliyordu* (Ş. S. Aydemir). ‖ *Bu gece düşmanın ordusuna girer, cephanesini ateşleyebilir misin?* (Namık Kemal). ‖ *Mec.* Coşturmak: *İşte şimdi yanıyordu, Şems onu ateşlemişti* (N. Araz). *Ümitsiz aşkın tesiriyle o birkaç kadeh konyağın ateşlediği kanı buhar gibi genişleyerek...* (H. R. Gürpınar).

◆ **Ateşleme** i. Ateşlemek eylemi.

— Ask. Bir merminin yemleme barutunu veya imlâ hakkını tutuşturmaktan ibaret olan işlem. (Ateşleme gerek bir fitil yardımıyle ve gerekse elektrik akımından yararlanan bir ateşleme cihazı ile yapılabilir.)

— Fişekçilik. *Ateşleme tozu,* kapsüllerde, ateşleyici cisimlerin bileşimine giren basit madde veya ateşleyici bir karışım. (Kimi zaman bakır asetilürden veya kolodyum karıştırılmış civa fülminanttan, kimi zaman da içinde kurşun sülfosiyanür bulunan bir karışımdan meydana gelir.)

— Oto. Karbüratörden gelen yakıt-hava karışımının tutuşup alev alması. (Bk. ANSİKL.) Beau de Rochas devresine göre çalışan bir motorun veya dört zamanlı bir motorun çalışmasında üçüncü zaman. Bk. ANSİKL. ‖ *Ateşleme avansı* veya *erken ateşleme,* piston üst ölü noktasına erişmeden önce bujiden fışkırması; bu olayı gerçekleştirmeğe yarayan düzen. ‖ *Çift ateşleme,* aynı zamanda manyeto ve akümülâtör yardımıyle meydana gelen ateşleme. ‖ *İkili ateşleme,* her silindirdeki iki buji yardımıyle elde edilen ateşleme.

— ANSİKL. Oto. Otomobilde kullanılan ilk *ateşleme* âleti brülördü; platin bir tüp olan bürülör, dıştaki bir ısı kaynağı aracılığıyle akkor halinde tutuluyordu. Sonraları bunun yerini, bir enerji kaynağının, sıkıştırma devresi sonunda, bir bujinin 2 elektrodu arasında fışkırttığı kıvılcımdan yararlanan elektrikli ateşleme aldı.

İndükleme kıvılcımı ile yapılan ateşlemelerde, bu kaynak, bazen bir manyeto (ilk kullanılan), bazen bir akümülâtör bataryası, bazen de magnetik bir volan (manyetonun özel bir şekli) olabilir; magnetik volan zayıf ve ortalama güçteki silindirli motosiklet motorları için kullanılır. Akım, silindirlere bir distribütör yardımıyle iletilir. Yüksek gerilimli olan bu akım (10 000 v), basınçlı bir atmosfer içine yerleştirilmiş buji uçları arasında kıvılcım meydana gelmesini sağlar.

Otomobillerde, en çok kullanılan ateşleme, her silindir başlığına vidalanan ateşleme bujisine bağlanmış bir akümülâtör bataryası ile elde edilir. Geriye dönüş, şasinin kütlesi yardımıyle olur. Batarya, çıkış makarasında 6 ilâ 12 v arasında düşük bir gerilim sağlar. Bu gerilim, ateşleme bobininin sekonderinde 10 000 - 15 000 v arasında yüksek gerilimli bir akıma dönüşür. Kıvılcımın elde edilmesi için ateşleme sırasında akım kontak anahtarı yardımıyle kesilir.

Kıvılcım, pistonun üst ölü noktaya ulaşmasından önce çıkar, çünkü yanmış gazların tamamen tutuşması saniyenin 1/200'ünü gerektirir; bu da pistonun silindirin içinde alçalmağa başladığı zaman tutuşmanın bitmesini zorunlu kılar. Bu, ateşleme avansıdır ve değişebilir; çünkü ateşleme için gerekli zaman motorun süratiyle ters orantılıdır. Sürat ne kadar fazla olursa, ateşleme avansı da o kadar fazla olur. Bazen idare edilen bu düzenek, çoğu zaman otomatiktir.

Genellikle, eylemsizlik sebebiyle otomatik olarak işleyen avans, gerek krank milinin çizdiği açı, gerekse pistonun ateşleme noktası ve üst ölü nokta arasında yaptığı gelgit ile açıklanır. Avans, yakıtın özelliğine, motorun devir sayısına, basınca ve yanan karışımın cinsine göre değişir. Çok kuvvetli bir avans, motorun aşınmasına sebep olur; yetersiz bir avans ise, yanmayı egzoz kutusu içinde sona erdirerek gücü azaltır.

● *Ateşleme* olayının son derece hızlı olması, bu olaya daha çok *patlama* denilmesine sebep olur. Gerçekte, ateşleme odasında birbirini izleyen dalgaların yayılması sözkonusudur; bu dalgalar birdenbire meydana gelmez. Bujinin elektrodları arasında kıvılcım çıktığı an ile, önceden silindirde sıkışmış gazlı karbür karışımına ateşin geçtiği an arasında biraz zaman geçer. Ateşlemeye bir miktar avans verilmesinin sebebi budur.

◆ **Ateşlenmek** dönşl. f. Yakılmak, tutuşturulmak: *Bizim sessiz sedasız sobaların ateşlenmelerine benziyen...* (R. N. Güntekin). ‖ [Tüfek, barut v.b. için] Patlatılmak: *Ateşledikten sonra devrilen namlu, yerde bir süre yuvarlandı* (Ş. S. Aydemir). ‖ Ateşi çıkmak, vücut harareti yükselmek: *Çocuk akşam yine ateşlendi.* ‖ *Mec.* Coşmak: *Hiç birisinden bir cevap alamayınca daha ziyade ateşlendi* (Ömer Seyfeddin).

◆ **Ateşletmek** ettrg. f. Bir şeyi bir kimseye yaktırmak, tutuşturtmak. ‖ *Mec.* Coşturmak.

◆ **Ateşleyici** i. Patlayıcı maddeleri ateşlemeğe yarayan âlet.

— Fişekçilik. *Elektrikli ateşleyici,* elektrik akımı etkisiyle, kapsüllerin ateşlenmesini sağlayan fişek. Bk. ANSİKL.

— Gaz sanay. *Otomatik ateşleyici,* ya gaz basıncından yararlanarak veya bir saat mekanizması aracılığıyle, otomatik olarak ateşleme yapan cihaz. ‖ *Söndürmeli ateşleyici,* hem ateşleme, hem söndürme yapabilen otomatik cihaz.

— ANSİKL. Fişekçilik. *Elektrikli ateşleyici,* üstü «elektrik barutu» denilen ve fişekçilikte kullanılan bir karışımla kaplanmış direnç telinden meydana gelir. Akımın geçmesiyle akkor haline gelen tel, elektrik barutunun alev çıkararak hızla ayrışmasına yol açar. Elektrikli ateşleyicilere bazen «ateşleme başlığı» da denir. (ML)

Ateşli Çalı tasvirleri. Kutsal Kitab'a göre Tanrı, Musa'ya ilk olarak ateşli bir çalı şeklinde göründü. Bu konuyu Raffaello, Poussin, Le Brun ve Nicolas Froment tablolarında işlediler. Bu tabloların en ünlüsü Froment'in Aix-en-Provence katedralinde bulunan üç kanatlı tablosudur. Yan kanatlarda Anjou dükü René ile karısı Jeanne de Laval'in boy portreleri yer alır. (L)

Ateşten Gömlek, Halide Edip Adıvar'ın İstiklâl savaşını konu alan romanı (1922, 8. baskı 1968) ve Muhsin Ertuğrul'un bu romandan çevirdiği filmi (1923). İzmir işgalinde kocası ve çocuğu öldürülen Ayşe, İstanbul'a halazadesi Peyami'nin yanına gelir. İzmir faciasının canlı bir sembolü olan Ayşe'yi gören genç subaylar İzmir yolunda savaşacaklarına yemin ederler. Bu arada İstanbul işgal edilir. Hepsi Anadolu'ya geçer. Ayşe hemşireliğe başlar. Savaş bütün hızıyle devam eder. Peyami de, Ayşe'ye âşık olan İhsan da yaralanır ve Ayşe'nin tedavisine muhtaç kalırlar. İhsan'ı seven Kezban, Kezban'ı seven Mehmed Çavuş, romanın çok canlı tipleridir. Peyami, Ayşe'ye olan aşkını itiraf edemez. Ayşe, İhsan'a İzmir'e girildikten sonra kendisiyle evleneceğini vaat eder. Fakat Karadağ savaşında İhsan da Ayşe de ölürler. Eserin üç kahramanının iç mücadeleleri, aşk, vazife, kıskançlık duyguları arasında çırpınmaları, Anadolu'daki geniş savaş manzarası ateşten bir gömlek gibi anlatılır. Roman üç kere filme alındı. En önemlisi Muhsin Ertuğrul yapımıdır (1923). Türk kadın oyuncuları ilk defa bu filimde beyaz perdeye çıktılar. Ayşe rolünü Bedia Muvahhit, Kezban rolünü Neyyire Ertuğrul oynadı. (M)

Ateşten Sütun (*Pillar of Fire*), bale, 2 tablo; librettosu: Antony Tudor; müzik: Arnold Schönberg; dekor ve kostüm: Jo Mielziner. İlk oynanış: Lucia Chase'in «Ballet Theater» topluluğu tarafından New York Metropolitan operasında (1942). Başlıca

«Ateş Kuşu» balesinde Nina Virubova ile Yuli Algarov (Paris operası, nisan 1954)

dansçılar: Lucia Chase, Nora Kaye, Annabel Lion, Antony Tudor. Hagar adlı genç kız, ablası gibi evde kalmaktan korkar. Sevdiği adamın, küçük kız kardeşini tercih ettiğini sanarak, sevmediği birinin kollarına atılır. Ama kendini iyice tartınca, gerçekten sevdiği adama kavuşur. (L)

ATEŞ ÜLKESİ, Güney Amerika'nın güney ucunu meydana getiren takımadalar; Magellan boğazının ötesinde, 52° ile 56° güney enlemi arasında. 1520'de Magellan tarafından bulundu; XIX. yy. dan sonra sömürge oldu. Şili (Magellan eyaleti) ile Arjantin (Ateş Ülkesi eyaleti) arasında paylaşılmıştır. [Ateş Ülkesi terimi bazen sadece Isla Grande de Tierra del Fuego'yu belirtmek için kullanılır.]

Güneye en yakın adalar ve kayalıklarda, And sıradağları, yalçın granit ve diyorit yararla son bulur ve iyice değişikliğe uğramış şistler İsla Grande'nin dağlarını (2 000 m'den daha yüksek) meydana getirir. Soğuk, nemli, sisli iklim, devamlı karların sınırını ancak 700 m yüksekliğe indirebilmektedir. Arjantin Patagonyası'nın uzantısı olan istepler, İsla Grande'nin kuzeyinde görülür. Ama Ateş Ülkesi'nin büyük kısmı, 500 m'ye kadar yükselen nemcil bir ormanla kaplıdır. Yükseklerde turba yatakları uzanır. Güney adalarında sadece Antarktika tipi çayırlar vardır. Kara hayvanları bakımından yoksuldur (yabanî lama ve kürkçülük bakımından önem taşıyan bataklık kunduzu). Buna karşılık deniz hayvanları boldur (balina, yunus, mors, fok). Ülkenin nüfusu azdır ve yerlilerin (Fuego'lular) sayısı tükenmektedir. İsla Grande'li Ona'lar ve güney adaların-

Nicolas Froment'in **«Ateşli Çalı»** adlı üç kanatlı tablosundan orta bölüm

Foto. Bernard, Giraudon (LAROUSSE)

«Athalie» nin ilk baskısı için (1691) Marielte'in yaptığı resim (Charles le Brun'dan esinlenmiştir)

daki avcı ve balıkçı Yahgan'lar tarım nedir bilmezler. Yer yuvarlağının en güney bölgesi Arjantin'in Ateş Ülkesi'nde, Ushuaia'dadır. (L)

Ateş Ülkesi köpeği, Ateş Ülkesi yerlilerinin ilkel hayatını paylaşan ve onlara yardımcı olan köpek. (L)

ATETOZ i. (yun. *athetos,* belli yeri olmayan'dan fr. *athétose*). — Nöroloji. İrade dışı, yavaş veya hızlı hareketlerle beliren marazî durum; genellikle el ve ayakta görülür. (*Eşanl.* ATEZİ.)

— ANSİKL. *Atetoz,* tek taraflı veya iki taraflı olabilir. Tek taraflı atetoz, genellikle yetişkinlerde veya çocuklarda az veya çok önemli bir yarım inme ile birlikte görülür. İki taraflı atetoza ise, çocuklarda görülen iki taraflı beyin yarım inmelerinde ve daha başka çeşit beyin dokusu bozukluklarında rastlanır. (L)

ATEUCHUS i. Akdenizi çevreleyen bölgelerde yaşayan domuzlan böceği. *Ateuchus'lar, kurtçuklarını beslemek için toprağa fışkı topakları gömerler.* (L)

ATF i. Bk. ATIF.

ATFETMEK geçl. f. (ar. *ʿatf,* eğilme ve türk. *etmek*'ten; *eylemek, olmak, olunmak* yardımcı fiilleriyle de kullanılır). Bir fikir, hareket veya işi, aslında kendisine ait olmayan bir şahsa aitmiş gibi göstermek: *Sultan Selim camii, Sinan üslûbunun bir müjdecisi olduğu gibi Sinan'a atfedilmiş ise de bu iddia yanlıştır* (Yahya Kemal). *Bazı bektaşî fıkralarıyle, İstanbullu esprisinin icadı hikâyeleri çok defa Hocaya atfederek anlatırız* (R. H. Karay). ‖ Sebep diye göstermek: *Padişah sizi memnun etmek için yakında gençliklerine atfettikleri bir kusuru affedecek, başka bir memuriyete tayin buyuracaklar* (H. E. Adıvar). ‖ Yöneltmek, çevirmek: *Bakışlarını bana atfetti.*

— Leng. Bir kelime veya cümleyi başka bir kelime veya cümleye bağlamak. (Bk. ATIF veya ATF.) [M]

ATGİLLER çoğl. i. At, eşek ve zebrayı kapsayan tekparmaklı memeliler familyası. (İlmî adı: *equidae.*)

— ANSİKL. *Atgiller,* tırnak üstünde yürüyen (yürürken yalnız tırnaklarına basanlar) toynaklı (tırnakları toynak şeklinde gelişmiştir) hayvanlardır. Her ayakta gayet iyi gelişmiş bir tek parmak vardır. Bacaklar, dirseğe ve dize kadar böğür derisi altına gömülüdür. Bütün bu durumlar atgillerin hızlı koşmasını sağlar. Atgiller, tamamen otçul hayvanlardır. Onun için hemen hiç birinde köpekdişi yoktur. Fakat her iki çenede uzun kesici dişler ve öğütme yüzeyi geniş, uzun azı dişleri vardır. Geviş getirmezler.

— Paleont. Fosil *atgillerin* sırası, dizisi klasikleşmiştir. Atgillerin eosenden günümüze kadar geçirdiği evrim bilinmektedir. Evrim içinde, ön bacakların kullanılan parmak sayısı düzenli bir şekilde azalmış (beşten bire inmiş), boy yükselmiş, dişler uzamıştır. Gelişim şöyledir: atgillerin ilk atası *hyracotherium* (veya *eohippus*) [alt eosen] Avrupa ve Amerika'da yaşamıştır. Sonra yalnız Amerika'da yaşamış olanlar gelir: *orohippus* (orta eosen), *epihippus* (üst eosen), *mesohippus* (alt oligosen), *miohippus* (üst oligosen), *parahippus* (alt miyosen), *protohippus* (üst miyosen), *pliohippus* (alt pliyosen) ve nihayet bu sefer Amerika'dan Avrupa ve Asya'ya geçmiş olan *equus* (üst pliyosen). [L]

ATH, Belçika'da şehir, Dendre üzerinde, Hainaut idarî bölgesinin başkenti; 10 800 nüf. XII. yy. dan kalma kule. Kimya ve besin maddeleri (bira fabrikaları, un fabrikaları) sanayii. Yontma taş. Kireç fırınları. Seramik. İnce marangozluk. (L)

ATHALARİCH (516'ya doğr. 534), İtalya Ostrogotlarının kralı, Amalasuntha'nın oğlu. 526'da büyükbabası Theodorich'in yerine geçti. Amales ailesinin romalılaşma siyasetine karşı olan bir çevre tarafından sefahate sürüklendi ve bu yüzden öldü. (L)

ATHALİA i. Sinek türü. Turpgillere büyük zarar verir. (Zarkanatlıların *tenthredinidae* familyasından.) [L]

Athalie, Racine'in korolu trajedisi. Son sahne eseridir. *Athalie* de, *Esther* oyunu gibi, Mme de Maintenon'un isteği üzerine Saint-Cyr kız okulunun öğrencileri için yazıldı (1691). Halk karşısında ilk olarak 1702'de, Bouillon düşesinin evinde oynandı. Soğuk karşılandı. Buna karşılık, 1716'da Théâtre-Français'de büyük başarı kazandı ve bu başarı günümüze kadar sürdü. Racine, Kutsal Kitap'taki olayları yakından izler. Başrahip Joad (Yehoyada), küçük Joas'ı (Yoaş), Eliacin adı altında büyütür. Kraliçe Athalie (Atalya) tapınağa gelir, Eliacin'i görünce onun, rüyasına giren tehlikeli çocuk olduğunu anlar, kaçırmak ister. Joad'ın baş düşmanı olan Baal kâhini Mathan (Mattan), Athalie'yi bu yolda kışkırtır. Fakat Joad işlerini bozar: Levileri silâhlandırır, Joas'ı onlara tanıtır ve Athalie tapınağa döndüğü zaman çocuğun tahtta oturduğunu görür. Kraliçe tapınaktan çıkarılarak öldürülür. Bu konu daha önce de işlenmişti; 1658'de Clermont cizvitleri, öğrencilerine *Athalia* adlı bir trajedi oynattılar. Ayrıca, o yıllarda, William III'ün İngiltere tahtına zorla el koymasına karşı çıkan Stuart taraftarları, Atalya'nın benzer tutumunu polemiklerinde sık sık anıyorlardı. Racine, en güçlü trajedilerinden birini bu tema üzerine kurdu. Eser boyunca, bir yandan Athalie'yi yıkıma sürükleyen İsrail Tanrısının varlığı kendini duyururken, bir yandan da kişilerdeki insan gerçeği ağır basar: Joad, tanrı ilhamı ile dolu bir başrahip olarak belirir; ama aynı zamanda yılmaz, gerçekçi bir siyaset adamıdır. Dediği dedik, zalim kraliçe Athalie de, küçük Eliacin'in karşısında duygulanır.

Racine, *Esther*'de olduğu gibi *Athalie*'de de korolu bölümleri besteleme görevini kralın baş müzikçisi J.-B. Moreau'ya verdi. Eser Racine'in ölümünden sonra sarayda ve Comédie-Française'de bu müziklerle oynandı. XVIII. yy. sonundan günümüze kadar birçok fransız ve yabancı besteci Athalie'nin korolarını ele aldı (Gossec, 1791; Boieldieu, 1810; Mendelssohn, 1840; v.b.). [L]

ATHAMANES, Eski Yunanistan'da bölge, Epir'de, Akheloos yüksek yaylasında. Makedonyalı Philippos V'e karşı yapılan savaşta, Roma'nın müttefiki olan (M.Ö. II. yy. ın başı) *Athamanes*'liler çarpışmanın sonunda (196), Batı Tesalya'nın kendilerine bırakılmasını sağladılar. Fakat 189'da Makedonya kralı, topraklarını kendi ülkesine kattı. (L)

ATHAMANTA i. Çokyıllık bitki cinsi. Çok veya az tüylü olabilir. Yaprakları dar şeritler halindedir. (Maydanozgillerden.) [L]

ATHAMAS, efsanevî Orkhomenos kralı. Kadmos'un kızı İno ile evlenmek için karısı Nephele'yi terk etti ve onun çocuklarını öldürmeğe kalktı. Sonra delirdi ve oğlu Learkhos'u öldürdü. (L)

ATHANAGİLD, İspanya Vizigotlarının kralı (554-567). Bizanslıların yardımı ile Agila'yı tahtından indirdi. Çok geçmeden topraklarına saldıran Bizanslılarla savaşmak zorunda kaldı. Galswinthe ve Brunehaut adında iki kızı vardı. Birincisi Chilpereiks, ikincisi de Siguberath ile evli idi. (L)

ATHANARİCH, Vizigot kralı (öl. Konstantinopolis [İstanbul] 381). Romalıların amansız düşmanı idi. İmparator Valens'e yenildi (369). Dacia dağlarına sığındı, Hunlar tarafından tehdit edilince Theodosius ile birleşti. (L)

ATHANASİA i. Ağaççık cinsi. Anayurdu Ümit Burnu'dur. (Bazı türleri Akdeniz ikliminde yetişebilir. Bileşikgillerden.) [L]

ATHANASİOS (Aziz), İskenderiye piskoposu, din bilgini ve yunan kilisesi ulularından (İskenderiye 295'e doğr. - ay.y. 373). Athanasios, bütün ömrünü ariusçuluğa karşı İznik ortodoksluğunu savunmağa adadı. Tarihte, İznik ruhanî meclisine birlikte gittiği, İskenderiye patriği Aleksandros'un diyakosu olarak bilinir. Mecliste, bütün gücüyle, Tanrı ile İsa'nın aynı cevherden olduğunu savundu ve Arius'u mahkûm ettirmeğe çalıştı. 328'de İskenderiye patriği oldu, İznik kararlarına bağlılığı yüzünden büyük güçlüklerle karşılaştı. Hem şahsî düşmanları, hem de ariusçular tarafından suçlandırıldı; 335'te, ariusçuluğa taraftar olan Sur ruhanî meclisince mahkûm edildi ve Augusta Trevirorum'a sürüldü (335-337). 337'de geriye çağırıldı, fakat 339'da yeniden sürüldü ve Batı Roma imparatorluğuna sığındı. İmparator Constans tarafından korundu, daha çok Roma şehrinde kaldı. Sürülmesinde rol oynayan Constantius tarafından tekrar İskenderiye'ye çağırıldı ve 346'da oraya döndü. Constans'ın ölümünden (350) sonra, ariusçuluk taraftarı olan Milano ruhanî meclisince mahkûm edildi ve üçüncü defa sürgün edildi (356). Bu defa Mısır çölünde saklandı, İskenderiye yakınında kaldı ve piskoposluğuyle ilintisini kesmedi. Constantius'un ölümü (361) üzerine birkaç aylığına İskenderiye'ye gitti. Julianus tarafından dördüncü defa sürüldü, İovianus tarafından geri çağırıldı (364), ariusçu taraftarı Valens'in tahta çıkmasından az sonra yine sürüldü (365) ve 366'da yine geri çağırıldı. Son yıllarında rahata kavuştu (366-373). Athanasios'un bütün eserlerinde ariusçuluk tartışması yer alır: *Logos Kata Ellenon* (Yunanlılara Karşı Söylev) ve *Logos peri tes Enanthropeseos tu Logu* (Kelâmın Cisimleşmesi Üstüne Söylev) özellikle ilâhiyatla ilgilidir; *Apologetikos kata Areianon* (Ariusçulara Karşı Savunma) ve *«Ariusçulara Karşı Söylev»* de, ilâhiyat üstüne düşünceler yanında çatışmaları ve kişisel savunması yer alır. Athanasios'un tutumu, Doğuda İznik ortodoksluğunun savunulmasında kesin rol oynadı. İki defa Batıda sürgünde kalması (335-337 ve 339-346), ariusçuluk meselesinin verilerini daha iyi tanıtmasına ve doğu keşişliğinin ne olduğunu açıklamasına imkân verdi. (L)

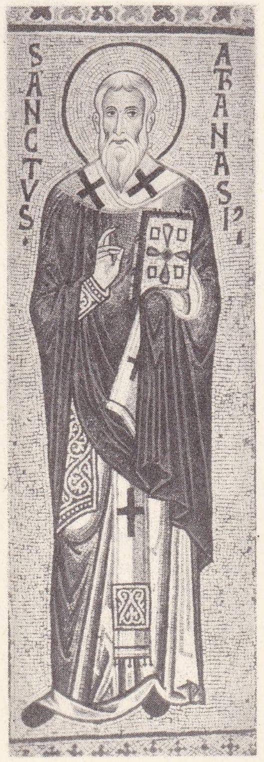

Aziz ATHANASİOS
Mozaik detay
(Palatina kilisesi, Palermo)

Atharvaveda, daha yakın zamanlarda bazı kimselerce dördüncü *Veda* olarak nitelelenen ilâhiler ve dualar derlemesi. Yirmi kitaba bölünmüş olan Atharvaveda, yaklaşık olarak 20 000 benttir. İçinde, insan ve hayvan hastalıklarına karşı vecizeler, büyülenmeye, çarpılmaya, cinlere ve zararlı hayvanlara karşı beddualar, afsun duaları, sihirler v.b. vardır. Bütün bunlar, uyumlu veya uyumsuz nesirle veya karmaşık bir nazımla kaleme alınmıştır. *Rigveda*'dan daha sonra yazılmış olmasına ve daha ileri bir dönemi yansıtmasına rağmen, ilkel törelerden izler taşır ve halka daha yakındır. Etnolojik bakımdan, Atharvaveda, özellikle hint tıbbının başlangıcına ait bilgiler verir. (L)

ATHAULF, Vizigot kralı (410-415), eniştesi Alarich I'in yerine geçti. İmparator Honorius'un bazen dostu, bazen düşmanı oldu. Zorba germen krallarından İovinus ile Sebastianus'u bozguna uğrattı ve onların Galya'daki eyaletlerine el koydu. 414'te Narbonensis, Honorius'un kız kardeşi Placidia ile evlendi. İmparator bu evliliğe karşıydı. Athaulf, Alanlar ve Vandallardan İspanya'yı almağa hazırlanırken Barcelona'da öldürüldü. (L)

ATHECA çoğl. i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *thekе,* sandık, bağa). Kaplumbağa alttakımı. Bağaları iyice gelişmemiş, omurga ve kaburgalarla kaynaşmamıştır. (L)

ATHECATA çoğl. i. Selentere alttakımı. Bu takımdaki poliplerin çevresinde teka yoktur. Onun için bunlara athecata denir. *Tubularia, Cordylophora, Coryne, Bougainvil-*

Foto. Anderson-Giraudon (*LAROUSSE*)

lia cinsleri bu alttakımdandır. (*Hidroidea* takımından.) [M]

ATHEİZME i. Bk. TANRITANIMAZLIK.

ATHELARD de Bath. Bk. ADALARD.

ATHENA. Yun. mit. Zeus'un kızı, başlıca yunan tanrıçalarından biri. *Pallas* da denir. Zeus'un başından, tepeden tırnağa silâhlı olarak çıktığı için savaşçı bir tanrıça sayılır. Kalkanı, öldürdüğü Gorgon'un başıyle süslüdür. Kendine, dev Pallasın, başka bir söylentiye göre de keçi Amaltheia'nın derisinden bir zırh yapmıştı. Athena, aklın ve zekânın cesaret üstündeki etkisini temsil eder: zafer, ustaca ve iyi düşünülmüş bir strateji ile kazanılır. Avucunda mızrağı, başında miğferiyle Athena, (Palladion*) tanrıçasının mucizeli, tılsımlı heykelini bulunduran Atina sitesinin ve öbür sitelerin koruyucu tanrıçasıdır. Sitenin ruhu ve korunmasının teminatı onda toplanmıştır. Aynı zamanda da barışçı bir tanrıçadır. Atina şehrine verdiği en güzel armağan, şehre zenginlik getiren barış sembolü zeytin ağacıdır. Ayrıca çok beceriklidir de. Çömlekçi çarkını, duvarcı ve marangoz gönyesini o icat etmiştir. Madenciliği korur, kadınların çalışmasını gözetir: Athena Ergane, bütün Attike'nin en iyi nakışçısıdır. Koruduğu şehrin günlük hayatına karışan Athena, zanaatçı halka, mistiklikten uzak bir din sunar. Bu, yurt sevgisinden, çalışma aşkından doğan bir dindir; en güvenilir dayanağı akıl, zekâdır. En önemli tapınağı Atina'daki Parthenon'dur. Her yıl *Athena Parthenos* «Bâkir Tanrıça» adı ile, Panathenaia bayramlarında kutlanır. *Athena Nike*'ye («Zafer») ise, Apteros zafer tapınağı adanmıştır. Koroneia'da (Boiotia) görülen *Athena Itonia* kültünün, ülkenin en eski tapınma şekli olduğu sanılır.

— G. santl. Athena, eski çağlarda zırh, miğfer ve kalkanla donanmış olarak gösterilir (devlerle Olympos tanrıları arasındaki savaşları gösteren seramiklerde, kabartmalarda ve Atina'daki Akropolis'in bir alınlığında). Aigina tapınağının alınlıklarında da esatirî savaşlara önderlik eder. M.Ö. V. yy. da Pheidias, silâhlı Promakhos (Akropolis'in üstünde, açıkta duran heykel) ile altın ve fildişinden Parthenos (Parthenon'un içinde bulunan heykel) tiplerini yaratmıştı. Olympia'daki Zeus tapınağının metoplarında bazen silâhlı, bazen silâhsız, ağırbaşlı ve genç görünüşlüdür. Bu şekliyle Romalıların Minerva'sına örnek olmuş. «Panathenaike» denilen Attike amphora'ları üzerine resmedilmiştir. Miğferli Athena başı, birçok şehrin, özellikle Atina ve Korint'in paralarında görülür. (L)

Athenaeum (THE), ingiliz sanat ve edebiyat dergisi. 1828'de, «Eski çağlardaki Athenaeum (Athenaion) gibi, zamanın en seçkin filozof, tarihçi, hatip ve şairlerinin buluşma yeri» olmak amacıyle, James Silk Buckingham tarafından kuruldu. 1921'de *The Nation* dergisi ile birleşti. (L)

ATHENAGORAS, yunan filozofu (M.S. II. yy.). Hıristiyanlığı kabul etti, Marcus Aurelius ile oğlu Commodus'a hitaben *Presbeia peri Khristianon*'u (Hıristiyanların Savunması) yazdı (M.S. 177). Öbür eseri *Peri Anastaseos Mekron* (Ölülerin Dirilişi Üstüne) başlığını taşır. (L)

ATHENAGORAS (Aristoklis), ortodoks patriği (Yanya 1886). Heybeliada ruhban okulunu bitirdi. Korfu metropoliti (1923), Kuzey ve Güney Amerika Rumlarının *eksarhos*'u (1931) ve İstanbul Rum Ortodoks patriği (1948). Moskova'nın etkisi dışında, ortodoks âleminin birleşmesini gerçekleştirmeğe çalıştı. Vatikan ile Fener patrikhanesi arasındaki bağları yeniden kurmak için sürekli çaba gösterdi. Bu amaçla, 5 ocak 1964'te Kudüs'te, temmuz 1967'de de İstanbul'da Papa Paulus VI ile buluştu. Papa ile anlaşarak, 7 aralık 1965'te XI. yy. da birbirini aforoz eden iki kiliseyi barıştırdı. Athenagoras, ekim 1967'de piskoposlar meclisine katılmak üzere Roma'ya gitti. (L)

ATHENAİON i. Athena tapınağı. Atina'da, hatiplerle şairlerin eserlerini okumak için toplandıkları tapınak. Roma'da, İmparator Hadrianus tarafından M.S. 135'e doğru aynı tarzda yapılmış bina. (ATHENAEUM da denir.) [L]

ATHENAİOS, yunan gramercisi ve retorikçisi. Mısır'da, Naukratis'te doğdu (M.S. III. yy.). 228'den sonra *Deipnosophistai*'yi (Sofistlerin Şöleni) yazdı; günümüze kalan tek eseri budur. Aslında 30 kitaptan meydana gelen bu eser, sonradan kısaltılmıştır. Athenaios, kitabını yazarken, okuduğu eserlerin en ilgi çekici bölümlerini derlemiş, böylece eski çağlarla ilgili bir çeşit genel bilgi hazinesi meydana getirmişti. Eserde yazar, arkadaşı Timokrates'e, zengin Larentius'un sofrasında bir araya gelen zamanın en seçkin insanları (hekimler, retorikçiler, sanatçılar, filozoflar) arasında geçen konuşmaları anlatır. Eserde, kaybolmuş 1 500 eserden alınan parçalar vardır. (L)

ATHENAİS, Doğu Roma imparatoru Theodosius II'nin karısı. Daha çok, EUDOKSİA adı ile tanınır. (L)

Athenäum, Schiegel kardeşlerin 1798-1800 arasında yayımladığı alman edebiyat dergisi. Romantik okulun organı idi. (L)

Athénée tiyatrosu, yönetimini 1934'ten itibaren Louis Jouvet'nin aldığı tiyatro (Paris'te). Jouvet, bu tiyatroda en başarılı rollerini (özellikle *Knock*) tekrarladı, Giraudoux'nun en ünlü piyeslerini ilk olarak sahneye koydu, Molière'in birçok oyununu yeni bir anlayışla değerlendirdi (1934-1940 ve 1945-1951). [L]

ATHENİON, M.Ö. 104'te Romalılara karşı ayaklanan sicilyalı kölelerin şeflerinden. Büyük bir ustalıkla, uzun süre Roma'yı tedirgin etti. 102'de kral unvanını aldı. Konsül Aquilius tarafından öldürüldü (M.Ö. 100). [L]

ATHENİS Khios'lu, Sakız adası yunan heykeltıraşı (M.Ö. VI. yy. ın ikinci yarısı). Kardeşi Bupalos ile çalıştı. Şair Hipponaks'ın karikatürü ile hem üzgün, hem neşeli görünen bir Artemis figürü onlara mal edilir. Augustus, Athenis'in eserlerini arattı, bulduklarını Roma'daki Palatium tepesine koydurdu. (L)

ATHENODOROS, stoacı yunan filozofu. Tarsos'ta (Tarsus) doğdu. Filozof Athenodoros'un çağdaşı, Utica'lı Cato'nun dostu. Octavianus'un öğretmeni, sonra danışmanı oldu. Tarsos'un tarihini yazdı. (L)

ATHENODOROS Rodos'lu, yunan heykeltıraşı. Kardeşi Agesandros ve Polydoros ile birlikte *Laokoon* heykel grubunu yaptı (M.Ö. 30-25). İtalya ve Lindos'ta (Rodos) bulunan birçok heykel kaidesinde imzasına rastlanır. Roma'daki bir İsis heykelini de onun yaptığı söylenir. (L)

ATHENS, A.B.D.'de (Georgia) şehir. Atlanta'nın kuzeydoğusunda; 31 400 nüf. Üniversite. Pamuk pazarı. (L)

ATHERİX i. Kıyı sineği.

— ANSİKL. *Dişi Atherix ibis*'ler hep birlikte yumurtlamak için kalabalık gruplar halinde toplaşır. Yumurtalara kendi ölüleri de katılınca su kıyısındaki otlara asılı kocaman bir topak meydana gelir. Bir türü sukurbağasında asalak yaşar ve onlara ipliksi kurt bulaştırır. (Çiftkanatlıların leptidae familyasından.) [L]

ATHERTON veya **CHOWBENT,** İngiltere'de (Lancashire) şehir. Manchester'in kuzeybatısında; 19 800 nüf. Maden kömürü ocakları. Dokuma (pamuk) sanayii. Dökmecilik. (L)

ATHERTON (Gertrude FRANKLİN - HUORN), amerikalı kadın romancı (San Francisco 1857-ay.y. 1948). Benjamin Franklin ile akrabalığı vardır. Birçok roman ve hikâyeden başka bir de Alexander Hamilton'un romanlaştırılmış biyografisini yazdı. (L)

ATHERURA i. Memeli kemirgen. Kirpiye yakın, kısa ve sivri dikenli bir hayvandır. (Kuyruğunun ucunda sert bir kıl demeti bulunur. Afrika ve İndo-Malezya'da yaşar.) [L]

Athis ile Prophilias, fransız romancısı Alexandre de Bernay'ın romanı (XIII. yy. başları). 20 000 Mısradan meydana gelen bu romanda, Atina'da okuyan iki romalı gencin maceraları anlatılır. (L)

ATHİS-MONS, Seine-et-Oise idarî bölgesinin merkezi (Palaiseau idarî çevresi). Paris'in güney banliyösü, Orge ve Sen ırmaklarının kavşak noktasına yakın; 24 927 nüf. (L)

ATHLONE veya **ATH LVAİN,** İrlanda cumhuriyetinde şehir (Connacht eyaleti, Westmeath kontluğu); merkezî ovada, Shannon ırmağı kıyısında, Lough Ree'nin güneyinde; 8 400 nüf. Kara ve demiryolları kavşağı. Önemli pazar yeri. XVI. yy. dan kalma surlar. XII. yy. dan bir fransisken manastırının kalıntıları. Bir bölümü XIII. yy. dan kalma şato. (L)

ATHOLL veya **ATHOL** (kont, marki ve dükleri), bir iskoç unvanı; 1457'den 1595'e kadar Stuart ailesinin bir kolu; 1629'dan itibaren de Murray'ler bu unvanı taşımışlardır. (L)

ATHOLL (John MURRAY, I. — dükü), iskoçyalı siyaset adamı (1660-1724). I. Atholl markisinin oğlu. Ailesinin büyük kısmı jakobit partisindendi. Kendisi ise, Hannover hanedanından George I'in tahta çıkmasından sonra bile protestan krallara hizmet etti. 1705-1707 Yıllarında, İngiltere ile İskoçya'nın birleşmesine var gücü ile karşı koydu. (L)

ATHOLL (John MURRAY, I.— markisi), iskoçyalı devlet adamı (1631-1703). Murray kolundan I. *Atholl* kontu John Murray'in oğlu. Uzun süre, protestanlık ile hanedan rejimine bağlılık arasında bocaladı; 1688 ihtilâli patlak verince, tedbirli davranarak, taraf tutmadı, beklemekle yetindi. Sonunda yeni hükümdarlarla birleşti. İskoçya'daki Highlands bölgesinde barışın kurulmasına yardım etti. (L)

ATHOLL (John STEWART, IV. — kontu), iskoçyalı büyük senyör (öl. 1579). İskoçya'nın belli başlı katolik soylularından. Devamlı olarak Mary Stuart'ın tarafını tuttu. Morton'a şiddetle karşı çıktı. (L)

ATHOS. Bk. AYNAROZ.

ATHOUS i. (yun. *athoos*, cezasız kalan). Kazıcı böcek. Etçil olan kurtçuğu genellikle orman topraklarında ve eski ağaçlarda gelişir. (Kınkanatlıların elateridae familyasından.) [L]

ATHRİBİS, Esk. coğ. Mısır'da şehir; Dimyat Nili'nin sağ kıyısında. Bulunduğu yer bugün Kom-el-Atrib adını taşır. — Aşağı Mısır'da onuncu eyaletin başkenti; baş tanrıçası Horis-Khent-Khety (Tanrılar topluluğu cephesi), onun dünyadaki varisi de kutsal Doğan idi. (L)

ATHUS, Belçika'da komün (Lüksemburg eyaleti, Arlon idarî çevresi), Lüksemburg sınırında; 7 100 nüf. Demir sanayii. (L)

ATHY, Kuzey İrlanda'da şehir (Leinster eyaleti, Kildare kontluğu), Wicklow tepelerinin batısında, Barrow ırmağı kıyısında; 3 600 nüf. XVI. yy. dan kalma kale. Pazar yeri. (L)

ATHYMBRA. Esk. coğ. Anadolu'da Karia bölgesinde, Maiandros (Büyük Menderes) nehri kenarında kasaba. Burayı ıspartalı Athymoros kurmuştur. Kasabalar birleştirilince Nyso şehrinin de bir kısmını teşkil etmiştir. (M)

ATHYRAS. Esk. coğ. Trakya'daki Selymbria (Silivri) ile Byzantion (İstanbul) arasından akarak, Marmara'ya dökülen Çekmece ırmağının adı. Ağzında aynı adı taşıyan ve bugün Büyük Çekmece'ye yakın olan bir liman vardı. Sonraları burası başpiskoposluk merkezi de oldu. (M)

ATHYRİUM FİLİXFEMİNA i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *thyrion*, küçük kapı). Eğreltiotu türü. Yaprak parçalarının değirmiliğinden dolayı, yanlış olarak «dişieğreltiotu» da denir. (Ormanlarda yetişen bu eğreltiotu, öteki türler gibi bireşeylidir.) [L]

ATICIKANAL bls. i. Spermayı dışarı atan 2,5 sm uzunluğundaki iki borucuğun her biri. Sperma kanalları ile sperma keseciklerinin bitişme yerinden siyekin prostat kısmına kadar uzanır. (Her iki atıcıkanal da prostatın içinden geçer. Vücut orta çizgisinin iki yanında, verumontanum'un üzerinde sona erer.) [L]

ATICILIK i. Spor. Bazı ateşli silâhları kullanarak yapılan spor: *Türkiye'de atıcılığın gelişmesi.* Bk. ANSİKL. ‖ Nişancılık, iyi atış yapabilme yeteneği: *Atıcılıktaki ustalığı ile gümüş kakmalı Karadağ tabancaları, antika Venedik tüfekleri kazanırdı* (K. Tahir).

— ANSİKL. Atıcılık sporu iki yönlüdür: *hedefa atış* ve *av silâhlarıyle atış*. Hedefe atış, tüfek veya tabanca gibi özel silâhlarla, iç içe on daireli, ortasında siyah bir hedef

ATHENA, M.Ö. 450'ye doğru (Akropolis müzesi, Atina)

«Athena Parthenos» M.Ö. I. yy. (Millî Arkeoloji müzesi, Atina)

ATHENAGORAS, Papa Paulus VI ile Kudüs'te (1964)

Foto. Alinari-Giraudon, Alinari, Pic (*LAROUSSE*)

Mehmed ÂTIF BEY

bulunan yuvarlak nişan tahtasına yapılan silâh atışıdır. Dairelerin çapı atıcı ile hedef arasındaki uzaklığa göre değişir. (12 Metreden atış için 0,018 m; 300 metreden atış için 0,60 m.) Hedefe atış, ayakta, diz çökerek veya yatarak yapılır.

Av silâhlarıyle yapılan atışların başlıcası, *güvercine atış* adı verilenidir ve özel atış yerlerinde (stand) yapılır. Nişancıdan istenen, küçük kutulardan birer birer salıverilen canlı güvercinleri, yere çizilmiş bir çemberin sınırları içine vurup düşürmesidir; aynı atış *baltrap* denilen araçların havaya fırlattığı toprak güvercinlere de yapılır. Her iki atış dalında millî ve uluslararası müsabakalar düzenlenir.

Türkiye'de atıcılık sporunun gelişmesi ve yerleşmesi çok yenidir. Fazla masraf isteyen bir spor oluşu yüzünden sayılı bir sporcu grubu vardır. Bu spora bağlı çeşitli dallar arasında başta baltrap olmak üzere, 22 çap tüfek ve tabanca atışları, faaliyeti olan şubelerdir. Son yıllarda baltrap, 22 çap tüfek ve tabanca atışlarında muntazam bir çalışma göze çarpmakta ve bu dallarda Türkiye birinciliği müsabakaları yapılmaktadır. Türk atıcıları başta baltrap olmak üzere 22 çap tüfek ve tabanca atışlarında çeşitli milletlerarası temaslar da yapıyorlar. Bu sahada milletlerarası bir şampiyonluk kazanamadılar. (ML)

ATIF veya **ATF** i. (ar. ᶜ*atf*). *Esk.* Eğme, çevirme, meylettirme. ‖ Meyletme, eğilme. ‖ Bağlama. ‖ Dokunma. ‖ Yükleme, üstüne atma, isnat, yorma. ‖ Bükme, katlama.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Atf-ı beyan,* bir cümlenin anlamını açıklamak ve kuvvetlendirmek için bağlama edatı kullanma. ‖ *Atf-ı inan* (*zimam*) *etmek* (*eylemek*), dizgini belli bir tarafa çevirmek, yeni bir yöne girmek. ‖

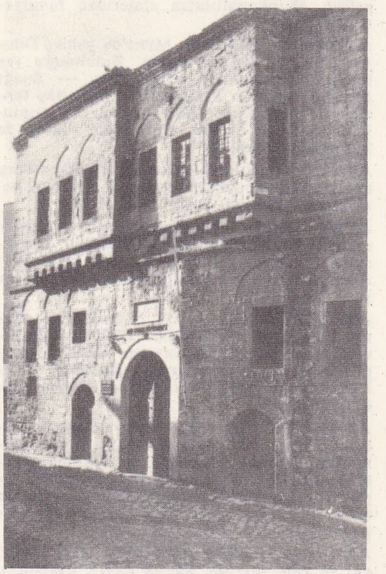

Atıf Efendi kütüphanesi; aşağıda, giriş kapısındaki kitabe

Atf-ı nazar (*nigâh*) *etmek* (*eylemek*), göz atmak, bakmak: *Müsaade buyurursanız, tekrar İstanbul'a gelmek üzere biraz da Edirne havalisindeki vaziyete atf-ı nazar edelim* (Atatürk). ‖*Atf-ı tefsir,* bir kelimenin kuvvetlendirilmek için eşanlamlısına *ve* ile bağlanması. ‖ *Harf-ı atf* (*harf-i atfî, huruf-ı atf, huruf-ı âtıfa, huruf-ı atfiye*), atıf yapmak için kullanılan kelime, bağ, bağlama edatı.

— Dil bil. Arapçada *atıf* veya *atf* kelimesinin şefkat, merhamet ve ihsan etmek mânâları da vardır. Bu mânâlarda osmanlıcada *âtıfet* kullanılmıştır.

— Huk. *Atf ve isnat. Bk.* İFTİRA.

— Esk. Leng. *Atf,* bir kelime veya cümlenin kendisinden önce gelen kelime veya cümlenin hükmüne tabi olmak şartıyle ona bağlanması. Atf olunan isim veya cümleye *maᶜṭuf* ve diğerine *maᶜṭufun aleyh* denir. Bk. BAĞLAMA.

◆ **Atfen** zf. Birinin adına, birinden naklederek, birine yükleyerek: *Damad Şerif Paşa, bu gazetenin istihbaratına atfen Sivas vilâyetine yaptığı bir tebliğde...* (Atatürk).

◆ **Atfî** veya **atfiye** sıf. Bağlamağa ait. ‖ Şefkat, iyilikseverliğe ait. (M)

ÂTIF sıf. (ar. ᶜ*atf,* meyletme ve ᶜ*āṭıfet,* şefkat'ten ᶜ*āṭıf*). *Esk.* Meyleden, eğilen. ‖ Yüzünü çeviren, birine sevgiyle bakan: *Sönmekte bu meh olunca âtıf* (Cenab Şahabeddin). ‖ Bağlayan, bağlayıcı. ‖ Şefkatli, merhametli. ‖ Erkek adı.

◆ **Âtıfa** sıf. *Âtıf* kelimesinin müennesidir, tamlamalarda ortaya çıkar.

— Esk. Leng. *Âtıf* ve *âtıfa,* bağlama edatı. ‖ *Huruf-ı âtıfa,* bağlama edatları. ‖ *Vav-ı âtıfa,* bağlama *ve*'si. (M)

ÂTIF (Süleyman), divan şairi (öl. 1884). Hazine ve Maliye müdürlüğü gibi devlet hizmetlerinde bulundu. Şiirlerine mecmualarda rastlanır. (M)

ÂTIF Amasyalı (Ahmed), divan şairi (XVIII. yy.). Amasya medresesinde müderrislik yaptı. Tarih düşürmekte ustaydı. (M)

ÂTIF BEY (Mehmed), osmanlı devlet adamı (İstanbul 1836-ay. y. 1916). Meclisi Vâlâ Mektubî kaleminde ser halife oldu. 1873'te Mabeyn başkâtipliğine tayin edildi. Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden sonra açıkta kaldı. Bir ara Amasya mutasarrıflığına gönderildi. *Hâtıra-i Âtıf* adlı yazma eseri, Abdülmecid ve Abdülaziz devri olayları için çok kıymetli bir kaynaktır. (M)

ÂTIF BEY Çavuşzade (Ahmed), divan şairi ve devlet adamı (İstanbul 1794-ay. y. 1846). Sadaret Mektubî odasına girdi. Sergi nazırı Sağgaripler kâtibi ve Sadaret Mektubî kalemi serhalifesi oldu. Sonra sırasıyle, Şûrayı Babıâli başkâtipliğinde, Takvimhanei Amire nazırlığında, Meclisi Vâlâyı Ahkâmı Adliye başkâtipliğinde ve sonra bu meclisin üyeliğinde (Kasım 1839), Tersanei Amire müsteşarlığında, Ticaret müsteşarlığında bulundu. 1841'de, Tanzimatı Hayriye'nin getirdiği yenilikleri uygulamak üzere Hüdavendigâr (Kütahya) defterdarlığına gönderildi. Bir yıl sonra Anadolu defterdarı oldu. Masarifatı Askeriye nazırlığı yaptığı sırada öldü. Devrinin beğenilen şairlerindendi. (M)

ÂTIF Defterdar (Mustafa), türk hattat, şair ve maliyecisi (İstanbul, ?-ay.y. 1742). İzzet Ali Paşanın defterdarlığı sırasında önce mektupçu, sonra da başdefterdar (1727-1742) oldu. Bu vazifede kalabilmek için sarayda nüfuzlu olan Dârüssaade Ağası Hacı Beşir Ağaya her ay bin altın hediye etmiştir. Sonradan azledilerek Gelibolu'ya sürüldü. Nabi üslûbunda didaktik ve ayrıca arapça ve farsça şiirler yazmıştır. İstanbul kütüphanelerinde yazma nüshası olan 714 beyitlik *Divan*'ı vardır. Ağakapılı İsmail Efendi ve onun oğlu Mustafa Efendiden sülüs ve nesih yazı tarzını öğrenmiştir. Divanî, rik'a ve siyakat nevi hatta başarılıdır. Kamerî* yıl yerine Şemsî* yıl kullanmanın devlet hazinesine sağlayacağı faydaya dair hazırladığı lâyiha üzerine 1740'tan itibaren Şemsî yıl kullanılmıştır. Çok değerli bir kitaplık olan Atıf Efendi kütüphanesini kurmuştur. (M)

ÂTIF EFENDİ (Ahmed), osmanlı reisülküttabı (Çankırı 1752 ?-İstanbul 1807). Lâleli Mustafa Efendinin dairesine devam etti, onun Sadaret kethüdalığı sırasında (1781) Hazine kâtibi oldu. Bir süre de Âmedî odasında çalıştıktan sonra (1787-1788) sefere gönderildi. Dönüşte, Silâhtar kâtipliği ve Süvari mukabeleciliği gibi hizmetlerde bulundu. 1798'de Râşid Mehmed Efendi yerine reisülküttaplığa getirildi. Mısır seferinde, Rikâbı Hümayun reisi olarak (1798) İstanbul'da kaldı. (M)

ÂTIF EFENDİ Kuyucaklı (Mehmed), türk matematikçisi (?-İstanbul 1846). Sıra ile İzmit, Şam ve İstanbul kadılıklarında bulundu (1845). Bir nüshası İstanbul'daki Yahya Efendi kütüphanesinde bulunan *Nihayet-ül-Bâb fî Şerhi Hülâsat-il-Hisab* (Yıldızlar İlminin Anlaşılmasını Kolaylaştıran Kitap) adlı eserinden başka, matematik bilgini Bahaüddin Âmilî'nin *Teşrih-ül-Eflâk* adlı eserini Teshil-ül-İdrâk fî Teşrih-ül-Eflâk (Matematiğin Özünü Açıklayan En Son Eser [bab]) adıyle genişleterek türkçeye çevirmiştir (1831). [M]

Âtıf Efendi kütüphanesi, İstanbul'da Şehzadebaşı'nda Vefa cad. nu. 44'te Sultan Abdülhamid I devri başdefterdarı Mustafa Âtıf Efendi tarafından 1741 yılında kurulan büyük vakıf kütüphane. 48 Kişilik, dörtgen biçiminde bir okuma salonu ile bunun üç yanında beş sofa, bir kitap hazinesi ve kütüphanecilerin oturmasına mahsus üç meşruta evden teşekkül eder. Bir kapıyle okuma salonuna açılan kitap hazinesi, rutubeti önlemek üzere özel bir biçimde yaptırılmıştır; bu bölüm kesme taştan kemerler üstüne oturtulmuştur, bol güneş alır; kitap dolapları da ahşap setler üstüne konulmuştur. Kütüphanenin eskiden basılmış fihristinde, 2 857 cilt kitap bulunmaktaydı. Yirmi yıl sonra (1965) kitapların sayısı 11 495'i bulmuştur. Basmalardan 7 521'i türkçe, 507'si eski harfli türkçe, 460'ı arapça ve farsça, 181'i başka dillerde; yazmalardan 336'sı türkçe, 2 406'sı arapça, 84'ü farsça idi. 1968 Yılı başında kütüphanenin kitap mevcudu şöyledir: genel konular 1 467, felsefe-ahlâk 713, din 1 923, sosyal bilimler 1 652, dil 776, nazarî bilimler 457, uygulamalı bilimler 682, güzel sanatlar 247, edebiyat 3 526, tarih-coğrafya-biyografi 1 537, genel toplam 12 980. Süreli yayınlar için 1957 yılı rakamları: 10 çeşit türkçe, 3 çeşit başka dillerde. Kütüphanede islâm bilimleri, tarih ve edebiyat konularındaki eserler çoğunluktadır. (M)

ÂTIFET i. (ar. ᶜ*atf,* merhamet ve ihsan etmek'ten ᶜ*āṭıfet*). *Esk.* Karşılık beklemeden gösterilen sevgi, iyilikseverlik, ihsan: *Birçok nüshalarını âtıfet kapılarına ulaşan yollara göndermek suretiyle ihsan-ı şahaneye nâil olmuş* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Şefkat, merhamet, koruma: *Bir vakit ekmek bulmak için âtıfetine müracaat ettiği bu adamın...* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ Kadın adı.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Âtıfetkâr,* esirgeyip koruyan. ‖ *Âtıfetkârane,* âtıfetkâr olana yakışacak surette.

— Dil bil. *Âtıfet,* Osmanlıcada türetilmiş bir kelimedir, Arapçada kullanılmaz. (M)

ÂTIF İstanbullu (Mehmed), divan şairi ve hattatı (öl. 1743). Kadılıklarda bulundu. Tarih düşürmekte ustadır. *Divan*'ı vardır. (M)

ÂTIF Kuyucaklızade (Mehmed), türk hukuk bilgini (İstanbul 1850-ay.y. 1898). Babası ve dedeleri de seçkin birer ilim adamıydı. Bu bakımdan tahsiline önem verildi. Mısırlı bilgin Şeyh İbrahim El-Saka'dan tefsir ve hadis dersleri aldı. İstanbul'da Mektebi Mülkiye'de okuttuğu Mecelle dersleri ile ün yaptı. Evkaf idare meclisi başkanlığında bulundu, okuttuğu kitaplara şerhler yazdı. Kitabı Şirket'in sonuna *Mecelle Şerhi, Arazi Kanunu Şerhi, El-İmdad li-Marifet-i Uluvvi'l-İsnad* (İsnadın Yüceliğinin Anlaşılmasına Yardım) adlı basılmış eserleri vardır. (M)

ÂTIF Seyit Mehmedoğlu, kırımlı bilgin ve siyaset adamı (Gözleve 1399-Bahçesaray 1469). İyi bir öğrenim gördü ve Kırım hanı Hacı Giray'ın zamanında, Mısır-Kırım arasındaki iyi münasebetleri devam ettirmek üzere Mısır'a elçi olarak gönderildi (1427). Hacı Giray, han olunca (1428) Âtıf'ı müşavir yaptı ve onu Lehistan'a elçi olarak gönderdi, bunun sonucu olarak da anlaşma yapıldı. Siyasî alanda Hacı Giray Hana yardım eden Âtıf, özellikle Karadeniz'in kuzeybatı kıyılarında yaşayan göçebe Türklerin ve Nogayların Kırım hanlığına bağlanmasında rol oynadı. Ayrıca İstanbul ile Kırım arasındaki iyi münasebetler ve osmanlı donanmasının Kırım kıyılarında Cenevizlilere karşı harekete geçmesinde (1454) v.b. etkili oldu. (M)

ÂTIFZADE. Bk. ÖMER VAHİD EFENDİ.

Foto. Nurettin Erkılıç, E. Emiroğlu (MEYDAN)

ATIK i. *Mah.* Süt ve yoğurt çalkalanan küçük yayık (Akhisar). [M]

ÂTIK veya **ÂTIKA** sıf. (ar. *ʿatḳ,* azat etme, *ʿıtḳ,* eskilik ve *ʿutḳ,* güzellik'ten *ʿātıḳ* ve *ʿātıḳa*). *Esk.* [Köle için] Serbest bırakılmış. ‖ İhtiyar. ‖ [Şarap için] Eskimiş. ‖ [Atlar için] Soyu temiz. ‖ İ. Genç kız. ‖ Yavru kuş. (M)

ÂTIL veya **ÂTILA** sıf. (ar. *ʿaṭālet,* tembellik'ten *ʿāṭıl* veya *ʿāṭıla*). *Esk.* Tembel: *Bir âtıl daha şebabında ihtiyarlar* (Namık Kemal). ‖ Hareketsiz, çalışmaz: *Milleti tecavüzler karşısında sâkit ve âtıl tutacak tedabir almaktan geri durmuyordu* (Atatürk). ‖ Zf. Tesirsiz, durgun, işe yaramaz: *Birkaç ay fikirleri âtıl kaldı, fakat bu âtalet müddeti birgün geldi* [...] *geçti* (H. Z. Uşaklıgil).

◆ **Âtılâne** sıf. Tembelce: *Güneşe karşı âtılâne serilen köpeklerle...* (H. C. Yalçın). ‖ İşe yaramaz bir şekilde: *Kadınların hayatta âtılâne yaşadıklarını* [...] *söyleyenler vardır* (Atatürk). [M]

ATILMAK edilg. f. [Eşya için] Hızla ileri doğru fırlatılmak: *Arkasından atılan bombalardan birinin muvazenesi bozulmuştu* (F. R. Atay). ‖ Yok edilmek, ortadan kaldırılmak: *Konuşma lisanına ne kadar arapça, acemce, frenkçe kelimeler girmişse hepsi atılmalıydı* (Ömer Seyfeddin). ‖ Kovulmak: *Âdem babamızla sevgili Havva anamız Cennetten atıldığındanberi...* (B. Felek). ‖ Konmak, bırakılmak: *Gelen meşin kasketli, yıpranmış deri ceketli, omuzlarına atılmış eski bir asker paltosu ile...* (Ş. S. Aydemir). ‖ Girişmek: *Enver paşa dahi Alman zaferine yetişemiyeceğimizden korkarak bir nefeste harbe atılmış değil midir* (F. R. Atay). ‖ Örtülmek: *Karanlık bütün şehrin üzerine atılmış bir koyu renk örtü gibi duruyor* (B. Felek). ‖ Havale edilmek: *Vilâyetçe mevcut olan vesait* [...] *gayri kâfi görülmüş de mi kolorduya iş atılıyor* (Atatürk). ‖ Bir işe teşebbüs etmek: *Ticarete atılayım desen hem sermaye ister, hem tehlikeli iş* (Sabahattin Ali). ‖ Gözden çıkarılmak, vaz geçilmek: *— Ben Galib beyin öyle birdenbire atılacak bir kısmet olmadığını derim* (H. E. Adıvar). ‖ Koşmak, fırlamak: *Müthiş bir hamle ile halkı yararak ona doğru atıldım* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Hücum etmek: *Bütün ordu surların üstüne atıldı* (Yahya Kemal). ‖ Bırakılmak, terk edilmek: *Nerede o parça? Kimbilir nerelere atıldı* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ Söze karışmak: *Müdürle, Kâmil bey bir ağızdan atıldılar* (K. Tahir).

— ÇEŞ. DEY. *Atıldı atılacak,* ileri fırlamağa hazır: *Her dakika döğüşe hazır, atıldı atılacak bir hal almıştı* (Yaşar Kemal). ‖ *Atılmış pamuk gibi,* kabarık, beyaz bir yığın halinde: *Kamyon arkasında atılmış pamuk gibi bir toz yığını bırakarak koşuyor...* (Sabahattin Ali). ‖ *Boynuna atılmak,* birinin boynuna sarılarak sevincini, mutluluğunu belli etmek: *Şimdi onun boynuna atılmak, teşekkür etmek, «Bilsen beni ne kadar bahtiyar ediyorsun?» demek istiyordu* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ *Hayata atılmak,* geçimini sağlamak, bir meslekte çalışmağa başlamak: *Fazıl, hayata ilk atıldığı sıralarda, Mısır bankalarından birinin memuru olarak, Suriye'de yerleşmişti* (Vâ-Nû). ‖ *Kollarına atılmak,* kavuşmak: *Senelerce sana hasret taşıyan / Bir gönülle kollarına atılsam* (O. S. Orhon). Birinin aşkına mukabele etmek, sevgiliye ram olmak. ‖ *Öne* (*ileri*) *atılmak,* ileri geçmek, ortaya çıkmak: *Salih ağa ile imam hemen öne atılmışlar* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ *Üstüne atılmak,* hücum etmek: *Yumuşak pençelerinin içinden tırnaklarını çıkarıyor, kuşun üstüne atılmağa hazırlanıyordu* (R. N. Güntekin). ‖ *Yabana atılmak,* önem verilmemek.

— Havc. *Atılır benzin deposu,* fazla benzin taşınmasını sağlamak için bir uçağa takılabilecek biçimde yapılmış benzin deposu. (Bu depo boşaldıktan sonra uçaktan atılabilir. Bazen kalın benzinle doldurulur ve sıçrayıcı bir yangın bombası olarak da kullanılır.)

◆ **Atılgan** sıf. Karşısına çıkabilecek engellerden ve tehlikelerden korkmadan her zaman ileriye atılan: *O halde muvaffak olmak için daha cesur, daha atılgan* [...] *olmalıydım* (A. H. Tanpınar). ‖ Cüretkâr: *Atılgan ve çok ileri mecmua* (R. N. Güntekin). ‖ Hevesli: *Yunanlılar ister harbe atılgan olsunlar, ister harbden meyus* (Yahya Kemal).

◆ **Atılım** ve **atılış** i. Atılma, hamle, hücum: *Bu atılımı durdurmak isteyenler çıkacaktır elbette* (T. Yücel). *Murad Hüdavendigâr devrinde bu iş mucizeye benzeyen bir atılışla görüldü* (Yahya Kemal).

— Fels. *Yaşama atılımı,* Bergson'un *l'Evolution Créatrice*'indeki (Yaratıcı Evrim) temel düşüncelerinden birini anlatan felsefî formül; bu görüşe göre varlıkların geçirdiği evrim, sürekli bir fışkırma halindeki bu yaşama gücüne bağlıdır.

◆ **Atılma** i. Atılmak eylemi, atma işine konu olma. ‖ Hamle yapma: *Bir karışıklık, bir gürültü, atılmalar, sıçramalar...* (A. H. Müftüoğlu). [ML]

ATIM i. (*atmak*'tan). Atma, silâhı bir defa boşaltma: *Bir sır olsa gerek bu ilk atımda / Bu sihirli oku nereden aldın* (Yahya Kemal). ‖ Ateş etme: *...bu Türk düşmanının bazı başına bazı göğsüne bir iki atım yerleştirdi* (Ömer Seyfeddin). ‖ Silâhın menzili, ateşli silâhlarda barut hakkı, ok veya merminin gidebileceği belirli uzaklık: *Çadırından bir ok atımı mesafeye kadar kaliçeler ve güzel döşemeler döşetmiş...* (Cevdet Paşa). ‖ Herhangi bir silâhın atımıyle tespit edilen uzaklık: *Burunları da öyle bir koku alır ki... Bin atım ötede ne var ne yok bundan anlarlar* (Y. K. Karaosmanoğlu).

— DEY. *Bir kurşun atımı,* belli bir uzaklığı bildirmek için kullanılır. (Bir kurşunun gittiği uzaklık ortalama 100 metredir.)

◆ **Atımlık** i. Silâhı doldurabilecek veya en aşağı bir atım yapabilecek barut miktarı. ‖ *Mec.* Harcanacak son kuvvet: *Var iki atımlık canı kederin* (F. N. Çamlıbel).

— DEY. *Bir atımlık barutu kalmak* (*olmak*), kuvvetinin, imkânının en sonuna gelmiş olmak: *Sonra günün birinde, kendisine asıl hedef diyebileceği istikamete yöneldiği zaman bütün gücü bir atımlık baruttan ibaret kalmıştı* (Ş. S. Aydemir). [M]

Atın üstünde eğer. Folk. Erzurumda oynanan türkülü bir kız barı. (M)

ÂTIR sıf. ve i. (ar. *ʿıṭr,* güzel kokudan *ʿāṭır*). *Esk.* Güzel kokulu, güzel kokan. ‖ Güzel kokuları seven.

— DEY. Esk. *Hâtır-ı âtır,* mektuplarda hatır sormada kullanılan nezaket sözü. (M)

ATIŞ i. Atma tarzı: *Adım atışını beğendim.* ‖ Bir kenara fırlatış, savuruş: *Bu olay dalgalı bir denizin bir cesedi sahile atışına benziyor* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Yollayış, sevk ediş: *... caddenin de bir eğitişi bir kendine uyduruşu, beğenmediğini iç sokağa itişi ve atışı vardır* (F. R. Atay). ‖ [Kalp, damar, nabız, şakak v.b. için] Vuruş, çarpış: *... ses hafif ve pes, fakat gittikçe kuvvetlendi ve hummalı bir damar atışı gibi kuvvetlendi* (H. E. Adıvar). *Bu göğsü başıma dayamak, hem sert hem yumuşak ılıklığında, kalbinin atışını dinleyerek uykuya varmak...* (R. H. Karay). ‖ [Ateşli silâhlar için] Patlatma. ‖ *Atış yeri* (*mahalli, meydanı*), atış talimlerinin yapıldığı yer, poligon.

— Ask. Bir silâhı ateşlemek. ‖ Bir silâh veya silâh grubunu ateşlemek suretiyle boşaltmak. ‖ *Ateş demeti,* atış durumundaki bir topçu bataryası toplarının atış planlarının tümü. (Ateş demeti, atış planlarının bataryanın önünde veya gerisinde, yakınsak veya paralel oluşuna göre *paralel, yakınsak* veya *ıraksak* olabilir. Nişan alma işlemleri önce *esas top* denilen bir tek topa göre yapılır.) ‖ *Atış idare cihazları,* uçaksavar topçu ateşini tanzim etmek için gerekli malzeme. (Dürbün, telemetre, yarıbalistik tipi kumanda âleti, kumanda âleti, atış esasları intikal sistemi ve güç kaynağı gibi topların gerekli yan ve yükselişlerini tanzim ve hesaplamakta kullanılan bütün âletleri ihtiva eder). ‖ *Atış koridoru,* yatık mermi yollu silâhların atış hattı boyunca temizlenmiş şerit halindeki saha. ‖ *Atış müfrezesi,* askerî merasimle defnedilen bir şahsın mezarı başında ihtiram atışı yapmak veya askerî mahkeme tarafından kurşuna dizilmeğe mahkûm edilen bir şahsa ateş etmek üzere görevlendirilen asker grubu. (Atış müfrezesi bir manga kuvvetinde olduğu zaman buna *atış mangası* denir.) ‖ *Atış noktası,* hedefli atış eğitiminde, ateşin açıldığı nokta. ‖ *Atış planı,* atış esaslarının hazırlanmasında gerekli olan, üzerinde bataryaların düzeltme tanzim noktalarının, hedeflerin ve diğer teferruatın nispî yerlerini gösteren bir harita, fotoğraf haritası, şebekeli kâğıt veya düz bir kâğıt. Bk. ANSİKL. ‖ *Atış rampası,* bir roketi atmak için sadece lüzumlu kızağı ve kızakla ilgili nişan ve tevcih, yükseliş ve yan düzenlerini kapsayan araç. ‖ *Atış uçuşu,* askerî maksatlar için özel olarak yapılan harp uçaklarını kullanan pilotların savaş uçuş eğitimini muhafaza veya o standarta ulaşabilmek için yaptıkları çeşitli uçuş görevleri. (Bu uçuşların en önemlilerinden birisi hava atış uçuşudur. Hava atış uçuşları genel olarak havadan havaya ve havadan yere olmak üzere iki şekilde yapılır.) ‖ *Atış yükseliş açısı,* başlangıç noktasında, yükseliş hattı ile namlu ağız yatayının teşkil ettiği düşey açı. (Yükseliş açısı, nişangâh açısı, doğru toprak açısı ve mütemmim toprak açısının cebrî toplamından ibarettir. Belli bir hedefe ateş etmek için, bir topun tevcihinde meydana gelen dikey açıya da *atış yükseliş açısı* adı verilir.)

— Atışbilim. *Atış cetvelleri,* belirli bir ateşli silâhtan atılabilen çeşitli mermilerin, mermiyollarının başlıca elemanlarına ait bilgileri gösteren cetveller. ‖ *Atış esasları,* bir top atışında belirli hedefe isabet ettirmeyi sağlayan mermi yolunu belirten temel veriler. (İki atış esası vardır: *ilk esaslar* [atış planı, yan açılar, toprak ve yükseliş açıları, ilk hız] ve *son esaslar* [menzil, atış cetvellerine göre düşüş noktaları, sapma ve düşüş açıları].) ‖ *Atış esaslarını kayıt,* bir hedefe tanzim atışı yapıldıktan sonra (mesafe v.b.) atış elemanlarını toplamak ve kaydetmek için yapılan işlem; belli bir anda objektifin atışı düzenlemesi'nden sonra kaydolunan atış esasları başka bir zaman yine kullanılabilir.

— Avc. *Av atışı* kullanılan silâh ve mermi bakımından savaş atışından farklıdır. (Bk. AV TÜFEĞİ) Bk. ANSİKL.

— Denizc. *Atış kavsi,* bir geminin ekseniyle meydana gelen kavis açısı; bu açı içinde bir top hiç bir engele uğramadan nişan alabilir ve ateş edebilir. ‖ *Deniz savaşında top atışı.* Bk. ANSİKL.

— Okçuluk. *Atış çizgisi,* okçuların hedefe doğru atış yapmak üzere duracakları yeri işaret eden çizgiye denir.

— Spor. *Kaleye atış,* futbolda topu kaleye yollamak için ayakla yapılan sert vuruş. (*Eşanl.* ŞUT.)

— ANSİKL. *Atış planı,* toptan, hedefe kadar olan mesafe, yan ve rakım farkını bulmak için kullanılır. Topçu atışlarının tesiri, büyük ölçüde atış planının doğruluğuna ve tam olmasına bağlıdır. Atış planları: *yer ölçmeli atış planı, gözetlemeli atış planı* olmak üzere iki çeşittir.

Atış esaslarının hazırlanması için gerekli olan bataryaların nispî mevkilerini, esas istikamet noktaları ve esas istikamet hatlarını, kontrol noktalarını, hedefleri ve diğer ayrıntıları doğru bir şekilde gösteren harita, foto harita veya taksimatlı kanava.

— Atışbilim. Çeşitli atış cetvelleri şunlardır: *rakamlı atış cetveli, grafik atış cetveli* ve bir hesap makinesinden ibaret olan *mekanik atış cetveli.* Atış cetvellerinin verdiği bilgiler yeni bir ateşli silâha, orta şiddetteki bir barutun sağladığı ilk hıza ve belirli mermi ve füzelere aittir; rüzgâr yok farz edilmiştir; atmosfer basıncı 760 mm ve havanın ısı derecesi de $+15°C$ olarak kabul edilmiştir. Atış cetvellerinde genel olarak şu bilgiler bulunur: atış ve düşüş açıları, uçuş müddeti, mermiyolu oku (sehim), yan düzeltmesi, son hız, muhtemel sapmalar, çatal ve havada patlayan atış için paralanma yükseklikleri. Rakamlı atış cetvellerinde, ayrıca, atış anındaki şartlarla atış cetvellerinin nazarî olarak yapıldığı andaki şartlar arasındaki farkların düzeltilmesi için gerekli bilgiler de verilir.

— Avc. *Av atışı,* hemen her zaman hareket eden bir hedefe yapılır; nişan hayvana değil, hayvanın önüne alınır, yani hayvanın izlediği yön ile atış yörüngesinin kesişmesi sağlanır. Bu atışın çok çabuk yapılması gerekir. Büyük av hayvanı için mermi veya iri saçma, küçüğü için ise küçük saçma kullanılır. Atış için, namluları yanyana veya üst üste olan çifteler kullanıldığı gibi, birbiri ardından ateş eden tüfekler de kullanılabilir. En çok kullanılan kalibreler 12, 16, 20'dir. Mermi ekseri karabinayle atılır.

— Denizc. Yelkenli gemiler zamanında toplar lombarların içinde atışa hazır durumda belli bir yöne çevrilirdi; top nişancısı, gemi yalpadan sonra doğrulup düzey duruma girerken nişan çizgisi hedefin üzerine gelince,

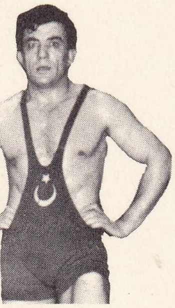
Celâl ATİK

önceleri birkaç yüz metre, sonraları en fazla bir iki bin metre mesafeden ateş ederdi. Hedef olan geminin sürati dikkate alınmazdı; mermi namludan çıkınca top, bataryanın içine geriler ve tekrar lombara sürülmeden önce yeniden doldurulurdu. İki atış arasında geçen zaman beş dakika kadardı.

XIX. yüzyılda nişan âletleri geliştiğinden, topu devamlı hedefe yöneltilmiş olarak tutmak mümkün oldu ve atış sürati orta çaplı toplarda dakikada birkaç mermiyi buldu; ama nişan almak ve ateş etmek yine de nişancı tarafından yapılıyordu. Birinci Dünya savaşı sırasında İngiltere'de *fire-director* (atış yöneticisi) bulundu ve hemen sonra bütün savaş gemileri bu âleti kullanmağa başladı. Atış yöneticisi esas olarak, uzağı görmek için direğin çok yüksek bir yerine yerleştirilmiş yalancı bir namludan meydana gelir. Yalancı top, hedefe nişan aldığı zaman, kadranlarda izlenen bu durum, öbür toplara intikal eder, böylece yalancı top ile diğer toplar arasında sıkı bir paralellik kurulur. Yatayı tespit için bir topaç kullanılır ve direkteki yalancı topun hedef çizgisi, yalpada, hedefin üzerine düştüğü zaman bütün toplar atışa geçer ve aynı anda patlar. Atış elemanları (hedefin uzaklığı, geminin hızı ve rotası) ve rüzgâr durumu gibi atış için gerekli bütün hesaplar geminin alt kısmındaki kapalı bir santralda otomatik olarak hesaplanır. Bu sistemde bütün atış âletleri telsizle yönetilir. İkinci Dünya savaşı başlarından bu yana büyük su üstü harp gemilerindeki toplar gerek su üstündeki hedeflere, gerek uçaklara karşı atış aracılığıyla ve telsizle idare edilmektedir. *Fire-director* prensibi burada da uygulanır, ama artık her topun yanında topu hedefe çevirmek için nişan izleme kadran ve göstergeleri yoktur. Elektrikle çalışan motorlar sayesinde bütün toplar ile direkteki atışı yönelten yalancı namlu paralel bir hale sokulmaktadır. Görüş olmadan atış yapıldığında denize düşen mermilerin çıkardıkları yüksek su sütunlarının üstünden çalışan radar, gerekli düzeltmelerin kısmen yapılmasını sağlar. (ML)

ATIŞMAK ortaklş. f. Birbirine bir şey atmak: *Arada hendek olduğundan iki ordu birbiriyle çarpışamayıp hemen ok atışmakta idiler* (Cevdet Paşa). || Birbirinin üzerine binmek, karışmak: *Rüzgâr eser dallarınız atışır* (Karacaoğlan). || Tartışmak, kavga etmek: *Kaynanamla biraz atıştık* (H. R. Gürpınar). *Köroğlu ile biraz atıştık, hiddete kapılıp cübbeme bir tekme attı* (N. Araz). || İki dargın kimseden birinin diğerine laf atması. || Zarif cevap vermeğe düşkün olmak, karşılıklı nükteli cevaplar vermek. || Saz şairlerinin karşılıklı söyleşmeleri.

◆ **Atışma** i. Halk. Ed. Saz şairlerinin tartışmalı karşılaşmaları. Buna, *beri, deyişme* ve *karşı* adları da verilir. (M)

ATIŞTIRMAK ettrg. f. Yemeği acele olarak yemek: *İşçiler önlerindeki yemeklere abanmış, atıştırıyorlardı* (Orhan Kemal). *O sırada yemekler geldi. Beriki hem atıştırır, hem anlatır* (B. Felek). || [Kar ve yağmur için] Tane tane serperek yağmak, serpiştirmek: *Kar atıştırmağa başladı.* || [İçki için] Karşılıklı içmek: *İki tek atıştırdık.*

— Dil bil. Şekil bakımından *atışmak* fiilinin ettirgeni olmakla beraber, sadece geçişli ve geçişsiz olarak kullanılmaktadır. (M)

ÂTİ i. (ar. *ıtyān*, gelme, erişme'den *āti*). *Esk.* Gelecek zaman, istikbal, yarın: *Gençlerin çoğu tahayyül ettikleri bir âtide yaşarlar* (A. Ş. Hisar). *Geçiyor ya sen ona bak, dünyanın âtisi tayyarede* (M. Ş. Esendal). *Âtiyi karanlık görerek azmi bırakmak / Alçak bir ölüm varsa eminim budur ancak* (M. A. Ersoy). || Sıf. Gelecekteki, istikbaldeki: *Âtideki zevcenizin afiyetine* (Abdülhak Hâmid). || Aşağıdaki: *Kolordu kumandanlarına da âtideki umumî tebliğ yapıldı* (Atatürk).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Âtiy-ül beyan*, aşağıda belirtilecek olan. || *Âtiy-üz-zikr*, aşağıda bildirilecek, biraz sonra anlatılacak olan. || *Âti-yi millet*, milletin istikbali, geleceği. || *Ber-vech-i âti*, aşağıda olduğu gibi. || *Nesl-i âti*, sonraki nesil, gelecek kuşak: *Ben, söylediklerimi geçmiş günlere ait bazı hatırat ve vesâik ile de burada teyid etmeyi, nesl-i âtinin içtimaî ve siyasî ahlâkiyatı nokta-yı nazarından bir vazife addederim* (Atatürk).

◆ **Âtiye** sıf. *Esk.* [*Âti*'nin terkiplerde meydana çıkan müennes şeklidir]: *Resul-i Ekrem, ona ahvâl-i âtiyeye dair pekçok sırlar keşf ve beyan eylemiş ve münafıkların isimlerini söylemişti* (Cevdet Paşa). || *Eyyam-ı âtiye*, gelecek günler.

◆ **Âtiyen** zf. Gelecekte, sonra, ileride: *Âtiyen icap ederse heyet de gönderebilirler* (Atatürk). [M]

ATİK sıf. Çevik, çabuk hareket eden: *O iki atik hayvan bütün süratlerini sarf ettikleri halde...* (Cenab Şahabeddin).

— ÇEŞ. DEY. *Atik davranmak* (*çıkmak*), hemen hareket edebilmek, elini çabuk tutmak: *Başkaları daha atik davranmışlar, altınları götürmüşlerdi* (R. H. Karay). *Bereket versin delikanlı daha atik çıktı* (A. H. Tanpınar). || *Atik tetik*, çabuk hareket edebilen, çevik: *Hani o atik ve tetik askerler* (Y. K. Karaosmanoğlu).

◆ **Atikleşmek** dönşl. f. Çabuk hareket etmek, çevik olmak: *Heyecandan âdeta gençleşmiş, atikleşmiştim* (H. R. Gürpınar).

◆ **Atiklik** i. Çabukluk, kolaylık: *O yüksek duvarlardan, bir serçe atikliğiyle pırlayan pırlayana...* (Şevket Arı). [M]

ATİK ve **ATİKA** sıf. (ar. *ʿatḳ*, azat etme, *ʿıtḳ*, eskilik ve *ʿutḳ*, güzellik'ten *ʿatîḳ* ve *ʿatîḳa*). *Esk.* Eski, eski bir zamana ait: *Atîk, kadîm lakaplarıyle anılan bu Mimar Sinan'la Saraçhanebaşı'ndaki mescidi ve mezarı bize kadar kalan mimar Ayas...* (Yahya Kemal) || Antika değerinde olan, kıymetli. || Asil. || [Kızlar için] Güzel, genç. || Ebubekir'in bir lakabı.

— ÇEŞ. DEY. *Ahd-i atîk*. Bk. AHİT. || *Âsar-ı atîka*. Bk. ÂSAR. || *Beyt-i atîk*. Bk. KÂBE. || *Edebiyat-ı atîka*, Tanzimattan önceki edebiyat: *Edebiyat-ı atikadan durûb-i emsâle katışan beyitler yetişir* (Cenab Şahabeddin). || *Efkâr-ı atîka*, eski fikirler: *Efkâr-ı cedîdenin efkâr-ı atîka yerine ikamesi ancak mübarezat-ı medîde* [...] *ile olabilir* (Ahmed Şuayib). || *Tarz-ı atîk*, eski tarz, eski üslûp: *Tarz-ı atîkte yazılan âsârımızın müdafaasına...* (Namık Kemal).

— Esk. huk. Azat olmuş veya azat edilmiş köle veya cariye. (Çoğulu *ʿuteka*.)

◆ **Atîkiyat** i. Eski eserler bilimi. Bk. ARKEOLOJİ.

◆ **Atîkiyatî** sıf. Eski eserlerle ilgili, arkeolojik: *Birçok ilim adamları, eski Türklere, Hunlara ve Moğollara dair tarihî ve atîkyatî taharriler yapmağa başladılar* (Z. Gökalp). [M]

ATİK (Celâl), türk güreşçisi (Yozgat'ta Günden köyü 1918). Güreşe küçük yaşta karakucak ile başladı, 1937 yılında Ankara'da askerliğini yaparken minder güreşine çıktı. Kısa zamanda büyük varlık gösterdi. Aynı yıl Fin ve Macarlarla yapılan güreşlerde ayyıldızlı mayoyu giydi. 1940 Yılında yarıorta siklette Balkan ikinciliğini kazandı. 1946 Yılında Avrupa şampiyonluğunu kazandıktan sonra 1948 Londra Olimpiyat oyunlarında altın madalya aldı. Yaptığı 6 güreşin 5'ini tuşla, 1'ini ittifakla kazanarak Olimpiyat oyunlarında hemen hiçbir güreşçiye nasip olmayan parlak bir şampiyonluk kazanmıştı. 1949'da yine Avrupa birincisiydi, 1950'de dünya greko-romen ikinciliğini aldıktan sonra 1951'de dünya serbest güreş şampiyonluğunu kazandı ve o yıl güreş hayatından çekildi. 1956 Yılında millî güreş takımımızın antrenörlüğüne getirildi, uzun yıllar bu görevde kaldı. (M)

ATİK ALİ PAŞA. Bk. ALİ PAŞA *Hadım* (öl. 1511)

Atikali Paşa camii, *Sedefçiler camii* de denir. İstanbul'da Çemberlitaş yakınındadır. Bayezid II'nin sadrazamlarından Hadım Ali* Paşa yaptırdı (1496). Çok kubbeli sistemden, merkezî yapı sistemine geçişe ilk adımdır ve Bursa camileri ile Bayezid camii arasındaki geçiş devresi özelliklerini taşır. Ters T biçimindeki planı Yeşil ve Muradiye camiine, kitlesinin genel düzeni de Hatuniye camiine benzer. Yapının üzerini ortada büyük ve merkezî bir kubbe örter. Yanlarda küçük ikişer, dışa taşan mihrap üzerinde büyük ve yarım bir kubbe bulunur. Ön (kuzey) kısmında da revak kubbeleri vardır. Orta ve yan kubbeler geniş pandantiflere, yarım kubbe ise sarkıtlı kakmalara köşelere oturtulmuştur. 24 m yüksekliğindeki ana kubbenin altında 16 yarım daireli penceresi olan bir kasnak vardır. Minare, giriş kapısının sağındadır. Son cemaat yeri 6 porfir sütunlu ve 5 kubbeli bir revak olarak yapılmıştır. Caminin avlusuna XVII. yüzyıl sadrazamları gömülmüştür. (M)

ÂTİKE, ilk islâmlardan Zeyd bin Amr'ın kızı ve aşerei mübeşşereden Said bin Zeyd'in kızkardeşi. Kureyş kabilesindendir. Güzelliği ve zekâsı ile meşhurdur. Hicretten önce müslüman olan Âtike, önce Ebubekir'in oğlu Abdullah ile evlenmişti. Abdullah, Taif savaşında ölünce, başka kimse ile evlenmeyeceğine dair yemin etmesine rağmen kocasının vefatından bir yıl sonra Hz. Ömer ile evlendi. Ömer'in şehit edilmesi üzerine Zubeyr bin Avvan ile, onun ölümünden sonra da Hz. Hüseyin ile nikâhlandı. Kocalarının ikisi harp meydanında öldüğü için halk arasında «kim kahramanca ölmek istiyorsa Âtike ile evlensin» sözü çıkmıştı. Âtike'nin, Zübeyr'in ölümü üzerine söylediği mersiye çok meşhurdur. (M)

Atilia kanunu, M.Ö. II. yy. Roma kanunu; yetim ve kadınları korumak gayesiyle yapılmıştır; bu kanuna göre bazı hallerde şehir pretoru bir vasi seçmek zorunda idi. (L)

AT'İME veya **ET'İME** çoğl. i. (ar. *taʿām*, yiyecek'ten *atʿime*). *Esk.* Yemekler: *Yok şimdi kaht-ı at'ime* (Abdülhak Hâmid). [M]

ATİMİ i. (*a*, bulzl. eki ve yun. *thymos*, gönül, tutku'dan fr. *athymie*). Psikopatoloji ve Psikiyatr. Duygu belirtisi yokluğu ve içinde bulunulan duruma aldırmazlık şeklinde beliren ruh hali (şizofreninin belli başlı özelliklerinden biridir). [L]

ATİMİA i. (yun. *atimia, a*, bulzl. eki ve yun. *time*, şereften) Yunanlılarda, medenî ve siyasî haklardan yoksun bırakılma.

— ANSİKL. Tam veya kısmî olabilen *atimia*, ya devlet hazinesine borçlu olanlara veya ihanet, cinayet, rüşvet, askerlikten kaçma, korkaklık, yalan şahadet v.b. suçlar için uygulanırdı. Geri alınması ancak halk meclisinin toplanıp en aşağı 6 000 lehte oy vermesine bağlıydı. Atina'da sık sık verilen bu ceza, Isparta'da çok şiddetliydi, çünkü cezaya çarptırılanın fiilen toplum dışında bırakılmasıyle sonuçlanıyordu. (L)

ATİNA, yun. **Athenai** veya **Athina**, Yunanistan'ın ve Attike yönetim bölgesinin başkenti, Kephisos'un ve kolu Ilisos'un suladığı ova'da, Akropolis ve Lykabettos'un eteğinde; 565 100 nüf. (Kenar mahalleleriyle 1 838 000.) Hymettos, Pentelikos ve Parnes tepelerinin sınırladığı ovanın ortasında bulunan Atina ile Attike yarımadasının geri kalan kısımları arasında ulaşım kolaylıkla sağlanır. Batıda Atina körfezine açılan başkent, sadece hükûmetin ve idare merkezinin bulunduğu bir şehir değil, aynı zamanda üniversitesi, müzeleri ve birçok yabancı arkeoloji okulu ile ülkenin kültür ve düşünce hayatının merkezidir.

Tarih

İlkçağ Atina'sının tarihi, Yunanistan'ın tarihinden ayrılmaz; ama yine de mahallî ortam, coğrafî şartlar ve halkın özellikleri dolayısıyle epey değişiklik gösterir. Attike'nin verimsiz toprağının göbeğindeki sarp Akropolis kayalığı ilk toplaşma merkezi olmuştu. Toplaşma, Atina'nın krallar tarafından yönetildiği (M.Ö. X. yy. dan önce) yarı tarihî, yarı efsanevî çağda, çoğu zaman yakın çevreden gelen çiftçi gruplarıyle yavaş yavaş büyüdü: Attike köyleri daha Kekrops'un saltanatı sırasında, on iki şehir halinde toplandı. Atina, bu şehirler üzerinde üstünlük kurdu. Theseus'un saltanatı sırasında ülkenin siyasî birliği, başlıca rakip Eleusis kasabasının boyun eğmesiyle tamamlanmış oldu. Panathenaia bayramı bu devirden kalmadır. Nüfusun tek bir başkent çevresinde toplanmasına *synoikismos** dendi. Attike aynı zamanda, türlü yerlerden gelen göçmenlere, özellikle de, Dorlardan kaçarak Peloponnes'den gelen İyonyalılara barınak oldu. Ne var ki, bu adların kesin bir etnik gerçekliği gösterdiğini söylemek güçtür. Arkeoloji bilimi, Attike'de Mykenai'nin büyük etkisi altında kalan bir medeniyetten söz etmektedir; bunu, Mykenai unsurlarının kuzey etkisiyle karıştığı «Dipylon medeniyeti» izledi.

Eupatrid'lerin büyük toprak mülkiyetine dayanan güçlü oligarşisinin kışkırtması sonucu, krallık yönetimi yerini devamlı bir *arkhontluk*, yani bir çeşit seçimli krallık aldı. 752'-

den itibaren, arkhont on yıl süreyle seçilmeğe başlandı, 683'ten sonra ise her yıl dokuz arkhont seçildi. Sosyal sınıflaşma bakımından Eupatrid'lerin altında küçük köylü topluluğu *geomoroi* ile *demiourgoslar*'dan meydana gelen işçi sınıfı yer alıyordu. Halk unsurunun etkisi, zorba kralların Yunanistan'da başa geçmesine yol açtığı çağda Kylon, iktidarı ele geçirmeğe çalıştı (632), ama güçlü ve gerici Alkmeonidai ailesi, onu tutanları Megakles ile birlikte kalleşçe öldürdü. Bu olaylardan sonra, Alkmeonidai'ler, kutsal şeylere saygısızlık ediyorlar diye bir süre sürgüne gönderildiler. Aristokrasi birtakım imtiyazlar vermek zorunda kaldı; Drakon, sertliği efsaneleşen cezaî hükümlerle desteklenen yazılı bir amme hukukunun temelini attı (621). Daha sonra, aydın bir eupatrid olan Solon 594'te arkhont seçildi. Zenginlerle yoksullar, ovada geniş toprakları olanlarla, dağlılar ve Paralia'nın tüccarları arasındaki uzlaşmazlık, Atina'yı tehlikeli bir duruma sokuyordu. Solon, borçları indirdi (bu da büyük toprak sahipleri tarafından ezilen ortakçıların durumunu düzeltti) ve yurttaşları, servetlerine göre dört gruba ayırdı (bunlar Beşyüz medimnos'luk toprağı olanlar, şövalyeler, zeguitai ve thes idi). Genel yurttaş meclisi *ekklesia**nın desteklediği 400 üyeli bir senato olan *bule*'yi ve bir halk mahkemesi olan *heliaia**yı kurdu. Halk unsurlarına büyük çapta yer veren bu anayasa kuruluşları, Atina demokrasisinin gerçek başlangıcı oldu. Siyasî partiler kuruldu. Peisistratos'u destekleyen Diakria'lı demokratlar bunlardan biriydi. Peisistratos, iktidarı iki defa ele geçirdi (560'tan 528'e kadar). Zorbaca idaresi şehir için bir ihtişam ve zenginlik çağı oldu. Yerine oğulları Hippias ile Hipparkhos geçti (527-510). Küçük toprak sahiplerinin hürriyete kavuşmasında ve demokrasinin kuruluşunda geçici bir aşama olan bu zorbalık devrinin sona ermesinde başlıca rolü Alkmeonidai'ler oynadı. Bunlardan biri olan Kleisthenes büyük çapta reformlara girişti. Aile *genos*'unu yok etti, eski din adamları kadrosunu güçsüz hale getirdi, sınıf ve servet ayrılığı gözetmeden, halkı, on kabilelik yüz elliden fazla demos'a ayırdı. Bu, soyluların şiddetli düşmanlığını uyandırdı ve partisinin birçok üyesiyle birlikte bir süre sürgüne gitmesine yol açtı. Atina, muhafazakâr bir nitelik taşımasına rağmen, artık bir demokrasi sayılabilirdi. Yüksek görevliler seçimle başa geliyor ve sorumluluk yükleniyorlardı; bütün önemli konularda vatandaşların oyu alınıyor, hukukî yetki geniş çapta dağılıyordu.

V. yy. da Med savaşları Atina'yı büyük bir deniz gücü haline getirdi. Atina, o zamana kadar içine kapanmış bir tarım devletiydi. Yunanlıların bütün ilkçağ dünyasına yayıldığı sırada, denizciliğe elverişli coğrafî şartlara rağmen, Atina, Akdeniz çevresinde sömürgeciliğe pek yönelmemişti. Atinalıların bir donanma kurmağa karar vermesi için pers tehdidinin ortaya çıkması gerekti. 490'da, Peisistratos'un dostlarının desteğine güvenen Dara'nın filosu Attike kıyılarına geldi. Atinalılar arasında kararlı ve enerjik kumandanlar yok değildi: bu arada özellikle Ksanthippos, Miltiades, Themistokles'i sayabiliriz. Persler, Atina yakınındaki Marathon'a çıkarma yaptılar, fakat daha ovaya çıkar çıkmaz bozguna uğradılar. Atinalılar parlak bir zafer kazanmışlardı. Nankörce davranan halk, zaferden faydalanmağa kalkışan Miltiades'i hapsetmekte gecikmedi. Themistokles, her türlü yeni saldırı teşebbüsünü boşa çıkarmak için denizde üstünlük elde etmek zorunda olduğunu anladı. Şehrin ortak gelir kaynağı olan Laurion'un gümüş madenleri, 200 geminin yapım masrafını karşılayacaktı. Thes'lere tayfalar arasına katılma hakkını vermek istemeyen muhafazakârlara karşı çıkan Themistokles ağır bastı. Rakibi Aristeides, halk oyu ile sürüldü. Zenginleri, gemilerin silâhlanma masraflarını karşılamağa zorlayan üçlü yönetim yeniden kuruldu ve eskiden beri kullanılan Phaleron koyu yerine Pire limanı üs olarak benimsendi. Daha sonra yeni pers akını başladı (Kserkses'inki). Atina karadan tehdit altındaydı: şehrin boşaltılması gerekti. Atinalılar ile müttefikleri, denizde Salamis savaşını kazandılar (480); bunu, çok geçmeden, Plataini kara zaferleri ve Mykale'deki başka bir deniz zaferi izledi. Atina kendine yeni surlar yaptı ve deniz gücünden faydalanarak, Yunanistan'ın sadece Peloponnes kesimini ve kara bölgelerini kapsayan ısparta hegemonyası karşısında denge sağlayan bir konfederasyon kurdu. *Delos konfederasyonu*'na giren müttefikler, iç bağımsızlıklarını korumakla birlikte askerî ve siyasî yönetim bakımından Atina'ya güveniyor, asker ve vergi veriyorlardı.

Refah çağı olan V. yy. da Atina'yı yöneten kişiler hep soylu ailelerden seçiliyordu. Themistokles de sürgüne gönderildikten sonra, Barbarları Eurymedon'da yenen Kimon (468), Ephialtes ve Perikles başa geçti. Perikles çağa kendi adını verdi; halk tabakasını iyice destekledi: *theorikon* sayesinde halktan olan kimseler temsilleri parasız seyretmeğe hak kazandılar. Şehri Pire'ye bağlayan «Uzun Duvarlar» kurulduğu sırada, Atina'nın dış gücü, Korint (Kekriphaleia 459) ve Thebai'ye (Oinophyta, 458) karşı kazanılan zaferlerle sağlamlaştı. Ama Kimon'un kumandasında yapılan Mısır seferi acı bir yenilgiyle bitti (455). Atina, ele geçirdiği toprakları, buralara atinalı Klerukheia'ları yerleştirerek elinde tuttu, ama kıta Yunanistan'ındaki durumunu uzun süre koruyamadı.

Atina'da o sırada olağanüstü bir yazar ve sanatçı topluluğu yetişti: tragedya türünde Sophokles ile Euripides, komedide Aristophanes, felsefede Anaksagoras ile Sokrates, Perikles'in sevgilisi Aspasya'nın edebî toplantılarında bir araya geliyorlardı. Aydınlar, yunan dünyasının örneği ve «Yunanistan'ın Yunanistan'ı» Atina'yı göklere çıkarıyorlardı. Kısa bir zamanda alabildiğine gelişen Pire'ye Doğu Akdeniz'in bütün ürünleri gelmeğe başladı: Attike'nin inciri, zeytinyağı ve mermerine karşılık Sicilya veya Mısır'ın buğdayı; çanak ve çömleklere karşılık Trakya veya Makedonya'nın ham maddeleri mübadele ediliyordu. Perikles müttefiklerin Partenon'daki federal hazineye yatırdıkları vergilerle şehri güzelleştirdi. Bu bakımdan federasyonun korunması bir menfaat meselesi olmuştu. Ne var ki, sayısız Klerukheia'lara ve Atina'nın 300 yüksek memuruna rağmen, çeşitli çökme belirtileri de görülüyordu. Atina, federal hükûmetlerin bağımsızlığını hiçe saymağa başlamıştı. Sisam, Atina'nın vasiliğine karşı geldi (440). İçte, sofistler ve oligarşiye yakın çevreler demokrasiyi baltalamağa başlamışlardı. Bu sırada Peloponnes savaşı patladı. Thebai, Megara ve Korint kavgalarından dolayı bütün aristokrat şehirlerle arası bozuk olan Atina, kaynakları sayesinde rakipleri yorgun düşünceye kadar dayanabildi. Veba, şehri kırdı geçirdi. Savaş, demokratları ve oligarkları her yerde karşı karşıya getiren amansız bir iç savaş halini aldı. Yeni demokrat başkan Kleon'da, Perikles'in hünerli esnekliği yoktu. Yine de, 421'de *statüko*'ya dayanan bir barış gerçekleştirilebildi. İç kavgalar her şeyden şüphe edilmesine yol açtı. O sırada Nikias ile Alkibiades, karşıt partilerin yeni başkanlarıydı. «Hermeslerin sakatlanması» skandalına adı karışan Alkibiades, Isparta tarafına geçti. Nikias, Sicilya seferinin felâketle sonuçlanmasını önleyemedi (413). Konfederasyonda safdan ayrılanlar çoğalıyordu. Alkibiades ilkin geri çağrıldı, sonra da sürüldü. Arginussai adalarını fetheden generaller denizcilerin cesetlerini toplamadıkları için ölüme mahkûm edildiler. Atina filosu, Aigos Potamoi'de yok edildi (405); şehir, içindeki etkin ve inatçı düşmanların varlığına rağmen uzun süren bir direnmeden sonra çöktü. Isparta kendine ait bir garnizonun şehirde bulunması şartını zorla kabul ettirdi; «Otuz zorba yönetici» den meydana gelen aristokratlar komitesi, şehri terörle yönetmeğe başladı. Bu terör çağı, Thrasybulos ve Anytos'un önderliğindeki sürgünler, af hakkını elde edene ve demokratik Anayasanın yeniden kurulmasına önayak olana kadar sürdü. Bunun ardından gelen tepki sırasında hayatını kaybedenler arasında Sokrates de vardı (399). Amiral Konon, surları yeniden yaptırdı ve Isparta'nın sürekli tehdidine karşı koymak için çok geçmeden ikinci bir Atina konfederasyonu kuruldu. Atina, klerukheia'lar kurmaktan vaz geçti. Khabrias ile Timotheos yeni filo ile zafer kazandılar (Naksos, 376). Atina, iyice güçsüz düşmüş olan ve Peloponnes'in demokratik şehirleri tarafından tehdit edilen Isparta'ya, 371'deki genel barıştan sonra, yardımda gecikmedi. Konfederasyon çabucak yıkıldı. Yıkılışın önüne geçmek için büyük çaba gösterilmedi ve baş kaldıranlara karşı açılan sosyal savaş kötü bir şekilde yönetildi (357-355). Yenilen generaller, Atina'nın geleneksel yöntemine uyularak itham edildiler (İphikrates, Timotheos). Atina, iktisadî refaha çabuk kavuştu. VI. yy. da Eflatun, Aristippos, Demosthenes ve İsokrates gibi şahsiyetler yetişti; Atina, felsefenin ve hitabetin altın çağını yaşadı. Atina toplumunun bileşimi değişikliğe uğramıştı. Savaşlardan sonra iflâs etmiş olan küçük arazi sahipleri, şehirli pleb kitlesine katıldı. Şehrin yönetimi önceki çağda büyük ailelerin yerini alan birkaç kapitalistin eline geçti. Esas başkan Eubulos idi. Devletin gelir kaynaklarını, halkın gözüne girmek amacıyla, herkese açık şölen ve eğlenceler dü-

boksör başı
Atina Millî
Arkeoloji müzesi

solda, Eskiçağda;
sağda, bugünkü
ATİNA'nın planı

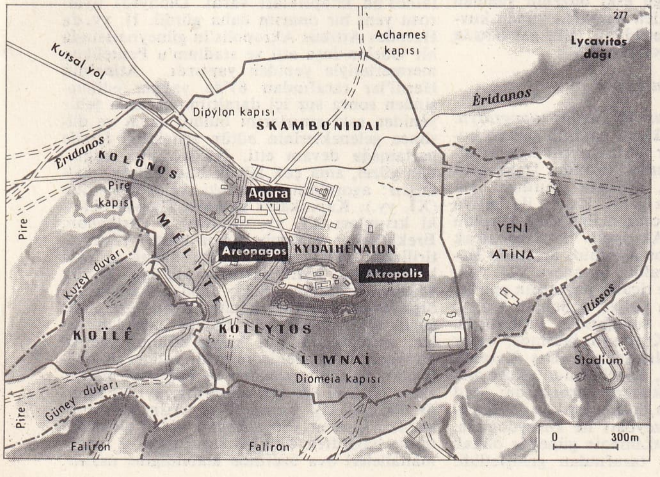

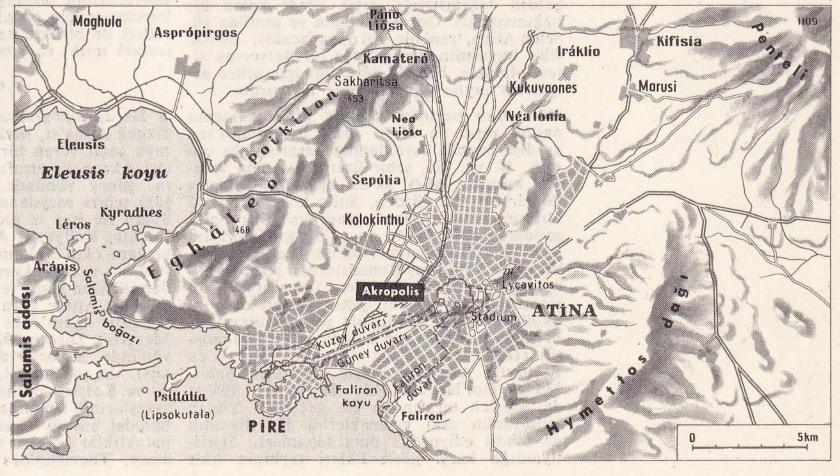

Foto. LAROUSSE

ATİNA
Akropolis'ten görünüş

zenlemek için kullandı. Bu sırada fırtına kopmak üzereydi. Makedonyalı Philippos, Yunanistan'ın fethine girişmişti. Barışçılık görüşünü inatla savunan Eubulos ve Aiskhines'in karşısında, bazı kararlı kimseler bu siyasetin saçmalığını yurttaşlarına açıkladılar. Bunlar arasında özellikle maliyeci Lykurgos'u, Hipereides'i, Khares tarafından desteklenen Demosthenes'i sayabiliriz. Şölen ve eğlence parası savaş hazinesine aktarılmasına rağmen, Khaironeia bozgunu (338) Atina'yı Philippos'un zorlu ittifakına boyun eğmeğe mecbur etti. Böylelikle Atina'nın siyasî rolü sona eriyordu. Philippos'un ölümünden sonra yerine geçen İskender, Atina'ya baş kaldırmak fırsatını vermedi. Ölümünden sonra Atina yeniden silâha sarıldıysa da başarı sağlayamadı. (Lamia savaşı, 323-322.) Bir Makedonya garnizonu Pire yakınında yerleşti, Demosthenes de kendini zehirledi. Büyük sayıda yurttaş sürgüne gönderildiği için demokrasi canlı kuvvetinden yoksun kaldı, ama Phaleron'lu Demetrios'un akıllı yönetimi sayesinde maddî refah eskisi gibi devam etti.

Şehrin bağımsızlığı, artık sözde kalan bir bağımsızlıktı. Geçmişteki şan ve şerefine yönelen Atina, yeni bir rol oynayacaktı; bu rol, fikir hayatının koruyucusu bir üniversite sitesi olmaktı. Felsefe öğrenimi için şehre gelenlerin sayısı günden güne artıyordu.

III. yy. ın başında, şehirde bir ayaklanma patlak verdi ve Mısır kralı Ptolemaios'tan yardım istendi. Ayaklanma başarısızlığa uğradı. II. yy. da, şehir üzerinde Roma vesayeti kuruldu. M.Ö. 88'de Atina, Mithridates ile birleşti, bu yüzden, Sulla komutasındaki birliklerin saldırısına uğradı ve şehir halkı gaddarca boğazlandı, ama ilkçağ dünyasının fikir ve kültür merkezi olmak özelliğini kaybetmedi. Tanınmış Romalılardan birçoğu buraya gelip eğitim gördüler. İmparator Hadrianus burada yaşadı, şehre yararlı oldu ve okulların daha büyük bir şöhrete ulaşmasını sağladı. Roma'nın başına gelen felâketlerin etkisi Atina'da da duyuldu: III. yy. da Barbarlar Attike'ye kadar ilerlediler. Şehir, 253'te Got'lar, 267'de Herul'ler, 396'da da Alarich tarafından ele geçirildi. Yunan kültürünün eski geleneklerini Hıristiyanlık da tehdit ediyordu: puta tapanların Hıristiyanlığa karşı gösterdikleri tepkinin fikir merkezi haline gelen ve «Dönük» Julianus'u barındıran Atina, okulları Justinianus tarafından kapatılarak cezalandırıldı (529). Tapınaklar kilise haline getirildi, Diokletianus'un hâkimiyeti altında bir piskoposluk, 857'de de bir başpiskoposluk kuruldu. Ortaçağda Atina'nın sözü pek geçmez. 1147'de Sicilya'dan gelen Normanlar tarafından yağma edildi. İstanbul'un haçlılar tarafından alınması (1204) üzerine, *Atina dukalığı*'nın başkenti oldu. Fatih Sultan Mehmed Atina'yı 1456'da ele geçirdi ve ilkçağdan kalma yapılarla kiliseleri cami haline getirdi. 1687'de venedikli Maros, Atina'yı aldıysa da Türkler ertesi yıl şehri yeniden ele geçirdiler. Bağımsızlık savaşı sırasında 1821'de yağma edildi. 1834'ten beri Yunan krallığının başkentidir. İkinci Dünya savaşı sırasında 1941 martında yardıma gelen ingiliz birlikleri Atina'ya yerleşti. Aynı yılın 25 nisanında şehir alman ordusunun eline geçince ingiliz birlikleri çekildi. Ama 14 ekim 1944'te Almanların yenilgisinden sonra İngilizler yeniden asker çıkardılar ve E.L.A.S. (Millî Halk Kurtuluş ordusu) ile E.A.M. (Millî Kurtuluş cephesi) kuvvetlerinin bozduğu eski düzenin yeniden kurulması için girişilen harekâta yunan kuvvetleri ile birlikte katıldılar. (Bk. BALKANLAR [*askerî tarih*] ve YUNANİSTAN.)

Sanat

● *İlkçağ topografyası ve çağdaş topografya.* İlkçağ Atina'sı, Mykenai çağının sadece kuzeye geçit veren bir surla çevrili krallar sitesi Akropolis etrafında kuruldu. Daha sonra, güney yönünde, asillerin oturduğu «aşağı şehir» meydana geldi. Kuzey ile batıya doğru ise işçi ve tüccar mahalleleri kuruldu (Melite, Kollytos). Akropolis ile daha alçak bir tepe olan Kolonos Agoraios arasında Keramikos agorası kuruldu; bu agora VII. yy.'dan itibaren idare ve ticaret hayatının merkezi oldu; Attike kara yolları şebekesi, On iki tanrının agora'daki sunağından başlıyordu. Mezarlık, Dipylon Kapısının ötesinde, kuzey yönünde, surların dışındaydı (Dış Keramikos). VI. yy. sur içi, Kyathenaion (Kuzeybatı) ve Kolytos bucaklarını kapsıyordu; Med savaşlarının sonunda, iç Keramikos ile Skambonidai bucağı kuzeybatı ile kuzeydoğuda, bataklıklar bölgesi «Limnai» güneyde olmak üzere, Themistokles tarafından genişletildi. Kimon Atina'yı Pire'ye bağlayan «Uzun Surlar»ı yaptırarak bu çalışmaları devam ettirdi.

V. yy. da Perikles Akropolis'teki binaları yeniledi, güneydoğu Odeion'u kuruldu; agora yapılarının onarılmasına devam edildi ve agoraya hâkim tepe üzerinde Hephaisteion (sözde Theseion) kuruldu.

IV. yy. da Lykurgos, Dionysos tiyatrosunu kâgir olarak tamamlattı; Agrai bucağında, Ardettos tepesinin çukurundaki büyük stadium'u yaptırdı. Lysikrates ve tiyatronun üstündeki Tharsyllos khoregia anıtları bu çağdan kalmadır. Helenistik çağlarda önemli yapılar ortaya çıktı. Attalos (agorada) ve Eumenes (Akropolis'in güneyinde) revakları ancak Hadrianus zamanında tamamlanabilen Olympeion inşaatının yeniden ele alınması, Perikles Odeionunun, gymnasionların v.b. yeniden yapılması bu çağa rastlar. Roma çağında Atina, batıya doğru Hadrianus'un zafer takının ve İlisos vâdisinin ötesine uzanıyordu; yunan agorasının doğusunda yükselen roma agorasında, Hadrianus'un ve Pantainos'un kitaplıkları vardı. Dionysos tiyatrosu yeni bir onarım daha gördü. II. yy. da Herodes Attikus Akropolis'in güneybatısında bir Odeion inşa etti ve stadium'u Pentelikon mermerleriyle yeniden yaptırdı. Atina'nın Herul'ler tarafından 67'de yağma edilmesinden sonra sur içi daraltılmıştı, ama şehir yeniden eski sınırlarını buldu; sanat ve düşünce geleneklerinin bütün zenginliği içinde parlamağa devam etti. Hıristiyanlık çağından güzel, ama çok küçük bazı kiliseler kalmıştır: agora'nın yanındaki Agioi Apostoloi (XI. yy.); Kapnikares ve Agioi Theodoroi (eski kısımları XI. yy. ortaları); Parthenon, Erekhtheion ve Hephaisteion kilise haline getirilirken, XIII. yy. başında, ilkçağ ve eski hıristiyanlık kalıntıları ile yapılan Küçük Metropolis kilisesi. Şehir 1830'dan sonra genişleyip modernleşerek yeni bir başkent oldu; suyu «Marathon» adlı büyük barajdan gelen, memleketin geri kalan bölümlerine ve dünyaya, hava, deniz ve demiryolları ile bağlı olan bu şehir, yönetim ve hükûmet merkezidir. Nüfusu 800 000 kadardır; ayrıca Pire'de 500 000 kişi yaşar. (Pire, Atina'nın merkezine, kısmen yer altından gider elektrikli trenle bağlıdır.) Kalabalık varoşlar ve sanayi mahalleleri ova üzerinde alabildiğine uzanır.

Foto. Viollet (LAROUSSE)

Pire'nin güneydoğusuna doğru kıyı boyunca ve Elliniko hava alanına kadar ve ayrıca Pentelikon'a giden kara yolu doğrultusunda villalar, parklar ve bahçeler yer alır. Yeni yunan veya Münih üslûbundaki XIX. yy. anıtları pek başarılı değildir. Aşağı yukarı 1950'den itibaren, Atina'nın merkezinde ve özellikle Syntagma ve Omonoia meydanları arasında büyük bir inşaat faaliyeti gösteriyor. (çok modern ve büyük binalar). Şehrin çevre bölgelerinde bulunan kişilere ait özel yapılarda ise mahallî üslûbun zarif örneklerine rastlanır. Akropolis'in çevresindeki geniş bir bölge ile Lykabettos'un yüksek bayırları arkeoloji bakımından büyük önem taşıdıkları için, buralarda inşaat yapmak yasaklanmıştır.

● *Sanat tarihi.* Atina ve Attike'nin, yunan sanat tarihinde imtiyazlı bir durumu vardır. Mezarlarda Mykenai çağından kalma sanat eserleri (vazolar, fildişleri) bulunur. Ama Attike'nin seramikteki özelliği geometri çağında belirmiştir; Dipylon mezarlığından çıkarılan parçalarda ve özellikle ilk Attike vazolarında (Vari'deki, Eleusis'deki bulgular) bu seramiklerin en güzel örnekleri görülür. Arkaik çağda (VII ve VI. yy.) tam anlamıyle orijinal eserler yaratılmıştır. Akdeniz'e ihraç edilen ve çanak-çömlekçiler ile ressamların sanatını kesinlikle izlemeyi sağlayan kırmızı ve siyah figürleri bu arada saymak gerekir. Mimarî ve heykeltıraşlık bakımından ise, Akropolis'te ve Agora'da yapılan kazılar, eski ve küçük kiliselerin süslerini (kabartmalar ve alınlık heykelleri) ve çeşitli adakları meydana çıkardı. Genç kız (kore) heykelleri ile atlet ve atlı delikanlı heykelleri (Akropolis müzesi) canlı renklerle daha da göz alıcı hale getirilmiştir. Hem düşünceye, hem de duyuya hitap eden bu eserlerde, dor sanatıyle İyonya sanatı, durgun bir ihtişam ile köylü zevki birbirine karışmıştır. Med savaşlarının korkunç sarsıntısından sonra, 450'ye doğru «Perikles çağının» klasik sanatında doruğuna varan kısa ve göz kamaştırıcı bir geçiş devri açıldı. Atinalıların Delphoi'deki hazine binasının yapılışı ile (490'dan sonra) çağ sonu arasında (Akropolisin Erekhtheion'u), atina sanatı bütün Yunanistan'da en önde yer aldı. Myron ve Pheidias, mimarî ile heykeltıraşlığın pek az rastlanan bir mükemmelliğe eriştiği bu çağın temsilcileridir. Yerli ve yabancı birçok sanatçı Atina'da toplandı: Argos'lu Polykleitos, Thasos'lu ressam Polygnotos, Parthenon'un ve Bassai'nin mimarı İktinos, Propylaion'un mimarı Mnesikles, heykeltıraş Alkamenes ve Kallimakhos. IV. yy. sanatı, alegori ve aşk heykeltıraşları olan Kephisodotos, Praksiteles ile devam etti. Seramik sanatı son büyük örneklerini veriyordu. Helenistik çağda orijinal sanatçı daha azdı; ama Atina, imparatorluğa kadar bir sanat (yeni attike sanatı) başkenti ve bir canlı müze olarak kaldı, yeni yapılan veya onarılan binalarla süslendi: Attalos ile Eumenes'in giriş yerleri, Akropolis ile Agora'nın odeionları, Dionysos tiyatrosu, Olympos Zeus'unun tapınağı, Panathenaia stadı v.b. Atina sanatının yüceliği geleneklerde sürüp gitmişti, ama Batı dünyası bu sanatla ancak XVII. yy. dan ve özellikle de 1830'dan sonra yeniden temasa geçti (Akropolis ve Keramikos'un agorası, Eleusis Attike mezarlıkları kazıları, Sounion burnu, Rhamnus Brauron ve Pire'de yapılan çalışmalar, Delos'da, Delphos'da bulunan Attike eserleri v.b., Akropolis anıtlarının kısmen yeniden yapılışı).

● *Müzeler.* İkinci Dünya savaşından sonra yeniden düzenlenmiş olan Millî Arkeoloji müzesinde, eserler, kronolojik olarak gruplara ayrılmıştır; her grup ayrı bir salonda sergilenir. Zengin koleksiyonda Atina sanatının en güzel örnekleri yer alır. Çeşitli konular işleyen bu eserler, neolitik çağdan roma çağına kadarki yunan medeniyetinin aşamalarını gösterir; «Mykenai» salonu gözler kamaştırıcı zenginliğiyle insanı son derece etkileyen bir bütünlüktedir. Arkaik veya klasik çağ sanatı örneklerinin hepsi, orijinal yunan eserleridir ve hemen hiç bir Roma kopyası sergilenmemiştir. Eşsiz seramik koleksiyonları çok öğretici bir çeşitliliktedir. AKROPOLİS MÜZESİ yeniden düzenlendikten sonra 1958'de açıldı: bu müzede, ilkel kiliselerin alınlık süsleri, eski Kurai (oğlan) ve kore'ler (kız), Parthenon'un anıtından Erekhtheion'dan ve Athena Nike tapınağından kalmış parçalar (ünlü «Tırabzon») sergilenmektedir. AGORA MÜZESİ, 1956'dan beri amerikan okulunun ve yunan arkeologlarının sorumluluğu altında yeniden inşa edilen ve düzeltilen Attalos'un revağında düzenlenmiştir: önemli eski yazıt metinlerinden yapılmış seçmeler dahil, tarih öncesi devirden modern çağa kadar Agora bölgesinde bulunan sanat ve medeniyet eserlerinin en önemlileri en modern yöntemler gözönünde tutularak burada sergilenmiştir. ESKİ YAZITLAR *ve* ESKİ PARALAR MÜZESİ uzmanlara ayrılmıştır. Çok iyi düzenlenmiş olan BİZANS MÜZESİ'nde büyük değer taşıyan anıtlar vardır. (L)

ATİNA'da Parthenon

Atina Anayasası, Aristoteles'in eseri (Bk. *Atinalıların* SİYASETİ.) [L]

Atina Bildirisi, 1933'te, bir mimarlar topluluğu (Modern mühendisler ve mimarlar kongresi) tarafından kaleme alınmış küçük eser; şehirlerin günümüzdeki düzenlenmesinin temel ilkelerini sade formüller ile gösterir. Eserde şehirler dört göreve göre düzenlenir: ikamet etmek, çalışmak, vücudu ve zihni geliştirmek ve dolaşmak. (L)

ATİNA dukalığı, 1205'ten 1456'ya kadar süren Doğu Roma imparatorluğu senyörlüklerinden biridir. Doğu Bizans imparatorlarının yerine latin imparatorlarının geçmesinden sonra kurulmuştur (1204); dördüncü haçlı ordusu şeflerinden biri olan Bonifacio di Monferrato Atina'yı zaptedince Atina senyörlüğü Franche - Comté'li Othon de La Roche'a verildi ve burayı iki yüzyıl boyunca onun ailesi idare etti. 1311'de Atina dukalığı (senyörlük 1260'ta dukalık olmuştur) Katalonyalıların eline geçmiş ve Bizans imparatorluğunun Fatih Sultan Mehmed tarafından yıkılmasından üç yıl sonra 1456'da Atina'nın Türkler tarafından zaptına kadar onların elinde kalmıştır. (L)

Atina Fransız Arkeoloji okulu, 1846'da kurulan ve amacı yunan dili ve yunan medeniyeti üstündeki bilgileri ilerletmek olan kuruluş. Okulun altı üyesi vardır: bunlar, Yazıtlar akademisinin (Académie des Inscriptions) bir komisyonu tarafından yunan dili uzmanları arasından seçilirler (çok defa Yüksek Öğretmen okulundan mezun agrégé'lerden). Okul üç yıllıktır. 1900'den beri kendi hükûmetlerinden burs almış yabancı üyeler için de özel bir şube açılmıştır. Atina Fransız okulu, özellikle arkeoloji kazılarında uzmanlaşmıştır: Delphoi ve Delos kazılarını bu kurum yapar. (L)

Atinalıların Devleti (*Politeia ton Athenaion*), Aristoteles'in eseri. M.Ö. 330 ile 325 arasında kaleme alındığı sanılır. 1891'de bir Mısır papirüsüne yazılı olarak bulundu. Aristoteles, *Politika* başlığı altında birçok monografi yazmış, bu monografilerde çeşitli devletlerin yapısını incelemişti. 1891'den önce bu incelemeler hakkında, bazı parçalar ve kısa anmalar dışında hiç bir şey bilinmiyordu. *Atinalıların Devleti*'nin ilk kısmında, yazar, Drakon ve Solon Anayasalarından başlayarak Otuzlar ve On'lar hükûmetlerine kadar Atina'nın birbiri ardı sıra görmüş olduğu hükûmet biçimlerini; ikinci kısımda da, Atina'nın 330'a doğru nasıl teşkilâtlanmış olduğunu anlatır: yurttaşlık sicilleri, *ephebia* (yetişkin gençler okulu), senato, halk meclisi, kura ile dağıtılan yüksek görevler, arkhon'lar, generaller, seçimle atanılan diğer görevler, mahkemeler. Eser, çok değerli bir tarihî belgedir. (L)

Atinalı Timon (*Timon of Athens*), Shakespeare'in manzum ve mensur dramı (1607-1608). Genç ve zengin Timon, kinik Apemantus'un alaylarına aldırmadan, sevdiği ve sevgilerine inandığı bir sürü dalkavuk ve asalak arasında servetini tüketir. Parasız pulsuz kalınca sahte dostları onu terk eder. Timon insanlardan kaçar, bütün insanlığa lânet eder. Yalnız, kâhyası Flavius, davranışlarıyle, dürüst kimselerin var olabileceğini ona ispatlar. Oyunda, Alkibiades, insanları değerlendirmeyi, onlardan yararlanmayı bilen bir general olarak belirir. Bu bitmemiş dram, bir başka yazarla ortaklaşa yazılmışa benzemektedir. (L)

Atina Okulu, Raffaello'nun freski. Vatikan'da imza (yargılama) odasındadır. Bramante üslûbunda kuruluşa yönelen geniş bir merdiven üstüne dizilmiş elli kadar şahsı gösterir. Eskiçağ tarzında giyinmişlerdir. Aralarında Eflatun ve Aristoteles de vardır. Rönesans ressamı böylece yunan düşüncesinin

ATİNA'da Herodes Atticus'un yaptırdığı ve 1895'te restore edilen stadyum

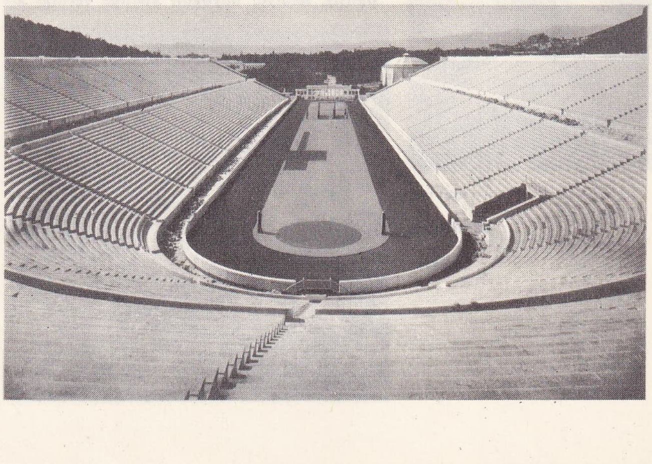

Foto. Alinari, Budé (LAROUSSE)

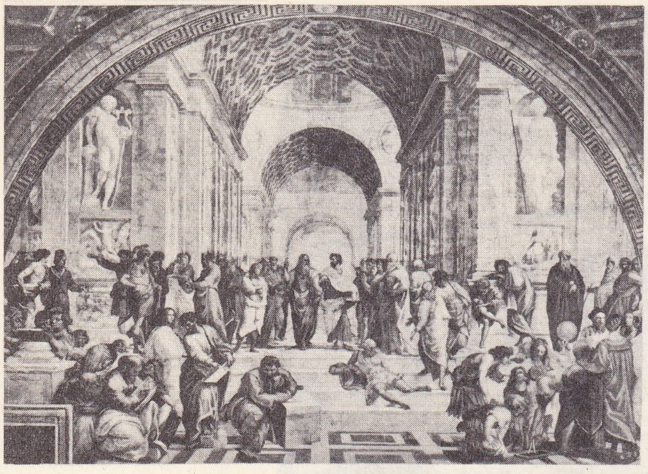

«Atina Okulu»
Rafaello'nun eseri

tanrılaştırılmasına saygı göstermek istemiştir. (L)

ATİPİK sıf. (*a*, bulzl. eki, yun. *typos*, tip). Tıp. Belirli bir tipi olmayan; bir hastalıkta her zaman görülen belirtileri sırasıyle göstermeyen: *Atipik hastalık.*

— Patol. Bir hastalıktan, bir urdan, bir dokudan bahsedildiği zaman, normal tipten farklı anlamına. (L)

ATİRE i. (ar. *ʿatîre*). Din. tar. Eski arapların Recep ayında kestikleri kurban. (M)

ATİS (İbrahim Hakkı, **Konyalı**), türk yazar ve tarihçisi (Konya 1895). İslah-ı Medaris-i İslâmiye'yi bitirdi. İstanbul'da bazı dergiler (Tarih Dünyası, Tarih Hazinesi, Örnek) çıkardı, bazı gazetelerde (Milliyet, Vatan, Yenisabah v.d.) yazarlık yaptı. Askerî müze eski eserler uzmanlığına getirildi. Eserleri: *Topkapı Sarayında Deri Üzerine Yapılmış Haritalar* (1936); *İstanbul Âbideleri; İstanbul Sarayları* (1942); *Eski İslâmî Paralar* (1946); *Nişancı Mehmed Paşanın Tarih-i Âl-i Osman Tercümesi; Mimar Koca Sinan'ın Eserleri* (1948); *Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi* (1964); *Âbideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi* (1960); *Âbideleri ve Kitabeleri ile Karaman Tarihi* (1967); *Âbideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi; Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Ereğlisi Tarihi; Alaiyye - Alanya Tarihi* (1946). [M]

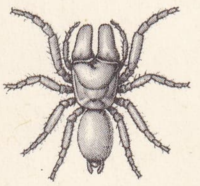

atypus

ATİŞA, Mahayana buddhacılığı bilgini (980'e doğr.-1052). Bengal'li kral ailesindendi. 1030'a doğru, Buddha ilminde derinleşmek için Java'ya gitti. 1040'a doğru, Bengal kralı tarafından, Tibet'e gitmekle görevli bir din heyetinin başına getirildi. 1050'ye doğru, orada bir ruhanî meclis topladı, bozulmuş olan budizmi düzeltmeğe çalıştı, manastır disiplinini yeniden kurdu, rahipler için perhiz ve bekârlığı şart koştu. Ayrıca «pala»* sanatını Tibet'e soktu. (L)

ATİTLAN, Guatemala'da göl. Yüksek yanardağ yaylaları bölgesinde, *Atitlan* yanardağının (3 505 m) kuzeyinde. (L)

ATİYYE i. (ar. *ʿata*, verme'den *ʿatiyye*). *Esk.* Bahşiş, hediye, büyüğün küçüğe verdiği armağan: *Hazret-i Osman, bol bol atiyyeler ihsan etmeğe başladı* (Cevdet Paşa). *Beldenin anahtarlarını teslim ve kilisenin anahtarlarını atiyye diye istediler* (Yahya Kemal).

— DEY. *Atiyye-yi seniyye* (*atiyyė-yi şahane*), padişahın verdiği bahşiş, hediye, ihsan.

— Esk. huk. [Vakıfta] Zengin bir meşrutünlehe hizmet karşılığı olmaksızın verilen vazife.

◆ **Atiyyat** çoğl. i. Armağanlar, bahşişler, ihsanlar. (M)

ATJEH. Bk. AÇE.

ATJEH'LER. Bk. AÇELER.

ATK i. (ar. *ʿatḳ*). *Esk.* Köle azat etme. || Eskilik ve eskime. || Isırma, ağızla kapma. (M)

ATKARACALAR, Batı Karadeniz bölümünün iç kısmında, Çankırı ilinin Kurşunlu ilçesinde bir bucak merkezi; 2 960 nüf. Ulusu vâdisinin kuzey kenarında, Ankara-Zonguldak demiryolu üzerinde istasyon. Kara yolu ile Kurşunlu'ya 17, Çerkeş'e 16 km uzaklıktadır. Bucağın 8 582 nüfusu ve merkezden başka 15 köyü vardır. (M)

ATKESTANESİ bİş. i. Çiçekleri kokulu, 15-30 m yüksekliğinde ağaç. *Hint kestanesi* de denir. Yaprakları açık el biçiminde, meyvesi unlu, yeşil meyve kabuğu yumuşak dikenli güzel bir ağaç olan atkestanesi, caddeleri ve parkları süsler. (İlmî adı: Aesculus hippocastanum.) [Çiftçeneklilerin Atkestanesigillerden.]

— ANSİKL. *Atkestaneleri,* büyük ve güzel ağaçlardır. On beş kadar türü vardır. Asya asıllı olan bu ağaç, Avrupa'ya 1615'te getirilmiştir. En tanınmış türü *Aesculus hippocastanum*'dur. Atkestanesinin boyu 30 m'ye ulaşabilir. Gövdesi dik, tepesi değirmi çok gelişmiş bir ağaçtır. Karşılıklı yaprakları 5 - 9 bileşik yaprak şeklindedir. Parlak pembe benekli beyaz çiçekleri salkım durumundadır. Meyvesi dikenli bir kapsüldür, çok iri, esmer, parlak bir tohumu vardır. Tohumu yenmez. Ormanlarda yetişen diğer atkestaneleri yol kenarlarını ağaçlandırmak için kullanılır. Kırmızı atkestanesi (*Ae. rubicunda*), asıl atkestanesinden daha kısadır. Meyvesi hemen hemen dikensizdir. Kerestesi heykeltıraşlıkta, tornacılıkta, modelcilikte, parke, oyuncak, mutfak ve süt kabı yapımında kullanılır.

— Eczc. *Atkestanesi* ağacının taze tohumu hekimlikte, durultulmuş alkol veya fizyolojik eriyik halinde kullanılır. Kan dolaşımı üzerindeki etkisi, içindeki *eskülin* esansından ileri gelir. Ayrıca P vitamininin özelliklerine sahiptir. (Bk. VİTAMİN, *P Vitamini.*) [L]

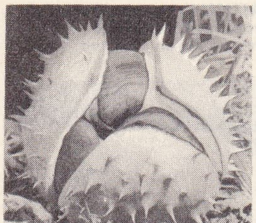

meyvesi

atkestanesi

çiçekleri

ATKESTANESİGİLLER blş. çoğl. i. Atkestanesi gibi, meyveleri az çok dikenli, kabuklu kapsül biçiminde ağaç veya ağaççıkları kapsayan bitki familyası. (Terebinthales takımından.) [L]

ATKI i. (*atmak*'tan). Omuza (bazen başa) alınan her çeşit kumaştan yapılabilen (ipek, dantel, yün, kürk) örtü: *Müjgân omuzlarında ince bir atkı, elinde küçük bir şamdanla odasından çıktı* (R. N. Güntekin). || Soğuktan korunmak için boyna sarılan örgü veya kumaştan yapılmış giyim eşyası, kaşkol: *Jülide'nin yüzü atkısının içinde yarı yarıya kaybolmuştu* (R. N. Güntekin). || Bazı kadın ayakkabılarında ve genellikle çocuk patiklerinde üstten atılan ve yanda bağlanan (iliklenen) şerit: *ayakkabının atkısı koptu.*

— Din. Hıristiyanların dinî törenlerde kullandığı, uçları geniş, ortaya geldikçe daralan ipek bir kumaş parçası. (Bu atkının, Romalılarda *stola* adı verilen ve belde bir kemerle sıkılan uzun elbiseyle bir ilgisi yoktur. Atkının dinî törenlerde kullanılışı Doğuda IV. yy. ortalarına, Batıda VII. yy. sonlarına rastlar.)

— Dokumc. Dokuma tezgâhlarında, mekik içine yerleştirilen atkı masurası üzerinden mekiğin fırlatma hareketiyle sökülüp, kumaşın bir kenarından diğerine kadar, çözgü iplikleri arasından geçirilen iplik. Bu iplik, çözgü ipliklerinin belirli bir desene göre ayarlanan kalkış ve iniş hareketleriyle ve onunla birlikte, bir bütün olarak, dokunmuş kumaşı meydana getirir.

— İnş. Kapı, pencere gibi açıklıkların üstünü örtmek için iki tarafındaki ayaklar veya direkler üzerine uzatılan ve altı boş kalan ağaç, demir, beton kiriş. (Bunlardan iki direk arasına sıkıştırılmış ve geçme olarak konulmuş olanlarına *boyunduruk*, iki kapı veya pencere ayağı üzerine yekpare taştan atılmış olanlarına *üstün taşı*, döşeme kirişlerini bindirmek üzere atılan atkılara da *atma* veya *çift* denir.)

— Matbaac. Defter ve cetvel dizgilerinde, yazı yazılacak yerlere, düzgün yazmayı sağlamak için konan ince noktalı çizgiler. (Bu çizgiler dizgi kalıbının içinde veya ayrı bir kalıp halinde yapılır. Bunlara *tinta* ve *rigaj* da denir.)

— Tekst. *Atkı aramak,* mekanik dokuma tezgâhlarında veya Çin tezgâhında, atkı kopunca kumaşta olabilecek kusurları önlemek üzere, atkı atılacak ağızlığı bulmak için tezgâhı normal çalışma yönünün tersine döndürmek. || *Atkı atmak,* kumaş yapımında, atkı ipliğini çözgü iplikleri arasından geçirmek. || *Atkı hatası,* kumaşın bir kenarından diğer kenarına kadar geçen atkının bir kısmında bir hatalı desenin meydana gelmesi. || *Atkı işçisi,* dokuma tezgâhlarında, mekik içine konulan atkı ipliğini, ufak atkı masuralarına saran atkı makinelerinde (kanet'lerde) çalışan kadın veya erkek işçi. || *Atkı kaçığı,* herhangi bir kumaşın enlemesine (bir kenardan diğer kenara) uzanan atkı ipliklerinden birinin veya yarısının koparak yerinin boş kalması. || *Atkı masurası,* mekik içine konan ve üzerine atkı ipliği sarılmış kâğıt veya tahta masura. || *Atkı otomatı,* mekanik bir dokuma tezgâhında, atkı ipliği bittiği veya koptuğu zaman, tezgâhı durduran mekanizma. || *Atkı sarma,* dokuma tezgâhlarında, mekik içine yerleştirilen atkı masuralarının, özel makinelerle doldurulması. Atkı ipliğinin bu masuralara sarılması. || *Atkı teli,* nakışlı kumaşlarda dekoratif motiflerin yapımında kullanılan ek atkı ipliği. || *Atkıdan saten.* Bk. ARMÜR.

— Zır. Ekin demetlerini yükseğe atmağa yarayan ve yabadan üç kat büyük tahta âlet.

◆ **Atkılama** i. Dokumc. Bir kumaştaki atkı durumu. || Kumaş santimindeki atkı adedi.

◆ **Atkılamak** geçşl. f. Dokumc. Atkı işini yapmak, mekikle enine iplik atmak. || *Mah.* Mekik atarak dokumak (Bornova, İzmir).

◆ **Atkılık** i. Dokumc. Sadece atkı ipliği olarak kullanılmağa elverişli az bükümlü ve az dirençli iplik (yüncülükte). || Atkı ipliği yapımına elverişli oldukça kısa elyaflı merinos yünü. (ML)

ATKİNSON (Thomas Witlam), ingiliz mimar, ressam ve gezgini (Yorkshire'da Cawthorne 1799-Kent'te Lower Walmer 1861). 1829'da ingiliz katedrallerinin gotik süslemesi üstüne bir eser yayımladı, Londra'da mimarlık yaptı. Sonra Avrupa ve Mısır'ı dolaştı. Alexander von Humboldt'un öğütlerine uyarak, 1848'de Orta Asya'ya gitti, özellikle Gobi çölünde keşif gezileri yaptı. Oradan getirdiği resim ve notları 1858'de ve 1860'ta yayımladı. (L)

ATKUYRUĞU blş. i. Nemli çayırlarda ve bataklıklarda yetişen çiçeksiz bitki. (İlmî adı: *Equisetum.*)

— ANSİKL. *Atkuyruğu* çokyıllık, otsu damarlı çiçeksizlerdendir. Her yıl iki çeşit sap sürer: verimli sap silindirimsi, çıplak ve içi boştur. Ucunda sporkeselerini taşıyan altı köşeli tomurcuksu organlardan yapılmış bir başak bulunur. Kısır sap oluklu ve boğumludur. Her düğümden çepeçevre dizili yapraklar çıkar. Başlıca türleri çayır atkuyruğu *E. pratense,* bataklık atkuyruğu *E. palustre* v.b. dir. Atkuyruğu, yok edilmesi güç, kötü bir bitkidir. Kan dindirici ve sidik söktürücü etkisi vardır. Yüksek türleri, silisçe zengin olduğundan tahta cilâlamakta kullanılabilir. Atkuyruğunun sporları, havanın nemine göre gevşeyip sarınabilen şeritlerle kaplıdır. Bütün sporlar dış görünüş bakımından birbirine benzerse de, bir kısmından erkek protal, bir kısmından dişi protal meydana gelir. Atkuyruğu (*equisetum*), Equisetales takımının bugün yaşayan yegâne cinsidir. Atkuyruğu türlerinin fosillerine kömür tabakalarında pek çok rastlanır. (L)

ATKUYRUĞUGİLLER blş. çoğl. i. Eğreltiotları grubundan bitki familyası. (Başlıca türü: *Atkuyruğu.*)

— ANSİKL. *Atkuyruğugiller*'in sapları oluklu ve boğumludur. Sapların içi boştur. Boğum

Foto. Anderson-Giraudon, Noailles (LAROUSSE)

düğümlerinden çepeçevre dallar çıkar. Sporlar tomurcuğumsu sporkeselerinin birleşmesinden meydana gelen başakların içindedir. Başakların iç tarafında 5-10 spor kesesi bulunur. (L)

ATLAK Tekst. İmalât kusuru: kadifede, özellikle epengle kadifede birkaç ipliğin atkıdan sonra düğümlenmeden serbest kalması. (L)

ATLAMAK geçl. f. Ayakları bir an tamamen yerden keserek sıçramak; üstünden geçerek aşmak: *Çitlerden atlıyorlar, bahçelerin içinden geçiyorlardı* (R. N. Güntekin). *İşte ben gidiyorum, dedim ve dereyi atlayıp öbür tarafa geçtim* (Y.K. Karaosmanoğlu). ‖ Belirli bir başlangıç noktasından ileriye doğru mesafe alarak sıçramak: *Uzun atlamak.* ‖ Yüksek bir yerden aşağı doğru kendini bırakmak, inmek: *Efruz bey, hemen kürsüden atladı* (Ömer Seyfeddin). *Denize atladığım zaman suyun birden vücudumu nasıl içine aldığını duyarsam* ... (A.Ş. Hisar). ‖ Binmek: *Sonra bir taksiye atladı ve hastahaneye gitti* (P. Safa). *Kısrağına atlarken ona kimse yardım etmedi* (R.H. Karay). ‖ Geçmek: *Bütün mektebin, hattâ semt halkının elbirliği eden yardımıyle rüştiyenin ikinci sınıfına atlayabildim* (A.H. Tanpınar). *Hemen başka mevzua atladı* (H.E. Adıvar). ‖ Saldırmak, hücum etmek: *Bir çift karayılan üç kere üstüme atladı* (K. Tahir). ‖ Ayak basmak: *Çevik bir haretle Bihter rıhtıma atladıktan sonra elini Peyker'e uzattı* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ Göz önüne almamak, yok farz etmek: *Materyalizm süjeyi ve bilginin formlarını atlamaya kalkıyor* (M. Gökberk). ‖ Konu, şekil, yazı, rakam gibi birbirini takip eden şeylerden bazı bölümleri dikkate almadan veya dalgınlıkla unutup geçmek: *Arada iki cümle atlamışım.* ‖ *Mec.* Aldanmak, kanmak, yanılmak.

— ÇEŞ. DEY. *Atlayıp gelmek*, hemen gelmek, çabuk yetişmek: *Arif beyle Sefer çavuşun geldiğini görünce atladı geldi değil mi* (K. Tahir). ‖ *Eşik atlamak*, içeri girmek: ... *eşiğinden atlar atlamaz ekşimiş pilaki ve yanmış zeytinyağı kokusu ciğerinizi haşlayan meyhanelerin* ... (A.H. Tanpınar). ‖ *1p atlamak*, iki kişinin veya kendisinin çevirdiği ip üzerinden düzenli sıçramalarla geçmek: *Arka bahçenin kapısında çocuklarla ip atlarken yeni bir hücuma uğradım* (R.N. Güntekin). ‖ *Kılıç atlamak. Esk.* Yemin ederken, and içerken yapılan bir hareket: *Yemin ettiler, kılıç atladılar, kan yalaştılar, kardeş oldular* (Namık Kemal). ‖ *Leş atlamak*, çok adam öldürmek: *Kan yalamış, leş atlamış babayiğit* (K. Tahir). ‖ *Mania atlamak*, engel geçmek, zorlukları yenmek: *Bütün maniaları atlayıp kıza ulaşmak ona düşüyor* (H. E. Adıvar).

— Basın. Önemli bir haberi alamamak ve muhabirliğini ettiği gazeteye verememek.

◆ **Atlama** i. Atlamak eylemi: *Köprü bizim atlama şampiyonlarımızın bir sıçrayışta aşabilecekleri boyda bir oyuncaktı* (R.N. Güntekin).

— ÇEŞ. DEY. *Atlama taşı* (*tahtası*), derelerde, batak ve çamurlu yerlerde üstüne basıp geçmek için yere konulan iri taş (tahta). ‖ *Atlama taşı yapmak*, daha iyi bir duruma geçmek gayesiyle herhangi bir şeyi veya kimseyi vasıta olarak kullanmak.

— Basım. Metin içinde bir kelimenin, bir cümlenin, hattâ bütün bir bölümün unutulmasından doğan dizgi hatası.

— Binic. *Koyun atlaması*, bir engeli geçerken, atın, başını eğip, sırtını kamburlaştırarak ve ayaklarını karnı altında toplayarak yaptığı atlayış. ‖ *Saksağan atlayışı*, atın, geçişlerde veya tırıs gidişte, art ayaklarından birini kullanmaksızın yaptığı sıçrama.

— Dy. *Atlama conta*, demiryolunu meydana getiren iki ray dizisi üzerindeki conta yerlerinin aynı yükseklikte yapılmayıp bir dizinin öbürüne oranla kaçık durumda bulunması.

— Havc. Uçmakta olan bir hava aracından paraşütle teker teker veya grup halinde boşluğa atılma. Bk. ANSİKL. ‖ *Atlama irtifaı*, hava indirme harekâtında paraşütle atlama anında hava aracının yere olan yüksekliği. ‖ *Atlama müdürü*, paraşütçü birliklerinin atlamalarını ve bir uçaktan bu birliklere ait malzemenin atılarak indirilmesini kontrol ve idare eden subay veya assubay. ‖ *Atlama uçuş vaziyeti*, uçmakta olan bir nakliye uçağının az süratli, istikrarlı ve düz uçuş vaziyetidir, paraşütçülere emniyetli bir şekilde dışarı atlama imkânı vermek üzere alınır.

— Spor. *Atlama havuzu*, atletizm müsabakalarında uzun atlama, yüksek atlama, üçadım atlama ve sırıkla atlama yarışmalarında atlayışı yapan atletlerin içine düştükleri kum dolu havuz. (Son yıllarda kumdan daha yumuşak bir madde olan plâstik köpüğü kullanılmaktadır.) ‖ *Atlama sehpası*, yüksek atlama veya sırıkla atlama müsabakalarında atletlerin üzerinden aşacakları çıtaları tutan karşılıklı direklere denir. (Bu direkler üzerinde bulunan özel bir tertibat sayesinde çıta, arzulanan yüksekliğe ayarlanır.) ‖ *Engel atlama.* Bk. ENGEL'*li koşular.* ‖ *Sırıkla atlama.* Bk. SIRIK. ‖ *Ski ile atlama*, kayaklarla birlikte atlama; bunda atlayış mesafesinin uzunluğu ile atlayıcının stili birlikte değerlendirilir. ‖ *Suya atlama*, su sporlarında, az veya çok yüksek bir yerden yapılan ve dalma ile sonuçlanan hareket veya yarışma. Bk. ANSİKL. ‖ *Uzun atlama*, bir basış tahtasından mümkün olduğu kadar ileriye sıçrama esasına göre yapılan spor. Bk. ANSİKL. ‖ *Üç adım atlama*, tek atlama içinde üç sıçrama ile en uzun mesafeye ulaşma esasına dayanan spor çeşidi. Bk. ANSİKL. ‖ *Yüksek atlama*, esası en yüksek noktayı aşma olan atletizm dalı. Denemeler, iki direk arasına, yatık ve her yeri eşit yükseklikte konulmuş bir çıtayı aşarak yapılır. (Bk. ANSİKL.)

— Zool. *Atlama organları*, atlamağa, sıçramağa yarayan organ: *Bir böceğin atlama organı.*

— ANSİKL. Havc. *Atlama*, bazen bir şahsın herhangi bir tehlike halinde uçağı paraşütle terk etmesi demek olan *mecburî atlama* şeklinde olabilir. Özel eğitim, istihbarat, keşif v.b. maksatlarla bir veya birkaç kişinin paraşütle atlaması şeklinde olabileceği gibi, köprü, geçit boğazı, yol kavşağı gibi önemli noktalarda savaş maksadıyle yapılabilir. Bunlar, askerî paraşüt birlikleriyle ve belli bir atma bölgesine topluca yapılan atlamalardır. Bk. PARAŞÜT'*le atlama.*

— Spor. *Atlamalar*, jimnastik sporu dalında en çok uygulanan hareketlerdendir ve vücutta alt organ kaslarının gelişmesini sağlar. Ayaklar sabit tutularak yapılan atlamalar genişlemesine, yukarıya, derine olabilir. Ayaklar, zemin üzerinde bitişiktir. Buna *durarak atlama* denir. Bazı atlamalar, tramplen denilen bir yaylanma tahtasından yararlanarak yapılır. Perendeli atlayışlar bu cinstendir. İki ayakla tramplene basılarak veya vurarak hız alınır, vücut fırlar, bacaklar toplanır, bir, bazen iki perende atıldıktan sonra ayaklar üzerinde tekrar yere basılır.

At farz olunan bir manken üstünden yapılan atlamalar da vardır. Bu at mankenine *kuz* denir. Atlayıcı, yeri iki ayağı ile kuvvetle teper, üstüne elleriyle dayanmak suretiyle mankeni geçer.

Atletizm sporundaki *atlamalar* ilkin koşu ile başlar. Buna *hızalma* denir. *Yüksek atlama*'da amaç en yüksek noktayı aşmaktır. Denemelerde her atlayıcıya üç hak tanınır. İki nokta arasında düz olarak konulan bir çıtayı aşmak gerekir. Yükseklik, aşıldıkça artırılır. Yüksek atlamada başlıca stiller, *makaslama geçiş* ile *kaliforniya usulü dönüştür. Uzun atlama*'da en ileri noktaya varmak esastır. Atlayıcı koşarak hız alır ve basış tahtasına kuvvetle basar. *Üç adım atlama* da bir çeşit uzun atlamadır: atlayıcı ilk iki adımını tek ayakla attıktan sonra, üçüncü sıçrayışın sonunda iki ayağı bitişik olarak kum havuzuna konar. *Sırıkla yüksek atlama*, elde tutulan bir sırıktan yararlanarak yapılan bir yüksek atlama yarışmasıdır. İki nokta arasına düz konan bir çıta, sırık yardımı ile yükselmek suretiyle geçilir.

Atlamalarda, dünya rekorları, olimpiyat rekorları, kıta rekorları, millî rekorlar vardır. ‖ *Suya atlama*, çeşitleri pek çoktur. *Çıkış atlaması*, yarışmacının yüzme yarışına başlamak için ileriye fırlamasıdır. *Ters atlamalar*'da, atlayıcı ensesi suya dönük olarak dik durur. *Dönüşlü atlamalar* da ters atlamalara benzer. Ayrıca, atlamalarda iki, hattâ üç perende de atılabilir ve bütün atlamalar çeşitli biçimlerde olabilir. Eller kullanılmaksızın *ters, kırlangıç stili* ve *burgu stili* atlamalar bunlar arasındadır.

Yarışmalarda atlama, *tramplenden* ve *yüksekten atlama* olarak ikiye ayrılır. Tramplen, su seviyesinden üç metre yükseğe konulmuş bir yaylanma âletidir. Yarışmacılar, tramplenden olsun, yüksekten olsun mecburî ve kendi isteklerine bırakılmış iki ayrı dizide atlamalar yaparlar. Jüri bunları, hız alma, çıkış, teknik, dalış hareketinin güzelliği ve nihayet suya giriş bakımlarından değerlendirir. Suya giriş, mümkün olduğu kadar dik ve en az su sıçratır şekilde olmalıdır. ‖ *Uzun atlama.* Yerde tespit edilen basış tahtasının son kenarından öteye basmak hatadır. Pist üstüne enine olarak yerleştirilen tahtanın uzunluğu 1,22 metre, genişliği 20, kalınlığı 10 santimetredir. Uzun atlama dünya rekoru 8,90 m'dir. ‖ *Üçadım atlama.* Şartları uzun atlamadakilerin aynıdır. Yarışmacı, ilk sıçramasını basış tahtasına bastığı ayağıyle yaptıktan sonra, ikinci sıçramada yalnız öteki ayağını kullanır, üçüncü sıçrama sonunda ise iki ayağı ile atlamayı bitirir. Yeryüzünde en iyi sonuçlar 17 metreyi geçmiştir. Dünya rekoru 17,39'dur. ‖ *Yüksek atlama.* Yarışmacılar, birkaç adım koşup hız alarak tek ayak basışıyle sıçramak ve çıtayı düşürmeden aşmak zorundadır. Son otuz yıl içinde yüksek atlama stillerinde çok değişiklik olmuştur; en çok kullanılan stiller şunlardır: *Makaslama, sırt üstü sıyrılarak geçme, gövdeyi toplayarak geçme* veya *Kaliforniya usulü* denilen, karın çıtaya dönük halde toplanarak geçme. Şimdiki üstün dereceler 2,25 etrafındadır. Dünya rekoru: 2,28.

◆ **Atlatmak** ettrg f. Atlama işini başkasına yaptırmak: *Atlarını zorlayıp hendeğin bir dar mahallinden beri tarafa atlattılar* (Cevdet Paşa). *1ki çımacı, hanımın birer koltuğundan yakalayınca vapura atlatıverdiler* (H. R. Gürpınar). ‖ Kötü bir vaziyeti geçirmek, tehlikeden kurtulmak: *Babıâli yokuşunda hafif atlatılan bir otomobil kazası geçirmişti.* (Y. Z. Ortaç). Bunu da kazasız belâsız atlatmış olduk (C. S. Tarancı). ‖ Mec. Birini başından savmak: *Kadını atlatamadınız mı, nedir* (R. H. Karay). Kandırmak: *Yarın akşam gelirim dedi, atlattı gitti, gidiş o gidiş* (S. F. Abasıyanık.)

— Basın. Önemli bir haberin diğer gazete muhabirlerine duyurmadan sadece kendi gazetesinde yayınlanmasını sağlamak.

◆ **Atlayış** i. Atlama işi: *Bir atlayışta soluğu kapının önünde aldım* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Mec. Kanma, aldatılış.

Atlama horonu. Folk. Bk. HORON.

ATLAN (Jean Michel), fransız ressamı (Constantine 1913-Paris 1960). Sorbonne'da felsefe öğrenimi yapmak üzere 1930'da Paris'e gitti. Resme 1941'de başladı. Orijinal üslûbu, 1950'ye doğru kesin şeklini buldu. Soyut sanata yöneldi. Ritmin hâkim olduğu kompozisyonlarında, renklere, siyah çevre çizgileriyle belirginlik kazandırır. Eserleri, Art moderne müzesinde (Paris) yer alır (*Kahena*, 1958; *Mezopotamya*, 1958). Taş basmaları da vardır. (L)

ATLANTA, A.B.D.'de şehir, Georgia eyaletinin başkenti, Apalaşların alüvyonlu dağ eteğinde, demiryolu kavşağında; 487 500 nüf. İdarî ve ticarî merkez. Pamuk sanayii şehri. Üniversiteler ve kolejler.

— Tar. 1837'de kuruldu, bugünkü adı 1845'te verildi. İçsavaş sırasında 1864'te Atlanta yakınında çarpışmalar oldu. İki aylık bir kuşatmadan sonra general Sherman'ın Ku-

rahip atkısı

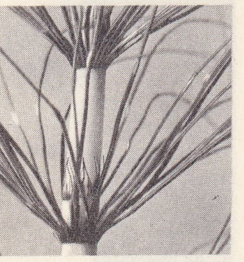
atkuyruğu sapı

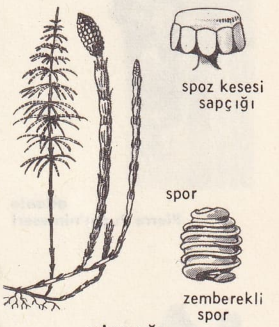
spoz kesesi sapçığı

spor

zemberekli spor

atkuyruğu

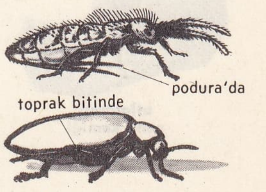
toprak bitinde podura'da

atlama organları (zool.)

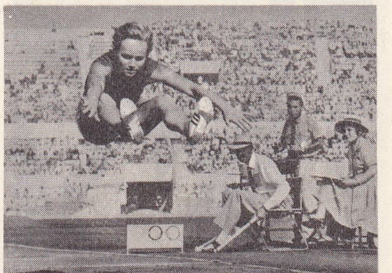
uzun atlama
S.S.C.B. şampiyonu Vera Krepkina, 1960 Roma olimpiyatlarında 6,47 m atlarken

Foto. Leperre, Carel, A.F.P. (LAROUSSE)

atlanta

atlante
Pierre Puget'nin eseri

atlantrop
çene kemiği

zeylileri tarafından 2 eylülde işgal edildi. İşgal yılın sonuna doğru kaldırıldı. (L)

ATLANTA i. Yumuşakça türü. Karnında yapraksı bir yüzgeci bulunur. Kavkısı yuvarlak, ince, saydam ve ağzı kapaklıdır. (Atlantalar, denizde yaşayan, geceleyin ve alaca karanlıkta hareket eden hayvanlardır. Sıcak ve ılık denizlerde aşağı yukarı elli türüne rastlanır.) [L]

ATLANTE i. (eskilerin gök kubbeyi omuzlarında taşırken gösterdikleri dev *Atlas*'a benzetilerek). G. santl. Bir sütun başlığı taşıyan erkek heykellere verilen ad. (Bu sütun heykellere *telamon* da denir. XVII. yy. barok heykelciliği, Puget'nin Fransa'da Toulon belediye sarayının süslemesinde uyguladığı bu motiften yararlandı.) [L]

ATLANTİC CİTY, A.B.D.'de (New Jersey) şehir, Atlantik kıyısında, Philadelphia'nın güneydoğusunda; 59 500 nüf. Yeryüzünün en büyük plaj şehirlerinden biri. Ağustos ayında 300 000'den fazla turist çeker. (L)

ATLANTİCO idarî bölgesi, Kuzey Kolombiya'da idarî bölge, Magdalena ırmağının ağzındaki bölgede yer alır; 634 100 nüf. Merkezi, *Barranquilla*. (L)

ATLANTİD. Bk. ATLANTİS.

ATLANTİDA, Honduras'da idarî bölge, Karaib denizi kıyısında; 86.400 nüf. Merkezi, *La Ceiba*. (L)

ATLANTİK sıf. Atlantik okyanusuyle ilgili: *Atlantik kıyısı*. (Bk. ATLAS *okyanusu*.)

— Jeol. *Atlantik zamanı*, ılıman bölgelerde, şimdiki iklimden biraz daha sıcak bir iklimin hüküm sürdüğü Dördüncü zaman bölümü. ‖ Daha özel anlamıyle, Avrupa'da karma meşeliklerin varlığıyle nitelenen ve — 5 000'den yaklaşık olarak — 2 500'e kadar süren en son zaman. (L)

ATLANTİK sıf. ve i. (ing. *antlantic*). Yolcu trenlerini çeken bir lokomotif çeşidi için kullanılır. Lokomotifin önde iki dingilli bir bujisi, arkada kazan ocağının altında bir taşıyıcı dingili ile iki motor dingili vardır. (L)

Atlantik cephesi, 1944'te Fransanın kuruluşu sırasında general de Larminat kıtalarının tuttukları mevzilerin tümüne verilen ad. Adı geçen general Lorient, Saint-Nazaire, Rochefort, La Rochelle ve Royan kıyı bölgesinde, düzenlice geri çekilen Alman kıtalarını kuşatmak üzere, fransız ordusunun Atlantik müfrezesine komuta etmişti. (L)

Atlantik duvarı, Atlas okyanusu, Manş ve kuzey denizi kıyılarında 1941-1944'te Almanların yaptığı müstahkem mevki. Alman Silâhlı kuvvetlerinin, batıdaki savunma stratejisinin en önemli parçası olan Atlantik duvarında, kıyı ve denizaltı yardımcı savunmalarıyle desteklenen, mayınlarla ve güçlü kıyı toplarıyle korunan, 600-800 m^3lük 15 000 beton istihkâm yer alacaktı. Büyük sayıda işçi sağlanarak (175 000 işçi 7 500 000 m^3 beton döktü) Todt teşkilâtı tarafından yapılan sıkı bir çalışmaya rağmen, Atlantik duvarı bitirilemedi (1943 nisanında 3 700 istihkâm yapılabilmişti) ve müttefiklerin saldırısına uzun süre dayanamayan bir savunma hattı olmaktan ileri gidemedi. 1944 Haziranının başında, von Rundstedt, duvarın savunulmasına 60 tümen ayırdı. Bunların arkasında 11 zırhlı tümenlik bir kuvvet vardı. Savunma birliklerinin 30 tümeni, Avranches'dan Pas-de-Calais'ye kadar Manş kesimini tutuyordu. (L)

Jean Michel ATLAN
«Kompozisyon»
(1956) özel koleksiyon

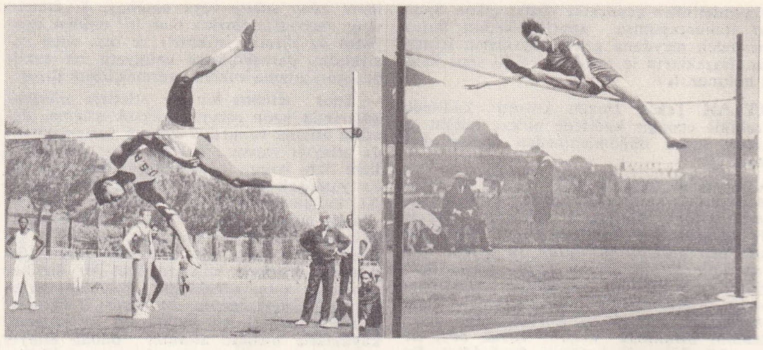

yüksek atlama

Atlantik enstitüsü, 1961'de kurulmuş özel teşkilât. Atlantik ülkelerinde kamu oyunu ortak bir miras bilincine kavuşturma amacını güder. Özel kişiler ve hükümetler tarafından finanse edilir. İlgili ülkelerin bazı meseleleri üzerinde incelemeler yapan kişi ve kuruluşlara burslar verir; para yardımları yapar; seminerler, konferanslar düzenler. (L)

Atlantik paktı (KUZEY) veya **NATO** (*North Atlantic Treaty Organization*), Belçika, Kanada, Danimarka, Fransa, İngiltere, İzlanda, İtalya, Lüksemburg, Hollanda, Norveç, Portekiz ve A.B.D. tarafından 4 nisan 1949'da Washington'da imzalanan antlaşma. 1952'de Türkiye ve Yunanistan, son olarak da 1955'te Federal Almanya bu anlaşmaya katıldı. Paktın amacı, «barışı ve güvenliği korumak, Kuzey Atlantik bölgesinde dengeyi ve refahı geliştirmek» ti. İkinci Dünya savaşından hemen sonra, sovyet siyasetinin Avrupa'da uyandırdığı tedirginlik ve batı ülkelerinin askerî güçsüzlüğü, bu ülkelerden bazılarını savunma amacıyle birleşmeğe sürüklemişti. Böylece ilkin Fransa ile İngiltere arasında Dunkerque antlaşması (1947), sonra Benelux devletleriyle (Belçika, Hollanda, Lüksemburg) İngiltere ve Fransa arasında Brüksel antlaşması imzalandı (1948). Çok geçmeden, Çin'de ve Prag'da komünistlerin başarı elde etmelerinden sonra A.B.D., daha barış zamanından Batı Avrupa güvenliğini korumağa katılmak konusunda karar verince (1949), bu antlaşmalar Atlantik paktının birer siyasî ve askerî teşkilâtı haline geldi. Birleşmiş Milletler Şartı çerçevesi içinde yer alan 1949 antlaşmasının iki amacı vardır: üye devletlerin iktisadî hayatlarını altüst etmeden, yeniden silâhlanmasını sağlamak ve müştakbel savaş alanlarında bu ülkelerin silâhlı kuvvetlerini, daha barış zamanından tek ve etkili bir kumanda altında toplamak. Teşkilâtın en yüksek yürütme organı *Kuzey Atlantik konseyi*'dir. Üye hükûmetlerin her biri bu kurulda, kendi başbakanı veya duruma göre, Dışişleri, Savunma veya Maliye bakanı tarafından temsil edilir. Pakt teşkilâtının ve amaçlarının gelişmelerini belirleyen konsey, genellikle yılda iki üç kere toplanır. Sürekli olarak çalışmasını sağlamak için konsey, 1952'de Paris'e yerleştirildi ve bir genel sekreter tarafından yönetildi (Lord Ismay, 1952-1957; Spaak, 1957-1961; Stikker, 1961-1964; Brosio, 1964'ten beri). Konsey, paktın işleyişini şu organlara dayanarak sağlar: 1. Siyasî alanda, NATO'nun *genel* veya *uluslararası sekreterliği* dört şube (istihbarat, siyasî meseleler, üretim ve lojistik, iktisadî meseleler) ve iki bürodan (istatistik ve malî kontrol büroları) meydana gelir; 2. İktisadî alanda, Paris'te 1950'de kurulmuş alan *Üretim bürosu* çeşitli komitelere bölünmüştür (sivil ve askerî bütçeler, silâhlanma, altyapı, ikmal, harp zamanında sivil halkın teşkilâtlanması, haber alma ve kültür ilişkileri, ulaşım v.b.); 3. Askerî alanda, *Genelkurbay Başkanları Askerî komitesi*'nden meydana gelen ve Atlantik konseyinin doğrudan doğruya emrinde bulunan bir yüksek kumandanlık vardır. *Askerî Temsilciler komitesi* bu kumandanlığa bağlıdır. Temsilciler komitesi Washington'dadır, çalışma organı, A.B.D., İngiltere ve Fransa askerî temsilcilerinden kurulmuş olan *sürekli grup*'tur (*standing group*). Bu kurulun ödevi Atlantik birliğinin stratejisini işlemek, bazı ortak askerî organları (NATO savunma koleji, Paris'te aeronotik araştırma topluluğu, Londra silâh standardizasyon bürosu v.b.) yönetmektir. Bu yönetim organlarının emrinde, atlantik kuvvetlerinin büyük askerî kumandanlıkları vardır.

a) *Avrupa müttefik kuvvetleri yüksek kumandanlığı*. Bu kuruluşun genel karargâhı 1951'de Rocquencourt'da yerleşti (Güney ve Batı). Hareket alanı Avrupa ve Akdeniz'i kapsar (Bk. S.H.A.P.E.);

b) *Atlantik müttefik yüksek kumandanlığı* (S.A.C.L.A.N.T.), 1950'de bir amerikan amiralinin yönetiminde kuruldu. Genel karargâhı Norfolk'tadır (Virginia). Hareket alanı Kuzey Kutbundan, Yengeç dönencesine ve Avrupa kıyılarından Kuzey Amerika kıyılarına uzanır; batı (amerikan) ve doğu (ingiliz) alanlarına ayrılmıştır;

c) *Manş komitesi* (C.H.A.N.C.O.M.), 1952'de bir ingiliz amiralinin emrinde kuruldu; genel karargâhı Portsmouth (deniz kuvvetleri) ile Northwood'dadır (hava kuvvetleri), hareket alanı Manş ile Kuzey denizidir;

d) *Kanada-Amerika Birleşik Devletleri Bölgesel Stratejik grubu*. Genel karargâhı Washington'dadır ve Kuzey Amerika kıtası savunmasıyle görevlidir.

Milletlerarası durumda zamanla meydana gelen değişiklikler, ister istemez Kuzey Atlantik paktının uygulanmasını da etkiliyecekti. Atom gücünü tekelinde bulunduran A.B.D., bütün hasımlarına karşı bir dokunulmazlık kazanmış, müttefiklerine de sözünü kolaylıkla geçirebilecek duruma gelmişti. 1956-1957 yıllarında Sovyetlerin de kendi hesaplarına atom gücünü geliştirmeleriyle, amerikan tekelciliği yerini iki blok arasında bir dengeleşmeye bıraktı. Ayrıca, tam o sıralarda, atom silâhından çok daha güçlü olan termonükleer silâhlanmaya geçiş, gerek A.B.D.'ye, gerekse S.S.C.B.'ye, üstünlük kavramını hiçe indiren ve her iki tarafı barış içinde birarada yaşamağa zorlayan sonsuz bir tahrip aracı sağlamıştı.

Tabiî, bu «gelişme», Amerika'nın Atlantik paktı çerçevesinde müttefiklerine garanti ettiği güvenliğin değerini bir tartışma konusu haline getirdi. Bazı devletler, «koruyucu»larının kendilerini savunmak için böyle bir savaşı göze alabileceğinden şüphe etmeğe başladılar; dolayısıyle de, bu savunma garantisine karşılık, katlandıkları siyasî ve askerî yükümlerin tekrar gözden geçirilmesini istediler. Bazı memleketler de (meselâ Fransa), atom silâhlarının kullanılmasında Amerika'nın tek başına karar vermesini doğru bulmuyorlardı. A.B.D. Savunma Bakanı McNamara, 1962 yılında, çeşitli itirazlara *dereceli misilleme* doktriniyle cevap verdi. Bu doktrine göre Amerika düşman tehdidinin değerlendirilmesinde kendinden başkasının söz sahibi olmasını kabul etmiyor, kendisince «hayatî» sayılamıyacak meseleler için nükleer bir savaşı göze alarak «intihar»'a sürüklenmek istemediğini kesinlikle belirtiyordu. Bu bildiri üzerine Fransa Akdeniz (1962) ve Atlantik (1963) kuvvetlerini NATO'dan çekti.

Amerika'nın bir *çokyönlü nükleer güç* kurmak yolunda hazırladığı tasarıya rağmen, pakt'ın iç yapısında herhangi bir değişiklik yapılmamıştı. Yalnız, 1964 yılında, paktın daimî askerî konseyine bir lojistik planlama genelkurmaylığı eklendi. Bu genelkurmaylığın başına bir alman generalinin getirilmesi, pakt'a 12 tümenle katılan Federal cumhuri-

Foto. Tamagno, Dr. Arambourg, Presse - Sport, France - Presse (LAROUSSE)

yetin pakt çerçevesinde kazandığı önemin büyüklüğünü gösterir.

● *Buhran* (1966). Uluslarüstü bir nükleer gücün kurulması yolunda yapılan teşebbüslerin boşa çıkması üzerine, Kuzey Atlantik paktına dahil avrupalı üyeler, bütün umutlarını, antlaşma kapsamının dünya çapında genişletilmesine ve paktın askerî çerçeveyi aşarak siyasî ve iktisadî işbirliğine de yer vermesine bağlamışlardı. Fakat bu yolda bir reformun yapılacağına inanmayan Fransa, 7 mart 1966'da, üyelikten çekilmekle beraber, atlantik askerî örgütünden ayrılmağa ve birliklerini müttefiklerarası kumandanlığın emrinde bırakmamağa karar verdi. Birkaç gün sonra bu meseleyi görüşmek için toplanan ondört üye devlet, Fransa'nın antlaşmayle askerî teşkilât arasında yaptığı ayırımı kabul etmediklerini bildirdiler. Fakat, bu bildiriye rağmen, Fransa paktan büsbütün ayrılmadı. Buna karşılık, SHAPE'in merkezi 1967'de, Mons yakınındaki Casteau'ya (Belçika) nakledildi. 1967 Mayısında da son defa olarak Paris'te toplanan Savunma bakanları, A.B.D.'nin ileri sürdüğü dereceli misilleme teorisini desteklediklerini bir kere daha belirttiler. (L)

Atlantik şartı, başkan Roosevelt ile başbakan Churchill, Atlas okyanusunda bir savaş gemisinde buluştular ve Almanya yenildikten sonra izleyecekleri siyasetin ilkelerini belirten 14 ağustos 1941 tarihli bildiriyi yayımladılar. (L)

ATLANTİS, Atlantik çağ yazarlarından bazıları, Eflâtun'un *Kritias* eserinin etkisiyle hayalî rivayetler yazıp bıraktılar. Onlara göre, eski bir çağda Yunanlılar Atlantik'te Herakles sütunları karşısında (Cebelitarık boğazı) büyük bir adadan çıkagelmiş bir halkı, Atlant'ları geri sürmeğe mecbur kalmışlar. Bu ada, bir gün ve bir gece içinde, bir tufanla sulara gömüldü ve gene Platon'a göre, bu olay, Solon devrinden çok ilkel, görünüşleri pithecanthropusları ve gene Platon'a göre, bu olay, Solon devrinden 9000 yıl kadar önce, aşağı yukarı M.Ö. 9600 yılında oldu. Birçok bilgin bunun baştan başa mitolojik bir alegori olduğunu, başkaları da efsanenin gerçek bir olaydan doğduğunu ileri sürdüler. Fakat Atlantis'in bulunduğu yer konusunda söylentiler birbirini tutmamaktadır. Atlantis efsanesi, Avrupa edebiyatında birçok esere konu oldu: Francis Bacon'un, ada'yı fizik ilminin ideal yeri olarak anlatan *Nova Atlantis* (Yeni Atlantis) [1627] adlı ilmî romanı; isveçli Rudbeck'in *Atland eller Mahneim* (Atlantis veya Mahneim) [1679-1702] adlı eseri; katalonyalı yazar Verdaguer'in, Kristof Kolomb'u bu kayıp ülke peşinde denizlere salan *Atlantida* (1876) adlı şiiri; G. Hauptmann'ın *Atlantis*'i (1912). Bu eserlerden başka, P. Benoit'nın *Atlantide* (1919) adlı romanı da sayılmağa değer. (L)

ATLANT'LAR. Esk. coğ. Bir kuzey Afrika halkı. Eski çağlarda Atlas dağının güney yamacında otururlardı. (Eflatun bunların, örnek bilgelikte hükümdarlar tarafından yönetildiğini söyler. Ama Avrupa, hattâ Asya'yı işgal etmek istiyorlardı.) [L]

ATLANTOZOR i. (fr. *atlantosaure*). Dinozorlar takımından dev boylu fosil sürüngen. Kalıntıları, Kayalık dağların alttebeşir tabakalarında bulunmuştur. (Atlantozor'un uyluk kemiği 2 metre uzunluktadır. Buna göre hayvanın boyu belki de 40 m kadardı. Her halde yeryüzünde yaşamış olan en büyük hayvan bu olsa gerek.) [L]

ATLANTOZORGİLLER çoğl. i. Dinozorlar takımından fosil sürüngenler familyası. Kapsadığı türler dev boyludu. Atlantozor (Kuzey Amerika alttebeşir fosili) cinsi bu familyanın tipidir. (L)

ATLANTROP i. (*Atlas* ve yun. *anthrôpos*, insan'dan fr. *atlanthrope*). C. Arambourg'un 1954'te Palikao (Cezayir, Mostaganem idarî bölgesi) yakınlarındaki Ternifine'de bulduğu insan fosillerine verilen ad. (Morfolojileri çok ilkel, görünüşleri pithecanthropusları ve sinanthropusları andıran birçok yaratık ile onlar tarafından yapıldığı sanılan aşağı Taşdevir araçları bulundu. İlmî adı *Atlanthropus Mauritanicus*.) [L]

ATLAS i. Belli bir konu (dünyanın, bir memleketin, bir bölgenin fizikî ve siyasî coğrafyası, iktisat, tarih) üzerinde toplu ve tutarlı bilgi vermek için bir araya getirilmiş coğrafya haritaları derlemesi: *Üzerinde atlaslar, kitaplar, lûgatler, kâğıtlardan meydana gelmiş yığınlar...* (H. R. Gürpınar). Bk. ANSİKL. ‖ Bir eserin anlaşılmasını kolaylaştırmak için bir araya getirilmiş harita, tablo ve levhalar.

— Astron. *Gök atlası*, burçlara veya bahar* açısı ve yükselim kuşaklarına göre yapılmış gök haritaları derlemesi.

— ANSİKL. Coğ. Yeryuvarlağını omuzlarında taşıyan efsanevî devin adı gözönüne alınarak bu türlü eserlere, Rönesans çağında *Atlas* denildi; çünkü bunlar, bilinen karaların tümünü gösteriyordu. Oysa, Yunanlılar daha önce klasik Eskiçağ sonunda böyle derlemeler meydana getirmişlerdi. M.S. II. yy. da Ptolemaios'un Coğrafya kitabında 27 haritalık bir derleme vardı. Bu derleme, XVI. yy. da devrin bulguları da eklenerek birçok defa basıldı. Oysa bu belgeler, bağımsız bir atlas niteliği taşımıyordu. Bugünkü anlamda bir coğrafya atlası, ilk olarak 1570'te Ortelius tarafından hazırlandı; Mercator, Ptolemaios haritalarını tamamladı (1578) ve daha sonra da, *Atlas* adı altında, ünlü modern bir harita koleksiyonu yayımladı (1594). Bugünkü bağımsız atlasların ortaya çıkışında bu iki bilginin büyük rolü oldu.

● *Genel atlaslar*. Stieler (1839) ve Berghaus (1848-1849) atlasları bugünkü atlasların gerçek ataları sayılabilir; her ikisi de birçok defa yeniden basıldı. *Stieler's Handatlas* 1816 ile 1839 arasında Berghaus, Petermann ve Vogel tarafından çizildi. Fernand Maurette tarafından hazırlanmış bir fransızca baskısı da (1909) vardır. Milletlerarası 11. baskısı 1939 tarihlidir, ama İkinci Dünya savaşı yüzünden tamamlanamamıştır. Richard Andréenin *Allgemeine Handatlas*'ı da (1881), İkinci Dünya savaşına kadar birçok kere yeniden yayımlandı.

— *L'Atlas Universel de Géographie*, Vivien de Saint - Martin ve Schrader (ilk baskı 1877-1912, 1921'de yeniden yayımlandı);

— *L'Atlas Historique et Géographique Vidal Lablache* (1894), Paul Vidal de La Blache'ın, hâlâ düzeltilerek yeniden yayımlanmaktadır;

— *The Times Survey Atlas of the World*, J. G. Bartholomew (1920), düzeltilerek yeniden basılmaktadır;

— *Grande Atlante*, Novara İnstituto De Agostini tarafından basıldı (ilk baskı 1922, sonuncu 1938; fransızca ve almanca baskıları var);

— *Atlante Internazionale del Touring Club Italiano*, Olinto Marinelli tarafından hazırlandı (ilk baskı 1927-tümüyle değiştirilmiş baskısı 1954), orografik ve siyasî özellikleri belirten atlasta, yüzey şekilleri taramalarla gösterilmiş, şehir nüfusları kaydedilmiş; idare bölümleri doğruluk ve kesinlikle belirtilmiş; transkripsiyonlara özel bir önem verilmiş, çoğunlukla milletlerarası değer taşıyanlar seçilmiştir. Latin alfabesi kullanan memleketlerde millî yazılışlar korunmuştur: adların fihristi ayrı bir cilt meydana getirir;

— *Motilev Bolşoy Sovyetskiy Atlas Mira* (1937 ve 1939), rusça atlas, 2 cilt (birincisi dünyaya, ikincisi S.S.C.B.'ye ayrılmıştır);

— *L'Atlas İnternational Larousse* (birinci baskı 1949, yeni baskı 1957), Jean Chardonnet ve İvan du Jonchay tarafından hazırlandı. İkinci Dünya savaşından sonra yeni durumu yansıtmak amacıyle yapılan ilk denemedir. Üç dilde (fransızca, ingilizce, ispanyolca) basıldı. Uluslararası ilişkiler, dış ticaret ve sanayi merkezleri üzerinde geniş bilgi verir. Ayrıca çok sayıda siyasî haritası vardır;

— *Atlas Mira* (1954), rusça siyasî atlas. Büyük bir kısmı S.S.C.B. topraklarına ayrılmıştır. İçinde, S.S.C.B. cumhuriyetlerinin ayrıntılı haritaları da vardır. Bütün fizik şekilleri özel bir çaba ile çizilmiş, engebeler, hipsometrik eğriler ve renklerle gösterilmiştir. Adların fihristi ayrı bir ciltte verilmiştir.

Türkiye'de modern anlamda ilk atlas denemeleri Tanzimat devrine rastlar:

— *Yeni Atlas*, Paris Coğrafya cemiyeti üyesi mülâzım-ı evvel Hafız Ali Şeref Efendi, fransız Bonnefont'un 21 harita ve bazı şemalardan ibaret olan atlasını Paris'te bastırdı (21 harita, I levha, 1868).

— *Yeni Coğrafya Atlası*, 1891 yılında Hasan Ferit Bey tarafından yayımlandı. (40 Paftadan son dördü Osmanlı imparatorluğuna aittir.)

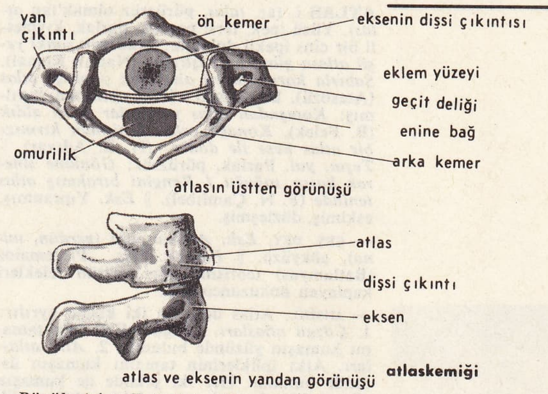

atlaskemiği

— *Büyük Atlas*, Faik Sabri Duran tarafından hazırlandı; 1937'de yayımlandı. Yeni baskılarında genişletilmektedir.

— *Türkiye Atlası* (*Atlas of Turkey*), Ali Tanoğlu, Sırrı Erinç, Erol Tümertekin'in beraber hazırladıkları, yalnız Türkiye'ye ait harita ve diyagramları içine alan atlas (İstanbul Üniversitesi neşriyatı, 1961).

— *Modern Büyük Atlas*, Ord. Prof. Dr. Besim Darkot, italyan profesörleri L. Visintin ve U. Bonapace tarafından hazırlandı ve 1964 yılında İtalya'da bastırıldı.

● *Millî atlaslar*. Genel olarak dünyayı konu alan eserler yanında, daha sonraları, millî atlaslar da yapılmıştır. Bunlar sadece isim listelerinden, ulaşım yolları cetvellerinden ve engebelerin gösterilmesinden ibaret değildir; fizikî veya iktisadî ortamı belirten haritaları da kapsar, önemli evrim etkenlerini de inceler. Bu atlaslarda jeoloji, morfoloji, iklim, bitki örtüsü v.b. haritaları vardır; bunlar, bir ulusun kendine has özelliğini meydana getiren, fizikî, iktisadî, siyasî ve tarihî olaylara yer verir. Bu tür eserlerin ilki, Finlandiya atlasıdır (1899, yeni baskı 1910 ve 1925). Bundan sonra Kanada (1906-1916) atlası yayımlanmıştır. Çekoslovakya (1935) ve İtalya (1939-Giotto Dainelli tarafından) atlasları da önemlidir.

Atlas de France (Fransa Atlası), 1931-1945 arasında yayımlandı. Dört bölümdür (fiz. coğ., biyo-coğ., ikt. coğ., beşerî ve siyasî coğ.). Yeni baskıları yapılan bu atlas, önemli bir belgedir.

● *Tarih atlasları*. XIX. yy. sonlarından itibaren, tarih olaylarını harita ile gösterme teşebbüslerine girişildi. Bu konuda en tanınmış olanlar Sprunner ve Menke'ninkilerdir. Fransa'da da Longnon (*Atlas Historique de la France*, 1885-1889) ve Schrader (*Atlas Historique*, 1907) yayımlandı. Bu eserler bugün eskimiş bir anlayışla hazırlanmıştır. Bununla birlikte, aynı nitelikte hiç bir atlas onların yerine geçememiştir. Ne var ki, özellikle Almanya'da, okullar ve üniversiteler için hazırlanmış tarih haritaları sürekli bir yenileşme halindedir.

●*Dil atlasları*. Bir ülkeye ait olan ve diyalektoloji araştırma sonuçlarını gösteren haritaların tümünü kapsayan atlas. Dil atlasları, diyalektoloji ve dil coğrafyası çalışmalarında en yararlı araçtır. İlk dil atlasını, Wenker 1881'de Almanya'da yayımlamağa başladı. Ama bu atlasların en iyi örneği, Gilliéron ve Edmont'un Fransa'da basılan *Atlas Linguistique de la France* (Fransa Dil Atlası) adlı eseridir. Edmont, araştırmalarını, 1897-1901 arasında yaptı; içinde 2 000 harita bulunan bu atlas, 1902'den 1912'ye kadar fasiküller halinde yayımlandı. Fransa'dan örnek alınarak, İsviçre'de (Jud ve Jaberg'in *İtalyan İsviçresi Atlası*), Katalonya'da (Griera'nın *Katalonya Atlası*), Belçika'nın Wallonie bölgesinde (Jean Haust ve Elisée Legros'nun yayımladıkları Atlas) bu tür eserler meydana getirildi. Daha küçük alanları kapsayan bölgeler için de atlaslar yapıldı. Gilliéron'un atlaslarında, araştırmaların yetersizliği yüzünden, yanlışlıklar vardır. A. Dauzat'nın önayak olmasıyle, *Nouvel Atlas Linguistique de la France*'ın (Fransa Yeni Dil Atlası) çalışmalarına başlandı ve bazı bölümleri yayımlandı. (LM)

ATLAS
eskiçağ heykeli
(Museo nazionale, Napoli)

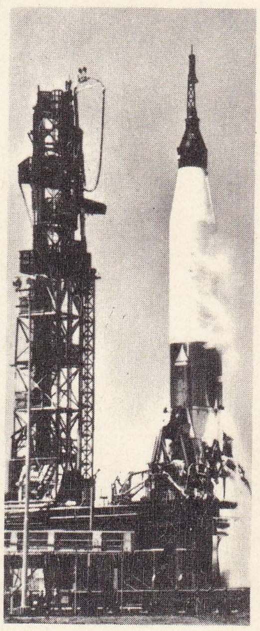

«Atlas» füzesi

Foto. Alinari, General Dynamics (LAROUSSE)

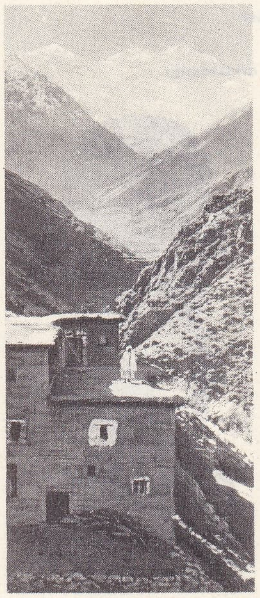

YÜKSEK ATLAS'larda cebel Tubkal (4 165 m)

ATLAS i. (ar. *talas*, pürüzsüz olmak'tan *atlas*). Yüzü ipek, tersi pamuk, parlak, kıymetli bir cins ipekli dokuma: *Mübarek sanki yeşil atlasa gümüş tel işliyor* (Namık Kemal). *Sabırla koruk helva olur, dut yaprağı atlas* (Atasözü). Bk. ANSİKL. ‖ Sıf. Atlastan yapılmış: *Komşudan atlas yorganlar falan aldık* (B. Felek). *Konağa cebinde şişman kırmızı bir atlas kese ile döner* (H. E. Adıvar). ‖ *Teşm. yol.* Parlak, pürüzsüz: *Gönlüne sinerek karın soğuğu / Rengini bırakmış atlas teninde* (F. N. Çamlıbel). ‖ *Esk.* Yıpranmış, eskimiş, düzleşmiş.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Atlas-ı çarh* (*gerdun, mina*), gökyüzü. ‖ *Felek-i atlas,* Ptolemaios (Batlamyus) teorisine göre, bütün felekleri kaplayan dokuzuncu gök.

— ANSİKL. Atlas dokuma iki kısma ayrılır: 1. *Çözgü atlasları*. Çözgü ipliklerinin tamamı kumaşın yüzünde bulunur; 2. *Atkı atlasları*. Atkı ipliklerinin tamamı kumaşın üstünde bulunur. Her iki şekilde de kumaşın yüzeyi düz, desensiz ve parlaktır. Atlasın ilk dokunduğu yer Hindistan olarak bilinir. Hem elbise, kaftan, şalvar gibi giyim eşyası, hem de döşeme, perde, yorgan gibi mefruşat işlerinde çok kullanılırdı. Özellikle üzerine sırma işleme yapıldığı zaman kıymeti çok artıyordu. Bu ağır işlemelere karşı dayanıklı olması ve parlaklığını çok uzun süre korumaları sebebiyle atlas en makbul kumaşlardan sayılıyor, padişah ve sultan saraylarında çok kullanılıyordu.
Türkiye'de XIV.-XVI. yy'lar arasında büyük gelişme gösteren Bursa ipeklileri içinde bu yüzden atlas önemli bir yer tutuyordu. En çok tercih edilen renkler kırmızı ve yeşildi. Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde yazdığına göre XVI. yy. ortasında İstanbul'da atlas ticareti yapan 105 dükkân ve 300 esnaf bulunmaktaydı. Fakat XVII. yy.dan itibaren kapitülasyonların sağladığı haklardan yararlanan yabancı tacirlerin yurda getirdikleri atlaslar, türk atlaslarından daha ucuza satılabildiği için, yerli atlas ticaretinde büyük ölçüde gerileme oldu.

Osmanlı sarayında kışın giyilen elbiselerde, kürklerde atlas çok kullanıldığı için saray deyimlerinde bu mevsime *atlas mevsimi* denirdi. Vezir seviyesine yükselen paşaların padişaha sunmaları gereken hediyeler arasında 12 top atlas da vardı. Vezirlere gönderilen menşurlar yeşil, Babıâli'ye gönderilen Sadaret hattı hümayunları da kırmızı atlas keseler içine konulurdu. Kanunnameler ve saray teşkilâtına dair bazı eserlerde, türk süvarilerinin al, mor, neftî atlastan kaftan giydikleri belirtilmiştir. Atlastan yazılı sancaklar dokunduğu gibi, kitap mahfaza ve kılıflarında da atlas kullanılırdı.

◆ **Atlaslı** sıf. Atlasla kaplı, atlas süsleri olan. Esk. Atlasî. (M)

ATLAS. Mit. Dev. Klymene ile Iapetos'un oğlu, Hyad, Pleiad ve Hesperid'lerin babası. Tanrılarla Titan'ların kavgasında Titanların tarafını tuttuğu için Zeus tarafından gökyüzünü omuzlarında taşımağa mahkûm edildi. Batıda, Hesperid'lerin ülkesinde oturduğu sanılırdı. (L)

Atlas, 12 000 km menzilli, kıtalararası balistik füze. Amerika Birleşik devletlerinde kullanılan uydu taşıyıcı füzelerin başlıcası. «Atlas» füzesindeki güçlü itilme iki itici (booster) sayesinde olur. Bu güçlü itilme, uygulamada, füze iki katlı olmadığı halde, ona birden fazla katlı füzelerin gücünü sağlar. Bir uyduyu yörüngesine oturtmanın iticiler kullanılmadan, bu «tek katlı» füze ile yapılabilmesi de mümkündür. Bunun için, her türlü yükü ortadan kaldırmak ve füzenin kendi çatısını yörüngeye oturtup az bir yükseklikte uydulaştırmak yeter. Uygulamada hiç bir kolaylık sağlamadığından boşu boşuna yapılan bu işlemi başarıya ulaştırmak için gerekli propergol miktarı, füze ağırlığının 100'de 96'sını tutar; füzenin ağırlığı ise kalkış anında tüm ağırlığın ancak yüzde 4'üdür. «Atlas-Score» uydusu da aynı prensibe göre yapılmıştı. Bu uydu, küçücük bir ses alma cihazını da beraberinde taşıyarak 28 aralık 1958'den 21 ocak 1959'a kadar uzayda kalmış ve Başkan Eisenhower'in yeni yıl dileklerini kaydettikten sonra, yerden verilen bir emirle bu kaydı uzaydan yayımlamıştır.

«ATLAS» FÜZESİNİN ÖZELLİKLERİ

Yükseklik, metre olarak	25,90
Çap, metre olarak	3,05
Havalanma anındaki ağırlık, ton olarak	110
Motorun itme gücü, ton olarak	27
İtiş süresi, saniye olarak	250
İticilerin itme gücü, ton olarak	136
İtiş süresi, saniye olarak	127

Propergol: kerozen ile sıvı oksijen
Gütme Süredurum ve radar ile. (L)

ATLAS veya **ATLASÎ** veya **ATLASOF** (Hâdi), Kazan Türklerinin tanınmış tarihçi ve milliyetçilerinden (Simbir'de [bugün Ul'yanov] Çeki 1875-1940 ?). Öğrenimini Buva medresesinde yaptı. Bu sıralarda yayılan *usul-ü cedid* (yeni usul) hareketine katılarak, fen kurslarına da devam etti ve Rusya Türkleri arasında aydın, ileri fikirli bir genç «molla» (hoca) olarak vazife gördü, *usul-ü kadim*'cilere (eski usul) karşı mücadele etti. Rusya'da meşrutiyetin ilânından sonra Duma'ya (Rus parlamentosu) seçildi. İkinci Duma'nın Çar hükûmeti tarafından dağıtılmasından sonra kendisini Rusya Türklerinin tarihini incelemeğe verdi. İlk eseri *Sibir Tarihi* ile aynı yılda çıkan *Süyüm Bika* adlı eserinin (1912) büyük bir başarı kazanması üzerine, *Kazan Hanlığı*'nı yazdı (1913). İhtilâl sıralarında hürriyet havası içerisinde toplanan birinci ve ikinci Rusya Müslümanları kongrelerinde faal rol oynadı ve Ufa'daki millet meclisine seçildi. 1936-1938 Yıllarında Rusya'da özellikle milliyetçi Türk-müslüman aydınlarına karşı başlayan takipler sonunda tutuklandı, bundan sonraki hayatı, hapishane ve toplama kamplarında geçti. 1940 Yıllarında öldüğü tahmin ediliyor. 1909'da, Orenburg şehrinde çıkan, *Şûra* mecmuasınca açılan dil yarışmasında birincilik kazanan öz Türkçe bir yazısı Prof. Akdes Nimet Kurat tarafından *Reşit Rahmeti Arat İçin* adlı eserde yayınlanmıştır (1966). [M]

ATLAS (BLİDA — *ı*), Cezayir ülkesinde, Tel Atlası'nın kuzey sırasına bağlanan, kuzeyde Mitica ve güneyde Beni Sliman ovaları üzerinde yükselen dağlar; 1 629 m. Batıda Şifa boğazları, doğuda ise Tablat dağ kütlesinin sınırladığı Blida Atlasları derin yarılmış ve tamamen ağaçsız şistli yamaçları ile vahşî görünüşlü engebelerdir. Çoğu araplaşmış kabilelerden meydana gelen halk, küçük köylerde yaşar; nüfus yoğunluğu oldukça düşüktür. (L)

ATLAS (MİTİCA — *ı*), Cezayir'de bir dağ kütlesi; Tel Atlası'nın güneye doğru Mitica ovası önünü içine alan parçası. Batıdan doğuya doğru Milyana dağ kütlesinin doğu ucu (Zakkar'da 1 579 m), Cer deresiyle Şifa boğazları arasında Cebel Gontas ile Cebel Muzaya Blida Atlas'ı (1 629 m) ve Tablat kütlesi (1 138 m) vardır. (L)

ATLAS (ORTA), Fas topraklarında, Yüksek Atlas ile Rif bölgesi arasında Batı Magrib'i çaprazlama kaplayan, batıda Meseta, doğuda Muluya ovaları üzerinde yükselen dağlardır. Kıvrımlı Orta Atlas dağları, uzun ve geniş oluklara hâkim, Jura tipinde, geniş sırtlardan (Bu Nasır [3 354 m], Bu İblan [3 190 m]) kuruludur; dağların doğu yarısını meydana getirir ve kuzeyde Gersif ovasında kaybolur.
Batıda, Orta Atlas'ların karstik yaylası bu kıvrımlı bölgeye bitişir; kireçli yüksek yaylalardan meydana gelmiştir; bu yaylaların üzerinde yer yer lâv akıntılarının çıktığı volkan konileri görülür.

Nemli ve soğuk iklimi olan bu dağlar, yarı göçebe sanhaca çobanlarının ülkesidir. Kuzeydoğudan, güneybatıya doğru Beni Varayn, Ayt Segruşen (Zenet), Ayt Yusi Zayan, Beni M'Gild kabileleri sayılabilir; bunlar, yazın koyun sürüleriyle dağ sırtlarındaki otlaklarda ve batı yaylalarında, kışın da sığındıkları Moluya ovalarında dolaşırlar. Dağlar arasındaki çukur tarlalarda arpa ekerler. (L)

ATLAS (SAHRA - *ı*) veya **ATLAS** (ÖNSAHRA - *ı*), Güney Cezayir'de dağ topluluğu; Figig'den Biskra'ya kadar 700 km uzanır; Doğu Yüksek Atlası'nın, kuzeydoğuya doğru, Tamlelt ovasının ötesindeki uzantısını meydana getirir. Oldukça basit (Jura tipinde) yapılı olan Sahra Atlası batıdan doğuya doğru alçalır; alüvyon dolu geniş senklinal çukurlardan veya yaylalarla ayrılmış küçük dağ sıralarından meydana gelmiştir. Yüzey şekillerinin evrimi, sırtları oyulmuş antiklinallere (komb) ve tünemiş senklinallere kadar ilerlemiştir. Bu küçük sıralar, demetler halinde toplanır: Batıdan doğuya cebel Ksur (2 236 m), Cebel Amur, Avlad Nail ve Zab dağları yer alır. Bu dağlar, Avlad Sidi şeyh, Avlad Amur, Avlad Nail kabilelerinin sürüleri için yazlık yayılma yeridir; bir vakitler göçebe veya yarı göçebe olan bu halk toplulukları, bugün deve ve koyun sürülerinin azalması yüzünden yerleşme yolundadır. Sahra Atlası'nın tek önemli vahası Laguat'tır; buna Ayn Sefra yöresindeki birkaç Ksur (müstahkem konak) eklenebilir. (L)

ATLAS (TEL — *ları*), Cezayir'de, Cezayir-Fas sınırından Annaba'ya kadar, 70-150 km genişlikte uzanan dağ sırası. Tel Atlasları, orta yükseklikte dağlardan, uzun oluk ve ovalardan meydana gelmiştir: Üçüncü Zamanda oluşan bu Atlasların yapısı ve tektoniği karmaşıktır. Tel Atlasları bazen derin yamaçlarla denize hâkimdir; bazen de (Mitica ve Annaba ovaları gibi) kıyı ovalarıyle, kalkerli dağ sıralarının sınırladığı eski kütleler (Kabiliye) ile denizden ayrılır. Güneye doğru Cezayir Oran mesetası, Konstantin ovaları veya Atlaslara bağlanan dağlarla (Hodna dağları, Tunus Yüksek Tel'i) sınırlanmıştır. 1200 km'ye uzanan Tel Atlasları, gerek iklim (Oran Tel Atlası oldukça kurudur, doğu Tel Atlası oldukça yağış alır), gerek yüzey şekilleri bakımından çeşitli yönler gösterir. Doğu ve Orta Tel Atlasları, Bicâye körfezi batısında *Tel oluğu* adı verilen oldukça sürekli uzun bir çukurla birbirinden ayrılan iki dağ dizisi halindedir. Bu oluk çizgisi, Oran'ın Sebha ovasından başlar, Makta ve Şelif ovalarında devam eder ve Medea eşiğinde kesilir, Sliman, Hamza ve Sahel-Summam ovalarından Bicâye körfezine kadar uzanır. Oluk, kuzeyinde Kuzey Tel dağları, Oran ülkesindeki Sahel (Murcajo) dağları ve Dahra kütlesi (1 157 m) ile başlar, doğuya doğru Milyana kütlesi (1579 m), Blida Atlası (1 629 m), Tablat kütlesi ile devam eder ve Curcura kütlesinin güney kenarıyle son bulur. Güney Tel dağları ise, batıda Trara kütlesi, Tesala dağları, Beni Şugran dağları ile başlar; doğuya doğru büyük Varsenis kütlesi (1 985 m), Matmata ve Titteri dağları ile uzanır, bunu da Biban dağ sırası (1 862 m) takip eder.
Bicâye körfezi doğusunda, Tel oluğu kaybolur, yapı ve tektonik değişir. Babor kütlesini (2 004 m), Kollo Kabilyası ve Edug gibi eski dağ kütlelerinin güney kenarından, Ferciva dağları, Konstantin dağları, Numidya dağ sırası, Gelma dağları izler. Tunus'taki Krumiri ve Mogod dağları, Tel Atlası'nın doğuya doğru uzantılarıdır. (L)

ATLAS (YÜKSEK) veya **BÜYÜK ATLAS,** Fas'ta Kuzey Afrika'nın en önemli dağları olan bu dağ sıraları, cebel Tubkal'da 4 165 m yükseltiye ulaşır. Her yerde 2 000 m'yi aşan bu dağ sırası, Atlas okyanusunda Gir burnundan, Cezayir-Fas sınırlarındaki Tamlelt ovasına kadar, batı-güneybatıdan, doğukuzeydoğuya uzanır. Uzunluğu 750 km'yi aşan ve bazı jeolojik unsurları eski olan bu dağ sırası, aslında Üçüncü zaman başlarında oluşmuştur. Akdeniz iklimi ülkeleri ile Sahra önü bölgeler arasında bir duvar gibi yükselir. Rdat vâdisiyle Tizi n'Tişka vâdisinin iki yanında, gerek fizik bakımından gerek yerleşme bakımından birbirinden çok farklı olan Batı Yüksek Atlası ile Doğu Yüksek Atlası diye bir ayırım yapabiliriz. *Batı Yüksek Atlası*, batıda, Okyanus üzerinde, yüksek yalıyarlar meydana getirerek yükselen kalkerli yaylalar bölgesi ile başlar; daha doğuda uzun bir tabaka basamağı'nın (Kuesta) hâkim olduğu bir geçit çevresel çukur (Tizi n'Maşu) görülür. Birinci zaman granit, şist ve lavlarından meydana gelen yüksek Atlas merkez kütlesinde derin boğazların yardığı masa-yapılı yaylalar ve heybetli zirveler yer alır. En yüksek noktalar buradadır (Tazarhat [3 900 m], Iferuan [4 000 m], Vanukrim [4 080 m] ve Kuzey Afrika'nın en yüksek noktası Cebel Tubkal [4 165]).

Kuzey ve güneyde geniş yaylalarla boylanan Nfis vâdi çukuru, yukarıda adı geçen dağları, Tizi n'Test geçidinde çaprazlamasına keserek Sus yoluna doğru bir gedik açar. Bu dağlarda, berber asıllı Masmuda'lardan çiftçi «*şlöh*»ler oturur. Bunlar yüksek otlaklarda hayvan yetiştirir, vâdi tabanlarında da büyük bir ustalıkla tarım yaparlar: sulamalı tarım ve sulamasız tarım (buğday, mısır) birlikte yürütülür; arpa ve sebze ekimi yanında, çok çeşitli ağaçlar (zeytin, ceviz v.b.) yetiştirilir.

Foto. Neltner (*LAROUSSE*)

Başlıca geçitlere (Tizi n'Maşu, Tizi n'Test, Teluet Tişka) giden yollar üstünde *kasbas'*-lar vardır. Bunlar, *agadir'*lerin (müstahkem tahıl ambarı) çevresinde toplanmış olan küçük köylü toplulukları zararına büyük ağaların (*kaid*) elde ettiği maddî gücü temsil eder. Batı Yüksek Atlası'nda nüfus yoğunluğu oldukça yüksektir, buradan göç edenlerin sayısı da kabarıktır. Rdat vâdisinin doğusunda, *Doğu Yüksek Atlası* jura tipli engebelerden oluşan kalkerli bir dağ sırasından meydana gelir. Dar sıralı tepeler, geniş çukur oluklarla birbirinden ayrılır. Bazı tepeler (Cebel M'Gun [4 070 m], Cebel Ayaşi [3 750 m]) gene de yüksek sayılabilir ama, sıradağlar doğuya doğru alçalır (Tizi n'Telgemt), parçalara ayrılır ve Tamlelt ovasında kaybolur. Batı dağlarından çok daha kurak olan bu sıradağlarda, özellikle, Sanhaca topluluğuna bağlı yarı göçebe çobanlar oturur. Ayt Şokman ve Ayt Yafelman'lar vâdi tabanlarında tarım yaparlarsa da daha çok göçebe çobanlıkla geçinirler. (L)

ATLASÇIÇEĞİ blş. i. Bk. KAKTÜS.

ATLASÇIÇEĞİGİLLER blş. çoğl. i. Bk. KAKTÜSGİLLER.

ATLAS dağları, Kuzey Afrika'da dağların tümü. İlkçağdan beri bilinen bu ad, dünyayı sırtında taşımağa mahkûm edilen devin adından alınmıştır. Atlas adı birbirinden çok farklı dağlara verilmiştir. (Tel Atlası*, Blida Atlası*, Mitica Atlası*, Sahra Atlası*, Yüksek Atlas*, Orta Atlas*, Anti* Atlas.) Bugün fizikî coğrafyada Rif-Tel ülkesi ve Sahra önü ülkesine karşılık bir Atlas ülkesi ayrılır. Burası, Fas'ta Sus ve Sebu vâdilerinin ağızlarıyle, Tunus'ta Gabes körfezi, Bon burnu ve Annaba körfezi arasında uzanan geniş bölgeyi içine alır. Bu alan, fazla kıvrılmadan sertleşmiş masa-yapılı bölgeleri ile (Fas meseta'sı, Doğu Fas'ın yüksek yaylaları ve Cezayir yüksek ovaları), kıvrımlı dağ sıralarını (Yüksek Atlas, Orta Atlas, Sahra Atlası, Avras, Nemenşa ve Tebesa dağları, Tunus sırtı) da kapsar. (L)

ATLASİ (Hâdi). Bk. ATLAS.

ATLASİT i. (fr. *atlasite*). Miner. Atakamit ve azürit karışımı bir mineral. (L)

ATLASKEMİĞİ blş. i. Anat. Boyun omurlarının birincisi. Efsaneye göre Atlas dünyayı sırtında taşıdığı gibi atlaskemiği de başı taşır.

— ANSİKL. *Atlaskemiği'*nin özel bir biçimi vardır. Bu boyun omuru, iki esas yan çıkıntıdan meydana gelir. Bu çıkıntılar üstten artkafa kemiği, alttan ikinci boyun omuru ile eklemleşir. Yan çıkıntıların her birinde, omurga atardamarlarının geçmesi için, geçit adı verilen birer delik bulunur. Yan çıkıntılar iki kemerle (ön ve arka kemer) birbirine bitişiktir. Ön kemer, ikinci boyun omurunun dişsi çıkıntısıyle eklemleşir. Başın yana dönme hareketlerini sağlayan bu eklemdir. (L)

ATLASOF (Hâdi). Bk. ATLAS.

ATLAS okyanusu, batı yarımkürede, doğuda Avrupa ve Afrika, batıda Amerika arasında kalan okyanus; 106 200 000 km². Nirengi noktalarını Büyük Britanya adaları, İslanda ve Grönland'ın meydana getirdiği bir eşik ile Kutup denizinden iyice ayrılır. Güneyde Antarktika okyanusuna açılır.

● *Denizbilim.* Atlas okyanusunun genişliği uzunluğuna oranla azdır ve şekli, gerilmiş bir «S» harfine benzer. Türlü bölümlere ayrılır:

1. Kara kenarı, çoğunlukla dardır, ancak Meksika körfezinde (Yucatan, Texas-Florida kıyısı), Plata ve Patagonya ülkeleri açığında, özellikle de Kuzey Amerika'da (Hatteras burnundan Baffin denizine kadar) ve Avrupa'da (Fransa, İngiltere, Kuzey Denizi) biraz genişler;

2. Orta sırt'ın derinliği çoğu zaman 1 500 m ile 3 000 m arasında değişir, Jan Mayen adasından (İzlanda'nın kuzeyinde) Ekvator dolaylarına kadar uzanır, orada batıdan doğuya yönelen bir yol çizer; büyük bir kırılma olan Romanche çukuru (7 640 m) bu sırtı kesintiye uğratır. Ama sırt, güney yarımküresinde yeniden belirir. Nirengi noktaları Ascension, Tristan da Cunha, Gough ve Bouvet adalarıdır. Gough adasından doğuya doğru yönelen bir dal (Walfish Bay denizaltı sıradağı), Angola açığında Afrika'ya kavuşur. 30° ve 40° kuzey enlemler arasındaki kesimi iyice bilinen sırt, burada yarıntılar ve küçük sıradağlar dizisinden meydana gelir; doruklar ve çukurlar arasındaki yükselti farkları 1 500 metreyi bulur;

3. Kıtalar ile bu sırt arasında yer yer 6 000 ve 7 000 m derinliğe varan çanaklar vardır. Bunların kaynağı ve çağı tartışma konusudur. Batı Atlas okyanusundaki çanakların, orta sıradağlar üzerinde kalınlaşan ve *sima üstünde* yer alan ince bir tortul örtüsüyle kaplı olduğu sanılmaktadır. Doğu Atlantik'teki kıta çanaklarının ise *sial* ile kaplı olduğu söylenir. Çeşitli eşiklerin (Asor adaları, Yeşil burun, Gine eşiği, Walfish Bay denizaltı dağları) varlığı bu varsayımı doğrular. Derin diplerde, ilkçağdan (Silurien) beri yerleşmiş olan ve çok eski çanakların varlığını gösteren kalın bir kırmızı kil örtüsünün bulunuşu ise, aynı varsayımı çürütmektedir. Ekvatorun orta çizgisi, Arktik ve Antarktik okyanuslarıyle oldukça serbest bir münasebetin bulunması ve kıyı denizlerinin dağılımı, hidroloji bakımından kuzeyde ve güneyde iki büyük kesimi birbirinden ayırmamızı mümkün kılar.

Kuzey Atlas okyanusu iki su kütlesinden meydana gelir: yüzeyde, oldukça sıcak ve tuzlu sular kalın bir tabakayı etkiler; bunun altında daha soğuk ve daha az tuzlu bir su kütlesi bulunur. Bu farklar, tropikal bölgedeki atmosfer dolaşımlarıyle de ilişkisi bulunan akıntılar meydana getirir. Bir akıntı, ekvator enlemlerinde, doğudan batıya yönelir, Güney Amerika'nın kuzey kıyılarını yalar. Bir başka kol da kuzeye yönelir. Bu tropikal kollar, Florida açıklarında Gulf Stream'i besler. Gulf Stream, Newfoundland'ın güneyinde bir «Kuzey Atlantik akıntısı» meydana getirir. Gittikçe genişleyen sular, Avrupa yarımadasının körfez ve boğazlarına girerken, başka akıntılar da tropikal enlemlere yönelir. İskoçya ile İzlanda arasında akım kuzeyden güneye doğrudur. Oysa Grönland'ın açıklarında, Arktik okyanustan gelen daha soğuk bir akıntı vardır; Baffin denizinden de Labrador boyunca soğuk bir akıntı iner. Bu akıntılar Gulf Stream ile Newfoundland'ın güneyinde karşılaşır; soğuk ve ılık suların bu karşılaşması, planktonlarda büyük kayıplara yol açar. Planktonlar, bu kesimi büyük bir balıkçılık bölgesi haline getiren balık sürülerinin besinidir.

Güney Atlas okyanusu hidroloji açısından daha az karmaşık bir yapı gösterir. Üst üste üç su tabakası vardır: 500 m derinliğe kadar oldukça sıcak ve tuzlu sular, onun altında (800 m kadar derinlikte) Antarktika ara suları, daha da altında, ısı dereceleri hemen hiç değişmeyen derin sular bulunur. Amerika boyunca güneye doğru akan ve «Brezilya akıntısı» diye adlandırılan sıcak su akıntısıyle devam eden doğubatı yönlü ekvator akıntısı, bu kesimdeki akıntılar sisteminin temelidir. Güneydeki soğuk sular, Falkland'ların açığında bir akıntı meydana getirir; bir doğu akıntısı da (Benguela akıntısı) güneyden kuzeye doğru Afrika kıyılarını kuzeye uzanır. Atlas okyanusu insanlık bakımından özel bir önem taşır, benzer değer ve eğilimlere yönelmiş uygarlıklar arasında bir bağ ödevi görür. Özellikle Atlas okyanusunun kuzey kıyılarında aralarında dünyanın en yoğun deniz trafiğinin bulunduğu bölgeler vardır.

● *Keşiflerin tarihi.* İlkçağda Atlas okyanusu kıyıları, Kanarya adalarından Büyük Britanya adalarının kuzey ucuna kadar biliniyordu. VIII.-XI. yy. a kadar Normanlar, Norveç, İrlanda ve Grönland arasında dolaşmışlar, bir yandan Labrador'a ve Yeni İskoçya kıyılarına, öte yandan Spitzberg ve Beyaz denize kadar ulaşmışlardı. Hindistan'a giden kestirme bir deniz yolu arayan ispanyol ve portekiz denizcileri, XVI. yy. da Atlas okyanusu sınırlarının bulunmasına önayak oldular. XVII. yy. da yapılan hidrografya keşiflerini ise Hollanda denizcilerine borçluyuz. XVIII. yy. keşiflerini ise fransız ve ingiliz donanmaları yapmıştır. 1850'den sonra buharlı gemiler sayesinde okyanusla ilgili ilmî araştırma çok kolaylaştı. Birçok inceleme heyeti gezilere çıktı. 1856'da amerikalı komodor Maury, Gulf Stream'ın önemini ve oynadığı büyük rolü açıkladı. Önemli araştırma seferleri şu gemilerle yapılmıştır: *Challenger* (ingiliz, 1873-1876), *Gazelle* (alman, 1874-1876), *Blake* ve *Albatros* (amerikan, 1883), *Michael Sars* (norveç, 1910), *Pourquoi-Pas?* (fransız, 1912-1936), *Meteor* (alman, 1925-1927), *Albatross* (isveç, 1947), *Atlantis* (amerikan, 1954), v.b.

Monaco prensi Albert'in ve daha sonra Milletlerarası Hidrografya dairesinin XX. yy. ın ilk yarısında düzenlediği araştırma gezileri, son derece ayrıntılı batimetrik bir haritanın yapılabilmesini sağladı.

● *Deniz harekâtı* (1914-1918; 1939-1945). Atlas okyanusunun Müttefikler tarafından kontrolu, her iki dünya savaşı sırasında da önemli bir stratejik rol oynadı; ilkin batılı devletlerin deniz aşırı ikmalini, sonra da amerikan kuvvetlerinin Avrupa'ya gelerek zaferi gerçekleştirmelerini sağladı. İki savaş sırasında, Almanya, denizaltılarıyle ve bunun yanı sıra korsan kruvazörleri ve savaş gemileriyle Atlantik'te müttefik deniz ulaşımının güvenliğini bozmağa çalıştı. Büyük kayıplara uğrayan Müttefikler, düşmanın tahrip edebildiğinden daha fazla ticaret gemisi yaptılar ve düşman denizaltılarına karşı etkin bir mücadeleye girişerek durumu düzelttiler.

1917'de, Almanların denizaltı savaşını tam anlamıyle şiddetlendirme kararından (şubat) sonra, A.B.D., Almanya ile ilişkilerini kesti ve bu ülkeye savaş ilân etti (nisan). Bunun üzerine, Hollanda ve İskandinav ülkelerine yapılan amerikan ihracatı onda dokuz oranında azaldı. Bu ülkeler, amerikan mallarını Almanya'ya yeniden ihraç ediyorlardı. Deniz savaşının en önemli devresi, 1917 nisan ayıdır; bu tarihte müttefik deniz ticaret filosunun kaybı 875 000 tona çıktı. Bu kayıp, daha sonra sürekli olarak azaldı ve yılın sonunda ayda ortalama olarak 300 000 tona düştü. Denizaltılara rağmen, iki milyondan fazla amerikan askeri kayba uğramadan taşındı ve kasım 1918'de Fransa'ya vardı.

1941-1944 *Atlantik savaşı* da aynı tarzda, ama daha ağır şartlar içinde cereyan etti. Hareket sahası çok daha genişlemiş olan denizaltılar, amerika kıyılarında kolayca faaliyet gösterdiğinden ulaşımın konvoylarla yapılması gerekti. Öte yandan, Hendaye'den Kuzey Burnu'na kadar uzanan Avrupa kıyıları Almanların işgali altındaydı. (Bk. ATLANTİK DUVARI.) Uçakların ve suüstü teknelerinin yardımını gören alman denizaltısı, konvoylara saldırırken daha az yol almak ve daha az engel aşmak durumundaydı. 1942, Müttefikler için en çetin yıl oldu; kayıpları 8 milyon tona ulaştı (bunun 800 000 tonu kasım ayında batmıştır). Bu miktar 1941'dekinin iki katıdır. Atlantik savaşının dönüm noktası 1943 martına rastladı. Mart ayındaki kayıpları 600 000 tonu geçen Müttefikler, kaybettiklerinden daha fazla tonda gemi yaptılar (bir milyona yakın). Kayıplar ekimde 100 000 tonun altına düştü. Buna karşılık batırılan alman denizaltısı sayısı durmadan arttı (1939-1943 arasında 151 iken, 1943-1945 arasında 630'a çıktı). Ama savaş, ancak, Müttefiklerin 1944'te alman denizaltı üslerini (Cherbourg, Brest, Saint-Nazaire, La Pallice v.b.) ele geçirmesinden sonra kazanıldı.

Her iki dünya savaşı sırasında Atlas okyanusunun rolü, hem bu harekât alanının önemini, hem de kıyılarındaki halk topluluklarının dayanışmasını ortaya çıkardı. Nitekim 1945'ten sonra yapılan ilk savunma antlaşması 1949'da *Kuzey Atlantik paktı* adını aldı. (Bk. DÜNYA *savaşı* [Birinci ve İkinci].) (L)

ATLASSEDİRİ blş. i. Bk. SEDİR.

ATLET i. (yun. *athletes, athlos,* güreş, dövüş'ten fr. *athlète*). Atletik sporlar yapan kimse: *Boğaz sularında yüzmek için atlet, kürek çekmek için kaptan gibi birşey olmak lâzım* (F. R. Atay). ‖ *Teşm. yol.* Sağlam yapılı, güçlü adam: *Güneşte bir atlet gibi göğsünü kabartmış, bütün kadınlığıyla ona güldü* (A. H. Tanpınar).

— DEY. *Atlet yapılı,* vücudu bir atlet gibi gelişmiş, kuvvetli, gösterişli: *Atlet yapılı, çevik halli, karayağız* (S. F. Abasıyanık).

— Esk. çağ. Genellikle yunan birliği bayramları ve spor gösterileri çerçevesinde düzenlenen yarışmalara katılan kimse. Bk. ANSİKL.

— Kıyf. Erkeklerin giydiği kolsuz, pamuklu iç fanilası: *Sana yeni bir atlet de veririm, gömleğini asalım kurusun* (R. H. Karay). *Atlet fanilası.*

— SPOR. *Komple atlet,* bütün kaslarını çalıştırmış ve atletik sporların hepsinde başarı gösteren kimse.

bronz atlet heykeli
eskiçağ
(Terme müzesi, Roma)

Foto. Anderson-Giraudon (LAROUSSE)

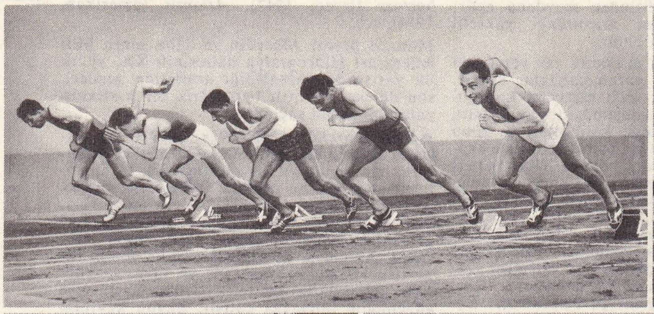

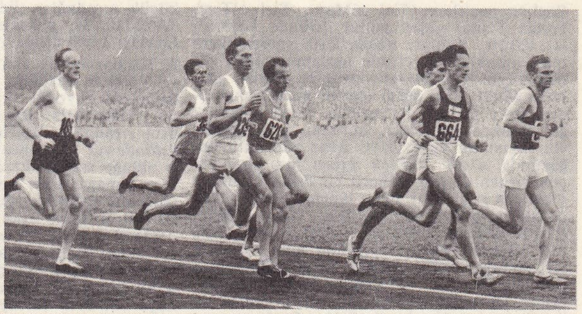

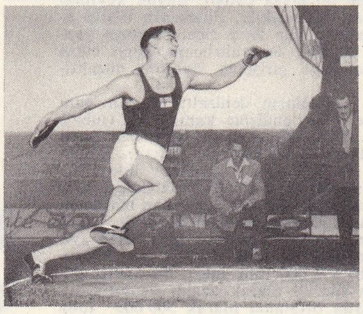

atletizm
soldan sağa
sürat koşusu deparı
mukavemet koşusu
engelli koşu
bayrak yarışı
(bayrak değiştirme)
steeple-chase
disk atma
cirit atma
gülle atma
çekiç atma
uzun atlama

— ANSİKL. Esk. çağ. Yunanistan'da *atletler,* koşucu, güreşçi, disk veya cirit atıcısı, boksör, pankrasçı gibi çeşitli sınıflara ayrılırdı. Yarışmacılar üç gruptu: çocuklar (12-16 yaş), delikanlılar (16-20 yaş) ve yetişkinler. Atletlerin yunanlı anababadan doğmaları ve hür olmaları şarttı. V. Yüzyılın sonuna kadar atletler çok defa mütevazi asıllı amatörlerdi. Fakat IV. yüzyıl boyunca, galiplere sağlanan çıkarlar dolayısiyle atletizm bir meslek haline geldi. Atletizm, esasen başlangıçtan beri, ödüllerden başka, vatana törenle dönüş, şeref buyrultuları, imtiyazlar, vergilerden muafiyet, öncelik, devlet tarafından beslenmek, heykeli dikilmek (Myron'un *Diskobolos*'u, Polikleitos'un *Diadumenos*'u, Lysippos'un *Apoksyomenos*'u) gibi çıkarlar sağlıyordu. Pindaros gibi ünlü şairler atletlerin zaferlerini dile getirdiler.

IV. yüzyılda kişinin yüceltilmesi, atletin itibarını daha da kuvvetlendirdi. Sitede önemli kişilerden sayılması, bir sanatçı veya zafer kazanmış bir kumandan gibi kendi kendini aşıp bütün yeteneklerini gerçekleştirmek imkânını bulmuş olmasından ileri geliyordu.

◆ **Atletik** sıf. (fr. *athlétique*). Atlet gibi, vücudu gelişmiş, biçimli: *Kazalara kendilerini böyle âdeta atanlar çoğu zaman vücut ve makine faaliyetlerine meraklı atletik kimselerdir* (N. Arkun). ‖ Atletizmle ilgili: *Atletik kulüp, tenis, futbol ve jimnastik kulübüdür* (F. R. Atay). ‖ Atlete mahsus, atlete uygun: *Pikadorlar genellikle uzun boyları ve atletik yapılarıyle göze çarparlar.* ‖ Kretschmer'in 1921'de ileri sürdüğü biyotipolojide belirtilen beden yapısı tipi Bk. ANSİKL. ‖ *Atletik leptosom.* Kretschmer'in ileri sürdüğü üç esas beden yapısından ikisinin, atletik yapı ile leptosom yapının birleşmesinden meydana gelen karma beden yapısı. (Atletik leptosomların vücudu uzun ve narin, kasları oldukça gelişkindir.)

Nevzad ATLIĞ

—ANSİKL. Atletik tipte göğüs, butlar ve bacaklar çok gelişmiş, kalça az gelişmiştir. (Kretschmer'e göre bu çeşit beden yapısının, glikroid denilen mizaçla ve hastalık hallerinde sara ile nispeten yüksek istatistik bir ilintisi vardır.) [LM]

ATLETİZM i. (fr. *athlétisme*). İnsanın tabiî hareketlerine (koşular, atlamalar, atmalar gibi) dayanan ve fizikî gücünü devam ettirmeğe veya geliştirmeğe yarayan beden temrinlerinin bütünü. (Zaman, mesafe ve yükseklik, atletizm sporundaki sınıflamanın temelidir ve onu jimnastikten ayırır.)

— ANSİKL. *Atletizm,* eski Yunanlılarda büyük ilgi görürdü (Olimpiyat oyunları). Modern atletizm ise İngiltere'de doğdu. Daha XII. yy. da devrin vakanüvisleri, Londralıların atletizm oyunlarını anlatırlar. Daha sonra, bahsimüştereklere konu olan *pedestrians* (koşucular) koşuları düzenlendi. Ama atletizm, özellikle XIX. yy. da moda haline gelen profesyonel koşular dışında, ingiliz kolejlerinde amatörler arasında gelişti. Oxford ve Cambridge üniversiteleri amatör atletizmin ilerlemesinde önemli rol oynadılar. 1861'de ilk atletizm kulübü, Mincing Lane Athletic club kuruldu. 1866'da kurulan Amateur Athletic club ilk atletizm şampiyonalarını düzenledi. 1877'de İngiltere ile İrlanda atletleri, ilk uluslararası karşılaşmayı yaptılar. Aynı devirde atletizm, Amerika Birleşik devletlerine, Kanada'ya, Fransa'ya ve yavaş yavaş öteki memleketlere yayıldı.

Günümüzde ülkelerin büyük bir kısmında uygulanan atletizm kuralları, uluslararası bir kurum olan International Amateur Athletic federation tarafından belirlenmiştir. Atletizm yarışmaları iki kategoriye ayrılır: rekorlar'ın kaydedildiği koşular ve yarışmalar. Başlıca koşular, pist üzerinde yarışılan 100 m, 200 m, 400 m, 800 m, 1 500 m, 5 000 m, 10 000 m koşularıyle 110 m, 400 m engelli ve 3 000 m steeple (çeşitli engelli) koşulardır. Bu mesafelere karşılık, anglosakson memleketlerinde yaklaşık mesafeli koşular vardır: 100 yarda, 440 yarda, 880 yarda, 1 000 yarda v.b. Kadınlar arası yarışlar daha kısa mesafelerde yapılır. Başlıca yol koşusu maratondur (42,195 km). Bu ferdî koşulardan başka, dörder kişilik ekiplerle bayrak yarışları vardır: 4 x 100 m, 4 x 400 m, v.b.

Atletizm yarışmaları, atlamaları ve atmaları kapsar. Atlamalar arasında yüksek atlama, uzun atlama, sırıkla atlama ve üçadım yer alır. Atmalarda disk, cirit, gülle ve çekiç atma sayılabilir. Nihayet, tiyatlon, pentatlon ve dekatlon, koşularla atlamalardan meydana gelir. Çeşitli millî şampiyonluklardan başka, atletizm yarışlarının başlıcaları uluslararası karşılaşmalar, Avrupa şampiyonlukları ve atletizme başlıca yeri veren Olimpiyat oyunlarıdır. Atletizme karşı duyulan ilgi, dünyanın dört bucağındaki atletlerin devamlı rekor kırma mücadelesinden dolayı hiç bir zaman azalmaz; bu mücadele, daima daha çok antreman gerektirir. Durmadan daha iyiye giden sonuçlarsa hayranlık uyandırır ve insanların fizik yeteneklerinin çok defa tekniğin ilerlemesiyle daha da geliştiğini gösterir.

Günümüzde dünya rekorları şöyle sıralanır: Erkekler;

100 m, 9,9 sn; 200 m, 19,8 sn; 400 m, 43,8 sn; 800 m, 1 dk 44 sn 3; 1 500 m, 3 dk 33 sn 1; 1 mil, 3 dk 51 sn 1; 3 000 m, 7 dk 39 sn 6; 5 000 m, 13 dk 16 sn 6; 10 000 m, 27 dk 39 sn 4; 3 000 steeple, 8 dk 22 sn 2; 110 m engelli, 13,2 sn; 400 m engelli, 48,1 sn; yüksek atlama 2,28 m; sırıkla atlama 5,44 m; uzun atlama 8,90 m; üçadım atlama 17,39 m; gülle atma 21,78 m; disk atma 68,40 m; çekiç atma 74,52 m; mızrak atma 92,70 m; dekatlon 8 319 sayı; 4 x 100 bayrak 38,2 sn; 4 x 400 bayrak 2 dk 56 sn 1. Kadınlar;

100 m, 11,0 sn; 200 m, 22,5 sn; 400 m, 51,9 sn; 800 m, 2 dk 00 sn 5; 1500 m, 4 dk 12 sn 3; 80 m engelli, 10,2 sn; 100 m engelli, 13,0 sn; 4 x 100 bayrak 42,8 sn; yüksek atlama 1,91 m; uzun atlama 6,82 m; gülle atma 20,09 m; disk atma 62,70 m; cirit atma 62,40 m.

Türkiye'de ciddî atletizm çalışması 1922'de başladı. 1912-1913 Arasında bir çalışma varsa da bu, birkaç heveslinin ilkel şartlar içindeki çabasından ileri gidememişti. Bunlar arasında Silifkeli Şükrü, Dr. Nurettin Otmar, Selâhattin ve Âsım başta gelir.

1924 Paris olimpiyatları, türk atletizminin dönüm noktasıdır. Avrupa'dan getirtilen değerli bir antrenörle (Herr Abrahams) çalışan türk atletleri bu çalışmalarını semeresini verdiler. Türk atletizminin bu önemli devresinde parlayan yıldızlar arasında Ömer Besim Koşalay, Rauf Hasağası, Şekip Engineri, Âdil Giray, Burhan Aşan, Ünvan Tayfuroğlu, Vildan Âşir Savaşır, Suat Hayri Ürgüplü, Cezmi Şahingiray, Said Odyak, Mazhar Resmor, Dâniş Karabelen ve Cemal Tural vardır. Sonraki devrede Semih Türkdoğan, Mehmet Ali Aybar, Mehmet Koşar, Nailî Moran, Enver Aziz Göknil, Veysi Emre, Haydar Aşan, Tevfik Böke, Selim Dirvana, Şinasi Şahingiray gibi atletler ortaya çıktı. Semih Türkdoğan, 1935'te 100 metrede aldığı Türkiye rekorunu 30 yıl elinde tuttu, böylece ayrı bir rekora sahip oldu. Atmalar dalında bir çığır açan Veysi Emre ise Balkan oyunları tarihinde türk bayrağını şeref direğine çektiren ilk türk atleti oldu.

1930'da Balkan oyunları sebebiyle Türkiye'de atletizm sporu daha geniş bir alana yayıldı. 1930'dan sonra yetişen ünlü türk atletleri arasında Raif Emengen, Sedat Şora, Ziya Atlet, Enis Dinç, Füruzan Tekil, Ragıp Sabah, Yani Karakaş, İrfan Şahinbaş, Pulios Pulat, Cihat Renda, Mufahham Yazıcı vardır. Melih Kotanca, Muzaffer Baloğlu, Rıza Maksut İşman, Recep Koşar, Mustafa Kaplan, Faik Önem, Arat Ararat, İbrahim Önuçar, Toma Balcı, Kemal Köksal, Jerfi Fıratlı, Ömer Özkap, Yavru Tınmaz, Muhittin Akın, Şevki Koru ve Ali Karaduman bu devreden hemen sonranın rekortmenleridir.

Türk atletizminin en parlak yıllarını teşkil eden bu son devrenin ünlü atletleri Balkan oyunlarında önemli dereceler aldılar. Ayrıca Türk Millî Atletizm takımı 1940 yılında Balkan şampiyonluğunu kazandı.

1940'tan sonraki devrede ise Cezmi Or, Kemal Aksur, Ökkeş Koşkun, Adnan Ölçen, Eşref Aydın, Kemal Köksal, Seha Aksoy, Halit

Foto. Associated-Press, Spor ve Gençlik Teşkilâtı Genel

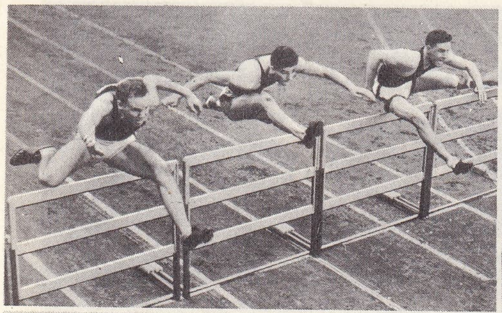

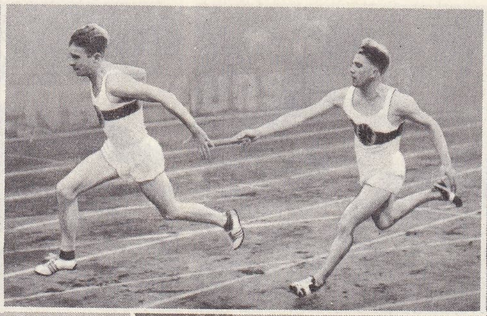

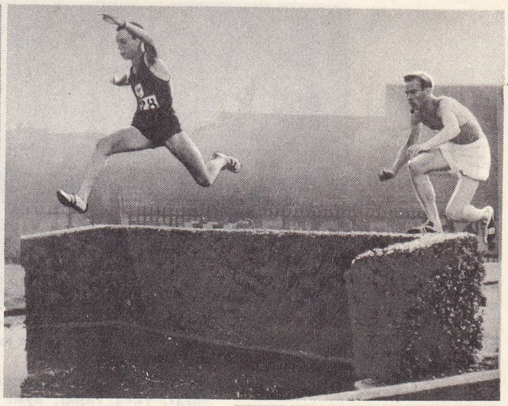

üçadım

sırıkla yüksek atlama

Arsever gibi atletler, onların arkalarından da Güner Frik, Ruhi Sarıalp, Oğuz Şeren, Doğan Acarbay, Oktay Karakulak, Kemal Horolu, Osman Coşgül, Cahit Önel, Erdal Barkay, Mustafa Batman, Nuri Turan, Mahir Aras ve Halil Zıraman gibi şampiyon ve rekortmenler yetiştiler. Bu devre türk atletizminin en talihsiz devresidir ve türk atletlerinin çoğu savaş sebebiyle 1940-1946 yılları arasında uluslararası temaslar yapmak imkânını bulamamışlardır.

1948'de türk atletizmi en büyük başarısına ulaştı. Üçadım atlayıcı Ruhi Sarıalp, Londra Olimpiyat oyunlarında üçüncülük kazandı. 1950'den sonraki devrede türk atletizmi büyük gelişmeler gösterdi. Bu devrede yetişen ünlü şampiyon ve rekortmenler arasında da Ekrem Koçak, Avni Akgün, Ahmet Aytar, Muzaffer Selvi, Çetin Şahiner, Aydın Onur, Fahir Özgüden ve onları takip eden Muharrem Dalkılıç, İsmail Akçay, Gürkan Çevik, Şükrü Saban, Orhan Aydın ve Aşkın Tuna'nın isimleri ön sıralarda gelir. (LM)

ATLI (Âşir), asker (Kilis 1881-İstanbul 1957). Harp akademisinden 1906 yılında çıktı. Rumeli'de ve Yemen'de görev aldı. Birinci Dünya savaşında Irak cephesinde kurmay görevlerinde ve tümen kumandanlığında bulundu. Başından itibaren Kurtuluş savaşına katıldı. Alaşehir cephe kumandanlığı, Antalya mutasarrıflığı yaptı. Büyük Taarruz ve Başkumandanlık Meydan muharebesinde altıncı kolorduya bağlı 16. tümen komutanıydı. Zaferden sonra Millî Müdafaa vekâleti müsteşar yardımcılığı ile 23. ve 7. tümen kumandanlıklarında bulundu. 1931 Yılında emekliye ayrıldı. 1942-1950 Arasında üç dönem Kütahya, Bursa ve Gaziantep milletvekilliği yaptı. (M)

ATLI (Hâlid Lem'i), türk şarkı bestecisi (İstanbul 1869-ay.y. 1945). 12 Yaşında sesinin güzelliği ile dikkati çekti. Hâfız Yusuf Efendiden musiki öğrenmeğe başladı. 14 Yaşında Karcığâr'dan «Hüsnüne etvâr-ı nâzın» ve ertesi yıl Hicâzkâr'dan «Penbelikle imtizâc etmiş» şarkılarını besteleyerek ün yaptı. Hacı Ârif Bey ve Mahmud Celâleddin Paşa tarafından teşvik edildi. Devlet görevinden ayrıldıktan sonra hayatı sıkıntıyle geçti. İyi musiki ve nota bilirdi, çok güzel şarkılar besteledi. Asıl yüksek değerli eserleri, gençliğinde yaptıklarıdır. 500 Kadar şarkı besteledi. Fakat bunlar hemen notaya alınamadığı için unutuldu. Elimizde 168 şarkısı, birer saz semaisi, marş ve türküsü vardır. Birkaç güftesini kendi yazdı. 30 Kadar şarkısı, büyük değer taşımaktadır. (M)

atlı
il Gattamelata
Donatello'nun eseri
(Padova)

ATLI (İsmet), türk güreşçisi (Adana'da Kozan ilçesi 1931). Güreşe, eski bir pehlivan olan babasının teşvikiyle küçük yaşta başladı. 1951'de minder güreşine çıktı. Daha ilk senesinde büyük bir varlık göstererek millî takıma alındı. Aynı yıl İskenderiye'de yapılan Akdeniz oyunlarında ilk defa ay-yıldızlı mayoyu giydi ve 87 kiloda şampiyon oldu. Uzun yıllar sikletinin en başarılı bir güreşçisi olarak dikkati çekti, birçok defa Bölge ve Türkiye şampiyonluklarını kazandığı gibi 10 yıl süreyle millî takımdaki yerini de korudu. Bu arada 1954'te dünya ikinciliği, 1960'ta da Olimpiyat şampiyonluğunu kazandı. Halen güreşçi yetiştirmektedir. (M)

ATLIĞ (Nevzad), türk koro şefi (Balıkesir 1925). İstanbul Tıp fakültesini bitirdi, röntgen teşhis ihtisası yaptı. İstanbul radyosunda türk musikisi şefi, sonra radyo müdürü, İstanbul konservatuvarı İcra heyeti şefi, radyo Küçük koro şefi, Üniversite korosu şefi oldu. Mesud Cemil'in ölümünden beri, İstanbul radyosunda klasik koroyu yönetmekte, İstanbul konservatuvarında ve radyoda solfej ve repertuvar okutmaktadır. (M)

ATLI i. ve sıf. Bk. AT.

ATLI HAN, efsaneye göre Oğuz Hanın atası, Yalınca Han'ın oğlu, Tatar Han'ın torunudur. Tatar Han Yalınca Han'ın ikiz oğullarından biridir ve Yafes oğlu Türk'ün altıncı göbekten torunudur. Yine efsaneye göre, Oğuz Han'ın atası olan Atlı Han'ın hükümdarlığı mutlu geçti. Ölünce oğlu Atsız yerini aldı. (M)

ATLIKARINCA bİş. i. Meydan oyuncağı. Bir merkezde birleşen eğik askıların uçlarına hayvanlar, arabalar, yapma gemi veya uçaklar takılıdır. Merkezi etrafında döner: *Atlıkarıncaya binmiş bir bayram çocuğu gibi eğleniyordu* (R. N. Güntekin). *Dolaplarıyle, atlıkarıncalarıyle, gümüş kırbaçlı çerkes eğerli pırıl pırıl atlarıyle, bin türlü sürprizleriyle bayram yerleri...* (A. H. Tanpınar). [ML]

ATLİN gölü, Kanada'da göl. Britanya Kolombiyası ile Yukon sınırında. Çevrede uranyum maden filizi işletmeleri vardır. (L)

ATMACA i. Zool. Ava alıştırılabilen küçük yırtıcı kuş (ilmî adı: *accipiter nisus*): *Güneşin timsali atmaca, kedi, inek, çakal, tilki bu mitolojide ön safta gelir* (A. H. Tanpınar). Bk. ANSİKL. ‖ *Atmaca kartalı,* gündüz yırtıcılarından kuş türü. Şekli ve rengi atmacaya, uçuşu kartala benzer. Orta büyüklükte, benekli esmer tüylü, ince yapılıdır. (Dünyanın her tarafında yaşar. Göçmen değildir. Fare, kuş, sürüngen ve böceklerle beslenir. Türkiye'de de vardır.) [İlmî adı: *Hieraaëtus fasciatus*. Kartalgillerden.] ‖*Atmaca kelebeği,* pulkanatlılardan bir kelebek (Celerio lineata). Kanat açıklığı 8,89 sm. Larvaları birçok bitkiye zarar verir.

— DEY. *Atmaca gibi atılmak,* bir işin, bir paranın sahibi olabilmek için büyük bir hırsla harekete geçmek.

— ANSİKL. Avc. *Atmaca*'nın erkeği küçük, dişisi daha büyüktür. Ağırlığı 180-300 gr arasında değişir. Bir yaşında olanların göz, ayak ve gaga üstündeki derimsi kısmı sarıdır, yaşlandıkça bu renk koyulaşır ve sarı kırmızıya döner. Tüyleri de yıldan yıla koyulaşır. Tüy rengi bakımından 20 çeşidi vardır: İspiri, beyaz, açık kara, büyük kara, ufak kara, boz kara, kelboz kara, boz kızıl, pakboz kızıl, küllü boz kızıl, çita kızıl, çam kızıl, karaçam kızıl, yanmış çam kızıl, kara kızıl, uça çam kızıl, çita kara, sarı, açık sarı, yanmış sarı. Asaletini, haşmetini ve yırtıcılığını vücut şekline, tüylerinin düzgünlüğüne, gagasının büyüklüğüne, omuzlarının genişliğine, göz, ayak ve gaganın üst kısmındaki derimsi yerlerin aynı renkte ve koyu sarı olmasına borçludur.

Louis XIV'ün atlı heykeli
Girardon'un eseri
13 ağustos 1699'da dikildi
(Cabinet des Estampes)

müdürlüğü, l'Equipe U.S.I.S. (LAROUSSE); MEYDAN arşivi

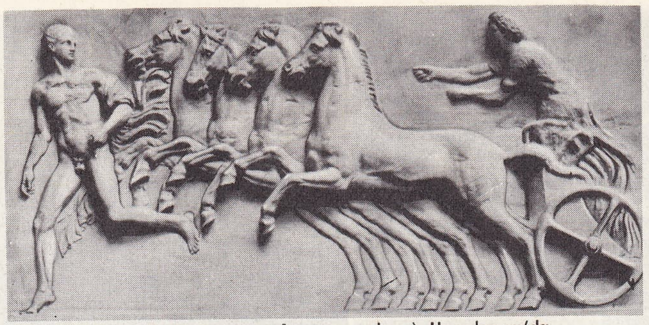

Kuadrıga (dört atlı savaş arabası). Herculanum'da bulunan bir kabartmadan

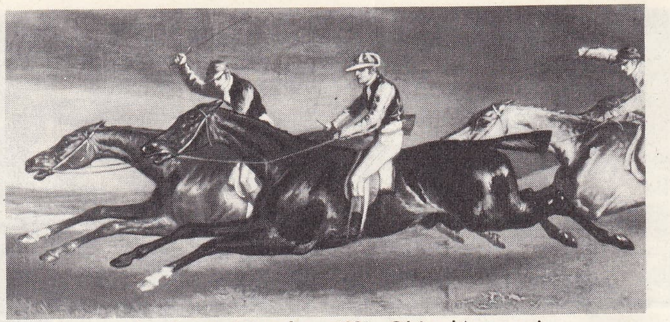

atlı, «Epsom Atyarışları» 1921, Géricault'nun eseri (Louvre müzesi, Paris)

Avrupa ve Asya'nın suyu bol ormanlarında yaşar, yuva yapar, aynı zamanda göç eder. Türkiye'de yuvasını 10-20 haziran arasında yapar, 2-5 yumurta yumurtlar ve kuluçkaya yatar. 10 Temmuza kadar bütün yavrular çıkmış olur. 1 Ağustosa kadar yavrular yuvadan uçar. 20 Ağustostan ekim sonuna kadar kuzeyden güneye göç eder.
Beslenmesini sürüngenlerden kertenkele, kemiricilerden fare, sincap, gelincik ve daha çok çulluk ve keklik gibi en küçük kuşları avlamakla sağlar. Türkiye'de atmaca ile bıldırcın avı yalnız Karadeniz kıyılarında ve Akdenizin bir kısmında amatörce yapılır. Atmacanın yakalanması dört tarzda olur: 1. Derelerde kapı yani ağ kurmakla; 2. Geçit yerlerdeki yüksek ağaçlara monta yani torba ağ kurmakla; 3. Yavruların yuvayı terk etmesinden sonraki 15 gün içerisinde, düdükle anneyi taklit etmek suretiyle, onları çağırarak ve ağa vurdurarak; 4. Yüksek dağ geçitlerinde ağ kurmak suretiyle geçmekte olan atmacaya *vaço* denilen kuşu oynatıp ağa vurdurarak.

Eski Türklerde atlı spor (Çevgan oyunu)

Atmacalar, ilk yakalandıklarında ham, yani çok vahşî olur. Usta bir avcı 10-15 gün arasında onu ehlîleştirebilir ve bıldırcın avlattırmayı başarabilir.

Atmacaların ömrü kısadır. Nadiren 11 yıl kadar yaşayana rastlanır. Atmaca, küçük hayvan sayılmıştır. Fakat çoğalmaları istenmeyen türler üzerindeki ayarlayıcı etkisi, tabiî unsurlar arasındaki dengeye olumlu bir katkıda bulunduğu için faydalı bir kuştur. Aynı cinsin, yeryüzüne yayılmış pekçok türü vardır.

atlı heykelleri solda, il Colleone Verrocchino'nun eseri (Venedik), sağda, Charlemagne Bernini'nin eseri (Roma)

◆ **Atmacacı** i. Atmaca yetiştiren ve hayvanı av vasıtası olarak yetiştirmede ihtisası olan kimse.

— Teşk. tar. *Atmacacıbaşı,* osmanlı saraylarında *şikâr** halkı veya *avcılar* denilen, avcılardan, atmacacıların âmirine verilen ad (*Atmacıyan-ı hassa* da denir). [Atmacacıbaşı sarayın dış hizmetlerine bakan Birun ağaları arasında yer alırdı, çakırcıbaşı ve şahinbaşıdan sonra protokolda üçüncü gelirdi. Üçüne birden *avcıbaşılar* denirdi.]

◆ **Atmacalık** i. Avc. Kara avcılığında, bir başka avcının kaldırdığı ava, o henüz ateş etmeden ateş etmeğe denir. (ML)

ATMAK geçl. f. Boşluğa ve ileriye fırlatmak: *Taş atmadım ki kolum yorulsun.* ‖ Hızlı ve sert bir hareketle vermek veya çıkarmak: *Sıcak bastı dedi, şu ceketi atayım* (R.N. Karay). *Hayvanın önüne iki kemik attı.* ‖ Savurmak, fırlatmak: *Bir fırtına ki bacaları deviriyor, kiremitleri atıyor* (H.Z. Uşaklıgil). ‖ Uzağa, kötü bir yere yollamak, istenmeyen bir şeyi gözden çıkarmak: *Gurbete atmak. Tavan arasındaki eşyayı atmak.* ‖ Kovmak, dışarıya çıkarmak: *Hasta adamı evden çıkarıp atmak da olmaz* (M.Ş. Esendal). *Kaymakam beni atarsa atar* (M.Ş. Esendal). ‖ Kullanmaktan vaz geçmek, bırakmak, terk etmek: *Emine'yi atarak onun yerine pek nefis zannettiği Jülide ismini koymuştu* (Vâ-Nû). ‖ [Kalp, zihin, ruh v.b. için] İçinden çıkarmak, uzaklaştırmak: *Ruhundaki sıkıntıyı atmağa bu meçhul kederi unutmağa çalışıyordu* (Ömer Seyfeddin). ‖ Yerleştirmek, oturtmak, koymak: *İskemlesini kapının içine atar, sokağı seyrederdi* (H.E. Adıvar). *Kaftanın uzun eteklerini omuzlarına attı* (Ömer Seyfeddin). ‖ Geri bırakmak: *Mahkemeyi üç ay sonraya attılar.* ‖ Uzatmak: *Vapurdan iskeleyi attılar.* ‖ Bırakmak, taşımak, alıp yerleştirmek: *Şehre inerken benim malları da mağazaya atıver. Kışlık odununu, kömürünü attın mı?* ‖ [Dinamit, bomba v.b. için] Uçurmak, yok etmek: *Köprünün bir ayağını türk çeteleri dinamitle atmışlar, düşman sevkiyatını güçlüğe uğratmışlardı* (R.H. Karay). ‖ [Dayak, sopa, şamar, tekme, tokat v.b. için] Vurmak, dövmek: *Kocası bunun orasını burasını ellenmiş görünce başlıyor sopa atmağa* (K. Tahir.) ‖ [Yürek, kalp için] Vurmak, çarpmak: *Yüreğim küt küt atmağa başlıyor. Dilim ağzımın içinde kupkuru oldu* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ [Hapis, mahpus, zindan v.b. için] Sokmak, koymak, tıkmak: *Apaçık oruç yemeğe utanmıyor musun? Atın şu herifi kapı altına* (B. Felek). ‖ [Mermi, tabanca, silâh, top, tüfek için] Patlatmak, ateş etmek: *Bu sırada odada tabanca atılır* (Namık Kemal). ‖ Posta ile göndermek: *Bay Wong boşuna mı postaya attı o çeki...* (G. Dilmen). ‖ [Gülle, kurşun, v.b. ok için] Hedefe yollamak, yanına iletmek: *Malik ibni Zübeyr ok atmak üzere yılan gibi taş arkasından başını çıkarır çıkartmaz ...* (Cevdet Paşa). ‖ [İmza, tarih için] Koymak, yazmak: *Düşünmeden, birşey sormadan imzanı at, o kâğıdı bana ver* (R.N. Güntekin). *Cuma 18 Nisan 1327 tarihini attı, yazmağa devam etti* (A.H. Müftüoğlu). ‖ İçki içmek: *Gel biz seninle birer tane daha atalım da onun ağzı sulansın* (Ahmed Rasim). ‖ İşlemek, ateş almak: *Bu tüfek atmıyor.* ‖ Çatlamak, yırtılmak, delik açılmak: *Kumaşı çektikçe dikiş yerlerinden atıyor.* ‖ Yalan söylemek: *Birtakım yazarlar vardır böbürlendikleri için, attıkları için severiz* (N. Ataç). ‖ Yay, tokmak gibi özel âletlerle pamuğu kabartmak.

— ÇEŞ. DEY. *Adım atmak.* Bk. ADIM. ‖ *Ağzına lokma atmak,* yemek ‖ *Aradan atmak,* çıkartmak, karıştırmamak: *Bunu söyliyemiyorsunuz, hemen imansız diye atıyorlar sizi aralarından* (N. Ataç). ‖ *At nartini Debreli Hasan* veya *atma Recep din kardeşiyiz,* mübalâğalı bir söz veya yalan söyleyen kimseye söylenir. ‖ *Atıp tutmak* (*savurmak*), bir kimsenin veya şeyin aleyhinde konuşmak: *Onlar bağırıp çağırmaları ile, atıp tutmaları ile, sövüp saymaları ile...* (F.R.Atay). Bir konu hakkında mübalâğalı, tafsilâtlı konuşmak: *Bir cüret-i cahilâne ile devam ederim, her şeyden atıp tutarım* (H.C. Yalçın). ‖ *Atsan atılmaz* (*at atamazsın*), *satsan satılmaz* (*sat satamazsın*), işe yaramadığı halde vaz geçilemeyen kimseler veya şeyler için kullanılır. ‖ *Attığı tırnak* (*bile*) *olamamak,* hiç bir şekilde seviyesine erişememek. ‖ *Attığını vurmak,* «iyi nişancı» anlamında, giriştiği her işi başaran kimseler için kullanılır. ‖ *Başından atmak. Bk.* ‖ BAŞ. ‖ *Bir yana atmak,* vaz geçmek, bırakmak: *Bir yana atarak biz de uykuyu / Selâmlıyacağız burda doğruyu* (F. N. Çamlıbel). ‖ *Bol keseden atmak,* mübalâğa etmek. ‖ *Boşa atmak,* hedefi tutturamamak, *Nişancılığı ordulara nam salmıştır mavzerle, tabancayla boşa attığını ben hiç görmedim* (K. Tahir). ‖ *Boy atmak,* büyümek. ‖ *Can atmak,* hevesli olmak, istemek: *Herkes onu benim yerimde görmeğe can atıyor* (Namık Kemal). ‖ *Çene atmak,* heyecandan dişleri birbirine vurmak: *Korkudan, hayranlıktan atan çenemle yukarıyı işaret ettim* (A.H. Tanpınar). Ölmek üzere olmak: *Ben ilâç içiyor zannediyordum meğer o çene atıyormuş* (H.R. Gürpınar). ‖ *Düşeş atmak,* işini yoluna koymak: *Birader, o da Saffet hanım gibi attı düşeşi, kapattı* işi (A.K. Tecer). ‖ *El atmak,* teşebbüs etmek: *Hangi işe el attıysa başaramadı.* Müdahale etmek: *Allah öldürdü ama siz el atsaydınız kurtulurdu* (Orhan Kemal). ‖ *Felâkete atmak* (*sürüklemek*), mahv etmek: *Kıran, diye yalvardı, beni felâkete atma* (R.H. Karay). ‖ *Geri atmak,* önlemek, püskürtmek: *Kütahya'nın bütün saldırıları kıracağına, geri atacağına, tarihimize ikinci bir Plevne ... destanını altın harflerle yazacağına eminiz* (K. Tahir). Ertelemek. ‖ *Hangi rüzgâr attı?* Beklenmeyen birinin gelişi üzerine söylenir: *Kuzenimin, teyzemle Müjgan'a kendisini hangi rüzgârın buraya attığını anlatmasını dinliyordum* (R.N. Güntekin). ‖ *İçine atmak,* içlenmek, ‖ *İftira* (*suçu, kabahati üzerine*) *atmak,* masum olan birini suçlamak. ‖ *İleri atmak,* sürmek: *Fetih şerefini rakiplerine bırakmamak için, süvarisini olanca hızı ile ileri atmış* (F.R. Atay). İleri bir zamana bırakmak, süresini uzatmak. ‖ *İşkembeden atmak,* uydurmak, yalan söylemek: *Bunları işkembeden atıyorum sanma.* ‖ *Kahkaha atmak,* yüksek sesle gülmek: *Acem, çürük dişlerini göstererek gülüyor, kahkaha atıyor, ellerini oyluklarına vuruyordu* (Ömer Seyfeddin). ‖ *Kapağı atmak,* gitmek, bir yere yerleşmek: *İstanbul'a kapağı atan, bir iki hafta sonra hemen akrabalarını gelip alıyordu* (Ömer Seyfeddin). ‖ *Karaya atmak,* denizin, yüzen bir şeyi kıyıya vurması: *Osmaniye geçse şirket vapurlarını da karaya atar* (M. Ş. Esendal). ‖ *Kendini* (*kendisini*) *atmak,* bir yere girmek veya çıkmak: *Kendisini sokağa dar atabil-*

Foto. Giraudon, Anderson - Giraudon (*LAROUSSE*) ; *Nurettin Erkılıç* (*MEYDAN*)

miş (H.R. Gürpınar). || *Kesip* (*kestirip*) *atmak*, işi kısa tarafından halletmek: *Hastasınız* [...] *diye kesip attı* (A.H. Tanpınar). || *Kıtır* (*madik, martaval, polim*) *atmak*, yalan söylemek, aldatmak: *Doğrusunu söylese eğer, söylemez böyleleri kıtır atmaktan hoşlanırlar* (R.H. Karay). || *Kol* (*kollarını*) *atmak*, sarmak, dolamak. || *Kulaç atmak*, ilerlemek: *Meze tufanına dalmış, kulaç atmaktasınız* (M. Â. Ersoy). || *Laf* (*lakırdı, söz, harf*) *atmak*, sözle sataşmak: *Bir yosma geçiyor kaldırımlardan / Küfürler, şarkılar, türküler, laf atmalar* (Orhan Veli). *Üstü açık faytonda gezerim piyasada / Harf atarım kızlara* (Ahmed Rasim). || [*İki*] *Lakırdı atmak*, sohbet etmek: *Dışarda şarkı söyleyerek tahta siliyordu, şimdi yoruldu; benimle, kendi dediği gibi, iki satır lakırdı atmağa geldi* (R.N. Güntekin). || *Mekik atmak* (*dokumak*), gidip gelmek. || *Nara* (*çığlık*) *atmak*, heyecan, korku, sevinç v.b. duygulardan bağırmak, hislerin çoşkunluğunu belli etmek: *Beyazıt kulesi işareti çeker çekmez köşe başında döne döne narasını atar atmaz* ... (H.E. Adıvar). || *Ortaya atmak*, meydana çıkartmak, göstermek: *Hepimiz bir takım yeni sözler bulup ortaya atıyoruz* (N. Ataç). || *Rengi atmak*, solmak. || *Sokağa atmak*, evsiz bırakmak: *Kocası olacak herif, bizi daha o günden sokağa attı* (Y.K. Karaosmanoğlu). || *Şafak atmak*, korkmak. || *Taş atmak*, bir şeyi ima etmek: *Acaba bu kaba herif benim parasızlığımı yüzüme vurarak, taş mı atmak istiyor* (Ömer Seyfeddin). || *Temelini atmak*, kurmak, başlatmak. || *Tepesi* (*beyni, kafası*) *atmak*, kızmak: *Onun bu şuursuzluğunu gördükçe kafam büsbütün atıyordu.* (A. H. Tanpınar). || *Topu atmak*, iflâs etmek: *El eliyle iş dönmez. O burdan ayrıldı mı topu attı, eczane battı demektir* (A. K. Tecer). || *Tozunu atmak*, hırpalamak, dövmek: *Bir yakalasalar hırsızların tozunu atacaklar.* || *Üstünden atmak*, kurtulmak: *Lâkin bu hali üstünden kolayca atmaya henüz gücü yetmiyordu* (N. Araz). || *Üstüne atmak*, işi, kabahat v.b. yi başkasına yüklemek: *İşi Serafim çetesinin üstüne atıp temize çıkmaya kalkıyor* (K. Tahir.) || *Yerinden atmak*, bulunduğu yerden uzaklaştırmak: *Geri çekilmiş olan düşmanı katî taarruzla ve zorla yerinden atmak vazifesi kıtamıza verilmemiştir* (Atatürk). || *Yüksekten atmak*, övünmek: *Zaten bütün o yazıda bir yüksekten atma edası sezmemiş değildim* (C.S. Tarancı). || *Zar atmak*, kumar oynamak.

— Balıkç. *Düğüm atmak*, bir ağı genişletmek veya onarmak için önceki düğümlere bir yenisini eklemek. || *Olta atmak*, oltayı suya atmak.

— Dokumc. Kumaşın, kenarındaki ipliklerin gevşeyerek çözülüp saçaklanması.

— İnş. *Temel atmak*. Bk. TEMEL.

— Res. Resim renginin uzun zaman güneş ışığı tesirinde kalarak uçması, açılması.

◆ **Atıcı** i. Attığını hedefe isabet ettirebilen, iyi nişancı kimse: *Davut, bildiğim, işittiğim atıcıların başında gelir* (R.H. Karay). *Pireyi vurur du öyle atıcıydı* (Yaşar Kemal). || Hallaç, işlenmiş pamuk veya yünleri atan kimse. || *Mec.* Çok yalan söyleyen kimse. || Sıf. Herhangi bir şeyi dışarıya atan.

◆ **Atma** i. Atmak eylemi. || Sıf. Atmak işi ile meydana gelmiş: *Atma kiriş*.

— Ask. *Atma bölgesi*, paraşüt ve hava indirme birliklerinin veya bunlara gerekli çeşitli ikmal maddelerinin atılması maksadıyle tespit edilen arazi parça veya sahası. Bk. ANSİKL.

— Bahç. Aşı ve sürgünlerin kendiliğinden veya ârızî olarak ayrılması. || *Çiçek atma*, döllenmeyi engelleyen sebeplerden dolayı çiçek veya körpe meyvelerin dökülmesi. (Başlıca sebepleri: kısırlık, çiçeklenmede hava şartlarının elverişsizliği [şiddetli sağnaklar], beslenme kaynaklarının yetersizliği, asalakların etkisi v.b.)

— Dy. Rayların tutturulması için enlemesine ve aralıklarla konulan uzun ağaç veya demir. Bk. TRAVERS. || *Atma manevrası*, bir vagon veya bir katarın bir lokomotif yardımıyle anî olarak itilmesi. (Önce vagonlar lokomotiften ayrılır; sonra, lokomotif birdenbire durdurularak vagonlar kendi hızlarıyle gitmeğe bırakılır.)

— Deniz. huk. *Denize atma*, bir gemiden, yükün tümünün veya bir kısmının denize atılması. Bk. ANSİKL.

— Dokumc. Bir çeşit pamuklu dokuma bez.

— Jeol. *Volkan atması*, püsküren bir volkandan fırlayarak yere düşen madde parçası. (Tabiî çimento ile pekiştirildiğinde kül, sinerit'e [külteler, breş], öbür atmalar ise tüf'e dönüşür.)

— Mad. oc. Bir patlayıcı yardımıyle toprağı veya bir maddeyi dağıtarak parçalara ayırmak.

— Mim. Bir taraftan diğer tarafa uzatılan ağaç, taş veya madenden uzun parça.

— Spor. *Gülle* atma, disk* atma* ve *çekiç* atma* yarışmalarında atletin içinden atış yaptığı 2,50 metre çapındaki daireye denir. (Bu daire 6 mm kalınlığında ve 76 mm yüksekliğinde bir demir çember ile sınırlandırılmıştır.) || *Atma sporları* (veya *atmalar*). Atletizmin faaliyet çerçevesi içinde bulunan *gülle atma, disk atma, çekiç atma* ve *cirit atma* dallarının dördüne birden verilen genel addır. Atletizmin belli başlı üç bölümünden birini teşkil eder. Diğer iki bölüm ise *koşu*lar* ve *atlama*lardır*.

— ANSİKL. Ask. Hava indirme harekâtı yapılan düşman bölgesi içerisinde kritik bölgeler veya yakınlarında kurulacak havabaşı için bir veya birkaç *atma bölgesi*'nin tespit edilmesi, harekâtın planlanmasında özellikle dikkatle işlenmesi gereken bir bölüm teşkil eder. Atma bölgelerinin, genellikle kurulacak havabaşı mevziini kolaylıkla işgal ve savunmaya imkân verecek şekilde seçilmesi ve belirtilmesi de ayrıca önem kazanır. Atma bölgesi olarak seçilecek arazi parçasında, büyük kayalar, çukurlar, bataklık, sık ağaç ve büyük çalılık gibi atma ve indirmeyi zorlaştıracak engellerin bulunmaması, havadan kolaylıkla tanınabilmesi ve rüzgâr tesirlerinin atlama kontrolunu güçleştirecek bir arazide bulunmamasına özellikle dikkat edilir.

— Deniz. huk. Yükün bir kısmını *denize atma*, tarafların (gemi, hamule ve navlun) ortak menfaatini korumak amacıyle yapıldığı için, bir müşterek avarya fiilidir. Güverte üzerindeki yüklerin denize atılması, yükleme deniz trafiği kurallarına uygun yapılmışsa, müşterek avarya olarak tazmin edilir.

◆ **Attırılmak** ettrg. f. Başkası tarafından bir yerden uzaklaştırılmak.

◆ **Attırmak** ettrg. f. Atma işini başkasına yaptırmak: *Merdivenden inip çıkarken âdem baba serserilerine şişeler attırırlar* (K. Tahir). *Elçiyi aşağı gönderip kapıdan attırdı* (Ömer Seyfeddin). [ML]

ATMAN i. Brahman metafiziğinde, her insanın «ben» i, hayat soluğu, ruhu.

— ANSİKL. Upanişad'lara göre, evrensel «ben» veya *brahman*, yapısı aynı olan *atman*'ın karşılığıdır, *karman* (fiil) yüzünden büründüğü vücuttan kurtuldukları sonra, *atman* evrensel «ben» de eriyecektir. Hint felsefe sistemlerinin hepsi atman'ı, brahman'a erişmeksizin devamlı olarak vücut içinde kalmağa zorlayan ruhların göçüne (*samsara*) bir çözüm yolu aramışlardır. Hint dininden farklı olarak buddhacılık, atmanın cevher olduğunu kabul etmez. (L)

ATMAN, Osmanlı devletinin kurucusu sultan Osman'ın bizans kaynaklarında geçen adı. Atuman* I, Atumanes*, Atumanoğles*, Atumanos I. (M)

ATMANOS, Osmanlılar için, bir de bizanslı keşiş İoannes Atmanos (1169) için bizans kaynaklarında kullanılan ad. Bk. ATUMANOS. (M)

ATMASYON i. (türk. *atmak* ve fr. *-tiyon* [okunuşu *siyon*] ekinden halk dilinde uydurulmuş k.). *Argo.* Asılsız, mânâsız söz veya haber: ... *en atmasyon vakaları, en esassız bir masalı en büyük bir hakikat gibi dinleyip inanmak istidadını hâizdi* (Ömer Seyfeddin).

◆ **Atmasyoncu** i. ve sıf. Yalancı, yalan söyleyen [kimse].

◆ **Atmasyonculuk** i. Yalancılık. (M)

ATMENİA. Esk. coğ. Anadolu'da, Pisidia bölgesinde bir yer (*Atenia, Atenoa* da denir). Limnai'nin (Hoyran ve Eğridir gölü) doğu kıyısındaydı. (M)

ATMEYDANI, İstanbul'da XIX. yy. başlarına kadar Osmanlılar'ın Sultanahmet camii önündeki meydana verdikleri ad. Bizanslılar devrinde hipodrom olarak kullanılmış ve Roma imparatoru Septimius Severus (193-211) tarafından yaptırılmağa başlanmıştı. Konstantinus (306-337) zamanında hipodrom olarak son şeklini aldı. Bizansın toplum hayatını etkileyen ve yansıtan bu meydan, her çağda devamlı elden geçirilmiş ve bazı değişimlere uğramıştır. Burada yapılan araba ve atyarışları bizans devrinde derin izler bırakmıştır. Dördüncü Haçlı seferi sırasında (1204) İstanbul'un latinler tarafından ele geçirilmesi ve yağmalanması olaylarında hasar görmüş, birçok özelliği kaybolmuştu. Bu olaydan önce meydanın etrafı sütunlar ve heykellerle süslü idi. İstanbul'un Türkler tarafından alınmasından sonra da önemini yitirmeyen ve aynı amaçlarla kullanılan bu meydan cirit oyunları, at talimlerine ayrılmış, bayram şenliklerinin, saray düğünlerinin yapıldığı yer olmuştur. Osmanlılar devrinde İstanbul'un en önemli merkezlerinden biri olan Atmeydanının çevresi yeni baştan değerlendirilmiş, sadrazam ve vezirlere ait konakların ön yüzleri bu meydana açılmıştır (İbrahim Paşa ve Sokullu Mehmed Paşa konakları). Daha sonra 1617 yılında Sultanahmet camiinin yapımıyle Atmeydanı daralmış ve genel çizgilerinde değişmeler meydana gelmiştir.

Osmanlı devrinde Atmeydanı* vakası, Vaka-i Hayriye gibi olaylar ve Duraklama, Gerileme devirlerindeki birçok sipahi ve yeniçeri ayaklanmaları burada cereyan etti. Türklere ait ilk genel sergi burada açıldı (1863). İzmir işgalini protesto eden mitinge sahne oldu (1919). Alanı ilk defa park haline Abdülaziz'in son yıllarında, Zaptiye nazırı olan Hüsnü Paşa getirmiştir. Bugün yaklaşık olarak 75 x 300 metrelik bir park boşluğu olan meydan çevresinde Sultanahmet camii, İktisadî ve Ticareî İlimler akademisi ve Divanyolu bulunmaktadır. Park içinde ve genellikle ortada bir çizgi üzerinde örme sütun, Burmalı sütun, Dikilitaş ve Alman çeşmesi yer almaktadır. (M)

Atmeydanı vakası, Mehmed IV'ün zamanında Atmeydanı'nda Sipahiler ve Yeniçeriler arasında meydana gelen çarpışma (28 ekim 1648). Halkın bir kısmı ve bazı devlet adamları sultan İbrahim'in tahttan indirilmesinden memnun değildiler, çünkü idarî düzensizlik devam ediyor, sultan İbrahim'i tahttan indirip öldürenler aynı hataları işliyorlardı. Yeni hükümdardan cülûs bahşişi almak isteyen Sipahiler memleketin her tarafından İstanbul'a akın etmişti; devlet hazinesi bunu karşılayacak durumda değildi. Sadrazam Sofu Mehmed Paşa, devlet giderlerinde kısıntı yaparak tasarruf etmek için giriştiği ıslahata saraydan başlamış, bu durum Sipahilerin işine gelmemişti. Sultan İbrahim'i tahttan indiren ve sonra öldüren ler Yeniçerilere dayanmış olduklarından bu sefer onlar aleyhine teşekkül eden muhalefet de Sipahilere dayanmak yolunu tuttu. Sadrazam Sofu Mehmed Paşa kifayetsiz icraatı ve yanlış hareketleri ile karışıklık çıkarmak isteyenleri bir bakıma teşvik etti. Sipahiler Atmeydanı'nda toplanarak sadrazamı ve şeyhülislâmı istemediklerine dair saraya haber gönderdiler. Küçük yaştaki hükümdar, sadrazama karşı Sipahileri tutan büyük annesi Kösem Sultan'ın tesiriyle, dağıldıkları takdirde istediklerini yapacağına dair söz verdi. Bu söz işleri büsbütün ka-

ATMEYDANI, İstanbul

ATMEYDANI
eski bir gravürden, XVII. yy.

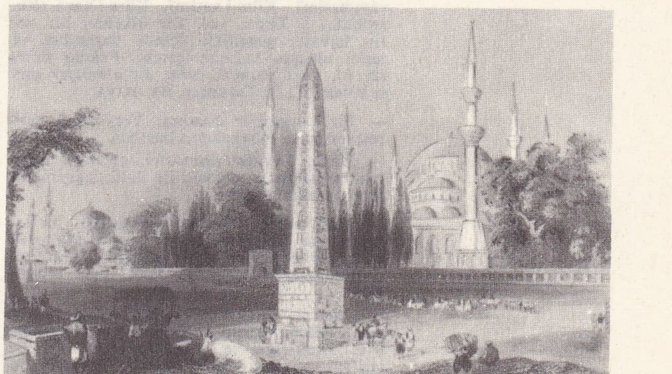

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

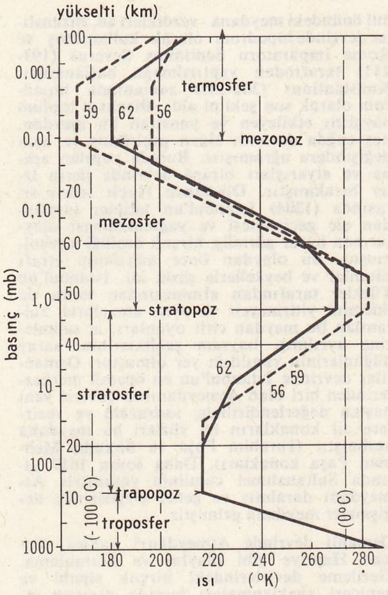

atmosfer

yükseltiye bağlı sıcaklık ve basınç grafiği

rıştırdı. Atmeydanı'ndakiler yumuşamadıkları gibi Orta camide toplanan Yeniçeriler, Sipahilere yapılan bu teklife hiddetlendiler. Atmeydanı'nda toplanmış Sipahiler aleyhine fetva alan sadrazam bu durum karşısında Orta camiye gelerek yeniçeri ocakağalarına sığındı; onun davetiyle şeyhülislâm, Anadolu ve Rumeli kazaskerleri de buraya geldiler. Yeniçeriler, Sipahilere elçi gönderdiler. Fakat elçi Sipahiler tarafından öldürüldü. Bunun üzerine iyi silâhlanmamış ve iyi idare edilmeyen Sipahilere, Yeniçeri hücumu başladı ve sipahi birlikleri çok kanlı bir şekilde perişan edildi (28 ekim 1648). Bu olay, bu iki askerî kuruluş arasında düşmanlık duygusunun artmasına, Anadolu'da Gürcü Nebi ve Katırcıoğlu ayaklanmalarına sebep olmuştur. (M)

ATMIK i. (*atmak*'tan yeni k.). Biyol. Erkek tohum hücresi, meni. Bk. SPERMA *kanalı*. (M)

ATMİDOMETRE i. (yun. *atmis, idos*, buhar ve *metron*, ölçü'den fr. *atmidomètre*). Belli bir zaman içinde buharlaşan sıvı miktarını ölçmeğe yarayan âlet. (*Eşanl.* ATMOMETRE.) [L]

ATMOLİZ i. (yun. *atmos*, gaz ve *lysis*, ayrışma'dan fr. *atmolyse*). *Fiz.* Yakıt- hava karışımını meydana getiren unsurların delikli bir çeperden geçerek yayınma yoluyle ayrılması. (L)

ATMOMETRE i. Bk. ATMİDOMETRE.

ATMOSFER i. (yun. *atmos*, buhar ve *sphaira*, küre'den fr. *atmosphère*). Meteorol. Yeryuvarlağını saran ve daha geniş anlamda herhangi bir gökcismini çevreleyen gaz tabakası: *Bunlardan bazıları güneşteki atmosfere yaklaşır* (H. R. Gürpınar). *Yeni.* Hava-küre, gazyuvarı, havayuvarı. *Esk.* Havayı nesimî, Küre-i nesimî, Küre-i havâ. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Teşm. yol.* Bir ülkenin, bir yerin havası; genellikle içinde yaşanılan ve tesiri altında kalınan çevre: *Pekâlâ bilirsin ki, yazı yazmak biraz da atmosfer meselesidir* (C. S. Tarancı). Bk. HAVA.

— Fiz. *Atmosfer basıncı*, Yeryüzünü çevreleyen hava tabakasının basıncı.

— Havc. *Standart atmosfer*, sıcaklık derecesi ve basıncın yükselti ile ilgili değişiminin teorik tanımlanması.

— Mad. sanay. *Kontrollü atmosfer*, bir sıcak işlem fırınının havası yerine işlenecek maddeye göre başka bir gaz yahut gaz karışımı konulmasıyle meydana gelen atmosfer.

— Metrol. Sanayi alanında kullanılmakta olan basınç birimi, 76 sm yüksekliğinde, 0°C sıcaklıkta ve yerçekiminin 980,665 sm/sn² normal ivmesi altındaki basıncına eşittir: *Atmosfer 1 013 hektopiez'e veya santimetre karede 1 033 kilogramlık bir ağırlığa tekabül eder.*

— Radyotek. *Atmosfer parazitleri*, tabiî elektrik olaylarından doğan ve radyoelektrik alışları bozan parazit işaretler.

— Seram. Pişirme sırasında bir fırının içindeki gaz hali.

— ANSİKL. Meteorol. *Yer atmosferinin yapısı.* Atmosferin bölümlere ayrılmasında çeşitli yöntemler kullanılmaktadır. 1951 Brüksel Milletlerarası kongresinde teklif edilen terimler şöyledir (şekil 1). Sıcaklık derecesinin düşey doğrultuda değişmesini gözönünde tutarak şu tabakaları birbirinden ayırabiliriz: *troposfer* (yükseldikçe ısı 100 m'de 0,6°C oranında eksilir); *stratosfer* (ısı değişmez denilebilecek durumdadır); *mezosfer* (ısı önce artar, sonra eksilir); *termosfer* (yükseldikçe ısı düzenli olarak artar). İlk üç tabakayı birbirinden ayıran üst sınırlar, *tropopoz, stratopoz, mezopoz* adını taşır. Atmosferi, kimyevî bileşimi gözönünde tutarak alt bölümlere ayırmak, çeşitli gruplar meydana getirilebilmesi yüzünden daha güçtür. Yeryüzü ile 100 km arasında olan ve başlıca maddelerinin (azot ve oksijen) oranı değişmeyen tabakaya *homosfer* denir. (Bk. HAVA.)

Daha yukarıda yer alan *heterosfer*'in özelliği, bu tabakada azottan başka hidrojen ve helium gibi hafif gazların çok miktarda bulunmasıdır. Aşağıyukarı 1 000 km'den itibaren *eksosfer* başlar. Burada, en hafif moleküller yerçekiminden kurtularak gezegenlerarası uzaya doğru yavaş yavaş kaçarlar (yerçekiminin Dünyadakinden altı defa daha hafif olduğu Ay üzerinde bu olay çok daha şiddetli olmuş ve bu yüzden Ay atmosferi kaybolmuştur). Su buharı, karbongazı, tozlar, deniz tuzu billûrları, hidrojen karbürleri, kükürtlü, amonyaklı gazlar v.b. troposferde ve çoğunlukla ilk üç kilometre içinde bulunurlar. Stratosferin üst kesiminde ozon ağır basar. Atmosferin kimyevî elementleri arasında meteoroloji bakımından en önemlisi su buharıdır. Su, yüzeylerindeki buharlaşmadan ve bitkilerin terlemesinden meydana gelir. Bundan dolayı, yükselti arttıkça hava içindeki su buharı oranı hızla düşer; su buharının dörtte üçü 4 000 m altında bulunur; tropopoz üstünde hava adamakıllı kurudur. Atmosferdeki su, başlıca hava hallerine sebep olan *hidrometeor*'ları oluşturur (bk. NEM, BULUT, YAĞMUR, KAR, DOLU, ÇİĞ v.b.) ve bu hidrometeor'lar Güneşin ve Yerin yaydığı büyük dalga uzunluklu ışınımları soğurur ve böylelikle ısının uzaya doğru kaçıp kaybolmasını önler. (Bk. SER *etkisi* ve IŞINIM.) Eğer iyonların yoğunluğu ve iyonlaşmış türlü gazlar ele alınacak olursa, D,E,F,G tabaka veya bölgeleri ayırt edilir ve bunların bütünü *iyonosfer*'i meydana getirir.

● *Atmosferin büyük hareketleri. Genel dolaşım.* Bütün bir yarıkürenin haritaları üzerinde görünen, esas bakımından yatay doğrultulu büyük hava akıntılarının tümüne «genel dolaşım» demek doğru olur (şekil 2). Gerçekte, atmosferin yüksek tabakalarının hareketleri hakkında bugün az bilgimiz vardır. Hava durumları üzerinde çok önemli rol oynamaları mümkün olan bu hareketleri iyice bilmeyişimiz yüzünden, dolaşım hakkında yapılan açıklamalar bir varsayımdan ileri gitmemektedir. Troposferin alt kısmında ortalama basınç alanının şerit şeklinde kuşaklar meydana getirdiği görülür (şekil 3). 1947'ye kadar, meteoroloji ve coğrafya bilginleri bu düzeni şöyle açıklıyorlardı (şekil 4): çok ısınan (ve böylelikle hafifleyen) ekvator havası yükselir; troposferin tepesine varınca (15-17 km), kutuplara doğru ıraksar (şekil 4 yalnız kuzey yarımküresini gösterir). Kutba doğru yönelen hava ters alizedir. Yerin dönme hareketi bu hava akımını sağa doğru saptırır (bk. CORİOLİS); akım, güneybatı-kuzeydoğu yönünü alır. (Bk. ALİZE.) Ekvatordan uzaklaştıkça ters alizeler soğur (ve ağırlaşır); ve tekrar 30° paraleline doğru düşer. Aşağı doğru inen havanın birikmesi astropikal yüksek basınçlarını meydana getirir, buna karşılık ekvatorda havanın sürekli yükselişi nispî bir boşluk yaratır. Bu boşluk ekvator veya tropiklerarası alçak basınca yol açar. Asropikal yüksek basınçlardan güneye (ekvator kitlesi devresini meydana getiren alizelerin dönüş kolu) ve kuzeye doğru hava akımı meydana gelir; Coriolis kuvveti bu hareketleri sağa saptırır ve alize kuzeydoğu-güneybatı yönünü alırken kuzey kolu güneybatı-kuzeydoğu yönünü alır (ortaiklim kuşağında tropikal havasının meydana getirdiği batı rüzgârları veya Westerlies). Bu batı rüzgârı yer üzerinde kutuptan gelen soğuk hava (kutup havası) ile karşılaşır ve iki hava kütlesinin birbirine değmesiyle kutup cephesi meydana gelir: bu yakınsama dolayısıyle, yeni bir alçak basınç alanının meydana gelmesini sağlayan bir yükselme hareketi ortaya çıkar. Böylelikle genel dolaşım her yarıkürede üç kitleye bölünür (şekil 4) ve bütün sistemi harekete geçiren etken «ekvator bacası»nda meydana gelen ısıl yükselmedir. Bu eski görüşlerde soyut düşünceler ağır basıyordu. Oysa son zamanlarda yapılan gözlemler, çeşitli olayları ortaya koydu: 1. Tamamen yöresel olan alize rüzgârlarını, kutup mekanizmaları meydana getirmektedir. (Bk. ALİZE.); 2. Ters alize ekvator kaynaklı bir güneybatı dalgası olmayıp, bir batı akımıdır; 3. Ekvator, Yerin en sıcak kuşağı değildir ve yaz mevsiminde astropika yüksek basınçlarından inen hava akımı soğumuş hava olmayıp bilakis, yarıkürenin en sıcak havasıdır; 4. «Ilık kitle» ve «kutup kitlesi» mevcut değildir. Ekvatoral alanda havanın yükselme hareketi ısıl bir olay olarak değil, iki yarımküredeki alizelerin birbirlerine yaklaşması olarak görülmektedir. Ekvator bacası, troposferdeki bütün dolaşımı harekete getiren mekanizma değil, kutup bölgesinde, yani astropika yüksek basınçları ile kutup arasındaki enlemlerde meydana gelen olayların bir sonucudur. Aslında dolaşım, meridyen bileşkeli kitleler serisi halinde olmayıp batıdan gelen genel bir akımdır. Bu hava akımı 4 000 - 5 000 m yükseltiden sonra bütün dünya üzerinde görülmektedir (şekil 6). İsveçli Rossby tarafından ortaya atılan bu yeni fikirler, norveç teorisini reddeder (bu sonuncu teoriye göre kutup cephesi, kutup ve tropikal havasının birbirine yakınsaması ile meydana gelmekte ve orta iklim kuşağının siklonları da esas bakımından kutup cephesinin dalgalanmalarından oluşmaktadır). Rossby'ye göre siklonlar yukarıda anlatılan dolaşımın (şekil 4) sonuçları olmayıp, bunun tersine, genel dolaşımı harekete geçiren temel olaylardır. Bu siklonlar, cepheleri yaratan coğrafî ısıl zıtlıklar sayesinde (özellikle okyanus kıyıları boyunda) meydana gelirler, daha önce mevcut tek bir cephe üzerinde oluşmazlar. Bunlar günlük haritaların gösterdiği gibi, kutup bölgesini aralıksız ve her yönde dolaşırlar. Her siklon çok büyük (2 000 - 3 000 km çaplı) yatay bir hava çevrintisidir ve kutup kuşağı havasının devamlı karışmasına sebep olur. Rossby'nin deyimiyle bu «büyük ölçekli yatay hava çevrintisi», kutup kuşağının nispî ısı homojenliğini ve sıcaklığın meridyen eğiminin bu kuşağın ekvator kenarı üzerinde toplanmasını sağlar (şekil 5). Yükselti eşsıcaklıklarının iyice sıkıştığı dar şerit (genellikle 30° - 40° enlemler arasında), kutup kaynaklı ısı zıtlıklar yüzünden soğuyan kutup karışımlı hava ile, nispeten az bozulmuş yerli hava durumunda olan ve bu olaydan uzak kalan çok daha sıcak tropika havası arasındaki kutup cephesini meydana getirir. Böylece kutup cephesi siklon hareketlerinin bir sonucudur. Diğer bakımdan, kutup cephesinin iki tarafındaki ısı zıtlıkları yükseltide, sıcak havanın meydana getirdiği yüksek basınçlar ile soğuk havanın oluşturduğu alçak basınçlar arasında, sert bir zıtlık doğurur. Bu zıtlık, ekvator ile kutup arasında basıncın yükseltide azalmasıyle meydana gelen gezegensel batı hava akışını kuvvetlendirir. Kutup cephesi üzerindeki çok hızlı akıntı (Jet Stream) da kutup hava çevrintisinin sonucudur (şekil 6). Jet Stream'in de iki yanında bir başka zıtlık yaratır. Gerçekten de, sağında ve solunda Coriolis kuvvetinin sebep olduğu çifte bir hareket doğar: sağda havanın birikmesi ve solda bu havanın yere doğru alçalmasiyle onun yerini dolduran yükselme hareketi (şekil 7). Hidrodinamik alanında iyi bilinen bu olay deniz akıntılarının (meselâ Gulf Stream) iki tarafında da kendini gösterir. Jet Stream'in sağında astropikal yüksek basınçlarının, Jet Stream'in solunda ise orta iklim alçak basınçlarının oluşması bununla açıklanır. Demek ki sübtropikal yüksek basınçlarında

birikmiş olan havayı ekvatora doğru akıtan alizelerin orta iklim bölgesi dolaşımının ve Jet Stream'in sonuçları olması gerekir. Gerçekten de bunlar, astropikal antisiklonlarını besleyen kuvvetli kutup akımlarına rastlayan boylamlar üzerinde özellikle şiddetlidir. Jet Stream, orta iklim ve kutup iklimi siklon dolaşımının sonucudur ama gücü ve etkisi, kutup yanı üzerinde yükselen hareketlerin şiddetini düzenlediğinden bu dolaşımın aynı zamanda yöneticisidir ve bu hareketlerin kendileri de siklonlar yaratır. (Bk. BASINÇ *düşüklüğü* ve SİKLON.) Böylelikle her iki yarımkürenin Jet Stream'leri atmosferin gerçek sinir sistemleri rolünü oynarlar: siklonların hızını hem yansıtır, hem kontrol ederler. Atmosfer dolaşımındaki şiddet değişimlerinin (yüksek düzeydeki batı akımları) güneşle ilgili olaylardan meydana gelmesi muhtemeldir. Bunlar şöyle açıklanır: güneş etkinliğinde (özellikle kısa morötesi ışınları) kendini gösteren çalkanmaların yüksek atmosferde doğurduğu sıcaklık değişmeleri, önemli basınç değişikliklerine yol açar. Jet Stream'leri bazen frenleyen, bazen hızlandıran yüksek hava akımlarının meydana gelmesi bu yüzdendir. İki yarımkürenin Jet Stream'leri hızlı olduğu zaman, merkezkaç kuvveti bunları ekvatora doğru iter ve astropikal basınçları kuvvetlenir. Böylelikle alizelerin yakınsamasında artma, ekvator yükselişinde hızlanma olur (ve ekvator alçak basınçları derinleşir) [bk. şekil 8]. Bunun tersine, zayıf siklon dolaşımının doğurduğu yavaş Jet Stream'ler ekvatordan uzaklaşırlar ve bu, ekvator yakınsamalarını ve yükselmelerini zayıflatır. Böylelikle, genel dolaşımın şiddet değişimleri, iklim salınımlarını kolayca açıklar. Gerçekten de, Jet Stream'in her zayıflayışı veya kuvvetlenişi, basınç kuşaklarının (astropikal yüksek basınçları, kutup alçak basınçları) yer değiştirmesine ve ekvator alçak basınçlarının genişlemesine veya daralmasına yol açar (şekil 8). Böylece, orta iklimdeki buzullaşma devrelerinde siklonların çoğalması, Jet Stream'i Akdeniz'e doğru yollar (Kuzey Afrika ve Kuzey Sahra'da yağmur devresi); bunun etkisiyle de astropikal yüksek basınçları, Sahra'nın güneyine gider (kuraklık) ve ekvator hava yükselmesi şiddetlenir (ekvator üzerinde yağmur artması). Bunun tersine buzullararası devrelerde orta iklim bölgesinde zayıflayan siklonlar Kuzey Sahra ve Akdeniz üzerinde yüksek basıncın yerleşmesine (kuraklık), ekvator hava yükselmesinin zayıflamasına (ekvator üzerinde yağışların eksilmesi), ekvator alçak basınçlarının ise kuzeye doğru yayılmasına (Güney Sahra'da ve Senegal'de nemli devre) meydan verir. Jet Stream'in enlem bakımından yer değiştirmesi, çizdiği yolun değişikliğe uğramasına sebep olur. Hızlı Jet Stream'ler gergin bir durum gösterir. Yavaş olanları ise yatay düzlemde geniş dalgalar meydana getirir (şekil 8). Devri yaklaşık olarak bir hafta olan batı hava akıntısının sinüs yörüngesi gezegen dalgalanması niteliğini taşır (şekil 9). Gezegen dalgalanmasının tepe noktaları sıcak havanın güneyden kuzeye yatay doğrultuda yer değiştirmesiyle kendini belli eder ve bundan ötürü de bir basınç yükselmesine tekabül eder. Bunun tersine, gezegen dalgalanmasının vâdileri, soğuk havanın kuzeyden güneye yatay olarak yer değiştirmesini sağlar ve bir alçak basınç meydana getirir. Dinamik antisiklonlar çok defa bir gezegen tepesi noktasından türer; dinamik alçak basınçlar ise soğuk vâdilerden doğar. Bir yöre üzerinde tepe noktalarının ve vâdilerin (dip noktalarının) birbiri ardından gelmesi kötü ve iyi havanın nöbetleşe ortaya çıkmasına yol açar. Dalgalar çok kısa ve çok geniş ise (yavaş dolaşım) arktika havası güneye doğru uzak bölgelere kadar yayılır (soğuk akışlar) ve sıcak hava kutup bölgelerini ısıtarak arktika enlemlerine doğru ilerler. Buzullararası devrelerin temel bir özelliğini meydana getiren bu sonuncu olaylar, arktika çevresinin ve hemen bütün orta iklim alanının günümüzdeki ısınmasını açıklar.

— Havc. Meteoroloji ve iklim şartlarına göre, sıcaklık ve basınç aralıksız değişir. Uçak yapımı ve hava trafiği normlarını belirlemek ve genel olarak kullanmak üzere, milletlerarası anlaşmaya göre, bir standart atmosfer kabul edilmiştir. Bu atmosfer, orta iklim memleketlerinde ortalama bir atmosfere tekabül eder. Standart atmosferin Yer üzerindeki şartları sıcaklık için 15°C, basınç için de 760 mm civa sütunu (yahut 1 013 milibar) olarak kabul edilmiştir. Yükseklere doğru bu değerler şöyle değişir:

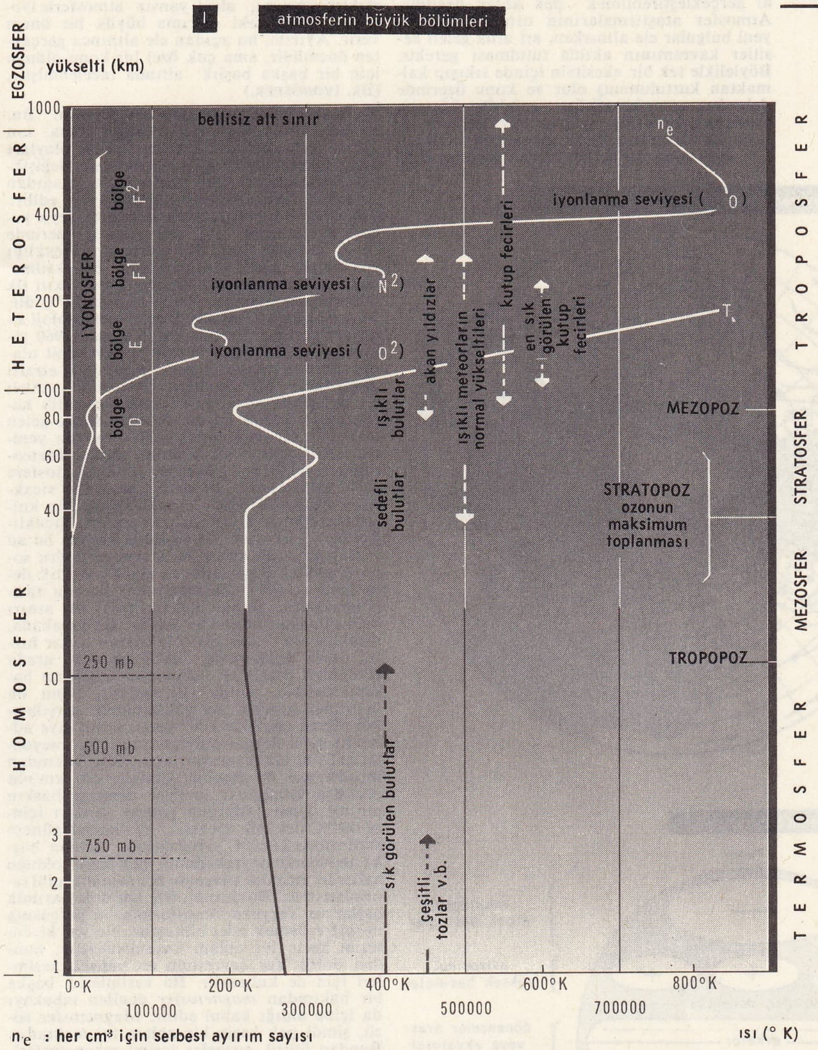

YÜKSELTİ (m)	SICAKLIK (°C)	BASINÇ (mm)	(milibar)
0	15,0	760	1 013
1 000	8,5	674	899
2 000	2,0	596	795
5 000	—17,5	403	537
10 000	—50,0	198	264
15 000	—56,5	90	120
20 000	—56,5	41	55
30 000	—56,5	8	11

— Jeofiz. *Yeryüzünü kaplayan atmosferin yapısı*, değerleri genellikle birbirine bağlı çok sayıda parametrenin araya girmesi yüzünden, belirli bir yükseltide bile karmaşıktır. Ayrıca, bu değerler günün saatine, zamana ve güneş hareketlerinin şartlarına v.b. göre büyük ölçüde değişiklik gösterebilir. Bunlardan başka, basınç, sıcaklık, yoğunluk, kimyevî bileşim (molekül durumu da dahil), elektrik (iyonların çözüşme derecesi) ve magnetik durumlar da gözönüne alınmalıdır. Yeryüzüne en yakın ilk 10-20 kilometrelik atmosfer tabakası aşılınca tecrübî bakımdan karşımıza çıkan ölçme güçlükleri, bugün elimizde bulunan ve yeterli gibi görünen araçlara rağmen, adamakıllı artar. Ne var ki, atmosferin karmaşık bir yapısı olduğunu fark etmemiz ancak bu araçlar sayesinde mümkün olmuştur. Bunlar kullanılmadan önce bilgimiz yok denilecek kadar azdı. Uçak ve balonla pek çok gözlem yapılmaktadır: balonlar, meteoroloji servislerinin geleneksel çalışma araçları arasında yer alır. Sonda balonları normal olarak 30 km'ye varabilir; özel olarak hazırlanan balonlar ise 60-70 km'yi aşabilir. Bununla birlikte, büyük yükseltilerdeki ölçmeler, füzelerle yapılır ve bazı ölçmelerde de peyklerden faydalanılır. Radyo sondajlar, optik demetler tarafından yayılan ışıklar v.b. gibi dolaylı araçlarla yapılan ölçmeler de vardır. En az bilinen tabaka, atmosferin en yüksek kesimleri değil (msl. 300 km'den fazla), 50-200 km içindeki ara tabakadır; bu bölge, burada yörüngeye sokulan peyklerin oldukça yoğun bir atmosfer tabakasında güçlükle hareket edebilmesi yüzünden, yeterince ömürlü olmalarını sağlayamayacak ölçüde alçaktır. Bu eksikliği gidermek için füzeler kullanılır. Ne var ki, füzelerden yararlanma süresi pek kısadır (birkaç dakika). Bundan ötürü, her önemli araştırma için çok sayıda füze kullanmak gerekir. Atmosferin üstüste yapılaşmış tabakalarının, yükseltiye göre hiç olmazsa şema halinde sınıflandırılması, birçok özel incelemede yer alan ilmî verimleri tanımak için gereklidir. Bu sınıflandırmalar arasında en çok kullanılanlarından biri sıcaklık dağılımlarına dayanır. İncelemenin çeşidine göre, öteki sınıflandırmalar da aynı ölçüde önem taşır. Bunlar arasında kimyevî bileşimlere ilintili olanları ve elektrik veya magnetizma özelliklerine dayananları saymak gerekir. Gerçekten de, bu yapısal modeller, sürekli denebilecek şekilde üst üste konmuş gibidir. Her biri atmosfer fiziğinin belli bir kolu ile uğraşan uzmanlar grubunu ilgilendirir. «Art arda gelen kesitler» halinde yapılan bu çeşit tümel bir atmosfer incelemesi-

ni gerçekleştirebilmek pek kolay değildir. Atmosfer araştırmalarının ortaya koyduğu yeni bulgular ele alınırken, art arda gelen kesitler kavramının akılda tutulması gerekir. Böylelikle tek bir «kesit»in içinde sıkışıp kalmaktan kurtulunmuş olur ve konu üzerinde daha kavrayıcı bir görüşe varılabilir. Meselâ, atmosferi, özellikleri (yansız veya iletken) dolayısıyle elektromagnetik dalgaların yayılmasını belirleyen bir ortam olarak gören radyo-

2 12 km yükseltide, Kuzey yarımküresi üzerinde akım hatları

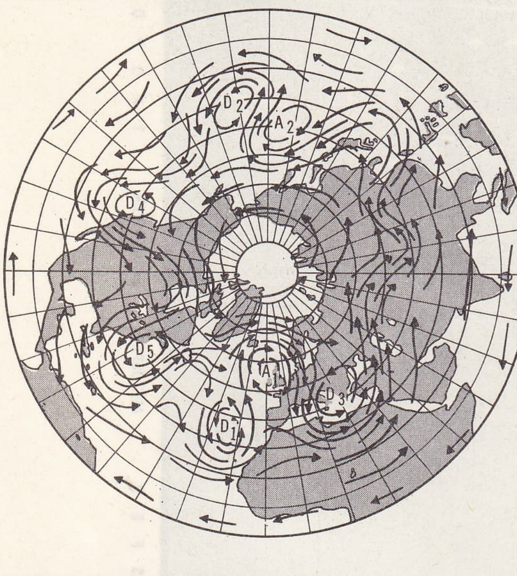

3 deniz seviyesinde ortalama basınç alanı

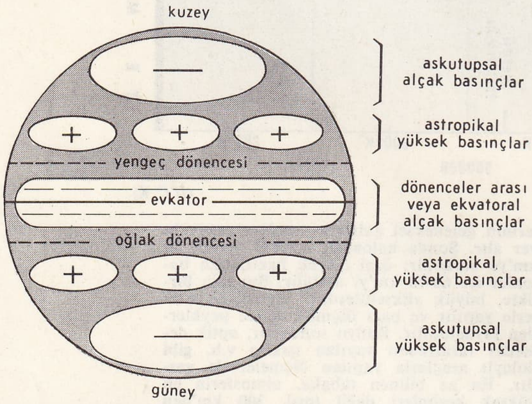

4 1947'den önce genel dolaşımın geleneksel şeması

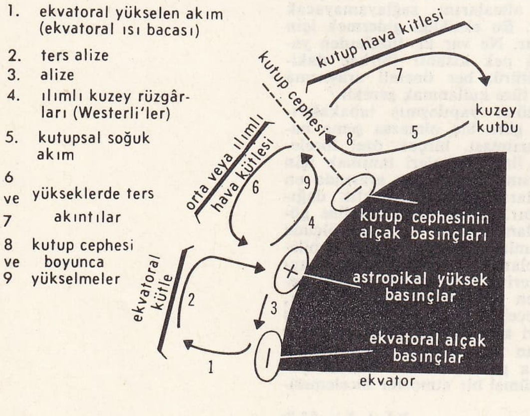

elektrik uzmanı, alçak yansız atmosferle iyonosfer arasındaki ayırıma büyük bir önem verir. Ayırım, bu açıdan ele alınınca gerçekten önemlidir, ama çok özel bir konu olduğu için bir başka başlık altında incelenmiştir. (Bk. İYONOSFER.)

● *Sıcaklığa dayanan yapı sınıflaması.* Bu, en eski sınıflamalardan biridir. Ama, son zamanlarda ortaya çıkarılan tecrübî olayları hesaba katabilmek için birçok defa değişikliğe uğratılmıştır. Bu sınıflamada, aşağıdan yukarıya doğru birkaç tabaka ayırt edilir: *troposfer* veya alçak atmosfer, orta veya yukarı paralellerde 8-12 km, ekvator üzerinde 16-18 km kalınlıkta bir kesimdir. Sıcaklığı yükseltiyle oranlı olarak eksilir. Bu eksilme, şartların pek düzensiz olduğu Yere yakın ilk kilometreler dışında, 100 m başına 0,6°C'dir. Bu tabakanın tümünde klasik meteoroloji olayları görülür. Troposferden sonra, 1960 yılına kadar, sıcaklığı hemen hemen sabit olarak tanınan *stratosfer* gelir. Ama daha etraflı incelemeler bu özelliğin yükseltide sınırlı bir değişiklik sözkonusu olunca geçerlik kazandığını ortaya koydu. Bundan sonra gelen *mezosfer* tabakasının (sıcaklık burada yeniden artar) bütün ilk bölümü, Dünya Meteoroloji teşkilâtının etkisiyle, şimdi stratosfere mal edilmektedir. Mezosfer sözü ise sıcaklığın tekrar düşmekte olduğu kesim için kullanılmaktadır. Oysa daha önceleri, sıcaklığın hem artıp hem de eksildiği kesime bu ad veriliyordu. Mezosfer 80-90 km'ye doğru sona ermekte, atmosferin en alçak sıcaklık derecesine (—90°C dolaylarında) burada rastlanmaktadır. Bunun yukarısında, üst sınırı belli olmayan *termosfer* başlar. Bu tabakada, sıcaklık, önce 200 km dolaylarına kadar hızla, sonra daha yavaş olarak artar ve arada özellikleri henüz iyi bilinmeyen birtakım basamaklardan geçtiği söylenebilir. Şunu da belirtmek gerekir: bu yükseltilerde karşılaşılan ölçme güçlükleri bir yana, sıcak diye adlandırmağa devam ettiğimiz niceliğin meydana gelişini etkileyen şartların daha yakından incelenmesi de gerekir. Çünkü, 200 km'nin ötesinde Güneşteki faaliyet derecesi baskın bir rol oynar («durgun güneş» şartları için de 600°C'deki bir sıcaklık «çalkantılı güneş» şartlarında 2 000°C'yi bulabilir); bundan başka, maddenin seyrekliğinin çok fazla olduğu hallerde, sıcaklık kavramı her zamanki gibi tanımlanamaz. Bu durum, 600 km dolaylarında başlar ve Yeryüzü atmosferinin bu parçasına *egzosfer* demek âdet olmuştur. Ne var ki, bu terim kesin bir anlam kazanmamıştır; bundan ötürü Yer çevresinin en yüksek kesimleri için de kullanılır. Bu kesimlerin, başka bir bakımdan *magnetosfer* denilen tabakayı da içine aldığı kabul edilir. Magnetosfer sözü, şimdi pek kesin bir anlam taşımaktadır. Bundan ötürü, egzosfer terimi magnetosfer'in kendi özellikleri söz konusu olmadığı hallerde kullanılmaktadır. Çok defa egzosfer terimi, Yeryuvarlağının günlük hareketinde, Yeryüzü atmosferinin, mekanik sebeplerden ötürü katı kısmını izlemediği kesimleri de belirtir. Ayrıca, birbiri üzerinde yer alan tabakaların üst sınırları için de farklı terimler ortaya konulmuştur: *tropopoz, stratopoz, mesopoz*. Magnetosfer'in (veya egzosfer'in) üst sınırı olan *magnetopoz*, Yeryüzü atmosferinin son sınırı olarak alınabilir; bu kesimin ötesinde, gezegenler arası uzay yer alır. Ama, magnetopoz'un yerini ve özelliklerini kesin olarak belirlemek kolay değildir.

5 Rossby'ye göre kutup hava çevrintisinin etkileri

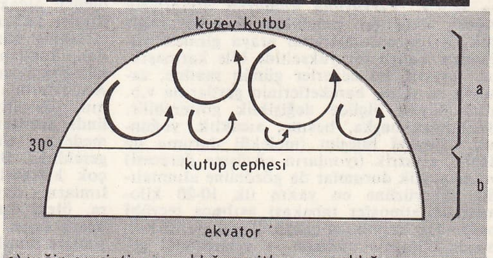

a) yeğin çevrinti ve sıcaklığın eşitlenme sıcaklığı (kutupsal girişler sonucu alçak ısılar)

b) kutupsal çevrintiden etkilenmeyen kuşak, radyasyonun hemen hemen dikey olarak gelmesi nedeniyle eş seviyede yüksek sıcaklıklar

● *Kimyevî bileşim.* Bildiğimiz atmosferin, yani havanın, klasik meteoroloji etkenleri gözönüne alınarak incelenen bileşimini burada söz konusu etmeyeceğiz. Hiç değilse ana çizgileriyle, altmış kilometre yükseltiye kadar varan kesim hakkında verilen bilgiler esas bakımından doğru olarak kabul edilmektedir. Yani basıncın çok azalmasına rağmen, bileşime giren ağır veya hafif gazların basınç oranları ve buna bağlı olarak da, görünen ortalama molekül kütleleri, hemen hemen olduğu gibi kalmaktadır. Bu olay, söz konusu tabakaların yoğunluklarına göre sıralanmalarını önleyen mekanik karışmadan ileri gelir. Yalnız, stratosferle mezosferin sınırı yakınında, 30 km'ye doğru beliren «sıcaklık sivriltisi» civarında *ozon gazı* oranında göze çarpan büyük artış üzerinde durmak gerekir (bununla birlikte ozon'un öteki gazlara oranla miktarı yine de çok düşük kalır ve görünen molekül kütlesi büyük bir değişikliğe uğramaz). Mutlak miktarı çok az olan bu gazın Güneşten gelen elektromagnetik ışınlardan dalga uzunluğu az olanları (morötesi, X ışınları) soğurmak bakımından oynadığı önemli rolü belirtmek için bu tabakaya kimi zaman *ozonosfer* denilmiştir. Yukarıda sözü geçen sıcaklık sivriltisinin ortaya çıkışı, bu soğurma olayı ile açıklanmaktadır. 60 km'den daha yüksekte, atmosfer havasının bileşimine giren moleküller atom halinde çözülmeye başlamakta, daha sonra çeşitli iyonlaşma süreçlerinin (bu arada başlıca fotokimya) etkisi altında kalmakta, yeni bileşmeler ortaya çıkmakta ve bunun sonucunda, atmosferin bileşimi gayet karmaşık bir hal almakta, görünen ortalama molekül kütlesinde, topluca ele alındığı zaman, önemli bir azalma meydana gelmektedir (bu kütle 300 km'de 29'dan 18'e düşer). Sözünü ettiğimiz fotokimya olaylarının tümünün incelenmesi, *aeoronomi* diye adlandırılan yeni ilim dalının başlıca inceleme konusudur. Daha yükseklerde, özellikle egzosfer'de daha az karmaşık bir durum ortaya çıkar; çünkü moleküller veya yansız parçacıklar, elektriklenmiş parçacıklar haline gelmektedir: bunlar pozitif iyonlar ve elektronlardır; tümüne *plazma* adı verilir (egzosfer plazması). Ne var ki, bu çeşit bir ortamın (özellikle Yer magnetizma alanıyle olan karşılıklı etkisinin) taşıdığı fizik özelliklerin incelenmesi yine de güç bir konudur. Yukarıda söylenenler gözönünde tutularak, atmosferin çeşitli tabakalarını sınıflamak amacıyle benimsenen yeni görüşler ortaya koymak mümkündür. Bu sınıflamanın en önemlilerinden birinde, aşağıdan yukarıya doğru şu tabakalar birbirinden ayırt edilmektedir:

— *Yansız atmosfer,* 60-70 km'ye kadar uzanır; radyo-elektrik dalgaların yayılması bakımından boşluk'a benzer bir rol oynamaktadır.

— *İyonosfer,* 60-70 km'den başlayarak, 700-800 km civarında kesinlikle belli olmayan bir sınıra kadar uzanır. Birbirini izleyen tabakaları ve radyo dalgalarının Yer çevresinde yayılışı bakımından son derecede önemli olan özellikleri ayrı bir inceleme konusudur.

— *Magnetosfer,* iletken plazma'ya ayrışması iyice ilerlemiş bulunan ve bu yüzden Yerin magnetizma alanının etkisi altında kalan geniş kuşaktır. (Bk. MAGNETOSFER ve YER MAGNETİZMASI.)

Yerden başlayarak atmosferin üst sınırlarına kadar basıncın (tüm olarak) uğradığı değişiklikleri incelemek gereklidir. p harfi, z yükseltisindeki basınç, p_0 Yer yüzeyindeki basınç, g_0 ve ρ_0 yerçekimi şiddetinin ve özgül kütlenin Yer üzerindeki değerlerini göstermek üzere,

$$p = p_0\, e^{-\frac{\rho_0 g_0 z}{p_0}}$$

formülüyle verilen basınç, alçak yükseltilerde kolaylıkla hesaplanabilir. Formüldeki değerler, ancak ilk yaklaştırmada ısının sabit olduğu gözönünde tutulursa geçerli olabilir.

Genel durumda, ρ özgül kitlesi

$$\rho = \frac{p \cdot M}{k \cdot T}$$

formülü ile verilir ki burada M görünen mo-

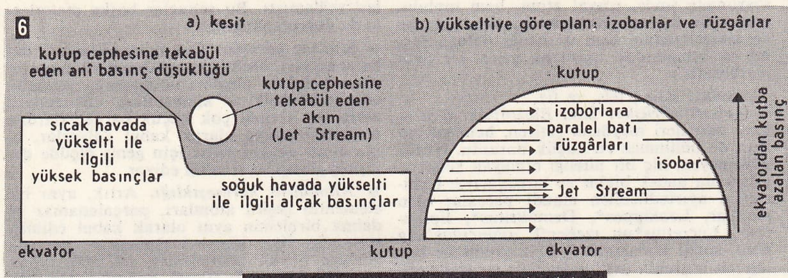

şekilde gösterilen çevrintinin dinamik etkileri

7 Jet Stream'in dinamik etkileri

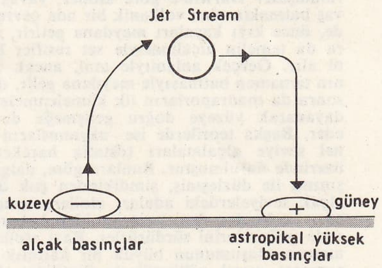

lekül kütlesini, T mutlak ısıyı, k Boltzmann sabit miktarını gösterir ve

$$dp = -\rho g\, dz$$

diferansiyel denklemi ancak ısı ve molekül kütlesiyle ilintili kanunlar hesaba katılarak çözülebilir. Ama bu kanunların karmaşık olduğunu ve iyice bilinmediğini görmüştük.

● *Ortalama standart atmosfer.* Yukarıda söz konusu olan güçlüklere ve belirsizliklere rağmen , özellikle havacılıkla ilgili teknik problemlerin tartışılması için, bir ortalama standart atmosferin nicel özellikleri üzerinde anlaşmaya varılması uygun görülmüştür. Bunun için, yükseltiye göre T, *p* ve M verilerini gösteren cetveller hazırlanmış, bunlar Uluslararası Sivil Havacılık kuruluşu tarafından ve son yıllarda, daha büyük yükseltilere kadar, A.B.D.'de özel bir komite tarafından yayımlanmıştır. Aşağıdaki tablo bir örnek olarak verilmiştir. (Buna benzeyen daha ayrıntılı cetveller de yayımlanmıştır ve bunlarda, mevsimler, coğrafya bölgeleri, Güneş devreleri v.b. hesaba katılmıştır.)

— Mad. sanay. Yüz yıldan beri incelenmekte olduğu halde, kontrollu atmosfer altında maden işlenmesi, sanayi alanında ancak son otuz yıl içinde gerçek bir gelişme göstermiştir. Kontrollu atmosferlerin amacı ya ürünlerin yüzeysel oksitlenmesini önlemek için (demir veya bakır alaşımlarında parlaklık) ya oksitlemeyen bir gaz koymak veya madenlerin yüzeyinde kimyevî etkiler gösteren gazlı bir ortam yaratmaktır (gaz semantasyonu, nitrürleme).
Oksitleyici olmayan işlemler için en yaygın kontrollu atmosferler, çözülmüş amonyak (azot ve hidrojen karışımı) veya havagazı, propan, odun kömürü gazı (karbon oksidi, dioksidi, hidrojen ve azot karışımları) gibi hidrokarbürlü gazlardır.

— Radyotek. İngilizcede *strays* veya *statics* denilen *atmosfer parazitleri,* kodlarda kısaca XS veya RKS harfleriyle gösterilir. Bu parazitler iki bölüme ayrılır: 1. Alıcının bulunduğu yerden bazen çok uzaklarda meydana gelen olayların yarattığı atmosfer boşalmalarının (fırtına, şimşek, toprak akımları, kuzey fecri v.b.) anteni indüklemesi sonucu doğan parazitler; 2. Toprak telinin ve antenin potansiyel değişmelerinden doğan parazitler. Meteoroloji olayları ve bozucu akımlar ile atmosfer parazitleri birbiriyle doğrudan doğruya ilgilidir; soğuk hava akımları ve barometre yükselmeleriyle ortaya çıkan atmosfer parazitleri, sıcak hava akımlarıyle kaybolur; ayrıca bu parazitler dinamik ve devirli değişmelere de (günlük değişme, yıllık değişme [mayıs ve ağustos aylarına doğru en yüksek dereceye varır]) bağlıdır. Parazitlerin şiddeti, ana sesin şiddetini 500 kere aşmadığı ve ana ses yeterince müzikal olduğu zaman bile, insan kulağının üstün ses ayırma yeteneği sayesinde belirli olarak fark edilebilir. Atmosfer parazitlerini önlemek için, *antiparazit* cihazlar kullanılır.

— Seram. Fırının havasında karbon veya hidrokarbür, karbon oksit gibi indirgen gazlar fazla bulunuyorsa atmosfer *indirgen*dir denir. Bu halde fırın genellikle kurum rengi alevlerle kaplıdır. Eğer oksijen fazla ise atmosfer oksitleyicidir; bu halde alev görünmez veya uzun değildir ve ocakların yakınında parlak renktedir. İndirgen ve oksitleyici olmayan atmosfer nötr'dür. Fırından alınan gazların kimyevî analizi bazen pişmenin ne şekilde yapılacağını göstermeğe yarar. Atmosferin niteliği pişme konusunda temel etken rolü oynar, çünkü, seramik toprak ve sırlar üzerinde, bunların renklerinin ve kimi zaman yapılarının değişmesine yol açan oksitleme ve indirgeme etkileri gösterir. Böylece, kahve rengi ferri bileşikleri indirgeme ile hemen renksiz sayılabilecek ferro bileşiklerine dönüşür. Kurşun ve çinkolu sırlar indirgeyici atmosferde yok olur; bunları oksitleyici atmosferde pişirmek şarttır; bakırlı sırlar indirgemede kırmızı, oksitlemede yeşil veya mavi olur. Uran da, aynı şekilde, koyu siyah veya parlak sarı verir, v.b.

— Zır. Bitki solunur, çevredeki havayle gaz değişimi yapar, oksijen alır, karbongazı çıkarır veya daha çoğunlukla bunun tersi olur (fotosentez). Öte yandan, atmosfer bitkilere gerekli suyun hemen tümünü verir; ısı, soğuk, don, rüzgâr, çiğ, yağmur, dolu v.b. büyük önem taşır. Bu çeşitli atmosfer olaylarını meteoroloji inceler. İklimin tesiri o derece etkilidir ki, yapıları aynı olan iki toprak değişik durumlar içinde bulunursa, birbirinden tamamen farklı ürün verebilir. Meteoroloji ve mevsimler mekanizmasının ampirik veya ilmî yollarla derin bir şekilde incelenmesi sonucunda tohum ekme tarihi bitkilerin yetişme süreleri, çeşitli tarım işlerinin zamanı v.b. hakkında bilgiler elde edilebilmiştir. (L)

Stratopoz ve mezopoz ile ilgili eski ve yeni terimler

ATMOSFER TABAKASI	ULUSLARARASI SİVİL HAVACILIK KURULUŞUNUN	MODELİ	A.B.D.'NİN STANDART MODELİ
	1956	1959	1962
Stratopoz			
yükseltiler (km)	47,35-53,45	47,4-53,0	47,35-52,43
sıcaklık (°K)	282,66	282,66	270,65
Mezopoz			
yükseltiler (km)	75,80-91,29	80,0-91,0	79,99-90,00
sıcaklık (°K)	196,86	165,7	180,65

ATNALI bış. i. Sarı çiçekli bitki. (İlmî adı: Hippocrepis. Baklagillerden.)

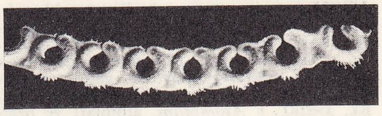

— ANSİKL. *Atnalları,* bileşik telek yapraklı ağaç ve ağaççıklardır. Çiçekleri şemsiye durumundadır. Düz ve basık meyvesinde atnalı biçiminde bir dizi oyuk bulunur. Koyunlar bu bitkileri büyük bir iştahla yer. (L)

ATOKSİL i. (fr. *atoxyle* veya *atoxyl*). Paraaminofenilarsonik asidin $H_2N—C_6H_4—AsO(OH)ONa$ formülündeki sodyum tuzu. (Atoksil veya sodyum anilarsonat, arsenik asidin aniline etkimesinden meydana gelir.) [L]

ATOL i. (Maldiv adalarında konuşulan bir dilden). Tropikal denizlerde mercanların bir araya toplanmasıyle meydana gelen mercan adacığı; lagon adı verilen bir lagün çevresinde, oldukça kesintisiz bir halka biçimindedir.

— ANSİKL. *Atol*'ün su üstünde kalan kısmı çok alçaktır. Küçük bitkilerle ve hindistancevizi ağaçlarıyle örtülü olabilir. Adacık, en büyük atollerde derinliği en çok 100 m'yi bulan lagona doğru hafif bir eğimle alçalır ve açık denize doğru, suların çekilmesiyle kısmen yüzeyde kalan çok dik, bazen de dışa çıkık bir yamaçla son bulur. Atolleri meydana getiren organizmalar belli şartlar içinde yaşayabilir. Bu yüzden, mercan adacıklarına tropikler arasındaki bölgede ve özellikle Büyük okyanusta, Polinezya'da ve Melanezya'da rastlanır. Adacığın meydana gelebilmesi için su sıcaklığının 25°C ile 30°C arasında olması gerekir; bundan başka, tek hücreli yosunlarla ortak yaşama halinde olan madraporların ışığa ihtiyaçları vardır: derinlerde yaşayamaz, az tuzlu sularda gelişemez ve büyük nehirlerin ağzı önünde barınamazlar; ayrıca, tutunmak için, kumlu olmayan kayalık bir temele ihtiyaç gösterirler.

8 hızlı dolaşım ve yavaş dolaşım

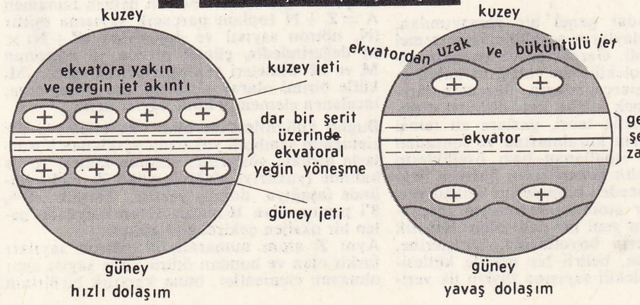

9 yükseklerde (5 km'ye doğru) gezegensel dalga

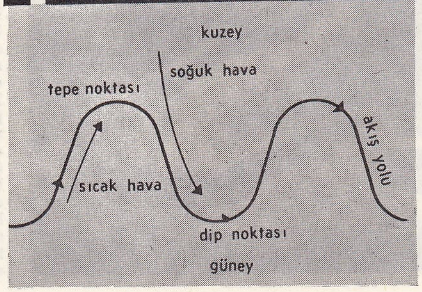

Foto. Noailles (LAROUSSE)

Atollerin, böyle bir temel üstünde nasıl oluştukları konusunda birtakım teoriler ileri sürülmüştür: Darwin'e göre atoller, yavaş yavaş batmakta olan volkanik bir ada çevresinde, önce kıyı kayaları meydana getirir, sonra da temelin alçalmasıyle set resifler halini alır. Gerçek anlamıyle atol, ancak adanın tamamen batmasıyle meydana gelir, daha sonra da madraporların ilk kümelenmelerine dayanarak yüzeye doğru gelişmeğe devam eder. Başka teorilerde ise okyanusların genel seviye alçalmaları (östatik hareketler) üzerinde durulmuştur. Bunlara göre, dalga aşınımı ile düzleşmiş, şimdikinden çok daha alçak seviyelerdeki adalar, atollere temellik eder ve bunlar denizlerin yeniden kabarmasıyle gelişimlerini sürdürürler. Bazı atollerde mercan oluşumunun büyük bir kalınlık kazanması, yerel çöküntülerle ilintilidir. Gerçekte, Darwin teorisi, birçok atollerin yapısını açıklama bakımından yeterli sayılabilir, çünkü sondajlar, çok defa, derinlerde bir volkan temelinin varlığını ortaya koymaktadır.

Atol bitki örtüsü içinde, bu örtünün örnek bitkisi olan hindistancevizi ağacı dışında, tohumları okyanus yüzünde uzun süre yaşayabilen ebegümecigiller gibi bitkiler yer alır. Hayvan olarak, hindistancevizi ağaçları diplerinde yaşayan ve onun meyveleriyle geçinen çeşitli iri yengeçler bulunur. (L)

ATOLLA i. Medüz cinsi. 16-32 Duyu organı ve dokunacı vardır. Derin denizlerde yaşar. (Ephyropsidae familyasından.) [L]

ATOM i. (yun. *atomos,* kesilemeyen'den fr. *atome*). Kim. ve fiz. Basit bir cismin, kimyevî bakımdan bölünemez olarak kabul edilen ve bir elementin bileşimlere girebilecek en küçük miktarını meydana getiren parçası. Bk. ANSİKL. || *Atom ağırlığı* veya *kütlesi.* Bk. ANSİKL. || *Atombilim,* atomları ve özelliklerini inceleyen bilim dalı. || *Atom bombası.* Bk. BOMBA. || *Atom işaretlemesi,* atom ağırlıklarına göre yapılan kimyevî işaretleme. || *Atom sayısı* veya *numarası,* bir molekülü meydana getiren atomların sayısı; devirli sınıflama çizelgesinde bir elementin yerini belirleyen sayı. (*Atom sayısı*'nın teorik anlamı çok önemlidir; atom sayısı hem çekirdeğin pozitif yükünü oluşturan protonların sayısına, hem de çekirdeği çevreleyen elektronların sayısına eşittir.) [Bk. ANSİKL.] || *Atom teorisi,* atom üstüne fizik, kimya ve felsefe kurgularının tümü. || *Atomun ısıl sığası, atom hacmi,* v.b..., bir atomgram'a eşit olan kütle elementine ait nicelikler: *ısıl sığa,* 12 gr karbon hacmi.

— Fels. *Çengelli atomlar,* Demokritos ve Epikuros'un sisteminde, karşılaştıkları zaman birbirlerine bağlanabilmeleri için çengel biçiminde kıvrılmış oldukları kabul edilen atomlar.

— Nükl. ve ask. *Atom enerjisi* veya *çekirdek enerjisi,* atom değişikliklerinde ortaya çıkan enerji; duruma göre atılır veya soğurulur.

— Sosyal psikol. *Sosyal atom,* topluluktaki öbür kişilerle kurduğu ilişkilerin temeli olarak ele alınan kişi. (Özellikle Moreno'nun sosyometri'sinde, sosyal atom, hem topluluğun öbür üyeleri karşısındaki kendi seçme ve atmalarından, hem de hedef olduğu seçme ve atmalardan meydana gelen bir ağın merkezidir.)

Sosyete adalarında bir **atol:** Tupai (Motu-İti) adası (koyu renkli ve boğazlarla kesintili yerler kara kesimidir). Ortada lagon

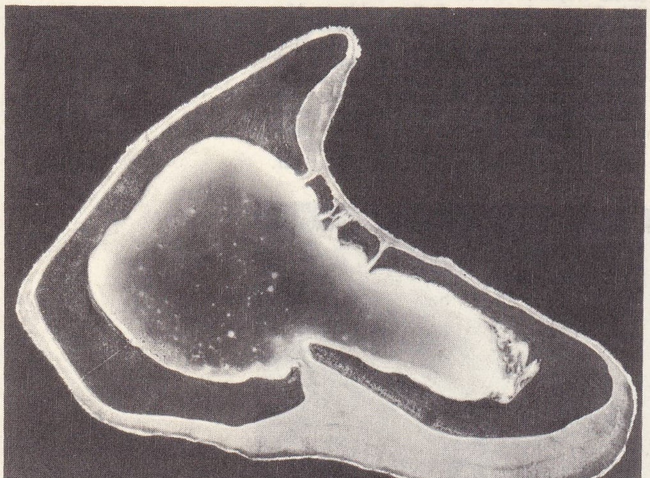

— ANSİKL. Kim., fels. ve fiz.

● *Felsefî görüşler.* Eski filozoflara göre atom, nesneleri meydana getiren, hem yaygın hem de bölünmez en küçük unsurdu. Nüfuz edilemeyen, hiç bir niteliği olmayan kendi aralarında ancak biçim ve boyutlarıyle birbirinden ayırtedilebilen maddî parçalar olan atomlar, Leukippos*, Demokritos*, Epikuros*, Lucretius*un *mekanik atomculuk*'una göre, kendi aralarında değişik şekillerde birleşerek boşlukta çeşitli cisimleri meydana getirirler.

Bununla birlikte, bu görüş taraftarları, bir uzam parçasının bölünemez olduğunu kabul etmekteki mantıkî güçlük, cisimlerin fizikî ve kimyevî özelliklerinin çeşitliliğini açıklamadaki güçlük, *klinamen** kavramıyle ortaya çıkan metafizik güçlük gibi birçok problemle karşılaşmışlardır. Bu problemler, XVII. ve XVIII. yüzyıla kadar atom kavramından ayrılmamıştır; Descartes, Gassendi, Helvétius, d'Holbach bu yüzyıllarda atom fikrinin savunucusu olmuşlar ve bu görüşle ilgili problemler sayısız ve karmaşık tartışmalara yol açmıştır.

Ampère'den itibaren atom, ilmî bir kavram oldu; yavaş yavaş «atom teorisinin» temelini meydana getiren keşiflerle, atom, mekanik atomculuğun kendisine verdiği özelliklerden (meselâ, bölünemezlik; bugün atom, somut analizi sonsuza kadar götürülebilen karmaşık bir sistem gibi gözükmektedir), bazılarını kaybetti ve yenilerini (meselâ eylemsizlik) kazandı. Demek ki ilk çağ mekanizmi aşılmış bulunuyor; bununla birlikte bu görüşün bilgimize, maddenin yapısı üzerinde en verimli ve kehanet sayılabilecek fikirleri getirdiği de bir gerçektir.

● *Dalton'un görüşleri.* Atom kavramı, ancak kimyada ağırlık kanunlarının keşfinden sonra biraz kesinlik ve açıklık kazandı. Dalton, 1803'te birtakım varsayımlara dayanarak bu kanunların ne kadar büyük bir kolaylıkla açıklanabileceğine dikkati çekti. Bu varsayımlar şunlardır: 1) Her basit cisim veya element, son derece küçük parçacıklardan meydana gelir, bunlar birbirinin aynı, parçalanamaz, bütün kimyevî tepkimelerde kütlelerini ve özelliklerini koruyan parçacıklardır; 2) Bileşik cisimler de *molekül* denen son derece küçük parçacıklardan kuruludur; moleküller kendilerini kuran elementlerin belirli sayıda atomunun birleşmesinden meydana gelir; bir arı cismin bütün molekülleri birbirinin aynıdır ve her molekülde, bileşik cismin kuruluşuna katılan elementte bulunduğu kadar atom vardır. Pek basit olan bu varsayımlar yardımıyle kimyanın ağırlık kanunları kolaylıkla açıklanır. Gerçekten de, atomlar parçalanmaz kabul edilirse, yani kimyevî bir birleşme ve ayrışma sırasında sadece birleşip ayrılıyorlarsa, kimyevî bir tepkimeye giren çeşitli elementlerin kütleleri ve dolayısıyle maddenin toplam kütlesi değişmez demektir: kütlenin korunmasına ait *Lavoisier kanunu* işte budur.

Belirli bir bileşik cismin bütün molekülleri mutlak olarak birbirinin aynı ise, bu cismin herhangi bir bileşimine giren çeşitli elementlerin ağırlık oranları, elemanter bir molekülün bileşimine giren elementlerin ağırlık oranlarına eşittir, yani oranlar tamamen belirlidir: bu, Proust tarafından önerilen tecrübî kanundur. Böylelikle *katlı oranlara* ait Dalton kanunu ve *Richter kanunu* kolaylıkla açıklanmış olur.

Dalton'unki kadar genel bir varsayımdan, büyük sayıda olayların açıklanmasına temel olması beklenirdi. Gerçekten de *gazların kinetik teorisi,* moleküllerin varlığını kabul eder, yalnız bu parçacıkların, düzensiz hareketler yapan esnek küçük katı cisimler olduğunu ekler. Kinetik teori, gazlara ait temel tecrübî kanunların kurulmasına ve sonradan deney yoluyle ispatlanan bazı özelliklerin (meselâ *akışkanlık katsayısının* basınca bağlı olmaması) önceden bilinmesine imkân verdi. Bu başarılar atom varsayımının gerçekliğini doğrulayan yeni bir delil oldu. Kinetik teori, moleküllerin boyutlarına, kütlelerine, hareket hızlarına, belirli bir madde kütlesinin içindeki molekül sayısına ilişkin ilk verileri sağlamıştı. Bu sonuçlar başka metotlarla da doğrulanmıştır.

● *Modern görüşler.* Dalton'un görüşleri, daha sonraları, özellikle son altmış yılda keşfedilen birtakım olayları açıklamağa yetmedi. Günümüz fizik ve kimyacıları, elementleri, atom adı verilen çok küçük parçacıklardan meydana gelmiş olarak kabul ediyorlar, ama atom deyimi onlar için geniş ölçüde değişmiş görüşlere tekabül ediyor.

● *Atomların karmaşıklığı.* Artık, aynı bir elementin çeşitli atomları, parçalanamaz ve daima birbirinin aynı olarak kabul edilmemektedir. Bazı kimyevî elementler arasında görülen büyük benzerlikler, ilk defa atomların karmaşıklığı fikrini doğurdu. Bu benzerlikler elementlerin, artan *atom kütleleri*'ne göre sınıflandırılmasında düzgün bir devirlilikle ortaya çıkar. Elementlerin özelliklerindeki bu andırışlar, benzer elementler arasındaki yapı benzerliğiyle, farklı elementler arasındaki yapı farklılığını açıklar. Fizikçiler, atomların kurucu unsurlarını birçok olayda ortaya çıkarınca bu benzerliklerin varlığı kesinleşti. Çok düşük basınç altında elektriğin herhangi bir gazdan geçişi, büyük bir hızla fırlatılan *elektronlar*'dan meydana gelen, *katot ışınları* denilen ışınların doğmasına yol açar. Uygun dalgaboylu ışınlarla (mor, morötesi veya X ışınları) ışıtılan bütün maddeler elektron salar (*fotoelektrik olay*); çok fazla ısıtılan cisimler de bir elektron yayını verir (*Edison olayı*); nihayet bazı radyoaktif maddeler, bozunma'ya (dezentegrasyon) uğrayarak, β ışınlarını meydana getiren ve hızla fırlatılan elektronlar yayar. (Bk. RADYOAKTİFLİK.) Bütün bu olaylar elektronun, maddenin evrensel bir yapıcısı olduğunu gösterir; elektron negatif olarak elektriklenmiş bir parçacık ve maddî dayanaktan yoksun bir çeşit elektrik atomudur. Atomlar elektrik bakımından yansız olduklarından, elektronlarla birlikte eşit miktarda pozitif yük ihtiva etmelidirler. Rutherford ve arkadaşlarının, radyoaktif maddelerin α ışınlarının gaz veya ince madenî yapraklar arasından geçişiyle ilgili deneyleri, Aston'un havası boşaltılmış borularda *pozitif ışınlara* dair deneyleri, bunun böyle olduğunu iyice ortaya koymuş ve atomlarla ilgili aşağıdaki genel görüşü doğurmuştur.

Rutherford'dan beri (1911), atom için gezegensel denilen bir model kabul edilmişti: atom merkezî bir *çekirdek*ten meydana gelir; bu çekirdek hemen hemen atomun bütün kütlesini teşkil eder ve pozitif bir elektrik yüküne sahiptir: bu elektrik yükü, toplam olarak çekirdeğinkinin zıddı negatif elektrik parçacıklarından meydana gelen bir *elektron bulutu* ile çevrilmiştir. Her elektronun kütlesi (durgunken) $m = 9 \times 10^{-28}$ gramdır, yükü de $-e = -1{,}60 \times 10^{-19}$ kulomb'dur.

● *Çekirdek.* Çekirdek iki türlü parçacıktan meydana gelir: *nötronlar* ve *protonlar.* Bozunma sonucu meydana gelen çeşitli parçacıklar (elektronlar, pozitronlar, mezonlar) ikinci derecede etkilerden doğar.

Proton, kütlesi $M = 1{,}660 \times 10^{-24}$ gram ve pozitif yükü $+e$ olan bir parçacıktır; *nötron,* elektrik yükü bulunmayan, kütlesi protonun kütlesinden biraz fazla $M' = 1{,}6627 \times 10^{-24}$ gr olan bir parçacıktır.

Demek ki bir atom çekirdeği iki sabitle belirtilebilir: 1. Çekirdekteki protonların sayısı Z *atom numarası* veya *sayısı* denilen ve tabiattaki kimyasal elementler için, 1'den (hidrojen) 92'ye (uranyum) kadar değişen bir sayıdır. Bu sayı çekirdeğin $Z \times e$ değerindeki pozitif yükünü gösterir ve çekirdek etrafında dolanan elektron sayısını da verir. Bu sayı, Mendeleiev sınıflandırmasının temelidir; 2. Çekirdeğin kütlesi hemen hemen tamamen $A = Z + N$ toplam parçacık sayısına eşittir (N, nötron sayısı) ve duyarlıkla $(Z + N) \times M$ değerindedir, çünkü proton ve nötronun M ve M' kütleleri yaklaşık olarak eşittir. M, kütle birimi olarak alınırsa, bu A sayısına, incelenen elementin *kütle sayısı* denir.

Bugün kullanılmakta olan işaretlemede bir elementin sembolü yukarıda açıklanan hususlarla birlikte gösterilir; atomun kütlesi A, üs halinde (yukarıya doğru), yükü Z, endis halinde (aşağıya doğru) yazılır. Meselâ $_8O^{16}$, 8'i proton olan 16 parçacıktan meydana gelen bir oksijen çekirdeğini gösterir.

Aynı Z atom numaralı, N nötron sayıları farklı olan ve bundan ötürü kütle sayısı aynı olmayan elementler, buna karşılık birbirinin

Foto. İ.G.N. (LAROUSSE)

aynı kimyevî özelliklere (bu özellikleri veren gezegensel elektronlar her birinde aynen vardır) ve pek yakın fizikî karakterlere sahiptir.

Bu hususlar o elementlerin aynı ismi almalarını ve sınıflandırmada aynı haneye yazılmalarını haklı gösterir. Bunlar *izotopları* meydana getirir. Böylece kurşunun, aynı $Z = 82$ atom sayılı 9 izotopu bilinmektedir; bunlar için N nötron sayıları sırayle: 122, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 132, 133'tür. Bu atomlardan bazıları tabiatta vardır; âdi kurşun da bunların belli bir oranda karışımıdır; öyle ki, kütle sayılarının ortalaması olan bu tabiî kurşunun *atom sayısı* 207,21'dir. Sadece yüz kadar farklı element bilindiği halde, halen ayırt edilmekte olan izotopların sayısı bine yaklaşır. Bu izotoplar kütle spektrografiyle veya bazen doğrudan doğruya analiz metotlarıyle (difüzyon) meydana çıkarılmakta ve ayrılmaktadır.

En basit çekirdekler, bir tek protondan meydana gelen ${}_1H^1$ hidrojen çekirdeği, bir proton ve bir nötrondan meydana gelen ${}_1H^2$ veya ${}_1D^2$ ağır hidrojen veya döteryum çekirdeği (Urey, 1932), sonra iki proton ve iki nötrondan meydana gelen ${}_2He^4$ helyum çekirdeğidir.

Tabiî radyoaktiflik, uyartılmış element başkalaşmaları (transmütasyon), yapma radyoaktiflik, uranyum parçalanması (fisyonu), hidrojen birleşmesi (füzyonu), önceki teorilerle açıklanır. Kütle spektrografı sayesinde, atomların ve yapıcı elementlerinin kütlelerini duyarlıkla bulmak mümkündür. Böylece, oksijen atom kütlesinin 16 olduğu ağırlık sisteminde, protonun kütlesi 1,00775, nötronunki de 1,00900 olarak bulunmuştur. Bir atom çekirdeği kütlesi, içindeki proton ve nötron kütleleri toplamına kesinlikle eşit olmayıp bu toplamdan biraz eksiktir. Böylece ${}_8O^{16}$ oksijen çekirdeğinin kütlesi, hesap icabı 16,134 olmalıyken, ancak 16,00'dır. Demek ki, atomun oluşumu sırasında, bir ***kütle kaybı*** olduğunu ve kaybolan *m* kütlesinin $E = mc^2$ şeklinde bir enerjiye dönüştüğünü kabul etmek gerekir: burada *c* ışığın hızıdır (Einstein bağıntısı).

Böyle bir hesap âdeta atomun kararlılığını ölçmeyi sağlar: atomlar arasında en kararlı olanlar, meydana gelirken en çok enerji miktarı çıkaranlarıdır.

Aynı şekilde, uyartılmış bir başkalaşmada kütle kaybı gerçekleştirilebilirse, olağanüstü büyüklükte bir enerji sağlanır. İşte uranyum çekirdeğinin parçalanmasında veya daha hafif parçacıklardan başlayarak bir helyum çekirdeğinin oluşumu sırasında böyle bir enerji elde edilir.

Başkalaşma veya çekirdek tepkime deneyleri, çekirdeklerin boyutları hakkında bir fikir sağlamıştır. Çekirdeklerden en büyüğü olan uranyum çekirdeğinin çapı, milimetrenin 5 yüz milyarda birinden az fazladır. Kütle ve hacimden hareket ederek çekirdeğin yoğunluğu bulunabilir: bu yoğunluk inanılmıyacak kadar büyük değerlere erişir.

● ***Elektronlar.*** Atom çekirdekleri, istisnalar dışında, yalıtılmamıştır, ama sadece elektronlardan meydana gelen bir bölgeyle çevrilmiştir. Merkezî çekirdeğin son derece küçük olduğu göz önüne alınınca elektronların bu çekirdek etrafında, gezegenlerin güneş etrafındaki hareketlerine benzer bir harekete sahip oldukları farz edilir. Bu varsayım sayesinde Bohr 1913'te kuanta teorisinden yararlanarak bazı tayf çizgilerinin dalga boylarını tekrar kesinlikle bulmuştu. Bu varsayım Mendeleiev sınıflamasının tam bir yorumunu da sağladı.

Bohr'un maddî modeli bütün olayları açıklamağa yetmez, onun için de gezegensel bir elektronun bütün özelliklerini tam olarak bilmekten vaz geçmek gerekir (Heisenberg'in ***belirsizlik prensibi***). Her makroskopik maddî görüntü gerçeği yansıtmağa elverişli olmamakla beraber, belirtilmesi imkânsız duyarlıklardan kaçınmak için, elektronların ***elektron bulutları*** meydana getirdiği düşünülmüştür; elektron, bulut içinde bir yerdedir; daha çok, bulutun yoğun olduğu, nadiren de seyrek olduğu tarafta bulunur. Elektrik bakımından yansız bir atomda, elektronların sayısı çekirdeğin yükünü yansızlaştıracak kadardır. Demek ki bu sayı, yukarıda tarif edilen proton sayısı veya ***atom numarası***'dır. Bu sayı, 1913'te ingiliz Moseley tarafından her atom için belirlenmişti; Moseley, X ışınları yayımını inceleyerek, bu ışınımların frekansı ile söz konusu sayı arasında genel bir bağıntı kurdu.

Her elektron bir n *kuanta sayısı* ile belirtilir; bu sayı 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 değerinde olabilir; bu değerler K, L, M, N, O, P, Q harfleriyle gösterilen *enerji basamakları*'nı gösterir. n'nin değeri her basamakta bulunabilen elektronların maksimal sayısını da gösterir; bu elektronların değeri $2n^2$, yani sırayle 2, 8, 18, 32, 50, 72, 98'dir. 102'den fazla elektronu olan atom bilinmediğinden, O (beşinci) basamağından sonraki basamaklar hiç bir zaman tam olarak dolmaz; fakat çoğu zaman öyle olur ki elektronlar, bir önceki basamakta boş yer varken başka bir basamak üzerine yerleşirler. Böylece, 92 elektronu olan uranyumda elektronlar şu şekilde yerleşmişlerdir: K, L, M ve N basamaklarında bütün elektronlar, yani sırayle 2, 8, 18 ve 32 elektron yer alır; diğer üç basamak ise dolu değildir: O basamağında 18, P basamağında 12, Q basamağında 2 elektron vardır. Her elektron için bu ayırt edici nitelikleri belirten başka üç kuanta sayısı tanımlanır.

Çekirdek, başkalaşmaların ve büyük enerjili türlü ışınların yayımlandığı yer ise, ışık ile madde arasındaki alışveriş alanı da elektron tabakalarıdır. Işıldama olayları 1913'te J. Franck ve G. Hertz tarafından açıklanmıştı. Bir elektronun kuanta sayısı eksilince *ışık yayını*, artınca *ışık soğurması* olur.

İyonlanmış atomlar veya *iyonlar,* elektron bulutlarında çok veya pek az elektron bulunan atomlardır. Bu halde, duruma göre, atomlar negatif (*anyon*) veya pozitif (*katyon*) bir toplam elektrik yükü çıkarırlar. Ek elektron alma eğilimindeki atomlara *elektronegatif* denir; bunlar, üst elektron basamakları hemen hemen dolu olan atomlardır (klor, üst tabakada bir eksik; oksijen, 2 eksik ...). Elektron kaybetme eğiliminde olan atomlara *elektropozitif* denir; bunların üst basamağında pek az elektron vardır (hidrojen ve sodyum için bir, kalsiyum için iki ...). Bu özellikler, atomların temel kimyevî özelliklerinin açıklanmasına yarar. Elektron bulutlarının çapları çekirdeklerinkinin aşağı yukarı 10 000 katıdır; bu çaplar milimetrenin on milyonda 1'i ilâ 5'i arasında oynar.

Tepkimelerin, atomun ancak «dış yapısı»nı etkilediği kimyada, yun. *atomos,* «kesilemez» kelimesi yerindedir; ama radyoaktiflik, başkalaşmaları, parçalanma (fisyon*) ve birleşme (füzyon*) tepkimelerinden de anlaşılacağı gibi, bu kelime fizikte yanlış olarak kullanılmaktadır. Atom, pozitif olarak yüklü bir çekirdekten ve negatif elektrik taneleri olan elektronlardan meydana gelmiş karışık bir sistemdir. Değişik elementlerin atomları, elektronların sayısı ve atom yansız olduğuna göre, çekirdeğin pozitif yükü bakımından birbirinden ayrılır.

İnce madenî bir levhadan geçtikleri zaman, α taneciklerinin bazen pek büyük olan sapmalarını yorumlamak için, Rutherford «gezegensel» denilen bir model düşünmüştü (1911); bu model, atomun boyutlarına kıyasla boyutları pek küçük olan bir çekirdekten meydana gelir; bununla birlikte, atomun hemen bütün kütlesi bu çekirdekte toplanır. Güneşin etrafındaki gezegenler gibi bu çekirdek etrafında da elektronlar dolaşır; elektronların bu hareketi hemen sadece elektrostatik kuvvetlerin etkisi altında olur; bu kuvvetler, burada, çekim kuvvetlerinden çok daha önemlidir.

Büyük önemine rağmen bu modelin geniş ölçüde değiştirilmesi gerekti, çünkü model, yayım ve soğurma tayflarına ilişkin hiç bir yoruma elverişli değildi.

Danimarkalı Niels Bohr (1913), elektronların çekirdek etrafındaki hareketinin ayrıcalıklı yörüngeler etrafında meydana geldiğini ileri sürdü; «kuanta şartı» denilen bir şartla belirlenen bu yörüngeler üzerinde elektron klasik elektromagnetizma kanunlarına aykırı olarak, enerji saçmaz, saçılan enerjinin yayımı veya soğurması yalnız bir geçişten yani bir atom elektronunun yörünge değiştirmesinden meydana gelir. Hidrojen atomu gibi basit bir hale uygulanan Bohr teorisi, ayrıntılarıyle ve büyük bir duyarlıkla hidrojenin verdiği optik tayfları yorumlamayı sağladı; bununla birlikte, teorinin diğer atomlara uygulanması ancak ek hipotezler ilâvesiyle yapılabilmiştir; üstelik, bu teoride, klasik mekanikle kuanta şartları birbirini pek tutmaz. Bohr teorisi başarısızlığa uğrayınca, makroskopik ölçüde geçerli olan klasik mekaniğin atom alanının tanecikleri için artık geçerli olmadığı fikri ortaya çıktı. Atom taneciklerinin hareketlerini izah edebilmek için yeni bir mekanik, dalga mekaniği meydana getirildi.

Dalga mekaniği, fransız bilgini Louis de Broglie ile alman Schrödinger ve Heisenberg'in çalışmaları sonucu doğdu (1924); birçok başka bilgin de, zamanla dalga mekaniğinin gelişmesine katıldı.

Louis de Broglie'ün ileri sürdüğü dalga mekaniğinin temel prensibi şöyle ifade edilebilir: hareket halindeki her taneciğe bir titreşim dalgasının eşlik etmesi gerekir; bunun dalga boyu λ, taneciğin *v* hızına ve *m* kütlesine, yani $p = mv$ hareket miktarına $\lambda = \frac{h}{p}$ bağıntısıyle bağlıdır; bu bağıntıda *h*, kuanta sabitesi veya Planck sabitesidir; $h = 6{,}625 \times 10^{-34}$ J. sn. Bu prensip, ışık olaylarıyle ilgili olarak ortaya çıkan bir gerçeği genelleştirir. Işık olayları arasında girişim, kırınım gibi bazı olayların açıklanması için, ışık frekansı *v*, dalga boyu $\lambda = \frac{c}{v}$ olan bir titreşim hareketinin yayılması olarak gözönüne alınmalıdır; buna karşılık foto-elektrik olay, siyah cismin ışıldaması gibi diğer bazı olayların açıklanmasında, ışığın, $W = hv = \frac{hc}{\lambda}$ enerjisi taşıyan ve $p = \frac{W}{c}\ \frac{h}{\lambda}$ hareket miktarı kazanmış birtakım taneciklerden ibaret fotonlardan meydana geldiğini kabul etmek gerekir. Taneciklerin kırınımıyle, elektronlar, iyon veya nötronlarla ilgili türlü deneylerin başarıya ulaşması, 1927'den itibaren De Broglie'ün prensibini doğrulayan sonuçlar verdi. Dalga mekaniği, özellikle, atom yapısının tutarlı bir teorisini kurmak imkânını verir; fakat dalga mekaniğinin elektronların hareketi ile ilgili tarifi klasik mekaniğin teklif ettiğinden çok farklıdır; meselâ Bohr teorisine göre, elektronlar belli bir hızla, tamamen belirli doğrusal yörüngeler çizerler; dalga mekaniği bu kadar kesin bir açıklamayı önceden reddeder, çünkü böyle bir durumun gerçekleştirilemez, hattâ düşünülemez olduğunu kabul eder. Gerçekten, Heisenberg'e borçlu olduğumuz ve «belirsizlik prensibi» denilen prensibe göre, *m* kütleli bir taneciğin (*x*) konumuna ve (*v*) hızını açıklamak bakımından elde edebileceğimiz kesinliğin tabiî bir sınırı vardır; bu sınırlama $\Delta(mv) \cdot \Delta x \simeq h$ ***belirsizlik bağıntısı*** ile verilir. Bu bağıntı şu olaya dayanır: bir konum veya hızın ölçülmesi için bir işaretin, genellikle ışıklı bir işaretin tanecik tarafından yayınlanması gereklidir; oysa bu yayınlama taneciğin hareketinde bir tedirgenlik doğurur. Bir elektronun atom içindeki hızı 10^6 $m \cdot s^{-1}$ mertebesindedir, kütlesi 9.10^{-31} kg civarındadır; hareket miktarı *mv* 9.10^{-25} kg $m\ s^{-1}$ mertebesindedir; *mv*'yi, izafî değer olarak 1/15 yaklaşıklıkla, yani $\Delta(mv) = 6.\ 10^{-26}$ kg $m\ s^{-1}$ olarak bilmeyi mümkün kılan bir deney düşünelim; bu takdirde

$$\Delta x = \frac{h}{\Delta\ (mv)} = \frac{6{,}625.10^{-34}}{6.10^{-26}} = 1{,}1.10^{-8}\ \text{m}$$

olur, bu da atom içinde elektronun konumu hakkındaki belirsizliğin, bizzat atomun boyutlarından daha fazla olduğunu gösterir; onun için elektron hakkında doğrusal bir yörünge tanımlamaktan vaz geçmemiz gerekir. Bir elektronun atom içindeki hareketi ile ilgili olarak dalga mekaniğinin bize sağladığı bilgi, elektrona eşlik eden ve ***dalga fonksiyonu*** denen koordinatların ve zamanın belirli bir $\psi\ (x, y, z, f)$ fonksiyonunu bilmek demektir; bu fonksiyon karmaşık bir fonksiyondur, yani $J = \sqrt{\ \ 1}$ sembolünü içine alır. Bunun ψ genliğinin bir özelliği vardır: karesi ψ^2 her noktada, her anda elektronun hazır bulunmasının ***ihtimal yoğunluğu***'nu gösterir; yani bir nokta etrafında, sonsuz küçük hacimde bir $d\tau$ elemanı gözönüne alınırsa, elektronun bu hacim elemanı içinde bulunma ihtimali $\psi^2 d\tau$ dir; elektron muhakkak bir yerde olduğuna göre, bütün uzay için bu ihtimallerin toplamı-

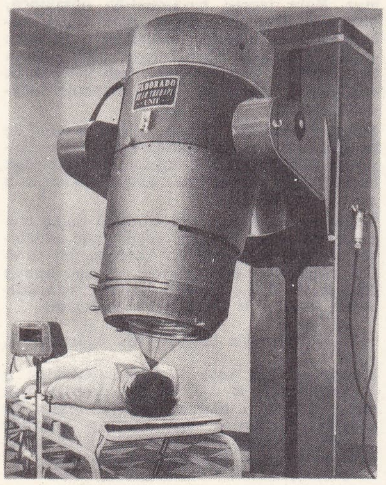

atom enerjisi. Tümörlerin, atom pili nötronları etkimesi sonucunda radyoaktif hale gelen kobaltla tedavisi

nın 1'e eşit olması gerektiğinden ψ, karesi toplanabilir bir fonksiyon olmalı ve «normalizasyon» denilen bir şarta uymalıdır.

Klasik mekanikte, bir devingenin yörüngesi nasıl diferansiyel denklemlerin çözülmesiyle elde ediliyorsa, dalga mekaniğinde de bir dalga fonksiyonu kısmî türevli denklemlerin çözülmesiyle elde edilir; bu denklemler, zaten dalgaların yayılmasıyle ilgili klasik denklemlerden elde edilen ikinci basamaktan doğrusal denklemlerdir. Şekilleri bakımından öncekilere benzer denklemler genellikle ψ genliğini elde etmeği sağlar; bunlara *Schrödinger denklemleri* denir.

Atomların tasviri ile ilgili olarak dalga mekaniğinin çözdüğü en basit problem *hidrojen atomu*'na ilişkin olanıdır; hidrojen atomunda sadece iki parçacık vardır: çekirdek ve bir elektron. Çekirdek elektrondan çok dağa ağır olduğundan, iyi bir yaklaşıklıkla, elektronun hareketsiz bulunan çekirdek etrafında hareket ettiği düşünülebilir.

Burada elektrona eşlik eden dalga fonksiyonu, atomun kararlılığından ötürü, elektronun duraklı bir halini ifade eden kararlı bir dalgadır; bunun ψ, genliği elektronun atom içindeki E toplam enerjisi ile çekirdeğin alanındaki U potansiyel enerjisini kapsayan bir Schrödinger denkleminin çözümüdür; bu denklem,

$$\Delta\psi = \frac{\partial^2\psi}{\partial x^2} + \frac{\partial^2\psi}{\partial y^2} + \frac{\partial^2\psi}{\partial z^2}$$

kabul edilerek

$$\Delta\psi + \frac{8\,\pi^2 m_e}{h}\,(E - U)\,\psi = 0$$

şeklinde yazılır; bundan başka ψ karesi toplanabilir bir fonksiyon olmalı ve $\psi^2 d\tau$ ların toplamı, bütün uzay için, 1'e eşit olmalıdır (normalizasyon şartı).

Schrödinger denkleminin incelenmesi, fonksiyonun, biraz önce söylediğimiz şartları ancak bazı değerler için gerçekleştirdiğini gösterir; bu değerler, birbirinden farklı ve «öz değerler» denilen E toplam enerjisinin bazı değerleridir; daha kesin olarak, *n* tam sayı olmak üzere, E'nin

$$E = -\frac{e^4 m_e}{8\,\varepsilon_0^2\, n^2 h^2}$$

şeklinde olması gerekir; böylece atom içindeki elektronun enerjisiyle ilgili olarak, Bohr teorisinde kabul edilen şarta yeniden dönülmüş olunur; *n*, elektronun atom içinde halini tanımlayan kaunta sayılarının ilkidir ve 1, 2, 3, ... değerlerini alabilen temel kuanta sayısıdır.

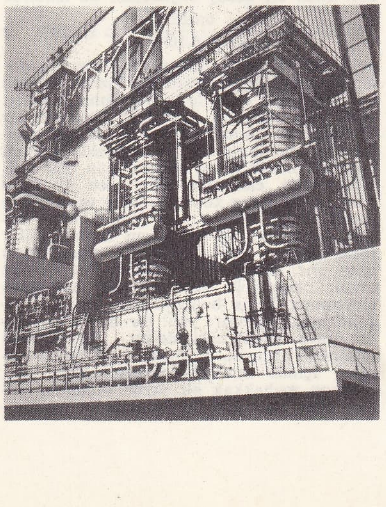

Marcoule **atom** merkezindeki G2 pilinin ısı değiştiricileri (Gard, Fransa)

Schrödinger denkleminin incelenmesi bu denklemin, ancak üç parametrenin bazı tam değerleri için «fizik bakımından geçerli» çözümler kabul ettiğini gösterir; tabiî olarak bu parametrelere girmiş olan Bohr teorisinin *n, l, m,* kuanta sayıları sırayla *n* temel, *l* azimütal, *m* magnetik olmak üzere bu parametrelerde yer alır. Bu kuanta sayıları ancak birtakım bağıntılarla tespit edilen tam değerleri alabilirler; daha kesin olarak, *n* bütün tamsayıları alabilir: 1, 2, ...; *l* için uygun değerler *n*'nin her değeri için *l* = 0, 1, 2, ... (*n* - 1)'dir; *m*'ye gelince, *m* ancak - *l*, - (*l* - 1), ..., -1 0, + 1, ..., (*l* - 1), *l* değerlerini alabilir. Schrödinger denkleminin çözümü olan ve «öz fonksiyon» denilen her ψ fonksiyonuna böylece üç *n, l, m* değerinden ibaret bir bütün tekabül eder; ψ fonksiyonlarından herbirine *atom yörüngelisi* denilir.

Bu yörüngeliler, parametrelerin değerlerine göre sınıflandırılır: *n*'nin aynı bir değerine *l* ile *m*'nin birçok değeri, yani birçok yörüngeliler tekabül eder; bu yörüngelilere, burada ancak *n*'ye bağlı olan enerjinin tek bir değeri tekabül eder; bu yörüngelilere tekabül eden hallerin «yozlaşmış» olduğu söylenir. *n*'nin aynı değerine tekabül eden bütün yörüngeliler aynı *tabaka*'ya aittir; bu tabaka *n*= 1 için K tabakası, *n* = 2 için L tabakası v.b. dir.

Bir tabakanın yörüngelileri, tabaka içinde, *l*'nin değerlerine (*l* = 0'a *s* basamağı, *l* = 1'e *p* basamağı, *l* = 2'ye *d* basamağı, *l* = 3'e *f* basamağı v.b. tekabül eder) göre *alt tabakalara* veya *basamaklara* ayrılır. Eğer *l*'nin aynı bir değerine *m*'nin birçok değeri tekabül ederse, basamak, her biri *m*'nin aynı değerine karşılık gelen birçok yörüngelilere ayrışır; daha kesin olarak, *l* = 0'a ancak *m* = 0 tekabül edebilir; demek ki her tabaka için ancak bir *s* yörüngelisi vardır: *n* = *l* için 1*s*, *n* = 2 için 2*s* v.b. yörüngelileri, *l* = 1'e, *m*'nin -1, 0, +1 gibi üç değeri tekabül eder; demek ki *p* basamağı 3 yörüngeliye ayrışır; aynı şekilde bir *d* basamağında 5 yörüngeli, bir *f* basamağında 7 yörüngeli v.b. vardır.

Schrödinger denkleminin çözümleri olan çeşitli ψ fonksiyonları birbirlerinden şekil, ifade, simetri elemanları bakımından ayrılırlar. Meselâ, ψ_{1s}, ψ_{2s} ..., fonksiyonları çekirdeğin etrafında dönel simetri kabul eder, L tabakasının üç *p* yörüngelisini belirten

$$\psi_{2px},\ \psi_{2py},\ \psi_{2pz}$$

fonksiyonları ise sadece bir eksene göre simetri kabul ederler; bu eksenler burada sırayle *Ox, Oy, Oz*'dir; *d* ve *f* yörüngelilerinin çok daha karışık simetri elemanları vardır.

Atom ve bağlantılarını ilgilendiren her şey için, bu dalga fonksiyonlarıyle ilgili somut bir temsil kabul etmek, elverişlilik ve pratik bakımdan önemli olur; aşağıdaki görüşler de böyle bir temsili mümkün kılar. Daha önce söylendiği gibi, uzayın her küçük bölgesinde elektrona rastlanması ihtimali dalga fonksiyonunun karesi ile bulunabilir; öyle ki, dalga fonksiyonunun bilinmesiyle, meselâ ψ_{1s} fonksiyonunun dönel simetrisini de hesaba katarak, çekirdekten her *r* uzaklığında birbirine çok yakın aynı merkezli iki küre arasında elektrona rastlamak ihtimalini çıkarmak mümkündür;

$$a = \frac{\varepsilon_0 h^2}{\pi\, m_e\, l^2} \simeq 0{,}53\ \text{Å}$$

olmak üzere, bu ihtimal çekirdekten *r* = *a* uzaklığında en son haddine ulaşır; bu da zaten Bohr atomunun K sıralı dairesel yörüngelisinin yarıçapıdır, ama Bohr teorisinde elektronun çekirdekten daima *a* uzaklığında bulunacağı öne sürülmesine karşılık, dalga mekaniği elektronun çoğu zaman çekirdekten *a* uzaklığında bulunacağını ama yine de belli bir anda, çekirdeğe *a* uzaklığından daha yakın veya daha uzak olabilme şansının da bulunduğunu gösterir; üstelik elektronun hızı sabit kalmaz, Bohr teorisinin ileri sürdüğü değer, ancak ortalama bir değerdir.

Uzayın hiç bir bölgesinde elektrona rastlanmaması ihtimali tamamen yok değildir; bununla birlikte öyle bir bölge sınırlandırılabilir ki, bunun içinde her noktada elektron bulunması ihtimali, *a priori* tespit edilen (meselâ 0,1 olarak) bir değeri aşar. Böyle bir bölge, her yörüngeli tipi için, çevresinin çizilebildiği bir yüzeyle sınırlanmıştır; böylece her yörüngeli için somut bir görüntü elde edilir. Onun için, meselâ, 1*s* yörüngelisi bir küre ile, yani merkezinde çekirdek bulunan dairesel bir çevreyle gösterilir; 2*s*, 3*s*..., yörüngelileri için de böyledir, çünkü ψ_s fonksiyonları, çekirdeğin etrafında dönel bir simetri kabul ederler; aksine üç tane olan ψ_{2p} fonksiyonları, sadece bir eksene göre dönel bir simetri kabul eder; bu dolaşımın üç ekseni ortonorme* bir üç düzlemli teşkil ettiğine göre, her 2*p* yörüngelisine tekabül eden çevre 8 rakamına benzer bir şekil alır. Diğer *d, f*, ... yörüngelileri de böyle bir temsile elverişlidir, bununla birlikte yüzeylerinin çevreleri daha karışıktır.

Bu şekilde sınırlandırılan hacim içinde, yörüngelideki elektronun bulunması ihtimali yoğunluğunun, bir noktadan ötekine nasıl değiştiği kısaca gösterilerek, yukarıdaki semboller mükemmelleştirilebilir: yörüngelinin içine siyah noktalar serpiştirilir, yoğunluğu fazla olan bölgelerde bu noktalar daha sıkdır; böylece gerçekleştirilen şekil bir bulutu andırdığından, bu temsile çoğu defa, pek yersiz olarak *elektron bulutu* adı verilir. Dalga mekaniği, hidrojen atomundaki tek elektronun bazı yörüngelileri işgal etme imkânını öngörür; bu yörüngeliler Schrödinger denkleminin çözümleridir; yörüngelilerin her birine, yörüngeliyi işgal ettiğini farz ettiğimiz elektron için, daha önce görüldüğü gibi toplam bir E mekanik enerjisi tekabül eder,

$$E = -\frac{e^4 m_e}{8\,\varepsilon_0^2 n^2 h^2}$$

Bu enerjinin *n*'nin her değeri için, zamanla değişmiyen belirli bir değeri vardır; bir yörüngeliyi işgal eden elektron, hareketinden ötürü hiç enerji saçmaz. Enerji E'nin bu değerleri negatiftir, yani elektron çekirdeğe çekim kuvvetleriyle bağlıdır; en alçak enerji basamağı *n*'nin en küçük değerine (*n* = 1) aynı zamanda çekirdek-elektron sisteminin de en büyük kararlığına tekabül eder; hidrojen atomunun tek elektronu enerjinin en alçak basamağına tekabül eden 1*s* yörüngelisini işgal ederse atomun durumuna *temel* durum denir; bu durum dıştan gelen bozucu bir etki olmadığı zaman, atomun normal durumudur.

Bununla birlikte elektron, bir ışıma veya bir çarpma şeklinde geçiş için yeterli enerjiyi alırsa, 1*s* yörüngelisinden daha yüksek, n_1, 2*s*, 2*p* ...basamaklı bir n_1 yörüngelisine «sıçrayabilir»; bu durumda atom «uyartılmış» haldedir; fakat bu uyartılış çok geçicidir ve elektron daha aşağı basamaklı bir yörüngeliyi, (n_2) yeniden işgal eder; o zaman bu «geçiş» ışınımı, $Wn_1 - Wn_2 = h\nu$ olan bir kuantum şeklinde, atomun enerji yayını ile olur; ν yayımlanan ışınımın frekansıdır. Hidrojen atomunun tayf yayımı bu şekilde yorumlanır. Yukarıdaki açıklamalar sadece hidrojene değil, aynı zamanda bir çekirdek ve tek bir elektrondan meydana gelen bütün atom ve iyonlara uygulanabilir: döteryum, He^+ iyonu, Li^{2+} iyonu, ...; bunlar *hidrojenoit* atom veya iyonlardır.

Diğer atomlarda durum daha karışıktır, çünkü çekirdeğin etrafında birçok elektron vardır; bu elektronlar çekirdeğin etkisi ve kendi karşılıklı etkileri altındadır. Dalga mekaniği prensiplerinin uygulanışı bir Schrödinger denklemi kurmayı sağlar, fakat bu denklemin çözümleri, yani dalga fonksiyonları, ancak yaklaştırma metotlarından yararlanılarak elde edilebilir; bu metotlar da *hidrojenoit* atomların durumuna geri dönmeyi mümkün kılar; o zaman da, elektronların durumunu açıklamak için, hidrojen atomununkine benzeyen K,L, ... tabakaları şeklinde sıralanmış *s, p*, ... yörüngeli fonksiyonları yeniden bulunur. Her elektronun atom

Foto. Cie générale de radiologie, X (LAROUSSE)

Atom bombasının (Hiroşima 1945) meydana getirdiği sonuçlar

MESAFE 0'dan m'ye	HIZ atomdan meydana gelen	ZARARLAR Maddî	Şahıs
750	800 km/s	toplam tahrip	
1 250	450 km/s	yapılarda toplam tahrip; yıkılan 50 cm'lik tuğla duvarlar	2 ilâ 12 haftaya kadar % 50 ölü
1 600	360 km/s	tuğla yapı ve betonların dağılması	3'üncü derecede yanık
2 400	160 km/s	açıkta bulunan malzeme ve evlerde ağır hasar	2'nci derecede yanık
3 300	80 km/s	uçan çatılar	1'inci derecede yanık
	hafif maddî zarar sınırı 12 000 m'ye kadar yayılır		

içindeki hali dört kuanta sayısıyle *n, l, m, s* belirlenir, spin sayısı *s* ancak $+\frac{1}{2}$ ve $-\frac{1}{2}$ olmak üzere iki değer alabilir. «Pauli prensibi» denilen bir prensibe göre, «bir atomun iki elektronuna hiçbir zaman *n, l, m, s* kuanta sayılarının bütünü tekabül edemez», *n, l, m* kuanta sayılarının belirli değerlerinin verildiği bir yörüngeli, en çok, spinleri karşıt veya antiparalel iki elektron kabul edebilir; bu iki elektrona «eşleşmiş» adı verilir.

● *Çekirdeklerin yapısı.* Atom çekirdeği, atomun kendisi gibi karışık bir sistemdir; çekirdeğin yapıcı kararlı tanecikleri proton ve nötrondur. Çekirdeğin bileşimi Z ve A tam sayılarıyle tespit edilmiştir; Z, çekirdekteki proton sayısını gösterir; bunun pozitif yükü +Ze'dir; Z, peryodik sınıflamada, atom tarafından işgal edilen haneyi tespit eden *atom numarası*'dır; A, nükleonların, yani çekirdeği meydana getiren proton ve nötronların toplam sayısı ve atomun *kütle sayısı*'dır; A - Z, çekirdeğin nötron sayısıdır. Hidrojen çekirdeği bir tek protondan meydana gelir; hafif elementlerin çekirdeklerinde eşit veya hemen hemen eşit sayıda proton ve nötron vardır; ağır çekirdeklerde de nötron sayısı açıkça fazladır; meselâ uranyum çekirdeği $^{235}_{92}$U'nun içinde 92 proton ve 143 nötron bulunur.

Çekirdeğin boyutları, atomun boyutları yanında çok küçük kalır. Gerçekten, her ikisi de küre şeklinde kabul edilirse, çekirdeğin çapı atomunkinden 10 000 ilâ 100 000 defa küçüktür; atomun kütlesi hemen tamamen çekirdek içinde bulunduğundan, çekirdek olağanüstü bir madde yoğunlaşması gösterir: çekirdeğin hacim kütlesi 10^{17} kg m^{-3} basamağındadır; bu, «birbirine bitişik» çekirdek dolu bir terzi yüksüğü kütlesinin, aşağı yukarı 400 milyon ton olacağı anlamına gelir. Elementlerin çekirdeklerinin çoğunun kararlı oluşu, nükleonlar arasında oldukça yüksek bir bağlantı enerjisi gerektirir; çekirdeklerin çoğu için bu enerji nükleon başına 7 ilâ 9 MeV (milyon elektron-volt) basamağındadır.

Nükleonlar, çekirdekte karşılıklı çekme kuvvetleriyle dururlar; yakın mesafelerde bu kuvvetler, protonlar arasında bulunan ve aslında itici olan elektriksel kuvvetlerden çok daha önemlidir. Bu çekirdek kuvvetlerinin tabiatı hakkında henüz pek az şey bilinmektedir; Fermi'nin ortaya attığı ve Yukawa'nın geliştirdiği bir teoriye göre, çekirdek kuvvetlerinin alanı ile elektromagnetik alan arasında bazı benzerlikler vardır: elektromagnetik alanın etkisinde bulunan parçacıklar arasındaki değiş tokuşlar nasıl fotonlar aracılığıyle yapılıyorsa, çekirdek alanının etkisi de *mezon'lar* aracılığıyle gerçekleşir; mezonlar, kütle parçacıklarıdır, proton ve elektron kütleleri arasında yer alırlar; kimi yüklü kimi yüksüz birçok tipleri daha önce, meselâ kozmik ışınların incelenmesinde ortaya konmuştur.

Çekirdeklerin yapısını, yani nükleonların gruplaşma tarzını kesin olarak ortaya çıkarmak için de araştırmalar yapılmaktadır; bunun için iki esas model düşünülmüştür:

Atomun elektronik zarf modeliyle bazı benzerlikler gösteren *ardışık tabakalı* model; nükleonların, meselâ bir su damlasında moleküllerin birleşmiş olduğu şekilde birleşmiş olduğu *sıvı damlası* modeli. Gerçek yapının bu iki modelin uygun şekilde birleştirilmesiyle elde edilmesi de mümkündür.

Askerî alanda kullanılması

● *Tarihçe.* İkinci Dünya savaşı süresince yapılan uzun incelemelerden ve 16 haziran 1945'te Los Alamos'taki (New Mexico) kesin bir denemeden sonra Amerika Birleşik devletleri, 6 ve 9 ağustos 1945'te Hiroşima ve Nagasaki'ye, biri uranyumlu, diğeri plutonyumlu iki bomba attı; bunların etkisi o derece dehşetli oldu ki, 28 temmuzda Müttefiklerin Potsdam ültimatomunu reddetmiş olan Japonya, 10 ağustosta bunu kabul etti. Bu iki patlama askerlik tarihinde yeni bir çağ açıyordu ve savaş sonrası yıllarında atom olayı milletlerarası askerî politikaya hâkim olacaktı. Gerçekten de, atom patlamaları, patlama merkezlerinin yakınındaki herşeyi tamamen yok ettiği gibi şu etkileri de doğurur: 1) *Mekanik etki,* tutuşarak patlama sonucu meydana gelir ve kuvvetli bir sadme (şok) dalgası halinde yayılır; 2) *Isıl etki,* mekanik etkiyle birlikte kendini gösterir, patlama ile saçılan sıcaklık, çok kısa bir zamanda, rastladığı cisimlerin yüzeyinde yoğunlaşır; 3) *Çekirdeksel ışın etkisi,* gama ve nötron ışınları esasına göre olur; 4) *Radyoaktif artık etkisi,* anî olan ilk üç etkinin aksine uzun veya çok uzun sürelidir ve çok daha geniş bir alana yayılır. Yukarıdaki çizelge 1945'te Hiroşima'ya atılan bombanın (20 kilotonluk «A Bombası»), *patlama noktası* adı verilen merkezinden itibaren meydana getirdiği etkinin gücü hakkında bir fikir verebilir. Bu sonuçlar dolayısıyle atom silâhı, değişik ve önemli etkilerin kaynağı olarak ortaya çıkar. Bu etkiler, önceleri, bütünüyle kütle halinde yok edici olarak kabul edilmişti. Fakat daha sonra (A.B.D.'de, Nevada ve New Mexico'da, Marshall adalarında ve Christmas'ta, avustralya'da, S.S.C.B.'de v.b.) yapılan inceleme ve deneyler sonucu atom bombasının şu veya bu niteliklerine göre kullanılması birinci plana geçti.

Bir atom bombasının gücü, kiloton veya megaton tolit (trinitrotolüen) olarak ifade edilir. Bomba patlama halinde aynı miktarda enerjiyi saçar. Hiroşima'dan sonra bu güç kısa zamanda 20 kilotondan 100'e, atom bombaları için 500 kilotona, termonükleer bombalar için de 50 megatona kadar çıktı. Bunun aksi yönde yapılan çalışmalarla da, taktik görevlere mahsus bombalar meydana getirildi; bunların kudreti bir kilotondan aşağı da olabilir («Davy Crokett» tipi amerikan bombası).

Mekanik etki'nin yol açtığı tahriplerin yarıçapı, gücün küp kökü ile orantılıdır, dolayısıyle tahribe uğrayan yüzey büyük H bombalarında birkaç bin kilometre kareye ulaşırsa da tahrip olan bu yüzey bombanın gücünden çok daha yavaş artmaktadır.

Radyoaktif artıkların etkisi, yerden sadece yüz metre kadar yükseklikte patlatılan büyük bombalar için çok önemlidir. Bu bombalar toprak yüzeyindeki malzemeyi gaz haline getirir ve patlayıcı maddenin artıklarıyle karışan radyoaktif bulut birkaç yüz kilometreye kadar yayılarak yere düşer. Bu etkiler bombanın bünyesine bağlıdır, çünkü bunlar radyoaktif artıklar meydana getirmeyen termonükleer bir yükün birleşme tepkimesinden değil, atomun bölünmesine ait tepkimeden (birleşen atom bombası, termonükleer bomba ateşleme düzeni, parçalanan-birleşen-parçalanan bir bombanın üçüncü tabakası) meydana gelir. Parçalanan-

elementlerin ve 12 C = 12 ile hesaplanan atom ağırlıklarının çizelgesi

ELEMENTİN ADI	ATOM AĞIRLIĞI	ATOM NUMARASI	SEMBOLÜ
Aktinyum	Ac	89	(227)
Altın	Au	79	196,967
Alüminyum	Al	13	26,981 5
Amerikyum	Am	95	(243)
Antimon	Sb	51	121,75
Argon	A	18	39,948
Arsenik	As	33	74,921 6
Astatin	At	85	(210)
Azot	N	7	14,006 7
Bakır	Cu	29	63,54
Baryum	Ba	56	137,34
Berilyum	Be	4	9,012 2
Berkelyum	Bk	97	(247)
Bizmut	Bi	83	208,980
Bor	B	5	10,811
Brom	Br	35	79,909
Civa	Hg	80	200,59
Çinko	Zn	30	65,37
Demir	Fe	26	55,847
Disprosyum	Dy	66	162,50
Einsteinyum	Es	99	(254)
Erbiyum	Er	68	167,26
Europiyum	Eu	63	151,96
Fermiyum	Fm	100	(253)
Fluor	F	9	18,998 4
Fosfor	P	15	30,973 8
Fransiyum	Fr.	87	(223)
Gadolinyum	Gd.	64	157,25
Galyum	Ga	31	69,72
Germanyum	Ge	32	72,59
Gümüş	Ag	47	107,870
Hafniyum	Hf	72	178,49
Helyum	He	2	4,002 6
Hidrojen	H	1	1,007 97
Holmiyum	Ho	67	164,930
İndiyum	In	49	114,82
İridyum	Ir	77	192,2
İterbiyum	Yb	70	173,04
İtriyum	Y	39	88,905
İyot	I	53	126,904
Kadmiyum	Cd	48	112,40
Kalay	Sn	50	118,60
Kaliforniyum	Cf	98	(251)
Kalsiyum	Ca	20	40,08
Karbon	C	6	12,011 15
Klor	Cl	17	35,453
Kobalt	Co	27	58,933 2
Kripton	Kr	36	83,80
Krom	Cr	24	51,996
Ksenon	Xe	54	131,30
Kurşun	Pb	82	207,19
Kükürt	S	16	32,064
Küriyum	Cm	96	(248)
Lantan	La	57	138,91
Lavrensiyum	Lw	103	(257)
Lityum	Li	3	6,939
Lutesyum	Lu	71	174,97
Magnezyum	Mg	12	24,312
Manganez	Mn	25	54,938 1
Mendelevyum	Mv	101	(256)
Molibden	Mo	42	95,94
Neodim	Nd	60	144,24
Neon	Ne	10	20,183
Neptunyum	Np	93	(237)
Nikel	Ni	28	58,71
Niobyum	Nb	41	92,906
Nobelyum	No	102	(254)
Oksijen	O	8	15,999 4
Osmiyum	Os	76	190,2
Palladyum	Pd	46	106,4
Platin	Pt	78	195,09
Plutonyum	Pu	94	(244)
Polonyum	Po	84	(210)
Potasyum	K	19	39,102
Praseodim	Pr	59	140,907
Prometeum	Pm	61	(145)
Protaktinyum	Pa	91	(231)
Radon	Rn	86	(222)
Radyum	Ra	88	226,05
Renyum	Re	75	186,2
Rodyum	Rh	45	102,905
Rubidyum	Rb	37	85,47
Rutenyum	Ru	44	101,07
Selenyum	Se	34	78,96
Seryum	Ce	58	140,12
Sezyum	Cs	55	132,905
Silisyum	Si	14	28,086
Skandiyum	Sc	21	44,956
Somaryum	Sm	62	150,35
Sodyum	Na	11	22,989 8
Stronsiyum	Sr	38	87,62
Talyum	Tl	81	204,37
Tantal	Ta	73	180,948
Teknesyum	Tc	43	(99)
Tellür	Te	52	127,60
Terbiyum	Tb	65	158,924
Titan	Ti	22	47,90
Toryum	Th	90	232,038
Tulyum	Tm	69	168,934
Tungsten	W	74	183,85
Uranyum	U	92	238,03
Vanadyum	V	23	50,942
Zirkonyum	Zr	40	91,22

Parantez arasındaki sayılar takribîdir.

birleşen-parçalanan üç tabakalı klasik H bombası ve A bombasıyle birlikte, parçalanan-birleşen iki tabakalı «özel» bombalar yapılmasına çalışılmaktadır; bunların bölünme gücü, taktik uygulanmalarda, radyoaktif tortunun rahatsız edici olduğu hallerde mümkün olduğu kadar azaltılır.

Birçok teknisyen H bombalarını çok yüksekte patlatmak eğilimindedir: gerçekten, yoğunluğu az olan atmosfer tabakasındaki patlamaların, mekanik enerji kaybını ısıl enerji haline getirme özelliği ve yangın sonucu tahribe uğrayacak bölgelerin iyice büyümesi için yeteri kadar eğik ışınlar gönderme özelliği vardır. Bu sonuncu teoriye göre atom patlamasının *ısıl etkisi,* atomun en önemli etkisi olmak eğilimindedir. Mekanik artıklı radyoaktif yahut ısıl etkilere verilen öncelik ne olursa olsun, denilebilir ki, 1945'in A tipi bombaları klasik mermilerden ne kadar farklı idiyse, 1960 H tipi veya termonükleer bombalar da 1945 A tipi bombalardan o kadar farklıdır. (Bk. TERMONÜKLEER [*Bomba*].)

● *Kullanılışı.* Stratejik silâh olarak kullanılması tasarlanan bütün bu bombalar, gerek tek başına uçaklarla, gerek bunları taşıyan uçağın hedef üzerinde uçmaması için güdümlü bir araçla ve özellikle 8 000 ilâ 14 000 km menzilli «İ.C.B.M.» (Kıtalararası balistik mermi) veya 15 000 ilâ 3 000 km menzilli «I.R.B.M.» (Orta menzilli balistik mermi) denilen özel silâhlarla düşmana karşı kullanılabilir. Bu arada ilim, çekirdek enerjisinin ağır etkisini hafifletmeğe çalışmış ve bu enerjinin, orta veya zayıf güçte bombalar şeklinde *taktik** alanında kullanılmasını sağlamıştır. 1953'ten itibaren, Amerika Birleşik devletleri, atombaşlıklı bir mermiyi 30 km mesafeye atan 280 mm çapında bir atom topu ortaya koydu; bunun yükü 2 kilotona ulaşır; ardından 1956'da 175 mm'lik atom topu, sonra da mermi atan çok zayıf güçte hafif silâhlar yapıldı. Öte yandan, güdümsüz taktik mermilere ve her türlü özel âlete de atom başlıkları takıldı. Bunların menzili toplarınki kadardır.

Karşı durulması güç olan atom silâhı, stratejik ve taktik alanlarda muhakkak ki en güçlünün silâhıdır. (Bk. ANTİATOMİK.) Gerçekten bu silâh, bir araya getirilmesi gerçekleşemeyecek kadar zor klasik tipte birçok vasıtanın tahrip edebileceği bir hedefi kesin olarak yok etme kudretine sahiptir. Kullanılması çok az bir askerî altyapı gerektiren atom silâhı, lojistiği de gereksiz kılar ve aynı kudrette klasik bir patlayıcı maddeye göre çok daha ucuza mal olur. Onun için de, 1950-1953 arası devam eden amerikan atom tekelinin sona ermesinden itibaren, nükleer silâhlanmanın Batı ve S.S.C.B. olmak üzere iki düşman tarafın elinde bulunması milletlerarası siyasette büyük yankılar uyandırdı. Bu silâhı sınırlamak veya kullanılmasını düzen altına almak için girişilen birçok teşebbüse rağmen Birleşik Amerika'nın, İngiltere'nin, S.S.C.B.'nin atom deneyleri aralıksız devam etti (1945'ten 1962'ye kadar 238 patlama); bu devletlere Fransa da katılarak 1960'ta ilk atom bombasını patlattı. Bununla birlikte 1963'te Amerika Birleşik devletleri ve S.S.C.B., Moskova'da imzalanan ve birçok devlet tarafından (Fransa ve Çin Halk cumhuriyeti dışında) onaylanan bir anlaşma ile havadaki atom deneylerini durdurmayı taahhüt ettiler ve yalnız yeraltı deneyleri yapma haklarını sakladılar. Ancak, şunu da kaydetmek gerekir ki, nükleer unsur, savaş ve devletlerin güvenliği (atom silâhına sahip olmayan ülkeler atom silâhını elinde bulunduran ülkelere az çok tabi durumdadır) ile ilgili verileri değiştirmekle beraber, bütün askerî ihtiyaçlara cevap vermemekte ve tek başına mükemmel bir silâh sistemi meydana getirmemektedir.

Sınırlı çatışmalarda bile, klasik silâhlarla birlikte kullanılabilen atomun hareket alanına girmesi ile büyük birliklerin kuruluşunda esaslı değişiklikler yapılması gerekti; tek bir atom patlamasıyle yok olma tehlikesinden kurtulmak için büyük askerî birlikler dağılmak ve bağımsız olmak gibi şartlara uymak zorundadır; böylece hafifletilmiş ve taktik atom silâhlarıyle (yerden yere, yerden havaya) donatılmış tümenler meydana getirildi.

Öte yandan çekirdek enerjisi, savaş gemilerinde itici güç olarak başarıyle kullanılmıştır. Amerika Birleşik devletleri 1956'da *Nautilus* adlı ilk atom denizaltısını hizmete sokmuş ve bunu çekirdek gücüyle hareket eden ağır bir uçakgemisi (*Enterprise*) ve bir kruvazör (*Long Beach*) takip etmiştir. Buzkıran bir atom gemisi (*Lenin*) de S.S.C.B. tarafından kullanılmaktadır.

— Kim. *Atom ağırlığı* veya *kütlesi.* Atom ağırlıklarının tespitinde esas element olarak oksijenin seçimi bugün yeterli değildir, çünkü âdi oksijen, oranları değişebilen üç izotopun karışımından meydana gelir. Bu yüzden, kütle adedi 16 olan izotopun kütlesini 16 rakamıyle göstermek suretiyle bir «fizikî ölçek» kabul edilmiştir. Fakat bu ölçek izotopik karışımın atom ağırlığının 16 ile gösterildiği ve kimyacıların kullandığı ölçekten biraz farklıdır; bu ayrılığa son vermek için Montreal'de toplanan 1961 Saf ve Tatbikî Kimya birliği kongresinde yukarıdaki hususları değiştirme kararı alınmıştır: Atom ağırlıklarının yeni esası kütle adedi 12 olan karbon atomudur; atom kütlesi birimi de bu atomun kütlesinin 1/12'sidir. Böylece meydana getirilen sistemde, protonun kütlesi 1,007 595, nötronunki de 1,008 987'dir.

Bir elementin atom kütlesi, bu elementin atomunun kütlesinin, oksijen atomunun kütlesinin on altıda birine oranı olarak tanımlanır; böylece oksijenin atom ağırlığı 16, hidrojenin 1,0080, v.b. dir. Şöyle de söylenebilir: kütle birimi olarak oksijen atomunun kütlesinin on altıda biri alınırsa, bu birime göre, bir elementin atom ağırlığı, bu elementin bir atomunun ağırlığını gösterir. Kimyasal bir elementin atom kütlesi, oksijen elementinin atomunun ortalama kütlesine kıyasla bu elementin atomunun ortalama kütlesi olarak tanımlanır; bu iki element, izotop*larının tabiî bir karışımı olarak alınır. Bu atom kütlesi, genellikle oksijenli bir bileşikte yapılan kimyasal analizle açıklanır ve bu bileşiğin atomsal bileşiminden, yani formülünden hesaplanır. (Bk. KİMYA [*Kimyasal işaretleme*].) Atom fiziği, bir elementin kimyasal vasıflarından çok izotop atomlarının gösterdiği vasıflarla ilgilenir; buna göre, her izotopun atom kütlesi veya *izotopik kütle* aynı şekilde tanımlanır; ancak burada hareket noktası olarak, oksijen elementinin atom kütlesi 16 olan en hafif ve çok görülen izotopu, yani $_8O^{16}$ alınır.

Buradan çıkan sonuca göre, böyle tanımlanan atom kütlelerinin sayıca, elementlerin kimyasal atom kütlelerinden daha farklı bir değeri vardır. Altın gibi, bir tek izotopu olan bir elementte, düzeltme çarpanı 1,000275'tir ve bu çarpanın fiziksel ölçekte atom kütlesiyle çarpılması gerekir. İzotopik kütleler genellikle *kütle spektrografı** ile tanımlanır. («Atom kütlesi» ve «atom ağırlığı» deyimleri tamamen aynı anlamda kullanılır.)

ATOM ENERJİSİ

Teori

W atom enerjisi bütün durumlarda, sistemin $W=mc^2$ Einstein formülüne göre, *m* kütlesine uyguladığı tüm değişimlere eşdeğerlidir; burada *c,* ışığın boşlukta yayılma hızıdır. Bu enerji, diğer kimyasal tepkimelerde açığa çıkan enerjiye oranla daima daha büyüktür. Buradan çıkan sonuca göre, yararlı enerjiyi açığa çıkaran dönüşümler, değişen cisimlerdeki kütle kaybıyle birlikte olur.

Yapılan deneylere göre, bir atom çekirdeğinin kütlesi daima, kendisini meydana getiren nükleonların kütleleri toplamından daha küçüktür. Bu fark, çekirdeğin kendisini meydana getiren elemanlarından oluşması sırasında açığa çıkan enerjiyi gösterir. Bilinen farklı atomlar için, bu kütle kaybı değerleri karşılaştırılabilir ve bu kaybın orta kütleli atomlarda, çok hafif veya çok ağır atomlardan daha büyük olduğu dikkati çeker. Demek ki, enerji açığa çıkarabilen dönüşümler, hafif veya ağır elementlerden itibaren orta atom sayılı elementleri meydana getiren dönüşümlerdir. Ayrıca, açığa çıkan enerjinin uygulamada kullanılabilmesi için, küçük sayıda atomlar yerine bağıl olarak önemli kütlelere uygulanması gerekir. Bu şart bir kere gerçekleştikten sonra, zincirleme bir tepkimeyle kolayca devam eder. Bu şartlar, çekirdekleri nötronlarca sağlanan ksenon, stronsiyum, kripton, baryum v.b. gibi iki orta atom vererek ve dönüşüme uğrayan ikincil nötronlar yayarak parçalanan uranyum veya plutonyum gibi ağır elementlerin parçalanmasıyle gerçekleşir. Her çekirdek parçalanırken, parçalanma sonucu oluşan taneciklere iletilmiş kinetik enerji şeklinde meydana gelen 200 milyona yakın elektron-volt açığa çıkarır ve bu taneciklerin yavaşlatılmasıyla da ısı verir. Bu enerjiden, uranyumlu pil veya çekirdeksel reaktörde ve atom bombalarında yararlanılır. Bir kütle kaybı aynı zamanda, daha ağır tek bir çekirdekte birçok hafif atomun birleşmesiyle birlikte meydana gelir. Böylece, *Bethe çevrimi**ne göre hidrojenin

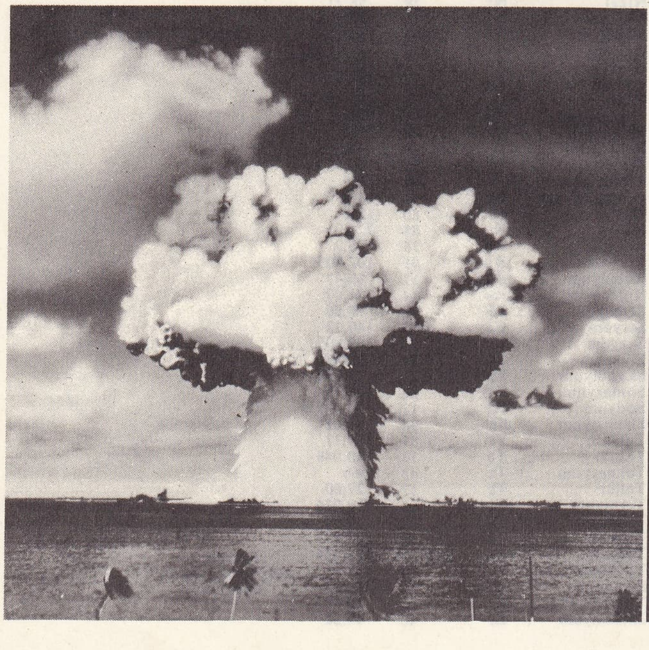

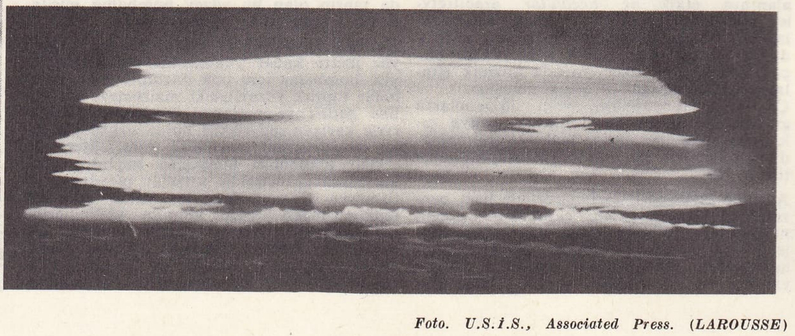

Bikini'deki atom infilâki (1946)
Bikini'de patlatılan hidrojen bombası (21 mayıs 1956)

Foto. U.S.İ.S., Associated Press. (LAROUSSE)

helyuma dönüşümü, güneş ve yıldızlar tarafından yayımlanan ısıyı genel olarak açıklar. Böyle bir dönüşüm, hidrojen bombasında da görülür; bu bombanın patlaması için gerekli yüksek ısı, klasik bir atom bombası patlatılarak sağlanır.

Sanayide uygulanması

Parçalanmanın en önemli uygulaması olan enerji üretimi, atom pilleri ve reaktörlerinin yapımıyle gerçekleştirilmiştir. Ne var ki, plutonyum elde etmek için kurulan ilk reaktörlerden sağlanan enerji değerce, bu madenden çok daha düşüktü. Daha verimli bir sonuç için daha karmaşık bir reaktör kurmak gerektiğinden, bu tasarılar bir yana bırakıldı: Amerika'daki Hanford reaktörlerinin ısısı Columbia ırmağına verildi ve İngiltere'deki Windscale reaktörlerinin ısısı ise yüksek bir bacayle dışarı atıldı.

Bir reaktörde açığa çıkan ısıdan yararlanılabileceği, ilk defa 1951 yılında Arco'da (A.B.D.) ispat edildi. Bu reaktörde dağıtım şebekesini, 150 kw'lık bir turbo-alternatör besliyordu. 1954 Yılında, S.S.C.B.'de 5000 kw'lık bir atom merkezi kuruldu. İngilizler, 1956'dan beri işleyen ilk büyük atom merkezlerini Calder Hall'de kurdular. 1957'de Fransa, ısı sağlamak amacıyle Marcoule plutonyum üretme merkezinde ilk alternatörünü kurdu.

Ayrıca birçok ülkede, özel olarak enerji üretimi için hazırlanmış güç reaktörleri kuruldu. Bu reaktörler, plutonyum üretmek için kurulmuş olanlardan farklıdır.

● Reaktör çeşitleri, yakıta, moderatöre ve soğutma sistemine göre değişir.

Çekirdeksel yakıt olarak, parçalanabilen şu üç elementten biri kullanılır: uranyum 235, plutonyum 239 ve uranyum 233. Bu elementlerden yalnız ilki tabiatta bulunur. Yakıt olarak uranyum 235 seçilirse, bu elementi tabiatta bulunduğu haliyle kullanmak mümkündür, ancak bunun sadece yüzde 0,7'si işe yarar. Geri kalan kısım, parçalanamayan uranyum 238'dir. Tabiî uranyum, izotop 238 ile ayrılan uranyum 235 yardımıyle zenginleştirilebilir. Calder Hall ingiliz reaktörlerinde ve ilk fransız güç reaktörlerinde bu yöntemlerden birincisi kullanılmıştır. Amerikalılar ise ilk tesislerinde, izotop 235 ile zenginleştirilmiş tabiî uranyum kullanmayı tercih ettiler. Zenginleştirmeyle, reaktörlerin boyutlarını küçültmek ve kurulma masraflarını azaltmak mümkün oldu. Ayrıca, reaktörün kuruluşunda kullanılan ürünler ve moderatörün seçimi bakımından da kolaylık sağladı. Ama bu yöntem, pahalı olan uranyum 235'in kullanılmasını gerektirir. Teorik açıdan, plutonyum 239 da uranyum 235 kadar iyi bir yakıttır; parçalandığı zaman, her atom için, 2,5 yerine aşağı yukarı 3 nötron verir. Uranyum 238'den bol miktarda elde edilen plutonyum 239, tabiî uranyumun tüm olarak kullanılmasını sağlar; yanmış uranyum 235'in yerini tutabildiği gibi tabiî uranyumun zenginleştirilmesine de imkân verir. Ne var ki, reaktör içinde gösterdiği tepkiler (sıcaklık dolayısıyle uğradığı yapı değişikliği ve buna bağlı olan genleşme) ve hem kimyasal hem de radyoaktif zehirleyiciliğinden doğan işlenme güçlüğü, plutonyumun kullanılmasını zorlaştırır. Uranyum 238 gibi «verimli» bir madde olan tabiî toryum, tabiatta ondan dört kat daha boldur ve üçüncü parçalanabilir elementin, yani uranyum 233'-ün üretilmesinde kullanılır.

Moderatör, uranyum 238 tarafından soğurulmalarını önlemek için hızlı nötronları yavaşlatır ve uranyum 235'in parçalanması için aynı durumda kalmalarını sağlar. Moderatör, atom ağırlığı küçük bir element olmalıdır. Böylece nötronlar, ağır çekirdeklere fazla hız kaybetmeden çarptıklarında, kinetik enerjilerinin büyük bir bölümünü onların hafif çekirdeklerine aktarabilirler. Ayrıca, moderatörün nötronları soğurmaması gerekir. Moderatör olarak şu iki maddeden biri seçilir: ağır suda bulunan döteryum ve grafit karbonu. Aynı ağırlaştırmayı sağlamak için ağır su, grafitten dört kat daha az çarpma gerektirir ve böylece boyutların önemli bir oranda küçülmesini sağlar. Ayrıca, grafitten daha az nötron soğurur. Ağır suyun biricik sakıncası, pahalı olmasıdır. Nötronların geçme yolunun daha kısa olarak belirlendiği zenginleşmiş reaktörlerde, âdi suyun hidrojeni kullanılabilir. Bunun sakıncası da önemli miktarda nötron soğurmasıdır.

Güç reaktörlerinin en önemli problemi soğutmadır. Plutonyum üretmeye yarayan reaktörlerde, güçlü bir soğutma ve alçak ısıda işleme yoluyle, üretimi basitleştirmek amaç edinildiği halde enerji verimini devredeki akışkana bağlı kılan termodinamik kanunları yüksek ısıda işleme yapılmasını gerektirir. Ne var ki bu durum, malzemenin mekanik ve kimyasal tepkilerinden doğan güçlükleri de birlikte getirir.

Moderatör olarak ağır su seçilmişse, en basit soğutma tarzı, bu ağır suyun dolaşım haline sokulmasıdır. Grafitli reaktörde, kullanılmak üzere seçilen ve mümkün olduğu kadar az nötron soğurması gereken akışkan: karbondioksit, azot veya hava gibi bir gaz, su gibi bir sıvı veya ergimiş bir maden (genellikle sodyum) olabilir.

Az miktarda radyoaktif olabilen soğutma akışkanı yüzünden veya reaktörün kazaya uğramasından dolayı devrenin, türbinlerin ve kondansörün kirlenmesinin önüne geçmek için değiştiricilerin kullanılması zorunludur. Nötron *yansıtıcısının* amacı, yüzeydeki nötron kaybını azaltmak yâni pilin «kritik» boyutlarını küçültmektir.

Bombada, atom ağırlığı ve yoğunluğu fazla bir element kullanılmasına karşılık reaktörün yansıtıcı kılıfı, nötronları yavaşlatan atom ağırlığı küçük bir elementten, genel likle grafitten yapılır. Işınımlara yani, reaktörün meydana getirdiği radyo aktivitesi yüksek elementlerin yayımladığı nötronlar ve γ ışınlarına karşı korunma genellikle, demir artıklarıyle ağırlaştırılmış bir beton kılıf aracılığıyle olur. Yakıtın, moderatörün ve soğutma şeklinin seçiminde ise, çeşitli düzenleme imkânları uygulamada farklılıklara yol açar. En çok uygulanan veya en ilgi çekici olanları şunlardır:

Tabiî uranyum ve grafit'li reaktör (Calder Hall Marcoule...), grafit-uranyum blokunun içinden ve çevresinden geçirilen bir gaz (hava, karbon gazı) ile soğutulur. Gaz, reaktör ve gerçek bir buhar kazanı olan değiştirici arasında dolanır.

Ağır su ve tabiî uranyum'lu reaktör. Kanada'daki ilk tesislerde kullanılmıştı. Burada ağır su, hem moderatör hem de soğutucu akışkan vazifesini görür. Ağır suyun buharlaşması reaktörün çalışmasını bozacağından bunu önlemek için reaktör oldukça yüksek bir basınç altında tutulur. Değiştiriciye bir yandan ağır su, öte yandan buharlaşarak türbinleri besleyen normal su gelir.

Homagen tipli reaktörde yakıt, moderatör ağır suyu içinde eriyik halde bulunan bir uranyum tuzudur. Bu reaktör, bütün tipler içinde en basit olanıdır. Bunlarda soğutma eriyiğin reaktör ve türbinlere gönderilen suyun buharlaştığı değiştirici arasında dolaşmasıyle sağlanır. Kimyasal işlem ve kaplama sürekli bir şekilde, arıtılmış suyun dolaşıma sokulup çıkarılmasıyle gerçekleştirilir. Eğer uranyum 235'te kuvvetli bir zenginleşme olduğu kabul edilirse, boyutlar küçüktür. Bu tipten, 5 000 kw ısı veren uranil silikatlı deneysel pil, 1957 sonlarında Oak Ridge'de uygulanmağa başladı.

Breeder (*kuluçka* veya *kendi kendini dolduran pil*), uranyum 235'in kaybolmıyacağı kadar, hattâ daha fazla plutonyum üretmek için hazırlanmış bir reaktördür. İlk breeder, 1958 başlarında A.B.D.'de hizmete girdi. Bu reaktörde temel prensip, *yüksek bir zenginleştirmeye* ve moderatörün aşırı derecede indirgenmesine dayanır; demek ki çekirdek parçalanması «hızlı» nötronlarla sağlanır. Bu hızlı nötronların küçük bir oranı uranyum 235'in parçalanmasına, daha büyük bir oranı ise uranyum 238 çekirdeklerinde tutularak plutonyumun meydana gelmesine imkân verir. «Breeder» çözümlenmesi gereken çeşitli sorunlar ortaya koyar: denetleme güçlüğü, çekirdek yakıtının gramı başına kilovat cinsinden yüksek özgül ısı gücünün boşaltılması ve plutonyumca zenginleştirme sorunuyle ilgili güçlükler. Homogen reaktör gibi breeder de klasik reaktör tipinden daha ilgi çekici gelişmeler vaat ettiğinden birçok ülkelerde bu sorunlar incelenmektedir.

● Atom enerjisi, ısı enerjisi ve su enerjisi yerine geçebilir mi? Bu soruya bugün için, genel ve geçerli bir cevap verilemez. Norveç, Kanada, Kongo gibi işlenmemiş su enerjisi yönünden zengin ülkelerde çekirdek enerjisi yakın bir gelecek vadetmiyor; muhakkak ki bu ülkelerde atom enerjisi daha pahalıya mal olacaktır. A.B.D. gibi, zengin kömür ve tabiî gaz kaynakları olan ülkelerde de sonuç aynıdır. Amerika'da tekniğin ilerlemesi, İngiltere'de, Fransa'da ve daha genel olarak, tamamen açık bir enerji bütçesi olan batı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi büyük proje ve yatırımlar şeklinde belirmez.

Yapılacak uygulamanın çeşidi burada büyük rol oynayacaktır. Denizaltıların hareketini sağlaması, hatta kamyon veya uçakla taşınabilir ve kullanma kolaylığının iktisadî endişelere üstün geldiği elektrik santralları gibi askerî uygulamalar bir yana, daha şimdiden birçok özel uygulamaların verimli olduğu anlaşılmıştır. Ağır yolla uzun seferler yapan yüksek güçlü buzkıran gemileri ve Basrakörfezi-Kuzey Amerika gidiş geliş seferinde taşıdığı petrolün önemli bir kısmını yakan büyük petrol tankerleri bu uygulamaya örnek olarak gösterilebilir. Aynı şey, ulaşımın zor olduğu ve sadece hava yoluyle temin edilebildiği, büyük yakıt masraflarından kaçınıldığı bölgelerdeki atom santralları için de söylenebilir.

Atom enerjisinin maliyet fiyatında üç etken vardır: yatırımlar, çekirdeksel yakıt ve işletme masrafları. Bu enerjinin kilovatının fiyatı hiç şüphesiz termik santralınkinden çok fazladır. Hattâ kaynakları bol ve işletilmesi kolay olan memleketlerdeki (Norveç, Kongo) hidrolik santrallarınkinden bile pahalıdır.

Buna karşılık yakıt tüketimi miktar ve fiyat bakımından şüphesiz çok azdır.

Eğer bir uranyum atomunun parçalanmasıyle serbest kalan 200 Me V. lik enerjiye göre hesabı yapılırsa, 1 000 kw lık bir ısı veren reaktörün aşağı yukarı günde 1 gr ağırlığında bir yakıt tükettiği ortaya çıkar. Hattâ bu ısının mekanik enerjiye veya elektrik enerjisine dönüşümündeki verimlilik dikkate alınır, izotoplara parçalanabilen tabiî uranyumun yüzde 0,7'si göz önünde tutulursa, tüketilen tabiî uranyumun giderinin kimyasal yakıtınkinden çok düşük olduğu görülür. Uranyum 235 ile güçlendirilen nükleer yakıtlarda ise sonuç, fiyatlarının yüksek oluşu nedeniyle bu kadar kesin değildir. Şu halde plutonyum ile güçlendirme birçok kısıntı sağlar. Nihayet çekirdeksel enerji, enerji tüketmekten çok enerji üreten bir «Breeder» reaktöründen sağlanıyorsa yakıt masrafından söz edilemez. Yakıt tüketimi ve tabiî uranyumun ucuzluğuna rağmen bu tüketimin daha fazla düşünülmesinde sağlanacak fayda, atom enerjisinin yaygınlaşması halinde üç şekilde ortaya çıkabilir. Uranyum yatakları ayrışabilir kısımları kullanılıp diğer kalıntılarının atılması halinde çabuk tükenebilir. Aksine bu artıklar plutonyum ve uranyum 235'e dönüştürülebilirse kaynaklardan devamlı olarak faydalanılabilir. Nihayet tüketimin son bir şekli de ayrılabilir enerji kaynaklarının tüketimini ilgilendirir olmasıdır. Çıkarma masraflarını karşılamak için yeter miktarda uranyum kapsayan granitlerin bulunduğu yere kadar kazının yapılabilmesi için harcanacak nükleer enerjinin tüketimi oldukça azdır.

Maliyet fiyatının üçüncü elemanı olan işletme masrafları daha pek kesin değildir ve bu kullanılan reaktöre göre değişir. Çekirdeksel yakıtın çok az bir oranı kullanıla-

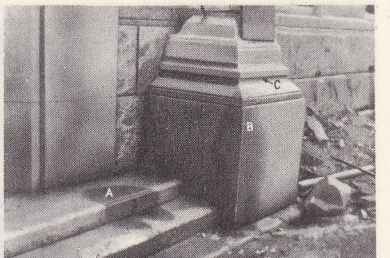

Hiroşima'da **atom** bombasının etkileri (1945)

patlama merkezinden 200 m uzaklıkta bulunan granit, patlama sonucu meydana gelen kuvvetli ışığın etkisiyle yok olan iki kişinin (A, B) ve silmelerin (C) bulunduğu yerlerde sağlam kalmış, diğer yerler pürtüklü hale gelmiştir

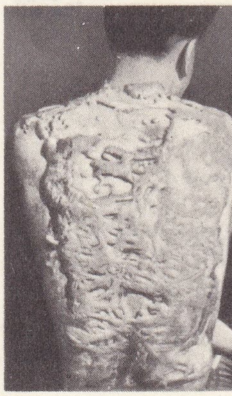

atom bombasının sebep olduğu yanıklar

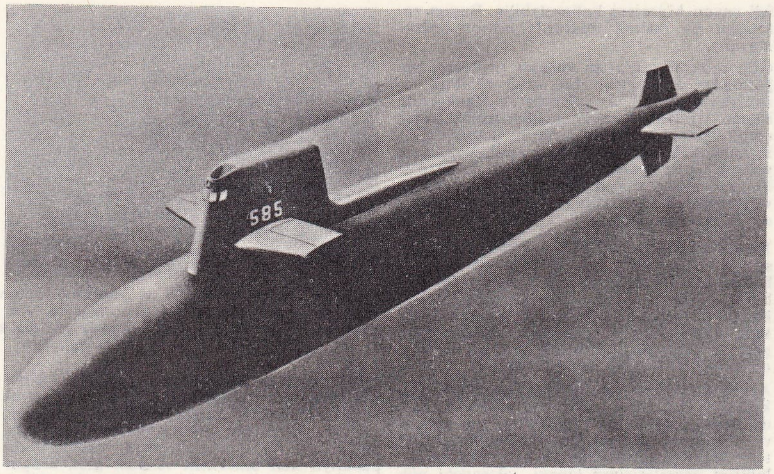

atomla işleyen denizaltı

bilir. Bu ayrışmak zorunda kalmış parçalanma ürünlerinden zehirlenmeden önce reaktörlerin tiplerine göre yüzde 0,5'ten 2'ye kadar değerlenir: bu arada kimyevî bir işlemle plutonyum meydana gelir. Bu işlem, çok zehirli olan elementler için uygulanır ve pahalıya malolacak bir fabrikada, uzaktan yapılacak el işlemini gerektirir. Plutonyumun ayrılmasından elde edilecek zarardan, yakıtın yüzde 1'inin yakıldığı düşünülebilir. Eğer elden gelseydi, yakıtın tamamen yanması sağlanırdı. Ne olursa olsun reaktörlerin daha mükemmel hale gelmesi çekirdeksel enerji maliyet fiyatlarının enerji kaynakları bakımından çok zengin olmayan ülkelerdeki maliyet fiyatlarıyle rekabet edebilir duruma gelmesi ümit edilebilir. O zaman atom enerjisi hidroelektrik gibi işletme masrafları durmadan artan kömürün yerini alacaktır. Bu sebeple Fransa'da, İngiltere'de ve Rusya'da atom enerjisinin gelişmesini sağlamak üzere büyük çalışmalar yapılmaktadır. Buna karşılık, şimdilik büyük bir ihtiyaç içinde bulunmayan A.B.D. ve Kanada zamanı gelince en iktisadî çözümlere kendi programlarını uygulamak için deney merkezlerini arttırmağa devam ediyorlar.
Ancak bu sonuçlar termonükleer tepkimelerin uygulanmalarıyle ilgili ilk araştırmaların verilerine bağlı kalır. Bu araştırmalar, uranyum, plutonyum, toryum gibi parçalanmalarından faydalanılan ağır elementlerden daha bol miktarda ve daha ekonomik olan, döteryumdan «birleşim» tepkimelerini kullanacaktır. Bunların incelenmesi iki yönde yapılır: devamlı bir termonükleer tepkimenin meydana getirilmesi ve bir yer altı patlamasından meydana gelen ısının kullanılması. Reaktörlerin enerji üretimi işinde kullanılmasının dışında, bir alt-ürün değerinde olan radyo izotopların da sanayide çeşitli uygulamaları vardır.

Atom patlamalarının canlılar üzerindeki etkileri

Atom patlamalarından yayılan ışınlar canlılar üzerinde ya doğrudan doğruya (mekanik ve ısı etkileri) veya patlama sırasında ortaya çıkan parçalanma ürünleri ve radyoizotoplar yoluyle etki yapar. Bunların etkileri, X ışınlarının, radyoaktif cisimlerin ve nötronların sebep olduğu biyolojik bozukluklara benzerse de daha geniş ölçüdedir. Bu etkiler kısmen X ışınlarının ilk uygulamalarından beri insanda (1896), kısmen de deneysel olarak hayvanlarda görülerek anlaşıldı.
Merkezî patlama noktası olan aşağı yukarı 1 000 metre çapındaki bir çevre içinde ışın yayınımı çok yoğundur; ölüme yol açan öteki etkilerden kurtulanlar kanlarındaki akyuvarların ve yuvarcıkların hemen hepsini kaybeder; derilerinde yaralar belirir; bunların hepsi birkaç günden iki üç haftaya kadar varan kısa bir süre içinde kanama ve septisemiden ölür. Patlama noktasından daha uzakta bulunanlar üzerinde ışınımın etkisi değiştir, sindirim bozuklukları ve kanamalar daha hafiftir; asıl bozukluklar daha sonra ortaya çıkar: kılların dökülmesi, deri yanıkları, kansızlık, spermatozoit yitimi (genellikle geçici), yumurta kısırlığı, çocuk düşürme, kusurlu dölüt oluşumu. Bu gibilerde dahi on günden üç aya kadar bir süre içinde ölüm görülebilir, ama bir kısmı iyileşir. Nihayet, aylar, yıllar geçtikten sonra bile göz bozuklukları (göze perde inmesi), kan kanseri (lösemi) ve ışınım kanseri görülebilir. H bombası patlamalarının en büyük tehlikelerinden biri radyoaktif tozların solunum, sindirim ve deri yoluyle vücuda girmesidir. Atomun parçalanmasından doğan unsurlar vücutça soğurulur, emilir. Bulaşmanın azlığına çokluğuna göre yukarıda saydığımız bozukluklara yol açar. Bu bulaşmaya karşı etkili hiç bir korunma çaresi ve ilâç yoktur. «Acaba radyoaktivitenin derecesi nereye vardığı zaman yer yüzünde yaşamak imkânsız olacaktır diye sorulabilir. Her halde, ışınıma karşı duyarlığı çok fazla olduğu için, ortadan silinecek canlıların ilki insanoğlu olacaktır.» (Profesör A. Lacossogne.)

● *Işınıma uğramış olan canlı varlıkların tedavisi.* Atom ışınlarına uğramış olan canlı varlıklar için kesin bir tedavi yoktur. Dokuların kendi kendini onarması ve yenilemesi için hastaları yaşatmağa çalışmak, derideki yaraların mikrop kapmasını önlemek (antibiyotikler), kan gruplarına göre kan nakli yaparak kanı değiştirmek lâzımdır. Taze dalak, kemik iliği şırınga etmek, parabiyozdan yararlanmak, normal olarak öldürücü dozda ışınıma uğramış olanları yaşatmağa imkân verir. Fakat bakıma önem vermek, çok sayıda tıbbî personel ve büyük miktarda kan bulundurmak gerektiği gibi bakımı da patlama merkezinin dışındaki bölgelerde yoğunlaştırmak ve toplam olarak 500 r'den fazla ışınıma uğramış olanları (yani A bombasının patlama noktasına göre bir kilometrelik çevre içinde bulunanlar) bir kenara bırakmak gerekir. Özet olarak, ışınıma karşı koruyucu bir madde (iyonlaştırıcı ışınıma karşı etkili) bulunabilirse çok sayıda insan hayatını kurtarmak mümkün olabilecektir.

◆ **Atomcu** sıf ve i. Atomculuğu öğreten ve yayan [kimse] || Atomculukla ilgili: *Atomcu görüş.*

— Fels. *Atomcu felsefe,* bazı çağdaş ingiliz filozoflarının, XIX. yy. başlarında düşüncenin genel akımını belirtmek için kullandıkları terim. (*Atomcu felsefe,* iktisat [rekabet, liberalizm], ahlâk [kişisel görüşler olarak ele alınır], psikoloji [çağrışımcılık] ve metafizik [psikolojik atomculuk] gibi çeşitli alanlarda bir *parçalanma*'ya yönelmiştir. Buna karşılık XX. yy., yeniden bir araya toplama ve teşkilâtlanma çabası içindedir.)

— Fiz. Atom bilimi ile uğraşan.

— İkt. *Atomcu kapitalizm,* XIX. yy. ın ilk yarısında uygulandığı şekliyle kapitalist rejim; bu devrede, birçok teşebbüs arasında tam bir rekabet hüküm sürmekteydi.

◆ **Atomculuk** i. Genel fels. Evreni, atomların beklenmedik bir karışımı ile meydana gelmiş olarak gören sistem. || Cisimlerin atom denen temel parçacıklardan kurulu olduğunu kabul eden varsayım. || *Mantıkî atomculuk,* Russell'ın teorisi; buna göre dünya, tamamen mantıkî ilişkilerle birbirine bağlanmış duyu verilerinden kurulmuştur. || *Psikolojik atomculuk,* düşünceyi birtakım unsurların kendi aralarında birleşmeleri olarak ele aldığı için çağrışımcılığa* verilen adlardan biri. (L)

ATOMALTI blş. sıf. Fiz. Atomu meydana getiren her parçacık için kullanılır. (L)

ATOMARİA i. Ufak böcek. Bitki artıklarında, köklerde v.b. yaşar. (Avrupa'da pek çok türü vardır. Bunlardan *atomaria linearis* pancara zarar verir. Kınkanatlılardan.) [L]

ATOMGRAM blş. i. (fr. *atome-gramme*). Kim. *Bir elementin atomgram*'ı, elementin özel kütle ağırlığı.

— ANSİKL. Bu ağırlık, elementin atom* ağırlığını ölçen sayı ile gram olarak ifade edilir; meselâ oksijenin atom ağırlığı 16; atomgramı da 16'dır. Bu aynı zamanda söz konusu elementin gram olarak ifade edilen $N = 6,023 \times 10^{23}$ atom ağırlığıdır; görülüyor ki bir oksijen atomunun gram olarak ortalama ağırlığı $\frac{16}{6,023 \times 10^{23}} = 2,656 \times 10^{-23}$ gr'dır. Atomgram, kimyevî tepkimelerle ilgili hesaplarda rol oynar. Bk. KİMYA. (L)

ATOMİK sıf. (fr. *atomique*). Atoma ait, atomla ilgili. Bk. ATOM. (L)

ATOMİKRON i. (fr. *atomicron*). Fiz. Atomların salınım özelliğinden yararlanan ve zamanı 10^{-10} hassasiyetle ölçen cihaz. (Atom saatlerinde kullanılır.) [L]

ATOMİSİTE i. (fr. *atomicité*). Yeterince küçük ve kalabalık unsurlardan meydana gelen bir arz ve talep; bu gibi arz ve taleplerde, arz ve talepte meydana gelecek herhangi bir kişisel değişiklik, arz ve talebin tümünde bir değişikliğe yol açmayacak kadar küçüktür.

— ANSİKL. İkt. Demek ki atomisite'nin varlığı iki şartı gerektirir: çok fazla miktarda satıcı ve alıcının bulunması ve bunların tek tek piyasayı etkileme imkânsızlığı. «Her arz, arz okyanusunda ve her talep, talep okyanusunda bir damla su gibi olmalıdır.» (F. Perroux.) Atomisite, tam bir rekabet piyasasının var olabilmesi için temel şarttır. (L)

ATOMİZÖR i. (fr. *atomiseur*). Sıvıların, eriyiklerin veya asıltıların molekül halinde püskürtülmesine yarayan âlet. (L)

ATOMLARARASI blş. sıf. Atomlar arasında bulunan: *Atomlararası boşluklar.* (L)

ATON veya **ATUM**, Heliopolis'te tapınılan eski Mısır tanrısı. Amenofi IV Akhenaton'un dinî sapkınlığı sayesinde ün kazandı. Amenofis, onu en yüce yaratıcı, tapınılacak tek varlık payesine yükseltti. Aton, aslında Mısır edebiyatında «Piramitler metinleri»nden beri sözü edilen, ama ancak XVIII. sülâleden sonra büyük bir ün kazanan güneş *küresi*'dir. Tutmes IV, daha sonra da Amenofis III ona açıkça tapındılar. Amenofis III, kayıklarından birine, bir askerî birliğine ve Nubiya'da kurduğu bir şehre (*Gem-Aton* [Kava]) Aton'un adını verdi. Amenofis IV Akhenaton saltanatının başlangıcında Aton'u şahin başlı bir tanrı (Berlin'deki kabartma) olarak, kısa bir süre sonra da, alt kısmından yayılan ışınlar el biçiminde sona eren yüksek kabartma bir güneş olarak temsil ettirdi. Bu eller kralla eşine (Akhenaton-Nefertiti) bir hayat sembolü (*Ankh*) sunuyor, böylece Aton'un tek mutlak hükümdar ve bütün

ilk atom bombası

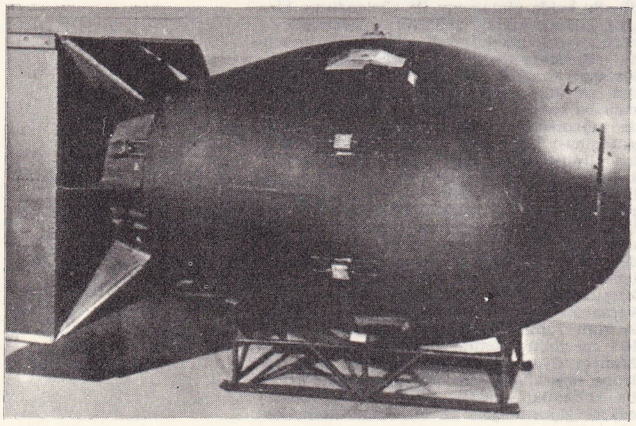

Foto. Yeni Sabah arşivi (MEYDAN)

Aton dininin kurucusu Amenofis IV

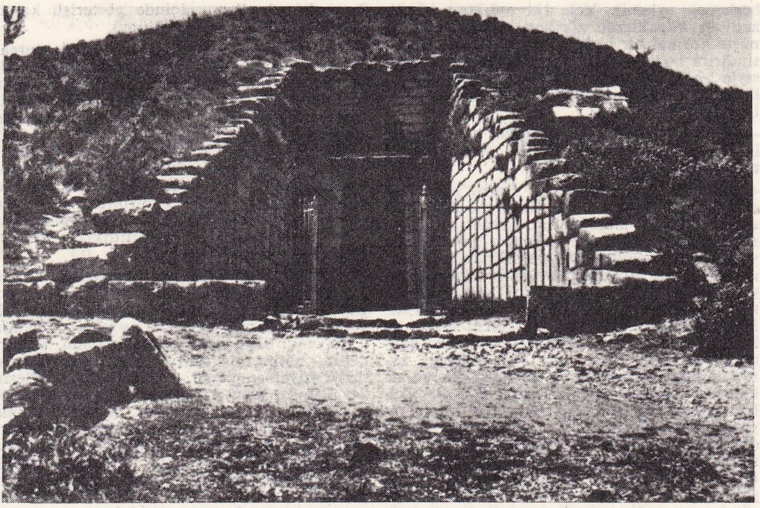

Atreus'un mezarının girişi

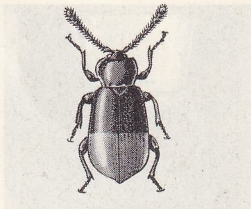

atomaria

hayatî güçlüklerin tek dağıtıcısı olduğunu ifade ediyordu. Amarna devrinden önce (bk. AMARNA [*Tell al-*] bu tanrı adına tapınaklar yapılmamıştı. Kral, Aton adına beş tapınak yaptırdı. Ama bu tapınaklarda ibadet heykellerine ve dikili taşlara (obelisk) hiç rastlanmaz. Dikili taşlar kralın kısmen etkisinde kaldığı Heliopolis ilâhiyatının başlangıçtan beri sembolü sayılmıştır. Aton'a tapınma, Eskiçağın başındaki tektanrıcılığın en güzel örneklerindendir. Onda yaratıcı bir güç bulunduğu, maddî dünyanın ilk unsurları olan Şu ve Tefnet'e onun vücut verdiği sanılırdı. Sonraları Güneş tanrısı Ra (Re) ile bir sayıldı. (L)

ATONAL sıf. (fr. *atonal*). Hiç bir tonal kurala bağlı kalmayan ve bütün tonal sistemleri birleştirmeyi veya üst üste bindirmeyi kabul eden bir çeşit müzik dili için kullanılır.

— Akust. *Atonal sapma,* verilen bir dinleyici ve belirli bir frekans için, işitme eşiği ile tonal algılama eşiği arasındaki fark.

◆ **Atonallik** i. Batı'da Bach'tan önce gelenlerden XX. yy. başlangıcına kadar kullanılmış olan klasik denge çatkılarını terk eden ve uyuşumsuzluğun serbestçe kullanılması kuralına dayanarak kromatik dizinin sağladığı bütün imkânlardan yararlanan müzik yazısı.

— ANSİKL. Atonal müzik yazan ilk besteci Schönberg oldu (2. yaylılar dörtlüsünün son bölümü, 1907-1908). *Atonal yazı,* çağdaş Viyana okuluna mahsustur, ama Stravinski, Bartok, Hindemith, Honegger v.b. birçok bestecinin eserlerinde de atonal kısımlar bulunur. (L)

ATONİ i. (fr. *atonie*). Kasılabilir bir organda normal kas gücünün azalması veya yok olması: *Kas atonisi hafif bir felçtir.* || Bitkinlik, enerji yokluğu. (L)

ATOPİT i. (fr. *atopite*). Miner. Tabiî kalsiyum, sodyum ve demir antimoniyat'ı. (*Eşanl.* ROMEİT.) [L]

ATOPOGNOZİ i. (*a,* bulzl. eki, yun. *topos,* yer ve *gnosis,* bilme'den fr. *atopognosie*). Nörol. Bir dokunma veya acı uyartısı normal olarak algılandığı halde, uyartının hangi noktadan geldiğini doğru olarak bilememe hali. (L)

ATOSSA, birçok Akamanış prensesinin adı. Bunlardan biri Pers kralı Keyhusrev II'nin büyük kızı, Hystaspes'in oğlu Dara'nın karısı ve Kserkses I'in annesiydi. İmparatorluğun siyasî hayatında büyük etkisi oldu ve Yunanistan'a sefer açtırdı. Aiskhylos'un *Persler (Persai)* adlı tragedyasının önemli kişilerinden biridir. Yazar, bu eserinde Kserkses'in, Salamis bozgunundan sonra topraklarına dönüşünü canlandırır. (L)

ATÖLYE i. Bk. ATELYE.

ATPAZARI blş. i. At ve at ile ilgili malzemenin alım satımının yapıldığı yer.

— ANSİKL. Genellikle bütün büyük şehirlerde kurulurdu. Eskiden *atpazarları*'nın esnafla meşgul olan bir kethüdası ile onun vekili olan ve müzayede yerine bakan bir yiğitbaşısı bulunurdu. Bunları, esnaf seçerdi. Tellâl, mezada çıkardığı atı, elinde gezdirirse beşer kuruş, hayvan satılınca da ahır sahibi, müşteriden 30 kuruş alırdı. Alıcı, 39 gün içinde hayvanı hastalıklı çıkarsa iade eder, esnafın ileri gelenleri toplanarak bunu doğrularsa, parasını geri alırdı. Hayvanları her zaman, istenirse alım satım sırasında bir baytar muayene ederdi. Rumeli ile Anadolu arasındaki geçişlerde, hayvan başına beşer kuruş alınırdı. 1265'e kadar atpazarında satılan hayvanlardan Maliye nezareti memurları birer kuruş vergi alırlardı. Atpazarları hakkında bilgi veren Emrullah Efendinin *Muhit-ül-Maarif* adlı eseri, İstanbul'da önemli iki at pazarından da bahseder: Fatih ve Üsküdar. Fatih'teki atpazarı, İstanbul'un fethine kadar sığır pazarıydı. Fetihten sonra gelişti ve atpazarı oldu. İdaresi şehremanetine aitti. Bir mahalleyi andıran pazar, birkaç sokak ile daire biçiminde büyükçe bir meydandan ibaretti. Bu sokakta hayvan ahırları, nalbantlar, saraçlar sıralanırdı. Attan başka at ve atçılık malzemesi de satılırdı. Semerciler aşağı meydanda, mutaflar arka sokakta, sepetçiler de Saraçhane tarafında idiler. Mahmud II zamanında Asakir-i Mansure süvari birlikleri için at ve ata gerekli malzeme bu pazardan alınıyordu.

Abdülmecid I, atpazarı meydanına zarif ve dört köşeli bir çeşme yaptırmıştı (1853). Pazarın yukarı tarafındaki dua meydanında esnaf, dükkânlarını açmadan, mahalle imamının duasını dinlerdi. Buraya Abdülhamid II de bir namazgâh yaptırdı.

Fatih'teki atpazarı Çırçır yangınında yandı (1908) ve başka yere taşındı; fakat esnafın ısrarı ile yeniden eski yerine getirildi (1913).

Üsküdar'daki atpazarı Fatih'teki kadar tanınmış ve işlek değildi. Burada sadece birkaç han vardı. Yalnız Cuma günleri birkaç saat alışveriş yapılırdı. (M)

Atpazarı kervansarayı, İstanbul'da Pertev Paşa tarafından, Mimar Sinan'a yaptırılan ve şehre gelen sipahilerin indikleri kervansaray. (M)

ATRAB çoğl. i. (ar. *tarab,* eğlence'den *atrāb*). *Esk.* Eğlenceler, oyunlar, şenlikler, neşeler. (M)

ATRACTASPİS i. Zehirli yılan. Afrika'nın sıcak bölgelerinde yaşar. Yuvasını toprağın içine yapar. Zehir dişleri çok uzundur. Oldukça saldırgandır. (Engerekgillerden.) [L]

ATRACTYLİS i. (yun. *atraktylis,* devedikeni). Dikenli bitki. Firfirimsi veya morumsu çiçekleri vardır. Otlu ve çorak yerlerde biter. (Bileşikgillerden.) [L]

ATRAFAKSİS i. (fr. *atraphaxis*). Bitki cinsi. Ağaç veya ağaççık şeklindedir. Dalları sarkık ve kısmen dikenlidir. Açık yeşil küçük yaprakları vardır. Çiçekleri kısa saplı ve açık kırmızıdır. Anadolu'dan Orta Asya'ya kadar 20 türü bulunur. *A. billardieri* türüne orta Anadolu bozkırlarında rastlanır. (Karabuğdaygillerden.) [M]

ATRAKS. Esk. coğ. Tesalya'da şehir. Larisa yakınında. (L)

ATRAKSİYON i. (fr. *attraction*). Cazibe kuvveti, eğlence, zevk. || İlgi çekici, heyecan verici gösteri: *Dansların arasına bazı eğlenceli numaralar ve atraksiyonlar serpiştirmeyi de ihmal etmemişler* (R. N. Güntekin).

— Temş. santl. Varyetelerde, revülerde veya sinema gösterilerinde ara eğlencesi olarak sunulan numaralara verilen ad.

◆ **Atraktif** sıf. (fr. *attractif*). Cazibeli, cazip, cazibe kuvvetini haiz: *Atraktif adam. Atraktif gösteri.* (ML)

ATRATO, Kolombiya'da ırmak. Karaib denizini Uraba körfeziyle birleştiren Batı Cordillera dağlarından doğar; 601 km. Bir zamanlar, okyanusarası bir kanal açmak için Atrato vâdisinden yararlanmak söz konusu olmuştu. (L)

ATREBAT'LAR. Esk. coğ. Belçika Galyası halkı. Bugünkü Artois'nın bulunduğu bölgede otururlardı. Başkenti *Nemetacmu* (bugün *Arras*). Atrebatlar önce Axona'da (M.Ö. 56), sonra da Nerviler ile birlikte Sambre kıyısında Sezar'a yenildiler. (L)

ATREİDAİ, Atreus ile başlayan soya verilen ad. Bu soy, cinayet, baba katilliği, zina ve kızılbaşlıkla ün salmıştır. En tanınmışları Agamemnon ile Menelaos'tur. (L)

ATREK, Orta Asya'da ırmak, Kopet dağından (İran) doğar, aşağı kolu S.S.C.B. ile (Türkmenistan) İran arasındaki sınırı meydana getirir; 500 km. (L)

ATREMATA çoğl. i. (yun. *atrema,* hareketsiz). Paleozool. Eklemsiz kolsuayaklılar takımı. Örnek tipi *lingula*'dır. Fosilleşme devrinin başlangıcından günümüze kadar hiç bir değişikliğe uğramamışlardır. (L)

ATREPSİ i. (*a,* bulzl. eki ve yun. *threpsis,*

atomizör

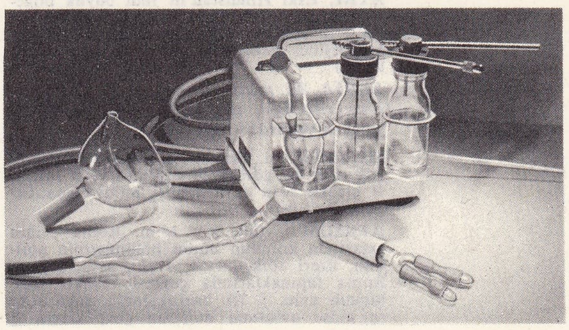

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN) ; LAROUSSE

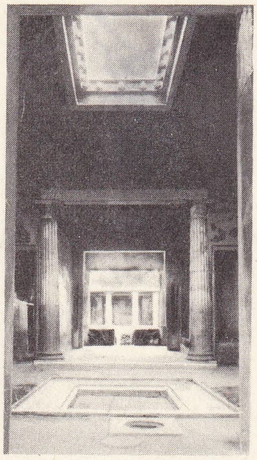

Pompeii'de Menandrus'un evinin atriumu

beslemek eylemi). Vet. İki aylıktan küçük kedi ve köpeklerde görülen hastalık. Görünüşte normal bir beslenmeye rağmen, değişik sindirim bozuklukları ve gelişme duraklamasıyle birlikte aşırı bir zayıflama şeklinde belirir. (Genellikle salgıbezi bozukluklarından ileri gelir.)

— Çocuk hastalığı. Bebeklerde, yiyeceklerin iyi özümlenememesinden ileri gelen ve gittikçe artan zafiyet.

— ANSİKL. Çocuk hastalığı. Parrot'nun teklif ettiği *atrepsi* kelimesinin yerini şimdi bazen *atrofi* kelimesi almaktadır. Bazıları, atrepsinin müzmin bir mide-bağırsak enfeksiyonu ve zehirlenmesinden ileri geldiğini söyler. Atrepside beniz bozukluğu ve aşırı derecede zayıflama görülür. Ateş normal veya düşüktür. Solunum güçlüğü çekilir. İshal vardır. Belki de bütün öteki bozuklukların sebebi ishaldir. Atrepsi, genellikle fena şartlarda doğmuş, kötü ve bozuk sütle beslenmiş üç aylıktan küçük çocuklarda görülür. Çocuk ne kadar körpe ise sonuç o kadar fenadır. Önleyici tedavi, süt verme zamanlarının iyi ayarlanmasına, alınan süt miktarının yeterli olmasına, yani sıkı bir beslenme programı ile sağlık kurallarının iyi uygulanmasına bağlıdır. Hastalık meydana çıkınca ishal, önce yalnız su verilerek, sonra yavaş yavaş özel süt (yarım yağlı, şekerli ve ekşi), bazen yağsız peynir (kuru rejim) ve ayran verilmeğe başlanarak tedavi edilir. Normal sütlü yiyecekler alınabilecek duruma gelinceye kadar bu tedavi sürdürülür. Beslenmeyi dengeli tutmak çok güçtür. Oldukça itina ister. (L)

ATREUS. Yun. mit. Pelops ile Hippodameia'nın oğlu. Annesinin kışkırtması üzerine, kardeşi Thyestes ile birlikte, küçük kardeşleri Khrysippos'u öldürdü; babaları da onları lânetledi. Bu lânet yüzünden, Atreus'ta Thyestes'e karşı amansız bir kin uyandı. İki suçortağı Mykenai'ye sığındılar, kral Eurystheus ölünce, Mykenai'liler ikisinden birini kendilerine kral yapmak istedi. Atreus'un karısı bu konuda kocasının değil, metresi olduğu Thyestes'in tarafını tuttu. Atreus, herşeye rağmen kazandı ve üç almak için Thyestes'in üç oğlunu öldürerek onları bir ziyafette Thyestes'e yedirdi. Bunun üzerine Thyestes kendi öz kızı Pelopeia ile birleşti. Bu birleşmeden oğlu Aigisthos dünyaya geldikten sonra, Pelopeia'yı kardeşiyle evlendirdi. Aigisthos Atreus'u öldürdü ve Mykenai krallığını Thyestes'e verdi. Aile üstündeki uğursuzluk bir sonraki nesilde de devam etti: Atreus'un oğlu Agamemnon, Thyestes'in oğullarını öldürdü. Aigisthos da Klytaimnestra'nın yardımıyle Agamemnon'u öldürdü. Seneca, Atreus ve Thyestes efsanesinden esinlenerek bir trajedi yazdı. (L)

Atreus hazinesi. Bk. MYKENAİ.

ATREZİ i. (*a*, bulzl. eki, yun. *tresis*, delik açma'dan fr. *atrésie*). Patol. Tabiî bir kanal veya deliğin, kısmen veya tamamen tıkalı olması.

— Diş cerr. Çene kemiklerinin enlemesine gelişme yetersizliği.

— ANSİKL. Yüreğin kapakli deliklerinden birinde *atrezi* varsa ve ilgili boşluklar arasında anormal bir birleşme de yoksa o canlı yaşayamaz. Bu doku bozukluklarının sebebi doğuştan olan embriyon gelişimi bozukluğudur. Yapıcı ve onarıcı ameliyatla düzeltilebilir.

— Jinekol. *Vulva atrezisi*, cinsel birleşmeyi imkânsız kılabilir. Birçok durumlar ameliyatı gerektirir. (L)

ATRİ, Eski Hindistan'ın yedi büyük bilgesinden biri. Öğretisinde, insanda tanrısal belirtilerin çokluğu üzerinde ilk durur. *Rig-Veda*'nın beşinci *mandala*'sı ona ve soyuna atfedilir. (L)

ATRİA. Bk. ADRİA.

ATRİCHUM i. Bot. Karayosunu. Nemli ve gölgelik yerlerde yetişir. (L)

ATRİPLEX i. (lat k.). Karapazı cinsi. Az çok unlu bir görünüşte yeşilimsi veya sarımsı çiçekli otsu veya ağaçsı bitki. (Ispanakgillerden.) [L]

ATRİUM i. (lat. k.). Mim. Roma evinin ortasında konutun bütün bölümlerinin açıldığı, üzeri açık, etrafı revaklı avlu. ‖ Bazı Roma tapınaklarında çevresi revaklı kare biçimli avlu. ‖ İlk bazilikalarda daha sonra kilise avlusunu doğuran giriş kısmı. ‖ Ortaçağda kralların, içinde gösterişli kabul törenleri yaptığı konut bölümü.

— ANSİKL. Mim. *Atrium*, tepesinde dumanın (*ater*) çıkması için bir delik bulunan ilkel kulübenin geliştirilmiş biçimidir. Daha sonraları, atrium'un kenarlarına odalar açılmış ve böylelikle atrium aile hayatının merkezi, koruyucu tanrıların ocağı, sunağı haline gelmiştir. Çatı eğimi yağmur sularını bazen bir havuza (*impluviun*), bazen de dışarıya akıtırdı. Atrium'a dört sütun tarafından taşınıyorsa *tetrastil*, birbirini dik kesen ve duvara gömülü kirişlere oturuyorsa *toccana* denirdi. *Triclinium* tanıdıklara ayrılır, atrium'da yabancılar ağırlanırdı. (L)

ATROFİ i. (*a*, bulzl. eki, *trophe*, besin'den fr. *atrophie*). Patol. Bir doku veya bir organda, organın hacmini ve çalışma gücünü azaltan beslenme kusuru veya yetersizliği. ‖ Hayvanî veya nebatî bir dokunun, bir organın, bütün bir canlı varlığın unsurlarında büyüyememe hali. ‖ *Mec.* Bazı yetilerin zayıflaması veya kaybolması: *Zekâ atrofisi*. — ANSİKL. Fizyol. ve Patol. *Atrofi*, büyüme olayının tersidir. Normal beslenmenin durmasından veya aşırı besinsizlikten ileri gelir. Beslenme yetersizliği, vücuttaki yedek besin maddelerini tükettikten sonra, esas organların atrofisine yol açar. Doğmadan önce ana karnında veya doğduktan sonra bazı organlarda görülen atrofi, normal fizyolojik bir olaydır: Wolf cisimciğinin, aort kemerlerinin, göbek toplardamarının, timus'un atrofisi gibi.
Anormal veya *marazi atrofi*, gerek körelen dokuyu veya komşu dokuları (yan atrofi), gerekse dolaşımı, solunum, sindirim ve sinir sistemlerinden birini etkileyen çeşitli hastalık hallerinden ileri gelebilir. Çalışmayan bir organ da atrofiye uğrar. Atrofi basit olabileceği gibi bir dokusal soysuzlaşmayle beraber de olabilir. Atrofi terimi, gerileme anlamını da taşıdığından *aplazi* terimine karşıttır. Atrofinin bir sebebi olduğuna göre, ya bu sebebe karşı veya onun yol açtığı marazi mekanizmaya karşı tedavi imkânları araştırılır.
İlerleyici kas atrofisi. Herhangi bir sinir sistemi bozukluğuyle ilgisi olmayan bir kas hastalığıdır. Çizgili kaslar, gittikçe artan soysuzlaşma sonucunda hem hacmini, hem gücünü kaybeder. Hastalık yavaş fakat amansız bir gelişme gösterir. Başlıca iki çeşidi vardır: genç yaşta başlayarak hızla ilerleyen kas atrofisi (Duchenne hastalığı); daha sonraki yaşlarda başlayarak yavaş ilerliyen, yüzde ve kollarda beliren *kas atrofisi* (Landouzy-Déjérine hastalığı).
Bu kas hastalıklarının sebebi kesin olarak belli değildir. Çoğu zaman aynı aile içinde görülür. Sinir sistemi bozukluğundan ileri gelen kas atrofilerinden ayrı sayılmalıdır. (L)

ATROLAKTİK sıf. (fr. *atrolactique*). Asetofenon'un siyanhidrin'inden itibaren elde edilen ve 93°C'de eriyen C_6H_5—COH (CH_3)—CO_2H formülündeki asitalkole verilen ad. (*Eşanl.* α- FENİLLAKTİK.) [L]

ATROP i. Simyacıların kurşuna verdikleri ad. (L)

ATROPA i. (özel isim *Atropos*'tan). Güzelavratotunun ilmî adı. (L)

ATROPATENE, Azerbaycan'ın eskiçağdaki adı. Bu ülke adını, Arbela çarpışmasında (M.Ö. 331) bir pers tümenine kumanda eden ve Büyük İskender tarafından Medya satraplığına getirilen satrap Atropates'ten almıştır. (L)

ATROPİK sıf. (fr. *atropique*). Sinnamik asidin izomeri olan, tropik asidin veya atrolaktik asidin dehidratasyonu ile elde edilen ve 106°C'de eriyen C_6H_5—C (CO_2H) = CH_2 formülündeki etilenik aside verilen ad. (*Eşanl.* α- FENİLAKRİLİK.) [L]

ATROPİN i. (fr. *atropine*). Kim. Güzelavratotunun başlıca alkaloidi olan *hiyosiyamin*'e tekabül eden rasemik bileşik.

— ANSİKL. Tropanil tropat birbirinin optik karşıtı olan iki şekilde bulunur (bk. TROPANOL ve TROPİK *asit*). *Atropin*, bunların rasemik olanıdır ve büyük miktarda hiyosiyamin ile birlikte güzelavratotunun yapraklarında ve özellikle meyvelerinde bulunur; fakat hiyosiyamin, elde etme işlemleri esnasında kolayca rasemik hale geçer. Atropin, 108°C'de eriyen, susuz, renksiz, ipek görünüşünde, kokusuz ve hoş olmayan acı lezzetli, ince iğneler şeklinde billûrlaşır. Soğuk suda az, fakat alkol, kloroform ve amil alkolde çok çözünür. Turnusol'u maviye çeviren ve iyi billûrlaşmış tuzlar (sülfat, klorhidrat, salisilat, valerianat) veren oldukça kuvvetli bir bazdır.

Atropin, klorhidrik asitle ısıtıldığı zaman, ikiye ayrılarak inaktif tropanol ile rasemik tropik asit haline geçer ve bu maddelerden itibaren de tekrar elde edilebilir.

— Ted. Tedavi için kullanıldığında, atropin bir parasempatikolitik'tir. Kalp atışını hızlandırır, salgıyı yavaşlatır, bağırsak tonüsünü azaltır, ağzın kurumasına yol açar ve bronş kaslarını gevşetir. Gözbebeğini genişletir (midriaz) ve uyuma engel olur. Bu yüzden bazı kalp hastalıklarında, astma tedavisinde, genel olarak aşırı salgılamalarda (ağızdan veya paranteral yolla) ve göz ilâcı şeklinde kullanılır) nihayet, anestezilerde hazırlayıcı olarak da önemli bir rol oynar. Yüksek dozda atropin, *atropinik sayıklama* denilen uyarıcı bir etki yapar. Çok zehirli olduğundan, miligramlık dozlar halinde kullanılır. Panzehirleri şunlardır: piloharpin, tanen, kafein, alkol. (L)

ATROPOİZOMERİ i. Kim. Serbest dönme sterik tutukluğundan doğan optik izomeri. (Bk. İZOMER.) [L]

ATROPOS i. Odun biti. *Atropos pulsatorium*, evlerde kitap bitleriyle birlikte (*Liposcilis*) görülür. Gayet hızlı koşar. (Copeognatha alt takımının psocidae familyasından.) [L]

ATROPOS («Eğilmez»). Yun. mit. İnsanı hayata bağlayan ipi kesmekle görevli üç Ecel perisinden biri. Alâmetleri, iplik yumaklarıyle makas veya bir küre ile insanların kaderini okuduğu bir kâğıt tomarıdır. Siyahlar giyindiği için iki kız kardeşinden daha yaşlı görünür. (L)

ATRYPA i. (*a*, bulzl. eki ve *trypan*, delmek'ten fr. *atrypa*). Yumuşakçamsılardan fosil hayvan. Özellikle silüryen ve devonyen tabakalarında bulunur. (L)

ATSIZ (Nihal), türk şairi ve yazarı (İstanbul 1905). Öğrenimini İstanbul Erkek lisesinde ve Yüksek öğretmen okulu Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde yaptı (1930). Türkiyat enstitüsünde bir yıl asistanlıktan sonra, çeşitli ortaokul ve liselerde öğretmen olarak görev aldı (1934-1952). Hâlen Süleymaniye kütüphanesi Tasnif komisyonu üyesidir. Türkçü dergiler çıkardı; tarihî romanları, varsağı ve koşma tarzında şiirleri, tarihî ve edebî incelemeleri vardır.

Çıkardığı dergiler: *Atsız Mecmua* (15 mayıs 1931-25 eylül 1932, 17 sayı); *Orhun* (5 kasım 1933-16 temmuz 1934, 9 sayı); *Orkun* (1952, 66 sayı); *Ötüken* (ocak 1964'ten beri).

Romanları, *Bozkurtların Ölümü* (1946, 1. baskı 1966); *Bozkurtlar Diriliyor* (1959, 6. baskı 1966). Şiirleri: *Yolların Sonu* (1946, 3. baskı 1963). İlmî eserleri: *Edirneli Nazmi* (1934); *Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar* (1935); *Dokuzboy Türkler ve Osmanlı Sultanları Tarihi* (Şükrullah-ı Rumî'nin «Behçet-üt-Tevârih» adlı kitabının türkçeye tercümesi ve inceleme, 1949); *Türk Edebiyatı Tarihi* (3 fasikül, 1940, 1943); *Osmanlı Tarihleri* (Ahmedî, Şükrullah, Âşıkî, Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa, Bayatlı Mahmud oğlu Hasan'ın tarihleri, 5 kitap, 1949); *Osmanlı Tarihine Ait Takvimler* (1960); *Türk Tarihinde Meseleler* (1966); *Birgili Bibliyografyası* (1968); *Ebussuud Bibliyografyası* (1968); *Âlî Bibliyografyası* (1968). [M]

ATSIZ Abakoğlu (Adsız da denir), büyük selçuklu hükümdarlarından Melikşah'ın devrinde yaşamış türk emîri (öl. 1079). Kudüs ve bazı şehirler dışında Filistin'i Fatımîlerden aldı (1071). Şam'ı uzun süre kuşattıktan sonra elde etti (1076). Fatımîlerden Mısır'ı da almak istediyse de mümkün olmadı, kendisi Şam'da Fatımîler tarafından kuşatıldı. Atsız'ın gerek Suriye, gerek Kahire yakınındaki savaşlarına, Türkmenler kadın ve çocukları dahil katıldılar. Suriye valisi olan Tutuş'un Şam'a yürümesi üzerine fatımî ordusu çekildi. Tutuş ise, El-Melik-ül-Mu'azzam unvanıyle tanınan Atsız'ı kendisi için tehlikeli bulduğundan öldürttü. Hazinesine el koydu, Şam ve Suriye'de rakipsiz, tek başına kaldı. Şam idaresinde bulunduğu sırada Şam kalesinin yapımını başlattı, fakat kale ancak Tutuş zamanında bitirilebildi. (M)

Foto. L.U.C.E. (LAROUSSE)

ATSIZ bin MUHAMMED bin ANUSTEGİN, Harizm emîri (1095- Kûçan 1156). 1128'de babası Muhammed'in ölümü üzerine tahta geçti. Başlangıçta selçuklu sultanı Sencer'e bağlı olarak emîrlik yapan Atsız, Cend şehrini zaptedip Türkistan'a başarılı bir sefer yaptıktan sonra istiklâlini ilân etti. 1138 Yılında Sencer tarafından mağlup edildi ve memleketten kovuldu. 1141'de memleketine dönerek Sencer'e sadakat yemini etti ve mevkiini ele geçirdi. Fakat kısa bir süre sonra Sencer'in Karahıtaylara yenilmesi üzerine tekrar isyan etti ve Merv ile Nişabur şehirlerini zaptetti. Buna rağmen 1144'te sultanı yeniden tanımak zorunda kaldı. Atsız, 1147 yılında üçüncü defa Sencer'e karşı isyan ettiyse de yine bir başarı elde edemedi. Bundan sonraki yıllarda selçuklu sultanına olan bağlılığını bozmadı. (M)

ATSIZLAR (Adsızlar da denir). Folk. Eski çağlarda hükümdar veya beylerin hizmetine girerek, başarılarından sonra ad alan kahramanlar.

— ANSİKL. Ad alma töresi aşiret hayatının geleneklerinden doğmadır. Aşiretlerde çocuğa gerçek ad ancak önemli bir kahramanlık ve hüner gösterdikten sonra verilirdi. Yakutlarda bu gelenek XIX. yüzyıla kadar sürdü. Divanü Lûgat-it-Türk'e göre, boy içinde kendi adını taşıyan kimse boy dışında o boyun adı ile tanınırdı. Bugünkü Kırgız Kazaklarında boydan kovulanlara, ceza olarak boyun ismini taşıma hakkı yasaklanır; dışarıda kendi adını taşıyamayacağına göre de, bunlar başka bir boya sığınırlardı. Altay destan ve törelerinde de bu âdet işlenmiştir. (M)

ATSİNA'LAR, Montana yerlileri (A.B.D.). [L]

ATSİNEĞİ blş. i. Sarı veya kahverengi karışık esmer veya kızılımsı renkte kabuklu yassı böcek. (Bu sinek, hemen başkalaşma geçiren kurtçuklar doğurur. Atsineği [*Hippobosca equina*] atların üzerinde yaşayarak kanını emer. İnsanlara da musallat olur. *H. Camelina*, develerde görülür. Bu sinekler, insana uyku hastalığını da bulaştırabilir. [Pupipar çiftkanatlıların atsineğigiller familyasından.]) [L]

ATSİNEĞİGİLLER blş. çoğl. i. Pupipar ikikanatlı böcekler familyası. Bu familyadaki böceklerin vücudu yassıdır. Ağız parçaları uzun ve iki çenetli mahmuz biçiminde, hortumu koruyacak durumdadır. Bu böcekler daima dış asalaktır. Memelilerin ve kuşların kanını emerler. Familyadaki cinsler: *Geyiksineği* (lipoptena), *atsineği* (hippobosca), *koyunkenesi* (melophagus), *kuşsineği* (ornithomyia), *kırlangıçsineği* (stenopteryx). [L]

ATSOLUCANI blş. i. Bk. ASKARİT.

ATSUTA, Japonya'da Honşu adasında yerleşme merkezi (il merkezi *Aişi*). Nagoya'ya katıldı. İçinde Japon imparatorluğunun üç alâmetinden biri olan *Kusanagi no tsurugi* adı verilen kılıcın bulunduğu 686'dan kalma Şinto tapınağı (*Atsuta-Daicingu*). [L]

ATŞ (veya **ataş**) i. (ar. *ʿatş* veya *ʿataş*). *Esk.* Susama, susuzluk, hararet.

— DEY. Esk. *Atş-daran*, susuzluk çekenler, susamış kimseler.

◆ **Atâşâ** çoğl. i. Susuzlar, susamış kimseler.
◆ **Atiş** veya **âtişe** sıf. Susamış.
◆ **Atşa** çoğl. sıf. Susamış olanlar.
◆ **Atşan** sıf. Susuz kalmış, susamış: *Kelp atşân-ı intikam amma / Muntazır ırmağın kenarında* (Abdülhak Hâmid).
◆ **Atuş** veya **atış** sıf. Çok susamış. (M)

ATŞİNSK, S.S.C.B.'de şehir (R.F.S.S.C.), Orta Sibirya'da, Krasnoyarsk'ın batısında. Büyük çimento fabrikaları, Alümin fabrikası. Kömür, manganez ve mika maden filizi işletmesi. (L)

ATTA i. Büyük karınca türü. Amerika'da yaşar. Kocaman başlıdır. (Bu karınca, kendini ve özellikle kurtçuğunu beslemek için yuvasında bazı mantar çeşitlerini yetiştirir.) [L]

ATTA (Titus Quinctius), M.Ö. I. yy. da yaşamış latin komedi şairi. Roma hayatını konu olarak alan *Comoedia Togata* türünde, Afranius ile birlikte en başarılı olan yazardır. (L)

Attacca (ital. k., *hücum* anlamında). Bir parçanın kendinden önceki parçaya bağlanarak, yani ara vermeden çalınacağını belirten müzik terimi. (Bazen ATTACCA SUBİTO, *hemen başlayın*, denir.) [L]

ATTACCO (ital. k., *bağlı, ekli şey* anlamına). Müz. Füg'de esas motife yabancı olan ve sadece motif'e giriş vazifesini gören kısa bölüm. (L)

ATTACUS i. Büyük ve güzel kelebek cinsi. Tropikal bölgelerde yaşar. Yay biçimindeki kanatlarında camlı pencereye benzer gözenekler vardır.

— ANSİKL. Bu cinsin örnek türü Hindistan ve Malezya'da yaşayan *Attacus atlas*'tır. Kanat açıklığı 27 sm'yi bulur. Öteki attacus'ların çoğu gibi, bu türden de sanayide kullanılan bir ipek elde edilir. *A. cynthius* veya *Philosomia cynthia*, Doğu Asya'dan Avrupa'ya getirilip alıştırılmıştır. Tırtılı *Ailanthus* üzerinde yaşar. *A. Bauhinioe*, Senegal'de bulunur. Pulkanatlıların *attacidae* familyasından. (L)

ATTAGENUS i. Bk. KÜRK BÖCEĞİ.

ATTAİA. Esk. coğ. Anadolu'da Frigya bölgesinde bir tuz gölü. Bugünkü Tuz veya Koçhisar gölü olması muhtemeldir. (M)

ATTAİA (ATAİA, ATEA ve ATTEA da denir). Esk. coğ. Anadolu'da Mysia bölgesinde, Midilli karşısına rastlayan, Ege kıyısında şehir. Şehre ait Roma devri sikkelerinde Attaiton (Attaialıların) yazılıdır, üzerinde nehir tanrısı ve çelenk tutan kartal tasvirleri vardır. Ayrıca Caracalla devrine ait sikkelerinden, Ephesos ile ilgi kurduğu anlaşılır. Bugünkü Dikili'nin yerinde olması muhtemeldir. (M)

ATTAKA (CEBEL), Süveyş yakınlarında bir kalker yaylanın dik bayırı; 871 m. (L)

ATTAKOLİT i. (yun. *attakos* yengeç ve *lithos*, taş'tan fr. *attacolite*). Miner. Tabiî hidratlı alüminyum, manganez ve kalsiyum fosfat. (L)

ATTALA (ATTALEİA da denir). Esk. coğ. Anadolu'da Frigya veya Pisidia bölgesinde bir yer. (M)

ATTALEA i. Büyük ve güzel bir palmiye cinsi. Güney Amerika'da, özellikle Brezilya'da yetişir. (25 Kadar türü bilinir. Birçoğu Avrupa'da sıcak limonluklarda yetiştirilir. Bir kısmının iktisadî değeri vardır.) [L]

ATTALEİA (ATTALEA veya ATTALİA da denir). Esk. coğ. Anadolu'da üç şehir: 1. Lydia bölgesinde, eski adı Agroeira veya Alloeira olan şehir. Romalılar zamanında Bergama krallığına, bizans devrinde ise Sardeis metropolitliğine bağlı bir piskoposluk merkezi oldu. Bulunduğu yer münakaşalıdır. 2. Bergama krallığına bağlı liman şehri. Bugün yerinde Dikili kazası bulunmaktadır. 3. Antalya'nın eski adı. Bk. ANTALYA. ‖ Helenistik devirde, Bergama'da hanedanın kurucusu Attalos I şerefine her yıl kutlanan bayram. (ML)

ATTALEİATES (Mikhael) [XI. yüzyıl, Antalya-?], İstanbul'da avukatlık yaparak zengin oldu. Birçok önemli görevde bulundu. Askerî mahkeme başkanı olarak imparator Romanos IV'ün ve Mikhael VII Dukas'ın da Peçeneklerle yaptığı savaşlara katıldı. Kendisine patrikios, proedros ve magistros rütbeleri verildi. Manastır (1077) ve yetimhane kurdu. Bir hukuk ve bir de söylev kitabından başka, imparator Nikephoros Botaneiates'e ithaf ettiği *Historia* (Tarih, 1079-1080) adlı eseri vardır. Bu tarih eseri 1034-1079 arasındaki olayları doğru araştırmalara dayanarak anlatır; eksik olmasına rağmen değerli bir eserdir. VI. yüzyıl tarihçilerinden Agathias'ın eserini örnek almış, arkaik ve yapmacık bir üslûp kullanmıştır.

Bu eserde ayrıca Türkler için önemli olan bilgiler de vardır. Selçuklu-bizans ilişkileri ve savaşları hakkında bilgi verir. Peçeneklerin bizans savaşlarından, Oğuz ve Kumanlardan bahseder. Bizans egemenliğindeki Bulgarlar ve Macarların da Bizans'a yapmış oldukları akından (1059) söz eder. M. Attaleiates'in bu eserinden daha sonraki İoannes Skylitzes Continuatus, Nikephoros, Bryennios, Anna Komnena ve İoannes Zonaras gibi tarihçiler faydalandılar. Eserin tenkitli baskısı yapılmamış olmakla birlikte birkaç yayımı yapılmıştır. Bunlar arasında: W. Brunet de Presle I Bekker, *Michaelis Attaliotae Historia* (Bonnae 1853) en önemlisidir. Bu kitabın bazı dillere tercümesi ve seçme parçalar halinde yayımları da yapılmıştır. (M)

Attacus atlas

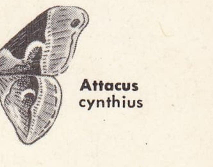

Attacus cynthius

Attacus Bauhinioe

ATTALOS, makedonyalı Philippos II'nin Olympias'ı boşadıktan sonra evlendiği Kleopatra'nın amcası. Philippos'un ölümünden sonra, Attalos iktidarı ele geçirmek istedi; bir Asya ordusunun başında Büyük İskender'in üzerine yürümeğe kalkıştı fakat öldürüldü. (L)

ATTALOS, makedonyalı general (M.Ö. IV. yy.). Büyük İskender'in kumandanı ve Perdikkas'ın kayınbiraderi. Antigonos tarafından öldürüldü. (L)

ATTALOS I, Bergama kralı (M.Ö. 241-197). Eumenes I'in yerine geçti; 230'a doğru Galatlara karşı kazandığı ve kendisini helenizmin koruyucusu durumuna getiren zaferlerden sonra, krallık unvanını alan ilk Bergama'lı oldu. Selefkilere karşı iki defa istilâ savaşı açtıysa da elde ettiği yerleri geri vermek zorunda kaldı. Özellikle makedonyalı Philippos V'e karşı Roma ile sıkı bir birlik siyaseti kurdu. İkinci Makedonya zaferi kısmen onun eseridir. Avrupa Yunanistan'ına ve adalara el atabilmek için bu birlikten ve kendi kurduğu filodan yararlandı, özellikle Aigina'yı ele geçirdi. İlim ve sanatları korudu. İskenderiye kütüphanesinden sonra dünyada ikinci olan Bergama kütüphanesini geliştirdi, anıtları çoğalttı. Bu anıtların en ünlüsü Zeus sunağıdır. Bu sunağın 200 m uzunluğundaki frizinde devlerle tanrıların dövüşünü anlatır. Bu, Yunanlılar ile barbar Galatlar arasındaki savaşın bir sembolüdür. (L)

ATTALOS II Philadelphos (M.Ö. 159-138), Attalos I'in oğlu, Eumenes II'in kardeşi. Eumenes II'nin yerine geçti ve onun izinde yürüdü. Roma ile ilişkilerinde kardeşinden daha başarılı oldu, Kappadokia'lı Ariarathes V'i yeniden tahtına kavuşturdu, Selefkiler'den Aleksandros Balas'ı Roma'ya kabul ettirdi. Bithynia'lı Prusias II'yi yendi ve sonunda, başkaldıran oğlu Nikomedes'i de ona karşı, Roma'ya kabul ettirdi. Romalılarla birleşerek, 148'de Makedonyalı Andriskos'u, 146'da da Akalar birliğini yenilgiye uğrattı. 138 Yılında öncekinden daha parlak ve güçlü bir devlet bırakarak, 82 yaşında öldü. Yunan kültürüne candan bağlı olarak, iki selefinin kurduğu ilim ve sanatı koruma geleneğini sürdürdü. (L)

ATTALOS III Philomêtôr (M.Ö. 138-133), Bergama kralı Eumenes II'nin sonradan tanıdığı, evlilikdışı sanılan oğlu. Amcası Attalos II'nin yerine geçti. Tedirgindi. Zalimliği, botaniğe ve zehirli bitkilere karşı ilgisiyle ün kazandı. Bekâr ve çocuksuz olduğu için ölümünde bütün mülkü Romalılara kaldı. Romalılar, mülk üstünde Asya Eyaletini kurdular. Yalnız, Bergama'nın ve öbür

Attalos stoa'sının genel görünüşü arkada akropolis

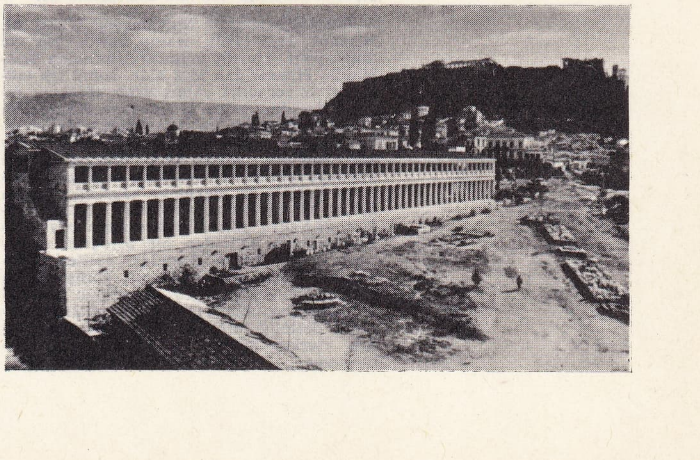

Foto. MEYDAN arşivi

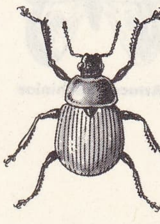
attelabus

yunan sitelerinin serbest şehir olarak kalması şart koşuldu. (L)

ATTALOSLAR, helenistik devir Bergama kralları hanedanı. Tios'lu (Karadeniz kıyısında) Attalos ile Boa adındaki Paphlagonia'lı asil bir kadının soyundan gelir. Hanedanın tarihi, Attalos'un büyük oğlu Philetairos'un maceralı hayatı ve ihanetleri ile başlar. Philetairos, sırayle Antigonos, Lysimakhos ve Seleukos'un hizmetinde bulundu. Lysimakhos'un kendisine emanet ettiği hazineye el koydu ve bununla Bergama kalesi çevresinde bir devlet kurdu. Yerine geçen yeğeni Eumenes I, devleti güçlendirdi. Ondan sonra Philetairos'un akrabası Attalos I, kral unvanını aldı. Bu, bir «Bergama krallığı» olmaktan çok, Bergama'da bulunan, ama şehrin, bağımsızlığına engel olmayan bir krallıktı. Bununla birlikte, krallığın toprakları Attalos I ve oğulları Eumenes II ile Attalos II zamanında durmadan genişledi. Bu üç hükümdarın izlediği siyasetin başlıca dört özelliği şunlardı: barbar Galatlar'a karşı savaşmak ve Anadolu'daki az çok yunanlılaşmış krallıklar üzerinde üstünlük kurmak; kültür ve sanatı korumak (Bergama'daki kitaplık ve dev yapılı anıtlar, Yunan yarımadasında ve adalarda yapılan çok sayıda yapılar); Yunan halkı üzerinde, bir çeşit manevî nüfuz ve sempati kazanarak iktisadî ve kültürel bir hâkimiyet kurmak (Yunan şehirlerinin Attaloslara karşı saygı ve minnettarlığını yansıtan pek çok ize rastlanmaktadır; Atinalılar, kabilelerinden birine de Attalos adını verdiler). Roma ile yapılan ve eşit şartlara dayanan anlaşma, pek kolay olmamakla birlikte, Bergama'ya Anadolu'da bir üstünlük sağladı, ama Roma'nın Doğu Akdeniz Yunan dünyasına girmesine de geniş ölçüde yardımcı oldu. Attalos II'nin ölümünden sonra, hanedanın, daha öncekiler çapında bir mirasçısı olmaması, Attalos III'ün beş yıllık hükümdarlığı sırasında Bergama'nın gittikçe güçsüzleşmesine yol açtı. Attalos, M.Ö. 133'te, mirasçı bırakmadan ölürken, mallarını Roma'ya terk etti; böylece Roma, bir buçuk yüzyıl Attalos hanedanının varlığından yararlandı. Sülâle vasiyetnamenin yerine getirilmesini boşuna engellemeğe çalışan ve üç yıl süreyle Romalılara karşı gelen Attalos III'ün üvey kardeşi Aristonikos ile ortadan kalktı. (L)

ATTALUS, stoacı filozof. Tiberius zamanında Roma'da yaşadı ve Seneca'ya hocalık etti (L)

ATTALUS (Flavius), romalı senatör, Honorius zamanında Roma valisi. Alarich 409'da, Senato tarafından ona imparatorluk unvanı verilmesini sağladı ise de, 410'da bu unvanı geri aldı. Honorius tarafından yakalatılarak Lipari adasına gönderilen Attalus orada öldü. (L)

ATTALYDA. Esk. coğ. Anadolu'da Lydia bölgesinde şehir. Bu adın Lydler'in atası olan Atys ve oğlu Lydos'dan geldiği sanılmaktadır. (M)

ATTAPÜLJİT i. (fr. *attapulgite*). Miner. Tabiî hidratlı magnezyum silikat. (L)

ATTAR i. (ar. *ʿıtr*, güzel koku'dan *ʿattâr*. halk dilinde *aktar* şeklinde söylenir). *Esk.* Güzel kokular, kokulu şeyler, baharat, iğne iplik v.b. satan kimse: *Cevizin koyu, acaip, biraz da attarların sattığı ıtriyata benzeyen bir kokusu vardı* (Sabahattin Ali). ‖ Bu gibi şeylerin satıldığı dükkân. Bk. AKTAR. (M)

ATTÂR (Feridüddin Muhammed) [yaklş. ol. Nişabur 1119-1193], iranlı mistik şair ve mutasavvıf. Devrin mutasavvıflarından Kutbüddin Haydar'dan feyz aldı. Sonra tıp tahsil etti ve eczacılık yaptı; *Attar* «eczacı», lakabı buradan gelir. Eserlerinin birçoğunda sünnî görünmekte ve dört halifeyi övmektedir. İhtiyarlığında yazdığı *Mazhar-ul-Acaib* adlı eserinde Şiîliğe olan meylini ortaya koyduğu için bu eseri yakıldı, evi yağma edildi ve kendisi de Mekke'ye kaçmak zorunda kaldı. İlk Mekke seyahatinden dönüşte *Tezkiret-ül-Evliya* adlı birçok sufinin hayat hikâyelerinden bahseden bir biyografi derlemesi yazdı. Bunun dışındaki eserleri manzumdur. Eserlerinde tasavvufî görüşlerini ve çeşitli konuları işlemiştir. Genellikle mesnevî tarzında yazılmış olan bu kitaplarda düşünce derinliği dikkati çeker. Attar'ın başlıca eserleri şunlardır: *Hüsrev-name, Esrar-name, Muhtar-name, Mantık-ut-Tayr, İlâhi-name, Musibet-name, Bülbül-name, Mirac-name.* Bunlardan *Mantık-ut-Tayr* (Kuşların Dili), alegorik temeli iran tasavvufunun izahı olan çok şairane bir derlemedir. (→ Bibliyo.) [M]

ATTÂR (Hasan bin Muhammed), arap edibi ve kelâmcısı (Kahire 1766-ay.y. 1838). İlk öğrenimini babasından gördü, dinî öğrenimini Ezher'de tamamladı. Sonra Suriye ve Türkiye'ye seyahatler yaptı. Kahire'ye döndü. Burada, Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kurmuş olduğu *El-vekayi-ül-Mısrıye* gazetesinde yazarlık yaptı. Üç yıl bu gazetede çalıştıktan sonra Ezher şeyhliğine tayin edildi ve bu mevkide iken öldü. Yazdığı eserlerden arap yazı sanatına dair *İnşa-ül-Attar* (Attar'ın İnşası) ile *El-Mukaddemet-ül-Ezheriye fi İlm-il-Arabiye*'si (Arap İlmine dair Parlak Başlangıç) zamanında çok tutunmuştur. (M)

Atta-Troll, Heinrich Heine'nin nükteli ve iğneli manzumesi (1847). Kötü şairleri, sahte demokratları ve tümüyle alman düşünüşünü canlandıran bir ayının hikâyesidir. (L)

ATTAVANTE DEGLİ ATTAVANTİ (Gabriello DI VANTE, — denir), floransalı minyatürcü (Castelfiorentino 1452-Floransa 1517). Tarzı, bazen kompozisyonlarını taklit ettiği Ghirlandaio ve Leonardo da Vinci'yi andırır. Lorenzo de Medici'nin, Matthias Corvinus'un emrinde çalıştı. Dol piskoposu Thomas James için bir dua kitabı tezhip etti (Lyon kütüphanesi). [L]

ATTELABUS i. Bitki biti. Kızıl sarı renktedir. Dişisi meşe veya asma yapraklarını kıvırır, içine yumurtalarını bırakır. (Kınkanatlıların hortumağızlıgiller'inden.) [L]

ATTERBERG (Kurt), isveçli besteci ve orkestra şefi (Göteborg 1887). Krallık Müzik akademisi sekreteri ve müzik eleştirmeni. İsveç'te müzik hayatını canlandıran başlıca kişilerden. Romantik yaradılışlı olan Atterberg, isveç folklorundan esinlenerek operalar (*la Tempesta* [Fırtına, 1848]), baleler, dokuz senfoni, dokuz süit, konçertolar, bir requiem, üç yaylı çalgılar dörtlüsü besteledi. (L)

ATTERBOM (Pehr Daniel Amadeus), isveçli şair (Asbo 1790-Uppsala 1855). Uppsala'da öğrenci iken, arkadaşlarıyle *Aurora* adlı edebiyatçılar birliğini kurdu. Birlik, 1810-1813 arasında *Phosphoros* dergisini yayımladı. Schlegel, Tieck ve Novalis'in çömezi olan Atterbom, isveç edebiyatının en arı romantiklerindendir. En başarılı eserleri, konularını peri masallarından alan *Fagel Bla* (Mavi Kuş) ve *Lycksalighetens ö*'dür (Mutluluk Adası). Uppsala üniversitesinde profesör olduktan ve İsveç akademisine üye seçildikten sonra, *Svenska Siare Och Skalder* (İsveçli Bilgeler ve Ozanlar) [1841-1849] adlı eleştirmeli denemeler yazdı. (L)

ATTERBURY (Francis), ingiliz din adamı ve yergi yazarı (Buckinghamshire'da Milton 1662-Paris 1732). Önce saray kilisesi papazı, sonra Rochester piskoposu oldu. Anne Stuart devrinde, muhafazakârların ve Yüksek kilisenin görüşlerini şiddet ve ustalıkla savundu. 1710'da Sacheverell'in berat etmesinde önemli rol oynadı. George I'in gözünden düştü, 1715'te Jakobit partisine girdi ve 1722'de sürgüne gönderildi. Fransa'ya yerleşti, orada, bir süre tahtta hak iddia eden James Stuart'ın danışmanlığını yaptı. (L)

ATTERSEE, Avusturya'da göl (Yukarı Avusturya), Salzburg'un doğusunda; Salzkammergut bölgesinin en büyük gölü (46,7 km^2). [L]

ATTHİS i. Attike'nin ilk tarihini anlatan, çoğu zaman manzum, eski vakayıname. (Bk. ANDROTION.) [L]

ATTHİS, Kronos'un kızı. Efsaneye göre Attike adını ondan almıştır. (L)

ATTİCUS (Titus Pomponius) [Roma M.Ö. 109-öl. M.Ö. 32], Cicero'ya olan dostluğuyle tanınır. Atina'da uzun bir süre oturmuştu; yunancayı çok iyi konuşurdu. Lakabını kendisini evlât edinmiş olan amcasının (Q. Pomponianus Atticus) adından alır. Çok zengin ve bilgili olan Atticus, kendini iş hayatından uzak tuttu ve her partinin ileri gelenleriyle ilişki kurdu. Kendisinden, Cicero'ya yazdığı birkaç mektuptan başka bir şey kalmamıştır. Buna karşılık Cicero'nun M.Ö. 65'ten 44'e kadar Atticus'a gönderdiği 396 mektup, Cicero'nun yazışmalarının esasıdır. (L)

ATTİELER. Bk. ATYELER.

ATTİKE, Yunanistan'da bir bölge. Kuzeyde Boiotia ve Parnes tepesi, batı ve güneyde Megaris ve Atina körfezi, doğuda ise Ege denizi ile çevrilidir. Sunion burnuyle biten uzun bir üçgen biçimindedir. Bu bölge, billûrlaşmış kütleler (Pentelikos) ve alüvyonlu çöküntü ovalarıyle ayrılmış kireçli dağ sıracıklarından meydana gelir. — *Attike sancağı*, 2 041 000 nüf. Merkezi *Atina*.

— Tar. *Attike*, antikçağ boyunca Atina sitesine bağlı bir bölgeydi. Kithairon ve Parnes tabiî bir sınır meydana getirir, fakat bu belli belirsiz sınır Atina sınır bölgesinin kutsallığını ve dokunulmazlığını sağlamağa yetmez. Bölge birçok önemli bölüme ayrılır: Kephisos ve İlisos ile sulanan, büyük arazi sahipleriyle ortakçı tarım işçilerinin bulunduğu bölgede, merkezî ova Pedion; kuzeydeki dağları içine alan *Diakria* bölgesi; yarımada kesiminde halkı denizci ve balıkçı olan *Paralia* kıyı bölgesiyle çevrili *Mesogaia* ovası. Bu bölge halkı, aralarında Atina, Eleusis, Brauron, Aphidna v.b. nin de bulunduğu, sayıları 12'ye varan bağımsız kasabalarda otururdu. Bu kasabalardan dördü arasında, Marathon ovası çevresinde, dörtlü bir birlik (*Tetrapolis*) kuruldu. Atina, zorlu bir savaştan sonra Eleusis'i ele geçirdi ve bütün Attike'yi hâkimiyeti altına aldı. Siteler arasındaki bu birleşmeden sonra, Attike tarihi hızla gelişen Atina'nın tarihiyle kaynaştı. Bu iki farklı bölgede yaşayan halk arasında çıkar ayrılıkları eksilmedi ve özellikle Paralia demokratlarıyle Pedion aristokratları arasındaki anlaşmazlık sürüp gitti. Deniz tanrısı Poseidon ile halkın geçimini sağlayan kırların koruyucusu Athena arasındaki mitolojik savaş ve daha sonraki barışma, bu olayları dile getirir. Atina iç politikası, özellikle V. yy. a kadar bu sosyal-bölgesel anlaşmazlıkların etkisi altında kaldı. Kleisthenes'ten itibaren Attike, sınırlarını kesin coğrafî bölümlerin çizdiği, *demos* denilen kasaba ve kabilelere ayrıldı.

Attike'nin, zeytin yağları ve Hymettos balı meşhurdu. Güneydeki Laurion* maden ocakları, Atina için gerçek anlamda bir «para kaynağı» oldu.

— Ed. *Attike'li hatipler*: Antiphon, Andokides, Lysias, İsokrates, İsaios, Aiskhines, Lykourgos, Demosthenes, Hypereides, Deinarkhos.

— Leng. *Attike alfabesi*, M.Ö. V. yy. sonuna kadar Atinalıların kullandıkları yirmi harflik alfabe. (Eukleides'in arkhonluğu zamanında [M.Ö. 403] bunun yerine yirmi dört harflik İonia alfabesi kabul edildi.) ‖ *Attike lehçesi*, Attike'de konuşulan Eski Yunancanın bir lehçesi. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Leng. *Attike* lehçesi, İonia ağızlarıyle aynı lehçe grubuna girer. Bu lehçenin ses özelliği, eski uzun *a* sesinin *e* sesinde bir uzun sesli harfe dönüşmesidir (yazıda H işaretiyle gösterilir).

Attike'nin hukukî, idarî, dinî ve siyasî yönlerden birliğini çok erken kurması lehçesinin de yerleşmesini sağladı ve Atina kentinin kültür üstünlüğü bu lehçeyi yunan nesrinin dili yaptı. Attike uzun yıllar edebiyat dili olarak kullanıldı. Bu edebiyatın M.Ö. 400 yıllarında, Klasik Attike (veya Orta Attike), M.Ö. V. yy. başlarında Eski Attike (Tukydides ve Tragedya yazarları devri) ve IV. yy. da Yeni Attike (Demosthenes, Aiskhines) olarak ayrılıp geliştiği, yazıtlardan açıkça anlaşılır. *Koine** dili de temel öğelerini Attike lehçesinden almıştır. M.S. II. ve III. yy. da *attikeciler*'in etkisiyle, Attike lehçesi, edebiyat alanında yeniden rağbet gördü. (L)

ATTİKECİLİK i. (yun. *attikismos, attikos, attike*). Leng. Attike lehçesine has biçim.

— Ed. Attikeli yazarlara, özellikle Aiskhylos'tan Demosthenes'e kadar, yani M.Ö. V. yüzyıldan IV. yüzyıla kadar uzanan devrede yaşamış olan yazarlara has üslûp.

— ANSİKL. Ed. Helenistik devirde dil yozlaşmağa yüz tuttuğu sıralarda, *attikecilik* (Lukianos'ta olduğu gibi) büyük atinalı yazarların üslûbunu, hattâ kullandıkları kelimeleri taklide dayanıyordu. Romalılarda, Cicero zamanında, attikeci diye, süslü yazı taraftarı *asyacı*'lara karşı, atinalı büyük yazarları, özellikle Lysias'ı kendilerine örnek seçen hatiplere denirdi. Günümüzde, bu kelime, gü-

zellik duygusuna ve ölçüye dayanan edebî bir mükemmellik ideali anlamına gelir.

◆ **Attikeci** sıf. ve i. (fransızcası *atticiste*). Attikeli yazarların üslûbunu taklide çalışan [kimse]. (L)

ATTİKOS, 406'dan 425'e kadar İstanbul patriği. 404 Yılında, Khalkedon (bugün Kadıköy) yakınlarında toplanan bir ruhanî meclisle, karşı koyduğu aziz İoannes Khrysostomos'un yerine geçmiştir. (L)

ATTİLÂ, Hunların ünlü hükümdarı (yaklş. ol. 400-453). Attilâ «babacık» anlamına gelir (gotça *atta*, baba, *ila*, küçültme eki). Amcası Ruga'nın ölümü üzerine tahta geçti (434). İmparatorluğun batı bölümünde ağabeyi Bleda, Bizans sınırına komşu olan bölümde de Attilâ hüküm sürüyordu. İlk iş olarak Roma imparatoru Theodosios II ile bir barış antlaşması imzaladı. 434-441 Yılları arasında Hunlara bağlı kavimlerin merkezle olan bağlarını kuvvetlendirdi, 441'de bir bahane ile Theodosios II ile yaptığı antlaşmayı bozdu ve Bizans imparatorluğuna ait bazı toprakları istilâ etti. Bizanslıların isteği üzerine barış antlaşması yaptı. Bir süre sonra kardeşi Bleda'yı öldürerek imparatorluğun tek hâkimi oldu ve Bizanslılarla yapılan antlaşmayı tekrar bozdu. Büyük bir ordu ile Trakya üzerine yürüdü ve yetmişten fazla şehri istilâ etti. Bu devamlı saldırılardan bunalan Bizans, kurtuluşu ancak Attilâ'nın ölümünde bulduğu için bir suikast tertibine çalıştı. Bizans baş saray adamı Krysaphios, Attilâ'nın elçisi Edekon'a para vererek suikasta katılmasını sağladı. Fakat Edekon, Attilâ'ya her şeyi itiraf ettiği için suikast gerçekleşemedi. Bunun üzerine Attilâ Bizans'a iki elçi gönderdi ve Krysaphios'un başını istedi. Bizanslılar bu isteği yerine getirmek zorunda kaldılar (449).

448 Yılına kadar Attilâ, Batı Roma imparatorluğunun dostu ve müttefiki olarak kaldı. Fakat bu tarihten itibaren Roma'nın düşmanlarını desteklemeğe ve Batı Roma imparatorluğundan ağır isteklerde bulunmağa başladı. Attilâ'nın bir savaş çıkarmak için aradığı sebep 449'da meydana geldi. Taht kavgalarına sebep olmaması için ailesi tarafından evlenmesi yasaklanan Honoria, tam bu esnada tahta çıkan Attilâ'ya bir nişan yüzüğü göndermişti. Attilâ bu isteğe cevap vermediği için nişan yüzüğü meselesi zamanla unutulup gitti. Bu arada saray mensuplarından biriyle arasında bir aşk macerası geçtiği için ana imparatoriçe tarafından hapsettirildi. Bunun üzerine Attilâ, Batı Roma imparatorluğuna elçiler göndererek nişanlısı Honoria'nın hapisten çıkarılmasını ve müstakbel karısının payına düşen miras olarak da imparator Constantius'un şahsî malının ve Batı Roma imparatorluğunun yarısını istedi. Fakat Attilâ'nın bu isteği kabul edilmediği gibi Honoria da hemen evlendirildi.

Bir süre tekliflerinin kabulünde ısrar eden Attilâ, sonradan bu isteklerinden vaz geçmiş göründü. 450 Tarihinde Bizans'ta Markianos'un tahta çıkması üzerine Attilâ yeni imparatora önceden yapılmış barış antlaşmasına uyması gerektiğini hatırlatarak vergi ödemeğe davet etti. Markianos buna karşılık sert bir cevap verdi ve harp hazırlıklarına başladı. Bu, Attilâ'yı Bizans'a saldırmaktan alıkoydu ve önce Batı Roma imparatorluğuna savaş açmağa karar verdi. Kendine bağlı kavimlere de savaşa hazırlanmalarını emretti.

Attilâ, Romalılarla müttefik olan Gotların arasını açmağa çalıştıysa da başaramadı. Önce tarafsız kalmak isteyen Gotlar sonradan tehlikeyi fark ederek Roma ordusuyle birleştiler. Bu sırada Roma şehir ve istihkâmlarını yıkarak ilerleyen Attilâ, yarım milyonluk bir orduyle mayıs ayında Batı Got krallığı sınırında Orléans'a vardı ve burayı kuşattı. Orléans düşmek üzere iken 24 haziranda Aetius ile, Thorismund'un kumandasındaki Roma-Batı Got ordusu yetişti. Attilâ kuşatmayı bırakarak çarpışma için uygun bir yer bulmak üzere Catalaunum ovasına çekildi. İki ordu burada karşılaştılar. Kanlı bir çarpışma oldu. Her iki taraf da ağır kayıplara uğradı, fakat savaşın sonucu belli olmadı. Attilâ ordusuyle Tuna bölgesine çekilip kışı orada geçirdi. Ertesi yıl (452) tekrar İtalya'ya saldırdı. Birçok şehri ele geçirdikten sonra Roma'ya doğru ilerlemeğe başladı. Romalılar büyük bir paniğe kapıldılar. Papa Leo ve iki konsül, Attilâ'ya Roma'yı istilâdan vaz geçmesi için ricada bulundular. Hun ordusu açlık ve salgınlar yüzünden bitkin düştüğünden Attilâ bu ricayı kabul ederek Roma'yı istilâdan vaz geçti. Honoria ile onun miras payını vermedikleri takdirde tekrar geleceğini söyleyerek Romalıları tehdit etti ve geri çekildi. Fakat bu tehditlerini yerine getiremeden ertesi yıl (453) yeni karısı İldiko ile evlendiği gece burun kanamasından şüpheli bir şekilde öldü.

Attilâ'nın ölümü üzerine büyük cenaze törenleri (*yug*) yapıldı. Cenazesi kral sarayının önüne kurulan büyük bir çadıra kondu. Hun yiğitleri çeşitli savaş oyunları gösterdiler, hun şairleri Attilâ'nın yaptığı kahramanlıkları dile getiren *sagu*'lar söylediler. Sonra Attilâ'nın cesedi altın, gümüş ve demirden yapılmış bir tabuta konularak bugün yerini bilmediğimiz bir ırmağa, suyu başka bir yöne akıtılarak gömüldü.

Tarihçiler, Attilâ'yı Cengiz Handan önce gelmiş dünya hâkimiyeti fikrine sahip en büyük teşkilâtçı olarak kabul ederler. Tarihçi Jordanes ve Priskos, Attilâ'nın maddî ve manevî portresini büyük bir ustalıkla çizdiler. Adamları onda tabiatüstü bir kuvvetin bulunduğuna inanırlar ve onu görünce titrerlerdi. Sarayında bulunan diğer kavimlerin başbuğları buyruğunu kayıtsız şartsız olarak kabul ederler, titreyerek ve korku içinde huzuruna girip çıkarlardı. Fakat Attilâ'ya karşı duyulan bu saygı korkudan çok ona karşı duyulan dinî bir saygıdan ileri geliyordu.

Attilâ, müstebit olmasına rağmen iyiliksever ve âdildi. Yalnız kendi kavminin değil kendine bağlı kavimlerin de sevgisini kazanmıştı. Adamlarına karşı gayet iyi davranır ve âdil bir şekilde hareket ederdi. Ganimetlerden elde ettiği hazineler dolup taşarken, karargâhı olan ahşap şehirde basit bir hayat sürer, yemeğini tahta tabaklarda yer, tahta kupalardan içerdi. Misafirlerine en kıymetli tabaklarda çeşitli yemekler ikram eder, fakat kendisi sadece et yerdi. Giyiminin de basit ve temiz olmasına dikkat ederdi. Silâh takımları ve elbiseleri sade ve diğer Hunlar gibi altın ve mücevherle süslü değildi.

Attilâ çok gururlu idi ve övülmekten hoşlanırdı. Pek az güler ve ozanların söylediği kahramanlık destanlarını mağrur bir şekilde dinlerdi.

Şaman dinindendi. Hurafelere inanırdı. Etrafında birçok kam ve falcı vardı. Fala baktırmadan hareket etmez ve hareketlerini fala göre düzenlerdi. Roma'yı ele geçirmekten vaz geçmesinde de hurafelere inanmasının payı olmuş, Roma'yı ele geçirdikten sonra ölen Alarich'in uğradığı akıbeti düşünerek geri çekilmiştir.

Attilâ, savaşçı bir hükümdar olmasına ve barbar olarak tanıtılmasına rağmen kültüre de büyük önem vermiştir. Bilgili kimselere saygı gösterir ve adamları arasına alırdı. Şehirleri ele geçirdiğinde kültür eserlerini yakıp yıkmazdı. Çevresinde yunanlı, cermen, latin yazıcılar vardı.

Fakat Bizanslılar Attilâ'yı hep barbarlar seviyesinde tutmuşlar ve kendisine fazla değer vermediklerini sık sık duyurmuşlardır. Attilâ bu davranışlardan zaman zaman çok incinmiş ve Bizans'a karşı davranışlarında küçük görülme duygusu büyük etkide bulunmuştur. Honoria ile evlenmede de siyasî faydalar sağlamaktan çok, imparatorla aynı seviyede olduğunu göstermek için ısrar etmiştir.

Attilâ kurnazdı ve hileyi çok severdi, siyasî işlerinde haklı görünebilmek için hile yapardı. Bizans sarayının hazırladığı suikasttan hile ile kurtulmuş, Catalaunum savaşında Romalılarla Gotların arasını açmak için yine bu silâha baş vurmuştu.

Attilâ sağlığında birtakım göçebe topluluklarI, Türkleri, Moğolları, Rusya ve Avrupa yaylalarının barbarlarını çevresine topladı. Ama imparatorluğu ölümünden sonra çöktü.

Attilâ, avrupalı milletlerin efsanelerinde çeşitli şekillerde yer almıştır. Çokluk bu efsanelerde Attilâ, barbar, zalim ve çirkin olarak gösterilmiştir. Fakat Macarlar Attilâ'yı kendi ataları saydıklarından iyi yönleriyle göstermişlerdir. Macar halkının ırmak, nehir, dağ, kaya veya kale harabelerini Attilâ ve Hunlara bağladığını ve bunlarla ilgili yeni efsaneler de yarattığını görüyoruz.

Ortaçağda efsanelere konu olan Attilâ, yeniçağda da edebiyata girmiştir. Giuseppe Verdi *Attila* adlı bir opera yazmış, ispanyol edebiyatında *Atila Furioso* (Çıldırmış Attilâ) [1609], *Atila Azote de Dios* (Tanrının Kırbacı Attilâ) adlı trajedyalar vücuda getirilmiştir. Fransız yazarı, Corneille'in *Attila* trajedyası vardır. Henri de Bornier, *Les Noces d'attila* (Attilâ'nın Düğünü) [1880] adlı bir dram yazmıştır. Macar edebiyatının her devresinde Attilâ ile ilgili birçok esere rastlanır. Bu eserlerde Attilâ her yönüyle işlenir.

ATTİLÂ

Türk edebiyatında da Attilâ hakkında roman ve manzum piyesler yazılmıştır. En önemlileri: Peyami Safa, *Attilâ* (1931), S. Behzat, *Attilâ'nın Düğünü* (1934), Naci Tanseli, *Attilâ* (1948). [M]

ATTİLİUSLAR (veya **Atiliuslar**), soylular (patricius) ve halk tabakası (plebeius) diye ikiye ayrılmış bir Roma *gens*'i. Aralarında şu tanınmış kimseler vardı: Marcus **Atilius** *Regulus*, bağlılığı ve doğruluğu ile ün salmış Roma generali. M.Ö. 256'da Manlius Vulso ile birlikte konsül oldu ve Kartacalılara karşı denizde Eknomon zaferini, karada da başka başarılar kazanarak, onları barış istemek zorunda bıraktı. Ama ileri sürdüğü şartlar çok ağır olduğundan, Kartacalılar savaşa devam ettiler. Sonunda Regulus yenilerek esir düştü. Barış ve tutsakların geri verilmesi konusunu görüşmek üzere Roma'ya gönderildi. Bu işi başaramazsa geri dönecekti. Yurttaşlarını barış yapmaktan vaz geçirdi; verdiği sözü tutarak Kartaca'ya döndü ve orada öldürüldü. — Marcus **Atilius** *Regulus*, öncekinin oğlu. M.Ö. 227'den 217'ye kadar konsül. Hannibal'e karşı açılan savaşa katıldı. — Lucius **Atilius**, latin komedi şairi; Terentius'un çağdaşı (M.Ö. II.). — Azatlı köle Lucius **Atilius**, Tiberius zamanı hukukçularından. Fidena'da yaptırdığı çok büyük bir ahşap amfiteatrın çökmesiyle, Tacitus'a göre, 50 000 kişi öldü, bunun üzerine Atilius sürgün edildi (M.S. 27).

Valentinianus III sikkesi (V. yy.) Catalaunum ovasında ATTİLÂ'ya karşı kazanılan zafer adına bastırıldı (Bibliothèque national, Paris)

Atilia Kanunu, M.Ö. II. yy. da yetimlerle kadınları koruma amacıyle çıkarılan bir Roma kanunu. Bu kanun gereğince, bazı hallerde yargıç, vasi tayin etmekle görevlendirilmişti. (L)

ATTİRET (Claude François), fransız heykeltıraşı (Dole 1728-ay.y. 1804). Jean Denis Attiret'nin yeğeni. *Dört Mevsim*'i gösteren taştan zarif alçak kabartmalar yaptı. (Dijon müzesi.) [L]

ATTİRET (Jean Denis), fransız cizviti ve ressamı (Dole 1702-Pekin 1768). 1737'de Çin'e gönderildi, imparator K'ien-long'un gözde ressamı oldu, hükümdar ailesinin birçok portresini yaptı ve Paris'te Cochin atelyesinde yapılan 16 *Çin Savaşı* adlı oymanın hazırlanmasına yardım etti. (L)

ATTİS, Eski Anadolu'da Frigyalıların tanrısı. Çocukken, Frigya'da, Sangarios (bugün Sakarya) kıyılarında sazlar arasına bırakılmıştı. Kybele, onu buldu ve sevdi. Kıskançlığı yüzünden evlenmesine karşı koydu; çılgına dönen Attis'in kendini hadım etmesi üzerine vicdan azabına kapılan Kybele onu çam ağacı haline getirdi. Attis kültü, Kybe-

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN) ; LAROUSSE

le'inkiyle birlikte Batıya ve imparatorluktan hemen önce Roma'ya geçti. Claudius zamanında, ibadet, ilkbaharın başlangıcında, 15 marttan 27 marta kadar, büyük bir mistik dram halinde yapılırdı. *Dendrophoruslar,* büyük bir alay halinde, ceset gibi sarılmış bir çam ağacını Palatium'a taşırlardı. Perhiz günlerinden ve yakınmalardan sonra Attis rahipleri (Gallus'lar) kamçı darbeleriyle kendi sırtlarını çizik çizik ederler ve hattâ bazıları, tanrılarını örnek alarak kendilerini kısırlaştırırlardı. Bu dine katılmak isteyenler bir boğa'nın (Taurobolion*) kanıyle vaftiz edilirlerdi. Tören ziyafetler ve karnavallarla son bulurdu. (L)

Clement ATTLEE

ATTLEE (Clement, I. kont), ingiliz devlet adamı (Londra 1883-ay.y. 1967). 1914-1918 Savaşında ingiliz yurtdışı ordularında savaştı. 1922'de İşçi partisinden milletvekili seçildi, MacDonald kabinesinde yer aldı (1929-1931). 1940-1945 Koalisyon hükûmetinde Savaş kabinesinin başlıca üyelerinden biriydi. 1945'te İşçi partisi seçimi kazanınca, bu partinin lideri olarak başbakan oldu, sosyal ve ekonomik reformları ihtiyat ve ölçü ile yönetti, yurt ölçüsünde derece derece kamulaştırmalarla planlı ekonomi uygulamalarına girişti. Bu ölçülü davranışı, partisinin ileri kanadınca sık sık eleştirildi; kabul ettiği ağır masraflı silâhlanma programı ile Dışişleri bakanı Devin'in izlediği dış siyaset yüzünden saldırılara uğradı. Buna karşılık sendikaların ve bağımsız seçmenlerin güvenini kazandı. 1951 Seçimlerinde muhalefete geçtikten sonra, sağlık durumu kendisini istifaya zorlayıncaya kadar (1955) partisi üzerinde etkin bir rol oynadı. 1956'da Lord oldu. (L)

ATTO— (Danimarka dilinde *atten,* on sekiz'den). Metrol. Önek (sembolü: a). Bir ölçü biriminin sembolü önüne geldiğinde onu bir trilyona yani 10^{18}'e böler. (L)

ATTOCK, Pakistan'da (Pencap) şehir. Bk. ATAK.

ATTOLİCO (Bernardo), italyan diplomatı (Canneto di Bari [bugün Adelfia] 1880-Roma 1942). Milletler cemiyetinde italyan delegesi; daha sonra Rio de Janeiro'da, Moskova'da (1930-1935), Berlin'de (1935-1940) ve Vatikan'da büyükelçi. Almanya'daki görevi sırasında, italyan diplomasisinde önemli rol oynadı; önce alman-italyan yaklaşmasına âlet oldu, daha sonra Hitler'in aşırı ihtiraslari karşısında, Roma'ya ihtiyatlı olmasını tavsiye etti. (L)

ATTORNEY i. (ing. k.; esk. fr. bir şeye memur anlamını taşıyan *atorné*'den). Büyük Britanya'da, adalet yardımcılarına verilen ve artık kullanılmayan ad. || *Attorney and counsellor-at-law,* Birleşik Amerika'da avukatlık ve hukuk müşavirliği görevlerini kendinde toplayan kişi. || *Genel attorney,* Büyük Britanya'da, avam kamarasına üye ingiliz avukatları arasından seçilen ve yüksek mahkemeler ve ceza mahkemeleri nezdinde kırallığı temsil etmekle görevlendirilen vekil (ingiliz barosu başkanıdır); Birleşik Amerika'da federal hükûmetin, cumhurbaşkanı tarafından kongre dışından seçilen üyesi (Yüksek mahkeme ve diğer üst dereceli mahkemeler nezdinde idareyi temsil eder) veya Birliğin her bir eyaletinde mahallî mahkemeler nezdinde topluluğu temsil eden görevli (seçmenler tarafından veya devlet mevzuatına göre veyahut da vali tarafından tayin edilir). [L]

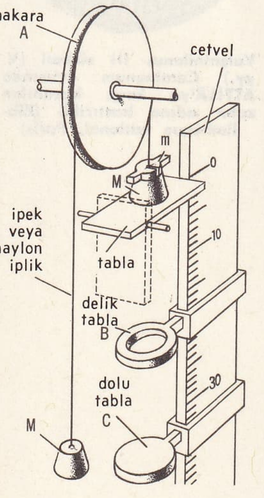

Atwood makinesi

ATTUARİER veya **CHATTUARİER.** Esk. coğ. Germanya'da, Ren ile Meuse nehirleri arasında yaşayan, Frank birliğine bağlı halk topluluğu. (L)

ATTUDA (ATTUDDA da denir). Esk. coğ. Anadolu'da Frigya bölgesinde şehir. M.Ö. II. yüzyıldan Roma imparatorluğu çağına kadar gelen sikkeler üzerinde «Attuddeon» ve «Attudeon» yazılıdır. Bugünkü Hasköy yakınlarında bulunmaktaydı. (M)

ATTWOOD (Thomas), ingiliz bestecisi (Londra 1765-Chelsea yakını 1838). Napoli'de Latilla, sonra Viyana'da Mozart ile çalıştı. Mendelssohn ile dost oldu. Eserleri: operalar, anthemler, piyano için sonatlar v.b. dir. (L)

ATTWOOD (Thomas), ingiliz siyaset adamı ve reformcusu (Worcestershire'da Halesowen 1783-Worcestershire'da Great Malvern 1856). 1830'da, seçim reformunu gerçekleştirmek isteyen Birmingham Siyasî birliğinin kurucularındandır. (L)

ATU i. (fr. *atout*). İskambil oyununda koz, üstün olan kâğıt: *Bu devirdeki Abdüsselâm beyi daima elinde bu iki atu ile en imkânsız ameliyelere girişen bir kumarbaz görmemek imkânsızdı* (A. H. Tanpınar). [*Eşanl.* KOZ.] (M)

ATUANA, Markiz adaları yönetim merkezi (Fransız Polinezyası), Hivaoa adasının güney kıyısında; 451 nüf. (L)

ATÛF sıf. (ar. *ʿatf,* meyletme ve *ʿâtıfet,* şefkat, merhamet'ten *ʿatûf*). *Esk.* Birine meyli, sevgisi olan. || Çok şefkatli, merhametli. || Erkek adı.

◆ **Atûfî** sıf. Esirgeyici, pek merhametli; «atûfetlû» unvanına sahip olan kimseye ait. (M)

ATÛFET i. (ar. *ʿâtıfet,* şefkat, merhamet'ten *ʿatûfet*). *Esk.* Şefkat, merhamet, lütuf.

— Dil bil. Bu kelime de *âtıfet* gibi Arapçada mevcut olmayıp Osmanlıcada türetilmiştir.

◆ **Atûfetli** sıf. Atûfeti olan.

◆ **Atûfetlû** veya **utûfetlû** sıf. Teşk. tar. Osmanlı imparatorluğu devrinde, bâlâ rütbesini kazanmış olanlarla, birinci dereceden ferikler* için yazışmalarda kullanılan unvan. Bunlara hitaben yazılan yazılara «atûfetlû efendim hazretleri» diye başlanırdı. (M)

ATUFİ (Mehmed), tasavvuf şairi (XV. yy.). Müderrislik, kadılık ve müftülük yaptı. Akıl hastalığına tutuldu ve en güzel şiirlerini bu sırada yazdı. Şiirlerine tezkirelerde rastlanır. (M)

ATUFİ Mutasavvıf, tekke şairi (XVIII. yy.). Halvetî tarikatına mensuptur. İlâhileri bestelenmiş ve yayılmıştır. Şiirlerine mecmualarda rastlanır. (M)

ATUH sıf. (ar. *ʿateh,* bunama'dan *ʿatûh*). *Esk.* Bunak, bunamış. Bk. ATEH. (M)

ATUM. Bk. ATON.

ATUMAN veya **ATUMANOS, 1.** Osmanlı devletinin kurucusu sultan Osman'ın (Atman*); **2.** Osmanlıların (Atmanos*); **3.** Thebai metropoliti Simon Atumanos'un (XIV. yüzyıl) bizans kaynaklarındaki adları. (M)

ATUMANES veya **ATUMANOGLES,** Osmanlı devletinin kurucusu sultan Osman'ın bizans kaynaklarındaki adlarından ikisi. Bk. ATMAN, ATUMAN, ATUMANOS. (M)

ATUMANOS. Bk. ATUMAN.

ATÜRYEN sıf. ve i. (fr. *aturien*). Jeol. Senonyen katının üst yarısı (Atüryen, Kampanyen ve Maestriştyen katlarına ayrılır.) || *Atüryen çukuru,* Batı Pirene'lerin kuzeyinde bulunan bölge. Burada, üst kretase sırasında kalın marn ve kalker tabakaları birikmiştir. (L)

ATWATER (Wilbur Olin), amerikalı kimya ve fizyoloji bilgini (Johnsburg 1844-Middletown 1907). Tennesee ve Middletown üniversitelerinde kimya profesörü iken besin maddeleri üzerinde kalori ölçme denemelerine girişti, bu maddelerin enerjetik değeri üstüne elde ettiği kesin ölçüleri, Bryant ile birlikte 1899'da yayımladı. (L)

ATWOOD (George), ingiliz fizikçisi (Londra 1746-ay.y. 1807). Cambridge üniversitesinde fizik hocası iken Pitt tarafından Londra'ya çağırıldı, Maliye bakanlığında çalıştırıldı. Cisimlerin düşüş kanunlarını incelemek ve dinamik prensiplerini doğrulamak için kendi adını taşıyan basit ve kullanışlı bir âlet yaptı (1784). Serbest cisimlerin dengesini de inceledi. (L)

Atwood makinesi, ingiliz fizikçisi Atwood'un dinamiğin temel prensibini ve eylemsizlik prensibini gerçeklemek için icat ettiği âlet. Dinamiğin temel prensibi şöyle ifade edilebilir: doğrultu, yön ve şiddeti sabit bir kuvvet maddî bir nokta üzerinde etki yaptığı zaman 1. Maddî nokta düzgün ivmeli bir hareket kazanır; 2. Hareket kuvvetinin ve ivmenin, doğrultusu ile yönü aynıdır; sayısal değerlerinin bölümü sabittir ve maddî noktanın kütlesine eşittir. Matematik olarak

$$\frac{f}{\gamma} = m \quad \text{veya} \quad f = m\gamma$$

yazılır.

Atwood makinesi, hareketin düzgün ivmeli olduğunu doğrulamağa yarar, yani katedilen mesafe, hareketin başından itibaren geçen zamanın karesiyle orantılıdır ve büyük ölçüde azaltılabilmiş ivme buradan ölçülebilir. Âletin çok hafif bir A makarası vardır; dört eşit tekerleğin ikişer ikişer çapraz şekilde çatılmış jantları üzerine yerleştirilmiş ekseni sayesinde tamamen devingendir; bu makaranın yuvasından ipek veya çok ince naylon bir iplik geçirilir, ipin her iki ucuna aynı ağırlıkta M kütleleri asılır. İpin ağırlığı hesaba katılmaz ve iki M kütlesi her zaman dengededir; ama bunlardan birinin üzerine *m* küçük kütlesi konduğunda, denge bozulur, *m* kütlesinin ağırlığı bütün sistemi harekete geçirir. γ, mukabil hareketin ivmesi ve *g*, yerçekiminin ivmesi olsun, ağırlık kuvveti *mg* ve hareket halindeki kütle de $2M + m'$-dir. Makaranın çok küçük olan kütlesi bir yana bırakılarak şu sonuç çıkarılır: $mg = (2M + m)\ \gamma$ veya $\gamma = \dfrac{mg}{2M + m}$. İvme'nin zayıf, hareketin yavaş olması hareketin süresini ve katedilen mesafenin oldukça kesinlikle ölçülmesini sağlar. Bunun için de $M + m$ kütlesinin izleyeceği yol üzerine milimetrelere bölünmüş dikey bir cetvel yerleştirilir; bu cetvelin üzerinde istenilen yüksekliklere tespit edilebilen B ve C sürgüleri vardır. B sürgüsü halka şeklindedir; öyle ki M kütlesi bu halkanın içinden geçebilir, fakat yatay olarak daha uzun yapılmış olan *m* kütlesi geçemez. C sürgüsü basit bir metal plakadır, M kütlesini istenilen yerde durdurmağa yarar. Bir sürgü $M + m$ kütlesini sıfır'ın hizasında tutar. Saniyeleri gösteren bir saatle birlikte çalışan mekanizma sürgüyü harekete geçirir ve düşme başlar.

Bu prensibi doğrulamak için, eşit birçok *m* kütlesi (meselâ 5 kadar) kullanmak gerekir. Bunlardan iki tanesi alttaki M kütlesi, üç tanesi de üstteki kütle üzerine yerleştirilir. Bir tarafta fazla bir ek yük olduğundan etkiyen kuvvet *mg* ve hareket halindeki kütle de $2M + 5\ m'$dir. Sürgüyü düşürünce hareketin ivmesi $\gamma_1 = \dfrac{mg}{2M + 5\,m}$ olur. İvmeyi ölçmek için B sürgüsü kaldırılır ve C sürgüsü hareketin 1 saniye sürebileceği bir mesafeye tespit edilir. Katedilen mesafe e_1 olsun, düzgün ivmeli hareketin denklemi $e_1 = \frac{1}{2}\ \gamma_1 t^2$, yani $\gamma_1 = 2e_1$ şeklinde yazılır. Sonra C sürgüsü hareketin 2 saniye sürebileceği bir mesafeye tespit edilir. Katedilen mesafe e'_1 olsun, $e'_1 = 4e_1$ bulunur. Deneye üç, dört, v.b. saniye süren hareketlerle devam edilebilir ve hareketin düzgün ivmeli olduğu ispatlanır. 1kinci deneyde M kütlesindeki ek kütlelerden biri diğer kütle üzerine konur, yani M kütlesine göre daha yüksekte bulunan kütleye üç ek kütle ilâve edilmiş olur. Gene bir saniyede katedilen e_2 mesafesi ölçülür ve ivme $\gamma_2 = 2e_2$ bulunur. Sonra yukarıda bulunan kütleye beş ek kütle konur ve bu esnada bir saniyede katedilen mesafe e_3 ve ivmesi de $\gamma_3 = 2e_3$ olur. Bu deneylerde hareket halindeki kütle sabit kalır, yalnız hareket kuvveti *mg* olan 3 *mg* daha sonra 5 *mg'*-ye yükselir.

$$\gamma_1 = \frac{\gamma_2}{3} = \frac{\gamma_3}{5}$$

bulunması, prensibe göre, kuvvet ile ivme arasındaki orantıyı doğrular.

Eylemsizlik prensibini doğrulamak için B sürgüsü, onun altına da C sürgüsü belli bir mesafeye yerleştirilir. B'ye kadar $M + m$ kütlelerinin hareketi ivme kazanacak, m ek kütlesi B üzerinde kalacak ve her iki kütle sistemi dengede olacaktır; fakat bir miktar hız kazanan taraf, hareketine devam eder. BC mesafesi ve geçen zaman ölçülerek hareketin düzgün olduğu böylece ispatlanabilir, yani prensipte de belirtildiği gibi, hareket kuvveti sıfır olduğuna göre katedilen mesafe zamanla orantılıdır.

Pek hassas olmayan bu âletle ancak kaba bir doğrulama yapılabilir. (L)

ATYELER, Fildişi Sahili'nin siyahî halk topluluğu; Comoe'nin batısındaki kıyı boyunda yaşarlar. Buraya Baule'ler ve Agni'ler tarafından sürülmüşlerdir. Sayıları 60 000 kadardır. (L)

ATYOKHORİON. Esk. coğ. Anadolu'da Frigya bölgesinde Maiandros (Büyük Menderes) nehri kıyısında Motella (Medele) ve Dionysopolis (Denizli ilindeki Ortaköy) ya-

Foto. Viollet (LAROUSSE)

kınında bir yer. Burada Apollon Laitmenos tapınağı bulunmaktaydı. (M)

ATYPUS i. örümcek cinsi. Toprağa çok derin gömülmüş, ağdan bir boru içinde yaşar. (Mygalomorphae alttakımından.) [L]

ATYS, Manes'in oğlu, Lydialıların efsanevî kralı. — Kroisos'un oğlu, Lydia kralı (M.Ö. VI. yy.). Doğuştan dilsizken, babasının ölüm tehlikesi geçirdiğini görünce dili açıldı. (L)

ATZGERSDORF, Viyana'nın güneybatısında, Liesing bölgesinde sanayi mahallesi. (L)

ATZULA. Esk. coğ. Anadolu'da Sangarios (Sakarya) nehri yakınında bir kale. (M)

Au, *altın*'ın kimyevî sembolü. (L)

AUBAGNE, Bouches-du-Rhône kantonunun merkezi (Marsilya idarî çevresi). Marsilya'nın doğusunda, Huveaune üstünde; 21 889 nüf. (L)

AUBANEL (Théodore), Provans diliyle yazan fransız şairi (Avignon 1829-ay.y. 1886). Yayımcılık yaptı. Provans dilinin yeniden canlandırılması amacıyle girişilen çalışmalara katıldı, ama 1878'den sonra bu akımdan ayrıldı. Eserleri: övgü, ağıt ve sonelerini bir araya getiren *la Miougrano Enstreduberto* (Yarı Açılmış Nar) [1860]; içinde *A la Vénus d'Arles* gibi güzel bir parça bulunan şiirlerini kapsayan *li Fiho d'Avignoun* (Avignon Kızları) [1885]; Montpellier'de (1878) ve daha sonra da Paris'te oynanan *lou Pan dou Pecat* (Günah Ekmeği) ve *lou Pastre* (Çoban) adlı iki oyun. Başpiskoposluğa dinsiz diye ihbar edilince, kilisenin buyruklarına boyun eğdi ve *Fiho d'Avignoun*'un nüshalarından çoğunu yaktı. (L)

AUBE, Paris havzasında akarsu. Sen ırmağına sağ kıyıdan kavuşur; 248 km. Langres yaylasından çıkar ve kuzeybatı yönünde akar.

— *Aube idarî bölgesi,* Paris havzasında; 6 026 km²; 255 000 nüf. (km²'ye 42 kişi düşer.) Merkezi *Troyes.* (L)

AUBEAULX (Pierre DES), XVI. yy. fransız helkeltıraşı. 1508'den 1512'ye kadar, Rouen katedralinin büyük önkapısına 154 heykel ve Amboise kardinalinin mezarını yaptı. (L)

AUBENAS, Ardèche kantonu merkezi (Privas idarî çevresi), Aşağı Vivarais'de, Ardèche'in yukarısında; 10 560 nüf. (L)

AUBER (Daniel), XVIII. yy. da yaşamış fransız tahta oyma ustası, cilâcı ve yaldızcısı. 1766'da Saint-Luc akademisine alınarak krallık arabalarının süslenmesi ve bakımı ile görevlendirildi. Cilâcı olarak Martin ile birlikte Versailles sarayının dekorasyonunda çalıştı (gelinin dairesinin kapı üstü oymaları) ve 1775'te Louis XVI'nın kutsallaştırma ayininde bindiği arabanın oymalarını yaptı. (L)

AUBER (Esprit), fransız bestecisi (Caen 1782-Paris 1871). Enstitü üyesi (1829), Paris konservatuvarı müdürü (1842), imparatorluk kilisesi müzik yönetmeni (1857). İngiltere'de ticaret hayatına atıldıktan sonra, türlü çalgılar için konçertolar besteledi, sonra tiyatroya yöneldi. İlk büyük başarısını *la Bergère Châtelaine* (Şatolu Çoban Kızı) [1820] ile kazandı. 1823'ten sonra, Scribe ile işbirliği yaptı (*Leicester*). Auber, Boieldieu'den sonra, opera-komik'in son büyük temsilcisidir. *Le Maçon* (Duvarcı) [1825], *Fra Diavolo* (1830), *les Diamants de la Couronne* (Tacın Elmasları) [1841], *Manon Lescaut* (1856) bu türden eserlerdir. Şaheserinin *la Muette de Portici* (Portici'li Dilsiz Kız) [1828] operası olduğu söylenebilir. Wagner, bu operanın orkestrasyonuna ve korolarına hayran kalmıştı. (L)

Auberge des Adrets (*Adret'lerin Hanı*), B. Antier'nin, Saint-Amand ve Paulyanthe ile ortaklaşa yazdığı üç perdelik melodramı (1823). Bu oyunun başarısı üzerine B. Antier *Robert Macaire* adlı bir komedi daha yazdı (1834). [L]

AUBERJONOİS (René), isviçreli ressam (Yverdon 1872-Lozan 1957). Önceleri, eserlerinde canlı ve ince renkler kullandığı halde, 1914'ten sonra gittikçe daha ağırbaşlı bir sanata yöneldi. *C. F. Ramuz portresi* (Lozan müzesi) adlı tablo şaheseri sayılır. (L)

AUBERT (Artiomi Lavriyentyeviç), rus heykeltıraşı (1843-1917). St. Petersburg akademisinde öğrenimini yaptıktan sonra, Paris'te Barye'nin talebesi oldu. Eserlerinde kesin bir gerçekçiliği dile getirir: «*Gazalı Parçalayan Aslan*» (1872), «*Boğa*», «*Beyaz Ayı*» (1898), «*Kurt*» (1900) v.b. Kiev'de Bogdan Hmelnitski anıtındaki at heykeli de meşhurdur (1888). [L]

AUBERT (Jacques), fransız kemancısı ve bestecisi (Paris 1689-ay.y. 1753). Senaillié'nin öğrencisi. Conti prensinin müzik yönetmeni, 1724'te kralın hizmetine girdi. 1728'de Paris operası başkemancısı oldu, 1729'da dinî konserlere katıldı. 1719-1749 Arasında, otuzdan fazla sonat derlemesi, üçlü ve konçerto yayımladı (1735'te bastırdığı keman konçertoları bu türde verilen ilk fransız eserleridir). Öbür önemli eserleri, Paris operasında oynanan *Periler Kraliçesi* operası (1725) ile *Kır ve Savaş Şenlikleri* balesidir (1746). [L]

AUBERT (Jean), fransız mimarı (öl. 1741). 1720'de Mimarlık akademisi üyesi. Condé prensinin mimarı olarak Bourbon sarayı ve Biron konağında J. Gabriel ile birlikte çalıştı. Chantilly'deki *Grandes Écuries*'yi (Büyük Ahırlar) yaptı (1719-1735 arası). [L]

AUBERT (Louis), fransız bestecisi (Paramé 1877). Öğrenimini Lavignac, Diemer ve Fauré'nin yanında yaptı, çok genç yaşta piyanist oldu. Orkestra eserleri: *Habanera* (1919), *Sungular* (Offrandes), *Chateaubriand'ın Mezarı* (le Tombeau de Chateaubriand); sahne eserleri: *Mavi Orman* (la Forêt Bleue) [1909], *Büyülü Gece* (La Nuit Ensorcelée); sinema: *Güzel Helene* (la Belle Hélène) [1955]; çalgı eserleri (*Dümen Suları* [Sillages]), vokal eserler (*Altı Arap Şiiri*, *Sonbahar Şafakları* [les Crépuscules d'Automne]) besteledi. 1956'da Paris Güzel Sanatlar akademisi üyeliğine seçildi. (L)

AUBERT (Marcel), fransız arkeoloğu ve sanat tarihçisi (Paris 1884-ay.y. 1962). Eski yazılar uzmanı ve edebiyat doktoru. Tarihî Araştırmalar okulu ve Güzel Sanatlar okulunda Ortaçağ arkeoloji profesörü (1928), Louvre müzesinde heykel bölümü sorumlusu. (L)

AUBERT (Pauline), fransız klavsencisi (Paris 1894). Öğrenimini Jean Huré ve Arnold Dolmetsch'in yanında yaptı. Amsterdam konservatuvarında ve Paris Schola Cantorum müzik okulunda öğretmenlik yapmaktadır. J. F. d'Andrieu'nün klavsen parçalarını gözden geçirerek yeni baskılarını tamamladı. (L)

AUBERT-DUBAYET (Jean-Baptiste Annibal), fransız generali ve siyaset adamı (Lousiana'da La Mobile 1757-İstanbul 1797). Önce Amerika'nın bağımsızlığı için savaştı, sonra İsère mebusu olarak Kurucu meclise girdi. Avusturyalılara karşı Mainz'i savunarak (1793), Vendée ordularına başkumandan oldu (1794). Temmuz ortalarında tutuklandı, çok geçmeden, dört ay süreyle Millî Savunma bakanı ve sonunda İstanbul'a büyükelçi oldu. (L)

Aubert olayı. Deneysel psikol. Baş, karanlıkta iyice eğildiği (45° - 90°) zaman, dikey doğrunun (görünür dikeylik) başın eğim yönünde yer değiştirdiği izlenimini bırakan algılama olayı. Bu olay, ilk defa Aubert tarafından belirtildi (1861). Sonra Witkin ve Asch tarafından sistemli şekilde incelendi (1948). Bunlar, karanlıkta duran, başı eğik bir kişiden ışıklı çubuğu dikey tutmasını istediler. Witkin ile Asch, Aubert olayının ancak aşırı baş eğimlerinde ortaya çıktığını gördüler. E olayı 28° - 45° arasında olur. Olay başın eğilmesinden ileri geliyor gibidir (tüm gövdenin eğilmesi herhangi bir değişiklik doğurmaz). Gözlerin kendi etrafında dönmesinin de bunda payı olsa gerek; bu durumda gözler, başın simetri ekseni ile açı yapan ışıklı bir doğruyu izlemek zorunda kalır. Denek sağ yanına yattığı zaman, görünür dikeylik, sağa doğru 18° - 25° bir eğim gösterir. Bununla beraber Aubert olayı insandan insana büyük fark gösterir. (L)

AUBERVİLLİERS, Fransa'da Seine kantonunun merkezi (Saint-Denis idarî çevresi); Paris'in kuzeydoğu banliyösünde; 70 836 nüf. (L)

AUBİGNAC (François HÉDELİN, abbé D'), fransız tiyatro eleştiricisi (Paris 1604-Nemours 1676). Kardinal Richelieu'nün yeğeni Fronsac dükünü yetiştirdi. İyi bir vaiz, ama başarısız bir dram yazarıdır. *Pratique du théâtre* (Tiyatro Pratiği) [1657] adlı eseri XVII. yy. fransız tiyatro tarihi bakımından önemlidir. Bu eserde manzum tiyatro oyunları gerçeğe uygunluk temeli üzerine oturtulur ve «üç birlik kuralı» nın özelliği belirtilir. Aubignac, ölümünden sonra, 1715'te yayımlanan *Conjectures Académiques sur l'Iliade* (İlyada üzerine Akademik Kanılar) adlı eserinde Homeros'un gerçekten yaşamış olup olmadığı konusu üstünde durur. (L)

AUBİGNÉ (Théodore *Agrippa* D'), fransız yazarı ve Calvin'ci subay (Pons yakınında, Saintonge 1552-Cenevre 1630). Hümanist bir öğrenim gördü. *Hatıralar*'ında Eflatun'un *Kriton*'unu henüz yedi yaşındayken aslından çevirdiğini söyler. Reform ilkelerini benimseyerek yetişti. Amboise'da başları uçurulmuş protestanları gördü. Bu korkunç manzara karşısında, babasının da etkisiyle reformu savunmağa and içti. Paris, Orléans, Cenevre ve Lyon'da öğrenimine devam etti. On altı yaşında orduya katıldı. Navarra kralının sadık ve dürüst bir yardımcısı olmadan önce, Condé prensinin ordusunda yararlık gösterdi. 1585'te Katoliklerin eline geçti ve ölüme mahkûm edildi, ama Saint-Luc'ün iyiliksevcrliği sayesinde kurtuldu. Askerlikten, ancak, Henri IV'ün tahta çıkışından sonra ayrıldı. Topraklarına çekilerek, eserlerini yazmağa koyuldu; ama siyasî faaliyetten de büsbütün çekilmedi. De Luynes aleyhindeki komployla (1620) ilgili görüldüğünden Cenevre'ye sığınmak zorunda kaldı. Bu şehrin tahkim edilmesiyle uğraştı ve yeniden evlendi. Son günlerinde, Mme de Maintenon'un babası olan oğlu Constant'ın dinine ihanet ettiğini gördü ve protestan partisinin yıkılışına şahit oldu. Aubigné, yiğitliğinin yanı sıra samimî, inançlı ve duygulu bir insandı; karakterinin kusurlarına rağmen, üstün manevî niteliklere sahipti. Kılıcı ile savunduğu davaya kalemiyle de hizmet etti. 1577'den itibaren boş saatlerinde, *les Tragiques* (Trajikler) [1616] adlı manzum eserini yazmağa koyuldu. Yazarın, büyük bir ilham gücünü ve mistik bir coşkunluğunu dile getiren bu şaheserinde, her sayfada aynı başarıyı sürdürdüğü söylenemez. Gelecek kuşaklara ithaf ettiği *l'Histoire Universelle depuis* 1550 *Jusqu'en* 1601 (1550'den 1601'e kadar Dünya Tarihi) [1616-1620] adlı eserini de aynı süre içinde yazdı. Fransız protestanlarının inançlarını savunmak uğruna giriştikleri mücadeleyi dile getiren bu eser, belge zenginliği, tarafsızlık çabası ve her cümlesinde dile gelen adalet ve gerçek ülküsü bakımından büyük önem taşır. Aubigné, iki yergi kitapçığı da kaleme aldı. Protestanların din değiştirmesini eleştiren ve 1660'ta yayımlanan *la Confession Catholique du Sieur de Sancy* ve Marie de Médicis'in sarayındaki saçma olayları alaya alan *les Aventures du baron de Foeneste* (Foeneste Baronunun Maceraları) [1617]. Yazar, Rabelais'yi hatırlatan gülünç hikâyelerle dolu olan bu son eserinde, Poitiers'li soylu kişi Enay ile gaskonyalı maceracı Foeneste tiplerini yarattı. 1570-1573 Arasında Landes-Guinemer malikânesinde yazdığı ve yayımlamadığı *le Printemps* (İlkbahar), yazarın iç dünyasını yansıtır. Eserde, *l'Hécatombe à Diane* (Diane'a Kurban), *Stances* (Dörtlükler) ve *Odes* (Kasideler) yer alır. Bu şiirlerinde, Ronsard'ın sevgilisi Cassandre'ın yeğeni Diane Salviati adlı genç kızı yüceltir ve ona karşı duyduğu mutsuz aşkı dile getirir. Ronsard ve Petrarca'cı şairlerin izinden giden Aubigné, ateşli ve coşkun kişiliğini dile getirirken orijinal ve samimî olmasını bilir. *Le Printemps*'da, taşkın bir romantizm yanında barok eğilimin ilk belirtileri göze çarpar. 1729'da *Histoire Secrète de Th. Agr. d'Aubigné* (Th. Agr. d'Au-

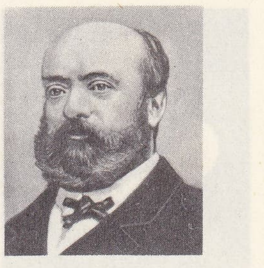
Théodore AUBANEL

Esprit AUBER

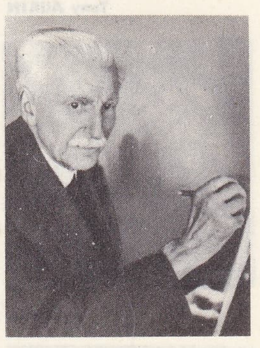
Louis AUBERT

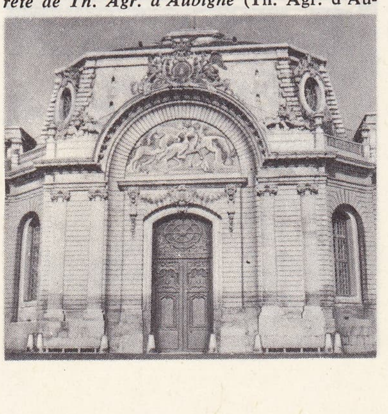
Jean AUBERT: «Grandes Écuries» nin giriş kapısı (Chantilly, Fransa)

atypus (resim 830. sayfada)

Foto. Vincent, Arch. phot., Noailles (LAROUSSE)

Agrippa d'AUBIGNE portre (XVI. yy. fransız okulu) [Basel müzesi, İsviçre]

Tony AUBIN

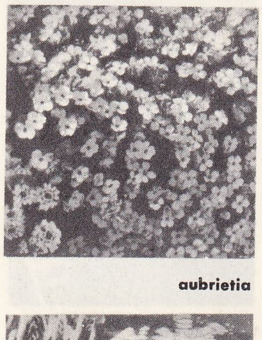

aubrietia

AUBUSSON Brianchon'un bir halısından detay: «Diana Uykuda» (1943); romantik üslûpta bir halının köşesi

bigné'nin Gizli Hikâyesi), *Lettres* (Mektuplar) ve *Oeuvres Mêlées* (Karışık Eserler) başlıkları altında biyografisi yayımlandı. D'Aubigné, eğilmez mizacı ve taassubuyle protestan reformunun savaşçı ruhunu temsil eder. Ama Sainte-Beuve'de olduğu kadar, Aubigné'de de fransız rönesansının canlı bir özetini görmek doğru olur. (L)

AUBİN, Orta Fransa'da, Aveyron kantonu merkezi (Villefranche-de-Rouergue idarî çevresi); 7 918 nüf. XII. ve XV. yy. dan kalma kilise. Önemli maden kömürü ocakları. (L)

AUBİN (Tony), fransız bestecisi ve orkestra şefi (Paris 1907). Paris konservatuvarında Noël Gallon ile füg, Paul Dukas ile kompozisyon çalıştı. 1930'da, *Actéon* adlı bestesiyle Roma ödülünü kazandı. Eserlerindeki geniş, dengeli kuruluş Franck ve Dukas'nın etkilerini taşır; ustalıklı armoni anlayışı ve zarif yazısı onu Fauré'ye ve Ravel'e yaklaştırır. Eserleri: senfoniler (1935-1961), *Tema ve Çeşitlemeler*, piyano ve orkestra için sonat, *la Chasse İnfernale* (Amansız Takip) adlı senfonik scherzo, *Danimarka Süiti*, Suarès'in eserinden esinlenen *Cressida*. 1946'dan beri Paris konservatuvarında kompozisyon öğretmenidir. (L)

AUBLET (Christian FUSÉE), fransız botanikçisi (Salon 1723-Paris 1778). Guyana'ya yaptığı bir geziden sonra 1775'te, kendisinden önce bilinmeyen birçok bitki tür ve cinslerini kapsayan *Histoire des Plantes de la Guyane Française* (Fransız Guyana'sındaki Bitkilerin Tarihi) adlı eserini yayımladı. (L)

AUBOİN (Jean), fransız jeologu (Evreux 1928). Jeosenklinal dağ oluşumları, tortusal çökmelerle dağ oluşumları arasındaki ilişkiler alanında uzman. Orta Akdeniz dağ sıralarının yapısını inceledi. (L)

AUBRAC dağları, Massif Central'da bazaltlı yayla. Lot ve Truyère vâdileri arasında; en yüksek yeri *Truc de Mailhebiau* (1471 m). Burası 1 000 ve 1 200 m yükseltide tek düzenli, sert iklimli bir yayladır; kenarları derin vâdilerle yarılmıştır. Yazın bu dağlara büyük sığır sürüleri çıkarılır. (L)

Aubrac ırkı, Massif Central'ın güneyindeki dağlık bölgelerde yaşayan sığır ırkı. Bunlar orta boylu, esmer, burnu kara hayvanlardır. Gözlerinin çevresinde siyah bir halka, kulaklarının kenarında siyah kıllar bulunur. (L)

AUBRİETİA i. (Claude *Aubriet*'den). Mor çiçekli güzel küçük bitki. Süs bahçelerinde pek yaygındır. (Anadolu, Güney İtalya, Yunanistan ve Suriye'nin yerli bitkisidir. Tereye benzeyen bu cinsin 10 kadar türü vardır. Turpgillerden.) [L]

AUBRY (Charles Antoine), fransız hukuk bilgini ve yargıcı (Saverne 1803-Paris 1883). Strasburg Hukuk fakültesi dekanı ve Yargıtay danışmanı oldu. Zachariae yöntemini benimseyerek, Rau ile birlikte *Cours de Droit Civil* (Medenî Hukuk Dersleri) adlı bir eser yazdı (1843-1846). [L]

AUBRY (Pierre), fransız bilgini (Paris 1874-Dieppe 1910). Paris Katolik enstitüsünde öğretim üyeliği yaptı. Ortaçağ müzikolojisinin yeniden önem kazanmasına öncülük etti. Bu dönemle ilgili olarak, birçok değerli incelemeler yayımladı. 1901'de, müzik araştırmalarıyle görevlendirilerek Türkistan'a gitti, ermeni müziği üstüne incelemeler yazdı. (L)

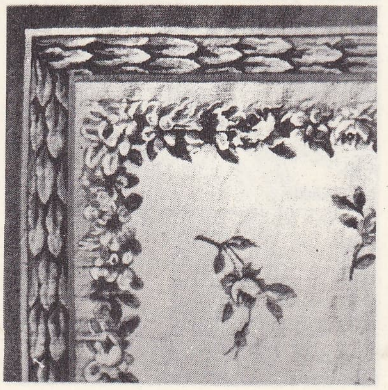

AUBURN, A.B.D.'de (New York eyaleti) şehir; Ontario gölü güneyinde; 35 250 nüf. Büyük cezaevi. Lokomotif ve vagon fabrikaları. Dokuma ve kimya sanayii. (L)

AUBUSSON, Fransa'nın orta kesiminde Creuse idarî çevresinin merkezi; yüksek Marche bölgesinde, Creuse çayı kenarında; 6 279 nüf. (L)

Aubusson halıları. Ressam Dumont, Gobelins fabrikasından Fimazeau adlı bir dokumacı ile birlikte Aubusson halılarının yeniden yapımını sağladı (Jakar tezgâhında dokunan makine halısı, Savonnerie tipi yüksek kaliteli yün halı, yatık tezgâhta dokunan halılar, döşeme ve duvar kaplama halıları). 1884'te Abusson'da özellikle duvar halıcılığı ile ilgili Süsleme Sanatı Millî okulu açıldı. Okulun ilk müdürü Marius Martin eski teknik geleneklere uyarak renk sayısını sınırladı. (L)

AUBUSSON (Pierre D'), Malta şövalyeleri ruhanî başkanı (Monteil-au-Vicomte 1423-Rodos 1503). Albrecht V'in kumandasında Türklere karşı savaştığı, Fransa'ya gidince de Monterau, Praguerie ve veliaht Louis'nin kumandasında İsviçre savaşlarına katıldığı söylenir. 1457 Yılında Jacques Milly onu Charles VII'den Türklere karşı yardım istemek amacıyle Fransa'ya gönderdi. Rodos'a dönünce Auvergne başpapazı oldu. Mehmed II'nin Rodos kuşatmasına karşı koydu (1480). 1482'de Bayezid II ile taht kavgasına girişen kardeşi Cem'i önce korudu; hattâ Cem'i Osmanlı devletinin Avrupa'daki topraklarına geçirmeğe söz verdi, fakat sözünde durmadı, ondan Hıristiyanlık adına faydalanmak istedi. Cem'i önce Fransa'ya gönderdi, sonra Papa İnnocentius VIII'e teslim etti (1489). Buna karşılık kardinalliğe yükseltildi ve Papanın Asya genel temsilcisi oldu.

Son yıllarda Fransa kralları Charles VIII ve Louis XII ile beraber Türklere karşı bir haçlı seferi hazırlamayı düşündü, fakat papa Alexander VI, Cem'i zehirleyince bu düşüncesi gerçekleşmedi. (ML)

Aucassin ile Nicolette, XIII. yy. ın ilk yarısında yazılmış fransızca roman. Şarkı olarak söylenmek üzere kafiyeli küçük kıtalar ile yüksek sesle okunmak için yazılmış nesir parçalarından meydana geldiğinden «şarkılı hikâye» (*chante-fable*) olarak tanımlanır. Eser, Beaucaire kontunun oğlu Aucassin ile arap köle Nicolette arasındaki aşkın hikâyesidir. Türlü maceralardan sonra, Nicolette'in cesaret ve zekâsı sayesinde yeniden birbirlerine kavuşur ve evlenirler. (L)

AUCH, Güney Fransa'da Gers idarî bölgesinin merkezi; 20 834 nüf. Şehrin kurulduğu tepede gotik üslûba göre yapılmış Sainte-Marie katedral vardır (XV. yy. sonu ve XVI. yy.); cephesi, klasik üslûbu müjdeler. İçinde Rönesans'a ait arkalıklı tahta iskemleler, Arnaud de Moles'un (XVI. yy.) eseri olan güzel vitraylar ve Jean de Joyeuse'ün (1694) çok ünlü orgu (1958'de Gonzalez tarafından tamir edildi) vardır.

— Tar. Auch, *Ausci* denilen iber kavminin merkezi olan eski Elimberrum'dur. Sezar'ın kumandanı Crassus bunları boyunduruk altına almıştı. *Novempopulani* merkezi o sırada *Elusa*'da (Eauze) bulunmakla birlikte Auch Roma devrinde gelişti. Barbarlar ve daha sonra Araplar şehri birkaç kere tahrip ettilerse de VIII. yy. sonunda Auch, Armagnac'ı meydana getiren yörenin merkezi olarak kesinlikle Eauze'un yerini aldı. (L)

AUCHENORHYNCHA çoğl. i. (yun. *aukhen*, boyun ve *rhynkos*, gaga'dan lat. k.). Eşkanatlı böcekler grubu. Kısa duyargalarının uncada bir tüycük vardır; ayak kısmı üç eklemlidir. (Mahmuz biçimli hortum başın alt tarafındadır. Bu grup pek çok familyayı kapsar; en tanınmışları: *cicadidae* (ağustosböceğigiller), *cercopidae*, *typhlocybidae*, *fulgoridae*, *tettigometridae*. [Zt.: STERNORHYNCHA.] (L)

AUCHİNLECK (sir Claude John Eyre), ingiliz mareşali (Hampshire'da Aldershot 1884). Hint ordusunda uzun süre hizmet gördü ve 1936'dan 1938'e kadar bu ordunun kurmay başkan yardımcılığını yaptı. İkinci Dünya savaşında Norveç'e gönderilen ingiliz kuvvetlerine (1940) ve daha sonra Hindistan'daki ingiliz birliklerine (1941) kumanda etti. Ortadoğu kuvvetleri baş komutanı olarak (1941-1942) Tobruk'u kurtardı ve Rommel'i El-Ageyla'ya püskürttü (1941 sonu). Alman karşı taarruzu sonunda geri çekildi, El-Alameyn'i bütün gücüyle savundu (1942). Ortadoğu kuvvetleri komutanlığına Alexander getirilince, 1943'te Hindistan ordusunun komutanlığına yeniden atandı ve 1947'ye kadar bu görevde kaldı. 1946'da mareşal oldu. (L)

AUCHMUTY (Sir Samuel), ingiliz generali (New York 1756-Dublin 1822). Önce Amerika'da, sonra Hindistan'da görev aldı. 1810'da, Hindistan birlikleri başkomutanı oldu. 1811'de, Java'nın zaptı ile sonuçlanan seferi yönetti. (L)

AUCKLAND, Yeni Zelanda'da şehir (Kuzey adası); eyalet merkezi. Auckland yarımadasının dar berzahı üzerinde; 547 900 nüf. Auckland'ın iki limanından batıdaki Manukau Harbour, çamurla dolmuş olduğu için bütün faaliyet doğudaki Waitemata Harbour limanında toplanmıştır. Auckland, Yeni Zelanda'nın başlıca ticaret merkezi ve milletlerarası ticaret bakımından en önemli limanıdır. Şehrin yüksek kısımlarında park haline getirilmiş küçük yanardağ konileri bulunur. Queen's Street çevresinde ticaret bölgeleri ve bahçeler içinde evlerden meydana gelen geniş mahalleler vardır. Üniversite. Güzel bir maori (Yeni Zelanda halkı) müzesi. Besin sanayii; plastik maddeler. Otomobil montajı. Şehir 1865'e kadar Yeni Zelanda'nın başkentiydi.

— *Auckland eyaleti* 1965'ten sonra üçe bölündü (Northland, Central Auckland, South Auckland). Auckland şehri, Central Auckland ($5\,569$ km^2, 613 700 nüf.) eyaletinin merkezidir. Öteki bölümler Northland (12 639 km^2, 93 400 nüf.; merkezi: Whangarei) South Auckland Bay of Pienty (36 744 km^2, 389 300 nüf., merkezi Hamilton). [L]

AUCKLAND adaları, Büyük okyanus'ta, Yeni Zelanda'nın 350 km güneyinde ıssız dağlık takımadalar. 1806'da kaptan Bristow tarafından keşfedilen Auckland adaları Yeni Zelanda'nındır. (L)

AUCKLAND baronu ve kontu. Bk. EDEN.

AUCOC (Jean Léon), fransız hukukçusu ve yöneticisi (Paris 1828-ay.y. 1910). 1869'da Danıştay, 1877'de Siyasî ve Manevî İlimler akademisi üyesi oldu. İdare hukukunu ilk olarak bağımsız bir ilim dalı olarak kabul eden ve onu bir sisteme sokmağa çalışanların başında gelir. (L)

AUCOUMEA i. Okume'nin ilmî adı. Kongo, Gabon ve Kamerun'da yetişen, büyük bileşik yapraklı ağaç. (Meyvesi beş köşeli, tek çekirdekli etli yemiştir. Turuncu pembe, çoğu zaman hareli hafif bir kerestesi vardır. Kontrplak ve kaplama yapımında kullanılır. Burseraceae familyasından.) [L]

AUCTİO i. Roma huk. Roma'da, bir borçlunun mallarının müzayede yolu ile en çok artırana satılması. (L)

AUCTORİTAS i. (*otorite* anlamında roma tarihinde kullanılan lat. k.). *Auctoritas patrum* («Roma senatörlerinin otoritesi»), krallık ve cumhuriyet devirlerinde, senatonun kanunları onaylama yetkisi. (Yüzler meclislerinin kabul ettiği kanunların senatörler tarafından onaylanması gerekirdi. Senatörler *lex Publilia'dan* (M.Ö. 339) itibaren, *auctoritas*'larını oylamadan önce verirlerdi. *Lex Maenia*, bu usulü seçim meclislerine de yaydı.) || *Auctoritas principis*, Roma imparatoruna, *princeps* (Roma'nın «birinci» vatandaşı) unvanı dolayısıyle tanınan yetki. (Prensin *auctoritas*'ını, kazaî, askerî ve idarî yetkisini temsil eden *imperium** ve *potestas*'ı tamamlar.) [L]

AUCUBA i. Her mevsimde yapraklı, kırmızı meyveli ağaççık. *Aucuba japonica*, bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilen güzel bir çalı bitkisidir.

— ANSİKL. *Aucuba japonica* 2 m'ye kadar yükselebilir. Fakat istenirse kısa boylu tutulabilir. Çok dallı ve daima yeşildir. Yaprakları büyük, değirmi, parlak, damarlı ve sarı beneklidir. Bahçelerde daldırma veya çelik ile üretilir. Şehir içinde, gölgeli yerlerde gayet iyi yetişir. (L)

AUDA (Antoine), fransız asıllı müzik bilgini (Saint-Julien-en-Jarz 1879-Woluwvé-Saint-Pierre 1964). Öğrenimini Marsilya'da yaptı, 1902'de kilise koro şefi ve orgcu olarak Belçika'ya yerleşti. Liège'li eski müzikçileri inceledi, bu konuda birçok ilmî eser yayımladı. (L)

Foto. Vincent, Serge Lido, Truffaut, Braquenié, Vaux (LAROUSSE)

AUDE, Güney Fransa'da ırmak; 220 km. Doğu Pirenelerden doğar, birçok boğazdan akarak Languedoc ovasına girer, Carcassonne'dan geçer, Naurouze boğazından gelen Fresquel suyunu alır, doğuya kıvrılır, Corbières dağlarından gelen Orbieu çayını da alarak Narbonne yakınında Akdeniz'e dökülür. Su seviyesi en çok kışın yükselir ve şiddetli taşmalar olur. Ortalama debiler 19 ve 44 m³/sn'dir; en yüksek debi 1 000 m³'ü bulabilir. (L)

AUDE (Joseph), fransız oyun yazarı (Apt 1755-Paris 1841). Malta şövalyesi. Buffon'un sekreterliğini yaptı ve onun *Vie Privée* (Özel Hayat) adlı eserini yayımladı. Sonra, kendini oyun yazarlığına verdi. *Cadet Roussel ou le Café des Aveugles* (Cadet Roussel veya Körler Kahvesi) [1793] ve *Madame Angot au Sérail de Constantinople* (Bayan Angot İstanbul Sarayında) [1800] gibi vodviller ve parodiler yazdı. Oyunları, bazen yeğeni JOSEPH **Aude**'unkilerle (1778-1809) karıştırılır. (L)

AUDE idarî bölgesi, Fransa'nın güneyinde, Massif Central'dan Doğu Pirenelere kadar uzanan idarî bölge; 6 342 km²; 269 000 nüf. Merkezi *Carcassonne;* üç idarî çevre (Carcassonne, Limoux, Narbonne), 31 kanton ve 441 komünden meydana gelir. İdarî bölgenin kuzey kısmı Massif Central'ın ucu olan billûrlu kayalardan oluşmuş *Montagne Noire* ile son bulur; doğuda Aşağı Languedoc bağları uzanır; batıda *Naurouze eşiği*'ne doğru tahıl, mısır ve meyve ağaçları ön plandadır. Daha güneyde Corbières kütlesi yükselir. Bölgenin Akdeniz kıyılarında, yer yer büyük yalı gölleri (Sigean ve Leucate) bulunan ovalar vardır.

İdarî bölgenin en yüksek tepesi güneyde *Madrès* tepesidir (2 471 m). Sanayi faaliyeti ikinci planda kalır: dokumacılık ve ayakkabıcılık. (L)

AUDEN (Wystan Hugh), amerikan uyruklu ingiliz şairi ve oyun yazarı (York 1907). Sosyal eşitsizliği protesto etmek için, içlerinde Stephen Spender ve Christopher Isherwood'un da bulunduğu bir yazarlar grubunun başına geçti (1930-1933). 1939'da Amerika Birleşik devletlerine yerleşti. Başlıca şiir derlemeleri şunlardır: *Poems* (Şiirler) [1930], *The Dance of Death* (Ölüm Dansı) [1933], *For the Time Being* (Şimdilik) [1945], *The Age of Anxiety* (Kaygı Çağı) [1948], *The Shield of Achilles* (Akhilleus'un Kalkanı) [1954], *About the House* (Ev Üstüne) [1966]. Isherwood ile birlikte, *The Ascent of F6* (F6'nın Yükselişi) [1936] adlı oyunu ve *Journey to a War*'u (Savaş Yolculuğu) [1939] yayımladı. Ayrıca *The Dyer's Hand* (Boyacının Eli) [1963] adlı bir de denemesi vardır. (L)

AUDH veya **AVADH,** Hindistan'da, şimdi Uttar Prades'e katılmış eski eyalet.

— Tar. Audh, aryaların Hindistan'da ilk yerleştiği kesimlerden biriydi. Efsaneye göre, Ramayana adlı destanın yazarı Valmiki burada yaşamıştı: bu destanın kahramanı Rama, eyalete adını veren Ayodhya kralının oğludur. Audh hükümdarlarından biri, Prasenacit (başkenti Şravasti idi), ateşli bir Buddha Şakyamuni taraftarıydı. Audh, sırasıyle hint-yunan krallıklarının (M.Ö. II. yy. da Menandros ile), Kuşana imparatorluğunun (I-II. yy. da Vima Menandros ile) ve Gupta'lar devletinin (IV. yy. da Şandragupta ile) sınırları içinde yer aldı; sonra 1194'te islâm egemenliği altına girdi. Bununla birlikte, bölgede Brahmanlık da devam etti: XV. ve XVI. yy. larda mistikler, burada Rama dinini yaydı. İngilizler Lucknow zaferinden (1764) sonra Audh'a el atarak 1856'da burayı sömürge haline getirdiler. 1857'de Audh sipahi ayaklanmasının çok zararını gördü. Daha sonra kuzeybatı eyaletlerinde bir başkomiserlik haline geldi: bugün Uttar Prades devletinin sınırları içindedir. (L)

AUDİARD (Michel), fransız gazeteci, senaryocu ve sinema diyalogcusu (Paris 1920). 1947'den bu yana birçok filmin senaryosunu yazdı. Bunların bazıları ticarî yönden büyük başarı kazandı: D. de la Patellière'in yönettiği *Un Taxi pour Tobrouk* (Tobruk'a bir Taksi) [1960], *Les Grandes Familles* (Büyük Aileler) [1958]. [L]

AUDİBERTİ (Jacques), fransız yazarı (Antibes 1899-Paris 1965). Şiirlerinde Mallarmé'nin etkisi görülür. Romanlarında, ilgi çekici, lirik ve kimi zaman da gülünç istiareler ve benzetme bolluğu içinde gerçek ile hayal birbirine karışır. *Race des Hommes* (İnsan Soyu) [1937], *Des Tonnes de Semence* (Tonlarca Tohum) [1941], *Toujours* (Daima) [1944], *Rempart* (Kale) [1935] v.b. Romanları: *Abraxas* (1938), *Carnage* (Katliam) [1942], *le Retour du Divin* (Tanrısalın Dönüşü) [1943], *Marie Dubois* (1952), *les Jardins et les Fleuves* (Bahçeler ve Irmaklar) [1954] v.b. Bu eserlerinde, destan, trajedi, duygululuk veya mizah gibi her tarzı ve türü denedi. Piyesler yazdı: *Quoat-Quoat* (1946), *Kötülük Kol Geziyor* (Le Mal Court) [1947], *les Femmes du Boeuf et la Fête Noire* (Öküzün Karıları ve Kara Bayram) [1948], *Pucelle* (Kızoğlan Kız) [1950], *la Fourmi Dans le Corps* (Vücuttaki Karınca) [1961], *la Brigitta* (1962) v.b. Dil zenginliğinde elle tutulur hale gelen çoşkun hayalgücü ve her zamanki mizah duygusu, bu eserlerinde de görülür.

Son oyunlarının şiir ve gerçekten kurulu bir dünyada geçen olayları, rüyaların sınırında yer alır. Yazar, bu oyunlarda, hayat ve aşkı yüceltir, sahte durumları ve tedirgin edici kişileri canlandırır, ama asıl amacı ve uğraşısı dildir: *la Logeuse* (Pansiyoncu Kadın) [1960], *Pomme, pomme, pomme* (1962) adlı eserlerinde biricik sağlam, gerçek kelimelerdir. Son yıllarda, eski oyunları (*la Cavalier seul,* 1963; *l'Opéra du monde,* 1964) yeniden sahneye konmuş; şiirleri (*Ange aux entrail les,* 1964), romanları (*Les tombeaux Ferment mal,* 1963) ve bir anılar derlemesi (*Dimanche m'attend,* 1965) yayımlanmıştır. (L)

AUDİFFRET (Charles,—markisi), fransız siyaset adamı ve iktisatçısı (Paris 1787-ay. y. 1878). Sayıştay başkanı (1829), Âyan Meclisi üyesi (1837), senatör (1852), Siyasî ve Manevî İlimler akademisi üyesi (1855). Devlet muhasebesini geliştirdi. Maliye üstüne eserler yazdı. (L)

AUDİGUİER (Vital D'), fransız yazarı (Rouergue 1569'a doğr.-Paris 1624'e doğr.). *Amadis de Gaula* tarzındaki macera romanı *Histoire Tragique de Lisandre et Caliste* (Lisandre ile Caliste'in Acıklı Öyküsü) [1615] büyük başarı kazandı, ingilizce, almanca, italyanca ve hollanda diline çevrildi. (L)

AUDİNCOURT, Doğu Fransa'da Doubs kantonu merkezi (Montbéliard idarî çevresi), Montbéliard'ın güneydoğusunda, Doubs çayı üzerinde, Porte de Bourgogne bölgesinde; 12 527 nüf. 1949'da mimar Novarina tarafından yapılmış kilise: F. Léger'nin (nef ve koro kısmı), Bazaine'in (vaftiz yeri) cam kareler halinde vitrayları; yapının cephesinde Bazaine'in büyük mozaiki; mahzen mezarın Le Moal tarafından yapılan vitrayları. Metalürji sanayii. (L)

AUDİO-VİSUEL. Bk. İŞİTME-GÖRME.

AUDİSİO (Guglielmo), italyan kilise adamı, profesör ve gazeteci (Piemonte'de Bra 1802-Roma 1882). Torino ve Roma üniversitelerinde ders verdi, bir dergi çıkardı ve liberal katolikliği savundu. (L)

AUDLEY (Thomas AUDLEY, baron) [1488-1544]. Avam kamarası başkanı (1529) ve baş yargıç (1533); piskopos Fisher, Thomas More (1535) ve Anne Boleyn'e (1536) karşı açılan davaları yönetti; Henry VIII'in din siyasetine uysallıkla hizmet etti. (L)

AUDOİN. Bk. ALDUİN.

AUDOUARD (Mathieu François Maxence), fransız hekimi (Castres 1776-Paris 1856). İmparatorluk orduları başhekimi. 1821'de, Barcelona'yı kırıp geçiren sarı humma ve başka birçok kolera salgınında büyük yararlık gösterdi. (L)

AUDOUX (Marguerite), fransız kadın romancısı (Sancoins 1863-Saint-Raphael 1937). Yetimhanede büyüdü; bir çiftliğe hizmetçi olarak yerleştirildi. Daha sonra Paris'e gitti, terzilik yaptı, edebiyat çevreleri ile ilişki kurdu ve Charles-Louis Philippe ile tanıştı. *Marie-Claire* adlı romanına Octave Mirbeau'nun yazdığı önsöz (1910) tanınmasına yol açtı. *Atelier de Marie-Claire* (Marie-Claire'in Atelyesi) adlı romanı, ilk eserinin devamıdır (1919). Bu romanda, kendi hayatını, samimî bir gerçekçilikle, etkili ve duygulandırıcı bir şekilde canlandırır. (L)

AUDOVERE, Neustria kralı Chilpereiks I'in 567 yıllarında boşadığı ilk karısı. Kadın bir manastıra çekilince onu orada 580'e doğru boğdurttu. Oğulları da öldürüldü. (L)

AUDRAN (Edmond), fransız bestecisi (Lyon 1842-Tierceville 1901). Niedermeyer okulunda yetişti, Marsilya'da kilise koro şefi olarak çalıştı, içten ve basit bir neşeyle dolu birçok opera ve opera-komik besteledi: *Moğol Hakanı* (1877), *La Mascotte* (1880), *Miss Helyett* (1890), *Ferrare Düşesi* (1895). [L]

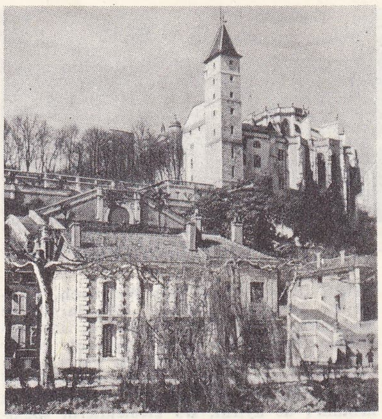

AUCH
Armagnac kulesi, katedralin absidi, teras ve yüzbasamaklı merdiven

AUDRAN'LAR, birçok gravürcü, ressam, heykeltıraş ve halıcı yetiştirmiş fransız sanatçı ailesi. —CLAUDE, ressam (Lyon 1639-Paris 1684), Perrier ve Vairix'in öğrencisi, 1675'te Akademi üyesi. Lebrun grubuna katıldı ve Versailles'daki Diana ve Mars salonlarının kemer kovanlarının süslemesini yaptı. Saint-Germain ve Sceaux şatolarında çalıştı. Aziz Bruno tarikatı rahipleri için çizdiği üç tablo, Paris'de Notre Dame-des-Blancs-Manteaux'da bulunmaktadır. Vulcanus ve Venüs adlı tablosu Louvre'dadır. —GERARD (Lyon 1640-Paris 1703), gravürcü, Claude'un kardeşi. Roma'da Carlo Maratta'nın öğrencisi oldu. Ailenin en ünlü kişisidir. 1674'te Akademiye alındı, Kraliyet Mobilya imalâthanesinin gravür atelyesini yönetti ve birçok öğrenci yetiştirdi. Lebrun ve Mignard'ın eserlerinden gravürler yaptı. *İskender'in Savaşları, Versailles'daki Küçük Galeri* ve *Val-de Grâce'ın Kubbesi* adlı tabloları esas alarak yaptığı oyma baskı resimler (estampalar) bu eserlerin başarı kazanmasında büyük rol oynadığı gibi, çoğu zaman, desen ve üslûp ustalığı yönünden onlardan üstündü. XVIII.yy. gravürcülerinin birçoğu, onun çelik kalem ve ıslak kazı (ofort) tekniğini benimsedi. (L)

aucuba

AUDUBON (John James), amerikalı kuş bilgini (Louisiana 1780'e doğr. -New York 1851). Fransız asıllı ana babadan dünyaya geldi. Öğrenimini tamamlamak üzere Paris'e gönderildi ve orada David'den resim dersleri aldı. Amerika'ya dönüşünde, Kuzey Amerika'nın en az bilinen bölgelerini dolaştı, kuşlar ve dört ayaklı hayvanlar üstüne incelemeler yaptı. *The Birds of America* (Amerika'nın Kuşları) [1830], daha sonra *The Quadrupeds of America* (Amerika'nın Dört Ayaklı Hayvanları) [1846-1850] adlı eserleri yayımladı. Yazarlığı, bilginliği ve ressamlığı kadar önemlidir. (L)

Jacques AUDİBERTİ

AUDUMLA, iskandinav mitolojisinde efsanevî inek. Edda'ya göre, hayat önce iki yaratıkla başlar: dev Ymir ve inek Audumla. İnek, devi sütü ile besler, karnını doyurmak için yaladığı tuzlu buzlar erimeğe başlar ve bu sudan başka bir dev, Börr'ün babası Buri doğar. Börr de aslında üç iskandinav tanrısının (Ve, Vili ve Odin) babasıdır. (L)

AUE, Doğu Almanya'da şehir (Karl-Marx-Stadt idarî bölümü) Erzgebirge'de, Zwickau'nun güneydoğusunda, Mulde çayı kenarında; 32 800 nüf. Dokuma sanayii. Çevrede önemli uranyum işletmeleri. (L)

AUE (Hartmann VON). Bk. HARTMANN VON AUE.

AUENBRUGGER (Leopold), **Avenbrugger** adı ile de tanınan alman hekimi (Graz 1722-Viyana 1809). İç hastalıklarının teşhisinde, parmakla vurarak yoklama metodunu bulmuştur. (L)

AUER (İgnaz), alman siyaset adamı (Bavyera'da Dommelstadt 1846-Berlin 1907). Üstün bir hatip, sosyalist partisi şeflerinden biri oldu; uzun süre Reichstag üyesiydi. (L)

Foto. Roubier, Vincent, Harlingue (LAROUSSE)

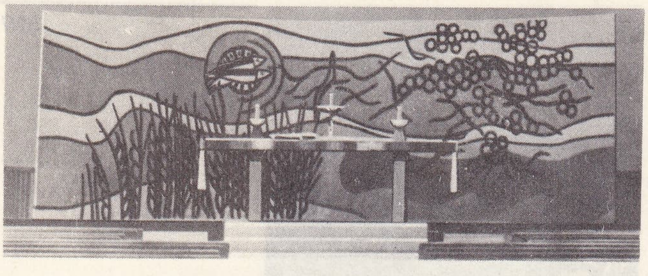

AUDİNCOURT kilisenin sunağında Fernand Léger'nin örme duvar örtüsü

Karl **AUER**

AUER (Karl), baron **von Welsbach**, avusturyalı kimyacı (Viyana 1858-Karnten'de Welsbach şatosu 1929). Heidelberg üniversitesinde Bunsen'den kimya öğrendi. Nadir topraklar üzerinde araştırmalar yaptı ve bu topraklardaki seryum gibi bazı madenleri saf olarak elde etmeği başardı; prazeodim ve neodim'i de ayırdı. Bu elementlerin spektroskopik incelenmesi sonucu, kendi adını taşıyan toryum oksitli gömlekleri keşfetti (1895). Osmiyum, sonra da tungsten telli elektrik ampulü ve ferroseryum'un yanıcı özellikleri üzerine de çalışmaları vardır.

● *Auer cismi.* Kanbilim. Had lökozda açıkça görülen ve lösemiye tutulmuş hücrelerde rastlanan sitoplazma cisimciği. (L)

AUERBACH, Almanya'da (Doğu Almanya, Karl-Marx-Stadt idarî bölümü) şehir, Erzgebirge'de, Zwickau'nun güneyinde; 20 200 nüf. Dokuma sanayii: pamuklular, iç çamaşırı, dantela ve işlemeler, eldivencilik, halıcılık. Çevrede sanatoryumlar. (L)

AUERBACH (Berthold), alman romancısı (Nordstetten 1812-Cannes 1882). Romanlar yazdı, ama sağlam bir gözleme dayanan eğlenceli hikâyeleriyle ün kazandı: *Schwarzwälder Dorfgeschichten* (Karaorman Köy Hikâyeleri) [1843], *Neue Dorfgeschichten* (Yeni Köy Hikâyeleri), *Deutsche Abende* (Alman Akşamları) [1850]. (L)

AUERBACH (Erich), alman filoloğu, roman dil ve edebiyatı uzmanı (Berlin 1892-Yale 1950). Marburg üniversitesinde Roman filolojisi profesörü. Nazi rejiminden kaçan uzmanlarla birlikte 1935'te Türkiye'ye geldi, Leo Spitzer'den boşalan İ.Ü. Roman filolojisi kürsüsüne atandı (1936-1948). Çeşitli Avrupa dillerine çevrilen meşhur eseri *Mimesis*'i (Berne, 1945) İstanbul'da yazdı. 1948'de A.B.D.'ye gitti, Pennsylvania, Princeton ve Yale üniversitelerinde çalıştı. Diğer eserleri: türk öğrenciler için hazırladığı *Roman Filolojisine Giriş*, ölümünden sonra basılan *Vier Unterssuchungen zur Geschichte der Französischen Bildung* (Fransızca Eğitim Tarihi Üzerine Dört Araştırma) [1951] ve *Litteratur, Sprache und Publikum in der Lateinischen Spaetantike und im Mittelalter* (Latin Antikçağ ve Ortaçağda Edebiyat, Dil ve Halk) [1958]. Özellikle Dante ile Cico hakkındaki incelemeleri *Gesammelte Aufsaetze zur Romanischen Philologie* (Roman Filolojisi Üzerine Makaleler) [1967] adı altında toplanmıştır. (M)

AUERBACH (Heinrich Stromer), Leipzig'de tıp profesörü ve senatör (1482-1542). Leipzig'de yaptırdığı ev meşhurdur: söylendiğine göre, ilk *Faust*'taki şarap mahzeni sahnesi burada geçer. Bu mahzen *Auerbachs Keller* adını taşır. (L)

AUERBAŞİT i. (avusturyalı kimyacı *Auerbach*'ın adından fr. *auerbachite.*) Miner. Radyoaktif zirkonyum çeşidi. (L)

AUERLİT i. (fr. *auerlite*). Miner. Tabiî zirkonyum ve itriyum silikofosfat. (L)

AUEROCHS i. (alm. k. ova sığırı veya *Urochs*, ilkel sığır). Bugün soyu tükenmiş yabanî sığır türü. Almanya'nın bataklık ormanlarında yaşardı. Ortaçağ'da Avrupa'da rastlanırdı. O zamanki insanların *urus* dedikleri auerochs siyah renkte ve yelesizdi. — ANSİKL. Bugün, Münih civarındaki Hellabrunn hayvanat bahçesinde görülen sığır türünün, birtakım ırk karışımları (çiftleştirme) sonucu bu sığırdan türemiş olması mümkündür. Şimdiki tür, eski yazılarda ve ikonografide *auerochs* diye nitelenen türe tıpatıp uyar. (Ilmî adı: *Bos primigenius.*) [L]

AUERSPERG, XI. yy.dan beri tanınan ve bazı fertleri Avusturya siyaset veya edebiyatında önemli rol oynayan Krainer ailesi. Önemli kişilerinden bazıları: prens KARL WİLHELM (Viyana 1814-Prag 1890). Avusturya imparatorunun dostu ve danışmanı. Bohemya Diyeti'nde liberal fikirleriyle dikkati çekti. Avusturya'da Asiller meclisine başkanlık etti (1861), 1868 yılında, ocaktan eylüle kadar *Cisleithania* başkanlığında bulundu. Muhalefet saflarında mücadele ettikten sonra, 1871'de yeniden Asiller meclisi başkanlığına getirildi ve 1879'a kadar bu görevde kaldı. —Kardeşi prens ADOLF (1821-Sankt Pölten yakınında, Goldegg şatosu, 1885), Bohemya Diyeti üyesi, sonra da hayatı boyunca Asiller meclisi üyesi oldu. Almanya'nın anayasacı siyasetini kuvvetle savundu. 1871 Ekiminden 1879 şubatına kadar Cisleithania başbakanlığında bulundu. —Ailenin başka bir üyesi (en ünlüsü budur), Anastasius *Grün* adı ile daha fazla tanınan **von Auersperg** kontu ANTON ALEXANDER'dır. (L)

AUERSTEDT veya **AUERSTAEDT,** Almanya'da köy (Doğu Almanya, Halle idarî bölümü), Weimar'ın kuzeydoğusunda. Mareşal Davout'un zaferi (14 ekim 1806). [L]

Auerstedt savaşı, fransız mareşalı Davout'un Prusyalılara karşı kazandığı zafer. Aynı gün Auerstedt'in 20 km güneyinde Napolyon Iena* savaşını açtı ve kazandı (14 ekim 1806). Davout, imparatordan aldığı kuşatma emri üzerine, bir tek kolorduyle (26 000 kişi) Brunswick dükünün kumandasındaki Prusya ordusunun yarısına karşı savaştı ve Prusyalıları bozguna uğrattı. Brunswick ve öbür iki prusyalı general öldürüldü, 115 top ele geçirildi. Davout, *Auerstedt dükü* unvanını aldı. (L)

AUERSWALD (Alfred VON), prusyalı devlet adamı (Marienwerder 1797-Berlin 1870), Rudolf von Auerswald'ın kardeşi. 1847'de Doğu Prusya başkanı: 1848 yılında (mart-haziran arası) Camphausen kabinesine girdi. (L)

AUERSWALD (Rudolf VON), prusyalı devlet adamı (Marienwerder 1795-Berlin 1866). 1848 Yılında (haziran-eylül arası) bakanlar kurul'u başkanı, Dışişleri bakanı ve Millet meclisi üyesi oldu. 1858'de Yeni Çağ kabinesine katıldı, orduyu yeni baştan teşkilâtlandırmağa çalıştı ve Bismarck iktidara geçinceye kadar görevinde kaldı (1862). [L]

AUFİDİUS BASSUS, Tiberius zamanı tarihçilerinden. Bir Roma tarihi yazdı. Yarıda kalan bu esere ihtiyar Plinius devam etti. Bugün elimizde sadece birkaç parçası bulunmaktadır. (L)

AUFİDİUS VİCTORİNUS (Caius), iki defa konsül, M.S. 180'de, Roma praefectus'u. Fronto'nun damadı, Antoninus Pius'un ve Marcus Aurelius'un dostu. (L)

AUFRECHT (Theodor), alman sanskritçe uzmanı (Leschnitz 1822-Bonn 1907). Sanskrit edebiyatı ve karşılaştırmalı dilbilgisi üzerine eserleri vardır. (L)

AUFSCHNAİTER (Benedict Anton), alman bestecisi (Kitzbühel 1665-Passau 1742). 1705'te Passau katedralinde, G. Muffat'dan boşalan yere atandı. Beşli sonatlar (*Concors discordia*, 1695), dört yaylı çalgı ve sürekli bas için kilise sonatları (*Dulcis fidium harmonia*), âyin duaları (*Aquila clangens*), mezmurlar (*Cymbalum Davidis*, 1729) besteledi. (L)

AUGAİ. Esk. coğ. Anadolu'da Pamphylia kıyısında, Alanya'nın kuzeybatısındaki Figla burnuna yakın kasaba. (M)

AUGAZA. Esk. coğ. *Euaza* ve *Eugaza* da denir. Anadolu'da Asia bölgesinde kasaba. (M)

AUGE, yunan tanrıçalarından. — Tegea kralı Aleos'un kızı. Athena'nın rahibesi oldu, Herakles tarafından baştan çıkarıldı. Oğulları Telephos'un doğumundan sonra Mysia'ya kaçtı ve orada Teuthias'ın karısı oldu. Daha sonra farkında olmadan az kalsın oğlu ile evlenecekti. (L)

AUGÉ (Claude), fransız yayımcısısı ve sözlük yazarı (L'Isle-Jourdain 1854-Fontainebleau 1924). Larousse kitabevine girmek için öğretmenliği bıraktı ve 1885'te bu kitabevinin belli başlı müdürlerinden oldu. Önce müzik eğitimi için sağlam, açık ve çekici bir metotla eserler yazmağa başladı. Ortaöğretim için *Cours d'Histoire* (Tarih Dersleri) ve *Cours de Grammaire* (Dilbilgisi Dersleri) adları altında kitaplar yazdı (1890-1895). Fakat daha çok Pierre Larousse'tan sonra, yetki ile yönettiği sözlüklerle tanındı: yedi ciltlik *Nouveau Larousse İllustré* (1879-1904); 1906'da *Petit Larousse İllustré* ve 1924'te *Nouveau Petit Larousse İllustré* haline gelen *Dictionnaire Complet İllustré* (1889); *Larousse Pour Tous* (1907) ve *Larousse Universel* (1922). 1907'de *Larousse Mensuel İllustré*'yi kurdu. Bütün bu eserler, onun çalışkanlığını, iradesini, takipçiliğini, geniş görüşlülüğünü göstermektedir. (L)

AUGÉ (Paul), fransız yayımcısı (L'Isle-Jourdain 1881-Cabourg 1951). Claude Augé'nin oğlu. 1920'de Larousse kitabevinin müdürleri arasına katıldı ve daha çok sözlüklerin yazı işleriyle uğraştı. *Larousse du XX Siècle* (1928-1933), *le Grand Mémento* (1936), *le Nouveau Larousse Universel*'i (1948) yönetti ve birçok eser yayımladı. (L)

AUGER (Hippolyte), fransız yazarı (Auxerre 1797-Paris 1881). Romanlar, melodramlar yazdı; bazıları *Pauvre Mère!* (Zavallı Ana) [1838] büyük başarı kazandı. *Physiologie du Théâtre'da* (Tiyatronun Fizyolojisi) [1839-1840] Paris tiyatrolarının tarihini anlatır. (L)

AUGER (Louis Simon), fransız bilgini ve eleştirmecisi (Paris 1772- öl. intihar ederek, Meulan 1829). *Mélanges Philosophiques et Littéraires*'i (Felsefe ve Edebiyat Karmaları) yazdı [1828]. (Fr. akad. 1816; daimî sekreter 1816-1817.) [L]

AUGER (Pierre Victor), fransız fizikçisi (Paris 1899). Yüksek öğretmen okulunu bitirdi, Sorbonne'da fizik profesörlüğü yaptı (1937); yüksek öğretim (1945) ve Unesco Fen bölümü müdürü oldu (1946). Kozmik ışınlar uzmanı, özellikle kendi adını taşıyan olayı bulmasıyle tanınmıştır (1925).

● *Auger olayı.* Nükl. Atomun bir elektron yayımlayarak elektronik bir uyarılma halinden bir diğerine geçmesi. (L)

AUGEREAU (Pierre François Charles), **Castiglione** dükü, fransız mareşali ve Yüksek meclis üyesi (Paris 1757-La Houssaye 1816). Babası uşak, annesi manavdı. Önce Napoli askerî birliklerine, sonra da 1792'de fransız ordusuna girdi. Gerek Vendée'de, gerek Pireneler'de gösterdiği yararlıklar sayesinde 1795'te tümgeneralliğe yükseldi. İtalya seferinde Castiglione'yi ele geçirdi ve bütün savaşlardą başarı kazandı. Şubat 1797'de düşmandan alınan sancakları Paris'e götürdü, aynı yıl geri döndü ve 18-Fructidor (4 eylül 1797) hükûmet darbesini yapmak amacıyle Bonaparte tarafından Directoire emrine verildi. Napolyon onu mareşal ve Castiglione dükü yaptı. (L)

AUGE ülkesi, Batı Fransa'da Normandiyanın (Calvados) bölgesi. Touques ve Dives vâdileri (*Vallée d'Auge* denir) arasında. Peynircilik. Hayvancılık. (L)

AUGİAS, Elis'in efsanevî kralı. Üç bin öküzü barındıran ahırları uzun zamandır temizlenmemişti. Sürülerin onda birine karşılık Herakles temizlik işini üzerine aldı. Alpheios nehrinin yatağını değiştirerek sularını ahırlardan geçirdi. Ama kral sözünü tutmayınca Herakles onu öldürdü ve şehri yağma etti. (L)

AUGİER (Emile), fransız tiyatro yazarı (Drôme'da Valence 1820-Paris 1889). Önce Ponsard ile «sağduyu okulu»nun etkisinde kalarak, bir çeşit yunan taklidi olan *La Ciguë* (Baldıran) [1844], *Le Joueur de Flûte* (Flütçü) [1851] ile konusu Rönesans italyası'nda geçen *l'Aventurière* (Macera Kadını) [1848] adlı oyunları yazdı. Sonra, çağının törelerini yansıtan *Gabrielle* [1850] adlı komedisi ile yolunu buldu.

Augier'nin tiyatro eserleri iki gruba ayrılır: örf ve âdet komedileri, sosyal komediler. Birinci grupta, başlıca şu eserler yer alır: *Le mariage d'Olympe* (Olympos'un Düğünü) [1855], kontes olduktan sonra geçmişin özlemini çeken bir saray yosmasını sahneye koyar; *Ceinture Dorée* (Yaldızlı Kemer) [1855], Dumas fils'ten önce, para konusunu ele alır; *Les Lionnes Pauvres* (Yoksul Dişi Aslanlar) [1858], burjuva toplumundaki fuhşu işler; *Un Beau Mariage* (Yaman Bir Evlenme) [1859], zengin evlenmelerini ve gösteriş merakını yerer; *Maître Guérin* (Noter

Foto. Bony, Bildarchiv österreichiche Nationalbibliothek (LAROUSSE)

Guérin) [1865], yerine göre saf, yerine göre kurnaz bir taşra noterini inceler; *Madame Caverlet* (1876), boşanmayı savunur; *Les Fourchambault*'da (1878), evlilikdışı çocuklar konusunu işler. Sosyal ve siyasî düşünceler özellikle şu oyunlarda kendini gösterir: *Le Gendre de Monsieur Poirier* (Bay Poirier'nin Damadı) [1854], *Les Effrontés* (Hayasızlar) [1861], *Le Fils de Giboyer* (Giboyer'nin Oğlu) [1862], *Lions et Renards* (Arslanlar ve Tilkiler) [1870]. Augier, bu oyunlarda, iş adamlarını, edebiyatçı taslaklarını, sosyete maceracılarını sahneye koyar. Bu eserlerin dışında *La Pierre de Touche* (Mihenk Taşı) [1854], *La Contagion* (Bulaşma) [1866], *Paul Forestier* (1868), *Jean de Thommeray* (1874) adlı oyunları sayabiliriz. Sağduyu ve denge, Augier'nin düşünce ve sanatında ağır basan başlıca özelliklerdir. (Fr. akad. 1857.) [L]

AUGSBURG, Almanya'da şehir (Batı Almanya, Bavyera), Lech çayı kıyısında, Bavyera yaylasının alçak kısmında; 210 300 nüf. İkinci Dünya savaşı sırasında uğradığı büyük hasara rağmen, şehirde hâlâ güzel anıtlar vardır. X.yy. ın sonunda yapımına başlanan, XIV. ve XV.yy. larda değiştirilen katedralin bazı kapıları XI.yy. sonundan kalma bronz levhalarla kaplıdır; XII.yy. da yapılan vitraylar, bugüne kalan en eski vitraylardan sayılır. St. Anna kilisesinde bulunan Ugger'lerin mezarı, Adolf Daucher'in heykelleriyle süslenmiştir.

Fuggerei, 1519'dan itibaren, Fugger'ler tarafından yoksul işçi ve zanaatçılar için kurulan bir çeşit işçi şehridir. Hepsi bir örnek, süslemesiz, fakat ölçüleri ahenkli, satranç tahtasını andıran sokaklar boyunca dizilmiş 53 küçük evden meydana gelir. Şehirde XVII.yy.dan kalma birçok anıt bulunur: yapı ustası Elias Holl'un (1573-1646) eseri olan tophane, belediye binası ve hastahane gibi. Fugger müzesi güzel bir Rönesans yapısı içindedir. Augsburg, dokuma sanayiinin (yün, pamuk, hint keneviri) geleneksel merkezidir. Ruhr ve Berlin'in büyük firmaları burada mekanik (makineler, kamyonlar), elektrik, havacılık tesisleri, kimya sanayii ve hassas âlet fabrikaları kurmuştur.

— Tar. M.Ö. 15'te, Drusus, *via Claudia* (Claudius yolu) üstünde önemli bir ticaret merkezi olan roma kolonisi *Augusta Vindelicorum*'u kurdu. V.yy.da hunların hasara uğrattığı şehir onarılarak piskoposluk oldu ve sırasıyle Schwaben ve Bavyera düklerinin egemenliğine geçti. 1276'da, Habsburg hanedanından Rudolf, Augsburg'u imparatorluğun serbest şehri olarak ilân etti ve buraya bütün serbest şehir imtiyazlarını tanıdı. Augsburg yeniden İtalya ile kuzey ülkeleri arasında önemli bir ticarî durak haline geldi, maliye ve bankacılık merkezi oldu. Fugger ve Welser gibi ünlü aileler, özellikle 1519 imparatorluk seçiminde Karl V'i destekleyen Fugger'ler, bütün servetlerini bu şehirde topladılar ve XVI.yy.da önemli bir rol oynadılar. Augsburg, Almanya tarihi ve din tarihi yönünden çok önemli birçok meclisin (Reichstag) toplantı yeri oldu. 1518'de Luther doktrinlerini burada açıkladı. 1530'da Schwarzerd (Melanchton) Karl V'in huzurunda, Augsburg mezhebi adı altında Luther'in inandığı ilkeleri açıklayıp savundu: alman protestanları da bu mezhebi benimsediler. 1547-1548'de başka bir meclis *Augsburg interim*'ini ilân etti. 1555 Tarihli diyet, *Augsburg antlaşması*'yle Almanya'nın dinî düzenini tespit etti. Augsburg, Otuz Yıl savaşında da tahrip edildi ve 1632'de İsveçlilerin eline geçti. 1686'da, Louis XIV'e karşı, Augsburg birliği adını alacak olan koalisyon kuruldu. 1806'da Augsburg, Bavyera'ya geçti. (L)

Augsburg antlaşması (*Augsburger Religlonsfrieden*), 3 ekim 1555'te Luther'ciler ve Katolikler arasında imzalandı. İmparatorluk, Katolikler ve Luther'ciler arasında paylaşıldı: prenslerin, prenslik mutlakiyetçiliğinin gerçek onaylanması olan *Cujus regio, ejus religio* prensibine göre tebaalarına hükmetme hakları vardı. 1552'den sonra, kilise mallarının dindışı sayılmasını önleyen bir madde koyuldu, ancak bu maddeye uyulmadı. Böylece Almanya'da bir din birliği kurmak isteyen Karl V'in siyasî başarısızlığı kesinleşti. (L)

Augsburg birliği, 1686-1697 arasında Avrupa devletlerinin Fransa'ya karşı katıldıkları güç birliğinin adı. Asıl birlik statükoyu korumak için alman prensleriyle İspanya kralı arasında yapılan bir antlaşmaydı. 1681'de Strasburg'un işgali, 1685'te Nantes fermanının yürürlükten kalkması, ayrıca Louis XIV'ün baş düşmanı William'ın (Guillaume d'Orange) İngiltere tahtına geçmesi, bu antlaşmayı bir saldırganlık birleşmesi haline getiren başlıca sebepler oldu. Louis XIV denizde o kadar başarılı olamadı ve James II'nin tahta çıkmasını sağlayamadı. 1692'de La Hougue deniz yenilgisine rağmen Fransa 1693'ten itibaren düşman kuvvetlerine göre daha üstün filolar çıkardı ve Saint-Vincent burnu zaferini kazandı. Torino (1696) ve Ryswick (1697) antlaşmalarıyle Fransa Strasburg'u elinde tutmuş, fakat William III'ü İngiltere kralı olarak tanımıştır. (L)

Augsburg interimi (*Augsburg İnterim*), Trento konsili kararını verinceye kadar din meselelerini geçici olarak düzenleyen metin. 15 Mayıs 1548'de açıklanan bu yönetmelik, reform taraftarlarına verilen imtiyaz ve serbestliği kaldıran 26 maddeyi kapsıyor, aynı zamanda Trento konsilinin eserini de inkâr ediyordu. Katolikler ve Protestanlar tarafından kabul edilmeyen bu ferman, Augsburg gibi birkaç serbest şehir dışında hiç bir zaman uygulanmadı. (L)

Augsburg mezhebi (*Augsburgische Konfession*), Luther'cilerin esas inançlarını kapsayan, latince ve almanca yazılmış 28 maddelik belge. Reform hareketinin imparatorluk içinde yarattığı din kavgalarına bir son vermek amacıyle Karl V'in 1530'da Augsburg'da topladığı büyük imparatorluk meclisinde kararlaştırılarak hazırlandı. Luther ve başlıca çömezleri, seçici Saksonyalı Johann'ın çağrısı üzerine, bu inanç ilkelerini madde madde sıraladılar; Schwarzerd, son derece uzlaştırıcı bir açıdan bunları kaleme aldı. İmparatorun mahkûm ettiği Luther meclise katılamadı, ama Coburg'da konaklayarak taraftarlarını ve Schwarzerd'i dikkatli davranmaları için uyardı. Bu mezhep kitabı, Protestanların o zamanlar dogmalar konusunda ileri sürdükleri doktrinleri kısaca açıkladıktan sonra, eski yolsuzlukları da anlatır. Karl V katolik din adamlarını bu kitabın iddialarını çürütmekle görevlendirdi. Schwarzerd ise buna bir *Apologia* (Savunma) ile cevap verdi. Karl V, bu Apologia'yı kabul etmeyerek, Protestanları altı ay içinde kilise ve papayle uzlaşmağa çağırdı. *Augsburg Mezhebi ve Apologia*, XVI.yy.da yeniden ele alınıp büyük çapta değiştirilerek Luther'ci inancın çıkış noktası oldu. (L)

AUGST, İsviçre'de komün (Basel kantonu), Ren vâdisi yakınında; 860 nüf. *Rauracuslar* toprağında romalı vatandaşların sömürgesi *Augusta Rauracorum*'u M.Ö. 43'te Munatius Plancus kurdu. Augst'ta yapılan önemli kazılarda bir tiyatro, bir tapınak temeli, bir forum bazilikası, apsisli bir dinî yapı, yerli geleneklere uygun kare alanlı tapınaklar bulundu. (L)

AUGUR i. (lat. k.). Esk. Roma. Kuşların ötüşüne ve uçuşuna, kutsal piliçlerin iştahına, hattâ şimşeklere, yıldırıma, göğün durumuna dayanarak kehanetlerde bulunan kâhin. ‖ Kehanetin kendisi.

— ANSİKL. *Augurlar* şimşekten, yıldırımdan, bazı kuşların ötüşünden ve uçuşundan, iştahından (özellikle kutsal piliçlerin), dört ayaklı hayvanlarla sürüngenlerin hareket ve davranışlarından, nihayet kehanette bulundukları sıradaki türlü belirti ve olaylardan anlam çıkarırlardı. Bunların tümü yalnız augurun bildiği kurallara dayanılarak belirlenen sınırlı bir sürede olurdu. Bu belirleme *lituus* denilen eğri sopa yardımıyle yapılırdı. Lituus, augur görevinin de sembolüydü. Augurlar önceleri kral tarafından atanırlardı; Cumhuriyet devrinde öbür augurlar tarafından, sonra M.Ö. 104'te (*Lex Domitia* [Domitius Kanunu]) tribus'ların oyuyle seçildiler. Nihayet senato, sonra da imparator tarafından atandılar. Augurlar sırayle altı, dokuz, on beş, on altı kişiydiler. Sonra bir kurulda toplandılar. Her birinin önemli bir gücü vardı, çünkü tanrıların bir meclisin toplanmasına karşı olduğunu söyleyerek siyasî hayatı durdurabilirlerdi. Bu yüzden Patriciuslar augurluk mesleğini uzun süre ellerinde tuttular. Plebeius'lar konsül olmağa başlayınca, konsül augur olmazsa görevini yürütemeyeceği için, augur'luğa plebeius'ları da atamak zorunlu oldu. *Lex Ogulnia* (Ogulnius Kanunu, 300) ile dokuz augurluktan beşi plebeius'lara ayrıldı. Augurlar, rahiplerin dinî özelliğini onaylamak ve kutsal yapıları açmak için *pontifex maximus*'a da (büyük rahip) yardım ederlerdi. (L)

AUGUR (Christophe Colomb), amerikalı general (Kendall 1821-Washington 1898). West Point askerî okulundan 1843'te çıktı, önce Meksikalılara (1847), sonra da Oregon Kızılderililerine karşı (1852) savaştı. West Point askerî okulunun kumandanı (1861) iken tuğgeneral oldu ve Ayrılık savaşında kuzeylilerin safında önemli bir rol oynadı (1861-1865). [L]

AUGUST I (Freiburg 1526-Dresden 1586), Saksonya seçicisi (1553-1586). Luther'cileri birleştirmek için *barış birliği* formülünü onlara kabul ettirdi (1580). [L]

AUGUST II Güçlü (Dresden 1670-Varşova 1733), Saksonya seçicisi ve Polonya kralı (1679-1733). Jan III Sobieski'nin ölümünden sonra Polonya tahtına geçebilmek için protestanlığı bıraktı (1697). Büyük Petro ile anlaştı. İsveçli Karl XII tarafından tahtından indirildi. Poltava savaşından (1709) sonra 1710'da, tekrar tahta çıktı. (L)

AUGUST III (Dresden 1696-ay.y. 1763). Saksonya seçicisi ve Polonya kralı (1733-1763), August II'nin oğlu, 1733'te, Stanislas Leszczynski'yi yenerek Polonya tahtına çıktı (Polonya Veraset savaşı). [L]

AUGUSTA (lat. k.), Romalı imparatorların iradesiyle, karılarına veya kızlarına bir unvan olarak verilen ad. (İmparator ailesi de *Domus augusta* kelimeleriyle belirtilirdi.) [L]

AUGUSTA. Esk. coğ. Augustus veya başka bir imparator tarafından yaptırılmış, ziyaret edilmiş, alınmış veya onarılmış birçok şehrin adı: Anadolu'da Kilikia bölgesinde, bugünkü Adana ile Karataş arasında bulunan şehir. Üzerleri *Augustanon* yazılı ve M.S. 19-20 yıllarına ait paraların bulunmasıyle şehrin yeniden Augusta adı ile kurulmuş olduğunu anlıyoruz; — AUGUSTA AEDUORUM veya AUGUSTODONUM; bugün Autun; — AUGUSTA EMERİTA, Merida; — AUGUSTA PRAETORİA, Aosta; — AUGUSTA RAURACORUM, Augst; — AUGUSTA SUESSİONUM, Soissons; — AUGUSTA TAURİNORUM, Torino; — AUGUSTA TREVERORUM, Trier; — AUGUSTA VİNDELİCORUM, Augsburg v.b. (LM)

AUGUSTA, İtalya'da şehir (Sicilya, Siracusa eyaleti); 25 400 nüf. Friedrich II'nin kurduğu liman, karaya iki köprü ile bağlı iki adacık üzerindedir. Kimya sanayii. Petrol tasfiyehanesi. Önemli petrokimya kuruluşu. (L)

AUGUSTA, A.B.D.'de (Georgia eyaleti) şehir; Savannah ırmağının sağ kıyısında, kıyı ovasının sınırında; 70 600 nüf. Üniversite. Pamuk piyasası. Tekstil, kimya ve besin maddeleri sanayii. (L)

AUGUSTA, A.B.D.'de şehir, Maine eyaletinin merkezi; Kennebec ırmağı üzerinde; 21 700 nüf. Kâğıt fabrikası. (L)

AUGUSTA (Jan), çek ilâhiyatçısı (Prag 1500-Mlada-Boleslav 1575). Bohemya rahiplerinin başlıca önderlerinden. Bu rahipleri protestanlığa yöneltti. On altı yıl hapiste kaldı ve yavaş yavaş rahipler üzerindeki hâkimiyetini kaybetti. (L)

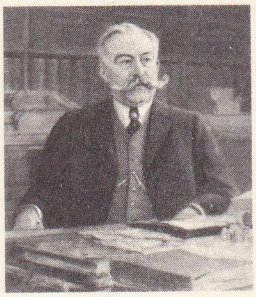

Claude **AUGÉ**
Laubadère'in eseri (1909)

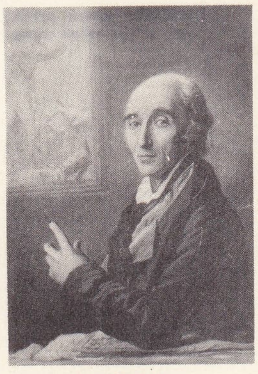

mareşal **AUGEREAU**
Heinsius'un eseri
(Carnavalet müzesi, Paris)

Emile **AUGIER**
Dubufe'ün eseri
(Versailles müzesi, Fransa)

AUGE ülkesinde hara

Foto. Bulloz (LAROUSSE)

AUGSBURG'da eski sokak; arkada Belediye sarayı

AUGUSTA (Maria Luise Katharina) [Weimar 1811-Berlin 1890], Prusya kraliçesi, Almanya imparatoriçesi, Saksonya-Weimar büyük dükü Karl Friedrich'in kızı, sonradan Wilhelm I adıyle imparator olan Friedrich-Wilhelm'in karısı (1829). 1870 Savaşı sırasında, barışı yeniden ve kısa zamanda sağlamağa çalıştı (rahip Dupanloup ile barış görüşmeleri). [L]

AUGUSTAEUM i. (lat. k.). Augustus şerefine yapılan tapınak. (L)

AUGUSTA EUPHRATENSİS. Esk. coğ. Bk. AUGUSTEUPHRATESİA.

Augusta Historia, Hadrianus'tan Probus'a kadar 34 Roma imparatoruna ait monografiler serisi. Eser çeşitli yazarlar tarafından kaleme alınmıştır: Aelius Spartianus, Gallicanus, Trebellius, Vopiscus, Aelius Lampridius, Capitolinus.

Bu biyografilerin yazarları Diocletianus ve Constantinus'un çağdaşı olduklarını ileri sürerler. Fakat H. Dessau, bu serinin Theodosius zamanından kaldığını düşündüren kuvvetli belgeler gösterdi. Buna karşılık E. Klebs, bu biyografilerden bazılarının Constantinus zamanından kalmadığını ileri sürdü. Mommsen her iki iddiayı uzlaştırdı: ona göre, ilk defa Diocletianus ve Constantinus zamanında yazılmış olan bu monografiler IV. yy. da tekrar gözden geçirilmiştir. (L)

AUGUSTALİA oyunları, M.Ö. 19'da Doğudan zaferle dönen Augustus şerefine Roma'da 5-12 ekim arasında yapılan yıllık şenlikler. (L)

AUGUSTALİS i. ve sıf. (lat. k. *Augustus'*tan). Esk. Roma. Roma imparatorunun beşeri veya tanrılaştırılmış kişiliğine bağlı görevli veya rahip.

— ANSİKL. *Augustalis* adı, özellikle, *dörtyolağzı Larları* denen tanrılarla ilgili tapınmayı yönetmekle görevli rahiplere verilirdi; bu tapınmayı kuran Augustus'un ölümünden sonra, rahipler ona *Augustus* kültünü eklediler. *Gens Julia* kültünün törenlerini yapmak için Tiberius'un kurduğu rahipler topluluğuna da *sodales augustales* adı verildi. Roma'ya bağlı bazı şehirlerde (municipium), topluluk

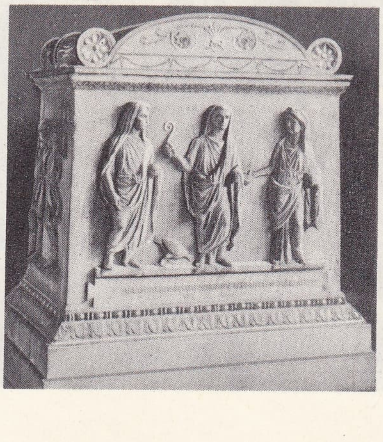

augur: Augustus'un aile ocağını koruyan tanrılara adanmış sunak (Uffizi müzesi, Floransa)

kuran ve basit yurttaş durumunda olan rahiplere *Seviri Augustales* veya *Augustales* denirdi. Bunlar, *decurio* ile halk arasında bir ara sınıf meydana getirir ve zengin azatlı köleler arasından seçilirlerdi. Roma'da *sodales*, ölmüş ve tanrılaştırılmış imparatorun, *Seviri* ise Roma ve Augustus'un kültünü uygularlardı. Bu rahip toplulukları mal mülk edinebilir ve mirasçı olabilirlerdi. İmparator sarayı görevlilerine de *Augustales* denirdi. (L)

AUGUSTALİS i. (lat. k.). XIII. yy. da, imparator Friedrich II tarafından bastırılan altın para. (Ortaçağın bu güzel paraları Roma imparatorluğundaki *aureus*'lardan kopya edildi; köşeleri Amalfi'de kazıldı.) [L]

AUGUSTAMNİCA. Esk. coğ. Constantinus devrinde, Mısır piskoposluğunun yedi eyaletinden biri; Nil deltasının doğusunda; başkenti *Pelusium*. (L)

AUGUSTA of Saxe-Gotha, Büyük Britanya prensesi (öl. 1772). Gal prensi Frederick'in karısı, kral Geroge III'ün annesi. Kral George II'ye karşı, kocasının Leicester Square'de etrafına topladığı «küçük çevre»yi, onun ölümünden sonra da sürdürdü. (L)

Augusta Yolu, İspanya'da, Roma devrinde Tarraco'yu Gades'e bağlayan anayol. (L)

AUGUSTE (Jules Robert), **Monsieur Auguste** adıyle tanınır, fransız ressam ve heykeltıraşı (Paris 1789-ay.y. 1850), kuyumcu Henri Auguste'ün oğlu. 1810'da heykel yarışmasında birinci oldu; Yunanistan'a, Mısır'a, Fas'a, İngiltere'ye yaptığı gezilerden sonra ressamlığa başladı. Paris'e dönüşünde Géricault, 1824'te de Delacroix ile dost oldu. Delacroix'nın gençlik eserleri üzerinde çok etkisi oldu. Monsieur Auguste'ün Louvre müzesinde, *Ata Binen Sırtı Dönük, Çıplak Kadın, Othello ile Desdemona, Parkta Sohbet* gibi tabloları vardır. (L)

AUGUSTE (Robert Joseph), fransız kuyumcusu (Paris 1725-ay.y. 1795). 1756-1757'de ustalığa kabul edildi. Portekiz sarayı tarafından görevlendirildi, 1757'den sonra Fransa krallığının resmî kuyumcusu oldu. İngiltere'den, İsveç'ten ve Rusya çariçesi Katerina'dan önemli siparişler aldı. Bunların çoğu bugüne kalmıştır. R. J. Auguste kuyumculuğa klâsik üslûbu sokanlardan biridir. — HENRİ, oğlu (Paris 1759-öl. 1816'ya doğr.), 1785'te usta oldu. Sarayın gümüş takımlarını yeniden yaptı. Cumhuriyet devrinde tasfiyehane mültezimi oldu. İmparatorluğun siparişlerini Biennais ile paylaştı. Kuyumculukta vida ve civatayı ilk defa o kullanmıştır. (L)

AUGUSTENBORG dük ailesi, Danimarka krallık ailesi, Oldenburg'ların yan kolu. Üyeleri arasında şunlar vardır: FREDERİK (1765-1814), naip prens Frederik VI'nın kayınbiraderi, Danimarka Danıştayı üyesi. Veraset haklarına önem vermeyen ve Holstein'ı krallığa ilhak etmek isteyen naip prensin iddialarını sert bir mektupla protesto etti. Christian August'un ölümü üzerine, 1810'da, Frederik VI'ya karşı, İsveç tacına adaylığını koydu. Bunu elde edemeyince, Frederik Augustenborg görevlerinden ayrıldı, bütün haklarını oğullarına bıraktı ve onlarla birlikte kral ailesine karşı cephe aldı. Kızı Caroline Amelia, Christian VIII ile evlendi; — CHRİSTİAN AUGUST (1768-1810), isveç tarihinde daha çok Carl August adı ile tanınır. Carl XIII'ün (1810) meşru mirasçısı olarak isveç tahtında hak iddia etti, çok geçmeden öldü; — CHRİSTİAN AUGUST (1798-1869), Slesvig-Holstein tahtı üzerindeki iddiaları yüzünden kral ailesi ile bozuştu, danimarkalı olmasına rağmen alman dükalıklarının hareketine katıldı. Kayınbiraderi Christian VIII'in yürürlükteki veraset şartlarını yeniden onaylamasını, 1846'da açıktan açığa protesto etti. 1848'de, Slesvig-Holstein'lı Almanlar baş kaldırdığı sırada Berlin'de idi; Prusya'yı kendi davasına bağladı. Savaşta etkin bir rol oynamamasına rağmen, savaş sonunda bütün ailesi ile birlikte sürüldü. 1852'de, kendisinin ve ailesinin Danimarka krallığına karşı hiç bir harekette bulunamayacağına söz verdi, Silezya'daki malikânesine çekildi. Fakat Frederik VII'nin ölüm haberi (1863) üzerine sözünü geri aldı ve haklarını büyük oğlu Frederik'e bıraktı; — FREDERİK (1800-1865) öncekinin kardeşi. Slesvig parlamentosu üyesi olarak, kardeşinin dükalık üzerindeki haklarını savundu. 1842'de kral Christian VIII ile uzlaştı, kumandan ve nazır olarak dükalıkların başına getirildi. 1846'da, hükümdarın verasetle ilgili tedbirlerini protesto etmek için görevlerinden çekildi; 1848 martında, Kiel'de, geçici devrim hükûmetinin üyesi oldu ve aynı yılın eylülünde kumandanlıktan ve hükûmetteki görevinden istifa etti. 1851'de sürgün edildikten sonra başıboş bir hayat sürdü — FREDERİK (1829-1880), Christian August'un oğlu. Dükalıklar ordusunda (1848), sonra da binbaşı rütbesiyle Prusya ordusunda hizmet etti. 1849'da, Danimarka krallığı veraset kanununa karşı bir protesto yazdı. Frederik VII'nin ölümü üzerine (1863), babası Christian August'un feragatine rağmen, kendisini Slesvig ve Holstein dükü ilân ederek Gotha'da, daha sonra Kiel'de bir hükûmet kurdu. Fakat Bismarck, dükalıkları Kuzey Almanya birliğine sokabilmek için, dükalıklar üzerindeki haklarını babasının feragatini öne sürerek itiraz etti. Frederik, Holstein'ı terk etmek zorunda kaldı (1866) ve halkının kendisine ettiği sadakat yeminini hükümsüz kıldı (1867). Buna karşılık, büyük kızı Augusta Viktoria (1858-1921) geleceğin imparatoru Wilhelm II ile evlendi. (L)

AUGUSTEUPHRATESİA veya **AUGUSTOEUPHRATENSİS** veya **AUGUSTA EUPHRATENSİS.** Esk. coğ. Kommagene ile Kyrrhestike eyaletlerinin M.S. 330-359 arasında birleşmesiyle meydana gelen Roma eyaleti. Amanos, Toros dağları ve Fırat nehri ile sınırlanan eyalet, Suriye topraklarını da kısmen içine alıyordu. Merkezi *Hierapolis* (bugün Suriye'deki Münbic) idi. Eyalete bu adın verilmesinin sebebi imparator Augustus Constantius'un IV. yüzyılda Hierapolis'de kalmış olmasıdır. (M)

AUGUSTİN veya **AUSTİN Aziz,** 597'de papa Büyük Gregorius tarafından İngiltere'ye misyoner olarak gönderildi. Kral Aethelbert'i hıristiyan yaptı. İngiliz kilisesini düzenlemek üzere piskoposluğa atandı. Canterbry'ye yerleşti. Etkisi Kent krallığı sınırlarını aşmadı. Britanya Kilisesinin Anglosaksonları hıristiyanlaştırmağa yanaşmaması yüzünden doğan güçlükleri yenemedi. 604 veya 605'te öldü. (L)

AUGUSTİN (Jean-Baptiste Jacques), fransız minyatürcüsü (Saint-Dié 1759-Paris 1832), Kralın özel ressamı. Portreler yaptı (Mme Récamier, Napolyon, Joséphine, Louis XVIII, Berry dükü, Angoulême düşesi). [L]

Augustins de l'Assomption, P. d'Alzon tarafından kurulan erkeklere özgü dinî bir topluluk.

— ANSİKL. Augustins de l'Assomption topluluğu 1845'te Nîmes'de kuruldu. Tüzükleri 1864'te papalıkça onaylandı. Topluluğun amacı, üyelerinin azizleştirilmesi yanında, görüşlerinin bütün çağdaş dünyaya yayılmasıdır. Faaliyetleri arasında, Yakındoğu ortodoks dünyasına gönderdiği misyonerlerle, basın yoluyle etki en önemli yeri tutar. (L)

AUGUSTİN-THİERRY (Gilbert). Bk. THİERRY.

AUGUSTİNUS (Aziz Aurelius), latin kilise Babalarının en tanınmışı [Tagaste [Suk-Ahras] 354-Hippo Regius 430). Babası, Patricius putperest, anası Monica hıristiyandı; Tagaste ve Kartaca'da, sonra da Symmachus'un tavsiyesiyle Milano'da belâgat hocalığı yaptı (384). Ruhanî gelişmesi anasıyle birlikte yerleştiği Milano'da tamamlandı. Hıristiyan adayları arasında bir müddet kayıtlı kaldıktan sonra, maneşçi olmuştu. Fakat, buna aklı yatmadığı için gerçeği aramağa devam etti ve onu yenieflatuncu öğretilerde bulacağını sandı, sonra da hıristiyan oldu. Cassiciacum'da (Milano yakınında villa) birkaç aylık bir inzivaya çekildikten sonra kendisini Aziz Ambrosius'a vaftiz ettirdi (387). Afrika'ya gitmeğe karar verdi. Dönüşte, Ostia'da annesi öldü. 388'de İtalya'dan ayrıldı. Tagaste'ye dönünce, parasını yoksullara dağıtmak üzere varını yoğunu sattı, Hippo Regius'a yerleşti, papazlığa atandı (391), sonra da oranın piskoposu oldu (396). Vandalların şehri kuşattığı sırada öldü.

Augustinus'un düşüncesinde ve edebî faaliyetinde evrensel bir yön vardır. Piskopos olarak cemaatini yönetti ve okuttu (*Homiliai*); tartışmacı olarak katolik inanışını maneşçilere, donatusçulara ve pelagusçulara karşı savundu; din adamı ve filozof olarak doktrin

Foto. Alman Turizm bürosu, Alinari-Grandon (*LAROUSSE*)

elkitaplarını çoğalttı; her türlü inanış, ahlâk, çile ve mistiklikle ilgili bütün büyük konulara el attı. Hıristiyanlığı putperestlerin saldırılarına karşı savundu (*De-Civitate Dei* [Tanrı Ülkesi Hakkında]) ve aynı zamanda tarihin tabiatüstü anlamını açıklığa kavuşturmayı denedi. Bazı mektupları (*Epistolae*) gerçek birer incelemedir. *Confessions*'u (İtiraflar) her türlü edebî tanımın dışında kalır. Augustinus evinde kardeşçe yaşayan küçük bir topluluk kurmuştu. Birçok dinî kuruluş, bu yaşayış tarzını örnek almış, kuruluşun yönetmeliğini Augustinus'un kitaplarında ve *Mektuplar*'ında (özellikle *Mektup* 211) verdiği öğütlere göre hazırlamıştır. Bu bakımdan Augustinus, kendi adını taşıyan dinî kuruluşların babası sayılır.

Aziz Augustinus'un düşüncesi iki ana mesele üstünde toplanır: günahın mahv ettiği, Tanrı inayetinin kurtardığı insanın kaderi ile Tanrı. İlâhiyatta iz bırakan etkilerin en büyüğü şüphesiz Aziz Augustinus'un etkisidir. Tommaso skolastiğine kadar, bütün batı ilâhiyatına Augustinus'un bilgi ve aşk, hafıza ve varlık, bilgelik gibi büyük temaları hâkimdir. Luther'in günahkâr insan hakkındaki kötümser görüşü, Augustinus görüşünün değişik bir şeklidir. Janseniusçuluğun kaynağı da, Aziz Augustinus'un düşüncelerini sunmak üzere yazılmış bir kitaptır (*Augustinus*). Günümüzde, hıristiyan varoluşçuluğunun bazı görüşlerinde augustinusçuluğun izlerine rastlanır.

— G. santl. Aziz Augustinus'un zengin bir ikonografisi vardır. Latran sarayı altında bulunan bir kütüphanenin eski hıristiyan çağı mozayiklerinde bile tasvirine rastlanır. San Marco manastırında, Fra Angelico'nun Golgota freskinde, Ognisanti kiilsesinde, Botticelli'nin süslemelerinde de görünür; San Gimignano'da Benozzo Gozzoli'nin 1461'e doğru yaptığı 17 fresk panosunun konusu Aziz Augustinus'un hayatıdır. Bundan başka: Tintoretto'nun *Aziz Augustinus'un belirmesi* (Vicenza müzesi), G. de Crayer'in *Aziz Augustinus'un vecdi* (Louvre müzesi), Van Dyck'in *Aziz Augustinus*'u da (Anvers) sayılabilir. Heykelcilikte G. Coustou'nun Versailles kilisesinin tavanını süsleyen azizin tasviri ile Mexico'da San-Augustio kilisesinin (XVIII. yy.) ön cephesini süsleyen plateresko üslûbundaki *Azizin Sapkınlığa Karşı Zaferi*, üzerinde durulmağa değer eserlerdir. (L)

Augustinus (AZİZ—'UN MEKTUPLARI). Aziz Augustinus, 53'ü özel olmak üzere, 276 mektup yazdı (386'dan 429'a kadar). Çoğunda felsefe, din ilkeleri ve ahlâk konularını ele alır. (L)

Augustinus (l'), Ypres piskoposu Jansenius'un ölümünden sonra yayımlanan (1640) eseri. Eser, Tanrı'nın inayeti ve kader konularında Aziz Augustinus'un öğretilerini açıkladığı için bu adı almıştır. Jansenius'un düşmanları, bu eserde Calvin kuramlarının bulunduğunu ileri sürdüler ve kitabı papa Urbanus VIII'e ihbar ettiler: o da kitabı, Hıristiyanlığa zararlı buldu (1643). Nicolas Cornet l'*Augustinus*'taki görüşleri özetleyerek beş önerme çıkardı: bunlar da 1653'te zararlı damgasını yedi ve ondan sonra, bu *Beş Önerme*'nin, *Augustinus*'taki düşünceleri (hukukî ve fiilî açım) temsil edip etmediği meselesi önem kazandı. (Bk. JANSENİUSÇULUK.) [L]

AUGUSTİNUSÇULUK i. Aziz Augustinus'un düşüncesine uygun doktrin. ‖ Çoğunlukla Janseniusçuların öğretisine verilen ad. ‖ *Siyasî augustinusçuluk,* Aziz Augustinus'un bazı düşüncelerinden yersiz olarak türetilen siyasî-dinî öğretiler topluluğuna bazen verilen ad.

— ANSİK. *Siyasî augustinusçuluk* deyimi rahip Arquillière'indir. Arquillière, augustinusçuların *pax* (barış) ve *justitia* (adalet) kavramlarını Aziz Augustinus'un kilise ve devlet üstüne düşünceleriyle ilişkileri açısından inceledi. Augustinus'un çok ayrıntılı düşüncelerinin yavaş yavaş nasıl basitleştirildiğini ve sonunda İsidoro de Sevilla ve özellikle IX. yy. yazarlarında tabiî devlet hukukunun din hukukunda nasıl eridiğini gösterdi. Bu öğreti, ortaçağın büyük din kavgalarına ışık tutar ve doktrin açısından bunların anahtarını verir.

◆ **Augustinusçu** sıf. ve i. Aziz Augustinus ile ilgili; Aziz Augustinus doktrinlerine uygun.

◆ i. Aziz Augustinus kuralını izleyen rahip, rahibe.

— ANSİKL. Din. tar. Aslında, Aziz Augustinus'un koyduğu yazılı bir dinî kural olmadığı gibi, Thagaste ve Hippo Regius'ta Aziz Augustinus etrafını alan dost topluluğuna bağlı bir tarikat da yoktur. Aziz Augustinus'un verdiği ruhanî talimata göre çalışmak üzere kurulmuş ve onun adını taşıyan eski ve yeni yüzlerce dinî kuruluş vardır. *Aziz Augustinus tarikatı* adını taşıyan dinî toplulukları, Augustinus'un dinî telkinlerinden birine dayanan dinî topluluklardan ayırt etmek gerekir.

1. *Aziz Augustinus tarikatı*'nda rahip ve rahibeler bulunur. Tarikat rahipleri şunlardır: 1256'da kilise yasalarına uygun olarak kurulan *Aziz Augustinus keşişleri; Ayakkabısız Augustinusçular* (XV. yy.); bunların Fransa'daki kolu «Petits Peres» adını alır.

Rahibeler dört gruba ayrılır: keşiş rahibeler, ayakkabısızlar, hastalara bakanlar v.b.

2. *Augustinus kuralı denen kuraldan esinlenen kuruluşlar.* Çok çeşitli kırk kadar tarikat veya dinî topluluk; kırk kadar düzenli keşiş dinî topluluk; on beş kadar askerî tarikat (meselâ: Malta şövalyeleri, töton şövalyeleri...); genç kızların korunmasına ve ıslahına çalışan çok sayıda kadın kuruluşları (eğiticiler, hastalara bakanlar, misyonerler). [L]

AUGUSTOEUPHRATENSİS. Esk. coğ. Bk. AUGUSTEUPHRATESİA.

AUGUSTOPOLİS. Esk. coğ. Anadolu'da iki yer: 1. Kilikia bölgesinde şehir. 2. Frigya Salutaris bölgesinde, bugün Afyonkarahisar'ın güneydoğusundaki Çobanlar'a yakın piskoposluk merkezi şehir. (M)

AUGUSTOW, Polonya'da şehir (Bialystok voyvodalığı). Narew ile Niemen akarsu ağını birleştiren kanal üzerinde; 13 500 nüf.

— Tar. Birinci Dünya savaşının başında, Doğu Prusya'daki başarılarını geliştirmek isteyen Hindenburg'un kuvvetleri, Rennenkampf komutasındaki Ruslar tarafından Augustow'da durduruldu (25 eylül-3 ekim 1914). Almanlar, bu kesimde şubat 1915'te yeniden saldırıya geçtiler. Almanların VIII. (Below) ve X. (Eichhorn) orduları, biri Johannisberg, öteki Wirballen yoluyle Augustow'a yönelerek X. rus ordusunu çevirdiler. Sonunda rus ordusu 110 000 esir vererek 21 şubatta Almanlara teslim oldu. (Bk. POLONYA *seferi.*) [L]

AUGUSTULUS. Bk. ROMULUS AUGUSTULUS.

AUGUSTUS i. Tar. Roma imparatorlarına verilen ve onlara kutsal bir özellik kazandıran ad (büyük harfle başlar).

— ANSİKL. Tar. Senato M.Ö. 16 ocak 27'de, o zamana kadar ilâhî nesne ve yerlere mahsus olan Augustus unvanını Octavianus'a vererek onu kutsal bir kişi yaptı. Zaten 43 yılında bakılan bir falda (*Augustum augurium*) tanrıların onu kendi katlarına almayı kararlaştırdıkları ileri sürülmüştü. Marcus Aurelius'a kadar Augustus unvanını yalnızca imparatorlar taşıdı. Marcus Aurelius, kardeşi L. Verus'a Augustus unvanını vererek onu imparatorluğa ortak yaptı. Ama iktidarını hiç bir şekilde paylaşmadı. Diocletianus'a kadar bu olay birçok defa tekrarlandı. Diocletianus'un ortağı Maximianus ise Augustus unvanıyle birlikte imparatorluğun bir kısmının yönetimini de aldı.

— Teknol. *Augustus kâğıdı,* papirusun en ince ve en içte bulunan tabakalarından meydana gelen birinci hamurdan kâğıt. (Eski çağlarda mektup kâğıdı olarak veya kutsal kitapları yazmak için kullanılırdı.) ‖ *Augustus mermeri,* imparator Augustus'un saltanatı sırasında Mısır'da bulunan mermer çeşidi. (L)

AUGUSTUS (Caius Julius Caesar Octavianus), Roma imparatoru (Roma M.Ö. 23 eylül 63 - Nola M.S. 19 ağustos 14). Sezar'ın yeğeni Atia'nın oğlu. Önce Octavius adıyle tanınırdı. Sezar onu evlât edindi ve mirasçısı yaptı. Octavius, *Octavianus* lakabını aldı ve diktatör ölünce hemen Roma'ya koştu. O tarihte, savaşmaktan çekinen, on dokuz yaşında zayıf ve solgun yüzlü bir gençti. Başlangıçta devrin iki partisini pek fazla ürkütmedi. Bu partilerden biri, Sezar'ın halefi olduğunu iddia eden Antonius'u, öbürü de Sezar'ın katillerini ve senatoyu tutuyordu. Fakat soğukkanlı ve tuttuğunu koparır bir kişi olduğu için, siyasî hırsı olmadığı hissini vererek büyük amcasının vasiyetini yerine getirdi. Vasiyete uygun davranarak kendini halka sevdirdi. Antonius'u yıpratarak Roma'yı terke zorladı, senatoyu pohpohladı ve Cicero'nun desteğini sağladı. Cicero, kısmen ondan hoşlandığından, kısmen de hesabına uyduğu için, Modena'da suikast faillerinden Decimus Brutus'u kuşatan Antonius'a karşı genç Octavianus'tan faydalanmayı umuyordu. Propreatorluğa atanan Octavianus, Antonius'u Kuzey İtalya'ya kaçmağa mecbur etti (43). Aslında Octavianus'un maksadı Sezar'ın katillerini korumak değildi. Antonius'u küçük düşürdükten sonra ona yaklaştı; kendini konsül yaptırdıktan ve büyük amcasının katillerini mahkemeye verdikten sonra da Antonius ve Lepidus ile beş yıl için ikinci triumviratus'u (üçler birliği) kurdu (43). Birlikte düşmanlarını bertaraf ettiler (Cicero'nun ölümü). Sonra da Antonius ve Octavianus Yunanistan ve Makedonya'da bulunan cumhuriyetçilerle savaşmağa gitti. Philippoi'de iki savaş oldu; ilkinden sonra Cassius, ikinciden sonra Brutus kendini öldürdü (42).

Triumviratusun kuruluşu, Octavianus ile Antonius arasındaki rekabeti ancak kısa bir süre için durdurdu. Octavianus İtalya'ya döndüğünde, Antonius'un taraftarları ona saldırdı ve iç savaş yeniden başladı. Octavianus, Antonius'un kardeşini Perugia'da abluka etti, şehri aldı, halkı kılıçtan geçirdi. Fakat iki rakip yeniden barıştı. Brundusium (Brindisi) barışı (40), Roma dünyasını triumviratus üyeleri arasında bölüştürdü. Octavianus'un Lepidus'u Afrika'da ikinci plana düşürdüğü sırada Antonius da Doğuda yabancı bir kraliçenin dizleri dibinde, Romalı ödevlerini unutuyor, ahlâkı ve siyaseti yüzünden halkın gözünden düşüyordu. Octavianus, rakibinin hareketlerini çürütmek için bu durumdan yararlandı. Triumviratusun 38'de yenilenen yetkisi, 32'de sona ererken, Octavianus senatonun muhalefetini bertaraf etti ve yaptığı hükûmet darbesini meşru kılmak için senatoya, halka ve eyaletlere özel bir yemin verdirtti. Böylelikle Octavianus, Antonius'a karşı açtığı savaşı, aslında Mısır kraliçesi Kleopatra'ya karşı açılan millî bir savaşmış gibi gösterdi. Antonius'un Actium'da yenilmesi, Mısır'ı Roma'ya kattı (31), Octavianus'a da dünya hâkimiyetini sağladı.

Octavianus da Sezar gibi mutlak yetkiye sahip olmak istiyordu. Fakat, Roma'da hüküm sürmenin ancak cumhuriyeti ve cumhuriyetin meşruluğunu dışarıya karşı korumakla mümkün olduğunu Sezar'dan öğrenmişti. Herkese, iç savaşlardan önceki yetki payını geri verir göründü: senato hükûmet işlerinde yeniden söz sahibi oldu, kanunlara oy vermek ve magistratus'ları seçmek için comitia'lar çağırıldı, eski magistratus'luklara düzenli tayinler yapıldı ve bu görev aksamadan yürütüldü. Öte yandan Octavianus olağanüstü magistratusluk, diktatörlük veya hayat boyunca konsüllüğü reddetmekle, krallık veya tiranlık iddialarıyle suçlanmayı önledi. Ama Principatus adıyle yeni bir rejim kurdu. Bu rejim, otoritesini, anlamı hayli belirsiz ama herkes tarafından kabul edilen unvanından, sonra da birçok eski magistratuslara verilmiş hakların kendisinde toplanmasından alıyordu. 40'ta adına imparator unvanını ekledi ve general olarak da *praetor* piyadelerini emri altına aldı. 36'da senatodan aziz unvanını ve 30'da *tribunus* iktidarını aldı; 33'ten sonra da 31'de konsül tayin edildi ve bu görevi 23'e kadar yaptı. 29'da, kendisine *princeps senatus* unvanını verdirtti. 28'de siyasî hayattan çekilmek istedi, fakat senatonun ısrarı karşısında yetkilerini muhafaza etmeği ve bundan böyle, imparatorluk eyaletleri denetlenecek sınır eyaletlerinin yönetimini de yetkilerine eklemeyi kabul etti. Sonunda, Lepidus'un ölümü üzerine, *pontifex maximus* oldu (M.Ö. 12). 16 Ocak 27'de senato kendisine, tanrılara ve kutsal şeylere has ve şahsına bir aziz özelliği ekleyen *Augustus* adını verdi. Böylelikle Augustus, siyasî, dinî ve adlî yetkileri şahsında toplamakla gerçekte mutlak hâkim oldu. Fakat kurduğu iktidar alelade bir magistratusluk, bu yüzden de geçici bir durum olarak kabul edildi. Bu iktidar on yıl için kurulmuştu; fakat birkaç defa uzatıldı. Her on yılda bir kutlanan, muhteşem törenlerin yapılmasına vesile olan bu yenileme olayı sadece bir formaliteydi. Bununla beraber,

Henri AUGUSTE
çorba kâsesi
I. İmparatorluk dönemi
(özel koleksiyon)

Aziz AUGUSTINUS
Roma'da ders verirken
Benozzo Gozzoli'nin
tablosundan detay
(San Gimignano, İtalya)

Foto. Alinari (LAROUSSE)

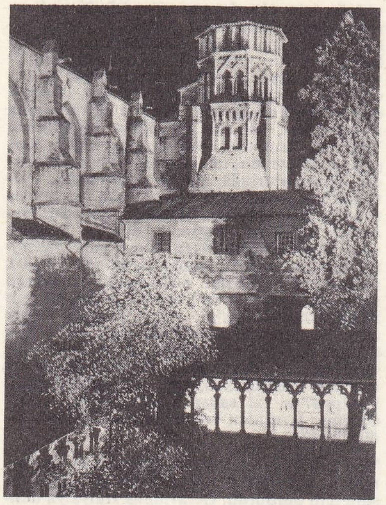

Toulouse'da **Augustinusçular** müzesinin kulesi ve revaklı bahçesi (Fransa)

toga giymiş **AUGUSTUS** (Terme müzesi, Roma)

zırh giymiş **AUGUSTUS** «Prima Porta» heykeli, M.S. I. yy. (Vatikan müzesi)

zırh giymiş **AUGUSTUS** heykelinden detay

23'te, Augustus bir kısım yetkilerinden vaz geçmiş göründü, konsüllüğü bıraktı, diktatörlüğü reddetti, fakat genel valilerden üstün olarak bütün eyaletlerde kendisini *imperium majus* yaptırtarak aslında yetkilerini arttırmış oldu. Üstelik 19'dan itibaren yedek konsüllerin tayini hakkını kendi üzerine alarak konsüllük yetkisine yeniden sahip oldu. Yani bu buhrandan, yetkileri daha da çoğalmış olarak çıktı. Augustus, yalnız kişisel iktidarını kurmakla kalmadı: İspanya'yı istilâ etmekle, Alplerdeki mukavemet yuvalarını bastırmakla, Tuna'nın güney kıyılarını, Galatia'yı, Yahudiye'yi imparatorluğa katmakla ve Ermenistan'a Roma himayesini kabul ettirmekle dünyayı barışa kavuşturdu. İç savaşların yeniden başlamasını ve imparatorluğun çökmesini önlemek için özellikle hükûmeti ve toplumu yeni baştan teşkilâtlandırmak istedi; yaşadığı çağa kişiliğinin damgasını vurdu ve bu yüzden devrine *Augustus çağı* dendi. Önce hükûmet organları kurdu: sadık ve işinin ehli dostlardan kurulu (Agrippa, Maecenos v.b.) Başkanlık meclisi (amme işlerinin teferruatı uzmanlaşmış bürolarca yürütülüyordu). Senatoyu (her biri en az bir milyon sestertum'a eşit serveti olan 600 üye) ve devlette askerlere daha önemli bir mevki vererek, asker sınıfını (400 000 sestertum) yeniden düzenledi. Aralarından, özellikle Roma'nın yönetimi ile görevli valileri (Princeps tarafından azledilebilen yüksek memurlar) seçti: İmparatorluk muhafız birliğine kumanda eden praetorium valisi (başlangıçta iki); Emniyet ve İtfaiye müdürü olan Bekçiler valisi; kentin beslenmesiyle görevli Yiyecekler valisi. Malî işleri de askerlere (procuratorlar) ve daha aşağı rütbelerde bulunan subaylara verdi. Maliyeyi yeniden düzenledi (yeni vergiler [verasetten yüzde 5, azattan yüzde 5, satışlardan yüzde 1]; senatonunkinden [*aerarium*] ayrı olarak imparatorluk sandığının [*fiscus*] kurulması). Sınırda barbarlara karşı üslenen orduyu kuvvetlendirdi (6 000 kişilik 25 alay). Sürekli yargıçlığı yeniden kurdu, temyiz yetkisini üzerine aldı veya şehir yahut eyalet valilerine verdi. Böylelikle adlî kuruluşları tamamladı. Bundan başka, eyaletlerin kalkınmasını sağladı (yol yapımı, *curcus publicus*'un [imparatorluk postası] kuruluşu, tarımın desteklenmesi). Augustus töreleri de ıslah etmek istedi: Cumhuriyetin sonuna doğru yaygın bir hal alan dinsizlik ve ahlâksızlıkla savaşmak için millî dini canlandırdı, tapınakları yüceleştirdi ve kültleri yeniden kurdu. Boşanmayı sınırlayan kanunlarla, çok çocuklu aileleri desteklemekle ve vatandaş kanının köle kanıyle karışarak bozulmasını yasaklamakla (azat edilecek köle sayısını sınırlayan *Fufia Caninia kanunu* [M.Ö. 2]) aile bağlarını kuvvetlendirmek istedi.

On dört bölgeye ayrılan Roma'da, halkın yararı veya kentin güzelleştirilmesi için büyük işlere (kanalizasyon, Marcellus tiyatrosu, Agrippa pantheonu v.b.) girişti. Maecenas'ın yardımıyle edebiyatı korudu: Apollon Palatinus tapınağı kütüphanesini kurdu, şairleri (Vergilius, Horatinus, Ovidius) ve tarihçileri (Titus-Livius) destekledi. Augustus'un ihtiyarlığı, askerî yenilgilerle (Germania'da M.S. 9'da Varus) ve özellikle veraset problemini çıkmaza sürükleyen ailevî yaslarla geçti. Augustus kendi kanından bir mirasçı istiyordu: halbuki oğlu yoktu ve halefini tayin etmeğe de kanunî olarak yetkili değildi. Bu güçlükleri, ancak evlât edinme ve imparatorluk yönetimine ortak almakla çözebildi. Tek kızı Julia'yı, sırayle 25'te Marcellus ile (öl. 23), 21'de Agrippa ile (öl. 12) ve 11'de üvey oğullarının en büyüğü olan Tiberius ile evlendirdi. Son ikisini evlât edindi ve onlara *imperium proconsularis* ve *tribunus* payelerini vererek veliaht yaptı. Böylece yetkide ortaklığı gerçekleştirdi. Julia ve Agrippa'nın birleşmesinden doğan iki torunun, Caius ve Lucius Sezar'ı evlât edinmekle, bunların gerektiğinde Tiberius'un vasiliğinde, kendisine halef olabileceklerini ummuştu. Torunlarının M.S. 2 ve 4'te vakitsiz ölümleri ve Agrippa Postumus'un gözden düşmesi (M.S. 7), imparatorluk mirasını, sevmediği, fakat Agrippa'nın son oğlu olduğu için M.S. 4'te evlât edindiği Tiberius'a devretti. Halef meselesinin ikide bir ortaya atılmasıyle imparatorluk ailesinin iki kolu (Julia ve Claudius) arasında rekabetin artması, iki Julia'nın adlarının rezaletlere karışması ve Augustus'un onları sürgüne göndermek zorunda kalması, son yıllarının üzüntü içinde geçmesine sebep oldu. Kurnazca alçak gönüllüğü yüzünden hayatı boyunca, Doğudakiler hariç, adına tapınak yapılmasına izin vermedi. Kendisine tanrılar katına yüceltilme şerefini de sunan senato, onu ölümünden sonra tanrılaştırdı. Roma'nınki ile birleştirilen kültü, bundan böyle bütün imparatorluğun dinî bağı oldu. (Roma ve Lyon'daki Augustus mihrabı v.b.) Sezar kadar akıllı olmamakla beraber, ondan daha ihtiyatlıydı, çünkü çağdaşlarının zihniyetini anlamayı ve yalnız mümkünü denemeyi bildi, bu yüzden de başarı kazandı. Cumhuriyetçi şekillere saygı duymakla beraber, aslında bir imparatorluk ve mutlak bir idare kurdu. Buna rağmen ardında iyi eserler bıraktı, çünkü anarşiye son vermiş ve halkın refahında payı olmuştu.

— G. santl. Augustus'un tasvirlerinden bazıları onu çıplak Jupiter kılığında veya dünya küresini taşırken veya Apollon kılığında, diğerleri general, pontifex, Arvus şeklinde gösterir. Vatikan'daki *Genç Augustus* büstünü, Münih'teki yurttaşlık taçlı büstünü, Allier idarî bölgesinden gelen Louvre'daki bronz büstünü sayalım. Vatikan'daki zırhlı Augustus heykeli de ünlüdür. Louvre'daki Augustus Purtales ve Capitolino'daki taçlı Augustus, Paris'teki Madalyalar galerisindeki akikten, büyük Purtales de, sayılmağa değer. (L)

Augustus tapınağı, Ankara'da bulunan ilkçağ yapılarının en ünlüsü. Tapınak bu ününü özellikle duvarlarındaki yazıtlara borçludur. Hacıbayram camiinin hemen bitişiğinde bulunan Augustus tapınağının kalıntıları 1926-1928 yıllarında alman ve daha sonraları türk uzmanlar tarafından yapılan kazı ve incelemelerle ilim dünyasına tanıtılmıştır. Bu incelemelerden anlaşıldığına göre Augustus tapınağı, Augustus devrinde M.Ö. II. yüzyılda Frigya tanrısı Men adına ithaf edilmiş bir tapınağın yerinde, daha doğrusu o tapınağın tadili suretiyle inşa edilmiştir. Tapınak, yedi basamaklı bir podium üzerinde yükseliyordu. Planı, Menderes Manisası'nın ünlü tapınağı olan Artemis tapınağına benzemektedir. Dikdörtken şeklindeki Sella'nın etrafını Korint nizamında işlenmiş 8×15 sütun çevreliyordu. Bugün Sella duvarlarının büyük kısmı hemen tam olarak ayakta durmaktadır. Özellikle 8,40 m yüksekliğindeki âbidevî giriş kapısı (3,34 m genişlikte) yanlarındaki işlemelerle dikkati çekmektedir.

Sella methalinin (*pronaos*) iç kısımlarında görülen yazıtlar Ankara anıtı (*Monumentum Ancyranum*) veya Augustus vasiyetnamesi adlarını taşıyan çok önemli belgelerdir. Bunların Eski yunanca tercümeleri Sella güney duvarının dış yüzüne kazılmıştır. (M)

Augustus vasiyetnamesi, Ankara'daki Augustus tapınağının duvarlarına kazılmış olan ve imparator Augustus'un yapmış olduğu faaliyetleri anlatan yazıt. Bunun metnini Augustus 76 yaşında iken kaleme almış, ölümünden sonra Tiberius senatoda okumuş, asıl metin Roma'daki Augustus'un türbesine, kopyaları da eyaletlerdeki Augustus tapınaklarına konmuştur. Fakat bunlar kaybolmuştur. Vasiyetname sözü yanlış kullanılmıştır. Ankara'daki yazıt günümüze kalmış tam kopyasıdır. Tapınağın pronaos antlarının iç taraflarında latince, porticusun güneydoğu duvarına da halkın anlaması için yunanca metin kazılmıştır. Bu metinde M.Ö. 43-M.S. 14 yılları arasında geçen olaylar anlatılmış, Augustus'un askerî, siyasî başarıları, unvanları, imparatorluğun giderleri, yardımları, yaptırdığı şenlikler, inşaat faaliyetleri belirtilmiştir.

Avrupalılar bu metni XVI. yüzyıldan bu yana tanıyorlardı. G. Perrot ve E. Guillaume yönetimindeki heyet latince metnin tamamını ve yunanca metnin bir kısmını kopye ettiler (1861). İlk ilmî yayın Th. Mommsen tarafından *Res Gestae Divi Augusti* (İlâhî Augustus'un İcraatı) adıyle yapıldı (Berlin 1883). Bundan sonra yayımlar devam etti. Türkçe olarak da H. Dereli'nin *Augustus Ankara Anıtı* (Monumentum Ancyranum), [İstanbul 1949] adlı eseri vardır. (M)

AUHAUSEN, Almanya'da köy (Batı Almanya, Bavyera); Tuna'nın kolu Wernitz suyu kenarında. Mayıs 1608'de burada protestanlar arasında Protestan birliği antlaşması yapıldı. (L)

AUJAME (Jean), fransız ressamı (Aubusson 1905-Allier'de Chemilly 1965). Rouen Güzel Sanatlar okuluna girdi ve Elie Faure'un öğütlerinden yararlandı; eserlerini 1931'de sergilemeğe başladı, insan yüzü ile tabiatın çeşitli görünüşleri arasındaki renk ve biçim ilişkilerini belirtmeyi amaç edinen şahsî lirizmini ortaya koydu. Paris Opéra-Comique tiyatrosu için *Falstaff*'ın dekor ve kostümlerini çizdi. Art Moderne müzesinde eserleri vardır. (L)

AUJESZKY (Aladar), macar bakteriyoloğu ve Budapeşte Yüksek Veteriner okulu profesörü (1869-1933). Bakteriyoloji enstitüsünde müdürlük yaptı. Genel bakteriyoloji ile, özellikle insan ve hayvan bakteriyolojisi ile uğraştı. İlk defa evcil hayvanlar için kuduz aşısını yaptı. *Aujeszky* hastalığı* diye bilinen yalancı kuduz hastalığını keşfetti. Bakteri sporlarının boyanmasında yeni bir usul buldu, bilinmeyen birçok bakteri cinsini tanımladı. *A. Baktériumok Természetrajza* (Bakterilerin Tabiat Bilgisi) [1912], *Altalanos Bakteriologia* (Genel Bakteriyoloji), [1924] eserlerinden başlıcalarıdır. (M)

Aujeszky hastalığı. Bütün hayvan türlerinde görülür. Bir ültravirüsten ileri gelir. (Hayvanda şiddetli bir kaşıntı, çırpınma, felç görülür. Hastalık hızla gelişir ve domuzdan başka hemen bütün hayvanlarda ölümle sonuçlanır.) [L]

AUK. Ekvator Afrikası'nda (Orta Afrika cumhuriyeti) çay; Şari ırmağına sağdan kavuşur. (L)

AUKRUST (Olav), norveçli şair (Gudbrandsdal 1883-Lom 1929). Yüksek bir halk okulunda önce öğretmen, sonra da müdür oldu; çocukluğundan beri Norveç halk hayatını paylaşan şair, eserlerini yeni norveç dilinde yazdı. *Himmel Varden* (Dağ Anıtı) [1916] ve ölümünden sonra, 1930'da yayımlanan *Solrening* (Güneşin Doğuşu) adlı şiirleri, tam anlamıyle dine bağlı bir insanın sezişlerini yansıtır. (L)

Foto. Yan, Anderson-Giraudon (LAROUSSE)

AUKSANOMETRE (yun. *auxanein*, artmak ve *metron*, ölçü). Bir bitkinin boyuna büyümesini ölçmeğe yarayan âlet. (L)

AUKSENTİOS, dinî sapkın, IV. yy. başında Kappadokia'da doğdu. Aziz Ambrosius'un Arius mezhebine bağlı öncüsü olarak 355'ten 374'e kadar Milano kilisesinde kaldı. Poitiers'li Hilarius, *Adversus Auxentium* (Auksentios'a Karşı) adlı eserinde, onun Rimini kararlarına bağlılığını anlatır. (L)

AUKSESİA, giritli genç kadın. Damia ile birlikte Troizen'e gitti, bir ayaklanma sırasında onunla birlikte tesadüfen taşa tutularak öldürüldü. Sonradan iki kurbanın hatırasına sunaklar yapıldı. Bunlar çoğu zaman Demeter ve Persephone ile karıştırılmıştır. (L)

AUL i. Kafkasya'da, sarp bölgede kurulmuş dağ köyü. (L)

AULA i. (lat. k.). Romalılarda önemli bir evin önünde bulunan ve ek yapıların kuşattığı avlu veya üstü açık yer. ‖ Mahkemenin bulunduğu saray, mahkemeyi meydana getiren kişilerin tümü. ‖ Bazı üniversitelerde, merasim salonu. (L)

AULACANTHA i. Birhücreli hayvan. İskeleti içi boş ışınsal iğneciklerden ibarettir. Küre biçimindedir (çapı 1,5-2 mm). *A.scolymantha*, Akdeniz'de yaşar (ışınlılardan). [M]

AULACASPİS i. Ağaç böceği. Dişisi sarıdır. Pek çoğu bir araya toplanarak ağacın üstünde kırmızımsı sarı bir kabuk meydana getirir. Beyaz kozalarından iki kanatlı erkekler çıkar. Özellikle *A. pentogona*, dut, şeftali, erik, kiraz ve kayısı ağaçları için çok zararlıdır. Eşkanatlıların coccidae familyasından. (M)

AULACODUS i. Kedi büyüklüğünde kemirgen, memeli hayvan. Orta Afrika'da yaşar. (Octodontidae familyasından.) [M]

AULACOMNİON i. Çoğu zaman oldukça boylu, aşağıdan dallı karayosunu. Yerde, kayaların üstünde, bataklıklarda çok yaygındır. (L)

AULACORHYNCHUS i. Kuş cinsi. Tukan'a benzeyen bu kuşun gagası uzun, kuyruğu basamaklı, kanatları dar ve uzundur. Genellikle tüyleri yeşildir. Boyu 35 sm. Güney Amerika'da yaşar. On beş kadar türünden *A. calorhynchus* ile *A. artrogularis* en tanınmışlarıdır. (Guguklar takımının rhamphastidae familyasından.) [M]

AULAİ. Esk. coğ. Anadolu'da iki yer: 1. Kilikia bölgesinde Tarsus ile Ankhiale arasında; 2. Lydia bölgesinde bir yer. (M)

AULAİU TEİKHOS. Esk. coğ. (yun. *Aulaios suru*). Trakya'da bugünkü Kurudere'nin (Kırklareli, Pınarhisar) yerinde bulunan müstahkem şehir. (M)

AULAKOSERAS i. Fosil yumuşakça. Ağız kısmı küçük, gövde boşluğu büyüktür. Sifonları yandadır. Alplerde triyas tabakalarında bulunmuştur. (İkisolungaçlı kafadanbacaklılar takımından.) [L]

AULAKOSERASGİLLER çoğl. i. Paleont. Fosil yumuşakçalar familyası. Belemnitsiler alttakımından iki solungaçlı kafadanbacaklı hayvanlar. (Kavkıları belemnitlerden çok ortoseraslarınkine benzer. Ağız kısmı 20 sm'yi bulur. Bu familya Permiyenden Liyasa kadar yaşamıştır.) [L]

AULAKS. Esk. coğ. Anadolu'da Asia veya Lydia bölgesinde bir yer. (M)

AULARD (Alphonse), fransız tarihçisi (Montbron 1849-Paris 1928). Sorbonne'da tarih profesörü (1887-1922), en önemli eseri *Fransız İnkılâbının Siyasî Tarihi*'dir (Histoire Politique de la Révolution Française, 1901). *La Révolution Française* (Fransız Devrimi) dergisinin kurucusudur. *Les Débats de la Société des Jacobins* (Jacobin Derneği Müzakereleri) ve *Recueil des Actes du Comité de Salut Public*'i (Kamu Esenliği Komitesi Kararları) yayımladı. *Les Droits Féodaux sous la Révolution* (Devrim Zamanında Feodal Haklar), *Le Christianisme et la Révolution* (Hıristiyanlık ve Devrim) [1925] adlı eserleri de vardır. (L)

AULARKHES i. (yun. *aulê*, avlu ve *arkhos*, şef). İbranîlerde saray prensi. ‖ Bizans'ta, imparator sarayı idarecisi. (L)

AULASTOMUN i. (yun. *aulaks*, derin yarık, *stoma*, ağız). Oldukça iri sülük. Haemopise eskiden verilen ad. Tatlı sularda yaşar; yersolucanları, yumuşakçalar ve hattâ kurbağalarla beslenir. (L)

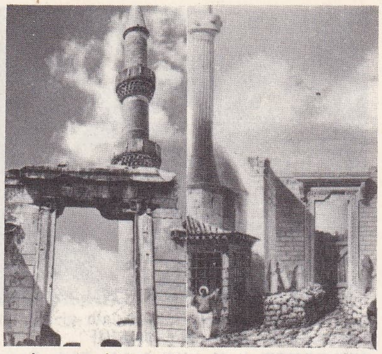

solda, **AUGUSTUS** tapınağının ant duvarlarından birindeki yazıt: Augustus vasiyetnamesi (M.S. 1. yy. Ankara); sağda, **AUGUSTUS** tapınağı (1890)

AULE, bulgar-türk hükümdarlarının bizans kaynaklarındaki adı (IX. Yüzyıl). Bu kelimenin ya Homeros'taki yunanca *aule'*-den (saray) veya türkçedeki *aul*'dan gelmiş olduğu sanılmaktadır. (M)

AULEON. Esk. coğ. Bizans devrinde İstanbul'daki Haliç girintisinin ucuna verilen ad. (M)

AULERCİ, Kelt Galyası halkları. Sezar devrinde bütün Loire vâdisine, Autun çevresine ve Bretagne dolaylarına dağılmışlardı. (L)

AULİ, Doğu Fas'ın maden merkezi (Meknes eyaleti), Mulu çayı üzerinde; 3 800 nüf. Kurşun, çinko ve uranyum yatakları. (L)

AULİCEK (Dominikus), çek heykeltıraşı (Policka 1734-Münih 1803). Münih yakınındaki Nymphenburg şatosunun parkında yer alan büyük Jupiter, Juno, Plutonius ve Proserpina heykellerini yaptı. (L)

AULİCH (Lajos), macar generali (Bratislava 1792-Arad 1849). 1848 Devrimcileri tarafından Millî Savunma bakanlığına getirildi. Görgey'in ayrılması üzerine, Avusturyalılar tarafından tutuklanarak idam edildi. (L)

AULİCH, (Mansweld), polonyalı misyoner (1793 - 1861). Türkiye'ye gelerek İstanbul, İzmir ve Kafkasya'da uzun süre kaldı. İran'da da çalıştı. Türkiye ve İran'daki çalışmaları 1831-1843 yıllarındadır. Krakow'da Doğudaki dinî misyon hakkında da bir rapor yayımladı (1850). [M]

AULİNDENOS. Esk. coğ. Anadolu'da Frigya bölgesinde bugünkü Salda gölünün adı. (M)

AULİS. Esk. coğ. Kıta Yunanistanı'nda liman; Boiotia'da, Euboia ile Khalkis'in karşısında ve Euripos üzerinde. Akha'ların filosu buradan Truva seferine çıktı ve efsaneye göre İphigeneia burada kurban edildi. Euripides'in *İphigeneia Aulis'i* (İphigeneia in Aulidi) ile Racine'in *İphigénie en Aulide*'inin olayı da burada geçer. Bugünkü *Vathy*. (L)

AULİU KOME (yun. «Aulios köyü»). Esk. coğ. Anadolu'da Lydia bölgesinin güneyinde ve Hypaipa-Larissa yolunda kasaba veya köy. (M)

AULNAY - SOUS - BOİS, Seine - et - Oise (Raincy idarî çevresi) kantonunun merkezi; Paris'in kuzeybatı banliyösünde nüfus topluluğu; 47 686 nüf. XII. ve XVIII yy. kilisesi. 831 m derinliğinde artezyen kuyuları. Sanayi merkezi: ısıtma âletleri, demiryolu malzemesi. (L)

AULNE veya **AUNE**, Batı Fransa'nın Bretagne bölgesinde kıyı çayı; Châteaulin'den geçer ve Brest limanına dökülür; uzunluğu 140 km. (L)

AULNOY (Marie Catherine LE JUMEL DE BARNEVİLLE, — kontesi), fransız kadın yazarı (Honfleur yakınında Barneville, 1650 veya 1651-Paris 1705). Normandiya'nın ileri gelen ailelerinden birinin kızıdır. On beş yaşında Aulnoy baronu ile evlendi. Son yıllarını manastırda geçirdi. Günün modasına uyarak tarihî romanlar, Gatien de Courtilz'den esinlenerek düzmece hatıralar yazdı. 1697-1698 Yıllarında sekiz ciltlik *Contes de Fées*'yi (Peri Masalları) yayımladı. Çok seyahat etti, Londra saray çevresine girdi. *Relation du Voyage d'Espagne* (İspanya Gezisi Notları) [1690] adlı eseri, gerçeklerden uzaklaşmasına rağmen, Fransızların İspanya ile ilgili düşüncelerini yansıttığı için, bugün bile okunmağa değer; V. Hugo, *Ruy Blas*'ı yazmadan önce bu eseri incelemişti. (L)

AULOKOPİUM i. Fosil silisli sünger. Küre veya ters koni biçimindeki gövdesi bir sapın ucundadır. Boşluk çeperlerinde ışınsal delikler vardır. Üst ve alt silür tabakalarında bulunmuştur. (M)

AULOKRENE veya **AULUKRENE**. Esk. coğ. (yun. «flüt kaynağı»). Anadolu'da Frigya bölgesinde, Apameia Kibotos (bugün Dinar) şehri yakınlarındaki Maiandros'un (Büyük Menderes) kaynak kısmı. (M)

AULOLAR, Gana'nın zenci halkı, Eue topluluğundandır, fakat lehçe bakımından ayrılır. (L)

AULON (yun. «dar vâdi»). Esk. coğ. İlkçağda birkaç yerin adı: 1. Kilikia kıyısı ile Kıbrıs arasındaki deniz parçası; 2. Suriye'de Khrysorrhoas (Baradâ) vâdisi; 3. Makedonya'daki Mygdonia bölgesinde Bolbe (bugün *Volvi*) gölünün Strymon (Orfanto) körfezine akmış olduğu vâdi; 4. Yunanistan'daki Sparta yakınındaki Eurotas vâdisinin dar kısmı; 5. Yunanistan'da Messene ile Triphylia arasında yer alan ve Asklepios Aulonios tapınağının bulunduğu Neda vâdisi. (M)

AULONİA. Esk. coğ. Anadolu'da Hellespontos bölgesinde kasaba. Bugünkü Karabiga'nın yakınlarında. (M)

AULONİUM i. Böcek cinsi. Kırmızı veya esmer renkte. Kırmızı kanatlıdır. Boyu 3,5-6,5 mm. Kurtçukları, ipidae familyasından böceklerin ağaç kabuklarında açtıkları deliklerde yaşar ve bunların düşmanıdır. *A. ruficorne*, *A. trisuleum* Avrupa'da yaşayan türleridir. (M)

AULOPORA i. Fosil mercan. Topluluğu meydana getiren huni biçimindeki hayvancıklar yere bağlı idiler. Silür çağından Karbon çağına kadar yaşamışlardır. *A. conglomerata* türü, Pendik yöresinde devon taba-

AUGUSTUS kapısı (Perugia, italya)

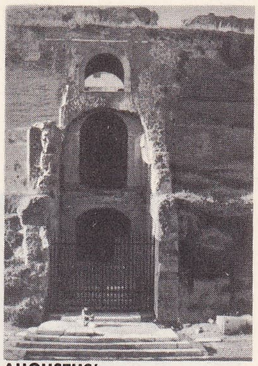

AUGUSTUS'un mezarının girişi

Ankara'daki **AUGUSTUS** tapınağının planı

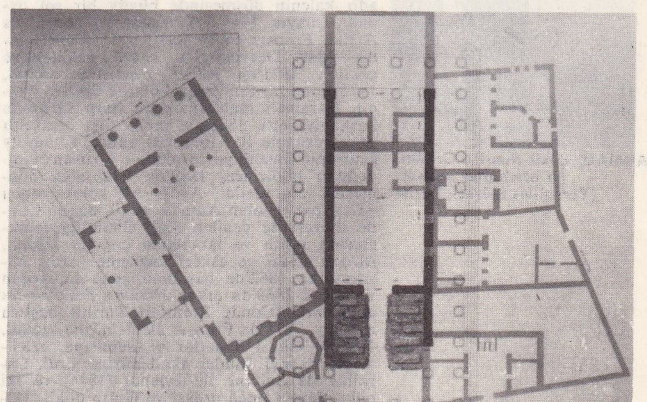

Foto. Turizm Tanıtma-Foto Film (MEYDAN); Alinari, Viollet (LAROUSSE)

aulos çalan kadın bir yunan çanağından detay (Louvre müzesi, Paris)

AUMALE dükü Henri d'Orleans Winterhalter'in eseri (Versailles müzesi, Paris)

kalarında bulunmuştur. (Tabulata grubunun aulopovagiller familyasından.) [M]

AULOPYGE i. Kemikli balık cinsi. Boyu 10-15 sm, vücudu pulsuzdur. Uzun ve sivri burnunda dört bıyık bulunur. Siyah benekli gümüş rengindedir. Dişisinin anusunda borumsu bir uzantı vardır. *A. hugeli*, Bosna ve Dalmaçya sularında yaşar. (Sazangillerden.) [M]

AULOS i. Müz. Eski yunanlıların nefesli çalgısı.

— ANSİKL. *Aulos*'un vatanı Asya'dır; Yunanistan'a IX. yy. da Olympos tarafından sokulmuştur. Bu çalgı iki açık borudan meydana gelir; borular, tepeden çift dilcikli bir ağızlıkla birbirlerine bitişmiştir; kaval veya obua'ya benzer. (L)

AULOSTOMA i. Kemikli balık. Gövdesi uzun, burun kısmı boru biçiminde, pulları küçük, kuyruğu küttür. Boyu 5 sm. Rengi esmer, sırtı mavi beneklidir. Atlas ve Hint okyanusunun tropikal bölgelerinde yaşar. (Kemikli balıkların *fistulariidae* familyasından.) [M]

AULT, Kuzey Fransa'da Somme kantonunun merkezi (Abbeville idarî çevresi). Manş kıyısında; 1 999 nüf. (L)

AULUKRENE. Esk. coğ. Bk. AULOKRENE.

Aulularia, Plautus'un eseri. Bk. ÇÖMLEK.

AULUS GELLİUS, latin gramercisi ve eleştirmecisi (Roma M.S. 130'a doğr.). Fronto'nun öğrencisi, Atina'da tanıdığı Herodes Atticus'un çömezi. Eseri: yirmi kitaplık *Noctes Atticae* (Attike Geceleri). Rahat bir üslûpla yazılmış olan bu eser, yazarın ne kadar meraklı ve ince ruhlu olduğunu gösterir. A. Gellius, kopya ettiği çok eski yazarlar üstüne verdiği bilgiler bakımından önemlidir. (L)

AUM veya **OM,** Hintlilerce çok eski devirden beri ilâhîleştirilen ve en eski veda metinlerinde kullanılan kutsal hece. Her din kitabının başında yer alır, her kutsal metnin başlangıç ve sonunda tekrarlanır. Mistik rolü çok büyüktür ve en yeni felsefî sistemlerde ele alınıp şerh edilir. Veda sureleri değerindedir. (L)

AUMALE. Bk. SUR EL GOZLAN.

AUMALE (Henri Eugène Philippe D'ORLEANS, — dükü), Louis-Philippe ve Marie-Amélie'nin dördüncü oğlu (Paris 1822-Sicilya'da Zucco 1897). Öğrenimini Henri-IV kolejinde yaptı, on yedi yaşında orduya girdi. Cezayir seferlerinde dikkati çekti ve *smala* Abd el-Kader adlı kalenin düşmesinde büyük bir rol oynadı (mayıs 1843). Tümgeneral, sonra da Afrika Fransız sömürgeleri valisi (1847) oldu. 1848 Devriminden sonra İngiltere'ye çekildi. 1871'de Millet meclisine seçildi, 1872'de tekrar tümgeneral olarak orduya döndü, Bazaine'i mahkûm eden harp divanına başkanlık etti. 1886'da kadro dışı bırakıldı ve kararname ile sınır dışı edildi. Chantilly şatosunu Enstitü'ye bırakmak arzusunda olduğunu bildirince, 1889'da Fransa'ya dönmesine izin verildi. Aydın bir koleksiyoncu ve kitapsever olan Aumale dükü, bugün Condé müzesi de denilen ünlü Chantilly müzesindeki resim ve tabloların çoğuna sahipti. Birçok siyasî ve askerî inceleme yazdı; basılmasına 1862'de başlanan, ama toplatılan ve ancak 1869'da çıkan *Histoire des Princes de Condé* (Condé Prensleri Tarihi) başlıca eseridir. 1871'de Fransız akademisine seçildi. 1880'de Güzel Sanatlar akademisine, 1883'te de Manevî İlimler akademisine girdi. Caroline de Salerne ile evlendi (1844) ve iki oğlu oldu: Condé prensi ve Guise dükü. İkisi de çocukları olmadan öldü. (L)

AUMANCE, Paris havzasının güney sınırları üzerinde Cher çayına sağdan dökülen akarsu; 58 km. (L)

AUMER (Jean-Pierre), fransız dans ve koreografi uzmanı (Paris 1776-ay.y. 1833). Bordeaux'da Dauberval'in öğrencisi oldu. 1798'de Müzik akademisine girdi. Sekiz yıl sonra, Porte-Saint-Martin tiyatrosunda ilk balesi *Jenny veya Gizli Nikâh*'ı, arkasından da *Paul ile Virginie* romanından esinlenen *Deux Créoles*'u oynandı. 1807'de Lyon'da bale yöneticiliği yaptı; 1808'de, Paris'te R. Kreutzer'in müziği üstüne düzenlediği *Antonius ile Kleopatra'nın Aşkı* balesini temsil ettirdi. Sonra Kassel'de, kral Jerôme Bonaparte'ın sarayında yedi yıl, Viyana'da da beş yıl bale yöneticiliği yaptı (1815). 1820'de, Paris'e döndükten sonra, şu eserleri sahneye koydu: *Macar Şenliği* (1821), *Büyük Alfred* (1822), *Golkonda Kraliçesi Aline* (1823), *Uyurgezer Kız* (1827), *Uyuyan Güzel* (1829) ve *Manon Lescaut* (1830). [L]

AUNE. Bk. AULNE.

AUNESİS. Esk. coğ. Anadolu'da Pamphylia bölgesinde tersaneleriyle tanınmış sahil şehri. Bugünkü Antalya körfezinde bulunması muhtemeldir. (M)

AUNİS, Fransa'da eski il, Poitou ve Saintonge arasında. Aunis ovası kireçli bir platform üstünde uzanır; bu platform kuzeyde Poitou, güneyde Charente bataklıkları yanında yükselen tepeciklerle sona erer. Ormandan yoksundur. Ekim ve çayırlar (süt hayvancılığı) ülkesi. Kıyıda geçim, balıkçılık ve plajlarla sağlanır.

● *Tarih.* Eski Aunis, Saintes şehrinin iki *pagi*'sinden biriydi. Adını uzun süre merkezi olan Châtelaillon'dan (*Castrum Alionis*, sonra *Pagus Alienensis* oldu) aldı. Başlangıçta Poitou derebeyliğine bağlıydı ve onun siyasî kaderini paylaştı. Günümüzde Charente Maritime ve Deux-Sevres idarî çevrelerinin parçasıdır. En önemli şehri La Rochelle, XII. yy. başında bir Aquitaine dükü tarafından kurulmuştu. Öbür şehirleri Marans ve St-Jean-d'Angely'dir. (L)

AUPİCK (Jacques), fransız generali (Gravelines 1789-Paris 1857). Ligny'de yaralandı (1815), 1847'de, Paris Politeknik okulu kumandanı oldu. Senatör olmadan önce, sırasıyle İstanbul (1848), Londra (1851) ve Madrid (1852) elçiliklerinde bulundu. Baudelaire'in üvey babasıdır. (L)

AURA i. (lat. k., nefes). Nöroloji. Sara nöbetinden hemen önce görülen belirtilerin tümü. (Bazı aura çeşitleri, nöbetin başlangıcında, beynin belli bir bölgesinde görülür. Auranın tipine göre bu bölgenin yeri kesinlikle bulunabilir.)

— ANSİKL. Sara nöbetinden önce ortaya çıkan belirtiler (*aura*) çoğu zaman birbirine karışmış olmakla beraber, aşağıdaki aura çeşitleri sayılabilir: *koku-tat aurası*, az önce yaşanmış bir izlenim, bir sıkıntı ve gariplik duygusunu koku ve işitme sanrıları halinde birleştirir; *sempatik sinir sistemi auraları*, anî sıcaklık ve soğukluk duygusu, yürek çarpıntıları ve karın ağrıları şeklinde belirir; *ruhsal auralar*, iç sıkıntısı (nadiren esrik), gariplik, az önce yaşanmış olayların izlenimi ve aralıksız gelen bir anılar dalgası halinde belirir. (L)

AURA. Yun mit. Frigyalı Periboia'nın kızı. Aura, meltem gibi hızlı koşar, avda Artemis'in peşinden giderdi. Dionysos ona âşık oldu, ele geçiremeyince de, onu deli ederek cezalandırdı. Aura, kendini tanrıya teslim etmek zorunda kaldı, fakat delilik nöbetleri içinde, ondan olan çocuklarını parçaladı ve kendini Sangarios'a atarak intihar etti. (L)

AURA, mitolojide, Boreas veya Aiolos'un hafif rüzgârları temsil eden kızlarına verilen ad. (Kuğu kuşlarına binmiş olarak tasvir edilirler.) [L]

AURAKLEİA. Esk. coğ. Anadolu'da Frigya bölgesindeki Aulokrene'nin diğer adı. (M)

AURALİT i. (fr. *auralite*). Miner. Kordiyerit'in bozulmasından meydana gelen silikat. (L)

AURANİTİS. Esk. coğ. Filistin'de Taberiye gölünün doğusunda ülke. Bugünkü *Havran*. (L)

AURARİA FUNCTİO veya LUSTRALİS COLLATİO i. Eski Bizans imparatorluğunda vergi. — ANSİKL. *Auraria functio*, bir nevi patent vergisiydi. Bütün ticarî işlemleri, hattâ bütün meslekleri kapsamı içine alır, beş yılda bir, nakit olarak tahsil edilirdi. Alexander Severus zamanından itibaren *aurum negotiatorum* adı altında ortaya çıktı ve İmparator Valens zamanında genelleştirildi. Doğuda, 501 yılında Anastasios tarafından kaldırıldı, ama Batıda daha bir süre yürürlükte kaldı. (L)

AURAY, Batı Fransa'da (Bretagne), Morbihan kantonunun merkezi (Lorient idarî çevresi); Auray suyu yukarısında (Loch halici); 8 354 nüf. Saint-Gildas kilisesi (XVII. yy.). [L]

Aurelia (LEX), M.Ö. 70'te Aurelius Cotta'nın teklif ettiği kanun. Yargıçlar arasında eşit sayıda senatör, şövalye ve *tribuni aerarii* bulunmasını öneriyordu. (L)

AURELİA'LAR, Roma'nın pleb asıllı ailelerinin en ünlülerinden biri ve en kalabalık olanı. Aurelius Antoninus adlı birçok imparator bu ailedendi. (Bk. ANTONİNUS'LAR.) Aurelius Cottalar da çok tanınmış bir koludur. Caracalla'nın 212 yılındaki fermaniyle Aurelius'lar, III. yy. da, çok kalabalıklaştılar. (L)

AURELİANE. Esk. coğ. İlkçağda iki yerin adı: 1. Anadolu'da Mysia bölgesinde, Euenos (Havran çayı) kenarında, Adramytteion (Edremit) körfezi civarında kasaba. Bugünkü Havran yakınlarında kalıntılarına rastlanır; 2. Romalılar devrinde, Moesia Superior'da, Tuna kenarında, Timakos (Timok) ırmağının doğu tarafında istihkâm. Bizans imparatoru İustinianos burayı tamir etmiştir. (M)

AURELİANİ. Esk. coğ. Galya halkı. Lugdunensis'te Orléans dolaylarında yerleşmişlerdi (*Cenabum*, sonra *Aureliani*). [L]

AURELİANUS i. (lat. k.). İmparator Aurelianus tarafından bastırılan *aureus*'a (altın sikke) verilen ad. (L)

AURELİANUS (Lucius Domitius) [214-275'e doğr.], Roma imparatoru (270-275). Ordudan yetişti, kahramanlık ve sertliği ile ün kazandı. Claudius II devrinde süvari kuvvetlerinin başkomutanıydı, 269'da, Gotlara karşı, Balkan savaşına faal bir şekilde katıldı. İmparatorun ölüm haberini alır almaz, Sirmium'a gitti ve ordu tarafından imprator ilân edildi. Az okumuştu, ama metin ve zekiydi. Sınırdan sınıra durmadan koşarak, Barbarlara karşı savaştı.

Tahta geçtiğinde, Galya'yı Tetricus yönetiyordu (258'den beri), buna karşılık Palmira prensleri fiilen egemen olmuşlardı; üstelik, Barbarlar her taraftan sınırları aşmaktaydı. 271 ve 272'de Aurelianus alman Juthunge kavmini İtalya'da ve Tuna'da yendi, aynı zamanda Palmira'ya saldırdı. Zenobia ve oğlunu tahtından indirdi; 273'te isyan eden bu şehrin kudretini tamamen yok etti. Aynı yıl Tetricus'u da hükmü altına aldı. 274'te, Germenleri yeniden Tuna'ya doğru itti, ama 275'te, Barbarların kuşattığı Dacia eyaletini savunmaktan vaz geçti.

Aurelianus aynı zamanda gözüpek bir reformcu idi. Devlette birinci derecede rol oynamaktan vaz geçmeyen senatonun çevirdiği entrikaları şiddetle önledi, adaletin yerine getirilmesine bizzat nezaret etti, birçok kanun çıkardı. Roma'ya özel bir ilgi gösterdi, üç defa yiyecek dağıttırdı ve şehri adını taşıyan sağlam bir surla donattı. İtalya'nın idarî teşkilâtını kökünden değiştiren ve taşrayle kaynaşmasını sağlayan bölgesel ve sürekli *Correctores*'i kuran da şüphesiz odur. Buralara, yönetici olarak imparatorluğun mutlak egemenliğini arttırmak amacıyle, senato temsilcileri yerine şövalye sınıfından *praesides* getirdi. Eyaletlerin yeniden ele geçirilmesi ve müsadereler sayesinde malî durum düzeldi ve imparator bir para reformuna girişti. Roma birliğini yeniden kuran Aurelianus, bütün putperest kütlesini uzlaştırıp, hâkim olmasını istediği Güneş (*Sol invictus*) kültünü benimsedi. Aurelianus'un düşüncesine göre imparatorun dünyadaki yeri güneşin gökteki yüce mertebesine eşittir ve imparator, güneşle aynı özdendir. Aurelianus, hayatta iken kendine *deus* ve *dominus* dedirten, törenlerde bir taçla, altın ve değerli taşlarla süslü bir elbise ile görünen ilk imparatordur. 275 Yazı sonunda, Perslerle savaşmak üzere harekete hazırlanırken, rüşvet almakla suçlanan kâtip-

Foto. Giraudon, Neurdein (LAROUSSE)

lerinden birinin düzenleri sonunda Perinthos ile Bizans arasında öldürüldü. Bununla birlikte imparatorluğu kalkındırmağa ve sonradan Diocletianus'un tamamlayacağı gerekli reformlara girişmeğe zaman buldu. (L)

AURELİANUS REOMENSİS, müzik kuramcısı. IX.yy.da Reome'de (Langres piskoposluğu) yaşadı. *Musica Disciplina* (Müzik Bilgisi) adlı eserinde, 8 ses perdesini ve ritmi, kabul edilegelmiş formülleri (Bizans'a ait) inceledi ve açıkladı. (L)

Aurelianus suru, Roma'yı Barbarlardan korumak için, imparator Aurelianus'un emriyle yapılan kalın duvarlar (271-282). Kaplamalı blokaj sisteminin surlara uygulanmasının örneğidir. Uzunluğu 18 357 m, genişliği 4 m, yüksekliği toprağın özelliğine göre 10 - 19 m arasındadır. Muhafızlar, örtülü surun içinde dolaşabilir ve yardıma koşabilirlerdi. On sekiz kapısı vardı. Bunların çok güzel bazı kalıntılarına bugün de rastlanır. (L)

AURELİUPOLİS. Esk. coğ. Anadolu'da Lydia bölgesinde Tmolos şehrinin daha geç bir devredeki adı. (M)

AURELİUS (GOUDA'LI Cornélis; **Cornelius** da denir), hollandalı tarihçi (öl. 1520). Erasmus üzerinde büyük etkisi oldu. (L)

AURELİUS (MARCUS). Bk. MARCUS AURELİUS.

AURELİUS CLEANDER (Marcus) [öl. M.S. 189], frigyalı köle. Azat edilince, Commodus'un mabeyincisi ve praetorium muhafızlarının başkanı oldu (186?). Azat edilenlerin patriciusluğa ve senatörlüğe yükselebilmelerini sağladı. Halktan usulsüz vergi alması ayaklanmaya yol açtı, bu ayaklanma sırasında öldürüldü. (L)

AURELİUS COTTA (Caius), romalı general, M.Ö. 252 ve 248'de konsül. Kartacalılardan Himera ve Lipara'yı aldı ve emrindekilere karşı çok sert davrandı. (L)

AURELİUS COTTA (Caius), romalı hatip (M.Ö. 124-70). 75'te konsül. Tribunus'luk ile magistratus'luk arasındaki bağdaşmazlığa son vererek tribunatus'luğun onurunu yükselten yasa onun eseridir. (L)

AURELİUS COTTA (Lucius), romalı hatip, Caius Aurelius Cotta ile Marcus Aurelius Cotta'nın kardeşi. M.Ö. 70'te *praetor*. Şövalyelerin ceza mahkemelerine (*Quaestiones*) girmelerini sağlayan bir kanun çıkarttı. 65'te konsül, 64'te *censor* seçildi. Catiliana'ya karşı koydu, Cicero'nun sürgünden dönmesini sağladı ve Sezar'ın tarafını tuttu. (L)

AURELİUS COTTA (Marcus), romalı general, M.Ö. 74'te konsül. Khalkedon yakınında denizde ve karada Mithridates'e yenildi. Bithynia'daki zorbalığı yüzünden mahkûm edildi. (L)

AURELİUS MESSALİNUS COTTA, hatip Messala'nın oğlu (M.S.I.yy.). Dostu Tiberius'u yaptığı zulümlerde destekledi ve birçok kimseyi ele verdi. Kaba ve kırıcı şakaları yüzünden, senatörler tarafından imparatorluğa hakarette bulunmakla suçlandırıldı, fakat Tiberius sayesinde kurtuldu. (L)

AURELİUS VİCTOR, latin tarihçisi, Afrika'da doğdu, imparator Julianus zamanında Aşağı Pannonia valisi, daha sonra (392-393) Roma praefectus'u oldu. 360'ta Augustus'tan Julianus'a kadar olan imparatorların kısa tarihini *De Caesaribus* (İmparatorlar Üstüne) adlı kitabında anlattı. Bu eserden başka bugün elimizde şu iki incelemesi vardır: *Origo Gentis Romanae* (Romalıların Kökü), *De Viris İllustribus* (Ünlü Kişiler Üstüne). 400 Yıllarına doğru, bu son iki inceleme ile bir önceki eseri birleştirilerek bütün Roma tarihini kapsayan bir inceleme meydana getirildi. (L)

Aurelius yolu (VİA AURELİA). Esk. coğ. Romalılara ait yol. Romadaki Janiculum kapısından başlar, Batı Akdeniz kıyıları boyunca uzanır. *Centumcellae* (Civitavecchia), *Pisae* (Pisa) ve *Genas*'dan (Cenova) geçer ve Galya'da *Arelate*'ye (Arles) varırdı. İtalya'nın başlıca yollarındandı. (L)

AURELL (Tage), isveçli yazar (Oslo 1895). Çeşitli gazetelerin muhabiri olarak 1920'den 1930'a kadar Paris'te bulundu ve 1940'tan sonra, isveçli nesir yazarlarının en ilgi çekicilerinden biri olarak tanındı. 1932'den 1937'ye kadar yazmış olduğu hikâyelerini 1946'da *Tre Berattelser* (Üç Anlatı) adı altında topladıktan sonra, birçok eser yayımladı. Günlük yaşantısının güçlükleri içinde çırpınan sıradan insanları, bu eserlerinde, kötümserlik dolu bir mizah anlayışıyla canlandırdı. Olağanüstü bir yoğunluk ve kesinlik taşıyan sanatı, özellikle anlatıda veya uzun hikâyede başarılıdır (*Martina* [1937]; *Skilling Fyck* [1943]). Klasik fransız yazarlarına duyduğu hayranlık, olağanüstü bir canlandırma gücüne sahip olan özlü üslûbunda açıkça dile gelir: *Nya Berattelser* (Yeni Anlatılar) [1949], *Bilderbok* (Resim Kitapları) [1950], *Viktor* (1955), *Vagar o Möten* (Yollar ve Rastlantılar) [1960]. (L)

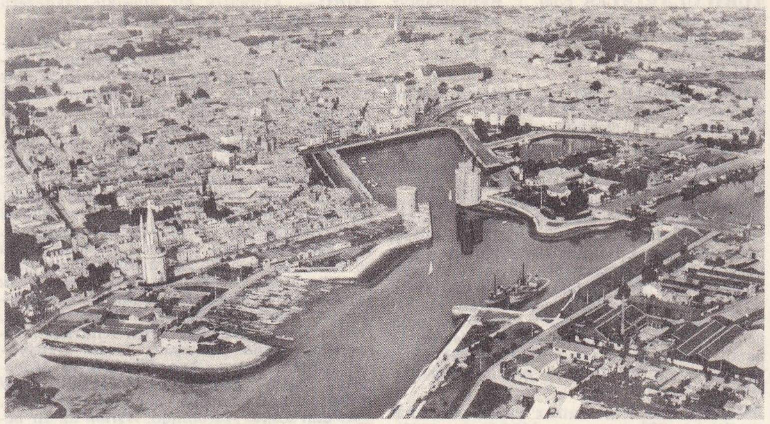

AUNİS,
la Rochelle limanı girişi,
en solda Quatre - Sergents
(Dört Çavuş) kulesi

AURELLE DE PALADİNES (Louis Jean-Baptiste D'), fransız generali (Le Malzien 1804-Versailles 1877). 1841-1848 Arası Cezayir'de hizmet gördü; 1855'te bir tümenin başında, Kırım savaşına katıldı. 14 Ekim 1870'te, Alman-Fransız savaşında Gambetta tarafından I. Loire ordusu kumandanlığına atandı. Düşmanı Salbris'te sıkıştırarak general Thann'a karşı Coulmiers zaferini kazandı ve Orléans'ı kurtardı. Ama 4 aralıkta, üstün düşman kuvvetleri karşısında çekilmek zorunda kaldı. 1871'de Millî meclis'te milletvekili; 1875'te temelli senatör oldu. 1872'de, I. Loire ordusu üzerine bir eser yayımladı. (L)

AURENCHE (Jean), fransız senaryo yazarı (Pierrelatte 1904). Pierre Bost ile birlikte çalıştı ve fransız sinemâsının en verimli senaryo, adaptasyon ve diyalog yazarlarından biri oldu: J. Delannoy'nın yönettiği *Pastoral Senfoni* (la Symphonie Pastorale) [1946] ve *Dieu a Besoin des Hommes* (Tanrı'nın İnsanlara İhtiyacı Var) [1950]; R. Clément'in yönettiği *Jeux İnterdits* (Yasak Oyunlar) [1952]. C. Autant-Lara'nın yönettiği birçok filmin senaryosunu hazırlamıştır. *Douce* (Tatlı) [1943]; *İçimizdeki Şeytan* (Le Diable au Corps) [1947]; *Occupe-toi d'Amélie* (Amélie ile İlgilen) [1949]; *l'Auberge Rouge* (Kırmızı Han) [1951]. [L]

AUREOLA i. Küçük altın para. 1178'de, Venedik'te, düka Orio Malipero zamanında basıldı. (L)

AUREOLUS (Manius Acilius), III.yy. ortasına doğru, Roma imparatorluğunu ele etmek için döğüşen generallerden biri. Milano önünde Claudius II'ye yenildi ve askerler tarafından öldürüldü (268). [L]

AUREOMİSİN i. Duggar'ın 1948'de bulduğu antibiyotik. (*Eşanl.* KLOROTETRASİKLİN.)

— ANSİKL. *Streptomyces aureofaciens*'in metabolizma ürünlerinden elde edilen *aureomisin*, klorhidrat şeklinde kullanılır: *ağız yolu ile* (hap) veya *yerel olarak* (damla, merhem) kullanılan altın sarısı bir tozdur. Yapılan laboratuvar deneylerine göre bu antibiyotiğin öldürücü etkisi penisilin ve streptomisininkinden daha azdır. Buna karşılık çok sayıda mikrop çeşidinin çoğalmasını önler. Ayrıca Malta hummasına, bazı virüslere, riketsiyozlara karşı etkilidir. (L)

AUREUS i. (lat. k.). Roma'da altın para birimi.

— ANSİKL. İlk altın paralar, M.Ö. 217'ye doğru, Campania'da, Janus tarzında basıldı. İlk *aureus*'lara, Roma'da Cumhuriyet devrinin sonuna doğru, Sulla zamanında rastlanır. Bunlar, Sezar'dan sonra düzenli bir şekilde basıldı. Constantinus zamanında *solidus aureus* terimi ortaya çıktı. Aureus 8,186 gr gelirdi ve 25 denarius veya 106 sestertius değerindeydi. Aureus'un yarı değerinde *quinarius aureus*'lar ve çeyrek değerde *quaternus*'lar basıldı. Sonra da iki ve üç aureus değerinde paralar çıkarıldı. (L)

AURE vâdisi, Fransız Pirenelerinde yöre (Hautes-Pyrénées), Arreau'da birleşen Neste'-in iki kolu (Neste d'Aure ve Neste de Louron) ile İspanya sınırına kadar açılır. (L)

AURİC (Georges), fransız bestecisi (Lodève 1899). Paris konservatuvarında Caussade'-ın kontrpuan ve füg sınıfında ders gördü, Schola Cantorum müzik okulunda Vincent d'Indy'nin derslerine devam etti. Altılar grubuna katıldı. Eserlerinde, Chabrier, Messager, Satie ve Stravinski'nin etkileri görülür. İlk yazdığı eserlerde halk sanatının etkisi ile aristokratça zevk birbirine karışmış haldedir (piyano için sonatinler, pastoraller, impromptuler, insan sesi için melodiler; *les Fâcheux, Gemiciler, la Pastorale* gibi baleler). İkinci grup eserlerinde daha geniş solukludur, güçlü ve yüce bir estetiğe ulaşır (fa tonunda piyano sonatı, *Phèdre* balesi, *Ressam ve Modeli*). Çok sayıda filim müziği besteledi: *l'Eternel Retour* (Ebedî Dönüş) [1943], *la Belle et la Bête* (Güzel ve Hayvan) [1946], *Orphée* (1949), *le Mystère Picasso* (Picasso Esrarı) [1956]. Max Ophuls'-ün yönettiği *Lola Montes* (1955), Otto Preminger'in yönettiği *Günaydın Hüzün* (Bonjour Tristesse) [1957], A. Litvak'ın yönettiği *Brahms'ı Sever misiniz?* (Goodby Again) [1957], Jean Delannoy'nın yönettiği *La Princesse de Clèves* (Clèves Prensesi) [1961]. En tanınmış melodisini, *Kırmızı Değirmen* (Moulin Rouge) filmi için besteledi. Öteki eserleri arasında, 2 piyano için *Yartita* (1955) ve Jean Anouilh'un oyunundan esinli *Hırsızlar Balosu* (le Bal des Voleurs) balesi'ni (1960) saymak gerekir. 1954'ten beri Fransa Müzik Yazarı, Besteci ve Yayımcıları kurumu başkanıdır. 1862'de Paris operası ile Opéra-Comique tiyatrosu tek yönetim altında birleştiği zaman, genel müdürlüğe getirildi. Aynı yıl, Güzel Sanatlar Akademisine üye seçildi. (L)

AURİCOSTE (Emmanuel), fransız heykeltıraşı (Paris 1908). Bourdelle ve Charles Despiau'nun öğrencisi. Paris'te Palais de Chaillot'yu süsleyen alçak kabartmaları, Milano'-da Ambrosiano kitaplığının *Chateaubriand* anıtını, Milletler cemiyetinin bronz kapısını yaptı. Art moderne müzesinde eserleri vardır. (L)

AURİCULA i. Yumuşakça cinsi. Kavkısı beyaz veya esmer, üzeri uzunlamasına çizgilidir. Boyu 6-12 sm. Kavkı ağzında kulağı andıran kalın dudakları vardır. Tropikal ülkelerde, deniz kıyısında yaşar. *A. judae, A. auris* Hindistan'da bulunur. Fosil türü çoktur. (Akciğerli karındanbacaklıların auriculidae familyasından.) [M]

AURİCULARİA i. Cansız ağaçlar üzerinde çok görülen bir mantar. (*Auriculariales* takımının örneği.) [L]

AURİCULARİA i. (*kulağa benzeyen* anlamında lat. k.). Bazı holothuria çeşitlerinin kurtçuk şekli. Üzerinde H biçiminde kıllı şeritçikler vardır. (L)

AUNİS,
Aulnay kilisesinin önyüzü
(XII. yy. ın birinci yarısı)

AUNİS,
Saint - Entrope kilisesi
mahzen mezarları (1096)

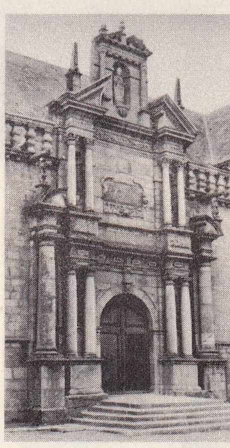

AURAY,
Saint - Gildas kilisesinin
Rönesans üslûbundaki
kapı revakı

Foto. Arch. phot., Dr Milsom, Biraben, de Bussac (LAROUSSE)

general D'AURELLE DE PALADINES

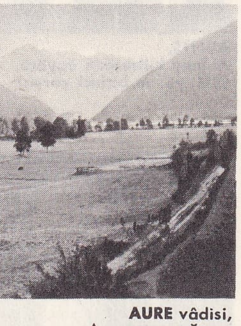

AURE vâdisi, Arreau ırmağının yukarısında

Georges AURIC

Vincent AURIOL

AURİCULARİALES çoğl. i. Bazitlimantar takımı. Bu takımdaki bitkiler genellikle ya çürükçüldür veya böceklerle ortak yaşar. Promiselyumu silindirimsi, enine bölmeli ve dört sporludur. (L)

AURİCULİDAE çoğl. i. Akciğerli karındanbacaklı yumuşakçalar familyası. Kavkısı kalın, kavkı ağzı dişlidir.

— ANSİKL. Bu familyadaki yumuşakçalar çok serin yerlerde (dere, bataklık kıyısı, denize çok yakın yer) yaşar. En ilgi çekicileri *pythias* veya *scarabus*'lardır. Büyük okyanus ve Hint okyanusu kıyılarında bunların elliden fazla türü vardır. Aynı bölgelerde (en çok Filipinler'de) *ellobiums* (fosil şeklinde de bulunmuştur) ve bütün sıcak deniz kıyılarında *melampus* (100'den fazla tür) cinslerine rastlanır. Avrupa'da bu familyanın iki cinsi görülür: bataklıklar bölgesinin üst kıyılarında yaşayan *alexias* ve nemli yerleri seven (su kıyıları, çürük odun ve kuru yaprak altları) minicik kabuklu *carychium*. (L)

AURİER (Albert), fransız yazarı ve sanat eleştiricisi (Chateauroux 1856-Paris 1892). *Mercure de France* adlı derginin kurucularından. Bu derginin sanat eleştiriciliğini yaptı; *la Plume, Décadent* ve *Moderniste* adlı dergilerde eleştirmeler yayımladı. Gauguin'in ilk hayranlarındandı; onun resim sanatında sembolizmin önderi olduğunun ilk görenlerden biridir. Van Gogh, Claude Monet ve Pissarro üzerine incelemeler yazdı. «*Toplu Eserler*»i 1893'te yayımlandı. (L)

AURİGA i. (lat. k., «arabacı»). Esk. Rom. Sirkteki yarışlarda arabayı kullanan (AGİTATOR da denirdi).

— ANSİKL. *Aurigalar* aşağı tabakadan olmakla beraber, Roma'da çok ünlü idiler. Bazıları, başarıları sayesinde büyük servet sahibi olurlardı. (L)

AURİGA, Arabacı takımyıldızının latince adı. (Kısaltması: Aur.) [L]

Auriga (DELPHOİ —*sı*), tabiî ölçüde, bronz yunan heykeli. Tapınak kazılarında bulundu. Gela zorbası Polyzalos'un (M.Ö. V. yy. başı) tapınağına armağan ettiği dört atlı araba heykelinin bir parçasıdır (Delphoi müzesi). [L]

AURİGNAC, Haute-Garonne idarî bölgesinin kanton merkezi (Güneybatı Fransa'da Saint-Gaudens idarî çevresi). Lannemezan yaylasının doğu kesiminde; 1 203 nüf. 1860'taki kazılar sonucu bulunan tarih öncesi kemik kalıntılarıyle dolu mağara. Paleolitik katlarından birine buranın adı verildi. (L)

AURİKALSİT i. (lat. *aurum*, altın ve yun. *khalkos*, bakır'dan, fr. *aurichalcite*). Miner. Bakır yeşili renkte tabiî bakır ve çinko hidrokarbonat. (L)

AURİLLAC, Orta Fransa'da, Cantal idarî bölgesinin merkezi; Auvergne'in güneybatısında, Aurillac havzasının ortasında; 27 056 nüf. (L)

AURİOL (Vincent), fransız siyaset adamı, avukat (Haute-Garonne'da Revel 1884-Paris 1966). Mücadeleci bir sosyalist olarak 1914'te Muret'den mebus seçildi. Tours hizipleşmesi (aralık 1920) sırasında Fransız Sosyalist partisine bağlı kaldı. Léon Blum'un yakın arkadaşı idi. Haziran 1936'da onun kabinesinde Maliye bakanı oldu. İktisadî ve malî güçlükler karşısında, fransız frankının değerini düşüren ekim 1936 tarihli kanun teklifini meclise sunmak zorunda kaldı. Chautemps kabinesinde Adalet bakanı oldu (haziran 1937-mart 1938). Haziran 1940 mütarekesinden sonra, Direnme hareketine katıldı ve 1943'te Londra'da bulunan general de Gaulle ile birleşti. Fransa'nın kurtuluşundan sonra Devlet bakanı oldu. İki Kurucu meclis ile Millî meclise başkanlık etti. 16 Ocak 1947'de, IV. Cumhuriyetin ilk cumhurbaşkanlığına seçildi. Bu görevi 15 ocak 1954'te sona erdi. 1958 Anayasasının kurduğu Anayasa kurulunun tabiî üyesi oldu. V. Auriol 1959'da S.F.I.O.'dan istifa etti. (L)

AURİSPA (Giovanni), italyan hümanisti (Sicilya'da Noto 1376'ya doğr. - Ferrare 1459). İstanbul'a yaptığı bir geziden (1418) çok sayıda yunan el yazmasıyle döndü ve çok geçmeden rahip oldu, papa Eugenius IV ve Nicolaus V'e sekreterlik yaptı. Eski eserlerin değerlendirilmesine çalıştı. (L)

AURO—, karmaşık bir bileşikte tekdeğerli altın bulunduğunu gösteren önek. (L)

AUROBİNDO (Şri), hint filozofu (Kalküta 1872-Pondichéry 1950). Öğrenimini Cambridge'de yaptı, sonra Baroda kolejinde ders verdi (1893-1905). Milliyetçi akımın önderi oldu (1905-1910), sonra ingilizce ve bengal dillerinde çıkan birtakım gazeteleri yönetti. Bunların en önemlisi, 1910'da kendini yogaya adamadan önce kurduğu *Aşram*'dır. 1914'ten ölümüne kadar Pondichéry okulunda, çağdaş Hindistan üzerinde derin manevî ve ahlâkî etkiler yapan bir felsefe öğretimi uyguladı. Şri Aurobindo'nun düşünce sistemi, Doğu ile Batı, maneviyat ile maddiyat arasında bir köprü kurar. En önemli eserleri *Veda yorumlarıdır: Veda, Toplu Bakış ve Düşünceler, İnsanın Özlemleri, Bhagavad-Gita, Dünya Denen Bilmece, Yoga Kılavuzu, Herakleitos, Kena Upanişad, Sosyal Gelişmenin İdeal Kanunu, Ana, Toplum ve Maneviyat, Yogalar Sentezi, Üç Upanişad, İlahî Hayat, Yoga Üzerine Aydınlatmalar* v.b. 1949'dan sonra, Aurobindo, *Aşram*'da bir beden eğitimi bülteni yayımladı. (L)

AUROGALLUS (Matteus), alman filozofu (Bohemya'da Commettau 1480-Wittenberg 1543), Kutsal Kitab'ın çevrilmesinde Luther'e yardım etti. (L)

AUROKRA. Esk. coğ. Anadolu'da Frigya bölgesinde vâdi. Bugünkü Dombaz Ovası (Dinar civarında) olması muhtemeldir. Belki de Aulokrene ile aynı yerdi. (M)

AURORA, A.B.D.'de (Illinois) şehir. Chicago'nun batısında; 63 700 nüf. Makine sanayii. — A.B.D.'de (Colorado) şehir. Denver'in doğusunda; 48 600 nüf. (L)

AURORA, Romalılarda Şafak tanrıçası (yun. Eos).

— G. santl. *Aurora'nın Arabası* teması, klasik çağın süsleme ressamlarınca en sık tekrarlanan motiflerden biri oldu: Verospi sarayında Albano, Ludovisi eğlence köşkünde Guercino, Rospigliosi (Roma) sarayında Guido, Pietro Berrettini da Cortona (Poitiers müzesi), Clerici sarayında (Milano) Tiepolo, Louvre'da Apollon galerisinde ve Sceaux'daki Aurore paviyonunda Lesueur ve Le Brun gibi. Heykel olarak, Lorenzo de Medici'nin mezarında (Floransa) Michelangelo'nun ünlü figürü; Versailles bahçelerinde Legros'nun *Aurora ile Kephalos* grubu sayılabilir. Boucher aynı konuyu halı desenleri üzerinde işledi. (L)

Aurora Leigh, Elizabeth Browning'in kafiyesiz mısralarla yazdığı roman (1856). Kısmen yazarın kendi hayatını yansıtan bu romanda, sıkan uzunluklara rağmen, çok güzel lirik parçalar vardır. Yazarın ortaya attığı felsefî görüşler ve sosyal teoriler, yüce duygulardan doğmakla birlikte, zaman zaman sağlam olmayan bir mantığa dayanmakta, şiir bakımından da ilgi çekici olmaktan çıkmaktadır. (L)

Aurore (L') [*Şafak*], sosyalist cumhuriyetçi günlük gazete. 1897'de, eski *İntransigeant* gazetesinin yazar ve yöneticisi E. Vaughan tarafından Paris'te kuruldu. Başlıca siyasî yazarı G. Clemenceau idi. 1944'ten sonra Paris'te R. Lazurick ve P. Bastid'in yönetmenliği altında aynı başlıkla bir haber gazetesi çıktı. 1953 Martında Fransa'nın kurtuluşu sırasında yayımlanan ve iki gazetenin karışımı olan *Ce Matin-le Pays* adlı gazeteyle birleşti. (L)

Aurum coronarium (*taş altını* anlamına gelen lat. k.), müttefik veya mağlup milletler tarafından muzaffer romalı generallere verilirdi. İhtiyarî olan bu hediye, bir generalin yenilen bir millete ödettiği vergi şeklinde girdi. Constantinus zamanında, imparatorun eyaletleri tarafından ödenen olağanüstü bir vergiye dönüştü. Bazı şartlarda bu vergi, decurio*lardan alınırdı. (L)

AURUNC'LAR, lat. *Aurunci*. Esk. coğ. Savaşçı halk. Roma tarihi başlangıcında, Latium'un kıyı bölgesinde yaşardı. (L)

AURUNCULEİUS COTTA (Lucius), romalı general (öl. M.Ö. 54). Galya'da Titurius Sabinus ile birlikte Sezar ordularında hizmet etti. Eburonlara karşı girişilen bir savaşta öldürüldü. (L)

AUSCHWİTZ, Polonya'da Oswiecim denilen yerin almanca adı. Katowice şehrinin 30 km güneydoğusunda. 1940 Mayısından itibaren nazilerin kurduğu dört toplama kampına bu ad verildi. Dört kampın ortak yönetimi ile bunların otuz beş eklentisi ve sözde tıbbî denemeler yapmak üzere kurulan blok, Auschwitz'te bulunuyordu. Birkenau kampına öldürülecekler gönderilirdi. Auschwitz III'te (Buna, Monowitz), I. G. Farben fabrikaları için sentetik kauçuk yapılıyordu. Bu kamplardan aşağı yukarı on millete mensup, çoğu Yahudi ve Polonyalı olan milyonlarca sürgün geçti. Bunların çoğu, dünya tarihinin en büyük cinayet teşkilâtının kurulduğu bu kamplarda can verdi. Bugün Auschwitz'te bir toplanma kampı müzesi açılmıştır. (L)

AUSONLAR. Esk. coğ. Orta İtalya'da Osk coğ. Galya halkı (Novempopulania). Bk. AUCH. (L)

AUSON, Odysseus ile Kyrke veya Kalypso'nun oğlu, Ausonlara adını veren kahraman. (L)

AUSONİA, bazen eski yazarların özellikle şiirde, Ausonlar dolayısıyle bütün italya'ya verdikleri ad. (L)

AUSONİUS (Decimus Magnus), latin şairi (Burdigala [Bordeaux] 310-ay.y. 395). Doğduğu şehirde otuz yıl söz sanatı üzerine dersler verdi; imparator Valentinianus'un oğlu Gratianus'u yetiştirdi. Gratianus devrinde konsül oldu (379). Gratianus öldürüldükten sonra (383), Bordeaux'ya döndü ve orada hıristiyan olarak öldü. Yetiştirdiği öğrenciler arasında aziz Paulinus da vardır. Ausonius her şeyden önce usta bir nazımcı idi. Özellikle, *Moselle**i anlatan manzum eserinde olduğu gibi, tasvirî şiirde başarı gösterdi. Ayrıca çok değişik vezinlerde yazılmış ilgi çekici derlemeleri vardır. Bunlarda ölmüş akraba ve dostlarını veya Bordeaux okullarındaki öğretmenleri över. (L)

AUSONLAR. Esk. coğ. Orta italya'da Osk asıllı savaşçı ulus. Latium ile Campania'nın sınırlarında Cumae çevresine yerleşmişlerdi. (L)

AUSSERRHODEN ve **İNNERRHODEN** (*Dış Rhoden* ve *İç Rhoden*), İsviçre'deki Appenzell kantonunun, 1597'de Reform sonucu meydana gelmiş bölümleri. (L)

AUSSİG. Bk. USTİ NAD LABEM.

AUST-AGDER, Norveç'in güneyinde idarî bölge (*fylke*), Skagerrak kıyısında; 77 200 nüf. Merkezi, *Arendal*. (L)

AUSTEN (Jane), ingiliz kadın romancısı (Hampshire'da Steventon 1775-Winchester 1817). Bir protestan papazı olan babası tarafından yetiştirildi. 1797-1798 Yılları arasında iki roman yazdı: ancak 1811'de yayımlanan *Sense and Sensibility* (Sağduyu ve Duyarlık) ve 1813'te yayımlanan *Aşk ve Gurur* (Pride and Prejudice) bu eserler üzerlerinde yazarın adı olmaksızın basıldı. Daha sonraki *Mansfild Park* (1814), *Emma* (1816) ve *Northanger Abbey* (Northanger Manastırı) [1817] adlı eserleri de aynı şekilde yazar adı konmadan yayımlanmıştır. 42 Yaşında veremden öldüğü zaman, adı ancak pek az kimse tarafından biliniyordu. İngiliz orta sınıf insanının yaşayışını ustalıkla anlatan romanları, ancak ölümünden 20 yıl sonra büyük bir ün kazandı. Jane Austen, derinliğe inebilen, keskin görüşlü bir psikologdu. Kişilerinin karakterlerini büyük bir incelik ve kesinlikle çizmiştir. (L)

AUSTENİT i. (ingiliz madencisi *Austen*'den fr. *austénite*). Metalürji. Çeliği* meydana getiren mikrografik madde: γ demir ve karbon katı eriyiği.

— ANSİKL. *Austenit,* ancak yüksek sıcaklıkta kararlıdır. Özel bir çeliğe, özellikle manganezli çeliğe su verilmesi sonucu, austenit için normal sıcaklıkta da (çok sertleştirilmiş çelik) geçici bir denge sağlanır. Austenit normal çeliklerden ancak martensit ile karışık olarak elde edilir. (L)

AUSTERLİTZ, çekçede **Slavkov,** Çekoslovakya'da kasaba (Güney Moravya bölgesi). Cezava'nın kolu olan Littava suyu üzerinde. (L)

Austerlitz savaşı, Napolyon I'in Avusturya-Rus ordularını yendiği savaş (2 aralık 1805, imparatorun taç giyme yıldönümü). Bu savaş İngiltere, Avusturya ve Rusya'nın katıldığı üçüncü koalisyonun dağılmasına yol açtı. Napolyon, Avusturya kuvvetlerinin yarısını Ulm'da esir ettikten sonra (20

Foto. Jorré, Lipnitzki, Martinie (LAROUSSE)

ekim) Viyana'yı aldı ve orduları Moravya'da birleşen Franz II ve Aleksandr I ile karşılaşmak üzere kuzeye doğru ilerledi. «Üç imparator savaşı», Brünn ve Austerlitz arasında Napolyon'un bildiği ve seçtiği bir arazide yapıldı. 74 000 Kişilik kuvvetini, 90 000 kişilik düşmanın bulunduğu Pratzen ovasına karşı savaş düzenine sokan Napolyon sağında az bir kuvvet bıraktı. Böylece avusturya-rus orduları, Viyana yolunu kesmek amacıyle güneyden kuşatma yapacaklar, bunun için de ovada iyice yerleşmiş olan merkezlerini boşaltacak ve birliklerini parçalayacaklardı. Gerçekten de Napolyon'un kuvvetlerini bu şekilde yerleştirmesi sonucu avusturya-rus kuvvetleri Napolyon'un düşündüğü gibi hareket ettiler ve savaş Napolyon'un kesin zaferi ile sonuçlandı. Avusturya imparatoru mütareke isteyince savaşa son verildi. Ruslar da Polonya'ya çekildiler. (L)

AUSTİN, A.B.D.'de şehir; Texas'ın başkenti. Colorado River kıyısındaki ova üzerinde; 212 000 nüf. Üniversite. Bölgesel tarım pazarı ve yeni gelişmiş sanayi merkezi: maden sanayii (magnezyum), ağaç işleri ve gıda sanayii. (L)

AUSTİN Aziz. Bk. AUGUSTİN.

AUSTİN (Alfred), ingiliz şairi (Leeds yakınında Headlingley 1835 - Ashford yakınında Kent 1913). 1892'de Tennyson'ın yerine saray şairi olarak seçilmesi büyük tartışmalara yol açtı. Manzum eserleri: *The Season* (Mevsim) [1861] adlı yergi, *Savonarola* (1881), *Prince Lucifer* (Prens Lucifer) [1887] adlı trajediler. Nesirler: *The Garden that I Love* (Sevdiğim Bahçe) [1894], *In Veronica's Garden* (Veronica'nın Bahçesinde). Lirik şiirlerinde tazelik ve içtenlik vardır. (L)

AUSTİN (John), ingiliz hukukçusu (Suffolk'ta Creeting Mill 1790-Surrey'de Weybridge 1859). İngiltere'de hukuk öğretimini yenileştirdi ve 1833-1834 arasında adlî devrimlere katıldı. (L)

AUSTİN (Mary Hunter), amerikalı kadın romancı (İllinois'da Carlinville 1868-Santa Fe 1934). Cooper'in romantik geleneğini bir yana atarak, şiir dolu hikâyelerinde, güneybatı kızılderililerinin hayatını büyük bir gerçekçilikle dile getirdi. Başlıca eseri *The Land of Little Rain* (Az Yağmurlu Ülke) [1903]. (L)

AUSTİN (Stephen Fuller), Texas devletinin kurucusu (Virginia'da Austinville 1793-Texas'ta Columbia 1836). 1821'de Meksika hükûmetinden, o zaman Coahuila devletine bağlı olan Texas'ta geniş toprak imtiyazları elde etti ve oralara Amerikalıları yerleştirdi. Başarılı ve çalışkan yönetimi sayesinde, oradaki Amerikalılar o kadar çoğaldılar ve güçlendiler ki, sonunda, Texas bağımsız bir devlet haline geldi (1836). Austin, 1836 başkanlık seçimlerine katıldıysa da başarı sağlayamadı ve birkaç ay Dışişleri bakanlığında bulunduktan sonra siyaset hayatından ayrıldı. (L)

AUSTRASİA veya **DOĞU KRALLIĞI** (Batı krallığı *Neustria*'ya karşılık), Merovenjler devrinde, Ren'in sol kıyısında, Moselle, Meusse ve Escaut bölgelerini ve büyük ırmağın ötesinde Frankların egemenliğindeki bölgeleri, yani Thüringer, Almanya, Bavyera ve Frische'yi kapsayan krallık. Başkenti Metz'di. Krallık, 511'de, Clovis ölünce kuruldu ve önce büyük oğlu Thierry, sonra da Theodebert ve Theodebald kral oldular. Theodebald 553'te ölünce Austrasia, Neustria ile birleşti ve 561'de Sigebert II'ye verildi. Ondan sonra Theodebert II ve Thierry II tahta çıktı. Austrasia 613'te yeniden Neustria'nın boyunduruğu altına girdi. 623'te Dagobert I ve Sigebert II lehine Neustria'dan ayrıldı. Thierry III zamanında bir kere daha birleştirilip dükalık olunca isyan etti; Pepin d'Herstal, Tertry zaferiyle (687) kesin olarak Austrasia'nın üstünlüğünü ve buradan gelen Karolenj hanedanının iktidara yükselmesini sağladı. (L)

Austronezya dilleri, Okyanus adalarında, Asya'nın güneydoğusunda ve Madagaskar'da konuşulan diller ailesi. İki gruba bölünür: doğu grubu (Polinezya lehçelerini, Melanezya ve Mikronezya dillerini kapsar) ve batı grubu (Formosa, Filipinler, İndonezya ve Madagaskar dillerini kapsar). [*Eşanl.* MALEZYA-POLİNEZYA DİLLERİ.] (L)

Foto. Alinari, Giraudon, Anderson (LAROUSSE)

AUSTVAGOY, Norveç'teki Lofoten takımadalarının en büyüğü. 8 100 nüf. (L)

AUTANT-LARA (Claude), fransız filim yönetmeni (Luzarches 1903). Sanat hayatına öncü filimlerle atıldı: *Faits-Divers* (Polis Olayları) [1923], *Construire un Feu* (Bir Ateş Yakmak) [1925]. Hollywood'da dublaj usulünü uygulayarak, amerikan filimlerinin fransızca kopyalarını hazırladı (1930-1932). Fransa'ya dönüşünde *Ciboulette* adlı filmi yönetti (1933). Birçok filimde Maurice Lehmann'ın danışmanı oldu, 1940'tan sonra, Fransa'nın en önemli filim yönetmenleri arasında yer aldı. Büyük bir zevk inceliğiyle işlediği eserlerinde, ele aldığı çevrenin havasını ustalıkla verir: *Le Mariage de Chiffon* (Chiffon'un Dönüşü) [1941], *Douce* (Tatlı) [1943], Radaguet'nin romanından aldığı *İçimizdeki Şeytan* (Le Diable au Corps) [1946], *L'Auberge Rouge* (Kızıl Han) [1951], Colette'ten aldığı *Le Blé en Herbe* (Olgunlaşmamış Buğday) [1953], Stendhal'den *Kırmızı ve Siyah* (le Rouge et le Noir) [1954], *Marguerite de la Nuit* (Gecelerin Marguerite'i) [1955], *La Traversée de Paris* (Bir Uçtan Bir Uca Paris) [1956], *En cas de Malheur* (Felâket Anında) [1958], *la Jument Verte* (Yeşil Kısrak) [1959], *Tu ne Tueras Point* (Öldürmeyeceksin) [1961], *Le Meurtrier* (Katil) [1963], *Le Journal d'une Femme en Blanc* (Beyazlı Kadının Günlüğü) [1965], *Nouveau Journal d'une Femme en Blanc* (Beyazlı Kadının Yeni Günlüğü) [1966]. (L)

AUTARİTE, kartacalı ücretli askerlerin galyalı şefi (öl. M.Ö. 238). Birinci Kartaca savaşının sonuna doğru çıkan ayaklanmanın elebaşlarındandı. Hamilkar'ın emriyle çarmıha gerildi. (L)

Aut Caesar, aut nihil, *ya imparator, ya hiç* anlamında lat. kelimeler. Sezar Borgia'ya atfedilir. (L)

AUTESİON, Thebai'li kahraman, Tisamenos'un oğlu, Polynike'nin torun oğlu. Dorların Peloponnes seferine katıldı. (L)

AUTEUİL, Paris'in mahallesi (XVI. idarî çevrede), Boulogne ormanı ile Sen nehri arasında. Hipodrom. (L)

Auteuil derneği, 1775'ten itibaren Madam Helvétius'un salonunda toplanan yazar ve bilginler derneği: aralarında Condillac, Turgot, Chamfort, Morellet ve Cabanis vardı. Madam Helvétius'un ölümünden (1800) sonra, «ideologlar»ın başı Destutt de Tracy'nin evi derneğin toplantı merkezi oldu. Toplantılara katılanlar arasında M.-J. Chénier, Daunou, Ginguené, Volney, Laromiguière, De Gérando ve Maine de Biran vardı. (L)

AUTHARİ veya **AUTHARİS,** 584'ten 590'a kadar Lombard kralı. Childebert II'nin istilâsına karşı koyduktan sonra, İtalya'da geniş fetihler yaptı ve Lombard krallığını sağlamlaştırdı. (L)

AUTHENTES sıf. (yun. k., kendiliğinden hareket eden, mutlak). Müz. Bizans devrinde, *re, mi, fa, sol*'ün (aktarımları yüzünden bunlara «ton» denilirdi) oktavları ile bir alt beşli türevleri (*plagal*) için kullanılır. (L)

Authenticum, Justinianus'un *Novellae Constitutiones*'inin kısaltılmış latince metni. (L)

AUTHİE, Kuzey Fransa'da kıyı akarsuyu. Artois tepelerinden doğar, Doullens'den geçer ve Manş denizine dökülür; 100 km. (L)

AUTİSPARATE. Esk. coğ. Doğu Anadolu'da Satala ile Artaksata yolu üzerinde Fırat nehrine yakın bir yer. (M)

AUTODAX i. Semender cinsi. *A. lugubris* türü Kaliforniya'da yaşar. Boyu 75 mm kadar, rengi esmer, karnı sarı beneklidir. Akciğersizdir. Derisi ve ağız boşluğu ile solur. (Kuyruklu-bacaklı amfibilerin semendergiller familyasından.) [L]

Auto de fe (isp. deyim, din konusunda yargı, muhakeme). İspanya ve İspanyol imparatorluğunda Engizisyon'un bir dinsize, yahudiye veya sapkına verdiği hükmün törenle ilânı. ‖ *Teşm. yol.* Bu hükmün sonunda suçlunun öldürülmesi.

— ANSİKL. Engizisyon kurulu, *auto de fe* için belirtilen yere âyin alayıyle giderdi. Mahkûmlara bir çeşit manto (*san-benito*) ve üzerlerine şeytan, alev şekilleri veya Saint-André haçları çizilmiş mukavvadan sivri bir külâh (coroza) giydirilirdi. Çok kalabalık olan törene bir vaizla başlanırdı. Suçlular, hatalarını itirafa, dinî cezalara, kırbaçlanmağa, süreli veya müebbet hapse, sürgüne, malının ve mülkünün kısmen veya tamamen elinden alınmasına, ölüme mahkûm edilirdi. Genellikle cezalar karar okunur okunmaz uygulanmazdı; ölüme mahkûm edilenler sivil makama (*relajados*) teslim edilir ve odun yığınının (*quemadero*) bulunduğu yere götürülürdü. Son dakikada suçunu itiraf eden önce boğdurulur, sonra yakılırdı. Hatalarında inat edenler veya sabıkalılar canlı canlı ateşe atılırdı. Başlıca *auto de fe*'ler, 1360'ta Valencia, 1486'da Toledo, 1559'da Valladolid ve 1680'de Madrid'de kurulmuştur. İspanya'da son kurban 1783'te yakıldı. XIX. yy. da Latin Amerika'da da bu türlü infazlar olmuştur (Meksika, 1815). [L]

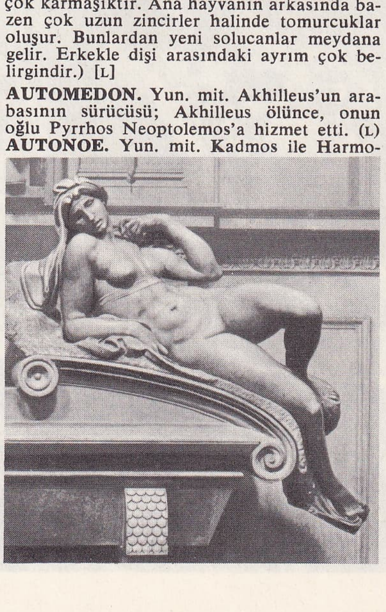

«Aurora»
Lorenzo de Medici'nin mezarından detay
Michelangelo'nun eseri (Floransa)

AUTOKATALİZ i. (fr. *autocatalyse*). Kim. Özel bir kataliz olayı; bu olaydaki tepkime sonucu meydana gelen ürün aynı tepkimede katalizör ödevi görür. (Böylece demir veya bakır etkisiyle nitrik asidin ayrışmasından meydana gelen azot oksitleri ayrışmayı hızlandırır.) [L]

AUTOKLES, atinalı kumandan ve hatip (M.Ö. IV. yy.). 371'de İspartalılarla yapılacak barış görüşmelerine katıldı. Kallistratos ve Kallias ile birlikte, 362'deki Trakya seferinin yönetiminde oldukça gevşek davrandığı için, vatana ihanetle suçlandı. (L)

AUTOKRATOR i. (yun. k. bağımsız). Eski Yunan ve Bizans'ta, bazı kral ve imparatorlara verilen unvan. (Eskiçağ Yunanlılarında, autokrator unvanı mutlak bir yetkiyi gösterirdi. Makedonya kralı Philippos II, sonra oğlu Büyük İskender, Yunanlıların *autkorator komutan* unvanını aldılar. Bizans devrinde, bu unvan *basileus autokrator* olarak nitelenen imparatorun resmî sıfatları arasındadır. (İmparator yardımcısı ancak Palaiologoslar devrinde, yetkileri imparatorunkine yaklaştığı zaman bu unvanı alabildi.) [L]

AUTOLEON. Yun. mit. İtalya'da Crotone'li kahraman. Efsaneye göre Lokrislilere karşı bir savaşta Aias'ın hayaleti tarafından yaralandı. Bir kâhinin emri üzerine, Leuke adasında Aias'ın aile tanrılarına bir kurban keserek iyileşebildi. (L)

AUTOLYKOS («Kurt'un kendisi»). Yun. mit. Odysseus'un ana tarafından atası. Usta hırsızlık yapmak ve yakalanmamak kabiliyetini babası Hermes'ten aldı ve hayvan sürülerini çalarak meşhur oldu. Argonautların seferine katıldı; Sinop'ta, şehrin kurucusu olarak kendisine tapınılırdı. (L)

AUTOLYKOS, yunan matematikçisi (Aiolis'te Pitane M.Ö. IV. yy.). Elimizde iki eseri vardır: *Peri Kinumenes Sphairas* (Hareketli Küre Üstüne) ve *Peri Epitolon Kai Dyseon* (Durağan Yıldızların Doğması ve Batması Üstüne). [L]

AUTOLYTUS i. Çokkıllı, gezgin halkalı solucan. Syllidae familyasından. (Üremeleri çok karmaşıktır. Ana hayvanın arkasında bazen çok uzun zincirler halinde tomurcuklar oluşur. Bunlardan yeni solucanlar meydana gelir. Erkekle dişi arasındaki ayrım çok belirgindir.) [L]

AUTOMEDON. Yun. mit. Akhilleus'un arabasının sürücüsü; Akhilleus ölünce, onun oğlu Pyrrhos Neoptolemos'a hizmet etti. (L)

AUTONOE. Yun. mit. Kadmos ile Harmo-

Delphoi Auriga'sı

«Aurora ile Kephalos»
François Boucher'nin tablosundan detay
(Nancy müzesi, Fransa)

Jane AUSTEN

nia'nın kızı, Aristaios'un karısı ve Aktaion'un annesi. Kızkardeşi Agaue ile birlikte Pentheus'un öldürülmesine katıldı. (Megara yakınındaki mezarı ziyaretgâhtı.) [L]

AUTOPROPS i. (AUTO*matic* PRO*gramming for Positioning System,* Otomatik düzenlemeyi programa bağlama sistemi). Enformatik. Bir takım tezgâhının kontrol bantlarını hazırlamak için tasarlanmış program. (L)

AUTOPSİA i. (yun. k.). Fels. Yunanlılara göre, Tanrı'yı tanımayı, onun gücüne katılmayı sağlayan mistik görüş. Eleus'un büyük sırlarını öğrenmede ikinci aşamaydı. ‖ Mistiklerin dilinde, Tanrı'yı görmeden önceki kendinden geçme hali. (L)

AUTOS SACRAMENTALES çoğl. i. (isp. k. ler, *takdis dramları* anlamında). Eskiden İspanya'da ekmekle şarabın takdis edilmesini anmak için yapılan yortuda dinî törenden sonra sokakta kurulan tiyatrolarda oynanan dramlar.

— ANSİKL. *Auto*'ların konusu Tevrat ve İncil'den veya hıristiyan azizlerinin hayatından alınırdı; bazıları özellikle Meryem Ana'ya ayrılmıştı (*autos marianos*), bazıları da dindışı konuları işlerdi. Konuları ne olursa olsun, *auto*'ların her zaman alegorik bir anlamı ve öğütleyici tutumları olmuştur. Bu bakımdan *auto*'ları Ortaçağ fransız edebiyatının *mystère*'lerine veya İngilizlerin *miracle play*'lerine benzetebiliriz. Fakat, Rönesans ve Reform'un sonucu olarak Fransa ve İngiltere'de dinî tiyatro gözden düşmeğe başladığı halde, XVI. ve XVII. yy. da *auto sacramentale*'lerin büyük bir dram değeri kazandıkları görülür. Reform'a karşı girişilen hareketin kalesi olan katolik İspanya, Takdis Yortusuna büyük bir önem vererek Reformcuların karşı çıktığı Takdiste İsa'nın gerçekten mevcut olduğuna dair beslediği inancı tekrarlıyordu. Ortaçağ *auto*'ları halk şairlerinin eseridir; buna karşılık Juan del Encina, Lope de Vega ve Calderon'un *auto*'ları ispanyol tiyatrosunu altın çağına ulaştırdı. Bu arada, dinî olmayan tiyatro da gelişmiş ve aynı konu bir yazar tarafından hem dram hem de *auto* konusu olarak işlenmiştir.

Dinî bir havası olan köy dramlarını geliştirmeğe başlayan yazar, ispanyol tiyatrosunun pir'i sayılan Juan del Encina'dır (1469-1529). Lope de Vega'nın yüzlerce *autos sacramentales* yazdığını biliyoruz; bunlardan ancak 42 tanesi elimize geçmiştir. Fakat bu türün şaheserlerini Calderon de la Barca verdi. Toledo, Sevilla, Granada kiliselerinin *auto* ihtiyacını karşılamakla görevlendirilen Barca, 73'ü elimize geçen 80 tane *auto* yazmıştır. En tanınmışlarını sayalım: *El Gran Teatro del Mundo* (Dünya Denilen Büyük Tiyatro), *El Divino Orfeo* (Kutsal Orfe), *La Primer Fior del Carmelo* (Carmel'in İlk Çiçeği), *La Vina del Senor* (Tanrının Bağı). Portekiz'de en eski *auto*'nun yazarı Gil Vicente'dir.

XVIII. yy. da *auto* gösterileri devam etti, ama tür gözden düşmeğe başladı ve 1765 yılında, tiyatro gösterilerinin din ile pek bağdaşmadığı bahanesiyle kral tarafından yasaklandı. Günümüzde, İspanya'nın bazı şehirlerinde, meselâ, Elche'de 14 ve 15 ağustos'ta *autos sacramentales* gösterileri düzenlenir. (L)

AUTOTELEİA i. (yun. k.). Fels. Eylemlerinin sonucunu kendisi tayin edebilen varlığın niteliği. (L)

Auto-Union, alman endüstri şirketi; 1932'de Chemnitz'de (bugün Karl-Marx-Stadt) üç motor fabrikasının (Audiwerken AG., Horchwerken AG. ve Zschopauer Motoren-Werke, J. S. Rasmussen AG. [D. K. W., Deutsche Kraftfahrzeug Werke]) birleşmesiyle kuruldu. Bir süre sonra, Wanderer otomobil yapım atelyeleri de satın alınarak bu yeni birliğe katıldı. Şirket kuruluşunun ilk yılında, büyük seri imalâta girişerek «D.K.W.» markalı «önden tahrikli» ilk arabasını piyasaya sürdü. Birkaç yıl içinde Auto-Union D. K.W. şirketi dünya motosiklet yapıcıları arasında birinci sırayı aldı (1940'ta bir milyon motosiklet). 1945'te 35 000'den fazla işçi çalıştıran şirket tesislerinin tamamı ya tahrip edildi veya Sovyetler birliğine taşındı. 1949'da Auto-Union şirketi yeniden aynı ad altında İngolstadt'ta kuruldu ve ertesi yıl Düsseldorf'ta yeni bir fabrika yapıldı. 1958'de Auto-Union hisselerinin yüzde 85'ini Daimler Benz, Stuttgart-Untertürckheim satın aldı. O zamandan beri şirket yalnız otomobil yapımıyle uğraşmaktadır. (L)

AUTRAN (Joseph), fransız şairi (Marsilya 1813-ay.y. 1877). 1835'te edebiyat hayatına *La Mer* (Deniz) adlı şiiri ile atıldı. *La Fille d'Eschyle* (Aiskhylos'un Kızı) [1848] adlı oyunu ile Paris Odéon tiyatrosunda büyük başarı kazandı. Diğer eserleri: *Laboureurs et Soldats* (Çiftçiler ve Askerler) [1854], Euripides'ten esinlenerek yazdığı manzum dram *le Cyclope* (Kyklops) [1863], *les Paroles de Salomon* (Süleyman'ın Sözleri) [1869]. (Fr. akad., 1868.) [L]

AUTRANELLA i. Afrika'nın ekvator bölgesinde yetişen ağaç. (Sapotaceae familyasından.)

— ANSİKL. *Autranella congolensis*'den *mukulungu, kungulu* (Kongo) veya *elang* (Kamerun) denen ticarî bir kereste elde edilir. Kırmızımsı renkli, çok sert ve çok ince pürtüklü olan bu kereste, marangozlukta, kaplamacılıkta, arabacılıkta, gemi yapımında kullanılır. Asitlere dayanıklıdır. (L)

AUTREAU (Jacques), fransız ressamı ve oyun yazarı (Paris 1657-ay.y. 1745). Önce portre ressamı olarak tanındı. Altmışından sonra, başarı kazanan birkaç tiyatro eseri (*le Port-à-l'Anglais*) ile müziği Rameau tarafından bestelenen *Platée* operasını yazdı. (L)

AUTRONİUS PAETUS (Puplius), romalı devlet adamı (M.Ö. I. yy.). 66'da konsül iken, zimmetine para geçirmekten mahkûm oldu, Catilina'nın düzenlediği iki komploya katıldı. İkincisinin başarısızlığa uğraması üzerine Cicero tarafından 63'te Epir'e sürdürüldü. (L)

AUTUN, Saône-et-Loire idarî çevresinin merkezi; Morvan'ın doğusunda, Arroux ırmağı üzerinde; 17 165 nüf. Gallo-romen anıtları bakımından Autun, Fransa'nın en zengin şehirlerinden biridir.

— G. santl. Rolin müzesinde, Galya-Roma devrinden kalma zengin bir heykel ve eşya kolleksiyonu vardır. Müzedeki ünlü eserlerden biri de *Autun Meryemi*'dir (bk. metin dışı, GOTİK sanat). 1120-1132 Arasında yapılmış Roma-Burgongne üslûbundaki Saint-Lazare kilisesi, bu üslûbun en güzel örneklerinden biridir; anakapısı Gislebert'in *Mahşer* tablosuyle süslüdür. Saint-Lazare çeşmesi de (1543), Autun'deki sayılmağa değer anıtlardandır.

— Tar. Roma egemenliği sırasında Autun (lat. *Augustodunum civitas*), Hedu'ların Bibracte'den sonraki başkenti oldu, *site* ve *municipium* ünvanını aldı. Galya valileri burada oturmağa başladı ve Autun üniversitesi bütün Galya'nın en önemli üniversitelerinden biri oldu. İktisadî merkez (silâh fabrikaları) ve ünlü okulların toplandığı yer olan Autun, galyalı imparator Tetricus'a karşı ayaklandı. Yedi ay süren bir kuşatmadan sonra şehir düştü ve tahrip edildi (269).

Constantius I'in bütün çabalarına rağmen Autun bir daha kendini toparlayamadı ve Barbarlar aralıklı olarak şehri kırıp geçirmeğe devam ettiler. (406'da Vandallar, 414'te Bourgognelular, 451'de Hunlar, 534'te Franklar, 739'da Araplar, 835'te Normanlar.)

Şehir, ancak IX. yy. sonu ve X. yy. başlarında, Bourgogne dükalığını kuran Autun kontu Richard le Justicier tarafından onarıldı. Bourgogne dükalarının egemenliği devrinde, Autun yeniden parlamağa başladı. Ama Yüzyıl savaşlarıyle bir kere daha felâkete uğradı, 1379'da İngilizler tarafından ateşe verildi. 1 Aralık 1870'te Garibaldi'nin Prusyalıları geri çekilmeğe zorladığı savaş, şehrin yakınlarında yapıldı. (L)

AUTUNİYEN sıf. ve i. (fr. *autunien*). Jeol. Permiyen'in alt kademesine denir. (Stefaniyen ile Saksoniyen arasında yer alır. Autun'de kömür damarlı şistler o zamanlardan kalmadır; bunlarda açıktohumlular ve zırhlı amfibyumların çok iyi korunmuş tohumları bulunur.) [L]

AUTUNOİS, Massif Central'in kuzeyinde bölge (Saône-et-Loire). Creusot çukurunun kuzeybatısında, Morvan ile Charolais dağları arasında. Hayvancılık. Epinac'ta küçük maden kömürü havzası. (L)

AUVELAİS, Belçika'da komün (Namur eyaleti ve idarî çevresi), Sambre çayı kıyısında; 8 301 nüf. Maden kömürü işletmesi. Kimya ve makine sanayii. Ateş tuğlası yapımı. Metalürji sanayii. (L)

AUVERGNE (lat. *Arvernia*), Fransa'nın Massif Central kesiminde bölge. Cantal ve Puy-de-Dôme idarî bölgelerinin tümünü, Yukarı Loire, Allier ve Aveyron idarî bölgelerinin bir kısmını kapsar. (Bu bölge, aynı zamanda, Allier, Cantal, Yukarı Loire ve Puy-de-Dôme idarî bölgelerinden meydana gelen bölgesel bir çevreye de adını verir.)

Coğrafya

Auvergne, batıdan doğuya doğru dört coğrafî bölümden meydana gelir.

- La Sioule çayı ve kollarının suladığı, 500-1 000 m yükseklikteki, tarıma elverişli yaylalar.
- Bu yaylaların doğu kısmındaki faylar arasından püskürmüş, bugün sönmüş büyük yanardağ kütleleri. Bu «Puy yanardağ dizisi»

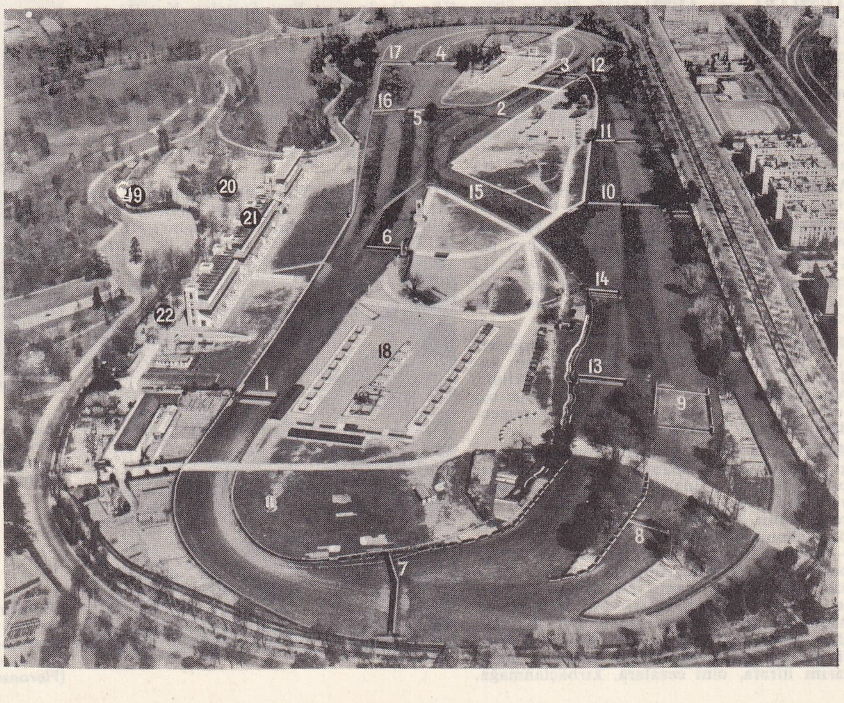

Auteuil hipodromu

1. Pavillon önündeki mania,
2. Kesişen mania,
3. Bull-finch,
4. Çift korkuluk,
5. Toprak tümsek,
6. Tribündeki su hendeği,
7. Auteuil maniası,
8. Petit open ditch,
9. Butte,
10. Rail ditch and fence,
11. Nouvel open ditch,
12. Passy hendeği,
13. Auteuil'ün yüksek kısmına muvazi olan mania,
14. Brook,
15. Sekizli göl,
16. Toprak tümseğe muvazi olan mania,
17. Manej dönüşü,
18. Çim,
19. Ring yeri,
20. Tartı,
21. Tartı tribünü,
22. Pavillon.

Foto. British Council, Duradaud (LAROUSSE)

nin en önemlileri şunlardır: Dôme tepesi (1 456 m), Dore dağları üzerinde Sancy tepesi (1 886 m) ve daha güneyde Cantal kütlesi (1 858 m). Yanardağ şekillerinin bütün özelliklerini (yanardağ konileri, lav akıntıları, bazalt yaylaları v.b.) gösteren bu dağlık bölgenin iklimi sert, geçim kaynakları sınırlıdır; oturmağa elverişsizdir.

● Tektonik bir çukur olan Limagne ovasında tarım yapılır. Allier çayının suladığı bu ovada bölgenin en önemli şehirleri kurulmuştur. Auvergne'nin başkenti olan Clermont -Ferrand da bu ovadadır.

● En doğuda yine sert iklimli ve ormanlık yüksek yaylalar bulunur. Bu bölümü de Allier'nin kolu olan Dore çayı sular.

T a r i h

Auvergne, paleolitik devrinden beri önemli bir yerleşme merkezi olmuştur. Bölgeye adını veren Arvernler, kelt akınları sırasında buraya gelip yerleştiler. Roma egemenliği zamanında Auvergne, Diocletianus devrine kadar Akitanya eyaleti içinde canlı bir *civitas Arvernorum* durumundaydı. V. yy. da Romalıların barbarlara karşı sürdürdükleri direnme hareketinde Auvergne, en çok dayanan kalelerden biri oldu. Ama VIII. yy. da çeşitli kavimlerin yağmalarıyle sömürülen Auvergne eski gücünü kaybetti. 761'de Kısa Pépin, bu bölgeyi düklerin elinden alıp, 778'de Charlemagne'ın oğlu Dindar Louis'nin himayesinde kurulan Akitanya krallığına kattı. Pépin II ile Kel Charles arasında devamlı bir çekişme konusu olan bu bölge, uzun tartışmalardan sonra, XVI. yy. sonunda Orléans hanedanından da krallığa geçti. Auvergne, ortaçağ medeniyetinde önemli bir rol oynadı. XI. ve XII. yüzyıllarda roman sanatı iyiden iyiye gelişti. XVI. yy. da Auvergne, Reform hareketlerinin bölgeye, özellikle Issoire'a sıçraması ve çetin mezhep kavgalarına yol açması yüzünden hayli zarar gördü. Michel de l'Hôpital bu kavgaları yatıştırdıysa da, XVII. yy. da da rahat durmayan Auvergne derebeylerinin Fronde hareketine katılması, durumu yeniden karıştırdı. Yine bu sıralarda, Janseniusçuluk akımı da bölgeye sızmağa başladı. Bu didişmeler sürüp giderken krallık otoritesi kuvvetlendi; XVI. yy. da Auvergne yedi idare bölgesine ayrıldı ve 1616'da da buraya bir yönetim görevlisi atandı. Fronde hareketi yatışıp Auvergne de krallık mülküne katıldıktan sonra bu yönetim görevlisi, kralın bütün nüfuzunu elinde tutan gerçek kuvvet oldu. 1789 Fransız devrimi Auvergne'i pek etkilemedi. Yalnız bundan sonra bütün bölge, iki idarî bölgeye (Puy-de-Dôme ve Cantal) bölündü, ayrıca güneydoğudaki topraklarin bir kısmı da üçüncü bir idarî bölge (Yukarı Loire) meydana getirdi.

G ü z e l S a n a t l a r

Tarih öncesi devirlerden Auvergne'de pek fazla eser kalmamıştır. Galya-Roma sanatının izlerine de pek rastlanmaz. Yalnız, altından bir Meryem heykeli ısmarlayan bir piskopos, sonraki yüzyıllarda birçok benzeri yapılacak olan bir eserin ortaya çıkmasına önayak olmuştur. Bugün eserin aslı kayıptır, ama Saint-Gervazy'de bir kopyası bulunmaktadır (XVI. yy.). Bölgedeki roman kiliselerinin başlıcaları Issoire'da Notre-Dame-du-Port (Clermont), Orcival, Saint-Nectaire, Saint-Julien de Brioude'dur. Buna karşılık, gotik üslûpta yapılmış kiliseler çok daha azdır (Clermont-Ferrand, Saint-Flour). Din kavgalarıyle yıpranan, sürekli yağmalara uğrayan, yakılıp yıkılan Auvergne, ancak XIX. ve XX. yüzyıllarda kendini toparlayabilmiş ve ünlü sanatçılar yetiştirmiştir.

— Leng. *Auvergne lehçesi,* Oc dili lehçesi; Auvergne'de konuşulur. (L)

AUVERGNE (Antoine D'), fransız besteci ve kemancısı (Moulins 1713-Lyon 1797). 1739'da Paris'e gitti. Dinî Konserler (Concert Spirituel) müdürü (1762-1771), Opera müdürü ve baş yöneticisi oldu (1764). İlk fransız opera-komiği olan *Les Troqueurs*'ü (Trampacılar) besteledi. Metni Vadé tarafından yazılan bu eserin müziği italyan çeşnili, canlı ve hafiftir. Aynı nitelikler, *La Coquette Trompée* (Aldatılmış Şuh Kadın) adlı eserinde de görülür. İyi bir kemancı olan Auvergne'in altı tane üçlü sonatı ve solo keman ile sürekli bas için sonatları vardır.
İleri bir keman tekniğiyle yazılan bu eserlerde Locatelli'nin etkisi görülür. Dört sesli *Concert de Symphonie* başlığını taşıyan dört eseri, senfonik müzik kavramının gelişimini yansıtır. (L)

AUVERSİYEN sıf. ve i. Jeol. Bartonyen'in Paris havzasındaki karşılığı. (Auversiyen, Auvers kumları ve Beauchamp kumları ile tanınır.) [L]

AUVERS-SUR-OİSE, Fransa'da, Seine-et-Oise'ın komünü (Pontoise idarî çevresi), Oise çayının sağ kıyısında, Pontoise'ın yukarısında; 3 772 nüf. Bu kasaba, meşhur ressamları barındırmış olmakla ün kazanmıştır. Civar köylerden Valmondois'da doğan Daubigny, 1860'ta gelip Auvers'e yerleşince ressam dostlarının çoğu da buraya geldi: Français, Harpignies, Jules Dupré, Oudinot, Camille Corot, Daumier, Berthe Morizot. Hepsi tablolarında, bu köy manzarasını defalarca işledi. Fransa resim tarihinde ikinci bir Barbizon olarak anılan Auvers'in ünü, Daubigny'nin ölümünden sonra da devam etti. 1872'de Pissarro, Guillaumin ve Cézanne bu köye geldiler; Cezanne, 1873'te Guilaumin'in dostu, doktor Gachet'nin evine yerleşerek tamamen Auvers'li oldu. Ancak, Auvers'in asıl ressamı Van Gogh'dur. Buraya 1890'da yerleşti, bir daha da çıkmadı. 27 Temmuzda intihar edince, köy mezarlığına gömüldü; az süre sonra ölen kardeşi Théo da yanına gömüldü. Burada yaşadığı 69 gün içinde Van Gogh pek çok tablo yaptı. (L)

AUWERS (Arthur), alman astronomi bilgini (Göttingen 1838-Berlin 1915). Yazdığı temel yıldızlar kataloğu, uzun süre, yıldızların öğlen gözlemlerine esas alındı. (L)

AUXCOUSTEAUX (Artus), Amiens asıllı fransız bestecisi (1590'a doğr.-Paris 1656). Saint-Quentin'de Bournonville'in öğrencisi olduğu sanılmaktadır. Kilise şarkıcısı veya koro şefi olarak çeşitli yerlerde bulundu. XVI. yy. pölifoni okulunu devam ettirenlerdendir. Zarif eserlerinde sürekli bas'ı kullanmağa yanaşmadı. Bu bakımdan Certon ve Du Caurroy'nın üslûbuna bağlı olduğu söylenebilir. Eserleri: Louis XIII'e adadığı 4, 5 ve 6 sesli mezmurlar; *Magnificat*'lar, iki missa, Noel ilâhileri ve dinî şarkılar. (L)

AUXERRE, Fransa'da, Yonne idarî bölgesinin merkezi; Paris'e 170 km uzaklıkta, Champagne'ın güneyinde, Yonne ırmağı üzerinde; 32 961 nüf. Eski Saint-Etienne katedrali XIII. ve XVI. yüzyıllar arasında yapılmıştır.

— Tar. Auxerre, Galya'nın *Autricum* kasabası yakınında *Autussiodurum* adıyle Romalılar tarafından kuruldu. Auxerre kontluğu evlilik yoluyle 1184'te Konstantinopolis imparatoru Pierre de Courtenay'e geçti. (L)

AUXİS i. Balık cinsi. Uzun gövdelidir. Toriğe benzer (45 sm). Sırt tarafı mavimsi, karın tarafı gümüş gibi parlaktır. İki sırt yüzgeci arasındaki mesafe uzundur. Sıcak ve ılık denizlerde yaşar. *A. thazard* türü İstanbul çevresinde yakalanır. (Dikenliyüzgeçlilerin uskumrugiller familyasından.) [M]

AUXOİS, Fransa'da bölge, Aşağı Bourgogne'da (Côte-d'Or), merkezi *Semur.* Auxois bölgesi, merkezi Alesia (*Alise-Sainte-Reine*) olan *pagus Alesiensis*'den meydana gelmiştir.

— Zootekn. *Auxois ırkı,* iri ve güçlü at ırkı. Vücut yapısı çok sağlam ve kuvvetli olduğu için çekim hayvanı olarak kullanılır. (L)

AUXONNE, Doğu Fransa'da Côte-d'Or kantonu merkezi (Dijon idarî çevresi), Saône çayı üzerinde; 6 649 nüf. (L)

AUZİAS-TURENNE (Joseph Alexandre), fransız hekimi (Pertuis 1812-Paris 1870). Frengiye karşı korunma tedbiri olarak frengi virüsünü aşılama fikrini ortaya attı. (L)

AUZOUT (Adrien), fransız astronomu (Rouen 1622-Roma 1691). Küçük cisimlerin ve gökcisimlerinin görünür çaplarını ölçmek için kullanılan devingen telli mikrometreyi bulduğu kabul edilir. Astronomik dürbünleri geliştirdi. *Traité du Micromètre* (Mikrometre İncelemesi) [1667], *Lettres sur les Grandes Lunettes* (Büyük Dürbünler Üzerine Mektuplar) adlı eserleri ve çeşitli inceleme yazıları vardır. (Fransa İlimler akademisi, 1666.) [L]

AUZOUX (Louis), fransız anatomi bilgini (Eure'de Saint-Aubin-d'Ecrosville 1797'ye doğr.-Paris 1880). 1822'de tıp doktoru oldu, anatomi biliminin yayılmasına çalıştı. Kolayca sökülüp takılabilen vücut ve organ modellerinin aslına uygun yapılmasına elverişli bozulmaz bir madde buldu. (L)

AV i. Karada veya denizde çeşitli usullerle evcil olmayan hayvanları yakalama işi: *Bağlı bir köşkten, bir pınar suyundan, av ve düğün hikâyelerinden söz açtı* (F. R. Atay). ‖ Bu yoldan ele geçirilen hayvan: *Ağa düşmüş bir avın sesi. Nerede ise ağlayacak* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Bir hayvanın başka hayvanı yemek için yakalama işi: *Sinsi sinsi ava doğru yaklaşan tilkinin adım atışlarını hiç görmedinizse...* (R. H. Karay). ‖ *Mec.* Aldatılan, tuzağa düşürülen, karşılıksız faydalanılan kimse: *Uşak avı mı sanıyorsun? Paşa avı!* (R. H. Karay). *Daha büyük bir şiddetle avına saldırdı: — Hayır! O para sizin değildir* (Ş. S. Aydemir).

— ÇEŞ DEY. *Av avlamak, kuş kuşlamak. Esk.* Ava gitmek, avlanmak: *Av avladılar, kuş kuşladılar. Ol namerdin birkaçı oğlanın yanına geldi aydur: Baban dedi, geyikleri kovsun getirsin...* (Dede Korkut). ‖ *Av avlanmış, tav tavlanmış,* «iş işten geçmiş, çok geç kalınmış, her şey olup bitmiş» anlamında. ‖ *Ava çıkmak* (*gitmek*), avlanmak için gitmek: *İhtiyar bir tazı ile ava çıkan avcı Naşit beyin av hikâyeleri bitmek bilmezdi* (A. H. Tanpınar). ‖ *Kara avı,* karada yapılan her türlü avın genel adı.

— Ask. *Av yok etme grubu,* düşman denizaltılarını bulmak ve yok etmek için kurulan savaş gruplarıdır; avcı deniz üssü ve denizaltı gemileriyle helikopter taşıyan ana gemilerden teşekkül eder.

— Avc. *Av çantası,* kara avında avcının avını koyduğu file çanta. ‖ *Av eti,* avda vurulan yabanî hayvan veya kuşun eti. (Balık için bu tabir kullanılmaz.) ‖ *Av havası,* avın en iyi yapılacağı karlı puslu kış havası. ‖ *Av hayvanı,* etinden, postundan faydalanılmak maksadıyle veya zararlı olduğu için avlanan vahşî hayvanlar. (Çoğunlukla av kelimesiyle ifade olunur.) Bk. ANSİKL. ‖ *Av koruma alanı,* bir veya birkaç tür av hayvanının korunduğu arazi. Bk. ANSİKL. ‖ *Av köpeği,* avda kullanılan ve avcıya yardımcı olan cins köpek: *Bir av köpeği gibi havayı kokladı* (S. F. Abasıyanık). ‖ *Av kuşu,* avlanması yasaklanmayan ve eti için avlanan kuş. Av avlamağa alıştırılan, atmaca, şahin gibi yırtıcı kuş. ‖ *Av müziği,* kornoların av için çaldığı havaların niteliğini aksettiren fanfar, korno veya başka çalgılar topluluğu. Motiflerini çeşitli av havalarından alan ve amacı bir av hareketini canlandırmak olan senfoni, uvertür veya herhangi bir parça: *Mehul'ün operası, Jeune Henri uvertürü* gibi. ‖ *Av* veya *balık sepeti,* sapsız, uzunca, kaba sepet. Av hayvanı, balık ve kümes hayvanı taşımağa yarar. ‖ *Av silâhları,* avda kullanılan bıçak, tüfek, olta, ağ gibi vurma ve yakalama vasıtaları. ‖ *Av takımı,* avcının kullandığı bıçak, torba, çanta v.b. eşyalar. ‖ *Av üretme yeri,* avcılık ve av turizmi bakımından önemli görülen veya yok olmağa başlayan av hayvanlarının tabiî yaşayışlarına uygun şartlarda üretildikleri yerler. Bk. ANSİKL. ‖ *Av yeri* (*sahası*), avın yapılacağı yer. ‖ *Sürek* (*sürgün*) *avı,* birçok avcının katıldığı ve at üzerinde, avı kuşatarak yapılan avlanma.

— G. santl. Bk. ANSİKL.

— Huk. Yabanî hayvan, kuş veya balıkları canlı olarak yakalama veya cansız olarak ele geçirme. ‖ *Av hukuku,* avlanmanın yer, zaman ve şartlarını ve sonuçlarını belirten kuralların tümü. (26 kânunusani 1299 [1882] tarihli Zabıtai Saydiye nizamnamesi ve 3167 sayılı Kara Avcılığı kanunuyle sınırlanmıştır.)

— Mutf. *Av yemekleri,* kara avında tutulan av hayvanlarıyle hazırlanan çeşitli yemekler. (Keklik kızartması, bıldırcın ızgarası, tavşan yahnisi, salçalı çulluk, yabanördeği yahnisi v.b.)

— ANSİKL. *Av hayvanları*'nın sınıflandırılması kesin değildir ve oldukça değişiktir. Çoğu zaman şöyle sınıflandırılır: *büyük av hayvanları* (geyik, yabandomuzu, karaca); *küçük av hayvanları* (tavşan, keklik, sülün v.b.); *dağ av hayvanları* (dağkeçisi, çalı horozu); *su av hayvanları* (ördek, bağırtlak, kaz); *kıyı av hayvanları* (büyük kervançulluğu, çulluk, çulluk palazı); *kürklü av hayvanları* (tilki, susamuru, kokarca); *gündüz yırtıcıları* (doğan, akbaba, aladoğan); *gece yırtıcıları* (baykuş, puhukuşu); *kargagiller*

AUTUN katedrali

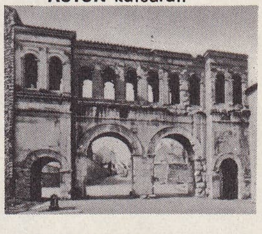

Saint-André kapısı

alınlık tablasından detay
«Ruhların Tartılması»

sütun başlığı
«Yuda'nın Asılması»

Foto. LAROUSSE

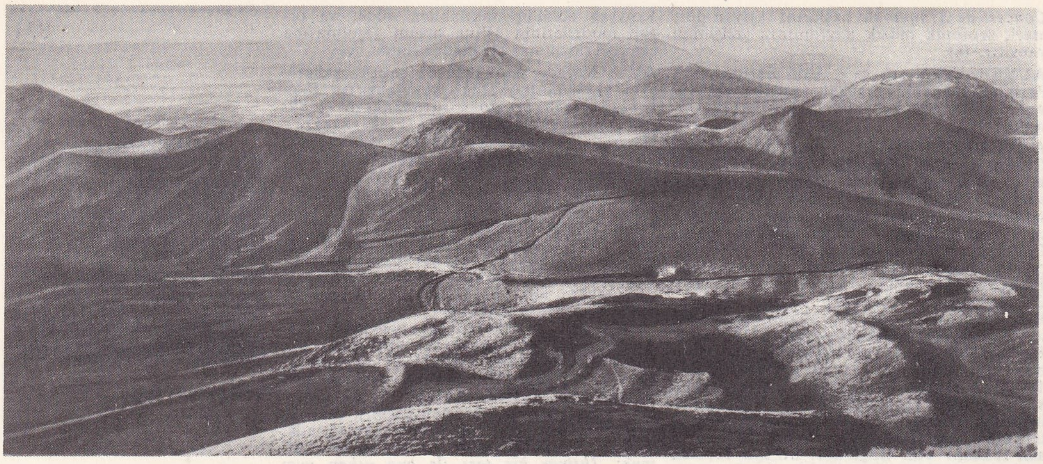

AUVERGNE, Puy sıradağlarından bir görünüş

AUVERGNE, Orcival kilisesinin absidi ve çan kulesi (XIII. yy.)

AUVERGNE, «Meryem ve Oğlu» Saint-Gervazy (Puy-de-Dôme) XII. yy.

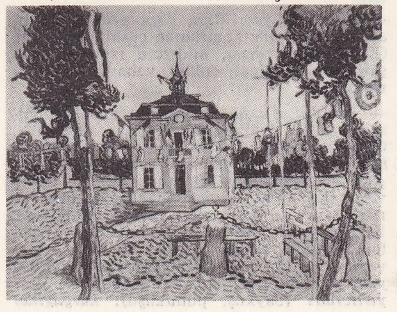

AUVERS-SUR-OISE «14 Temmuz bayramında Belediye binası» Van Gogh'un tablosu (Leigh koleksiyonu, Chicago)

(karga, saksağan, kuzgun). Su ve kıyı av hayvanları; çulluk, toykuşu, yabanî güvercin gibi diğer kuşlar göç mevsiminde avlandıkları için bunlara *göçmen av kuşları* da denir. *Kıllı av hayvanları* ve *tüylü av hayvanları* diye bir ayrım da yapılabilir.

● *Av koruma alanları.* Burada hayvanların yaşama şartları sağlanır. Av üretme yerlerine benzer, fakat daha geniş alanları kaplar, hayvanlar serbesttir ve tabiî yaşayışlarını sürdürürler. Buralarda avlanmak kesinlikle yasaktır. Yırtıcı ve zararlı hayvanlardan korunur. Göç mevsimi göz önünde tutularak av hayvanlarının çiftleşmeleri alanlarda alışkanlık haline getirilmeğe çalışılır. Kışın da besinsiz kalmamalarına dikkat edilir. Türkiye'de ilk av koruma alanı 1966'da Antalya *Düzlerçam*'ı örnek Orman işletmesinde kuruldu. 6 000 ha'lıktır. Burada birkaç alageyiğin varlığı tespit edildi. Yabankeçisi de mevcuttur. Bundan başka Trakya Demirköy Orman işletmesinin *Korumanbayırı* ormanında 15 000 ha'lık (geyik ve karaca için) ve Konya'nın Bozdağ, Nuşad ve Ballık dağında 42 000 ha'lık (muflon yaban koyunu için) bir av koruma alanı kuruldu.

● *Av üretme yerleri.* Verilen büyüklük, korunacak hayvan sayısına ve besin maddelerine göre düzenlenir. Gereğinde hayvanlar dışarıya da salıverilir. Türkiye'de bu amaç ile kurulan yerler: 1. Belgrad ormanı (İstanbul), Bahçeköy Örnek Devlet Orman işletmesi ormanlarına ilk kurulan (1958) 100 ha'lık yerdir. Burada karaca ve sülün üretilir. 2. Uludağ (Bursa). Uludağ ormanının Karabelen bölge merkezinin güneybatısındadır (84 ha'lık). Daha çok karacanın üretilmesine çalışılır. 3. Bolu-Abant, Yağbasan mevkiindedir (1964). 210 ha'lıktır. 4. Kızılcahamam, Soğuksu Millî parkı içindedir. Geyik ve karaca üretilir. 5. Bolu - Yedigöller, 1967'de kuruldu (25 ha'lık). Geyik için düşünülmüştür. 6. Antalya-Düzlerçam, Devlet Orman işletmesi alanı içindedir (1967). 30 ha'lıktır (alageyik üretilir).

— G. santl. Avdan esinlenilerek yapılmış en eski şaheserler arasından şunları sayabiliriz: *Yaralı Dişi Aslan,* asur alçak kabartması (British Museum) ve Malatya'da bulunan hitit alçak kabartmaları (İstanbul Arkeoloji müzesi). Vatikan ve Napoli müzelerinde, av konusunu ele alan birçok eski eser vardır; çeşitli okulların sanatçıları, bu eserlerdeki temaları sık sık işlemişlerdir: Rubens'in (Dresden, Torino ve Floransa Uffizi müzeleri), Paulus Bril'in (Uffizi müzesi), Desportes'un (Louvre) *Domuz Avı* tabloları; Snyders'in (Louvre, Lahey, Milano müzeleri), Pauwel de Vos'un (Prado müzesi), Ruysdaël'in (Dresden müzesi), Mattheus Bril'in (Louvre), Wouwermann'ın (Amsterdam, Louvre, Leningrad Ermitage, Münih müzeleri), Courbet'nin (Louvre), *Geyik Avı* tabloları; Rubens'in (Dresden ve Münih müzeleri) ve Delacroix'nın (Bordeaux müzesi) *Aslan Avı* tabloları; Desportes'un (Louvre), Oudry'nin (Louvre) *Kurt Avı* tabloları; Snyders'in *Ayı Avı* (Ermitage müzesi); Desportes'un *Tilki Avı* (Louvre) v.b. Halıcılık alanında *Maximilien'in Avları* ve *Kral Avları* (Louis XV) adlı ünlü duvar halılarını saymamız gerekir.

◆ **Avlak** i. Av yeri, avı çok olan yer, avlanılacak saha. (LM)

AVA, Birmanya'da şehir. İravadi ırmağı kenarında, Pagan'ın yukarısında, pirinç yetiştirilen Kyaukse ovasının ağzındadır. Birkaç defa Birmanya krallığının merkezi oldu. Tarihçiler, Ava adını çoğu zaman Birmanya krallığı anlamında kullanırlar. (L)

AVA i. Sosyete adalarında yetişen karabiber ağacı. HAVA veya YANGONA da denir. (*Piper methysticum.*) [L]

AVACİ, Japon içdenizinde en önemli ada. Honşu ile Şikoku arasında, doğu geçidini kapar; 190 400 nüf. 1830'lardan bu yana İgano köyünde yapılan Avaci çinileri genel olarak parlak sarı veya yeşil mineleri dolayısıyle çok makbuldür. (L)

AVAD (Tevfik Yusuf), arapça yazan lübnanlı gazeteci, yazar ve diplomat. Hikâyeleri: «*Yün Gömlek*» (1937), «*Topal Çocuk*» (1937). «*Ekmek*» (1939) adlı romanında, iki savaş arası lübnan edebiyatında ağır basan bir temayı, halkın osmanlı egemenliğine karşı savaşını ele almaktadır. Tiyatro eseri: «*Turist ile Tercüman*» (1966). [L]

AVADAN i. (fars. *ābādān,* mamur, derli toplu'dan türk. *avadan*). *Esk.* âlet edevat takımı. ‖ Bu takımların konduğu kutu veya dolap. Bk. AVADANLIK.

— Teşk. tar. *Avadan Bostancıları,* bostancı ocağından seçilmiş on iki kişilik saray hademesine verilen ad. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Teşk. tar. *Avadan Bostancıları* altışar altışar nöbet tutarlardı. Padişah gezmeğe gideceği zaman, nöbette bulunan altı avadancıdan üçü, başçuhadardan ok takımlarını, diğer üçü de, tüfekçibaşıdan tüfekleri, kurşunu ve barutu alırlar ve padişahın arkasından giderlerdi.

Avadancı Bostancılarından biri, Selim III'ü öldürenler arasına karıştığından, Mahmud II, Avadancı teşkilâtını kaldırdı ve yerlerine bu hizmetleri görmek üzere *Mabeyin Bostancıları* denilen yeni bir sınıf kurdu.

◆ **Avadancı** i. Teşk. tar. Osmanlı sarayındaki hademe sınıflarından birine verilen ad. (Bunlar Enderun Sofa ocağı eskilerindendi, sünnet ve sarık odalarından mesuldüler. Buraları süpürür, sünnet odasının hamamını yakar, sofaları temiz tutarlardı.) [M]

AVADANA i. (sanskritçe k.). Buddhacılık ahlakî veya dinî öğüt veren hikâyeleri gösterir. (Bu öğütlü hikâyelerin başlıca derlemeleri *Avadana Jataka* ve *Divyavadana*'dır. İkisi de ikonografi bakımından tükenmez birer kaynaktır.) [L]

Avadana (sansktritçe k.), sevapları dile getiren buddha hikâyeleri. İnsanların öbür dünyaya göçüşü sırasında, iyi veya kötü davranışlarına göre nasıl mükâfatlandırıldığını anlatır. (L)

AVADANLIK i. (fars. *ābād* veya *ābādān,* mamur, derli toplu'dan türk. *avadan-lık*). Dülger, marangoz v.b. esnafın daha çok el ile kullandığı âlet ve edevat takımı. ‖ Âlet kutusu. ‖ *Teşm. yol.* Bir işi yapmak için kullanılan ufak tefek âlet ve vasıta: *Bir taraftan önümüze çatal, kaşık, bıçak olduğunu sezmeğe başladığımız birtakım avadanlıklar kondu* (B. Felek). ‖ *Esk.* Kadın mücevherleri. ‖ İşlenmiş toprak. ‖ Bayındır, mamur yer. ‖ *Argo.* Erkek tenasül uzvunun baş tarafı.

— Teknol. Bir sanayi dalında teknik mesleklerde, tamir işlerinde gerekli âlet, edevat, araç v.b. ‖ Herhangi bir makinenin tamamlayıcı parçalarından biri olmadığı halde iyi çalışmasını sağlayan âlet veya takımlar. (ML)

AVADH. Bk. AUDH.

AVADHİ i. Leng. Bk. KAUSALİ.

AVAİD çoğl. i. (ar. *ʿavd,* geri dönme > *ʿāide,* gelir'den *ʿavāid*). *Esk.* Gelirler, iratlar, kazançlar: *Alınır şimdi avaid yerine vaz'-ı girân / Verilir şimdi hidayaya bedel sade selâm* (Nâbi). ‖ Bahşişler.

— Esk. huk. *Avaid-i vakf* (vakfın gelirleri), vakıf neması ve vakfa ait bazı gelirler. Bk. ANSİKL.

— Esk. mal. Tanzimat'a kadar, birtakım hizmetler karşılığı olarak, kâtip, tahsildar, hademe v.b. ye verilen para. Kadıların belli bir ücret almadan önce aldıkları paraya da bu ad verilirdi. Devamlı olan avaide *avaid-i mutade* denirdi. Tanzimat'tan sonra bazı vergilere eklenen toplama giderleri karşılığı ile kıymetli evrakın satış bedelleri içinde avaid tabiri kullanılmıştır.

— ANSİKL. Esk. huk. *Avaid-i vakf* iki kısma ayrılır: 1. *Avaid-i şer'iye,* vakfın meşru surette hasıl olan galle*sidir. Vakfın şerî masraflarına sarf edilir; 2. *Avaid-i örfiye,* ilgililerin vakıf namına verdikleri atiyeler, v.s. Bir vakıf araziyi ekip biçenler her yıl vakıf namına bir atiye verirlerdi. Bu atiye vakfın işlerine sarf olunurdu. Kiracılar mütevelli adına zahire, yağ, yumurta v.s. veremezlerdi. Çünkü bunlar rüşvet sayılabilirdi. Ancak vakıf arazinin gelirinin onda biri mütevelliye verilebilirdi. Bu onda bir de avaid-i vakıftan sayılırdı. (M)

AVAİT i. (fr. *avaïte*). Miner. Tabiî iridyum çeşidi. (L)

AVAKIB çoğl. i. (ar. *ʿakab,* geri, ökçe kemiği> *ʿākıbet,* sonuç'tan *ʿavākıb*). *Esk.* Sonuçlar, meydana gelecek neticeler: *Bunu ve bunun avakıbını sizin takdir ve halletmeniz lâzımdır* (Atatürk).

— ÇEŞ. DEY. Esk. *Avakıb-ı ahval,* durumların sonu. ‖ *Avakıb-ı hasene,* iyi sonlar, hayırlı son nefesler. ‖ *Avakıb-ı umur,* işlerin sonucu. (M)

AVAKID çoğl. i. (ar. *ʿakd,* bağlama, düğümleme>*ʿākid,* bağ'dan *ʿavākıd*). *Esk.* Bağlayanlar, düğümleyenler. ‖ Anlaşma yapanlar. Bk. AKİT. (M)

AVAL sıf. (kürtçe k. den). *Argo.* Aptal, bön, şaşkın.

◆ **Aval aval** zf. Bön bön, aptal bir şekilde. (M)

AVAL i. (ital. *avallo,* ar. *el-vala*'dan fr. *aval*). Bir poliçe veya emre yazılı senet hamiline, imzası bulunanların ödemeyeceği halinde senet bedelini ödeyeceğine dair üçüncü bir şahıs tarafından verilen teminat. ‖ *Aval sigortası,* kambiyo senedi alacaklısının, alacağını sigorta ettirmesi (Türk Tic. kn. md. 1272. Acze karşı sigorta).

— ANSİKL. Tic. huk. *Aval,* ticarî senet üstünde verilebileceği gibi, ayrı bir senetle de verilebilir. Aval veren, poliçe çekmek için kanunca gerekli görülen şartlara sahip olmalıdır. Bir avalın imzalanması hiç bir özel şekle

Foto. Gendrand, Arch. phot., Le Point, Giraudon (LAROUSSE)

bağlı değildir. Aval veren kimse kefil olduğu şahıs derecesinde sorumludur (Tic. kn. 555, 557). Bununla birlikte, avalın kimin için verildiği belirtilmelidir, yoksa aval, poliçe veya senedi çeken için verilmiş sayılır; aval ticarî senet üzerinde verilirse, *senetli aval için* kaydı ile avalı verenin imzasının bulunması gerekir. (LM)

AVALA tepesi, Yugoslavya'da Belgrad'dan 15 km uzakta ormanlık bir tepe (565 m). Burada osmanlı yönetiminden kalma kale, 1934'te yıktırılarak yerine *Meçhul Asker Anıtı* (heykeltıraş Mestroviç'in eseri) dikildi. (L)

AVALİM çoğl. i. (ar. *ʿālem*'den *ʿavālim*). *Esk.* Âlemler, dünyalar: ***Bu bî-nihaye avâlim idaresiz yürümez*** (M. Â. Ersoy). Bk. ÂLEM.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Avalim-i süfliye,* dünya ile güneş arasındaki Utarit ve Zühre. ‖ *Avalim-i ulviye,* Merih ve Müşteri. Yüksek âlem. Bk. MELEKÛT. (M)

AVALİT i. (fr. *avalite*). Miner. Bk. FÜKSİT.

AVALLON, Fransa'da, Morvan'ın kuzeyinde Yonne idarî bölgesinin merkezi. Cousin vâdisine hâkim bir tepe üzerindedir. (L)

AVALOKİTEŞVARA, Mahayana budizminin başlıca bodhisattva'larından en yaygını. II. yy. a doğru Hindistan'da başlayan kültünün, İran ile ilişkileri vardır. Aydın ve kurtarıcı karakterlidir, bir dünya hükümdarı (*sakravartin*) kadar imtiyazlıdır, Potala'da yaşar. İkonografik tasvirleri çoktur. İki ile on altı kollu ve bir ile on bir başlı yapılır; Amitabha'nın yardımcısıdır, başında Buddha'nın suretini taşır, şefkat veya merhameti temsil eder, her türlü tehlikeden kurtarır; kültü, Orta Asya'da, Tibet'te ve güneydoğu memleketlerinde çok yaygındı; Çin'de ve Japonya'da dişi tanrıdır. Çin'de *Kuan-yin,* Japonya'da *Kannon.* (L)

AVALON, Kuzey Amerika'da, Yeniyer'in (Newfoundland) güneydoğusunda büyük yarımada. Dört yarımadadan meydana gelir. Kuzeydoğudakinde eyalet merkezi olan Saint John's liman şehri bulunur. (L)

AVALON (Arthur). Bk. WOODROFFE (Sir John).

AVALON yarımadası, Büyük Britanya'da (Somerset) bölge. Çevresinde birçok akarsu ile Bristol kanalı vardır. Ortaçağın kahramanlık romanlarında adı çok geçer. (L)

AVALOS (Alfonso D'), **Vasto** markisi (İschia 1502-Milano 1546). Karl V'in hizmetinde kumandan olarak İtalya savaşlarının bütün önemli hareketlerine, Tunus (1535) ve Nice (1543) seferlerine katıldı; Ceresole d'Alba'da yenildi (1544). [L]

AVALOS (Costanza D'), XVI. yy. italyan kadın şairi. Amalfi dükü Alfonso Piccolomini'nin karısı. Şiirleri *Rime di Nobilissime Donne*'de (Çok Soylu Kadınların Mısraları) [Lucca, 1559] derlendi. (L)

AVALOS (Ferdinando Trancesco D'), **Pescara** markisi, ispanyol generali (Napoli krallığı 1490-Milano 1525). Milano savaşında bulundu; 1512'de Ravenna'da yaralandı ve esir düştü. Hürriyetine kavuşabilmek için, Louis XII'ye 6 000 altın tutarında fidye ödedi ve Fransa'ya karşı savaşmayacağına söz verdi. Ama sözünde durmadı. 1513'te, Venediklileri La Morta'da yendi ve Cenova'yı ele geçirdi. La Bicoque'da fransız kuvvetlerini (1522) ve daha sonra da Lautrec'in çetelerini yenilgiye uğrattı (1524). Pavia'da piyade askerlerine kumanda etti (1525). Karl V'in düşmanları, kendisini Napoli bağımsız hükümdarı olarak tanıyacaklarını söylediler. Michelangelo'nun dostu olan ünlü kadın şair Vittoria Colonna ile evliydi. (L)

AVALOV. Bk. BERMONDT-AVALOV.

AVAM çoğl. i. (ar. *ʿamm,* genel'den *ʿavām*). *Esk.* Cahil halk tabakası: ***Birinci zümreyi teşkil eden zavallı avâm / Bıraksalar edecek tatlı uykusunda devam*** (M. Â. Ersoy). ***Bizim tabiî olan şiir ve inşamız taşra halkı ile İstanbul ahalisinin avâmı beyninde hâlâ durmaktadır*** (Ziya Paşa). ‖ Aşağı tabaka: ***Bunda şüphesi olan birtakım avam güruhu, reziller, fakirler, baldırı çıplaklardı*** (Ömer Seyfeddin). ‖ Halk: ***Her büyüklüğe karşı avamın etvar ü muamelâtı birdir*** (Cenab Şahabeddin).

— ÇEŞ. DEY. *Avam takımı,* düzensiz kalabalık, ayak takımı denilen halk tabakası.

— *Esk. Avam-firib,* halkın hoşuna gidecek şekilde davranan, halkı aldatan, demagog. ‖ *Avam-ı nas,* halkın avam kısmı: ***Lâkin kendisince mevkiini muhafaza için muharebeden başka çare olmayıp avam-ı nası harbe tahrik ve teşvik için dahi...*** (Cevdet Paşa). ‖ *Avam-pesend,* cahil halkın sevebileceği, beğeneceği şey. ‖ *Avam-pesendane,* avamın beğeneceği bir şekilde: ***Kerbelâ, hafid-i peygamberî, imam, seyf-i mübarek, müşerref; bu gibi avam-pesendane laflarla milleti iğfal mesleğinde bulunanlar artık insaf etsinler!*** (Atatürk). ‖ *Hükûmet-i avam,* demokrasi ile idare edilen hükûmet.

◆ **Avamca** zf. Avama yakışır bir şekilde. (M)

ÂVAM çoğl. i. (ar. *ʿām,* yıl'dan *aʿvām*). *Esk.* Yıllar: ***Akıbet eyyam-ı civanisi ve âvam-ı izz ü kâmranisi münkazi olup...*** (Naima).

— DEY. *Şühûr u âvam. Esk.* Aylar ve yıllar. (M)

AVAMİL çoğl. i. (ar. *ʿamel,* iş> *ʿāmil,* iş yapan'dan *ʿavāmil*). *Esk.* Sebepler: ***Meb'usan İstanbul'un dahilî ve haricî tesiratiyle sulhe matuf olan gayeyi ihmal ederek ubudiyet, ikbal, haset, vehim ve ilâ... gibi avamil ile iftiraka düşmüşlerdir*** (Atatürk). ‖ İşleyenler. ‖ Âmiller, valiler. Bk. ÂMİL.

— Dil bil. *Esk.* Arapçada, kelime sonuna gelen ünlülerin okunuş şekillerini gösteren gramer bölümü. (M)

Avam kamarası, İngiltere halkının seçtiği milletvekili meclisi. Bir yasama organıdır; maliye yönetimini ve hükûmetin faaliyetini denetler. Kanun önerme yetkisini hükûmete vermiştir.

Tarih

Avam kamarasının eski bir geçmişi vardır. Ortaçağda, meclisler, bir çeşit asilzade divanıydı. Ama, krallar, XIII. yy. dan itibaren büyük asilzadelerin yanısıra küçük asilzadeleri de bu divanlara çağırmağa başladılar. Daha sonraları, bu meclislere, kasabalarda yaşayan halk temsilcileri çağırıldı. Böylece, temsilciler, danışma topluluğunda kralın aldığı kararları öğrenmek ve bazı istekleri ileri sürmek imkânını buldular. Bundan ötürü, siyasî hayatta etkili bir rol oynamağa başladılar. Bu temsilciler, özellikle Yüz Yıl savaşları sırasında, siyasî hayatta kendilerini gösterdiler. Savaşı sürdürmek için büyük harcamalar yapmak gerekiyordu. Bunun için gerekli olan paranın önemli bir kısmı, toprak sahipleri, tacirler ve şehirlerde yaşayan zanaatkârlar tarafından veriliyordu. Vergileri daha kolaylıkla alabilmek için, kralın, küçük çiftçiler (yeomen), burjuvalar ve şövalyeler tarafından Parlamentoya seçilen temsilcilerle sıkı ilişkiler kurması gerekiyordu. Bu temsilciler, mahallî meclislerde, kamu işlerini yönetmek konusunda tecrübe edinmiş bulunuyorlardı. XIV. yy. ortalarında, halk temsilcileri, ayrı toplantılar yaparak teşkilâtlanmışlardı; özel bir sözcüleri de (speaker) vardı. Malî yönetimi denetlemeğe başlamış bulunan Avam kamarasının gerçek anlamıyle bu yıllarda ortaya çıkmış olduğu söylenebilir. XIV. yy. da görülen karışıklıklar, Avam kamarasının siyasî hayatta daha girişken ve etkili bir rol oynamasına yol açtı.

Nitekim, 1376 yılı Parlamentosunda, Avam kamarası, Lortlar kamarası üyelerini, zimmetine para geçiren danışmanları yargılamakla yükümlü kıldı. *İmpeachment* (itham etme) kurumu, buradan doğmuştur. Krallığın yönetiminde Avam kamarasının edindiği önemi gözönüne alan Tudor'lar, özel konseyin ileri gelen üyeleri aracılığıyle, meclisi ustaca etkileyerek, bu siyasî kuvveti otoritelerine yararlı hale getirmeğe çalıştılar.

«Louis XV. avda» Jean Andran'ın duvar halısı (Uffizi galerisi, Floransa)

av tablosu

«Yaralı Arslan» (British museum, Londra)

sualtı avı

«Maximilie'in Avları» geyik avı (Louvre müzesi, Paris)

Foto. Alinari-Giraudon, Guiter, Giraudon, Bichoel (LAROUSSE)

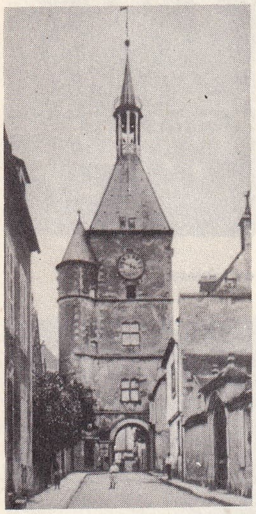

AVALLON saat kulesi

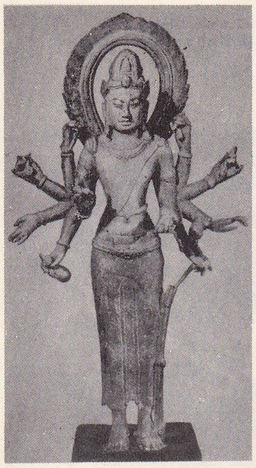

AVALOKITEŞVARA
bronz heykel, Cava
(Guimet müzesi, Paris)

Avam kamarasının ikinci önemli gelişmesi, XVII. ve XVIII. yüzyıllara rastlar. Stuart hanedanından ilk kralların yönetim alanındaki beceriksizlikleri ve ülkede hüküm süren dinî kaynaşma, bu meclisin yani Avam kamarasının etkisinin yeniden genişlemesine yol açtı. Avam kamarası, Parlamentoda ön plana geçmeğe çalıştı ve her iki meclisin (Avam kamarası ve Lortlar kamarası) siyasî haklarının genişletilmesini istedi. 1642-1648 İçsavaşı, bu isteklerin gerçekleşmesini mümkün kılan ortamı yarattı. Elde edilen bu başarı, kısa bir süre sonra, ordu tarafından engellendi; ama, 1660 Restauration çağında her zamankinden daha güçlü bir Parlamento kuruldu ve kral ile bakanların elden geldiğince önlemeğe çalışmalarına rağmen, bu Parlamentoda Avam kamarasının oynadığı önemli rol zımnen kabul edildi. Bu arada, Avam kamarasının hayatına yeni bir canlılık getiren partiler kurulmuş ve 1688 devrimi patlak vermişti. Hannover hanedanı ve Walpole hükûmeti bu canlanışa katkıda bulundu. Siyasî mücadelenin ağırlık noktası Avam kamarasına geçti. Walpole, güttüğü siyaseti, bu kuruluşa dayanarak yürütüyordu. Bundan ötürü, Avam kamarasının çoğunluğunu elde ederek etki yapabilmek zorunlu hale geldi. Aristokrat ailelerden ve derebeylik çevrelerinden gelen kimselerin milletvekili seçilmeleri, Avam kamarasında bu etkinin sağlanmasını kolaylaştırdı. Çoğunluk elde etmenin gerekli oluşu, başbakanların bu çeşit bir destek elde etmeleri zorunluğunu kural haline getirdi ve Parlamento sorumluluğu kavramının doğmasına yol açtı. George III devrindeki karışıklıklar, Amerika buhranı ve uzun süren 1793-1815 savaşı, eski partilerin parçalanmasına ve yenilerin kurulmasına yol açtı. Özellikle 1815'ten sonra halkın ve orta sınıfların memnuniyetsizliğine yol açan «gerici» akım da bu devirde ortaya çıktı. Parlamento kuralları, Avam kamarasının önceliği ve yasama yetkisi, bu tarihlerde kesinleşti. Ama üyelerin seçiminde, Britanya imparatorluğunun geçirdiği coğrafî, sosyal ve iktisadî değişikliklerden hiç biri gözönüne alınmadığı için, Avam kamarası temsil gücünü kaybetti. Önce orta sınıfların ve daha sonra halk zümrelerinin etkisi altında yapılan reformlar, Parlamentonun temelini yavaş yavaş genişletti ve ülkedeki hızlı değişimlere uygun hale getirdi. 1832 Reformu, seçme hakkını genişletti ve yeknesak hale getirdi; ayrıca seçim bölgelerinde değişiklik yaptı. Yılda 10 sterlinden fazla gelir sağlayan mülk sahiplerine ve 50 sterlinden yüksek değeri olan sözleşme yapanlara da seçme hakkı tanındı. «Kasabalara» ayrılmış olan 143 üyelik, yeni kurulmuş, şehirlere ve bazı ilçelere verildi. Seçmen kitlesi, 500 000'den 800 000'in üstüne çıktı. Ne var ki, bu artış, o çağın orta sınıflarının önemli bir bölümünün siyasî hayata katılmasına kâfi geldi. Milletvekili dağılımının, ülkedeki nüfus artışına ve iktisadî gelişmeye uygun düşmesi ve seçim vergisi şartlarının hafifletilmesi amacıyle, XIX yy. da yeni reformlar yapıldı. 1867 Yılında çıkarılan kanun, seçmen sayısını 1 350 000'den 2 500 000'e yükseltti. 1884-1885 Kanunu ise bu sayının 5 milyona ulaşmasını sağladı ve seçim bölgelerinin belirlenmesinde kasaba-ilçe ayrımı bir yana bırakılarak yeni sınırlar çizildi. Seçim bölgelerinde artık sadece nüfus eşitliği gözönünde tutuluyordu. Bu arada, 1872'de çıkarılan kanunla (Balot Act) gizli oy hakkı tanındı. Nihayet 1918'de genel oy kabul edildi. Erkeklerin oy verme şartları, 1928 yılında kadınlar için de geçerli oldu. Böylece, grupların temsil edilmesi kavramının yerini fertlerin temsil edilmesi kavramı aldı. Bu anlayış, Lortlar kamarasının etkisini kaybetmesinden (1911 ve 1948 yılı kanunları) bu yana, otoriteyi fiilen tek başına elinde tutan Avam kamarasının siyasî hayattaki önceliğini pekiştirdi.

Avam kamarasının bugünkü işleyişi

1918 Yılında 707 olan milletvekili sayısı (Irlanda temsilcileri de o tarihte Kamarada bulunuyorlardı) daha sonra 626'ya indi. Üniversitelere ayrılmış 12 milletvekilliğinin, 1948 yılında Attlee hükûmeti tarafından kaldırılması üzerine, bugünkü 614 sandalye sayısı kesinleşmiş oldu. Bu milletvekillerinden her biri, ortalama 59 000 seçmeni kapsayan bir seçim bölgesini temsil etmektedir.

Seçim, tek turda ve genel oyla yapılır. Ama krallık ailesi, lortlar, büyük memurlar, mahkûmlar, müflisler ve deliler oy hakkından yoksundur. Adaylık için seçimden on beş gün önce, on seçmenin imzasını taşıyan bir dilekçe vermek ve seçim bölgesine göre, ilçe veya kasaba başkanlığına kefalet olarak 150 sterlin yatırmak gereklidir. Aday, seçimde, oyların yüzde 12,5'unu alamazsa kefalet parasını kaybeder. Seçimden sonra, yaptığı masrafların hesabını vermesi gereklidir. Bu masraflar, kanun tarafından belirlenen miktarı aşamaz. Seçilen aday, M.P. (Member of Parliament «Parlamento üyesi») olur ve yılda 1 000 sterlin alır. Meclis, süresi dolmadan önce hükûmet tarafından lağv edilmediği takdirde bu görev beş yıl sürer.

● *Organizasyon.* Kamaranın «sözcü» (speaker) diye adlandırılan ve seçimle iş başına gelen bir başkanı vardır. Her parti bir şef veya lider tarafından yönetilir; *Kralın muhalefetinin lideri,* 2 000 sterlin alır. Partilerde, gündemi dağıtmak ve milletvekillerinin parti çizgisi içinde davranmalarını sağlamakla görevli grup şefleri (*Whips*) de vardır. Her oturumun başında, yanında Avam kamarası papazı olduğu halde, sözcü içeri girer. Yüzlerini duvara çevirmiş halde ayakta duran milletvekilleri, okunan mezmuru ve kısa duaları dinlerler. Bakanların, kısa sözlü sorulara, belli bir süre içinde süratle cevap vermelerinden (*Question Time*) sonra, kanun tasarıları üzerinde tartışma açılır. Bu tartışmalarda genellikle gürültü patırtı çıkmaz. Daha sonra oylamaya veya ayrılmaya (*Division*) geçilir. Tasarıdan yana olan milletvekilleri, sözcünün sağında bulunan «Evetler» (*Ayes*) koridorundan, tasarıyı tutmayan milletvekilleri ise, solunda bulunan «Hayırlar» (*Noes*) koridorundan teker teker çıkarlar. Sözcü, ancak, Evetler ve Hayırlar eşit olduğu zaman oylamaya katılır.

● *Görev.* Avam kamarasının görevi, hükûmetin faaliyetini, günlük sorularla ve gerektiği zaman bir durdurma önergesi vererek denetlemektir. Malî işlerin yürütülmesini denetlemek ve nisan ayında bütçeyi incelemek de bu meclisin görevidir. Milletvekilleri, yürürlükte bulunan bir kanunda küçük değişiklikler yapılmasını cuma günü oturumlarında (*private members bills*) teklif edebilirler. Bunun dışında, kanun tasarısı hazırlamak yetkisi sadece hükûmete verilmiştir. Parlamento, bu tasarıları kabul eder, reddeder veya değişikliğe uğratır. Bütün önemli tasarılar ve maliye kanunları, önce Avam kamarasına sunulur.

● *Parlamentonun çalışma usulü.* Her iki mecliste de aynı usul geçerlidir. Bu usul gereğince tasarılar üç kere okunur. Birincisi formalite gereğidir. Böylece, tasarı, milletvekillerinin bilgisine sunulmuş olur. İkincisinde tasarının özü üzerinde tartışılır ve oylama yapılır. Bu çalışma sonunda tasarı kabul veya reddedilmiş olur; kabul edilirse komisyona gönderilir ve burada değişikliğe uğrayabilir. Bundan sonra üçüncü okumaya geçilir. Bu aşamada, ancak biçimle ilgili ufak tefek değişiklikler kabul edilebilir. Oylanan önerge Lortlar kamarasına gönderilir. Lortlar kamarasında da üç okuma yapıldıktan sonra önerge yeniden Avam kamarasına gönderilir. Lortlar kamarasının yaptığı değişiklikler, Avam kamarası tarafından nadiren reddedilir. Anlaşmazlık çıktığı ve yarı resmî bir toplantıda uzlaşma sağlanmadığı takdirde, Lortlar kamarası veto hakkını kullanır. Ama veto ancak bir yıl süreyle geçerlidir ve malî meselelerde kullanılamaz. Kesin olarak kabul edilen önerge, Kralın onayından geçer. Böylece, kanun haline gelir ve hükümdarın adı ve saltanat yılı belirtilerek kanunnamelerde veya Statute Book'ta yer alır. (L)

AVAN veya **EVAN** çoğl. i. (ar. *ān,* lahza'dan *avān*). *Esk.* Vakitler, zamanlar, anlar: *Saniyen, Halit Bey, mühim vaziyetlerde fırkasının başına geçmeye müterrakkıp iken, bugün geçirmekte olduğumuz mühim ve tarihî avanda bir zatın geldiğini görmekten müteessir olabilir* (Atatürk).

— DEY. *Avan-ı meftuniyet,* meftunluk anları, zamanları. (M)

A'VAN çoğl. i. (ar. *ʿavn,* yardımcı'dan *ʿavān*). *Esk.* Yardımcılar: *Ve: «Benim âvan ve ensarım sizlersiniz» diyerek ve onları taltif ederek, bilcümle Kûfe askerinin cem ve sevki için onları teşvik buyurdu* (Cevdet Paşa). [M]

AVAN. Esk. coğ. Yeri bilinmeyen Elam şehri. Babil efsanesine göre, Tufan ile tarihin başlangıcı arasında Sümer ve Akad devletleri üzerinde egemenlik kurmuştu. (L)

AVANAK sıf. (ermenice *avanag,* sıpa'dan). Kolayca aldatılabilen, alık, şaşkın: *Ağzı meyhaneye rahmet okuturken hele bak / Bana gelmiş de şeriatçı kesilmiş avanak* (M. Â. Ersoy). *Ayşe'ye söyleyin, sık sık gelsin. Kızlar, oğlanlar gibi avanak değildirler* (K. Tahir).

◆ **Avanaklık** i. Aptallık, bönlük. (M)

AVANGARD bls. i. (fr. *Avant-garde*). Bk. ÖNCÜ.

AVANİ veya **EVANİ** çoğl. i. (ar. *inā,* kap'tan *avānī* veya *evānī*). *Esk.* Kaplar, kapkacak, mutfak takımları. (M)

AVANOS, İç Anadolu'nun Orta Kızılırmak bölümünde, Kızılırmak'ın sağ kıyısında, 910 m yükseltide, Nevşehir ilinin bir ilçe merkezi; 5 675 nüf. İl merkezine 28, Ürgüp'e 13 km uzaklıktadır. Halkın geçimi tahıl ekimi, meyvecilik, bağcılık, halıcılık ile küçükbaş hayvan yetiştirilmesine dayanır. Burada Kızılırmak'ı aşan bir köprü vardır. İlçenin (1 045 km², 28 018 nüf.) Merkez, Genezin (Özkonak) ve Topraklı bucaklarında 19 köyü ve Genezin adlı bir kasabası (4 691 nüf.) vardır. (M)

AVANPROJE bls. i. (fr. *Avant-projet*). Bk. ÖNTASARI.

AVANPRÖMİYER bls. i. (fr. *avant-première,* ilkten önceki). Bir tiyatro oyununun, bir sanat eserinin halka ilk gösterilmesinden önce yapılan tenkitçi, meraklı v.b. toplantısı. (L)

AVANS i. (fr. *avance*). İlerideki alacağa mahsuben veya sarf evrakı sonradan gösterilip mahsup edilmek üzere masraf için evvelden alınan para. ‖ *Mec.* Önceden verilen şey: *Hattâ fabrikatörün eskiden verdiği aşk avanslarını ayniyle iadeyi bile aklından geçirmemişti* (Vâ-Nû).

— ÇEŞ. DEY. *Avans almak,* sonradan alacağına sayılmak şartıyle bir miktar para çekmek: *O olmazsa, idareden avans alıp taksidi ödeyeceğim* (B. Felek). ‖ *Avans vermek,* önceden bir miktar para vermek: *Yahudi bankerlerden biri 100 000 marklık bir avans vermiş* (R. H. Karay). *Argo.* Kadının erkeğe ümit vermesi.

— Bank. Banka müşterilerinin ellerinde bulunan bazı maddî kıymetleri (ticarî senetler, esham ve tahvilât, basılmış paralar, külçe halinde kıymetli madenler) terhin etmek suretiyle bankadan borç alma muamelesi. Bk. ANSİKL.

— Huk. Alacaktan bir kısmının süresinden önce ödenmesi. ‖ Henüz tahakkuku yapılmamış harcamalar karşılığı yapılan ödemeler (Muhasebe-i Umumiye kn. md. 83). ‖ *Avans kanunu,* bütçenin kabulü sırasında mahsubu yapılmak üzere, Bakanlar kuruluna genel hizmetler karşılığında harcama yetkisi veren kanun.

— Mekan. Bir elişi makinesi çalışırken, elişi âletinin talaş kalınlığı yönünde yer değiştirmesi (AVANS HAREKETİ de denir). Bk. ANSİKL. ‖ *Motor avansı* (*Distribitör avansı* da denir), pistonun üst ölü noktaya (azamî sıkıştırma noktası) gelmeden önce ateşlenmesi.

— Mim. Binalarda yapılan çıkıntılar.

— Muhas. Memurların yol masraflarına, işçilerin haftalıklarına sayılmak üzere verilen peşin para. ‖ Okul, hastahane, askerî birlik v.b. devlet dairelerinin gerekli öteberi giderlerini karşılamak için kesin hesabı sonradan görülmek üzere yetkililerin emrine verilen para. ‖ Bir müteahhid veya imalciye, yapacağı işten doğacak alacağına karşılık önceden yapılan kısmî ödeme.

— Oyun. Oyun veya yarışlarda kendine güveni olan tarafın rakibine verdiği müsaadeler.

— Teknol. *Avans kolu,* Walsehaerts dağıtımlı buharlı lokomotiflerde, sürgü çubuğuna hareket veren kol. (Bir yandan piston başlığına takılmış bir robot aracılığıyle, öte yandan, sürgü yuvasına takılmış sürgü kumanda çubuklarıyle hareket eder.) ‖ *Sürgü avansı,* sürgüye pistondan daha ileri bir hareket vermeğe yarayan tertibat. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Bank. *Avans* şeklindeki muameleде borcun tesviyesi belli bir vadeye veya

Foto. Neurdein (LAROUSSE)

belli bir hâdisenin gerçekleşmesine bağlanır. Banka ile müşteri arasında yapılan avans sözleşmesinde veya müşteriden alınan avans taahhütnamesinde avansın tesviye tarihi kesin olarak belirtilir veya avansın tesviyesi için gerçekleşmesi beklenen hâdisenin niteliği (malın satılması, malın gümrüğe gelmesi gibi) önceden tespit edilir.

Avans şeklindeki krediler müşteriye genellikle sürekli olarak kullandırılmaz ve rotatif çalıştırılmaz. Avans muamelesinde esas, müşterinin bankadan alacağı borca karşılık bankaya, elinde bulunan bir maddî kıymeti teminat olarak tevdi ve terhin etmesidir. Teminat karşılığı verilen avansa *karşılıklı avans,* teminat aranmadan verilene *karşılıksız avans* denir. Bu sonuncular, uygulamada, söz konusu teminata göre isim alır: *altın ve gümüş karşılığı avans, döviz karşılığı avans, hazine bonoları karşılığı avans, senetler karşılığı avans, hisse senetleri karşılığı avans, tahvil karşılığı avans, emtia karşılığı avans, ticarî vesikalar karşılığı avans, akreditif karşılığı avans, imza karşılığı avans, kefalet karşılığı avans, kıymetli eşya karşılığı avans, sigorta poliçesi karşılığı avans, esham karşılığı avans, ipotek karşılığı avans, imza karşılığı avans, kefalet karşılığı avans.*

— Mekan. Bir rendede, bir törpüde, bir pulanya tezgâhında *avans,* âletin, bir gidiş dönüş süresi boyunca parçadan ayrılmasıdır. Bir tornada avans, parçanın bir kere dönmesi için, âletin uzunluğuna yer değiştirmesidir. Frezede ve matkapta ise, âlet ekseninin bir dönüş yapacak şekilde yer değiştirmesidir.

— Teknol. Pistonlu buhar makineleri veya ısı üreteçlerinde *sürgü avansı,* pistona oranla sürgüye bir avans verilerek uygulanır; böylece duruma göre sürgünün *giriş avansı* veya *çıkış avansı* v.b. adı verilir. (Avans, sürgülerin, anahtarların veya dağıtım sübaplarının ayarlanıp, birlikte idare edilmesiyle mümkün olur. Bu usul, motorun çalışmasını ve verimini çok daha arttırır.) [ML]

AVANSEN (fr. *avant-scène*). Tiyatrolarda sahne önüne rastlayan loca: *Avansenlerin birinde Ömer Beyefendinin müstahkirane gülümseyen çehresi görülüyordu* (Y. K. Karaosmanoğlu). Bk. SAHNE *önü.* (M)

AVANTA i. (ital. *avvento,* önde olma'dan). *Argo.* Kâr, fayda, zahmetsizce elde edilen şey: *Şimdi ucundan avantalı maceralar çıkmayacak bir iki hasta daha savdıktan sonra...* (H. R. Gürpınar). Hile yaparak kazanan kumarbazdan suspayı alma.

— DEY. *Avanta etmek,* zahmetsizce, bedavadan kazanmak.

◆ **Avantacı** i. *Argo.* Bir şeyi parasız ve uğraşmadan ele geçirmek isteyen kimse. (M)

ÂVANTA i. Leng. Râcasdânî ve baharî dillerini doğuran ve eski Hindistan'da kullanılan prakrit dilleri. (L)

AVANTAJ i. (fr. *avantage*). Üstünlük sağlayan şey, kâr, fayda: *Bu bölgeler için yeni gelişmeler hazırlanmaktaydı ve durum, şimdi çarlar zamanına nazaran daha avantajlıydı* (Ş. S. Aydemir).

— Spor. Rakip takım oyuncusunun yaptığı hatadan faydalanma. ‖ *Avantaj kuralı,* cezalandırıldığında yapan oyuncuya fayda sağlayacak bir hataya hakemin hangi şartlar altında düdük çalmayacağını belirleyen kural. ‖ *Oyun avantajı,* teniste iki oyuncu veya takım 40-40 berabere iken hemen sonraki ilk sayı. (ML)

Avanti! (*İleri!*), 1896'da yayımlanmağa başlayan sosyalist italyan gazetesi. Kurucusu, Kuzey İtalya'da sosyalizmin yayılmasında rol oynayan ilk siyaset adamlarından L. Bissolati'dir. 1912'den 1914'e kadar Mussolini tarafından yönetildi. Şahsî siyasî tutumunun değişikliğe uğraması, Mussolini'nin gazeteden çıkarılmasına yol açtı. Sosyalizm konusunda taviz vermeyen devrimcilerin organı olduğu için 1926'da faşistler tarafından kapatıldı. Bir süre gizlice yayımlandı. Roma'nın kurtuluşundan (haziran 1944) sonra, P, Nenni'nin enternasyonalci sosyalist partisinin organı olarak yeniden çıkmağa başladı. (L)

AVANTÜR i. (lat. *adventure,* olması gereken şeyler'den fr. *aventure*). Beklenmedik, tehlikeli sonucu olan olay. ‖ Karışık iş, olağanüstü durum, macera: *Avantür olsun diye şununla bununla, benimle veya bir alman ile gezintiler yapıyor, sonra aldatıp kaçıyor* (R. H. Karay). Bk. MACERA.

◆ **Avantüriye** sıf. (fr. *aventurier*). Maceradan, entrikadan hoşlanan, maceraperest: *Avantüriye ile büyük adam arasındaki fark da birinin insanlar, diğerinin hayat üzerindeki fazla bilgi ve sevgileridir* (S. F. Abasıyanık). *Kokain mi çekiyor, morfin mübtelâsı mı? Avantüryenin biri, cemiyet dışı bir mahluk* (R. H. Karay). [M]

AVANTÜRİN i. (fr. *aventurine*). Bk. YILDIZ TAŞI.

AVANZİNİ (rahip Giuseppe), italyan matematikçisi (Veneto'da Gaino 1753-Padova 1827). Padova'da yüksek matematik profesörü. Eserlerinde, *nehirlerin doğrutusu*'nu (1872) inceledi ve hidroloji üzerine çalışmalar yaptı. (L)

AVANZO (Jacopo), XIV. yy. ın ikinci yarısında yaşamış italyan ressamı. Verona veya Padova'da doğdu. Altichiero'nun öğrencisi. Padova'da San Felice (1379) ve San Giorgio (1384) kiliselerindeki freskleri onunla birlikte yaptı. (L)

AVARA i. (ital. *avare*). Denizc. Bir sandal veya motorun yanaşmış olduğu yerden hareket ederek açılması. ‖ Bu iş için verilen, «kıyıdan açıl», «koy ver» kumandası.

— DEY. *Avara kasnak işlemek,* faydasız bir şekilde, boşuna çalışmak.

— Denizc. *Avara etmek,* yanaşılmış bir kıyıdan uzaklaşmak: *Salıpazarı iskelesinden avara ettiler* (Ahmed Midhat). ‖ *Avara ettirmek,* bir deniz aracını, yanaştığı teknenin bordasına sürttürmemek veya itip uzaklaştırmak.

— Mekan. Üzerinde döndüğü ve kendisini taşıyan milden bağımsız olarak çalışan mekanizmalara denir: Avara tekerlek, avara kasnak. (BOŞTA da denir.) *Avara kasnak,* motora bağlı kayış kasnaklardan (volan) boş olanına verilen ad. (Makine durdurulacağı zaman kayış bu boşa dönen kasnağın üzerine itilirdi. Şimdi bu teknik kalktı.) ‖*Avara kolu,* bir dokuma tezgâhını çalıştıran ve durduran kol. ‖ *Avara manivelası,* bir makinenin iki parçasını birbirinden ayırarak, parçalardan birinin serbest hareket etmesini sağlayan tertibat. Bk. ANSİKL. ‖ *Avaraya alma,* birbirine bağlı iki parçayı ayırmak için avara koluna manevra yaptırma.

— ANSİKL. *Avara manivelası,* bir buhar makinesinin sürgü kolunun eksantrik biyel ile bağlantısına serbest bir hareket vermek, böylece sürgü ve motris biyelin bağımsız olarak hareket etmesini sağlamak için kullanılır. Bunu gerçekleştirmek için de, avara manivelası bıçağı adı verilen bir âletten yararlanılır. Bu âlet yaylı bir kolla hareket ettirilen madenî bir parçadır. Makineye eklenen bir tampon, parçayı yeniden hareketsiz duruma getirene kadar, bıçağı aynı durumda tutmağa yarar.

◆ **Avaracı** i. Tuzc. Tuzlalarda dolan vagonları iten işçi. (ML)

AVAR-ANDİ, kafkas dillerinin kuzeydoğu bölümünün bir grubu. Üç kısma ayrılır: 1) Avar dili; 2) Andi bölgesinde Andi, Botlik, Godoberi, Çamalal, Karata, Alual, Kuanada ve Tindi dilleri; 3) Andi koyunun yukarı kısımlarında Dide, Hwarşi ve Kapuçi dilleri.

Bütün bu dillerin birbirleriyle yakın alâkaları ve benzerlikleri vardır. Her dil kendine mahsus özelliğini muhafaza etmekle beraber, morfolojik yapıları basitleşmiştir. (M)

AVARCE veya **AVARÇE** veya **AVERCE** veya **AVERÇE** i. (fars. *âvârce, âvârçe* veya *âverce, âverçe*). *Esk.* Kasa, kayıt veya hatıra defteri. (M)

AVARE sıf. (fars. *âvâre*). Başıboş, serseri, işsiz güçsüz, aylak: *Bir sürü hayvanı olan insan, sürüsünden ayrı düşünce, zavallı, muzdarip, avare bir mahluk oluyor* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Onu yazanlar ve eline tutuşturanlar da ya bütün olup bitenlere karşı anlayışsız yahut da basit, avare insanlardı* (Ş. S. Aydemir). ‖ Kararsız: *«Sendedir avare gönlüm sendedir» diye bir şarkı söylemişti* (R. N. Güntekin). ‖ Yalnız, kimsesiz, tek başına: *Mahv olan aileler bir sürü ma'sumundur / Kalan âvârelerin hali de ma'lumundur* (M. Â. Ersoy). *Hatırlattı bana sisli günlerden / Avare bir yıldız esmer yüzünü* (A. H. Tanpınar). ‖ *Esk.* Sürgüne gönderilmiş ‖ [Göz. bakış için] Vahşî bir şekilde etrafa bakan.

— ÇEŞ. DEY. *Avare dolaşmak,* işsiz güçsüz, başıboş olmak: *Ekmekçi dükkânları önünde gözleri ve ağzı sulanarak aç ve avare dolaşmış* (H. E. Adıvar). ‖ *Avare etmek* (*kılmak*), birisini işten alıkoymak, işsiz bırakmak. ‖ *Avare kalmak,* işsiz, başıboş kalmak: *Yetişemeyince avare kaldım* (B. Felek). ‖ *Avare olmak,* yerinden yurdundan ayrılmak; gurbete düşmek: *Oldum ilimden avare / Beni burda eğler misin* (Yunus Emre). Ne yapacağını bilmez, kararsız kalmak. ‖ *Esk. Avâre-ser,* başıboş: *Döner âvâre-ser tehziz-i bâd-ı pürtehevvürle* (Tevfik Fikret).

◆ **Avaregi** i. *Esk.* İşsiz güçsüzlük, serserilik, perişanlık. ‖ Sürgünlük.

◆ **Avarelik** i. Başıboşluk, perişanlık: *Bir savaş zamanında barışta olduğu gibi yaşamak, bir inkılâp devrinde statik devirlerin kalıpları içinde sıkışıp kalmak bir gaflet, bir avarelik, bir sapıklık değil de nedir* (Y. K. Karaosmanoğlu). [M]

AVARIZ çoğl. i. (ar. *ʿârıza,* kaza ve engel'den *ʿavâriż*). *Esk.* Kazalar, belâlar. ‖ Engebeler, mânialar, tümsekler, girinti çıkıntılar: *Şimdi meselâ avarızından tecrit oluna oluna şu dereceye indi* (Namık Kemal).

— Esk. huk. Vücup ve eda ehliyetine ârız olan ve her ikisini veya birini ortadan kaldıran yahut hükümlerinde değişiklik meydana getiren durumlardır. ‖ *Avarız-ı semaviye,* delilik, bunaklık, unutkanlık, uyku, ölüm gibi insanın elinde olmadan ortaya çıkan durumlar. ‖ *Avarız-ı müktesebe,* cehalet, sarhoşluk, sefeh gibi insanın sonradan kazandığı haller.

— Esk. Jeol. *Avarız-ı zemin* (yer arızaları), engebeler.

— Esk. Tıp. *Avarız-ı cismaniye* (vücut arızaları), vücutta meydana gelen arızalar.

— Teşk. tar. *Avarız akçesi,* para olarak toplanan avarız vergisi. Bk. ANSİKL. ‖ *Avarız kalemi,* avarız vergisi kayıtlarına bakan bir maliye kalemi. Ordunun ikmali ve askere yollamanın ortaya çıkardığı giderlerin hesabı da burada tutulurdu. ‖ *Avarız sandıkları,* avarız vakıfları gelirlerinin saklanılması için kurulan sandıklar. Bk. ANSİKL. ‖ *Avarız vakfı,* avarızın devamlı olduğu bölgelerde vergiyi karşılamak ve getirdiği kira ile sağladığı ürünün o yerin esnafına ve fukarasına harcanmak için kurulan bir vakıf. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Teşk. tar. *Avarız,* Osmanlı imparatorluğunda belli vergilerden başka, harp veya tabiî âfetler gibi olağanüstü hallerde toplanan geçici vergi. İlhanlılardan Osmanlılara geçtiği tahmin edilmektedir. Önceleri «hudûs-ı avarız» sonra, «avarız-ı divaniye» denilen bu vergi, padişah dahil, toprak sahiplerinin devamlı olarak topladıkları vergiden farklı idi. XVI. yy. da adam başına 20 akçe olarak tespit edilmiş ve paranın değerine göre de arttırılıp, eksiltilmiştir. Olağanüstü hallerde devlete lâzım olduğu kararlaştırılan para «avarız haneleri» denilen bölgelere ayrılırdı. Bu dağıtma yapılırken çeşitli şartlar göz önüne alınır, bu çeşit vergi toplamağa *salma* veya *salgın* denilirdi.

Devlet, avarız hanelerini ayarlamakta serbestti. Askerî, dinî ve ilmî bazı sınıflar avarızdan affedilir, buna karşılık kendilerine bazı hizmetler yüklenirdi. Fakat sıkışık hallerde muaf olanlardan da vergi alındığı görülmüştür. Avarızın devamlı bir hal aldığı bölgelerde halk tedbirler almış ve avarız vakıfları kurmuştur. Avarız toplamada da yolsuzluklar görülmeğe başlanmış, çeşitli vesilelerle, muhtelif kimseler bu vergiyi gelişigüzel toplamıştır. Avarız vergisi, Tanzimat ile birlikte ortadan kaldırılmıştır.

● *Avarız akçesi,* hizmet etme, eşya ve zahire toplama şeklinde olan örfî vergilerin içinde para ile karşılanan bir vergidir. Ne zamandan itibaren para şeklinde olduğu ve ne sebepten paraya lüzum görüldüğü bilinmemektedir. Avarız vakıflarında, amme hizmeti karşılığı faiz ile avarız akçeleri de işletilirdi.

Lutfî Paşa, *Asafname* adlı kitabında 4 veya 5 senede bir 20'şer akçe olarak tespit edildiği ve Selim I zamanında bir defa toplandığını yazmaktadır. Avarız akçesi ile para toplamanın padişahlar için her zaman baş vuracak bir usul olacağı için, belirli biri tarafından kurulması mecburiyeti yoktur.

● *Avarız sandıkları, Lehçe-i Osmani*'de *Kaza belâ sandığı* diye geçmektedir. Sermayelerini halkın bağışı teşkil ederdi. Önceleri vergi veremeyen yoksul halk için kurulan bu sandıkları, sonraları köy veya mahallenin ortak ihtiyaçları ve hayır hizmetleri için de çalışmağa başlamıştı. 1870'te Sıbyan mekteplerі için ayrılan gelir kaynaklarının başında avarız sandıkları da vardı.

● *Avarız vakfı,* avarız vergisini ve onunla alâkalı her türlü hizmetin son zamanlarda bütün köy veya mahalle halkının mesuliyeti altında olması, halkta bir yardımlaşma ve dayanışma duygusu teşkil etmiştir. Buna sebep de verginin gelişigüzel toplanmağa başlanması olmuştur.

Vakıf, bölgenin zenginleri tarafından karşılanır, faizi ve geliriyle fakirlerin avarız vergileri ödenirdi. Vakıf gelirinin fazlası köye veya mahalleye lâzım olan yol, su, köprü gibi ihtiyaçlara ve esnafa sermaye, yoksullara da düğün ve cenaze masrafları gibi ayrılırdı. En güzel avarız vakfı Edremit'te tespit edilmiştir.

◆ **Avarızcı** i. Teşk. tar. Avarız vergisini toplayan tahsildar.

◆ **Avarizat** çoğl. i. Sakatlıklar. ‖ Mânialar, engebeler. ‖ Olağanüstü durumlarda halktan toplanan vergiler. (M)

AVARİF çoğl. sıf. (ar. *ʿirfan,* bilme>*ʿārif,* bilen'den *ʿavārif*). *Esk.* Ārifler, işten anlayanlar, bilginler. Bk. ĀRİF. (M)

AVARİS. Esk. coğ. Mısır'da şehir. Şimdiki yeri *Şan-al-Hagar,* Canet (Tanis) adını taşır. Eski imparatorluk devrinden beri, aynı yerde bulunan ve daha sonra tahkim edilen bir şehir *Hu* [t]-*uari* adını taşırdı. Seth kültünün merkezi olan Avaris, II. Ramses hanedanı son buluncaya kadar, Mısır'da geçen olaylarda büyük ölçüde siyasî ve askerî bir rol oynadı. (L)

AVAR TÜRKLERİ, çok eski tarihî türk boylarından. Haklarında geniş ve kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte, türk tarihçiliğinin ilk başlangıç çağlarında, türk dünyasına ve halklarına ait, nispeten sağlam sayılabilecek bilgiye çin, yunan ve süryanî kaynaklarında rastlanmaktadır. Siyasî ilişkiler ve tarihî akışlara göre bunlardan birincileri tercihan Orta Asya halklarını söz konusu ettikleri halde, ikincileri aksine Avrupa memleketlerine inmiş ve kendileri ile siyasî ve iktisadî ilişkiler kurmuş türk halk ve boylarından söz etmeyi tercih etmişlerdir. Buna göre de, daha eski göçebe hayat seviyesindeki Avar Türkleri, giriştikleri çeşitli siyasî ve iktisadî münasebetler dolayısıyle, tarihî kaynaklar tarafından farklı etnik adlar altında gösterilmişlerdir. Buna başlıca sebep, Orta Asya türk halklarının ve devletlerinin hiç de yabancısı sayılmayan komşu Çin devleti tarihçileri tarafından, kendilerinden sayılmayan kavimleri, kültür farkları ve dış görünüşe göre adlandırma geleneği olmuştur. Bu adlandırmalar içerisinde, dikkati çeken Avar Türklerine verilen Saçören türk kavim adı olmuştur. Bu ad, aynen çin kaynaklarındakinin Türkçemize çevrilmesiyle alınmış ve bir zamanlar Orta Asya Türklerinden büyük bir kısmına izafe edilmiştir. Kelimenin Çincedeki karşılığı *Sotheu*'dur.

Sırf uzun saç taşıma ve onları örgülü hale getirerek kullanma geleneği, yalnız Avar Türklerine mahsus olmamış, Çin'e komşu olan diğer türk kavimleri tarafından da taşındığı, tarihî kaynaklarca doğrulanmıştır. Buna göre uzun saç taşıma ve örme geleneği, eski Orta Asya türk halkları millî geleneğinden olmuş ve örfçe de korunmuştur. Konunun aydınlanmasında, Türklerin Çinliler dışında temasa giriştikleri diğer milletler kaynaklarının daha önemli yeri vardır. Nitekim 558 tarihinde, bir heyet halinde İstanbul'a gelen Avar Türklerini tasvir eden yunan ve süryanî kaynakları, bunların sırf «örgülü saç» taşıdıklarından, oldukça acayip şekil aldıklarını ve görülmesine alışılmamış bu manzarayı seyre bütün İstanbul halkının sokaklara döküldüğünü, oldukça tafsilli bir surette aydınlatmaktadır. Bununla yetinmeyen süryanî vakanüvislerinden efesli İoann (578-582), daha ileri giderek Avar Türklerine bu kavim adının verilmesine başlıca sebep «örgülü saç taşıdıkları» olduğunu belirtmeği gerekli görmüştür. Bundan dolayı da süryanî kaynakları bu adı benimseyerek, Avar Türklerinden söz ederken, bunlara hep «saçlarına göre Avar denilen halk» deyimini kullanmışlardır.

Çin kaynaklarınca Hun, yahut eski Hiungnu birliğinden sayılan Avar halkı, tarih boyunca oynadığı çeşitli roller dolayısıyle, birbirinden farklı adlar altında belirtilmiştir. Nitekim Süryanîlerce «saçlarına göre Avar denilen halk» diye tanıtılan Avarlar, Göktürk devletiyle olan ilişkilerinden dolayı, çin kaynaklarında *Juan-Juan,* bazen *Ju-jan,* bazen de *Apar* (*Avar*) gibi çeşitli adlar taşımışlardır. Bu suretle, bu tarihî türk halkı, çeşitli etnik adlar altında bir nevi, büyükçe bir halk birliğini temsil etmiştir.

Çin kaynaklarının hun harekâtı içerisinde göstermeğe çalıştığı Avar-Jujanlar, gerçekte devlet kurmuş, çeşitli harplere katılmış, savaşçı bir kavim olmuştur. Yapısına dahil birçok göçebe halk, kader birliği yaparak, Avarlar idaresi altında birleşmeğe mecbur olmuşlardır. Bu suretle, çeşitli iç devlet sarsıntılarından kurtulmak amacını güden kimselerle, Avar Türklerinin birleşmesi, tamamıyle yeni bir kuvvetin doğuşunu temin etmişti. Bu avar kuvveti, Halha'dan Hingan'a kadar uzayan sahada göçebe hayat yaşayarak, askerî harekât hazırlığına başlamışlardır. Jujan adı altında kurulmuş olan bu «ordu» nun merkezi *Hangay*'dı. Basit bir askerî birlik karakterini taşıyan bu «ordu» nun küçük kıtaları, tayin edilen avar hanları tarafından idare edilmekteydi. Yeni kurulmuş olan Avar devleti, ordusu kadar ilkelliği muhafaza etmiştir. Okuyup yazmadan tamamıyle habersizdiler. Daha fazla bozkır hayatının icaplarını temine çalışmaktaydılar. Buna göre de tarihî kaynaklardaki bilgiler, Avar halkının ve devletinin gerçek durumunu izahtan çok uzak kalmışlardır.

Jujan hanlığının temel kuvvetini Tölös birliğine giren kavimler teşkil etmektedir. Avarlar bu kavimlerden gereğince yararlanmağa çalışmışlardır. Tölös'ler sulhperver ve aynı zamanda emeğiyle geçinmeğe çalışırlardı. Bundan dolayı da Avarlar karşısında âciz bir durumda kalmışlardı. Bugünkü Altaylar'daki Teleüt Türkleri, bu tarihî türk boyunun bir kalıntısı sayılırlar.

Daha Milâttan önce, tarihî sahneye çıkmış bulunan Jujanlar, birçok aşamadan sonra V. yüzyıllarda, Hingan'dan Altay'a kadar uzayan istepte hâkimiyet kurmuşlardır. «Deüdey» yani «At seğirtirken ok atan» unvanını taşıyan Şelün adlı hükümdarları vardı. Tölös birliğini idaresi altına aldıktan sonra, İli nehri boyunda yerleşmiş olan Orta Asya Hunları ile savaşa girişmiş, fakat bir türlü tam bir zafer elde edememiştir. 410 Yılında Şelün ölünce, Avar hanlığı kardeşi Hülüy'ün idaresine geçmiştir. Avar hanlarının en büyük istekleri sınırlarını genişletmek olmuştur. Nitekim 418-419 yıllarındaki Yüeçilerle Hunlara karşı açılan şiddetli savaşlar sonunda, Jujanlar galip gelmişler, Tarbagata'yı işgal etmişlerdir. Jujanların bu zaferi, istep halkı için pek kötü sonuçlar vermiştir.

Bu suretle, çeşitli küçük milletler üzerindeki avar hâkimiyeti, 420 tarihlerinde en parlak bir devreye erişmiş sayılırdı. Bir nevi Büyük istepin hâkimi durumuna gelen Avarlar, bütün askerî kudretlerine rağmen, yine de Avar devletine ve halkına hiç bir müspet şey temin edememiştir. İç idarenin bozukluğu yanında sükûnet de bir türlü sağlanamıyordu. Ortalıkta bir de kuvvetli düşmanları Toba-Vey devleti vardı ki, bir türlü Jujanlara rahat vermek istemiyordu. Bu yüzden devrin avar hanı olan Datan, bu devletin ilerlemesine engel olmağa çalışıyordu. Nihayet 424'te Datan, atlıları ile Çin'e sokularak imparatorun sayfiyedeki sarayını tahrip ve yağma etmiştir. Fakat ordusundaki disiplinsizlik yüzünden, ufak bir gösterişten başka bir başarı elde edemeden, seferden dönmek zorunda kalmıştır. Üstelik 425 tarihinde Tobalar tarafından Gobi ötesine sürülmüşlerdir. Mücadele bununla kalmamıştır. 430 Yılında Batı Çin'de serbest hareket etme imkânını elde etmek için imparator Tu-y-di, Avarları tamamıyle imha etmek üzere büyük bir orduyle harekete geçmiş, Jujanları darmadağın etmiştir. Datan'ın oğlu Udi de vergi ödeme mükellefiyeti altına girmekle, bir nevi metbu durumuna düşmüştü. Udi, fırsat buldukça taarruzlarına devam etmiş, hiç bir sonuç elde edemeden 445 yılında ölmüştür. Bütün iktidar ve istep hâkimiyeti Toba-Vey devletinin idaresine geçmiştir.

Buna rağmen Jujanlar, sahayı tamamıyle terk etmemişlerdir. Durmadan çekişen Orta Asya halklarını, kendi menfaatları icabı desteklemiş, iaşelerine yardımda bulunmuşlardır. Mücadele, daha çok, kırılmış ve mağlup olmuş Jujanların hayatını korumak ve hattâ kurtarmaktı. Bir aralık Eftalitlere karşı savaşmaktan dahi çekinmemişlerdir. Elde ettikleri küçük başarı etraflarında yeni yeni kuvvetlerin toplanmasını ve derlenmesini sağlamıştır. Jujanların bu harekâtı, Çinlileri hiç de memnun etmemekteydi. Ruhen âsî ve Çin düşmanlarını etraflarında toplamakla sahanın siyasî kaynaşmasını körükleyen Avarlar, pek tabiîdir ki Çin ile hesaplaşmak zorundaydılar. Zaten Çin, öteden beri tebaası bulunan Avarları, âsi tebaa olarak tanımaktaydı. Tenkilleri için her türlü kuvvet müdahalesine baş vurmuş, lâkin gereken neticeyi bir türlü elde edememiştir. Zaman zaman Çinlilere karşı mukavemet gösteren Avarlar, bazen ufak da olsa galibiyet elde ederek, prestijlerinin yükselmesini temin etmişlerdir. Nitekim 516 yıllarındaki bir savaşta *Çeun*'u, büyük bir zafer kazanarak Avar iktidarını tekrar kurmayı başarmıştır. İşte bu sefer ve savaş neticesindedir ki, imparator Vey-Sya-mindi (518), resmen Jujan-avar hanının heyetini kabul etmiştir. Bu sayede Jujanlar da ağır bir baskı yükünden kurtulmuşlardır.

Jujanların kabiliyetli önderlerinden sayılan *Çeunu,* milleti için gerekeni yapmış sayılır. Eftalitlerle nispeten sağlamca bir barış yaparak, Batıdaki seferlerine nihayet vermiştir. Hattâ Jujan prensesleriyle eftalit prenslerinin evlenmeleri sayesinde, bir siyasî ittifak dahi sağlanmıştı. Doğuda Koralılarla askerî bağlar kurarak Mançu halklarından birini imha etmeyi tasarlamaktaydı. Ayrıca, öteden beri halli gereken Turfan vahası meselesi de, kesin bir sonuca bağlanmıştır. Jujanlarla Turfanlılar arasındaki iktisadî temaslar, eskisi gibi devam etmiştir. Özellikle ekmek ve kumaş, Avarlar tarafından ithal edilmekteydi. Avarlara, demirden işlenmiş eşyaları Göktürkler temin etmekteydiler. Bu suretle Avarlar, tarihî ilişkilerini devam ettirmekte ısrarlı olduklarını göstermişlerdir.

Fakat Jujan ordusu, disiplinli bir askerî güç ve kudret olmaktan uzaktı. Özellikle Buddhacılığın Avarlar arasına girişi ve yerleşmesi, halk arasındaki mevcut çekişmeleri hızlandırmış ve aynı zamanda derinleştirmişti. Avar hanı bir teşvik olmak üzere, ilk Buddhacılığı kabul edenlerdendi. Buddhacı rahip ve rahibelerinin iç Avar Türkleri hayatına katılışları, az zaman içerisinde, beklenen sosyal ayrılıkların ortaya çıkmasını göstermekte gecikmedi. Han ailesi ve ordu içerisindeki birbirine zıt fikirlerin çarpışması, ister istemez, zaten disiplince geri sayılan, Jujan ordusunda, barışılmaz bir durum almıştır. Sulh ve sükûna muhtaç avar ordusu bu suretle, temelinden sarsılmıştı. O kadar ki 513 yılında Çin'e gönderilen jujan heyetinin başkanı bir şaman rahibiydi. Kendisiyle beraber götürdüğü «incilerle süslü putu» Çin imparatoruna sunmuştur. Böylece ilk defa orta asya milletleri tarihinde bir din adamı, devlet îdaresi işine karışmış bulunuyordu.

İç ihtilâfları alevlendiren ve ona sert bir karakter veren diğer âmiller de vardı. Bunlardan en çok dikkatimizi çekeni, avar ordusu karargâhında Deu-hun-divan adlı bir şaman kızın görevli bulunuşudur. Bu genç kız «kamlama» kudretine sahipti ve hastaları maharetle tedavi etmekteydi. Bundan dolayı da Çeunu'nun büyük sempatisini kazanmıştı. Çin kaynakları, bu şaman kızına karşı oldukça kinli ifade kullanmışlardır. Gerçekte ise, ruhanî bir kuvvet olarak Avarlar sarayında büyük bir nüfuza sahipti. Hattâ devlet idaresi üzerinde baskıda bulunduğu rivayet edilmektedir. Bundan dolayı bu mümtaz kıza karşı ordu içlerinde bir nevi aleyhtarlık almış yürümüştür. Düşmanları, Çeunu'nun 520 seferini fırsat bilerek, bu kadını yok etmişlerdir. İşin baş teşvikçisi hanın bizzat kendi annesiydi. Yalnız şaman kadını öldürtmekle yetinilmemiş, seferden dönen oğlunu dahi öldürtmüş; yerine diğer bir oğlu olan Anahuanyu'yu getirtmiştir. Zamanında Avar devleti tekrar yükselmiştir. Lâkin bu son bir yükselişti. Durmadan küçük bir askerî kuvvet halindeki avar harekâtı, III-V. yüzyıllarda bazen hücum, bazen de geri çekilmeden öteye gitmemiştir.

Buna karşılık, daha 439 yılı Tobaların Hunları yenmeleri ve Hes'in Vey imparatorluğuna eklenmesi hâdisesi, Jujanlar için yeni bir tarihî devre teşkil etmiştir. Bu tarihte türk soyundan Göktürk devletinin kurucusu Aşina, beşyüz ailenin başçısı olarak, Jujanlara katılmak zorunda kalmıştı. Aşina'nın maiyetindekiler Altay dağlarının batı eteklerinde yerleşerek Jujanlar için demir çıkarmaktaydılar. İşte çin kaynakları, bu ilk askerî türk kuvvetine *Türk* adını vermiştir. Jujanlar ise bu yeni ortaya çıkmağa başlayan Türklere *Türküt* demişlerdir. Aynı ad VI. yüzyıl çin kaynaklarınca da benimsenmiştir.

Göktürk devletiyle Avarlar arasındaki mücadele ve savaşlar, daima yeni türk devleti lehinde olmuştur. İlk defa Bumın Kağan, bir harp vesilesi bularak Anahuanyu'ya karşı vaziyet almıştır. Kendisinden kraliçeyle evlenme teklifinde bulunmuştur. Fakat bozkır geleneğine hiç de uygun olmayan bu teklif karşısında avar hanı, red cevabı vermekle yetinmemiş, ayrıca Göktürk kağanını «kendisinin demir dökücüsü» olduğunu yüzüne vurmuştur. Karşılığında Bumın Kağan, bozkır halkı arasındaki otoritesini yükseltmek amacıyle çin prensesiyle evlenmiş ve geniş bir savaşa hazırlanarak 552 tarihinde Jujanları tamamıyle mağlup etmiştir. Bunun üzerine Anahuan intihar etmiştir.

Bunun Kağanın aynı yılın sonlarına doğru ölmesi üzerine yeniden canlanmağa çalışan Avarlar, bir daha talihlerini denemekle beraber, hiç bir sonuç alamamışlardır. Zaman zaman, sağa sola saldırmak suretiyle, hep kalkınmağa çalıştılarsa da, nihayet 554 tarihindeki bir savaş neticesinde, tamamıyle bozguna uğratıldılar. Bu savaş Avarlar için son bir fırsattı. Bunda da başarı gösteremeyince 555 yazında tamamıyle Bozkır sahasına sürülen Avarlar, Göktürkler ve Kidanlar tarafından talan edilmiş oldular.

Göktürk devletinin, bütün Orta Asya bozkırının tek bir hâkimi olarak sınırlarını genişletmesi, pek tabiî olarak, birçok büyüklü küçüklü devletin silinmesine yol açmıştır. Bunların arasında Göktürk hakanının defin merasimine katılan Avar devleti de bulunmakta idi. Artık Orta Asya türk devletçiliğine, Bizans, Çin ve İran devletleri de karışmış bulunmaktaydı. Jujanlar, elbette bu yeni siyasî durumdan faydalanmayı ihmal edemezlerdi. Göktürklerden yedikleri ağır darbelerden kurtulmak için, kendilerine yeni sığınacak yer aramaktaydılar. Özellikle İstemi Kağan, Avarların bütün istep boyunca dolaştıklarını ve her an kendisine engel olabilecekleri asla unutmamış ve Eftalitleri tasfiye eder etmez, Avarların da imhasına gideceğini açıkça söylemekteydi. Bundan haberdar olan Avarlar, nihayet Alanların rehberi olan *Sarosi*'ye baş vurarak, Bizanslılarla yakınlık kurulması yolunu denemişlerdir. Bu suretle Göktürklerden ayrılan Avarlar talihlerini başka devletlerde aramışlardır.

Avarların Sarosi'ye müracaatları, müspet sonuç vermiştir. Bu kumandan, Avarların isteği üzerine, İstanbul'a bir heyet göndermiştir. İtimada değer görülmeyen bu heyet, bizans imparatoru İustinianos tarafından kabul edilmiş, fakat kesin bir sonuç alınamamıştır. Kısa bir zaman sonra, sıkışık bir durumda bulunan İustinianos, Avarlardan faydalanmak amacıyle, karşı bir heyet göndermiş ve bu yeni bizans heyeti Avarlarla temasa girişerek, Bizans'ın düşmanlarına karşı savaşmalarını sağlamıştır.

Fakat Bizans ile yaptıkları anlaşmaya sadık kalmayan Avarlar, Bizans'ın düşmanları yerine, aksine Bizans'ın müttefiklerine karşı harp açmakla, o kadar da itimada değer olmadıklarını göstermiş bulundular. Bu fecî harekâtın ilk kurbanları arasında türk Sabirler de bulunmaktaydı. Sabirlerden sonra avar felâketine uğrayanlar yine türk soyundan Utugurlardı. Bu suretle 558 tarihli bizans ve avar anlaşması ters sonuç vermiş oldu. Bu durumdan Bizans'tan çok düşmanları faydalanmış oldular. Avarlardan sonra, aşağı yukarı, aynı tarihlerde İstanbul'a Göktürk heyeti de gelmişti. Bunların Bizans ile olan temasları herhalde Avarların lehine olmasa gerektir.

Avarların İstanbul etrafında ve Balkanlar'da yerleşmesi, cesaretlerini artırmakta devam ediyordu. Bizans ve Balkanlarda durmadan gelişen çeşitli harpler, Avarlar için büyük bir nimet sayılırdı. Her fırsattan faydalanan avar güçleri, birçok yerde oldukça geniş faaliyet göstermekteydi. Bir aralık İustinianos II, kendisini kuvvetli bularak, Avar Türklerine vaat edilen mükâfatları vermeği reddetti. Buna mukabil 567 tarihlerinde, Avarlar da, Bizans'a yardımda bulunan milletleri yenerek ve onları harp sahnesinden kaldırarak, âdeta Pannonia'nın ve hattâ Merkezî Avrupa'nın mutlak hâkimi kesilmişlerdir. Avar hanı etrafında çeşitli milletler güçleri toplanmıştı. Antlar, Kutugurlar, Batı İslavlar, hep avar hanının idaresi altına girmiş idi. Bundan gururlanan ilk avar hanı Bayan, Bizans'ı tehdide başlamıştır. Ve sözüne sadık kalarak on binlik bir kutugur ordusunu Bizans'a karşı göndermiş, topraklarını yağma ettirmiştir.

Avarların Bizans topraklarına ayak basmalarıyle hasıl olan siyasî durum, Bizans ile İran'ı uyuşmaz bir hale getirmişti. Avarlar, elbette o zaman için bu iki dev devletin, ihtilâfından faydalanmadan kalamazdı. Derhal İran ile ittifak yapmışlardır. Buna karşı ise Göktürk devletiyle Bizans arasında da sıkı bir yakınlaşma olmuştur.

Avarların Balkan yarımadasına yayılmaları, İslavlar için, siyasî bir kılavuzluk mahiyetinde olmuştur. Kendi menfaatları nispetinde bu türk boyundan faydalanmışlardır. İcabında yer değiştirmeğe mecbur tuttukları gibi, kendi sınırlarının da genişletilmesini başarmışlardır. Fakat bu islav harekâtı taktiği, zannedildiği gibi kolay olmamıştır. Tepmesini çok iyi bilen Avarlar, yerine göre İslavları, mücadele dışı etmesini bilir ve ona göre hareket ederlerdi. Bundan dolayıdır ki, avar-islav mücadelesi, zaman zaman, her iki tarafa da pahalıya mal olmaktaydı. Avar Türklerinin rus vakanüvisleri tarafından tahkir dolu *Obrı* kavim adıyle adlandırılmaları, bu tarihî iki kavim mücadelesinin en karakteristik bir örneğidir. Ayrıca bir de rus edebiyatında, Avarlar aleyhinde ağır bir atasözünün vücuda getirildiği bilinmektedir.

VIII. yüzyıllarda, artık Avar devleti sönmeğe yüz tutmuştu. Çeşitli avrupa devletlerine karşı açtıkları yersiz ve zamansız harpler, avar dünyasını tamamıyle sarsmıştı. Fransa, Almanya, İtalya v.b. büyük devletlere karşı açılmış olan mücadele ve savaşlar, Avarları takattan düşürmüştü. Büyük Karl'ın Avarları topraklarından çıkarıp atması (791-796), Bulgar Türklerinin zaferleri, Avar devletinin son çöküşünü sağlamıştır. Arta kalan Avarlar ise, bulundukları saha yerli halkları içerisinde erimiştir. Böylece, avrupa kaynaklarının, yanlış olarak Hun devleti adı verdikleri İkinci Hun devleti, gerçekte ise Avar devleti de dağılmış, arazileri kardeş Bulgar Türklerinin eline geçmiştir.

Avar Türklerinin medeniyetleri hakkında, şimdilik elimizde kesin bilgiler yoktur. Çeşitli kazılardan elde edilen kültür hatıralarına bakılacak olunursa, bu türk boy istep halklarından olmasına rağmen, maddî bir medeniyete sahip olmuştur. Nitekim, Avarların vaktiyle hâkimi bulundukları Karpat dağları eteklerinde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde, Avar Türklerine ait kuyumcu âletleriyle, süvari mezarlarının bulunması, bu Türklerin kendilerine göre, yüksek bir varlıkları olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Ayrıca, tıpkı Hunlarda olduğu gibi, oldukça ilerlemiş bir askerî sanata sahiptiler. Efesli tarihçi İoann'a göre, Avarların Bizans'tan aldıkları vergi, altın, gümüş kemer ve eyer nevinden eşyalar olmuştur. Usta denilecek kabiliyette kuyumcu idiler.

Avar Türkçesini rütbe, unvan, toponomastik unsurlar dışında, karakterize edebilecek, herhangi bir yazılı vesika ele geçmemiştir. Ancak çin kaynakları, gelenekleri üzerine, daha fazla kuru Avar unvanı, rütbelerini tespitle yetinmiştir. Çin diline uydurulan bu kelimeler arasında özellikle: *Tolu, Talan, Apar, Avar, Çuluk, Tohan, Çunu, Kapkan* v.b. dikkatimizi çekmektedir.

Yer adlarına gelince: bunlar vaktiyle Avarların işgali altında bulunan topraklarda kalanlardan ibarettir. Avrupa bilginlerince, bugünkü *Pylos* yer adı, eski *eis ton Avarino'*dan türeyerek *Navarino* şehir adına izafe edilmiştir. Bu suretle Adriatik sahilindeki Navarino şehir adı Avar Türklerinden kalmadır. (→ Bibliyo.) [M]

AVARUA, Rarotongo adasında (Pasifik okyanusu), Cook takımadalarının idare merkezi. (L)

AVARUİT i. (fr. *awaruite*). Tabiî nikelli demir. (L)

AVARYA i. (ital. *avaria*). Gemic. Yolculuk sırasında geminin veya yükünün uğradığı hasar.

— Huk. Deniz yolculuğunda gemiyi ve yükü tehdit eden bir tehlikeden onları korumak amacıyle makul bir şekilde ve bile bile, olağanüstü bir fedakârlık yapılmasından doğan zarar ve masraflar (Türk. Tic. kn. md. 1179). || *Büyük (müşterek-ortak) avarya*, denizde müşterek tehlikeden korunmak için yapılan masraf ve hasıl olan zarar. || *Küçük (hususî-özel) avarya*, müşterek avarya dışında kalan ve bir kazadan veya gecikmeden doğan masraf ve zarar.

— Sigortacılık. Bir sigortacının verdiği teminattan yararlanmayı mümkün kılan, kendisine veya başkalarına zarar veren tazmini mümkün olay (yangın, trafik kazası v.b.).

— ANSİKL. *Avarya*, deniz hukukuyle kara ticareti hukukunda tamamen ayrı anlamda kullanılmamaktadır. Deniz hukukunda avarya, hareket veya yüklenme anından, varma veya boşaltmaya kadar gemi ve yükün uğradığı hasar (*hasar avaryası*), bu hasarı önlemek veya gidermek için yapılan beklenmedik masraf (*masraf avaryası*) şekillerinde görülür. Başlıca büyük avarya tipleri, denize mal atma, hafifletme, oturtma, barınma, gemi savunması, tevkif, masraf ve dispeç için borçlanma olaylarıdır. Büyük avaryadan doğan zararlar, gemi, yük ve navlun arasında bölüşülür. Küçük avaryanın gemiye ait olanı gemi sahibine, yüke ait olanı yük sahibine düşer. Ortadaki menfaata göre zarar veya masrafların, doğrudan doğruya yararlanan kimse ile buna katlanmak zorunda olanlar arasında bölüştürülmesine *avaryanın paylaştırılması* denir. Kara ticaretinde avarya, bir taşıma anlaşması sırasında malların uğradığı zararlardır. (ML)

AVASIM çoğl. i. (ar. *ʿişmet*, temizlik>*ʿāşım* ve *ʿāşıme*, temiz olan'dan *avaşım*). *Esk.* Temiz kimseler, günahsızlar. || Hudut şehirleri, hudutlarda kurulan istihkâmlar.

— Tar. Halife Ömer devrinden itibaren İslâm ülkesi ile Bizans arazisini birbirinden ayıran Suriye-Anadolu askerî hudut ve müdafaa sahalarına verilen ad.

— ANSİKL. Tar. Başlangıçta bu iki devlet arasındaki hudut bölgesi ıssız bırakılmak suretiyle birbirlerinden ayrılıyordu. Fakat Emevîler devrinde Müslümanlar bu boş araziye yerleşerek Bizans'ın tahrip ettiği şehirleri yeniden tamir ve tahkim ettiler. Bu şehirler Tarsus, Adana, Misis, Maraş ve Malatya idi. Abbasîler devrine kadar Arapların Suriye'deki 5 cündünden (askerî mıntıka) en kuzeydekine (Cünd Kinnesrin) bağlı olan bu bölge halife Harun-ür-Reşid tarafından *Avasım* adı altında bağımsız bir idarî bölge haline getirildi ve askerî teşkilâta bağlandı. Daimî bir harp sahası olan Avasım soygun ve yağmacılık yüzünden zaman zaman boşalırdı. Halifeler, askerî birlikleri takviye etmek amacıyle memleketin çeşitli bölgelerinden başta Türkler olmak üzere çeşitli gruplar getirterek buraları şenlendirmeğe gayret ettiler. Avasım'da oturan askerî kuvvetler yaz-kış Bizans ülkesine akın yapıyordu. X. Yüzyılın sonlarına doğru Bizans'ın ve daha sonra Haçlılar'ın eline geçen Avasım, idarî ve askerî önemini tamamen kaybetti. (M)

AVATA, Japonya'da bir yer (Honşu adasında). Kyoto banliyösünde. Kinkozan porselenleri burada yapılır. (L)

AVATARA i. (sanskritçe k., *iniş*). İlâhî bir varlığın yeryüzüne inmesi. || Özellikle hindu dininde Vişnu'nun ruh halinden cisim haline geçmesi anlamına kullanılan ad. ||*Teşm. yol.* Bir insan veya bir şeyin biçim değiştirmesi, başkalaşması. || Felâket, üzücü olay.

— ANSİKL. Bazı tanrıların, özellikle Trimurti'nin veya Brahman teslisinin şahıslarından biri olan tanrı Vişnu'nun cisimleşmesinden ilk defa *Purana*'larda söz edilir. Puranalar *Veda*'lardan sonra gelen kitaplardır. Vişnu yalnız iyilik yapmak için cisimleşir. İnsanlar ve tanrılar bir tehlikeyle karşılaşınca, hayvan veya kahraman bir insan biçimine bürünerek yeryüzüne iner. Purana'lar ve kutsal şiirler Vişnu'nun *Avatara* sayısında anlaşamazlar. *Bhagavatapurana* bu inişlerden yirmi beşini sayar ama tümünün sayılamayacak derecede çok olduğunu ekler. On Avatara'nın geleneksel listesi oldukça geç bir devirde belirlenmiştir: *Matsya* (balık), *Kurma* (kaplumbağa), *Varaha* (yabandomuzu), *Naraşima* (yarı aslan-yarı tanrı yaratık), *Vamana* (cüce), *Paraçurama* (baltalı

avda bir hükümdar Muhammed Rıza'nın minyatürü, XVIII. yy. (British museum, Londra)

Rama), *Rama, Krişna, Buddha, Kalki* (at başlı insan). Eski sanatçıların bilmediği bu on avataranın tasvirlerine ancak XII. yy. dan itibaren rastlanır. (L)

AVATARALAMA («Cisimleşmiş lama») i. Lama mezhebinden buddhacıların bazı Bodhisattva veya tanrıların yeniden insan biçimine girmiş saydıkları kutsal kişilere verdikleri ad. (Bu lamalardan biri ölünce, içindeki tanrı ruhu yeni doğan bir çocuğa geçer, onda varlığını mucizelerle belirtir, o zaman çocuk ölenin yerine geçirilir.) [L]

AVATIF çoğl. sıf. (ar. *ᶜātıfet*, merhamet'ten *ᶜavātıf*). *Esk.* İyilikseverlikler Bk. ÂTIFET. (M)

AV'AVA veya **AV'AVE** i. (ar. *ᶜavᶜava, ᶜavᶜave*). *Esk.* Havlama: *Av'ava kabilinden olan itirazlar bir tarafa bırakılırsa...* (Namık Kemal).

— DEY. *Esk. Av'ave-i kilâb*, köpeklerin havlaması. (M)

Av'ave, Edhem Pertev Paşanın Mecmuayı Fünun'un dördüncü cildinde çıkmış bir makalesi (1865). Şinasi'nin, *Sokakların Tenvir ve Tathiri* adlı, İstanbul'da çoğalan sokak köpeklerinin yok edilmesi gerektiğini savunan makalesine cevap olarak yazılmıştır. Av'ave'de bir filozofla (Hakim) bir köpeğin (Kıtmir) arasında geçen konuşmalar içinde o devrin İstanbul'u ve memurları alaylı bir ifade ile anlatılmaktadır. Yazıldığı günlerde hâdise olmuş çok meşhur bir mizah makalesidir. (M)

AVAZ ve **AVAZE** i. (fars. *āvāz* ve *āvāze*). *Esk.* Yüksek ses, seda: *Onun için üslûbu bir hitabet lisanı gibi derinden derine gelen bir garip avaz ile doluyordu* (Ahmed Hâşim). *Pîşinde bir âvâze-i şan yükseliyordu* (Tevfik Fikret). ‖ Bağırma, nara: *Bunların üstünde uçan «çaaavuuuş!» avazının yanında bu yıpranmış, çatlamış sesler ne kadar âciz, ne kadar pes kalıyordu* (A. H. Müftüoğlu). ‖ Feryat: *Mezardan akseden avazı kimse dinler mi* (M. Â. Ersoy). ‖ Ses tonu. ‖ Şöhret, ün.

— ÇEŞ. DEY. *Avazı çıktığı kadar,* sesinin bütün kuvvetiyle: *Bir eliyle Zehra ninenin evinin tokmağına yapışmış, başı cumbada avazı çıktığı kadar: «Heeey, Rabia abla be!» diye bağırıyordu* (H.E. Adıvar). *Hemen orada bir çakal gibi avazım çıktığı kadar ulumak ihtiyacını duydum* (Y.K. Karaosmanoğlu). ‖ *Bir avazı yerde, bir avazı gökte,* çok haykıran, fazlaca bağıran kimseler için kullanılır. ‖ *Esk. Avaz-ı bülend* (veya *bülend -avaz*), yüksek ses: ... *bülend avazla tekbir aldılar, şöyle ki hep Mekke sokaklarında işitildi* (Cevdet Paşa). ‖ *Avaz çekmek,* şarkı söylemek. ‖ *Avaz-ı musiki,* müzik sesi. ‖ *Avaz-ı ra'd ü sâika,* gök gürültüsü ve yıldırım sesi.

— Mus. Eski musikimizde makamlar melodik karakterlerine göre dört bölümde incelenirdi. Avaze, ikinci bölümdür. O da yediye ayrılmıştır: geveşt, selmek, şehnaz, hisar, maye, gendaniye, nevruz. Bunlar, bugün birer mürekkep makam sayılmaktadır.

◆ **Avaz avaz** veya **avaz avaza** zf. Yüksek sesle: *Nalbant dükkânından fırlayan bir adam koşarak hayvanların dizginlerine yapıştı, avaz avaz bağırmağa başladı: «İn aşağı keratanın oğlu arabamı nereye götürüyorsun»* (Sabahattin Ali).

◆ **Avazlı** sıf. Yüksek sesli. (M)

AVAZİT i. (fr. *avasite*). Miner. Opal ve limonit karışımı. (L)

AVCI i. Spor yapmak amacıyle avlanan; avlanmayı seven veya bunu kendine iş edinen kimse: *İninin önünde yavrusunu avcılara karşı müdafaa eden dişi kaplan gözlerine benziyordu* (H.E. Adıvar). *Yalnız büyük bir şair değil, iyi bir avcı, usta bir binici ve yaman bir futbolcu idi de* (Y.Z. Ortaç). ‖ Avcılara mahsus şey: *Yakası açık, beli kemerli nefti yünlüden bir avcı ceketi giymiştim* (Ş.S. Aydemir). ‖ Sıf. İyi tüfek kullanan, hedefe isabet ettiren. ‖ [Hayvan için] Başka hayvanları avlamakta usta olan: *Avcı kuş, avcı kedi. Kurt kurnaz bir avcıdır.* ‖ *Mec.* Bir şeyi canla başla kovalayan, kimsenin bulmadıklarını bulan, keşfeden: *Yıldız avcısı. Yazma kitap avcısı.*

— DEY. *Gönül avcısı.*

— Ask. *Avcı basamağı,* mevzi harbinde, sürekli savunma muharebelerinde avcı boy çukurlarının içinden hızla fırlayarak çıkabilmek için, boy çukurunun önüne yapılan basamak. ‖ *Avcı birlikleri,* hava ordusunun, *avcı uçakları* veya *avcı* denen hafif, süratli, güçlü silâhlarla donatılmış uçaklardan kurulu birlikleri. (Bir avcı birliğinin görevi, her şeyden önce düşman uçaklarını havada izlemek [veya avlamak] ve yok etmektir.) Bk. ANSİKL. ‖ *Avcı borusu,* askerî emir ve kumanda ile işaretleri, birliğe kolayca ulaştırmak için borucuların çaldıkları bakırdan yapılmış borunun adı. Bk. ANSİKL. ‖ *Avcı botu,* denizaltı gemilerini avlamada, yerlerini bulup onları yok etmede kullanılan muhrip ve benzeri gemilerden sonra gelen ve daha çok kıyı bölgelerinde aynı maksatla kullanılan küçük bot. (60-100 Tonluk, 15-25 mil hızında olan bu motorlu gemiler, uçaksavar silâhlarından başka taşıdıkları sualtı dinleme ve mevki bulma cihazları [Asdic ve Sonar] ile denizaltı gemilerinin yerlerini bulmağa, sonra da su bombalarıyle onları tahribe çalışırlar. Bu gemilerin liman savunmasında kullanılan daha küçük tonajda olanlarına *liman savunma botu* denir.) ‖ *Avcı boy çukuru,* tam isabetler dışında, her türlü düşman ateşine ve tankların ezici tesirine karşı en çok korumayı sağlayan derinleştirilmiş avcı çukuruna verilen ad. Bk. ANSİKL. ‖ *Avcı bölüğü,* piyade bölüğüne verilen ad. ‖ *Avcı çukuru,* tek erin düşmanın gözetleme ve ateşinden korunmak için kendi yaptığı ve içerisinde yuvalandığı çukura verilen ad. Bk. ANSİKL. ‖ *Avcı eri,* piyade mangasında tüfek taşıyan her ere verilen ad. ‖ *Avcı hendeği,* avcı çukurlarının birbirleri ile bağlantısını sağlayan hendeğe verilen ad. Bk. ANSİKL. ‖ *Avcı kolu,* piyade mangasının derinliğine yayılarak ilerlediği muharebe düzenine verilen ad. ‖ *Avcı mangası,* piyade mangasına verilen ad. Bk. ANSİKL. ‖ *Avcı pilotu,* avcı uçaklarını kullanmakta uzmanlaşmış pilot. Bk. ANSİKL. ‖ *Avcı uçağı,* özel yapılışları bakımından havada düşman uçakları ile savaşmak amacıyle yapılan bir çeşit savaş uçağına verilen ad. Bk. ANSİKL. ‖ *Avcı uçakcılığı,* özellikle hava muharebelerinde av uçaklarını kullanma sanatı veya tecrübesi ve bu sanatla ilgili çeşitli faaliyet. ‖ *Avcı yatma çukuru,* tek avcı erinin yatarak ve çabuk mevzi alıp ateş etmesini sağlamak için hazırladığı çukura verilen ad. Bk. ANSİKL. ‖ *Avcı yuvası,* siper biçiminde sığınak, uçaksavar savunmasında kullanılır. ‖ *Avcı zinciri,* piyade mangasının daha çok genişliğine yayılarak ilerlemek üzere kullandığı muharebe düzenine verilen ad. (Piyade manga kumandanı, ateş muharebesine sokmak ihtiyacını duyduğu zaman mangasına avcı zinciri düzenini aldırır. Avcı zinciri özellikle açık araziden geçme, sütrelerden ve boğazlardan çıkarken kullanılır.) ‖ *Avcıya yayılmak,* düşmana yaklaşmak ve muharebeye girmek amacıyle piyade mangasının aldığı dağınık düzen şekillerine verilen ad. (Piyade mangası, avcıya yayıldığı zaman, çok kere avcıkolu veya avcı zinciri şekillerini almak suretiyle düşmana yaklaşır. Böylece düşman ateş etkisini azaltmış ve dağılmış olabileceği gibi, girişeceği ateş muharebesi için en elverişli düzeni almış olur.) ‖ *Tank avcısı,* zırhlı araçlarla savaşmak üzere özel surette yapılmış tank. Bk. ANSİKL.

— Avc. *Avcı çantası,* avda kullanılan deri veya fileli çanta. ‖ *Avcı kuşu,* ava alıştırılan ve avcılara yardım eden kuş. ‖ *Avcı zağarı,* avda avcılara yardım eden köpek.

— Teşk. tar. *Avcı başı,* padişah saraylarında *şikâr halkı* denilen avcıların başına verilen ad. Bk. ANSİKL. ‖ *Avcı bölüğü,* Yeniçeri ocağına bağlı Sekbanların en itibarlısı olan 33. bölük. Bk. ANSİKL. ‖ *Avcı taburları,* Abdülhamid II'nin son yıllarında, ikinci ve üçüncü ordularda özel olarak kurulmuş bulunan dört piyade taburuna verilen ad. Bk. ANSİKL. ‖ *Avcılar,* XIX.yy. başına kadar, osmanlı sarayındaki şikâr halkına verilen ad. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Ask. havc. 1914 Yılı askerî havacılığının görevi gözetleme ve keşif olduğundan, havada savaşmak üzere donatılmış uçaklar yoktu. Birinci Dünya savaşının başından itibaren tüfek, makineli tüfek v.b. piyade silâhları uçaklara yerleştirildi ve ilk defa olarak 5 ekim 1914'te bir Voisin uçağına konan makineli tüfek, bir alman uçağına ateş açtı ve uçağı alevler içinde düşürdü. Cesur ve keskin nişancı pilotların elde ettikleri sonuçları gören kumandanlık, hava savaşları için birlikler meydana getirilmesine karar verdi. Bunlar modern askerî avcı birliklerinin ilk elemanlarıydı. Bu uçaklar, önceleri serbest avcılık, yani uçaktaki kumandanın insiyatifine bırakılmış görevler yaptılar. Av uçaklarının rolü, diğer hava silâhlarıyle birlikte giderek önem kazandı ve avcı birlikleri gelişerek en tesirli savunma vasıtası oldu. İkinci Dünya savaşından önceki yıllarda avcı birlikleri hava saldırılarına karşı korunmaya ayrılmıştı; uçaksavar topçusundan kurulan sabit savunma elemanlarıyle birlikte hava savunmasının aktif ve esnek bir kuvvetiydi. Fakat, avcı uçaklarının çok az bağımsızlığa sahip olması, diğer taraftan bombardıman uçaklarının gittikçe artan hızı yüzünden av görevi ancak kısa bir süre devam edebildi. Avcı uçaklarıyle karadaki uçaksavar topçusu böylece, savunulacak toprakların bütünü üzerinde düzenlenen hava gözetleme görevini aralarındaki ilişkileri git gide arttırarak paylaştılar; bu savunma radar sayesinde büyük bir güç kazandı. İkinci Dünya savaşının başından itibaren, İngiltere'deki hava savaşı, sağlam bir temele dayanan, emir ve kumandası tek elde toplanmış hava avcı birliklerinin olumlu stratejik sonuçlar sağladığını ispatladı. Hava avcı birliklerine, asıl görevlerine ek olarak, uçakların süratli ve kullanışlı olmaları yüzünden başka görevler de verildi. Böylece, etki alanı geniş avcı uçakları, hava bombardıman birliklerine eşlik etmek ve onları düşman avcı uçaklarına karşı korumakla görevlendirildi. Teknik alandaki büyük ilerlemeler sayesinde, İkinci Dünya savaşı sırasında ve bu savaştan hemen sonra, özellikle tepkili motorların yaygınlaşmasıyle avcı uçaklarının verimi de arttı. Bununla beraber 1955'ten bu yana, havadan havaya, karadan havaya ve havadan karaya kullanılan özel silâhların ortaya çıkması, avcı birliklerinin yeniden teşkilâtlanmasına yol açtı. Hava avcı birlikleri yeni silâhlarla donatıldı.

● *Avcı borusu.* Özellikle piyade birliklerinin, trampetçi erleri ile birlikte kurdukları boru takımlarında toplu olarak çalan borucular, ayrıca askerî tatbikat ve muharebelerde, karargâhında bulundukları kumandanlar yanında da tek olarak görevlendirilirler. Birlik kumandanının birliğine vereceği genel emirler, özel notlarına göre, bayrak töreninde, «*Hazırol!*, *Selâm!*, *Toplanma*, *Silâh başına!*, *Süngü tak!*, *Hücum!*, *Kalk!*, *Karavana* ve *Yat!*, emir veya kumandaları birlik veya garnizon mensuplarına boru çalınarak ulaştırılır.
Bundan başka, muharebede önceden kararlaştırılmış boru işaretleri ile durmak, açılmak, hücum ve diğer hareketler, birliğe kolayca ve süratle yaptırılabilir.
Hücum sırasında, boru sesinin düşman tarafından duyulmaması için borunun kadehi el veya mendille tıkanmak suretiyle çalınır. Askerler gibi izciler tarafından da tek veya takım halinde kullanılan avcı boruları, çok kere toplu olarak kol halinde uygun adımla yürümeyi sağlar. Avcı borusunu çalan ere *borucu* veya *borazan* da denir.

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

● *Avcı boy çukurları,* yerleri elverişli mermi hunilerinden, avcı yatma çukurlarından ve kar oyuklarından meydana getirilir. Avcı boy çukurları, içerisinde yuvalanan erin çömeldiği zaman, çukurun ağzı ile avcı arasında 60 sm'lik bir boşluk kalacak derinlikte yapılır. Bu suretle avcı eri tankın ezici etkisine karşı korunmuş olur. Boy çukurunun uzun kenarı, genellikle cepheye paralel olarak yapılır. Savunma menzillerindeki avcı boy çukurları takviyeli boy çukuru haline getirilmek suretiyle kuvvetlendirilir. Boy çukurunda en az genişlik 60 sm, uzunluk 105 sm olur. Derinlik ise, atış basamağına kadar 120 sm olmak suretiyle avcının rahatça ateş etmesini sağlar.

Avcı boy çukurlarının «bir kişilik ve iki kişilik boy çukuru» gibi tipleri vardır.

● *Avcı çukurları,* önce yatarak gizlenmek ve savaşmak üzere hazırladığı avcı yatma çukurunu, zaman ve fırsat varsa avcı, boy çukuru haline getirir. Düşmanın piyade mermileri ile, topçu mermi parçalarına karşı korunmak için avcı çukurlarının siper kalınlıkları en az 1 m kalınlıkta olmalıdır. Er, avcı çukurunu hazırlamak için, ilk iş olarak savaşabileceği bir yer seçer ve kendini korumak üzere portatif kazma ve küreği ile gerekli işlere başlar. Seçilen bu yer, görülmeden geriye çıkabileceği bir yerdir, diğer erlerle işbirliği yaparak, kendisine verilen bölgeyi ateşi ile kapatacak şekilde mevziini rahatlık ve korunma sağlar bir hale getirir. Avcı çukuru, eri koruma vasıtası olmaktan başka görevin en iyi şekilde başarılmasını sağlayan bir ateş mevzii olarak nitelendirilir.

● *Avcı eri,* piyade sınıfındandır ve silâh olarak tüfek, kasatura, aynı zamanda tahkim gereci görevini de yapan portatif kazma ve kürek taşır. Avcı erinin üzerinde daima bulundurması gerekli olan piyade mermisinden başka matra ve gereç torbasında şahsî eşyası bulunur. Özellikle bir piyade mangasının 2,3,4,5 ve 6 numaralarını taşıyan beş erine *avcı eri* adı verilir. Avcı erinin görevi, kendisini savaşa hazırlamaktır. Birliği içerisinde savaşacağı gibi, yalnız başına da savaşmak zorundadır. Böylece kendisine düşen görevi yapmakla mensup olduğu birliğin başarısına yardım etmiş, bunun sonucu olarak da birliğindekileri korumuş ve üst birliğin başarısını da bu şekilde sağlamış olur. Avcı eri, muharebede kendi şahsî insiyatifi ile hareket edebilecek duruma getirecek biçimde eğitilerek, beklenen görevini başarabilecek niteliği kazanmış olur.

● *Avcı hendekleri,* yalnız avcı çukurlarında yuvalanmış avcı erlerinin birbirleri ile irtibatını sağlar, ikmal ve lojistik hizmetler ve geri ile olan bağlantıyı sürdürmek bakımından da yararlı olur. Avcı hendekleri gerektiğinde birer avcı çukuru olarak faydalanmak için de kullanılabilir. Çünkü bunlar hazırlanırken, kazılan topraklar düşman tarafına atıldığından birer ateş mevzii olarak kullanılmaları mümkündür. Avcı hendekleri, ele geçecek zaman süresine göre boy çukuru derinliğinde yapılır.

● *Avcı kolu.* Piyade mangası, avcı kolu düzenini özellikle yaklaşma yürüyüşü sırasında, ateş muharebesine girinceye kadar kullanır. Avcı kolunda manganın çift numaralı erleri, manga kumandanının sağına ve tek numaralı erleri de soluna geçerler. Manga kumandanı ateş muharebesine girmeye karar verince, mangasını avcı kolundan çıkararak avcı zinciri düzenine sokar.

● *Avcı mangası,* halen bir piyade mangasının manga kumandanından (1 nu.) beş avcı erinden (1,2,3,4,5,6 nu.lı), bir otomatik tüfek nişancısından (7 nu.), bir nişancı yardımcısı (8 nu.) ve bir manga komutan yardımcısından (9 nu.) kurulmuştur.

Otomatik tüfek nişancı ve nişancı yardımcısı olan 7 ve 8 numaralı erler «otomatik tüfek timi»ni teşkil ederler. Bunun dışında piyade sınıfına ait diğer bir manga da, «silâh mangası» adını alır ki bu da bir manga kumandanı ve iki hafif makineli tüfek timinden kurulmuştur. Bu piyade takımı üç piyade (avcı) mangası ile, bir silâh mangasından kurulmuştur.

● *Avcı pilotu,* uçakta tek başına bulunan avcı veya av pilotu (yalnız gece avcı uçaklarında pilotun yanında bir de makineli tüfeği kullanan eleman bulunur), uçakların durmadan artan performansına kendisini uydurabilecek durumda olmalıdır. Ayrıca bu pilot, asıl pilotluktan başka, kendi payına düşen çeşitli görevleri de yerine getirmek zorundadır. Bu görev, özel surette sağlam vücutlu, keskin görüşlü, çok iyi nişancı, hava trafiğini iyi bilen, taarruz ruhuna sahip ve hava muharebesinde birlik içinde iş görecek şekilde üstün bir ekip çalışması ruhunu taşıyan elemanlar gerektirir. Bu nitelikler, seçme elemanlara yaptırılan uzun bir eğitimle geliştirilir.

● *Avcı uçakları,* hava savaşları için üstün sürat, hareket ve manevra yeteneği ile beraber, bu maksada yarar silâhlara sahip bulunur. Bunlardan, özellikle havadan havaya kullanılan silâh ve gereçleri daha üstün niteliktedir. Avcı uçağı, aslında düşman hava kuvvetlerini uçuşta imha etmek üzere tasarlanmıştır. Bu sebeple gerek havadaki yatay hızı, gerekse yükselme hızı, düşmana hâkim durumda bulunmasını sağlar; hafif ve kullanışlı olması dolayısıyle havadaki bütün uçuş hareketlerini başarabilir ve yeterince istikrarlı olduğundan etkili atışlar yapabilir; olağanüstü bir mukavemete sahip bulunuşu da anî hızlanmalara dayanmasını sağlar. Bugün, reaktör veya türboreaktör denilen kuvvetli bir itici ile ve gerek karayle, gerek diğer uçaklarla devamlı irtibat sağlayan telsiz âletleriyle donatılmıştır. Taşıdığı silâhlar günden güne daha etkili bir hale gelmiş ve gelişmiştir: silâhların çapı 1918'de 7 mm iken zırh delici, tahrip edici veya yangın çıkartıcı mermilerle bu çap 20 ilâ 30 mm'yi geçmiş, bu mermilerin etkisi de tam bir güvenle ateş açılmasını sağlayan nişan âletleriyle artırılmıştır. Avcı uçağı artık roketler, bombalar v.b. de taşımaktadır. Avcı uçaklarına verilen ilâve görevlerin çok çeşitli olması, bunlara ait malzemenin de özelleşmesine yol açmıştır. Asıl avcılık görevi, *önleme* avcı uçaklarının işidir; bunlar da ***gündüz önleme*** ve ***gece önleme*** avcı uçakları diye ikiye ayrılır. (İkinci Dünya savaşı sırasında Almanlar ve İngilizler, genel olarak iki kişilik ve özel surette gece avı için radarlı uçaklar kullandılar.) Bu arada *her havaya uygun avcı uçağı* adı altında gece avcı uçağının daha da gelişmiş bir cinsi de vardır: kör uçuşa göre tasarlanan bu uçakta, atışlar elektronik nişan âletleriyle yapılır; ayrıca, havadan havaya veya havadan karaya özel silâhlarla donatılmıştır. Teknik, bu alanda 1945'ten beri çok büyük ilerlemeler kaydetmiş ve füze av uçaklarının meydana çıkmasına yol açmıştır. Üstün hızlı ve füze-motorlu olan bu uçaklar çok yükseklerde önleme görevi yaparlar. Çok fazla akaryakıt harcadıklarından etki alanları dardır, fakat bu sakınca, büyük yükseliş hızı sayesinde giderilmiştir. «Arayıcı başlıklı» denilen güdümlü mermileri taşıyan bu uçaklar, bombardıman uçaklarının en amansız düşmanıdır.

1915-1959 avcı uçakları levhası, avcı uçaklarının performansları ve gelişmesi hakkında bir fikir verir. Şurası kayda değer ki, özellikle tepkili motorların itici kuvvetinden faydalanan uçakların gücü artmıştır: mesela saatte 1 000 km sürati olan bir «Thunderjet» F-84, 10 000'den fazla beygirgücündedir; buna karşılık, «Thunderbolt» P—47 veya «Lightning» P—38 tipi pistonlu uçakların kudreti 2 000-3 000 beygirgücü arasındadır.

● *Avcı uçakçılığı,* bombardıman ve keşif uçakçılığına kıyasla, sürat, hareket ve manevra yeteneği ve havadan havaya kullanılan çeşitli silâhlar ve gereçler bakımından daha üstün nitelikleri gerektirir.

● *Avcı yatma çukurunda* yerleşen her er, yüzüstü veya yan yatar. Bu maksatla tahkim âletleri ile yeri kazar, çıkan toprağı alçak bir siper yapmak maksadıyle düşman tarafına yığar.

Normal bir toprakta boy uzunluğunda, az derin bir yatma çukuru kolaylıkla hazırlanabilir. Avcı yatma çukuru, düşman hafif silâhlarının ateşlerine karşı az koruduğundan, daha iyi korunmak ve savaşabilmek için, çukur büyütülerek avcı boy çukuru haline getirilir.

● *Tank avcısı,* tanka karşı savunma için yapılmıştır; tankın şasisi üzerine, karşılaşacağı tanktaki normal toptan daha güçlü bir top konulmuştur. Fransa'nın, 1939'dan önce,

**avcı kuş
XVI. yy.
(British museum, Londra)**

1915—1959 arası avcı uçakları

TARİH	UÇAĞIN ADI (ulusu)	b.g. OLARAK DEĞERİ veya kg CİNSİNDEN İTİŞİ	SİLÂH DONATIMI	MÜRETTEBAT	km/s OLARAK HIZI	m CİNSİNDEN YÜKSELTİ
1915	Voisin (Fransa)	1/160 b.g.	1 makineli tüfek	1	115	2 000
1916	De Havilland (İngiltere)	Devri 110 b.g.	1 » »	1	170	3 000
1917	Aviatik (Almanya)	1/170 b.g.	2 » »	2	120	2 000
1918	Spad 13 (Fransa)	1/220 —	2 » » , 1 tane 37'lik top	2	210	5 000
1935	Curtiss (A.B.D.)	1/750 —	4 makineli tüfek	2	288	7 000
1938	Mitsubishi «Karigane» (Japonya)	1/800 —		1	500	10 000
1939	Morane 406 (Fransa)	1/860 —	2 veya 4 makineli tüfek, 1 top	1	485	4 000
1940	Dewoitine 520 (Fransa)	1/960 —	4 makineli tüfek, 1 top	1	530	11 000
1941	Yak 1 (S.S.C.B.)	1/1 110 b.g.	2 » » 1 top	1	585	10 200
1941	LA 3 (S.S.C.B.)	1/1 150 —	2 makineli tüfek, 1 top, 300 kg bomba	1	605	9 000
1942	Messerschmitt 109 F-4 (Almanya)	1/1 380 —	2 makineli tüfek, 1 top	1	630	11 800
1942	Focke-Wulf 190 A-8 (Almanya)	1/1 700 —	2 » » 4 top	1	660	11 000
1942	Vickers «Spitfire» 9 (İngiltere)	1/1 550 —	4 » » 2 top, 600 kg bomba	1	650	12 500
1942	Lockheed P-38 «Lightning» (A.B.D.)	2/1 500 —	4 makineli tüfek, 1 top	1	720	12 000
1942	North-American P-51 «Mustang» (A.B.D.)	1/1 600 —	6 » » veya 4 top	1	700	13 000
1943	Messerschmitt ME 110 G (Almanya)	2/1 500 —	4 makineli tüfek, 4 top	2	588	11 000
1943	Republic P-47 «Thunderbolt» (A.B.D.)	1/2 000 —	8 » » veya 4 top	1	675	12 200
1944	Yak 9 tip 4 (S.S.C.B.)	1/1 800 —	1 makineli tüfek, 1 top, 6 füze	1	710	9 000
1945	Gloster Meteor N.F.MK 11 (İngiltere)	2/1 630 kg	4 top, 8 roket	2	850	12 000
1951	Vickers Supermarine «Swift» (İngiltere)	1/3 400 —	4 top	1	1 183	15 000
1954	Dassault «Mystère IV» (Fransa)	1/2 850 —	2 top	1	1 090	13 000
1954	Mig 19 (S.S.C.B.)	2/2 270 —	4 top	1	1 200	
1956	Soukhoï «Fishpot» (S.S.C.B.)	1/9 000 —		1	Mach 2	20 000
1957	English Electric «Lightning» P-1 B (İngiltere)	2/5 000 —	2 top (30 mm) 2 füze	1	Mach 2	20 000
1958	Mirage III (Fransa)	1/6 000 — + 1 füze	1 füze, 2 top	1	Mach 2	20 000
1959	North American F-108 (A.B.D.)	1/11 300 kg (boranlı)		1	Mach 2	20 000

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

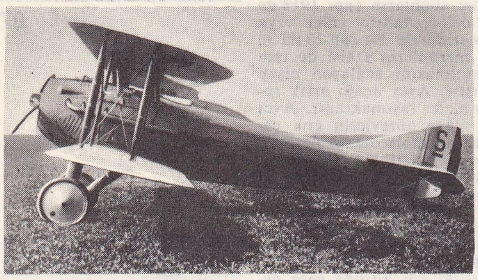

Spad 13 (Fransız). Avcı uçağı denilebilecek ilk uçaklardan biri. Birçok çeşitleri vardır: bunlardan bir kısmı 1916-1917'de ünlü Cigognes filosunu teşkil etti; Spad 13 uçağıyle Fonck ve Guynemer adlı fransız havacıları, Almanların «Albatros» ve «Aviatik» uçaklarıyle boy ölçüştüler.

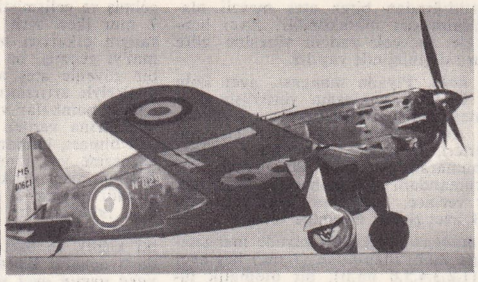

Morane 406 (Fransız). 1939'da hizmete giren avcı uçağı. 1939-1940 Savaşı esnasında fransız avcı gruplarının büyük bir kısmı bu uçaklardan mürekkepti. Yüklü olarak ağırlığı 2,4 t; 4 000 m yükseklikte azamî sürati saatte 485 km; uçuş mesafesi 800 km; 20 mm'lik bir topla 7,5 mm'lik 2-4 makineli tüfekle mücehhezdir.

Focke-Wulf 190 (Alman). İkinci Dünya savaşında Almanların en üstün avcı uçaklarından biri; uçuş mesafesi, içindeki silâhlara göre 500-800 km; bunların «avcı uçağı» (4 toplu, 2 mitralyözlü ve «avcı bombardıman uçağı» olan çeşitleri vardır. 1945'e kadar kullanılmıştır.

Renault R 35 tankı şasisi üzerine 75 mm'lik bir top koymasından sonra Almanlar da 1940'tan sonra, 47,75, 76,2 ve 88 mm'lik tanksavar toplarını, Fransız ve Çeklerden ele geçirdikleri tankların ve eski hafif alman tanklarının şasileri üzerine yerleştirerek *Sturmgeschütz* denilen tank avcılarını yaptılar. Daha sonra da, kulesinin altında güçlü bir top bulunan kalın zırhlı özel tank avcıları imal ettiler; bunların en yaygın olanları *«Panther»* şasisi üzerinde 88 mm'lik bir topu bulunan *Jagdpanther* ile *«Tigre»* şasisi üzerinde 128 mm'lik topu bulunan Jagdtiger'dir. İkinci Dünya savaşında Amerikalılar, kuleli ve hafif zırhlı, şasisi üzerinde 76,2 mm'lik veya 90 mm'lik topu bulunan tankları hizmete soktular.

Ruslar, tank avcısı olarak SU 76 ve SU 85 tanklarından faydalandılar; bu tanklarda kule altında 76 mm'lik ve 85 mm'lik toplar vardı.

Bugün, özel zırhlı tanksavar silâhlar yerine, tanklara yine tankla karşı koymak yolu benimsenmiştir. Çünkü tankın tek başına hem güçlü silâhları vardır, hem de düşman tanklarıyle boy ölçüşmek üzere gerekli şekilde zırhla korunmuştur.

— Teşk. tar. *Avcı başı,* Yeniçeri ocağının sekban adını taşıyan 33. ortanın kumandanıydı. 18 Kişiden kurulu yeniçeri erkânının teşrifat bakımından on sekizincisi, yani sonuncusudur. Avcı başıların bir görevi de, Yeniçeri ocağı eratına tüfek eğitimi yaptırmaktı. At meydanında bu maksatla kurulan talimhanede oda erleri, Yeniçerilere tüfek kullanmayı ve tüfekle atış yapmayı öğretirlerdi. Padişah sefere gidince bunlar da birlikte giderler, ortada da Yeniçerilere ve ocağa yeni katılan askerlere tüfekle atış yapmayı öğretirlerdi.

● *Avcı bölüğü kumandanları* «serşikârî» adını taşırdı. Devlet büyüklerinin oğulları bu bölüğe yazılır ve padişah ile birlikte ava giderlerdi. Savaşa gitmezler, ulûfelerini sekbanbaşından alırlar ve kumandanları olan Çorbacılar ayrılınca, içlerinden en eskisi onun yerine geçerdi.

● *Avcılar.* Hükümdarla ava giden, saraydaki kuşlara ve av hayvanlarına bakan veya saray için av kuşu yetiştiren avcılar, *ulûfeli, tımarlı* ve *muaf* (tekâlif) olmak üzere üç kısımdır. Ulûfeli avcılar, ya saraya veya Yeniçeri ocağına bağlıydılar. Yeniçeri ocağında olanlar, Sekban bölüğüne mensup olan 32. bölükten çıkar ve bunlara *avcı* veya *şikârî,* kumandanlarına da *avcıbaşı* (serşikârî) denilirdi. *Şikâr halkı* da denilen saraydaki avcılar padişah ile ava giderler ve av bölgesinin emniyetine, intizamına bakarlar; hattâ XVII. yüzyıla kadar yeniçeri talimhanesindeki acemilere tüfek talimi yaptırırlardı. Saraya mensup avcıların diğerleri ise *birun* halkındandı. XVII. yüzyılda *doğancı, çakırcı, şahinci, atmaca* adı verilen şikâr halkı 592 kişiydi. Her birinin rikâb ağaları denen itibarlı sınıftan, doğancıbaşı, çakırcıbaşı, şahincibaşı ve atmacacıbaşı gibi âmirleri vardı. Çakırcıbaşı dış görevlere çıkarsa, beylerbeyi olur ve yerine şahincibaşı, onun yerine de atmacacıbaşı geçerdi. Tımarlı avcılara, *Hassa kuşbazları* da denirdi. Anadolu ve Rumeli'deki uygun yerlerde av kuşları yetiştirir ve avlarlardı. Bu meslek, babadan oğula, kardeşe ve akrabaya geçerdi. Arpalık şeklinde zeametleri olan tımarlı avcıların bulundukları eyalet, sancak ve kazalardaki hizmetlerini, adlarını ve gelirlerini gösteren defterler olduğu için *defterli avcılar* da denilirdi. Bunlardan başka av kuşlarını terbiye eden görünççü ve İstanbul'a getirerek doğancıbaşına teslim eden götürücüler vardı. Muaf avcılar arasında kayalık yerlerde, saray için çakır, şahin ve atmaca yavrularını koruyup kanatlanıncaya kadar bakan kayacı kuyvacı ve yavrucular vardı. Bunlar,

Lockheed F-104 «Starfighter» (Amerikan). Bir türboreaktörle mücehhez gündüz önleme avcı uçağı veya avcı bombardıman uçağı olup sonraki yanma ile 7 260 kilogramlık bir itmeyi sağlar. Yüklü olarak ağırlığı 8 t; 10 500 ve 16 000 m arasındaki yükseklikte azamî sürati 2,2 Mach'tır. Uçuş mesafesi 1 500 km olup radarlarla, hesap makineleriyle, 20 mm'lik altı namlulu bir topla ve havadan havaya ve havadan karaya özel silâhlarla mücehhezdir. İlk defa 1954 yılında uçmuş, 1958'de teşkilâta dahil olmuştur. Bütün önleme, keşif ve taciz görevlerini yapmak kudretindedir.

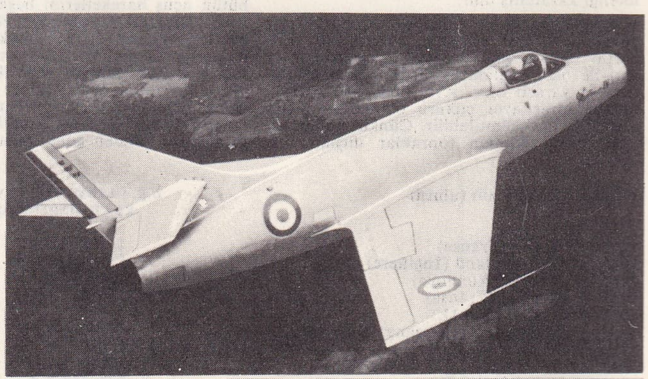

Dassault «Mytère IV» (Fransız). Bir kişilik avcı uçağı olup 1957'den beri fransız birliklerinin avcı uçakları olarak kullanılmaktadır. Roketlerle ve özel silâhlarla teçhiz olunabilir. Bunun gece avı için iki kişilik bir çeşidi vardır.

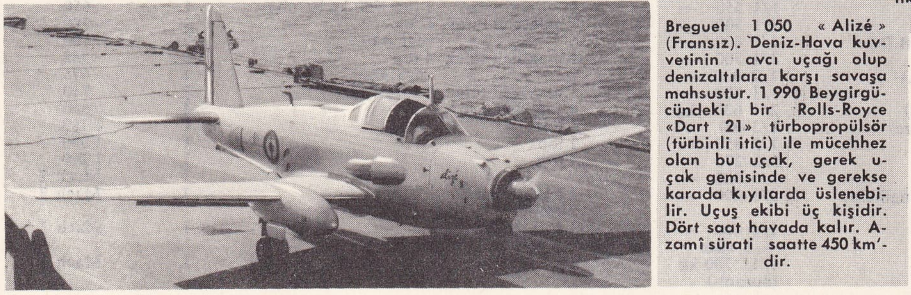

Breguet 1 050 « Alizé » (Fransız). Deniz-Hava kuvvetinin avcı uçağı olup denizaltılara karşı savaşa mahsustur. 1 990 Beygirgücündeki bir Rolls-Royce «Dart 21» türbopropülsör (türbinli itici) ile mücehhez olan bu uçak, gerek uçak gemisinde ve gerekse karada kıyılarda üslenebilir. Uçuş ekibi üç kişidir. Dört saat havada kalır. Azamî sürati saatte 450 km'dir.

Foto. Ministère de l'Air, S.C.A., U.S.İ.S. secretariat d'Etat à l'Air (LAROUSSE)

bu hizmetlerine karşılık, kendilerine tahsis olunan çiftlikte zıraatle meşgul olur, tekâlif ve avarız vergisinden muaf tutulurlardı. Hıristiyan olanların çiftliklerine *baştine* adı verilirdi. Avcıların hepsinin azil ve tayin işleri çakırcıbaşıya aitti. Miri sayyad denilen bir sınıf ise tuzak kurarak ayı, sansar, tilki gibi hayvanlar avlar ve postlarını ağalarına, eda tezkeresi karşılığında teslim ederlerdi. Her yıl Eflâk ve Buğdan'dan saraya şahinler de getirilirdi.

Üsküdar'daki Doğancılar* meydanı, av kuşlarını besleyen avcıların toplantı yeri idi. Şahincibaşılık 1828'de, çakırcıbaşılık 1830'da kaldırıldı ve defterli avcıların da muafiyetleri alınarak vergiye bağlandı.

● *Avcı taburları.* Özel bir üniforma taşıyan avcı taburları, merkezi Selânik'te bulunan 3. ordu ve merkezi Edirne'de bulunan 2. ordunun seçkin subay ve erlerinden kurulmuştu. Başlangıçta Rumeli'de ve özellikle Makedonya'da eşkiya takibi gibi asayiş görevlerinde başarılı olarak kullanılan bu taburlar, İkinci Meşrutiyetin ilânından sonra, Yıldız sarayını korumak amacıyle İstanbul'a getirilmişlerdir. 31 Mart olaylarını hazırlayanlar tarafından kandırılan bu taburlar, hareketin başlamasına sebep olmuşlar ve olayın ilk günü, Mebusan meclisini kuşatarak nazır (bakan) ile, bir milletvekilini öldürmüşlerdi. Ancak Selânik'ten İstanbul'a yetişen Hareket ordusu, bu ayaklanmayı bastırdıktan sonra, bunlardan suçluları cezalandırmış ve avcı taburlarını da lağvetmiştir. (ML)

AVCILIK i. Hayvanları yakalamak veya öldürmek için gözlemek, izlemek, tuzak kurmak, ağ atmak v.b. eylemleri: *Bir avcılığın bütün zevklerini ve tehlikelerini kaplayan [...] bu oyun* (Sabahaddin Ali). Bk. ANSİKL. || *Mec.* Çok istenilen bir şeyi elde etmek için çeşitli usullerle çabalama: *Şöhret avcılığı.*

— DEY. *Gönül avcılığı,* etrafındakilerin sevgisini, alâkasını kazanma gayreti: *Fakat sevmekten nefsini koruyacak, kendini sevdirmeğe uğraşmak gibi gönül avcılığının pek de tehlikesiz bir oyun olmadığını...* (H. R. Gürpınar).

— Coğ. Bk. ANSİKL.

— Spor. Bisiklet sporunda, önden gelen rakipleri yakalamak için arkadan gelen yarışçıların gösterdikeri çaba. || *Sualtı avı.* Bk. ANSİKL.

— Tar. *Avcılık,* insanla birlikte ortaya çıktı, çünkü insanoğlu var olduğundan beri beslenmek ve kendini savunmak zorunda kalmıştı. Tarihöncesi devre ait en eski mağaraların duvarlarında (Altamira) avcılıkla ilgili birçok resme rastlanmaktadır. Mısır alçak kabartmalarında ve mezarlarında bulunan eşyalardan, Nil kıyısında yapılan avcılık konusunda önemli bilgiler ediniyoruz. Bu yörede özellikle ceylan, dağkeçisi ve yabanöküzü avlanırdı. Eski çağlarda, köpek kullanarak avcılık yapmaktan çok, tuzakla avlanılıyordu. Tuzakçılık, ağların ve kapanların gelişmesine önayak oldu.

Yırtıcı hayvan avı, başlangıçta savunma amacıyle yapıldı. Asurlular ve Persler ise spor yapmak için yırtıcı hayvan avlamağa başladılar. Aslan yakalamak için av düzenlemek bu halklar arasında yaygın bir âdetti. Asur ve Perslerin taştan yapılmış alçak kabartmalarında, krallar için düzenlenen ve ok veya hançerle yapılan aslan avları tasvir edilmiştir. Halk ise, av alanlarında kementle büyük otçul hayvanlar ve at yakalayarak avlanırdı. Yunan ve roma soyluları kendilerini tutkuyle ava vermişlerdi; büyük tuzaklar ve ağlar kullanarak avlanırlardı.

Sürek avı* Galya'da başlamıştır. Galyalılar ve Franklar yabansığırı avlarlardı. *Şahinli avın* ilk olarak Partlar tarafından yapıldığı sanılır. Bu av şekli Sasanîlerde ve Bizans'ta büyük rağbet gördü. Germenlerin de şahinle avlandığı sanılmaktadır. XII. yy. dan itibaren av, bir bilim niteliği kazandı. Zağarlı avcılar ve av köpeği sürüleri ortaya çıktı. Foix kontu Gaston Phébus, av üstüne öğretici bir kitap yazdı. Bu devirde yasaklayıcı kanunlar kurt ve tilkilerin yayılmasına yol açtı, halkı korumak için kurt avları düzenlendi, XV. yy. sonunda, ilk ateşli av silâhları kullanıldı. Bunlar, bugünkü av tüfeğinin atasıdır. İngiltere'de avlanma imtiyazı, ülke ekonomisine katkıda bulunabilecek geniş toprakları tarımdan alakoyduğu için, ağır sosyal çalışmalara yol açtı. İmtiyaz sahiplerinin avlanma hakkını kullanmamaları av hayvanlarının çoğalmasına ve köylülere zarar vermesine de yol açıyordu. Bazı ülkelerde, nesli tükenmiş hayvanların (Afrika'da insansı maymungiller ve zürafalar, Avustralya'da kangurular v.b.) avlanması yasaklanmış veya sıkı yönetmeliklere bağlanmıştır.

Av, sabır isteyen ve avlanacak hayvanın âdetleri hakkında sağlam bilgiler edinmeyi gerektiren bir spordur. Gözlemcilik, avda büyük bir önem taşır.

— ANSİKL. Coğ. Toplama ve çoğunlukla balıkçılıkla birlikte yürütülen avlanma, insanoğlunun beslenme amacıyle yaptığı en eski faaliyetlerden biridir. Günümüzde bile birçok kabile, ekonominin bu aşamasında kalmıştır. Bu alanda kullanılan en eski av araçları zıpkın*, kement* ve oluklu yaydır.* Atıcı silâhların her şekli avcılıkta kullanılmıştır. Kaya resimlerinden anlaşıldığına göre ok, çok eski çağlarda kullanılıyordu. Avı bulup izlemesi için köpeğin evcilleştirilmesi de av faaliyetiyle yakından ilgilidir. Tek başına olduğu gibi, küçük topluluklar halinde avlanmak da yaygın haldeydi. Bu, hem Pigmeler gibi ormanlarda, hem de Boşimanlar gibi isteplerde yaşayan kavimlerde görülür. Sürek avı, genellikle bir topluluk faaliyetidir. Amerika ovalarında atın evcilleştirilmesi, çayırlarda bizon ve geniş ovalarda yabanî lama (guanaco) avında yeni bir çığır açtı. Birçok yerde kuş avlamak için avcı kuşlar yetiştirildi (bu av, Batıda, Ortaçağda asillerin sporuydu). Başka av usulleri de eskiden beri uygulanmıştır: ağlı veya ağsız tuzaklar ve çeşitli kapanlar. Tuzak avlanacak hayvanın yoluna konur veya çalılıkların yakılması ve köpekler vasıtasıyle, av hayvanı öldürüleceği yere sürüklenirdi. Bu, oldukça ilerlemiş bir kabile teşkilâtını gerektiriyordu.

Av üstüne dayanan hayat, mahiyeti gereği, ortadan kaldırıcı iktisat biçimlerindendir. Bununla birlikte, ilkel halk topluluklarının uzun süre içinde bulunduğu şartlarda, büyük hayvan türlerinin çoğalma ve yok edilme hızları arasında belli bir denge gerçekleşmişti. Bu denge, tüfeğin kullanılmasıyle bozuldu. Kimi hayvan türlerinin nesli kurudu, kimisininki de, avcıların düzensiz faaliyetinin yarattığı kötü sonuçları nihayet fark eden yetkililerin aldığı tedbirlere rağmen (millî parklar, av yasağı, fildişi satışının yönetmeliklere bağlanması v.b.) ortadan kalkmak tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Av, bugün batı medeniyetini benimseyen ülkelerde, hayatı sürdürmek için baş vurulan bir faaliyet olmaktan çıkmıştır. Ne var ki avcılık, hayvan yetiştirmenin bilinmediği ekvator ormanları gibi bölgelerde bugün de beslenmenin temel kaynaklarından biridir. Bu faaliyet, eski ve yeni Dünyanın soğuk bölgelerinde iktisadî bir önem taşır (Kanada'da ve Sibirya ormanlarında kürklü hayvan avı). Başka yerlerde, oldukça sıkı yönetmeliğe bağlı bir zevk işi haline gelmiştir.

— Spor. *Sualtı avcılığı.* Yakın tarihte ortaya çıkan bu spor, günümüzde iyice yaygınlaşmıştır. Sualtı avcıları, imkânlarına göre farklı derinliklerde avlanırlar. Bu sporun ilk meraklıları, 1945'te ilkel araçlarla denenmiş olarak denizin altını araştırmağa giriştiler. Kısa bir süre sonra çeşitli icatlardan yararlanmağa başladılar.

Sualtı avı, balığı yerinde vurup kıyıya getirmekten ibarettir; bu spora deniz altını araştırmak, filim veya fotoğraf çekmek gibi zevkler de eklenebilir.

Sualtı avcısının donatımı, malî imkânlarına göre değişir. Gözlük veya maske, şnorkel, palet, tüfek, balık askısı, tecrit edici ve ısıtıcı elbiseler bunlar arasındadır. Bıçak vaz geçilmez bir araçtır; kurşun kemer dalışı kolaylaştırır.

Tüpten başka solunum aracı bulunmazsa, dalış süresi genellikle on-yirmi saniye kadardır. Gözlük, denizin altını iyi görmeğe yarar; şnorkel, su üstünde yüzerken yüzü sürekli olarak su içinde tutabilmeyi sağlar. Yeni başlayanlar, yüzeyde yayın ve kefal avlarlar, vasat avcılar 7-8 m'ye inerler, gerçek sualtı avcısı ise 10-12 m'ye inerek avını yuvasında avlar. Vurduğu balıklar genellikle karagöz, levrek, müren v.b. dir. Ama sualtı avcılarının en makbul avı, orfoz balığıdır. Tedbirli sualtı avcıları serbest dalışla, 10 m civarında dolaşırlar. Ama bu alanda yapılan rekorlar 40 m'yi geçer. En çok su altında kalma süresi, ender olarak 2 dakikaya ulaşır. Tutulan en büyük orfozlar 200 kg'dan ağırdır, 1955'te tutulan bir vatoz ise 400 kg gelmiştir.

Jacques AVED
Mme. de Varennes'in portresi

— *Türkiye'de avcılık.* Av tezkeresi olan her şahıs, özellikle devlete ait arazide serbestçe avlanabilir. Av tezkeresini, kanunen silâh taşımada sakınca olmayan herkes alabilir, bunun için küçük bir ücret ödenir. Köylüler bu ücretten muaftır.

Avcılıkla ilgili mevzuat incelendiğinde, ilkinin 1869-1877 yılları arasında yayımlanan «Mecellei Ahkâmı Adliye» de avlanma işlerinin ele alınmış olduğu görülür. Bunda evcil hayvanlarla insana alışkın yaban hayvanlarının avlanması yasaklanır, sahipli köpeklerin tuttukları ve ücretli avcıların avladıkları avların sahibine ait olduğu belirtilir. 1876 Belediyeler kanununun bir maddesine göre şubat sonundan 15 ağustosa kadar avlanma yasaktır.

1882 Zabıtai Seydîi Berrî ve Bahrî (Kara ve Deniz Avcılık zabıtası) tüzüğünde kara ve deniz av hayvanları ve avcılığı hakkında bazı hükümlere rastlanır. Bunlar da daha çok devlet hazinesine gelir sağlamağa matuftur.

1937 tarihli 3167 sayılı Kara Avcılığı kanunu ile avcılık bir disiplin altına alınmıştır.

Eski Türklerde avcılık. Eski Türklerde avcılığın önemi çok büyüktü. Avlanmayı tazı, zağar ve yırtıcı kuşlar kullanarak yaya veya at üzerinde yaparlardı, o kadar ki avcılık dinî ve millî bir gelenek haline geldi. Çocukların iyi avcı yetişebilmesi için onlara cirit, kılıç, mızrak kullanmasını, nişancılık, binicilik ve ok atıcılığını öğretirlerdi. Avcılığın savaşa yararlı olduğu benimsenirdi, bu sayede yeni yetişen nesilleri daima zinde tutmasını bilmişler, onların cesur, güçlü ve sportmen yetişmesini sağlamışlardı. Aynı örf ve gelenekler Selçuklular ve Osmanlılar devrinde de devam etmiştir. Birçok av partilerine padişahlar bizzat katılmışlar ve avcılığın disiplinli bir düzen içinde yapılabilmesi için sarayda geniş bir teşkilât kurmak lüzumunu duymuşlardı: doğancılar, çaylak avcıları, atmaca avcıları, zağarcılar, turnacılar, sekbanlar, samsuncu veya seksoncular. Tümü «Hassa avcıları» adını alırdı. Her birinin değişik kıyafet ve üniforması vardı. Bu teşkilât XVIII.yy. da Tanzimat'ta kaldırıldı.

Avcılıkla en çok ilgilenen padişahlar arasında Murad I, Yıldırım Bayezid, Murad II, Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim, Kanunî Sultan Süleyman, Murad III, Ahmed I, Osman II, Murad IV ve özellikle Mehmed IV (Avcı) ve Ahmed II'yi sayabiliriz. Nitekim tarihler Yıldırım Bayezid'in sadece bir av gösterisinde 6 000 sekban, 7 000 doğancı; Murad II'nin de 1 000'in üstünde zağarı ve 200'den fazla av kuşu ile katıldığını yazmaktadır. Avcı Mehmed IV'e kadar av teşkilâtında çalışanların sayısı 592 idi. Sonraları bu miktar azaltıldı. (LM)

AVCI MEHMED. Bk. MEHMED IV.

Avcının Notları (*Zapiski Ohotnika*), İvan

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

Turgenyev'in hikâye derlemesi (1847-1852 arasında yayımlandı). Yazar, basit köylülerin toprak köleliği düzenindeki sefil yaşayışlarını tasvir eder. Arada, yalnız töreleri canlandıran hikâyeler de vardır. Çar Aleksandr II'nin 1861'de toprak köleliğini kaldırmasında bu eserin rol oynadığı söylenir. (L)

AVCIOTU blş. i. Kokusuz, parlak, güzel çiçekli bir bitki. Manisa lâlesine benzer.

— ANSİKL. *Avcıotu* cinsinden olan bitkiler zehirli acı bitkilerdir. Düğünçiçeğigillerin en tehlikeli olanlarındandır. Otlaklarda yetişen avcıotundan (*Adonis vernalis*) hekimlikte kalbe kuvvet verici bir madde elde edilir. Kandamlası gibi birçok avcıotu çeşitleri parlak çiçeklerinden dolayı bahçelerde yetiştirilir. (L)

AVCİLA, Trablusgarp'ın doğusundaki Sirte (Syrtes) körfezi kıyılarından 220 km güneyde vaha. Coğrafyacı el-Bekri, şehrin *Arzakiye* adını taşıdığını söyler. Bugün şehir, Avcila, Calo, Batofl (veya Battifal) ve Leşkerreş vâdilerini içine alır.

Osmanlılar devrinde Avcila ve Calo kazaları Bingazi sancağına bağlıydı. 1912'de ise İtalya'ya geçti. (M)

AVD i. (ar. ᶜ*avd*). *Esk.* Geri gelme. ‖ Hasta ziyaret etme. ‖ Yoldan sapma. (M)

AVDAGOST veya **AVDAGOŞT.** Tar. coğ. Afrika'da ticaret şehri, Moritanya'da Nuakşot'un 500 km kadar doğusunda bulunduğu söylenir. Profesör Devisse ve Robert'in yönettikleri kazılar, aynı yerde birçok şehrin kurulmuş olduğunu ortaya çıkardı. En eski izler Zenega Berberîlerinin bir krallık kurdukları IX.yy.a aittir. Bu şehirler, İbn Havkal (X.yy.) ve El Bekri (1068) adlı arap tarihçilerin anlattıklarına çok benzer. Avdagost krallığı 990'da Gana'nın eline geçti. Daha sonra, 1054'te Tansina yönetiminde islâmlığı kabul etti. Murabitler'in de yardımıyle Gana'ya savaş açtı. O zamandan bu yana, başkenti, Zencilerle Kuzeybatı Afrika arasında, kervan ticaretinin önemli bir kilit noktası oldu. (L)

AVDET i. (ar. ᶜ*avdet*). *Esk.* Hareket edilen yere geri gelme, dönme: *Heyeti vekile kararıyle vazifelerinin hitam bulduğunu ve serian Ankara'ya avdetlerini tebliğ edeceğim* (Atatürk). *Mürebbiye her seyrandan avdette çocukların elbiselerini değiştirdikten sonra ...* (H.R. Gürpınar). ‖ *Teşm. yol.* Tekrarlama, geri gelme: *Ey güzel geceler, ah ey bir daha / Avdeti imkânsız olan geceler* (F.N. Çamlıbel).

— ÇEŞ. DEY. *Avdet etmek* (*eylemek*), geri gelmek, dönmek: *Üç beş sene evvel babası vefat etmiş, o da vatanına avdet ederek, iş başına geçmişti* (Vâ-Nû). *Bu heyecan ile eve avdet ederse kendisini idare edememekten* [...] *korktu* (H.Z. Uşaklıgil). ‖ *Esk. Avdet-azimet,* gidiş dönüş. ‖ *Avdetname,* taşrada bulunan devlet memuruna geri dönmesini bildiren mektup. (M)

AVDETÎ sıf. (ar. ᶜ*avdet,* dönme'den ᶜ*avdetî*). *Esk.* Avdet ile, dönüş ile ilgili. ‖ [Genellikle Museviler için] İslâm dinine dönmüş olan. Bk. DÖNME. (M)

AVEBURY, Büyük Britanya'da (Wiltshire) köy. Marlborough'un batısında, Marlborough Hills sırtlarında; 511 nüf. Neolitik devrin sonlarından kalma daire biçiminde büyük taş yığınları. (L)

A'VEC sıf. (ar. ᶜ*avec,* eğrilik'ten $a^{c}vec$). *Esk.* Eğri büğrü, çarpık. (M)

Ave, Caesar (veya **İmparator**), **morituri te salutant,** lat. kelimeler. *Selâm, Sezar* (veya *İmparator*), *ölecek olanlar seni selâmlar* anlamında. Suetonius'a göre (Claudius, 21), gladyatörlerin döğüş alanında geçit resmi yaparken, hemen hepsinin öleceği döğüşlere başlamadan önce imparator locası önünde eğilerek söyledikleri sözler. (L)

AVED (Jacques André Joseph), fransız ressamı (Douai ? 1702-Paris 1766). Öğrenimini daha sonra dostluk kurduğu, Chardin ile birlikte yaptı. Anvers ve Amsterdam'da çalıştıktan sonra, Paris'te, 1729 sergisinde kendini tanıttı. Fransa'da Valence müzesinde *Madame de Tencin;* Louvre müzesinde *Marquis de Mirabeau;* Montpellier müzesinde *Madame Crozat*'yı canlandıran portreleri vardır. Aved, resmî portrelerinde, burjuva sanatında ve türk sahnelerini gösteren tablolarında olduğundan daha az başarılıdır. Üslûbundaki akıcılık ve renklerinin güzelliği, Van Dyck ve hattâ Tiziano ile (mübalâğaya kaçılarak) kıyaslanmasına yol açtı. (L)

AVEİRO, Portekiz'de şehir, idarî bölüm merkezi ve Beira ovasının limanı. Kumul dizisi ile yarı yarıya kapanmış bir lagün kenarında kuruludur; 20 000 nüf. Porselen, kıyı balıkçılığı, tuzlalar; istiridye yetiştiriciliği. —*Aveiro idarî bölümü;* 484 400 nüf. (L)

AVEİRO (Jose MASCARENHAS Y LANCASTER, — dükü), portekizli senyör (Lizbon 1708-ay.y. 1759); Pombal'ın düşmanı idi, kral Jose I'e suikast yaptı ve onu iki kurşunla yaraladı (4 eylül 1758). 13 Ocak'ta parça parça edilerek yakıldı. (L)

AVELİNE, XVII. ve XVIII.yy. fransız sanatçı ailesi; birçok desinatör, gravürcü ve oymabaskı yayımcısı yetiştirdi. En ünlüleri: ANTOİNE (1691-1743) ve özellikle PİERRE ALEXANDRE'dır (1702'ye doğr. - 1760); Pierre Aleksandre, XVIII. yy. fransız ustalarını ve özellikle Watteau'nun eserlerini konu olarak ele aldı ve başarılı gravürler yaptı. (L)

AVELİNE (Albert), fransız dansçısı, koreografı, bale yöneticisi ve öğretmeni (Paris 1883 - Asnières 1968). 1908'de Paris operasının başdansçısı oldu; 1913'te bale bölümünün başına geçti, 1934'te sahneden ayrıldı ve Paris Operası Dans okulu müdürlüğüne getirildi. 1955'te tiyatroyu kesin olarak bıraktı. Usta bir koreograf olan Aveline, günümüze kadar repertuvarda kalan birçok bale hazırlamıştır. (L)

AVELİNE (Claude), fransız yazarı (Paris 1901). Bir psikolog olarak insanları, büyük toplum meseleleri açısından inceledi. Eserleri: *la Vie de Philippe Denis* (Philippe Denis'nin Hayatı) [1930-1955] adı altında topladığı üç roman, gezi hikâyeleri, denemeler (*Et Tout le Reste n'est Rien* [Geriye Kalanın Önemi Yoktur], 1951; *Les Réflexions de Monsieur F.A.T.* [Bay F.A.T.'nin Düşünceleri] 1963) ve bir oyun (*Brouard et le Désordre* [Brouard ve Kargaşalık], 1963). [L]

AVELLANEDA, Arjantin'de Buenos Aires'in güneydoğu banliyösünde şehir; 278 600 nüf. Petrol rafinerileri; tersaneler; dokuma ve kimya sanayii; et konserveleri. (L)

AVELLANEDA (Alfonso FERNANDEZ DE). Bk. FERNANDEZ DE AVELLANEDA.

AVELLANEDA (Nicolas), arjantinli devlet adamı (Tucuman 1836-öl. 1885). Buenos Aires'te iktisat profesörü, Adalet, Diyanet İşleri ve Halk Eğitimi Kongresi üyesi (1868). Öğretimde büyük ilerlemeler gerçekleştirdi. Sarmiento'nun desteğiyle cumhurbaşkanlığına seçildi (1874-1880). Mitre isyanını bastırdı (1875), Patagonya yerlilerine karşı bir sefere girişti, Avrupalıların Arjantin'e göçünü destekledi ve Buenos Aires'i federal başkent olarak kabul ettirdi. (L)

AVELLİMİDEN, Güney Tuareglerinin kurduğu topluluk. Nijer nehri doğusundaki istepleri kapsar. Bu topluluk, İforha'lar Adrar'ının güneyinden Nijer ırmağına kadar göçebe hayatı sürer. Daha çok sığır yetiştirmekte ve Sahel bölgesine yerleşmektedirler. (L)

AVELLİNİA i. Çok ince yapraklı çimensi bitki. (Buğdaygillerden.) [L]

AVELLİNO, İtalya'nın Campania bölgesinde şehir, aynı adı taşıyan eyaletin merkezi. Monte Vergine manastırının eteğinde; 42 700 nüf. Fındıklık.

— *Avellino eyaleti:* 472 800 nüf. Napoli'nin doğusundaki kestane ağaçlarıyle örtülü İrpini tepeleri eyaletin dar sınırları içinde yer alır. (L)

AVELLİNO (Aziz, Andrea). Bk. ANDREA *Avellino.*

AVELLİNO (Onofrio), italyan ressamı (Napoli 1674-Roma 1741). Luca Giordano ve Solimena'nın öğrencisi. Dinî portre ve tablolar, Napoli'deki San Francesco di Palola kilisesinin tavan fresklerini yaptı. (L)

Ave Maria i. (lat. kelimeler, *Selâm, Meryem!* anlamında). Katoliklerin bu kelimelerle başlayan duası.

— ANSİKL. *Ave Maria* üç bölümden meydana gelir: 1. Cebrail'in sözleri (*Selâm ey lütuflarla dolu Meryem, Rab sizinledir*); 2. Elisabet'in kendini ziyarete gelen kuzinini selâmlayışı (*Kadınlar arasında kutlusun ve rahminin meyvesi kutludur*); 3. Meryeme yakarma (*Ey aziz Meryem, Tanrı'nın anası* v.b.). İncil'den alınan ilk iki bölümü kilisede çok eskiden beri okunur (V. yy.); üçüncü bölümün sözleri daha yenidir. *Ave Maria,* VII. yy. da, yunan piskoposu Severos'un dua derlemesinde yer alır, yalnız son kısımdaki kelimelerin (*şimdi* v.b.) fransiskenlerce eklendiği sanılmaktadır. (L)

AVENAN i. (esk. fr. *avenir, arriver,* gelmek, vasıl olmak'tan *avenant*). Huk. Bir sigorta sözleşmesinde veya sözleşme şartlarında değişiklik yapmak amacıyle düzenlenen ek sözleşme. (M)

AVENARİUS (Ferdinand), alman şairi (Berlin 1856-Kampen-auf-Sylt 1923). Richard Avenarius'un kardeşi. Önemli bir dergi olan *Der Kunstwart*'ı kurdu ve yönetti. Eserleri: destan niteliği taşıyan lirik manzume *Lebe!* (Yaşa!) [1897], *Stimmen und Bilder* (Sesler ve Resimler) [1898], *Faust* (1918). [L]

AVENARİUS (Richard), alman filozofu (Paris 1843-Zürich 1896). 1877-1896 Arasında Zürich'te felsefe ve tümevarıcı fizik okuttu. Leipzig'deki *Akademik-Felsefî Çevre*'nin kurucularındandır. Eserleri: *Kritik der Reinen Erfahrung* (Saf Deneyin Eleştirilmesi) [1888-1890], *Der Menschliche Weltbegriff* (İnsanî Dünya Kavramı) [1891]. Hume ile Berkeley'in öğretilerine benzeyen idealist ve ampirist bir görüş olan *empiriokritisizm*'in yaratıcısı sayılır. Avenarius'a göre, nesne, düşünen öznede bağımsız olarak var olamaz. Böylece «ben» ile «ortam» ın ilintisi, felsefî gerçekçiliği andıran bazı formüller ileri sürmesine rağmen, *öznel idealizm*'in sınırları içinde kalır. (L)

AVENCHES, İsviçre'de (Wallis kantonu) kasaba, Morat gölü güneyinde; 1 800 nüf.

— Tar. Avenches (Aventicum) Galya-roma devrinde Helvet'lerin başkenti idi, Morat gölü kıyısında bulunuyordu (daha sonraları içerilerde kalmıştır). Kalıntıları arasında, tapınak olduğu sanılan bir yapının çevresinde büyük bir tiyatro (yalnız bir tek sütunu «le Cigognier» hâlâ ayaktadır); bir amfiteatr (karşısında bugün arkeoloji müzesi bulunuyor); roma hamamları, önemli parçaları ayakta duran geniş bir kale duvarı vardır. Ren nehri üzerinde Büyük-Saint-Bernard boğazı yolunda önemli bir ulaşım merkezi olan şehir, IV. yy.da Alamanlar, V. yy.da da Hunlar tarafından yerle bir edildi. (L)

AVENE çoğl. i. (ar. ᶜ*avn,* yardımcı'dan ᶜ*avene*). Yardakçılar, kafadarlar, kötü bir işte yardım edenler, çete: *Yoksa Ebülhüda ve avenesi gibi dilenci alayını üfürük, efsun, muska yaptırmak için niçin başına toplasın* (H.E. Adıvar).

— DEY. *Esk. Avene-i havene,* bir hıyanete yardım edenler, hain yardakçılar.

— Dil bil. *Avn*'ın çoğulu Arapçada $a^{c}v\hat{a}n$'dır. *Avene,* Osmanlıcada türetilmiş bir kelimedir. (M)

Hendrik AVERCAMP «Kuş Sahnesi» detay (Güzel Sanatlar okulu, Paris)

Foto. LAROUSSE

AVENEL (vikont Georges D'), fransız iktisatçısı ve tarihçisi (Neuilly-sur-Seine 1855-Paris 1939). İdarî görevlerde bulunduktan sonra iktisat tarihi alanında araştırmalar yaptı. 1895'te, *Histoire Economique de la Propriété et des Salaires, des Denrées et de Tous les Prix en Général depuis l'An 1200 jusqu'en* 1800 (1200 Yılından 1800'e kadar Mülkiyet, Ücret, Zahire ve Genellikle Bütün Fiyatların İktisadî Tarihi) adlı yedi ciltlik eserini yayımladı. Yazar, rakamlar bakımından çok zengin olan bu eserinden türlü sonuçlar çıkardı ve bunları ayrı kitaplarda ele aldı. Ona göre, zengin sayısı artmış, servetler arasındaki eşitsizlik büyümüş; ama az gelirli kimseler, maddî manevî ihtiyaçlarını eskisinden daha fazla karşılayabilmişlerdir. (L)

AVENG i. (fars. *āveng*). *Esk.* Hevenk, kurutulmak üzere ipe geçirilmiş vişne, üzüm, incir, ayva ve benzerlerinin askısı. || Dizi, arka arkaya sıralanmış olan şey.

— ÇEŞ. DEY. *Aveng-i büyut* (evler hevengi), bina topluluğu: *Bütün kenarları hâre-i derya ile müzeyyen üç büyük aveng-i büyut, yosunlarla minelenmiş üç ehram-ı ebniye halinde İstanbul, Galata, Üsküdar pîş-i enzarda yükseliyordu* (Cenab Şahabeddin). || *Aveng-i şühur*, aylar dizisi: *Mayıs bir köylü mü, yoksa bir şehirli kıza mı benzer, siz onu Aveng-i Şühur nazımcısı Tevfik Fikret ile tartışınız, benim bildiğim bu ayla beraber Ankara kırlarının da keyfi geliyor* (F. R. Atay).

◆ **Avengân** sıf. Asılı duran.|| i. Çivi, çengel. (M)

Avenir de la Science (L') [*Bilimin Geleceği*], E. Renan'ın eseri. Daha 1848-1849'da yazılan bu kitap 1890'da yayımlandı. Rahip okulunu bitiren genç yazarın dinî inançlarını dile getirmektedir. Yazara göre, yüksek bir denge kuracak şekilde birleşen ilim, şiir ve ahlâk, tam ve gerçek dini, yani tabiî dini meydana getirecek ve bu din geleceğin dini olacaktır. Ancak filoloji insanlığı anlatabilir. Burada *humanizma* kelimesi, belki ilk defa olarak, insanla ilgili ne varsa hepsinin kutsal sayılması anlamına gelmektedir. (L)

AVENTİNUS (Johannes TURMAYR, — denir), bavyeralı vakanüvis (Abensberg 1477-Regensburg 1534). Latince olarak kaleme aldığı *Annales Boiorum*'u (Bavyera Yıllıkları) [ilk bas. 1554] adlı bir eser bırakmıştır. (L)

AVENTİNUS tepesi, lat. *Mons Aventinus*, Roma'nın yedi tepesinden biri (46 m); şehrin güneybatı ucunda Tiber ırmağının sol kıyısındadır; dar bir vâdi ile ayrılan iki küçük sahanlık meydana getirir; şehir dördüncü tepedeair. Ama *pomerium*'a, yani sitenin dinî çevresi içine ancak imparator Claudius devrinden sonra girdi. İmparatorluk şehrinin (*Urbs*) XII. ve XIII. kesimlerine tekabül ediyordu. Kısa zamanda bir halk mahallesi oldu. Patriciuslara karşı olan ayaklanma sırasında (İsa'dan önce 494'te) Plebeiusların bir kısmı, Aventinus'a sığındı. (L)

AVENÜ i. (fr. *avenue*). Bir meskene v.b. varan iki tarafı ağaçlıklı yol. || İki tarafına ağaç dikilmiş geniş şehir yolu: *Bulvar veya avenüler gibi işlek ve canlı güzergâhlardan uzaktı* (Y.K. Karaosmanoğlu). [LM]

AVENZOAR. Bk. EBU MERVAN BİN ZÜHR.

— AVER sıf. (fars. *āverden*, getirmek'ten *-āver*). *Esk.* Getiren, sebep olan. || Sahip olan.

— Klas. dil. Osmanlıcada, farsça ve arapça bazı kelimelerle birleşerek blş. sıf. yapmıştır: *Cengâver*, savaşçı. || *Dilâver*, cesur. || *Hicabaver*, utanç verici: *Bunlar hicabaver hareketlerdi* (Vâ-Nû). || *Huzuraver*, huzur verici. || *Peyamaver*, haber getiren, peygamber. || *Reşkaver*, imrendirici. || *Tâbaver*, dayanıklı v.b. (M)

AVERAJ i. (ing. *average*). Spor müsabakalarında bir takımın yaptığı sayıların karşı takımın yaptıklarına bölünmesiyle elde edilen sayı. (Bir şampiyonada aynı puanı kazanan iki takımdan averajı yüksek olan bir üst sırayı alır): *Liglerin puvanları, averajları hesap edilir* (Rifat Ilgaz). [LM]

AVERCAMP (Hendrik), hollandalı ressam (Amsterdam 1585-Kampen 1634). Yaptığı kış manzaraları, buzlu havaları kesin çizgilerle yansıtır. Bu resimler, iyi giyimli sayısız küçük insan figürleri ile doludur. — Yeğeni ve öğrencisi BARENT (Kampen 1612-ay.y. 1679), aynı üslûpta çalıştı ise de aynı inceliğe varamadı. (L)

AVERCE veya **AVERÇE** i. Bk. AVARCE.

AVERÇENKO (Arkadi Timofeyeviç), rus yazarı (Sivastopol 1881-Prag 1925). Ünlü bir mizahçıdır; başarısını özellikle, tanınmış yazar ve sanatçılarla birlikte Petrograd'da yayımladığı *Satirikon* adlı dergiye borçludur. Başlıca eserleri: *Vesyolyie Ustritsi* (Neşeli İstiridyeler) [1911], *Dyujinu Nojey v Spinu Revolyutsii* (İhtilâlin Sırtına Bir Düzine Bıçak) [1921], *Raskazi Tsinika* (Bir Kiniğin Hikâyeleri) [1925]. (L)

AVERD i. (fars. *āverdīden*, savaşmak, saldırmak'tan *āverd*). *Esk.* Harp, savaş.

— DEY. Esk. *Averdgâh* veya *averdgeh*, savaş meydanı, savaş yeri.

◆ **Averdîde** sıf. Saldırmış olan. || Saldırıya uğrayan. (M)

AVERDE sıf. (fars. *āverden*, getirmekten *āverde*). *Esk.* Getirilmiş, naklolunmuş.

◆ **Averdenî** i. Getirilmesi uygun şey, hediyelik eşya. (M)

AVERDEPOİS i. Bk. AVOİRDUPOİS.

AVERESCU (Alexandru), romanyalı mareşal ve siyaset adamı (İsmail 1859-Bükreş 1938). Türklere karşı girişilen 1877 savaşına gönüllü yazıldı ve orduda kaldı. Millî Savunma bakanı oldu, 1907'de bir köylü ayaklanmasını bastırdı. 1912-1913 Balkan savaşında genelkurmay başkanı oldu, halk arasında ün saldı. Birinci Dünya savaşında romanya orduları kumandanları arasında yer aldı (1916). Mart 1918'de, hükûmeti kurmakla görevlendirildi, Romanya yenilgiye uğradığı zaman, merkezî devletlerle görüşmelere girişti. «Halk partisi» (*Partidul poporului*) başkanı oldu, mart 1920'de iktidara geldi, fakat 1921'de çekildi. 1926'da Bratianu'nun düşmesi üzerine tekrar hükûmet başkanı oldu, kısa bir süre sonra istifa etti, devlet işlerine ancak 1938'de Krallık konseyi üyesi olarak karıştı. (L)

AVERNİER (Antoine), XVI.yy. fransız heykeltıraşı. Amiens katedralinin ünlü arkalıklı sıralarını yaptı (1508-1521). [L]

AVERNO gölü, lat. **lacus Avernus**. Esk. çoğ. Baies yakınında, Campania'da eski bir krater gölü. Karanlık bir görünüşü vardır, çevresi fena kokan bataklıklarla çevrilidir. Roma imparatorluğu zamanında bir kanal yardımıyle askerî liman olarak kullanılmıştı. Vergilius burasını yeraltı dünyasına açılan kapı olarak gösterir. Gölün yakınında Cumae'li Sibylla mağarası bulunuyordu. Bugün, bataklıkların yerini bağlar almağa başlamıştır. Eskiçağda, daha birçok yer (Epir'de ve başka yörelerde) *Averno* adını taşırdı; sağlığa zararlı bütün bataklıklara bu adı vermişlerdi. (L)

AVEROF (Yorgi AVYHERİS,— denir), yunanlı tüccar (Epir 1814-İskenderiye 1899). Rusya'da servet yaptıktan sonra memleketine döndü. Eskiçağdan kalma anıtların onarımını ele aldı. (L)

AVERRHOA i. Hindistan'da yetişen ağaç cinsi. Kulacıksız almaşık yaprakları vardır. Çiçekleri sapın ucunda salkım halindedir. (*Averrhoa bilimbi*'nin meyvesi ekşidir, ferahlık vericidir, limonata yapılır, yenir.) *A. Carambola*, bileşik yapraklı, küçük bir ağaçtır. Meyvesi beş kenarlı, sulu, ekşi ve kokuludur. Bu meyve ağacı bütün tropik bölgelerde yetiştirilir. (Ekşiyoncalar familyasından.) [L]

AVERROES. Bk. İBN RÜŞD.

AVERS, İsviçre Alpleri'nde (Graubünden kantonu) küçük vâdi. İsviçre'nin en yüksek (2 133 - 1 949 m yüksl.) ve sürekli yerleşme noktaları buradadır. (L)

AVERSA, İtalya'da Campania bölgesinde (Caserte eyaleti) şehir; 37 200 nüf. XI. yy. dan kalma katedral. Ticaret merkezi. (Burası Normanlar'ın 1030'da İtalya'da kurduğu ilk şehirdir. 1061'de papalığa bağlı bir kontluğun merkezi oldu. Sicilya kralı Andrea 1345'te burada boğduruldu.) [L]

AVESTA, İsveç'te (Kopparberg), Dalalv üzerinde kasaba; 9 600 nüf. Demir madeni yatakları, paslanmaz çelik sanayii. 1644'ten 1831'e kadar krallığın bakır paraları burada basılırdı. (L)

Avesta, Zerdüşt dinine ait metinlerin tümüne veya eski Perslerin, Zerdüşt'e atfedilen kutsal kitaplarına verilen ad. Bu metinleri günümüzde Bombay Parsi'leri ve İran Geb'leri muhafaza etmektedir. *Avesta*'nın bugünkü şekliyle Sasanîler çağından kaldığı söylenebilir. Ama içlerinde ilk Akamanışlara kadar uzanan birçok *gatha* (ilâhî) vardır. Bütününün 12 000 öküz derisi üzerine yazıldığı söylenir. Bunlar sonradan İskender tarafından Persepolis'te yaktırıldı. Akılda kalanlara dayanılarak M.S. III. veya IV. yüzyıllarda yeniden yazıldı. Gatha'lar, Avesta'nın 70 bölümlük bir adak kitabı olan Yasna adlı kısmına serpiştirilmiştir. Zerdüşt'ün ilâhî çağrı ve öğretisinin tarihçesi bunlara dayanılarak yazılabilir. Yasna, haoma'nın hazırlandığı Yasna törenlerinde okunması emredilen bir dua kitabıdır. Kutsal bir kitap olan *Vendidad*, *Avesta*'nın bir başka bölümüdür ve konusu âyin usullerinin olduğu gibi muhafazasıdır. Ölülerin gömülmesini yasaklayan buyruklarla (toprakları kirletecekleri düşünüldüğünden, akbabaların gelip parçalaması için, bunların yüksek «sessizlik kuleleri»ne [*dakhma*] bırakılması gerekir) birçok tıbbî buyruklar (tıbbî tedavi reçeteleriyle birlikte) ve bazı kanunî hükümler bu bölümde yer alır. *Visjered*, özü bakımından bir dua kitabıdır. *Yaşt*'lar ise, Zerdüşt öncesi oldukları sanılan, çeşitli melekler ve efsanevî kahramanlar şerefine yazılmış 21 ilâhinin toplanmasıyle meydana gelir ve ikinci derecede başka metinlerle birleştirilerek *Khorda Avesta* veya «Küçük Avesta»yı meydana getirir. Bundan başka *Vendidad Sade* denilen ve kendi içindeki sırayı bozmadan, müminlere kısaltmalar sunan bir özetleme kitabı vardır. Elyazması ilk *Avesta* metni Avrupa'ya 1663'e doğru götürüldü. Eksiksiz nüshasını ise ancak 1758'de Auguetil-Duperron, Surat'ta ele geçirdi. Uzun süre, nesilden nesle söz geleneğiyle geçen Avesta'yı meydana getiren parçaların tercümesi çok daha sonraları, avesta dilinin ölü bir dil haline geldiği ve yalnız bilim adamlarınca incelendiği bir dönemde yapılabildi. Pehlevî alfabesine göre düzenlenen yazıdaki ünlü ve ünsüzler bu geç dönem kayıtçılarının telaffuzunu yansıtır. (L)

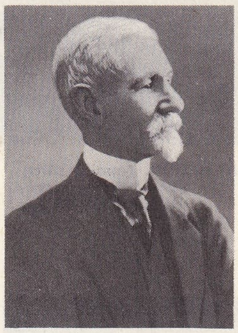

mareşal **AVERESCU**

Avesta dili, blş. i. Leng. Eskiden yanlış olarak *zend* diye adlandırılan avesta dili, iran dil ailelerindendir. İki lehçesi vardır: gatha lehçesi, derlemenin en eski bölümünü meydana getiren şiir kıtalarında kullanılan dildir; Avesta'nın geri kalan yanı, bu lehçeye yakın, ama biraz daha yeni bir lehçe ile yazılmıştır. Avesta dilinin konuşulduğu çevre tartışma konusu olmuştur: iç özellikleri bakımından doğu iran lehçelerine bağlandığı için Doğu İran bölgelerinde, ilkçağda konuşulan dillerden biri olarak kabul edilir. Eskiliği bakımından ise veda sanskritçesine yakındır; nitekim ancak bu dille karşılaştırılarak *Avesta*'nın güç metinleri çözülebilmiştir. (L)

AVEYRON, Fransa'da Massif Central'ın güney kesiminde idarî bölge; 8 771 km²; 290 400 nüf. Merkezi *Rodez*. Bölge, üç idarî çevreye (*Rodez, Millau, Ville-franche-de-Rouergue*), 43 kanton ve 307 komüne ayrılır. (L)

AVEYRON, Fransa'da Massif Central ve Akitanya havzasında bir çay. Tarn suyunun sağdan aldığı kol; 250 km. (L)

AVEZAC DE CASTERA-MACAYA (Marie Armand *Pascal* D'), fransız bilgini (Tarbes 1800-Paris 1875). Tarihî coğrafya ve özellikle XV. ve XVI.yy.ın keşifler tarihiyle ilgilendi. (L)

AVEZZANO, İtalya'da Abruzzo bölgesinde (Aquila eyaleti) şehir; 28 000 nüf. Şeker üretimi. Boksit yatakları. (L)

AVFİ (Nureddin Muhammed bin Muhammed), iranlı edip (Buhara 1171- Delhi 1233). Aslının Ashabdan Abdurrahman bin Avf'dan geldiğini iddia ettiği için *Avfi* diye anılmaktadır. Gençlik yılları Buhara'da geçti, ilk öğrenimini burada yaptı. 1202 Yılında Batı Karahanlıların sarayına girerek veliaht Kılıç Arslan Hakan'ın münşîliğine tayin edildi. Sonra Horasan, Sistan ve Harizm'in bazı şehirlerini gezdi ve 1220'de Sind'e gitti. Önce Sind ve Multan hükümdarı Nâsıreddin Kabaca'nın yanında, 1228'den itibaren de Delhi sultanı Şemseddin İltutmuş'un sarayında bulundu. Avfi'nin iki önemli eseri vardır: birincisi, peygamberlerden, evliyadan, hükümdardan, vezirlerden, çeşitli sanat erbabından ve muhtelif konulardan bahseden *Cevami-ül-Hikâyat ve Levami-ür-Rivayat* (Hikâyeler ve Değerli Rivayetler Antolojisi), ikincisi ise İslâmiyetten sonraki iran şairlerine ait ilk şuara tezkiresi olan *Lubab-ül-Elbad*'dır (Özlerin Özü). [M]

Foto. Monde et Caméra (LAROUSSE)

AVİGNON, Papalar sarayı, Saint-Bénezet köprüsü kalıntıları (XII. yy.)

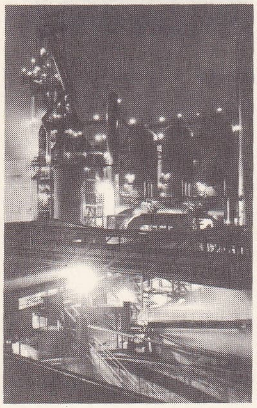

AVİLES, demir sanayi merkezi

AVFTAKT (alm. *Auftakt*). Bk. ANAKRUZ.

AVGIN veya **AVKIN** i. (fars. *āvgūn*). *Mah.* Kanalla gelen suyun ayrılacağı yerde meydana gelen küçük havuz. || Yer altı su kanalı. || Duvardaki su deliği (Sıvas). [M]

AVİAL i. (fr. *avial*). Esas maddesi alüminyum olan duralümin cinsinden hafif alaşım; özellikle havacılıkta kullanılması için az oranda (% 0,5 ilâ 2 arasında) nikel ve krom katılır. (L)

AVİANUS (Flavius), M.S. IV. veya V. yy. masal şairi. Bugün elimizde yalnız, Phaedrus ve Babrias'tan esinlenerek içli mısralarla yazdığı kırk iki masalı vardır. (L)

AVİANUS EVANDER (Caius), yunan heykeltıraşı ve maden oymacısı. İskenderiye'den Roma'ya getirildi (M.Ö. I. yy.) ve M. Aemilius Avianus'a esir olarak satıldı. Azat edildikten sonra Apollon tapınağında bir Artemis heykelini onarmakla görevlendirildi. Horatius, onun yaptığı bir kuyumculuk eserinden söz eder. (L)

AVİCULA i. İkiçenetli deniz yumuşakçası. Kavkısı ince, eğik oval biçimdedir. Arka çıkıntısı ön çıkıntısından daha çok gelişmiştir. İç yüzü parlak sedeflidir. (*Aviculidae* familyasından.) [*Eşanl.* PTERİA.]

— ANSİKL. *Avicula*'lar sıcak veya ılık denizlerde yaşar. Avrupa aviculası (*Pteria hirundo*) bisüsleriyle birbirine bitişik binlerce bireyden oluşmuş çok yaygın yığınaklar meydana getirir. Sıcak denizlerde yaşayan bazı türleri inci yapar. Avicula fosiline Siluryen devirden bu yana rastlanır. (L)

AVİDİUS CASSİUS. Bk. CASSIUS PUDENS.

AVİENUS (Rufus Festus), IV. yy. latin şairi ve çoğrafyacısı. Etruria'da doğdu. Akhaia'da prokonsüllük yaptığı sanılmaktadır. Altı ölçülük mısralar halinde, Aratos'tan *Phainomena* (Gökteki Olaylar) ve *Prognostica* (Belirtiler) adlı eserler ile Dionysios Periegetes'ten *Descriptio orbis Terrae*'yi (Yeryüzünün Tasviri) latinceye çevirdi. *Ora Maritima* (Deniz Kıyıları) adlı manzum eserinden parçalar kalmıştır. Avienus, bu eserde Akdeniz kıyılarını anlatır. (L)

AVİGLİANA, İtalya'da, Piemonte bölgesinde (Torino eyaleti) kasaba. Dora Riparia kenarında, Susa vâdisinin ağzında; 6 000 nüf. Ticaret merkezi. Büyük çelik fabrikaları, plastik maddeler. (L)

AVİGNON, Fransa'da Vaucluse idarî bölgesinin merkezi. Paris'ten 697 km uzakta, Rhône kıyısındaki Comtat'ta; 75 181 nüf.

— Tar. Avignon, önce bir Galya şehri iken Romalılar zamanında emekli askerlerin barınağı oldu ve çok gelişti. 1251'den itibaren, Toulouse ve Provence kontluklarına, sonra da yalnız Provence kontluğuna sıkı sıkıya bağlı kaldı. 1309'dan 1378'e kadar papaların oturduğu bir yer oldu. 1348'de Sicilya kraliçesi Giovanna I, şehri Papa Clemens VI'ya sattı. Bu sıralarda şehir çok hareketliydi. Papalığın varlığı onu Avrupa çapında önemli bir şehir haline getirmişti. Avignon, papaların Roma'ya dönmesiyle Papalığın mülkü haline geldi ve Fransız devrimine kadar papalık temsilcileri tarafından yönetildi. XVII. ve XVIII. yy. larda şehir parlak bir devir yaşadı. O dönemde Avignon, kökboyaları ve çömlekleri ile ün salmıştı.

— G. santl. Büyük bir kısmı hâlâ yıkılmamış olan, XII. ve XIV. yy. dan kalma surların çevrelediği Avignon, sanat bakımından en güzel ve ilgi çekici şehirlerden biridir: Doms tepesindeki Papalar sarayı; son Provence roman ekolünün güzel bir örneği olan Notre-Dame-Des Doms katedrali.

● *Avignon müzesi*, iyi düzenlenmiş, önemli bir müzedir. *Calvet müzesi* de denilen bu müze, 1833'te Villeneuve-Martignan (XVIII. yy.) konağında kuruldu. Müzede, eski ve Ortaçağdan kalma ilkel heykeller, demir eşya koleksiyonu, Joseph Vernet, David, Chassériau, Granet, Courbet ve aralarında Soutine'in de bulunduğu birkaç çağdaş ressamın tabloları yer alır. (L)

Avignon'lu Genç Kızlar, Pablo Picasso'nun Paris'te yaptığı (1906-1907) ve şimdi New York Modern Sanat müzesinde bulunan tablosu. Eser, sanatçının Barcelona'da Avignon sokağındaki bir genelevden kalan anılarını yansıtır. Kübizmin temel eserlerinden sayılan bu resimde zenci sanatının etkileri görülür. (L)

AVİHTE sıf. (fars. *āviḫten*, asmak'tan *āviḫte*). *Esk.* Asılı, asılmış.

— DEY. *Esk. Avihte etmek*, asmak: *Pişgâhımızda, sazendeler olduğu mahalde, bir münakkaş, kebir perde avihte etmişlerdi* (Yirmisekiz Çelebi).

◆ **Avihteğî** i. Asılmış olma hali. (M)

AVİKAMLAR, Fildişi sahilinde zenci halk. Grand-Lahou çevresinde yaşarlar. (L)

AVİLA, İspanya'da şehir. Eski Castilla'da, sierra de Avila eteğinde, Adaja çayı kıyısında eyalet merkezi; 26 800 nüf. Makine fabrikaları (kamyonet). Santa Teresa'nın vatanı. — *Avila eyaleti* eski Castilla'ya bağlıdır; 253 000 nüf. Kuzeyde Arevalo'ya doğru, Eski Castilla'nın az bitek yüksek ovalarının bir kısmını kapsar (çam koruları). Fakat aslında merkezî silsilenin orta bölümünden meydana gelir. Burası yerleşmeye elverişli değildir, geniş ölçüde küçükbaş hayvan yetiştirilir. Güney vâdilerinden bazı havzalarda (Alberche, Tietar) tarım yapılır.

— Tar. Avila önce roma kolonisi, sonra da 714'ten XI. yy. a kadar bir müslüman şehriydi. 1465'te asiller, Castilla'lı kral Enrique IV'ü düşürüp yerine kardeşi Alonso'yu getirmeğe karar verdiler. 1520'de Castilla cuntası Comunerosların krallığa karşı mücadelesini yönetmek için burada toplandı. XVII. yy. başında Moriskolar'ın dönmemek üzere sürgüne gönderilmesi yüzünden şehir çok zarar gördü.

— G. santl. Avila şehri, bir tepe üzerinde kuruludur. İki büyük kapısı olan bir sur ile çevrilidir; ağırbaşlı ve mistik bir görünüşü vardır. Castilla'nın, anıt bakımından en zengin eski şehirlerinden biridir. Katedralin şehrin merkezinde bir çıkma meydana getiren, XII. ve XIII. yy. da onarılmış mihrabı, bir çapraz sahını, bir sahını, XIII. ile XVII. yy. dan kalma küçük kiliseleri ve gotik bir manastırı vardır. Büyük roman kilisesi San Vicento, XII. ve XIII. yy. lardan kalmadır; bu kilisenin güney kapısını yapan adı bilinmeyen heykeltıraşın dâhice eseri de (San Vicento ile iki kız kardeşinin mezarları) buradadır. Daha birçok roman kiliseleri sayılabilir: San Pedro, San Andres, San Segundo v.b. Katolik krallar devrinden kalma büyük dominiken manastırı, Santo Tomas'da mihrabı, Pedro Berruguete'nin yaptığı çok güzel bir arkalıkla süslüdür ve çapraz sahnın ortasında Domenico Fancelli'nin yaptığı Prens San Juan'ın mermer mezarı yükselir. Ayrıca San Francisco manastırı'nın (XV. yy.) kalıntılarını, eski Santa Teresa manastırı ile daha birçok eski saray ve evleri de sayabiliriz. (L)

AVİLA (Sancho D'), ispanyol generali (Avila 1523-Lizbon 1583). Anvers'i aldı (1576) ve 1580'de Portekiz'e karşı yapılan bir sefere kumanda etti. (L)

AVİLA CAMACHO (Manuel), meksikalı general (Teziutlan 1897-Mexico 1950). Cumhurbaşkanı (1940-1946), A.B.D.'den yardım gördü ve bir toprak reformu yaparak küçük mülk sahiplerini destekledi. (L)

AVİLA Y ZUNİGA (Luis DE), ispanyol kumandanı ve tarihçisi (Plasencia 1500-öl. 1564). General ve elçi olarak Karl V'in hizmetinde bulundu. 1546 ve 1547'de Alman Protestanlarına karşı girişilen savaşlar üzerine *Comentario de la Guerra de Alemania* (Almanya Savaşı üstüne Yorum) adlı bir eser yazdı. (L)

AVİLES, İspanya'da liman şehir (Oviedo eyaleti); 48 500 nüf. Hızla gelişen bir sanayi merkezi. Ağır maden sanayii ve çinko işleri. Demir sanayii şu alanları kapsar: bir termik santral, bir çelik fabrikası, iki yüksek fırın, kok kömürü fabrikası, birçok hadde tezgâhı. Kimya sanayii şehrin yakınındadır. (L)

AVİLOV (Mihail İvanoviç), sovyet ressamı (1882-1954). Kızılordunun başarılarını ve iç savaştaki çetecileri canlandıran tablolar yaptı (*Stalin'in Süvarileri Ziyareti*). Daha sonraki eserlerinde sovyet ordusunun barış günlerindeki hayatından esinlendi. *Piyeryesviyet ile Çelubiyey arasında Düello* adlı tablosunda (1943), Tatarlara karşı girişilen savaşı canlandırır. (L)

AVİNA (EL—), Tunus'ta havaalanı. Şehrin 7 km doğusunda. Biri 1830 m olan 4 pisti vardır. (L)

AVİON, Pas-de-Calais'de (Arras idarî çevresi), Lens'in güneyindeki maden kömürü havzasında (Lievin grubu); 20 781 nüf. Kömür madenleri, biracılık. (L)

AVİS. Bk. AVİZ.

AVİSSEAU (Charles Jean), fransız çömlekçisi (Tours 1796-ay.y. 1861). Bernard Palissy'den beri unutulmuş olan, renkli minelerin yüksek sıcaklıkta eriyip kaynaşmasını sağlayan usulün sırrını 1843'te yeniden keşfetti. Henri II üslûbunu andıran insan, hayvan ve deniz kabuğu kabartmaları ile süslü tabiî renkte emaye tabaklarının güzel ve kaliteli olmasına rağmen, ömrü yoksulluk içinde geçti. Oğlu Edouard, babasının eserini sürdürdü. (L)

AVİSTO i. (ital. *avisto*). Gösterildiği zaman ödenmesi gereken poliçelere yazılan ve «görünce» anlamını veren bir terim. (M)

AVİTOHOL, bulgar-türk Dulo hanedanının, VIII. yy. a ait olan «bulgar hükümdarları listesi» adlı listede adı geçen efsanevî atası. Bu listelerin gösterdiği kütüğe göre Avitohol 164-463 yılları ve oğlu İrnik de 464 -613 yılları arasında yaşadılar. Marquart'a göre *Avitohol* adı *Apıt-oğul* (ataların oğlu) anlamına gelir ve bu adı taşıyan kimsenin atalarının şerefini yükseltmekle yükümlü olduklarının sanılmaktadır.

Bazı bilginler Avitohol'un, gerek kütükte verilen tarihlere ve gerekse oğullarının aynı adı taşıması sebebiyle hun hükümdarı Atillâ ile aynı olduğunu kabul ederler. (M)

AVİTUS, Vizigotların, Afrika Vandallarıyle çarpışsın diye Batı Roma imparatorluk tacını giydirdikleri Arverne'li asil. Doğu Roma imparatorluğuyle ittifak sağlayamadığından başarısızlığa uğradı ve tahttan indirildi (455-456). [L]

AVİTUS (Sextus Alcimus Ecdicius) [*aziz Avit*] (Vienne, Dauphiné [?] 450-ay.y. 518'e doğr.), Vienne piskoposu (490'a doğr.-518). Auvergne'li soylu bir aileden olan Avitus, zamanının bütün olaylarına karıştı. Burgund kralı Sigismund'u ariusçuluktan vaz geçirterek katolik olmağa razı etti. Katolikliği seçtiği için Clovis'e yazdığı kutlama mektubu ünlüdür. İlhamını dinden alan şiirler yazdı. (L)

— **AVİZ** sıf. (fars. *āviḫten*, asmak'tan *-āviz*). *Esk.* Asılı, asılmış olan.

— Klas. dil. Osmanlıcada, blş. sıf. ve i. yapmıştır: *dilâviz*, gönlü kendine bağlayan güzel; *rahtaviz* (elbise asılan), askı. (M)

AVİZ veya **AVİS**, Portekiz'de şehir (Portalegre idarî bölümü). Seda kıyısında, Alentejo bölgesinde; 2 200 nüf. Eskiden Aviz askerî tarikatının merkeziydi. *Aviz hanedanı,*

AVİLA

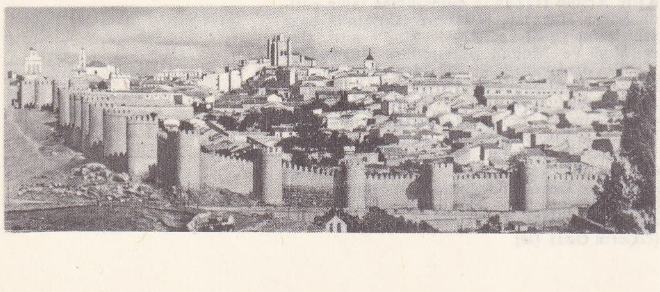

Foto. Nadau-Rapho, D. Ramoz, İspanyol Turizm ofisi (LAROUSSE)

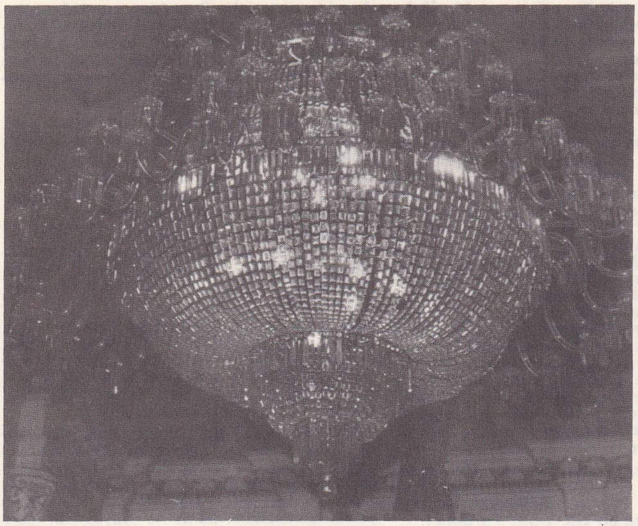

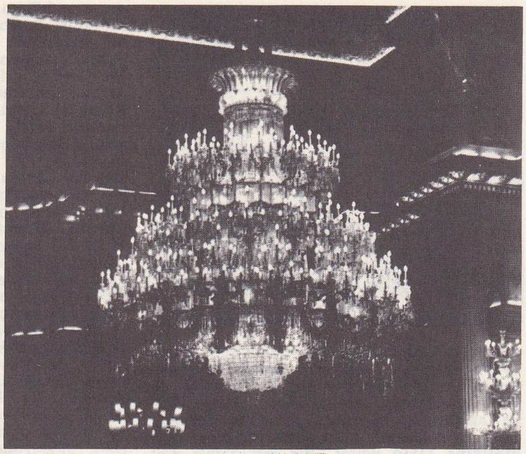

solda, ingiliz konsolosluğundaki **avize** (İstanbul); üstte, Dolmabahçe Sarayı Muayede salonundaki **avize** (İstanbul); aşağıda, Dolmabahçe sarayından bir başka **avize**

avizeağacı

Portekiz'de 1385'ten 1580'e kadar hüküm sürdü. (L)

AVİZE i. (fars. *āvīḫten,* asmak>*āvīz,* asılı olan şey'den *āvize*). Tavana asılan süslü aydınlatma aracı: *Tavanda pırıl pırıl bir küçük avize* (Kemal Tahir). *Avizelerin tavandan döktüğü ışık selleri içinde sendeliye sendeliye birkaç adım yürüdüm* (R. N. Güntekin). Bk. ANSİKL. ‖ İstanbul tersanesinden çıkan osmanlı savaş gemilerine, padişah ve devlet büyüklerinin gönderdiği hediyelik kumaşlarla yapılan donatma. (Gelen kıymetli kumaşlar belli bir usule göre asılır ve teşhir edilirdi.)

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Avize-i gûş,* kulağa asılı küpe. ‖ *Avize-i nücum,* yıldızlar topluluğu. ‖ *Kristal avize,* içinde mum alevlerinin veya «mum» denilen uzun ampullerden saçılan ışığın yansıdığı yontulmuş kristal parçalarından meydana gelen bütün.

— ANSİKL. Cami, kilise v.b. büyük yapılarda daha önce kullanılan top kandillerinin yerini sonradan *avizeler* aldı. İlk zamanlar mum, sonra havagazı avizeleri kullanılıyordu, elektrik icat edilince avizelere de ampuller takıldı. Avizelerin pirinç, tunç, ağaç, billûr gibi çeşitli malzemeden yapılanları vardı. Bohemya kristali, venedik camları, bakır, yaldızlı tahta ve porselenin bazen ayrı ayrı bazen bir arada kullanıldığı da oluyordu. İstanbul'da çeşmibülbülden yapılmış ve lâle, karanfil, gül gibi çiçek motifleriyle süslenmiş zarif kollu avizeler moda olmuştu (XVII.-XVIII.-XIX. yy. lar). O zamanlar Fransa, Bohemya ve Venedik'ten getirtilen billûrlar türk zevkine göre işlenirdi. Topkapı sarayında Fransa'dan hediye gelen, neceften orijinal bir XVII. yüzyıl avizesi vardır. Bugünkü İstanbul üniversitesi binasındaki venedik işi avize de meşhurdu. XIX. yy. ın sonuna kadar çok kullanılan, bütün saray, yalı, konak ve köşklerin tavanını süsleyen avizeler modern evlerden hemen de büsbütün kaldırılmış gibidir. (ML)

AVİZEAĞACI bls. i. Dip tarafı odunsu veya ağaçsı bitki. Yığın halinde birleşik yaprakları, beyaz kaymak veya menekşe renginde büyük çiçekleri vardır. (Zambakgillerden.)

— ANSİKL. *Avizeağaç*'ları güzel görünüşlüdür. Yaprak ve çiçekleri için bahçelerde yetiştirilir. Güneşli, sıcak topraklar ister. Sürgün veya çelikle üretilir. (L)

AVİZGİN sıf. (fars. *āviz,* asılı olan'dan *āvizgin*). *Esk.* Israr eden, musallat olan. ‖ I. Musallat olan dilenci, birşey elde edinceye kadar bırakmayan kimse. (M)

AVİZO i. Denizc. (isp. *barca de aviso*). Haber ulaştırmağa yarayan kayık. Eskiden postayı taşımağa yarayan küçük tekne. ‖ XX. yy. da konvoylara eşlik eden hafif yapılı küçük tekne. ‖ *İdrograf avizo.* Bk. İDROGRAFİ (*hizmetleri*). [L]

AVİZZUNA (Giuseppe), italyan generali ve siyaset adamı (Chiesi 1789-Roma 1879). Napolyon'un Büyük ordusunda askerdi, 1821 ayaklanmasında Santarosa kuvvetlerinin başına geçti, İspanya'ya sığındı, liberallerin safında savaştı, sonra ticaretle uğraşmak üzere Amerika'ya gitti. 1848'de İtalya'ya döndü, Cenova millî muhafız alayı kumandanı, sonra da Roma Cumhuriyeti Savunma bakanı oldu. Yeniden kaçmak zorunda kaldı. Garibaldi kıtaları saflarında Napoli seferine katılmak için geri döndü. (L)

AVKIN i. *Mah.* Bk. AVGIN.

AVKÖPEKLERİ, Büyükayı'nın güneyinde, Kuzey gökküresi takımyıldızı. Çok parlak olmayan birkaç yıldızdan meydana gelir; başlıca yıldızı α 'nın kadiri 2,9'dur ve bileşenleri sarı-mor olan bir çift yıldızdır. Gökyüzünün bu bölgesinde çok iyi bilinen sarmal bir gökada (galaksi) bulunur. Bu takımyıldız bazen eski adıyle TAZI olarak anılır. (L)

AVL i. (ar. *ʿavl,* meyletme, doğru yoldan sapma'dan). Esk. huk. Miras hisseleri tutarının payda sayısını aşması. Bu halde, miras meselesi miras hisseleri tutarı payda sayılarak halledilir.

◆ **Avliye** i. Esk. huk. Miras hisseleri toplamının payda sayısını aştığı mesele. (M)

AVLAD CELÂL, Cezayir Sahrası'nda, Zap dağlarının güneyinde vaha; 31 676 nüf. Önemli ticaret merkezi. (L)

AVLAD NAİL dağları, Güney Cezayir'de dağ kütlesi. Sahra Atlası'nda, doğuda Zap dağları ile batıda Cebel Amur arasında yer alır. Yükseltisi *Cebel el-Azreg*'de 1 491 m. Avlad Nail dağları birkaç sıradan meydana gelir. Bunlar alüvyonlu ve cılız istep görünüşlü geniş senklinal ovalarla birbirinden ayrılmıştır. Celfa, Avlad Nail dağları arap konfederasyonunun başlıca pazarıdır. Bu konfederasyonun göçebe veya yarı göçebe kabileleri yerleşik bir hayat yaşamağa başlamışlardır. (L)

AVLAD RAHMUN, Cezayir'de komün (Constantine idarî bölgesi ve idarî çevresi), Constantine'in güneydoğusunda; 6 100 nüf. Ulaşım merkezi. (L)

AVLAK i. (yun. *aulaks,* açılan iz'den *avlak*). Dere, vâdi. ‖ Su kanalı. (M)

AVLAKA, Ege denizinin kuzey bölümünde İmroz adasının batı ucundaki kayalık burun. Burası Türkiye topraklarının batı yönünde uç noktasını meydana getirir (25°40′ doğu boylamı, 40°07′ kuzey enlemi). [M]

AVLAMAK geçl. f. Bir av hayvanını diri veya ölü ele geçirmek: *Mini mini, çok semiz, gayet lezzetli kuşlar avlayacağım, asma yaprağına sarıp kızartısınlar* (R. H. Karay). *Vurdukları kurtların, tilkilerin derilerini giydiler, avladıkları geyiklerin etlerini yediler* (A. H. Müftüoğlu). ‖ — *Mec.* Çok arzu edilen, her zaman bulunmayan veya zor ele geçecek bir şeyi yakalamak: *Bir kayıktabak dolusu getirdiler, bir çatalda ikisini birden avlıyordu* (F. R. Atay). ‖ Kandırmak, yalanla düzenle avutarak tuzağa düşürmek: *Mesut dul, lüksüne, fantezisine uşaklık edecek yeni bir kısmet avlayıncaya kadar benim kuzenle dalga geçecek* (R. N. Güntekin). *Halkı yalanla avlayarak, yukarıyı şantajla sindirerek, bu yaman oyuncu iki tarafı da sömürür* (F. R. Atay).

— ÇEŞ. DEY. *Gafil avlamak* (*avlanmak*), hazırlıksız bir durumda yakalamak (yakalanmak), olup bittiye getirmek (getirilmek): *Dayımın hediyesi beni hiç de büsbütün gafil avlamamıştı* (A. H. Tanpınar). *Şebib onu gafil avlayıp da çarpmak ... için fırsat gözetirdi* (Cevdet Paşa). ‖ *Sinek avlamak,* işsiz güçsüz olmak.

◆ **Avlanmak** dönşl. f. Ava gitmek: *Hünkâr birgün avlanmak üzere kırlara doğru çıkmıştı* (N. Araz). ‖ Av avlamak: *Ağzından dolma bir tüfekle avlandığı sırada kendi kendisini yaralamış, bir gözünü kaybetmişti* (R. H. Karay). ‖ *Mec.* Başkası tarafından ele geçirilmek; kandırılmak: *Ava giden avlanır* (Atasözü).

— Fels. *Pan'ın avlanması,* Francis Bacon'ın kullandığı deyim: ilmî incelemelere geçilmeden önce, elden geldiği kadar çok sayıda olgu derlemek amacıyle tabiatın araştırılması anlamına gelir.

◆ **Avlatmak** ettrg. f. Bir av hayvanını veya ele geçirilmek istenen bir şeyi başkasına yakalatmak, tutturmak. (ML)

AVLİA. Bk. CEBEL AVLİA.

AVLONA. Bk. AVLONYA.

AVLONYA, Arnavutluk'ta şehir. Arnavutluk kıyı ovasının güney ucunda. Demiryoluyle Selenice'ye bağlı; 33 000 nüf. Petrol limanı. Eski *Aulona* şehridir. Adriya denizinin ağzında bulunduğundan Avlonya İkinci Dünya savaşında alman denizaltılarının yararlandığı önemli bir deniz üssü oldu. (L)

AVLONYALI FERİD PAŞA, osmanlı sad-

AVLONYALI FERİD PAŞA

Foto. Akatlar, Nurettin Erkılıç (MEYDAN) ; Gilelta (LAROUSSE)

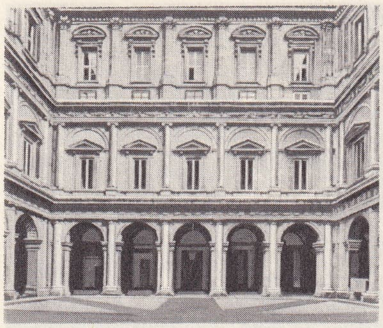

iç avlu
(Farnese sarayı, Roma)

Yenişehirli AVNÎ

razamı (Yanya 1852-İtalya'da San Remo 1914). Yanya'da öğrenim gördü. Diyarbakır'da Adliye müfettişliği, İstanbul'da İstinaf mahkemesi azalığı yaptı. Şûrayı Devlet azalığında, Konya valiliğinde bulundu. 1902'de sadrazam oldu. Meşrutiyet'te Âyan azalığına tayin edildi. Bir ara İzmir valisi ve Dahiliye nazırı oldu. Bir devre Âyan meclisi reisliği yaptı. (M)

AVLU i. (yun. *aule*). Bir yapının ortasında veya önünde duvarlarla çevrili üstü açık yer, boşluk: ***Her katın odalarında bu avluya nazır balkondan koridor çıkılıyor*** (Vâ-Nû). ‖ Cami, mescit, saray v.b. büyük binaların üstü açık kısmı: ***Büyük camilerin, büyük mermer kapılarından, evvelâ mermer döşeli etrafı mermer sütunlar, kemerlerle çevrili serin avlularına girilirdi*** (Ş. S. Aydemir). ***Bursa'da bir eski cami avlusu / Küçük şadırvanda şakırdayan su*** (A. H. Tanpınar). Eski ahşap evlerin giriş kısmındaki üstü açık yer (*Eşanl.* HAYAT): ***İçeri girip avludaki tulumbada yıkandıktan sonra [...] kendi odasına çıktı*** (Sabahattin Ali). ***Eski evde, şimdi bir başka ev var / Avlusu karanlık, suları tadsız*** (N. F. Kısakürek).

— Balıkç. Dalyanlarda yolgeçmesi, dalyan ve kıyı arasındaki saha.

— Mim. *Bahçe avlu*, ortasına çimen ve çiçeklerle bahçe gibi tarhlar yapılmış avlu. Manastır, hastahane ve hapishane gibi bazı binaların ortasında rahip, hasta ve hapislerin gezmeleri ve hava almaları için bırakılan üstü açık ve etrafı kapalı meydan ve bahçeler. ‖ *Çiftlik avlusu*, çiftliklerde ahır ve kümeslerin ortasında bulunan büyük avlu ve meydan. (Burada hayvanlara su verilir ve çiftlik işleri görülür.) ‖ *Dış avlu*, binanın önünde ve binadan dışarı olan ve bazen tekmil binanın etrafını çeviren avlu. (Cami mimarisinde bu dış avluya *harim* ve iç avluya *harem* denir.) ‖ *Han avlusu*, eski han ve kervansaraylarda arabaların konulduğu ve eşyanın indirilip yükletildiği büyük meydanlar. (Burada hayvanları sulamak için çeşme ve namaz kılmağa mahsus küçük bir mescit veya namazgâh, kahve gibi yapılar bulunur.) ‖ *İç avlu*, binanın orta ve iç kısmında bırakılan avlu. (Büyük camilerde binanın bir kısmını teşkil eden ve onunla bir bütün vücuda getiren avlulara *iç avlu* veya *harem* denir. Caminin dış avlusu binayı çeviren hudut içindeki büyük meydandır. Sultanahmet camiinde olduğu gibi. Buna da *harim* adı verilir.) ‖ *Ön avlu*, bir binanın önünde bulunan avlu. (Bazı şatolarda, binanın ortasındaki esas avludan önce gelen ve iç avluya buradan geçilen avlulara denir. Bunlara dış avlu da denir.) ‖ *Örtülü avlu*, eski türk evlerinin kapılarından girilince zemini toprak veya tuğla ve taş döşeli geniş boş kısımlardır ki bunlar üstü kapalı bir avludur. (Eskiden hayvan ve arabalar bu avluya sokulur, orada hayvana binilir ve hayvandan inilirdi.) ‖ *Revaklı avlu*, etrafında revaklar yapılmış avlu. (İstanbul'da Beyazıt camiinin iç avlusu da bir revaklı avludur. Avlu revakları ya düz atkılı veya kemerli olur.) ‖ *Tören avlusu*, bazı resmî binalarda tören yapmağa tahsis edilen avlu (*Şeref avlusu* da denir.) Bk. TOPKAPI *sarayı*.

— ANSİKL. Mim. Roma evlerindeki *atrium* bir iç avludur. Revaklarla çevrelenmiş avluların kullanımı Doğudaki ilk hıristiyan mimarlarca benimsenmişti. Batıda, Ortaçağda, frank reislerinin konutlarında genellikle, içinde toplantı ve şölenlerin yapıldığı üstü kapalı veya açık bir orta avlu (*aula*) bulunurdu. Sonradan derebeyi konutları koruyucu duvarlarla çevrilince yapının kaplamadığı sur içindeki bir veya birçok avludan meydana gelen bölüm çok düzensizce yapıldı. Daha sonraları derebeyi konutlarının avluları daha genişletildi, düzene sokuldu ve güzel yapılarla çevrelendi.

En güzel iç avlular arasında Louvre'un kare avlusu, Lüksemburg ve İnvalides avluları, Roma'da Quirinale sarayı, Borghese sarayı, Farnese sarayı avluları, Cancelleria sarayı avlusu, Belvedere avlusu, Granada'da Elhamra sarayının Aslanlar avlusu sayılabilir. Topkapı sarayı avluları İstanbul'un en meşhur avlu yapılarıdır. Bu avlular vaktiyle beş avlu ve bir de bunları çerçeveleyen sahından ibaretti. *Birinci avlu*, sarayın dış kısmı ile saray içi sahasını içine alıyordu. Buraya *birinci yeri* de denirdi. Babıhümayun'dan arka kapıya kadar *birinci avlu* idi. Sağda Çizmekapı'dan, solda Kozbekçiler kapısından başlar, sarayı çerçeveleyen köşkleri, bahçeleri, diğer binalarla müştemilâtını içine alırdı. Ortakapı'dan Akağalar kapısına kadar olan kısım *ikinci avlu;* Akağalar kapısından Sarayın dördüncü kapısına kadar olan kısım *üçüncü avlu*, Harem dairesine bakan avlu da *dördüncü avlu* idi. Üslûp bakımından birbirinden farklı olan bu avluların her birinin fonksiyonu da ayrıydı. (ML)

AVN i. (ar. ʿ*avn*). *Esk.* Yardım: ***Ve kederli vakitlerde avn ü inayet ancak ondan ümit olunur*** (Cevdet Paşa). ‖ Süleyman peygambere yardım eden bir cin. ‖ Sıf. Yardımcı.

— DEY. *Esk. Avn-i Hakk* ve *avn-i İlâhî*, Allah yardımı.

◆ **Avnî** sıf. (ar. ʿ*avn*, yardım'dan ʿ*avnî*). *Esk.* Yardımla ilgili. ‖ İ. Erkek adı: ***Adam taşımakla ekmeğini kazanan Avni efendiyle tavla oynayışı...*** (S. F. Abasıyanık). [M]

AVNÎ, birçok divan şairinin ortak adı: AVNÎ *Bursalı* (Mehmed Çelebi), müderrislik yaptı (öl. 1862). Şiirlerine mecmualarda rastlanır; —AVNÎ *Bursalı, Yağcızade*, nakşibendîdir. Şiirlerine mecmualarda rastlanır; —AVNÎ *Demircizade* (Mehmed) [1810-1948], *Divan*'ı vardır. (M)

AVNÎ, Fatih Sultan Mehmed'in şiirde kullandığı mahlâs. Bk. MEHMET II.

AVNÎ (Nureddin), divan şairi (1866-1928). Çeşitli devlet hizmetlerinde, Meclis kâtipliğinde bulundu, bir ara Dârülfunun'da fars edebiyatı okuttu. Besteci ve ses sanatkârı Münir Nureddin'in babasıdır. (M)

AVNÎ MAHMUD BEY, türk hekimi (İstanbul ?-ay.y. 1926). Uzun süre Toptaşı Akıl hastahanesinde hekim ve başhekim olarak çalıştı. Bir ara, kardeşi doktor Ali Muhlis ile beraber Zeynepkâmil hastahanesini kadınlar için akıl ve sinir hastahanesi olarak işletti̇ler.

Avnî Mahmud'un *Emrazı Akliye* (Akıl Hastalıkları) ve *Terbiyeyi Akliye* (Akıl Terbiyesi) adlarıyle iki kitabı vardır. (M)

AVNÎ MEHMED EFENDİ, osmanlı reisülküttabı ve başdefterdarı (?-İstanbul 1767). 1741'de sadaret başhalifesi, sonra beylikçi, küçük tezkireci oldu ve Hamid Hamza Paşa yerine, 1755'te reisülküttap tayin edildi. 1757 Tarihine kadar bu görevde kaldı. Daha sonra başdefterdar oldu (1764). 1766'da, devlet malını tahsilde ihmali görüldüğü için azledildi. (M)

AVNÎ MEHMED EFENDİ, osmanlı devlet adamı (?-İstanbul 1820). Babıâli'den yetişti. 4 Ağustos 1791 tarihinde imzalanan Ziştovi (Sistow) görüşmelerine kâtip olarak katıldı. Sonraları Divanıhümayun kesedarı, ikinci tezkireci ve birinci tezkireci oldu. Anadolu muhasebecisi, tekrar üçüncü defterdarlık gibi birçok memuriyette bulundu. Doğruluğu ile tanınmış bir devlet adamı idi. (M)

AVNÎ ÖMER EFENDİ, osmanlı reisülküttabı ve yazarı (?-İstanbul 1659). Sultan İbrahim devrinde reisülküttaplık yaptı. İstanbul'da Kabataş'taki cami ve mektebini 1652 yılında inşa ettirmişti. Devrinin tanınmış hattatlarındandı. Halvetiye tarikatının ileri gelenlerinden Cihangirî Hasan Efendiye intisap etmişti. *Kanun-u Osmanî Mefhum-u Defter-i Hakanî* adlı bir kanun risalesi kaleme alarak Murad IV'e takdim etmiştir. (→ Bibliyo.) [M]

AVNÎ PAŞA (?-İstanbul 1861), Abdülmecid devri askerlerinden. Topkapı sarayında Enderun'dan yetişti. Asâkiri Muhammediye'nin kuruluşunda orduya girdi ve ilk defa, yeni nizama göre elbiseyi giydi. Halk tarafından bu kıyafetin tepki ile karşılanması üzerine bir süre için Bursa'da oturmağa mecbur edildi. Halk yeni düzene alışınca, İstanbul'a döndü. 1827'de albay, sonra tuğgeneral oldu. Dârı Şûraya üye tayin edildi ve son olarak 1845'te tümgeneralllik ile osmanlı ordusunda hizmet gördü. (M)

AVNÎ Trabzonlu (Karaosman), divan şairi (öl. 1892). Hem halk, hem de divan tarzında şiirler yazmıştır. *Divançe*'si vardır. (M)

AVNİYE i. Kıyf. İlk defa Sultan Aziz devrinde İstanbul'da giyilen kolsuz asker kaputu; kukuletalı bir çeşit yağmurluk.

— ANSİKL. *Avniye* çoğunlukla siyah ve devetüyü renginde çuhadan yapılırdı. Önleri, kukuletanın kenarı, omuz, yan ve kol dikişleri çuhanın renginde bir şeritle çevrilirdi. Beden ve kolları boldu.

Yeniçerilerin kışlık elbiseleri arasında yağmurluk diye bilinen eski bir üst giyeceğidir. Serasker Hüseyin Avni Paşa tarafından ordu subayları için de kabul edildiğinden *avniye* adı verilmişti. Bu kıyafet, İkinci Meşrutiyet devrine kadar kullanılmıştır. (M)

AVNÎ Yenişehirli (asıl adı **Hüseyin Avni**), divan şairi (Yenişehir 1826-İstanbul 1883). Devrinde avrupalılaşan türk edebiyatına rağmen divan tarzı söyleyişe sadık kaldı ve bu tarz şiirleriyle yüzyılın ikinci yarısı sonlarında haklı ve büyük bir şöhret kazandı.

Yenişehirli Avnî Fener eşrafından Sıdkî Ebu Bekir Paşanın oğludur. Öğrenimini memleketinde yaptı, sonra memuriyet hayatına atıldı. Bağdat'ta divan kâtipliği, İstanbul'da Bidayet mahkemesi azalığı yaptı. Mevlevî tarikatına mensuptu. Ölünce Eyüp'te Bahariye mevlevîhanesine gömüldü. Türkçe şiirlerinde Nef'i, Fuzuli gibi büyük divan şairlerine hayranlığı hissedilen Avnî, divan tarzı söyleyişin bütün inceliklerini ve tekniğini bilen, kuvvetli bir şairdi. Devrinde, Muallim Naci'den başlayarak, bu tarz şiiri devam ettirmeğe çalışan bütün eskiye bağlı şairler tarafından ilgi görmüştü. *Divan*'ında (İstanbul 1888) en başarılı manzumeler, gazelleri ve sayıca az olmakla birlikte rubaîleridir. Diğer eserleri: *Farsça Divan; Kaside-i Culûs-ı Murad-ı Hâmis* (Murad V'in Tahta Çıkışı Dolayısıyle Kaside) [1876]; *Ateşkede* (Şeyh Galib'in *Hüsn ü Aşk*'ına nazire olarak yazılmıştır); *Mirât-ı Cünûn* (Delilerin Aynası; bazı manyak tipleri mizahî bir şekilde tasvir eden mesnevî, yarım kalmıştır); *Bülbülname; Nihan-ı Kaza* (Nef'inin *Sihâm-ı Kaza*'sı tipinde hicivler); *Yenişehirname; Mesnevî Tercümesi; Abname; Istılahat Lûgatı* (ilim ve felsefe terimlerine ait sözlük, yarım kalmıştır); *İntak* (Roman, Yunancadan tercüme). [M]

AVOGADORLAR çoğl. i. Venedikli yargıçlar topluluğu. Üç kişiydiler. XII. yy. dan itibaren mahkemelerde savcılık görevi yaparlardı. Hükûmetin kararlarını veto edebilirlerdi. (XIV. yy. da On'lar meclisinin kuruluşu sırasında yetkileri kısıtlandı.) [L]

AVOGADRİT i. (fr. *avogadrite*). Miner. Tabiî bor ve potasyum flüorür. (L)

AVOGADRO (Amedeo DI QUAREGNA E CERETTO, kont), italyan kimyacısı ve fizikçisi (Torino 1776-ay.y. 1856). Doğduğu şehirde hukuk okudu ve vali sekreteri olarak işe başladı. Kendi kendini yetiştirerek derin ilmî bilgiler edindi. Bu sayede Vercelli kraliyet kolejinde matematik ve fizik profesörü (1809), sonra Torino üniversitesinde yüksek fizik profesörü (1820) oldu. Gay-Lussac'ın gazların bileşimi hakkındaki kanunları bulmasından iki yıl sonra Avogadro, gazların molekül teorisine bu kanunların uygulanması ile ilgili önemli bir çalışma yayımladı. 1811'de de şu ünlü varsayımını ileri sürdü: aynı sıcaklıkta, hacimleri eşit değişik gazlarda, her zaman aynı sayıda molekül bulunur. Buna dayanarak da gazların molekül kütlelerini buldu. Molekül kütlesiyle gaz yoğunluğu arasında bir orantı bağıntısı kuran *Avogadro kanunu*, kimyanın temel kanunlarından biridir. (L)

Avogadro sayısı. Fiz. ve Kim. Bir molekülgramda bulunan molekül sayısı ve dolayısıyle bir atom-gramdaki atom sayısı. Bugün en yeni belirlemelere göre, $6{,}0248 \times 10^{23}$ olarak kabul edilen bu sayının değerini bulmak için on beş kadar farklı metot vardır. (L)

AVOİNE, İndre-et-Loire'da komün (Chinon idarî çevresi). Loire ve Vienne'in kavşağında,

Foto. Anderson-Giraudon (LAROUSSE); Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

Chinon'un kuzeybatısında; 973 nüf. Fransa'-nın ilk nükleer elektrik üretim merkezi burada kuruldu. (L)

AVOİRDUPOİS veya **AVERDEPOİS** i. Ağırlık sistemi. Büyük Britanya'da ve Amerika Birleşik devletlerinde, kıymetli madenler, mücevherler ve ilâçlardan başka bütün mallara uygulanır. Bu sistemde pound'un değeri 16 ounce'dur. (453, 592 428 g.) *Pound avoirdupois.* (Bk. TROY.) [L]

AVOLA, İtalya'nın Sicilya adasında liman şehri (Siracusa eyaleti); 25 000 nüf. Şarapçılık, meyve üretimi. (L)

AVOLOVO (Obafemi), nijeryalı siyaset adamı (İbejo-Remo 1909). Hukuk öğrenimini 1947'de bitirdi, Nijerya Sendikaları kongresinin kuruluşuna (1949) katıldı, 1951 bölge seçimlerinde başarıya ulaştırdığı, Batı Nijerya'nın en önemli partisi olan *Action Group*'u (Eylem Grubu) kurdu. Batı Nijerya başbakanı oldu (1954), kabile azınlıklarının savunuculuğunu üzerine aldı. 1959'da federal başbakanlık seçimlerini kaybetti; muhalefet lideri olarak faaliyet gösterdi. Parti programının sosyalist ve ilerici karakterini geliştirdi. Ama parti yönetimindeki aşırı otoriter tutumu yüzünden yardımcısı Akintola ile çatıştı ve Akintola, Action Group'tan ayrıldı (1962). Kuzey Nijerya başbakanı Amadu Bello ve federal başbakan Sir Abubakar Tafeva Baleva'nın desteklediği Akontola tarafından siyasî hayattan uzaklaştırıldı. Hapsedildi (eylül 1962) ve Albay Govon tarafından kurtarıldı (2 ağustos 1966); bugün Nijerya'nın en nüfuzlu liderlerinden biridir. (L)

AVON, Büyük Britanya'da birçok akarsuya verilen ad. Bunlardan biri Marlborgough Hills sırtlarından doğar, Manş denizine dökülür. Bir diğeri Severn ırmağının koludur, Costwold Hill'in eteklerinde akar ve Shakespeare'in vatanı Stratford'dan geçer. Bir tanesi de Costwold Hills'in sırtlarından doğar, bu tepelerin ucunu dolaşır ve Bristol'den geçtikten sonra Severn halicine dökülür. (L)

AVONDANO (Pedro Antonio), italyan asıllı portekizli kemancı ve besteci (öl. Lizbon 1782). Eserleri: bir senfoni, iki opera (*Berenice, Il Mondo de la Luna* [Aydaki Âlem]; iki oratoryo (*Il Voto de Jefte* [Yeftah'ın Adağı] 1771, *Adamo ed Eva* [Adem ile Havva] 1722). [L]

AVOS i. Makao ile Portekiz Timor'unun para birimi. Bir Pataca'nın yüzde biri değerindedir. (L)

AVRAFRİKA, Avrupa ile Afrika'nın meydana getirdiği coğrafî bütün. (L)

AVRAM GALANTİ. Bk. BODRUMLU (Avram Galanti).

AVRANCHES, Fransa'nın kuzeybatısında Manche idare çevresinin merkezi. Eski Avranchin yöresinin başkenti. 104 m yükseltiden Sée halicine hâkim durumdadır: 10 127 nüf.

— Tar. Avranches, bir roma askerî üssü (*ingene*) idi. 1639'da tuz vergisi yüzünden krala karşı ayaklananların merkezi oldu. 31 Temmuz 1944'te I. amerikan ordusu tarafından alman cephesinde açılan gediğe «Avranches gediği» adı verilir. Eisenhower, gediğin açılmasından bir gün sonra, Patton III'ün ordusunu, bu başarıdan yararlanarak Bretagne ve Paris havzasına doğru ilerlemekle görevlendirdi. (L)

AVRANGABAD. Bk. EVRENGÂBÂD.

AVRANGZİB. Bk. EVRENGZİB.

AVRAS (CEBEL), Cezayir'in güneydoğusunda büyük dağ kütlesi. Cezayir'in en yüksek noktası *Cebel Şelia*'da, 2 328 m'dir. Kuzeyde Konstantin Şot havzasına ve güneyde dik bir yamaç halinde Sahra'nın Ziban'lar çukur sahasına hâkimdir. Avras, batıda Bellezma dağlarından Biskra-Batna çukuru ile ayrılır. Doğuda ise el-Arab vâdisi, Avras'ı Nemenşa dağlarından ayırır. Güneydoğu doğrultusunda, jura biçimi eyosen kıvrımlarından meydana gelen Avras, aşınım sonucunda yataylaşmış, sonra tektonik hareketlerle biçim değiştirmiş, Pliyosen ve Dördüncü zamanda bütünüyle iyice yükselmiştir. At sağrısını andıran sırtlar halindeki en önemli tepeleri, kütlenin kuzey bölümünü meydana getirir. Boğazlarla havzaların birbirini izlemesinden meydana gelen el-Abdi ve el-Abyad vâdileri, kütleyi kuzeydoğudan güneybatıya doğru uzunlamasına aşar. Güneyde bulunmasına rağmen, engebeliğin güçlülüğü Avrasa oldukça bol yağışlardan ve nispeten yoğun ağaçlıklardan yararlanma imkânını sağlar.

Kapalı bir ekonomi durumunda yaşayan Avras çok kalabalıktır (yaklaşık olarak 160 000 nüf.). Halkın çoğunluğunu Berberîler teşkil etmekle birlikte Vandallar, romalı ve bizanslı sömürgenlerin torunları ve daha sonra gelen Araplar da önemli yer tutar. Berberîler kendilerine *Kabail* (kabileler) adını verdikleri halde Araplar onlar için belki de hor ve aşağı görmek ve göstermek için *Şaviya* deyimini kullanmışlardır. Şaviyalar, kütlenin en yağışlı bölgesi olan kuzey bölümünde yerleşmişlerdir; ormanlığın ağaçsız kesimlerinde buğday ve arpa yetiştirir, yazın sığır sürülerini yüksek otlaklara çıkarırlar. Orta Avras daha kurak olduğundan tarım için sulama şarttır ve hayat daha çok vâdi tabanlarında toplanır. Güney Avras'da Sahra ikliminin özellikleri görülür: burası vahalar ve hurmalıklar kesimidir. Kışın çobanlar koyun sürülerini otlatmak üzere Sahra'nın dağ eteklerine götürürler. Şaviyalar sürüleriyle gittikleri zaman çadır kullanırlarsa da, devamlı olarak, dağ sırtlarında kurulan köylerde, birkaç katlı evlerde otururlar. Bu evlerin üstünde tahkimli tahıl ambarları vardır.

Göçler, savaşlar ve istilâlar sebebiyle Avras halkı vücut yapıları bakımından farklılık gösterir. Diğer berberî ülkelerinde görülen sarı saçlı mavi gözlü tiplere daha çok rastlanır. Şaviya hakbailis adı verdikleri bir berberî diyaleği kullanırlar. Şaviya'lar arap istilâsıyle Müslümanlığı kabul etmişlerdir. Ne var ki bazı izlerden, önceleri putatapıcılığın, Yahudiliğin, Katolikliğin etkisinde kaldıkları anlaşılmaktadır. Şaviyalar Julien takvimini kabul ettikleri halde arapça gün adlarını kullanırlar.

Arap istilâsı sırasında Avras'ta Büyük Zenata ailesinden Avraba Cerava adlı berberî kabileleri bulunmaktaydı. Ukbe bin Nafi, Mağrıp'ı alırken, birleşik berberî bizans kuvvetleri Araplara büyük kayıp verdirdiler. Bu sırada Avras kabileleri diğer kabilelerle birleşmiş, Kusayle'yi başkumandan seçmişlerdi. Züheyr bin Kays, Kusayle krallığını yıkınca Avras bir sığınma merkezi olmuştu. VIII. yy. ın başlarında Hassan bin el-Numan'ın valiliği zamanında Cerava kraliçesi Kâhine efsanelerinde anlatılan savaşlardan sonra Cerava ve Avraba kabileleri ortadan kalkmış olduğu için buraya Trablus ve Güney Afrikiye'den getirilen Hovara ve Lovata Berberîleri yerleştirilmişti. XI. yy. daki Hilâlî istilâsı ile Avras'ın etnografik durumunda değişiklikler olmuştur.

XVI. yy. dan itibaren Türkler Biskra'da kuvvet bulundurmağa başlamışlar ve XVIII. yy.dan sonra da kendi siyasetlerini güdecek başkanlar seçmek yoluna gitmişlerdir. Fransız istilâsına kadar Avras kabileleri hâkimiyetlerini korumuşlar, fakat hiç bir zaman devlet, federasyon gibi bir birlik kuramamışlardır. Kabileler arasında sık sık kanlı çarpışmalar olmuştur. Konstantin şehri Fransızlar tarafından işgal edilince (1837) bey ve nüfuzlu kimseler Avras'a sığınmışlardı. 1844'te bu sebeple Batma ve Biskra alındı. Bir yıl sonra Due d'Aumale güneyden Avras'a doğru ilerledi. 1848-1849, 1859, 1871, 1879 Yıllarında meydana gelen ayaklanmalar kanlı savaşlarla bastırılabilmişti. (LM)

AVRASYA, Avrupa ve Asya kıtalarının meydana getirdiği bütüne verilen ad. (L)

AVRAT veya **AVRET** i. (ar *ʿavrât* veya *ʿavret*, insan vücudunda gözükmesi ayıp ve haram yer'den). *Halk. dil.* Eş, zevce: *Geçen yıl bu hancının avradını dağa kaldırdılar* (M. Ş. Esendal). *Ne sandın oğlum? Hem de küçük avrattan kayınçası* (K. Tahir). ‖ *Esk.* Kadın: *Eğer Kureyş taifesinin avratları beni ta'yip etmese ona tabi olurdum* (Cevdet Paşa).

— ÇEŞ. DEY. *Avrat almak,* evlenmek: *Ne er gibi avrat aldım / Ne zen gibi erde idim* (Dertli). ‖ *Avrat boşamak,* boşanmak. ‖ *Avrat oynatmak,* Anadolu'da kadın oynatarak eğlenmek: *Havran'a yahut Frenkköyü'ne gidip avrat oynatırlarmış* (Sabahattin Ali). ‖ *Esk. Avrat pazarı,* cariyelerin satıldığı yer. Satıcılarının da alıcılarının da kadın olduğu özel pazar. Bk. ANSİKL. ‖ *Avret yeri,* kadın veya erkek vücudunda gösterilmeyecek mahrem yer: *Ben salbedecekler sandım da avret yerim açılmasın diye bu donu giymiştim* (Cevdet Paşa). ‖ *Setr-i avret,* vücudun gözükmesi haram olan yerlerini örtmek: *Namaz kılarken setr-i avret şarttır.*

avrat pazarı
XVI. yy. (İstanbul)

— ANSİKL. Osmanlı imparatorluğu zamanında kurulan ve XIX. yy. sonuna kadar devam eden, satıcı ve alıcısını kadınların teşkil ettiği pazarlara *avrat pazarı* denirdi. Büyük şehirlerde kurulan bu çeşit pazarlardan en ünlüsü için, Kanunî'nin zevcesi Hurrem Sultan, Haseki dârüşşifası, imareti ve ayrıca mektep, medrese ve hamamından ibaret olan hayratını yaptırdığı semtte yer ayırtmıştı. Buraya kurulan pazar, Cerrahpaşa-Kocamustafapaşa caddesi boyunca uzanıyor ve ayrıca Arkadius sütunu önünden Bayrampaşa medresesine çıkan yağhane sokağı ile Haseki caddesinin aynı taraftaki kısmını da içine alıyordu. Sonraları semte de adını veren Avratpazarı'nda, üstü kiremitle örtülü ve ahşaptan bir «direklerarası» yapılmış ve bu kısım 1905'e kadar devam etmiştir. Bugün Anadolu'da birçok şehirde avrat pazarı kurulmakta (Konya v.d.), ancak şimdi kadın erkek karışık olarak bu pazarlarda alıcılık ve satıcılık etmektedir. Bu pazarlara şimdi *kadın pazarı* da deniyor.

◆ **Avrât** çoğl. i. *Esk.* Kadınlar. ‖ İnsan vücudundaki mahrem yerler. (M)

Avreş i. Folk. Elazığ'da erkekler tarafından oynanan halk oyunu. Meydanlarda, klarnetle çalınan oyun havalarına uyularak oynanır. (M)

AVRET i. Bk. AVRAT.

AVRİN i. (fr. *aurine*). Trifenilmetan grubundan sarı renkli boyar madde; formülü:

$$O{=}C_6H_4{=}C\ (C_6H_4OH)_2$$

(*Eşanl.* PARAROZOLİK ASİT.)

— ANSİKL. *Avrin,* oksalik asidin, sülfürik asit katalizörlüğü ile fenol üzerine etkimesinden veya pararozanilin diazoik'in hidroliziyle elde edilir. Kırmızı kristaller meydana getirir.

AVRAS masifinden
bir görünüş

Foto. Sacit özenen (MEYDAN) ; LAROUSSE

Paris

Brüksel

Lüksemburg

Londra

Dublin

indirgenler avrini lökarine dönüştürür. Amonyak etkimesiyle de, avrin, pararosanilin'e dönüşür. (L)

Avrora, Baltık denizindeki rus donanması kruvazörü; mürettebatı, 1917 ekiminde Petrograd'da Kış sarayına hücum ederek devrimde kesin bir rol oynadı. Avrora sonradan müzeye çevrildi. (L)

AVRUPA i. Beş kıtadan biri.

— Coğ. *Avrupa Türkiyesi,* eskiden Osmanlı imparatorluğunun, Türkiye cumhuriyeti kurulduktan sonra Türkiye'nin Avrupa kıtasındaki bölümü. Bk. ANSİKL.

— Zool. *Avrupa bizonu.* Bk. BİZON. ‖ *Avrupa yabanatı.* Bk. TARPAN.

— Zootekn. *Avrupa kedileri,* yalnız Avrupa'da değil, dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan evcil kedilere verilen ad. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Coğ. Çağlar boyunca çok değişmiştir. XVII. yy. sonunda bütün Balkan yarımadasını, Transilvanya'yı ve Macar ovasının önemli bir kısmını kapsıyordu. 1912'de ise batıda Arnavutluk'tan başlayıp doğuda Trakya'ya kadar uzanan bir toprak şeridinden ibaretti. Bugün Avrupa Türkiyesi, sadece İstanbul, Edirne ve Meriç'in ağzı arasında bir üçgen meydana getiren Doğu Trakya'yı kapsamaktadır. Bu parça Kuzey Marmara ile Boğazlar arazisinin tümünü içine alır. Siyaset ve yönetim bakımından Türkiye'nin geri kalan bölgelerinden ayrılmaz.

— Zootekn. *Avrupa kedisi*'nin en belirgin özelliği başının yuvarlak olmasıdır. Kulakları uzun ve dibine kadar açıktır. Gözleri yuvarlak, burnu düzdür. «Avrupa kedileri» arasında belli başlıları şunlardır: *Düz renkli kediler* (*Mısır kedisi* de denir). Bunların tüyleri beyaz, krem rengi, kara veya kızıl sarı olabilir; *tekir kediler* (*Tabby*) kızıl sarı, gümüşî veya esmer olur; *kaplanımsılar* da aynı renktedir. *Benekli kediler,* pul pul benekli (tüyleri kaplumbağa rengini andırır) veya benekli beyaz olur.

◆ **Avrupaî** sıf. Avrupalılara, Avrupa'ya mahsus: *Avrupaî kavimler arasında yeryüzünün en eski medeniyetini kurduklarını...* (P. Safa).

◆ **Avrupalı** sıf. Avrupa halkından olan.

◆ **Avrupalılaşma** i. Avrupalıların fikirlerini ve davranışlarını benimseme: *...mazisinin şerefini, dedelerinin şanını bilmeyen, inkâr eden, milliyetinden utanan ne kadar avrupalılaşmış renksiz vardı* (Ömer Seyfeddin). ‖ Avrupa'ya has vasıfları haiz iktisadî veya siyasî bir teşkilât kurulması. ‖ Böyle bir teşkilâta üye olunması. ‖ Bir devlet ekonomisinin kendini avrupa iktisadî konjonktürüne uydurması: *İspanyol ekonomisinin avrupalılaşması.* ‖ [Türkiye'de] *Avrupalılaşma hareketi.* Bk. BATILILAŞMA. (ML)

AVRUPA, beş kıtadan biri ve Asya'nın batıya doğru uzantısı; Afrika'dan Akdeniz ile ayrılır; 10 236 000 km², 601 milyon nüf. Boyutları nispeten küçük olan bu coğrafî bütün büyük bir Avrasya* kütlesinin ileri doğru uzanmış bir yarımadası gibidir. Kafkasya'daki sınırı iyice belirgin ise de, geleneksel Ural sınırı çok itibarîdir. Bununla beraber Avrupa kıtası, tabiî bakımdan olduğu kadar beşerî bakımdan da tartışma kabul etmeyen bir orijinallik taşır. Gelip geçmiş nesillerin tabiî görünüşler üzerinde yaptığı derin değişiklikler, avrupa bölgelerinin özelliğidir. Bölgeler arasındaki farklılık da temel özelliklerden biridir ve nüfus yerleşmesinin olduğu kadar yüzey şekillerinin parçalara bölünüşünün, karalarla denizlerin içiçe girmesinin ve iklim şartlarındaki çeşitliliğin sonucudur. Avrupa'da iki karşıtlık vardır: bunlar kuzey ile güney ve doğu ile batı arasındaki karşıtlıklardır.

COĞRAFYA

Fizikî coğrafya

YÜZEY ŞEKİLLERİ

Batı Avrupa kesiminin parçalı, çeşitli yapı unsurlarından oluşan yüzey şekilleri ile doğu kesiminin yüzey şekilleri arasında karşıtlık vardır. Doğu kesimi, daha basit ve daha tekdüzedir, asya kütlesinin geniş yapılarından büsbütün farklılaşmamıştır. Avrupa'nın, bütünüyle daha yeni bir oluşuma sahip güney kesimi ile kuzey kesimi arasında da bünye ve engebe bakımından çok belirli karşıtlıklar görülür.

● *Kuzey Avrupa*'nın yüzey şekilleri, eski masifler, tepeler ve ovalardan meydana gelir. Dağlar iki büyük bütün halinde biribirinden ayrılır. İlkçağın başından kalmış en eski huronyen ve kaledonyen unsur, kuzeybatıda, Atlantik ile Norveç denizinin kıyısında yer alır. Bunlar, yükseklikleri 1 500 m'yi geçmeyen İrlanda ve İskoçya masifleridir. İskandinav masifi ise 2 400 m'yi bulur. İlkçağın sonlarına ait olan hersinyen bölgedeki diğer dağ kütlesi, batıdan doğuya doğru uzanır. İkinci dereceden çeşitli kolları vardır; Güney İrlanda'dan başlar, Bretagne, Fransız Massif Centralı Voge'lar, Ardenne'ler, Orta Almanya dağları ve Bohemya'dan geçerek Ukrayna'ya varır. Rus platformunun doğusundaki Ural'lar da hersinyen çağdan kalmadır. Bütün bu dağlar, çeşitli peneplenlerin izini taşıyan ve art arda gelen aşınma safhalarında rendelenmiş eski sert tabanlardır; Üçüncü devirdeki parçalanmaların etkisinde kalarak bazı kesimleri yükselmiş, yahut bir yanı yükselirken öbür yanı alçalmış; buna karşılık bazı kesimleri nispeten çökmüş veya yıkılmıştır. İçinden kimi zaman derin boğazların geçtiği bu tabanlar, keskinliğini kaybetmiş parçaları, yüzey şekillerini bu uzun oluşma tarihine borçludur. Parçalanmalar, bugün sönmüş olan volkanik alanların ortaya çıkmasına yol açmıştır (İskoçya, İrlanda, Massif Centrallar, Orta Almanya'da). Çökmüş kısımlar, yeni alüviyonlarla dolmuş çöküntü ovaları (Alsace, Timagne, Orta Ren ovası) veya İkinci yahut Üçüncü zaman tortullarının muhafaza edildiği tortulsal havzalardır (Londra havzası, Paris havzası, Schwaben ve Franconia havzaları). Bunların birbiri arkasından gelmeleri, çoğu zaman merkezleri aynı olan kıyı yüzey şekillerinin oluşumu ile belirlenir. Bu hersinyen bölgenin kuzey kıyısında, alçak ovaların kapladığı geniş bir çöküntü geçidi uzanır (Flandre, Hollanda, Kuzey Almanya ve Polonya ovaları). Doğu yönünde büyük bir kısmı yeni alüviyonlardan meydana gelen bu geniş ova, Rus «platformu» üzerinde yayılır. Platformun yüzey şekilleri bakımından yeknesak oluşu, tabanın sertliğini gösterir. Kuzey Avrupa kesiminde, yüzey şekillerinin özelliklerinden çoğu Dördüncü zamandaki büyük buzullaşmalar yüzündendir.

Buzul kitleleri, daha önce var olan sivrilikleri rendeleyip yuvarlaklaştırmış, göl çukurlarını açmış, vâdileri oymuş, dorukları girintili çıkıntılı hale getirmiştir. Aynı buzul kitleleri ovalarda, geniş kumlu vâdiler halinde yayıl-

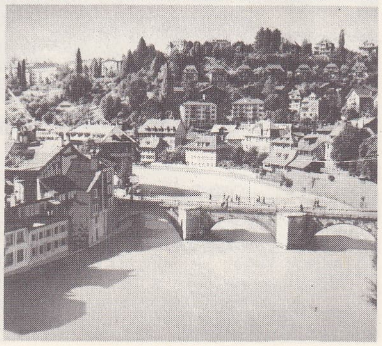

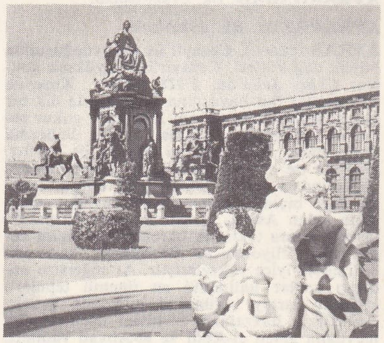

soldan sağa,
Bern
Berlin
Viyana

Foto. Schmit, Belçika Turizm, Hulton pict. libr., Failte, Viollet, Avusturya Turizm (LAROUSSE)

mış, yahut tepeler halinde yığılmış, önemli buzultaşı tabakaları bırakmıştır. Buzulların doğrudan doğruya etkilediği bölgenin dışında kalan Avrupa'nın geniş kesimleri, şimdiki yüzey şekillerine biçim veren buzul çevresi aşınma sisteminin etkisi altında kalmıştır. Aynı şekilde çok zengin olan topraklar da (lös ve limonlar) buzul çevresi şartlarının birer sonucudur.

● *Güney Avrupa*'nın yüzey şekilleri çok değişik özellikler gösterir. Bu yüzey şekilleri bütünü bakımından nispeten yeni (Üçüncü zamanın ortaları) olan kıvrıntıların sonucudur: bazı yerlerde, eski taban parçaları çok büyük yüksekliklere ulaşmış (Alplerin eksen kesimi), bazı yerlerde jeo-senklinaller içinde toplanan nispeten biçimli tortul birikintileri az çok şekil değiştirmiştir. Bunlar, avrupa dağlarının esas unsurlarından birini meydana getirir. Nihayet, tabanları etkileyen alçalma ve yükselme hareketleri, üzerleri tortullarla örtülü toprakların (Jura) «akma» sı ile kaymalara ve kıvrılmalara yol açmıştır. Bu tektonik olaylar, Pireneler'den Kafkasya'ya kadar, Alpler, Apenninler, Dinar dağları, Balkan ve Kırım dağları ile belirlenen uzun dağ zincirlerini doğurmuştur. Avrupa'nın en yüksek tepeleri bu zincirde yer alır (Mont-Blanc 4 807 m; Asya sınırlarında Elbruz 5 633 m). Üçüncü zamanın sonlarına doğru, büyük birleşik hareketler daha önce kıvrılmış olan bu zincirleri blok halinde yükseltmiş ve dağların etrafını çeviren ovalarla havzaları meydana getiren bölgelerin yüzeyinde farklılık doğurmuştur: Ebre havzası, Akitanya'nın güneyi, İsviçre ve Bavyera ovaları, Pô ovası, Panonia havzası, Aşağı Tuna ovaları v.b. Depremlerin sıklığı ve özellikle Güneydoğu Avrupa'daki volkanlar dizisinin (Etna, Vezüv, Stromboli v.b.) faaliyette bulunması, bu yüzey şekillerinin yakın zamanlarda oluştuğunu ve bugün henüz iyice yerine oturmadığını gösterir. «Alpler» Avrupası'nın kuzey masiflerinden farklı olarak kalkerli silsileler yahut yumuşak tabakalar ile eski veya metamorfik sarp kaya sırtları yanyana yer aldığı için daha az yeknesak, daha karışık ve belirgin yüzey şekilleri meydana gelmiştir. Sert tabanlı unsurlar, daha yeni yapı birimleri içinde kuşatılmış durumdadır. Bunlar, boğazlarla kesilmiş kristalleşmiş veya kalkerli yaylaları meydana getirir (İspanyol Mesetası, Rodop, Dinar yaylaları).

● Avrupa, bütün kıtalar içinde kıyı gelişmesi nispeten en fazla olanıdır, 260 km karelik yüzeyine karşılık 1 km kıyısı vardır. Bu oran Afrika'nınkinden dört misli fazladır. Doğu Avrupa'nın genel olarak alçak seviyeli, düzenli ve nispeten yeknesak uzun kıyılarına karşılık, Batı Avrupa kıyıları, en büyük gelişme ve değişikliği gösterir. Yeni olan çanaklaşma olayı (Flandre'daki tabakaların yer değiştirme hareketi) eski masiflerin kıyısında az çok dağınık, denize inen dik yamaçlı kayalık kıyıların ve buzullaşma ile karşılaşmış bölgelerde, uzun ve dar körfezlerde fiyordların meydana gelmesine yol açmıştır. Ovaların bitimindeki kıyılar, çoğunlukla alçak ve düzenlidir; etraflarında bataklıklar vardır ve geniş haliçerle kesilmişlerdir. Avrupa'nın güney kesimindeki kıyılarda bu yüzey şekillerine rastlanmaz. Dağlar, derin denizlere, çoğunlukla diklemesine iner. Ovalar, alüviyonlarla doludur ve nehirler genellikle deltalarla sona erer.

İKLİM, BİTKİLER VE HİDROGRAFYA

Avrupa, imtiyazlı iklim şartlarından yararlanmaktadır. Labrador, Sibirya ve Kamçatka gibi Avrupa dışındaki ıssız bölgelere bu kıtada tekabül eden kutup bölgelerinde, nispeten yüksek enlemlerde yerleşmiş insan topluluklarının önemli yoğunlukta olması bu özelliği açıkça ortaya koymaktadır. Bu imtiyazlı durum, ılıman okyanus ikliminin, karaların iç kısımlarında geniş çapta hâkim olmasından ileri gelir.

Doğudan batıya yönelen gezegensel atmosfer akış bölgesinde yer alan Avrupa, ılık okyanus etkilerinin içerilere girmesini sağlayan bir yapıya sahiptir. Oysa Amerika'da durum bunun tersinedir. Çünkü kayalık dağlar bu etkilerin sızmasını engeller. Üstelik Avrupa'da iç veya dış denizler, atmosfer alçak basınçlarının yol almasına ve nemliliğin devam etmesine elverişli geçitler meydana getirir. Avrupa'da, üç büyük ılıman iklim tipi vardır: gerçek okyanus iklimi tipinde, denizlerin etkisi yılın büyük kısmı boyunca kendini duyurur. Kara ikliminde ise, Atlantik alçak basınçları daha çok sıcak mevsim süresinde etkilerini gösterir. Akdeniz iklimi, soğuk mevsim sırasında okyanus akışının etkisi altındadır. Ne var ki, birbirinden farklı olan bu alanlar arasında kesin sınırlar yoktur. Bazen, farkına varılmadan, birinden diğerine geçilir ve sadece uç bölgeler kesin özelliklere sahiptir. Buna rağmen yüzey şekilleri hava kitlelerine uygun olarak bazı sınırlar meydana getirir. Bundan ötürü, İskandinav masifinin batı rüzgârlarından koruduğu İsveç, kara iklimi özellikleri (kuraklık, kışların sertliği) gösterir ve okyanus ile ilişkisi olan Norveç'ten kesin olarak farklıdır. Nitekim Alp dağları da, Akdeniz ikliminin kuzey yönünde yayılmasına engel olur.

● *Okyanus iklimleri* Norveç'ten Portekiz'e kadar Avrupa'nın bütün batı ve kuzeybatı cephesine, doğuya doğru Oder vâdisine, Güney Almanya'ya, Alpler'e ve Kuzeybatı İspanya'ya kadar yayılır: yağmurlar sık ve boldur; sene içinde oldukça eşit şekilde dağılır; ısı karşıtlıkları nispeten zayıftır. Buna karşılık havalar sık sık değişiklik gösterir, yer yer açar, ansızın rüzgârlar çıkar ve sıcaklık süratle değişir. Mevsimler arasında nispeten zayıf karşıtlıklar vardır. Bu alanın içinde ısı farklarına göre serin yahut soğuk okyanus bölgelerinden (Norveç: ocak ayı ortalaması 0°C, temmuz 12°C), daha sıcak bölgeleri (İspanya'nın kuzeybatısı: ocak ayı 8°C, temmuz 22°C) ayırt etmek mümkündür. Bu farklar, çoğu zaman ortadan kalkar veya şekil değişimine uğrayan tabiî bitkilerde kendini gösterir; en sıcak ülkelerde meşe ormanları, daha serin ve rutubetli iklimlerde ise gürgen ormanları yaygındır. Kuzeye doğru gidildikçe geniş fundalıklar, turba yatakları, kayın ormanları, serin ve rutubetli ülkeleri ötekilerden ayırır. Hem yükselti hem de enlem durumu dolayısıyle, kışların daha belirgin olduğu ülkelerin esas bitkileri, kayınlar ve kozalaklılardır.

● *Kara iklimleri*, Doğu Almanya, Polonya, Alpler, Tuna bölgeleri, İsveç, Finlandiya ve S.S.C.B.'yi oldukça sertlikle etkiler. Batıdakine oranla bir hayli az olan yağmurlar, genellikle yaz mevsiminde yağar.

İlkbaharın kısalığı, yaz ile kış arasındaki karşıtlığın şiddetini gösterir. Kışlar, çok soğuk ve nispeten kurudur; bu mevsimde, havalar çoğunlukla sakin ve güneşlidir. Yazlar, sıcak, bunaltıcı ve fırtınalıdır. Soğuk ve sıcak farkı doğuya doğru gittikçe büyür. Bununla birlikte, kışın süresi ve şiddeti bakı-

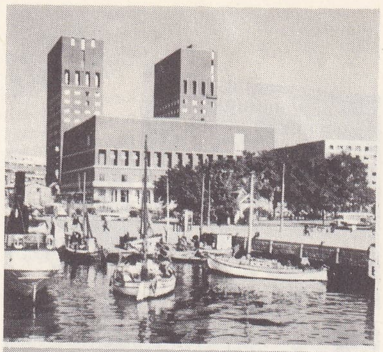

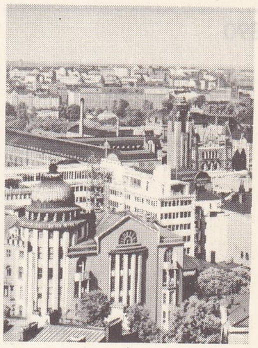

Helsinki

solda, Oslo

Kopenhag

Stockholm

Amsterdam

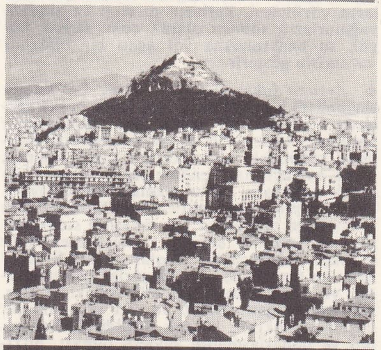

Atina

soldan sağa,
Madrid
Lizbon
Roma

Foto. Kindel, Almasy, Norveç elçiliği (Paris), Sas-Borowski, Hollanda elçiliği (Paris), Delius, Viollet, Molinard-Rapho, Maison de Suède (LAROUSSE)

Varşova

mından iki büyük kesim karşıtlık halindedir. Finlandiya'dan Kafkasya'ya doğru kabaca çekilecek bir çizgiyle, kışları uzun ve sert olan ülkeler (ocak ayında Moskova'nın sıcaklık ortalaması —12°C'dir), kışları daha kısa ve daha sıcak olan ülkelerden (Romanya: otuz günden daha az don, ocak ayında 2°C) ayırt edilebilir. Kışı sert ülkelerde, tundra bitkilerine yalnız kıtanın kuzey sınırında ve dağlarda rastlanır; kayın ağacı ormanları, reçineliler ve taygalar, Kuzeydoğu Avrupa'nın esas bitki örtüsüdür. Kışın donan, yazın çoğu zaman suya boğulan topraklar podsol tipindendir: yüzeye yakın kısımlarda erime olayı meydana gelmiş ve verim sağlayan unsurlar daha aşağı tabakalara sürüklenmiştir. İklim şartları iyileştikçe, tayga, yapraklarını döken ağaçlarla karışır ve sonunda reçineliler ortadan kalkar. Koyu kestane rengi topraklar, özümlenebilir *humus* bakımından daha zengindir. Güneye doğru, gerek tabiî geçiş, gerekse toprağın düzeltilmesi sayesinde, ormanın yerini S.S.C.B.'de «istep» adı verilen çayır tipinde otlu alanlar alır. Buharlaşma ile sızma arasındaki denge sayesinde, toprak özellikle verimlidir; humusların üst üste yığılmasından meydana gelmiştir ve siyah renktedir; buna çernozyom (kara toprak) denir. Karadeniz ile Hazar denizinin kuzeyindeki bölgelerde kuraklığın artması bitki örtüsünün azalmasına yol açar. Bu örtü, oraya buraya dağılmış bitki kümelerinden ibaret gerçek bir istep halini alır. Topraklar fakirleşir, griye çalan bir renk alır ve tuz miktarı artar. Kıta iklimi nehirlerinin rejimi, yaz mevsiminde meydana gelen buharlaşmanın sonucu olarak sonbaharda temel bir «asgarî», kışın ise, donlardan ileri gelen ikinci derecede bir «asgarî» ve nihayet buzların çözülmesi, karların erimesi ve şiddetli yağmurların sonucu olarak çoğu zaman büyük su baskınlarına yol açan bir ilkbahar «azamîsi» gösterir.

Prag

● *Avrupa'daki Akdeniz iklimi,* bu kıtada olağanüstü bir yaygınlıktadır (oysa başka yerlerde bu iklim tipi ancak kıyı parçalarında görülür). Akdeniz'in meydana getirdiği batıdoğu yönündeki uzun koridor kışın Atlantik alçak basınçlarını kendine çeker ve doğu yönünde uzaklara kadar sızmalarını kolaylaştırır. Tropikal hava kütlelerinin kuzeye doğru çıkmasıyle belirlenen yaz mevsimi sıcak, sakin ve özellikle kurudur. Diğer mevsimler oldukça yağmurludur. Kışlar yumuşak geçer ama bu mevsimde sert rüzgârlar (mistral) eser ve kimi zaman şiddetli soğuklar olur. Ara sıra yağan şiddetli ve sert sağanaklarla düşen su miktarı, yüksek değildir. Sellenmenin ve buharlaşmanın şiddetli olması, bitkilerin bu nemlilikten yararlanmaları imkânını daha da sınırlar. Bundan ötürü, nebatî oluşumlar, çoğunlukla kuraklığa uyma gösterirler. Temel tabiî oluşum genellikle yozlaşmış yeşil meşe ormanlarıdır. Silisli topraklarda bu ormanlar yerini makilerle, kalkerli topraklarda ise meşe çalılıklarına bırakır. Akdeniz'in kızıl kahverengi ve kırmızı renkli toprakları (terra rossa); kireçsizleşmiş, humus bakımından fakirleşmiş, kimi zaman kabuk bağlamış ve ayrıca şiddetli bir aşınımın etkisi altında kalmıştır. Akdeniz'in nehir rejimi çok düzensizdir; yazları su azalması çok fazladır; sonbahar ile ilkbaharda ise, çoğu zaman felâketlere yol açan sert su taşkınları olur.

Budapeşte

Beşerî coğrafya

● *Tarih öncesi.* Yerleşme hareketi, Avrupa'da zamanla gelişerek karmaşık bir şekilde gerçekleşti. Sıcak sayılabilecek bir iklimin hâkim olduğu paleolitik devirde (M.Ö. 1 milyon ile 30 000 yıl arası) Avrupa'da çeşitli neandertal insanlar yaşıyordu. Yoğunluğu çok az olan bu insan kitlesi taş baltaları ve çeşitli kaya (özellikle sileks) kopuntularını araç olarak kullanır, toplamayle (meyve, yumrucuklar, tohumlar) ve arasıra avcılık yaparak geçinirdi. Avrupa o çağlarda, büyük hayvanların (büyük geyikler, gergedanlar, su aygırları, filler, aslangiller v.b.) yaşadığı alandı. Çoğunlukla vâdilerdeki düzlüklerde yaşayan paleolitik insanlar würm buzlaşmasının belirtisi olan ilk soğuklarla birlikte güneye doğru çekildiler. Leptolitik devirde (M.Ö. 30 000-8 500 yıl), buzullar yavaş yavaş geri çekildi ve Güney ile Orta Avrupa'da soğuk iklim hâkim oldu. Bu devirde, üç farklı dolikosefal ırk halinde *homo sapiens* ortaya çıktı. Uzun boylu, kalın kemikli, geniş alınlı, ablak yüzlü, çıkık çeneli «Cro-Magnon» denilen ırkın, Kanarya adalarında yaşayan Guançe'ler, bazı Kuzey Afrika, İspanya ve Akitanya (iber-ada tipi) halklarında izler bıraktığı anlaşılıyor. Buna karşılık Güney Afrika'daki Hotantoları ve Boşimanları hatırlatan ve «Grimaldi» denilen ırk, Avrupa'da neolitik devrin başında ortadan kaybolmuştur. Nispeten kısa boylu, geniş ve uzun yüzlü «Chancelade» ırkı ise, Eskimolar'a benzetilmiştir. Gerçekten de bu ırk, tıpkı Cro-Magnon ırkı gibi bugünkü çeşitli avrupa halklarının menşei olarak görünmektedir. Leptolitik devir, çok daha yöneltilmiş, aralarında bıçağı andıran kesici araçların önemli bir yer tuttuğu iyi işlenmiş, özel amaçlar için yapılmış ve daha etkili hafif taşların kullanılması bakımından öteki devirlerden ayrılır. Loire enlemini aşmayan topluluklar, özellikle et yiyen büyük avcılardan kurulu idi. Bunlar, resim ve gravürlerle süsledikleri mağaralarda, üstü kapalı barınaklarda veya yarısı toprağa gömülmüş kulübelerde yaşarlardı. Mezolitik devir (M.Ö. 8 500-5 000 yılları), iklim şartlarının yavaş yavaş düzelmesi ve «neolitik devrim» adı verilen büyük değişikliklerin hazırlanışı ile nitelenen bir geçiş devridir. Gerçekten de, tarım ve hayvancılık (köpek, domuz, sığır familyası, koyun ve çok daha sonraları at) bu devirden (M.Ö. 3 000) itibaren gelişti. Bu faaliyetler büyük bir nüfus artışı sağlamıştır. Üretimdeki ilerlemelerin yanısıra teknik alanda büyük gelişmeler oldu. Bunların en önemlisi cilâlı taş tekniğinin gelişmesiydi. Neolitik devirde, önemli göçler olmuş ve bazı kültürler yaygınlaşmıştır. Bu devrin başlarında eski dolikosefallerin arasına yeni bir ırkın sızdığı sanılmaktadır. Bu yeni ırk da dolikosefaldi. Bugünkü kuzeyli halkların menşei olarak görünen bu doğulu ırk da dolikosefaldi. Asıl neolitik devirde, brakisefal topluluklar Avrupa'yı art arda istilâ etti. Güneydoğudan kuzeybatıya yönelen bu halklar da doğuluydu. Medeniyet tipi bakımından ele alınınca, neolitik Avrupa üzerinde yine doğu kökenli üç büyük akımın yayıldığı görülür. Bunların başında, kampinyen medeniyet gelir. Bu, ilk çiftçilerin, ormanları açıp tarla haline sokanların medeniyeti idi. Kökeninin Kırım kuzeyinde Don ile Dniester arasında olduğu sanılan bu medeniyet, Polonya'nın güneyine, oradan Danimarka'ya yayıldı ve hersinyen dağlarının kuzey sınırları boyunca ilerleyip büyük merkezlerinden biri olan Paris havzasına ulaştı. İspanya ve Po ovasına doğru uzandı. Mısır ve doğu kökeni Akdeniz kültür akımı ise, Neolitik devirde Güney İtalya'ya, sonra İspanya'ya, oradan da Fransa'nın güney yarısına yayıldı. Üçüncü akım, yani Mezopotamya kökenli Tuna kültür akımı da orta ve doğu Avrupa'yı kapladı.

Bükreş

● *Antropoloji.* Avrupa, neolitik devirden Ortaçağa kadar insan topluluklarının gelip birbiri üzerine yığıldıkları dar bir geçit gibidir. Bundan ötürü bu kıtadaki halklar büyük bir karmaşıklık gösterir. Avrupa'da yaşayanlar, esas bakımından beyaz ırktan meydana gelmişse de, bu ırk Avrupa'nın sınırlarını geniş çapta aştığından, kıtanın insanları çok büyük bir antropolojik çeşitlilik gösterir. Bu çeşitlilik içinde, kaba çizgilerle beş büyük ırk grubu ayırmak mümkündür: kuzey (nordik), doğu avrupa, akdeniz, alp ve dinar ırkları. Kuzey ırkı, uzun boylu, ince yapılı, oldukça uzun dolikosefal kafalı ve beyaz tenlidir; gözleri ve saçları açık renktedir. Bu ırk, Baltık ile Kuzey denizini çevreleyen topraklar üzerinde yaşar: İskandinavya, Danimarka, Finlandiya, Polonya ve Almanya'nın kuzeyi, Hollanda, Belçika ve Fransa'nın kuzeyi. Kuzey ırkın en saf tipine orta İsveç'te rastlanır.

Daha açık renkli, daha ufak tefek ve daha brakisefal olan doğu avrupa ırkına (doğu ırkı veya doğu baltık ırkı), Polonya'da, Kuzey ve Orta Rusya'da rastlanır. Bu ırk, Finlandiya ile Baltık ülkelerinde yayılmıştır. Renk bakımından daha koyu olan alp ırkı ise, daha kısa boylu tıknaz ve brakisefaldir; Orta ve Batı Avrupa'ya (Fransa, İsviçre, Kuzey İtalya, Güney Almanya, Macaristan, Çekoslovakya, Güney Polonya) dağılmıştır. Çok kısa boylu olan Laponlar, alp ırkının özel bir dalını teşkil ederler. Kafatası kısa ve dar olan iri brakisefallerden meydana gelen dinar ırkına Balkanlar ve Karpatlar'da rastlanır. Geniş bir coğrafî yayılma alanına sahip olan akdeniz ırkı ise, boyları farklı, esmer, dolikosefal insanlardan meydana gelmiştir; birçok tipi vardır. Gözleri ve saçları genel olarak koyu renkte ve dudakları etli olan bu ırkın insanlarına, özellikle İber yarımadası, İtalya'nın güneyi, Balkanlar'ın güneydoğusu ve S.S.C.B.'nin güneyinde rastlanır. Akdeniz ırkının bir tipi, kısa boylu, esmer tenli ve dolikosefaldir. «İber-adalı» diye adlandırılan bu tip, paleolitik halkların (Güney İtalya, İspanya) bir kalıntısı olabilir. Uzun boylu, mezosefal atlas akdeniz tipi ise, İspanya'nın kuzeyi ile Fransa'nın güneyinde yaşar. Bütün bu ırklar ve özellikle komşu gruplar arasında birçok karışma olmuştur; bundan ötürü birçok ara-ırk vardır. Bu çeşitli ırk gruplarının özelliklerini belirtmek güçtür, çünkü melezleşmenin etkisi bir yana, ırkların beden yapılarında da belli bir evrim görülmektedir. Nitekim, batı avrupa halklarının boyu, altmış yıl içinde ortalama olarak 6-7 sm uzamıştır. Beslenme şartlarındaki gelişmenin bu değişikliğe yol açtığı sanılmaktadır.

● *Kavimler.* Beş ırk grubu ayırt edilebilmesine karşılık, kavimlerin sayısı çok daha fazladır. Üstelik, Avrupa'nın temel özelliklerinden biri de, ırklarla kavimlerin birbirine asla uymamasıdır. Tarihöncesi ile tarih devri arasında bu kavimlerin belirişi, büyük ırk gruplarınınkinden çok daha sonradır ve ırkların ortaya çıkışı ile kavimlerle ilgili olayları birbirine bağlamak çok güçtür. Nispeten iyi bilinen kavim akınlarından biri, neolitik topluluklardan sonra yer alan yunan ve latin halklarını doğuran göçtür. Fransa'ya yerleşen, İngiltere'ye, Kuzey İtalya'ya geçen ve Polonya'nın güneyi ile Küçük Asya'da izler bırakan Keltler de, daha sonraları, demir çağında, yine doğudan geldiler. II. Yüzyılda başlayan Germen «istilâları», Roma imparatorluğunun sınırları içindeki kavimlerin yapısını, yalnız kuzey kıyılarında (Büyük Britanya, Belçika, Fransa'nın kuzey ve doğusu, İsviçre) değişikliğe uğratmışa benzer. Aynı devirde, Kuzeydenizi'nin doğu kıyıları Kuzeyliler tarafından işgal edildi ve Germenlerden sonra İslavlar batıya doğru ilerlediler. Kuzey İslavları Rus ovasının batısını işgal ederek Polonya ve Almanya ovasına sızdılar. Güney İslavları ise, Balkan yarımadasına girdiler. Ortaçağda Asya kökenli başka milletler Avrupa'da yerleşmeğe çalıştı; Hunlar'ın geriye atılmasına karşılık, aynı kavim grubundan olan Macarlar, macar ovasına; Bulgarlar, Tuna'nın güneydoğusuna; Finliler, Baltık denizinin doğu kıyılarına yerleştiler. Yine Oratçağda Normanlar Sicilya'ya kadar uzanarak birçok kıyıya yayılmışken, arap fethinin yerinden ettiği Berberîler İspanya'ya geçtiler. XV. yüzyılda Türkler imparatorluklarını Yunanistan, Balkanlar ve Orta Avrupa'nın bir bölümünü içine alacak şekilde genişletti. Doğuda Tatar Türkleri rus isteplerini işgal etti (buralarda küçük topluluklar halinde yaşamaktadırlar).

● *Dinî ve siyasî coğrafya.* Avrupa'da kavim parçalanmalarına, dinî bölünmeler de eklenmiştir: Güney Avrupa, Belçika, Fransa, İrlanda, Avusturya, Ren Almanyası, Hırvatistan, Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya'da Katolikler; Büyük Britanya, Almanya, Danimarka ve İskandinavya'da protestanlar; Doğu Avrupa'nın tümünde, Balkanlar ve Yunanistan'da Ortodokslar; Arnavutluk, Yunanistan, Kırım ve S.S.C.B.'nin Güneydoğu Avrupa bölümünde müslüman topluluklar. Bu kadar çeşitli olan avrupa halkları otuz bir devlete ayrılır. Bu devletlerin sınırları et-

Foto. Polonya Haberler bürosu (Paris), Çekoslovakya Ticaret odası, Breton- Atlas, Rumen Haberler bürosu (LAROUSSE)

nik, dinî ve özellikle hanedanlarla ilgili çatışmaları yansıtır. Demek ki, Avrupa'nın siyasî haritası uzun zamandanberi istikrarsızlık göstermektedir. Bazı devletler, uzun zaman önce kurulmuş milliyetlere dayanır (Fransa, İspanya, İngiltere v.b.); daha geç kurulmuş milliyetlere dayanan devletler de vardır (İtalya, Almanya). Karadeniz ile Adriyatik arasında yer alan topraklar ve Orta Avrupa, rakip emperyalist kuvvetlerin birbirine iyice karışmış halkları denetim altına almak amacıyle giriştikleri uzun mücadelelere sahne olmuştur. Çeşitli milletlerden kurulu büyük imparatorlukların çözülmesi ve millî isteklere uygun düşen yeni sınırların belirlenmesi için harcanan çabalar, Birinci Dünya savaşının hemen ardından, bu meselelerin çözülmesinde geçici bir devre olarak ortaya çıktı. Almanya'nın toprak ilhaklarıyle başlayan İkinci Dünya savaşı, Polonya ve özellikle S.S.C.B. sınırlarının batıya doğru kayması ve Orta Avrupa ile Batı Avrupa'nın çeşitli devletlerinde oldukça önemli topluluklar halinde dağılmış alman nüfusunun geri itilmesiyle sonuçlandı. Almanya, politik, ekonomik ve sosyal yöneliş ayrılıkları yüzünden bu ülkenin yeniden birleşmesini çok güç hale sokan iki devlete bölündü.

● *Bugünkü nüfus yerleşmesi.* Avrupa'da 600 milyondan fazla insan yaşar. Bu durum, km^2 başına 57 kişi ile Avrupa'yı en yoğun kıta haline sokar (Asya'dan iki, Amerika'dan sekiz kat daha fazla). Öteki kıtalara oranla Avrupa, oldukça düzenli şekilde dağılmış bir nüfus yerleşmesi gösterir. Geniş ıssız bölgeler veya küçük toprak parçaları üzerinde çok büyük nüfus yığılmaları yoktur. Kuzeydeki ormanlık bölgelerle S.S.C.B.'nin güneydoğu isteplerinde, km^2 başına 10 kişiden az nüfus düşer. Buna karşılık, İsviçre gibi dağlık bölgelerde km^2 başına 120 kişi düşmektedir. Büyük sanayi ve şehir topluluklarının meydana getirdiği en yoğun nüfuslu bölgeler (bazen km^2 başına 1000 kişiden fazla) Batı Avrupa'dadır. Bu yoğun nüfus bölgeleri ile az nüfuslu tarım çevreleri arasında karşıtlık vardır. Nüfusları en yoğun devletler, Hollanda (km^2 başına 356 kişi), Belçika (302), Büyük Britanya (215) ve Batı Almanya'dır (217). Bazı ülkelerde bu ölçüde büyük bir yoğunluk görülmez. Ama bu ülkelerin yoğunluğu da bir hayli önemlidir: İtalya (km^2 başına 170 kişi), Macaristan (110), Çekoslovakya (108), Danimarka (106). Sanayi bakımından taşıdığı öneme ve tarım kaynaklarının zenginliğine rağmen, Fransa'nın nüfus yoğunluğu düşüktür (84). Buna karşılık km^2 başına Polonya'da (97), Yugoslavya'da (75), Yunanistan'da (64), İspanya'da (60), Portekiz'de (101), Romanya'da (78), Bulgaristan'da (73) olan nüfus yoğunlukları oldukça önemli bir nüfus dağılışını gösterir. En az nüfuslu devletler, işlenmeğe elverişli toprakları çok az olan ülkelerdir: İsveç (km^2 başına 17 kişi), Norveç (11), S.S.C.B.'nin Avrupa kesimi (30). Tüm nüfusun yüzde 36'sı Kuzeybatı Avrupa devletlerinde (Avusturya ile Almanya dahil), 18'i Akdeniz Avrupa'sında, 46'sı Doğu Avrupa'da yaşar. Yüksek nüfus yoğunlukları, Aşağı Dnieper'den başlayıp Ukrayna, Galiçya, Moravya, Silezya, Bohemya, Saksonya, Vestfalya, Ren ülkeleri, Hollanda, Belçika ve Kuzey Fransa'dan geçen ve 50'inci paralel boyunca doğudan batıya uzanan bir şerit üzerinde yer alır, Büyük Britanya'da Londra'dan Manchester'a kadar uzanır. Büyük tarım kaynakları (zengin topraklar) ve hersinyen dağların kıyılarındaki geniş kömür havzalarıyle ilintili sınaî kaynaklar bu yoğunlukların oluşmasına yol açmıştır. Söz konusu olan nüfus dağılım ekseni, Avrupa'da yaşayanların dörtte birinden fazlasını bir araya toplar. Bu eksenin dışındaki büyük yoğunluk bölgeleri dağınık haldedir: Sicilya, Toskana, Puglia, Campania, İtalyan ve Fransız Rivierası, Po ovası, Valencia ve Murcia'nın verimli ovaları, Languedoc, Katalonya, Kuzey Portekiz, Bretagne kıyısı. Alpler Piemontesi sayılmayacak olursa, bu yoğunluklar özellikle tarım alanlarında bulunmaktadır. Avrupa nüfusunun önemli bir kısmı şehirlerdedir (yüzde 40-50). Bununla beraber Avrupa'da, iyice şehirleşmiş ülkelerin (Büyük Britanya'nın yüzde 84'ü) yanı sıra, Yugoslavya gibi nüfusun ancak yüzde 16'sının şehirlerde yaşadığı ülkeler de vardır. Avrupa şehirlerinden yirmi kadarının nüfusu bir milyonu aşar; Londra (10 milyon), Paris (5 milyondan fazla), Moskova (5 milyon) gibi toplaşma merkezleri, dünyanın başta gelen şehirleridir. Batı Avrupa şehirlerinden çoğu sanayi devriminden önceki sitelerin gelişmesinden doğmuştur. Başka birtakım şehirler ise (özellikle S.S.C.B.'de) yakın zamanlarda kurulmuştur.

Avrupa nüfus yoğunluğu, esası bakımından sanayi devrimiyle çağdaş sayılabilecek nüfus çoğalmasından doğar; sağlık ve beslenme şartlarının düzelmesi, tıp keşifleri, şehirciliğin kaydettiği ilerlemeler, ölüm sayısında süratli bir gerilemeye yol açmış, doğum sayısı ise, o zamana kadar ulaşmış bulunduğu yüksek düzeyi muhafaza etmişti. Demek ki, nüfus artışı büyük miktarda olmuş ve çeşitli ülkelere göre azçok değişmekle birlikte uzun sürmüştür. XVII. yy. da 100 milyon olan Avrupa nüfusu, XVIII. yy. sonunda 190 milyonu aşarak 1850'de 266 milyon, 1900'de 401 milyon, 1930'da 500 milyon oldu. Bu artış, sürekli savaşların doğurduğu kayıplara ve büyük çapta göçlere rağmen gerçekleşti. Ama, sanayi devriminin doğurduğu iktisadî ve sosyal değişmeler şehirlere gitgide yerleşen ve çocuklarının daha iyi yetişmesini isteyen kitleleri doğumu kısıtlamaya yöneltti. Böylece, nüfus fazlalığı gittikçe azalarak bazı ülkelerde pek az bir miktara indi. Nüfusun önce artması ve daha sonra nüfus fazlasının azalması ile belirlenen bu demografi devresi, ülkeleri modern, iktisadî ve sosyal değişikliklere uğradıkları sırayı izleyerek etkiledi: önce Büyük Britanya ile Fransa, sonra Orta Avrupa ve nihayet Doğu Avrupa ile Akdeniz ülkeleri. Sonuncu ülkelerde, iki dünya savaşı arasında hissedilir bir nüfus artışı olurken, Fransa, Büyük Britanya, İsviçre, İsveç ve Belçika'da bir neslin yerini bir yenisi alamıyordu. 1960'ta, akdeniz ülkeleri ve Doğu Avrupa'daki nüfus artışı savaştan öncesine oranla yavaşladı. Bununla birlikte, 1945'ten bu yana, bazı sanayileşmiş ülkelerin doğum oranında açık bir artış görüldü. Ne var ki, Avrupa'nın ancak yüzde 1'e ulaşan yıllık nüfus artış ortalaması, nispeten düşük olan doğum (binde 20-22) ve birçok ülkede hâlâ yüksek olan ölüm oranından (binde 10) ileri gelir. Öte yandan, köyde yaşayan nüfusun fazla olduğu ülkelerde görülen önemli nüfus artışlarına, S.S.C.B. ile Hollanda sınırları içinde de rastlanır (binde 18 ve binde 13).

Avrupa nüfus toplulukları, oldukça değişik durumlar göstermelerine rağmen, dünyanın geri kalan kısımlarına oranla ortalama olarak büyük sayıda yaşlılardan (yüzde 10) ve oldukça az miktarda (yüzde 30) gençlerden meydana gelir. Bu özellik sanayileşmiş ülkelerde daha da belirgindir. Bütün dünyada, yoksul ülkelerdeki nüfus değişikliklerinin tersine olarak, millî gelirleri az olan avrupa ülkelerinin oldukça az bir artış göstermesi, üzerinde durulması gereken bir olaydır. Ayrıca, Avrupa'nın dünya nüfus artışındaki payı hızla azalma yolundadır: bu pay XX. yy. ın başında yüzde 25 oranındaydı; yüzyılın sonunda ise yüzde 15'ten aşağıya düşeceğe benzer. Avrupa yüzyılımızda göçlerin temel kaynağı olduğu için, nüfus artışındaki gerileme göçlerin de azalmasına yol açmıştır.

Avrupa ekonomisi

Toptan ele alındığında, Avrupa ekonomisinin imtiyazlı bir durumda olduğu açıkca görülür. Bu kıtada dünya nüfusunun dörtte biri yaşar ama dünya gelirinin yüzde 40'ı bu nüfusun payına düşer. Buna karşılık, Asya dünya nüfusunun yarısından fazlasına sahip olduğu halde dünya gelirinin sadece yüzde 10'unu alır. 1954'te Avrupa'da adam başına yıllık ortalama gelir 570 dolardı. Bu, Kuzey Amerika'nınkinden (1660 dolar) oldukça düşük, ama Latin Amerika (340 dolar), Afrika (85 dolar), Güney ve Güneydoğu Asya (70 dolar) yıllık ortalama gelirinden hayli yüksekti. Avrupalılar dünya besin maddelerinin %35'ine, enerjisinin %73'üne sahiptir. Bununla birlikte, Avrupa ekonomisinin bu genel görünüşü çok farklı gerçekleri perdeleyen soyut istatistiklerden başka şey değildir. Avrupa, XIX. yy. da nispeten tutarlı bir bütün olarak görünüyordu. Ama o sıralarda, sanayileşme yoluna tamamen girmiş ülkelerin yanı sıra, esas bakımından geleneksel tarım temeli üzerinde kalmış ülkeler de vardı. Bu tarım ülkelerinin de, Batı Avrupa'nın öteki büyük sanayi ülkelerine benzer bir gelişme göstereceğine inanılıyordu. Oysa, «sanayileşmiş» bir Avrupa ile «zıraî» bir Avrupa arasındaki fark, zamanla daha derinleşmiş ve sabitleşmiştir. Ne var ki, avrupa devletlerinin bir iki grubu arasındaki iktisadî farklara, bazı ülkelerde kurulan yeni bir iktisadî sistemin doğurduğu sonuçlar da eklenmiştir. Bu sistem, o zamana kadar avrupa kalkınmasının kaynağı olan liberal kapitalizmden çok farklıydı. Başlangıçta S.S.C.B.'de yerleşmiş olan sosyalist tipteki bu yeni sistem, 1945'ten sonra, Doğu Avrupa «halk demokrasileri»nde de uygulandı. S.S.C.B.'deki sanayileşme, Batı Avrupa'nın sanayileşmiş ülkelerindeki sanayileşmeden çok farklı ve orijinal bir kalkınma deneyidir. Ama sosyalist rejim, savaştan önce hemen hepsi de «tarım» Avrupa'sı içinde yer alan ülkelerde uygulandı. Bunlar, siyasî yakınlıklarına rağmen S.S.C.B.'den çok farklı sosyalist ülkelerdir. Ayrıca, yeryüzünün çeşitli ülkeleri arasında iktisadî gelişme bakımından eşitsizliğin açıkça ortaya çıkışı, «zıraî Avrupa» adı altında ele alınan bölgelerin birçoğuna, bugün az gelişmiş ülkeler gözü ile bakılmasına yol açtı. Demek ki, hem iktisadî kalkınmaları hem de sosyal ve siyasî rejimleri bakımından birbirinden farklı dört büyük avrupa devlet topluluğundan söz edilebilir: liberal kapitalizm çerçevesi içinde gelişmiş olan ve gerçek «Batı» Avrupa'yı meydana getiren sanayileşmiş ülke ve bölgeler; iktisadî liberalizm çerçevesi içinde yer alan az gelişmiş ülkeler (İspanya, Portekiz, Güney İtalya); sosyalist tipte, büyük ve gelişmiş bir ülke olan S.S.C.B; çoğu, bir bakıma hâlâ az gelişmiş durumda bulunan halk demokrasileri. Demek ki, birbirinden çok farklı iktisadî ve sosyal teşkilâtlanma şekillerinin bir arada bulunması bakımından Avrupa, ötekilerden çok farklı bir kıtadır. Buna karşılık, Asya, Afrika, Orta ve Güney Amerika, hemen tüm olarak az gelişmişlik özelliğini taşır. Avrupa'daki dört ülke grubu, yapı ve meseleleri arasındaki büyük farklara rağmen, ortak özelliklere de sahiptir. Bunlar arasında en önemlisi, kökleşmiş bir köylülüğün bulunuşu ve köy topluluklarının toprağa bağlılığıdır. Köy topluluklarına şekil veren çevrelerin farklı olmasına rağmen bu topluluklar arasında yine de benzerlik vardır. Bu ortak tarihî temel, sözü geçen ülkeleri, Avrupalıların işlenmemiş topraklarda kurduğu «yeni» ülkelerden ve çok farklı temellere dayanan Latin Amerika, Afrika veya Asya'nın köy topluluklarından kesin bir şekilde ayırır.

● *Hayat seviyesi ve iktisadî gelişme.* İkinci Dünya savaşı sonundan bu yana, batı ve doğu avrupa ülkeleri sürekli ve yoğun bir iktisadî kalkınma dönemine girdi. Batı avrupa ülkelerinde 1950'den sonra görülen millî gelir artışı, 1913-1950 dönemindeki millî gelir artışları toplamına hemen hemen eşittir. Ne var ki bazı ülkelerde (Belçika, Fransa, İsveç, İngiltere, İrlanda) Birinci Dünya savaşını izleyen hızlı iktisadî kalkınma döneminde (1923-1929), millî gelir artış oranları biraz daha yüksekti. 1945-1965 Döneminde çeşitli ülkelerin yıllık oranları arasındaki fark bir önceki uzun dönemdekinden büyüktü. 1913'-ten 1950'ye kadar, gelişme oranları yüzde 1,3 ile yüzde 3,2 arasında; 1950-1965 döneminde ise yüzde 1,3 ile yüzde 7,4 arasında değişti. Sanayileşmiş ülkeler, 1950-1965 dönemindeki yıllık gelişme oranları bakımından şu şekilde sıralanır: Batı Almanya (yüzde 7,4), Avusturya ve İtalya (yüzde 6 civarında), oranları yüzde 4,25 ile yüzde 5,25 arasında değişen İsviçre, Hollanda ve Fransa, daha sonra da Lüksemburg, Norveç,

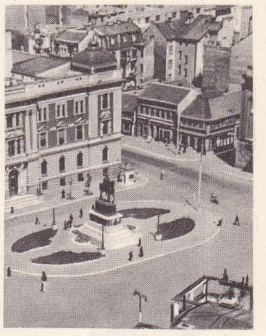
Belgrad

Sofya

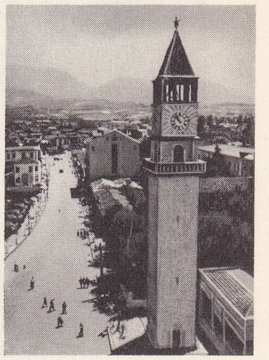
Tiran

Moskova

Foto. Doisneau-Rapho, Bulgar Haberler bürosu, Kanapa-Atlas-Photo, Sovyet Haberler bürosu (LAROUSSE)

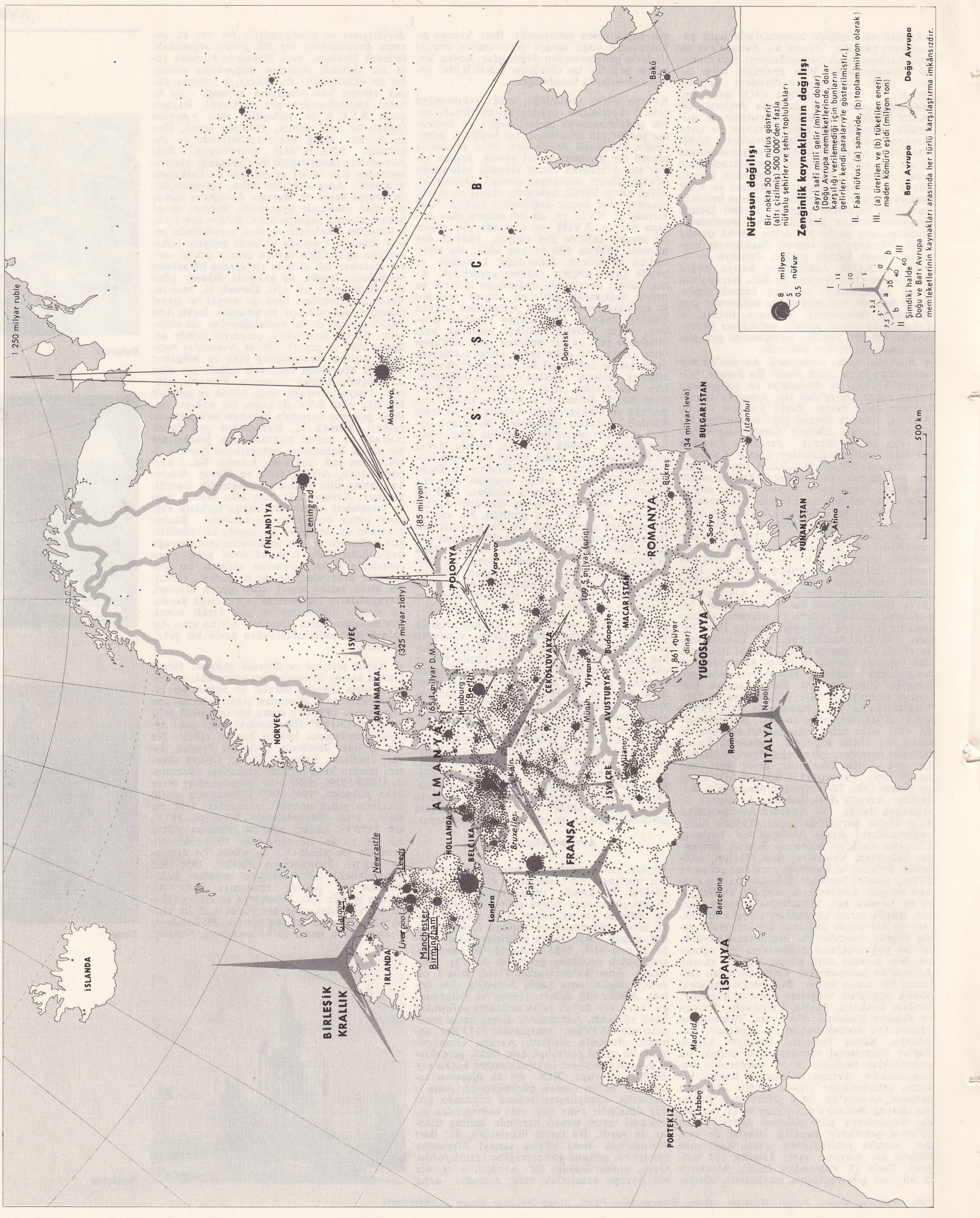
Nüfusun dağılışı
Bir nokta 50 000 nüfus gösterir (altı çizilmiş) 500 000'den fazla nüfuslu şehirler ve şehir toplulukları
8 milyon
5 nüfus
0,5 nüfus
Zenginlik kaynaklarının dağılışı
I. Gayri safi milli gelir (milyar dolar) Doğu Avrupa memleketlerinde, dolar karşılığı verilemediği için bunların gelirleri kendi paralarıyle gösterilmiştir.
II. Faal nüfus: (a) sanayide, (b) toplam (milyon olarak)
III. (a) üretilen ve (b) tüketilen enerji maden kömürü eşidi (milyon ton)
Batı Avrupa
Doğu Avrupa
Şimdiki halde Doğu ve Batı Avrupa memleketlerinin kaynakları arasında her türlü karşılaştırma imkânsızdır.
500 km
ISLANDA
BİRLEŞİK KRALLIK
IRLANDA
Glasgow
Newcastle
Leeds
Liverpool
Manchester
Birmingham
Londra
NORVEÇ
DANİMARKA
İSVEÇ
FİNLANDİYA
Leningrad
Moskova
1 250 milyar ruble
(85 milyon)
(325 milyar zloty)
POLONYA
Varşova
S S C B
Kiev
Donetsk
Bakü
HOLLANDA
BELÇİKA
Brüksel
Paris
FRANSA
ALMANYA
Hamburg
Berlin
Köln
Münih
(654 milyar D.M.)
ÇEKOSLOVAKYA
AVUSTURYA
Viyana
İSVİÇRE
Milano
MACARİSTAN
Budapeşte
(109,5 milyar forint)
ROMANYA
Bükreş
BULGARİSTAN
(34 milyar leva)
Sofya
İstanbul
YUGOSLAVYA
(1 861 milyar dinar)
YUNANİSTAN
Atina
İTALYA
Roma
Napoli
İSPANYA
Barcelona
Madrid
PORTEKİZ
Lizbon

İsveç, Danimarka ve Belçika (yüzde 3 ile yüzde 3,75); en sonda İngiltere (yüzde 2,4). Daha az sanayileşmiş ülkeler arasında ise, Yunanistan, Türkiye, Yugoslavya, İzlanda ve İspanya yüksek (yüzde 5 ile yüzde 6); Finlandiya, Portekiz orta (yüzde 4 civarında), İrlanda zayıf bir yıllık oran (yüzde 0,3) gösterir. Bu sınıflama, adam başına düşen oranlar hesaplandığı zaman da aşağı yukarı aynıdır. Sosyalist avrupa ülkelerinde 1950-1965 döneminde en yüksek oranlara (yüzde 10-10,5) Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya ve S.S.C.B. varmıştır; onlardan sonra yüzde 7-8 ile Çekoslovakya, Macaristan ve Polonya gelir. Batı ile Doğu Avrupadaki bu oranların hesaplanması için baş vurulan yöntemler bağdaştırılınca bu fark gerçi azalır ama, gene de planlı ekonomilerde görülen büyüme oranları, 1949 yılından beri, birçok pazar ekonomisinin gelişme oranını aşmıştır. Sosyalist ülkeler sanayileşerek, az gelişmişlikten sıyrılıp süratli kalkınma dönemine girmeğe başlamışlardır.

Avrupa ülke ekonomilerinin gelişme oranları birbirine yakındır; iktisadî evrimin sonuçları arasında ise büyük farklar görülür. Batı avrupa ülkelerinde iktisadî evrim, üretici faaliyetlerin yeniden teşkilâtlanması, bölgeler arası eşitsizliğin artmasına yol açtı. Ortak pazarın kurulması üzerine yeni anlaşmalar yapıldı; gümrük tarifelerindeki indirimlerle Avrupa İktisadî ortaklaşmasının altı üyesi arasında yeni birleşmeler gerçekleşti; bu ülkeler arasındaki ilişkiler haberleşmenin sürati ve ulaşımın düzenliliği sayesinde iyice gelişti (bazen bir ürün hemen tamamen bir ülkenin tekelindedir). Gerçekte, Ortak pazar'da birçok kaynaşma (ortak üretim, işbirliği anlaşmaları) oldu: bu gelişmeler özellikle kredi, banka, demir sanayii, elektrik ve mekanik yapım, kâğıt sanayii, aeronotik, otomobil, petrol kimyası ve karbon kimyası alanlarında önemlidir. İktisadî gelişme, bir yandan aykırılıkları ortaya çıkarırken, bir yandan da birleştirilecek bütünün gelişmesini tehlikeye düşürdü. Aynı zamanda, bölgeler de yeni bir yapıya kavuşmak istiyorlardı: meselâ Belçika'da, kömür ocaklarının büyük masraflara yol açması yüzünden önemini kaybetmeğe başlayan Borinage bölgesi; dokuma sanayiinin gerilediği bazı Flandre bölgeleri. Hollanda'da iktisadî faaliyet, ulaşımın özellikle kolay olduğu kıyıya yakın bölgelerde yoğunlaşır (bu durum batıdaki elverişli bölgelerle diğer bölgeler arasında yüzde 25 oranında bir gelir farkı yaratır). Batı Almanya'da Eifel ve Schleswig-Holstein'deki zor işletme şartları sonucu Rheindand-Westfallen havzasında Mainz ve Karlsruhe çevresinde olağanüstü bir sınaî toplaşma görülür. Gelir tutarlarının federal bölge'lere (*Länder*) göre çok değişmesi bu yüzdendir. Paris çevresinin aşırı yoğunluğu Fransa'daki bölgesel dengesizliği açıkça ortaya koyar. Bölgeler arasındaki fark İtalya'da çok daha büyüktür: sanayileşme ülkenin sadece kuzeyini etkilemiş, güneyde ise çok yakın zamana kadar kuzeydeki kadar bile verimli olmayan tarımdan başka bir faaliyet görülmemiştir; bu da gelirin yarı yarıya farklılaşmasını doğurur.

Doğu Avrupa ülkelerinde ise meseleler başka bir düzeydedir. Halkın satın alma gücünün artması, büyük ölçüde tüketim piyasasının zenginleşmesine bağlıdır. Daha doğrusu, piyasaya sürülebilen mal ve hizmet tutarı, halkın artan satın alma gücünü tamamen kendine çekebilecek kadar çoğalmaktadır. Ama birçok ülke, kıtlık ve fiyat yükselişlerinin doğurduğu dengesizliklerle karşı karşıya kalmıştır. Bu dengesizlikler, genel bir ürün azlığından çok, özellikle bazı hayvanî besin maddelerinin ihtiyacı karşılamamasından, bazı sanayi ürünlerinin kötü kaliteli olmasından ve çeşit azlığından ileri gelir. Bu da dokuma, hazır elbise, dikiş makinesi, radyo hattâ çamaşır makineleri, motosiklet ve televizyon gibi pahalı ürünlere talebin azalmasına sebep olur. Bazı ülkelerde satılmayan mallar birikir; indirimli satışlar, taksit kolaylıkları da bunların ancak bir kısmını elden çıkarmayı sağlar. Bu zorluklar karşısında hükûmetler yönetim ve planlama sistemlerinde temelli değişiklikler yapmak zorunluğunu duydular; bu değişiklikleri yaparken de şu iki noktayı gözönünde tuttular: tüketici piyasasını etkileyen şartları, yani tüketicilerin zevk ve tercihlerini daha iyi tanıtmak ve böylece sanayinin üretim yapısını ihtiyaçlara göre ayarlamak. Genel olarak, bütün hükûmetler, merkezî yönetim kademesinde alınan iktisadî kararlar arasında daha iyi bir denge kurmak çabasındadır; merkezî yönetimin baş vurduğu tedbirler de gittikçe dolaylı müdahale şeklinde olmaktadır. Merkezî planlama, artık geniş bir bütünü kapsamaz; üretim yöntemlerinin daha iyi olmasına, planların her kademede birbiriyle bağdaştırılmasına, sanayi birimlerinin merkezîleştirilmesine ve yönetici kadronun düzelmesine çalışır. Bütün bunlar, merkezî planlamanın etkinliğini artırmağa yardımcı olur. Ürünlerin fiyatları üretimin maliyet masrafları esas alınarak tayin edilmelidir; fiyatlara dahil edilen kâr marjları, verimlilik şartlarını daha düzenli hale getirme imkânını sağlayacak, üretim fiyatları, tüketicilerin ödediği fiyatlara bağlı olacaktır. Demek ki, işletmelerin faaliyetine fiyatlar yön vermektedir. İşletmeler fiyatları tüketici talebine uygun olarak tespit edebildikleri ölçüde etkinleşirler. Az çok bağımsız bir yönetime sahip işletmenin verimliliği, mallarının fiyatı ile tüketicilerin zevk ve tercihlerine göre belirlenen ürün değeri arasındaki uygunluğa gitgide daha bağlı olacaktır. Bu yüzden, doğu avrupa ülkelerinde, tüketicilerin rahatı ve arzın talebe uygun olması amacıyle, planlama yöntemlerinin reformuna girişilmiştir.

BATI AVRUPA

Batı Avrupa, orijinalliğini tabiî ve özellikle iklimle ilintili verilere borçludur; ama bugünkü yapısı daha çok tarihî bir olguya dayanır. Gerçekten de, «sanayi devrimi» bu bölgenin içinde doğup gelişti. Devrimin, XVIII. yy. da İngiltere'de başlayarak, Fransa, Almanya ve Belçika'ya yayılmasının ve bu bölgedeki bütün çevreleri etkilemesinin sebepleri karmaşıktır. Bu büyük iktisadî değişmenin birimi ve ortaya çıkışı, başka hiç bir ülkede bulunmayan ve uzun tarihî bir evrimin sonucu olan sosyal bir unsurun varlığını şart koşar. Bu unsur, burjuvazi'dir. Yeni bir iktisadî ve sosyal teşkilâtlanma şeklinin gelişmesine önayak olan «müteşebbisler» burjuvazinin içinden yetişti. Bu yeni teşkilâtlanma, geleneksel bir toplum ve iktisat düzeni içinde gelişti ama bu geleneksel yapılar zamanla kısmen ortadan kalktı veya değişikliğe uğradı. Demek ki, Batı Avrupa'yı öteki çevrelerden ayıran özellik, iktisadî ve sosyal yapılarda görülen karmaşıklıktır. Bugün Batı Avrupa'da ilkel tarım şekillerine, eski atelyelere ve en modern teknik temellere dayanan sanayi kuruluşlarına bir arada rastlanır. Sanayileşmiş ilk bölge olan Batı Avrupa, dünyanın tümü üzerinde belirleyici bir etki yaptı ve 1914'e kadar, kendi sanayiinin ve hızla artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak için uzak ülkelerde iptidaî maddelerin ve tarım ürünlerinin üretimini hızlandırdı ve dış piyasalarla ilintisi bakımından dikkati çeken bir dizi iktisadî ve sosyal teşkilât kurdu. A.B.D. ile Rusya ise kalkınmalarını gerçekleştirirken, daha çok kendi kaynaklarıyle yetindiler.

Kalkınmanın tarih bakımından öncelik taşıması ve dünya çapında bir çeşit işbölümünün uygulanması, batı avrupa iktisadının belli başlı özelliklerini belirleyen faktörlerdir. Sanayinin teknik ilerlemeye bağlı olarak yavaş yavaş kurulmuş olduğu açıkça görülmektedir; çoğunluğu küçük olan fabrikaların sayısı bir hayli kabarıktır; bunlar, hâlâ kullanılabilen ama genellikle modası geçmiş araçlarla donatılmıştır. Bazı müstesna durumlar dışında Avrupa üretkenliği A.B.D.'ninkinden düşüktür. Daha başlangıçtan beri sanayinin bir özelliği olarak toplaşmanın ortaya çıktığı S.S.C.B.'den ve A.B.D.'den farklı olarak, Avrupa'da, teknik olmaktan çok malî merkezler etrafında iş işten geçtikten sonra toplanan çok sayıda küçük ekonomik birimler kurulmuştur. Sınaî kuruluşlardan çoğunun bugün tükenmiş yataklar (demir, maden kömürü) üzerinde bulunması, batı avrupa sanayiinin eskiliğini gösterir. Bu kuruluşlar, aşırı bir uzmanlaşma veya malî kombinezonlar sayesinde yaşayabilmektedir.

● *Enerji kaynakları ve ham maddeler.* Maden kömürü, sınaî enerjinin ilk ve uzun süre biricik kaynağı olduğu için, sınaî faaliyetlerin ve dolayısıyle nüfusun büyük kısmı kömür yatakları çevresinde toplandı. Bugünkü yeni enerji maddeleri, aslında, hâlâ en çok

Torino'da Fiat fabrikaları

kullanılan enerji kaynağı olan kömürün (A.B.D.'deki yüzde 25'e karşılık Avrupa'da yüzde 75) tamamlayıcısı durumundadır. Dünya kömürünün yüzde 25'ini üreten Batı Avrupa'da tüketilen enerji miktarı yüksektir: İngiltere'de yılda fert başına 5 t «eşdeğer kömür» (maden kömürünün diğer enerji kaynaklarının ısı değerine eklenmiş ısı değeri), Belçika'da 4,3, Batı Almanya'da 3,6, Fransa'da 2,7 ton. Dünya ortalaması sadece 1,35 tondur, buna karşılık A.B.D.'de bu miktar 8,6 tonu bulur. Bu karşılaştırma, Avrupa'nın ne kadar geride kaldığını gösterir. Ayrıca, Batı Avrupa'nın sanayileşmesi, kömürden yoksun olmalarına karşılık bazı ülkelerde hidroelektrik üretimi sayesinde yüksek enerji tüketimi paylarının ortaya çıkmasını sağlamıştır: Norveçte 5,6 maden kömürü eşdeğeri; İsveç'te 4,6 t. Enerji kaynaklarından tamamen yoksun bir devlet olan Danimarka bile, ithalât sayesinde 2,6 tonluk ve hemen hemen Fransa'nınkine eşit bir miktara sahiptir. Batı Avrupa'da tüketilen enerjinin gittikçe artan bir kısmı (yüzde 15) özellikle Ortadoğu'dan gelen petrol ürünleriyle karşılanır. Kendi topraklarının içinde güçlü bir demir sanayii için gerekli kaynaklara sahip olan A.B.D.

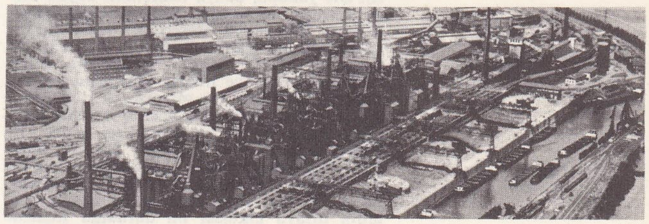

Rheinhausen'de **AVRUPA**'nın en büyük tesislerinden Krupp fabrikaları

ile S.S.C.B.'den farklı olarak, Batı Avrupa çelik üreticileri (dünya çeliğinin yüzde 27'si), demir ve kömür kaynaklarını çeşitli yerlerden sağlarlar. Bazıları (Batı Almanya, İngiltere), demir filizini özellikle İsveç'ten ithal etmek zorundadır. Maden filizinden yana zengin olan Fransa yeteri kadar kok'a sahip değildir. İtalyan demir sanayii ise, hem demiri, hem de kömürü ithal etmek zorundadır. Batı Avrupa ülkelerindeki fert başına yıllık demir kullanımı yüksek orandadır (Fransa 200 kg, Almanya 260 kg, İngiltere 322 kg). Ama bu alandaki miktarlar da A.B.D.'nninkine oranla (650 kg) düşüktür.

● *Sanayi.* Büyük sanayi kolları arasında ilk olarak ortaya çıkan ve uzun süre dünya çapında bir müşteri kitlesi bulan dokuma sanayii, batı avrupa sanayiinde ayrı bir yer tutar. Dokuma sanayiinde, genel olarak, ithal edilmiş ham maddeler kullanılır. Yün sanayiinin nispeten iyi bir durumda olmasına karşılık, pamuklu sanayiinde, işsizlik buhranlarına sık sık rastlanır. Buna karşılık kimya, demir, otomobil sanayii ve elektrik malzemesi yapımı büyük bir gelişme içindedir. Batı Avrupa dünyanın geri kalan kıs-

AVRUPA,
Galler ülkesinde tel sanayii

Foto. Fiat, Krupp, Libr. Service (LAROUSSE)

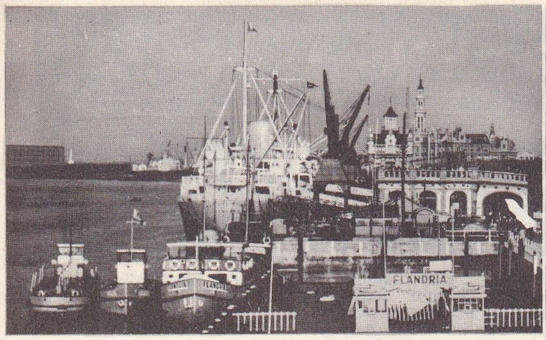

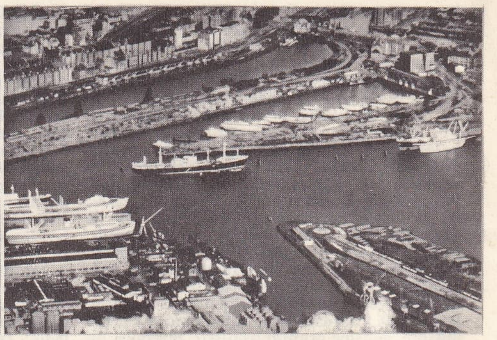

AVRUPA limanları. soldan sağa, Anvers Roterdam Hamburg

mına oranla, bugün de, en önde gelen sanayi bölgeleri arasında yer alır; ama, A.B.D. ve S.S.C.B. teknik bakımdan daha ileridedir. Buna rağmen Batı Avrupa, İkinci Dünya savaşından sonra iktisadî bakımdan iyice toparlanmıştır. Savaşta yakılıp yıkılmış ülkelerin çoğunda iktisadî durum 1938'dekinden daha parlaktır. Çelik üretimi bugün savaş öncesindekinden yüzde 50 fazladır; otomobil yapımı ise, 1938'dekine göre dört misli artmıştır. Batı avrupa ülkelerinde sanayinin büyük avantajlarından biri de, buradaki halkların büyük bir satın alma gücüne sahip olmasıdır.

● *Ticarî mübadeleler.* Batı Avrupa dünya alışverişinin aşağı yukarı yarısını kapsayan ticarî ilişkilerden de yararlanır. Avrupalılar arası mübadeleler çok önemlidir ve özellikle Batı Avrupa'nın sınırları içinde olur (ingiliz, alman ve belçika kömürünün isveç ve fransız demir madeninin, iskandinav kerestesinin, tarım ve sanayi ürünlerinin nakliyatı). Öte yandan, dünya ticaretinin büyük kısmı Avrupa ile yapılır. Bununla birlikte Batı Avrupa ülkelerinin ticareti kırk yıldan bu yana önemli değişikliklere uğradı. Eskiden, kıtanın bu bölümü kömür ve işlenmiş ürünler ihraç ediyor ve ithalâtında tarım ürünleriyle ilk maddeler yer alıyordu. Tarım ürünleri, ithalâtta bugün de önemli bir yer tutar ama, buna petrol ve amerikan yapısı işlenmiş ürünler de eklenmiştir. İhracat, amerikan ürünlerinin veya Avrupa dışı başka sanayilerin rekabetiyle karşılaşır. Önem derecesi ülkelere göre değişen bir ticaret açığının ortaya çıkması bu durumun sonucudur. Ticaret bağıntılarındaki yoğunluk ve bunların Batı Avrupa yaşayışındaki önemi aynı derecede yoğun trafik şebekelerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır; Ren ırmağı, dahilî su ulaşımının ana eksenini meydana getirir. Diğer taraftan, dünyanın büyük deniz yolları Batı Avrupa kıyılarına yönelir. Bu bölgede ve özellikle Kuzey denizi çevresinde dünyanın en önemli limanları yer alır. Batı avrupa ülkeleri dünya ticaret filosunun yüzde 45'ine sahiptir ve gemi inşaatının yüzde 65'ini yapar.

● *Tarım.* Batı avrupa ülkelerinin tarımı, genel olarak veriminin yüksekliği bakımından öteki bölgelerden ayrılır. Nitekim, buğdayın ortalama verimi hektar başına 20 kentaldir, buna karşılık Kuzey Amerika'nınki 12, Afrika'nınki de 7 kentali bulur. Aynı şekilde Avrupa'nın üretkenlik ortalaması da yüksektir; üretilen tahıl çiftçi başına yılda 1 tondan fazladır. Hayli yüksek olmasına rağmen, bu üretkenlik, amerikan çiftçisininkinden (5 tondan fazla) oldukça azdır. Ama Afrika veya Asya'nın büyük bir kısmındakinden (0,4 ton) yüksektir. Bu tarım, bölgelere göre değişen oldukça modern usullerle yapılır (büyük miktarda gübre kullanılması, tohumlukların seçilmesi, makineleşme). Eski çağlardan kalan ve hem tarım yapılarında hem de halkın toprağa bağlılığında kendini gösteren eski usuller de bunlara eklenmiştir. Batı Avrupa'nın köylük yerleri büyük farklılık gösterir ve tek ürün ekimi (monokültür) buralarda sınırlı bir yer tutar. Tarım, dünya piyasasının eğilimlerine ve özellikle yüksek bir hayat seviyesine sahip şehirli tüketicilerin taleplerine uymuştur. Bu faktörler, iklim şartlarına en uygun ekin yetiştirme ve zıraî çalışma temeline dayanan bir bölgesel veya millî uzmanlaşmaya yol açmıştır. Nitekim, okyanus ikliminin etkisindeki ülkeler tahıl üretimlerini kısmış ve yeni ülkelerden geniş çapta ithalât yapmağa yönelmişlerdir. Buna karşılık, sığır yetiştiriciliği (süt ve et), sebzecilik ve meyvecilik için geniş sürüm alanları ortaya çıkmıştır.

● *Sosyal yapı ve hayat seviyeleri.* Batı Avrupa'da tarım alanında çalışanlar faal nüfusun yüzde 20'sidir. (Büyük Britanya'da sadece yüzde 5, İsviçre'de yüzde 20, Almanya'da yüzde 22 ve Fransa'da yüzde 30). Buna karşılık ikinci (sanayi) ve üçüncü sektörler (ticaret, yönetim ve «hizmetler») çok daha ağır basar. Sanayi, tüm nüfusun yüzde 40'ını (Büyük Britanya'da yüzde 49, Fransa'da yüzde 35, Batı Almanya'da yüzde 42), üçüncü sektör de yine yüzde 40'ını (Büyük Britanya'da yüzde 46) kapsar. Sosyal alanda toplulukların temel özelliği «orta sınıflar» ın büyük bir önem taşımasıdır. Bu sınıflar, Avrupa'nın öteki bölümlerindeki orta sınıflara oranla çok yüksek bir hayat seviyesine sahiptir. Nüfus başına düşen günlük besin kalorisi yaklaşık olarak 3 000'dir. Kültür ve sağlık seviyesi, genel olarak, öteki kıta ve ülkelere oranla iyidir. Batı avrupa ülkelerindeki gayri safi millî hasıla için de aynı şey söylenebilir. İsveç (3 040 dolar) ve İsviçre (2 650) başta gelir, onları Danimarka (2 330), Norveç (2 200), Fransa (2 190), Belçika (2 050), Almanya (2 030), Büyük Britanya (1 980), Hollanda (1 810), Avusturya (1 460) ve İtalya (1 280) izler. (Bu sonuncu ülke, az gelişmiş bir bölge olan Güney İtalya'daki kötü şartların etkisindedir.)

● *Batı Avrupa ve dünya.* Batı Avrupa, XIX. yy.ın sonuna kadar elinde bulundurduğu sanayi tekeline artık sahip değildir; geniş bölgeleri kapsayan biricik siyasî ve iktisadî teşkilâtlanma ve kalkınma merkezi olmaktan da çıkmıştır. Birçok sanayi ülkesi ortaya çıkmış ve Batı Avrupa'ya bağlı birçok sömürge ülkesi bağımsızlığını elde etmiştir. Ayrıca, Batı Avrupa'daki iktisadî büyüme A.B.D.'nin gelişmesine ve S.S.C.B.'nin hızlı ilerlemesine oranla yavaştır. Bu bölge, geçmişin meyveleriyle yaşıyor gibidir ve birçok defa sermayesinin bir kısmına el atmak zorunda kalmıştır. Bununla birlikte, Avrupa'nın bu «gerileyiş»i göründüğü kadar büyük değildir. Batı avrupa devletleri dünyanın dört bucağına yaptıkları önemli yatırımların ürünlerini hâlâ topluyorlar. Meselâ, bu devletlerin petrol üretimindeki rolü ve teknik potansiyeli büyüktür. A.B.D. ile S.S.C.B.'nin kendi kaynaklarıyle yetinerek gerçekleştirdikleri kalkınma, özellikle batı avrupa çerçevesi içinde, öteki eğilimlerin yanısıra, bir avrupa birleşme ideolojisinin ağır basmasına yol açmıştır. Batı Avrupa'yı meydana getiren ülkeler, birleştikleri takdirde, iki «büyük»ünki ile kıyaslanacak çapta bir iktisadî bütün kurabilirler. Tarihî bir topluluğa dahil olma duygusu, uluslararası alanda önemli bir güç meydana getirme endişesi ve dünya çapındaki gerilemeyi gidermenin çaresi olarak Avrupalılararası ticareti artırma isteği birçok avrupa kurumunun ve topluluğunun doğmasına yardım etmiştir. Bunlar, esas bakımından batı avrupa ülkelerinin yarattığı kurumlardır. Bu kurumlarda, başka avrupa ülkeleri de bulunmakla birlikte, batı avrupa ülkeleri ağır basar. (Bk. AVRUPA ORTAKLAŞMALARI.)

Birleşmiş bir Avrupa'nın «kuruluş»u, 1958'den bu yana yavaş yavaş ve aşamalarla gerçekleşti. Siyasî planda engellerle karşılaşınca, birleşme iktisadî plana yöneldi. Birleşmenin en somut sonuçları Ortak pazar çerçevesinde elde edilmiştir.

1958 Yılı içinde «Altılar» ortak bir tarım siyasetinin ilk taslağını kurmağa çalıştılar: üye devletler kendi aralarındaki gümrük vergilerinde ilk indirimi 1 ocak 1959'da kabul edip uygulamağa başladılar. Millî tarifelerin, dış ortak tarifeye yaklaştırılması, ancak iki yıl süren tartışmalar sonunda gerçekleşti (1 ocak 1961).

Batı dünyasının diğer ülkeleri de bu çeşit teşebbüslere ister istemez ilgi duydular. 9 Temmuz 1961'de Yunanistan ile Altılar arasında bir ortaklık anlaşması imzalandı, bir ay sonra (10 ağustos) ingiliz başbakanı Harold Macmillan, İngiltere'nin Ortak pazara katılması için görüşmelerin başlamasını istedi. 1 Eylül 1961'de Ortak pazar içinde emekçilere serbest seyahat imkânlarının sağlanmasıyle bu yolda yeni bir adım atıldı.

1961 Yılı başlarında birleşme süreci, uzun bir oturum sonunda imzalanan bir antlaşma

soldan sağa, Londra Marsilya Cenova

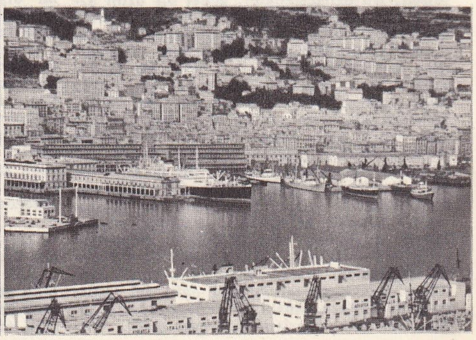

Foto. Belçika Turizm bürosu, Kroeze, Deutsche Luftbild, Aerof. Ltd., Durandaud, Binelli (LAROUSSE)

ile (14 ocak) iyice hızlandı; bu antlaşmaya göre, sekiz yıllık bir dönem içinde tahıl, yumurta, kümes hayvanları, domuz eti, meyve, sebze ve şarap pazarları tedricî olarak birleşecek ve ortak fonlar kurulacaktı. Bu durumun doğurduğu iyimserlik siyasî birleşme tasarısının başarısızlığa uğramasıyle kısmen kayboldu. Fransa, millî bağımsızlıklardan vaz geçilmesi sonucu bir çoğunluğun ağır basmasına yol açacak *federasyon* fikrine karşıydı ve bir *konfederasyonun* kurulmasını savunuyordu; konfederasyonda her ülkenin karar ve seçme hürriyeti olacak, ortak teşebbüsler ilgili devletler arasında bir anlaşmaya dayanacaktı. Fransa'nın, A.B.D.'ye karşı gittikçe temkinli davranması ve konfederasyon haline gelmiş bir Avrupa ile NATO kurumları arasında her türlü bağa karşı koyması, siyasî birleşmeyi engelleyen güçlükleri artırdı. Böylece, dolaylı olarak amerikan dostluğuna ve Atlantik antlaşmasına çok bağlı olan İngiltere'nin Ortak pazara girmesi yeni bir engelle karşılaşmış oluyordu. Bir «Avrupa yurdu» görüşünü ve Büyük Britanya'nın Ortak pazara girmesini savunanlar (özellikle Henri Spaak [Belçika] ve Joseph Luns [Hollanda]), 17 nisan 1962'de Quai d'Orsay'de yenilgiye uğradılar. General De Gaulle'ün basın konferansı (15 mayıs), Avrupa siyasî federasyonu taraftarlarının son ümitlerini de suya düşürdü. 1962 Yılında, İngilizler A.E.O.'ya (Avrupa Ekonomik ortaklaşması) adaylıklarını kabul ettirmek için çaba harcadılar. Ne var ki, Macmillan-De Gaulle görüşmesi (Rambouillet, 13 aralık) başarısızlıkla sonuçlandığı gibi kısa bir süre sonra, Nassau'da başkan Kennedy ile görüşen ingiliz başbakanı Büyük Britanya'nın askerî politikasını A.B.D. ile daha sıkı bir işbirliğine yöneltmek zorunda kaldı. Çok yanlı bir nükleer gücün kurulmasına karşı olan general De Gaulle, 14 ocak 1963'teki basın toplantısında, tutumunun sebeplerini ve İngiltere'yi hangi bakımlardan Ortak pazara hazır bulmadığını açıkladı. Ortak pazar bu sırada büyük bir buhran içindeydi. Bununla birlikte, 1963 yılı içinde A.E.O. topluluğu ile birçok afrika ülkesi (20 temmuz) ve Türkiye (12 eylül) arasında bir ortaklık antlaşması imzalandı.

Kasımda Mansholt planı, ortak tahıl fiyatlarının uygulanmasını hızlandıran bir yöntem ortaya koydu: Fransa'nın bu planı onaylamaması üzerine Mansholt planı yeniden ele alındı ve Brüksel'de açıklanan (15 mayıs 1964) tahıl fiyatlarının uygulanma tarihi 1 temmuz 1967'ye ertelendi. Bu arada (23 aralık 1963), Altılar konseyi üç yeni ürün pazarını daha ortak örgütlemeye soktu: sığır eti, pirinç ve süt ürünleri. 15 Aralık 1964'te, Konsey ortak bir tahıl pazarı kurulması konusunda anlaştı. Bu çok önemli aşamanın anlamı, finansman şartlarının tespit edilmesiyle ortaya çıktı. A.E.O. komisyonu tarafından bu yönde ileri sürülen teklifler, 15 mayısta Strasburg Avrupa parlamentosunca onaylandı; bu tekliflerin milletler üstü bir anlam taşıması, fransız temsilcilerini endişelendirdi ve Fransa, A.E.O.'daki daimî temsilcisini 30 haziranda geri çağırdı. Buhran böylece patlak verdi ve 9 eylül 1965 tarihli basın toplantısında, general De Gaulle milletler üstü fikrinden doğan «aşırı efsaneler»in bir yana bırakılmasını istedi. Sonunda Lüksemburg'da Altılar arasında bir uzlaşmaya varıldı ve A.E.O. komisyonunun yetkileri kısıtlandı.

2 Mart 1965'te, Birlik konseyi, A.K.Ç.O. (Avrupa Kömür Çelik ortaklaşması), A.E.O. ve Euratom yürütme organlarının birleşmesine karar verdi. Brüksel, ortaklaşmanın siyasî merkezi (birleşmiş yürütme organı buraya yerleşti), Lüksemburg da malî ve hukukî merkezi oldu (Avrupa Yatırım bankası, Adalet divanı). Danışma kurulu niteliği taşıyan Avrupa parlamentosu ise Strasburg'da kaldı. 1966 Yılında Ortak pazarda yeni bir canlanma görüldü ve üç önemli aşama gerçekleştirildi. 11 Mayısta tarım siyaseti ve gümrüklerin kaldırılmasıyle ilgili bir antlaşma imzalandı: Roma antlaşmasının öngördüğünden on sekiz ay önce, yani 1 temmuz 1968'de tarım ve sanayi birleşmiş bir pazara dahil olacaktı. Ayrıca ortak bir tarımın gerektireceği masrafların tümünü, 1 temmuz 1967'den itibaren Avrupa Tarımsal Garanti ve Yönelti̇m fonu (A.T.G.Y.F.) karşılayacaktı. 13 Temmuz'da Altılar *Kennedy Round* (Kennedy görüşmeleri) için sınaî ürünlerle ilgili bazı ortak kararlar aldılar. 1966 Yılı sonunda kümes hayvanları, yemiş ve sebze ortak pazarlarının kabul edilmesiyle de üçüncü aşama gerçekleştirildi.

Bu arada, Atlantik ittifakı büyük bir buhran geçiriyordu. Yeniden cumhurbaşkanı seçilen (1965) general De Gaulle, askerî planda NATO'dan «çekilmeye» karar verdi: Fransa topraklarındaki Atlantik paktı ve amerikan tesisleri kaldırıldı; 1967'nin başında SHAPE (Avrupa Müttefik Kuvvetleri Yüksek Kumandanlığı Genel karargâhı) Rocquencourt'dan alınarak Belçika'ya (Mons yakınlarına) nakledildi.

Bu güçlükler, ingiliz başbakanı Harold Wilson'ın Roma antlaşmasının 237. maddesine dayanarak A.E.O.'ya (aynı zamanda A.K.Ç.O.'ya ve Euratom'a) katılmak için 2 mayıs 1967'de resmî bir teklif yapmasına engel olmadı. Bir hafta sonra (10 mayıs), Danimarka buna benzer bir teklif ileri süreceğini açıkladı. Bu ülke de İngiltere ile beraber 1960'tan beri A.S.M.B.'ye (Avrupa Serbest Mübadele birliği) üyedir. Birliğe bağlı ülkelerin bakanları, yakın bir gelecekte genişlemiş bir A.E.O. lehine A.S.M.B.'nin ortadan kalkmasıyle sonuçlanabilecek ikili görüşmelere katılmak üzere A.E.O. üyelerini resmen bir toplantıya davet ettiler (13 mayıs 1966). Ne var ki, İngiltere'nin Ortak pazar adaylığının «Altılar» tarafından Lüksemburg'da ayrıntılı olarak incelenmesi (ekim 1967) bir sonuç vermedi.

DOĞU AVRUPA

Orta ve Doğu Avrupa'nın sosyalist devletleri genel olarak sovyet siyaseti tarafından çizilen yöne bağlı kaldılar (Avrupa'da yalnız Arnavutluk tutumunu Çin'e göre ayarladı). Doğu avrupa ülkelerinin birçoğu batılı devletlerle ticaret ve kültür antlaşmaları imzaladılar. Hattâ Romanya bu ilişkilerde yeni bir tutum benimseyerek aynı bloktaki diğer ülkelerden uzaklaştı. Almanya'nın birleştirilmesi meselesi ise ön planda kalmaktadır. İki Almanya arasındaki sınır, sınırların en güç aşılanıdır; aynı zamanda da Avrupa'nın yönünü bulmakta çekeceği güçlüğü dile getirir.

GÜNEY AVRUPA'NIN AZGELİŞMİŞ ÜLKELERİ

Akdeniz ülkelerinin (güney Fransa ile kuzey İtalya hariç) farklı iktisadî ve sosyal yapıları vardır. Bunlar, beslenme yetersizliği, bütün ihtiyaçları karşılayamayan bir tarım, gelişmemiş bir sanayileşme, eski sosyal yapıların varlığı, çok sayıdaki işsiz, düşük bir kültür seviyesi ve kötü bir sağlık durumundan ötürü hayat seviyesi düşük olan «azgelişmiş ülkeler» dir. Bu kötü durum, kısmen tabiî şartların kötülüğünden ileri gelir (enerji kaynaklarının darlığı, toprakların çoklukla fakir oluşu, aşınımlara uğraması, su kaynaklarının yetersizliği). Yararlanılabilecek enerji miktarlarının azlığı (İspanya'da 0,8 ton, Portekiz'de 0,42 ve Yunanistan'da 0,36 ton enerji değerli kömür) ve çelik kullanımının sınırlı oluşu (Portekiz'de bir yılda nüfus başına 20 kg, Yunanistan'da 22 kg) sanayileşmenin gelişemediğini gösterir. Sınaî kalkınmanın karşılaştığı başlıca engel, iç piyasaların darlığıdır. Gelirler düşüktür (İspanya, Portekiz ve Yunanistan), köylerde yaşayanların çoğu sefalet içindedir; sulama tesislerinin yetersizliği ve geniş ölçüde tarım yapılan mülklerin bulunuşu birçok köylünün dar topraklarda sıkışmasına yol açmıştır. Bu ülkelerin halkı, esas bakımından hâlâ köylüdür; çünkü şehirlerde iş bulmak pek mümkün değildir. Tarımın asıl alanı, besin maddelerinin temeli olan tahıl ürünleridir. Sığır yetiştiriciliğinin zayıf olmasına karşılık koyun yetiştiriciliği önemlidir ve kışlaktan yaylaya çıkma geleneği hâlâ yürürlüktedir. Sosyal bakımdan bu ülkeler batı avrupa ülkelerinden bir hayli farklıdır: orta sınıflar sayıca azdır; proletarya nispeten istikrarsızdır ve kişiliğini iyice bulamamıştır. Borç içinde bulunan köylü, Batı Avrupa'da ortadan kalkmış ilişkilerle (ekiciye emeğinin doğurduğu ürünün çok az bir kısmını bırakan kiracılık ve ortakçılık sistemi) toprak sahiplerine bağlıdır. Kültür seviyesi düşüktür. Yunanistan'da on yaşından yukarı olanlar arasında okuma yazma bilmeyenlerin oranı 1965 yılı istatistiklerine göre yüzde 41, Portekiz'de yüzde 49'dur. Ulaştırma şebekesi yetersizdir (Fransa'da 1 000 km² de 75 km ray bulunmasına karşılık İspanya'da 25 km ray). Ayrıca bu ülkeler zayıf yatırım imkânlarına sahiptir. Umut verici planlara rağmen sınaî kalkınma yavaştır. Köylerde karşılaşılan güçlükler ve köylü nüfusunun fazlalığı tarım reformlarını gerekli kılmaktadır. Bu alanda sadece Güney İtalya oldukça ilerlemiştir.

HALK DEMOKRASİLERİ

«Halk demokrasileri» adı altında toplanan devletler uzun süre azgelişmişlik özellikleri gösteren bir coğrafî bütün meydana getirdiler. Toprak köleliğinin ortadan kaldırılması, çok geniş özel arazilerde yapılan geniş ölçüde ekimle nitelenen tarım durumunu pek değişikliğe uğratmadı. Köylüler sefalet içindeydi, iki savaş arasında bazı yerlerde gerçekleştirilen kısmî birkaç tarım reformu, beklenen sonuçları vermedi. Yeraltı zenginliklerine rağmen, sınaî kalkınma sadece birkaç bölgede gerçekleşti; yabancı sermaye ve teşebbüs bu bölgelerde maden çıkarma sanayiinin doğmasına yol açtı. İkinci Dünya savaşı Avrupa'nın bu kısmındaki evrimi hızlandıran önemli sonuçlar doğurdu. Bu ülkelerin sovyet kuvvetleri tarafından işgaline paralel olarak, S.S.C.B.'deki düzeni örnek alan sosyalist tipte ekonomilerin kurulmasına karar vermiş hükûmetler işbaşına getirildi. Savaştan sonra, bu ülkeler fecî bir durumdadı: daha önceki yoksulluklarına, savaştan ağır şekilde zarar görmeleri ve çok önemli insan kayıplarına uğramaları da eklenmişti. Bu ülkelerin tümünde büyük toprak mülkiyeti kaldırıldı ve arazi küçük mülk sahipleri arasında bölüşüldü. Demek ki sosyalist rejim, ilk safhada, köylerde özel mülkiyetin geniş çapta yayılmasıyle kendini gösterdi. Bazı büyük arazi parçaları, S.S.C.B.'deki Sovhozlar taklit edilerek, devlet çiftlikleri haline sokuldu. Yeni kurulmuş küçük işletmeleri kollektifleştirme amacını güden genel bir kampanya, hem iktisadî hem de sosyal bakımdan büyük güçlüklerle karşılaştı. Bu ülkelerin çoğunda köylerdeki kollektifleştirme işi yavaşladı, yahut durdu; hattâ gerileme safhaları geçirdiği yerler de (Polonya, Macaristan) oldu. Çeşitli halk demokrasilerinde hükûmetlerin karşılaştığı en güç mesele budur. Üstelik tarım üretimindeki ilerlemeler düşük seviyede kaldı. Buna karşılık, sanayi alanındaki değişiklikler daha önemli, başarılar daha kesin oldu. Devletleştirilen büyük ve orta sanayi planlı bir teşkilâtlanmaya bağlandı ve kimi zaman öteki iktisadî sektörlere zarar veren önemli yatırımlardan yararlandı.

Sanayileşme çabası özellikle ağır sanayi ve üretim mallarının gelişmesine dayanır. Bazı ülkelerin ve özellikle Çekoslovakya'nın kendi sınırları içinde tam bir ağır sanayinin kurulması için gerekli kaynakları bulmalarına karşılık, bazıları, ülkenin hayat seviyesi için ağır bir yük olan daha az verimli üretim birimleri kurabildiler. Maden kömürü havzalarından ve savaştan önce gelişmiş bir ağır sanayiden yoksun bir bölgede kurulan Demokratik Alman Cumhuriyeti (D. Almanya) kendi linyit yataklarının toplu halde işletilmesi esasına dayanan güçlü ve orijinal bir kalkınma gerçekleştirmiştir. Halk demokrasisi ülkelerinin tümü, 1937'dekinden beş kat yüksek bir sınaî üretim hacmine sahiptir. Bu ülkeler daha çok «Comecon» adıyle tanınan karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma konseyinin (C.A.E.M.) çerçevesi içinde birleşmiştir ve bu birliğe S.S.C.B. ile Çin de dahildir. Teknik, ilmî ve malî yardımlaşma amacını güden bu kuruluş, halk demokrasilerinin sanayiini oldukça belirli bir sınaî işbölümüne yöneltmiştir. Bu ülkeler az gelişmişliğin bütün izlerini henüz ortadan kaldıramamıştır. Yatırımlar ve tarımın zayıf oluşu yüzünden hayat seviyeleri henüz oldukça düşüktür ve çeşitli ülke ekonomilerinin dayandığı ilk temellerin eşit olmaması yüzünden aralarında farklar meydana çıkmıştır. Ne var ki, bunlardan bazıları büyük sanayi ülkeleri arasında yer alır. Nitekim, Doğu Almanya'nın enerji tüketimi, kendisine oranla tabiî bakımdan daha iyi durumda bulunan Batı Almanya'nınkinden biraz yüksektir (Batı Almanya'nın 3,60 ton değerli maden kömürüne karşılık, Doğu Almanya'da 3,66 ton). Çekoslovakya 2 ton ile Avrupa enerji tüketiminde başta gelen ülkelerdendir.

Louis IX'un Haçlı seferine çıkışı

Charlemagne

Polonya 2,75 ton ile Fransa'nınkinden daha önemli bir oranı elinde tutar. Daha az parlak sonuçlara ulaşmış olan öteki ülkeler, savaş öncesindekinden daha yüksek bir sanayileşme seviyesine varmıştır. Yugoslavya, hem kalkınmasının nispeten yavaş olması, hem de merkeziyetçi olmayan rejiminin öteki ülkelere benzememesi bakımından farklı bir durum gösterir.

S.S.C.B.

Avrupa dışına yayılmış olduğu ve kendine göre önemli özellikler taşıdığı için bu ülkeye burada az yer verilmiştir. Sanayi bakımından dünyada ikinci gelen bu gelişmiş ülke, tabiî kaynaklardan yana zengin ve çok geniş bir coğrafî çerçeve içinde hem sanayi, hem de tarım alanlarında uygulanan kollektif ve planlı bir ekonomi sayesinde bugünkü gücünü sağlamıştır. Çar imparatorluğunun XX. yy. ın başlarındaki geriliği ve yoksulluğu, büyük yatırım çabaları, İkinci Dünya savaşının sebep olduğu ağır tahribat bu ülkedeki hayat seviyesinin Batı Avrupa'dakine oranla hâlâ hissedilir derecede düşük oluşunu açıklar. Adam başına yıllık gelir 400 dolar, enerji bölümü 2,5 tondur. Ne var ki iktisadî kalkınmanın birkaç yıldan beri gösterdiği tempo öylesine süratlidir ki, bu nispî gecikme ortadan kalkacağa benzer.

TARİH

«Avrupa» terimi, her şeyden önce coğrafî bir anlamla yüklü gibi görünürse de, Avrupa'yı çağlar boyunca değişmez sınırlara bağlamakta karşılaşılan güçlük, terimin aynı zamanda tarihî bir anlam da taşıdığını ortaya koyar. İnsanların yaşamasına elverişli, kolayca girilebilecek bir bölge olan Avrupa, akınlara çok elverişliydi; apayrı ırklar burada birbirine karıştı ve medeniyet de bu karşılaşmalardan çok defa kârlı çıktı.

İlkçağ

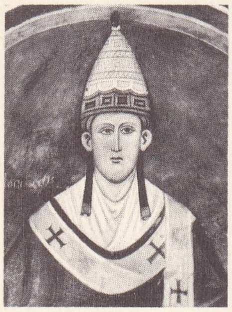

papa İnnocentius III

Doğuya en yakın bölgeler daha çabuk gelişti: Girit M.Ö. 3000'de medenî bir seviyeye ulaşmıştı. Yunanistan M.Ö. 1800'de yeni teknikler sayesinde şehir ve devlet halinde teşkilâtlanmayı öğrenmişti; üstelik de demokrasiyi yaratarak doğudaki devlet örneklerini aşıyordu. «Avrupa» kelimesini Yunanlılar çıkarmıştır: burası büyük imparatorlukların doğusuna göre güneşin battığı bölge, yani kendi ülkeleriydi. Herodotos'a göre M.Ö. V. yy.da Avrupa yalnız Yunanistan değildir; Asya'yı yöneten Perslerin yayılmasıyle tehlikeye düşen ülkelerin bütünü ve coğrafî bakımdan da, güneyde Akdeniz, Riyon, Aras ve batıdan doğuya doğru uzandığını sandığı Hazar ile sınırlanmış kuzey topraklarıdır. Pers emperyalizmini yenilgiye uğratan Yunanlılar, Büyük İskender (334-323) tarafından Asya'nın fethine sürüklendiler. Makedonya kralı, ırkların karışmasından yanaydı, ama onun ölümünden sonra, tahrip edilen vatanlarını bırakan Yunanlılar Yakındoğu'yu sömürmeğe koyuldular: medeniyetlerin kaynaşması yunan dünyasının özelliğidir.

Karl V'in Tunus kıyılarına çıkışı (1535)

M.Ö. VIII. yy.dan itibaren, Etrüsk ve Yunanlıların gelmesiyle İtalya medenî olmağa başladı. Bu iki etkinin yarattığı Roma şehri, milâdın ilk yıllarında, doğu krallıklarıyle Batının barbar kabilelerini bir Akdeniz imparatorluğu halinde birleştirdi; yunan medeniyeti işte bu uçsuz bucaksız alanda yayıldı. Romalıların, İskoçya berzahı, Ren ve Tuna ötesindeki soğuk iklimli ülkelerde gözü yoktu: sebebi, bu ülkelerdeki orman topraklarının verimli olmaması, üstelik de dağınık yaşayan ve son derece savaşçı olan yerli halkın elinde, lejyonların tamah edebileceği bir servetin bulunmamasıydı. *Limes*'in ardına çekilen Roma, 250 000 kişilik ordusuna güvenerek, 100 milyon nüfuslu zengin ve medenî imparatorluk ile nüfusu bir milyonu aşmayan Barbar kabileleri arasında dengeyi sağlıyabileceğine inanıyordu. M.S. III. yy. da, Akdeniz dünyasındaki iktisadî buhranla Romalılar ilk defa gerilemeğe başladılar. M.S. IV. yy.da tehlike geçmiş gibiydi: sınırlar daha iyi korunuyordu, ama sınırları koruyan birliklerin büyük bir kısmı barbar askerlerden kurulmuştu; servet azalmış, medeniyet çökmeğe yüz tutmuştu; buna karşılık resmî din olan Hıristiyanlık birleştirici bir unsur haline gelmişti. V. yy. da İmparatorluğun savunmasını yüklenemeyecek hale gelen ordu, içe doğru yürümeğe başladı; Vandallar, Burgundlar gibi kabileler bunu fırsat bilerek sınırı aştılar. Roma'nın hizmetindeki barbar askerler ve yeni istilâcılar romalı büyük arazi sahiplerinin mülklerini istilâcılarla paylaşmak zorunda kaldı: buna «barbarların istilâsı» denir. Federasyona bağlı krallar İmparatorluğu yıktıklarının farkında değillerdi: 476'da imparator seçimine son verilmişti, ama İstanbul'daki imparator yerli yerinde duruyor, uzakta olduğu için de tahtına göz dikilmiyordu. Merkezci Roma imparatorluğu kavramı henüz yok olmamıştı: VI. yy.da imparator Iustinianos (527-565) İmparatorluğu yeniden kurmak amacıyle İtalya'yı, İspanya'nın güneyini ve Kuzey Afrika'yı tekrar ele geçirdi. Ama istilâlar da devam etti: Lombardlar, İtalya'yı ele geçirdiler (568), Avarlar ile İslavlar Balkanlar'ın altını üstüne getirdiler (VI.-VIII. yy.), Bizans imparatorluğu da, Avrupa kıyı şehirlerinden meydana gelen bir kuşak haline düştü.

Ortaçağ

Başka kesimlerde, saldırıların etkisiyle medeniyet de yıkıldı; Doğuya satacak bir şeyi kalmayan Batı, kendi içine kapandı. İktisatta beylikler çağı başladı: her *Villa* (çiftlik) barındırdığı kişileri ve mal sahibini besler, giydirir, donatırdı. Romalı büyük arazi sahipleri işgalcilerin savaşçı törelerini benimsediler. Köleliğin kaldırılmasına karşılık, daha İmparatorluk zamanında yerleşmeye başlamış olan köylülerin elinden bütün hakları alınmağa başlandı. Bununla birlikte, Roma'nın mirası tamamen kaybolmadı: latincenin yerini, germen ağızlarının belli belirsiz etkilediği roman dilleri aldı. Öğretim yapılmıyordu ama keşişler, İlkçağ kültürünün dini ilgilendiren yanlarını yaşatıyorlardı. Bazı barbar kabilelerin hıristiyanlaşmanın etkisiyle kurabildikleri sağlam devletler (Galya'da Frank krallığı, İtalya'da Lombard krallığı, İspanya'da Vizigot krallığı gibi), yapıları bakımından ilkel kaldı.

Bu devletlerin ortak tarafı kökenleridir, fakat asıl ortak yanları batı veya Roma hıristiyan dünyasını kurmuş olmalarıdır. Hıristiyanlık evrensel niteliğine rağmen, Roma imparatorluğunun sınırlarını pek aşmadı. İstilâlardan sonra kilise parçalanmağa yüz tuttu. Başkentin İstanbul'a nakli (330), İstanbul patriğinin Roma piskoposuyle çatışmasına yol açtı. Yavaş yavaş doğu kiliseleriyle Roma kilisesi arasındaki ayrılık kesinleşti. Roma kilisesine bağlı hıristiyanlık, Ortaçağ boyunca Avrupa'nın birliğini sağlayan bir unsur olmuşsa da, henüz bütün Avrupa demek değildi. Misyonerler, İmparatorlukta yerleşmiş bulunan barbar payenleri hıristiyan yaptıktan sonra kuzey ülkelerine yöneldiler ve çok geçmeden frank orduları tarafından desteklendiler. 752-888 Arasında Frankları yöneten Karolenj sülâlesi, Germania'daki Saksonları egemenliği altına alarak hıristiyanlaştırdı (772-803) ve Akdeniz'in güney kıyılarını ele geçiren Müslümanların ilerlemesini önledi: Poitiers'de durdurulan (732) Müslümanlar, Fransa'nın güneyini boşalttı. Ama Las Navas'da Tolosa savaşına (1212) kadar İspanya, Müslümanların elinde kaldı; burada ileri bir medeniyet gelişerek XI. yy.da Batıda ilmin canlanmasında önemli bir rol oynadı.

Aşağı yukarı hıristiyan Roma'yı kapsayan bir bölgenin hâkimi olan Karolenj kralı Charlemagne, taç giyerek (768-814) imparator oldu; papaz sınıfı, kilisenin koruyucusu olan Charlemagne'ı böylelikle daha güçlendireceğini sanıyordu. Oysa, yeni saldırılar, imparatorluğun gücünü çetin bir sınava zorladı: İskandinavyalı Normanlar, 795'ten sonra batının kıyı ülkelerini yağma etmeğe, Asya'dan gelen Macarlar ise, 895'ten sonra Orta Avrupa'yı kırıp geçirmeğe başladılar. Bu istilâcılar ele geçirdikleri bölgelere yerleştiler (Normanlar Fransa'ya [911], sonra da İngiltere'ye [1016]; Macarlar Panonya ovasına [955'ten sonra]) ve hıristiyan oldular. Ama

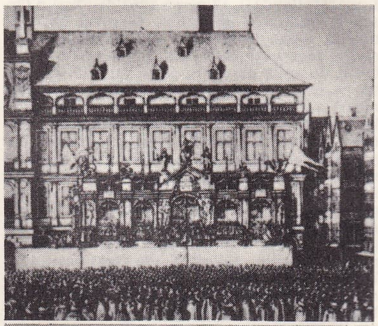

Anvers'de Westfalya antlaşmasının ilânı (1648)

«Nijmegen barışı» (1678)

İmparatorluğun kurmuş olduğu birlik bu sarsıntılara dayanamadı: siyasî parçalanma, istilâlardan doğan devletlerin ortadan kalkmasına yol açtı. IX. yy.dan XI. yy.a kadar olan dönem, büyük derebeylik çağı oldu: kralın temsilcisi veya kontluğun güçlü adamı kendini zorla kabul ettirdi, bu gücünü çocuklarına aktardı ve yurtluk'lar (*fief*) dağıtarak askerlerini kendine bağladı. Bu yurtluklar, tabi beyin metbuuna hizmet etmesini sağlayan topraklardı.

İstilâlarla başlayan ve Charlemagne devrinde şöyle böyle hafifleyen (karolenj rönesansı) iktisadî buhran, XI. yy. da tamamıyle ortadan kalktı: tarım tekniği gelişti, açlık azaldı, nüfus arttı; el emeği ile besin maddelerinin artışı zenaat ve ticareti geliştirdi, böylece şehirler canlanmağa başladı. Eğitim yeni güçler kazandı; roman sanatı ile edebiyat gelişti, veya Eskiçağın mirasından yararlanmağa başladı. Alabildiğine yayılan şövalye sınıfı, İspanya ve İtalya'daki Müslümanların karşısına dikildi; papalık, Kudüs'ün kurtarılması için bu coşkunluktan yararlandı. 1099'da Kudüs'ü ele geçiren Haçlılar, orada, 1291'e kadar süren bir hıristiyan krallığı kurdular; XIII. yy. da, geçici bir süre için Bizans imparatorluğunu ele geçirdiler. Bunların ardın-

Foto. Alinari, Bulloz, Giraudon, Arch. phot. (LAROUSSE)

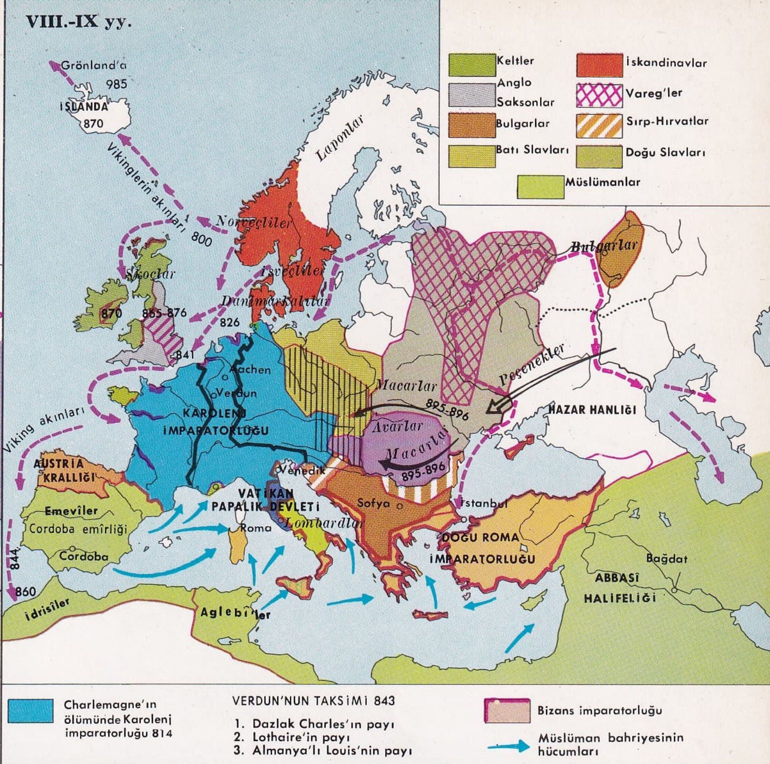

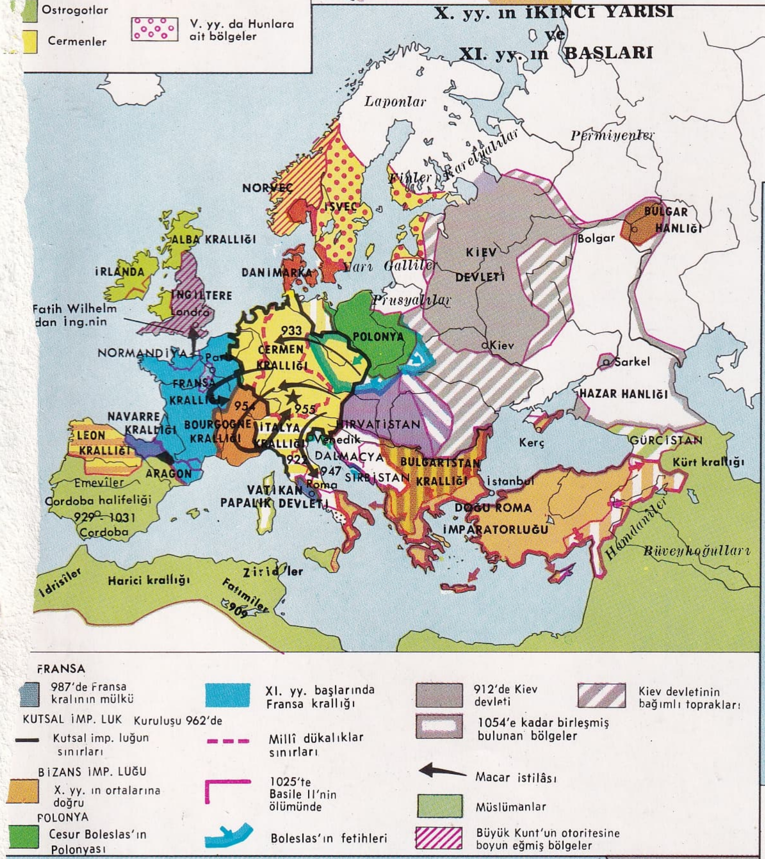

AVRUPA TARİHİNİN BÜYÜK SAFHALARI

AVRUPA
FİZİKÎ VE SİYASÎ
0
500 km
3000 m
2000
1000
500
200
0
200
1000
3000
5000 m
İSLANDA
REYKJAVİK
Faröer adl.
Shetland adl.
Orkney adl.
Hebrid adl.
BÜYÜK BRİTANYA İMP. VE KUZEY İRLANDA
İRLANDA
DUBLİN
Glasgow
Edimbourg
Aberdeen
Dundee
Newcastle
Sunderland
Middlesbrough
Bradford
Leeds
Liverpool
Manchester
Kingston-upon-Hull
Sheffield
Nottingham
Leicester
Coventry
BİRMİNGHAM
Norwich
Swansea
Cardiff
Bristol
Oxford
Ipswich
LONDRA
Southampton
Brighton
Southend-on-Sea
Plymouth
Bournemouth
Portsmouth
Land's End
KUZEY DENİZİ
NORVEÇ DENİZİ
Kuzey Kutup dairesi
Lofoten adl.
Vesteraalen adl.
Trondheim
Kristiansund
Ålesund
Bergen
Hardangerfj.
Haugesund
Stavanger
Kristiansand
OSLO
Drammen
Skagerrak
Kattegat
Göteborg
Karlstad
Eskilstuna
Västerås
Uppsala
Gävle
Sundsvall
Östersund
STOCKHOLM
Norrköping
Linköping
Jönköping
Borås
Halmstad
Kalmar
Öland
Gotland
Hälsingborg
Malmö
KOPENHAG
DANİMARKA
Odense
Aalborg
Randers
Aarhus
Esbjerg
Bornholm
Rügen
Klaipeda
Gdynia
Gdańsk
Szczecin
Bydgoszcz
POLONYA
Poznań
VARŞOVA
Łódź
Wrocław
Kiel
Lübeck
Flensburg
Rostock
HAMBURG
Bremen
Oldenburg
Hannover
Brunswick
Magdeburg
BERLİN
Potsdam
Halle
Leipzig
Dresden
Karl-Marx-St.
Zwickau
Münster
Bielefeld
Düsseldorf
Essen
ALMANYA
Köln
BONN
Frankfurt
Wiesbaden
Mainz
Darmstadt
Mannheim
Heidelberg
Karlsruhe
Stuttgart
Nürnberg
Regensburg
Augsburg
MÜNİH
Groningue
Enschede
AMSTERDAM
La Haye
Utrecht
HOLLANDA
Rotterdam
Anvers
BELÇİKA
BRÜKSEL
Lille
Liège
Calais
Roubaix
Amiens
Rouen
Le Havre
Cherbourg
Dieppe
Reims
PARİS
Brest
Quimper
Lorient
Belle-Ile
Noirmoutier
Rennes
Le Mans
Angers
Nantes
Orléans
Tours
Metz
Nancy
Strasbourg
Mulhouse
Besançon
Dijon
Poitiers
La Rochelle
Limoges
Clermont-Fd.
Lyon
St-Étienne
Bordeaux
FRANSA
Toulouse
Montpellier
Nîmes
Marsilya
Toulon
Nice
Grenoble
Cenevre
Basel
Zurich
BERN
İSVİÇRE
Freiburg
Plzen
PRAG
Brno
Ostrava
Bratislava
Linz
VİYANA
AVUSTURYA
Salzburg
Graz
Ljubljana
BUDAPEŞTE
MACARİSTAN
Debrecen
Szeged
Zagreb
Rijeka
Triyeste
Venedik
Padova
Verona
Brescia
MİLANO
Bergamo
Torino
Cenova
Parma
Modena
Bologna
Ferrara
Rimini
Floransa
Ancona
Livorno
Pescara
ROMA
İTALYA
NAPOLİ
Salerno
Foggia
Bari
Taranto
Brindisi
Korsika
Ajaccio
Bastia
Sardinya
Cagliari
Palermo
Messina
Reggio
Catania
Siracusa
Sicilya
Trapani
Marsala
TİREN DENİZİ
İYON DENİZİ
ADRİYA DENİZİ
Split
Bosnasaray
Dinar Alpleri
La Coruña
El Ferrol
Oviedo
Gijón
Santander
Bilbao
Lugo
Vigo
Orense
León
Kantabriya dağl.
Porto
Coimbra
Valladolid
Burgos
Logroño
San Sebastián
Pamplona
Salamanca
Zaragoza
Pireneler
Perpignan
LİZBON
Setúbal
Badajoz
MADRİD
Toledo
İSPANYA
Sierra Morena
Ciudad Real
Hospitalet
Sabadell
BARSELON
Tarragona
Castellón
Valencia
Albacete
Alicante
Córdoba
Sevilla
Huelva
Linares
Murcia
Cartagena
Granada
Málaga
Cádiz
Jerez
La Línea
Sao Vincente bur.
CEBELİTARİK BOĞAZI
Tanca
Sebte
Mayorka
Minorka
Ibiza
Palma
Formentera
Balear adl.
La Nao bur.
Gata bur.
Oran
Cezayir
Annaba
Konstantin
TUNUS
RABAT
Casablanca
Meknes
Fas
Marakeş
FAS
CEZAYİR
ATLAS OKYANUSU
AKDENİZ
LİON KÖRFEZİ
GASKONYA KÖRFEZİ
Finistere bur.
Mizen bur.
Bristol kanalı
Lizard bur.
MANŞ DENİZİ
Gironde
Oléron
Re' adı
Galway körfezi
Londonderry
Malin bur.
Mull
Islay
Arran
Cork
Waterford
Lewis
Mainland
Sognefj.
Egersund
Frederikshavn
Skagen bur.
Sylt
Frizon adl.
BALTIK DENİZİ

BARENTS DENİZİ
Kanin bur.
KANİN YARIMADASI
Narvan Mar
Beryozovo
Obi
Hanti-Mansisk
Murmansk
KOLA YARIMADASI
İnari gölü
İmandra gölü
LAPONYA
Kemi
BEYAZ DENİZ
Mezen
Peçora
Arkhangelsk
Onega
Belomorsk
Oulu
Oulu gölü
FİNLANDİYA
Vasa
Kuopio
Petrozavodsk
Onega gölü
Ladoga gölü
Byelozersk gölü
Tampere
Lahti
HELSİNKİ
Vyborg
Finlandiya körf.
LENİNGRAD
Tallin
ESTONYA
Peipus gölü
Pskov
Novgorod
İlmen gölü
VALDAİ
Riga
RİGA KÖRFEZİ
Velikiye Luki
Siauliai
LİTVANYA
Kaunas
Vilnius
Grodno
Minsk
Vitebsk
Smolensk
BEYAZ RUSYA
Bobruysk
Mohilev
Gomel'
Pinsk
Brest
Pripet
Lublin
Lvov
PODOLYA YAYLASI
Ivano-Frankovsk
Çernovtsi
Vinnitsa
Kiev
Çernigov
Sumi
Poltava
Harkov
Kramatorsk
Kadiyevka
Lugansk
Voroşilovsk
Gorlovka
Şahti
Novoçerkassk
Donetsk
Makeyevka
Taganrog
Rostov
Jdanov
Yeysk
Berdiansk
AZAK DENİZİ
Kerç
Krasnodar
Armavir
Stavropol'
Pyatigorsk
Kislovodsk
Maykop
Novorossiisk
Tuapse
Simferopol'
Sevastopol
Yalta
KIRIM
Dinyepropetrovsk
Dinyeprodz
Kirovograd
Krivoy-Rog
Nikolayev
Herson
Odessa
Kişinyov
Dnyestr
Dniepr
KARA DENİZ
Sohumkale
Batum
Kutaissi
Tiflis
Grozni
Orconoikidze
Mahaçkale
Bakü
Kirovabad
Lenimakan
Revan
Elbruz
Kafkas
Kuma
Terek
Kura
Aras
Ağrı dağı
Erzurum
Samsun
Sinop
Trabzon
Sivas
Kayseri
Malatya
Van gölü
Urmiye gölü
Tebriz
Rizaiye
Reşt
Kazvin
TAHRAN
Elburz
Hemedan
İSFAHAN
Kermenşah
Zagros dağları
Bagdat
Ahvaz
Musul
Dicle
Fırat
Diyarbakır
Gaziantep
Halep
Hama
Humus
Lazkiye
SURİYE
Suriye çölü
IRAK
MEZOPOTAMYA
LEFKOŞA
KIBRIS
Rodos
Antalya
Mersin
Adana
Konya
Tuz gölü
Ankara
Kızılırmak
Eskişehir
Bursa
İzmir
İSTANBUL
Üsküdar
MARMARA DENİZİ
TÜRKİYE
Toros
Varna
Burgaz
Köstence
BÜKREŞ
Krayova
Ruscuk
SOFYA
BULGARİSTAN
Filibe
Rodop
Plovdi
Selanik
Atina
Pire
Skiros
Midilli
Sakız
Sisam
Naksos
Girit
Cluj
Oradea
ROMANYA
Transilvanya
Braşov
Ploeşti
Brăila
Galaţi
Yaş
Sibiu
Temişoara
Vologda
Kostroma
Rubinsk
Yaroslavl
Ivanovo
Dzerjinsk
Kovrov
Gorki
Vladimir
Kalinin
Orehovo-Zuevo
MOSKOVA
Podolsk
Kolomna
Serpuhov
Kaluga
Tula
Riazan
Novomoskovsk
Bryansk
Orel
Kursk
Lipetsk
Tambov
Voronec
Borissoglebsk
Balaşov
Hoper
Don
Volgograd
Volga
Astrahan
Saratov
Engels
Volsk
Penza
Saransk
Sisran
Kuybişev
Çapayasevk
Ulyanovsk
Çeboksari
Yoşkar-Ola
Kazan
Kirov
Vyatka
Kotlas
Sıktıvkar
Dvina
Suhona
Kama
Ijevsk
Perm
Bereznİki
Konjakovski Kamen
Ural
Serov
Sverdlovsk
Nijni-Tagilsk
Kamensk
Çelyabinsk
Zlatoust
Kopeisk
Ufa
Sterlitamak
Magnitogorsk
Orsk
Orenburg
Aktyubinsk
Uralsk
Guryev
Emba
MUGOCAR
KAZAKİSTAN
Kurgan
Tobolsk
Tobol
Tavda
Lozva
İrtiş
Omsk
Tara
Tiumen
Petropavlovsk
Kokçetav
Kustanay
Aralsk
Siriderya
ARAL GÖLÜ
ÜST YURT
Amuderya
MANGIŞLAK YARIMADASI
HAZAR DENİZİ
KARA BOĞAZ
Krasnovodsk
TÜRKMENİSTAN
Pehlevi
Bender Şah
İRAN

XVI. yy.

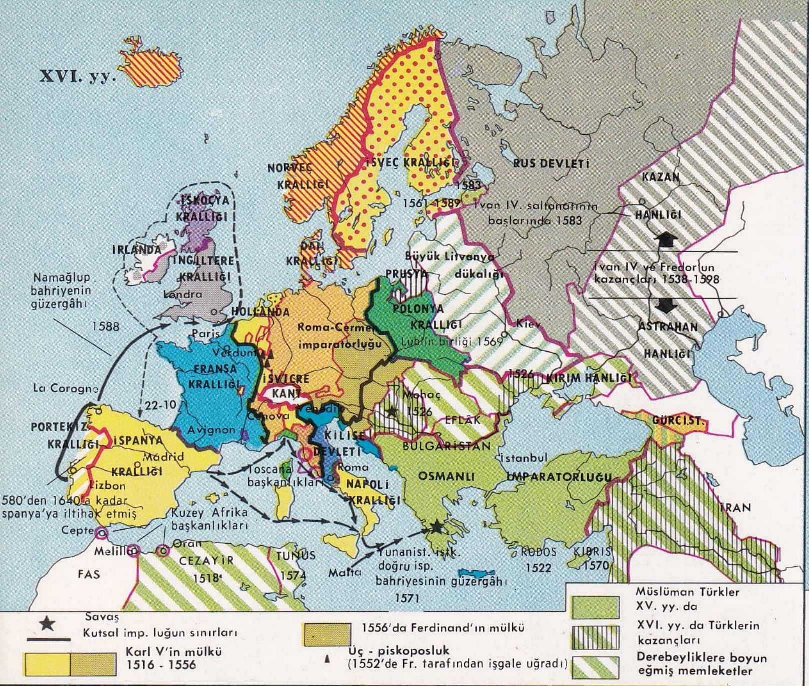

XVII. yy. ve XVIII. yy. BAŞI

NAPOLYON DEVRİNDE AVRUPA

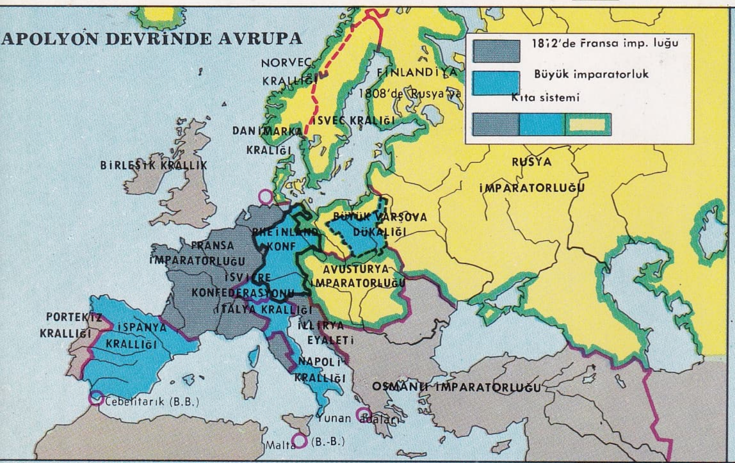

1815 VİYANA KONGRESİNE GÖRE AVRUPA

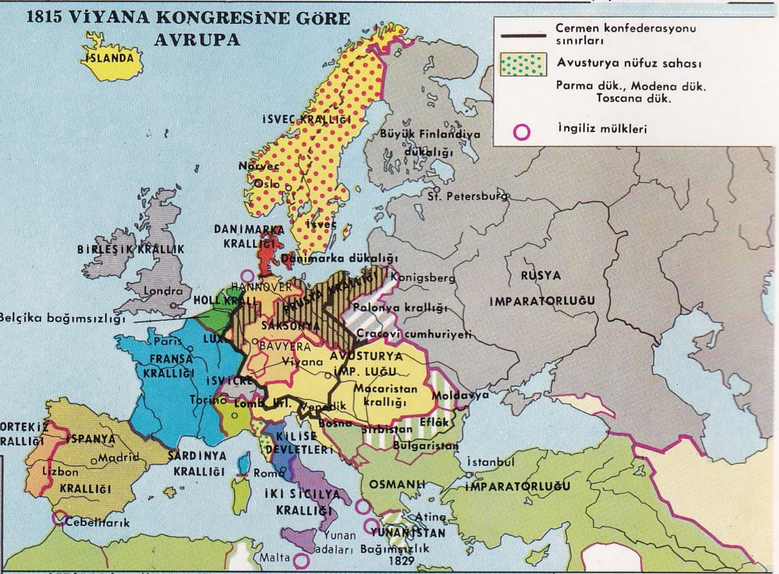

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN SONRA AVRUPA, 1919-1920

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN SONRA AVRUPA, 1947

dan, Akdeniz'i müslüman korsanlardan kurtaran italyan tüccarları, Avrupa'nın elinde ihraç edecek kadar tahıl bulunduğu için, Uzakdoğu ile tekrar ticarî ilişkiler kurabildiler. Derebeylik (yurtluk) iktisadını, şehir iktisadı izledi; Flandre veya İtalya'nın kumaş dokunan şehirlerinde de «sanayi» kurulmağa başladı.

Derebeyliğin parçalayıcı yapısı, birlikçi düşüncelerle karşılaştı. İmparatorluk, 963'te Germenia kralı Otto I tarafından yeniden kuruldu; bu, 1806'ya kadar sürecek olan Kutsal Roma Germen imparatorluğudur. Gregorius VII zamanında (1073-1085) bağımsızlığına ve gücüne yeniden kavuşan Papalık da bütün dünyaya hükmetmek istiyordu. Kilise ile Roma Germen imparatorluğu, rahiplere rütbe dağıtma işinde (1074-1122) ve rahiplerle imparatorluk arasındaki çekişmede (1157-1250) birbirleriyle çatıştı; sonunda ikisi de yorgun düştü ve birbirine karşı itibarını kaybetti. Bu ara, Capet sülâlesi güçlendi. Avrupa'nın en zengin ve kalabalık krallığı olan Fransa krallığı, bu sülâlenin sabırlı çabalarıyle birliğe kavuştu: XII. ve XIII. yy. da hıristiyan medeniyetinin merkezi oldu (roman sanatı ve gotik sanat, destanlar, şövalyelik romanları, Paris üniversitesinin kuruluşu). 1303'te Anagni suikasti, Fransa kralının papalığa üstünlüğünü gösterdi. Papalık, Avignon'da yerleşerek krallığın himayesine sığındı. Fransa'yı İngiltere krallığıyle çatıştıran yüzyıl savaşları (1337-1453) fransız hegemonyasını yıktı.

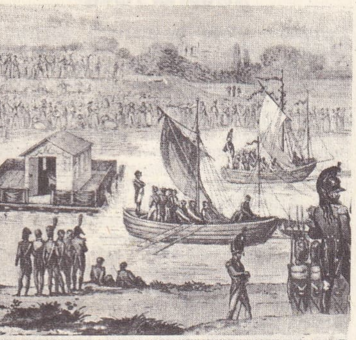

Tilsit görüşmesi (25 haziran 1807)

Viyana kongresi (1814-1815)

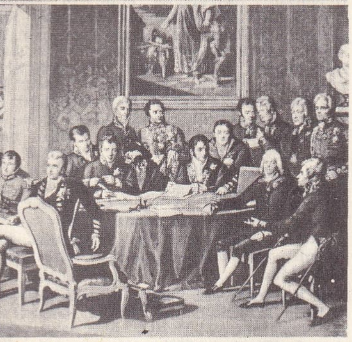

İstep barbarlarının istilâsı altında imparatorlukların çöktüğü Asya'nın tersine, Avrupa'da, dinî inançla birbirine bağlı, düzenli devletler kuruldu. Ama Avrupa, çok geçmeden Moğolların yayılmasıyle altüst oldu. Moğollar 1241'de Silezya, Macaristan ve Hırvatistan'a indiler: bir tesadüfle, Batı Avrupa Moğollardan kurtuldu ve Moğollar Rusya'da kaldı. Yakılıp yıkılan bu ülke (tarihçilerin verdiği anlamla) yeniden asyalı oldu ve hiç değilse XVII. yy.a kadar öyle kaldı. Asya'dan gelen Osmanlı Türkleri, 1353'te Balkanları fethettiler, 1453'te de Bizans imparatorluğunu yıktılar. Bu tarihte Avrupa, hıristiyan devletlere bağlı topraklardan meydana geliyordu, sınırları da Finlandiya, Polonya ve doğuda Avusturya'nın ötesine geçmiyordu.

Rönesans ve XVII. yy.

Rönesans, XV. yy.da başlar ve XVI. yy.da biter; Avrupa'nın en zengin ülkesi İtalya'da doğan bu hareket, sanat, edebiyat ve ilim alanında olağanüstü bir gelişme hareketidir. Müslümanlarla savaşmağa devam ederek Kuzeybatı Afrika'yı (Magrib) güneyden çevirmek isteyen İber yarımadasındaki küçük devletlerin filosunu İtalyanlar yönetti. XV. yy. ortalarından itibaren Ceneviz ve Portekizliler Gine kıyısında ticarete başladılar; 1492'de, Castilla hizmetindeki cenevizli Kristof Kolomb, Amerika'yı keşfetti; 1497'de portekizli Vasco de Gama, deniz yoluyle Hindistan'a vardı. Bütün XVI. yy. boyunca büyük keşifler birbirini izledi. İspanyollarla Portekizliler tropikal Amerika'yı ele geçirdiler; Portekizliler, Hindistan ile Malezya'nın stratejik noktalarını işgal ederek, Çin ve Japonya ile ilişkiler kurdular. Avrupalıların yayılma gücü pek büyüktü, ama bu yalnız tam medenî olmayan devletler ile (Kolomb öncesi devletleri) ilkel topluluklar üzerinde etkisini gösterebildi. Hindistan ile Çin direnmekte güçlük çekmedi; Japonya ise Avrupa'nın teşebbüslerine bütün kapılarını kapadı. Avrupa, bu uzak ülkeleri yakıp yıktı ama Amerika'dan getirilen altın ve gümüş avrupa ekonomisini altüst ederek cüretli buluşlar ve tehlikeli spekülasyonlara karşı yüz yıl sürecek bir hırs uyandırdı. XVII. yy. da ise, tersine, fiyatlarda genel bir düşüş, iktisadî teşkilâtlanma çabalarını felce uğrattı: artık Peru'nun gümüş kaynağı tükenmişti. XV. yy. dan sonra, Avrupa'da büyük kırallıklar kuruldu. Bu krallıklara güç veren uyrukların bağlılığı ve yavaş yavaş oluşan yurtseverlik duygusu oldu: İngiltere, İspanya ve İsveç, Fransa'yı örnek aldı. Prens ve prensesler arasındaki evlenmeler, bazen büyük devletleri birleştirdi. Bu korkunç birlikler zaman zaman bütün Avrupa'ya egemen olmağa çalıştılar. Bununla beraber bütün Ortaçağda sık sık rastlanan tek imparatorluk düşüncesine karşı, Karl V (1519-1555), Felipe II (1555-1598) ve Louis XIV (1643-1715) aleyhinde birleşme isteğinden doğan «Avrupa dengesi» fikri ağır bastı. Bu hegemonya teşebbüslerinden, geriye sadece parlak medeniyetler (İspanya'nın altın çağı [XVI.-XVII. yy.] Louis XIV çağı [1661-1715]) kaldı.

İtalyanların hâkim olduğu Roma kilisesini yıpratmak için papalığın kötü davranışları ileri sürülerek millî duygular kışkırtıldı. Reform hareketini başlatanlar, Luther (1583-1546) ile Calvin (1509-1564), Avrupa'nın yarısını, Büyük Britanya'yı, İskandinavya'yı, Almanya'yı, İsviçre'yi Roma'dan ayırdılar; katolik kilisesi de, en göze çarpan kusurlarını düzelterek protestanlığın yayılmasını durdurdu (Karşı-Reform hareketi, XVI. yy.ın ikinci yarısı). Şiddet yoluyle birliğin yeniden sağlanmasına çalışıldı: Almanya'da (1546-1554), Fransa'da (1562-1598), Felemenk'te (1572'den itibaren) din savaşları başladı. İmparatorluğun dinî ve siyasî meselelerini düzene koyan Otuz Yıl savaşından (1618-1648) sonra XVII. yy.da türlü inançlar arasında denge sağlandı. Batı Hıristiyanları arasındaki birlik bozuldu, avrupa dayanışması kavramı laikleşti ve Beyazların üstünlüğü inancına dönüştü. Rusya, avrupa kurumlarını taklit eden Büyük Petro ile (1689-1725) Avrupa topluluğuna katıldı ve dünyanın bu parçasının coğrafî sınırları, uzun süre Ural, Hazar ve Kafkasya olarak kaldı.

XVII. yy.da sömürgeler genişlemeğe devam etti, ama mücadeleden yorgun düşen İber yarımadası, bu alandaki üstünlüğünü kaybetti. Portekiz'in elinde yalnız Brezilya'daki büyük tarım işletmeleri kaldı; İspanya Amerika'yı elinde tutuyordu. Ama gerekli deniz filosuna sahip olmadığı için buradan yeterince yararlanamadı. Balıkçılık yapan kuzeybatı ulusları deniz egemenliğini ele geçirdi. Hollanda'nın baş kaldırması sonucunda doğan küçük Birleşik-Eyaletler, Asya'da Portekizlilerin yerini aldı ve XVII. yy.ın yarısında hemen bütün avrupa ticaretini eline geçirdi. Amsterdam burjuvalarının zenginlikleri parlak bir medeniyetin kaynağı oldu, sanat ve ilimde, hür Hollanda, Engizisyonun kısırlaştırdığı İtalya'nın yerini aldı. Colbert zamanında (1661-1683) Fransa, Avrupa'da üstünlüğü hep elde tutan bir lüks sanayii geliştirdi ve Hollanda'nın ticaretinden kendini kurtarak bir sömürge imparatorluğu kurdu: Antiller'de (San Domingo, Martinique, Guadeloupe) dünyanın en önemli şekerkamışı işletmeleri; ve geleceğini hazırlayan Kanada. Ama Avrupa savaşları yüzünden, Louis XIV yönetimi Colbert'in denizlerdeki başarılarını sürdüremedi; Birleşik-Eyaletler onunla yaptıkları savaşta bitkin düştüler.

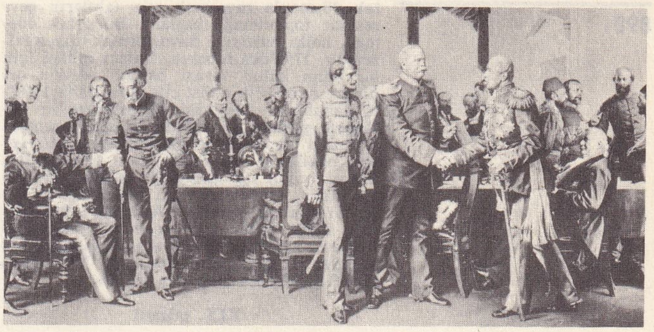

Berlin kongresi (1878)
von Werner'in eseri

XVIII. yüzyıl ve Fransız devrimi

Avrupa savaşlarından en çok yararlanan İngiltere oldu; kendisi denizle çevrili olduğundan güvenlik içinde idi. Bu yüzden avrupa dengesi adına yalnız koalisyonları destekledi. Böylece bütün kaynaklarını filosuna ayırabildi ve XVII. yy.ın sonunda, denizlerde iki yüz yıl elden bırakmıyacağı egemenliğe ve iktisadî üstünlüğe ulaştı. XVIII. yy.da ilk modern sanayii kurdu (işçilerin toplaşması, makineleşme, buhar makinesinin kullanılması), sömürge imparatorluğunu geliştirdi. Amerika'da, Atlantik kıyısı boyunca kurduğu sömürgelere Kanada'yı ekledi (1763); Hindistan'a yerleşerek, Fransızları oradan tamamıyle çıkardı; hemen tek başına İspanyol ve Portekiz imparatorluklarının deniz kaçakçılığından yararlandı. Bu zenginliğin yanısıra, düşünce hayatı da parlak bir biçimde gelişti; ama Avrupa, her şeyden çok, İngiltere'nin siyasî başarısına hayran kaldı. Yönetici sınıflar (büyük toprak sahipleri, tüccarlar ve burjuva sanayiciler), dinî, siyasî ve iktisadî hürriyeti korumak için birleştiler; 1689'dan sonra da parlamenter krallıktan ve dinî hoşgörüden yararlanmağa başladılar. Fransız emperyalizminden tedirgin olan İngiltere, bu emperyalizme karşı koyabilmek için Avusturya, Rusya, Prusya gibi büyük avrupa devletlerinin küçük devletler zararına gelişmesine göz yumdu. Antlaşmalara saygı gösterilmiyor, halk yığınlarına danışılmıyordu: avrupa dengesi artık sadece yağma payındaki eşitlikti (Polonya'nın paylaşılması ve yakılıp yıkılması, 1772-1795).

Almanların
Prag'a girişi
(mart 1939)

İktisadî gelişmesini sürdüren Fransa, artık avrupa medeniyetinin odak noktası olmuştu. İngilizlerden ders alan fransız filozofları resmî dine, mutlak iktidara, ekonomik ve sosyal yapıya saldırmağa başladılar. İtibarları o kadar büyüktü ki, hükümdarlar (Friedrich II, Katerina II, Joseph II) onların çömezi olduklarını söylüyor (aydın despotizm), fakat onlardan yalnız hazinelerini, ordularını, topraklarını artırmağa yarayan reçeteler alıyorlardı. 1789'da, gücünü zenginliğinden ve zamanın felsefî düşüncelerinden alan fransız burjuvazisi, çökmekte olan soylular sınıfının ayrıcalıklarını yok etmek için krallığın karşılaştığı malî çıkmazlardan yararlandı; Paris'te mutlak kralık çöktü ve halk hürriyete kavuştu. Bunun üzerine, krallar her türlü reform düşüncesine karşı çıktı, aristokrasi or-

Versailles antlaşmasının
imzalanması (1919)

Foto. Gesselschaft, U.S.İ.S., Chusseau-Flaviens (LAROUSSE)

tak düşmanla savaşmak için tahtların çevresinde toplanmağa başladı. Bu ortak düşman, halkı hürriyete kavuşturmak istiyen felsefedir. 1792'den itibaren, fransız milleti için bir ölüm kalım savaşı başladı, devrin orduları Avrupa'yı altüst etti, ama daha 1794'te Jakobinler ideolojisi, Robespierre'in düşüşüyle gerilemeğe başladı. Devrimin zenginleştirdiği burjuvaların sözcüsü durumuna gelen, büyüleyici bir önder, yani general Bonapart rejimi sağlamlaştırdı (1799). İmparator olunca (1804), en aşırı tutuculuğa yöneldi. Fransa'nın yararına Avrupa'yı birleştirmek istedi, fakat dolayısıyle milliyetçilik akımının uyanmasına yol açtı. Kazandığı savaşlarla iktidara gelen Bonapart, Waterloo'dan (1815) sonra sahneden çekildi.

XIX. yüzyıl

Napolyon'u yenen hükümdarlar, Viyana'da bir avrupa kongresi toplayarak, keyiflerine göre yeni bir siyasî harita çizdiler. Napolyon ordularının işgali altında millî duyguları uyanmış olan memleketler büyük bir hayal kırıklığına uğradı; Napolyon'a karşı asker toplama ihtiyacında olan kralların 1813'te verdikleri söze rağmen, ya parçalanmış olarak kaldılar veya çağa uymayan rejimlere boyun eğdiler. Okulların gelişmesi ve tarih eğitimindeki ilerlemeyle milliyetçilik akımı gelişti XIX. yy. boyunca kendilerini ezilmiş gören Avrupa'nın bütün bölgeleri ya ırkdaşlarıyle birleşmek veya bağımsızlığa kavuşmak istedi. Yalnız İngiltere ile Fransa'da, temel haklara dayanan modern rejimler yürürlükteydi. İktisadî gelişme, yüzyıl içinde İngiltere'den sonra Avrupa kıtasında gelişen büyük sanayi, iktisadî ve siyasî hürriyet düşüncelerinin yayılmasına yardımcı oldu. Büyük burjuvazi mutlak krallığı engelledi; işçiler genel oy hakkı için savaştılar. Despotluk ile aristokrasiye karşı birleşen bu iki sınıf, sanayide birbiriyle çatıştı. Parlamento oyunlarından bir şey kazanamayacağını düşünen işçi sınıfı, kapitalist egemenliğe son vermek için sendikalar veya işçi partileri halinde gruplaştı. Sosyalistler (Marx), düşüncelerinin hükûmetleri etkilediğini gördüler ve onları, çalışma şartlarını düzeltmeğe zorladılar. Fransa ile İngiltere düşünce ve sanat hareketlerinin başında yer alıyordu. Eğitimin ilerlemesiyle bütün Avrupa'da önemli eserler doğmağa başladı.

Avrupa, bazı sömürgelerinden vaz geçmek zorunda kaldı. Amerika'da ingiliz (1776), ispanyol ve portekiz (1810-1825) sömürgeleri bağımsızlıklarını elde ettiler. Beyazların yönettiği yeni milletler (Birleşik devletler, Latin Amerika cumhuriyetleri, dominyonlar) avrupa dayanışmasına saygı gösterdiler, sermayelerini sağlayan Eski Dünya'ya bağlı kaldılar. Avrupa'nın iktisadî ilerlemesi, nüfus artışıyle (nüfus 1800'de 190 milyon iken, 1914'te 430 milyon) güçlenerek, bütün ham madde kaynaklarının işletilmesini ve sanayiinin bütün ürünlerini tüketebilecek bir dünya piyasasının açılmasını gerektirdi. Yüzyılın ikinci yarısında sömürgecilikte yeni bir gelişme oldu: eski asya imparatorlukları avrupa ticaretine açıldı (Çin 1842'de, Japonya 1854'te), Afrika ile Okyanusya büyük devletler arasında paylaşıldı. Avrupa'nın bol sermayesi, ticaret imkânları ölçüsünde, dünyanın geri kalan kısmına yöneldi (demiryolları, kara yolları, maden ocakları, büyük çiftlikler). Kırk milyon göçmen deniz aşırı ülkelere yerleşti. XX. yy.ın başında Avrupa artık en yüksek aşamasına ulaşmıştı.

Dünya savaşları ve sonuçları

Avrupa'da sınırlar, tartışma konusu olabilecek yanlarına rağmen, belirlenmişti. Fakat güneydoğuda hassas bir bölge kalmıştı. Osmanlı egemenliğinin gerilemesi üzerine, kararsız birtakım küçük devletler meydanı boş buldu; Boğazlar'da gözü olan büyük devletlerin rekabeti, aralarındaki kavgaları körükledi. Saraybosna olayı Balkanların bu bölgesinde patlak vererek Avrupa'yı altüst eden Birinci Dünya savaşına yol açtı. Sonuç: 10 milyon ölü, hesaplanamayacak kadar maddî zarar, bütün manevî değerleri tartışma konusu yapan manevî buhran.

Avrupa'nın üstünlüğü sarsıldı, avrupalı göçmenlere dünya kapıları kapandı. Büyük çapta iktisadî birer güç haline gelen Amerika Birleşik devletleri ile Japonya, savaştan yararlanarak zenginleştiler, kendi ülkelerine yatırılmış sermayelere el koydular. Rusya, komünist rejimini benimseyerek (1917), S.S.C.B. (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler birliği) adını aldı; böylece, Rusların hâkim millet niteliği kayboldu. Almanya'yı yenen Müttefikler, Sovyetleri devirmek için yaptıkları çekingen teşebbüslerden sonra «emniyet kordonu» ile yetindiler: rus emperyalizmi zararına birtakım devletler (Finlandiya, Baltık ülkeleri, Polonya, Romanya) eski durumlarına kavuştu veya genişledi. Avrupa devletlerinin ilişki kurmaktan çekindiği S.S.C.B., baskı altında bulunan ülkeleri baş kaldırmağa çağırarak avrupa dayanışmasını bozdu. Sömürgeler bu kardeş kavgasından sonra Beyazlara olan saygılarını yitirdiler: Hindistan, Mısır, Suriye, Fas, Tunus, Tonkin v.b. başarısız ayaklanmalarla çalkandı. Zaferden sonra Fransa, Büyük Britanya ve Amerika Birleşik devletleri, Avrupa'yı yeniden kurmağa çalıştılar: 1919-1920 antlaşmaları, sülâle imparatorluklarını millî devletler halinde parçalayarak parlamento rejiminin kurulması için elverişli bir ortam yarattılar. Anglosakson müttefiklerinin pek desteklemediği Fransa, ilkin Almanya'nın güçsüzlüğünü sürdürmeğe çalıştı, dünya kamuoyu ise fransız emperyalizmine karşı çıktı. 1924'ten sonra Aristide Briand, Fransızlarla Almanları uzlaştırmağa çalıştı ve 1929 eylülünde, bir avrupa federasyonu kurma teklifinde bulunacak kadar ileri gitti. Ama Ren'in iki yakasında da büyük bir güvensizlik hüküm sürüyordu; Büyük Britanya, dominyonları yüzünden çekingen davranıyordu. Briand'ın ölümünden sonra (1931), sonu gelmeyen silâhsızlanma konferansı toplandı (şubat 1932-nisan 1935); konferansa 62 ülke katıldı, bunlar arasında A.B.D. ile S.S.C.B. de bulunuyordu; sonuç, ocak 1933'te Hitler'in boyunduruğuna giren Almanya'nın yeniden silâhlanması oldu.

1929'da başlayan iktisadî buhran, yeni demokrasilerin sağlamlaşmasını engelledi; her devlet kendi kaynaklarıyle yetinmeğe başladı veya iktisadî milliyetçiliğe baş vurdu. Avrupa'da yönetici sınıfların bir kısmı için en büyük tehlike bolşeviklikti. Bunu önlemek için, diktatörlüklerin gelişmesine önayak oldular: bu rejimler, büyük silâh üretiminin gerektirdiği yoksunlukları kabul ettiren aşırı milliyetçilikler üstüne kurulmuştu; amaç, savunma değil, «hayat alanı» nı komşu devletlerin topraklarından sağlamaktı. Birbirini izleyen toprak istekleri ardından, silâhlı saldırılar demokrasileri birbirinden ayırdı. İspanya cumhuriyeti, italyan ve alman askerlerinin desteklediği bir ayaklanmayle yıkıldı (temmuz 1936-mart 1939); Avusturya, Almanya'ya ilhak edildi (mart 1938); Çekoslovakya, Wehrmacht'ın işgaline uğradı (mart 1939), İtalyanlar Arnavutluk'u ele geçirdiler (nisan 1939).

1 Eylül 1939'da, Almanya'nın Polonya'ya saldırması üzerine İkinci Dünya savaşı başladı (1939-1945). Alman iktisadının dinamizmine ve ordusuna dayanan Hitler, diktatörlükler blokunun (İtalya, Slovakya, Macaristan, Bulgaristan, Romanya) başına geçti: amacı Avrupa'yı birleştirmekti («Avrupa ya alman olacak veya Avrupa diye bir şey kalmayacaktır»). Almanya, 1939-1941 arası, sırayle Polonya'yı, Danimarka'yı, Norveç'i, Hollanda'yı, Belçika'yı, Lüksemburg'u, Fransa'yı, Yugoslavya'yı, Yunanistan'ı ezdi; bu ülkeler kısmen veya tamamen parçalandı. Her yerde, diktatörlük yetkileri olan «güvenilir» kişiler, ülkelerinin iktisadını III. Reich'ın emrine verdiler. Irkçı teorilerini uygulayan Hitler rejimi, Yahudileri ve Çingeneleri yok etti, «aşağı» leh, veya rus ırkından olanları sürdü, toplama kamplarında milyonlarca insan öldürüldü. Ama, fransız «Direnme» harekelerinin durmadan rahatsız ettiği «avrupa ordusu» (yirmi milletin «gönüllüleri» ile desteklenen Wehrmacht), sovyet ordularıyle anglosakson orduları arasında sıkışarak 8 mayıs 1945'te teslim oldu. Avrupa yıkıntı haline geldi; can ve mal kaybı istatistiklerin verdiği rakamları aştı; 30 milyon insan vatansız kaldı (yer değiştirenler, alman mülteciler v.b.). Avrupa hegemonyası artık sadece bir hatıraydı. Avrupa, iki «Büyük» devlet (S.S.C.B. ile A.B.D.) arasında batı bölgesinden ibaret kaldı. S.S.C.B., sınırlarını batıya doğru genişletti. Polonya, Doğu Almanya, Çekoslovakya, Macaristan, Romanya, Bulgaristan, Arnavutluk, Yugoslavya halk demokrasisi oldu.

Bu sefer, başarı kazanan ikinci bir ayaklanma dalgası sömürgeleri sarstı; sömürgelikten kurtulma akımı bütün dünyaya yayılacak gibi görünüyordu. Avrupa, dünyanın başka bölgelerine yatırmış olduğu sermayesinin çoğunu kaybetti; kendi kaynakları dışında, herşeyden, özellikle de enerji kaynaklarından yoksun kaldı. Dış yardım olmadan toparlanamayacak duruma düşmüştü; 1947'de birçok avrupa ülkesi Marshall planını kabul etti ve 1948'de Avrupa İktisadî İşbirliği teşkilâtında birleşti.

Avrupa milletleri tek başlarına geleceğe göğüs geremeyecek kadar güçsüz görünüyordu; iktisatçılar, Avrupa'nın iktisadî bakımdan birleşmesi düşüncesini ortaya attılar; A.B.D. de Avrupa'daki müttefiklerinin güçlenmesinden yanaydı; devlet adamları milliyetçiliğin savaşçı eğilimini yok etmek istiyorlardı ama Doğu Avrupa çoktan taraf değiştirmişti; İngiltere, Commonwealth yüzünden çekingenlik gösterdi; her ülkede, kamuoyunun bir kısmı siyasî bağımsızlık ve iktisadî rekabet düşüncesine karşı çıktı. Avrupa'nın birliği, hiç değilse başlarda, yavaş ve kısmî olacaktı.

Avrupa'da Türkler

Avrupa'nın doğu taraflarında görülen ilk Türkler, M.S. Birinci yüzyıl sonunda, Hunlardı. Hunların avrupa tarihinde rol oynamağa başlaması daha sonraki devrede, IV. yüzyıldadır. Fransa ortalarına kadar ilerleyen Hunlar 375'te Gotları ve Alanlar'ı yenerek Don ırmağını geçtiler. Romalılar onlardan yardımcı kuvvet olarak faydalandılar. V. Yüzyılın başından itibaren Avrupa'da dağınık yaşıyan hun kabileleri birleşti. Attilâ (434-453) ile Hunlar Avrupa'da kuvvetlerini daha çok hissettirdiler. Attilâ, Balkan seferi sonucu Doğu Roma'yı haraca bağladı (447-448). 451'de Batı Roma ordularıyle Galya'da karşılaştı. Savaşın sonucu belli olmadı. 452'de Attilâ, Roma'yı tehdit etti. Papa Leo ile birlikte senatörlerin Attilâ'nın huzuruna metbu bir devletin elçileri gibi gelişi şehri kurtardı. 453'te Atilâ'nın ölümü ile başlayan kardeş savaşları Hun imparatorluğunun parçalanmasına sebep oldu. Doğu Avrupa'da kalan Hunlar daha sonra gelen diğer türk kavimleriyle kaynaştı.

Bulgarlar*, Avrupa'da Hunların yıkılışından sonra rol oynamağa başlayan Ogur, Onogur, Kutugur ve Saragurların karışmasından meydana gelen toplayıcı bir kavim ismi olarak ortaya çıkar. Bulgarların bir kısmı İdil (Volga) bölgesinde yaşamaktaydı. Karadeniz'in kuzeyindeki Bulgarlar hakkında en eski kayıtlar 482 yılına kadar çıkmaktadır. Bizans imparatoru Zenon, bu sırada Doğu Gotlarına karşı Bulgarları yardıma çağırdı. Hükümdarları Kubrat'ın ölümünden sonra dağıldılar (642). Bir kısmı VII. yüzyılın ikinci yarısında Tuna'yı geçerek bugünkü yurtlarına yerleştiler. IX. yüzyıldan başlayarak da aralarında Hıristiyanlık yayılmağa başladı ve islav dili hâkim oldu.

İdil Bulgarlarının kudret ve zenginliğine ise 1237'de Moğollar son verdiler. Göktürkler'in sıkıştırmasıyle Batıya, Avrupa'ya yönelen Avar* Türkleri 560'ta Karadeniz'in kuzeyine geldiler. 562'de Tuna sahillerinde Bizans ile komşu oldular. Gittikçe kuvvetlenerek, akınlarıyle Don nehrinden Atlantik okyanusunun Galya kıyılarına ve İtalya'ya kadar olan yerleri baskı altında tuttular. 626'da Sasanîler ile anlaşarak İstanbul'u kuşattılar. Sonuç alamayınca Macaristan'daki karargâhlarına çekildiler. 791'de Frank imparatoru Karl I tarafından yenilgiye uğratıldılar. IX. Yüzyıl sonunda Avrupa'daki avar kalıntıları Macarlar ile karıştılar.

Daha sonra Avrupa'ya Macarlar* geldi. 830 Yıllarında Macarlar Kafkaslar'dan, Don ve Dnieper nehirleri arasındaki Levedia denilen yurtlarına göç ettiler. Ancak çok geçmeden peçenek hücumu onları Dnieper, Dniester ve Prut havalisine batıya gitmeğe zorladı (889). Macarlar Etelköz adını verdikleri bu araziden yeni bir peçenek hücumu sonucu bugünkü yurtlarına geldiler (896). Hazarlar* ise Doğu Avrupa'da İdil kıyılarıyle Kırım arasında yaşadılar. VII. Yüzyıldan başlayarak batı dünyasında tanındılar. XI. Yüzyılda devletleri tamamen çöktü.

896'dan itibaren Macarları iterek Doğu Avrupa'ya ve XI. yüzyılın başında Balkan-

lar'a giren türk kavmi Peçenekler* oldu. Onları yine aynı yüzyılda Uzlar (Oğuzlar) takip etti. Önce Karadeniz'in kuzeyinde görülen Uzlar, 1065'te Balkanlar üzerine büyük bir hücum yaptılar. Trakya, Makedonya ve Selânik bölgelerini yağmaladılar. Daha sonra soğuklar, salgın hastalıklar ve Peçeneklerin hücumları karşısında kuvvetlerini kaybettiler. Uzların geride kalanlarını Bizanslılar, Balkanlar'ın çeşitli yerlerinde yerleştirdiler. Bu sıralarda yeni bir türk dalgası geldi. 1050 Yıllarında Kıpçaklar* (Kumanlar*), Doğu Avrupa için bir tehlike olmağa başladı. Balkanlar'da önemli rol oynadıkları gibi, Macaristan'a da hücum ettiler. Oğuzlar ve Peçenekler ile birleşip rus prensleriyle savaştılar. Ancak zamanla Avrupa'ya yayılarak oradaki milletler arasında kayboldular.

Selçuklular*, önceleri Bizanslılara yardım amacıyle Avrupa'da göründüler. Bizans imparatoru Nikephoros Botanyates, Rumeli'de kendisini imparator ilân etmiş olan Nikephoros Bryennios'u Süleyman Şahtan almış olduğu kuvvetlerin yardımıyle yendi (1078). Meşhur Bohemond idaresinde Selânik üzerine yürüyen norman kuvvetlerini imparator Alexios, yine Süleyman Şahın gönderdiği Türkmen kuvvetlerinin yardımıyle, geri çekilmeğe mecbur etti (1083). Alâeddin Keykubad I zamanında Kırım'ın Sugdâk limanı zaptolundu (1224).

Osmanlılar*ın Rumeli'ye çıktıkları sıralarda Anadolu türk beylikleri de Avrupa'da kendilerini göstermeğe başladılar. 1331'de Karasi beyliği 70 parçalık bir donanmayle Gelibolu sahillerine asker çıkararak Enez, Firecik ve Trayanupolis taraflarını vurdu. Daha sonra Yahşi Bey iki defa donanmasıyle Gelibolu yarımadasına asker çıkardı (1341 ve 1342). Yine Karesioğlu Süleyman Bey, Bizanslılara yardım için Gelibolu'ya kuvvet gönderdi (1343). Aydınoğullarından Umur Bey (1334-1348), gerek babası Mehmed Bey zamanında, gerekse kendi beyliği sırasında donanmasıyle Mora ve Rumeli sahillerine akınlarda bulundu. Karadeniz'e sefer yaptı. Bizanslılar, Arnavutluk isyanını onun yardımıyle bastırdılar.

Doğu Avrupa'da Aşağı İdil (Volga) boyunda kurulmuş olan Altınordu* devleti (1241-1502), önce Macaristan ve Balkanlar'a ilerledi. Daha sonra Rus knezlikleri, Lehistan ve Litvanya'ya kadar sınırlarını genişletti. Bu devlet üzerine yaptığı iki sefer ile Aksak Timur da (1370-1405) Doğu Avrupa'ya girdi ve Moskova civarına yaklaştı (1391 ve 1395).

Kırım* hanlığı (1420-1783) Moskova'ya kadar ilerledi (1521). Osmanlı Türkleri ile yapılan işbirliği sırasında Macaristan'a (1543) ve Avusturya içlerine akınlarda bulunuldu. Lehistan'a karşı başarılı seferler yapıldı (1648-1653). Ahalisini başta Bulgarlar olmak üzere diğer türk kavimlerinin teşkil ettiği ve İdil nehrinin orta mecrasında kurulmuş olan Kazan* hanlığı (1437-1556) birçok kere Ruslar ile çarpıştılar, Moskova üzerine yürüdüler. Yine Kasım* hanlığı (1445-1681), Astarhan hanlığı (1466-1557), Doğu Avrupa'da kurulan devletlerdendir. Başkırtlar* ve Çuvaşlar* ise Avrupa'nın Asya ile birleştiği sahalarda yaşayan türk topluluklarıdır.

Osmanlılar*ın ilk olarak 1321'de Trakya ve Makedonya şehirlerine yaptıkları 18 ay süren bir akınla Avrupa topraklarına ayak bastıkları rivayet edilmektedir. Bundan sonra Bizanslıların taht mücadeleleri sırasında yardımcı kuvvet olarak Avrupa'ya geçtiler. Ancak, şehzade Süleyman Paşanın Rumeli'ye geçişi (1354), Çimpe ile Gelibolu arasındaki sahilleri işgali, Osmanlıların Avrupa'yı istilâsı için gerçek bir adım oldu. 1358 Yılı başından itibaren Süleyman Paşa ve yanındaki emîrler Trakya'yı fethe başladılar. Murad I devrinde Edirne zaptedildi (1361). Osmanlılar bundan sonra devamlı olarak Avrupa'da ilerlediler. 1368'de Osmanlılar devlet merkezlerini Edirne'ye naklettiler. 1382'de Osmanlılar Arnavutluk işlerine müdahaleye başladı. 1386'da Sofya fethedildi. Yıldırım Bayezid devrinde İstanbul ilk defa kuşatıldı (1391). Daha sonra 1430'da Selânik alındı. 29 Mayıs 1453'te İstanbul zaptedilerek Bizans devleti ortadan kaldırıldı. İstanbul, Osmanlı devleti merkezi oldu. 1458'de Atina fethedildi. 1459'da Semendire'nin zaptıyle Sırbistan bir türk vilâyeti haline geldi. 1475'te Kuzey Karadeniz'deki Ceneviz kolonilerinin zaptı sonunda Karadeniz bir türk gölü olduğu gibi, Kırım hanları da osmanlı himayesine girdi. Gedik Ahmed Paşa kumandasında gönderilen 100 gemiden mürekkep osmanlı donanması İtalya'da Otranto'yu fethetti (1480). Kanunî Sultan Süleyman devrinde Avrupa'da Türkler'in ilerleyişi devam etti. Belgrad (1521), Budin (1526) şehirleri alındı. Viyana kuşatıldı (1529).

Barbaros* Hayreddin, 1536'da Güney İtalya'ya bir sefer yaptı. 1537'de İtalya'da Castro ve Otranto ile birkaç kale daha alındı. Türk orduları Avusturya ve Boğdan cephelerinde devamlı zaferler kazandılar. 1538'de Barbaros Hayreddin, Andrea Doria kumandasındaki müttefik hıristiyan donanmasını Preveze'de yenerek bu devrede Akdeniz'i bir türk gölü haline getirdi. 1543'te Fransa kralı François I'in müracaatıyle açılan Nice seferi sırasında Barbaros, İtalya sahillerinde Roma'nın limanı Ostia'ya ilerledi. Daha sonra onun donanması Nice önünde türk kudretini gösterdi. 1547'de yapılan sulh antlaşmasıyle Almanya ve Avusturya haraca bağlandı. 1558'de kaptanıderya Piyale Paşa kumandasındaki osmanlı donanması İspanya'nın doğusundaki Balear adalarından Mallerca'ya bir baskın yaptı.

1569'da Don ve İdil nehirleri arasında kanal açılarak Karadeniz ile Hazar denizi birleştirilmek istendi. 1591'de Lehistan (Polonya) krallığı haraca bağlandı. 1596'da Eğri kalesi alındığı gibi, Haçova'da da Avusturyalılar mağlûp edildi. Zitvatorok antlaşmasıyle avrupa diplomasisi üzerindeki türk üstünlüğü sona erdi (1606). Bu antlaşmaya göre osmanlı sultanı Avusturya imparatorunu kendisiyle aynı derecede tanıdı. 1678'de Ruslar üzerine yapılan ilk sefer sonucu Çehrin kalesi alındı. İkinci Viyana kuşatması (1683) ve mağlûbiyetten sonra Sultan Mehmed IV (1648-1687) zamanında Podolya ve Ukrayna'nın ilhakıyle en geniş sınırlarına erişen Avrupa'daki türk sınırları gerilemeğe başladı. Bu devamlı gerileme ve küçülme, Birinci Dünya savaşı sonunda (1918) İtilâf devletleri tarafından Osmanlı imparatorluğunun Avrupa'daki bütün topraklarının işgaline kadar devam etti. Galip avrupa devletleri İstanbul'u da işgal ettiler (1920). Ancak İstiklâl savaşı sonunda Mudanya antlaşmasına uygun olarak Doğu Trakya, 24 Temmuz 1923 Lozan antlaşmasıyle de Edirne'deki Karaağaç istasyonu Yunanlılardan alındı. 2 Ekim 1923'te işgal kuvvetleri İstanbul'dan çekildi ve 6 ekim'de türk kuvvetleri tekrar İstanbul'a girdi.

Bugün Türkiye cumhuriyeti halkının bir kısmı İstanbul'dan Edirne'ye kadar (Trakya'da) Avrupa toprakları üzerinde yaşamaktadır. Ayrıca yüzyıllarca süren türk hâkimiyeti sonucu olarak avrupa devletleri sınırları içinde de türk toplumları bulunmaktadır. (LM)

AVRUPA, Ocak 1610'da Galileo tarafından bulunan Jüpiter*in ikinci uydusu; dolanma süresi 3 gün 13 saat 17 dakika 54 saniye. (L)

Avrupa atletizm şampiyonası, avrupa ülkeleri arasında tertiplenen atletizm şampiyonası. Dört yılda bir, bir avrupa ülkesinde yapılır. 1934 Yılından beri yapılagelmektedir.

İlk avrupa atletizm şampiyonası 1934 yılında İtalya Atletizm federasyonu tarafından Turin şehrinde tertiplendi, daha sonraları 1938'de Paris'te, 1946'da Oslo'da, 1950'de Brüksel'de, 1954'te Bern'de, 1958'de Stockholm'da, 1962'de Belgrad'da, 1966'da da Peşte'de yapıldı. 1942 Yılında yapılması gereken şampiyona, ikinci Dünya savaşı yüzünden yapılamamıştır. Türk atletleri 1950 yılından bu yana yapılan avrupa atletizm şampiyonalarına katıldılar. Avrupa'nın en seçkin atletlerinin girdiği bu yarışmalarda türk atletlerinin elde ettikleri en iyi sonuç, 1950'de Ruhi Sarıalp'in üçadım atlamada 14,54 metrelik derecesiyle aldığı avrupa üçüncülüğü oldu. (M)

Avrupa basketbol şampiyonası, avrupa ülkeleri arasında tertiplenen ve A millî takımları seviyesinde yapılan büyük basketbol şampiyonası. İki yılda bir ve tek rakamlı senelerde Avrupa'nın değişik ülkelerinde yapılır. Bu şampiyona 1935'ten bu yana çeşitli avrupa ülkelerinde 17 defa tertiplenmiştir. Eliminasyon maçları sonucunda finale kalan 16 ilâ 19 takım arasında yapılan müsabakalar sonunda en yüksek puanı alan takım avrupa şampiyonluğu payesini kazanır. Bugüne kadar yapılan 16 şampiyona arasında 1959 yılına rastlayan, Türkiye Basketbol federasyonu tarafından İstanbul'da Mithatpaşa stadında tertiplendi.

Türkiye, 1949 yılından itibaren katılmağa başladığı Avrupa basketbol şampiyonasında 1967 yılı sonuna kadar 7 defa yer aldı. 1949'da Kahire'de yapılan 6. avrupa şampiyonasında 7 ülke arasında Mısır, Fransa ve Yunanistan'ın arkasından dördüncü oldu. 1951'de Paris'te yapılan Avrupa basketbol şampiyonasına katılan Türk Millî basketbol takımı 17 ülke arasında altıncı oldu; ve o yılın avrupa üçüncülüğünü kazanan Fransa'yı kendi sahası ve seyircisi önünde mağlup etti. 1955'te 18 takım arasında 11. liği kazanan Türkiye, 1957'de 16 takım arasında 9., 1959'da 17 takım arasında 12., 1961'de 19 takım arasında 10., 1963 yılında da 16 takım arasında 15. oldu. (M)

Avrupa boks şampiyonası, avrupa ülkeleri arasında tertiplenen boks şampiyonası. Bu şampiyonaya Türkiye ilk defa 1946'da katıldı. O yıl İrlanda'nın Dublin şehrinde yapılan Avrupa boks şampiyonası sırasında türk boksörü Halit Ergönül avrupa karmasına seçilerek Amerika'ya gitti ve orada yapılan temsilî maçta amerika karmasına karşı avrupa forması altında döğüştü. Halit Ergönül'ün 1946'daki bu başarısından sonra türk boksörlerinin Avrupa boks şampiyonalarında elde ettikleri en büyük başarı, 1967'de Roma'da ve 1969'da Bükreş'te yapılan müsabakalarda Seyfi Tatar'ın kazandığı çifte avrupa ikinciliği oldu. (M)

Avrupa dengesi. Bk. DENGE.

Avrupa Kalkınma programı. Bk. MARSHALL PLANI.

Avrupa konseyi, 5 mayıs 1949'da avrupalı on devletin (Belçika, İngiltere, Danimarka, Fransa, Hollanda, İrlandâ, İsveç, İtalya, Lüksemburg, Norveç) katılmasıyle kurulan avrupalılararası teşkilât. Amacı: «üye memleketlerin ortak mamelekini teşkil eden ülke ve ilkeleri korumak, yaymak, aynı zamanda üyelerin sosyal ve iktisadî gelişmelerini sağlamak için aralarında daha sıkı bir işbirliği vücuda getirmek»tir.

Konsey, esas itibarıyle üye ülkelerin hükûmetlerinin temsil edildiği organlarla, bu ülkelerin parlamento üyelerinin katıldığı organlardan teşekkül etti ve bunlara ilâveten bir Avrupa İnsan Hakları komisyonu ile bir de Avrupa İnsan Hakları divanı kuruldu. Her ikisi de Konseyin merkezi olan Strasburg'da faaliyet gösteren bu iki komisyondan birincisi üye devletlerin sayısına uygun, altışar yıl için seçilmiş kimselerden, ikincisi de aynı sayıda ve dokuzar yıl için seçilmiş yargıçlardan meydana geldi.

Türkiye, Avrupa konseyine 1949 ağustosunda girdi ve katılma, 17 aralık 1949 tarihli 3456 sayılı kanunla onaylandı. Başlıca şu organlarda devamlı olarak temsil edildi: Bakanlar komitesi, Bakan delegeleri, Uzman komiteleri, İstişarî Asamble (10 temsilci, Avusturya 6, Belçika 7, Danimarka 5, Fransa 18, Federal Almanya 18, Yunanistan 7, İzlanda 3, İrlanda 4, İtalya 18, İngiltere 18, Malta 3, Kıbrıs 3, İsviçre 6, İsveç 6, Norveç 5, Hollanda 7, Lüksemburg 3), Büro, Avrupa İnsan Hakları komisyonu, Avrupa İnsan Hakları divanı.

Avrupa konseyinin üye sayısı, kuruluşundan yirmi yıl sonra 18'e yükseldi ve bu süre için kuruluşa katılan devletler şunlar oldu: Türkiye, Yunanistan, İzlanda, Federal Almanya, Avusturya, Kıbrıs, İsviçre, Malta. (ML)

Avrupa Kredi ortaklaşması, Avrupa banka topluluklarının bir ortak şirket halinde birleşmesinden meydana gelen birlik. Bu ortaklaşmayı meydana getiren bankalar şunlardır: Bankalar grubundan Fransız Bankalar birliği, Dresdner Bank'ın (Almanya) kolu Diskont und Kredit AG, Lambert bankası (Belçika), Unibifan (on iki büyük ispanyol bankasının federasyonundan meydana gelir) [İspanya], Bowmaker limited (Birleşik krallık), Svenska Handelsbanken ile ortak olan Saljfinans A.B. (İsveç). Bu ortaklaşma, her cins donatım araçlarının, dış ülkelere sa-

tışını kredi yönünden kolaylaştırmak amacını güder. Birlik üyesi memleketlerden herhangi birindeki bir firmanın yaptığı ihracat, ortaklığa bağlı kurumların müdahalesiyle, iç pazarlarda yapılan peşin alışverişe eşit bir özellik kazanır. Demek ki bu birlik aslında «Sınırlarötesi kredi»yi geliştirmeğe yönelten ilk bankacılık denemesidir. (L)

Avrupa Müttefik Kuvvetleri başkumandanlığı (ing. SUPREME ALLİED COMMANDER EUROPE [SACEUR]), Avrupa'da Atlantik paktı müttefik kuvvetleri başkumandanlığı. (Bk. S.H.A.P.E.) [L]

Avrupa ortaklaşmaları, çeşitli avrupa ülkeleri arasında yapılan anlaşmalar. Avrupa birliği fikri, Birinci Dünya savaşı ertesinde oldukça yerleşti. İkinci Dünya savaşından sonra ise, bu fikrin uygulanmasına geçildi. Bölgesel iktisadî anlaşmalara gidilmesi konusundaki ilk teşebbüs pek etkili sonuçlar vermedi. Batı Avrupa çerçevesi içinde özel anlaşmalara gidilmesini öngören ikinci bir teşebbüs üç teşkilâtın kurulmasını sağladı: *Avrupa Kömür Çelik birliği* (A.K.Ç.B., fr. C.E.C.A.), *Avrupa Atom Enerjisi birliği* (Euratom, fr. C.E.E.A., ing. E.A.E.C.) ve *Avrupa Ekonomik ortaklaşması* (A.E.O. fr. C.E.E.) [Ortak pazar]. Bu üç kuruluş birbirine bağlı değildir, ama gene de ortak bir düzene sahiptir.

Tarihçe

● *Bölgesel anlaşmalar.* İkinci Dünya savaşı sırasında Londra'ya sığınan Belçika, Lüksemburg ve Hollanda hükûmetleri kendi aralarında iktisadî birlik kurmak için bir tasarı hazırladılar (*Benelux**). 1953'ten itibaren birçok antlaşma imzalandı fakat özellikle ücretlerin aykırılığı ve tarım bünyeleri arasındaki farklardan ileri gelen güçlükler, Ortak pazarın, Londra'da tasarlandığı kadar çabuk kurulabilmesine imkân vermedi. 1947'de çeşitli iskandinav ülkeleri bir gümrük birliği kurmak için teşebbüse geçtiler. Fakat her ülke kendi tarımını ve sanayiini korumak istediğinden, bunun imkânsızlığı anlaşıldı. Bununla beraber, 1950'den itibaren İngiltere'nin, *Uniscan* adını taşıyan bir işbirliği teşkilâtına girmesini öngören bir anlaşmaya varıldı. 1953'ten beri Kuzey konseyi (Danimarka, İzlanda, Norveç ve İsveç) ilgili devletler arasında, birtakım tavsiyelerde bulunarak işbirliği planları kurmağa çalışmaktadır; ortak hava ulaşım teşkilâtı olan *Scandinavian Airlines System* bu sayede kuruldu. 13 Eylül 1947'de Fransa ile İtalya bir gümrük birliği kurmağa karar verdiler; 26 mart 1949'da bu yönde bir anlaşma imzalandı. İki ülke arasında gümrük vergileri kaldırılacak, başka ülkelerden ortak gümrük vergileri istenecek, zamanla da gerçek bir iktisadî birlik kurulacaktı. İki ülkenin ekonomileri birbirini tamamlayıcı nitelikte olmadığından, herşeyden önce, üretimler ve benimsenen iktisadî siyasetler arasında işbirliğine varmak gerekiyordu. Ücret ayrımları, iki tarım arasındaki rekabet ve fransız sendikacılarının 2 milyon italyan işsizinin rekabetinden korkmaları bu tasarının gerçekleşmesini engelledi. Bununla beraber, Benelux ile bu kuruluşun birleşerek bazılarınca *Finabel,* bazılarınca da *Fritalux* olarak adlandırılmış bir birlik haline gelmesinin bile tasarlandığı da belirtilmelidir.

● *İşbirliği teşkilâtları.* Avrupa ülkeleri arasında iktisadî işbirliğini geliştirmek amacıyle 1947'de Birleşmiş milletler içinde bir *Avrupa İktisadî komisyonu* kuruldu. Bu komisyon, bütün avrupa ülkelerini içine alıyordu. Teknik komitelerin çalışmaları pek etkili olamadı. 1948'de Marshall planından yararlanan avrupa ülkelerini bir araya getirmek için daha sınırlı bir teşebbüste bulunuldu: *Avrupa İktisadî İşbirliği teşkilâtı* (fr. O.E. E.C., ing. O.E.C.E.). On yedi avrupa ülkesi, avrupa işbirliğinin yönetici organı haline gelmeyi amaç edinen bu yeni teşkilâta katıldı. 1950-1958 Arasında avrupa ticaretinin gelişmesinde payı olan *Avrupa Ödemeler birliği*'nin (U.E.P.) de esası bu yeni teşkilât oldu. Bu teşkilâttan ayrı olarak, 1950'de, bir *Gümrük İşbirliği Daimî konseyi* kuruldu. Bu konseyin amacı, O.E.E.C.'ye üye olan devletlerin (İsveç hariç) gümrük sistemleri arasında bir birlik yaratmaktı. 1960'ta Avrupa İktisadî İşbirliği teşkilâtı yerini *İktisadî İşbirliği ve Kalkınma teşkilâtı*'na (ing. O.E.C.D. fr. O.C.D.E.) bıraktı. Bu teşkilâta on sekiz avrupa ülkesiyle (Federal Almanya, Avusturya, Belçika, Danimarka, İspanya, Fransa, İngiltere, Yunanistan, İrlanda, İzlanda, İtalya, Lüksemburg, Norveç, Hollanda, Portekiz, İsveç ve Türkiye) birlikte Kanada ile Birleşik Amerika da katıldı.

Askerî alanda iki «Avrupa devletleri bloku» birbirine karşı çıktı. Bir tarafta Brüksel antlaşması (1948) ve Kuzey Atlantik paktı (1949) ülkeleri, öbür tarafta Varşova paktı (1955) ülkeleri. Bunlar aslında askerî olan, fakat sosyal, iktisadî, kültürel ve hattâ siyasî işbirliğini de öngören paktlardır. Böylelikle Brüksel antlaşmasına üye olan beş devlet (Belçika, Fransa, İngiltere, Lüksemburg ve Hollanda) 1949'da bir *Avrupa konseyi** kurdu; bir Danışma meclisi ile bir Bakanlar konseyinden meydana gelen bu teşkilâta o zamandan bu yana onbir avrupa devleti daha katıldı.

● *Özel anlaşmalar.* 9 Mayıs 1950'de Fransız konseyi başkanı Robert Schuman, fransız alman kömür ve çelik üretiminin tamamının ortak bir yüksek otorite yönetiminde, Avrupa'nın diğer ülkelerine de açık olan bir teşkilât içine alınmasını teklif etti. Bu, Avrupa Birleşik devletlerinin gerçekleştirilmesine doğru atılmış bir adım olacaktı. Devletler üstü bir otorite tarafından yönetilecek ortak kömür ve çelik pazarı «barışın korunması için gerekli bir avrupa federasyonunun ilk somut temel taşlarını» meydana getirecekti. S.S.C.B. ile Halk cumhuriyetlerinin ve iskandinav ülkeleriyle İngiltere'nin çeşitli sebeplerden (ve bu arada devletlerüstü bir otorite kavramına karşı duydukları ortak çekimserlikten) bu tasarıya ret cevabı vermeleri üzerine, altı batı avrupa devleti 18 nisan 1951'de *Avrupa Kömür Çelik ortaklaşması*'nın kurulmasını sağlayan antlaşmayı imzaladı. Bu devletler topluluğunu ifade için bazen «Küçük Avrupa» bazen de «Altılar Avrupası» deyimi kullanılır.

1953 Yılında Avrupa Ulaşım ortaklaşmasını kurmak üzere girişilen müzakereler başarısızlığa uğradı. Böylece hükûmetlerarası işbirliği teşkilâtı olan *Avrupa Ulaştırma Bakanları konferansı* yapıldı. Bir vagonlar «pool»u kuruldu; 1954'te istişarî yetkilere sahip bir *Avrupa Sivil Havacılık komisyonu* meydana getirildi. Hava güvenliği tedbirlerinin kontrolu için *Eurocontrol* adı altında bir teşkilât kuruldu (Ortak pazar ülkeleri ve İngiltere). Bunun yanısıra, Ortak pazar hava ulaşım teşebbüsleri yöneticileri *Airunion* adında bir ortak işletme meydana getirmeğe çalıştılar. *Avrupa Tarım ortaklaşması*'nın («Yeşil pool») kurulması için girişilen müzakereler, 1954'te *İktisadî İşbirliği* ve *Kalkınma teşkilâtı* içinde çalışan ve bir bilgi edinme ve inceleme teşkilâtı olan *Tarım ve Beslenme Bakanlar konseyi*'nin kurulmasına yol açtı. Sağlık ve sosyal korunma teşkilâtları arasında işbirliği sağlanması ve tedavi kaynaklarının ortaklaşa kullanılması için girişilen teşebbüs başarısızlıkla sonuçlandı. *Avrupa Sağlık ortaklaşması* tasarısından («beyaz pool») vaz geçmek zorunda kalındı. Bunlar aslında teknik başarısızlıklardan ibarettir. *Avrupa Savunma topluluğu* (fr. C.E.D.) için aynı şey söylenemez. Kore savaşının yarattığı devletlerarası gerilim üzerine Avrupa ve Atlantik konseyleri, 1950'de Batının savunması için alman yardımı prensibini kabul ettiler. Bir ay sonra, Fransa bir avrupa ordusu planı (Pleven planı) sundu. Bunun amacı, karmaşık bir askerî birlik sistemi ve devletlerüstü bir komiserlik sayesinde yeni bir alman ordusunun (Wehrmacht) kurulması yolundaki her türlü teşebbüsü önlemekti. 1951'de Paris'te hazırlanan ve C.E.D.'yi kuran 1952 antlaşması, Avrupa Savunma topluluğu'nun Kuzey Atlantik paktıyle ilişkileri konusunda ek bir protokol ile ve antlaşmayı onaylamakla beraber Avrupa Savunma topluluğu'na girmeği reddeden İngiltere'nin yardım taahhüdüyle tamamlandı. Paris'te bir komite, antlaşmanın parlamentolarca onaylanmasını beklemeden uygulanmasını hazırlamakla görevlendirildi. Antlaşma, Almanya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'da, 1953-1954 yıllarında parlamento tarafından onaylandı. Fransa'da Avrupa Savunma ortaklaşması meselesi şiddetli tartışmalara yol açtı. Taraftarları Avrupa çevreleriyle birleşti; aleyhtarlarına ise komünistlerden başka, Fransız Silâhlı kuvvetlerinin millî niteliğinden vaz geçmesini ve siyasetini yabancı bir siyasete göre ayarlamasını istemeyen siyasî ve askerî çevrelerin önemli elemanları da katıldı. Antlaşma, sonunda Fransız Millet meclisi tarafından 30 ağustos 1954'te reddedildi. Bu oylama Avrupa Savunma ortaklaşması'nın sonu demekti; bunun üzerine, Avrupa savunması meselesi 1954 Paris antlaşmalarıyle yeniden ele alındı.

Avrupa'nın birleştirilmesine taraftar olanlar, tasarılarının çabuk gerçekleşmesinde karşılaşılan psikolojik ve teknik güçlükleri göz önüne alarak, çalışmaların yavaşlamasına çaresiz razı oldular. 1 Temmuz 1953'te, sadece ilmî nitelikte bir *Avrupa Nükleer Araştırmalar teşkilâtı* kuruldu, Federal Almanya cumhuriyeti, Belçika, Danimarka, Fransa, İngiltere, Yunanistan, İtalya, Norveç, Hollanda, İsveç, İsviçre, Yugoslavya bu teşkilâta katıldı. Fakat 1 haziran 1955'te, Mesina'da, daha önemli sonuçlara varıldı: Avrupa Kömür Çelik ortaklaşmasına üye devletlerin temsilcileri, avrupa işbirliğinin, ulaşım yollarının geliştirilmesi, gaz ve elektrik alışverişini, atom enerjisinin barışçı amaçlarla geliştirilmesi ve gümrük birliği şeklinde bir ortak pazar kurulmasını da kapsamasını istediler. Yapılan görüşmeler, 25 mart 1957'de Roma'da *Avrupa Ekonomik ortaklaşması* (Ortak pazar) ve *Avrupa Atom Enerjisi ortaklaşması*'nın (Euratom) kurulmasını öngören bir antlaşmanın imzalanmasıyle sonuçlandı. Roma antlaşması 1 ocak 1959'da yürürlüğe girdi.

Avrupa Kömür Çelik ortaklaşması

Federal Almanya cumhuriyeti, Belçika, Fransa, İtalya, Lüksemburg ve Hollanda tarafından imzalanıp onaylanan 18 nisan 1951 antlaşması, 10 şubat 1953'te kömür, demir cevheri ve demir hurdası ortak pazarının açılışıyle yürürlüğe girdi. Aynı yıl 1 mayısta da ortak çelik pazarı kuruldu. *Avrupa Kömür Çelik ortaklaşması*'nın (A.K.Ç.O., fr. C.F. C.A.) amacı «üye devletlerin genel ekonomisine ayak uydurarak ve bir ortak pazar kurarak [...]», üye devletlerde iktisadî kalkınmaya, iş hacminin ve hayat seviyesinin yükselmesine yardımcı olmaktı. Ortaklaşma, zamanla, üretimin en yüksek verim seviyesine çıkartılmasını sağlarken, bir yandan da herkese iş bulunmasına çalışacak ve üye devletlerin ekonomilerinde temelli ve devamlı karışıklıklara yol açmaktan kaçınacaktı. Hükûmetler bu teşkilâta elli yıl için bağlanmışlardı; öngörülen amaçların gerçekleşmesi belirli vadelere göre sıralanmıştı; beş yıllık bir geçiş dönemi içinde, bazı savunma hükümlerine ve takas mekanizmalarına izin veriliyordu. 21 Aralık 1954'te İngiltere ile bir ortaklık anlaşması imzalandı ve 23 eylül 1955'te yürürlüğe girdi. Danimarka, Birleşik Amerika ve Norveç, Birliğin yüksek otoritesi nezdinde birer diplomatik misyon kurdular.

Avrupa Ekonomik ortaklaşması

Avrupa Ekonomik ortaklaşması'nı (Ortak pazar) kuran antlaşma, Roma'da 25 mart 1957'de imzalandı ve 1 ocak 1958'de yürürlüğe girdi. Avrupa Kömür Çelik ortaklaşmasının bağladığı devletleri birleştirir. Türkiye ile Yunanistan özel bir geçici yönetmelik çerçevesinde Ekonomik ortaklaşmaya katılma isteğinde bulundular. Yeni ortaklaşmanın amacı, «bir ortak pazar kurmak ve üye devletleri birbirine yaklaştırmak yoluyle, ortaklaşma içinde iktisadî faaliyetleri âhenkli bir şekilde geliştirmek, devamlı ve dengeli bir kalkınma sağlamak, istikrarı artırmak, hayat seviyesinin hızla yükselmesini sağlamak ve birleştirdiği devletler arasında daha sıkı ilişkiler kurmaktır. Roma antlaşmasında şunlar da belirtilir: 1— Ortaklaşmanın temelleri (üye devletler arasında, gümrük vergilerinin, kotaların kaldırılması ve üye olmayan devletlere karşı ortak tarife uygulanması yoluyle malların serbestçe dolaşması, ortak bir tarım siyaseti güdülmesi); kişilerin serbestçe seyahat etmesi, işçilerin tabiyetine dayanan ayırımların kaldırılması ve yerleşme hürriyeti; emek ve sermayenin serbestçe dolaşması; ortak bir ulaşım siyaseti güdülmesi); 2 — Ortaklaşmanın iktisat siyaseti (üretimi artırmağa yardımcı olan teşebbüslerle, ürünlerin dağılmasını veya teknik ve iktisadî gelişmeyi sağlayan teşebbüsler arasındaki anlaşmaların tanınması; üretimi, teknik gelişme ve yatırımı sınırlandırma-

yı veya pazarları ve ham madde kaynaklarını dağıtmayı veya ticarî ortaklar arasında eşit olmayan şartlar kurulmasını öngören teşebbüslerle anlaşmalara gidilmesini yasaklamak; dampinglerin ve vergi farklılaştırmalarının önlenmesi; iktisadî ve sosyal mevzuat arasında yakınlaşmanın sağlanması).

Antlaşma süresiz bir zaman için yapılmış ve bir revizyon usulü öngörülmüştür: her avrupa devleti eski üyelerin de onaylaması şartıyle ortaklaşmaya üye olmayı isteyebilir. Topluluk, bütün üçüncü devletlerle, devlet ortaklaşmalarıyle veya devletlerarası teşkilâtlarla özel antlaşmalar yapabilir. Belçika, Fransa, İtalya ve Hollanda ile özel ilişkileri olan Avrupa dışındaki ülkeler de ortaklaşmaya alınmıştır. Ortak pazarın on yıllık bir geçiş dönemi içinde gerçekleşmesi için belirli aşamalar konulmuştur; bu süre onbeş yıla çıkartılabilir; çeşitli üye devletlerin bazı özel menfaatleri gözönünde tutularak birtakım korunma hükümleri de öngörülmüştür. 1963'ten beri hızlanan Ortak pazarın gerçekleştirilmesi işi, 1964'te ortak tarım fiyatlarının tesbiti konusunda bir kriz geçirmiştir.

Ortak pazarın altı ülkesini Avrupa Serbest Mübadele kuruluşunun yedi ülkesine (Avusturya, Danimarka, İngiltere, Norveç, Portekiz, İsveç, İsviçre) yaklaştırmak için yapılan görüşmeler bir sonuca ulaşamayınca İngiltere, Norveç ve Danimarka, 1961'de Avrupa ortaklaşmalarına katılmak istedi. Büyük Britanya'nın alınması üstüne müzakereler 1961'de sonuçlanmadan bırakıldı. Avrupa Ekonomik ortaklaşması hukukî kişiliğe sahiptir ve A.K.Ç.O.'nunkine benzeyen bir devletlerarası statüsü vardır. Çeşitli avrupa ortaklaşmalarının toplanacağı bir ortak merkez seçilinceye kadar geçici olarak Brüksel'de toplanır. Kurumları çok karışıktır. Avrupa Parlamentolar meclisi (çeşitli ortaklaşmalarda ortak) karşısında sorumlu bir *Komisyon*'a sınırlı düzenleme ve yasama yetkileri tanınmıştır. Fakat gerçekte, yürütme ve yasama yetkileri, yalnız Roma antlaşması çerçevesinde girişilen taahhütlerle sınırlandırılmış bir çeşit senatonun elindedir; bu, her üye devletin bir bakanıyle temsil edildiği, kararlarını oybirliğiyle veya pek büyük bir çoğunlukla alan bir *Konsey*'dir. Komisyon ve Konsey, meslekî ve teknik nitelikte çeşitli istişarî kurumların yardımından yararlanır. Bunların en önemlileri *Ekonomik ve Sosyal konsey, Para komitesi* ve *Ulaştırma Danışma komitesi*'dir. Bunun dışında bir *Avrupa Sosyal fonu* da kurulmuştur (işveren ve işçi temsilcilerinden kurulu özel bir Komite'nin yönetiminde); bunun görevi, geçici devre içinde üye devletlerin işçilerine verimli bir iş sağlamak ve onların Ortak pazardan doğacak şartlar altında yeteri kadar ücret almalarını mümkün kılmak için girişecekleri masrafların yarısını karşılamaktır; ayrıca bir de *Denizaşırı Ülkeler Kalkındırma fonu* vardır. Roma anlaşması, aynı şekilde *Avrupa Yatırım bankası*'nın kurulmasını da öngörmüştür; bankanın ilk sermayesi üye devletler tarafından karşılanacak ve banka hisse senedi çıkartabilecektir. Amacı, kredi ve garanti vermek yoluyle Ortak pazarın kolaylıkla kalkınmasına yardımcı olmaktır. En az gelişmiş bölgelerin değerlendirilmesinde (bu arada Güney İtalya'nın sanayileşmesi için bir tasarı hazırlanmıştır) birkaç ülkenin ortaklaşa hazırlayacakları tasarılar konusunda (Belçika-Lüksemburg sınırında bir ortak baraj yapımı için kredi verilmiştir), modernleştirme, onarım ve yeni faaliyetlerin kurulmasında yardımcı olmak için kararlar almakla yetkilidir.

● *Avrupa Ekonomik ortaklaşması ve Türkiye.* Türkiye ile Avrupa Ekonomik ortaklaşması (A.E.O.) arasında bir ortaklık yaratan anlaşma 12 eylül 1963'te Ankara'da imzalandı, 1 aralık 1964'te yürürlüğe girdi. Bu anlaşmanın hedefi, birbirini takip eden üç dönem sonunda Türkiye'nin ortaklaşmaya tam üye olmasıdır.

Hazırlık dönemi 1 aralık 1964'te başladı. Süresi en az beş, en çok on yıldır. Bu dönemde başarılacak iş, Türkiye'yi geçiş dönemine hazırlamaktır. Bu amaçla, Ortak pazar 175 milyon dolarlık kredi yardımında bulunmayı ve bazı ihraç mallarına kolaylıklar tanımayı taahhüt etmiştir.

AVRUPA kara yolları

Geçiş dönemi on iki yıldır: bu dönemin sonunda başarılacak iş, Türkiye ile Avrupa Ekonomik ortaklaşması arasında bir gümrük birliğini tedricen kurmaktır.

Son dönem'in hedefleri, gümrük birliğinin tamamlanması, tarafların ekonomik siyasetleri arasındaki koordinasyonun güçlendirilmesidir.

Türkiye ile Avrupa Ekonomik ortaklaşması ilişkilerini sağlayan kuruluşlar: 1. Ortaklık konseyi (Bakanlar seviyesinde toplanır. Ortaklık rejiminin gereği gibi uygulanmasını sağlar); 2. Karma Parlamento komisyonu (15 türk ve 15 avrupalı parlamento üyesinden meydana gelir); 3. Ortaklık komitesi'dir (Konsey toplantılarının hazırlıklarını yapar). Türkiye dahilinde ise dış temsil, müzakereler ve bunların düzenlemesiyle ilgili koordinasyon Dışişleri bakanlığı, genel iktisadî siyaset tespiti, kamu ve özel sektörde yapılan çalışmaların koordinasyonu ise Devlet Planlama teşkilâtı tarafından yürütülmektedir.

Ortaklığın Türkiye'ye sağlayabileceği yararlar uzun zamandır gerçekleştirilmeğe çalışılan batılılaşma kavramını uygulamağa imkân vermek, gelişmiş bir teknoloji ve organizasyonla ilişki sağlamak, böylelikle sanayii sağlamlaştırmak, dış rekabet korkusuyle işletmeleri daha verimli çalışmağa yöneltmek, üretimde ihtisaslaşma ve seri imalât imkânlarını genişletmek, maliyetleri dünya maliyetleri seviyesine indirmek, yeni dış finansman kaynakları sağlamak ve dış pazara dönük bir sanayi yaratılmasına zemin hazırlamaktır. Bütün bunların sonucu, Türkiye'nin ihracat imkânları artabilir. Nitekim Türkiye A.E.O.'ya bugün pamuk, tütün, fındık ve kuru yemişler (kuru üzüm ve incir) ihraç etmektedir. Her devlet yıllık ihracat için tarife kontenjanları açmaktadır. Türkiye, Altılar'a turunçgiller, küspe, baklagiller, tiftik, afyon gibi zıraî ve hayvanî ürünler ihraç etmektedir. A.E.O. ayrıca işgücü fazlasına yurtdışında tercihli istihdam ve yetişme imkânı sağlamaktadır.

Ancak Türkiye A.E.O.'ya girerken ithalâtı bakımından bazı güçlüklerle de karşılaşacaktır. Geçiş dönemi ile birlikte ortaklaşma ile Türkiye arasındaki gümrükler tedricen kaldırılacak ve üçüncü ülkelere A.E.O. ile birlikte bir gümrük tarifesi uygulanacak, dolayısıyle ithal yasakları ve dış borçlanmalarla sağlanmağa çalışılan dış ticaret dengesi tamamıyle savunmasız kalabilecektir. Maliyetlerin yüksek, ürün niteliğinin tatminden uzak, teknolojik seviyenin yetersiz, pazarlama çalışmalarının gelişmemiş, ihtisaslaşmanın başlangıç safhasında, ortalama firma büyüklüğünün normalin altında olması sebepleriyle A.E.O.'nun rekabet gücüne karşı koymak zor olacaktır.

Avrupa Para antlaşması (A.P.A., fr. A. M. E.), 1959'da, Avrupa Ödemeler birliğinin kaldırılmasından sonra yürürlüğe girdi. 0,888 670 88 gr saf altın, yani tatbikatta bir Amerika Birleşik devletleri dolarını karşılayan hesap birimini kabul etmiştir. Ortaklaşmaya üye olan devletler dünya ticarî faaliyetinde önemli bir rol oynarlar. 1958'de bu faaliyete katılış payları Birleşik Amerika'nın yüzde 16,9'una ve İngiltere Birleşik krallığının yüzde 10,9'una karşılık, yüzde 17,5 idi. Avrupa Ekonomik ortaklaşması dünyanın en önemli ithalâtçısı (yüzde 17,2) ve (Birleşik Amerika'dan sonra yüzde 20) ikinci ihracatçısıdır (yüzde 17,2).

Avrupa Atom Enerjisi ortaklaşması (Euratom)

Roma'da 25 mart 1957'de imzalanan *Avrupa Atom Enerjisi ortaklaşması*'nı (*Euratom*) kuran antlaşma da 1 ocak 1958 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Âkitleri, Avrupa Atom Enerjisi ortaklaşmasının ve Ortak pazarın âkitleridir. Bu ortaklaşmanın görevi «nükleer sanayilerin hızla kurulması ve kalkınması için gereken şartların sağlanması yoluyle alışverişin geliştirilmesine katkıda bulunmak» tır. Antlaşma, araştırmaların geliştirilmesini, bilgilerin yayılmasını ve sıralara saygıyı, sağlığın korunmasını, mineral, ham madde ve parçalanabilir özel maddeler (bu sonuncular ortaklaşmanın malı sayılırsa da üreticisi veya ithalâtçısının üzerinde kullanma bakımından bir öncelik hakkı vardır) sağlanmasını öngörür. Sınırsız bir süre için aktedilmiş olan antlaşma yeniden gözden geçirilebilir. Her Avrupa devleti, ortaklaşmaya üye olmak isteyebilir; bunun için de her üye devletin rıza göstermesi şarttır.

Ortaklaşma, hukukî kişiliğe, A.K.Ç.O. ve Ortak Pazar ile aynı imtiyazlara sahiptir. Ortak teşebbüsleri yönetebilir. Kurumları bir *Konsey*, bir *Komisyon* ve bir *Bilimsel ve Teknik komite*'den meydana gelir. Komisyona bağlı bir acente, üye devletlere maden, ham madde ve özel patlayıcı madde (plutonyum 229, uranyum 233 veya uranyum 235 ile zenginleştirilmiş uranyum 233 ve yukarıda adı geçen izotopların birini veya birkaçını kapsayan her türlü ürün) veya Komisyon'un teklifi üzerine Konsey tarafından gereken çoğunlukla belirtilen her türlü nükleer madde sağlamakla görevlidir. Üye devletler, ürettikleri özel patlayıcı maddeler üzerindeki tercih hakkını kullanması için gereken bütün bilgileri bu acentaya iletirler (bu arada 1974 yılına kadar izotopik ayırım fabrikalarına ve 1965'ten önce çalışmağa başlayacak reaktörlere öncelik tanınmıştır).

Teknik işbirliği anlaşması Euratom ile Birleşik Devletler arasında kasım 1958'de, Euratom ile İngiltere arasında ise şubat 1959'da imzalandı.

Ortak kuruluşlar

Avrupa ortaklaşmaları, ortak kuruluşlara sahiptir:

1. *Avrupa parlamentosu*, bugün 142 üyesi vardır. Bunlar üye devlet parlamentolarından seçilmiştir ve görevleri, Euratom ve Ortak pazarın Yürütme Komisyonlarıyle A.K.Ç.O.'nun Yüksek Otoritesinin çalışmasını denetlemektir.

2. *Adalet divanı*, hükûmetlerin tümü tarafından altı yıl süreyle seçilen 7 yargıç ile 2 savcıdan meydana gelir. Görevi, üç ortaklaşma kurmuş olan antlaşmaların uygulanmasında kanuna saygıyı sağlamaktır; kararlarına itiraz edilemez; ortaklaşma üyelerinin toprakları üzerine doğrudan doğruya icra yetkisi vardır.

3. *Avrupa üniversitesi*, Floransa'da 250 öğrencisi bulunacak ve çeşitli üye devletlerde yüksek öğretim şubeleri açacaktır.

● *Aşamalar.* Roma antlaşmasına göre, Avrupa'nın kuruluşu gümrük birliğine ve ortak siyasetlerin uygulanmasına bağlı olacaktı. Gümrük birliğinin kurulmasıyle bir yandan mal, işgücü ve sermayenin serbest dolaşımını önleyen engeller ortadan kalkacak, öte yandan ortaklaşmanın çevresinde bir ortak dış gümrük tarifesi uygulanacaktı. Ayrıca, devletlerin çeşitli siyasetlerini uzlaştırma teşebbüslerine girişilecekti. Genel olarak, gümrük birliği alanında kaydedilen ilerlemeler, ortak siyaset alanındakilerden daha büyük oldu. Gerçekten de, altı üye ülke Roma antlaşması ile öngörülen gümrük birliğini aşağı yukarı gerçekleştirmiştir. Gümrük birliği, Roma antlaşmasında öngörülen süreden bir buçuk yıl önce, 1 temmuz 1968'de kuruldu. Çünkü, bir yandan, 1961 sonunda Altılar arasında sanayi ürünlerinin hemen hemen tamamı için ithalât kotaları kaldırılmış, öte yandan da Altılar iki defa (1 ocak 1961, 1 temmuz 1962) içtarife engellerini bir an önce yok etmeğe karar vermişlerdi; geri kalan yüzde 20 oranındaki engeller de (sanayi ürünleriyle ilgili) iki aşamayle ortadan kaldırıldı (yüzde 5,1 temmuz 1967, yüzde 15, 1 temmuz 1968). Buna rağmen, birlik içinde gümrük vergilerinin kaldırılması, malların serbest dolaşımını önleyen engelleri yok edemedi; vergiler, dolaysız vergi haline geldi, dolayısıyle de meydana çıkarılmaları ve yok edilmeleri daha da güçleşti. Çünkü, yönetimle ilgili engeller, malî ve gümrük kontrolları, ticarî nitelikte devlet tekelleri, sağlık veya güvenlik kuralları biçiminde ortaya çıktı. Gümrük komisyonu ve komitesi, sayılarını belirlemeğe çalışarak en zorlu engelleri uzlaştırma veya ortadan kaldırma yolunda alınması gereken tedbirleri inceledi. Aynı zamanda ortaklaşmaya üye olmayan ülkelere uygulanan millî tarifeler, yavaş yavaş ortak dış tarifeye göre ayarlandı. Bu tarife ile millî tarifeler arasındaki fark üçte ikiye indirildi (1 ocak 1961'de yüzde 30, 1 temmuz 1963'te yüzde 30). Ortak pazar ülkeleri, 1 temmuz 1968'den beri diğer devletlere ortak bir tarife uygulamaktadır. Belli başlı tarım ürünleri için bu tarifenin yerine, genel olarak Avrupa ve dünya piyasa fiyatları arasındaki farka eşit bir fiyat konuldu. Aslında, genel kural olarak, millî tarifelerin aritmetik ortalamasından ibaret olan ortak tarife, tam bir serbest mübadeleye doğru atılmış bir adımdır. Sanayi ürünleri bakımından, ortalama seviyesi (yüzde 11,7), A.B.D.'nin (yüzde 17,8) veya İngiltere'nin ortalama seviyesinden (yüzde 18 veya 19) çok daha aşağıdadır. Kennedy görüşmelerinde alınan kararların uygulanmasından sonra, ortaklaşmanın tarifesinde, pek az istisna dışında, yüzde 20'den fazla bir gümrük vergisi yer almayacaktı. En yüksek gümrük resimleri (yüzde 17 ilâ yüzde 18), dokuma sanayii gibi zor durumda olan sektörlere uygulanacaktı. Birçok tartışmaya konu olan kimyevî ürünlere gelince, sadece iki üründen yüzde 13'ten yüksek gümrük resmi alınacaktı. Diğer gümrük resimleri yüzde 12,5'ten aşağı olacaktı.

Gümrük birliğinin yavaş yavaş kuruluşu, ticarî mübadelenin yoğunlaşmasına yol açtı. Önce, topluluk içindeki mübadeleler, 1959'dan beri yılda yüzde 15-yüzde 20 arttı. Seviyeleri çok yüksek olan iç mübadeleler dikkate alınmasa bile, ortaklaşma yine de, dünyanın birinci derecede ticarî bir gücü haline gelmiştir. Yaptığı dış mübadeleler, gerçekte, 1965'te 55 milyar dolara yükseldi. Oysa, bu oran A.B.D.'de 48,3, Avrupa serbest mübadele memleketlerinde 48,8 milyar dolardı. Bu konuda, Roma antlaşmasından A.E.O.'nun üyeleri arasında en çok Fransa ile İtalya yararlandı. İthalât yönünden, Fransa'nın topluluk içindeki ticaret payı 1959'da yüzde 22'den, 1965'te yüzde 39'a; Almanya'nın yüzde 26'dan yüzde 38'e; Hollanda'nın yüzde 42'den yüzde 53'e; İtalya'nın yüzde 21'den yüzde 31'e ve Belçika, Lüksemburg iktisadî ortaklığının yüzde 47'den yüzde 54'e yükseldi. İhracat açısından ise yine Fransa'nın topluluk içindeki mübadele payı, yüzde 22'den yüzde 41'e yükselerek en büyük artışı gösterdi.

Topluluk içi mübadeleler, gelişe gelişe her çeşit ürünü içine aldı. Sonunda, topluluk içi mübadeleler A.B.D.'nin yüzde 45'ine, İngiltere'nin yüzde 35'ine karşılık, 1958'de yüzde 55'e yükseldi; cari fiyatlarla özel tüketim harcamaları, 1958-1966 arasında Ortak pazar içinde yüzde 42 oranında arttı.

Uygulanması gereken bütün ortak siyasetlerden (sanayi, ulaştırma, enerji), yalnız tarım siyaseti gerçekleşmiştir (1966 temmuzunda teorik, 1968 temmuzunda da fiilen).

Önemli olan, altı üye ülkenin çeşitli tarım siyasetlerini tek ve tutarlı bir yapıda toplamak ve pazarlar meydana getirmekti. 14 Ocak 1962, 26 aralık 1963 ve 11 mayıs 1966'da yapılan anlaşmalar A.E.O.'ya, aşağı yukarı fransız üretiminin tümünü kapsayan tüzükler sağladı; bunlar, üretimin ve pazarların teşkilâtlanması, tarım fiyatlarının desteklenmesi, ortaklık dışı ülkelere karşı ortaklaşmanın korunması ile ilgilidir.

● *Bilanço.* Altılar Avrupası'nın içinden gümrük duvarları toptan yıkılırken, yeni kurulan topluluğun iktisadî gücünü, A.B.D. ve S.S.C.B.'nin güçleriyle karşılaştırmak ilgi çekici olacaktır. 200 Milyonluk amerikan ve 235 milyonluk sovyet tüketicisine karşılık, Roma antlaşması'nın kurduğu pazar 180 milyon tüketiciye açıktır. Tarım alanında, Ortak pazarın yıllık buğday üretimi 30 Mt'dur (S.S.C.B. 70 veya 80 Mt, A.B.D. 35 Mt.). Büyükbaş hayvan toplamı 50 milyonu bulur (A.B.D.'de 100 milyondan fazla, S.S.C.B.'de 90 milyon dolaylarında). Balık avı 2,5 Mt, A.B.D. ile kıyaslanabilirse de,S.S.C.B. balıkçılığının yarısından daha aşağı seviyededir.

Sanayi bakımından, önce enerji alanını ele almak yerinde olur. Altılar Avrupası'nın petrol üretimi, sadece 15 Mt'dur. (S.S.C.B. 270 Mt, A.B.D. 400 Mt.) Tabiî gaz üretimi (Hollanda'daki yatakların kütle halinde işletilmesinden önce 20 milyar m^3'ten az) Sovyetler'in altıda biri, A.B.D.'nin ise otuzda biri kadardır. Kömür alanında Ortak pazar üretimi (220 Mt), A.B.D. ve S.S.C.B. üretiminin yarısından daha düşüktür. Hidroelektrik tesis sayısı, Sovyetlerinkine yakın, A.B.D.'ninkinin yarısından azdır. Ortak pazar 100 TWS'den fazla üretir. Toplam elektrik üretimi ise 400 TWS'dir (S.S.C.B.'de 500 TWS, A.B.D.'de 1 200 TWS). Nükleer kaynaklı elektriğin enerji bilançolarındaki payı henüz çok küçüktür.

Maden filizleri alanında ise Ortak pazar, S. S.C.B. ve A.B.D.'ye kıyasla, az miktarda bakır, kurşun ve çinkoya sahiptir. Fransa sayesinde, boksit (A.B.D.'nin üretiminden fazla, S.S.C.B.'nin yarısından az) ve demir cevherinde (25 Mt) [A.B.D. 50 Mt, S.S.C.B. 90 Mt] oran daha iyidir.

Ortak pazar çelik üretimi (86 Mt), S.S.C.B.'-ninkinden (91 Mt) biraz, A.B.D.'ninkinden ise oldukça düşüktür (120 Mt). Alüminyum durumu da aynıdır (Ortak pazar 1 Mt, S.S.C.B. 1,2 Mt, A.B.D. 3 Mt). Ortak pazarın çimento üretimi ise (90 Mt), sovyet (72 Mt) ve amerikan (62 Mt) üretimlerinden çok fazladır. Otomobil endüstrisinde, Ortak pazarın yıllık otomobil yapımı yaklaşık olarak 6 milyondur (yüzde 90'ı binek arabası). Bu, amerika üretiminin yarısından fazladır (yüzde 80 ilâ 85'i binek arabası olan 11 milyon taşıt). Sovyet üretiminde ise (1 milyon taşıt) ağır araç yapımına daha çok önem verilir (yüzde 80'e yakın).

Dokuma sanayiinde, Ortak pazar pamuk ipliği üretimi 1 Mt'a yaklaşır (S.S.C.B. 1,3 Mt, A.B.D. 2 Mt; bu ülkeler işlenmemiş pamuk üretiminde başta gelir. Altılar Avrupası ise tüketiminin tümünü ithal etmek zorundadır).

Altılar Avrupası, 400 000 t sentetik kumaş üretir (A.B.D.'nin yarısı, S.S.C.B.'nin altı katı kadar). Kişi başına ilkel enerji tüketimi Ortak pazarda 3,5 t ile S.S.C.B.'de 4 t'a yaklaşır. A.B.D.'de ise 9 t'dur. Ortak pazarın elektrik tüketimi 2 500 KWS'tır. Bu rakam, S.S.C.B.'ninkinden biraz yüksek, A. B.D.'ninkinden çok aşağıdadır (6 000 KWS). Ortak pazarın iktisadî gücü bütün alanlarda (tarım, enerji, imalât sanayii) A.B.D.'den ve temel üretimler bakımından S.S.C.B.'den aşağı seviyededir. Enerji konusu, Altılar Avrupası'nın en zayıf yönüdür. Bu sebeple yılda 250 Mt petrol ithal edilir. Bu sayı, yalnız kısa ve orta süreli vadede yükselebilir. Böylelikle Ortak pazar, hiç değilse bugünkü coğrafî yayılış açısından, dünyanın üçüncü iktisadî gücü durumundadır. (L)

Avrupa ödemeler birliği (fr. U.E.P.), Avrupa İktisadî İşbirliği teşkilâtına (fr. O.E. E.C., ing. O.E.C.E.) üye olan ülkeler arasında bir anlaşma sonucu 1950 yılı temmuzunda kurulan teşkilât. Bu teşkilâtın amacı ülkeler arasındaki iki taraflı borç ve alacakları denkleştirme sistemi yerine, çok taraflı denkleştirme sistemini getirerek Avrupa İktisadî İşbirliği teşkilâtı ülkeleri arasında değişim kolaylığı sağlamaktı. Aynı zamanda, avrupa ülkeleri arasında daha çok değişim yapılmasını sağlayarak dolar kıtlığını azaltmak amacını güdüyordu. A.B.D., Marshall yardımıyle 350 milyon dolarlık bir döner sermaye sağladı. İştirakçi ülke paralarının sabit bir hadde birbirine tahvilini sağlayacak ortak hesap birimi, doların 1950 yılındaki değerine eşit bir altın ağırlığı (0,8887 gr) olarak belirlendi; bu birim, ancak avrupa paralarının genel şekilde devalüe edilmesi halinde değiştirilebilecekti. Her ülkenin, Avrupa ödemeler birliği aracılığıyle yapabileceği kredili değişimlerin sınırını belirleyen bir kotası vardı. İştirakçi ülkelerin hesabı, her ay, Milletlerarası ödemeler bankası tarafından tasfiye edilmekteydi. Borçlu ülkenin açığı kotanın yüzde 20'sini aşmıyorsa, Avrupa ödemeler birliği bu açığı karşılar ve alacaklıyı eşit miktarda alacaklandırırdı. Daha önemli açıklarda, borçlulara verilen krediler yüzde 20'lik dilimlerle azalmakta, altınla ödemeler artmaktaydı. Kotanın aşılması durumunda borçlu ülke, kotayı aşan kısmı altınla ödemek şartıyle borcundan kurtulabilirdi. Avrupa ödemeler birliği, bu maliyeci rolünden başka, hükûmetlere, hesaplarının yeniden dengeye gelmesini sağlamak için verdiği öğütlerle iktisadî bir rol de oynadı. Bu teşkilât, Avrupa'da normal değişime dönüşü büyük ölçüde kolaylaştırdı. 1959 Yılında Avrupa İktisadî birliğinin kurulması üzerine ortadan kalktı. (L)

Avrupa Parlamentolar birliği. Bk. PARLAMENTO.

Avrupa tiyatrosu, XIX. yüzyılda Galata'da Topçular sokağında 252 numarada yaptırılan tiyatro. Bu yüzyılda da gene Galata'da bu adı taşıyan ve tuluat topluluklarının temsil verdiği bir tiyatro bulunmaktaydı. (M)

Avrupa Uzay Araştırmaları teşkilâtı (ing. *European Space Research organization*), Avrupa'da uzay alanında işbirliği, 1962'de Belçika, Danimarka, İspanya (1967'de kuruluştan ayrılmak istediğini bildirdi), Fransa, İtalya, Felemenk, Federal Almanya cumhuriyeti, Birleşik krallık, İsveç ve İsviçre arasında uzlaşmayle kuruldu. Merkezi Paris'te olan bu kuruluş, ESRO kısaltmasıyle de belirtilir. (L)

AVŞAR. Bk. AFŞAR.

Avşar ağırlaması blş. i. Folk. Kayseri bölgesindeki Afşarlar (Avşarlar) tarafından oynanan halk oyunu. Davul zurna eşliğinde ve kadın erkek bir arada oynanır. (M)

Avşarbeyleri zeybeği. blş. i. Folk. Burdur'un Aziziye köyü yörükleri tarafından oynanan zeybek oyunu. Aziziye'de oturan Sarıkeçili yörüklerin çok çabuk ve kıvrak bir şekilde oynadıkları bu oyuna, saz, darbuka ve sipsi denilen küçük bir çoban kavalıyle havalar çalınır. Önce oyunla ilgili bir türkü söylendiği için sazcıların arasına bir veya birkaç türkücü de katılır. Avşarbeyleri zeybeği:

Adını sevdiğim Avşar beyleri
Sana bir vezirlik yakışıp durur

türküsü ile başlar. (M)

AVUÇ i. Elin iç tarafı: *Ellerine baktı. Avuçları terliydi* (S. F. Abasıyanık). *Elimi teklifsizce sert avcunun içine aldı sallaya sallaya, sarsa sarsa sıkarak ...* (R. N. Güntekin). ‖ Yarı yumulmuş elin aldığı miktar: *...ve yumşak toprakları avuçlarıyle çabuk çabuk onun üzerine attı* (Sabahattin Ali).

— ÇEŞ. DEY. *Avuç açmak* (*açtırmak*), dilenmek (dilendirmek): *Birkaç devlet bir memlekette adam tüccarlığına başladığı zaman, altına avuç açanlar çok olur* (F. R. Atay). *Abbas «Ya beni avuç açtırıp dilendirecek misin» dedi* (Cevdet Paşa). ‖ *Avuç dolusu*, avucun alabildiği miktarda, pek çok: *Zekeriya Hocanın muskacılık gücü dediği kadar yok! Avuç dolusu paramızı aldı* (K. Tahir). ‖ *Avuç içi kadar*, çok küçük yerler için kullanılır: *Burada herkes herkesi tanıyor. İhtiyar adam ensesini kaşıyarak: Avuç içi kadar yer, dedi* (R. N. Güntekin). ‖ *Avuç unu*, değirmencinin hakkı olan un. ‖ *Avuçtan* (*avucundan*) *okumak*, el falı bakmak, geleceğe ait kehanette bulunmak: *Avucumdan okurum bahtımı gece gündüz / Birgün gelir açılır bahtım ki o demektir* (F. N. Çamlıbel). ‖ *Avucu kaşınmak*, yakında para alınacağına işaret sayılan bir halk inancı. ‖ *Avucuna saymak*, peşin olarak ödemek: *Bin tanesini avucuna saydım. Nihan da ayrıca hissesinden birşeyler ayırdı* (R. H. Karay). ‖ *Avucunu yalamak. Teklz.* Umduğunu elde edemeyen kimsenin durumunu alay yoluyle anlatmak için kullanılır. ‖ *Avucunun içi gibi bilmek*, çok yakından bilmek, tanımak. ‖ *Avucunun içinde*, birinin kumandası altında. ‖ *Avucunun içine almak* (veya *içinde tutmak*), idaresi altına almak: *Bu şatafatsız adam, Osmanlı imparatorluğunu avucunda tutan adamdır* (Y. Z. Ortaç). ‖ *Bir avuç*, pek az: *Kudüs'ün yerli meselesi Yahudi-Arap meselesi: Bir avuç yahudi, altı yüz bin arap* (F. R. Atay). Çok miktarda olan bir şeyi anlatırken: *Yemeğe yine bir avuç tuz atmışsın.* ‖ *Bir avuç toprak olmak*, ölmek: *Ölümün bitmeyen ufkunda yatarken yine sağ / Bir avuç toprak olurken yine yüksek yine dağ* (M. A. Ersoy). ‖ *Elde avuçta* (*birşey*) *kalmamak*, bütün parasını, varını yoğunu bitirmek: *Çünkü hayat pahalı idi ve babasının elinde avucunda birşey kalmamıştı* (M. Ş. Esendal). ‖ *Elde* (*elinde*) *avuçta* (*avucunda*) *ne varsa*, varı yoğu, bütün malı: *Merhume, yalnız kesesinden para çalmakla da kalmazdı, elinde avcunda ne varsa harç ettirirdi* (M. Ş. Esendal). ‖ *Ele avuca sığmamak*, yaramaz, haşarı olmak: *Şaşıyoruz bu ele avuca sığmayan delikanlının nasıl böyle uslu durduğuna* (Sabahattin Ali).

◆ **Avuç avuç** zf. Bol, bol: *Bu hovarda genç onların saksofonlarına avuç avuç paralar sokmuştu* (Vâ-Nû). ‖ Avuç dolusu: *O zaman ben elimi uzatır, yanı başımda yem kutusunun kapağını açar avuç avuç darı serperdim* (H. Z. Uşaklıgil).

◆ **Avuçlamak** geçl. f. Avuçla tutmak, kavramak: *Hacı Eteme bakıyorlar ve o liraları avuçlayıp cebine doldururken...* (Sabahattin Ali). [M]

AVUKAT i. (lat. *advocare*, yanına çağırmak'tan > *advocatus*, fr. *avocat*). Hukuk işlerinde para mukabili, halka yardım eden kimse: *O gün, iki tarafın avukatı da adliyede arzı vücut etti* (Vâ-Nû). ‖ *Mec.* Üzerine vazife olmadığı halde başkasının müdafaasını yapan kimse: *Avukatı imiş gibi o da söze karıştı.*

— Huk. Hukukî bilgi ve tecrübelerini adalet hizmetine ve kişilerin yararlanmasına tahsis eden ve hukukî münasebetlerin düzenlenmesine, her türlü hukukî mesele ve anlaşmazlıkların adalet ve hakkaniyete uygun olarak çözümlenmesine ve genellikle hukuk kurallarının tam olarak uygulanmasında yargı organlarına, hakemlere, resmî ve özel kurul ve kurumlara yardıma yetkili, avukatlık kanununda yazılı kişisel şartları haiz, bir baro'ya kayıtlı kimse. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Tar. Önce Eski Yunan'da, sonra Roma'da dava halinde tarafların akraba hattâ arkadaşlarına, tarafları yargı organı önünde savunma imkânı verildi. Zamanla bu şahıslar arasında bazıları kabiliyetleriyle tanındı, yabancılar tarafından da kendi adlarına konuşmak üzere aranır oldu. Davanın yürüyüşünü kolaylaştırdığı için yargıçlar da bu durumu olumlu karşıladı. Roma imparatorluğunun son yıllarında profesyonel *advocatus* veya *orator*'ların davalarda taraflar adına yargı organları önüne çıkması örfü kesin olarak yerleşmiş bulunuyordu. Ortaçağ, bu roma geleneğini devam ettirdi ve geliştirdi. İlk olarak Fransa'da 1274'te avukatlık yemini tatbik edildi. Saint Louis zamanında avukatlar belli bir statüye bağlı bir meslek teşekkülü meydana getirdiler.

Fransa'da avukatlık kanununun aradığı şartları haiz olan her fransız avukat olabilir. Bu şartların mevcut olup olmadığına baro idare heyetleri karar verir. Avukat adaylarının staj süresi üç ilâ beş yıldır. Avukatlar sayısı sınırlanmış değildir, stajını başarıyle bitiren her aday avukat olarak baro levhasına kaydolunur. En az altı avukatın meslek icra ettiği her yargılama çevresine bir baro teşkilâtı kurulur. Baro idare heyetlerine, kendi teşekküllerine bağlı avukatlar hakkında meslekten ihraca kadar varan disiplin cezaları verme yetkisi tanınmıştır. Avukatlar, ettikleri yemin çerçevesi içinde, en geniş söz hakkına sahiptirler. Aralarında iş ortaklığı kurabilirler. Belçika, Hollanda, Lüksemburg, İspanya, Portekiz, Kuzey Afrika ve yakındoğu ülkeleri avukatlık tatbikatı fransız sisteminin tesirinde kalmıştır.

S.S.C.B.'de barolara bir çeşit muhtariyet tanınmıştır. Avukat sayısı sınırlıdır, meslek bütün diploma sahiplerine açık değildir. İngiltere'de Londra mahkemesi nezdinde avukatlık yapma yetkisi bir imtiyaz olarak sadece barrister'lere verilmiştir; bu imtiyazlı avukatlar, eski korporasyon örneğine uygun bir baroya bağlanmıştır. Sayıları her gün artan solicitor'lar ise başlangıçta sadece adlî muamelelerin yürütülmesinde yetkili bir çeşit noter durumundaydı, zamanla yetki alanları genişledi, Londra mahkemesi dışındaki mahkemelerde avukatlık yapma hakkını kazandılar. Solicitor'lar baro gibi resmî bir teşekkül kuramazlar, aralarında iş ortaklığı kurulabilir. Taca bağlı dış ülkelerde ingiliz sistemi yürürlüktedir, fakat Kanada'nın fransız geleneğine bağlı kalmış bölgelerinde fransız baro sistemi yaşamaktadır.

Almanya'da, İsviçre'de ve kuzey avrupa ülkelerinde, avukatlık sıfatı, mahkemelerde ve avukat bürolarında yapılan uzun bir stajdan sonra kazanılabilir. Avukatlık tamamen serbest bir meslektir, başka ülkelerde avukatlara kapalı olan alanlarda bile yetki sahibidirler. Aynı zamanda şirket idarecisi veya müdürü de olabilirler.

A.B.D.'de ve hemen de bütün güney amerika memleketlerinde avukatlık, sadece gerekli diplomanın arandığı, staj devresine lüzum göstermeyen en geniş anlamıyle serbest bir meslektir. Avukatlar herhangi bir resmî teşekküle bağlı olmaksızın, memleketin her yanında bütün adlî makamlar nezdinde mesleklerini icra edebilirler. Bununla birlikte, bütün büyük şehirlerde ve eyaletlerde meslek mensuplarının çalışmasını kontrol eden millî teşekküller vardır. American Bar Association gibi.

Türkiye'de başlangıçta avukatlık, dava vekilliği şeklinde veya her ikisi birlikte görülmüş, sonraları bunlar arasındaki fark görülerek, meslek kendi özelliğini kabul ettir-

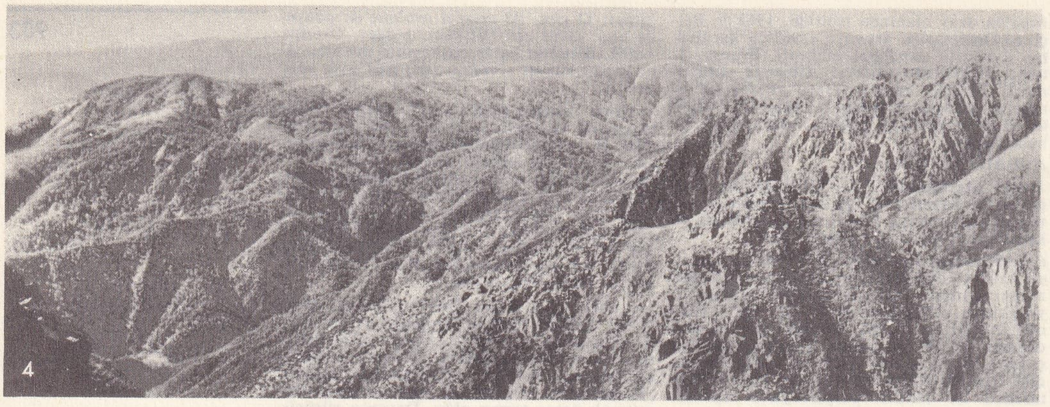

Kosciusko dağı bölgesinde **AVUSTRALYA** Cordillerası

miştir. Dava vekilliği yüzyıl önce husumete vekâlet şeklinde başlamış, ancak usul hükümlerinin kabulü, davalarda tarafları temsil edenlerin hukuk bilgileriyle de katkıda bulunmalarının zorunluğu karşısında meslek belirdi ve *muhamat* adıyle anıldı. Dava vekillerine de *muhami* dendi. Mehakimi Nizamiye, dava vekilleri hakkında nizamname (18 şevval 1292 [...]) ile nizam altına alındı. Bir süre sonra meslek yeniden ve sadece husumete vekâlet, herkesin ehliyet aranmaksızın yapabileceği bir hizmet sayıldı (7 eylül 1302 [...] tarihli irade). Bundan sonra da dava vekilliği muteber olmayan bir iş haline geldi. Mahkemelerde dava vekâleti yapmak isteyenler, çok sonraları ruhsat almağa mecbur tutuldular (dava vekâleti ruhsatnamesi istihsaline dair nizamname, 18 kânunusani 1337 [...]). Muhamat kanunu (27 nisan 1340 [...]) ile mesleğin kuralları tespit edildi, baro adlı teşekküller kuruldu, avukatlık kanunu ile de avukatlık sıfat ve kuralları modern anlamda kabul edildi (1938, 3499 sayılı kanun). 1969 Yılında kabul edilen 1136 sayılı Avukatlık kanununa göre avukatlık mesleği, barolara kayıtlı ve belli vasıfları haiz kimselerin yapabileceği ve kamu hizmeti niteliğinde bir serbest meslektir.

Avukatlık mesleğine kabul edilebilmek için, Türkiye cumhuriyeti vatandaşı ve türk hukuk fakültelerinin birinden mezun olmak, avukatlık stajını tamamlamak, avukatlık sınavını başarmak, levhasına yazılmak istenen baro bölgesinde ikametgâhı bulunmak gerekir. Yüz kızartıcı bir suçtan veya ağır hapsi gerektiren bir cürümden mutlak olarak yahut kasdî bir cürümden bir sene veya daha ziyade hapis cezası ile hüküm giyenler; bir ceza veya disiplin kararı ile hâkim, memur yahut avukat olma niteliğini kaybedenler; avukatlık mesleğine yaraşmayacak tutum ve davranışları çevresince bilinenler; aylık, ücret, gündelik veya kesenek gibi ödemeler karşılığında görülen hizmet görev, sigorta prodüktörlüğü, tacirlik ve esnaflık veya mesleğin onuru ile bağdaşması mümkün olmayan herhangi bir işle uğraşanlar; mahkeme kararıyle kısıtlanmış olanlar; müflisler; hakkında aciz vesikası verilmiş olup da bunu kaldırmamış olanlar; avukatlığı sürekli olarak gereği gibi yapmağa engel vücut veya akılca maluliyeti bulunanlar avukat olamazlar.

Avukatlar, cumhuriyet senatosu üyeliği, milletvekilliği, il genel meclisi ve belediye meclisi üyeliği, üniversite, yüksek veya orta öğretim profesör, doçent, asistan ve öğretmenliği, özel hukuk tüzel kişiliklerinin hukuk müşavirliği ve sürekli avukatlığı, hakemlik, tasfiye memurluğu, yargı mercilerinin veya adlî bir dairenin verdiği herhangi görev veya hizmet; iktisadî devlet teşekkülleriyle müesseseleri ve iştiraklerin (kanunla ayrıca yasaklanmamış olmak şartıyle) ve iktisadî devlet teşekkülleri dışında kalan ve sermayesi devlete ve diğer kamu tüzel kişilerine ait bulunan kuruluşların yönetim kurulu başkanlığı, üyeliği, denetçiliği, anonim, limited, kooperatif şirketler ile hayrî, ilânî, siyasî kuruluşların yönetim kurulu başkanlığı, üyeliği ve denetçiliği ve komandit şirketlerde komanditer ortaklık; gazete ve dergi sahipliği veya bunların yayın müdürlüğünü yapabilirler.

Avukatlık yapabilmek için gereken şartları haiz olanlar ve kanunda yazılı engelleri bulunmayanlar, avukat olabilmek için staj yapacakları yer barosuna kaydolurlar. Staj birbuçuk yıldır. Avukatlık mesleğine kabul edilen adaya, ilgili baro tarafından ruhsatname verilir. Mesleğe kabul edilen avukat and içer: «Kanuna, ahlâka, mesleğin onuruna ve kurallarına uygun davranacağıma namusum ve vicdanım üzerine and içerim.» Her avukat bir büro edinmek zorundadır. Birden fazla avukat ortak avukat bürosu halinde çalışabilirler.

◆ **Avukatlık** i. Avukat mesleği. ‖ *Avukatlık kanunu.* Bk. ANSİKL.

— DEY. *Avukatlığını yapmak,* bir davada birinin savunmasını üzerine almak. Birini müdafaa etmek.

— ANSİKL. *Avukatlık kanunu* (nu. 1136, kabul tarihi: 19.III.1969, yürürlük tarihi: 7.VII. 1969), 1938 yılından beri uygulanmakta olan 3499 sayılı kanun. Avukatlık mesleğinin Türkiye'deki gelişmesinde önemli tesirleri olmuştur. 1948 Yılından bu yana Türkiye'nin sosyal, iktisadî ve kültürel hayatında meydana gelen büyük değişmeler ve gelişmelere uygun olarak adlî sahadaki gelişmeler ve Anayasa'nın 122. maddesi, Avukatlık kanununun yenilenmesini zorunlu hale getirdi. 1136 Sayılı Avukatlık kanunu, 13 kısımdan meydana gelmiştir: Avukatlık ve avukat, Avukatlık mesleğine kabul, Yasak haller, Staj, Avukatlık sınavı, Avukatın hak ve ödevleri, Baro levhası ve avukatlar listesi, Barolar, Türkiye Barolar birliği, Disiplin işlemleri ve cezaları, Avukatlık ücreti, Adlî müzaharet, Çeşitli hükümler.

Avukatlık kanunu, avukatlık mesleğine, başlıca Türkiye Barolar birliğinin kurulması, sosyal sigortalara topluluk sigortası yoluyle katılarak sosyal güvenliğin temini, ortak avukat bürolarının açılabilmesi ve mesleğe girişte sınav ve yemin gibi önemli yenilikler getirdi. Bk. BARO. (ML)

AVUL i. Orta Asya'da türk köyüne verilen ad: *Burada her şey bir Kırgız avulunun havasına uyuyordu* (Ş. S. Aydemir). [M]

AVUNMAK dönşl. f. Bir işle meşgul olup kendini unutmak: *Şimdi bazı kadınlara «sinema olmasa çıldırırım» dedirten bu avunmak ihtiyacımızı düşünün* (A. Ş. Hisar). ‖ Acısını unutmak, teselli bulmak: *Cihana bir daha gelmek hayal edilse bile / Avunmak istemeyiz böyle bir teselliyle* (Yahya Kemal). ‖ Oyalanmak, yetinmek; biraz da bile bile kendini aldatma: *Derim ki «sıkıntılar durادursun» / Şairliğimle yetinir / Avunurum* (O. V. Kanık). ‖ [İnek v.b. için] Gebe kalmak.

◆ **Avundurmak** ettrg. f. Teselli etmek, üzüntüyü unutturmak.

◆ **Avuntu** i. İnsanı avutan şey: *Biz yazı yazanlar hepimiz kalmağı dileriz, kalacağımızı kurarız, boş bir avuntudur bu* (N. Ataç). *Her yaş kendi avuntusunu da beraber getirir* (F. R. Atay). [M]

AVURDUKESELİ blş. sıf. Kemirgen memeli hayvan. Amerika'da yaşayan bu hayvan sıçana benzer. Avurdu kese biçiminde, kuyruğu yuvarlak ve çıplaktır. (İlmî adı: *Geomys.*)

— ANSİKL. *Avurdukeseli tuza,* Florida'ya kadar Kuzey Amerika çam ormanlarında yaşar; *avurdukeseli fare* (*G. bursarius*) Kanada'da bulunur. (Avurdukeseligillerin örneği.) [L]

AVURDUKESELİGİLLER blş. çoğl. i. Kemirgen memeli hayvanlar familyası. Avurdukeselileri ve onlara yakın hayvanları kapsar. (L)

AVURT i. Yanakların iç tarafındaki boşluk. ‖ Yanakların, elmacık kemiğinden çene kemiğine kadar olan ve ağız boşluğuna gelen kısmı: *Avurduna parmağını geçirmiş bir elinde bıçağı, kesik kafayı yukarı kaldırdı* (M. Ş. Esendal).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Avurt dağıtmak,* bağırıp çağırmak. ‖ *Avurt etmek* (*satmak, kesmek*), surat asmak. Övünmek. ‖ *Avurt öttürmek,* gevezelik etmek. ‖ *Avurt şişirmek,* yanağın iç tarafındaki boşluğu nefes veya suyle doldurarak şişkin bir hale getirmek: *Küçük kızı kâh sıkıştırarak, kâh toprakta yuvarlayarak, avurtlarını şişirerek suyu, yüzüne, yırtık entarisinin yarı açık bıraktığı göğsüne fışkırtıyorlardı* (R. N. Güntekin). ‖ *Avurt zavurt etmek,* yüksekten atmak. ‖ *Avurdu avurduna çökmüş* (*geçmiş* veya *göçmüş*), zayıflığı yüzünden belli olan, yanakları çökmüş: *«Adembaba» derlermiş... Pislik içindeymişler. Yarı çıplak... Açlıktan avurtları avurtlarına geçmiş...* (Kemal Tahir).

◆ **Avurtlamak** geçz. f. *Argo.* Çalım satmak, yüksekten atmak.

◆ **Avurtlaşmak** ortaklş. f. *Esk.* Çene çalmak.

◆ **Avurtlu** sıf. *Argo.* Mağrur, kibirli. Küskün. (M)

AVUSTRALASYA, Avustralya, Yeni Zelanda ve Yeni Gine'nin meydana getirdiği coğrafî bütüne bazen verilen ad. (L)

AVUSTRALYA, ing. **Commonwealth of Australia,** Okyanusya'da devlet. Britanya Commonwealth'inin üyesi; Avustralya'da, asıl Avustralya (XVII. yy. daki adıyle Yeni Hollanda) ve Tasmanya'dan meydana gelen bir «commonwealth»tir; 7 703 000 km²; 11 721 000 nüf. Federal başkent: *Canberra.* Avustralya kıtaların en küçüğü ve dünyadaki adaların en büyüğüdür. Altı devletten (New South Wales [Yeni Güney Wales veya Yeni Güney Gal], Victoria, Queensland, Güney Avustralya, Batı Avustralya ve Tasmanya) kurulu bir federasyondur. Federal bir bölge (Canberra) ile federal hükûmetin yönettiği Kuzey Bölgesi de buraya dahildir.

COĞRAFYA

Fizikî coğrafya

● *Yüzey şekilleri.* Avustralya bütünüyle düz

AVUSTRALYA, Tasmanya'da koyun çiftliği

Foto. Illustrated, Avustralya elçiliği (Paris) [*LAROUSSE*]

İNDONEZYA
TIMOR
ARAFURA DENİZİ
TIMOR DENİZİ
HİNT OKYANUSU
Melville ad.
Bathurst ad.
Goulburn adl.
Darwin
ARNHEM TOPRAĞI
Karpentarya körfezi
Groote Eylandt
Mornington ad.
TORRES BOĞAZI
York burnu
York yarımadası
Yeni Gine
PAPUA
MERCAN DENİZİ
Büyük set resifleri
BÜYÜK OKYANUS
Bougainville bur.
KIMBERLEY
Broome
Derby
Wyndham
KUZEY TOPRAĞI
Daly Waters
Tennant Creek
Alice Springs
Simpson çölü
QUEENSLAND
Townsville
Cairns
Mackay
Rockhampton
Bundaberg
Oğlak dönencesi
Port Hedland
Montebello adl.
Barrow ad.
Kuzeybatı bur.
Büyük kum çölü
BATI AVUSTRALYA
Gibson çölü
Büyük Viktorya çölü
Coğrafyacı kanalı
Tabiatçı kanalı
Carnarvon
Geraldton
Perth
Fremantle
Bunbury
Albany
Kalgoorlie
Coolgardie
Esperance
Nullarbor ovası
Büyük Avustralya koyu
GÜNEY AVUSTRALYA
Eyre gölü
Torrens gölü
Gairdner gölü
Eyre y. adası
Port Lincoln
Kangaroo ad.
ADELAİDE
Broken Hill
YENİ GÜNEY GAL
BRISBANE
Ipswich
Toowoomba
Newcastle
SYDNEY
Wollongong
CANBERRA
MELBOURNE
Geelong
Ballarat
Bendigo
King ad.
BASS BOĞAZI
Furneaux adl.
Launceston
Hobart
TASMANYA
TASMANYA DENİZİ
HİNT OKYANUSU
Yerli rezervleri
0 100 500 km
AVUSTRALYA

AVUSTRALYA

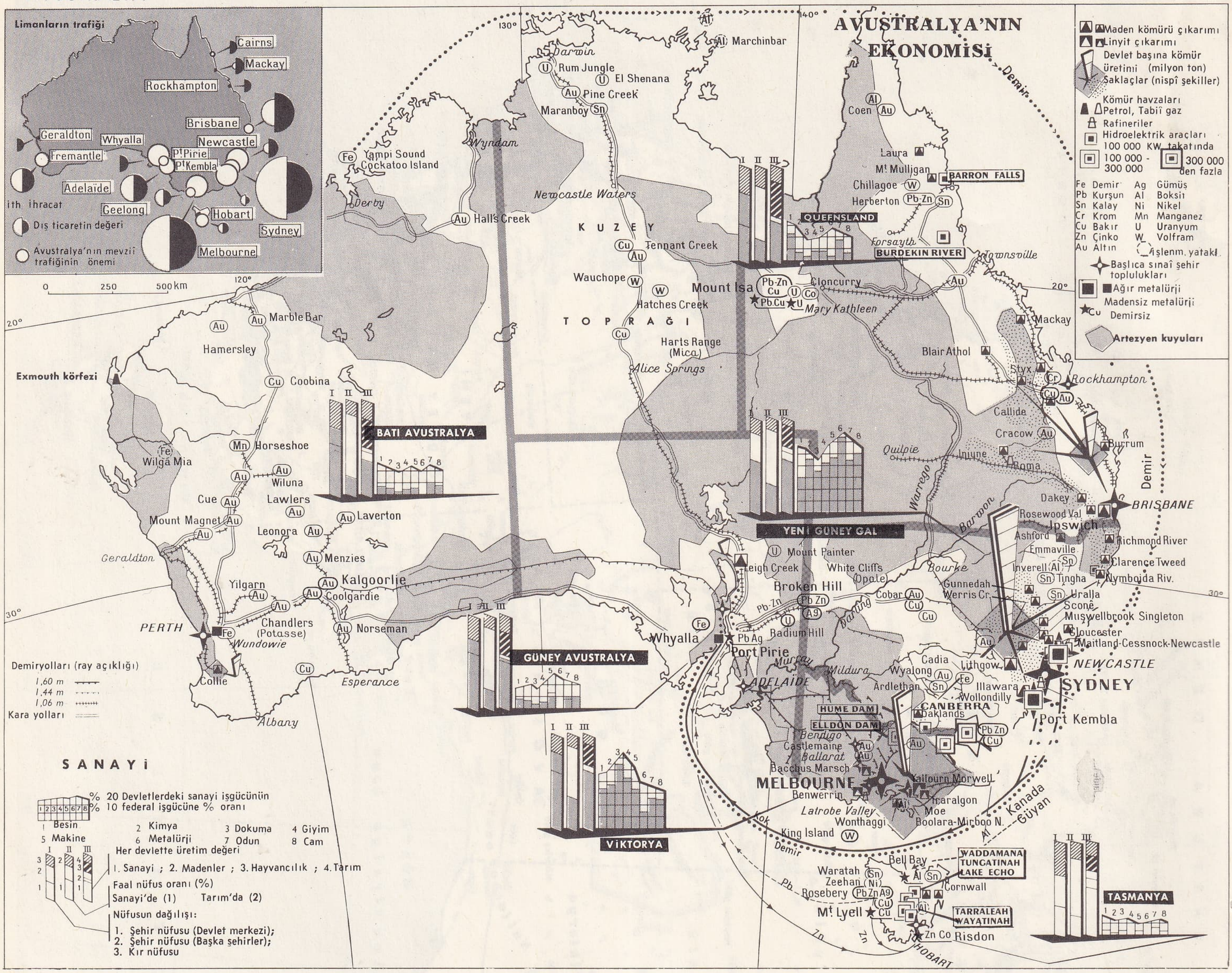

Newcastle limanının bir bölümü

İsa dağı maden ocakları (kurşun ve bakır)

Foto. Albert Robillard (LAROUSSE)

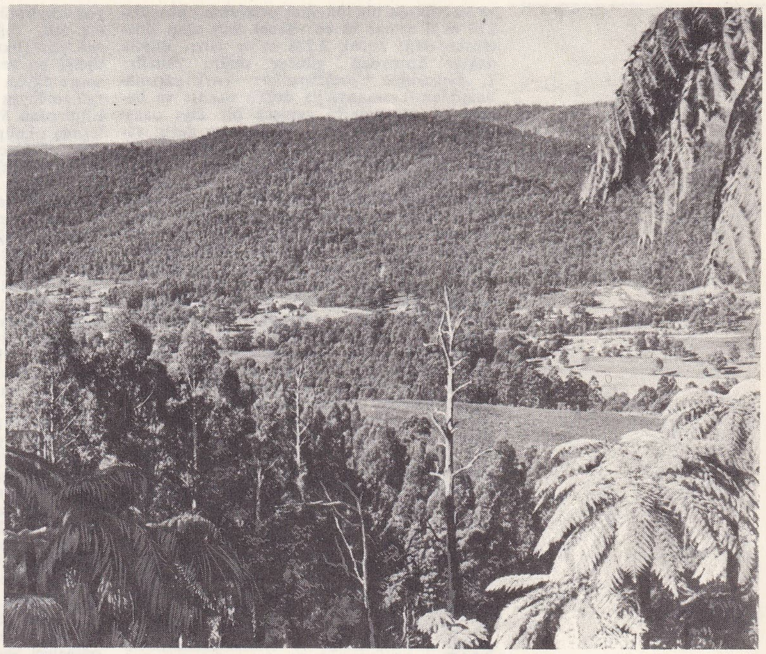

Kuzey topraklarında, Alice Springs yönünde Avustralya çölü ve Avustralya Alplerinden bir manzara

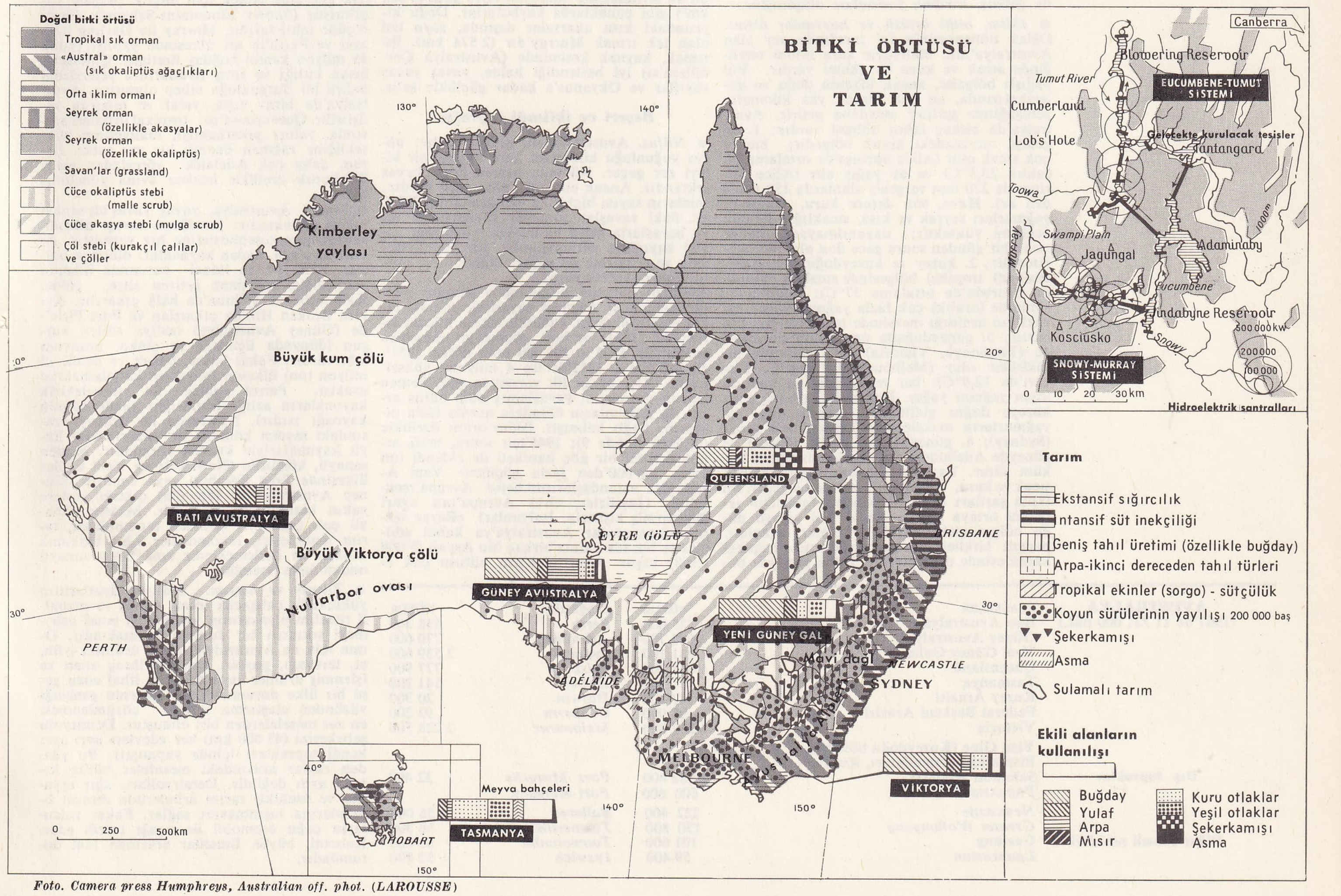

Foto. Camera press Humphreys, Australian off. phot. (LAROUSSE)

ve az yüksek bir ülkedir: ortalama yükseltisi 210 m'yi aşmaz ve en yüksek yeri olan Kosciusko dağı ancak 2 228 m'ye varır. Büyük dağlar kuzeyden güneye doğru yönelir: 1. *Avustralya Cordillera'ları*, York yarımadasından Tasmanya'ya doğru uzanır ve bazen dik yamaçlarla genişçe bir kıyı ovası üzerinde yükselir. Bu yükseklikler derin vâdilerle yarılmış yaylalar (Sydney'in batısında Blue Mountains) veya oldukça geniş vâdilerin ayırdığı sırtlardan (Avustralya Alpleri, Snowy Mountains) meydana gelir. Cordillera'lar gerçekte, aşınımla düzleştikten sonra Üçüncü zamanda gençleşmiş eski bir hersinyen kütlesidir. Tasmanya'nın yüzey şekilleri büyük Dördüncü zaman buzullarının aşınımı sonucu çok daha belirlidir; 2. *Merkezî çukurluk*, Karpentarya körfeziyle Adelaide'in güneyindeki bölge arasındadır; iki havzaya ayrılır: Kuzeyde, dibi deniz yüzeyinden aşağıda (Eyre gölü, seviyesi -11 m) Tebeşir devri yereyinden meydana gelme büyük bir çanak olan «Büyük arteziyen havzası»; güneyde Murray ırmağı ve kolları (Darling) ile sulanan, Üçüncü zaman yereyi ile kaplı havza. Bu iki havza kuzeyde az yüksek (Broken Hill), batıda ise daha belirli (Flinders dağları) bir eşikle birbirinden ayrılır; 3. *Batı yaylası*, ortalama 200 ilâ 600 m arasında laterit, kumtaşı ve kumlarla örtülü geniş alanlar meydana getirir. Bu düzlükler üzerinde bazı basık dağ kütleleri (Musgrave ve Macdonnell dağları) 1 000 m'ye ulaşır. Güneyde kalkerli Nullarbor yaylası ve güneybatıda der Swanland ovası uzanır; 4. *Avustralya'nın batı yarısı*, eski dağ kütlelerinin bir parçasıdır. Buranın Dekkan ile Madagaskar'ı da kapsadığı ve Birinci zamanda dağıldığı sanılan farazî Gondvana kıtasının bir kalıntısı olduğu tahmin edilmektedir. Bu eski temelin gençleşmesi sırasında bütünüyle bir yükselme olmuş ve bazı kırıklar meydana gelmiş, kırılma yamaçları oluşmuştur.

● *İklim, bitki örtüsü ve hayvanlar âlemi.* Oğlak dönencesinin iki tarafında yer alan Avustralya'nın, bütünüyle kara iklimi niteliğinde sıcak ve kuru bir iklimi vardır. Bol yağışlı bölgeler, ancak ülkenin doğu ve güneybatısında, en çok birkaç yüz kilometre genişliğinde şeritler meydana getirir. Avustralya'da birkaç iklim bölgesi vardır: 1. en genişi, merkezdeki kurak bölgedir; burası çok sıcak olur (Alice Springs'de ortalama sıcaklık 23,3°C) ve az yağış alır (Alice Springs'de 270 mm ve geniş alanlarda 150 mm'den az). Hava, son derece kuru, sağanak yağmurları seyrek ve kısa, sıcaklığın günlük değişimi yüksektir; dayanılmayacak kadar sıcak bir günden sonra gece don olayına rastlanabilir; 2. kuzey ve kuzeydoğu'daki (Queensland) tropikal bölgesinde sıcaklık yüksektir (Darwin'de ortalama 27°C); sıcak mevsimlerde (aralık) çok fazla yağmur yağar, sıcaklığın azaldığı mevsimde ise bölge çok kuraktır; 3. güneydoğuda orta iklim bölgesinde (Tasmanya, Victoria) orta derecede sıcaklıklar olur (Melbourne'da 14,6°C, Hobart'da 12,9°C); her mevsimde, en çok da kışın yağmur yağar. Doğudaki kıyı boyunca kuzeye doğru gidildikçe sıcaklık artar ve yağmurların maksimumu kıştan yaza geçer (Sydney); 4. güneybatıda (Perth bölgesi) ve güneyde Adelaide'e doğru akdeniz iklimi hüküm sürer. Yazlar (aralıktan marta kadar) sıcak ve kuru, kışlar ılık ve nemli geçer. Bu iklim şartları bitki örtüsündeki fakirliğin sebebini ortaya koyar. Ancak bol yağışlı doğu bölgesindeki büyük ormanlar, ağaçları, parazit bitkileri ve sarmaşıklarıyle tropikal karakterinde ormanlardır. Daha güneyde büyük okaliptüs ormanları uzanır. Ormanlarda sık sık, ağaçların seyrekleştiği bölgelere rastlanır (okaliptüs ve akasya kümelerinin yetiştiği bu yerlere *openforest* denir); hemen sonra savan bölgelerine (*grassland* veya toprak tuzluysa *saltbush*) ve bir nevi akasya çalılığı olan *Scrub'a* (*mulga scrub*) veya cüceleşmiş okaliptüs (*mallee scrub*) bölgesine geçilir. Böylece, yavaş yavaş korkunç dikenler (*Spinifex*) ve seyrek dikenli çalılıklar bulunan, kum ve taştan meydana gelen çöl bölgesine varılır. Avrupalılar okaliptüs ve akasya türlerinin ağır bastığı bu tabiî bitki örtüsünü değiştirmiştir: yetiştirilen bütün bitkiler denizaşırı ülkelerden gelir.

İlkel nitelikte şekilleriyle çok orijinal olan hayvanlar âlemi, Avustralya kıtasının etrafla ilişkisi olmayışı yüzünden bu şeklini korumuş ve yavaş yavaş fizikî çevrenin şartlarına uymuştur. Bu bakımdan Avustralya'ya «canlı fosiller ülkesi» adı da verilir. *Dingo* (insan tarafından getirilmiş ve muhtemelen sonradan vahşîleşmiş köpek türü) ile birkaç kemirgen ve yarasa dışında, memeli hayvanların yüksek yapılı sınıfları yoktur. Sadece basit yapılı memeliler, tek delikliler (karınca kirpisi, gagalı memeli hayvan), keseliler (kanguru, wallabi) bulunur; kuşlar çeşitlidir (papağan, emu); çok sayıda yılan vardır, bunların çoğu da zehirlidir. Bu hayvanlar, bugün istenerek (koyun, sığır) veya rasgele (fare, tavşan) getirilen hayvanlarla mücadele etmek zorundadır. Bazı türler yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

● *Subilgisi.* İklim kurak olduğu için, ülke yüzeyinin yüzde 64'ünde denize doğru akan su yoktur. Merkezdeki ve batıdaki çok büyük bölgeleri, sadece birkaç kilometre uzunluğundaki geçici su dereleri (*creek*) akaçlar. Diğer bölgelerde düzenli su şebekeleri bulunursa da akarsular, gerçek bir gölden çok geçici bir su birikintisine benzeyen Eyre gölü (8 800 km²) gibi çanaklarda kaybolurlar. Doğu kıyısındaki kısa akarsular dışında, suyu bol olan tek ırmak Murray'dır (2 574 km). Bu ırmak, kaynak kesiminde (Avustralya Cordillera'sı) iyi beslendiği halde, yavaş yavaş zayıflar ve Okyanus'a kadar güçlükle gelir.

Beşerî ve iktisadî coğrafya

● *Nüfus.* Avustralya'nın nüfusu azdır: nüfus yoğunluğu kilometre kare başına bir kişiyi zor geçer. Nüfusun hemen hepsi beyaz ırktandır. Ancak elli bin kadar yerli vardır: bunların sayısı hiçbir zaman artmamış, XIX. yy. daki savaşlar sonunda (Tasmanya) veya beyazlarla gelen hastalıklar yüzünden büyük kayıplara uğramışlardır. Bir kısmı ilkel avla ve devşirme ile yaşar; diğerleri ise çiftliklerde çobanlık yapar.

Avrupalı nüfusun artışı, önce sürgüne gönderilen birkaç göçmen sayesinde olmuş, fakat esas topluluğu, özellikle altına hücum sırasında (1851) serbest göçmenler meydana getirmiştir. 1835'te 100 000 olan nüfus, 1851'de 400 000'e, 1892'de ise 4 milyona yükselmiştir. XX. yy. ın ilk yarısında göç, hemen hemen durmuştu; yavaşlamış olan nüfus artışı da doğumların ölümlere oranla fazla olmasına bağlı kalmıştı. Ölüm oranı özellikle düşüktü (binde 9); 1945'ten sonra, tabiî artışa önemli bir göç hareketi de eklendi (on yılda 700 000'den fazla göçmen). Yeni Avustralya vatandaşlarının hepsi Avrupa menşelidir (İngilizler, Orta Avrupa'nın «yurt değiştirmiş kişileri», İtalyanlar). «Beyaz ırktan olmayan»lar Avustralya'ya kabul edilmez ve burada yalnız birkaç bin Asyalı (5 000 Çinli) yaşar. Avustralya'nın nüfusu çok eşitsiz bir şekilde dağılmıştır. Ortalama nüfus yoğunluğu haritası, yağış haritasına benzer: nüfusun hemen tümü ülkenin doğu kıyısı ile güneybatı ucunda toplanır. Merkezde ve batıdaki geniş bölgelerde 5-10 km² başına yalnız bir kişi düşer. Üstelik Avustralya'nın nüfusu esas olarak şehirlerde oturur; yüzde 70'i şehirlerde, bunun yüzde 52'si de eyalet merkezlerinde toplanmıştır.

Avustralyalıların dörtte üçü protestan, dörtte biri de katoliktir.

● *Tarım.* Avustralya, her şeyden önce bir tarım ülkesidir: ihracatının dörtte üçü tarım ürünlerinden meydana gelir. Hayvancılık çok önemlidir: Avustralya, dünyanın en fazla koyunu olan ülkedir (125 milyon baş); bunlar arasında dünya ticaret piyasalarındaki yün üretiminin dörtte birini karşılayan merinos koyunları başta gelir (yüzde 70). Kırma koyunların hem yününden, hem de etinden faydalanılır. Sığırlardan (15 milyon baş) ise et, süt, tereyağı, peynir ve deri elde edilir. Süt veren ineklerle kasaplık kuzu ve danalar, daha çok güneydoğunun sulak yerlerinde yetiştirilir, buna karşılık büyük merinos sürüleri, yağışları kararsız olan iç ovalarda beslenir. Sığır sürüleri, Queensland'ın iç kısmı ile Kuzey Bölgesinin büyük çiftliklerinde dolaşır. Birçok kuyu açılmış olduğu halde sürüler her zaman susuzluk tehlikesiyle karşılaşır (meselâ 1944 ve 55 milyon koyunun ölmesine sebep olan 1891'deki kuraklık). Tavşanlar, tel örgülere ve virüs aşılarına rağmen tehlikeli şekilde çoğalmıştır. Elverişsiz iklim şartları yüzünden tarım yapılabilen toprakların alanı dardır (ülke yüzölçümünün yüzde 7,5'i). Murray ve Darling havzasında sadece 600 000 hektar sulanmış arazi vardır (bağlar, sebze, meyve ekimi ve biraz da pirinç). Avustralya Cordillera'larında sulama alanlarını genişletmek ve hidroelektrik güç elde etmek için birçok çalışma yapılmıştır (Snowy Mountains-Scheme). Geniş ölçüde tahıl tarımı, Murray ile Darling havzası ve Perth'in art ülkesinde yapılır (yılda 45 milyon kental buğday üretimi). Çalışacak insan kıtlığı ve satış fiyatlarının yetersizliği belirli bir durgunluğa sebep olmuştur. Avustralya'da biraz arpa, yulaf ve mısırda yetiştirilir. Queensland'ın tropikal ürünleri arasında, yalnız şekerkamışı, maliyetinin yüksekliğine rağmen önemli bir yer tutar. Şarap, daha çok Adelaide yöresinden gelir. Balıkçılık özellikle istakoz avına yönelmiştir.

● *Sanayi.* Avustralya, yavaş yavaş bir sanayi ülkesi olmaktadır: iki dünya savaşı ülkenin sanayileşme teşebbüslerine hız vermiştir. Avustralya'nın maden kaynakları oldukça boldur. XIX. yy. ın ikinci yarısında ülkenin zenginliğini meydana getiren altın, çölde, Kalgoorlie ve Wiluna'da hâlâ çıkarılır. Ayrıca Broken Hill'de çıkarılan ve Port Pirie'de (Güney Avustralya) tasfiye edilen kurşun (dünyada üçüncü) ve çinko, uranyum v.b. vardır. Fakat bakır, boksit ve demir (2 milyon ton) ülkenin ihtiyacını karşılamaktan uzaktır. Petrol yokluğu ile hidroelektrik kaynakların azlığı (elektriğin yüzde 80'inin kaynağı ısıdır), Newcastle ile Sydney arasındaki maden kömürü ve Victoria'daki linyit kaynaklariyle kısmen karşılanır. Maden sanayii, kömürün (Newcastle ve Yeni Galler ülkesinde Port Kembla) veya demirin (Güney Avustralya'da Whyalla) çıktığı yerlere yakın kesimlerde gelişmiştir. Makine sanayii çok çeşitlidir. (Holden otomobilleri, tarım makineleri, lokomotifler v.b.) Dokuma sanayii de ilerlemektedir ama besin sanayii ondan daha önemlidir.

● *Ticaret ve ulaşım.* Maliyet fiyatlarının yüksekliği, çalışacak insan kıtlığı ve mahallî tüketim piyasasının yetersizliği sınaî gelişmeyi sıkıntılı bir duruma sokmaktadır. Onun için de Avustralya, tarım ürünleri (yün, et, tereyağı, peynir, buğday) ihraç eden ve işlenmiş ürünler veya donatım ithal eden yeni bir ülke durumundadır. Ülkenin genişliği yüzünden ulaştırma sorunu, çözümlenmesi en zor meselelerden biri olmuştur. Demiryolu şebekesini (45 000 km) her «devlet» ayrı ayrı kendi toprakları içinde yapmıştır. Bu yüzden raylar arasındaki mesafeler bütün kıtada aynı değildir. Demiryolları, ağır eşyanın ve özellikle tarım ürünlerinin ihracat limanlarına taşınmasını sağlar. Fakat yolcuların çoğu otomobil ile uçağı tercih eder. Kabotaj, büyük limanlar arasında faal durumdadır.

AVUSTRALYA (1967'de 11 721 000 nüf.)	EYALETLER	NÜFUS	BAŞŞEHİR	NÜFUS
	Batı Avustralya	835 600	*Perth*	558 300
	Güney Avustralya	1 090 700	*Adelaïde*	770 600
	Yeni Güney Galler	4 231 100	*Sydney*	2 539 600
	Queensland	1 661 200	*Brisbane*	777 900
	Tasmanya	371 200	*Hobart*	141 200
	Kuzey Arazisi	37 200	*Darwin*	20 300
	Federal Başkent Arazisi	95 900	*Canberra*	93 200
	Victoria	3 217 800	*Melbourne*	2 228 500
Dış topraklar	Yeni Gine (Kuzeydoğu bölümü, Bismarck takımadaları, Kuzey Salomon adaları)	1 582 400	*Port Moresby*	32 400
	Papuasia (Papua)	600 600	*Port Moresby*	
Diğer önemli şehirleri	*Newcastle*	222 400	*Ballarat*	58 000
	Greater Wollongong	150 800	*Townsville*	56 300
	Geelong	101 600	*Toowoomba*	53 800
	Launceston	59 400	*İpswich*	52 800

Hayat seviyesi ve iktisadî gelişme

Bir tarım ülkesi olan Avustralya'da vatandaşların hayat seviyesi oldukça yüksektir ve Amerika Birleşik devletleri gibi sanayileşmiş ülkelerinkiyle karşılaştırılabilir. Yılda nüfus başına ortalama 950 dolarlık bir geliri olan Avustralya, imtiyazlı ülkeler grubu içinde yer alır. Hayat seviyesinin yüksekliği başka unsurlarla da doğrulanır: Avustralya'da ölüm oranı, dünyadaki ölüm oranları içinde en düşük olanlardan biridir. (1 000 kişide 9,5 ölüm; Fransa'da bu oran 14'tür.) Kalori ve hayvanî protein tüketim toplamı da yüksektir. Eğer hayat seviyesi, konfor malları donatımı bakımından değerlendirilecek olursa, Avustralya dünyada Amerika Birleşik devletlerinden sonra ikinci gelir. Avustralya, ücretlilere aradıkları güvenliği sağlayarak, dünyanın en ileri sosyal mevzuatını uygular. Gelirler, genellikle oldukça eşit bir şekilde bölüşülür. Endüstri ve banka sektörlerinde, orta halli ailelerin servetlerinin bütünü, çok büyük aile servetlerinden daha önemlidir. Bu da, ilkel üretim şeklinin uzun zaman ağır basması ve bu yolla elde edilen servetlerin, meselâ İngiltere'dekinin aksine, banka ve sanayi alanlarında geniş kullanım imkânları bulmamış olmasından ileri gelir. Çok yakın zamanlara kadar gerekli sermaye, özellikle yabancı ülkelerden istendiği için, sanayi, önemli sermaye birikimine imkân vermemiştir. Bununla beraber Avustralya'daki maden zenginliklerinin işletilmesinden veya tarım ürünleri ticaretinden doğan önemli istisnalara rastlanabilir.

İkinci Dünya savaşı sonuna kadar Avustralya genç iktisadî ülkeler arasında yer alıyordu: gelir kaynakları özellikle tarım, hayvancılık ve maden yataklarıydı. Oysa Avustralya endüstrisinin gelişmesi Birinci Dünya savaşında başlamıştı; gelişme 1915'ten itibaren ülkenin kendi demir üretimine dayanıyor ve yavaş yavaş ilerliyordu. İkinci Dünya savaşı Avustralya ekonomisini kökünden değiştirdi; binlerce çiftçinin servetlerini kaybettiği 1929 krizi ile ülke zaten böyle bir değişikliğe hazırdı.

Avustralya kesin olarak sanayileşme yoluna girdi: birtakım eski sanayi kolları yeni ihtiyaçlara göre düzenlendi, onbinlerce yeni teşebbüs ortaya çıktı. Brüt millî üretimle birlikte net millî gelir de çok hızlı bir ilerleme kaydetti; buna karşılık nüfus artışı yüzde 14,4'ü aşmadı. Bununla beraber, imalât sanayiinin hızlı gelişmesine karşılık temel sanayi ve ulaştırma geriledi. Tarım ile sanayi arasındaki ayırım savaş sonundan beri durmadan artmış ve Avustralya ekonomisinde bir denge bozukluğu yaratmıştı. Bu dengesizlik Avustralya'yı dışarıdan çok miktarda maden, madenî maddeler ve her türlü malzeme satın almağa devam etmek zorunda bıraktı. Çalışacak insan kıtlığı da bir mesele olmakta devam etti; göçmenlerin bir kısmı sanayiin en çok ihtiyaç duyduğu kollara dağıtıldı. Bu durum, devamlı iktisadî dengesizliklerin doğmasına ve özellikle enflasyona yol açtı. Enflasyonla mücadele için, hükûmet vergileri arttırdı, yatırımları kontrol altına aldı ve bazı bölgelerin kalkınma planlarını uygulamadı. Yetersiz olan bu tedbirlere ek olarak az çok faydalı olan ve gelir sağlayan birtakım sınaî dalların gelişmesine yardım etmiş bulunan ithalât da kısıtlandı. Avustralya ekonomisinin özelliği, üretim maliyetinin yüksek olmasıdır. Oysa işçi sendikaları, iktisadî güçlerin başıboş olmasının gerektirdiği düzeltmelerden doğan veya verimli olmayan teşebbüslerin kapatılması sonucu meydana gelen her türlü işsizliğin (geçici de olsa) önüne geçmek istemektedir. Sonuç olarak denebilir ki, savaştan sonra hayret verici bir gelişmeye rağmen, Avustralya ekonomisi herşeyden önce tarıma dayanır. İhraç edilen ürünlerin çoğunu tarım sağlar; buna karşılık sınaî üretim hemen tamamıyle iç ihtiyaçların karşılanmasına yönelmiştir. Yüksek bir hayat seviyesinin korunması için, hiç değilse önümüzdeki yıllarda ilkel ürünlere, özellikle yün ihracatına önem vermek gerekecektir; yani hayat seviyesi, uzun bir kuraklığa yahut milletlerarası yün fiyatlarının düşmesine sıkı sıkıya bağlıdır.

Mesele daha uzun vâdeli olarak incelenirse durum değişir: yapılan hızlı çalışmalar ve elde edilen sonuçlar tabiî zenginliklerin tahmin edilenden çok daha önemli olduğunu ortaya koymuştur. Son zamanlarda petrol bulunması, uranyum üretiminin gittikçe artması, tarım araştırmaları ve sunî yağmur yağdırma denemelerinin başarı sağlaması, etkileri gelecek yıllarda kendilerini hissettirecek geniş sulama ve hidroelektrik kuruluş projelerinin hazırlanması ve nihayet nüfusun göçlerle artması, hem üretimin artmasına, hem de Avustralya'nın imtiyazlı hayat seviyesini koruması için bugün yoksun olduğu sağlam bir temel sanayinin kurulmasına yardım edecektir.

Avustralya'da ortalama hayat seviyesi her zaman yüksek olmuştur: 1967'de fert başına ortalama 1 800 amerikan doları düşüyordu. 1958'den bu yana nüfus başına yıllık gelir artışı yüzde 2,5 olarak hesaplanmaktadır. İçteki brüt gelir 1958'de 12,5 milyarken 1965'te 20,5 milyar avustralya dolarına yükseldi; bu hızlı artış, geniş ölçüde, üretimin çoğalma ve çeşitlenmesinin hem sebebi, hem sonucu olan nüfus evrimine bağlıdır. Nüfus, on yıldan beri her yıl ortalama yüzde 2 oranında artmaktadır; bu artışın önemli sebeplerinden biri hemen yüzde 50'si Britanya adalarından gelen göçmenlerdir. Nüfusun yüzde 80'i şehirleşmiştir; dört büyük şehir (Sydney, Melbourne, Brisbane, Adelaide) bütün nüfusun yarısından fazlasını barındırır; buna sebep, göçler ve şehirlere akan yabancı sermaye sonucu sanayinin buralarda gelişmiş olmasıdır. 4,5 Milyonu aşan faal nüfusun (bütün nüfusun yüzde 40'ı) yüzde 40'ı sanayide çalışır. Sanayi, yeraltı zenginliğinden de yararlanır; yalnız hidrokarbür üretimi yetersiz olduğundan, Queensland'daki (Moonie) petrollerin bulunup işletilmesine rağmen çok miktarda hidrokarbür (20 Mt'a yakın petrol) ithal edilir. Kömür üretimi 1955'ten bu yana yarıdan fazla (1966'da 34 Mt) artmıştır. Kömür üretimi elektriğin sağlanmasından başka (beşte biri hidrolik güç sayesinde elde edilen üretim 1955'te 15 TWS iken 1966'da 37 TWS'a çıkmıştır) demir sanayiini de besler. Demir sanayii de maden ocaklarının gelişmesi (1955'te 2,3 Mt, 1965'te 4,4 Mt) sayesinde hızla ilerlemektedir (çelik, 1955'te 2,2 Mt'dan 1966'da 5,9 Mt'a çıkmıştır) demir maden ocaklarının geliştirilmesi sayesinde faal nüfusun yüzde 30'unun (1939'da yüzde 19) çalıştığı imalât sanayiince de desteklenmektedir. Otomobil sanayii on yılda üretimini üç misline çıkarmıştır: bugün yılda 350 000 araba yapılır. Kurşun, çinko, bakır ve kalay madenciliği düzenli bir şekilde ilerlemektedir; bununla beraber alüminyumdan (1955'te 7 700 ton iken 1966'da 92 000 tona çıkmıştır) daha geridir. Maden sanayii bu gelişmede kuzeydeki (Weipa ve Gove) geniş boksit yataklarının işletilmesinden yararlandı. Kimya sanayii petrol tasfiyehaneleri (Sydney, Kwinana, Geelong) etrafında toplanmıştır.

Tarım ve özellikle hayvancılık her zaman ekonominin temeli olmuştur; oysa bu alanda aktif nüfusun ancak yüzde 17'si çalışır. Değer olarak, yün, ihracatın yüzde 30'unu, et ve buğday toplam olarak yüzde 20'den fazlasını meydana getirir.

TARİH

● *Keşfi.* Portekizli gemiciler XVI. yy.da, Timor adası güneyinde Avustralya'nın kuzey kıyılarına vardılar ve burada geniş bir güney kıtası bulunabileceğini tahmin ettiler. Devrin coğrafyacıları haritalarında bu kıtanın kıyılarının Yeni Gine'den Macellan boğazına ve Afrika'nın güneyine kadar uzandığını ileri sürdüler. Fakat Avustralya'yı gerçekten keşfeden Hollandalılar oldu. 1605'te Willem Janszoon, Carpantaria körfezini buldu. Ertesi yıl Luis Vaez de Torres, güney kıtasını keşfetmek için yola çıktı; Yeni Hebrides adalarını buldu, Yeni Gine'yi güneyden dolaşarak bunun bir ada olduğunu meydana çıkardı. Güney Doğu Asya adalarına (İnsulinde) yerleşmiş olan Hollandalılar, 1616 ile 1644 yılları arasında genel vali Van Diemen'in teşvikiyle birçok keşif seyahati yaptılar, bu seyahatlerin en önemlisi Abel Tasman'ınki oldu. Tasman, 1642-1643 yılları arasında Avustralya'yı batıdan dolaştı. Tasmanya adasını, Yeni Zelanda'yı ve Fiji adalarını buldu, 1644'te Carpantaria körfezi kıyılarını dolaştı. Güneydeki bu büyük kara kütlesine o zamanlar Yeni Hollanda adı verildi. Kıtanın etrafının denizle çevrili olduğu, ancak 1768-1771 yılları arasında Yeni Zelanda kıyılarını dolaşarak Avustralya'nın doğu kıyılarına çıkan ve Torres boğazını geçen Cook tarafından kesinlikle ortaya çıkarıldı.

● *Avustralya'nın sömürgeleştirilmesi. Endeavour* adlı gemisiyle kaptan Cook, 1770'te Avustralya'nın güneydoğusundaki Botany Bay'e İngiltere kralı adına sahip çıktı. Amerika bağımsızlığını ilân ettiği için artık Virginia'ya yollanamayan kürek mahkûmları, İngiltere hükûmetinin bir kararıyle Bottany Bay'a gönderilmeğe başlandı. Bu arada Phillip'in başkanlığındaki ilk ingiliz kafilesi (*the first fleet*) 1788'de Port Jackson'a yerleşti ve Yeni Güney Wales'i kurdu. Tasmanya adası da, fransızların adaya yerleşmesini önlemek ve irlandalı siyasî mahkûmları yollamak üzere 1803'te ingiliz topraklarına katıldı ve 1825'te sömürgeleştirildi. Bu sırada kıtanın iç kısmının keşfi Mavi dağların bulunması ile başladı. Murray ırmak havzası, 1817-1845 yılları arasında, Oxley, Evans, Sturt ve Mitchell tarafından bulundu. Kıtanın daha iç kısımları Eyre (1839-1841), kuzey bölgeleri Leichhardt (1844-1848), batı kısmı Gregory (1846-1856) tarafından tarandı. Kıtanın güneyden kuzeye baştan başa geçilmesi için ilk teşebbüs 1861'de Burke'den geldi, bu teşebbüs ancak Stuart tarafından, altıncı seferinde (1862) gerçekleştirilebildi. Warburton'un, Forrest kardeşlerin, Giles, Miles ve Lindsay'ın keşif seyahatleriyle Orta Avustralya ve batı toprakları da tanındı (1873-1909). Seyahatlerin ve yerleşmelerin imkân verdiği ölçüde yeni sömürgeler kuruldu; bunlar, ya sömürgeleştirme cemiyetlerinin önderliği altında (Batı Avustralya, 1829; Güney Avustralya [Wakefield cemiyeti] 1834-1836) veya bir devlet meydana getirebilecek kadar nüfusu olan toprakların Yeni Wales'den ayrılmasıyle kuruldu; Victoria (1851), Queensland (1859). Avustralya'ya 1793'ten itibaren göçmenler gelmeğe başladı; ilk koyun sürüsü ise, 1797'de kaptan MacArthur'un gemisiyle getirildi. Hayvan yetiştiriciler (*squatters*) ile çiftçiler (*settlers*), göçmenler ile sürgünler arasındaki çekişmeler XIX. yy.ın büyük bir kısmını kapladı. Yeni Güney Wales gibi bazı devletler topraklarında sürgün istemezken, Batı Avustralya gibi bazı devletler de sürgünleri topraklarına çağırıyorlardı. Güney Avustralya'da, Wakefield prensiplerine uygun olarak topraklar bölüştürülüyor, Victoria'da büyük sürü yetiştiricileri istediklerini yapıyorlardı. 1850 Yıllarında altına hücum başladı ve Victoria'ya, önceleri endişe ve-

AVUSTRALYA, Yeni Sydney şehri ve limanından bir görünüş

Alfred Deakin

William Morris Hughes

Robert Gordon Menzies

Foto. Tanner, Manuel, A.F.P., Reuter (LAROUSSE)

Miles Franklin

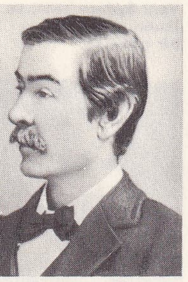

Tom Collins

Robert D. Fitzgerald

ren hareketli bir kalabalık doldu; ama çok geçmeden buraya yerleşen bu insanlar, şehirlerde çoğunluk haline geldiler. Bu olayın 1855-1856 yıllarında sorumlu hükûmetlerin kurulmasında şüphesiz büyük payı oldu; önceleri pek rahat çalışamayan bu hükûmetler oldukça çabuk, anayurttaki yapıya uygun, düzgün parlamenter rejimlere kavuştular.

Önceleri Avustralya'daki her devlet bağımsızlığına büyük önem verir, 1855'ten sonra anayurdun teklif ettiği Anayasaları kabul edip özel işlerine komşu bölgeleri karıştırmazken, Almanların Pasifik okyanusuna yayılması ve sarı ırkın buralara göç etmesi ile 1883'ten sonra bu tutumlarını değiştirdiler; bir alman şirketinin Yeni Gine'ye yerleşmesine karşılık olmak üzere Queensland, Yeni Gine'yi topraklarına kattı; ama Almanya'nın itirazı üzerine İngiltere bu toprakları Almanya ile Hollanda arasında paylaştırdı (1885).

● *Birlik.* Alman, Fransız hattâ Amerikalıların Pasifik okyanusundaki diğer adalara da yavaş yavaş yerleşmeleri karşısında İngiliz Sömürgeler bakanlığının aynı tutumu takınması üzerine avustralya devletleri birleşmek lüzumunu duydular: 1883'te Sydney'de toplanan konferans, bir federal Meclis kurulmasını teklif etti, 1885 tarihli İngiltere parlamentosunun bir kanunu ile de bu meclis kuruldu. Yeni Hebrides adalarında bir ingiliz-fransız ortak donanma komisyonu kurulunca, Avustralya devletleri ortak bir savunma planı hazırladılar. 1891'de, Sydney'de, federal Meclisin dışında, bir Anayasa tasarısı hazırlandı; zaten 1885'te kurulan federal Meclis, malî imkânsızlıklar ve yürütme yetkisini kullanamaması sonucu 1899'da son toplantısını yapmıştı. Tasarı ile ilgili, çoğu zaman hararetli tartışmalar 1899'da bir referandumla sonuçlandı; bu referandumu 9 temmuz 1900'de bir kanunla onaylayan İngiltere yine bu kanunla 1 ocak 1901'de, ingiliz ve amerikan sistemlerinin bir uzlaşması olan *Commonwealth of Australia*'nın kurulmasını kabul ediyordu. Commonwealth'in anlamı karakteristiktir ve devletler Kanada dominyonunkilerden çok daha bağımsızdır. Yeni federal hükûmet 1901-1910 arasında çoğu zaman tutucu ve koruyucu partinin lideri Deakin tarafından yönetildi. Yeni müesseselerin kurulmasında büyük bir rolü olan Deakin vatandaşları dış tesirlerden korumak, sarı ve siyah ırktan göçmenleri 1901'den itibaren Avustralya'ya kabul etmemek, yüksek gümrük tarifeleri uygulamak ve Avustralya deniz ve kara ordusunu kuvvetlendirmek gibi işlerle uğraştı. 1908'de iktidara gelen işçiler, serbest mübadele taraftarı liberalleri hemen tasfiye ettiler ve tutucuların siyasetini sürdürdüler. Demokratik gelişme çok erken başlamıştı: bazı sanayi kollarında sekiz saatlik iş günü esasının 1856'da kabulü, 1895'te kadınlara oy hakkı tanınması. XIX. yy. sonunda işçi birlikleri iktisadî bir güç halini aldı. Bütün bunların sonucu olarak, şehirlerin ağır bastığı, işçi ücretlerinin yüksek olduğu, eğitim sistemi gelişmiş, yüklü bir bütçesi olan ve ağır vergilerle zenginleşen bir devlet ortaya çıktı. Federal hükûmet, Güney Avustralya'nın malî yükünü hafifletmek için 1911'de Kuzey Bölgesinin masraflarını yüklendi. Sonra da Avrupa veya Yakındoğu'ya kuvvet göndererek Avustralya'yı Birinci Dünya savaşına soktu. Fakat Avustralya için en önemlisi alman sömürgelerinin tasfiyesiydi. İşçi hükûmetinin başbakanı olan (sonradan «milliyetçi») Hughes (1915-1923), Versailles antlaşması hükümleri gereğince ekvator güneyindeki alman kolonilerini Yeni Zelanda ile paylaşmak zorunda kaldı. Bunun üzerine Avustralya'nın dış politikasında yeni bir gelişme oldu ve Avustralya Amerika'ya yaklaştı Amerika ise bu sırada, özellikle Washington deniz antlaşmasının 1936'da yürürlükten kalkması üzerine, Japonların Marian, Karolin ve Marshall adalarına yerleşmeleriyle meşguldü. Fakat ücretlerde bir düşme olmamasını isteyen Avustralya'nın sosyal politikası, kendisinden yün alan en önemli ülke olan Japonya'nın gelişmesine yardımcı oldu. 1929'da dünya iktisadî buhranının başlamasından sonra japon ekonomisi Avustralya sayesinde gerilemedi ve bir japon askerî gücü kurulabildi. Pasifik'teki hava ve deniz kuvvetleri, Singapur'un silâhlandırılması, Anglosaksonların çok geç giriştikleri silâhlanma masrafları Japonya'nın Pasifik okyanusunda bir savaş çıkarmasının önüne geçemedi. İşçi partisinin bu başarısızlıkları üzerine, Robert Gordon Menzies başkanlığında yeniden iktidara gelen muhafazakârlar, bu askerî çatışmaya karşı koymak zorunda kaldılar; yine bir avustralya ordusu Yakındoğu'ya gönderildi; fakat çok geçmeden, Japonların saldırıya geçmesi üzerine Curtin tarafından yönetilen işçiler iktidarı ele geçirdiler. Kuzey kıyısında Port Darwin, 1942'de bombalandı; Japonlar Yeni Gine'ye ve Salomon adalarına asker çıkardılar. Fakat Mercan denizinde yapılan büyük deniz savaşı Avustralya'yı kurtardı ve Avustralya, general MacArthur tarafından yönetilen bir karşı saldırı planına bütün gücüyle katıldı. İktisadî buhran, memlekette sanayi kollarının doğmasına yol açtı; bu sanayi savaş sırasında gelişti ve hükûmetin uyguladığı sıkı güdümcülük sayesinde, savaş sırasında fiyatların sabit kalması ve ham madde temini düzenli bir şekilde sağlandı.

AVUSTRALYA
York burnunun kuzeybatısında boksit yatakları

Büyük okyanusun güçlü bir devleti olan Avustralya'da kilometre kareye bir kişiden az insan düşer. Bu nüfus asya ülkelerinde artan nüfusun buraya taşma tehlikesini önliyemeyecek kadar azdır. Bu gerçeği savaş da göstermiştir. Yedi yılda 700 000 göçmenin gelmesiyle, göç siyaseti 1945'ten sonra yeniden ele alındı. Avrupa meseleleri ve Avustralya'nın sanayileşmesi sonucu ahalinin anglosakson özelliği kaybolmadı; zaten yeni gelenlerin yarıdan fazlası da ingilizdi. Resmî programa göre nüfus 25 milyona erişinceye kadar göçler teşvik edilecekti; ama 1952'deki iktisadî buhran göç hareketini hissedilir derecede yavaşlattı.

Bir yandan da Avustralya, Büyük okyanusta barışı sağlayabilecek tek kuvvet olarak kabul edilen Amerika Birleşik devletleri ile bağlarını kuvvetlendiriyordu. Amerika ise çabalarını komünizmin yayılmasını önleyecek bir set kurmağa yöneltmişti; Avustralya Birliği de beyazların elde ettikleri durumu korumak arzusundaydı. Hükûmetteki liberal-«köylü» (Country Party) koalisyonunun başına Robert Menzies geçti. Koalisyon hükûmeti temsilci ve senato üyesi sayısının artmasını sağlamış olan bir reformdan da faydalandı. Şehirlerin rolü, sendikaların gücü, sosyal güvenliğe ayrılan paranın çokluğu, yoksulluğun kaldırılması Avustralya'nın siyasî durumunu yakından etkiledi. Bütün bunların devamı ise, yaşama seviyesi çok farklı olan Asya topluluklarıyle doğrudan doğruya temasın önlenmesiyle mümkün olabilirdi.

Aralık 1961 seçimleri sonunda liberal parti ile köylü partisi tarafından kurulan koalisyon hükûmeti çoğunluğu ancak iki sandalye ile sağlamıştı. Bu şartlar altında hükûmeti yürütme güçlüğü yüzünden meclis normal süresinden bir yıl önce seçimleri yenilemek zorunda kaldı. 1963 Seçimleri sonucu hükûmet, 122 toplam sandalye üzerinden 22 sandalye elde etti. İşçi partisinin temsil ettiği muhalefeti yenmek için liberaller ciddî bir iktisadî program uygulamak zorunda kaldılar. Böylece 1959'da başlayan iktisadî hayattaki gerilemeye son vererek enflasyonun önüne geçmeyi başardılar. Avustralya'nın İkinci Dünya savaşından sonraki iktisadî gelişmesi 1963'ten bu yana yeniden hızlandı. Bir yandan yabancı ve millî sermayeye başvurulurken, bir yandan da iş alanları fazlalaştırıldı. İşsizlik hemen hiç yoktu; göçler çok devam etti (1951'den 1961'e kadar 2 milyon işçi). Avustralya'nın batı birliğiyle Commonwealth'e olan bağlılığı aksamadı; 1962'de Menzies'in Amerika'yı ve 1964'te kraliçe Elizabeth II'nin Avustralya'yı ziyareti de bunu gösterir. Bu bağlılık kendini daha çok Asya'da gösterdi. Avustralya, Malaysia (1963) federasyonunu destekledi ve askerî bakımdan Çin'e karşı Hindistan'a yardım etmeğe hazır olduğunu bu ülkeye bildirdi. Vietnam savaşında amerikan birliklerinin yanına kuvvet gönderdi. Fakat 1967'de Japonya başbakanının büyük bir hararetle karşılanması, Avustralya'nın, Asya'daki ülkelerin en gelişmişi olan Japonya ile iktisadî ilişkilerini artırma isteğini gösterir. Yetmiş bir yaşındaki Sir Robert Menzies'in onaltı yıl aralıksız süren başbakanlık görevinden istifasından sonra ocak 1966'da yerine, Liberal partiden Harold Holt seçildi.

Askerlik tarihi

Altı Avustralya sömürgesindeki ingiliz askerî birliklerinin 1870'te geri çekilmesi üzerine Birlik ordusunun çekirdeğini meydana getirecek ilk askerî birlikler, gönüllülerden kuruldu. Bu kuvvetler 1885'te ingiliz ordusu ile Sudan'da işbirliği yaptı; 1900'de Boerlere karşı savaştı, ancak 1901'de Federal Savunma bakanlığına bağlandı. Lord Kitchener'in tavsiyeleriyle çok kuvvetli bir teşkilâta kavuşan avustralya ordusu, 1914'ten 1918'e kadar denizaşırı ülkelere 330 000 kişilik kuvvet gönderdi. *Anzac* adıyle Yeni Zelanda'lı askerlerle birleştirilen bu ordu, Yakındoğu ve Fransa'da 59 000 kurban verdi. 1921'den itibaren avustralya ordusu, gönüllülerin meydana getirdiği *daimî bir kuvvet* ile 18-40 yaş arasında askere alınmış erkeklerden meydana gelen bir *Milis* kuvvetinden kuruldu; orduya 1927'de bağımsız bir hava kuvveti katıldı ve bu kuvvet İkinci Dünya savaşında Pasifik okyanusunda ve Avrupa'da önemli bir rol oynadı.

1 500 Kişilik bir kuvvetle Amerika'nın yanında Vietnam savaşına katılan Avustralya, savunması bakımından gittikçe Amerika Birleşik devletlerine bağlandı.

A n a y a s a

Birleşik Amerika Anayasası örnek alınarak hazırlanan Avustralya Anayasası, 1 ocak 1901'de yürürlüğe girdi. Bu Anayasaya göre, Avustralya 6 devlet ve iki bölgeden (territory) kurulu bir federal devlettir. Federal yasama gücü, İngiltere tacını temsil eden genel vali ile federal parlamento arasında bölüşülmüştür. Federal parlamento iki meclisten meydana gelir: federal senato (her devlet için 6 senatörden 36 senatör; yalnız birliği ilgilendiren genel konularla ilgilenir) ve Temsilciler meclisi. Yürütme gücü, İngiltere sistemine göre kurulmuş bir hükûmetin elindedir. Senato ve Temsilciler meclisi içinden seçilen bakanlar, Temsilciler meclisine karşı sorumludurlar. Bakanlar, konfederasyon başbakanının teklifi üzerine genel vali tarafından atanırlar. Yedi hâkimden meydana gelen yüce divan, Anayasanın koruyucusudur, federal hükûmet ile federe devletler arasında çıkacak anlaşmazlıkları çözüme bağlar. Federe devletler (Queensland hariç) iki meclis tarafından yönetilir: yasama konseyi ve yasama meclisi. Yürütme gücü bir valiye aittir; bu vali başbakan ve hükûmetteki bakanları seçer.

E D E B İ Y A T

● *XIX. yy.* Sömürgede basılan ilk kitap, 1819'da Sydney'de çıkan, yargıç Barron Field'in *First Fruits of Australian Poetry* (Avustralya Şiirinin İlk Ürünleri) adlı kitabıdır. Bununla beraber şartlar, yüzyılın sonuna kadar, şiirin gelişmesine pek elverişli değildi. Wordsworth, Tennyson ve Swinburne'ün yaygın şöhreti, Charles Harpur (1813-1868) ve Henry Kendall (1841-1882) gibi şairlerin hak ettikleri ilgiyi görmelerini engelledi. Fakat Adam Lindsay Gordon, tehlikelerle dolu binicilik serüvenlerini anlatmak için, iskoçyalı atalarının söyleyişini veya «balad» larını taklit ederek bir halk şiirinin doğmasına öncülük etti (1870). Gerçekten de, bir süre sonra, memleketin iç bölgelerinde bir çeşit folklorun geliştiği görüldü.

1880'de Sydney'de çıkmağa başlayan *Bulletin* adlı gazete, millî ve demokratik bir edebiyat istiyordu. Kısa bir süre sonra, özellikle 1894-1910 arası, Henry Lawson ve A. B. Paterson ile, edebiyat dünyasını bir «bush baladları» akımı sardı. Önce Edward Dyson,

Foto. Avustralya Haberler bürosu (Paris), *Avustralya elçiliği* (Paris) [LAROUSSE]

E. J. Brady, daha sonra C. H. Souter ve C. J. Dennis ile balad, maden ocağı işçilerinin, şehirlilerin ve denizcilerin hayatını dile getirdi. İlk roman 1830'da yazıldı. İşlenen konular, anayurt halkının pek sevdiği göçmen, mahkûm, altın arayıcısı hikâyeleriydi. Bunlar arasında üç eserin sözü edilmeğe değer: Henry Kingsley'in *The Recolections of Geoffry Hamlyn*'i (Geoffry Hamlyn'in Hatıraları) [1859]; Marcus Clarke'ın, *For the Term of his Natural Life*'ı (Doğal Yaşamı Boyunca) [1874] ve Rolf Bolderwood'un (T. A. Browne), *Robbery under Arms*'ı (Silâhlı Soygun) [1888]. Yüzyılın sonlarında, Ada Cambidge (1844-1926) ve Mrs. Capbelle Praed'in romanları «sömürgeci» görüşü sürdürdüler.

Bununla birlikte Bulletin'in açtığı kampanya nesir üstünde etkisini gösterdi. Bu kampanya, yöresel hayattan esinlenen gerçekçi eserlerin çoğalmasını ve Price Warung (William Astley), Ernest Favenc, Louis Becke adlarının duyulmasını sağladı. Steele Rudd (A. H. Davis) eserleriyle geniş bir kitleyi eğlendirdi. Balad şairi Henry Lawson, hikâyecilik alanında da büyük bir şöhret yaptı [*While the Billy Boils* (Billy Kaynarken) 1896].

● *XX. yüzyıl.* Bu yüzyılın eşiğinde eleştirmeci A. C. Stephens, genç kadın yazar Miles Franklin'in, *My Brilliant Careen* (Parlak Carren'im) [1901] adlı romanını kıtanın ilk romanı olarak alkışlıyor, Tom Collins'in *Such is Life*'ını (Hayat Böyledir) [1903] ise yerinde bir değerlendirmeyle, avustralya edebiyatının gelecekteki klasiklerinden biri sayıyordu. Aynı dönemde, Mrs. Aeneas Gunn tasvirî eserleriyle *The Little Black Princess* (Küçük Zenci Prenses) [1905]; *We of the Never Never* (Biz Hiçlikteniz) [1908] ilgiyi yerli halka, Louis Stone da (1911) *Jonah* ile şehirlerin kenar mahallelerine çekti. Avustralya romanı kök salmağa başlamıştı. İlk defa Henry Handel Richardson (Mrs. Ethel Robertson), *The Fortunes of Richard Mahony* (Richard Mahony'nin Başına Gelenler) [1917-1930] adlı eserinde bir sanat eserinin gerektirdiği titizliği gösterdi. Ama, genellikle, öze verilen önem biçim kaygısını bastırıyordu. 1928'den 1931'e kadar *«Brent of Bin Bin»* adı altında yayımlanan ve Miles Franklin'in olduğu sanılan eserlerde bu özellik açıkça görülür. Katharine Susannah Prichard, M. Barnard Eldershaw (Majorie Barnard ve Flora Eldershaw, Eleanor Dark ve Kylie Tennant'ın romanlarının temelini ailevî veya tarihî yakın veya uzak bir geçmişin canlandırılmasıyle dekor ve ortamın tasviri meydana getirir. Avrupa'yı ve Amerika'yı ele alan Christina Stead'in ise bu devrin edebiyatında ayrı bir yeri vardır. Yazarların çoğunun kadın olmasına rağmen avustralya romanı yalnız kadınlara has bir ifade tarzı değildir. Vance Palmer ve Martin Mill'in (Martin Boyd) kaleme aldığı vakayinameler küçümsenemez. Frank Davison hayvanlar konusunda uzmandır. Geçmişin ve günün meseleleri, William Hay, Leonard Mann, Brian Penton, Xavier Herbert, Patrick White, T. A. C. Hungerfort gibi romancıların ilgisini çekti. Bu arada Lawson'dan beri gözden düşen hikâyeciliğin kalkınmasında Dal Stivens (1936), Davin Casey (1942) ve Brian James'i (James Tierney, 1944) saymak gerekir. Millî duygunun uyanışında, 1890-1900 yılları arasında yazılan «balad» lar önemli bir yer tutsalar da, bunların edebî niteliği orta değerdedir. Ama, aynı dönemde, bazı şairler daha güç bir sanata yöneldiler. Bernard O'Dowd, Furnley, Maurice, Mary Gilmore, Bulletin'in savaşçı tutumuna bağlı kaldılar. William Baylebridge ise milliyetçiliğe felsefî bir görüş kazandırmağa çalıştı. Buna karşılık Christopher Brennan, Hugn McCrae, John Shaw Neilson çalışmalarını birey ve onun lirizminin gerektirdiği istekler üstünde topladılar. Kenneth Slessor, *One Hundred Poems* (Yüz Şiir) [1919-1939] ve avustralyalı şairler içinde etkisi en yaygın olan Robert D. Fitzgerald'da *Moonlight Acra* (Mehtap Toprağı) [1938], aynı yolda yürüdüler. Rex İngamells tarafından 1938'de, *Jindworobak club*'ün kurulması «avustralyacılık» yönünde yeni bir canlanma getirdiyse de, çağdaş şairler çeşitli konularla ilgilenmekte ve kişiselliklerini sürdürmektedirler. Bunlar arasında, A. D. Hope, Douglas Stewart, J. P. McAuley, Judith Wright, David Campbell, Rosemary Dobson, Francis Webb ve Ray Mathew'in adları sayılabilir.

Bulletin gazetesinde yazan A. G. Stehpens'den sonra pek fazla eleştirmeci yetişmedi. Walter Murdoch sözü edilmeğe değer tek denemecidir denilebilir. Vance Palmer ve Louis Esson'un (1879-1943) çabalarına rağmen Avustralya'nın dramatik yazarları azdır. Fakat Stewart'ın manzum oyunları, radyonun dramatik anlatımı destekleyebileceğini göstermektedir. Avustralya günümüzde, Australian Elizabethan Theatre Trust adını alan, belli başlı şehirlerde opera, bale ve dramatik eserler temsil eden, millî bir sanatçı topluluğuna kavuştu. Ray Lawler'in *Summer of the Seventeenth Doll* (Onyedinci Bebeğin Yaz'ı), Richard Beynon'ın *The Shifting Heart* (Kaypak Yürek) gibi oyunları bu topluluk sayesinde sahneye kondu.

Avustralya asıllı ünlü oyuncular arasında şunları sayabiliriz: Judith Anderson, Robert Helpmann, Peter Finch, Cyril Ritchard, John McCallum ve Coral Browne.

Edebî eserler, bir yandan çeşitli türlere ayrılırken bir yandan da daha millî bir özellik kazanmağa yöneldi. Güney Asya'daki iktisadî ve siyasî değişmeler, Büyük Britanya'nın Commonwealth üyesi ülkelerle ilgili siyasî tutumu ve sosyal çatışmalar, bu kıtanın bir başınalığını daha da artırdı ve bugünkü edebiyatını iyice etkiledi. İkinci Dünya savaşından sonra, şiirde, A.D. Hope (doğ. 1907) ve Harold Stewart (doğ. 1916) ile dinden esinlenen «akademik» bir rönesans hareketi gerçekleşti. Ne var ki, Stewart ve James Mc Aulay'in (doğ. 1916) yarattığı hayalî bir yazar olan «Ern Malleg» gerçeküstücü şiirleriyle daha da büyük bir başarı kazandı. Vincent Buckley (doğ. 1925) ilk göçmenlerin düşlerini canlandırdı. Roland Robinson (doğ. 1913) ve John Blight (doğ. 1913), yerli kültürü benimseme çabalarıyle *Jindyworobak* hareketini sürdürürlerken, Francis Webb (doğ. 1925), Gerard Manley Hopkins ve Dylan Thomas'ın etkisinde kaldılar. Evan Jones (doğ. 1931) alaycılıkla metafizik bunalımı ve psikolojik çözümlemeyle şehir hayatının tasvirini bir arada verdi. J. R. Rowland (doğ. 1925) ile millî niteliğini kaybeden şiir, Gwen Harwood'un (doğ. 1920) ve Burce Dawe'ın eserlerinde (doğ. 1930) çağdaş bilincin çatışmalarını dile getirdi. Keth Walker ise (doğ. 1920) *We are Going* (Gidiyoruz) [1964] adlı kitabıyle, yerli bir yazarın kaleminden çıkan ilk eseri vermiş oldu. Batı tarzından yalnızca millî veya bölgesel konuların seçilmesi bakımından ayrılan roman ve hikâye alanında da birçok eser yazıldı. Bu türde iki yazar dikkati çeker: Nino Culotta diye tanınan John O'Grady (doğ. 1907) ve Morris West (doğ. 1916). John O'Grady'nin *They're a Weird Mob*'u (Uğursuzlar) [1957] savaş sonrası Avustralya'sının en ilginç ve en çok okunan kitabıdır. Morris West (doğ. 1916) «Şeytanın Avukatı» (1959) adlı eseriyle dünya çapında ün kazandı. Tiyatro, Ray Lawer'in *The Summer of the Seventeenth Doll* (1957) adlı eseri ve Douglas Stewart, Alan Seymour, Hal Porter'in (doğ. 1917) oyunlarıyle, «avustralyalı tipleri» ni ve günlük meseleleri işlerken, Patrich White çağdaş toplumun tasvirinde mizahla hicvi bağdaştırmayı başardı: *The Ham Funeral* (1961); *The Season at Sarsaparilla* (Sarsaparilla'da Mevsim) [1962], *Night on Bald Mountain* (Çıplak Dağda Gece) [1964].

GÜZEL SANATLAR

Henüz gerçek anlamda bir avustralya ekolü yoksa da, Rupert Bunny, Arthur Streeton, George Mambert, Elioth Gruner, Hans Heysen, John Longstoff, Russell Drysdale, Sydney Nolan, Arthur Boyd gibi ressamlar, portreci William Dobell ve heykeltıraş Mackennal, bu ekolün kuruluşunu hazırlar. Gravürcü Will Dyson, Lionel Lindsay ve Norman Lindsay de bunlar arasında sayılabilir.

Mimarîde sömürge üslûbu, verandalar ve iyon tarzı sütunlarla tanımlanır. (Örnek olarak: Sydney Saint-James kilisesini [1819], Sydney eski hastahanesini [1811] ve yeni-gotik unsurlarla Melbourne Saint-Paul katedralini yapan F. Greenway'i gösterebiliriz.) Küçük yapılarda sömürge üslûbuna sadık kalan bir modern mimarî kuruldu (Stephenson, Turner, Leighton İrwin, S. Lipson tarafından yapılan Melbourne ve Sydney hastahaneleri).

Her başşehir'de bir müze, güzel sanatlar okulu vardır ve sanatı geliştirme çabası, şehir dışındaki büyük merkezlere kadar yayılır. Felton bağışları Victoria millî müzesinin

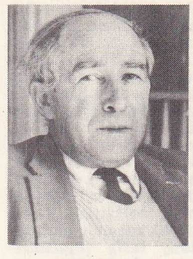
A.D. Hope

Nino Culotta

gelişmesine katkıda bulunmuştur. (Bk. AVUSTRALYALILAR.)

BİLİMLER

Orme Masson ve Bragg, daha sonra Oliphant gibi birkaç bilim adamının çalışmalarıyle 1880'den itibaren bilim dünyasına eğilen Avustralya'da, gerçek anlamda ilmî araştırmalar ancak 1949'da *Commonwealth Scientific and Industrial Research organization*'un (C.S.İ.R.O.) [Devlet Bilim ve Sanayi Araştırmaları kurumu] kurulmasından sonra başladı. Bu kurumun asıl faaliyeti, uygulamalı bilimlere yönelmiştir (mineraloji, sanayi kimyası, tarım, tarım botaniği ve baytarlık). Bunun yanı sıra temel bilimlerde, Burnet'nin (Melbourne) virüsler üstüne incelemelerini ve özellikle Sydney'in radyo-gökbilim çalışmalarını da saymak gerekir. Sydney sayesinde Avustralya, gökadanın radyo-elektrik incelemelerinde bütün dünyanın en önemli araştırma merkezi haline geldi.

Araştırmanın seviyesini yükseltmek ve bunu özellikle tropikal memleketlerinin insan ve canlı varlıklarına uygulamak amacıyle 1954'te bir Avustralya Bilimler akademisi kuruldu.

İlk defa 1960'ta bir Avustralyalı'ya Nobel ödülü verildi. Melbourne'lu Dr. MacFarlane, bağışıklık üzerine çalışmalarından dolayı bu ödülü kazandı. Üç yıl sonra ikinci bir fizyoloji ödülü, 1952'de sinir hücreleri içine elektrotlar sokmayı başarmış olan ilk sinir uzmanı Canberra'lı sir John Eccles'e verildi. (L)

AVUSTRALYA (BATI), ing. **Western Australia,** eski ingiliz sömürgesi. İngilizlerin 1829'da ayak basarak, ancak 1891'de sömürgeleştirebildikleri bu ülke 1901'de Avustralya Commonwealth'ine bağlandı; 2 528 000 km² (bütün Avustralya'nın üçte biri); 835 600 nüf. Başkenti *Perth.* Avustralya'nın bu kısmının, gecikmiş olan sömürgeleştirilmesi sadece güneybatıdaki sulak Swanland (tahıl) bölgesinin ve kuzeybatıdaki sığır yetiştirme bölgesinin değerlendirilmesinden ibaret kalmıştı. Ülkenin doğu kısmının yarısı çöl halindedir; bu çölde önemli maden yatakları işletilir (Kalgoorlie'de altın ve Wiluna'da uranyum v.b.). [L]

AVUSTRALYA (GÜNEY), ing. **South Australia,** Avustralya Commonwealth'inin bir devleti; 984 000 km²; 1 090 700 nüf. Başkenti *Adelaide* Kuzey bölümünde iklim kuraktır ve burada çok az insan yaşar (Kuzeybatı ucuna «no man's land» [insan bulunmayan yer] adı verilir). Devletin güneydoğusunda tarıma (buğday, bağcılık, koyun yetiştiriciliği) elverişli topraklar ve sanayi merkezleri (Port Pirie, Port Augusta, Port Adelaide) vardır. 1836'da kurulmuş bir ingiliz kolonisi olan Güney Avustralya, 1901'de Avustralya Commonwealth'ine girdi. (L)

AVUSTRALYA (ORTA), ing. **Central Australia,** Avustralya'nın eski arazi bölümü. (L)

AVUSTRALYA ALPLERİ, Avustralya*'nın doğu ve güneydoğu kenarını meydana getiren, vâdilerle yarılmış tepe ve yaylaların tümü. *Kosciusko* dağının yüksekliği 2 241 m'dir. Bu, Üçüncü zamanda «gençleşmiş» bir Birinci zaman dağ kütlesidir. (L)

AVUSTRALYA DUGONGU i. Bk. DUGONG.

AVUSTRALYALILAR, Avustralya'nın yerli halkı. Bunların çok eski bir devirde, kuzeydeki bölgelerden geldikleri ve Asya takımadaları ile Torres boğazından Avustralya'ya yayıldıkları tahmin edilir. Avustralyalılar, Avustralya-Melanezya adı verilen bir ırktandır ve siyah ırkların okyanusya kolunu mey-

Morris West

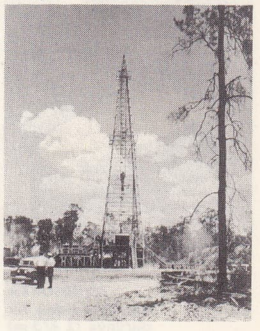
AVUSTRALYA, Moonie'de (Queensland) petrol üretimi

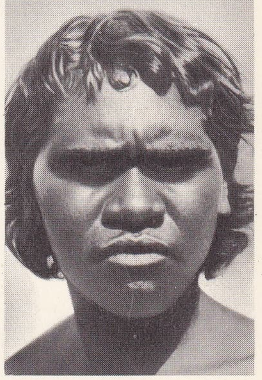
AVUSTRALYA yerli tipleri: Aruntos kabilesinden kadın ve avustralyalı avcı

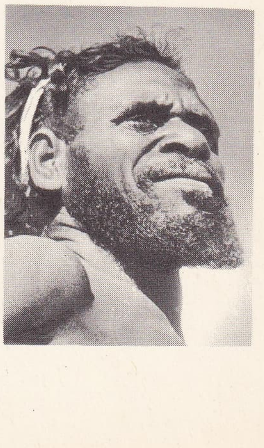

Foto. «The Herald», İ.C.F., Spencer, Roberts (LAROUSSE)

AVUSTURYA
Vorarlberg'den bir görünüş (2 475 m)

dana getirir. Yerleşmelerinin binlerce yıllık bir geçmişi vardır. Bugün bilinen en ilkel fizikî tipi temsil ederler. Özellikle erkeklerde kaş kemerleri çok çıkıktır. Burunları geniş ve kalındır. Ciltleri koyu esmer olur. Saçlar da değişiktir: bazılarında düz, bazılarında ise tamamen kıvırcıktır. Sakal iyice gelişmiş de olabilir, hiç bulunmayabilir de. Kafatası dolikosefal, çene kemiği öne çıkık ve burun delikleri büyüktür. Vücutları uzun, göğüsler diğer organlara oranla kısa, boyları orta veya uzuncadır. Kuzeyde yaşayanlar her mevsimde çıplak dolaşırlar. Daha sert iklimlere karşı koymak zorunda olan güneyliler, birbirine dikilmiş sarig (*opossum*) derileriyle örtünürler. Avustralyalı, iklim şartlarına uyarak çetin bir hayat sürerdi. Avrupa sömürgeciliği onu yavaş yavaş bütün kaynaklarından yoksun bıraktı. Beslenmesi, erkeklerin yaptığı keseli hayvan (özellikle kangurular) avı, kadınların topladığı küçük hayvanlar, böcekler ve otlarla dengeli bir şekilde sağlanıyordu. Bu kabileler silâhlarını yontulmuş veya cilâlanmış taştan ve ağaçtan yaparlardı. Silâhları, iticiler vasıtasıyle atılan mızraklar, fırlatılan sopalar (*boomerang*) ve kalkanlardır. Avustralya dilleri, özel bir dil grubu meydana getirir. Avustralyalılar küçük kabilelere bölünmüştür. Sosyal düzen, aileye dayanır ve topluluğu erkekler yönetir. Soy zinciri anadan gelir. Dinî uygulamalar dikkati çekecek kadar geliştirilmiştir ve totem-atalar kültü etrafında toplanır. Bunlarla ilgili masallar gerçek tiyatro gösterilerine konu olur. Avustralyalıların süsleme sanatı dikkati çekecek niteliktedir. Gravür ile resme büyük önem verilir. Hayatta kullanılan her şey kakmalıdır. Kalkanlar, fırlatıcılar, ağaç veya taştan yapılmış «*churingalar*» (ecdat ruhlarının içine kapatıldığı kutsal kutular). Eşyalar geometrik motifler veya sarmal eğrilerle süslüdür. Bu süsler, nadiren mitolojik bir anlam taşır. Resim, kulübeleri süslemeğe yarar: düzeltilmiş geniş ağaç kabuğunun (*tapas*) yüzeyine bilinen hayvanların, büyük yarasayı andıran esrarengiz yaratıkların resimleri yapılır. Her resim, resmi çizilmiş olana benzer bir avın yakalanması dileğini ifade eder. Avustralya'nın kuzeybatısında kayalar üzerine yapılmış resimlere de rastlanır. Bunlar günümüzde büyücüler tarafından taklit edilmektedir.

Bugün Avustralyalılar, en yoksul topraklarda kendilerine ayrılmış yerlerde yok olma yolundadır. Sayıları 1966'da 40 000 kadar tahmin ediliyordu. Son zamanlarda durumlarını düzeltmek için çaba gösterilmiştir.

— Leng. *Avustralya dilleri,* avustralyalı yerlilerin konuştuğu diller.

— ANSİKL. Leng. *Avustralya dilleri,* dilbilgisi temeline göre beş gruba ayrılmıştır (Güneydoğu, Orta, Güney Yeni Galleri, Kuzey ve Orta Queensland, Kimberley). Bu diller az incelenmiştir, metinler belirsizdir. Önek ve sonek bolluğu sayesinde kelime hazinesi bakımından zengin, fonetik bakımdan da çok karışık dillerdir. Öte yandan, kelime hazinesi tabular yüzünden durmadan yenilenme eğilimi gösterir. Kabileler arası ilişkilerde mimik önemli bir rol oynar.

◆ **Avustralyalı** sıf. ve i. Avustralya ile ilgili, Avustralya'da oturan veya oradan gelme. (L)

AVUSTRALYA PİRENELERİ, Avustralya'da bir dağ dizisine bazen verilen ad. Great Dividing Range'ın güney kısmını meydana getirir (Victoria devleti). *William tepesi*: 1 167 m. (L)

AVUSTURYA, Orta Avrupa devleti. Almanya, Çekoslovakya, Macaristan, Yugoslavya, İtalya ve İsviçre arasında yer alır; 83 850 km²; 7 323 000 nüf. Başkenti *Viyana.* Önemli şehirleri: *Graz, Linz, Salzburg, İnnsbruck.* Avusturya, dokuz eyaletten meydana gelen bir konfederasyondur: Aşağı Avusturya, Yukarı Avusturya, Burgenland, Karnten, Salzburg, Steiermark, Tirol, Viyana ve Vorarlberg. Versailles antlaşmasıyle bugünkü halini alan Avusturya'nın batıdan doğuya uzunluğu 500 km'den fazladır. Batıya doğru çok daralan ülke (30 ve 80 km), doğuda Alplerin doğu ucu ile büyük Avrupa ovalarının başlangıcında genişler.

COĞRAFYA

Fizikî coğrafya

YER ŞEKİLLERİ. Avusturya'nın büyük bir kısmı (yüzde 70,5) Alp dağlarıyle kaplıdır. Ülkenin geri kalan kısmı Pannonia ovasının ucunda Tuna'yı çevreleyen yayla, tepe ve ovalardan meydana gelir.

● *Alpler* doğubatı doğrultusunda uzanır; dağ sıraları biribirine paraleldir.

a) Kuzeyde, kalkerli *Ön-Alp* (Prealpler) kütleleri sıralanır; bunların büyük bir kısmı, dolomitli kalkerlerin daha çok olduğu tortul kayalardan oluşmuştur. Ülkenin batı ucundaki *Vorarlberg,* İsviçre ve Güney Almanya'ya dönüktür. Buradan Ren nehrine dökülen akarsular çıkar; en önemlisi İll ırmağıdır. Ren'in sağ kıyısında bulunan geniş bir alüvyon ovası Konstanz gölüne kadar uzanır. Vorarlberg'in en yüksek tepeleri, İll vâdisinin güneyindeki Ratikon (Scesaplana, 2 969 m) ve Ferwall (Kuchenspitze, 3 170 m) dağ kütleleri üzerindedir. Bu kütleler, Graubünden Alpleri ile birleşir. Avusturya, Vorarlberg, Avusturya'nın geri kalan kısmına Arlberg geçidiyle bağlanır. *Bavyera Ön-Alpleri,* Vorarlberg'den, Kufstein'deki İnn geçidine kadar uzanır; Almanya sınırında, Wattersteingebirge kütlesinde en yüksek noktasına ulaşır (Zugspitze, 2 970 m). Bu dağlar Lech vâdisiyle yarılmıştır, geçitler ulaşıma elverişlidir: Fernpass (1 210 m), Seefeldpass (1 185 m) ve Achenpass (941 m) gibi. *Salzburg Ön-Alpleri,* batıda İnn, doğuda da Enns geçitleri arasındadır. Dağlar burada daha çok kütle halinde ve vahşî görünüşlüdür. Karst olayları, özellikle Steinernes Meer, Totes Gebirge ve Dachstein kütlelerinde çok yaygındır. Arazinin yüksekliği (Hochkönig 2 938 m, Dachstein 2 996 m) ve şekli, yaygın yayla buzullarının oluşmasını sağlamıştır. Salzburg Ön-Alpleri, Salzach vâdisiyle ikiye bölünür. Doğu kısmında yeraltı tuz bakımından zengin olduğu için bu bölgeye Salzkammergut adı verilmiştir; Salzkammergut çok sayıdaki buzul göllerinin güzelliğiyle ünlüdür.

Enns geçidinin doğusunda, *Avusturya Ön-Alpleri* başlar. Bu dağlar yavaş yavaş doğuya doğru alçalarak Viyana'nın üstünde, Wienerwald kütlesinde son bulur.

b) Boylu boyunca uzanan vâdiler, Ön-Alp kütlelerini, billûrlu merkezî kütlelerden ayırır. Bu vâdiler, özellikle yüksek Enns vâdisi ve yükseltisi 800 m'yi aşmayan geniş bir alüvyon ovası olan *İnntal*'de daha belirli bir hal alır.

c) Billûrlu merkezî dağ sırası, kalkerli Ön-Alpler'den daha yüksek ve daha iridir; Alpler'in en önemli buzullarından birkaç tanesi bu dağ sıraları üzerindedir. Batıda, ancak *Ötztal*'in kuzey yamacı Avusturya sınırı içine girer. Ötztal kütlesi önemli bir buzul sisteminin ortasında, Wildspitze'de (3 774 m), en yüksek noktasına ulaşır. Dağ kütlesinin orta kısmına, ancak İnn'in kollarının meydana getirdiği vâdilerle ulaşılabilir; bu vâdilerde ve özellikle Ötztal vâdisinde birçok buzul aşınım şekli görülür.

Yüksek Tauern'ler (Hohe Tauern) üzerinde Doğu Alpler'in ve Avusturya'nın en yüksek tepeleri yer alır: Gross Glockner (3 798 m), Gross Venediger (3 674 m), Zillertal Alpleri (3 510 m). Bunlar, merkezî dağ sırasının geri kalan kısmı gibi, billûrlu kayalardan meydana gelmiştir. Yüksek Tauern'lerde Doğu Alpleri'nin en güzel buzulları bulunur (özellikle Pasterze 32 km²).

Tauern'ler ile kuzeydeki kalkerli Ön-Alpler arasında yer alan Kitzbühel Alpleri, Ötztal kütlesiyle aynı yapıdadır, ancak onun kadar yüksek değildir (2 470 m). Gastein vâdisinin ötesinde, Enns ile Mur arasında *Alçak Tauern'ler* (Niedere Tauern) [Hoch Gölling'de 2 863 m] başlar. *Karnten ve Steiermark Alpleri* fazla yüksek değildir. Başlıca tepeler Graz'ın batısındadır (Koralpe, 2 141 m). Doğuya doğru, Üçüncü zamandan kalma tepelerin bulunduğu bölgeye geçilir; billûrlu merkezî kütleler bu tepelerin altında kaybolur.

d) Merkezî kütlelerin güneyinde, Drava vâdisi, güneydeki kalkerli Ön-Alp kütleleriyle merkezî kütleleri birbirinden ayırır; Klagenfurt havzasında, Drava vâdisi tam bir iç ova halini alır; bu havza, Üçüncü zaman tortullarıyle doludur; buzultaşları ve göllerle kaplıdır.

e) Güney Ön-Alpleri'nden yalnız Gail Alpleri (2 371 m) ile Kärnten Alplerinin (2 199 m) ve Karawanken'lerin (2 559 m) kuzey yamaçları Avusturya'dadır. Bu dağ sıralarındaki engebelerin meydana gelmesinde kıvrılmalardan çok fayların ve volkanizmin etkisi olmuştur.

● *Tuna Avusturyası.* Tuna, batıda Passau ve doğuda Bratislava arasında, etrafı tepeler ve yaylalarla çevrili ovalardan geçer. Nehir, Passau'dan Krems'e kadar, yükseklikleri genellikle 1 000 m'yi aşan tepelerden meydana gelen Bohemya kütlelerinin güney yamacı boyunca akar. Tuna'nın güneyinde, moren tepelerinden geniş bir bölge vardır: Traun, bu tepeler arasından akar. Batıda, İnn ile Traun arasında, küçük Hausruck kütlesi (800 m) yükselir. Krems'in ötesinde, Tuna, Tulin ovasından geçer ve Viyana'dan aşağıya doğru, Marchfeld'in güney kıyısı boyunca akar. Tuna'nın kuzeyinde, Üçüncü zaman yüzeylerinde, Traun'un yardığı tepelerin yüksekliği, doğuya doğru gitgide azalır. Güney'de Alpler Tuna'ya yaklaşır ve doğu uçları Viyana'nın üstünde Tuna kenarında yükselir.

● *Burgenland.* Burgenland ovasıyle büyük macar ovasının bir kısmı Avusturya'dadır. Ovanın en alçak kısmında, bataklık bir göl olan Neusiedl veya Fertö gölü bulunur.

İKLİM. Avusturya'da kara iklimi hüküm sürer, ancak, yükseklik ve bakı şartları önemli bir rol oynar ve çeşitli iklim değişikliklerine sebep olur. Kuzey Ön-Alpleri çok yağış alır, yazlar yağmurlu, kışlar çok karlı geçer. Güney Ön-Alpleri'nde ise hava çok nemli, fakat daha az soğuktur. Burada ilkbahar erken başlar ve kar yağışı daha azdır. Yüksek Alpler, Okyanus'un etkisi altındadır; aynı zamanda çok güneş görür; bu da bitkiler için çok yararlıdır. Büyük vâdiler, özellikle İnn vâdisi, kışın karı birdenbire eritebilen, sıcak ve kuru «fön» rüzgârından faydalanır; fakat sıcaklık terselmesi olayı, bazı havzalarda kışın çok keskin soğuklara sebep olur; Klagenfurt'da ocak ayında minimum ısı ortalaması —6,5°C'yi bulur. Tuna Avusturyası, batıdan esen ve yağmur getiren nemli rüzgârlara açıktır. Ama Pannonia havzası kenarında kuraklık daha da artar; düşen yağmur yılda 550 mm'yi geçmez; buna karşılık kışlar ılıktır ve yalnız iki ayın sıcaklık ortalaması 0°C'nin altına düşer.

Beşerî ve iktisadî coğrafya

NÜFUS. Nüfus yoğunluğu km² başına 87 kişidir, fakat Viyana hesaba katılmazsa, km² başına 67 kişiden fazla düşmez: Alp eyaletlerinde nüfus daha seyrektir (Tirol: 37, Salz-

AVUSTURYA

(1967'de 7 323 000 nüf.)

EYALETLER	NÜFUS	BAŞŞEHİR	NÜFUS
Avusturya (Aşağı)	1 374 000	Viyana	1 631 400
Avusturya (Yukarı)	1 131 600	Linz	198 800
Burgenland	271 000	Eisenstadt	7 200
Karnten	495 200	Klagenfurt	69 200
Salzburg	347 300	Salzburg	110 500
Steiermark	1 137 900	Graz	243 400
Tirol	462 900	İnnsbruck	104 900
Vorarlberg	226 300	Bregenz	21 400

Başlıca şehirler

Wels	41 000	Leoben	36 300
Sankt Pölten	40 100	Wiener Neustadt	33 800
Steyr	38 300	Villach	33 000

Foto. Böhringer (LAROUSSE)

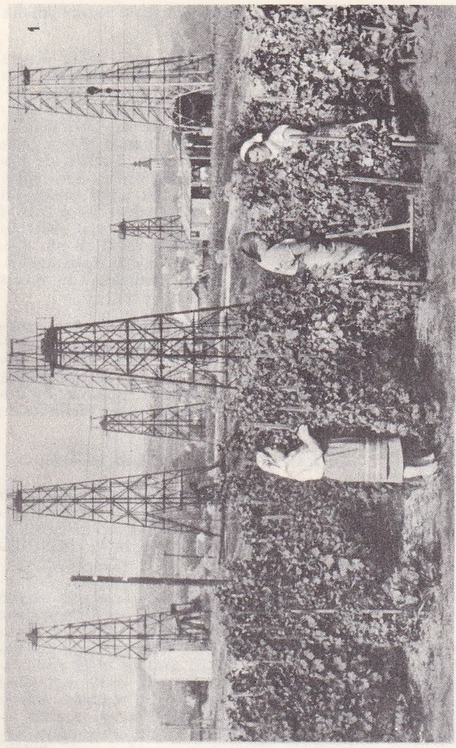

Avusturya'nın petrol merkezi Zistersdorf'ta petrol kuleleri ve bağlar

Avusturya Alpleri

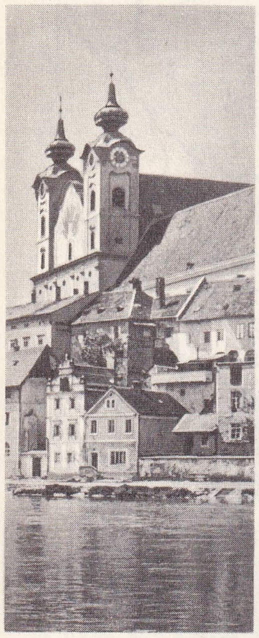

AVUSTURYA, Steyr abeyisi

burg: 49, Karnten: 52). Nispeten sanayileşmiş olan Vorarlberg ile Steiermark'ta nüfus yoğunluğu daha fazladır (88 ve 70). Alp dışı eyaletler daha kalabalıktır: Aşağı Avusturya'da km² başına 72, Yukarı Avusturya'da ise 95 kişi. Nüfus dağılımında şehirlerin önemi büyüktür; Avusturya'nın toplam nüfusunun yüzde 35'i altı büyük şehirde toplanır.

İKTİSAT. Avusturya, dağlık bir ülke olmasına rağmen, coğrafya şartları ekonominin gelişmesine elverişlidir. Yazların fazla sıcak olması sayesinde değişik tarım yapılabilir; geniş meralar hayvancılığın gelişmesini sağlar. Sanayi imkânları büyüktür. Avusturya'nın yeraltı kaynakları zengindir; kömürün az olmasına karşılık linyit Avusturya'nın yakacak ihtiyaçlarının (Salzburg, Graz, Wiener-Neustadt) yüzde 25'ini karşılar. Zistersdorf'daki (Viyana'nın kuzeybatısı) önemli petrol yatağı, ülkenin ihtiyaçlarını karşılar. Henüz bir kısmı işletilen hidrolik kaynaklar, elektrik üretiminin yüzde 80'ini sağlar. Eisenerz'de (Mur vâdisi) demir madeni işletilir. Ayrıca kurşun ve çinko (Karnten), bakır (Salzburg) ve magnezit (Steiermark ve Karnten) de vardır. Avrupa'nın en önemli grafit yataklarından biri Steiermark'ta bulunur. Nihayet ülkenin yüzde 37'sini kaplayan ormanlardan marangozluk ve yapı işlerinde kullanılan kereste ile kâğıt ham maddesi elde edilir.

Bu tabiî zenginliklere rağmen iktisadî durum pek gelişmemiştir. Bunun sebebi Avusturya tarihinde aranmalıdır: Birinci Dünya savaşından önce Avusturya-Macaristan imparatorluğunun iktisadî gücü, Alp dışı bölgelerin işletilmesine dayanıyordu. Alpler'de kapalı bir ekonomi vardı; buradaki halk şehirlere göç ediyor, yönetim işlerinde çalışıyordu. 1918'de Avusturya iktisadî bakımdan sermaye ve iş gücünün yetersizliğinden ileri gelen kötü bir duruma düşmüştü. Buna karşılık, 7 milyon nüfuslu bir memleketi değil, 56 milyonluk bir imparatorluğu yönetecek şekilde teşkilâtlanmış bir başkenti vardı. Büyük bir para buhranından sonra Avusturya iktisadî bağımsızlığını kaybetti ve bu bakımdan Almanya'ya bağlandı; bu durum 1938 Anschluss'u ile sonuçlandı. 1945'te savaşın tahribatı, işgal, işgalci devletler arasındaki rekabetler, alman mallarına Sovyetlerin elkoyması, Avusturya'nın yeniden kalkınma çabalarını geniş ölçüde baltaladı. Bununla birlikte bugün ekonomisi daha dengelidir.

● *Tarım.* Avusturya'da aktif nüfusun yüzde 32'si tarımla uğraşır. Yine de köylünün çoğunluğu, tarım dışı yollarla gelirini arttırmak zorunda kalır. Avusturya'nın tarım üretimi, toprak ürünleri ihtiyacının yüzde 70'ini karşılar. Birçok bölgede tarımın her çeşidi uygulanır. Bazı üretim alanlarında, özellikle hayvancılıkta uzmanlaşma İsviçre'dekinden azdır. Avusturya bir tarım memleketidir, fakat Vorarlberg, Tirol ve Salzburg eyaletlerinde işlenen toprak, tarıma elverişli arazinin yüzde 10'undan fazlasını kaplamaz. Hayvancılık, bütün dağlık bölgelerde (Tirol, Vorarlberg, Salzburg) gelişmiştir. Aşağı ve Yukarı Avusturya ovalarında da hayvancılıkla uğraşılır. Bu bölgelerde bütün üretim süt ve sütlü maddelere dayanır.

● *Sanayi.* Aktif nüfusun yüzde 40'ı sanayi alanında çalışır; bunların da yüzde 20'si ağır sanayidedir. Ülkenin her tarafına yayılmış maden ocaklarında, yaklaşık olarak 30 000, orman işletmeciliğinde aşağı yukarı aynı sayıda işçi çalışır. Orman ürünleri ileri bir selüloz ve kâğıt sanayiinin doğmasına yol açmıştır. Avusturya'da ağır maden sanayii de çok gelişmiştir: bu dalda 30 000 kadar işçi çalışır ve yıllık çelik üretimi bir milyon tona ulaşır. Ağır sanayi merkezlerinin en önemlileri Mur ve Mürz nehirleri boyunca Donawitz çevresinde toplanmıştır. Avusturya, ham maddesini dışarıdan getirttiği alüminyum madenini bazı bölgelerde, özellikle Lend'de (Salzburg eyaleti) işler. Çimento üretimi de önemlidir; en büyük çimento fabrikası Kufstein'dedir (Tirol). Son zamanlarda Linz'de kimya sanayii de gelişmeye başlamıştır.

Tarihî sebepler ve sermaye yokluğu göz önünde bulundurulursa, imalât sanayiinin neden tam olarak gelişmediği anlaşılır. İsviçre'de ise, Avusturya'nın aksine, imalât sanayileri, yüksek değerdeki ürünleri ile ekonominin temelidir. Yine de, dokuma sanayii Avusturya'da çok önemli bir yer tutar: Vorarlberg'de pamuk, Tirol'de yün işlenir; konfeksiyon ise şehirlerde, özellikle Viyana'da çok gelişmiştir. Maden sanayii ürünleri birkaç büyük fabrikadan elde edilir; bu fabrikalardan bazıları Mur vâdisinde (demiryolu malzemesi, kamyon ve takım tezgâhları), bazıları da Viyana (mekanik ve elektromekanik tesisler), Linz, Steyer (otomobil ve motosiklet) ve Wiener-Neustadt'da bulunur. Ayrıca dağlık bölgelerde de çok sayıda küçük fabrika vardır.

● İktisadî faaliyetlerin geri kalan kısmı «üçüncü sektörle» ilgilidir ve aktif nüfusun yüzde 28'i bu sektörde çalışır. Ancak memur sayısı, ticaret ve taşıma dallarında çalışanlardan daha fazladır. Bu da, 1918'den bu yana ülkenin uluslararası alanda iyiden iyiye gerilemesinin bir sonucudur. Turizm de büyük çabalar sonucu gelişmiştir. Kış sporları Avusturya'ya daha çok turist çeker. En kalabalık kış sporu istasyonları Tirol (Sankt Anton am Arlberg, Seefeld, Ötztal, Kitzbühel) ile Salzburg eyaletindedir (Zell am See, Hofgastein). Ayrıca, en ünlüsü Salzburg festivali olan bazı sanat gösterileri de Avusturya'ya çok sayıda turist çeker.

Avusturya ekonomisinin nispeten kötü sayılabilecek durumu, iktisadî faaliyetlerin coğrafî dengesizliğinde de görülür. Ülkenin hemen bütün iktisadî faaliyeti, kuzeydoğu'da, merkezden uzak bir bölgede toplanır. Bu durum, özellikle Viyana'nın çok büyümesine yol açmıştır.

Hayat seviyesi ve iktisadî kalkınma

Avusturya'da, nüfus başına düşen yıllık gelir ortalaması ancak 370 dolardır. Bununla birlikte, Avusturya halkının hayat seviyesi, İkinci Dünya savaşından sonra ve 1935-1939 yıllarına oranla büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Savaş sırasında mal stoklarının ve üretim araçlarının tahrip edilmesi, ayrıca ulaşım şartlarının güçleşmesi, 1945'te Almanya'nın uğradığı bozgundan sonra Avusturya iç piyasasında şiddetli bir mal sıkıntısı doğurdu. Yatırım ve tüketim için ayrılan millî gelir savaş öncesine oranla yarıya, hattâ üçte bire düştü. Bütün ülkede besin maddesi kıtlığı vardı. Savaşlar yüzünden verimi azalan tarım, 1946'da ülkenin besin ihtiyacının ancak yüzde 40'ını karşılıyordu; oysa Anschluss'tan önce bu oran yüzde 75'e kadar yükselmişti. Yine savaş sonrası dış ticaret de iyice gerilemişti. Avusturya, ne ihracat (üretimin çok yetersiz bir duruma gelmesi yüzünden), ne de ithalât (döviz yokluğu ve dış ülkelerde parasının çok düşük değerli olması yüzünden) yapacak durumdaydı. 1947'nin başında, Avusturya iç piyasasındaki fiyatlar dünya fiyatlarına oranla yüzde 60'ın altına

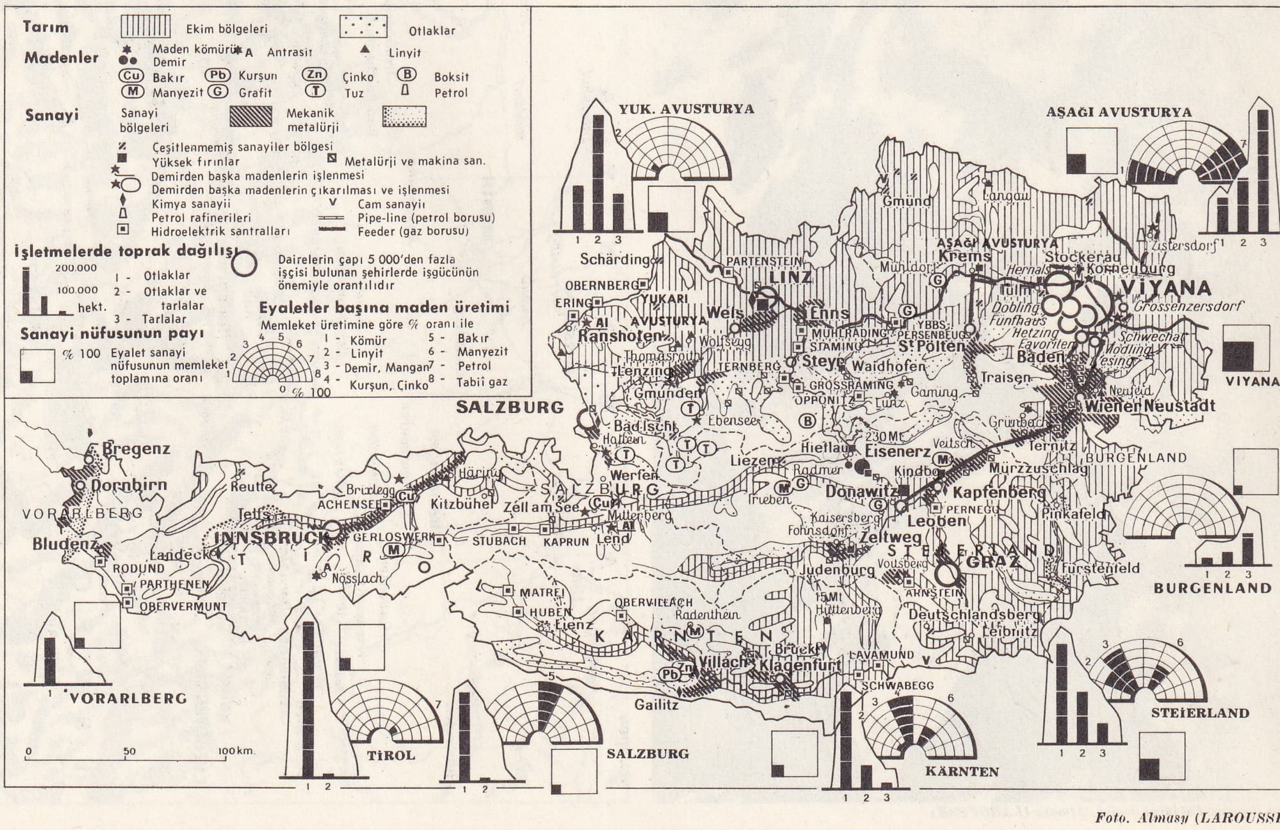

Foto. Almasy (LAROUSSE)

düştü. Fiyatların dış ülkelerden bu kadar farklı olması, ithalâtın, hattâ temel ürünler (yiyecek, kömür) ithalinin kısıtlanmasına ve karaborsanın doğmasına yol açtı. Savaş sonrasında zorlayıcı tedbirlerin gevşemesi yüzünden, Anschluss devresinde dondurulan fiyatların günden güne artmasını engellemek imkânsız olmuştu. Enflasyona doğru gidildiği besbelliydi; bu durum ancak amerikan yardımıyle önlenebildi. Amerikan yardımı ve 1947 sonunda uygulanan bir para reformu sayesinde, Avusturya ekonomisi 1947'den 1951'e kadar hızlı bir kalkınma kaydetti. Bu düzelmede, kuvvetli bir enflasyonist baskının da payı vardır. Bu devre içinde sanayi üretimi üç katına, üretim ile ihracat hacmi iki katına çıktı; tarımın verimi, savaştan önceki verimin onda dokuzunu buldu. Yatırımlar ve tüketim için ayrılan millî gelir, 1937'ye oranla 1948'de yüzde 91'e, 1951'de yüzde 134'e yükseldi. Üretimin artması ve ithalâtın gelişmesi, besin maddelerini vesikaya bağlama usulünün 1949'da kaldırılmasını, hiç değilse yumuşatılmasını sağladı. Karaborsa yavaş yavaş ortadan kalktı; bolluk günleri geri geldi.

1948-1951 Arasında ödeme dengesindeki açık, amerikan yardımı ile kapatıldı. Marshall planının son yılında bu yardımın büyük çapta kısılması ve dünya ekonomisinin bir dengeye kavuşacağını gösteren belirtiler, 1951 yılı sonunda ülkenin iktisadî siyasetinin yeniden gözden geçirilmesini zorunluğunu doğurdu.

Böylece 1952'de başarılı bir para stabilizasyonu ile Avusturya ekonomisinin üçüncü evrim dönemi başladı. Yedi yıl süren enflasyondan sonra, kredilerin kısılması, iskonto fiyatlarının yükseltilmesi (yüzde 3,5'dan yüzde 6'ya) ve sıkı bütçe tedbirlerinin uygulanmasını öngören bir malî sistem, enflasyonu önlediği gibi fiyatlarda da bir düşme sağladı. Ödeme dengesindeki bütün açıklar kapatıldı. Bunun üzerine Avusturya hükûmeti, iktisadî gelişmeyi kolaylaştıracak şartları yaratmağa çalıştı; bunda başarılı da oldu. Savaşın bitmesinden on yıl sonra, sanayi üretimi 1937'dekinin iki katına ulaştı. Ürün verme gücü yüzde 20 oranında artmış, işçilerin toplamı 600 000'in üstüne (yüzde 45 artış) çıkmıştı. Köylerde çalışanların günden güne azalmasına ve işlenen toprak alanının daralmasına rağmen tarım yine de ülkenin besin maddeleri ihtiyacının yüzde 85'ini karşılayabiliyordu. İhracat yüzde 80 oranında arttı, ülkeye büyük bir döviz akımını sağlayan turizm küçümsenmeyecek kadar gelişti.

Öyle ki, bugün Avusturya, turizm alanında İsviçre ile boy ölçüşecek durumdadır. Avusturya ekonomisinin bu sürekli gelişmesi sayesinde halkın hayat seviyesi iyice yükselmiş ve 1953'te vesika usulü tamamen kaldırılmıştır. Yaşamak için gerekli bütün ihtiyaçlarını karşılayabilen halk, artık kazancının gittikçe artan bir kısmını gezilere ayırmağa, otomobil, fotoğraf makinesi, ev eşyası gibi eşyalara harcamağa başladı. 1955'te tüketim, 1937'deki tüketim oranını yüzde 25 kadar aştı. Avusturya'da nüfus başına düşen gelir daha az olduğu halde, Avusturya «lüks eşya» yapımında Fransa'yı geçer. Ayrıca, iktisat davasını çözüm yoluna koyan Avusturya'nın yeniden halk eğitimi ve spora önem vermesi, işsiz kalmak korkusu olmadığı zaman ücretlilerin belli bir hürriyete kavuştuğunu gösterir. Zaten Avusturya'da sosyal mevzuat özellikle gelişmiştir.

On yıldan fazla bir zamandan beri Avusturya ekonomisi oldukça devamlı bir gelişme halindedir; bu gelişme, millî gelirin 1954 ve 1966 yılları arasında yüzde 50'den fazla bir artış kaydetmesinden anlaşılır. Buna paralel olarak, ortalama hayat seviyesi de hissedilir derecede düzelmiş, brüt gelir 1965'te nüfus başına 1 266 dolara (Fransa'da 1 444, İtalya'da 940) çıkmıştır. Yine de oldukça belirli sosyal eşitsizlikler vardır: vergi verenlerin yüzde 1,2'si, millî gelirin yüzde 21,1'ini alır.

İktisadî ilerleme, esas olarak etken nüfusun hemen yarısını çalıştıran sanayinin çok gelişmiş olmasına dayanır. 1954-1966 Arasında sınaî üretim hacmi iki mislinden fazlasına çıkmıştı. Tabiî ki ilerleme, faaliyet alanlarına göre çok değişiktir. Meselâ maden sanayiinde hiçbir ilerleme yoktur. Kömür (100 000 ton) ve linyit (6 Mt) üretimi yıllardan beri artmamıştır ve bugün katı yakıtın ancak yüzde 40'ını karşılar. Tabiî gaz üretimi 1955'ten bu yana iki misli fazlalaşmıştır (1965'te 1,7 milyar metre küp), ama yedek stok azdır. Petrol üretimi düşmektedir (1955'te 3,2 Mt, 1965'te 2,9 Mt). 1956'dan bu yana iki misli artan enerji tüketiminin üçte birinden azını (1951'de yüzde 60'tan fazlasını) katı yakıtlar, yaklaşık olarak dörtte birini (1951'de yüzde 10'dan azdı) petrol, yüzde 10'unu da tabiî gaz karşılar. Su enerjisi (25 TWS'ı aşan toplam elektrik üretiminin 2/3'-sini meydana getirir) [1955'te ancak 11 milyar] hafif bir ilerleme kaydetmiş (özellikle Tuna üzerindeki Aschach santralının hizmete girmesiyle) ve yüzde 30'u aşmıştır. Demir sanayii, büyük ölçüde Linz demir sanayii kuruluşuyle hissedilir bir gelişme göstermiştir. Çelik üretimi 1965'te 3,2 Mt'dan yukarı çıkmıştır (1955'te 1,8) ve gittikçe çeşitli dallara ayrılan bir maden imalât sanayiini besler; buna rağmen, üretim hacminin gelişmesi oldukça yavaştır. Oysa, elektrik kuruluşları, dokuma ve en çok kimya (üretim 1955'ten 1966'ya kadar üç misline çıkmıştır) alanlarında durum aynı değildir. Şimdiki halde, maden, elektrik ve demir sanayiinin hemen tümü ve alüminyum üretiminin üçte ikisi Devlet kontrolu altındadır.

Tarım, etken nüfusun beşte birinden azını (1950'de üçte biri idi) kullanır ve brüt millî gelirin sadece onda birini karşılar. Buna rağmen, besin ihtiyaçlarının yüzde 90'ını sağlamaktadır. Çiftçi nüfusta görülen azalma, makineleşmenin gelişmesi (1939'da 1 100 traktör, bugün yaklaşık olarak 200 000) ve özel olarak üretkenliğin (1939'dakine oranla iki mislinden fazlasına çıkmıştır) artmasıyle giderilmiştir. Önceleri esas bakımdan bütçe ile ilgili olan (1958 ve 1965'te bütçe masrafları yüzde 50'den fazla artmıştır) iktisadî gelişme, para tedavülünün artışı ve enflasyon pahasına, tam çalışmanın sürekliliğini sağlayan bir siyasetin uygulanmasıyle gerçekleşmiştir.

Avusturya'nın ticaret hacmi 1955 ve 1966 arasında yüzde 150 oranında artmıştır (1962-1966 arasında bu oran yüzde 50 idi). Ticaret dengesinde her zaman büyük bir açık vardır. 1965'te ihracat değeri ithalâtın ancak yüzde 76'sını karşılıyordu. Demir ve çelik, makineler (özellikle ulaştırma araçları) kereste ve türleri ile tekstil başlıca ihracat maddeleridir. Avusturya, *Avrupa Serbest Mübadele birliği*'nin üyesidir ama üye ülkelerle bütün ticaretinin yüzde 15'inden azını yapar; ticaretinin büyük kısmı ise Ortak pazar devletleriyle (özellikle Batı Almanya ve İtalya ile yüzde 50 kadar) olur. Bu durum, şubat 1966'da Avrupa Ekonomik ortaklaşması ile yapılan ve Ortak pazar ile muhtemel bir birleşmeyi öngören antlaşmayı izah eder. Ticaret dengesindeki açık, sürekli bir gelişme halinde olan turizmin geniş çaptaki yardımıyle kısmen kapatılır (1965'te 6,4 milyon turist); turizm daha çok Tirol bölgesinde gelişmiştir, ama henüz yaz turizmi ön plandadır. Bugün, kısmen birbirine bağlı bir sürü mesele gelişmeyi güç duruma sokmuştur. Hayat seviyesinin yükselmesinden ileri gelen hayat pahalılığı hızla artmış (1963'te yüzde 2,7, 1964'te yüzde 3,8 ve 1965'te yüzde 5. 1953 ile 1960 arasındaki yıllık ortalama ise yüzde 2,1 idi) ve ücretlere yapılan zamların etkisini sınırlamıştır. Ayrıca, bütçe giderlerinin kısılması gibi dolaylı bir yolla fiyatları dondurmağa kalkışmak da oldukça zordur: sermaye azlığı devleti, özel teşebbüs alanına giren birçok görevi yüklenmek durumuna sokmaktadır.

Bazı sanayi kollarında çalışacak işçi bulunamaması Avusturya ekonomisinin hayatî meselelerinden biridir: finansman güçlükleri, özellikle zanaatkârlıkta ve ürünlerin dağıtımında, gerekli yapı değişikliklerini geciktirmektedir. Ayrıca, yabancı sermaye ve krediler de, verimi düşük olan iş dallarına yatırım yapmağa pek yanaşmamaktadır.

TARİH

Avusturya'yı meydana getiren topraklarda tarihöncesi devirlerden («Hallstadt» medeniyeti) beri oturulmaktadır. Bu topraklar Hıristiyanlıktan önce, Roma tarafından işgal edilmişti. Romalılar Tuna'nın güneyinde Raetia, Noricum, Pannonia eyaletlerini kurdu. *Limes*'lerin desteği olan roma lejyon kamplarının bulunduğu bu eyaletlerde, bugün de ülkenin en önemli şehirleri olan Vindobona (Viyana), Colonia Hadriana (Salzburg), Lentia (Linz), Claudia (Klagenfurt) şehirleri kuruldu.

Avusturya marklığı

Barbar istilâlarına uğrayan bu topraklar, ancak Avar imparatorluğunun yıkılması ve 803'te Büyük Karl'ın Ostmark'ı (veya Doğu marklığı) kurmasıyle sulha kavuştu; Doğu marklığının görevi, Bavyera'nın doğu sınırında Karolenj imparatorluğunun askerî üstünlüğünü sağlamaktı. Ostmark'ın kurulması kararı, Avusturya'nın doğması olarak kabul edilebilir. Ancak, «Ostarrichi» (Österreich = Avusturya) deyimi, ilk defa imparator Otto III'ün imzaladığı bir belgede, 966 yılında ortaya çıktı. Bu arada Enns'e kadar uzanan macar istilâsı, X. yy. da mark'lığı da yıktı; Büyük Otto'nun, 955'te, Lechfeld'deki zaferiyle marklık yeniden kuruldu ve 976'da marklığı miras yoluyle üç yüzyıl elinde tutacak olan Babenberg hanedanına verildi.

Ortaçağ Avusturyası

● *Babenberg*'ler Avusturya'yı Leitha'ya kadar genişlettiler. Avusturya başkentini Pöch-

AVUSTURYA,
Viyana: Graben

larn'dan Viyana'ya taşıyan Heinrich Jasomiragott, 1156'da Kızılsakal Friedrich I'den marklığın verasetle geçen bir dükalık haline çevrilmesini istedi, bu isteği kabul edildi. Babenberg ailesi 1192'de, Steiermark'a (1180'den beri dükalık), sonra Krain'in bir kısmına miras yoluyle sahip oldu; Steiermark ve Tuna boğazlarının kontrolları altında tutan Babenberg'lerin toprakları İtalya ve Doğu ile girişilen ticarî ilişkiler sonucu zenginleşti. Babenberg'lerin sonuncusu, Kavgacı Friedrich, imparator Friedrich II ile bozuştu; 1236'da Augsburg diyetince görevden alındı, 1237'de imparatorluk şehri ilân edilen Viyana'dan sürüldü ve mallarına el konuldu. Ama yine de Kavgacı Friedrich 1239'da başkentine yeniden girdi; 1246'da Avusturya'nın, ırsî bir krallık ve imparatorluğun vasal'ı haline getirilmesi vaadini bile elde etti, fakat Macarlara karşı 15 haziranda Leitha kıyılarında çarpışırken öldürüldü. Kısa bir anarşi devresinden sonra, Avusturya, Steiermark, Karnten ve Krain, Bohemya kralı Ottokar II'ye verildi, fakat Ottokar II, 1273'te imparator olan Rudolf von Habsburg tarafından Marchfeld savaşında yenildi (1278).

● Avusturya tarihi bundan böyle *Habsburg*'ların tarihine bağlanır. Habsburg'lar, bölünmelerine ve zayıflıklarına rağmen, sık sık da şartların lehlerine gelişmesiyle iyi evlenmeler yaparak büyük miraslara kondular: böylece Albrecht II Karnten'i 1335'te, 1363'te de Rudolf IV Tirol'u ele ettiler. 1379'da aile iki kola ayrıldı: Leopoldine (Steiermark, Krain, Karnten ve Tirol) ile Albertine (esas Avusturya). 1457'de, ikinci kol Ladislaus von Posthumus'un ölümüyle son buldu. Leopoldine soyunun önderi Friedrich, başdükalığa yükseltilen Yukarı Avusturya'yı kardeşi Albrecht'e ve Aşağı Avusturya'nın bir kısmını da kuzeni Sigismund von Tirol'e bırakmak zorunda kaldıktan sonra, nihayet Habsburg topraklarının büyük bir kısmını bir araya getirmeyi başardı. 1493'te oğlu Maximilian, Albrecht II'nin saltanatından (1438) beri aile-

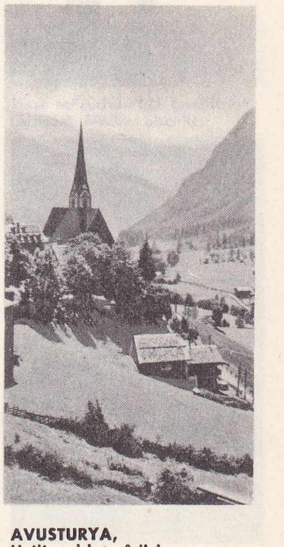

AVUSTURYA,
Heiligenblut vâdisi

Foto. Almasy, Lc Prohon (LAROUSSE)

Léopold I Lepautre'un eseri (Bibliothéque nationale, Paris)

Maximilian I alman okulu (XV. yy.)

Ferdinand II Paurbus'un eseri (Prado müzesi, Madrid)

imparatoriçe Maria-Theresa avusturya okulu, XVIII. yy. (Viyana müzesi)

ye geçmiş olan Germen imparatorluk tacı ile birlikte bütün bu topraklara vâris oldu.

Avusturya toprakları

Veraset yoluyle kazanılan bu toprakların (*Salzkammergut* veya Tuz meclisi toprakları çerçevesi içinde birleşmiş Yukarı ve Aşağı Avusturya, Steiermark, Krain ve Tirol; Alsas toprakları) iktisadî gelirleri (tuz, bakır, hattâ gümüş), bunun yanı sıra bu toprakları birleştirmek için imparator Maximilian I'in kurduğu müesseseler (üç ana müessese: *Hofrat*, yüksek yargı konseyi, hem yargı organı hem de devlet konseyi idi; *Hofkammer*, devlet meclisi, merkezi Innsburck'ta bulunan malî bir kuruluştu; *Hofrkanzlei*, şansölyelik) Avusturya kudretinin temeli oldu. Maximilian I, Avusturya'ya has bu kurumları imparatorluk kurumu haline getirerek imparatorluğu birleştirmek istediyse de başaramadı; buna karşılık yine bu kurumlar sayesinde Avusturya hanedanının gücünü sağladı; bu gücü sağlamlaştırmak için de devamlı bir aile siyaseti güttü. Maximilian I, 1477'de Burgonya'lı Marie ile evlenmiş, Franche-Comté ve Felemenk'i almıştı; tek oğlu Güzel Philippe'in, İspanya vârisi Deli Juana ile evlenmesi ile de Karl V'in geniş imparatorluğunun temelleri atılmış oldu; nihayet, torunları Ferdinand ve Maria'nın 1515'te Macaristan ve Bohemya kralı Ladislav VII Jagellon III'ün çocuklarıyle evlenmesi ile bu iki krallığı Avusturya topraklarına katmağa hazırlandı; zaten Albrecht V, 1427'de imparator Sigismund'un kızıyle evlenerek bu topraklar üzerinde hak kazanmıştı. Mohaç* savaşında Kanunî Sultan Süleyman idaresindeki Türklere yenilen Lajos II'nin 1526'da ölmesiyle, rakibi Zapolyai Janos'u mağlup eden Karl V'in büyük kardeşi Ferdinand, Macaristan ve Bohemya taçlarını garantilemiş oldu (1527); ancak her iki ülkenin özel kurumları değiştirilmeyecek, ülkeler imparatorun şahsında birleştirilecekti. Ama öte yandan 1519'da imparator olan Karl V, 1522'de Avusturya topraklarını Ferdinand'a bırakmıştı. Steiermark, Karnten, Krain ve Tirol kesin olarak tek bir kuvvet altında birleşmişti; yargı ve idaredeki farklar artık sadece eyaletler arasındaki farkları yansıtıyordu. Bundan böyle Avusturya, miras yoluyle Habsburg hanedanına kalan topraklara sahip oldu; artık avrupa devletlerinin gözünde Habsburg hanedanı «Avusturya hanedanı» olmuştu. Veraset yoluyle geçen imparatorluk unvanı da, siyasî bakımdan önemli olmamakla birlikte, Avusturya'ya milletlerarası bir üstünlük sağladı.

Avusturya meseleleri (XVI.-XVII. yy.)

● *Osmanlılar ile savaş.* Avusturya'nın gücü, osmanlı tehlikesine karşı Hıristiyanlığın kalesi olması dolayısıyle iyice arttı. Ferdinand'a yenilen Zapolyai'nin Osmanlılardan yardım istemesi üzerine Kanunî Sultan Süleyman Avusturya'ya karşı sefer açtı. 10 Mayıs 1529'da İstanbul'dan hareket eden osmanlı ordusu (mevcudu, 200 000 kişiden fazla, 300 top) karşısından Ferdinand Yukarı Avusturya'ya çekildi. Kanunî Sultan Süleyman 27 eylül'de Viyana önüne geldi. Yapılan şiddetli hücumlar netice vermedi. Mevsimin müsait olmaması ve erzakın azlığı sebebiyle 16 ekim 1529'da Viyana kuşatması kaldırıldı. 1533'te Ferdinand'ın Macaristan'da sahip olduğu yerler elinde kalmak üzere bir Osmanlı-Avusturya anlaşması gerçekleşti. Fakat Osmanlılar daha sonra Macaristan'ın büyük kısmına sahip oldular. 1547 Haziranında Ferdinand yılda 30 000 düka ödemek şartıyle Osmanlılar ile beş yıllık bir antlaşma yaptı. 1562'de 8 senelik bir antlaşma daha yapıldı. Ferdinand 30 000 dükayı ödemekte devam edecekti. Ferdinand 1564'te öldü. Yeni imparator Maximilian II'nin yıllık vergiyi göndermeyişi ve Erdel Beyinin yardım istemesi üzerine Osmanlılar Avusturya'ya karşı yeni bir sefer açtılar. Bu sefer de çok müstahkem Zigetvar (Szigetvar) kalesi zaptedildi (7 eylül 1566). Ancak aynı gün hasta ve zayıf olan Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümü daha ileri gidilmesini önledi.

1568 Şubatında Osmanlıların elde ettikleri yerlerin korunması ve Avusturyalıların 30 000 düka vergi vermeğe devam etmeleri şartıyle 8 yıllık barış yapıldı. 1574'te bu antlaşma 8 yıl daha uzatıldı. Avusturya ve

Karl V, Liefrinck'in eseri (Oymabaskı Resimler koleksiyonu, Anvers)

Osmanlılar arasındaki sınır olaylarına rağmen 1590'da eski antlaşma 8 yıl süreyle yenilendi. Fakat Osmanlılardan Bosna valisi Telli Hasan Paşanın akınları antlaşmayı bozacak nitelikte idi. 1593'te Telli Hasan Paşa ve yanındaki askerlerin ölümüyle sonuçlanan bir akın Avusturya-Osmanlı savaşına yol açtı. Avusturyalılar Estergon kalesini kuşattılar (1595). Devamlı yenilgi haberleri üzerine yeni sultan Mehmed III, 21 haziran 1596'da sefere çıktı. Önce Eğri kalesi alındı. Daha sonra Avusturyalılar Haçova meydan muharebesinde yenilgiye uğratıldılar (1596). Fakat savaşın bitmesi için yapılan barış teşebbüsleri bir sonuç vermedi (1597 ve 1599). Avusturyalıların önemli sınır kalelerinden biri olan Kanije, Tiryaki Hasan Paşa tarafından zaptedildi (1600). Ertesi yıl Avusturyalılar 3 ay kadar süren Kanije kuşatması sonunda yenildiler. Avusturyalılar daha sonra Estergon'u da kaybettiler (1605). Bu Avusturya-Osmanlı savaşı Zitvatorok* antlaşmasıyle son buldu (kasım 1606). Buna göre osmanlı sultanı avusturya imparatorunu kendisiyle aynı derecede tanımıştır. Daha sonra Zitvatorok antlaşması çerçevesinde 1627 ve 1641'de I. ve II. Sön (Sonbur) görüşmeleri yapıldı. Aradaki ihtilâflara son verildi.

Erdel meselesi ve Avusturyalıların sınırdaki saldırı hareketleri yeni bir savaşa sebep oldu. İki sene süren savaş, Raab Saint-Gotthard'da imparator Leopold'un çağrısı üzerine birleşen avrupa kuvvetleri önünde Fazıl Ahmed Paşa yenildi, 1664'te Vasvar barışı yapıldı. Avusturya'nın Macaristan işlerine karışması ve Protestanları ezmesi, macar büyüklerinin Osmanlılardan yardım istemesi yeni bir harbe sebep oldu.

Veziriazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa kumandasındaki büyük bir osmanlı ordusu 14 temmuz 1683'te Viyana önüne geldi. İki aya yakın süren kuşatma neticesiz kaldı; şehrin civarında, Kahlenberg'de polonya kralı Jan Sobieski müdahale ederek osmanlı kuvvetleri durduruldular. Ondan sonra Avusturya karşı hücuma geçti. Avusturya-Lehistan ittifakına Venedik de katıldı (1684). Avusturya kuvvetleri 1686'da Budin'i işgal ettiler ve Macaristan içinde ilerlediler. 8 Eylül 1688'de Belgrad'ı, bir yıl sonra da Niş'i ele geçirdiler. Fakat Köprülü Fazıl Mustafa Paşa idaresindeki osmanlı ordusu, Avusturya ilerleyişini durdurdu. Niş'i ve Belgrad'ı geri aldı (1690). Ancak Salankamin (Slankamen) savaşında onun ölümü osmanlı ordusuna tesir etti. Avusturyalılar galip geldilerse de Osmanlıları takip edecek güçleri kalmamıştı (1691). Çok geçmeden Avusturyalılar Osmanlıların elindeki yerlere taarruza geçtiler. 1695 Tarihinde yeni tahta çıkan sultan Mustafa II'nin iki seferinde başarı kazanması bir ümit uyandırdı. 1697'de Tiza üzerindeki Zenta köprüsünde Prens Eugène'nin Osmanlıları yenmesi bu ümidi söndürdü. Müzakereler neticesi 1699'da Karlofça* antlaşması imzalandı. Buna göre, Türkler Timişoara bölgesi hariç bütün Macaristan'ı Habsburglara bırakıyor ve Transilvanya'da Habsburgların egemenliğini kabul ediyorlardı. Sava nehri iki ülke arasında tabiî sınır oluyordu. Daha sonra 1716'da Varadin'de Prens Eugène idaresindeki kuvvetlere yenilen Osmanlılar, 1718 Pasarofça* antlaşması ile de Timişoara bölgesi, Eflâk, Bosna ve Belgrad dahil Sırbistan'ın bir kısmını Avusturya'ya bırakıyordu.

Türklere karşı mücadele, güneydoğu Avrupa'da avrupa medeniyetinin korunması gibi gözükürse de, aslında Avusturya'nın Kutsal imparatorluktan uzaklaşmasına yol açtı; Din savaşları ve Otuz Yıl savaşları da Avusturya'nın çökmesine sebep oldu.

● *Reform'a karşı mücadele.* XVI. yy.ın ortalarından itibaren Luther'cilik veraset yoluyle idare olunan devletlerde iyice yerleşti. 1551'de Cizvitlerin Viyana'ya yerleşmesi, mezhep sapkınlığını çabuk önledi (Canisius* un rolü). Ingolstadt Cizvitlerinin eski öğrencisi ve Reformun karşısına çıkan imparator Ferdinand II (1619-1637) de XVII. yy.da bu yolda çaba harcadı. Katolikliği kesinlikle savunan Ferdinand II, Çekleri Akdağ'da ezdi (1620) ve tapınaklarını yıkarak, nispî bağımsızlıklarını da kaldırdı. Ama Almanya'da Otuz Yıl savaşları, Almanya'nın kesin yenilgisiyle sona erdi. Ferdinand II'nin yerine geçen Ferdinand III (1637-1657), din birliğinden de, imparatorun mutlak gücünü yeniden kurmaktan da vaz geçmek zorunda kaldı. (Bk. VESTFALYA ANTLAŞMALARI.) Bununla beraber, hıristiyan olmayanlara ve sapkınlara karşı girişilen mücadeleler sonucu katolik ve mutlakiyetçi Avusturya devleti yavaş yavaş kurulmuş oldu; yine bu mücadeleler sonucu hanedanın içinde bir millî şuur doğdu.

● *Fransa ile mücadele.* XIV. Louis Fransa'sıyle üç defa (Hollanda, Augsburg birliği ve İspanya Tahtı Veraseti savaşları) savaşmak zorunda kalan Avusturya monarşisi, sonunda bazı bölgeler elde etti: aslında bunları da 1714 Rastatt antlaşmasının imzalanması sırasında İspanya'dan aldı. Gerçekten Philippe d'Anjou'nun ispanya kralı olarak tanınmasına karşılık imparator Karl VI, Hollanda, Napoli ve Sardinya'yı elde etti.

Avusturya devleti (XVIII. yüzyıl)

XVIII. yüzyılda, Habsburglar, dışta bu topraklar üzerindeki egemenlikleriyle birlikte bir Avusturya devleti fikrini de geliştirdiler. 1687'den itibaren Avusturya hanedanının Macaristan üzerindeki veraseti kabul edildi. 1703 Leopoldine kanunu ve onu fesheden 1713 tarihli *Pragmatik Sanksiyon*, Habsburg devletlerinin devamı amacını güdüyordu. Bu son belge, Habsburg devletlerinin bölünmezliğini ilân ediyordu; ancak bu belge yüzünden 1740'tan itibaren Avusturya'da veraset buhranı doğdu. Bu belgeyi yayımlayan Karl VI, Habsburg devletlerinin malî kuruluşunu kuvvetlendirdi, iktisadî faaliyetlerini çoğaltmağa çalıştı (Osmanlılarca geri verilen ekilmemiş toprakların değerlendirilmesi, Viyana banliyösünde dokuma ve porselen sanayiinin gelişmesi), deniz yolları aradı, serbest liman ilân edilen Trieste ve Fiume'ye ulaşan Semmering yolu yapıldı, «Doğu Ticaret şirketi» ve özellikle «Ostende ortaklığı» kuruldu (1721-1722).

Bununla beraber bu yeni siyaset başarılı olmadı: Polonya ve Doğu savaşlarında uğranılan yenilgiler sonucu Napoli, Sicilya'yı kaybetti (1738). 1733'te Avusturya Rusya ile Osmanlı devleti aleyhine bir ittifaka girişerek fırsat kolladı. İlk olarak Rusya tarafından Osmanlılara karşı başlatılan savaşa 1737'de Avusturya da katıldı. Fakat umduğunu bulamadı. Osmanlılara yenilerek, 1739 Belgrad* antlaşması sonucu, daha önce Pasarofça barışı ile kazandığı yerleri kaybetti; gerçi Parma dükalığı kazanıldı, ama kayıpları karşılamayacak kadar önemsiz bir kazançtı. Karl VI ölünce, Pragmatik Sanksiyon'a rağmen, kızı Maria-Theresa'nın (1740-1780) Avusturya tahtı üzerindeki hakkı kabul edilmedi. Ama Macaristan'a tanınan imtiyazlar (1741) pahasına, Avusturya Taht savaşları ve Yedi Yıl savaşlarına rağmen, 1748 Achen antlaşmasıyle Philippe Farnèse'e terk edilen Parma ve 1763 Hubertsburg antlaşmasıyle kesin olarak Prusya'ya bırakılan Silezya hariç, Maria-Theresa baba mirasının tümüne sahip oldu. Bu güçlüklere rağmen, Maria-Theresa, başında bulunduğu devletlerin yeniden kurulmasına önayak oldu; bunun için de kendisinden önce gelenlerin kurduğu bütün hükûmet ve idare teşkilâtlarını Viyana'da topladı. Yardımcısı Haugwitz, 1749 reformlarıyle birtakım birlikçi ve merkezîleştirici kurum-

Foto. Anderson-Giraudon (LAROUSSE)

yarattı: Devlet şansölyeliği (Dışişleri), Temyiz mahkemesi, sonra Adalet divanı, Savaş komiserliği ve Haugwitz'in başkanlığını yaptığı İçişleri müdürlüğü (siyasî ve malî işler). Bu birleştirici ve almanlaştırıcı çalışma kanunları derleyen bir yasa ve bir kadastro hazırlanmasıyle tamamlandı. «Devletler»de büyük hoşnutsuzluklara sebep olan bu aşırı kuvvetler birliği, 1761'de yeni bir idarî teşkilâtlanmaya yol açtı; bu hareketin başında eski bir elçi olan Kaunitz vardı. Kaunitz, önce, kurulmuş bütün kuruluşların üstünde, 1848'e kadar işbaşında kalan bir Devlet konseyi kurdu; bu konsey bir şansölye, devlet bakanı, üç asılzade ve altı devlet müşavirinden meydana geliyordu; taşrada da, devletlerin imtiyazlarına görünüşte saygı gösterecek ordu, polis ve kiliseden sonra monarşinin dördüncü direği olan avusturya bürokrasisini kurdu. Hükûmetlerin memurları ve özellikle daire (alt kademeler) memurları, hükûmet kararlarının uygulanmasını sağlıyorlardı; artık bu memurlar daha çok Viyana tarafından atanmaktaydı.

1765'te babasının ölümüyle naipliği paylaşan, sonra imparator olan (1780-1790) Joseph II, bir «aydın despot» örneği idi; sistemli bir reform siyaseti güttü. Bu reformlar, *sosyal* (1781'de köleliğin kaldırılması), *siyasî* (bürokrasi ve devlet polisinin takviyesi, avusturya devletlerinin dairelere bölünmüş 13 hükûmete ayrılması), *dinî* (1781 hoşgörü fermanı, 1774'te cizvitlerin yok edilmesi ve mallarının müsaderesi, 1781'de bu tedbirin, öğretici ve yardım edici müesseseler hariç bütün dinî kuruluşlara uygulanması) ve *fikrî* (üniversite ve genel seminerler kurulması) reformlardı. Dinî ve fikrî reformların tamamı «Jozefizm» adını aldı; jozefizm, imparator Joseph'in bu tedbirlere verdiği düzenli şekli yansıtan bir kelimedir. İmparator Josephin'in merkezîleştirme isteği yalnız Macaristan ve Hollanda'da değil, veraset yoluyle ilhak edilen avusturya devletleriyle Bohemya'da da şiddetli direnmelerle karşılaştı; yine de sonunda devrimleri az çok başarıya ulaştı. Bununla beraber, yerine geçen kardeşi Leopold II (1790-1792), ağabeyi zamanında alınan tedbirlerin çoğunu kaldırmak zorunda kaldı; asiller ve bazı burjuvalardan kurulu Landtag'larda geleneksel bir yarı muhtariyetle merkeziyetçilik daima bir arada yürümüştür. Avusturya, dışta, Polonya'nın paylaşılması sırasında, Galiçya (1772) ve Krokovi ülkesini (1795) kazandı. Osmanlı-Rus harbinden faydalanan Avusturya, Bukovina'yı ilhak etti (1775) ve İstanbul'da imzalanan bir muahede ile bu ilhak tanındı. Fakat Fransız ihtilâli, Avusturya'nın Balkanlar'da yayılmasını durdurdu.

Rusya'nın müttefiki olarak Avusturya, 1788'de Osmanlılara karşı savaş açtı. Ancak önce her tarafta yenilgiye uğradı. Daha sonra toparlanan avusturya kuvvetleri ekim 1789'da Belgrad'ı aldı. Leopold II zamanında Ziştovi* antlaşması (4 ağustos 1791) imzalanarak Osmanlı-Avusturya harbine son verildi. Bu antlaşma gereğince her iki taraf da harbten önceki sınırları gerisine çekiliyordu. 1791 Ağustosundan itibaren Leopold II, Pillnitz bildirisiyle Fransız devrimine açıkça karşı çıktı. Bu yüzden Fransa, 20 nisan 1792'de yeni hükümdar imparator Franz II'ye, Bohemya ve Macaristan kralı olması sebebiyle savaş açtı. 1792 ile 1815 arasında Avusturya. Devrim ve İmparatorluğa karşı kurulan koalisyonlara katıldı. Campoformio (1797) ve Lunéville (1801) antlaşmaları ve Austerlitz'de Napolyon'un zaferinden (2 aralık 1805) sonra, Presburg antlaşması, Avusturya'nın devamlı gerilemesine yol açtı.

Avusturya imparatorluğu (1806-1867)

Almanya ve İtalya'da başarısızlığa uğrayan imparator, 6 ağustos 1806'da Kutsal imparatorluk tahtından vaz geçmek zorunda kaldı ve Franz I adıyle Avusturya imparatoru oldu. Presburg'da (Bratislava) Dalmaçya'yı Fransa'ya, Tirol'ü Bavyera'ya bıraktı; bunun üzerine Tirol'lü Andreas Hofer, 1809'da fransız ve bavyeralılara karşı isyan etti.

Wagram'da Fransızlara yenilen Avusturya, Viyana antlaşmasına göre (14 ekim 1809) İstria, Karnten, Krain ve Hırvatistan'ın bir kısmını Fransa'ya bıraktı. Avusturya arşidüşesi Marie Louise, Napolyon I ile evlenince, Avusturya da kıta Avrupası topluluğuna girdi ve 1812 Rus savaşına katıldı. Prag kongresinden (26-30 haziran) sonra, 1813'te şansölye Metternich, memleketini, Fransa'ya karşı zafer kazanacak olan koalisyona soktu. Viyana kongresinde (18 eylül 1814-9 haziran 1815) Avusturya, Metternich sayesinde, Avrupa'nın yeniden düzenlenmesinde çok önemli bir rol oynadı; Felemenk ile İnn ve Salzbach arasındaki bölgeler hariç eski topraklarına kavuştu. İtalya'daki durumu da artık sağlamlaşmıştı: Lombard-Venedik krallığını sınırları içine katıp arşidüklerini Parma, Modena ve Toscana'ya yerleştirdi.

Kutsal imparatorluğun yerine bir germen konfederasyonu (Deutscher Bund) kuruldu. Bu konfederasyon sayesinde Avusturya 1815-1848 arasında Almanya'da ön plana geçti; konfederasyondaki devletler tamamen bağımsız oldukları halde aristokrasi ve hanedanlara dayanan Metternich, kuvvetler arasında bölünme ve dengeyi sağlıyarak konfederasyonu ayakta tuttu. Metternich, konfederasyondaki liberal düşüncelerle ve birlik istekleriyle de savaştı. Oysa bu sıralarda, iyiden iyiye güçlenen Prusya, özellikle 1830'dan sonra, alman vatanseverlerinin bel bağladığı bir ümit kaynağı haline gelmişti.

İşte, kesin bir tutucu siyaset, Avusturya'yı bütün Avrupa'da mutlakiyetin kalesi haline getirirken, dışta, Kutsal ittifak, avusturyalı yöneticilerin bütün millî ve liberal düşüncelerini yok edecektir. Fakat bu diplomatik sistem, ancak 1830'a kadar sürer. Aachen (1818), Troppau (1820), Laibach (1821) ve Verona (1822) kongreleriyle Metternich büyük bir nüfuz kazandı. Avrupa hükümdarlarının desteklediği bu şansölye, liberalleri Almanya (1819 Karlsbad ve 1820 Viyana konferansı kararına göre) ve İtalya'da takip etti; avusturya ordusu, Napoli ve Piemonte liberallerini Rieti ve Novara'da (Mart-Nisan 1821) büyük bir yenilgiye uğrattı. Ancak Osmanlı imparatorluğu içindeki hıristiyan milletlerin ayaklanmalarına karşı hiçbir tepki göstermedi. 1831-1832 Karışıklıkları sırasında Metternich'in müdahalesi ise çok daha kesindi.

1830 ile 1848 yılları arasında Avusturya imparatorluğunda, özellikle alman soyundan olmayan milletler arasında, millî ve liberal hareketler iyice büyüdü. İlk olarak Macarlar, 1840'da Macarcayı resmî dil olarak kabul ettirmeyi başardılar; macar parlamentosunda muhalefet hızla büyüdü. Önceleri üniversite çevrelerinde başlayan çek millî hareketi ise, millî geleneklerin yeniden yaşatılmağa başlamasıyle, kısa zamanda bütün halkın benimsediği bir gerçek oluverdi. «İlliryacılık» hareketi de Hırvat ve Sırplar'da, «Güney İslavları»nın kader birliği düşüncesinin doğmasına yol açtı. Polonya millî şuuru da Galiçya'da yerleşmişti; o kadar ki, küçük Polonya cumhuriyeti Krakovi, çok tehlikeli olmağa başladığı gerekçesiyle dağıtıldı (1846). Yine aynı yıllarda, liberalizm akımı asıl Avusturya içinde büyüdü, zira Metternich'in polis ve sansür baskısı gitgide daha sıkı ve bunaltıcı olmaktaydı.

Bütün bu liberalizm akımları karşısında hiç bir siyasî faaliyet görülmüyordu: XIX. yy. boyunca etkisi gitgide artan ve yönetimde günden güne önemli bir yer almağa başlayan avusturya burjuvazisini memnun edebilecek hiç bir reforma girişilmedi. Napolyon'un savaşlarıyle boşalan devlet hazinesi toparlanamıyordu. Resmî din olan Katolikliğin ve aristokrasinin elinde bulunan devlet yönetimi, kurulu düzeni sürdürüyordu. Öte yandan, imparator Ferdinand I (1835) yetersizliğini kabul ederek, yönetimi tamamıyle «Devlet Gizli konferansı»na bırakmıştı; ancak bu kuruluş da, Metternich ve Kolowrat arasındaki görüş ayrılığı yüzünden çoğu zaman çalışamaz haldeydi. 1848 Devrimi, Avusturya devletini çok sarstı. Parisliler gibi Viyanalılar da, 13 mart 1848'de ayaklandılar: Metternich kaçmak zorunda kaldı, imparator da liberal bir Anayasanın kabul edileceğine söz verdi; gerçekten de Anayasa 25 nisanda halka açıklandı. Aynı anda, Lombardiya, Piemonte ve Venedik'te ihtilâller patlak verdi. Macarlar, birlikten ayrılacaklarını söyleyip gözdağı verdiler. Frankfurt'ta bir millî alman meclisi toplandı. 15 Mayısta ayaklanan Viyanalılar, genel oylamanın kabulünü istediler: imparator kaçtı. 11 Haziranda, bu sefer de Prag ayaklandı, fakat Windischgraetz idaresindeki avusturya birlikleri bu ayaklanmayı şiddetle bastırdılar (12-17 haziran): karşı devrim başlamıştı. Windischgraetz, 31 ekimde Viyana'yı geri aldı. 21 Kasımda Schwarzenberg'i şansölye tayin etti. Ayaklanma şiddetle bastırıldı: Frankfurt parlamento temsilcisi Robert Blum (9 kasım) ve avusturyalı vatansever Messenhauser da (16 kasım) dahil olmak üzere demokratların pek çoğu idam edildi. 2 Aralıkta imparator Ferdinand, tah-

Joseph II avusturya okulu, XVIII. yy. (Sanat ve Tarih müzesi, Viyana)

Metternich prensi

Foto. Giraudon, Langlois (LAROUSSE)

Schwarzenberg prensi, Franz Heinrich'in eseri

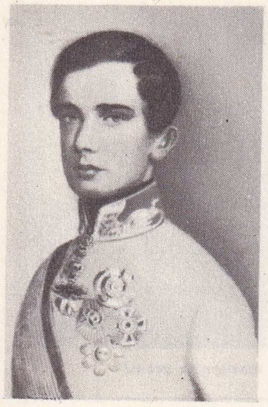

Franz-Joseph I

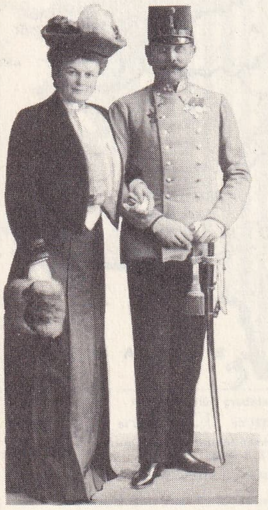

arşidük Franz-Ferdinand ve Hohenberg düşesi

tı, yeğeni Franz-Joseph'e bırakarak saltanattan çekildi.

Öte yandan, Custozza'da (25 temmuz 1848) Karl Albrecht ve Kuzey İtalya vatanseverlerini yenilgiye uğratan Radetzky birlikleri Millî ayaklanmayı bastırıyorlardı. 24 Mart 1849'da Piemonte kralı yeniden ayaklanmağa kalkıştıysa da, bu hareket Novara'da bastırıldı. Oysa, ayaklanan Macarlar ile savaş çok daha çetin oldu: 14 nisan'da, Macar Millet meclisi Kossuth'u cumhurbaşkanı seçti; bir yıla yakın bir süre Macarlar avusturya ordusunu durdurdular. Fakat Paskiyeviç idaresindeki rus ordusunun işe karışması üzerine Şiria'da (Vilagos) teslim olmak zorunda kaldılar (13 ağustos 1849).

Almanya'da, ayaklanmaları bastırmak için kısa bir süre birleşen Prusya kralı ve imparator, germen konfederasyonunda yapılacak reformlar söz konusu olunca uyuşamadılar. Bütün Avusturya imparatorluğunu da sınırları içine alan Büyük Almanya taraftarlarıyle, Avusturya dışında bütün idarenin Prusya'ya geçeceği Küçük Almanya taraftarları Frankfurt parlamentosunda karşı karşıyaydı. Önceleri gelişmeler Avusturya imparatorluğu lehine idi, zira hükümdar naipliğine (Reichsverwesung) avusturyalı arşidük Johann atanmıştı. Fakat çok geçmeden, «Küçük Almanya» birliğini savunanlar, üstün bir durumu olmadan imparatorun da temsil edilebileceği konfederal bir sisteme yöneldiler; bunun üzerine 1849 şubatında Windischgraetz bu çözüm yolunu reddetti, avusturyalı delegeler parlamentoyu terk ettiler (5 nisan 1849). Prusya kralı, parlamentonun kendisine sunduğu tacı kabul etmeyince parlamentonun da bir rolü kalmamış oldu. O zaman Viyana, devrim öncesi *statüko*'yu kurmak istedi. Ama Prusya kralı, işine geldiği şekliyle birleşme politikasını seçti ve bütün prensleri Prusya'nın başkanlığındaki bir konseyde toplamağa çalıştı; 1850 sonbaharında Schwarzenberg konfederal meclisi toplamaktan söz edince de, Avusturya'yı savaşla tehdit etti. Ancak, Rusya'nın da desteklediği Schwarzenberg'in ültimatomu üzerine kral, Olmütz'de bu isteklerinden vaz geçmek zorunda kaldı (29 kasım 1850). Böylece Avusturya üstün geldi ve konfederal kurumları inatla muhafaza etti.

İşte, Schwarzenberg, karşı devrimi sürdürdü. Avusturya'da, 31 aralık 1851 bildirisi, mart 1849'da kurulan Liberal Anayasayı yürürlükten kaldırdı ve yönetimde halkın temsil edilmesine son verdi. Schwarzenberg'in ölümünden (nisan 1852) sonra devlet idaresinde söz sahibi olan İçişleri bakanının adına izafeten «Bach sistemi» denilen bu «yenimutlakiyetçi» rejim, 1859'a kadar yürürlükte kaldı. Yeni sistem Metternich'inkinden daha da merkeziyetçiydi: doğrudan doğruya Viyana'dan atanan görevliler tarafından yönetilen idarî bölümler meydana getirildi. Ordudaki birlik sağlamlaştırıldı, polisin rolü fazlalaştı. «Jozefizm*»den ayrılan bu rejim, kiliseyle de işbirliği yaptı: 18 ağustos 1855 konkordası, ilkokul ve orta dereceli okulların büyük kısmını rahiplerin denetimine bıraktı. Öte yandan, önce ticaret, sonra da maliye bakanı olan Bruck, memlekette iktisadî birliği sağlama çabasındaydı: iç gümrükleri kaldırıp gümrük sisteminde ılımlı bir himayecilik uyguladı; 1854'te, Viyana'yı Trieste'ye bağlayan ve ilk Alp tüneli olan Semmering'i açtırdı. Liberal muhalefetin sürekli olarak baltaladığı bu rejim, ancak İtalya olaylarından sonra değişecektir.

Gerçekten Napolyon III'ün destek ve birliğini elde etmeyi başaran bakan Coour sayesinde Piemonte, italyan vatanseverlerinin ümitlerini üzerinde toplamıştı. Kırım savaşı sırasında Avusturya ile Prusya, 20 nisan 1854'te bir antlaşma imzaladılar. Buna göre Avusturya, Rusya'dan (Memleketeyn) Eflâk ve Buğdan'dan çekilmesini istedi. Bu konuda Avusturya ve Osmanlı imparatorluğu da bir antlaşma yaptı. Rusya geri çekilmek zorunda kaldı. Türk ve avusturya birlikleri ağustos sonunda Eflâk'ı işgal ettiler. Avusturyalılar bu savaşta Osmanlıları desteklediler. Fransa ile Avusturya arasındaki savaş, 1859 baharında patlak verdi. Magenta (4 haziran) ve Solferino'ya (24 haziran) yenilen Avusturya, Villafranca antlaşmasıyle (8-12 temmuz) Lombardiya'yı Fransa'ya bıraktı; Napolyon III de bu bölgeyi Piemonte'ye verdi.

Bu yenilgiler, Bach'ın gözden düşmesine sebep oldu; yerine polonyalı asil bir liberal olan Goluohowski geçti. «Ekim bildirisi» (20 ekim 1860), Avusturya devletlerine federal bir yapı hazırladı; yeni İmparatorluk meclisi, İmparatorluğa bağlı çeşitli ülkelerin meclislerinin birleşmesinden kuruluydu. Fakat Schmerling'in yönettiği milliyetçi liberaller, bu federal yönetime karşı çıktılar ve sonunda, Ekim bildirisinin özünü açıklamak amacıyle yayımlanan 26 şubat 1861 bildirisi İmparatorluk meclisini ikiye ayırdı: soydan veya seçim yoluyle gelen Asiller meclisi ile seçim sonucu gelen, fakat çoğunluk ve üstünlüğün Almanlar'da olduğu bir milletvekili Meclisi. Bunun üzerine, Macarlar ve Hırvatlar ile Transilvanya temsilcileri arasında uzun tartışmalar oldu. Almanya meseleleri bu karışıklığı daha da arttırdı, çünkü Avusturya ile Almanya, «Dükalık savaşları»nda birbirlerine pek güvenmemekle birlikte Prusya'ya karşı işbirliği yapmak zorunda kalmışlardı. Gastein sözleşmesinin (14 ağustos 1865) bir parça yatıştırır gibi olduğu durum, Schleswig'de tehlikeli kaynaşmalar yaratmakla gerginleşmişti. Nisan 1866'da Bismarck, konfederasyonda genel oy ile seçilecek bir parlamento'yu öngören bir reformu ortaya attı. Haziranda Bismarck, Avusturya'yı Schleswig'de tehlikeli kaynaşmalar yaratmakla suçladı ve Holstein'ı işgal ettirdi. Bunun üzerine, Almanya'dan atılmak tehlikesiyle karşı karşıya kalan Avusturya, Diyet meclisine baş vurdu. Sonunda savaş patlak verdi ve Prusya, ordusunun üstünlüğünü Sadowa'da ispat etti (3 temmuz 1866). Avusturya için İtalya'daki (Custozza ve Lissa) başarıların bir sonucu olmadı. Prag barışı (23 ağustos), Prusya'nın isteklerine uygun bir şekilde Almanya'nın yeniden teşkilâtlanmasını öngörüyordu, buna karşılık, önemli siyasî kişiler Avusturya'ya yardımda bulunamayacaklar, eskiden Viyana'nın emrinde olan Rheinland'lı Metternich, Franken'li Schwarzenberg veya Schwaben'li Bach gibi Viyana için değil, Berlin için çalışacaklardı. Viyana barışı (3 ekim 1866) Venedik'i Avusturya'nın elinden aldı. Almanya'dan uzaklaştırılan, İtalya'daki topraklarını kaybeden Avusturya, daha çok bir Tuna devleti haline geldi: İslav halkı ve Macarlarla olan ilişkilerini yeniden gözden geçirmek zorunda kaldı.

Avusturya-Macaristan monarşisi (1867-1918)

Avusturya-Macaristan monarşisi, 1866 yılının sonunda, bakan Beust'un macar temsilcileri Deak ve Andrassy ile uzlaşması sonucu kuruldu. 8 Şubat 1867 «antlaşması» da bunu gösterir. 1848'deki Macaristan Anayasası yeniden yürürlüğe girdi. Macaristan, imparatorluğun doğu kısmı Transleithan'ı yönetmekle görevliydi. Ülkenin öteki yarısı Bukovina, Galiçya, Bohemya ve Moravya ile Avusturya devletleri, Trentino, İstria ve İlliria'yı içine alan Zisleithan bölgesi Avusturya yönetimindе kaldı. 21 Aralık 1867'de bu bölge için kabul edilen özel bir anayasa ile iki meclisli bir parlamento kuruldu; bakanlar parlamentoya karşı sorumluydular.

8 Haziran 1867'de, macar kralı olarak taç giyen imparator, bu iki monarşinin tek hâkimiydi. Birliği, üç büyük ortak bakanlık sağlardı: Dışişleri, Maliye ve Millî Savunma bakanlıkları. Ortak giderler için her on yılda bir düzenlemeler yapılırdı: önceleri giderlerin büyük kısmını Avusturya yüklendi (yüzde 70). Yüksek geliri, fazla nüfusu ile ve Habsburg'ların Viyana'da oturması sonucu, Zisleithan, diğer bölgelerin başında geliyordu. Buradaki siyasî eğilimler, islav azınlığının tutumuna göre değişirdi: milliyetçi liberaller sadece alman idaresinden yanaydılar; çoğu polonyalı ve çek olan federalistler ise değişik milliyetler için daha ılımlı bir Anayasa istiyorlardı. 1871 ilâ 1878 arasında, milliyetçi liberaller öndeydi. Auersperg kardeşlerin bakanlığı sırasında Bach'ın kilise yasaları kaldırıldı, 1855 antlaşması feshedildi, bütçe ve maliye reformuna girişildi; bu da avusturyalı din adamlarının, özellikle polonyalı olan islav aristokratların muhalefeti ile karşılaştı. Reforma karşı gelenlerin başında bulunan Bohemya meclisi, sık sık kapatıldı, ama «anayasacılar» iktisadî üstünlükleri sayesinde idareyi ellerinde tuttular.

Dışta, şansölye olarak Beust'un yerine geçen macar Andrassy (1871), Prusya'ya karşı güdülen düşmanlık siyasetinden vaz geçti, «Üç İmparator birliği»ni kurdu (1873) ve Avusturya'yı Balkanlar'a yöneltti. Ancak tutumu Rusya'nınki ile çatışıyordu; bu yüzden, 1873'te kurulan Birlik, yerini 1879 Avusturya-Almanya birliğine (Düplis) bıraktı. Bununla beraber 1878 Berlin kongresi, bu monarşinin Osmanlılardan Bosna-Hersek vilâyetlerini alarak işgaline izin verdi. Ayrıca Yenipazar sancağının da işgaline müsaade edildi. Bu da islav oranının artmasından çekinen milliyetçi liberalleri endişelendirdi. Şubat 1879'da, görevinden ayrılan Auersperg'in yerini Taaffe aldı: federal idare taraftarı olan bu aristokrat, avusturyalı tutucular ve İslavların desteğiyle bazı yenilikler yaptı. 21 Haziran 1879'da Bosna-Hersek eyaletlerinin ve Yenipazar sancağının işgal ve yönetimi hususunda Avusturya ve Osmanlı devletleri anlaştılar. Taaffe, uzun bakanlığı süresince (1879-1893) birçok tedbir aldı: bunların bir kısmı millî çıkarlarla, bir kısmı da rahiplerle ilgiliydi. Avusturya ve islav dilinin bir arada kullanılması Bohemya ve Moravya'da 1880'de, Slovenya ve Avusturya Silezyası'nda da 1882'de kabul edildi. Aynı yıl Prag'da bir çek üniversitesi açıldı. Kimine göre pek ihtiyatlı, kimine göre pek cesur olan bu tedbirler, sadece aşırı eğilimleri arttırmağa yaradı. İslavlar arasında yalnız Polonyalılar bu yeni rejimi benimsediler, çünkü özel bir bakanlıkları vardı ve Galiçya'yı kendileri yönetiyorlardı. Ancak kesin millî eğilimler Bohemya'da gitgide kuvvetlenmekteydi. Avusturya'da Schenerer'in başkanlığındaki alman milliyetçileri eski millî-liberal-kurucu partiden çok daha güçlüydü; bazı alman milliyetçileri Almanya ile birleşmek de istiyorlardı. Ayrıca, 1880'e doğru kurulan Karl Lueger'in sosyal hıristiyan partisi, yahudi düşmanı bir parti olarak küçük şehir burjuvazisi tarafından destekleniyordu. Millî ayrılmalar kuvvetlenirken, ekonomi de gelişti: yeni birçok demiryolu açıldı: koruyucu yasalar sınaî üretimi arttırdı. 1893 Yılı ile mayıs 1907'deki genel seçimler arasında, çeşitli milletlerin temsili meselesi ön planda idi: İslavlar lehindeki her tedbir, Alman halkında korunma ihtiyacını doğuruyordu. Prag parlamentosu çoğu zaman toplanamaz durumdaydı. Viyana'da bile, islav ve alman milletvekilleri mecliste bir arada oturmuyordu. Birliğe çok sayıda asker sağlayan ve kumandada kendi dillerinin kullanılmasını isteyen Macarların milliyetçiliği, ordunun bütünlüğünü tehdit etmekteydi.

1888'de, Victor Adler'in birleştirici gayretinden doğan Avusturya sosyal demokrasisi ortaya çıktı: islav üyelerden meydana gelen parti, 1899'da özerk halk federasyonundan yana olduğunu bildirdi; bunun üzerine sosyalistler, milliyetçi hareketleri desteklediler. 1897'de 14, 1906'da 86 temsilcileri vardı. Alman sosyalistlerinden daha da marksist olan Avusturyalılar, Victor Adler ve Otto Bauer yönetiminde, ikinci Enternasyonal'de çok önemli bir rol oynadılar. 1907'den sonra da, umulanın aksine genel oy hakkı alman olmayanların millî isteklerine son vermişti. Okul meselesinde Çekler, engelleme taktiklerinden vaz geçmemişlerdi. Alman milliyetçilerine yarayan 1911 seçimlerine rağmen, hükümetteki kararsızlık devam etti. 1913'te Bohemya parlamentosu dağıtıldı. Bu iç durum aktif bir dış siyasete engel değildi ve avusturya emperyalizmi, Orta Avrupa ile Balkanlar'a kadar uzandı; ancak 1905'te Uzakdoğu'da beklediğini bulamıyan ve bütün gücünü Balkanlar'da toplayan Rusya karşısında durdu. Güney İslavları bütün ümitlerini, 1903'ten beri Karayorgiviç hanedanının biraz daha bağımsızlık tanıdığı Sırbistan'a bağlamışlardı. Oysa bakan Aehrenthal, 1906'dan itibaren alman desteğiyle Avusturya'nın baskısını arttırdı. Osmanlı imparatorluğunda İkinci Meşrutiyet'in ilânından faydalanarak Avusturya, Macaristan, Bosna-Hersek'i tamamıyle ilhak ettiğini bildirdi (5 ekim 1908). Buna Sırp ve Ruslar da itirazda bulundular. Osmanlı imparatorluğu durumu protesto etti. Ancak 26 şubat 1909'da iki devlet arasında imzalanan bir protokol ile Osmanlı imparatorluğu ilhakı kabul etti. Avusturya-Macaristan Yenipazar sancağını geri verdi.

Bununla beraber, islav meselesi Bohemya'daki Germen-Çek çatışması yanında bu monarşinin kaderini çizecek bir durum aldı. İmparatorun tayin ettiği halefi arşidük Franz-Ferdinand, Avusturya ve Macaristan'a eşit olarak katılan bir Güney İslav devletini de içine alan üçlü bir çözüm yolu düşündü. Üç imparator birliğini yeniden kurmak ve İtalya ile ittifaktan vaz geçmek istiyordu. Ama Birinci Balkan savaşında İslavların kazandığı

Foto. Bildarchiv österreichische Nationalbibliothek, Viollet (LAROUSSE)

zaferler ve özellikle İkinci Balkan savaşından sonraki Sırbistan'ın üstün durumu, Avusturya'yı endişelendirdi. Genel kurmay başkanı Conrad von Hötzendorf, 1913'ten itibaren önleyici savaşı öğütlemekteydi.

28 Haziran 1914'te, Saraybosna'da, Princip adlı bir sırp öğrencisinin arşidük Franz-Ferdinand'ı öldürmesi bardağı taşıran damla oldu. Genel kurmayın baskısıyle, Dışişleri bakanı Berchtold, Sırbistan'a bir ültimatom verdi; Rusya da buna karşılık seferberlik ilân etti ve Birinci Dünya savaşı başladı. Birçok avusturyalı idareci, savaşın ikili monarşiyi destekleyeceğini umdu. Oysa monarşiyle beraber hanedanın ve avusturya ordusunun hegemonya hayalleri de yıkıldı.

Osmanlı imparatorluğu Birinci Dünya savaşında Almanya, Avusturya ve Bulgaristan üçlü bağlaşması yanısıra savaşa katıldı.

1914 ve 1915'te, avusturya orduları Karpatlar'da bütün rus hücumlarına karşı koydular. Mayıs 1915'te, İtalya'ya karşı ikinci bir cephe açıldı. Ama alman desteği, Polonya'nın (1915 yazı), Sırbistan'ın (1915 sonbaharı) ve Romanya'nın (1916 sonbaharı) işgalini sağladı. Savaşın ağır sonuçları içte muhalefeti kuvvetlendirdi: İslavlar monarşiden ayrıldılar. İlk olarak Çekler, kitle halinde buraları terk ettiler; Masaryk, sürgünde bir Çek devleti kurdu. Sosyalist Friedrich Adler'in, başbakan Stürgkh'i öldürmesi (21 ekim 1916), iç muhalefetin ne kadar şiddetli olduğunu gösterir. Az sonra, Franz Joseph öldü (21 kasım); yerine yeğeninin oğlu arşidük Karl I geçti.

Karl I, çökmek üzere olan monarşiyi kurtarmak için federal yönetim şeklini yumuşattı. Ayrıca Borbones de Parma ailesinden Prens Sixto aracılığıyle, Almanya'dan gizli olarak, Müttefiklere barış teklifleri yaptı (1917 baharı). Ama Müttefikler Avusturya'nın işine gelen bir uzlaşmayı reddediyorlardı. İmparatorluğun parçalanması 1918 yılında da devam etti. 8 Ocaktan itibaren Çekler, millî bir devlet istediler. Müttefikler de sürgündeki çek devletini tanıdılar. Bozgunun yaklaştığını gören Karl I, imparatorluğun çökmesini önlemek amacıyle «18 Ekim Manifestosu»nu yayımladı; bu manifestoya göre, Avusturya, «her etnik grubun kendi toprakları üzerinde kendi siyasî komünitesini kuracağı federal bir devlet» olacaktı. 1867 Antlaşmasına aykırı olan bu yeni durumdan Almanlar umutsuzdu, Macarlar memnun değildi. İslavlar hiç bir tartışmaya girmeden ekimde bağımsızlıklarını ilân ettiler ve Çek cumhuriyeti kurulmuş oldu. Yugoslavya krallığı içinde, Sırplar ile birleşmeden önce, Zagreb'de Sloven ve Hırvatlar Millî konseyi kuruldu; Galiçya, Polonya cumhuriyetine katıldı. Macarlar kont Karolyi başkanlığında bağımsız bir cumhuriyet kurdular; çoğunluğun sosyalist olduğu bu hükûmet tek başına barış görüşmelerine girişmek istedi. Karl I, galip devletlerin Almanya için öngördükleri tutumdan daha iyisini ülkesi için sağlamağa çalıştı. Bakanlardan Andrassy, hemen yapılacak bir barış fikrine Wilson'u bir türlü ikna edemedi. Barışseverliği ile tanınan profesör Lammasch'ın başbakanlığa getirilmesi de (27 ekim), Müttefiklerin Avusturya'ya olan güvenini arttırmadı. Müttefikler arasında en kararsızı olan italya ordusu, avusturya cephesini yardıktan sonra Villa Giusti antlaşmasını (3 kasım) imzalamaya razı oldu.

30 Ekimde, eski parlamentonun avusturyalı üyeleri millî meclis halinde toplanarak bir Devlet konseyi kurdular; bu fiilî hükûmet, kurulacak rejimin şekli hakkında hiç bir karar almadı. Bu devlete «Alman Avusturyası» adı verildi; bu isim Almanya'nın 1918'den beri Avusturya üzerindeki etkisini gösterir. Otoritesi sarsılan Karl I, 11 kasımda Avusturya'yı terketti; 13 kasımda da, resmen tahttan feragat etmemekle birlikte her türlü devlet işinden çekildi. Saint Germain (10 eylül 1919) ve Trianon (4 haziran 1920) antlaşmaları, Habsburg imparatorluğunun yıkıldığını gösterir ve bu imparatorluktan çıkan millî devletleri tanır.

Avusturya cumhuriyeti (1918-1938)

12 Kasım 1918'de ilân edildi. Cumhuriyetin ilânından önce, 21 ekimde millî meclisin onayladığı kısa Anayasaya göre, etrafı İslavlarla çevrili ülkeler dahil Almanca konuşan bütün ülkeler bu devlete bağlanabilirler; Avusturya, kendisini Alman cumhuriyetinin bir parçası kabul eder. Ne var ki bu prensipler hiç uygulanmadı; Çekler Südetleri işgal etti; Müttefikler, Almanya ile birleşmeye karşı çıktı ve Anschluss (bağlanma) öngören Alman Weimar Anayasasının 178. maddesinin uygulanmamasını istedi. Böylece, küçülen genç cumhuriyet, güç bir duruma düştü.

Kurucu meclisteki şubat 1919 seçimlerinde, sosyal demokratlar köylüye dayanan sosyal hıristiyan partiyi pek az farkla yendiler. Bunlardan daha önemsiz bir diğer parti, «Millî Büyük Alman» partisi ise kuvvetini şehirlerden alıyordu.

1919'da, komünistlere karşı çıkan sosyalistler, Habsburglara ait toprakları millîleştirdiler, soyluluk unvanlarını kaldırdılar; cüretli bir sosyal mevzuat getirdiler.

Avusturya-Macaristan birliğinin parçalanması, iktisadî zorluklara yol açtı. Ayrıca, bazı eyaletlerin ayrılma eğilimleri, sınırların çizilmesindeki gecikme, Cumhuriyetin statüsü, ciddî meseleler doğurdu. Vorarlberg'de, İsviçre'ye katılma fikri birçok taraftar bulurken Tirol'de, muhtariyetten yana olanlar İtalya'nın topraklarına kattığı Güney Tirol ile ilişkilerini devam ettirmek istiyorlardı. Karnten'de muhtar sivil birlikler, Slovenler'e karşı çıktılar. Sosyalist Karl Renner hükûmeti, Avusturya'yı Almanca konuşan bölgelerden ayıran Saint-Germain antlaşmasının öngördüğü sınırları ancak baskı altında kabul etti. Avusturya'da 1 ekim 1920'de kabul edilen Anayasa, bazı değişiklikler dışında 1938 yılına kadar yürürlükte kaldı. «Avusturya Federal cumhuriyeti» (Bundesrepublik Österreich) dokuz ülke veya «Lander»den meydana geliyordu: Aşağı Avusturya, Yukarı Avusturya, Salzburg, İstria, Karnten, Tirol, Vorarlberg, Burgenland ve Viyana şehri. Her birinin idarî muhtariyeti vardı. Cumhurbaşkanı altı yıl için genel oy ile seçilirdi. Yasama gücünü iki meclis paylaşırdı: genel seçimlerle işbaşına gelen millî konsey (Nationalrat) ve dokuz federe ülke parlamentolarının seçtiği elli milletvekilinden kurulu federal konsey (Bundesrat). Hükûmet, nationalrat'a karşı sorumluydu. İki yüzbin seçmen, herhangi bir yasa tasarısı üzerine bir referandum isteyebilirdi.

Ekim 1920 seçimleri tutucuydu: 175 milletvekilliğinden 82'sini hıristiyan demokratlar, 66'sını da sosyalistler aldı. Bu durum, az bir değişiklikle Cumhuriyetin sonuna kadar böyle sürdü. Ve Schober dışında (1921 ve 1929), şansölyeler genellikle sosyal hıristiyandı: en tanınmış şansölye Monsenyör Seipel'di (1922 -1924 ve 1926-1929); yerine Dollfuss ve Schuschnigg geçti. Şansölye Seipel, Tuna pazarlarının kaybı ve kaynakları sınırlı taşranın yanında nüfusun 1/4'ini meydana getiren başkentin durumu dolayısıyle bozulan avusturya sanayiinin dengesini düzeltmeğe çalıştı. 1922 Yazında, enflâsyon her türlü ticareti engelledi. 4 Ekimde, Seipel, uluslararası garanti ile Milletler cemiyetinin bir komisyonunun verdiği krediyi aldı. Bu sayede, hemen hemen dört yılda, yeni para birimi şilin'in değeri sabitleşti, idare mekanizması yeniden teşkilâtlandı. Böylece, Avusturya 1926'dan 1929-1930 dünya krizine kadar oldukça istikrarlı bir devre yaşadı. Dış siyasetinin esası tarafsızlık oldu; «Tuna federasyonu» tasarısı karşısında kararsız kaldı zira, Fransa'nın önderliği altındaki «Küçük Antant» a bağlı islav devletlerinin hâkimiyeti altına girmekten korkuyordu. Kamu oyu ve bütün partiler ise Almanya'ya yakınlık duyuyorlardı. 1921 Şubatında millî konsey bu konuda bir plebisit istedi, fakat Müttefiklerin baskısı sonucu hükûmet bundan vaz geçmek zorunda kaldı. Bununla beraber, Tirol'de plebisit yapıldı ve ezici bir çoğunluğun birleşmeden yana olduğu ortaya çıktı. 1926'da *Der Anschluss* dergisi kuruldu. 1931 Senesinin 19 martında, Dışişleri bakanı Schober, gümrük birliği protokolünü imzaladı; fakat Fransız ve Çekoslovakların muhalefeti karşısında protokolden vaz geçti. Diğer taraftan, dünya krizi 1930'a doğru gitgide büyüyen bir işsizliğin doğmasına, eski burjuvazinin proleterleşmesine ve böylece aşırı partilerin birçok taraftar kazanmasına yol açtı. Creditanstalt'ın iflâsı (mayıs 1931) iktisadî durgunluğu ve sosyal huzursuzluğu arttırdı. Yeni kuruluşlar doğdu. Ülkenin güney ve batısında, 1918'de tartışma konusu toprakları İslavlara karşı korumak için kurulan «Heimwehren» milisleri, şimdi de işçi partileriyle çarpışıyor ve gittikçe güçleniyordu. Bir yandan da sosyalistler «Cumhuriyetçi Savunma birliği» (Republikanisher Schutzbund) için işçi milisleri topluyorlardı. 1930'a doğru, Avusturya millî sosyalistleri ortaya çıktı: bunların kurduğu «hücum kolları», fazla tutucu olan Heimwehren'lerin ve sosyalist Schutzbund'un karşısında pek çabuk gelişti. Millî sosyalistlerin yahudi düşmanlığı ve Anschluss'u istemeleri başarılarının sebebi oldu. Şansölye Dollfuss (mayıs 1932-temmuz 1934), kanaatince parlamenter demokrasiyi tehdit eden iki tehlikeye yani sosyalistlere ve nazilere karşı savaşmak istedi. Sosyalistler Viyana'nın korunmasını tasarladıklarından onları kuvvet kullanarak alt etti (şubat 1934) ve Schutzbund'u da dağıttı. Hitler'in iktidara geçmesine rağmen, 13 mart 1933'te nazi partisinin kurulmasını yasakladı; ne var ki, nazilere karşı korunmayı sağlayabilecek teşkilâtlanmış bir kuvveti kalmamıştı. Demokrasiyi kuvvetlendirmek için, 1 mayıs 1934 Anayasasını ilân etti; faşizmin korporatif devletinden ve özellikle Leon XIII'ün papalık genelgelerindeki sosyal prensiplerinden esinlenen bu Anayasayle «Alman Hıristiyan devleti» (Christlicher Standestaat) kuruldu. Sosyal hıristiyan partiye ve resmî kuruluş haline gelen Heimwehren'lere dayanıyordu. Naziler 25 temmuz 1934'te bir hükûmet darbesine kalkıştılar. Fakat Mussolini, kuvvetlerinin çoğunu Brenner geçidine yığdığından bu teşebbüs sadece şansölyenin öldürülmesiyle sonuçlandı. Hıristiyan demokrat Schuschnigg, aynı siyaseti güderek, bütün milis kuvvetlerini Vatan Cephesinde topladı, fakat şartlar daha kötüydü. Hitler'in müttefiki olan Mussolini Alman Hıristiyan devletine yardımcı olmaktan vaz geçti. Öte yandan, batı demokrasileri de bu küçük cumhuriyetin bağımsızlığını korumağa hazır değillerdi.

şansölye Dollfuss ölüm döşeğinde (25 temmuz 1934)

1938 Başında, alman tehlikesine karşı bir Avusturya-Macaristan-Çekoslovakya birleşmesi imkânı doğdu. Bunu önlemek için, Hitler Berchtesgaden'e çağırılan Schuschnigg'den, İçişleri bakanlığına Seyss-Inquart adlı bir nazinin atanmasını istedi. Schuschnigg buna razı oldu, fakat Viyana'ya dönünce, 13 mart için bir plebisit hazırladı. Bunun üzerine Hitler, 11-12 mart gecesi askerlerini Avusturya'ya soktu. Schuschnigg, Seyss-Inquart tarafından tutuklandı. Bazı Avusturyalılarca istenen Anschluss ile Almanya'ya iltihak, 15 martta ilân edildi.

13 Mart 1938 tarihli kanunla Avusturya, Doğu Markluğı (Ostmark) adı altında Reich'in bir eyaleti oldu. Doğrudan doğruya Berlin'e bağlı bir vali (Statthalter) burayı idare ile görevlendirildi. Nazi partisince Almanya ve Avusturya'da yapılan «ayarlanmış» bir plebisit, oyların yüzde 99'u ile iltihakı onayladı.

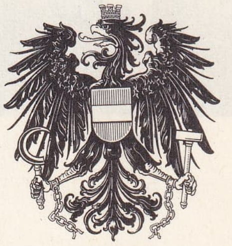

AVUSTURYA armasi

Anschluus Avusturya'sı (1938-1945)

1938'den 1945'e kadar, Avusturya-Almanya karışımı bir idare ve bir ordu vardı: alman memurlar tarafından memleketin iyice denetlenmesi, bütün gelirlerin savaş ekonomisine gitmesi (özellikle Linz'de hidroelektrik santrallarla metalürji fabrikalarının kurulması) memleketin sınaî gücünü arttırdı.

Hierarşinin bunu desteklemesine rağmen, katolik ahalinin muhalefeti devam ediyordu; marksist işçi kuruluşları da tamamen ortadan kalkmıştı. 1943'ten itibaren, sanayi merkezlerinde ve dağlarda direnme grupları doğdu. Karnten taraftarları bazen Yugoslavlar ile işbirliği yaptılar.

1945 Baharında rus birlikleri Avusturya'ya girdi. Kısa bir süre sonra batılı Müttefikler de Vorarlberg'de, Tirol ve Salzburg'a girdiler, Rus işgali, on yıl sürdü: Rusya, Burgenland ile birlikte Aşağı ve Yukarı Avusturya'yı kontrolu altında tutuyordu. Berlin gibi, Viyana da dört bölüme ayrılmıştı. 1943'te, millî bir hükûmet kurulması öngörüldüğünden, Almanya'nın tersine Avusturya siyasî birliğine kavuştu.

şansölye Schuschnigg

1945'ten beri Avusturya cumhuriyeti

Hükûmete önce, eski sosyalist Karl Renner başkanlık etti. 4 Temmuz 1945 ve 26 haziran 1946 tarihli kontrol anlaşmaları Renner'in sosyalist ve hıristiyan demokrat bir koalisyon tarafından desteklenen otoritesini sınırlıyordu. Her türlü yasama tedbiri, Müttefiklerin dörtlü konseyinin onayına sunulacaktı. Nazilerin temizlenmesi, demokratlaşma, birtakım zorluklar doğurdu. Nasyonal sosyalist

Foto. Keystone (*LAROUSSE*)

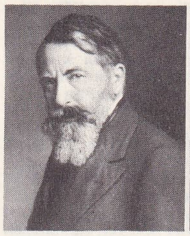

Schnitzler

Grillparzer

doktor Karl Renner

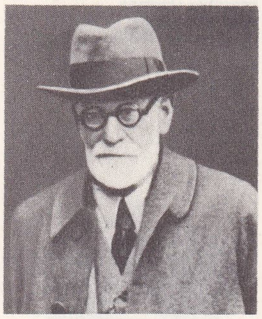

Sigmund Freud

yasalar kaldırıldıktan sonra, 1946'da iktisadî ve malî reformlara girişildi.

1946'dan 1954'e kadar, Müttefiklerle, halkçı şansölye Figl (1945-1953) ve Raab başkanlığındaki koalisyon hükûmeti (halkçı ve sosyalist), pek de başarıya ulaşmadan şu üç meseleyi halletmeğe çalıştı: 1945'te el konulan alman malları, avusturya ordusu ve memleketin gelecekteki uluslararası statüsü. Sovyetlerin daveti üzerine Moskova'ya giden Şan söyle Raab'ın bu yolculuğunun sebebi bağımsızlığı tasdik ve işgale son verdirme arzusuydu. Görüşmeler sonucu yayımlanan Moskova memorandum'u (15 nisan 1955), Avusturya'nın tarafsızlığının dayandığı prensipleri açıklıyordu. Avusturya hükûmeti, her türlü askerî işbirliğini reddediyor, hiç bir yabancı devletin topraklarını kullanamayacağını bildiriyordu; tarafsızlığının uluslararası planda tanınmasını istiyor, diğer işgalci devletlerin rızasını elde etmeyi de taahhüt ediyordu. Antlaşma, parlamento tarafından onaylandı ve işgalci dört devlet 15 mayısta Devlet antlaşmasını imzaladılar. Bu işgalci devletler avusturya topraklarını terk ediyor, Avusturya'nın bütünlük ve tarafsızlığını kabul ediyor ve Avusturya'nın Birleşmiş Milletlere kabulünü destekliyorlardı. Yeniden bağımsız olan Avusturya tarihinde bu antlaşma önemli bir dönüm noktasıdır. Memleketin siyasî hayatına bugün iki büyük parti hâkimdir: Katolik Halk partisi ve Sosyalist parti. Katolik Halk partisi mayıs 1956 seçimlerinde hafif bir ilerleme kaydetti ve parlamentoda çoğunluğu aldı; 1959 seçimlerinde bu çoğunluk azaldı. 1957 Sonundan beri marksizmi bırakan sosyalist parti, Halk partisi temsilcileri (Österreichische Volkspartei) ile hükûmette birleşti. 1957 Mayısında, adayları Dr. A. Scharf, ölen general Körner'in yerine cumhurbaşkanı seçildi.

18 Nisan 1966'ya kadar Avusturya'da siyasî hayatın temeli, hükûmeti meydana getiren iki büyük partinin (Halk partisi ve sosyalist parti) koalisyonuna dayanıyordu. 10 Mayıs 1959 seçimlerinde komünistler parlamentodan silindi (ellerindeki üç milletvekilliğini kaybettiler), halkçılar gerilediler (82 yerine 79 milletvekili), sosyalistler ile (74 yerine 78 milletvekili) liberaller ise (6 yerine 8 milletvekili) ilerlediler. 18 Kasım 1962 seçimlerinde halkçılar sosyalistler aleyhine 2 milletvekilliği kazandılar ve 6 Mart 1966 seçimlerinde mutlak çoğunluğu sosyalistlerin 74 ve liberallerin 6 milletvekilline karşılık 85 milletvekilliğiyle ellerine geçirdiler. Bu siyasî çalkantı kısmen halk partisi içindeki uyuşmazlık sonucu Josef Klaus'un reformcu sağ kanadının parti nüvesini ele geçirmesiyle açıklanabilir. Yerleşmiş bir geleneğe göre Avusturya'da cumhurbaşkanlığı görevini sosyalist bir milletvekili yüklenir, şansölye ise halkçılardan seçilir. 1963 Martında bir önceki seçimlere oranla artan bir çoğunlukla seçilen Scharf'ın yerini 23 mayıs 1965'te, seçilmek için gerekli çoğunluğu güçlükle sağlayan Franz Jonas aldı.

Avusturya-Prusya harbi

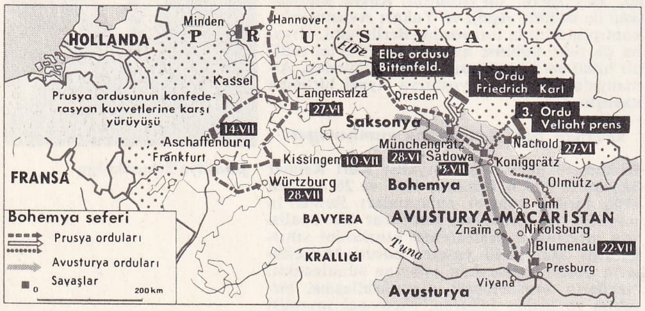

Şansölye Raab (1953'ten beri bu görevi yapmaktadır) partisinin gerilemesiyle sonuçlanan 1959 mayıs seçimlerinden sonra hükûmeti kurmakta biraz güçlük çekti. 15 Haziranda iki parti üyelerinden meydana getirilen kabineyi iki sosyalist yönetti: Meclis başkanı seçilen eski şansölye Figl'in (öl. 1965) yerine Dışişleri bakanı olan Bruno Kreisky ile, sanayide devletleştirmenin genişletilmesi taraftarı olan şansölye yardımcısı Bruna Pittermann. Şansölye Raab (öl. 1964), 1960 şubatından itibaren halk partisi başkanlığını Alfonso Gorbach'a bıraktı. Gorbach, Raab'ın 11 aralık 1961'de şansölyelikten istifa etmesi üzerine onun yerine seçildi. Gorbach kabinesinin Maliye bakanı Josef Klaus oldu. 18 Kasım 1962 seçimlerinden sonra Gorbach yönetiminde yeni bir koalisyon kabinesi kurulmasında (ancak 27 mart 1963'te kurulabildi) sosyalist ve halkçıların özellikle dış ilişkiler konusunda çatıştıran önemli fikir ayrılıklarıyle karşılaşıldı.

26 Ekim 1955 yasasıyle, Avusturya tarafsızlığını açıklamıştı. Ama söz konusu tarafsızlık tamamen askerî bir tarafsızlık mıydı, yoksa avrupa uluslarıyle bütün bağların koparılmasına yol açacak bir statü müydü? Halkçılar ısrarla Avusturya tarafsızlığının yalnız askerî özelliğini kabul ettirmeğe ve ülkeleri avrupa ortak kuruluşlarına sokmağa çalıştılar. 1960 Mayısında Avusturya, Avrupa Serbest Mübadele birliğine girince (bu giriş iktisadî kalkınmasını destekliyordu) bu yolda ilk adım atılmış oldu. Halkçılar bununla yetinmediler. Avusturya'nın Avrupa Ekonomik ortaklaşmasına katılmasını istiyorlardı. Şansölye Golbach bu niyetle 1962'de dört müttefik başkenti (Washington, Londra, Paris, Moskova) ziyaret etti. Halkçılar bu konuda A.E.O.'yu kapitalist özlü bir kuruluş sayan avusturyalı sosyalistlerin muhalefetiyle, Viyanaya öbür halk demokrasileri gibi güvensiz bir gözle bakan S.S.C.B.'nin düşmanlığıyle karşılaştılar. Sudet'lerin yeniden Almanya ile birleşmeyi isteyen Kongresi (Viyana, ekim 1959) ile bazı yeni-nazi gösterileri doğu ülkelerinde çok kötü karşılandı. 12 Şubat 1967'de avusturyalı üniversite öğrencileri Linz'de germen birliği ve yeni-nazi eğilimli Avusturya Millî Demokrat partisini kurdular. Başka bir engel de İtalyan Trol'ü (Trentino-Alto-Adige) meselesi oldu. Almanca konuşan Yukarı Adige bölgesinin italyanlaştırılması sonucu başlayan çalkantı özellikle Tirol'ün Napolyon'a karşı ayaklanmasının 150. yıldönümü olan 1959 yılından itibaren tehlikeli bir özellik büründü; patlamalar ve suikastlar çoğaldı; bunlar kısmen merkezî Avusturya'da olan ve yeni-nazi eğilimliye benzeyen aşırı teşkilât «Berg-Isel-Bund»un eseridir. Tirol meselesi yüzünden Avusturya ile İtalya'nın ilişkileri iyice bozuldu. Avusturya başkentinin batı dünyası sınırlarındaki konumu uluslararası görüşmelerde etkin bir merkez olmasına yol açtı. Kruşçev'in 30 haziran 1960'ta Viyana'yı ziyareti soğuk karşılandıysa da 1961 haziranında Avusturya hükûmetinin Viyana'da düzenlediği Kennedy-Hruşçev karşılaşması pek çok umut uyandırdı. İki partili sistem, siyasî uyuşmazlıklara karşı koyamadı: bu uyuşmazlıklara Otto von Habsburg'un (birçok istekten sonra) Avusturya'ya dönmesine (1 haziran 1966'da İçişleri bakanlığı ona pasaport verdi) sosyalistlerin muhalefetini de eklemek gerekir. İki büyük partiden kopmalarla önce Avusturya Federalist partisinin (kasım 1961), sonra ilerici Demokrat partinin (ekim 1965) kurulması siyasî anlaşmazlıkları gösterir.

Klagenfurt'daki 20 eylül 1963 halkçı kongresinde «reformcular» partiyi ele geçirdiler. Önderleri Klaus, parti başkanı oldu. Şansölyelikte Gorbach'ın yerini almak (1964) için gerekli her şeye sahipti. Gorbach 23 mayıs 1965 başkanlık seçimlerinde çok az bir farkla kaybetti. Halkçılar ve sosyalistler anlaşamadıklarından 23 ekim 1965'te Klaus kabinesi istifa etti; ama 6 mart 1966'ya kadar yönetimi elinde tuttu. Bu tarihte mutlak çoğunluğu elde eden halkçılar ilk defa olarak sosyalistleri bertaraf ettiler ve Josef Klaus başkanlığında mütecanis bir kabine kurdular (18 nisan 1966).

Anayasa

1 Ekim 1920 Avusturya federal Anayasası, 7 aralık 1929'da değiştirildikten sonra, 14 mayıs 1945'te yeniden yürürlüğe girdi. Avusturya, dokuz ülkeden (Bundeslander) kurulu demokratik federal bir cumhuriyettir; bu ülkeler: Viyana, Aşağı Avusturya, Yukarı Avusturya, Salzburg, Steiermark, Karnten, Tirol, Burgenland, Vorarlberg'dir. Bu federe ülkelerden her birinin birer meclisi (Landtag) ve idare şefi (Landeshauptmann) vardır. Federal cumhuriyetin yasama yetkisi, memleket ve meslek konseylerinin (Landerrat und Standerat) yardımıyle Millî konsey (Nationalrat) tarafından yürütülür. Federal cumhurbaşkanının ant içmesinde ve harp ilânı kararı alınmasında, Millî konsey ile memleketler ve meslekler konseyleri, federal meclis halinde (Bundesversammlung) ve Millî konsey merkezinde açık oturumla toplanır. Yürütme yetkisi, Devlet başkanı olan Federasyon cumhurbaşkanındadır. Cumhurbaşkanı, genel oy ile 6 yıl için seçilir. Federal hükûmet, şansölye yardımcısı ve bakanlar gibi Cumhurbaşkanınca atanan şansölyenin sorumluluğu altındadır. Kabine, Millî konseye karşı sorumludur; Millî konsey, Cumhurbaşkanı tarafından feshedilebilir. Danıştay (Verwaltungsgerichtshof), Anayasa mahkemesi (Verfassungsgerichtshof) ve Yüksek Adalet divanı (Oberster Gerichtshof) sırasıyle, birincisi danıştay görevini, ikincisi ihtilâf ve anayasa mahkemesi rolünü, üçüncüsü de yargıtay görevini yaparlar.

EDEBİYAT

Ortaçağda, hattâ XVIII. yy. ın sonuna kadar avusturya edebiyatı alman edebiyatından bağımsız değildi. Bu ülke, alman edebiyatına, özellikle «Minnesanger»lerin en ünlüsü olan Walther von der Vogelweide'in eserleriyle katkıda bulundu. Ama Reform aleyhtarı akımın desteklediği barok üslûbun gelişmesi, ilk temsilcileri 1800 yıllarında ortaya çıkan Avusturya'ya has bir edebiyatın doğmasına yol açtı. Ne var ki, bu yöresellik, bazı avusturyalı yazarların, alman dili edebiyatının tümü üzerinde büyük bir etki göstermelerini engellemedi. Nitekim, tiyatro alanında, Grillparzer (1791-1872) tarihî dramlarıyle millî bir şair niteliği kazandığı gibi dünya çapında ün de yaptı. Aynı ölçüde tanınmamakla birlikte F. Raimund (1790-1836) ve J. Nestroy da (1801-1862) bu alanda ün saldılar. Şairler arasında ancak N. Lenau (1802-1850) günümüze kaldı. Bu sanatçı, Alman romantik akımından çok fransız okuluna yakın bir romantizmin temsilcisidir. Buna karşılık Avusturya'nın sudet kesiminde doğan A. Stifter (1805-1868) günümüzde özellikle Nachsommer (Yaz Sonrası) [1857] adlı eseriyle alman dilinde yazan romancıların en önemlisi sayılır. Onun yanı sıra Charles Sealsfield (Karl Postl) [1793-1864] avusturya edebiyatına amerikan egzotizmini getirdi. XIX. yy. ın ikinci yarısında L. Anzengruber (1839-1889) piyesleriyle, Marie-von Ebner Eschenbach (1830-1916), F. von Saar (1833-1906) ve P. Rosegger (1843-1918) uzun hikâyeleriyle, Avusturya'nın canlı bir tablosunu çizdiler. Ama orijinal denemeler ancak yüzyılın sonunda ortaya çıktı. Bir yandan, izlenimci ve dekadan A. Schnitzler (1862-1931), öte yandan 1870'lerde doğan bir grup yazar, bu tür eserlerin ilk örneklerini verdiler. R. Beer-Hofman (1866-1945) ve P. Altenberg (1859-1919) özellikle sembolist akımın temsilcileri olarak tanındılar. Öte yandan, eleştirmeci H. Bahr (1863-1934) ve polemikçi K. Kraus (1874-1936) izlenimciliğe yol açtılar. Doğduğu şehirden ayrılan ve modern çağın büyük avrupalı şairleri arasında yer alan R. M. Rilke (1875-1926) ve H. von Hofmannsthal (1874-1929) şiir sanatını kökten yenileştirdiler. Hofmannsthal, lirik dramlar, operet librettoları, hikâyeler yazdı ve şairliğinin yanısıra alman edebiyatının en büyük nesir yazarlarından biri oldu.

XX. yy. da gerçek anlamıyle bir millî edebiyatın geliştiği görüldü. Bu edebiyat 1880-1900 arasında doğmuş yazarlar tarafından yaratıldı. Çağımızın fikir ve kültür durumunu ortaya koymakta hiç bir yazar H. Broch (1866-1951) kadar net ve kesin olamamıştır. Broch'un romanları ancak günümüzde anlaşılmıştır. *Der Mann ohne Eigenshcaften* (Özelliksiz Adam) adlı bitmemiş romanın yazarı R. von Musil (1880-1942) ve *Strudlhofstiege* adlı romanı Proust'u hatırlatan Peimito von Doderer (doğ. 1896) ile Broch arasında benzerlik vardır. Avusturya edebiyatının zenginleşme-

Foto. Keystone, Agence inter continentale, X (LAROUSSE)

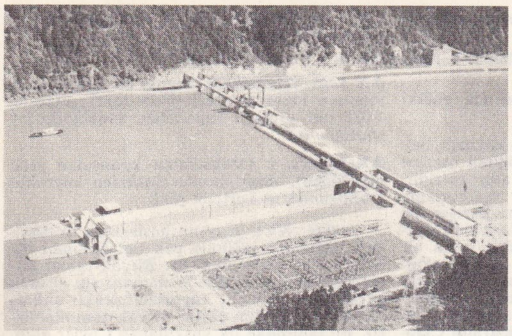
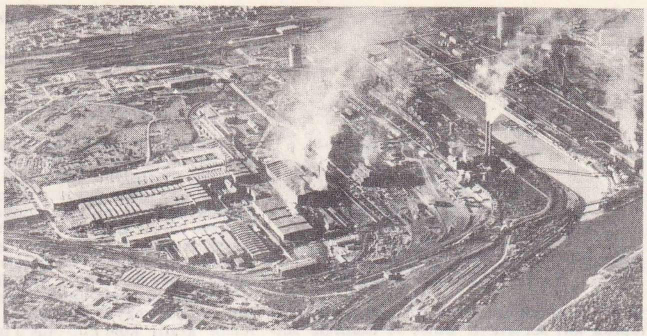

AVUSTURYA, Linz demir işletme merkezi ve Tuna üzerinde Aschach hidroelektrik santralı

sine, Stefan Zweig (1881-1942), A. Wildgans (1881-1932), Gütersloh (doğ. 1887), J. Roth (1894-1939), J. Leitgeb (1897-1952). A. Lernet Holenia, K. Waggerl (doğ.ları 1897) ve İlse Aichinger (doğ. 1921) gibi romancılar katkıda bulundu. Bu yazarlar, yöresel roman, ruh çözümlemesi ve sosyal roman türlerinde eserler verdiler. Viyanalı Freud'un ortaya koyduğu psikanalizin ve alman edebiyatındakinden çok daha duygulu bir musevi katkısının bu eserlerde ağır bastığı görülür. Piyes yazarlığında, M. Mell (doğ. 1882), F. T. Csokor (doğ. 1885), F. Bruckner (1891-1958), şiirde, lirizmin savunucusu F. Braun (doğ. 1885), anlatımcılığın öncülerinden G. Trakl (1887-1914), romancı ve dramaturg da olan Fr. Werfel (1890-1945) ve kendinden beklenenı tamamen veremeden ölen J. Weinheber (1892-1945) ün saldı. XIX. yy. ın sonunda bilinçlenen avusturya edebiyatı, daha şimdiden orijinal özellikler göstermesini sağlayan bir geçmişe sahiptir ve gelecekte alman diliedebiyatında özel bir yer edinmesini sağlayacak genç kabiliyetler bakımından yeterince zengindir.

1945'ten sonra, avusturya edebiyatı, dışarıdan gelen akımlara kapılarını ardına kadar açtı. Bu tarihten sonra, özellikle, roman türünün çok dar çerçeveli psikolojik ve bölgesel bir geleneğin baskısından kurtulduğu görülür. Bunun sonucu olarak, ekspresyonizmin en güzel örneklerini (*Tanzende Törin* [Danseden Deli] 1910-1913) veren Albert Paris Gütersloh (doğ. 1887), mecazlı üslûbunu bütün yönleriyle yansıtan *Sonne und Mond* (Güneş ve Ay) [1962] adlı eserini yayımladı. Titiz bir psikolog gözüyle, Viyana toplumunu gerçekçi bir açıdan yeren Heimito von Doderer'in (1896-1966) eserleri (*die Damonen* [Şeytanlar] 1956-1962) de Gütersloh'un damgasını taşır. Yeni kuşak yazarları, değeri bilinen veya sonradan anlaşılan Kafka, Musil, Broch, Canetti gibi yazarları kendilerine örnek aldılar. George Saiko (1892-1962), *Auf dem Floss* (Irmağın Üzerinde) [1948] ve *Der Mann im Schiff* (Sazlıktaki Adam) [1955] adlı eserleriyle «uzun roman» türünün temsilcileri arasında yer aldı; daha sonra Fritz Habeck (doğ. 1916) ve Herbert Zand da (doğ. 1923) bu türde eserler verdiler. *Die Wolfshaut* (Kurt Derisi) [1960] yazarı Hans Lebert (doğ. 1919), *Ein Soldat und ein Mädchen*'in (Asker ve Genç Kız) [1960] yazarı Erich Fried (doğ. 1921), *Die Herren Söhne*'nin (Tanrı'nın Oğulları) [1963] yazarı Peter von Tramin (doğ. 1923) bu akıma ayak uydurdularsa da, Jeannie Ebner (doğ. 1918), İlse Aichinger (doğ. 1921), Milo Dor (doğ. 1923), Reinhard Federmann (doğ. 1923), Herbert Eisenreich (doğ. 1925) yoğun anlatıma ve hikâye türüne daha çok önem verdiler.

Şiir de kendi yönünden, bir silkiniş dönemine girdi: dışarı ülkelere göç eden şairlerin (Theodor Kramer, 1897-1958; Ernst Waldinger, doğ. 1896) ve eski kuşağın ekspresyonist havasından sıyrılarak, gerçeküstü ve «somut» şiire yöneldi. Paul Celan, bu bakımdan (doğ. 1920), André Breton'un (*Die Niemandsrose* [Kimsenin Olmayan Gül] 1963) sanatını Avusturya'da en iyi yansıtan şairlerden biridir. Walter Toman (doğ. 1920), Gerhard Fritsch (doğ. 1924), Wieland Schmied (doğ. 1929) ve Andreas Okopenko (doğ. 1930) günlük olayları yazı diline dökmeğe çalışırken, İngeborg Bachmann (doğ. 1926) daha çok konuşma dili ve kelime dünyası üstüne eğildi. Christine Lavant (doğ. 1915), Christine Busta (doğ. 1915) ve Franz Kiessling (doğ. 1918) lirik üslûbu sürdürürlerken, Hans Carl Artmann'ın (doğ. 1921) çevresinde toplanan «Viyanalı şairler grubu» (*Wiener Dichtergruppe*) «deneysel» bir şiir türü uygulamağa başladılar. Gerhard Rühm (doğ. 1930) ve Konrad Bayer'in (1932-1964) eserlerinde barok unsurlar yanında doğu, halk dili ve lehçe unsurları bir araya gelir. Aynı unsurları Friederike Mayröcker'in (doğ. 1924) *Tod durch Musen* (Musaların Elinden Ölüm) [1966], Ernst Jandl'ın (doğ. 1925) *Laut und Luise* (Ses ve Luise) [1966] adlı eserlerinde ve Peter Handk'de de (doğ. 1942) bulabiliriz. Bu dönemde de, hâlâ Franz Theodor Csokor'un *Die Erweckung des Zosimir* (Zosimir'in Uyandırılışı) [1960]; *Das Zeichen an der Wand* (Duvardaki İşaret) [1962] güçlü kişiliğinin etkisi altında olan tiyatro alanında Fritz Hochwalder (*Tausend und drei* [Bin üç] 1962), Raimund Berger (1917-1954), Hans Friedrich Kühnelt (doğ. 1918), Karald Zusanek (doğ. 1922), Kurt Benesch (doğ. 1926) ve Adolf Opel (doğ. 1935) yeni bir tiyatro estetiği yaratmağa çalıştılar.

HABERLEŞME

Viyana'da, 1620 yılından beri en az üç tane haftalık gazete çıkmaktaydı. Fakat XVII ve XVIII yy. larda sıkı bir sansür rejimi, avusturya basınının serbestçe gelişmesine engel oldu. 1848 Karışıklıkları başladığı sırada, Avusturya-Macaristan'da aşağı yukarı 200 gazete (90 tanesi günlük) çıkıyordu. Bugünkü gazetelerin çoğu yeni kurulmuştur. İçlerinden en önemlisi olan *Arbeiter Zeitung* (150 000 ile 200 000 baskı), hemen bütün avusturya gazeteleri gibi, bir siyasî partiye bağlıdır. 1889'da çıkmağa başlayan bu gazete, o tarihten beri sosyalist partinin resmî organıdır. Halk partisinin elinde de 1929'dan beri çıkan *Kleines Volksblatt* gazetesi vardır. Bu ikisinin dışında hiç bir avusturya günlük gazetesi, pazar baskıları hariç, 100 000 nüshayı geçmez. En eski avusturya gazetesi, 1780'de *Posttagliche Mercurii Zeitung* ve *Wiener Diarium* gazetelerinin birleşmesiyle 1780'de çıkan ve hükûmetin organı olan *Weiner Zeitung*'dur. Bağımsız gazeteler arasında şunları sayabiliriz: Viyana'da *Neuer Kurier, die Presse* ve *Bild-Telegraf*, taşrada ise *Salzburger Nachrichten* (Salzburg), *Oberösterreichische Nachrichten* (Linz), *Tiroler Tageszeitung* (İnnsbruck) ve *Kleine Zeitung* (Graz). Nihayet Viyana dışında yayımlanan iki bağımsız haftalık gazete de çok sayıda baskı yapar: *Welt am Montag* (165 000) ve *Wiener Montag* (115 000).

● *Radyo.* Batı avrupa ülkelerinin birçoğunda olduğu gibi, Avusturya'nın sadece bir devlet radyosu vardır.

GÜZEL SANATLAR

Uzun süre avusturya sanatı ile alman sanatı birbirine sıkı sıkıya bağlıydı. (Bk. ALMANYA [*sanat*].) Ancak XVIII. yy. da, Viyana gerçekten önemli bir sanat merkezi olmağa başladı. Fischer von Erlach (1656-1723), Lukas von Hildebrandt (1688-1745), Raphael Donner (1693-1741) şehri güzel anıtlarla süslediler. Bunlardan, Neuer Markt'ın eseri olan çeşme, çok zarif bir üslûpla yapılmıştır. XIX. yy. ın başları sanat bakımından kısırdır: önce gotik sanat ön plandadır, sonra çok usta bir sanatçı olan, fakat italyan Rönesansının etkisi altında kalan Gottfried Semper'in (1803-1879) üslûbu ve eserleri bu devri etkiler. Viyana'nın şehir demiryolu yapılarıyle ünlü Otto Wagner (1841- 1918) ve Josef Olbrich (1867-1908) modern sanatın temsilcileri sayılırlar. 1925 Yılı Uluslararası sergide avusturya pavyonunu hazırlayan Josef Hoffmann (1870-1941), modern mimarînin öncülerindendir ve bütün Orta Avrupa süsleme sanatını etkilemiştir.

Avusturyalı heykeltıraşlar arasında en ünlüleri, Viyana'da Joseph II'nin Roma üslûbunda atlı bir heykelini yapan Franz Zauner (1746-1822) ile, Beethoven'in heykelini yapan Caspar von Zumbusch'dur (1830-1915). Ressam Joseph Koch (1768-1839), Viyana'dan çok Roma'da yaşadı ve tarihî manzaralarıyle tanındı. Moritz von Schwind (1804-1871), eskiye dönük bir anlayışla Wartburg (1853) ve Viyana operasını (1869) süsledi. Ferdinand Georg Waldmüller (1793-1865) dağ resimleri çizdi; sosyete portrecisiydi; ilgi çeken polemik yazılar yazdı. Tarihten sahneler alıp işlemesiyle tanınan, ressam ve dekoratör Hans Makart (1840-1884) tumturaklı, özentili (akademizm) üslûbu benimsedi. XX. yy. ressamlarından Oskar Kokoschka*, anlatımcılığın* ustalarındandır.

Almanya'da Meissen'den (Saksonya) kaçıp Viyana'ya gelen bir işçi, 1720'de burada bir porselen yapımevi kurdu; Viyana, bu sayede, Avusturya'nın en önemli porselen merkezi oldu. 1835'te Avusturya, mobilya yapımında kendine has bir üslûp yarattı.

● *Müzik.* Bk. ALMANYA [*müzik*]. (LM)

AVUSTURYA (ASIL), Avusturya'da eski arşidükalık; Avusturya imparatorluğuna bağlı devletlerden biri. Enns ırmağı burasını iki eyalete bölmekteydi: merkezi *Viyana* olan *Aşağı Avusturya* (Niederösterreich) ve merkezi *Linz* olan *Yukarı Avusturya* (Oberösterreich). [L]

AVUSTURYA (AŞAĞI) **[Niederösterreich]**, Avusturya cumhuriyetinde, Tuna vâdisinde eyalet; 19 169 km²; 1 374 000 nüf. (Başkent *Viyana* buna dahil değildir). Tuna, eyaleti batıdan doğuya doğru keserek Tulln ve Marchfeld ovalarını meydana getirir. Tuna'nın kuzeyinde Bohemya dağ kütlesinin güney kenarı uzanır (batıda ormanlarla kaplı yüksek Waldviertel tepeleri, doğuda ekili Weinviertel tepe ve ovaları). Nehrin güneyinde ve Viyana'nın güneybatısında Wienerwald dağlık bölgesi ile biten Alpler'in doğu ucu yer alır.

Eyaletin en büyük kısmı Alplerin dışında kalır: burası Avusturya'nın, tarım bakımından en gelişmiş bölgesidir. Başlıca tarım ürünleri: Alpler'in sınırında şeker pancarı ile tahıl, Waldviertel ile Weinviertel'de bağcılık ve sanayi bitkileri. Aşağı Avusturya'nın Tuna vâdisindeki elverişli durumu burayı büyük bir ulaştırma merkezi haline getirdi ve şehirlerin, özellikle, Viyana'nın kalkınmasını sağladı. Bölgedeki elverişli şartlar sana-

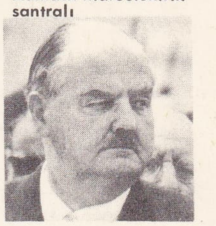

Julius Raab

Alfons Gorbach

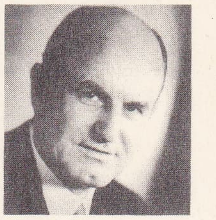

Joseph Klaus

Franz Jonas

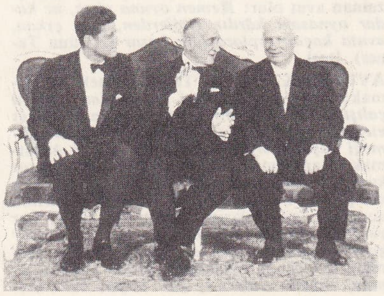

Cumhurbaşkanı Scharf, 1961'de John F. Kennedy ve N. S. Kruşçev ile

Foto. Camera-Press, Avusturya Ticaret heyeti (Paris), R. Weber (LAROUSSE)

«l'Avventura» (Serüven) filminde Monica Vitti ile Gabriele Ferzetti

yinin gelişmesinde büyük rol oynadı. Zengin toprak altı servetleri: linyit ve özellikle petrol (Zistersdorf); kimya ve makine sanayii Viyana bölgesiyle Wiener-Neustadt'da toplanmıştır. (L)

AVUSTURYA (YUKARI) **[Oberösterreich],** Avusturya cumhuriyetinde, Tuna vâdisinde eyalet; 11 978 km²; 1 131 600 nüf. Başkenti: *Linz.* Tuna nehri bu eyaleti batıdan doğuya keser. Kuzeyde, Bohemya dağ kütlesinin ormanlarla kaplı güney yamaçları (Mühlviertel) uzanır. Tuna vâdisi, güneye doğru, tarımın iyice geliştiği bir tepeler bölgesiyle Alpler'den (Salzkammergut) ayrılır. Yukarı Avusturya bir sanayi eyaletidir (Traun vâdisinde linyit yatakları, Linz ve Steyr'de makine sanayii). [L]

AVUSTURYA-BAVYERA lehçesi blş. i. Leng. Yüksek almancanın belli başlı lehçe gruplarından biri. (L)

AVUSTURYA-MACARİSTAN imparatorluğu, eski Orta Avrupa devleti. 1867'de Avusturya ile Macaristan'ın birleşmesinden meydana geldi. 1919'da parçalandı. 1914'teki yüzölçümü 676 000 km²; 51 390 000 nüf. İki başkenti vardı: *Viyana* ve *Peşte.* (Bk. AVUSTURYA.) [L]

Avusturya-Prusya savaşı (1866), Prusya ile Avusturya'yı karşı karşıya getiren çatışma; İtalya Prusya'yı, alman konfederasyonunun belli başlı devletleri de Avusturya'yı destekliyordu; çatışma, Prusya ve İtalya'nın zaferiyle sona erdi, Prag ve Viyana antlaşmaları imzalandı (1866).

Bismarck tarafından uzun zamandan beri istenen ve hazırlanan bu siyasî nitelikteki savaş sadece Avusturya'nın Almanya'daki hâkim durumunu (*Machtstellung*) Prusya lehine kesin olarak terk etmesini sağladı. İtalya ile birlikten faydalanan Prusya, Avusturya ve başlıca alman devletleriyle son defa karşılaştı. Savaşa vesile veren olay, Danimarka dükalıklarının (Bk. DÜKALIK SAVAŞLARI) ortak idaresi konusunda Viyana ile Berlin arasında çıkan bir çatışmadır; Avusturya, Frankfurt Diyet meclisinden, konfederasyon birliklerinin Prusya'ya askerî müdahalesini istedi (14 haziran), Moltke'nin yönettiği askerî harekât üç yerde birden patlak verdi: en önemlisi Bohemya'da, diğer ikisi Almanya ve İtalya'da. (L)

Avusturya Veraset savaşları. Bk. VERASET SAVAŞLARI (*Avusturya*).

AVUSVAŞ i. Matbaac. Temizleme maddesi.

— ANSİKL. *Avusvaş,* lito ve ofset kalıpları üzerindeki leke ve boyaları çıkarmak aynı zamanda resim ve yazıları korumak için kullanılır. Esas maddeleri asfalt ve terebantindir; içine yağlı maddeler de eklenir. (M)

AVUT i. (dışarı anlamına gelen ingilizce k.). Spor. Topun, oyun alanı dışına çıktığını gösterir. Top, alanı sınırlayan çizgiyi geçtiği zaman avut olur: *Hemen oyuna girer, ne kadar oynasam kârdır gibilerden, taca çıkan, avuta kaçan toplara bile koşar* (Haldun Taner). [LM]

AVUTMAK geçl. f. Teselli etmek, oyalamak: *Artık boş ümitleri kafasından atmaya çalışıyor ve kendini avutmak için Kazdağı eteklerinde bir köyde bulunan amcasına gitmeği düşünüyordu* (Sabahattin Ali). ‖ Aldatmak, kandırmak: *Hani «Başkım» cıların kurduğu yüksek hulya/Seni yıllarca avuttu mu şu mel'un rüya* (M. Â. Ersoy). ‖ Birinin acılarını, sıkıntılarını gidermek: *Gece, her yerdeki efsunlu sükûnundan iyi / Avutur gamlıyı, teskin eder endişeliyi* (Yahya Kemal). ‖ Çocuğu oyalamak, teskin etmek: *Anam, rüyamı anlarmış gibi koşar, beni kollarına alır, avutmaya, uyutmaya çalışırdı* (Ş. S. Aydemir).

◆ **Avutma** i. Teselli etme, oyalama, kandırma eylemi.

— Ed. tar. Eski latin edebiyatında ahlâkî inceleme niteliğinde eser.

— ANSİKL. Ed. tar. *Avutma*'nın kaynağı, belki Cicero'nun kızı, Tullia'nın ölümü üzerine yazdığı *Consolatio* (Avutma) adlı eseridir. Seneca da, içten duygulara yer yer zorlama kanıtlamalar ve retorik oyunları karışan üç avutma yazdı: *Consolatio ad Marciam* (Marcia'ya Avutma), oğlunu kaybeden soylu bir romalı kadın için yazılmıştır; bugün okullarda latince derslerinde okutulur. *Consolatio ad Polibium* (Polybius'a Avutma). Seneca'nın bu avutmayı, Korsika'da sürgünde bulunan azatlı köle Polybius'u imparator Claudius'a bağışlatmak ve geri dönmesini sağlamak amacıyle yazdığı söylenir. *Consolatio ad Helviam Matrem* (Annem Helvia'ya Avutma), Seneca, avutma'larının en güzeli olan bu eseri, uzak düştüğü annesini avutmak için yazdı. Latin kültürünün hayli etkisinde kalan yunan yazarı Plutarkhos da, kızının ölümü dolayısıyle, karısı Timoksenes'e bir avutma yazdı.

◆ **Avutturmak** ettrg. f. Teselli ettirmek, avutma işini yaptırmak.

◆ **Avutucu** sıf. Avutan, teselli eden: *Birkaç avutucu tatlı sözle, merakını dindirdi* (F. R. Atay). [ML]

AVVAKUM, rus başpapazı ve yazarı (Grigorovo 1620'ye doğr.-Pustozersk 1682). Piskopos Nikon'un Ortodoks kilisesinde yaptığı reformlara karşı çıktı. *Raskol*'un (yenilikleri kabul etmeyenleri «ayrılma» hareketi) kurucusu oldu. Moskova din işleri meclisi tarafından sürüldü, sonra da aforoz edildi (1666) ve yakılarak öldürüldü. *Hayatım* (Jitie) adlı otobiyografisi (1672-1675), Rusya'da bu türde yazılmış ilk eserdir ve Büyük Petro'dan önceki edebî eserlerin en başarılı örneklerinden biridir. (L)

Avventura (L') [*Serüven*], italyan filmi. 1959'da, Michelangelo Antonioni yönetiminde çevrildi. Mimar sevgilisi (Gabriele Ferzetti) ve birkaç dostuyle birlikte yat gezisine çıkan genç ve zengin bir romalı kadın (Lea Massari), küçük, ıssız bir adada kaybolur. Bir erkek, yanında genç bir kadınla (Monica Vitti) onun izini bulmak için Sicilya'yı bir baştan bir başa dolaşır. Antonioni burada, arama bahanesini yavaş yavaş bir yana bırakmıştır. Onun gözünde asıl «serüven», dumlarla çevrenin boyuna zorladığı bir dengeye kavuşmak isteyen bu erkekle kadının birbirlerine yaklaşıp uzaklaşmalarıdır. Antonioni, filmi için şöyle diyor: «Beni etkileyen şey, insan ilişkilerinin dayanıksızlığı, içinde fiziğin metafiziğe dönüştüğü, ilim ile ilim romanı arasındaki sınırların kaybolmağa yüz tuttuğu çağdaş dünyamızın, ahlâk, siyaset, hattâ fizik bakımından kararsızlığı oldu. Hergün, ideolojik veya hissî bir macera yaşamaktayız. Biz insanların dramı, birbirimizin dilinden anlamamızdır.» (L)

AVYOFON i. (fr. *aviophone*). Motor gürültüsüne rağmen, uçak pilotunun ve yolcusunun konuşmasını sağlayan ses borusu. (L)

AVZ i. (ar. *ʿavẓ*). *Esk.* Sığınma, sığınak.

— DEY. Esk. *El-avzü bi-llâh,* Allah'a sığınma. (M)

AVZ veya **İVAZ** i. (ar. *ʿavż* veya *ʿivaż*). *Esk.* Bedel. ‖ Değiş tokuş, takas, trampa. (M)

AXEL HEİBERG, Sverdrup takımadalarının (Kanada Arktik takımadaları) en önemlisi. Kısmen buz örtüsüyle kaplıdır; yükseklik 2 000 m'yi aşar. (L)

AXİNELLA i. Lifli sünger. Bunlarda yüzeysel dallar, bir eksen üzerinde demet şeklinde toplanmış iğneciklerden çıkar. (L)

AXİNELLİDAE çoğl. i. *Axinella, phakellia* v.b. cinsleri kapsayan süngerler takımı. (L)

AXİNTE URİCARUL, rumen tarihçisi (doğ.- öl. tarihi ve yeri bilinmiyor). *Letopisetul Moldovei Dela* 1661-1709 (1661-1709 Arasında Buğdan Olayları) adlı kitabında, İstrate Dabija'nın başa geçmesinden, Mihail Rakovita'nın Babıâli'ce azledilmesine kadar geçen olayları anlatır. Ayrıca, 1711-1716 dönemini ele alan bir kronik yazdı. (L)

AXİS i. Hindistan'da ve Doğu Asya'da yaşayan küçük geyik. Boyu ve tüyleriyle alageyiği andırır. (L)

AXİS i. Bk. EKSEN KEMİK.

AX-LES-THERMES, Fransa'da Ariège kantonunun idare merkezi (Foix idarî çevresi); 1 628 nüf. Önemli kaplıcalar. Saquet*de kış sporları. (L)

AXOLOTL i. (Meksika'da konuşulan yerli bir dilden). *Amblystoma* cinsinden kuyruklu amfibyumların kurtçuk şekli.

— ANSİKL. XVI. yüzyılın başlarında *axolotl*'dan «Meksico gölünde pek bol bulunan bir balık» diye bahsedilmiştir. Birçok tabiat bilgini, axolotl'u, *Siredon Mexicanus* adı altında akciğerli-solungaçlı, kuyruklu-bacaklı amfibyumların özel bir çeşidi olarak tanımlamıştır. Bu tanımdan ilk kuşkulanan Cuvier oldu. İlk defa 1864'te, *Le Muséum d'Histoire Naturelle de Paris*'te axolotl'ların amblystomalara dönüştüğü görüldü. Demek ki axolotl, bütün ömrü boyunca kurtçuk halinde kalan (neoteni olayı) ve bu durumunda çoğalabilen bir amblyostoma kurtçuğudur. Daha sonra, bu durumun bir tiroit yetersizliğinden ileri geldiği anlaşılmıştır. (L)

AY i. Yerin etrafında dönen ve Güneşten aldığı ışığı Yere yansıtan gök cismi. *Esk.* Mah, meh, kamer: *Ay sanki bu sulardan sandalla gidebileceğimiz yuvarlak, parlak ve safdil yüzlü bir yerdi* (A.Ş. Hisar). *Batı ufkunda yarısı kopmuş kaba bir ay duruyor, sevgilimin saçlarını hatırlatan bakır renginde bir ay* (R. H. Karay). Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Ay ağılı* (veya *ay evi*), bazı zamanlarda ayın etrafında meydana gelen hâle. ‖ *Ay aydın, hesap belli,* «herşey ortada, açık, karanlık birşey yok» anlamında. ‖ *Aydoğdu,* yeni ay.‖*Ay gibi,* güzel, beyaz kadınlar için kullanılır. Hilâl şeklinde, ince ve kıvrık: *Boynuzu bazısının ay gibi / Kimin halka halka yay gibi* (Şeyhî). ‖ *Ay'ı gördüm Allah, amentübillâh,* yeni ayı görünce uğur getirsin diye söylenen tekerleme. ‖ *Ay harmanlanmak,* Ayın etrafında hâle meydana gelmesi.‖*Ay karanlığı,* Ayın bulut arkasına girdiği zamanki karanlık. ‖ *Ay parçası* (veya *ay parçası gibi*), güzel, beyaz kadın. ‖ *Aya, ya sen doğ, ya ben doğayım demek,* Ayla kıyaslanabilecek kadar güzel kızlardan bahsedilirken kullanılır. ‖ *Ayın on dördü,* dolunay zamanı: *Güneş battıktan sonra ayın on dördü ile aydınlanmış bir dünya parçası nasıl daha tatlı bir ışıkla sabaha kavuşursa...* (R. H. Karay). ‖ *Ayın on dördü gibi,* beyaz ve güzel kadın veya kız.

— Ask. *Ay tabya,* burçlu tahkimatta, kale dışında tahkimli tesis. İki cephe, iki yan ve kale yönüne açık bir girişten meydana gelir.

— Astron. *Ay çevrimi.* Bk. ÇEVRİM. ‖ *Ayın evreleri,* Ayın görünen kısmında bize göre meydana gelen değişik görünüşlerin her biri. Bk. ANSİKL. ‖ *Ay kenarı.* Bk. KENAR. ‖ *Ay küçülmesi,* Ayın aydınlanmış kısmının küçüldüğü devir.‖*Ay takvimi,* sadece Ayın durumlarına göre düzenlenmiş takvim. (Bu takvime göre bir yılda on iki ay veya kavuşum ayı bulunur; her ay da sırayle 30 ve 29 gün çeker; on iki ayın toplamı 364 gün eder. Ay yılının, güneş yılından 11,25 gün kadar farklı olması, ay takviminde mevsimlere ayrılan ayların güneş yılında mevsimlere ayrılan aylardan değişik olmasına yol açar. Müslümanların takvimi de bu ay takvimine dayanılarak hazırlanmıştır.) ‖ *Ay tutulması.* Bk. TUTULMA. ‖ *Ay yılı,* Ayın Yer çevresinde on iki kere dolandığı süre. *Esk.* Kamerî yıl. ‖ *Dolunay,* Yerin Güneş ile Ay arasında bulunduğu sıradaki ay evresi; bu evrede Ayın bütün yüzeyi aydınlanmış olarak görülür. ‖ *Yarımay,* Ayın doğduğu günden itibaren bir hafta içinde yarım daire biçimini aldığı evre. ‖ *Yeniay,* Ayın Güneş ile Yer arasında bulunduğu ve hilâl şeklinde gözüktüğü evre; bu evrede Ayın karanlık yüzü Yere bakar

— Falcılık. *Ay falı,* Ayın durumuna bakarak, doğum, kaza veya bir hastalıkla ilgili kehanette bulunmak. (Ayın 1. günü ile 15. günü arasındaki süre uğurlu, kalan günler o- lan son 15 günü ise uğursuzdur. Özellikle Ayın 1, 8, 10, 11 ve 12. günleri uzun bir ömre işaret eder.)

— Folk. Bk. ANSİKL.

— Mim. Minare külâhları ve cami kubbelerindeki alemlerin uç kısımları. (Nazara karşı kullanılan boynuz veya diş biçimindeki şe-

Foto. Appetito (LAROUSSE)

DENİZLER

- A GÜNEY DENİZİ
- B SMYTH DENİZİ
- C HUMBOLDT DENİZİ
- D BEREKET DENİZİ
- E BUNALIMLAR DENİZİ
- F KEVSER DENİZİ
- G SÜKÛN DENİZİ
- H UYKU BATAKLIĞI
- I HUZUR DENİZİ
- J HAYALLER GÖLÜ
- K BUHARLAR DENİZİ
- L MERKEZ KÖRFEZİ
- N BULUT DENİZİ
- O YAĞMURLAR DENİZİ
- P GÖKKUŞAĞI KÖRFEZİ
- Q NEM DENİZİ
- R FIRTINALAR OKYANUSU
- S ÇIĞ KÖRFEZİ
- T BUZ DENİZİ

DAĞLAR

- A DÖRFEL VE LEİBNİZ DAĞLARI
- B PİRENELER
- C ALTAY DAĞLARI
- D HAİMOS (BALKAN) DAĞLARI
- E APENNİNLER
- F KAFKASLAR
- G ALPLER
- H KARPATLAR
- I RİPHÉE DAĞLARI
- J ROOK DAĞLARI
- K CORDİLLERALAR
- L ALEMBERT DAĞLARI
- M HERSİNYEN DAĞLARI

SİRKLER

1. HELMHOLTZ
2. PONTÉCOULANT
3. HANNON
4. BRİSBANE
5. OKEN
6. PHİLLİPS
7. NEPER
8. PLUTHARKHOS
9. HAHN
10. BEROSE
11. GAUSS
12. ENDYMİON
13. DE LA RUE
14. ARNOLD
15. BORDA
16. EUKTEMON
17. BOUSSİNGAULT
18. AGECİUS
19. BİELA
20. FURNERİUS
21. HAZE
22. PETAVİUS
23. NELSON
24. VENDELİNUS
25. LANGRENUS
26. WEBB
27. APOLLONİUS
28. FİRMİCUS
29. AUZOUT
30. CONDORCET
31. KLEOMEDES
32. BRUCKHARDT
33. GEMİNUS
34. MESSALA
35. BOGUSKAWSKY
36. NEARCHUS
37. ROSENBERGER
38. VLACQ
39. JANSSEN
40. FABRİCİUS
41. METİUS
42. RHEİTA
43. FRAUNHOFER
44. STEVİNUS
45. SNELLİUS
46. REİCHENBACH
47. SANBECH
48. COLOMB
49. GODENİUS
50. GUTENBERG
51. MESSİER
52. TARUNTİUS
53. PİCARD
54. PROKLOS
55. MACROBİUS
56. BERZELİUS
57. OERSTED
58. ATLAS
59. HERCULES
60. DEMOKRİTOS
61. KANE
62. PETERS
63. CH. MAYER
64. MÉTON
65. SCHOMBERG
66. SİMPELİUS
67. MANZİNUS
68. MUTUS
69. BACON
70. PİTİSCUS
71. NÉANDER
72. PİCCOLOMİNİ
73. FRACASTORO
74. BEAUMONT
75. MADLER
76. CAPELLA
77. İSİDOROS
78. MASKELYNE
79. JANSEN
80. VİTRUVİUS
81. LE MONNİER
82. POSEİDONİOS
83. PLANA
84. BÜRG
85. PENTLAND
86. CUVİER
87. LİCETUS
88. MAUROLYCUS
89. STÖFLER
90. LİNDENAU
91. ZAGUT
92. GEMMA FRİSİUS
93. SACRO BOSCO
94. CATHARİNA
95. CYRİLLOS
96. THEOPHİLOS
97. ARAGO
98. PLİNİUS
99. POİSSON
100. ALİACENCİS
101. WERNER
102. APİANUS
103. ALMANON
104. ABULFEDA
105. DELAMBRE
106. MENELAOS
107. LİNNÉ
108. ALEXANDRE
109. EUDOXİA
110. ARİSTOTELES
111. PARROT
112. ALBATEGNİUS
113. HİPPARKHOS
114. RHAETİCUS
115. AGRİPPA
116. HYGİNUS
117. MANİLİUS
118. BARROW
119. CURTİUS
120. MAGİNUS
121. TYCHO
122. MİLLER
123. WALTER
124. REGİOMONTANUS
125. PURBACH
126. THEBİT
127. ARZACHEL
128. ALPHONSE
129. PTOLEMAİOS
130. MÖSTİNG
131. ERATOSTHENES
132. ARKHİMEDES
133. AUTOLUKOS
134. ARİSTYLLUS
135. CASSİNİ
136. PLATON
137. GOLDSCHMİDT
138. MORETUS
139. CLAVİUS
140. LONGOMONTANUS
141. WİLHELM
142. GAURİCUS
143. WURZELBAUER
144. PİTATUS
145. BOUİLLAUD
146. LANDSBERG
147. REİNHOLD
148. KOPERNİK
149. TİMOKHARİS
150. LAMBERT
151. J. HERSCHEL
152. LA CONDAMİNE
153. NEWTON
154. BLANCANUS
155. SCHEİNER
156. SCHİLLER
157. HAİNZEL
158. CAPUANUS
159. MERCATOR
160. CAMPANUS
161. GASSENDİ
162. ENCKE
163. KEPLER
164. ARİSTARKHOS
165. HERODOTOS
166. SOUTH
167. BABBAGE
168. PYTHAGORAS
169. BAİLLY
170. PHOKLYDES
171. SCHİCKARD
172. DOPPELMAYER
173. FOURİER
174. VİETA
175. MERSENNE
176. BİLLY
177. MARİUS
178. LAGRANGE
179. GRİMALDİ
180. RİCCİOLİ
181. HEVELİUS
182. OLBERS
183. SELEUKOS
184. KSENOPHANES

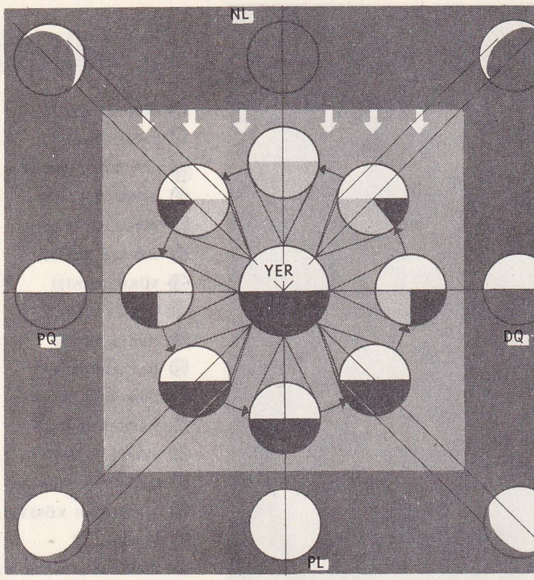

Ayın evreleri

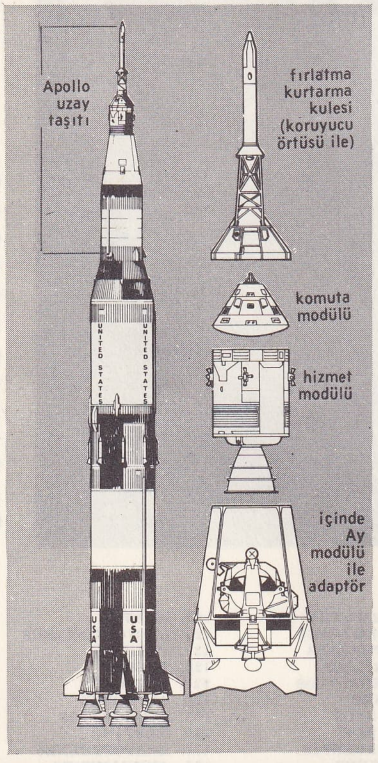

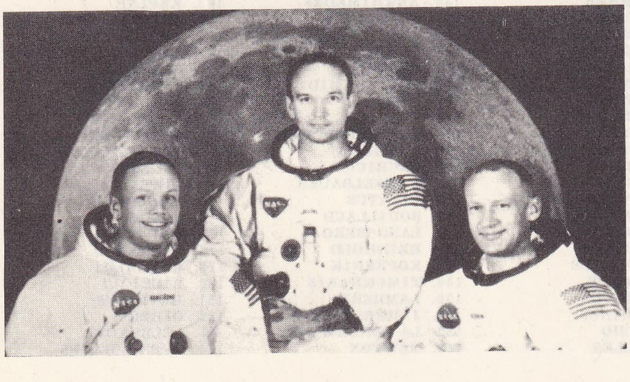

Apollo-11 astronotları soldan sağa Neil Armstrong, Michael Collins ve Edwin Aldrin

killerden ayın hilâl şekline doğru bir oluşma gösterdiği söylenir.)

— Mutf. *Ay çöreği* (veya *kurabiyesi*), içine tarçınlı ceviz konulan hilâl biçimli şekerli çörek.

— Süs. Güneşle karışmaması için, oymacılıkta ve diğer sanat türlerinde daima hilâl şekli kullanılan motif.

— ANSİKL. Astron. *Ay, Yer* etrafında, alanlar kanununa (Bk. KEPLER) uyan bir hareketle, dışmerkezliği fazlaca bir yörünge çizer. Fakat Güneşe yakınlığı ve büyük gezegenlerin (Venüs'ün yakınlığı, Jüpiter'in kütlesi yüzünden) meydana getirdiği tedirginlikler sebebiyle Ayın hareketinde birçok düzensizlikler olur. Bazıları çok önemlidir: 1917'de amerikan astronomu E. Brown'nun kurduğu denklemlerde 1 475 tedirginlik terimi vardı. Bu denklemlerdeki sabitlerden bazılarının değerleri bulunmuştur ve bugün Ayın karmaşık hareketinin iyice bilindiği farz edilebilir. Ayın karmaşık hareketi ile gerçekten gözlenen hareketi arasındaki farklar, Yerin dönüşündeki bozuklukları ortaya koymuştur.

Günde 13 dereceye varan ve gezegenlerinkinden ve Güneşinkinden çok daha belirli olan Ayın öz hareketi. Yerin dönüşündeki küçük değişikliklerden çok etkilenir.

Ay, yörünge düzlemine göre 83° 30′ eğik bir eksen üzerinde kendi etrafında döner. Dönüş süresi Ayın Yer etrafında dolanma süresine tamamen eşittir. Yerin Ay üzerinde sebep olduğu gelgit olayının etkileri bu iki sürenin eşitliğini sağlar; Güneşe Dünyadan daha yakın olan Merkür ve Venüsün Güneşe nispetle hareketlerinde de aynı olay görülür.

Yerden Ayın daima aynı yüzü görülür. Bununla beraber salınım* denen çeşitli olaylar sonucu, Ay yüzeyinin hemen hemen 59/100'ü gözlenebilmiştir. Ayın Yerden görülemeyen geri kısmı ise ancak «Lunik III» adındaki yapma uydu yardımıyle rus astronomlarının yaptığı gözlemler sayesinde tanınmıştır. Çeşitli salınımlar şunlardır:

a) Yörünge düzlemine nazaran Ayın dönme ekseninin 6°30′ eğik olması her yıldız ayında, kutuplar etrafında aynı genişlikte küçük bir bölgenin görülmesini ve kaybolmasını sağlar; bu enlem salınımıdır.

b) Ayın dönme hızı (sabit) ve Yer etrafındaki dolanım hızı (alanlar kanunu) arasındaki fark, boylamca genliği yaklaşık olarak 8°'yi bulan Ayın yan kenarına ait bir bölgenin görülmesini ve kaybolmasını sağlar; bu da boylam salınımıdır.

c) Bunlara bir de, Yerden Ayı gözlemleyenin merkezler doğrusunun (Yer merkezini Ay merkezine birleştiren doğru) her iki tarafına geçmesinden ileri gelen günlük salınımın etkisini de eklemek gerekir; bu da yaklaşık olarak 1°'lik küçük bir Ay yüzeyinin görülmesini sağlar.

Kuvvetli optik âletlerle yapılan gözlem, Ay yüzeyinin oldukça arızalı ve tamamıyle kuru bir yapıda olduğunu gösterir. Burada kütle halinde dağlardan başka «sirk» adı verilen çok sayıda yuvarlak oluşumlar görülür. Bazen bu oluşumlara «krater» de denir, fakat krater deyimi bunların volkanik bir menşei olduğunu akla getirebilir, oysa bu konuda henüz kesin bir bilgi yoktur. Ay yüzeyinin bütünü gri renkli, genellikle az engebeli büyük alanlarla kesilmiştir; gözle görülebilen bu alanların bazıları insan yüzünü andırır. Ay yüzeyinde su bulunduğunu düşündürecek hiç bir iz olmamasına rağmen bu lekelere «deniz» denir. Gerçekte bu alanlar, bir kısmı çok düzgün, bir kısmı da kırışıklıklar ve yarıklarla kesilmiş sirklerin veya tek tek tepeciklerin bulunduğu geniş düzlüklerdir.

Bazı dağların yükseltisi 5 000, hattâ 8 000 m'ye varır. Sirklerin çapları ise 1 ilâ 200 km ve hattâ bazen daha büyüktür. Sirkler tek başlarına, ikisi bir arada veya iç içe olabilirler. İçi düz olanların yanında huni gibi oyulmuş olanları da vardır. Birçoğunun merkezinden bir çıkıntı yükselir. Bütün bu engebeli yüzey, yer yer, uzunluğu bir kilometreyi aşabilen büyük yarıklarla kesilmiştir. Ayın birbirini izleyen evreleri* sırasında Güneşin Aya vuran eğik ışınları Ay üzerindeki çeşitli yüzey şekillerinin gölgelerini Ayın üzerine yansıtır; kolayca hesaplanabilen bu gölgelerin ölçülmesiyle engebelerin yükseklikleri kesinlikle bulunabilir. Ay yüzeyindeki engebelerin oluşumunu açıklarken gözönünde tutulacak tek husus volkanik özellikteki püskürtüler veya iç kaynaklı sarsıntılar değildir. Bugün, Ay yüzeyindeki birçok sirkin Ay yüzeyine düşen göktaşlarının çarptığı yerler olduğu kesinlikle kabul edilmiştir. Aşınmaya sebep olacak etkenler olmadığı için (rüzgâr ve yüzeyde akan su selleri) bu çarpma noktaları hiç değişmeden kalabilmiştir. Yapılan hesaplara göre, Ay yüzeyinin zamanımızdaki görünüşünü açıklamak için, her 10 000 yılda Ay'a bir göktaşı çarpmış olması yeterlidir.

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda, Ay yüzeyinde herhangi bir gaz atmosferinin varlığını gösteren ne bir su buharına, ne organik hayat olduğuna dair bir ipucuna, ne de bir dağ oluşu faaliyetine rastlanabildi. Ancak 1959'da rus astronomu Kosyrev, spektroskop (tayfölçer) ile, hemen Ay atmosfer boşluğuna dağılıveren çok hafif bir fümerol sızıntısı gözleyebildi. Bu gözlemden sonra Ayın hiç olmazsa iç fizik yapı bakımından tamamen «ölü» bir gökcismi olmadığı anlaşıldı ve bu kanaat, Apollo 11'in Aydan getirdiği taşların incelenmesinden sonra daha da kuvvetlendi. «Lunik III» yapma uydusuyle çekilen ve Ayın arka yüzünü gösteren fotoğraflar, kuvvetli âletlerle donatılmış yeryüzü rasathanelerinden çekilen fotoğraflar kadar net değildir; Ayın arka yüzü hakkında bize kesin ve açık bilgiler vermekten çok uzaktır. Ancak Ayın bize dönük yüzü ile Yerden görülmeyen yüzü arasında esaslı bir fark bulunmadığı söylenebilir. Ayrıca, Ay enerji ışınımının hemen hepsini, Yerden değil, Güneşten alır.

Yerin ekvator şişkinliği üstüne Ayın yaptığı çekim, ılım noktalarının devinme* olayında, yerin dönme ekseninin üğrüm*ünde ve gelgit olaylarında önemli bir rol oynar. Yine bazı hesaplarda, Ay, Yere Güneşten çok daha yakın olduğu için, Ay'ın Yerküreye etkisi Güneşin etkisinden kesinlikle daha fazladır: denklemlerde, uzaklıklar, değerlerinin küpüyle ters orantılı, kütleler ise değerlerinin karesiyle orantılı olarak alınır. Tutulma düzleminden hiç bir zaman fazla uzaklaşmayan Ayın dolunay halindeyken bulunduğu yere, Güneş ancak 6 ay sonra gelir. Ayın çizgisi üzerinde bulunduğu süre, ulaşabildiği maksimum yükseklik ve bunun sonucu olarak Yeryüzünde meydana getirdiği aydınlığın süresi ve şiddeti bakımından kışın dolunay evresinde bulunan Ay ile yazın Güneş, Yerden benzer şartlar altında görülürler.

Bütün gezegen veya uydular gibi, Ayın da kendi ışığı yoktur: ancak Güneş aydınlattığı için parlar. Ayın Yer çevresindeki dolanımı sırasında, Yere ve Güneşe göre aldığı çeşitli durumlar sonucu, biz genellikle, Ay küresinin ancak Güneş tarafından aydınlatılan yarısının bir parçasını görürüz. Böylece Ayın Güneşten aldığı ışığın durumuna göre, yandaki resimde görüldüğü gibi Ayın evreleri meydana gelir. Bu resimde Ayın her durumu için, Güneş tarafından aydınlatılmış ışıklı kısmı ve Yeryüzünde bulunan bir gözlemciye göre görünümü gösterilmiştir. Ancak şunu da belirtmek gerekir: yıldız ayı, ılım noktasının sabit bir konumuna göre, dönencel ay ise, ılım noktasının hareketli olduğu bir konumuna göre hesaplanır; dönencel ay hesabında, ılım noktasının hareketi, hiç bir üğrüm hareketi hesaba katılmadan sadece devinme olayına indirgenerek bulunur. Kavuşum ayı ise, Güneşe göre hesaplanır.

Güneş ve Ayın tutulma boylamları ve yermerkezli boylamları eşit veya 180° farkı olduğu zaman, yani bu iki gökcismi kavuşum* veya karşı konum* halinde (yeniay veya dolunay) bulunduğu zaman birleşme vardır denir.

Eğer boylamlar arasında 90°'lik bir fark varsa, Güneş ve Ay «dörtlük» (ilk dördün veya son dördün) durumundadır. Son kavuşumdan sonra gelen ilk gök günü 1 kabul edilerek, yeni kavuşuma kadar geçen günlerin sayısına «Ayın yaşı» denilir.

Ay ve Güneş tutulması* olayları ancak, Ay tutulma düzlemini kestiği anda Güneş de bu kesişme noktasına (ay yörüngesi düğümü) çok yakın olursa gerçekleşebilir.

Ayda insan

Rusya'nın 4 ekim 1957'de uzaya fırlattığı

Foto. MEYDAN arşivi

Sputnik I, insanoğlunun hazırladığı ilk yapma uyduydu. Bunu, içinde insan olan veya olmayan birçok yapma uydu izledi. Böylece başlanan uzay çalışmalarına ilk hedef olarak Ay seçildi. Bu amaçla uzaya fırlatılan ilk yapma uydu, Rusya'nın 2 ocak 1959'da Ay'a gönderdiği Luna I'di. Ancak hedefe varamayan bu uydudan sonra, her iki devletin, fırlattığı çeşitli uydular Ay hakkında değerli verileri Dünyaya gönderdi. 1959'da başlayan Mercury projesi ve 1961'de başlayan Gemini projesinin başarıları Amerikalıları, Aya insan indirmek amacını güden Apollo projesine eğilmeğe zorladı.

Apollo-10'un, 26 mayıs 1969'da görevini tamamlayarak Pasifik okyanusuna inmesinden sonra, Aya inmek üzere yapılan yarış hızlandı. İnsanoğlunun Ay yüzeyine inmesini, Satürn-5 roketi ile fırlatılan Apollo-11 uzay aracı sağladı.

45 360 kg ağırlığındaki Apollo-11'i fırlatan Satürn-5, iki tip roket motoruyle donatılmıştır: F - 1 ve J - 2. Bu iki tip motor, 2 900 000 kg'ı aşkın, Satürn-5, Apollo-11'i fırlatmak için 3 600 000 kg'lık bir itme gücü sağlar.

F—1, 680 000 kg'lık itici güç üretir. Boyu iki katlı bir ev kadar, taban genişliği 3,5 m'den fazla, ağırlığı 8 400 kg'dır. Saniyede 2 700 kg yakıt harcar ve ateşleme silindirlerinde ısı 3 315°C'yi bulur.

Boyut bakımından F-1'den daha küçük olan J-2'nin en büyük avantajı kullandığı yakıtın sıvı hidrojen olmasındadır. Hidrojenin ağırlığı, gazyağının sekizde biri kadardır; oysa sağladığı enerji gazyağınınkinden yüzde 75 daha fazladır.

Satürn-5 roketi üç kademelidir: ilk kademede beş F-1, ikinci kademede beş J-2 ve üçüncü kademede tek bir J-2 roket motoru vardır. Temel yapısı bakımından, her kademe bir itici sistem, bu sistemin yakıt depoları, kademenin ağırlığını taşıyıp itme gücünü kademenin bütün gövdesine dağıtabilecek bir konstrüksiyon ve bir hava çerçevesinden meydana gelir.

Satürn-5'in ilk kademesinin çapı 10 m, yüksekliği 42 m'dir. Yakıt depolarında 810 000 litre gazyağı, sıvı oksijen deposunda ise 1 311 000 litre oksidizör bulunur. Depolar tamamen doldurulduğunda, birinci kademenin toplam ağırlığı 2 242 000 kg'ı bulur. Bunun 2 080 000 kg'ı yakıttır ve bu yakıtın tamamı 160 saniye içinde tüketilir.

İkinci kademenin çapı yine 10 m, yüksekliği 24,5'tir. Bu kademede, sıvı oksijen deposu, sıvı hidrojen deposundan tek bir bölmeyle ayrılmıştır. Çünkü sıvı hidrojen —253°C'de, sıvı oksijen ise —173°C'de muhafaza edilir. İkinci kademe, bir dakikada 220 000 litre veya altı dakikada 441 000 litre yakıt harcar.

Üçüncü kademe, ikinci kademenin küçültülmüş bir modelidir. Yüksekliği altı katlı bir bina kadar, ağırlığı 118 000 kg'dır. Bu kademeyi, diğer iki kademeden ayıran önemli iki özellik vardır: 1. Apollo-11 ile birlikte dünya yörüngesinde kaldığı ve aracı Aya doğru yollayan itmeyi sağladığı için bir duruş kontrol sistemiyle donatılmıştır. 2. Bu kademenin J-2 motoru, uzay aracını Ay doğrultusuna sokmak için yeniden ateşlenebilir. Fırlatma aracının en üst bölümünü meydana getiren ve üçüncü kademe ile uzay aracı arasında bulunan 660 sm çapında ve 1 m yüksekliğindeki âletler bölümü, aracı denetler, bilgileri tasnif ve kademeler arası kontrolu sağlar. Ayrıca dümen görevini de yapar. Satürn-5'in bütün kademeleri, Apollo projesinde 17 dakika çalışmak üzere hazırlanmıştır.

Apollo-11 uzay aracının boyu, kurtarma kulesiyle birlikte 25 m'dir; temel kısımları olan hizmet modülü ve kumanda modülü bütün yolculuk boyunca, Ay modülü ise sadece Ay çevresindeyken faaliyette bulunur. Atmosferle teması olmadığı için Ay modülü aerodinamik biçimde yapılmamıştır ve biçim olarak, eklemli iniş ayaklarıyle bir örümceğe benzetilebilir.

Ay modülü iki kademeden meydana gelmiştir: alt kademe veya iniş kademesi; modülün Aya inmesini sağlayan ve gücü azaltılabilen roket motorundan, yakıt depolarından ve ilmî araştırmalarda kullanılacak âletlerin bulunduğu bir girintiden meydana gelir. Üst kademe, astronotların, Ayda kaldıkları süre boyunca barınağı durumundadır. Bu kademede, uzay aracının âletlerinden çoğu çevresel haberleşme araçları, yönetim ve kontrol sistemleri, 1 600 kg'lık itme gücü olan kalkış motoru ve bu motor için gerekli yakıtı taşıyan depolar bulunur. Aya iniş ve Aydan dönüşte uzay aracının durumunu tayin eden 16 tepki-kontrol motoru, üst kademenin dört köşesine yerleştirilmiştir. Yeryüzünden fırlatılmağa hazır şekliyle Ay modülü, 7 m yüksekliğinde ve 15 110 kg ağırlığındadır. Uzay aracının temel parçalarından konik kısım kumanda modülü, dışa doğru çıkan egzos borusuyle silindir biçimi gövde hizmet modülüdür. Fırlatma sırasında en üstte bulunduğu için kumanda modülü aeorodinamik biçimdedir. Dünyaya dönüşte, sürtünmeden doğacak ısıyı, mümkün olduğu kadar geniş bir yüzeye dağıtmak ve inişe geçen aracı yavaşlatmak için havanın tutuculuğundan yararlanmak üzere, modülün alt kısmı geniş tutulmuştur.

Apollo-11'in atmosfere girişi sırasında, geniş ölçüde kontrolu zorunlu olduğu için, aracın bir miktar kalkık olması gerekir. Bunun sonucu Apollo-11, atmosfere sekerek girer.

Kumanda modülü üç bölümden meydana gelir: üst, alt ve personel kısmı. Üst bölümde kenetlenme mekanizması ve 45'er kg. lık itiş gücü sağlayan 12 motordan ikisi bulunur. Alt bölmede ise, kalkış sırasında meydana gelecek sarsıntıyı gidermeğe yarayan mekanizma ve geri kalan 10 tepkili motor vardır. Personel bölümünde de, göstergeler ve kontrol cihazları yer alır.

Hizmet modülünde bulunan bir motor, Dünya ile Ay arasında yön düzeltilmesi ve iki ateşleme gibi önemli işleri görür. Bu ateşlemelerden biri Ay yörüngesine girişi, diğeri ise Ay yörüngesinden çıkıp Dünyaya doğru yol alışı mümkün kılar. Hizmet modülünün geri kalan kısmı birbiri içine geçmiş depolardan meydana gelmiştir. Burada, hizmet tahrik sistemi ve hizmet modülünün dışındaki 16 küçük tepkili motor için yakıt depoları, motorlara basınç sağlamada kullanılan helyumun muhafaza edildiği hazneler, yakıt pillerinin çalıştırılmasında ve astronotların solunumları için gerekli oksijen ve hidrojenin bulunduğu depolar vardır. Hizmet modülü dönüşte, atmosfere girerken terk edildiği için ısı giderici ile kaplanmamıştır.

Uzay aracı motorları saniyede 13 600 litre yakıt harcadıklarından, ilk 10 saniye içinde araç 136 000 kg hafifler. İlk kademe, araca 8 850 km'lik bir hız verip 2,5 dakika içinde 64 km'lik bir yüksekliğe çıkardıktan sonra ayrılıp Atlas okyanusuna düşer. Yakıtı tükenen ilk kademenin yükünden kurtulan roket uçuşun ilk 160 saniyesinde ağırlığının dörtte birine inmiş olur. Görevi alan ikinci kademenin 500 000 kg'lık itme gücü veren 5 motoru, roketin Atlantik üzerinden Afrika yönünde yola devam etmesini sağlar. Araçlar birimindeki yönetim sistemi, aracın bulunduğu yer ile bulunması gereken yer konusunda bilgi işleme sisteminde muhafaza edilen verileri karşılaştırır. Eğer yön düzeltilmesi gerekiyorsa ikinci kademeye elektronik yoldan emir verilip yön değiştirilir. Araç 96 km yüksekliğe çıktığı sırada, atış kurtuluş kulesi ayrılır. İkinci kademe motorları 6 dakika kadar çalışarak aracın hızını yörüngesel hıza yakın olan, saatte 24 000 km'ye, Dünyaya uzaklığını da 183 km'ye çıkarır. İşi biten ikinci kademe yere doğru süzülür (00 08 50). Son hızlanış için gerekli gücü üçüncü kademe motorları sağlar. Bu safhada artık çıkış değil, yönetim sisteminin idaresinde (ve daha az bir yüksekliğe) iniş yapılması hızlanma işini kolaylaştırmaktadır.

Üçüncü kademenin tek motoru iki dakika 45 saniye kadar çalışır. Ve bu arada yönetim sistemi doğru yörüngeye girişi sağlayacak iğne gözü oranında bir pencereye doğru taşıta yön verir.

Satürn-5 ve Apollo-11 bu iğne gözünden iplik gibi geçtikten sonra araçlar ünitesi üçüncü kademe motorunu susturur. Üçüncü kademe, diğer kademeler gibi yere düşmez; yakıtının ancak bir kısmını tüketmiştir ve başka birçok önemli görevi daha vardır. Üçüncü kademe uzay aracı ve âletler ünitesi saatte 28 000 km'lik bir hızla ve yerden yaklaşık olarak 185 km yüksekliklteki dairesel bir bekleme yörüngesinde güç kullanmaksızın birlikte dolaşmaktadırlar. Kalkıştan bu noktaya kadar yalnız 12 dakika geçmiştir (00 12 00).

Yerden uzaklığı 384 000 km olan Aya ulaşabilmek için yerçekiminden kurtulmak yeterli değildir. Burada kurtulmanın anlamı Yer yörüngesinden çıkıp yerçekiminin yine var olduğu Ay yörüngesine girebilmektir. Bunun için gerekli hız saatte 35 260 km'dir. Ay yoluna çıktıktan sonra, uzay aracının yön değiştirme yeteneği kısıtlı olduğundan, daha fırlatılış anında aracın hedefine tam varacak şekilde, yönlendirilmesi gerekmektedir. Ay yörüngesine girilinceye kadar geçen üç gün müddetince, Ay Dünya çevresindeki yörüngesinde 265 000 km yol katettiği için fırlatılış anında seçilecek hedef Ayın üç gün sonra geleceği nokta olmalıdır. Hatasız bir yol çizgisinin sağlanması için kesin olarak hesaplanmış bir başlangıç noktası ve Yeryüzünün Aya dönük olmayan yüzünde kalan bir muhayyel halka gerekmektedir. Her 12 saatten 4'ünde açık olan bu halkaya Ay çevresine giriş penceresi denmektedir. Açık olduğu devrelerden birinde uzay aracı pencereden içeriye doğru yöneltilmelidir. Bilgi İşleme Sistemleri, Yer, Ay ve ay aracının birbirine oranla yerlerini hesaplayarak hatasız bir yol

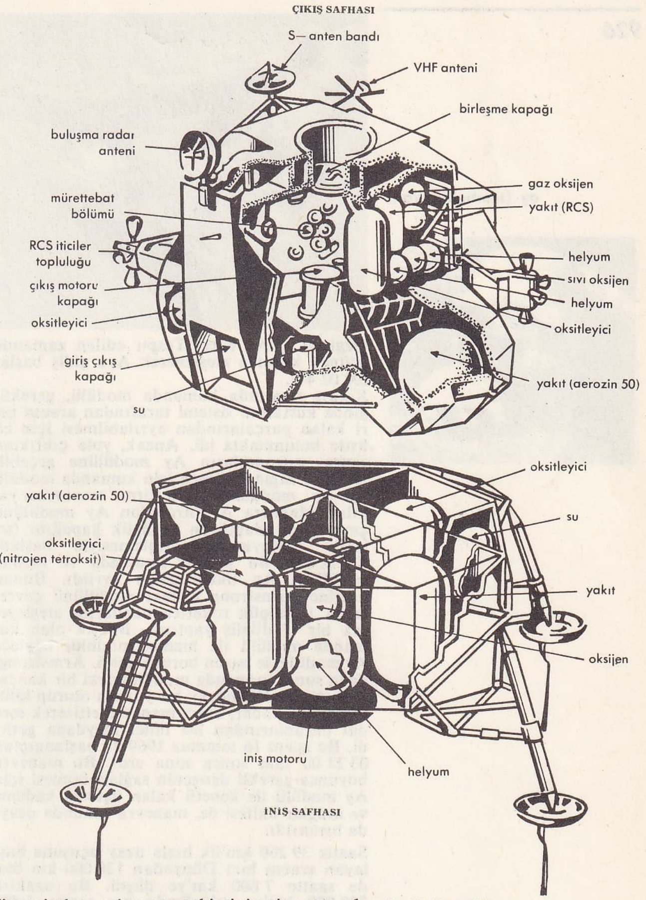

Ay örümceği

Aylar duvar halısı takımından «Eylül», XVII. yy. gobleni (Chambord şatosu, Fransa)

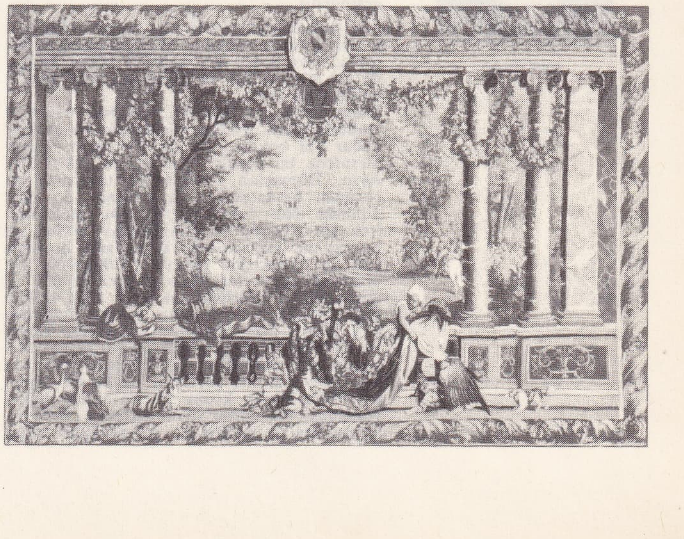

Foto. Arch. phot. (LAROUSSE)

ay (tembelhayvan)

çizgisini tespit eder. Tespit edilen zamanda üçüncü kademe ateşlenerek Aya gidiş başlar (00 02 44).
Kalkış sırasında kumanda modülü, gerektiğinde kurtarma sistemi tarafından aracın geri kalan parçalarından ayrılabilmesi için en üstte bulunmakta idi. Ancak, yola çıktıktan sonra, astronotların Ay modülüne geçebilmelerini sağlayabilmek için kumanda modülü ile Ay modülünü birleştirme manevrası yapılır. Manevra Armstrong'un Ay modülünü çevreleyen adaptörün 4 büyük kapağını fırlatan patlayıcıları ateşlemesiyle başladı (03 12 00). Bu şekilde kumanda ve hizmet modülleri Ay modülünden ayrıldı. Bunun üzerine Armstrong hizmet modülünü çevreleyen 16 küçük roketten bazılarını ateşleyerek bir U dönüş yaptırdı. Bileşik olan kumanda modülü ile hizmet modülü, böylece Ay modülüyle burun buruna geldi. Armstrong, daha sonra kumanda modülündeki bir kancanın Ay modülündeki bir yuvaya oturup kilitlenmesine kadar, aracı manevra ettirerek modül burunlarından bir tünel meydana getirdi. Bu işlem 16 temmuz 1969'da başlangıçtan 03 21 00 saat sonra sona erdi. Bu manevra boyunca gerekli dengenin sağlanabilmesi için Ay modülü ile kenetli kalan üçüncü kademe ve araçlar ünitesi de, manevra sonunda uzayda bırakıldı.

Saatte 39 260 km'lik hızla uzay uçuşuna başlayan aracın hızı Dünyadan 128 000 km ötede saatte 7 600 km'ye düştü. Bu uzaklık 320 000 km'ye çıktığında hız saatte 3 400 km'ye kadar inmiştir. Bu noktada uzay aracı Ayın çekim sahasına girer ve hız üzerinde etkenler ters döner. Uzay aracı Ay yörüngesine girdiği vakit hızı saatte 3 000 km'ye varmıştır. Ay yörüngesine giriş şartı, Dünya yörüngesininkine benzer; merkezkaç kuvvetle Ay çekimi arasında bir denge kurulması gerekir, 112 km yükseklikteki yörüngede hız saatte 5 800 km'dir. Bu, saatte 3 200 km'lik bir hız düşmesi anlamına gelir.

Ay yörüngesine girmek için astronotlar uzay aracını, hizmet modülünü motorunun egzos borusu öne gelecek şekilde geri çevirirler: başka bir deyişle motorun tepki yönü değiştirilir ve roketin ateşlenmesi fren yerine geçer. Motor iki kez ateşlenir. Birincisinde araç Ay yüzeyinden uzaklığı 112 km'den 314 km'ye kadar değişebilen elips şeklindeki yörüngeye oturtulur (75 54 00), ikincisinde ise yörüngeye 112 km yükseklikte daire biçimi verilir (80 09 00), Apollo-11 artık Ay yörüngesindedir.

Yer yönetim istasyonları ve Apollo-11'in yönetim sistemi, yörünge ile ilgili verileri hesapladıktan sonra Ay kapsülü pilotu Aldrin de (81 42 00) Ay örümceğine geçip gerekli kontrolları yaptı.
Daha sonra Ay modülü, kumanda ve hizmet modüllerinden ayrılıp, yörüngenin bir çeyreği kadar yol boyunca 50 ilâ 100 metre kadar mesafede bu araçları tahrip etti (98 18 00). Ayın, Dünyadan görünmeyen tarafında ve önceden hesaplanmış bir noktada Ay modülünün öne doğru çevrili olan motoruna fren görevini yaptırtan Aldrin, Ay çekimi ile merkezkaç güç arasındaki dengeyi bozmak için Ay örümceğini yavaşlattı (100 18 00). Ay örümceği uzun bir kavis çizerek 15 000 m yükseklikteki yörüngesine indi (101 42 00). Bu noktada iniş motoru tekrar ateşlendi (102 38 00). Son iniş adımı 12 dakika sürdü ve bir süre içinde 455 km'lik yol alındı. Bu sırada Ay modülü yatay duruştan yavaş yavaş dikey duruma geçirildi. Başka bir deyişle, yolun büyük kısmı süresince ileri doğru yönelmiş olan motor fren vazifesini gördü ve Armstrong ile Aldrin Ay örümceğinin «Sessizlik denizi»ne yumuşak iniş yapmasını sağladılar (102 50 00).
Kontrol ve dinlenmeden sonra Apollo-11 kumandanı Neil Armstrong, başlangıçtan 112 45 00 saat sonra 21 temmuz 1969'da 06.17 GMT'de Aya ayak bastı. Kendisini 113 07 00'da Edwin Aldrin takip etti. Astronotlar, Dünyada incelenmek üzere Aydan kaya parçaları topladılar.
Ay yüzeyindeki görevlerini bitiren Armstrong ve Aldrin, Ay modülünün alt kısmını rampa olarak kullanıp Aydan kalktılar (124 18 00). Kenetlenmeden sonra (128. 000. 00) astronotlar ana kapsüle geçti ve görevi biten Ay örümceği uzaya terk edildi.
Ay çekiminden kurtulmak için, hizmet modülünün motorları ateşlenerek hız, saatte 8 950 km'ye çıkarıldı. Böylece, hızı 39 260 km'ye kadar ulaşan uzay aracı Dünyaya giden «koridor»a girdi. Yeryüzünden 122 000 m yükseklikte bulunan ve genişliği 64 km olan bu koridora giriş sırasında, en küçük bir açı sapması, aracın zıplayıp, bir daha geri dönmemek üzere uzaya fırlamasına yol açabilirdi. Bu tehlikeyi atlatan uzay aracı, yalnız astronotların bulunduğu kumanda modülü kalacak şekilde bütün diğer parçalarını atarak, 3 otomatik paraşüt yardımıyla Pasifik okyanusuna indi (195 17 00).

Astronotlar, Ay dönüşü, Dünyaya organizma taşıyabilecekleri düşünülerek, yere inince 21 günlük karantinaya alındılar. Apollo-11 Ay yüzeyinde iken Rusların gönderdikleri Luna-15, Ay yüzeyine yumuşak iniş yapamayarak parçalandı. (Bk. UZAY, GEMİNİ, MERCURY.)

— Folk. Güneş gibi *Ay* da tarih boyunca kutsal sayılmıştır. En eski medeniyete sahip olan Sümerler ve Hititlerce Aya tapılması, Ayın kutsal oluşu fikrini diğer memleketlere de yaymıştır. Yunan ve Romalılardan Astarte (Venüs) ile Artemis (Diana) adlı tanrıçalar alınlarında birer hilâl olarak tasvir edilirdi. Türk folklorunda Ayın aslı mitolojik efsanelerle açıklanır. Ayın kız, Güneşin de erkek olduğuna inanılır. Çeşitli bölgelerde Ayın ve Güneşin iki kardeş veya karı-koca veya Ayın erkek, Güneşin kız olduğuna inanılır. Ayın üstündeki lekeler çeşitli şekillerde izah edilir: bir inanca göre anası Aya kızarak yüzünü kirletmiştir; Güneş, kocası Aya kızıp, onun yüzüne hamur veya çamur sürmüştür. İslâmî karakter taşıyan bazı söylentilere göre, Allah gündüzle geceyi birbirinden ayırt etmek için Cebrailin kanadıyle Ayın yüzünü sildirmiş böylece Ayın ışığı azalmış ve üzerinde lekeler meydana gelmiştir. Hz. Muhammed'in Ayı parçalaması mucizesine dayanan bir inanışa göre de, Ay parçalanınca bu parçalar Peygamberin göğsüne inmişler; lekeler, Peygamberin bunlar üzerinde bıraktığı izlerden çıkmıştır. Bk. ŞAKK-UL-KAMER.

Ay tutulması hakkında halk arasında yapılan açıklamalar da mitolojiyle karışmıştır; bu açıklamalara göre: 1) Gökte bulunan bir ejderha Ayı boğmak isterken Ay korkusundan kararır; 2) Ayın etrafını cinler periler kaplayarak ışığını kapatırlar; 3) Ay, bir inektir, cadılar onu yakalamak isterler, fakat çok kere gökyüzünde yakalayamazlar. Ancak Kafdağı'nın ardında ona yetişebilirler ve tutarak sağarlar, inek de zayıflar. Ayın ilk günlerde hilâl şeklinde zayıf gözükmesi bu sebeptendir; 4) Ay bir yokuşa rastladığı zaman, bu yokuşun ardına girer ve görünmez olur.
Bu açıklamaların çoğunda tutulma, bir düşmanla savaşma veya düşmandan kaçıp saklanma şeklinde gösterilmiştir. Bu yüzden tutulmayı önlemek için alınacak tedbirler de bu düşmanın korkutulup kaçırılması esasına dayandırılmıştır. (Silâh atmak, gürültü yapmak, teneke çalmak, ezan okumak v.b.)

Ayın bazı hastalıklara sebep olduğu veya iyileştirici bir özelliğe sahip olduğu şeklinde inanışlar da vardır. Kabakulak olmuş çocukların Aya baktırılınca iyileşeceğine inanılır. Çocukların ağzında meydana gelen «aylık» denilen iltihaplara Ayın sebep olduğu kabul edilir ve çocuklar, iyi olmaları için Aya baktırılır. Büyülenmiş bir kimsenin büyüden kurtulması için ay ışığı gören suda yıkanması âdeti de vardır. Bazı bölgelerde zayıf ve cılız doğan çocuklar bir küreğe konulup Aya doğru sallanır, «ya al ya ver! ya öldür ya iyi et» denilir.
Kaşgarlı Mahmud, *Divanı Lûgat-it-Türk* adlı eserinde Ayın hâlelendiği zaman yağmur yağacağına ve bunu uğur kabul ettiklerine dair eski Türkler arasında bir inancın varlığından bahseder. Fal bakma işlerinde de Ay önemli bir rol oynar. Bir kalbur içine konulan kaşıklar Aya karşı tutulup çalkalandıktan sonra yere atılır. Kaşıkların yerdeki duruşlarına göre, yola veya askere gidecek kimsenin geleceği hakkında haberler verilir. Bazı falcılar Ayın çizgileri ile avuç çizgilerini karşılaştırarak gelecek hakkında bilgi verirler. Genel olarak Anadolu'nun birçok yerinde Ayın hilâl şeklinin uğursuz, dolunay şeklinin ise uğurlu olduğuna inanılır. Kuluçkaya yatırılacak tavuklar da yumurtaların cılk çıkmaması için dolunay zamanı yatırılır.

◆ **Aybastı** blş. i. Ayın zamanlarına göre psikolojik değişmeler gösterdiğine inanılan kimse (*Aysar* da denilir).

◆ **Ayça** i. Ayın yeni doğduğu günlerdeki şekli. Bk. HİLÂL. ‖ Cami kubbelerine ve minare külâhlarına konulan hilâl şeklindeki süs.

◆ **Aydede** blş. i. Çocuk dilinde Aya verilen ad: *Pencerelerden damla damla taşan ışıklar, güzel aydedeye göz kırpmakta yıldızlarla rekabet ediyor sanılır* (A. H. Müftüoğlu).
— DEY. *Aydedeye misafir olmak*, dışarıda, açıkta yatmak.

◆ **Ayışığı** veya **ayaydını** blş. i. Ayın yere gönderdiği aydınlık. Ayın dolunay zamanındaki parlak hali. *Esk.* Mehtap: *Bu geceler [...] öyle bir güzelliğe bürünürdü ki ay ışığında biz uyanık olarak gördüklerimizi bir rüya âlemi sanırdık* (A. Ş. Hisar).

— İkonogr. *Ayışığı*'nı işleyen ressamlar içinde en ünlüsü *Gecelerin ressamı* diye anılan Aert Van der Neer'dir (Louvre, Berlin ve Leningrad'da eserleri vardır). Pynacker, Van der Poel, Cuyp, le Bourguignon (Berlin), Joseph Vernet (Louvre), Corot, Daubigny ve Chintreuil'ü de saymak gerekir.

◆ **Ayla** i. Yeni. Çoğunlukla Ayın etrafında görülen ışık çemberi. Bk. HÂLE. ‖ Kadın adı.

◆ **Ay-yıldız** blş. i. Türk bayrağında hilâl şeklindeki ay ve beş köşeli yıldızdan ibaret olan sembol: *Önde ay-yıldızlı bir bayrak dalgalanmaktaydı* (Ş. S. Aydemir).

— ANSİKL. Tar. *Ay-yıldız* motifi, Türklerde Ortaçağdan beri kullanılmıştır. Orta Asya türk kavimlerinin paralarında ay ve yıldız görülür. Türklerin ay-yıldızı millî bir alâmet olarak kullanmaları Bizans'ı almalarından sonradır. Bizans paralarının üzerinde ay ve yıldız vardı. Türkler Bizans'ı ele geçirince sembollerini de kullanmağa başlamışlardır. Türk bayrağındaki kırmızı zemin üzerindeki beyaz ay-yıldız, hükûmet tarafından bayrak nizamnamesinde belli ölçülere bağlanmıştır. Avrupa'ya ay-yıldız, doğudan haçlılarla girmiştir. (LM)

AY i. Yaklaşık olarak yılın on ikide birini içine alan ve Ayın Dünya etrafında bir kere dönmesiyle hesaplanan zaman parçası: *Şimdi aradan iki ay değil, seneler geçtiğini sanıyordu* (Sabahattin Ali). Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Aybaşı*, ayın ilk günleri: *Aybaşında bizim beş altını kim getirecek* (H. E. Adıvar). *Para istemez beyim aybaşında toptan verirsin* (K. Tahir). Kadınlarda ayda bir görülen fizyolojik hal. Bk. ÂDET HALİ. ‖ *Aybaşı görmek*, âdet halinin başlaması. ‖ *Aybaşından kesilmek*, âdet halinin bitmesi. ‖ *Ayda âlemde (yılda) bir*, çok seyrek vuku bulan olayları ifade için kullanılır. ‖ *Ayda bir*, ayda bir defa: *Vapur ayda bir uğruyor*. ‖ *Aydan aya*, bir ay arayle, bir aydan diğer aya kadar: *Aydan aya kira vermek*. ‖ *Ayı günü belli olmamak*, bir işin ne zaman olacağının bilinmemesi. ‖ *Ayı günü tamam olmak*, [çoğunlukla hamile kadınlar için] olacak bir hâdisenin zamanının geldiğini, vaktinin tamam olduğunu anlatır. ‖ *Ayı var yılı var, ivecek ne var*, bir işi zamanında yapmayan geciktiren insanlar için kinaye olarak söylenir. ‖ *Ayın kaçı*, ayın hangi gününde olunduğunu anlamak için sorulan sual: *Kuzum bey, bugün ayın kaçı? — Ne bileyim ben zifiri karanlıkta ayın kaçı olduğunu* (B. Felek).

— Astron. *Ay çevrimi*, Yahudilerde 12'si normal, 7'si artık yıl olan 19 yıllık devre. (Bk. YIL.) ‖ *Ay saati*, ay ışığı ile saatleri gösteren kadran. ‖ *Ay yılı*, on iki kavuşum ayı süresi. ‖ *Artıkay yılı*, 19 yılda 7 defa yılın 13 ay kabul edildiği ay yılı (ay yılı ile güneş yılı arasında birliği sağlamak için). ‖ *Kamerî* veya *hicrî aylar*. Bk. ANSİKL. ‖ *Kavuşum ayı*, Yer etrafında Ayın bir dönüş süresi. ‖ *Sinodik kavuşum ayı*, Ayın aynı evreye yeniden ge-

aya (bot.)

Foto. W. S. Berridge, W. Beebe (LAROUSSE)

lebilmesi için geçen zaman aralığı. || *Sinodik ay yılı*, 12 sinodik Ay ayı süresi || *Yıldızsal ay yılı*, 12 yıldızsal ayı süresi. || *Yıldızsal kavuşum ayı*, Ayın Yer etrafında tam bir dönüş yapması için gereken süre. (Yörüngesi üzerinde 360°'den çoğalarak ölçülen Ay boylamı.)

— Huk. *Hukukî ay*, otuz günlük süre.

— Kronoloji. *Artıkay*, Ay yılı ile Güneş yılını birbirine denk getirmek için her üç yılda bir on iki kavuşum ayına eklenen ay. Bk. ARTIK. || *Ayrık kavuşum ayı*, Yerberisi (Dünyaya en yakın yeri) sırasında Ayın birbirini izleyen iki geçişi arasındaki zaman aralığı. || *Ejder ayı*, Ayın yükseliş noktasında arka arkaya gelen iki geçişi birbirinden ayıran zaman aralığı. || *Kavuşum ayı*, Ay ile Güneşin birbirini izleyen iki kavuşumu arasında geçen zaman aralığı veya aynı adı taşıyan ve birbirini izleyen iki evre arasındaki zaman aralığı.

— ANSİKL. Astron. ve kronoloji. Çok eski zamanlarda *aylar*, kavuşum ayına tekabül ederdi; fakat, kabul edilen bu mantıkî esasın zamanla pek kullanışlı olmadığı görüldü, ay zaman birimi olarak mahiyetini kaybetti. Günümüzde kullanılan takvimde yıl on iki aya bölünmüştür: *ocak, şubat, mart, nisan, mayıs, haziran, temmuz, ağustos, eylül, ekim, kasım, aralık.* Bu aylardan ocak, mart, mayıs, temmuz, ağustos, ekim ve aralık 31 gündür; nisan, haziran, eylül ve kasım ayları ise 30 gün, şubat ayı 28 gündür; artıkyılda, yani her dört yılda bir 29 gün olur.

● *Mısır takvimi*, Kıptîler tarafından tekrar ele alınan 365 günlük iyi belirlenmemiş bir yıldır. 30 Günlük 12 ay'a ayrılır. 5 Ekgün vardır; ekgünlere epagomenes* denir (ay yılını güneş yılına tamamlamak için eklenen beş gün; [Araplar buna *eyyamı hamsei kebise* derler]).

Ayların isimleri şunlardır:
Tût, babeh, hâtûr, kiyak, tûbeh, emşir, barmâhat, bermûdeh, başnas, bauneh, ebib, mesri.

● *Yunan takvimi*, art arda gelen çevrim* değişmeleri ve bir ek ay eklenmesi sonucu o kadar farklılaşmıştır ki, bizim aylara hiç tekabül etmez. Aradaki fazlalık veya eksiklik farkı, yaklaşık olarak 30 günü bulur. Yeni ayın görüldüğü gün, ayın ilk günü olarak kabul edilir. Bizim aylara, aşağı yukarı şu yunan ayları tekabül eder:

Hekatombaion	Temmuz
Metageitnion	Ağustos
Boedromion	Eylül
Puanepsion	Ekim
Maimakterion	Kasım
Poseideon	Aralık
Gamelion	Ocak
Anthesterion	Şubat
Elaphebolion	Mart
Munukhion	Nisan
Thargelion	Mayıs
Skirophorion	Haziran

● *Roma* yılı*, bizim yılımız gibi 365 gündür ve 12 aya bölünmüştür.

Januarius	Ocak
Februarius	Şubat
Martius	Mart
Aprilis	Nisan
Maius	Mayıs
Junius	Haziran
Julius veya Quintilis	Temmuz
Augustus veya Sextilis	Ağustos
September	Eylül
October	Ekim
November	Kasım
December	Aralık

Bu takvimde aylar üç kısma ayrılmıştır: *Calendae** (ayların ilk günü); *Idus** (mart, mayıs, temmuz ve ekim aylarının on beşinci ve diğer ayların on üçüncü günlerinin dolunaya rastlaması dolayısiyle bu adı alırdı.); *Nonde** (mart, mayıs, temmuz ve ekim aylarının yedinci günü, diğer ayların beşinci günü).

● *Hicrî takvim*, 354 veya 355 günlük bir ay yılıdır. On iki kavuşum ayı, sırayle 30 ve 29 gün çeker. Yalnız zilhicce artık yıllarda 30 gün çeker. (Bu takvimde yeni ayın görüldüğü günün ertesi günü ayın başlangıç günü kabul edilir. Hicrî yılın ilk günü 1 muharremde başlar.) Hicrî (arabî) aylar şunlardır: *Muharrem, safer, rebiülevvel, rebiülâhır, cemaziyelevvel, cemaziyelâhır, receb, şaban, ramazan, şevval, zilka'de, zilhicce.*

● *Yahudi takvimi*, 29 veya 30 günlük 12 veya 13 kavuşum ayından meydana gelir: *Tişri, maroçeşvan, kislev, tebet, şebat, adar, veadar, nisan, ijar, sivan, temmuz, ab, elul.*
Artık yılın dışında veadar ayı takvimde yoktur.

● *Çin takvimi*, Ay-Güneş yılıdır, 12 veya 13 kavuşum ayı veya 29 (küçük) veya 30 (büyük) günlük aylardan meydana gelir. Aylara isim verilmemiştir, yalnız sıra numaralarıyle bilinirler.

— İkonogr. Her ay, çoğunlukla o ay zarfında şehir ve köyde oturanların nelerle uğraştıklarını gösteren kompozisyonlarla tasvir edilmiştir. Luca Della Robbia'ya atfedilen fayans madalyonları, özellikle mineci ressamların esinlendiği, süslemeci Etienne Delaulne'nun basmaları örnek olarak sayılabilir. Adriaan Collaert, Hans Bol'un resimlerinden, İsa'nın hayatından sahneleri canlandıran ve on iki ayla ilgili on iki manzaralık bir seri oyma yapmıştı. Başka basma dizileri arasında Jost Amman'ın (XVI. yy.), Jean Audran'ın (Claude Audran'dan), Bartolozzi'nin (Gius Zucchi'den), Hans Sebald Beham'ın (XVI. yy.), J. Berain, Nicolas Bonnart, W. Hellar (J. Van der Velde'den), Egidius Sadeler (Paul Bril'den), genç H. Hondius ve J. Matham'ın (J. Wildens'den) oymalarını sayabiliriz. Halıcılıkta da bu tema, 1554'te Floransa'da ve Brüksel'de (Van Orley'den, Maximillian'ın Ayları), Gobelins fabrikalarında kullanıldı. (LM)

AY ünl. [Birdenbire duyulan değişik his ve heyecanları belirtir] Telâş: *Körolası tombalak karı sürahiyi şakır şakır başıma boşaltmaz mı Ay! diye fırladım ve kalktım* (B. Felek); — sitem: *Ay ne darılıyorsun? Bir kere de benim dediğim gibi çıkarsa kıyamet mi kopar* (Namık Kemal); — acı: *Söylesem inanmazsınız, birgün parmağını kapıya sıkıştırıp «Ay!» diye bağırdıydı da, sanki benim parmağım acımış gibi ciğerimin başı sızladıydı* (K. Tahir); — kızgınlık, öfke: *Aaay! Gözün kör olsun kız emi? Teklalarını yerlere döktün* (B. Felek); — şaşkınlık: *Ay! efendi hazretleri demindenberi söylediğiniz sözler hep oyun muydu* (H. R. Gürpınar); — sıkıntı: *Ay fenalık geliyor üstüme! Kondoktor; böyle pis şeyleri tramvaya...* (B. Felek); — korku: *Ay anneciğim nedir o ses? Sus kız birşey yok* (B. Felek). || *Esk.* Türkçede bugünkü «ey» ünleminin eski şekli olarak kullanılan seslenme edatı: *Ay oğullar köp men aşdum / Uruşgular köp men kördüm* (Oğuz Kağan Destanı). (M)

AY, Amarna devri Mısır krallarının sonuncusu. Amarna'da saray nazırı, kraliçe Nefertiti'nin sütanasının kocası. Genç Tutankhamon'a, Teb'e dönerken rehberlik etti. Rivayete göre bir yıl süreyle onun ortak naibi oldu. Tutankhamon'un ölümünden sonra, general Horemheb Mısır tahtına çıkana kadar (M.Ö. 1343) üç yıl krallık yaptı. Krallar vâdisinde kendi için yaptırdığı mütevazı mezara Tutankhamon'u gömdürdü; kendi de Tutankhamon'un mezar ve mabedine sahip çıktı. Durumunu sağlamlaştırmak için de onun karısı Ankhsenamon ile evlendi. (L)

AY i. Kesici dişsiz memeli hayvan. Ağır hareket ettiği için *tembelhayvan* da denir.

— ANSİKL. Ay (*Bradypus tridactylus*) Brezilya ormanlarında yaşar. Çengelli uzun tırnaklarıyle dallara asılı durur. Kan dolaşım sistemi bu tüneme şekline uygundur. (L)

AY, Fransa'da Marne kantonu'nun idare merkezi. (Marne ırmağı kıyısında, Reims dağı güneyinde, Reims'in idarî çevresi; 6 682 nüf.) Önemli fayans merkezi. (L)

AY (Lûtfi), türk tiyatro tenkitçisi (İstanbul 1911). Çeşitli sahnelerde çalıştı. Uzun süre gazetelerde tiyatro tenkitleri yazdı. Devlet tiyatrosu genel sekreteri ve Devlet konservatuvarı tiyatro tarihi öğretmenidir. Uluslararası Tiyatro Tenkitçileri birliği ikinci başkanıdır, çalışmaları çeşitli madalyalarla değerlendirilmiştir. Euripides, P. — A. Antoine, Maurice Rostand, Scribe, Louis Verneuil, Monherland, Schiller, R. ve A. Goetz, Ustinov, G. Feydeau, Achar, J. Anouilh, Voltaire, Pedro Bloch'tan eserler çevirmiş, bunlardan oyun olanların hemen hepsi oynanmıştır. (M)

AYA i. Elin parmak kökleriyle bilek arasında kalan iç yüzü, avuç içi: *Kollar uzun ve parmaklar küt, el ayaları geniş, katı ve yara gibi kırmızıydı* (A. H. Tanpınar).|| Yaprağın düz ve parlak kısmı. || *Esk.* Terazi kefesi.

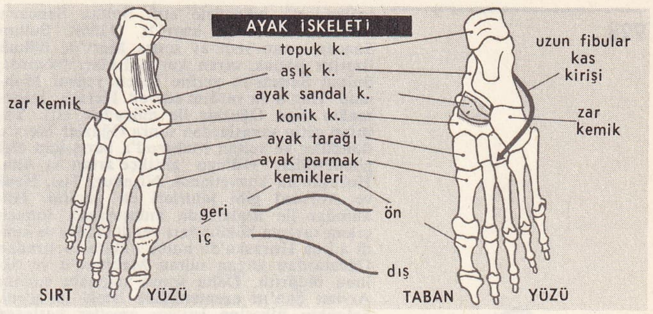

ayak (anat.)

— ÇEŞ. DEY. *El ayası gibi*, açık, belli, düz: *Bozbulanık Eskişehir ovası, bir elin ayası gibi ortada* (N. Araz). || *Esk. Aya çalmak* (*çatlatmak*), el çırpmak.

— Anat. *El ayası* içbükeydir, dış ve iç kenarlar aya tümsekleriyle sınırlıdır. || *Aya aponevrozları*, birincisi yüzeyde, doğrudan doğruya deri altında, ikincisi iskeletin önünde bulunan iki aponevroza verilen ad. || *Atardamar aya kemerleri*, el ayası içinde önkol ve dirsek atardamarlarını birleştiren iki kemere denir. (Atardamar aya kemerleri iki tanedir. Biri önkol atardamarlarının devamıdır ve yüzeydedir, ikincisi dirsek atardamarının devamıdır ve derindedir.) || *Büyük aya kası*, pazı kemiğinin alt ucundan el tarağına kadar uzanan kas (nabız oluğunun iç kenarını meydana getirir). || *Küçük aya kası*, pazı kemiğinin alt ucundan yüzeydeki aya aponevrozuna kadar uzanan kas. (Her zaman bulunmayabilir.)

— Bot. Yaprağın geniş, yayık ve klorofil bakımından zengin olan esas kısmı Bk. ANSİKL. || Yaprakları bitişik olmayan çanak ve taç yapraklarının geniş ve yayvan kısmı veya bitişik taçyapraklı taçta yayvan olan kısım.

— ANSİKL. Fotosentez olayı, yaprak *aya*'sında olur. İkiçenekli bitkilerde, aya çoğu zaman yataydır: üst yüzü fazla ışık aldığından, burası fotosenteze elverişli *palisat* dokusu haline gelir; daima gölgeli olan alt yüzü ise havayle gaz alışverişine elverişli sünger dokusuna dönüşür. Birçenekli bitkilerde, paralel damarlı yaprak ayası hemen hemen dikey durumdadır. İki yüzünün yapısı da aynıdır. (Bk. YAPRAK.) (LM)

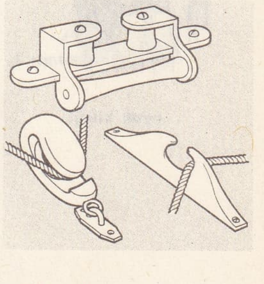

ayak bastika (ayak torno)

AYA. Bk. A-A.

ÂYÂ ünl. (fars. *āyā*, soru edatı). *Esk.* Kararsızlık ve şüphe bildirir, acaba: *«Âyâ gerçek midir?» diye şehrahın sol tarafından mezaristana sapub doğru kabr-i şerifine at ile vardım* (Evliya Çelebi). (M)

AYA veya **AYOS** i. (yun. *agios*). Kutsal kimse, ermiş, aziz: *Her pazar kiliseye gider ve eli değdikçe aya tasvirlerinin önüne mum yakardı* (R. N. Güntekin). || Bazı aziz isimlerinin başına gelir: *Aya Sofya, Aya İrini.* (M)

AYAANDON i. (yun. k.). Bir fırtına adı (28 ocak). (M)

AY-ABA (Müeyyet) [ölümü 1174], büyük selçuklu sultanları Sancar ve Mahmud'un, oğuz soyundan kumandanı. Sultan Sancar Oğuzlara yenilerek esir düşünce (1153) Ay-Aba, emrindeki kuvvetleri teşkilâtlandırarak

ayak (mim.)

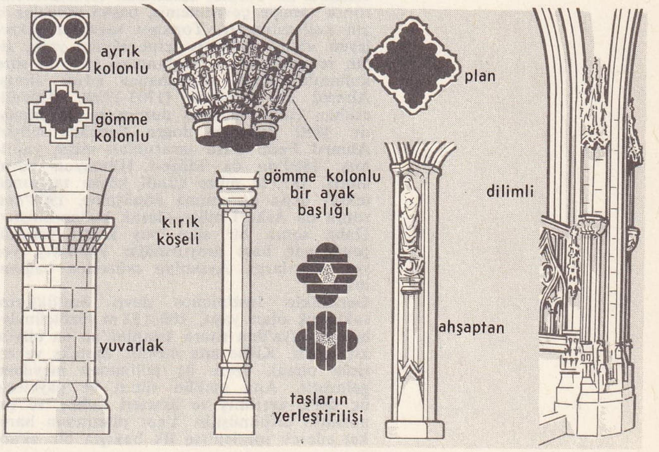

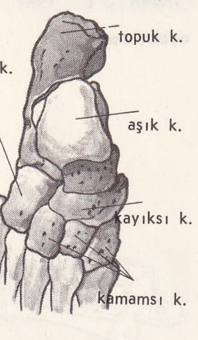

ayak bileği

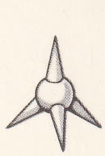

ayak oltası

istilâcılarla mücadele etti. Sultan Sancar'ı Belh'ten Tirmiz'e kaçırdı (1156). Sultan Sancar, onun yedi ay sonra Merv'de ölümü üzerine patlak veren karışıklıkları bastırdı. Sultan Sancar'ın yerine geçen yeğeni Mahmud Han'a da yardım ederek Herat'ı kuşatmakta olan Oğuzlar ile mücadele etti. Yapılan çetin savaşlardan sonra Oğuzlar Merv'e döndüler ve sultan Mahmud'a barış için elçi gönderdiler. Nüfuzu gittikçe artan Ây-Aba, Horasan'da kuvvetlendi, Nişabur, Tus, Nesâ ve Abîverd gibi şehirleri ele geçirdi. Hükümdar ile aralarında anlaşmazlık sonucu çıkan savaşta hükümdarı yendi (1161) ve kendi adına Horasan'da hutbe okuttu. Sonradan Oğuzlardan kaçan sultan Mahmud'u ve oğlunu öldürttü. Daha sonra selçuklu sultanı Arslan Şah'ın egemenliğine isteği ile girdi. Selçuklu ülkesine istilâcı emeller besleyen Harizmşahlar ile de uzun süre mücadele etti. Sonunda Harizm Şah İl-Arslan'ın yerine geçen Tokiş tarafından öldürüldü (1174). Ay-Aba'nın ölümünden sonra Nişabur merkez olmak üzere Horasan'ın bir kısmına sahip olan oğlu Toğan Şah, Harizmşahlar ile mücadeleye devam etti. (M)

AYACUCHO, Peru'da şehir. Batı Cordillera'sının doğu yamacında; 26 500 nüf. Dokuma sanayii, bölgede gümüş ve kurşun yatakları.

—Tar. *Ayacucho,* 1539'da Pizarro tarafından *Huamanga* adıyle kuruldu. General Sucre'nin 1824 aralık ayında, kral naibine karşı kazandığı ve Amerika'nın bağımsızlığını tamamlayan Ayacucho zaferi ile ilgili olarak, 1825'te Bolivar bu şehre *Ayacucho* adını verdi. Daha sonraları, İspanya'da, naip Espartero'nun düşmesi üzerine (1843), onun taraftarlarına da *ayacucho* adı verildi, çünkü aralarında Ayacucho savaşında esir düşmüş birçok subay vardı. (L)

AYÂD çoğl. i. (ar. *ᶜıyd,* bayram'dan *aᶜyâd*). *Esk.* Bayramlar: *Ola her bir günümüz gıbtafeza-yı aᶜyâd* (Ziya Paşa).

— DEY. *Esk. A'yâd-ı müslimin* veya *a'yâd-ı müslüman,* müslüman bayramları, müslümanların dinî bayramları. (M)

AYAĞ i. (esk. türk. *ayak'tan*). *Esk.* Ayaklı büyük içki kadehi: *Camlar şikest olmuş, meyler dökülmüş / Sakiler meclisten çekmiş ayağı* (Bayburtlu Zihni).

— Dil bil. Eski Türkçeden Farsçaya geçmiş olan bu kelimenin *eyağ* şekli de vardır. Divan edebiyatına, Farsçadan girmiştir. (M)

AYAİRİNİ, esk. yun. **Hagia Eirene,** İstanbul'da bulunan bizans devri kiliseleri içinde en eski olanlarından. Yapının kuruluş yılları M.S. IV. yüzyılın başlarına, imparator Büyük Constantinus devrine kadar uzanmaktadır. Özellikle bizans kaynakları Ayasofya için «en büyük», bu yapı için «eski» sıfatına yer vermişlerdir. Zaten ikisi de biribirine çok yakın olarak yapılmış, aynı dış avlu içine alınmış, aynı kişiler tarafından idare edilmiştir.
532 Yılında Nika ayaklanması sırasında çıkan yangında yanınca imparator İustinianos yeniden ve daha büyük olarak yaptırmış, 717-741 yılında İsauria'lı imparator Leon zamanındaki büyük depremde zarar gören yerleri onartılmış, XI. yüzyılda tekrar hasar görmüştür.
İstanbul'un Türkler tarafından alınmasından sonra camiye çevrilmemiş, başka amaçlar için kullanılmıştır. Topkapı sarayını çevreleyen «Sur-i Sultanî» içine alınan yapı, silâh ve ganimetlerin saklanması için bir süre kullanıldığından «Cebehane» adını almış, Ahmed III devrinde (1703-1730) «Dâr-ül-esliha» (silâh müzesi) durumuna getirilmiştir. 1850 Yıllarına doğru Tophane müşiri Ahmed Fethi Paşa tarafından müze yapılmış, 1869'da da Müze-i Hümayun adını almış, 1875'te müze Çinili köşke taşınınca tekrar depo durumuna dönüşmüş, 1908'den sonra da Askerî müze olarak kullanılmıştır. Daha sonra bir süre boş kalan yapının çevresinde bazı araştırmalar yapılmış, yer yer onarılarak Ayasofya müzesine bağlanmıştır.
Genellikle İustinianos devri özelliklerini saklamış olan yapı, 100×32 m yüzölçümüyle Ayasofya'dan sonra İstanbul'un en büyük kilisesidir. Kilise ana mekân, narteks ve atrium olmak üzere üç bölümden meydana gelmiştir. Ana mekân sütun ve payelerle üç nef'e ayrılmış ve üzerleri kubbe ve tonozlarla örtülmüştür. Yapı planından hareket ederek incelenirse ilk bakışta bir «kubbeli bazilika» intibaını verir. Halbuki iki ana payenin arasındaki dörder devşirme sütunlar üst galerileri taşımakta, yapının üst yapısına etkisi bulunmamaktadır. Bu yönden kilise «kubbeli bazilika» larla, «kapalı yunan haçı» kiliseler arasında bir geçiş devrinin planını taşımakta, bizans mimarisinin önemli basamak yapılarından biri olmaktadır. Ortadaki 15 m çapındaki kubbeden başka ana mekânı, bir de elips şeklinde ikinci kubbe örtmektedir. Ana mekândan 5 kapıyle geçilen narteks kısmı yanlara biraz taşkındır ve atrium'a 5 kapıyle açılmaktadır. Revaklı avlu, atrium kısmı, türk devrinde bir sıra revak eklenmesiyle daralmış, ilk görünüşü değişmiştir. Ayairini kilisesi bugün gücünü mekân sanatına getirdiği yenilikten almakta, apsisteki büyük haçlı mozaik ve yeni çıkarılan bazı küçük mozaik panolar dışında önemle belirtilecek süsler taşımamaktadır. (M)

AYAK i. İnsanlarda ve hayvanlarda, vücudun durmasını ve yürümesini sağlayan organ. Vücudun bacaktan ayak bileğiyle ayrılan son ve alt kısmı: *Soğuktan ayak parmaklarım sızlamağa başlamıştı* (R. N. Güntekin). ‖ Bacak. ‖ Masa, iskemle v.b. eşyanın yerden yüksek durmasını sağlayan destek: *...anasıyle yattığı odada ayağı kırık bir beşik buldular* (H. E. Adıvar). *Dört ayaklı bir masanın üstüne bir iskemle koyarak...* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ Merdiven basamağı: *İki ayaklı taş merdivende bir müddet durduktan sonra yürüdü* (Sabahattin Ali). ‖ Adım: *... kenarındaki ipi iyice tutun! Bir ayak daha! Elinizi bana verin* (Namık Kemal). ‖ Gidiş, yürüyüş hızı: *Çocuğun ayağıyle gidersek çok geç kalacağız.* ‖ Türkiye'de metrenin kabulüne kadar kullanılan yarı arşın uzunluğunda (30,5 sm) bir ölçü. ‖ Buzdolabı ölçülerinde ingiliz ölçüsü foot'un kübü alınarak hesaplanan değer.

— ÇEŞ. DEY. *Ayak ayak üstüne atmak,* bir bacağı diğerinin üzerine atarak oturmak. ‖ *Ayak altı,* herkesin geçtiği karışık ve kalabalık olan yer, ortalık: *Yerde, ayak altında yorgunluktan yarı ölü panayırcılar ve eşyaları* (R. N. Güntekin). ‖ *Ayak altında dolaşmak,* bir işe yaramadığı halde herkesin işine engel olacak şekilde ortalıkta dolaşmak: *... ingiliz polislerine selâm vererek ayak altında neye dolaşıyor* (K. Tahir). ‖ *Ayak atmak,* yürürken veya bir oyunda dansta ayağı belli bir şekilde oynatmak: *Bir ayak atış vardı, övmelere seza* (O.V. Kanık). İlk defa gelmek: *... evimize ayak atışının ikinci ayına doğru [...] bir gece [...] uykularımızdan uyandık* (H. R. Gürpınar). Gitmek: *Mektebe ilk ayak atışımın yine bir kaza, bir yaramazlıkla başladığını hatırlıyorum* (R.N. Güntekin). *Şimdiye kadar Suphi, Şevket'in evine ayak atmamıştı* (Nabizade Nâzım). ‖ *Ayak bağı olmak,* bir kimsenin işine, hareketlerine mâni olmak, ona zorluk çıkartmak: *Lâkin bir taraftan da düşündüm [...] Biraz zaaf göstersem ayak bağı olacak* (M.Ş. Esendal). ‖ *Ayak basılmamış,* üzerinde yürünmemiş, insan ayağı değmemiş yerler için kullanılan bir söz: *Bazen ayak basılmamış ufak sahalar üzerinde ...* (Ahmed Rasim). ‖ *Ayak basmak,* bir yere gitmek, inmek, çıkmak: *Acaba hangi enayiler geliyor der gibi bakarlarken, siz de gelin gibi kırıtarak adaya ayak basarsınız* (B. Felek). *Dört taraf [...] dümdüz kumdu. Yere ayak bastığım vakit...* (F. R. Atay). Hâkimiyeti altına almak: *Ordu vatanın bekçisiydi. Onun ayak bastığı her yer vatan oluyordu* (Ş. S. Aydemir). Bir çevreye girmek, ait olmak: *... Necdet Rüştü bu kitaplarının yedincisinde yer alan «Kapında» başlıklı şiiri ile edebiyat dünyasına ayak bastı* (Y.Z. Ortaç). *Esk.* Direnmek, karşı koymak: *Sonra Hacer ile oğlu İsmail'i kıskandı ve «Bu diyardan ırak olsunlar» diye ayak bastı* (Cevdet Paşa). ‖ *Ayak bastı parası,* bir yabancı memlekete girilirken veya çıkılırken ödenen vergi.‖*Ayak (ayağını) çelmek,* ayağa dolaşmak, yürümeğe engel olmak: *Yerde her taraftan yırtılmış bir eski keçe her adımda insanın ayağını çeliyordu* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ *Ayak diremek,* ısrar etmek, inat etmek: *Erkeğim beni alıp buralara gelmek isteyince ben gitmem dedim, ayak diredim* (Sabahattin Ali). ‖ *Ayak işi görmek,* hademelik gibi getir götür işlerini yapmak: *Körpeliğinde, evlerin ayak işlerini görenlerden...* (K. Tahir). ‖ *Ayak izi,* yürürken ayakların yerde bıraktığı iz: *On adım gittin de ayak izlerin silindi mi, yeniden kendine dönüyorsun...* (K. Tahir). ‖ *Ayak kavafı,* çok gezen. ‖ *Ayak kirası* veya *ayak teri,* bir haber veya bir eşya getirene, zahmetine karşılık verilen bahşiş.‖*Ayak makinesi,* pedalla işleyen dikiş makinesi.‖*Ayak sesi (patırdısı),* yürürken işitilen hafif gürültü: *Çimenlerin üstünde zaten dikkatli yürüyüşümüzün ayak seslerini nasılsa duymamış olacaklardı* (Ş. S. Aydemir). *Yerinde sayanlar, yürüyenlerden ziyade ayak patırtısı eder* (Cenab Şahabeddin). ‖ *Ayak sürtmek,* başıboş dolaşmak, gezmek. ‖ *Ayak (ayaklarını, ayağını) sürümek,* yapılmak istenmeyen bir işe giderken takınılan tavır ve yürüyüş tarzı: *Yalnız kalınca gazları söndürdü, ayaklarını sürüyerek merdivenleri çıktı* (H. E. Adıvar). Bir misafirin arkasından beklenmedik kalabalık misafirler geldiği zaman şaka yollu kullanılır. ‖ *Ayak takımı,* halkın değersiz, aşağı tabakası: *Kullandığım «Baba Hasan» tabiri bu havalide «külhanbeyi-serseri-ayak takımı» mânâsına gelir* (F. R. Atay). *Dükkân karmakarışık, mallar bayat, kibar müşteriler birer birer çekiliyor, ayak takımı her gün artıyor* (H. E. Adıvar). ‖ *Ayak topu,* futbol: *Amerika'da bir kafa sporu eğlencesi varmış. Keşke ayak topu kadar ona da merak etseydik* (F. R. Atay). ‖ *Ayak ucu,* yatan bir kimsenin veya yatak gibi eşyaların alt ucu, ayak tarafı: *Kedim ayak ucuma büzülmüş uyumakta* (N. F. Kısakürek). *Uyuyuncaya kadar yatağının ayak ucundan ayrılmayarak...* (Mehmed Rauf). ‖ *Ayak uydurmak,* uymak, tabi olmak: *Islıkla çaldığı hafif bir havanın temposuna ayak uydurarak [...] dans ediyordu* (H. R. Gürpınar). Bir çağa, bir gidişe uymak, onlardan aykırı olmamak: *Bu hesaplaşma şimdi devam eder durur. Netice, ehlileşmiş bir sosyalizme tekâmülcü bir dünya gidişine mi ayak uydurur.* (Ş. S. Aydemir). ‖ *Ayak üstü (üzeri),* oturmadan, acele olarak: *Ayak üstü birkaç dakikalık bir sabah sohbetinden kaçınmağa artık imkân kalmamıştı* (R. N. Güntekin). Fazla üzerinde durmadan, düşünmeden: *Hınzır Şevket, ayak üstü, Yahya Kemal'i de beğendiğini ilâve edivermiş* (C. S. Tarancı). ‖ *Ayak yolu,* aptesthane: *O evlerin ayak yolları da oda gibiydi* (M. Ş. Esendal). ‖ *(Söz) Ayağa düşmek,* her işe olur olmaz kimselerin karışması. ‖ *Ayağa fırlamak,* hızla kalkmak: *... hep birden ve bir kumandayla yaylanmış gibi oldukları yerden ayağa fırlarlardı* (Ş. S. Aydemir). ‖ *Ayağa geçirmek,* aceleyle birşeyi giymek: *Misafir geldi, ayağına bir pantalon geçir de gel!* ‖ *Ayağa kaldırmak,* telâşa vermek, heyecanlandırmak: *... meşrutiyete kasteden, payitahtı ayağa kaldıran [...] adalet eli onların mı canını yakacaktı* (Ömer Seyfeddin).‖*Ayağa kalkmak,* [hastalar için] iyileşmek.‖*Ayağı alışmak,* bir yere her zaman gitmeğe başlamak, dadanmak. ‖ *Ayağı düze basmak,* bir sıkıntıyı atlatmak, rahata kavuşmak. ‖ *Ayağı çarıklı,* kurnaz ve akıllı köylü: *Ayağı çarıklıların kahvesi* (Yaşar Kemal). ‖ *(Kendi) Ayağı ile gelmek,* daha çok gidilmemesi gereken bir yere kendi kendine, birinin zoru olmadan gelmek. ‖ *Ayağı kaymak,* kötü yola düşmek. ‖ [Çocuk için] *Ayağı köstekli,* zamanında yürümemiş, yürümekte geç kalmış: *Bu oğlanın vallaha ayağı köstekli... Vaktim olmuyor ki alıp Babacafer hazretlerine götüreyim de tesbihten geçirteyim* (K. Tahir). ‖ *Ayağı şaşmak,* yanlış bir harekette bulunmak. ‖ *Ayağı takılmak (taşa dokunmak),* bir engelle karşılaşmak. ‖ *Ayağı (ayakları) uğurlu gelmek,* gittiği yere uğur ve şans getirmek: *Buyrun bakalım küçük hanım. Bir siftah edelim. İnşallah ayağınız uğurlu gelir* (H. E. Adıvar). ‖ *Ayağı üzengide olmak,* hemen harekete hazır olmak. ‖ *Ayağı (tabanı) yanmış it gibi,* oradan oraya koşuşan, yerinde duramayan kimseler için kullanılan bir söz. ‖ *Ayağı yerden kesmek (kaldırmak),* bir vasıtaya binmek, yürümekten kurtulmak. ‖ *Ayağına bağ vurmak* veya *ayağını bağlamak,* önüne bir engel çıkarmak. ‖ *Ayağına çabuk olmak,* çabuk gidip gelmek, ayak işlerini acele görmek. ‖ *Ayağına (ayaklarına) dolanmak (dolaşmak),* yürümesine mâni olmak: *Dolaşır ayaklara kutular* (B. Necatigil). Kötü niyetle teşebbüs edilen bir işi becerememek: *Elbette bir ettiğin var ki ayağına dolaştı* (Karagöz). ‖ *Ayağına gelmek (gitmek),* tevazu göstererek veya mecbur olarak bir kimsenin yanına, huzuruna varmak *Ben gidemem! O benim ayağıma gelsin* (Ömer Seyfeddin). [Kısmet için] İstemeden, emek sarf etmeden bir şeye kavuşmak: *Sen de tevekkül ol. Senin de kısmetin ayağına*

gelir (Karagöz). || *Ayağına ip takmak,* hakkında konuşmak, gıyabında atıp tutmak. || [Ayakkabı için] *Ayağına oturmak,* tam ayağına göre gelmek: *Oturdu ayağıma, severim böyle çarıkları* (Yaşar Kemal). || *Ayağına* (*eline*) *sıcak su mu, soğuk su mu,* ender gelen ziyaretçiler için kullanılan bir sitem sözü: *Hangi rüzgâr attı iki gözüm. Ayağına sıcak su mu, soğuk su mu dökeyim* (Orta Oyunu). || *Ayağına sıkı,* çabuk ve çok yürüyen. || *Ayağına üşenmemek* (*üşenmek*), hamarat olmak (olmamak), her türlü ayak hizmetini çekinmeden yapmak (yapmamak): *Ayağına üşenmeyenler birkaç kere yukarı çıkarak yangının büyüdüğüne dair haberler getirdiler* (R. N. Güntekin). || *Ayağına yüz sürmek,* gidip yalvarmak, emrinde olduğunu bildirmek, aşırı saygı göstermek: *Taht tavusunu gördüm / Ayağına yüzüm sürdüm* (Âşık Süleyman). || *Ayağını alamamak,* bir iş yapmaktan veya bir yere gitmekten kendini alamamak. || *Ayağını* (*ayak*) *çekmek,* vaz geçmek; gitmemek: *Mamafih ayağımın birini İstanbul tarafından çekmemiştim* (Ahmed Rasim). || *Ayağını* (*ayaklarını*) *çıkartmak,* ayakkabılarını çıkarmak: *Kuzum ayaklarını çıkar, merdivenleri bu sabah erkenden ovdum* (H. E. Adıvar). || *Ayağını denk* (*tetik, tek*) *almak* (*atmak*), uyanık davranmak, gafil olmamak: *Ayağını denk al, iyi düşün, öyle cevap ver* (N. Araz). || *Ayağını kaydırmak,* birini bulunduğu mevkiden aşağı düşürmek. || *Ayağını* (*ayaklarını*) *kesmek* (*kesilmek*), bir yere gitmekten vaz geçmek. Başkasını bir yere gelmez, uğramaz hale getirmek: *İdris köyde kaldıkça candarmanın ayağı kesilmeyecekti* (Sabahattin Ali). || *Ayağını* (*ayaklarını*) *öpmek,* büyük bir alçak gönüllülükle saygı göstermek: *Yetmiş iki milletin ayağını öpmek gerek* (Yunus Emre). İşlenen bir kusur için af dilemek: *Af buyrun, ayaklarınızı öpeyim! Bu laf sizin değil beyefendi* (K. Tahir).||[Ayakkabı için] *Ayağını vurmak,* ayağa uymayan ayakkabının sıkması, ayakta yara yapması.||*Ayağını yere bastırmamak,* atsız arabasız dolaştırmamak, ihtimam göstermek, çok iyi bakmak: *Kimse ile görüştürmüyor, para veriyor, üst baş yapıyor, ayağını yere bastırmıyor* (Ahmed Rasim).||*Ayağının altına almak,* dövmek; üzerine çıkmak: *Menfaat sandalyeye benzer: Başında taşırsan seni küçültür, ayağının altına alırsan yükseltir* (Cenab Şahabeddin). || *Ayağının altına karpuz kabuğu* (*sabun kalıbı*) *koymak,* birinin ayağını kaydırmak, farkına vardırmadan işini bozmak. || *Ayağının bağını çözmek,* boşanmak, serbest bırakmak: *Ayağının bağını çözsün* (H. R. Gürpınar). || *Ayağının bastığı yerde ot bitmemek.* Bk. BASMAK. || *Ayağının pabucu olamamak,* değer bakımından bir kimseden aşağı durumda olmak. || *Ayağının pabucunu başına giymek,* değersiz bir kimseye kıymet vermek veya dengi olmayan, kendinden aşağı olan biriyle evlenmek. || *Ayağının tozu ile,* gelir gelmez, hiç dinlenmeden. || *Ayağının* (*ayak*) *türabı olmak,* ayağının bastığı toprak kadar değersiz olduğunu söyleyerek tevazu göstermek: *Vallahi, beyefendi, sizler gibi efendiler* [...] *ayak türabınız olurum. Kahvemiz sizin* (A. K. Tecer). ||*Ayaklar altına almak,* değer vermemek, hor ve hakir görmek. || *Ayaklar altında bırakmak,* ezilmesine, mahv olmasına göz yummak, korumamak. || *Ayaklar altında ezilmek,* kuvvetlilerin hâkimiyetinde yok olmak: *Hangi taraf yenilirse o tarafın mızrağı yere düşer ve galiplerin ayakları altında ezilir* (Ş. S. Aydemir). || *Ayaklar baş, başlar ayak oldu,* kıymetsiz kimseler başa geçti, kıymetliler gözden düştü anlamında kullanılan bir deyim. || *Ayakları ağırlaşmak,* yürüyüşü yavaşlamak, yorgunluktan daha ağır yürümeğe başlamak. || *Ayakları* (*ayağı*) *birbirine dolaşmak,* yorgunluktan, şaşkınlıktan v.b. durumlarda yürümesini şaşırmak, yürüyemez olmak. || *Ayakları geri geri gitmek,* bir yere gitmek istememek. || *Ayakları* (*elleri*) *karıncalanmak,* ayaklara hareketsiz kalmaktan dolayı uyuşukluk gelmek: *Adamcağızın arasıra ayakları karıncalandıkça dolaşacak bir yeri bile yok* (R.N. Güntekin). || *Ayakları* (*ayağı*) *suya ermek* (*değmek*), bir hakikati veya bir şeyin önemini sonradan anlayıp, pişman olmak, aklı başına gelmek: *Nihayet ayakları suya eren çiftlik sahibi de ertesi sabah Hacı Ahmed'i işe el dokundurtmadan Manisa'ya gönderir* (R. N. Güntekin). *Bu garip çocuğun ayağı az zamanda suya erecek, başı taşları döğecek* (N. Araz). || *Ayaklar* (*ayağı*) *yerden kesilmek,* uçmak:... *birbiri peşinden gelen fasılasız tekmelerle âdeta ayakları yerden kesildi* (A.H. Tanpınar). || *Ayakları yere değmemek,* sevinçten yürüdüğünü bile anlamamak, uçuyormuş gibi olmak. || *Ayaklarına düşmek,* yalvarmak, yakarmak: *Parti ve hükûmet bozguncuları, aman paşam, etme paşam, şimdilik ezanı türkçeleştirmekle yetinelim, ibadeti daha sonraya bırakalım diye nerede ise ayaklarına düştüler* (F. R. Atay). *Dâmenini tuta ayağına düşe yalvara su* (Fuzuli). || *Ayaklarına* (*ayağına*) *kapanmak,* affedilmek için yalvarmak: *Kabalık, hoyratlık ettim, pişmanım ama bir kere oldu, hemen dönüp ayaklarına kapanamam ya* (R.H. Karay). Nüfuzlu sayılan bir kimsenin önünde aczini ifade etmek: ... *türbe ziyaret eder gibi, hergün ayaklarına kapanır, ağlaya ağlaya ömrüne, devletine dua ederdim* (Namık Kemal). || *Ayaklarına* (*ayağına*) *kara sular* (*su*) *inmek,* uzun müddet yürümekten veya ayakta durmaktan yorulmak. || *Ayaklarının altında olmak,* karşısındaki manzaranın hepsini görebilmek: *Bütün dünya ayaklarınızın altındadır, herşeyi görebilirsiniz* (B. Necatigil). || *Ayaklarının* (*ayağının*) *ucuna basmak,* çok yavaş, sessizce, gürültü yapmamağa itina ederek yürümek:,... *biçareleri er geç kaybedecekleri bu rüyadan uyandırmamak için ayaklarımın ucuna basa basa, yüreğim titreyerek yürürüm* (R. N. Güntekin). || *Ayaktan,* [kesim hayvanları için] canlı olarak. || *Ayaktaş,* arkadaş, *Esk.* Hempâ. || *Bir ayak evvel,* hemen, vakit geçirmeden: *Erkekler bir ayak evvel evlenmesine taraftardılar* (H. E. Adıvar). || *Bir ayağı* [...] *de,* bir kimsenin her zaman uğradığı, gitmekten vaz geçemediği yer için söylenir: *Mezun oldu, hâlâ bir ayağı mektepte.* || *Bir ayağı çukurda,* yaşlanmış, ölüme iyice yaklaşmış kimseler için kullanılır: *Benim gibi bir ayağı çukurda bir kadına göre değil bunlar* (O. Rıfat). || *El ayak çekilmek.* Bk. EL. || *Elden ayaktan düşmek.* Bk. EL. || *Eli ayağı kesilmek.* Bk. EL || *Eli ayağı tutmak* (*tutmamak*). Bk. EL. || *Giderayak,* ayak üstü, çok durmadan: *Şiirlerini hep giderayak ve acele yazdı* (B. Necatigil). || *Ön ayak olmak,* bir işin önderliğini yapmak, sebep olmak: *Ben herhangi bir teşebbüste ön ayak olmuşsam...* (Atatürk).||*Yalın ayak başı kabak* (*keçe külâh*), yarı giyinmiş vaziyette.

— Anat. Bk. ANSİKL. *Ayak parmağı,* el parmaklarına benzeyen ve ayağın ön tarafında bulunan beş uzantıdan her biri. Bk. ANSİKL. || *Ayak tabanı,* ayağın alt yüzü.

— Ask. *Ayak oltası,* üstü kapakla örtülerek gizlenmiş bir çukur dibine konan sivri uçlu gizli bir kazık veya dört sivri uçlu bir demir parçası şeklindeki yardımcı engel (bu uçlardan üçü yere oturur, biri daima yukarıda kalır). || *Ayak oltası maniası,* ayak oltası tellerinden meydana getirilmiş engel bölgesi.

— Avc. *Ayak izi,* av hayvanının geçtiği yerde bıraktığı izler. (Avcılar, av hayvanının varlığını veya bir yerden geçip geçmediğini anlamak için ayak izlerini incelerler.)

— Balıkç. *Ayak taşı,* gırgır ve benzeri çevirme ağlarda peçe altında ağırlık olarak kullanılan delikli mermer taş.

— Coğ. Bir gölden doğan veya gölün suyunu boşaltan akarsuya verilen ad. Büyük bir ırmağa karışan tali sulara ve su akıntısına da ayak denir.

— Denizc. *Ayak bastika,* bir halatı makaraya çabuk geçirmek için bir yanağının üst kısmı makara dili hizasından kesilmiş tek dilli makara. (Makaranın iki yanağında madenî bir çember vardır. Kesik olan yerde, halatın dışarı çıkmasını önlemek için menteşeli bir kapak ve sürgü bulunur. (AYAK TORNO da denir.) || *Ayak paleti,* gemilerde eski halat bozuntularından örülerek veya dokunarak yapılmış paspas.

— Deric. İnce derilerin yüzölçümünde kullanılan birim.

1 ayak kare	:	0,929 2 dm^2
2 ayak kare	:	1,848 5 dm^2
3 ayak kare	:	2,787 6 dm^2
4 ayak kare	:	2,716 8 dm^2
5 ayak kare	:	4,646 0 dm^2
10 ayak kare	:	9,292 0 dm^2
25 ayak kare	:	23,230 0 dm^2
50 ayak kare	:	46,260 0 dm^2
100 ayak kare	:	92,920 0 dm^2

yaklaşık olarak 25 seneden beri yerini desimetrekareye bırakmıştır.

— Ed. Türk halk edebiyatında kafiye yerine kullanılan terim. || *Ayak açmak* (*vermek, söylemek*), saz şairleri arasındaki şiir yarışmalarında saza ve söze ilk başlayan şairin belli bir (ayak) kafiye ile şiire başlaması. *Nazire* ve *tanzir* karşılığı kullanılan terim. (Yarışmaya katılan öbür şairler buna aynı ayakla karşılık vermek zorundadırlar. Buna *ayak uydurma* denir.)

— Eski vezin, ölçü. Yunan veya latin şiirinde basit ölçü, birkaç heceden (2-4) ibarettir ve iki zamana bölünmüştür. *Vurma* ve *kaldırma* (Bk. ANSİKL.)

— Kuyumc. Bir kadehin, bir kupanın, büyük bir şamdanın ayağı. (Çoğu zaman tutmayı kolaylaştırmak için ortasında *düğüm* adı verilen bir şişkinlik vardır.)

— Mad. oc. Kömür ocaklarında, kömürün kazıldığı, çıkarıldığı yer. Bk. ANSİKL. || *Ayak arkası,* bir ayakta son tahkimat hattının arkasında göçüğe terk edilen veya dolgu (ramble) yapılan saha; daha önce çalışılmış saha. || *Ayak önü kazısı,* ayakta, kazı işlerine yardımcı olmak üzere, ayak dibinden birkaç metre daha derindeki kazı. (Bu kazı havalandırmayı, işçilerin inip çıkmalarını ve malzemenin ayak içine alınmasını kolaylaştırır.)

— Matbaac. Klişelerin altına, harf ve baskı yüksekliğine gelmelerini temin için konan tahta veya metal altlık.

— Mat. Bir çizgi veya yüzeye indirilen dikmenin bu çizgi veya yüzeyi kestiği nokta.

— Mim. Tek başına bir bütün meydana getiren mimarî unsur. Kemer, yaytonoz, tavan, galeri ve büyük salonların çatısı gibi çatma veya kâgir bölümlerin yüklerini taşıtmak için kullanılır. Bk. ANSİKL. || *Büklüm çıkmalı payanda ayak,* alt tarafı ters büklüm çıkma biçiminde, sarmal bezekle biten, çelen gömme sütun. || *Destek ayak,* bir yapının dışında bir tonozun yatak kuvvetini karşılamak için yapılan som duvar. || *Kubbe ayağı,* bir kubbenin kulesini taşıyan ayrı bir duvarcılık unsuru. || *Payanda ayak. Eşanl.* DESTEK AYAK.

— Müz. 0,324 m değerinde eski uzunluk ölçüsü. (Bugün org imalâtında, aynı tınıyı veren bir borular dizisinin en kalın sesi veren borusunun yüksekliğini belirtmek için kullanılır. Msl. çalgının cephesinde duran 8 ayaklık boru dizisi, en kalın sesi [do] veren borusu 8 ayak, yani yaklaşık olarak 2,60 m yüksekliğinde olan dizidir.) || Org borusunun alt kısmı. Çalgının gövdesine bitişir. Ayak, ses dolgunluğu bakımından, gövdenin zenginliğine ulaşamaz.

— Okçuluk. *Ayak şahidi,* bir menzilde rekor kıran okçunun nişan taşı diktirebilmesi için gerekli tanık. Bk. ANSİKL. || *Ayak taşı,* menzillerde, yarışmacıların durup ok atacaklarını belirleyen işaret taşı; menzil kurulduğu zaman dikilir ve genellikle yerden birkaç karış yükseklikte olur. || *Ayak yayı,* bir çeşit harp yayı. Bk. ANSİKL.

— Oto. *Ayak freni.* Bk. FREN.

— Patol. *Atlet ayağı,* sporcularda, askerlerde ve tropikal ülkesi insanlarında görülen mantar hastalığı. (Deri kalınlaşır, sonra aşınır; hastalık genellikle dördüncü parmak aralığından başlar.) || *Tabesli ayak,* tabesten ileri gelen eklem hastalıklarının sebep olduğu ayak bozukluğu.

— Sağ. *Ayak bakımı.* Bk. ANSİKL.

— Spor. *Ayak değiştirmek,* iki kere üst üste aynı ayakla adım atmak; sağ ayak sol ayağa yaklaştırılarak, sol ayakla bir adım atılır, sonra yine sol ayakla devam edilir. || *Ayak oyunu,* sporcunun en elverişli durumda bulunmasını sağlayan bacak çevikliği ve hâkimiyeti. (Tenis, boks, eskrim gibi sporlarda, ayak oyunu kollara hâkim olmak kadar önemlidir.) || *Ayağında top tutmak,* futbolda topla fazla oyalanıp arkadaşına zamanında top geçirmemek.

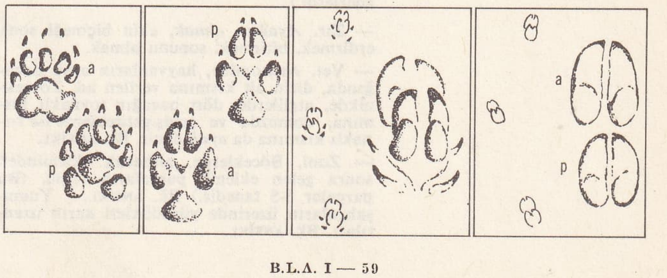

ayak izi
ayı
tilki
yaşlı yaban domuzu
geyik
a, ön ayak
p, arka ayak

— Tasav. *Ayak mühürlemek,* tekkelerde genç müridin şeyh huzurunda bir saygı duruşu. Bk. ANSİKL.

— Temş. *Ayak kuklası,* XVI. yy.da metinlerde rastlanan bir kukla türü. (Ne olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bununla beraber bugün Anadolu'da oynanan bir kukla türü vardır ki, bunda kuklacı ellerinde birer kuklayı oynattığı gibi yüzükoyun yere yatarak dizlerine bağladığı bir büyücek kuklayı da dizlerini çekerek oynatmaktadır. Ayak kuklası bu çeşit bir kukla olabilir.) ‖ *Ayak oyunu,* geçen yüzyılda avrupa tiyatrosunun Türkiye'ye girmesiyle birlikte bale gibi sahne dansları türk sahnelerinde de gösterilmeğe başlandı. Bu türden danslara ayak oyunu deniliyordu.

— Tekst. Aynı hareketi yapan çözgü ipliklerinin geçirildiği gücü çerçevesi. Belirli bir desene göre çözgü iplikleri arasına sıkışan atkı ipliğinin durumu. ‖ *Ayak aramak,* kopan atkının, desen bozulmaması için, ağızlıktaki yerini tespit amacıyle makineyi birkaç darbe geri çalıştırmak. (Bu hareket mekanik tezgâhlarda otomatiktir ve ayak bulununca eksik atkıyı çıkarıp yenilemek için makine kendiliğinden durur.) ‖ *Ayak ekzantriği,* el veya basit otomatik, dokuma tezgâhlarında, gücülerin bağlandığı ve dönüşüyle ayak kollarının kalkıp inmesini sağlayan ekzantrik. ‖ *Ayak hareketi,* dokuma esnasında, tezgâh üzerinde aynı gücü çerçevesine geçirilmiş çözgü tellerinin birlikte kalkıp inmesi. ‖ *Ayak hazırlama,* belirli bir desene göre, gücü tellerinin ayaklara takılarak, tahara hazırlanması işlemi. ‖ *Ayak hazırlayıcı,* dokuma tezgâhlarında dokunacak işe göre çözülen çözgüye ait ayakları hazırlayan kadın veya erkek işçi. (Bu işçilerin ödevi, çözgü iplik sayısına göre tespit edilen ayaklara [gücü çerçevelerine], belirli sayıda gücü teli takıp onları tahara hazırlamaktır.) ‖ *Ayak kaçığı,* aynı gücü çerçevesine bağlı çözgü ipliklerinin, mekanik bir arıza dolayısıyle, desendeki belirli hareketini yapamamasından meydana gelen desen bozukluğu. ‖ *Ayak kolu,* el tezgâhlarında ve ilkel otomatik tezgâhlarda, bir uçlarından bağlı olan ve tezgâh ortasına doğru uzanan tahta veya döküm kol. (Bu kollar aşağı-yukarı sallanarak kendilerine bağlı gücü çerçevelerinin ve dolayısıyle onlardan geçen çözgü ipliklerinin kalkıp inmesini sağlar.) ‖ *Ayak kontrolcusu,* belirli bir desene göre gücülerin hazırlanmasını, işin taharlanmasını ve tarak dişlerinden geçirilmesini sağlayarak dokumayı tezgâhladıktan sonra, atılan ilk mekiklere göre gücülerin normal çalışıp çalışmadığını kontrol eden mütehassıs işçi. (*Ayak kontrolcusu,* tezgâh ilk çalıştığı zaman, 5 sm kadar dokunan ham kumaş üzerinde desen kontrolu yapar ve eğer yanlış ayağa geçirilmiş çözgü teli varsa, bunları bulur ve düzeltir.) ‖ *Ayak sayısı,* dokunacak bir kumaşta, aynı hareketi yapacak gücü tellerinin geçirildikleri gücü çerçevelerinin tümü. ‖ *Ayak tahtası,* dokuma tezgâhı boyunca yerleştirilen, yerden 5 sm kadar yükseklikte bulunan ve dokumacının üstüne bastığı tahta.

— Teşk. tar. *Ayak divanı,* padişah huzurunda bir konuyu acele görüşmek ve karara bağlamak üzere yapılan toplantı, ayakta toplanan meclis. Savaşlarda serdar vazifesi gören sadrazamların huzurunda da kurulurdu. Bk. ANSİKL. ‖ *Ayak esnafı* (*satıcıları*), sokaklarda gezerek, evlere çeşitli eşyayı satan esnaf ve satıcıdır. (Günlük hayatta rol oynayan bu satıcılar, büyük şehirlerin kenar mahallelerinde revaçta idi. İstanbul'da bunların çeşitli tipleri vardır.) ‖ *Ayak naibi,* çarşı ve pazar esnafını denetleyen görevli. (Şehir işlerine bakan kadı'nın yerine, çarşı ve pazarları dolaşan ayak naipleri, alışverişin usulüne uygun yapılıp yapılmadığını kontrol ederlerdi.)

— Zır. *Ayağını almak,* ekin biçmeği sona erdirmek, bitirmek, sonunu almak.

— Vet. Anatomide, hayvanların arka bacağında, dizin alt kısmına verilen ad. Zooteknikde, atgillerde, dört bacağın toynaklı kısmına, domuzda ve geviş getirenlerde ise tırnaklı kısmına da *ayak* denir. Bk. ANSİKL.

— Zool. Böceklerde, altbacak ekleminden sonra gelen eklemli parçaların tümü. (Bu parçalar 3-5 tanedir.) Bk. ANSİKL. ‖ Yumuşakçaların üzerinde yürüdükleri karın uzantıları. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Anat. *Ayak* yere basarak vücudun bütün ağırlığını taşır. Ayakbileği eklemiyle baldır ve kaval kemiğine bağlanır. Ayağın iskeleti de elinki gibi üç ayrı kısma ayrılır: arkada ayakbileği bulunur. İki sıra dizili yedi kısa kemikten yapılmıştır. Arka sırada aşıkkemiği ile ökçe kemiği, ön sırada küpsü kemik, kayıksı kemik ve üç tane köşeli kemik vardır. Ortada ayaktarağı bulunur. Ayak, tarakkemikleri denilen beş uzun kemikten yapılmıştır. Önde parmaklar bulunur. Ayak kemikleri yere düz basmaz. Taban, çukur denilen, önden arkaya ve enlemesine içbükey bir kubbenin iki ucuna ve kenarlarına basılır. Ayağın iki yumuşak kısmı vardır. Üst kısımda, ayak kaslarının bağlandığı bacak ön kas kirişiyle germe kas kirişleri bulunur. Daha karışık olan taban kısmında ise üç bölüm (iç, orta, dış) göze çarpar. Burada birçok kaslar, kirişler, damar ve sinirler yer alır. ‖ *Ayak parmağı,* dörtellilerde ön ve arka üyelerdeki uzantılar arasında fark yoktur; ikiellilerde bacaklardaki uzantılar kısalarak ayak parmağı adını alır.

Ayak parmaklarına içten dışa doğru birinci, ikinci parmak v.b. adı verilir. Birinciye «başparmak», beşinciye «serçeparmak» denir. Başparmakta iki kemik vardır, diğer parmaklar üç kemiklidir.

— Esk. Vezin, ölçü. Uzun veya kısa heceli belirli bir hece grubuna *ayak* denir. Bu ad, dans eşliğinde söylenen şarkılarda ayağın ritim düzenleyiciliği görevi yapmasından ötürü verilmiştir. Ayak, iki yarım-ayağa bölünür. Yunancada, belki Latincede de, ayağın iki bölümü arasındaki şiddet farkı bir karşıtlık yaratmaz. Ritim sadece, uzun ve kısa hecelerin ard arda gelmesiyle sağlanır. Her ayakta, hecelerden biri, ritmi belirten bir *vurma*'ya tekabül eder: bu, kuvvetli zamandır. Öbür hece ise *kaldırma*'ya tekabül eder: bu da kuvvetsiz zamandır. Kuvvetli zaman önce geliyorsa ritme *inişli,* kuvvetsiz zaman önce geliyorsa *çıkışlı* denir. Uzun heceler iki, kısalar da bir sayıldığına ve ayaklarda altı'dan çok veya az ölçü birimi bulunmasına göre, *basit* ve *bileşik* ayaklar veya *metreler* ayırt edilir. Basit ayaklar üç temel gruba girer: 1. Her yarım ayağın aynı ölçü birimine sahip olduğu *eşit* ayaklar (pyrrikhe, spondeios, daktylos, anapaistos, prokeleusmatikos, khoriambos); 2. yarım ayaklardan birinin, diğerinin iki misli değere sahip olduğu *çift* ayaklar (iambos, trokhaikos, tribrakhys, molossos, ditrokhaios); 3. yarım ayaklardan birinin diğerinin bir buçuk misli değere sahip olduğu *sesquialter* ayaklar (kritikos, paion, bakkheios, antibakkheios). Seyrek kullanılan başka ayaklardaki yarım ayaklar arasındaki oran üçte bir (amphibrakhys) veya dörtte üç (epitritos) olabilir. En çok kullanılan ayaklar *spondeios, daktylos, anapaistos, iambos, trokhaios* ve *tribrakhys*'tir. Bileşik ayaklarda, kömür kısa ayaklar veya bacaklarla çı- En çok kullanılan bileşik ayaklar, bir ritim birimi veya metre meydana getiren ve *syzygia* veya *dipodia* olarak kullanılan yunan ayaklarıdır.

— Mad. oc. Ayak, işletme alanı içinde kendine paralel olarak yer değiştirir. Bugün maden ocaklarında, uzunluğu 200 m'ye ulaşan, günde 500 ilâ 1 000 ton kömür çıkartma imkânı sağlayan *uzun ayaklar* açılmaktadır. Oysa eskiden uzun ayak açılmadığı zamanlarda, kömür kısa ayaklar veya bacaklarla çıkartılırdı. En çok kullanılan ayak şekli *ilerletimli ayak*'tır. Bundan başka, bazı hallerde *dönümlü ayak,* seyrek de olsa *başyukarı ayak* ve dik damarlarda *dişli ayak* kullanılır.

— Mim. *Ayağı* sütunla karıştırmamak gerekir. Ayak, tek bir taştan yapılmaz, derzlidir, sütun ise derzsiz, yuvarlak bir taşıyıcıdır, yani tek taştan veya üstüste konmuş silindir biçimi taşlardan yapılır. Ayak genellikle Ortaçağ mimarlığına aittir. Çatılar ahşap yapıldığı sürece ayaklar ince yapılabiliyordu; ancak VII. ve VIII. yy.a doğru kiliselerin üzeri tonozlarla örtülmeğe başlanınca, önce ayak çapların büyütmek, sonra da ince olan birçok ayağı birleştirmek gerekti. Ayakların çok değişken biçimleri vardır. Dor öncesi ayakların kullanılması Mısır'da çok eski çağlara kadar iner; Karnak'taki Beni-Hasan kaya mezarlarında bunlara rastlanır. Mısır mezarlarında kayanın içinde, kare ayaklar görülür: üzerlerine alçak kabartmalar yapılmıştır. Bizans ayakları genellikle kare biçimindedir. Batılılar XIII. yy.a kadar yüzlere silindir biçimi sütunlar gömülen kare ayaklar kullanmışlardır. Haç biçiminde ayaklara da rastlanır. Haçın içe dönük köşelerine birer küçük koloncuk yerleştirilmiştir. Sivri kemer üslûbuyle yapılan ilk kiliselerde ayak, bazen yuvarlaktır. Üstüne 4 ayrı sütun yerleştirilmiştir veya haç biçimindedir ve haçın her koluna bir sütun; kolların meydana getirdiği her açıya da birer sütuncuk dikilmiştir. XIV. yy.da ayaklar birleştirilmiş sütuncukların sayısına eşit oturtmalıklara taşıtılır. Ayağın altı, bu oturtmalıkların içine girdiği bir kitle gibidir. Her köşeye doğru, iki kolonun eşliğinde bir kolon konur ve ayağın kitlesi olarak on iki dilim elde edilir. Bu karmaşıklık taşıdıkları perkitme kemerlerinin ve taç kemerlerinin karmaşıklığına uyar. XV. yy.da genellikle başlıksız ayaklar görülür; silindir biçimi sütuncuklar yok olur, yerlerini «prizmatik» denilen uzun dış köşeli bölücüler alır. Böylelikle ayakların kitlesi, tonozların taç kemerlerinin yanlamalarını, perkitme kemerlerini ve kırık kemerlerini doğuran silmelerden meydana gelmiş gibi görünür.

Ayaklar, genellikle, kendilerinden daha büyük bir kesidi olan bir taş dizisi üzerine oturtulur; bu taş dizisi *kürsü taşı* veya *oturtmalık* adını alır. Tepeleri de aynı türden bir taş dizisi ile taçlandırılır: buna da *başlık, sergen, üzengilik* denir.

— Okçuluk. *Ayak şahidi,* atıştan sonra orada hazır bulunanlar hep birlikte okçular şeyhi ve meydan ihtiyarlarının huzuruna giderler, şeyh durumu öğrendikten sonra rekortmene «Ayak şahidin var mı?» diye sorar, vekilharç «ayak şahitleri!» diye şahitleri çağırırdı. Şeyh «Atışta ayağını ayak taşına düzgün bastı mı?» sorusuna «Bastı» cevabını alırsa, hava şahitlerini çağırtır, onlar da «Evet» derlerse, törenle nişan taşı dikilirdi. Okçu bu soruşturmada en az iki ayak şahidi göstermek zorundaydı. Bir okçuluk adayının kemankeşler sınıfına geçebilmesi için 900 gez'den (594 m) daha uzağa ok atması ve bunu ispat etmesi gerekirdi. Yapılan duruşmada ayak şahitleri de hazır bulunurdu.

● *Ayak yayı,* batıda «arbalet», doğuda ise «tatar yayı» veya «zemberek» diye adlandırılan bu harp yayı, Avrupa'ya Ortaçağda Haçlılar tarafından götürülmüştür. Ayak yayı denmesi ayak yardımıyle kurulması veya ancak yaya askerlerce kullanılması sebebiyledir. İlk örneklerinde yarım metre uzunluğunda oluklu bir tahta, bir ucu kabza üzerine konulup, sol elle kabza ile birlikte tutularak ve ok, oluk içine yerleştirilerek kullanılırdı. Daha sonraları oluklu tahta kabzaya tespit edilmiş, bir tetik tertibatı konulmuş ve tahtanın arka kısmına tüfek dipçiği biçimi verilmiştir. Yay kurularak, kiriş tetiğe bağlı bir çengele takılır, ok yerine yerleştirilir. Tetik çekilince, kiriş çengelden kurtulur ve oku fırlatırdı. Yayın kolları demirden yapılmağa başlanınca «zemberek» adını almıştır. Osmanlıların savaşlarda ayak yayı kullandıkları, orduda «zemberekçi birlikleri» bulunmasından anlaşılmaktadır.

— Sağ. İnsan gövdesinde en ağır görev *ayak*'lara düşer. Onun için ayak bakımı da ayrı bir itina ister. Vücut ağırlığını taşıyan ve hareketini sağlayan bu organın bakımı çorap ve ayakkabıdan başlar. Çorabın ayağa göre olması, ayağı terletici bir maddeden yapılmaması, hava aldırması; ayakkabının ayağı ve parmakları zorlaması, sıkmaması, bükmemesi lâzımdır. Ayak bakımında en önemli noktalar; ter, koku ve tırnaklar, bir de ayağın çeşitli yerlerinde, zorlamalar sonucu meydana gelen nasırlardır. Bunlara mâni olmak için temizlik ve itina şarttır.

— Tasav. *Ayak mühürlemek,* mevlevî dergâhlarında müridler, şeyhin huzuruna yalın ayak çıkarlar, eller çaprazlama omuzlara konulur, sağ ayağın başparmağıyle sol ayağın başparmağı üzerine basılırdı. Boyun da hafifçe sağ omuza doğru kırılırdı. Bu duruşa daha ziyade halk ağzında *ayak mühürlemek,* tekke ağzında da *niyaz durmak* denilirdi. Böyle bir duruşun anlamı «Şeyhim, emrinden dışarı çıkmayacağıma ayağımı mühürledim» idi.

— Teşk. tar. *Ayak divanı,* olağanüstü hallerde acele olarak toplanan bu divana padişah başkanlık eder, olmadığı zamanlarda, sadrazam onun yerine geçerdi. Fatih Sultan Meh-

med'den sonra padişahlar divanlara başkanlık etmediler, halbuki halk şikâyetlerini padişaha söylemek istiyordu. Ayak divanları bu sebeple ortaya çıktı. Padişahtan (veya sadrazamdan) başka herkes ayakta durduğu için divan bu adı aldı. Ayak divanında görüşülen meseleler hemen karara bağlanırdı.

Hükümdarlar önemli ayaklanmalarda, sadrazamlar da savaş meydanlarında ayak divanını toplarlardı. Kanunî Sultan Süleyman'ın iki defa ayak divanı yaptığı bilinir. En önemli ayak divanları padişahlara zorla kurdurulan ayak divanlarıdır. Hükümdarlık tahtı Bâbüssaade önünde kurulur, padişah halkla bizzat konuşur, dert dinler, hattâ istenen bazı başları hemen önlerinde kestirirdi. Murad IV zamanında üç defa ayak divanı olmuş, birincisinde Hafız Ahmed Paşayı Yeniçeriler hükümdarın gözü önünde parçalamışlar, ikincisinde, Tokat'ta öldürülen sadrazam Hüsrev Paşaya karşılık, defterdarı, ocak ağasını ve bir musahibi istemişler ve almışlardı. Üçüncü ayak divanını sultan Murad kendi yapmış ve ocak ağalarından itaat istemiştir. Mehmed IV (Avcı) zamanında «züyuf akçe» meselesinden çıkan karışıklıkta yapılan ayak divanında sadrazam azledilmiştir (1651). Osmanlı tarihinde sonuncu ayak divanı yine Avcı Mehmed devrinde 1658'de Köprülü Mehmed Paşaya karşı ayaklanan paşalar yüzünden Edirne'de kurulmuş ve isyanlar üzerine yürüme kararı alınmıştır.

— Vet. Atta toynak, silindirimsi kesik koni biçiminde, yere 45° eğik, boynuzdan bir kutudur. Dış yüzü düz ve parlaktır, buna *çeper* denir; alt yüzünün çukur yerine *taban*, çıkık kenarına *orak* adı verilir. İç yüzü kat kat ve gözeneklidir. Bu sayede toynak, parmak kemiğine sımsıkı bağlanır.

Atın ayağı, birçok bakımdan kusurlu olabilir. Buna göre çok iri olana *büyük ayak;* ufak olana *küçük ayak;* ayağa kule biçimi bir görünüş veren, canlı kısımların sıkışmasına ve topallamaya yol açan ayağa *sıkı tabanlı dar ayak,* yani *yüksek ayak* denir. Ayak, *basık tabanlı* olabilir. Bu takdirde geniş ve düz olabileceğinden kolayca berelenebilir. Sivri ayakta taban, düz bile değil, çıkıntılı ve kabarıktır. Çoğu zaman *arpalama* sonucunda olur. *Çemberli ayak*'ta toynak çeperi art arda dalgalı kıvrımlıdır, *tombul ayak*'ta toynağın boynuzsu kısmı kalın, gevrek ve yaştır. *Zayıf ayak*'ta boynuzsu kısım ince ve kurudur, kolayca çatlar, yarılır. Böyle ayağa *huysuz* da denir. Buna çivi kolay girer, fakat güç tutunur. Ucu içeriye dönük ayağa, *içe çarpık ayak,* dışarıya dönük ayağa ise *dışa çarpık ayak* denir. Her iki halde de at, bir ayağının nalıyle öteki ayağını yaralayabilir. Tabanı yerden uzaklaşmadan tırnak ucuna basan ayağa *ucuna basan ayak,* tırnağın ön yüzü yere dikey, hattâ öne doğru eğik basan ayağa *tırnak kakan ayak,* bir yanı ötekinden yüksek olan ayağa *eğri ayak* denir.

Ayak, çeşitli hastalıklara konu olur: önce nalbant hatasından doğan *nal yarası, çivi yarası, yanık* gibi yaralar gelir. Hayvan çivi veya şişe kırığı üzerine basarak da yaralanabilir. Çok kuru, çok ince veya yaralanmış tırnak çeperi yarılabilir. Çatlama daima uzunlamasına ve yukarıdan aşağı olur. Uzun süren çatlaklar *tırnak kabuklanması* yapar. Ayakta toynak altı iltihapları veya *arpalama* olabilir, ardından *karıncayuvası* veya *yeniay* rahatsızlıkları belirir. Nihayet, üçüncü parmak kemiği ile kayıksı kemiğin birleşmesinden meydana gelen ayakiçi eklemi ve eklem kirişi, kayıksı kemiğin üstüne kayarak *kayıksı kemik hastalığı* denilen müzmin eklem iltihabına yol açabilir.

— Zool. *Ayaklar* hayvanların dayanma veya hareket organlarıdır. Halkalı solucanlarda bu işi kıllar veya telsi uzantılar, çokayaklılarda art arda gelen eklemler görür. Kabuklularda tutma organları (çeneler, çene ayakları) ile hareket organları (yürüme ayakları) arasında çeşitli intikal şekillerine rastlanır. Fakat özellikle böceklerde ayaklar gördükleri işe göre (eşinmek, kazmak, yüzmek v.b.) çeşitli biçimlerdedir. Tamamı veya bir kısmı kürek gibi geniş olan ve yüzmeye yarayan ayaklara *yüzme ayakları* denir; halkalı solucanların ve tırtılların yürümesine yarayan, fakat gerçek ayak niteliğinde olmayan karın uzantılarına *yalancı ayak* veya *deri ayak* denir.

Omurgalılarda, ancak yerde hareketi sağlayan organlara *ayak* adı verilir. Şekilleri ise pek değişiktir. Kimisi koşuya (at), kimisi sıçramaya (kanguru), bazısı uçmaya (yarasa), bir kısmı tutunmaya (insan), kimisi de tünemeye (ötücü kuşlar) v.b. elverişlidir.

● Ayağın şekli ve durumu, yumuşakçaların üç sınıfa ayrılmasında en önemli rolü oynar. *Karındanbacaklılarda,* ayak bütün karın yüzeyini kaplar; ya kasılarak, veya kenarındaki kılları oynatarak hayvanın ilerlemesini sağlar. Bol miktarda sümüksü madde salgılayan ayak, birçok türde kireçten veya boynuzsu maddeden bir kapak meydana getirir; bu kapak dinlenme halinde kavkının ağzını kapar. *İkiçenetlilerde,* ayak «balta» şeklindedir (onun için bunlara *baltaayaklılar* da denir). Bu ayak sayesinde hayvan sürünebilir (oldukça güç), kum eşebilir veya tutunma iplikleri (bisüs) salgılayabilir. Fakat en değişik ayak şekli *kafadanbacaklılarda* görülür. Bu hayvanlarda ayak (bacak) sekiz veya on kollu dokunaçlar halindedir. Çekmenli olan bu ayaklar huni şeklinde açılıp kapanarak tepkiyle yüzmeyi sağlar.

◆ **Ayaklı** sıf. Ayağı olan, bir destekle yere tutunan: ... *ayaklı bir lamba, sarı ışığını ancak oyuncuların halkasına veriyor...* (Sabahattin Ali). *Ayaklı kadeh.* ‖ *Mec.* Seyyar, gezer: *Sen dostum, bir insan değil, ayaklı bir felsefesin* (H. E. Adıvar).

— ÇEŞ. DEY. *Ayaklı canavar,* çok yaramaz küçük çocuklar için kullanılan bir söz. ‖ *Ayaklı gazete,* her şeyden haberi olan, havadis veren kimse.‖*Ayaklı kütüphane* (*lügat, ansiklopedi*), her konuda bilgisi olan, çok okumuş kimselere denir.

— Ed. *Ayaklı kalenderî,* kalenderî vezniyle yazılan bir şiirin her mısraının sonuna «mef'ûlü mefil» veya «mef'ûlü faulün» gibi bir fazlalık (ziyade) katılarak meydana getirilen şiir. ‖ *Ayaklı koşma* veya *ayaklı,* halk edebiyatında müstezat şekliyle yazılan koşma. İlk dörtlüğün bir ve ikinci beytiyle, her dörtlüğünün sonuna, mısraın son parçasının hece sayısınca bir «ziyade» eklenerek meydana getirilir. Saz şairleri buna «ayaklı» veya «yedekli koşma» derlerse de cönklere «koşma ayaklı», «ayaklı koşma» başlığını koyarlar. ‖ *Ayaklı mâni,* cinaslı kafiyelerle söylenen bir mâni şeklidir. Bk. ANSİKL. ‖ *Ayaklı saya,* divan edebiyatındaki seci ve secili nesir yerine kullanılan terim. (Müsecca yerine, özellikle masalların tekerleme bölümü ile halk hikâyelerinin bazı yerlerinde söylenir.) ‖ *Ayaklı semai.* Bk. SEMAİ.

— Teknol. *Ayaklı makas,* bir ayak üzerine oturtulmuş büyük makas; saç veya bakır levhaları kesmek için kullanılır.

— ANSİKL. Ed. *Ayaklı mâni,* bu mânilerde cinaslı kafiye kelimesi veya kelimeleri, mâninin ilk mısraı olarak başta söylenir. Onu takip eden her iki mısrada bu cinaslı kafiyeler tekrar edilir. Bu suretle mâninin mısraları, kafiyesinin cinasları mânâları sayısınca artabilir. Bazıları «adam aman» sözünden sonra kafiyesi söylenerek birinci mısra meydana gelir. Mısra sayısı 3, 4, 5, 6 olabilir. Örnek:

Adam aman asmaya
Niçin kondun a bülbül
Kapımdaki asmaya.
Ben yârimden vaz geçmem
Götürseler asmaya.

Daha çok semai kahvelerinde söylenen ayaklı mânilerde düzgün sıralı kafiye ve ölçü yoktur.

◆ **Ayakta** zf. Oturmaksızın, ayakları üstünde durarak: *Evin önündeki boşlukta siyah, yaşlı bir halayık ayakta onları bekliyordu* (H. E. Adıvar). ‖ *Mec.* Karışıklık, kargaşalık halinde: *...çeteler, komiteler, her tarafta ayaktaydı. Savaş devam ediyordu* (Ş. S. Aydemir)

— ÇEŞ. DEY. *Ayakta durmak,* oturmayıp, dikilmiş vaziyette durmak: *Yusuf, masanın başında ayakta duruyor ve gözlerini kaymakamın ellerinden ayıramıyordu* (Sabahattin Ali) Yıkılmamak, yıkılıp kaybolmamak. ‖ *Ayakta tutmak,* mahv olmaması için çalışmak: *Evliliği ayakta tutmak, kolay olmaz başlangıçta* (B. Necatigil). ‖ *Ayakta uyumak,* olan bitenin farkına varamamak, gafillik etmek. (ML)

Ayakapı, İstanbul'da, Haliç'te, Fener ile Cibali arasında semt. İstanbul surunun Haliç'teki kapılarından biri (*pylē tēs Hagias Theodosias* veya *Porta Deksiokrates*) burada bulunmakta, iç tarafında Gül camii (eski kilise) yer almaktadır. «Kapalı yunan haçı» planlı bu kilise Selim III devrinde camiye çevrilmiştir. Ayrıca çevreyi süsleyen 1582 tarihli Ayakapı hamamı ile 1585 tarihli çeşme XVI. yüzyıl osmanlı mimarîsinin en güzel örneklerindendir. Özellikle hamam yer yer yıkılmaya yüz tutmuş bulunmaktadır. (M)

AYAKBİLEĞİ blş. i. Omurgalıların isketletinde baldır kemiği ile ayak tarak kemikleri arasında kalan bölge. Ayak bileği ekleminin iki yanındaki çıkıntılara *bilek çıkıntısı* denir.

ayakkabı

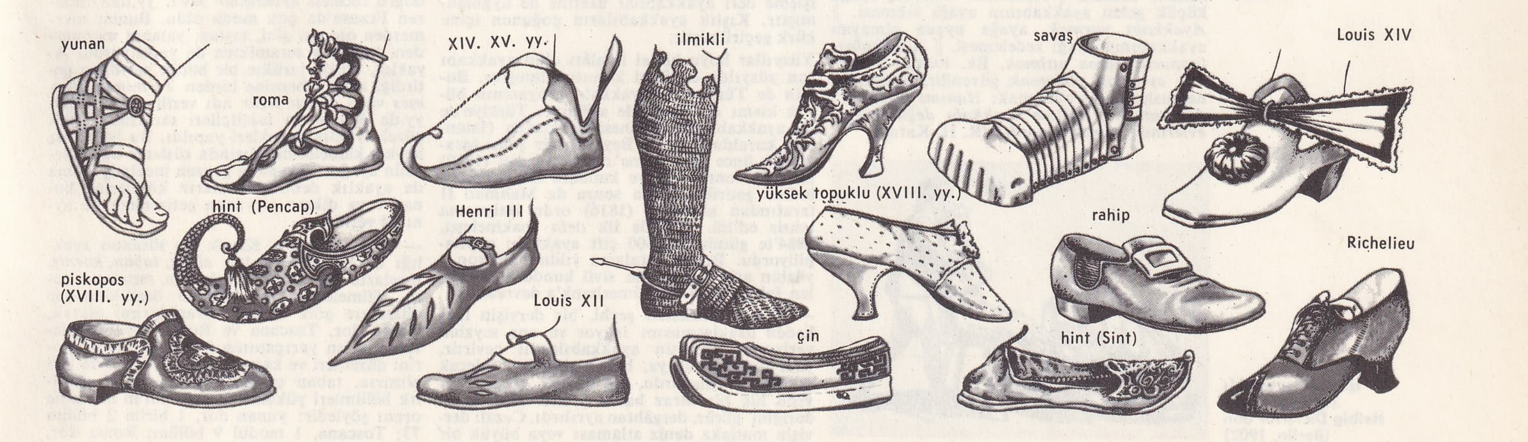

— Anat. *Ayakbileği eklemi* aşıkkemiği üst ucunun baldırkemiği ile kavalkemiğinin alt ucundaki ortak yuvaya girmesi sonucunda meydana gelir. Eklem yüzeyleri, biri dış biri iç olmak üzere iki kuvvetli bağla birbirine bağlanır. Ayağın bükülme ve gerilme hareketleri bu eklemle sağlanır. ‖ *Ayakbileği orta eklemi,* ayak bileği kemiklerinin birinci dizisini ikinci diziye bağlayan eklem. (İçeriden aşıkkemiğini kayıksı kemiğe, dışarıdan topukkemiğini küpsü kemiğe birleştirir.) [L]

AYAKÇAK i. Yüksek bir yere ulaşmak için basılıp üzerine çıkılan araç. ‖ Üzerine çıkıldığı zaman boyu yüksek gösteren basamaklı sırık.

— Dokumc. Dokuma tezgâhı pedalı.

— Zır. *Mah.* Ekin biçerken ayağa bağlamak için kullanılan ot demeti (Ankara). [M]

AYAKÇI i. Ayak hizmetlerinde kullanılan kimse.

— Tasav. *Ayakçı,* dervişliğe karar veren talibe mevlevî ve bektaşî dergâhlarında ilk hizmet süresinde verilen ad. Bk. ANSİKL.

— Teşk. tar. Selçuklu ve Akkoyunlu saraylarında sultanların sofra ve içki hizmetleri ile görevli olan kimselere verilen ad.

— ANSİKL. Mevlevî ve bektaşî dergâhlarında derviş olmağa karar veren talibin hizmete koşulduğu ilk merhale. Mevlevî dergâhlarında canlar için hizmet, mutfaktan başlar; mutfakta on sekiz hizmet derecesi vardır. Ayakçılık ilk hizmettir ve en süflî denilen görevleri de içine alır. Derviş ve dede olmak isteyen can bu hizmetler süresince bir nevi nefis terbiyesi görür. Hizmet süresini başarıyle dolduran talip, derviş olup mutfaktan hücreye çıkar, yani tekkede oda sahibi olur. Hücreye çıkan dedeler, *ayakçı*'ları el ulağı ve yardımcı olarak kullanıp onlara dervişlik usullerini öğretirler. Mevlevî ve bektaşî dergâhlarında ayakçılar sikke giyemezler. Mevlevîlerde ayakçı sema çıkardıktan, yani sema etmeği öğrenip âyine katılma izni aldıktan sonra sikke giyebilir. Bektaşîlerde ise ayakçı kalender önce arakiye ile hizmet eder, sonra bir âyin-i cem tertip edilerek kendisine taç giydirilir. (M)

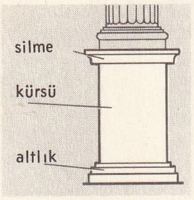

ayaklık

AYAKÇIK i. Mim. Üzerinde bir demet veya kemer püskülü bulunan topuk silmeli bir kemerin bölümü. (L)

AYAKÇIKLILAR çoğl. i. Zool. Kemikli balık takımı. Fenerbalığı gibi göğüs yüzgeçleri boyun altındadır ve sap biçimde olan balıkları kapsar. (Sırt yüzgecinin kılçıkları serbest ve hareketlidir. Başlıca familyaları: *lophiidae, antennariidae, ceratiidae.*) [L]

AYAKÇIN i. Dokumc. Dokuma tezgâhlarında atkı ipliklerini hareket ettirmek için ayakla basılan tahta. (M)

AYAKKABI bls. i. Ayağı örten ve koruyan giyim eşyası: ***Siyah ipek çoraplarıyle rugan ayakkabılarını da giymişti*** (S. F. Abasıyanık). Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Ayakkabı çevirmek,* ayakkabılarını çıkartarak odaya giren misafirlerin ayakkabılarını, burunları gidiş istikametinde olmak üzere sıralamak, gitmeye zorlamak, nezakatle komak. ‖ *Ayakkabı sıkmak,* ayağa küçük gelen ayakkabının ayağı sıkması. ‖ *Ayakkabı vurmak,* ayağa uygun olmayan ayakkabının ayağı zedelemesi. ‖ *Ayakkabısı (papucu) dama atılmak.* Bk. PAPUÇ. ‖ *Sağlam ayakkabı olmamak,* güvenilir, iyi tanınır, namuslu bilinir olmamak: ***Hanımı İstanbul'dan tanırım, sağlam ayakkabı değildir [...] evlerinde kumar oynardık*** (R. H. Karay).

işkence ayaklık'ı (işkence âleti) Helbig Dictertur'dan (Berlin, 1902)

— Tasav. *Ayakkabı çevirmek,* eski dergâhlarda, özellikle mevlevî tekkelerinde dervişlere uygulanan bir ceza. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Bugün giyilen *ayakkabı*'ların sayısız çeşitleri vardır. Bu çeşitler kullanılan malzemeye ve biçimine göre ad alır. Ayakkabının altına gelen ve yerle temas eden kısmına *taban* (bk. TABAN), ayağı örten üst kısmına *saya* (bk. SAYA) denir. Saya, kumaş, keçe saz, tahta, fakat genellikle deri olur. Erkek ayakkabılarında saya kısmı ayağın yalnız üst kısmını örterse *iskarpin* (bk. İSKARPİN), ayak bileklerine kadar çıkarsa *fotin* (bk. FOTİN veya POTİN), diz kapağına kadar uzarsa *çizme* (bk. ÇİZME) adını alır. Saya kısmı ince bantlardan yapılmış olanına *sandal* (bk. SANDAL) denir. Erkek ayakkabıları kadın ayakkabılarından daha az çeşitlidir.

Ayakkabı kullanımı, toprak şartlarına bağlıdır (kumlu arazide hiç bir faydası olmadığı gibi, yürüyüşü de oldukça zorlaştırır). Bu yüzden, Mezopotamyalılar ayakkabı kullanmayı bilmezlerdi. Mısır sanat eserlerinde, hükümdar ve tanrılar daima çıplak ayaklı olarak görülür. Sandalların ise sadece ev için de giyildiği tahmin edilmektedir. Buna karşılık Hititler, bugün Anadolu'da kullanılan çarıklara benzer ayakkabılar giyerlerdi. *Çarık* kelimesi, Hititlerin ayakkabılarına verdikleri adı ve Tevrat'ta ayakkabı bağı anlamına gelen ibranice kelimeyi (Tekvin, XIV, 23) andırır. İbranîlerin töresine göre, kutsal bir toprağa basan kimsenin ayakkabılarını çıkarması gerekirdi. Bütün binici halklar gibi Asurlular da çizme giyerlerdi. İranlılar çeşitli kabartmalarda, ayakkabılı olarak tasvir edilmişlerdir. Yunan ayakkabıları üç çeşittir: kayışlarla bağlanmış basit bir tabandan ibaret olan sandal; ayrıca bir tabanı olmayan aba ayakkabı; *kothornos* adı verilen devrik konçlu bir çeşit potin. Boyu uzun göstermek için, o zaman bilinmeyen ökçenin yerini tutan çok yüksek bir mantar tabanı bulunan kothornos, tiyatroda trajedi oyuncuları tarafından giyilirdi. Aba ayakkabı ise komedi oyuncularınca kullanılırdı. *Pedila,* başparmak ve diğer parmaklar arasından geçen ince kayışlarla bilekten bağlanan bir çeşit sandaldı. *Krepis*'in deriden, delikli bir kenarlığı vardı, deliklerden geçirilen kayışlarla ayağa bağlanırdı. Yeni gelinler beyaz ayakkabı giyerdi (*nymphitikon*). Aynı tip ayakkabıları Romalılar da kullanıyordu. Ayrıca Roma'da, göreve göre kürklü, sivri, köşeli, yuvarlak burunlu, bağlı, hattâ, senatör ve patriciaların giydikleri terlikler gibi kalkık burunlu ayakkabılar da yaygındı. Askerlerin ayakkabıları ise kabaralıydı. Osmanlı Türklerinde deri işleme sanatının gelişmiş olması ve özellikle Yeniçeri ocağının at binmede geçerli olan yumuşak deri çizmelere gösterdiği ihtiyaç yüzünden ayakkabıcılık çok gelişmişti. XVI. ve XVII. yy.da İstanbul esnafının yaptığı ayakkabılar zerafeti bakımından da dikkati çekiyordu. Yalnız asker ocağında değil, sivil hayatta da ayakkabıların, giyenin sosyal durumunu gösteren özellikleri vardı. Meselâ hükümetkâr çizmesini sadece bu sınıfın görevlileri giyerdi.

Ev içi ayakkabılarıyle sokak ayakkabıları birbirinden tamamen ayrıdır. Ev içi ayakkabılarında daha çok kumaş, atlas ve kadife kul lanılmış, üstleri sırmayle işlenmiştir. Sırma işleme deri ayakkabılar üzerine de uygulanmıştır. Kışlık ayakkabıların çoğunun içine kürk geçirilmiştir.

Yüzyıllar boyu bir el imalâtı olan ayakkabı son yüzyılda endüstri konusu olmuştur. Buğün de Türkiye'de ayakkabı ihtiyacının büyük kısmı el yapımıyle sağlanır. Türkiye'de ilk ayakkabı imalâthanesi Beykoz'da (İstanbul) kuruldu. Hamza Bey adlı bir şahıs tarafından önce tabakhane olarak açılan (1810) bu tesis sonra deri ve kundura imalâthanesi haline getirildi. Daha sonra da Mahmud II tarafından alınarak (1816) ordu ihtiyacına tahsis edildi. 1942'de ilk defa makineleşti, 1884'te günde 250-300 çift ayakkabı yapılabiliyordu. Bugün ortalama yılda 2 milyon 2 yüzbin askerî, 500 bin sivil kundura yapabilen fabrika 1933'te Sümerbank'a devredildi.

— Tasav. Tekkenin şeyhi, bir dervişin tekkeden uzaklaşmasını istiyor ve ona seyahat veriyorsa, dervişin ayakkabılarını çevirtir, yani topuğu kapıya, burnu dışarıya gelecek şekilde koydurturdu. Bu işareti gören dervişin hiç bir itiraz hakkı yoktu. Derhal tekke terk ettiğini görür, dergâhtan ayrılırdı. Cezalı dervişin mutlaka deniz atlaması veya büyük bir su geçmesi şarttı. Bir başka dergâha gider, orada bir süre bekler, affedildiğini öğrenince kendi tekkesine dönerdi.

◆ **Ayakkabıcı** bls. i. Ayakkabı yapan veya satan kimse: ***Gömlekçisi, ayakkabıcısı, oturduğu katın sahibi hepsi aynı şekilde paralarını alıyorlardı*** (A. H. Tanpınar).

◆ **Ayakkabıcılık** bls. i. Ayakkabı yapım ve satım işiyle uğraşma. (ML)

AYAKLAMAK geçl. f. Bir yeri ayakla ölçmek: ***Çizgiyi ayakla bakalım, kaç ayak gelecek.*** ‖ Bir şeyin üzerinde ayak yordamıyle ilerlemek: ***Sol tramvay raylarını ayağımın yordamıyle elleye elleye daha doğrusu ayaklaya ayaklaya... yürüdüm*** (B. Felek). ‖ Bir şeyi ayak altına almak, çiğnemek: ***Gâh ayaklayu gâh dişlemeğe*** (Şeyhî). [M]

AYAKLANMA i. Halkın devlet organlarına şiddet yoluyle karşı koyması, halk hareketi, başkaldırma: ***Dokuz ay sonra, hattâ geniş bir ayaklanmaya bile dayanmadan, bolşevikler, geçici hükûmeti kolayca tasfiye ettiler*** (Ş. S. Aydemir). ***Duyduğum doğruysa, buradaki ayaklanmanın başına Şah İsmail geçecekmiş*** (K. Tahir). [Bk. İSYAN.] (M)

AYAKLANMAK dönşl. f. [Hasta için] Ayağa kalkmak, iyileşmek: ***Birkaç güne kadar inşallah ayaklanırsın.*** ‖ Kıyam etmek, ortaya çıkmak: ***Herkesin içinde bir kahraman ayaklanıyor, bir şair doğuyor...*** (A.Ş. Hisar). ***Bağdat mebusu çılgın gibi ayaklanmış, saçını sakalını yolarak... bağırmağa başlamış*** (F. R. Atay). ‖ Kanunlara karşı gelerek isyan ve karışıklık çıkartmak: ***Bütün memleket ayaklanırsa, sekbana emniyet olmaz*** (Namık Kemal). Bk. İSYAN.

— Zır. *Mah.* Toprağın üzerinde ekinin görünmesi (Adana).

◆ **Ayaklandırmak** ettrg. f. Bir kimseyi veya bir zümreyi isyana teşvik etmek, kaldırmak. ‖ Uyandırmak, tahrik etmek: ***... Onun pek dehşetli olduğu söylenen gazabını ayaklandıracak bir şey yapmadığını bildiği için...*** (Sabahattin Ali). [M]

AYAKLIK i. Ayak konulacak, basılacak yer: ***Tahtın ayaklık kısmı.*** ‖ Ayakla işleyen makinelerde ayağın dokunduğu yer. Bk. PEDAL. ‖ Cambazların veya bataklıklarda dolaşanların ayaklarına taktıkları basılacak yeri olan uzun sırık.

— Deric. Deri sanayiinde tezgâh kurmağa yarayan iki veya dört ayaklı, demirden veya tahtadan yapılmış araç (*sehpa, sepa, şevale* de denir).

— G. santl. Terminus (heykeli sınır taşı) veya Hermes adı verilen heykellerin, kaideye doğru daralan dikdörtgen bir sütun gövdesi şeklindeki aşağı kısmı. ‖ Dört yüzlü piramit gövdesi şeklinde heykel kürsüsü. (Bk. ANSİKL.)

— Mim. ve heyk. Üstüne sütun, dikilitaş, heykel, vazo oturtulan kaide. Bk. ANSİKL.

— Mobl. Eskiden, koltukların ön kısmına konan küçük tahta; bu tahta yere doğru indirilebilirdi. Aynı zamanda mobilya ile birleşen bir basamaktı. Oturan kişi, soğuktan korunmak için ayaklarını buraya dayardı.

— Tar. İşkence aracı. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. G. santl. Üstlerine büst, heykelcik, sanat eserleri konulan ve yukarıdan aşağıya doğru incelen *ayaklıklar* XVI. yy.dan itibaren Fransa'da çok moda oldu. Bunlar mermerden olduğu gibi, taştan, yalancı mermerden, tahta ve seramikten de yapılıyordu. Ayaklık, büstle birlikte bir bütün meydana getirdiği zaman hepsine birden *Terminus, Hermes veya ayaklı figür* adı veriliyordu. XVII. yy.da Boulle ve taklitçileri tarafından çok güzel ayaklık örnekleri yapıldı. Bu bağımsız heykel kaidelerinin dışında süsleme heykellerinin ayağını meydana getiren incelmiş kısma da ayaklık denir. Masaların köşelerine konan veya dikme meydana getirenlere de aynı ad verilir.

— Mim. ve heyk. Klasik bir sütunun ayaklığı üç bölüme ayrılır: *altlık, taban, korniş.* Bunların her biri, silmelerden meydana gelir. Silmelerin boyutları ve özellikleri ise düzenlere göre değişir. Oran birimi olarak, yunan dor, Toscana ve Roma dor düzenlerinde sütun yarıçapının 24'te biri; iyon, korint düzenleri ve karma düzende ise 36'da biri alınırsa, taban çıkmasının ve çeşitli ayaklık bölümleri yüksekliklerinin sütun eksenine oranı şöyledir: yunan dor, 1 birim 2 bölüm 73; Toscana, 1 modül 9 bölüm; Roma dor,

Foto. LAROUSSE

1 birim 10 bölüm, iyon, korint ve karma, 1 birim, 14 bölüm. Gotik üslûpta, ayaklık çok köşeli ve eğilimlidir üzerinde bir sütun demeti bulunur. Michelangelo'nun Marcus Aurelius heykeli için yaptığı ayaklık bu türün en güzel örneklerinden biridir (Campidoglio meydanı, Roma).

— Tar. İşkence aracı olarak kullanılan ayaklıklar, kutu şeklinde birleşen ve ipler yardımıyle istenildiği kadar sıkıştırılabilen dört tahta parçasından meydana gelirdi. İşkence edilenin topuk kemiği ve eklem bağları kopana kadar bu araçla sıkıştırılırdı. Ayak işkencesinin sorguda kullanımı 1780'de yasaklandı, bir süre yalnız idam mahkûmlarına suç ortaklarının adını söyletmek için uygulandıktan sonra, 1789'da kesinlikle kaldırıldı. (ML)

AYAKLI KÜTÜPHANE. Bk. MEHMED EMİN EFENDİ *Seyit.*

AYAKPERDESİ blş. i. Zool. Perdeayaklıların parmakları arasında bulunan zar. (L)

AYAKSIZLAR çoğl. i. Çeşitli hayvan gruplarına verilen ad. Bunların tek ortak niteliği, ayaksız olmaları ve gövdelerinin ince uzun oluşudur. Suborulu dokunaçları olmayan deniz hıyarları; başka sülükayaklıların örteneği altında asalak yaşayan sülükayaklı kabuklular; yılanbalığı gibi göğüs ve karın yüzgeçleri olmayan ve gövdelerini dalgalandırarak yüzen kemikli balıklar; ayaksız, yılanımsı, derisi pullu ve halkalı, gözleri hemen hiç görmeyen toprak amfibyumları da (*typhlonecte*) böyledir. (Yukarıdakiler gibi ayaksız olmalarına rağmen bazı gruplara ayaksız adı verilmez. Örnek: ikiyönlü kertenkeleler, köryılangiller ve genellikle yılanlar.) [L]

AYAKTARAĞI blş. i. Ayağın, parmaklarla bilek arasında kalan, beş tarakkemiğinden oluşmuş kısmı.

— ANSİKL. Anat. Eltarağı elde ne ise *ayaktarağı* da ayakta odur. Tarakkemikleri denilen birbirine paralel beş uzun kemikten meydana gelir. Tarakkemiklerinin şişkin uçları birbirine bitişik, orta kısımları ayrıktır. Bu kemiklerin arası parmak ve ayak sırtı kaslarıyle doludur. Maymunda ayak tarakkemiklerinin birincisi, el tarakkemiğininki gibi ötekilere karşıdan kavuşabilecek durumdadır. Ayakları el biçiminde olduğu için maymunlara dörtelli de denir.

— Karşılaştırmalı anat. Gevişgetiren hayvanlarda iki parmak kemiği, çatal biçimindeki tek tarakkemiği ile eklemlenir. Kuşlarda, dört parmağın bağlı bulunduğu tek tarakkemiği, ayak bileği kemiği ile kaynaşarak bir tek bilek tarak kemiği meydana getirir. Horozlarda buna bitişik bir mahmuz bulunur. (L)

AYAKUCU i. Astron. Yerin merkezine doğru giden düşey doğrultu. ‖ Bu doğrultuda yer alan gökküre noktası: *Ayakucu, bir yerin düşey'i üzerinde, başucuna* karşıt olan noktadır.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Ayakucu gözlem merceği,* dürbünlere yerleştirilen özel bir gözlem merceği. Bir civa banyosu üzerinde, özayarlama (otokolimasyon) yoluyle, düşey doğrultu ve optik eksen arasındaki açıyı ölçmeğe yarar.

— ANSİKL. Astron. *Ayakucu*'nun gözlemi, herhangi bir yerin düşeyini bulmayı sağlar. Ayrıca meridyen gözlemlerinde de bundan yararlanılır; bu gözlem sırasında, dürbünün düşey doğrultusuna ve altına yerleştirilmiş bir civa banyosu üzerinde, bir özayarlayıcı (otokolimatör) yardımıyle dürbünün yönü ayarlanır. Böylece, dürbünün düşey durumunu belirlemek ve dürbün mil kasnaklarının eksen eğilmesini, bir düzeç âletinin (nivelman) ölçeğinden çok daha doğru olarak ölçmek mümkün olur. Ancak bunun için, özel şekilde yerleştirilmiş bir gözlem merceği gerekir. (L)

AYÂL veya **İYÂL** i. (ar. *ʿıyāl*). *Esk.* Eş, karı: *Kırk senelik ayâlim, o sakat kadın yüzüme bakmaz oldu* (H. E. Adıvar). *Efendi gazete okur / Ayâli dikiş dikmektedir* (Orhan Veli). ‖ Aile: *Hz. Ebubekir Sıddık'ın oğlu (r.a.) ile ayâl ve etbaı dahi geliverdiler* (Cevdet Paşa).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Ehl ü ayâl,* aile efradı: *Ba'dehu, Yakub Aleyhisselâm, bilcümle oğulları ve ehl ü ayâlleri ile Mısır'a gitti* (Cevdet Paşa). ‖ *Evlâd ü ayâl,* çoluk çocuk: *Viran olası hânede evlâd ü iyâl var.* ‖ *Kesir-ül-ayâl,* çok zevceli, birden fazla kadınla evlenmiş.

— Dil bil. *ʿIyāl, ʿayl* veya *ʿīl*'in çoğuludur. Tekil olarak kullanılan bu kelime Osmanlıcada yanlış olarak *ayâl* şekliyle yerleşmiştir.

◆ **A'yâl** çoğl. i. Ayâller, kadınlar, zevceler. (M)

AYALA (Adelardo LOPEZ DE). Bk. LOPEZ DE AYALA.

AYALA (Mariano D'), italyan generali (Messina 1808-Napoli 1877). Topçu kumandanı olarak 1848'de Napoli ayaklanmasına katıldı ve Toscana'ya sığındı. Orada Savunma bakanı oldu; sonra Cenova valisi olarak Piemonte'ye hizmet etti. Milletvekili (1861) ve senatör (1876); italyan birliğinin sağlanması için çalıştı. (L)

AYALA (Tomaso DE), Toledo'lu kılıç namlusu imalâtçısı (XVI. ve XVII. yy.). Markası, üstüne «O» veya taç çizilmiş bir «T» harfiydi. (L)

AYALAMA i. *Halk dili.* Avuçlama. ‖ Avuç dolusu.

— Zır. *Mah.* Evlerin üzerinden kar atmak için kullanılan büyük tahta kürek. ‖ Harmanda buğdayla karışık samanı yığmak için kullanılan kürütkü, sıyırgı (Kayseri, Bolu, İçel, Ankara, Giresun). ‖ Harman döğüldükten sonra tınaz yapılırken altta kalan kısım (samanı az, tanesi çok olur) [Afyon, Malatya]. (M)

AYALAMAK geçl. f. *Halk dili.* Bir şeyi elin ayasıyle tutmak, avuçlamak.

— Zır. Ekilmiş tarlayı düzeltmek, sürgülemek. (M)

Ayamama çiftliği, İstanbul'da, Yeşilköy yakınlarındadır. İlk zıraat mektebi burada açıldı (1863). Burada, kurulması düşünülen bir basma fabrikasının işleyeceği pamukları modern usullerle yetiştirme amacı güdülüyordu. Mektebin faaliyeti dört yıl kadar sürdü, esaslı bir verim alınamadığı için kapatıldı. (M)

AYAMAVRA adası. Bk. LEVKOS.

AYAME, Fildişi sahilinde, Bia kıyısında köy. Büyük hidroelektrik baraj. (L)

AYAMONTE, İspanya'da liman şehri. Endülüs eyaletinde, Guadiana ırmağı kıyısında; 13 200 nüf. Önemli balıkçılık merkezi. (L)

AYAMONTE markisi, ispanyol asilzadesi (XVII. yy.). 1641'de Andalucia'nın bağımsızlığını sağlamak için Medina Sidonia kontuyle bir komplo kurdu. Segovia'da boynu vurularak öldürüldü. (L)

AYAN çoğl. i. (ar. *ʿayn,* göz'den *aʿyān*). *Esk.* Gözler. ‖ Bir beldenin ileri gelenleri, nüfuzlu ve şerefli seçilmişleri: *Yolda duydum ki filan nahiyenin âyanı / Üç gün evvel kovuvermiş hoca bilmem filanı* (M. Â. Ersoy). ‖ Eşraf. ‖ Resmî bir unvanı olmadığı halde, yerleşmiş olduğu çevrede otoritesine dayanarak sırasında devlet işlerine bile karışabilen güçlü kişiler. Bk. ANSİKL. ‖ Senato üyesi, senatör. ‖ Osmanlı İmparatorluğunda 1877 ve 1908 meşrutiyetlerinde çalışmış, Mebusan meclisi'nin kararlarını denetleyen bir heyetin üyesi: *Patrikleri, emîrleri, şeyhleri sıra sıra karşısına dizen âyan ve mebusan, sonsuz nüfuz sahibi Cemal Paşa* (F. R. Atay). Bk. ÂYAN *meclisi.*

— ÇEŞ. DEY. Esk. *Âyan azası* (*aza-yı âyân*), âyan heyetinden biri: *Âyan azası şeyhülvükelâ Bursalı Rıza Efendi merhumun ahfadından imiş* (Atatürk). ‖ *Âyan başı,* bir köy veya kasabanın en ileri geleni. ‖ *Âyan-ı hariciye,* dış âlemdeki nesneler. ‖ *Âyan meclisi,* tamamen danışma karakterinde olan meclis. Senato. ‖ *Âyan-ı mutavassıta,* aracı nesneler. ‖ *Âyan-ı muşahhas,* gözle görülür, elle tutulur eşya. ‖ *Âyan ü eşraf,* ileri gelenler, seçilmişler, varlıklılar.

— Tasav. *Âyanı sabite,* sofilere göre eşyanın vücuda gelmeden önce ilm-i İlâhîde sabit olan suretleridir. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Âyan, resmî bir sıfatı ve unvanı olmadığı halde, serveti, tanınmış bir aileye mensup olması şeref ve haysiyetindeki yücelikle tanımlanır. Osmanlı imparatorluğunda, önceleri yerli şehir ve kasaba halkı tarafından seçilir, o bölgenin valisi tarafından çıkarılan buyrultu ve devlet işleriyle ilgilenebilirdi. Fakat, özellikle 1779'dan başlayarak, valilerle çatıştılar ve âyanlık buyrultularını bu yüzden sadrazamlar verdi. Bu usul birkaç kere bozuldu. Bir ara (1786) âyanlık kaldırıldı, yerine şehir kethüdalığı kondu. Fakat şehir kethüdaları, o beldenin ikinci üçüncü sınıf adamlarından seçilince halk kendilerini tutmadı ve âyanlık töresi yeniden başladı (1790). 1682'de başlayan ve dört ayrı devletle on altı yıl süren çeşitli seferler sırasında âyanın ağır ağır nüfuzu ve iktidarı arttı, böylece de devlet otoritesine karşı başkaldırır oldular. Daha sonra Kaynarca antlaşmasıyle sonuçlanan 1768 seferinin yarattığı kötü durum, âyanın nüfuzunu daha da arttırdı ve hükûmet, kendilerinden, çıkarmakla görevli oldukları askerî birlikleri istediği zaman, bu birlikleri kendi hesaplarına ve hükûmete karşı çıkardıkları görüldü. 1787 Seferinde ise iktidarı tamamen ellerine aldılar; vergi ve asker toplama, erzak sağlanması ve özel idare gibi, kadıların görevleri olan işleri de kendileri idare ettiler. Devlet işlerindeki ilgileri sebebiyle, XVIII. yy.dan itibaren çıkan padişah buyrultularında âyandan «âyan-ı belde», «âyan-ı şehir» gibi deyimlerle bahsedilir oldu. XVIII. yy. sonu ve XIX. yy.ın ilk yarısında Ankara ve dolaylarında Çankırılı Çapanoğulları, Manisa dolaylarında Karaosmanoğulları, Rumeli'de Tirsinikli İsmail, Gümülcine'de Tokatçıklı Süleyman, Silistre'de Yılıkoğlu Süleyman büyük nüfuz ve iktidarlarıyle ün kazanmış âyandandılar. Yirmi, otuz bin kişilik kuvvet sahibiydiler ve kendilerine «sikkesiz hükümdar» gözüyle bakılıyordu. Âyanlık Mahmud II'nin ıslahat hareketleri içinde, haklı olarak hükûmet içinde hükûmet olarak nitelendirildiği için kaldırıldı.

Ayanikola'nın resmi ve kemikleri, (Antalya müzesi)

— Tasav. Sofîlere göre Allah mutlak varlıktır. Allah'ın zatı ilmi gerektirir. Bundan dolayı eşyanın hakikatleri (*hakaik-ül-mümkinat*) onun ilminde vardır. Varlık âlemi Allâh'ın zatında bulunan hakikatlerin tecellisinden meydana gelmiştir. Bu âlem âyan âlemidir; Allah'tan ayrı bir varlığı yoktur. Sofîler «âyan varlık kokusunu bile duymamıştır» derler. Bununla bu âlemin gerçekte yok olduğu halde var göründüğünü, gerçekten var olan âlemin ise Allah'ın kendisinde var olan ve sabit olan ilmin suretleri olduğunu anlatmak isterler. Allah dilerse ilmindeki eşyanın suretlerini değiştirebilir. Buna *tebdil-i âyan* denir. Bu, kerametin en yüksek derecesi kabul edilir. Bu dereceye ancak maddî varlığından tamamıyle kurtulmuş, Allah'a yakınlaşmış kimse ulaşabilir.

◆ **Âyanlık** i. Büyüklük, ileri gelenlerden olma. ‖ Senatörlük. (M)

AYAN veya **IYAN** sıf. (ar. *ʿayn,* göz'den *ʿayān* veya *ʿiyān*). *Esk.* Gözle görülen, belli,

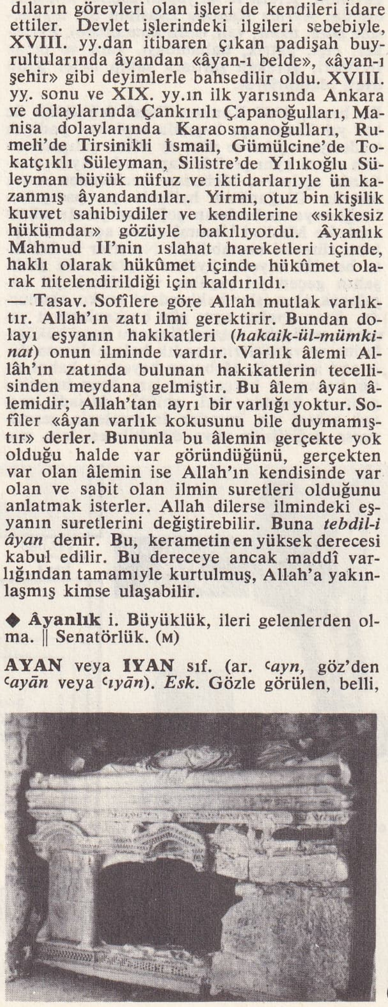

Ayanikola'nın mezarı, (Antalya)

Foto. Turizm-Tanıtma (MEYDAN)

açık, âşikar: *Şair daha tıfl iken ayandır* (Ziya Paşa).

— ÇEŞ. DEY. *Ayan beyan*, apaçık, besbelli. *Her şey ortada ayan beyan, gizlisi kapaklısı kaldı mı artık*. || *Ayan etmek*, gözle görülür hale getirmek: *Yahya Efendi'nin manevî letafetini ayan ediyor, aksettiriyordu* (N. Araz). || *Ayan ve aşikâr olmak*, açıkça belirmek: *Cenge sevk edegeldikleri bu hikâye ile ayan ve âşikar olur* (Cevdet Paşa).

◆ **Ayanen** zf. Açıkça: *Onlar ise Yezid'in uzaktan işittikleri seyyiatını yakından ayanen, tahkik ve müşahede ile ondan bilkülliye nefret eylemişlerdi* (Cevdet Paşa).

◆ **Ayaniyet** i. Ortaya çıkma, açıklık: *Çehre-i aba-ı hakikat ayaniyet-i tamme ile mer'iyet-i sabıkasını yine bulmuştu* (Recaizade Ekrem). [M]

AYANCIK, Batı Karadeniz bölümünde, Karadeniz kıyısında, Sinop ilinde ilçe merkezi, kasaba; 5 320 nüf. İl merkezinin batısında, 77 km bir kara yoluyle ona bağlanır. Önemli bir orman işletmesine merkez olan ve büyük bir kereste fabrikası bulunan Ayancık'ın limanı kuzey rüzgârlarına açıktır. Ayancık ardındaki ormanlara (Zindan ve Çangal dağı ormanları) düzgün orman yollarıyle bağlanır. — Ayancık'tan kereste, meyve ve yumurta ihraç edilir. Ayancık ilçesinin (876 km², 45 835 nüf.) Merkez ve Yenikonak bucaklarında 70 köyü vardır. Türkeli bucağı 1957'de ayrı bir ilçe haline konulmuştur. (M)

Âyan meclisi (*Heyet-i Âyan*), Osmanlı imparatorluğunda, Mebusan heyeti ile birlikte Meclisi Umumî'yi meydana getiren ve 23 aralık 1876'daki Kanunu Esasîye göre kurulan teşriî heyet. Âyan meclisi üyelerini hükümdar seçerdi ve sayıları, mebusların üçte birini geçmezdi. Âyanın başkan ve üyeleri güvenilir, şerefli ve 40 yaşını geçmiş kimseler olurdu. Ayrıca Kanunu Esasînin 62. maddesine göre, nazır, vali, ordu kumandanı, kazasker, elçi, patrik, hahambaşı, kara ve deniz ferikleri, gereken şartlara sahip iseler âyan üyesi olabilirlerdi.

Bu heyet, 1908 Kanunu Esasî değişikliği ile her yıl kasım ayı başında toplanır, padişah iradesiyle açılır ve dört ay süren çalışmasından sonra aynı şekilde kapanırdı. Âyan meclisinin açılması, Mebusan meclisinden sonra olurdu. Olağanüstü hallerde ya padişahın isteği veya mebusların çoğunun yazılı müracaatı ile Meclis-i Umumî erken açılır ve toplantı süresini uzatabilirdi. Nazırlar ile birlikte her iki heyetin üyeleri toplanır ve padişahın geçen yıl yapılan ve gelecek yıl yapılacak olan işler hakkındaki nutku okunurdu. Âyan üyeleri aynı gün başkanlarının yanında, padişaha, vatana, Kanunu Esasî hükümlerine ve vazifelerine sadık kalacaklarına dair and içerlerdi. Mebusan heyetinin kabul ettiği kanun ve bütçe tasarıları Âyan heyetine gelir ve burada dinî, ahlâkî, iktisadî, sosyal, askerî v.b. konular da incelenir, gerekiyorsa değiştirilir veya düzeltilmesi için mebusan heyetine geri giderdi. Âyan heyetinin kanun yapmak veya değiştirmek hakları da vardı.

İlk âyan meclisi Abdülhamid II'nin Dolmabahçe sarayında Meclis-i Umumî'yi açtığı sırada işe başladı (19 mart 1877 pazartesi günü). Server Paşa başkanlığında 27 üyesi vardı. Abdülhamid II Mebusan heyetini dağıtınca (13 şubat 1878) çalışmaları durdu, fakat üyeler devletten maaş aldılar, kendilerine itibar edilmeğe devam etti. Bu heyet, İkinci Meşrutiyet'in ilânıyle yeniden görev aldı (17 aralık 1908) ve kadrosu zaman zaman değişti. Bu görev de ancak Mütareke devrine ve İstanbul'un İtilâf devletleri tarafından işgal edilmesine kadar devam etti (16 mart 1920). Bu sırada Mebusan heyeti dağılmıştı, padişah hükûmeti de kendi kendini lağvedince âyan heyeti varlığını koruyamadı (4 kasım 1922). Türkiye Büyük Millet meclisi kurulunca tamamen hükümsüz oldu. (M)

AYANÎ, divan şairlerinden bazılarının kullandığı mahlâs: AYANÎ *Bursalı* (XVI. yy.), hayatı hakkında fazla bilgimiz yok. Şiirlerine tezkirelerde rastlanır. — AYANÎ *Konyalı* (XVI. yy.), gazelleriyle tanınmıştır. Genç yaşında öldü. — AYANÎ (*Manastırlı*, Süleyman) [XVI. yy.], şiirlerine mecmualarda rastlanır. — AYANÎ (Mehmed) [XVI. yy.], müderris ve kadı. Tahmasb Han zamanında kızılbaşlara esir oldu. Şiirlerini beğenen şah onu musahibi ve nişancısı yaptı. *Divan*'ı vardır. — AYANÎ (Muzaffer) [ölm. 161], şiirlerine tezkirelerde rastlanır. (M)

AYANİKOLA Aziz, Noel Baba (Santa Claus) adıyle bugüne kadar yaşatılan efsaneleşmiş aziz. Genellikle güney Anadolu'da Patara'da doğduğu, IV. yy.ın ikinci yarısında Myra veya Pınara'da piskoposluk yaptığı kabul edilir. Denizcilerin ve çocukların koruyucusudur. Kültü Poseidon'unkiyle benzerlik gösterir. VII. yy.da Myra'da Ayanikola'ya adanan bir mezar şapeli ve kilisesi yapılmıştır. Bu binada Ayanikola'nın olduğu ileri sürülen mezar, güneydeki yan apsislerden birinin içindedir. 1807'de Bari'li tüccarlar tarafından Ayanikola'nın kemikleri Bari'ye kaçırıldı. Ancak aceleyle azizin bütün kemiklerinin götürülemediği sonradan anlaşıldı. Antalya müzesinde bugün, içinde Ayanikola'ya ait olduğu söylenen çok daha geç devre ait kemikler bulunmaktadır. (M)

AYAR i. (ar. *ʿayār* veya *ʿıyār*). Bir cihazın, bir mekanizmanın çalışmasını düzene koyma eylemi: *Saat sekize doğru ışıklar söndürüldü ve kısa metrajlı bir filim gösterildi: ilk ayar istasyonumuzun açılış resmi idi bu!* (A. H. Tanpınar). || *Esk.* Saadete doğru gitme. || Hayvanların nallarını sağlamlaştırma. || *Mec.* [İnsan için] Değer ve seviye derecesi: *Hüsnüniyetleri de, terbiyeleri de sizinkiler ayarında iyi komşuların birinden...* (A. S. Hisar)

— ÇEŞ. DEY. *Ayara vurmak*, belli bir ölçüye göre değerlendirmek. || *Ayardan düşmek*, kıymetini kaybetmek; belli bir ölçüden daha aşağı inmek. || *Bir* (*aynı*) *ayarda*, aynı ölçüde, aynı seviyede: *Sebahattin Bey oldukça güzel olan bu kızı evvelâ kendisi ile bir ayarda bir mahluk gibi değil, güzel bir kedi, bir kuzu gibi sevdi*. (Sabahattin Ali).

— Esk. *Ayar-dân*, ölçü. Değerbilir kimse. || *Kem-ayar*, eksik ayarlı, saf olmayan altın, gümüş veya para. || *Sahib-ayar*, basılan paraların ayarını kontrolle görevli darphane memuru. || *Tamm-ül-ayar*, saf, katışıksız.

— Ekonom. *Para ayarı*, serbest para basma rejiminde ticarî değeri, itibarî değerine tekabül eden maden.

— Fiz. Bir ölçü âletine kertelerin yerleştirilmesi: *Bir galvanometrenin ayarlanması*.

— Gökbilimi. *Ayar yıldızı*, gökyüzünün çeşitli bölgelerinde, parlaklıkları kesin olarak tespit edilmiş, belirli parlaklık dizgelerine bağlanmış yıldızlara verilen ad. (Bu yıldızlar parlaklıkları bilinmeyen yıldızların parlaklığını tayinde ölçek olarak kullanılır.)

— Huk. Kullanılan ölçü ve tartı âletlerinde birlik, hassaslık ve doğruluk sağlamak için tespit edilmiş ölçü esasları. || Altın ve gümüşten yapılmış eşyanın saflık ve halislik derecesini gösteren esaslar.

— Kuyumc. Bir alaşımın 1 gramında bulunan kıymetli maddenin miktarına verilen ad. Bk. ANSİKL. || *Ayar damgası*, altın, gümüş, lâl taşı, platin üzerine vurulan ve kaç ayar olduğunu gösteren damga. (Bu damga, üzerinde bulunduğu eşyanın içindeki değerli maden miktarını gösterir.) || *Ayar damgası vurmak*, altın, gümüş, platin bir eşya üzerine damga vurmak.

— Metrol. Bir ölçü âletinin doğru ölçmesini sağlamak için yapılan tanzim ve düzeltme işlemi. || Bir ölçü âletindeki göstergeyle ölçülecek değerler arasındaki bağlantıyı belirtme işi. || Bir ölçü birimini tanımlamağa yarayan ölçek büyüklük. Bk. ANSİKL.

— Matbaac. *Ayar çaprazı*, çok renkli lito ve ofset işlerinde resmin dış kenarlarından iki tarafına çizilen çapraz şekildeki işaret. (Bu işaret prova baskılarında her rengin aynı yere, üst üste basıp basmadığını kontrol etmek için konur.) || *Ayar mikroskobu*, hassas ve uzun borulu, ayar kontroluna yarayan çok büyük lup. (Kendiliğinden ayakta durur, montaj ve ofset filmi işlerinde ve çukurbaskıda kullanılır. *Montaj lupu* da denir.) || *Ayar tutmak*, tipo baskısında kitap sayfalarının ve numaralarının ön ve arkadan üst üste gelmesi. || *Ayar tutturmak*, çok renkli baskılarda yan yana ve üst üste gelen renkleri ve şekilleri tam yerine oturtmak. (Renkli işlerde, kalıplar iyi hazırlanmış, formalar makineye, doğru atılmış ve kâğıt verilmesi iyi tayin edilmişse ayar tutturmak mümkündür.)

— Saatçilik. Saatin tam ve doğru vakti göstermesi için yapılan işlem: *Musa efendi [...] saatlerin ayarında titizdi* (A. H. Tanpınar). || *Ayar etmek*, saati belli bir merkezin gösterdiği vakte göre düzeltmek: *O halde saatiniz doğru, bendeniz dün Yenicamide ayar ettim* (Burhan Felek). || *Ayarı bozuk*, vakti doğru göstermeyen, ileri giden veya geri kalan: *Ayarı bozuk saatlerimizle yarı vaktimizi kaybediyoruz* (A. H. Tanpınar). || *Saat ayarı*, belli bir merkeze göre tam saat: *Greenwich saat ayarı*. *Memleket saat ayarı*.

— Teknol. Herhangi bir parçanın diğer parçaya kusursuzca takılıp eklenebilmesi için bu parçaya aynı boyutları verme işlemi. || Mumcuların kullandığı tahtadan yapılmış küçük cetvel. || Ayakkabıcıların kullandığı kemikten araç (labunya).

— ANSİKL. Kuyumc. Günümüzde de kısmen kullanılan usullere göre, altın alaşımlarının ayarı 24 olarak belirtilir ve yirmi dördüncüsüne *ayar* adı verilir. Gümüş alaşımlarında ise ayar on ikidir ve bu birime de *kırat* adı verilir. Bugün ayarlar binde bir esas üzerinden hesaplanır.

22 Ayar altın 916,6 (binde bir) ayarlıdır. 18 Ayar altın 750 (binde bir) ayarındadır. Altın ve gümüş paraların ayarı kanunla belirlenir.

Meselâ türk lirasında binde $916\frac{2}{3}$ gr altın ve $84\frac{1}{3}$ gr bakır bulunur. Gümüş paralarda yaklaşık olarak 900 kısım gümüş, 100 kısım bakır bulunur. Gümüşten yapılan kıymetli eşyada 800 kısım gümüş, 200 kısım

ayarlama (mekan.)

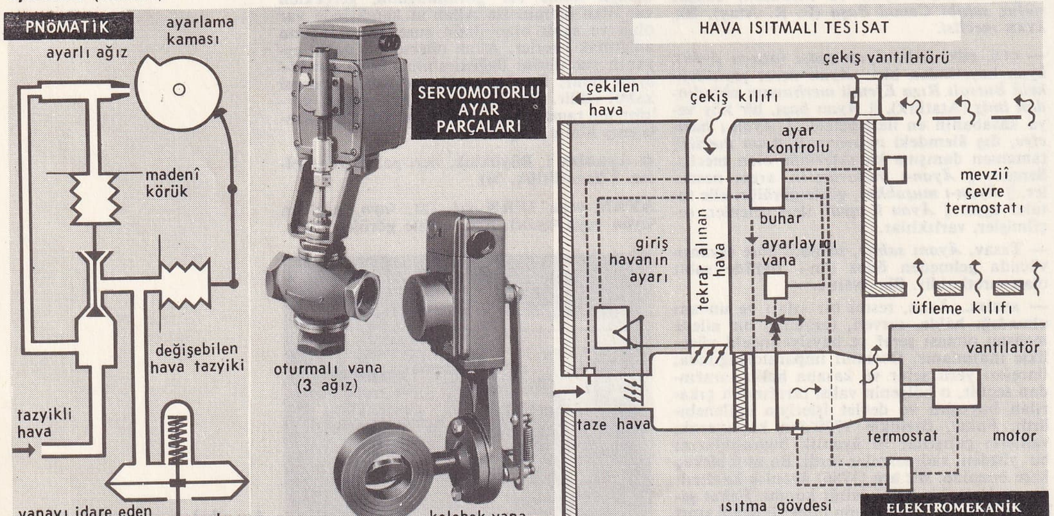

Foto. Billman (LAROUSSE)

bakır kullanılır. Bir altın veya gümüş alaşımındaki saf altın miktarı (veya saf gümüş) yaklaşık ve çabuk olarak mehenk (mihenk) taşında tayin edilir.

— Metrol. Temel büyüklüklerin (uzunluk, kütle, zaman, ısı, ışık şiddeti) birimi bir *ayar*'a göre belirlenir; diğer büyüklüklerin birimleri de buradan türetilir: meselâ, hız birimi saniyede katedilen metredir.

11 Ekim 1960'tan bu yana uzunluk ayarı, kripton atomu 86'nın $2p_{10}$ ve $5d_5$ seviyeleri arasındaki geçişe tekabül eden ışınımların boşluktaki dalga boylarıdır. Bu dalga boyu, metre*nin tanımını vermede kullanılır ve atomun düzeni hiç bozulmaz olarak düşünüldüğü için, dalga boyu da değişmez. 1889'dan 1960'a kadar uzunluk ayarı, Uluslararası Ölçü ve Ağırlık bürosunda saklanan iridyumlu platin metrenin bütün uluslarca kabul edilmiş birimine göre yapılıyordu. Kütle ayarı da, yine Uluslararası büroda bulunan bir kiloluk iridyumlu platin kütlenin ağırlığına göre düzenlenir.

Zaman ayarı olarak, saniyenin tanımını vermeye yarayan 1900 dönencel yılı esas alınır; 1956'ya kadar zaman ayarı, ortalama güneş gününe göre düzenleniyordu, ancak Yerin dönme hareketinde görülen yavaşlama ve düzensizlikler yüzünden bu usulden vaz geçildi. Bunun yerine, frekansı, molekül veya atom sabiti olan bir frekans ayarı almak yönüne gidildi.

Termodinamik ölçeğin tanımını veren ısı ayarı ise, suyun üç önemli noktasına göre düzenlenir. 1954'te uluslararası bir uzlaşmayle bu değer 273, 16°K olarak kabul edilmiştir. Bu ölçekte, buzun erime noktası 273, 15°K'dır. Eskiden buzun erime noktasıyle suyun kaynama noktası arasındaki ısı farkı kesinlikle 100°C olarak tespit edilmişti. Işık şiddetinin ayarı, toplam radyatör veya platinin donma noktasında bulunan ışıksız cisimden hesaplanır.

Kesinlikleri ve bütün birimlere uygulanabilmeleri yüzünden seçilen bütün bu sözü geçen ayarlar, ancak özel olarak düzenlenmiş laboratuvarlarda saklandıkları için pek kullanışlı değildir. Bunun için daha az kesin, ancak daha kullanışlı ve uygulaması kolay, ikinci derecede önemli çeşitli ayarlar alınmıştır. Bunları türlerine göre şöyle ayırabiliriz: dirençler (manganin bobini) ve elektromotor kuvvetiyle (Weston elemanı) ilgili elektrik ayarlar, ışık ölçümüyle ilgili ayarlar (akkor filamanlı elektrik lambaları), civa ayarlı termometreler v.b. Kesin uzunluk ölçüleri sanayide, ayarlara bölünmüş cetveller veya ayar mıstarlarıyle yapılır. Aşağı yukarı bütün ülkelerde, bu ayarları 20°C'de ayarlamak, metre ve derece başına 0,0115 mm'lik bir genleşme gösteren çelikten yapmak âdet olmuştur.

İsveçli silâhçı Johansson tarafından bulunan ayar mıstarları, genellikle prizmatik kesitli, birbirine paralel ve iyice düzeltilip cilâlanmış iki yüzü olan küçük çelik parçalardır. Bunların yapımı, büyük bir dikkat ve incelik ister. Işıklı girişim çizgilerinden yararlanarak, ışık yoluyle ölçüleri düzenlenir. Çok hassas ayar mıstarlarında, ölçmeye yarayan paralel iki yüzü ayıran uzaklık için tanınan yanılgı oranı birkaç yüz mikronu geçmez.

Bu ayarların zamanla hassaslığını kaybetmemesi için, yapım maddesi olarak kullanılan çelik, zamanla bozulmayacak şekilde işlenir. Kullanılırken elle tutulacağından, yıpranmalarını önlemek için de, yüzleri kromla kaplanır. Herhangi bir ölçme yapılırken, boyutları 1 mm ile 0,01 mm arasında olan, aşağı yukarı elli ayar mıstarından yararlanılır. Bu ayarlar çok iyi düzenlenmiş olduğundan, yükseltinin en büyük sayısı kolaylıkla bulunabilir.

◆ **Ayarcı** i. *Esk.* Esnafın elindeki terazileri kontrol eden memur.

◆ **Ayarlı** sıf. [Saat ve makine için] Ayarlanmış, doğru çalışması temin edilmiş. || [Altın ve gümüş için] Belli bir ayarı olan.

— Sil. *Ayarlı bomba.* Bk. *Saatli* BOMBA.

◆ **Ayarsız** sıf. Ayarı yapılmamış: *Ayarsız saat bu halim selim adamı âdeta çileden çıkarırdı* (A. H. Tanpınar). || [Altın ve gümüş için] Belli bir ayarı olmayan. (ML)

AYARLAMA i. Bir mekanizmayı, bir cihazı istenilen ölçüye getirme işlemi: *Ayarlaması yapılmış ölçekler.* || Bir âleti doğru işleyecek şekilde düzeltme: *Fakat saatleri ayarlamayı tercih ettim* (A. H. Tanpınar). || *Mec.* İşleri, birbiriyle çatışmayacak şekilde düzene koyma, tanzim etme: *Dönüş vapurunuzu ayarlamayı ihmal etmeyin.* || Uyma, intibak etme: *Kendinizi bu şartlara ayarlamağa gayret edin.*

— Dy. *Ayarlı zincirleme,* ısıyle ilgili uzunluk değişmeleri, düşey veya yatay doğrultudaki yer değişmeleri ile önlendiği için, gerilimi bir kere ayarlandıktan sonra bir daha bozulmayan zincirleme asma hat. || *Genleşme ayarlayıcısı,* makasların hareketini ileten çubuklarda, ısıyle genleşme sonucu meydana gelen uzunluk değişmelerini ayarlayan âlet.

— Elektr. ve mekan. Bir makine gücünün, o makinenin iş yapabilmek için gerektirdiği devamlı güce göre düzenlenmesi. (Bk. ANSİKL.)

— Foto. Net bir görüntü elde etmek için, bir duyar tabakanın durumunu fotoğraf makinesinin objektifine göre düzenlemek.

— İstat. Temsil edeceği verilerle belirlenen bir denklemin katsayılarının değerlendirilmesi: *En küçük kareler yöntemi ile ayarlamalar çok kullanılır.* || *Teşm. yol.* Değerlendirilmemiş istatistik verilerin yerine ayarlanmış değerler koyarak düzensizlik ve aykırılıkların giderilmesi: *Üç aylık değişken ortalama değerlerle aylık üretimin ayarlanması.* Bk. ANSİKL.

— Radyotek. Salınımlı bir devreyi diğer bir devreyle rezonans haline getirme, aynı frekansa uygulama.

— Sibern. Ayarlanan bir büyüklükle bir ayarlama büyüklüğünün (referans) aynı andaki değerlerini karşılaştırarak, ayarlanan büyüklüğün ayarlama büyüklüğüne eşit olmasını sağlayan çalışma tarzı. (Bk. ANSİKL.) || *Teşm. yol.* Bir otomatik kontrola bağlı düzenekle kumanda edilen veya sürdürülen ayarlama. || *Ayarlama uzamı,* ayarlanan büyüklüğün iki limit değeri arasındaki fark. Bu iki limit değer arasında ayarlayıcı organ, ayarlanan büyüklükte mümkün en büyük değişmelere sebep olur.

— Tecrübî psikol. *Ayarlama yöntemi,* fark eşiklerini belirlemek, yani duyumda ayırt edilebilecek bir değişikliğe yol açan en küçük uyarı ayrımını belirlemek için kullanılan yöntem. (YANILMA ORTALAMASI YÖNTEMİ de denir.) Bk. ANSİKL.

— Teknol. Bir ölçü âletinin göstergesi ile ölçülerek büyüklük değerleri arasındaki bağıntının tespit edilmesi.

— Tekst. Belirli tip trikolardaki ilmik yüksekliğini belirli normlara uydurmak. (Triko örgülerde, her tip örgü için belirli bir sıklık ve ilmik yüksekliği bulunmalıdır. Ayrıca bu yükseklik, örgü tipine göre, hep aynı kalmalıdır. Yoksa örgü düz ve muntazam olmaz.)

— ANSİKL. Elektrik motorlarında *hız ayarlaması,* ya besleme akımının frekansı üzerine etki yapmak (bu, frekans yoluyle ayarlamadır ve birçok hız veya devamlı bir hız dizisi elde etmeyi sağlar) veya uygulanan gerilimi, bir jeneratör veya alternatif gerilimli bir transformatör aracılığıyle değiştirmek suretiyle gerçekleştirilebilir.

— İstat. *Ayarlama,* bir istatistik serisinin çeşitli verileri uygulanmış kartezyen koordinatlı bir grafik söz konusu olduğunda, istatistik serisini temsil eden noktaların bir doğru boyunca dizilmeye mi, yoksa bir eğri parçası çizmeye mi eğilimli olduğunu araştırmaktır. Ayrıca, bu çeşitli temsilî noktalar arasında var olduğu kabul edilen bağlantıyı, gözlemlerin tümü de gözönünde bulundurularak, en iyi açıklayan doğrunun veya eğrinin hangisi olduğunu belirlemektir. Ayarlama usulleri 3 grupta toplanabilir: grafik, mekanik ve analitik. Grafik ayarlama temsilî noktaları bir grafiğe uygulamak ve doğrunun veya eğrinin her iki yanında yaklaşık olarak aynı sayıda nokta bırakarak bir doğru veya bir eğri (meselâ üstel bir parabol) çizmektir. Eğrinin üstünde bulunan noktaların eğriye olan sapmaları toplamının, eğrinin altında bulunan noktaların eğriye olan sapmaları toplamına yaklaşık olarak eşit olması temin edilerek daha kesin bir işlem yapılabilir. Mekanik ayarlamada seri, aynı sayıda elemanlardan meydana gelmiş gruplara ayrılır; her gruba tekabül eden aritmetik ortalamalar bulunur; bu ortalamaların her biri aralığın ortasına getirilir ve yeni seri eskisinin yerine geçerli olur. Analitik ayarlama ile karakterin her değerine (meselâ sene) tekabül eden elemanların (meselâ üretilmiş olan çelik miktarı) sayısını hemen hesap etmeye yarayacak olan fonksiyon belirlenmeye çalışılır. Genel kural olarak, bütün temsilî noktaların en yakınından geçen bir doğru veya bir parabolün bulunmasına çalışılır veya bu durum noktaların doğruya olan sapmalarının karelerinin ·toplamı istenilen küçüklüktedir şeklinde yazılarak tespit edilir. Bu metoda en küçük kareler metodu denmesi bundan ötürüdür.

— Sibern. *Ayarlama,* otomatik kontrolün özel bir durumudur. Kontrol edilen büyüklüğün, bir ayarlama değeri kanununa uymak üzere değiştirilmesi *otomatik kontrol*'dur. Kanunun sabit bir değere tekabül etmesi haline ise, *ayarlama* denir. Böylece kontrol sistemleriyle ilgili bütün kavramlar (kararlılık, belirlilik), aynı şekilde ayarlanmaya da uygulanabilir. Ayar değeri ile ayarlanan büyüklüğün eşitliği, ancak belirli bir yaklaşıklıkla sağlanabilir. Uygulamada, ayarlayıcı cihazın çok sık çalışmasını önlemek için duyarsızlık limitlerini genişletmek yoluna gidilir. ||*Ayarlama değeri,* bir niceliğe tanınan ideal değer. Makineyi çalıştıran organ makinenin işleyişinin bu değere uygunluğunu sağlamak için baş vuracağı bir ayarla temsil edilir.

— Tecrübî psikol. *Ayarlama yöntemi.* Bu deneyde, özneden, kendisine aynı zamanda veya birbiri arkasından verilmiş, biri değişken biri sabit iki uyarıcıyı birçok defa eşit hale getirmesi istenir. Öznenin, ayar değerine eşit bulduğu değerler, ayarın gerçek değerine üleştirilir; bu işlem çok büyük sayıda deneylerle tekrarlanırsa cevapların üleştirilmesi bir Laplace-Gansa eğrisi şeklinî alma eğilimi gösterir. Bu üleştirmede görülen, ayardan uzaklaşma derecesinin ayrım eşiğinin muhtemel değerini gösterdiği kabul edilir. Bundan başka, bu üleştirmenin ortalamasıyle, uyarıcı ayarının değeri arasındaki ayrım, fark eşiğiyle ilgili ayırt ettirici bir belirti sayılabilir.

— Telekom. Haberleşecek taraf veya taraflar arasında doğru bir bağ kurmak için verici, alıcı veya verici-alıcı bir cihazın çeşitli organlarını *ayarlama* işi. Eskiden, telgrafçılıkta, radyotelgrafçılıkta, radyotelefonculukta verici ve alıcı cihaz ayarlarının bozulmasını önlemek için operatörün devamlı araya girmesi gerekirdi. Bugün ise, bu cihazlar belli frekanslarda önceden ayarlanır; vericilerin frekansı, genellikle, piezo elektrik kuvarslarıyle kontrol edilir. Ayarlamada değişiklik yapmak için çoğu zaman bir düğmeye basmak yeter; düğme otomatik olarak gerekli işlemlerin yapılmasını sağlar. Radyo yayım alıcılarında başlıca ayarlar istenen yayımı seçmeğe (istenen frekansta dalga dizisi ve ayar), sesin şiddetini tayin etmeğe (pes, orta, tiz sesler arasındaki oranı değiştirerek), tonalitelerini değiştirmeğe yarar. (LM)

AYARLAMAK geçl. f. (ar. *ᶜayār* ve türk.— lamak). Bir mekanizmayı, bir cihazı istenilen ölçü ve dereceye getirmek: *Makineyi ince dikişe ayarlamak. Saati radyoya göre ayarlamak.* || Ölçü birimlerini kontrol etmek. || Ölçü birimlerini belli bir modele göre tashih etmek, doğrulamak. || *Mec.* Düzeltmek, düzene koymak, uydurmak, kararlamak: *Kapının boşluğunu ayarlıyacağım meselesi kalıyordu* (A. H. Tanpınar). *Hareketlerimi ustaca ayarlamak mecburiyetinde idim* (R. H. Karay). || *Argo.* Bir kimseyi ikna etmek, razı etmek: *Sen onu bana bırak... ben onu nasıl olsa ayarlarım.*

— Denizc. *Kronometreleri ayarlamak,* doğru çalışan bir rakkas hareketini kronometrelerin çalışmasıyle sık sık gözleyerek bunların doğru işlediklerinden emin olmak. || *Pusulaları ayarlamak,* pusulaların kutuptan olan ayrılığını (mıknatısî açı yönünden fark, *arızî inhiraf* denir) ölçüp pusulayı düzeltmek.

— Matbaac. *Espas ayarlamak,* harf, hece ve kelimeler arasında gereken boşlukları bırakarak, bir satıra sığdırılacak metni düzenlemek. || *Satır ayarlamak,* satırları sütun genişliğine göre ayarlamak. || *Sütun ayarlamak,* sütun boyunu tam doldurmak için satırlar arasına gerekli boşlukları koymak.

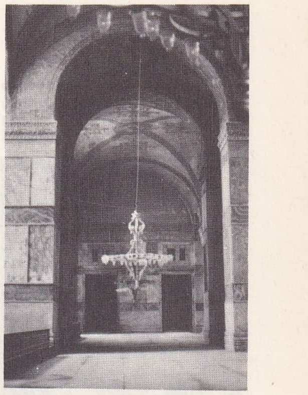

Ayasofya iç koridor

Ayasofya üst kat

Foto. Nurettin Erkılıç, M. Sacit özenen (MEYDAN)

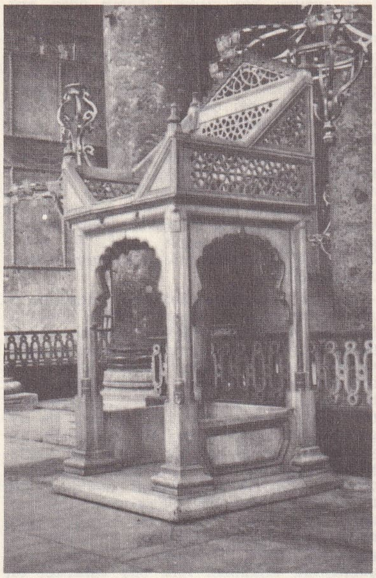

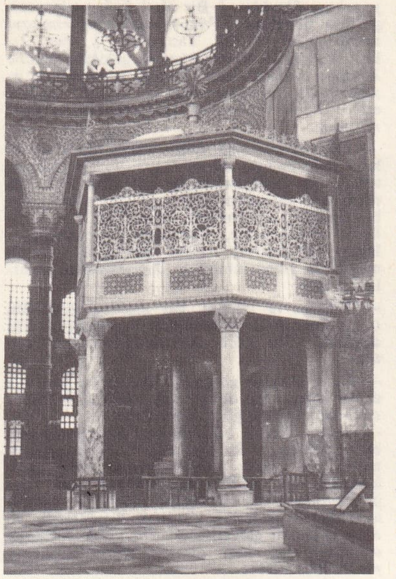

Ayasofya solda, mimber; sağda ,vaiz kürsüsü; altta, iç görünüş

— Mekan. Bir ayara uygun olarak düzeltmek. || Ayar etmek.

— Opt. Optik âletlerdeki birbiriyle bağıntılı çeşitli merceklerin durumlarını, görüntünün net olmasını sağlayacak şekilde düzenlemek.

— Tic. *Fiyat ayarlamak*, fiyatı malın değerine göre düzenlemek, daha ucuz veya pahalı satılmasını önlemek.

◆ **Ayarlanmak** edilg. f. Ayar edilmek, ölçülü hale getirilmek. || Derlenip toparlanmak, davranışlarını normal hale getirmek.

— Dy. *Ayarlanabilir fren*, artan kuvvetler yönünde olduğu gibi (genel olan budur), azalan kuvvetler yönünde de (yalnız bazı fren sistemlerinde bulunur) fren düzeninin kuvvetini sürekli şekilde ayarlayabilen fren.

◆ **Ayarlanma** i. Ayarlanmak eylemi.

— Biyol. Canlı varlıkların organ, doku ve hücrelerinde bulunan ve dışarıdan gelen bir sürü uyartıya karşı en elverişli şekilde davranmalarını sağlayan nitelik. (Bk. ANSİKL.) || *Ödünleyici ayarlanma*, benzer bir organın kesilip alınmasından veya yok olmasından sonra öteki organın hacminde ve çalışmasında görülen artış. (Böbreklerden biri alındığı zaman öteki böbrek daha çok çalışır ve ağırlığı artar; küçük bir atardamar, tıkanan büyük bir atardamarın işini gördüğü zaman, genişler).

— Fizyol. Organ veya dokuların fizikî veya kimyevî özelliklerini az çok değişmez sınırlar arasında tutma: *Isı ayarlanması. Kandaki şeker ayarlanması* v.b. (Bk. ANSİKL.) || Organizmanın düzgün çalışmasını ve sürekliliğini sağlayan mekanizma veya değişiklikler: *Sinirsel ayarlanma. Hormon ayarlanması.*

— ANSİKL. Biyol. ve fizyol. Canlı varlıkların organ, doku ve hücreleri yaşadıkları sürece, biçim ve yapılarını değiştirmek suretiyle, dış uyartılara karşı olağanüstü bir uyum niteliğine sahiptir. Bu *ayarlanma* sayesinde organizma, yaşama şartlarında meydana gelen değişikliklere, en iyi şekilde uyabildiği gibi, normal durum herhangi bir sebeple bozulduğu zaman fizyolojik bir dengeye de kavuşabilir. Genellikle faydalı olan ayarlanma, bazen zararlı, hattâ tehlikeli veya büsbütün faydasız da olabilir. (Bk. HETEROMORFOZ.) Maddî bakımdan organizmaların bazı fizikî veya kimyevî niteliklerinin hep aynı değerde gözükmesi organizmanın değiştiğini, organik ayarlanmayle madde ve enerji birikim ve tüketimi arasında sağlam bir denge kurulduğunu gösterir.

Sinirsel ayarlanma, sinir merkezlerince yapılır. Sinir merkezleri idare ettikleri organlardan doğrudan doğruya veya duyu sinirleri yoluyle uyartıları alır ve denge sağlayıcı tepkileri gönderirler.

Hormon ayarlanmaları, içsalgı bezlerinin karşılıklı etkileriyle sağlanır. İçsalgı sisteminin gerçek ayarlayıcısı olan hipofiz, bütün öteki salgıbezleri için uyarıcı maddeler çıkarır. Bu uyarıcı maddelerin etkisinde kalan her salgı bezi kendine mahsus salgısını artırır, bu da hipofizi etkileyerek onun çalışmasını yavaşlatır. Uyarıcı madde azalınca salgı bezi de salgısını azaltır, böylece bir denge sağlanmış olur. Hipofiz, uyaranları yalnız kan yoluyle değil, aynı zamanda sinir yoluyle de alır (sümüksü sap). Sümüksü sap hipofizi, birçok önemli ayarlama merkezinin bulunduğu arabeyin bölgesindeki hipotalamusa bağlar. Hipofiz ile arabeyin arasındaki ilişkiler tek yönlü değildir. Hipofiz arabeyinden uyarıcı akım aldığı gibi, arabeyin de ondan çalışma dengesini etkileyen salgılar alır. Ayarlanma, organizmanın fizikî niteliklerini vücut ısısı (bk. ISI AYARLANMASI), pH, kanın ozmoz basıncı v.b. veya şeker (şeker ayarlanması), kalsiyum (bk. KALSEMİ) v.b. metabolizması gibi metabolizmaların dengesi sayesinde değişmezliği sağlanan kimyevî niteliklerini de kapsar. Bütün organlar, vücudun çalışması, bütün metabolizmalar durmadan ayarlanır. Sürekli bir kullanma ve yenileme konusu olan sayısız etkenler arasında süreklilik ve denge sağlama imkânı veren ayarlama mekanizmalarının karmaşıklığı, hayatın kendisi değilse bile en önemli özelliğidir.

◆ **Ayarlatmak** ettrg. f. Ayarlama işini başkasına yaptırmak. (ML)

AYARMAK geçz. f. *Esk.* Arkasından gitmek, taklit etmek. || Baştan çıkmak, kötü yola sapmak. || Bir işi yapmak için kışkırtmak, kandırmak. (M)

AYARTMAK ettrg. f. Baştan çıkartmak, yolunu şaşırtmak: *Güzel çocukları, güzel kızları sen ayartmadın mı?* (S. F. Abasıyanık). || Kandırmak: *Aksarayda karpuz sergisinde müşteri ayartmak için çığırtkanlık eden türk delikanlısının her türlü zerafetlerle dolu olan türkçesini de sevdim* (H. Z. Uşaklıgil). || Bir adamı çalıştığı kapıyı bırakıp başkasının hizmetine gitmesi için kandırmak.

◆ **Ayartılmak** edilg. f. Başkası tarafından kandırılmak. || Baştan çıkarılmak. (M)

AYAS, Adana ilinde 1959'da kurulmuş Yumurtalık* ilçesinin merkezine eskiden verilen ad. Eskiçağda buraya *Aigai* (Aegae) deniliyordu. Ortaçağda, Ayas'a ticaret amacıyle gelen Venedikliler bu adı *Aiazzo* veya *Lagazzo*'ya çevirdiler. Daha sonra Araplar *Ayas* dediler. Doğudan gelen kervanların, İtalya'ya yolladıkları kıymetli mallar için iskele vazifesi gören Tarsus alüvyonlarla dolunca, XII. ve XIV. yy.lar arasında Ayas çok gelişti. Fakat bu gelişme Mısır Memlûk sultanlarının 1347'de Ayas'ı ele geçirip tahrip etmeleriyle sona erdi. Ayas XIX. yy.da küçük bir köy durumuna düştü. Adana'ya demiryoluyle bağlanan Mersin'in Çukurova'ya iskele olması; buna karşılık Misis tepelerinin Ayas yolunu kapaması, bu gerilemenin başlıca sebebidir. Ayas'ta Ortaçağdan kalma yapıların kalıntıları vardır. (M)

AYAS AĞA, türk mimarı (?-İstanbul 1486). Fatih devri mimarlarındandır. Ünlü mimar Atik Sinan ile beraber çalıştı. Saraçhanebaşı mescidini yaptı. Mezarı da oradadır. (M)

AYASOFYA, Doğu Roma imparatorluğu devrinde İstanbul'da yapılan en ünlü bizans kilisesi.

● *Tarihçe.* Theophanes Nikephoros, gramerci Leon gibi VII. yy. dan sonra yaşamış olan tarihçiler, imparatorluğun başkentini Byzantion'a getirerek şehri imar eden büyük Konstantinus devrinde yapıldığını (M.S. 326), daha önce yaşamış tarihçiler ise (başta Sokrates) kiliseyi imparatorun oğlu Konstantinus'un yaptırdığını ve 15 ekim 360 yılında Tanrı'ya adandığını yazarlar. İlk yapı üzerinde kesin bilgi yoktur. Ancak duvarları taş, çatısı ahşap bir bazilika olduğu sanılmaktadır. Yeni kilise şehrin ve sarayın en büyük kilisesi olduğu için *Megalo Ekklesia* (Büyük kilise) diye anılmıştır. Ancak daha sonraları, V yy.dan başlayarak Teslis'in ikinci elemanı Oğul'un niteliği olan «*Hagia Sofia*» (Kutsal bilgelik) adını aldı ve bütün bizans devri süresince bu adla anıldı. Türkler zamanında da Ayasofya'ya çevrildi. Bu adın II. yy.da Roma'da Hıristiyanlık uğrunda ölen Sofia adındaki kadınla bir ilgisi yoktur. V. yy.ın başlarında dindeki taassubuyle ün yapmış İstanbul piskoposu İoannes Khrysostomos'un imparatoriçeye karşı hücumlarından kurtulmak için onu sürgüne gönderen Arcadius'a kızan halk ayaklanarak Ayasofya'yı yaktı (20 haziran 404). İmparator Theodosius II, kilisenin yeniden yapımı işini mimar Roufinos'a verdi. Yine bazilika örneğine göre yapılan kilise M.S. 8 ekim 415'te halka açıldı. Bu kilisenin kalıntıları bugünkü Ayasofya'nın batı avlusunda 1935 yılında yapılan kazıda ortaya çıkarılmıştır. Toprak yüzünden iki metre aşağıda bulunan kalıntılardan yapının eninin 60 m kadar olduğunu öğreniyoruz. Günümüzdeki Ayasofya'nın tehlikeye düşeceği düşünülerek kazı doğu yönünde uzatılmadığı için yapının boyu hakkında bir bilgi edinilemedi. Batı yönünde beş basamaklı bir merdivenle çıkıldıktan sonra yapının bu yüzünü süsleyen 5,5 metre derinliğinde bir revaka varılıyor; revaktan üç kapı ile narteks'e (son cemaat yeri) geçiliyordu. Bunun gerisinde beş sahınlı esas yapı geliyordu. Kilisenin üç kapısı vardı, bunlardan biri imparator kapısı idi. Kazılarda batı revakı ile onun gerisindeki narteksin duvarlarının bir kısmı ve Ayasofya'nın batısındaki sütun başlıkları bulunmuştur. Bu sütun başlıklarından ve üzeri süslü baştaban taşlarından olan diğer mimarî unsurlardan, orta kapının öbürlerinden daha yüksek alınlıklı olduğu anlaşılmaktadır. Bu kilisenin çatısı ahşaptı.

Mimar Roufinos'un yaptığı Ayasofya'nın da ömrü oldukça kısa oldu. Monophysisçilere eziyet ediliyordu, onlar da Hippodrom'daki partilerle birleşerek Nika isyanı denilen ayaklanmayı yaptılar (13/14 ocak 532), şehri ateşe verdiler; bu arada Ayasofya kilisesi de yandı. Başkaldırma 18 ocakta kanlı bir şekilde bastırıldı. İmparator İustinianos Ayasofya'nın yeniden ve o güne kadar görülmemiş bir zenginlik ve büyüklükte yapılmasına karar verdi ve çalışmalara hemen başlanıldı. Yapının planının çizilmesi ve gerçekleştirilmesi işi büyük bir matematikçi olan Tralleis'-

Ayasofya
Cennet-Cehennem kapısı

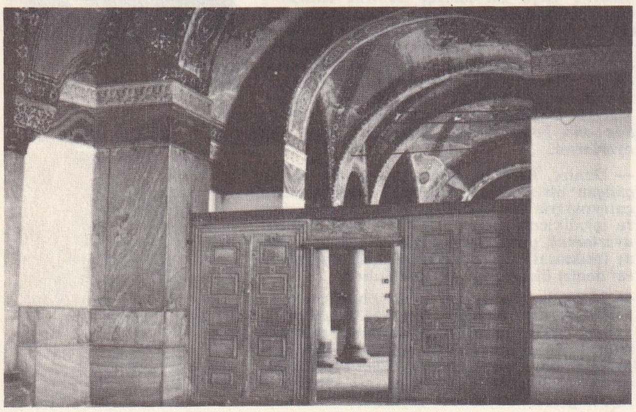

Foto. Nurettin Erkılıç, M. Sacit özenen (MEYDAN)

li (Aydın), Anthemios ile Miletos'lu (Milet) İsidoros'a verildi. İmparator kilisenin Kudüs'teki Süleyman tapınağından daha büyük ve daha süslü olmasını istiyordu. Yanan kilisenin alanı böylesine büyük bir yapı için yetersiz olduğundan yeni istimlâkler yapıldı ve işe hemen başlayabilmek için de yangın yerinin temizlenmesine gidilmeyerek alan düzeltildi. Bu yüzden yeni kilisenin zemini eskisinden 2,5 metre kadar yüksekte kalmıştır. İustinianos yeni yapının yangın ve depremlere karşı dayanıklı olmasını istediğinden, kilisenin tonoz ve kubbelerle örtülmesine ve elden geldiğince az ahşap kullanılmasına karar verildi. Bundan ötürü filayakları ve hatıllar kesme taştan, sütunlar, başlıklar, kaplamalar, söğeler v.b. unsurlar beyaz veya renkli mermerden; yapının ana duvarları, kubbe, tonoz ve kemerleri tuğladan yapıldı. Yapıda bin usta ve on bin amele çalıştırıldı. 23 şubat 532'de başlanan kilise 27 ocak 537'de büyük bir törenle halka açıldı. Yapıya yaklaşık olarak, bugünkü rayiç ile yetmiş beş milyon dolar harcandı. Dört atlı zafer arabasıyle törene gelen İmparator büyük kubbenin altında kendinden geçerek, ona böylesine büyük bir kilise yaptırma fırsatını verdiğinden dolayı Tanrı'ya teşekkür etti ve gururla «Ey Süleyman, seni geçtim» diye bağırdı. Yeni Ayasofya günümüzdekinden biraz değişikti; kubbesi daha basık ve dışarıdaki destek duvarları yoktu. Ancak daha İustinianos ölmeden, yapımından 22 yıl sonra bir yer sarsıntısı sonucunda büyük kubbenin doğu bölümü yıkıldı (22 mayıs 558). Bu defa İmparator Ayasofya'nın mimarı İsidoros'un yeğeni genç İsidoros'a kubbenin onarılma görevini verdi. Genç İsidoros yapıyı inceleyince kubbenin çok basık olduğu hükmüne vararak depremden kurtulan bölümlerini de yıktırdı ve yeni kubbeyi eskisinden 20 kadem (6,25 metre) daha yüksek yaptırdı ve kubbenin yatay kuvvetlerini karşılamak için yanlara destek duvarları ekledi. Kilise ikinci defa büyük bir törenle açıldı (2 aralık 562). Ancak bu onarımla da yapı gerekli statik dayanıklılığa erişememişti. Basileios I devrinde bir yer sarsıntısı sonucu batı yarım kubbesi yıkılma tehlikesi geçirdi (9 şubat 869) ve onarıldı. Aynı yüzyılda Venedik docu Orso Patricieni'nin hediye ettiği çan, batıdaki destek duvarlarına eklenen kuleye kondu. 25 Ekim 986'da bir yer sarsıntısı sonucu kubbenin bir kısmı yıkıldı, bir duvar çatladı ve yapının durumu tehlikeye girdiğinden kilise kapatıldı. Onarımı Tiridodos adlı bir mimar yaptı ve Ayasofya 13 mayıs 994'te yeniden halka açıldı.

Dördüncü haçlı ordusuyle İstanbul'a giren batılı hıristiyanlar Ayasofya'yı sanki başka bir dinin tapınağı imiş gibi yağma edip yıktılar; askerler, imparator kapısının yanındaki altın yaldızlı gümüş levhaları, altın ve gümüş haçları, her türlü değerli eşyayı soyarken rahipler de dinî eşya yağmasına giriştiler (1204). Bu yüzden Ayasofya'ya en büyük kötülüğü batılı hıristiyanlar yapmış oldu.

Paleologlar şehri geri aldıkları zaman (1261) imparator Mihael VIII, kilisenin onarımını aynı zamanda rahip olan mimar Ruçhas'a verdi. Batı yüzündeki destek duvarları bu sırada yapıldı. Kilisenin çevre duvarları, özellikle kubbenin yatay kuvvetlerinin etkisi altında dışarı doğru eğilen kuzey ve güney duvarları Andronikos II devrinde (1317) dışarıdan piramit biçimindeki destek duvarlarıyle güçlendirildi; ancak 31 yıl sonra kubbenin doğusunda bir parça yıkıldı ve halktan alınan yardımla onarılabildi (1354). Ayasofya XV. yy.ın ilk yarısında bakımsız ve harap bir durumdaydı. Castilla kralının elçisi İstanbul'a geldiğinde (1402) yapıyı, kapıları düşmüş, yerlerde sürünür durumda gördü.

1453'te Türkler İstanbul'u aldıkları zaman Ayasofya'yı bu durumda buldular. Fatih ilk cuma namazını burada kıldı ve kilisenin camiye çevrilmesini emretti. Doğuya bakan abside Kâbe'ye bakan bir mihrap kondu. Batıdaki büyük kubbenin yanındaki kubbeciklerden biri delinerek buraya ahşap bir minare oturtuldu. Ayasofya'nın esas yapısına ve içini süsleyen insan figürlü mozaiklere dokunulmadı. Bunların badanayle örtülmesi daha sonra, Kanunî devrinde olmuştur. Gene Fatih devrinde tuğla minare denilen güney batıdaki minare yapıldı ve doğudaki ikinci dayanak duvarı eklenerek yapı onarıldı. Kuzeybatıdaki ince minare Bayezid II devrinde (1506), batıdaki kalın minare ise, Selim II devrinde Mimar Sinan tarafından eklendi ve çevrede yapıya âdeta yapışacak kadar yaklaşan evler yıktırıldı. Mimar Sinan çökme tehlikesi gösteren Ayasofya'yı, Murad III devrinde imparator Andronikos'un yaptırdığı destekleri yeniden ördürerek ve yeni dayanak duvarları ekleyerek yıkılmaktan kurtardı. Helenistik devre ait mermer iki küp Bergama'dan getirtilerek gene bu devirde imparator kapısının sağına ve soluna kondu ve filayaklarının önündeki ince işçilikleriyle gözü çeken müezzin mahfilleri yaptırıldı. Mihrabın iki yanındaki iki büyük şamdanı Kanunî Süleyman Budin'den getirdi. Bıçakçızade Mustafa Çelebinin yazdığı âyetler ve mermer minberle büyük kubbenin altında solda bulunan mermerden yapılmış vaiz kürsüsü Murad IV zamanında yaptırıldı. Sultan Ahmed III zamanında yıkılan sıralar onarıldı ve yapının içine, büyüklüğüne uygun sekiz köşeli büyük bir top kandil konuldu; ancak bu kandil 1847-1849 yıllarında yapılan tamir sırasında kaldırılarak yerine günümüzdeki top kandil takıldı.

Yapının güney galerisinin gerisinde İznik çinileriyle süslü otuz bin kitaplık kütüphaneyi (1739-1742), XVIII. yüzyıl türk mimarlığının en güzel örneklerinden biri olan şadırvanı (1740) ve Muvakıthane ile Sıbyan okulunu (1742) Mahmud I yaptırdı; ancak bu okulun ilk kuruluşu Fatih devrinde oldu. Osmanlı imparatorluğu devrinde, Ayasofya'nın en büyük onarımlarından biri Abdülmecid zamanında yapıldı (1847-1849). İstanbul'daki Rus sefareti binasını yapmış olan isviçreli mimar Gaspar Fossati yönetiminde iki yıl süren çalışmalar sırasında kubbe, dibi çift demir çemberle çevrilerek sağlamlaştırıldı, kurşunları yenilendi, birinci kat galerisinde iğrilerek tehlikeli bir durum yaratan on üç sütun düzeltildi, sıvalar tazelendi, mozaikler açılarak bozuk yerleri onarıldı, içinde haç ve insan figürleri olanlar yeniden kapatıldı, geri kalanların üzeri açık bırakıldı; mihrap, mimber ve mahfiller tamir edildi. Ahmed III ve Mahmud I devirlerinde bazı değişmeler gören hünkâr mahfili de bu onarım sırasında günümüzdeki biçimini aldı. Gene bu sırada Ayasofya'nın içindeki ikinci kat galeri hizasında duvarlara asılı olan 7,5 m çapındaki Çehar*1 yâri güzin levhalarını kazasker hattat Mustafa* İzzet Efendi yazdı; büyük kubbenin içini süsleyen âyet de gene aynı hattat tarafından yazıldı. Yapının dışı sıvandı ve günümüzdeki minareler onarıldı. Ayasofya'nın çevresini saran ahşap yapılar bir yangını önlemek amacıyle yıktırıldı. Ayasofya, İstanbul'daki yapıların büyük bir kısmını tehlikeye düşüren ve bir dakika süren deprem sırasında (10 mayıs 1894) büyük zarar gördü; bozulmuş mozaiklerin bir kısmı döküldü. Ancak bu zarar kısa bir süre içinde giderildi.

Cumhuriyet devrinde Mühendis mektebi profesörlerinin de bulunduğu bir uzmanlar kurulunun 1926'da yaptığı altı aylık bir inceleme sonucunda, yapının kaya üzerine oturduğu, temellerinin sağlam olduğu anlaşıldı. Güneydoğudaki ana ayak biraz zayıf görüldüğü için birinci kattaki bir geçit kapatıldı ve ayak demir kama ile perkitildi. Demir bir çember ile kubbesi sağlamlaştırıldı ve su sızmasını önleyecek bütün onarım yapıldı. Atatürk'ün isteği üzerine Bakanlar kurulunun bir kararıyle Ayasofya 24 ekim 1934'te müzeye çevrildi. Bu sırada müzeyi saran yapılar istimlâk edilerek yıktırıldı, çevresindeki dükkânlar onarıldı ve Ayasofya bütünüyle günümüzdeki biçimini aldı.

● *Mimarî.* Kilisenin batı yönünde önce ortasında fıskıyeli bir havuzu bulunan 2/3 oranında, dikdörtgen biçiminde büyük bir avlusu vardı. Ancak, 1935'te yapılan kazılarda bunula ilgili bir kalıntı bulunamadı. Avlunun doğusundan üç kapı ile 1/9 oranında dar bir dikdörtgen olan dış nartekse geçilir. Çok sade olan bu bölümün üzeri manastır tonozlarıyle örtülmüş, duvarları ise badanayle boyanmıştır. Yapının esas eksenine göre enine yerleştirilmiş ve böylelikle avludaki enlilemesine etki bir kat daha artırılmıştır. Zamanında bu dış narteksin yedi kapısı vardı. Sonradan bunların ikisi kapatıldı, ikisi ise salonlara açıldı. Kapıların kanatları da sonradan yapıldı. Buradan beş kapıyle 1/6,5 oranında ve gene enine yerleştirilmiş olan iç narteks'e geçilir. İç narteks'in üzeri mozaiklerle süslü tonozlarla örtülüdür ve duvarları mermer levhalarla kaplanmıştır. Esas kiliseye açılan kapılarının dışında biri kuzeyinde, diğeri ise güneyinde iki ayrı kapısı daha vardır. Kuzeydeki kapıdan üst kattaki galeriye çıkılır. Güneyindeki kapı ise günümüzde giriş kapısı olarak kullanılmaktadır. İç narteksten dokuz kapıyle ana sahına geçilir. Güneydeki üç kapı halk için, ortadaki üç kapı imparator ve yanındakiler için, kuzeydeki üç kapı ise sığınak arayanlar için yapılmıştı. Kuzey ve güneydeki kapıların biçimi sadedir. Ortadaki üç kapıdan tam eksen üzerinde bulunan imparator kapısının çerçeveleri altın yaldızlı tunçtandır; üst pervazının üzerindeki bir madalyonda bir masa üzerinde açık bir kitap ve bir güvercin işlenmiştir. İmparator kapısının iki yanındaki kapıların çerçeveleri ise yeşil mermerdendir. Kareye yakın dikdörtgen bir alana oturan asıl kilise kubbeli bazilika biçiminde yapılmıştır. Bir orta sahın ile iki yan sahından meydana gelmiştir. Orta sahının eni 32,27 m, yan sahınlarınki ise 18-19 metre ve 18,70 metredir. Orta sahının absidden imparator kapısına kadar uzunluğu 79,29 metredir; iç ve dış narteksierin ölçüsü ve ara duvar kalınlıklarıyle birlikte 99,013 metreyi bulur. Bu geniş alanın ortasında 24,30 metre yükseklikte dört filayağına oturan ve çapı 33 m olan büyük bir kubbe vardır; çeşitli onarımlar gören kubbe biçimini değiştirerek tam yuvarlak olmaktan çıkmıştır (kuzey-güney yönünde 31,877 m doğu-batı yönünde 30,876 m, ortalama çap 31,36 m). Kubbenin yerden yüksekliği 55,60 m, kendi yüksekliği ise 13,80 m'dir; kubbenin tuğladan yapılmış 40 kaburgası vardır; bunlar 1,10 m genişliğinde kırk ayağa oturur; ayakların arasında kırk pencere vardır; bunlardan dördü kapalıdır. Büyük filayaklarını birbirine bağlayan ve kubbeyi

Ayasofya yanda, iç görünüş; üstte, sütun başlığı

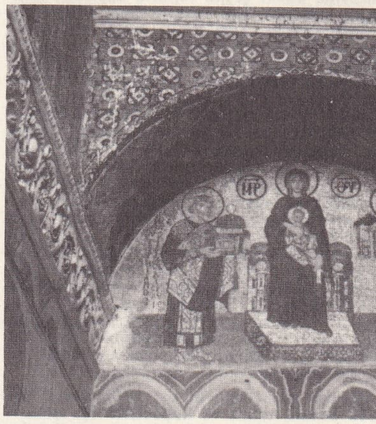

Ayasofya giriş kapısı mozaikleri

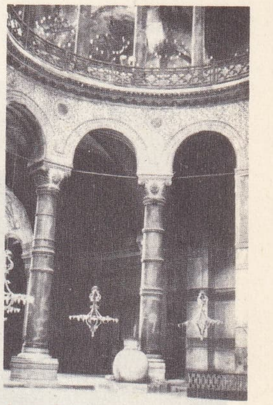

Ayasofya iç sütunları

Foto. M. Sacit Özenen, Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

taşıyan dört büyük kemerin birleştikleri noktalarda (15,65 yükseklikte) üç köşeli birer bingi ile yuvarlak plandan kare plana geçilmiştir. Kubbenin doğurduğu yatay kuvvetler doğu ve batı yönlerinde birer yarım kubbe ve daha küçük kubbeciklerle, kuzey ve güney yönlerinde iki katlı galeriler ve büyük dayanaklar ile karşılanmıştır. Burada kemer ve kubbelerin çeşitli yönlerde meydana getirdikleri yatay kuvvetlerin birbirleriyle karşılaştırılarak azaltılıp toprağa aktarıldığı görülmektedir. Doğuda bulunan küçük yarım kubbelerin ortasındaki yarım kubbe, absidin üzerini örter. Batıda orta yarım kubbe daha küçüktür ve iç narteksten esas kiliseye geçişi sağlayan üç orta kapının üzerini örter.

Yapı 107 adet sütun üzerine oturtulmuştur. Altta 40, üstte ise 67 sütun vardır. Orta sahını yan sahınlardan ayıran yeşil somaki mermerden yapılmış sekiz büyük sütun Ephesos'taki Artemis tapınağından getirtilmiştir. Dört tanesi küçük yarım kubbeyi taşıyan vişne rengi sekiz porfir sütun ise eski bir Mısır tapınağından alınmış, önce Roma'ya götürülmüş, sonra Ayasofya'da kullanılmak için İstanbul'a getirtilmiştir. Bu sütunlar gerek taşınma gerekse depremlerden zedelendiği için madenî çemberle perkitilmiştir. Yapının köşelerindeki dörtköşe kesitli sütunlar, üzerlerinde Iustinianos ile karısı Theodora'nın monogramları işlenmiş bütün sütun başlıkları, sütun kaideleri ve yerlere kaplanmış olan mermer levhalar Marmara adasından (Prokonnesos) getirilen beyaz mermerden yapılmıştır. Orta sahının duvarları, galeri katı hizasına kadar çeşitli taşlarla kaplıdır. Bunların arasında yeşil Tesalya mermerinden yapılmış şeritler, koyu vişne renkli ve Mısır'dan getirtilen porfirler, altın sarısı Libya, pembe damarlı Frigya, açık yeşil damarlı Karystos, fildişi renkli Kappadokia mermerleri meşhurdur. Taşlar, levhalar halinde kaplanmış ve bazıları simetrik olarak konulmuş ve böylelikle bazı soyut biçimler elde edilmiştir. Kaplamalar üstte bir şerit ve bir çıkıntıyle biter. Zamanında mermer levhaları altın yaldızlı ve dişli çıtalar çevrelerdi. Ayasofya'nın duvarlarına büyük bir ustalıkla açılan pencereler hem yapının ağırlığını azaltır, hem de içeriye bol ışık verir. Yapı kendi ışığını kendi yaratır gibidir. Gerçekten içeri girenleri ilk etkileyen, ışık oyunlarıdır. Dışarıyı gösteren bir pencere göze çarpmaz, bununla beraber dört bir yönden gelen ışık içeride bir renk cümbüşü yaratır; ancak günümüze eski bizans camlarından bir örnek ulaşamamıştır; zamanında bunların renkli mi yoksa beyaz mı olduklarını bilemiyoruz.

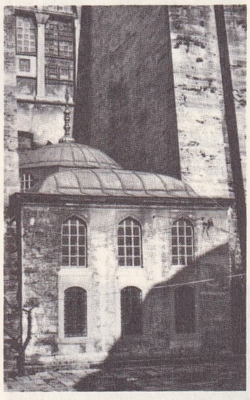

Ayasofya
Müze kütüphanesi

Mermer kaplamaların üst bölümleriyle bütün kemer, tonoz ve kubbelerin içi mozaiklerle süslenmiştir. Mozaiklerde kullanılan küçük parçacıklar ya renkli camlardan veya tabiî renkli taşlardan yapılmıştır; altından yapılmış mozaik parçaları ise altın varakların üzerine ince cam yapıştırılarak yapıldığı için cam, altını dış etkilerden korumuş ve bozulmasını önlemiştir. Aynı teknikle yapılmış gümüş mozaikler de kullanılmıştır.

● *Folklor.* 921 Yıl kilise, 481 yıl cami olarak kullanılmış bu büyük yapı üzerine benzerlerinde de olduğu gibi birçok efsane söylenmiştir. Bunların bir kısmı Hıristiyanlık devrinde, bir kısmı ise fetihten sonra doğmuştur. Hıristiyanlık devrinden kalan efsanelerin büyük bir kısmı Ayasofya'nın yapılışı üzerinedir. Iustinianos kiliseyi yaptırmağa karar verir, ancak hiç bir mimar isteğine uygun bir plan çizemez. Birgün imparator âyin sırasında elinden yere düşürdüğü kutsal ekmeği bir arının kapıp kaçırdığını görür. Ekmeği peteğin içinden bulup getirecek kişiye büyük bağışlarda bulunacağını ilân eder. Biri kilise maketine benzeyen bir petek getirir; mihrap yerinde kutsal ekmek durmaktadır. İmparator bu peteğe benzeyen kiliseyi yaptırır. Başka bir efsaneye göre bir melek Ayasofya'nın planını imparatora rüyasında verir. Ayasofya'nın yapılışı sırasında meleklerin yardımını anlatan efsaneler vardır. Kubbenin yapılacağı sırada Iustinianos'un parası tükenir. Beyazlar giymiş bir delikanlı katırlar yükü altını imparatora getirir. İmparator bunu herkese anlatınca tılsım bozulur, bir melek olan beyazlı delikanlı kaybolur. Birgün işçiler ve ustalar iş yerinden ayrılırlar; bir melek ustalardan birinin oğlunu işçileri çağırmağa yollamak ister, çocuk yapıyı beklediğini söyleyerek gitmez, melek de «sen dönünceye kadar ben beklerim» der. İmparator çocuğu bir meleğin yolladığını anlayınca melek dünya durdukça kiliseye baksın diye çocuğa bol para vererek uzak bir ülkeye yollar.

Günahkâr bir kadın olan ve güzelliğinden başka birşey düşünmeyen imparatoriçe Theodora öldükten sonra vücudunu yılanların yiyeceğini düşünerek büyük korkular geçirirmiş. Bir rahip kurşun bir lahit içine konulan cesedinin kilisenin büyük kapısı üzerine gömülmesini sağlık verir. Theodora ölümünden sonra bu biçimde gömülür. Ancak iki yılan bu lahide birer delik açarak girer ve imparatoriçenin cesedini yer. Giriş kapısı üzerinde görülen delikler bu efsaneye bağlanır. Terleyen direk efsanesi, yapının kuzeybatı köşesinde gözenekli bir taştan yapılmış olan sütunun kılcal borular olayından ötürü zeminindeki suyu emmesi ve üzerinin devamlı olarak terlemesi yüzünden doğmuştur. Halk bu sütunu kutsal saymış, üzerine parmak dokuna dokuna bir delik açmıştır. Söylentiye göre kilise camiye çevrildiğinde Hızır gelerek parmağını bu deliğe sokmuş ve kiliseyi Kâbe yönüne çevirmiştir. Bu sütuna «Ağlayan direk», «Uğurlu direk» de denir. Evliya Çelebi'ye göre ortadaki büyük kapıyle kıble yönündeki kapı Nuh'un gemisinin kalıntılarından yapılmıştır. Gene Evliya Çelebi'ye göre Ayasofya'nın içinde hastalıktan kurtaran ve tabiatüstü yetenekleri olan yerler vardır: caminin kuyusundan su içen kimse kalp çarpıntısı illetinden kurtulur, altın topun altında gerektiği gibi dua eden kimsenin istekleri yerine gelir ve o insan bunaklık, unutkanlık derdinden kurtulur. Gene bir söylentiye göre Kadir gecesi Hızır buraya gelirmiş. Doğudaki duvarın güneyindeki bir dolap kapağına para girecek kadar bir delik açılmıştır. Rivayete göre bu delikten para atılınca ses gelirse insanın dileği olurmuş. Fetihle ilgili efsaneler hem hıristiyan hem de islâm kaynaklarından gelir. Hıristiyan kaynaklarından gelen söylentilerin başında «açılmaz kapı» efsanesi vardır. Güneydeki ufak bir koridorun sonunda örülmüş bir kapı görünür. Söylentiye göre fetih günü patrik kalabalık bir halk kitlesiyle Ayasofya'da dua ediyormuş. Türk askerleri kiliseye girdikleri zaman patrik bu kapıdan kaybolmuş ve bu kapı bir daha açılmamış, her paskalyada da bu kapının önünde kırmızı yumurta kabukları bulunurmuş. Türkler İstanbul'u aldıktan sonra güya Ayasofya'yı bir gemiyle götürmek istemişler, ancak gemi Marmara denizinde batmış. Bu yer belli imiş, hiç dalga tutmaz ve etrafına çok güzel kokular yayarmış. Bir başka efsaneye göre de Kanunî devrinde bir gece Ayasofya'ya ibadet etmek için gelen dervişler caminin bütün ışıklarının yandığını görmüşler ve içeriden birtakım seslerin geldiğini duymuşlar. Padişaha giderek olayı anlatmışlar; padişah ve adamları geldiği zaman caminin dışında aynı olaylara şahit olmuşlar, ancak içeri girdikleri zaman karanlık ve boş olduğunu görmüşler. Söylentiye göre bu, ölülerin âyini imiş.

Ayasofya'nın bazı yerlerindeki izler de efsane konusu olmuştur. Yapının güneydoğusundaki büyük ayağın porfir sütunlara bakan yüzünde 6 m kadar yükseklikte ele benzeyen iz, söylentiye göre, fetih günü atıyle kiliseye giren Fatih veya Yâvedud Sultan cesetler üzerinde dolaşırken atı ürkmüş ve Fatih veya Yâvedud Sultan da kanlı eliyle kemere dayanırken öbür elindeki kılıcı duvara çalmış, atının nalı ise sütunun kaidesini zedelemiştir. Yüksek yerdeki el izine benzeyen bu lekeye «pençe nişanı» denir. Kapanmaz kapı efsanesine gelince: İslâm kaynaklarından çıkmış olan bu efsaneye göre İstanbul'un fethine katılanlardan biri kapıyı bir vuruşta toprağa gömmüş, kapı o günden sonra bir daha kapanmamış. İmparator kapısında yapının ortasına kadar olan bölümün altında büyük bir sarnıç olduğu söylentisi de vardır. Ancak eski müze müdürlerinden Muzaffer Ramazanoğlunun yaptığı kazılarda yalnız bu bölümün kuzeydoğusunda ve güney batısına rastlayan yerlerde, içlerinde dokuz metre yüksekliğe yakın su bulunan iki büyük kuyu bulunmuştur. Günümüzde giriş kapısının doğusundaki duvarda basit ve kötü bir işçilikle yapılmış bir mihrap vardır. Fatih Sultan Mehmed, 1 Haziran 1453 cuma günü camiye çevrilen Ayasofya'ya ilk namazı kılmak için geldiğinde bu mihrabın kullanıldığı söylenir. (M)

Ayasofya kütüphanesi, Sultan Mahmud I tarafından kuruldu (1742). Ayasofyanın içinde, iki büyük istinat duvarının arasındaki boşluktadır. Dikdörtgen şeklinde büyük bir okuma odası vardır. Bir duvarındaki selvili çini pano dikkati çeker. Mahmud I, 4 863, şeyhülislâm Saadeddin Efendi 113 yazma eser vakfetmiştir. Çok değerli tek nüshalar vardır.

Kitaplar 1968 haziranında Süleymaniye kütüphanesine nakledildi. Orada ayrı bir koleksiyon olarak muhafaza ediliyor. Kütüphanede kayıtlı kitapların sayısı şöyledir: yazmalar 451 türkçe, 6 677 arapça, 1 700 farsça; basmalar, 294 eski harfli türkçe, 25 arapça. (M)

Ayasofya Müze kütüphanesi, Ayasofya müzesine bağlıdır. Mevcut 630 kitabın çoğu sanat tarihi (özellikle bizans sanatı) ve arkeolojiyle ilgilidir. Ayrıca ansiklopediler, arkeoloji ve etnoğrafya dergileri, çeşitli dünya müzelerinin yıllıkları, yayınları v.b. bulunur. (M)

Ayasofya tamir madalyası, altın, gümüş ve bakırdan yapılmıştır. Sultan Abdülmecid (1839-1861), Reşit Paşa'nın aracılığıyle, Ayasofya'nın esaslı bir şekilde onarılmasına karar verdi. Bu sıralarda Şeyhülislâm Mekkizade Mustafa Asım Efendi vârissiz öldü. Hazineye geçirilen serveti paraya çevirerek Ayasofya'nın onarımına tahsis edildi. Bu arada bir de madalya çıkartılarak tamire iştirak için para verenlere tahsis edildi. Tamir, mimar Gaspar Fossati'nin nezaretinde iki yıl sürdü. (Bk. AYASOFYA.) 1849 yılında büyük bir merasimle yeniden ibadete açılarak selâmlık resmi yapıldı. (→ Bibliyo.) [M]

AYAS PAŞA, Bosna sancak beyliğinden sonra, Mehmed II zamanında Anadolu beylerbeyliğinde bulundu. Bir süre Beyazıd II'nin lalası ve daha sonra da III. vezir oldu. Bursayı şehzade Cem kuvvetlerine karşı savunurken esir düştü (1481). [M]

AYAS PAŞA, osmanlı sadrazamı (Avlonya 1482-?, 1539). Aslen arnavuttur. Bayezid II devrinde devşirme olarak saraya alındı, Enderun'da terbiye gördü. Ağalıkla çırağ edildi. Şah İsmail'e karşı yapılan Çaldıran* (1514) meydan savaşında Yeniçeri ağası olarak bulundu. 1515 yılında sadrazam Sinan* Paşanın Dülkadırlıoğlu Alâüddevle'yi yendiği Göksun* savaşına katıldı. Mısır* seferinde de Yeniçeri ağası olarak bulundu. Ridaniye* savaşını takip eden, Mısır'ın ve son Memlûk sultanı Tumanbay'ın Osmanlılar eline geçmesini sağlayan mücadelelerin hepsine katıldı. 1519 Yılında, Yeniçeri ağalığından ayrıldı. Kanunî'nin tahta çıktığı sırada Anadolu beylerbeyi idi. Canberdi Gazalî isyanının bastırılmasında, Rodos kuşatmasında (1522) bulundu. Mısır beylerbeyi Ahmed Paşanın isyanı sırasında ikinci vezirdi. Sadrazam İbrahim Paşa mülkî ıslahat yapmak üzere Mısır'a gittiği zaman Ayas Paşa, İstanbul'da Sadaret kaymakamı olarak bırakıldı. 1526 Macaristan seferinde üçüncü vezirdi; az sonra tekrar ikinci vezir oldu. Ölümüne kadar Kanunî'nin yaptığı bütün seferlere katıldı. Sadrazam İbra-

Ayastafanos antlaşması
Yat kulübün önünde meclis
azaları

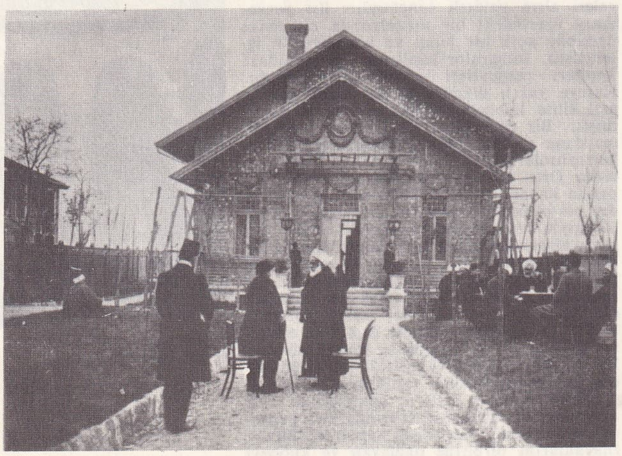

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

him* Paşanın sarayda boğdurulmasından sonra (15 mart 1536 gecesi), sadarete getirildi ve ölünceye kadar bu mevkide kaldı. Sadareti sırasında Arnavutluk, Korfu (Osmanlı tarihlerinde Körföz ve Körfes; 1537), Boğdan (1538) seferlerine gitti. O sırada salgın olan veba hastalığına tutularak öldü. Ayas Paşa kendinden öncekiler gibi kudretli bir devlet adamı olmaktan çok bir savaş adamı idi. Büyük servetinin bir kısmını Vize civarında Saray kasabasında hayrat yaptırmak için harcamış; cami, medrese, mektep ve imaret gibi tesisler vücuda getirmiştir. İstanbul'da da Fındıklının üstündeki bir semte, Ayas Paşaya izafeten Ayazpaşa adı verilmiştir. (→ Bibliyo.) [M]

AYASTAFANOS veya **AYASTEFANOS.** Esk. coğ. İstanbul'un Avrupa kesiminde, Marmara kıyısında bugün Yeşilköy adı verilen banliyö semti. 3 Mart 1878'de Osmanlı ve Rus elçileri arasında imzalanan, fakat Osmanlı devleti için çok ağır hükümler taşıdığından Batı devletlerinin isteği üzerine uygulanmayan bir antlaşmayle tarihte yer alır. (M)

Ayastafanos antlaşması (3 mart 1878). Doksanüç harbi diye bilinen 1877-1878 Türk-Rus savaşı sonunda bugünkü Yeşilköy'de imzalanan antlaşma. 1877-1878 Savaşında, önce başarılı olduğu halde sonra yenilen osmanlı ordusu, Edirne'ye kadar geriledi; Abdülhamid II o zamana kadar Türkiye'yi mânen desteklemiş olan İngiltere'ye aracılık teklif etti. İngiltere istenen teşebbüsü yaptı; bunun üzerine osmanlı Harbiye nazırı Rauf Paşa, 7 ocak 1878'de Rusya'nın balkan orduları başkumandanı Grandük Nikolay'a Osmanlı devleti adına mütareke yapmak salâhiyetinin alınmış olduğunu bildirdi. Az sonra Server Paşa ile Namık Paşa Grandük Nikolay'ı bulmak üzere Kızanlık'a gitmeye memur edildiler; ilerlemeye devam eden rus başkumandanı Nikolay ile, Edirne'de 31 ocak 1878'de buluşup barış öncesini görüştüler ve imzaladılar. Bununla, Ruslar henüz ellerine geçmemiş olan Bulgaristan kalelerini ve Küçükçekmece'ye kadar Rumeli'yi işgalleri altına alacaklardı. Bunun üzerine ingiliz donanması Osmanlı devletinin protestosuna rağmen 14 şubat'ta Çanakkale boğazını geçerek İstanbul önlerine geldi. Rus kuvvetleri de hızla İstanbul üzerine yürüdüler ve Ayastafanos'u (Yeşilköy) karargâh yaparak barış müzakerelerine orada başladılar. Edirne mütarekesiyle galip gelenin bütün şartları kabul edilmiş olduğundan, müzakereler fazla uzun sürmedi. Osmanlı murahhasları (Hariciye nazırı Saffet Paşa ve Berlin sefiri Sadullah Bey [Paşa]) ile rus murahhaslarının (Kont İgnatiev ve Nelidov) müzakerelerinden sonra Ayastafanos antlaşması imzalandı (3 mart 1878). Bu antlaşma osmanlı tarihindeki şartları en ağır ve en aleyhte olan antlaşmalardan biriydi.

Antlaşma 29 maddeyle bir ek fıkradan ibaretti. Buna göre Karadağ sınırları genişletilip bağımsız bir devlet haline getiriliyor, Sırbistan'ın istiklâli tasdik ediliyor ve kendisine yeni topraklar veriliyordu. Aynı şekilde Romanya'nın da istiklâli tanınıyor, Bulgaristan, Osmanlı devletine vergi veren seçkin bir eyalet haline getiriliyordu; bu eyalet veya emaretin sınırları osmanlı ve rus üyelerden meydana gelecek bir komisyon tarafından ve rus askerleri Rumeli'yi boşaltmadan tespit edilecekti. Bulgaristan'da hiç bir osmanlı askeri bulunmayacak, buradaki bütün kaleler de yıkılacaktı. Sadece, Ege denizine kadar uzanan Bulgaristan'ın ötesinde de vilâyetleri bulunan Osmanlı devleti, istediğinde bu emaret topraklarından asker geçirebilecekti. Tuna üzerindeki bütün kaleler yıkılacak, bundan sonra herhangi bir şekilde tahkimat yapılmayacaktı; Bulgaristan, Romanya, Sırbistan sularında osmanlı savaş gemileri bulunmayacaktı. İstanbul konferansında Bosna ve Hersek için teklif olunan ıslahat şartlarını Osmanlı devleti kabul edecek, 1868'de Girit nizamnamesinin uygulanacağını, doğu vilâyetlerinde Ermenilerin oturduğu yerlerde ıslahat yapılacağını da tekeffül edecekti. Savaş tazminatı olarak Osmanlı devleti bir milyar dört yüz milyon ruble vermeğe mecbur tutuluyordu; Osmanlı devletinin, savaş dolayısıyle içinde bulunduğu malî imkânsızlıkları dikkate alan Rus hükûmeti, Rumeli ve Anadolu'da, alacağı bazı toprak parçaları karşılığı verilecek tazminatın büyük bir kısmından vaz geçiyordu. Bu antlaşmayle değişen bazı hükümler hariç, bundan evvel, Osmanlı devletiyle Rusya arasındaki geçerli antlaşmalar tekrar yürürlükte olacaktı. Rus ordusu barış kesinleştikten ve akdedildikten sonra üç ay içinde Bulgaristan hariç bütün Rumeli'yi boşaltacaktı.

Rusya Bulgaristan'da yarattığı durumla Balkanlar'da kesin bir nüfuz sahibi oluyor, Osmanlı devleti ise büyük kayıplara uğruyordu. Kuvvetler dengesini bozan bu durum İngiltere ve Avusturya aleyhine siyasî bir ortam yaratacaktı; bu bakımdan adı geçen devletler tek taraflı olarak yapılmış olan bu antlaşmayı tanımadılar, Berlin'de bir konferans toplayarak Ayastafanos antlaşmasını değiştirttiler. (→ Bibliyo.) [M]

Ayastafanos Rus Âbidesinin Yıkılışı

Ayastafanos Deniz savaşı, İstanbul'un Fatih Sultan Mehmed tarafından kuşatılması sırasında vuku bulan bu savaşın tarihi 15, 20 ve 27 nisan 1453 olmak üzere çeşitli şekillerde gösterilir. Yeşilköy-Zeytinburnu bölgesi açıklarında geçen savaş, Baltaoğlu Süleyman Bey kumandasındaki 18 kadırgalık osmanlı donanmasıyle, Bizans'a kuvvet, eşya ve silâh getirmekte olan 4 ceneviz kalyonu ve bir bizans bandıralı korsan gemisi arasında oldu. Düşman gemilerinin büyük oluşu, alçak bordalı olan osmanlı gemilerinin rampa savaşını güçleştirdi, üstelik düşman sayıca da kuvvetliydi. Üç saat kadar süren savaş osmanlı filosunun aleyhine sonuçlandı, düşman filosu rüzgârdan faydalanarak Haliç'e girmeyi ve yükünü boşaltmayı başardı. Bu sonuç karşısında Fatih, Baltaoğlu Süleyman Beyi azlederek yerine Hamza Beyi tayin etti. (M)

Ayastafanos'taki Rus Âbidesinin Yıkılışı, Fuat Uzkınay'ın çevirdiği türk filmi (1914). Osmanlı imparatorluğunun İtilâf devletlerine karşı resmen savaş ilân edişinden üç gün sonra, 14 kasım 1914'te çevrildi. Filim, Türkiye'de bir türk tarafından yapılan ilk sinema eseridir. Osmanlı devletinin İtilâf devletlerine eğilimini belli etmesinden, özellikle Göben ve Breslau gemilerinin savaş ilân edilmeksizin rus kıyılarını topa tutmasından sonra türk halk oyunu savaşa hazırlamak için açılan basın kampanyasında üzerinde en çok durulan nokta, Rusların 1876-1877 savaşı sonunda vardıkları en ileri hat olan Ayastafanos'ta bu zaferi kutlamak için diktikleri anıtın yıkılmasıydı. Savaşın resmen ilânı üzerine bu anıtın yıkılması kararlaştırıldı ve bunun filme alınması önce Avusturya'nın «Sacha Messter Film Gesellschaft» şirketine verildi. Fakat son anda bu olayın mutlaka bir türk tarafından filme alınmasında ısrar edildiği için, daha önce sinema gösterimi ve işletmeciliğinde çalışan, seferberliğin ilânıyle silâh altına alınan yedek subay Uzkınay, avusturya şirketinin temsilcilerinden alıcıyı kullanmasını öğrenerek bu olayı filme aldı. Böylelikle 150 metre uzunluğunda bu kısa belge-filmi ilk Türk filmi olma niteliğini kazandı. (M)

AYASTEFANOS. Esk. coğ. Bk. AYASTAFANOS.

AYASULUK, Ege bölümünde Küçük Menderes ırmağının ağzından 9 km içeride bulunan Efes şehrinin ilk kurulduğu yere Ortaçağdan beri verilen ad. Şimdiki Selçuk*. Küçük Menderes'in alüvyonları, ırmağın döküldüğü az derin denizi doldurunca Efes şehri burayı bırakarak, güneybatıda şimdiki şehir kalıntılarının bulunduğu yere taşındı. Bununla beraber ırmağın alüvyonları Efes'in yeni yerini de deniz kıyısından uzak bırakmış ve sonunda şehir sönükleşmiştir. Ortaçağ başlarında, bizans hâkimiyeti altında eski Efes'in yerinde kurulan bir başka şehir gelişti. Bizanslıların buraya verdikleri ad (burada gömülmüş olan havari Joannes'in sanı olan Theologos'tan) Ayios Theologos'dur (Tanrı ile konuşan aziz). İtalyanlar bu adı *Altoluogo* «yüksek yer» biçimine çevirdiler. Türkçedeki Ayasuluk da bundan türemiştir.

Eski Efes'in yerini almış olan şehir, M.Ö. VI. yy. da deniz kıyısında yükselen bir tepeye yerleşmişti.

XIV. yy. ortasında (1353) burası Aydınoğullarına geçti ve havari *Joannes*'in adını taşıyan kilise camiye çevrildi. Bu mâbet, İlkçağın ünlü Diana (Artemis) tapınağının yerinde yapılmıştı. Ortaçağda şehir Venedik ve Cenovalılarla sürekli ticaret yapıyordu. Adı geçen devletlerin konsolosları burada oturulardı. Şehir ilk olarak XIV. yy. sonlarında Bayezid I (Yıldırım) tarafından, Timur'dan sonra da Mehmed I (Çelebi) tarafından Osmanlı devletine katıldı, Aydın sancağına bir kaza merkezi oldu; zamanla İzmir'in ve Kuşadası'nın gelişmesiyle sönükleşti, bataklıklar arasında küçük bir köy haline geldi: Cumhuriyetin kurulmasından sonra bataklıkların kurutulması, düzgün yollar yapılması ve turizmin gelişmesiyle yeniden önem kazandı. Bugün burada Selçuk ilçe merkezi (10 277 nüf.) vardır. Efes ve Meryemana çok ziyaret edilen iki önemli turistik bölgedir. (M)

AYAŞ, İç Anadolu'nun Yukarı Sakarya bölümünde Ankara ilinin ilçe merkezi kasaba; 3 873 nüf. Ayaş Mürted ova denilen çukur ovanın batısında kuzey-güney doğrultusunda uzanan Ayaş dağlarının (1 668 m) orta kesiminde, Ankara-Beypazarı yolunun dağları aştığı Ayaş belinin batı eteğinde kurulmuştur. İl merkezine kara yolu uzaklığı 60 km, yükseltisi 910 m'dir. Kasabadan Sakarya'nın küçük bir kolu olan Ayaş suyu geçer. Ayaş'ta selçuklu devrinden kalma Ulucami ve Bünyamin camii bulunmaktadır. Ayaş aynı zamanda suyu sıcak olan içmeleriyle meşhurdur. Ayaş ilçesinin (1 158 km², 16 936 nüf.) 22 köyü vardır. İlçenin kuzey kesimindeki dağlarda çam ormanları bulunur. Ovada buğday, arpa, sulak yerlerde pirinç, meyve ve sebze yetiştirilir, koyun ve ankara keçisi beslenir. (M)

AYAŞİ (Cebel), Fas'ta doğu Yüksek Atlasların tepelerinden biri. Yüksek Muluya ovasına hâkimdir; 3 750 m. (L)

AYAT çoğl. i. (ar. *âyet*, işaret, cümle'den *âyât*). *Esk.* İşaretler, mucizeler: *Âyât-ı ilâhî dolu, âfâk ile enfüs* (M. Â. Ersoy). ‖ Kur'an surelerini meydana getiren cümleler: *Mekke'de nazil olarak gelecekten haber veren âyâttan...* (Cevdet Paşa).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Âyât-ı Kur'aniye,* Kur'an âyetleri: *Âyât-ı Kur'aniye, zaman-ı Peygamberîde ne veçhile tertip olunduysa...* (Cevdet Paşa). ‖ *Âyât-ı muhkemat,* anlamı

Aya Triada
Hasatçılar vazosu
(Kandiya müzesi)

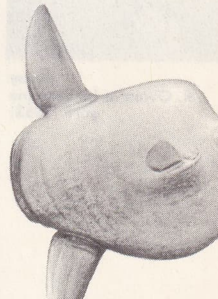
Aybalığı

ön yüz

Ayasofya tamir madalyası

arka yüz

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN) ; LAROUSSE

ay çöreği

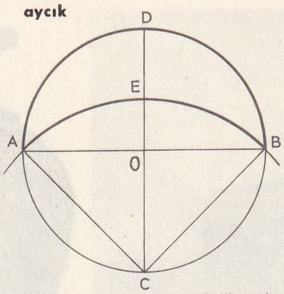

aycık

ay-ay
R. Owen'in bir resmine göre (1863)

Talât AYDEMİR

Aydede

kesin ve açık olan, başka türlü anlam verilemeyen ayetler. || *Ayât-ı müteşabihat,* anlamı kesin olmayan, te'vil edilebilen ayetler. || *Âyât-ı şerife,* mübarek ayetler. (M)

AYATAÇ (Mustafa), türk ressamı (doğ. 1925). Sanat öğrenimini İstanbul Güzel Sanatlar akademisinde Nurullah Berk ve Halil Dikmen atelyelerinde yaptı. Resimlerinin çoğunda bölgesel bir hava sezilir. (M)

Aya Triada («Kutsal Teslis»), Girit'te Minos'lardan kalma villa ve sarayın adı. Yakınında Bizans'tan kalma bir kilise bulunduğu için bu ismi almıştır. Phaistos prenslerinden birinin bir bağımlısı burada otururdu. Aya Triada M.Ö. yaklaşık olarak 1900-1700 ile 1400 tarihlerinde iki ayrı dönem yaşamıştır. Burada freskler, vazolar, yazı tabletleri ve taştan lambalar bulundu. Kandiya müzesinde sabun taşından (steatit) yapılmış üç değerli vazo (bir tanesi *Hasatçılar* adını taşır) ile civardaki yeraltı mezarından getirilmiş renkli bir taş lahit vardır. Bu lahit Girit'in din tarihi bakımından çok önemlidir. (L)

Aya Triada Manastırı kütüphanesi. Bk. RUM PATRİKHANESİ KÜTÜPHANESİ.

AY—AY i. Maymunların uzunparmaklıgillerinden memeli hayvan türü. (İlmî adı: *Daubentonia madagascariensis.)*

— ANSİKL. *Ay-ay* kedi büyüklüğünde gececil bir maymundur. Madagaskar adasının ormanlık doğu bölgesinde yaşar. Böcek kurtçuklarıyle beslenir. Fakat yiyeceğini bulabilmek için ağaçları da kemirebilir. (L)

AYAZ i. Duru, sakin havada çıkan kuru soğuk: ... *gecenin ayazı romatizmalı bacaklarını sızlatmağa başlayınca, bohçasını alacak, yine köskös evinin yolunu tutacaktır* (R. N. Güntekin). || Sıf. [Hava ve gece için] Soğuk: *Ayaz gecelerde ise, yarı nuranî bir hayalet oluyordu* (R. H. Karay). || Parlak, saçsız: ... *ellibeşlik, tıknaz, başı ayaz, hafif bir şive ile konuşan bir adam* (A. K. Tecer).
— ÇEŞ. DEY. *Ayaz almak,* bir şey elde edememek. || *Ayaz kesmek,* soğukta uzun süre kalarak üşümek. || *Ayaz vurmuş,* donmuş. || *Ayaza çekmek,* [hava için] soğumak, kuru soğuk çıkmak. || *Ayaza kalmak,* geç kalarak fırsatı kaçırmak. || *Ayazda kalmak,* soğukta kalma. Boş yere beklemek. || *Ayaz paşa kol geziyor* veya *ayaz paşa kola çıktı,* «soğuk çıktı» anlamına şaka tarzında söylenir.

◆ **Ayazlı** sıf. [Hava için] Soğuk ve açık.

◆ **Ayazlık** i. Veranda, üstü kapalı sundurma. (M)

AYAZ, Gazneli Mahmud'un sevgi ve güvenini kazanmış kölesi. Yakışıklılığı ve zekâsı sayesinde dikkati çekti, hükümdarın sevgi ve güvenini kazanarak en yakın dostu oldu. Hayatı hakkında bilgi pek azdır. Ayaz adı, sonraları «örnek bir nedim» sembolü olarak kullanıldı. (M)

AYAZ, selçuklu emîrlerinden (?-1105). Hemedan beyi idi. Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine oğullarından Berkyaruk ile Muhammed'in saltanat mücadelesinde önemli rol oynadı. Önceleri Muhammed'in tarafını tutan Ayaz, 1100 yılında Berkyaruk'un tarafına geçti. Onun ölümünden sonra küçük oğlu Melikşah'a atabey oldu. Muhammed tarafından bir hileyle öldürüldü. (M)

Ayazağa kasrı, İstanbul'da Ayazağa semtinde bir kasır. *Havuz köşkü* de denen kasrı XIX. yüzyılda Serkis Kalfa yaptırdı. Köşkün yerinde Yeniçeri ocağında kulkethüdası olan Ayaz Ağa'nın çiftliği vardı. Daha sonra Emlâk-ı emîriyeye geçti. Tahtadan yapılmış, geniş saçaklarla örtülü olan bu köşkün duvarları Abdülaziz'in İngiltere'den seçip getirttiği çinilerle kaplıdır. Büyük salonun tavanında tahta işlemeli süsler yer alır; ayrıca burada ocak ve mermer fıskıyeli havuz ve bir de av odası vardır. Bugün dış kısımlar ve saçaklar haraptır. Millî emlâk arasında olan köşk, Binicilik okulu olarak kullanılmaktadır. (M)

AYAZLAMAK geçsz. f. [Hava için] Kuru soğuğa çevirmek: *Hava iyice ayazlamıştı, neredeyse sabah ezanları okunacaktı* (N. Araz). || Ayazda kalarak çok üşümek. || Soğumak. || *Argo.* Boş yere beklemek.

◆ **Ayazlanmak** dönşl. f. Ayazda kalmak, üşümek.

◆ **Ayazlandırmak** etrg. f. Ayazda bırakmak.

◆ **Ayazlaşmak** ortaklş. f. Soğumak. || *Mec.* Durumu bozulmak, elinde bir şey kalmamak.

◆ **Ayazlatmak** ettrg. f. Soğukta bekletmek, ayazda soğutmak. (M)

AYAZMA i. (yun. *hagiasma,* mebrûk, mübarek). Putperestlikten Hıristiyanlığa intikal ederek bir aziz veya azizenin adına bağlanmış kuyu ve pınar; halk arasında suyunun türlü maraz ve illetlere karşı şifalı olduğuna inanılır, ziyaret edilir.

— ANSİKL. Genellikle *ayazma*lar bir kilisenin yanında veya içinde bulunur. Adını taşıdığı aziz veya azize için özel bir günü vardır. Bu günde en yakın kilisenin papazı gelerek ayin yapılır, ayazmanın şifalı ve kutsal suyundan içilir veya vücuda sürülür. Ayazmalar osmanlı devrinde büyük bir oranda artmıştır (özellikle 1808-1861), İstanbul'da bugün yüzün üstünde ayazma vardır. En ünlüleri: bizans devrinde de önemli sayılan Ayvansaray'da *Blakherna ayazması, Balıklı ayazması* (*Zoodokos pigihi* «Hayat bağışlayan kaynak»; bu ayazmada bulunan ve Meryem Ana'nın şifa verici kudretini temsil eden su hakkında İstanbul'un fethiyle ilgili bir efsane de vardır). Sarayburnu'nda İncili köşkün dibinde *Kumluca ayazması* (Yunan ihtilâline kadar [1821] Osmanlı padişahlarınca ziyaretine izin verildi).

Bunlardan başka Balat'ta eski bir bizans kilisesi olan Surp Hraştagabet ile son yıllarda Fatih'te Bıçakçı çeşmesinde bulunan eski bir ayazma sayılabilir (içinde bizans devrine ait işlenmiş mermerler vardır); ayrıca Eğrikapı'da *Ayia Zoni* (*Timiazoni*), Fındıklı'da *Ayii Apostoli,* Alemdar'da *Ayios Terapon* da hâlâ ziyaret edilen ayazmalardır. (M)

Ayazma camii, İstanbul'da, Üsküdar'da aynı adı taşıyan semtte, liman ağzına ve Kızkulesi'ne hâkim bir sırtta yapılmış selâtin camilerindendir. Mustafa III tarafından annesi Mihrişah Emine Sultan ve kardeşi şehzade Süleyman adlarına 1760 yılında yaptırılmıştır. Sibyan mektebi, hamam, çeşme, muvakkithaneden meydana gelen bu yapılar topluluğu zamanla değişmiş, sibyan mektebinin yerine yenisi yapılmış, muvakkithanenin duvarları kalmış, hamam da yıkılmağa yüz tutmuştur.

Yapıya dış avludan üç kapıyle girilmekte, özellikle kuzey yapısı belirtilmiş bulunmaktadır. Barok mimarînin İstanbul'daki bu uygulaması tek minareli, tek kubbelidir. Süslemede ve bazı mimarî ayrıntılarda Avrupa özellikleri göze çarpmakla beraber yine de osmanlı mimarîsinin bazı görünüşleri yapıya hâkimdir. Cami içindeki hünkâr mahfiline bağlanan bir hünkâr dairesi binanın doğusuna doğru çıkıntı yapmaktadır.
Yapının içinde belirli bir yüksekliğe kadar yer alan somaki mermer levhalar dikkati çekmektedir. Mihrabı kırmızı somaki, minberi ise renkli mermer oymalarla zenginleştirilmiştir. (M)

Ayazma kapısı, İstanbul surunun Haliç tarafındaki kapılarından biri. XVI. yüzyılda açılmış olması muhtemeldir. Unkapanı köprüsü ile Odunkapısı arasındadır. Daha çok yapı malzemesi satan esnafın yoğun olarak bulunduğu bir yerdir. (M)

AYAZMENT. Bk. ALTINOVA.

AYB. i. Bk. AYIP.

AYBALIĞI bļş. i. Kemikli balık türü. Yuvarlak veya oval biçimi ve kuyruksuz görünüşüyle diğer bütün balıklardan ayrılır. (İlmî adı: *Mola mola.* Aybalığıgillerden.)

— ANSİKL. *Aybalığı*'nın vücudu basıktır. Anus ve sırt yüzgeçleri yüksek ve simetriktir; kuyruk yüzgeci yeniay şeklindedir. Bu balıkların çapı 2-3 m'yi, ağırlığı 1 000 kg'ı bulabilir. Deniz yüzünde salınıp dururlar. Fakat çok derine de dalabilirler. Küçük canlıları avlayarak beslenirler. Vücutlarının her yerinde çeşitli asalaklar bulunur. Bu balığa *pervanebalığı* da denir. (L)

AYBALIĞIGİLLER bļş. çoğl. i. Çengelçeneliler takımından balık familyası. (İlmî adı: *Molidae.)*

— ANSİKL. *Aybalığıgiller*'de kuyruk yüzgeci yoktur. Kuyruğun yerinde kıvrımlı bir deri vardır. Akdeniz'de ve Atlas okyanusunda bulunurlar. En iyi bilinen türü aybalığıdır. (L)

AYBALTA bļş. i. Ay şeklindeki savaş baltası. || Gemi, kayık v.b.nin kerestelerini yontmak için kullanılan ay biçimindeki balta. (M)

AYBAR (Mehmet Ali), türk siyaset adamı, hukukçu (İstanbul 1910). Galatasaray lisesini, İstanbul Hukuk fakültesini bitirdi (1936). Fransa'ya gönderildi (1939), Paris'in Almanlar tarafından işgali üzerine döndü (1940). Hukuk fakültesi devletler hukuku doçenti oldu (1942). Üniversitede bulunduğu sırada yazdığı siyasî yazılar sebebiyle öğretim üyeliği görevine son verildi (1946). İstanbul'da *Hür,* İzmir'de *Zincirli Hürriyet* adlı haftalıkları yayımladı. Yazıları sebebiyle 3 yıl 8 ay hapse mahkûm oldu, 1950'deki genel aftan faydalandı. 1961'de kurulan Türkiye İşçi partisi genel başkanlığına seçildi (1963). 1965 Seçimlerinde İstanbul milletvekili oldu. *Bağımsızlık, Demokrasi ve Sosyalizm* (1968) adlı bir kitap yayımladı. (M)

AYBARS, hun hükümdarı Attilâ'nın amcasının adı (V. yy.). Bazı araştırmacılar bu ismi vaşak anlamını veren *Oybars* şeklinde okumaktadırlar. (M)

AYBASTI, Orta Karadeniz bölümünde, Ordu ilinin bir ilçe merkezi; 7 450 nüf. Kasaba, Bolaman suyunun yukarı kesiminde 640 m yükseltide, iskelesi olan Fatsa'ya 57 km uzaklıkta, oldukça dağınık evlerden ve mahallelerden meydana gelmiş bir yerleşme olarak kurulmuştur. Çevresi ormanlıktır. Mısır, buğday, patates yetiştirilir. 1959'da kurulmuş olan Aybastı ilçesi (508 km², 30 371 nüf.) içinde 25 köy vardır. (M)

AYBAŞI bļş. i. Bk. ÂDET HALİ.

AYBEG (İzzeddin Ebü'l-Mansur), Şam sultanı Melik-ül-muazzam Şerefeddin İsa'nın kölesi (?-Kahire 1249). 1212'de saray kâhyası oldu ve Havran dolaylarında bazı topraklar kendisine tımar verildi. 1227'de Şerefeddin İsa öldü, yerine oğlu Melik-ül-Nâsır Davud geçti. Aybeg'i Şam naibi yaptı. Bütün siyasî nüfuzu eline aldı. Bir süre sonra Davud'un amcası Melik-ül-Eşref, Şam'ı aldı, Aybeg'i naiplikten uzaklaştırdı. Kahire'ye gitti. Orada öldü. Cenazesi Şam'a getirildi. Şerefeddin İsa ile beraber adı Haçlı seferlerinde de geçen Aybeg büyük bir imarcı olarak tanınmıştı: Şam'da üç, Kudüs'te bir medrese açtı, ticaret yollarını onarttı, Çölde büyük su depoları, hanlar ve kaleler yaptırdı. (M)

Foto. LAROUSSE ; Yeni Sabah arşivi, Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

AYBEG Kutbüddin, Delhi'deki Türk Memlûkları devletinin kurucusu (öl. 1210). Gazne hükümdarı Muizzüddin Muhammed'in kumandanı. Gazne'de bir esir tacirinden satın alınan Aybeg, Nişabur kadısı Fahrüddin Abdülaziz'in yanında kaldı, ondan okuma yazma ve dinî terbiye gördü, aynı zamanda mükemmel bir süvari ve okçu olarak yetiştirildi. Sultan Muizzüddin'in hizmetine girdikten sonra onun güvenini kazandı ve çeşitli vazifelerde bulundu, Harizmşahlar ile yapılan savaşlarda, özellikle Hindistan'a yapılan seferlerde iyi bir kumandan olduğunu gösterdi. Sultan Gazne'de oturmağa mecbur olunca Hindistan'daki topraklarının idaresini Aybeg'e bıraktı. Aybeg'in iktidarından ve Gazne hazinesine sağladığı gelirlerden memnun olan Sultan ona «melik» unvanını verdi.

Aybeg, Hindistan'da kaldığı sürece birçok zafer kazandı, ülkesini genişletti, binlerce kişinin müslüman olmasını sağlayarak islâm din ve kültürünün Hindistan'da yerleşmesinde önemli bir rol oynadı. 1202'de sultan Muizzüddin'in ölümü üzerine Lahor'a gelerek tahta geçti. Hükümdarlığı zamanında birçok fetihte bulundu. Çevgan oynarken attan düşerek öldü. Aybeg, Delhi'deki Türk sultanlığını kurarak sağlam bir idare sağladı. İradesi çok sağlam kudretli bir kumandan ve kendisini ordusuna, teb'asına sevdirmesini bilen seçkin bir devlet adamıydı. (M)

Aybetü'l-Hakayık. Bk. ATABETÜ'L-HAKAYIK.

AYBOCİ i. Denizc. Irgadı geriye döndürerek zinciri denize verme. (*Hayboca* da denir.) || Bu iş için verilen kumanda. (M)

AYBUGİR, Asya'da, Batı Türkeli yöresinde Aral gölünün güneybatısında göl. Aral gölünün bugünkü sınırlarına çekilmesi sonucu oluşmuştur. Hive'nin kuzeybatısındaki Amuderya nehrinin sularıyle beslenir. (M)

AYCIK i. Mat. Hilâl biçiminde düzlem şekil. || *Hippocrates aycığı,* özel bir tarzda çizilmiş iki yarım daire arasında kalan yeniay.

— ANSİKL. Mat. Bütün bir dairenin dördüllemesi (kuvadratürü) mümkün olmamakla birlikte, bazı kısımlarının dördüllemesi gerçekleştirilmiştir; bunların ilki ve en ünlüsü *aycığın*kidir; bunu Sakızlı Hippokrates'e borçluyuz. Merkezi O olan bir çemberde, birbirine dik iki AB ve CD çapları çizilir. C merkez, AC yarıçap olmak üzere AEB dörtte bir çemberi çizilir. ACB üçgeni ikizkenar ve diktir: $\overline{AC}^2 = 2\,\overline{AO}^2$ yani $\pi\overline{AC}^2 = 2\pi\overline{AO}^2$ veya

$$\frac{\pi\overline{AC}^2}{4} = \frac{\pi\overline{AO}^2}{2}.$$

ABC daire kesmesinin alanı = ADB yarı çemberinin alanı. Her iki taraftan AEB daire parçasının alanını çıkartırsak

ADBEA aycığının alanı
= ABC üçgeninin alanı = AO^2

kalır.

Böylece aycığın dördüllemesi yapılmış olur. (L)

AYCIK i. *Clausilia* cinsi yumuşakçaların kavkısındaki ağzın biçimi. (Aycık veya aşı kıvrım, kavkı ağzının dip tarafındadır. Kavkı saydam olduğu için, beyazımsı bir yay biçiminde görülür.) [L]

AYÇATAL bfş. i. Taşıyıcı bir mil üzerindeki yivler tarafından kaydırılan ve vites kutusu içinde vites değiştirme işlemini gerçekleştiren parça || *Ayçatal mili,* üzerinde ayçatalların kaydığı mil. || *Oto ayçatal dişlisi,* vites değiştirmeyi sağlayan ayçatalların bütününe verilen ad. (L)

AYÇİÇEĞİ bfş. i. Sarı çiçekli, gösterişli otsu bitki. *Günebakan* veya *gündöndü* de denir. (Bileşikgillerden.) [İlmî adı: *Helianthus annuus.*]

— Mutf. ve sanay. *Ayçiçeği yağı,* ayçiçeği tohumlarından elde edilen düşük asitli sarımtırak sıvı bir yağ (Yemeklik olarak kullanıldığı gibi margarin, sabun ve yağlıboya yapımında da kullanılır.)

— Zootekn. *Ayçiçeği küspesi.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Ayçiçeği* genellikle büyük, biryıllık veya çokyıllık otsu bir bitkidir. Yaprakları bütün ve dişlidir. Çiçekleri sarı renkte ve çok büyük olur. Ayçiçeği, tohumlarından yağ elde etmek için yetiştirilir. Süs bitkisi olarak yetiştirilen türleri de vardır. Ayçiçeğinin anayurdu Orta Amerika'dır. XVI. yy. ın ikinci yarısında Avrupa'ya getirilmiş, önce Fransa'da, sonra öteki avrupa ülkelerinde süs bitkisi olarak yetiştirilmiştir. Ayçiçeği tarımı Türkiye'de son zamanlarda gelişme göstermiştir. 1930 Yılından sonra Bulgaristan göçmenleriyle önce Trakya'ya, sonra Anadolu'ya yayılmıştır. 1947 Yılından itibaren istatistiklerde yer almağa başlayan ayçiçeğinin ekim alanı 1967'de 215 000 hektarı, tohum üretimi ise 230 000 tonu bulmuştur. Bir hektardan elde edilen ürün miktarı ortalama 1 070 kg'dır. Daha çok Trakya ve Marmara bölgesinde yetiştirilir. 1967 İstatistiğine göre en çok ayçiçeği tohumu üreten iller: Tekirdağ (59 330 t), Edirne (54 025 t), Kırklareli (27 995 t), Bursa (17 854 t), Çanakkale (17 522 t), Balıkesir (13 520 t), Kocaeli (8 263 t), İstanbul (5 881 t), Sakarya'dır (5 506 t.).

— Zootekn. Ayçiçeği tanelerinden yağ elde edildikten sonra küspesi kalır. Buna *ayçiçeği küspesi* denir. Tane kabuğunun çıkarılıp çıkarılmadığına göre, *kabuklu* veya *kabuksuz küspe* adını alır. Hayvan yemi olarak kabuklu küspe önemsizdir. Çünkü selüloz bakımından zengindir. Halbuki kabuksuz küspe, azotlu madde bakımından zengin olduğu için mükemmel bir yemdir. (ML)

AY dağları (Cebel-ül-Kamer), coğrafyacıların XIX. yy. ortalarına kadar Afrika'nın ortasında, Ekvator'un altında bulunduğunu kabul ettikleri farazî dağ dizisi. Nil'in kaynağının burada olduğu sanılırdı. (L)

AYDEDE, Peyâmi Sabah gazetesinde, satirik fıkralar yazan Refik Halid Karay*ın mahlâsı. (M)

Aydede, İstanbul'da yayımlanmış haftalık «bîtaraf, hoşsohbet» gazete (2 ocak 1922-1 ekim 1949, 125 sayı). Başyazarı Refik Halid (Karay). Başyazarının 9 kasım 1922'de «İstiklâl harbine muhalefeti» dolayısıyle Türkiye'den Suriye'ye firarı üzerine 1923-1947 yılları arasında çıkmadı. Millî kütüphanede tam koleksiyonu vardır. (M)

AYDEMİR bfş. i. Marang. Doğrama yapılırken kullanılan, yüzü kavisli bir çeşit keser. (M)

AYDEMİR (Ahmet Talât), türk subayı, 22 Şubat ve 21 Mayıs ayaklanma olaylarının kahramanı (Bilecik'te Söğüt 1917-Ankara 1964). Harbiyeyi (1939) ve Harp akademisini (1954) bitirdi. Kore'deki görevinden 27 Mayıs 1960'tan sonra döndü. Harp okulu kumandanlığına tayin edildi. Öncülük ettiği 22 Şubat* 1962 ayaklanma teşebbüsü bastırıldıktan sonra da görevinde kaldı. 21 Mayıs* 1963'te, askerî darbe için tekrar harekete geçti. Hareket bastırıldı ve Talât Aydemir, Mamak Askerî mahkemesince mahkûm ve idam edildi. (M)

AYDEMİR (Şevket Süreyya), türk yazarı, iktisatçı (Edirne 1897). Edirne Muallim mektebini bitirdi (1918). Rusya'ya gitti (1919), Azerbaycan, Dağıstan ve Gürcistan'da bir süre öğretmenlik yaptı. Moskova üniversitesini bitirdi (1924). Türkiye'ye döndükten sonra, siyasî faaliyet sebebiyle, Ankara İstiklâl mahkemesince on yıl hapse mahkûm edildi (1925); on sekiz ay sonra genel aftan faydalandı. Devlet hizmetine alındı: Yüksek ve Teknik Öğretim Umum müdür muavini (1928-1930), Ankara Belediyesi İktisat müdürü (1930-1936), Ankara Ticaret lisesi müdürü (1936-1938), İktisat Vekâleti Sanayi Tetkik heyeti reisi (1938-1947), Başbakanlık Yüksek Murakabe heyeti üyesi (1947-1951).

Yayımlanan kitapları: *Lenin ve Leninizm* (1924), *Cihan İktisadiyatında Türkiye* (1930), *İnkılâp ve Kadro* (1932), *Suyu Arayan Adam* (kendi hayat hikâyesi, 1959), *Toprak Uyanırsa* (roman, 1962), *Tek Adam* (Atatürk'ün hayat hikâyesi; I. cilt 1963, II. cilt 1964, III. cilt 1965), *İkinci Adam* (İnönü'nün hayat hikâyesi; I. cilt 1966, II. cilt 1967, III. cilt 1968), *Menderes'in Dramı* (Menderes'in hayat hikâyesi, 1969). [M]

AYDIN sıf. Kültürlü, okumuş, görgülü, ileri fikirli, merakından veya mesleği gereği çeşitli bilgilerle aydınlanmış, münevver: *Fakat bu hareketler, aydın sayısının azlığı ve millî. hareketin yeniliği dolayısıyle milletin geniş kütlelerini içine alamadı* (Ş. S. Aydemir). *«Biz aydınlar, biz neler öğrenmiş bilginler» deyip koltuklarımızı kabartırız...* (N. Ataç). || Işıklı, pırıltılı, aydınlık: *Aydın bir sabah.* || Vâzıh, anlaşılır, açık: *Aydın bir üslûp.* || Ümit verici, ferahlatıcı: *Demek ki Turan'ı herşeyden evvel modern bilginin ve aydın bir ülkünün savaşçıları kuracaklardı* (A. H. Müftüoğlu). *Aydın bir çehre.* || Erkek adı. || *Esk.* Işık.

— ÇEŞ. DEY. *Ay aydın, gün beyaz,* aydınlık, ümitli, keyifli, iyi şeyler vaat eden bir zaman parçasını nitelemek için: *O devirlerde; ay aydın, gün beyaz, herkes keyfince gününü gün ederdi* (N. Araz). || *Göz aydına gitmek,* kutlamak, tebrik etmek, gözün aydın demeğe gitmek: *Komşunun yeni doğan çocuğuna göz aydına gittiler.* || *Gözün aydın,* tebrik ederim, kutlarım, müjdeler olsun anlamında. || *Günaydın,* sabah selâmlaşırken aydınlık, ümitli bir gün dilemek için. || *Tünaydın,* öğleden sonra selâmlaşırken iyi, hayırlı akşamlar dilemek için. Bk. SELÂMLAŞMA.

— G. santl. *Aydın gölge,* bir tabloda, bir gravürde veya bir desende gölge zemini üzerinde yaygın bir ışık etkisini ince bir şekilde derece derece açma sanatı. Bk. ANSİKL. || *Esk.* Tahtaya, tek renk üzerine işlenmiş gravür. || *Aydınlar resmi,* XVI. yy. dan itibaren yüksek kültürlü amatörlerin (ven jen) yaptıkları ve Çinlilerce resim sanatının en yüksek ifadesi olarak kabul edilen eserlere verilen ad.

— ANSİKL. Correggio bu tip resmin yaratıcısı sayılır, Giorgione, Tiziano, Tintoretto, Caravaggio, hattâ Velasquez Murillo, özellikle Rembrandt bu usule baş vurdu. Rembrandt'ı flaman ve hollandalı ressamlar izledi (Van Ostade, Nicolas, Maes, Ferdinand Bol, Pieter de Hoog, Terburg, Metzu). [ML]

AYDIN, Ege bölgesinde il merkezi şehir; 43 483 nüf. Büyük Menderes ovasının kuzey kenarında, bu ovayı Küçük Menderes ovasından ayıran Aydın dağları'nın güneyinde, kızıl renkli kumlu çakıl, killi tortulların meydana getirdiği dik yamacı yaran Tabakhane deresinin, ovanın kenarına yaydığı birikinti yelpazesinin hafif eğimli yüzeyi üstüne yerleşmiştir.

● *Coğrafya.* Şehrin yükseltisi aşağı semtlerde 55 m, yukarı kesimlerde 80 m'ye kadar çıkar. Sözü geçen dik yamaçlar üzerinde uzanan 150-170 m'lik düzlüklerde şehrin bazı yapıları yer alır. Şehrin bugünkü yerine yerleşmesi Ortaçağda türk hâkimiyeti kurulduktan sonra oldu. Eski şehir şimdiki gibi ovanın kenarında değil, dik yamaçlar üzerindeki düzlükte ve dağların eteğinde, korunmağa elverişli bir yerde kurulmuştu ve *Tralleis* adını taşıyordu. Aydın, Ege denizi kıyısına 70 km uzaklıktadır ve iskelesi kendisine kara yoluyle 125 km, demiryoluyle 130 km mesafedeki İzmir şehridir. Aydın'ın yeri ulaşım bakımından önemlidir. Doğu-batı yönünde uzanan demiryolu ve işlek kara yolundan başka, burada güneye Çine suyu vâdisini izleyen Muğla yolu, kuzeye Aydın dağlarını aşan Tire yolu vardır. Aydın canlı bir ziraî ticaret merkezidir (ünlü hafta pazarı). Sanayi alanında geleneksel faaliyetler (yağ ve sabun yapımevleri, pamuğu çekirdeğinden ayıran çırçır atelyeleri, dokuma tezgâhları, dericilik, meyankökü fabrikası, oya ve işlemeler, şarapçılık) dışında son yıllarda (1953) pamuk ve sunî elyaf işleyen bir tekstil fabrikası ile bir de konserve fabrikası kurulmuştur.

● *Tarih.* Aydın'dan çok önce şehrin kuzeyindeki yüksek düzlükler üzerine kurulmuş bulunan Tralleis, Eskiçağda Ege bölgesinin önemli şehirlerinden sayılırdı. Bütün Ege bölgesi gibi M.Ö. VI. yy. da İskender'in imparatorluğuna katılmış, M.Ö. IV. yy. da İran hâkimiyetine geçmiş, 189'da Roma devleti eline, oradan da Doğu Roma imparatorluğunun payına düşmüştür. Malazgirt savaşından kısa bir süre sonra, yöre Selçukluların eline geçti. Fakat çok az bir zaman sonra, XII. yy. başında ve Birinci Haçlı seferi sırasında Bizanslılarca geri alındı. 1177'de Kılıç Arslan II tarafından zaptedildiyse de, tekrar imparator Manuel'in eline geçti. Sonunda Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev III zamanında «Sahil beyi» adını taşıyan Menteşe Bey tarafından kesin olarak türk hâkimiyetine geçirildi (1280). Selçuklu devleti dağı-

ayçiçeği

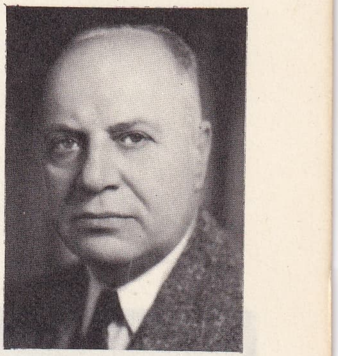

Şevket Süreyya AYDEMİR

Foto. Nurettin Erkılıç, Yeni Sabah arşivi (MEYDAN)

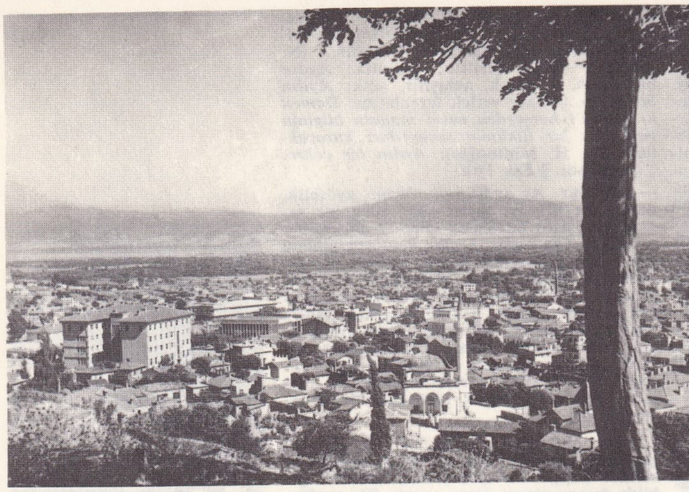

AYDIN, iki ayrı görünüş

lırken önce bir süre Menteşe Beyin damadı Sasa Beyin elinde kaldı. Sasa Bey, 1310'a doğru Aydınoğlu Mehmed Bey tarafından öldürtülünce, bu defa Aydınoğluna geçti ve *Güzelhisar* denilmekte olan Tralleis'e bundan böyle *«Aydın Güzelhisarı»* dendi, sonra bu ad kısaca Aydın oldu. Bununla beraber, ad değişimini yer değiştirmesi de izleyecek ve kesin tarihi bilinmemekle beraber, artık ova kenarında kurulan ve harap olmuş eski beldenin yerini alan yeni bir şehir söz konusu olacaktı. Aydınoğulları toprakları 1390'da Osmanlı devletine katıldıysa da, Ankara* savaşından (1402) sonra bir süre için eski sahiplerine döndü; fakat mirasçılar arasında sonu gelmeyen didişmeler oldu (bk. AYDINOĞULLARI). Nihayet ülke 1426'da Murad II tarafından kesin olarak Osmanlı devletine katıldı ve Anadolu eyaletine bir sancak olarak bağlandı. XVII. yy. başlarında devlete karşı ayaklanan sancak beyi Yusuf Paşa, sonunda Kuyucu Murad Paşa tarafından ortadan kaldırıldı. Bu yüzyılda Kâtib Çelebi *Cihannüma*'da Aydın'ı etrafı surlarla çevrili canlı bir şehir gibi gösterir. Seyyah Evliya Çelebi, sözü geçen surların Celâlî* eşkıyasından korkan halk tarafından, Padişahın izni alınarak yapılmış bulunduğunu yazar. O sırada şehirde 26 mahalleye dağılmış 6 770 ev bulunuyordu. Şehir civarının bereketli topraklarında «26 türlü» ürün (özellikle pamuk, badem, susam; Kâtib Çelebi'ye göre: incir) yetişirdi. Aydın'da 200 dabağhane ve 70 boyahane bulunuyordu.

Aydın, geçmiş yüzyıllarda yangın, deprem (1653 ve 1895'te olduğu gibi), veba âfetleri gördü. Hükûmetin zayıf zamanlarında yerli âyan ve eşrafın elinde kaldı (Mahmud II tarafından 1833'te hâkimiyetlerine son verilen Karaosmanoğulları*). XIX. yy. da Aydın ayrı bir eyalete merkez oldu (1811) ve Saruhan (Manisa), Menteşe (Muğla), İzmir sancakları ona bağlandı. 1850'de Aydın valisi Damad Halil Paşa (Abdülaziz'in İzmir'i ziyareti sırasında) eyalet merkezini İzmir'e kaldırdıysa da, eyalete ve 1867'den sonra vilâyete yine de Aydın'ın adı verilmekteydi. Bu durum osmanlı devri sonuna kadar sürdü. 27 Mayıs 1919'da İzmir'den gelen Yunanlılar Aydın'ı ele geçirdiler. Millî kuvvetlerin karşı gelmesiyle şehir haziran sonunda kısa bir süre için kurtarıldıysa da, (4 temmuz 1919-7 eylül 1922 arası) üç yıldan fazla onların elinde kaldı ve boşaltılırken de büyük ölçüde yakılıp harap edildi.

AYDIN, bir cadde

Aydın'ın nüfusu XIX. yy. sonlarıyle XX. yy. başlarında 35 000-40 000 arasında tahmin ediliyordu. 1927'de yapılan ilk sayım sırasında şehrin nüfusu 11 978'e düşmüş bulunuyordu. Bu nüfus ancak 1950'de 20 000'i aşabilmiş, sonra hızla artarak 1965'te 40 000'i geçmiştir.

● *Güzel sanatlar.* Aydın ilinin en eski anıtları ilin gerisindeki yüksek tepe üzerine İsa'nın doğumundan önce kurulmuş Tralleis şehrinin kalıntılarıdır. Bunun dışında halkın *Üç Güzeller* diye adlandırdığı gymnasium ve Anfiteatr ile Germenik bucağının batısında, Tekin köyü yakınında Magnezi denilen eski bir şehrin kalıntıları vardır.

Yunan ve Romalılardan sonra Aydın müslüman Türklerin eline geçince yalnız onarılmakla kalmamış birçok sanat değeri olan yapıyle de süslenmiştir.

Aydınoğulları devrinden kaldığı bilinen tek yapı *Alihan kümbeti*'dir. Aydınoğullarıyle birlikte Horasan'dan geldiği Evliya Çelebi tarafından ileri sürülen İsmailoğlu Alihan hakkında bilgi yoktur. İçinde bulunan dört lahitten ikisinde kitabe bulunmakta, bunlar da 1381 ve 1391 tarihlerini taşımaktadır. Taş ve tuğladan yapılmış erken devir özelliği gösteren bu yapının yanında bulunan Alihan camii ve Alihan medresesi Kurtuluş savaşında yunan işgalinde tahrip edilmiştir. Aydınoğlu İsa Beyin hüküm sürdüğü yıllarda yapılan bu yapıdan sonra Aydın'da osmanlı devri eserleri başlar. Bunlardan ilki Mısır beylerbeyliği yapmış Üveys Paşa'nın 1568 yılında yaptırdığı tek kubbeli, Üveyspaşa camiidir. 1899 Depreminde zarar gören bu yapı, daha sonra 1947-1948 yılında onarıldı. *Eski-Yeni cami.* Kesin yapım tarihi bilinmemekle birlikte, camii yaptıran Hasan Çelebi'nin ölüm tarihi 1585'ten önce yapılmış olması gerekmektedir. Cami tek kubbeli ana mekânı, üç kubbeli son cemaat yeri olan ve Kurtuluş savaşında yer yer zarar gören bir yapıdır. Evliya Çelebi'nin gördüğü yıllarda zengin bezemelerle süslü olan bu yapı, yer yer eski özelliklerini yitirmiş ve 1899 depreminde minaresi hasar görmüş olmasına rağmen bugün eski halinden iyi durumdadır. Sonradan yapılan minaresi yapıyle çelişme halindedir.

Ramazan* Paşanın tek kubbeli camii kendi adıyle anılır ve 1594 tarihini taşımaktadır. Bu cami her devirde değişmeler görmüş, böylece her devrin süsleme özelliklerinden birşeyler almış, buna rağmen ilk şeklini koruyabilmiştir. Alçı kabartmalar, renkli cam işçiliği, ahşap oymalar bakımından ilgi çekici özellikler taşır.

1658 Tarihli *Ağaçarası,* diğer adıyle *Ahmedpaşa camii* onarımda yenilenmiş kısımları bulunmakla beraber, özelliklerini bugün de taşıyan dışarıdan kiremit çatılı, içeriden kubbeli bir yapıdır. İstasyon meydanında yer alan *Süleymanbey camii* 1683 tarihini taşır. Süleyman Bey, Üveyspaşaoğlu Mehmed Paşanın torunudur. Tek kubbeli ana mekânı, üç kubbeli son cemaat yeri bulunan bu caminin yapımını Mehmed Paşa başlatmış, Süleyman Bey tamamlatmıştır.

Aydın'ın klasik üslûptaki bu eserlerinden sonra türk barok ve rokoko üslûbunda yapılmış önemli yapısı *Cihanoğlu camii*'dir. 1756 Yılında Cihanoğullarından Abdülaziz Efendinin cami, medrese, türbe ve çeşmeden meydana gelen yapı topluluğu eğimli bir arazide yer alır ve çevreye güzel bir şekilde uydurulmuştur. Kurtuluş savaşında çok zarar gören bu yapı topluluğu 1950'den sonra onarılmağa başlandı 1954'te medresesi tamamen onarılarak öğrenci yurdu haline getirildi. Devrinin süsleme özelliklerini taşıyan tek kubbeli camiine merdivenlerle çıkılır. Önünde 12 sütuna dayanan güzel bir şadırvan vardır, arkasında medresesi yer alır. Fevkanî bir yapı olan caminin alt kısımları ve çevresi çarşı olarak düzenlenmiş, kare gövde üzerine kubbe ile örtülü türbe, mihrap duvarının önüne yerleştirilmiştir. Çevresindeki sosyal yapılarını yitirmemiş tek örnek olarak kalan, bugün de iyi durumda bulunan *Cihanoğlu camii*'nden başka sözü edilmeğe değer yapılar içinde kesin yapım tarihi bilinmeyen *Eğrikümbet* vardır. 1899 Depreminde hafif eğilmiş ve o şekilde kalmış olan bu yapının XVIII. yüzyıl başından kalmış olması mümkündür. 1773 Tarihli *Atikehanım türbe* ve *çeşmesi* Abdullah Paşanın kızı Atike Hanım tarafından yaptırılmıştır. Bunlardan başka Kurtuluş savaşında yanan 1706-1708 tarihli Osmanoğlu Nasuh Paşanın yaptırdığı *Osmanoğlu medresesi* ve *hanı*'ndan bugün yalnız duvarlar kalmıştır.

Daha çok klasik osmanlı ve barok devri eserlerinin yer aldığı Aydın'da çeşitli sebeplerle birçok yapı zamanla değişmiş veya kaybolmuştur. Aydınoğulları devrinin bu önemli merkezinde o devre ait ancak bir yapının kalmış olması durumu daha iyi açıklar. Savaşlar, yangınlar ve depremlerden sonra ancak son yıllarda yapılar eski hüviyetini kazanabilmişlerdir.

— *Aydın ili.* Ege bölgesinde Büyük Menderes ırmağının orta ve aşağı havzasında yer alan Aydın ilinin kapladığı alan geniş değildir (8 007 km²), fakat nüfusu fazladır (524 918; km²'ye 65 kişi düşer). Bu nüfusun yüzde 60'ı köylerde, yüzde 40'ı şehir ve kasabalarda yaşar. İki şehrin nüfusu 40 bini geçer: Aydın (43 500), Nazilli (41 300). Bir şehrin nüfusu da 25 bini geçer: Söke (27 600). Geri kalan 18 kasabanın nüfusu 10 000-3 000 arasında değişir. Aydın ilindeki köy (muhtarlık) sayısı 507'dir, bunlardan 9'unun nüfusu 3 000'den fazla olduğundan onlar kasabalar arasında sayılır. Aydın ilinin ayrıldığı ilçeler: Aydın, Bozdoğan,

Foto. Turizm-Tanıtma (MEYDAN)

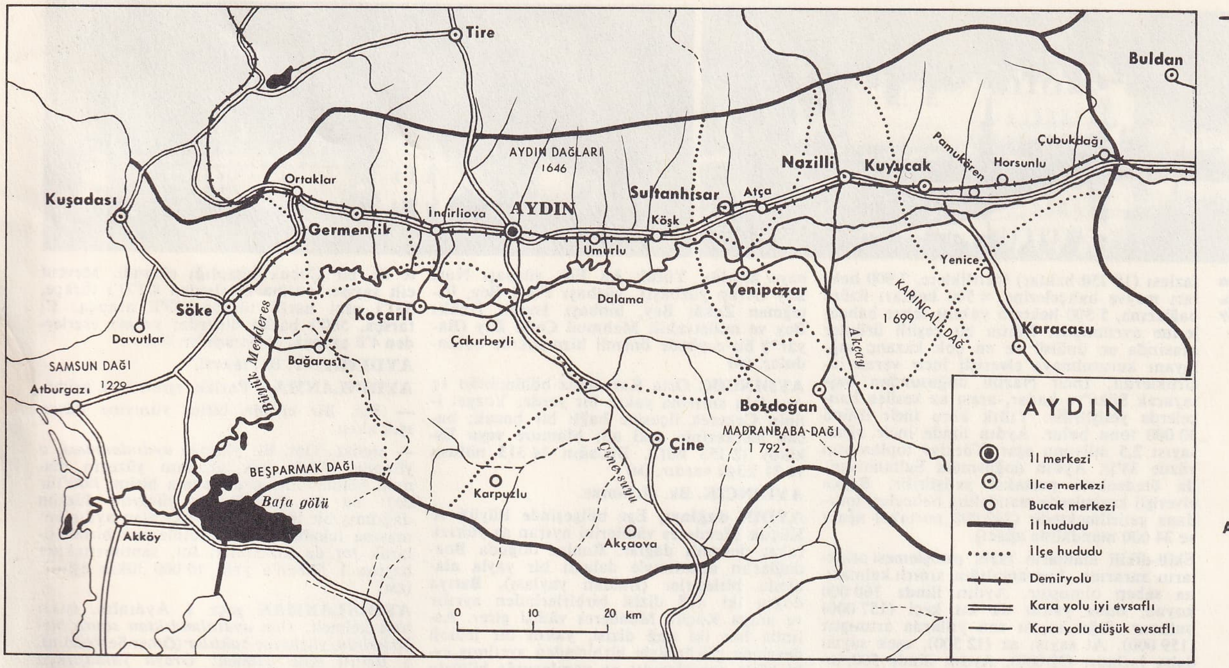

AYDIN il haritası

Çine, Germencik, Karacasu, Koçarlı, Kuşadası, Kuyucak, Nazilli, Söke, Sultanhisar ve Yenipazar'dır. — Aydın Merkez ilçesi: 953 km²; 123 322 nüf.; bucaklar: Merkez; Dalama, İncirliova, Köşk ve Umurlu; muhtarlık sayısı: 104. Büyük Menderes'in yer yer biraz darlaşmakla beraber genişliği çoğunlukla 10 km'yi aşan doğu-batı doğrultulu vâdisi (Burhaniye ile Ege denizine kavuştuğu yer arasında) Aydın ilinin hemen bütün canlılığını toplayan ana eksen rolünü oynar. Vâdinin kuzeyinde Aydın dağlarının az yüksek fakat devamlı seti yer alır ve bu dağlar güneybatıya doğru Samsun dağının yalçın kütlesiyle sona erer. Güneydeki Menteşe dağları Aydın dağlarına göre daha yüksek olmakla beraber güneydoğu-kuzeybatı doğrultulu geniş vâdilerle kesintiye uğrarlar: doğuda Babadağ kütlesiyle Karıncalıdağ arasında Karacasu vâdisi, Karıncalıdağ ile Madran dağı arasında Akçay vâdisi (Bozdoğan ovasıyle), Madran dağı ile Beşparmak dağı arasında Çine suyu vâdisi (Çine ve Karpuzlu ovalarıyle). Bütün bu yükseklikler, dağ sıraları görünüşünde olmakla beraber, gerçekte yer tarihinin yakın bir devresinde meydana gelen çöküntülerle parçalanıp yükselmiş eski kütlelerdir.

Aydın ilinde yaşanılan ve yerleşilen başlıca alan ova kesimi ve dağların etekleridir. Bu kesimde iklim: yazları çok sıcak (Aydın şehrinde en sıcak ayın ortalama sıcaklığı 28°3, en çok 43°0), kışları ılıktır (ortalama 8°1, en düşük —11°0). Yağışlar kış etrafına toplanır ve yaz mevsimi kurak geçer (yıllık toplam 680 mm, mevsimlerin yüzde payı: kış 54, ilkbahar 22, yaz 3, sonbahar 19). Kar düşüşleri seyrek ve ovada karın yerde kalma süresi çok kısadır. Bununla beraber dağlar üzerinde kış yağışlarının gitgide artan bir bölümü kar şeklinde olur ve yükseklerde kar örtüsü haftalarca yerde kalır. İlin akarsuları Büyük Menderes ekseninde toplanır; kuzeyden ancak kısa seller iner. Güneyde ise Menteşe dağlarının derinliklerinden gelen önemli kollar gelir: Karacasu, Akçay, Çine suyu. Bunlardan Akçay üzerinde kemer barajı yapılmış, 116 m yükseklikte, 300 m tepe uzunluğunda olan bu beton bendin arkasında 15 km uzunluğunda, 632 milyon m³ su tutabilen bir göl oluşmuştur. Akdeniz iklimi altında görüldüğü gibi, bütün bu akarsular yazın çok fakirleşirler, bazıları kurur; kışın yağmurlar ve eriyen kar sularıyle kabarırlar. Tabiî bitki örtüsü bakımından Aydın ilinde gerçek ormanlar fazla yer tutmaz ve daha çok Menteşe dağlarında kümelenir. Alçak kesimlerde kışın yapraklarını dökmeyen çalılıklar (maki) yayılır. Ovalarda ise ekili-dikili alanlar görülür.

Faydalanma bakımından Aydın ili toprakları şöyle bölünür: ekili-dikili alanlar: bütün toprakların yüzde 42'si; orman (bozulmuş orman ve çalılık dahil) yüzde 37'si; çayır ve otlaklar yüzde 6,5'i; ürünsüz arazi yüzde 14,5'i. Bu bölünüşte, tarıma ayrılan toprakların genişliği (toplamın beşte dördünden fazla) dikkati çeker. Ekili ve dikili toprakların karşılıklı durumları daha da şaşırtıcıdır: yukarıdaki yüzde 42 oranının yüzde 22'si ekili yerlere (tarlalar), yüzde 20 gibi büyük bir bölümü de dikili yerlere (bağ, meyve ve sebze bahçeleri ve zeytinlikler) ayrılır. İstatistiklerde nadasa bırakılmış toprak görülmez ve bulunsa bile çok az olduğu söylenebilir.

Ekili alanlar arasında Türkiye'nin çoğunlukla görülen durumundan farklı olarak, tahıl ekilen alanlar oranı (yüzde 39), sanayi bitkileri alanı oranı yüzde 57'den hattâ bu sonuncular arasında yalnız pamuğa ayrılan tarlalar oranı yüzde 49'dan geri kalır. Gerçekten de, öteden beri Büyük Menderes ovasında ekilen pamuk tarlaları son yıllarda çok genişlemiş, ürün artmış (57 000 ton pamuk lifi, 92 000 ton yağlı çekirdek), ürünün kalitesi yükselmiştir: şimdi koker türü, akala'nın yerini almış, eski yerli pamuk ekimi de ortadan kalkmıştır. Sanayi bitkileri arasında hiç birinin kapladığı alan (pamuk bir yana bırakılırsa) 10 000 hektarı bulmaz. İkinci sırada yer alan tütün (özellikle ovanın aşağı kesiminde) bazı yıllarda 5 000 tona yakın üretilir. Ayrıca susam (1 000-2 000 ton), yerfıstığı (son yıllarda, 200 ton kadar) ekilir. Tahıl türleri arasındaki sıra da Aydın ilinde başka illerdekinden farklıdır: en çok arpa (40 000 ton kadar) ekilir, arkadan buğday (27 000 ton), mısır (20-25 000 ton) ve çavdar (9-10 000 ton) gelir. Eski geleneklerin bir kalıntısı gibi de darı ekimine hâlâ rastlanır (2-6 000 ton). Pirinç ekimi gelişmemiştir. Baklagillere de önemli bir yer ayrılmaz (3 000 hektar kadar) ve en çok bakla, arkadan fasulye, nohut ekilir. Kavun-karpuz ekimi oldukça yaygındır. Aydın ilinde dikili alanlar başka illerde görüldüğünden fazla yer tutar: gerçekte en yaygın kategori zeytinliklerdir: zeytin ağaçlarıyle kaplı arazi 128 000 hektara yakındır ve bunun 124 000 hektardan fazlası üzerinden ürün alınır. Aydın ili zeytin ağacı sayısı bakımından Türkiye illeri arasında başta gelir. Ürünün bol olduğu yıllarda kuru zeytin (40 000-200 000 ton) ve zeytinyağı (7 000-35 000 ton) üretiminde birinciliği alabilir. Bağ ve bahçe kategorisine giren 36 600 hektar alanın yarıdan

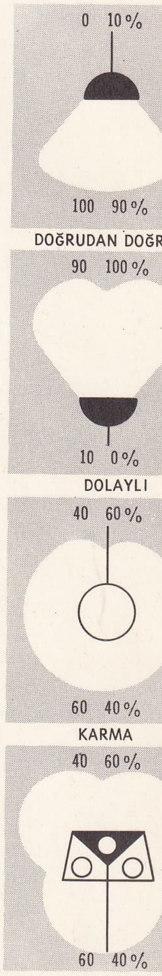

aydınlatma

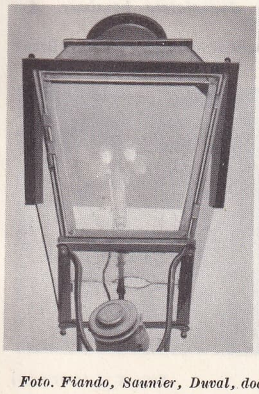

sokak feneri

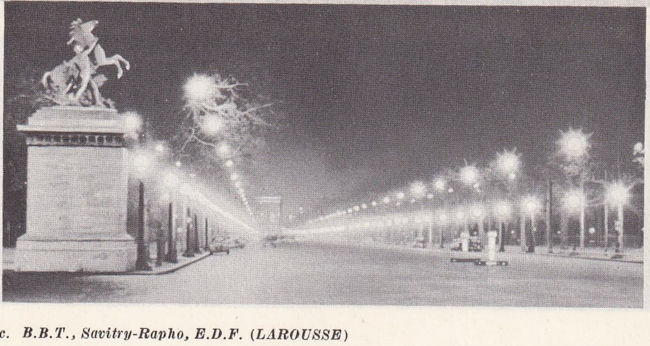

Champs-Élysées caddesinin aydınlatılması

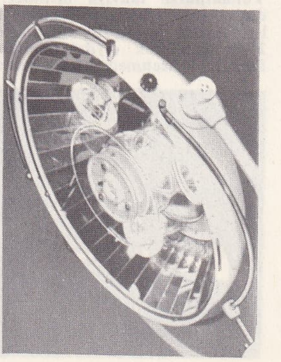

gölgesiz aydınlatma aracı

Foto. Fiando, Saunier, Duval, doc. B.B.T., Savitry-Rapho, E.D.F. (LAROUSSE)

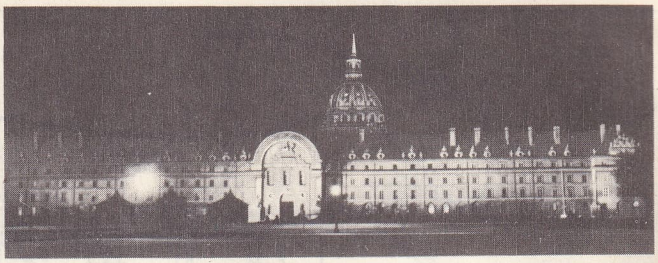

aydınlatma
sağda, Les Invalides,
solda, Chantilly

fazlası (18 750 hektar) incirliklere, 7 900 hektarı meyve bahçelerine, 4 500 hektarı üzüm bağlarına, 5 500 hektara yakını sebze bahçelerine ayrılmıştır. Bütün bu çeşitli ürünler arasında en ünlüsü ve en çok kazanç sağlayanı kurutulmaya elverişli incir veren incirliklerdir. İncir Nazilli doğusundan başlayarak Söke'ye kadar, arası az kesilen bahçelerde yetiştirilir. Yıllık kuru incir ürünü 30 000 tonu bulur. Aydın ilinde incir ağacı sayısı 2,5 milyonu aşar (Türkiye toplamının yüzde 38'i). Aydın doğusunda Sultanhisar'da ötedenberi portakal yetiştirilir. Başka elverişli kesimlerde mandalina bahçeleri meydana getirilmektedir (240 000 portakal ağacı ve 34 000 mandalina ağacı).

Ekili-dikili alanların fazla genişlemesi otlakların zararına, hayvancılığın sınırlı kalmasına sebep olmuştur. Aydın ilinde 160 000 koyun, buna yakın da kıl keçi (157 000) bulunur. Sığır sayısı son yıllarda artmıştır (159 000). At sayısı az (12 500), eşek sayısı daha fazladır (32 000). Aydın ilinde 500 tona kadar bal üretilir (1967 de Muğla'dan sonra ikinci). İpekçilik gerilemiştir. Balıkçılık oldukça önemlidir (1966'da 726 ton deniz balığı, 652 ton tatlı su balığı; özellikle Bafa gölünde ve Menderes ağzında).

Aydın ili topraklarında varlığı tespit edilmiş madenler çoksa da bunlardan işletilenleri birkaç linyit yatağıyle Germencik ilçesinde ve daha birkaç yerde ele alınmış civa yataklarından ibarettir.

Aydın ili doğu-batı yönünde bir demiryolu (bunun Söke'ye ayrılan bir kolu vardır) ve işlek bir kara yoluyle geçilir. Menteşe dağlarını yaran vâdiler boyunca güneye doğru dört yol uzanır. Bunlardan batıda ikisi (Aydın-Muğla ve Söke-Milâs yolları) önemlidir. Aydın ilinin turistik önemi büyüktür. Milet, Didim, Priene, Magnesia, Aphrodisias harabeleri ve Kuşadası plajları burada hatırlatılabilir. (M)

AYDIN BEY, Aydınoğulları beyliğini kuran Mehmed Beyin babası (XIII. yy.). Anadolu Selçuklu devletinin uçbeylerinden biriydi. (M)

Aydın cephesi, Yunanlıların İzmir'i işgali üzerine Aydın Heyeti Milliyesi teşekkül ederek işgal olayını mitinglerle protestoya girişti. Mukavemet için hazırlıklara başladı. Yunan birliklerinin 28 mayıs 1919'da Aydın'ı işgal etmeleri üzerine Nazilli cephesindeki Yörük Ali* Efe kuvvetleri, İsmail Hakkı Beyin emrindeki 57. fırka topçu alayı ve Denizli Kuvayı Milliyesi 175. piyade alayı fırka kumandanı Hacı* Şükrü Bey idaresinde birleşerek Aydın'ın geri alınması için Yunanlılara hücuma karar verildi. 28 Haziran 1919'da taarruza geçilerek 30 haziran 1919'da Yunanlılar Aydın'dan püskürtüldü. Yunanlıların takviye birlikleri alarak Aydın'ı yeniden almaları üzerine Kuvayı* Milliye Aydın ve Nazilli arasındaki Köşk mevkiine çekilerek Aydın cephesini kurdular Demirci* Mehmed Efe, çeteleriyle bu cepheye katıldı. Yörük Ali Efe, yüzbaşı Nuri Bey (Arap yüzbaşı), yüzbaşı Fikri Bey, üsteğmen Zekâi Bey, binbaşı İsmail Hakkı Bey ve milletvekili Mahmud Celâl Bey (Bayar*) bu cephede önemli hizmetlerde bulundular. (M)

AYDINCIK. Orta Karadeniz bölümünün İç Anadolu sınırına yakın bir yerde, Yozgat ilinin Çekerek ilçesine bağlı bir bucak; bucak merkezinin eski adı Mamure veya Eskiköy (2 153 nüf.). Bucağın 14 313 nüfusu ve 31 köyü vardır. (M)

AYDINCIK. Bk. GİLİNDİRE.

AYDIN dağları, Ege bölgesinde Büyük ve Küçük Menderes vâdilerini ayıran az yüksek fakat devamlı dağlar. Bunlar doğuda Bozdağlar'ın uzantısıyle dalgalı bir yayla alanında birleşirler (Buldan yaylası). Batıya doğru iki dağ dizisi birbirlerinden ayrılır ve araya Küçük Menderes vâdisi girer. Aslında her iki dağ dizisi, yakın bir jeoloji devrinde çöküntüyle birbirinden ayrılmış eski kütle parçalarıdır ve yapılarında billûrlu şistler ve kalkerler geniş yer tutar. Büyük Menderes vâdisi kenarında jeologların (Philippson, v.b.) Tmolos* molozları adını verdikleri gevşek tortul tabakaları yer alır. Aydın dağlarının en yüksek tepesi Nazilli'nin kuzeybatısında Beydağı (1 732 m) ve Aydın'ın kuzeyinde Cevizli dağıdır (1 603 m). Batıda Aydın dağları Kuşadası körfezine doğru tepelerle sona erer gibi görünürken (Selçuk yakınında Efes harabeleri güneyinde Meryemana evi bu tepelerin yamacındadır) güneybatıda Söke yakınlarında dar, fakat iki yamacı dik Samsun dağı (1 229 m) ortaya çıkar ve bu dağın batı ucu Ege denizine doğru ilerler (Dip burnu). Sisam adası bu uçtan dar bir boğazla ayrılır.

Aydın dağları yer yer ormanlarla kaplı olmakla beraber, bitki örtüsü daha çok çalılıklar görüntüsündedir. Bu dağlar doğu ve orta kesimlerinde üç dağ yoluyle geçilir: 1. Sarayköy-Buldar Sarıgöl-Alaşehir yolu; 2. Nazilli-Beydağ-Ödemiş yolu; 3. Aydın-Tire yolu. Batı ucunda ise demiryolunun (Aziziye-Çamlık tüneli) ve kara yolunun geçtiği bir bel bulunur. Aydın dağlarının güney kenarında, Büyük Menderes vâdisi kuzeyinde bir dizi şehir ve kasaba sıralanır (Nazilli, Aydın, Germencik, v.b.). [M]

AYDINELİ, Aydınoğulları beyliğinin, kuruluşundan XV. yy. başlarına kadar ellerinde bulundurdukları bölgeye verilen ad. Eskiçağlarda burada İonia ve Meosie bölgeleri vardı. Selçuk ve arap kaynaklarında bu bölgenin adı *Leşkerieli* şeklinde geçmektedir. Bu isimlendirme bölgenin eski hâkimi olan İznik imparatoru Theodor Laskaris I'in *Leşkerî* sanıyle anılmasından doğmuştur. Aydıneli'ndeki önemli şehir ve kasabalar şunlardır: Alaşehir, Aydın, İzmir, Sultanhisar, Karacahisar, Germencik. (M)

Aydın İl Halk kütüphanesi, Millî Eğitim Bakanlığı Kütüphaneler Genel müdürlüğüne bağlı kitaplık. 1950 Yılında kuruldu. 1953'te de bir Çocuk kitaplığı eklendi. Mevcut cilt sayısı: basma eserlerden 8 171'i türkçe, 531'i eski harfli türkçe, 13'ü arapça, 5'i farsça, 580'i başka dillerde; yazma eserlerden 4'ü arapça, 1'i farsçadır. (M)

AYDINKENT. Bk. İBRADİ.

AYDINLANMA i. Parlak, ışıklı hale gelme.

— Fiz. Bir cismin birim yüzeyine düşen ışık akısı.

— ANSİKL. Opt. Bir yüzeyin *aydınlanması,* o yüzeyin aldığı ışık akısının yüzeyin alanına bölümüdür; aydınlanma birimi *lüks*'tür (lx): bu da, 1m²'lik bir yüzeyin, düzgün dağılmış bir lümenlik bir akı alan aydınlanmasına tekabül eder. Aydınlanma birimi olarak *fot* da kullanılır; fot, santimetrekare başına 1 lümen'e yani 10 000 lükse eşittir. (LM)

AYDINLANMAK geçz. f. Aydınlık, ışıklı hale gelmek: *Oda aydınlandıktan sonra birbirlerinin yüzlerine baktılar* (Ömer Seyfeddin). ‖ Belirli hale gelmek: *Oraya yaklaştıkça manzara aydınlandı* (Ş. S. Aydemir). ‖ *Mec.* Bir konu üzerinde etraflı ve yeterli bilgi edinmek. *Esk.* Tenevvür etmek: *Bunlar benim kafamın içinde de iyice aydınlanamadı, şeklini bulamadı* (N. Ataç). ‖ Açılmak, ferahlamak: *İçim aydınlandı.*

— Fiz. Bir yüzeyin, karşısına konulan eşit kuvvetteki ışık kaynaklarının sayısıyle doğru orantılı olarak ışıklı görünmesi.

◆ **Aydınlandırmak** ettrg. f. Işıklandırmak, aydınlık hale getirmek. (M)

AYDINLAR, eski adı **Tillo,** Doğu ve Güneydoğu Anadolu sınırında Siirt ilinin merkez ilçesinin bir bucağı; 5 396 nüf., 6 köy; bucak merkezi Siirt'in kuzeydoğusunda bulunur; 2 953 nüf. (M)

AYDINLAR, eski adı **Muşar,** Doğu Anadolu'nun Yukarı Fırat bölümünde Elazığ ilinin Baskil ilçesi içinde bir bucak; 4 832 nüf.; 11 köy. Bucak merkezi Aşağı Kulaşığı (476 nüf.), Baskil'e 35 km'lik bir toprak yolla bağlıdır. (M)

AYDINLATMA i. Işıklandırma, aydınlık hale getirme: *Çöp, fener, aydınlatma vergisi. Lüks lambalarıyle denizi aydınlatma işi gecenin üçüne kadar sürdü. Esk.* Tenvirat. Bk. ANSİKL. ‖ Simetrik olarak yerleştirilen ışıklarla anıtları ışıklandırma: *Bayramlarda anıtları aydınlatma görevi onundu.* Bk. ANSİKL. ‖ *Mec.* Konu açıklama, bilgi verme, izah etme.

— Astron. *Aydınlatma gücü,* ışık veren bir cismin bir saniyede bütün yüzeyinden dışarı saldığı toplam ışınım enerjisi.

— Dy. Bk. ANSİKL.

— Fişekçilik. Bir hedefi iyice aydınlatmak için kullanılan herhangi bir karışım veya bir fişeğin niteliği: *Aydınlatma bombası. Aydınlatma meşalesi.*

— Fiz. *Enerji yoluyle aydınlatma,* bir yüzeye gelen ve alan birimiyle gösterilen enerji a-

aydınlatma
Topkapı sarayı, İstanbul

Foto. X (LAROUSSE)

kışı. (Önemine ve uygulama alanına göre, metrekare başına kilovat veya santimetrekare başına wat, miliwat, hattâ mikrowat olarak gösterilir.)

— Tıp. Bir organı muayene için *aydınlatma* çeşitli düzenek ve cihazlarla yapılır. Çoğu zaman ağıza girebilen, dişlerin, damağın incelenmesine veya sinüslerin durumunu görmeğe imkân veren küçük ampuller kullanılır. Dar kanal ve boşlukları görebilmek için lambalara ayna veya yansıtıcı takıldığı zaman andoskopi söz konusudur.

— Tiyat. *Aydınlatma uzaklığı,* bir projektörün sahneyi aydınlattığı uzaklık.

— ANSİKL. Çok eski zamanlarda ışık kaynağı olarak yalnız ocak alevinden değil, saçayaklar üzerine konmuş maltızlardan, elde taşınan meşalelerden, ilk örneği Fenikelilere kadar çıkan yağ kandillerinden faydalanılırdı. Daha roma devrinde, madenî yağlar biliniyor, klasik çağlarda da iç yağından yapılmış mumlar kullanılıyordu. Işığı rüzgârdan koruyan, boynuzdan veya yağlı bezden, muşambadan siperlikli fenerler de çok yaygındı. Romalı zenginler, sokakta yollarını aydınlatmak için *laternarii* denilen fenerler taşırlardı. Ortaçağda da *aydınlatma* usullerinde pek değişiklik olmadı; toplantılarda, çoğu zaman uşakların taşıdığı meşaleler, iç-yağ veya balmumundan yapılma şamdanlar kullanılırdı. Bazı törenlerde (prens düğünleri gibi) şamdan dansları yapılırdı. Aydınlatmada mumun kullanılması IV. yy. a kadar çıkar.

Akkor lambayle aydınlatma, gazışıl lambaları, özellikle flüoresan lambaları ön plana alan yeni tekniklerle daha da ilerledi. Flüoresan lambalar ev, büro, mağaza ve atelye aydınlatması gibi iç aydınlatmada olduğu kadar dış aydınlatmada da kullanılır.

Mum yapımında uzun zaman nebatî yağla birlikte balmumu, daha sonra hayvanî yağ kullanıldı. Chevreul'ün çalışmalarıyle, yağlı maddeler kimyasındaki önemlı gelişmeler sonucu, stearik mum yapımında her çeşit hayvanî yağ kullanılmağa başlandı. Daha sonra tabiî hidrokarbürler (petrol, şist yağı), dönüşüm hidrokarbürleri (gazolin, havagazı) veya sentetik hidrokarbürler (asetilen) yardımıyle, aydınlatma problemi gitgide daha iyi çözümlendi. XIX.yy. ın ikinci yarısında gelişen hidrokarbürlerle aydınlatma, nadir toprakların ve akkorluğun bulunmasıyle çok daha gelişti. Bir dev adımı atmış oldu. Bunun yanı sıra elektrikle aydınlatma da, bir yandan yan yana (Jablochkov mumu) veya uç uca (ark lambası) konmuş karni kömürünün iki elektrodu arasından fışkıran ışık yayının, öte yandan akkor lambaların kullanılmasıyle çok büyük ilerlemeler gösterdi; akkor lamba, içine elektrik akımıyle akkor hale gelen ince bir kömür tel veya madenî tel (tungsten, tantal) yerleştirilmiş cam bir ampuldür. Çağlayanların sağladığı enerjiden faydalanılması ve güçlü hidroelektrik santrallarının kurulması, elektrik akımını çok ucuza elde etmek ve en uzak köylere kadar iletmek imkânını sağladı. Gazışıl lamba da, ışık elde edilen araçlardan biridir; bir buhar veya gaz içinde elektrik deşarjı meydana getirilerek çoğunlukla renkli bir ışık elde edilir. Civa buharlı lambalar mavi-yeşil bir ışık ve bol miktarda morötesi ışın, neon lambası ise kırmızı-turuncu bir ışık verir. Sodyumla, altın sarısı bir ışık elde edilir. Kripton ve ksenonla beyaz ışık, ancak deşarj prensibini flüoresanla birlikte uygulayarak elde edilebilir.

Aydınlatma tekniği, bu çeşitli ışık kaynaklarını sağlam kurallara göre uygulamayı gerektirir. Amaç, kullanılacak yerin özelliklerine göre, nitelik ve nicelik bakımından en uygun ışık dağılımını sağlamaktır. İyi bir aydınlatma şu temel ve kesin kurallara dayanır:

1. İş yerinde yeterli derecede *lüks* (ışık birimi) sağlamak için yeterli miktarda ışık vermek (msl. bir koridorda veya bir ambalaj dairesinde 50'den 100 lüks'e kadar; orta büyüklükte odalarda mekanik işler için 150 lüksten fazla; ince iş yapılan yerlerde, bürolarda, inceleme dairelerinde, satış mağazalarında, oyun salonlarında 300'den 500 lükse kadar; kontrol işleri ve sergileme mağazalarında 500'den 1 000 lükse kadar);

2. Yerine göre en uygun aydınlatma yolunu uygulayarak, ışığın iyi dağılımını sağlamak (dolaysız, yarı-dolaysız, karma, yarı-dolaylı veya dolaylı);

3. Işık kaynağının doğrudan doğruya göze gelmesi, görme güçlüğü ve göz kamaşması yapacağından, bu ışık kaynağını, göze gelmeyecek, fakat aydınlatmayı sağlayacak şekilde ayarlamak;

4. Aydınlatmanın her yüzeyde eşit olması için, ışık kontrastlarından mümkün olduğu kadar kaçınmak, yalnız renk kontrastları uygulamak (msl. bir okul veya bir atelyede bej ve kahverengi [her ikisinin de yansıtma faktörü aynı: yüzde 70 ve 10] yerine bej ve açıkyeşil [yansıtma faktörü yüzde 70] bileşimi uygulanabilir. Bu, göz için rahat bir görüş sağlar; fakat her iki rengi de en iyi şekilde veren kaynakları gerektirir; bu da uygulamada ancak flüoresan lambalarla gerçekleşebilir);

5. Kaynakların niteliğini eşyaların rengine uydurmak (özel ve sıcak bir hava yaratılmak istenen yerlerde akkor ışık yahut «lüks güneşi beyazı» gibi sıcak tonlu flüoresan kullanılmalı; dinlendirici mavi veya dengeleyici yeşil renklerdeki bir atelye için tipik bir flüoresan, «beyaz» seçilmeli; örnek ayırma büroları yeterince aydınlatılmalı, hiç olmazsa 1 000 lüksten başlayarak «gündüz ışıklı» bir kaynak seçilmelidir).

● Eskiden bir yapının çevre çizgilerini ışıklarla belirleyecek şekilde *aydınlatma* yapılırdı: sıra halinde dizilmiş gaz kandilleri, yağ lambaları, mahya v.b. Elektrikle aydınlatma ise yeni imkânlar sağladı. Bk. MAHYA.

Aydınlatmanın daha geniş bir ortam kazanması ise, yüksek verimli özel projektörlerin kullanılmasıyle gerçekleşti.

— Dy. Demiryolu araçlarının *aydınlatma* işi önceleri yağ fenerleriyle sağlanıyordu. Daha sonra bunun yerini asetilen veya sıkıştırılmış gaz fenerleri aldı. Ancak, sıkıştırılmış gazla doldurulan fenerler, kaza olduğu vakit tahribata yol açan vahim yangın tehlikesi gösterdiği için bu usulden vaz geçildi. Günümüzde, elektrikle aydınlatma mecburîdir. (LM)

AYDINLATMAK ettrg. f. Karanlığını gidermek, ışıklandırmak: *Sabah güneşinin gözleri kamaştıracak derecede aydınlattığı yaya kaldırımında üçümüz yanyana yürümeğe başladık* (Ömer Seyfeddin). *Horoz öttü. Beyaz bir ışık perdeleri aydınlatmağa başladı* (H. E. Adıvar). ‖ *Mec.* Bir konuyu anlaşılacak şekilde açıklamak, izah etmek: *Bir insanın, size kendi sorularınızı aydınlatacak bir kardeşin ruhu diye elinize aldığınız kitap, bir de bakarsınız ki bir yığın cansız kâğıttan başka birşey değildir* (N. Ataç). ‖ Multu etmek, sevindirmek: *Bu müjdeler müjdesi genç hünkârın gönlünü, gözünü aydınlatmış* (N. Araz).

◆ **Aydınlatılmak** edilg. f. Işıklı bir hale getirilmek. ‖ *Mec.* Bir konu hakkında kendisine bilgi verilmek. (M)

Aydınlı i. Temş. Karagöz'de kabadayı tipi. Bazen Tuzsuz Deli Bekir'in yerini alır. Perdedeki tiplerin en uzunu ve en irisidir. Efe olarak da adı geçer. Mahallenin düzenini sağlar. (M)

AYDINLIK i. Işık, ışık demeti, huzme: *Yan pencerelerden birinden yüzüne hafif bir aydınlık vuruyordu* (R. N. Güntekin). *Nasıl ki nice sönmüş yıldızların aydınlıkları devam etmektedir* (A. Ş. Hisar). ‖ Ağarmışlık, beyazlık: *Saat dört buçuğa varmadan göğü sarıveren aydınlık geç vakitlere dek sürüp gidecek, sular kararmak bilmeyecek* (N. Ataç). *Güneş aşağıya kadar inemiyor, sular, âdeta bir fecir aydınlığı içinde akıyordu* (R. N. Güntekin). ‖ — Sıf. Aydınlatılmış, ışıklandırılmış, ışıklı: *Aydınlık pencere... senelerdenberi kapalı duran bakkal dükkânının üstünde* (H. E. Adıvar). ‖ Dışarıdan ışık alan, içinde ışık yanmadığı halde ışık yanıyormuş gibi olan, aydın: *Ne kadar aydınlık bir oda!* (N. Araz). ‖ *Mec.* Anlaşılır, vazıh, açık-seçik: *Bu olayların akışı, bir başkası için belki de aydınlıktı* (Ş. S. Aydemir). *Gerçek şeklini bulmuş düşünce açıktır, aydınlıktır, tatlıdır* (N. Ataç). ‖ Şevk, neşe, pırıltı: *O uzak saadetten mi gelmekte / Yüzündeki aydınlıklar* (F. H. Dağlarca). ‖ Mutlu: *Bu bir senenin kâh karanlık, kâh aydınlık günlerini birer birer hayalimden geçirdim* (R. N. Güntekin).

— ÇEŞ. DEY. *Aydınlığa çıkmak* (*kavuşmak*), vuzuh kazanmak, ne olduğu anlaşılmak, ferahlamak: *Nevin birden bire, sanki bir aydınlığa çıkmış gibi*: *Dünya mı değişmeliydi? diye sordu* (S. F. Abasıyanık). ‖ *Alaca aydınlık,* alaca karanlığın zıddı, sabahla gecenin birleştiği vakit: *Bana harbin açık yüzü işte o Beyrut sabahı alaca aydınlığında göründü* (F. R. Atay). Bk. ALACA *karanlık.* ‖ *Ay aydınlığı,* mehtap: *Ay aydınlığı olduğu akşamlar Rabia'ya şarkı söyletiyorlardı* (H. E. Adıvar). ‖ *Gün* (*gündüz*) *aydınlığı,* gökyüzünün, gün boyunca devam eden ışıklı hali: *Çirkinliği makyajla büsbütün beliren, hele gün aydınlığına tahammülü olmayan fersudeler...* (R. H. Karay).

— Astron. Bir yüzeyin veya ortamın ışıklı olması hali.

— Mim. Bir yapının ortasına gelen oda ve diğer bölümlerin ışık alması için damın ortasından zemine kadar açılan ışık bacası veya tepe pencereleri (IŞIKLIK da denir). [M]

AYDINOĞULLARI, Batı Anadolu'da, Anadolu Selçuklu imparatorluğu yıkıldıktan sonra ortaya çıkan küçük beyliklerden biri (XIV. yy.). Aydın Beyin oğlu Mehmed Bey tarafından kuruldu. Aydınoğlu Mehmed Bey Germiyanoğullarının kumandanlarındandı. Germiyanoğlu Yakub Bey I kendisini Büyük Menderes taraflarını fethe gönderdi. Mehmed Bey bu fethi başardı ve kendi beyliğini kurdu (1300). Birliğin başkenti *Birgi* oldu. Mehmed Bey İzmir'i de alınca ülkesinin idaresini beş oğlu arasında paylaştırdı. Bir av sırasında suya düşerek hastalandı ve az sonra öldü (1334). Yerine oğlu Umur Bey geçti (1334-1348). Bu devir Aydınoğulları beyliğinin en parlak devri oldu. Makamında henüz üç gün oturmuştu ki İzmir'e çıkarma yapıldığını öğrendi. Derhal harekete geçerek istilâcıları defetti. Sonra Saruhanoğlu Süleyman Bey ile birlikte Yunanistan ve Mora deniz seferlerine çıkarak sayısız esir ve ganimetle yurduna döndü. Daha sonra imparatorluğunu ilân eden Kantakuzinus'la anlaştı, ona yardımda bulundu. Kantakuzinus, Umur Beyin vergiye bağladığı Alaşehir'i dostluğuna dayanarak vergiden affettirdi, buna karşılık olarak Sakızadası'nı Umur Beye verdi. Ege adalarında yaşayan Latinler Umur Beyin amansız akınlarına dayanamayarak Papa'ya baş vurdular. Papa'nın kurduğu haçlı donanması İzmir'i ele geçirdi (1344). Umur Bey şehri kurtarmak için giriştiği savaşta şehit oldu (1348). Yerine Ayasuluk emîri Hızır* Bey geçti (1348). Hızır Bey ağabeyi gibi güçlü bir bey değildi. Haçlı kuvvetleriyle yirmi maddelik ağır bir antlaşma yapmağa razı oldu. Bu antlaşma, Aydınoğulları beyliğinin zayıflama sebeplerinin başında gelir. Hızır Bey devletin merkezini Birgi'den Ayasuluk'a nakletti.

Hızır Beyden sonra tahta çıkan İsa Bey (1360-1390) Latinlerin Doğu Akdeniz'deki hâkimiyetine son vermek için Mısır ile Anadolu beylikleri arasında bir anlaşma ve birleşme kurma yolunda çalıştı. Murad I ile dostluk kurdu. Rumeli'deki osmanlı fetihlerine yardımda bulundu. Aydın'ın Bayezid I tarafından alınmasını kabul etti, karşı koymadı. Bayezid I de buna karşılık İsa Beyin Tire'de oturmasına, tımarlarını ve vakıflarını yönetmesine izin verdi. Aydınoğullarına ait diğer şehirleri osmanlı sınırları içine aldı. Böylece Aydınoğlulları beyliği fiilen son bulmuş oluyordu (1390). Bu sırada Yıldırım Bayezid, İsa Beyin kızıyle evlenerek akrabalık kurdu. Ankara Meydan savaşından sonra Timur, beyliklerin yeniden kurulmasına izin verince, İsa Beyin oğulları Musa Bey ve Umur Bey II, beyliği tekrar canlandırdılar (1402). Fakat İbrahim Beyin oğlu Cüneyd Bey onlara karşı çıktı, beylik üzerinde hak iddia etti ve bu hakkı elde etti (1403). Fakat beyliğin başında kalabilmesi için Emir Süleyman ve Düzmece Mustafa ile anlaşması gerekti. Murad II Anadolu'ya yürüyerek Cüneyd Bey ile savaştı ve onu memleketinden kovdu (1442). Sancak beyi Yahşi Bey ile Anadolu beylerbeyi Oruç Beyi, Cüneyd Bey üzerine gönderdi, ama netice alamadı. Anadolu beylerbeyi Hamza Bey Cüneyd'in oğlu Kurt Hasan'ı esir aldı. Cüneyd ise İpsili kalesine sığındı, ama Venedikliler yakalanması hususunda Osmanlılara yardım edince, o da teslim oldu ve öldürüldü (1425).

Aydınoğulları beyliği sanatı

Aydın, Birgi, Tire ve Selçuk çevresinde kar-

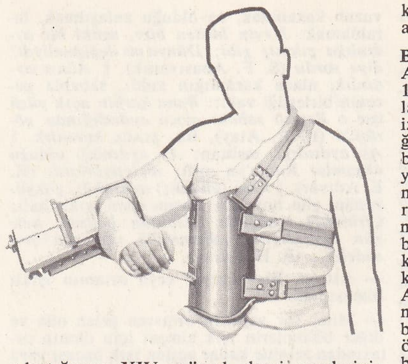

kol kırığı için çekme aygıtı (cerr.)

Kemal AYGÜN

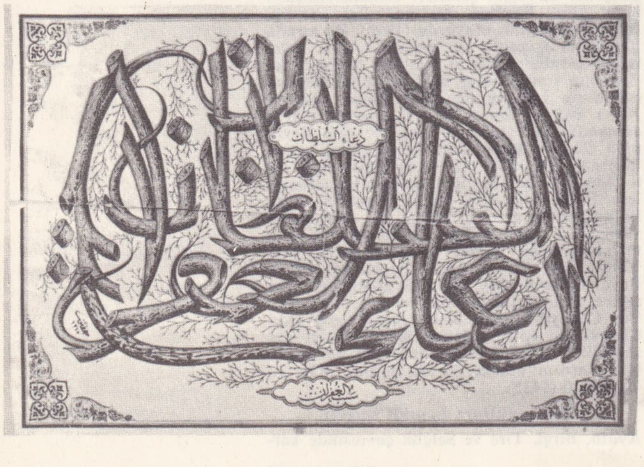

ağaç dallarından yapılmış ayet (Malik Aksel koleksiyonu)

şılaştığımız XIV. yüzyıl devri eserlerinin büyük bir kısmı Aydınoğulları beyliği sanatının gösterdiği gelişme ve yenilenmenin seçkin örnekleridir. Mahallî bazı örneklerin dışında bu devir yapılarında yeni denemelere imkân tanıyan bazı belirtiler vardır. Osmanlı sanatının hazırlanmasında beylikler devri sanatının büyük payı göz önüne alınırsa bu yapıların önemi daha iyi anlaşılır. Beyliklerin dar iktisadî imkânları içinde gelişen bu sanat, gücünü daha çok yaptığı yeniliklerden almış ve mekân mimarîsinde değişik anlayışların belirmesini sağlamıştır. Aydınoğulları sanatının önemli merkezlerinden biri olan Birgi'de bu devirden kalma üç yapı vardır: *Ulu cami* Aydınoğlu Mehmed Bey tarafından 1312 yılında yaptırılmıştır. Anadolu'daki çok ayaklı cami örneklerinin önemlilerinden biridir. Yer yer devşirme malzeme kullanılan yapının içi üç sıra dört sütunlu, bir sıra üç sütunlu olmak üzere dört bölümlüdür. İçeride dikkati çeken ilk şey selçuklu geleneğini sürdüren büyük çinili mihraptır. Bu bölümün önemini belirtmek için de mihrap önüne bir kubbe konmuştur. Mozaik çinili mihraptan başka türk ahşap işçiliğinin sayılı örneklerinden olan minber başlıbaşına bir sanat eseridir. Çivisiz, geçme tekniğinde yapılmış olan mimber yaldızlanmak ve cilâlanmak suretiyle bugün biraz bozulmuştur. Mimber kadar güzel pencere kanatları ise ilk şekillerini korumakta, türk ahşap işçiliğinin XIV. yüzyılda ulaştığı yüksek seviyeyi bütün açıklığıyle yansıtmaktadır. Mimberin üzerindeki kitabeden mimberi işleyen sanatçının Süleyman Mağribîoğlu Abdülvahitoğlu Muzaffereddin olduğunu ve 1320 yılında eserini tamamladığını öğreniyoruz. Bu ahşap mimber camiye inşaattan ancak 8 yıl sonra yerleştirilmiştir. Caminin güney duvarına bitişik minare de üzerindeki çinileriyle yine süsleme sanatının en güzel örneklerinden birini vermektedir. Bazı kısımları bozulmuş olan minare çinileri selçuklu geleneklerine bağlı kalmış, mihrap, mimber ve pencere kanatlarında olduğu gibi aynı yönde gelişmiştir. Buna rağmen motifler bütün ayrıntılarıyle incelenirse selçuklu örneklerinden bazı noktalarda uzaklaşıldığı, osmanlı süsleme sanatında devamlı şekilde görülecek yeni denemelerin belirdiği görülür. Ulu cami, plan şemasıyle de selçuklu geleneğinin bir devamıdır, fakat diğer özellikleriyle yeni merhalelere ilk adımın atıldığı nokta olarak görülebilir.

Birgi'de ikinci yapı Ulu caminin yakınında, Aydınoğlu Mehmed Bey için yapılmış olan 1333 tarihli *türbe*'dir. Kubbe, düzgün taşlardan kare bir kaide üzerine oturmakta, bazı izlerden kubbenin içinin çinilerle kaplı olduğu anlaşılmaktadır. İçinde Mehmed Beyden başka oğlu Umur Bey, Bahadır Bey, İsa Beyin mezar taşları vardır. Aydınoğlu Mehmed Beyin özenle yapılmış türbesinden sonra üçüncü yapı da yine bir *türbe*'dir. Ulu cami'nin güneyinde, yolun ortasında yer alan bu türbe 1310 tarihlidir ve Aydın Beyin kızı Sultan Şah'a aittir. Altıgen ve üstü kubbeyle örtülü *Sultanşah türbesi* diğer bazı Aydınoğulları devri türbeleri gibi giriş kısmında bir mekâna sahiptir. Girişin böyle belirtilmesi XIV. yüzyılda yaygınlaşmış bir özellik olarak görülebilir. Son yıllarda kötü bir onarım gördüğünden genel çizgileri değişen Sultanşah türbesi dışında bugün başka bir Aydınoğulları devri yapısına rastlanmamaktadır.

Birgi'ye yakın olan Tire, Birgi kadar önemli bir Aydınoğlu merkezidir. Buradaki yapılar belirli bir geleneğin varlığına işaret eder, bir stil birliği içinde görünür. Tuğla ve taşın işlenişi, minarelerin zengin bezemeleri Tire'nin genel görünümüne çok şey katar. Yaklaşık olarak 1308-1334 yılları arasında yapılan *Aydınoğlu Mehmedbey camii* iki kubbeli son cemaat yeri ve tek kubbeli ana mekânıyle, tuğla-taş işçiliğinin dengeli bir şekilde kullanıldığı yapılardan biridir. Son cemaat yerinin bir duvarı çeşme olarak düzenlenmiş ve bu şekilde bir birleştirmeye gidilmiştir. Son cemaat yerinin alışılmış düzen içinde olmayışı dikkati çeker. Bu yüzden giriş kapısı da yana kaydırılmıştır. 1384 Tarihli ve Cüneyt Beyin kardeşi tarafından yaptırılan *Karahasan camii* de tek kubbelidir, üç bölümlü son cemaat yeriyle yalın görünüşlü bir yapı olmasına rağmen minaresiyle bu görünümün dışına çıkar ve minarenin tuğladan yivli gövdesiyle hareketli bir şekil meydana getirir. Tek kubbeli bir yapı 1384 tarihli *Narin camii*'dir. Hacı Sinan tarafından yaptırılmış olan Narin camii çok meyilli bir saha üzerindedir. Üç kubbeli bir örtü şekli gösteren son cemaat yeri bu yapıda daha iyi uygulanmıştır. Tek kubbeli ana mekânının sırta dayanan kısmında kayalara oyulmuş ve zikir odası diye tanınan bir hücre vardır. Caminin minaresi de diğerleri gibi tuğladandır. Tire'de Aydınoğulları devri camilerinin dışında Aydınoğullarından Süleyman Şahın türbesi vardır. Aydınoğlu Mehmed Beyin oğlu Süleyman Şah'ın türbesi 1349 yılında yapılmıştır ve içinde aynı soydan gelen başka kişiler yatmaktadır. Mermer ve değişik taşlardan kare bir kaide üzerine sekizgen ve yüksek bir tanbura oturtulmuş, onun üzerine de kubbe konulmuştur. Yapının örtü şekli dışarıdan gizlenmiş, çatıyle yetinilmiştir. Eski bir türk şehrinin ve yerleşmesinin güzel bir örneği olan Tire'den sonra Selçuk'ta da çok önemli Aydınoğulları devri yapıları vardır. Bunlar içinde hiç şüphe yok ki *İsabey camii* başta gelir. 1375 Yılında Aydınoğlu İsa Bey'in yaptırdığı bu önemli yapı türk mimarî tarihinde önemli bir basamaktır. Şam'dan gelen Ali adlı bir mimarın yapısı olan İsabey camii bir taraftan çok eski bir geleneğe dayanır, diğer taraftan da sonraki gelişmeye ilk adımları atar. Yamaçta yapıldığı için ana girişi batıya alınan iki katlı zengin bir şekilde düzenlenen cephesi ender rastlanır bir örnektir. Üzerinde durulması gereken önemli nokta avlunun şekillendirilmesidir. Bu revaklı avluyle ana mekânın birleştiği noktalarda minarelerin yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu daha sonra osmanlı mimarîsinde avluların düzenlenişinde ön örnek olacak ve avluların caminin ana mekânıyle organik bir şekilde birleşmesi sonucunu doğuracaktır. Yapının eski bir geleneğe bağlanan ana mekânı ise VIII. yüzyıl başında Şam Emeviye camiinde ortaya çıkan bir plan şemasının geliştirilerek 1375 yıllarına kadar ulaşan uzun bir gelişmenin sonucudur. Burada, güney duvarına paralel iki bölümü, ortada, transept denen bir bölüm kesmekte ve bölümün üstü diğerlerinden biraz farklı olarak iki büyük kubbeyle örtülmektedir. Avlunun biçimlendiği, belirli bir geleneğin geliştirildiği, çininin, çifte minarenin ve mermer bir çift kat cephenin yer aldığı bu yapı, 1375 yıllarında Beylikler devrinde yapılan denemelerin ve alınan sonuçların topluca konması yönünden önemli bir nitelik taşır. Böyle bir merhalenin sonucu Anadolu türk mimarîsi bu yüzyıldan sonra yeni yönler almış, islâm mimarîsinde ulaşılması zor noktalara ulaşmıştır. Bu gelişmenin ilk denemeleri küçük beyliklerin belirli imkânlarla yaptırdığı yapılarda ortaya çıkmış, siyasî düzen değişikliği bir bakıma sanata da yansımıştır. Selçuk'ta tek kubbeli Aydınoğlu mescidinin de sözü edilebilir. Fakat bundan daha önemli bir örnek *Selçuk türbesi*'dir. Kesin yapım tarihi bilinmemekle beraber yapı tuğla ve taştan sekizgen gövdesi ve ön giriş mekânıyle dikkati çeker. Piramit çatısı çok eski örneklerle bağlantılıdır.

Aydınoğullarının bu önemli sanat merkezlerinin dışında çevrede daha ufak yerlerde bazı yapılarla karşılaşılır, fakat bunlar sözü edilebilecek değerleri taşımazlar. Aydın'da ise bu devirden tek örnek *Alihan kümbeti*'dir. Bunun dışındaki diğer yapılar Osmanlılar devrinden kalmadır. (Bk. AYDIN.)

Selçuklu devriyle osmanlı devri mimarîsi arasında bir köprü görevi yapan Beylikler devri mimarîsinin hazırlayıcı bir rol oynadığı Aydınoğulları beyliği yapılarında çok açık şekilde belirir. Ahşap, taş, çini, tuğla süslemenin yanısıra plan özelliklerinde de bu durum görülür. Bu yönden Aydınoğulları beyliği sanatı gelişmede iyi bir ortam hazırlamış yeni denemelere çıkış noktalarından biri olmuştur. [M]

AYDINOĞLU MEHMED BEY (1308-Birgi 1334), uçbeylerinden Aydın Beyin oğlu ve Aydınoğulları beyliğinin kurucusu. Germiyanoğullarının kumandanlarındandı. Yakub I Bey tarafından Büyük Menderes taraflarına gönderildi ve burayı fethederek kendi beyliğini kurdu (1300), başkent olarak Birgi'yi seçti. Ege kıyılarında bir donanma kurdu. Birgi'deki Ulu camiyi yaptırdı (1312). İzmir'i alarak ülkesini beş oğlu arasında paylaştırdı. Bir av esnasında suya düşerek hastalandı ve az sonra da öldü. Kendisi için Ulu camiin yakınında itinalı bir türbe yaptırıldı (1334). [M]

AYDIN REİS, ünlü osmanlı denizcilerinden (XVI. yy.). Önce Cezayir korsanlarındandı. İspanya sularında yaptığı harekâta, ispanyol amirali Portondo'nun filosuyle Balear takımadalarından Formentera adası açığında yaptığı savaşta (1523) ün kazandı. Aynı yılın sonbaharında Barbaros Hayreddin Paşa tarafından on gemilik filosuyle İstanbul'a gönderildi. Kanunî Sultan Süleyman tarafından kabul edildi, Barbaros'un hediyelerini hünkâra sundu. Cezayir'e, zaptettiği on beş gemiyle birlikte döndü. Preveze Deniz savaşına katıldı. (M)

AYDINTEPE. Bk. HART.

Aydın Vilâyeti Salnamesi, Aydın'da yayımlanmış resmî yıllık (1880-1910, 25 sayı). Eksik bir koleksiyonu Millî kütüphanede vardır. (M)

AYDINYAN (Arsen), ermeni din adamı ve dilcisi (İstanbul 1825-Viyana 1902). Ermeni dilinin gelişimini ve bunda türkçenin etkilerini, *Knnakan k'Erakanuthivn Ardi Hayeren Lezui* (Modern Ermeni Dilinin Tenkidî Grameri) [Viyana 1868] adlı eserinde inceledi. Armenolojinin başlıca organı olan *Handes Amsoreay* dergisini kurdu (Viyana 1887). [M]

Aydın zeybeği. Folk. Bu çok efece oynanan zeybek oyununa *Ağır Aydın zeybeği* de denir. Genel olarak tek kişi tarafından oynanır. Oyuna davul, klarnet eşlik eder. (M)

AYDİE (Blaise Marie D'). Bk. AYŞE (Matmazel).

AYDOĞDU BEY, Osman Gazi'nin kardeşi ve Gündüz Alp'in oğlu (öl. 1302). Dimboz'da Bursa tekfuru taraftarlarıyle birlikte Osman Beye karşı yaptığı savaşta şehit oldu. Savaşta üstün gelen Osman Gazi ise şehit olan Aydoğdu Beye karşılık, Ulubat kalesine sığınan Kite tekfurunu öldürttü. Aydoğdu Beyin mezarı, Âşıkpaşazade tarihine göre Dimboz yakınında Koyunhisarı'na giden yolun üzerindedir ve burada dolaşan hasta atlar iyi olmaktadır.

AYDOS. Türkiye'de bazı dağların adı. Başlıcaları: **1.** *Aydos tepesi* (Kocaeli Aydos'u), Kartal'ın kuzeydoğusunda, Batı Kocaeli'nin en yüksek tepesi (537 m); paleozoik şistleri.

Foto. LAROUSSE; Nurettin Erkılıç, Yeni Sabah arşivi (MEYDAN)

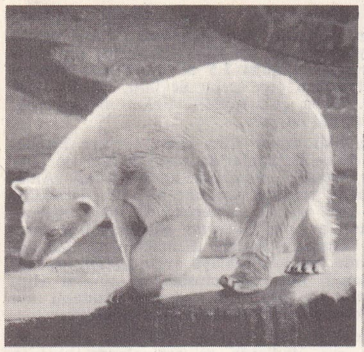

ayılar
solda, beyaz (kutup);
ortada, Amerika siyah ayısı;
sağda, Kuzey Amerika boz ayısı veya grizzli;
aşağıda, esmer

2. *Aydos dağı* (Ankara Aydos'u), Çubuk kasabasının kuzeyinde (1 800 m), andezit ve şist. Çubuk çayı bu dağdan doğar. **3.** *Aydos dağı* (Bolkar dağları Aydos'u; bazı kaynaklarda *Aydost*). Ulukışla'nın güneybatısında Orta Toros'lardan Bolkar dağı sıralarından birinin önemli doruğu (3 488 m); paleozoik şist ve kalkerleri. (M)

AYDOS, bulgarca **Aitos,** Bulgaristan'da Burgaz şehrinin kuzeybatısında, Burgaz-Yambolu demiryolu ve önemli kara yolu üzerinde şehir; 18 000 nüf. Kaplıcalar. (M)

AYDOS vardiya blş. i. Denizc. Seyir halindeki gemilerde personelin zamanında yemeğe oturması için 16.00'dan 18.00'e ve 18.00'den 20.00'ye kadar tuttukları nöbet (vardiya). [M]

ÂYENDE sıf. (fars. *āmeden,* gelmek'ten *āyende*). *Esk.* Gelen, gelici. || **İ.** Gelecek günler, istikbal.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Âyende-nüma,* kapıyı çalanı görmek için, sokak kapısı karşısına birinci kat hizasına konulan ayna. || *Âyende ve revende,* gelen giden. || *Hoş-âyende,* gelişigüzel, zahmetsiz.

◆ **Âyendegân** çoğl. i. *Esk.* Gelenler. || Yeni doğan bebekler. (M)

AYERDEM (Ali Hikmet), asker, İstiklâl savaşının kolordu kumandanlarından (Mora Yenişehiri 1877-?, 1939). 1901 Yılında Harp akademisini bitirdi. Meşrutiyetin ilânı sıralarında Selânik dolaylarında Cumaibâlâda 65. alay kumandanıydı. 31 Mart vakası üzerine kurulan Hareket ordusuna alayı ile birlikte katıldı. İstanbul'da Yıldız sarayı üzerine yürüyen, sarayı muhasara ve işgal eden kol kumandanlığını yaptı. Balkan ve Birinci Dünya savaşlarındaki hizmetlerinden sonra 1920 yılında Anadolu'ya geçerek İstiklâl savaşına katıldı. İkinci İnönü muharebesinde cephe kumandan vekili, daha sonra Millî Müdafaa vekâleti müsteşarlığı, Büyük Taarruz ve Başkumandan Meydan muharebesinde 2. kolordu kumandanlığı yaptı. 1935 Yılında korgenerallikten emekliye ayrıldı ve Gaziantep milletvekilliğine seçildi. (M)

AYET i. (ar. *āyet*). Kur'an-ı Kerim surelerini meydana getiren cümle veya cümleciklerden biri: *O zamanlar mânâlarını bilmediği bu arapça ayetlerin her kelimesini şimdi biliyordu* (H. E. Adıvar). *Hz. Ebubekir o ayeti okurken Hz. Ömer'in aklı başına geldi* (Cevdet Paşa). Bk. ANSİKL. || Alâmet, nişane: *Ona hâlâ gidilirken geçilir bir yoldan / Göze çarpar ölüm ayetleri sağdan soldan* (Y. K. Beyatlı). || *Mec.* Derin, anlaşılması, kavranması güç ifade, söz: *Gitgide bir âyet gibi derinleştiler / Yüzlerdeki çizgiler, gözlerdeki çizgiler* (F. N. Çamlıbel).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Âyet-i kerime,* mukaddes ayet. || *Âyet-i maksud,* Kur'an'ın XLI. (Fussilet) suresinin 62. ayeti. || *Âyet-i terğib,* içinde cennetin güzellikleri ve iyilikleri belirtilen ayet. || *Âyet-i terhib,* içinde cehennemin korkunçluğu belirtilmiş olan ayet. || *Âyet-ül-hıfz,* muskaya yazılan ayet. || *Âyet-ül-Kürsî,* Kur'an'ın II. (el-Bakara) suresinin 256. ayeti. || *Âyet-ül-mevaris,* Kur'an'ın IV. (en-Nisa) suresinin 12. ayeti. || *Âyet-in-Nur,* Kur'an'ın XXIV. (en-Nur) suresinin 1. ayeti.

— ANSİKL. Kur'an'ın *ayet*'leri çeşitli sebepler ve olaylar üzerine inerek 23 yılda tamamlandı. 96. Surenin ilk beş ayeti ilk inen ayetler, 4. surenin üçüncü ayeti son inen ayettir. Ayetlerin son kelimesine *fasıla;* fasılanın son harfine *fasıla harfi* denir. Ayetlerin tayini kıyas ile yapılmaz. Üç harf (elif, lâm, mim) bir ayet olduğu gibi, yarım, hattâ bir sayfalık ayetler de vardır. Bazı ayetler kendi başlarına bir hüküm ifade etmezler, diğer ayetlere bağlıdırlar. Ayetler, inişlerine göre ayrılır: *Mekkî ayetler, Medenî ayetler. Mekkî ayet*: 1. Mekke'de inmiş; 2. Mekkelilere hitaben inmiş; 3. Hicret'ten önce inmiş anlamına gelir. Hicret'ten sonra inenler Mekke'de inmiş bile olsalar Mekkî ayet sayılmaz. *Medenî ayet*: 1. Medine'de inmiş; 2. Medinelilere hitap eden; 3. Hicret'ten sonra inmiş olan ayet anlamına gelir. Ayetler, mahiyetlerine göre de ikiye ayrılırlar: 1. Kesin hüküm ifade eden ayetler, bunlara *muhkemat* denir. Böyle ayetlere yalnız bir şekilde anlam verilir, tefsir edilemezler. 2. Çeşitli anlama gelebilen veya mânâsı hemen anlaşılamayan ayetler, bunlara da *müteşabihat* denir. Bu ayetler hakkında çeşitli yorum yapılabilir ve içtihat söylenebilir.

◆ **Ayetan** çoğl. i. İman getirmeyi ifade eden iki ayet.

◆ **Ayetli** sıf. Üzerinde ayet yazılmış olan. — Nümism. Üzerinde Kur'an'dan bir ayet yazılmış olan madalya. (M)

AYETLİK i. Kula halılarında bordür üzerine işlenen dar uzun, küçük dikdörtgen çerçeve. (M)

ÂYETULLAH BEY (Mehmed) **Subhipaşazade** (Mısır 1846-Tercan 1878), Abdurrahman Subhi Paşanın torunu ve Subhi Paşanın da büyük oğlu. İstanbul'da özel dersler alarak yetişti, fransızca öğrendi. On beş yaşında, Defteri Hakanî kaleminde kâtip oldu. Sırasıyle, Emlâk dairesinde, Şûrayı Devlette, Baalbek ve Buka'ülaziz kaymakamlıklarında bulundu. 1877'de Erzurum mektupçusu oldu. Erzurum'dan Erzincan'a gelirken tifoya yakalandı, Tercan'da öldü.

Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Abdülhamid II idaresi aleyhine çalışan hürriyet âşığı, sanatkâr ruhlu bir insandı. Vakit gazetesinde makaleler yazdı ve Basiret gazetesinde başyazarlık yaptı. Volney'in meşhur *Les Ruines* adlı eserinin bir kısmını «*Tüdmür Harabeleri*» adıyle tercüme edip yayımladı. (M)

AYGEN (Reşat Enis), türk gazeteci ve romancısı (İstanbul 1909). Edebiyat fakültesini bitirdi. Toplum meselelerine değinen romanlar yazdı. Eserleri: *Kılıcımı Sürüyorum* (hikâye, 1930); *Kanun Namına* (1932); *Gonk Vurdu* (1933); *Gece Konuştu* (1937); *Toprak Kokusu* (1944); *Ekmek Kavgamız* (1947); *Ağlama Duvarı* (1949); *Yolgeçen Hanı* (1951); *Despot* (1957). [M]

AYGIN BAYGIN sıf. ve zf. Mecalsiz, bitkin. || Fazla hissî, mest olmuş, duyguda ölçüyü kaçırmış: *Aygın baygın mâniler, açık saçık resimler* (F. N. Çamlıbel). || Kendinden geçercesine âşık, vurgun: *O zaten ötekine aygın baygın* (Ahmed Rasim). [M]

AYGIR i. Damızlık erkek at: *Koç yiğitler düğün bayram eylesin / Küheylan kişnesin aygır oynasın* (Köroğlu). Bk. ANSİKL. || *Mec.* Büyük bir cinsel gücü olduğu sanılan erkek. || *Esk.* At arabasının takozu.

— DEY. *Aygır gibi,* cüsseli, iriyarı, güçlü.

— Zool. *Deniz aygırı.* Bk. MORS. || *Su aygırı.* Bk. HİPPOPOTAMUS.

— ANSİKL. Güzel at ırklarını devam ettirmek bakımından *aygır*'ın önemi büyüktür. Türkiye'de, aygırı olmayan at yetiştiricilerinin faydalanması için yurdun çeşitli bölgelerinde aygır depoları vardır. Bu depolarda beslenen aygırlardan bir kısmı aşım mevsiminde (ilkbahar) özel seyislerle ilçe ve bucak ölçüsünde bölgelere gönderilir. Karacabey (Bursa), Çifteler (Eskişehir), Konya, Çukurova (Adana) ve Sultansuyu (Malatya) haralarına yakın çevreler, bu haralardaki aygırlardan yararlanırlar.

Aygırların aşıma başlama yaşı değişik olmakla beraber çeki hayvanları için nadiren üç yaşından aşağı olabilir. Üç yaşındaki aygır bir aşım mevsiminde en çok elli kısrağa aşabilir. Beş yaşına gelip tam olgunlaştığı zaman yüz kısrağa aşabilir. Bu yaştan itibaren, iyi beslenmek şartıyle günde iki aşımı kolayca yapabilir.

Yarış ve binek atlarının erkeklerinden aygır olarak faydalanılmak istenirse, genellikle yarış ve binek hayvanı olarak işi bitmiş olanlar seçilir. Safkan veya yarımkan aygırlar günde yalnız bir aşım yapabilir.

◆ **Aygırlaşmak,** aygır gibi iriyarı, kuvvetli bir hale gelmek.

◆ **Aygırlık** i. Aygır özelliği. || *Mec.* Sertlik, haşinlik. || Sıf. [At için] Damızlık özelliğine sahip. (LM)

AYGIR gölü, Doğu Anadolu'da Kars'ın 20 km kuzeybatısında Allahüekber dağlarının kuzeydoğu kesiminde, Kars-Göle yolunun geçtiği bel yakınında yer alan küçük baraj gölü; suyu tuzlu değildir. (M)

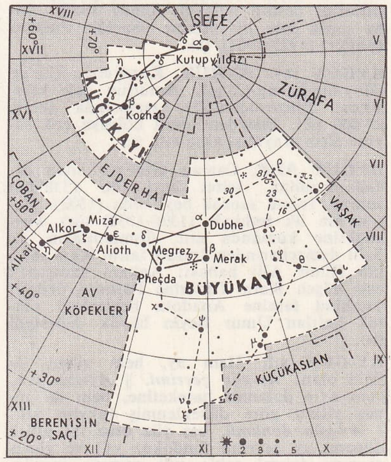

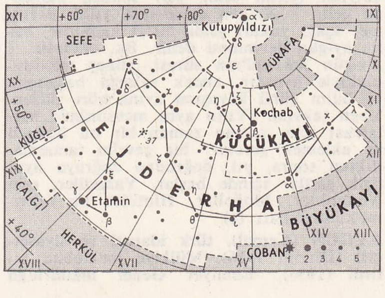

Ayı (astron.)

Foto. J. de Beaupré, Nat. Park service, New York Zool. Soc. (LAROUSSE)

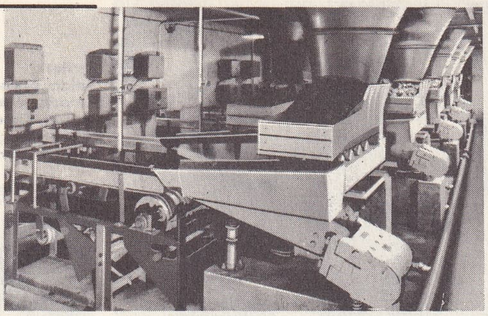

ayıklayıcı

ayıkulağı

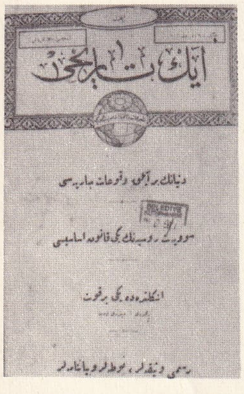

Ayın Tarihi

AYGIT i. *Yeni.* Çeşitli parçalardan meydana gelmiş âlet, cihaz: *Düşünürün yeni sezdiği bir kavram, araştırıcının yeni bulduğu bir araç, bir aygıt varsa...* (Tahsin Yücel). ‖ Vücutta belirli bir görevin sağlanmasına yarayan organların tümü: *Sindirim aygıtı. Solunum aygıtı.*

— Cerr. Cerrah, kırıkları iyileştirmek için germe ve tutma aygıtları kullanır. Bu aygıtlar hareketli ve hareketsiz olabilir. Sargı bezi ve tahta parçalarından meydana gelen Pruliquen aygıtı, Scultet aygıtı buna örnektir. Bu aygıtların bir kısmında oluklu madenî parçalar da kullanılır.

Hareketsiz aygıtlar, kırık organı saran sağlam kalıplardır. Bunun için gütaperka ve en çok da alçı kullanılır. Alçılı suya bandırılmış sargılarla hazırlanan alçılı aygıt kırık yerin kıpırdamasını önler.

Cerrah, eklemler için hareketli aygıtlar da kullanır. (Bk. MEKANOTERAPİ).

Ortopedi aygıtları vücut kusurlarını düzeltmeğe yarar. Takma aygıtlar yok olan organların yerine veya kusurlu olanların kusurlarını gidermek için kullanılır.

— Fiz. ve kim. Belli bazı deneylerin yapılmasında kullanılan ve birkaç âletin birbirine eklenmesinden meydana gelen takım. (M)

AYGUESPARSE (Albert), fransızca eser veren belçikalı yazar (Brüksel 1900). Romanları: *La Main Morte* (Ölü El) [1938]; *L'Heure de la Vérité* (Hakikat Saati) [1947]; *Le Mauvais Age* (Kötü Çağ) [1959]; *Simon la Bonté* (İyilik Timsali Simon) [1965]. İlk şiirlerini destan anlayışı içinde yazdı; daha sonra ince bir lirizme yöneldi: *Poèmes* (Şiirler) [1923-1961]. (L)

AYGUN veya **AYHUN**, Kuzeydoğu Çin'de (Hay-lug-Kiang-Çöng), Amur'un sağ kıyısında, Blagoveçensk'in aşağısında şehir; 20 000 nüf. 1880'den sonra bölgeye çok sayıda altın arayıcısı akın etti. (L)

AYGUT ALP, Osman Gazi'nin silâh arkadaşlarından, aşiret beyi (öl. 1330'dan sonra). İnönü sancak beyi oldu (1302). Hereke'nin ilk fethinde (1326-1330) türk kuvvetlerine kumanda etti. Osmanlıların ilk ünlü denizcilerinden İmralı fatihi Kara Ali'nin (Emir Ali) babası; Ankara savaşında esir düşen Kara Timurtaş Paşanın dedesi; İstanbul fethine Anadolu beylerbeyi olarak katılan Umur Beyin büyük dedesiydi (M).

AY-GÜN sıf. Hem ay, hem güneş ile ilgili olan: *Ay-gün çevrimi.* ‖ *Ay-gün yılı,* hem ayın dolanma hareketine, hem de güneş yılına göre düzenlenmiş takvim yılı. ‖ *Ay-gün dönümü,* beş yüz otuz iki yıllık dönem; ay çevrimi (ondokuz yıl) ve güneş çevrimi (yirmi sekiz yıl) sonucu meydana gelir. ‖ *Ay-gün devinmesi,* yıllık devinme, aşağı yukarı yılda 50",3 kadardır, buna ay-gün devinmesi denir. Bk. DEVİNME. ‖ *Ay-gün takvimi*'nin süresi, güneş takvimininkiyle aynıdır, ancak ayların başlangıç ve bitim günü kavuşum ayına göre düzenlenen takvim. (Yılın aynı mevsiminde başlaması için, zaman zaman bir on üçüncü ay eklemek gerekir: bir çevrim tamamlandıktan sonra, yıl, doğrudan doğruya aynı fizik şartlar içinde başlar. Yahudiler, eski Yunanlılar, Moğollar, Hintliler bu takvimi kullanmıştır. (L)

AYGÜN (Kemal), türk idareci ve siyasetçisi (Divriği 1916). Mülkiye mektebini bitirdi (1936). Emniyet Genel müdürlüğü (1952-1958), Ankara valiliği, İstanbul Belediye başkanlığı görevlerinde bulundu. İstanbul'un Belediye meclisince seçilen ilk Belediye başkanı oldu. 27 Mayıs 1960'ta İstanbul Demokrat parti il başkanıydı. Yassıada'da yargılandı, idama mahkûm edildi. Aftan yararlandı (M).

AYHAL, S.S.C.B.'de (Rusya Federal Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Yakutlar bölgesi) yeni şehir, Sibiryada, elmas yatakları yakınında kuruldu. (L)

AY HAN, Oğuzname'ye göre Oğuz Han'ın ikinci oğlu. Oğuz Han'ın ilk oğlu Gün Han, ikinci oğlu Ay Han, üçüncü oğlu da Yıldız Han'dır. Gün Han, Ay Han, Yıldız Han ve bunların her birinin dört oğlu Oğuzlar'ın Bozok kolunu meydana getirir. Bozok kavimlerine Sağ-Kol denir. Ay Han'ın oğulları sırayle Yazır, Döğer, Dodurga ve Yaparlı adlarını taşır. Böylece bu dört oğul, Oğuzların 24 boyunun dördünü meydana getirir. İnanışa göre Oğuz Han'ın, gökten düşen ışığın ortasında otururken görüp beğenerek aldığı ilk karısından Ay Han olmuştur. Ay Han natürist çağın tanrılarından biridir. Bu hanın yönetimindeki bölgelerde Türklerin ongunu kartal idi. Boyların atası olarak düşünülen Ay Han, natüralizmden ata kültüne geçişi de gösterir. (M)

AY-HANUM. Esk. coğ. Baktriane ülkesinde Ceyhun ırmağının Kokşa suyu ile birleştiği yerde, şimdi Afganistan sınırları içinde helenistik şehir. Büyük İskender veya onun ardından gelen imparatorlardan biri tarafından, çukur bir arazide, kareli bir plana göre kurulmuştu. Şehre hâkim bir tepe üzerinde bir akropolis bulunmaktaydı. Şehir M.Ö. 130'da, Yunan Baktriane krallığının Parthlar tarafından tahribi sırasında terk edilmiş olmalıdır. Şehrin harabeleri 1964'te Afganistan'daki Fransız Arkeoloji heyeti başkanı Daniel Schlumberger tarafından bulundu. 1966'da Schlumberger'in yerine geçen Paul Bernard M.Ö. IV. ve II. yy. lar arasında, yunan harfleriyle yazılmış ve Yunan Baktriane krallığının yaşadığını ispatlayan birtakım yunanca kitabeler buldu. (L)

AYHUN. Bk. AYGUN.

AYI i. Ayıgillerden etçil memeli hayvan. (İlmî adı: *Ursus*). Bk. ANSİKL. ‖ *Mec.* [İnsan için] Hoyrat, kaba, bön: *Birkaç gündende beri başgardiyan olacak ayının bile, bize karşı tutumu belli belirsiz değişti* (K. Tahir). *Düldül sana emanet, sakın hayvanın pansumanını o Onbaşı ayısına bırakma* (R.N. Güntekin).

— ÇEŞ. DEY. *Ayı boğan,* dev gibi iriyarı adam. ‖ *Ayı gibi,* cüsseli, iriyarı ve kaba. ‖ *Ayı tabanı,* beceriksiz adamlar için. ‖ *Ayı oynatmak,* tef çalarak ayının cynamasını sağlamak. ‖ *Ayı yavrusu (boku) ile oynamak,* kuvvetli olup gücünü küçük birinde denemek, küçük biri ile el şakası yapmak. ‖ *Ayıya kaval çalmak,* anlamayan aptala anlatmaya çalışmak. ‖ *Ayının kırk türküsü vardır, kırkı da ahlat üstüne,* devamlı aynı hikâyeyi anlatan kimseler için söylenen bir söz. ‖ *Ayıyı vurmadan postunu satmak,* ele geçmemiş bir şey üzerinde hesap yapmak. ‖ *Köprüyü geçinceye kadar ayıya dayı demek,* bir iş yapılıncaya, sonuç alınıncaya kadar, düşmana bile dost gibi davranmak: *Köprüyü geçinceye kadar ayıya dayı demek, ayılara yem olmayı başından kabullenmek demektir* (K. Tahir).

— Denizc. *Ayı bacağı,* yan yelkenlerden birinin uskutasını sancaktan, diğerininkini iskeleden kullanarak pupa rüzgârıyle seyretmek. ‖ *Ayı bacağı yelken açmak,* iki direkli yelkenlilerde rüzgârı tam geriden-pupadan- veya geriye yakın alarak seyir ederken yelkenleri iyice şişirmek ve birbirlerini kapamalarını önlemek için birinin iskotalarını sancak, ötekininkileri ise iskele bordadan kullanmak. Bu durumda yelkenler bir yelpaze gibi iki bordaya açılmış olur ve tekne daha hızlı gider.

— Folk. *Ayı oyunu,* Anadolu şehir, kasaba ve köylerinde bugün de yapılmakta olan bir gösteri. Bk. ANSİKL.

— Türk. mit. Şamanizm devrinde orman tanrısının timsali. Şamanlar *ayı*'dan adını orman içinde anmaktan korkarlardı. Eski Kıpçaklar ayıya *aba* (baba) derlerdi. Anadolu Türkmenleri *kocaoğlan* derler.

— ANSİKL. *Ayı,* tabanı üstünde yürüyen, sivri burunlu, kısa kuyruklu, kalın postlu büyük ve ağır bir hayvandır. Pek çok türü vardır. Uzunluğu 3,5 m'yi bulabilir. Dişleri birbirinden çok farklı değildir, 42 dişi vardır. Daha çok etçildir. Fakat meyve, kök, hattâ bal da yer.

Bugünkü ayılar dört cinse ayrılır: Pireneler'de ve Balkanlar'da yaşayan boz ayı (*Ursus arctos*), Alaska'ya kadar Kuzey Amerika'da yaşayan korkunç ayı (*U. horribilis*) ve kara ayı (*U. americanus*) *ursus* cinsine; kutup ayısı (*Thalarctus maritimus*) *thalarctus* cinsine; Seylan, Hindistan ve Çinhindi'nde yaşayan Malaya ayısı (*Helarctus malayanus*) *helarctus* cinsine ve nihayet Hindistan ve Seylan'da yaşayan dudaklı ayı (*Melursus ursinus*) *melursus* cinsine girer.

Edebiyat, toponimi ve folklorda sözü edilen ayı, dağlarda ve ormanlarda yaşayan boz ayıdır. Hem et, hem ot yiyen, kış uykusuna yatan boz ayı insana kolay alışır, hattâ sirklerde çeşitli numaralar yapabilir. Ayakta durabilmesi ona insan görünüşü verdiğinden herkesçe sevilir. Ayı şeklindeki çocuk oyuncakları bu sevginin belirtilerinden biridir. Büyük boz ayı ile kutup ayısının tüylerinden halı yapımında faydalanılır. Genç ayıların postu kürk ve elbise süsü yapımında kullanılabilir.

— Folk. Oyunun çok eski bir geçmişi vardır, Asya'dan çıktığı ve şamanizme kadar gittiği belgelerden anlaşılmaktadır. Avrupa ortalarından Kamçatka'ya kadar uzanan bir alanda rastlanır. Oyun, ya ayıyı taklit etmek yoluyle insanlar tarafından oynanır veya doğrudan doğruya ayılara oynattırılır. İkinci şekil daha yaygındır. Ayı yavru iken ısıtılmış bir saç üstüne bastırılır. Bu esnada kasnaklarında şıngırtılı halkalar bulunan tef çalınır ve türkü söylenir. Bu sese göre şartlanan hayvan sıcak saça basmadığı zaman da, tef sesini duyunca yanıyormuş gibi zıplamağa, çeşitli hareketler yapmağa başlar. Hayvana başka bazı hareketler de öğretilir. Evliya Çelebi, kendi devrinde İstanbul'da yetmiş kadar ayıcı esnafı bulunduğunu, bunlardan Karyağdı, Avare Durucan, Bin Bereket, Bazuoğlu, Hayvanoğlu ve Sürüoğlu adlı çingenelerin ayı oynatmakta usta olduklarını yazar.

◆ **Ayıcı** i. ve sıf. Ayı oynatan [kimse]: *Rakım, ayı oyununu, Rabia ayıcı çingeneyi o kadar asıllarına mutabık bir şekilde...* (H.E. Adıvar). ‖ *Mec.* Kaba, sert.

◆ **Ayılık** i. *Mec.* Kabalık. ‖ Ayı gibi olma. (ML)

AYI, Kuzey gökküresinde iki takımyıldızın adı. Kuzey gök kutbuna yakındır ve Türkiye enleminde her zaman görülebilir: *Büyükayı* ve *Küçükayı* (lat. *Ursa major* ve *Ursa minor*).

● *Büyükayı,* Yedi yıldızdan meydana gelir; şekli kabataslak, dingilli bir arabaya veya daha çok saplı bir tavaya benzer. α, β, γ, δ yıldızları arabanın kasa kısmını veya tava'nın yandan görünüşünü; ε, ζ, η yıldızları ise, tava'nın sapını veya arabanın okunu çizer. α ve β yıldızlarına *muhafızlar* denir.

Büyükayı'nın yıldızlarına arapça adlar verilmiştir: α *Dübb,* β *Merak,* γ *Fekda,* δ *Megrez,* ε *Elyot,* ζ *Mizar,* η *Alkaid.* Daha sönük ve değişen bir yıldız olan Megrez dışında hepsi 2'nci kadirdendir. Bu yedi yıldızın ve çıplak gözle görülebilen oldukça çok sayıdaki diğer yıldızların dışında küçük bir yıldız daha saymak gerekir: takımyıldızın kuyruk kısmında, Mizar'ın 11 dk 34 sn yakınındaki 5. kadirden *Elkor* yıldızı. Mizar çok daha parlak olduğu için Elkor'un görülmesini güçleştirir; bu yüzden Elkor'un görünürlük derecesi keskin görüş testlerinde ölçü olarak kullanılır. Büyükayı takımyıldızında önemli bir M 81 gökadası ve β ile γ yıldızları arasında bir M 97 gezegence bulutsu vardır.

● *Küçükayı,* Büyükayı'nın β ve α yıldızlarından geçen bir doğru, α 'nın ötesinde β α uzaklığının beş katı kadar uzatıldığı zaman *Kutup* yıldızına varılır. Bu yıldız α ve β 'dan daha az parlaktır ve Büyükayı'ya çok benzeyen, fakat daha küçük, ona paralel ters yönlü başka bir kümenin uç kısmını meydana ge-

Foto. Faussard, Downward (LAROUSSE) ; Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

tirir. Bu küme, Küçükayı'dır. Kutup yıldızı tam kutupta değilse bile kutba çok yakındır.
İliada'da (XVIII. bölüm), bu iki takımyıldızdan birinin Vulcanus'un meşhur kalkanı üzerine resmedildiği yazılıdır. Vergilius «*Arctos Oceani metuentes aiquore tingi*» demiştir (*Georgico*, 1,246). Bu deyim, takımyıldızları meydana getiren yıldızlar hiç batmaz anlamına gelir. Bu gerçek Roma enlemi için olduğu kadar İstanbul enlemi için de doğrudur.

Bu takımyıldızlara çeşitli adlar verilmiştir. Büyükayı'ya *Arctes major, Fera major, Septem Triones* (Yedi Öküzler), *Helix* (kutbun etrafında döndüğü için) v.b. Hıristiyanlar *Davud'un arabası*, Araplar *Dübb-ül-ekber* derler. Yunanlılar ise, Büyük Ayı'ya, Zeus'un sevip gök yüzüne yerleştirdiği ve daha sonra Junon'un kıskanarak ayıya çevirdiği bir peri kızına izafeten *Kallisto* (çok güzel) demişlerdir. Küçük Ayı'ya ise, *Arctos minor, Fera minor* ve nihayet *Phenice* (çünkü Fenikeliler bu yıldızı Tales'ten öğrenmişlerdir) v.b. isimler verilmiştir. (L)

Ayı (*Medved*), Anton Çehov'un bir perdelik oyunu (1888). Bayan Popov, kocasının ölümünden beri sonsuz bir yas içindedir. Evine, ölen kocasının alacaklılarından Smirnov gelir. Kaba saba bir adamdır, ısrarla alacağını ister, Bn. Popov'a hakaret eder. Dul kadın dayanamaz, «Ayı, ayı!» diye haykırır. Tartışma öyle büyür ki, sonunda düello etmeğe kalkışırlar. Ama Smirnov birden kadına âşık olduğunu farkeder, uşaklar hanımlarını «ayı»'nın elinden kurtarmağa geldiklerinde ikisini öpüşür bulurlar. (L)

AYIB i. Bk. AYIP.

AYIBALIĞI blş. i. Bk. FOK.

AYID i. Bk. AYIT.

AYIGİLLER blş. çoğl. i. İri vücutlu etçil memeli hayvanlar familyası. İçeri çekilmeyen uzun tırnakları vardır. Tabanlarına basarak yürürler. Dişleri tam etçil özelliği göstermez. Hem et, hem ot yiyicidirler. (L)

AYI gölü (BÜYÜK), Kanada'da göl. Kuzeybatı topraklarında Mackenzie'nin bir kolu olan *Ayı ırmağı* tarafından akaçlanır; 29 000 km². Önemli uranyum ve radyum (Port Radium) işletmeleri. (L)

AYIK sıf. Sarhoş olmayan: *Acaba sarhoş, fitil, körkandil, zom ve nihayet kepaze olunca yanında ayık kimse kalmasın diye mi?* (Burhan Felek). ‖ Sarhoşluğu geçmiş, ayılmış, şuuruna hâkim: *Deryalarda olur kayık / Kimi sarhoş kimi ayık* (Karacaoğlan). ‖ *Mec.* Uyanık, anlayışlı.

— DEY. *Ayık kafa ile*, sarhoş olmadan: *Gündüzki rakının verdiği sarhoşluktan eser kalmamıştı. «Bu işi ayık kafa ile yapamayacağım» dedi* (H.R. Gürpınar).

◆ **Ayıklık** i. Ayık, uyanık olma, sarhoşluktan kurtulma hali. (M)

AYIK (Ahmet), türk güreşçisi (Sıvas'ta Eskiköy 1938). Sultan Aziz'in pehlivanlarından Karaoğlan'ın torunudur. Güreşe, köyünde Karakucak ile başladı, askerliğini yaparken mindere çıktı. 1961'de güreş millî takımına seçildi. O tarihten bu yana ay-yıldızlı mayo altındaki yerini elinde tutmaktadır. 1962'de Adriyatik kupası ikinciliğini, 1963'te dünya beşinciliğini, yine aynı yıl Akdeniz şampiyonluğunu, 1964'te Balkan şampiyonluğunu ve Olimpiyat ikinciliğini, 1965'te dünya şampiyonluğunu, 1966'da Avrupa ikinciliğini, 1967'de Avrupa şampiyonluğunu, 1968'de Avrupa ve Olimpiyat şampiyonluklarını kazandı. Halen millî güreş takımındadır. (M)

AYIKLAMAK geçl. f. Bir şeyin yararsız veya gereksiz olan parçalarını veya tanelerini ayırıp çıkartmak: *Kolları sıvalı, mavi şalvarlı bir softa, şadırvanın kenarında zerzavat ayıklıyor* (R. N. Güntekin). ‖ Temizlemek: *Kız gezecek yollarını / Ayıklayım taşlarını* (Karacaoğlan). ‖ Ayırmak: *Bütün mesele realiteyi marazî tahayyül ve tasavvur pürüzlerinden ayıklayıp meydana çıkarmak* (R. H. Karay). ‖ Seçmek: *... hayatımı düşünmeğe, unutulması, bahsedilmeden geçilmesi icap eden şeyleri ayıklamağa...* (A. H. Tanpınar).

— DEY. *Ayıkla pirincin taşını*, bir işin içinden çıkılmaz hale gelindiğini anlatmak için kullanılır: *Bakarsın bu bavul milletinin, bir yerine, bir ingiliz sustalısı girivermiş, kendi başına ... Ayıkla pirincin taşını* (K. Tahir.)

◆ **Ayıklama** i. Temizleme, atılması gereken ve lâzım olmayan unsurları çıkarıp atma; ayıklamak eylemi: *Pirinç ayıklama. Buğday ayıklama.*

— Bağc. Bağ kütüklerinin üstünde çıkan, ağacın büyümesine veya oluşumuna hiç bir faydası olmayan yararsız filizleri kesip atmak. Bunun dikkatle ve zamanında yapılması gerekir. (Bu işlemi budama ile karıştırmamalıdır.)

— Bahç. Bir bahçede, çift çiçek verecek bitkileri alıkoyarak basit çiçek verecek bitkileri, çiçek açmadan önce söküp atma.

— İstat. Ayırıcı özelliklerine veya özelliklerin şiddetlerine göre istatistik birimlerini sınıflara ayırma ve her sınıfın birimlerini sayma işlemi. (Bk. ANSİKL.)

— Mutf. *Sebze, meyve ayıklama*, yemeye elverişli olmayan kısımları ayırma.

— Zır. *Taş ayıklama*, tarladaki taşların araç ve âletlere zarar vermemesi için tırmıkla toplanması. Tohumlarda (tahıl ve öbürleri) veya köklerde (pancar) bulunan taşların ayıklanması.

— ANSİKL. İstat. *Ayıklama* düzenli bir şekilde yapılmalıdır. Eğer her istatistik birime* ait veriler ayrı fişlere kaydedilirse, bunların elle tasnifi kolay olur. Elektromekanik veya elektronik makinelerle yapılan ayıklama tercih edilir: makineler, verileri delikli kartlar veya magnetik şeritlerden okur. Bu hazırlık çalışmaları bazen çok uzun sürdüğünden çabuk sonuç almak için sondaj*lara başvurulur. (ML)

AYIKLANMA, i. Gereksiz veya yararsız unsurlardan kurtulma, seçilme, temizlenme. *Esk.* İstifa.

— Biyol. Tabiî şartlara en iyi uyabilen bireylerin üreyip kalması, zayıf bireylerin yok olması. (*Tabiî ayıklanma* veya *tabiî seçim* de denir.)

— ANSİKL. Biyol. Darwin, Malthus'un düşüncelerinden iyice etkilenmişti. *An Essay on the Principle of Population or A Wiew of its Past and Present Effects on Human Happiness* (Nüfus Artışı Prensipleri Hakkında Deneme veya İnsan Mutluluğu Üzerine Geçmişteki ve Şimdiki Etkilerine Bir Bakış) [1798]. Bu iktisatçıya göre, yeryüzündeki insan sayısı geometrik diziyle, yiyecek maddeleri ise aritmetik diziyle artar. Darwin bu *a priori* gözlemden *yaşama savaşı* düşüncesine ulaştı. Canlılar, yiyeceklerini ele geçirebilmek için birbirleriyle savaşırlar. Zayıflar, silâhsızlar bu savaşta ölür. Rakiplerinden bazı üstünlükleri olanlar zaferi kazanır. Bu «üstünlükler» yalnız bazı bireylerin sahip bulunduğu nitelikler olabilir. Bu nitelikler önemsiz görünse bile yararlıdır ve sahip olanlara zaferi sağlar. Yaşama savaşı olurken gerçekleşen tabiî ayıklanma yaşamaya elverişli olanların sağ kalmasını sağlar. Darwin tabiî ayıklanmayı, evcil hayvan türlerini iyileştirmek veya yeni türler elde etmek için hayvan yetiştiricilerinin baş vurduğu sunî ayıklamaya benzetir. Ayıklanmanın doğruluğu, hayvan ve bitki topluluklarının uğradığı olağanüstü kayıplardan apaçık bellidir. Üstün nitelik farkı gösteren türler en yüksek seçilme şansına sahiptir. Darwin tabiî ayıklanmaya, özel bir ayıklanma şekli olan *cinsel ayıklanma* ilkesini ekledi; dişiler, en güçlü, en güzel erkekleri seçer ve böylece yalnız en güçlü erkekler yavru doğurtur. Kalıtımcılar ayıklanmayı matematik hesaplarına konu yaptılar. R.S. Fisher (1930), S. Wright (1931) ve Y.B.S. Haldane (1932) bir *ayıklanma katsayısı* veya *ayıklanma basıncı* tanımı verdiler; bunun büyük, orta ve küçük çapta topluluklar üzerindeki etkisini ve dolayısıyle evrimdeki rolünü gösterdiler. Bu yorumlar, burada anlatılması güç eleştirilere yol açtı. Sentetik evrim teorisi ayıklanmaya ön planda yer verir. (Bk. SENTETİK [*teori*].) [LM]

AYIKMAK geçz. f. *Halk dili.* Ayılmak, uyanmak, aklı başına gelmek: *Mustafa birden toparlandı. Ayıktı* (Yaşar Kemal). [M]

AYIKULAĞI blş. i. Süs bahçelerinde yetiştirilen çuhaçiçeği türü. (L)

AYILAR adası. Bk. BEAR ADASI.

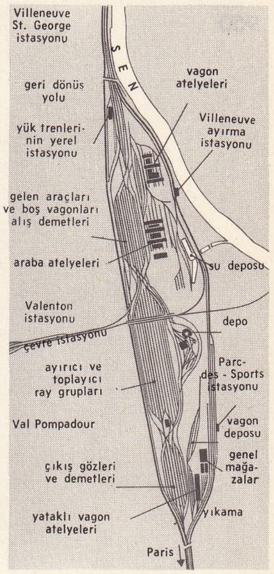

ayırma istasyonu

AYILMAK geçz. f. Baygınlıktan kurtulmak, kendine gelmek: *Ölenler ölmüş, soğuktan donanlar donmuş, açlıktan bayılanlar bir daha ayılmamıştı, ne ziyanı vardı* (S. F. Abasıyanık). *Kriz, tabancasının patlamasına kadar sürer, derhal ayılır* (R. H. Karay). ‖ Sarhoşluktan kurtulmak: *Ayılıp neşeni yükseltici sarhoşluktan / Yılma korkunç uçurum zannedilen boşluktan* (Yahya Kemal). ‖ Uykudan uyanmak: *Bu muhteşem güneşe, ne hazin tecelli / Ayılan baykuşların kanadı perde çekti* (F. N. Çamlıbel). ‖ *Mec.* Aklı başına gelip, gerçeği görmek: *O halde şimdi ayılmak gerektir, Evkafa / Ayıldı farz edelim yığmadıkça bir tarafa* (M. Â. Ersoy).

— ÇEŞ. DEY. *Ayılıp bayılmak*, baygınlıklar geçirmek, krize girmek: *Bıçağıyle bir gözünü oyar ve sağlam kalan öbür gözüne bu pıhtılaşmış gözü yaklaştırır, gösterir, ayılta bayılta uzun uzun seyrettirir* (R. H. Karay). Histeri krizleri geçirmek, birini aşırı derecede sevmek: *Ondan başka haremde erkek denilecek kimse kalmadı ki. Bayılmalar ayılmalar* (H. E. Adıvar).

◆ **Ayıltmak** ettrg. f. Birini baygınlıktan, sarhoşluktan kurtarıp kendine gelmesini sağlamak: *Hemen bir polisle oradan geçenlerden birkaç kişi Ayşe'yi ayılttılar* (A. H. Müftüoğlu). ‖ *Mec.* Gözünü açmak, hakikatleri görmesine yardım etmek. (M)

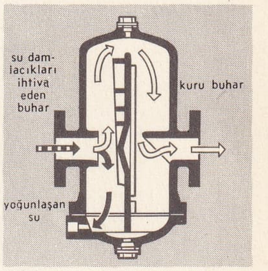

ayırıcı

AYIN veya **AYN** i. (ar. ʿ*ayn* ع). *Esk.* Arap alfabesinin on sekizinci, osmanlı ve fars alfabelerinin yirmi birinci harfi: *Hayır, «a» ayın'ın yerini tutamaz* (Y. Z. Ortaç). Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Ayn-ı betra*, ayın harfinin başı. ‖ *Ayn-ı mühmele* ve *ayn-ı sa'fes*, ayın harfi. ‖ *Ayn-ül-fi'l*, «fi'l» kelimesinin ikinci harfi, arapça kelime köklerinin aslî ikinci harfi. ‖ *Ayın çatlatmak*, içinde ayın harfi olan arapça kelimeleri genizden söylemek. ‖ *Mehmuz-ül-ayn*, ortasında hemze bulunan üç harfli arapça kelimelere denir. ‖ *Mu'tell-ül-ayn*, üç harfli arapça kelime köklerinde ikinci harfin vav veya ye olması.

— ANSİKL. Arapçada gırtlaktan çıkan bir ses-le telaffuz edilir. Latin harfleriyle Türkçede bazen ünlülerin önünde bazen de bir ünlü ile bir ünsüz arasına konan bir kesme işaretiyle, transkripsiyonda ise «ʿ» işaretiyle belirtilir. Ayın, ebced hesabında 70 sayısını karşılar. Astronomi ilminde *ictima'* ve *terbî* kelimeleri yerine kullanılır. Süryanî ve ibranî alfabesindeki ayın harfi şekilleri Arapçadakinden farklıdır. Arapçada ayın'ın diğer adları *ayn-ı mühmele* ve *ayn-ı sa'fes*'tir. (M)

AYINKA i. *Argo.* Tütün kaçakçılığı, kaçakçılık.

◆ **Ayınkacı** i. *Argo.* Tütün kaçakçısı, kaçakçı. (M)

Foto. Crolet (LAROUSSE)

AYINTAB. Bk. GAZİANTEP.

Ayın Tarihi, Ankara'da Başbakanlık Basın-Yayın ve Turizm Genel müdürlüğü tarafından çıkarılmış aylık resimli dergi (eylül 1923-ağustos 1957, 85 + 285 sayı). Dergi, mayıs 1931-aralık 1933 tarihleri arasında çıkmadı, ocak 1934 tarihinden sonra 1. sayıdan başlayarak yeniden yayımlandı. Tam koleksiyonu Millî kütüphanededir. (M)

AYIP veya **AYIB** veya **AYB** i. (ar. *ʿayb*). Kusur, eksiklik, utanılacak şey: *Çalışmak ayıp değil, dedim* (R. N. Güntekin). *Hususî ve şahsî ayıplar ve menfaate ait yolsuzluklar için müsamahasızdır* (F. R. Atay). ‖ Suç, cürüm, şeref ve haysiyete aykırı hareket: *O zaman nefsini bir ayıp irtikabıyle itham ederek başka bir şey düşünmek isterdi* (H. Z. Uşaklıgil). *Kocasına ihanet etmiş bir kadının ayıbını ve zilletini duyarak* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ — Sıf. Nezaket ve terbiye dışı: *Herkesin içinde bir konferans salonunda hıçkırmak ayıp şeydir* (N. Ataç). ‖ Uygunsuz, fena, kötü: *Ayıp bir şeyi itiraf eder gibi kızararak başını salladı* (Sabahattin Ali). *Muvaffakiyet ve şerefi Nurettin Paşanın şahsına hasretmek kadar mânâsız, esassız ayıp bir şey olamaz* (Atatürk). ‖ Utanç verici, müstehcen: *Bir mektep hocası için ne mânâsız ne ayıp lakırdılar bunlar* (R. N. Güntekin). ‖ Ünl. «Bundan utanmalısın, yaptığın kötü bir şeydir» anlamında azarlama olarak kullanılır: *Nihayet çımacı da kızmış İrfan Efendi uzatma, ayıp!* (S. F. Abasıyanık). *Herhalde nişanlından kaçacak değilsin, çek kolunu ayıp vallahi!* (R. N. Güntekin).

— ÇEŞ. DEY. *Ayıp aramak,* kusur bulmağa çalışmak. ‖ *Ayıp düşmek* (*kaçmak, olmak*), hoş karşılanmamak, uygun olmamak: *İlk günden malını çevirmek ayıp düşer demezler mi* (K. Tahir). *Ayıp olur karıya, of! İngilizce konuşmak da beni yorar ki* (S. F. Abasıyanık). ‖ *Ayıp etmek* (*yapmak*), nezaket dışı kötü bir hareket yapmak: *Kendi kendime galiba ben ayıp yapıyorum, dedim* (R. N. Güntekin). ‖ *Ayıp sallamak. Argo.* Uygunsuz bir harekette bulunmak: *Ayıp salladın şimdicik... Hele karnın iyicene acıksın da bizim kümese iyice yeşillen* (K. Tahir). ‖ *Ayıp saymak,* kusur olarak kabul etmek: *... ve şehrimizin teamülü, âdetleri bunu ayıp saymaktadır* (Vâ-Nû). ‖ *Ayıp şey!* «Çok ayıp, uygun değil» anlamında: *Ayıp şey! Erkek kısmı gecelikle dolaşır mı?* (B. Felek). ‖ *Ayıp yerler,* insan vücudundaki mahrem yerler. ‖ *Ayıbını örtmek,* kusurunu gizlemeğe çalışmak. ‖ *Ayıbını yüzüne vurmak,* birinin kusurunu açıkça yüzüne karşı söylemek. ‖ *Ayıptır söylemesi* (veya *söylemesi ayıp*), «bunu burada söylemek uygun değil veya öğünmek gibi olmasın ama» anlamlarında: *Biz Lazistanlıyız. Söylemesi ayıp, soyluluğumuz kendimize elverir* (K.Tahir). ‖ *Ne ayıp* (veya *ne ayıp, ne ayıp*), «çok kötü, utanılacak, ayıp şey» anlamında: *Demek ben, böyle kocaman bir kasabanın diline düşmüşüm, ne ayıp yarabbi* (R. N. Güntekin). ‖ *Esk. Ayb-cû,* ayıp, kusur bulmağa çalışan. ‖ *Ayb-çîn,* kusur bulucu. ‖ *Ayb-çînî,* kusur buluculuk. ‖ *Ayb-gû,* dedikoducu. ‖ *Ayb-gûyî,* dedikoduculuk. ‖ *Ayb-nâk,* kusuru, ayıbı olan.

— Huk. Bir malın, sakatlık gibi maddî, başkasına ait olmak gibi hukukî bir sebeple değerini veya maldan beklenen faydayı gideren veya önemli bir surette azaltan hal. ‖ *Ayıp davası,* alıcının, satıcı aleyhine malın ayıplı olması sebebiyle açtığı dava. (Alıcı, bu dava ile satış aktinin feshini veya kıymet noksanı oranında satış bedelinden tenzilât, satılan mal, benzeri bulunan şeylerden [misliyattan] ise malın ayıpsız olarak verilmesini ister. Borçlar kn. md. 202, 203.) ‖ *Ayıba karşı tekeffül,* satanın alıcıya karşı, satılanda var olduğu kabul veya vaat edilen özelliklerin varlığını, maddî veya hukukî bir sebeple kıymetini önemli bir surette azaltacak ayıptan salim bulunduğuna dair sorumluluğu. (Satıcı, bu ayıpların mevcudiyetini bilmese de onlardan sorumludur. Borçlar kn. md. 194.) ‖ *Esk.* Satılan bir şeyin pahasına noksanlık veren hal. ‖ *Ayb-ı hâdis,* satılan şeye müşteri elinde iken arız olan ayıp. ‖ *Ayb-ı kadim,* satılan şeyde, satıldığı zaman mevcut olan ayıp.

◆ **Aybet** i. *Esk.* Ayıp, kusur.

◆ **Ayıp ayıp** zf. Müstehcen bir şekilde, utanılacak bir tavırda: *Ayıp ayıp konuşma.*

◆ **Ayıplı** sıf. Kusuru, ayıbı olan.

◆ **Ayıpsız** sıf. Ayıbı, kusuru olmayan: *Ayıpsız dost arayan dostsuz kalır* (Atasözü). [M]

AYIPLAMAK geçl. f. Bir söz, durum veya hareketin yakışıksız, kusurlu, çirkin olduğunu herhangi bir şekilde ifade etmek, bildirmek: *Bütün bunları rahmetliyi ayıplamak için söylemiyorum* (A. H. Tanpınar). ‖ Suçlamak, kusurlu bulmak: *Hem biz onu ayıplarken, acaba dinimizi biliyor muyuz?* (Ş. S. Aydemir). ‖ Kınamak, beğenmemek: *Beni ayıplamayınız. Bu saatte sizi rahatsız ettiğim için* [...] *bana darılmayın* (R. N. Güntekin).

◆ **Ayıplanmak** edilg. f. Suçlanmak, kötü veya kusurlu görülmek: *... ocağının yıkıldığını görmüş bir insanın dişlerini kinle gıcırdatması, öç almak istemesi ayıplanmaz* (N. Ataç).

◆ **Ayıplayıcı** sıf. Kusur bulucu: *... gulamın pederin ayıplayıcı lisanlar ile rüsvay edip gulama tesliyet-i hatır verdiler* (Evliya Çelebi). [M]

AYIRAÇ i. Kim. Kimyevî işlemlerde, meydana getirdiği tepkimeler dolayısıyle maddelerin niteliğini belirtmek için kullanılan madde (BELİRTEÇ de denir): *Gümüş nitrat, çözeltilerdeki klor iyonunun aranmasına yarayan ayıraç.* (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. Kim. Çeşitli kimyevî maddelerle yaptığı tepkimeler kesinlikle belli olan ve dolayısıyle bir araya getirildikleri maddelerle doğurdukları olayların özellikleri sayesinde o maddelerin cinsini tanıtmağa yarayan basit veya bileşik maddelere *ayıraç* denir. Hidroklorik asit, nitrik asit, sülfürik asit, sodyum hidroksit, amonyak ve çözelti halinde bazı tuzlar ayıraç olarak çok kullanılır; bu yüzden ayıraçlar, her an kullanılabilecek şekilde, *ayıraç kutusu* adı verilen özel kutularda bir arada bulundurulur. (L)

AYIRICI i. ve sıf. Ayırma (bölme, seçme, farklılaştırma) işlemini yapan [şey]: *Renk ayırıcı cihaz.*

— Bayınd. *Ayırıcı sistem,* sıvı halindeki dışkı maddelerini katılarından ayırmak için uygulanan boşaltma işlemi. (Sıvı halindeki maddeler, bu maksatla yapılmış yollardan geçerek lağımlara akar, buna karşılık katı maddeler ise haznede kalır.)

— Dişçilik. Dişlerin arayüz çürüklerini ortaya çıkarmak veya onlara dolgu yapmak için eskiden dişleri ayırmakta kullanılan âletlere verilen ad. (En meşhurları üniversel ve İvory tipleridir. Oklüzal travmalara sebep olduğundan şimdi kullanılmıyor. Dişleri birbirinden ayırmak için eskiden, dişlerin arasına kauçuk, ağ ipliği ve özel odun parçaları gibi şeyler sıkıştırılır ve bir iki gün bırakılırdı. Fakat, radyografi bu gibi çürükleri daha iyi ortaya çıkarabildiğinden ve bugünkü kavite teknikleri tedavide bunlara lüzum göstermediğinden bu usullerin hepsi bırakılmıştır.)

— Elektr. Akümülatör plakaları arasına yerleştirilmiş, yalıtkan, delikli ince levha. ‖ *Ayırıcı anahtar,* bir iletkenin devamlılığını kesen ve onu diğer iletkenlerden ayıran bir emniyet âleti; «devre kesici»nin elektrik yükü altında akımı kesmesine karşılık, *ayırıcı* yüklenmemiş olarak çalışır.

— Fiz. *Su ve buhar ayırıcısı,* buhar ve su arasındaki fizik farklardan (yoğunluk v.b.) yararlanarak buhar içinde bulunan su damlacıklarını yok etmeğe yarayan düzenek. (Kazanların buhar odalarında veya üst kısımlarında bulunan doymuş buhar prizleri genellikle ayırıcılarla donatılmıştır. Doymuş veya pek aşırı ısınmamış buhar dağıtma düzenekleri üzerindeki kullanma âletleri, genellikle, yoğunlaşmış su temizleme muslukları bulunan ayırıcılarla korunur.)

— Leng. *Ayırıcı işaret,* eklendiği harfin telaffuzunu değiştiren işaret.

— Mad. oc. Ocakta, özellikle ocak ağzında, madenin işe yarayan ve yaramayan kısımlarını elle ayıran işçi. ‖ *Ayırıcı makine,* ayırma işini mekanik olarak yapan cihaz: *Magnetik ayırıcı.* (*Eşanl.* TRİYAJCI.)

— Mekan. Oyma presi aygıtlarına eklenmiş mekanik organ. Istampa işlemi sonucu ortaya çıkan hurdanın, yükselirken, matkaba ve ıstampa âleti kalıbına yapışmasını önler ve kalıp içindeki ezilerek biçimlendirilmiş parçanın çıkarılmasını sağlar.

— Miner. Değirmenden gelen iri parçacıkları su içinde ayırarak tekrar öğütülmek üzere değirmene yollayan âlet. (Bir ayırıcı, az meyilli uzun bir olukla iri parçaları yukarı iterek ayıran ve oluğun altında bulunan sonsuz bir vida veya taraklardan meydana gelir.) [*Eşanl.* KLASİFİKATÖR.]

— Petrol. Petrol yatağındaki gaz, yağ ve suyun ayrılmasını sağlamak için kuyu çıkışına yerleştirilmiş silindir biçimindeki toplanma kabının deliği. ‖ Bir sıvı ve buhar karışımından gazların ayrılması için kullanılan basınçlı kap.

— Sanay. Birbirine karışmış halde bulunan elementlerin, kullanılmak veya işe yaramayan kısımları atılmak üzere ayrılmasını sağlamak için, bir tertibata eklenmiş âlet.

— Soğutma. *Sıvı ayırıcı,* aşırı ısıtılmış halde çalışan bir soğutma tesisatında, gazlar buharlaşırken meydana gelen su damlacıklarını ayıran ve bunları, kuru buharlar kompresör tarafından emilirken buhar kazanına geri gönderen âlet. ‖ *Yağ ayırıcı,* bir soğutma tesisatında, akışkanın sürüklediği yağı tutmak için kondansör ve kompresör arasına konan cihaz. (Devrenin öteki taraflarında da ayırıcılar vardır.)

— Telekom. *Ayırıcı devre,* uzun mesafeli Van Rysselberghe telefon sisteminde, telefon konuşmaları sırasında telgraf akımlarını duyulmaz hale getiren âlet; bu, havadaki telgraf hatları yardımıyle mümkündür. (LM)

AYIRIK sıf. Bk. AYRIK.

AYIRIM veya **AYRIM** i. *Yeni.* Ayırmak işi, birbirine karıştırmama eylemi, tefrik. ‖ Kişiler ve nesneler arasında karışmayı önleyen işaret, fark. ‖ Yazılardan bölümlerin ayrıldığı parçalardan her biri, fasıl.

— ÇEŞ. DEY. *Ayırım yapma,* fark gözetme, eşit muamele etmeme. ‖ *Irk ayırımı,* aynı ülke içinde, ayrı kökten, ırktan veya dinden olan kişileri birbirinden ayrı tutma. (Bk. IRK, ZENCİ, A.B.D.*'de zenci meselesi* ve APARTHEİD.)

— Fels. Farklı oluş.

— İstat. İki karşıt veri arasındaki fark.

— Mant. Bir türü, aynı cinsten başka türlerinden ayıran karakter. (Cinsleri ayırana *yakın ayırım,* türleri ayırana *uzak ayırım* denir. Ayırımlar temelli veya geçici olabilir.) ‖ *Ayrım yöntemi,* Stuart Mill'in sisteminde bir olayın sebebini bulmak için uygulanan yöntemlerden biri. (Şöyle ifade edilebilir: bir sonurtunun var olduğu bir durumla var olmadığı bir başka durum arasındaki fark, sadece belirli bir önertinin bu iki durumdan birinde bulunup bulunmaması ise, sebep bu önertidir. Bu tümevarım [induction] yöntemi, yaklaşık olarak, Francis Bacon'ın *yokluk tablosuna* tekabül eder.) ‖ *Akıl ayrımı, gerçek ayrım, modal ayrım.* Skolastiğin yaptığı ve Descartes'ın yeniden ele aldığı bir sınıflamadır. *Gerçek* ayrım iki tür arasındaki ayrımdır; *modal* ayrım bir görünüşle (modus) bir tür veya aynı türün iki görünüşü arasındaki ayrımdır; *akıl* ayrımı ise ancak düşünceyle yapılır. ‖ *Özgül ayrım,* bir türü aynı cinsin bütün öbür türlerinden ayıran, öze ilişkin ve özel nitelik.

— Sine. Bir bütünü meydana getiren planların tümü. (*Eşanl.* SEKANS.)

◆ **Ayırımlaşma** veya **ayrımlaşma** i. Birbirinden ayrı olarak gelişme.

— Fels. Herbert Spencer'in sisteminde, homojenden (türdeşten) heterojene (ayrı cinsten olana) geçiş; bu bir gelişme kanunudur.

◆ **Ayırımlı** veya **ayrımlı** sıf. Ayrımı olan, bölümlü. *Esk.* Farklı, mütefavit.

— Leng. *Ayrımlı diller,* genellikle tek heceli, değişmeyen kelimelerden kurulu cümleleri olan diller. Bu dillerde gramer ilişkileri yalnız kelimelerin yerleri veya ses perdeleri ile belirtilir; *Çince ayrımlı bir dildir.* (LM)

AYIRMA i. Ayırmak işlemi; uzaklaştırma, bölme, niteliğini seçme: *Böyle bir ayırma-*

nın başarılı olabilmesi için ... Tam bir ayırma.

— Dy. *Ayırma istasyonu,* yük vagonlarının gidiş yönlerine göre ayrıldığı önemli bir çatal noktasının yakınında kurulmuş ara istasyonuna gelen hatların tümü. (Bk. ANSİKL.) ‖ *İngiliz usulü ayırma,* bir lokomotif tarafından çekilen ve ondan hız alarak ayrı bir hat üstünde yoluna devam eden bir vagonun yaptığı manevra. (İNGİLİZ USULÜ MANEVRA da denilir.) [*Eşanl.* TRİYAJ.] Bk. ANSİKL.

— Elektr. Elektrikli bir âleti besleme devresinden çekme.

— Kim. *Oranlara ayırma metodu,* bir karışımdaki çeşitli maddelerin ayrılması için kullanılan metod. (Bk. DAMITMA.)

— Mat. *Kesirli bir sayıda bulunan tam sayıları ayırma,* kesirli bir sayıda bulunan sayının aranması. ‖ *Kuadratik bir formu kareler halinde ayırma,* kuadratik form için öyle bir taban değişmesidir ki, yeni sistemde x_1 x_2'li terimler (dikdörtgen terimler) dışında ancak x_1^2, x_2^2,... (kare terimler) bulunur. ‖ *Orta ve yan oranında ayırma,* Bk. ORAN. ‖ *Orantılı ayırmalar,* bir toplamı veya belirli bir niceliği uygun sayılarla orantılı olarak bölüştürmek için yapılan ayırmalar. (ORANTILI PARÇALARA AYIRMA da denir.) Bk. ANSİKL.

— Mekan. Kavrantı'ya karşıt bir etkiyi doğuran mekanizma.

— Modern mant. ve mat. Mantık cebirinde ve iki P ve Q önermesine ait sınıflar hesabında, «veya» bileşim olarak alındığında «P veya Q» önermesinin değeri. (P. ve Q'nün her ikisi de yanlışsa, «P veya Q» ayırması yanlıştır [değeri sıfır], bütün diğer hallerde doğrudur [değeri bir].) [Ayırma V: PVQ sembolü ile gösterilir.]

— Nükl. Bir atom çekirdeği üzerine gelen bir dötonun sebep olduğu özel tepkime (STRİPİNG de denir.) Bk. ANSİKL.

— Opt. Işığı ayırma:*Prizmanın ayırma etkisi. Ayırma özelliği, ayırma limiti,* bir optik âletin, birbirine yakın iki noktayı net olarak gösterme özelliği. ‖ *Bir optik âletinin ayırma gücü,* âlet yardımıyle, iki noktanın birbirinden ayrı olarak görülebildiği en küçük uzaklık; bu uzaklık uzunluk veya açı olarak ölçülebilir. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Ayırma gücü,* Δn , maddenin kırılma indisinin görülebilir tayf limitleri arasındaki değişimi, n ortalama ışınların indisi olmak üzere $\frac{\Delta n}{n-1}$ oranıdır.

— Psikanaliz. Bir çeşit iş savunma mekanizması. Kişi, *ayırma* yoluyle, bir tasarımı, bir eylemi veya bir güdü'yü (motivation), taşıdıkları duygusal yükten ayırır ve çağrışım bağlantılarını koparır.

— ANSİKL. Dy. Büyük bir *ayırma* istasyonunda çeşitli hat grupları bulunur: giriş hattı, ayrılma hattı, birleşme hattı, kalkış veya bekleme hattı. Bu hatlar birbirleriyle bağlantılı olduğu gibi, gidiş-gelişe açık hatlar aracılığıyle ana hatlara da bağlanır. Bu işlemlerin hepsi, bir ayırma kumanda merkezi tarafından düzenlenir. Ayırma merkezi genellikle, yol fren tertibatıyle takviye edilmiştir. Manevra yapan lokomotifler radyo veya telekontrol vasıtasıyle ayrıca uzaktan da idare edilebilir.

— Mat. *Orantılı ayırmalar, a, b* ve *c* sayılarıyle orantılı olarak ayrılacak toplam A ise, parçalar

$$\frac{Aa}{a+b+c}, \quad \frac{Ab}{a+b+c}, \quad \frac{Ac}{a+b+c}$$

ile verilir. $\frac{A}{a+b+c}$ sayısına *ayırma katsayısı* denir. Çok defa, parçaları hesaplamak için, önce ayırma katsayısı hesaplanır ve sırasıyle *a, b* ve *c* sayılarıyle çarpılır.

— Nükl. *Ayırma*'da, döteryum çekirdeği, hedef çekirdekle tespit edilen bir proton ile gelen dötonun enerjisinin yaklaşık olarak yarısını alarak serbest kalan bir nötrona bölünür. Bu yolla hemen hemen monokinetik sayılabilecek bir nötron demeti elde edilebilir.

— Opt. *Ayırma gücü,* iki nokta veya iki cisim arasındaki uzaklığın çıplak gözle açıkça görülebildiği en küçük açı α , bu uzaklığın dürbün veya bir görüş âletiyle görüldüğü açı da β olarak kabul edilirse $\frac{\beta}{\alpha}$ oranı âletin büyütme gücüdür. Görüş keskinliği normal olarak, 1',5 civarında olduğuna, dürbün ve teleskopların büyütme gücü de 300'den küçük olduğuna göre en az 0",3'lik bir açıyle cisimler optik âletlerle görülebilir.
Mikroskopta ise, âletin ayırma gücü, gözlenen uzunlukların gerçek büyüklüğüyle sınırlıdır ve aydınlatmayı sağlayan ışığın dalga boyuna bağlıdır. Bir cismin 2 ayrı noktasının ayrı görüntüler vermesi için, bu noktalar arasındaki ε uzaklığının $\frac{1{,}2\,\lambda}{2n \sin U}$, λ dan büyük olması gerekir; burada n , kullanılan ışığın dalga boyunu, U gelen yararlı ışınlar demetinin yarı açıklık açısını, n de cisimle objektifi ayıran ortamın indisini gösterir. Uygulamada, kullanılan optik âletin büyütme gücü ne olursa olsun, boyutları ışığın dalga boyundan daha küçük olan bir cismin net bir görüntüsü elde edilemez; bu şartlar altında böyle bir cisim ancak çevre çizgisi kesinlikle belli olmayan dağınık bir leke gibi görülür.
Birbirine çok yakın iki cismi, birbirinden ayrı olarak görmeğe dayanan ayırma gücüyle, geniş bir şerit üzerinde bulunan küçük bir ayrıntının (siyah nokta, siyah çizgi) algılama sınırını karıştırmamak gerekir. Görülebilir bir ayrıntının boyutları, genellikle ayırma gücünden çok daha küçüktür. (LM)

AYIRMAK geçl. f. Varlıkları ve eşyayı birbirinden uzaklaştırmak: *Yavruları anadan ayırmak. Rüzgâr iki yelkeni birbirinden ayırdı.* ‖ Nitelikleri seçmek, ayırım yapmak: *Akı karadan ayırmak. İnsanı diğer hayvanlardan ayıran zekâ...* ‖ Birleşik olanı bölmek: *Karpuzu ortadan ayırmak. Odayı üçe ayırmak.* ‖ Bütünü parçadan yoksun bırakmak: *Başı bedenden ayırmak.* ‖ Arasında bulunmak: *Fransa ile İngiltere'yi deniz ayırır.* ‖ Dövüşmeğe engel olmak, araya girmek: *Kavgacıları ayırayım derken bir yumruk yedi.* ‖ Ayrı tutmak, fark gözetmek: *Onu evlâdımızdan ayırmadık.* ‖ Bir kenara koymak, saklamak, muhafaza etmek: *Akşama biraz çorba ayırdım. Hisse ayırmak.* ‖ Bir şeyi öbüründen ayrı olarak düzenlemek: *Saç ayırmak.* ‖ Açmak: *İki bacağını ayırarak oturdu.* ‖ Ara bozmak: *Nihayet ikisini birbirinden (kadını kocasından) ayırdı.* ‖ Tahsis etmek, emrine vermek: *Size iki oda ayırdım.*

— ÇEŞ. DEY. *Bacağını ayırmak,* iki bacağını birbirinden ayırmak, koparmak; tehdit anlamında: *Hele bir kapıdan çık, iki bacağını ayırırım alimallah.* ‖ *Gözünü ayırmamak* (*ayıramamak*), ısrarla, dikkatle bir yere bakmak: *Gözünü ayırmadan ne bakıyorsun?.* ‖ *Gözünün önünden ayırmamak,* daima yanında bulundurmak, dikkat ve itina ile muamele etmek: *Yalnızdır, gariptir, aman gözünün önünden ayırma.* ‖ *Ortadan ayırmak,* saçı alnın tam ortasından ikiye bölerek taramak. ‖ *Yandan ayırmak,* saçı sağ veya sol kaşın hizasından bölerek ayırmak.

— Elektr. Bir bağlantıyı kaldırmak, kesmek.

— Huk. *İki davayı ayırmak,* her biri ayrı bir usulle görülsün diye iki davayı ayrı ayrı ele almak.

— Mat. Kirişini meydana getirmek: *Bir eğri* yayını ayıran (gören) kiriş. ‖ Kenarları veya uçları arasında bulundurmak: *Bir çember üzerindeki A ve B noktaları AB yayını ayırır.* ‖ *Bir çokterimliyi ayırmak,* birtakım çarpanların çarpımı şeklinde çokterimliyi ifade etmek. ‖ *Bir sayıyı asal çarpanlarına ayırmak,* sayının bütün asal çarpanlarını bulmak. ‖ Kesirli bir ifadeyi çarpanlarına ayırmak. Bk. ANSİKL. ‖ *Kesirli bir sayıda bulunan tam sayıları ayırmak,* bu kesirli sayıda birimin kaç defa bulunduğunu aramak.

— ANSİKL. Mat. *Kesirli bir ifadeyi çarpanlarına ayırmak. a, b, ..., l* kutuplarını α, β, ... λ, çokkatlılıkları ile kabul eden, indirgenemeyen $\frac{f\,(x)}{g\,(x)}$ kesrinin E (x) tam kısım olarak ele alınırsa

$$U_a \left(\frac{1}{x-a}\right), \; U_b \left(\frac{1}{x-b}\right), \; ..., \; U_l \left(\frac{1}{x-l}\right)$$

$$\frac{1}{x-a}, \frac{1}{x-b}, ..., \frac{1}{x-l}$$ in sırasıyle α, β, ..., λ. dereceli sabit katsayılı çokterimlileri olmak üzere,

$$\frac{f\,(x)}{g\,(x)} = E\,(x) + U_a \left(\frac{1}{x-a}\right) + U_b \left(\frac{1}{x-b}\right) + ... + U_l \left(\frac{1}{x-l}\right)$$

şeklinde tek olarak gösterilebileceği ispatlanır.

◆ **Ayrıştırmak** ettrg. f. Elemanlarına ayırmak: *Analiz etmek, ayrıştırmaktır.* ‖ Derinden bozmak: *Çürüme, hayvanî maddeleri ayrıştırır.* ‖ *Mec.* Analiz etmek, elemanlarına ayırarak incelemek: *Bu cümle, bir çok cümleciğe ayrışır.* (ML)

AYIRT i. *Yeni.* Niteliği meydana getiren özellik, vasıf. ‖ Birbirinden ayırma, tefrik. ‖ *Mah.* Süzgeç, kevgir (Gelibolu).

— DEY. *Ayırt etmek* (veya *ayırdetmek*), iki veya daha fazla şeyin arasındaki farkı anlamak, tefrik etmek: *İçi dışı tertemiz bir insanmış. Onu başka Tahir'lerden ayırt etmek için «Temiz Tahir Efendi» diye anarlarmış* (Y. Z. Ortaç).

◆ **Ayırdedici** sıf. Bir niteliği meydana getiren özelliği bulan, ayıran.

— Esk. mant. İki olumlamayı kapsayan bileşik önerme. Konular değişik olmak üzere, önermelerin birinde, yüklemin konuya uygun olduğu, ötekinde ise uygun olmadığı ifade edilir: *Astronomi ilmîdir, astroloji ilmî değildir,* önermesi gibi.

— Leng. *Ayırdedici özellik,* fonolojide bir oluşturucuyu tamamen öbürlerinden ayırt etmeye yarayan özellik.

◆ **Ayırdedilmez** sıf. Kendisiyle aynı türden olan, başka bir şeyden ayrılamayan, tefrik edilemeyen.

— Fels. *Ayırdedilemezler ilkesi,* Leibniz'in ortaya koyduğu ilke: «Ferdî sayılabilecek iki şey birbirinin tam benzeri olamaz; aralarında sayıca farklılığın dışında da bir farklılık olmak gerekir; bu farklılık dahilî, mutlak, nitelikle ilgili farklılıktır.»

◆ **Ayırtı** i. Aynı cinsten olan şeyler arasındaki ince fark, nüans.

— Müz. Tetrakort'u, melodinin her üç tarzına göre bölerken yapılabilecek değişiklikleri belirtmek için Yunanlıların kullandığı genel terim. ‖ Seslerin kuvvetli veya hafif duyurulmasıyle ilgili derecelerin her biri. (Bu dereceler genellikle *pianissimo*'dan *fortissimo*'ya kadar uzanan italyanca terimlerle belirtilir; bunlara ayrıca, ayırtıları değiştiren *crescendo* veya *perdendosi* gibi terimleri de eklemek gerekir. Aşağı yukarı yüz yıldan beri, besteciler bu terimlerin yerine kendi dillerindeki karşılıklarını kullanmayı daha doğru bulmaktadırlar.

— Tiyat. Konuşmalarda ana düşünceyi tamamlayan cümle. (ML)

AYIT veya **AYID** (AYDAĞACI da denir) i. Bot. Bk. AGNUS CASTUS. ‖ *Ayıt tohumu* (ar. *habb-ül-fakd*), halk tababetinde vücudun

Âyine

Fazıl Ahmet AYKAÇ

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

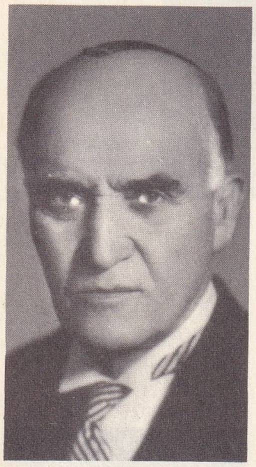

İzzet Ulvi AYKURT

çeşitli yerlerinde meydana gelen su toplaması hallerinin tedavisinde faydalı olduğuna inanılan aydağacının tohumu. (M)

AYITABANI blş. i. Tırmanıcı otsu bitki. Yaprakları geniş ayalı, delikli ve derin parçalıdır. Çiçekleri etlimsi koçan durumundadır. (*Monstera deliciosa* gibi bazı türlerinin meyve çeperi yenebilir. Amerika'nın tropik bölgelerinde yetişen on beş türü vardır. Yılanyastığıgillerden.) [L]

AYITMAK veya **EYİTMEK** geçşl. f. (esk. türk. *aymak, ayıtmak*). *Halk dili.* Söylemek, demek.

— Dil bil. *Aymak* fiili, Eski Türkçede «söylemek, demek» anlamında çok kullanılmıştır, sonradan, ettirgen şekli *ayıtmak* da aynı anlamda yaygınlaşmıştır. Anadolu Türkçesinde fiilin bünyesindeki *y* sesinin etkisiyle incelerek *eyitmek* olmuş ve eski metinlerde geniş zaman çekimli şekli *eydür*, ibare başlarında «der, söyler» anlamına, klişeleşmiştir; eski harflerle yazılış benzerliğinden, yanlış olarak *ider* şeklinde de okunmuştur. Bugünkü türk şivelerinde aynı fiil kökünden türemiş kelimeler de kullanılır: msl. Türkmence *aydım* «şarkı».

◆ **Aytışma** i. Saz şairlerinin karşılıklı şiir söylemesi. (M)

AYIÜZÜMÜ blş. i. Daima yeşil yapraklı bitki. Meyveleri kırmızıdır, yenebilir. Açık korularda, kayalık yerlerde yetişir (Fundagillerden). [L]

AYIYONCASI blş. i. Bitki türü (AYIPENÇESİ de denir). Yaprakları büyük, düzensiz parçalı ve karşılıklıdır. (İlmî adı: *Acanthus.* Acanthaceae familyasından.)

— ANSİKL. *Ayıyoncası*'nın çiçekleri erdişi ve düzensizdir. Meyvesi kapsül biçimindedir. Kayalık ve serin yerlerde yetişir. Tıpta kullanılır, yaprakları yumuşatıcıdır. (L)

ÂYİL. Bk. ÂİL.

ÂYİN i. (fars. *āyin*). Âdet, usul, töre, tarz: *Düşünüp işlemek âyinimdir / Yaşamak dini benim dinimdir* (Tevfik Fikret). ‖ Dinî tören, bir mezhebin kendine has merasimi: *Peregrini'ye dediği gibi dinî âyinlerde sıkılır, âdeta ürkerdi. Fakat mevlid müstesna* (H. E. Adıvar). ‖ Tekkelerde, belli günlerde genellikle musikiyle beraber yapılan zikir, dinî tören: *Âyinin başında evvelâ ney, zınç, kudüm sesleri arasında hafif bir musiki havayı doldurdu* (Ş. S. Aydemir). ‖ *Âyin usulü*, bir dinde uygulanan kural ve törenlerin tümü: *Roma âyin usulü. Doğu âyin usulü.* ‖ Dinî âyinlerdeki usul ve sıraya göre yapılan tören veya davranış (kutsal su serpme, takdis, kutsal yağ sürme). ‖ *Âyin usulü kitapları*, Etrüsklerin dünya, ahiret ve ölümden söz eden kitapları. Dinî törenlerin düzenini ve biçimini, bunların her birinde okunması gereken duaları kapsayan ilmihal.

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Âyin-i Cem*, bir tarikatın (mevlevî, bektaşî) salikleri arasında yapılan toplantı, tören. (Bk. ANSİKL.) İçki meclisi. ‖ *Âyin-i Cemşid*, sofîlerin aralarında yaptıkları toplantı, dinî tören. İçki âlemi. Eski iran musikisinde bir makam. ‖ *Âyin-i kadim*, mevlevîhanelerde âyinhanların sema esnasında okudukları eski ilâhiler. ‖ *Âyin-i kudema*, eskilerin yolu. ‖ *Âyin-i ruhanî*, kiliselerde yapılan dinî tören. ‖ *Âyin-i selâtin-pîşî üzre*, eski padişahların kanununa, tuttuğu yola göre. ‖ *Âyin-han*, tekkelerde âyin okuyan: *Neyzenler, kudümzenler ve âyin-hanlar mutrıb merdiveninden çıkarak mahfeldeki yerlerini aldılar* (N. Araz). ‖ *Şehr-âyin*, şenlik, donanma.

— Etnogr. Amacı, bir gizli kuvveti belirli bir eyleme yöneltmek olan büyü. Bk. ANSİKL.

— Mus. *Âyin-i şerif.* Bk. ANSİKL.

— Tar. *Tapınakların âyin usulleri.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Âyin-i Cem* deyiminin kaynağı hakkında farklı görüşler vardır. Bir görüşe göre Cemşid'in şarap meclislerini taklit için yapılan âyindir. Diğer görüşe göre, tasavvufta önemli bir mertebe olan cem'den (fena bulunan, yok olunan mertebe) doğmuştur.

Bu âyin uzun kış geceleri tekkelerde ve evlerde yapılırdı. Bektaşî ve mevlevî tarikatlarında âyinin yapılışları bazı farklılıklar gösterir. Bektaşîlikte, tekkenin âyin yapmağa mahsus meydanına postlar serilir, ödağacı yakmak için buhurdan konulur, taht kurulur. Âyine, baba yahut vekili başkanlık eder. Yatsı vakti canlar gelmeye başlar, bektaşî olmayanlardan âyin yapılacağı saklanır ve içeriye kimsenin alınması için gözcüler konulur. Gelen canlar babaya boyun keser, avucunun içini öper ve ayak üstü dururlar. Baba destur eder, sonra oturur. Sakiler şarap dağıtmağa başlarlar; zâkirler ilâhi, nefes, mersiye okurlar; saz çalınır, gülbank çekilir. Sabaha kadar bu şekilde vakit geçirilir. Bektaşîler Âyin-i Cem'i, nasip alması için müridin tarikata girdiğinde ve öldüğünde yaparlar.

Mevlevîlerde ise Âyin-i Cem daha farklı bir şekilde yapılır; Âyinin yapılacağı odaya şeyh için kırmızı bir post serilir ve oturulacak yerlerin önüne iki sıra halinde on sekiz şamdan dizilir ve mumlar yakılır. Yemekten sonra namaz kılınır ve âyin odasına girilir. Canlar niyaz ederek girerler ve ayaklarını mühürleyip dururlar. (Bk. AYAK.) Şeyh en sonra gelir ve kapıda baş keser. Canlar da şeyhle beraber baş keserler. Şeyh yavaş yavaş yürüyerek posta doğru gider, yüzünü canlara dönerek oturur. Canlar da otururlar ve hep beraber yeri öperek niyaz ederler. Önce kahveler içilir, sonra neyzenbaşı neyle taksim yapar. Taksimden sonra âyin okunur, isteyenler sema ederler. Semadan sonra şeyh Âyin-i Cem gülbangını çeker. Gülbangdan sonra bağdaş kurulur, sohbet başlar, şerbet içilir, meyve yenilir, âyinler, ilâhiler okunur. Sabah namazı vakti gelince şeyh fatiha diyerek âyini bitirir ve hep birlikte sabah namazını kılmak için mescide gidilir. Mevlevîler Âyin-i Cem'i ya murat için veya birisinin ölümünden sonra yaparlar. Sırf sohbet için de âyin yapılabilir.

— Etnogr. *Âyin*, değişik durumlara göre söylenen sözlere, yapılan hareketlere bağlıdır. Şarkılar, danslar veya karmaşık törenlerle toplu halde uygulandığı gibi, bir tek büyücü tarafından da uygulanabilir. Değişerek, ya boş inançlara dönüşür veya basit bir oyun halini alabilir. ‖ *Geçiş âyini*, ferdin fizyolojik ve sosyal özelliklerindeki değişimlerden doğan buhranı atlatmasına yardım etmek amacıyla yapılan tören. (Geçiş âyinlerinin en iyi örneği ergenlik çağında yapılan âyinlerdir; üç bölümden meydana gelir: ferdin içinde bulunduğu gruptan ayrılması, bekleyiş ve yeni bir düzene katılma.)

— Mus. *Âyin-i şerif*, türk musikisinin en büyük formudur. Mevlevî mukabelesinde, sema sırasında icra edilen musiki eseridir. Güftesi Mevlâna Celâleddini Rûmî'nin *Divân* veya *Mesnevî*'sinden seçilir. Araya türkçe tasavvufî beyitler de serpiştirilir. «Selâm» denen 4 kısımdan ibarettir. Her selâm, birkaç beytin bestesiyle lafzî terennümlerden ve saz terennümlerinden meydana gelir: I. Selâm ekseriya devr-i revan, devr-i hindî, düyek ve ağır düyek, II. selâm ağır evfer, III. Selâm devr-i kebîr usulleriyle ölçülür. IV. Selâm, II. Selâm gibidir. III. Selâmın sonlarına doğru devr-i kebîr ağır düyek, ağır firenkçin, çifte düyek gibi ölçüden aksak semaiye girilir ve bir saz semaisi parçası çalındıktan sonra, yürük semai ile ölçülen hareketli kısma geçilir. IV. Selâm, ağırca bir şekilde, bazen II. Selâmın ezgileriyle tekrar edilir. 129 Âyin bestelenmiştir. Bunların 15'i unutulmuştur; birkaçı da eksiktir. XVI. Yüzyıldan kalan 3 âyin vardır. Âyinlerin 51'ini Sadeddin Arel, 7'sini İsmail Dede, 5'ini Zekâi Dede bestelemişlerdir. Âyinlerin hemen hepsi, klasik türk musikisinin fevkalâde güçlü, şahane örnekleridir.

— Mısır tarihi. *Tapınakların âyin usulleri*, papirüslere yazılmış veya tapınak duvarlarına kazılmış, Mısır törenleriyle ilgili buyrultulardan ibaretti. Bunların en önemlisi, tapınakların kuruluşuyle ilgili âyin usulüydü. *Cenaze töreniyle ilgili usuller*, papirüslere, taş sandukalara veya mezarların içine yazılmış dua ve formüller derlemesi («Piramitlerdeki metinler» Eski imparatorluk formülleridir, krala güneş ülkesine ulaşmak imkânını sağlar. «Taş sandukalardaki metinler» Orta imparatorluk formülleridir, kişi bunun sayesinde öbür dünyanın tehlikelerinden kaçınırdı; Yeni imparatorluğun *Ölüler Kitabı*, ölünün Osiris mahkemesi önünde yargılanmasını, ialu çayırlarındaki yeni hayatını anlatır). [M]

ÂYİNE i. (fars. *āyīne*). Esk. Ayna: *Âyîne oldı bir nigeh-i hayretinle âb* (Nedim). ‖ *Mec.* Bir nesneyi veya durumu yansıtan ve göz önünde canlandıran: *Âyînesi iştir kişinin lâfa bakılmaz* (Z. Paşa).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Âyîne-i âb*, suyun parlak yüzü. ‖ *Âyîne-i âlem-nüma, (âyîne-i gîtî-nüma* veya *âyîne-i İskender)*, İskender'in İskenderiye şehrine koydurttuğuna inanılan ve çok uzakları gösterebilen ayna. ‖ *Âyîne-i âsuman (âyîne-i çarh, âyîne-i gîtî-efruz, âyîne-i hâvarî, âyîne-i zerrin)*, güneş. ‖ *Âyîne-i billûr*, kristal ayna. ‖ *Âyîne-i celâl*, büyüklüğü aksettiren şey: *Bütün cihanda akseyleyen kemâlindir /Esir sanki bir âyîne-i celâlindir* (M. Â. Ersoy). ‖ *Âyîne-i çîn (âyîne-i çînî)*, cilâlı madenden yapılmış ayna. ‖ *Âyîne-i devrân*, kader çarkı: *Karagöz'ün tabirince âyîne-i devranda ne görürse bize onu giydirmeğe çalışır* (Cenab Şahabeddin). ‖ *Âyîne-i in'itâf*, bir şeyin aksedip göründüğü ayna. ‖ *Âyîne-i pür-tâb*, parlak ayna, ‖ *Âyîne-i pür-tab-ı mücellâ*, cilâlı parlak ayna. ‖ *Âyîne-i vicdan*, vicdanın aynası. ‖ *Âyîne-i zânu*, diz kapağı. ‖ *Âyîne-sâz*, ayna yapan. ‖ *Âyîne-veş*, ayna gibi. ‖ *Âyîne-zedây*, ayna cilâsı. (M)

Âyine, İstanbul'da yayımlanan resimli haftalık mizah gazetesi (18 ağustos 1921-4 ocak 1923, 72 sayı). Sorumlu müdürü Eşref Nesib. (M)

A YİNG (ÇEN HENG-TSUEN, — denir), çinli yazar (Vu-han 1905). Yirmi yaşında iken doğduğu şehirde bir ortaokul kurdu, sonra Şanghay'da bir kitapçıda çalıştı. Güneş derneği üyesi iken, Lu Siun ile bir kalem tartışmasına girişti; çağdaş çin tarih ve edebiyatıyle ilgili incelemeler yaptı. Komünist partisi üyesi (1931) ve Şanghay Ta Tong üniversitesi müdürü oldu (1937); edebiyat ve sanat dernekleri federasyonunun geliştirilmesinde çaba gösterdi (1953-1959). Roman ve şiirler (*Boş Arsa*), denemeler (*Hayat ve Edebî Yaratış; Çağdaş Çin Edebiyatı Üstüne*) ve oyunlar (*İmparator Li Çuang*, 1957) yazdı. (L)

AYİSE i. (ar. *āyise*). İyas yaşına giren, âdetten kesilen kadın. Bk. ÂDET HALİ. (M)

AYKAÇ (Fazıl Ahmet), türk şair ve yazarı (İstanbul 1884-ay.y. 1967). Orta öğrenimini Gümüşhane rüştiyesinde, Musul idadîsinde, İstanbul Fransız lisesinde yaptı; bir süre Sanayii Nefise mektebi (Güzel Sanatlar akademisi) mimarlık bölümüne devam etti; derslerini mektupla takip ettiği Paris Siyasal Bilgiler fakültesini bitirdi. Celâl Sahir'in yayımladığı *Seyyare* gazetesindeki başmakaleleri beğenilerek Darülmuallimin'e (Erkek Öğretmen okulu) edebiyat ve felsefe öğretmeni tayin edildi (1910-1918). Daha sonra Sanayii Nefise, İstanbul ve Galatasaray liselerinde yirmi yıla yakın öğretmenlik yaptı. 4. Seçim devresinde Elazığ milletvekili seçildi (1927). Yazı hayatına Fecri Âti topluluğunda atıldı. Çeşitli gazete ve dergilerde eğitime, psikoloji ve felsefeye dair yazılar yazdı. Tanin'de tanınmış kimseleri hicveden, divan tarzında satirik şiirler neşretti ve daha çok bunlarla ün kazandı. *Divançe-i Fazıl* (aruz vezniyle şiirler, 1913); *Harman Yolu* (aruz ve hece vezniyle şiirler, 1919); *Kırpıntı* (1924); *Şeytan Diyor ki* (makale, sohbet ve mizah yazıları, 1927); *Tarih Dersi* (1928); *Fazıl Ahmet* (hitabe, şiir, hiciv ve seçme yazıları, 1934) adlı eserleri vardır. (M)

AYKAVA, Japonya'da, Sado adasında şehir (Nigata'nın idare merkezi); 8 400 nüf. Burada eskiden beri altın çıkarılır. (L)

AYKIRI sıf. ve zf. Alışılmış şekle uygun olmayan, zıt: *Gün olur tuttukları yola aykırı bir düşüncenin doğruluğunu görürler* (N. Ataç). ‖ Ters, çapraz: *Sisli bir denizde aykırı giden iki tekne gibi bir daha...* (K. Tahir). ‖ Eğri, çarpık. ‖ [İnsan için] Huysuz, aksi.

— ÇEŞ. DEY. *Aykırı düşmek*, uygun gelmemek: *Her birinin muhabbet ameli diğerinin maksadına ne kadar aykırı düşüyor* (H.R. Gürpınar). ‖ *Aykırı gitmek*, ters gitmek, zıt gitmek, belli bir yoldan sapmak: *Aykırı gitmekle bu yol hiç çıkmaz* (M.Â. Ersoy). ‖ *Aykırı olmak*, ters, zıt olmak: *Can'ı ailenin yakınları Jano diye çağırırlardı. Bu gerçi adları kısaltma kaidesine aykırı olarak Can'dan daha uzun-*

Foto. MEYDAN

Kuşadası: Öküz Mehmed Paşa kervansarayı (bugün otel)

Didim: Apollo tapınağı kalıntıları

Cihanzade camiinde tavan süslemeleri

Cihanzade camii

A Y D I N

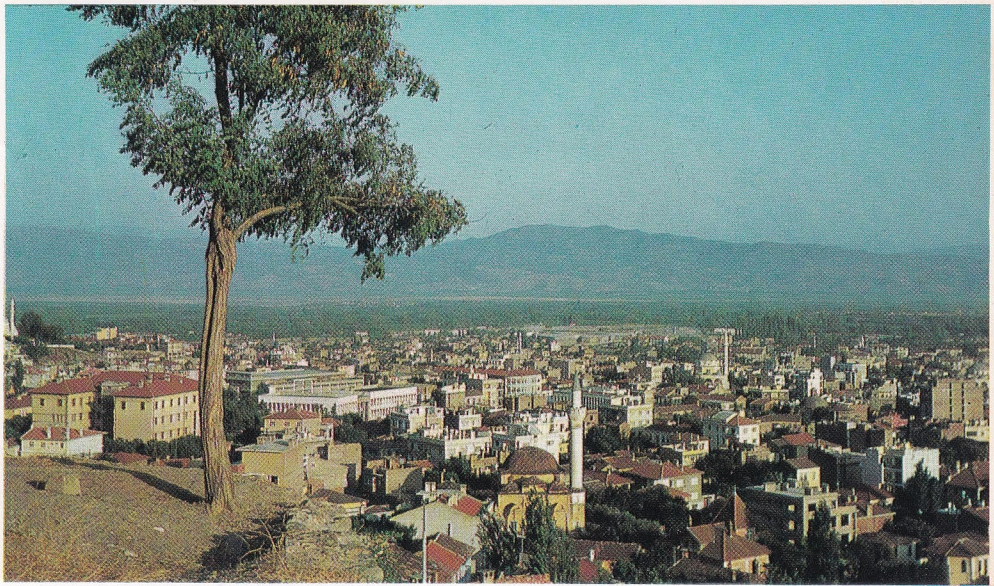

Aydın: Şehrin genel görünüşü

Foto. Erdal Maraşlıoğlu (MEYDAN) ; Turizm - Tanıtma

yukarıda: iyonik mikroskopla resmi alınmış çok ince bir tungsten iğnesinin yuvarlanmış ucu. Atomlar (açık renkli noktalar) artan çaplar çevresinde sıralanmıştır. Sağda: kozmik ışınlara tutulmuş bir fotoğraf plağında, gümüş atomunun desintegrasyonu. Çok belirli çizgiler gümüş çekirdeğinin protonlarına; aşağıya doğru yönelmiş kesikli çizgiler, desintegrasyon sonucu ortaya çıkan kararsız parçacıklara, mezonlara aittir.

yapısında uranyum silikat ve fosfat kristalleri bulunan uranyum filizi

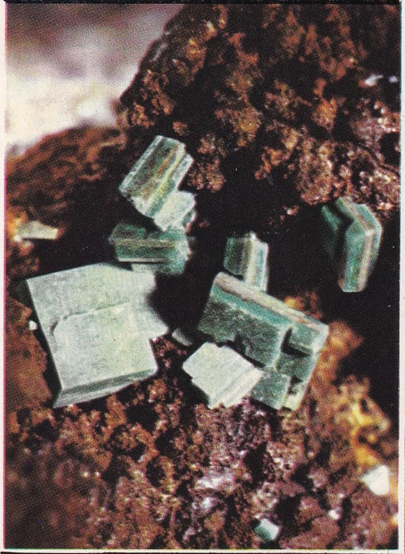

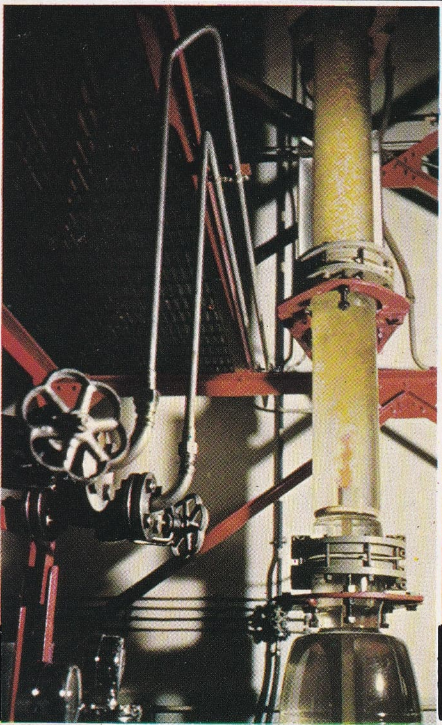

Bouchet fabrikasında, çekirdeksel saflıkta uranyum işlenmesi sırasında uranil nitratın ermesiyle üretim

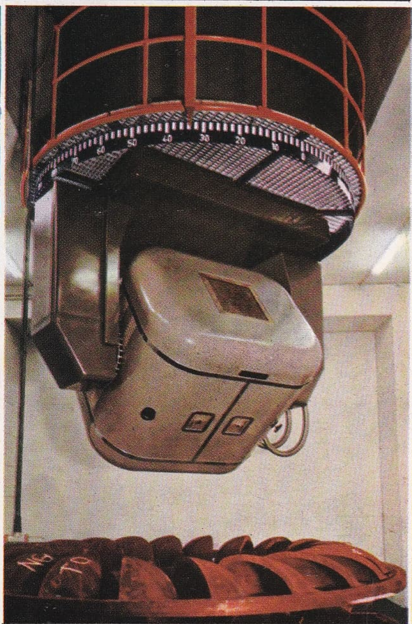

büyük maden kütlelerindeki iç arızaların teşhisinde kullanılan bir betatron

protonlara 3 milyar elektron-volt'luk enerji veren, Saclay Atom merkezindeki senkrotron

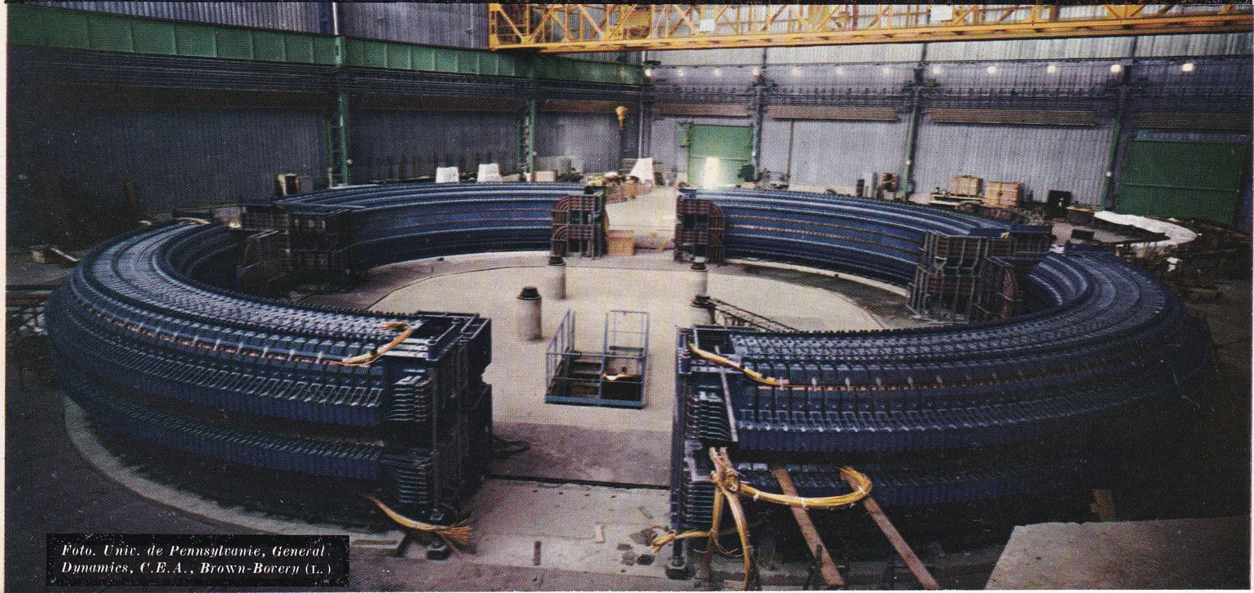

Foto. Univ. de Pennsylvanie, General Dynamics, C.E.A., Brown-Bovery (L.)

ATOM

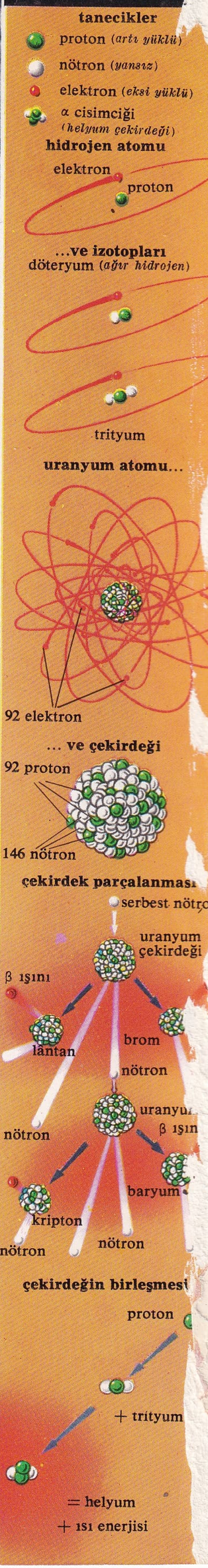

du ama kulağa hoş geliyordu (R.N. Güntekin).

— Denizc. Alabandadan alabandaya gitmek. ‖ *Aykırı seyir,* birbirine aykırı yönlerde seyretmek.

— Huk. Muhalif, mugayir, zıt: *Ancak buna aykırı olarak işveren...*

— Jeol. *Aykırı katmanlaşma,* tabakaların düzensiz bir şekilde üst üste gelmesi: Bk. KATMANLAŞMA.

— Leng. Tabiî ve düzgün tipe veya kuruluşa uymayan biçime ve kelime dizilişine verilen ad.

— Mat. *Aykırı doğrular,* paralel olmayan, kesişmeyen doğrular.

— Meteorol. *Aykırı hava kütlesi,* kendi bölgesinden ayrılmış ve daha sıcak kütleler veya daha soğuk kütleler tarafından çevrilmiş hava kütlesi. Bk. ANSİKL.

— Müz. *Aykırı ilinti.* Bk. İLİNTİ.

— ANSİKL. Meteorol. Bu hava kütlesine, kendinden daha sıcak bir hava kütlesiyle çevrildiğinde *aykırı soğuk hava kütlesi,* kendinden daha soğuk bir hava kütlesiyle çevrildiğinde ise *aykırı sıcak hava kütlesi* denir. (Aykırı soğuk hava kütleleri Avrupa'da çok sık görülür. Bu kütleler kendi bölgelerinden kopup gelmiş hava akımlarından ileri gelir. Aykırı soğuk hava kütlelerinin ısısı, etrafını çevreleyen havanın ısısından daha az olduğu için, yoğun bir düşük basınç alanı meydana getirir.)

◆ **Aykırılaşma** i. Leng. Bk. BENZEŞMEZLİK.

◆ **Aykırılık** i. Aykırı, ters, zıt olma hali: *Şarkın salgını olan bu hastalıktan ne zaman şahısları kurtarabilirsek o zaman bugün şikâyeti çeken aykırılık ve aksaklıkları üzerimizden atmış oluruz* (B. Felek).

— Jeofiz. Bazı jeofizik kütlelerde, yüzeydeki tortusal tabakaların, genellikle jeolojik arızalar sonucu önemli bir şekilde değişmesi.

— Leng. Birbirine zıt veya uygunsuz, çelişmeli bir biçim veya yapının özelliği. ‖ R. Jakobson ile A. Martinet'nin terminolojisinde, aynı boyutta ayrı özellikler gösteren iki dil öğesi arasındaki sentagma bağıntısı. (Aykırılık terimi özellikle fonolojide kullanılır. Meselâ, Afrika zenci dillerinden ngbaka'nın ngülu kelimesinde ilk ünlünün orta tonuyle ikinci ünlünün alçak tonu arasında aykırılık vardır. Bu terim, *karşıtlık* teriminden ayrılır. ‖ Amerikan dilbiliminde, Bloomfield'ten bu yana KARŞITLIK'ın eşanlamlısı.

— Meteorol. Bir meteoroloji unsurunun değerlerinde, bu unsurun ortalamasına veya normaline göre meydana gelen pozitif veya negatif sayma. (Msl. 60 kuzey paraleli boyunca ortalama sıcaklık —0, 9°C'dir. Bu paralel üzerinde bulunan Oslo, Leningrad ve Okhotsk'un ortalamaları, sırasıyle + 5, 1, + 3,7 ve —5,2'dir. Şu halde bu üç istasyonun termik aykırılıkları sırasıyle: + 6, + 4,6 ve —4,3'tür.) [Bk. EŞAYKIRILIK.] (LM)

AYKIRILAMAK geçl. f. Dikey, amut olarak gelmek: *Oradan, Eğrikaya'dan, Keçiyurdu önünden dereyi aykırılar* (M.Ş. Esendal).

— Denizc. Demirlemiş olan bir geminin, akıntı, rüzgâr, anafor gibi sebeplerle demir zincirlerini tam başta tutmayıp ona mail bir yöne baş çevirmesi. (M)

AYKIRIROMAN blş. i. Roman türünün son yıllarda aldığı yeni şekle verilen ad. Bu yeni anlayışa göre, romanda geleneksel olay anlatımına, roman kahramanına ve ruh tahlillerine yer verilmez; amaç, insanoğlunun kavrayışı ve yorumu dışında kalan saçma bir dünyayı ortaya koymaktır. (Eşanl. ANTİROMAN.)

— ANSİKL. *Aykırıroman,* iki dünya savaşının yarattığı bunalım'dan, geleneksel değerlerin iflâsı ve edebî anlatımın aşınması karşısında duyulan tiksintiden doğdu. Savaş sonrası yazarlar tarafından benimsenen olumlu katkılarıyle değil, karşı koyduğu ve kabul etmediği şeylerle tanımlanır. Çağımız, günlük olayların basın, sinema, televizyon, reklamcılık yoluyle insana zorla kabul ettirildiği, dünyanın uyartılarına karşı günden güne daha gevşek tepki gösteren insanoğlunun nesneler elinde bir oyuncak haline geldiği bir çağdır; bu şartlar altında günümüz romancısı, gerçekçiler ve doğacılar gibi kendine güvenemez olmuş, gerçeği anlayıp tam bir bağlılıkla yaratmaktan umudunu kesmiştir. Dünyaya karşı koyan kimse, bu dünyanın anlatılmasına da, hattâ anlatım'ın kendisine de karşı koyar. Nathalie Sarraute'un *Portrait d'un Inconnu*'süne yazdığı önsözde (1949) Sartre şöyle diyor: «Aykırıromanlar, görünüş ve çevre çizgisi bakımından romana benzer; onlar da, hayalî kişileri ortaya koyan ve kişilerin serüvenlerini anlatan hayal ürünü eserlerdir. Fakat, bu benzerlik aslında okuyucuyu daha büyük bir hayal kırıklığına uğratmak içindir: maksat romanı romanla yıpratmak, romanı kurar gibi görünerek onu gözümüzün önünde yıkmak, oluşmayan, oluşamayan bir romanın romanını yazmaktır. Miro'nun *Resmin Katli* adlı tablosu Rembrandt ve Rubens'in tabloları yanında ne ise, bu roman da Dostoyevski ve Meredith'in ölçülü biçili romanları yanında odur. Bu garip, belli bir sınıflamaya sokulamıyacak eserler, roman türünün yetersizliğini göstermez; sadece, çağımızın bir hesaplaşma çağı olduğunu ve romanın da kendi kendisiyle bir hesaplaşmaya girdiğini belirtir.»

Asıl Nathalie Sarraute'un romanlarıyle ortaya çıkan, Georges Bataille ve Maurice Blanchot'nun denemeleriyle tanımlaması yapılan aykırıroman, çeşitli evrimler geçirdikten sonra «yeni roman*» dediğimiz sanat anlayışına varmıştır. (L)

AYKURT (İzzet Ulvi), türk yazar ve siyaset adamı (Eskişehir 1880-Ankara 1957). Abdülhamid devrinde jön türk hareketlerine katıldığı için hürriyetçi ve meşrutiyetçi diye itham edilerek üç yıl hapis, üç yıl da sürgün cezasına çarptırıldı. Bu yüzden düzenli bir öğrenim yapamadı. Meşrutiyet'ten sonra Mülkiye mektebinde imtihan vererek ehliyetname aldı ve Kayseri Tahrirat müdürlüğüyle memuriyet hayatına girdi. İzmir'in işgali üzerine Anadolu'ya geçerek Millî Mücadeleye katıldı. Afyonkarahisar milletvekili Koçzade Şükrü Beyin Afyon'da çıkardığı *İkaz* gazetesinde millî dava lehinde yazılar yazdı. Konya isyanından sonra Akşehir kaymakamı oldu. Hâkimiyeti Milliye (Ulus) Ankara'da günlük olarak yayımlanmağa başlayınca Ankara'ya çağrılarak gazetenin yazıişleri müdürlüğüne getirildi. Aynı zamanda birinci grup diye de anılan Müdafaai Hukuk grubu kâtipliğini yaptı. Afyon, Hakkâri, Eskişehir milletvekilliğine seçildi. *Türk Vezni* (1942) adlı bir kitabı vardır. (M)

AYKUT (Şeref), türk avukat, siyaset adamı ve yazarı (Edirne 1874 - İstanbul 1939). İstanbul Hukuk fakültesini bitirdi. Edirne'de avukatlık yaptı. Birinci Dünya savaşının son günlerinde Trakya Türklerinin menfaatlerini korumak için halkı teşkilâtlandırmak üzere ilk harekete geçenler arasında yer aldı. Trakya-Paşaeli Müdafaai Hukuk cemiyetine bu adı verdi ve cemiyetin tüzüğünü yazdı. Osmanlı Mebusan meclisinin son dönemine Edirne'den milletvekili seçildi. İstanbul'un işgali üzerine tutuklanarak Malta'ya götürüldü. Serbest bırakılınca Anadolu'ya geçip Türkiye Büyük Millet meclisine katıldı. Dördüncü, beşinci ve altıncı dönemlerde gene Edirne milletvekilliği yaptı. Avukatlık yaptığı zaman yazdığı hukuk kitapları dışında *Hanedan ve Millet* (1923), *Bulgarlar ve Bulgar Devleti* (1939), *İsmet Paşa* (1934), *Kemalizm* (1936) adlı kitapları yazdı. (M)

AYLA (Safiye), türk ses sanatçısı (İstanbul 1907). Ana çağlayan Dârüleytamı'nda ve Bursa Kız Öğretmen okulunda okudu.

Eyüplü Mustafa ve Yesari Asım'dan (Arsoy) usul ve makam dersleri aldı. Çeşitli sahnelerde, İstanbul ve Ankara radyolarındaki programlarıyle kendine haklı bir ün sağladı. Udî ve viyolonselist Şerif Muhittin Targan ile evlendi. Servetini Türk Eğitim vakfına bağışladı. (M)

AYLAK sıf. ve zf. İşsiz güçsüz, avare, boş gezen. ‖ *Halk dili.* Sabit bir işi olmayan, gündelikçi.

— ÇEŞ. DEY. *Aylak aylak gezmek (dolaşmak, durmak, seyretmek),* işsiz, bir şey yapmadan gezmek dolaşmak. ‖ *Aylak durmak,* boş durmak.

◆ **Aylakçı** i. Gündelikle veya boğaz tokluğuna çalışan, temelli bir işi olmayan işçi.

— Denizc. *Esk.* Bir süre için osmanlı bahriyesinde kira ile çalışan, donanma sefere çıkacağı zaman altı aylık bir süre için toplanan ücretli askere verilen ad.

◆ **Aylakçılık** i. İşsizlik.

— DEY. *Aylaklık etmek,* boş durmak, çalışmamak.

— İkt. *Sistemli aylaklık,* işçinin kâra katılmaması halinde üretimin bile bile sınırlandırılmasına Taylor'un verdiği ad. (ML)

AYLAMAK geçl. f. *Halk dili.* Döndürmek.

— Mim. *Art aylama,* bir kapı veya pencere boşluğunun gerisine yarım kemer biçiminde oturtulan tonoz.

◆ **Aylanmak** dönşl. f. *Halk dili.* Dönmek, dönüp dolaşıp aynı yere gelmek.

◆ **Aylatmak** ettrg. f. *Halk dili.* Döndürtmek. (ML)

AYLANDIZ veya **AYLANDOZ** i. Bk. AİLANTHUS.

AYLAX i. Zarkanatlılardan böcek. Otsu bitkilerde mazı oluşturur. Türkiye'de yaşayan *Aylax levantina* adaçayında, Avrupa'da yaşayan *A. papaveris* gelinciklerde ve benzeri bitkilerde mazı yapar. (M)

AYLESBURY, Büyük Britanya'da (Buckinghamshire), Chiltern Hills'in kuzeyinde şehir; 27 900 nüf. Makine yapımı, basımcılık. Tüyleri tamamen beyaz olan *Aylesbury ördekleri* meşhurdur. (L)

AYLIK i. Bir görev, bir iş karşılığı her ay verilen ücret. (*Eşanl.* MAAŞ): *Hepimiz aylıklarımızın bir kısmını altın alırdık, kâğıt para yalnız devlet alış verişinde faydalı ve kârlı idi* (F. R. Atay). ... *ne tuttuğunu hâlâ bugün bile bilmediğim birkaç kuruş aylığım bütün masraflarımı karşılayamazdı* (R.N. Güntekin).

— ÇEŞ. DEY. *Aylık almak,* bir yerde çalışarak veya herhangi bir sebeple her ay başı belli bir para almak. ‖ *Aylık bağlamak,* emekli olan veya başka sebeplerle çalışamayan kimselere belli bir parayı her ay vermek üzere bir anlaşma yapmak. ‖ *Aylık vermek,* aylık olarak kabul edilen parayı her ay dağıtmak, ödemek.

— Huk. Bk. MAAŞ, ÜCRET.

◆ Sıf. Bir ay süren, müddeti bir ay olan: *Neresi bu Arapiçi? Bilmeyik ki, aha burdan iki aylık yolmuş* (Ş.S. Aydemir). *Aylık kazancının hepsini kumarda kaybetmiş.* ‖ Ayda bir kere olan, ayda bir görülen: *Aylık ansiklopedi, aylık mecmua.* ‖ Belli bir aydan beri var olan (çoğunlukla bebekler için kullanılır): *Dört aylık çocuk.*

◆ **Aylıkçı** i. Çalışmasının değeri aylıkla karşılanan kimse. ‖ Geçimi yalnız aldığı aylık olan kimse. ‖ Tarla, bahçe v.b. mevsimlik işlerde parasını ayda bir alan kimse.

◆ **Aylıklı** sıf. Aylık alan: *Aylıklı bir memur. Aylıklı hizmetçi.* ‖ Karşılığı aylıkla ödenen: *Dolgun aylıklı bir iş buldum.* (M)

Aylık Ansiklopedi, türkçe dergi. İstanbul'da Server İskit tarafından yayımlandı (mayıs 1944'ten haziran 1950'ye kadar 60 + 12 sayı). 1949 Mayıs ve haziran aylarında çıkmadı. Ayın olaylarını, kişilerini, ülkelerini kendi alanlarında üstün bilgiye sahip 200'e yakın profesör, doçent, doktor, yüksek mühendis ve uzmanın yazı yardımıyle tanıttı. Metinler resimli, haritalı, notalıydı. Ayrıca renkli tablolar, ek bölümler halinde kronoloji ve bibliyografya verirdi. İlk nüshasının metni İstanbul'da Millî Eğitim basımevinde basıldı. İlk beş nüshasının yayım yeri Ankara ve yazıişleri müdürü Âdil Akbay, genel yayın müdürü Ferdi Tuğman'dır. Her ay dörder sayfa olarak verdiği bir bölümü bir ayın iç ve dış olayları ile, İkinci Dünya savaşının kronolojisine ve bibliyografyaya ayırırdı. (M)

AYLMER, Kanada'da göl (Kuzeybatı toprakları, Mackenzie). Göller ve kanallar dizisi halinde Büyük Esir gölüne dökülür.

— Kanada'da (Quebec) göl. Saint-Francis ırmağı tarafından kesilir; yedek su barajı. (L)

AYMAK geçz. f. Dalgınlıktan kurtulmak, kendine gelmek, uyanmak. ‖ Aldatıldığının neden sonra farkına varmak.

◆ **Aymaz** sıf. *Halk dili.* Etrafında olup bitenlerden habersiz olan.

aymara sanatı kırmızı kumtaşından heykelcik

André AYMARD

Marcel AYMÉ

Foto. X, A.F.P., Lipnitzki (LAROUSSE)

◆ **Aymazlık** i. *Halk dili.* Gaflet. (M)

AYMARA'LAR, isp. *Aymaraes,* Titicaca gölü dolaylarında yaşayan Bolivya ve Peru'lu kızılderililer. Tiahuanaco şehriyle (M.S. 1000-1300) medeniyetlerinin en yüksek noktasına ulaştılar. XV.yy.da İnkaların, uzun bir direnmeden sonra da İspanyolların egemenliği altına girdiler. Çiftçilikle geçinirler. Dokumacılıkta ustadırlar. Sazdan yapılmış teknelerle gölde, büyük çapta balıkçılık yaparlar.

— Leng. *Aymara dili,* Güney Amerika'da bir dil grubu.

— ANSİKL. Leng. *Aymara dili,* Peru'da, Puno (Titicaca gölünün güneybatı kıyısı), Arequipa, Moquegua, Lima; Bolivya'da La Paz idarî bölgeleri ile Oruro (Chayanta ve Poopo gölü) idarî bölgesinin bir kısmında konuşulurdu. Aymara dili önemini kaybetti, yerini keçua dili aldı. Eskiden aymara dilini konuşan sayısız kabileler şimdi keçua dilini benimsemişlerdir. (L)

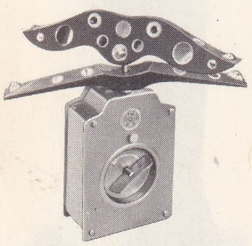

ayna (avc.)

AYMARD (André), fransız tarihçisi (Saint-Denis 1900-Oradou-sur-Glane 1964). 1923'te tarih ve coğrafya öğretmeni; 1938'de edebiyat doktoru (tezleri: *Les Assemblées de la Confédération Achaienne* (Akhaia Konfederasyonu Meclisleri), *les Premiers Rapports de Rome et de la Confédération Achaienne* (Roma ile Akhaia Konfederasyonunun ilk Temasları). Yunan medeniyetini çeşitli yönleriyle inceledi ve *Histoire Générale des Civilisations* (Medeniyetlerin Genel Tarihi) adlı yayımları için, Jeannine Auboyer ile birlikte *L'Orient et la Grèce Antique* (Doğu ve Eski Yunanistan) [1953] ve *Rome et son Empire* (Roma ve İmparatorluğu) adlı eserleri yazdı. *Premières Civilisations*'un (İlk Uygarlıklar) [1950] büyük bir bölümünde düzeltmeler yaptı. Bu eser, kurucularının ölümünden sonra yönetimini üzerine aldığı *Peuples et Civilisations* (Halklar ve Uygarlıklar) yayımlarının ilk kitabıdır. (L)

AYMÉ (Marcel), fransız romancısı ve tiyatro yazarı (Joigny 1902-Paris 1967). Birçok roman ve hikâye yazdı: *Brûlebois* (1927), *la Rue Sans Nom* (Adsız Sokak) [1930], şaheseri sayılan *La Jument Verte* (Yeşil Kısrak) [1933], *Gustalin* (1938), *le Boeuf Clandestin* (Gizli Öküz) [1939], *le Passe-Muraille* (Duvargeçen) [1942], *En Arrière* (Geride) [1950]. Sert alaycılığını belirli bir duyarlıkla bağdaştırır.

Eserlerinin çoğu katı gerçekçiliği ve güzel diliyle, halk masallarını andırır. Buna karşılık açık saçıklıkta aşırılığa vardığı söylenebilir.

Marcel Aymé, *Travelingue* (1941), *Le Chemin des Ecoliers* (Öğrenciler Yolu) [1946], *Uranus* (1948), *Le Confort Intellectuel* (Kafa Rahatlığı) [1949], *les Tiroirs de L'inconnu* (Bilinmeyenin Çekmeceleri) [1960] adlı eserlerinde, çağdaş toplumu büyük bir canlılıkla yerer. Törelere karşı tutumunu tiyatro alanında da gösterir: *Lucienne et le Boucher* (Lucienne ile Kasap) [1947], *Clérambard* (1950), *Başkalarının Kellesi* (la Tête des Autres) [1952-1959], yeni düzenleme, *les Oiseaux de Lune* (Ay Kuşları) [1956], *les Maxibules* (1961), *le Minotaure* (1963), *Louisiane* (Louisiana) [1961], *la Consommation* (Tüketim) [1963], *la Convention Belzébir* (Belzebir Sözleşmesi) [1966]. Çocuklar için yazdığı *Sarmanın Masalları*'nda (Contes du Chat Perché) [1934-1958] derin bir tazelik ve saflık görülür. Marcel Aymé, ayrıca iki amerikan eserini fransızcaya adapte etti: Kopit'ten *le Placard* (Gömme Dolap) [1963] ve Tenessee Williams'tan *İguana Gecesi* (la Nuit de l'Iguane) [1956] adlı oyun. (L)

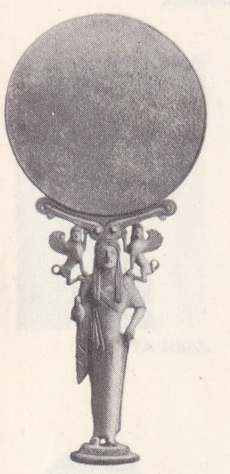

yunan (M.Ö. V. yy.)
Atina müzesi

AYMONİER (Etienne François), fransız subay, gezgin ve dilbilimcisi (Le Châtelard 1844- öl. 1929). Deniz piyade subayı olarak Koşinşin'e gönderildi. Kamboç'ta bir yandan idarecilik yaparken bir yandan da coğrafî ve arkeolojik araştırmalarla uğraştı. Kamboç'ta lengüistik ve eski yazılar üstüne yaptığı çalışmalardan başka, bu ülke ile ilgili genel bir inceleme kitabı da yayımladı (1900-1904). [L]

AYN. i. Bk. AYIN.

AYN i. (ar. ʿ*ayn*). *Esk.* Göz. ‖ Bakış, nazar. ‖ Kaynak, pınar. ‖ Tıpkı (sı), asıl (ı). ‖ Gözetleme yeri. ‖ Mal ve eşya. ‖ Hükümdar unvanlarında: *Ayn-üd-devle* (devletin gözü).

— ÇEŞ. DEY. *Esk. Ayn-el-yakin,* gözüyle görmüş gibi. Güvenilir, katî. ‖ *Ayn-ı bahıka,* kör olan tek göz. ‖ *Ayn-ı hakikat,* gerçeğin ta kendisi. ‖ *Ayn-ı hata,* yanlışlığın ta kendisi. ‖ *Ayn-ı hikmet,* doğru şey. ‖ *Ayn-ı ıyan,* realitenin görünüşü. ‖ *Ayn-ı ibret,* ibret gözü. ‖ *Ayn-ı inayet,* iyi niyetle bakış. ‖ *Ayn-ı isabet,* yapılacak şeyin ta kendisi: *Belki o dahi ayn-ı isabet etti* (Cevdet Paşa). ‖ *Ayn-ı keramet,* kerametin ta kendisi. ‖ *Ayn-ı vahid,* tek gözlü. ‖ *Ayn-ül-hayat,* hayat çeşmesi. *Eşanl.* ÂBIHAYAT. ‖ *Ayn-ül-kemal,* nazarı, kem gözü bozan bakış. ‖ *Ayn-ül-lâme,* kötü nazar. ‖ *Ayn-üş-şems,* kıymetli bir taş. Eski Mısır'da bir şehir. Bk. HELİOPOLİS. ‖ *İğmaz-ı ayn,* göz yumma. ‖ *İnsan-ül-ayn,* göz bebeği. ‖ *İsabet-ül-ayn,* nazar değme. ‖ *Karir-ül-ayn,* gözü aydın, sevinçli. ‖ *Kurret-ül-ayn,* göz aydınlığı, sevinç. ‖ *Nasb-ı ayn,* göz dikme. ‖ *Nur-ı ayn,* göz nuru. ‖ *Re'y-el-ayn,* gözüyle görerek. ‖ *Tarfat-ül-ayn,* göz açıp kapayıncaya kadar kısa bir zaman.

— Esk. astron. *Ayn-ür-râmi,* Yay burcunda bir yıldız. ‖ *Ayn-üs-sevr,* Boğa burcunda sabit bir yıldız.

— Esk. biyol. *Ayn-ı mürekkep,* petek göz.

— Esk. bot. *Ayn-ı safa* (veya *ayn-üs-safa*), bileşikgillerden sarı çiçekli bitki (kadife çiçeği). [İlmî adı. *Calendula arvensis.*] ‖ *Ayn-ül-bakar,* öküzgözü papatyası, arnika. (İlmî adı *Chrysanthemum Leucanthemum.*)

— Esk. huk. Dış dünyada kendi kendine var olan maddî şey. Geniş anlamda, paradan başka, edinilmesi mümkün, maddî olan ve olmayan bütün servet unsurları. ‖ Belli ve belirli şey. ‖ *Ayn-ı gayr-i mazmun,* kasıt veya kusur olmadan yok olması halinde tazmini gerekmeyen şey. (Emanet gibi.) ‖ *Ayn-ı mazmun,* her halde tazmini gereken şey. ‖ *Ayn-ı mevkuf,* vakfolunan şey.

— Esk. miner. *Ayn-ül-bakar,* damarlı akik. ‖ *Ayn-ül-hirr,* kedigözü denilen kıymetli taş.

— Esk. zool. *Ayn-üs-seretan,* yengeç gözü.

◆ **Ayen** i. İri gözlülük. ‖ Satılan şeyin satış fiyatından daha ucuza geri alınışı.

◆ **A'yen** sıf. İri gözlü. ‖ Bakılacak yer. ‖ *Mec.* Herkesin ümit bağladığı.

◆ **Ayenan** i. Bol akan gözyaşı. ‖ Suyu bol olan değirmen.

◆ **Aynâ** sıf. [Kadın için] İri ve güzel gözlü.

◆ **Aynek** i. Gözlük.

◆ **Ayneynî** sıf. İki gözle bakan.

◆ **Ayun** sıf. Kötü nazarlı.

◆ **A'yun** çoğl. i. Gözler. ‖ Bakışlar, nazarlar. ‖ Kaynaklar, pınarlar. (M)

AYNA i. (fars. *âyîne*'den). Işınları yansıtan cilâlı, sırlı cam: *Sofadan gelen ışıktan birdenbire canlanan büyük bir ayna...* (A.H. Tanpınar). *Aynanın içinden gülüyor, birbirimize dilimizi çıkarıyordukl* (R.N. Güntekin). ‖ Madenden veya başka bir maddeden yapılmış, cam aynalarla aynı işi gören cilâlı yüzey: *Eskiden kadınlar çelik aynalar kullanırlardı.* ‖ *Teşm. yol.* Nesneleri yansıtan düz yüzey: *Küpe çiçeklerinin koyu ve titrek gölgeleri, suların aynasına vururdu* (Ş.S. Aydemir). ‖ *Mec.* Bir şeyi yansıtan ve bir bakıma gözlerimizin önünde canlandıran: *Siz benim en güzel aynamsınız* (A.H. Tanpınar). *Türk milletinin kendi kendisini görmesine delâlet edecek bir izah aynasına sahip olmayan Türk mütefekkirleri...* (P. Safa). ‖ *Argo.* Mükemmel, iyi: *İşimiz ayna.*

— ÇEŞ. DEY. *Ayna gibi,* ayna vazifesini gören: *Tezgâhın üstündeki teneke kutuyu ayna gibi karşısına almış... Üst dudağının tüylerini muhayyel bir cımbızla yoluyordu* (H. E. Adıvar). Pırıl pırıl, parlak, düzgün, pürüssüz: *Ablacığım sen kadife gibisin. Senin yüzünde insan ayna gibi kendini görüyor diyordu* (R.N. Güntekin). Aynen, olduğu gibi: *Birbirlerine cevap veren bütün dağınık sesleri kucaklayarak bir ayna gibi bize aksettiren...* (A.Ş. Hisar). Açıkça, iyice görülen: *Odam, içime bir ayna gibi* (Orhan Veli). ‖ *Ayna tutmak,* birisinin kendisini aynada görebilmesini sağlamak: *Bir kız ona gümüş bir ayna tuttu* (H. E. Adıvar). Ayna ile güneş ışığını yansıtmak ve bu hareketle işaretleşmek. ‖ *Cin aynası,* dışbükey ayna. Süs olarak kullanılan parlak top. ‖ *Kendini dev aynasında görmek,* böbürlenmek, başkalarından üstün olduğuna inanmak.

— Anat. Atın dizkapağı.

— Arkeol. Bk. ANSİKL.

— Ask. havc. *Uçak iniş aynası,* uçaklarda pilotların, uçak gemisine iniş manevrasını kendi kendilerine yapmalarını sağlayan optik düzen. (Bk. ANSİKL.)

— Avc. Dik bir ayak üzerine yerleştirilen ayça biçiminde bir tahtaya tutturulmuş küçük aynalardan meydana gelen av âleti. (Bir ip veya yay yardımıyle döndürülerek güneş ışınlarını yansıtır; çayır kuşlarını çekmeye yarar. Çayır kuşlarının aynaya en çok geldikleri süre 15 eylül ile kasım sonu arasıdır.)

— Büyücülük. *Sihirli ayna,* müneccimlerin, içinden geleceği veya uzak yerlerde olup biteni gördükleri veya gaipten haber vermek için baş vurdukları ayna.

— Cerr. *Gırtlak aynası,* boğazı muayeneye yarayan ayna.

— Denizc. Sandalların ve bazı küçük yelkenli teknelerin pupa tarafındaki düz ve hemen hemen dikey olan kısmı. ‖ Eski denizcilikte gemilerin arka tarafındaki düz üst kısım. ‖ Akıntı ve anaforun birleştiği yerde meydana gelen su burgucu (girdap). ‖ İşaretçi erlerin kullandığı dürbün. ‖ Ya-

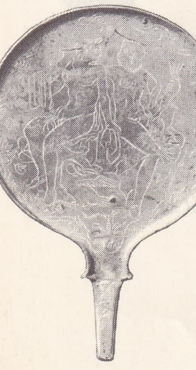

etrüsk
Louvre müzesi, Paris

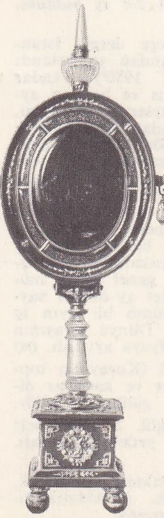

alman (XV. yy.)
Louvre müzesi, Paris

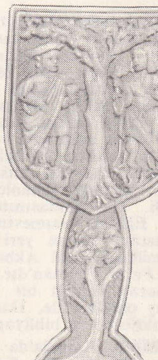

fildişi ayna
Fransa (XVI. yy.)
Louvre müzesi, Paris

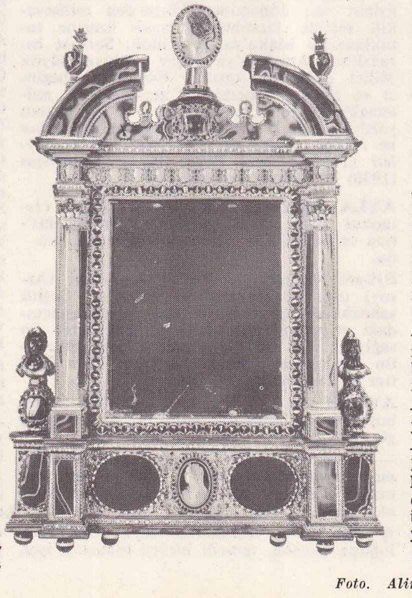

Venedik aynası,
Maria di Medici
aynası denir
Louvre müzesi,
Paris

Foto. Alinari-Giraudon, Arch. phot., Giraudon (LAROUSSE)

tay ve dikey açıyı ölçmeğe mahsus âlet, sextant. || Küreğin yassı ve uç kısmı. || Dip tarafı camdan yapılmış kova şeklinde su altını görmeğe yarayan cihaz. || Maja türü yengeçlere verilen ad. || Akıntılı sularda meydana gelen durgun, parlak ve genellikle yuvarlak yüzeyler. || Tek veya teleskopik dürbün. || *Ayna kıç,* arkası düz sandal. || *Ayna sünger,* ahtapot ve benzeri dip hayvanlarının avlanmasında kullanılan cihaz.

— Falcılık. *Ayna falı,* ayna veya cam küre gibi parlak cisimlerde görülen şekillerin yorumlanmasına dayanan fal. (Çok eskidir, İncil'de sözü geçer.)

— G. santl. Yunan. mimarîsinde köşeli aralık; çoğu zaman yatay bir silme altında kabartmalarla süslenmiştir. (Dor düzeninde süs kuşağında üçüz yivlerle almaşır.) Kabartmalar oldukça ince bir levha üzerindedir, arka kısım veya *karşı ayna* serbesttir; ayna, komşu üçüz yivle aynı blok içerisinde yontulur. || *Yarım ayna,* dor üslûbunda bir sütun frizinin köşesindeki ayna parçası; helenistik çağ ve roma eserlerinde görülür. Klasik çağda yarım aynadan daima kaçınılmıştır.

— İnş. Geçme kapı kanatlarında başlıklar ve kuşakların teşkil ettiği dörtgenin içinde kalan düz levha. || *Ayna duvar,* bir iç duvarda çevresi silmeli, yalancı mermer veya sıvadan yapılmış bölüm. || *Gözetleme aynası,* eski evlerde sokaklardan geçeni ve kapıyı çalanı görebilmek için üst kat penceresine konulan ayna. (Otomobillere konulana *dikiz aynası* denir.) || *Işık aynası,* özellikle Avrupa'da dar sokaklardaki evlerin alt katlarının ışık alabilmesi için pencere önlerine eğik olarak takılan ayna.

— Jeol. *Fay aynası,* dudakların sürtünmesiyle aşınan bir fayın iç yüzü. (Fay duvarlarında, şiddetli bir sürtünmeden doğan ve çoğu zaman nispî harekete paralel yiv oluğu dizileri vardır. Bu sürtünme çoğunlukla tam bir cilâlı yüzey ortaya çıkıncaya kadar sürer.)

— Kim. *Ayna camı,* iki yüzü de düz olup ayna yapımına elverişli iyi cam veya kristal. || *Ayna sırı,* aynaları kalaylamada kullanılan kalay malgaması.

— Marang. Rendelerin tahtaya sürtülen düz alt sathı.

— Mim. *Ayna taşı,* çeşmelerde musluğun takıldığı dik taş. Oymalarla süslü olarak yapılırdı.

— Mobl. *Ayaklı ayna,* Fransa'da XVI. Luis zamanında yapılan ve bütün vücudu gösteren ayna. Çerçevesinin iki yanı millerle diğer bir dış çerçeveye tutturulmuştur ve istenildiği gibi ayar olunabilinir. || *Dev aynası,* olduğundan büyük gösteren dışbükey ayna. || *Duvar aynası,* duvarlara asılan ayna. || *El aynası,* saplı veya sapsız olarak yapılmış küçük ayna; ağaç ve kıymetli maden çerçeveler içine yerleştirilmiştir; arkaları kıymetli taşlarla süslenmiş olanlara *kabaralı ayna* adı verilir. || *Endam aynası,* dik olarak konulan ve bütün vücudu gösteren ayna (*boy aynası* da denir). || *Konsol aynası,* konsolların üzerine konulan kenarları süslü büyük ayna. || *Madalyon ayna,* duvarlara asılan beyzî ayna. || *Minder aynası,* eski türk evlerinde kullanılan minderlerin üzerinde yüzleri içeriye doğru çevrik olarak duran el aynaları.

— Nükl. *Magnetik ayna,* bir plazmayı sınırlandırmak için magnetik alan sistemi meydana getiren düzen. (Bk. ANSİKL.)

— Opt. *Büyücü aynası,* arka yüzeyine kabartmalı resimler kazılmış madenî ayna. || *Dışbükey ayna,* yansıttığı ışınları ıraksatan dışbükey yüzeyli ayna. || *Düz ayna,* yansıtıcı düzlem yüzey. || *Elips ayna,* yüzeyi elipsoit olan içbükey ayna. || *İçbükey* veya *yakıcı ayna,* ışık ışınlarını bir noktaya yakınsatan içbükey yüzeyli ayna. || *Küresel ayna,* yansıtıcı yüzeyi küre olan ayna. || *Parabol ayna,* içyüzeyi paraboloit olan içbükey ayna. || *Silindir ayna,* silindir yüzeyli ayna. (Bk. ANSİKL.)

— Ormanc. *Ayna açma,* ağaç kesiminden önce koru ormanlarında ağaç dibine damga vurmak ve numara yazmak için balta ile açılan sakar; *sakar açma* da denir (Karadeniz bölgesi).

— Patol. *Ayna konuşması,* bazı afazi hastalarında görülen konuşma bozukluğu; ayna

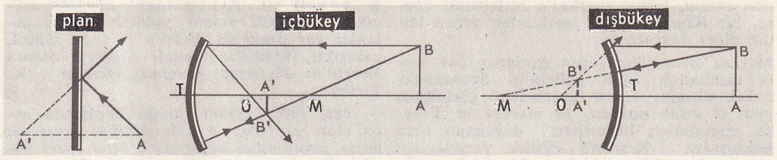

yazısı, yazı bakımından nasılsa, bu da konuşma için aynıdır. (Kelimelerde harf ve heceler veya cümlelerde kelimeler tersine söylenir.) || *Ayna yazısı,* harflerin ve kelimelerin, normal bir yazı aynadan seyredilirken olduğu gibi sağdan sola yazılması. (Bazı afazi hastaları sol ellerini kullanarak ayna yazısı yazarlar.)

— Psikopatoloji. *Ayna işareti,* erken bunamanın başlangıç devresinde ortaya çıkan belirti. Hasta aynada kendini uzun uzun seyreder ve çok değiştiğini sanır. (Bu belirtiye sabit fikirli nevrozlarda da rastlanır, ama oldukça seyrektir.)

— Tasav. *Âyine-i Hüda,* insanın kalbi. || *Âyine-i İskender,* kâmil insanın kalbi. Güneş. (Bk. CÂM-I CEM.) || *Âyine-i şeş-cihet,* altı taraflı ayna. Hz. Muhammed'in veya diğer bir peygamberin kalbi.

— Telekom. *Aynada okuma,* Thomson âletinde aynanın yaptığı sapma hareketiyle meydana gelen sinyallerin okunması.

— Temş. Karagöz oyununda perde.

— ANSİKL. Arkeol. ve Mobl. *Ayna,* ev eşyası olarak Eskiçağdan beri kullanılır; mısırlı, yunanlı ve romalı kadınların süslenmesinde önemi büyüktü. Altın, gümüş, bronz, parlak kalay gibi madenlerden yapılırdı. Etrüsklerin bronz aynaları oymalarıyle meşhurdur. Dökme camdan olanları da vardır. Daha yansıtıcı olan çelik XVI. yy. a kadar kullanıldı. XIII. yy. dan itibaren kaya billûru veya arkasından gümüş veya kurşun bir levha bulunan cam kullanılmağa başlandı; bu değerli aynalar işli çerçeveler içine yerleştirilir, bazen bir kanatla korunur, ya duvara asılır veya el aynası, veya ayaklı ayna olarak kullanılırdı. Camın sırlanması XV. yy. da ortaya çıktı ve Nürnberg'den Venedik'e geçti. İmalâtın gelişmesi aynaların yayılmasını ve iç dekorasyonda kullanılmasını sağladı. (Şömine üstleri, kapı araları.) Tuvalet aynaları, XVIII. yüzyıldan itibaren, bazen kuyumcuların işlediği değerli çerçevelere geçirilmiş olarak, tuvalet odalarının, daha sonra el çantalarının süsü oldu.

— Ask. havc. Uçaklarda, özellikle tepkili uçaklarda hızın teknik ilerlemelere paralel olarak artması, uçağın el düzenekleriyle idare edilerek inişe geçmesini gittikçe güçleştirmiştir. *Uçak iniş aynaları*'nın kullanılması, bu güçlükleri ortadan kaldırdı. Bu aynalar, yüksekliğe, eğime ve gece-gündüz şartlarına göre ayarlanabilen içbükey silindirik bir ayna üzerinde yansıyan çok şiddetli bir ışık kaynağından meydana gelir. İnişe geçen pilot, ışık kaynağının görüntüsünü aynada ışıklı bir nokta olarak görür. En uygun iniş düzlemi, yeşil ışıklı iki yatay çizgi şeklinde gösterilmiştir.

Işıklı noktanın, çizginin altında veya üstünde bulunmasına göre pilot, yükseltisinin az veya çok olduğunu anlayabilir. Yine bu ayna düzeni, uçak gemisinin baş-kıç vurma hareketini de düzenler.

aynalık

— Nükl. Barışçı gayelerle kullanılmak için birleşmeyle elde edilen çekirdek tepkimelerinin denetimi, döteryum veya trityum plazmalarını belli bir süre korumanın ve ısıtmanın yolunu bilmeğe dayanır (termonükleer bomba, çekirdek enerjisinin kontrol edilmemiş bir belirtisidir). Birleşmeyle (füzyon) elde edilen çekirdek tepkimelerinin ortaya çıkması, plazmanın yoğunluk, ısı ve sınırlandırılabilme zamanı şartlarının gerçekleşmesini gerektirir. Milyon derece civarında sıcaklığı olan plazmayı belirli bir hacimde tutabilmek, yani saniyeye yakın bir süre sınırlandırabilmek için fizikçiler tek yöntem olarak, sınırlandırılacak plazma ile magnetik alanın karşılıklı etkisini kullandılar. Elektromagnetik kuvvetler, plazmayı magnetik alanın en az olduğu bölgelerde tutmağa çalışırlar; o zaman bu alanı doğuran bobin, plazmayı yansıtan bir *magnetik ayna* gibidir, zira magnetik alan bobinin kesitinde diğer yerlerden daha fazladır. En az bir magnetik alan hacmi elde etmek için görünüşlerin incelenmesi sistematik olarak devam etmektedir.

— Opt. ● *Düz ayna.* Düz ayna'da her cismin ayna yüzeyine göre simetrik bir görüntüsü vardır. Cisim hakikî ise görüntü zahirîdir, görüntü hakikî ise cisim zahirîdir. Düz ayna, düzlemindeki bir eksen etrafında 1 α açısı kadar dönerse, sabit bir noktanın görüntüsü aynı eksen etrafında 2 α döner. Ayna α açısı kadar döndüğünde, dönme eksenine dik sabit bir gelen ışına tekabül eden yansıyan ışın da 2 α döner.

● *Küresel ayna. Merkezi,* ait olduğu kürenin merkezi, *tepesi,* küre kapağının kutbu,

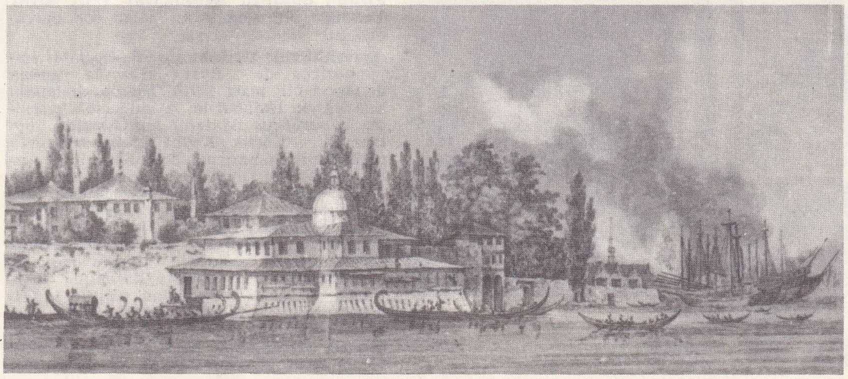

Aynalıkavak kasrından iki ayrı görünüş

Foto. Nurettin Erkılıç (MEYDAN)

ana ekseni, tepeyi merkez'e birleştiren doğru, bir *ikincil ekseni*, merkezden geçen bütün diğer doğrulardır.

Merkez civarından geçen ışınların, çok fazla sapmadığı ispat edilebilir. Sonsuzdaki nokta cismin, eksen üzerindeki görüntüsü olan O *odak noktası*, M merkez ve T tepe noktalarını birleştiren doğrunun orta noktasıdır. R = MT eğrilik yarıçapının yarısı olan OT uzaklığına (*f*) *odak uzaklığı* denir. *f* içbükey aynalarda pozitif, dışbükey aynalarda negatif olarak alınır. *P* ve *P'* ile cismin ve görüntünün (hakikî veya zahirî olmasına göre sırasıyle pozitif veya negatif) aynaya olan uzaklıklarını gösterirsek, eşlenik noktaların bağıntısı

$$\frac{1}{P} + \frac{1}{P'} = \frac{1}{f} = \frac{2}{R}$$

şeklinde yazılır.

y ve *y'* eksene dik ve doğru bir çizgi üzerinde farz edilen cisim ve görüntünün işaretli uzunluklarını gösterirse, büyültme bağıntısı

$$\frac{y'}{y} = \frac{P'}{P}$$

ile gösterilebilir.

● *Yapım.* Eski aynaların yüzleri, büyük bir ihtimalle bugünkü gibi, yani cilâlamayle elde ediliyordu. Bu cilâlama, aralarında oldukça sert, fakat gittikçe daha ince hale getirilen bir toz'un bulunduğu iki madde parçasıyle yapılır. Cam aynanın bir yüzeyinin paralel bir tabakayle düzgün bir şekilde kaplanması henüz bilinmediğinden, XIX. yy. a kadar madenî aynalar tercih ediliyordu. Bugün, uzun zamandan beri bilinen ve gümüş kaplamada kullanılan kimya ve boşlukta buharlaştırma yöntemlerine baş vurulur. Maden, ısıtılmış bir potadan veya akkor halindeki ince bir telden buharlaştırılır.

● *Aynalarla yansıma.* Bk. YANSIMA.

● *Yakıcı aynalar.* Yakıcı aynaların özellikleri İlkçağdan beri bilinir. Bu özelliklerin teorisini Eukleides açıklamış ve Arkhimedes, Syrakusai'yi kuşatan roma donanmasını bu aynalarla yakmıştı. Büyük geometricinin, menteşelerle oynatılabilen, birçok aynadan meydana gelmiş altıgen bir aynayı hareket ettirdiği söylenir. Eski yazarların (Zonaras, Galenos, Anthemios v.b.) doğrulamalarına rağmen Arkhimedes aynalarının etkili olduğuna pek inanılmamaktadır. Eskiler, Vesta'nın kutsal ateşini güneş ışınlarıyle yakmak için içbükey altın bir vazo kullanırlardı.

Zonaras, Proklos'un 514'te İstanbul'da, Arkhimedes'in harikalarını tekrarladığını ve tunç aynalarla Vitalianus'un donanmasını yaktığını anlatır. Bütün bunlar az çok şüpheli olaylardır.

◆ **Aynacı** i. Ayna yapan ve satan kimse. || *Esk.* Saraylarda veya hamamlarda ayna taşıyan kimse. || Ayna ile fala bakan, falcı. || Sıf. *Argo.* İşine hile karıştıran, göz boyayıp aldatmağa çalışan.

— Gemc. Gemilerde teleskoplara bakmakla görevli kimse.

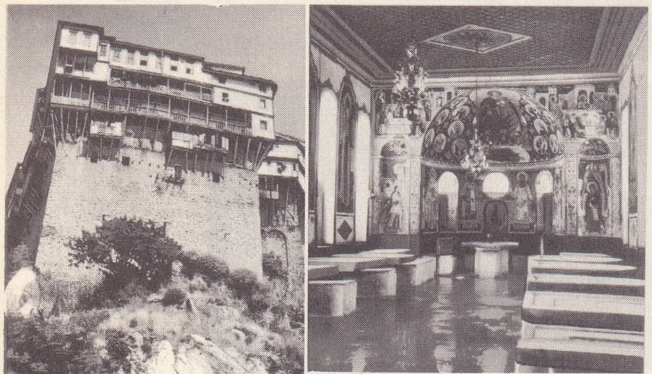

Aynaroz Dionysios manastırı ve Batopedion manastırının yemekhanesi

◆ **Aynalı** sıf. Aynası olan: *Modern koltuklu, kanapeli aynalı yaldızlı, kübik salonlar var şimdi* (B. Felek). || *Argo.* Güzel, yakışıklı, fiyakalı: *Aynalı dedimse Sultan Hamid'in düşlerine girmemiş güzeller* (K. Tahir).

— ÇEŞ. DEY. *Aynalı dolap*, kapısında ayna olan gardrop: *Aynalı dolabın karşısına geçip fistanından başlayarak birer birer bütün elbiselerini çıkardı* (H. R. Gürpınar). || *Aynalı pembe*, elinden ayna düşmeyen, süsüne düşkün kadınlar için.

— Dokumc. Özellikle Emirdağ'da dokunan kilimlere verilen ad. (Aynı motifin kullanıldığı başka dokumalara da *aynalı* denir.)

— Fiz. *Aynalı teleskop.* Bk. TELESKOP.

— Hattatlık. *Aynalı yazı*, simetrik bir şekilde düzenlenmiş, dekoratif yazı.

— Kıyf. *Aynalı içlik*, yüzü ile astarı arasına pamuk döşenmiş kadın giyeceği (Merzifon).

— Temş. Karagöz, Matiz ve Külhanbeyi tipleri tarafından «iyi» ve «güzel» karşılığında kullanılan temaşa argosu.

— Zool. *Aynalı sazan*, bir sazan balığı cinsi. (İlmî adı: *Cyprinus carpio.*) Bk. SAZAN.

◆ **Aynalık** i. Gemc. Gemilerin adı ve bağlı oldukları liman yazılan yuvarlak kıç taraf. || *Aynalık süsü*, eski gemilerde geminin kıç tarafı dışına ve aynalık kaplaması havzası üzerine yapılan süs. || *Aynalık tahtası*, bir filikanın kıçında oturan dümenci ile filika içindeki yolcuların oturma yerlerini ayıran tahta levha.

◆ **Aynasız** sıf. Aynası olmayan. || *Argo.* Hoşa gitmeyen, düzensiz. || İ. *Argo.* Polis, jandarma. || Tavla zarı.

— Temş. Karagöz, Matiz, Külhanbeyi tipleri tarafından «kötü» karşılığı kullanılan temaşa argosu.

◆ **Aynasızlık** i. *Argo.* Aynasız olma hali. Düzensizlik, hoşa gitmeme. (ML)

AYNABAKAR bls. i. Meyvc. Kocaeli dolaylarında yetişen yerli erik türü. (M)

Aynalıkavak kasrı (*Tersane kasrı* da denir), kaptanıderya Halil Paşanın Hasköy'de yaptırdığı kasır (1613). Osmanlı padişahlarının bazı yerleri ve kuruluşları ziyaretleri sırasında kısa süre oturmaları için küçük kasırlar yapılmıştır.

Önceleri *Tersanebahçesi kasrı* adını taşıyan bu kasır, sonradan genişletildi, Mehmed IV devrinde yandı, fakat yeniden inşa edildi. Ahmed III devrinde önem kazandı ve Aynalıkavak kasrı adını aldı (1718). Bu tarihte Venedik cumhuriyeti ile Pasarofça antlaşması imza edildi, Venedikliler osmanlı padişahına gayet büyük ve güzel aynalar hediye ettiler. Ahmed III de bu aynaları Tersane kasrının çeşitli dairelerine koydurdu. Bu olaydan sonra «kavak kadar uzun endam aynaları» dillere düşüp «Aynaları kavak kasrı», günlük halk ağzında *Aynalıkavak kasrı* diye kısaltıldı. 1779 Aynalıkavak antlaşması burada imzalandı.

Kasır, Ahmed III'ten sonra bir süre padişahların ilgisinden mahrum kaldı ve harap olmaya başladı. 1786'da Abdülhamid'in sadrazamı Koca Yusuf Paşa tarafından tamir ettirildi ve geniş bahçesinin bir kısmı tersaneye verildi. Selim III devrinde burada tesisler kuruldu, 1791'de yapılan Hasbahçe köşkü bir duvar içine alındı ve tersaneden ayrıldı. Bugünkü Aynalıkavak kasrı büyük Tersane sahil sarayından kalan son parçadır. (M)

Aynalıkavak tenkihnamesi, Osmanlı imparatorluğu ile Rusya arasında yapılan antlaşma (10 mart 1779). Fransa devletinin aracılığıyle İstanbul'da, Aynalıkavak kasrında, osmanlı-rus iki taraf murahhasları toplanarak, Küçük Kaynarca muahedesinin (1774) ihtilâflı bazı maddelerini açıklığa kavuşturacak ve düzeltecek, yani tenkih edecek şekilde yeni bir antlaşma yaptılar. Tenkihnamenin metni dokuz madde halinde hazırlandı. Bazı maddeler de, kendi içinde kısımlara ayrılıyordu. Özet olarak, antlaşmanın esasları şöyledir: 1. Kırım bağımsız bir devlettir; 2. Hanları Kırımlılar tarafından ve kendi aralarından seçilir; 3. Osmanlı padişahı, halife olduğu için; bu hanları ancak dinî bakımdan takdis eder; 4. Seçilen herhangi bir hanı, Osmanlı devleti, Kırım hanı olarak tanır; 5. Osmanlı devleti, Kırım üzerindeki siyasî haklarını elde etmek için, tekrar her hangi bir teşebbüste bulunamaz; 6. Kırım'da fevkalâde bir hal ortaya çıkarsa, önce her iki taraf kendi aralarında anlaşır, sonra Kırım'ın meselesini hallederler; 7. Akdeniz ve Karadeniz'de, Fransızlar ile İngilizlere tanınan ticarî haklar Ruslar için de aynen tanınacaktır; 8. Ruslar, Kırım'da bulunan askerlerini geri çekecektir; 9. Eflâk ve Boğdan'ın İstanbul'da birer maslahatgüzarı bulunacaktır.

Bu tenkihname, osmanlı-rus anlaşmazlığını halledemedi. Sonunda Kırım yarımadası rus işgaline uğradı. (→ Bibliyo.) [M]

AYNAROZ dağı, yun. **Athos**, Yunanistanda dağ. Halkidikya'nın üç yarımadasından en doğuda olan Aynaroz («kutsal dağ») yarımadasının ucunda; 2 033 m.

— Tar. Burada kıyıdan dolaşılması güç bir burun vardır; nitekim Kserkses'in M.Ö. 480'de Yunanistan seferinden önce, yarımadayı bugün izlerine rastlanan bir kanalla karadan ayırdığı söylenir. Sonraları, Deinokrates, burada İskender'in çok büyük bir kabartmasını yapmak istedi. VII. yy. sonundan itibaren Aynaroz'a keşişler yerleşti. Konstantinos Monomakhos'un (1042-1055) imparatorluk fermanları keşişlerin yaşama şartlarını ve imtiyazlarını belirledi. Bu fermanlar, özellikle kadınların ve dişi hayvanların kutsal dağa sokulmasını yasaklıyordu. Aynaroz keşişleri, büyük bir mahrumiyet içinde yaşayarak cennete hazırlanırlar. Bir kısmı topluluk halinde, bir kısmı ise özel bir düzen içinde yaşar. Aynaroz'un en parlak devrinde (XV. yy.) bu dağda, her birinde bin keşiş bulunan otuz manastır vardı: XX. yy. ortasında, ortodoks kilisesine bağlı dört bin keşiş için ancak yirmi tane rus, bulgar, sırp ve yunan manastırı kaldı. Birinci yıl dönümü (1962) kutlama törenlerinde ise Aynaroz dağı manastırlarındaki rahip sayısı 1 500'e inmişti. Bu manastırlar çeşitli devirlerde yapıldı. En büyükleri (Rusikon) XIX. yy. da yapılmıştır. Yönetim bakımından muhtardırlar. Türkler tarafından verilen bu imtiyaz 1927'de yeniden onaylandı ve Aynaroz, Yunanistan krallığına bağlı bir dinî cumhuriyet niteliği kazandı (2 700 nüf).

Manastır binaları, kıyı boyunca dağınık halde ve kayalıklara asılmış gibidir. Etrafı surlarla çevrili olan her manastırın bir kilisesi ve çok renkli tuğlalarla, taşlarla ve duvara gömülü fayanslarla düzenlenmiş bizans üslûbuna uygun küçük kiliseleri vardır. Kubbeleri düz veya yivli kurşun tabakalarıyle örtülüdür. Bazı kiliselerin içinde (Batopedion, Büyük Lavra, Dokiariu, Dionysios) kıymetli mozaikler, freskler, kuyumculuk işleri, tahta oymalar ve mineli eserler yer alır. Aynaroz manastırlarında çok zengin (yaklaşık olarak onbir bin) bir elyazması kitap koleksiyonu, imparatorluk kararnameleri ve fermanlar da vardır.

— Teşk. tar. *Aynaroz vergisi*, Osmanlı imparatorluğu idaresi sırasında Halkidikya yarımadasındaki manastırlara ait olan çiftliklerin âşarına karşılık alınan yıllık, imtiyazlı vergi. Bu imtiyazı Murad I vermiş ve Selim II de onaylamıştır (1569). [LM]

Aynaroz Kadısı, Musahipzade Celâl'in en ünlü komedilerinden biri (1927). 1928-1929 Mevsiminde Dârülbedayi'de sahneye konuldu, 1929-1930 mevsiminin ise en çok temsil edilen eseri oldu. İpekçiler Filim şirketi tarafından filme de alınan bu oyunda Hazım Körmükçü'nün aktörlük sanatı özellikle ilgi çekmişti. Bu eserde hıristiyan ve müslüman din adamlarının paraya ve kadına karşı tutkuları taşlanmış, son Osmanlılar devrinde adalet müessesesinin bozuk düzeniyle, bu düzeni temsil edenlerin hukuka ve ahlâka aykırı davranışları anlatılmıştır. Aynaroz Kadısı, örf ve âdet komedisi türüne girmekle beraber, karakter komedisi özelliklerini de taşır. (M)

AYNAROZ yarımadası, yun. **Ayion Oros** veya **Aghionoros**, Yunanistan'da Halkidikya'da yarımada. Aynaroz dağı ile sona erer. (L)

AYN BENYAN, eski adı **Guyotville**, Cezayir'de komün (Cezayir idarî bölgesi ve çevresi). Sahel kıyısında, Cezayir'in doğusunda; 21 019 nüf. Kaplıcalar. Sebzecilik ve meyvecilik. (L)

Foto. Valentin-Atlas-Photo (LAROUSSE)

AYN BESSEM, Cezayir'de komün (Medea idarî bölgesi, Aumale idarî çevresi), Biban sıra dağları eteğinde, Arib'ler ovasında; 13 594 nüf. Üzüm bağları. (L)

AYN BEYDA («Beyaz kaynak»), Cezayir idarî çevresinin merkezi (Konstantin idarî bölgesi), Konstantin'in güneydoğusunda; 27 393 nüf. Şehir, 1848'de bir askerî karakolun kurulmasıyle doğdu. (L)

AYN CALUT, Kuzey Filistin'de Şeria ırmağına katılan Calut çayı boyunda Zer'in kasabasının doğusunda bir yer. Rivayete göre Davut ile Calut burada savaşmışlardır. 1260 Yılında da Mısır'ın türk sultanı Kutuz, Kitboğa kumandasındaki moğol ordusunu Ayn Calut'ta bozguna uğratmıştır. (M)

AYN DAR, Suudî Arabistan'da, al Hasa'da yer. 1948'de bulunan petrol yatağı, Abkayk'a petrol borusu ile bağlıdır. (L)

AYN DEFLA, Cezayir idarî çevresinin merkezi (El-Asnam [Orléansville] idarî bölgesi), Şelif ovasında; 12 404 nüf. Köypazarı. (L)

Aynebahtı savaşı. Bk. İNEBAHTI SAVAŞI.

AYN EL HAMMAN, Cezayir'de komün (Tizi-Ouzou idarî bölgesi, Fort-National'ın idarî çevresi [Larbaa-Nas-İraten]), Büyük Kabiliye'de, Curcura eteğinde; 9 300 nüf. Turistik merkez. Hidroelektrik santralı. (L)

AYN EL TÜRK, Cezayir'de komün (Oran'ın idarî bölgesi ve çevresi). Falkon burnu'nun güneybatısında, 11 732 nüf. Plaj. (L)

AYNEN zf. (ar. *ʿayn*, kaynak, asıl'dan *ʿaynen*). Olduğu gibi, değişmeden, tıpkı: *Hukuk-ı Esasiye Encümeninin telâkki ve mütalâaları, Mecliste aynen tebarüz etti* (Atatürk).

— Huk. *Aynen taksim,* hisseli malın bir anlaşma veya miras sebebiyle eşya alınması suretiyle paylaştırılması. *Zt.* Nakten taksim.
— Matbaac. *Aynen tertip,* tekrar basılacak olan bir kitabın eski baskısı gibi dizilmesi. (M)

Ayn-es-sultan veya **Elişa çeşmesi,** Eriha'nın eteğinde çeşme. Geleneğe göre, şehir halkının isteği üzerine Elişa, çeşmenin suyunu arıtmıştır. (L)

AYN FEŞKA, Filistin'de, Lût gölünün kuzeydoğusunda bir yer adı. Yakınındaki Kirbet Kumran mağarasında 1947'de, *Lût gölü elyazmaları* adı verilen belgeler bulundu. (L)

AYN FİCE, Suriye'de yer. Barada kıyısında, Antilübnan dağlarının güneyinde; 500 nüf. Şam vahasını sulayan en büyük kaynaklardan (ayn) biri; Roma devrinden kalma bir tapınak kalıntısının ortasından fışkırır. (L)

AYN HARŞA, Lübnan'da yer, Lübnan dağında Hermon'un batısında. Roma tapınağı. (L)

AYNI veya **AYNİ** sıf. (ar. *ʿayn*, asıl ve fars. izafet kesresi'nden *ʿaynı*). Yine o: *Bunun üzerine mesele, aynı günde, 1 Nisan 1923'te Meclise nakledildi* (Atatürk). *Aynı gemi ikinci defa ve yolcularla ayrılıp yerine vardığı zaman...* (Ş. S. Aydemir). ‖ Eşit, benzer, tıpkısı: *Hafızama o kadar iyi hakkolmuş ki derhal aynını çizebilirim* (R. H. Karay). ‖ Değişmeyen, eski halinde olan, farklı olmayan: *Gözyaşları ister tessürle, ister kahkaha ile dökülsün, güneş aynı hararetle kurutur* (Cenab Şahabeddin).
— ÇEŞ. DEY. *Aynı ağızı kullanmak,* bir başkasının dediğini aynen tekrarlamak, ağız birliği etmek. ‖ *Aynı kapıya çıkmak,* aynı sonuca varmak. ‖ *Aynı şekilde,* benzeri bir şekilde: *Ne çare ki karşısındaki de aynı şekilde ısrar ediyordu* (A. H. Tanpınar). ‖ *Aynı şey,* farklı olmayan: *Başka lisanlar da milletlerin payitahtlarına ait lisanlardır, fakat başka payitahtların hepsinde konuşulan dille yazılan dil aynı şeydir* (Z. Gökalp). ‖ *Aynı yolun yolcusu,* kötü akıbetleri birbirine eş olan. ‖ *Aynı zamanda,* bununla beraber, ayrıca: *Aynı zamanda da yaz mevsimi münasebetiyle, Ada'daki evlerini açık bulunduruyorlardı* (Vâ-Nû). ‖ *Aynını almak* (veya *çıkarmak*), kopyasını almak, eşitini, benzerini yapmak.
— Dil bil. *Aynı* veya *aynî*'nin sonundaki ı veya *i*, *ayn-i hakikat* veya *ayn-i keramet* örneklerinde olduğu gibi izafet kesresiydi. Zamanla bu türkçe iyelik ekiyle karışmış ve ünlü uyumuna tabi olmuştur.
— Mat. *Aynı merkezli,* merkezleri aynı olan daireler.

◆ **Aynılık** i. Eşitlik, tıpatıp uygunluk. *Esk.* Ayniyet.

◆ **Aynıyle** zf. Olduğu gibi, hiç değişiklik olmadan: *Yazacağı raporun ayniyle neşredileceğini söylüyordu* (Vâ-Nû). [ML]

AYNISAFA bls. i. Gösterişli, parlak sarı çiçekli, yıllık otsu bitki. Birçok çeşidi bahçelerde yetiştirilir. (Uzun süre çiçek açtığı için pek beğenilir. Bileşikgillerden.) [İlmî adı: *Calendula arvensis.*)
— ANSİKL. Eczc. *Aynısafa* çiçeklerinin boyama özelliğinden faydalanılır. Mikrop öldürücü olarak da kullanılır. (L)

AYNİ sıf. Bk. AYNI.

AYNÎ sıf. (ar. *ʿayn*, göz, nakit para'dan *ʿaynî*). *Esk.* Gözle ilgili. ‖ Karşılığı para olarak değil de mal olarak ödenen. ‖ [Eşya için] Yüksek değerli ve taşınabilir.
— Ask. *Aynî rasyon,* istihkak olarak dağıtılan yiyecek maddeleri; bu maddeler pişmiş veya pişmemiş olabilir.
— Huk. *Aynî akitler,* borçlunun alacaklıdan bir şey almasıyle kurulan ve tamamlanan, borç münasebeti doğuran sözleşmeler. (Hibe, taşıma sözleşmesi gibi.) ‖ *Aynî dava,* aynî haklara ilişkin dava. ‖ *Aynî haklar,* eşya üzerinde doğrudan doğruya hâkimiyet yetkisi veren ve herkese karşı ileri sürülebilen haklar. Bk. ANSİKL. ‖ *Aynî haklara ilişkin,* aynî hakların doğumunu, değişmesini veya düşmesini sağlayan sözleşmeler. ‖ *Aynî halefiyet.* Bk. HALEFİYET. ‖ *Aynî irtifak,* bir gayrimenkul lehine diğer bir gayrimenkul üzerine konan irtifak. (Aynî irtifaklar, bir şahıs lehine konan şahsî irtifakların [intifa, istifade, sükna] karşıtıdır.) ‖ *Aynî mesuliyet,* belli bir malla sorumlu olmak. Bu halde borçlu diğer mallarıyle mesul edilemez. (Türk Med. kn. md. 754, 763, 860. Türk Tic. kn. md. 948.) ‖ *Aynî sermaye,* bir kuruluşun sermayesine katılma payının aynî olarak konulması (Türk Tic. kn. md. 279). ‖ *Aynî statü,* mallara ait hükümler, ‖ *Aynî teminat,* bir borcun menkul veya gayrimenkul bir malla teminat altına alınması. Bk. REHİN. TEMİNAT. ‖ *Aynî yardım,* mal vermek suretiyle yardım yapma.
— ANSİKL. *Aynî haklar,* Türk Medenî kanununun dördüncü kitabında üç kısımda düzenlenmiştir. 1. Mülkiyet: Umumî hükümler, gayrimenkul mülkiyet, gayrimenkul mülkiyetin mevzuu, kazanılması, kaybedilmesi (md. 618-702). 2. Mülkiyetin gayri aynî haklar: İrtifak ve gayrimenkul mükellefiyeti, gayrimenkule müteallik irtifak hakkı, irtifak hakkının diğer nevileri ve hususiyle intifa hakkı, gayrimenkul mükellefiyeti, gayrimenkul rehni, ipotek, ipotekli borç senedi ve irad senedi, gayrimenkul karşılık gösterilerek senet ihracı, menkul rehni, hapis hakkı, alacak üzerinde rehin hakkı, rehin karşılığında ikraz, rehinli tahvilât (md. 703, 886). 3. Zilyedlik ve tapu sicili: Zilyedlik, tapu sicili (md. 887, 937).

◆ **Ayniye** i. Kıymetli ve taşınabilir eşya. ‖ Göz hastalığı kliniği. ‖ Göz hastalıkları bilgi ve bakımı. ‖ Sıf. Gözle ilgili. ‖ Para olarak değil, eşyanın kendisi olarak alınan.
— ÇEŞ. DEY. *Emraz-ı ayniye,* göz hastalıkları. ‖ *Eşya-yı ayniye* (veya *rüsum-ı ayniye*), gümrükte bırakılan eşya. (ML)

AYNÎ, divan şairi (XV. yy.). Mecmualarda şiirleri ve İstanbulun fethi hakkında bir manzumesi vardır. (M)

AYNÎ (Bedrüddin Mahmud), islâm tarihçisi (Ayıntab 1360-Kahire 1451). Aslen Türktür. Ankara'lı olmasına rağmen Antep'te yetiştiği için Antepli anlamına gelen *Aynî* adıyle anılır. Kadı olan babasından ilk islamî bilgileri öğrendi. Şam ve Kudüs'te bilgisini artırdı. Kahire'de fıkıh tahsilini tamamladı. Bazı devlet memuriyetlerinden sonra Mısır Memlûk sultanlığının Evkaf nazırlığına getirildi. 1420 Yılında Karamanoğullarına elçi oldu ve bir süre Larende'de kaldı. Türkçe bildiği için memlûk sultanları tarafından sevildi; Evkaf nazırlığı yanında, el-Müeyyediye medresesinde müderrislik yapmaktaydı. 1426'da baş kadılığa tayin edildi, böylece üç önemli görevi üzerine aldı. Sultan Baybars'ın 1438'de ölümünden sonra baş kadılıktan ve diğer iki görevinden azledildi. Son yıllarını sıkıntı içinde geçirdi. Aynî'nin en önemli eseri yaradılıştan 1446 yılına kadar geçen olayları içine alan *İkd-ül-Cumân fi Tarih-i Ehl-iz-Zaman* adlı genel islâm tarihidir. Bundan başka *Sahih-i Buharî*'nin mufassal şerhi olan *Umdet-ül-Karî*, arapça grameri hakkında *Mekadis-ün-Nahviye,* türkçe yazdığı İran hükümdarlarına dair *Tarih-i Ekasire* gibi eserleri de vardır. Aynî, aynı zamanda büyük bir şairdi. (M)

AYNÎ (Mehmed Ali), türk maarifçi ve idarecisi (Manastır 1869-İstanbul 1945). Muallimlik, maarif müdürlüğü, mektupçuluk gibi hizmetlerde bulundu. Taiz, Ammare, Lâzkiye, Trablus Şam mutasarrıflığı, Mamuretu'l Aziz, Bitlis, Yanya, Trabzon valiliği yaptı. Dârülfünun İlâhiyat fakültesi «tasavvuf tarihi» müderrisliğine tayin oldu, daha sonra gene Dârülfünunda «umumî felsefe» ve «felsefe tarihi» profesörü oldu. Bir aralık Medresetül İrşad'da felsefe dersleri verdi.
Birinci Dünya savaşında «Istılah encümeni» azalığına seçildi; Ankara'da millî hükûmetin kuruluşundan sonra, «Tetkikat ve Telifatı İslâmiye» heyetinde çalıştı.
Harbiye mektebinde «ahlâk felsefesi» ve Harp akademisinde «siyasî tarih» okuttu.
Başlıca eserleri: *Hüccetülislâm* (1907); *İlim ve Felsefe* (1913); *Tasavvuf Tarihi* (1922); *İbni Sina'da Tasavvuf; Reybîlik, Bedbinlik, Lâilâhîlik Nedir?* (1922); *Hacı Bayram Velî* (1924); *Dârülfünun Tarihi* (1930); *İbni Arabî'nin Felsefesinin Zübdesi* (fransızca, 1926); *Türk Ahlâkçıları* (1939); *Abdülkadir Geylânî* (fransızca, 1939); *Milliyetçilik* (1944). [M]

Mehmed Ali AYNÎ

AYNÎ ALİ EFENDİ, osmanlı maliyecisi (Manisa XVII. yy.). Divan-ı Hümayun kâtipliği yaptı, Mısır defterdarı oldu ve Ahmed I devrinde Defter eminliğinde bulundu. Ölüm tarihi belli değildir, fakat 1622 yılında hayatta olduğu tespit edilebilmiştir. Eserleri: Osmanlı maliyesine dair *Kavanin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezamin-i Defter-i Divan* (Divan Defteri Mazmunlarının Hulâsası Hakkında Osmanoğulları Kanunları) adlı eserini sultan Ahmed I'e takdim edilmek üzere Kuyucu Murad Paşanın telkiniyle 1607 (hicrî 1016) yılında yazdı; *Risale-i Vazife-hârân ve Meratib-i Bendegân-ı Âl-i Osman* (Osmanoğulları Hizmetinde Olanların Rütbeleri ve Ulufeciler Hakkında Risale) adı ile anılan eserini de evvelkine zeyl mahiyetinde yine sadrazam Kuyucu Murad Paşanın telkiniyle 1609'da (hicrî 1018) yazıp Ahmed I'e ithaf etmiştir; her iki eser de Kâtip Çelebi'nin eseriyle (*Düstûr-ul-Amel*) birlikte Şinasi tarafından Tasvir-i Efkâr gazetesinde 1864'te (hicrî 1280) tefrika ettirildi. Mısır defterdarı iken *Kanun-ı Mali-i Mısır* (Mısır Maliye Kanunu) adlı Mısır maliyesine dair bir eser yazmıştır; 1608'de Mısır defterdarı iken Mısır valisi Mehmed Paşanın telkiniyle Şeyh Vefa'nın *Ruznamesi*'ne 1612 (hicrî 1021) tarihine kadar bir şerh yazmıştır. *Kavanin-ül-Ma'âdin* (Maden Kanunları) ve *Kanunname-i Âl-i Osmanî* (Osmanoğulları Kanunnamesi) adlı iki kanun derlemesi daha vardır. (M)

aynısafa çiçeği

AYNÎ Antepli (Hasan), divan şairi ve edibi (Antep 1766-İstanbul 1837). Medrese öğrenimi gördü. Babıâli'de farsça ve arapça hocalığı yaptı (1831). Tarih düşürmede ünlüdür. Mizahî hicviyeleri vardır. Eserleri: *Nazm-ül-Cevahir* (Cevherler Dizisi; türkçe, arapça, farsça manzum lûgat); *Nusretname; Sakiname* (1788-1836 yılları arasında olaylara, inşa edilen yapılara dair tarihler önemli yer tutar); *Divan.* (M)

AYNİYAT çoğl. i. (ar. *ʿayn*, göz, esas olan şey'den *ʿayniyat*). *Esk.* Kullanmaya ve harcamaya elverişli, taşınması kolay eşya. ‖ Dairelerde eşya ve malzeme işleriyle meşgul olan kısım.
— İdare. *Ayniyat memuru,* bir devlet müessesesinde malî işler yönetimi ve demirbaş servisinin denetiminden sorumlu kimse.
— Muhas. *Ayniyat defteri,* ticarethanelerdeki mal defteri. ‖ *Ayniyat muhasebesi,* imal edilen ve tüketilen maddeler için tutulan muhasebe. Ambarlara giren ve çıkan eşyanın azalış ve artışı hesabı.
— Dil bil. *Ayniyat,* ayniyat kalemi, ayniyat muhasebesi gibi terkiplerin kısaltılmış şekli olarak kullanılmaktadır. (ML)

Foto. Turgut Kut (MEYDAN) ; Holmes-Lebel (LAROUSSE)

Ayn Şems'teki dikilitaş

bir aynu tipi

AYN MADİ, Cezayir sahrasında tahkimli kasaba, Cebel Amur eteklerinde, Laguat'ın doğusunda (Vahalar idarî bölgesi, Laguat idarî çevresi). Ticaniye tarikatının kurucusu burada doğdu, ölümünden sonra aynı yerde bir zaviye kuruldu. Bu tarikatın öğretisi, hükûmete boyun eğmeyi öngörür. Ticanîler, hükûmete karşı gelmeyi günah saydıklarından, Fransızlara karşı yaptığı mücadelede Abdülkadir'e yardım etmeğe yanaşmadılar; bunun üzerine emîr, 1838'de Ayn Madi'yi kuşatarak zaptetti. (L)

AYN M'LİLA, Cezayir'de idarî çevre merkezi (Konstantin idarî bölgesi), Konstantin'in güneyinde, yüksek ovalar bölgesinde; 16 263 nüf. Ticaret merkezi. (L)

AYN MOKRA, Cezayir'de komün (Annaba idarî bölge ve çevresi), Fetzara gölü kıyısında, Annaba ovasında; 3 923 nüf. Zaman zaman işletilen demir cevheri. (L)

AYN MUSA («Musa Kaynağı»), Lût gölünün güneyinde Vâdi-i Musa'nın doğusunda, eski Petra Arabistan'ında yer. Kur'an'a göre Musa, burada yerden bir kaynak fışkırtmıştı. Süveyş kanalının doğu kıyısında, Süveyş'in güneydoğusunda başka bir «Musa Kaynağı»ndan söz edilir. Arap geleneklerine göre, İbranîler Kızıl denizi bu noktadan geçmişlerdir. (L)

AYNOLAR. Bk. AYNULAR.

AYN-RUA, Cezayir'de komün (Setif idarî bölgesi ve çevresi), Gergur dağlarında; 5 006 nüf. Zaman zaman işletilen tutya (çinko silikatı) madeni. (L)

AYN SALİH, Cezayir Sahrası'nda vaha. Tidikelt'te vahalar idarî bölgesinin idare çevre merkezi; 17 350 nüf. Yeraltı kanalları (ar. *foggara*) ve artezyen kuyularıyle sulanan bu vaha Cezayir-Nijer yolu üzerinde önemli bir ticaret ve yönetim merkezidir. Bölgede tabiî gaz ve maden kömürü yatakları. (L)

AYN SEFRA («Sarı Kaynak»), Cezayir'de idarî çevre merkezi (Sayda idarî bölgesi), Cebel Mekter eteklerinde (Kusur dağları) Colomb-Beşar demiryolu üzerinde; 7 971 nüf. Kumulların tehdidi altında bulunan ve birçok defa anî su baskınları ile harap olan bu şehir, Cezayir'in sahra sınırlarındaki en önemli merkezlerinden biridir. İdarî çevrede 4 komün vardır; 17 994 nüf. (L)

AYN ŞEMS, yun. **Heliopolis**, Mısır'da kasaba; 165 000 nüf. Ünlü Güneş tapınağının bulunduğu şehir, *On* adlı eski Mısır şehridir. Araplarca *Ayn Şems* denmiştir. Fatımî halifesi Azizbillah burada birçok kale yaptırdı. Sonraları terk edilerek harabe haline gelen şehir, 1905'ten sonra mısırlı bir toprak sahibi ile baron Empain grubunun malî yardımlarıyle tamamıyle onarıldı. Eski Mısır şehrinden, bugün sadece bir dikilitaş kalmıştır. Bugün Mısır'da aynı adı taşıyan bir de üniversite vardır. (ML)

AYNŞTAYNYUM i. (fizikçi *Einstein*'ın adından). Kimyevî element. Atom numarası 99 (sembolü E). 1955'te keşfedilen bu element tabiatta bulunmaz. Uranyum'un devamlı ışımasıyle veya termonükleer tepkimeler sırasında oluşur. (L)

AYNTABÎ MEHMED BEY. Bk. MEHMED BEY.

AYN TEMUŞENT, Cezayir'de idarî çevre merkezi, Tessala tepeleri ve Trara kütlesi arasındaki dağlık bölgede; 34 129 nüf. Zengin bir tarım bölgesinin ticaret merkezi. Bağlar ve zeytinlikler. (L)

AYNU i. Japon takımadalarındaki eski halkların dili.

— ANSİKL. *Aynu dili*, yer adlarından da anlaşılacağı gibi, Nipponlar gelmeden önce bütün japon takımadalarında konuşulurdu. Günümüzdeyse sadece 15 000 kadar Aynu tarafından konuşulmaktadır. Çok basit olan fonetiği ve başlıca kuralı belirlenen'in belirleyen'i izlemesine dayanan sözdizimiyle Japoncaya şaşılacak derecede benzer. Ama geri kalan kısmı japoncadan tamamen ayrılır. Böylece aynu dilinde hem önekler, hem de sonekler (meselâ, *pirika*, iyi, temel öğesinden: *e-yai-e-pirika-re-p*, kendisi için kazanılan şey), öntakılar ve sontakılar, gerçek bir edilgenle bir dönüşlü biçim, gerçek zamirler, sayıca çok fazla gelişmemiş bükünler (çekim halinde bazı zamirler dahi vardır), bağımsız olumsuzluk zarfları vardır. Sayılama sistemi hem onluk, hem de yirmiliktir. Aynu dili hint-avrupa dilleriyle bazı benzerlikler gösterir. (L)

AYNULAR veya **AYNOLAR**, Doğu Asya halklarından. Aynular, günümüzde Sahalin adasının güneyinde ve Hokkaido adasında yaşarlar. 15 000 Kişi kadar kalmışlardır. Komşularından farklı olarak tenleri açık, vücutları çok kıllıdır. Önceleri uğraştıkları avcılık ve balıkçılığı bırakarak pirinç ve darı yetiştirmeğe başlamışlardır. Kamıştan kulübeler, çok güzel tahta oymacılığı yapar, ısırgan lifi örerler. Süsleme sanatları çok zengindir. Eskiden ayıyı kutsal bir varlık sayarlar, dinî törenlerde kurban etmek için yakaladıkları ayı yavrularını beslerlerdi. Aynular bugün japonlar ile kaynaşmıştır. (L)

AYNÜDDEVLE. Bk. ZÜLKARNEYN.

AYN ZALAH, Irak'ta Musul vilâyetinde bir yer. Petrol. (L)

AYN ZARBA. Bk. ANAZARBA.

AYOL ünl. (türk. *ay oğul*'dan). Halk arasında daha çok kadınların kullandığı bir hitap ve seslenme şekli: *Kadın daha yüksek sesle ısrar eti*: *Hiş ayol sana söylüyorum. Sizde salep yok mu* (B. Felek). *Şahende onu kolundan tutarak kulağına fısladı*: *Ayol sana mühim havadislerim var* (Sabahattin Ali).

— Dil bil. Ağızlarda bazen *ayol*'un sonundaki *l* düşerek *ayo* olur: *Ayo, sen hiç utanmaz mısın* (R. N. Güntekin). [M]

AYOLAS (Juan DE), ispanyol kumandanı (Briviesca 1510-Chaco bölgesi 1538). 1535'te Rio de la Plata'nın zaptında Pedro de Mendoza'nın yanında görev aldı. Mendoza'nın İspanya'ya dönmesinden sonra seferi kendi yönetti. 1536'da Asuncion şehrini, 1537'de ise La Candelaria limanını kurduğu veya ziyaret ettiği söylenir. Paraguay, bu şehir ve limanın gelişmesinden meydana gelmiştir. Ayolas, Paraguay ırmağını Peru'ya doğru takip etti ve Gran Chaco'yu aşan ilk Avrupalı oldu. Yerliler tarafından öldürüldü. (L)

AYOMAK (Mildan Niyâzi), türk bestecisi (Safranbolu 1888-İstanbul 1947). 1908'e kadar birkaç yıl Mısır'da yaşadı. Bir süre, İzmir'de oturdu. *Nota* adında bir mecmua yayımladı. Bir kitap yazdı. Çoksesliliğe taraftardı. Fakat batı müziği bilmediği için, doğru yolu gösteremedi. Elimizde 48 eseri vardır (30 şarkı, 4 türkü, 2 fantezi, 3 peşrev, 4 saz semaisi, 2 yürük ve 1 ağır semai, üç saz için çoksesli 1 konser saz semaisi, dört saz için çoksesli 1 dörtleme). [M]

AYOS i. Bk. AYA.

AYR, İngiltere'de, İskoçya'nın batı kıyısında liman şehri, kontluk merkezi; 43 200 nüf. Tersaneler. Halı dokumacılığı. (L)

AYR (AİR), Güney Sahra'da dağ kütlesi (Nijer cumhuriyeti). Üzerinde volkanların yükseldiği billûrî basamaklı yaylalardan (800 -1 200 m) meydana gelir. Oldukça yağış alan bu bölgede Kel Ovi Tuaregleri oturur. Bunlar deve, küçükbaş hayvan, manda yetiştirir ve daha güneydeki bölgelerle ticaret yaparlar. Ayr'da birkaç küçük vaha vardır. Masifin güneyindeki Agades, bölgenin başlıca merkezidir. Agades'in güneyinde zaman zaman işletilen hasiterit (kalay oksidi) yataklarıyle volfram ve tantal vardır. (L)

AYRAL (Macid), türk hattatı (İstanbul 1891-ay.y. 1961). Çeşitli devlet hizmetlerinde çalışıp emekli olduktan sonra Bağdat Güzel Sanatlar mektebinin daveti üzerine oraya gitti ve 1955'ten 1958'e kadar 3 yıl süreyle hat hocalığı yaptı.

Hat sanatını Medreset-ül-hattatin'e devam ederek öğrenmişti. Sonra hattat Hulûsi Efendiden de tâlik yazdı ve icazetname aldı. Ayrıca meşhur hattat Şefik Beyin talebelerinden olan Beylerbeyi Hamidiye mektebi yazı hocası Rakım Efendiden sülüs ve Tuğrakeş İsmail Hakkı Altınbezer*'den de celî sülüs meşketti.

Macid Bey önceleri sülüs'te Kazasker Mustafa İzzet Efendi yolunda yürümüşse de sonradan vaz geçmiş ve ana yola dönmüştür. Sülüs ve nesihte kudretlidir. Tâliki de güzeldi. Özel ellerdeki levhalarından başka birçok tarihî eser üzerinde de yazıları vardır: Galata Arap camii ile Kamerhatun ve Yeşilköy, Şişli ve Şile camilerindeki yazıları bunların örnekleridir. (M)

AYRAL (Necdet Mahfi), türk tiyatro oyuncusu (İstanbul 1908). Orta öğrenimini Galatasaray lisesinde yaptı. Dârülbedayiye girdi. Yıllarca oyuncu olarak birçok oyunda görev aldı. 1934'te oynadığı Yarasa operetindeki rolüyle başarılı bir sanatçı olarak alkışlandı. (M)

AYRAN i. Yoğurdu sulandırmak suretiyle yapılan içecek: *Taze şerbet sunulur taze kesilmiş karla / Buzlu ayransa döner ortada bakraçlarla* (M. Â. Ersoy). || Süt veya yoğurdun yağını almak gayesiyle yayıkta çalkalandırılmasından meydana gelen sulu kısım. Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Ayran ağızlı. Argo.* Aptal, budala, sersem. || *Ayran gönüllü*, çabuk vaz geçen. || *Ayranı kabarmak*, sinirlenmek, öfkelenmek. Cinsî arzu duymak. || *Ayranı yok içmeğe, atla (tahtırevanla) gider sıçmağa*, başlıca ihtiyaç maddelerine sahip olmadığı halde, lüzumsuz ve lüks şeylere para harcayan kimseler için söylenir. || *Ağzı açık ayran delisi (budalası)*. Bk. AĞIZ.

— ANSİKL. *Ayran* yapmak için tabiî vasıflı ve tercihan yağlı koyun yoğurdu kullanılır. Bir bölüm yoğurda en çok bir buçuk bölüm içilebilir su ve biraz tuz katılır, iyice karıştırılır. Daha nefis olması için su yerine süt de kullanılabilir. Tam yağlı yoğurtlardan yapılan ayranların yoğunluğu 15°C'de 1 010' dan ve yağ miktarı da litrede 15 gr'dan aşağı olmamalıdır. Ayran Türklerin bir çeşit millî içkisidir. Türkiye'den başka balkan ve asya memleketlerinde de içilir.

◆ **Ayrancı** i. ve sıf. Ayran hazırlayan veya satan [kimse].

◆ **Ayrancılık** i. Ayrancının yaptığı iş, ayran satma işi: *... semt olarak Kâğıthane civarını ve sanat olarak ayrancılığı tercih etmiş* (Yahya Kemal). [M]

AYRANCI, İç Anadolu'da Konya ilinin Ereğli ilçesinde bir bucak; 13 909 nüf.; 21 köy. Bucak merkezi olan Ayrancı (1 973 nüf.) Ereğli'nin 39 km güneybatısında, Bolkar dağları eteğinde, ova kenarında kurulmuştur. Karaman-Ereğli demiryolu buradan geçer. Ayrancı'nın gerisinde, Kocadere yatağında büyük bir sulama barajı yapılmıştır. (Ayrancı barajı.) [M]

AYRE tepesi, Yukarı Pireneler'de sivri tepe, Barèges'in güneyinde; 2 418 m. Kablolu bir demiryolu 2 005 m'ye kadar çıkar. (L)

AYRI sıf. Birbirinden farklı, değişik, başka: *Her kapta ayrı şekle bürünen sular gibi / Şeklini aldı göynüm her gördüğü güzelin* (F. N. Çamlıbel). || Yerleri bir olmayan, beraber bulunmayan: *Aynı semtte iki ayrı ortaokul açıldı.* || Zf. Kendi başına: *Annesinden ayrı yaşıyordu.*

— ÇEŞ. DEY. *Ayrı baş çekmek*, kendi yoluna gitmek. || *Ayrı düşmek*, birbirinden uzakta kalmak: *Ayrı düştüm sevgilimden, dünya bana dar oldu* (Şarkı). || *Ayrı gayrı bilmemek (ayrısı gayrısı olmamak)*, her şeyi müşterek olmak. || *Ayrı seçi olmak (düşmek)*, mallarını ayırmak, boşanmak. || *Ayrı seçi yapmak*, birkaç şey arasında fark gözetmek. || *Ayrı tutmak*, farklı davranmak. || *İçtikleri su ayrı gitmemek*, ayrılmamak, daima beraber bulunmak.

— Fiz. *Ayrı fazlı*, eşit devirli bir başka büyüklük ile aynı fazda olmayan bir alternatif büyüklük için kullanılır. || *Ayrı cinsten*, aynı özellikleri taşımayan. *Esk.* Gayri mütecanis.

— Fonet. *Ayrı sesli*, yazılışları birbirine benzeyen fakat ayrı sesler veren yazı öğeleri.

— Matbaac. *Ayrı baskı*, bir derginin veya kitabın içinde çıkan makalelerden birinin veya birkaçının ilgililer için ayrıca broşür halinde basılması. || *Ayrı parlak vernik basmak*, özellikle renkli baskılarda, baskıyı daha gösterişli yapmak için üzerine ayrıca vernik basılması. Bazı baskılarda vernik boya ile beraber basılır, ancak bu o kadar iyi netice vermemektedir.

— Piroteknı. *Ayrı sıvılı patlayıcılar*, tek başına patlayıcı olmayan iki sıvının karıştırılarak kullanılmasından hemen önce elde edilen patlayıcı madde: *Panklastitler ayrı sıvılı patlayıcılardır.*

◆ **Ayrı ayrı** zf. Birer birer, teker teker: *Oturduğum zaman her birinin beni ayrı ayrı selâmlayarak hatırımı sorması lâzım gelirdi* (Ş. S. Aydemir). *Sabriye hanımın*

Foto. Audrain-Samivel, Popper (LAROUSSE)

hemen herkese ayrı ayrı anlattığı bu hikâye acaba işin asıl hakikati miydi (A. H. Tanpınar).

◆ **Ayrılanma** i. Fiz. Bütünden ayrılıp bir yerde toplanma.

— Jeol. *Ayrılanma filizi,* endojen kayaların bünyesinde bulunan yararlı minerallerin, yerleşme filizleri tipinden daha fazla yoğunlaşmış olarak bulunduğu maden yatağı tipi. (Bk. ANSİKL.)

— Jeomorfoloji. *Buz ayrılanması,* don olayları sonucu toprakta meydana gelen çatlakları doldurarak veya mercek ve yatak biçiminde yayılarak toprakta arı buz birikmesi. (Buz ayrılanmaları yeri kabartarak kriyotürbasyon*da büyük rol oynar. Bu ayrılanmalar, gerçek bir geçişme [ozmoz] olayı etkisiyle yüze soğurma sonucu meydana gelir.)

— Petrografi. Genellikle bazik yapıda bazı minerallerin endojen bir kayanın kütlesi dışında ayrılanması ve çevrede çıkıntılar veya kaya içerisinde yığınlar halinde yoğunlaşması olayı. (Meselâ: Kromit'in peridotit'lerden ayrılanması.)

— ANSİKL. Jeol. *Ayrılanma filizleri,* mağmanın, soğuma sırasında hemen hemen saf filiz yığınları meydana getirecek şekilde fışkırıp farklılaşmasından meydana gelir. Bu şekilde fışkırmayle oluşan başlıca mineraller şunlardır: manyetit, ilmenit, kromit, spinel, pirit, pirrotin, kalkopirit, nikelin, mispikel. İki türlü ayrılanma vardır: oksitli ayrılanmalar genellikle püskürük kütlelerin merkezine doğru olur, sülfürlü ayrılanmalar ise özellikle kenarlara doğru, çevre kayasının temas yeri yakınında meydana gelir.

◆ **Ayrılaşmak** dönşl. f. Benzerler arasında ayrı bir yeri ve önemi olmak.

◆ **Ayrılaştırmak** ettrg. f. Leng. Bir fonemin (ünlü veya ünsüz) başka bir fonemin etkisiyle değişikliğe uğraması: *Bir fonemin başka bir fonemi ayrılaştırabilmesi için, her ikisinin bir veya birçok ortak öğeye sahip olması gerekir* (Grammont). [L]

◆ **Ayrılı** sıf. Ayrılmış, farklılaşmış.

— DEY. *Ayrılı gayrılı,* birbirinden uzak, farklı. (ML)

AYRICA zf. Bunun yanında, ilâve olarak, bundan başka: *Birtakım yufkalar, içine bulgur pilavı konularak dürülmüştü. Ayrıca zerdali kurusu da vardı* (Ş. S. Aydemir). *Sakin olunuz kumandan. Biz sizin dostunuzuz, ayrıca konsolosunuz da işi biliyor* (R. H. Karay). ‖ Ayrı olarak: *İsterseniz bunu sonradan ayrıca münakaşa ederiz* (Vâ-Nû).

◆ **Ayrıcalı** sıf. Fiz. *Ayrıcalı yönlenme,* bir cismin, doğrultulardan birini tercih ederek ona yönelme özelliği: *Mıknatıslı iğnenin ayrıcalı yönlenmesi.*

◆ **Ayrıcalık** i. İmtiyaz, farklı oluş.

— Huk. Bk. İMTİYAZ. (ML)

AYRIÇANAKYAPRAKLILAR blş. çoğl. i. Çanakyaprakları bitişik olmayan tohumlu bitkiler grubu. (M)

AYRIEŞEYLİ blş. sıf. Yalnız bir çeşit gamet (erkek veya dişi) meydana getiren. Erdişi olmayan.

◆ **Ayrıeşeylilik** blş. i. Yalnız bir çeşit gamet (erkek veya dişi) meydana getirmeye elverişli canlının durumu. (*Zt.* ERDİŞİLİK.)

— ANSİKL. Çokhücreli canlılarda *ayrıeşeylilik* genel, yüksek yapılı olanlarında ise hemen hemen kesindir. Omurgalılardan amniyonlularda (memeliler, kuşlar, sürüngenler) ayrıeşeyliliğin istisnası yoktur. Eklembacaklıların büyük çoğunluğu ayrıeşeylidir. Yumuşakçalardan kafadanbacaklılar, scaphopoda ve chitonidae'nin tümü; yassısolungaçlılarla karındanbacaklıların çoğunluğu ayrıeşeylidir. Ayrıeşeylilik, brachiopoda, çokkıllı solucanlar, ipliksi solucanlar, derisidikenliler, nemertiniler ve selenterelerde sık görülür. Ayrıeşeyli çokhücrelilerde cinsiyet, morfoloji ve fizyoloji bakımından üç şekilde belli olur: 1. eşey organlarının (gonad) yapısından; 2. cinsel yolların birleşme tarzından; 3. vücudun geri kalan kısmında az çok göze çarpan ve ikinci derece eşeysel karakterler denilen farklardan. (L)

AYRIK veya **AYIRIK** sıf. (türk. *ayırmak*'tan). Birbirinden ayrılmış, aralıklı, arasında açıklık bulunan: *Ayrık gözlerinden buruşuk yanaklarına yaşlar yuvarlanıyor...* (H. E. Adıvar). ‖ Bölünmüş, ayrılmış: *Yandan ayrık, tek tük gümüş pırıltılı saçları, biraz etli, biraz akçıl yüzü...* (Ş. S. Aydemir). ‖ Müstesna, benzerlerinden ayrı tutulan.

— Dil bil. Kelimenin eski şekli *ayrak*'tır.

— Astron. *Ayrık yıl,* Güneşin, görünür yörüngesindeki yerberi noktasından art arda iki geçişi arasındaki zaman süresi. Güneş yörüngesinin büyük ekseni, kendi düzlemi üzerinde yılda 11″lik bir dönme yaptığı için, ayrık yılın süresi yıldız yılından 4′ 45″ daha fazladır.

— Fiz. Sınırlı sayıda süreksiz: *Bir maddenin tayf çizgileri ayrık bir dizi meydana getirir.*

— Mant. *Ayrık toplama,* çeşitli terimlerin birbirini dışta bırakması gereken mantıkî toplama.

— Mat. Aralarında ortak hiç bir eleman bulunmayan A ve B gibi iki matematik cümlesi için kullanılır. ‖ *Ayrık büyüklük,* altın parçaları, buğday taneleri v.b. fizik bakımından farklı birimlerden bileşen, zaman, hız, kuvvet v.b. sürekli büyüklüklere karşıt olan büyüklük. ‖ *Ayrık oran,* aşağıdaki gibi, birinci ortanın ikinciye oranının, birinci oranın üst teriminin alt terimine oranına, yani birinci yana eşit olmayan orantı: $\frac{2}{3} = \frac{4}{6}$ orantısında $\frac{3}{4}$, $\frac{2}{3}$'e eşit değildir. (Aksi hallerde, orantıya *sürekli* denir. Şu örnekte olduğu gibi: $\frac{1}{3} = \frac{9}{27}$'de $\frac{3}{9} = \frac{1}{3}$'tür.)

— Mim. *Ayrık sütun,* duvar veya ayakla birleşmeyen sütun; *gömme sütun*'un karşıtıdır.

— Müz. Gamın birbiri arkasından gelmeyen iki derecesi için kullanılır (msl: *do-mi*).

— ANSİKL. Mant. *Veya* bağlacıyle ikiye ayrılmış çift önermeye *ayrık* denir. *Esk.* Munfasıl kaziye: *Bu general, aldığı emirleri yerine getirdi* VEYA *ihanet etti.* İlk önermesi ayrık olan bir düşünceye *ayrık* denir: *Bu general aldığı emirleri yerine getirdi* VEYA *ihanet etti. — İmdi emirleri yerine getirdi. — Öyleyse, ihanet etmedi.* Bir soru ortaya atılınca, birçok varsayım yapılabilir. Eğer bu varsayımlardan biri hariç, hepsinin kabul edilmez olduğu ispatlanır ve sonuncunun kabul edilmesi gerektiği sonucuna varılırsa, bu, ayrık bir düşünce tarzıdır. Bu düşüncenin doğru olması için, incelenen konuda mümkün olan bütün varsayımların tam bir dökümünü yapmak gerekir; ayrıca bu varsayımların hepsi de çelişik olmalıdır.

◆ **Ayrıklı** sıf. Aralıklı, fasılalı, istisnalı. — Mat. Sürekli bir tarzda dağılacağı yerde, bir aralık içinde ancak sayılabilir sonsuz sayıda değer alabilen bir değişkenin dağılışı için kullanılır. (Bu hale ihtimaller hesabında rastlanır: $x, x_1, \ldots x_n$ ile x değişkeninin alabileceği değerler gösterilirse, x_i elemanına ayrılan ihtimal p_i olduğuna göre $\Sigma\, p_i = 1$ olup X tesadüfî değişkeninin, x değişkenin verilen bir değerinden küçük olması ihtimali, $\Sigma\, p_i$'dir. Toplam, $x_i < x$ eşitsizliğini sağlayan terimlerle sınırlandırılmıştır.)

◆ **Ayrıksız** sıf. İstisnasız, ayırım yapılmamış.

◆ **Ayrıklama** i. Ayırık hale getirme, istisnalı.

— Mant. *Ayrıklamalı önerme,* içinde bir veya birkaç ayrıklama (istisna) bulunan önerme. (M)

AYRIKOTU i. Buğdaygillerden yabanî bitki.

— ANSİKL. Buğdaygillerden birçok bitkiye *ayrıkotu* denir. İki türü çok tanınır: bayağı ayrıkotu (*Agropyrum repens* veya *Triticum repens*) ve domuz ayrıkotu (*Cynodon dactylon*). Bunların cinsleri ayrı ise de özellikleri birbirine çok benzer. Her ikisi de çok hızlı gelişerek yayılır. Üstelik, çokyıllık oldukları için köksaplarının en küçük parçası bile yayılmalarına yeter. Aynı tarlaya üst üste ekim yapılır ve ayrıkotu kalıntıları ayıklanmazsa yayılma kolaylaşır. Bu yüzden tarım için çok zararlıdır. Ayrıkotunun kökü hekimlikte sidik söktürücü olarak kullanılır. (LM)

AYRILIK i. Birinden uzakta kalma, hasret: *Ölüm Allahın emri / Ayrılık olmasaydı* (Türkü). ‖ Farklılık, uymazlık: *Mizaç ve yetişme ayrılıkları belliydi* (Ş. S. Aydemir).

— ÇEŞ. DEY. *Ayrılık çeşmesi,* iki göğüs arası. ‖ *Ayrılık gözyaşı,* ayrılmanın verdiği üzüntüden dolayı dökülen göz yaşı. ‖ *Allah başka türlü ayrılık vermesin,* Allah ölüm acısı göstermesin anlamında bir temenni.

— Folk. *Ayrılık türküleri.* Bk. ANSİKL.

— Huk. Evlilik birliğinin hâkim kararıyle bir süre için kaldırılması. Ayrılık kararı verilince, evlilik devam eder, ancak eşler ayrı yaşarlar. Süresi bir ilâ üç yıldır. Sürenin sonunda taraflar barışamazlarsa, eşlerden biri boşanma isteyebilir. ‖ Eşlerin istekleriyle birbirinden ayrı yaşaması. ‖ *Ayrılık davası,* ayrılık isteğiyle açılan dava. ‖ *Ayrılık sebepleri.* Bk. BOŞANMA. (Türk Med. kn. md. 135, 138, 139.) ‖ *Mal ayrılığı.* Bk. EVLİLİK. MİRAS. ‖ *Yargı ayrılığı,* idarenin taraf olduğu anlaşmazlıkların adlî mahkemelerin yetkisine girmeyip uzman idarî kaza mercileri tarafından görülmesi gerektiğini ileri süren teori.

— Mekan. Bir makine parçasında, bir boyutun itibarî değeri ile, bu boyut için kabul edilebilir en büyük ve en küçük değer arasındaki cebirsel fark.

— Siyasî kurumlar. *Kuvvetler ayrılığı.* Bk. GÜÇ.

— Tar. *Ayrılık çeşmesi,* eskiden, şehir veya köyün dışında yolcu uğurlama yeri olarak kullanılan yer. (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. Folk. *Ayrılık türküleri.* Geçim, askere gitme ve kanundan kaçma gibi sebeplerle yuvadan ayrılıp gurbete çıkanlar için yakılan türkülere verilen ad.

Ağam İstanbul'u mesken mi tuttun.
Gördün güzelleri beni unuttun,
Sılaya gelmeye yemin mi ettin.
  Aylar tamam oldu, yıllar tükenmez,
  Bakarım yollara yiğidim gelmez.

Eğinin içinde bir sulu ırmak,
Aman ne müşkülmüş yârdan ayrılmak,
Nasip olmayacak yatıp sarılmak.
  Tez gel ağam tez gel ömrüm geçiyor,
  Ecel şerbetini yârin içiyor.

— Tar. *Ayrılık çeşmesi,* İstanbul, Haydarpaşa'da, İbrahimağa'ya doğru sapan yolun sağındaki meydan çeşmesi. Hac ve Anadolu seferlerine giden yolcular akraba ve dostları tarafından buradan uğurlanırdı. Çeşmenin yanında bir de namaz kılmağa mahsus yer vardı. Yolcular, kendilerini uğurlamağa gelenlerle birlikte seferden önceki son namazlarını kılarlardı. (ML)

Ayrılık savaşı [ing. *Civil War*], Amerika Birleşik devletlerinde iç anlaşmazlık; zenci meselesi yüzünden 1861-1865 arasında Güney Eyaletleri federasyonunun Kuzey Eyaletleri ile çatışmasına yol açtı. Kuzeylilerin zaferi ve federasyonun yönetiminde önceliklerinin tanınmasıyle sonuçlandı.

Köleliğe karşı olan Lincoln'ün başkanlığa seçilmesinden sonra (1860), Güney Carolina on eyalet ile birlikte temsilcilerini kongre'den çekti, birlikten ayrıldı ve Richmond'da Jefferson Davis'in yönetiminde muhtar bir konfederasyon kurdu. Bunun sonucu uzun bir savaş oldu. Savaşta Lincoln'ün federe veya «kuzeyli» leri (22 milyon) ne pahasına olursa olsun ülkenin birliğini korumak, konfedere veya «güneyli» ler ise (4 milyonu zenci olmak üzere 9 milyon) köleliğin kaldırılması yüzünden karşılaşacakları yıkıntıyı önlemek istiyorlardı. Her iki taraftan da gönüllü ve milisler çağrılarak ordular kuruldu. Kuzeyliler dört yıl içinde 2 milyon askeri seferber etti ve 1863'ten itibaren ellerinde sürekli olarak 900 000 savaşçı bulundurdu. Güneyliler, birliklerinin nispî zayıflığını (850 000 asker) birlik ve kumandanlarının üstünlüğüyle kapadı. Değerli önderler (Federe olanlardan McClellan, Grant ve Sherman; Güneylilerden Lee, Beauregard, Bragg, Forrest, Johnston ve Jackson) 2 000'e yakın çarpışmada kendilerini gösterdiler. Bunlardan yüz kadarı gerçek bir savaş niteliği taşıyordu. Savaş, Güneylilerin Charleston'u koruyan Sumter kalesine nisan 1861'de hücumuyle başladı. Bu hücum Maryland'da uzun süre başarılı oldu. Gene-

ayrıkotu

Ayrılık savaşı «Donelson kalesinin zaptı» (şubat 1862) Chappel'in bir resminden yapılan gravür Cabinet des Estampes, Paris

ral Lee, birliğin topraklarını istilâ ederek, 1862 yılında bütün gücünü kullandı (Richmond ve Fredericksburg savaşları) ve özellikle 1863'te Washington'u tehdit etmeğe başladı. Bu tehdit, ancak 1-3 temmuz 1863 günleri Gettysburg'da yapılan çetin savaş sonunda Lee'nin yenilmesiyle bertaraf edilebildi. Ama batıda, Grant kuvvetleri, Henry ve Donelson kalelerini aldı (1862) ve Mississippi vâdisine girdi. Bu arada Farragut'daki federal filo da New Orleans'ı işgal etti. Grant, 1863'te harekâtını genişleterek batıda Vicksburg (temmuzda) ve Tennessee üzerindeki Chattanooga'yı (kasımda) ele geçirdi. Böylece Mississippi'nin batısında bulunan ve çatışmada çekimser kalan eyaletlerin konfederasyon ile olan ilişkilerini kesti. Birleşik Kuzey kumandanlığı 1864'te Grant'a verildi. Grant, batıdaki harekâtın yönetimini Sherman'a bıraktı ve dengeyi federaller lehine değiştirdi. Sherman, Atlanta'yı aldıktan sonra Georgia topraklarında cüretli bir yürüyüşle yirmi dört günde Savannah'da Atlantik kıyılarına vardı (22 aralık). Carolina'lardan geçerek Kuzey'e doğru çıktı ve Johnston'un kuvvetlerini durdurarak Lee kuvvetleriyle birleşmelerine engel oldu. Bu 600 km'lik yürüyüş 1865'te savaşın kaderini belirleyecekti. Güneyliler önce Güney'den Sherman'ın taarruzuna uğradılar. Sherman Charleston'un düşmesinden ve Columbia'nın alınmasından sonra (şubat) Bentonville'de Johnston'u yenilgiye uğrattı (mart). Grant'ın kuvvetleri dört gün süren çetin bir savaştan sonra (nisan 1865), dokuz aydanberi kuşatılmış olan Pitsburgh'u ele geçirdi. Bitkin bir hale gelen Lee 9 nisan'da Appomatox'ta teslim oldu. Aynı ayın 26'sında onu Durham'da Johnston izledi. 617 000 Kişinin ölümüyle sonuçlanan bu savaş, gerek öne sürülen kuvvetlerin önemi, gerekse sanayi potansiyelinin oynadığı rol bakımından modern savaşların ilk örneğiydi. Federe kuvvetlerin zaferinde, demiryollarını elde tutmanın ve 1864 nisanında Mobile'de güney donanmasını ele geçirmelerinin rolü büyük olmuştur. Denizcilik alanında, zırhlılar arasındaki ilk çarpışmalar bu savaşta görüldü (bk. MERRİMACK), torpiller ve mayınlar da ilk olarak bu savaşta kullanıldı. (Bk. AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ.) [L]

general GRANT

AYRILMAK edilg. f. Ayrılma işine konu olmak: *Hangi sınıfa ayrıldınız.* ‖ Bir yerden, bir kimseden uzaklaşmak: *Nihal, Behlûl'un odasından ayrıldıktan sonra yukarıya çıkmış...* (H. Z. Uşaklıgil). *Kapıda veda ederek ayrıldılar.* ‖ Kol atmak, başka tarafa yönelmek: *Gövdeden ayrılan sap.* ‖ Terk etmek: *Canım İstanbul; Ayrılalı on gün oluyor, gözümde tütmeğe başladı* (S. F. Abasıyanık). ‖ Bölünmek: *Haritadan iki şehirin birbirinden hayli uzak iki dağ silsileleriyle ayrılmış görülmesine rağmen...* (Vâ-Nû). *Ortasından ikiye ayrıldı.* ‖ Evlilik bağını bozmak, boşanmak: *Nermin isterse benden ayrılabilir* (K. Tahir).

— Fiz. Işığın prizmadan geçerek basit renklerine ayrılması olayı.

◆ **Ayrılan** sıf. Ayrılma işlemine konu olan: *Eşinden ayrılan ağlar* (türkü).

— Mat. Arada kalan: *Bir merkez açısı kenarları tarafından ayrılan yayla aynı ölçüdedir.* (M)

◆ **Ayrılış** i. Ayrılma eylemi: *Kenar mahalle sokaklarından devamlı ayrılışım gibi bir şey oldu* (Ş. S. Aydemir).

◆ **Ayrılma** i. Bölünme, uzaklaşma, parçalanma eylemi: *Ayrılma meselesine gelince... ayrılma vakti geldi çattı.*

— Akust. Karmaşık bir ses dalgasının bileşenlerine ayrılması; genellikle dalga hızının ve frekansının yayılma ortamında değiştirilmesiyle meydana gelir.

— Biyol. *Karakterlerin ayrılması*, melezlerin gametlerinde ana ve baba karakterlerinin birbirinden ayrılması. Bk. ANSİKL.

— Cerr. Tabiî olarak yapışık olan dokuların birbirinden anormal şekilde ayrılması. Bk. ANSİKL.

— Devl. huk. Bir memleket topraklarının bir parçasında yaşayan halkın millî topluluktan ayrılarak bağımsız bir devlet kurması veya başka bir devletle birleşmesi. (Devletlerin iç hukuku, — Sovyet Anayasası dışında — genellikle ayrılma hakkını tanımaz. Devletler hukuku ise, isyancıların tanınması imkânını öngörmekle, ayrılmayı dolaylı olarak kabul eder.)

— G. santl. XIX yy.ın sonlarına doğru Germen ülkelerinde akademi geleneğinden ayrılmak isteyen bazı sanatçı toplulukların eğilimlerini göstermek için kullanılan terim. Bk. ANSİKL.

— Huk. Bk. İFRAZ.

— Mat. *Bir denklemin köklerinin ayrılması*, ele alınan denklemin ardışık sayılardan ikisi arasında, bir ve ancak bir gerçek kökü olması için bir sayı dizisi bulmaktır. Bk. ANSİKL.

— Mekan. Akış mekaniğinde, bir engelle karşılaşan akışkanın akmasındaki değişiklik sonucu öyle bir bölge meydana gelir ki, burada çevrili hareketlerle akan akışkan, engelin yüzeyinden ayrılarak genel harekete katılmaz: *Bir uçak kanadı etrafında havanın ayrılması, taşıma gücünde bir düşüş meydana getirir.*

— Opt. Beyaz ışığın, çeşitli renklerindeki ışınımlarına ayrılması. Bk. ANSİKL.

— Patol. Normal olarak bitişik olması gereken parçaların birbirinden ayrılması. (Çok ağır yaralanmalarda yüz kısmı kafatasından tamamen ayrılır. Buna *kafa-yüz ayrılması* veya *enlemesine kırılma* denir).

— ANSİKL. Biyol. *Karakterlerin ayrılması*, kalıtımın ikinci kuralıdır (Mendel'in İkinci kanunu). Birinci döl melezlerde, gametler meydana geldiği zaman, anadan ve babadan gelen karakterler birbirinden ayrılır. Gametlerin yarısı babanın, yarısı da ananın karakterlerini alır.

— Cerr. *Ayrılma* vücudun çeşitli yerlerinde olabilir: deri ayrılması, karınzarı ayrılması v.b. Ayrılma terimi, daha çok çocuklarda görülen ve çarpmadan ileri gelen *epifiz ayrılması* deyiminde geçer. Epifiz ayrılması, bağ kıkırdağın zedelenmesi yüzünden kemiğin gelişmesinde ciddî bozukluklara yol açabilir. *Ağtabaka ayrılması*, kanamadan ileri gelen ve hemen her zaman miyop kimselerde görülen bir bozukluktur.

— G. santl. Bu toplulukların belirli bir doktrinleri yoktu. Aynı terim bu sanatçıların düzenlediği sergileri göstermek için de kullanılırdı. Bu toplulukların öncülüğünü Fransa'da 1890'da Millî Güzel Sanatlar derneği yapmıştı. Başlıca ayrılmalar: 1892'-

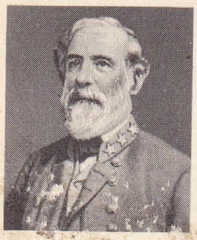

general LEE

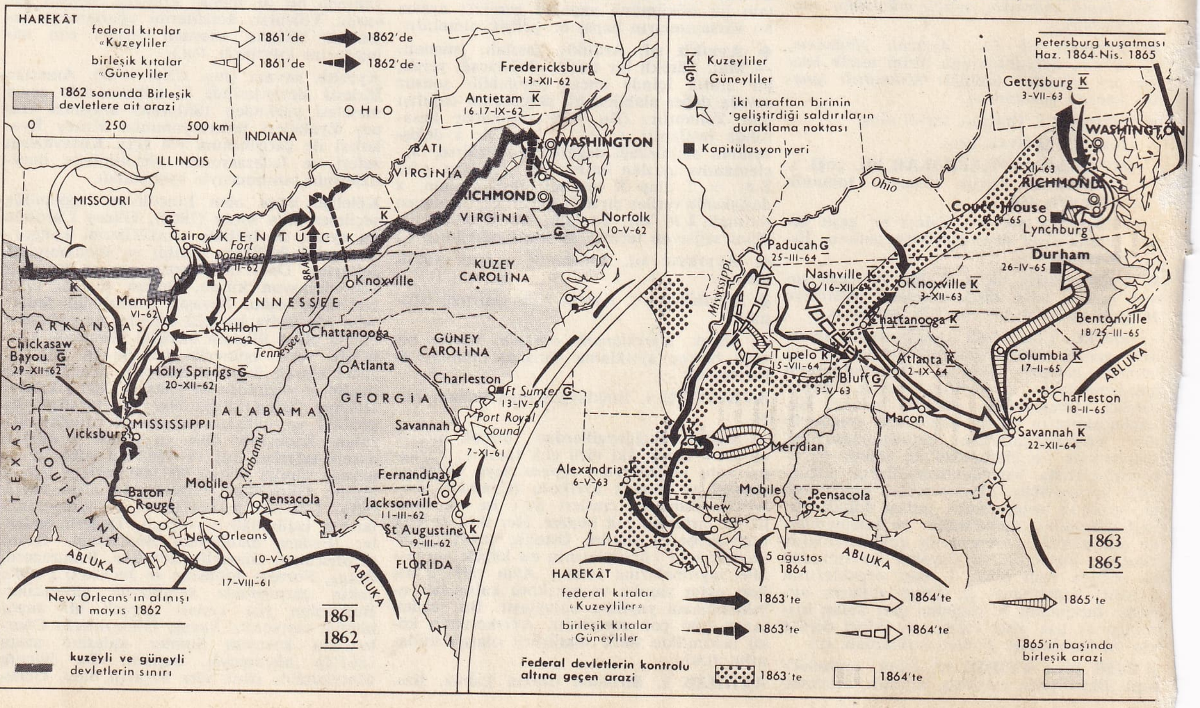

Ayrılık savaşı'nın başlıca muharebeleri

Foto. Viollet (LAROUSSE)